Fatawa Rizvia With Research References and Translation of Arabic Passages Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified) 18 Raza Foundation Jamia Nizamia Rizvia Inside Lohari Gate Lahore, 8 Pakistan (54000)

फ़तावा रिज़विया अरबी इबारतों के तख़रीज (संदर्भ) और तर्जुमे (अनुवाद) के साथ इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिसा सिर्रुहु) १८ रज़ा फ़ाउंडेशन जामिया निज़ामिया रिज़विया अंदरून लोहारी दरवाज़ा लाहौर, ८ पाकिस्तान (५४०००)

فتاویٰ رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ ۱۸ رضا

فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ لاہور، ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

Volume 18 Fatawa Razawiyya

Contents Summary List 4
Foreword ..... 5 Eighteenth
Volume ..... 6 Detailed Table of
Contents ..... 9 List of Subsidiary
Issues ..... 65 Book of Testimony (Kitab ash-
Shahadah) ..... 93 (Account of
Testimony) ..... 93 Book of Judiciary and Lawsuits
(Kitab al-Qada wa al-Da'awa) .... 139 (Account of Judgments and
Lawsuits) ..... 139 Ansah al-Hukuma fi Fasl al-Khusuma 1221
AH ..... 255 (The Purest Verdict for Settling Disputes) 255
Clarifications (Tanqihat) ..... 356 Statements Related to
Questions ..... 379 Mufti's Objections
..... 391 Treatise: Al-Hibat al-Ahmadiyya fi al-
Wilayat al-Shar'iyya wa al-Urfiyya 1333 AH (Ahmadi Gift regarding Sharia and
Customary Guardianship) 511

www.dawateislami.net Majlis of Dawateislami Page 1 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा रज़विया

विषय-सूची (Contents) संक्षिप्त सूची 4
प्रस्तावना ..... 5 अठारहवीं
जिल्द ..... 6 विस्तृत विषय-
सूची ..... 9 गौण मुद्दों की
सूची ..... 65 किताबुश शहादा (गवाही की
किताब) ..... 93 (गवाही का
वर्णन) ..... 93 किताबुल क़ज़ा वद दावा (न्यायपालिका
और मुकदमों की किताब) ..... 139 (न्याय और दावे का
वर्णन) ..... 139 अनसह अल-हुकूमा फ़ी फ़स्ल अल-ख़ुसूमा
1221 हिजरी ..... 255 (झगड़ा खत्म करने के लिए शुद्धतम निर्णय) .....
255 स्पष्टीकरण (तनक़ीहात) ..... 356 सवालों से संबंधित
बयान ..... 379 मुफ्ती के
ऐतराज ..... 391 रिसाला अल-हिबत अल-अहमदिया
फ़ी अल-विलायत अल-शरइया वल उरफ़िया 1333 हिजरी (शरिया और प्रथागत संरक्षकता के बारे में
अहमदी तोहफा) 511

جلد ہجدہم (۱۸) فتاوی رضویہ

Contents اجمالی فہرست ..... 4 پیش

لفظ ..... 5 اٹھارہویں

جلد ..... 6 فہرست مضامین

مفصل ..... 9 فہرست ضمنی

مسائل ..... 65 کتاب

الشہادۃ ..... 93 (گواہی کا

بیان) ..... 93 کتاب

القضاءوالدعاوی ..... 139 (قضاء اور دعوی کا

بیان) ..... 139 انصح الحکومۃ فی فصل الخصومۃ

۱۲۲۱ھ ..... 255 (جھگڑا ختم کرنے کے لئے خالص ترین

فیصلہ) 255

تنقیحات ..... 356 بیانات متعلق

سوال ..... 379 اعتراضات

مفتی ..... 391 رسالہ الھبۃ الاحمدیۃ فی الولایۃ

الشرعیۃ والعرفیۃ ۱۳۳۳ھ (شرعی اور عرفی ولایت کے بارے میں احمدی ہبہ) 511

Fatawa Razawiya Volume Eighteenth (18)

Fatawa Razawiya With citation and translation of Arabic phrases

Imam Ahmed Raza Barelvi (May his secret be sanctified) Raza Foundation Jamia Nizamia Razavia

www.dawateislami.net

Inside Lohari Gate Lahore Number 8 Pakistan (54000)

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

Page 1 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

फ़तावा रज़विया अरबी इबारतों की तख़रीज और तर्जुमे के साथ

इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु) रज़ा फाउंडेशन जामिया निज़ामिया रज़विया

www.dawateislami.net

अंदरून लोहारी दरवाज़ा लाहौर नंबर 8 पाकिस्तान (54000)

आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी

पेज 1 का 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

فتاوٰی رضویہ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات

امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ

www.dawateislami.net

اندرون لوہاری دروازہ لاہور نمبر ۸ پاکستان (۵۴۰۰۰)

I.T. Majlis of Dawat-e-Islami

Page 1 of 738

Fatawa Razawiyya Volume Eighteen (18) "Whomsoever Allah intends good for, He grants him the understanding of religion." (Hadith) Al-Ataya al-Nabawiyyah fi al-Fatawa al-Razawiyyah With citations and translation of Arabic passages Volume Eighteen (18) A grand fiqh encyclopedia of the fourteenth century containing rare researches. Imam Ahmad Raza Barelvi (May his secret be sanctified) 1272 AH - 1340 AH 1856 AD - 1921 AD Raza Foundation, Jamia Nizamia Razawiyya Inside Lohari Gate, Lahore-8, Pakistan (54000) Phone: 7657312

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18) "अल्लाह जिसके साथ भलाई का इरादा करता है, उसे दीन की समझ अता फरमाता है।" (हदीस) अल-अताया अन-नबवियाह फ़िल-फ़तावा अर-रज़वियाह अरबी इबारतों के तख़रीज और तर्जुमे के साथ जिल्द अठारहवीं (18) चौदहवीं सदी का अज़ीमुश्शान फ़िक़्ही इनसाइक्लोपीडिया, जो नादिर तहकीकात पर मुश्तमिल है। इमाम अहमद रज़ा बरेलवी (कुद्दिस सिर्रहु अल-अज़ीज़) 1272 हिजरी - 1340 हिजरी 1856 ईस्वी - 1921 ईस्वी रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रज़विया अन्दरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर-8, पाकिस्तान (54000) फ़ोन: 7657312

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدہم (۱۸) مَنْ یُّرِدِ اللّٰہُ بِہٖ خَیْرًا یُّفَقِّھْہُ فِي الدِّیْنِ (الحدیث) اَلْعَطَایَا النَّبَوِیَّۃ فِي الْفَتَاوَی الرَّضَوِیَّۃ مع تخریج و ترجمہ عربی عبارات جلد ہجدہم ۱۸ تحقیقات نادرہ پر مشتمل چودہویں صدی کا عظیم الشان فقہی انسائیکلوپیڈیا امام احمد رضا بریلوی قدس سرہ العزیز ۱۲۷۲ھ - ۱۳۴۰ھ ۱۸۵۶ء - ۱۹۲۱ء رضا فاؤنڈیشن، جامعہ نظامیہ رضویہ اندرون لوہاری دروازہ، لاہور ۸، پاکستان (۵۴۰۰۰) فون: ۷۶۵۷۳۱۲

Volume Eighteen (18)

Fatawa Rizvia

Book Name: Fatawa Rizvia Volume Eighteen Author: Sheikh-ul-Islam Imam Ahmad Raza Qadri Barelvi (Mercy of Allah be upon him) Translation of Arabic Passages: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Foreword: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Table of Contents Arrangement: Hafiz Abdul Sattar Saeedi, Director of Education, Jamia Nizamia Rizvia, Lahore Reference Verification and Correction: Maulana Nazeer Ahmad Saeedi, Maulana Muhammad Akramullah Butt Under Supervision and Patronage: Maulana Mufti Muhammad Abdul Qayyum Hazarvi, Chief Administrator Tanzeem-ul-Madaris Ahle-Sunnat, Pakistan Calligraphy: Muhammad Sharif Gul, Kataryal Kalan (Gujranwala) Pasting: Maulana Muhammad Mansha Tabish Qasuri, Teacher, Persian Department, Jamia Nizamia Lahore Pages: 738 Publication: Rabi-ul-Thani 1421 AH / July 2000 AD Printer: ___ **Publisher: Raza Foundation, Jamia Nizamia Rizvia, Inside Lohari Gate, Lahore Price: ___**

Available At: * Maktaba Qadria, Jamia Nizamia Rizvia, Inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Tanzeem-ul-Madaris, Jamia Nizamia Rizvia, Inside Lohari Gate, Lahore * Maktaba Ziaia, Bohar Bazaar, Rawalpindi * Zia-ul-Quran Publications, Ganj Bakhsh Road, Lahore

जिल्द अठारह (18)

फ़तावा रज़विया

किताब का नाम: फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह लेखक: शेख-उल-इस्लाम इमाम अहमद रज़ा क़ादरी बरेलवी (रहमतुल्लाह तआला अलैह) अरबी इबारतों का अनुवाद: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तालीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर प्रस्तावना: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तालीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर सूची व्यवस्था: हाफ़िज़ अब्दुल सत्तार सईदी, नाज़िम-ए-तालीमात जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर संदर्भ और सुधार: मौलाना नज़ीर अहमद सईदी, मौलाना मुहम्मद अकरमुल्लाह बट प्रबंधन और संरक्षण के तहत: मौलाना मुफ़्ती मुहम्मद अब्दुल कय्यूम हज़ारवी, नाज़िम-ए-आला तंज़ीम-उल-मदारिस अहले-सुन्नत, पाकिस्तान कैलीग्राफी (किताबत): मुहम्मद शरीफ़ गुल, कटरयाल कलां (गुजरानवाला) पेस्टिंग: मौलाना मुहम्मद मंशा ताबिश कसूरी, शिक्षक, फ़ारसी विभाग, जामिया निज़ामिया लाहौर पृष्ठ: 738 प्रकाशन: रबी-उल-थानी 1421 हिजरी / जुलाई 2000 ईस्वी मुद्रक: ___ **प्रकाशक: रज़ा फाउंडेशन, जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर कीमत: ___**

उपलब्ध पते: * मकतबा-ए-क़ादरिया, जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर * मकतबा-ए-तंज़ीम-उल-मदारिस, जामिया निज़ामिया रज़विया, अंदरून लोहारी दरवाज़ा, लाहौर * मकतबा-ए-ज़ियाइया, बोहड़ बाज़ार, रावलपिंडी * ज़िया-उल-क़ुरान पब्लिकेशंस, गंज बख़्श रोड, लाहौर

पृष्ठ 3 का 738

جلد ہجدھم (۱۸)

فتاویٰ رضویہ

نام کتاب: فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم تصنیف: شیخ الاسلام امام احمد رضا قادری بریلوی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ ترجمہ عربی عبارات: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور پیش لفظ: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور ترتیب فہرست: حافظ عبد الستار سعیدی، ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ، لاہور تخریج و تصحیح: مولانا نظیر احمد سعیدی، مولانا محمد اکرم اللہ بٹ باہتمام و سرپرستی: مولانا مفتی محمد عبد القیوم ہزاروی ناظم اعلیٰ تنظیم المدارس اہلسنت، پاکستان کتابت: محمد شریف گل، کٹریال کلاں (گوجرانوالا) پیسٹنگ: مولانا محمد منشا تابش قصوری معلم شعبہ فارسی جامعہ نظامیہ لاہور صفحات: ۷۳۸ اشاعت: ربیع الثانی ۱۴۲۱ھ / جولائی ۲۰۰۰ء مطبع: ___ **ناشر: رضا فاؤنڈیشن جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور قیمت:** ___

ملنے کے پتے: * مکتبہ قادریہ جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ تنظیم المدارس، جامعہ نظامیہ رضویہ، اندرون لوہاری دروازہ، لاہور * مکتبہ ضیائیہ، بوہڑ بازار، راولپنڈی * ضیاء القرآن پبلیکیشنز، گنج بخش روڈ، لاہور

Volume 18 (18)
Fatawa Rizvia

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Preface

Al-Hamdulillah! The institution named 'Raza Foundation', which was established in March 1988 at Darul Uloom Jamia Nizamia Rizvia, Lahore, to bring the scientific treasures and jurisprudential stores of Ala-Hazrat Imam-e-Ahle Sunnat Maulana Shah Ahmad Raza Khan Fazil Barelvi (may the mercy of Allah be upon him) to light in a modern style, exactly in accordance with contemporary requirements, is moving towards its goal by completing the evolutionary stages of the proposed plan with great success and lightning speed. So far, this institution has published numerous works of Imam Ahmad Raza, but the greatest achievement of this institution is the publication of "Al-Ataya al-Nabawiyyah fil Fatawa al-Ridwiyyah," commonly known as "Fatawa Rizvia," with research, referencing, and translation in an excellent and beautiful manner. The publication of the said Fatawa began in Sha'ban al-Mu'azzam 1410 AH / March 1990 AD. By the grace of Allah Almighty and the kindness of His Noble Messenger, the eighteenth volume is in your hands in a short period of about eleven years. Prior to this, seventeen volumes have been published, including Book of Prayer, Book of Funerals, Book of Zakat, Book of Fasting, Book of Hajj, Book of Marriage, Book of Divorce, Book of Faith, Book of Punishments and Discretions, Book of Zakat, Book of Travels, Book of Partnership, Book of Endowment, Book of Sales, Book of Transfer of Debt, and Book of Suretyship. The details regarding years, contents, total pages, and the number of treatises included in them are as follows:

जिल्द अठारहवीं (18)

फ़तावा रज़विया

अल्लाह के नाम से, जो अत्यंत दयालु और बहुत कृपालु है।

प्रस्तावना (पेश लफ़्ज़)

अलहम्दुलिल्लाह! आला हज़रत इमाम-ए-अहले सुन्नत मौलाना शाह अहमद रज़ा खान फ़ाज़िल बरेलवी (रहमतुल्लाह अलैह) के इल्मी खज़ानों और फ़िक़्ही ज़खीरों को आधुनिक अंदाज़ में वर्तमान समय की आवश्यकताओं के अनुरूप सामने लाने के लिए दारुल उलूम जामिया निज़ामिया रज़विया लाहौर में 'रज़ा फ़ाउंडेशन' के नाम से जो संस्थान मार्च 1988 में स्थापित हुआ था, वह बड़ी सफलता और तेज़ रफ़्तार के साथ प्रस्तावित योजना के विकासात्मक चरणों को पूरा करते हुए अपने लक्ष्य की ओर बढ़ रहा है। अब तक यह संस्थान इमाम अहमद रज़ा की कई रचनाएँ प्रकाशित कर चुका है, लेकिन इस संस्थान की सबसे बड़ी उपलब्धि "अल-अताया अन-नबविया फिल-फ़तावा अर-रिज़विया", जिसे "फ़तावा रज़विया" के नाम से जाना जाता है, का शोध (तख़रीज) और अनुवाद के साथ शानदार और सुंदर तरीक़े से प्रकाशन है। उक्त फ़तावा का प्रकाशन शाबान-उल-मुअज़्ज़म 1410 हिजरी / मार्च 1990 ईस्वी में शुरू हुआ था और अल्लाह तआला के फ़ज़्ल और रसूल-ए-करीम की इनायत से लगभग ग्यारह वर्षों की छोटी अवधि में अठारहवीं जिल्द आपके हाथों में है। इससे पहले नमाज़ की किताब, जनाज़े की किताब, ज़कात की किताब, रोज़े की किताब, हज की किताब, निकाह की किताब, तलाक़ की किताब, ईमान की किताब, दंड और ताज़ीर की किताब, ज़कात की किताब, यात्रा की किताब, साझेदारी की किताब, वक़्फ़ की किताब, क्रय-विक्रय की किताब, ऋण हस्तांतरण की किताब और ज़मानत की किताब पर आधारित सत्रह जिल्दें प्रकाशित हो चुकी हैं, जिनका विवरण वर्षों, सामग्री, कुल पृष्ठों और उनमें शामिल रिसालों की संख्या के आधार पर नीचे दिया गया है:

पृष्ठ 738 का 5

جلد ہجدہم (۱۸) فتاویٰ رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

پیش لفظ

الحمدللہ! اعلٰیحضرت امام اہلسنت مولانا شاہ احمد رضا خاں فاضل بریلوی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ کے خزائن علمیہ اور ذخائر فقہیہ کو جدید انداز میں عہدِ حاضر کے تقاضوں کے عین مطابق منظرِ عام پر لانے کے لئے دارالعلوم جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور میں رضا فاؤنڈیشن کے نام سے جو ادارہ مارچ ۱۹۸۸ء میں قائم ہوا تھا وہ انتہائی کامیابی اور برق رفتاری سے مجوزہ منصوبہ کے ارتقائی مراحل کو طے کرتے ہوئے اپنے ہدف کی طرف بڑھ رہا ہے، اب تک یہ ادارہ امام احمد رضا کی متعدد تصانیف شائع کر چکا ہے مگر اس ادارے کا عظیم ترین کارنامہ "العطایا النبویۃ فی الفتاوی الرضویہ المعروف بہ فتاویٰ رضویہ" کی تخریج و ترجمہ کے ساتھ عمدہ و خوبصورت انداز میں اشاعت ہے۔ فتاویٰ مذکورہ کی اشاعت کا آغاز شعبان المعظم ۱۴۱۰ھ / مارچ ۱۹۹۰ء میں ہوا تھا اور بفضلہ تعالٰی جل مجدہ و بعنایت رسولہ الکریم تقریباً گیارہ سال کے مختصر عرصہ میں اٹھارہویں جلد آپ کے ہاتھوں میں ہے، اس سے قبل کتاب الصلوۃ، کتاب الجنائز، کتاب الزکوٰۃ، کتاب الصوم، کتاب الحج، کتاب النکاح، کتاب الطلاق، کتاب الایمان، کتاب الحدود والتعزیر، کتاب الزکوٰۃ، کتاب السیر، کتاب الشرکۃ، کتاب الوقف، کتاب البیوع، کتاب الحوالہ اور کتاب الکفالہ پر مشتمل سترہ جلدیں شائع ہو چکی ہیں جن کی تفصیل سنین، مشمولات، مجموعی صفحات اور ان میں شامل رسائل کی تعداد کے اعتبار سے حسبِ ذیل ہے:

Fatawa-e-Razvia Volume Eighteen (18)

Vol	Title/Subject	Answers to Questions	No. of Treatises	Publication Years	Pages
1	Kitab al-Taharah	22	11	Sha'ban al-Muazzam 1210 AH — March 1990 AD	838
2	Kitab al-Taharah	33	7	Rabi' al-Thani 1412 AH — November 1991 AD	710
3	Kitab al-Taharah	59	6	Sha'ban al-Muazzam 1412 AH — February 1992 AD	756
4	Kitab al-Taharah	132	5	Rajab al-Murajjab 1413 AH — January 1993 AD	760
5	Kitab al-Salah	140	6	Rabi' al-Awwal 1414 AH — September 1993 AD	692
6	Kitab al-Salah	457	4	Rabi' al-Awwal 1415 AH — August 1994 AD	736
7	Kitab al-Salah	269	7	Rajab al-Murajjab 1415 AH — December 1994 AD	720
8	Kitab al-Salah	337	6	Muharram al-Haram 1416 AH — June 1995 AD	664
9	Kitab al-Jana'iz	273	13	Dhul-Qi'dah 1416 AH — April 1996 AD	946
10	Kitab al-Zakah, Sawm, Hajj	316	16	Rabi' al-Awwal 1417 AH — August 1996 AD	832
11	Kitab al-Nikah	459	6	Muharram al-Haram 1418 AH — May 1997 AD	736
12	Kitab al-Nikah, Talaq	328	3	Rajab al-Murajjab 1418 AH — November 1997 AD	688

Vol	Title/Subject	Answers to Questions	No. of Treatises	Publication Years	Pages
13	Kitab al-Talaq, Iman, Hudud & Ta'zir	293	2	Dhul-Qi'dah 1418 AH — March 1998 AD	688
14	Kitab al-Siyar (1)	339	7	Jumada al-Ukhra 1419 AH — September 1998 AD	712
15	Kitab al-Siyar (2)	81	15	Muharram al-Haram 1420 AH — April 1999 AD	744
16	Kitab al-Shirkah, Kitab al-Waqf	432	3	Jumada al-Ula 1420 AH — September 1999 AD	632
17	Kitab al-Buyu', Kitab al-Hawalah, Kitab al-Kafalah	153	2	Dhul-Qi'dah 1420 AH — February 2000 AD	726

Eighteenth Volume This volume comprises answers to 152 questions from page 291 to the end of the old Fatawa-e-Razvia Volume VII, published by Sunni Dar-ul-Isha'at Mubarakpur, Azamgarh, India, and consists of 387 pages. The translation of Arabic and Persian passages in this volume has been done by the undersigned. Previously, the eleventh, twelfth, thirteenth, sixteenth, and seventeenth volumes have also been published with the undersigned's translation. The current volume primarily consists of the Book of Testimony (Kitab al-Shahada) and the Book of Judiciary and Claims (Kitab al-Qada wal-Dawa).

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

जिल्द	विषय	प्रश्नों के उत्तर	शोध प्रबंधों की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
1	किताबुल तहारह	22	11	शाबान अल-मुअज्जम 1210 हिजरी — मार्च 1990 ईस्वी	838
2	किताबुल तहारह	33	7	रबी-उल-थानी 1412 हिजरी — नवंबर 1991 ईस्वी	710
3	किताबुल तहारह	59	6	शाबान अल-मुअज्जम 1412 हिजरी — फरवरी 1992 ईस्वी	756
4	किताबुल तहारह	132	5	रजब अल-मुरज्जब 1413 हिजरी — जनवरी 1993 ईस्वी	760
5	किताबुस सालाह	140	6	रबी-उल-अव्वल 1414 हिजरी — सितंबर 1993 ईस्वी	692
6	किताबुस सालाह	457	4	रबी-उल-अव्वल 1415 हिजरी — अगस्त 1994 ईस्वी	736
7	किताबुस सालाह	269	7	रजब अल-मुरज्जब 1415 हिजरी — दिसंबर 1994 ईस्वी	720
8	किताबुस सालाह	337	6	मुहर्रम अल-हराम 1416 हिजरी — जून 1995 ईस्वी	664
9	किताबुल जनाइज़	273	13	ज़ुल-क़ादा 1416 हिजरी — अप्रैल 1996 ईस्वी	946
10	किताबुज़ ज़कात, सोम, हज	316	16	रबी-उल-अव्वल 1417 हिजरी — अगस्त 1996 ईस्वी	832
11	किताबुन निकाह	459	6	मुहर्रम अल-हराम 1418 हिजरी — मई 1997 ईस्वी	736
12	किताबुन निकाह, तलाक़	328	3		688

जिल्द	विषय	प्रश्नों के उत्तर	शोध प्रबंधों की संख्या	प्रकाशन वर्ष	पृष्ठ
				रजब अल-मुरज्जब 1418 हिजरी — नवंबर 1997 ईस्वी	
13	किताबुल तलाक़, ईमान, हुदूद और ताज़ीर	293	2	ज़ुल-क़ादा 1418 हिजरी — मार्च 1998 ईस्वी	688
14	किताबुस सियर (1)	339	7	जमाद-उल-उखरा 1419 हिजरी — सितंबर 1998 ईस्वी	712
15	किताबुस सियर (ब)	81	15	मुहर्रम अल-हराम 1420 हिजरी — अप्रैल 1999 ईस्वी	744
16	किताबुश शिर्कह, किताबुल वक़्फ़	432	3	जमाद-उल-ऊला 1420 हिजरी — सितंबर 1999 ईस्वी	632
17	किताबुल बुयू', किताबुल हवालह, किताबुल कफ़ालह	153	2	ज़ुल-क़ादा 1420 हिजरी — फरवरी 2000 ईस्वी	726

अठारहवीं जिल्द यह जिल्द सुन्नी दारुल-इशाअत मुबारकपुर आजमगढ़ भारत द्वारा प्रकाशित पुरानी फतावा-ए-रज़विया जिल्द 7 के पृष्ठ 291 से अंत तक 152 प्रश्नों के उत्तरों और 387 पृष्ठों पर आधारित है। इस जिल्द में अरबी और फारसी के अंशों का अनुवाद लेखक द्वारा किया गया है। इससे पहले ग्यारहवीं, बारहवीं, तेरहवीं, सोलहवीं और सत्रहवीं जिल्द भी लेखक के अनुवाद के साथ प्रकाशित हो चुकी हैं। यह जिल्द मुख्य रूप से 'किताबुश शहादह' (गवाही की किताब) और 'किताबुल कज़ा वल दावा' (न्यायपालिका और दावों की किताब) पर आधारित है।

पृष्ठ 6 / 738

فتاوی رضویہ جلد ہجدم (۱۸)

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱	کتاب الطہارۃ	۲۲	۱۱	شعبان المعظم ۱۲۱۰ھ — مارچ ۱۹۹۰ء	۸۳۸
۲	کتاب الطہارۃ	۳۳	۷	ربیع الثانی ۱۴۱۲ھ — نومبر ۱۹۹۱ء	۷۱۰
۳	کتاب الطہارۃ	۵۹	۶	شعبان المعظم ۱۴۱۲ھ — فروری ۱۹۹۲ء	۷۵۶
۴	کتاب الطہارۃ	۱۳۲	۵	رجب المرجب ۱۴۱۳ھ — جنوری ۱۹۹۳ء	۷۶۰
۵	کتاب الصلوۃ	۱۴۰	۶	ربیع الاول ۱۴۱۴ھ — ستمبر ۱۹۹۳ء	۶۹۲
۶	کتاب الصلوۃ	۴۵۷	۴	ربیع الاول ۱۴۱۵ھ — اگست ۱۹۹۴ء	۷۳۶
۷	کتاب الصلوۃ	۲۶۹	۷	رجب المرجب ۱۴۱۵ھ — دسمبر ۱۹۹۴ء	۷۲۰
۸	کتاب الصلوۃ	۳۳۷	۶		۶۶۴

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
				محرم الحرام ۱۴۱۶ھ — جون ۱۹۹۵ء	
۹	کتاب الجنائز	۲۷۳	۱۳	ذیقعدہ ۱۴۱۶ھ — اپریل ۱۹۹۶ء	۹۴۶
۱۰	کتاب زکوۃ، صوم، حج	۳۱۶	۱۶	ربیع الاول ۱۴۱۷ھ — اگست ۱۹۹۶ء	۸۳۲
۱۱	کتاب النکاح	۴۵۹	۶	محرم الحرام ۱۴۱۸ھ — مئی ۱۹۹۷ء	۷۳۶
۱۲	کتاب نکاح، طلاق	۳۲۸	۳	رجب المرجب ۱۴۱۸ھ — نومبر ۱۹۹۷ء	۶۸۸
۱۳	کتاب طلاق، ایمان اور حدود و تعزیر	۲۹۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۱۸ھ — مارچ ۱۹۹۸ء	۶۸۸
۱۴	کتاب السیر (۱)	۳۳۹	۷	جمادی الاخریٰ ۱۴۱۹ھ — ستمبر ۱۹۹۸ء	۷۱۲
۱۵	کتاب السیر (ب)	۸۱	۱۵	محرم الحرام ۱۴۲۰ھ — اپریل ۱۹۹۹ء	۷۴۴
۱۶	کتاب الشرکۃ، کتاب الوقف	۴۳۲	۳	جمادی الاولٰی ۱۴۲۰ھ — ستمبر ۱۹۹۹ء	۶۳۲

جلد	عنوان	جوابات اسئلہ	تعداد رسائل	سنین اشاعت	صفحات
۱۷	کتاب البیوع، کتاب الحوالہ، کتاب الکفالہ	۱۵۳	۲	ذیقعدہ ۱۴۲۰ھ — فروری ۲۰۰۰ء	۷۲۶

اٹھارھویں جلد یہ جلد فتاوٰی رضویہ قدیم جلد ہفتم مطبوعہ سنی دارالاشاعت مبارکپور اعظم گڑھ بھارت کے صفحہ ۲۹۱ سے آخر تک ۱۵۲ سوالوں کے جوابات اور ۳۸۷ صفحات پر مشتمل ہے، اس جلد کی عربی و فارسی عبارات کا ترجمہ راقم الحروف نے کیا ہے، اس سے قبل گیارہویں، بارھویں، تیرھویں، سولہویں اور سترھویں جلد بھی راقم کے ترجمہ کے ساتھ شائع ہو چکی ہیں، پیش نظر جلد بنیادی طور پر کتاب الشھادۃ اور کتاب القضاء والدعاوی پر مشتمل ہے۔

صفحہ ۶ از ۷۳۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It contains sublime discussions; however, various issues of jurisprudence (Fiqh) and theology (Kalam) etc. have also been discussed implicitly. Along with a detailed list of issues and treatises, a separate list of secondary issues has also been prepared for the convenience of the honorable readers. The following two treatises, containing extremely profound and valuable research and investigations, are also part of this volume:

(1) An-Nushul Hukumat fi Faslil Khusumat (1321 AH) An extremely magnificent decision on a complicated issue of partnership and merit.

(2) Al-Hibbatul Ahmadiyya fil Wilayatish Shar'iyya wal 'Urfiyya (1333 AH) A scholarly research on religious and worldly guardianship and governance, and a strong rebuttal of an incorrect fatwa regarding this matter.

Rabi-ul-Thani 1421 AH July 2000 AD

Hafiz Muhammad Abdul Sattar Saeedi Director of Education, Jamia Nizamia Razawiyya, Lahore.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

इसमें शानदार चर्चाएँ शामिल हैं, हालाँकि, न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) और धर्मशास्त्र (कलाम) आदि के विभिन्न मुद्दे भी गौण रूप से चर्चा के अंतर्गत आए हैं। मुद्दों और शोधपत्रों की विस्तृत सूची के अलावा, पाठकों की सुविधा के लिए गौण मुद्दों की एक अलग सूची भी तैयार की गई है। अत्यंत गंभीर और बहुमूल्य शोध और जाँच पर आधारित निम्नलिखित दो शोधपत्र भी इस खंड की शोभा हैं:

(1) अन-नुसह-उल-हुकूमत फ़ी फ़स्ल-इल-ख़ुसूमत (1321 हिजरी) साझेदारी और योग्यता के एक जटिल मुद्दे पर एक अत्यंत शानदार निर्णय।

(2) अल-हिब्बत-उल-अहमदिया फ़िल विलायत-इश-शरईय्या वल 'उर्फ़िया (1333 हिजरी) धार्मिक और सांसारिक विलायत (संरक्षण) और शासन पर एक मुजतहिदाना शोध और इस बारे में एक गलत फ़तवे का जोरदार खंडन।

रबी-उल-थानी 1421 हिजरी जुलाई 2000 ईस्वी

हाफ़िज़ मुहम्मद अब्दुल सत्तार सईदी शिक्षा निदेशक, जामिया निज़ामिया रज़विया, लाहौर।

فتاوی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

کے مباحث جلیلہ پر مشتمل ہے، تاہم متعدد ابواب فقہیہ و کلامیہ وغیرہ کے مسائل ضمناً زیر بحث آئے ہیں، مسائل و رسائل کی مفصل فہرست کے علاوہ مسائل ضمنیہ کی الگ فہرست بھی قارئین کرام کی سہولت کے لئے تیار کر دی گئی ہے، انتہائی وقیع اور گرانقدر تحقیقات و تدقیقات پر مشتمل مندرجہ ذیل دو رسالے بھی اس جلد کی زینت ہیں:

(۱) انصح الحکومۃ فی فصل الخصومۃ (۱۳۲۱ھ) شرکت اور میرٹ کے الجھے ہوئے ایک مسئلہ کا انتہائی شاندار فیصلہ

(۲) الھبۃ الاحمدیۃ فی الولایۃ الشرعیۃ والعرفیۃ (۱۳۳۳ھ) دینی اور دنیاوی ولایت و حکومت کی مجتہدانہ تحقیق اور اس بارے میں ایک غلط فتوے کا رد بلیغ۔

ربیع الثانی ۱۴۲۱ھ جولائی ۲۰۰۰ء

حافظ محمد عبدالستار سعیدی ناظم تعلیمات جامعہ نظامیہ رضویہ لاہور

Fatawa-e-Rizvia Volume Eighteen (18) Detailed List of Contents Book of Testimony (Kitab-ush-Shahadah)

Who is called a witness?	93	Nowadays ignorance is widespread, therefore the meeting of all conditions of testimony is difficult.
The testimony of a sinner (fasiq) is rejected, and the one who accepts it is a sinner.	93	If the matter of testimony is land or a house, mentioning at least three boundaries is obligatory.
Explanation of the definition of testimony and the conditions for its acceptance.	93	The specification of immovable property can also be done by pointing.
		According to the Sahiban (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), if a house is famous and specified, testimony can be given by name alone.
Question about the types of conditions for testimony.	94	Explanation of an absolute judge (Qazi Mutlaq) and a restricted judge (Qazi Muqayyad).
In matters of human rights, the prior filing of a lawsuit is a condition for testimony.	94	In matters of ijtihad, whichever side the absolute judge decides upon will be enforced.
Without a valid lawsuit, testimony itself is never admissible.	94	If witnesses say they do not know the names of the boundaries, the judge will send two of his trustworthy men with them to specify the boundaries on the spot by pointing, then decide based on that.
He who does not know the people of his own time is ignorant.	94	Difference of opinion between the Imam (Abu Hanifa) and the Sahiban regarding well-known items.

फतावा रज़विया जिल्द अठारह (१८) विषयों की विस्तृत सूची गवाही की किताब (किताबुश शहादह)

गवाह किसे कहते हैं?	९३	आजकल अज्ञानता फैली हुई है, इसलिए गवाही की सभी शर्तों का एक साथ होना मुश्किल है।
फासिक (पापी) की गवाही खारिज है और उसे स्वीकार करने वाला गुनहगार है।	९३	यदि गवाही का विषय भूमि या घर है, तो कम से कम तीन सीमाओं का उल्लेख करना अनिवार्य है।
गवाही की परिभाषा और उसकी स्वीकृति की शर्तों का वर्णन।	९३	अचल संपत्ति का निर्धारण इशारे से भी किया जा सकता है।
		साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार, यदि घर प्रसिद्ध और निश्चित है, तो केवल नाम से भी गवाही हो सकती है।
गवाही की शर्तों के प्रकारों का प्रश्न।	९४	काज़ी मुतलक और काज़ी मुकय्यद का वर्णन।
हुकुकुल इबाद (मानव अधिकारों) में दावे का पहले होना खुद गवाही की शर्त है।	९४	इज्तिहादी मामलों में काज़ी मुतलक जिस पक्ष का फैसला करेगा वह लागू होगा।
बिना सही दावे के गवाही खुद कभी स्वीकार्य नहीं है।	९४	यदि गवाह कहें कि हमें सीमाओं के नाम नहीं पता, तो काज़ी अपने दो अमीन उनके साथ भेजेगा जो मौके पर इशारे से सीमाएं निर्धारित करेंगे, फिर उसी के आधार पर फैसला करेगा।
जो अपने ज़माने के लोगों को नहीं जानता वह अज्ञानी है।	९४	मशहूर वस्तुओं के बारे में इमाम साहब और साहिबैन का मतभेद।

७३८ का पृष्ठ ९

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدہم (۱۸) فہرست مضامین مفصل کتاب الشہادۃ

شاہد کسے کہتے ہیں ۹۳ آج کل جہالت شائع ہے اس لئے تمام شرائط شہادت کا اجتماع مشکل ہے۔

فاسق کی گواہی مردود اور قبول کرنے والا گنہگار ہے۔ ۹۳ مشہود بہ زمین یادار ہو تو کم از کم تین حدوں کا ذکر واجب ہے۔

شہادت کی تعریف اور اس کے قبول کی شرائط کا بیان۔ ۹۳ جائداد غیر منقولہ کی تعیین اشارہ سے بھی ہو سکتی ہے۔ صاحبین کے نزدیک گھر مشہور و متعین ہو تو صرف نام سے بھی شہادت ہو سکتی ہے۔

شرائط شہادت کے اقسام کا سوال۔ ۹۴ قاضی مطلق اور قاضی مقید کا بیان۔

حقوق العباد میں تقدمِ دعویٰ خود شرطِ شہادت ہے۔ ۹۴ مجہتد فیہ میں قاضی مطلق جس پہلو کا فیصلہ کرے نافذ ہوگا۔

بے صحت دعویٰ شہادت خود ہر گز مسموع نہیں۔ ۹۴

اگر گواہ کہیں کہ ہمیں حدود کا نام نہیں معلوم تو قاضی اپنے دو امین ان کے ساتھ لگا دے گا کہ موقع پر اشارہ سے حدود متعین کر دیں پھر اس کی بنیاد پر فیصلہ کرے گا۔

جو اپنے اہل زمانہ کو نہ جانے وہ جاہل ہے۔

۹۴ اشیائے مشہورہ کے بارے میں امام صاحب اور صاحبین کا اختلاف۔

Fatawa Rizvia, Volume 18

Page	Subject	Serial No.	Subject	Page
101	Discussion of Jami' al-Fusulain.	96	If a witness lies, it will lead to their destruction.	101
102	Imam Ibn al-Humam's discussion against the transmitted opinion in the Madhhab is not acceptable.	97	Mention of the six aspects of a judgment.	102
103	Imam Ibn al-Humam had reached the rank of Ijtihad.	97	It is mandatory for a witness to be regular in prayers and congregation, otherwise, the testimony will not be accepted.	103
103	The intent of the discussion in Jami' al-Fusulain, the expression of their false analogy, and the research of the author (may Allah have mercy on him).	98	The testimony of an ignorant person is also unacceptable; the ignorant person is a sinner (fasiq).	103
104	Mentioning boundaries (hudud) is necessary for knowing the quantity of the witnessed object.	98	Definition of a scholar ('alim) and the limit of knowledge in Sharia.	104
104	An original house without specification of quantity is not something a Qadi (judge) can rule upon.	98	A servant's testimony is not acceptable in favor of their master.	104
105	What things are necessary to mention for specifying property in a property dispute.	98	After a claim is proven by the defendant's confession, a request for the purgation (tazkiyah) of witnesses is unacceptable.	105
105	Specification of the person for whom and against whom witness is given (mashhud lahu and 'alayhi) is also necessary.	99	If witnesses were presented and the defendants confessed, the decision will be based on the confession.	105

Page	Subject	Serial No.	Subject	Page
105	In case of potential confusion, name and title are sufficient, otherwise the father's name, and according to Imam [Abu Hanifa], the grandfather's name is necessary.	99	Even if the Qadi has already performed the purgation of the witnesses, the request for purgation will still be unacceptable.	105
106	The husband's name is sufficient for a woman.	99	The passage of time does not prevent the questioning for purgation.	106
107	Mention of the specific details (juziyat) of the issue.	99	A husband gave property in lieu of dower (mahr), the woman took possession, proven by the statement of witnesses; after that, knowing the amount of dower is not necessary.	107
107	Using the word "Ashhadu" (I bear witness) in the present/future tense is a pillar of testimony.	101	Explanation of where it's necessary for witnesses to state the price of the sold item (mabi') and where it's not.	107
108	Having "Ashhadu billah" (I swear by Allah that I will speak the truth) said before starting testimony is by no means sufficient; this is an oath, the word "shahadah" (testimony) must enter into the speech of testimony.	101	Two just ('adil) witnesses are necessary for the proof of rights.	108
109	Taking an oath from witnesses is not permissible according to Shariah.	101	Testimony of marriage can also be given based on hearsay (sama').	109
			A man and woman living like a couple for a long period is a doubtful sign of marriage.	109

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 18

पृष्ठ	विषय	क्रमांक	विषय	पृष्ठ
101	जामि-अल-फ़ुसुलैन की चर्चा।	96	गवाह झूठ बोले तो उसकी बर्बादी होगी।	101
102	मज़हब में मौजूद रिवायत के खिलाफ इमाम इब्न-ए-हुमाम की बहस स्वीकार्य नहीं है।	97	फैसले के छह पहलुओं का उल्लेख।	102
103	इमाम इब्न-ए-हुमाम इज्तिहाद के दर्जे तक पहुँच चुके थे।	97	गवाह के लिए पाबंद-ए-नमाज़ और बा-जमात होना ज़रूरी है, वरना गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।	103
103	जामि-अल-फ़ुसुलैन की चर्चा का उद्देश्य, उनके गलत क़यास का इज़हार और लेखक (रहमतुल्लाह अलैहि) का शोध।	98	अज्ञानी की गवाही भी अस्वीकार्य है; अज्ञानी फ़ासिक (पापी) होता है।	103
104	गवाही दी गई वस्तु की मात्रा जानने के लिए सीमाओं (हुदूद) का उल्लेख आवश्यक है।	98	शरीअत में 'आलिम' की परिभाषा और इल्म (ज्ञान) की सीमा।	104
104	बिना मात्रा निर्धारित किए मकान ऐसी चीज़ नहीं जिस पर काज़ी फैसला दे सके।	98	मालिक के पक्ष में नौकर की गवाही स्वीकार्य नहीं है।	104
105	संपत्ति विवाद में संपत्ति के निर्धारण के लिए किन चीज़ों का उल्लेख आवश्यक है।	98	प्रतिवादी के स्वीकारोक्ति (इक़रार) से दावा साबित होने के बाद गवाहों के तज़किया (जांच) का आवेदन अस्वीकार्य है।	105
105	जिसके लिए और जिसके खिलाफ गवाही दी जा रही है, उनका निर्धारण भी आवश्यक है।	99	यदि गवाह पेश हुए और प्रतिवादियों ने इक़रार किया तो फैसला इक़रार के आधार पर होगा।	105
105		99		105

पृष्ठ	विषय	क्रमांक	विषय	पृष्ठ
	भ्रम दूर करने के लिए नाम और लक़ब काफी है, वरना पिता और इमाम साहब के अनुसार दादा का नाम ज़रूरी है।		काज़ी ने गवाहों का तज़किया कर लिया हो तब भी तज़किया का आवेदन अस्वीकार्य होगा।	
106	महिला के लिए पति का नाम काफी है।	99	समय बीत जाना तज़किया के सवाल में बाधा नहीं है।	106
107	मसले के विवरण का उल्लेख।	99	पति ने मेहर के बदले संपत्ति दी, महिला ने कब्ज़ा किया, गवाहों के बयान से यह साबित हुआ; इसके बाद मेहर की मात्रा जानना ज़रूरी नहीं।	107
107	'अशहदु' शब्द का प्रयोग (वर्तमान/भविष्य काल में) गवाही का मूल स्तंभ है।	101	इस बात का विवरण कि कहाँ गवाहों के लिए बेची गई वस्तु की कीमत बताना ज़रूरी है और कहाँ नहीं।	107
108	गवाही शुरू करने से पहले 'अशहदु बिल्लाह' (खुदा की कसम मैं सच कहूँगा) कहलाना काफी नहीं; यह हलफ़ (शपथ) है, गवाही के शब्दों में 'शहादत' शब्द का होना ज़रूरी है।	101	अधिकारों की सिद्धि के लिए दो न्यायप्रिय (आदिल) गवाह ज़रूरी हैं।	108
109	गवाहों से शपथ लेना शरीअत की दृष्टि से जायज़ नहीं है।	101	निकाह की गवाही सुनने (समाअत) के आधार पर भी दी जा सकती है।	109
			स्त्री-पुरुष का लंबे समय तक पति-पत्नी की तरह रहना निकाह का संदेहास्पद संकेत है।	109

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

صفحہ	مضمون	نمبر	مضمون	صفحہ
۱۰۱	جامع الفصولین کی بحث۔	۹۶	گواہ جھوٹ بولے تو اس کی ہلاکت ہوگی۔	۱۰۱
۱۰۲	قول منقول فی المذہب کے خلاف امام ابن ہمام کی بحث مقبول نہیں۔	۹۷	فیصلہ کے چھ اطراف کا ذکر۔	۱۰۲
۱۰۳	امام ابن ہمام درجہ اجتہاد کو پہنچے ہوئے تھے۔	۹۷	گواہ کے لئے پابند نماز پابند جماعت ہونا ضروری ہے ورنہ گواہی تسلیم نہ کی جائے گی۔	۱۰۳
۱۰۳	صاحب جامع الفصولین کی بحث کا منشاء اور ان کے قیاس مع الفارق کا اظہار اور مصنف علیہ الرحمہ کی تحقیق۔	۹۸	جاہل کی گواہی بھی نامقبول، جاہل فاسق ہوتا ہے۔	۱۰۳
۱۰۴	ذکر حدود کی ضرورت علم مقدار مشہود بہ کے لئے ہے۔	۹۸	شرع میں عالم کی تعریف اور علم کی حد۔	۱۰۴
۱۰۴	اصل دار بلا تعیین مقدار کوئی چیز نہیں جس کا قاضی حکم کرے۔	۹۸	نوکر کی گواہی آقا کے حق میں مقبول نہیں۔	۱۰۴
۱۰۵		۹۸		۱۰۵

صفحہ	مضمون	نمبر
	جائداد کی نزاع میں جائداد کی تعیین کے لئے کن کن چیزوں کا ذکر ضروری ہے۔	
۱۰۵	مشہود لہ اور علیہ کی بھی تعیین ضروری ہے۔	۹۹
۱۰۵	رفع اشتباہ کی صورت میں نام و لقب کافی ہے ورنہ باپ کا نام اور امام صاحب کے نزدیک دادا کا نام ضروری ہے۔	۹۹
۱۰۶	عورت کے لئے شوہر کا نام کافی ہے۔	۹۹
۱۰۷	مسئلہ کے جزئیات کا ذکر۔	۹۹
۱۰۷	لفظ اشہد بلفظ المضارع رکن شہادت ہے۔	۱۰۱
۱۰۸		۱۰۱

صفحہ	مضمون
۱۰۵	بیان مدعا علیہم سے اقرار دعوی ثابت ہونے کے بعد گواہوں کے تزکیہ کی درخواست نامقبول ہے۔
۱۰۵	گواہ پیش ہوئے اور مدعا علیہم نے اقرار کیا تو فیصلہ بربنائے اقرار ہوگا۔
۱۰۵	قاضی نے گواہوں کا تزکیہ کر لیا ہو تب بھی تزکیہ کی درخواست نا قابل قبول ہوگی۔
۱۰۶	مرور مدت مانع سوال تزکیہ نہیں۔
۱۰۷	شوہر نے مہر کے عوض جائداد دی، عورت نے قبضہ کیا، گواہوں کے بیان سے یہ ثابت ہوا، اس کے بعد مہر کی مقدار کا جاننا ضروری نہیں۔
۱۰۷	اس امر کا بیان کہ گواہوں کا مبیع کی قیمت بیان کرنا کہاں ضروری ہے اور کہاں ضروری نہیں۔
۱۰۸	

صفحہ	مضمون نمبر	مضمون	صفحہ
		شروع شہادت سے پہلے لفظ اشہد باللہ (قسم خدا کی میں سچ کہوں گا) کہلانا ہر گز کافی نہیں، یہ حلف ہے لفظ شہادت کا کلام شہادت پر داخل ہونا ضروری ہے۔	
۱۰۹	گواہوں سے حلف لینا شرعاً جائز نہیں۔ ۱۰۱		
		حقوق کے ثبوت کے لئے دو عادل گواہ ضروری ہے۔	
		نکاح کی گواہی سماع کی بنیاد پر بھی دی جاسکتی ہے۔	۱۰۹
		مردوزن کا عرصہ دراز تک میاں بیوی کی طرح رہنا نکاح کی علامت مشتبہ سے ہے۔	۱۰۹

Fatawa Razvia Volume 18

- The husband's confession is also proof of marriage. (110)
- Gift with exchange (Hiba bil Iwaz) of undivided and joint property can also occur; it is similar to a sale. (110)
- Selling a slave and a free person together renders the sale void. (110)
- If one's own slave and another's slave are sold together, the sale will be valid regarding one's own slave. (110)
- Description regarding multiple witnesses of divorce. (111)
- Hearsay evidence is not acceptable in divorce matters. (114)
- Description of those ten things for which presence and direct observation are not necessary for testimony. (114)
- Whose testimony is not acceptable in whose favor. (114)
- If testimony of divorce is given based only on hearing, it is not acceptable. (115)
- Divorce is not proven even by the testimony of one man and one woman. (115)
- The ruling for a woman who could not prove divorce by testimony, but the husband has actually given a divorce. (115)
- Hearsay testimony is acceptable in the original endowment (waqf), and proof of ownership of the waqf can also be implicitly established. (116)
- Many things are established implicitly, not intentionally. (116)
- Examples of a few things established implicitly. (116)

Second section: - Which things are included in the original endowment and which in the conditions. (118) - Testimony for waqf is for the sake of Allah, for which a legal claim is not necessary, and delay in giving testimony makes the witness's testimony rejected. (118) - Description of testimony for the sake of spiritual reward (Hasba). (118) - If a judge gives a verdict based on the testimony of an absolute sinner (fasiq), the verdict is implemented. (118) - Testimony of a bribe-taker, sinner, insane person, minor, or mentally unstable person is not acceptable. (120) - Ruling on the testimony of a blind person, apostate, slave, child, or lunatic. (121) - A doctor's diagnosis is based on conjecture and estimation; it is not legal testimony, and no ruling can be applied based on it. (122) - If a witness adds the words "as far as I know" or "as far as I think" in the testimony, the testimony will be rejected. (122) - A witness is asked about their observation, not their knowledge and certainty. (122) - Being a Muslim is a condition for testimony; the testimony of a non-Muslim is unacceptable. (123) - Disagreement in additional matters does not affect the testimony. (124) - Description of matters that fall under "additional". (124) - A judge can consider witnesses

suspicious based on additional matters. (125) - Where delay in testimony of divorce is permissible and where it is not. (125)

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

- पति का इकरार भी निकाह का सबूत है। (110)
- मुशाअ (अविभाजित) और संयुक्त वस्तुओं का हिबा बिल-एवज़ (बदले के साथ दान) भी हो सकता है, यह बिक्री की तरह है। (110)
- गुलाम और आज़ाद को मिलाकर बेचना बिक्री को अमान्य (बातिल) बनाता है। (110)
- अगर अपने गुलाम और दूसरे के गुलाम को मिलाकर बेचा, तो अपने गुलाम के संबंध में बिक्री प्रभावी होगी। (110)
- तलाक के कई गवाहों का वर्णन। (111)
- तलाक में सुनी-सुनाई गवाही स्वीकार्य नहीं है। (114)
- उन दस चीज़ों का वर्णन जिनमें गवाही के लिए उपस्थिति और अवलोकन आवश्यक नहीं है। (114)
- किसकी गवाही किसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है। (114)
- अगर तलाक की गवाही केवल सुनकर दी गई, तो वह स्वीकार्य नहीं है। (115)
- एक पुरुष और एक महिला की गवाही से भी तलाक सिद्ध नहीं होता। (115)
- उस महिला के लिए हुक्म जो गवाही से तलाक सिद्ध नहीं कर सकी, लेकिन पति ने वास्तव में तलाक दे दिया है। (115)
- मूल वक्फ में सुनी-सुनाई (समाई) गवाही स्वीकार्य है और परोक्ष रूप से वक्फ के स्वामित्व का प्रमाण भी मिल सकता है। (116)
- बहुत सी बातें परोक्ष रूप से सिद्ध होती हैं, इरादतन नहीं। (116)
- परोक्ष रूप से सिद्ध होने वाली कुछ चीज़ों के उदाहरण। (116)

दूसरा खंड: - कौन-कौन सी चीज़ें मूल वक्फ में शामिल हैं और कौन-कौन सी शर्तों में। (118) - वक्फ की गवाही अल्लाह के लिए है जिसके लिए दावा करना आवश्यक नहीं है, और गवाही देने में देरी से गवाह की गवाही खारिज हो जाती है। (118) - शहादत-ए-हसबा (पुण्य के लिए गवाही) का वर्णन। (118) - यदि काजी (न्यायाधीश) पूर्ण पापी की गवाही पर निर्णय देता है, तो निर्णय प्रभावी होता है। (118) - रिश्वतखोर, पापी, पागल, नाबालिग, मानसिक रूप से अस्थिर व्यक्ति की गवाही स्वीकार्य नहीं है। (120) - अंधे, धर्मत्यागी (मुर्तद), गुलाम, बच्चे, पागल की गवाही का हुक्म। (121) - डॉक्टर का सुझाव केवल अनुमान और अटकल है, यह गवाही नहीं है, इसके आधार पर कोई निर्णय नहीं दिया

जा सकता। (122) - यदि गवाह अपनी गवाही में "जहाँ तक मुझे पता है" या "जहाँ तक मैं सोचता हूँ" शब्द जोड़ता है, तो गवाही खारिज कर दी जाएगी। (122) - गवाह से उसके अवलोकन के बारे में पूछा जाता है, उसके ज्ञान और विश्वास के बारे में नहीं। (122) - गवाही के लिए इस्लाम एक शर्त है, गैर-मुस्लिम की गवाही अस्वीकार्य है। (123) - अतिरिक्त बातों में मतभेद से गवाही पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता। (124) - उन बातों का वर्णन जो "अतिरिक्त" में आती हैं। (124) - काजी अतिरिक्त बातों के आधार पर गवाहों को संदिग्ध मान सकता है। (125) - तलाक की गवाही में कहाँ देरी जायज़ है और कहाँ नहीं। (125)

पृष्ठ 11 / 738

- شوہر کا اقرار بھی مثبت نکاح ہے۔ ۱۱۰
- ہبہ بالعوض مشاع اور مشترکہ اشیاء بھی ہو سکتا ہے یہ بیع کی طرح ہے۔ ۱۱۰
- غلام اور آزاد کو ملا کر بیچنا بیع باطل ہے۔ ۱۱۰
- اپنے غلام اور دوسرے غلام کو ملا کر بیچا تو اس کے غلام میں بیع نافذ ہوگی۔ ۱۱۰
- طلاق کے متعدد گواہوں کا بیان۔ ۱۱۱
- طلاقی میں سنی سنائی گواہی مقبول نہیں۔ ۱۱۴
- ان دس چیزوں کا بیان جن میں شہادت کے لئے حضور اور مشاہدہ ضروری نہیں۔ ۱۱۴
- کس کی گواہی کس کے حق میں مقبول نہیں۔ ۱۱۴
- طلاق کی گواہی صرف سن کر دی تو مقبول نہیں۔ ۱۱۵
- ایک مرد ایک عورت کی گواہی سے بھی طلاق ثابت نہیں ہوتی۔ ۱۱۵
- اس عورت کا حکم جو گواہی سے طلاق ثابت نہ کر سکی مگر شوہر نے حقیقۃً طلاق دی ہے۔ ۱۱۵
- اصل وقف میں شہادت سماعی مقبول ہے اور ضمناً ملکیت وقف کا ثبوت بھی ہوسکے گا۔ ۱۱۶
- بہت سی باتیں ضمناً ثابت ہوتی ہیں قصداً نہیں۔ ۱۱۶
- ضمناً ثابت ہونے والی چند چیزوں کی مثالیں۔ ۱۱۶

دوسرا حصہ: - کون کون چیز اصل وقف میں داخل ہے اور کون کون سی شرائط میں۔ ۱۱۸ - وقف کی شہادت لوجہ اللہ ہے جس کے لئے دعوی ضروری نہیں اور ادائے شہادت میں تاخیر سے گواہ

مردود الشہادۃ ہو جاتا ہے۔ ۱۱۸ - شہادت حسبہ کا بیان۔ ۱۱۸ - قاضی مطلق فاسق کی شہادت پر فیصلہ کرے تو فیصلہ نافذ ہے۔ ۱۱۸ - راشی، فاسق، پاگل، نابالغ، فاتر العقل کی گواہی مقبول نہیں۔ ۱۲۰ - اندھے، مرتد، غلام، بچے، مجنون کی گواہی کا حکم۔ ۱۲۱ - ڈاکٹر کی تجویز ظن و تخمین ہے، یہ شہادت نہیں، اس کی بنیاد پر کوئی حکم نہیں لگایا جا سکتا۔ ۱۲۲ - اگر شاہد گواہی میں فیما اعلم یا فیما احسب کا لفظ ملا دے تو گواہی رد کردی جائے گی۔ ۱۲۲ - گواہ سے اس کا مشاہدہ پوچھا جاتا ہے اس کا علم و یقین نہیں پوچھا جاتا۔ ۱۲۲ - شہادت کے لئے اسلام شرط ہے غیر مسلم کی شہادت نامقبول ہے۔ ۱۲۳ - زائد باتوں میں اختلاف سے شہادت پر اثر نہیں پڑتا۔ ۱۲۴ - ان باتوں کا بیان جو زائد میں آتی ہیں۔ ۱۲۴ - قاضی زائد باتوں کی بنیاد پر گواہوں کو متہم گردان سکتا ہے۔ ۱۲۵ - شہادت طلاق میں کہاں تاخیر جائز ہے کہاں نہیں۔ ۱۲۵

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Serial No.	Topic	Page No.	Serial No.	Topic	Page No.
125	Different forms of delay in providing testimony for divorce.	132	125	A scholar-judge's ruling is appealable only when there is an obvious error in his judgment.	132
126	One who shaves their beard is rejected as a witness.	132	126	Even if there is hesitation about the correctness of a just judge's ruling, an appeal is not heard.	132
127	A mother's testimony is unreliable in favor of her daughter.	133	127	Placing witnesses under oath is void.	133
127	Testimony from a minor is unacceptable.	133	127	A ruler's order contrary to Sharia shall not be implemented.	133
127	Ruling if a divorce occurred but the woman could not prove it with witnesses.	134	127	Administering an oath to a witness depends on the opinion of a mujtahid judge according to some scholars.	134
127	Annulment of an incorrect decision.	134	127	The reason for taking an oath is to attain a strong presumption of truthfulness.	134
128	If a husband sues a woman and she says he already divorced her, she is legally the claimant.	135	128	False oaths have become common nowadays.	135
128	Divorce will not be proven solely by a woman's statement.	135	128	The view of administering oaths to witnesses is retracted and contrary to the consensus of the school of thought.	135
128	Ruling for husband and wife to stay together	135	128	Decisions and fatwas based on retracted views are ignorance and contrary to consensus; a	135

Serial No.	Topic	Page No.	Serial No.	Topic	Page No.
	until the end of the revocable divorce period.			claimant's oath is not recognized.	
129	Disagreement among witnesses regarding the time of divorce is not a cause for rejection.	136	129	If a judge gives testimony for performing a marriage, it is unacceptable.	136
129	Nowadays, employees in fashionable hotels often have to provide alcohol and pork; this is transgression (fisq).	136	129	If there are witnesses to the husband's admission of marriage, the marriage is proven.	136
129	A transgressor (fasiq) cannot be a legal witness.	137	129	People whose professions involve open transgression, like brokers or lawyers, their testimony is unacceptable, and it is not permissible to give them any position of honor.	137
129	A father's testimony is not reliable in favor of his children.	138	129	**Book of Judiciary and Claims**	-
129	Divorce is not proven by a single witness.	139	129	A situation where testimony and claim do not match and its ruling.	139
131	The command belongs to Allah and His Messenger; no one in the world has the power to speak against it.	139	131	Agency for marriage does not necessitate the occurrence of marriage.	139

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या	क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
125	तलाक की गवाही देने में देरी की विभिन्न स्थितियाँ।	132	125	एक विद्वान न्यायप्रिय शासक का आदेश तब अपील योग्य होता है जब उसके आदेश में स्पष्ट त्रुटि हो।	132
126	दाढ़ी मुंडाने वाला व्यक्ति गवाही के लिए अस्वीकार्य है।	132	126	न्यायप्रिय शासक के आदेश के सही होने में संदेह होने पर भी अपील नहीं सुनी जाती।	132
127	बेटी के पक्ष में माँ की गवाही अविश्वसनीय है।	133	127	गवाहों को शपथ दिलाना शून्य है।	133
127	नाबालिग की गवाही स्वीकार्य नहीं है।	133	127	शरीयत के विरुद्ध शासक का आदेश लागू नहीं होगा।	133
127	यदि तलाक की घटना हुई लेकिन महिला गवाहों से इसे साबित नहीं कर सकी तो क्या हुक्म है।	134	127	कुछ विद्वानों के अनुसार गवाह को शपथ दिलाना मुजतहिद काज़ी की राय पर निर्भर है।	134
127	एक गलत निर्णय का निरस्तीकरण।	134	127	शपथ लेने का कारण सत्यता का प्रबल अनुमान प्राप्त करना है।	134
128	पति ने महिला पर दावा किया, उसने कहा कि वह मुझे तलाक दे चुका है, तो शरीयत के अनुसार महिला वादी (दावेदार) है।	135	128	आजकल झूठी कसमें आम हो गई हैं।	135
128	केवल महिला के बयान से तलाक सिद्ध नहीं होगा।	135	128	गवाहों को शपथ दिलाने का मत वापस लिया गया है और मज़हब	135

क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या	क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
				के इज्मा (आम सहमति) के विरुद्ध है।	
128	रजई तलाक (वापसी योग्य तलाक) की अवधि तक पति-पत्नी को साथ रहने का हुक्म है।	135	128	वापस लिए गए मतों पर निर्णय और फ़तवा अज्ञानता और इज्मा के विरुद्ध है; वादी की शपथ मान्य नहीं है।	135
129	तलाक के समय के बारे में गवाहों में मतभेद होना इसे रद्द करने का कारण नहीं है।	136	129	यदि काज़ी निकाह पढ़ाने की गवाही दे तो वह अस्वीकार्य है।	136
129	आजकल आम तौर पर फ़ैशनेबल होटलों में कर्मचारियों को शराब और सूअर के मांस का प्रबंधन करना पड़ता है, यह फ़िस्क (गुनाह) है।	136	129	यदि पति द्वारा निकाह स्वीकार करने के गवाह हों, तो निकाह सिद्ध है।	136
129	एक फ़ासिक (गुनाहगार) शरीयत के अनुसार गवाह नहीं हो सकता।	137	129	जिन लोगों के पेशे खुलेआम फ़िस्क के हों जैसे दलाल, वकील, उनकी गवाही अस्वीकार्य है, और उन्हें कोई सम्मानजनक पद देना जायज़ नहीं है।	137
129	अपनी संतान के पक्ष में पिता की गवाही विश्वसनीय नहीं है।	138	129	**किताबुल क़ज़ा वद्दआवा (न्याय और दावों की पुस्तक)**	-
129	एक गवाह से तलाक सिद्ध नहीं होता।	139	129	गवाही और दावे में समानता न होने की एक स्थिति और उसका हुक्म।	139
131	हुक्म अल्लाह और उसके रसूल का है, इसके खिलाफ दुनिया में	139	131	निकाह की वकालत से निकाह का होना लाज़िम नहीं आता।	139

क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या	क्रम संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या
	किसी को बोलने की हिम्मत नहीं।				

شمارہ	موضوع	صفحہ نمبر
۱۲۵	شہادت طلاق کی ادا میں تاخیر کی مختلف صورتیں۔	۱۳۲
۱۲۶	ڈاڑھی منڈانے والا مردود الشہادت ہے۔	۱۳۲
۱۲۷	ماں کی گواہی بیٹی کے حق میں نامعتبر ہے۔	۱۳۳
۱۲۷	نابالغ کی گواہی نامقبول ہے۔	۱۳۳
۱۲۷	واقعۂ طلاق ہو گئی عورت گواہوں سے ثابت نہ کر سکی تو کیا حکم ہے۔	۱۳۴
۱۲۷	ایک غلط فیصلہ کا ابطال۔	۱۳۴
۱۲۵	عالم عادل حاکم کا حکم اس وقت قابلِ اپیل ہوتا ہے کہ اس کے حکم میں خطائے بین ہو۔	۱۳۲
۱۲۶	حاکم عادل کے حکم کے صواب ہونے میں تردد ہو تب بھی اپیل مسموع نہیں۔	۱۳۲
۱۲۷	گواہوں پر حلف رکھنا باطل ہے۔	۱۳۳
۱۲۷	بادشاہ کا خلافِ شرع حکم نافذ نہ ہوگا۔	۱۳۳
۱۲۷	گواہ کو حلف دلانا بعض علماء کے نزدیک قاضی مجتہد کی رائے پر موقوف ہے۔	۱۳۴
۱۲۷	قسم کھانے کی علت صدق کے غلبہ ظن کا حصول ہے۔	۱۳۴

شمارہ	موضوع	صفحہ نمبر
	شوہر نے عورت پر دعویٰ کیا	
۱۲۸	اس نے کہا یہ مجھے طلاق دے چکا ہے تو شرعاً عورت مدعی ہے۔	۱۳۵
۱۲۸	صرف عورت کے بیان سے طلاق ثابت نہ ہو گی۔	۱۳۵
۱۲۸	دور جعی طلاق تک میاں بیوی کو ایک ساتھ رہنے کا حکم ہے۔	۱۳۵
۱۲۹	طلاق کے وقت میں گواہوں کا اختلاف ہو تو یہ موجب رد نہیں۔	۱۳۶
۱۲۹	آج کل عموماً فیشن ایبل ہوٹلوں میں ملازمین کو شراب اور سور کے گوشت کا اہتمام کرنا ہوتا ہے یہ فسق ہے۔	۱۳۶
۱۲۹	فاسق شرعاً گواہ نہیں ہو سکتا۔	۱۳۷
۱۲۸	آج کل جھوٹی حلف عام ہو گئی۔	۱۳۵
۱۲۸	گواہوں کے حلف دلانے کا قول مرجوع مخالفِ اجماعِ مذہب ہے۔	۱۳۵
۱۲۸	قول مرجوع پر فیصلہ و فتویٰ جہل وخلافِ اجماع ہے مدعی کا حلف مسلم نہیں۔	۱۳۵
۱۲۹	قاضی نکاح پڑھانے کی گواہی دے تو نامقبول ہے۔	۱۳۶
۱۲۹	شوہر کے اقرارِ نکاح کے گواہ ہوں تو نکاح ثابت ہے۔	۱۳۶
۱۲۹	جن لوگوں کے پیشے علانیہ فسق کے ہوں جیسے دلال، وکلاء، ان کی	۱۳۷

شمارہ موضوع	صفحہ نمبر	شمارہ موضوع	صفحہ نمبر
		گواہی نامقبول، اور ان کو کوئی اعزاز کا منصب دینا جائز نہیں۔	
۱۲۹ باپ کی گواہی اولاد کے حق میں معتبر نہیں۔	۱۳۸	۱۲۹ **کتاب القضاء والدعاوی**	-
۱۲۹ ایک گواہ سے طلاق ثابت نہیں ہوتی۔	۱۳۹	۱۲۹ گواہی اور دعویٰ مطابقت نہ ہونے کی ایک صورت اور اس کا حکم۔	۱۳۹
۱۳۱ حکم اللہ ورسول کا ہے اس کے خلاف دنیا میں کسی کو مجال دم زدن نہیں۔	۱۳۹	۱۳۱ وکالتِ نکاح مستلزم وقوعِ تزوج نہیں۔	۱۳۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Page	Subject	Description	Ref
140	Testimony that does not match the claim is merely futile.	Two shareholders divided the property while a third had a shared portion; the division will be revoked.	157
140	Testimony from women alone cannot establish a marriage.	Division of a single estate.	157
141	In a non-public alley, only those whose doors have been there since ancient times have rights.	First investigation.	157
142	Permission from every resident is necessary to utilize such a path.	Second investigation.	158
142	Establishing a new door beyond one's limits in such an alley is an injustice.	The sale of a partner's share is 'Bai' Fuzuli' (unauthorized sale); it depends on their permission.	158
142	All partners of a non-public alley agreed to a door; one sold his house, the new neighbor comes and does not agree, so the door cannot be demolished.	Remaining silent after hearing about the sale is not considered permission.	158
143	Whoever takes even a handspan of someone's land unjustly will be sunk to the seventh earth on the Day of Judgment.	Heirs cannot give permission for a suspended sale (Bai' Mowqoof) after the death of the ancestor.	158
144	Zaid's sister is married to Amr, and Amr's sister is married to Zaid; after both women die, their dowers (Mahr) will be offset.	Third investigation.	159
146	If someone utilizes a property for many years and another person sees and hears everything, if this second person then claims the property, the claim will not be heard.	Bai' Fuzuli is a suspended sale (Bai' Mowqoof). If the owner cancels the sale himself, the suspended sale becomes void.	159

Page	Subject	Description	Ref
146	Clarification of the issue from various books of Fiqh.	A seller sold a property thinking it was his share due to a misunderstanding, whereas it actually wasn't; that property will not be included in the sale.	159
152	Author's research and collection/ reconciliation of various details.	Amr sold something belonging to Zaid; Zaid has the right to validate this contract. If Zaid makes a claim on that item, the right to permit the sale will not be lost.	160
155	In a matter where an ancestor's claim is not heard, the heir's claim after their death is also not acceptable.	Fourth investigation.	160
156	Five investigations into one question of reality.	Fifth investigation.	160
157	Two out of three shareholders divided the property without the consent of one; this division is void.		

फ़तावा रज़विय्या (जिल्द 18)

पृष्ठ	विषय	विवरण	संदर्भ
140	दावे से मेल न खाने वाली गवाही केवल निरर्थक होती है।	दो भागीदारों ने संपत्ति विभाजित की जबकि तीसरे का हिस्सा उसमें शामिल था; विभाजन रद्द कर दिया जाएगा।	157
140	केवल महिलाओं की गवाही से विवाह सिद्ध नहीं हो सकता।	एक विरासत का विभाजन।	157
141	गैर-सार्वजनिक गली (कूचा गैर-नाफ़िज़ा) में केवल उन्हीं लोगों का अधिकार है जिनके दरवाजे पुराने समय से उस गली में हों।	पहली जांच (तन्क़ीह)।	157
142	ऐसे रास्ते के उपयोग के लिए उसके प्रत्येक निवासी की अनुमति आवश्यक है।	दूसरी जांच।	158
142	ऐसी गली में अपनी सीमा से ऊपर नया दरवाजा बनाना अन्याय है।	साझेदार के हिस्से की बिक्री 'बय फ़ुज़ूली' (अनधिकृत बिक्री) है; यह उसकी अनुमति पर निर्भर है।	158
142	गैर-सार्वजनिक गली के सभी साझेदार एक दरवाजे के लिए सहमत हुए; एक ने अपना घर बेच दिया, नया पड़ोसी आया और वह सहमत नहीं है, तो दरवाजा तोड़ा नहीं जा सकता।	बिक्री की खबर सुनकर चुप रहना अनुमति नहीं है।	158
143	जो कोई अन्यायपूर्वक किसी की एक बालिश्त ज़मीन लेगा, उसे कयामत के दिन सातवें पाताल तक धँसा दिया जाएगा।	पूर्वज की मृत्यु के बाद वारिस निलंबित बिक्री (बय मौक़ूफ़) की अनुमति नहीं दे सकते।	158
144	ज़ैद की बहन अम्र के निकाह में है, और अम्र की बहन ज़ैद के निकाह में है; दोनों	तीसरी जांच।	159

पृष्ठ	विषय	विवरण	संदर्भ
	महिलाओं की मृत्यु के बाद, उनके महर (स्त्रीधन) का मिलान (मुक़ासा) होगा।		
146	यदि कोई व्यक्ति वर्षों तक किसी संपत्ति का उपयोग करता है और दूसरा व्यक्ति सब कुछ देखता और सुनता है, यदि यह दूसरा व्यक्ति उस संपत्ति पर दावा करता है, तो दावा सुना नहीं जाएगा।	बय फ़ुज़ूली एक निलंबित बिक्री (बय मौक़ूफ़) होती है। यदि मालिक ने स्वयं बिक्री रद्द कर दी, तो निलंबित बिक्री शून्य हो जाएगी।	159
146	फ़िक़्ह की विभिन्न पुस्तकों से मसले का स्पष्टीकरण।	विक्रेता ने गलतफहमी के कारण एक संपत्ति को अपना हिस्सा समझकर बेच दिया, जबकि वास्तव में वह उसका हिस्सा नहीं था; वह संपत्ति बिक्री में शामिल नहीं होगी।	159
152	लेखक का शोध और विभिन्न विवरणों का संग्रह एवं सामंजस्य।	अम्र ने ज़ैद की किसी चीज़ को बेचा; ज़ैद को इस अनुबंध को वैध करने का अधिकार है। यदि ज़ैद उस चीज़ पर दावा करता है, तो बिक्री की अनुमति देने का अधिकार समाप्त नहीं होगा।	160
155	जिस मसले में पूर्वज का दावा नहीं सुना जाता, उनकी मृत्यु के बाद वारिस का दावा भी स्वीकार्य नहीं है।	चौथी जांच।	160
156	वास्तविकता के एक प्रश्न में पाँच जाँचें।	पाँचवीं जाँच।	160
157	तीन भागीदारों में से दो ने एक की सहमति के बिना विभाजन किया; यह विभाजन शून्य है।		

صفحہ	موضوع	تفصیل حوالہ
۱۴۰	دعوی سے مطابقت نہ رکھنے والی شہادت محض مہمل ہوتی ہے۔	دو حصہ داروں نے جائیداد تقسیم کی تیسرے کا جائیداد میں جز شائع تھا تقسیم توڑ دی جائیگی۔ ۱۵۷
۱۴۰	تنہا عورتوں کی گواہی مثبت نکاح نہیں ہو سکتی۔	ایک ترکہ کی تقسیم۔ ۱۵۷
۱۴۱	کوچہ غیر نافذہ میں انہیں لوگوں کا حق ہے جن کے دروازے قدیم سے اس کوچہ میں ہوں۔	پہلی تنقیح۔ ۱۵۷
۱۴۲	ایسے راستہ میں تصرف کے لئے اس کے ہر ہر ساکن کی اجازت ضروری ہے۔	دوسری تنقیح۔ ۱۵۸
۱۴۲	ایسے کوچہ میں اپنی حد سے اوپر نیا دروازہ قائم کرنا ظلم ہے۔	شریک کے حصہ کی بیع فضولی کی بیع ہے اس کی اجازت پر موقوف ہو گی۔ ۱۵۸
۱۴۲	کوچہ غیر نافذہ کے تمام شرکاء دروازہ کے لئے راضی ہو گئے کہ ایک نے اپنا مکان بیچ دیا، نیا پڑوسی آیا وہ راضی نہیں تو دروازہ نہیں توڑا جاسکتا۔	بیع کی خبر پا کر خاموش رہنا اجازت نہیں ہے۔ ۱۵۸

صفحہ	موضوع	تفصیل حوالہ
۱۴۳	جو کسی کی ایک بالشت زمین ظلماً لے قیامت کے دن ساتویں طبق تک دھنسایا جائے گا۔	بیع موقوف کی اجازت مورث کی موت کے بعد وارث نہیں دے سکتے۔ ۱۵۸
۱۴۴	زید کی بہن عمرو کے نکاح میں، عمرو کی بہن زید کے نکاح میں، دونوں عورتوں کے مرنے کے بعد ان کے مہروں میں مقاصہ ہوگا۔	تیسری تنقیح۔ ۱۵۹
۱۴۶	کسی جائیداد میں کوئی شخص سالہا سال تصرف کرتا ہے اور ایک شخص سب دیکھتا اور سنتا ہے، اگر یہ دوسرا شخص اس جائیداد پر دعوی کرے دعوی مسموع نہ ہوگا۔	بیع فضولی بیع موقوف ہوتی ہے۔ مالک نے خود بیع توڑ دی تو بیع موقوف باطل ہوگئی۔ ۱۵۹
۱۴۶	متعدد کتب فقہ سے مسئلہ کی توضیح۔	بائع نے غلط فہمی سے ایک جائیداد کو اپنا حصہ سمجھ کر بیچ دیا اور وہ واقعہ اس کا حصہ نہ تھا، تو وہ بیع میں داخل نہ ہوگا۔ ۱۵۹
۱۵۲	مصنف کی تحقیق اور جزئیات مختلفہ کی جمع و تطبیق۔	زید کی کسی چیز کو عمرو نے بیچا، زید کو اس عقد کے جائز کرنے کا حق حاصل ہے۔ اس چیز پر زید کوئی دعوی کرے تو ۱۶۰

صفحہ	موضوع	تفصیل حوالہ
		اس سے بیع کی اجازت کا حق ساقط نہ ہوگا۔
۱۵۵	جس مسئلہ میں مورث کا دعوی ہی مسموع نہیں اس کی موت کے بعد وارث کا دعوی بھی مقبول نہیں۔	چوتھی تنقیح۔ ۱۶۰
۱۵۶	حقیقت کے ایک سوال میں پانچ تنقیحیں۔	پانچویں تنقیح۔ ۱۶۰
۱۵۷	تین حصہ داروں میں دو نے ایک کی رضا کے بغیر تقسیم کی، یہ تقسیم باطل ہے۔	

Fatawa Razawiya, Volume 18

Page Number	Subject	Page Number	Subject
160	In joint ownership, a partner is considered a stranger to the other's share.	167	If a father promises something to his son but doesn't give it, he cannot be forced.
160	Definition of partnership.	168	A son working for his father as a laborer is not permissible.
161	In case of shared ownership (Shuyu'), the partner has a right to every particle of the property.	168	The right of inheritance is ordained by Allah Almighty; neither the father can invalidate it nor the son can reject it.
161	Decision on the reality of property in light of investigation.	169	If a father relinquishes his ownership while in good health, the right of inheritance will cease.
163	It is a custom in India that a husband does not make his wife the owner of jewelry.	169	Severe warning in Hadith for those who deprive an heir of their right to inheritance.
163	Explicit clarification from the husband is necessary for the jewelry to be the wife's property.	169	The burden of inequality between two wives.
163	If the husband specifies jewelry as dower (Mahr), it will be counted towards it. If given as a favor or gift (Hiba), it won't be.		
164	If the husband only makes her owner without specifying the purpose, the wife says it's separate from Mahr while heirs	170	A person holding power and dominance has no authority to accept any kind of gift or special invitation.

Page Number	Subject	Page Number	Subject
	claim otherwise; the heirs' word with an oath is reliable.		
164	If a husband sends something and the wife calls it a gift while the husband says Mahr, and the item is perishable, the husband's word with an oath is reliable.	170	Details of persons who fall under the category of people with power and dominance.
165	Statements of an inconsistent person are not heard.	170	A subordinate can accept an invitation from officers who do not pressure them.
165	Testimony of women alone is not acceptable.	170	One can accept gifts and invitations from someone who had a similar relationship before holding that position.
165	A will in favor of an heir is not valid.	170	There is a difference of opinion among Imams regarding accepting gifts from close blood relatives (Maharim).
166	A son living with his father who earns to assist him, his earnings belong to the father.	171	At the time of needing work done, one cannot accept gifts or invitations even from the aforementioned persons.
167	If a son earned separately from his father's family, or through personal trade/business, it all belongs to the son.		

फ़तावा रज़विया, खंड 18

पृष्ठ संख्या	विषय	पृष्ठ संख्या	विषय
160	संयुक्त स्वामित्व में, एक भागीदार दूसरे के हिस्से के लिए अजनबी माना जाता है।	167	यदि पिता ने पुत्र को कुछ देने का वादा किया और नहीं दिया, तो उसे मजबूर नहीं किया जा सकता।
160	साझेदारी (कंपनी) की परिभाषा।	168	पुत्र का पिता के मजदूर के रूप में कार्य करना जायज़ नहीं है।
161	साझा स्वामित्व (शुयू) के मामले में, संपत्ति के प्रत्येक कण पर भागीदार का अधिकार होता है।	168	विरासत का अधिकार अल्लाह सर्वशक्तिमान द्वारा निर्धारित है; न पिता इसे रद्द कर सकता है और न पुत्र इसे अस्वीकार कर सकता है।
161	जाँच के आलोक में संपत्ति की वास्तविकता का निर्णय।	169	यदि पिता स्वास्थ्य की स्थिति में अपना स्वामित्व समाप्त कर दे, तो विरासत का अधिकार समाप्त हो जाएगा।
163	भारत में यह प्रथा है कि पति पत्नी को गहनों का मालिक नहीं बनाता।	169	वारिस को विरासत के अधिकार से वंचित करने वाले के लिए हदीस में कड़ी चेतावनी।
163	गहनों को पत्नी की संपत्ति बनाने के लिए पति की ओर से स्पष्ट स्पष्टीकरण आवश्यक है।	169	दो पत्नियों के बीच असमानता का वबाल (विपत्ति)।
163	यदि पति गहनों को मेहर के रूप में निर्दिष्ट करता है, तो उसे मेहर में गिना जाएगा। यदि कृपा या हिबा (उपहार) के रूप में दिया गया है, तो नहीं।	169	चार धाराओं वाला एक इस्तफ़्ता (पूछताछ)।
164	यदि पति ने उद्देश्य बताए बिना केवल मालिक बनाया, पत्नी उसे मेहर से अलग	170	शक्ति और प्रभुत्व रखने वाले व्यक्ति को किसी भी प्रकार का उपहार या

पृष्ठ संख्या	विषय
	कहती है और वारिस मेहर का दावा करते हैं; तो शपथ के साथ वारिसों का कथन विश्वसनीय होगा।
164	पति ने कुछ भेजा जिसे पत्नी उपहार कहती है और पति मेहर बताता है, और वस्तु खराब होने वाली हो, तो शपथ के साथ पति का कथन विश्वसनीय होगा।
165	अस्थिर व्यक्ति के बयानों पर विचार नहीं किया जाता।
165	केवल महिलाओं की गवाही स्वीकार्य नहीं है।
165	वारिस के पक्ष में वसीयत मान्य नहीं है।
166	पिता के साथ रहने वाला पुत्र जो पिता की सहायता के लिए कमाता है, उसकी कमाई पिता की है।
167	यदि पुत्र ने पिता के परिवार से अलग होकर या व्यक्तिगत व्यापार/व्यवसाय से कमाया है, तो वह सब पुत्र का होगा।
	विशेष निमंत्रण स्वीकार करने का अधिकार नहीं है।
170	उन व्यक्तियों का विवरण जो शक्ति और प्रभुत्व वाले लोगों की श्रेणी में आते हैं।
170	अधीनस्थ अपने उन अधिकारियों का निमंत्रण स्वीकार कर सकता है जिन पर उसका कोई दबाव न हो।
170	ऐसे व्यक्ति से उपहार और निमंत्रण स्वीकार किया जा सकता है जिसका पद संभालने से पहले भी ऐसा व्यवहार था।
170	करीबी रक्त संबंधियों (महरम) से उपहार स्वीकार करने के बारे में इमामों में मतभेद है।
171	काम पड़ने के समय उपरोक्त व्यक्तियों से भी उपहार या निमंत्रण स्वीकार नहीं किया जा सकता।

صفحہ نمبر	موضوع
۱۶۰	شرکت ملک میں شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی ہوتا ہے۔
۱۶۰	شرکت کی تعریف۔
۱۶۱	شیوع کی صورت میں مملوک کے ہر ذرے پر شریک کا حق ہوتا ہے۔
۱۶۱	تنقیح کی روشنی میں جائداد کی حقیقت کا فیصلہ۔
۱۶۳	ہندوستان کا یہ عرف ہے کہ شوہر عورت کو زیور کا مالک نہیں کرتا۔
۱۶۷	باپ نے بیٹے کو کچھ دینے کے لئے کہا اور نہیں دیا تو باپ پر جبر نہیں ہوسکتا۔
۱۶۸	بیٹے نے باپ کی مزدوری کی، یہ جائز نہیں۔
۱۶۸	میراث کا حق اللہ تعالیٰ کا مقرر کردہ ہے اس کو نہ باپ باطل کرسکتا ہے نہ بیٹا رد کرسکتا ہے۔
۱۶۹	باپ حالت صحت میں اپنی ملک زائل کردے تو حق وراثت ختم ہوجائے گا۔
۱۶۹	وارث کو حق میراث سے محروم کرنیوالے کے لئے حدیث میں وعید شدید۔

صفحہ نمبر	موضوع
۱۶۳	زیور کے عورت کی ملک ہونے کے لئے شوہر کی جانب سے تصریح ضروری ہے۔
۱۶۳	شوہر نے زیور کو مہر میں دینے کی تصریح کی تو مہر میں محسوب ہوگا۔ اور احسان اور ہبہ کے طور پر دیا تو محسوب نہ ہوگا۔
۱۶۴	شوہر نے زیور کا صرف مالک بنایا، جہت کی تصریح نہ کی، عورت مہر سے الگ کہتی ہے۔ اور دیگر ورثہ مہر میں دینے کا دعویٰ کرتے ہیں۔ تو ورثہ کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا۔
۱۶۴	عورت کے پاس شوہر نے کچھ بھیجا عورت اس کو تحفہ کہتی ہے اور شوہر مہر قرار دیتا ہے اور چیز سڑنے گلنے والی ہو تو شوہر کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا۔
۱۶۵	مذبذب کا بیان مسموع نہیں۔
۱۶۵	تنہا عورتوں کی گواہی مقبول نہیں۔
۱۶۹	دو بیویوں میں عدم مساوات پر وبال۔
۱۶۹	چار دفعات پر مشتمل ایک استفتاء۔
۱۷۰	جو شخص کسی قسم کا قہر و تسلط رکھتا ہو اس کو کسی قسم کا تحفہ اور دعوت خاصہ قبول کرنے کا اختیار نہیں۔
۱۷۰	ان اشخاص کی تفصیل جو اصحاب قہر و تسلط میں آتے ہیں۔
۱۷۰	ماتحت اپنے افسروں کی دعوت قبول کرسکتا ہے جس پر اس کا دباؤ نہ ہو۔
۱۷۰	ایسے شخص سے ہدیہ و دعوت بھی قبول کرسکتا ہے جو اس

صفحہ نمبر	موضوع
۱۶۵	وارث کے لئے وصیت درست نہیں۔
۱۶۶	لڑکا باپ کے عیال میں ہوا اور باپ کی اعانت کے طور پر جو کمائے وہ باپ کا ہے۔
۱۶۷	لڑکے نے باپ کے عیال سے الگ ہو کر کمایا یا ذاتی مال سے کوئی تجارت کی، یا باپ کے کسب سے الگ کوئی کسب کیا یہ سب بیٹے کا ہوگا۔
۱۷۰	منصب سے پہلے بھی اس قسم کا معاملہ رکھتا تھا۔ اپنے قریبی محارم کا ہدیہ قبول کرنے میں ائمہ کا اختلاف ہے۔
۱۷۱	کام پڑنے کے وقت مذکورہ بالا اصحاب سے بھی ہدیہ و دعوت نہیں قبول کرسکتا۔

- The reason for not accepting an invitation is the suspicion of partiality; therefore, an invitation is not permissible from someone who has a habit of not being impartial even after the invitation. | 171
- The prohibition of receiving gifts due to one's official position is mentioned in the Hadith. | 171
- Legal texts for the above-mentioned issues. | 171
- Islamic states under the dominance of non-believers, where rulers appointed by their Muslim subjects to decide cases are Sharia judges, and the valid powers delegated to them are Sharia powers. | 174
- An ignorant person can become a Sharia judge. | 175
- If a transgressor (Fasiq) is made a judge, he becomes a judge, but making him one is a sin. | 175
- If a transgressor was not authorized to implement some Sharia rulings, but for those he was authorized for, he was not prevented from following Sharia, then such investigation is permissible and judicial authority is established. | 176
- Even if prevented from following Sharia in some rulings, judicial authority is established. However, accepting such a judgment is forbidden. | 176
- It is a condition for a judge to be a Muslim in matters involving Muslims. | 176
- Where there is no Islamic state, a judge can be appointed by the mutual consent of the people of Islam. | 176
- If even that is not possible, then the most learned scholar of the city, who is a religious scholar, is the judge. | 177
- It is obligatory to follow the most learned scholar of the city, who is a religious scholar, both in terms of knowledge and legal rulings. | 177
- Those marriage-performing Qadis (judges) appointed in villages are of no consequence. | 177
- A person who spends on someone else without their permission and without any necessity cannot take compensation from anyone. | 178
- If an item given on loan or the custom of lending it persists, one can take it; if not, there is no demand from anyone. | 178
- If someone spends or destroys a borrowed item, compensation can be taken from them. | 178

- One can adjust as much as is spent on a brother's shroud and burial according to the Sunnah. | 178
- A non-believer has no authority over Muslims. | 179
- It is not permissible for Muslims to marry according to the ways of non-believers. | 179
- It is not permissible to seek help from non-believers in religious matters. | 179
- Muslims who support such illegitimate acts deserve legal punishment (Ta'zir) under Sharia and repentance is mandatory for them. | 179
- A legal ruling is not established by a mere sale deed (Qabala) alone under Sharia. | 180
- Nowadays, it is a common custom that when a father wants to gift property to his son, he buys it and gets the deed registered in the son's name; this is considered a gift (Hiba), not a purchase in the son's name. | 181

- दावत स्वीकार न करने का कारण पक्षपात का संदेह है, इसलिए ऐसी दावत जायज़ नहीं हो सकती जहाँ दावत के बाद भी पक्षपात न करने की आदत हो। | 171
- पद के कारण उपहार लेने की मनाही का हुक्म हदीस शरीफ़ में है। | 171
- उपरोक्त मसलों के लिए फ़िक़्ही ग्रंथ (नसूस)। | 171
- वे इस्लामी रियासतें जो काफ़िरों के प्रभुत्व में हों, वहाँ के मुस्लिम नागरिकों की ओर से जो शासक मुक़दमे तय करने के लिए नियुक्त हैं, वे शरीयत के अनुसार क़ाज़ी हैं और उन्हें जो जायज़ अधिकार सौंपे गए हैं, वे शरई अधिकार हैं। | 174
- एक जाहिल व्यक्ति भी शरई क़ाज़ी हो सकता है। | 175
- यदि किसी फ़ासिक़ (पापी) को क़ाज़ी बना दिया जाए, तो वह क़ाज़ी तो बन जाएगा लेकिन उसे क़ाज़ी बनाना गुनाह है। | 175
- फ़ासिक़ को शरीयत के कुछ आदेशों को लागू करने का अधिकार नहीं दिया गया, और जिन आदेशों के लिए अधिकार दिया गया उनमें शरीयत का पालन करने से नहीं रोका गया, तो ऐसी जाँच जायज़ है और न्याय (क़ज़ा) सिद्ध है। | 176
- कुछ आदेशों में शरीयत का पालन करने से रोका गया हो तब भी न्याय (क़ज़ा) सिद्ध होता है, हालाँकि ऐसे न्याय को स्वीकार करना हराम है। | 176
- मुसलमानों के मामलों में क़ाज़ी का मुसलमान होना शर्त है। | 176
- जहाँ इस्लामी रियासत न हो, वहाँ मुसलमानों की आपसी सहमति से क़ाज़ी बनाया जा सकता है। | 176
- यदि ऐसा भी न हो सके तो शहर का सबसे बड़ा आलिम, जो दीन का आलिम हो, वही क़ाज़ी है। | 177
- शहर के सबसे बड़े आलिम (विद्वान), जो दीन के आलिम हों, का अनुसरण ज्ञान और निर्णय दोनों दृष्टियों से अनिवार्य है। | 177
- निकाह पढ़ने वाले क़ाज़ी जो गाँवों में नियुक्त हैं, वे कुछ भी नहीं हैं। | 177
- जो व्यक्ति किसी दूसरे के लिए उसकी अनुमति के बिना और बिना किसी मजबूरी के खर्च करे, वह किसी से मुआवज़ा नहीं ले सकता। | 178

- जो चीज़ उधार (आरियतन) दी गई हो या उसे उधार देने का रिवाज़ हो, यदि वह मौजूद है तो उसे लिया जा सकता है, और यदि नहीं है तो किसी से कोई माँग नहीं की जा सकती। | 178
- यदि किसी ने उधार ली हुई चीज़ खर्च कर दी या नष्ट कर दी, तो उससे हर्जाना लिया जा सकता है। | 178
- भाई के कफ़न-दफ़न में सुन्नत के अनुसार जितना खर्च किया गया हो, उसे समायोजित किया जा सकता है। | 178
- काफ़िरों का मुसलमानों पर कोई अधिकार या शासन नहीं है। | 179
- मुसलमानों का काफ़िरों के तरीके पर निकाह करना जायज़ नहीं है। | 179
- धार्मिक कार्यों में काफ़िरों से मदद लेना जायज़ नहीं है। | 179
- जो मुसलमान ऐसे नाजायज़ कामों का पक्ष लेते हैं, वे शरीयत के अनुसार ताज़ीर (दंड) के पात्र हैं और उन पर तौबा करना अनिवार्य है। | 179
- शरीयत में केवल क़बाला (विक्रय विलेख) से कोई हुक्म साबित नहीं होता। | 180
- आजकल आम तौर पर यही रिवाज है कि पिता पुत्र को कोई संपत्ति हिबा (उपहार) करना चाहता है, तो वह उसे खरीदकर क़बाला लड़के के नाम करवा देता है, तो यह लड़के के नाम की खरीदारी नहीं बल्कि हिबा हुआ। | 181

- دعوت نہ قبول کرنے کی علت تہمت رعایت ہے اس لئے دعوت کے بعد بھی رعایت نہ کرنے کی عادت سے دعوت جائز نہیں ہو سکتی۔ | ۱۷۱
- منصب کی وجہ سے ہدیہ کی ممانعت کا حکم حدیث شریف میں ہے۔ | ۱۷۱
- مذکورہ بالا مسائل کے نصوص فقہیہ | ۱۷۱
- اسلامی ریاستیں جو کفار کے غلبہ میں ہوں ان کے مسلمان والیوں کی طرف سے جو حکام مقدمات فیصل کرنے پر مقرر ہیں وہ شرعا قاضی ہیں اور انہیں جو جائز اختیار تفویض ہوں وہ اختیارات شرعی ہیں۔ | ۱۷۴
- جاہل قاضی شرع ہو سکتا ہے۔ | ۱۷۵
- فاسق قاضی بنادیا جائے تو قاضی ہو جائے گا لیکن اس کا قاضی بنانا گناہ ہے۔ | ۱۷۵
- فاسق کو بعض احکام شرع کے اجراء کا مجاز نہیں کیا اور جن کا مجاز کیا ان میں اتباع شرع سے نہ روکا تو ایسی تحقیق جائز ہے اور قضا متحقق ہے۔ | ۱۷۶
- بعض احکام میں اتباع شرع سے روکا تب بھی قضا متحقق ہے۔ البتہ ایسی قضاء کا قبول کرنا حرام ہے۔ | ۱۷۶
- مسلمانوں کے معاملہ میں قاضی کا مسلمان ہونا شرط ہے۔ | ۱۷۶
- جہاں اسلامی ریاست نہ ہو وہاں تراضی اہل اسلام سے قاضی بنایا جاسکتا ہے۔ | ۱۷۶
- ایسا بھی نہ ہو تو اعلم علماء بلد جو عالم دین ہو قاضی ہے۔ | ۱۷۷
- اعلم علماء البلد عالم دین کی اتباع من حیث العلم اور من حیث الحکم ہر طرح واجب ہے۔ | ۱۷۷
- نکاح خواں قاضی جو گاؤں میں مقرر ہوئے ہیں یہ کچھ نہیں ہیں۔ | ۱۷۷

- جو شخص کسی دوسرے کے لئے اس کی اجازت کے بغیر اور کسی مجبوری کے بغیر خرچ کرے اس کا معاوضہ کسی سے نہیں لے سکتا۔ | ۱۷۸
- جو چیز عاریتہ دی یا اس کے عاریتہ دینے کا رواج ہو وہ باقی ہو تو لے سکتا ہے اور باقی نہ ہو تو کسی سے مطالبہ نہیں۔ | ۱۷۸
- عاریت کی چیز کسی نے خرچ کی یا تلف کر دی اس سے تاوان لیا جاسکتا ہے۔ | ۱۷۸
- بھائی کی کفن دفن میں جتنا بطریق سنت خرچ کیا وہ مجرا کر سکتا ہے۔ | ۱۷۸
- مسلمانوں پر کافر کو کوئی حکومت نہیں۔ | ۱۷۹
- مسلمانوں کا کافروں کے طریقے پر نکاح کرنا جائز نہیں۔ | ۱۷۹
- کافروں سے دینی کام میں مدد لینی جائز نہیں۔ | ۱۷۹
- جو مسلمان ایسے ناجائز کاموں کے طرفدار ہوں شرعا تعزیر کے مستحق ہیں اور ان پر توبہ لازم ہے۔ | ۱۷۹
- صرف قبالہ سے شرعا کوئی حکم ثابت نہیں ہوتا۔ | ۱۸۰
- آج کل عام طور سے عرف یہی ہے کہ باپ بیٹے کو کوئی جائداد ہبہ کرنا چاہتا ہے تو اس کو خرید کر قبالہ لڑکے کے نام کرا دیتا ہے تو یہ لڑکے کا نام خریدای نہ ہوئی ہبہ ہوا۔ | ۱۸۱

Fatawa Razawiyya | Volume 18

Page	Left Column Content	Page	Right Column Content
184	Answer to the first question.	181	If the person receiving a gift takes possession, ownership is established; without possession, it is not.
186	A religious scholar, the most learned in a city, becomes a Qazi (judge) himself.	181	Court auctions are not a valid Sharia sale.
186	Muslims' mutual consent to turn to someone for dispute resolution makes that person a Qazi.	181	The consent of the original owner for this sale is necessary.
187	Testimony is admissible without a formal claim in fourteen matters.	182	If a house is built on a woman's land with her permission for her, the house belongs to her and the expense is a debt upon her.
188	The decision of the most learned scholars of the city and a Qazi by the consent of Muslims is a Sharia decree.	182	If built for oneself without the woman's permission, it belongs to the builder.
188	An arbiter (Hakam) is one whom both parties appoint to decide.	182	And if built for the woman without her permission, the house belongs to her, and the husband is considered a voluntary donor (mutabarri').
188	Apart from fixed punishments (Hudud), retaliation (Qisas), and blood money (Diyat) upon the male relatives (Aqilah), the arbiter's decision is also enforceable like a Qazi's decree.	182	If either the donor or the recipient dies before possession, the gift becomes void.
188	Separation (Mutarkah) also occurs through words alone; therefore, no action of the husband can be deemed as separation.	183	If a woman claims dowry equal to or less than the peer average (Mahr-e-Mithl), it should be given.
189		183	

Page	Left Column Content	Page	Right Column Content
	A representative (wakil) for separation can be appointed and the representation can be made conditional; if a scholar separates based on such representation, separation occurs.		A claim for dowry exceeding the peer average will not be established without the husband's consent or Sharia witnesses.
189	If an unauthorized person (fuzuli) gave a ruling and the parties accepted and implemented it, it becomes valid.	183	Unreliable witnesses have no credibility.
190	Admitting to adultery with the mother-in-law even once establishes the prohibition of marriage through affinity (Hurmat-e-Musaharat). It is not necessary for the husband to admit it repeatedly.	183	A legal inquiry (Istifta) consisting of two questions.
190	If the confessant retracts their confession, it is unacceptable.	183	First question.
191	Answer to the second question.	183	A person confessed to adultery with his mother-in-law in the presence of several individuals, and later denied it. What is the Sharia ruling?
191	Muslim rulers (amirs) of Islamic states (even if non-believers dominate the state),	184	Second question.

पृष्ठ	बायाँ कॉलम विषय	पृष्ठ	दायाँ कॉलम विषय
१८४	पहले सवाल का जवाब।	१८१	अगर हिबा (उपहार) पर पाने वाले का कब्ज़ा हो जाए तो स्वामित्व साबित होगा, कब्ज़ा न होने पर नहीं।
१८६	शहर के सबसे बड़े आलिम-ए-दीन खुद ही काज़ी हो जाते हैं।	१८१	कोर्ट की नीलामी शरीयत के अनुसार बिक्री (बय) नहीं है।
१८६	मुसलमानों का आपसी रज़ामंदी से किसी के पास अपने विवादों के फैसले के लिए जाना उसे काज़ी बना देता है।	१८१	इस बिक्री पर असली मालिक की रज़ामंदी ज़रूरी है।
१८७	चौदह मामलों में बिना दावे के गवाही मान्य है।	१८२	औरत की ज़मीन पर उसकी अनुमति से उसके लिए मकान बनाया तो मकान औरत का होगा और ख़र्च औरत पर क़र्ज़ होगा।
१८८	शहर के सबसे बड़े आलिमों और मुसलमानों की रज़ामंदी से नियुक्त काज़ी का फ़ैसला शरई फ़ैसला है।	१८२	औरत की अनुमति के बिना अपने लिए बनाया तो मकान बनाने वाले का होगा।
१८८	हकम (मध्यस्थ) उसे कहते हैं जिसे दोनों पक्ष फैसला करने वाला नियुक्त करें।	१८२	और औरत की अनुमति के बिना औरत के लिए बनाया तो मकान औरत का होगा, और पति को दानकर्ता (मुतबर्रि) माना जाएगा।
१८८	हुदूद, किसास और दियत के अलावा, हकम का फैसला भी काज़ी के फैसले की तरह लागू होता है।	१८२	देने वाले या पाने वाले में से कोई भी कब्ज़े से पहले मर गया तो हिबा (उपहार) रद्द हो जाएगा।
१८८		१८३	

पृष्ठ	बायाँ कॉलम विषय	पृष्ठ	दायाँ कॉलम विषय
	मुतारका (संबंध विच्छेद) सिर्फ बोल देने से भी हो जाता है, इसलिए पति के किसी काम को मुतारका नहीं माना जा सकता।		औरत औसत महर (महर-ए-मिस्ल) के बराबर या उससे कम का दावा करे तो महर-ए-मिस्ल दिया जाए।
१८९	अलग करने (तफ़रीक़) का वकील बनाया जा सकता है और वकालत को किसी शर्त से जोड़ा जा सकता है; ऐसी वकालत के नतीजे में अगर आलिम ने तफ़रीक़ कर दी तो मुतारका हो गया।	१८३	औसत महर से ज़्यादा का दावा पति की रज़ामंदी या शरीअत के गवाहों के बिना साबित नहीं होगा।
१८९	किसी अनाधिकृत (फ़ुज़ूली) व्यक्ति ने फैसला सुनाया और पक्षों ने राजी होकर उसे मान लिया, तो वह लागू हो गया।	१८३	अविश्वसनीय गवाहों का कोई महत्त्व नहीं है।
१९०	सास के साथ ज़िना (व्यभिचार) का एक बार भी स्वीकार कर लेना हुरमत-ए-मुसाहरत (विवाह निषेध) साबित कर देता है। पति का बार-बार स्वीकार करना ज़रूरी नहीं है।	१८३	दो सवालों पर आधारित एक इस्तेफ़ता (सवाल)।
१९०	स्वीकार करने वाला (मुक़िर) अगर अपने इक़रार से मुकर जाए तो वह स्वीकार्य नहीं है।	१८३	पहला सवाल।
१९१	दूसरे सवाल का जवाब।	१८३	एक व्यक्ति ने कुछ लोगों की मौजूदगी में अपनी सास के साथ ज़िना का इक़रार किया, बाद में उससे इनकार कर दिया, इसका शरई हुक्म।
१९१	इस्लामी रियासतों के मुसलमान अमीर (चाहे रियासत पर काफ़िरों का कब्ज़ा हो),	१८४	दूसरा सवाल।

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	صفحہ	دائیں کالم کے مندرجات
۱۸۴	جواب سوال اول۔	۱۸۱	اگر ہبہ پر موہوب لہ کا قبضہ ہو ملک ثابت ہو گی قبضہ نہ ہو ملک ثابت نہ ہوگی۔
۱۸۶	عالم دین اعلم علمائے بلد خود قاضی ہو جاتا ہے۔	۱۸۱	کورٹ کا نیلام بیع شرعی نہیں۔
۱۸۶	مسلمانوں کا راضی ہو کر کسی کی طرف فیصلہ خصومات میں رجوع لانا اس کو قاضی بنادیتا ہے۔	۱۸۱	اصل مالک کا اس بیع پر راضی ہونا ضروری ہے۔
۱۸۷	چودہ امور میں دعویٰ کے بغیر گواہی مسموع ہے۔	۱۸۲	عورت کی زمین پر اس کی اجازت سے اس کے لئے مکان بنایا تو مکان عورت کا ہوگا خرچہ عورت پر قرض ہوگا۔
۱۸۸	اعلم علماء البلد اور قاضی بتراضی المسلمین کا فیصلہ قضائے شرعی ہے۔	۱۸۲	عورت کی اجازت کے بغیر اپنے لئے بنایا تو مکان بنانے والے کا ہوگا۔
۱۸۸	حکم اس کو کہتے ہیں جس کو طرفین فیصل مقرر کریں۔	۱۸۲	اور عورت کی اجازت کے بغیر عورت کے لئے بنایا تو مکان عورت کا، اور شوہر متبرع قرار دیا جائے گا۔

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	صفحہ	دائیں کالم کے مندرجات
۱۸۸	حد، قود، دیت علی العاقلہ کے علاوہ حکم کا فیصلہ بھی قضائے قاضی کی طرح نافذ ہے۔	۱۸۲	واہب اور موہوب لہ میں سے کوئی بھی قبضہ سے پہلے مرگیا تو ہبہ باطل ہو گیا۔
۱۸۸	متارکہ بھی صرف قول سے ہوتا ہے اس لئے شوہر کا کوئی فعل متارکہ نہیں قرار دیا جا سکتا۔	۱۸۳	عورت مہر مثل کے برابر یا کم کادعویٰ کرے تو مہر مثل دیا جائے۔
۱۸۹	تفریق کا وکیل ہو سکتا ہے اور وکالت کو معلق کیا جاسکتا ہے تو ایسی وکالت کے نتیجہ میں عالم نے تفریق کردی تو متارکہ ہو گیا۔	۱۸۳	مہر مثل زائد کادعویٰ شوہر کی رضا یا گواہان شرعی کے بغیر ثابت نہ ہوگا۔
۱۸۹	فضولی نے حکم دیا فریقین نے راضی ہو کر نافذ کردیا، نافذ ہو گیا۔	۱۸۳	غیر معتبر گواہوں کا کچھ اعتبار نہیں۔
۱۹۰	مادر زن کے ساتھ زنا کا ایک بار بھی اقرار کر لینے سے حرمتِ مصاہرت ثابت ہو جاتی ہے۔ شوہر کا بار بار اقرار کرنا ضروری نہیں۔	۱۸۳	دو سوالوں پر مشتمل ایک استفتاء۔
۱۹۰	مقر اپنے اقرار سے رجوع کرے تو نا مقبول ہے۔	۱۸۳	سوال اول۔
۱۹۱	جواب سوال دوم۔	۱۸۳	

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	صفحہ	دائیں کالم کے مندرجات
			ایک شخص نے چند افراد کی موجودگی میں اپنی ساس سے زنا کا اقرار کیا بعد ازاں اس کا انکار کیا، اس کا شرعی حکم۔
۱۹۱	اسلامی ریاستوں کے مسلمان امراء (اگرچہ ریاست پر کافروں کا تغلب ہو)،	۱۸۴	سوال دوم۔

صفحہ ۱۶ / ۷۳۸

Fatawa Rizvia (Volume 18)

If a scholar meeting all the conditions for a judge is appointed as a judge, he becomes a judge according to Sharia. The parties in a case cannot dismiss him. 191

A Muslim ruler will have authority in all matters where the power of judgment has been given. 191

Making a non-believer a judge will not make him a judge. 192

Where non-believers dominate, it is mandatory to appoint someone as a judge over Muslims. 192

A Muslim cannot even become an arbiter (Hakam) by being appointed by a non-believer. 193

Initially, a sale occurs through the first exchange, but if a sale contract was made through a void (fasid) method, it cannot now be made through mutual exchange (ta'ati). 193

If a property was sold to a woman in exchange for her full dowry (Mahr), another will have no right in it. 194

If debt does not encompass the entire inheritance, an heir can sell their share. 194

Before paying the debt, the heirs' disposal of the inheritance, the deceased's debt, or mortgaged property will not be valid. 195

An heir paying a proportional share of the deceased's debt will not validate their actions until the entire debt is paid. 195

If someone performs acts of ownership on a property and transfers it to another, and then a claimant present in the city, aware of these circumstances, claims it's theirs, the claim will not be heard. 197

Remaining silent while a stranger performs acts of ownership on a property is an explicit admission of one's own foreignness and the possessor's ownership. 197

Multiple specific details from the books of Imams regarding the aforementioned issue. 197

A query (Istifta) regarding pre-emption (Shuf'a). 200

However, if done with the intention of depriving another, it's a sin.

If there's no specification for immediate or delayed payment of dowry, it will depend on the local custom. 194

In these lands, the custom is to demand dowry after death or separation, so a woman's claim before that will not be heard. 194

If one heir voluntarily pays the dowry on behalf of the deceased, they have no right to demand it from other heirs; if not voluntary, they can recover it and can stop the sale of the deceased's property for its payment. 194

A wall in someone's use is apparently theirs. If someone claims something, the claim admits that the defendant has possession of it. 201

A claim is proven by Shariah evidence (witnesses). 201

Informed about a sale deed doesn't mean being aware of its every word, nor can any blame be placed on the informed person based on this. 202

यदि किसी ऐसे विद्वान को जो न्यायाधीश होने की सभी शर्तों को पूरा करता हो, न्यायाधीश नियुक्त किया जाता है, तो वह शरिया के अनुसार न्यायाधीश बन जाता है। किसी मामले के पक्ष उसे बर्खास्त नहीं कर सकते। १९१

एक मुस्लिम शासक को उन सभी मामलों में अधिकार होगा जहाँ न्याय करने की शक्ति दी गई है। १९१

किसी काफिर को न्यायाधीश बनाने से वह न्यायाधीश नहीं बनेगा। १९२

जहाँ काफिरों का वर्चस्व हो, वहाँ मुसलमानों पर किसी को न्यायाधीश नियुक्त करना अनिवार्य है। १९२

काफिर द्वारा नियुक्त किए जाने से कोई मुसलमान मध्यस्थ (हकम) भी नहीं बन सकता। १९३

१९३

यदि ऋण पूरी विरासत को नहीं घेरे हुए है, तो वारिस अपना हिस्सा बेच सकता है। १९४

ऋण चुकाने से पहले, विरासत में, मृतक के ऋण में, या गिरवी रखी गई संपत्ति में वारिसों का हस्तक्षेप मान्य नहीं होगा। १९५

किसी वारिस द्वारा मृतक के ऋण का आनुपातिक हिस्सा चुकाना उसके कार्यों को तब तक वैध नहीं करेगा जब तक कि पूरा ऋण न चुका दिया जाए। १९५

यदि कोई किसी संपत्ति पर मालिकाना अधिकार दिखाता है और उसे दूसरे को हस्तांतरित करता है, और फिर शहर में मौजूद एक दावेदार, इन परिस्थितियों से अवगत होने के बावजूद, दावा करता है कि यह उसकी है, तो दावे पर सुनवाई नहीं होगी। १९७

किसी संपत्ति पर किसी अजनबी द्वारा मालिकाना अधिकार जताते समय चुप रहना अपनी अजनबीपन और कब्जेदार के स्वामित्व की स्पष्ट स्वीकृति होगी। १९७

१९७

प्रारंभ में, पहले विनिमय के माध्यम से बिक्री होती है, लेकिन यदि बिक्री अनुबंध एक अमान्य (फासिद) तरीके से किया गया था, तो अब इसे आपसी विनिमय (ता'आती) के माध्यम से नहीं किया जा सकता।

यदि पूरी संपत्ति एक महिला को उसके पूरे महर के बदले बेच दी गई, तो दूसरे का उसमें कोई अधिकार नहीं होगा। हालांकि, यदि किसी दूसरे को वंचित करने के इरादे से ऐसा किया गया तो वह अपराधी हुआ।

यदि महर के तत्काल या विलंबित भुगतान के लिए कोई स्पष्टता नहीं है, तो यह वहां के रीति-रिवाजों पर निर्भर करेगा।

इन क्षेत्रों का रिवाज यही है कि मृत्यु या अलगाव के बाद महर मांगते हैं, इसलिए उससे पहले महिला का दावा नहीं सुना जाएगा।

यदि वारिसों में से किसी ने मृतक की ओर से स्वेच्छा से महर चुका दिया, तो उसे अन्य वारिसों से माँगने का अधिकार नहीं है; यदि स्वेच्छा से नहीं है, तो वह इसे वसूल कर सकता है और इसके भुगतान के लिए मृतक की संपत्ति की बिक्री रोक सकता है।

पृष्ठ ७३८ का १७

उपरोक्त मुद्दे के संबंध में इमामों की पुस्तकों से कई विशिष्ट विवरण।

१९४ शुफा (पूर्व-क्रय अधिकार) के बारे में एक इस्तेफ़्ता (प्रश्न)। २००

जो दीवार किसी के उपयोग में हो, वह ज़ाहिरी तौर पर उसी की है। यदि किसी ने
१९४ किसी चीज़ का दावा किया, तो यह दावा २०१
स्वीकार करता है कि प्रतिवादी का उस चीज़ पर कब्ज़ा है।

१९४ दावा शरिया साक्ष्य (गवाह) से सिद्ध होता है। २०१

बैनामा (बिक्री विलेख) की जानकारी होने का मतलब यह नहीं है कि इसके हर शब्द से
१९४ अवगत हुआ जाए, और न ही इस आधार पर २०२
जानकारी प्राप्त करने वाले पर कोई दोषारोपण किया जा सकता है।

کسی عالم مستجمع شرائط صالح قضاء کو قاضی بنا دیں تو وہ شرعا بھی قاضی ہو جاتا ہے کسی مقدمے کے فریق اس کو معزول نہیں کرسکتے۔ ۱۹۱

مسلمان امیر نے جن جن امور میں قضاء کا اختیار دیا سب کا یہ مجاز ہوگا۔ ۱۹۱

کافر کے قاضی بنانے سے قاضی نہ ہوگا۔ ۱۹۲

جہاں کفار کا تغلب ہو وہاں مسلمانوں پر کسی کا قاضی بنانا واجب ہے۔ ۱۹۲

دین اگر ترکہ کو مستغرق نہ ہو تو وارث اپنا حصہ بیچ سکتا ہے۔ ۱۹۴

دین ادا کرنے سے قبل ترکہ میں اور میت کے دین میں مرہون جائداد میں ورثہ کا تصرف نافذ نہ ہوگا۔ ۱۹۵

کسی وارث کا مورث کے دین سے حصہ رسدی ادا کرنا اس کے تصرفات کو جائز نہ کرے گا تا وقتیکہ کل دین ادا نہ ہو جائے۔ ۱۹۵

ایک جائداد میں کوئی مالکانہ تصرف کرتا ہے دوسرے کو اس کی تملیک کرتا ہے، پھر ایک مدعی جو شہر میں موجود ہو ان حالات سے مطلع ہو دعوی کرے کہ یہ میری ملک ہے دعویٰ مسموع نہ ہوگا۔ ۱۹۷

کافر کے بنانے سے مسلمان حکم بھی نہیں ہو سکتا۔ ۱۹۳

ابتداءً اول بدل کے ذریعہ بیع ہو جاتی ہے لیکن جس چیز کا عقد بیع فاسد کے ذریعہ کیا اب اس کو تعاطی کے ذریعہ بیع نہیں کر سکتے۔ ۱۹۳

ایک عورت کو پوری جائداد مہر کے عوض بیع کر دی دوسرے کو اس میں کوئی حق نہ پہنچے گا ہاں دوسری کو محروم کرنے کی نیت سے ایسا کیا تو مجرم ہوا۔ ۱۹۴

مہر کے لئے فوراً یا تاخیر سے ادائیگی کی کوئی تصریح نہ ہو تو مدار وہاں کے عرف پر ہو گا۔ ۱۹۴

ان بلاد کا عرف یہی ہے کہ موت یا تفریق کے بعد طلب کرتے ہیں تو اس سے قبل عورت کا دعویٰ مسموع نہ ہو گا۔ ۱۹۴

کسی جائداد میں غیر کو تصرفات کرتے ہوئے کسی کا چپ رہنا اپنی اجنبیت اور متصرف کی ملکیت کا صریح اقرار ہوگا۔ ۱۹۷

مذکورہ مسئلہ کے بارے میں کتب ائمہ سے جزئیات متعددہ۔ ۱۹۷

شفعہ کے بارے میں ایک استفتاء۔ ۲۰۰

جو دیوار کسی کے استعمال میں ہو بحکم ظاہر اسی کی ہے کسی نے کسی چیز کا دعویٰ کیا تو یہ دعویٰ اس امر کو تسلیم کرتا ہے کہ مدعا علیہ کا اس چیز پر قبضہ ہے۔ ۲۰۱

دعویٰ دلیل شرعی (گواہ) سے ثابت ہوتا ہے۔ ۲۰۱

۲۰۲

ورثہ میں سے کسی نے تبرعاً مورث کی طرف سے مہر ادا کر دیا تو اس کو دوسرے ورثہ سے مطالبہ کا حق نہیں، اور تبرع نہ ہو تو وصول کر سکتا ہے اور اس کی ادائیگی کے لئے مورث کی جائداد کی بیع روک سکتا ہے۔

صفحہ 17 از 738

بیع نامہ کی اطلاع پانے کا یہ مطلب نہیں کہ اس کے ہر ہر لفظ سے آگاہ ہوا، نہ اس بنیاد پر اطلاع پانے والے پر کوئی الزام قائم کیا جا سکتا ہے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Page	Topic
202	The benefit of what is apparent reaches the defendant, not the plaintiff.
202	Accepting a sale contract is not equivalent to accepting additional terms.
202	Boundaries are not included in the sold property.
202	Witnessing a sale deed does not prevent one from claiming ownership over the sold item.
203	Bargaining for something or requesting it as a gift is an admission of not owning it, but not an admission that it belongs to another.
203	This issue is from 'Ziyadat', which belongs to 'Zahir al-Riwayah', and most corrections are based on it.
204	Practice is based on the majority opinion.
205	Qazi Khan's correction takes precedence over others.
205	The basis of a judge's decision is the plaintiff's evidence and the defendant's admission or denial.
206	
207	In this chapter, the witness and the plaintiff are both subject to the same ruling.
208	Issues regarding privacy (lack of veiling) in houses.
208	A person has absolute authority to dispose of or use their own property.
208	One cannot stop a neighbor from using their property due to one's own losses.
208	One cannot prevent a neighbor from installing a door or a grill due to one's own exposure. Arrange for your own privacy.
209	The five imams of the Hanafis are Imam al-A'zam, Abu Yusuf, Muhammad bin Hasan, Zufar, and Hasan bin Ziyad (may Allah have mercy on them).
210	If fatwas differ, it is mandatory to refer back to 'Zahir al-Riwayah'.
210	Whatever is outside of 'Zahir al-Riwayah' is retracted and is not the school of our Imams.
210	Later scholars gave fatwas based on the principle of 'no harm and no reciprocating harm', but only where the harm is severe.
211	

Page	Topic
	If something is gifted to a village boy, parents have no right to its income; however, being kind and dutiful to parents leads to success in both worlds.
206	The maintenance of poor parents is the responsibility of a wealthy son.
207	If a plaintiff amends the boundaries of the disputed property in their claim and provides a correct justification, the claim will be accepted.

Page	Topic
	Severe harm includes a house collapsing or becoming unfit for use, such as total loss of light, etc.
211	One who causes harm to oneself by demolishing or lowering their own wall cannot force another to provide them with privacy.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

पृष्ठ	विषय
२०२	प्रत्यक्ष (ज़ाहिर) का लाभ प्रतिवादी को पहुँचता है, वादी को नहीं।
२०२	किसी विक्रय अनुबंध को स्वीकार करना अतिरिक्त शब्दों को स्वीकार करना नहीं है।
२०२	चौहद्दी (सीमाएँ) बेची गई वस्तु में शामिल नहीं हैं।
२०२	विक्रय विलेख पर गवाही देना भी बेची गई वस्तु पर मालिकाना हक के दावे से नहीं रोकता।
२०३	किसी वस्तु का मोलभाव करना या उसे उपहार (हिबा) स्वरूप मांगना यह स्वीकार करना है कि वह अपनी नहीं है, न कि यह कि वह किसी और की है।
२०३	यह मसला 'ज़ियादात' का है जो 'ज़ाहिर अल-रिवायह' से है और अधिकांश सुधार इसी पर आधारित हैं।
२०४	बहुमत की राय पर ही अमल किया जाता है।
२०५	क़ाज़ी ख़ान का सुधार दूसरों पर सर्वोपरि है।
२०५	
२०७	और इस अध्याय में साक्षी और वादी दोनों के लिए एक ही हुक्म है।
२०८	मकानों की बेपर्दगी (गोपनीयता की कमी) से संबंधित मामले।
२०८	मनुष्य अपनी संपत्ति के उपयोग का पूर्ण अधिकार रखता है।
२०८	अपने नुकसान के कारण पड़ोसी को अपनी संपत्ति के उपयोग से नहीं रोका जा सकता।
२०८	अपनी बेपर्दगी के कारण पड़ोसी को दरवाज़ा या जंगला (खिड़की) लगाने से नहीं रोका जा सकता। अपने परदे का प्रबंध स्वयं करें।
२०९	हनफ़ियों के पाँच प्रमुख इमाम हैं: इमाम-ए-आज़म, अबू यूसुफ़, मुहम्मद बिन हसन, ज़ुफ़र और हसन बिन ज़ियाद (अल्लाह उन पर रहमत करे)।
२१०	यदि फतवों में मतभेद हो, तो 'ज़ाहिर अल-रिवायह' की ओर लौटना अनिवार्य होगा।
२१०	जो कुछ 'ज़ाहिर अल-रिवायह' से बाहर है, वह प्रत्याहारित (रिट्रैक्टेड) है और हमारे इमामों का पंथ नहीं है।
२१०	

पृष्ठ	विषय
	न्यायाधीश (क़ाज़ी) के निर्णय का आधार वादी का साक्ष्य और प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति या इनकार है।
२०६	यदि गाँव के लड़के को कुछ उपहार में दिया गया, तो अब उसकी आय में माता-पिता का कोई दावा नहीं है, हालाँकि माता-पिता के प्रति सद्व्यवहार दोनों लोकों में सौभाग्य का कारण है।
२०६	निर्धन माता-पिता के भरण-पोषण की ज़िम्मेदारी संपन्न पुत्र पर है।
२०७	यदि वादी अपने दावे में विवादित संपत्ति की सीमाओं में संशोधन करता है और उसका सही तर्क देता है, तो दावा स्वीकार किया जाएगा।
पृष्ठ ७३८ का १८	

पृष्ठ	विषय
	बाद के विद्वानों ने 'नुकसान न पहुँचाने' (ला ज़रर वला ज़रार) पर फतवा दिया, लेकिन यह भी वहीं लागू होता है जहाँ नुकसान गंभीर हो।
२११	गंभीर नुकसान में मकान का गिर जाना, उपयोग के योग्य न रहना जैसे कि रोशनी का पूरी तरह समाप्त हो जाना आदि शामिल हैं।
२११	जो व्यक्ति अपनी दीवार स्वयं गिराकर या नीची रखकर अपना नुकसान करे, वह दूसरे को अपना परदा करने के लिए विवश नहीं कर सकता।

صفحہ	عنوان
۲۰۲	ظاہر کا فائدہ مدعا علیہ کو پہنچتا ہے مدعی کو نہیں۔
۲۰۲	کسی عقد بیع کا تسلیم کرنا الفاظ زائد کا تسلیم کرنا نہیں ہے۔
۲۰۲	چوھدی مبیع میں داخل نہیں۔
۲۰۲	بیع نامہ پر گواہی کرنا بھی شئی مبیعہ پر ملک کے دعوی سے مانع نہیں۔
۲۰۳	کسی چیز کا بھاؤ کرنا اس کے ہبہ کی درخواست کرنا اپنی ملک نہ ہونے کا اقرار ہے، کسی دوسرے کی ملک ہونے کا اقرار نہیں ہے۔
۲۰۳	یہ مسئلہ زیادات کا ہے جو ظاہر الروایہ سے ہے اور اکثر سے اسی کی تصحیح ہورہی ہے۔
۲۰۷	اور اس باب میں شاہد اور مدعی دونوں کا ایک حکم ہے۔
۲۰۸	مکانات کی بے پردگی کے مسائل۔
۲۰۸	انسان اپنی ملک میں تصرف کا مطلقاً اختیار رکھتا ہے۔
۲۰۸	اپنے نقصانات کی وجہ سے پڑوسی کو اپنی ملک میں تصرف کرنے سے روک نہیں سکتے۔
۲۰۸	اپنی بے پردگی سے پڑوسی کو دروازہ اور جنگلہ رکھنے سے روک نہیں سکتے۔ خود اپنے پردے کا انتظام کریں۔
۲۰۹	احناف کے ائمہ خمسہ امام اعظم، ابو یوسف، محمد بن حسن، زفر اور حسن بن زیاد رحمہم اللہ تعالیٰ ہیں۔

صفحہ	عنوان
۲۰۴	جو اکثر کا قول ہے اسی پر عمل ہے۔
۲۰۵	قاضی خان کی تصحیح دوسرے پر مقدم ہے۔
۲۰۵	قاضی کے فیصلہ کی بنیاد مدعی کی دلیل، اور مد عا علیہ کا اقرار یا انکار ہے۔
۲۰۶	گاؤں کے لڑکے کو ہبہ کر دیا تو اب اس کی آمدنی میں والدین کو دعوی کا حق نہیں، ہاں والدین پر بر واحسان موجب سعادت دارین ہے۔
۲۰۶	تنگدست والدین کا نفقہ کشادہ دست لڑکے پر ہے۔
۲۰۷	مدعی اپنے دعوی میں جائداد متنازعہ کی حدود میں ترمیم کرے اور اس کی صحیح توجیہ کرے، تو دعویٰ قبول ہوگا۔
۲۱۰	فتویٰ مختلف ہو تو ظاہر الروایۃ کی طرف رجوع واجب ہوگا۔
۲۱۰	جو کچھ ظاہر الروایۃ سے خارج ہے وہ مرجوع عنہ ہے اور ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں ہے۔
۲۱۰	متاخرین نے لا ضرر ولا ضرار پر فتویٰ دیا لیکن یہ بھی وہاں جہاں ضرر شدید ہو۔
۲۱۱	ضرر شدید میں مکان کا گر جانا، انتفاع کے لائق نہ رہنا کہ بالکل روشنی ختم ہو جائے وغیرہ۔
۲۱۱	جو خود اپنی دیوار گرا کر یا نیچی رکھ کر اپنا ضرر کرے وہ دوسرے کو اپنے پردہ کرنے پر مجبور نہیں کر سکتا۔

Fatawa Rizwia Volume 18

212 | Consideration for 'no harm and no reciprocating harm' should be from both sides. | 217 | (3) Determination of price is missing. 212 | Remaining silent while observing someone else's disposal of property is clear evidence that the person remaining silent has no right in the property. | 217 | (4) No consistency between claim and testimony. 213 | If the debts of the disposer engulf the inheritance of the deceased, even then the claim for inheritance will be inadmissible. | 217 | (5) Offer and acceptance did not occur in a single sitting. 214 | The heir can reclaim the inheritance by paying off the debt. | 217 | (6) The testimony of a single witness regarding his own action is unacceptable. 214 | Distribution of inheritance. | 217 | Contradiction of the rule. 214 | Presence of joint ownership (Shiu') at the time of gift (Hiba) will invalidate it. | 217 | Plain, unregistered stamp paper which the government does not accept, logically: 215 | For the proof of a claim for debt repayment, the creditor's admission or witnesses to the admission are sufficient. | 218 | (1) No writing or signature of the adult even though he is literate. 215 | A receipt of fulfillment is not a Shari'i evidence. | 218 | (2) Witnesses are not from among near relatives. 215 | Testimony on a vague claim is superfluous. | 218 | (3) Southern and northern boundaries are doubtful. 215 | Testimony on a negative is unacceptable. | 218 | (4) A seal is present but not preserved. 215 | Writing is not reliable in Sharia. | 218 | Criticism by Ala Hazrat. 215 | Shari'i evidences are clear: Evidence (Bayyinah), Admission (Iqrar), Refusal to take oath (Nukul). | 218 | Answer to the four Shari'i points of the first case. 216 | Question about an erroneous proposal. | 218 | There are two meanings for proof of sale: In reality and before a judge; only the first depends on offer and acceptance. 216 | Summary of the court's proposal. | 219 | Research into various forms of offer and acceptance. 217 | The claimant Muhammadi Begum could not prove her claim due to the following reasons in Sharia: | 219 | In contracts and transactions, only the meaning is considered. 217 | (1) Witnesses are impugned for several reasons. | 219 | Writing the sale deed as a customary document, having it witnessed, and handing it over to the buyer who accepts it is sufficient for offer and acceptance. 217 | (2) Offer and acceptance was not found according to Sharia. | 219 | Parents purchasing property with their own money and registering the sale deed in their children's names is an act of transfer of ownership and gift. - | - | 220 | Second case.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

212 | 'नुकसान न पहुँचाना और न बदला लेना' का विचार दोनों पक्षों की ओर से होना चाहिए। | 217 | (3) थमन (कीमत) का निर्धारण गायब है। 212 | संपत्ति में किसी के कार्यों को देखकर चुप रहना इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि चुप रहने वाले का संपत्ति में कोई अधिकार नहीं है। | 217 | (4) दावे और गवाही में सामंजस्य नहीं है। 213 | यदि मृतक की विरासत को निपटाने वाले का कर्ज पूरी तरह घेर ले, तो भी विरासत का दावा विचारणीय नहीं होगा। | 217 | (5) ईजाब और क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) एक ही बैठक में नहीं हुए। 214 | वारिस कर्ज चुकाकर विरासत को छुड़ा सकता है। | 217 | (6) एक गवाह की अपनी कार्रवाई पर गवाही अस्वीकार्य है। 214 | विरासत का बँटवारा। | 217 | नियम का उल्लंघन। 214 | हिबा (दान) के समय संयुक्त स्वामित्व (शीउ') की उपस्थिति उसे शून्य कर देगी। | 217 | सादा गैर-पंजीकृत स्टांप जिसे सरकार स्वीकार नहीं करती, तार्किक रूप से: 215 | कर्ज अदायगी के दावे के प्रमाण के लिए लेनदार का इकरार या इकरार के गवाह पर्याप्त हैं। | 218 | (1) बालिग का न तो लेख है न ही हस्ताक्षर जबकि वह शिक्षित है। 215 | अदायगी की रसीद शरीयत की दृष्टि में प्रमाण नहीं है। | 218 | (2) गवाह रिश्तेदारों में से नहीं हैं। 215 | अस्पष्ट दावे पर गवाही व्यर्थ है। | 218 | (3) दक्षिणी और उत्तरी सीमाएँ संदिग्ध हैं। 215 | नकार पर गवाही अस्वीकार्य है। | 218 | (4) मोहर तो है लेकिन वह सुरक्षित नहीं है। 215 | शरीयत में लिखित प्रमाण का कोई महत्व नहीं है। | 218 | आला हजरत की आलोचना। 215 | शरीयत के प्रमाण स्पष्ट हैं: गवाही, इकरार, नुकुल। | 218 | पहले मुकदमे के चार शरीयत बिंदुओं का उत्तर। 216 | एक गलत प्रस्ताव का प्रश्न। | 218 | बिक्री के प्रमाण के दो अर्थ हैं: वास्तविकता में और न्यायाधीश के समक्ष; केवल पहला ही ईजाब और क़ुबूल पर निर्भर है। 216 | अदालत के प्रस्ताव का सारांश। | 219 | ईजाब और क़ुबूल के विभिन्न रूपों पर शोध। 217 | वादी मोहम्मदी बेगम शरीयत के अनुसार निम्नलिखित कारणों से अपना दावा सिद्ध नहीं कर सकी: | 219 | अनुबंधों और लेन-देन में केवल अर्थ का महत्व होता है। 217 | (1) गवाह कई कारणों से दोषपूर्ण हैं। | 219 | बिक्री पत्र को प्रथागत दस्तावेज के रूप में लिखकर, गवाही कराकर खरीदार को देना और उसका उसे स्वीकार कर लेना ईजाब और क़ुबूल के लिए पर्याप्त है। 217 | (2) शरीयत के अनुसार ईजाब और क़ुबूल नहीं पाया गया। | 219 | माता-पिता द्वारा अपने पैसे से संपत्ति खरीदकर अपने बच्चों के नाम बिक्री पत्र लिखवाना स्वामित्व का हस्तांतरण (तमलीक) और दान (हिबा) है। - | - | 220 | दूसरा मुकदमा।

۲۱۲ | لا ضرر ولا ضرار کا لحاظ دونوں طرف ہونا چاہئے۔ | ۲۱۷ | (۳) تعین ثمن مفقود ہے۔ ۲۱۲ | جائداد میں کسی کے تصرفات کو دیکھ کر ساکت رہنا صریح دلیل ہے کہ جائداد میں ساکت رہنے والے کا حق نہیں ہے۔ | ۲۱۷ | (۴) دعوی اور گواہی میں مطابقت نہیں۔ ۲۱۳ | مورث کے ترکہ کو متصرف کا دین مستغرق ہو تب بھی دعوی وراثت غیر مسموع ہوگا۔ | ۲۱۷ | (۵) ایجاب و قبول مجلس واحدہ میں نہیں۔ ۲۱۴ | وارث دین ادا کر کے ترکہ چھڑا سکتا ہے۔ | ۲۱۷ | (۶) ایک گواہ کی گواہی اپنے فعل پر ہے جو نامقبول ہے۔ ۲۱۴ | ترکہ کی تقسیم۔ | ۲۱۷ | ضابطہ کی مخالفت۔ ۲۱۴ | استحقاق شیوع مقارن ہے ہبہ کو باطل کردے گا۔ | ۲۱۷ | اسٹامپ سادہ غیر رجسٹرڈ جس کو گورنمنٹ قبول نہیں کرتی، عقلا: ۲۱۵ | ادائیگی قرض کے دعوی کے ثبوت کے لئے قرضخواہ کا اقرار یا اقرار کے گواہ کافی ہیں۔ | ۲۱۸ | (۱) بالغ کی نہ تحریر نہ دستخط جبکہ وہ پڑھا لکھا ہے۔ ۲۱۵ | بھرپائی کے رسید دلیل شرعی نہیں۔ | ۲۱۸ | (۲) گواہ عزیز و اقارب میں نہیں۔ ۲۱۵ | مہمل دعوی پر شہادت فضولی ہے۔ | ۲۱۸ | (۳) حدود جنوبی و شمالی مشکوک۔ ۲۱۵ | نفی پر گواہی نامقبول ہے۔ | ۲۱۸ | (۴) مہر ضرور ہے مگر وہ محفوظ نہیں رہتی۔ ۲۱۵ | شرعا تحریر کا اعتبار نہیں۔ | ۲۱۸ | اعلیحضرت کی تنقید۔ ۲۱۵ | دلائل شرعیہ عین ہیں: بینہ، اقرار، نکول۔ | ۲۱۸ | مقدمہ اول وجہ شرعی کے چار نمبروں کا جواب۔ ۲۱۶ | ایک غلط تجویز کا سوال۔ | ۲۱۸ | ثبوت بیع کے دو معنی ہیں: فی الواقع اور عندالقاضی، ایجاب و قبول پر موقوف صرف اول ہے۔ ۲۱۶ | کچہری کی تجویز کا خلاصہ۔ | ۲۱۹ | تحقیق ایجاب و قبول کی مختلف صورتیں۔ ۲۱۷ | مدعیہ محمدی بیگم اپنا دعوی مندرجہ ذیل وجوہ سے ثابت نہ کر سکی شرعا: | ۲۱۹ | عقود و معاملات میں صرف معنی کا اعتبار ہے۔ ۲۱۷ | (۱) گواہ کئی وجہ

سے مجروح ہیں۔ | ۲۱۹ | دستاویز بیعنامہ بطور مرسوم لکھ کر گواہیاں کرا کر مشتری کو دینا اور اس کا لینا ایجاب و قبول کے لئے کافی ہے۔ ۲۱۷ | (۲) شرعا ایجاب و قبول نہیں پایا گیا۔ | ۲۱۹ | والدین اپنے روپے سے جائداد خرید کر بیعنامہ اپنے بچوں کے نام لکھاتے ہیں یہ تملیک و ہبہ ہے۔ - | - | ۲۲۰ | مقدمہ دوم۔

Fatawa Razawiyya | Volume 18 (18)

Page	Right Column Text	Left Column Text	Page
220	Fifth Introduction.	Proof of witnesses to a contract before a judge and witnesses to the contractor's admission can occur in both ways.	222
220	If a judge accepts evidence for one matter in a case, he cannot reject it for another matter.	Shariah response to a fifth reason.	222
220	A significant and neglected benefit.	If one witness is for admission and one for the contract, the testimony will be established.	223
221	Sixth Introduction.	There is no need to investigate the contract after the testimony of admission.	223
221	An unreliable person is eligible to testify.	Third Introduction.	223
	The meaning of a sinner's testimony not being acceptable.	Rational response to a primary reason.	223
221	It is not mandatory to accept the testimony of a sinner; however, if accepted, it will be valid.	There are three types of writing:	223
221	One who accepts the testimony of a sinner is a sinner.	(1) Unknown, like writing on air or water; this is void.	224
221	Both the verdict and the testimony of a sinner are valid, however, those who appoint him as a judge or accept his testimony will be sinners.	(2) Written according to the standard method; this is reliable.	224
221	Seventh Introduction.	(3) Known but not in the standard method; it is reliable with intent or proof of intent, otherwise not.	224
221	Zaid claimed a house, saying 'I bought it from Bakr', and Amr, the		224

Page	Right Column Text	Left Column Text	Page
	possessor, says 'I bought it from Bakr'; thus both are claimants.		
221	Scenarios for a decree in favor of the possessor.	Scenarios of proof of intent.	224
221	Eighth Introduction.	Dictation, i.e., dictating the text to be written, is stronger than writing it oneself.	226
221	The difference between a claimant saying 'he is a liar' after a witness's testimony versus saying it before the statement.	If one writes in an unconventional way, it is not reliable without witnesses; if one has someone else write it, it is reliable without witnesses.	226
222	Witnesses of the second type will be accepted.	Fourth Introduction.	226
222	The claimant said 'I have no witnesses' and the defendant took an oath; after that, the claimant presented witnesses, they will be accepted.	Talk of sale is used in two meanings: consultation of sale and contract of sale.	226

पृष्ठ	दायां कॉलम टेक्स्ट	बायां कॉलम टेक्स्ट	पृष्ठ
२२०	पाँचवाँ प्रस्तावना।	क़ाज़ी के सामने अनुबंध के गवाह और अनुबंधकर्ता की स्वीकारोक्ति के गवाह, दोनों तरह से प्रमाण हो जाता है।	२२२
२२०	यदि किसी न्यायाधीश ने मामले की एक बात में गवाही स्वीकार कर ली, तो वह उसे दूसरी बात में अस्वीकार नहीं कर सकता।	शरिया की दृष्टि से पाँचवें कारण का उत्तर।	२२२
२२०	एक महत्वपूर्ण और उपेक्षित लाभ।	यदि एक गवाह इक़रार (स्वीकारोक्ति) का हो और एक अक़्द (अनुबंध) का, तो गवाही साबित हो जाएगी।	२२३
२२१	छठा प्रस्तावना।	इक़रार के बाद अनुबंध की जाँच की आवश्यकता नहीं रहती।	२२३
२२१	अविश्वसनीय व्यक्ति भी गवाही के योग्य है।	तीसरा प्रस्तावना।	२२३
२२१	फ़ासिक़ (पापी) की गवाही स्वीकार न होने का अर्थ।	तर्कसंगत रूप से पहले कारण का उत्तर।	२२३
२२१	फ़ासिक़ की गवाही स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है, लेकिन यदि स्वीकार कर ली जाए तो वह सही होगी।	लेखन के तीन प्रकार हैं:	२२३
२२१	फ़ासिक़ की गवाही स्वीकार करने वाला पापी है।	(१) अज्ञात, जैसे हवा या पानी पर लिखना, यह व्यर्थ है।	२२४
२२१	फ़ासिक़ का निर्णय और गवाही दोनों सही हैं, हालाँकि उसे क़ाज़ी बनाने वाले और गवाही स्वीकार करने वाले पापी होंगे।	(२) प्रचलित मानक तरीके से लिखना, यह विश्वसनीय है।	२२४
२२१	सातवाँ प्रस्तावना।		२२४

पृष्ठ	दायां कॉलम टेक्स्ट	बायां कॉलम टेक्स्ट	पृष्ठ
		(३) ज्ञात लेकिन प्रचलित मानक तरीके से न हो, यह नियत (इरादे) या नियत के प्रमाण के साथ विश्वसनीय है अन्यथा नहीं।	
२२१	ज़ैद ने घर पर दावा किया कि 'मैंने बक्र से खरीदा है' और अम्र, जो क़ाबिज़ (अधिभोगी) है, कहता है 'मैंने बक्र से खरीदा है', तो दोनों दावेदार हैं।		२२४
२२१	क़ाबिज़ के पक्ष में डिक्री (फ़ैसले) की स्थितियाँ।	नियत के प्रमाण की स्थितियाँ।	२२४
२२१	आठवाँ प्रस्तावना।	इमला, यानी इबारत (पाठ) बताकर लिखवाना, अपने आप लिखने से अधिक प्रबल है।	२२६
२२१	गवाह की गवाही के बाद दावेदार का यह कहना कि 'यह झूठा है' और बयान से पहले झूठा कहने में अंतर है।	यदि कोई अपरंपरागत तरीके से खुद लिखता है, तो बिना गवाह के विश्वसनीय नहीं है; यदि किसी और से लिखवाता है, तो बिना गवाह के विश्वसनीय है।	२२६
२२२	दूसरी प्रकार के गवाह स्वीकार किए जाएंगे।	चौथा प्रस्तावना।	२२६
२२२	दावेदार ने कहा 'मेरे पास गवाह नहीं हैं' और प्रतिवादी ने शपथ ली; उसके बाद दावेदार ने गवाह पेश किए, वे स्वीकार किए जाएंगे।	बिक्री की चर्चा दो अर्थों में प्रयुक्त होती है: बिक्री का परामर्श और बिक्री का अनुबंध।	२२६

صفحہ دایاں کالم متن		بایاں کالم متن	صفحہ
		ثبوت عند القاضی عقد کے گواہ اور	
۲۲۰	مقدمہ پنجم۔	اقرار عاقد کے گواہ دونوں طرح ہو	۲۲۲
		جاتا ہے۔	
		کوئی شہادت حاکم نے مقدمہ کے ایک امر	
۲۲۰	میں مقبول کی تو دوسرے امر میں رد نہیں کر	شرعاً کسی وجہ خامس کا جواب۔	۲۲۲
	سکتا۔		
۲۲۰	فائدہ جلیلہ مہملہ۔	ایک گواہ اقرار کا ہو اور ایک عقد کا،	۲۲۳
		گواہی ثابت ہوگی۔	
۲۲۱	مقدمہ ششم۔	شہادت اقرار کے بعد تفتیش عقد کی	۲۲۳
		حاجت نہیں رہتی۔	
۲۲۱	غیر ثقہ اہل شہادت ہے۔	مقدمہ سوم۔	۲۲۳
	شہادت فاسق مقبول نہ ہونے سے مراد۔	عقلاً کسی وجہ اونا کا جواب۔	۲۲۳
۲۲۱	فاسق کی شہادت قبول کرنا واجب نہیں البتہ قبول کرے تو صحیح ہوگی۔	کتاب کی تین قسم ہے:	۲۲۳
۲۲۱	فاسق کی شہادت قبول کرنے والا گنہگار ہے۔	(۱) نامعلوم جیسے ہوا پانی پر لکھنا، یہ باطل ہے۔	۲۲۴

صفحہ دایاں کالم متن		بایاں کالم متن	صفحہ
		فاسق کی قضاء اور شہادت دونوں صحیح ہے	
۲۲۱	البتہ قاضی بنانے والا شہادت قبول کرنے والا گنہگار ہوں گے۔	(۲) مرسوم طریقہ معہودہ پر لکھنا، یہ معتبر ہے۔	۲۲۴
۲۲۱	مقدمہ ہفتم۔	(۳) معلوم غیر مرسوم معہودہ طریقہ پر نہ ہو، یہ نیت یا دلیل نیت کے ساتھ معتبر ہے ورنہ نہیں۔	۲۲۴
۲۲۱	زید نے مکان پر دعویٰ کیا میں نے بکر سے خریدا ہے اور عمرو قابض کہتا ہے میں نے بکر سے خریدا ہے، تو دونوں مدعی ہیں۔		۲۲۴
۲۲۱	قابض کے حق میں ڈگری کی صورتیں۔	دلیل نیت کی صورتیں۔	۲۲۴
۲۲۱	آٹھواں مقدمہ۔	املا یعنی عبارت بتا کر لکھوانا اپنے لکھنے سے قوی تر ہے۔	۲۲۶
۲۲۱	کسی گواہ کی گواہی کے بعد مدعی کا یہ کہنا کہ یہ جھوٹا ہے اور بیان سے پہلے جھوٹا کہنے میں فرق ہے۔	غیر مرسوم طور پر خود لکھے تو بے گواہ معتبر نہیں اور دوسرے سے لکھوائے تو بے گواہ معتبر ہے۔	۲۲۶
۲۲۲	دوسری قسم کی گواہ قبول ہوں گے۔	مقدمہ چہارم۔	۲۲۶
۲۲۲		بیع کی گفتگو دو معنوں میں مستعمل ہے: مشورہ بیع اور عقد بیع۔	۲۲۶

مدعی نے کہا میرے گواہ نہیں اور مدعی علیہ

نے حلف اٹھائی اس کے بعد مدعی نے گواہ

پیش کئے، قبول کئے جائیں گے۔

صفحہ 20 از 738

Fatawa Rizwia Volume 18 (18)

Critique and Sharia reasons.	**228**	**Calling witnesses transgressive (fasiq) without Tazkiyah (clearing their reputation) is not correct. And since these witnesses have been trusted in the process of collecting stamp fees, they should also be trusted in the fifth case concerning witness of sale, by order.**	**231**
First discussion.	228	Critique of the procedural reason.	231
Witnesses of confession were declared witnesses of offer and acceptance.	228	When the stamp of this sale deed was accepted by the court according to the official rule, it is wrong to make it unacceptable based on court procedural principles now.	231
Second discussion, critique of the fifth reason.	228	Eighth discussion, critique of rational reasons.	231
It's not just witnessing one's own act, but also the acts of the seller, therefore this testimony will be accepted.	228	On what rational grounds were these testimonies accepted for the purpose of accepting the stamp?	231
Third discussion, critique of the sixth reason.	229	After receiving the registration fee, the excuse of its non-acceptance is wrong.	231
There are five witnesses to the confession of sale.	229	Getting it written carries more weight than just writing it.	231
Fourth discussion, critique of the first reason.	229	In the acceptance of testimony, differences in additional matters are of no account.	231
After witnessing the confession before the judge, there is no need for witnessing offer and acceptance.	229	The proposed judgment is erroneous; the judgment was in favor of the plaintiff Muhammadi Begum.	232
Fifth discussion, critique of the fourth reason.	229	Divestment of property without possession is Sharia-wise impermissible.	232

Critique and Sharia reasons.	**228**	**Calling witnesses transgressive (fasiq) without Tazkiyah (clearing their reputation) is not correct. And since these witnesses have been trusted in the process of collecting stamp fees, they should also be trusted in the fifth case concerning witness of sale, by order.**	**231**
When the defendant's statement is not a testimony of the contract itself, and the witnesses are for the confession of the contract, there is no contradiction between the statements of the plaintiff and the witnesses.	229	Mortgage with possession is valid, but for the mortgagee to derive benefit from it, which is called 'Rahn Dakhli', is impermissible.	232
Sixth discussion, further critique of the fourth reason.	229	A promise for non-existent property is meaningless; a woman has the right to claim prompt dower (Mahr Mu'ajjal) at any time.	232
Discrepancy between the statements of the plaintiff and the witness does not affect the witness's statement. If the plaintiff's statement comes first.	229	Each and every act of intercourse is a subject of the contract.	232
Seventh discussion, critique of the seventh reason.	230		

आलोचना और शरीयत के कारण।	**228**	**गवाहों के तज़किया (चरित्र प्रमाणन) के बिना उन्हें फासिक (पापी) कहना सही नहीं है। और यहाँ स्टाम्प शुल्क जमा करने के सिलसिले में इन गवाहों पर भरोसा किया जा चुका है, तो पांचवें मुक़दमे के आदेश के अनुसार बिक्री की गवाही में भी उन पर भरोसा होना चाहिए।**	**231**
पहली बहस।	228	प्रक्रियात्मक कारण की आलोचना।	231
इकरार (स्वीकारोक्ति) के गवाहों को ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) का गवाह घोषित किया गया।	228	जब सरकारी नियम के अनुसार इस बैनामा (बिक्री विलेख) की स्टाम्प को कचहरी ने स्वीकार कर लिया, तो अब इसे कचहरी के प्रक्रियात्मक सिद्धांतों के आधार पर अस्वीकार्य बनाना गलत है।	231
दूसरी बहस, पांचवें कारण की आलोचना।	228	आठवीं बहस, तर्कसंगत कारणों की आलोचना।	231
न केवल अपने कार्य की गवाही, बल्कि विक्रेता के कार्यों की भी गवाही दी गई, इसलिए यह गवाही स्वीकार्य होगी।	228	स्टाम्प स्वीकार करने के लिए इन गवाहों को किस तार्किक आधार पर स्वीकार किया गया?	231
तीसरी बहस, छठे कारण की आलोचना।	229	रजिस्ट्री शुल्क प्राप्त करने के बाद, इसकी अस्वीकृति का बहाना गलत है।	231
बिक्री की स्वीकारोक्ति के पाँच गवाह हैं।	229	लिखने से ज्यादा लिखवाने का महत्व है।	231
चौथी बहस, पहले कारण की आलोचना।	229	गवाही की स्वीकृति में अतिरिक्त बातों में मतभेद का कोई महत्व नहीं है।	231
हाकिम (न्यायाधीश) के पास इकरार की गवाही के बाद ईजाब-	229	प्रस्तावित निर्णय त्रुटिपूर्ण है; निर्णय वादी मोहम्मदी बेगम के पक्ष में हुआ।	232

आलोचना और शरीयत के कारण।	**228**	**गवाहों के तज़किया (चरित्र प्रमाणन) के बिना उन्हें फासिक (पापी) कहना सही नहीं है। और यहाँ स्टाम्प शुल्क जमा करने के सिलसिले में इन गवाहों पर भरोसा किया जा चुका है, तो पांचवें मुक़दमे के आदेश के अनुसार बिक्री की गवाही में भी उन पर भरोसा होना चाहिए।**	**231**
ओ-क़ुबूल की गवाही की आवश्यकता नहीं है।			
पांचवीं बहस, चौथे कारण की आलोचना।	229	बिना कब्जे के संपत्ति का विनियोग (इस्तग़राक़) शरिया के अनुसार नाजायज़ है।	232
जब प्रतिवादी का बयान अनुबंध की गवाही है ही नहीं, और गवाह अनुबंध की स्वीकारोक्ति के लिए हैं, तो वादी और गवाहों के बयानों में कोई विरोधाभास नहीं है।	229	कब्जे के साथ गिरवी (रहन) सही है, लेकिन गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) द्वारा उससे लाभ उठाना, जिसे 'रहन दख़ली' कहते हैं, नाजायज़ है।	232
छठी बहस, चौथे कारण की और आलोचना।	229	अस्तित्वहीन संपत्ति के लिए वादा अर्थहीन है; महिला को हर समय महर मुअज्जल (तत्काल देय मेहर) का दावा करने का अधिकार है।	232
वादी और गवाह के बयान में विसंगति से गवाह के बयान पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता। यदि वादी का बयान पहले हो।	229	प्रत्येक सहवास अनुबंध का विषय है।	232
सातवीं बहस, सातवें कारण की आलोचना।	230		

گواہوں کے تزکیہ کے بغیر ان کو فاسق کہنا صحیح نہیں۔ اور یہاں فیس اسٹامپ جمع کرنے کے سلسلہ میں ان گواہوں پر اعتبار ہو چکا ہے تو بحکم مقدمہ پنجم شہادت بیع میں بھی اعتبار ہونا چاہئے۔ ۲۲۸ **تنقید و وجوہ شرعی۔** ۲۳۱

بحث اول۔ ۲۲۸ وجہ ضابطہ کی تنقید۔ ۲۳۱

اقرار کے گواہوں کو ایجاب قبول کا گواہ قرار دیا گیا۔ ۲۲۸ جب حسب قاعدہ سرکاری اس بیعنامہ کی اسٹامپ کچہری نے قبول کرلیا، تو اب اس کو کچہری کے ضابطہ کے اصول سے نا قابل قبول بنانا غلط ہے۔ ۲۳۱

بحث دوم تنقید وجہ خامس۔ ۲۲۸ بحث ہشتم وجوہ عقل کی تنقید۔ ۲۳۱

صرف اپنے ہی فعل کی گواہی نہیں بلکہ بائع کے افعال کی بھی گواہی دی اس لئے یہ گواہی مقبول ہو گی۔ ۲۲۸ اسٹامپ قبول کرنے کے لئے ان شہادتوں کو کس عقلی دلیل سے تسلیم کیا۔ ۲۳۱

بحث سوم تنقید وجہ سادس۔ ۲۲۹ رجسٹری فیس وصول کرنے کے بعد اس کے عدم قبول کا عذر غلط ہے۔ ۲۳۱

اقرار بیع کے پانچ گواہ ہیں۔ ۲۲۹ لکھنے سے زیادہ لکھانے کا اعتبار ہے۔ ۲۳۱

بحث چہارم تنقید وجہ اول۔ ۲۲۹ ۲۳۱

		گواہوں کے تزکیہ کے بغیر ان کو فاسق کہنا صحیح	
		نہیں۔ اور یہاں فیس اسٹامپ جمع کرنے کے سلسلہ	
تنقید و وجوہ شرعی۔	۲۲۸	**میں ان گواہوں پر اعتبار ہو چکا ہے تو بحکم**	۲۳۱
		مقدمہ پنجم شہادت بیع میں بھی اعتبار ہونا چاہئے۔	
		قبول شہادت میں زائد باتوں میں اختلاف کا کوئی	
		اعتبار نہیں۔	
حاکم کے پاس شہادت اقرار کے			
		فیصلہ تجویز غلط ہے، فیصلہ مدعیہ محمدی بیگم	
بعد ایجاب و قبول کے گواہی کی	۲۲۹	کے حق میں ہوا۔	۲۳۲
ضرورت نہیں۔			
بحث پنجم وجہ چہارم کی تنقید۔	۲۲۹	استغراق جائداد بے قبضہ شرعاً ناجائز ہے۔	۲۳۲
جب مدعاعلیہ کا بیان شہادت عقد			
ہے ہی نہیں، اور گواہ اقرار عقد		رہن معہ قبضہ صحیح ہے لیکن اس سے مرتہن کا	
	۲۲۹		۲۳۲
کے ہیں، تو مدعیہ اور گواہوں		منافع اٹھانا جس کو رہن دخلی کہتے ہیں ناجائز ہے۔	
کے بیان میں مخالفت نہیں۔			
		معدوم جائداد کے لئے وعدہ بے معنی ہے مہر	
بحث ششم وجہ چہارم کی مزید			
	۲۲۹	معجل کے دعویٰ کا عورت کو ہر دم حق حاصل	۲۳۲
تنقید۔			
		ہے۔	
مدعیہ اور گواہ کے بیان میں			
تخالف سے گواہ کے بیان پر کوئی	۲۲۹	ہر ہر وطی معقود علیہ ہے۔	۲۳۲

گواہوں کے تزکیہ کے بغیر ان کو فاسق کہنا صحیح

نہیں۔ اور یہاں فیس اسٹامپ جمع کرنے کے سلسلہ

تنقید و وجوہ شرعی۔ ۲۲۸ ۲۳۱

میں ان گواہوں پر اعتبار ہو چکا ہے تو بحکم

مقدمہ پنجم شہادت بیع میں بھی اعتبار ہونا چاہئے۔

اثر نہیں پڑتا۔ اگر مدعی کا بیان

پہلے ہو۔

بحث ہفتم تنقید وجہ ہفتم۔ ۲۳۰

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Ruling	Page	Ruling	Page
If the dower is prompt (Muajjal), the existing property should be given to the woman or mortgaged to her in lieu of the dower. For any remainder, the husband should pay in the future, and she may accept it with her consent. If he does not pay, she can have it auctioned through legal action, and any amount exceeding the dower should be returned to him.	232	It is permissible to restrict the judicial decree (Qaza) with time, place, dispute, and other conditions.	232
Nowadays, if one gains control over an asset different from the original type (khilaf-e-jins), they can recover their right from it.	232	The word "going out" does not prove "fleeing".	236
When a property is gifted in exchange for the entire dower, the entire dower is waived, regardless of its amount.	233	"Running away" involves an element additional to "going out".	237
A gift for consideration (Hiba-bil-iwaz) is a sale both at its beginning and end.	233	An increase without proof can never be established as an excess.	237
For the buyer, no ownership remains in the price (Thaman).	233	The minimum certain amount is taken into account.	237
Where set-off (Muqasa) occurs, it is not even necessary to state or know the exact quantity.	233	A claim against the debtor of a debtor is not valid.	237
In any matter involving Muslims, the testimony of Hindus is not reliable.	234	Ownership is transferred after death.	238
Divorce is not established by the testimony of women alone.	234	If the creditor of the deceased and the debtor of the deceased are heirs of the deceased, then a claim against the debtor's debtor is valid.	238

Ruling	Page	Ruling	Page
In the absence of testimony, the husband shall be made to take an oath. If he denies the divorce under oath, the woman's claim will be rejected. If he refuses to take the oath, the divorce will be established.	234	Investigation of the matter.	238
Minimum number of witnesses (Nisab-e-Shahadat) for divorce.	235	The heir or executor (Wasi) of the deceased can make a claim against the deceased's debtor, but a creditor of the deceased cannot.	238
Disagreement among witnesses regarding the time of divorce does not harm the testimony.	235	For establishing a claim against the deceased, the presence of the executor or heir is a condition.	238
The King of Islam or the Chief Justice, who has the right to appoint judges, must be followed. The rules and conditions under which a person is appointed, and the regulations made for the entire state, must be adhered to by the concerned individuals. In case of non-compliance, the decision will be null and void.	235	If a debt against the deceased's debtor and a debt against the deceased itself are established by other means, then a claim against the debtor's debtor can be made.	238

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

फ़ैसला	पृष्ठ	फ़ैसला	पृष्ठ
यदि मेहर मुअज्जल (तत्काल देय) है, तो मौजूदा संपत्ति स्त्री को दे दी जाए या मेहर के बदले उसके पास गिरवी रख दी जाए। जो शेष बचे उसे पति भविष्य में दे, जिसे वह अपनी सहमति से लेती रहे। यदि वह न दे, तो कानूनी कार्यवाही के माध्यम से नीलामी कराई जाए, और मेहर की राशि से जो अधिक हो, उसे वापस कर दिया जाए।	२३२	न्याय निर्णय (क़ज़ा) को समय, स्थान, विवाद और अन्य शर्तों के साथ सीमित करना जायज़ है।	२३२
आज कल यदि भिन्न श्रेणी की वस्तु पर अधिकार प्राप्त हो जाए, तो अपना हक़ वसूल किया जा सकता है।	२३२	"बाहर जाने" शब्द से "फ़रार" (भागना) सिद्ध नहीं होता।	२३६
जब कुल मेहर के बदले संपत्ति उपहार (हिबा) कर दी जाए, तो कुल मेहर समाप्त हो जाता है, चाहे वह कितना भी हो।	२३३	"भाग जाने" में "बाहर जाने" से एक बात अतिरिक्त है।	२३७
हिबा-बिल-इवज़ (प्रतिफल के साथ उपहार) आदि और अंत दोनों में विक्रय (बय) ही है।	२३३	बिना प्रमाण के वृद्धि को कभी भी आधिक्य के रूप में सिद्ध नहीं किया जा सकता।	२३७
क्रेता के लिए मूल्य (समन) में कोई स्वामित्व शेष नहीं रहता।	२३३	न्यूनतम निश्चित राशि मान्य होती है।	२३७
जहाँ मुक़ासा (समायोजन) हो, वहाँ मात्रा का विवरण देना या जानना भी आवश्यक नहीं है।	२३३	ऋणी के ऋणी पर दावा सही नहीं है।	२३७
मुसलमानों के किसी भी मामले में हिंदुओं की गवाही विश्वसनीय नहीं है।	२३४	मृत्यु के बाद स्वामित्व हस्तांतरित हो जाता है।	२३८
केवल स्त्रियों की गवाही से तलाक़ सिद्ध नहीं होता।	२३४	यदि मृतक का लेनदार और मृतक का देनदार, मृतक के उत्तराधिकारी हों, तो देनदार के देनदार पर दावा सही है।	२३८

फ़ैसला	पृष्ठ
गवाही न होने की स्थिति में पति को शपथ दिलाई जाए। यदि वह शपथ लेकर तलाक़ से इनकार कर दे, तो स्त्री का दावा रद्द हो जाएगा, और यदि वह शपथ लेने से इनकार कर दे, तो तलाक़ सिद्ध हो जाएगा।	२३४
तलाक़ के लिए साक्ष्य की आवश्यक संख्या (निसाब-ए-शहादत)।	२३५
तलाक़ के समय के बारे में गवाहों का मतभेद साक्ष्य के लिए हानिकारक नहीं है।	२३५
बादशाह-ए-इस्लाम या मुख्य न्यायाधीश, जिन्हें न्यायाधीशों की नियुक्ति का अधिकार है, उन्होंने जिस व्यक्ति को जिन नियमों और शर्तों के साथ आदेश दिया, और पूरी रियासत के लिए जो नियम और कानून बनाए, संबंधित व्यक्तियों के लिए उनका पालन अनिवार्य है। पालन न करने की स्थिति में निर्णय शून्य माना जाएगा।	२३५
स्थान की जाँच-पड़ताल (तहक़ीक़-ए-मक़ाम)।	२३८
मृतक के ऋणी पर मृतक का उत्तराधिकारी या वसीयतदार (वसी) दावा कर सकता है, मृतक का लेनदार नहीं।	२३८
मृतक पर दावा सिद्ध करने के लिए वसी या उत्तराधिकारी की उपस्थिति अनिवार्य शर्त है।	२३८
यदि मृतक के ऋणी पर ऋण और स्वयं मृतक पर ऋण किसी अन्य तरीके से सिद्ध हो जाए, तो ऋणी के ऋणी पर दावा किया जा सकेगा।	२३८

حکم / مسئلہ	صفحہ
مہر معجل ہے تو جائداد موجود عورت کو دے دے یا اس کے پاس بعوض مہر رہن رکھ دے اور جو باقی بچے اس کو آئندہ شوہر دے تو اس کی رضا سے لیتی جائے، نہ دے تو نالش کے ذریعہ نیلام کرائے، اور جو مقدار مہر سے زائد ہو اس کو واپس کر دے۔	۲۳۲
آج کل خلافِ جنس پر قابو پائے تو اپنا حق وصول کر سکتا ہے۔	۲۳۲
جب کل مہر کے عوض جائداد ہبہ ہو کل مہر ساقط ہو گیا چاہے کتنا بھی ہو۔	۲۳۳
ہبہ بالعوض ابتداءً و انتہاءً بیع ہے۔	۲۳۳
مشتری کے لئے ثمن میں کچھ ملک باقی نہیں رہتی۔	۲۳۳
جہاں مقاصہ ہو وہاں مقدار کا بیان بلکہ معلوم ہونا بھی ضروری نہیں ہے۔	۲۳۳
مسلمانوں پر کسی بھی معاملہ میں ہنود کی گواہی معتبر نہیں۔	۲۳۴

حکم / مسئلہ	صفحہ
قضا کو زمان و مکان، خصومت اور دیگر شرائط کے ساتھ مقید کرنا جائز ہے۔	۲۳۲
باہر جانے کے لفظ سے فرار ثابت نہیں ہوتا۔	۲۳۶
بھاگ جانے میں باہر جانے سے ایک امر زائد ہے۔	۲۳۷
زیادت بے ثبوت زائد ہرگز ثابت نہیں ہو سکتی۔	۲۳۷
اقل متیقن ہوتا ہے۔	۲۳۷
مدیون کے مدیون پر دعویٰ صحیح نہیں۔	۲۳۷
موت کے بعد ملک منتقل ہو جاتی ہے۔	۲۳۸

حکم / مسئلہ	صفحہ
تنہا عورتوں کی گواہی سے طلاق ثابت نہیں ہوتی۔	۲۳۴
گواہی نہ ہونے کی صورت میں شوہر کی قسم کھلائی جائے، قسم کھا کر طلاق کا انکار کر دے گا تو عورت کا دعویٰ رد ہو جائے گا اور قسم کھانے سے انکار کرے تو طلاق ثابت ہو گی۔	۲۳۴
نصاب شہادت برائے طلاق۔	۲۳۵
زمانہ طلاق کے بارے میں گواہوں کا اختلاف کچھ مضر شہادت نہیں۔	۲۳۵
بادشاہِ اسلام یا قاضی قضاہ نے جسے قاضیوں کے مقرر کرنے کا حق ہے جس شخص کو جن قواعد و شرائط کے ساتھ حکم کیا، پوری ریاست کے لئے جو قواعد وضوابط بنائے ان کی پابندی متعلقہ افراد کے	۲۳۵

حکم / مسئلہ	صفحہ
دائنِ میت اور مدیونِ میت اگر میت کے وارث ہوں تو مدیون کے مدیون پر دعویٰ صحیح ہے۔	۲۳۸
تحقیق مقام۔	۲۳۸
میت کے مدیون پر میت کا وارث یا وصی دعویٰ کر سکتا ہے میت کا قرضدار نہیں۔	۲۳۸
میت پر دعویٰ ثابت کرنے کے لئے بھی وصی یا وارث کا حضور شرط ہے۔	۲۳۸
میت کے مدیون پر دین اور خود میت پر دین اگر کسی اور طریقہ سے ثابت ہو	۲۳۸

حکم / مسئلہ صفحہ

لئے ضروری ہے۔ عدم پابندی کی صورت میں فیصلہ کالعدم ہو گا۔

حکم / مسئلہ صفحہ

جائے تو مدیون کے مدیون پر دعویٰ ہو سکے گا۔

Fatawa Razawiya (Volume 18)

Case / Ruling	Page	Case / Ruling	Page
If there are two sons of the deceased, and one claims a debt of one thousand against the father, and the inheritance is equal to that amount, but there is a debt on a stranger; the testimony of the present son against the stranger will be accepted. The debt will be recovered after the arrival of the second son.	239	An unknown person cannot identify another unknown person.	244
If a debt is proven against the deceased in the presence of one heir, it will also be established against the other heirs.	240	The validation (ta'dil) of a sinner (fasiq) or a person whose character is hidden (mastur) is not valid.	244
If one heir proves a debt of the deceased against someone, all heirs will receive their share.	240	If a just character-verifier (muzakki) is not found, if all those who perform the verification agree on the justice or sinfulness of the person, and the judge's heart is satisfied that they are telling the truth, then he can accept it.	244
From which direction and how much will be the share of the deceased's wife from the mother's dowry (mahr).	240	Unanimous news and the judge's written truth are in the position of 'khabar-e-mutawatir' (continuous report).	244
The decision is based on testimony, not on a document or signature.	242	Not being greedy or bankrupt, and having social interaction, are among the conditions for priority in character verification.	245
If someone has a right, even if they don't acknowledge it, it is Shari'a-obligatory to give it.	242	Preference will be given to a scholar of religion who knows	245

Case / Ruling	Page	Case / Ruling	Page
		the reasons for disparagement (jarh).	
One is not bound by a false confession.	242	The quality of knowledge is superior over all.	245
First Question.	242	It is difficult for an ignorant person to distinguish between the causes of disparagement (jarh) and validation (ta'dil).	245
Question related to the verification of witnesses.	242	The judge can take collective or individual testimony according to his discretion; however, the testimonies of two women must be together.	245
Second Question.	243	The way lawyers nowadays cross-examine to turn truth into lies is strictly forbidden.	246
It is necessary for the character-verifier (muzakki) to be just himself; a person of unknown status cannot verify anyone.	243	Testimony on more than what is claimed (shahadah 'ala al-ziyadah) is rejected. The way for it to be accepted is for the claimant to reconcile the claim and the testimony.	247
The three Imams agree on the condition of the character-verifier being just.	244	Examples of legal texts (nusoos) and reconciliation (taufeeq) for the issue.	247
The character verification by a liar or a sinner is not valid.	244	When a claimant has already acknowledged a thing for someone, he cannot claim it for himself.	250

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

विषय / मसला	पृष्ठ
मृतक के दो पुत्र हों, और एक पिता पर अपना एक हज़ार का ऋण बताए और उत्तराधिकार उतना ही हो, लेकिन किसी अजनबी पर ऋण हो; तो उपस्थित पुत्र की अजनबी के विरुद्ध गवाही स्वीकार की जाएगी। ऋण दूसरे पुत्र के आने के बाद दिलाया जाएगा।	२३९
यदि एक उत्तराधिकारी की उपस्थिति में मृतक पर ऋण सिद्ध हो जाए, तो वह शेष उत्तराधिकारियों के विरुद्ध भी सिद्ध माना जाएगा।	२४०
यदि एक उत्तराधिकारी किसी पर मृतक का ऋण सिद्ध कर दे, तो सभी उत्तराधिकारियों को उनका हिस्सा मिलेगा।	२४०
मृतक की माता के महर में से मृतक की पत्नी का किस पक्ष से और कितना हिस्सा होगा।	२४०
निर्णय गवाही पर आधारित होता है, दस्तावेज़ या हस्ताक्षर पर नहीं।	२४२
एक अज्ञात व्यक्ति दूसरे अज्ञात व्यक्ति की पहचान नहीं कर सकता।	२४४
किसी पापी (फ़ासिक़) या अज्ञात चरित्र वाले व्यक्ति (मस्तूर) की चरित्र-पुष्टि (तादील) मान्य नहीं है।	२४४
यदि कोई न्यायप्रिय चरित्र-सत्यापक (मुज़क्की) न मिले, और वे सभी लोग जो सत्यापन करते हैं, उस व्यक्ति के न्याय या पाप पर सहमत हों, और न्यायाधीश का हृदय संतुष्ट हो कि वे सच बोल रहे हैं, तो वह इसे स्वीकार कर सकता है।	२४४
सर्वसम्मत समाचार और न्यायाधीश की लिखित सच्चाई, 'ख़बर-ए-मुतवातिर' (लगातार रिपोर्ट) के समान है।	२४४
लोभी और दिवालिया न होना, और लोगों के साथ मेलजोल रखना, चरित्र सत्यापन में प्राथमिकता की शर्तों में से है।	२४५
	२४५

विषय / मसला	पृष्ठ
यदि किसी का अधिकार है, तो भले ही वह स्वीकार न करे, उसे देना शरीयत के अनुसार आवश्यक है।	
झूठी स्वीकारोक्ति की बाध्यता आवश्यक नहीं है।	२४२
पहला प्रश्न।	२४२
गवाहों के चरित्र सत्यापन से संबंधित प्रश्न।	२४२
दूसरा प्रश्न।	२४३
चरित्र-सत्यापक (मुज़क्की) का स्वयं न्यायप्रिय होना आवश्यक है; अज्ञात स्थिति वाला व्यक्ति किसी का सत्यापन नहीं कर सकता।	२४३
चरित्र-सत्यापक के न्यायप्रिय होने की शर्त पर तीनों इमामों की सहमति है।	२४४
झूठे या पापी द्वारा किया गया चरित्र सत्यापन मान्य नहीं है।	२४४
दोषारोपण (जराह) के कारणों को जानने वाले और धर्म के विद्वान को प्राथमिकता दी जाएगी।	
ज्ञान का गुण सब पर भारी है।	२४५
एक अज्ञानी व्यक्ति के लिए दोषारोपण (जराह) और चरित्र-पुष्टि (तादील) के कारणों में अंतर करना कठिन है।	२४५
न्यायाधीश अपने विवेक के अनुसार सामूहिक या व्यक्तिगत गवाही ले सकता है; हाँ दो महिलाओं की गवाहियाँ एक साथ होनी चाहिए।	२४५
आजकल के वकील जिस तरह से जिरह करते हैं कि सच को झूठ बना देते हैं, यह कड़ाई से वर्जित है।	२४६
दावे से अधिक पर गवाही (शहादत अला अल-ज़ियादा) अस्वीकार्य है। इसे स्वीकार किए जाने का तरीका यह है कि वादी दावे और गवाही में समन्वय स्थापित करे।	२४७
मसले के ग्रंथों (नुसूस) और समन्वय (तौफ़ीक़) के उदाहरण।	२४७
जब वादी किसी के लिए एक चीज़ स्वीकार कर चुका हो, तो वह उसका दावा नहीं कर सकता।	२५०

مسئلہ / عنوان صفحہ		مسئلہ / عنوان صفحہ	
میت کے دو لڑکے ہوں، ایک نے باپ پر اپنا ایک ہزار قرض بتایا اور اتنا ہی ترکہ ہے مگر کسی اجنبی پر قرض ہے موجود لڑکے کی گواہی اجنبی پر قبول ہوگی۔ قرضہ دوسرے لڑکے کے آنے کے بعد دلا یا جائے گا۔	۲۳۹	المجهول لا يعرف المجهول۔	۲۴۴
میت پر ایک وارث کی موجودگی میں قرض ثابت ہوا بقیہ ورثہ کے حق میں بھی ثابت ہو جائیگا۔	۲۴۰	فاسق یا مستور کی تعدیل صحیح نہیں۔	۲۴۴
ایک وارث نے میت کا قرضہ کسی پر ثابت کیا سب وارثوں کو حصہ ملے گا۔	۲۴۰	مزکی عادل نہ ملے تو جولوگ تزکیہ کرتے ہوں سب اس کی عدالت یا فسق میں متفق ہوں اور قاضی کو اطمینان قلب ہو کہ سچ کہتے ہیں تو قبول کر سکتا ہے۔	۲۴۴
میت کی ماں کے مہر میں سے میت کی بیوی کا کس جہت سے کتنا حصہ ہوگا۔	۲۴۰	متفقہ خبر اور قاضی کی تحریری صدق، خبر متواتر کے منزلہ میں ہے۔	۲۴۴

مسئلہ / عنوان صفحہ		مسئلہ / عنوان صفحہ	
فیصلہ دستاویز یا دستخط پر نہیں گواہی پر ہے۔	۲۴۲	طامع اور مفلس نہ ہونا، اور لوگوں سے اختلاط ہونا شرائط اولویت تزکیہ میں سے ہے۔	۲۴۵
کسی کا حق ہو تو چاہے اقرار نہ کرے پھر بھی دینا شرعاً ضروری ہے۔	۲۴۲	عارف اسباب جرح ، عالم دین کو ترجیح دی جائیگی۔	۲۴۵
جھوٹے اقرار کی پابندی لازم نہیں۔	۲۴۲	وصف علم سب پر راجح ہے۔	۲۴۵
سوال اول۔	۲۴۲	جاہل کو اسباب جرح و تعدیل میں امتیاز دشوار ہے۔	۲۴۵
تزکیہ شہود سے متعلق سوال۔	۲۴۲	قاضی اپنے صوابدید کے موافق اجتماعی یا انفرادی گواہی لے سکتا ہے ہاں دو عورتوں کی گواہیاں ساتھ ساتھ ہوں گی۔	۲۴۵
سوال دوم۔	۲۴۳	آج کل کے وکلاء جس طرح جرح کرتے ہیں کہ کھرے سچ کو جھوٹا بناتے ہیں، یہ سخت ممنوع ہے۔	۲۴۶

مسئلہ / عنوان صفحہ		مسئلہ / عنوان صفحہ	
		شهادة علی الزیادة مردود ہے۔ مقبول	
مزکی خود عادل ہونا ضروری ہے مجہول الحال کسی کا تزکیہ نہیں کر سکتا۔	۲۴۳	ہونے کی یہ صورت ہے کہ مدعی دعویٰ اور شہادت میں تطبیق کر دے۔	۲۴۷
مزکی کے عادل ہونے کی شرط پر ائمہ ثلاثہ کا اتفاق ہے۔	۲۴۴	مسئلہ کے نصوص اور توفیق کی مثالیں۔	۲۴۷
کاذب فاسق کا تزکیہ صحیح نہیں۔	۲۴۴	مدعی جب کسی کے لئے ایک چیز کا اقرار کر چکا تو اس کا دعویٰ نہیں کر سکتا۔	۲۵۰

Fatawa-e-Razvia Volume 18

Page	Topic	Page	Topic
262	When testimony is rejected in part, it will be rejected in whole. There are exceptions for eight issues.	250	Proposal for Rectification No. 2
262	Ruling on the deed of sale.	252	Mortgaged property does not become the property of the mortgagee.
262	If offer and acceptance are proven by reliable witnesses or the seller's confession is proven, then the sale is established whether there is registration or not, and whether the price was given or not.	252	The mortgagee cannot gift the mortgage.
263	There is a difference of fatwa regarding opening a door into a non-penetrating public lane beyond one's right of way; the reliable and manifest opinion is that it is not permissible.	252	Proposal related to Rectification No. 3
263	The primary texts are for narrating the school of thought.	253	Making a non-debtor the owner of the debt is not correct.
264	One should not deviate from the correction of Qazi Khan.	253	Proposal related to Rectification No. 4
265	"The Most Sincere Judgment in Settling Disputes" (A very magnificent decision on a complicated issue of partnership and inheritance).	255	Mortgage of joint property is invalid.
265	List of items for which a decision is requested.	256	Possessory mortgage is Shari'ah-wise forbidden.
265	Detail of five pieces of houses with boundaries.	256	The ruling for valid and invalid mortgages is the same.
265		257	

Page	Topic
	Detail of the plaint and case proceedings.
265	Statement of defense (reply to plaint).
266	Defendant No. 2.
267	Total details of income and expenditure.
267	7 property-related documents.
268	Proceedings related to documents.
268	Eleven rectifications.
269	Proposal for Rectification No. 1.
	After the death of the mortgagee, their heirs become mortgagees in their place.
257	The mortgage is not invalidated by the death of the mortgagor or mortgagee.
257	The money being the father's in a purchase does not necessitate ownership for the father.
258	To make a disclaimer contingent on a real condition is an unconditional disclaimer.
258	A person's statement to the extent that it is beneficial for themselves cannot be accepted without proof, and to the extent that it is beneficial for the other party, it becomes evidence against them.
258	No declarant can retract their confession by claiming an error or slip of the tongue.
260	Proposal for Rectification No. 5
260	Proposal related to Rectification No. 6

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 18

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
262	जब गवाही कुछ हिस्सों में खारिज हो जाए, तो वह पूरी तरह खारिज हो जाएगी। आठ मसलों का अपवाद है।	250	तजवीज़ तन्क़ीह नंबर 2
262	बैनामा (बिक्री विलेख) का हुक्म।	252	रहन (गिरवी रखी वस्तु) मुर्तहिन (गिरवी रखने वाला) की मिल्कियत नहीं होती।
262	यदि विश्वसनीय गवाहों से ईजाब-ओ-क़बूल साबित हो जाए या विक्रेता का इकरार साबित हो जाए, तो बिक्री साबित है, चाहे रजिस्ट्री हो या न हो, कीमत दी गई हो या न दी गई हो।	252	मुर्तहिन रहन को हिबा (दान) नहीं कर सकता।
263	अपने रास्ते के अधिकार के बाहर किसी गैर-प्रवेश योग्य गली में दरवाजा खोलने के संबंध में फतवा में मतभेद है; विश्वसनीय और ज़ाहिर-उर-रिवाया यह है कि यह जायज़ नहीं है।	252	तजवीज़ मुतअल्लिक़ा तन्क़ीह नंबर 3
263	मुख्य ग्रंथ मज़हब के विवरण के लिए हैं।	253	जो ऋणी नहीं है, उसे ऋण का स्वामी बनाना सही नहीं है।
264	क़ाज़ी खाँ के संशोधन से विचलन नहीं करना चाहिए।	253	तजवीज़ मुतअल्लिक़ा तन्क़ीह नंबर 4
265	"झगड़ों के निपटारे में सबसे निष्कपट निर्णय" (साझेदारी और विरासत के एक उलझे हुए मसले का एक अत्यंत शानदार फैसला)।	255	रहन-ए-मुशाअ (संयुक्त संपत्ति को गिरवी रखना) फ़ासिद है।
265		256	

पृष्ठ	विषय
	उन चीज़ों की सूची जिनका फ़ैसला वांछित है।
265	चौहद्दी सहित मकानों के पांच टुकड़ों का विवरण।
265	अर्जी दावा और मुकदमे की कार्यवाही का विवरण।
265	जवाब-ए-दावा (बचाव पक्ष का बयान)।
266	प्रतिवादी नंबर 2।
267	कुल आय और व्यय का विवरण।
267	संपत्ति से संबंधित 7 दस्तावेज़।
268	दस्तावेज़ों से संबंधित कार्यवाही।
268	ग्यारह तन्क़ीहात।
269	तजवीज़ तन्क़ीह नंबर 1।

पृष्ठ	विषय
	रहन-ए-दखली (कब्जे वाली गिरवी) शरीयत के अनुसार हराम है।
256	सही और फ़ासिद रहन का हुक्म एक ही है।
257	मुर्तहिन की मृत्यु के बाद उसके वारिस उसकी जगह मुर्तहिन हो जाते हैं।
257	राहिन या मुर्तहिन के मरने से रहन बातिल नहीं होता।
257	खरीदारी में पिता का पैसा होना पिता के स्वामित्व के लिए आवश्यक नहीं है।
258	ला-दावा को किसी वास्तविक शर्त पर निर्भर करना बिना शर्त ला-दावा है।
258	किसी व्यक्ति का बयान उस हद तक कि वह स्वयं के लिए लाभकारी हो, बिना प्रमाण के स्वीकार नहीं किया जा सकता, और जिस हद तक वह दूसरे पक्ष के लिए लाभकारी हो, वह उनके खिलाफ सबूत बन जाता है।
258	कोई इकरार करने वाला अपने इकरार से यह कहकर नहीं मुकर सकता कि यह गलती या चूक थी।
260	तजवीज़ तन्क़ीह नंबर 5
260	तजवीज़ मुतअल्लिक़ा तन्क़ीह नंबर 6

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
	شہادت جب بعض میں مردود ہو کل		
۲۶۲	میں مردود ہو گی۔ آٹھ مسائل کا	۲۵۰	تجویز تنقیح نمبر ۲
	استثناء ہے۔		
۲۶۲	بیعنامہ کا حکم۔	۲۵۲	رہن ملک مرتہن نہیں ہوتا۔
	ایجاب و قبول ثقہ گواہوں سے ثابت		
۲۶۲	ہوں یا بائع کا اقرار ثابت ہو تو بیع ثابت ہے رجسٹری ہو یا نہ ہو، ثمن دیا گیا ہو نہ دیا گیا ہو۔	۲۵۲	مرتہن رہن کو ہبہ نہیں کر سکتا۔
	اپنے حق مرور سے باہر کوچہ غیر		
۲۶۳	نافذہ میں دروازہ کھولنے میں اختلاف فتویٰ ہے معتمد اور ظاہر الروایہ یہ ہے کہ جائز نہیں۔	۲۵۲	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۳
۲۶۳	متون نقل مذہب کے لئے ہیں۔	۲۵۳	غیر مدیون کو دین کا مالک بنانا صحیح نہیں۔
۲۶۴	قاضیخاں کی تصحیح سے عدول نہیں کرنا چاہئے۔	۲۵۳	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۴
۲۶۵		۲۵۵	رہن مشاع فاسد ہے۔

صفحہ	موضوع
	انصح الحکومۃ فی فصل الخصومۃ (شرکت و میراث کے الجھے ہوئے ایک مسئلہ کا انتہائی شاندار فیصلہ)
۲۶۵	ان چیزوں کی فہرست جس کا فیصلہ مطلوب ہے۔
۲۶۵	پانچ قطعہ مکانات کی تفصیل مع چوہدی۔
۲۶۵	عرضی دعویٰ اور کارروائی مقدمہ کی تفصیل۔
۲۶۵	جواب دعویٰ۔
۲۶۶	مدعاعلیہ نمبر ۲
۲۶۷	تفصیل آمد و خرچ مجموعی۔

صفحہ	موضوع
۲۵۶	رہن دخلی شرعاً حرام ہے۔
۲۵۶	رہن صحیح و فاسد کا حکم ایک ہے۔
۲۵۷	انتقال مرتہن کے بعد اس کے ورثہ اس کی جگہ مرتہن ہو جاتے ہیں۔
۲۵۷	راہن مرتہن کے مرنے سے رہن باطل نہیں ہوتا۔
۲۵۷	خریداری میں روپیہ والد کا ہونا ملک والد کو مستلزم نہیں۔
۲۵۸	لادعویٰ کسی شرط واقعی پر معلق کرنا بلا شرط لادعویٰ ہے۔

صفحہ	موضوع	صفحہ	موضوع
۲۶۷	۷ قطعہ دستاویز متعلقہ جائداد۔	۲۵۸	کسی شخص کا بیان اس قدر کہ اس کی ذات کے لئے نافع ہو بلا دلیل مقبول نہیں ہو سکتا اور جس قدر فریق دیگر کے لئے نافع ہے اس کے حق میں حجت ہو جاتا ہے۔
۲۶۸	کارروائی متعلق دستاویز۔	۲۵۸	کوئی مقر اپنے اقرار بدعویٰ سہو ولغزش پھر نہیں سکتا۔
۲۶۸	گیارہ تنقیحات۔	۲۶۰	تجویز تنقیح نمبر ۵
۲۶۹	تجویز تنقیح نمبر ۱	۲۶۰	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۶

Fatawa Razawiya Volume (18)

Page	Left Column Content	Right Column Content	Page
280	Knowledge of partnership does not imply participation in it.	If water from someone's house has been flowing through a neighbor's house, that neighbor has no right to stop this water.	280
280	Proposal related to revision number 7.	Proof of entitlement will be through the neighbor's admission or just witnesses; if both are absent, the neighbor can deny by taking an oath, and the denial will be accepted.	280
280	Proposal related to revision number 8.	Water flowing for ages or the slope of the house being in that direction is not enough to prove a right.	280
281	Proposal related to revision number 9.	Neighbor has no right to close the drain.	281
282	There is hope for reward for doing good to someone, but no entitlement to compensation.	A husband sold a house in lieu of his wife's dower (Mahr); the children of another wife have no right to auction it for their mother's dower.	282
282	A person cannot demand reward or compensation after doing a good deed or favor.	Argumentation on the above-mentioned issue based on five reasons.	283
282	One who pays another's debt without their request will not get it back from them.	First reason.	283
284	Proposal related to revision number 10.	Possession is not a condition for ownership in a valid sale.	283
285	Legally, two creditors cannot divide a debtor, nor is it possible to exchange debt with a non-debtor.	Difference between 'Sale for consideration' (Bay' Bil-Iwaz) and 'Gift with a condition of consideration' (Hiba Bi-Shart-ul-Iwaz).	283
285	Ruling.		283

Page	Left Column Content	Right Column Content	Page
		A gift with a specific condition of consideration is initially a gift and eventually a sale.	
284	Property given in lieu of dower debt becomes sold property; the woman has the right to all kinds of disposals in it during her lifetime.	Second reason.	284
284	Heirs of the husband have no claim over dower compensation.	Whatever is in the woman's possession will be considered in the husband's possession; this does not mean denial of the woman's possession.	284
286	Ruling on arbitration: after appointing arbitrators, backing out from the arbitrator's decision will not affect the ruling.	Possession of what is possessed is possession.	284
286	If the decision of the first arbitrators was right, the later ones should enforce it, otherwise, they should decide rightly.	Third reason.	284
286	Parties have the power to invalidate arbitration before the decision; after the decision, it becomes binding.	Possessor of the possessor is the possessor.	284

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

पृष्ठ	बायीं ओर की सामग्री	दायीं ओर की सामग्री	पृष्ठ
280	साझेदारी का ज्ञान होना, साझीदार होने को अनिवार्य नहीं करता।	यदि किसी के घर का पानी पड़ोसी के घर से होकर बहता रहा हो, तो उस पड़ोसी को उस पानी को रोकने का अधिकार नहीं है।	280
280	संशोधन संख्या 7 से संबंधित प्रस्ताव।	हक़ का प्रमाण पड़ोसी की स्वीकारोक्ति या न्यायप्रिय गवाहों से होगा; यदि ये दोनों न हों, तो पड़ोसी शपथ लेकर इनकार कर सकता है, इनकार मान्य होगा।	280
280	संशोधन संख्या 8 से संबंधित प्रस्ताव।	लंबे समय से पानी का बहना या घर का ढलान उस ओर होना, हक़ के प्रमाण के लिए पर्याप्त नहीं है।	280
281	संशोधन संख्या 9 से संबंधित प्रस्ताव।	पड़ोसी को नाली बंद करने का अधिकार नहीं है।	281
282	किसी के साथ भलाई करने पर पुण्य की आशा है, लेकिन मुआवज़े का अधिकार नहीं है।	पति ने अपना कोई घर पत्नी के मेहर के बदले बेच दिया; दूसरी पत्नी की संतान को यह अधिकार नहीं है कि वे उसे अपनी माँ के मेहर के बदले नीलाम करवा सकें।	282
282	कोई व्यक्ति उपकार या भलाई करके बदला या मुआवज़ा नहीं मांग सकता।	उपरोक्त मसले पर पाँच कारणों से दलील।	283
282	दूसरे के निर्देश के बिना उसका ऋण चुकाने वाला उसे वापस नहीं पाएगा।	प्रथम कारण।	283
284	संशोधन संख्या 10 से संबंधित प्रस्ताव।	वैध बिक्री में कब्ज़ा मालिकाना हक़ की शर्त नहीं है।	283
285	शरिया के अनुसार दो लेनदार एक देनदार को विभाजित नहीं कर सकते, न ही गैर-		283

पृष्ठ	बायीं ओर की सामग्री	दायीं ओर की सामग्री	पृष्ठ
	देनदार के साथ ऋण का विनिमय संभव है।	प्रतिफल सहित बिक्री (बै-बिल-इवज़) और प्रतिफल की शर्त पर उपहार (हिबा-बिशर्त-उल-इवज़) में अंतर।	
285	आदेश।	निश्चित प्रतिफल की शर्त पर दिया गया उपहार प्रारंभ में उपहार और अंत में बिक्री है।	283
284	मेहर के ऋण के बदले जो संपत्ति दी गई वह बिकी हुई चीज़ (मबीअ) हुई; महिला अपने जीवनकाल में इसमें हर प्रकार के निपटान का अधिकार रखती है।	द्वितीय कारण।	284
284	मेहर के मुआवज़े में पति के वारिसों का कोई दावा नहीं है।	जो चीज़ महिला के कब्ज़े में है, वह पति के कब्ज़े में मानी जाएगी; इसका मतलब महिला के कब्ज़े को नकारना नहीं है।	284
286	मध्यस्थता (तहकीम) का आदेश: मध्यस्थ नियुक्त करने के बाद उनके फैसले से मुकरने पर फैसले पर कोई असर नहीं पड़ेगा।	कब्ज़े वाले का कब्ज़ा, कब्ज़ा है।	284
286	यदि पहले मध्यस्थों का फैसला सही हो तो बाद वाले उसे ही लागू करें, अन्यथा सही फैसला करें।	तृतीय कारण।	284
286	फैसले से पहले पक्षों को मध्यस्थता रद्द करने का अधिकार है, फैसले के बाद फैसला अनिवार्य हो जाता है।	कब्ज़े वाले का कब्ज़ा करने वाला, कब्ज़े वाला है।	284

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	صفحہ	دائیں کالم کے مندرجات
۲۸۰	شرکت کا علم ہونا شریک ہونے کو مستلزم نہیں ۔	۲۸۰	کسی کے مکان کا پانی پڑوسی کے مکان سے ہو کر بہتا رہا ہو تو اس پڑوسی کو اس پانی کے روکنے کا حق نہیں۔
۲۸۰	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۷	۲۸۰	استحقاق کا ثبوت پڑوسی کے اقرار سے یا گواہان عادل سے ہوگا یہ دونوں باتیں نہ ہوں تو پڑوسی قسم کھا کے انکار کردے انکار ہوجائے گا۔
۲۸۰	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۸	۲۸۰	پانی کامدتوں سے بہنا یا گھر کے ڈھال کا ادھر ہونا ثبوت حق کے لئے کافی نہیں ہے۔
۲۸۱	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۹	۲۸۱	پڑوسی کو نالی بند کرنے کا حق نہیں۔
۲۸۲	کسی کے ساتھ نیکی پر ثواب کی امید ہے مگر استحقاق معاوضہ نہیں ۔	۲۸۲	شوہر نے اپنا کوئی مکان بیوی کے مہر کے عوض بیع کر دیا، دوسری بیوی کی اولاد کو یہ حق نہیں کہ اپنی ماں کے مہر کے عوض اس کو نیلام کراسکیں۔
۲۸۲	کوئی شخص نیک سلوک اور احسان کر کے جزا عوض نہیں مانگ سکتا۔	۲۸۳	مذکورہ بالا مسئلہ پر پانچ وجوہ سے استدلال

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	دائیں کالم کے مندرجات صفحہ
	دوسرے کے امر کے بغیر اس کا	
۲۸۲	قرضہ ادا کرنیوالا اس سے واپس نہ پائے گا۔	وجہ اول۔ ۲۸۳
۲۸۴	تجویز متعلقہ تنقیح نمبر ۱۰	بیع صحیح میں قبضہ شرط ملک نہیں۔ ۲۸۳
	شرعا دو دائن مدیون کو تقسیم نہیں	
۲۸۵	کر سکتے نہ غیر مدیون سے دین کا مبادلہ ممکن ہے۔	بیع بالعوض اور ہبہ بشرط العوض کا فرق۔ ۲۸۳
۲۸۵	حکم۔	ہبہ بشرط العوض المعین ابتداء ہبہ اور انتہاء بیع ہے۔ ۲۸۳
	دین مہر کے عوض جائداد دی گئی	
۲۸۴	وہ مبیع ہوئی ، عورت اپنی زندگی میں اس میں ہر قسم کے تصرفات کی مختار ہے۔	وجہ ثانی۔ ۲۸۴
۲۸۴	معاوضہ مہر میں شوہر کے ورثہ کا کوئی دعویٰ نہیں ۔	جو چیز عورت کے قبضہ میں ہے وہ شوہر کے قبضہ میں مانی جائے گی، اس کا مطلب عورت کے قبضہ کی نفی نہیں۔ ۲۸۴

صفحہ	بائیں کالم کے مندرجات	دائیں کالم کے مندرجات صفحہ
	تحکیم کا حکم ، پنچ مقرر کرنے کے	
۲۸۶	بعد حکم کے فیصلہ سے مکرنے پر حکم پر کوئی اثر نہ پڑے گا۔	مقبوض المقبوض مقبوض۔ ۲۸۴
۲۸۶	پہلے پنچوں کا فیصلہ حق ہو تو بعد والے اسی کو نافذ کریں ، ورنہ حق فیصلہ کریں۔	وجہ ثالث۔ ۲۸۴
۲۸۶	فیصلہ سے پہلے فریقین کو تحکیم باطل کرنے کا اختیار ہے فیصلہ کے بعد فیصلہ لازم ہو جاتا ہے۔	قابض القابض قابض۔ ۲۸۴

Volume 18 Fatawa-e-Razviya

Issue/Description Ref No. Page No.

Fourth reason. 284 289 In the presence of a witness, neither can the defendant himself take an oath, nor can the plaintiff demand an oath. 284 289 Meaning of the Hadith "You and your property belong to your father." 284 289 It is necessary for both the oath (Yameen) and the evidence (Bayyinah) to be presented before the judge. 284 289 Inheritance is proof of ownership. 284 290 If witnesses are present in the city, the plaintiff cannot demand an oath from the defendant. 284 290 Fifth reason. 285 291 Explanation of the text from Al-Mujtaba regarding the distance of absence (Ghaybat). 285 291 A gift (Hiba) without possession is not complete. 285 291 A detailed query (Istifta) consisting of four questions. 285 291 Matrimony is an impediment to revoking a gift. 285 291 Explanation of one form of administering an oath (Tehleef). 285 291 The phrase "A woman's hand is the husband's hand" relates to the case where a woman gifts something to her husband while keeping it with her; then the gift is valid. 285 292 Caution in administering an oath lies in including both parts and the whole of the claim. 285 292 Four ways of proving marriage. 285 293 An oath is taken on the claim, not on things outside the claim. 285 293 Marriage cannot be proven by documents alone. 286 294 An oath is administered neither on an invalid claim nor on a non-existent one. 286 294 Admission of marriage is an admission of being currently married. 286 294 Testimony given by a witness on a portion of the claim is acceptable. 286 294 The four things for which hearsay evidence can be given. 286 295 Being less in weight or price is of no consequence/status. 286 295 If parents claim dowry items are on loan (Aariyat), this claim will not be heard without evidence. 287 295 In case of missing items, mentioning the price is for the specification by the plaintiff. 287 295 If the husband makes a claim about any jewelry, it will be heard. 287 295 The benefit of a claim is the imposition of obligation through the establishment of proof. 287 295 The excuse of 'Tamadi' (limitation period) is nothing in Sharia. 288 295 Obligation is not established in vague (majhool) matters. 288 295 In case of a major defect in the sold item or its destruction, if there is a dispute over the price and the seller has no witnesses, the decision will be based on the buyer's oath or denial. 289 295 Knowledge of the essence (Ayn) is not obtained through description (Wasf). 289 295

जिल्द १८ (18) फ़तावा रज़विया

विषय/विवरण सं. पृष्ठ सं.

चौथा कारण। २८४ २८९ गवाह की मौजूदगी में प्रतिवादी न तो स्वयं कसम खा सकता है और न ही वादी कसम की मांग कर सकता है। २८४ २८९ हदीस "तू और तेरा माल तेरे पिता का है" का अर्थ। २८४ २८९ शपथ (यमीन) और साक्ष्य (बय्यना) दोनों का न्यायाधीश के सामने होना आवश्यक है। २८४ २८९ विरासत स्वामित्व का प्रमाण है। २८४ २९० यदि गवाह शहर में मौजूद हों तो वादी प्रतिवादी से कसम की मांग नहीं कर सकता। २८४ २९० पांचवां कारण। २८५ २९१ अनुपस्थिति (ग़ैबत) की दूरी के संबंध में मुजतबा के पाठ की व्याख्या। २८५ २९१ कब्ज़े के बिना उपहार (हिबा) पूर्ण नहीं है। २८५ २९१ चार प्रश्नों पर आधारित एक विस्तृत प्रश्न (इस्तिफ्ता)। २८५ २९१ वैवाहिक संबंध उपहार वापस लेने में बाधा है। २८५ २९१ शपथ दिलाने (तहलीफ़) के एक तरीके की व्याख्या। २८५ २९१ "स्त्री का हाथ पति का हाथ है" का संबंध उस स्थिति से है जहाँ स्त्री कोई चीज़ अपने पास रखते हुए पति को उपहार दे दे, तो उपहार सही है। २८५ २९२ शपथ दिलाने में सावधानी यही है कि दावे के अंश और पूर्ण दोनों को शामिल किया जाए। २८५ २९२ विवाह सिद्ध करने के चार तरीके। २८५ २९३ शपथ दावे पर ली जाती है, उन चीज़ों पर नहीं जो दावे से बाहर हैं। २८५ २९३ केवल दस्तावेज़ों से विवाह सिद्ध नहीं होगा। २८६ २९४ शपथ न तो अमान्य दावे पर होती है और न ही अस्तित्वहीन दावे पर। २८६ २९४ निकाह का इकरार इस बात का इकरार है कि वह वर्तमान में निकाह में है। २८६ २९४ दावे के कुछ हिस्से पर गवाह की गवाही स्वीकार्य है। २८६ २९४ वे चार चीज़ें जिनमें सुनकर (सुनी-सुनाई) गवाही दी जा सकती है। २८६ २९५ वजन या कीमत में कम होना हैसियत के लिहाज़ से नहीं है। २८६ २९५ यदि माता-पिता दहेज के सामान को उधार (आरियत) बताएं तो बिना प्रमाण के यह दावा नहीं सुना जाएगा। २८७ २९५ गायब चीज़ों में कीमत का उल्लेख वादी के निर्धारण के लिए होता है। २८७ २९५ यदि पति किसी ज़ेवर के बारे में यह दावा करे तो सुना जाएगा। २८७ २९५ दावे का लाभ प्रमाण स्थापित करने के माध्यम से दायित्व थोपना है। २८७ २९५ शरीयत में 'तमादी' (समय सीमा) का बहाना कुछ भी नहीं है। २८८ २९५ अज्ञात (मजहूल) मामलों में दायित्व सिद्ध नहीं होता। २८८ २९५ बेची गई वस्तु में भारी दोष होने पर या उसके नष्ट होने की स्थिति में यदि कीमत पर विवाद हो और विक्रेता के पास गवाह न हों, तो निर्णय क्रेता की कसम या इनकार पर होगा। २८९ २९५ वस्तु के स्वरूप (ऐन) का ज्ञान गुणों (वस्फ) से नहीं होता। २८९ २९५

وجہ رابع۔ ۲۸۴ ۲۸۹ گواہ کی موجودگی میں مدعاعلیہم نہ تو خود قسم کھا سکتا ہے نہ مدعی قسم طلب کر سکتا ہے۔ ۲۸۴ ۲۸۹ حدیث انت ومالک لابیک کا مطلب۔ ۲۸۴ ۲۸۹ یمین اور بینہ دونوں قاضی کے سامنے ہونا ضروری ہے۔ ۲۸۴ ۲۸۹ ترکہ ثبوتِ ملک ہے۔ ۲۸۴ ۲۹۰ گواہ شہر میں موجود ہوں تو مدعی مدعاعلیہ سے قسم کا مطالبہ نہیں کر سکتا۔ ۲۸۴ ۲۹۰ وجہ خامس۔ ۲۸۵ ۲۹۱ غیبت کی مسافت کے سلسلہ میں مجتبٰی کی عبارت کی توضیح۔ ۲۸۵ ۲۹۱ ہبہ بے قبضہ تمام نہیں۔ ۲۸۵ ۲۹۱ چار سوالات پر مشتمل ایک مفصل استفتاء۔ ۲۸۵ ۲۹۱ زوجیت مانع رجوع ہبہ ہے۔ ۲۸۵ ۲۹۱ تحلیف کی ایک صورت کی توضیح۔ ۲۸۵ ۲۹۱ امراۃ مانی ید ہانی ید الزوج کا تعلق اس صورت سے ہے کہ عورت کوئی چیز اپنے پاس رکھتے ہوئے شوہر کو ہبہ کر دے، تو ہبہ صحیح ہے۔ ۲۸۵ ۲۹۲ تحلیف میں احتیاط یہی ہے کہ دعوی کے جزو و کل دونوں کو شریک کیا جائے۔ ۲۸۵ ۲۹۲ زوجیت کے ثبوت کی چار صورتیں۔ ۲۸۵ ۲۹۳ حلف دعوی پر لیا جاتا ہے جو چیزیں دعوی سے خارج ہیں ان پر نہیں۔ ۲۸۵ ۲۹۳ صرف دستاویزوں سے زوجیت کا ثبوت نہ ہوگا۔ ۲۸۶ ۲۹۴ یمین نہ تو دعوی فاسدہ پر مرتب ہوتی ہے نہ معدوم پر۔ ۲۸۶ ۲۹۴ نکاح کا اقرار اس بات کا اقرار ہے کہ اس وقت نکاح میں ہے۔ ۲۸۶ ۲۹۴ گواہ بعض دعوی پر گواہی دے مقبول ہے۔ ۲۸۶ ۲۹۴ وہ چار چیزیں جس میں سن کر گواہی دی جا سکتی ہے۔ ۲۸۶ ۲۹۵ وزن قیمت میں کم ہونا بحیثیت نہیں۔ ۲۸۶ ۲۹۵ والدین جہیز کے کسی سامان کو عاریت بتائیں تو بغیر شہادت یہ دعوی مسموع نہ ہوگا۔ ۲۸۷ ۲۹۵ اشیاء غائبہ میں قیمت کا ذکر مدعی کی تعین کے لئے ہوتا ہے۔ ۲۸۷ ۲۹۵ شوہر کسی زیور کے بارے میں یہ دعوی کرے تو مسموع ہوگا۔ ۲۸۷ ۲۹۵ فائدہ دعوی الزام ہے بواسطہ اقامت حجت۔ ۲۸۷ ۲۹۵ تمادی کا عذر شرعاً کوئی چیز نہیں۔ ۲۸۸ ۲۹۵ مجہول میں

الزام متحقق نہیں ہوتا۔ ۲۸۸ ۲۹۵ مبیع کا معیوب بہ عیب فاحش ہونے میں یا ہلاک ہونے کی صورت میں ثمن میں اختلاف ہو تو بائع کے گواہ وہ نہ ہوں تو مشتری کی قسم یا انکار پر فیصلہ ہوگا۔ ۲۸۹ ۲۹۵ عین کی معرفت وصف سے نہیں ہوتی۔ ۲۸۹ ۲۹۵

Fatawa Razawiyya Volume 18

- Knowledge of price is gained through description. (Page 302)
- If an oath was not completed correctly, even if administered by the judge at the plaintiff's request, it is necessary to administer it correctly again. (Page 302)
- If the plaintiff is absent, it is necessary to mention weight for jewelry and silk clothes; for pearls, mentioning their roundness, light, and weight is necessary. (Page 303)
- If an endowment trustee or executor makes a contract themselves regarding related items, they can be made to take an oath; otherwise, no. (Page 303)
- Description is a means in oath and sale and is redundant. It is considered in claim and testimony. (Page 304)
- There is no expiation for false testimony; there is expiation for taking a false oath regarding any future matter. (Page 304)
- If there is a restriction in one independent statement, it will not be considered in another independent statement. (Page 304)
- Severe warning in Hadith regarding false witnesses. (Page 304)
- Testimony should use decisive words. (Page 304)
- Where testimony is unreliable, an oath will be administered to the defendant. (Page 304)
- Whatever is sworn today, like "By Allah, in this matter, what I say will be the truth," constitutes a binding oath, and if false, the "Yamin Ghamus" (submerging oath) is incurred. (Page 304)
- A judge cannot demand an oath alone. If the plaintiff requests an oath, the judge should put the defendant on oath. (Page 304)
- Absolute acknowledgment is not acknowledgment of a restricted one. (Page 305)
- Method of Sharia judgment. (Page 305)
- Administration of oath is not valid on something whose denial cannot lead to a decree against the defendant. (Page 305)
- Legal (fiqhi) texts of the issue. (Page 305)
- An oath was to be taken that no item from the list regarding the estate of Zia-un-Nisa Begum is with the female defendant, nor did it come into her possession after the death of Zia-un-Nisa Begum. If the underlined part was omitted during the oath, the administration of the oath would not be valid. (Page 307)

- In matters of human rights (Huquq al-Ibad), a claim is a condition for testimony. (Page 307)
- It's the judge's job to administer an oath at the plaintiff's request; it's not valid if the plaintiff themselves administers it. (Page 307)
- With the negation of a condition, that which is conditional becomes negated. (Page 307)
- A plaintiff can discharge from property/money, not from oath; that is the judge's right. (Page 308)
- Criticism of an erroneous fatwa. (Page 308)
- Even if both the plaintiff and the judge discharge the defendant from the oath, they will not be discharged. (Page 308)
- Zaid complained against Amr that he didn't invite him. Amr said he did. People made Amr take an oath. In this case, there is no formal claim, no plaintiff, no defendant, and no need for an oath. (Page 308)

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

- क़ीमत की जानकारी विवरण से होती है। (पृष्ठ 302)
- यदि शपथ सही और पूर्ण रूप से नहीं हुई, तो भले ही वह मुद्दई के कहने पर काज़ी ने दिलाई हो, दोबारा सही तरीके से शपथ दिलाना ज़रूरी है। (पृष्ठ 302)
- यदि मुद्दई अनुपस्थित हो, तो गहनों और रेशमी कपड़ों में वजन का उल्लेख; और मोतियों में उनकी गोलाई, चमक और वजन का उल्लेख ज़रूरी है। (पृष्ठ 303)
- वक्फ का मुतवल्ली या वसीयत करने वाला यदि संबंधित वस्तुओं में खुद कोई अनुबंध करे, तो उनसे शपथ ली जा सकती है, अन्यथा नहीं। (पृष्ठ 303)
- शपथ और बिक्री में विवरण एक साधन है और व्यर्थ है। दावे और गवाही में इसका महत्व है। (पृष्ठ 304)
- झूठी गवाही का कोई कफ़्फ़ारा नहीं है; भविष्य की किसी बात के लिए झूठी शपथ लेने का कफ़्फ़ारा है। (पृष्ठ 304)
- यदि एक स्वतंत्र कथन में कोई शर्त हो, तो उसे दूसरे स्वतंत्र कथन में नहीं माना जाएगा। (पृष्ठ 304)
- झूठे गवाह के बारे में हदीस में कड़ी चेतावनी। (पृष्ठ 304)
- गवाही में स्पष्ट और निर्णायक शब्द होने चाहिए। (पृष्ठ 304)
- जहाँ गवाही अविश्वसनीय हो, वहाँ प्रतिवादी को शपथ दिलाई जाएगी। (पृष्ठ 304)
- आज के दौर में शपथ में जो कुछ कहलाया जाता है, जैसे 'अल्लाह की कसम, इस मामले में जो कहूँगा सच कहूँगा', वह शपथ मानी जाएगी और झूठ होने पर 'यमीन-ए-ग़ामूस' (डुबोने वाली कसम) लागू होगी। (पृष्ठ 304)
- हाकिम (न्यायाधीश) अकेले शपथ की माँग नहीं कर सकता। यदि मुद्दई शपथ की माँग करे, तो काज़ी प्रतिवादी को शपथ दिलाए। (पृष्ठ 304)
- सामान्य स्वीकारोक्ति किसी विशेष शर्त के साथ स्वीकारोक्ति नहीं है। (पृष्ठ 305)
- शरीयत के अनुसार फ़ैसले का तरीका। (पृष्ठ 305)
- ऐसी वस्तु पर शपथ दिलाना सही नहीं है जिसके इनकार से प्रतिवादी के खिलाफ फैसला न दिया जा सके। (पृष्ठ 305)
- मसले के फ़िक़्ही प्रमाण। (पृष्ठ 305)

- शपथ इस बात पर दिलानी थी कि ज़िया-उल-निसा बेगम की संपत्ति की सूची में से कोई चीज़ प्रतिवादी महिला के पास नहीं है, और न ही ज़िया-उल-निसा बेगम की मृत्यु के बाद उसके कब्जे में आई। यदि शपथ दिलाते समय रेखांकित भाग छूट गया, तो शपथ मान्य नहीं होगी। (पृष्ठ 307)
- हुक़ूक़-उल-इबाद (मानवाधिकारों/लेनदेन) में गवाही के लिए दावा एक शर्त है। (पृष्ठ 307)
- मुद्दई की माँग पर शपथ दिलाना हाकिम का काम है; यदि मुद्दई खुद शपथ दिलाए तो वह सही नहीं होगी। (पृष्ठ 307)
- शर्त के न होने से वह चीज़ भी खत्म हो जाती है जो उस शर्त पर निर्भर थी। (पृष्ठ 307)
- मुद्दई धन/संपत्ति से मुक्त कर सकता है, शपथ से नहीं; यह हाकिम का अधिकार है। (पृष्ठ 308)
- एक गलत फ़तवे की आलोचना। (पृष्ठ 308)
- यदि मुद्दई और हाकिम दोनों प्रतिवादी को शपथ से मुक्त कर दें, तब भी वह मुक्त नहीं होगा। (पृष्ठ 308)
- ज़ैद ने अम्र के ख़िलाफ़ शिकायत की कि उसने मुझे दावत नहीं दी। अम्र ने कहा मैंने दावत दी थी। लोगों ने अम्र से शपथ दिलाई। इस स्थिति में न कोई दावा है, न मुद्दई, न प्रतिवादी और न ही शपथ दिलाने की ज़रूरत। (पृष्ठ 308)

पृष्ठ 738 का 27

قیمت کی معرفت وصف سے ہوتی ہے۔ (۳۰۲) حلف بوجہ صحیح تام نہ ہوئی، تو گو مدعاء کے طلب پر قاضی نے دلائی ہو، دوبارہ صحیح طور پر قسم دلانا ضروری ہے۔ (۳۰۲) مدعی غائب ہو تو جواہر اور ریشمی کپڑے میں وزن کا ذکر موتی میں اس کی گولائی روشنی اور وزن کا ذکر ضروری ہے۔ (۳۰۳) متولی وقف، وصی اگر متعلقہ اشیاء میں کوئی عقد خود کریں تو انھیں قسم دلائی جاسکے گی ورنہ نہیں۔ (۳۰۳) یمین اور بیع میں ذرائع وصف ہے اور لغو ہے۔ دعویٰ اور شہادت میں اس کا اعتبار ہے۔ (۳۰۴) جھوٹی گواہی کا کوئی کفارہ نہیں، آئندہ کے لئے کسی بات کی جھوٹی قسم کھانے کا کفارہ ہے۔ (۳۰۴) کسی کلام مستقل میں کوئی قید ہو تو دوسرے کلام مستقل میں اس کا اعتبار نہ ہوگا۔ (۳۰۴) جھوٹے گواہ کے بارے میں حدیث میں وعید شدید۔ (۳۰۴) شہادت میں الفاظ قاطع ہونا چاہئے۔ (۳۰۴) جہاں شہادت ناقابل اعتبار ہو مدعاعلیہ کو قسم دلائی جائے گی۔ (۳۰۴) حلف میں آج کل جو کچھ کھلایا جاتا ہے مثلاً واللہ اس باب میں جو کہوں گا حق کہوں گا یمین منعقدہ ہے اور مدعاعلیہ پر یمین غموس لازم ہے۔ (۳۰۴) حاکم تنہا قسم کا مطالبہ نہیں کر سکتا ہے۔ مدعی قسم طلب کرے تو قاضی مدعاعلیہ پر قسم رکھے۔ (۳۰۴) مطلق کا اقرار مقید کا اقرار نہیں۔ (۳۰۵) شرعی قضاء کا طریقہ۔ (۳۰۵) ایسی چیز پر تحلیف صحیح نہیں جس کے انکار سے مدعاعلیہ پر دعویٰ کی ڈگری نہ دی جاسکے۔ (۳۰۵) مسئلہ کی فقہی نصوص۔ (۳۰۵) قسم اس بات پر دلانی تھی کہ کوئی چیز اس فہرست میں کہ بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم ہے مدعاعلیہا کے پاس نہیں، نہ ضیاء النساء بیگم کے مرنے کے بعد قبضہ مدعاعلیہا میں آئی قسم دلاتے وقت خط کشیدہ ٹکڑا رہ گیا، تو تحلیف صحیح نہ ہوگی۔ (۳۰۷) حقوق العباد میں دعویٰ شرط شہادت ہے۔ (۳۰۷) مدعی کی طلب پر حلف لینا حاکم کا کام ہے خود مدعی حلف دلائے صحیح نہ ہوگی۔ (۳۰۷)

انتفاء شرط سے مشروط منتفی ہو جاتا ہے۔ (۳۰۷) مدعی مال سے بری کر سکتا ہے حلف سے نہیں، یہ تو حاکم کا حق ہے۔ (۳۰۸) ایک غلط فتویٰ کی تنقید۔ (۳۰۸) مدعی اور حاکم دونوں مدعاعلیہ کو حلف سے بری کریں تو بھی بری نہ ہوگا۔ (۳۰۸) زید نے عمرو کے خلاف شکایت کی کہ اس نے مجھے دعوت نہیں دی عمرو نے کہا میں نے دعوت دی تھی۔ لوگوں نے عمرو سے قسم کھلائی، اس صورت میں نہ دعویٰ ہے نہ مدعی نہ مدعاعلیہ نہ قسم کھلانے کی ضرورت۔ (۳۰۸)

Fatawa Rizvia Volume 18

Page	Subject / Ruling	Serial No.	Subject / Ruling	Page
316	Regarding the aforementioned oath, if someone says "we do not know the oath," it is not a crime; issuing a fatwa of disbelief and transgression against the speaker is ignorance.	308	A person will be held accountable for their own confession.	-
316	It is forbidden to give a fatwa to an ignorant person.	309	A gift (hiba) given during a terminal illness (Marz-ul-Maut) is dependent on the consent of the heirs.	-
316	Angels of the heavens and earth curse the one who gives a fatwa without knowledge.	309	Subsequent partnership is not detrimental.	-
317	"He who does not know the people of his time is ignorant."	309	If it is possible to attribute the purchase to the buyer, it will be enforced upon them.	-
317	Identifying the claimant and the denier is difficult even for scholars.	309	Generally, when a father buys something in his son's name, the intention is a gift.	-
317	One must investigate thoroughly before ruling an act as a sin for a Muslim.	309	A father confessed for his son and now claims it was for some benefit; after testimony, the father's claim will be accepted, and after an oath, the son's word will be credible; in case of refusal to swear (Nukool), the decree will be for the father.	-
319	Neglecting the rights of parents by children is a major sin.	310	Critique of a decision regarding proof of marriage.	-

Page	Subject / Ruling	Serial No.	Subject / Ruling	Page
320	8 Hadiths encouraging obedience to parents.	310	The validity of a marriage is not dependent on the validity of the proxy (Tawkeel).	-
320	A heart-wrenching Hadith.	310	Unauthorized (Fuzuli) marriage is also permissible. Its enforcement, however, depends on the permission of both parties.	-
320	On hearing some verses once, the Prophet (PBUH) wept and reprimanded his son.	313	For a decision on a Fuzuli marriage, it is necessary to investigate whether permission was obtained or not.	-
321	"You and your wealth belong to your father" is a ruling of piety; legally, the property of father and son is separate.	313	Subsequent permission is like prior authorization (Wakalat).	-
321	Rights of an indigent father in his son's wealth.	314	For valid testimony, it is necessary to recognize the person testified against at the time of the incident; prior acquaintance is not necessary.	-
322	A poor father may take as much as needed from his wealthy son's wealth without permission.	315	Testimony by two men and one woman that 'this is such-and-such woman' is necessary when the specified woman is in a veil (niqab).	-
322	A wife and parents can take their rightful share from an absent person's wealth even without a judge's decree.	315	If a witness gives testimony after seeing the specified woman, they should be satisfied by seeing her to ensure it is the same woman.	-

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

पृष्ठ	विषय / नियम	क्रमांक	विषय / नियम	पृष्ठ
316	उपरोक्त शपथ के बारे में यदि कोई कहे कि "हम शपथ को नहीं जानते" तो कोई अपराध नहीं है, कहने वाले पर कुफ़्र और फस्क का फतवा देना अज्ञानता है।	308	व्यक्ति अपनी स्वीकारोक्ति (इकरार) पर जवाबदेह होगा।	-
316	अज्ञानी को फतवा देना हराम है।	309	मृत्यु शय्या (मरज़ुल मौत) पर दिया गया उपहार (हिबा) वारिसों की सहमति पर निर्भर करता है।	-
316	जो बिना ज्ञान के फतवा देता है, आकाश और पृथ्वी के फरिश्ते उस पर लानत भेजते हैं।	309	बाद में होने वाली साझेदारी हानिकारक नहीं है।	-
317	"जो अपने समय के लोगों को नहीं जानता वह अज्ञानी है।"	309	यदि खरीदारी को खरीदार की ओर से निर्धारित करना संभव हो तो वह उसी पर लागू होगी।	-
317	दावेदार और इनकार करने वाले की पहचान करना विद्वानों के लिए भी कठिन है।	309	आमतौर पर जब पिता अपने बेटे के नाम पर कोई चीज़ खरीदता है, तो उसका उद्देश्य उपहार देना होता है।	-
317	किसी मुसलमान पर पाप का हुक्म लगाने से पहले जाँच (तनकीह) अवश्य कर लेनी चाहिए।	309	पिता ने बेटे के लिए इकरार किया और अब कहता है कि किसी लाभ के लिए ऐसा किया था; गवाही के बाद पिता का दावा स्वीकार किया जाएगा और शपथ के बाद बेटे की बात विश्वसनीय होगी; शपथ से इनकार की स्थिति में फैसला पिता के पक्ष में होगा।	-
319		310		-

पृष्ठ	विषय / नियम	क्रमांक	विषय / नियम	पृष्ठ
	बच्चों द्वारा माता-पिता के अधिकारों की उपेक्षा करना बड़ा पाप है।		निकाह के प्रमाण के एक फैसले की आलोचना।	
320	माता-पिता की आज्ञाकारिता के लिए प्रोत्साहित करने वाली 8 हदीसें।	310	निकाह की वैधता वकालत की वैधता पर निर्भर नहीं है।	-
320	एक दिल दहला देने वाली हदीस शरीफ।	310	बिना अनुमति का निकाह (फ़ुज़ूली) भी जायज़ है। हालांकि इसका लागू होना दोनों पक्षों की अनुमति पर निर्भर करेगा।	-
320	एक बार कविता सुनकर हुज़ूर (स.अ.व.) का रोना और उनके बेटे को झिड़कना।	313	फ़ुज़ूली निकाह पर फैसला करने के लिए यह जाँच करना आवश्यक है कि अनुमति मिली थी या नहीं।	-
321	"तुम और तुम्हारा माल तुम्हारे पिता का है" धर्मपरायणता का हुक्म है; कानूनी रूप से पिता और पुत्र की संपत्ति अलग-अलग है।	313	बाद की अनुमति पहले की वकालत के समान है।	-
321	पुत्र की संपत्ति में विवश पिता के अधिकार।	314	वैध गवाही के लिए घटना के समय प्रतिवादी को पहचानना आवश्यक है; पूर्व परिचय आवश्यक नहीं है।	-
322	गरीब पिता अपने धनी पुत्र की संपत्ति से आवश्यकतानुसार बिना अनुमति ले सकता है।	315	दो पुरुषों और एक महिला की गवाही कि 'यह अमुक महिला है', उस समय आवश्यक है जब वह महिला नकाब में हो।	-
322	पत्नी और माता-पिता किसी अनुपस्थित व्यक्ति की संपत्ति से अपना अधिकार न्यायाधीश के आदेश के बिना भी ले सकते हैं।	315	यदि गवाह निर्दिष्ट महिला को देखकर गवाही देता है, तो उसे देखकर संतुष्ट हो जाना चाहिए कि यह वही महिला है।	-

صفحہ	مضمون / حکم	سلسلہ نمبر	مضمون / حکم	صفحہ
	مذکورہ بالا حلف کے بارے میں اگر کوئی یہ کہے کہ ہم حلف کو			
۳۱۶	نہیں جانتے تو کوئی جرم نہیں، قائل پر کفر و فسق کا فتوی جہالت۔	۳۰۸	اپنے اقرار پر آدمی کا مواخذہ ہوگا۔	-
۳۱۶	جاہل کو فتوی دینا حرام ہے۔	۳۰۹	مرض الموت کا ہبہ رضائے ورثہ پر موقوف ہوتا ہے۔	-
۳۱۶	جو بے علم فتوی دے آسمانوں اور زمین کے فرشتے اس پر لعنت کرتے ہیں۔	۳۰۹	شرکت طاریہ مضر بہ نہیں۔	-
۳۱۷	من لم یعرف اھل زمانہ فھو جاھل	۳۰۹	خریداری مشتری کی طرف سے قرار دینا ممکن ہو تو اسی پر نافذ ہوگی۔	-
۳۱۷	مدعی اور منکر کی شناخت علماء پر بھی مشکل ہے۔	۳۰۹	عام طور سے باپ بیٹے کے نام کوئی چیز خریدتا ہے تو مقصد ہبہ کرنا ہوتا ہے۔	-
۳۱۷		۳۰۹		-

صفحہ	مضمون / حکم	سلسلہ نمبر	مضمون / حکم	صفحہ
	مسلمان پر معصیت کا حکم لگانے سے قبل تنقیح ضرور کر لینا چاہئے۔		باپ نے بیٹے کے لئے اقرار کیا، اب کہتا ہے مصلحتاً ایسا کیا تھا، گواہی کے بعد باپ کا دعوی تسلیم ہوگا، قسم کے بعد بیٹے کا قول معتبر ہوگا، نکول کی صورت میں ڈگری باپ کی ہوگی۔	
۳۱۹	اولاد کا والدین کے حقوق کا لحاظ نہ کرنا گناہِ کبیرہ ہے۔	۳۱۰	ثبوت زوجیت کے ایک فیصلہ کی تنقید۔	-
۳۲۰	اطاعت والدین کے ترغیب کی ۸ حدیثیں	۳۱۰	صحت نکاح صحت توکیل پر موقوف نہیں۔	-
۳۲۰	ایک دلگداز حدیث شریف۔	۳۱۰	نکاح فضولی بھی جائز ہے۔ نفاذ البتہ طرفین کی اجازت پر موقوف ہوگا۔	-
۳۲۰	ایک بار کے اشعار سن کر حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا گریہ اور اس کے بیٹے کو زجر و توبیخ۔	۳۱۳	نکاح فضولی پر فیصلہ کرنے کے لئے یہ ضروری تنقیح ہے کہ اجازت پائی گئی یا نہیں۔	-
۳۲۱	انت و مالك لابيك حکمِ دیانت ہے قضاءً باپ اور بیٹے کی ملک جدا ہے۔	۳۱۳	بعد کی اجازت پہلے کی وکالت کے مثل ہے۔	-

صفحہ	مضمون / حکم	سلسلہ نمبر	مضمون / حکم	صفحہ
۳۲۱	لڑکے کے مال میں مجبور باپ کے حقوق۔	۳۱۴	صحت شہادت کے لئے مشہود علیہ کو وقوعہ کے وقت پہچاننا ضروری ہے پہلے سے جان پہچان ضروری نہیں۔	-
۳۲۲	فقیر باپ اپنے مالدار لڑکے کے مال سے ضرورت بھر چرا سکتا ہے۔	۳۱۵	دو مرد اور ایک عورت کی شہادت کہ یہ فلاں عورت ہے اس وقت ضروری ہے کہ مقررہ نقاب میں ہو۔	-
۳۲۲	غائب کے مال سے زوجہ اور ابوین، اپنے حق کی جنس سے بغیر قضائے قاضی بھی لے سکتے ہیں۔	۳۱۵	گواہ مقررہ کو دیکھ کر گواہی دینا بیان کرے تو مقررہ کو دکھا کر اطمینان کرلینا چاہئے کہ یہ وہی عورت ہے۔	-

Volume 18 (18) ... Fatawa Razawiya

329 | Non-mentioning is not the same as mentioning non-existence. | 323 | Disagreements. 330 | One witness mentioned Zaid asking Amr, while the other remained silent. There is no contradiction in these statements. | 323 | Matters exceeding the original claim, their contradiction does not hinder the testimony. 330 | One witness said so-and-so was appointed as an agent, the other added that he was dismissed afterwards. The testimony is accepted regarding the agency, not the dismissal. | 323 | Six examples of non-harmful disagreements. 330 | The difference between not mentioning and mentioning non-existence is also found in the Great Quran; in reality, this is not a contradiction at all. | 324 | A warning to the Shariah authorities that the way witness contradictions are forcefully extracted nowadays is an injustice, and it negatively affects the rights of Muslims. 331 | Harmonization in a disagreement. | 324 | Strict criticism of the reprehensible cross-examination of legal texts in courts on the issue of the circle. 332 | Investigation of linguistic idioms. | 326 | The cross-examination is rebutted. 332 | The issue of the Imam accidentally standing up during the first sitting (Qa'dah Ula). | 327 | Attributing a rare (Nadir) narration of Qazi Abu Yusuf (Radi Allahu Anhu) as his madhhab (school of thought) is incorrect. 332 | Investigation of another disagreement. | 327 | Acting upon a rare narration is not correct. 332 | Knowing someone means having acquaintance and introduction with them, not just having heard their name. | 327 | Whatever is against 'Zahir al-Riwayah' (the well-known reports) is not our school of thought. 332 | It is not necessary to know someone beforehand just to find out their name. | 327 | Giving a fatwa on a retracted opinion is ignorance and a breach of consensus (Ijma). 333 | Another disagreement. | 327 | Practice is upon what the majority states. 333 | Reasoning from probability becomes invalid. | 327 | It is obligatory to give a fatwa according to the school of Imam Azam (Rahmatullahi 'alayh). 333 | The difference between dried dates, batasha (sugar drops), and sweets. | 328 | If a Qazi makes a decision against the reliable opinion of his school of thought, it will not be enforced. 334 | Mahr (dowry) is not the objective in marriage; it is subordinate and additional. | 329 | Harmonization in different statements of witnesses. 334 | If a condition of no dowry was set at the time of marriage, the marriage is valid and Mahr Mithl (customary dowry) will be established. | |

जिल्द अठारहवीं (18) ... फ़तावा रज़विया

329 | ज़िक्र न करना, न होने का ज़िक्र करना नहीं है। | 323 | मतभेद (इख़्तिलाफ़ात)। 330 | एक गवाह ने ज़ैद द्वारा अम्र से पूछने का ज़िक्र किया, दूसरा चुप रहा। इन बयानों में कोई विरोध नहीं है। | 323 | जो मामले मूल दावे से अधिक हों, उनका विरोध गवाही में बाधक नहीं होता। 330 | एक गवाह ने कहा कि फ़लां को वकील बनाया गया, दूसरे ने जोड़ा कि उसके बाद उसे बर्ख़ास्त कर दिया गया। वकालत के हक़ में गवाही स्वीकार होगी, बर्ख़ास्तगी में नहीं। | 323 | ग़ैर-नुकसानदेह मतभेदों के छह उदाहरण। 330 | ज़िक्र न करने और न होने का ज़िक्र करने का मतभेद क़ुरआन अज़ीम में भी है, वास्तव में यह कोई मतभेद है ही नहीं। | 324 | शरीयत के अधिकारियों को चेतावनी कि आजकल जिस तरह ज़बरदस्ती गवाहों का विरोधाभास निकाला जाता है, वह ज़्यादती है और इससे मुसलमानों के अधिकारों पर बुरा असर पड़ता है। 331 | एक मतभेद में सामंजस्य (ततबीक़)। | 324 | 'दायरा' के मसले पर अदालतों में शरीयत के ग्रंथों की निंदनीय जिरह पर कड़ी आलोचना। 332 | भाषाई मुहावरे की जाँच। | 326 | जिरह निरस्त (मदफ़ूअ) है। 332 | क़ादा ऊला (नमाज़ में पहले बैठने) में इमाम के भूलकर खड़े हो जाने का मसला। | 327 | काज़ी अबू यूसुफ़ रज़ियल्लाहु अन्हु की एक दुर्लभ (नादिर) रिवायत को उनका मज़हब (विचारधारा) बताना ग़लत है। 332 | एक और मतभेद की जाँच। | 327 | नादिर रिवायत पर अमल करना सही नहीं है। 332 | किसी व्यक्ति को 'जानने' का अर्थ उसके साथ जान-पहचान और परिचय होना है, न कि केवल नाम सुन लेना। | 327 | जो कुछ 'ज़ाहिरुल रिवायह' के ख़िलाफ़ है, वह हमारा मज़हब नहीं है। 332 | किसी का नाम जानने के लिए पहले से उसे जानना ज़रूरी नहीं है। | 327 | वापस लिए गए मत पर फ़तवा देना अज्ञानता और इज्मा (आम सहमति) का उल्लंघन है। 333 | एक और मतभेद। | 327 | अमल उसी पर है जो बहुमत का मत है। 333 | संभावना (एहतमाल) के आधार पर तर्क देना अमान्य हो जाता है। | 327 | इमाम आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि के मज़हब के अनुसार फ़तवा देना वाजिब है। 333 | छुहारे, बताशे और मिठाई का अंतर। | 328 | जब काज़ी अपने मज़हब के विश्वसनीय मत के विरुद्ध फ़ैसला करे, तो वह लागू नहीं होगा। 334 | निकाह में मेहर मुख्य उद्देश्य नहीं है, वह अधीनस्थ और अतिरिक्त है। | 329 | गवाहों के अलग-अलग बयानों में सामंजस्य। 334 | निकाह के समय मेहर न होने की शर्त लगाई गई, तो निकाह सही होगा और मेहर-ए-मिस्ल (उचित मेहर) साबित होगा। | |

पेज 29 ऑफ़ 738

۳۲۹ | عدم ذکرِ ذکرِ عدم نہیں۔ | ۳۲۳ | اختلافات۔ ۳۳۰ | ایک گواہ نے زید کے عمرو سے پوچھنے کا ذکر کیا دوسرا خاموش ہے۔ ان بیانوں میں کوئی اختلاف نہیں۔ | ۳۲۳ | جو امور اصل دعوی سے زائد ہوں ان کا اختلاف مخل شہادت نہیں۔ ۳۳۰ | ایک گواہ نے کہا فلاں کو وکیل کیا، دوسرے نے اضافہ کیا کہ اس کے بعد معزول کیا گیا وکالت کے حق میں گواہی مقبول عزل میں نہیں۔ | ۳۲۳ | غیر مضر اختلافات کی چھ مثالیں۔ ۳۳۰ | عدم ذکر اور ذکر عدم کا اختلاف قرآن عظیم میں بھی ہے دراصل یہ اختلاف ہے ہی نہیں۔ | ۳۲۴ | حکام شرع کو تنبیہ کہ آج کل جس طرح زبر دستی گواہوں کا تضاد خواہ مخواہ نکالا جاتا ہے یہ زیادتی ہے۔ اور اس سے مسلمانوں کے حقوق پر غلط اثر پڑتا ہے۔ ۳۳۱ | ایک اختلاف میں تطبیق۔ | ۳۲۴ | مسئلہ دائرہ پر فقہی نصوص کچہریوں کی مذموم جرح پر سخت تنقید۔ ۳۳۲ | محاورہ زبان کی تحقیق۔ | ۳۲۶ | جرح مدفوع ہے۔ ۳۳۲ | قعدہ اولیٰ میں امام کے بھول کر کھڑے ہو جانے کا مسئلہ۔ | ۳۲۷ | قاضی ابو یوسف رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی روایت نادرہ کو ان کا مذہب بتانا غلط ہے۔ ۳۳۲ | ایک اور اختلاف کی تنقیح۔ | ۳۲۷ | روایت نادرہ پر عمل صحیح نہیں۔ ۳۳۲ | کسی شخص کو جاننا اس کے ساتھ شناسائی و تعارف کو کہتے ہیں نہ فقط نام سن لینے کو۔ | ۳۲۷ | جو کچھ ظاہر الروایتہ کے خلاف ہے ہمارا مذہب نہیں۔ ۳۳۲ | کسی کا نام معلوم کر لینے کے لئے پہلے سے اس کو جاننا ضروری نہیں۔ | ۳۲۷ | قول مرجوع پر فتوی جہل اور خرق اجماع ہے۔ ۳۳۳ | ایک اور اختلاف۔ | ۳۲۷ | عمل اسی پر ہے جو اکثر کا قول ہے۔ ۳۳۳ | احتمال سے استدلال باطل ہو جاتا ہے۔ | ۳۲۷ | امام اعظم رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے مذہب پر فتوی دینا واجب ہے۔ ۳۳۳ | چھوہارے، بتاشے اور شیرینی کا اختلاف۔ | ۳۲۸ | قاضی جب اپنے مذہب کے قول معتمد کے خلاف فیصلہ کرے نافذ نہ

ہوگا۔ ۳۳۴ | مہر نکاح میں مقصود نہیں وہ تابع اور زائد ہے۔ | ۳۲۹ | گواہوں کے مختلف بیان میں تطبیق۔ ۳۳۴ | نکاح کے وقت مہر نہ ہونے کی شرط لگائی، نکاح صحیح اور مہر مثل ثابت ہوگا۔ | |

Fatawa Rizvia Volume (18)

Page	Topic	Page	Topic
334	If there is no difference in the amount of dower between the witness and the plaintiff, the marriage will be based on the lesser of the two.	338	Ruling on the marriage certificate.
335	If there is a difference in the exchange (consideration) in contracts other than marriage, the claim will be rejected.	338	Difference between "with" and "coming after".
335	Differences regarding dower, whether among witnesses themselves or between the witness and the plaintiff, do not harm the claim of marriage or the proof of marriage through testimonies at all.	338	"Aur" (and) as a translation of the Arabic 'Waw'. This word is devoid of (connotations of) simultaneity, sequence, delay, or succession.
336	Difference regarding whether a wedding invitation was given or not.	338	There is a distance of approximately two thousand years between Pharaoh and the people of Lot.
336	Whether the claim is baseless or a decision.	338	Antecedents and simultaneity cannot coexist.
336	Difference between dates 24 and 25.	338	Testimony is not invalidated by such differences.
336	The general public considers the coming night to be part of the day, whereas Muslims consider the preceding night part of the day; the nights of Hajj are an exception to this.	338	Another ineffective difference.
336	In the English calendar, the date changes at midnight.	339	It is not correct to consider the absence of proof of falsehood as proof of falsehood.
337	Another flaw in testimony.	339	Absence of mention is not mention of absence.
337		339	Other objections.

Page	Topic
	The testimony of the person who performed the marriage ceremony is not reliable for the proof of marriage.
337	A house is specific compared to a neighborhood.
337	Denying a question about the house does not necessarily deny a question about the neighborhood.
337	The difference between "asked nothing else" and "asked nothing".
337	Denial of a question does not necessitate denial of knowledge.
337	The action of the commanded is attributed to the commander.
339	Discussion regarding not mentioning the defendant's name at the beginning and mentioning it later.
339	Procedure for recording a witness's statement in courts.
339	Mention of things not recorded in the statement will only occur later.
339	A witness can have an essential point read out even after changing the assembly/ session.
340	Additions that are subject to suspicion can also be read out before the end of the testimony session.

फतावा रिज़विया जिल्द (१८)

पृष्ठ	विषय	पृष्ठ	विषय
३३४	यदि गवाह और वादी के बीच मेहर की राशि में कोई मतभेद नहीं है, तो निकाह दोनों में से जो कम हो उस पर होगा।	३३८	निकाह नामा का हुक्म।
३३५	निकाह के अलावा अन्य अनुबंधों में यदि प्रतिफल में मतभेद हो, तो दावे को खारिज कर दिया जाएगा।	३३८	"साथ" और "बाद में आने" में अंतर।
३३५	मेहर के मतभेद, चाहे गवाहों के बीच हों या गवाह और वादी के बीच, निकाह के दावे और गवाही से निकाह के प्रमाण को बिल्कुल भी नुकसान नहीं पहुँचाते।	३३८	"और" अरबी के'वाव' का अनुवाद। यह शब्द साथ होने, क्रम, देरी, या उत्तरवर्ती होने से रहित है।
३३६	निकाह का निमंत्रण देने और न देने का अंतर।	३३८	फिरौन और कौम-ए-लूत के बीच लगभग दो हजार साल का अंतर है।
३३६	दावा निराधार है या फैसला।	३३८	प्राथमिकता और साथ होना एक साथ नहीं हो सकते।
३३६	२४, २५ तारीख का अंतर।	३३८	ऐसे मतभेदों से गवाही बातिल (अमान्य) नहीं होती।
३३६	आम लोग आने वाली रात को दिन के अधीन मानते हैं और मुसलमान पिछली रात को, हज की रातें इससे अपवाद हैं।	३३८	एक और निष्प्रभावी मतभेद।
३३६	अंग्रेजी कैलेंडर में रात बारह बजे से तारीख बदलती है।	३३९	झूठ का प्रमाण न मिलने को झूठ का प्रमाण मानना सही नहीं है।
३३७	गवाही में एक और खराबी।	३३९	उल्लेख न होना, न होने का उल्लेख नहीं है।
३३७	निकाह के प्रमाण के लिए निकाह पढ़ाने वाले की गवाही विश्वसनीय नहीं है।	३३९	अन्य आपत्तियां।

पृष्ठ	विषय
३३७	मकान, मोहल्ले से अधिक विशिष्ट है।
३३७	मकान से संबंधित सवाल को नकारना मोहल्ले से संबंधित सवाल को नकारना नहीं हो सकता।
३३७	"और कुछ नहीं पूछा" और "कुछ नहीं पूछा" के बीच का अंतर।
३३७	सवाल को नकारना ज्ञान को नकारने के बराबर नहीं है।
३३७	आदेशित व्यक्ति का कार्य आदेश देने वाले की ओर मनसूब होता है।
३३९	प्रतिवादी का नाम शुरू में न बताने और बाद में बताने से संबंधित चर्चा।
३३९	अदालतों में गवाह का बयान दर्ज करने का नियम।
३३९	बयान में दर्ज न की गई बातों का उल्लेख बाद में ही होगा।
३३९	गवाह मज्लिस (सभा) बदलने के बाद भी कोई महत्वपूर्ण बात पढ़वा सकता है।
३४०	जो जोड़-तोड़ संदेह के घेरे में हों, उन्हें भी गवाही की मज्लिस खत्म होने से पहले पढ़वाया जा सकता है।

صفحہ مضمون

۳۳۴ گواہ اور مدعی میں مہر کی مقدار میں اختلاف نہ ہو تو نکاح دونوں میں سے جو کم ہو اس پر ہوگا۔

۳۳۵ نکاح کے علاوہ دیگر عقود میں بدل میں اختلاف ہو تو دعویٰ رد کردیا جائے گا۔

مہر کے اختلاف خواہ باہم گواہوں میں ہوں یا

۳۳۵ گواہ اور مدعی میں ہوں دعویٰ نکاح اور شہادتوں سے ثبوت نکاح کو مطلقاً کچھ ضرر نہیں دیتے۔

۳۳۶ نکاح کی دعوت دینے اور نہ دینے کا اختلاف۔

۳۳۶ دعویٰ بے اصل ہے یا فیصلہ۔

۳۳۶ ۲۴، ۲۵ تاریخ کا فرق۔

عوام آنے والی رات کو دن کے تابع مانتے ہیں

۳۳۶ اور اہل اسلام گزشتہ رات کو، لیالی حج کا اس سے استثناء ہے۔

۳۳۶

صفحہ مضمون

۳۳۸ نکاح نامہ کا حکم۔

۳۳۸ "ساتھ" اور "بعد آنے" میں اختلاف۔

"اور" عربی کے واؤ کا ترجمہ۔ یہ

۳۳۸ لفظ معیت، ترتیب، تراخی، تعقیب، سب سے خالی ہے۔

۳۳۸ فرعون اور قوم لوط میں تقریباً دو ہزار برس کا فاصلہ ہے۔

۳۳۸ قبلیت و معیت جمع نہیں ہو سکتیں۔

۳۳۸ ایسے اختلافات سے شہادت باطل نہیں ہوتی۔

۳۳۸ ایک اور بے اثر اختلاف۔

۳۳۹

صفحہ	مضمون
	انگریزی تقویم میں بارہ بجے رات سے تاریخ بدلتی ہے۔
۳۳۷	گواہی کا ایک اور خلل۔
۳۳۷	نکاح کے ثبوت کے لئے نکاح پڑھانے والے کی گواہی معتبر نہیں۔
۳۳۷	مکان محلہ سے خاص ہے۔
۳۳۷	مکان سے سوال کی نفی محلہ سے سوال کی نفی نہیں کر سکتی۔
۳۳۷	"اور کچھ نہ پوچھا" "کچھ نہ پوچھا" کا فرق۔
۳۳۷	نفی سوال نفی علم کو مستلزم نہیں۔
۳۳۷	فعل مامور کی نسبت آمر کی طرف ہوتی ہے۔
۳۳۹	دلیل کذب نہ پائے جانے کو دلیل کذب قرار دینا درست نہیں۔
۳۳۹	عدم ذکر ذکر عدم نہیں۔
۳۳۹	دیگر اعتراضات۔
۳۳۹	مدعا علیہ کا نام شروع میں نہ بتانے اور بعد میں بتانے سے متعلق بحث۔
۳۳۹	کچہریوں میں گواہ کا بیان قلم بند کرنے کا ضابطہ۔
۳۳۹	بیان میں قلم بند نہ ہونے والی باتوں کا ذکر بعد میں ہی ہوگا۔
۳۳۹	گواہ کوئی ضروری بات مجلس بدلنے کے بعد بھی پڑھوا سکتا ہے۔
۳۴۰	جو اضافے محل تہمت ہوں ان کو بھی مجلس شہادت ختم ہونے سے پہلے پڑھوا سکتا ہے۔

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Page 31 of 738

Page	Topic	Topic	Page
340	Identification by looking at the face is more definitive than mentioning the name.	The Qazi should give a judgment when the testimony is complete. If it is general, he should make it specific; if deficient, he should have it completed; if ambiguous, he should have it explained.	345
341	To give testimony, it is necessary to know the name or see the face.	If the claimant does not know how to file a claim according to Sharia, the Qazi shall instruct them.	345
341	Ignorance of the time of marriage does not affect the testimony.	Objection to not mentioning the names of the marriage and the bride is another testimony.	346
341	If there is a difference in time and place in the statements of the witnesses or the claimant and witnesses, the testimony is still acceptable; in case of hesitation, it will be acceptable with greater priority.	In the testimony of several matters, if the testimony in one matter is rejected, it is not necessary for it to be rejected in the remaining matters.	346
342	Wasting time listening to unacceptable testimony is Makruh Tahrimi (prohibitively disliked).	Explanation of a passage from Durr-ul-Mukhtar.	347
342	A person's testimony regarding their own act is unacceptable.	Another testimony regarding the ignorance of the defendant.	347
343	In today's terminology, the marriage representative (Wakil-e-Nikah) is merely an envoy.	Another absurd objection.	347
343	A messenger can mention the delivery of their message in their testimony.	Response to the objection about calling two months and ten days "three months".	349

Page	Topic	Topic	Page
343	Example of the difference between conveying a message and an act of self.	It is the Arab custom to state a part of time, whether small or large, as a whole.	349
343	If the marriage officiant Qazi has resigned from his post before giving testimony, his testimony is inadmissible.	Circumstantial evidence (Qara'in).	350
344	Lack of determination of date, month, and year, or the name of the bride and names of witnesses, is not a cause for the unacceptability of testimony.	Examination of circumstantial evidence for the absence of a claim.	350
344	If witnesses say "the elder girl" but we do not know her, the testimony is acceptable; the husband will be told to provide proof that this elder girl is indeed the defendant.	It is impossible to rule based on circumstantial evidence against explicit testimonies.	350
		A ruling on observation and proof by witnesses.	350

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

पृष्ठ 738 का 31

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
340	चेहरा देखने में नाम लेने से ज़्यादा निश्चितता है।	क़ाज़ी को चाहिए कि शहादत (गवाही) मुकम्मल हो तो फ़ैसला करे। मुतलक़ (सामान्य) हो तो मुक़ैयद (विशिष्ट) करे, नाक़िस (अपूर्ण) हो तो कामिल (पूर्ण) कराए, मुजमल (संक्षिप्त) हो तो मुफ़स्सिर (विस्तृत) कराए।	345
341	अदा-ए-शहादत (गवाही देने) के लिए नाम जानना या चेहरा देखना ज़रूरी है।	मुद्दई (दावा करने वाला) को शरई तरीक़े पर दावा करने का ढंग न हो तो क़ाज़ी तालीम (शिक्षा) कराएगा।	345
341	निकाह (विवाह) के समय की अज्ञानता से गवाही पर असर नहीं पड़ता।	निकाह और मनकूहा (दुल्हन) के नाम न लेने का ऐतराज़ (आपत्ति) एक और गवाही।	346
341	शाहिदीन (गवाहों) या मुद्दई व शाहिद के बयान में ज़मान (समय) व मकान (स्थान) का इख़्तिलाफ़ (अंतर) हो तब भी गवाही मक़बूल (स्वीकार्य) है तो तरद्दुद (संदेह) की सूरत में बदरजा औला (सर्वोपरि) मक़बूल होगी।	चंद उमूर (मामलों) की गवाही में किसी एक अम्र (मामले) में गवाही मरदूद (अस्वीकृत) होने से बक़िया (शेष) उमूर में मरदूद होना ज़रूरी नहीं।	346
342	नामक़बूल शहादत को सुन कर वक़्त ज़ाया करना मकरूह तहरीमी है।	दुर्रे मुख़्तार की एक इबारत की तौज़ीह (स्पष्टीकरण)।	347
342	आदमी की शहादत अपने फ़ेल (कार्य) पर नामक़बूल है।	जहालत मुद्दई अलैहा (प्रतिवादी की अज्ञानता) की एक और शहादत।	347
343		एक और लग़्व (व्यर्थ) ऐतराज़।	347

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
	आज कल की इस्तलाह (पारिभाषिक शब्दावली) का वकील-ए-निकाह महज़ सफ़ीर (दूत) होता है।		
343	मुबल्लिग़ (संदेशवाहक) अपने पैग़ाम (संदेश) पहुँचाने का ज़िक्र अपनी शहादत में कर सकता है।	दो महीना दस दिन को तीन महीना कहने पर ऐतराज़ का जवाब।	349
343	तबलीग़ (प्रचार/पहुँचाना) और फ़ेल-ए-नफ़्स के फ़र्क़ की मिसाल।	किसी वक़्त के जुज़ (हिस्से), क़लील (थोड़े) व कसीर (ज़्यादा) को पूरा कह देना अरब का दस्तूर (रिवाज़) है।	349
343	निकाह ख़्वां (निकाह पढ़ाने वाला) क़ाज़ी अदा-ए-शहादत से क़ब्ल (पहले) अपने उहदे (पद) से इस्तीफ़ा दे चुका हो तो उसकी शहादत ग़ैर-मसमू (अश्रव्य/अमान्य) है।	क़राइन (परिस्थितिजन्य साक्ष्य)	350
344	अदम-ए-तअय्युन (निश्चितता की कमी) तारीख़ व माह व साल, या इस्म-ए-मनकूहा व अस्मा-ए-गवाहान, शहादत की नामक़बूलियत का सबब (कारण) नहीं।	अदम-ए-दावा के क़राइन की तनक़ीह (जांच)।	350
344	गवाहों ने कहा बड़ी लड़की मगर हम उसको जानते नहीं तो गवाही मक़बूल है शौहर से कहा जाएगा कि इस अम्र का सबूत फ़राहम कर दो कि बड़ी लड़की यही मुद्दई अलैहा है।	सरीह (स्पष्ट) शहादतों के ख़िलाफ़ क़राइन पर हुक्म नामुमकिन है।	350
		मुशाहदा (अवलोकन) और साबित बिल-शाहूद (गवाहों द्वारा सिद्ध) का एक हुक्म है।	350

فتاویٰ رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

صفحہ ۷۳۸ کا ۳۱

صفحہ	عنوان
۳۴۰	منہ دیکھنے میں نام لینے سے زیادہ تعین ہے۔
۳۴۱	ادائے شہادت کے لئے نام جاننا یا چہرہ دیکھنا ضروری ہے۔
۳۴۱	وقت نکاح کی جہالت سے گواہی پر اثر نہیں پڑتا۔
۳۴۱	شاہدین یا مدعی و شاہد کے بیان میں زمان و مکان کا اختلاف ہو تب بھی گواہی مقبول ہے تو تردد کی صورت میں بدرجہ اولیٰ مقبول ہو گی۔
۳۴۲	نامقبول شہادت کو سن کر وقت ضائع کرنا مکروہ تحریمی ہے۔
۳۴۵	قاضی کو چاہئے کہ شہادت مکمل ہو تو فیصلہ کرے۔ مطلق ہو تو مقید کرے، ناقص ہو تو کامل کرائے، مجمل ہو تو مفسر کرائے۔
۳۴۵	مدعی کو شرعی طریقہ پر دعویٰ کرنے کا ڈھنگ نہ ہو تو قاضی تعلیم کرائے گا۔
۳۴۶	نکاح اور منکوحہ کے نام نہ لینے کا اعتراض ایک اور گواہی،
۳۴۶	چند امور کی گواہی میں کسی ایک امر میں گواہی مردود ہونے سے بقیہ امور میں مردود ہونا ضروری نہیں۔
۳۴۷	درمختار کی ایک عبارت کی توضیح۔

صفحہ	عنوان
۳۴۲	آدمی کی شہادت اپنے فعل پر نامقبول ہے۔
۳۴۳	آج کل کی اصطلاح کا وکیل نکاح سفیر محض ہوتا ہے۔
۳۴۳	مبلغ اپنے پیغام پہنچانے کا ذکر اپنی شہادت میں کر سکتا ہے۔
۳۴۳	تبلیغ اور فعل نفس کے فرق کی مثال۔
۳۴۳	نکاح خواں قاضی ادائے شہادت سے قبل اپنے عہدے سے استعفادے چکا ہو تو اس کی شہادت غیر مسموع ہے۔
۳۴۴	عدم تعین تاریخ و ماہ و سال، یا اسم منکوحہ و اسمائے گواہان، شہادت کی نامقبولیت کا سبب نہیں۔
۳۴۴	گواہوں نے کہا بڑی لڑکی مگر ہم اس کو جانتے نہیں تو گواہی مقبول ہے شوہر سے کہا جائے گا کہ اس امر کا ثبوت فراہم کردو کہ بڑی لڑکی یہی مدعا علیہا ہے۔
۳۴۷	جہالت مدعی علیہا کی ایک اور شہادت۔
۳۴۷	ایک اور لغو اعتراض۔
۳۴۹	دو مہینہ دس دن کو تین مہینہ کہنے پر اعتراض کا جواب۔
۳۴۹	کسی وقت کے جز، قلیل و کثیر کو پورا کہہ دینا عرب کا دستور ہے۔
۳۵۰	قرائن
۳۵۰	عدم دعویٰ کے قرائن کی تنقیح۔
۳۵۰	صریح شہادتوں کے خلاف قرائن پر حکم ناممکن ہے۔

عنوان	صفحہ	عنوان	صفحہ
مشاہدہ اور ثابت بالشاہود کا ایک حکم ہے۔	۳۵۰		

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

Page	Content Description	Page	Content Description
351	Testimony is not rejected on mere accusation.	358	Chest swelling, growth of pubic hair, beard, and heavy voice are not definitive signs of puberty.
351	In Rampur, there is a custom of women walking on foot at night.	358	'Arizah' (ailment/excuse) is a vague term; ambiguous statements are not acceptable in testimony.
351	It is mandatory for both the Mufti and the judge to consider the local customs and traditions of the specific place for which they are giving a ruling or fatwa.	358	The decision is incomplete and premature.
351	The custom of one place cannot conflict with the custom of another place, no matter how common it may be.	359	A legal inquiry (Istifta) consisting of two questions regarding the authority of a judge (Qazi).
351	A ruling cannot be passed based on general customs and traditions against the specific actions and behaviors of the person under discussion.	359	An absolute Qazi appointed by an independent Islamic ruler, head of state, or by consensus of the subjects, or a Qazi appointed by them with authority to delegate—when they order a decision in a particular case by someone qualified to judge, that decision is a ruling of Sharia law. No one has the authority to overturn it.
351	A brief account of Ismat Jahan's habits and behaviors.	359	If a Qazi gives a decision against his established school of thought (Madhab), it will not be enforced.
351	A logical detail of the incident.	360	Criticism of an erroneous decision.
352		360	

Page	Content Description
	Some aspects of the plaintiff's statement.
356	Criticism of the clarifications.
357	The second and third clarifications are redundant; they do not affect the proof or lack of proof of the claim.
357	Marriage (Nikah) under duress (Ikrah) is valid.
357	The burden of proof for the lack of suitability (kifayat) was on the defendant.
357	The fundamental principle is that men and women are compatible (Kufu) with each other.

Page	Content Description
	A pre-emptor (Shafi) must announce their demand for pre-emption (Shufa) as soon as they receive reliable news of the property sale. Even a slight delay will nullify the right of pre-emption. This is called 'Talab-e-Muwathibat' (immediate demand).
360	It is also necessary to go to the seller, the buyer, or the property and make people witnesses that "I am demanding pre-emption." This is called 'Talab-e-Ishhad' (demand with witnesses), which is necessary after 'Muwathibat'.
360	If any pre-emptor enters into litigation before 'Talab-e-Muwathibat' and 'Talab-e-Ishhad', the right of pre-emption will be void.
360	There is a difference between attributing knowledge before litigation and attributing knowledge to the past.
361	If the pre-emptor could not gain knowledge before 'Talab-e-Ishhad', his statement under oath will be credible. The burden of proof (Bayyinah) is on the buyer. For knowledge established before 'Talab-e-Ishhad' and for the claimant of 'Talab-e-Muwathibat', the burden of proof is on the pre-emptor.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

पृष्ठ	विषय विवरण	पृष्ठ	विषय विवरण
351	केवल आरोप के आधार पर गवाही रद्द नहीं होती।	358	सीने का उभार, प्यूबिक हेयर का आना, दाढ़ी और आवाज़ का भारी होना यौवन (ब्लूग़) के निश्चित संकेत नहीं हैं।
351	रामपुर में औरतों के रात में पैदल घूमने का रिवाज़ है।	358	'आरिज़ा' (बीमारी/बहाना) एक अस्पष्ट शब्द है; गवाही में गोल-मोल बात स्वीकार्य नहीं है।
351	मुफ़्ती और हाकिम दोनों के लिए यह अनिवार्य है कि वे उस स्थान के विशेष रस्म-ओ-रिवाज़ का लिहाज़ करें जिसके बारे में वे हुक्म या फ़तवा दे रहे हैं।	358	फ़ैसला अधूरा और समय से पहले है।
351	किसी एक स्थान का रिवाज़ दूसरे स्थान के रिवाज़ के साथ विरोधाभासी नहीं हो सकता, चाहे वह कितना ही आम क्यों न हो।	359	काज़ी के अधिकार से संबंधित दो सवालों पर आधारित एक इस्तफ़्ता (कानूनी सवाल)।
351	विचाराधीन व्यक्ति के कार्यों और व्यवहार के खिलाफ आम रस्म-ओ-रिवाज़ के आधार पर हुक्म नहीं दिया जा सकता।	359	एक स्वतंत्र इस्लामी शासक, राष्ट्राध्यक्ष या प्रजा की सहमति से नियुक्त काज़ी-ए-मुतलक़, या उनके द्वारा नियुक्त अधिकृत काज़ी—जब वे किसी मामले में निर्णय का आदेश देते हैं जो किसी योग्य व्यक्ति द्वारा दिया गया हो, तो वह शरीअत का फ़ैसला होता है। उनके फ़ैसले को रद्द करने का अधिकार किसी के पास नहीं है।
351	इस्मत जहाँ की आदतों और हरकतों का संक्षिप्त वर्णन।	359	यदि काज़ी अपने विश्वसनीय मज़हब (विचारधारा) के विरुद्ध फ़ैसला दे, तो वह लागू नहीं होगा।

पृष्ठ	विषय विवरण
351	घटना का तर्कसंगत विवरण।
352	वादी (मुद्दइया) के बयान के कुछ पहलू।
356	स्पष्टीकरणों पर आलोचना।
357	दूसरा और तीसरा स्पष्टीकरण व्यर्थ है; इनसे दावे की सत्यता या असत्यता पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता।
357	दबाव (इकराह) के साथ किया गया निकाह सही है।
357	उपयुक्तता (किफ़ायत) की कमी को साबित करने का भार प्रतिवादी (मुद्दआ अलैहा) पर था।
357	मूल बात यह है कि पुरुष और महिला एक-दूसरे के कुफ़ू (योग्य जोड़ी) हैं।
360	एक गलत फ़ैसले की समीक्षा।
360	शफ़ी (अग्रक्रयाधिकारी) को संपत्ति की बिक्री की विश्वसनीय खबर मिलते ही यह घोषणा करनी चाहिए कि "मैं शुफ़ा (अग्रक्रय) का इच्छुक हूँ।" ज़रा सी भी देरी शुफ़ा के अधिकार को रद्द कर देगी। इसे 'तलब-ए-मुवाक़िबत' (तत्काल मांग) कहते हैं।
360	विक्रेता, खरीदार या संपत्ति के पास जाकर लोगों को गवाह बनाना भी ज़रूरी है कि "मैं शुफ़ा की मांग करता हूँ।" इसे 'तलब-ए-इशहाद' (गवाहों के साथ मांग) कहते हैं। मुवाक़िबत के बाद यह भी ज़रूरी है।
360	यदि कोई शफ़ी तलब-ए-मुवाक़िबत और तलब-ए-इशहाद से पहले मुकदमेबाजी करे, तो शुफ़ा बातिल (अमान्य) हो जाएगा।
360	मुकदमेबाज़ी से पहले की जानकारी के प्रमाण और पिछली जानकारी के प्रमाण के बीच अंतर है।
361	यदि शफ़ी को तलब-ए-इशहाद से पहले जानकारी न मिल सकी, तो शपथ के साथ उसका बयान विश्वसनीय माना जाएगा। सुबूत पेश करने की ज़िम्मेदारी (बय्यना) खरीदार पर होगी। तलब-ए-इशहाद से पहले की जानकारी और तलब-ए-मुवाक़िबत के दावेदार के लिए सुबूत का भार शफ़ी पर होगा।

صفحہ	مضمون
۳۵۱	مجرد تہمت سے شہادت رد نہیں ہوتی۔
۳۵۱	رامپور میں عورتوں کے رات میں پیدل گھومنے کا رواج ہے۔
۳۵۱	مفتی و حاکم دونوں پر لازم ہے کہ جہاں کی نسبت حکم یا فتویٰ دیں خاص وہاں کے رسم و رواج پر لحاظ کریں۔
۳۵۱	کسی جگہ کے اپنے رواج کے ساتھ دوسری جگہ کا رواج معارض نہیں ہو سکتا اگرچہ وہ کیسا ہی عام کیوں نہ ہو۔
۳۵۱	
۳۵۸	سینہ کا ابھار، موئے زیر ناف کا اگنا ڈاڑھی ، آواز کا بوجھل ہونا مثبت بلوغ نہیں۔
۳۵۸	عارضہ مبہم لفظ ہے، شہادت میں گول بات مقبول نہیں۔
۳۵۸	فیصلہ ناقص و قبل از وقت ہے۔
۳۵۹	اختیار قاضی سے متعلق دو سوالوں پر مشتمل ایک استفتاء۔
۳۵۹	خود مختار حاکم اسلام، رئیس مملکت یا با تفاق رعایا بنایا ہوا قاضی مطلق یا ان کا بنایا ہوا قاضی ماذون

صفحہ	مضمون
۳۵۱	شخص مبحوث کے افعال و حرکات کے خلاف عام رسم و رواج پر حکم نہیں ہو سکتا۔
۳۵۱	عصمت جہاں کی عادت و حرکات کا شمہ بیان
۳۵۱	واقعہ کی قرین عقل تفصیل۔
۳۵۲	مدعیہ کے بیان کے کچھ گوشے۔
۳۵۶	تنقیحات پر تنقید۔
۳۵۷	دوسری تیسری تنقیح فضول ان سے دعویٰ کے ثبوت و عدم ثبوت پر کوئی اثر نہیں پڑتا۔
۳۵۷	
۳۵۹	باستخلاف جس مقدمہ میں کسی اہل قضا کو فیصلہ کا حکم دے وہ فیصلہ قاضی شرع کا فیصلہ ہے ان کے نقص کا کسی کو اختیار نہیں۔
۳۵۹	قاضی اپنے مذہب معتمد کے خلاف فیصلہ دے تو نافذ نہ ہو گا۔
۳۶۰	ایک غلط فیصلہ کی تنقید۔
۳۶۰	شفیع کو جائیداد کے بیچ کے قابل بھروسہ خبر ملتے ہی یہ اعلان کرنا چاہئے کہ میں شفعہ کا طالب ہوں ذراسی تاخیر بھی شفعہ باطل کر دے گی۔ اسی کو طلب مواثبت کہتے ہیں۔
۳۶۰	بائع یا مشتری یا جائیداد کے پاس جاکر لوگوں کو گواہ بنانا بھی ضروری ہے کہ میں شفعہ طلب کرتا ہوں، اس کو طلب اشہاد کہتے مواثبت کے بعد یہ بھی ضروری۔
۳۶۰	اگر کوئی شفیع طلب مواثبت اور طلب اشہاد سے قبل خصومت کرے شفعہ باطل ہو گا۔
۳۶۰	

صفحہ	مضمون
	اکراہ کے ساتھ نکاح صحیح ہے۔
۳۵۷	عدم کفایت کے ثبوت کا بار بذمہ مدعاعلیہا تھا۔
۳۵۷	اصل یہ ہے کہ مرد و عورت ایک دوسرے کے کفو ہیں۔
۳۶۱	طلب خصومت سے پیشتر کی طرف اسناد علم اور اسناد علم الی الماضی میں فرق ہے۔
	شفیع کو طلب اشہاد سے قبل علم نہ ہو سکا تو یمین کے ساتھ اس کا قول معتبر ہوگا اور بینہ مشتری پر اور طلب اشہاد سے پہلے علم کا مقرر ہو۔ اور طلب مواثبت کا مدعی تو بینہ شفیع پر۔

- If at the time of demanding the suit (Talab-e-Khusumat), the pre-emptor (Shafi) claimed immediate demand (Muwathibat) and demand with witnesses (Ishhad), and the defendant remained silent despite being able to speak, it will be considered a denial. Witnesses will be required from the claimant. If witnesses testify against the claimant's claim regarding Muwathibat and Ishhad, the claim will be rejected. | 361 | There is a difference between contradiction (Tanaquz) and a discarded part (Juzu-e-Matruk). | 367
- If witnesses testify that at the time of the claimant's demand, both the seller and the buyer were present, but they refuse to identify them, the testimony will be rejected. | 362 | If the claimant first made an absolute claim and then restricted it, the hearing will proceed on the restricted claim. | 368
- Completing the testimony is the claimant's task; it is not the defendant's responsibility. | 362 | Contradiction is that which invalidates, by which another's right is violated. | 368
- According to the majority of Hanafis, the excepted (Mustathna) case is treated as the unstated (Maskoot-anh) case. Explanation of an exception clause. | 363 | Explanation of a specific case from Fatawa Khulasa. | 369
- | 363 | If Zakat for artificial jewelry is paid in a different kind, the value of craftsmanship will be considered, not the weight. | 370
- Difference of opinion among witnesses. | 363 | Critique of the differences among witnesses. | 370
- If the subject of testimony (Mashhud-bihi) is present, pointing to it is necessary; otherwise, naming it in a way that distinguishes and identifies it is required. | 363 | There is no conflict between mentioning and not mentioning. | 370
- The flawed method of testimony prevalent today. | 363 | If one witness says Zaid did this act and the second says he doesn't remember who did it, there is no conflict between the two. | 370
- If the buyer denies the immediate demand (Talab-e-Muwathibat), his statement after taking an oath will be credible. His evidence (bayyinah) will not be accepted; the burden of proof (bayyinah) lies with the pre-emptor. | 363 | In notes and papers, sometimes there is a relationship of general and specific; denial of the specific does not necessitate denial of the general. | 371
- Even if the demand with witnesses (Ishhad) is denied, the buyer's oath stands. Yes, if both the buyer and the pre-emptor present evidence, the pre-emptor's

evidence takes precedence. | 364 | If someone has something written by another, in common practice, the action is attributed to the person who commanded it. | 371

- If the pre-emptor's own witnesses state that immediate demand did not occur right after learning about the sale, the right of pre-emption is voided. | 364 | In testimony, only that difference is considered which affects the essence; minor or extra differences are not considered. | 371
- A contradiction in a claim that harms the claimant does not prevent the validity of the claim. | 365

- यदि मुक़दमा (तलब-ए-खुसूमत) की माँग के समय शफ़ी (पूर्वक्रयाधिकार वाला) ने मुवाथ़िबत (तत्काल माँग) और इशहाद (साक्षियों के साथ माँग) का दावा किया और प्रतिवादी बोलने में सक्षम होने के बावजूद चुप रहा, तो इसे भी इनकार माना जाएगा। वादी से गवाह माँगे जाएँगे। यदि गवाहों ने मुवाथ़िबत और इशहाद के संबंध में वादी के दावे के विरुद्ध बयान दिया, तो दावा खारिज कर दिया जाएगा। | 361 | विरोधाभास (तनाकुज़) और परित्यक्त भाग (जुज़ू-ए-मतरूक) में अंतर है। | 367
- यदि गवाह गवाही देते समय वादी की माँग के वक़्त विक्रेता और क्रेता दोनों के मौजूद होने की बात कहें, लेकिन उन्हें पहचानने से इनकार कर दें, तो गवाही खारिज कर दी जाएगी। | 362 | वादी ने पहले पूर्ण दावा किया फिर उसे प्रतिबंधित किया, तो सुनवाई प्रतिबंधित दावे पर होगी। | 368
- गवाही पूरी करना वादी का काम है; यह प्रतिवादी की ज़िम्मेदारी नहीं है। | 362 | विरोधाभास वह निरस्त करने वाला है जिससे किसी दूसरे के अधिकार का हनन हो। | 368
- बहुसंख्यक हनफ़ियों के अनुसार, अपवादित (मुस्तथ़ना) का नियम वही होता है जो मौन (मस्कूत-अन्हु) का होता है। एक अपवादित वाक्य की व्याख्या। | 363 | फ़तावा खुलासा के एक विशिष्ट अंश की व्याख्या। | 369
- | 363 | यदि कृत्रिम आभूषण की ज़कात दूसरी वस्तु के रूप में दी जाए, तो कारीगरी के मूल्य का विचार होगा, वज़न का नहीं। | 370
- गवाहों का मतभेद। | 363 | गवाहों के मतभेदों की आलोचना। | 370
- यदि गवाही की वस्तु (मशहूद-बिही) उपस्थित हो तो इशारा करना, अन्यथा नाम इस तरह बताना जिससे पहचान और निर्धारण हो सके आवश्यक है। | 363 | ज़िक्र (उल्लेख) करने और ज़िक्र न करने में कोई विरोधाभास नहीं है। | 370
- आजकल गवाही का दोषपूर्ण तरीका प्रचलित है। | 363 | यदि एक गवाह कहे कि ज़ैद ने यह काम किया और दूसरा कहे कि याद नहीं किसने किया, तो इन दोनों में कोई मतभेद नहीं है। | 370
- क्रेता ने तलब-ए-मुवाथ़िबत (तत्काल माँग) का इनकार किया, शपथ के बाद उसका कथन विश्वसनीय होगा। उसका साक्ष्य स्वीकार नहीं होगा, साक्ष्य शफ़ी को देना होगा। | 363 | पर्चों

और कागज़ों में कुछ स्थानों पर सामान्य और विशेष का संबंध होता है, विशेष का नकार सामान्य के नकार को आवश्यक नहीं बनाता। | 371

- भले ही तलब-ए-इशहाद का इनकार हो, क्रेता की शपथ मान्य है। हाँ, यदि क्रेता और शफ़ी दोनों साक्ष्य प्रस्तुत करें, तो शफ़ी का साक्ष्य बेहतर होगा। | 364 | यदि कोई व्यक्ति किसी से कुछ लिखवाए, तो सामान्य व्यवहार में वह कार्य आदेश देने वाले की ओर ही माना जाएगा। | 371
- जब शफ़ी के गवाह स्वयं ही कहें कि जानकारी मिलने के तुरंत बाद तलब-ए-मुवाथ़िबत नहीं हुई, तो शुफ़ा (पूर्वक्रयाधिकार) शून्य हो जाएगा। | 364 | गवाही में उस मतभेद का विचार किया जाता है जिसका प्रभाव मूल वस्तु पर हो, अतिरिक्त मतभेद का विचार नहीं होता। | 371
- दावे में वह विरोधाभास जिसका नुकसान वादी की तरफ़ हो, दावे की वैधता में बाधक नहीं है। | 365

पृष्ठ 33 का 738

- طلب خصومت کے وقت شفیع نے مواثبت اور اشہاد کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ گویائی کے باوجود خاموش رہا تو یہ بھی انکار قرار دیا جائے گا، مدعی سے گواہ طلب ہوں گے گواہوں نے طلب مواثبت واشہاد کے بارے میں دعویٰ مدعی کے خلاف بیان دیا دعویٰ رد ہوگا۔ | ۳۶۱ | تناقض اور جزو متروک میں فرق ہے۔ | ۳۶۷
- گواہ طلب مدعی کے وقت بائع اور مشتری دونوں کا رہنا بیان کرے ۔ مگر ان کے پہچاننے سے انکار کرے تو گواہی مردود ہوگی۔ | ۳۶۲ | مدعی نے پہلے مطلق دعویٰ کیا پھر اس کی تقیید کی سماعت مقید پر ہوگی۔ | ۳۶۸
- شہادت کی تکمیل مدعی کا کام ہے۔ مدعا علیہ پر اس کی ذمہ داری نہیں۔ | ۳۶۲ | تناقض وہ مبطل ہے جس سے کسی دوسرے کی حق تلفی ہو۔ | ۳۶۸
- جمہور حنفیہ کے نزدیک مستثنیٰ حکم میں مسکوت عنہ کے ہوتا ہے۔ ایک جملہ استثنائیہ کی توضیح۔ | ۳۶۳ | فتاویٰ خلاصہ کے ایک جزئیے کی تشریح۔ | ۳۶۹
- | ۳۶۳ | مصنوعی زیور کی زکوٰۃ خلاف جنس دی جائے تو قیمت صناعی کا اعتبار ہوگا وزن کا نہیں۔ | ۳۷۰
- گواہ کا اختلاف۔ | ۳۶۳ | اختلاف گواہان کی تنقید۔ | ۳۷۰
- مشہود بہا اگر موجود ہو تو اشارہ ورنہ نام، وہ بھی اس طرح کی تمیز و تعین ہوجائے ضروری ہے۔ | ۳۶۳ | ذکر اور عدم ذکر میں اختلاف نہیں۔ | ۳۷۰
- آج کل کی گواہی کا ناقص طریقہ مروج ہے۔ | ۳۶۳ | ایک گواہ کہے زید نے یہ کام کیا، دوسرا کہے یاد نہیں کس نے کیا، ان دونوں میں کوئی اختلاف نہیں۔ | ۳۷۰

- مشتری نے طلب مواثبت کا انکار کیا اس کا قول قسم کے بعد معتبر ہوگا اس کا بینہ مقبول نہ ہوگا بینہ شفیع پر ہوگا۔ | ۳۶۳ | رقعہ وکاغذ میں بعض مواقع میں عام وخاص کی نسبت ہوتی ہے خاص کی نفی عام کی نفی کو مستلزم نہیں۔ | ۳۷۱
- طلب اشہاد کا انکار ہو تب بھی مشتری کی قسم ہے ہاں یہ اور شفیع دونوں بینہ پیش کریں تو شفیع کا بینہ اولیٰ ہوگا۔ | ۳۶۴ | کوئی آدمی کسی سے کچھ لکھوائے عرف عام میں فعل آمر کی طرف منسوب ہوگا۔ | ۳۷۱
- جب شفیع کے گواہ خود ہی کہیں علم کے بعد فوراً طلب مواثبت نہیں ہوئی شفعہ باطل ہوگا۔ | ۳۶۴ | شہادت میں اس اختلاف کا اعتبار ہے جس کا اثر اصل پر ہو، فاضل اختلاف کا اعتبار نہیں۔ | ۳۷۱
- تناقض دعویٰ جس کا ضرر بجانب مدعی ہے مانع صحت دعویٰ نہیں۔ | ۳۶۵

Fatawa Razawiyyah (Vol. 18)

Summary of Rulings	Page	Summary of Rulings	Page
One witness said someone was with the plaintiff, another said no. This discrepancy is not harmful.	372	When jurists say that someone's statement is reliable, it means after taking an oath.	377
For the annulment of testimony, that ignorance is credible which blocks the path of the ruling.	373	If the plaintiff does not request an oath, the Qazi (judge) shall not give a verdict.	377
The mortgagee accepted the quantity of jewelry as two hundred tolas but denied it was silver; testimony will be sought only for it being silver, investigating the number of pieces of jewelry is unnecessary.	373	A decision that is against the principles of Sharia is not a decision at all. There is no need to annul it.	377
A witness testified that the defendant owed some money to the plaintiff but didn't specify the amount; the testimony is proven, three paisas will be awarded.	374	Method of ruling.	378
Laypeople call him a plaintiff who files a lawsuit in court first; in Sharia, it is often the opposite; distinguishing between plaintiff and defendant is a difficult task.	374	If the mortgagee destroys the mortgaged property, the debt is waived and the excess compensation will be recovered from the mortgagee.	378
Zaid claimed a thousand rupees against Amr, Amr said I have paid; Amr	375	A legal inquiry (Istifta) consisting of two questions.	378

Summary of Rulings	Page	Summary of Rulings	Page
became the plaintiff and Zaid the defendant.			
Generally, those who pawn jewelry keep items worth a hundred for fifty; if the mortgagee declares it to be worth 25, it is against the obvious, witnesses will be demanded from him.	375	First question.	378
The mortgagor says the jewelry is silver, the mortgagee says it is silver-plated; the mortgagee's witnesses were rejected, the mortgagor neither took an oath nor denied, so the path to a decision was blocked.	375	Second question.	379
A decision will not be made merely on the plaintiff's claim; it is necessary to demand an oath from the defendant.	376	Hindah claims that her mother's marriage was contracted with a dower of fifty thousand rupees with Bakr; requested to be given her share as per inheritance laws from Bakr. Bakr responds that he doesn't remember the amount of dower but Hindah's mother waived it for him. The testimony of dower waiver was not sufficient and proven in court; now according to Sharia, what should the court do?	379
If the mortgagee makes a claim against the obvious, it must be proven with witnesses, and the saying of Hidaya 'The statement is the mortgagee's statement' does not apply to this specific case.	377		

फतावा रज़विया (खंड १८)

मसअलों का सारांश	पृष्ठ
एक गवाह ने कहा वादी के साथ फलां था, दूसरे ने कहा नहीं। यह मतभेद हानिकारक नहीं है।	३७२
गवाही रद्द करने के लिए वह अज्ञानता विश्वसनीय है जो निर्णय की प्रक्रिया को रोक दे।	३७३
गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने गहनों की मात्रा २०० तोला स्वीकार की, लेकिन चांदी होने से इनकार किया; गवाही केवल चांदी होने की मांगी जाएगी, गहनों की संख्या की जांच अनावश्यक है।	३७३
गवाह ने प्रतिवादी पर वादी के कुछ पैसे होने की गवाही दी, संख्या नहीं बताई; गवाही साबित है, तीन पैसे दिलाए जाएंगे।	३७४
आम लोग उसे वादी कहते हैं जो पहले कचहरी में मुकदमा दायर करता है; शरीयत में अक्सर इसका उल्टा होता है; वादी और प्रतिवादी के बीच अंतर करना एक कठिन काम है।	३७४
	३७५
जब फकीह यह फरमाते हैं कि फलां का कथन विश्वसनीय है, तो इसका मतलब शपथ के बाद होता है।	३७७
यदि वादी शपथ की मांग न करे तो काजी फैसला नहीं करेगा।	३७७
जो फैसला शरीयत के सिद्धांतों के खिलाफ हो, वह फैसला ही नहीं है। उसे रद्द करने की आवश्यकता नहीं।	३७७
निर्णय की विधि।	३७८
यदि गिरवी रखने वाले ने गिरवी रखी वस्तु को नष्ट कर दिया, तो ऋण समाप्त हो जाएगा और गिरवी रखने वाले से अतिरिक्त हर्जाना दिलाया जाएगा।	३७८
दो सवालों पर आधारित कानूनी प्रश्न (इस्तिफ़्ता)।	३७८

मसअलों का सारांश	पृष्ठ	मसअलों का सारांश	पृष्ठ
जैद ने अम्र पर एक हज़ार रुपये का दावा किया, अम्र ने कहा मैं भुगतान कर चुका हूँ; अम्र वादी हुआ और ज़ैद प्रतिवादी।			
आम तौर पर गहने गिरवी रखने वाले १०० का माल ५० में रखते हैं; यदि गिरवी रखने वाला उसे २५ का बताए तो यह प्रत्यक्ष के खिलाफ है, उससे गवाह मांगे जाएंगे।	३७५	प्रथम प्रश्न।	३७८
गिरवी रखने वाला (राहन) गहनों को चांदी का बताए, मुर्तहिन सिल्वर (नकली) का; मुर्तहिन के गवाह अस्वीकार्य हुए, राहन ने न शपथ ली न इनकार किया, तो निर्णय का मार्ग अवरुद्ध हो गया।	३७५	द्वितीय प्रश्न।	३७९
केवल वादी के दावे पर फैसला नहीं होगा, प्रतिवादी से शपथ मांगना अनिवार्य है।	३७६	हिंदह इस बात की दावेदार है कि उसकी माँ का निकाह ५०,००० रुपये मेहर के साथ बक्र के साथ हुआ था; बक्र से फराइज के हिस्से के अनुसार दिलाया जाए। बक्र का उत्तर है कि मेहर की राशि उसे याद नहीं लेकिन हिंदह की माँ ने उसे मेहर माफ़ कर दिया था। अदालत में मेहर माफ़ी की गवाही पर्याप्त और सिद्ध नहीं हुई; अब शरीयत के अनुसार अदालत को क्या करना चाहिए?	३७९
यदि गिरवी रखने वाला प्रत्यक्ष के खिलाफ दावा करे तो उसे	३७७		

मसअलों का सारांश	पृष्ठ	मसअलों का सारांश	पृष्ठ
गवाहों से साबित करना होगा और हिदाया का यह कथन कि 'कथन मुर्तहिन का मान्य है' इस मामले की स्थिति से संबंधित नहीं है। पृष्ठ ७३८ का ३९			

خلاصہ مضامین صفحہ

ایک گواہ نے کہا مدعی کے ساتھ فلاں تھا دوسرے نے کہا نہیں۔ یہ اختلاف کچھ مضر نہیں۔ ۳۷۲

نقضِ شہادت کے لئے جہالت وہ معتبر ہے جو طریق حکم کو مسدود کرے۔ ۳۷۳

مرتہن نے زیور کی مقدار دو سو تولہ تسلیم کی، چاندی کا ہونے سے انکار کیا، شہادت صرف چاندی ہونے کی طلب کی جائے گی زیور کی تعداد کی تحقیق غیر ضروری ہے۔ ۳۷۳

شاہد نے مدعا علیہ پر مدعی کے کچھ پیسہ ہونے کی شہادت دی، تعداد نہ بتائی، گواہی ثابت ۳۷۴

خلاصہ مضامین صفحہ

فقہا جب یہ فرماتے ہیں کہ فلاں کا قول معتبر ہے تو اس کا یہ مطلب ہوتا ہے کہ قسم کے بعد۔ ۳۷۷

مدعی حلف نہ طلب کرے تو قاضی فیصلہ نہ کرے گا۔ ۳۷۷

جو فیصلہ اصول شرع کے خلاف ہو ، وہ فیصلہ ہی نہیں۔ نہ اسے منسوخ کرنے کی ضرورت۔ ۳۷۷

طریق حکم۔ ۳۷۸

خلاصہ مضامین	صفحہ
ہے، تین پیسے دلائے جائیں گے۔	
عوام اس کو مدعی کہتے ہیں جو کچہری میں پہلے نالش کر دے شرع میں بسا اوقات اس کا الٹا ہوتا ہے، مدعی اور مدعا علیہ میں تمیز دشوار کام ہے۔	۳۷۴
زید نے عمرو پر ہزار روپے کا دعویٰ کیا، عمرو نے کہا میں ادا کر چکا ہوں، عمرو مدعی ہوا، اور زید مدعا علیہ۔	۳۷۵
عام طور سے زیور گروی رکھنے والے سو کا مال پچاس میں رکھتے ہیں مرتہن اس کو ۲۵ کا بتائے تو ظاہر کے خلاف ہے، اس سے گواہ مانگے جائیں گے۔	۳۷۵
راہن زیور چاندی کا بتائے، مرتہن سلور کا، مرتہن کے	۳۷۵

خلاصہ مضامین	صفحہ
مرتہن نے مرہون تلف کر دی تو قرض ساقط اور مرتہن سے فاضل کا تاوان دلایا جائے گا۔	۳۷۸
دو سوالوں پر مشتمل استفتاء۔	۳۷۸
سوال اول۔	۳۷۸
سوال دوم۔	۳۷۹

خلاصہ مضامین	صفحہ
گواہ نامقبول ہوئے، راہن نے نہ قسم کھائی نہ انکار کیا، تو فیصلہ کی راہ مسدود ہو گئی۔	
مدعی کے محض دعویٰ پر فیصلہ نہیں ہوگا مدعا علیہ سے قسم طلب کرنا ضروری ہے۔	۳۷۶
مرتہن ظاہر کے خلاف دعویٰ کرے تو گواہوں سے ثابت کرنا ہوگا اور ہدایہ کے قول القول قول المرتہن کا صورتِ مسئلہ سے تعلق نہیں۔	۳۷۷
ہندہ اس امر کی دعویدار ہے کہ میری ماں کا نکاح بتعداد مہر پچاس ہزار روپیہ بکر کے ساتھ ہوا ہے بکر سے بقدر حصہ فرائض دلایا جائے بکر مجیب ہے کہ تعداد مہر مجھے یاد نہیں مگر والدہ ہندہ نے مہر مجھے معاف کر دیا، ابراء مہر کی شہادت عند العدالت کافی و مثبت نہ ہوئی اب عند الشرع عدالت کو کیا کرنا چاہئے۔	۳۷۹

Fatawa Razawiyya Volume 18

Heading	Ref. No.	Detail	Page
Statements of four witnesses regarding the first question.	379	To make a witness to testimony (shahid-ala-shahadah), it is necessary for the original witness to say: "I testify to this matter, so you become a witness to this testimony."	383
Statement of the first man.	379	If the witness did not use the word 'Ashhadu' (I testify) or its equivalent during the delivery of testimony, it will not be considered testimony; it will remain just information.	383
Statement of the second.	379	If a contradiction is established between the statements of women and men, the testimony will be unreliable.	384
Statement of the first woman.	379	A gift given during a terminal illness (marad al-maut) is under the ruling of a will (wasaiyat).	384
A daughter claimed a share of inheritance from her mother's dower (mahr) against her father; the father responded with discharge of dower (ibra-e-mahr). What is the method of judgment?	380	Answer to the second question.	385
Statement of the second woman.	380	If the claimant cannot prove the discharge (ibra), the oath is upon the defendant.	385
Answer to the first question.	380	If the defendant refuses the oath, the discharge (ibra) is	385

Heading	Ref. No.	Detail	Page
		proven. If they take the oath, the claim is proven.	
Testimony without observation is unacceptable.	380	In a claim for dower, if the claim is less than or equal to the customary dower (mahr-mithl) and the husband claims discharge (ibra), then in case of lack of proof for discharge, the claimant's claim will be proven without an oath.	385
One can testify based on hearing in ten matters.	380	Description of the method of judgment in different cases where the dower claim is less than or more than the customary dower (mahr-mithl).	385
Reason for testimony based on hearsay (tasamu').	381	A question regarding the settlement of a gift (hiba), the first testimony.	390
Since dower is subordinate to marriage, it is necessary among those matters that testimony can be given by hearing about it, but the discharge of dower is not among those.	381	Second testimony, third testimony.	390
In matters where testimony by hearing is permissible, if the witness at the time of giving testimony clarifies it was by hearing, the testimony is unacceptable. Testimony is permissible based on possession, but if at the time of giving testimony, it's clarified that "I testify based on possession," it is rejected.	381	Objections of the Mufti (1) Defective possession. Objections of the Mufti (2) Defective possession. Objections of the Mufti (3) Possession and disagreement in testimony. Objections of the Mufti (4) Disagreement in testimony. Objections of the Mufti (5) In a gift (hiba), acceptance (qabool) is necessary along with the	391

Heading	Ref. No.	Detail	Page
		proposal (eijab); possession will not stand in place of acceptance.	

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (१८)

शीर्षक	संदर्भ क्र.	विवरण	पृष्ठ
पहले सवाल से संबंधित चार गवाहों के बयान।	३७९	गवाही पर गवाह (शाहिद-अला-शहादाह) बनाने के लिए यह ज़रूरी है कि असल गवाह यह कहे कि "मैं इस बात की गवाही देता हूँ, तो तुम इस गवाही पर गवाह बन जाओ।"	३८३
पहले मर्द का बयान।	३७९	अगर गवाह ने गवाही देते समय 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) या उसके समान अर्थ वाला शब्द नहीं कहा, तो वह गवाही नहीं होगी, सिर्फ एक खबर रह जाएगी।	३८३
दूसरे का बयान।	३७९	अगर औरतों और मर्दों के बयान में विरोध पाया जाए, तो गवाही विश्वसनीय नहीं होगी।	३८४
पहली औरत का बयान।	३७९	मर्ज़-उल-मौत (मौत की बीमारी) में दिया गया हिबा (उपहार) वसीयत के हुक्म में होता है।	३८४
लड़की ने अपने बाप पर माँ की मेहर से विरासत के हिस्से का दावा किया, बाप ने मेहर की माफ़ी (इब्रा-ए-मेहर) का जवाब दिया, हुक्म का तरीका क्या है।	३८०	दूसरे सवाल का जवाब।	३८५
दूसरी औरत का बयान।	३८०	अगर वादी (दावा करने वाला) इब्रा (माफ़ी) साबित न कर सके तो	३८५

शीर्षक	संदर्भ क्र.	विवरण	पृष्ठ
		प्रतिवादी (जिस पर दावा है) पर कसम है।	
पहले सवाल का जवाब।	३८०	अगर प्रतिवादी कसम से इनकार करे तो इब्रा साबित है, और अगर कसम खा ले तो दावा साबित है।	३८५
बिना देखे गवाही अस्वीकार्य है।	३८०	मेहर के दावे में अगर दावा 'मेहर-ए-मिस्ल' (प्रचलित मेहर) से कम या बराबर का है और शौहर ने इब्रा (माफ़ी) का दावा किया है, तो इब्रा के सबूत न होने की सूरत में वादी का दावा बिना कसम के साबित हो जाएगा।	३८५
दस मामलों में सुनकर गवाही दे सकते हैं।	३८०	मेहर-ए-मिस्ल के दावे से कम और ज़्यादा होने की विभिन्न स्थितियों में फ़ैसले के तरीके का बयान।	३८५
तसामु (सुनकर गवाही) का कारण।	३८१	हिबा (उपहार) के निपटारे का एक सवाल, पहली गवाही।	३९०
मेहर चूँकि निकाह के अधीन है, इसलिए उन मामलों में से ज़रूरी है कि उसकी गवाही सुनकर दी जा सकती है, लेकिन मेहर की माफ़ी उनमें से नहीं है।	३८१	दूसरी गवाही, तीसरी गवाही।	३९०
जिन मामलों में सुनकर गवाही जायज़ है, अगर गवाह गवाही देते समय यह साफ़ कह दे कि उसने सुना है, तो गवाही अस्वीकार्य है। कब्ज़े की बुनियाद पर गवाही जायज़ है, लेकिन गवाही देते समय साफ़ कह दे कि "कब्ज़े की बुनियाद पर गवाही देता हूँ", तो वह रद्द है।	३८१	मुफ्ती के ऐतराज़ (१) अधूरा कब्ज़ा। मुफ्ती के ऐतराज़ (२) अधूरा कब्ज़ा। मुफ्ती के ऐतराज़ (३) कब्ज़ा और गवाही में मतभेद। मुफ्ती के ऐतराज़ (४) गवाही में मतभेद।	३९१

शीर्षक	संदर्भ क्र.	विवरण	पृष्ठ
		मुफ्ती के ऐतराज़ (५) हिबा में ईजाब (प्रस्ताव) के साथ क़बूल (स्वीकृति) ज़रूरी है; कब्ज़ा क़बूल की जगह नहीं ले सकता।	

पृष्ठ 35/738

عنوان	نمبر شمار	تفصیل	صفحہ
بیانات شہود اربعہ متعلق سوال اول۔	۳۷۹	شاہد علی الشہادۃ بنانے کے لئے یہ ضروری ہے کہ اصل گواہ یہ کہے میں اس بات کی گواہی دیتا ہوں تو اس گواہی پر گواہ ہو جا۔	۳۸۳
بیان مرد اول کا۔	۳۷۹	گواہ نے ادائے شہادت کے لفظ اشہد یا اس کے ہم معنی لفظ نہ کہا تو شہادت نہ ہوگی خبر رہ جائے گی۔	۳۸۳
بیان دوسرے کا۔	۳۷۹	عورتوں اور مردوں کے بیان میں تخالف مقرر ہو تو گواہی نامعتبر ہوگی۔	۳۸۴
بیان پہلی عورت کا۔	۳۷۹	مرض موت کا ہبہ وصیت کے حکم میں ہے۔	۳۸۴
لڑکی نے اپنے باپ پر ماں کی مہر سے حصہ وراثت کا دعویٰ کیا، باپ نے ابراءِ مہر کا جواب دیا، طریقِ حکم کیا ہے۔	۳۸۰	سوال دوم کا جواب۔	۳۸۵

عنوان	نمبر شمار	تفصیل صفحہ
بیان دوسری عورت کا۔	۳۸۰	مدعی اثباتِ ابراء نہ کر سکے مدعاعلیہ پر قسم ہے۔ ۳۸۵
		مدعاعلیہ قسم سے انکار کرے تو
سوال اول کا جواب۔	۳۸۰	ابراء ثابت، اور قسم کھالے تو ۳۸۵
		دعویٰ ثابت۔
		مہر کے دعویٰ میں مہر مثل سے
		کم یا برابر کا دعویٰ کیا اور زوج
بغیر مشاہدہ کے گواہی نامقبول ہے۔	۳۸۰	نے ابراء کا تو عدم ثبوت ابراء کی ۳۸۵
		صورت میں مدعی کا دعویٰ بلا قسم
		ثابت ہو جائے گا۔
		مہر مثل کے دعویٰ سے کم اور
دس معاملات میں سُن کر گواہی دے سکتے ہیں۔	۳۸۰	زائد ہونے کی مختلف صورتوں میں ۳۸۵
		طریقہ فیصلہ کا بیان۔
		ہبہ کے تصفیہ کا ایک سوال، پہلی
شہادت بالتسامع کی علت۔	۳۸۱	۳۹۰ گواہی۔
مہر نکاح کے تابع ہو کر ان امور سے ضرور		
ہے کہ اس کی گواہی سن کر دی جا سکتی ہے	۳۸۱	دوسری گواہی، تیسری گواہی۔ ۳۹۰
مگر مہر کی معافی ان میں سے نہیں۔		

عنوان	نمبر شمار	تفصیل صفحہ
جن امور میں سن کر گواہی جائز ہے اگر گواہ ادائے شہادت کے وقت سماع کی تصریح کر دے، شہادت نامقبول ہے قبضہ کی بنا پر شہادت جائز لیکن ادائے شہادت کے وقت تصریح کی کہ قبضہ کی بنا پر شہادت دیتا ہوں، تو مردود ہے۔	۳۸۱	اعتراضات مفتی (۱) قبضہ ناقصہ اعتراضات مفتی (۲) قبضہ ناقصہ اعتراضات مفتی (۳) قبضہ اور اختلاف شہادت اعتراضات مفتی (۴) اختلاف شہادت ۳۹۱ اعتراضات مفتی (۵) ہبہ میں ایجاب کے ساتھ قبول ضروری قبضہ قبول کے قائم مقام نہ ہوگا۔

Fatawa Razawiyya Volume (18)

392 - The possession of a hired laborer and a mortgagee is independent. - 396 392 - Objections of Mufti (6): Possession of the donor is proven by the statements of the defendant's witnesses. - 392 - If a house given to people without rent is gifted to one's young sons, the gift is valid; it is not necessary for the residents to vacate. - 396 392 - Second question. - 393 - The speech of a sane person will be assumed to be correct. - 397 393 - Answer to the first question. - 393 - If a witness testifies to giving possession, it means complete possession. - 398 393 - The primary issue in Kafi, Kifayah, Tanwir, Hidaya, and Durr is that acceptance in a gift is a pillar like the offer. - 393 - After saying "possession was given," it's not necessary to say "after removing my own possession and clearing everything, I gave possession." - 398 393 - The consensus in Nihaya, Diraya, Ayni, and common commentaries is that acceptance is a pillar, not the offer; this is the saying of the Imam. - 393 - When a thing is established, it is established with its requirements. - 398 393 - The preferred, relied upon, and fatwa-given view is that acceptance is not a pillar of a gift. - 393 - Juristic details. - 398 393 - The research is that in a gift, both ownership and acceptance are established through possession. - 393 - A witness said these two are husband and wife but didn't mention marriage; the testimony is acceptable. - 399 393 - Possession with or without permission in the same gift-gathering is not necessary. It can happen later, provided there is no rejection before possession. - 394 - The testimonies in the questioned matter are complete. - 400 394 - Action is always based on preference (Istihsan). - 394 - It is not necessary for the gifted object to be empty of the donor's other properties and assets. - 400 394 - The word "Nakhuza Aazam" is from the word "Ifta" (ruling). - 394 - If someone other than a mortgagee, hired laborer, or temporary resident is in the house, they are not the possessor of the house, nor does their presence affect the possession of the donee. - 401 394 - The proof and analogy for acceptance not being a pillar of a gift. - 394 - Answer to the Mufti's third objection and verification of the witnesses. - 401 394 - Further preference. - 395 - Discrepancy in duration and discrepancy in testimony are not harmful. - 402 395 - Verification of Al-Muhit and weakening of Al-Bahr. - 396 - It is not necessary for the gifted object to be empty of the donor's ownership at the time of the gift; emptiness is necessary at the time of possession. - 402 396 - If the donor did not vacate the gifted property but said "I gave possession," it would be a lie. - 396 - The donor remained in the gifted house throughout his life; the result of this is that possession did not occur; this is

testimony of negation, which is unacceptable. - 402 396 - Possession of a borrowed item is also the owner's possession. -

फतावा रज़विया जिल्द (१८)

३९२ - किराये के मजदूर और गिरवी रखने वाले (मर्तहिन) का कब्जा स्वतंत्र होता है। - ३९६ ३९२ - मुफ्ती के ऐतराज (६): प्रतिवादी के गवाहों के बयानों से दाता (वाहिब) का कब्जा साबित है। - ३९२ - बिना किराये के लोगों को मकान दे रखा है, उस मकान को अपने छोटे बेटों को दान (हिबा) किया, दान सही है; रहने वालों का खाली करना जरूरी नहीं। - ३९६ ३९२ - दूसरा सवाल। - ३९३ - बुद्धिमान व्यक्ति के वचन को सही माना जाएगा। - ३९७ ३९३ - पहले सवाल का जवाब। - ३९३ - गवाह ने कब्जा दिलाने की गवाही दी, मतलब पूर्ण कब्जा होगा। - ३९८ ३९३ - काफी, किफाया, तनवीर, हिदाया और दुर में मुख्य मुद्दा यह है कि दान की स्वीकृति (क़बूल) भी प्रस्ताव (ईजाब) की तरह एक स्तंभ (रुकन) है। - ३९३ - 'कब्जा दिला दिया' कहने के बाद यह कहने की जरूरत नहीं है कि 'अपना कब्जा हटाकर और हर चीज से मुक्त करके कब्जा दिला दिया'। - ३९८ ३९३ - निहाया, दिराया, ऐनी और सामान्य व्याख्याओं में निष्कर्ष यह है कि स्वीकृति ही स्तंभ है, प्रस्ताव नहीं; इमाम का यही कथन है। - ३९३ - जब कोई चीज स्थापित हो जाती है, तो वह अपनी आवश्यकताओं के साथ स्थापित होती है। - ३९८ ३९३ - विश्वसनीय और फतवे के लिए मान्य यही है कि दान की स्वीकृति स्तंभ नहीं है। - ३९३ - न्यायशास्त्रीय विवरण। - ३९८ ३९३ - शोध यही है कि दान में कब्जे से स्वामित्व और स्वीकृति दोनों साबित होते हैं। - ३९३ - गवाह ने कहा कि ये दोनों पति-पत्नी हैं, निकाह का जिक्र नहीं किया, गवाही स्वीकार्य है। - ३९९ ३९३ - उसी दान-सभा में अनुमति के साथ या बिना अनुमति के कब्जा जरूरी नहीं है। बाद में भी हो सकता है, बशर्ते कि कब्जे से पहले उसे अस्वीकार न किया गया हो। - ३९४ - पूछे गए मामले में गवाहियां पूरी हैं। - ४०० ३९४ - कार्य हमेशा पसंद (इस्तेहसान) पर आधारित होता है। - ३९४ - यह जरूरी नहीं है कि दान की गई वस्तु दाता की अन्य संपत्तियों और सामानों से खाली हो। - ४०० ३९४ - 'नाखुज़ा आज़म' शब्द 'इफ़्ता' (फतवा देने) से है। - ३९४ - यदि मकान में गिरवी रखने वाले, मजदूर या अस्थायी निवासी के अलावा कोई और है, तो वह मकान का कब्जाधारी नहीं है, और न ही उसकी उपस्थिति से दान पाने वाले (मूहूब लहू) के कब्जे में कोई फर्क आएगा। - ४०१ ३९४ - दान की स्वीकृति के स्तंभ न होने का प्रमाण और उसका उदाहरण। - ३९४ - मुफ्ती साहब के तीसरे ऐतराज का जवाब और गवाहों का सत्यापन। - ४०१ ३९४ - अतिरिक्त वरीयता। - ३९५ - अवधि का अंतर और गवाही का अंतर हानिकारक नहीं है। - ४०२ ३९५ - 'मुहित' का सत्यापन और 'बहर' का खंडन। - ३९६ - दान के समय दान की गई वस्तु का दाता के स्वामित्व से मुक्त होना जरूरी नहीं है; कब्जे के समय खाली होना जरूरी है। - ४०२ ३९६ - दाता ने दान की गई वस्तु को खाली नहीं

किया और कहा कि 'कब्जा दिला दिया', तो यह झूठ होगा। - ३९६ - दाता जीवन भर दान किए गए घर में रहा; इसका निष्कर्ष यह है कि कब्जा नहीं हुआ; यह नकारात्मक गवाही है जो अस्वीकार्य है। - ४०२ ३९६ - उधार ली गई वस्तु का कब्जा भी मालिक का ही कब्जा होता है। -

۳۹۲ - اجیر اور مرتہن کا قبضہ مستقل ہے۔ - ۳۹۶ ۳۹۲ - اعتراضات مفتی (۶) مدعاعلیہ کے شاہدوں کے بیان سے قبضہ واہب ثابت ہے۔ - ۳۹۲ - بے اجرت لوگوں کو مکان دے رکھا ہے اس مکان کو اپنے چھوٹے لڑکوں کو ہبہ کیا ہبہ صحیح ہے رہنے والوں کا تخلیہ ضروری نہیں۔ - ۳۹۶ ۳۹۲ - سوال دوم۔ - ۳۹۳ - عاقل کا کلام صحت پر محمول کیا جائے گا۔ - ۳۹۷ ۳۹۳ - جواب سوال اول۔ - ۳۹۳ - گواہ نے قبضہ دلانے کی گواہی دی مطلب قبضہ تامہ ہوگا۔ - ۳۹۸ ۳۹۳ - مسئلہ اولیٰ کافی، کفایہ، تنویر، ہدایہ اور در میں یہ ہے کہ قبول ہبہ میں ایجاب کی طرح رکن ہے۔ - ۳۹۳ - قبضہ دلایا کہنے کے بعد یہ کہنے کی ضرورت نہیں اپنا قبضہ ہٹا کر ہر چیز سے فارغ کر کے قبضہ دلادیا۔ - ۳۹۸ ۳۹۳ - حصر مختلف نہایہ درایہ عینی اور عام شروح میں ہے کہ قبول رکن ایجاب نہیں یہی قول امام ہے۔ - ۳۹۳ - الشئ اذا ثبت ثبت بلوازمہ۔ - ۳۹۸ ۳۹۳ - راجح معتمد و مفتی بہ یہی ہے کہ قبول ہبہ رکن نہیں۔ - ۳۹۳ - جزئیات فقہیہ۔ - ۳۹۸ ۳۹۳ - تحقیق یہی ہے کہ ہبہ میں قبضہ سے ملک اور قبول دونوں ثابت ہوتے ہیں۔ - ۳۹۳ - گواہ نے کہا یہ دونوں میاں بیوی ہیں نکاح کا ذکر نہیں کیا، گواہی مقبول ہے۔ - ۳۹۹ ۳۹۳ - قبضہ بلا اذن یا بہ اذن اسی مجلس ہبہ میں ضروری نہیں۔ بعد کو بھی ہو سکتا ہے بشر طیکہ قبضہ سے پہلے رد نہ ہو۔ - ۳۹۴ - مسئلہ مسئولہ میں گواہیاں مکمل ہیں۔ - ۴۰۰ ۳۹۴ - عمل ہمیشہ استحسان پر ہوتا ہے۔ - ۳۹۴ - موہوب لہ کا غیر واہب کے املاک واسباب سے خالی ہونا ضروری نہیں۔ - ۴۰۰ ۳۹۴ - لفظ ناخذا عاظم لفظ افتاء سے ہے۔ - ۳۹۴ - مرتہن، اجیر یا عاریۃً مقیم کے علاوہ کوئی مکان میں ہو وہ مکان کا قابض نہیں، نہ اس کے رہنے سے موہوب لہ کے قبضہ میں فرق آئے۔ - ۴۰۱ ۳۹۴ - قبول ہبہ کے رکن نہ ہونے کی دلیل اور اس کی نظیر۔ - ۳۹۴ - مفتی صاحب کے تیسرے اعتراض کا جواب اور گواہوں کی

توثیق۔ - ۴۰۱ ۳۹۴ - ترجیح مزید۔ - ۳۹۵ - مدت کا اختلاف اور اختلاف شہادت مضر نہیں۔ - ۴۰۲ ۳۹۵ - محیط کی توثیق اور بحر کی تضعیف۔ - ۳۹۶ - موہوب لہ کا ہبہ کے وقت ملک واہب سے خالی ہونا ضروری نہیں قبضہ کے وقت خلو ضروری ہے۔ - ۴۰۲ ۳۹۶ - واہب نے موہوبہ کو فارغ نہ کیا اور کہا کہ قبضہ دلایا، تو کذب ہوگا۔ - ۳۹۶ - واہب زندگی بھر مکان موہوب لہ میں رہا، اس کا حاصل یہ ہے کہ قبضہ نہ ہوا، یہ نفی کی شہادت ہے جو نامقبول ہے۔ - ۴۰۲ ۳۹۶ - عاریت کا قبضہ بھی مالک ہی کا قبضہ ہے۔ -

Fatawa Razawiya Volume 18

Snippet	Reference/Note	Page Ref	Serial
This testimony will be acceptable that at the time of possession, the donor's belongings were in the gifted house.	An instance of a report from Alamgiri.	403	408
If after the deed of possession, the donor remains in the gifted house throughout his life, whether by usurpation or lease, there is no flaw in the gift.	Analogy of the weighed upon the non-weighed is not correct.	403	410
The claimant said I bought this house from your father; the defendant, who was in possession, presented witnesses that my father lived in it all his life, the testimony will not be accepted.	Trust becomes usurpation after destruction.	403	411
Answer to the second question.	Proof of claim and the judge's decree depend on evidence, or the defendant's confession, or an oath, or refusal to take an oath.	404	412
The defendant denied the gift and produced witnesses that the donor always remained in possession of this property; these witnesses are rejected.	Description of the six pillars of a ruling.	405	412
If the claimant cannot produce witnesses, the defendant will be made to take an oath.	No reliance on writing. So measurement based on it is useless.	405	413
The claimant stated the price, weight, and quality of the jewelry in his claim, the witness did not mention the weight; is the testimony acceptable or not?	Taking testimony from the defendant is useless.	405	413
		406	414

Snippet	Reference/Note	Page Ref	Serial
The purpose of the claimant giving details is to specify the claim; there is no decree on an unknown matter.	There is inconsistency between division and partnership.		
For something present, a gesture is sufficient for specification, even if descriptions are stated incorrectly.	An example of testimony on negation.	406	414
For something non-existent, such detail is necessary that complete specification is obtained as much as possible and needed.	In Sharia, the basis is on meaning; appearance is not considered in comparison to it.	407	414
Weight is the quantity in silver and gold, so there is no choice but to mention it.	'I have returned the trust' is a claim in form, but in reality, it is a denial of trust.	407	414
A degree of uncertainty is tolerated in usurpation and mortgage, but not in lending.	Ancient is a negative concept.	408	414
Testimony is acceptable in usurpation and mortgage even if the price is not stated.	In the questioned case, despite the written proposal, no decision was made. Existence of a thing without its pillar is impossible.	408	414

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

सारांश	संदर्भ/नोट	पृष्ठ संदर्भ	क्रमांक
यह गवाही स्वीकार्य होगी कि कब्जे के समय दाता का सामान उपहार में दिए गए घर में था।	आलमगीरी की एक रिवायत का उदाहरण।	403	408
यदि कब्जे के विलेख के बाद, दाता जीवन भर उपहार में दिए गए घर में जबरन कब्जे या पट्टे के माध्यम से रहता है, तो उपहार में कोई कमी नहीं है।	गैर-तुलनीय पर तुलनीय का अनुमान सही नहीं है।	403	410
वादी ने कहा कि मैंने यह घर तुम्हारे पिता से खरीदा था; प्रतिवादी, जो कब्जे में था, उसने गवाह पेश किए कि मेरे पिता जीवन भर इसमें रहे, गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।	नष्ट होने के बाद अमानत गबन (ग़सब) बन जाती है।	403	411
दूसरे प्रश्न का उत्तर।	दावे का प्रमाण और न्यायाधीश का निर्णय साक्ष्य, या प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति, या शपथ, या शपथ लेने से इनकार पर निर्भर करता है।	404	412
प्रतिवादी ने उपहार से इनकार किया और गवाह पेश किए कि इस संपत्ति पर हमेशा दाता का कब्जा रहा; ये गवाह खारिज कर दिए गए हैं।	निर्णय के छह स्तंभों का विवरण।	405	412
यदि वादी गवाह पेश नहीं कर पाता है, तो प्रतिवादी को शपथ दिलाई जाएगी।	लेखन पर भरोसा नहीं है। इसलिए इसके आधार पर माप बेकार है।	405	413
वादी ने अपने दावे में गहनों की कीमत, वजन और गुणवत्ता बताई, गवाह ने वजन का उल्लेख नहीं किया; गवाही स्वीकार्य है या नहीं?	प्रतिवादी से गवाही लेना बेकार है।	405	413

सारांश	संदर्भ/नोट	पृष्ठ संदर्भ	क्रमांक
वादी के विवरण देने का उद्देश्य दावे को निर्दिष्ट करना है; अज्ञात मामले पर कोई निर्णय नहीं होता।	विभाजन और साझेदारी में विरोध है।	406	414
जो वस्तु उपस्थित हो, उसके निर्धारण के लिए संकेत पर्याप्त है, भले ही उसके गुणों का वर्णन गलत किया गया हो।	निषेध पर गवाही का एक उदाहरण।	406	414
अनुपस्थित वस्तु के लिए ऐसा विवरण आवश्यक है कि यथासंभव और आवश्यकतानुसार पूर्ण निर्धारण प्राप्त हो जाए।	शरीयत में आधार अर्थ पर है; उसके मुकाबले रूप पर विचार नहीं किया जाता।	407	414
चांदी और सोने में वजन ही मात्रा है, इसलिए इसका उल्लेख किए बिना कोई विकल्प नहीं है।	'मैंने अमानत अदा कर दी' दिखावे में दावा है लेकिन हकीकत में अमानत से इनकार है।	407	414
ज़बरदस्ती कब्ज़ा (ग़सब) और गिरवी रखने (रहन) में कुछ हद तक अनिश्चितता सहन की जाती है, उधार (आरियत) में नहीं।	'क़दीम' एक नकारात्मक अवधारणा है।	408	414
ज़बरदस्ती कब्ज़ा (ग़सब) और गिरवी रखने (रहन) में कीमत न बताए जाने पर भी गवाही स्वीकार्य है।	प्रश्नगत मामले में प्रस्ताव लिखे जाने के बावजूद फैसला नहीं हुआ। स्तंभ के बिना किसी वस्तु का अस्तित्व असंभव है।	408	414

متن	حوالہ/نوٹ	صفحہ نمبر		سیریل نمبر
یہ گواہی مقبول ہوگی کہ قبضہ کے وقت واہب کا سامان مکان موہوبہ میں تھا۔	عالمگیری کی ایک روایت کا مصداق۔	۴۰۳	۴۰۸	
قبضہ نامہ کے بعد واہب زندگی بھر مکان موہوبہ میں غصبًا یا اجارۃ رہے ہبہ میں کچھ خلل نہیں۔	غیر موزون پر موزون کا قیاس صحیح نہیں۔	۴۰۳	۴۱۰	
مدعی نے کہا میں نے یہ مکان تیرے باپ سے خریدا، مدعاعلیہ جو قابض تھا اس نے اس امر کے گواہ پیش کئے، کہ میرا باپ زندگی بھر اس میں رہا، گواہی مقبول نہ ہوگی۔	امانت استہلاک کے بعد غصب ہو جاتی ہے۔	۴۰۳	۴۱۱	
جواب سوال دوم۔	ثبوت دعویٰ اور قضائے قاضی بینہ یا اقرار مدعاعلیہ یا قسم یا نکول عن الحلف پر موقوف ہوتے ہیں۔	۴۰۴	۴۱۲	
مدعاعلیہ نے ہبہ کا انکار کیا اور گواہ پیش کیا کہ اس جائداد پر ہمیشہ واہب کا قبضہ رہا یہ گواہ رد ہیں۔	حکم کے چھ ارکان کا بیان۔	۴۰۵	۴۱۲	

متن	حوالہ/نوٹ	صفحہ		سیریل نمبر
مدعی گواہ نہ پیش کر سکا تو مدعاعلیہ کو قسم دلائی جائے گی۔	تحریر کا بھروسا نہیں۔ تو اس کی بنیاد پر پیمائش بیکار ہے۔	۴۱۳	۴۰۵	
مدعی نے اپنے دعویٰ میں زیور کی قیمت وزن اور صفت بتائی، گواہ نے وزن کا ذکر نہیں کیا، گواہی مقبول ہے یا نہیں۔	مدعی علیہ سے گواہی لینا بیکار ہے۔	۴۱۳	۴۰۵	
مدعی کے تفصیل بتانے کا مقصد دعویٰ کی تعیین ہے، مجہول پر قضاء نہیں ہوتی۔	تقسیم اور شرکت میں منافاۃ ہے۔	۴۱۴	۴۰۶	
جو چیز حاضر ہو اس کی تعیین کے لئے اشارہ کافی ہے، اگرچہ اوصاف غلط بیان کئے ہوں۔	شہادت علی النفی کی ایک مثال۔	۴۱۴	۴۰۶	
غیر موجود میں ایسی تفصیل ضروری ہے کہ پوری تعیین بقدر امکان و احتیاج حاصل ہو۔	شرع میں مدار معنی پر ہے اس کے مقابلہ میں صورت کا لحاظ نہیں۔	۴۱۴	۴۰۷	
چاندی اور سونے میں وزن ہی مقدار ہے اس لئے اس کے بیان کے بغیر چارہ نہیں۔	میں نے ودیعت ادا کردی صورتاً دعویٰ ہے لیکن حقیقت میں انکارِ ودیعت ہے۔	۴۱۴	۴۰۷	
غصب اور رہن میں قدرے جہالت کا تحمل ہوتا ہے عاریت میں نہیں۔	قدیم سلبی مفہوم ہے۔	۴۱۴	۴۰۸	

متن	حوالہ/نوٹ	صفحہ نمبر	سیریل نمبر
غصب اور رہن میں قیمت نہ بتائی گواہی مقبول ہے۔	صورت مسئولہ میں تجویز کی تحریر کے باوجود فیصلہ نہیں ہوا۔ بغیر رکن کے وجود شئی محال ہے۔	۴۰۸	۴۱۴

Fatawa Razawiya Volume (18)

Page	Topics
415	In cases where the actions of authorities do not hold the weight of a legal ruling, other authorities can hear them.
415	Indication towards the types of such matters.
415	Review of various cases and fatwas regarding the division and ownership of a property.
417	The deceased had two wives, one from a family and one a courtesan, and four sons: two from the family wife and two from the courtesan.
418	Details of the deceased's property.
419	Record of proceedings regarding the right of inheritance and its division.
420	Statement of the defendant.
420	Customs of the Chishti community.
420	Summary of the settlement agreement between the parties.
420	Statement of Badr-ud-Din.
422	Application for mutation (entry and exit) in Tehsil Minchinabad.
422	Statement of Allah Bakhsh.
422	Order (parwana) in the name of the assistant (peshkar).
423	Statement of Badr-ud-Din and others.
423	Fatwa of Maulvi Abdul Rahim regarding proof of lineage.
424	Fatwa of Maulvi Ata Muhammad: denial of lineage according to the settlement agreement, division of property ownership.
424	Certificate from Maulvi Noor-ud-Din regarding the marriage of Sadr-ud-Din in Rang Bhari.

Page	Topics
424	Second certificate regarding marriage.
424	Statement of the witnesses of the marriage.
424	Regarding the application for the initial order.
424	Regarding the settlement period: application for mutation, statement of Allah Bakhsh after the said application.
427	Application for appointment of arbitrators.
427	Petition for cancellation of arbitrators.
428	Instructions to the parties and case officials (Response).
428	The command belongs to Allah and His Messenger.
429	Critiques by the author.
429	The arbitrators' decision is void:
(1) Shari'a-wise, they were not even arbitrators.	
(2) Even if they were arbitrators, they had no right to this specific decision.	
(3) Their decision is unreliable due to mutual difference of opinion.	
429	The decision of the three arbitrators is against Shari'a.
430	Reason for the invalidity of the arbitrators' decision.
430	First reason.
430	For arbitration, the consent of the parties until the time of decision is necessary.
431	Second reason.
431	Arbitrators cannot make a decision that affects the rights of minors.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

पृष्ठ	विषय
415	जिन मामलों में अधिकारियों की कार्रवाई कानूनी आदेश का दर्जा नहीं रखती, दूसरे अधिकारी उनकी सुनवाई कर सकते हैं।
415	ऐसे मामलों के प्रकारों की ओर इशारा।
415	एक संपत्ति के विभाजन और स्वामित्व से संबंधित विभिन्न मुकदमों और फतवे का जायजा।
417	मृतक की दो पत्नियाँ: एक कुलीन परिवार से और एक तवायफ़, और चार बेटे: दो कुलीन से और दो तवायफ़ से।
418	मृतक की संपत्ति का विवरण।
419	उत्तराधिकार के अधिकार और उसके विभाजन की कार्यवाही का विवरण।
420	प्रतिवादी का बयान।
420	चिश्ती समुदाय के रीति-रिवाज़।
420	पक्षों के बीच समझौते का सारांश।
420	बदरुद्दीन का बयान।
422	तहसील मिंचिनाबाद में दाखिल-खारिज (नामंत्रण) के लिए आवेदन।
422	अल्लाह बख्श का बयान।
422	पेशकार के नाम परवाना (आदेश)।
423	बदरुद्दीन वगैरह का बयान।
423	वंश के प्रमाण के संबंध में मौलवी अब्दुल रहीम का फतवा।
424	मौलवी अता मोहम्मद का फतवा: समझौते के अनुसार वंश का इनकार, संपत्ति के स्वामित्व का विभाजन।

पृष्ठ	विषय
424	रंग भरी में सदरुद्दीन के निकाह के बारे में मौलवी नूरुद्दीन का प्रमाणपत्र।
424	निकाह के बारे में दूसरा प्रमाणपत्र।
424	निकाह के गवाहों का बयान।
424	प्रारंभिक आदेश के आवेदन के संबंध में।
424	बन्दोबस्त के दौरान दाखिल-खारिज का आवेदन: उक्त आवेदन के बाद अल्लाह बख्श का बयान।
427	सालिसों (पंचों) की नियुक्ति का आवेदन।
427	सालिसों को हटाने की अर्जी।
428	पक्षों और मुकदमे के अधिकारियों को निर्देश (जवाब)।
428	हुक्म अल्लाह और उसके रसूल के लिए है।
429	लेखक की समीक्षाएं।
429	सालिसों (पंचों) का फैसला शून्य है:
(1) वे शरीयत के अनुसार सालिस भी नहीं थे।	
(2) यदि वे सालिस होते भी, तो उन्हें इस विशेष फैसले का अधिकार नहीं था।	
(3) आपसी मतभेद के कारण उनका फैसला अविश्वसनीय है।	
429	तीन सालिसों का फैसला शरीयत के खिलाफ है।
430	सालिसों के फैसले के बातिल (शून्य) होने का कारण।
430	पहला कारण।
430	सालसी के लिए फैसले के समय तक पक्षों की सहमति आवश्यक है।

पृष्ठ	विषय
431	दूसरा कारण।
431	सालिस ऐसा फैसला नहीं कर सकते जिसका असर नाबालिगों के अधिकारों तक पहुंचे।

पृष्ठ 38 / 738

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

صفحہ	عنوانات
۴۱۵	جن مواقع میں حکام کے تصرفات حکم کا درجہ نہیں رکھتے دوسرے حکام اس کی سماعت کر سکتے ہیں۔
۴۱۵	ایسے معاملات کی میں انواع کی طرف اشارہ۔
۴۱۵	ایک جائداد کی تقسیم اور حقیت سے متعلق مختلف مقدمات اور فتوٰی کا جائزہ۔
۴۱۷	مورث کی دو بیبیاں ایک خاندانی اور ایک طوائف اور چار لڑکے دو خاندانی سے اور دو طوائف سے۔
۴۱۸	مورث کی جائداد کی تفصیل۔
۴۱۹	روئداد کارروائی حق وراثت اور اس کی تقسیم کی۔
۴۲۰	مدعی علیہ کا بیان۔
۴۲۰	چشتی قوم کا رواج۔
۴۲۰	فریقین کے صلحنامہ کا خلاصہ۔
۴۲۰	بیان بدرالدین۔
۴۲۲	درخواست داخل و خارج تحصیل منچن آباد۔
۴۲۲	بیان اللہ بخش۔
۴۲۲	پروانہ بنام پیش کار۔

صفحہ	عنوانات
۴۲۳	بیان بدرالدین وغیرہ۔
۴۲۳	فتوٰی مولوی عبدالرحیم صاحب بابت ثبوت نسب۔
۴۲۴	فتوٰی مولوی عطا محمد صاحب، نسب کا انکار صلحنامہ کے موافق جائداد کی حقیت کی تقسیم۔
۴۲۴	سند مولوی نورالدین بابت نکاح صدرالدین درنگ بھری۔
۴۲۴	سند دوم بابت نکاح۔
۴۲۴	نکاح کے گواہان کا بیان۔
۴۲۴	درباره درخواست ابتدائی حکم۔
۴۲۴	درباره دوران بندوبست درخواست داخل خارج بیان الله بخش بعد درخواست مذکور۔
۴۲۷	درخواست تقرر ثالثان۔
۴۲۷	منسوخی ثالثان کی عرضی۔
۴۲۸	فریقین اور حکام مقدمہ کو ہدایات (جواب)۔
۴۲۸	حکم الله ورسول کے لئے ہے۔
۴۲۹	تنقیدات مصنف۔
۴۲۹	ثالثوں کا فیصلہ باطل ہے:

(۱) یہ شرعا ثالث بھی نہ تھے۔

صفحہ	عنوانات
	(۲) ثالث ہوں تو بھی اس خاص فیصلہ کا ان کو حق نہ تھا
	(۳) ان کا فیصلہ باہمی اختلاف رائے کی وجہ سے نامعتبر ہے۔
۴۲۹	تین ثالثوں کا فیصلہ مخالف شرع ہے۔
۴۳۰	ثالثوں کے فیصلہ کے بطلان کی وجہ۔
۴۳۰	وجہ اول۔
۴۳۰	ثالثی کے لئے فریقین کی فیصلہ کے وقت تک رضامندی ضروری ہے۔
۴۳۱	وجہ دوم۔
۴۳۱	ثالث ایسا فیصلہ نہیں کر سکتے جس کا اثر نا بالغوں کے حق تک پہنچے۔

Fatawa Rizwia Volume Eighteen (18)

Page	Subject
431	Third reason.
439	If multiple third parties are involved, only their consensus ruling will be enforced.
439	Attorney, executor, supervisor, and judge; the ruling is the same for all.
439	Three matters are exempted from the aforementioned ruling.
440	Fourth reason.
440	First document: Patwari report.
442	Lineage is not proven by documents.
443	The statement is only from one brother, not the other.
443	Second objection.
443	He also did not accept being a brother, but considered them as children born before marriage.
443	Al-Waladu lil-firashi wa lil-'ahiril hajar (The child belongs to the marriage bed, and the adulterer gets nothing).
445	Third objection.
445	The statement of a Patwari cannot be considered as testimony.
445	Second document: Common custom.
446	Fourth objection.
431	Meaning of common custom 'Wajib-ul-Arz'.
432	Seventh objection.
432	Lineage is not proven by the writing of common custom.
434	Eighth objection.
434	Discussion on court proceedings and registers as evidence.
434	Ninth objection.
435	Tenth objection.
435	Explanation of the word 'Amna' by Sheikh Abul Abbas.
435	Eleventh objection.
435	Research on 'Kitab al-Qadhi ila al-Qadhi' (Judicial correspondence).
435	Twelfth objection.
435	Further criticism of reliance on common custom.
435	Thirteenth objection.
435	Acknowledged divorce according to the fatwa of the Muftis.
435	

Page	Subject
446	Acknowledgement in common custom documents is ambiguous, and thus void.
446	The identity of an unknown acknowledgee cannot be determined by circumstantial evidence.
446	Appearance and circumstances are not beneficial to the claimant.
447	Fifth objection.
448	Research on the word 'widow' (Bewa).
448	Sixth objection.

Page 39 of 738

Page	Subject
	Later it was discovered that the fatwa was incorrect and divorce did not occur.
436	Third document: Peace agreement of Pir Badruddin.
436	Fourteenth objection.
438	A decision cannot be based solely on a document.
438	Fifteenth objection.
438	Which judicial registers/ archives are reliable as evidence.
438	Sixteenth objection.

फ़तावा रिज़विया जिल्द अठारह (18)

पृष्ठ	विषय
431	तीसरा कारण।
439	यदि कई तीसरे पक्ष शामिल हों, तो उनका सर्वसम्मत निर्णय ही लागू होगा।
439	वकील, वसीयतदार, पर्यवेक्षक और न्यायाधीश; सभी के लिए यही नियम है।
439	उपरोक्त नियम से तीन बातें अपवाद हैं।
440	चौथा कारण।
440	पहला दस्तावेज़: पटवारी रिपोर्ट।
442	दस्तावेजों से वंशावली सिद्ध नहीं होती।
443	बयान केवल एक भाई का है, दूसरे का नहीं।
443	दूसरा ऐतराज।
443	उसने भी भाई होना स्वीकार नहीं किया बल्कि शादी से पहले की संतान माना है।
443	अल-वलदु लिल-फिराशि व लिल-आहिरिल हजर (बच्चा विवाह का है और व्यभिचारी के लिए वंचना है)।
445	तीसरा ऐतराज।
445	पटवारी का बयान गवाही नहीं हो सकता।
445	दूसरा दस्तावेज़: सामान्य प्रथा।
431	सामान्य प्रथा 'वाजिब-उल-अर्जी' का अर्थ।
432	सातवाँ ऐतराज।
432	सामान्य प्रथा के लेखन से वंशावली सिद्ध नहीं होती।
434	आठवाँ ऐतराज।
434	अदालती कार्यवाही और रजिस्टरों के प्रमाण होने पर चर्चा।
434	नौवाँ ऐतराज।
435	दसवाँ ऐतराज।
435	शेख अबुल अब्बास द्वारा शब्द 'अमना' का स्पष्टीकरण।
435	ग्यारहवाँ ऐतराज।
435	'किताब अल-क़ाज़ी इला अल-क़ाज़ी' (न्यायिक पत्राचार) पर शोध।
435	बारहवाँ ऐतराज।
435	सामान्य प्रथा पर निर्भरता की और अधिक आलोचना।
435	तेरहवाँ ऐतराज।
435	

पृष्ठ	विषय
446	चौथा ऐतराज।
446	सामान्य प्रथा के दस्तावेजों में स्वीकृति अस्पष्ट है, और यह शून्य है।
446	अज्ञात स्वीकृतिकर्ता की पहचान परिस्थितियों से निर्धारित नहीं की जा सकती।
446	बाहरी रूप और परिस्थितियाँ दावेदार के लिए उपयोगी नहीं हैं।
447	पाँचवाँ ऐतराज।
448	शब्द 'बेवा' (विधवा) पर शोध।
448	छठा ऐतराज।
435	मुफ्तियों के फतवे के अनुसार तलाक स्वीकार किया।
435	बाद में पता चला कि फतवा गलत था और तलाक नहीं हुआ था।
436	तीसरा दस्तावेज़: पीर बदरुद्दीन का समझौतानामा।
436	चौदहवाँ ऐतराज।
438	केवल दस्तावेज़ के आधार पर निर्णय नहीं लिया जा सकता।
438	पंद्रहवाँ ऐतराज।
438	कौन से न्यायिक रजिस्टर/दस्तावेज़ प्रमाण के योग्य हैं।
438	सोलहवाँ ऐतराज।

صفحہ	موضوع
۴۳۱	وجہ سوم۔
۴۳۹	چند شخص ثالث ہوئے تو ان کا متفق علیہ حکم ہی نافذ ہوگا۔
۴۳۹	وکیل، وصی، ناظر، قاضی، سب کا یہی حکم ہے۔
۴۳۹	مذکورہ بالا حکم سے تین امور مستثنیٰ ہیں۔
۴۴۰	وجہ چہارم۔
۴۴۰	کاغذ اول رپورٹ پٹواری
۴۴۲	کاغذات سے نسب ثابت نہیں ہوتا۔
۴۴۳	بیان صرف ایک بھائی کا ہے دوسرے کا نہیں۔
۴۴۳	دوسرا اعتراض۔
۴۴۳	اس نے بھی بھائی ہونا تسلیم نہیں کیا ہے بلکہ قبل نکاح کی اولاد مانا ہے۔
۴۴۳	الولد للفراش وللعاھر الحجر۔
۴۳۱	رواج عام واجب العرض کا مطلب۔
۴۳۲	ساتواں اعتراض۔
۴۳۲	رواج عام کی تحریر سے نسب ثابت نہیں ہوتا۔
۴۳۴	آٹھواں اعتراض۔
۴۳۴	محاضرہ وسجلات کے سند ہونے کی بحث۔
۴۳۴	نواں اعتراض۔
۴۳۵	دسواں اعتراض۔
۴۳۵	شیخ ابوالعباس کے لفظ امناء کی توضیح۔
۴۳۵	گیارہواں اعتراض۔
۴۳۵	کتاب القاضی الی القاضی کی تحقیق۔
۴۳۵	بارہواں اعتراض۔

صفحہ	موضوع
۴۴۵	تیسرا اعتراض۔
۴۴۵	پٹواری کا بیان شہادت نہیں ہو سکتا۔
۴۴۵	کاغذ دوم رواج عام۔
۴۴۶	چوتھا اعتراض۔
۴۴۶	کاغذ رواج عام میں اقرار مجہول ہے، اور یہ باطل ہے۔
۴۴۶	مجہول مقرلہ قرائن سے تعین نہیں کی جاسکتی۔
۴۴۶	ظاہر اور قرینہ مدعی کو مفید نہیں۔
۴۴۷	پانچواں اعتراض۔
۴۴۸	لفظ بیوہ کی تحقیق۔
۴۴۸	چھٹا اعتراض۔
۴۳۵	رواج عام سے استناد کی مزید تنقید۔
۴۳۵	تیرہواں اعتراض۔
۴۳۵	مفتیوں کے فتویٰ کے موافق طلاق کا اقرار کیا۔
۴۳۵	بعد کو پتہ چلا فتویٰ غلط تھا طلاق نہیں پڑی۔
۴۳۶	کاغذ سوم صلحنامہ پیر بدر الدین۔
۴۳۶	چودھواں اعتراض۔
۴۳۸	دستاویز پر فیصلہ نہیں ہوسکتا۔
۴۳۸	پندرہواں اعتراض۔
۴۳۸	دواوین قضاء کے کون سے کاغذات قابل سند ہیں۔
۴۳۸	سولہواں اعتراض۔

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Main Subject / Heading	Item No.	Specific Detail / Sub-heading	Page No.
In which cases will decisions be made based on the rulings of the Department of Judiciary.	448	Twenty-first objection.	452
Seventeenth objection.	448	The judgment of a Qazi (judge) will be bound by whatever restriction it is qualified with.	453
The ruling for the orders of the Department of Judiciary is like that of 'Kitab al-Qadi ila al-Qadi' (letter from one judge to another) provided its conditions are met.	448	The parties stated the ruling with the condition that if inheritance is proven, the share shall be divided; thus, it fell out of the ruling's jurisdiction without inheritance being proven.	454
Eighteenth objection.	448	Criticism of the fourth paper regarding the family tree.	454
Other weaknesses of the original settlement deed.	448	Twenty-second objection.	454
Credence is given to what the person executing the bond said with their own tongue, not what the scribe wrote.	449	Fifth paper, statement of Manchinabad.	455
Credence is given to the words of the endower (waqif), not the writing of the scribe.	449	Twenty-third objection.	455
Credence is given to what has actually occurred in reality (Nafs al-Amr).	449	The pure Sharia does not consider the paper records of canal expenses at all.	455
One handwriting resembles another (Handwriting is not definitive proof).	449	The field of the office is the green pasture for the ignorant.	455
Nineteenth objection.	450	Twenty-fourth objection.	456
	450		456

Main Subject / Heading	Item No.	Specific Detail / Sub-heading	Page No.
When there are multiple heirs, lineage (nasab) cannot be established for the ancestor based on the confession of only one heir.		After the consent of the parties, the ruler's order that 'the settlement is ongoing, submit an application in it' is meaningless.	
A narration from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that is against the Imam's established school of thought is not accepted.	450	Twenty-fifth objection.	456
The phrase 'Bi-akhdh al-Karkhi' is not a sign of being the fatwa-issued (mufta bihi) opinion.	450	Twenty-sixth objection.	456
No statement is attributed to a person who remains silent.	451	Sixth paper, writing of Maulvi Noor-ud-Din.	457
Twentieth objection.	451	Twenty-seventh objection.	457
An acknowledgment of a relationship that imposes lineage on someone else is legally (in Sharia) extremely weak.	451	The practice of providing written testimony does not even exist in legal courts.	457

फ़तावा रिज़विया (जिल्द १८)

मुख्य विषय / शीर्षक	मद संख्या	विशिष्ट विवरण / उप-शीर्षक	पृष्ठ संख्या
किन मुकदमों में दफ़्तर-ए-क़ज़ा के अहकाम पर फ़ैसला होगा।	४४८	इक्कीसवाँ ऐतराज़।	४५२
सत्रहवाँ ऐतराज़।	४४८	क़ज़ा-ए-क़ाज़ी को जिस क़ैद से मुक़य्यद किया जाए, उसके साथ मुक़य्यद होगी।	४५३
दफ़्तर-ए-क़ज़ा के अहकाम का हुक्म 'किताबुल क़ाज़ी इलल क़ाज़ी' का है जब कि उसके शराइत पाए जाएँ।	४४८	फ़रीक़ैन ने इस शर्त के साथ हुक्म बताया कि विरासत साबित हो तो हिस्सा तक़सीम हो, तो विरासत साबित हुए बग़ैर हुक्म के इख़्तियार से ख़ारिज हो गई।	४५४
अठारहवाँ ऐतराज़।	४४८	चौथे काग़ज़ शजरा-ए-नसब की तनक़ीद।	४५४
अस्ल सुलहनामा की दीगर कमज़ोरियाँ।	४४८	बाईसवाँ ऐतराज़।	४५४
एतिबार उसका है जो तमस्सुक लिखाने वाले ने अपनी ज़बान से कहा, उसका कुछ एतिबार नहीं जो कातिब ने लिखा।	४४९	काग़ज़ पंचम इज़हार मन्चिन आबाद।	४५५
एतिबार वाक़िफ़ के लफ़्ज़ों का है न कि कातिब की तहरीर का।	४४९	तेईसवाँ ऐतराज़।	४५५
एतिबार उसका है जो नफ़्सुल अम्र (वास्तविकता) में वाक़े हुआ है।	४४९	शर-ए-मुतह्हर नहर के काग़ज़ी जमा-ख़र्च पर अस्लन लिहाज़ नहीं फ़रमाती।	४५५
अल-ख़त युशबिहुल ख़त (लिखावट लिखावट के समान होती है)।	४४९	दफ़्तर का मैदान अहलद की सब्ज़ चरागाह है।	४५५
उन्नीसवाँ ऐतराज़।	४५०	चौबीसवाँ ऐतराज़।	४५६
	४५०		४५६

मुख्य विषय / शीर्षक	मद संख्या	विशिष्ट विवरण / उप-शीर्षक	पृष्ठ संख्या
जब वारिस मुतअद्दद (अनेक) हों तो एक के इक़रार से मौरिस पर नसब साबित नहीं होगा।		फ़रीक़ैन की रज़ामंदी के बाद हाकिम का यह ऑर्डर कि बंदोबस्त जारी है इसमें दरख़्वास्त दो, बे-मानी है।	
क़ाज़ी अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि की रिवायत जो मज़हब-ए-इमाम के ख़िलाफ़ हो मुस्लिम नहीं।	४५०	पच्चीसवाँ ऐतराज़।	४५६
'ब-अख़ज़ुल करख़ी' का लफ़्ज़ मुफ़्ता बिही होने की अलामत नहीं।	४५०	छब्बीसवाँ ऐतराज़।	४५६
साकित (चुप रहने वाले) की तरफ़ कोई क़ौल नहीं मंसूब होता।	४५१	काग़ज़ शशम, तहरीर मौलवी नूरुद्दीन।	४५७
बीसवाँ ऐतराज़।	४५१	सत्ताईसवाँ ऐतराज़।	४५७
ऐसे रिश्ते का इक़रार जो अपने ग़ैर पर नसब लाज़िम करता हो शरअन बेहद ज़ईफ़ (कमज़ोर) है।	४५१	तहरीरी अदा-ए-शहादत का रिवाज तो क़ानूनी कचहरियों में भी नहीं।	४५७

مرکزی موضوع / عنوان	نمبر شمار	تفصیل / ذیلی عنوان	صفحہ نمبر
کن مقدمات میں دفتر قضاء کے احکام پر فیصلہ ہوگا۔	۴۴۸	اکیسواں اعتراض۔	۴۵۲
سترہواں اعتراض۔	۴۴۸	قضائے قاضی کو جس قید سے مقید کیا جائے اس کے ساتھ مقید ہوگی۔	۴۵۳
دفتر قضاء کے احکام کا حکم کتاب القاضی الی القاضی کا ہے جبکہ اس کے شرائط پائے جائیں۔	۴۴۸	فریقین نے اس شرط کے ساتھ حکم بتایا کہ وارثت ثابت ہو تو حصہ تقسیم ہو، تو وراثت ثابت ہوئے بغیر حکم کے اختیار سے خارج ہو گئی۔	۴۵۴
اٹھارہواں اعتراض۔	۴۴۸	چوتھے کاغذ شجرہ نسب کی تنقید۔	۴۵۴
اصل صلحنامہ کی دیگر کمزوریاں۔	۴۴۸	بائیسواں اعتراض۔	۴۵۴
اعتبار اس کا ہے جو تمسک لکھانے والے نے اپنی زبان سے کہا اس کا کچھ اعتبار نہیں جو کاتب نے لکھا۔	۴۴۹	کاغذ پنجم اظہار منچن آباد۔	۴۵۵
اعتبار واقف کے لفظوں کا ہے نہ کہ کاتب کی تحریر کا۔	۴۴۹	تئیسواں اعتراض۔	۴۵۵

نمبر شمار	مرکزی موضوع / عنوان	صفحہ نمبر
۴۴۹	اعتبار اس کا ہے جو نفس الامر میں واقع ہوا ہے۔	۴۵۵
۴۴۹	الخط یشبہ الخط	۴۵۵
۴۵۰	انیسواں اعتراض۔	۴۵۶
۴۵۰	جب وارث متعدد ہوں تو ایک کے اقرار سے مورث پر نسب نہیں ثابت ہوگا۔	۴۵۶
۴۵۰	قاضی ابویوسف رحمۃ اللہ علیہ کی روایت جو مذہب امام کے خلاف ہو مسلم نہیں۔	۴۵۶
۴۵۰	بہ اخذ الکرخی کا لفظ مفتی بہ ہونے کی علامت نہیں۔	۴۵۶
۴۵۱	ساکت کی طرف کوئی قول نہیں منسوب ہوتا۔	۴۵۷
۴۵۱	بیسواں اعتراض۔	۴۵۷
۴۵۱		۴۵۷

	شرع مطہر نہر کے کاغذی جمع خرچ پر اصلا لحاظ نہیں فرماتی۔	۴۵۵
	دفتر کا میدان ابلد کی سبز چراگاہ ہے۔	۴۵۵
	چوبیسواں اعتراض۔	۴۵۶
	فریقین کی رضامندی کے بعد حاکم کا یہ آرڈر کہ بندوبست جاری ہے اس میں درخواست دو، بے معنی ہے۔	۴۵۶
	پچیسواں اعتراض۔	۴۵۶
	چھبیسواں اعتراض۔	۴۵۶
	کاغذ ششم، تحریر مولوی نور الدین	۴۵۷
	ستائیسواں اعتراض۔	۴۵۷
	تحریری ادائے شہادت کا رواج تو قانونی کچہریوں میں بھی نہیں۔	۴۵۷

نمبر شمار	مرکزی موضوع / عنوان	تفصیل / ذیلی عنوان	صفحہ نمبر
	ایسے رشتے کا اقرار جو اپنے غیر پر نسب لازم کرتا ہو شرعاً بیحد ضعیف ہے۔		

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Table of Contents]

Subject	Page	Subject	Page
28th Objection.	457	Seven realms and a hundred thousand fasts cannot serve as expiation for a false oath (Yamin-e-Ghamoos).	462
29th Objection.	458	38th Objection.	462
30th Objection.	458	Difference between testimony and news/ information.	462
Nikah (marriage) is not proven by the statement and admission of only one witness.	458	39th Objection.	463
31st Objection.	458	The word 'Ashhadu' in testimony is a ritual matter (Amr-e-Ta'abbudi); analogy with other words is not permissible.	463
32nd Objection.	459	The testimony of a non-believer (Kafir) against Muslims is not acceptable.	463
Seventh proof of testimony.	459	40th Objection.	464
33rd Objection.	459	The phrase "Chand kas" (a few persons) is used for up to nine.	464
The word 'Ashhadu' or its equivalent is necessary in testimony.	459	Investigation of succession/frequency (Tawatur).	464
The word 'Shahadat' is a pillar in testimony.	460	41st Objection.	465
34th Objection.	460	Mutawatir news is acceptable even regarding negation.	465
35th Objection.	461	A request for fatwa (Istifta) consisting of seven questions.	466
36th Objection.	461	It is mandatory for both parties to accept a judgment that conforms to Sharia. No	467

Subject	Page	Subject	Page
		one is bound by a judgment contrary to Sharia.	
There are several reasons for specifying the word 'Ashhadu', an oath being one of them.	461	Attaching a condition to a judgment that whoever does not obey shall pay four thousand rupees to the opposing party is forbidden and void.	468
37th Objection.	462	Testimony is taken from the claimant; there is no harm in gaining further assurance through some secret method alongside it.	468
The oath administered in courts does not fulfill the requirement of 'Ashhadu'.	462	Obtaining a judgment by giving a bribe is forbidden.	469
"I swear by God, I will tell the truth" is a binding oath (Yamin-e-Munaqidah).	462	If the decision of a sinful judge (Fasiq Hakim) conforms to Sharia, it will be accepted.	469
In a binding oath, things can be resolved by paying expiation (Kaffara).	462		

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[विषय-सूची]

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
28वीं आपत्ति।	457	सात साम्राज्य और एक लाख रोज़े भी झूठी शपथ (यमीन-ए-ग़मूस) का प्रायश्चित नहीं हो सकते।	462
29वीं आपत्ति।	458	38वीं आपत्ति।	462
30वीं आपत्ति।	458	गवाही और समाचार/सूचना के बीच का अंतर।	462
केवल एक गवाह के बयान और स्वीकारोक्ति से निकाह सिद्ध नहीं होता।	458	39वीं आपत्ति।	463
31वीं आपत्ति।	458	गवाही में 'अशहदु' शब्द एक इबादत का मामला है (अम्र-ए-ताअब्बुदी); इस पर अन्य शब्दों का अनुमान जायज़ नहीं है।	463
32वीं आपत्ति।	459	मुसलमानों के खिलाफ काफ़िर की गवाही स्वीकार्य नहीं है।	463
गवाही का सातवां प्रमाण।	459	40वीं आपत्ति।	464
33वीं आपत्ति।	459	"चंद कस" (कुछ व्यक्ति) शब्द का प्रयोग नौ तक के लिए किया जाता है।	464
गवाही में 'अशहदु' शब्द या उसका समानार्थी आवश्यक है।	459	तवातुर (निरंतरता) की जाँच।	464
गवाही में 'शहादत' शब्द एक स्तंभ है।	460	41वीं आपत्ति।	465
34वीं आपत्ति।	460	निषेध पर भी मुतवातिर सूचना स्वीकार्य है।	465
35वीं आपत्ति।	461	सात प्रश्नों वाला इस्तिफ़्ता (फ़तवे की पूछताछ)।	466
36वीं आपत्ति।	461		467

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
		शरिया के अनुकूल निर्णय को मानना दोनों पक्षों के लिए अनिवार्य है। और शरिया के विरुद्ध निर्णय का पालन किसी के लिए अनिवार्य नहीं है।	
'अशहदु' शब्द को निर्दिष्ट करने के कई कारण हैं, शपथ उनमें से एक है।	461	निर्णय में यह शर्त लगाना कि जो आदेश नहीं मानेगा वह विरोधी पक्ष को चार हज़ार रुपये देगा, हराम और बातिल (अमान्य) है।	468
37वीं आपत्ति।	462	गवाही वादी (दावेदार) से ली जाती है; इसके साथ किसी गुप्त तरीके से भी इत्मीनान कर लेने में कोई हर्ज नहीं है।	468
न्यायालयों में जो शपथ दिलाई जाती है, उससे 'अशहदु' की आवश्यकता पूरी नहीं होती।	462	रिश्वत देकर फैसला लेना हराम है।	469
"ईश्वर की शपथ, मैं सच कहूँगा" एक बाध्यकारी शपथ (यमीन-ए-मुनाक़िदा) है।	462	यदि किसी फ़ासिक़ (पापी) न्यायाधीश का निर्णय शरिया के अनुकूल हो, तो उसे माना जाएगा।	469
बाध्यकारी शपथ में प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) के भुगतान से काम चल सकता है।	462		

فتاویٰ رضویہ (جلد ہجدھم)

فہرست مضامین

مضمون	صفحہ
اٹھائیسواں اعتراض۔	۴۵۷
انتیسواں اعتراض۔	۴۵۸
تیسواں اعتراض۔	۴۵۸
صرف ایک شاہد کے بیان و اقرار سے نکاح ثابت نہیں ہوتا۔	۴۵۸
اکتیسواں اعتراض۔	۴۵۸
بتیسواں اعتراض۔	۴۵۹
سند ہفتم شہادت۔	۴۵۹
تینتیسواں اعتراض۔	۴۵۹
شہادت میں لفظ اشہد یا اس کا ہم معنی ضروری ہے۔	۴۵۹
شہادت میں لفظ شہادت رکن ہے۔	۴۶۰

مضمون	صفحہ
ہفت اقلیم اور لاکھ روزے بھی یمین غموس کا کفارہ نہیں ہو سکتے۔	۴۶۲
اڑتیسواں اعتراض۔	۴۶۲
شہادت و خبر کا فرق۔	۴۶۲
انتالیسواں اعتراض۔	۴۶۳
شہادت میں لفظ اشہد امر تعبدی ہے اس پر دوسرے الفاظ کا قیاس جائز نہیں۔	۴۶۳
کافر کی گواہی مسلمانوں کے خلاف مقبول نہیں۔	۴۶۳
چالیسواں اعتراض۔	۴۶۴
لفظ "چند کس" نو تک بولا جاتا ہے۔	۴۶۴
تواتر کی تحقیق۔	۴۶۴
اکتالیسواں اعتراض۔	۴۶۵

مضمون	صفحہ
چونتیسواں اعتراض۔	۴۶۰
پینتیسواں اعتراض۔	۴۶۱
چھتیسواں اعتراض۔	۴۶۱
لفظ اشہد کے تعین کی کئی وجہیں ہیں قسم ان میں سے ایک وجہ ہے۔	۴۶۱
سینتیسواں اعتراض۔	۴۶۲
کچہریوں میں جو حلف دلوایا جاتا ہے اس سے اشہد کا تقاضا پورا نہیں ہوتا۔	۴۶۲
"خدا کی قسم سچ کہوں گا" یمین منعقدہ ہے۔	۴۶۲
یمین منعقدہ میں کفارہ کی ادائیگی سے کام نکل سکتا ہے۔	۴۶۲
نفی پر بھی خبر متواتر مقبول ہے۔	۴۶۵
سات سوالوں پر مشتمل استفتاء۔	۴۶۶
حکم کے موافق شرع فیصلہ کو فریقین پر ماننا لازم ہے۔ اور خلاف شرع فیصلہ کی پابندی کسی پر نہیں۔	۴۶۷
فیصلہ میں یہ شرط لگانا کہ جو حکم نہ مانے چار ہزار روپے فریق مخالف کو دے حرام و باطل ہے۔	۴۶۸
شہادت مدعی سے لی جاتی ہے اس کے ساتھ کسی خفیہ طریقہ پر بھی اطمینان کر لینے میں حرج نہیں۔	۴۶۸
رشوت دے کر فیصلہ لینا حرام ہے۔	۴۶۹
فاسق حکم کا فیصلہ موافق شرع ہو تو مانا جائیگا۔	۴۶۹

Volume Eighteen (18) Fatawa Rizvia

469 | The personal decision of a judge or arbitrator is not sufficient for a ruling. 469 | When is giving and taking bribes forbidden and when is it not? 470 | The curse of Allah Almighty be upon the bribe-giver, the bribe-taker, and their broker. 470 | It is not permissible for the ruler to unilaterally schedule installment payments of a debt without the creditor's consent. 470 | Immediately after proof of a claim, a ruling in favor of the claim is necessary; delay entails transgression and dismissal. 470 | Two matters are exempt from the aforementioned ruling. 470 | Various reasons for the invalidation of a payment term. 471 | Installment plans are a type of deferred payment. 471 | The term of payment is a right of the debtor. 471 | A judge can only adjudicate based on evidence, confession, or refusal to take an oath. 471 | Establishing a claim without proof is purely void and unacceptable. 471 | A formal claim is a condition for a judicial ruling. 471 | The ruler has no authority to adjudicate in Alavi cities. 471 | It is not mandatory for anyone to accept the advice of a judge or ruler. 472 | Coercion of a legally responsible free person without a Shariah reason is void. 472 | A creditor cannot make a debt deferred for someone other than the original debtor. 472 | If a creditor told the debtor "Go and give me this much money every month," this does not constitute a legal deferment (tajil). 473 | A case where apparently the plaintiff has no evidence and the defendant is not required to take an oath. 473 | The issue of fulfilling a promise. 474 | Fulfillment of a promise cannot be coerced. 474 | A question concerning the guardianship of minors. 474 | In the presence of the father, neither the grandfather nor the maternal grandmother has the right of guardianship. 474 | If a husband denies a woman's dower and the children are minors, then whomever the judge appoints as a guardian (wasi) over the minors will be able to sue; if there is a confession, no one has the right to sue him. 475 | If a father denies his wife's dower and the children are minors, the father can never be made the guardian of the minors in this case; the judge should appoint a trustworthy, compassionate, and upright person as a guardian. 476 | The judge's opinion is authoritative in the appointment of a guardian. 477 | If a woman claims more than the customary dower (mahr-i-mithl), her witnesses shall be accepted. 478 | If a woman claims less than the customary dower, witnesses are not required. However, if the husband claims the dower was waived, then instead of his oath, the woman's witnesses are accepted. 478 | If the judge does not know the woman's customary dower, he should either find out through trustworthy persons or demand witnesses for it from the woman. 479 | Explanation of the texts from Durar al-

Hukkam and al-Inayah. 479 | Testimony is not required against one who confesses, with exceptions for four cases.

Page 42 of 738

जिल्द अठारह (18) फ़तावा रज़विया

469 | काज़ी और हाकिम का व्यक्तिगत निर्णय आदेश के लिए पर्याप्त नहीं है। 469 | रिश्वत देना और लेना कब हराम है और कब नहीं। 470 | रिश्वत देने वाले, लेने वाले और उनके दलाल पर अल्लाह तआला की लानत। 470 | ऋणदाता की सहमति के बिना शासक के लिए स्वयं ऋण के भुगतान की किस्तें बनाना जायज़ नहीं है। 470 | दावा सिद्ध होने के बाद तुरंत दावे के पक्ष में आदेश देना आवश्यक है; देरी से गुनाह और पदच्युति अनिवार्य होती है। 470 | उपरोक्त आदेश से दो बातें अपवाद हैं। 470 | भुगतान की अवधि (ताजील) को रद्द करने के विभिन्न कारण। 471 | किस्तों में भुगतान एक प्रकार की अवधि है। 471 | भुगतान की अवधि ऋणी का अधिकार है। 471 | काज़ी केवल साक्ष्य, स्वीकारोक्ति या शपथ से इनकार के आधार पर ही निर्णय कर सकता है। 471 | बिना प्रमाण के किसी बात को सिद्ध करना पूरी तरह से व्यर्थ और अस्वीकार्य है। 471 | दावा करना न्यायिक निर्णय के लिए एक शर्त है। 471 | हाकिम को अलवी शहरों में न्याय करने का अधिकार नहीं है। 471 | काज़ी और हाकिम की सलाह मानना किसी पर अनिवार्य नहीं है। 472 | किसी स्वतंत्र और उत्तरदायी व्यक्ति पर बिना किसी शरई कारण के दबाव डालना व्यर्थ है। 472 | ऋणदाता किसी अन्य के लिए ऋण को स्थगित नहीं कर सकता। 472 | यदि ऋणदाता ने ऋणी से कहा कि "जाओ और मुझे हर महीने इतने पैसे दे दिया करो," तो यह कानूनी स्थगन (ताजील) नहीं हुआ। 473 | एक ऐसी स्थिति जिसमें प्रत्यक्ष रूप से वादी के पास कोई साक्ष्य नहीं है और प्रतिवादी पर कोई शपथ नहीं है। 473 | वादे को पूरा करने का मसला। 474 | वादे को पूरा करने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। 474 | नाबालिगों के संरक्षण से संबंधित एक प्रश्न। 474 | पिता की उपस्थिति में न तो दादा को और न ही नानी को संरक्षण का अधिकार है। 474 | यदि पति महिला के महर से इनकार करता है और बच्चे नाबालिग हैं, तो काज़ी नाबालिगों पर जिसे वसी (संरक्षक) नियुक्त करेगा, वह दावा कर सकेगा; और यदि स्वीकारोक्ति हो, तो किसी को उस पर दावे का अधिकार नहीं है। 475 | यदि पिता अपनी पत्नी के महर से इनकार करे और बच्चे नाबालिग हों, तो पिता को इस मामले में नाबालिगों का संरक्षक कभी नहीं बनाया जा सकता; काज़ी किसी अमानतदार, दयालु और सुधारक व्यक्ति को वसी नियुक्त करे। 476 | वसी की नियुक्ति में काज़ी की राय विश्वसनीय है। 477 | यदि कोई महिला महर-ए-मिसल (प्रचलित महर) से अधिक का दावा करती है, तो उसके गवाहों को स्वीकार किया जाएगा। 478 | यदि कोई महिला महर-ए-मिसल से कम का दावा करती है, तो गवाह की आवश्यकता नहीं है; हाँ, यदि पति महर माफ़ होने का दावा करता है, तो शपथ के स्थान पर

महिला के गवाह स्वीकार्य हैं। 478 | यदि काज़ी को महिला के महर-ए-मिसल का पता न हो, तो वह या तो विश्वसनीय व्यक्तियों के माध्यम से इसका पता लगाए या महिला से इसके लिए गवाह मांगे। 479 | 'दुररुल हुक्काम' और 'इनाया' के उद्धरणों का स्पष्टीकरण। 479 | स्वीकारोक्ति करने वाले के विरुद्ध गवाही की आवश्यकता नहीं है, चार मामलों को छोड़कर।

पृष्ठ 42/738

۴۶۹ | قاضی اور حکم کا ذاتی فیصلہ حکم کے لئے کافی نہیں۔ ۴۶۹ | رشوت دینا اور لینا کب حرام ہے اور کب نہیں ۔ ۴۷۰ | رشوت دینے والے، لینے والے اور ان کے دلال پر اللہ تعالیٰ کی لعنت۔ ۴۷۰ | حاکم کو قرض خواہ کی رضا کے بغیر از خود ادائیگی قرض کی قسط بندی جائز نہیں۔ ۴۷۰ | ثبوت دعوی کے بعد فوراً حکم موافق دعوی ضروری ہے تاخیر سے فسق اور عزل لازم ہوتا ہے۔ ۴۷۰ | حکم مذکور سے دو امر مستثنیٰ ہیں۔ ۴۷۰ | ابطال تا جیل کی مختلف وجہیں۔ ۴۷۱ | قسط بندی ایک قسم اجل ہے۔ ۴۷۱ | اجل حق مدیون ہے۔ ۴۷۱ | قاضی صرف بینہ، اقرار یا نکول کی بنیاد پر قضا کر سکتا ہے۔ ۴۷۱ | بلا ثبوت اثبات محض باطل و نامقبول ہے۔ ۴۷۱ | دعوی شرط قضا ہے۔ ۴۷۱ | بلاد علوی قضا کرنے کا حکم کو اختیار نہیں۔ ۴۷۱ | قاضی و حاکم کو مشورہ ماننا کسی پر واجب نہیں۔ ۴۷۲ | حر مکلف پر جبر بلا وجہ شرعی باطل ہے۔ ۴۷۲ | غیر دائن پر اے دائن کو موجل نہیں کر سکتا۔ ۴۷۲ | اگر دائن نے مدیون کو کہا کہ جا اور ہر مہینے مجھے اتنے پیسے دے دیا کر، تو یہ تا جیل نہ ہوئی ۔ ۴۷۳ | ایک ایسی صورت جس میں بظاہر مدعی پر بینہ نہیں اور مدعاعلیہ پر قسم نہیں۔ ۴۷۳ | ایفائے وعدہ کا مسئلہ۔ ۴۷۴ | وعدہ کی وفا پر جبر نہیں ہو سکتا۔ ۴۷۴ | نابالغوں کی ولایت سے متعلق ایک سوال۔ ۴۷۴ | باپ کے ہوتے ہوئے نہ دادا کو حق ولایت ہے نہ نانی کو۔ ۴۷۴ | شوہر نے عورت کے مہر سے انکار کیا اور لڑکے نابالغ ہیں تو قاضی نابالغوں پر جس کو وصی مقرر کرے وہ دعوی کر سکے گا اور اقرار ہو تو کسی کو اس پر دعوی کا حق نہیں۔ ۴۷۵ | باپ کو اپنی بیوی کے مہر سے انکار ہو اور بچے نابالغ ہوں باپ کو اس مقدمہ میں ہر گز نابالغوں کا ولی نہیں بنایا جا سکتا، قاضی کسی امین شفیق و مصلح کو وصی مقرر کرے۔ ۴۷۶ | وصی کے تقرر میں قاضی کی رائے کا اعتبار ہے۔ ۴۷۷ |

عورت مہر مثل سے زائد کا دعوی کرے اس کے گواہان قبول کئے جائیں گے۔ ۴۷۸ | عورت مہر مثل سے کم کا دعوی کرے تو گواہ کی ضرورت نہیں ہاں شوہر ابرائے مہر کا مدعی ہو تو بجاے یمین کے عورت کے گواہ مقبول ہیں۔ ۴۷۸ | قاضی کو عورت کا مہر مثل نہ معلوم ہو تو یا تو امین اشخاص کے ذریعہ اس کو معلوم کرے یا عورت سے اس پر گواہ طلب کرے۔ ۴۷۹ | درر الحکام اور عنایہ کی عبارتوں کی توضیح۔ ۴۷۹ | مقر پر شہادت نہیں، چار مسئلوں کا استثناء ہے۔

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Presence in a judicial assembly is not a condition for an admission.	480	If a person has been exercising ownership rights over a house while another person watched for a long time and remained silent, a claim of ownership now is inadmissible.	486
If the claimant presented witnesses and the defendant admitted, the decision will be based on the admission, not the witness testimony.	480	When will the president or leader of a community act on their own opinion and when will they be bound by the committee's opinion?	488
If the husband claims exoneration, witnesses should be demanded from him; in the absence of witnesses, the woman shall be administered an oath.	481	Proof is required to declare anything as an exclusive attribute of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him).	488
Principles regarding the acceptance and rejection of witnesses in admissions, exonerations, and admissions of property.	481	Every bestowed perfection is specific to the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) and others obtain them through his mediation.	489
Caution is mandatory in matters of people's rights (Huqooq al-Ibaad).	482	The command for the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) to act on his own opinion after consultation is not an exclusive attribute of the Prophet.	490
If a debtor claims to have paid the debt, he must provide witnesses instead of taking an oath. If he doesn't provide witnesses, the creditor takes an oath.	482	Consultation was obligatory for the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him); this is among his exclusive attributes.	490
Zaid owes two Ashrafi (gold coins) to Amr. Amr said, "Fine, I will deduct thirty rupees for these	483	Every ruler can act on his own opinion after taking consultation, even if it is against all other opinions, provided the	490

Ashrafi at the time of settlement." This is an admission and Amr will be held to it.		error of his opinion is not revealed through consultation.	
If it was said, "Fine, I will deduct thirty rupees at the time of settlement," this is a promise.	483	The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was not in need of consultation; his consultation was for teaching the Ummah and other benefits.	490
General rule of admission and promise.	483	A person with sound judgment should follow his own opinion, and others who are not at that level should also follow his opinion.	491
A document without witness testimony is unacceptable.	484	If one is not a jurist or a person of sound judgment himself, he should follow the opinion of someone more learned in jurisprudence (afqah) and more pious (awra').	491
		Inheritance does not apply to a position/ office. There is no regard for elder or younger in it; it should be given to whoever is capable. If all members of the Ahl al-Bayt are equal, it depends on the discretion of the granter.	485

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

इक़रार (स्वीकृति) के लिए न्यायिक सभा की उपस्थिति शर्त नहीं है। 480

वादी ने गवाह पेश किए, प्रतिवादी ने स्वीकार कर लिया, तो फैसला गवाही के आधार पर नहीं बल्कि स्वीकृति (इक़रार) के आधार पर होगा। 480

यदि पति बरी होने का दावा करे तो उससे गवाह मांगे जाएँगे और गवाह न होने की स्थिति में स्त्री से शपथ ली जाएगी। 481

इक़रार, बरी होने और संपत्ति के इक़रार में गवाहों की स्वीकृति और अस्वीकृति के सिद्धांत। 481

बंदों के अधिकारों (हुकूक़ुल इबाद) के मामले में सावधानी आवश्यक है। 482

यदि ऋणी ने ऋण चुकाने का दावा किया तो उसे गवाह देने होंगे, न कि शपथ लेनी होगी। यदि वह गवाह न दे, तो ऋणदाता को शपथ दी जाएगी। 482

ज़ैद के ऊपर अम्र की दो अशर्फ़ियाँ हैं। अम्र ने कहा, "ठीक है, मैं हिसाब के समय इन अशर्फ़ियों के बदले तीस रुपये काट 483

यदि कोई व्यक्ति किसी घर पर मालिकाना अधिकार जताता रहा, दूसरा व्यक्ति वर्षों तक देखता रहा और चुप रहा, तो अब स्वामित्व का दावा स्वीकार्य नहीं है। 486

समाज का अध्यक्ष या नेता कब अपनी राय पर कार्य करेगा और कब वह समिति की राय का पाबंद होगा? 488

किसी चीज़ को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की विशिष्टता घोषित करने के लिए प्रमाण की आवश्यकता है। 488

हर ईश्वरीय पूर्णता हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए विशिष्ट है और दूसरों को उन्हीं के माध्यम से प्राप्त होती है। 489

परामर्श के बाद हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अपनी राय पर कार्य करने का आदेश हुज़ूर की विशिष्टता नहीं है। 490

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) पर परामर्श करना अनिवार्य था, यह आपकी विशिष्टताओं में से है। 490

हर हाकिम परामर्श लेकर अपनी राय पर कार्य कर सकता है, भले ही वह सभी रायों के विरुद्ध हो, बशर्ते कि परामर्श से उसकी राय की गलती स्पष्ट न हो जाए। 490

लूँगा।" यह इक़रार है और अम्र इस पर जवाबदेह होगा।

यदि यह कहा गया कि "ठीक है, मैं हिसाब के समय तीस रुपये काट लूँगा," तो यह वादा है। 483

इक़रार और वादे का सामान्य नियम। 483

बिना गवाही के दस्तावेज़ अस्वीकार्य है। 484

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) परामर्श के मोहताज नहीं थे, उनका परामर्श उम्मत की शिक्षा और अन्य लाभों के लिए था। 490

सही राय रखने वाला व्यक्ति अपनी राय पर चले और जो उस स्तर के नहीं हैं, वे भी उसी की राय पर चलें। 491

यदि स्वयं फ़क़ीह और सही राय रखने वाला नहीं है, तो वह अफ़क़ह (अधिक ज्ञानी) और औरअ (अधिक परहेज़गार) की राय पर चले। 491

पद या ओहदे में विरासत नहीं चलती। इसमें छोटे-बड़े का भी विचार नहीं किया जाता, जो योग्य है उसे दिया जाए। यदि अहले बैत में सभी समान हों, तो देने वाले के विवेक पर निर्भर है। 485

اقرار کے لئے مجلس قضا شرط نہیں۔ ۴۸۰

مدعی نے گواہ پیش کئے ، مد عا علیہ نے اقرار کر لیا تو فیصلہ گواہی کی بنیاد پر نہیں اقرار کی بنیاد پر ہوگا۔ ۴۸۰

شوہر ابراء کا مدعی ہو تو اس سے گواہ طلب کئے جائیں اور بصورت عدم گواہ عورت کو حلف دلایا جائے گا۔ ۴۸۱

اقرار ، برات اور اقرار مال میں گواہوں کے قبول اور عدم قبول کے اصول۔ ۴۸۱

حقوق العباد کے معاملہ میں احتیاط لازم ہے۔ ۴۸۲

۴۸۲

کسی مکان پر ایک شخص مالکانہ تصرف کرتا رہا، دوسرا مدتوں دیکھتا رہا، اور خاموش رہا، اب ملکیت کا دعوی کرے نا مسموع ہے۔ ۴۸۶

صدر یا امیر قوم کب اپنی رائے پر عمل کرے گا اور کب کمیٹی کی رائے کا پابند ہوگا۔ ۴۸۸

کسی چیز کو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی خصوصیت قرار دینے کے لئے دلیل کی ضرورت ہے۔ ۴۸۸

ہر عطائی کمال حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے خاص ہے اور دوسروں کو انھیں کے واسطہ سے حاصل ہے۔ ۴۸۹

مشورہ کے بعد حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو اپنی رائے پر عمل کرنے کا حکم یہ حضور کی خصوصیت نہیں ہے۔ ۴۹۰

۴۹۰

قرض دار نے قرض ادا کرنے کا دعوی کیا تو اس کو گواہ دینا ہوگا نہ کہ قسم کھائے ، گواہ نہ دے تو قرضخواہ پر قسم ہے۔

زید کے عمرو پر دو اشرفی عمرو نے کہا اچھا میں ان اشرفیوں کے تیس روپے وقت حساب مجرا دوں گا۔ یہ اقرار ہے اور عمر و ماخوذ ہوگا۔ ۴۸۳

اگر یہ کہا اچھا میں تیس روپے وقت حساب مجرا دوں گا ، یہ وعدہ ہے۔ ۴۸۳

اقرار اور وعدہ کا قاعدہ کلیہ ۔ ۴۸۳

دستاویز بلا شہادت نامقبول ہے۔ ۴۸۴

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پر مشورہ کرنا واجب تھا، یہ آپ کی خصوصیات میں سے ہے۔

ہر حاکم مشورہ لے کر اپنی رائے پر عمل کر سکتا ہے اگرچہ تمام رائیوں کے خلاف ہو ۴۹۰

جبکہ مشورہ سے اپنی رائے کی غلطی ظاہر نہ ہو۔

رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مشورہ کے محتاج نہ تھے ان کا مشورہ تعلیم امت وغیرہ ۴۹۰ فوائد کے لئے تھا۔

صاحب رائے صائب اپنی رائے پر چلے اور دوسرے جو اس درجہ کے نہیں ، وہ بھی اسی ۴۹۱ کی رائے پر چلیں۔

خود فقیہ اور صاحب رائے نہیں تو افقہ اور ۴۹۱ اورع کی رائے پر چلے۔

منصب میں میراث نہیں چلتی۔ اس میں چھوٹے بڑے کا بھی لحاظ نہیں جو اہل ہے اس کو دیا ۴۸۵ جائے ، اہلبیت میں سب مساوی ہوں تو دینے والے کی صوابدید پر ہے۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

Topic Description	Page	Topic Description	Page
The command "Follow the Great Majority" pertains to matters of belief; subsidiary jurisprudential issues are not related to it.	492	In a clear Shari'ah ruling with a single judgment, it is mandatory to follow it, whether it matches the opinion of the head, all members, some, or none.	495
Some issues of every Mujtahid (jurist) go against the majority opinion.	492	In a clear Shari'ah ruling with two judgments without preference for either opinion or validation of both sides, there is an option to act upon whichever one chooses.	495
List of such issues.	492	There are four scenarios for a Shari'ah ruling not explicitly stated in books.	495
Consensus (Ijma) requires the agreement of all Mujtahids of a particular time.	493	If neither the head nor the members are jurists (Fuqaha), then everyone's opinion is void; they must refer to the experts of jurisprudence.	495
Considering the decision of any assembly as Ijma is extreme ignorance.	493	If only the head is a jurist, then in such a case, it is mandatory for everyone to follow the opinion he gives after deliberation on books.	496
The agreement of jurists of a whole city, let alone being an Ijma, is not even an argument against a single jurist.	493	If the members agree, the head's opinion carries no weight; the agreed opinion of members shall be followed, and in case of disagreement, the word of the most learned jurist (Afqah) shall be followed.	496
It is not correct for a Mujtahid to abandon his own opinion and act on the opinion of others.	493	If all are non-jurists, then act upon the majority opinion.	496
The research of the author (Mercy of Allah be upon him) is that there are two types of	494	If those with equal opinions differ and a majority cannot be formed, then act upon what the head's heart is satisfied with.	497

Topic Description	Page	Topic Description	Page
rulings: Shari'i (legal) and non-Shari'i.			
Definitions and examples of Shari'i and non-Shari'i rulings.	494	Tatful ala al-Fath (Following the opening).	497
In selling silver for silver, equality is legally mandatory.	494	There are three forms in the second type.	499
Equality is not necessary when selling gold for silver; the parties have the option of increase or decrease.	494	In matters where Shari'ah allows discretion and the matter is an endowment (Waqf), the condition of the endower (Waqif) takes precedence over all.	499
The price of a pound being fifteen rupees is not a Shari'ah ruling, but having eleven and a quarter Mashas of silver in exchange for a rupee is a Shari'ah ruling.	494	The condition of the endower is mandatory to follow, just like the text of the Lawgiver.	499
There are two forms of the first type, i.e., Shari'ah ruling.	494	Optional matters related to donations and financial matters require following the opinion of the donors.	499

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

विषय विवरण	पृष्ठ
"सवाद-ए-आज़म का पालन करें" का आदेश विश्वास के मामलों में है; गौण न्यायशास्त्रीय मुद्दों का इससे कोई संबंध नहीं है।	492
प्रत्येक मुजतहिद का कुछ मुद्दा बहुमत के विरुद्ध होता है।	492
ऐसे मुद्दों की सूची।	492
इज्मा (आम सहमति) के लिए एक समय के सभी मुजतहिदीन की सहमति आवश्यक है।	493
किसी सभा के निर्णय को इज्मा मानना घोर अज्ञानता है।	493
पूरे शहर के फुकहा की सहमति तो इज्मा से दूर, एक फ़क़ीह के मुकाबले में दलील भी नहीं होती।	493
मुजतहिद के लिए अपनी राय छोड़कर दूसरों की राय पर अमल करना सही नहीं है।	493
	494
एक स्पष्ट शरीयत निर्णय में जहां एक ही फैसला हो, उसी का पालन करना अनिवार्य है, चाहे वह अध्यक्ष की राय हो या सभी सदस्यों की हो या कुछ की हो या किसी की न हो।	495
स्पष्ट शरीई हुक्म में जहां बिना प्राथमिकता के दो राय हों या दोनों पक्षों की पुष्टि हो, वहां अधिकार है कि जिस पर चाहे अमल करे।	495
जिस शरीई हुक्म का किताबों में स्पष्ट उल्लेख नहीं है, उसकी चार स्थितियाँ हैं।	495
यदि अध्यक्ष और सदस्यों में से कोई भी फ़क़ीह (विधिवेत्ता) नहीं है, तो सबकी राय व्यर्थ है; वे न्यायशास्त्र के विशेषज्ञों की ओर रुख करें।	495
यदि केवल अध्यक्ष फ़क़ीह है, तो ऐसी स्थिति में सभी पर अनिवार्य है कि किताबों में विचार-मंथन के बाद वह जो राय दे, उसे सब मानें।	496
यदि सदस्य सहमत हों तो अध्यक्ष की राय का कोई मूल्य नहीं, सदस्यों की सर्वसम्मत राय पर अमल होगा, और मतभेद की स्थिति में सबसे बड़े फ़क़ीह (अफक़ह) के कथन पर अमल होगा।	496
यदि सभी गैर-फकीह हों, तो बहुमत की राय पर अमल करें।	496
	497

विषय विवरण	पृष्ठ
लेखक (अल्लाह की उन पर रहमत हो) का शोध है कि हुक्म की दो किस्में हैं: शरीई और गैर-शरीई।	
शरीई और गैर-शरीई हुक्म की परिभाषाएं और उदाहरण।	494
चांदी के बदले चांदी बेचने में शरीयत के अनुसार समानता अनिवार्य है।	494
सोने के बदले चांदी बेचने में समानता जरूरी नहीं है; लेन-देन करने वालों को कमी-बेशी का अधिकार है।	494
पाउंड की कीमत पंद्रह रुपये होना शरीई हुक्म नहीं है, लेकिन रुपये के बदले सवा ग्यारह माशा चांदी होना शरीई हुक्म है।	494
पहली किस्म यानी शरीई हुक्म की दो सूरतें हैं।	494
यदि समान राय वाले लोग मतभेद करें और बहुमत न बन सके तो अध्यक्ष का दिल जिस पर संतुष्ट हो, उस पर अमल किया जाए।	
तत्फ़ुल अलल फ़तह।	497
दूसरी किस्म में तीन सूरतें हैं।	499
ऐसे मामले जिनमें शरीयत ने अधिकार दिया है और मामला वक्फ का है, तो वक्फ करने वाले (वाकिफ) की शर्त सब पर सर्वोपरि है।	499
वाकिफ की शर्त शरीयत के पाठ (नस) की तरह पालन करना अनिवार्य है।	499
चंदे से संबंधित स्वैच्छिक मामले और वित्तीय मामले हों तो उनमें चंदा देने वालों की राय का पालन करना आवश्यक है।	499

موضوع کی تفصیل	صفحہ
اتبعو السواد الاعظم کا حکم اعتقاد کے بارے میں ہے مسائل فرعیہ فقہیہ کو اس سے علاقہ نہیں۔	۴۹۲
ہر مجتہد کا بعض مسئلہ جمہور کے خلاف ہے۔	۴۹۲
ایسے مسائل کی فہرست۔	۴۹۲
اجماع کے لئے ایک وقت کے تمام مجتہدین کا اتفاق درکار ہے۔	۴۹۳
کسی مجلس کے فیصلہ کو اجماع ٹھہرانا سخت سے سخت نادانی ہے۔	۴۹۳
	۴۹۳

موضوع کی تفصیل	صفحہ
حکم شرع مصرح بحکم واحد میں اسی کی اتباع ضروری ہے، چاہے صدر کی رائے ہو یا اراکین کی کل کی ہو یا بعض کی یا کسی کی نہ ہو۔	۴۹۵
حکم شرعی مصرح بحکمین بلا ترجیح آرا یا بتصیح جانبین ہو، اس میں اختیار ہے کہ جس پر چاہے عمل کرے۔	۴۹۵
جس حکم شرعی کی تصریح کتب میں نہیں اس کی چار صورتیں ہیں۔	۴۹۵
صدر واراکین میں سے کوئی فقیہ نہیں تو سب کی رائے معطل اہل فقہ کی طرف رجوع کریں۔	۴۹۵
صرف صدر فقیہ ہے ایسی صورت میں سب پر لازم ہے کہ کتب میں غور و خوض کرنے کے بعد وہ جو رائے دے سب مانیں۔	۴۹۶
	۴۹۶

موضوع کی تفصیل	صفحہ
شہر بھر کے فقہاء کا اتفاق تو اجماع درکنار فقیہ کے مقابل اصلاً حجت نہیں ہوتا۔	
مجتہد کا اپنی رائے چھوڑ کر دوسروں کی رائے پر عمل کرنا صحیح نہیں۔	۴۹۳
مصنف علیہ الرحمۃ کی تحقیق کہ حکم کی دو قسمیں ہیں: شرعی اور غیر شرعی۔	۴۹۴
حکم شرعی و غیر شرعی کی تعریفیں اور مثالیں۔	۴۹۴
چاندی کو چاندی کے عوض بیچنے میں مساوات شرعا لازم ہے۔	۴۹۴
سونے کو چاندی کے عوض بیچنے میں مساوات ضروری نہیں عاقدین کو کمی بیشی کا اختیار ہے۔	۴۹۴
پونڈ کی قیمت پندرہ روپے ہونا حکم شرعی نہیں لیکن روپے کے بدلے سوا	۴۹۴

موضوع کی تفصیل	صفحہ
ارکان متفق ہوں تو صدر کی رائے کچھ نہیں، ارکان کی متفقہ رائے پر عمل ہو، اور اختلاف کی صورت میں افقہ کے قول پر عمل ہو۔	
سب غیر افقہ ہوں تو کثرت رائے پر عمل کرے۔	۴۹۶
مساوی الرائے اختلاف کریں اور کثرت رائے نہ بن سکے تو جس پر صدر کا دل جمے اس پر عمل کرے۔	۴۹۷
تطفل علی الفتح۔	۴۹۷
قسم دوم میں تین صورتیں ہیں۔	۴۹۹
ایسے امور جن میں شرعا اختیار ہے اور معاملہ وقف ہے تو شرط واقف سب پر مقدم ہے۔	۴۹۹
شرط واقف نص شارع کی طرح واجب الاتباع ہے۔	۴۹۹

موضوع کی تفصیل	صفحہ
گیارہ ہی ماشے چاندی ہونا حکم شرعی ہے۔	
قسم اول یعنی حکم شرعی کی دو صورتیں ہیں۔	۴۹۴
امور اختیار یہ چندہ سے متعلق ہوں اور امر مالی ہو تو ان میں چندہ دہندوں کی رائے کا اتباع ضروری ہے۔	۴۹۹

Fatawa Razawiya | Volume 18

Page (MS)	Topics / Headings	Page (Book)
499	Matters are absolutely discretionary; the President's opinion is not final, and if members are experts in the field, their opinion takes precedence. Preference without a reason and preference for the less preferred is impermissible.	503
499	Even if it is the President's own opinion, it is more appropriate to act on the majority opinion. A person has a very large, dense, shady tree in his house; next to it is a poor person's house which gets shade from that very tree. Undoubtedly, cutting it down harms the neighbor, but the owner can never be prohibited from doing so.	503
500	Hadith: "Whoever is afflicted with two calamities should choose the lighter of the two." Four conditions for manifest harm (Dharar-e-Bayyin).	504
501	Warning: First condition: It should demolish the house or make it entirely unusable.	504
501	Affairs of Muslims will arise in which there is no initial restriction from the Shari'ah, whether due to temporary reasons. The Hadith "No harm nor reciprocating harm" is general but with specific exceptions.	504
501	There is no way out for judgment without complete knowledge and understanding. Second condition: In the harm, the act of the property owner must be independent; the neighbor's act should have no part in it.	505
501	The truth is that a Muslim cannot take a single step without religious knowledge. Third condition: That harm must be established and certain, not just potential or expected.	506
502	When one house is on one side of a public road and another on the opposite side, any claim of breach of privacy from the other's house is false. Fourth condition: That harm must be impossible to avoid.	506
502	The core principle of the school is that every person has authority over every kind of disposal within their own specific property; this is 'Zahir-ur-Riwayah', the 'Mufta-bihi' of many scholars, and the verdict	506

Page (MS)	Topics / Headings	Page (Book)
	of the Imams of the Hanafi school. There is no right to stop a neighbor from placing a ventilator near the roof in their own wall.	
502	When there is a difference in Fatwa, Zahir-ur-Riwayah will be acted upon. When the view from a door or grill falls onto the women's quarters, an order will be given to close it.	506
503	Later scholars focused on preventing manifest harm as a matter of juristic preference (Istihsan). When harm is avoidable and the property owner provides protection, they cannot be stopped from disposing of their property.	509
503	Research by the author (Mercy be upon him) regarding manifest harm. An unreasonable claim is not admissible.	509
503	The assumption of a non-jurist regarding manifest harm. "Al-Hiba al-Ahmadiyya fi al-Wilayah al-Shar'iyyah wa al-Urfiyyah" (A scholarly research on religious and worldly authority and a forceful rebuttal of an erroneous fatwa in this regard).	511

फ़तावा रज़विया | जिल्द 18

पृष्ठ (MS)	विषय / शीर्षक	पृष्ठ (पुस्तक)
499	मामले पूरी तरह से विवेकाधीन हैं; सदर साहब की राय अंतिम नहीं है, और यदि सदस्य कला के विशेषज्ञ हैं, तो उनकी राय सर्वोपरि है। बिना किसी कारण के प्राथमिकता देना और कम पसंदीदा को प्राथमिकता देना नाजायज है।	503
499	भले ही स्वयं सदर साहब की राय हो, तब भी बहुमत की राय पर अमल करना ही सबसे उपयुक्त है। एक व्यक्ति के घर में एक बहुत बड़ा, घना और छायादार पेड़ है; उसके बगल में एक गरीब व्यक्ति का घर है जिस पर उसी पेड़ की छाया पड़ती है। निस्संदेह उसे काटने से पड़ोसी को नुकसान होता है, लेकिन मालिक को ऐसा करने से कभी नहीं रोका जा सकता।	503
500	हदीस: "जो दो बलाओं में फंस जाए, वह उनमें से आसान को चुन ले।" स्पष्ट हानि (ज़रर-ए-बय्यिन) की चार शर्तें।	504
501	चेतावनी: पहली शर्त: यह घर को गिरा दे या उसे पूरी तरह से उपयोग के अयोग्य बना दे।	504
501	मुसलमानों के ऐसे काम सामने आएंगे जिनमें शरई तौर पर शुरुआत में कोई पाबंदी नहीं होगी, चाहे वह अस्थायी कारणों से हो। हदीस "न नुकसान पहुँचाओ और न नुकसान का बदला लो" एक सामान्य नियम है लेकिन इसके कुछ अपवाद हैं।	504
501	निर्णय के लिए पूर्ण ज्ञान और समझ के बिना कोई रास्ता नहीं है। दूसरी शर्त: हानि में संपत्ति के मालिक का कार्य स्वतंत्र होना चाहिए; पड़ोसी के कार्य का इसमें कोई दखल नहीं होना चाहिए।	505
501	सच तो यह है कि एक मुसलमान बिना धार्मिक ज्ञान के एक कदम भी नहीं चल सकता। तीसरी शर्त: वह हानि सिद्ध और वास्तविक होनी चाहिए, न कि केवल संभावित या अपेक्षित।	506
502		506

पृष्ठ (MS)	विषय / शीर्षक	पृष्ठ (पुस्तक)
	जब एक घर सार्वजनिक सड़क के एक तरफ हो और दूसरा दूसरी तरफ, तो उनमें से किसी का दूसरे के घर से गोपनीयता के उल्लंघन (बे-पर्दगी) का दावा गलत है। चौथी शर्त: वह हानि ऐसी हो जिससे बचना असंभव हो।	
502	मूल सिद्धांत यह है कि प्रत्येक व्यक्ति को अपनी विशेष संपत्ति में हर प्रकार के उपयोग का अधिकार है; यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' है, कई विद्वानों का 'मुफ्ता-बिही' और हनफी स्कूल के इमामों का कथन है। अपनी दीवार में छत के पास रोशनदान रखने से पड़ोसी को रोकने का अधिकार नहीं है।	506
502	जब फतवे में मतभेद हो, तो ज़ाहिर-उर-रिवाया पर अमल किया जाएगा। जब दरवाजे या खिड़की की जाली से नजर महिलाओं के रहने के स्थान पर पड़े, तो उसे बंद करने का आदेश दिया जाएगा।	506
503	बाद के विद्वानों ने 'इस्तिहसान' (न्यायशास्त्रीय प्राथमिकता) के तौर पर स्पष्ट हानि को रोकने पर ध्यान दिया। जब हानि से बचना संभव हो और संपत्ति का मालिक सुरक्षा प्रदान कर दे, तो उसे अपनी संपत्ति के उपयोग से नहीं रोका जा सकता।	509
503	स्पष्ट हानि के संबंध में लेखक (रहमतुल्लाह अलैह) का शोध। द्वेषपूर्ण या अनुचित दावा स्वीकार्य नहीं है।	509
503	स्पष्ट हानि के बारे में एक गैर-फकीह का अनुमान। "अल-हिबा अल-अहमदिया फिल विलायत अल-शरईया वल उरफ़िया" (धार्मिक और सांसारिक अधिकार पर इज्तिहाद आधारित शोध और इस बारे में एक गलत फतवे का जोरदार खंडन)।	511

صفحہ نمبر (MS)	مضامین / عنوانات	صفحہ نمبر (کتاب)
۴۹۹	امور مطلق اختیاری ہے صدر صاحب کی رائے نہیں اور ارکان اہل فن ہوں تو ان کی رائے مقدم ہے۔ ترجیح بلا مرجح اور ترجیح مرجوح ناجائز ہے۔	۵۰۳
۴۹۹	خود صدر صاحب کی رائے ہو تب بھی انسب یہی ہے کہ کثرت رائے پر عمل کرے۔ ایک شخص کے مکان میں نہایت وسیع سایہ دار گنجان درخت ہے اس کے برابر ایک محتاج کا گھر ہے جس پر سایہ اس درخت ہی کا ہے بلاشبہ اس کے قطع میں پڑوسی کا اضرار ہے مگر ہر گز مالک اس سے ممنوع نہیں ہو سکتا۔	۵۰۳
۵۰۰	من ابتلی بلیتین اختارا ھونہما۔ ضرربین کی چار شرطیں۔	۵۰۴
۵۰۱	تنبیہ۔ شرط اول گھر گرادے یا بالکلیہ قابل انتفاع نہ رکھے۔ مسلمانوں کے کام ایسے نکلیں گے جن میں شرع کی طرف سے ابتداء خواہ بوجہ عارضی کوئی تحدید نہ ہو۔ حدیث "لا ضرر ولا ضرار" عام مخصوص منہ البعض ہے۔	۵۰۴
۵۰۱	حکم کے لئے علم و فہم کامل سے چارہ نہیں۔ شرط دوم ضرر میں صاحب ملک کا فعل مستقل ہو، جار کے فعل کو اس میں دخل نہ ہو۔	۵۰۵

صفحہ نمبر (MS)	مضامین / عنوانات	صفحہ نمبر (کتاب)
۵۰۱	حق یہ ہے کہ مسلمان بے علم دین ایک قدم نہیں چل سکتا۔ شرط سوم وہ ضرر ثابت اور مستحق ہو محتمل اور متوقع نہ ہو۔	۵۰۶
۵۰۲	جب ایک مکان شارع عام کے ایک جانب ہو اور دوسرا دوسری جانب، تو ان میں کسی کو دوسرے کے مکان سے بے پردگی کا دعویٰ غلط ہے۔ شرط چہارم وہ ضرر ناممکن الاحتراز ہو۔	۵۰۶
۵۰۲	اصل مذہب یہ ہے کہ ہر شخص اپنی خاص ملک میں ہر قسم کے تصرف کا اختیار ہے، یہی ظاہر الروایۃ متعدد علماء کا مفتی بہ اور ائمہ حنفیہ کا قول ہے۔ اپنی دیوار میں چھت کے قریب روشندان رکھنے سے پڑوسی کو روکنے کا حق نہیں۔	۵۰۶
۵۰۲	جب فتوی میں اختلاف ہو تو ظاہر الروایہ پر عمل ہوگا۔ جب دروازے اور جنگلے سے نگاہ عورتوں کی قیام گاہ پر پڑے تو بند کرنے کا حکم دیا جائے گا۔	۵۰۶
۵۰۳	متاخرین نے بطور استحسان دفع ضرر بین پر نگاہ رکھی۔ جب ضرر ممکن التحرز ہو اور صاحب ملک بچاؤ کر دے تو اس کو اپنی ملک میں تصرف سے روکا نہیں جا سکتا۔	۵۰۹
۵۰۳	ضرر بین سے متعلق مصنف علیہ الرحمہ کی تحقیق۔ متعنت کا دعویٰ مسموع نہیں۔	۵۰۹

صفحہ نمبر (MS)	مضامین / عنوانات	صفحہ نمبر (کتاب)
۵۰۳	غیر فقیہ کا ضرر بین کے بارے میں گمان۔ الهبة الاحمدية في الولاية الشرعية والعرفية (دینی اور دنیاوی ولایت و حکومت کی مجتہدانہ تحقیق اور اس بارے میں ایک غلط فتوے کا ردِ بلیغ)۔	۵۱۱

Fatawa Rizvia Volume Eighteen (18)

Whether a non-Muslim civil judge is a Shariah Qazi or not, and if he prevents someone from disposing of property in his country, will that person be restricted (mahjur)?	512	First Introduction.	519
Incorrect answer.	512	Types of authority (Wilayah).	520
An ignorant person can be a Qazi.	512	Customary authority (Wilayah Urfiyah) is held by kings.	520
A transgressor (fasiq) can be a Qazi.	513	True Sharia authority belongs to Allah Almighty and was bestowed upon the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), then to whoever he granted general or specific deputyship.	520
The original intent of adjudication (qada).	513	The wisdom behind the repetition of "Ati'u" (Obey) in the verse "Obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you".	520
Conditions like Ijtihad and justice for a Qazi are conditions of preference.	514	Second Introduction.	520
If a slave is appointed as Qazi and then becomes free, his adjudication is correct.	515	Eleven differences between customary and Sharia authority.	521
If a non-believer is appointed Qazi and then becomes Muslim, his adjudication remains valid.	516	The relationship between customary and Sharia authority is 'general-specific from one aspect'.	521
If a judgment is given by taking a bribe, the fatwa of later scholars is that the judgment is enforceable.	516	A ruler does not have Sharia authority over marriage in the presence of a father.	521
If the king prevents the Qazi from delivering a rightful judgment,	517	Specific authority (Wilayah Khasah) is stronger than general authority (Wilayah Amah).	521

then adjudication is prohibited (haram).

Can a non-believer king appoint a Qazi? 517

Correct answer from the author (mercy of Allah be upon him). 519

Ijtihad against a clear Quranic text (Nass) is baseless. 519

Definition of compulsory guardianship (Wilayah Mujbirah). 519

A few introductory premises for investigating the truth. 519

If the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) performs a marriage against the will of the couple or their parents, the marriage is valid. 522

In this world, general authority is stronger than specific authority. 522

In customary authority, 'execution' means achieving worldly sensory results, even if Sharia rulings are not attained. 522

In Sharia authority, 'execution' means establishing religious Sharia meanings, even if physical obstacles are not removed. 522

फतावा रजविया जिल्द अठारह (18)

क्या दीवानी का गैर-मुस्लिम जज शरीयत का काज़ी है या नहीं और यदि वह किसी को अपने देश में संपत्ति के उपयोग से रोकता है तो क्या वह व्यक्ति प्रतिबंधित (महजूर) होगा या नहीं?	512	पहली प्रस्तावना (मुकदमा उला)।	519
गलत जवाब।	512	विलायत (अधिकार) के प्रकार।	520
अज्ञानी काज़ी हो सकता है।	512	विलायत-ए-उर्फिया (प्रथागत अधिकार) राजाओं को प्राप्त है।	520
अपराधी (फासिक) काज़ी हो सकता है।	513	सच्ची शरीयत विलायत अल्लाह तआला की है और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को अता की गई, फिर उनकी नायबत में जिसे उन्होंने सामान्य या विशेष रूप से प्रदान की।	520
न्याय निर्णय (कज़ा) का मूल उद्देश्य।	513	आयत 'अतीउल्लाह व अतीउर्रसूल व उलिल अम्रे मिन्कुम' में 'अतीऊ' (आज्ञा मानो) के दोहराव की हिकमत।	520
काज़ी के लिए इज्तिहाद, न्याय आदि की शर्तें श्रेष्ठता की शर्तें हैं।	514	दूसरी प्रस्तावना (मुकदमा दोयम)।	520
गुलाम को काज़ी बनाया गया और वह आज़ाद हो गया तो उसका फैसला सही है।	515	विलायत-ए-उर्फिया और शरईया के बीच ग्यारह अंतर।	521
काफिर को काज़ी बनाया गया और फिर वह मुसलमान हो गया तो उसका फैसला बरकरार है।	516	उर्फिया और शरईया में 'आम-खास मिन वज्ह' का संबंध है।	521
रिश्वत लेकर फैसला करे तो बाद के विद्वानों का फतवा है कि फैसला प्रभावी है।	516		521

पिता की उपस्थिति में निकाह के मामले में सुल्तान को विलायत-ए-शरई प्राप्त नहीं होती।

राजा ने काज़ी को सही फैसला करने से रोका तो फैसला करना हराम है। 517

विलायत-ए-खासा, विलायत-ए-आमा से अधिक शक्तिशाली है। 521

क्या काफिर राजा काज़ी नियुक्त कर सकता है? 517

हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) जोड़ों या उनके माता-पिता की मर्जी के खिलाफ निकाह कर दें तो निकाह वैध है। 522

लेखक (रहमतुल्लाहि अलैहि) की ओर से सही जवाब। 519

दुनिया में विलायत-ए-आमा, विलायत-ए-खासा से अधिक शक्तिशाली है। 522

कुरआनी स्पष्ट पाठ (नस्) के विरुद्ध इज्तिहाद निराधार है। 519

विलायत-ए-उर्फिया में कार्यान्वयन से तात्पर्य दुनियावी इंद्रियजन्य फल प्राप्त करना है भले ही शरई आदेश प्राप्त न हों। 522

विलायत-ए-मुजबिरा (अनिवार्य अभिभावकत्व) की परिभाषा। 519

विलायत-ए-शरई में कार्यान्वयन से तात्पर्य धार्मिक शरई अर्थों को प्रमाणित और सिद्ध करना है भले ही भौतिक बाधाएं दूर न हों। 522

सत्य की जांच के लिए कुछ प्रारंभिक प्रस्तावनाएँ। 519

دیوانی کا غیر مسلم جج قاضی شرع ہے یا نہیں اور وہ کسی کو اپنے ملک میں تصرف سے روک دے تو وہ محجور ہوگا یا نہیں۔ ۵۱۲

غلط جواب ۵۱۲

جاہل قاضی ہوسکتا ہے۔ ۵۱۲

فاسق قاضی ہوسکتا ہے۔ ۵۱۳

قضاء کا اصل منشاء۔ ۵۱۳

قاضی کے لئے اجتہاد عدالتہ وغیرہ کی شرط شرط اولویت ہے۔ ۵۱۴

غلام کو قاضی بنایا وہ آزاد ہو گیا تو اس کی قضاء صحیح ہے۔ ۵۱۵

۵۱۶

مقدمہ اولی۔ ۵۱۹

ولایت کے اقسام۔ ۵۲۰

ولایت عرفیہ بادشاہوں کو حاصل ہے۔ ۵۲۰

ولایت شرعیہ حقیقیہ اللہ تعالیٰ کو اور عطار رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو، پھر ان کی نیابت میں جس کو عام یا خاص جتنی آپ نے دی۔ ۵۲۰

آیۂ کریمہ "اطیعوا اللہ واطیعوا الرسول واولی الامرمنکم" میں تکرار "اطیعوا" کی حکمت۔ ۵۲۰

مقدمہ دوم۔ ۵۲۰

ولایت عرفیہ اور شرعیہ کے گیارہ فرق۔ ۵۲۱

۵۲۱

کافر کو قاضی بنایا یا پھر وہ مسلمان ہو گیا تو اس کی قضاء بحال ہے۔ ۵۱۶

رشوت لے کر فیصلہ کرے تو متاخرین کا فتویٰ ہے کہ قضا نافذ ہے۔ ۵۱۶

قاضی کو بادشاہ نے حق فیصلہ کرنے سے روکا تو قضاء حرام ہے۔ ۵۱۷

کافر بادشاہ قاضی مقرر کرسکتا ہے؟ ۵۱۷

صحیح جواب از مصنف علیہ الرحمتہ۔ ۵۱۹

نص قرآنی کے خلاف اجتہاد بے اصل ہے۔ ۵۱۹

ولایت مجبرہ کی تعریف۔ ۵۱۹

تحقیق حق کے لئے چند تمہیدی مقدمات۔ ۵۱۹

عرفیہ اور شرعیہ میں عام خاص من وجہ کی نسبت ہے۔ ۵۲۱

باپ کے سامنے سلطان کو درباره نکاح ولایت شرعیہ حاصل نہیں ہوتی۔ ۵۲۱

ولایت خاصہ ولایت عامہ سے اقویٰ ہے۔ ۵۲۱

حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم زوجین یا ان کے والدین کی مرضی کے خلاف نکاح کردیں نکاح نافذ ہے۔ ۵۲۲

دنیا میں ولایت عامہ ولایت خاصہ سے قوی تر ہے۔ ۵۲۲

ولایت عرفیہ میں تنفیذ سے مراد تحصیل ثمرات حسیہ دنیویہ ہے اگرچہ احکام شرعیہ حاصل نہ ہوں۔ ۵۲۲

ولایت شرعیہ میں تنفیذ سے مراد ثابت اثبات معانی شرعیہ دینیہ ہے اگرچہ موانع صور یہ زائل نہ ہوں۔ ۵۲۲

- Third Introduction. (523)
- The purpose of kings is only conventional authority (wilayat-e-urfiya). (523)
- Non-Muslims also seek this conventional authority; in fact, for a long time, this was also the objective of Muslim kings. (523)
- The British government never claimed to interfere in anyone's religion. (524)
- The government gives a decree for interest, which means 'pay this much money'; it doesn't mean interest is lawful. (524)
- Fourth Introduction. (524)
- Conventional authority is generally recognized by Sharia, with no distinction between Hindu and Muslim. (524)
- Islam has specified religious authority (wilayat-e-diniya) for the people of Islam. (524)
- Conventional authority is under the influence of existential commands (ahkam-e-takwiniya). (524)
- The discussion of Sharia is only regarding legislative commands (ahkam-e-tashri'iya). (524)
- Exegesis of two verses. (524)
- The Holy Quran is pure and free from wrong interpretations and explanations based on error. (524)
- In "And Allah will never provide a way for the disbelievers over the believers," 'way' refers to a religious and legal way. (524)
- Blind following (taqlid) and arbitration (tahkeem) by a disbeliever over Muslims is not correct. (525)
- A dhimmi, slave, or child made a decision, then the dhimmi became Muslim, the slave was freed, or the child matured; the decision will not be implemented. (525)
- The testimony of a dhimmi is not valid against a Muslim. (526)
- He who is eligible to give testimony is also eligible for judgeship (qadha). (526)
- The conditions for eligibility for testimony are the same as the conditions for eligibility for judgeship. (526)
- Conditions for the capacity of judgeship. (527)
- Judgeship is the highest authority (azam al-wilayat) and testimony is the lowest authority (adna al-wilayat). (527)

- Those who are not eligible for the lowest authority are, by greater reason, not eligible for the highest authority. (527)
- Reference to passages from eleven books. (528)
- The Sultan of Islam does not have authority even over those who became Muslims in Dar al-Harb (Abode of War). (528)
- Difference of domains (ikhtilaf-e-darayn) is a decisive factor in cutting off authority. (528)
- In many matters, even the Sultan of Islam has no authority over Muslims. (528)
- Comments (tatfil) on "Al-Ashbah". (529)
- In a waqf (endowment), the administrator's disposal is not valid. (530)
- In the presence of an orphan's guardians, the disposal by a Qazi (judge) or Sultan is not valid. (530)
- Comments (tatfil) on "Al-Durr". (530)

- तीसरी प्रस्तावना। (523)
- बादशाहों का उद्देश्य केवल लौकिक अधिकार (विलायत-ए-उर्फ़िया) है। (523)
- गैर-मुस्लिम भी इस लौकिक अधिकार के आकांक्षी हैं, बल्कि लंबे समय से मुस्लिम बादशाहों का लक्ष्य भी यही रहा है। (523)
- ब्रिटिश सरकार ने कभी किसी के धर्म में हस्तक्षेप करने का दावा नहीं किया। (524)
- सरकार ब्याज की डिक्री देती है, इसका मतलब है 'इतने रुपये अदा कर दो', इसका यह मतलब नहीं कि ब्याज हलाल (वैध) है। (524)
- चौथी प्रस्तावना। (524)
- लौकिक अधिकार शरीयत में भी सामान्य है, इसमें हिंदू या मुस्लिम का कोई भेद नहीं है। (524)
- इस्लाम ने धार्मिक अधिकार (विलायत-ए-दीनिया) को इस्लाम के लोगों के साथ विशिष्ट किया है। (524)
- लौकिक अधिकार 'अहकाम-ए-तकवीनिया' (सृजनात्मक आदेशों) के अधीन है। (524)
- शरीयत की चर्चा केवल 'अहकाम-ए-तशरीइया' (विधायी आदेशों) से संबंधित है। (524)
- दो आयतों की व्याख्या। (524)
- कुरान मजीद गलत व्याख्या और गलत बयानी से पाक और पवित्र है। (524)
- "और अल्लाह काफिरों के लिए मोमिनों पर कोई रास्ता (सबील) नहीं रखेगा" में सबील से तात्पर्य धार्मिक और शरीयत का रास्ता है। (524)
- मुसलमानों पर काफिर का अनुकरण (तकलीद) और निर्णय (तहकीम) सही नहीं है। (525)
- ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक), गुलाम या बच्चे ने फैसला किया, फिर ज़िम्मी मुसलमान हो गया, गुलाम आज़ाद हो गया, या बच्चा वयस्क हो गया, तो वह फैसला लागू नहीं होगा। (525)
- मुसलमान पर ज़िम्मी की गवाही मान्य नहीं है। (526)
- जो गवाही देने का पात्र है, वही न्याय (क़ज़ा) का पात्र है। (526)
- गवाही की पात्रता के लिए जो शर्तें हैं, वही शर्तें न्याय की पात्रता के लिए भी हैं। (526)
- न्याय करने की क्षमता की शर्तें। (527)

- न्याय सर्वोच्च अधिकार (अज़मुल विलायात) है और गवाही निम्नतम अधिकार (अदनाुल विलायात) है। (527)
- जो निम्नतम अधिकार के पात्र नहीं हैं, वे प्रथम दृष्टया सर्वोच्च अधिकार के पात्र नहीं हो सकते। (527)
- ग्यारह किताबों के उद्धरणों का संदर्भ। (528)
- जो लोग दारुल हर्ब में मुसलमान हुए, इस्लाम के सुल्तान का भी उन पर अधिकार नहीं है। (528)
- देशों का अंतर (इख्तिलाफ-ए-दारैन) अधिकार को समाप्त कर देता है। (528)
- कई मामलों में स्वयं इस्लाम के सुल्तान का भी मुसलमानों पर अधिकार नहीं होता। (528)
- 'अशबाह' पर टीका (ततफ़ुल)। (529)
- वक्फ में नाज़िर (प्रबंधक) के होने पर उसका हस्तक्षेप प्रभावी नहीं होता। (530)
- यतीम (अनाथ) के अभिभावकों की उपस्थिति में काज़ी और सुल्तान का हस्तक्षेप मान्य नहीं है। (530)
- 'अल-दुर्र' पर टीका (ततफ़ुल)। (530)

पृष्ठ 47/738

- مقدمہ سوم۔ (۵۲۳)
- بادشاہوں کا مقصد صرف ولایت عرفیہ ہے۔ (۵۲۳)
- غیر مسلم بھی اس ولایت عرفیہ کا طالب بلکہ بہت دنوں سے مسلم بادشاہوں کا مطمح نظر بھی یہی ہے۔ (۵۲۳)
- انگریز گورنمنٹ نے بھی کسی کے دین میں مداخلت کا کبھی دعوی نہیں کیا۔ (۵۲۴)
- گورنمنٹ سود کی ڈگری دیتی ہے اس کا مطلب یہ ہے کہ اتنا روپیہ ادا کر دو، یہ مطلب نہیں کہ سود حلال ہے۔ (۵۲۴)
- مقدمہ چہارم۔ (۵۲۴)
- ولایت عرفیہ شرعا بھی عام ہے، ہندو مسلم کسی کی تخصیص نہیں۔ (۵۲۴)
- اسلام نے ولایت دینیہ کو اہل اسلام کے ساتھ خاص فرمایا۔ (۵۲۴)
- ولایت عرفیہ زیر اثر احکام تکوینیہ ہے۔ (۵۲۴)
- شریعت کی بحث صرف احکام تشریعیہ سے ہے۔ (۵۲۴)
- دو آیتوں کی تفسیر۔ (۵۲۴)
- قرآن مجید غلط تعبیر اور تقریر علی الغلط سے طاہر و منزہ ہے۔ (۵۲۴)
- ولن یجعل اللہ للکفرین علی المومنین سبیلا میں سبیل سے مراد سبیل دینی شرعی ہے۔ (۵۲۴)
- مسلمانوں پر کافر کی تقلید و تحکیم صحیح نہیں۔ (۵۲۵)
- ذمی، غلام یا بچہ نے فیصلہ کیا پھر ذمی مسلمان ہوا، غلام آزاد ہوا، بچہ بالغ ہوا، فیصلہ نافذ نہ ہوگا۔ (۵۲۵)

- ذمی کی گواہی مسلمان پر نہیں۔ (۵۲۶)
- جو شہادت کا اہل ہے وہی قضاء کا اہل ہے۔ (۵۲۶)
- اہلیت شہادت کے لئے جو شرائط ہیں وہی اہلیت قضاء کے لئے شرائط ہیں۔ (۵۲۶)
- صلاحیت قضاء کی شرائط (۵۲۷)
- قضاء اعظم الولایات اور شہادت ادنیٰ الولایات ہے۔ (۵۲۷)
- جو ادنیٰ الولایات کے اہل نہیں وہ بدرجہ اولیٰ اعظم الولایات کے اہل نہیں۔ (۵۲۷)
- گیارہ کتابوں کی عبارت کا حوالہ۔ (۵۲۸)
- جو لوگ دارالحرب میں مسلمان ہوئے سلطان اسلام کو بھی ان پر ولایت نہیں۔ (۵۲۸)
- اختلاف دارین قاطع ولایت ہے۔ (۵۲۸)
- بہت سے امور میں خود سلطان اسلام کو مسلمانوں پر بھی ولایت نہیں۔ (۵۲۸)
- اشباہ پر تطفل۔ (۵۲۹)
- وقف میں ناظر کے ہونے کا تصرف نافذ نہیں۔ (۵۳۰)
- یتیم کے اولیاء کی موجودگی میں قاضی اور سلطان کا تصرف نافذ نہیں۔ (۵۳۰)
- تطفل علی الدر۔ (۵۳۰)

Fatawa Razawiyya Volume 18

Page	Topic	Topic	Page
531	Fifth Introduction.	Sharia guardianship is required in transactions of the second type.	541
531	In many transactions, the goal is only the existence of a thing; for this, customary guardianship is sufficient.	In these matters, a specific Sharia ruling is needed to establish Sharia guardianship for a specific individual.	541
532	In matters where a non-existent Sharia meaning is to be created, Sharia guardianship is required.	Sharia guardianship is sometimes possessed by a poor person and sometimes not even by a Sultan of Islam.	541
532	For example, impotent persons, as long as they retain eligibility for Li'an or if the husband himself does not deny it, cannot marry each other.	Sixth Introduction.	541
533	A minor girl who, upon reaching puberty, chooses herself, will not be separated from her marriage without a judge's decree.	The appointment of a judge is the removal of a restriction; in this, the aforementioned cases of transactions and guardianship will apply.	541
534	The difference between the rulings of Hanafi and Shafi'i judges regarding someone who suspends an unrelated woman's divorce on marriage.	In worldly judgment, it is not necessary for the ruler and judge to be Muslim; in religious matters, both must be Muslim.	541
535	Rules and conditions for the cancellation of a valid endowment (waqf).	Where there is no Muslim ruler, it is incumbent upon Muslims to appoint a ruler and judge from among themselves.	541
537	Which people can a judge restrict?	The invalidity of accepting judgeship from an infidel is a reliable issue.	543
537	Two types of restriction (Hajr).		543

Page	Topic	Topic	Page
		For religious judgment, it is not necessary for the king of the entire country to be Muslim.	
538	Disagreement of Imams regarding the restriction of a fool; in some cases, the restriction by a Sultan of Islam is also only a sensory restriction. A mufti who teaches people false tricks should be stopped from issuing fatwas.	Muslim rulers of an Islamic state can appoint judges.	543
538	The ruling for an ignorant doctor is the same.	Methods of establishing the Caliphate.	543
538	Sharia ruling on control.	A usurper can also be a ruler.	544
539	Disagreement of Imams regarding government auctions.	Explanation of the text of Al-Hindiyya and Miskeen.	544

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
531	पाँचवाँ प्रस्तावना।	दूसरी प्रकार के लेन-देन में शरीयत संरक्षण आवश्यक है।	541
531	कई लेन-देन में उद्देश्य केवल वस्तु का अस्तित्व होता है, जिसके लिए प्रथागत संरक्षण (वलायत-ए-उर्फी) पर्याप्त है।	इन मामलों में किसी विशेष व्यक्ति के लिए शरीयत संरक्षण साबित करने के लिए विशेष शरीयत हुक्म की आवश्यकता है।	541
532	ऐसे मामले जिनमें अस्तित्वहीन शरीयत अर्थ पैदा करना हो, उसके लिए शरीयत संरक्षण (वलायत-ए-शरिया) की आवश्यकता है।	शरीयत संरक्षण कभी एक गरीब कंगाल को भी प्राप्त होता है और कहीं सुल्तान-ए-इस्लाम को भी प्राप्त नहीं होता।	541
532	उदाहरण के लिए, नपुंसक व्यक्ति जब तक लिआन की योग्यता रखते हैं या पति स्वयं अपना खंडन नहीं करता, वे आपस में निकाह नहीं कर सकते।	छठा प्रस्तावना।	541
533	एक नाबालिग लड़की जो बालिग होते ही स्वयं को चुन लेती है, वह न्यायाधीश के फैसले के बिना अपने निकाह से अलग नहीं होगी।	न्यायाधीश की नियुक्ति प्रतिबंध को हटाना है; इसमें भी लेन-देन और संरक्षण के उपरोक्त मामले लागू होंगे।	541
534	अजनबी महिला के तलाक को निकाह पर लटकाने वाले के बारे में हनफी और शाफी न्यायाधीश के आदेशों में अंतर।	सांसारिक न्याय (क़ज़ा-ए-दुनियवी) में शासक और न्यायाधीश का मुसलमान होना जरूरी नहीं है; धार्मिक न्याय में दोनों का मुसलमान होना जरूरी है।	541
535	वैध बंदोबस्त (वक़्फ़) को रद्द करने के नियम और शर्तें।	जहाँ मुसलमान शासक न हों, वहाँ मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे	541

पृष्ठ	विषय	विषय	पृष्ठ
		अपने में से एक को शासक और न्यायाधीश नियुक्त करें।	
537	न्यायाधीश किन लोगों को प्रतिबंधित (महजूर) कर सकता है?	काफ़िर से न्याय पद स्वीकार करने की अमान्यता एक विश्वसनीय मसला है।	543
537	प्रतिबंध (हज्र) की दो किस्में।	धार्मिक न्याय के लिए पूरे देश के राजा का मुसलमान होना जरूरी नहीं है।	543
538	मूर्ख पर प्रतिबंध के बारे में इमामों का मतभेद; कुछ मामलों में सुल्तान-ए-इस्लाम का प्रतिबंध भी केवल भौतिक प्रतिबंध होता है। वह मुफ़्ती जो लोगों को गलत तरीके(हीला बातिला) सिखाता है, उसे फतवा देने से रोका जाएगा।	इस्लामी राज्य के मुस्लिम शासक न्यायाधीश नियुक्त कर सकते हैं।	543
538	अज्ञानी चिकित्सक के लिए भी वही हुक्म है।	खिलाफत स्थापित करने के तरीके।	543
538	नियंत्रण (कंट्रोल) का शरीयत हुक्म।	कब्जा करने वाला (मुतग़ल्लिब) भी शासक हो सकता है।	544
539	सरकारी नीलामी में इमामों का मतभेद है।	इबारत-ए-हिंदिया और मिस्कीन की व्याख्या।	544

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

صفحہ	عنوانات	عنوانات	صفحہ
۵۳۱	مقدمہ پنجم۔	معاملات قسم دوم میں ولایت شرعیہ درکار ہے۔	۵۴۱
۵۳۱	بہت سے معاملات میں مقصود صرف وجود شے ہوتا ہے اس کے لئے ولایت عرفی کافی ہے۔	ان امور میں کسی خاص فرد کے لئے ولایت شرعی ثابت کرنے کے لئے خاص حکم شرعی کی ضرورت ہے۔	۵۴۱
۵۳۲	ایسے امور جن میں معنیٰ شرعی غیر موجود کا پیدا کرنا ہو اس کے لئے ولایت شرعیہ ہی درکار ہے۔	ولایت شرعیہ کبھی فقیر مفلس کو بھی حاصل اور کہیں سلطان اسلام کو بھی حاصل نہیں۔	۵۴۱
۵۳۲	مثلاً عنین جب تک اہلیت لعان پر باقی ہیں یا شوہر خود اپنی تکذیب نہ کرے وہ باہم نکاح نہیں کر سکتے۔	مقدمہ ششم۔	۵۴۱
۵۳۳	قاصرہ نے بالغ ہوتے ہی اپنے نفس کو اختیار کیا بے تفریق قاضی اپنے نکاح سے الگ نہ ہو گی۔	تقلید قضاء فک حجر ہے اس میں بھی معاملات اور ولایت کی مذکورہ بالا صورتیں جاری ہوں گی۔	۵۴۱

صفحہ	عنوانات
۵۳۴	اجنبیہ کے طلاق کو نکاح پر معلق کرنے والے کے بارے میں حنفی اور شافعی قاضی کے احکامات کا فرق۔
۵۳۵	وقف صحیح کی تنسیخ کے احکام و شرائط
۵۳۷	قاضی کن کن لوگوں کو محجور کر سکتا ہے۔
۵۳۷	حجر کی دو قسمیں۔
۵۳۸	بے وقوف پر حجر کے بارے میں اختلاف آئمہ بعض صورت سلطان اسلام کا حجر بھی صرف حجر حسی ہوتا ہے جو مفتی لوگوں کو حیلہ باطلہ بتائے اس کو فتویٰ سے روکا جائے گا۔
۵۳۸	طبیب جاہل کا بھی وہی حکم ہے۔

صفحہ	عنوانات
۵۴۱	قضائے دنیوی میں والی اور قاضی کسی کا مسلم ہونا ضروری نہیں دینی میں دونوں کا مسلم ہونا ضروری ہے۔
۵۴۱	جہاں مسلمان والی نہ ہوں مسلمانوں پر لازم ہے کہ اپنے میں سے ایک کو والی و قاضی مقرر کریں۔
۵۴۳	عدم صحتہ تقلد القضاء عن الکافر معتمد علیہ مسئلہ ہے۔
۵۴۳	قضائے دینی کے لئے پورے ملک کے بادشاہ کا مسلمان ہونا ضروری نہیں۔
۵۴۳	اسلامی ریاست کے مسلم والی قاضی مقرر کر سکتے ہیں۔
۵۴۳	نصب خلافت کے طریقے۔

صفحہ	عنوانات	عنوانات صفحہ
۵۳۸	کنٹرول کا حکم شرعی۔	متغلب بھی حاکم ہو سکتا ہے۔ ۵۴۴
۵۳۹	سرکاری نیلام میں ائمہ کا اختلاف ہے۔	عبارت ہندیہ و مسکین کی توجیہ۔ ۵۴۴

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Page No.	Content
546	Cities ruled by disbelievers are not Dar al-Harb (Abode of War) but rather Dar al-Islam (Abode of Islam).
546	Cities where the rules of disbelief do not dominate are Islamic lands.
547	Three types of cities under the rule of disbelievers and the ruling regarding imitation in judicial matters.
547	If there is no Muslim judge for specific religious judicial needs, Muslims should appoint a Shari'a judge for such matters.
549	Muslims are not commanded to establish a worldly government without the capability, but if they settle their financial and civil matters in this way, it is very good.
549	After deciding Shari'a matters through Shari'a methods, their execution can be carried out through the courts.
549	A religious Sunni scholar is the judge of his city/region.
550	Three critiques on the fatwa of guardianship (Wilayat).
550	1. The texts (Nusoos) do not relate to the question asked.
550	2. If related, the texts are not complete/definitive.
550	3. Not free from the mention of non-Muslim writings.
551	4. By "ignorant" in texts, a non-mujtahid (non-jurist) is meant.
551	5. The wording of (Allama) Shami is against the alleged fatwa.
552	The tailor community has no religion; they call themselves Muslims.
552	6. The guardianship of a disbeliever and a slave is not enforceable upon the people of Islam.
553	7. The Mufti refuted his own claim with his own words.
553	8. Absolute guardianship is established for a disbeliever, but Shari'a guardianship will not be proven by it. And absolute guardianship is not proven.
553	9. Research into the official duties of a judge.
554	

Page No.	Content
	10. Knowledge and piety are not conditions for the validity of judicial authority (Qadha); they are conditions for priority (Awlawiyyah). Islam, however, is a condition for validity.
555	11. Conflict with the leadership (Imamat) of prayer by a Christian if the condition of Islam is removed.
555	Following a transgressor (Fasiq) in Friday prayer is permissible when Friday prayer is held in one place.
556	12. Another conflict: What should a person do who finds neither water nor soil for ablution.
556	13. The nullity of a decision given after taking a bribe is not a matter of consensus (Ijma'i).
556	14. In a disputed issue not explicitly mentioned, choosing one side out of necessity does not necessitate that one, by deeming it a necessity, issues a ruling against definitive texts.
556	15. The ruling on the non-enforcement of a rightful decision after taking a bribe is due to an external factor.
556	The reason for the non-enforcement of the decision of a bribe-taker, as deduced by Ibn al-Humam, is not reliable.

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

पृष्ठ संख्या	विषय-वस्तु
546	ऐसे शहर जिन पर काफिरों की हुकूमत है दारुल-हर्ब नहीं हैं बल्कि दारुल-इस्लाम हैं।
546	जिन शहरों में कुफ़्र के अहकाम का ग़ालबा न हो वे इस्लामी देश हैं।
547	काफिरों की हुकूमत वाले शहरों की तीन किस्में और कज़ा (न्याय) की तक़लीद के बारे में उनका हुक्म।
547	जो ज़रूरतें विशेष धार्मिक न्याय (क़ज़ा) में आती हैं, यदि मुसलमान क़ाज़ी न हो, तो मुसलमान ऐसे कार्यों के लिए शरीयत का क़ाज़ी नियुक्त करें।
549	बिना सामर्थ्य के दुनियावी हुकूमत कायम करने का मुसलमानों को हुक्म नहीं, बल्कि यदि वे अपने माली और दीवानी मामले भी इसी तरह तय कर लें तो बहुत अच्छा है।
549	शरई मामलों को शरई तरीके से फ़ैसला कराने के बाद उनका कार्यान्वयन कचहरियों से कराया जा सकता है।
549	एक धार्मिक सुन्नी आलिम अपने क्षेत्र का शहर का क़ाज़ी है।
550	विलायत (अभिभावकत्व) के फ़तवे पर तीन आलोचनाएँ।
550	1. नुसूस (ग्रंथों) का संबंध पूछे गए मसले से नहीं है।
550	2. यदि संबंध हो, तो नुसूस मुकम्मल नहीं हैं।
550	3. गैर-मुस्लिम लेखों के उल्लेख से खाली नहीं।
551	4. नुसूस में 'जाहिल' से तात्पर्य गैर-मुज्तहिद (जो स्वतंत्र कानूनी तर्क न कर सके) है।
551	5. शामी की इबारत (अल्लामा शामी का पाठ) कथित फ़तवे के विरुद्ध है।
552	दर्जी कौम का कोई दीन नहीं, वे खुद को मुसलमान कहते हैं।
552	6. काफ़िर और गुलाम की विलायत (अभिभावकत्व) इस्लाम के मानने वालों पर लागू नहीं होती।
553	7. मुफ्ती ने अपनी ही बातों से अपने दावे का खंडन किया।
553	

पृष्ठ संख्या	विषय-वस्तु
	8. काफ़िर के लिए मुतलक (पूर्ण) विलायत सिद्ध है, लेकिन इससे शरई विलायत का सबूत नहीं होगा। और मुतलक विलायत सिद्ध नहीं।
553	9. क़ाज़ी के पद के कर्तव्यों का अनुसंधान।
554	10. इल्म और परहेज़गारी कज़ा (न्यायिक वैधता) की शर्त नहीं है बल्कि अव्वलियत (प्राथमिकता) की शर्त है। अलबत्ता इस्लाम वैधता की शर्त है।
555	11. इस्लाम की शर्त हटाने पर ईसाई की इमामत (प्रार्थना का नेतृत्व) से टकराव।
555	जुमा में फासिक (पापी) की इक्तिदा (पीछे नमाज़ पढ़ना) जायज़ है जबकि जुमा एक ही जगह होता हो।
556	12. एक और टकराव: जिसे वज़ू के लिए पानी और मिट्टी दोनों न मिले वह क्या करे।
556	13. रिश्वत लेकर दिए गए फ़ैसले का बातिल (अमान्य) होना इज्माई (सर्वसम्मत) मामला नहीं है।
556	14. मुख्तलिफ-फिह (विवादित) गैर-मसरह मसले में ज़रूरतवश किसी एक पक्ष को चुनने से यह लाज़िम नहीं आता कि अपनी तरफ़ से ज़रूरत मानकर नुसूस-ए-कतिया (निश्चित ग्रंथों) के खिलाफ कोई हुक्म दिया जाए।
556	15. रिश्वत लेकर हक़ फ़ैसले के लागू न होने का हुक्म किसी बाहरी कारण की वजह से है।
556	राशी (रिश्वत लेने वाले) के फ़ैसले के लागू न होने की वजह जो इब्न हुमाम ने निकाली है, वह भरोसे के काबिल नहीं है।

صفحہ نمبر **مضامین**

۵۴۶ ایسے شہر جن پر کفار کی حکومت ہے دارالحرب نہیں ہیں بلکہ دارالاسلام ہیں۔

۵۴۶ جن شہروں میں احکام کفر کا غلبہ نہ ہو بلاد اسلام ہیں۔

۵۴۷ حکومت کفار والے شہروں کی تین قسم اور تقلید قضاء کے بارے میں ان کا حکم۔

۵۴۷ جو ضرورتیں خاص قضائے دینی میں آتی ہیں اگر مسلمان قاضی نہ ہو تو مسلمان ایسے امور کے لئے قاضی شرع مقرر کریں۔

۵۴۹ بغیر استطاعت دنیاوی حکومت قائم کرنے کا مسلمان کو حکم نہیں، بلکہ اپنے معاملات مالی اور دیوانی بھی اس طرح طے کرلیں تو بہت خوب ہے۔

۵۴۹ شرعی امور کو شرعی طریقہ پر فیصل کرانے کے بعد اس کا اجراء کچہریوں سے کرایا جاسکتا ہے۔

۵۴۹ سنی متدین عالم اپنے علاقہ کا قاضی شہر ہے۔

۵۵۰ ولایت کے فتویٰ پر تیں تنقیدیں۔

۵۵۰ ۱۔ نصوص کا تعلق مسئلہ مسئولہ سے نہیں۔

۵۵۰ ۲۔ تعلق ہو تو نصوص تام نہیں۔

۵۵۰ ۳۔ نوشین غیر مسلم کے ذکر سے خالی نہیں۔

۵۵۱ ۴۔ نصوص میں جاہل سے مراد غیر مجتہد ہے۔

صفحہ نمبر **مضامین**

۵۵۱ ۵۔ عبارت شامی مزعوم فتویٰ کے خلاف ہے۔

۵۵۲ قوم درزی کا کوئی دین نہیں وہ خود اپنے کو مسلمان کہتے ہیں۔

۵۵۲ ۶۔ کافر اور غلام کی ولایت اہل اسلام پر نافذ نہیں۔

۵۵۳ ۷۔ مفتی نے اپنے ہی کلام سے اپنے دعویٰ کی تردید کی۔

۵۵۳ ۸۔ کافر کے لئے مطلق ولایت ثابت ہے مگر اس سے ولایت شرعیہ کا ثبوت نہ ہوگا۔ اور مطلق ولایت ثابت نہیں۔

۵۵۳ ۹۔ قاضی کے فرض منصبی کی تحقیق۔

۵۵۴ ۱۰۔ علم و اتقاء صحت قضاء کی شرط نہیں الویت کی شرط ہے، اسلام البتہ شرط صحت ہے۔

۵۵۵ ۱۱۔ شرط اسلام اڑا دینے پر عیسائی کی امامت صلوٰۃ سے معارضہ۔

۵۵۵ جمعہ میں فاسق کی اقتداء جائز ہے جبکہ جمعہ ایک جگہ ہوتا ہو۔

۵۵۶ ۱۲۔ ایک اور معارضہ جس کو وضو کے لئے پانی اور مٹی دونوں نہ ملے وہ کیا کرے۔

۵۵۶ ۱۳۔ رشوت لے کر دئے ہوئے فیصلہ کا بطلان امراجماعی نہیں۔

۵۵۶ ۱۴۔ مختلف فیہ غیر مصرح مسئلہ میں ضرورتاً کسی ایک جانب کے اختیار کرنے سے یہ لازم نہیں کہ بزعم خود ضرورت قرار دے کر نصوص قطعیہ کے خلاف کوئی حکم دیا جائے۔

۵۵۶ ۱۵۔ رشوت لے کر حق فیصلہ کے عدم نفاذ کا حکم امر خارج کی وجہ سے ہے۔

صفحہ
مضامین
نمبر

۵۵۶ راشی کے فیصلہ کے عدم نفاذ کی وجہ جو ابن ہمام کی مخرجہ ہے لائق اعتماد نہیں۔

Fatawa Razawiyya Volume (18)

557 - Lack of sincerity will result in the negation of reward, not the negation of validity. 557 - If prayer is offered with the intention of earning a wage, the obligation will still be fulfilled. 558 - The current fatwa is that receiving a wage for imamat is permissible. 558 - An unqualified judge's judgment based on bribery cannot be analogized. 558 - 16. There is no disagreement between the early and later scholars regarding judgment based on bribery. 558 - Years of death of Imam Sarakhsi and Imam Bazdawi. 558 - 17. The reason for the enforcement of a judgment based on bribery is the lack of finding [just] judges; the statement of the author of Radd al-Muhtar (Shami). 558 - Year of death of Allama Shami. 559 - 18. In the time of Fakhr al-Islam (482 AH), judges were generally just. 559 - Year of death of Mufti Abu Masood. 559 - 19. An intrusion on Allama Shami. 560 - 20. Treachery in narration. 560 - 21. The astonishment of Imam Jalaluddin Bazdawi regarding the judges of Islam. 561 - 22. What is the remedy if there is no judge? 561 - 23. There is no room for analogy against the specific subsidiary issue mentioned in the books of the school of thought.

561 - 24. Competence is required for Ijtihad. 561 - 25. Ijtihad against a Quranic text is forbidden. 561 - 26. Even if there were an overruled specific detail of the issue, it would be rejected as being against the Zahir al-Riwayah. 562 - 27. Even if there were a specific detail for enforcing a non-Muslim's judgment, in the mentioned case, the ruling would be what is most beneficial for the endowment (Waqf), not what terminates the endowment. 562 - 28. A request for well-wishers. 563 - 29. Eliminating a wrong fatwa is obligatory for the Mufti and all those who verify it. 564 - 30. An endowment (Waqf) made even after the restriction in current courts is valid and enforceable. 564 - The burden of stating an unjust issue lies on the Mufti. 565 - Even in the court of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), if someone gets an unjust decision through their eloquence, it will not be effective [spiritually/ legally]. 565 - Times are bad, but people of God exist and advice is effective. 566 - Starvation is better than eating forbidden (haram) food. 566 - A question regarding a matter of pre-emption (Shufa'). 567 - First reason: if the subject of the claim (Mudda'i bihi) is not specified, the claim is rejected. 567 - There are two ways of specification: pointing and describing boundaries. 568 - Second reason: lack of specification of related matters of the claim and a promise to identify them is not sufficient for proving the claim. Thus, the lack of specification of the subject of the claim itself and a promise to identify it will a fortiori lead to the rejection of testimonies.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

557 - इखलास (निष्ठा) की कमी से सवाब (पुण्य) की नफी (कमी) होगी, न कि सेहत (वैधता) की नफी। 557 - मजदूरी की नीयत से नमाज़ पढ़ी तो फ़र्ज़ अदा हो जाएगा। 558 - अब फतवा इसी पर है कि इमामत की उजरत (वेतन) जायज़ है। 558 - रिश्वत पर आधारित फैसले पर ना-अहल (अयोग्य) काज़ी का कयास (अनुमान) नहीं किया जा सकता। 558 - 16. रिश्वत के माध्यम से फैसले में मुतक़द्दिमीन (प्राचीन विद्वानों) और मुताखिरीन (बाद के विद्वानों) का कोई मतभेद नहीं है। 558 - इमाम सरख़सी और इमाम बज़दवी की वफ़ात (मृत्यु) के वर्ष। 558 - 17. काज़ी द्वारा रिश्वत के फैसले के लागू होने का कारण काज़ियों की कमी है; अल्लामा शामी का कथन। 558 - अल्लामा शामी की वफ़ात का वर्ष। 559 - 18. फख्रुल इस्लाम (482 हिजरी) के ज़माने में काज़ी आमतौर पर आदिल (न्यायप्रिय) होते थे। 559 - मुफ्ती अबू मसूद की वफ़ात का वर्ष। 559 - 19. अल्लामा शामी पर तफ़्फ़ुल (हस्तक्षेप)। 560 - 20. नक़्ल (प्रमाणों के उद्धरण) में खयानत (धोखाधड़ी)। 560 - 21. इस्लाम के काज़ियों के बारे में इमाम जलालुद्दीन बज़दवी की हैरानी। 561 - 22. काज़ी न हो तो क्या उपाय है? 561 - 23. मज़हब की किताबों में वर्णित विवरण के विरुद्ध कयास की गुंजाइश नहीं है।

561 - 24. इज्तिहाद के लिए योग्यता आवश्यक है। 561 - 25. कुरानी आयत के विरुद्ध इज्तिहाद हराम है। 561 - 26. मसले का कोई विवरण अगर मरजूह (कमतर) भी होता, तो ज़ाहिरुर रिवायत के खिलाफ होने के कारण रद्द होता। 562 - 27. गैर-मुस्लिम के फैसले के कार्यान्वयन का कोई विवरण होता भी, तो उक्त मसले में वही हुक्म होता जो वक्फ के लिए सबसे अधिक लाभदायक हो, न कि वह जो वक्फ को समाप्त कर दे। 562 - 28. शुभचिंतकों की गुज़ारिश। 563 - 29. गलत फतवे का निवारण मुफ्ती और उसकी पुष्टि करने वालों पर फर्ज़ है। 564 - 30. वर्तमान अदालतों की पाबंदी के बाद भी जो वक्फ किया गया, वह लागू और जायज़ है। 564 - गलत मसला बताने का गुनाह मुफ्ती के सर है। 565 - हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के दरबार में भी अगर कोई अपनी वाकपटुता से गलत फैसला करा ले, तो वह प्रभावी नहीं होगा। 565 - ज़माना खराब है मगर अल्लाह वाले मौजूद हैं और नसीहत असरदार है। 566 - हराम खाने से भूखा रहना बेहतर है। 566 - शुफ़ा (Pre-emption) के एक मामले से संबंधित प्रश्न। 567 - पहला कारण: यदि दावा की गई वस्तु (मुद्दई बिही) निर्धारित नहीं है, तो दावा खारिज है। 567 - निर्धारण के दो तरीके हैं: इशारा और सीमाओं का विवरण। 568 - दूसरा कारण: दावे से संबंधित चीजों का अनिर्धारित होना और पहचान का वादा

करना दावे को साबित करने के लिए पर्याप्त नहीं है। अतः स्वयं दावा की गई वस्तु का अनिर्धारित होना और पहचान का वादा करना गवाहियों के खारिज होने का कारण बनेगा।

पृष्ठ 50/738

۵۵۷ - عدمِ اخلاص سے نفی ثواب ہوگا نہ نفی صحت۔ ۵۵۷ - مزدوری کی نیت سے نماز پڑھی فرض ساقط ہو جائے گا۔ ۵۵۸ - اب فتوٰی اسی پر ہے کہ امامت کی اجرت جائز ہے۔ ۵۵۸ - مسئلہ قضاء بالرشوت پر نا اہل قاضی کا قیاس نہیں کیا جاسکتا۔ ۵۵۸ - ۱۶- قضاء بہ رشوت میں متقدمین اور متاخرین کا اختلاف نہیں۔ ۵۵۸ - امام سرخسی و امام بزدوی کے سن ہائے وفات۔ ۵۵۸ - ۱۷- قاضی رشوت کے فیصلہ کے نفاذ کی وجہ عدم وجدانِ قاضیانِ عدالت شامی کا قول ہے۔ ۵۵۸ - علامہ شامی کا سن وفات۔ ۵۵۹ - ۱۸- زمانہ فخر الاسلام (۴۸۲ھ) میں عام طور سے قاضی عدل ہوتے ہیں۔ ۵۵۹ - مفتی ابو مسعود کا سن وفات۔ ۵۵۹ - ۱۹- علامہ شامی پر تطفل۔ ۵۵۹ - ۲۰- خیانت نقل۔ ۵۶۰ - ۲۱- قضاۃ اسلام کے بارے میں امام جلال الدین بزدوی کی حیرت۔ ۵۶۱ - ۲۲- قاضی نہ ہو تو کیا علاج ہے۔ ۵۶۱ - ۲۳- کتب مذہب میں مذکورہ جزئیہ کے خلاف قیاس کی گنجائش نہیں۔

۵۶۱ - ۲۴- اجتہاد کے لئے لیاقت درکار ہے۔ ۵۶۱ - ۲۵- نصِ قرآنی کے خلاف اجتہاد حرام ہے۔ ۵۶۱ - ۲۶- مسئلہ کا کوئی جزئیہ مرجوعہ ہوتا بھی تو ظاہر الروایۃ کے خلاف مردود ہوتا۔ ۵۶۲ - ۲۷- نفاذ قضاء غیر مسلم کا کوئی جزئیہ ہوتا بھی تو مسئلہ مذکورہ میں وہ حکم ہوتا جو انفع للوقف ہو نہ کہ قاطع وقف ہو۔ ۵۶۲ - ۲۸- خیر خواہانِ گزارش۔ ۵۶۳ - ۲۹- غلط فتوے کا ازالہ مفتی اور مصدقین سب پر فرض ہے۔ ۵۶۴ - ۳۰- موجودہ کچہریوں کے حجر کے بعد بھی جو وقف کیا وہ نافذ اور جائز ہے۔ ۵۶۴ - ناحق مسئلہ بتانے کا وبال مفتی کے سر ہے۔ ۵۶۵ - حضور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے دربار میں بھی کوئی اپنی طاقت لسانی سے ناحق فیصلہ کرائے نافذ نہ ہوگا۔ ۵۶۵ - زمانہ خراب ہے مگر اللہ والے موجود ہیں اور نصیحت کار گر ہے۔ ۵۶۶ - حرام کھانے

سے فاقہ بہتر ہے۔ ۵۶۶ - شفعہ کے ایک معاملہ سے سوال۔ ۵۶۷ - وجہ اول مدعی بہا کی تعیین نہ ہو تو دعویٰ رد ہے۔ ۵۶۷ - تعین کے دو طریقے ہیں: اشارہ اور بیان حدود۔ ۵۶۸ - وجہ دوم متعلقات دعویٰ کی عدم تعیین اور وعدہ نشان دہی ثبوت دعویٰ کے لئے کافی نہیں۔ تو خود مدعی بہ کی عدم تعیین اور وعدہ نشان دہی بدرجہ اولیٰ شہادتوں کے رد کی موجب ہوگی۔

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Ref	Column 1	Ref	Column 2	Page
568	The third reason: The witnesses for the defendant specified the subject matter of the claim; calling this testimony vague is incorrect.	568	Change of name, defects of contradictory testimony are also present in the plaintiff's witnesses and their identification.	571
568	The fourth reason: In the testimony for the defendant, the location of the subject property is not mentioned, while it is mentioned in the plaintiff's testimony. Therefore, ignorance there would not be harmful, but it would be harmful here.	568	The basis of contradiction in testimony is the lie of one of the two witnesses.	572
568	Whether the pre-emptor has accepted the sale explicitly or implicitly, the specification of the boundaries of the sold property is not necessary for acceptance.	568	Contradiction regarding things other than the subject matter of testimony does not invalidate the testimony.	572
569	The fifth reason: In testimony, it is necessary to specify both the plaintiff and the defendant.	569	There is a difference between lying (Kizb) and making someone else lie (Akzab).	572
569	In the case in question, the witnesses for both the plaintiff and the defendant testified without pointing to either of them. Therefore, the witnesses for both will be rejected.	569	The plaintiff claimed one thousand, and the witnesses said five hundred were given; so this is a contradiction in the subject matter of testimony (mashhud-bihi).	572
569	The sixth reason: The witnesses for both the plaintiff and the defendant described an incomplete guardianship.	569	In the second fatwa regarding the plaintiff, these allegations were established against the defendant: 1. Non-conformity between claim and testimony.	573

Ref	Column 1	Ref	Column 2	Page
			2. Contradiction between plaintiff and witnesses. 3. The defendant's claim regarding acceptance on November 15 did not reach the level of proof.	
670	Shortcoming in transcribing the text.	570	Criticism.	574
570	If the person for or against whom the testimony is given is a woman and a representative, then just mentioning the husband's name will not be enough; the father's name must also be taken.	570	The defendant's claim regarding the specification of time is not valid; acceptance after knowledge is outside the specification of the claim.	574
571	An interpretation of the difference between Ayub Shah and Ayub Ali is possible.	571	If the subject matter of testimony is a mere statement, then a difference in time and place is not harmful.	574
571	The difference between Madan Miyan and Wadan Miyan is severe and cannot be interpreted away.	571	Testimony is never causative (mojib); it is always informative (mukhbiri).	575
571	The seventh reason: All the reasons for the non-acceptance of testimony presented in the fatwa by the plaintiff are present in the plaintiff's own witnesses.	571		

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

संदर्भ स्तंभ १		संदर्भ स्तंभ २		पृष्ठ
५६८	तीसरा कारण: प्रतिवादी के गवाहों ने दावे की वस्तु को निर्दिष्ट किया; इस गवाही को अस्पष्ट कहना गलत है।	५६८	नाम परिवर्तन, गवाही में विरोधाभास के दोष वादी के गवाहों में भी हैं और उनकी पहचान।	५७१
५६८	चौथा कारण, प्रतिवादी की गवाही में दावे वाली जगह का उल्लेख नहीं है और वादी की गवाही में है, तो वहां अज्ञानता हानिकारक नहीं होगी और यहाँ हानिकारक होगी।	५६८	गवाही में विरोधाभास का आधार दो गवाहों में से एक का झूठ है।	५७२
५६८	शफी (हक-शुफ़ा रखने वाला) ने बिक्री को स्पष्ट रूप से स्वीकार किया हो या सांकेतिक रूप से, स्वीकृति के लिए बेची गई संपत्ति की सीमाओं का निर्धारण आवश्यक नहीं है।	५६८	गवाही के विषय (मशहूद-बेह) के अलावा अन्य बातों में मतभेद गवाही को दोषपूर्ण नहीं बनाता।	५७२
५६९	पांचवां कारण, गवाही में गवाहों को वादी और प्रतिवादी दोनों को निर्दिष्ट करना आवश्यक है।	५६९	झूठ बोलने (कज़्ब) और झूठ बुलवाने (अकज़ाब) में अंतर है।	५७२
५६९	पूछे गए मामले में वादी और प्रतिवादी दोनों के गवाहों ने उन दोनों की ओर संकेत किए बिना गवाही दी है, तो दोनों के गवाह खारिज होंगे।	५६९	वादी ने एक हजार का दावा किया और गवाहों ने कहा कि पांच सौ दिए गए हैं, तो यह गवाही के विषय (मशहूद-बेह) में विरोधाभास है।	५७२
५६९	छठा कारण, वादी और प्रतिवादी दोनों के गवाहों ने अधूरी विलायत (अभिभावकत्व) का वर्णन किया।	५६९	वादी के दूसरे फ़तवे में प्रतिवादी पर ये आरोप स्थापित हुए: १. दावे और गवाही में समानता का अभाव। २. वादी और गवाहों में मतभेद।	५७३

संदर्भ स्तंभ १		संदर्भ स्तंभ २		पृष्ठ
			३. प्रतिवादी का १५ नवंबर की स्वीकृति का दावा प्रमाण की सीमा तक नहीं पहुँचा।	
६७०	इबारत (पाठ) को नकल करने में कमी।	५७०	आलोचना (तनक़ीद)।	५७४
५७०	जिसकी गवाही दी जा रही है वह महिला हो और प्रतिनिधि हो तो केवल पति का नाम लेना पर्याप्त नहीं होगा, पिता का नाम भी लेना होगा।	५७०	प्रतिवादी का दावा समय निर्धारित करने के बारे में नहीं है बल्कि ज्ञान के बाद की स्वीकृति के बारे में है, यह दावे के निर्धारण से बाहर है।	५७४
५७१	अयूब शाह और अयूब अली के बीच मतभेद की व्याख्या संभव है।	५७१	यदि गवाही का विषय मात्र एक कथन (कौल) हो, तो समय और स्थान का मतभेद हानिकारक नहीं है।	५७४
५७१	मदन मियां और वदन मियां का मतभेद गंभीर है और इसकी व्याख्या संभव नहीं है।	५७१	गवाही कभी भी कारक (मौजिव) नहीं होती, वह हमेशा सूचनात्मक (मुख्बरी) होती है।	५७५
५७१	सातवां कारण: वादी ने जो फ़तवा पेश किया उसमें गवाही की अस्वीकृति के जो कारण बताए गए हैं, वे सभी स्वयं वादी के गवाहों में मौजूद हैं।	५७१		

حوالہ کالم ۱		حوالہ کالم ۲		صفحہ
	وجہ سوم مدعی علیہا کے گواہوں نے مدعابہ		تبدیلی نام اختلاف شہادت کے	
۵۶۸	کی تعیین کی اس شہادت کو مجہول کہنا غلط ہے۔	۵۶۸	عیوب بھی مدعی کے گواہوں میں ہیں اور ان کی نشاندہی۔	۵۷۱
۵۶۸	وجہ چہارم، مدعی علیہا کی گواہی میں مکان مدعی بہ نہیں اور مدعی کی گواہی میں ہے تو وہاں جہالت مضر نہ ہوگی اور یہاں مضر ہوگی۔	۵۶۸	اختلاف شہادت کا مرجع دو گواہوں میں سے ایک کا کذب ہے۔	۵۷۲
۵۶۸	شفیع نے بیع کو صراحتہً تسلیم کیا ہو یا دلالتہً تسلیم کے لئے حدود مبیع کی تعیین ضروری نہیں۔	۵۶۸	مشہودبہ کے علاوہ کا اختلاف قادح شہادت نہیں۔	۵۷۲
۵۶۹	وجہ پنجم، شہادت میں گواہوں کو مدعی اور مدعی علیہ دونوں کی تعیین ضروری ہے۔	۵۶۹	کذب و اکذاب میں فرق ہے۔	۵۷۲
۵۶۹	مسئلہ مسئولہ میں مدعی اور مدعی علیہا دونوں کے گواہوں نے بغیر ان دونوں کی طرف اشارہ کئے گواہی دی ہے تو مردود ہوں گے تو دونوں کے گواہ۔	۵۶۹	مدعی نے ایک ہزار کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا پانچ سو دئے گئے ہیں تو یہ مشہود بہ میں اختلاف ہے۔	۵۷۲

حوالہ کالم ۱		حوالہ کالم ۲	صفحہ
		فتوٰی ثانیہ مدعی میں مدعی علیہا پر یہ الزام قائم ہوئے: ۱۔ عدم مطابقت دعویٰ والشہاۃ	
وجہ ششم، مدعی اور مدعی علیہا دونوں کے گواہوں نے ولایت ناقص بیان کی۔	۵۶۹	۲۔ مدعی و گواہان میں اختلاف	۵۷۳
		۳۔ مدعی علیہا کا دعویٰ بابت تسلیم ۱۵ نومبر پایہ ثبوت کو نہ پہنچا۔	
۶۷۰ نقل عبارت میں کوتاہی۔		۵۷۰ تنقید۔	۵۷۴
مشہود لہا یا علیہا عورت ہو اور نائب ہو تو		مدعی علیہا کا دعویٰ بابت تعیین	
۵۷۰ صرف شوہر کا نام لیا کافی نہ ہو گا والد کا نام بھی لینا پڑے گا۔		۵۷۰ وقت نہیں تسلیم بعد العلم کا ہے تعیین دعویٰ سے خارج ہے۔	۵۷۴
ایوب شاہ اور ایوب علی میں اختلاف کی		مشہود بہ قول محض ہو تو زمان	
۵۷۱ تاویل ممکن ہے۔		۵۷۱ و مکان کا اختلاف مضر نہیں۔	۵۷۴
مدن میاں اور ودن میاں کا اختلاف شدید نا		شہادت کبھی بھی موجب نہیں	
۵۷۱ قابل تاویل ہے۔		۵۷۱ ہوتی ہمیشہ مخبری ہوتی ہے۔	۵۷۵
وجہ ہفتم۔ مدعی نے جو فتوٰی پیش کیا اس			
میں عدم قبول شہادت کی جو وجہیں پیش کی			
۵۷۱ گئی ہیں سب کی سب خود مدعی کے گواہوں			
میں موجود ہیں۔			

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

A claim is only the statement of the plaintiff, and testimony is its reporter.	575	Possession is among the strongest causes of ownership; if testimony of ownership based on it is not accepted, the chapter of testimony will be closed. 582
One witness testified that so-and-so divorced his wife in Kufa on such-and-such day, and another testified to divorce on a different day in Basra. If the time interval between the two days is enough for a person to travel from Kufa to Basra, the testimony is acceptable.	575	One witness testifies to a sale and the other to the acknowledgement of the sale; the testimony is acceptable. 583
The reason given in the second fatwa for the rejection of the defendant's witness also led to the rejection of the plaintiff's witnesses.	576	Witnesses said "Zaid gave this shop to his son" and the son has been dealing with it for a long time, so "gave" will be understood as a gift (hibah). 583
If an approximation is mentioned in both the claim and the testimony, it is rejected.	576	Describing something as someone's property within the boundaries of sale deeds is not Shari'i testimony. 584
The eighth reason for the proof of pre-emption (shuf'a) is that the ownership of the adjacent house by the pre-emptor must be proven from the time of sale until the time of judgment.	577	If the scribes of sale deeds testify that "we wrote these sale deeds and recorded such-and-such house in the boundaries as the property of so-and-so", this is also not testimony. 584
Merely the testimony that this is the pre-emptor's property will not suffice.	577	If the witness's status is unknown and the judge has a doubt, he can investigate the cause of ownership. 584
If testimony is given regarding a well-known house and it's out of sight to	579	One witness said Zaid sold this house to Maula Bakhsh, another 584

point at, then stating the boundaries is necessary.		said Maula Bakhsh acknowledged he bought this house from Zaid; this is not testimony on the same matter, hence rejected.	
The apparent state of affairs is not beneficial to the plaintiff.	580	Difference between acknowledgement (iqrar) and claim (da'wa).	584
Question regarding the nature of testimonies in an inheritance issue and seeking fatwa on the method of ruling.	580	There is a difference between the donor saying "gave" and a witness saying "gave". Context accompanies the donor's words.	585
If witnesses state a property belongs to someone, the testimony is valid according to Sharia. The judge has no right to ask how they acquired this property.	581	The judge can inquire regarding ambiguous testimony.	585

दावा केवल वादी का कथन है, और गवाही उसकी सूचना देने वाली है।

एक गवाह ने कहा कि फलां ने कूफ़ा में अपनी पत्नी को फलां दिन तलाक़ दी, और दूसरे ने बसरा में किसी दूसरे दिन तलाक़ देने की गवाही दी। यदि दोनों दिनों के बीच इतना अंतराल है कि व्यक्ति कूफ़ा से बसरा जा सके तो गवाही स्वीकार्य है।

दूसरे फतवे में प्रतिवादी के गवाहों को खारिज करने का जो कारण बताया गया, उसी से वादी के गवाह भी खारिज हो गए।

यदि दावे और गवाही दोनों में अनुमान का उल्लेख हो, तो वह अस्वीकार्य है।

शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) की सिद्धि के लिए आठवीं शर्त यह है कि बिक्री के समय से फैसले के समय तक पड़ोसी घर का स्वामित्व वादी के पास होना अनिवार्य है।

५७५	कब्ज़ा स्वामित्व के सबसे शक्तिशाली कारणों में से है; यदि इसके आधार पर स्वामित्व की गवाही स्वीकार नहीं की जाती है, तो गवाही का अध्याय बंद हो जाएगा।	५८२
५७५	एक गवाह बिक्री की गवाही दे और दूसरा बिक्री की स्वीकृति की गवाही दे, तो यह स्वीकार्य है।	५८३
५७६	गवाहों ने कहा "ज़ैद ने अपने बेटे को यह दुकान दी" और बेटा लंबे समय से उसका प्रबंधन कर रहा है, तो 'देना' का अर्थ उपहार (हिबा) माना जाएगा।	५८३
५७६	बिक्री विलेखों की सीमाओं में किसी चीज़ को किसी की संपत्ति कहना शरीयत के अनुसार गवाही नहीं है।	५८४
५७७	यदि बिक्री विलेखों के लेखक यह गवाही दें कि "हमने ये बिक्री विलेख लिखे और सीमाओं में फलां घर को फलां की संपत्ति लिखा", तो यह भी गवाही नहीं है।	५८४
५७७		५८४

केवल इतनी गवाही से काम नहीं चलेगा कि यह शुफ़ा करने वाले की संपत्ति है।

यदि किसी प्रसिद्ध घर के पास गवाही दी जाए और उसकी ओर इशारा करना संभव न हो, तो सीमाओं का उल्लेख अनिवार्य है। ५७९

प्रकट स्थिति वादी के लिए लाभकारी नहीं है। ५८०

विरासत के एक मामले में गवाहियों की प्रकृति पर प्रश्न और निर्णय की पद्धति पर फतवा। ५८०

यदि गवाह किसी संपत्ति को किसी की मिल्कियत बताते हैं, तो शरीयत में गवाही मान्य है। न्यायाधीश को यह पूछने का अधिकार नहीं कि उन्हें यह संपत्ति कैसे मिली। ५८१

यदि गवाह की स्थिति अज्ञात हो और न्यायाधीश को संदेह हो, तो वह स्वामित्व के कारण की जांच कर सकता है।

एक गवाह ने कहा ज़ैद ने यह घर मौला बख्श को बेचा, दूसरा कहे मौला बख्श ने स्वीकार किया कि उसने यह घर ज़ैद से खरीदा; यह एक ही मामले पर गवाही नहीं है, इसलिए अस्वीकार्य है। ५८४

स्वीकृति (इकरार) और दावे (दावा) के बीच अंतर। ५८४

दाता के"दिया" कहने और गवाह के "दिया" कहने में अंतर है। संदर्भ दाता के शब्दों के साथ होते हैं। ५८५

अस्पष्ट गवाही के बारे में न्यायाधीश पूछताछ कर सकता है। ५८५

دعوی صرف مدعی کا قول ہوتا ہے اور شہادت اسی کی مخبر ہے۔	۵۷۵	قبضہ اقوی اسباب ملک سے ہے اس کی بنیاد پر ملکیت کی شہادت نہ مانی جائے تو باب شہادت مسدود ہوگا۔	۵۸۲
ایک گواہ نے کہا فلاں نے کوفہ میں اپنی عورت کو طلاق دی فلاں دن، اور دوسرے نے بصرہ میں کسی دوسرے دن طلاق دینے کی گواہی دی، اگر دونوں دنوں میں اتنا فاصلہ ہے کہ آدمی کوفہ سے بصرہ جاسکے شہادت مقبول ہے۔	۵۷۵	ایک گواہ بیع کی شہادت دیتا ہے اور دوسرا اقرار بیع کی گواہی مقبول ہے۔	۵۸۳
فتوٰی ثانی میں جو وجہ مدعی علیہا کے گواہ کے رد کی بتائی اسی سے مدعی کے گواہ بھی رد ہوگئے۔	۵۷۶	گواہوں نے یہ کہا "زید نے اپنے لڑکے کو یہ دکان دی" اور لڑکا عرصہ دراز سے اس میں تصرف کرتا رہا، تو دینا بمعنی ہبہ مانا جائے گا۔	۵۸۳
دعوی اور شہادت دونوں میں تخمیناً ذکر ہو تو مردود ہے۔	۵۷۶	بیعناموں کی چوحدی میں کسی چیز کو کسی کی ملک کہنا شہادت شرعی نہیں ہے۔	۵۸۴

وجہ ہشتم ثبوت شفعہ کے لئے دار ملاصق کا وقت بیع سے وقت حکم تک ملک شفیع ثابت ہونا ضروری ہے۔ ۵۷۷

صرف اتنی گواہی سے کام نہ چلے گا کہ یہ ملک شفیع ہے۔ ۵۷۷

دار مشہور بہاکے پاس گواہی گزرے تو اس کی طرف اشارہ غائب ہو تو چوحدی کا بیان ضروری ہے۔ ۵۷۹

ظاہر حال مدعی کو مفید نہیں۔ ۵۸۰

ترکہ کے ایک مسئلہ میں شہادتوں کی نوعیت سے سوال اور طریق حکم سے استفتاء۔ ۵۸۰

گواہ کسی جائداد کو کسی کی ملک بتائیں تو شہادت عندالشرع معتبر ہے۔ حاکم کو یہ ۵۸۱

بیع ناموں کے محررا گر یہ گواہی دیں کہ یہ بیعنامے ہم نے لکھے حدود میں فلاں مکان کو فلاں کی ملکیت لکھا، یہ بھی شہادت نہیں۔ ۵۸۴

شاہد مستور الحال ہو اور حاکم کو شبہ گزرے تو وہ وجہ ملک سے تفتیش کرسکتا ہے۔ ۵۸۴

ایک گواہ نے کہا زید نے یہ مکان مولا بخش کے ہاتھ بیچا، دوسرا کہے مولا بخش نے اقرار کیا کہ یہ مکان میں نے زید سے خریدا، یہ ایک امر پر گواہی نہیں ہے۔ اس لئے مردود ہے۔ ۵۸۴

اقرار اور دعویٰ کا فرق۔ ۵۸۴

واہب کے "دیا" کہنے اور شاہد کے "دیا" کہنے میں فرق ہے۔ قرائن قول معطی کے ساتھ ہوتے ہیں۔ ۵۸۵

مبہم گواہی کے بارے میں قاضی استفسار کرسکتا ہے۔ ۵۸۵

پوچھنے کا حق نہیں کہ یہ جائداد اس کو کس

ذریعہ سے ملی۔

صفحہ 52 از 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Page	Topic/Subject	Serial No.	Topic/Subject	Page
591	The phrase "should not decide in the matter of Sharia guardianship" can have two meanings.	585	Including a common path into one's house is oppression; the residents have the right to install doors and windows on such a path.	591
592	A ruling contrary to Sharia guardianship is not enforceable; there is no need for an appeal to overturn it.	585	One cannot install a door above another door in a closed alley (blind alley).	592
592	Whatever was built with the intention of giving it to a minor becomes the property of the minor.	586	A case of illegal possession of a property.	592
592	If it was built for an adult female, the gift (Hiba) is not valid until possession is transferred to her.	586	Sharia proof is clear evidence, confession, or denial.	592
593	"Something was built for me during my minority"—this claim will be rejected due to being vague.	586	Apparent evidence can be proof of defense but not of entitlement.	593
593	After the death of the ancestor, a claim on specific goods that "the ancestor had them made for me during my minority": if the claimant proves the gift of specific goods through witnesses or heirs confess, then the claim will be in favor of the claimant. If unable to prove and heirs deny and there are no witnesses, the deniers will be asked to take an oath; if they take the oath, the	587	Awarding a part of the claimed object to the claimant despite the testimony being rejected is not a Sharia decision.	593

Page	Topic/Subject	Serial No.	Topic/Subject	Page
	claim is rejected; if they refuse, the claim is proven.			
595	Both the giver and taker of a bribe are destined for hell; what is given to hide someone's right or to extract one's own is a bribe; what is given to ward off oppression from above is not a bribe.	587	Testimony about an unknown person or an unknown object is unacceptable.	595
595	Making non-Muslims as mediators is forbidden.	588	To identify an absent person, the names of both the father and grandfather are necessary.	595
595	A man should either keep the woman well or give her a divorce.	588	When a witness speaks about a matter hesitantly, the minimum certain amount will not be accepted; the testimony will be rejected.	595
595	Witnesses of the claimant are rejected due to transgression (fisq) or inconsistency between claim and testimony.	589	In the absence of evidence, upon the claimant's request, an oath is administered to the defendant.	595
597	In case of lack of testimony, upon the request of the claimant, the defendant shall take an oath.	589	It is not required to produce witnesses against a denier.	597
598	Statement of things necessary for a Mufti.	590	No matter how high a person builds a wall on his property, a neighbor has no right to complain about the	598

Page	Topic/Subject	Serial No.	Topic/Subject	Page
			blockage of air and sunlight.	
	Remaining silent while seeing someone utilize something and then later claiming inheritance will be inadmissible.	591		

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

पृष्ठ	विषय / सामग्री	संख्या	विषय / सामग्री	पृष्ठ
591	"शरीयत की विलायत (संरक्षण) के मामले में निर्णय न करे" इस वाक्य के दो अर्थ हो सकते हैं।	585	साझा रास्ते को अपने घर में शामिल करना ज़ुल्म है; ऐसे रास्ते में दरवाज़ा और खिड़की लगाने का वहाँ के निवासियों को अधिकार है।	591
592	शरीयत की विलायत के विरुद्ध आदेश प्रभावी ही नहीं होता, उसे रद्द करने के लिए अपील की आवश्यकता नहीं है।	585	बंद गली (कोचा सरबस्ता) में अपने दरवाज़े के ऊपर दूसरा दरवाज़ा स्थापित नहीं किया जा सकता।	592
592	नाबालिग को देने की नीयत से जो कुछ भी बनवाया गया, वह नाबालिग की संपत्ति हो गया।	586	एक संपत्ति पर अवैध कब्ज़े का मुकदमा।	592
592	यदि बालिग स्त्री के लिए बनवाया गया, तो जब तक उसे कब्ज़ा न दिला दिया जाए, वह उपहार (हिबा) मान्य नहीं होता।	586	शरीयत की दलील स्पष्ट प्रमाण, स्वीकारोक्ति या इनकार है।	592
593	"मेरे लिए मेरी नाबालिग़ी में कुछ बनवाया गया था"— अस्पष्ट होने के कारण यह दावा खारिज कर दिया जाएगा।	586	प्रकट बचाव की दलील हो सकती है, अधिकार (इस्तहकाक) की नहीं।	593
593	पूर्वज की मृत्यु के बाद विशिष्ट सामान पर दावा कि "पूर्वज ने नाबालिग़ी में मेरे लिए बनवाया था": यदि दावेदार गवाहों से विशिष्ट सामान का हिबा सिद्ध कर दे या वारिस स्वीकार कर लें, तो दावा दावेदार के पक्ष में होगा। यदि सिद्ध न कर सके और वारिस इनकार करें और गवाह न हों, तो इनकार करने वालों से शपथ ली	587	गवाही खारिज होने के बावजूद दावे की वस्तु का कुछ हिस्सा दावेदार को दिलाना शरीयत का फैसला नहीं है।	593

पृष्ठ	विषय / सामग्री	संख्या	विषय / सामग्री	पृष्ठ
	जाएगी; यदि वे शपथ ले लें तो दावा रद्द, इनकार करें तो दावा सिद्ध।			
595	रिश्वत लेने और देने वाले दोनों नरकगामी हैं; किसी का अधिकार छुपाने या अपना हक निकालने के लिए जो दिया जाए वह रिश्वत है; अपने ऊपर होने वाले ज़ुल्म को दूर करने के लिए जो दिया जाए वह रिश्वत नहीं है।	587	अज्ञात व्यक्ति और अज्ञात वस्तु पर गवाही अस्वीकार्य है।	595
595	गैर-मुस्लिमों को मध्यस्थ बनाना हराम है।	588	अनुपस्थित व्यक्ति की पहचान के लिए पिता और दादा दोनों का नाम आवश्यक है।	595
595	पुरुष या तो महिला को अच्छी तरह रखे या उसे तलाक दे दे।	588	जब गवाह किसी बात को अनिश्चित रूप से कहे, तो कम से कम निश्चित मात्रा को भी नहीं माना जाएगा; गवाही रद्द हो जाएगी।	595
595	दावेदार के गवाह गुनाह (फ़िस्क) या दावे और गवाही में असंगति के कारण खारिज कर दिए जाते हैं।	589	प्रमाण न होने की स्थिति में, दावेदार के अनुरोध पर प्रतिवादी को शपथ दिलाई जाती है।	595
597	गवाही न होने की स्थिति में, दावेदार के अनुरोध पर प्रतिवादी को शपथ लेनी होगी।	589	इनकार करने वाले के विरुद्ध गवाह पेश करना आवश्यक नहीं है।	597
598	मुफ्ती के लिए आवश्यक चीजों का विवरण।	590	कोई व्यक्ति अपनी संपत्ति में कितनी ही ऊँची दीवार उठाए, पड़ोसी को हवा और धूप बंद होने की	598

पृष्ठ	विषय / सामग्री	संख्या	विषय / सामग्री	पृष्ठ
			शिकायत का अधिकार नहीं है।	
	किसी चीज़ पर किसी का कब्ज़ा और उपयोग देखते हुए चुप रहना और बाद में विरासत का दावा करना सुनवाई के योग्य नहीं होगा।	591		
पृष्ठ 53 का 738				

عنوان / مضمون	نمبر	ص (صفحہ)
"حکم ولایت شرعیہ میں فیصلہ نہ کرے" اس جملہ کے دو مطلب ہوسکتے ہیں۔	۵۸۵	۵۹۱
ولایت شرعیہ کے خلاف حکم نافذ ہی نہیں اس کو توڑنے کے لئے اپیل کی ضرورت نہیں۔	۵۸۵	۵۹۲
نابالغ کو دینے کی نیت سے جو کچھ بنوایا نابالغ کی ملک ہو گیا۔	۵۸۶	۵۹۲
بالغہ کے لئے بنوایا تو جب تک اس کا قبضہ نہ کرادے ہبہ صحیح نہیں ہوتا۔	۵۸۶	۵۹۲
	۵۸۶	۵۹۳

عنوان / مضمون	ص (صفحہ)
مشترکہ راستہ کو اپنے گھر میں شامل کرنا ظلم ہے ایسے راستہ میں دروازہ اور کھڑکی لگانے کا وہاں کے باشندوں کو حق ہے۔	۵۹۱
کوچہ سربستہ میں اپنے دروازہ سے اوپر دروازہ قائم نہیں کر سکتے۔	۵۹۲
ایک جائیداد پر قبضہ غاصبانہ کا مقدمہ۔	۵۹۲
حجت شرعیہ بینہ، اقرار یا انکار ہے۔	۵۹۲

عنوان / مضمون	نمبر	ص (صفحہ)
"میرے لئے نابالغی میں کچھ بنوایا تھا" مجہول ہونے کی وجہ سے یہ دعویٰ مردود ہوگا۔		
مورث کے موت کے بعد متعین سامان پر دعویٰ کہ نابالغی میں میرے لئے مورث نے بنوایا، مدعی معین سامان کا ہبہ گواہوں سے ثابت کرے یا ورثہ اقرار کریں تو دعویٰ مدعی کے حق میں ہوگا ثابت نہ کر سکے یا ورثہ انکار کریں اور گواہ نہ ہوں تو منکرین کو حلف دلایا جائے گا، حلف لے لیں تو دعویٰ رد، انکار کریں تو دعویٰ ثابت۔	۵۸۷	۵۹۳
رشوت لینے دینے والے دونوں جہنمی ہیں، کسی کا حق چھپانے یا اپنا نکالنے کے لئے جو دیا جائے وہ رشوت ہے، اپنے سے اوپر ظلم دفع کرنے کو دیا جائے وہ رشوت نہیں۔	۵۸۷	۵۹۵
غیر مسلموں کو بیچ بنانا حرام ہے۔	۵۸۸	۵۹۵
ظاہر دفعہ کی حجت ہو سکتا ہے استحقاق کی نہیں۔		
گواہی رد ہونے کے باوجود مدعی بہ کا جز حصہ مدعی کو دلانا فیصلہ شرعی نہیں۔		۵۹۳
مجہول شخص اور مجہول شے پر گواہی نامقبول۔		۵۹۵
شخص غائب کی تعیین کے لئے باپ اور دادا		۵۹۵

عنوان / مضمون	نمبر	ص (صفحہ)
مرد یا تو عورت کو اچھی طرح رکھے یا طلاق دے	۵۸۸	۵۹۵
مدعی کے گواہ فسق یا عدم موافقت دعویٰ و الشہادۃ کی وجہ سے مردود ہوتے ہیں۔	۵۸۹	۵۹۵
عدم شہادت کی صورت میں طلب مدعی پر مدعی علیہ پر حلف ہوگا۔	۵۸۹	۵۹۷
مفتی کے لئے جو چیزیں ضروری ہیں ان کا بیان۔	۵۹۰	۵۹۸

عنوان / مضمون	ص (صفحہ)
دونوں کا نام ضروری ہے۔	
گواہ جب کسی امر کو متردد طور پر کہے تو اقل متعین کو نہیں مانا جائے گا گواہی رد ہوگی۔	۵۹۵
بینہ نہ ہونے کی صورت میں طلب مدعی پر مدعی علیہ پر حلف متوجہ ہوتا ہے۔	۵۹۵
منکر پر گواہ پیش کرنا نہیں ہے۔	۵۹۷
ایک شخص اپنی ملک میں کتنی ہی اونچی دیوار اٹھائے پڑوسی کو ہوا اور دھوپ بند	۵۹۸

عنوان / مضمون	نمبر	عنوان / مضمون	ص (صفحہ)
		ہونے کی شکایت کا حق نہیں۔	
		کسی چیز پر تصرف کرتے دیکھ کر خاموش رہا اور بعد میں دعویٰ وراثت کیا نا مسموع ہوگا۔	۵۹۱

Fatawa Razvia (Volume 18)

- It is prohibited for someone to use their property in a way that causes another's house to collapse or completely blocks their light. (599, 606)
- Marriage is associated with action. In this, a difference in time invalidates testimony. (606)
- If someone builds a house on even a small part of a mosque wall, it will be demolished and the wall cleared. (600, 607)
- The testimony of a representative (wakeel) for marriage and khula (divorce initiated by wife) is not acceptable when they testify to prove such a marriage. (607)
- It is not Shari'ah-compliant for a plaintiff to collect expenses from the defendant. (601, 607)
- There is a difference in testimony between independent and connected sentences. (607)
- It is permissible for a father to appoint someone as an arbiter in the case of his minor child. (602, 608)
- In the testimony of marriage, there is no difference between reciting (the contract) and having it recited. (608)
- If a judge's decision is against Shari'ah, it is unacceptable. (602, 608)
- A representative's testimony is not absolutely invalid; rather, when he testifies by stating his own action, the testimony will be rejected. (608)
- Verification of one decision and refutation of one fatwa. (602, 609)
- A witness who contradicts their own statement from one moment to the next is not reliable for testimony. (609)
- "I have married off such-and-such woman to such-and-such man." (602, 609)
- In the case in question, it wasn't even an unauthorized marriage contract (nikah fazuli). (609)
- This is testimony of one's own action and is unacceptable. (604, 609)
- A marriage registrar's register is not a piece of testimony. (609)
- Zaid said, "If I hit both of you, my wife is divorced," and he hit them. Then they can testify that he divorced his wife. If a detailed explanation is given, the testimony will not be accepted. (604, 609)
- 'Nikah fazuli' is not entirely void; rather, it is concluded as 'mauquf' (suspended pending approval). (609)

- Testimony of marriage does not require mentioning the names of the groom, the representative, and the witnesses. (605, 609)
- Ten critiques on the Rampur fatwa. (609)
- When a witness states that the woman gave permission for marriage from inside and there were other women inside too, this does not prove representation (tawkeel). (605, 610)
- A representative's claim of representation is not heard if the client denies it. (610)
- It (marriage) can also be done through 'nikah fazuli'. (605, 612)
- The angels of heaven and earth curse the one who gives a fatwa without knowledge. (612)
- When the mention of the husband in testimony is vague (mujmal), the testimony will not be accepted. (605, 613)
- Intentionally looking at a woman without a veil is a cause for transgression (fisq). (613)

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

- किसी का अपनी संपत्ति ایسا ।ک उपयोग जिससे दूसरे का घर गिर जाए या प्रकाश पूरी तरह रुक जाए, वर्जित है। (५९९, ६०६)
- निकाह (विवाह) कर्म से जुड़ा है। इसमें समय का अंतर गवाही को अमान्य कर देता है। (६०६)
- यदि किसी ने मस्जिद की दीवार के किसी छोटे हिस्से पर भी घर बनाया है, तो उसे ढहा दिया जाएगा और दीवार को खाली कर दिया जाएगा। (६००, ६०७)
- निकाह और खुला के वकील تب کی گواہی स्वीकार्य नहीं होती जब वे ऐसे निकाह की पुष्टि के लिए गवाही देते हैं। (६०७)
- वादी का प्रतिवादी से खर्च वसूल करना शरीयत के अनुसार जायज़ नहीं है। (६०१, ६०७)
- स्वतंत्र और संबद्ध वाक्यों की गवाही में अंतर होता है। (६०७)
- पिता के लिए अपने नाबालिग बच्चे के मामले में किसी को मध्यस्थ (हाकिम) बनाना जायज़ है। (६०२, ६०८)
- निकाह की गवाही में पढ़ने और पढ़वाने में कोई अंतर नहीं है। (६०८)
- यदि न्यायाधीश का निर्णय शरीयत के विरुद्ध हो, तो वह अस्वीकार्य है। (६०२, ६०८)
- वकील की गवाही पूरी तरह से नाजायज़ नहीं है, बल्कि जब वह अपना कर्म बताकर गवाही देगा, तो गवाही खारिज कर दी जाएगी। (६०८)
- एक फैसले की पुष्टि और एक फतवे का खंडन। (६०२, ६०९)
- वह गवाह जो पल-पल में अपनी बात बदलता रहे और स्वयं ही अपनी बात का खंडन करे, वह गवाही के योग्य नहीं है। (६०९)
- "मैंने अमुक महिला का निकाह अमुक पुरुष से कर दिया है।" (६०२, ६०९)
- विचाराधीन मामले में 'निकाह फ़ुज़ूली' (अनधिकृत निकाह) भी नहीं हुआ। (६०९)
- यह अपने कर्म की गवाही है और अस्वीकार्य है। (६०४, ६०९)
- निकाह पढ़ाने वाले (निकाह ख़्वां) का रजिस्टर कोई गवाही नहीं है। (६०९)
- ज़ैद ने कहा, "अगर मैं तुम दोनों को मारूँ तो मेरी पत्नी को तलाक़," और उसने मारा। तो वे गवाही दे सकते हैं कि उसने अपनी पत्नी को तलाक़ दे दिया। यदि विस्तार से विवरण दिया गया, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (६०४, ६०९)

- 'निकाह फ़ुज़ूली' पूरी तरह से बातिल (शून्य) नहीं होता, बल्कि 'मौकूफ़' (निलंबित) रूप से संपन्न होता है। (६·९)
- निकाह की गवाही के लिए दूल्हे, वकील और गवाहों के नामों का उल्लेख आवश्यक नहीं है। (६·५, ६·९)
- रामपुर के फतवे पर दस आपत्तियाँ। (६·९)
- जब गवाह यह बयान दे कि महिला ने अंदर से निकाह की अनुमति दी, और अंदर अन्य महिलाएँ भी थीं, तो इससे प्रतिनिधित्व (तौकील) सिद्ध नहीं होगा। (६·५, ६१०)
- मुवक्किल (क्लाइंट) द्वारा इनकार किए जाने पर किसी वकील का वकालत का दावा नहीं सुना जाएगा। (६१·)
- निकाह 'निकाह फ़ुज़ूली' के माध्यम से भी हो सकता है। (६·५, ६१२)
- बिना ज्ञान के फतवा देने वाले पर आकाश और पृथ्वी के फरिश्ते लानत भेजते हैं। (६१२)
- जब गवाही में पति का उल्लेख अस्पष्ट (मुजमल) हो, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (६·५, ६१३)
- किसी महिला को जानबूझकर बिना पर्दे के देखना 'फ़िस्क़' (अधर्म/पाप) का कारण है। (६१४)

पृष्ठ ५४/७३८

- کسی کا اپنی ملک میں ایسا تصرف جس سے دوسرے کا مکان گر جائے یا روشنی بالکل بند ہو جائے ممنوع ہے۔ (۵۹۹، ۶۰۶)
- نکاح فعل کے ساتھ ملحق ہے۔ اس میں اختلاف زمانہ مسقط شہادت ہے۔ (۶۰۶)
- مسجد کی دیوار کے جز حصہ پر بھی کسی نے مکان بنایا ڈھا کر دیوار خالی کی جائے گی۔ (۶۰۰، ۶۰۷)
- وکیل بالنکاح والخلع جب ایسے نکاح کے اثبات کی گواہی دیں تو مقبول نہیں ہیں۔ (۶۰۷)
- مدعی کا مد عاعلیہ سے خرچہ وصول کرنا شرعاً جائز نہیں۔ (۶۰۱، ۶۰۷)
- جملہ مستقلہ اور مربوطہ سے گواہی میں فرق پڑتا ہے۔ (۶۰۷)
- باپ کا اپنے نابالغ بچہ کے مقدمہ میں کسی کو حاکم بنانا جائز ہے۔ (۶۰۲، ۶۰۸)
- نکاح کی گواہی میں پڑھنے اور پڑھوانے میں کوئی فرق نہیں۔ (۶۰۸)
- حکم کا فیصلہ خلاف شرع ہو تو ناقابل قبول ہے۔ (۶۰۲، ۶۰۸)
- وکیل کی گواہی مطلقاً نا جائز نہیں بلکہ جب اپنا فعل بتا کر شہادت دے گا گواہی رد ہو گی۔ (۶۰۸)
- ایک فیصلہ کی تصدیق اور ایک فتویٰ کی تغلیط (۶۰۲، ۶۰۹)
- جو گواہ گھڑی میں کچھ اور گھڑی میں کچھ اپنے کہے ہونے کی خود ہی تردید کرے قابل شہادت نہیں۔ (۶۰۹)
- میں نے فلاں عورت کا نکاح فلاں سے کر دیا ہے۔ (۶۰۲، ۶۰۹)
- معاملہ مسئولہ میں نکاح فضولی بھی نہ ہوا۔ (۶۰۹)

- یہ اپنے فعل کی گواہی ہے اور نامقبول ہے۔ (۶۰۴، ۶۰۹)
- نکاح خواں کا رجسٹر کوئی شہادت نہیں ہے۔ (۶۰۹)
- زید نے کہا اگر میں تم دونوں کو ماروں تو میری بیوی کو طلاق، اور مارا، تو یہ گواہی دے سکتے ہیں کہ اس نے اپنی عورت کو طلاق دی، تفصیل بتادی تو گواہی مقبول نہ ہو گی۔ (۶۰۴، ۶۰۹)
- نکاح فضولی بالکل باطل نہیں ہوتا بلکہ موقوف منعقد ہوتا ہے۔ (۶۰۹)
- شہادت نکاح بیان نام مزوج و وکیل و شہود کی محتاج نہیں۔ (۶۰۵، ۶۰۹)
- فتویٰ رامپور پر دس تنقیدیں۔ (۶۰۹)
- گواہ جب یہ بیان دے کہ عورت نے اندر سے نکاح کی اجازت دی، اندر اور عورتیں بھی تھیں۔ اس سے توکیل ثابت نہ ہو گی۔ (۶۰۵، ۶۱۰)
- کسی وکیل کا ادعائے وکالت بحال انکار موکل مسموع نہیں۔ (۶۱۰)
- نکاح فضولی کے ذریعہ بھی ہو سکتا ہے۔ (۶۰۵، ۶۱۲)
- جس نے بے علم فتویٰ دیا اس پر آسمان زمین کے فرشتے لعنت کرتے ہیں۔ (۶۱۲)
- جب شہادت میں شوہر کا ذکر مجمل ہو تو شہادت قبول نہ ہو گی۔ (۶۰۵، ۶۱۳)
- کسی عورت کو بے پردہ بالقصد دیکھنا موجب فسق ہے۔ (۶۱۳)

(۱۸) جلد بجدهم (Volume 18) فتاوی رضویہ (Fatawa-e-Razvia)

Page (Ref)	Left Column Content	Page (Ref)	Right Column Content	Main Page
615	Grandmother gave money to her sons to buy a house in their own name. Now the granddaughter says the grandmother's intention was for her and her mother to live in that house, so the house belongs to them. This claim is wrong; the words are taken into account, not the intention.	615	Witnesses are not taken after the quorum (nisab) when the claim is proved by their testimony. If proof is not established, it is obligatory for the judge (Qazi) to hear more witnesses.	621
615	Husband and wife live together. The husband brings his entire income and gives it to the wife. The woman meets all the household expenses from it. This is called 'Tamween' in Sharia. In this case, all the money remains the husband's.	615	No judicial ruling (Qadha) in the absence of proof.	621
615	If the residence is not shared and the husband gives the wife her share of maintenance separately, then the wife will be the owner. Whatever she saves will belong to her.	615	It is forbidden (Haram) to obey the order of such a judge.	622
616	Maintenance for children is for fulfilling their needs. Therefore, whatever is left over will remain the property of the husband.	616	Such a judge deserves the death penalty, but here the one to award the punishment is not an Islamic king.	622
616	Difference between the maintenance of a wife and other close relatives (Mahram).	616	If a father performs his daughter's second marriage without a divorce, he is a 'dayyooth' (shameless person).	622

Page (Ref)	Left Column Content	Page (Ref)	Right Column Content	Main Page
617	Correction of a slip of the pen in 'Bahr-ur-Raiq'.	617	The girl remains her husband's wife as before.	622
617	If maintenance for the woman and children is given to the woman together, she will not become its owner.	617	No testimony without the claimant's claim.	622
618	The gift (Hiba) of something shared (Musha') or unknown (Majhool) is not valid.	618	If the marriage officiant (Nikah-khwan) testifies to having performed the marriage, it is not acceptable.	623
618	A woman gave money to her husband and did not demand it back; this is not evidence of transfer of ownership (tamlik).	618	Those who accused someone of adultery (Zina) and did not produce witnesses deserve the punishment for false accusation (Hadd-e-Qadhf).	623
618	Speech is not attributed to a silent person.	618	There is no Islamic king in India, therefore the punishment for false accusation (Hadd-e-Qadhf) cannot be implemented.	623
618	A girl told her father, "You bought the house with my money, therefore the house is mine." If she proves a specific amount of money, the father will be a debtor for that amount, but the house will still remain the property of the father.	618	The testimony of those who are famously known for lying will never be accepted.	623
621	Severe warning regarding the deception of an ill-natured judge (Qazi).	621	Leading the prayer (Imamat) by an open sinner (fasiq mu'lin) is disliked (Makruh).	624

पृष्ठ (संदर्भ)	बायां कॉलम विषय	पृष्ठ (संदर्भ)	दायां कॉलम विषय	मुख्य पृष्ठ
६१५	दादी ने अपने लड़कों को रुपया दिया कि इससे अपने नाम मकान खरीद लो, अब पोती का यह कहना है कि दादी की नीयत यह थी कि इस मकान में मैं और मेरी वालदा रहें इसलिए मकान हमारा है। यह दावा गलत है, ऐतबार लफ्ज़ का है नीयत का नहीं।	६१५	निसाब के बाद गवाह उस वक्त नहीं लिये जाते जब उनकी गवाही से दावा साबित हो जाए। सुबूत न हो तो मजीद गवाहों का सुनना काजी पर फर्ज है।	६२१
६१५	मियां-बीवी एक साथ रहते हैं, शौहर कुल आमदनी लाकर बीवी को दे देता है। औरत घर के तमाम मसारिफ (खर्च) इसी से पूरे करती है। इसको शरअ में 'तमीन' कहते हैं। इस सूरत में रुपया कुल शौहर का ही रहता है।	६१५	अदम सुबूत कज़ा नहीं।	६२१
६१५	रिहाइश मुश्तर्का (साझा) न हो और शौहर अपनी औरत के हिस्से का नफ्का (भरण-पोषण) उसको अलग दे तो उसकी मालिक औरत होगी। जो बचाएगी वह उसका होगा।	६१५	ऐसे काजी का हुक्म मानना हराम है।	६२२
६१६	औलाद के लिए जो नफ्का है वह दफ़-ए-हाजत (ज़रूरत पूरी करने) के लिए है तो उसमें जो बचा वह शौहर की मिल्कियत में रहेगा।	६१६	ऐसा काजी सजा-ए-कत्ल का मुस्तहिक है लेकिन यहाँ सजा देने वाला बादशाह-ए-इस्लाम नहीं।	६२२
६१६	औरत और दीगर महा़रम के नफ्का का फर्क।	६१६	जब बाप ने तलाक के बगैर लड़की का दूसरा निकाह पढ़ाया, वह दय्यूथ है।	६२२

पृष्ठ (संदर्भ)	बायां कॉलम विषय	पृष्ठ (संदर्भ)	दायां कॉलम विषय	मुख्य पृष्ठ
६१४	बहरुर्राइक के सबक्त-ए-कलमी (लेखन त्रुटि) की तसहीह (सुधार)।	६१४	लड़की बदस्तूर अपने शौहर की बीवी है।	६२२
६१४	औरत और बच्चों का नफ्का एक साथ औरत को दिया तो औरत उसकी मालिक न होगी।	६१४	मुदई (वादी) के दावे के बगैर गवाही नहीं।	६२२
६१८	मुशाअ और मजहूल का हिबा (उपहार) सही नहीं।	६१८	निकाह ख्वाँ ने अपने निकाह पढ़ाने की गवाही दी तो वह मकबूल नहीं।	६२३
६१८	औरत ने शौहर को रुपया दिया और तकाजा नहीं किया, यह दलील-ए-तम्लीक (स्वामित्व हस्तांतरण का प्रमाण) नहीं।	६१८	ज़िना की तोहमत लगाई और गवाह न पेश किए तो हद्द-ए-कज़्फ़ (झूठे आरोप की सजा) के लायक हैं।	६२३
६१८	साकित (चुप रहने वाले) की तरफ कौल (बात) मंसूब नहीं किया जाता।	६१८	हिन्दुस्तान में बादशाह-ए-इस्लाम नहीं इसलिए हद्द-ए-कज़्फ़ नाफ़िज़ (लागू) नहीं हो सकती।	६२३
६१८	लड़की ने बाप से कहा आपने मेरे रुपये से मकान खरीदा लिहाजा मकान मेरा हुआ, उन्होंने से रुपये की मुअय्यना (निश्चित) मिक़दार साबित कर देगी तो बाप इतने रुपये का मक़रूज़ (कर्जदार) होगा, मकान फिर भी बाप की ही मिल्क रहेगा।	६१८	जो झूठे मशहूर हों उनकी गवाही कभी मकबूल न होगी।	६२३
६२१	एक बद-तीनत (बुरे स्वभाव वाले) काजी की तल्बीस (धोखेबाज़ी) पर सख्त तंबीह (चेतावनी)।	६४१	फासिक-ए-मुअ्लिन (खुला गुनहगार) की इमामत मकरूह है।	६२४

صفحہ (حوالہ)	بائیں کالم کے مضامین	صفحہ (حوالہ)	دائیں کالم کے مضامین	اصل صفحہ
۶۱۵	دادی نے اپنے لڑکوں کو روپیہ دیا کہ اس سے اپنے نام مکان خرید لو، اب پوتی کا یہ کہنا ہے کہ دادی کی نیت یہ تھی کہ اس مکان میں میں اور میری والدہ رہیں اس لیے مکان ہمارا ہے۔ یہ دعوی غلط ہے اعتبار لفظ کا ہے نیت کا نہیں۔	۶۱۵	نصاب کے بعد گواہ اس وقت نہیں لئے جاتے جب ان کی گواہی سے دعوی ثابت ہو جائے ثبوت نہ ہو تو مزید گواہوں کا سننا قاضی پر فرض ہے۔	۶۲۱
۶۱۵	میاں بیوی ایک ساتھ رہتے ہیں شوہر کل آمدنی لا کر بیوی کو دے دیتا ہے۔ عورت گھر کے تمام مصارف اسی سے پورے کرتی ہے۔ اس کو شرع میں تموین کہتے ہیں۔ اس صورت میں روپیہ کل شوہر کا ہی رہتا ہے۔	۶۱۵	عدم ثبوت قضاء نہیں۔	۶۲۱
۶۱۵	رہائش مشترکہ نہ ہو اور شوہر اپنے عورت کے حصہ کا نفقہ اس کو الگ دے تو اس کی مالک عورت ہوگی۔ جو بچائے گی اس کا ہو گا۔	۶۱۵	ایسے قاضی کا حکم ماننا حرام ہے۔	۶۲۲

صفحہ (حوالہ)	بائیں کالم کے مضامین	صفحہ (حوالہ)	دائیں کالم کے مضامین	اصل صفحہ
	اولاد کے لئے جو نفقہ ہے وہ دفع حاجت		ایسا قاضی سزائے قتل کا	
۶۱۶	کے لئے ہے تو اس میں جو بچا ملک	۶۱۶	مستحق ہے لیکن یہاں سزا	۶۲۲
	شوہر پر رہے گا۔		دینے والا بادشاہ اسلام نہیں	
			(بلکہ کوئی دوسرا ہے)۔	
			جب باپ نے طلاق کے بغیر	
۶۱۶	عورت اور دیگر محارم کے نفقہ کا فرق۔	۶۱۶	لڑکی کا دوسرا نکاح پڑھایا،	۶۲۲
			وہ دیوث ہے۔	
			لڑکی بدستور اپنے شوہر کی	
۶۱۷	بحر الرائق کے سبقت قلمی کی تصحیح۔	۶۱۷	بیوی ہے۔	۶۲۲
	عورت اور بچوں کا نفقہ ایک ساتھ عورت		مدعی کے دعوی کے بغیر	
۶۱۷	کو دیا تو عورت اس کی مالک نہ ہوگی۔	۶۱۷	گواہی نہیں۔	۶۲۲
			نکاح خواں نے اپنے نکاح	
۶۱۸	مشاع اور مجہول کا ہبہ صحیح نہیں۔	۶۱۸	پڑھانے کی گواہی دی تو وہ	۶۲۳
			مقبول نہیں۔	
			زنا کی تہمت لگائی اور گواہ	
۶۱۸	عورت نے شوہر کو روپیہ دیا اور تقاضا	۶۱۸	نہ پیش کئے تو حد قذف کے	۶۲۳
	نہیں کیا یہ دلیل تملیک نہیں۔		لائق ہیں۔	
۶۱۸		۶۱۸		۶۲۳

صفحہ (حوالہ)	بائیں کالم کے مضامین	صفحہ (حوالہ)	دائیں کالم کے مضامین	اصل صفحہ
	ساکت کی طرف قول منسوب نہیں کیا جاتا۔		ہندوستان میں بادشاہ اسلام نہیں اس لئے حد قذف نافذ نہیں ہو سکتی۔	
۶۱۸	لڑکی نے باپ سے کہا آپ نے میرے روپے سے مکان خریدا لہذا مکان میرا ہوا، انہوں سے روپیہ کی معینہ مقدار ثابت کر دے گی تو باپ اتنے روپیہ کا مقروض ہو گا، مکان پھر بھی باپ کی ہی ملک رہے گا۔	۶۱۸	جو جھوٹے مشہور ہوں ان کی گواہی کبھی مقبول نہ ہو گی۔	۶۲۳
۶۲۱	ایک بد طینت قاضی کی تلبیس پر سخت تنبیہ۔	۶۲۱	فاسق معلن کی امامت مکروہ ہے۔	۶۲۴

Fatawa Razawiyya Volume 18

(622) If their condition changes through sincere repentance, then praying behind them is permissible. | (637) As long as worldly enmity does not lead to immorality and wickedness, testimony will be accepted. (624) A gift (Hiba) is not completed by verbal declaration alone. | (638) Not accepting testimony due to worldly enmity is the doctrine of the later scholars. (624) A gift cannot be established by making a deceased person a witness. | (638) The correct and reliable view is that it is accepted. (625) A gift of a divisible thing without actual division is not valid. | (639) The author's research shows that the later scholars also do not categorically consider worldly enmity a reason for non-acceptance. (625) If one of the contracting parties dies before possession, the gift is void. | (640) Partiality is not an absolute barrier to the acceptance of testimony. (625) Claiming a gift is an admission that the gifted property is the ownership of the donor. | (640) The testimony of an opponent (litigant) is not accepted; this means the opposing party in the case. (626) In Islam, there is no such thing as prescription (limitation) after the acknowledgement of ownership. | (641) When friendship is to the extent that they freely utilize each other's property, then testimony is not accepted. (632) When the determination of the date, day, and month is present, saying "it has been 26 or 27 days" will not be considered ignorance (uncertainty). | (642) When a case becomes lengthy, the testimony of followers, brothers, or cousins will not be accepted. (632) In a claim of ownership, a discrepancy in the date invalidates testimony, but not in divorce. | (642) Reconciling contradictions among witnesses. (635) Discrepancies in time and place in cases of guarantee, transfer of debt, slander, will, mortgage, debt, loan, sale and purchase, manumission, agency, divorce, admission, and exoneration are not harmful to the acceptance of testimony. | (643) An act is sometimes attributed to the doer and sometimes to the one who commanded it. (636) Abandoning Islamic practice and communication is 'migration' (boycott); there is a relationship of general and specific from one aspect between migration and enmity. | (644) Silence about a mention is not a mention of absence; such discrepancies are found in the Quran itself. (636) Examples of worldly enmity. | (644) Sometimes, there are two aspects regarding circumstances/containers which are determined by context. (637) Considering boycott as worldly enmity is wrong; it can also be religious enmity. | (645) The statements of witnesses are not so different that they cannot be interpreted; reconciliation is possible in all cases. | (646) Discrepancy regarding matters beyond the claim does not affect the testimony.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

(622) तौबा-ए-सादिक़ा से उनका हाल बदल जाए तो उनके पीछे नमाज़ जायज़ होगी। | (637) दुनियावी दुश्मनी जब तक फ़िस्क़-ओ-फुजूर (पाप और दुराचार) की तरफ़ न ले जाए, गवाही क़बूल होगी। (624) हिबा (दान) सिर्फ़ ज़बान से मुकम्मल नहीं होता। | (638) दुनियावी दुश्मनी के कारण गवाही क़बूल न करना बाद के विद्वानों (मुतअख़िरीन) का मज़हब (विचार) है। (624) मुर्दे को गवाह बनाने से हिबा साबित नहीं होगा। | (638) सही और भरोसेमंद बात यह है कि क़बूल है। (625) तक़सीम के योग्य चीज़ का हिबा बिना तक़सीम के सही नहीं। | (639) लेखक का शोध यह है कि बाद के विद्वान भी दुनियावी दुश्मनी को गवाही न क़बूल करने का कारण नहीं मानते। (625) दोनों पक्षों में से कोई भी कब्ज़े से पहले मर जाए तो हिबा बातिल (अमान्य) है। | (640) तरफ़दारी करना गवाही की स्वीकृति में पूर्णतः बाधक नहीं है। (625) हिबा का दावा इस बात का स्वीकार है कि दान की गई वस्तु दाता की मिल्कियत है। | (640) विपक्षी की गवाही क़बूल नहीं, इसका अर्थ मुक़दमे का दूसरा पक्ष है। (626) इस्लाम में मिल्कियत (स्वामित्व) स्वीकार करने के बाद देरी (तमादी) जैसी कोई बात नहीं। | (641) जब दोस्ती इस हद तक हो कि एक-दूसरे के माल में बिना संकोच के हस्तक्षेप करें, तो गवाही क़बूल नहीं। (632) जब तारीख़, दिन और महीने का निर्धारण मौजूद हो, तो 26, 27 दिन हुए कहना अज्ञानता (अनिश्चितता) नहीं मानी जाएगी। | (642) मुक़दमा जब लंबा हो जाए तो पैरोकार, भाई, चचेरे भाई की गवाही क़बूल नहीं होगी। (632) मिल्कियत के दावे में तारीख़ का मतभेद गवाही को निरस्त करता है, तलाक़ में नहीं। | (642) गवाहों के बयानों में तालमेल बिठाना। (635) कफ़ाला, हवाला, क़ज़्फ़, वसीयत, रहन, दीन, क़र्ज़, ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त, आज़ादी, वकाला, तलाक़, इक़रार और माफ़ी में समय और स्थान का मतभेद गवाही की स्वीकृति में हानिकारक नहीं है। | (643) कार्य कभी कर्ता (मुबाशिर) और कभी आज्ञा देने वाले (आमिर) की ओर जोड़ा जाता है। (636) इस्लाम और बातचीत का त्याग 'मुहाजरत' (बहिष्कार) है; मुहाजरत और दुश्मनी के बीच एक पहलू से सामान्य और विशेष का संबंध है। | (644) ज़िक्र न करना 'नहीं होने' का सबूत नहीं है; ऐसे मतभेद स्वयं क़ुरआन में भी हैं। (636) दुनियावी दुश्मनी के उदाहरण। | (644) कभी-कभी परिस्थितियों के संबंध में दो पहलू होते हैं जिन्हें संदर्भों से निर्धारित किया जाता है। (637) मुहाजरत को सिर्फ़ दुनियावी दुश्मनी समझना ग़लत है, यह दीनी दुश्मनी भी हो सकती है। | (645) गवाहों का बयान इतना अलग नहीं है कि उसकी व्याख्या न की जा सके सब में तालमेल संभव है। | (646) दावे से अधिक बातों के मतभेद से गवाही पर असर नहीं पड़ता।

(٦٢٢) توبہ صادقہ سے ان کا حال بدل جائے تو ان کے پیچھے نماز جائز ہوگی۔ | (٦٣٧) عداوت دنیویہ جب تک فسق و فجور کی طرف منجر نہ ہو شہادت قبول ہو گی۔ (٦٢٤) ہبہ صرف زبان سے مکمل نہیں ہوتا۔ | (٦٣٨) عداوت دنیویہ کے سبب شہادت نہ قبول کرنا متأخرین کا مذہب ہے۔ (٦٢٤) مردہ کو گواہ قرار دینے سے ہبہ ثابت نہ ہوگا۔ | (٦٣٨) صحیح اور معتمد بہ یہ ہے کہ قبول ہے۔ (٦٢٥) قابل تقسیم چیز کا ہبہ بلا تقسیم صحیح نہیں۔ | (٦٣٩) مصنف کی تحقیق کہ متأخرین بھی مطلقاً عداوت دنیویہ کو عدم قبول کا سبب نہیں قرار دیتے۔ (٦٢٥) احد المتعاقدین میں سے کوئی قبضہ سے پہلے مر جائے ہبہ باطل ہے۔ | (٦٤٠) طرفداری مطلقاً مانع قبول شہادت نہیں۔ (٦٢٥) دعویٰ ہبہ اس بات کا اقرار ہے کہ موہوبہ واہب کی ملک ہے۔ | (٦٤٠) مخاصم کی شہادت قبول نہیں اس کا مطلب فریق مقدمہ ہے۔ (٦٢٦) اسلام میں تسلیم ملک کے بعد تمادی کوئی چیز نہیں۔ | (٦٤١) جب دوستی اس حد کی ہو کہ ایک دوسرے کے مال میں بے تکلف تصرف کریں تو گواہی قبول نہیں۔ (٦٣٢) جب تعیین تاریخ یوم ماہ موجود ہو تو ۲۶، ۲۷ دن ہوئے کہنے سے جہالت نہ ہوگی۔ | (٦٤٢) مقدمہ جب طویل ہو جائے تو پیروکار، بھائی، ابن عم کی شہادت مقبول نہ ہوگی۔ (٦٣٢) دعویٰ ملک میں تاریخ میں اختلاف ناقض شہادت ہے طلاق میں نہیں۔ | (٦٤٢) گواہوں میں اختلاف کی تطبیق۔ (٦٣٥) کفالہ، حوالہ، قذف، وصیت، رہن، دین، قرض، بیع وشراء، عتاق، وکالہ، طلاق، اقرار، ابراء میں زمان و مکان میں اختلاف قبول شہادت میں مضر نہیں۔ | (٦٤٣) فعل کبھی مباشر کبھی آمر کی طرف منسوب ہوتا ہے۔ (٦٣٦) ترک اسلام و کلام مہاجرت ہے، مہاجرت اور عداوت میں عام و خاص من وجہ کی نسبت ہے۔ | (٦٤٤) عدم ذکر ذکرِ عدم نہیں ایسے اختلاف خود قرآن میں ہیں۔ (٦٣٦) عداوت دنیویہ کی مثالیں۔ | (٦٤٤) بعض وقت

ظروف کی نسبت میں دو جہتیں ہوتی ہیں جن کو قرائن سے متعین کیا جاتا ہے۔ (٦٣٧) مہاجرت کو عداوت دنیویہ سمجھنا غلط ہے یہ عداوت دینیہ بھی ہو سکتی ہے۔ | (٦٤٥) گواہوں کا بیان ایسا مختلف نہیں کہ تاویل نہ ہو سکے سب میں تطابق ممکن ہے۔ | (٦٤٦) دعویٰ سے زائد باتوں کے اختلاف سے گواہی پر اثر نہیں پڑتا۔

Fatawa Rizwia, Volume 18

- If the plaintiff described one color to the judge at the time of claim and another at the time of testimony, this difference is also not harmful. | 646 | A judgment that is against the 'Zahir al-Riwayah' (apparent transmissions) is void. | 655
- If witnesses differed on the color of the clothes or the mount of the plaintiff and the defendant, the testimony is acceptable. | 647 | The ruling of a 'Nadir' (rare) transmission is not based absolutely on doubt, but when the judge has a suspicion of the testimony being false. | 655
- If witnesses differed regarding the words of pronouncing divorce, the testimony is acceptable. | 648 | During the time of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the 'Khayr al-Qurun' (best of generations) had ended. Falsehood was widespread and distrust was common; common affliction of lying should not make testimonies absolutely unreliable. | 656
- If testimonies were rejected due to minor differences, rights would be lost. Oppressors would gain access to wealth and power. | 649 | Attributing doubt to witnesses just six months after an event of divorce is also wrong. | 656
- Condemnation of cross-examination by lawyers in courts today. | 649 | In view of the strictness of men, rebellion by women is rare. | 657
- Considering the rare ('Nadir') transmission of Qazi Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) as his definitive school of thought (madhhab) is against jurisprudence ('fiqahat'). | 650 | Compared to men, divorce is severely unpleasant for women. | 657
- Testimony will not be rejected solely on the basis of accusation or rape. | 650 | The epidemic of divorce during anger is common among men. | 657
- Whatever is outside 'Zahir al-Riwayah' is not the school of thought of our Imams. | 651 | The issue of halal (permissible) and haram (forbidden) certainly requires caution, but in divorce, there is equal risk on both sides. | 658
- Judging based on a retracted opinion is actually ignorance and a violation of consensus ('ijma'). | 651 | As far as possible, testimony will be interpreted as being sound. | 658
- Issuing a fatwa and judgment based on the opinion of Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa) is obligatory. | 651 | There is no harm even in a large number of testimonies. | 658
- Juridical texts ('Nusoos Fiqhiyya'). | 651 | A document writer writes thousands of documents and is a witness to all of them. | 658

- If a judge was ordered to judge according to the school of Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) and he judged according to another school, he shall be dismissed. | 651 | Informing for the government is a sin ('fisq'), but if the accused denies it, then verification ('tanqeeh') is necessary. | 659
- A weak opinion becomes strong with the judgment of a 'Mujtahid' (jurist) judge. | 655

फतावी रिज़विया, खंड १८

- दावे के समय काजी को दूसरा रंग बताया और गवाही के समय दूसरा, यह मतभेद भी हानिकारक नहीं है। | ६४६ | वह फैसला जो 'ज़ाहिर अल-रिवाया' के विरुद्ध हो, अमान्य है। | ६५५
- वादी और प्रतिवादी के कपड़ों या सवारी के रंग में गवाहों ने मतभेद किया, तो गवाही स्वीकार्य है। | ६४७ | 'नादिर' रिवायत का आदेश पूरी तरह से संदेह पर आधारित नहीं है, बल्कि तब है जब काजी को गवाही के झूठे होने का गुमान हो। | ६५५
- तलाक देने के शब्दों के बारे में गवाहों ने मतभेद किया, तो गवाही स्वीकार्य है। | ६४८ | इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) के समय में 'खैर अल-कुरून' (उत्तम युग) समाप्त हो चुका था। झूठ फैल चुका था और अविश्वास आम हो चुका था; झूठ के आम प्रसार के कारण गवाहियों को पूरी तरह से अविश्वसनीय नहीं मानना चाहिए। | ६५६
- यदि मामूली मतभेदों के कारण गवाहियाँ अस्वीकार्य हों तो अधिकारों का हनन होगा। अत्याचारी धन और शक्ति पर अधिकार प्राप्त कर लेंगे। | ६४९ | तलाक की घटना के केवल छह महीने बाद गवाहों पर संदेह करना भी गलत है। | ६५६
- आज की कचहरियों में वकीलों की जिरह (क्रॉस-एग्जामिनेशन) की निंदा। | ६४९ | पुरुषों की सख्ती के कारण महिलाओं का विद्रोह दुर्लभ है। | ६५७
- काजी अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) की 'नादिर' रिवायत को उनका मज़हब (विचारधारा) करार देना न्यायशास्त्र (फकाहत) के खिलाफ है। | ६५० | पुरुषों की तुलना में महिलाओं के लिए तलाक अत्यंत अरुचिकर है। | ६५७
- केवल आरोप या बलात्कार के आधार पर गवाही को खारिज नहीं किया जाएगा। | ६५० | पुरुषों में गुस्से के समय तलाक की महामारी आम है। | ६५७
- जो कुछ 'ज़ाहिर अल-रिवाया' से बाहर है, वह हमारे इमामों का मज़हब नहीं है। | ६५१ | हलाल और हराम का मसला निश्चित रूप से सावधानी का विषय है, लेकिन तलाक में दोनों पक्षों में समान खतरा है। | ६५८
- वापस लिए गए मत (कौल-ए-मरजू) पर फैसला करना वास्तव में अज्ञानता और सर्वसम्मति (इज्मा) का उल्लंघन है। | ६५१ | जहाँ तक संभव हो, गवाही को सही होने पर आधारित किया जाएगा। | ६५८

- इमाम-ए-आजम के मत पर फतवा और फैसला अनिवार्य है। | ६५१ | गवाहों की अधिकता में भी कोई हर्ज नहीं है। | ६५८
- न्यायशास्त्रीय ग्रंथ (नुसूस-ए-फिक्हिया)। | ६५१ | एक दस्तावेज लेखक हजारों दस्तावेज लिखता है और उन सभी का गवाह होता है। | ६५८
- काजी को इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैह) के मज़हब के अनुसार फैसला करने का आदेश दिया गया था, यदि उसने किसी दूसरे मज़हब के अनुसार फैसला किया तो वह बर्खास्त हो जाएगा। | ६५१ | सरकार के लिए मुखबिरी करना 'फ़िस्क़' (गुनाह) है, लेकिन अगर आरोपी इनकार करता है तो जाँच-पड़ताल आवश्यक है। | ६५९
- एक 'मुज्तहिद' काजी के फैसले से कमजोर राय (कौल-ए-ज़ईफ़) भी सशक्त हो जाती है। | ६५५

पृष्ठ ५७ / ७३८

- دعوی کے وقت قاضی کو دوسرا رنگ بتایا اور ادائے شہادت کے وقت دوسرا یہ اختلاف بھی مضر نہیں۔ | ۶۴۶ | جو فیصلہ ظاہر الروایۃ کے خلاف ہو باطل ہے۔ | ۶۵۵
- مدعی اور مدعاعلیہ کے کپڑوں یا سواری کے رنگ میں گواہوں نے اختلاف کیا، گواہی مقبول ہے۔ | ۶۴۷ | روایتِ نادرہ کا حکم مطلقاً شبہ کی بنیاد پر نہیں بلکہ جب قاضی کو گواہی کے جھوٹ ہونے کا ظن ہو۔ | ۶۵۵
- ایقاع طلاق کے الفاظ کے بارے میں گواہوں نے اختلاف کیا گواہی مقبول ہے۔ | ۶۴۸ | امام ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کے زمانہ میں خیر القرون ختم ہو چکا تھا۔ کذب شائع اور عدمِ اعتماد عام ہو چکا تھا جھوٹ کا ابتلائے عام شہادتوں کو مطلقاً بے اعتبار نہیں کرے۔ | ۶۵۶
- معمولی اختلاف سے شہادت غیر مقبول ہوں تو حقوق ضائع ہوں۔ ظالم اموال اور خروج پر دسترس پالیں۔ | ۶۴۹ | چھ ہی مہینہ کے بعد واقعہ طلاق کو گواہوں شبہ کا سبب بنانا بھی غلط ہے۔ | ۶۵۶
- آج کل کچہریوں میں وکیلوں کے جرح کی مذمت | ۶۴۹ | مردوں کی سخت گیری کے لحاظ سے عورتوں کی سرکشی نادر ہے۔ | ۶۵۷
- قاضی ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی روایت نادرہ کو ان کا مذہب قرار دینا فقاہت کے خلاف ہے۔ | ۶۵۰ | مردوں کے بنسبت عورتوں کو طلاق سخت ناگوار ہے۔ | ۶۵۷
- مجرد تہمت وریپ کی بنا پر شہادت رد نہ کی جائے گی۔ | ۶۵۰ | مردوں میں غصہ کے وقت طلاق کی وبا عام ہے۔ | ۶۵۷

- جو کچھ ظاہر الروایہ سے خارج ہے ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں ہے۔ | ۶۵۱ | حلال و حرام کا مسئلہ ضرور محلِ احتیاط ہے لیکن طلاق میں دونوں طرف یکساں خطرہ ہے۔ | ۶۵۸
- قول مرجوع پر قضاء واقعاً جہل اور خرقِ اجماع ہے۔ | ۶۵۱ | شہادت پر جہاں تک ممکن ہو صحت پر حمل کی جائے گی۔ | ۶۵۸
- امام اعظم کے قول پر فتویٰ اور قضاء واجب ہے۔ | ۶۵۱ | کثرتِ شہادت میں بھی کوئی حرج نہیں ہے۔ | ۶۵۸
- نصوص فقہیہ | ۶۵۱ | وثیقہ نویس ہزاروں دستاویز لکھتا ہے اور سب کا گواہ ہوتا ہے۔ | ۶۵۸
- قاضی کو امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ علیہ کے مذہب کے موافق فیصلہ کا حکم ہوا اس نے کسی دوسرے مذہب کے موافق حکم کیا معزول ہوگا۔ | ۶۵۱ | گورنمنٹ کی مخبری فسق ہے مگر متہم کو انکار ہو تو تنقیح ضروری ہے۔ | ۶۵۹
- قول ضعیف قاضی مجتہد کے فیصلہ سے قوی ہو جاتا ہے۔ | ۶۵۵

Fatawa Rizvia, Volume (18)

A case of Bai al-Wafa (Sale with a promise of repurchase) | 659 | 2. It is necessary to say "I bear witness for testimony"; testimony is not valid with words of reporting. | 673 Clarifications. | 659 | If someone swears and says "then you are not my woman", divorce will not occur. | 673 Court's proposal/ruling | 659 | 3. The word 'Ashhadu' (I bear witness) or 'Shahadat Midham' or 'I give testimony' must be contiguous with the testimony, otherwise the testimony will not be accepted. | 676 Judgment | 659 | Any addition in the oath and the subject of the oath meant for emphasis is not harmful. | 676 Arguments for the invalidity of a claim | 669 | If there is a gap of silence between the oath and the subject of the oath, the oath is not valid. | 677 1. The heir and the ancestor are like a single person; the heir's claim against the ancestor's admission is a contradiction and invalidates the claim. | 669 | Examples of separation between the witnessed matter (Shuhud bihi) and the word 'Ashhadu'. | 678 2. Return of document: the defendant is the owner, only a claim for receiving a receipt can be made. | 669 | In Sharia, testimony is information regarding a right accruing to someone else. | 678 If ownership of a document is claimed, it is necessary to state the quantity and quality of the paper in the claim. | 670 | The issue of testimony is very delicate. | 678 3. Baniya (merchants) are highly skilled in calculating interest. The calculation in the claim is very messy. Therefore, this is clear circumstantial evidence that the claim is false. | 670 | "This is so-and-so's property and his right", such testimony cannot be given; one must say "it is his right". | 678 Explanation of accounting errors. | 671 | Clarification of a passage from 'Mu'in al-Hukkam', and an analysis of Allama Tarabulsi's explanation. | 679 The apparent state of the claimant which belies the claim is not acceptable. | 672 | Texts on the matter that if the judge asked what you are testifying about, and the witness did not use the word 'Ashhadu' in his statement, then even then the testimony would not be accepted. | 679 A claim of error after an admission is rejected. | 672 | In questioning, the answer is considered repeated. | 680 Deficiency in testimonies. | 672 | If the claimant used past tense in the claim, the claim is not accepted, and if he did so in testimony, the testimony is not accepted. | 681 1. In the rights of people (Huquq al-Ibad), the condition for the validity of testimony is the claim. | 672 | |

फ़तावा रज़विया, जिल्द (18)

बै-अल-वफ़ा (वादे पर बिक्री) का एक मुक़दमा | ६५९ | २. गवाही के लिए "मैं गवाही देता हूँ" कहना ज़रूरी है; केवल सूचना के शब्दों से गवाही सही नहीं है। | ६७३ स्पष्टीकरण। | ६५९ | क़सम खाकर कहा "तो तुम मेरी औरत नहीं हो", तो तलाक़ नहीं होगा। | ६७३ अदालत का प्रस्ताव | ६५९ | ३. शब्द 'अशहदु' या 'शहादत मीदहम' या 'मैं गवाही देता हूँ' गवाही के साथ सटा होना चाहिए, अन्यथा गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। | ६७६ फ़ैसला (हुक्म) | ६५९ | शपथ और शपथ के विषय में जो अतिरिक्त शब्द केवल ज़ोर देने के लिए हों, वे हानिकारक नहीं हैं। | ६७६ दावे की अमान्यता के तर्क| ६६९ | शपथ और शपथ के विषय के बीच यदि चुप्पी का अंतराल हो, तो शपथ सही नहीं है। | ६७७ १. वारिस और पूर्वज एक ही व्यक्ति के समान हैं; पूर्वज की स्वीकारोक्ति के विरुद्ध वारिस का दावा विरोधाभासी है और दावे को रद्द करने वाला है। | ६६९ | गवाही के विषय और शब्द 'अशहदु' के बीच अलगाव के उदाहरण। | ६७८ २. दस्तावेज़ की वापसी: प्रतिवादी स्वामी है, केवल रसीद प्राप्त करने का दावा किया जा सकता है। | ६६९ | शरीयत में गवाही किसी दूसरे पर आने वाले अधिकार की सूचना है। | ६७८ यदि दस्तावेज़ के स्वामित्व का दावा हो, तो दावे में काग़ज़ की मात्रा और उसकी विशेषता बताना ज़रूरी है। | ६७० | गवाही का मसला बहुत नाज़ुक है। | ६७८ ३. बनियों को सूद के हिसाब में बहुत निपुणता होती है। दावे में हिसाब बहुत गंदा है। इसलिए यह स्पष्ट संकेत है कि दावा ग़लत है। | ६७० | "यह फ़लां की मिल्कियत है और उसका हक़ है" इस तरह गवाही नहीं दी जा सकती; यह कहना होगा कि "यह उसका हक़ है"। | ६७८ हिसाब की ग़लती का बयान। | ६७१ | 'मुईन अल-हुक्काम' के एक उद्धरण का स्पष्टीकरण, और अल्लामा ताराबुलसी की व्याख्या पर नज़र। | ६७९ दावेदार की स्पष्ट स्थिति जो दावे को झुठलाती हो, वह स्वीकार्य नहीं है। | ६७२ | इस मामले के प्रमाण कि यदि न्यायाधीश ने पूछा कि किस बात की गवाही देते हो, और गवाह ने अपने बयान में 'अशहदु' शब्द नहीं कहा, तो भी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। | ६७९ इक़रार (स्वीकारोक्ति) के बाद भूल का दावा अस्वीकार्य है। | ६७२ | प्रश्न-उत्तर में (जवाब को) दोहराया हुआ माना जाता है। | ६८० गवाहियों की कमी। | ६७२ | दावेदार ने दावे में भूतकाल के शब्द का प्रयोग किया, तो दावा स्वीकार्य नहीं है और यदि गवाही में ऐसा किया तो गवाही स्वीकार्य नहीं है। | ६८१ १. मानव अधिकारों (हक़ूक़ अल-इबाद) में गवाही की वैधता के लिए दावा एक शर्त है। | ६७२ | |

पृष्ठ ५८ कुल ७३८ में से

بیع بالوفاء کا ایک مقدمہ | ۶۵۹ | ۲۔ شہادت کے لئے گواہی دیتا ہوں " کہنا ضروری ہے اخبار کے الفاظ سے گواہی صحیح نہیں۔ | ۶۷۳ تنقیحات۔ | ۶۵۹ | قسم کھا کر کہا "تو میری عورت نہیں " طلاق واقع نہ ہو گی۔ | ۶۷۳ تجویز عدالت | ۶۵۹ | ۳۔ لفظ اشہد یا شہادت میدہم یا گواہی دیتا ہوں، کو شہادت سے متصل ہونا چاہئے ورنہ شہادت مقبول نہ ہو گی۔ | ۶۷۶ حکم | ۶۵۹ | قسم اور مقسم میں جو زیادتی تاکید کے لئے ہو وہ مضر نہیں۔ | ۶۷۶ بطلان دعوٰی کے دلائل | ۶۶۹ | قسم اور مقسم میں سکوت سے فاصلہ ہو تو قسم صحیح نہیں۔ | ۶۷۷ ۱۔ وارث اور مورث شخص واحد کے مثل ہیں مورث کے اقرار کے خلاف وارث کا دعوٰی تناقض ہے اور یہ مبطل دعوٰی ہے۔ | ۶۶۹ | شہود بہ اور لفظ اشہد میں فصل کی مثالیں۔ | ۶۷۸ ۲۔ واپسی دستاویز کا مدعا علیہ کی ملک ہو صرف رسید پانے کا دعوٰی کر سکتا ہے۔ | ۶۶۹ | شریعت میں شہادت کسی دوسرے پر آنیوالے حق کی خبر ہے۔ | ۶۷۸ دستاویز کی ملک ہو تو دعوٰی میں کاغذ کی مقدار اور صفت بیان کرنا ضروری ہے۔ | ۶۷۰ | مسئلہ شہادت بہت نازک ہے۔ | ۶۷۸ ۳۔ بنیوں کو سود کے حساب میں کمال مہارت ہوتی ہے۔ دعوٰی میں حساب بہت گندہ ہے۔ اس لئے یہ قرینہ واضح ہے کہ دعوٰی غلط ہے۔ | ۶۷۰ | "یہ فلاں کی ملک ہے اور اس کا حق اس طرح گواہی نہیں دے سکتا " یہ کہنا ہوگا کہ اس کا حق ہے۔ | ۶۷۸ حساب کی غلطی کا بیان۔ | ۶۷۱ | معین الحکام کی ایک عبارت کی توضیح، اور علامہ طرابلس کی توضیح پر نظر۔ | ۶۷۹ مدعی کا ظاہر حال جس دعوٰی کی تکذیب کرے مقبول نہیں۔ | ۶۷۲ | اس امر کی نصوص کہ حاکم نے کہا کس امر کی گواہی دیتے ہو، تو شاہد نے اپنے بیان میں لفظ اشہد نہ کہا تب بھی گواہی مقبول نہ ہو گی۔ | ۶۷۹ اقرار کے بعد خطا کا دعوٰی مردود ہے۔ | ۶۷۲ | سوال جواب میں دہرایا ہوا مانا جاتا ہے۔ |

۶۸۰ شہادتوں کا نقص۔ | ۶۷۲ | مدعی نے دعویٰ میں ماضی کا لفظ استعمال کیا، دعویٰ مقبول نہیں اور گواہی میں ایسا کیا تو گواہی مقبول نہیں۔ | ۶۸۱ ۱۔ حقوق عباد میں شہادت کی شرط صحت دعویٰ ہے۔ | ۶۷۲ | |

Fatawa Razawiya, Volume 18

- 1. If testimony is given on something present, it is necessary to point towards the claimant, the defendant, and the object of claim. 682
- If a claim is made about something saying "it's mine" and then later said it's an endowment (waqf), the claim will be heard. 688
- In the case of an absent person, mentioning the grandfather's name along with the father's name is also necessary. 682
- In the Great Quran, calling the orphan's wealth as the wealth of the guardians is due to the reason of reform and supervision. 689
- It is necessary for the witness to recognize the person present. 683
- The Great Quran referred to the wealth of Hazrat Khadija al-Kubra (may Allah be pleased with her) as the wealth of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). 690
- If witnesses state the name and lineage of the claimant, female defendant, and the object of claim but do not recognize them, the testimony is unacceptable. 684
- Money belonging to women in seclusion (parda-nasheen) will be given to their husbands only, and they will provide the receipt. 690
- 1. In testimony, pointing towards someone present means using a word that points to the one present; when a gesture of body parts relates to speech, it also takes the meaning of speech. 684
- Specific witnesses of the claimant faced different criticisms; eighteen differences among witnesses. 691
- 1. Attributing the parentage of an adopted child to the adopter is wrong according to the Quran. 685
- Difference in time and place does not harm the testimony unless both witnesses say they were with the claimant on the same day and at the same place. 692
- In testimony, definition does not mean mental understanding but determination through words is necessary. 686
- Metaphor (Majaz) is not acceptable in testimony. 695
- 1. If the claim is that the wife's name in the deed of sale and rent agreement is fictitious and in reality, the deal is with the husband, and in testimony, there is no mention of their own knowledge nor the defendant's

admission, but the witnesses' statement is only that the claimant told us, then it is void and rejected. 686

- When witnesses are not reliable, contradiction in additional details is also harmful to testimony. 696
- Attributing the wife's property to oneself is common and widespread. 686
- Contradiction in the witness's statement. 696
- Such is the intimacy between husband and wife that they cannot give their Zakat to each other. 687
- If a witness does not remember the testimony, then testifying based on a written note is void. 696
- A lawyer attributes the client's property to himself; the same is the case for a servant regarding the master's property, an executor (wasi) regarding an orphan's property, and a trustee (mutawalli) regarding endowment (waqf) property. 688
- According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), testimony from writing is acceptable only if the witness does not disclose it. 697
- One who does not learn the amount of knowledge that is a collective obligation (Fard-e-Kifayah) is a transgressor (fasiq) whose testimony is rejected. 698

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

- 1. यदि उपस्थित चीज़ पर गवाही दी जाए, तो वादी (claimant), प्रतिवादी (defendant) और दावा की गई चीज़ (object of claim) की ओर इशारा करना आवश्यक है। 682
- यदि किसी चीज़ के बारे में दावा किया जाए कि "यह मेरी है" और फिर कहा जाए कि यह वक़्फ़ (endowment) है, तो दावा सुना जाएगा। 688
- अनुपस्थित व्यक्ति के मामले में पिता के नाम के साथ दादा का नाम भी आवश्यक है। 682
- कुरान-ए-अज़ीम में यतीम के माल को संरक्षकों का माल कहना सुधार और निगरानी के कारण है। 689
- गवाह के लिए उपस्थित व्यक्ति को पहचानना आवश्यक है। 683
- कुरान-ए-अज़ीम ने हज़रत ख़दीजा अल-कुबरा (रज़ियल्लाहु अन्हा) के माल को अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का माल कहा। 690
- यदि गवाह वादी, प्रतिवादी (महिला) और दावा की गई वस्तु का नाम और वंश बताएं लेकिन उन्हें न पहचानें, तो गवाही अस्वीकार्य है। 684
- परदानशीं महिलाओं का रुपया उनके पतियों को ही दिया जाएगा और वही रसीद देंगे। 690
- 1. गवाही में उपस्थित पर इशारा करने का मतलब ऐसा शब्द है जो उपस्थित की ओर इशारा करे; जब शरीर के अंगों का इशारा बातचीत से संबंधित हो तो वह भी बातचीत के अर्थ में आ जाता है। 684
- वादी के विशिष्ट गवाहों पर अलग-अलग आलोचनाएँ गवाहों के बीच अठारह मतभेद। 691
- 1. गोद लिए हुए बच्चे की वल्दियत (पितृत्व) गोद लेने वाले की ओर करना कुरान के अनुसार गलत है। 685
- समय और स्थान में अंतर गवाही के लिए हानिकारक नहीं है, जब तक कि दोनों गवाह यह न कहें कि हम दोनों वादी के साथ एक ही दिन और एक ही स्थान पर थे। 692
- गवाही में 'परिभाषा' का अर्थ मानसिक समझ नहीं है, बल्कि शब्दों के माध्यम से निर्धारण आवश्यक है। 686
- गवाही में 'मजाज़' (रूपक) स्वीकार्य नहीं है। 695
- 1. यदि दावा यह हो कि बिक्री विलेख (sale deed) और किरायानामा में पत्नी का नाम काल्पनिक है और वास्तव में यह मामला पति के साथ है, और गवाही में न अपने ज्ञान का

उल्लेख हो और न ही प्रतिवादी के इकरार का, बल्कि गवाहों का केवल यह बयान हो कि वादी ने हमसे कहा, तो यह बात बातिल (अमान्य) और अस्वीकार्य है। 686

- जब गवाह विश्वसनीय न हों, तो अतिरिक्त बातों में मतभेद भी गवाही के लिए हानिकारक होता है। 696
- पत्नी की संपत्ति को अपनी ओर मनसूब (संबद्ध) करना आम बात है। 686
- गवाह के बयान में विरोधाभास। 696
- पति-पत्नी के बीच इतनी घनिष्ठता है कि वे एक-दूसरे को अपनी ज़कात नहीं दे सकते। 687
- यदि गवाह को गवाही याद न हो, तो लिखित नोट्स के आधार पर गवाही देना अमान्य है। 696
- वकील मुवक्किल (client) की संपत्ति को अपनी ओर मनसूब करता है; यही स्थिति मालिक की संपत्ति के मामले में नौकर की है, यतीम की संपत्ति के मामले में वसी (executor) की, और वक़्फ़ संपत्ति के मामले में मुतवल्ली की है। 688
- इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार लिखित गवाही तब स्वीकार्य है जब गवाह उसका खुलासा न करे। 697
- जो ज्ञान की वह मात्रा नहीं सीखता जो फ़र्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक दायित्व) है, वह फ़ासिक (गुनहगार) है और उसकी गवाही रद्द है। 698

- ۴۔ موجود پر شہادت دی، تو مدعی، مدعا علیہ اور مدعہ بہ کی طرف اشارہ ضروری ہے۔ ۶۸۲
- کسی چیز کے بارے میں دعویٰ کیا "میری ہے" پھر کہا وقف ہے، دعویٰ مسموع ہوگا۔ ۶۸۸
- غائب میں باپ کے ساتھ دادا کا نام بھی ضروری ہے۔ ۶۸۲
- قرآن عظیم میں یتیم کے مال کو اولیاء کا مال کہنا علت اصلاح و نگرانی ہے۔ ۶۸۹
- شاہد کا حاضر کو پہچاننا ضروری، ۶۸۳
- قرآن عظیم نے حضرت خدیجہ الکبریٰ رضی اللہ عنہا کی مالداری کو رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کی مالداری کہا۔ ۶۹۰
- گواہ مدعی، مدعی علیہا اور مدعہ بہ کا نام و نسب بیان کریں اور اس کو نہ پہچانیں، تو گواہی نا مقبول ہے۔ ۶۸۴
- پردہ نشینوں کا روپیہ ان کے شوہروں کو ہی دیا جائے گا اور وہی رسید دیں گے۔ ۶۹۰
- ۵۔ شہادت میں حاضر پر اشارہ کا مطلب ایسا لفظ ہے کہ حاضر کی طرف اس سے اشارہ ہو، اعضاء کا اشارہ جب کلام سے متعلق ہو تو یہ بھی کلام کے معنی ہو جاتا ہے۔ ۶۸۴
- خاص خاص گواہان مدعی پر الگ الگ تنقیدیں شاہدوں کے اٹھارہ اختلاف۔ ۶۹۱
- ۶۔ متبنیٰ کی ولدیت گود لینے والے کی طرف کرنا از روئے قرآن غلط ہے۔ ۶۸۵
- زمان و مکان میں اختلاف شہادت کو مضر نہیں مگر یہ کہ دونوں گواہ کہیں کہ ہم دونوں مدعی کے ساتھ ایک دن اور ایک ہی جگہ تھے۔ ۶۹۲
- شہادت میں تعریف کا مطلب معہود ذہنی نہیں ہوتا بلکہ الفاظ سے تعین ضروری ہے۔ ۶۸۶
- شہادت میں مجاز مقبول نہیں۔ ۶۹۵

- ۷۔ دعویٰ یہ ہو کہ بیعنامہ اور کرایہ نامہ میں زوجہ کا نام فرضی ہے حقیقتہً یہ معاملہ شوہر سے ہے، اور گواہی میں نہ اپنے علم کا ذکر نہ مدعا علیہ کے اقرار کا گواہوں کا صرف یہ بیان کہ مدعی نے ہم سے کہا باطل اور مردود ہے۔ ۶۸۶
- جب گواہ قابل اطمینان نہ ہوں تو زائد باتوں میں اختلاف بھی مضر شہادت ہے۔ ۶۹۶
- زوجہ کی ملک کو اپنی طرف منسوب کرنا شائع وذائع ہے۔ ۶۸۶
- شاہد کے بیان میں تعارض۔ ۶۹۶
- میاں بیوی میں یہ انبساط ہی ہے کہ ایک دوسرے کو اپنی زکوٰۃ نہیں دے سکتے۔ ۶۸۷
- شاہد کو جب شہادت یاد نہ ہو تو لکھی یادداشت پر گواہی باطل ہے۔ ۶۹۶
- وکیل موکل کی ملک کو اپنی طرف منسوب کرتا ہے یہی حال تو نوکر کا آقا کی ملک میں ہے، وصی کا یتیم کی ملک میں متولی کا مال وقف میں ہے۔ ۶۸۸
- امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے نزدیک تحریر سے گواہی اس وقت مقبول ہے کہ گواہ اس کا اظہار نہ کرے۔ ۶۹۷
- جو علم مقدار فرض کفایہ نہ سیکھے فاسق مردود الشہادۃ ہے۔ ۶۹۸

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

No.	Summary of Rulings	Related Points / Explanations	Page
699	When the state of witnesses is doubtful, investigation of truth/ probity is necessary.	It is wrong to accept the original incident as correct and disregard it just because it's not registered.	706
700	Grounds for doubt.	It is wrong to say that because the mortgagee rented out the mortgaged property, therefore the rent and all produce of the mortgage do not belong to the mortgagor.	706
701	Criticism of the recommendation and judgment.	The correct ruling is that if the mortgagee rents out the mortgaged property without the mortgagor's permission, the rent is 'mal-e-khabeeth' (ill-gotten wealth) for the mortgagee; he should either give it in charity or give it to the mortgagor.	706
701	If the claim is not correct, then further proceedings are useless.	Declaring such an amount worthy of adjustment against the principal loan is not correct.	707
701	If the testimony is void and the defendant neither admits nor denies, then the way for judgment is blocked.	The seventh issue is proven in favor of the defendant.	707
702	Issue number one is not proven by witnesses.	The heir of the claimant himself admitted to the mortgagee's possession.	708
702	Receipt is also not proven.	Drafting the issue was useless and not sustainable at all.	709
702	Flaw in the recommendation.	If something is bought with someone else's money, the sale is established in favor of the buyer.	709
702	Signing the receipt is not evidence of the transaction being interest-based, but rather	Remaining issues are irrelevant and useless.	710

No.	Summary of Rulings	Related Points / Explanations	Page
	evidence of it not being interest-based, and by this, issues 3-4 become void.		
703	Considering the recommendation's rejection of testimonies and its reliance on writing (i.e., receipt) for support is void.	The Shariah ruling is that the judge's decision is void and the defendant is exonerated from the false claims of the plaintiffs.	710
703	The recommender revealed another major mistake of the receipt book.	The buyer says the price was fixed at eight annas, the seller says four and a half rupees; in such a case, the decision will be in favor of the one who proves his claim with witnesses.	710
703	Handwriting resembles handwriting; it's not reliable.	If witnesses on both sides are just, then the seller's witnesses will be credible.	710
705	The basis of judgment on 'Mathnoon dar Mathnoon' (conjecture upon conjecture) is wrong.	If both cannot produce witnesses, an oath will be demanded from the buyer; if he refuses, judgment will be in favor of the seller. If he takes the oath, then an oath will also be taken from the seller; if he refuses, judgment is in favor of the buyer, and if he also refuses, an order to cancel the sale will be given.	701
706	Relied on rejected testimony in the decision.		

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड 18)

क्र.	फैसलों का सारांश	संबंधित बिंदु / स्पष्टीकरण	पृष्ठ
699	जब गवाहों की स्थिति संदिग्ध हो, तो सच्चाई की जाँच (तहरी-ए-सिद्क़) आवश्यक है।	मूल घटना को सही मानना और केवल रजिस्ट्री न होने के कारण उसे अस्वीकार करना गलत है।	706
700	संदेह के आधार।	यह कहना गलत है कि चूँकि गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने गिरवी रखी वस्तु को किराए पर दिया है, इसलिए किराया और गिरवी वस्तु की सारी पैदावार गिरवी रखने वाले (राहिन) का अधिकार नहीं है।	706
701	अनुशंसा और निर्णय पर आलोचना।	सही हुक्म यह है कि यदि मुर्तहिन गिरवी वस्तु को राहिन की अनुमति के बिना किराए पर देता है, तो किराया मुर्तहिन के लिए 'माल-ए-खबीस' (अशुद्ध धन) है; वह उसे सदका (दान) कर दे या राहिन को दे दे।	706
701	यदि दावा सही नहीं है, तो आगे की कार्यवाही व्यर्थ है।	ऐसी राशि को मूल ऋण में समायोजित करने योग्य घोषित करना सही नहीं है।	707
701	यदि गवाही अमान्य हो और प्रतिवादी न स्वीकार करे न इनकार, तो निर्णय का मार्ग अवरुद्ध है।	सातवां मुद्दा प्रतिवादी के पक्ष में सिद्ध है।	707
702	मुद्दा संख्या एक गवाहों से सिद्ध नहीं है।	दावेदार के वारिस ने स्वयं मुर्तहिन के कब्ज़े को स्वीकार किया है।	708
702	रसीद भी सिद्ध नहीं है।	मुद्दे का मसौदा तैयार करना निरर्थक था और बिल्कुल भी टिकने योग्य नहीं था।	709
702	अनुशंसा में कमी।	यदि किसी दूसरे के पैसे से कोई चीज़ खरीदी जाती है, तो बिक्री खरीदार के पक्ष में सिद्ध होती है।	709
702		शेष मुद्दे अप्रासंगिक और अनुपयोगी हैं।	710

क्र.	फैसलों का सारांश	संबंधित बिंदु / स्पष्टीकरण	पृष्ठ
	रसीद पर हस्ताक्षर करना सौदे के ब्याज आधारित होने का प्रमाण नहीं है, बल्कि ब्याज न होने का प्रमाण है, और इससे मुद्दा 3-4 अमान्य हो जाता है।		
703	गवाहियों को अस्वीकार करने और लिखित (अर्थात् रसीद) के समर्थन पर आधारित अनुशंसा अमान्य है।	शरीयत का हुक्म यह है कि न्यायाधीश का निर्णय अमान्य है और प्रतिवादी वादियों के झूठे दावों से बरी है।	710
703	अनुशंसाकर्ता ने रसीद बही की एक और बड़ी गलती उजागर की।	खरीदार कहता है कि कीमत आठ आने तय हुई थी, विक्रेता ने साढ़े चार रुपये बताया; ऐसी स्थिति में निर्णय उसके पक्ष में होगा जो गवाहों से अपना दावा सिद्ध करेगा।	710
703	लिखावट लिखावट के समान होती है, इसका भरोसा नहीं।	यदि दोनों पक्षों के गवाह न्यायपूर्ण (आदिल) हों, तो विक्रेता के गवाह विश्वसनीय होंगे।	710
705	'मज़नून दर मज़नून' (अनुमान पर अनुमान) पर आधारित निर्णय की नींव गलत है।	यदि दोनों गवाह पेश न कर सकें तो खरीदार से शपथ ली जाएगी; इनकार करने पर निर्णय विक्रेता के पक्ष में होगा। यदि वह शपथ ले लेता है, तो विक्रेता से भी शपथ ली जाएगी; यदि वह इनकार करता है तो निर्णय खरीदार के पक्ष में होगा, और यदि वह भी इनकार करता है, तो बिक्री रद्द करने का आदेश दिया जाएगा।	701
706	निर्णय में खारिज की गई गवाही पर भरोसा किया।		

شمارہ	مضامین	خلاصہ مضامین / متعلقہ امور	صفحہ
۶۹۹	جب گواہوں کی حالت مشتبہ ہو تو تحری صدق ضروری ہے۔	اصل واقعہ کو صحیح ماننا، اور صرف رجسٹری نہ ہونے سے اعتبار نہ کرنا غلط ہے۔	۷۰۶
۷۰۰	وجوہ اشتباہ۔	یہ کہنا کہ مرتہن نے شیئی مرہونہ کو کرایہ پر دیا لہذا کرایہ اور مرہون کے جملہ محاصل حق راہن نہیں غلط ہے۔	۷۰۶
۷۰۱	تجویز اور فیصلہ پر تنقید۔	صحیح حکم یہ ہے کہ مرتہن مرہون کو بے اجازت راہن کرایہ پر دے تو کرایہ مرتہن کی ملک خبیث ہے صدقہ کرے یا راہن کو دے۔	۷۰۶
۷۰۱	دعوی صحیح نہیں تو آگے کی کارروائی بیکار ہے۔	ایسی رقم کو اصل قرض میں مجرائی کے لائق قرار دینا صحیح نہیں ہے۔	۷۰۷
۷۰۱	گواہی باطل ہو اور مدعاعلیہ اقرار یا انکار کچھ نہ کرے تو طریقہ حکم مسدود ہے۔	ساتویں تنقیح بحق مدعاعلیہا ثابت ہے۔	۷۰۷
۷۰۲	تنقیح نمبر ۱ گواہوں سے ثابت نہیں۔	قبضہ مرتہن کا اقرار خود کشی وارث مدعی نے کیا ہے۔	۷۰۸
۷۰۲	رسید بھی ثابت نہیں۔	نویس تنقیح بے فائدہ اور قابل قیام تھی ہی نہیں۔	۷۰۹

شمارہ	مضامین	خلاصہ مضامین / متعلقہ امور	صفحہ
۷۰۲	تجویز کا نقص۔	دوسرے کے پیسہ سے کوئی چیز خریدی بیع مشتری کے حق میں ثابت ہے۔	۷۰۹
۷۰۲	رسید پر دستخط کرنا معاملہ کے سود ہونے کی دلیل نہیں بلکہ سود نہ ہونے کی دلیل ہے اور اس سے تنقیح ۴-۳ باطل ہو جاتی ہے۔	بقیتہ تنقیحیں غیر متعلق اور غیر مفید ہیں۔	۷۱۰
۷۰۳	تجویز کا شہادتوں کو رد اور تحریر یعنی رسید سے اس کی تائید ماننا باطل ہے۔	حکم شرع یہ ہے کہ ججی کا فیصلہ باطل ہے اور مدعاعلیہ و دعویٰ باطلہ مدعیان سے بری۔	۷۱۰
۷۰۳	مجوز نے رسید بہی کی ایک اور بری غلطی ظاہر کی۔	مشتری کہتا ہے آٹھ آنہ قیمت طے ہوئی تھی بائع نے ساڑھے چار روپیہ بتایا، ایسی صورت میں جو اپنا دعویٰ گواہوں سے ثابت کرے اسی کے حق میں فیصلہ ہوگا۔	۷۱۰
۷۰۳	خط خط کے مشابہ ہوتا ہے اس کا اعتبار نہیں۔	دونوں طرف گواہان عادل ہوں تو بائع کے گواہ معتبر ہوں گے۔	۷۱۰
۷۰۵	مظنون در مظنون پر فیصلہ کی بنیاد غلط ہے۔	دونوں گواہ پیش نہ کرسکیں تو مشتری سے قسم طلب ہوگی انکار پر بائع کے حق میں فیصلہ ہوگا اور قسم کھالے تو بائع سے بھی قسم لی جائیگی وہ	۷۰۱

شمارہ	مضامین	خلاصہ مضامین / متعلقہ امور صفحہ
		انکار کرے تو فیصلہ بحق مشتری، اور وہ بھی انکار کرے تو بیع کے فسخ کرنے کا حکم دیا جائے گا۔
۷۰۶		فیصلہ میں شہادت مردودہ پر اعتبار کیا۔

Fatawa Razawiyyah Volume 18

Issue of Pre-emption (Shufa)	**711**	**If the seller's heirs produce testimony to the effect that after the sale, both the seller and the buyer admitted to making a sham/fictitious sale, it will be accepted; otherwise, it will not.**	**715**
The claim is complete and general.	712	If the buyer claims a definitive sale and the defendant claims a forced/ sham sale (Bay' al-Talji'ah), the defendant must provide witnesses. The buyer's statement under oath will be reliable.	716
The mistake of considering the narrative of demanding pre-emption as a formal claim.	713	Asking for witnesses from the buyer and arguing with them is against the established procedure.	716
Two types of specification (T'ayyun).	713	Claimants of a sham sale only need to produce testimony that the buyer admitted after the sale that it was fictitious.	716
Specification in joint/undivided items refers to the specification of quantity.	713	The seller stayed in the house until death; this proves the buyer didn't get physical possession, but it doesn't invalidate the sale.	720
Sale of an undivided share (Musha') is valid by consensus.	713	If the seller dies, witnesses saying "the house belongs to the seller" is incorrect, as a deceased person cannot own property. Saying "the house belonged to the seller" does not prove they didn't sell it.	721
Regarding the reconciliation between the written petition and the statements of witnesses.	713	Testimony based on the presumption of continuity (Istishab	721

Issue of Pre-emption (Shufa)	**711**	**If the seller's heirs produce testimony to the effect that after the sale, both the seller and the buyer admitted to making a sham/fictitious sale, it will be accepted; otherwise, it will not.**	**715**
		al-Hal) is not reliable against testimony of a new event.	
It is a meaningless objection that the claimant demanded from the buyer in the written petition and also demanded at the site of the property in the witness statement.	713	Disagreement between the seller and his wife does not prove that a sale was a sham.	721
"One out of ten parts" also means one portion from each of the parts.	714	Even if the seller admits that the sale is sham, it will not be ruled as a sham sale.	722
The meaning of the Quranic verse "bayna ahadin min rusulihi" is "bayna ahadin wahidin min rusulihi".	714	The seller's statement that the sold item was a sham sale is contradictory, and a contradictory claim is rejected.	722
When the claimant's right of pre-emption is only in a part of the sold property, then separation in the pre-emption transaction is permissible.	714	Vague or non-specific testimony is not reliable.	723
The buyer claims the sale is real while the seller's heirs claim it is a sham. Witnesses will be demanded from the heirs. If they fail to provide witnesses, the buyer's statement under oath will be reliable. If he refuses the oath, it will be ruled a sham sale.	715	The testimony of a person who sins openly (Fasiq-e-Mo'lan) is not reliable.	723

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

शुफ़ा का एक मामला	**711**	**विक्रेता के वारिस अगर इस आशय की गवाही पेश करें तो वह स्वीकार्य होगी, अन्यथा नहीं, कि बिक्री के बाद विक्रेता और क्रेता दोनों ने स्वीकार किया था कि हमने बनावटी (फर्जी) बिक्री की थी।**	**715**
दावा पूर्ण और सामान्य है।	712	क्रेता निश्चित बिक्री का दावा करे और प्रतिवादी बनावटी बिक्री (बै अल-तल्जीया) का गवाह पेश करना चाहता हो। क्रेता का कथन शपथ के साथ विश्वसनीय होगा।	716
शुफ़ा की मांग की कहानी को दावा समझने की गलती।	713	क्रेता से गवाह मांगना और उनसे बहस करना नियम के विरुद्ध है।	716
विनिर्देश (तय्युन) के दो प्रकार।	713	बनावटी बिक्री के दावेदारों को केवल यह गवाही देनी होगी कि क्रेता ने बिक्री के बाद इसके बनावटी होने का स्वीकार किया था।	716
अविभाजित वस्तुओं में विनिर्देश से तात्पर्य मात्रा का विनिर्देश है।	713	विक्रेता मरने तक उस घर में रहा, इससे यह सिद्ध होता है कि क्रेता को कब्जा नहीं मिला, लेकिन यह बिक्री की वैधता के विरुद्ध नहीं है।	720
अविभाजित हिस्से (मुशाअ) की बिक्री सर्वसम्मति से वैध है।	713	विक्रेता की मृत्यु होने पर गवाहों का यह कहना कि "मकान विक्रेता का है" गलत है, मृत व्यक्ति किसी चीज़ का मालिक नहीं होता। "मकान विक्रेता का था"	721

शुफ़ा का एक मामला	**711**	**विक्रेता के वारिस अगर इस आशय की गवाही पेश करें तो वह स्वीकार्य होगी, अन्यथा नहीं, कि बिक्री के बाद विक्रेता और क्रेता दोनों ने स्वीकार किया था कि हमने बनावटी (फर्जी) बिक्री की थी।**	**715**
		कहने से यह सिद्ध नहीं होता कि उन्होंने बिक्री नहीं की थी।	
अर्ज़ी दावे और गवाहों के बयान के बीच सामंजस्य का विवरण।	713	पुरानी स्थिति की निरंतरता (इस्तिसहाब-ए-हाल) की गवाही नई घटना की गवाही के विरुद्ध विश्वसनीय नहीं है।	721
यह आपत्ति अर्थहीन है कि वादी ने अर्ज़ी दावे में क्रेता के समक्ष मांग की और गवाह के बयान में संपत्ति के स्थान पर भी मांग की गई।	713	विक्रेता और उसकी पत्नी के बीच विवाद होने से भी बिक्री का बनावटी होना सिद्ध नहीं होता।	721
दस हिस्सों में से एक का अर्थ यह भी है कि प्रत्येक हिस्से में से एक-एक हिस्सा।	714	विक्रेता यदि बिक्री के बनावटी होने का स्वीकार करे, तब भी उसे बनावटी घोषित नहीं किया जाएगा।	722
कुरआन शरीफ की आयत "बैन अहदिन मिन रुसुलिही" का अर्थ "बैन अहदिन वाहिदिन मिन रुसुलिही" है।	714	बेची गई वस्तु के बनावटी होने का विक्रेता का कथन विरोधाभासी है, और विरोधाभासी दावा खारिज कर दिया जाता है।	722
जब वादी का शुफ़ा का अधिकार केवल बेची गई वस्तु के कुछ हिस्से में हो, तो शुफ़ा के सौदे में पृथक्करण वैध है।	714	अस्पष्ट गवाही विश्वसनीय नहीं होती।	723
क्रेता बिक्री की वास्तविकता का दावा करता है और विक्रेता के वारिस उसे बनावटी कहेंगे, वारिसों से गवाह मांगे जाएंगे। यदि वे गवाह पेश नहीं करते, तो शपथ पर क्रेता का कथन	715	खुलेआम पाप करने वाले (फासिक-ए-मुअलन) की गवाही विश्वसनीय नहीं है।	723

शुफ़ा का एक मामला **711**

विश्वसनीय होगा। यदि वह शपथ से मना करता है, तो बनावटी बिक्री का आदेश दिया जाएगा।

पृष्ठ 61/738

विक्रेता के वारिस अगर इस आशय की गवाही पेश करें तो वह स्वीकार्य होगी, अन्यथा नहीं, कि बिक्री के बाद विक्रेता और क्रेता दोनों ने स्वीकार किया था कि हमने बनावटी (फर्जी) बिक्री की थी। **715**

وارثانِ بائع اگر اس مضمون کی

گواہی پیش کریں مقبول ہو گی ورنہ

شفعہ کا ایک معاملہ ۷۱۱ **نہیں کہ بعد بیع بائع اور مشتری** ۷۱۵

دونوں نے اقرار کیا تھا کہ ہم نے بیع

فرضی کیا۔

مشتری بیع قطعی کا مدعی ہو اور

مدعاعلیہ بیع تلجئہ کا گواہ پیش کرنا

دعویٰ تام و عام ہے۔ ۷۱۲ ہوں گے۔ مشتری کا قول قسم کے ساتھ ۷۱۶

معتبر ہو گا۔

طلب شفعہ کی حکایت کو دعویٰ سمجھنے کی مشتری سے گواہ مانگنا اور ان سے

۷۱۳ ۷۱۶

غلطی۔ بحث خلافِ ضابطہ ہے۔

تلجئہ کے مدعیوں کو صرف یہ گواہی

تعین کی دو قسمیں۔ ۷۱۳ پیش کرنا ہو گی کہ مشتری نے بعد ۷۱۶

بیع اس کے فرضی ہونے کا اقرار کیا۔

وارثانِ بائع اگر اس مضمون کی
گواہی پیش کریں مقبول ہو گی ورنہ
شفعہ کا ایک معاملہ ۷۱۱ نہیں کہ بعد بیع بائع اور مشتری ۷۱۵
دونوں نے اقرار کیا تھا کہ ہم نے بیع
فرضی کیا۔
بائع اس مکان میں مرتے دم تک رہا،
اس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ مشتری
مشاع اشیاء میں تعین سے مراد تعینِ مقدار ہے۔ ۷۱۳ ۷۲۰
کا قبضہ نہ ہوا، یہ صحتِ بیع کے
منافی نہیں۔
بائع مر جائے تو گواہوں کا یہ کہنا کہ
مکان بائع کا ہے غلط ہے، مردہ کسی
مشاع کی بیع بالاجماع بیع جائز ہے۔ ۷۱۳ چیز کا مالک نہیں۔ "مکان بائع کا تھا" ۷۲۱
یہ کہنے سے نہیں ثابت ہوتا کہ انہوں
نے بیع نہیں کیا۔
عرضی دعویٰ اور بیانِ شاہدین میں تطبیق کا استصحاب حال کی گواہی حادث
۷۱۳ ۷۲۱
بیان۔ گواہی کے خلاف معتبر نہیں۔
یہ اعتراض بے معنی ہے کہ مدعی نے عرضی بائع اور اس کی بیوی میں اختلاف
دعویٰ میں طلبِ عند المشتری کیا اور گواہ کے ۷۱۳ ہونے سے بھی بیع کا فرضی ہونا ۷۲۱
بیان میں طلب عند المبیع بھی ہے۔ ثابت نہیں ہوتا۔
۷۱۴ ۷۲۲

وارثانِ بائع اگر اس مضمون کی گواہی پیش کریں مقبول ہو گی ورنہ

شفعہ کا ایک معاملہ ۷۱۱ **نہیں کہ بعد بیع بائع اور مشتری** ۷۱۵
دونوں نے اقرار کیا تھا کہ ہم نے بیع فرضی کیا۔

بائع بیع کے فرضی ہونے کا اقرار کرے تو بھی فرضی نہیں قرار پائے گی۔

دس حصوں میں سے ایک کا مطلب یہ بھی ہے کہ ہر حصہ میں سے ایک ایک حصہ۔

بائع کا مبیع کے فرضی ہونے کا قول

قرآن شریف کی آیت بین احد من رسلہ کا مطلب بین احد واحد من رسلہ ہے۔ ۷۱۴ متناقض ہے اور تناقض دعویٰ مردود ہے۔ ۷۲۲

جب مدعی کا حق شفعہ صرف بعض مبیع میں ہو تو شفعہ کے صفقتہ میں تفریق جائز ہے۔ ۷۱۴ مجمل گواہی معتبر نہیں۔ ۷۲۳

مشتری بیع کی واقعیت کا مدعی ہے اور بائع کے وارثان فرضی ہوں گے، وارثوں سے گواہ مانگے جائیں گے، اور وہ گواہ پیش نہ کریں تو قسم سے مشتری کا قول معتبر ہوگا، قسم سے انکار کرے تو بیع فرضی ہونے کا حکم ہوگا۔ ۷۱۵ فاسق معلن کی گواہی معتبر نہیں۔ ۷۲۳

Fatawa Razawiyya Volume 18

Column 1	Column 2	Page
Testimony of a 'Mastur' (one whose character is unknown) is rejected until evidence of truth prevails over doubt.	Mortgage of 'Mushaa' (joint property) is invalid, but the ruling for valid and invalid is the same in mortgage.	728
If the judge has a strong suspicion of the witness's lying, or if the suspicion of lying and truth is equal, the sale is void.	If the mortgagor only claimed mortgage, the claim is not heard, even if the witnesses testified to possession.	729
The defendant does not need witnesses.	If the mortgagor also claimed possession but did not produce witnesses for possession, even the scribe will not prove the mortgage.	730
Answer to the criticisms of the judgment on the defendant's witnesses.	The mortgaged property (Marhun) can be reclaimed by the mortgagor (Rahin) before the mortgagee (Murtahin) takes possession.	730
Being 'Mastur-ul-Haal' (of unknown condition) is not rejected absolutely. In this case, witnesses from both sides are 'Mastur-ul-Haal'.	If only the document mentions possession and it could not be verified by witnesses, then the mortgage is not proven either.	730
Writing a higher price is not evidence of a fictitious sale, nor is non-payment of the sale price before the registrar evidence of a fictitious sale.	Dower (Mahr) is like ordinary debts.	731
Advance payment of the price before the registrar is also not proof of a fictitious sale.	The wall/buttress of a house is possession, and possession is proof of ownership.	733
The seller retrieving the document from the registration office is also not evidence of the obligatoriness of sale.	Water drainage rights belong to the direction of ancient outlets.	733

Column 1	Column 2	Page
	Disposal contrary to this is improper.	
The judgment only mentioned two out of ten witnesses because the rest were not worth mentioning; this does not affect the judgment.	If the bad faith of a waqf's tenant is revealed, the judge should take the property out of their hands.	735
A Sharia judgment is liable to be revoked.	If the rent has increased and the tenant of the waqf property does not want to pay the rent, the lease should be cancelled.	735
Payment of which debt from the deceased's estate takes precedence.	A mere oral statement of the defendant is not admissible, nor can litigation be transferred to another person because of it.	735
If the mortgagor proved the claim of possession on the mortgaged house with witnesses, then the mortgage will be established. If the mortgagor has possession of this house, it will be considered as a loan (Aariyah) from the mortgagee.	It is obligatory upon the judge that when the claimant proves the claim, he should give a verdict in their favor; it is not permissible to forward the case for further proceedings.	735-736
In such a case, the mortgagor's possession will take precedence over all creditors.		728

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

कॉलम 1	कॉलम 2	पृष्ठ
जब तक सच्ची दलीलों से प्रबल संभावना (ग़लबा-ए-ज़न्न) न हो जाए, मस्तूर (जिसकी स्थिति अज्ञात हो) की गवाही अस्वीकार्य है।	मुशाअ (साझा संपत्ति) का रहन (बंधक) फ़ासिद (अमान्य) है, लेकिन रहन में सही और फ़ासिद दोनों का हुक्म एक ही है।	728
यदि काज़ी को गवाह के झूठ बोलने का प्रबल संदेह हो या झूठ और सच दोनों का संदेह समान हो, तो बिक्री अमान्य (बातिल) है।	यदि रहन देने वाले (राहिन) ने केवल रहन का दावा किया, तो दावा सुना नहीं जाएगा, भले ही गवाहों ने कब्जे की भी गवाही दी हो।	729
प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) को गवाहों की आवश्यकता नहीं है।	राहिन ने कब्जे का भी दावा किया लेकिन कब्जे के गवाह पेश नहीं किए, तो लेखक (कातिब) के होने से भी रहन सिद्ध नहीं होगा।	730
प्रतिवादी के गवाहों पर फैसले की आलोचनाओं का उत्तर।	गिरवी रखी गई वस्तु (मरहून) पर गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) के कब्जे से पहले राहिन को वापस लेने का अधिकार है।	730
'मस्तूर-उल-हाल' (हालत का अज्ञात होना) पूर्ण रूप से अस्वीकार्य नहीं है। और इस मामले में दोनों पक्षों के गवाह मस्तूर-उल-हाल हैं।	यदि दस्तावेज़ में केवल कब्जे का उल्लेख हो और गवाहों द्वारा इसकी पुष्टि न हो सके तो भी रहन सिद्ध नहीं होता।	730
अधिक कीमत लिखवाना बिक्री के फर्जी होने का प्रमाण नहीं है, रजिस्ट्रार के सामने बिक्री मूल्य का भुगतान न करना भी बिक्री के फर्जी होने का प्रमाण नहीं है।	मेहर (स्त्रीधन) सामान्य ऋणों की तरह है।	731

कॉलम 1	कॉलम 2	पृष्ठ
रजिस्ट्रार के सामने मूल्य का अग्रिम भुगतान भी बिक्री के फर्जी होने का प्रमाण नहीं है।	घर की पुश्ता (दीवार) कब्जा है और कब्जा स्वामित्व का प्रमाण है।	733
विक्रेता द्वारा रजिस्ट्री कार्यालय से दस्तावेज़ छुड़ाना भी बिक्री की अनिवार्यता का प्रमाण नहीं है।	पानी बहाने का अधिकार वहीं है जहाँ पुराने नाले हैं। इसके विपरीत उपयोग अनुचित है।	733
फैसले में दस गवाहों में से केवल दो का उल्लेख किया गया क्योंकि बाकी सब उल्लेखनीय नहीं थे, इससे फैसले पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता।	यदि वक्फ के किरायेदार की बदनियती जाहिर हो जाए, तो काज़ी को संपत्ति उसके हाथ से निकाल लेनी चाहिए।	735
शरिया का फैसला निरस्त (मन्सूख) किए जाने योग्य है।	यदि किराया बढ़ गया है और वक्फ संपत्ति का किरायेदार बढ़ा हुआ किराया नहीं देना चाहता, तो लीज रद्द कर दी जानी चाहिए।	735
मृतक की विरासत से किस कर्ज की अदायगी पहले की जाएगी।	प्रतिवादी का केवल मौखिक बयान सुनवाई योग्य नहीं है, और न ही इसके कारण मुकदमा किसी दूसरे की ओर हस्तांतरित किया जा सकता है।	735
यदि राहिन ने गवाहों से गिरवी मकान पर कब्जे का दावा सिद्ध कर दिया, तो रहन सिद्ध हो जाएगी। यदि राहिन का उस मकान पर कब्जा है, तो उसे मुर्तहिन की ओर से 'आरियत' (उधार) माना जाएगा।	काज़ी पर अनिवार्य है कि जब वादी (मुद्दई) दावा सिद्ध कर दे, तो उसके पक्ष में फैसला कर दे; मामले को आगे की कार्रवाई के लिए टालना जायज नहीं है।	735-736
ऐसी स्थिति में राहिन का कब्जा सभी लेनदारों पर प्रधान होगा।		728

کالم ۱	کالم ۲	صفحہ
مستور کی گواہی جب تک دلائلِ صادقہ سے غلبہ ظن نہ ہو جائے مردود ہے۔	مشاع کا رہن فاسد ہے مگر رہن میں صحیح وفاسد سب کا حکم ایک ہے۔	۷۲۸
قاضی کو گواہ کے کذب کا گمانِ غالب ہو یا کذب و صدق دونوں کا مساوی گمان ہو بیع باطل ہے۔	راہن نے صرف رہن کا دعویٰ کیا تو دعویٰ مسموع نہیں اگرچہ گواہوں نے قبضہ کی بھی گواہی دی۔	۷۲۹
مدعاعلیہ کو گواہوں کی ضرورت نہیں۔	راہن نے قبضہ کا بھی دعویٰ کیا لیکن قبضہ کے گواہ نہ پیش کرے کاتب بھی رہن ثابت نہ ہوگا۔	۷۳۰
مدعاعلیہ کے گواہوں پر فیصلہ کی تنقیدوں کا جواب۔	مرہون پر مرتہن کے قبضہ سے پہلے راہن کو رجوع کرنے کا حق حاصل ہے۔	۷۳۰
مستورالحال ہونا مطلقاً مردود نہیں۔ اور فی مانحن فیہ میں طرفین کے گواہ مستورالحال ہیں۔	صرف دستاویز میں قبضہ کا ذکر ہو اور گواہوں سے اس کی تصدیق نہ ہو سکی تو بھی رہن ثابت نہیں۔	۷۳۰
	مہر عام قرضوں کی طرح ہے۔	۷۳۱

کالم ۱	کالم ۲	صفحہ
قیمت زائد لکھوانا بیع کے فرضی ہونے کی دلیل نہیں رجسٹرار کے سامنے بیع ثمن ادانہ کرنا بھی بیع کے فرضی ہونے کی دلیل نہیں۔		
رجسٹرار کے سامنے زرِ ثمن کی پیشگی ادائیگی بھی بیع کے فرضی ہونے کا ثبوت نہیں۔	مکان کا پشتہ قبضہ ہے اور قبضہ دلیلِ ملک	۷۳۳
بائع کا رجسٹری آفس سے دستاویز چھڑانا بھی فرضیت بیع کی دلیل نہیں۔	ناہدانِ قدیم سے جدھر ہے اسی طرف بہانے کا حق حاصل ہے۔ اس کے خلاف تصرف بیجا ہے۔	۷۳۳
فیصلہ نے دس گواہوں میں سے صرف دو کا ذکر کیا اس لئے کہ وہ سب نا قابلِ ذکر تھے اس سے فیصلہ پر اثر نہیں پڑتا۔	وقف کے کرایہ دار کی بد نیتی ظاہر ہو تو قاضی جائیداد اس کے ہاتھ سے نکال لے۔	۷۳۵
حکمِ شرعی فیصلہ قابلِ منسوخی ہے۔	کرایہ بڑھ گیا اور وقف کی جائیداد کا مستاجر کرایہ دینا نہ چاہے تو اجارہ فسخ کر دیا جائے۔	۷۳۵
مورث کے ترکہ سے کس دین کی ادا مقدم ہے۔	مدعا علیہ کا صرف زبانی بیان قابلِ سماعت نہیں، نہ اس کے سبب خصومت کسی دوسرے کی طرف منتقل ہو سکتی ہے۔	۷۳۵

کالم ۱	کالم ۲	صفحہ
راہن نے مکان مرہونہ پر قبضہ کا دعویٰ گواہوں سے ثابت کردیا تو رہن ثابت ہوگی۔ اگر راہن کا اس مکان پر قبضہ ہو تو مرتہن کی طرف سے عاریۃً مانی جائے گی۔ ایسی صورت میں راہن کا قبضہ سب قرضخواہوں پر مقدم ہوگا۔	قاضی پر واجب ہے کہ مدعی جب دعویٰ ثابت کردے فیصلہ اس کے حق میں کردے مقدمہ مزید کارروائی کے لئے آگے بڑھانا جائز نہیں۔	۷۳۵-۷۳۶ ۷۲۸

صفحہ 738 میں سے 62

Fatawa Razawiya Volume Eighteen (18)

The claim will be against the person who is in possession. | 736 A document is not an authoritative proof. | 737

दावा उसके विरुद्ध होगा जिसके पास कब्ज़ा हो। | ७३६ दस्तावेज़ प्रमाण नहीं है। | ७३७

دَعوٰی اس کے خلاف ہو گا جس کا قبضہ ہو۔ | ۷۳۶ دستاویز حجت نہیں۔ | ۷۳۷

Fatawa Rizvia Volume 18 (18)

List of Incidental Issues

Interpretational Benefits A heart-wrenching noble Hadith. Page: 310 The wisdom behind the repetition of "Ati'u" (Obey) in the noble verse "Obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you." Page: 520

Beliefs and Theology Interpretation of two verses. Page: 524 The command belongs to Allah and His Messenger; no one in the world has the audacity to breathe a word against it. Page: 131 In "And Allah will never provide for the disbelievers a way (sabeel) over the believers," "sabeel" refers to a religious way. Page: 527 Every bestowed perfection is specific to the Presence of the Messenger (peace and blessings of Allah be upon him), and others attain them through his mediation. Page: 489 The meaning of the Quranic verse "between any of His messengers" is "between any single one of His messengers." Page: 717 The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was not in need of consultation; his consulting was for the purpose of teaching the Ummah and other benefits. Page: 490

Hadith-related Benefits The command to "Follow the Great Majority (Al-Sawad al-A'zam)" pertains to matters of belief; secondary jurisprudential issues are not related to it. Page: 492 The meaning of the Hadith "You and your wealth belong to your father." Page: 284 The community of tailors has no [specific] religion; they themselves call themselves Muslims. Page: 552

फ़तावा रज़विया जिल्द 18 (18)

प्रासंगिक मुद्दों की सूची

व्याख्यात्मक लाभ एक दिल दहला देने वाली हदीस शरीफ। पृष्ठ: 310 आयत-ए-करीमा "अतिउल्लाह व अतिउर्रसूल व उली अल-अम्र मिंकुम" में "अतिउ" (आज्ञा पालन करो) की पुनरावृत्ति के पीछे की हिकमत। पृष्ठ: 520

विश्वास और धर्मशास्त्र (अक़ायद ओ कलाम) दो आयतों की व्याख्या। पृष्ठ: 524 हुक्म अल्लाह और उसके रसूल का है, दुनिया में किसी को भी इसके खिलाफ बोलने की हिम्मत नहीं है। पृष्ठ: 131 "वलन यजअलल्लाह लिल काफ़िरीना अलल मुमिनीना सबीला" में 'सबील' से तात्पर्य धार्मिक मार्ग है। पृष्ठ: 527 हर प्रदान की गई पूर्णता हुज़ूर सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम के लिए विशेष है, और दूसरों को उनके माध्यम से प्राप्त होती है। पृष्ठ: 489 कुरान शरीफ की आयत "बैन अहदिम मिर्रसुलिह" का मतलब "बैन अहदिवाहिदिम मिर्रसुलिह" है। पृष्ठ: 717 रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम मशवरे (परामर्श) के मोहताज नहीं थे, उनका मशवरा उम्मत की तालीम (शिक्षा) और अन्य लाभों के लिए था। पृष्ठ: 490

हदीस से संबंधित लाभ "इत्तिबेउल सवादुल आज़म" का हुक्म अक़ीदे (विश्वास) के बारे में है, उप-न्यायिक (फ़रई फ़िक़्ही) मुद्दों का इससे कोई संबंध नहीं है। पृष्ठ: 492 हदीस "अंता व मालुका लि-अबिका" का अर्थ। पृष्ठ: 284 दर्जी जाति का कोई धर्म नहीं है, वे स्वयं को मुसलमान कहते हैं। पृष्ठ: 552

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

فہرست ضمنی مسائل

فوائد تفسیریہ ایک دلگداز حدیث شریف۔ ۳۱۰ آیہ کریمہ "اطیعواللہ واطیعوالرسول و اولی الامر منکم" میں تکرار "اطیعوا" کی حکمت۔ ۵۲۰

عقائد و کلام دو آیتوں کی تفسیر۔ ۵۲۴ حکم اللہ و رسول کا ہے اس کے خلاف دنیا میں کسی کو مجالِ دم زدن نہیں۔ ۱۳۱ ولن یجعل اللہ للکفرین علی المومنین سبیلا میں سبیل سے مراد سبیل دینی ہے۔ ۵۲۷ ہر عطائی کمال حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے خاص ہے اور دوسروں کو انہیں کے واسطہ سے حاصل ہے۔ ۴۸۹ قرآن شریف کی آیت بین احد من رسلہ کا مطلب بین احد واحد من رسلہ ہے۔ ۷۱۷ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مشورہ کے محتاج نہ تھے ان کا مشورہ تعلیم امت وغیرہ فوائد کے لیے تھا۔ ۴۹۰

فوائد حدیثیہ اتبعوا السواد الاعظم کا حکم اعتقاد کے بارے میں ہے مسائل فرعیہ فقہیہ کو اس سے علاقہ نہیں۔ ۴۹۲ حدیث انت و مالک لابیك کا مطلب۔ ۲۸۴ قوم درزی کا کوئی دین نہیں وہ خود اپنے کو مسلمان کہتے ہیں۔ ۵۵۲

Fatawa Razawiyya Volume 18

Purity (Tahara)	Page	Marriage (Nikah)	Page
A conflict/case where someone finds neither water nor soil for ablution, what should they do?	556	Witness of marriage can also be given on the basis of hearsay.	109
Prayer		A man and woman living like husband and wife for a long period is an ambiguous sign of marriage.	109
The issue of the Imam accidentally standing up in the first sitting (Qa'da-e-Ula).	332	The husband's confession is also evidence of marriage.	110
If prayer is performed with the intention of earning wages, the obligation is fulfilled.	557	If the Qazi who performed the marriage gives testimony, it is unacceptable.	126
Rules of Mosque		If there are witnesses to the husband's confession of marriage, the marriage is proven.	136
If someone has built a house even on a part of the mosque wall, it will be demolished to clear the wall.	600	Representation (Wakalat) in marriage does not necessitate the occurrence of marriage.	139
Leadership (Imamat)		The testimony of women alone cannot prove a marriage.	140
Following a transgressor (Fasiq) in Friday prayer is permissible when it's held in one place.	555	It is not permissible for Muslims to marry according to the ways of disbelievers.	179
The leadership of an open transgressor is disliked (Makruh).	624	By confessing once to adultery with a mother-in-law, the prohibition of affinity (Hurmat-e-Musaharat) is established; repeated confession by the husband is not necessary.	190
	624		286

Purity (Tahara)	Page	Marriage (Nikah)	Page
If their condition changes through sincere repentance, praying behind them becomes permissible.		Proof of marriage will not be established through documents alone.	
Zakat		Confession of marriage is an admission that they are currently married.	286
For artificial jewelry, if Zakat is paid in a different material, the craftsmanship value is considered, not the weight.	370	The form of marriage does not depend on the validity of representation (Tawkeel).	320
Such is the bond between husband and wife that they cannot give Zakat to each other.	687	Marriage by an unauthorized person (Nikah-e-Fuzuli) is also valid. Its execution, however, depends on the consent of both parties.	320

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

तहारत (पवित्रता)	पृष्ठ
एक समस्या जिसमें वज़ू के लिए पानी और मिट्टी दोनों न मिलें तो वह क्या करे?	556
नमाज़	
पहले कायदे (बैठक) में इमाम के भूलकर खड़े हो जाने का मसला।	332
मज़दूरी की नियत से पढ़ी गई नमाज़ से फर्ज़ साक़ित (पूरा) हो जाएगा।	557
अहकाम-ए-मस्जिद	
यदि किसी ने मस्जिद की दीवार के किसी हिस्से पर मकान बना लिया है, तो दीवार खाली करने के लिए उसे ढहा दिया जाएगा।	600
इमामत (नेतृत्व)	
जुमे में फ़ासिक़ (पापी) की पैरवी जायज़ है जबकि जुमा एक ही जगह होता हो।	555
खुले तौर पर पाप करने वाले (फ़ासिक़-ए-मुअ़लिन) की इमामत मकरूह (नापसंद) है।	624

निकाह (विवाह)	पृष्ठ
निकाह की गवाही सुनने के आधार पर भी दी जा सकती है।	109
पुरुष और महिला का लंबे समय तक पति-पत्नी की तरह रहना निकाह का एक संदिग्ध संकेत है।	109
पति का इकरार (स्वीकारोक्ति) भी निकाह का प्रमाण है।	110
निकाह पढ़ाने वाले काज़ी की गवाही अस्वीकार्य है।	126
यदि पति के निकाह के इकरार के गवाह हों, तो निकाह साबित हो जाता है।	136
निकाह की वकालत से निकाह का होना अनिवार्य नहीं है।	139
केवल महिलाओं की गवाही से निकाह साबित नहीं हो सकता।	140
मुसलमानों के लिए काफ़िरों के तरीके पर निकाह करना जायज़ नहीं है।	179
सास के साथ व्यभिचार (ज़िना) का एक बार इकरार कर लेने से हुर्मत-ए-मुसाहरत (रिश्ते की पवित्रता का उल्लंघन) साबित हो जाती है; पति का बार-बार इकरार करना ज़रूरी नहीं।	190

तहारत (पवित्रता)	पृष्ठ
यदि सच्ची तौबा (पश्चाताप) से उनकी स्थिति बदल जाए, तो उनके पीछे नमाज़ जायज़ होगी।	624
ज़कात	
कृत्रिम आभूषणों की ज़कात यदि अलग धातु में दी जाए, तो कारीगरी के मूल्य पर विचार किया जाएगा, वज़न पर नहीं।	370
पति-पत्नी के बीच ऐसा जुड़ाव है कि वे एक-दूसरे को अपनी ज़कात नहीं दे सकते।	687

निकाह (विवाह)	पृष्ठ
केवल दस्तावेज़ों से वैवाहिक संबंध का प्रमाण नहीं होगा।	286
निकाह का इकरार इस बात की स्वीकारोक्ति है कि वह इस समय निकाह में है।	286
निकाह का स्वरूप वकील नियुक्त करने की वैधता (तौकील) पर निर्भर नहीं है।	320
निकाह-ए-फ़ुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति द्वारा कराया गया निकाह) भी जायज़ है। हालाँकि, इसका लागू होना दोनों पक्षों की अनुमति पर निर्भर करेगा।	320

طہارت صفحہ

ایک معارضہ جس کو وضو کے لئے پانی اور مٹی دونوں نہ ملے وہ کیا کرے۔ ۵۵۶

نماز

قعدہ اولیٰ میں امام کے بھول کر کھڑے ہو جانے کا مسئلہ۔ ۳۳۲

مزدوری کی نیت سے نماز پڑھی فرض ساقط ہو جائے گا۔ ۵۵۷

احکام مسجد

مسجد کی دیوار کے جز حصہ پر بھی کسی نے مکان بنایا ڈھا کر دیوار خالی کی جائے گی۔ ۶۰۰

امامت

نکاح صفحہ

نکاح کی گواہی سماع کی بنیاد پر بھی دی جاسکتی ہے۔ ۱۰۹

مرد وزن کا عرصہ دراز تک میاں بیوی کی طرح رہنا نکاح کی علامت مشتبہ سے ہے۔ ۱۰۹

شوہر کا اقرار بھی مثبت نکاح ہے۔ ۱۱۰

قاضی نکاح پڑھانے کی گواہی دے تو نا مقبول ہے۔ ۱۲۶

شوہر کے اقرار نکاح کے گواہ ہوں تو نکاح ثابت ہے۔ ۱۳۶

وکالت نکاح مستلزم وقوع تزویج نہیں۔ ۱۳۹

تنہا عورتوں کی گواہی مثبت نکاح نہیں ہو سکتی۔ ۱۴۰

طہارت صفحہ

جمعہ میں فاسق کی اقتداء جائز ہے جبکہ جمعہ ایک جگہ ہوتا ہو۔ ۵۵۵

فاسق معلن کی امامت مکروہ ہے۔ ۶۲۴

توبہ صادقہ سے ان کا حال بدل جائے تو ان کے پیچھے نماز جائز ہو گی۔ ۶۲۴

زکوۃ

مصنوعی زیور کی زکوۃ خلاف جنس دی جائے تو قیمت صناعی کا اعتبار ہوگا وزن کا نہیں۔ ۳۷۰

میاں بیوی میں یہ انبساط ہی ہے کہ ایک دوسرے کو اپنی زکوۃ نہیں دے سکتا۔ ۶۸۷

نکاح صفحہ

مسلمانوں کافروں کے طریقے پر نکاح کرنا جائز نہیں۔ ۱۷۹

مادر زن کے ساتھ زنا کا ایک بار اقرار کر لینے سے حرمت مصاہرت ثابت ہو جاتی ہے، شوہر کا بار بار اقرار کرنا ضروری نہیں۔ ۱۹۰

صرف دستاویزوں سے زوجیت کا ثبوت نہ ہوگا۔ ۲۸۶

نکاح کا اقرار اس بات کا اقرار ہے کہ اس وقت نکاح میں ہے۔ ۲۸۶

صورت نکاح صحت توکیل پر موقوف نہیں۔ ۳۲۰

نکاح فضولی بھی جائز ہے۔ نفاذ البتہ طرفین کی اجازت پر موقوف ہوگا۔ ۳۲۰

Fatawa Rizwia Volume 18

Page	Subject	Page	Subject
183	If a woman claims an amount equal to or less than Mahr al-Mithl (customary dower), then Mahr al-Mithl should be given.	334	Dower is not the primary purpose in marriage; it is subordinate and extra.
183	A claim for more than Mahr al-Mithl will not be established without the husband's consent or Shar'i witnesses.	338	Ruling on the marriage certificate (Nikah Nama).
194	If a whole property is sold to one wife in exchange for dower, the other wife will have no right in it; however, if this was done with the intent to deprive the other, it is a crime.	457	Marriage under duress is valid.
194	If there is no specification for immediate or delayed payment for dower, it will depend on the local custom.	458	Marriage is not proven by the statement and confession of only one witness.
232	A woman has the right at all times to claim Mahr Mu'ajjal (prompt dower).	522	If the Prophet (PBUH) performs a marriage against the will of the couple or their parents, the marriage is effective.
233	When the entire property is gifted in lieu of the total dower, the entire dower is considered settled, regardless of its amount.	605	Marriage can also be performed through an unauthorized agent (Fuzuli).
278	The property given in exchange for the dower debt becomes the sold object; the woman has the authority to make all kinds of	609	Marriage by an unauthorized agent is not completely void, rather it is suspended.

Page	Subject
	disposals of it during her lifetime.
282	If a husband sold one of his houses in exchange for a wife's dower, children of another wife do not have the right to auction it for their mother's dower.
337	If a condition was made at the time of marriage that there would be no dower, the marriage is valid and Mahr al-Mithl will be established.
344	If there is a disagreement between the witness and the claimant regarding the amount of dower, the marriage will be based on the lesser of the two amounts.
381	Since dower follows the marriage, it is necessary that testimony for it can be given upon hearing it, but forgiveness of dower is not among those matters.

Page	Subject
622	When a father marries off his daughter to a second person without a divorce [from the first], he is a cuckold (dayyuth); the girl remains the wife of her original husband.
	Dower (Mahr)
107	If a husband gave property in lieu of dower and the woman took possession, and this is proven by witnesses, then it is not necessary to know the amount of dower after that.
144	Zaid's sister is in the marriage of Amr. Amr's sister is in the marriage of Zaid, after the death of both women there will be a set-off (muqasa) in their dowers.
164	The husband only made the wife the owner of jewelry. He did not specify the reason. The woman says it's separate from dower. Other heirs claim it was given as dower. Then the statement of the heirs along with an oath will be considered reliable.

फतावा रज़विया जिल्द 18

पृष्ठ	विषय
१८३	यदि कोई महिला महरे-मिस्ल (प्रचलित मेहर) के बराबर या उससे कम का दावा करती है, तो उसे महरे-मिस्ल दिया जाना चाहिए।
१८३	महरे-मिस्ल से अधिक का दावा पति की सहमति या शरीअत के गवाहों के बिना साबित नहीं होगा।
१९४	यदि मेहर के बदले एक पत्नी को पूरी संपत्ति बेच दी गई, तो दूसरी को उसमें कोई अधिकार नहीं होगा। हाँ, यदि ऐसा दूसरी को वंचित करने की नियत से किया गया है, तो वह अपराधी है।
१९४	मेहर के तत्काल या विलंबित भुगतान के लिए कोई स्पष्टीकरण न हो, तो वह वहां के रीति-रिवाजों (उर्फ़) पर निर्भर करेगा।
२३२	महिला को हर समय महरे-मुअज्जल (तत्काल मेहर) का दावा करने का अधिकार प्राप्त है।
२३३	जब कुल मेहर के बदले संपत्ति उपहार में दी जाए, तो कुल मेहर समाप्त हो गया चाहे वह कितना भी क्यों न हो।
२७८	मेहर के ऋण के बदले जो संपत्ति दी गई है, वह बेची गई वस्तु (मबीअ) हो गई;
३३४	निकाह में मेहर मुख्य उद्देश्य नहीं है, वह गौण और अतिरिक्त है।
३३८	निकाह नामे का हुक्म।
४५७	दबाव के साथ किया गया निकाह सही है।
४५८	केवल एक गवाह के बयान और इकरार से निकाह साबित नहीं होता।
५२२	यदि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) दंपत्ति या उनके माता-पिता की इच्छा के विरुद्ध निकाह कर दें, तो निकाह लागू हो जाता है।
६०५	निकाह फुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति) के माध्यम से भी हो सकता है।
६०९	निकाह फुज़ूली पूरी तरह से बातिल (अमान्य) नहीं होता बल्कि मौकूफ (निलंबित) होता है।

पृष्ठ	विषय
	महिला अपने जीवनकाल में उसमें हर तरह के अधिकार रखने के लिए स्वतंत्र है।
२८२	पति ने अपना कोई घर पत्नी के मेहर के बदले बेच दिया, तो दूसरी पत्नी की संतान को यह अधिकार नहीं है कि वे अपनी माँ के मेहर के बदले उसकी नीलामी करा सकें।
३३७	निकाह के समय मेहर न होने की शर्त लगाई गई, तो निकाह सही है और महरे-मिस्ल अनिवार्य होगा।
३४४	यदि गवाह और दावेदार के बीच मेहर की मात्रा में मतभेद हो, तो निकाह दोनों में से जो कम राशि हो उस पर होगा।
३८१	मेहर निकाह के अधीन होने के कारण उन मामलों में से है जिसकी गवाही सुनकर दी जा सकती है, लेकिन मेहर की माफ़ी उनमें से नहीं है।

पृष्ठ	विषय
६२२	जब पिता ने तलाक के बिना लड़की का दूसरा निकाह कराया, तो वह दय्यूथ है; लड़की अभी भी अपने पहले पति की पत्नी है।
	मेहर
१०७	पति ने मेहर के बदले संपत्ति दी, महिला ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, गवाहों के बयान से यह साबित हो गया, इसके बाद मेहर की मात्रा जानना आवश्यक नहीं।
१४४	ज़ैद की बहन अम्र के निकाह में है। अम्र की बहन ज़ैद के निकाह में, दोनों महिलाओं की मृत्यु के बाद उनके मेहरों में मुकासा (हिसाब का मिलान) होगा।
१६४	पति ने केवल आभूषणों का मालिक बनाया। कारण स्पष्ट नहीं किया। महिला कहती है कि यह मेहर से अलग है। अन्य वारिस दावा करते हैं कि यह मेहर में दिया गया है। तो वारिसों का कथन शपथ के साथ विश्वसनीय माना जाएगा।

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

صفحہ	مضمون
۱۸۳	عورت مہر مثل کے برابر یا کم کا دعوی کرے تو مہر مثل دیا جائے۔
۱۸۳	مہر مثل سے زائد کا دعوی شوہر کی رضا یا گواہان شرعی کے بغیر ثابت نہ ہوگا۔
۱۹۴	ایک عورت کو پوری جائداد مہر کے عوض بیع کر دی دوسری کو اس میں کوئی حق نہ پہنچے گا ہاں دوسری کو محروم کرنے کی نیت سے ایسا کیا تو مجرم ہوا۔
۱۹۴	مہر کے لئے فوراً یا تاخیر سے ادائیگی کی کوئی تصریح نہ ہو تو مدار وہاں کے عرف پر ہوگا۔
۲۳۲	مہر معجل کے دعوی کو عورت کو ہر دم حق حاصل ہے۔

صفحہ	مضمون
۳۳۴	مہر نکاح میں مقصود نہیں وہ تابع اور زائد ہے۔
۳۳۸	نکاح نامہ کا حکم۔
۴۵۷	اکراہ کے ساتھ نکاح صحیح ہے۔
۴۵۸	صرف ایک شاہد کے بیان واقرار سے نکاح ثابت نہیں ہوتا۔
۵۲۲	حضور صلی اللہ تعالی علیہ وسلم زوجین یا ان کے والدین کی مرضی کے خلاف نکاح کر دیں نکاح نافذ ہے۔

صفحہ	مضمون
۲۳۳	جب کل مہر کے عوض جائداد ہبہ ہو کل مہر ساقط ہو گیا چاہے کتنا بھی ہو۔
۲۷۸	دین مہر کے عوض جو جائداد دی گئی وہ مبیع ہوئی عورت اپنی زندگی میں اس میں ہر قسم کے تصرفات کی مختار ہے۔
۲۸۲	شوہر نے اپنا کوئی مکان بیوی کے مہر کے عوض بیع کر دیا، دوسری بیوی کی اولاد کو یہ حق نہیں کہ اپنی ماں کے مہر کے عوض اس کو نیلام کراسکیں۔
۳۳۷	نکاح کے وقت مہر نہ ہونے کی شرط لگائی نکاح صحیح اور مہر مثل ثابت ہوگا۔
۳۴۴	گواہ اور مدعی میں مہر کی مقدار میں اختلاف ہو تو نکاح دونوں میں سے جو کم ہو اس پر ہوگا۔
۳۸۱	

صفحہ	مضمون
۶۰۵	نکاح فضولی کے ذریعہ بھی ہو سکتا ہے۔
۶۰۹	نکاح فضولی بالکل باطل نہیں ہوتا بلکہ موقوف ہوتا ہے۔
۶۲۲	جب باپ نے طلاق کے بغیر لڑکی کا دوسرا نکاح پڑھایا وہ دیوث ہے لڑکی بدستور اپنے شوہر کی بیوی ہے۔
	مہر
۱۰۷	شوہر نے مہر کے عوض جائداد دی، عورت نے قبضہ کیا، گواہوں کے بیان سے یہ ثابت ہوا اس کے بعد مہر کے مقدار کا جاننا ضروری نہیں۔
۱۴۴	

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
	مہر نکاح کے تابع ہو کر ان امور سے ضرور ہے کہ اس کی گواہی سن کر دی جاسکتی ہے مگر مہر کی معافی ان میں سے نہیں۔		زید کی بہن عمرو کے نکاح میں ہے۔ عمرو کی بہن زید کے نکاح میں، دونوں عورتوں کے مرنے کے بعد ان کے مہروں میں مقاصہ ہوگا۔
		۱۶۴	شوہر نے زیور کا صرف مالک بنایا۔ جہت کی تصریح نہ کی، عورت مہر سے الگ کہتی ہے۔ اور دیگر ورثہ مہر میں دینے کا دعویٰ کرتے ہیں۔ تو ورثہ کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا۔

Fatawa Razawiya | Volume 18 (18)

129 | If a woman claims less than the 'Mahr Mithl' (standard dower), witnesses are not required. However, if the husband claims acquittal of dower, then instead of his evidence, the woman's witnesses are accepted. | 748 | Divorce is not proven by a single witness. 188 | Dower (Mahr) is like general debts. | 741 | 'Mutarakah' (abandonment/separation) happens only through verbal pronouncement; therefore, no act of the husband can be termed as 'Mutarakah'. 234 | **Divorce** | | Divorce is not proven by the testimony of women alone. 235 | Statement regarding multiple witnesses for divorce. | 111 | The required quorum of witnesses for divorce. 245 | Hearsay evidence in divorce is not acceptable. | 114 | Disagreement among witnesses regarding the time of divorce is not detrimental to the testimony. 446 | If testimony for divorce is given based only on hearsay, it is not acceptable. | 115 | Admitting to divorce based on a Mufti's fatwa, later finding out the fatwa was wrong, does not invalidate the divorce if it wasn't communicated. 533 | Divorce is not proven even by the testimony of one man and one woman. | 115 | A female minor who, upon reaching puberty, exercised her choice of self, will not be separated from her marriage without a judge's decree of separation. 534 | The ruling for a woman who could not prove divorce by testimony but the husband actually gave a divorce. | 115 | Difference between the rulings of Hanafi and Shafi'i judges regarding someone who suspends an unrelated woman's divorce on marriage. 673 | Where delay in testifying for divorce is permissible and where it is not. | 125 | Divorce will not occur by swearing, "You are not my woman." | Different forms of delay in delivering testimony for divorce. | 125 | **Lineage (Nasab)** 435 | What is the ruling if a divorce occurred but the woman could not prove it with witnesses? | 127 | Al-Waladu lil-firashi wa lil-'ahiri al-hajar (The child belongs to the bed and for the fornicator is the stone). 439 | Divorce will not be proven solely by a woman's statement. | 128 | Lineage is not proven by common customary writings. 450 | The order for husband and wife to stay together during the 'Raj'i' (revocable) divorce period. | 128 | When there are multiple heirs, lineage to the deceased will not be proven by the admission of only one. 451 | Disagreement among witnesses regarding the time of divorce is not a cause for rejection. | 129 | Admission of a relationship that imposes lineage on another person is legally extremely weak.

Page 68 of 738

फ़तावा रज़विया | जिल्द अठारह (18)

129 | यदि कोई महिला 'महर मिस्ल' (मानक मेहर) से कम का दावा करती है, तो गवाहों की आवश्यकता नहीं होती। हाँ, यदि पति मेहर से बरी होने का दावा करता है, तो उसके साक्ष्य के बजाय महिला के गवाह स्वीकार्य हैं। | 748 | एक गवाह से तलाक साबित नहीं होता है। 188 | महर सामान्य ऋणों की तरह है। | 741 | 'मुतारका' (परित्याग) केवल मौखिक कथन से होता है; इसलिए, पति के किसी भी कार्य को 'मुतारका' नहीं कहा जा सकता। 234 | **तलाक** | | केवल महिलाओं की गवाही से तलाक साबित नहीं होता है। 235 | तलाक के लिए कई गवाहों का विवरण। | 111 | तलाक के लिए गवाही का आवश्यक कोरम (निसब)। 245 | तलाक में सुनी-सुनाई गवाही स्वीकार्य नहीं है। | 114 | तलाक के समय के बारे में गवाहों के बीच असहमति गवाही के लिए हानिकारक नहीं है। 446 | यदि तलाक की गवाही केवल सुनकर दी गई हो, तो वह स्वीकार्य नहीं है। | 115 | मुफ्ती के फतवे के अनुसार तलाक स्वीकार करना, बाद में पता चलना कि फतवा गलत था, तलाक को अमान्य नहीं करता यदि उसे सूचित नहीं किया गया था। 533 | एक पुरुष और एक महिला की गवाही से भी तलाक साबित नहीं होता है। | 115 | एक नाबालिग लड़की जिसने वयस्क होने पर स्वयं के अधिकार का प्रयोग किया, न्यायाधीश के अलगाव के आदेश के बिना अपने विवाह से अलग नहीं होगी। 534 | उस महिला के लिए निर्णय जो गवाही से तलाक साबित नहीं कर सकी लेकिन पति ने वास्तव में तलाक दे दिया था। | 115 | किसी अजनबी महिला के तलाक को निकाह पर लटकाने वाले के बारे में हनफी और शाफई न्यायाधीशों के आदेशों में अंतर। 673 | तलाक की गवाही देने में कहाँ देरी जायज़ है और कहाँ नहीं। | 125 | "तुम मेरी औरत नहीं हो" की कसम खाने से तलाक नहीं होगा। | तलाक की गवाही देने में देरी के विभिन्न रूप। | 125 | **नसब (वंश/पितृत्व)** 435 | यदि तलाक की घटना हो गई हो लेकिन महिला गवाहों से इसे साबित न कर सकी हो तो क्या आदेश है। | 127 | अल-वलदु लिल-फिराशी व लिल-आहिरी अल-हजर (बच्चा बिस्तर [विवाह] का है और व्यभिचारी के लिए पत्थर है)। 439 | केवल महिला के बयान से तलाक साबित नहीं होगा। | 128 | सामान्य प्रथागत लेखों से वंश (नसब) साबित नहीं होता है। 450 | 'रजी' (प्रतिसंहरणीय) तलाक की अवधि के दौरान पति और पत्नी को एक साथ रहने का आदेश। | 128 | जब कई वारिस हों, तो केवल एक की स्वीकृति से मृतक पर वंश साबित नहीं होगा। 451 | तलाक के समय के संबंध में गवाहों के बीच असहमति अस्वीकृति का कारण नहीं है। | 129 | ऐसे रिश्ते की स्वीकृति जो किसी अन्य पर वंश थोपती हो, कानूनी रूप से अत्यंत कमजोर है।

۱۲۹ | عورت مہر مثل سے کم کا دعویٰ کرے تو گواہ کی ضرورت نہیں، ہاں شوہر ابرائے مہر کا مدعی ہو تو بجائے بین کے عورت کے گواہ مقبول ہیں۔ | ۷۴۸ | ایک گواہ سے طلاق ثابت نہیں ہوتی۔ ۱۸۸ | مہر عام قرضوں کی طرح ہے۔ | ۷۴۱ | متارکہ صرف قول سے ہوتا ہے اس لئے شوہر کا کوئی فعل متارکہ نہیں قرار دیا جا سکتا۔ ۲۳۴ | **طلاق** | | تنہا عورتوں کی گواہی سے طلاق ثابت نہیں ہوتی۔ ۲۳۵ | طلاق کے متعدد گواہوں کا بیان۔ | ۱۱۱ | نصاب شہادت برائے طلاق۔ ۲۴۵ | طلاق میں سنی سنائی گواہی مقبول نہیں۔ | ۱۱۴ | زمانہ طلاق کے بارے میں گواہوں کا اختلاف کچھ مضر شہادت نہیں ہے۔ ۴۴۶ | طلاق کی گواہی صرف سن کر دی تو مقبول نہیں۔ | ۱۱۵ | مفتیوں کے فتویٰ کے موافق طلاق کا اقرار کیا بعد کو پتہ چلا کہ فتویٰ غلط تھا اطلاع نہیں پڑی۔ ۵۳۳ | ایک مرد ایک عورت کی گواہی سے بھی طلاق ثابت نہیں ہوتی۔ | ۱۱۵ | قاصرہ نے بالغ ہوتے ہی اپنے نفس کو اختیار کیا بے تفریق قاضی اپنے نکاح سے الگ نہ ہوگی۔ ۵۳۴ | اس عورت کا حکم جو گواہی سے طلاق ثابت نہ کر سکی مگر شوہر نے حقیقۃً طلاق دی ہے۔ | ۱۱۵ | اجنبیہ کے طلاق کو نکاح پر معلق کرنے والے کے بارے میں حنفی اور شافعی قاضی کے احکامات کا فرق۔ ۶۷۳ | شہادت طلاق میں کہاں تاخیر جائز ہے اور کہاں نہیں۔ | ۱۲۵ | قسم کھا کر "تو میری عورت نہیں" طلاق واقع نہ ہو گی۔ | شہادت طلاق کی ادا میں تاخیر کی مختلف صورتیں۔ | ۱۲۵ | **نسب** ۴۳۵ | واقعہ طلاق ہو گئی عورت گواہوں سے ثابت نہ کر سکی تو کیا حکم ہے۔ | ۱۲۷ | الولد للفراش وللعاھر الحجر۔ ۴۳۹ | صرف عورت کے بیان سے طلاق ثابت نہ ہو گی۔ | ۱۲۸ | رواج عام کی تحریر سے نسب ثابت نہیں ہوتا۔ ۴۵۰ | دورِ رجعی طلاق تک میاں بیوی کو ایک ساتھ رہنے کا حکم۔ | ۱۲۸ | جب وارث متعدد ہوں تو ایک کے اقرار سے

مورث پر نسب نہیں ثابت ہوگا۔ ۴۵۱ | طلاق کے وقت میں گواہوں کا اختلاف ہو تو یہ موجبِ رد نہیں۔ | ۱۲۹ | ایسے رشتے کا اقرار جو اپنے غیر پر نسب لازم کرتا ہو شرعاً بیحد ضعیف ہے۔

Fatawa Razawiya Volume 18

- To attribute an adopted child's lineage to the adopter is wrong according to the Quran. (Page: 685)
- Muslims who support such illegitimate acts deserve punishment (Ta'zeer) according to Shariah, and repentance is obligatory for them. (Page: 179)

Maintenance (Nafaqah) - If someone accuses another of adultery (Zina) and does not produce witnesses, they deserve the punishment for slander (Hadd-e-Qazf). (Page: 623) - The maintenance of destitute parents is the responsibility of a well-off son. (Page: 206) - There is no Islamic monarch in India, so the punishment for slander (Hadd-e-Qazf) cannot be implemented. (Page: 623) - The wife and parents can take their rightful share in kind from the property of an absent person even without a judge's (Qazi) decree. (Page: 315)

Siyar (Conduct of State/War) - If a husband and wife live together and the husband gives his entire income to the wife, from which she covers all household expenses, this is called 'Tamween' in Shariah. In this case, the money belongs entirely to the husband. (Page: 615) - A disbeliever has no authority over Muslims. (Page: 179) - If the residence is not shared and the husband gives the wife her share of maintenance separately, she becomes its owner. Whatever she saves will belong to her. (Page: 615) - Where disbelievers have dominance, it is obligatory for Muslims to appoint someone among themselves as a judge (Qazi). (Page: 192) - Maintenance for children is intended to fulfill their needs; any remaining amount belongs to the husband. (Page: 616) - A person cannot become a ruler (Hukm) over Muslims by being appointed by a disbeliever. (Page: 193) - Difference between the maintenance for a wife and other close relatives (Maharim). (Page: 616) - Cities ruled by disbelievers are not 'Dar-al-Harb' (abode of war) but 'Dar-al-Islam' (abode of Islam). (Page: 546) - If the maintenance for the wife and children is given together to the wife, she does not become the owner of it. (Page: 617) - Cities where the laws of disbelief do not dominate are Islamic cities (Bilad-e-Islam). (Page: 546)

Social Conduct (Mu'asharat) - The authority of a disbeliever or a slave is not enforceable over Muslims. (Page: 552) - The consequence/burden of inequality between two wives. (Page: 169)

Interdiction (Hajr) Punishments and Discretionary Penalties (Hudood-o-Ta'zeer) - To which individuals can a judge (Qazi) declare as legally incapacitated (Mahjoor). (Page: 537)

Page 69 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

- गोद लिए हुए बच्चे की वल्दियत (पितृत्व) गोद लेने वाले की ओर जोड़ना क़ुरान के अनुसार गलत है। (पृष्ठ: 685)
- जो मुसलमान ऐसे नाजायज़ कामों के तरफदार हों, वे शरीयत के अनुसार दंड (ताज़ीर) के हकदार हैं और उन पर तौबा (प्रायश्चित) करना अनिवार्य है। (पृष्ठ: 179)

नफ़क़ा (भरण-पोषण) - यदि किसी ने ज़िना (व्यभिचार) का आरोप लगाया और गवाह पेश नहीं किए, तो वह क़ज़्फ़ (बदनामी की सज़ा) के लायक है। (पृष्ठ: 623) - निर्धन माता-पिता का भरण-पोषण आर्थिक रूप से सक्षम बेटे पर है। (पृष्ठ: 206) - भारत में इस्लामी शासक नहीं है, इसलिए क़ज़्फ़ की सज़ा लागू नहीं की जा सकती। (पृष्ठ: 623) - अनुपस्थित व्यक्ति की संपत्ति से पत्नी और माता-पिता काजी के आदेश के बिना भी अपने हक की वस्तु ले सकते हैं। (पृष्ठ: 315)

सियर (राज्य/युद्ध का आचरण) - यदि पति-पत्नी साथ रहते हैं और पति अपनी पूरी आय पत्नी को दे देता है जिससे वह घर के सारे खर्चे पूरे करती है, तो शरीयत में इसे 'तमवीन' कहते हैं। इस स्थिति में रुपया पूरी तरह पति का ही रहता है। (पृष्ठ: 615) - काफिर का मुसलमानों पर कोई अधिकार (हुकूमत) नहीं है। (पृष्ठ: 179) - यदि निवास साझा न हो और पति पत्नी को उसके हिस्से का भरण-पोषण अलग से दे, तो पत्नी उसकी मालिक होगी। जो वह बचाएगी, वह उसी का होगा। (पृष्ठ: 615) - जहाँ काफिरों का वर्चस्व हो, वहाँ मुसलमानों पर किसी को काजी बनाना अनिवार्य है। (पृष्ठ: 192) - बच्चों के लिए जो भरण-पोषण है, वह उनकी ज़रूरतों को पूरा करने के लिए है; उसमें जो बचेगा वह पति की संपत्ति रहेगी। (पृष्ठ: 616) - काफिर द्वारा नियुक्त किए जाने से कोई मुसलमान शासक (हुक्म) नहीं हो सकता। (पृष्ठ: 193) - पत्नी और अन्य महरम (निकट संबंधियों) के भरण-पोषण के बीच अंतर। (पृष्ठ: 616) - ऐसे शहर जिन पर काफिरों का शासन है, वे 'दार-अल-हर्ब' नहीं बल्कि 'दार-अल-इस्लाम' हैं। (पृष्ठ: 546) - यदि पत्नी और बच्चों का भरण-पोषण एक साथ पत्नी को दिया जाए, तो पत्नी उसकी मालिक नहीं होगी। (पृष्ठ: 617) - जिन शहरों में कुफ्र (अधर्म) के नियमों का बोलबाला न हो, वे इस्लामी शहर हैं। (पृष्ठ: 546)

मुआशरत (सामाजिक जीवन) - काफिर और गुलाम का अधिकार (विलायत) मुसलमानों पर लागू नहीं होता। (पृष्ठ: 552) - दो पत्नियों के बीच असमानता का दुष्परिणाम/बोझ। (पृष्ठ: 169)

हज्र (कानूनी रोक/अक्षमता) हुद्वद व ताज़ीर (सज़ाएं और दंड) - काजी किन-किन लोगों को महजूर (कानूनी रूप से अक्षम) घोषित कर सकता है। (पृष्ठ: 537)

पृष्ठ 69 का 738

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

- متبنیٰ کی ولدیت گود لینے والے کی طرف کرنا ازروئے قرآن غلط ہے۔ (صفحہ: ۶۸۵)
- جو مسلمان ایسے ناجائز کاموں کے طرفدار ہوں شرعاً تعزیر کے مستحق ہیں اور ان پر توبہ لازم ہے۔ (صفحہ: ۱۷۹)

نفقہ - زنا کی تہمت لگائی اور گواہ نہ پیش کئے تو حد قذف کے لائق ہے۔ (صفحہ: ۶۲۳) - تنگدست والدین کا نفقہ کشادہ دست لڑکے پر ہے۔ (صفحہ: ۲۰۶) - ہندوستان میں بادشاہ اسلام نہیں اس لئے حد قذف نافذ نہیں ہو سکتی۔ (صفحہ: ۶۲۳) - غائب کے مال سے زوجہ اور ابوین اپنے حق کی جنس سے بغیر قضائے قاضی بھی لے سکتے ہیں۔ (صفحہ: ۳۱۵)

سیر - میاں بیوی ایک ساتھ رہتے ہیں، شوہر کل آمدنی لا کر بیوی کو دے دیتا ہے۔ عورت گھر کے تمام مصارف اسی سے پورے کرتی ہے، اس کو شرع میں تموین کہتے ہیں، اس صورت میں روپیہ کل شوہر کا ہی رہتا ہے۔ (صفحہ: ۶۱۵) - مسلمانوں پر کافر کو کوئی حکومت نہیں۔ (صفحہ: ۱۷۹) - رہائش مشترکہ نہ ہو اور شوہر اپنے عورت کے حصہ کا نفقہ اس کو الگ دے تو اس کی مالک عورت ہوگی۔ جو بچائے گی اس کا ہوگا۔ (صفحہ: ۶۱۵) - جہاں کفار کا تغلب ہو وہاں مسلمانوں پر کسی کا قاضی بنانا واجب ہے۔ (صفحہ: ۱۹۲) - اولاد کے لئے جو نفقہ ہے وہ دفع حاجت کے لئے ہے تو اس میں جو بچا ملک شوہر پر رہے گا۔ (صفحہ: ۶۱۶) - کافر کے بنانے سے مسلمان حکم بھی نہیں ہو سکتا۔ (صفحہ: ۱۹۳) - عورت اور دیگر محارم کے نفقہ کا فرق۔ (صفحہ: ۶۱۶) - ایسے شہر جن پر کفار کی حکومت ہے دارالحرب نہیں بلکہ دارالاسلام ہیں۔ (صفحہ: ۵۴۶) -

عورت اور بچوں کا نفقہ ایک ساتھ عورت کو دیا تو عورت اس کی مالک نہ ہوگی۔ (صفحہ: ۶۱۷)

- جن شہروں میں احکام کفر کا غلبہ نہ ہو بلادِ اسلام ہیں۔ (صفحہ: ۵۴۶)

معاشرت - کافر اور غلام کی ولایت اہل اسلام پر نافذ نہیں۔ (صفحہ: ۵۵۲) - دو بیویوں میں عدم مساوات پر وبال۔ (صفحہ: ۱۶۹)

حجر حدود و تعزیر - قاضی کن کن لوگوں کو مجور کر سکتا ہے۔ (صفحہ: ۵۳۷)

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Two types of legal incapacity (Hijr). (537)

Disagreement among Imams regarding legal incapacity (Hijr) on a foolish person; even after interdiction by current courts, if an endowment (waqf) was not made, it is valid and permissible. (564)

Partnership (Shirkat)

In a partnership of ownership (Shirkat-e-Milk), one partner is a stranger to the other's share. (160)

Definition of partnership of ownership (Shirkat-e-Milk). (160)

In case of commonality (Shuyu), a partner has a right to every atom of the owned property. (161)

If a son is part of his father's household and earns as help to his father, those earnings belong to the father. (166)

If a son earned separately from his father's household, or traded with personal wealth, or earned from an occupation different from his father's, all of that belongs to the son. (167)

Remaining silent after receiving news of a sale is not considered permission. (157)

Heirs cannot give permission for a suspended sale after the death of the legator. (157)

An unauthorized (Fuzuli) sale is a suspended sale. If the owner himself cancels the sale, the suspended sale becomes void. (159)

If a seller mistakenly sells a property thinking it is his share, but in reality, it wasn't his share, it will not be included in the sale. (159)

Amr sold something belonging to Zaid; Zaid has the right to validate this contract. If Zaid makes any claim on this item, his right to permit the sale will not be lost. (160)

A court auction is not a Sharia-compliant sale. (181)

It is necessary for the original owner to agree to this sale. (181)

Initially, a sale occurs through exchange of items, but if a sale contract was made through a voidable (fasid) method, it cannot then be sold through mutual delivery (ta'ati). (193)

Two types of legal incapacity (Hijr). (537)

Knowledge of a partnership does not necessitate being a partner. (270)

Sale (Bai)

If a slave and a free person are sold together, the sale is void. (110)

If one's own slave and someone else's slave are sold together, the sale will be effective for one's own slave. (110)

Sale of a partner's share is an unauthorized (Fuzuli) sale; it will be dependent on their permission. (157)

Remaining silent after receiving news of a sale is not considered permission. (157)

Getting information about a sale deed does not mean being aware of its every single word, nor can any blame be established against the recipient of the information on this basis. (202)

Acknowledging a sale contract does not mean acknowledging additional words. (202)

'Chaudhry' is not included in the sold item (Mabi'). (202)

Witnessing a sale deed does not prevent a claim of ownership on the sold item. (202)

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

हिज्र (कानूनी अक्षमता) की दो किस्में। (५३७)

बेवकूफ पर हिज्र के बारे में इमामों का मतभेद; वर्तमान अदालतों द्वारा हिज्र के बाद भी यदि वक्फ नहीं किया गया, तो वह प्रभावी और जायज़ है। (५६४)

शिरकत (साझेदारी)

स्वामित्व की साझेदारी (शिरकत-ए-मिल्क) में एक भागीदार दूसरे के हिस्से के लिए अजनबी होता है। (१६०)

स्वामित्व की साझेदारी की परिभाषा। (१६०)

सामूहिकता (शुयू) की स्थिति में, साझेदार का स्वामित्व वाली संपत्ति के हर कण पर अधिकार होता है। (१६१)

यदि बेटा अपने पिता के परिवार में है और पिता की सहायता के रूप में कमाता है, तो वह पिता का है। (१६६)

यदि बेटे ने पिता के परिवार से अलग होकर कमाया या व्यक्तिगत धन से कोई व्यापार

बिक्री की खबर पाकर चुप रहना अनुमति नहीं है। (१५७)

उत्तराधिकारी पूर्वज की मृत्यु के बाद किसी स्थगित बिक्री की अनुमति नहीं दे सकते। (११५७)

फुज़ूली बिक्री (अनधिकृत बिक्री) एक स्थगित बिक्री होती है। यदि मालिक स्वयं बिक्री रद्द कर दे, तो स्थगित बिक्री अमान्य हो जाती है। (१५९)

यदि विक्रेता ने गलतफहमी में किसी संपत्ति को अपना हिस्सा समझकर बेच दिया और वास्तव में वह उसका हिस्सा नहीं था, तो वह बिक्री में शामिल नहीं होगा। (१५९)

अम्र ने ज़ैद की कोई चीज़ बेची; ज़ैद को इस अनुबंध को वैध करने का अधिकार प्राप्त है। यदि ज़ैद इस चीज़ पर कोई दावा करता है, तो बिक्री की अनुमति देने का उसका अधिकार समाप्त नहीं होगा। (१६०)

कोर्ट की नीलामी शरीयत के अनुसार बिक्री नहीं है। (१८१)

इस बिक्री पर मूल मालिक का सहमत होना अनिवार्य है। (१८१)

प्रारंभ में विनिमय के माध्यम से बिक्री हो जाती है, लेकिन यदि बिक्री का अनुबंध किसी दूषित (फ़ासिद)

हिज्र (कानूनी अक्षमता) की दो किस्में। (५३७)

किया या पिता के पेशे से अलग कोई पेशा किया, तो वह सब बेटे का होगा। (१६७)

साझेदारी का ज्ञान होना साझेदार होने के लिए अनिवार्य नहीं है। (२७०)

बै (बिक्री)

यदि गुलाम और आज़ाद को मिलाकर बेचा गया, तो बिक्री अमान्य है। (११०)

अपने गुलाम और दूसरे के गुलाम को मिलाकर बेचा, तो अपने गुलाम के मामले में बिक्री प्रभावी होगी। (११०)

साझेदार के हिस्से की बिक्री फुज़ूली (अनधिकृत) बिक्री है; यह उनकी अनुमति पर निर्भर होगी। (१५७)

बिक्री की खबर पाकर चुप रहना अनुमति नहीं है। (१५७)

विधि से किया गया है, तो उसे अब आपसी लेन-देन (तआती) के माध्यम से नहीं बेचा जा सकता। (१९३)

बिक्री विलेख (बै नामा) की सूचना मिलने का मतलब यह नहीं है कि उसके हर शब्द की जानकारी हो, और न ही इस आधार पर सूचना प्राप्त करने वाले पर कोई दोष लगाया जा सकता है। (२०२)

किसी बिक्री अनुबंध को स्वीकार करने का अर्थ अतिरिक्त शब्दों को स्वीकार करना नहीं है। (२०२)

'चौधरी' बेची गई वस्तु (मबीअ) में शामिल नहीं है। (२०२)

बिक्री विलेख पर गवाही देना भी बेची गई वस्तु पर स्वामित्व के दावे से नहीं रोकता है। (२०२)

حجر کی دو قسمیں۔ (۵۳۷)

بے وقوف پر حجر کے بارے اختلافِ ائمہ موجودہ کچہریوں کے حجر کے بعد بھی نہ وقف کیا وہ نافذ اور جائز ہے۔ (۵۶۴)

شرکت

شرکت ملک میں شریک دوسرے کے حصہ میں اجنبی ہوتا ہے۔ (۱۶۰)

شرکت ملک کی تعریف۔ (۱۶۰)

شیوع کی صورت میں مملوک کے ہر ذرے پر شریک کا حق ہوتا ہے۔ (۱۶۱)

بیع کی خبر پا کر خاموش رہنا اجازت نہیں ہے۔ (۱۵۷)

بیع موقوف کی اجازت مورث کی موت کے بعد وارث نہیں دے سکتے۔ (۱۵۷)

بیع فضولی بیع موقوف ہوتی ہے۔ مالک نے خود بیع توڑی تو بیع موقوف باطل ہو گئی۔ (۱۵۹)

بائع نے غلط فہمی سے ایک جائداد کو اپنا حصہ سمجھ کر بیچ دیا اور وہ واقعہ اس کا حصہ نہ تھا تو وہ بیع میں داخل نہ ہوگا۔ (۱۵۹)

زید کی کسی چیز کو عمرو نے بیچا، زید کو اس عقد کے جائز کرنے کا حق حاصل ہے۔ اس چیز پر زید کوئی دعویٰ کرے تو اس سے بیع کی اجازت کا حق ساقط نہ ہوگا۔ (۱۶۰)

کورٹ کا نیلام بیع شرعی نہیں۔ (۱۸۱)

حجر کی دو قسمیں۔ (۵۳۷)

لڑکا باپ کے عیال میں ہو اور باپ کی اعانت کے طور پر جو کمائے وہ باپ کا ہے۔ (۱۶۶)

لڑکے نے باپ کے عیال سے الگ ہو کر کمایا یا ذاتی مال سے کوئی تجارت کی یا باپ کے کسب سے الگ کوئی کسب کیا یہ سب بیٹے کا ہوگا۔ (۱۶۷)

شرکت کا علم ہونا شریک ہونے کو مستلزم نہیں۔ (۲۷۰)

بیع

غلام اور آزاد کو ملا کر بیچا تو بیع باطل ہے۔ (۱۱۰)

اپنے غلام اور دوسرے غلام کو ملا کر بیچا تو اس کے غلام میں بیع نافذ ہوگی۔ (۱۱۰)

شریک کے حصہ کی بیع فضولی کی بیع ہے اس کی اجازت پر موقوف ہوگی۔ (۱۵۷)

بیع کی خبر پا کر خاموش رہنا اجازت نہیں ہے۔ (۱۵۷)

اصل مالک کا اس بیع پر راضی ہونا ضروری ہے۔ (۱۸۱)

ابتداً عدول بدل کے ذریعہ بیع ہو جاتی ہے لیکن جس چیز کا عقد بیع فاسد کے ذریعہ کیا اب اس کو تعاطی کے ذریعہ بیچ نہیں کر سکتے۔ (۱۹۳)

بیع نامہ کی اطلاع پانے کا یہ مطلب نہیں کہ اس کے ہر ہر لفظ سے آگاہ ہوا نہ اس بنیاد پر اطلاع پانے والے پر کوئی الزام قائم کیا جا سکتا ہے۔ (۲۰۲)

کسی عقد بیع کا تسلیم کرنا الفاظ زائدہ کا تسلیم کرنا نہیں ہے۔ (۲۰۲)

چودھری مبیع میں داخل نہیں۔ (۲۰۲)

بیع نامہ پر گواہی کرنا بھی شئی مبیعہ پر ملک کے دعوی سے مانع نہیں۔ (۲۰۲)

Fatawa Rizvia (Volume 18)

| No ownership remains for the buyer in the price/consideration. | 233 | The adult remained in this house until death. This proves that the buyer did not take possession; this is not contrary to the validity of the sale. | 720 | | Where there are objectives, the statement of quantity or even it being known is not necessary. | 233 | **Endowment (Waqf)** | | | Ruling on earnest money (Bayana). | 252 | Hearsay evidence is acceptable regarding the original endowment, and proof of endowment ownership can also be established implicitly. | 116 | | If offer and acceptance are proven by reliable witnesses or the seller's admission is proven, then the sale is established, whether registered or not, and whether the price was paid or not. | 252 | Which things are included in the original endowment and under what conditions. | 118 | | In a purchase, the money being the father's does not necessarily imply ownership for the father. | 266 | Testimony for Waqf is for the sake of Allah, for which a legal claim is not necessary, and delay in giving testimony makes the witness's testimony rejected. | 118 | | In case of a serious defect in the sold item or its destruction, if there is a dispute regarding the price and the seller has no witnesses, then the decision will be based on the buyer's oath or denial. | 289 | Consideration is given to the words of the endower (Waqif), not to the writing of the scribe. | 449 | | If it is possible for the purchase to be established on behalf of the buyer, it will be enforced as such. | 317 | The condition of the endower is mandatory to follow like a text of the Lawgiver (Shari'). | 499 | | Equality is Shari'a-compliant mandatory when selling silver for silver. | 494 | While there is a supervisor (Nazir) in the endowment, the judge's (Qazi) disposal is not effective. | 530 | | Equality is not necessary when selling gold for silver; the contracting parties have the option of increase or decrease. | 493 | Rules and conditions for the cancellation of a valid endowment. | 535 | | The price of a pound being fifteen rupees is not a Shari'a ruling, but silver being eleven and a quarter mashas instead of a rupee is a Shari'a ruling. | 494 | **Proxy/Agency (Wakalat)** | | | A case of sale with the right of redemption (Bay bil-Wafa). | 659 | One can be a proxy for separation (Tafreeq), and proxy can be made conditional; if as a result of such proxy an Alim (scholar) performed separation, then severance has occurred. | 189 | | Sale of shared property (Musha') is permissible by consensus. | 713 | When a witness states that a woman gave permission for marriage from inside, and there were other women inside too, this will not prove the appointment of a proxy (Tawkeel). | 605 |

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

| खरीदार के लिए कीमत (शमन) में कोई मिल्कियत बाकी नहीं रहती। | २३४ | बालिग इस घर में मरने दम तक रहा। इससे यह साबित होता है कि खरीदार का कब्ज़ा नहीं हुआ; यह बिक्री की शुद्धता के विपरीत नहीं है। | ७२० | | जहाँ उद्देश्य हों वहाँ मात्रा का विवरण बल्कि मालूम होना भी ज़रूरी नहीं। | २३३ | **वक्फ (Endowment)** | | | बयाना का हुक्म। | २५४ | मूल वक्फ में सुनी-सुनाई गवाही स्वीकार्य है और परोक्ष रूप से वक्फ की मिल्कियत का सबूत भी मिल सकेगा। | ११६ | | ईजाब व क़बूल विश्वसनीय गवाहों से साबित हो या विक्रेता का इकरार साबित हो तो बिक्री (बैय) साबित है, रजिस्ट्री हो या न हो, कीमत दी गई हो या न दी गई हो। | २५४ | कौन-कौन सी चीज़ें मूल वक्फ में शामिल हैं और किन शर्तों में। | ११८ | | खरीदारी में रुपया पिता का होना पिता की मिल्कियत को आवश्यक नहीं बनाता। | २६६ | वक्फ की गवाही अल्लाह के वास्ते है जिसके लिए दावे की ज़रूरत नहीं और गवाही देने में देरी से गवाह की गवाही अस्वीकार कर दी जाती है। | ११८ | | बेची गई चीज़ में गंभीर दोष होने या उसके नष्ट होने की स्थिति में यदि कीमत में विवाद हो और विक्रेता के गवाह न हों, तो खरीदार की कसम या इनकार पर फैसला होगा। | २८१ | महत्व वक्फ करने वाले (वाकिफ) के शब्दों का है न कि लेखक की लिखावट का। | ४४१ | | खरीदारी खरीदार की ओर से तय करना संभव हो तो उसी पर लागू होगी। | ३१४ | वाकिफ की शर्त शरई हुक्म (नस शारेह) की तरह पालनीय है। | ४९१ | | चांदी को चांदी के बदले बेचने में बराबरी शरीयत के अनुसार अनिवार्य है। | ४९४ | वक्फ में नाज़िर के रहते हुए काज़ी का हस्तक्षेप प्रभावी नहीं होता। | ५३० | | सोने को चांदी के बदले बेचने में बराबरी ज़रूरी नहीं, अनुबंध करने वालों को कमी या बेशी का अधिकार है। | ४९३ | सही वक्फ के निरस्तीकरण (तफ्सीह) के नियम और शर्तें। | ५३५ | | पाउंड की कीमत पंद्रह रुपये होना शरई हुक्म नहीं है, लेकिन रुपये के बदले सवा ग्यारह माशे चांदी होना शरई हुक्म है। | ४९४ | **वकालत (Proxy/Agency)** | | | बैय बिल-वफा का एक मुक़दमा। | ६७१ | तफरीक (अलगाव) का वकील हो सकता है और वकालत को किसी शर्त पर निर्भर (मुअल्लक) किया जा सकता है; यदि ऐसी वकालत के परिणाम स्वरूप किसी आलिम ने तफरीक कर दी तो अलगाव हो गया। | १८१ | | मुशाअ (साझा संपत्ति) की बिक्री आम सहमति (इज्मा) से जायज़ है। | ७१३ | जब गवाह यह बयान दे कि महिला ने अंदर से निकाह की अनुमति दी, और अंदर दूसरी महिलाएं भी थीं, तो इससे वकालत (तौकील) साबित नहीं होगी। | ६०७ |

पृष्ठ 71 का 738

| مشتری کے لئے ثمن میں کچھ ملک باقی نہیں رہتی۔ | ۲۳۳ | بالغ اس مکان میں مرتے دم تک رہا۔ اس سے یہ ثابت ہوتا ہے کہ مشتری کا قبضہ نہ ہوا یہ صحت بیع کے منافی نہیں۔ | ۷۲۰ | | جہاں مقاصد ہوں وہاں مقدار کا بیان بلکہ معلوم ہونا بھی ضروری نہیں۔ | ۲۳۳ | **وقف** | | | بیعانہ کا حکم۔ | ۲۵۲ | اصل وقف میں شہادت سماعی مقبول ہے اور ضمناً ملکیت وقف کا ثبوت بھی ہوسکے گا۔ | ۱۱۶ | | ایجاب و قبول ثقہ گواہوں سے ثابت ہو یا بائع کا اقرار ثابت ہو تو بیع ثابت ہے، رجسٹری ہو یا نہ ہو، ثمن دیا گیا ہو یا نہ دیا گیا ہو۔ | ۲۵۲ | کون کون چیز اصل وقف میں داخل ہے اور کون کون سی شرائط میں۔ | ۱۱۸ | | خریداری میں روپیہ والد کا ہونا ملک والد کو مستلزم نہیں۔ | ۲۶۶ | وقف کی شہادت لوجہ اللہ ہے جس کے لئے دعوی ضروری نہیں اور ادائے شہادت میں تاخیر سے گواہ مردود الشہادۃ ہو جاتا ہے۔ | ۱۱۸ | | مبیع کے معیوب بہ عیب پر فاحش ہونے میں یا ہلاک ہونے کی صورت میں ثمن میں اختلاف ہو تو بائع کے گواہ وہ نہ ہوں تو مشتری کی قسم یا انکار پر فیصلہ ہوگا۔ | ۲۸۹ | اعتبار واقف کے لفظوں کا ہے نہ کہ کاتب کی تحریر کا۔ | ۴۴۹ | | خریداری مشتری کی طرف سے قرار دینا ممکن ہو تو اسی پر نافذ ہوگی۔ | ۳۱۷ | شرط واقف نص شارع کی طرح واجب الاتباع ہے۔ | ۴۹۹ | | چاندی کو چاندی کے عوض بیچنے میں مساوات شرعاً لازم ہے۔ | ۴۹۴ | وقف میں ناظر کے ہوتے قاضی کا تصرف نافذ نہیں۔ | ۵۳۰ | | سونے کو چاندی کے عوض بیچنے میں مساوات ضروری نہیں عاقدین کو کمی بیشی کا اختیار ہے۔ | ۴۹۳ | وقف صحیح کی تفصیح کے احکام و شرائط | ۵۳۵ | | پونڈ کی قیمت پندرہ روپے ہونا حکم شرعی نہیں لیکن روپے کے بدلے سوا گیارہ ہی ماشے چاندی ہونا حکم شرعی ہے۔ | ۴۹۴ | **وکالت** | | | بیع بالوفاء کا ایک مقدمہ | ۶۵۹ | تفریق کا وکیل ہو

سکتا ہے اور وکالت کو معلق کیا جاسکتا ہے تو ایسی وکالت کے نتیجہ میں عالم نے تفریق کردی تو متارکہ ہو گیا۔ | ۱۸۹ | | مشاع کی بیع بالاجماع جائز ہے۔ | ۷۱۳ | گواہ جب یہ بیان دے کہ عورت نے اندر سے نکاح کی اجازت دی، اندر اور عورتیں بھی تھیں۔ اس سے توکیل ثابت نہ ہوگی۔ | ۶۰۵ |

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Left Column (Subject / Page Number)	Subject ID	Right Column (Subject / Fatwa Number)
Trust becomes usurpation after consumption/ destruction. (411)	605	Ten critiques on the Rampur Fatwa.
Loan for Use (Aariyat)	610	A lawyer's claim of agency is not heard if the client denies it.
If an item given as a loan or customary loan exists, it can be taken back and if not, no demand can be made from anyone. (178)		**Acknowledgement (Iqrar)**
If someone consumes or destroys a loaned item, indemnity can be sought from them. (178)	105	If witnesses appear and the defendants confess, the decision will be based on the confession.
If parents claim dowry items were a loan, it won't be heard without evidence. (287)	183	A person confessed to adultery with his mother-in-law in front of several people and then denied it; Sharia ruling on this.
If a husband makes a claim regarding any jewelry, it will be heard. (287)	190	If the confessing party retracts their confession, it is unacceptable.
Possession by the borrower is considered possession by the owner. (396)	197	Someone staying silent while another uses a property is a clear admission of their own non-ownership and the user's ownership.
Some ambiguity is tolerated in usurpation and pledge, but not in a loan. (408)	203	Bargaining for something or requesting it as a gift is an admission of not owning it. It is not an admission of someone else's ownership.
Gift (Hiba)	242	Binding to a false confession is not mandatory.
	268	

Left Column (Subject / Page Number)	Subject ID	Right Column (Subject / Fatwa Number)
Gift with consideration for joint and common property is possible; it is like a sale. (110)		A confessing party cannot back out of their confession by claiming an error after witnesses have testified.
It is the custom in India that a husband does not make his wife the owner of the jewelry. (163)	316	A person will be held accountable for their own confession.
Explicit clarification from the husband is necessary for the jewelry to become the woman's property. (163)	483	Zaid claims two gold coins from Amr. Amr says, "Fine, I will adjust thirty rupees for these coins at the time of calculation." This is an acknowledgement, and Amr will be held to it.
If the husband explicitly stated giving jewelry as dower, it's counted as dower. If given as a favor or gift, it's not counted. (163)	672	A claim of error after a confession is rejected.
		Trust (Amanat)

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

बायां कॉलम (विषय / पृष्ठ संख्या)	विषय आईडी	दायां कॉलम (विषय / फतवा संख्या)
उपभोग/विनाश के बाद अमानत (धरोहर) गसब (गबन/अवैध कब्ज़ा) बन जाती है। (411)	605	रामपुर के फतवे पर दस आलोचनाएँ।
आारियत (उपयोग के लिए ऋण)	610	वकील का वकालत का दावा मुवक्किल के इनकार के बाद सुनवाई योग्य नहीं है।
जो चीज़ आारियत के रूप में दी गई हो या उसे आारियत देने का रिवाज हो, यदि वह मौजूद है तो वापस ली जा सकती है; यदि नहीं, तो किसी से मांग नहीं की जा सकती। (178)		**इकरार (स्वीकृति)**
यदि कोई आारियत की चीज़ खर्च कर दे या नष्ट कर दे, तो उससे हर्जाना लिया जा सकता है। (178)	105	यदि गवाह पेश हों और प्रतिवादी इकरार करें, तो फैसला इकरार के आधार पर होगा।
यदि माता-पिता दहेज के किसी सामान को आारियत बताएँ तो बिना गवाही के यह स्वीकार्य नहीं होगा। (287)	183	एक व्यक्ति ने कई लोगों की मौजूदगी में अपनी सास के साथ व्यभिचार का इकरार किया, बाद में उसने इससे इनकार किया; इस पर शरीयत का हुक्म।
पति यदि किसी ज़ेवर के बारे में दावा करे, तो उसकी सुनवाई होगी। (287)	190	इकरार करने वाला यदि अपने इकरार से फिर जाए, तो यह अस्वीकार्य है।
आारियत लेने वाले का कब्ज़ा भी मालिक का ही कब्ज़ा माना जाता है। (396)	197	किसी संपत्ति में किसी और के उपयोग करते समय चुप रहना अपनी अजनबीपन और उपयोग करने वाले के स्वामित्व का स्पष्ट इकरार होगा।

बायां कॉलम (विषय / पृष्ठ संख्या)	विषय आईडी	दायां कॉलम (विषय / फतवा संख्या)
गसब और गिरवी (रहन) में थोड़ी अनिश्चितता सहन की जाती है, आारियत में नहीं। (408)	203	किसी चीज़ का मोलभाव करना या उसे उपहार (हिबा) के रूप में माँगना अपनी संपत्ति न होने का इकरार है। यह किसी और की संपत्ति होने का इकरार नहीं है।
हिबा (उपहार)	242	झूठे इकरार का पालन करना अनिवार्य नहीं है।
संयुक्त और साझा वस्तुओं का हिबा बिल-इवज़ (प्रतिफल के साथ उपहार) भी हो सकता है, यह बिक्री की तरह है। (110)	268	कोई इकरार करने वाला गवाहों की गवाही के बाद गलती का बहाना बनाकर अपने इकरार से पीछे नहीं हट सकता।
भारत में यह रिवाज है कि पति पत्नी को ज़ेवर का मालिक नहीं बनाता। (163)	316	मनुष्य को उसके अपने इकरार पर जवाबदेह ठहराया जाएगा।
ज़ेवर स्त्री की मिल्कियत होने के लिए पति की ओर से स्पष्टीकरण आवश्यक है। (163)	483	ज़ैद के अम्र पर दो अशरफ़ियाँ हैं, अम्र ने कहा, "ठीक है, मैं हिसाब के समय इन अशरफ़ियों के बदले तीस रुपये काट दूँगा।" यह इकरार है और अम्र इस पर जवाबदेह होगा।
पति ने ज़ेवर महर में देने का स्पष्ट उल्लेख किया तो वह महर में गिना जाएगा। यदि कृपा या उपहार के रूप में दिया तो वह महर में नहीं गिना जाएगा। (163)	672	इकरार के बाद गलती का दावा खारिज है।
		अमानत (धरोहर)

(مضمون / صفحہ نمبر) بایاں کالم	نمبر شمار	(مضمون / فتویٰ نمبر) دایاں کالم
امانت استہلاک کے بعد غصب ہو جاتی ہے۔ (۴۱۱)	۶۰۵	فتویٰ رامپور پر دس تنقیدیں۔
عاریت	۶۱۰	کسی وکیل کا ادعائے وکالت بحال انکار موکل مسموع نہیں۔
جو چیز عاریۃً دی یا اس کے عاریتہ دینے کا رواج ہو وہ باقی ہو تو لے سکتا ہے اور باقی نہ ہو تو کسی سے مطالبہ نہیں۔ (۱۷۸)		**اقرار**
عاریت کی چیز کسی نے خرچ کی یا تلف کردی اس سے تاوان لیا جاسکتا ہے۔ (۱۷۸)	۱۰۵	گواہ پیش ہوئے اور مدعا علیہم نے اقرار کیا تو فیصلہ بربنائے اقرار ہوگا۔
والدین جہیز کے کسی سامان کو عاریت بتائیں تو بغیر شہادت یہ مسموع نہ ہوگا۔ (۲۸۷)	۱۸۳	ایک شخص نے چند افراد کی موجودگی میں اپنی ساس سے زنا کا اقرار کیا بعد ازاں اس کا انکار کیا، اس کا شرعی حکم۔
شوہر کسی زیور کے بارے میں دعویٰ کرے تو مسموع ہوگا۔ (۲۸۷)	۱۹۰	مقر اپنے اقرار سے رجوع کرے تو نا مقبول ہے۔
	۱۹۷	

(مضمون / صفحہ نمبر) بایاں کالم	نمبر شمار	(مضمون / فتویٰ نمبر) دایاں کالم
عاریت کا قبضہ بھی مالک ہی کا قبضہ ہے۔ (۳۹۶)		کسی جائداد میں غیر کو تصرفات کرتے ہوئے کسی کا چپ رہنا اپنی اجنبیت اور متصرف کی ملکیت کا صریح اقرار ہوگا۔
غصب اور رہن میں قدرے جہالت کا تحمل ہوتا ہے عاریت میں نہیں۔ (۴۰۸)	۲۰۳	کسی چیز کا بھاؤ کرنا اس کے ہبہ کی درخواست کرنا اپنی ملک نہ ہونے کا اقرار ہے۔ کسی دوسرے کی ملک ہونے کا اقرار نہیں ہے۔
ہبہ	۲۴۲	جھوٹے اقرار کی پابندی لازم نہیں۔
ہبہ بالعوض مشاع اور مشترک اشیاء بھی ہو سکتا ہے یہ بیع کی طرح ہے۔ (۱۱۰)	۲۶۸	کوئی مقر اپنے اقرار سے بدعویٰ شہود لغزش پھر نہیں سکتا۔
ہندوستان کا یہ عرف ہے کہ شوہر عورت کو زیور کا مالک نہیں کرتا۔ (۱۶۳)	۳۱۶	اپنے اقرار پر آدمی کا مواخذہ ہوگا۔
زیور کے عورت کی ملک ہونے کے لئے شوہر کی جانب سے تصریح ضروری ہے۔ (۱۶۳)	۴۸۳	زید کے عمرو پر دو اشرفی، عمرو نے کہا اچھا میں ان اشرفیوں کے تیس روپے وقت حساب مجرا دوں گا۔ یہ اقرار ہے اور عمرو ماخوذ ہوگا۔
شوہر نے زیور کو مہر میں دینے کی تصریح کی تو مہر میں محسوب ہوگا۔ اور	۶۷۲	اقرار کے بعد خطا کا دعویٰ مردود ہے۔

احسان اور ہبہ کے طور پر دیا تو محسوب نہ

ہوگا۔ (۱۶۳)

امانت

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Page	Text (Left Column)	Fatwa No.	Text (Right Column)	Page
384	Nowadays, the common custom is that if a father wants to gift some property to his son, he buys it and gets the deed in the son's name; this buying in the son's name is itself considered a gift.	181	A gift made during terminal illness (Maradh-ul-maut) falls under the rule of a will.	384
391	If the recipient (mauhoob-lahu) takes possession of the gift (hiba), ownership is established; if there is no possession, ownership will not be established.	181	Objections of the Mufti: (1) Defective possession, (2) Defective possession, (3) Defective possession and conflicting testimony, (4) Conflicting testimony, (5) In a gift, acceptance (qabool) along with offer (ijab) is necessary; possession will not take the place of acceptance.	391
393	If either the donor (wahib) or the recipient (mauhoob-lahu) dies before possession is taken, the gift becomes void.	182	The most correct, relied upon, and fatwa-sanctioned view is that acceptance is not an essential pillar (rukn) of a gift.	393
393	The right of joint ownership (shuyu') being concurrent will make the gift void.	214	The research is that in a gift, ownership is established through both possession and acceptance.	393
393	Parents buying property with their own money and getting the sale deed in the names of their children is a transfer of ownership and a gift.	219	Possession, with or without permission, is not mandatory in the same gift-giving assembly. It can happen later as well, provided it is not rejected before possession.	393

Page	Text (Left Column)	Fatwa No.	Text (Right Column)	Page
394	Hiba-bil-iwaz (gift for exchange) is a sale from start to finish.	233	Proof and precedent for acceptance not being an essential pillar (rukn) of a gift.	394
396	A gift without possession is not complete.	285	If the donor did not vacate the gifted item but claimed that possession was given, it would be a lie.	396
396	Marital relationship is a bar to the revocation of a gift.	285	If a house has been given to people without rent and is then gifted to one's young sons, the gift is valid; it is not necessary for the occupants to vacate.	396
400	A gift made during terminal illness depends on the consent of the heirs.	316	It is not necessary for the recipient to be free from the property and possessions of anyone other than the donor.	400
401	Subsequent joint ownership (shirkat-e-tariya) does not invalidate a gift.	316	If someone other than a mortgagee, hired worker, borrower, or resident is in a house, they are not the possessor of that house. Their staying does not affect the recipient's possession.	401
402	Generally, when a father buys something in the name of his son, the purpose is to make a gift.	317	It is not necessary for the recipient to be free from the donor's ownership at the time of the gift; vacation (khulu) is necessary at the time of possession.	402

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

पृष्ठ	पाठ (बायां कॉलम)	फ़तवा नं.	पाठ (दायां कॉलम)	पृष्ठ
३८४	आजकल आमतौर पर प्रचलन यही है कि पिता बेटे को कोई संपत्ति उपहार (हिबा) करना चाहता है तो उसे खरीदकर दस्तावेज़ (क़बाला) लड़के के नाम करा देता है, तो यह लड़के के नाम खरीदना ही उपहार हुआ।	१८१	मरज़-उल-मौत (अंतिम बीमारी) में किया गया उपहार वसीयत के हुक्म में है।	३८४
३९१	अगर उपहार पर प्राप्तकर्ता (मूहूब-लहू) का कब्ज़ा हो जाए तो स्वामित्व सिद्ध हो गया, कब्ज़ा न हो तो स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा।	१८१	मुफ्ती के ऐतराज: (१) दोषपूर्ण कब्ज़ा, (२) दोषपूर्ण कब्ज़ा, (३) दोषपूर्ण कब्ज़ा और गवाही में विरोधाभास, (४) गवाही में विरोधाभास, (५) उपहार में प्रस्ताव (ईजाब) के साथ स्वीकृति (क़बूल) ज़रूरी है; कब्ज़ा स्वीकृति का स्थान नहीं लेगा।	३९१
३९३	दाता (वाहिब) और प्राप्तकर्ता में से कोई भी कब्ज़े से पहले मर गया तो उपहार निरस्त हो गया।	१८२	सबसे सही और विश्वसनीय राय यही है कि स्वीकृति उपहार का अनिवार्य स्तंभ (रुकन) नहीं है।	३९३
३९३	संयुक्त स्वामित्व (शुयू') का अधिकार उपहार को निरस्त कर देगा।	२१४	शोध यही है कि उपहार में कब्ज़े से स्वामित्व और स्वीकृति दोनों सिद्ध होते हैं।	३९३
३९३	माता-पिता अपने पैसे से संपत्ति खरीदकर विक्रय-पत्र अपने बच्चों के नाम लिखवाते हैं, यह स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) और उपहार है।	२१९	बिना अनुमति या अनुमति के साथ उसी सभा में कब्ज़ा ज़रूरी नहीं है। बाद में भी हो सकता है बशर्ते कब्ज़े से पहले इसे अस्वीकार न किया गया हो।	३९३

पृष्ठ	पाठ (बायां कॉलम)	फ़तवा नं.	पाठ (दायां कॉलम)	पृष्ठ
३९४	हिबा-बिल-एवज़ (विनिमय के लिए उपहार) शुरू से अंत तक बिक्री है।	२३३	स्वीकृति के उपहार का स्तंभ न होने की दलील और उसका उदाहरण।	३९४
३९६	बिना कब्ज़े के उपहार पूर्ण नहीं है।	२८५	दाता ने उपहार की वस्तु खाली नहीं की और कहा कि कब्ज़ा दिला दिया, तो यह झूठ होगा।	३९६
३९६	वैवाहिक संबंध उपहार की वापसी में बाधक है।	२८५	बिना किराए के लोगों को मकान दे रखा है, उस मकान को अपने छोटे बेटों को उपहार में दिया, उपहार सही है; रहने वालों का खाली करना ज़रूरी नहीं।	३९६
४००	मरज़-उल-मौत में किया गया उपहार उत्तराधिकारियों की सहमति पर निर्भर करता है।	३१६	प्राप्तकर्ता का दाता के अलावा किसी और की संपत्ति और सामान से मुक्त होना ज़रूरी नहीं है।	४००
४०१	बाद में होने वाला संयुक्त स्वामित्व उपहार को नुकसान नहीं पहुँचाता।	३१६	गिरवी रखने वाला, मज़दूर, उधार लेने वाला या निवासी के अलावा अगर कोई मकान में है, तो वह उस मकान का कब्ज़ेदार नहीं है। उसके रहने से प्राप्तकर्ता के कब्ज़े में कोई अंतर नहीं आएगा।	४०१
४०२	आमतौर पर जब पिता बेटे के नाम कोई चीज़ खरीदता है तो उसका उद्देश्य उपहार देना ही होता है।	३१७	उपहार के समय प्राप्तकर्ता का दाता के स्वामित्व से मुक्त होना ज़रूरी नहीं है; कब्ज़े के समय खाली होना ज़रूरी है।	४०२

صفحہ	متن (بایاں کالم)	فتویٰ نمبر	متن (دایاں کالم)	صفحہ
۳۸۴	آج کل عام طور سے عرف یہی ہے کہ باپ بیٹے کو کوئی جائیداد ہبہ کرنا چاہتا ہے تو اس کو خرید کر قبالہ لڑکے کے نام کرا دیتا ہے تو یہ لڑکے کا نام خرید ہی نہ ہوئی ہبہ ہوا۔	۱۸۱	مرض موت کا ہبہ وصیت کے حکم میں ہے۔	۳۸۴
۳۹۱	اگر ہبہ پر موہوب لہ کا قبضہ ہو ملک ثابت ہو گئی قبضہ نہ ہو ملک ثابت نہ ہوگی۔	۱۸۱	اعتراضات مفتی (۱) قبضہ ناقصہ (۲) قبضہ ناقصہ (۳) قبضہ ناقصہ اور اختلاف شہادت (۴) اختلاف شہادت (۵) ہبہ میں ایجاب کے ساتھ قبول ضروری قبضہ قبول کے قائم مقام نہ ہوگا۔	۳۹۱
۳۹۳	واہب اور موہوب لہ میں سے کوئی بھی قبضہ سے پہلے مرگیا تو ہبہ باطل ہوگیا۔	۱۸۲	راجح معتمد و مفتی بہ یہی ہے کہ قبول ہبہ رکن نہیں۔	۳۹۳
۳۹۳	استحقاق شیوع مقارن ہے ہبہ کو باطل کردے گا۔	۲۱۴	تحقیق یہی ہے کہ ہبہ میں قبضہ سے ملک اور قبول دونوں ثابت ہوتے ہیں۔	۳۹۳

صفحہ	متن (بایاں کالم)	فتویٰ نمبر	متن (دایاں کالم)	صفحہ
	والدین اپنے روپے سے جائیداد خرید		قبضہ بلا اذن یا بہ اذن اسی مجلس ہبہ	
۳۹۳	کر بیعنامہ اپنے بچوں کے نام لکھاتے ہیں یہ تملیک و ہبہ ہے۔	۲۱۹	میں ضروری نہیں۔ بعد کو بھی ہو سکتا ہے بشرطیکہ قبضہ سے پہلے رد نہ ہو۔	۳۹۳
۳۹۴	ہبہ بالعوض ابتداءاً وانتہاءاً بیع ہے۔	۲۳۳	قبول ہبہ کے رکن نہ ہونے کی دلیل اور اس کی نظیر۔	۳۹۴
۳۹۶	ہبہ بے قبضہ تمام نہیں۔	۲۸۵	واہب نے موہوبہ کو فارغ نہ کیا اور کہا کہ قبضہ دلا دیا ، تو کذب ہوگا۔	۳۹۶
۳۹۶	زوجیت مانع رجوع ہبہ ہے۔	۲۸۵	بے اجرت لوگوں کو مکان دے رکھا ہے اس مکان کو اپنے چھوٹے لڑکوں کو ہبہ کیا ہبہ صحیح ہے رہنے والوں کا تخلیہ ضروری نہیں۔	۳۹۶
۴۰۰	مرض الموت کا ہبہ رضائے ورثہ پر موقوف ہوتا ہے۔	۳۱۶	موہوب لہ کا غیر واہب کے املاک و اسباب سے خالی ہونا ضروری نہیں۔ مرتہن ، اجیر عاریہ مقیمین کے علاوہ کوئی مکان میں ہو وہ مکان کا قابض نہیں۔ نہ اس کے رہنے سے موہوب لہ کے قبضہ میں فرق آئے۔	۴۰۰
۴۰۱	شرکت طاریہ مفر ہبہ نہیں۔	۳۱۶		۴۰۱
۴۰۲		۳۱۷		۴۰۲

صفحہ	متن (بایاں کالم)	فتویٰ نمبر	متن (دایاں کالم)	صفحہ
	عام طور سے باپ بیٹے کے نام کوئی چیز خریدتا ہے تو مقصد ہبہ کرنا ہوتا ہے۔		موہوب لہ کا ہبہ کے وقت ملک واہب سے خالی ہونا ضروری نہیں قبضہ کے وقت خلو ضروری ہے۔	

Fatawa Rizvia Volume (18)

Page	Subject/Ruling	Reference	Subject/Ruling
168	After complete possession, if the donor stays in the gifted house forcibly or on rent for life, it does not affect the gift.	403	A son worked for wages for his father; this is not permissible.
396	Witnesses said "Zaid gave this shop to his son" and the son has been dealing with it for a long time, then "giving" will be considered as a gift (Hiba).	583	The possession of an employee and a mortgagee is permanent.
558	Whatever was built with the intention of giving it to a minor became the property of the minor.	586	Now the fatwa is that the wage for Imamat is permissible.
735	If it was built for a major female, the gift is not valid until possession is given.	586	If the bad intention of a tenant of an endowment (Waqf) property is revealed, the judge (Qazi) should take the property out of their hands.
735	The gift of an undivided (Mushaa') or unknown property is not valid.	618	If the rent increases and the tenant of the Waqf property does not want to pay the rent, the lease (Ijara) should be cancelled.
	A woman gave money to her husband and did not demand it back; this is not evidence of transfer of ownership.	618	Pre-emption (Shuf'a).
200		624	An inquiry (Istifta) regarding pre-emption.

Page	Subject/Ruling	Reference	Subject/Ruling
	A gift is not completed merely by verbal declaration.		
360	A gift will not be proven by citing a deceased person as a witness.	624	Upon receiving reliable news of the sale of a property, the pre-emptor (Shafi') must immediately announce "I am seeking pre-emption." Even a slight delay will void the pre-emption; this is called 'Talab-i-Muwasibat'.
360	The gift of a divisible thing without division is not valid.	625	It is also necessary to go to the seller, the buyer, or the property and make people witnesses, saying "I am seeking pre-emption." This is called 'Talab-i-Ishhad'; this is also necessary after Muwasibat.
360	If either of the contracting parties dies before possession, the gift is void.	625	If any pre-emptor engages in litigation before Talab-i-Muwasibat and Talab-i-Ishhad, the pre-emption will be void.
361	A claim of gift is an admission that the claimed property belongs to the donor.	625	If the pre-emptor could not gain knowledge before Talab-i-Ishhad, their statement under oath will be reliable and the burden of proof (Bayyinah) is on the buyer; and if they admit knowledge before Talab-i-Ishhad, and the claimant is of Talab-i-Muwasibat, then the burden of proof is on the pre-emptor.
362	Lease (Ijara).		Even if there is a denial of Talab-i-Ishhad, it is the buyer's oath; however, if both the buyer and the pre-emptor present evidence, the pre-emptor's evidence will be preferred.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

पृष्ठ	विषय / नियम	संदर्भ	विषय / नियम
१६८	पूर्ण कब्ज़े के बाद, यदि दाता जीवन भर उपहार में दिए गए घर में जबरन या किराए पर रहता है, तो उपहार में कोई व्यवधान नहीं होता।	४०३	बेटे ने बाप की मज़दूरी की, यह जायज़ नहीं।
३९६	गवाहों ने कहा "ज़ैद ने अपने लड़के को यह दुकान दी" और लड़का लंबे समय से इसमें लेन-देन कर रहा है, तो "देना" का अर्थ उपहार (हिबा) माना जाएगा।	५८३	कर्मचारी और बंधकदार का कब्ज़ा स्थायी है।
५५८	नाबालिग को देने की नीयत से जो कुछ बनवाया गया, वह नाबालिग की संपत्ति हो गई।	५८६	अब फतवा इसी पर है कि इमामत की उजरत (मज़दूरी) जायज़ है।
७३५	बालिग महिला के लिए बनवाया, तो जब तक कब्ज़ा न करा दे, हिबा (उपहार) सही नहीं होता।	५८६	यदि वक़्फ़ संपत्ति के किराएदार की बदनियती ज़ाहिर हो, तो काज़ी (न्यायाधीश) संपत्ति उसके हाथ से निकाल ले।
७३५	मुशाअ (अविभाजित) और अज्ञात चीज़ का उपहार सही नहीं है।	६१८	किराया बढ़ गया और वक़्फ़ संपत्ति का पट्टेदार (मुस्ताजिर) किराया नहीं देना चाहता, तो इज़ारा (पट्टा) रद्द कर दिया जाए।
	औरत ने शौहर को रुपया दिया और तकाज़ा नहीं किया, यह स्वामित्व हस्तांतरण का प्रमाण नहीं है।	६१८	शुफ़अ (पूर्व-क्रय अधिकार)।
२००		६२४	शुफ़अ के बारे में एक इस्तफ़्ता (प्रश्न)।

पृष्ठ	विषय / नियम	संदर्भ	विषय / नियम
	हिबा केवल ज़बान से पूरा नहीं होता।		
३६०	मृतक को गवाह बनाने से हिबा साबित नहीं होगा।	६२४	शुफ़ई (पूर्व-क्रेता) को संपत्ति की बिक्री की विश्वसनीय खबर मिलते ही यह घोषणा करनी चाहिए कि "मैं शुफ़अ का इच्छुक हूँ।" ज़रा सी देरी भी शुफ़अ को बातिल (अमान्य) कर देगी, इसी को 'तलब-ए-मुवासिब़त' कहते हैं।
३६०	विभाज्य चीज़ का हिबा बिना विभाजन के सही नहीं है।	६२५	विक्रेता या खरीदार या संपत्ति के पास जाकर लोगों को गवाह बनाना भी ज़रूरी है कि "मैं शुफ़अ मांगता हूँ," इसे 'तलब-ए-इशहाद' कहते हैं। मुवासिब़त के बाद यह भी ज़रूरी है।
३६०	यदि अनुबंध करने वालों में से कोई कब्ज़े से पहले मर जाए, तो हिबा बातिल है।	६२५	यदि कोई शुफ़ई तलब-ए-मुवासिब़त और तलब-ए-इशहाद से पहले मुकदमेबाज़ी करे, तो शुफ़अ बातिल होगा।
३६१	हिबा का दावा इस बात का इकरार है कि दावे वाली चीज़ दाता की मिल्कियत (संपत्ति) है।	६२५	यदि शुफ़ई को तलब-ए-इशहाद से पहले जानकारी न हो सकी, तो शपथ के साथ उसका कथन विश्वसनीय होगा और प्रमाण का भार (बैयिनाह) खरीदार पर होगा; और यदि तलब-ए-इशहाद से पहले जानकारी का इकरार करे, और तलब-ए-मुवासिब़त का दावेदार हो, तो प्रमाण का भार शुफ़ई पर होगा।
३६२	इज़ारा (किराया/पट्टा)।		यदि तलब-ए-इशहाद का इनकार हो, तब भी खरीदार की कसम है; हाँ, यदि खरीदार और शुफ़ई दोनों प्रमाण पेश करें, तो शुफ़ई का प्रमाण श्रेष्ठ होगा।

صفحہ	مضمون / حکم	حوالہ
	قبضہ تامہ کے بعد واہب زندگی بھر	
۱۶۸	مکان موہوبہ میں غصبًا یا اجارۃ رہے ہبہ میں کچھ خلل نہیں۔ گواہوں نے یہ کہا "زید نے اپنے لڑکے کو یہ دکان دی" اور لڑکا	۴۰۳
۳۹۶	عرصہ دراز سے اس میں تصرف کرتا رہا تو دینا بمعنیٰ ہبہ مانا جائے گا۔	۵۸۳
۵۵۸	نابالغ کو دینے کی نیت سے جو کچھ بنوایا نا بالغ کی ملک ہو گیا۔	۵۸۶
۷۳۵	بالغہ کے لئے بنوایا تو جب تک اس کا قبضہ نہ کرادے ہبہ صحیح نہیں ہوتا۔	۵۸۶
۷۳۵	مشاع اور مجہول کا ہبہ صحیح نہیں۔	۶۱۸
		۶۱۸

مضمون / حکم
بیٹے نے باپ کی مزدوری کی یہ جائز نہیں۔
اجیر اور مرتہن کا قبضہ مستقل ہے۔
اب فتویٰ اسی پر ہے کہ امامت کی اجرت جائز ہے۔
وقف کے کرایہ دار کی بدنیتی ظاہر ہو تو قاضی جائداد اس کے ہاتھ سے نکال لے۔
کرایہ بڑھ گیا اور وقف کی جائداد کا مستاجر کرایہ دینا نہ چاہے تو اجارہ فسخ کر دیا جائے۔
شفعہ

صفحہ	مضمون / حکم	حوالہ	مضمون / حکم
	عورت نے شوہر کو روپیہ دیا اور تقاضا نہیں کیا یہ دلیل تملیک نہیں۔		
۲۰۰	ہبہ صرف زبان سے مکمل نہیں ہوتا۔	۶۲۴	شفعہ کے بارے میں ایک استفتاء۔
۳۶۰	مردہ کو گواہ قرار دینے سے ہبہ ثابت نہ ہوگا۔	۶۲۴	شفیع کو جائداد کے بیع کے قابل بھروسہ خبر ملتے ہی یہ اعلان کرنا چاہئے کہ میں شفعہ کا طالب ہوں ذرا سی تاخیر بھی شفعہ باطل کر دے گی اسی کو طلب مواثبت کہتے ہیں۔
۳۶۰	قابل تقسیم چیز کا ہبہ بلا تقسیم صحیح نہیں۔	۶۲۵	بائع یا مشتری یا جائداد کے پاس جاکر لوگوں کو گواہ بنانا بھی ضروری ہے کہ میں شفعہ طلب کرتا ہوں، اس کو طلب اشہاد کہتے ہیں
۳۶۰	احد المتعاقدین میں سے کوئی قبضہ سے پہلے مرجائے ہبہ باطل ہے۔	۶۲۵	مواثبت کے بعد یہ بھی ضروری۔ اگر کوئی شفیع طلب مواثبت اور طلب اشہاد سے قبل خصومت کرے شفعہ باطل ہوگا۔
۳۶۱	دعویٰ ہبہ اس بات کا اقرار ہے کہ مدعوبہ واہب کی ملک ہے۔	۶۲۵	شفیع کو طلب اشہاد سے قبل علم نہ ہو سکا تو یمین کے ساتھ اس کا قول معتبر ہوگا اور بینہ مشتری پر، اور طلب اشہاد سے پہلے علم کا مقر ہو، اور طلب مواثبت کا مدعی تو بینہ شفیع پر۔
۳۶۲	اجارہ		

صفحہ	مضمون / حکم حوالہ	مضمون / حکم
		طلب اشہاد کا انکار ہو تب بھی مشتری کی قسم ہے، ہاں یہ اور شفیع دونوں بینہ پیش کریں تو شفیع کا بینہ اولیٰ ہوگا۔

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Table of Contents / Index Rulings:

[Column 1] - If the pre-emptor's (shafi's) witnesses themselves say that the immediate demand for pre-emption (talab-i-mowasibat) was not made right after gaining knowledge, the pre-emption will be void. (Page 462) - A question regarding a case of pre-emption. (Page 566) - If the pre-emptor has accepted the sale explicitly or implicitly, defining the boundaries of the sold property is not necessary for the acceptance. (Page 568) - A case of pre-emption. (Page 711) - When the plaintiff's right of pre-emption is only in a part of the sold property, splitting the deal (safqah) in pre-emption is permissible. (Page 714)

Partition (Qismat): - Out of three partners, if two partitioned without the consent of the third, this partition is void. (Page 157) - Two partners partitioned the property while a third had an undivided share in it; the partition will be undone. (Page 157)

Mortgage/Pledge (Rahn): - A mortgage with possession is valid, but for the mortgagee (murtahin) to take profit from it, which is called 'rahn-i-dakhli' (possessory mortgage), is unlawful. (Page 232) - A mortgaged property does not become the ownership of the mortgagee. (Page 362) - The mortgagee cannot gift the mortgaged item. (Page 262) - A mortgage of an undivided share (rahn-i-musha') is invalid. (Page 265)

[Column 2] - 'Rahn-i-dakhli' (possessory mortgage for profit) is prohibited by Sharia. (Page 265) - The ruling for valid and invalid mortgages is the same. (Page 265) - After the death of the mortgagee, their heirs take their place as mortgagees. (Page 265) - A mortgage does not become void by the death of the mortgagor or the mortgagee. (Page 265) - The mortgagor says the jewelry is silver; the mortgagee says it's made of 'silver' (a different, cheaper material); the mortgagee's witnesses were rejected; the mortgagor neither took an oath nor denied; thus, the path to a decision became blocked. (Page 375) - To say that because the mortgagee rented out the mortgaged item, all the rent and proceeds of the mortgaged item do not belong to the mortgagor, is wrong. (Page 706) - The correct ruling is that if the mortgagee rents out the mortgaged item without the mortgagor's permission, the rent is 'mal-i-khabeeth' (ill-gotten wealth) for the mortgagee; they should give it in charity or give it to the mortgagor. (Page 706) - If the mortgagor proved the claim of possession of the mortgaged house through witnesses, then the mortgage is established. If the mortgagor has possession of that house, it will be considered as a loan (ariyah) from

the mortgagee's side. (Page 727) - Mortgage of an undivided share is invalid, but in mortgage, the ruling for valid and invalid is the same. (Page 728) - If the mortgagor only claimed mortgage, the claim will not be heard even if witnesses testified to possession as well. (Page 729) - If the mortgagor also claimed possession but did not produce witnesses for possession, the mortgage will not be established even by the scribe's record. (Page 730) - The mortgagor has the right to retract before the mortgagee takes possession of the mortgaged item. (Page 730)

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

विषय-सूची / कानूनी निर्णय:

[कॉलम 1] - यदि शफ़ी (हक-ए-शुफ़ा रखने वाला) के गवाह स्वयं कहें कि जानकारी मिलने के तुरंत बाद शुफ़ा (पूर्व-क्रयाधिकार) की मांग नहीं की गई, तो शुफ़ा बातिल हो जाएगा। (पृष्ठ 462) - शुफ़ा के एक मामले से संबंधित प्रश्न। (पृष्ठ 566) - यदि शफ़ी ने स्पष्ट रूप से या संकेतों से बिक्री को स्वीकार कर लिया है, तो स्वीकृति के लिए बेची गई संपत्ति की सीमाओं का निर्धारण आवश्यक नहीं है। (पृष्ठ 568) - शुफ़ा का एक मामला। (पृष्ठ 711) - जब वादी का शुफ़ा का अधिकार केवल बेची गई वस्तु के कुछ हिस्से में हो, तो शुफ़ा के सौदे (सफ़्क़ा) में विभाजन जायज़ है। (पृष्ठ 714)

विभाजन (क़िस्मत): - तीन हिस्सेदारों में से दो ने तीसरे की सहमति के बिना विभाजन कर दिया, तो यह विभाजन बातिल है। (पृष्ठ 157) - दो हिस्सेदारों ने जायदाद का विभाजन किया जबकि तीसरे का हिस्सा उसमें शामिल था, तो विभाजन निरस्त कर दिया जाएगा। (पृष्ठ 157)

बंधक (रहन): - कब्ज़े के साथ बंधक रखना सही है, लेकिन उससे मुर्तहिन (बंधकदार) का लाभ उठाना, जिसे 'रहन-ए-दख़ली' कहा जाता है, नाजायज़ है। (पृष्ठ 232) - बंधक रखी वस्तु मुर्तहिन की मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं होती। (पृष्ठ 362) - मुर्तहिन बंधक रखी वस्तु को उपहार (हिबा) नहीं कर सकता। (पृष्ठ 262) - अविभाजित हिस्से का बंधक (रहन-ए-मुशाअ) फ़ासिद (अमान्य) है। (पृष्ठ 265)

[कॉलम 2] - 'रहन-ए-दख़ली' शरीयत के अनुसार हराम है। (पृष्ठ 265) - सही और फ़ासिद बंधक का हुक्म एक ही है। (पृष्ठ 265) - मुर्तहिन की मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी उसकी जगह मुर्तहिन बन जाते हैं। (पृष्ठ 265) - राहिन (बंधक रखने वाला) या मुर्तहिन के मरने से बंधक बातिल नहीं होता। (पृष्ठ 265) - राहिन गहनों को चांदी का बताए, मुर्तहिन उसे 'सिल्वर' (अन्य धातु) का बताए, मुर्तहिन के गवाह अस्वीकार हो गए, राहिन ने न कसम खाई न ही इनकार किया, तो फैसले की राह बंद हो गई। (पृष्ठ 375) - यह कहना कि मुर्तहिन ने बंधक वस्तु को किराये पर दे दिया है, इसलिए सारा किराया और उपज राहिन का अधिकार नहीं है, गलत है। (पृष्ठ 706) - सही नियम यह है कि यदि मुर्तहिन राहिन की अनुमति के बिना बंधक वस्तु को किराये पर दे, तो वह किराया मुर्तहिन के लिए 'माल-ए-ख़बीस' (अशुद्ध धन) है; उसे सदका कर दे या राहिन को दे दे। (पृष्ठ 706) - राहिन ने बंधक मकान पर कब्ज़े का दावा गवाहों से साबित कर दिया, तो बंधक साबित हो गया। यदि राहिन का उस मकान पर कब्ज़ा है, तो वह मुर्तहिन की ओर से 'आरियतन' (उधार के रूप में) माना जाएगा। (पृष्ठ

727) - मुशाअ का बंधक फ़ासिद है, लेकिन बंधक के मामले में सही और फ़ासिद सबका हुक्म एक ही है। (पृष्ठ 728) - यदि राहिन ने केवल बंधक का दावा किया, तो दावा नहीं सुना जाएगा, भले ही गवाहों ने कब्ज़े की भी गवाही दी हो। (पृष्ठ 729) - राहिन ने कब्ज़े का भी दावा किया लेकिन कब्ज़े के गवाह पेश नहीं किए, तो लेखक (कातिब) के रिकॉर्ड से भी बंधक साबित नहीं होगा। (पृष्ठ 730) - बंधक वस्तु पर मुर्तहिन के कब्ज़े से पहले राहिन को (सौदे से) पलटने का अधिकार प्राप्त है। (पृष्ठ 730)

पृष्ठ 75/738

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[کالم 1] - جب شفیع کے گواہ خود کہیں علم کے بعد فوراً طلبِ مواثبت نہیں ہوئی شفعہ باطل ہوگا۔ (۴۶۲) - شفعہ کے ایک معاملہ سے سوال (۵۶۶) - شفیع نے بیع کو صراحۃً تسلیم کیا ہو یا دلالۃً تسلیم کے لئے حدودِ مبیع کی تعین ضروری نہیں۔ (۵۶۸) - شفعہ کا ایک معاملہ (۷۱۱) - جب مدعی کا حقِ شفعہ صرف بعض مبیع میں ہو تو شفعہ کے صفقۃ میں تفریق جائز ہے۔ (۷۱۴)

قسمت: - تین حصہ داروں میں دو نے ایک کی رضا کے بغیر تقسیم کی، یہ تقسیم باطل ہے۔ (۱۵۷) - دو حصہ داروں نے جائداد تقسیم کی تیسرے کا جائداد میں جز شائع تھا تقسیم توڑ دی جائیگی۔ (۱۵۷)

رہن: - رہن معہ قبضہ صحیح ہے لیکن اس سے مرتہن کا منافع اٹھانا جس کو رہنِ دخلی کہتے ہیں ناجائز ہے۔ (۲۳۲) - رہن ملک مرتہن نہیں ہوتا۔ (۳۶۲) - مرتہن رہن کو ہبہ نہیں کرسکتا۔ (۲۶۲) - رہنِ مشاع فاسد ہے۔ (۲۶۵)

[کالم 2] - رہنِ دخلی شرعاً حرام ہے۔ (۲۶۵) - رہن صحیح و فاسد کا حکم ایک ہے۔ (۲۶۵) - انتقالِ مرتہن کے بعد اس کے ورثہ اس کی جگہ مرتہن ہوجاتے ہیں۔ (۲۶۵) - راہن مرتہن کے مرنے سے رہن باطل نہیں ہوتا۔ (۲۶۵) - راہن زیورِ چاندی کا بتائے، مرتہن سلور کا، مرتہن کے گواہ نامقبول ہوئے، راہن نے نہ قسم کھائی نہ انکار کیا، تو فیصلہ کی راہ مسدود ہوگئی۔ (۳۷۵) - یہ کہنا کہ مرتہن نے شیئِ مرہونہ کو کرایہ پر دیدیا لہٰذا کرایہ اور مرہون کے جملہ محاصل حقِ راہن نہیں غلط ہے۔ (۷۰۶) - صحیح حکم یہ ہے کہ مرتہن مرہون کو بے اجازتِ راہن کرایہ پر دے تو کرایہ مرتہن کی ملکِ خبیث ہے صدقہ کرے یا راہن کو دے۔ (۷۰۶) - راہن نے مکانِ مرہونہ پر قبضہ کا دعویٰ گواہوں سے ثابت کر دیا تو رہن ثابت ہوگئی۔ اگر راہن کا اس مکان پر قبضہ ہو تو مرتہن کی

طرف سے عاریتہً مانی جائے گی۔ (۷۲۷) - مشاع کا رہن فاسد ہے مگر رہن میں صحیح و فاسد سب کا حکم ایک ہے (۷۲۸)۔ - راہن نے صرف رہن کا دعویٰ کیا تو دعویٰ مسموع نہیں اگرچہ گواہوں نے قبضہ کی بھی گواہی دی۔ (۷۲۹) - راہن نے قبضہ کا بھی دعویٰ کیا لیکن قبضہ کے گواہ نہ پیش کرے کاتب بھی رہن ثابت نہ ہوگا۔ (۷۳۰) - مرہون پر مرتہن کے قبضہ سے پہلے راہن کو رجوع کرنے کا حق حاصل ہے۔ (۷۳۰)

Fatawa Razawiya (Volume 18)

Rulings	Page
If the mention of possession is only in the document and it cannot be confirmed by witnesses, then the pledge (mortgage) is not proven.	730
Oath (Yamin)	
It is not legally permissible to take an oath from witnesses.	101
Keeping witnesses on oath is void.	133
Administering an oath to a witness is dependent on the opinion of a Mujtahid judge according to some scholars.	132
Taking an oath is to achieve a preponderance of belief in truthfulness.	134
Nowadays, false oaths have become common.	135
The plaintiff's oath is not accepted.	135
An oath is taken on the claim; it is not taken on things that are outside the claim.	294
An oath is neither applied to a corrupt claim nor to an unknown one.	294
Whatever is made to be sworn nowadays, for example, "By Allah, in this matter, whatever I say, I will say the truth," an oath is established, and a "Yamin Ghamus" (false intentional oath) is mandatory upon the defendant.	298
Administration of an oath is not correct on something whose denial would not lead to a decree against the defendant.	299
Taking an oath upon the plaintiff's request is the job of the ruler (judge); if the plaintiff himself administers the oath, it will not be valid.	300
A plaintiff can acquit from property; if they acquit from the oath, it will still not be done.	301
If the oath was not administered in a completely correct manner, even if the judge administered it at the plaintiff's request, it is necessary to administer the oath again correctly.	302
	303

Rulings	Page	Rulings	Page
		If a waqf trustee or executor makes a contract themselves regarding related matters, they can be made to swear an oath; otherwise, not.	
In the absence of evidence, the husband shall be made to swear an oath; if he denies the divorce after swearing, the woman's claim will be rejected, and if he refuses to swear, the divorce will be proven.	232	There is no limit to false testimony; for future reference, there is an expiation for swearing a false oath on any matter.	304
In the presence of a witness, neither the defendant can swear an oath himself nor can the plaintiff demand an oath.	289	Where testimony is unreliable, the defendant will be made to swear an oath.	304
Explanation of one form of administering an oath (Tahlif).	293	The ruler (judge) cannot demand an oath alone. If the plaintiff demands an oath, then the judge should place the oath upon the defendant.	304
Caution in Tahlif lies in including both part and whole of the claim.	294		

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

नियम	पृष्ठ
यदि केवल दस्तावेज़ में कब्ज़े का उल्लेख हो और गवाहों द्वारा इसकी पुष्टि न हो सके तो गिरवी (रहन) सिद्ध नहीं होती।	730
शपथ (यमीन)	
गवाहों से शपथ लेना शरीयत के अनुसार जायज़ नहीं है।	101
गवाहों को शपथ पर रखना बातिल (अमान्य) है।	133
कुछ विद्वानों के अनुसार गवाह को शपथ दिलाना मुज्तहिद क़ाज़ी (न्यायाधीश) की राय पर निर्भर है।	132
शपथ लेने का उद्देश्य सत्यता के प्रति प्रबल विश्वास प्राप्त करना है।	134
आजकल झूठी शपथ लेना आम हो गया है।	135
वादी की शपथ स्वीकार्य नहीं है।	135
शपथ (हल्फ़) दावे पर ली जाती है; उन चीज़ों पर नहीं जो दावे से बाहर हैं।	294
शपथ न तो दूषित (फ़ासिद) दावे पर लागू होती है और न ही अज्ञात पर।	294
आजकल जो कुछ शपथ के रूप में खिलाया जाता है, उदाहरण के लिए "अल्लाह की कसम, इस मामले में मैं जो कहूँगा सच कहूँगा", तो शपथ (यमीन) स्थापित हो जाती है और प्रतिवादी पर 'यमीन-ए-ग़मूस' (जानबूझकर झूठी कसम) लागू होती है।	298
ऐसी चीज़ पर शपथ दिलाना (तहलीफ़) सही नहीं है जिसके इनकार से प्रतिवादी पर डिक्री न दी जा सके।	299
वादी के अनुरोध पर शपथ लेना हाकिम का काम है; यदि वादी स्वयं शपथ दिलाए तो वह मान्य नहीं होगी।	300
वादी संपत्ति से मुक्त कर सकता है; यदि वह शपथ से मुक्त करे तो भी नहीं होगा।	301
यदि शपथ सही और पूर्ण तरीके से नहीं हुई, भले ही न्यायाधीश ने वादी के अनुरोध पर दिलाई हो, तो फिर से सही तरीके से शपथ दिलाना आवश्यक है।	302
	303

नियम	पृष्ठ
गवाही न होने की स्थिति में पति को शपथ दिलाई जाए; यदि वह शपथ खाकर तलाक से इनकार कर दे तो महिला का दावा खारिज हो जाएगा और यदि वह शपथ लेने से इनकार कर दे तो तलाक सिद्ध हो जाएगा।	232
गवाह की उपस्थिति में प्रतिवादी न तो स्वयं शपथ ले सकता है और न ही वादी शपथ की माँग कर सकता है।	289
शपथ दिलाने (तह़लीफ़) के एक रूप का स्पष्टीकरण।	293
तह़लीफ़ में सावधानी इसी में है कि दावे के अंश और पूर्ण दोनों को शामिल किया जाए।	294

नियम	पृष्ठ
वक़्फ़ का मुतवल्ली या वसी (वसीयतदार) यदि संबंधित वस्तुओं में स्वयं कोई अनुबंध करते हैं, तो उन्हें शपथ दिलाई जा सकेगी, अन्यथा नहीं।	
झूठी गवाही का कोई अंत नहीं है; भविष्य के लिए किसी भी बात पर झूठी शपथ खाने का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) है।	304
जहाँ गवाही अविश्वसनीय हो, वहाँ प्रतिवादी को शपथ दिलाई जाएगी।	304
हाकिम अकेले शपथ की माँग नहीं कर सकता। यदि वादी शपथ की माँग करे तो न्यायाधीश को प्रतिवादी पर शपथ रखनी चाहिए।	304

حکم	صفحہ
صرف دستاویز میں قبضہ کا ذکر ہو اور گواہوں سے اس کی تصدیق نہ ہو سکی تو بھی رہن ثابت نہیں۔	۷۳۰
یمین	
گواہوں سے حلف لینا شرعاً جائز نہیں۔	۱۰۱
گواہوں پر حلف رکھنا باطل ہے۔	۱۳۳
گواہ کو حلف دلانا بعض علماء کے نزدیک قاضی مجتہد کی رائے پر موقوف ہے۔	۱۳۲
	۱۳۴
حلف دعویٰ پر لیا جاتا ہے جو چیزیں دعویٰ سے خارج ہیں ان پر نہیں۔	۲۹۴
یمین نہ تو دعویٰ فاسدہ پر مرتب ہوتی ہے نہ معلوم پر۔	۲۹۴
حلف میں آج کل جو کچھ کھلایا جاتا ہے مثلاً واللہ اس باب میں جو کہوں گا حق کہوں گا یمین منعقدہ ہے اور مدعا علیہ پر یمین غموس لازم ہے۔	۲۹۸
ایسی چیز پر تحلیف صحیح نہیں جس کے انکار سے مدعا علیہ پر دعویٰ ڈگری نہ دی جاسکے۔	۲۹۹
مدعی کی طلب پر حلف لینا حاکم کا کام ہے خود مدعی حلف دلائے صحیح نہ ہوگی۔	۳۰۰
	۳۰۱

حکم	صفحہ
قسم کھانے کی صدق کے غلبہ ظن کا حصول ہے۔	
آج کل جھوٹی حلف عام ہوگئی۔	۱۳۵
مدعی کا حلف مسلم نہیں۔	۱۳۵
گواہی نہ ہونے کی صورت میں شوہر کو قسم کھلائی جائے، قسم کھا کر طلاق کا انکار کر دے گا تو عورت کا دعویٰ رد ہو جائے گا اور قسم کھانے سے انکار کرے تو طلاق ثابت ہوگی۔	۲۳۲
گواہ کی موجودگی میں مدعا علیہ نہ تو خود قسم کھا سکتا ہے نہ مدعی قسم طلب کرسکتا ہے۔	۲۸۹
تحلیف کی ایک صورت کی توضیح۔	۲۹۳
مدعی مال سے بری کرسکتا ہے	
حلف سے بری کریں تو بھی نہ ہوگا۔	
حلف برو جہ صحیح تام نہ ہوئی، تو گو مدعی کے طلب پر قاضی نے دلائی ہو، دوبارہ صحیح طور پر قسم دلانا ضروری ہے۔	۳۰۲
متولی وقف وصی اگر متعلقہ اشیاء میں کوئی عقد خود کریں تو انھیں قسم دلائی جاسکے گی ورنہ نہیں۔	۳۰۳
جھوٹی گواہی کا کوئی کنارہ نہیں، آئندہ کے لئے کسی بات کی جھوٹی قسم کھانے کا کفارہ ہے۔	۳۰۴
جہاں شہادت ناقابل اعتبار ہو مدعا علیہ کو قسم دلائی جائے گی۔	۳۰۴
	۳۰۴

حکم صفحہ **حکم صفحہ**

حاکم تنہا قسم کا مطالبہ نہیں کرسکتا

ہے۔ مدعی قسم طلب کرے تو قاضی

مدعا علیہ پر قسم رکھے۔

تحلیف میں احتیاط یہی ہے کہ دعویٰ کے جز و
۲۹۴
کل دونوں کو شریک کیا جائے۔

[Left Column] - "I swear by God, I will tell the truth" is a valid oath (Yamin). | Ref: 462 | Page: 129 - In a valid oath, the matter can be resolved by paying an expiation (Kaffara). | Ref: 462 | Page: 137 - Even seven climes and a million fasts cannot serve as expiation for an intentional false oath (Yamin Ghamus). | Ref: 462 | Page: 141 - Any additions in the oath and the thing sworn by for emphasis are not harmful. | Ref: 676 | Page: 142 - If there is a silence/gap between the oath and the thing sworn by, then the oath is not valid. | Ref: 677 | Page: 142

PROHIBITION AND PERMISSIBILITY - It is necessary for a witness to be observant of prayers and congregational prayers, otherwise, their testimony will not be accepted. | Ref: 103 | Page: 167 - The testimony of an ignorant person is also unacceptable; an ignorant person is a sinner (fasiq). | Ref: 103 | Page: 170 - The testimony of a bribe-taker, a sinner, an insane person, a minor, or one of unsound mind is not acceptable. | Ref: 120 | Page: 170 - Islam is a condition for testimony; the testimony of a non-Muslim is unacceptable. | Ref: 123 | Page: 170 - One who shaves or trims the beard is rejected as a witness. | Ref: 126 | Page: 170 - Nowadays, in fashionable hotels, employees often have to manage wine and pork. This is sinfulness (fisq). | Ref: 129 | Page: 171 - A sinner cannot legally be a witness. | Ref: 129

[Right Column] - A father's testimony in favor of his children is not credible. | Page: 129 - People whose professions involve open sinning, such as brokers or lawyers; their testimony is unacceptable, and it is not permissible to give them any honorary position. | Page: 137 - In a private alleyway (Kucha Ghair Nafidhah), only those whose doors have been in that alleyway since ancient times have a right. | Page: 141 - Permission from every resident of such a path is necessary for its use. | Page: 142 - To establish a new door above one's limit in such an alleyway is oppression. | Page: 142 - If all the partners of a private alleyway agreed to a door, but one sold his house and the new neighbor does not agree, the door cannot be demolished. | Page: 142 - If a father said he would give something to his son and did not, he cannot be compelled. | Page: 167 - A person who holds any kind of coercive power or authority does not have the right to accept any kind of gift or special invitation. | Page: 170 - A subordinate can accept an invitation from their officer provided there is no pressure on them. | Page: 170 - One can accept a gift or invitation from such a person who had a similar relationship before holding that office. | Page: 170 - There is a difference of opinion among the Imams regarding accepting gifts from close

relatives (Mahram). | Page: 170 - At the time of needing something (favor/work), one cannot accept gifts or invitations even from the aforementioned people. | Page: 171

फतावा रज़विया | जिल्द अठारहवीं (18)

[बायाँ कॉलम] - "खुदा की कसम सच कहूँगा" यमीन (शपथ) मुनअक़िद है। | संदर्भ: 462 | पृष्ठ: 129 - मुनअक़िद यमीन में कफ़्फ़ारा की अदायगी से काम निकल सकता है। | संदर्भ: 462 | पृष्ठ: 137 - हफ़्त इक़लीम और लाख रोज़े भी यमीन-ए-गमूस (झूठी शपथ) का कफ़्फ़ारा नहीं हो सकते। | संदर्भ: 462 | पृष्ठ: 141 - कसम और मुक्सम में जो ज़्यादती ताकीद के लिए हो वह मुज़िर (हानिकारक) नहीं। | संदर्भ: 676 | पृष्ठ: 142 - कसम और मुक्सम में सुकूत (चुप्पी) से फासला हो तो कसम सही नहीं। | संदर्भ: 677 | पृष्ठ: 142

हज़रो इबाहत (निषेध और अनुमति) - गवाह के लिए पाबंद-ए-नमाज़ और पाबंद-ए-जमाअत होना ज़रूरी है वर्ना गवाही तस्लीम नहीं की जाएगी। | संदर्भ: 103 | पृष्ठ: 167 - जाहिल की गवाही भी नामक़बूल है, जाहिल फासिक़ होता है। | संदर्भ: 103 | पृष्ठ: 170 - राशी, फासिक़, पागल, नाबालिग़, फ़ातिरुल अक़्ल की गवाही मक़बूल नहीं। | संदर्भ: 120 | पृष्ठ: 170 - शहादत के लिए इस्लाम शर्त है, गैर-मुस्लिम की शहादत नामक़बूल है। | संदर्भ: 123 | पृष्ठ: 170 - दाढ़ी मुंडाने या कतराने वाला मरदूद-उश-शहादत (गवाही के अयोग्य) है। | संदर्भ: 126 | पृष्ठ: 170 - आजकल उमूमन फैशन-एबल होटलों में मुलाज़िमीन को शराब और सुअर के गोश्त का एहतमाम करना होता है। यह फिस्क़ (पाप) है। | संदर्भ: 129 | पृष्ठ: 171 - फासिक़ शरअन (धार्मिक कानूनन) गवाह नहीं हो सकता। | संदर्भ: 129

[दायाँ कॉलम] - बाप की गवाही औलाद के हक में मोतबर (विश्वसनीय) नहीं। | पृष्ठ: 129 - जिन लोगों के पेशे अलानिया फिस्क़ के हों जैसे दलाल, वकीला (वकील); उनकी गवाही नामक़बूल है, और उनको कोई एज़ाज़ का मन्सब देना जायज़ नहीं। | पृष्ठ: 137 - कूचा-ए-ग़ैर नाफ़िज़ा (निजी गली) में उन्हीं लोगों का हक़ है जिनके दरवाज़े कदीम (पुराने समय) से उस कूचे में हों। | पृष्ठ: 141 - ऐसे रास्ते में तसर्रुफ के लिए उसके हर-हर साकिन (निवासी) की इजाज़त ज़रूरी है। | पृष्ठ: 142 - ऐसे कूचे में अपनी हद से ऊपर नया दरवाज़ा क़ायम करना ज़ुल्म है। | पृष्ठ: 142 - कूचा-ए-ग़ैर नाफ़िज़ा के तमाम शुरका दरवाज़े के लिए राज़ी हो गए, एक ने अपना मकान बेच दिया, नया पड़ोसी आया वह राज़ी नहीं तो दरवाज़ा नहीं तोड़ा जा सकता। | पृष्ठ: 142 - बाप ने बेटे को कुछ देने के लिए कहा और नहीं दिया तो बाप पर जबर (दबाव) नहीं हो सकता। | पृष्ठ: 167 - जो शख़्स किसी किस्म का कहरो तसल्लुत (दबदबा) रखता हो उसको किसी किस्म का तोहफा और दावत-ए-खास कुबूल करने का इख्तियार नहीं। | पृष्ठ: 170 - मातहत अपने अफसर की दावत कुबूल कर सकता है जिस पर

उसका दबाव न हो। | पृष्ठ: 170 - ऐसे शख्स से हदिया व दावत भी कुबूल कर सकता है जो इस मन्सब (पद) से पहले भी इस किस्म का मामला रखता था। | पृष्ठ: 170 - अपने क़रीबी महरम का हदिया कुबूल करने में आइम्मा (इमामों) का इख्तिलाफ है। | पृष्ठ: 170 - काम पड़ने के वक्त मज़कूरा बाला (उपरोक्त) अस्हाब से भी हदिया व दावत नहीं कुबूल कर सकता। | पृष्ठ: 171

[بایاں کالم] - "خدا کی قسم سچ کہوں گا" یمین منعقد ہے۔ | ۴۶۲ | ۱۲۹ - یمین منعقدہ میں کفارہ کی ادائیگی سے کام نکل سکتا ہے۔ | ۴۶۲ | ۱۳۷ - ہفت اقلیم اور لاکھ روزے بھی یمین غموس کا کفارہ نہیں ہو سکتے۔ | ۴۶۲ | ۱۴۱ - قسم اور مقسم میں جو زیادتی تاکید کے لئے ہو وہ مضر نہیں۔ | ۶۷۶ | ۱۴۲ - قسم اور مقسم میں سکوت سے فاصلہ ہو تو قسم صحیح نہیں۔ | ۶۷۷ | ۱۴۲

حظر و اباحت - گواہ کے لئے پابند نماز پابند جماعت ہونا ضروری ہے ورنہ گواہی تسلیم نہ کی جائے گی۔ | ۱۰۳ | ۱۶۷ - جاہل کی گواہی بھی نامقبول، جاہل فاسق ہوتا ہے۔ | ۱۰۳ | ۱۷۰ - راشی، فاسق، پاگل نابالغ، فاتر العقل کی گواہی مقبول نہیں۔ | ۱۲۰ | ۱۷۰ - شہادت کے لئے اسلام شرط ہے غیر مسلم کی شہادت نامقبول ہے۔ | ۱۲۳ | ۱۷۰ - داڑھی منڈانے یا کترانے والا مردود الشہادت ہے | ۱۲۶ | ۱۷۰ - آجکل عموما فیشن ایبل ہوٹلوں میں ملازمین کو شراب اور سور کے گوشت کا اہتمام کرنا ہوتا ہے۔ یہ فسق ہے۔ | ۱۲۹ | ۱۷۱ - فاسق شرعا گواہ نہیں ہو سکتا۔ | ۱۲۹

[دایاں کالم] - باپ کی گواہی اولاد کے حق میں معتبر نہیں۔ | ۱۲۹ - جن لوگوں کے پیشے علانیہ فسق کے ہوں جیسے دلال۔ وکلاء ان کی گواہی نامقبول، اور ان کو کوئی اعزاز کا منصب دینا جائز نہیں۔ | ۱۳۷ - کوچہ غیر نافذہ میں انہیں لوگوں کا حق ہے جن کے دروازے قدیم سے اس کوچہ میں ہوں۔ | ۱۴۱ - ایسے راستے میں تصرف کے لئے اس کے ہر ہر ساکن کی اجازت ضروری ہے۔ | ۱۴۲ - ایسے کوچہ میں اپنی حد سے اوپر نیا دروازہ قائم کرنا ظلم ہے۔ | ۱۴۲ - کوچہ غیر نافذہ کے تمام شرکاء دروازہ کے لئے راضی ہو گئے کہ ایک نے اپنا مکان بیچ دیا، نیا پڑوسی آیا وہ راضی نہیں تو دروازہ نہیں توڑا جاسکتا۔ | ۱۴۲ - باپ نے بیٹے کو کچھ دینے کے لئے کہا اور

نہیں دیا تو باپ پر جبر نہیں ہو سکتا۔ | ۱۶۷ - جو شخص کسی قسم کا قہر و تسلط رکھتا ہو اس کو کسی قسم کا تحفہ اور دعوت خاصہ قبول کرنے کا اختیار نہیں۔ | ۱۷۰ - ماتحت اپنے افسر کی دعوت قبول کر سکتا ہے جس پر اس کا دباؤ نہ ہو۔ | ۱۷۰ - ایسے شخص سے ہدیہ و دعوت بھی قبول کر سکتا ہے جو اس منصب سے پہلے بھی اس قسم کا معاملہ رکھتا تھا۔ | ۱۷۰ - اپنے قریبی محارم کا ہدیہ قبول کرنے میں ائمہ کا اختلاف ہے۔ | ۱۷۰ - کام پڑنے کے وقت مذکورہ بالا اصحاب سے بھی ہدیہ و دعوت نہیں قبول کر سکتا۔ | ۱۷۱

Fatawa Rizvia Volume 18 (18)

Serial No.	Topic / Ruling (Right)	Topic / Ruling (Left)	Page No.
171	The reason for not accepting an invitation is the suspicion of favoritism; therefore, if there's a habit of not showing favoritism even after accepting, the invitation cannot be permissible.	A poor father can take as much as needed from his wealthy son's property.	315
179	It is not permissible to seek help from non-believers in religious matters.	Wasting time listening to unacceptable testimony is severely disliked (Makruh Tahrimi).	342
208	Issues regarding the lack of privacy (veiling) of houses.	Taking a decision by giving a bribe is forbidden (Haram).	469
208	A person has absolute authority over the disposal of their property.	When is giving and taking a bribe forbidden and when is it not?	469
208	A neighbor cannot be stopped from disposing of their property due to one's own losses.	Unjustified coercion on a legally responsible free person is invalid in Sharia.	472
208	A neighbor cannot be prevented from having a door or window because of one's own lack of privacy. Arrange for your own privacy.	The issue of fulfilling a promise.	473
223	One who accepts the testimony of a transgressor (Fasiq) is a sinner.	Coercion cannot be used to fulfill a promise.	474
224	Both the judgment and testimony of a transgressor (Fasiq) are valid. However, the one who appoints him as a judge or accepts his testimony will be sinners.	Caution is mandatory in matters regarding the rights of people (Huquq-ul-Ibad).	482
232			506

Serial No.	Topic / Ruling (Right)	Topic / Ruling (Left)	Page No.
	Total absorption of property without possession is unlawful according to Sharia.	A neighbor has no right to stop someone from placing a ventilator near the ceiling in their own wall.	
246	The way today's lawyers cross-examine to distort facts into lies is strictly prohibited.	When a door or window allows a view into women's quarters, an order to close it will be given.	506
252	There is a difference of opinion in fatwa regarding opening a door in a blind alley beyond one's right of passage; the reliable and manifest opinion is that it is not permissible.	When harm is avoidable and the property owner takes precautions, they cannot be stopped from disposing of their property.	509
280	If water from someone's house has been flowing through a neighbor's house, the neighbor has no right to stop it.	Starvation is better than eating forbidden (Haram) food.	566
281	A neighbor has no right to close a drain.	Both the giver and taker of a bribe are destined for Hell; whatever is given to hide someone's right or to gain one's own is a bribe, but what is given to ward off oppression from oneself is not a bribe.	587

फ़तावा रिज़विया जिल्द अठारहवीं (१८)

क्रम संख्या	विषय / नियम (दाहिना)	विषय / नियम (बायाँ)	पृष्ठ संख्या
१७१	दावत न स्वीकार करने का कारण पक्षपात का संदेह है, इसलिए दावत के बाद भी पक्षपात न करने की आदत होने पर दावत जायज़ नहीं हो सकती।	एक निर्धन पिता अपने धनी पुत्र की संपत्ति से आवश्यकतानुसार ले सकता है।	३१५
१७९	धार्मिक कार्यों में काफ़िरों से सहायता लेना जायज़ नहीं है।	अस्वीकार्य गवाही सुनकर समय नष्ट करना मकरूह-ए-तहरीमी (कठोरता से नापसंद) है।	३४२
२०८	मकानों की बेपर्दगी (गोपनीयता की कमी) के मुद्दे।	रिश्वत देकर फैसला लेना हराम है।	४६९
२०८	मनुष्य को अपनी संपत्ति के उपयोग का पूर्ण अधिकार है।	रिश्वत देना और लेना कब हराम है और कब नहीं?	४६९
२०८	अपने नुकसान के कारण पड़ोसी को अपनी संपत्ति के उपयोग से नहीं रोका जा सकता।	किसी स्वतंत्र ज़िम्मेदार व्यक्ति पर बिना शरई कारण के दबाव डालना बातिल (अमान्य) है।	४७२
२०८	अपनी बेपर्दगी के कारण पड़ोसी को दरवाज़ा या खिड़की रखने से नहीं रोका जा सकता। अपने पर्दे का स्वयं प्रबंध करें।	वादा निभाने का मसला।	४७३
२२३	फासिक (पापी) की गवाही स्वीकार करने वाला गुनहगार है।	वादा निभाने के लिए दबाव नहीं डाला जा सकता।	४७४
२२४	फासिक का फैसला और गवाही दोनों सही हैं। हालाँकि, उसे काज़ी (न्यायाधीश) बनाने वाला और	हुकूक-उल-इबाद (बंदों के अधिकार) के मामले में एहतियात (सावधानी) अनिवार्य है।	४८२

क्रम संख्या	विषय / नियम (दाहिना)	विषय / नियम (बायाँ)	पृष्ठ संख्या
	उसकी गवाही स्वीकार करने वाला गुनहगार होगा।		
२३२	बिना कब्ज़े के संपत्ति का पूर्ण उपभोग शरीयत के अनुसार नाजायज़ है।	अपनी दीवार में छत के पास रोशनदान रखने से पड़ोसी को रोकने का अधिकार नहीं है।	५०६
२४६	आज कल के वकील जिस तरह से जिरह करते हैं कि सच को झूठ बना देते हैं, यह सख्त मना है।	जब दरवाज़े या खिड़की से महिलाओं के रहने के स्थान पर नज़र पड़े, तो उसे बंद करने का आदेश दिया जाएगा।	५०६
२५२	अपने आने-जाने के अधिकार से बाहर किसी बंद गली में दरवाज़ा खोलने के बारे में फ़तवे में मतभेद है; विश्वसनीय और स्पष्ट राय यह है कि यह जायज़ नहीं है।	जब नुकसान से बचना संभव हो और संपत्ति का मालिक बचाव के उपाय कर ले, तो उसे अपनी संपत्ति के उपयोग से रोका नहीं जा सकता।	५०९
२८०	यदि किसी के घर का पानी पड़ोसी के घर से होकर बह रहा हो, तो पड़ोसी को उसे रोकने का अधिकार नहीं है।	हराम खाने से उपवास (फाका) बेहतर है।	५६६
२८१	पड़ोसी को नाली बंद करने का अधिकार नहीं है।	रिश्वत लेने और देने वाले दोनों जहान्नमी (नर्कगामी) हैं; किसी का अधिकार छिपाने या अपना अधिकार पाने के लिए जो दिया जाए वह रिश्वत है, अपने ऊपर से ज़ुल्म हटाने के लिए जो दिया जाए वह रिश्वत नहीं है।	५८७

نمبر شمار	عنوان / حکم (دائیں جانب)	عنوان / حکم (بائیں جانب)	صفحہ نمبر
۱۷۱	دعوت نہ قبول کرنے کی علت تہمت رعایت ہے اس لئے دعوت کے بعد بھی رعایت نہ کرنے کی عادت سے دعوت جائز نہیں ہو سکتی۔	فقیر باپ اپنے مالدار لڑکے کے مال سے ضرورت بھر چرا سکتا ہے۔	۳۱۵
۱۷۹	کافروں سے دینی کام میں مدد لینی جائز نہیں۔	نا مقبول شہادت کو سن کر وقت ضائع کرنا مکروہ تحریمی ہے۔	۳۴۲
۲۰۸	مکانات کی بے پردگی کے مسائل۔	رشوت دے کر فیصلہ لینا حرام ہے۔	۴۶۹
۲۰۸	انسان اپنی ملک میں تصرف کا مطلقاً اختیار رکھتا ہے۔	رشوت دینا اور لینا کب حرام ہے اور کب نہیں۔	۴۶۹
۲۰۸	اپنے نقصانات کی وجہ سے پڑوسی کو اپنی ملک میں تصرف کرنے سے روک نہیں سکتے۔	حر مکلف پر جبر بلاوجہ شرعی باطل ہے۔	۴۷۲
۲۰۸	اپنی بے پردگی سے پڑوسی کو دروازہ اور جنگلہ رکھنے سے	ایفائے وعدہ کا مسئلہ۔	۴۷۳

نمبر شمار	عنوان / حکم (دائیں جانب)	عنوان / حکم (بائیں جانب)	صفحہ نمبر
	روک نہیں سکتے۔ خود اپنے پردے کا انتظام کریں۔		
۲۲۳	فاسق کی شہادت قبول کرنے والا گنہ گار ہے۔	وعدہ کی وفا پر جبر نہیں ہو سکتا۔	۴۷۴
۲۲۴	فاسق کی قضاء اور شہادت دونوں صحیح ہے۔ البتہ قاضی بنانے والا شہادت قبول کرنے والا گنہ گار ہوں گے۔	حقوق العباد کے معاملہ میں احتیاط لازم ہے۔	۴۸۲
۲۳۲	استغراقِ جائداد بے قبضہ شرعاً ناجائز ہے۔	اپنی دیوار میں چھت کے قریب روشندان رکھنے سے پڑوسی کو روکنے کا حق نہیں۔	۵۰۶
۲۴۶	آج کل کے وکلاء جس طرح جرح کرتے ہیں کہ کھیر کھرچ کو جھوٹا بناتے ہیں، یہ سخت ممنوع ہے۔	جب دروازے اور جنگلے سے نگاہ عورتوں کی قیام گاہ پر پڑے تو بند کرنے کا حکم دیا جائے گا۔	۵۰۶
۲۵۲	اپنے حق مرور سے باہر کوچہ غیر نافذہ میں دروازہ کھولنے میں اختلاف فتویٰ ہے، معتمد اور ظاہر الروایہ یہ ہے کہ جائز نہیں۔	جب ضرر ممکن التحرز ہو اور صاحب ملک بچاؤ کر دے تو اس کو اپنی ملک میں تصرف سے روکا نہیں جا سکتا۔	۵۰۹
۲۸۰		حرام کھانے سے فاقہ بہتر ہے۔	۵۶۶

نمبر شمار	عنوان / حکم (دائیں جانب)	عنوان / حکم (بائیں جانب)	صفحہ نمبر
	کسی کے مکان کا پانی پڑوسی کے مکان سے ہو کر بہتا رہا ہو تو اس پڑوسی کو اس کے روکنے کا حق نہیں۔		
۲۸۱	پڑوسی کو نالی بند کرنے کا حق نہیں۔	رشوت لینے دینے والے دونوں جہنمی ہیں، کسی کا حق چھپانے یا اپنا نکالنے کے لئے جو دیا جائے وہ رشوت ہے اپنے اوپر سے ظلم دفع کرنے کو جو دیا جائے وہ رشوت نہیں۔	۵۸۷

Fatawa Rizvia Volume 18

- It is forbidden to sell to non-Muslims. | SR: 588 | Inheritance (Heading)
- To include a common path into one's home is oppression; residents have the right to put doors and windows in such paths. | SR: 591 | Distribution of an inheritance. | Page: 157
- In a cul-de-sac, a door cannot be established above one's existing door. | SR: 592 | The right of inheritance is decreed by Allah Almighty; neither a father can invalidate it nor a son can reject it. | Page: 168
- No matter how high a person builds a wall on their property, a neighbor has no right to complain about the blockage of air and sunlight. | SR: 598 | If a father relinquishes his ownership while in good health, the right of inheritance will cease. | Page: 169
- Any action on one's own property that causes another's house to collapse or completely blocks their light is prohibited. | SR: 599 | If debt does not consume the entire estate, an heir can sell their share. | Page: 192
- It is not Shari'a-compliant for a plaintiff to collect legal expenses from the defendant. | SR: 601 | Before paying the debt, disposal by heirs in the estate and property pledged for the deceased's debt will not be effective. | Page: 195
- Intentionally looking at an unveiled woman is a cause of transgression (fisq). | SR: 613 | An heir paying their proportionate share of the ancestor's debt will not validate their disposals until the entire debt is paid. | Page: 195
- Condemnation of the cross-examination by lawyers in today's courts. | SR: 649 | An heir can release the estate by paying off the debt. | Page: 214
- One has the right to drain water in the direction it has traditionally flowed from old outlets; any action against this is improper. | SR: 733 | Distribution of inheritance. | Page: 214

Will (Heading) - Ownership is transferred after death. | Page: 238 - A will in favor of an heir is not valid. | SR: 125 | If one heir proves a debt owed to the deceased by someone, all heirs will receive a share. | Page: 240 - What and how much of the deceased's wife's share will be from the dower (Mahr) of the deceased's mother? | Page: 240

फ़तावा रज़विया खंड 18

- गैर-मुसलमानों को बेचना हराम है। | क्रम संख्या: 588 | विरासत (शीर्षक)
- साझा रास्ते को अपने घर में शामिल करना ज़ुल्म है; निवासियों को उस रास्ते में दरवाज़ा और खिड़की लगाने का अधिकार है। | क्रम संख्या: 591 | एक संपत्ति (तरका) का बँटवारा। | पृष्ठ: 157
- एक बंद गली में अपने दरवाज़े के ऊपर नया दरवाज़ा स्थापित नहीं कर सकते। | क्रम संख्या: 592 | विरासत का अधिकार अल्लाह तआला द्वारा निर्धारित है; इसे न तो पिता निरस्त कर सकता है और न ही पुत्र अस्वीकार कर सकता है। | पृष्ठ: 168
- एक व्यक्ति अपनी संपत्ति पर कितनी ही ऊँची दीवार क्यों न उठा ले, पड़ोसी को हवा और धूप रुकने की शिकायत करने का अधिकार नहीं है। | क्रम संख्या: 598 | यदि पिता स्वस्थ अवस्था में अपनी संपत्ति का स्वामित्व त्याग दे, तो विरासत का अधिकार समाप्त हो जाएगा। | पृष्ठ: 169
- अपनी संपत्ति में ऐसा कोई कार्य करना वर्जित है जिससे दूसरे का घर गिर जाए या रोशनी पूरी तरह बंद हो जाए। | क्रम संख्या: 599 | यदि ऋण पूरी संपत्ति को न घेरे, तो उत्तराधिकारी अपना हिस्सा बेच सकता है। | पृष्ठ: 192
- वादी का प्रतिवादी से कानूनी खर्च वसूल करना शरीयत के अनुसार जायज़ नहीं है। | क्रम संख्या: 601 | ऋण चुकाने से पहले संपत्ति और मृतक के ऋण के एवज़ में गिरवी रखी गई संपत्ति में उत्तराधिकारियों का दखल मान्य नहीं होगा। | पृष्ठ: 195
- किसी महिला को जानबूझकर बेपर्दा देखना फ़िस्क (पाप) का कारण है। | क्रम संख्या: 613 | किसी उत्तराधिकारी द्वारा पूर्वज के ऋण का अपना आनुपातिक हिस्सा चुकाना उसके कार्यों को तब तक जायज़ नहीं बनाएगा जब तक कि पूरा ऋण न चुका दिया जाए। | पृष्ठ: 195
- आजकल की कचहरियों में वकीलों की जिरह की निंदा। | क्रम संख्या: 649 | उत्तराधिकारी ऋण चुकाकर संपत्ति छुड़ा सकता है। | पृष्ठ: 214
- प्राचीन नालियों (नाबदान) से जिस ओर पानी बहता था, उसी ओर बहाने का अधिकार है; इसके विरुद्ध कार्य अनुचित है। | क्रम संख्या: 733 | विरासत का बँटवारा। | पृष्ठ: 214

वसीयत (शीर्षक) - मृत्यु के बाद संपत्ति का स्वामित्व हस्तांतरित हो जाता है। | पृष्ठ: 238 - उत्तराधिकारी के पक्ष में वसीयत करना सही नहीं है। | क्रम संख्या: 125 | यदि एक उत्तराधिकारी ने

किसी व्यक्ति पर मृतक का ऋण सिद्ध कर दिया, तो सभी उत्तराधिकारियों को हिस्सा मिलेगा। | पृष्ठ: 240 - मृतक की माँ के महर में से मृतक की पत्नी का किस पक्ष से कितना हिस्सा होगा? | पृष्ठ: 240

- غیر مسلموں کو بیچ بنانا حرام ہے۔ | ۵۸۸ | میراث (عنوان)
- مشترکہ راستہ کو اپنے گھر میں شامل کرنا ظلم ہے ایسے راستہ میں دروازہ اور کھڑکی لگانے کا وہاں کے باشندوں کو حق ہے۔ | ۵۹۱ | ایک ترکہ کی تقسیم۔ | ۱۵۷
- کوچہ سربستہ میں اپنے دروازے سے اوپر دروازہ قائم نہیں کر سکتے۔ | ۵۹۲ | میراث کا حق اللہ تعالیٰ کا مقرر کردہ ہے اس کو نہ باپ باطل کر سکتا ہے نہ بیٹا رد کر سکتا ہے۔ | ۱۶۸
- ایک شخص اپنی ملک میں کتنی ہی اونچی دیوار اٹھائے پڑوسی کو ہوا اور دھوپ بند ہونے کی شکایت کا حق نہیں۔ | ۵۹۸ | باپ حالتِ صحت میں اپنی ملک زائل کر دے تو حق وراثت ختم ہو جائے گا۔ | ۱۶۹
- کسی کا اپنے ملک میں ایسا تصرف جس سے دوسرے کا مکان گر جائے یا روشنی بالکل بند ہو جائے ممنوع ہے۔ | ۵۹۹ | دین اگر ترکہ کو مستغرق نہ ہو تو وارث اپنا حصہ بیچ سکتا ہے۔ | ۱۹۲
- مدعی کا مدعی علیہ سے خرچہ وصول کرنا شرعاً جائز نہیں۔ | ۶۰۱ | دین ادا کرنے سے قبل ترکہ میں اور میت کے دین میں مرہون جائداد میں ورثہ کا تصرف نافذ نہ ہوگا۔ | ۱۹۵
- کسی عورت کو بے پردہ بالقصد دیکھنا موجب فسق ہے۔ | ۶۱۳ | کسی وارث کا مورث کے دین سے حصہ رسدی ادا کرنا اس کے تصرفات کو جائز نہ کریگا تا وقتیکہ کل دین ادا نہ ہو جائے۔ | ۱۹۵

- آج کل کچہریوں میں وکیلوں کے جرح کی مذمت۔ | ۶۴۹ | وارث دین ادا کر کے ترکہ چھڑا سکتا ہے۔ | ۲۱۴
- نابدان قدیم سے جدھر ہے اسی طرف بہانے کا حق حاصل ہے، اس کے خلاف تصرف بیجا ہے۔ | ۷۳۳ | ترکہ کی تقسیم۔ | ۲۱۴

وصیت (عنوان) - موت کے بعد ملک منتقل ہو جاتی ہے۔ | ۲۳۸ - وارث کے لئے وصیت درست نہیں۔ | ۱۲۵ | ایک وارث نے میت کا قرضہ کسی پر ثابت کیا سب وارثوں کو حصہ ملے گا۔ | ۲۴۰ - میت کی ماں کے مہر میں سے میت کی بیوی کا کس جہت سے کتنا ہوگا۔ | ۲۴۰

Fatawa Rizwia, Volume 18

Page 80 of 738

[Right Column Content] - Review of various cases and fatwas related to the division and reality of a property. - 415 - Which debt is prior to be paid from the inheritance of the deceased. - 727 **Fundamental Principles** - In the rights of people, priority of claim is itself a condition for testimony. - 94 - Testimony without a valid claim is not audible at all. - 94 - In matters of ijtihad, the decision made by an absolute judge will not be enforced on whichever side he decides. - 95 - The passage of time does not prevent questioning for character certification (tazkiyah). - 106 - The order of a learned and just judge is appealable only when there is an obvious error in his judgment. - 132 - Even if there is hesitation about the correctness of a just judge's order, an appeal is not audible. - 132 - A claim is proven by Sharia evidence (witness). - 201 - The benefit of the obvious reaches the defendant, not the plaintiff. - 202 - Proof before the judge occurs both through witnesses of the contract and witnesses of the contractor's confession. - 220 - An increase without proof can never be established. - 237 - The minimum certain is taken. - 237 - A claim by a debtor against his debtor is not valid. - 237 - The unknown cannot identify the unknown. - 244 - Character certification (ta'dil) of a transgressor (fasiq) or a hidden person is not valid. - 244

[Left Column Content] - Suspending a 'no-claim' declaration on a factual condition is an unconditional 'no-claim'. - 266 - Possession of the possessed is possession. - 282 - Third Reason - 284 - Possession of the possessor is possession. - 284 - Inheritance is proof of ownership. - 284 - The benefit of a claim is an accusation through the establishment of proof. - 295 - Accusation is not established in the case of the unknown. - 295 - Recognition of the essence is not through description. - 295 - If there is a restriction in one independent statement, it will not be considered in another independent statement. - 297 - Confession of the absolute is not a confession of the restricted. - 299 - In the rights of people, a claim is a condition for testimony. - 307 - With the negation of the condition, the conditioned becomes negated. - 307 - Absence of mention is not a mention of absence. - 329 - Argumentation becomes invalid due to possibility/probability. - 333 - Place is more specific than neighborhood. - 337 - Denial of questioning about a place cannot deny questioning about the neighborhood. - 337 - Denial of questioning does not necessitate denial of knowledge. - 337 - The action of the commanded is attributed to the commander. - 337

फ़तावा रज़विया, खंड १८

पृष्ठ ८० / ७३८

[दायां कॉलम विषय] - एक संपत्ति के विभाजन और वास्तविकता से संबंधित विभिन्न मामलों और फतवों की समीक्षा। - ४१५ - मृतक की विरासत से किस ऋण का भुगतान पहले किया जाना चाहिए। - ७२७ **बुनियादी सिद्धांत (फवाइद-ए-असूलीया)** - मानव अधिकारों में, दावे की प्राथमिकता स्वयं गवाही के लिए एक शर्त है। - ९४ - बिना वैध दावे के गवाही कतई सुनने योग्य नहीं है। - ९४ - इज्तिहाद के मामलों में, एक पूर्ण न्यायाधीश द्वारा किया गया निर्णय लागू नहीं होगा चाहे वह किसी भी पक्ष का निर्णय ले। - ९५ - समय बीतने से चरित्र प्रमाणन (तज़किया) के लिए पूछताछ नहीं रुकती। - १०६ - एक विद्वान और न्यायप्रिय न्यायाधीश का आदेश केवल तभी अपील योग्य होता है जब उसके निर्णय में कोई स्पष्ट त्रुटि हो। - १३२ - भले ही न्यायप्रिय न्यायाधीश के आदेश की सत्यता के बारे में हिचकिचाहट हो, अपील सुनने योग्य नहीं है। - १३२ - एक दावा शरीयत के साक्ष्य (गवाह) से सिद्ध होता है। - २०१ - स्पष्टता का लाभ प्रतिवादी को मिलता है, वादी को नहीं। - २०२ - न्यायाधीश के समक्ष प्रमाण अनुबंध के गवाहों और अनुबंधकर्ता के इकबाल (स्वीकारोक्ति) के गवाहों, दोनों तरह से होता है। - २२० - बिना प्रमाण के वृद्धि कभी भी सिद्ध नहीं की जा सकती। - २३७ - न्यूनतम निश्चित को लिया जाता है। - २३७ - देनदार का अपने देनदार के विरुद्ध दावा मान्य नहीं है। - २३७ - अज्ञात अज्ञात की पहचान नहीं कर सकता। - २४४ - एक पापी (फासिक) या छिपे हुए व्यक्ति का चरित्र प्रमाणन (तअदील) मान्य नहीं है। - २४४

[बायां कॉलम विषय] - किसी वास्तविक शर्त पर 'दावा न करने' की घोषणा को लटकाना, बिना शर्त 'दावा न करना' है। - २६६ - कब्जे वाले का कब्जा, कब्जा है। - २८२ - तीसरा कारण - २८४ - कब्जा करने वाले का कब्जा, कब्जा है। - २८४ - विरासत स्वामित्व का प्रमाण है। - २८४ - दावे का लाभ प्रमाण की स्थापना के माध्यम से आरोप है। - २९५ - अज्ञात के मामले में आरोप सिद्ध नहीं होता है। - २९५ - तत्व की पहचान विवरण के माध्यम से नहीं होती है। - २९५ - यदि किसी स्वतंत्र कथन में कोई प्रतिबंध है, तो दूसरे स्वतंत्र कथन में उस पर विचार नहीं किया जाएगा। - २९७ - निरपेक्ष की स्वीकारोक्ति प्रतिबंधित की स्वीकारोक्ति नहीं है। - २९९ - मानव अधिकारों में, दावा गवाही के लिए एक शर्त है। - ३०७ - शर्त के अभाव से सशर्त भी समाप्त हो जाता है। - ३०७ - जिक्र न होना, होने का जिक्र न होना नहीं है। - ३२९ - संभावना/प्रायिकता के कारण तर्क अमान्य हो जाता है। - ३३३ - स्थान मोहल्ले से अधिक विशिष्ट है। - ३३७ - स्थान के बारे में पूछताछ से इनकार मोहल्ले के बारे में

पूछताछ से इनकार नहीं कर सकता। - ३३७ - पूछताछ से इनकार ज्ञान से इनकार की आवश्यकता नहीं रखता। - ३३७ - आदेशित व्यक्ति का कार्य आदेश देने वाले की ओर माना जाता है। - ३३७

فتاوٰی رضویہ، جلد ہجدہم (۱۸)

صفحہ ۸۰ از ۷۳۸

[دائیں کالم کے مندرجات] - ایک جائداد کی تقسیم اور حقیت سے متعلق مختلف مقدمات اور فتاوٰی کا جائزہ۔ - ۴۱۵ - مورث کے ترکہ سے کس دین کی ادا مقدم ہے۔ - ۷۲۷ **فوائد اصولیہ** - حقوق العباد میں تقدم دعوٰی خود شرط شہادت ہے۔ - ۹۴ - بے صحت دعوٰی شہادت ہرگز مسموع نہیں۔ - ۹۴ - مجتہد فیہ میں قاضی مطلق جس پہلو کا فیصلہ کرے نافذ نہ ہوگا۔ - ۹۵ - مرور مدت مانع سوال تزکیہ نہیں۔ - ۱۰۶ - عالم عادل حاکم کا حکم اس وقت قابل اپیل ہوتا ہے کہ اس کے حکم میں خطائے بین ہو۔ - ۱۳۲ - حاکم عادل کے حکم کے صواب ہونے میں تردد ہو تب بھی اپیل مسموع نہیں۔ - ۱۳۲ - دعوٰی دلیل شرعی (گواہ) سے ثابت ہوتا ہے۔ - ۲۰۱ - ظاہر کا فائدہ مدعا علیہ کو پہنچتا ہے مدعی کو نہیں۔ - ۲۰۲ - ثبوت عندالقاضی عقد کے گواہ اور اقرارِ عاقد کے گواہ دونوں طرح ہو جاتا ہے۔ - ۲۲۰ - زیادت بے ثبوت زائد ہرگز ثابت نہیں ہو سکتی۔ - ۲۳۷ - اقل متیقن ہوتا ہے۔ - ۲۳۷ - مدیون کے مدیون پر دعوٰی صحیح نہیں۔ - ۲۳۷ - المجہول لا یعرف المجہول۔ - ۲۴۴ - فاسق یا مستور کی تعدیل صحیح نہیں۔ - ۲۴۴

[بائیں کالم کے مندرجات] - لادعوٰی کسی شرط واقعی پر معلق کرنا بلا شرط لادعوٰی ہے۔ - ۲۶۶ - مقبوض المقبوض مقبوض۔ - ۲۸۲ - وجہ ثالث - ۲۸۴ - قابض القابض قابض۔ - ۲۸۴ - ترکہ ثبوت ملک ہے۔ - ۲۸۴ - فائدہ دعوٰی الزام ہے بواسطہ اقامت حجت۔ - ۲۹۵ - مجہول میں الزام متحقق نہیں ہوتا۔ - ۲۹۵ - عین کی معرفت وصف سے نہیں ہوتی۔ - ۲۹۵ - کسی کلام مستقل میں کوئی قید ہو تو دوسرے کلام مستقل میں اس کا اعتبار نہ ہوگا۔ - ۲۹۷ - مطلق کا اقرار مقید کا اقرار نہیں۔ - ۲۹۹ - حقوق العباد میں دعوٰی شرط شہادت ہے۔ - ۳۰۷ - انتفاء شرط سے مشروط منتفی ہو جاتا

ہے۔ - ۳۰۷ - عدم ذکر ذکر عدم نہیں۔ - ۳۲۹ - احتمال سے استدلال باطل ہو جاتا ہے۔ - ۳۳۳ - مکان محلہ سے خاص ہے۔ - ۳۳۷ - مکان سے سوال کی نفی محلہ سے سوال کی نفی نہیں کر سکتی۔ - ۳۳۷ - نفی سوال نفی علم کو مستلزم نہیں۔ - ۳۳۷ - فعل مامور کی نسبت امر کی طرف ہوتی ہے۔ - ۳۳۷

Fatawa Razawiya - Volume 18

Page | Topic | Topic | Page 338 | Priority and togetherness cannot be combined. | The apparent and circumstantial evidence are not beneficial to the claimant. | 338 349 | It is not correct to consider the absence of evidence for falsehood as evidence for falsehood. | Credibility belongs to what occurred in reality itself. | 349 349 | Non-mention is not a mention of absence. | Handwriting resembles handwriting. | 349 360 | There is a difference between attributing knowledge to before the request for litigation and attributing knowledge to the past. | No statement is attributed to a silent person. | 351 363 | According to the majority of Hanafis, the excluded (mustathna) is in the same ruling as that which is left silent (maskoot 'anhu). | A judge's judgment will be bound by whatever condition it is bound with. | 353 365 | Contradiction in a claim whose harm is on the claimant's side does not prevent the validity of the claim. | Massively transmitted (Mutawatir) report is also acceptable on negation. | 365 367 | There is a difference between contradiction and a left-out part. | Asserting without proof is purely void and unacceptable. | 471 368 | Contradiction is that which nullifies and results in the violation of another's right. | A claim is a condition for a judgment. | 471 473 | If someone has something written by someone else, in common custom, it will be attributed to the person who commanded it. | Evidence is required to designate something as a specific characteristic of the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him). | 488 497 | A sane person's speech will be presumed valid. | The command to the Holy Prophet (peace and blessings be upon him) to act on his own opinion after consultation is not exclusive to him. | 490 498 | When a thing is established, it is established with its requirements. | It was mandatory for the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) to consult; this is among his special characteristics. | 490 410 | Analogy of the weighed upon the unweighed is not correct. | Every ruler can consult and then act on their own opinion, even if it goes against all other opinions, provided that the error of their opinion is not revealed through the consultation. | 490 414 | There is incompatibility between division and partnership. | A person with sound judgment should follow their opinion, and others who are not at that level should also follow it. | 491 414 | In Sharia, the basis is the meaning; in contrast, the outward form is not considered. | If one is not a jurist or a person of opinion themselves, they should follow the opinion of the most learned and most pious. | 491 414 | Existence of a thing is impossible without its core element (rukn). | Every mujtahid has some opinions that go against the majority. | 492 436 | An unknown person for whom something is specified

cannot be determined through indicators. | For consensus (Ijma), agreement of all mujtahids of a given time is required. | 493

Page 81 of 738

फ़तावा रज़विया - भाग 18

पृष्ठ | विषय | विषय | पृष्ठ 338 | क़बूलियत और माईयत (एक साथ होना) जमा नहीं हो सकतीं। | ज़ाहिर और क़रीना (संकेत) मुद्दई (दावेदार) के लिए लाभदायक नहीं है। | 338 349 | झूठ का प्रमाण न मिलने को झूठ का प्रमाण मानना सही नहीं है। | श्रेय उसे दिया जाता है जो वास्तविकता में घटित हुआ है। | 349 349 | ज़िक्र न करना, अनुपस्थिति का ज़िक्र नहीं है। | लिखावट लिखावट के समान होती है। | 349 360 | मुकदमेबाज़ी की तलब से पहले ज्ञान की निस्बत और अतीत की ओर ज्ञान की निस्बत में फ़र्क़ है। | शांत रहने वाले व्यक्ति की ओर कोई कथन मंसूब नहीं किया जाता। | 351 363 | जमहूर हनफ़िया के अनुसार, अपवाद (मुस्तस्ना) का हुक्म वही है जो मस्कूत अन्हु (जिस पर चुप्पी साधी गई हो) का है। | क़ाज़ी का फ़ैसला जिस शर्त से मुक़य्यद (बाध्य) किया जाए, उसी के साथ मुक़य्यद होगा। | 353 365 | दावे में विरोधाभास जिससे दावेदार का ही नुकसान हो, दावे की वैधता में बाधक नहीं है। | नकारात्मकता पर भी मुतवातिर रिपोर्ट स्वीकार्य है। | 365 367 | विरोधाभास और छोड़े गए हिस्से में फ़र्क़ है। | बिना प्रमाण के दावा करना पूर्णतः शून्य और अस्वीकार्य है। | 471 368 | विरोधाभास वह चीज़ है जो दावे को बातिल कर देती है जिससे किसी अन्य के अधिकारों का हनन हो। | दावा न्याय की पूर्व शर्त है। | 471 473 | यदि कोई व्यक्ति किसी दूसरे से कुछ लिखवाता है, तो आम चलन में वह हुक्म देने वाले का कार्य माना जाएगा। | किसी चीज़ को अल्लाह के रसूल ﷺ की विशेषता करार देने के लिए प्रमाण की आवश्यकता होती है। | 488 497 | अक़्लमंद व्यक्ति की बात को सही माना जाएगा। | परामर्श के बाद हुज़ूर ﷺ को अपनी राय पर अमल करने का हुक्म हुज़ूर की विशेषता नहीं है। | 490 498 | जब कोई चीज़ सिद्ध हो जाए, तो वह अपनी आवश्यकताओं (लवाज़िम) के साथ सिद्ध होती है। | अल्लाह के रसूल ﷺ के लिए परामर्श करना अनिवार्य था; यह आपकी विशेषताओं में से है। | 490 410 | ग़ैर-मौज़ून पर मौज़ून का क़यास (अनुमान) सही नहीं है। | प्रत्येक शासक परामर्श ले सकता है और अपनी राय पर अमल कर सकता है, चाहे वह सभी रायों के विरुद्ध हो, बशर्ते परामर्श से उसकी राय की त्रुटि प्रकट न हो। | 490 414 | विभाजन और साझेदारी के बीच विरोधाभास (मुनाफ़ात) है। | सही राय वाला व्यक्ति अपनी राय पर चले और अन्य लोग जो उस स्तर के नहीं हैं, वे भी उसकी राय का पालन करें। | 491 414 | शरीयत में आधार अर्थ (मानी) पर है, उसके मुक़ाबले में बाहरी रूप (सूरत) पर ध्यान नहीं दिया जाता। | यदि कोई व्यक्ति स्वयं फ़क़ीह या जानकार नहीं है, तो उसे सबसे बड़े जानकार और संयमी व्यक्ति की राय का पालन करना चाहिए। | 491 414 | मूल तत्व (रुकन) के बिना किसी वस्तु का अस्तित्व

असंभव है। | प्रत्येक मुजतहिद का कुछ मुद्दा बहुमत के विरुद्ध होता है। | 492 436 | अज्ञात निर्दिष्ट व्यक्ति को संकेतों से निर्धारित नहीं किया जा सकता। | इज्मा (आम सहमति) के लिए एक समय के सभी मुजतहिदीन की सहमति आवश्यक है। | 493

पृष्ठ 81 का 738

صفحہ | موضوع | موضوع | صفحہ ۳۳۸ | قبلیت ومعیت جمع نہیں ہوسکتیں۔ | ظاہر اور قرینہ مدعی کو مفید نہیں۔ | ۳۳۸ ۳۴۹ | دلیل کذب نہ پائے جانے کو دلیل کذب قرار دینا درست نہیں۔ | اعتبار اس کا ہے جو نفس الامر میں واقع ہوا ہے۔ | ۳۴۹ ۳۴۹ | عدم ذکر ذکر عدم نہیں۔ | الخط یشبہ الخط | ۳۴۹ ۳۶۰ | طلب خصومت سے پیشتر کی طرف اسناد علم اور اسناد علم الی الماضي میں فرق ہے۔ | ساکت کی طرف کوئی قول منسوب نہیں ہوتا۔ | ۳۵۱ ۳۶۳ | جمہور حنفیہ کے نزدیک مستثنیٰ حکم میں مسکوت عنہ کے ہوتا ہے۔ | قضائے قاضی کو جس قید سے مقید کیا جائے اس کے ساتھ مقید ہوگی۔ | ۳۵۳ ۳۶۵ | تناقض دعویٰ جس کا ضرر بجانب مدعی ہے مانع صحت دعویٰ نہیں۔ | نفی پر بھی خبر متواتر مقبول ہے۔ | ۳۶۵ ۳۶۷ | تناقض اور جز و متروک میں فرق ہے۔ | بلا ثبوت اثبات محض باطل و نامقبول ہے۔ | ۴۷۱ ۳۶۸ | تناقض وہ مبطل ہے جس سے کسی دوسرے کی حق تلفی ہو۔ | دعویٰ شرط قضاء ہے۔ | ۴۷۱ ۴۷۳ | کوئی آدمی کسی سے کچھ لکھوائے عرف عام میں فعل آمر کی طرف منسوب ہوگا۔ | کسی چیز کو رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی خصوصیت قرار دینے کے لئے دلیل کی ضرورت ہے۔ | ۴۸۸ ۴۹۷ | عاقل کا کلام صحت پر محمول کیا جائے گا۔ | مشورہ کے بعد حضور صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کو اپنی رائے پر عمل کرنے کا حکم یہ حضور کی خصوصیت نہیں ہے۔ | ۴۹۰ ۴۹۸ | الشئ اذا ثبت ثبت بلوازمہ۔ | رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم پر مشورہ کرنا واجب تھا، یہ آپ کی خصوصیات میں سے ہے۔ | ۴۹۰ ۴۱۰ | غیر موزون پر موزون کا قیاس صحیح نہیں۔ | ہر حاکم مشورہ لے کر اپنی رائے پر عمل کرسکتا ہے اگر چہ تمام رائیوں کے خلاف ہو جبکہ مشورہ سے اپنی رائے کی غلطی ظاہر نہ ہو۔ | ۴۹۰ ۴۱۴ | تقسیم اور شرکت میں منافاۃ ہے۔ | صاحب رائے

صائب اپنی رائے پر چلے اور دوسرے جو اس درجہ کے نہیں ۔ وہ بھی اس کی رائے پر چلیں۔ | ۴۹۱ ۴۱۴ | شرع میں مدار معنیٰ پر ہے اس کے مقابلہ میں صورت کا لحاظ نہیں۔ | خود فقیہ اور صاحب رائے نہیں تو افقہ اور اورع کی رائے پر چلے۔ | ۴۹۱ ۴۱۴ | بغیر رکن کے وجود شئی محال ہے۔ | ہر مجتہد کا بعض مسئلہ جمہور کے خلاف ہے۔ | ۴۹۲ ۴۳۶ | مجہول مقرر لہ قرائن سے تعین نہیں کی جاسکتی۔ | اجماع کے لئے ایک وقت کے تمام مجتہدین کا اتفاق درکار ہے۔ | ۴۹۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Topic	Page	Topic	Page
It is extreme ignorance to consider the decision of any assembly as consensus (Ijma).	493	Ijtihad against a clear Qur'anic text (Nass) is forbidden.	561
The agreement of all jurists in a city is far from consensus; it doesn't even stand against a single jurist.	493	If a statement is merely Mashhood bih (testified), differences in time and place are not harmful.	574
It is not correct for a Mujtahid to abandon his own opinion to follow others' opinions.	493	Testimony (Shahadat) is never a cause (Mujib); it is always merely information (Mukhbir).	565
In a single Shar'i ruling explicitly declared, it is necessary to follow that ruling, whether it is the opinion of the president or members, all or some, or no one's.	495	The apparent condition of the claimant is not beneficial to him.	580
In two Shar'i rulings explicitly declared without preference of opinions or with authentication of both sides, one has the choice to act upon whichever they want.	495	Testimony differs in independent versus related sentences.	607
Whoever is afflicted with two trials should choose the lighter one.	500	An action is sometimes attributed to the direct actor and sometimes to the order-giver.	643
The Hadith 'There should be neither harming nor reciprocating harm' is general but some cases are excepted.	504	Absence of mention is not mention of absence; such differences exist in the Qur'an itself.	646
Ijtihad against a clear Qur'anic text is baseless.	519	A weak opinion becomes strong by the decision of a Mujtahid judge.	655
	522		655

Topic	Page	Topic	Page
The discussion of Sharia is only about legislative rulings.		Any decision that goes against the Zahir al-Riwayah is void.	
Shar'i authority is sometimes held by a poor destitute person and sometimes not even by a Sultan of Islam.	541	If the apparent state of the claimant contradicts the claim, it is not acceptable.	672
The invalidity of accepting the post of judge from a non-believer is a reliable issue.	543	A question repeated in an answer is considered part of it.	680
In the texts (Nusoos), 'ignorant' refers to a non-Mujtahid.	551	Figurative speech (Majaz) is not acceptable in testimony.	695
Lack of sincerity results in denial of reward, not denial of validity.	557	Testimony based on Istishhab al-Hal (presumption of status quo) is not credible against testimony of new events.	721
The ruling on judgment through bribery cannot be compared to an incompetent judge.	558	The testimony of a 'Mastoor' (unknown person) is rejected until a strong belief is formed through truthful evidence.	723
Competence is required for Ijtihad.	561	A building's buttress signifies possession, and possession is evidence of ownership.	733

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

विषय	पृष्ठ
किसी सभा के निर्णय को इजमा (आम सहमति) मानना घोर अज्ञानता है।	४९३
पूरे शहर के फकीहों का इत्तेफाक इजमा तो दूर की बात है, किसी फकीह के मुकाबले में भी कुछ नहीं।	४९३
मुज्तहिद के लिए अपनी राय छोड़कर दूसरों की राय पर चलना सही नहीं है।	४९३
एक स्पष्ट शरीयत के हुक्म में उसी का पालन आवश्यक है, चाहे वह अध्यक्ष की राय हो या सदस्यों की, सबकी हो या कुछ की, या किसी की भी न हो।	४९५
दो स्पष्ट शरीयत के हुक्मों में बिना किसी राय की प्राथमिकता के या दोनों पक्षों की प्रमाणिकता के साथ, उसे यह अधिकार है कि वह जिस पर चाहे अमल करे।	४१५
जो दो मुसीबतों में फंस जाए, उसे हल्की वाली चुननी चाहिए (من ابتلی بلیتین اختار اھونھما)।	५००
हदीस 'ला ज़रर व ला ज़िरार' सामान्य है जिससे कुछ अंशों को अलग किया गया है।	५०४
	५१७
कुरान के स्पष्ट पाठ (नस्स) के विरुद्ध इजतिहाद हराम है।	५६१
यदि कोई बात मात्र 'मशहूद बिह' (जिसकी गवाही दी गई हो) है, तो समय और स्थान का अंतर हानिकारक नहीं है।	५७४
गवाही कभी भी 'मुजिब' (कारण) नहीं होती, वह हमेशा केवल 'मुख्बिर' (सूचना देने वाली) होती है।	५६५
दावेदार की स्पष्ट स्थिति उसके लिए लाभदायक नहीं होती।	५८०
स्वतंत्र और संबंधित वाक्यों में गवाही देने में अंतर होता है।	६०७
कार्य कभी सीधे करने वाले की ओर और कभी आदेश देने वाले की ओर मनसूब (संबंधित) होता है।	६४३
उल्लेख न होने का अर्थ यह नहीं है कि वह चीज़ मौजूद नहीं है; ऐसे मतभेद स्वयं कुरान में मौजूद हैं।	६४६
	६५५

विषय	पृष्ठ
कुरान के स्पष्ट पाठ के विरुद्ध इजतिहाद निराधार है।	
शरीयत की चर्चा केवल विधिक आदेशों (अहकाम-ए-तशरीया) के बारे में है।	५२२
शरिया अधिकार कभी किसी गरीब फकीर को भी प्राप्त होता है और कभी इस्लाम के सुल्तान को भी नहीं।	५४१
काफिर द्वारा न्यायाधीश का पद स्वीकार करने की अमान्यता एक विश्वसनीय मसला है।	५४३
नसों (स्पष्ट धार्मिक पाठों) में 'जाहिल' से तात्पर्य 'गैर-मुज्तहिद' है।	५५१
इखलास (निष्ठा) की कमी से सवाब (पुण्य) का निषेध होगा, न कि वैधता (सिहत) का।	५५७
रिश्वत के आधार पर फैसले के मसले पर अयोग्य काजी का कयास नहीं लगाया जा सकता।	५५८
इजतिहाद के लिए योग्यता की आवश्यकता है।	५६१
मुज्तहिद काजी के फैसले से एक कमज़ोर राय भी सशक्त हो जाती है।	
जो फैसला 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' के विरुद्ध हो, वह बातिल (अमान्य) है।	६५५
दावेदार की प्रत्यक्ष स्थिति यदि उसके दावे को झुठलाती है, तो वह स्वीकार्य नहीं है।	६७२
सवाल जवाब में दोहराया हुआ माना जाता है।	६८०
गवाही में रूपक (मजाज़) स्वीकार्य नहीं है।	६९५
'इस्तिशहाब-ए-हाल' की गवाही नई घटनाओं की गवाही के विरुद्ध विश्वसनीय नहीं है।	७२१
'मस्तूर' (अपरिचित व्यक्ति) की गवाही तब तक अस्वीकृत है जब तक कि सच्चे प्रमाणों से प्रबल धारणा न बन जाए।	७२३
भवन का पुश्ता (सहारा) कब्ज़ा है और कब्ज़ा स्वामित्व का प्रमाण है।	७३३

موضوع	صفحہ
کس مجلس کے فیصلہ کو اجماع ٹھہرانا سخت سے سخت نادانی ہے۔	۴۹۳
شہر بھر کے فقہاء کا اتفاق تو اجماع در کنار فقیہ کے مقابل اصلا نہیں ہوتا۔	۴۹۳
مجتہد کا اپنی رائے چھوڑ کر دوسروں کی رائے پر عمل کرنا صحیح نہیں۔	۴۹۳
حکم شرع مصرح بحکم واحد میں اسی کی اتباع ضروری ہے، چاہے صدر کی رائے ہو یا اراکین کی، کل کی ہو یا بعض، یا کسی کی نہ ہو۔	۴۹۵
حکم شرع مصرح بحکمین بلا ترجیح آراء یا بتصحیح جانبین ہو، اس میں اختیار ہے کہ جس پر چاہے عمل کرے۔	۴۹۵
من ابتلی بلیتین اختار اھونھما۔	۵۰۰
	۵۰۴

موضوع	صفحہ
نص قرآنی کے خلاف اجتہاد حرام ہے۔	۵۶۱
مشہود بہ قول محض ہو تو زمان ومکان کا اختلاف مضر نہیں۔	۵۷۴
شہادت کبھی بھی موجب نہیں ہوتی ہمیشہ مخبر ہی ہوتی ہے۔	۵۶۵
ظاہر حال مدعی کو مفید نہیں۔	۵۸۰
جملہ مستقلہ اور مربوطہ سے گواہی میں فرق پڑتا ہے۔	۶۰۷
فعل کبھی مباشر کبھی آمر کی طرف منسوب ہوتا ہے۔	۶۴۳
	۶۴۶

موضوع	صفحہ
حدیث لا ضرر ولا ضرار عام مخصوص منه البعض ہے۔	
نص قرآنی کے خلاف اجتہاد بے اصل ہے۔	۵۱۹
شریعت کی بحث صرف احکام تشریعہ سے ہے۔	۵۲۲
ولایت شرعیہ کبھی فقیر مفلس کو بھی حاصل اور کہیں سلطان اسلام کو بھی حاصل نہیں۔	۵۴۱
عدم صحتہ تقلد القضاء عن الکافر معتمد علیہ مسئلہ ہے۔	۵۴۳
نصوص میں جاہل سے مراد غیر مجتہد ہے۔	۵۵۱
عدم اخلاص سے نفی ثواب ہوگا نہ نفی صحت۔	۵۵۷
مسئلہ قضاء بالرشوہ پر نا اہل قاضی کا قیاس نہیں کیا جاسکتا۔	۵۵۸
اجتہاد کے لئے لیاقت درکار ہے۔	۵۶۱
عدم ذکر ذکر عدم نہیں، ایسے اختلاف خود قرآن میں ہیں۔	
قول ضعیف قاضی مجتہد کے فیصلہ سے قوی ہو جاتا ہے۔	۶۵۵
جو فیصلہ ظاہر الروایہ کے خلاف ہو باطل ہے۔	۶۵۵
مدعی کا ظاہر حال جس دعوی کی تکذیب کرے مقبول نہیں۔	۶۷۲
سوال جواب میں دہرایا ہوا مانا جاتا ہے۔	۶۸۰
شہادت میں مجاز مقبول نہیں۔	۶۹۵
استصحاب حال کی گواہی حادث گواہی کے خلاف معتبر نہیں۔	۷۲۱
مستور کی گواہی جب تک دلائل صادقہ سے غلبہ ظن نہ ہو جائے مردود ہے۔	۷۲۳
مکان کا پشتہ قبضہ ہے اور قبضہ دلیل ملک۔	۷۳۳

Fatawa Rizvia Volume 18

Guardianship (Wilayat)	Page	Ifta and Customs of the Mufti	Page
A question related to the guardianship of minors.	474	Imam Ibn Hammam's argument against the transmitted opinion in the school of thought is not acceptable.	97
In the presence of the father, neither the grandfather nor the maternal grandmother has the right of guardianship.	474	Imam Ibn Hammam had reached the level of Ijtihad.	97
If the father denies his wife's dowry and the children are minors, the father can never be made the guardian of the minors in this case. The judge should appoint a trustworthy, compassionate reformer as an executor.	475	A doctor's proposal is conjecture and estimation; it is not testimony. No ruling can be based on it.	122
Types of Guardianship.	520	The opinion of administering an oath to witnesses is a retracted one, contrary to the consensus of the school of thought.	135
Customary guardianship belongs to kings.	520	Rendering a decision or fatwa based on a retracted opinion is ignorance and contrary to consensus.	135
Eleven differences between customary and Sharia guardianship.	521	The statement of a wavering person is not admissible.	165
In the presence of the father, the ruler does not have Sharia guardianship regarding marriage.	521	Action is taken upon what is the majority opinion.	202
Specific guardianship is stronger than general guardianship.	521	Qadikhan's correction takes precedence over others.	205
The purpose of kings is only customary guardianship.	523	If fatwas differ, it is mandatory to refer to Zahir al-Riwayah.	210
	524		210

Guardianship (Wilayat)	Page	Ifta and Customs of the Mufti	Page
Customary guardianship is also general according to Sharia; there is no specification for Hindu or Muslim.		Whatever is outside Zahir al-Riwayah is retracted and is not the school of our Imams.	
Islam has specified religious guardianship for the people of Islam.	524	Texts (mutun) are for transmitting the school of thought.	253
Customary guardianship is under the influence of cosmic decrees.	524	One should not deviate from the correction of Qadikhan.	253
People who became Muslim in Dar al-Harb, the Sultan of Islam also has guardianship over them.	528	Critique of an incorrect fatwa.	308
Difference of residence also terminates guardianship.	528	Regarding the aforementioned oath, if someone says they don't know the oath, it's no crime; a fatwa of disbelief or sinfulness against the speaker is ignorance.	308
In many matters, even the Sultan of Islam does not have guardianship over Muslims.	528	It is forbidden for an ignorant person to give a fatwa.	309
In the presence of the orphan's guardians, the authority of the judge and Sultan is not effective.	530	Whoever gives a fatwa without knowledge, the angels of the heavens and the earth curse him.	309

फतावा रिज़विया खंड 18

विलायत (संरक्षण/अधिकार क्षेत्र)	पृष्ठ
नाबालिगों की विलायत से संबंधित एक प्रश्न।	474
पिता की उपस्थिति में न तो दादा को विलायत का अधिकार है और न ही नानी को।	474
यदि पिता अपनी पत्नी के मेहर (दहेज) से इनकार करता है और बच्चे नाबालिग हैं, तो पिता को इस मामले में नाबालिगों का वली (अभिभावक) कभी नहीं बनाया जा सकता। जज को किसी भरोसेमंद, दयालु सुधारक को वसीयतदार (कार्यकारी) नियुक्त करना चाहिए।	475
विलायत के प्रकार।	520
प्रथागत विलायत राजाओं को प्राप्त है।	520
प्रथागत और शरई विलायत के बीच ग्यारह अंतर।	521
पिता की उपस्थिति में, सुल्तान को विवाह के संबंध में शरई विलायत प्राप्त नहीं होती।	521
	521

इफ़्ता और मुफ़्ती के रीति-रिवाज	पृष्ठ
मज़हब (विचारधारा) में प्रचलित राय के विरुद्ध इमाम इब्न हम्माम का तर्क स्वीकार्य नहीं है।	97
इमाम इब्न हम्माम इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के स्तर तक पहुँच चुके थे।	97
डॉक्टर का सुझाव केवल अनुमान और अटकल है; यह गवाही नहीं है। इसके आधार पर कोई आदेश पारित नहीं किया जा सकता।	122
गवाहों को शपथ दिलाने की राय वापस ली जा चुकी है और यह मज़हब की सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है।	135
वापस ली गई राय पर निर्णय या फतवा देना अज्ञानता और सर्वसम्मति के विरुद्ध है।	135
संदेहास्पद व्यक्ति का बयान मान्य नहीं है।	165
जो बहुमत की राय है उसी पर अमल किया जाता है।	202
	205

विलायत (संरक्षण/अधिकार क्षेत्र)	पृष्ठ
विशिष्ट विलायत सामान्य विलायत से अधिक शक्तिशाली है।	
राजाओं का उद्देश्य केवल प्रथागत विलायत है।	523
प्रथागत विलायत शरीयत के अनुसार भी सामान्य है; इसमें हिंदू या मुस्लिम का कोई विशेष भेदभाव नहीं है।	524
इस्लाम ने धार्मिक विलायत को इस्लाम के मानने वालों के लिए विशिष्ट किया है।	524
प्रथागत विलायत ब्रह्मांडीय आदेशों के प्रभाव में है।	524
जो लोग दारुल-हर्ब (गैर-इस्लामी क्षेत्र) में मुसलमान हुए, इस्लाम के सुल्तान की भी उन पर विलायत है।	528
निवास स्थान का अंतर भी विलायत को समाप्त कर देता है।	528
कई मामलों में स्वयं सुल्तान-ए-इस्लाम की भी मुसलमानों पर विलायत नहीं होती।	528
अनाथ के अभिभावकों की उपस्थिति में क़ाज़ी और सुल्तान का हस्तक्षेप प्रभावी नहीं होता।	530

इफ़्ता और मुफ़्ती के रीति-रिवाज	पृष्ठ
क़ाज़ीख़ान का सुधार दूसरों पर वरीयता रखता है।	
यदि फतवे अलग-अलग हों, तो ज़ाहिर अल-रिवयाह की ओर लौटना अनिवार्य होगा।	210
जो कुछ ज़ाहिर अल-रिवयाह से बाहर है, उसे वापस ले लिया गया है और वह हमारे इमामों का मज़हब नहीं है।	210
मूल ग्रंथ (मुतून) मज़हब के हस्तांतरण के लिए हैं।	253
क़ाज़ीख़ान के सुधार से विचलित नहीं होना चाहिए।	253
एक गलत फतवे की आलोचना।	308
उपर्युक्त शपथ के बारे में यदि कोई कहता है कि हम शपथ को नहीं जानते हैं, तो यह कोई अपराध नहीं है; वक्ता के विरुद्ध कुफ़्र (अविश्वास) या फासिक़ (पाप) का फतवा अज्ञानता है।	308
अज्ञानी व्यक्ति के लिए फतवा देना हराम (वर्जित) है।	309
जो बिना ज्ञान के फतवा देता है, आकाश और पृथ्वी के फरिश्ते उस पर लानत भेजते हैं।	309

ولایت صفحہ

نابالغوں کی ولایت سے متعلق ایک سوال۔ ۴۷۴

باپ کے ہوتے ہوئے نہ دادا کو حق ولایت ہے نہ نانی کو۔ ۴۷۴

باپ کو اپنی بیوی کے مہر سے انکار ہو تو اور بچہ نابالغ ہوں باپ کو اس مقدمہ میں ہرگز نابالغوں کا ولی نہیں بنایا جاسکتا۔ قاضی کسی امین مشفق و مصلح کو وصی مقرر کرے۔ ۴۷۵

ولایت کے اقسام۔ ۵۲۰

ولایت عرفیہ بادشاہوں کو حاصل ہے۔ ۵۲۰

ولایت عرفیہ اور شرعیہ کے گیارہ فرق۔ ۵۲۱

باپ کے سامنے سلطان کو دربارہ نکاح ولایت شرعیہ حاصل نہیں ہوتی۔ ۵۲۱

افتاء ورسم المفتی صفحہ

قول منقول فی المذھب کے خلاف امام ابن ہمام کی بحث مقبول نہیں۔ ۹۷

امام ابن ہمام درجہ اجتہاد کو پہنچے ہوئے تھے۔ ۹۷

ڈاکٹر کی تجویز ظن و تخمین ہے، یہ شہادت نہیں۔ اس کی بنیاد پر کوئی حکم نہیں لگایا جاسکتا۔ ۱۲۲

گواہوں کے حلف دلانے کا قول مرجوع مخالف مخالف اجماع مذہب ہے۔ ۱۳۵

قول مرجوع پر فیصلہ و فتویٰ جہل و خلاف اجماع ہے۔ ۱۳۵

منذبذب کا بیان مسموع نہیں۔ ۱۶۵

جو اکثر کا قول ہے اسی پر عمل ہے ۲۰۲

ولایت صفحہ

ولایت خاصہ ولایت عامہ سے اقویٰ ہے۔ ۵۲۱

بادشاہوں کا مقصد صرف ولایت عرفیہ ہے۔ ۵۲۳

ولایت عرفیہ شرعاً بھی عام ہے ہندو مسلم کسی کی تخصیص نہیں۔ ۵۲۴

اسلام نے ولایت دینیہ کو اہل اسلام کے ساتھ خاص فرمایا۔ ۵۲۴

ولایت عرفیہ زیر اثر احکام تکوینیہ ہے۔ ۵۲۴

جولوگ دارالحرب میں مسلمان ہوئے سلطان اسلام کو بھی ان پر ولایت ہے۔ ۵۲۸

اختلاف دارین بھی قاطع ولایت ہے۔ ۵۲۸

افتاء ورسم المفتی صفحہ

قاضیخان کی تصحیح دوسرے پر مقدم ہے۔ ۲۰۵

فتویٰ مختلف ہو تو ظاہر الروایۃ کی طرف رجوع واجب ہوگا۔ ۲۱۰

جو کچھ ظاہر الروایۃ سے خارج ہے وہ مرجوع عنہ ہے اور ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں ہے۔ ۲۱۰

متون نقل مذہب کے لئے ہیں۔ ۲۵۳

قاضیخان کی تصحیح سے عدول نہیں کرنا چاہئے۔ ۲۵۳

ایک غلط فتویٰ کی تنقید۔ ۳۰۸

مذکورہ بالا حلف کے بارے میں اگر کوئی یہ کہے کہ ہم حلف کو نہیں جانتے تو کوئی جرم نہیں، قائل پر کفر و فسق کا فتویٰ جہالت۔ ۳۰۸

جاہل کو فتویٰ دینا حرام ہے۔ ۳۰۹

ولایت صفحہ		افتاء ورسم المفتی صفحہ	
بہت سے امور میں خود سلطان اسلام کو مسلمانوں پر ولایت نہیں۔		جو بے علم فتویٰ دے آسمانوں اور زمین کے فرشتے اس پر لعنت کرتے ہیں۔	۳۰۹
یتیم کے اولیاء کی موجودگی میں قاضی اور سلطان کا تصرف نافذ نہیں۔	۵۳۰		

Fatawa Rizvia | Volume 18 (18)

Page	Subject / Ruling
309	One who does not know the people of his time is ignorant.
309	It is difficult even for scholars to identify the claimant and the denier.
309	Before judging a Muslim as sinful, a thorough investigation must be done.
327	Attributing a rare narration (riwayat-e-nadira) of Qazi Abu Yusuf (RA) as his official school of thought is incorrect.
327	It is not correct to act upon a rare narration.
327	Whatever is contrary to the 'Zahir al-Riwayah' is not our school of thought.
327	Issuing a fatwa based on a receded opinion is ignorance and a violation of consensus.
327	Practice is based on what the majority says.
327	It is obligatory to give fatwa according to the school of thought of Imam-e-Azam (RA).
351	It is mandatory for both the Mufti and the Judge to consider the local customs and traditions of the specific
394	The word 'Na-khidh' is from the term 'A'azim' of Ifta.
450	A narration from Qazi Abu Yusuf (RA) that goes against the Imam's school of thought is not accepted.
450	The term 'Bi-akhdh-ul-Karkhi' is not a sign of being the authoritative fatwa (mufta bihi).
502	The core principle of the school is that every person has authority over all types of transactions within their own property; this is the 'Zahir al-Riwayah', the authoritative fatwa of many scholars, and the saying of the Hanafi Imams.
502	When there is a disagreement in fatwas, the 'Zahir al-Riwayah' shall be acted upon.
503	The later scholars kept an eye on preventing clear harm as a form of Istihsan.
556	The reason given by Ibn al-Humam for the non-enforcement of a bribe-taker's decision is not reliable.
563	It is obligatory for the Mufti and all certifiers to rectify an erroneous fatwa.
564	The burden of providing an unjust ruling lies on the Mufti's head.
590	Description of things necessary for a Mufti.

Page	Subject / Ruling
	place for which they are issuing a ruling or fatwa.
351	The custom of one place cannot conflict with the custom of another place, no matter how widespread it may be.
351	A ruling cannot be based on general custom against the specific actions and movements of the person under discussion.
393	Practice is always based on Istihsan (juridical preference).

Page	Subject / Ruling
612	The angels of the heavens and earth curse the one who gives a fatwa without knowledge.
650	Declaring a rare narration of Qazi Abu Yusuf (RA) as his official position is against legal understanding (fiqahat).

फ़तावा रज़विया | जिल्द 18 (18)

पृष्ठ	विषय / नियम
309	जो अपने ज़माने के लोगों को नहीं पहचानता वह जाहिल है।
309	मुद्दई (दावा करने वाला) और मुन्किर (इनकार करने वाला) की पहचान उलेमा के लिए भी मुश्किल है।
309	मुसलमान पर गुनाह का हुक्म लगाने से पहले तहक़ीक़ (जांच) ज़रूर कर लेनी चाहिए।
327	क़ाज़ी अबू यूसुफ़ रज़ियल्लाहु तआला अन्हु की रिवायत-ए-नादिरा (दुर्लभ वर्णन) को उनका मज़हब बताना ग़लत है।
327	रिवायत-ए-नादिरा पर अमल करना सही नहीं।
327	जो कुछ ज़ाहिर-उर-रिवाया के ख़िलाफ़ है वह हमारा मज़हब नहीं।
327	रुजूअ शुदा (वापस लिए गए) क़ौल पर फ़तवा देना जहालत और इज्मा की मुख़ालफ़त है।
327	अमल उसी पर है जो अक्सर का क़ौल है।
394	लफ़्ज़ 'नाख़िज़' इफ़्ता के'अआज़िम' लफ़्ज़ से है।
450	क़ाज़ी अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि की वह रिवायत जो इमाम के मज़हब के ख़िलाफ़ हो, मुसल्लम (स्वीकार्य) नहीं।
450	'बे-अख़्ज़-उल-करख़ी' का लफ़्ज़ मुफ़्ता-बिही (जिस पर फ़तवा दिया जाए) होने की अलामत नहीं।
502	असल मज़हब यह है कि हर शख़्स अपनी ख़ास मिलकियत में हर क़िस्म के तसर्रुफ़ (उपयोग) का इख़्तियार रखता है, यही ज़ाहिर-उर-रिवाया, मुतअद्दिद उलेमा का मुफ़्ता-बिही और अइम्मा-ए-हनफ़िया का क़ौल है।
502	जब फ़तवे में इख़्तिलाफ़ हो तो ज़ाहिर-उर-रिवाया पर अमल होगा।
503	मुताख़िरीन (बाद के विद्वान) ने इस्तिहसान के तौर पर साफ़ ज़ाहिर नुक़सान को दूर करने पर नज़र रखी।
556	रिश्वतख़ोर के फ़ैसले के नाफ़िज़ न होने की जो वजह इब्न-ए-हुमाम ने पेश की है वह क़ाबिल-ए-एतमाद नहीं।
563	ग़लत फ़तवे का सुधार करना मुफ़्ती और तसदीक़ करने वालों, सब पर फ़र्ज़ है।

पृष्ठ	विषय / नियम
327	इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के मज़हब पर फ़तवा देना वाजिब है।
351	मुफ़्ती और हाकिम दोनों पर लाज़िम है कि जहां के मुताल्लिक़ हुक्म या फ़तवा दें वहां के रस्म-ओ-रिवाज का ख़ास लिहाज़ करें।
351	किसी जगह के अपने रिवाज के साथ दूसरी जगह का रिवाज मुआरिज़ (विरोधी) नहीं हो सकता, चाहे वह कैसा ही आम क्यों न हो।
351	ज़ेर-ए-बहस शख़्स के अफ़आल-ओ-हरकात के ख़िलाफ़ आम रस्म-ओ-रिवाज पर हुक्म नहीं हो सकता।
393	अमल हमेशा इस्तिहसान (विवेकपूर्ण प्राथमिकता) पर होता है।
564	नाहक़ मसला बताने का बोझ मुफ़्ती के सर है।
590	मुफ़्ती के लिए ज़रूरी चीज़ों का बयान।
612	जिसने बिना इल्म के फ़तवा दिया, उस पर आसमान और ज़मीन के फ़रिश्ते लानत करते हैं।
650	क़ाज़ी अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि की रिवायत-ए-नादिरा को उनका मज़हब क़रार देना फ़िक़ाहत (कानूनी समझ) के ख़िलाफ़ है।

صفحہ	موضوع / مسئلہ
۳۰۹	من لم یعرف اھل زمانہ فھو جاھل۔
۳۰۹	مدعی اور منکر کی شناخت علماء پر بھی مشکل ہے۔
۳۰۹	مسلمان پر معصیت کا حکم لگانے سے قبل تنقیح ضرور کرلینا چاہئے۔
۳۲۷	قاضی ابو یوسف رضی اللہ تعالی عنہ کی روایت نادرہ کو ان کا مذہب بتانا غلط ہے۔
۳۲۷	روایت نادرہ پر عمل کرنا صحیح نہیں۔
۳۲۷	جو کچھ ظاہر الروایتہ کے خلاف ہے ہمارا مذہب نہیں۔
۳۲۷	قول مرجوع پر فتویٰ جہل اور خرق اجماع ہے۔
۳۲۷	
۳۹۴	لفظ نا خذ اعاظم لفظ افتاء سے ہے۔
۴۵۰	قاضی ابو یوسف رحمۃ اللہ علیہ کی روایت جو مذہب امام کے خلاف ہو مسلم نہیں۔
۴۵۰	بہ اخذ الکرخی کا لفظ مفتی بہ ہونے کی علامت نہیں۔
۵۰۲	اصل مذہب یہ ہے کہ ہر شخص اپنی خاص ملک میں ہر قسم کے تصرف کا اختیار ہے ، یہی ظاہر الروایۃ متعدد علماء کا مفتی بہ اور ائمہ حنفیہ کا قول ہے۔
۵۰۲	جب فتویٰ میں اختلاف ہو تو ظاہر الروایۃ پر عمل ہوگا۔
۵۰۳	متاخرین نے بطور استحسان دفع ضرر بین پر نگاہ رکھی۔
۵۵۶	راشی کے فیصلہ کے عدم نفاذ کی وجہ وہ جو ابن ہمام کی مخرجہ ہے لائق اعتماد نہیں۔
۵۶۳	

صفحہ	موضوع / مسئلہ
	عمل اسی پر ہے جو اکثر کا قول ہے۔
۳۲۷	امام اعظم رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کے مذہب پر فتویٰ دینا واجب ہے۔
	مفتی و حاکم دونوں پر لازم ہے کہ
۳۵۱	جہاں کی نسبت حکم یا فتویٰ دیں خاص وہاں کے رسم و رواج پر لحاظ کریں۔
	کسی جگہ کے اپنے رواج کے ساتھ
۳۵۱	دوسری جگہ کا رواج معارض نہیں ہو سکتا اگرچہ وہ کیسا ہی عام کیوں نہ ہو۔
	شخص مبحوث کے افعال و حرکات
۳۵۱	کے خلاف عام رسم و رواج پر حکم نہیں ہو سکتا۔
۳۹۳	عمل ہمیشہ استحسان پر ہوتا ہے۔

صفحہ	موضوع / مسئلہ
	غلط فتوے کا ازالہ مفتی اور مصدقین سب پر فرض ہے۔
۵۶۴	ناحق مسئلہ بتانے کا وبال مفتی کے سر ہے۔
۵۹۰	مفتی کے لئے جو چیزیں ضروری ہے ان کا بیان۔
۶۱۲	جس نے بے علم فتویٰ دیا اس پر آسمان زمین کے فرشتے لعنت کرتے ہیں۔
۶۵۰	قاضی ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ کی روایت نادرہ کو ان کا مذہب قرار دینا فقاہت کے خلاف ہے۔

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Page	Content	Content	Page
651	Whatever is outside Zahir al-Riwayah is not the school (madhhab) of our Imams.	Statement of the definition of testimony and the conditions for its acceptance.	93
651	Giving a ruling based on a retracted opinion is effectively ignorance and a violation of consensus.	Identification of immovable property can also be done by pointing.	95
651	Issuing a fatwa and ruling based on the opinion of Imam Azam (may Allah the Almighty have mercy on him) is mandatory.	Explanation of the absolute judge and the restricted judge.	95
	Logic	Disagreement between the Imam (Abu Hanifa) and his two disciples (Sahibayn) regarding witnessed things.	96
173	In letters and papers, sometimes there is a relationship of general and specific; denial of the specific does not necessitate denial of the general.	In case of potential confusion, name and title are sufficient; otherwise, the father's name and, according to the Imam, the grandfather's name are necessary.	99
414	"Qadeem" (Ancient) has a negative meaning.	The word "Ash-hadu" in the present/future tense (Mudari) is a pillar of testimony.	101
521	In custom (Urfi) and Sharia, there is a general-specific relationship from one aspect.	Mention of the six aspects of a decision.	102
636	Ceasing greetings and speech constitutes abandonment; there is a general-specific relationship from one aspect between abandoning someone and enmity.	Definition of a scholar ('Alim) in Sharia and the limit of knowledge ('Ilm).	104
	Lexicon		112

Page	Content	Content	Page
		Explanation of the ten things for which presence and observation are necessary for testimony.	
446	Research on the word "Baywah" (widow).	Whose testimony is not acceptable for whom.	116
443	Clarification of Sheikh Abu al-Abbas's word "Amnaa".	Many things are established indirectly, not intentionally.	116
464	The term "Chand Kas" (a few people) is used as "Nawtak".	Examples of some things established indirectly.	116
	Jurisprudential Benefits	Explanation of "Hisbah" testimony.	118
93	Who is called a witness?	A case where testimony and claim do not match and its ruling.	139
		Five clarifications in a question of reality.	156

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

पृष्ठ	विषय-वस्तु
651	जो कुछ ज़ाहिर-उर-रिवाया से बाहर है, वह हमारे इमामों का मज़हब नहीं है।
651	वापस लिए गए मत पर फैसला देना अज्ञानता और सर्वसम्मति का उल्लंघन है।
651	इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के कथन पर फतवा और फैसला देना अनिवार्य है।
	तर्कशास्त्र (मंतिक)
173	पत्रों और कागज़ात में कभी-कभी सामान्य और विशेष का संबंध होता है; विशेष का खंडन सामान्य के खंडन को आवश्यक नहीं बनाता।
414	'क़दीम' का नकारात्मक अर्थ है।
521	प्रथागत (उर्फी) और शरीयत में एक पहलू से सामान्य-विशेष का संबंध है।
636	सलाम और बातचीत छोड़ना अलगाव है; किसी को छोड़ने और दुश्मनी के बीच एक पहलू से सामान्य-विशेष का संबंध है।
	शब्दकोश (लुग़त)
446	शब्द 'बेवा' (विधवा) का शोध।
93	गवाही की परिभाषा और उसकी स्वीकृति की शर्तों का वर्णन।
95	अचल संपत्ति की पहचान इशारे से भी की जा सकती है।
95	पूर्ण न्यायाधीश और प्रतिबंधित न्यायाधीश का वर्णन।
96	देखी गई चीज़ों के बारे में इमाम और उनके दो शिष्यों के बीच मतभेद।
99	भ्रम को दूर करने के लिए नाम और उपाधि पर्याप्त है, अन्यथा पिता का नाम और इमाम के अनुसार दादा का नाम आवश्यक है।
101	वर्तमान/भविष्य काल (मुदारि) में 'अशहदु' शब्द गवाही का एक स्तंभ है।
102	फैसले के छह पहलुओं का उल्लेख।
104	शरीयत में विद्वान (आलिम) की परिभाषा और ज्ञान (इल्म) की सीमा।
112	उन दस चीज़ों का वर्णन जिनमें गवाही के लिए उपस्थिति और अवलोकन आवश्यक है।
116	किसकी गवाही किसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है।

पृष्ठ	विषय-वस्तु
443	शेख अबू अल-अब्बास के शब्द 'अमना' का स्पष्टीकरण।
464	शब्द 'चंद कस' (कुछ लोग) 'नौतक' के रूप में बोला जाता है।
	न्यायशास्त्रीय लाभ
93	गवाह किसे कहते हैं?
	बहुत सी बातें परोक्ष रूप से सिद्ध होती हैं, जानबूझकर नहीं।
116	
	परोक्ष रूप से सिद्ध होने वाली कुछ चीज़ों के उदाहरण।
116	
	'हिस्बा' गवाही का वर्णन।
118	
	गवाही और दावे में असंगति का एक मामला और उसका आदेश।
139	
	वास्तविकता के एक प्रश्न में पाँच स्पष्टीकरण।
156	

صفحہ	مضمون
۶۵۱	جو کچھ ظاہر الروایہ سے خارج ہے ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں ہے۔
۶۵۱	قول مرجوع پر قضاء واقعاً جہل اور خرق اجماع ہے۔
۶۵۱	امام اعظم رحمہ اللہ تعالیٰ علیہ کے قول پر فتوی اور قضاء واجب ہے۔
	منطق
۱۷۳	رقعہ و کاغذ میں بعض مواقع عام و خاص کی نسبت ہوتی ہے خاص کی نفی عام کی نفی کو مستلزم نہیں۔
۴۱۴	قدیم سلبی مفہوم ہے۔
۵۲۱	عرفیہ اور شرعیہ میں عام خاص من وجہ کی نسبت ہے۔
۶۳۶	

صفحہ	مضمون
۹۳	شہادت کی تعریف اور اس کے قبول کی شرائط کا بیان۔
۹۵	جائداد غیر منقولہ کی تعیین اشارہ سے بھی ہو سکتی ہے۔
۹۵	قاضی مطلق اور قاضی مقید کا بیان۔
۹۶	اشیاء مشہودہ کے بارے میں امام صاحب اور صاحبین کا اختلاف۔
۹۹	رفع اشتباہ کی صورت میں نام و لقب کافی ہے ورنہ باپ کا نام اور امام صاحب کے نزدیک دادا کا نام ضروری ہے۔
۱۰۱	لفظ اشہد بلفظ المضارع رکن شہادت ہے۔
۱۰۲	فیصلہ کے چھ اطراف کا ذکر۔
۱۰۴	شرع میں عالم کی تعریف اور علم کی حد۔

صفحہ	مضمون
	ترک سلام و کلام مہاجرت ہے مہاجر اور عداوت میں عام و خاص من وجہ کی نسبت ہے۔
	لغت
۴۴۶	لفظ بیوہ کی تحقیق۔
۴۴۳	شیخ ابوالعباس کے لفظ امناء کی توضیح۔
۴۶۴	لفظ "چند کس" نوتک بولا جاتا ہے۔
	فوائد فقہیہ
۹۳	شاہد کسے کہتے ہیں

مضمون	صفحہ
ان دس چیزوں کا بیان جن میں شہادت کے لئے حضور اور مشاہدہ ضروری ہے۔	۱۱۲
کس کی گواہی کس کے حق میں مقبول نہیں۔	۱۱۶
بہت سی باتیں ضمناً ثابت ہوتی ہیں قصداً نہیں۔	۱۱۶
ضمناً ثابت ہونے والی چند چیزوں کی مثالیں۔	۱۱۶
شہادت حسبہ کا بیان۔	۱۱۸
گواہی اور دعوی میں مطابقت نہ ہونے کی ایک صورت اور اس کا حکم۔	۱۳۹
حقیقت کے ایک سوال میں پانچ تنقیحیں۔	۱۵۶

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Topic	Page	Topic	Page
An ignorant person can be a Sharia judge.	175	Difference between sale with compensation and gift with condition of compensation.	283
Legally, no ruling is established solely by a deed.	180	Gift with a specified condition of compensation is initially a gift and eventually a sale.	283
In fourteen matters, testimony is audible even without a claim.	187	Four ways to prove matrimony.	285
A ruling is what both parties appoint as a decision.	188	The excuse of long duration (tamadi) is not recognized in Sharia.	288
The later scholars gave fatwa on 'no harm and no reciprocating harm', but only where there is severe harm.	210	Being less in weight or price is of no consequence.	295
Consideration of 'no harm and no reciprocating harm' should be on both sides.	212	In absentia items, mention of price is to specify the defendant's liability.	295
Sharia proofs are three: evidence (bayyinah), confession (iqrar), and refusal to take an oath (nukool).	215	Knowledge of price is through description.	295
In contracts and transactions, only the meaning is taken into account.	219	In oath and sale, 'dhira' (a unit of measure) is a description and is futile; in claim and testimony, it is considered.	296
After testimony of confession, there is no need for investigation of the contract.	221	The method of Sharia adjudication (qada).	305
There are three types of 'Kitab' (documents/books).	221	Subsequent permission is like prior representation (wakalat).	321
Forms of proof of intention.	221	Reconciliation in a disagreement.	331
	222		331

Topic	Page	Topic	Page
Talk about 'bay' (sale) is used in two senses.		A person's testimony regarding their own act is unacceptable.	
An untrustworthy person is among those who can testify.	223	In modern terminology, a marriage agent is merely an envoy.	343
After testimony of confession before a ruler, there is no need for testimony of offer and acceptance.	229	Explanation of a passage from Durr-al-Mukhtar.	347
Every intercourse is a subject of the contract.	232	Direct observation and proof by testimony have the same ruling.	350
A decision is based on testimony, not on a document or signature.	242	The principle is that men and women are compatible (kufu) with each other.	357
In a valid sale, possession is not a condition of ownership.	283	Developing breasts, growth of pubic hair, beard, and deepening of voice are not legal proofs of puberty.	358

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

विषय	पृष्ठ
एक अज्ञानी व्यक्ति शरीयत का काज़ी हो सकता है।	१७५
केवल बैनामे (विलेख) से शरीयत में कोई हुक्म साबित नहीं होता।	१८०
चौदह मामलों में दावे के बिना गवाही सुनी जा सकती है।	१८७
हुक्म उसे कहते हैं जिसे दोनों पक्ष फैसला करने वाला नियुक्त करें।	१८८
बाद के विद्वानों ने 'न नुकसान पहुँचाओ और न नुकसान सहो' पर फतवा दिया, लेकिन यह भी वहीं जहाँ नुकसान गंभीर हो।	२१०
'न नुकसान पहुँचाओ और न नुकसान सहो' का ध्यान दोनों तरफ होना चाहिए।	२१२
शरीयत के प्रमाण तीन हैं: गवाही (बैयिना), इकरार और कसम से इनकार (नुकूल)।	२१५
अनुबंधों और लेन-देन में केवल अर्थ का महत्व होता है।	२१९
इकरार की गवाही के बाद अनुबंध की जांच की आवश्यकता नहीं रहती।	२२१
किताब (दस्तावेज) तीन प्रकार की होती है।	२२१
नीयत (इरादे) के प्रमाण के रूप।	२२१
मुआवजे के साथ बिक्री और मुआवजे की शर्त पर उपहार के बीच अंतर।	२८३
निर्धारित मुआवजे की शर्त पर उपहार शुरुआत में उपहार है और अंत में बिक्री।	२८३
विवाह सिद्ध करने के चार तरीके।	२८५
तमादी (लंबी अवधि) का बहाना शरीयत में कुछ भी नहीं है।	२८८
वजन या कीमत में कम होना कोई मायने नहीं रखता।	२९५
अनुपस्थित वस्तुओं में कीमत का उल्लेख प्रतिवादी की देयता निर्धारित करने के लिए होता है।	२९५
कीमत की पहचान विवरण (वस्फ़) से होती है।	२९५
शपथ और बिक्री में 'ज़राअ' (माप की इकाई) एक विवरण है और व्यर्थ है; दावे और गवाही में इसका महत्व है।	२९६
शरई क़ज़ा (न्याय) का तरीका।	३०५
बाद की अनुमति पहले की वकालत (प्रतिनिधित्व) के समान है।	३२१
एक मतभेद में सामंजस्य।	३३१

विषय	पृष्ठ
'बै' (बिक्री) की चर्चा दो अर्थों में प्रयुक्त होती है।	२२२
अविश्वसनीय व्यक्ति भी गवाही देने वालों में शामिल है।	२२३
हाकिम के पास इकरार की गवाही के बाद ईजाब-ओ-क़ुबूल की गवाही की आवश्यकता नहीं।	२२९
हर सहवास अनुबंध का विषय है।	२३२
फैसला गवाही पर आधारित है, न कि दस्तावेज या हस्ताक्षर की याद पर।	२४२
सही बिक्री में कब्ज़ा मालिकाना हक की शर्त नहीं है।	२८३
पृष्ठ ८६ / ७३८	

विषय	पृष्ठ
अपने स्वयं के कार्य पर व्यक्ति की गवाही अस्वीकार्य है।	३३१
आजकल की शब्दावली में निकाह का वकील केवल एक दूत होता है।	३४३
दुर्रे मुख्तार की एक इबारत (अनुच्छेद) का स्पष्टीकरण।	३४७
प्रत्यक्ष अवलोकन और गवाही द्वारा सिद्ध का एक ही हुक्म है।	३५०
सिद्धांत यह है कि पुरुष और महिला एक-दूसरे के कुफू(समान) हैं।	३५७
सीने का उभार, नाभि के नीचे बाल आना, दाढ़ी, आवाज़ का भारी होना शरीयत में परिपक्वता का प्रमाण नहीं है।	३५८

مضمون	صفحہ
جاہل قاضی شرع ہو سکتا ہے۔	۱۷۵
صرف قبالہ سے شرعاً کوئی حکم نہیں ثابت ہوتا۔	۱۸۰
چودہ امور میں دعویٰ کے بغیر گواہی مسموع ہے۔	۱۸۷
حکم اس کو کہتے ہیں جس کو طرفین فیصل مقرر کریں۔	۱۸۸
متاخرین نے لاضرر ولاضرار پر فتویٰ دیا لیکن یہ بھی وہاں جہاں ضرر شدید ہو۔	۲۱۰
لاضرر ولاضرار کا لحاظ دونوں طرف ہونا چاہئے۔	۲۱۲
دلائل شرعیہ تین ہیں: بینہ، اقرار، نکول۔	۲۱۵
عقود معاملات میں صرف معنیٰ کا اعتبار ہے۔	۲۱۹

مضمون	صفحہ
بیع بالمعوض اور ہبہ بشرط العوض کا فرق۔	۲۸۳
ہبہ بشرط العوض المعین ابتداء ہبہ اور انتہاء بیع ہے۔	۲۸۳
زوجیت کے ثبوت کی چار صورتیں۔	۲۸۵
تمادی کا عذر شرعاً کوئی چیز نہیں۔	۲۸۸
وزن قیمت میں کم ہونا بحیثیت نہیں۔	۲۹۵
اشیاء غائبہ میں قیمت کا ذکر مدعلیٰ کی تعیین کے لئے ہوتا ہے۔	۲۹۵
قیمت کی معرفت وصف سے ہوتی ہے۔	۲۹۵
	۲۹۶

مضمون	صفحہ
شہادت اقرار کے بعد تفتیش عقد کی حاجت نہیں رہتی۔	۲۲۱
کتاب کی تین قسم ہے۔	۲۲۱
دلیل نیت کی صورتیں	۲۲۱
بیع کی گفتگو دو معنوں میں مستعمل ہے۔	۲۲۲
غیر ثقہ اہل شہادت ہے۔	۲۲۳
حاکم کے پاس شہادت اقرار کے بعد ایجاب و قبول کے گواہی کی ضرورت نہیں۔	۲۲۹
ہر ہر وطی معقود علیہ ہے۔	۲۳۲
فیصلہ دستاویز یا دستخط پر نہیں گواہی پر ہے۔	۲۴۲
بیع صحیح میں قبضہ شرط ملک نہیں۔	۲۸۳
یمین اور بیع میں ذراع وصف ہے اور لغو ہے دعویٰ اور شہادت میں اس کا اعتبار ہے۔	
شرعی قضاء کا طریقہ۔	۳۰۵
بعد کی اجازت پہلے کی وکالت کے مثل ہے۔	۳۲۱
ایک اختلاف میں تطبیق۔	۳۳۱
آدمی کی شہادت اپنے فعل پر نامقبول ہے۔	۳۳۱
آج کل کی اصطلاح کا وکیل نکاح سفیر محض ہوتا ہے۔	۳۴۳
در مختار کی ایک عبارت کی توضیح۔	۳۴۷
مشاہدہ اور ثابت بالشہادۃ کا ایک حکم ہے۔	۳۵۰
اصل یہ ہے کہ مرد عورت ایک دوسرے کے کفو ہیں۔	۳۵۷
	۳۵۸

سینہ کا ابھار، موئے زیر ناف کا اگنا،

ڈاڑھی، آواز کا بوجھل ہونا شرعاً ثبتِ بلوغ

نہیں۔

Fatawa Razawiyya, Volume 18

- Common people call the person who files a lawsuit in court first as the plaintiff. In Sharia, it is often the opposite; it is difficult to distinguish between the plaintiff and the defendant. (474)
- The fixed term (ajal) is the right of the debtor. (471)
- When jurists say that someone's word is reliable, it means after taking an oath. (477)
- A case where apparently the plaintiff has no evidence and the defendant has no oath. (473)
- Testimony based on hearsay can be given in ten matters. (480)
- General rule for confession and promise. (483)
- The reason for testimony based on public renown. (480)
- The author's (mercy be upon him) research that rulings are of two types: Sharia-compliant and non-Sharia-compliant. (492)
- Description of the six pillars of a ruling. (412)
- Definitions and examples of Sharia and non-Sharia rulings. (492)
- Consent of both parties until the time of the decision is necessary for arbitration. (430)
- Four conditions of manifest harm. (502)
- If multiple persons act as arbitrators, only their unanimous ruling will be enforced. (432)
- Definition of compulsory guardianship. (519)
- The same rule applies to an attorney, executor, supervisor, and judge. (432)
- Judicial authority is the highest form of authority, and testimony is the lowest. (527)
- Meaning of common practice being worthy of consideration. (439)
- There are two ways of identification: pointing and describing boundaries. (567)
- A decision cannot be made based solely on a document. (447)
- Difference between lying (kidhb) and accusing of lying (ikdhab). (572)
- What matters is what the person executing the bond said with their own tongue; no weight is given to what the scribe wrote. (449)
- A claim is only the statement of the plaintiff, and testimony informs about it. (575)
- Pure Sharia does not consider paper accounts at all. (455)
- Difference between confession and claim. (584)

- Various reasons for invalidating a postponement. (470)
- Difference between the donor saying "I gave" and a witness saying "He gave." Indicators are with the giver's statement. (585)
- Installment planning is a type of fixed term (ajal). (471)
- Testimony regarding an unknown person and an unknown thing is unacceptable. (595)
- For identification of an absent person, both father's and grandfather's names are necessary. (595)

फतवा रज़विया, खंड 18

- आम लोग उसे वादी (मुद्दई) कहते हैं जो कचहरी में पहले दावा करे, शरीयत में अक्सर इसके विपरीत होता है, वादी और प्रतिवादी में अंतर करना कठिन है। (474)
- मोहलत (अजल) ऋणी का अधिकार है। (471)
- जब फ़ुक़हा कहते हैं कि अमुक का कथन विश्वसनीय है, तो इसका अर्थ शपथ के बाद होता है। (477)
- एक ऐसी स्थिति जिसमें प्रत्यक्ष रूप से वादी पर प्रमाण नहीं और प्रतिवादी पर शपथ नहीं। (473)
- दस मामलों में सुनकर गवाही दी जा सकती है। (480)
- स्वीकारोक्ति और वादे का सामान्य नियम। (483)
- जनश्रुति आधारित गवाही का कारण। (480)
- लेखक (रहमतुल्ला अलैहि) का शोध कि निर्णय दो प्रकार के होते हैं: शरीयत के अनुसार और शरीयत के विपरीत। (492)
- निर्णय (हुक्म) के छह स्तंभों का वर्णन। (412)
- शरीयत और गैर-शरीयत निर्णयों की परिभाषाएँ और उदाहरण। (492)
- मध्यस्थता के लिए निर्णय के समय तक दोनों पक्षों की सहमति आवश्यक है। (430)
- स्पष्ट हानि (ज़रर बैन) की चार शर्तें। (502)
- यदि कई व्यक्ति मध्यस्थ हों, तो उनका सर्वसम्मत निर्णय ही लागू होगा। (432)
- अनिवार्य अभिभावकत्व (विलायते मुजबिरा) की परिभाषा। (519)
- वकील, वसीयतदार, पर्यवेक्षक और न्यायाधीश, सभी के लिए यही नियम है। (432)
- न्यायपालिका सर्वोच्च अधिकार है और गवाही सबसे कम अधिकार है। (527)
- सामान्य प्रथा के विचारणीय होने का अर्थ। (439)
- पहचान के दो तरीके हैं: इशारा करना और सीमाओं का वर्णन। (567)
- दस्तावेज़ के आधार पर निर्णय नहीं लिया जा सकता। (447)
- झूठ (किज़ब) और झूठ बोलने के आरोप (िक़ज़ाब) में अंतर है। (572)
- महत्व उसका है जो दस्तावेज़ लिखवाने वाले ने अपनी ज़बान से कहा, लेखक ने जो लिखा उसका कोई महत्व नहीं। (449)

- दावा केवल वादी का कथन होता है और गवाही उसकी सूचना देती है। (575)
- शरीयत काग़ज़ी हिसाब-किताब पर बिल्कुल भी विचार नहीं करती। (455)
- स्वीकारोक्ति और दावे में अंतर। (584)
- मोहलत (ताजील) को अमान्य करने के विभिन्न कारण। (470)
- दानदाता के"दिया" कहने और गवाह के"दिया" कहने में अंतर है। संकेत दाता के कथन के साथ होते हैं। (585)
- किस्तबंदी भी एक प्रकार की मोहलत (अजल) है। (471)
- अज्ञात व्यक्ति और अज्ञात वस्तु पर गवाही अस्वीकार्य है। (595)
- अनुपस्थित व्यक्ति की पहचान के लिए पिता और दादा दोनों का नाम आवश्यक है। (595)

पृष्ठ 87 कुल 738

- عوام اس کو مدعی کہتے ہیں جو کچہری میں پہلے نالش کرے، شرع میں بسا اوقات اس کا الٹا ہوتا ہے، مدعی اور مدعاعلیہ میں تمیز دشوار ہے۔ (۴۷۴)
- اجل حق مدیون ہے۔ (۴۷۱)
- فقہاء جب یہ فرماتے ہیں کہ فلاں کا قول معتبر ہے تو اس کا یہ مطلب ہوتا ہے کہ قسم کے بعد۔ (۴۷۷)
- ایک ایسی صورت جس میں بظاہر مدعی پر بینہ نہیں اور مدعاعلیہ پر قسم نہیں۔ (۴۷۳)
- دس معاملات میں سن کر گواہی دے سکتے ہیں۔ (۴۸۰)
- اقرار اور وعدہ کا قاعدہ کلیہ۔ (۴۸۳)
- شہادت بالتسامح کی علت۔ (۴۸۰)
- مصنف علیہ الرحمۃ کی تحقیق کہ حکم کی دو قسمیں ہیں: شرعی اور غیر شرعی۔ (۴۹۲)
- حکم کے چھ ارکان کا بیان۔ (۴۱۲)
- حکم شرعی و غیر شرعی کی تعریفیں اور مثالیں۔ (۴۹۲)
- ثالثی کے لئے فریقین کی فیصلہ کے وقت تک رضامندی ضروری ہے۔ (۴۳۰)
- ضرر بین کی چار شرطیں۔ (۵۰۲)
- چند شخص ثالث ہوئے تو ان کا متفق علیہ حکم ہی نافذ ہوگا۔ (۴۳۲)
- ولایت مجبرہ کی تعریف۔ (۵۱۹)
- وکیل، وصی، ناظر، قاضی، سب کا یہی حکم ہے۔ (۴۳۲)
- قضاء اعظم الولایات اور شہادت ادنیٰ الولایات ہے۔ (۵۲۷)

- رواج عام واجب العرض کا مطلب۔ (۴۳۹)
- تعین کے دو طریقے ہیں: اشارہ اور بیان حدود۔ (۵۶۷)
- دستاویز پر فیصلہ نہیں ہو سکتا۔ (۴۴۷)
- کذب و اکذاب میں فرق ہے۔ (۵۷۲)
- اعتبار اس کا ہے جو تمسک لکھانے والے نے اپنی زبان سے کہا اس کا کچھ اعتبار نہیں جو کاتب نے لکھا۔ (۴۴۹)
- دعویٰ صرف مدعی کا قول ہوتا ہے اور شہادت اسی کی مخبر۔ (۵۷۵)
- شرع مطہرہ کاغذی جمع خرچ پر اصلاً لحاظ نہیں فرماتی۔ (۴۵۵)
- اقرار اور دعویٰ کا فرق۔ (۵۸۴)
- ابطال تا جیل کی مختلف وجہیں۔ (۴۷۰)
- واہب کے "دیا" کہنے اور شاہد کے "دیا" کہنے میں فرق ہے۔ قرائن قول معطی کے ساتھ ہوتے ہیں۔ (۵۸۵)
- قسط بندی ایک قسم اجل ہے۔ (۴۷۱)
- مجہول شخص اور مجہول شے پر گواہی نامقبول۔ (۵۹۵)
- شخص غائب کی تعین کے لئے باپ اور دادا دونوں کا نام ضروری ہے۔ (۵۹۵)

626 | In Islam, there is no such thing as a statute of limitations (tamadi) after the confirmation of ownership. | 564 | Repentance for secret sins should be secret, and for public sins, public. 635 | Differences in time and place do not hinder the acceptance of testimony in matters of Kafalah, Hawalah, Qadhf, Mortgage, Debt, Loan, Sale and Purchase, Manumission, Agency, Divorce, Acknowledgment, and Discharge. | 698 | One who does not learn the amount of knowledge that is a communal obligation (Fard Kifayah) is a sinner whose testimony is rejected. 682 | When giving testimony on something present, it is necessary to point towards the claimant, defendant, and the claimed object. | Section: Virtues and Merits (Fazail-o-Manaqib) 683 | It is necessary for the witness to recognize the person present. | 245 | Preference will be given to a religious scholar who knows the reasons for criticism (Jarh). Section: Indemnity and Compensation (Zaman-o-Tawan) | 245 | The attribute of knowledge prevails over all. 378 | If the mortgagee destroys the mortgaged item, the debt is cancelled and the mortgagee must pay for any excess value. | 544 | The Holy Quran is pure and free from wrong interpretation and speaking based on error. Section: Encouragement and Admonition (Targheeb-o-Tarheeb) | 549 | A Sunni pious scholar is the city judge (Qazi) of his area. 101 | If a witness lies, he will be destroyed. | Section: History and Chronicles (Tareekh-o-Tazkira) 123 | Anyone who unjustly seizes even a hand-span of land will be sunk to the seventh earth on the Day of Judgment. | 338 | There is a gap of approximately two thousand years between Pharaoh and the people of Lot. 169 | Severe warning in Hadith for those who deprive an heir of their right of inheritance. | 558 | Years of death of Imam Sarakhsi and Imam Bazdawi. 304 | Severe warning in Hadith regarding false witnesses. | 558 | Year of death of Allama Shami. 310 | It is a major sin for children not to respect the rights of parents. | 559 | In the era of Fakhr al-Islam (482 AH), judges were generally just. 310 | Eight Hadiths encouraging obedience to parents. | 559 | Year of death of Mufti Abu Masood. 740 | Allah's curse is on the one who gives a bribe, the one who takes it, and their mediator. | Section: Debt (Qarz) 178 | Whatever is spent on a brother's shroud and burial according to the Sunnah can be adjusted. |

जिल्द 18 (18) | फतावा रज़विया

626 | इस्लाम में स्वामित्व की पुष्टि के बाद समय-सीमा (तमादी) जैसी कोई चीज़ नहीं है। | 564 | गुप्त पाप के लिए गुप्त प्रायश्चित और प्रकट पाप के लिए प्रकट प्रायश्चित। 635 | कफ़ालत, हवालत, क़ज़फ़, गिरवी, ऋण, कर्ज, खरीद-बिक्री, गुलामी से मुक्ति, वकालत, तलाक, स्वीकृति और ऋणमुक्ति में समय और स्थान का अंतर गवाही की स्वीकार्यता में बाधक नहीं है। | 698 | जो व्यक्ति फ़र्ज़-ए-किफ़ाया (सामूहिक दायित्व) के बराबर ज्ञान नहीं सीखता, वह पापी है और उसकी गवाही खारिज कर दी जाती है। 682 | उपस्थित वस्तु पर गवाही देने पर वादी, प्रतिवादी और दावा की गई वस्तु की ओर इशारा करना आवश्यक है। | अनुभाग: गुण और विशेषताएं(Fazail-o-Manaqib) 683 | गवाह के लिए उपस्थित व्यक्ति को पहचानना आवश्यक है। | 245 | आलोचना के कारणों (जरह) को जानने वाले धार्मिक विद्वान को प्राथमिकता दी जाएगी। अनुभाग: हर्जाना और मुआवजा (Zaman-o-Tawan) | 245 | ज्ञान का गुण सर्वोपरि है। 378 | यदि गिरवी रखने वाला गिरवी रखी वस्तु को नष्ट कर देता है, तो ऋण माफ हो जाता है और उसे अतिरिक्त मूल्य का हर्जाना देना होगा। | 544 | पवित्र कुरान गलत व्याख्या और त्रुटिपूर्ण वक्तव्यों से पवित्र और मुक्त है। अनुभाग: प्रोत्साहन और चेतावनी (Targheeb-o-Tarheeb) | 549 | एक सुन्नी धर्मनिष्ठ विद्वान अपने क्षेत्र का शहर का न्यायाधीश (काजी) होता है। 101 | यदि कोई गवाह झूठ बोलता है, तो उसका विनाश होगा। | अनुभाग: इतिहास और विवरण (Tareekh-o-Tazkira) 123 | जो कोई अन्यायपूर्वक एक हाथ के बराबर ज़मीन भी लेता है, उसे प्रलय के दिन सातवीं पाताल तक धंसा दिया जाएगा। | 338 | फिरौन और लूत की कौम के बीच लगभग दो हजार साल का अंतर है। 169 | वारिस को विरासत के अधिकार से वंचित करने वाले के लिए हदीस में सख्त चेतावनी है। | 558 | इमाम सरख़सी और इमाम बज़्दवी की मृत्यु के वर्ष। 304 | झूठे गवाहों के बारे में हदीस में सख्त चेतावनी। | 558 | अल्लामा शामी की मृत्यु का वर्ष। 310 | संतानों द्वारा माता-पिता के अधिकारों का सम्मान न करना एक महापाप है। | 559 | फख़्र अल-इस्लाम (482 हिजरी) के युग में, न्यायाधीश आम तौर पर न्यायप्रिय होते थे। 310 | माता-पिता की आज्ञाकारिता को प्रोत्साहित करने वाली 8 हदीसें। | 559 | मुफ्ती अबू मसूद की मृत्यु का वर्ष। 740 | रिश्वत देने वाले, लेने वाले और उनके बिचौलिये पर अल्लाह की लानत है। | अनुभाग: ऋण (Qarz) 178 | भाई के कफन और दफन पर सुन्नत के अनुसार जितना खर्च किया गया है, उसे समायोजित (मुजरा) किया जा सकता है। |

۶۲۶ | اسلام میں تسلیم ملک کے بعد تمادی کوئی چیز نہیں۔ | ۵۶۴ | خفیہ گناہ کی توبہ خفیہ اور علانیہ گناہ کی علانیہ۔ ۶۳۵ | کفالہ، حوالہ، قذف، رہن، دین، قرض، بیع و شراء، عتاق، وکالہ، طلاق، اقرار، ابراء میں زمان و مکان میں اختلاف قبول شہادت میں مضر نہیں۔ | ۶۹۸ | جو علم مقدار فرض کفایہ نہ سیکھے فاسق مردود الشہادۃ ہے۔ ۶۸۲ | موجود پر شہادت دی تو مدعی مدعا علیہ اور مدعوبہ کی طرف اشارہ ضروری ہے۔ | فضائل ومناقب ۶۸۳ | شاہد کا حاضر کو پہچاننا ضروری ہے۔ | ۲۴۵ | عارف اسباب جرح، عالم دین کو ترجیح دی جائے گی۔ ضمان و تاوان | ۲۴۵ | وصف علم سب پر راجح ہے۔ ۳۷۸ | مرتہن نے مرہون تلف کردی تو قرض ساقط اور مرتہن سے فاضل کا تاوان دلایا جائے گا۔ | ۵۴۴ | قرآن مجید غلط تعبیر اور تقریر علی الغلط سے طاہر و منزہ ہے۔ ترغیب و ترہیب | ۵۴۹ | سنی متدین عالم اپنے علاقہ کا قاضی شہر ہے۔ ۱۰۱ | گواہ جھوٹ بولے تو اس کی ہلاکت ہوگی۔ | تاریخ و تذکرہ ۱۲۳ | جو کسی کی ایک بالشت زمین ظلماً لے قیامت کے دن ساتویں طبق تک دھنسا دیا جائے گا۔ | ۳۳۸ | فرعون اور قوم لوط میں تقریباً دو ہزار برس کا فاصلہ ہے۔ ۱۶۹ | وارث کو حق میراث سے محروم کرنے والے کے لئے حدیث میں وعید شدید۔ | ۵۵۸ | امام سرخسی و امام بزدوی کے سن ہائے وفات۔ ۳۰۴ | جھوٹے گواہ کے بارے میں حدیث میں وعید شدید۔ | ۵۵۸ | علامہ شامی کا سن وفات۔ ۳۱۰ | اولاد کا والدین کے حقوق کا لحاظ نہ کرنا گناہ کبیرہ ہے۔ | ۵۵۹ | زمانہ فخر الاسلام (۴۸۲ھ) میں عام طور سے قاضی عدل ہوتے تھے۔ ۳۱۰ | اطاعت والدین کے ترغیب کی ۸ حدیثیں۔ | ۵۵۹ | مفتی ابو مسعود کا سن وفات۔ ۷۴۰ | رشوت دینے والے، لینے والے اور ان کے دلال پر اللہ کی لعنت۔ | قرض ۱۷۸ | بھائی کے کفن دفن میں جتنا بطریق سنت خرچ کیا وہ مجرا کر سکتا ہے۔ |

Fatawa Rizvia Volume 18

Page	Subject / Ruling	Page	Main Topic
	If a house was built on a woman's land with her permission for herself, the house will belong to the woman and the expenses will be a debt upon her.	182	Asma-ur-Rijal
209	The five Imams of the Hanafis are Imam Azam, Abu Yusuf, Muhammad bin Hasan, Zufar, and Hasan ibn Ziyad (may Allah have mercy on them).	232	Nowadays, if one gains control over an opposing type (of asset), they can collect their right.
	The heir or executor of the deceased can sue the debtor of the deceased; they are not the debtor to the deceased himself.	238	Critique and Attestation (Jarh wa Ta'dil)
242	If the debt upon the debtor of the deceased and the debt upon the deceased himself are proven through another means, then a claim can be made against the debtor's debtor.	238	First Question
242	If the deceased has two sons, and one claims a debt of one thousand against the father and the same amount from the estate, but there is a debt against a stranger; the testimony of the present son against the stranger will be accepted. The debt will be paid after the arrival of the second son.	239	Question regarding the validation of witnesses.
243	If a debt is proven in the presence of one heir of the deceased, it will also be proven in favor of the remaining heirs.	240	Second Question.
243	Making a non-debtor the owner of a debt is not correct.	263	It is necessary for the validator (Muzakki) to be just himself; a person of unknown status cannot validate anyone.
244		275	

Page	Subject / Ruling
	Shari'ah-wise, two creditors cannot divide a debtor, nor is an exchange of debt with a non-debtor possible.
244	It is not permissible for a judge to unilaterally schedule debt installments without the creditor's consent.
244	One cannot postpone their debt upon a non-creditor.
245	If a creditor tells a debtor, "Go and give me this much money every month," this does not constitute a formal postponement (Ta'jeel).
482	If a debtor claims to have paid the debt, he must provide witnesses rather than taking an oath; if he provides no witnesses, then the oath is on the creditor.

Page	Main Topic
	The three Imams agree on the condition that the validator must be just.
470	The validation of a lying transgressor is not correct.
472	A unanimous report and the judge's investigation of truth are in the position of widely corroborated (Mutawatir) report.
472	Not being greedy or bankrupt, and having social interaction are among the conditions and priorities of validation.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

पृष्ठ	विषय / नियम
	यदि किसी महिला की अनुमति से उसकी भूमि पर उसके लिए घर बनाया गया था, तो घर महिला का होगा और खर्च उस पर ऋण होगा।
२०९	हनफियों के पाँच इमाम इमाम आज़म, अबू यूसुफ, मोहम्मद बिन हसन, ज़फ़र और हसन इब्न ज़ियाद (अल्लाह उन पर रहम करे) हैं।
	मृतक का वारिस या वसीयतदार मृतक के ऋणी पर मुकदमा कर सकता है; वह स्वयं मृतक का ऋणी नहीं है।
२४२	यदि मृतक के ऋणी पर ऋण और स्वयं मृतक पर ऋण किसी अन्य माध्यम से सिद्ध हो जाता है, तो ऋणी के ऋणी के विरुद्ध दावा किया जा सकता है।
२४२	यदि मृतक के दो पुत्र हों, और एक पिता के विरुद्ध एक हजार के ऋण का दावा करता है और संपत्ति से भी उतनी ही राशि का दावा करता है, लेकिन किसी अजनबी के विरुद्ध ऋण है; तो अजनबी के विरुद्ध उपस्थित पुत्र की गवाही स्वीकार की जाएगी। ऋण दूसरे पुत्र के आने के बाद चुकाया जाएगा।
२४३	यदि मृतक के एक वारिस की उपस्थिति में ऋण सिद्ध हो जाता है, तो वह शेष वारिसों के पक्ष में भी सिद्ध माना जाएगा।
२४३	किसी गैर-ऋणी को ऋण का स्वामी बनाना सही नहीं है।

पृष्ठ	मुख्य विषय
१८२	अस्मा-उर-रिजाल
२३२	आजकल यदि कोई किसी विपरीत प्रकार (की संपत्ति) पर नियंत्रण प्राप्त कर लेता है, तो वह अपना अधिकार वसूल कर सकता है।
२३८	जरह व तादील (आलोचना और अनुप्रमाणन)
२३८	पहला प्रश्न
२३९	गवाहों के सत्यापन के संबंध में प्रश्न।
२४०	दूसरा प्रश्न।
२६३	

पृष्ठ	विषय / नियम
२४४	शरीयत के अनुसार, दो लेनदार एक देनदार को विभाजित नहीं कर सकते, न ही किसी गैर-ऋणी के साथ ऋण का विनिमय संभव है।
२४४	लेनदार की सहमति के बिना न्यायाधीश के लिए ऋण की किस्तों को एकतरफा निर्धारित करना जायज़ नहीं है।
२४४	कोई अपना ऋण गैर-लेनदार पर स्थगित नहीं कर सकता।
२४५	यदि कोई लेनदार किसी देनदार से कहता है, "जाओ और मुझे हर महीने इतने पैसे दो," तो यह औपचारिक स्थगन (ताजील) नहीं माना जाएगा।
४८२	यदि कोई देनदार ऋण चुकाने का दावा करता है, तो उसे शपथ लेने के बजाय गवाह प्रदान करने होंगे; यदि वह कोई गवाह प्रदान नहीं करता है, तो शपथ लेनदार पर होगी।

पृष्ठ	मुख्य विषय
२७५	सत्यापनकर्ता (मुज़क्की) का स्वयं न्यायप्रिय होना आवश्यक है; अज्ञात स्थिति का व्यक्ति किसी का सत्यापन नहीं कर सकता।
२७५	तीनों इमाम इस शर्त पर सहमत हैं कि सत्यापनकर्ता को न्यायप्रिय होना चाहिए।
४७०	झूठ बोलने वाले पापी का सत्यापन सही नहीं है।
४७२	एक सर्वसम्मत रिपोर्ट और न्यायाधीश की सत्य की जांच व्यापक रूप से पुष्ट (मुतवातिर) रिपोर्ट की स्थिति में है।
४७२	लालची या दिवालिया न होना, और सामाजिक मेलजोल रखना सत्यापन की शर्तों और प्राथमिकताओं में से हैं।

صفحہ مسئلہ / حکم		صفحہ عنوان
۱۸۲	عورت کی زمین پر اس کی اجازت سے اسی کے لئے مکان بنایا تو مکان عورت کا ہوگا خرچہ عورت پر قرض ہوگا	اسماء الرجال
۲۰۹	احناف کے ائمہ خمسہ امام اعظم ابو یوسف، محمد بن حسن، زفر اور حسن ابن زیاد رحمہم اللہ تعالیٰ ہیں۔	۲۳۲ آج کل خلاف جنس پر قابو پائے تو اپنا حق وصول کر سکتا ہے
۲۴۲	میت کے مدیون پر میت کا وارث یا وصی دعویٰ کر سکتا ہے میت کا قرض دار نہیں۔	۲۳۸ جرح وتعدیل
۲۴۲	میت کے مدیون پر دین اور خود میت پر دین اگر کسی اور طریقہ سے ثابت ہو جائے تو مدیون کے مدیون پر دعویٰ ہو سکے گا۔	۲۳۸ سوال اول
۲۴۲	میت کے دو لڑکے ہوں۔ ایک نے باپ پر اپنا ایک ہزار قرض بتایا، اور اتنا ہی ترکہ سے مگر کسی اجنبی پر قرض ہے موجود لڑکے کے کی گواہی اجنبی پر قبول ہوگی۔ قرضہ دوسرے لڑکے کے آنے کے بعد دلایا جائے گا۔	۲۳۹ تزکیہ شہود سے متعلق سوال۔

صفحہ مسئلہ / حکم		صفحہ عنوان	
۲۴۳	میت پر ایک وارث کی موجودگی میں قرض ثابت ہو بقیہ ورثہ کے حق میں بھی ثابت ہو جائے گا۔	۲۴۰	سوال دوم۔
۲۴۳	غیر مدیون کو دین کا مالک بنانا صحیح نہیں۔	۲۶۳	مزکی کا خود عادل ہونا ضروری ہے مجہول الحال کسی کا تزکیہ نہیں کر سکتا۔
۲۴۴	شرعاً دو دائن مدیون کو تقسیم نہیں کر سکتے نہ غیر مدیون سے دین کا مبادلہ ممکن ہے۔	۲۷۵	مزکی کے عادل ہونے کی شرط پر ائمہ ثلاثہ کا اتفاق ہے۔
۲۴۴	حکم کو قرض خواہ کی رضا کے بغیر از خود ادائیگی قرض کی قسط بندی جائز نہیں۔	۴۷۰	کاذب فاسق کا تزکیہ صحیح نہیں۔
۲۴۴	غیر دائن پر اپنے دین کو مؤجل نہیں کر سکتا۔	۴۷۲	متفقہ خبر اور قاضی کی تحری صدق، خبر متواتر کے منزلہ میں ہے۔
۲۴۵	اگر دائن نے مدیون کو کہا کہ جا اور ہر مہینے مجھے اتنے پیسے دے دیا کر، تو یہ تا جیل نہ ہوئی	۴۷۲	طامع اور مفلس نہ ہونا، اور لوگوں سے اختلاط ہونا شرائط اور اولویت تزکیہ میں سے ہے۔
		۴۸۲	

صفحہ مسئلہ / حکم **صفحہ عنوان**

قرضدار نے قرض ادا کرنے کا دعویٰ کیا تو اس کو گواہ

دینا ہوگا نہ کہ قسم کھائے، گواہ نہ دے تو قرض خواہ پر

قسم ہے۔

Fatawa Rizwia (Volume 18)

Right Side Topic	Page	Left Side Topic	Page
It is difficult for an ignorant person to distinguish between the causes of disparagement and praise (Jarh wa Ta'dil).	245	Custom of the Chishti people.	420
Timing and Calendar		Women's rebellion is rare in view of men's harshness.	657
Difference between dates 24 and 25.	336	Women find divorce much more offensive than men.	657
Common people consider the coming night to follow the day, while people of Islam consider the previous night. Nights of Hajj are an exception to this.	336	The epidemic of divorce in times of anger is common among men.	657
In the English calendar, the date changes at twelve midnight.	336	Attributing the wife's property to oneself is common and widespread.	657
Language and Expression		**Li'an (Mutual Imprecation)**	
Investigation of language idiom.	332	As long as the parties involved in Li'an retain eligibility for it, or the husband belies himself, they cannot marry each other.	532
Difference between "asked nothing else" and "asked nothing".	337	**Politics**	
Difference between "with" and "coming after".	338	For religious adjudication, it is not necessary for the king of the entire country to be a Muslim.	543
"And" is the translation of the Arabic 'Wau'; this word is devoid of accompaniment, order, delay, and succession.	338	Muslim governors of an Islamic state can appoint judges (Qadis).	543

Right Side Topic	Page	Left Side Topic	Page
It is the custom of Arabs to call a small or large part of any time 'the whole'.	349	Methods of establishing the Caliphate.	544
Civilization and Culture		An usurper can also be a ruler.	544
In Rampur, there is a custom of women walking around on foot at night.	351	Muslims are not commanded to establish a worldly government without capability; rather, it is very good if they settle their financial and civil matters in this manner.	549
Generally, those pawning jewelry keep goods worth a hundred for fifty; if the mortgagee claims it as twenty-five, it is against the obvious, and witnesses will be demanded for it.	375		

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

दायाँ पक्ष विषय	पृष्ठ	बायाँ पक्ष विषय	पृष्ठ
अज्ञानी व्यक्ति के लिए जर्ह और तादील (आलोचना और प्रशंसा) के कारणों में अंतर करना कठिन है।	२४५	चिश्ती कौम का रिवाज।	४२०
समय निर्धारण और कैलेंडर		पुरुषों की कठोरता के कारण महिलाओं का विद्रोह दुर्लभ है।	६५७
२४ और २५ तारीख के बीच का अंतर।	३३६	पुरुषों की तुलना में महिलाओं को तलाक बहुत अप्रिय लगता है।	६५७
आम लोग आने वाली रात को दिन के अधीन मानते हैं, जबकि इस्लाम के अनुयायी पिछली रात को। हज की रातें इससे अपवाद हैं।	३३६	पुरुषों में क्रोध के समय तलाक की महामारी आम है।	६५७
अंग्रेजी कैलेंडर में रात के बारह बजे तारीख बदलती है।	३३६	पत्नी की संपत्ति को अपना बताना आम और व्यापक है।	६५७
भाषा और अभिव्यक्ति		**लिआन (पारस्परिक अभिशाप)**	
भाषा के मुहावरों की जांच।	३३२	जब तक लिआन करने वाले पक्ष लिआन की पात्रता रखते हैं या पति स्वयं को झुठलाता है, वे आपस में निकाह नहीं कर सकते।	५३२
"और कुछ नहीं पूछा" और "कुछ नहीं पूछा" के बीच का अंतर।	३३७	**राजनीति**	
"साथ" और "बाद में आने" के बीच का अंतर।	३३८	धार्मिक न्याय के लिए पूरे देश के राजा का मुसलमान होना आवश्यक नहीं है।	५४३
"और" अरबी के'वाओ' का अनुवाद है; यह शब्द साथ, क्रम, विलंब और उत्तराधिकार की बारीकियों से मुक्त है।	३३८	इस्लामी राज्य के मुस्लिम राज्यपाल काजी नियुक्त कर सकते हैं।	५४३

दायाँ पक्ष विषय	पृष्ठ	बायाँ पक्ष विषय	पृष्ठ
किसी समय के छोटे या बड़े हिस्से को पूर्ण कहना अरबों का रिवाज है।	३४९	खिलाफत स्थापित करने के तरीके।	५४४
सभ्यता और संस्कृति		एक जबरन कब्जा करने वाला भी शासक हो सकता है।	५४४
रामपुर में महिलाओं के रात में पैदल घूमने का रिवाज है।	३५१	मुसलमानों को अपनी क्षमता से परे सांसारिक सरकार स्थापित करने का आदेश नहीं है, बल्कि यह बहुत अच्छा है यदि वे अपने वित्तीय और नागरिक मामलों को इस तरह से सुलझा लें।	५४९
आम तौर पर आभूषण गिरवी रखने वाले सौ का सामान पचास में रखते हैं; यदि गिरवी रखने वाला इसे पच्चीस का बताता है, तो यह स्पष्ट तथ्यों के विरुद्ध है, इसके लिए गवाह मांगे जाएंगे।	३७५		

पृष्ठ 738 का 90

دائیں جانب کے عنوانات	صفحہ
جاہل کو اسباب جرح و تعدیل میں امتیاز دشوار ہے۔	۲۴۵
توقیت و تقویم	
۲۴، ۲۵ تاریخ کا فرق۔	۳۳۶
عوام آنے والی رات کو دن کے تابع مانتے ہیں اور اہل اسلام گزشتہ رات کو۔ لیالی حج کا اس سے استثناء ہے۔	۳۳۶
انگریزی تقویم میں بارہ بجے رات سے تاریخ بدلتی ہے۔	۳۳۶
زبان و بیان	
محاورہ زبان کی تحقیق۔	۳۳۲
	۳۳۷

بائیں جانب کے عنوانات	صفحہ
چشتی قوم کا رواج۔	۴۲۰
مردوں کی سخت گیری کے لحاظ سے عورتوں کی سرکشی نادر ہے۔	۶۵۷
مردوں کی بنسبت عورتوں کو طلاق سخت ناگوار ہے۔	۶۵۷
مردوں میں غصہ کے وقت طلاق کی وبا عام ہے۔	۶۵۷
زوجہ کی ملک کو اپنی طرف منسوب کرنا شائع و ذائع ہے۔	۶۵۷
لعان	
متلاعنین جب تک اہلیت لعان پر باقی ہیں یا شوہر خود اپنی تکذیب کرے وہ باہم نکاح نہیں کر سکتے۔	۵۳۲
سیاست	

دائیں جانب کے عنوانات	صفحہ
"اور کچھ نہ پوچھا"، "کچھ نہ پوچھا" کا فرق۔	
"ساتھ" اور "بعد آنے" میں اختلاف۔	۳۳۸
"اور" عربی کے واؤ کا ترجمہ ہے، یہ لفظ معیت، ترتیب، تراخی، تعقیب سب سے خالی ہے۔	۳۳۸
کسی وقت کے جز قلیل و کثیر کو پورا کہہ دینا عرب کا دستور ہے۔	۳۴۹
تہذیب و تمدن	
رامپور میں عورتوں کے رات میں پیدل گھومنے کا رواج ہے۔	۳۵۱
عام طور سے زیور گروی رکھنے والے سو کا مال پچاس میں رکھتے ہیں، مرتہن اس کو ۲۵ کا بتائے ظاہر کے خلاف ہے، اس سے گواہ مانگے جائیں گے۔	۳۷۵

بائیں جانب کے عنوانات	صفحہ
قضائے دینی کے لئے پورے ملک کے بادشاہ کا مسلمان ہونا ضروری نہیں۔	۵۴۳
اسلامی ریاست کے مسلم والی قاضی مقرر کر سکتے ہیں۔	۵۴۳
نصب خلافت کے طریقے،	۵۴۴
متغلب بھی حاکم ہو سکتا ہے۔	۵۴۴
بغیر استطاعت دنیاوی حکومت قائم کرنے کا مسلمانوں کو حکم نہیں بلکہ اپنے معاملات مالی اور دیوانی بھی اس طرح طے کر لیں تو بہت خوب ہے۔	۵۴۹

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Regarding Reward	**Clarification of Mujtaba's text regarding the distance of backbiting.**	**291**
A person who spends on another without their permission and without necessity cannot claim compensation from anyone.	178	Critique of a decision regarding proof of marriage.
If one of the heirs voluntarily pays the dower (Mahr) on behalf of the deceased, they have no right to demand it from other heirs; if it was not voluntary, they can recover it.	194	Knowing a person refers to acquaintance and introduction with them, not just hearing their name.
If a village boy is gifted something, the parents no longer have a right to claim its income; however, kindness and benevolence towards parents bring happiness in both worlds.	206	Disagreement over dry dates, sugar candies, and sweets.
There is hope for reward for doing good to someone, but no entitlement to compensation.	244	Identifying a person is more definitive than just taking their name by looking at their face.
No one can forcibly demand compensation after performing a good deed or favor.	247	Example of the difference between propagation (Tabligh) and personal action.
Someone who pays another's debt without their instruction will not get it back from them.	247	Response to an objection regarding calling two months and ten days as three months.
	314	

Regarding Reward	**Clarification of Mujtaba's text regarding the distance of backbiting.**	**291**
"You and your wealth belong to your father" is a matter of religious duty; legally, the ownership of father and son is separate.		Clarification of an exceptional sentence.
Rights of a needy father in the son's property.	314	Explanation of a specific ruling from Fatawa Khulasa.
Miscellaneous		Validation of Muhit and weakening of Bahr.
Discussion on Jami' al-Fusulayn.	96	The subject of a narration from Alamgiri.
The origin of the discussion in Jami' al-Fusulayn, revealing their false analogy (qiyas ma'al fariq), and the research of the author (Mercy of Allah be upon him).	98	Clarification of passages from Durar al-Hukkam and 'Inayah.
Nullification of an incorrect decision.	127	Tutful 'ala al-Fath.
Details of persons who fall under those with power and dominance.	170	

पुरस्कार के संबंध में	**ग़ीबत की दूरी के संबंध में मुजतबा के पाठ का स्पष्टीकरण।**	**२९१**
जो व्यक्ति किसी दूसरे के लिए उसकी अनुमति के बिना और किसी मजबूरी के बिना खर्च करता है, वह किसी से मुआवज़ा नहीं ले सकता।	१७८	विवाह के प्रमाण के एक निर्णय की आलोचना।
यदि वारिसों में से किसी ने स्वेच्छा से मृतक की ओर से मेहर अदा कर दिया, तो उसे अन्य वारिसों से मांग करने का अधिकार नहीं है; और यदि वह स्वैच्छिक नहीं था, तो वह इसे वसूल कर सकता है।	१९४	किसी व्यक्ति को जानने का अर्थ उसके साथ जान-पहचान और परिचय है, न कि केवल नाम सुनना।
यदि गांव के लड़के को कुछ दान कर दिया गया, तो अब उसकी आय में माता-पिता को दावे का अधिकार नहीं है; हाँ, माता-पिता के प्रति दयालुता और उपकार दोनों लोकों में सुख का कारण है।	२०६	छुहारे, बताशे और मिठाई का मतभेद।
किसी के साथ भलाई करने पर प्रतिफल की आशा है, लेकिन मुआवज़े का अधिकार नहीं है।	२४४	चेहरा देखने से पहचान, नाम लेने से अधिक निश्चित है।
कोई व्यक्ति नेक व्यवहार और उपकार करके जबरन मुआवज़ा नहीं माँग सकता।	२४७	प्रचार (तबलीग) और व्यक्तिगत कर्म के अंतर का उदाहरण।
	२४७	

पुरस्कार के संबंध में	**ग़ीबत की दूरी के संबंध में मुजतबा के पाठ का स्पष्टीकरण।**	**२९१**
दूसरे के निर्देश के बिना उसका ऋण चुकाने वाला उससे वापस नहीं पा सकेगा।		दो महीने दस दिन को तीन महीने कहने पर आपत्ति का उत्तर।
"तू और तेरा धन तेरे पिता का है" धार्मिक कर्तव्य का मामला है; कानूनी तौर पर पिता और पुत्र का स्वामित्व अलग-अलग है।	३१४	एक अपवादात्मक वाक्य का स्पष्टीकरण।
पुत्र की संपत्ति में ज़रूरतमंद पिता के अधिकार।	३१४	फतावा खुलासा के एक विशिष्ट नियम की व्याख्या।
विविध		मुहीत की पुष्टि और बहर का दुर्बलीकरण।
जामे उल-फुसुलैन पर चर्चा।	९६	आलमगीरी की एक रिवायत का विषय।
जामे उल-फुसुलैन में चर्चा का मूल और उनके झूठे तर्क(क़ियास मा अल-फ़ारिक) का प्रकटीकरण और लेखक (अल्लाह की उन पर रहमत हो) का शोध।	९८	दुररुल हुक्काम और इनाया के अनुच्छेदों का स्पष्टीकरण।
एक गलत फैसले का निरस्तीकरण।	१२७	ततफुल अलल फतह।
उन व्यक्तियों का विवरण जो सत्ता और प्रभुत्व वालों के अंतर्गत आते हैं।	१७०	

برو صلہ	**غیبت کی مسافت کے سلسلہ میں مجتبیٰ کی عبارت کی توضیح۔**	**۲۹۱**
جو شخص کسی دوسرے کے لئے اس کی اجازت کے بغیر اور کسی مجبوری کے بغیر خرچ کرے اس کا معاوضہ کسی سے نہیں لے سکتا۔	ثبوت زوجیت کے ایک فیصلہ کی تنقید۔	۱۷۸
ورثہ میں سے کسی نے تبرعاً مورث کی طرف سے مہر ادا کر دیا تو اس کو دوسرے ورثہ سے مطالبہ کا حق نہیں، اور تبرع نہ ہو تو وصول کر سکتا ہے۔	کسی شخص کو جاننا اس کے ساتھ شناسائی و تعارف کو کہتے ہیں نہ کہ فقط نام سن لینے کو۔	۱۹۴
گاؤں کے لڑکے کو ہبہ کر دیا تو اب اس کی آمدنی میں والدین کو دعویٰ کا حق نہیں، ہاں والدین پر بر واحسان موجب سعادت دارین ہے۔	چھوہارے، بتاشے اور شرینی کا اختلاف۔	۲۰۶

غیبت کی مسافت کے سلسلہ میں مجتبیٰ کی عبارت کی توضیح۔

برو صلہ **۲۹۱**

کسی کے ساتھ نیکی پر ثواب کی امید ہے مگر استحقاق معاوضہ نہیں۔ ۲۴۴

کوئی شخص نیک سلوک اور احسان کرکے جبراً عوض نہیں مانگ سکتا۔ ۲۴۷

دوسرے کے امر کے بغیر اس کا قرضہ ادا کرنے والا اس سے واپس نہ پائے گا۔ ۲۴۷

انت و مالك لابيك حكم ديانت ہے قضاء باپ اور بیٹے کی ملک جدا ہے۔ ۳۱۴

لڑکے کے مال میں مجبور باپ کے حقوق۔ ۳۱۴

متفرقات

جامع الفصولین کی بحث۔ ۹۶

۹۸

منہ دیکھنے میں نام لینے سے زیادہ تعین ہے۔

تبلیغ اور فعل نفس کے فرق کی مثال۔

دو مہینہ دس دن کو تین مہینہ کہنے پر اعتراض کا جواب۔

ایک جملہ استثنائیہ کی توضیح۔

فتاویٰ خلاصہ کے ایک جزئیے کی تشریح۔

محیط کی توثیق اور بحر کی تضعیف۔

عالمگیری کی ایک روایت کا مصداق۔

غیبت کی مسافت کے سلسلہ میں مجتبیٰ کی عبارت کی توضیح۔ **۲۹۱**

برو صلہ

صاحب جامع الفصولین کی بحث کا منشاء اور ان کے قیاس مع الفارق کا اظہار اور مصنف علیہ الرحمۃ کی تحقیق۔

ایک غلط فیصلہ کا ابطال۔ ۱۲۷

ان اشخاص کی تفصیل جو اصحاب قہر و تسلط میں آتے ہیں۔ ۱۷۰

درر الحکام اور عنایہ کی عبارتوں کی توضیح۔

تطفل علی الفتح۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

Topic	Page	Topic	Page
Critique (Tatfil) on Ashbah.	529	Critique (Tatfil) on Allama Shami.	559
Critique (Tatfil) on Al-Durr.	530	Slip of the pen in Bahr-ul-Raiq.	617
Interpretation of the text of Al-Hindiyya and Miskeen.	544	Clarification of a passage from Mu'in al-Hukkam and a review of Allama Tarabulsi's explanation.	679

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अश्बाह पर ततफ़ुल (आलोचनात्मक टिप्पणी)।	529	अल्लामा शामी पर ततफ़ुल।	559
अल-दुर्र पर ततफ़ुल।	530	बह्र-उर-राइक़ में कलम की चूक।	617
हिन्दिया और मिस्कीन की इबारत (पाठ) का स्पष्टीकरण।	544	मुईन अल-हुक्काम के एक अंश का स्पष्टीकरण और अल्लामा ताराबुल्सी के स्पष्टीकरण की समीक्षा।	679

www.dawateislami.net आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी (I.T. Majlis of Dawateislami)

عنوان صفحہ		عنوان صفحہ	
اشباہ پر تطفل۔	۵۲۹	علامہ شامی پر تطفل۔	۵۵۹
تطفل علی الدر۔	۵۳۰	بحر الرائق کے سبقت قلمی۔	۶۱۷
عبارت ہندیہ و مسکین کی توجیہ۔	۵۴۴	معین الحکام کی ایک عبارت کی توضیح اور علامہ طرابلسی کی توضیح پر نظر۔	۶۷۹

www.dawateislami.net آئی ٹی مجلسِ دعوتِ اسلامی (I.T. Majlis of Dawateislami)

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

The Book of Testimony (Description of Witnessing)

Problem 1: From Daulatpur, District Bulandshahr, sent by Chief Bashir Muhammad Khan Sahib, 5th Sha'ban 1329 AH. What is the definition of a witness (shahid) according to the noble Shari'ah, and what type of testimony is accepted in the noble Shari'ah? Please state in detail.

The Answer: A witness is one who, in a judicial assembly, gives information to prove a right using the word "Ashhadu" (I bear witness) or "Guwahi medaham" (I give testimony - Persian term) or "I give testimony". For the acceptance of testimony, it is necessary that the witness be sane, an adult, have a correct memory, be insightful, and have the eligibility to establish a charge against the defendant through their testimony. Also, there should be no suspicion against them in that testimony due to birth-relationship, marriage, or enmity, etc. The testimony of a sinner (fasiq) is also rejected, and the one who accepts it is a sinner. Detailed information is in all books of Fiqh (jurisprudence). In Durr-e-Mukhtar, it is stated:

[Box Section] Arabic: Reporting the truth to establish a right using the word 'Ash-Shahada' in the assembly of a judge. Its conditions are complete sanity, retention (memory), and authority (wilayah). Therefore, it is required... Urdu: Giving true information with the word 'Shahadat' in the assembly of a judge to prove a right (this is Shari'ah testimony). The conditions for testimony are that the witness must be sane, an adult, have a correct memory, and have authority over the defendant.

Page 93 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा-ए-रज़विया

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम

किताबुश शहादा (गवाही का बयान)

मसला 1: दौलतपुर जिला बुलंदशहर से प्रेषक रईस बशीर मोहम्मद खान साहब, 5 शाबान 1329 हिजरी। शरीअते मुतहरा की रू से गवाह (शाहिद) की क्या परिभाषा है और शरीअते मुतहरा में किस प्रकार की गवाही मानी जाती है, विस्तार से लिखें।

जवाब: गवाह वह है जो न्यायिक सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में "अशहदु" (मैं गवाही देता हूँ) या "गवाही मीदहम" (मैं गवाही देता हूँ - फ़ारसी) या "गवाही देता हूँ" शब्दों के साथ किसी हक़ को साबित करने की खबर दे। गवाही की स्वीकृति के लिए गवाह का अक़्लमंद, बालिग़, सही याददाश्त वाला, अंतर्दृष्टि रखने वाला और अपनी गवाही से प्रतिवादी (मुद्दाअलैह) पर आरोप स्थापित करने की योग्यता रखने वाला होना आवश्यक है। और यह कि उस गवाही में जन्म-सम्बन्धी रिश्तेदारी, वैवाहिक सम्बन्ध या शत्रुता आदि के कारण उस पर कोई आरोप (तौमत) न हो। फासिक (पापी) की गवाही भी अस्वीकार्य है और उसे स्वीकार करने वाला गुनहगार है। पूरी जानकारी फ़िक़्ह की सभी किताबों में है, दुर्रे मुख़्तार में है:

[बॉक्स अनुभाग] अरबी: क़ाज़ी की सभा में 'शहादत' शब्द के साथ किसी हक़ को साबित करने के लिए सच्चाई की खबर देना। इसकी शर्तें पूर्ण बुद्धि, स्मरण शक्ति और अधिकार हैं। इसलिए यह अनिवार्य है... उर्दू: किसी हक़ को साबित करने के लिए क़ाज़ी की सभा में 'शहादत' शब्द के साथ सच्ची खबर देना (यह शरीअत के अनुसार गवाही है)। गवाही की शर्तें ये हैं कि गवाह अक़्लमंद हो, बालिग़ हो, सही याददाश्त वाला हो और प्रतिवादी पर अधिकार रखने वाला हो।

पेज 93 / 738

جلد ہجدھم (۱۸) فتاوٰی رضویہ

بسم اللہ الرحمن الرحیم

کتاب الشہادۃ (گواہی کا بیان)

مسئلہ ۱: از دولت پور ضلع بلند شہر مرسلہ رئیس بشیر محمد خان صاحب ۵ شعبان ۱۳۲۹ھ

ازروئے شرع شریف کے شاہد کی کیا تعریف ہے اور کون سی شہادت شرع شریف میں مانی جاتی ہے بتفصیل ارقام فرمائیں۔

الجواب: شاہد وہ جو مجلس قضا میں بلفظ اشہد یا گواہی میدہم (میں گواہی دیتا ہوں۔ ت) یا گواہی دیتا ہوں کسی حق کے ثابت کرنے کی خبر دے، اور قبول شہادت کے لئے شاہد کا عاقل، بالغ صحیح یاد والا، انکھیارا اور مدعا علیہ پر اپنی گواہی سے الزام قائم کرنے کی لیاقت والا ہونا لازم ہے، اور یہ کہ اسی شہادت میں بوجہ قرابت ولادت یا زوجیت یا عداوت و غیر ہا اس پر تہمت نہ ہو، اور فاسق کی گواہی بھی مردود ہے اور قبول کرنے والا گناہگار، اور تفصیل تمام کتب فقہ میں ہے، درمختار میں ہے:

[باکس سیکشن] عربی: اخبار صدق لاثبات حق بلفظ الشہادۃ فی مجلس القاضی شرطھا العقل الکامل والضبط والولایۃ فیشترط اردو: کسی حق کو ثابت کرنے کے لئے مجلس قاضی میں لفظ شہادت کے ساتھ سچی خبر دینا (شہادت شرعی ہے) شہادت کی شرطیں یہ ہیں شاہد کا عاقل، بالغ صحیح یاد داشت والا اور مدعا علیہ پر ولایت رکھنے والا

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Box Text]: Al-Islam lau al-mudda'a 'alayhi musliman wa 'adamu qurabata wilada aw zawjiyya aw 'adawa dunyawiyya aw daf'a maghram aw jarra maghnam 1. Wallahu Ta'ala A'lam.

[Urdu Explanation]: That is, if the defendant is a Muslim, then it is a condition for the witness to be a Muslim as well. (Also, it is a condition that) the witness should not have a relationship of birth or marriage with the person for whom they are testifying, nor should there be any worldly enmity. Furthermore, the witness should not obtain any ease like avoiding a penalty or gaining a profit through this testimony. (T)

Problem 2: From Rampur, sent by Maulana Zahoor-ul-Hasan Sahib and Maulvi Arshad Ali Sahib, 28 Dhu al-Qi'dah 1319 AH. Question: To Hazrat Maulana Maulvi Ahmed Raza Khan Sahib: Regarding the fatwa written by Maulvi Munawar Ali Sahib in the case of Firdous Begum (plaintiff), which your honor has endorsed and sealed with these words: "If the testimony of the witnesses mentioned in the question fulfills the conditions of testimony, then the decision should be in favor of the plaintiff." Among the conditions of testimony, is it necessary to state the boundaries along with the identification of the subject matter if it is land or a house? Is just saying "the disputed house" sufficient for valid testimony without stating boundaries? Is mentioning the father's and grandfather's names along with identifying the defendant and plaintiff a condition for testimony if they are not well-known? Is the word "Ashhadu" (I bear witness) necessary for testimony? If testimony is taken such that the witness first takes an oath "I swear by Allah that I will speak the truth," then is asked what he knows about such-and-such case, and he starts his statement without saying "Ashhadu," "I testify," or "I bear witness that it is so," then is this testimony acceptable? And if a judge gives a decision based on such testimony, is that decision enforceable? Explain and be rewarded. (T)

Answer: This humble servant (may the Almighty Lord forgive him) wrote a separate piece on this fatwa. In it, following the rule of caution, which is especially essential in fatwas in this era of widespread ignorance, I explicitly mentioned this condition: that if both witnesses of the plaintiff fulfill the conditions of testimony and their statement before the deciding judge has been given according to the conditions, then the sale in the name of Firdous Begum is certainly proven. This included a reference to all conditions for bearing witness (Tahammul-e-Shahadat), all conditions for giving testimony (Ada-e-Shahadat), and all conditions for a valid claim (Sehat-e-

Da'wa). In matters of people's rights (Huquq-ul-Ibad), prior filing of a claim is itself a condition for testimony; therefore, without a valid claim, testimony is not heard at all. This humble servant knew that ignorance is widespread and the meeting of all conditions is rare. "He who does not know the people of his time is an ignoramus." 2

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/90 2 Durr al-Mukhtar, Bab al-Witr wa al-Nawafil, Matba' Mujtabai Delhi, 1/99

फतावा रजविया (खंड १८)

[अरबी बॉक्स पाठ]: अल-इस्लाम लौ अल-मुद्दआ अलैहि मुस्लिमन व 'अदमु क़राबता विलादा औ ज़ौजिया औ 'अदावा दुनियाविया औ दफ़'आ मघरम औ जर्रा मघरम १। वल्लाहु तआला आलम।

[उर्दू व्याख्या]: यानी, यदि प्रतिवादी मुसलमान है, तो गवाह का भी मुसलमान होना शर्त होगी। (साथ ही यह भी शर्त है कि) गवाह का उस व्यक्ति के साथ जन्म या विवाह का कोई संबंध न हो जिसके लिए वह गवाही दे रहा है, और न ही कोई सांसारिक शत्रुता हो। इसके अलावा, गवाह को इस गवाही से दंड से बचने या लाभ प्राप्त करने जैसी कोई सुविधा भी प्राप्त नहीं होनी चाहिए। (त)

मसला २: रामपुर से प्रेषित, मौलाना जहूर-उल-हसन साहब और मौलवी अरशद अली साहब द्वारा, २८ ज़ुल-क़ादा १३१९ हिजरी। प्रश्न: हज़रत मौलाना मौलवी अहमद रज़ा खान साहब की सेवा में: मौलवी मुनव्वर अली साहब द्वारा फिरदौस बेगम (वादिनी) के मामले में लिखे गए फतवे के बारे में, जिस पर आपके सम्मान ने इन शब्दों के साथ मुहर लगाई है: "यदि प्रश्न में उल्लिखित गवाहों की गवाही गवाही की शर्तों को पूरा करती है, तो निर्णय वादिनी के पक्ष में होना चाहिए।" क्या गवाही की शर्तों में गवाही की विषय-वस्तु की पहचान के साथ सीमाओं का उल्लेख करना आवश्यक है यदि वह भूमि या घर है? क्या सीमाओं का उल्लेख किए बिना केवल "विवादित घर" कहना वैध गवाही के लिए पर्याप्त है? क्या प्रतिवादी और वादिनी की पहचान के साथ पिता और दादा के नाम का उल्लेख करना गवाही की एक शर्त है यदि वे प्रसिद्ध नहीं हैं? क्या गवाही के लिए "अशहदु" (मैं गवाही देता हूँ) शब्द आवश्यक है? यदि गवाही इस तरह ली जाती है कि गवाह पहले शपथ लेता है "मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि मैं सच बोलूँगा," फिर उससे पूछा जाता है कि वह फलां मामले के बारे में क्या जानता है, और वह "अशहदु," "मैं साक्ष्य देता हूँ," या "मैं गवाही देता हूँ कि ऐसा है" कहे बिना अपना बयान शुरू कर देता है, तो क्या यह गवाही स्वीकार्य है? और यदि कोई न्यायाधीश ऐसी गवाही के आधार पर निर्णय देता है, तो क्या वह निर्णय लागू करने योग्य है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। (त)

उत्तर: इस तुच्छ सेवक (अल्लाह उसे क्षमा करे) ने इस फतवे पर एक अलग लेख लिखा था। उसमें, सावधानी के नियम के अनुसार, जो इस अज्ञानता के युग में विशेष रूप से फतवे में आवश्यक है, मैंने स्पष्ट रूप से यह शर्त बताई कि यदि वादिनी के दोनों गवाह गवाही की शर्तों को पूरा करते हैं और न्यायाधीश के सामने उनका बयान शर्तों के अनुसार दिया गया है, तो फिरदौस बेगम के नाम पर बिक्री निश्चित रूप से सिद्ध है। इसमें गवाही वहन करने की सभी शर्तों (तहम्मुल-ए-शहादत), गवाही

देने की सभी शर्तों (अदा-ए-शहादत) और एक वैध दावे की सभी शर्तों (सेहत-ए-दावा) का संदर्भ शामिल था। लोगों के अधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) के मामलों में, दावे का पहले दायर किया जाना ही गवाही के लिए एक शर्त है; इसलिए, वैध दावे के बिना गवाही बिल्कुल नहीं सुनी जाती है। इस तुच्छ सेवक को पता था कि अज्ञानता व्यापक है और सभी शर्तों का पूरा होना दुर्लभ है। "जो अपने समय के लोगों को नहीं जानता, वह अज्ञानी है।" २

१ दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुश शहादात, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, २/९० २ दुर्र-ए-मुख्तार, बाबुल् वित्र वन नवाफिल, मतब-ए-मुजतबाई दिल्ली, १/९९

الاسلام لو المدعی علیه مسلما وعدم قرابة ولاد او زوجیة او عداوة دنیویة او دفع مغرم او جر مغنم ۱ ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

ہونا چنانچہ اگر مد عا علیہ مسلمان ہو تو شاہد کا مسلمان ہونا شرط ہوگا (نیز یہ بھی شرط ہے کہ) شاہد کو مشہود لہ کے ساتھ ولادت یا زوجیت کے اعتبار سے قرابت حاصل نہ ہو اور نہ ہی کوئی دنیوی عداوت ہو، اور شاہد کو اس گواہی سے دفعِ تاوان یا حصول منفعت جیسی سہولت بھی حاصل نہ ہوتی ہو۔ (ت)

مسئلہ ۲: از رامپور مرسلہ مولانا ظہور الحسن صاحب و مولوی ارشد علی صاحب ۲۸ ذوالقعدہ ۱۳۱۹ھ سوال از حضرت مولانا مولوی احمد رضا خان صاحب، فتوٰی محررہ مولوی منور علی صاحب درباره مقدمه فردوس بیگم مدعیہ میں جو جناب والا نے یہ لفظ تحریر فرما کر مہر کی ہے: اگر شہادتِ شہودِ مندرجہ سوال جامع شرائطِ شہادت ہے تو فیصلہ بحقِ مدعیہ ہونا چاہئے، آیا شرائطِ شہادت میں سے تعیینِ مشہود بہ کے ساتھ حدود بیان کرنے کے اگر مشہود بہ اراضی یا مکان ہو ہے یا نہیں؟ اور صرف مکانِ متنازعہ بول دینا بلا بیانِ حدود صحتِ شہادت کے واسطے کافی ہے یا نہیں؟ اور تعیینِ مشہود علیہ و مشہود لہ کے ساتھ ذکرِ اسمِ اب وجد کے اگر مشہورین میں سے نہ ہوں شرطِ شہادت ہے یا نہیں؟ اور لفظ اشہد شہادت کے لئے ضروری ہے یا نہیں؟ اگر یوں شہادت لی جاتی ہو کہ گواہ سے اول یوں حلف لیا اشہد باللہ سچ کہوں گا بعدہ اس سے دریافت کیا فلاں مقدمہ میں کیا جانتے ہو اس نے بیان شروع کردیا اور اس بیان میں اشہد یا شہادت دیتا ہوں یا گواہی دیتا ہوں کہ ایسا ہے نہ کہا تو یہ شہادت قابلِ قبول ہے یا نہیں؟ اور ایسی شہادت کی بنا پر اگر قاضی

فیصلہ کردے تو وہ فیصلہ قابلِ نفاذ ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کیجئے اور اجر دئے جاؤ گے۔ ت)

الجواب: فقیر غفرلہ المولی القدیر نے اس فتوٰی پر اپنی تحریر جداگانہ لکھی ہے اور اس میں بحکم احتیاط جس کا لحاظ فتوٰی میں خصوصاً اس زمانہ شیوعِ جہل میں اہم ضروریات سے ہے صراحتہً یہ قید ذکر کی کہ دونوں گواہانِ مدعیہ اگر جامع شرائطِ شہادت ہیں اور ان کا بیان حاکمِ مجوز کے سامنے حسبِ شرائط ہو لیا ہے تو بیع بنام فردوس بیگم ضرور ثابت ہے اس میں تمام شرائطِ تحملِ شہادت و جملہ شرائطِ ادائے شہادت و جمیع شرائطِ صحتِ دعوٰی سب کی طرف اشارہ تھا کہ حقوق العباد میں تقدمِ دعوٰی خود شرطِ شہادت ہے تو بے صحتِ دعوٰی شہادت ہر گز مسموع نہیں، فقیر کو معلوم تھا کہ جہل شائع ہے اور اجتماعِ شرائط کم متوقع و من لم یعرف اھل زمانہ فھو جاہل ۲

۱ درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰ ۲ درمختار باب الوتر والنوافل مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Rizvia (Vol. 18)

(And he who does not know the people of his time is ignorant. -T). Therefore, these restrictions were explicitly mentioned, and the verification and correction of this fatwa were not liked. When the subject of testimony is immovable property, for example, land or a house, it is mandatory to mention at least three boundaries in the testimony; without this, testimony is never accepted. Except that if the witnesses are present at the house in front of the plaintiff and the defendant, before the judge himself or his two trustees, then there is no need for specifying boundaries by indication, for 'the specification of a present thing is done by indication'. (T). Or if the house is so well-known and famous that just mentioning its name is sufficient for knowledge, then according to the two companions (Sahibain), specification of boundaries is not necessary. The Imam (Abu Hanifa) still considers it necessary, and this is correct. However, if a judge has not been restricted to judging according to a specific school of the Imam or a corrected view, but rather the person appointing him has given him discretion, and if he issues a judgment by accepting testimony for such a famous house without boundary specification, it will be valid 'due to its occurrence in a matter of scholarly interpretation (mujtahad fihi)'. (T). Otherwise, it will be void 'as he is dismissed in that matter, as stated in Al-Bahr, Al-Ashbah, Ad-Durr, etc.' (T). It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

[Table] Left Column: Specifying boundaries is a condition in a lawsuit regarding immovable property, just as it is a condition in the testimony for it, even if the property is famous, contrary to the view of the two companions (Sahibain). Except when the witnesses personally know the house, then there is no need to mention its boundaries. 1 Right Column: Specifying boundaries in a lawsuit for immovable property is a condition, just as it is required in testimony, even if the property is famous, contrary to the companions' view; however, if the witnesses recognize the house specifically, there is no need to state boundaries. (T)

It is stated in Jami-ul-Fusulayn, Fatawa Hindiyya, Uqud-ud-Durriya, etc.:

[Table] Left Column: Two witnesses testified regarding a house and said, 'If we walk to it, we know its boundaries, but we do not know the names of the boundaries.' The judge will accept that from them if they are deemed just, and he will send them with the plaintiff, the defendant, and two of his trustees so that the witnesses can point out... Right Column: Two witnesses testified regarding a house for someone and said, 'If we go to the house, we recognize its boundaries, but we do not know the names

of the boundaries.' The judge will accept their testimony provided they have been deemed reliable. The judge will send both witnesses along with the plaintiff, the defendant, and two of his trustees so that those witnesses...

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/164-165

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

(और जो अपने ज़माने वालों को नहीं जानता वह जाहिल है। त)। इसलिए स्पष्ट रूप से ये शर्तें ज़िक्र कर दीं और इस फ़तवे की तस्दीक़ व तस्हीह पसंद नहीं की। गवाही का विषय जब अचल संपत्ति हो, जैसे भूमि या घर, तो गवाही में कम से कम तीन सीमाओं का उल्लेख करना अनिवार्य है; इसके बिना गवाही कभी स्वीकार नहीं की जाती। मगर यह कि गवाह घर के पास हाज़िर होकर वादी और प्रतिवादी के सामने स्वयं काज़ी या उसके दो अमीन (ट्रस्टी) के सामने हों, तो संकेत से सीमाओं के निर्धारण की आवश्यकता नहीं है, 'क्योंकि उपस्थित वस्तु का निर्धारण संकेत से होता है'। (त)। या यदि घर इतना प्रसिद्ध और विख्यात है कि उसका नाम लेना ही ज्ञान के लिए पर्याप्त है, तो साहिबैन के अनुसार सीमा निर्धारण अनिवार्य नहीं है। इमाम (अबू हनीफा) अब भी इसे मानते हैं और यही सही है। लेकिन अगर काज़ी को किसी विशेष मज़हब (इमाम या सहीह किए गए मज़हब) पर फ़ैसला करने के लिए पाबंद न किया गया हो, बल्कि उसे नियुक्त करने वाले ने उसे अधिकार दिया हो, तो वह अगर ऐसी प्रसिद्ध घर में बिना सीमा निर्धारण के गवाही स्वीकार करके फ़ैसला कर देगा तो वह लागू हो जाएगा 'मुजतहद फ़ीहि मामले में होने के कारण'। (त)। अन्यथा यह शून्य होगा 'क्योंकि वह उस मामले में बर्खास्त है जैसा कि अल-बह्र, अल-अशबाह और अद-दुर्र आदि में है'। (त)। दुर्रे मुख्तार में है:

[तालिका] बायाँ कॉलम: अचल संपत्ति के दावे में सीमाओं का निर्धारण शर्त है, जैसे कि उस पर गवाही में शर्त है, भले ही संपत्ति प्रसिद्ध हो, साहिबैन के विपरीत। सिवाय इसके कि जब गवाह स्वयं घर को पहचानते हों, तो उसकी सीमाओं का उल्लेख करने की आवश्यकता नहीं है। 1 दायाँ कॉलम: अचल संपत्ति (गैर-मनकूला जायदाद) के दावे में सीमाओं का वर्णन करना शर्त है जैसा कि उस पर गवाही में वर्णन शर्त है, भले ही वह अचल संपत्ति प्रसिद्ध हो, साहिबैन के विपरीत। मगर जब गवाह घर को विशेष रूप से पहचानते हों तो सीमाओं के वर्णन की आवश्यकता नहीं। (त)

जामेउल फ़ुसूलैन, फ़तावा हिंदीया और उक़ूदुद दुर्रिया आदि में है:

[तालिका] बायाँ कॉलम: दो गवाहों ने एक घर के बारे में गवाही दी और कहा, 'यदि हम इसकी ओर चलें, तो हम इसकी सीमाओं को जानते हैं, लेकिन हम सीमाओं के नाम नहीं जानते।' काज़ी उनसे उसे स्वीकार कर लेगा यदि वे न्यायप्रिय हों, और वह उन्हें वादी, प्रतिवादी और अपने दो अमीनों के साथ भेजेगा ताकि गवाह... दायाँ कॉलम: दो गवाहों ने किसी के लिए घर की गवाही दी और कहा कि

अगर हम घर की ओर जाएँ तो उसकी सीमाओं को पहचानते हैं मगर उसकी सीमाओं के नाम नहीं जानते, तो काज़ी उनकी गवाही को स्वीकार करेगा बशर्ते कि उन दोनों गवाहों की तादील (विश्वसनीयता) हो गई हो। काज़ी दोनों गवाहों को वादी, प्रतिवादी और अपने दो अमीनों के साथ भेजेगा ताकि वे गवाह...

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-दावा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/164-165

पेज 95/738

(اور جو اپنے زمانہ والوں کو نہیں جانتا وہ جاہل ہے۔ت) لہذا تصریحاً بالقصد یہ قیود ذکر کردیں اور اس فتوٰی کی تصدیق و تصحیح پسند نہ کی۔ مشہود بہ جب عقار مثلاً ارض یا دار ہو تو شہادت میں کم از کم تین حدوں کا ذکر واجب ہے اس کے بغیر شہادت ہر گز قبول نہیں مگر یہ کہ شہود دار کے پاس حاضر ہو کر بمواجہہ مدعی و مدعاعلیہ خود قاضی یا اس کے دو امینوں کے سامنے اشارہ سے تعیین حدود کی حاجت نہیں فان تعیین الحاضر بالاشارۃ (کیونکہ حاضر شے کی تعیین اشارہ سے ہوتی ہے۔ت) یا اگر دار ایسی معروف و مشہور ہے کہ اس کا نام لینا ہی علم کو بس ہے تو صاحبین کے نزدیک تحدید ضرور نہیں امام اب بھی مانتے ہیں اور یہی صحیح ہے مگر اگر قاضی کہ خاص مذہب امام یا مذہب مصحح پر قضا کے ساتھ مقید نہ کیا گیا ہو بلکہ اسے قاضی کرنے والے نے اختیار دیا ہو وہ اگر ایسی مشہور دار میں بے تحدید قبول شہادت کرکے قضا کر دے گا نافذ ہو جائے گی لوقوعہ فی مجتھد فیہ (بسبب واقع ہونے اس کے مجتہد فیہ میں۔ت) ورنہ باطل ہوگی لکونہ معزولافیہ کما فی البحر والاشباہ والدر وغیرھما (کیونکہ اس میں وہ معزول ہے جیسا کہ بحر، اشباہ اور دروغیرہ میں ہے۔ت) در مختار میں ہے:

[جدول] بائیں کالم (عربی): یشترط التحدید في دعوی العقار کما یشترط في الشھادۃ علیہ ولو کان العقار مشھورا خلافا لھما الا اذ عرف الشھود الدار بعینھا فلا یحتاج الی ذکر حدودھا. 1 دائیں کالم (اردو): عقار (غیر منقول جائیداد) کے دعوٰی میں حدود کو بیان کرنا شرط ہے جیسا کہ اس پر گواہی میں بیان شرط ہے اگرچہ وہ عقار مشہور ہو بخلاف صاحبین کے مگر گواہان جب دار کو خصوصی طور پر پہچانتے ہوں تو بیان حدود کی حاجت نہیں۔ (ت)

جامع الفصولین وفتاوٰی ہندیہ وعقود الدرریہ وغیرہما میں ہے:

[جدول] بائیں کالم (عربی): شهد ابدار وقالا نعرف حدوده اذامشينا اليه لكن لا نعرف اسماء الحدود فان القاضی يقبل ذلك منهما اذا عدلا و يبعثهما مع المدعی والمدعی عليه وامينين له ليقف الشهود علی دائیں کالم (اردو): دو گواہوں نے کسی کے لئے دار کی گواہی دی اور کہا کہ ہم اگر گھر کی طرف جائیں تو اس کی حدوں کو پہچانتے ہیں مگر اس کی حدوں کے نام نہیں جانتے تو قاضی ان کی گواہی کو قبول کرے گا بشرطیکہ ان دونوں گواہوں کی تعدیل ہو گئی۔ قاضی دونوں گواہوں کو مدعی، مدعاعلیہ اور اپنے دو امینوں کے ساتھ بھیجے گا تاکہ وہ گواہ

---

1 در مختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۴-۱۶۵

Fatawa Razvia (Volume 18)

[Arabic]: The boundaries (of the property) are established in the presence of the Qazi's trustees. When they stand over them and say, "These are the boundaries of the house for which we have testified for this claimant," they return to the Qazi. Then the two trustees testify that they stood there and the boundaries were identified by name. At that point, the ruling is given for the house, and similarly for a village, a shop, and all immovable properties.

[Urdu]: In the presence of the Qazi's trustees, have the boundaries of the house identified. When those witnesses become acquainted with the boundaries of the house and state that these are indeed the boundaries of the house for which we gave testimony for this claimant, they shall then return to the Qazi. Both trustees will testify that these witnesses informed us about the house and its boundaries. Then the Qazi will decide the case of the house in favor of the claimant. The same ruling applies to villages, shops, and all immovable properties. (T)

In Jami-ul-Rumuz it is mentioned: [Arabic]: In it is an indication that it (the boundary) should be specified even if it is well-known. This is according to him (Imam Abu Hanifa), contrary to the two of them (the Sahibayn). Thus, if it is not specified but the judge rules on the validity of that, it is executed.

[Urdu]: In this, there is an indication towards the fact that the boundaries will be described from the claimant's side even if the (boundaries) are well-known. This is according to Imam Abu Hanifa. Contrary to the Sahibayn, accordingly, if the Qazi gives a ruling on the correctness of the claim without the description of boundaries, then (according to the Sahibayn) it will be implemented. (T)

However, in Jami-ul-Fusoolayn alone, he wrote his opinion that if the witnesses give testimony regarding the ownership of the disputed property, and the claimant and defendant agree that the house they testified for is the same disputed one, then it seems appropriate for the testimony to be accepted regarding the original house. Firstly, cited with the code 'Sh' from Fatawa Imam Rashid-ud-Din: "Testimony of ownership without mentioning the boundaries is not accepted." (Their testimony on ownership will not be accepted without describing the boundaries. T). Then he mentioned his discussion that:

[Arabic]: I say: The purpose is differentiation in the eyes of the judge, so his ruling should be valid according to what has been differentiated.

[Urdu]: I say the objective is that the (house) should become distinct to the Qazi; therefore, its ruling should be correct to the extent of the distinct object. Thus,

---

1. Jami-ul-Fusoolayn, Chapter Seven on the demarcation of real estate, etc., Islamic Kutub Khana Karachi, 1/102
2. Jami-ul-Rumuz, Book of Claims, Maktaba Islamiya, Gunbad Qamoos, Iran, 2/467
3. Jami-ul-Fusoolayn, Chapter Seven on the demarcation of real estate, Islamic Kutub Khana Karachi, 1/101

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी]: काज़ी के अमीनों की उपस्थिति में सीमाएं(संपत्ति की) निर्धारित की जाती हैं। जब वे उन पर खड़े होते हैं और कहते हैं, "ये उस घर की सीमाएं हैं जिसके लिए हमने इस वादी के लिए गवाही दी है," तो वे काज़ी के पास लौटते हैं। फिर दो अमीन गवाही देते हैं कि वे वहाँ खड़े थे और सीमाओं की पहचान नाम से की गई थी। उस बिंदु पर, घर के लिए फैसला दिया जाता है, और इसी तरह गाँव, दुकान और सभी अचल संपत्तियों के लिए।

[उर्दू]: काज़ी के अमीनों की उपस्थिति में घर की सीमाओं की पहचान कराएं। जब वे गवाह घर की सीमाओं से परिचित हो जाते हैं और कहते हैं कि वास्तव में ये उस घर की सीमाएं हैं जिसके लिए हमने इस वादी के लिए गवाही दी थी, तो वे काज़ी के पास लौट आएंगे। दोनों अमीन गवाही देंगे कि इन गवाहों ने हमें घर और उसकी सीमाओं के बारे में सूचित किया। तब काज़ी वादी के पक्ष में घर का फैसला कर देगा। यही नियम गाँवों, दुकानों और सभी अचल संपत्तियों पर लागू होता है। (त)

जामे-उर-रुमूज़ में उल्लेख है: [अरबी]: इसमें एक संकेत है कि इसे (सीमा को) निर्दिष्ट किया जाना चाहिए भले ही वह प्रसिद्ध हो। यह उनके(इमाम अबू हनीफ़ा) अनुसार है, उन दोनों (साहिबैन) के विपरीत। इस प्रकार, यदि इसे निर्दिष्ट नहीं किया गया है लेकिन न्यायाधीश उस पर वैधता का फैसला देता है, तो इसे लागू किया जाता है।

[उर्दू]: इसमें इस तथ्य की ओर संकेत है कि सीमाओं का वर्णन वादी की ओर से किया जाएगा भले ही (सीमाएं) प्रसिद्ध हों। यह इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार है। साहिबैन के विपरीत, तदनुसार, यदि काज़ी सीमाओं के वर्णन के बिना दावे की शुद्धता पर फैसला देता है, तो (साहिबैन के अनुसार) इसे लागू किया जाएगा। (त)

हालांकि, अकेले जामे-उल-फ़ुसूलैन में, उन्होंने अपनी राय लिखी कि यदि गवाह विवादित संपत्ति के स्वामित्व के संबंध में गवाही देते हैं, और वादी और प्रतिवादी सहमत होते हैं कि जिस घर के लिए उन्होंने गवाही दी है वह वही विवादित घर है, तो मूल घर के संबंध में गवाही स्वीकार किया जाना उचित लगता है। सबसे पहले, फ़तावा इमाम रशीद-उद-दीन से 'श' कोड के साथ उद्धृत किया गया: "सीमाओं का उल्लेख किए बिना स्वामित्व की गवाही स्वीकार नहीं की जाती है।" (सीमाओं का वर्णन किए बिना स्वामित्व पर उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। त)। फिर उन्होंने अपनी चर्चा का उल्लेख किया कि:

[अरबी]: मैं कहता हूँ: उद्देश्य न्यायाधीश की नज़रों में विभेदीकरण है, इसलिए उसका फैसला विभेदित चीज़ के अनुसार मान्य होना चाहिए।

[उर्दू]: मैं कहता हूँ कि उद्देश्य यह है कि (घर) काज़ी के लिए स्पष्ट हो जाए; इसलिए, इसका फैसला विशिष्ट वस्तु की सीमा तक सही होना चाहिए। इस प्रकार,

---

1. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अचल संपत्ति के सीमांकन पर सातवां अध्याय, आदि, इस्लामिक कुतुब खाना कराची, 1/102
2. जामे-उर-रुमूज़, दावों की किताब, मकतबा इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 2/467
3. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अचल संपत्ति के सीमांकन पर सातवां अध्याय, इस्लामिक कुतुब खाना कराची, 1/101

الحدود بحضرة امینی القاضی فأذا وقفا علیها فقالا هذه حدود دار شهدنا به لهذا المدعی یرجعون الی القاضی ویشهد الامینان انهما وقفا وشهدا بأسماء الحدود فحینئذ یقضی بالدار وکذاالقریة والحانوت وجمیع الضیاعات ۱۔

قاضی کے امینوں کی موجودگی میں گھر کی حدوں کی شناخت کرائیں جب وہ گواہ گھر کی حدوں پر واقف ہوئے اور کہا کہ یہی حدیں ہیں اس گھر کی جس کی گواہی ہم نے اس مدعی کے لئے دی ہے، اب یہ قاضی کے پاس لوٹ آئیں گے اور دونوں امین اس بات کی گواہی دیں گے کہ ان گواہوں نے گھر اور اس کی حدوں پر ہم کو واقف کیا ہے تو قاضی اس گھر کا فیصلہ مدعی کے حق میں کردے گا اور یہی حکم ہے گاؤں، دکانوں اور تمام غیر منقولہ جائیدادوں کا۔(ت)

جامع الرموز میں ہے: فیه رمز الی انه یحدولو مشهورا و هذا عنده خلافا لهما فلو لم یحد وقضی بصحة ذلك نفذ ۲۔

اس میں اشارہ ہے اس بات کی طرف کہ مدعی کی جانب سے حدود کو بیان کیا جائے گا اگرچہ (حدود) مشہور ہو، یہ امام ابو حنیفہ کے نزدیک ہے۔ بخلاف صاحبین کے ، چنانچہ اگر بیان حدود کے بغیر قاضی نے صحت دعوی کا فیصلہ دے دیا تو (صاحبین کے نزدیک) نافذ ہوجائے گا۔ (ت)

مگر صرف جامع الفصولین میں اپنی رائے یہ تحریر فرمائی کہ اگر شاہدین ملک متنازع فیہ کی شہادت دیں اور مدعی ومدعا علیہ کا اتفاق ہو کہ جس دار کی انہوں نے شہادت دی ہے وہی متنازع فیہ ہے تو اصل دار میں شہادت قبول ہونا مناسب معلوم ہوتا ہے اولا برمز ش فتاوی امام رشید الدین

سے نقل کیا شہادت بالملك بلا ذکر الحدود لا تقبل ۳ (حدود کو بیان کئے بغیر ملکیت پر ان کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی۔ت) پھر اپنی بحث ذکر کی کہ:

اقول: الغرض ھو التمییز عند القاضی فینبغی ان یصح حکمه بحسب ما تمیز۔

میں کہتا ہوں غرض تو یہ ہے کہ وہ (دار) قاضی کے نزدیک ممتاز ہوجائے لہذا اس کا فیصلہ ممتاز شے کی حد تک صحیح ہونا چاہئے، چنانچہ

---

۱ جامع الفصولین الفصل السابع فی تحدید العقار الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۰۲ ۲ جامع الرموز کتاب الدعوی مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۲/ ۴۶۷ ۳ جامع الفصولین الفصل السابع فی تحدید العقار اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۰۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

[Table Header] Arabic: If two witnesses testified to the ownership of a disputed house and the two litigants agreed that what was testified for is indeed the disputed item, the testimony regarding the substance of the house should be accepted, even if they did not mention the boundaries, due to the absence of such ambiguity as would lead to a dispute over the substance of the house. Thus, if a dispute arises over its boundaries after the judgment on the house's substance, that is another matter regarding which a separate lawsuit can be heard, just as if two neighbors disputed over the boundaries of their houses and not their substance, the substance of the house is surrendered to each of them and the lawsuit over the boundary is heard. And Allah Almighty knows best. 1

Urdu: If two witnesses testified regarding the ownership of a disputed house, and both the plaintiff and the defendant confirmed that the disputed house is the one about which the testimony was given, then their testimony regarding the original house should be accepted even if they did not describe the boundaries, because the ambiguity that would cause a dispute in the original house is absent here. If, after the decision on the original house, a dispute arises regarding its boundaries, then it is a separate matter in which a new lawsuit will be heard, just as if two neighbors disputed over the boundaries of their houses and not over the houses themselves; then the original house of each would be handed over to them, and the lawsuit regarding the boundaries would be heard. And Allah Almighty knows best. (T)

It is evident that credit is given to what is transmitted (manqul) within the school of thought (madhhab), not to scholarly discussion (bahth), to the extent that the noble scholars have explicitly stated that even the discussions of Imam Ibn al-Humam are not accepted against what is transmitted, even though he is considered to have reached the level of independent reasoning (ijtihad). It is stated in Radd al-Muhtar, Book of Hajj:

[Small Table] Arabic: His student, the scholar Qasim, said that his discussions that go against the school are not considered. So understand. 2 Urdu: (T) Allama Qasim, the student of Ibn al-Humam, said that his discussions which are against the madhhab will not be relied upon, so reflect.

In Tahtawi, Book of Divorce, Chapter on Establishing Lineage, it is stated:

[Bottom Row] Arabic: The text (Nass) is what is followed, so do not rely on... Urdu: Adherence shall be only to the clear text (Nass), upon its...

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter Seven on the Delineation of Real Estate, Islamic Book House Karachi, 1/101-102. 2 Radd al-Muhtar, Book of Hajj, Chapter on Criminal Acts, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi Beirut, 2/206.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

[तालिका शीर्षक] अरबी: यदि दो गवाहों ने विवादित घर के स्वामित्व की गवाही दी और दोनों पक्षकारों ने सहमति व्यक्त की कि जिसके बारे में गवाही दी गई है वह विवादित घर ही है, तो घर के मूल भाग के संबंध में गवाही स्वीकार की जानी चाहिए, भले ही उन्होंने सीमाओं का उल्लेख न किया हो, क्योंकि ऐसी अज्ञानता का अभाव है जिससे मूल घर के संबंध में विवाद उत्पन्न हो। अतः यदि मूल घर के निर्णय के बाद उसकी सीमाओं पर विवाद होता है, तो वह एक अलग मामला है जिसमें स्वतंत्र रूप से मुकदमा सुना जा सकता है, ठीक वैसे ही जैसे यदि दो पड़ोसी अपने घरों की सीमाओं को लेकर विवाद करें न कि घरों के मूल भाग को लेकर; प्रत्येक को उसके घर का मूल भाग सौंप दिया जाएगा और सीमा के संबंध में मुकदमा सुना जाएगा। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। 1

उर्दू: यदि दो गवाहों ने विवादित घर के मालिकाना हक के बारे में गवाही दी, और वादी और प्रतिवादी दोनों ने पुष्टि की कि विवादित घर वही है जिसके बारे में गवाही दी गई है, तो मूल घर के बारे में उनकी गवाही स्वीकार की जानी चाहिए भले ही उन्होंने सीमाओं का वर्णन न किया हो, क्योंकि यहाँ ऐसी अज्ञानता नहीं है जो मूल घर में विवाद का कारण बने। यदि मूल घर के फैसले के बाद उसकी सीमाओं में विवाद होता है, तो यह एक अलग मामला है जिसमें नए सिरे से मुकदमा सुना जाएगा, जैसे कि यदि दो पड़ोसी अपने घरों की सीमाओं को लेकर विवाद करें न कि मूल घरों को लेकर; तो उनमें से प्रत्येक का मूल घर उन्हें सौंप दिया जाएगा, और सीमाओं के संबंध में मुकदमे की सुनवाई होगी। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। (त)

यह स्पष्ट है कि संप्रदाय (मज़हब) में जो उल्लेखित है उसी पर भरोसा किया जाता है न कि केवल चर्चा (बहस) पर, यहाँ तक कि विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि उल्लेखित के सामने इमाम इब्न हुमाम की चर्चाएँ भी स्वीकार्य नहीं हैं, हालांकि उन्हें इज्तिहाद के स्तर पर माना जाता है। रद अल-मुह्तार, किताब अल-हज में है:

[छोटी तालिका] अरबी: उनके शिष्य अल्लामा कासिम ने कहा कि उनकी चर्चाएँ जो मज़हब के खिलाफ हैं, उन पर विचार नहीं किया जाएगा। तो समझ लो। 2 उर्दू: (त) इब्न हुमाम के शिष्य अल्लामा कासिम ने कहा कि उनकी जो चर्चाएँ मज़हब के खिलाफ हैं उन पर भरोसा नहीं किया जाएगा, अतः विचार करें।

तहतवी किताब अल-तलाक़, नसब (वंश) साबित करने के अध्याय में है:

[निचली पंक्ति] अरबी: नस्स (स्पष्ट पाठ) का ही अनुसरण किया जाता है, इसलिए इस पर निर्भर न रहें... उर्दू: अनुसरण तो नस्स का ही किया जाएगा, इसके..

---

1 जामी अल-फुसुलैन, अचल संपत्ति के निर्धारण पर सातवाँ अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/101-102। 2 रद अल-मुह्तार, किताब अल-हज, अपराधों का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 2/206।

[ٹیبل ہیڈر] عربی: فلو شهدا بملك المتنازع فيه والخصمان تصادقا على ان المشهود به هو المتنازع فيه، ينبغى ان تقبل الشهادة فى اصل الدار وان لم يذكرا الحدود لعدم الجهالة المفضية الى النزاع فى اصل الدار فلو وقع النزاع فى حدوده بعد الحكم باصله فذلك الامر آخر تسمع فيه الخصومة براسه كما ان الجارين لوتنازعا فى حدود داريهما لافى اصليهما يسلم لكل منهما اصل داره وتسمع الخصومة فى الحد، والله تعالى اعلم۔ 1

اردو: اگر دو گواہوں نے متنازع فیہ گھر کے بارے میں کسی کی ملکیت کی گواہی دی اور مدعی اور مدعی علیہ دونوں نے تصدیق کردی کہ متنازع فیہ گھر وہی ہے جس کے بارے میں شہادت دی گئی تو اصل گھر کے بارے میں ان کی گواہی مقبول ہونی چاہئے اگرچہ حدود کو انہوں نے بیان نہ کیا ہو کیونکہ یہاں ایسی جہالت معدوم ہے جو اصل گھر میں جھگڑے کا باعث بنے، اگر اصل گھر کے فیصلہ کے بعد اس کی حدوں میں نزاع واقع ہو تو یہ الگ معاملہ ہے جس میں نئے سرے سے خصومت مسموع ہوگی جیسا کہ دو پڑوسیوں میں ان کے گھروں کی حدود کے بارے میں نزاع واقع ہو نہ کہ اصل گھروں کے بارے میں، تو ہر ایک کا اصل گھر اس کے حوالے کیا جائے گا اور اس کی حدوں میں خصومت مسموع ہوگی، واللہ تعالٰی اعلم۔(ت)

ظاہر ہے کہ اعتبار منقول فی المذہب کا ہے نہ کہ بحث کا، حتی کہ علمائے کرام نے تصریح فرمائی کہ منقول کے مقابل امام ابن ہمام کی ابحاث بھی مقبول نہیں حالانکہ وہ بالغ درجہ اجتہاد مانے جاتے ہیں۔ ردالمحتار کتاب الحج میں ہے:

[چھوٹا ٹیبل] عربی: قد قال تلمیذہ العلامۃ قاسم ان ابحاثہ المخالفۃ للمذھب لا تعتبر فافھم 2۔ اردو: (ت) ابن ہمام کے شاگرد علامہ قاسم نے کہا کہ ان کی جو ابحاث خلاف مذہب ہیں ان پر اعتبار نہیں کیا جائے گا، پس غور کرو۔

طحطاوی کتاب الطلاق فصل ثبوت النسب میں ہے:

[نچلی قطار] عربی: النص ھو المتبع فلا یعول علی اردو: اتباع تو نص کی ہی کی جائے گی اس کے

---

1 جامع الفصولین الفصل السابع فی تحدید العقار اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۰۲۔۱۰۱ 2

ردالمحتار کتاب الحج باب الجنایات داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۲۰۶

Discussion with him[1]—Under these circumstances, the discussion will not be relied upon. (T)

I say: And with Allah is the guidance (I say, and success is from Allah. T). Apparently, their attention went towards the fact that mentioning boundaries (Hudood) is needed to distinguish the specific entity testified about. Therefore, it was said that after mutual agreement of the two parties regarding the main house, the testimony should be accepted; if a dispute arises regarding boundaries, that case will be handled separately. However, mentioning boundaries is necessary for the knowledge of the quantity/extent of the property testified about. It is stated in 'Durar wa Ghurar' and other reliable books:

Its extent does not become known except by defining boundaries.[2] — The extent of a house cannot be known without stating its boundaries. (T)

So, what is the 'original house' without determining its quantity about which the judge (Qadi) would rule? This is like Zaid claiming a thousand rupees against Amr, and witnesses testify that 'something is due to him from him'; will this testimony be accepted for establishing the original debt? Never.

No one has said this, and from this, the answer to his analogy with the 'issue of two neighbors' becomes clear. For there, they did not differ about the essence of their houses. So, delivery (surrender) is [upheld] because of the absence of dispute regarding the aspect of adjudication. Indeed, the judge needs knowledge of the quantity in what is claimed before him when he wants to rule on it against the denier.

No one is a proponent of this, and from this, the answer to his analogy on the issue of two neighbors is clear because there was no conflict between the two neighbors regarding their original houses. Hence, delivery was established due to the absence of dispute from the judicial perspective. Certainly, the judge needs to know the extent of the house for which a claim has been brought to him and he wants to decide against the denier. (T)

If such testimony were acceptable, then it would follow that a claim without specifying boundaries should also be accepted. The same reasoning applies there too: that the 'original debt' seeks a ruling at that time; if a dispute arises over boundaries, this case will be separate. However, this entire notion is contrary to the books of the school (Madhab). In 'Jami al-Fusulayn' itself, it says:

If one claims real estate, mentioning the city is necessary. | If he claims immovable property (uqar), then mentioning that city is essential.

---

[1] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Talaq, Section on Proof of Lineage, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/241 [2] Al-Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Da'wa, Mir Muhammad Kutub Khana Karachi, 2/331 Page 98 of 738

उसके साथ चर्चा[1]—ऐसी स्थिति में चर्चा पर भरोसा नहीं किया जाएगा। (त)

मैं कहता हूँ: और अल्लाह की ही तौफीक है (मैं कहता हूँ और सफलता अल्लाह से है। त)। प्रत्यक्षतः उनका ध्यान इस ओर गया कि सीमाओं (हुदूद) का उल्लेख गवाही दी गई वस्तु की पहचान के लिए आवश्यक है। इसलिए कहा गया कि दोनों पक्षों के मुख्य घर पर सहमत होने के बाद गवाही स्वीकार कर ली जानी चाहिए; यदि सीमाओं में विवाद हो, तो उसका मामला अलग होगा। जबकि सीमाओं का उल्लेख गवाही दी गई वस्तु की मात्रा जानने के लिए आवश्यक है। 'दुरर व ग़ुरर' और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है:

उसकी मात्रा सीमाओं के निर्धारण के बिना ज्ञात नहीं होती।[2] — घर की मात्रा का निर्धारण उसकी सीमाओं को बताए बिना ज्ञात नहीं हो सकता। (त)

तो बिना मात्रा निर्धारित किए वह 'मूल घर' क्या चीज़ है जिस पर काज़ी (न्यायाधीश) आदेश दे? यह तो वैसा ही है जैसे ज़ैद अम्र पर एक हज़ार रुपये का दावा करे और गवाह गवाही दें कि 'उसका उस पर कुछ आता है'; क्या यह गवाही मूल ऋण की पुष्टि में स्वीकार होगी? बिल्कुल नहीं।

किसी ने ऐसा नहीं कहा, और इससे 'दो पड़ोसियों के मसले' पर उनके अनुमान का उत्तर स्पष्ट हो जाता है। क्योंकि वहाँ उन दोनों में उनके मूल घरों के बारे में कोई मतभेद नहीं हुआ। अतः न्यायिक दृष्टिकोण से विवाद न होने के कारण सुपुर्दगी (تسليم) सिद्ध हुई। वास्तव में, काज़ी को उस मात्रा के ज्ञान की आवश्यकता होती है जिसका दावा उसके सामने किया गया है जब वह इनकार करने वाले के विरुद्ध उस पर फैसला करना चाहता है।

इसका कोई भी समर्थक नहीं है, और इसी से दो पड़ोसियों के मसले पर उनके अनुमान का उत्तर स्पष्ट हो गया क्योंकि वहाँ दोनों पड़ोसियों में उनके मूल घरों के बारे में कोई विवाद नहीं हुआ था। इसलिए न्यायिक दृष्टिकोण से विवाद न होने के कारण सुपुर्दगी स्वीकार हुई। निस्संदेह, काज़ी को उस घर की मात्रा जानने की ज़रूरत है जिसका दावा उसके पास किया गया है और वह इनकार करने वाले के खिलाफ उसका फैसला करना चाहता है। (त)

यदि ऐसी गवाही स्वीकार्य हो, तो यह आवश्यक होगा कि बिना सीमाओं के निर्धारण के दावा भी स्वीकार कर लिया जाए। वही कारण वहाँ भी लागू होता है कि 'मूल ऋण' उस समय आदेश चाहता है;

यदि सीमाओं में विवाद हो, तो यह मामला अलग हो जाएगा। जबकि यह बात मज़हब (विचारधारा) की सभी पुस्तकों के विरुद्ध है। स्वयं 'जामे उल फ़ुसूलैन' में है:

यदि अचल संपत्ति का दावा किया जाए, तो शहर का उल्लेख आवश्यक है। | यदि अचल संपत्ति (उक़ार) का दावा किया गया तो उस शहर का ज़िक्र ज़रूरी है।

---

[1] हाशियात अल-तहतवी 'अला अल-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-तलाक, नसब के प्रमाण पर अनुभाग, दार अल-मारिफा बेरूत, 2/241 [2] अल-दुरर अल-हुक्काम शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-दावा, मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, 2/331 पेज 98 of 738

البحث معہ۱_ ہوتے ہوئے بحث پر اعتماد نہیں کیا جائیگا۔ (ت)

اقول: وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ سے ہے۔ت) ظاہراً ان کی نظر اس طرف گئی کہ ذکرِ حدود کی حاجت تمیزِ ذاتِ مشہود بہ کے لئے ہے لہذا فرمایا کہ بعد تصادق خصمین اصل دار میں شہادت مقبول ہوجانی چاہئے حدود میں تنازع پڑے تو اس کا مقدمہ جداہو لے گا حالانکہ ذکرِ حدود کی ضرورت علمِ مقدارِ مشہود بہ کے لئے ہے، دررو غرر و غیر ہاکتب معتمدہ میں ہے:

ان قدرھا لایصیر معلومًا الا بالتحدید ۲_ گھر کی مقدار کا تعین اس کی حدوں کو بیان کئے بغیر معلوم نہیں ہوسکتا۔ (ت)

تو اصل دار بلا تعینِ مقدار کیا چیز ہے جس کا قاضی حکم کرے یہ تو ایسا ہے کہ زید عمرو پر ہزار روپے کا دعوی کرے شہود شہادت دیں کہ اس کا اس پر کچھ آتا ہے کیا یہ گواہی اصلِ دین کے اثبات میں مقبول ہو جائے گی ہر گز نہیں،

ولم یقل بہ احد و بہ ظھر الجواب عن قیاسہ علی مسألۃ الجارین فان ثمہ لم یختلفا فی اصل داریھما فالتسلیم لعدم النزاع علی جھۃ القضاء وانما یحتاج القاضی الی علم المقدار فیما یدعی بہ عندہ فیرید القضاء بہ علی المنکر۔ اس کا قائل کوئی بھی نہیں اور اسی سے مسئلہ جارین پر اس کے قیاس کا جواب ظاہر ہو گیا کیونکہ وہاں دونوں پڑوسیوں میں ان کے اصل گھروں کے بارے میں اختلاف واقع نہیں ہوا چنانچہ وہاں قضاء کی جہت سے نزاع معدوم ہونے کی وجہ سے تسلیم متقق ہوئی، بیشک قاضی اس بات کا محتاج ہے کہ اس گھر کی مقدار اسے معلوم ہو جس کا دعوی اس کے پاس کیا گیا ہے اور وہ منکر کے خلاف اس کا فیصلہ کرنا چاہتا ہے۔ (ت)

اگر ایسی شہادت مقبول ہو تو لازم کہ دعوی بھی بلا تعینِ حدود قبول ہوجائے وہی وجہ وہاں بھی جاری ہے کہ اصلِ دین اس وقت حکم چاہتا ہے حدود میں تنازع پڑے تو یہ مقدمہ جدا ہولے گا حالانکہ یہ جملہ کتبِ مذہب کے خلاف ہے، خود جامع الفصولین میں ہے:

لوادعی عقاراً فلا بد من ذکر بلدة | اگر عقار (غیر منقول) کا کہا تو اس شہر کا ذکر ضروری

---

۱ حاشیة الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الطلاق فصل فی ثبوت النسب دار المعرفة بیروت ۲۴۱/۲

۲ الدرر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب الدعوی میر محمد کتب خانہ کراچی ۳۳۱/۲ Page 98 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Box 1] Arabic: Regarding the subject of the claim, then mentioning the neighborhood, then the street, then its boundaries. If he mentions two boundaries, it is not sufficient; if he mentions three, it is sufficient. Every rule you learned in the lawsuit is the same rule for testimony. (End of summary) [Footnote 1] Urdu: In which there is a claimant, then it is also necessary to mention the neighborhood, street, and the boundaries of the property. If he mentioned two boundaries, it is not enough; if he mentioned three, it is enough. And the ruling you recognized in the claim is the same ruling for testimony. (Briefly) (T)

In summary, in the current view, this discussion is not reliable. Identification of the person for whom and against whom testimony is given is necessary. However, the research is that the purpose there is only to remove ambiguity in whatever way possible, to the extent that if the ambiguity is removed by just the name or title alone or a simple attribute, it is sufficient. Otherwise, mentioning the name and father's name is necessary by consensus, and mentioning the grandfather's name is necessary according to Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him), and this is the correct view. Yes, if an authorized judge accepts based only on the name and father's name and gives a ruling, it will be enforced. For a woman, the name and marital status are sufficient. It is in Durr al-Mukhtar:

[Box 2] Arabic: So if he rules without mentioning the grandfather, it is enforced. For what is considered is identification, not the proliferation of words, even if he is identified by his name alone or by his title alone, it is sufficient. [Footnote 2] Urdu: If the judge gave a ruling without mentioning the grandfather, it will be enforced. In this, what is considered is only making the identification, not using more words in conversation. So much so that if recognition is achieved through just the name or identification is done through the title alone, then it is sufficient. (T)

It is in Jami' al-Fusulayn, Multaqit, Fusul-e-Imadiya, Hindiyya, Minah al-Ghaffar, and Tanqih al-Hamidiyya:

[Box 3] Arabic: The result is that what is considered is only the attainment of knowledge and the removal of commonality. [Footnote 3] Urdu: The summary is that consideration is only for the attainment of identification and the end of sharing and doubt. (T)

It is in Jami' al-Fusulayn:

[Box 4] Arabic: What is considered is the attainment of knowledge and the removal of ambiguity by whatever means it may be. [Footnote 4] Urdu: The consideration is that identification is achieved and ambiguity is removed, by whatever thing it may be. (T)

[Footnotes] 1. Jami' al-Fusulayn, Chapter Six, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/137 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/91 3. Fatawa Hindiyya, with reference to al-Fusul al-Imadiya, Book Three, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/459 4. Jami' al-Fusulayn, Chapter Nine, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/120

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[बॉक्स 1] अरबी: जिसमें दावा किया गया है, फिर मोहल्ले का ज़िक्र, फिर सड़क, फिर उसकी सीमाएँ। यदि वह दो सीमाओं का उल्लेख करता है, तो यह पर्याप्त नहीं है; यदि वह तीन का उल्लेख करता है, तो यह पर्याप्त है। दावे में आपने जो भी नियम सीखा है, वही गवाही के लिए नियम है। (संक्षिप्त) [पाद-टिप्पणी 1] उर्दू: जिसमें दावेदार है, फिर मोहल्ले, गली और अचल संपत्ति (अक़ार) की सीमाओं का ज़िक्र करना भी ज़रूरी है। यदि उसने दो सीमाओं का ज़िक्र किया तो पर्याप्त नहीं है और यदि तीन का ज़िक्र किया तो पर्याप्त है। और जो हुक्म तुमने दावे में पहचाना, वही हुक्म गवाही में है। संक्षेप में। (त)

कुल मिलाकर, वर्तमान दृष्टि में यह बहस विश्वसनीय नहीं है। जिसके पक्ष में और जिसके विरुद्ध गवाही दी जा रही है, उसकी पहचान आवश्यक है। लेकिन शोध यह है कि वहाँ उद्देश्य केवल भ्रम दूर करना है, जिस तरह भी हो, यहाँ तक कि यदि केवल नाम या केवल उपाधि या केवल गुण से ही संदेह दूर हो जाए, तो पर्याप्त है। अन्यथा, नाम और पिता का नाम बताना सर्वसम्मति से और दादा का नाम बताना इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार आवश्यक है और यही सही है। हाँ, यदि काज़ी (न्यायाधीश) अधिकृत होकर केवल नाम और पिता के नाम पर गवाही स्वीकार करके निर्णय दे दे, तो वह लागू हो जाएगा। महिला के लिए नाम और उसका वैवाहिक विवरण पर्याप्त है। दुर्रे मुख़्तार में है:

[बॉक्स 2] अरबी: यदि वह दादा का ज़िक्र किए बिना फ़ैसला सुनाता है, तो वह लागू होता है। क्योंकि जो विश्वसनीय है वह पहचान है, न कि शब्दों का विस्तार, भले ही उसकी पहचान केवल उसके नाम से या केवल उसकी उपाधि से हो जाए, तो वह पर्याप्त है। [पाद-टिप्पणी 2] उर्दू: यदि दादा का ज़िक्र किए बिना काज़ी ने फ़ैसला सुना दिया, तो वह लागू होगा। इसमें विश्वसनीय तो केवल पहचान कराना है, न कि बातचीत में अधिक शब्दों का उपयोग करना। यहाँ तक कि यदि केवल नाम से उसकी पहचान हो जाए या केवल उपाधि से पहचान हो जाए, तो पर्याप्त है। (त)

जामे उल-फ़ुसूलैन, मुल्तक़ित, फ़ुसूल-ए-इमादिया, हिन्दिया, मिनह अल-ग़फ़्फ़ार और तनक़ीह अल-हामीदिया में है:

[बॉक्स 3] अरबी: निष्कर्ष यह है कि जो विश्वसनीय है वह केवल ज्ञान की प्राप्ति और साझापन को दूर करना है। [पाद-टिप्पणी 3] उर्दू: सारांश यह है कि मान्यता तो केवल पहचान प्राप्त करने और साझापन व संदेह की समाप्ति की है। (त)

जामे उल-फ़ुसूलैन में है:

[बॉक्स 4] अरबी: जो विश्वसनीय है वह ज्ञान की प्राप्ति और भ्रम का निवारण है, चाहे वह किसी भी चीज़ से हो। [पाद-टिप्पणी 4] उर्दू: मान्यता इस बात की है कि पहचान प्राप्त हो जाए और भ्रम दूर हो जाए, चाहे वह किसी भी चीज़ से हो। (त)

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. जामे उल-फ़ुसूलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/137 2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/91 3. फ़तावा हिन्दिया, फ़ुसूल उल इमादिया के संदर्भ में, तीसरी किताब, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/459 4. जामे उल-फ़ुसूलैन, नौवां अध्याय, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/120

[باکس 1] عربی: فیما المدعی ثم من ذکر المحلة ثم السکة ثم حدوده فلو ذکر حدین لا یکفي ولو ذکر الثلاثة کفی وکل جواب عرفته في الدعوی فهو الجواب في الشهادة اهـ مختصراً۔ 1 اردو: ہے جس میں مدعی ہے پھر محلہ گلی اور عقار کی حدوں کا ذکر کرنا بھی ضروری ہے، اگر اس نے دو حدوں کا ذکر کیا تو کافی نہیں اور اگر تین کا ذکر کیا تو کافی ہے اور جو حکم تو نے دعوی میں پہچانا وہی حکم شہادت میں ہے مختصراً۔ (ت)

بالجملہ نظرِ حاضر میں یہ بحث قابلِ اعتماد نہیں مشہود لہ وعلیہ کی تعیین ضرور ہے مگر تحقیق یہ ہے کہ وہاں مقصود صرف رفع التباس ہے جس طرح ہو یہاں تک کہ اگر صرف نام یا تنہا لقب یا مجرد صفت ہی سے رفعِ اشتباہ ہو جائے بس ہے ورنہ ذکرِ نام و نامِ پدر بالاتفاق اور نامِ جد امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک ضروری ہے اور یہی صحیح ہے ہاں اگر قاضی ماذون صرف نام و نامِ پدر پر قبول کرکے قضا کر دے نافذ ہوجائے گی عورت کے لئے نام وزوجیت کافی ہے، درمختار میں ہے :

[باکس 2] عربی: فلو قضی بلاذکر الجد نفذ فالمعتبر التعریف لا تکثیر الحروف حتی لو عرف باسمه فقط او بلقبه وحده کفی 2۔ اردو: اگر دادا کا ذکر کئے بغیر قاضی نے قضا کردی تو نافذ ہوگی اس میں معتبر تو صرف پہچان کرانا ہے نہ کہ گفتگو میں زیادہ الفاظ استعمال کرنا یہاں تک کہ اگر محض نام سے اس کی پہچان ہو جائے یا تنہا لقب سے شناخت ہو جائے تو کافی ہے۔ (ت)

جامع الفصولین، ملتقط وفصول عمادیہ و ہندیہ و منح الغفار و تنقیح الحامدیہ میں ہے:

[باکس 3] عربی: والحاصل ان المعتبر انما ھو حصول المعرفة وارتفاع الاشتراك 3۔ اردو: خلاصہ یہ کہ اعتبار تو صرف شناخت کے حصول اور اشتراک و اشتباہ کے خاتمے کا ہے (ت)

جامع الفصولین میں ہے:

[باکس 4] عربی: المعتبر ھو حصول المعرفة و ارتفاع الالتباس بأی شیئ کان 4۔ اردو: اعتبار اس بات کا ہے کہ شناخت حاصل ہو جائے اور اشتباہ دور ہوجائے چاہے کسی بھی شے سے ہو۔ (ت)

[حواشی] 1 جامع الفصولین الفصل السادس اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۷ 2 درمختار کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۱ 3 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ الفصول العمادیة کتاب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۵۹ 4 جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۲۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is stated in Radd al-Muhtar: [Arabic]: His saying 'or by his title', and similarly by his attribute, as was ruled in al-Hamidiyya regarding one who testifies that the woman who was killed in such a market, on such a day, at such a time, was killed by so-and-so; it is accepted without mentioning her name or her father's name, provided she was well-known and no one else shared that attribute with her. (1) [Urdu]: The author of Durr-e-Mukhtar says "or by his title" (identification by title is sufficient). The same ruling applies to identification by attribute, as fatwa was given in Fatawa Hamidiyya regarding a person testifying that on a certain day, at a certain time, in a certain market, the woman who was killed was killed by so-and-so. Then the testimony will be accepted without mentioning the names of the woman and her father, provided that the murdered woman is famous and no one else shares that description with her. (T)

It is stated in Uqud al-Durriyya: [Arabic]: They said regarding the establishment of the crescent of Ramadan: it was witnessed that two witnesses testified before the judge of such a city regarding the sighting of the crescent, and the judge ruled based on it, and all the conditions of the claim were found to be met, so the judge rules based on their testimony. Look—may Allah Almighty protect you—at their saying "the judge of such a city," and they did not mention the requirement of mentioning his father's and grandfather's names, because he is not confused with anyone else, as the judge at that time is one, not two, as is well known. (2) [Urdu]: Regarding the proof of the crescent of Ramadan, the jurists said: Witnesses testified that two witnesses gave testimony of sighting the moon before the judge of a certain city, and the judge gave a verdict based on their testimony, and all the conditions of the claim were met, so the judge will decide based on their testimony. Look—may Allah Almighty protect you—towards their statement where they said "the judge of such a city," and they did not mention the condition of mentioning the names of his father and grandfather because at that time the judge of the city is only one, not two, as is known. (T)

It is stated in Ashbah: [Arabic]: Attributing her to the husband is sufficient because the objective... [Urdu]: Attributing the woman to the husband is sufficient because...

(1) Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/274. (2) Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Shahadat, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/346.

फतावा रज़विया (खण्ड 18)

रद्द अल-मुह्तार में है: [अरबी]: उनका कहना है 'या उसकी उपाधि से', और इसी प्रकार उसकी विशेषता से, जैसा कि अल-हामिदिय्या में उस व्यक्ति के बारे में फतवा दिया गया है जो गवाही देता है कि वह महिला जो फलां बाजार में, फलां दिन, फलां समय मारी गई थी, उसे फलां व्यक्ति ने मारा था; उसका और उसके पिता का नाम बताए बिना गवाही स्वीकार कर ली जाएगी, बशर्ते वह प्रसिद्ध हो और उस विशेषता में उसके साथ कोई और न हो। (1) उर्दू: दुर्र-ए-मुख़्तार के लेखक का कथन "या उसके खिताब (उपाधि) से" (पहचान हो जाए)। यही हुक्म उसकी सिफत (गुण/विशेषता) के साथ पहचान का है, जैसा कि फतावा हामिदिया में उस व्यक्ति के बारे में फतवा दिया गया है जो गवाही दे कि फलां दिन, फलां वक्त, फलां बाजार में जो औरत कत्ल की गई उसे फलां ने कत्ल किया है, तो उस औरत और उसके बाप का नाम बयान किए बगैर गवाही कबूल कर ली जाएगी जबकि वह मकतूला (मृतक) औरत मशहूर हो और उस वस्फ (विशेषता) में उसके साथ कोई और शरीक न हो। (त)

उक़ूद अद-दुर्रिया में है: [अरबी]: उन्होंने रमजान के चांद के प्रमाण के बारे में कहा: यह गवाही दी गई कि दो गवाहों ने फलां शहर के काजी के सामने चांद देखने की गवाही दी, और काजी ने उस पर फैसला दिया, और दावे की सभी शर्तें पूरी पाई गईं, तो काजी उनकी गवाही पर फैसला करेगा। देखो —अल्लाह तआला तुम्हारी हिफाजत फरमाए—उनके इस कथन की ओर कि "फलां शहर का काजी", और उन्होंने उसके पिता और दादा के नाम के उल्लेख की शर्त का जिक्र नहीं किया, क्योंकि उसे किसी और के साथ भ्रमित नहीं किया जा सकता, क्योंकि उस समय शहर का काजी एक ही होता है, दो नहीं, जैसा कि विदित है। (2)

अश्बाह में है: [अरबी]: पति की ओर निस्बत करना काफी है क्योंकि उद्देश्य... उर्दू: औरत की निस्बत ज़ौज (पति) की तरफ करना काफी है क्योंकि...

(1) रद्द अल-मुह्तार, किताबुश-शहादात, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/274. (2) अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुश-शहादात, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/346.

738 का पृष्ठ 100

ردالمحتار میں ہے: [عربی]: قولہ او بلقبہ وکذا بصفتہ کما افتی بہ في الحامدیۃ فیمن یشھد ان المرأۃ التی قتلت فی سوق کذا فی یوم کذا فی وقت کذا قتلھا فلان تقبل بلابیان اسمھا و اسم ابیھا حیث کانت معروفۃ لم یشار کھا فی ذلك غیرھا۱ھ۱۔ [اردو]: صاحب در مختار کا قول او بلقبہ (یا اس کے لقب سے شناخت ہو جائے) ایسا ہی حکم ہے اس کی صفت کے ساتھ شناخت کا، جیسا کہ فتاوی حامدیہ میں اس پر فتوی دیا گیا ہے اس شخص کے بارے میں جو گواہی دے کہ فلاں دن، فلاں وقت، فلاں بازار میں جو عورت قتل کی گئی اس کو فلاں نے قتل کیا ہے تو اس عورت اور اس کے باپ کا نام بیان کئے بغیر شہادت قبول کر لی جائے گی جبکہ وہ مقتولہ عورت مشہور ہو اور اس وصف میں اس کے ساتھ کوئی اور شریک نہ ہو۔(ت)

عقودالدرریہ میں ہے: [عربی]: قالوا فی ثبوت ھلال رمضان شھد وانہ شھد عند قاض مصر کذا شاھدان برؤیۃ الھلال وقضی القاضی بھا، ووجد استجماع شرائط الدعوی قضی القاضی بشھادتھما فانظروا حفظکم اللہ تعالی الی قولھم قاضی بلدۃ کذا ولم یذکروا اشتراط اسم ابیہ وجدہ لانہ لا یلتبس بغیرہ اذ القاضی فی ذلك الوقت واحد لا اثنان کما ھو المعلوم۱ھ2 [اردو]: ہلال رمضان کے ثبوت کے بارے میں فقہاء نے کہا، گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں شہر کے قاضی کے پاس دو گواہوں نے چاند دیکھنے کی شہادت دی اور قاضی نے ان کی شہادت پر فیصلہ دیا اور تمام شرائط دعوی پائی گئیں تو قاضی ان کی گواہی پر فیصلہ کر دے گا تو دیکھو اللہ تعالٰی تمہاری حفاظت فرمائے ان کے اس قول کی طرف کہ انہوں نے کہا "فلاں شہر کا قاضی" اور اس کے باپ اور دادا کے نام کو ذکر کرنے کی شرط کا تذکرہ انہوں نے نہیں کیا کیونکہ اس وقت شہر کا قاضی ایک ہی ہے نہ کہ دو جیسا کہ معلوم ہے۔ (ت)

اشباہ میں ہے: [عربی]: تکفی النسبة الی الزوج لان المقصود [اردو]: عورت کی نسبت زوج کی طرف کرنا کافی ہے کیونکہ

1۸ ردالمحتار کتاب الشہادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۲۷۴ 2۸ العقود الدریة کتاب الشہادات ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/۳۴۶

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Al-I'lam 1 Ah The purpose is to provide identification. Ah (t)

The word 'Ashhadu' (I testify) is definitely a pillar of testimony; without it, testimony is not considered testimony at all. Acceptance or rejection is the second stage. It is stated in Tanvir al-Absar and Durr al-Mukhtar:

Its pillar is the word 'Ashhadu' and nothing else, up to his statement 'it becomes certain'. 2- The pillar of testimony is the word 'Ashhadu' (I testify), and not anything else (until the text's statement 'fatayin'). (t)

In them, it is stated:

In all four levels, the word 'Ashhadu' in the present tense is mandatory by consensus. And everything in which this word is not a condition, like the purity of water or the sighting of the new moon, is information (akhbar), not testimony (shahadah). 3- In each of the four levels, the word 'Ashhadu' in the present tense form is mandatory by consensus. Where this word is not a condition, such as the purity of water and the sighting of the moon, it is providing information, not testimony. (t)

Before starting the testimony, making someone say "Ashhadu billah" (I testify by Allah) that I will tell the truth is not sufficient at all because that is an oath, not testimony. The word "Ashhadu" must be part of the testimony discourse, not part of the oath. Taking an oath from witnesses is not even permissible according to Sharia, as mentioned in al-Durr etc., because we are commanded to honor them (as stated in al-Durr etc., because we are commanded to show respect to witnesses. T). It is evident that authorities, witnesses, and all present consider these words to be an oath, speak them as an oath, and intend them as an oath, whereas the pillar of testimony is that 'Ashhadu' which is in the sense of reporting/information, not in the sense of an oath or swear. It is stated in Tabyin al-Haqa'iq and Alamgiriyyah:

Its pillar is the word 'Ashhadu' in the sense of information/news, not an oath. 4- Rukn-e-Shahadat (the pillar of testimony) is the word 'Ashhadu' when it is with the intention of giving information, not with the intention of an oath. (t)

Saying "Ashhadu billah I will tell the truth" becomes an oath for which expiation (kaffarah) is very easy. 'Ashhadu' was not included in the testimony discourse, in which lying leads to destruction.

1. Al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Book of Testimonies, Idara al-Quran wa al-Ulum al-Islamiyya, Karachi 1/386
2. Durr-e-Mukhtar Sharh Tanvir al-Absar, Second Art, Book of Testimonies, Matba' Mujtabai, Delhi 2/90
3. Durr-e-Mukhtar Sharh Tanvir al-Absar, Second Art, Book of Testimonies, Matba' Mujtabai, Delhi 2/91
4. Fatawa Hindiyyah via Tabyin al-Haqa'iq, Book of Testimonies, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/250

फतावा रज़विया (खंड १८)

अल-इलाम १ अह मकसद पहचान कराना है। अह (त)

शब्द 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) निश्चित रूप से गवाही का एक स्तंभ है; इसके बिना गवाही को गवाही ही नहीं माना जाता। स्वीकृति या अस्वीकृति दूसरा चरण है। तनवीर अल-अब्सार और दुर अल-मुख्तार में उल्लेख है:

इसका स्तंभ शब्द 'अशहदु' है और कुछ नहीं, उनके कथन 'फतईन' तक। २- गवाही का स्तंभ शब्द 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) है, न कि इसके अलावा कुछ और (मूल पाठ के शब्द 'फतईन' तक)। (त)

उन्हीं में उल्लेख है:

चारों स्तरों में से प्रत्येक में वर्तमान काल (मुज़ारे) में 'अशहदु' शब्द का प्रयोग सर्वसम्मति से अनिवार्य है। और वे सभी बातें जिनमें यह शब्द शर्त नहीं है, जैसे जल की शुद्धता या नए चाँद का दिखना, वे सूचनाएँ(अख़बार) हैं, गवाही (शहादत) नहीं। ३- चारों स्तरों में से प्रत्येक में वर्तमान काल के रूप में 'अशहदु' शब्द का प्रयोग सर्वसम्मति से अनिवार्य है। जहाँ यह शब्द शर्त नहीं है, जैसे जल की शुद्धता और चाँद का दर्शन, तो वह खबर देना है न कि गवाही। (त)

गवाही शुरू करने से पहले यह कहलवा लेना कि "अशहदु बिल्लाह" मैं सच कहूँगा, बिल्कुल पर्याप्त नहीं है क्योंकि वह एक शपथ है न कि गवाही। और "अशहदु" शब्द का गवाही के प्रवचन में शामिल होना अनिवार्य है, न कि शपथ में। गवाहों से शपथ लेना शरीयत के अनुसार जायज़ भी नहीं है, जैसा कि अल-दुर्र आदि में वर्णित है, क्योंकि हमें उनका सम्मान करने का आदेश दिया गया है (जैसा कि दुर्र आदि में है क्योंकि हमें गवाहों के सम्मान का आदेश दिया गया है। त)। यह स्पष्ट है कि अधिकारी, गवाह और उपस्थित सभी लोग इन शब्दों को शपथ ही समझते हैं, शपथ ही कहते हैं और शपथ की ही नियत (इरादा) करते हैं, जबकि गवाही का स्तंभ वह 'अशहदु' है जो सूचना (खबर) के अर्थ में हो, न कि शपथ या कसम के अर्थ में। तबीयिन अल-हक़ाएक़ और आलमगीरिया में उल्लेख है:

इसका स्तंभ 'अशहदु' शब्द है जो खबर (सूचना) के अर्थ में हो, न कि शपथ के अर्थ में। ४- गवाही का स्तंभ 'अशहदु' शब्द है, बशर्ते कि वह सूचना देने के इरादे से हो, न कि शपथ के इरादे से। (त)

"अशहदु बिल्लाह मैं सच कहूँगा" कहना एक कसम (शपथ) हो गई जिसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) बहुत आसान है। गवाही के शब्दों में 'अशहदु' शामिल नहीं हुआ, जिसमें झूठ बोलना विनाश का कारण बनता है।

---

1. अल-अशबाह व अल-नज़ैर, अल-फ़न्न अल-थानी, किताबुश-शहादात, इदारा अल-कुरान व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची १/३८६
2. दुर्र-ए-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, अल-फ़न्न अल-थानी, किताबुश-शहादात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली २/९०
3. दुर्र-ए-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, अल-फ़न्न अल-थानी, किताबुश-शहादात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली २/९१
4. फतावा हिंदिया ब-हवाला तबीयिन अल-हक़ाएक़, किताबुश-शहादात, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर ३/२५०

पृष्ठ १०१ / ७३८

فتاوی رضویہ (جلد ہجدھم (۱۸))

الاعلام ۱ اھ مقصود تو شناخت کرانا ہے اھ (ت)

لفظ اشھد قطعاً رکن شہادت ہے بے اس کے شہادت شہادت ہی نہیں قبول و عدم قبول تو دوسرا درجہ ہے ، تنویر الابصار و در مختار میں ہے :

رکنھا لفظ اشھد لا غیر الی قولہ فتعین ۲ - شہادت کا رکن لفظ اشھد (میں گواہی دیتا ہوں) ہے نہ کہ اس کا غیر (متن کے قول فتعین تک)۔ (ت)

انہیں میں ہے :

لزم فی الکل من المراتب الاربع لفظ اشھد بلفظ المضارع بالاجماع وکل مالا یشترط فیہ ھذا اللفظ کطھارۃ ماء ورؤیۃ ھلال فھو اخبار لا شھادۃ ۳ - چاروں مراتب میں سے ہر ایک میں لفظ اشھد بصیغہ مضارع بالاجماع لازم ہے، اور جس جگہ یہ لفظ شرط نہیں جیسے پانی کی طہارت اور چاند کی رؤیت تو وہ خبر دینا ہے نہ کہ شہادت۔ (ت)

شروع شہادت سے پہلے یہ کہلوالینا کہ "اشھد باللہ " سچ کہوں گا، ہر گز کافی نہیں کہ وہ حلف ہے نہ کہ شہادت، اور "اشھد " کلام شہادت پر داخل ہونا لازم نہ کہ حلف پر، شاہدوں سے حلف لینا تو شرعاً جائز بھی نہیں کما فی الدر وغیرہ لانا امرنا باکرامھم (جیسا کہ دروغیرہ میں ہے کیونکہ ہمیں گواہوں کے احترام کا حکم دیا گیا ہے۔ ت) ظاہر ہے کہ حکام و شہود و تمام حضاران الفاظ کو حلف ہی سمجھتے حلف ہی کہتے حلف ہی کی نیت کرتے ہیں اور رکن شہادت وہ اشھد ہے جو بمعنی خبر ہو نہ کہ بمعنی حلف و قسم ہے، تبیین الحقائق و عالمگیر یہ میں ہے :

رکنھا لفظ اشھد بمعنی الخبر دون القسم ٤ ۔ رکن شہادت لفظ اشھد ہے جبکہ خبر کی نیت سے ہو نہ کہ قسم کی نیت سے (ت)

اشھد باللہ سچ کہوں گا ایک قسم ہو گئی جس کا کفارہ بہت آسان ہے کلام شہادت پر اشھد داخل نہ ہوا جس میں غلط گوئی موجب ہلاکت ہوتی،

---

١ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الشھادات ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ١/٣٨٦ ٢ درمختار شرح تنویر الابصار الفن الثانی کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ٢/٩٠ ٣ درمختار شرح تنویر الابصار الفن الثانی کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ٢/٩١ ٤ فتاوٰی ہندیہ بحوالہ تبیین الحقائق کتاب الشھادات نورانی کتب خانہ پشاور ٣/٢٥٠

Fatawa-e-Razviya (18)

Arabic Text	Urdu Translation
As specified by the noble scholars regarding the wisdom of not making the witness swear an oath and placing this word [Ash-hadu] in its stead: a false witness, when intending the destruction of the property of the one against whom testimony is given, is compensated by the destruction of his own self. This is unlike an oath, for which paying its expiation is easy for him.	As the noble scholars have stated regarding the wisdom of not taking an oath from witnesses and instead using the word 'Ash-hadu' [I testify], that when a false witness intends to destroy the property of the person against whom the testimony is being given, he receives the destruction of his own self in return. On the contrary, if it were an oath, paying the expiation for it would be easy for him. (T)

In short, such a testimony is not a testimony at all, and any judgment based on it is fundamentally not valid.

Arabic Text	Urdu Translation
Due to the absence of one of the aspects of judgment, which is the 'pathway' [evidence]; for the judge only passes judgment based on evidence, or refusal [to take an oath], or confession. If these are absent, judgment is absent.	Because one of the aspects of judgment, i.e., the 'pathway' being negated, since a judge decides based on witnesses, or the defendant's refusal [to take an oath], or the defendant's confession; when these are absent, then the judgment will also be absent. (T)

It is stated in Fatawa-e-Khairiyya: And among what Ibn al-Ghars versified in al-Fawakeh al-Badriyya (Ibn al-Ghars versified in Fawakeh al-Badriyya. T):

Atrafu kulli qadiyyatin hukmiyyatin / sittun yaluhu ba'daha al-tahqiqu Hukmun wa mahkumun bihi wa lahu wa / mahkumun 'alayhi wa hakimun wa tariqu[1]

(Every judgment has six aspects after which the investigation becomes clear: 1. Judgment, 2. Subject of judgment, 3. Beneficiary of judgment, 4. Subjected to judgment, 5. Judge, and 6. Pathway/Evidence. T)

Arabic Text	Urdu Translation
By the loss of one of the aspects of the judgment, the judgment itself is lost, and by that, the invalidity of the	Due to one of the aspects of judgment being missing, the judgment itself disappears, and from this, the invalidity of

Arabic Text	Urdu Translation
mentioned record is known. And Allah Almighty knows best.	the mentioned document is also known. And Allah Almighty knows best. (T)

[1] Fatawa-e-Khairiyya, Kitab Adab al-Qadi, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/9. Page 102 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया (18)

अरबी पाठ

जैसा कि सम्मानित विद्वानों ने गवाह से शपथ न लेने और उसके स्थान पर 'अशहदु' शब्द रखने की बुद्धिमत्ता के बारे में स्पष्ट किया है: कि जब कोई झूठा गवाह उस व्यक्ति की संपत्ति के विनाश का इरादा करता है जिसके विरुद्ध वह गवाही दे रहा है, तो बदले में उसे स्वयं के विनाश का सामना करना पड़ता है। यह शपथ के विपरीत है, जिसके लिए प्रायश्चित (कफ़्फ़ारा) देना उसके लिए आसान होता है।

उर्दू अनुवाद

जैसा कि विद्वानों ने गवाहों से शपथ न लेने और इसके बजाय शब्द 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) रखने की बुद्धिमत्ता के बारे में उल्लेख किया है कि जब एक झूठा गवाह गवाही देने वाले व्यक्ति के धन को नष्ट करने का इरादा रखता है, तो उसे बदले में अपने अस्तित्व के विनाश का सामना करना पड़ता है। इसके विपरीत, शपथ के मामले में उस पर कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा करना आसान होता है। (त)

संक्षेप में, ऐसी गवाही बिल्कुल भी गवाही नहीं है और इस पर आधारित कोई भी निर्णय मूल रूप से लागू नहीं होता है।

अरबी पाठ

निर्णय के पहलुओं में से एक के अभाव के कारण, जो कि 'मार्ग' है; क्योंकि न्यायाधीश केवल गवाही, या शपथ से इनकार, या स्वीकारोक्ति के आधार पर निर्णय देता है। यदि ये अनुपस्थित हैं, तो निर्णय भी अनुपस्थित है।

उर्दू अनुवाद

निर्णय के पहलुओं में से एक यानी 'मार्ग' के अनुपस्थित होने के कारण, क्योंकि काज़ी (न्यायाधीश) गवाहों या प्रतिवादी के इनकार या प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति के माध्यम से ही फैसला करता है; जब ये अनुपस्थित होते हैं तो निर्णय भी अनुपस्थित होगा। (त)

फ़तावा-ए-खैरिया में है: और उनमें से जिसे इब्न अल-ग़र्स ने अल-फवाकेह अल-बदरिया में पद्यबद्ध किया है (इब्न अल-ग़र्स ने फवाकेह बदरिया में पद्यबद्ध किया। त):

अतराफ़ु कुल्लि क़ज़िय्यतिन हुक्मिय्यतिन / सित्तुन यलूहु बादहा अत-तहक़ीक़ु हुक्मुन व महक़ूमून बिही व लहू व / महक़ूमून अलैहि व हाकिमुन व तरीक़ु[1]

(हर निर्णय के छह पहलू होते हैं जिनके बाद सच्चाई प्रकट होती है: १. निर्णय, २. जिसके बारे में निर्णय हो, ३. जिसके पक्ष में निर्णय हो, ४. जिसके विरुद्ध निर्णय हो, ५. न्यायाधीश और ६. तरीका/प्रमाण। त)

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
निर्णय के पहलुओं में से एक के लुप्त होने से, निर्णय स्वयं लुप्त हो जाता है, और उससे उक्त दस्तावेज़ की अमान्यता ज्ञात हो जाती है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।	निर्णय के पहलुओं में से एक के गायब होने के कारण निर्णय लुप्त हो जाता है और इसी से उक्त दस्तावेज़ का अवैध होना भी ज्ञात हो जाता है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

[1] फ़तावा-ए-खैरिया, किताब अदब अल-क़ादी, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 2/9. पेज 102/738

عربی عبارت	اردو ترجمہ
كما نص عليه العلماء الكرام في حكمة عدم تحليف الشاهد و وضع هذا اللفظ عوضه ان شاهد الزور لما اراد اهلاك مال المشهود عليه عوض باهلاك ذاته بخلاف مالو حلف اذ كان يسيرا عليه كفارته۔	جیسا کہ گواہوں سے حلف نہ لینے اور اس کے بجائے لفظ اشہد رکھنے کی حکمت کے بارے میں علماء کرام نے نص فرمائی ہے کہ جھوٹا گواہ جب مشہود علیہ کے مال کی ہلاکت کا ارادہ کرے تو اس کا بدلہ اسے ہلاکت ذات کی صورت میں ملتا ہے۔ بخلاف قسم کے گواہ پر اس کا کفارہ ادا کر دینا آسان ہوتا ہے (ت)

غرض ایسی شہادت ہر گز شہادت نہیں اور اس پر جو قضا ہو اصلاً نافذ نہیں۔

عربی عبارت	اردو ترجمہ
لانتفاء احد اطراف القضاء وهو الطريق فان القاضي انما يقضى بالبينة او النكول او الاقرار فاذا انعدمت انعدم القضاء۔	اطرافِ قضاء میں سے ایک یعنی طریق کے منتفی ہونے کی وجہ سے کیونکہ قاضی گواہوں یا انکارِ مدعا علیہ یا اقرارِ مدعی علیہ کے ذریعے ہی فیصلہ کرتا ہے جب یہ معدوم ہوں تو قضاء بھی معدوم ہو گی (ت)

فتاوی خیریہ میں ہے: ومما نظمه ابن الغرس في الفواكه البدرية (ابن الغرس نے فواکہ بدریہ میں نظم کیا۔ت)

اطراف كل قضية حكمية ست يلوح بعدها التحقيق حكم و محكوم به وله و محكوم عليه وحاكم وطريق

1

(ہر قضاء کے چھ اطراف ہوتے ہیں جن کے بعد تحقیق ظاہر ہوتی ہے: ۱۔ حکم، ۲۔ محکوم بہ، ۳۔ محکوم لہ، ۴۔ محکوم علیہ، ۵۔ حاکم اور ۶۔ طریق۔ت)

عربی عبارت	اردو ترجمہ
وبفقد واحد من اطراف القضية يفقد الحكم وبذلك يعرف بطلان المحضر المذكور۔ والله تعالیٰ اعلم۔	اطراف قضاء میں سے ایک کے مفقود ہونے کی وجہ سے حکم مفقود ہو جاتا ہے اور اسی سے مذکورہ دستاویز کا بطلان بھی معلوم ہو جاتا ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

---

1 فتاوی خیریه کتاب ادب القاضي دار المعرفة بيروت ۲ / ۹ Page 102 of 738

Fatawa Rizvia Volume 18

Issue 9: 3 Shawwal 1308 AH

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid sent his wedded wife, Hindah, from another district to his home. On the way, Bakr, with ill intent, abducted her and took her to his place. Zaid filed a complaint for her escape. Hindah stated that Zaid asked her to transfer property to him, which she refused, so he said three times, "I have divorced you." For evidence, she presents her real brother, a distant paternal uncle, and a woman who works as a cook at Hindah's house. These three individuals are ignorant and do not observe prayer. In this situation, will the divorce be established or not? Clarify and be rewarded.

Answer: Divorce and marriage are legal and religious matters for us Muslims. Their proof must be established in the manner prescribed in the pure Shariah. In the pure Shariah, not being regular in prayer is, God forbid, a high degree of transgression (fisq). Divorce is not even established by the testimony of someone who abandons the congregational prayer (Jama'at). It is stated in Alamgiri:

Arabic	**Urdu Translation**
Every obligatory act that has a fixed time, like prayer and fasting, if delayed without an excuse, his credibility falls. [1]	Regarding an obligatory act with a fixed time like prayer and fasting, if someone delays it without an excuse, his status as a just person (Adil) is revoked. (T)
If a man leaves prayer due to disdain for the congregation, such that he does not consider missing the congregation a serious matter as common people do, or out of shamelessness or transgression, his testimony is not permissible. [2]	If a person does not pray in congregation out of disdain, in such a way that he does not consider missing the congregation a major issue as the general public does, or abandons it without reason or as an act of transgression and wickedness, his testimony is impermissible. (T)

And their being ignorant is another reason for the rejection of their testimony. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic	**Urdu Translation**
The testimony of an ignorant person against a scholar is not accepted because of his transgression in abandoning what is	The testimony of an ignorant person will not be accepted against a scholar

Arabic	Urdu Translation
obligatory for him to learn according to Shariah.	because the learning of Shariah rulings is obligatory upon him...

[1] Fatawa Hindiyyah, Al-Bab al-Rabi', Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/266 [2] Fatawa Hindiyyah, Al-Bab al-Rabi', Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/266

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

मसला 9: 3 शव्वाल 1308 हिजरी

धार्मिक विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपनी विवाहित पत्नी, हिंदा को दूसरे जिले से अपने घर भेजा। रास्ते में, बकर ने बुरे इरादे से उसे अगवा कर लिया और अपने यहाँ ले गया। ज़ैद ने उसके भागने की शिकायत दर्ज कराई। हिंदा ने बयान दिया कि ज़ैद उसे संपत्ति अपने नाम करने के लिए कह रहा था, जो उसने नहीं किया, इसलिए उसने तीन बार कहा, "मैंने तुम्हें तलाक दिया।" गवाही के लिए, वह अपने सगे भाई, एक दूर के चाचा और एक महिला को पेश करती है जो हिंदा के यहाँ रसोइया के रूप में काम करती है। ये तीनों व्यक्ति अज्ञानी हैं और नमाज़ के पाबंद नहीं हैं। इस स्थिति में, क्या तलाक साबित होगा या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: तलाक और निकाह हम मुसलमानों के लिए शरई और दीनी मामले हैं। उनका प्रमाण उसी तरह होना अनिवार्य है जैसा कि शरीअत-ए-मुतहरा में निर्धारित किया गया है। शरीअत-ए-मुतहरा में नमाज़ का पाबंद न होना, अल्लाह न करे, घोर उल्लंघन (फ़िस्क़) है। जमात छोड़ने वाले की गवाही से भी तलाक साबित नहीं होता। आलमगीरी में है:

अरबी

जिस फ़र्ज़ का समय निश्चित है जैसे नमाज़ और रोज़ा, अगर बिना किसी बहाने के उसमें देरी की जाए, तो उसकी विश्वसनीयता समाप्त हो जाती है। [1]

यदि कोई व्यक्ति जमात के प्रति तिरस्कार के कारण नमाज़ छोड़ देता है, इस तरह कि वह जमात छूटने को कोई बड़ी बात नहीं समझता जैसा कि आम लोग करते हैं, या बेशर्मी या अवज्ञा के कारण, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है। [2]

उर्दू अनुवाद

जिस फ़र्ज़ का वक़्त मुअय्यन है जैसे नमाज़ और रोज़ा अगर कोई बिला उज़्र उसमें ताख़ीर करे तो उसका आदिल होना साक़ित हो जाता है। (त)

अगर कोई शख़्स बतौरे तहक़ीर बा-जमात नमाज़ न पढ़े बांई तौर कि जमात के फ़ौत हो जाने को कोई बड़ी बात न समझे जैसा कि अवाम-उल-नास करते हैं या बिला वजह या बतौरे फ़िस्क़-ओ-फ़ुजूर जमात को तर्क करे तो उसकी गवाही नाजायज़ है। (त)

और उनका अज्ञानी होना उनकी गवाही ख़ारिज होने का दूसरा कारण है। दुर्रे मुख़्तार में है:

अरबी

एक अज्ञानी व्यक्ति की गवाही विद्वान के विरुद्ध स्वीकार नहीं की जाती है क्योंकि शरीअत के अनुसार सीखना उसके लिए अनिवार्य है जिसे छोड़ना अवज्ञा है।

उर्दू अनुवाद

जाहिल की गवाही आलिम के ख़िलाफ़ क़बूल नहीं की जाएगी क्योंकि जिन अहकाम-ए-शरईया का सीखना उस पर वाजिब है...

[1] फ़तावा हिन्दिया, अल-बाब-उर-राबे, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/266 [2] फ़तावा हिन्दिया, अल-बाब-उर-राबे, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/266

पृष्ठ 103/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

مسئلہ ۹: ۳ شوال ۱۳۰۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی زوجہ منکوحہ ہندہ کو دوسرے ضلع سے اپنے مکان کو روانہ کیا، اثنائے راہ میں بکر بہ نیت فاسد بھگا کر اپنے یہاں لے گیا، زید نے نالش فرار کی، ہندہ نے بیان کیا زید مجھے جائداد لکھ دینے کو کہتا تھا میں نے نہ لکھی اس نے تین بار کہا میں نے تجھے طلاق دی اور شہادت میں اپنا حقیقی بھائی اور رشتہ کا چچا اور ایک عورت کے روٹی پکانے پر ہندہ کے یہاں نوکر ہے پیش کرتی ہے، اور یہ تینوں شخص جاہل و غیر پابند نماز ہیں، اس صورت میں طلاق ثابت ہوگی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: طلاق و نکاح ہم مسلمانوں کے شرعی و دینی معاملے ہیں ان کا ثبوت اسی طور پر ہونا لازم جس طرح شریعت مطہرہ میں مقرر کیا گیا ہے، شریعت مطہرہ میں پابند نماز نہ ہونا تو معاذ اللہ حد درجہ کا فسق ہے تارک جماعت کی گواہی سے بھی طلاق ثابت نہیں ہوتی۔ عالمگیری میں ہے:

کل فرض لہ وقت معین کالصلاۃ والصوم اذا اخر من غیر عذر سقطت عدالتہ ۱۔

جس فرض کا وقت معین ہے جیسے نماز اور روزہ اگر کوئی بلا عذر اس میں تاخیر کرے تو اس کا عادل ہونا ساقط ہو جاتا ہے۔ (ت)

اذا ترک الرجل الصلوۃ استخفافاً بالجماعۃ بان لا یستعظم تفویۃ

اگر کوئی شخص بطور تحقیر باجماعت نماز نہ پڑھے بایں طور کہ جماعت کے فوت ہو جانے کو کوئی بڑی بات نہ سمجھے

كل فرض له وقت معين كالصلاة والصوم اذا اخر من غير عذر سقطت عدالته ۱۔

جس فرض کا وقت معین ہے جیسے نماز اور روزہ اگر کوئی بلا عذر اس میں تاخیر کرے تو اس کا عادل ہونا ساقط ہو جاتا ہے۔ (ت)

الجماعة كما يفعله العوام او مجانة او فسقاً لا تجوز شهادته ۲۔

جیسا کہ عوام الناس کرتے ہیں یا بلا وجہ یا بطور فسق وفجور جماعت کو ترک کرے تو اس کی گواہی ناجائز ہے۔ (ت)

اور ان کا جاہل ہونا دوسری وجہ ان کی رد شہادت کی ہے، در مختار میں ہے:

لا تقبل شهادة الجاہل على العالم لفسقه بترك ما يجب تعلمه شرعاً

جاہل کی گواہی عالم کے خلاف قبول نہیں کی جائینگی کیونکہ جن احکام شرعیہ کا سیکھنا اس پر واجب ہے

۱۔ فتاوٰی ہندیہ الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۶۶ ۲۔ فتاوٰی ہندیہ الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۶۶

Fatawa Rizvia Volume (18)

"In that case, his testimony shall not be accepted for one like him nor for anyone else. The ruler may discipline him for abandoning that. He then said: A scholar is one who extracts the meaning from the composition as is right and fitting." [1]	Because of abandoning it, he has become a 'fasiq' (transgressor). Therefore, in this state—being a 'fasiq'—his testimony will not be accepted against an ignorant person like himself, nor against a non-ignorant person. And the ruler can punish him as a 'tazir' (discretionary punishment) for this abandonment of learning. He further stated that a scholar is one who can extract meanings from word structures as is established and appropriate. (T)

Then there is a third reason regarding the woman: she is a servant of Hindah, and a servant's testimony is not accepted in favor of their master. It is stated in Durr al-Mukhtar: | | | | :--- | :--- | | "The testimony of a specific employee (ajir al-khass) is not accepted for their employer, whether hired annually or monthly, nor is that of a servant, etc." [2] | The testimony of a specific employee (laborer or servant) will not be accepted in favor of their employer, regardless of whether the wages are annual or monthly. By 'specific employee', a servant (a subordinate or special disciple) is meant. (T) |

Thus, in the inquired case, divorce is not proven; Zaid and Hindah shall still be considered husband and wife. And Allah Almighty knows best. Problem 4: From Tonk State, Mohalla Maukhail, Wazir Ganj, sent by Hasan Raza Khan, 28 Rabi' al-Awwal 1310 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say in this case: The husband of Mst. Hindah (the plaintiff) passed away. She filed three claims in the Sharia court against her father-in-law, who was the guarantor for the dower (mahr), and also against the second defendant who was the guarantor for the wedding gifts (parhava) and dowry (jahez). In proof of all three claims, eight witnesses, including a Qazi, gave Sharia testimonies in the presence of the defendants, which were accepted and acknowledged in the Sharia court, and the evidence from both parties was concluded. Furthermore, an admission is also proven from the statements of the defendants. Five months after the submission of proof, one defendant filed an un-Islamic request stating that there should now be a cross-examination and 'tazkiyah' (verification of character) of the plaintiff's witnesses. The plaintiff's lawyer responded with a summary stating that it is Sharia-wise impermissible for the defendant to cross-examine or request 'tazkiyah' at this stage.

Is 'tazkiyah' valid at such a time in a matter of dealings as mentioned above, after five months? Please clarify and be rewarded.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahada, Bab al-Qabul wa-Adamihi, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/95.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahada, Bab al-Qabul wa-Adamihi, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/94-95.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

"ऐसी स्थिति में उसकी गवाही न तो अपने जैसे के लिए स्वीकार की जाएगी और न ही किसी और के लिए। शासक उसे ऐसा छोड़ने के लिए दंडित कर सकता है। फिर उन्होंने कहा: विद्वान वह है जो रचना से अर्थ उसी प्रकार निकाले जैसा उचित और योग्य है।" [1]

इसे छोड़ने के कारण वह फ़ासिक हो गया, तो इस स्थिति में यानी फ़ासिक होने की सूरत में उसकी गवाही न तो अपने जैसे जाहिल पर और न ही गैर-जाहिल पर स्वीकार की जाएगी, और सीखने को छोड़ने पर शासक उसे ताज़ीर के तौर पर सज़ा दे सकता है। फिर कहा कि विद्वान वह है जो शब्दों की रचनाओं से अर्थ निकाल सके जैसा कि सिद्ध और उचित है। (त)

फिर औरत के मामले में तीसरा कारण यह है कि वह हिंदा की नौकर है और नौकर की गवाही मालिक के पक्ष में स्वीकार नहीं है। दुर्र-ए-मुख़्तार में है: | | | | :--- | :--- | | "विशेष कर्मचारी (अजीर-ए-खास) की गवाही उसके नियोक्ता के लिए स्वीकार नहीं की जाती, चाहे वह वार्षिक हो या मासिक, और न ही सेवक की, आदि।" [2] | विशेष कर्मचारी (मज़दूर या नौकर) की गवाही अपने नियोक्ता के पक्ष में स्वीकार नहीं की जाएगी, चाहे वेतन वार्षिक हो या मासिक। विशेष कर्मचारी से तात्पर्य सेवक (अधीनस्थ या विशेष शिष्य) है। (त) |

अतः पूछी गई स्थिति में तलाक़ सिद्ध नहीं होता; ज़ैद और हिंदा पहले की तरह पति-पत्नी माने जाएंगे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। मसाला 4: रियासत टोंक, मोहल्ला मऊखैल, वज़ीर गंज से प्रेषित, हसन रज़ा खाँ, 28 रबी-उल-अव्वल शरीफ 1310 हिजरी। दीन के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं: मुसम्मात हिंदा (वादी) के पति का निधन हो गया। उसने अपने ससुर, जो मेहर (दहेज) के ज़ामिन थे, और दूसरे प्रतिवादी पर, जो पढ़ावा और जहेज के ज़ामिन थे, शरीयत की अदालत में तीन दावे पेश किए। तीनों दावों के प्रमाण में क़ाज़ी सहित आठ शरई गवाहियां प्रतिवादियों के सामने पेश की गईं, जिन्हें शरई अदालत में स्वीकार कर लिया गया और दोनों पक्षों की ओर से साक्ष्य समाप्त हो चुके थे। इसके अलावा, प्रतिवादियों के बयानों से इक़रार भी साबित है। सुबूत दाखिल करने के पांच महीने बाद, एक प्रतिवादी ने शरीयत के खिलाफ एक आवेदन दिया कि अब वादी के गवाहों पर जिरह (क्रॉस-एग्जामिनेशन) हो और तज़किया (चरित्र सत्यापन) कराया जाए। वादी के वकील ने संक्षेप में दलील दी कि अब प्रतिवादी द्वारा जिरह करना और तज़किया का अनुरोध करना शरीयत के अनुसार नाजायज़ है। क्या लेन-देन के ऐसे मामले में, जिसका

ज़िक्र ऊपर हो चुका है, पांच महीने बाद तज़किया करना सही है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

---

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुश शहादा, बाबुल कबूल व अदमिही, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/95.
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुश शहादा, बाबुल कबूल व अदमिही, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/94-95.

पृष्ठ 104 का 738

فحینئذ لاتقبل شهادته علی مثله ولاعلی غیره و للحاکم تعزیره علی ترکه ذلك ثم قال والعالم من یستخرج المعنی من التركیب كما یحق وینبغی 1-

اس کو ترک کرنے کی وجہ سے وہ فاسق ہو گیا، تو اس صورت میں یعنی فاسق ہونے کی صورت میں تو اس کی گواہی نہ اپنے جیسے جاہل اور نہ ہی غیر جاہل پر قبول کی جائے گی، اور اس ترکِ تعلم پر حاکم اس کو بطور تعزیر سزا دے سکتا ہے، پھر کہا کہ عالم وہ ہے جو تراکیب الفاظ سے معنی کا استخراج کر سکے جیسا کہ ثابت اور مناسب ہے۔ (ت)

پھر عورت میں تیسری وجہ اور ہے کہ وہ ہندہ کی نوکر ہے اور نوکر کی گواہی آقا کے حق میں مقبول نہیں، در مختار میں ہے: | | | | :--- | :--- | | لاتقبل شهادة الاجیر الخاص لمستاجره مسانهة او مشاهرة اوالخادم 2الخ۔ | اجیر خاص (مزدور یا نوکر) کی گواہی اپنے مستاجر کے حق میں قبول نہیں کی جائے گی چاہے اجرت سالانہ ہو یا ماہانہ، یا اجیر خاص سے مراد خادم (تابع یا شاگرد خاص ہے)۔ (ت) |

پس صورت مستفسرہ میں طلاق ثابت نہیں زید ہندہ بدستور زوج وزوجہ مانے جائیں گے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۴: از ریاست ٹونک محلہ مئوخیل وزیر گنج مرسلہ حسن رضا خاں ۲۸ ربیع الاول شریف ۱۳۱۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس صورت میں کہ مسماۃ ہندہ مدعیہ کے شوہر کا انتقال ہوگیا اس نے خسر ضامن مہر و نیز مدعاعلیہ ثانی ضامن پڑھاوا و جہیز پر تین دعوے عدالتِ شریعت میں پیش کئے۔ ثبوت ہر سہ دعوی میں ہشت مع قاضی شہادتین شرعیہ بمواجہہ مدعاعلیہم پیش ہوئیں کہ عدالت شرعی میں پذیر او تسلیم ہو چکیں وحصر بھی فریقین سے ہو چکی تھی و نیز مدعاعلیہم کے بیانات سے بھی اقرار ثابت ہے، ادخال ثبوت سے بعد پانچ ماہ کے

ایک مدعاعلیہ نے درخواستِ خلاف شرع پیش کی کہ اب گواہانِ مدعیہ پر جرح ہے تزکیہ کرادیا جائے، وکیلِ مدعیہ نے بھی عرضِ بدیں خلاصہ پیش کی کہ اب جرح کر نامد عاعلیہ کا اور درخواست تزکیہ کی شرعاً ناجائز ہے، پس تزکیہ ایسے وقت میں ایسے معاملہ داد وستد میں جس کامذکورہ بالا ہو چکا ہے بعد پانچ ماہ کے درست ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

---

1 درمختار کتاب الشہادۃ باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۵ 2 درمختار کتاب الشہادۃ باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۵-۹۴

Fatwa Rizwia Volume 18

The Answer:

If the claim of the claimant has been proven by the statement of the defendants, as is apparent from the question, then it is clear that this request for cross-examining the witnesses is not at all entertainable; their own confession is sufficient for a decree to be passed against them.

Arabic	Urdu
Because confession is a Sharia-compliant proof that is sufficient for a judgment against the confessor. Just as the claimant is not required to produce evidence after the defendant's confession, similarly, they will not be required to prove the uprightness of the witnesses, because after confession, there is no need for all these things. (T)	اس لئے کہ اقرار حجتِ شرعیہ ہے جو اقرار کرنے والے پر قضاء کے لئے کافی ہے، تو جس طرح مدعاعلیہ کے اقرار کے بعد مدعی گواہ پیش کرنے کا مکلف نہیں بنایا جاتا اسی طرح وہ گواہوں کی عدالت ثابت کرنے کا مکلف بھی نہیں بنایا جائے گا کیونکہ اقرار کے بعد ان تمام چیزوں کی حاجت نہیں رہتی۔ (ت)

Scholars clarify that if the defendant confesses after the presentation of evidence, the decree will be based on the confession and not on the evidence.

Arabic	Urdu
It is mentioned in Rad al-Muhtar, referring to Al-Bahr al-Ra'iq, that if the defendant confesses after witnesses have been produced by the claimant, the decision will be based on the confession, not on the witnesses. (T)	البحر الرائق کے حوالے سے ردالمحتار میں مذکور ہے کہ اگر مدعاعلیہ نے مدعی کی طرف سے گواہ پیش کرنے کے بعد اقرار کر لیا تو فیصلہ اقرار کی بنیاد پر ہوگا نہ کہ گواہوں کی بنیاد پر۔ (ت)

Now, what is the point of debating the uprightness or lack thereof of the witnesses? Rather, the decree is established against the defendants based on their own confession. And if it is not sufficiently proven by their statement, it should be seen whether the Qazi has performed the verification (Tazkiyah) of the witnesses; that is, if he himself was aware of their integrity, or if he had investigated their fairness and eligibility to testify through reliable sources. If he had already done so, even in that case, this request for a mere cross-examination is not entertainable, because after verification, testimony based on mere cross-examination is unacceptable, let alone the defendant's mere statement. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

Arabic	Urdu
Testimony based on mere cross-examination will not be accepted after verification (Tazkiyah). (Summary) (T)	تزکیہ کے بعد جرح مجرد پر شہادت قبول نہیں کی جائے گی (ملخصاً)۔ (ت)

And if the verification had not yet taken place when the defendant made this request, then it is undoubtedly obligatory upon the Qazi that...

---

1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Da'wa, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/243
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Qabul wa-Adamihi, Matba Mujtabai Delhi, 2/79

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

उत्तर:

यदि प्रतिवादियों के बयान से वादी के दावे का इक़बाल (स्वीकारोक्ति) सिद्ध हो गया है, जैसा कि प्रश्न से स्पष्ट है, तो यह स्वयं स्पष्ट है कि गवाहों पर जिरह करने का यह अनुरोध कतई सुनवाई के योग्य नहीं है; उनका अपना इक़रार ही उन पर डिक्री होने के लिए पर्याप्त है।

अरबी	**उर्दू**
क्योंकि इक़रार एक शरिया प्रमाण है जो इक़रार करने वाले के विरुद्ध निर्णय के लिए पर्याप्त है। अतः जिस प्रकार प्रतिवादी के इक़रार के बाद वादी को गवाह पेश करने के लिए बाध्य नहीं किया जाता, उसी प्रकार उसे गवाहों की सत्यनिष्ठा (अदालत) सिद्ध करने के लिए भी बाध्य नहीं किया जाएगा क्योंकि इक़रार के बाद इन सभी चीजों की आवश्यकता नहीं रहती। (त)	اس لئے کہ اقرار حجتِ شرعیہ ہے جو اقرار کرنے والے پر قضاء کے لئے کافی ہے، تو جس طرح مدعاعلیہ کے اقرار کے بعد مدعی گواہ پیش کرنے کا مکلف نہیں بنایا جاتا اسی طرح وہ گواہوں کی عدالت ثابت کرنے کا مکلف بھی نہیں بنایا جائے گا کیونکہ اقرار کے بعد ان تمام چیزوں کی حاجت نہیں رہتی۔ (ت)

विद्वान स्पष्ट करते हैं कि यदि साक्ष्य प्रस्तुत करने के बाद प्रतिवादी ने इक़रार कर लिया, तो डिक्री इक़रार के आधार पर होगी न कि साक्ष्य के आधार पर।

अरबी	**उर्दू**
अल-बहर अल-राइक के हवाले से रद अल-मुहतार में उल्लेख है कि यदि प्रतिवादी ने वादी की ओर से गवाह पेश किए जाने के बाद इक़रार कर लिया, तो निर्णय इक़रार के आधार पर होगा न कि गवाहों के आधार पर। (त)	البحر الرائق کے حوالے سے ردالمحتار میں مذکور ہے کہ اگر مدعاعلیہ نے مدعی کی طرف سے گواہ پیش کرنے کے بعد اقرار کر لیا تو فیصلہ اقرار کی بنیاد پر ہوگا نہ کہ گواہوں کی بنیاد پر۔ (ت)

अब गवाहों की सत्यनिष्ठा या उसके अभाव पर बहस की क्या गुंजाइश रही? बल्कि स्वयं इक़रार के आधार पर प्रतिवादियों पर डिक्री सिद्ध है। और यदि उनके बयान से पर्याप्त रूप से सिद्ध न हो, तो देखा जाए कि क्या काज़ी ने गवाहों का तज़किया (सत्यापन) कर लिया था, यानी यदि वह स्वयं उनकी

सत्यनिष्ठा से अवगत था या किसी विश्वसनीय स्रोत से उनकी निष्पक्षता और गवाही की पात्रता की जांच कर ली थी। यदि वह ऐसा कर चुका था, तो उस स्थिति में भी केवल जिरह (जिरह-ए-मुजर्रद) का यह अनुरोध सुनवाई योग्य नहीं है, क्योंकि तज़किया के बाद केवल जिरह पर गवाही देना अस्वीकार्य है, प्रतिवादी के मात्र बयान की तो बात ही क्या। दुर्रे-मुख़्तार में है:

अरबी	**उर्दू**
तज़किया (सत्यापन) के बाद केवल जिरह पर गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी (संक्षिप्त)। (त)	تزکیہ کے بعد جرح مجرد پر شہادت قبول نہیں کی جائے گی (ملخصاً)۔ (ت)

और यदि अभी तज़किया नहीं हुआ था कि प्रतिवादी ने यह अनुरोध किया, तो निस्संदेह काज़ी पर अनिवार्य है कि यह...

---

1. रद अल-मुहतार, किताब अल-दावा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/243
2. दुर्रे-मुख़्तार, किताब अल-शहादत, बाब अल-क़बूल व अदमहु, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/79

الجواب:

اگر بیان مدعا علیہم سے دعوٰی مدعیہ کا اقرار ثابت ہوا لیا جیسا کہ سوال سے ظاہر ہے جب تو خود واضح کہ یہ درخواست جرح گواہان اصلاً قابل سماعت نہیں خود ان کا اقرار ان پر ڈگری ہونے کو کافی

عربی متن	اردو ترجمہ
فانه حجة شرعية يكفي للقضاء على صاحبه فكما ان المدعى لا يكلف باقامة بينة بعد اقرار المدعى عليه و كذلك لا يكلف باثبات عدالتهم اذ كل ذلك صار مستغنى عنه بعده۔	اس لئے کہ اقرار حجتِ شرعیہ ہے جو اقرار کرنے والے پر قضاء کے لئے کافی ہے، تو جس طرح مدعاعلیہ کے اقرار کے بعد مدعی گواہ پیش کرنے کا مکلف نہیں بنایا جاتا اسی طرح وہ گواہوں کی عدالت ثابت کرنے کا مکلف بھی نہیں بنایا جائے گا کیونکہ اقرار کے بعد ان تمام چیزوں کی حاجت نہیں رہتی۔ (ت)

علماء تصریح فرماتے ہیں کہ اگر بعد اقامتِ بینہ مدعاعلیہ نے اقرار کر دیا تو اس پر ڈگری بوجہ اقرار ہوگی نہ کہ بوجہ بینہ۔

عربی متن	اردو ترجمہ
في رد المحتار عن البحر الرائق لواقر بعد البينة يقضى به لابه ا۔	البحر الرائق کے حوالے سے ردالمحتار میں مذکور ہے کہ اگر مدعاعلیہ نے مدعی کی طرف سے گواہ پیش کرنے کے بعد اقرار کر لیا تو فیصلہ اقرار کی بنیاد پر ہوگا نہ کہ گواہوں کی بنیاد پر۔ (ت)

تواب گواہوں کی عدالت وعدمِ عدالت سے کیا بحث رہی بلکہ خود بوجہ اقرار مدعاعلیہ پر ڈگری ثابت، اور اگر بوجہ کافی ان کے بیان سے ثابت نہ ہو تو دیکھا جائے کہ قاضی نے گواہوں کا تزکیہ کر لیا یعنی اگر خود ان کی عدالت سے آگاہ تھا تو تزکیہ معتمد سے ان کے عدل جائز الشہادۃ ہونے کی تنقیح کرلی تھی یا نہیں، اگر کر چکا تھا تو اس حالت میں بھی یہ جرح مجرد کی درخواست ناقابلِ شنوائی ہے کہ بعد تزکیہ جرح مجرد پر گواہی گزری تو وہ بھی نامقبول ہے نہ کہ مدعاعلیہ کا نرا بیان۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لا تقبل الشهادة على جرح مجرد بعد التعديل (ملخصاً)	تزکیہ کے بعد جرح مجرد پر شہادت قبول نہیں کی جائے گی (ملخصاً)۔ (ت)

اور اگر ہنوز تزکیہ نہ ہوا تھا کہ مدعاعلیہ نے یہ درخواست دی تو بلاشبہ قاضی پر واجب کہ یہ

---

۱ رد المحتار کتاب الدعویٰ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۴۳ ۲ در مختار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۹

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

(The judge) should hear the request and conduct investigations into the integrity of the witnesses, even if months have passed since the testimony was given, as the passage of time does not prevent questioning for purification (tazkiyah). According to the preferred fatwa (mufta bihi) opinion, this scrutiny is absolutely necessary in this day and age, and upon the request and challenge by the defendant, it is mandatory by consensus. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

[Box 1] Arabic: "A witness is not questioned without a challenge from the adversary, except in cases of Hudud (limits) and Qisas (retribution). According to the two Sahiba (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), they are questioned in all cases if their condition is unknown. Reported in al-Bahr, and the fatwa is based on this. (T)" Urdu translation in box: In cases other than Hudud and Qisas, the judge shall not inquire into the state of witnesses without a challenge from the defendant. According to the Sahiba, inquiry should be made in every case where the judge is unaware of their status. This is in al-Bahr and the fatwa is on this. (T)

It is in 'Radd al-Muhtar':

[Box 2] Arabic: "The statement 'he questions' means it is obligatory. It says in al-Bahr: The gist of the matter is that if the adversary challenges, he questions them in all cases. Otherwise, he questions in Hudud and Qisas, while in other matters, it is a point of disagreement. And Allah knows best." Urdu translation in box: The text saying "he shall question" means it is mandatory for the judge to inquire into the witnesses' state. In al-Bahr it is stated that the summary is: if there is a challenge from the defendant, then inquire into the condition of witnesses in all cases; otherwise, inquire in cases of Hudud and Qisas, whereas in other cases, it is a matter of disagreement. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 5: 20 Dhu al-Hijjah 1312 AH What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid, during his life and health, gave his movable and immovable property worth approximately four hundred rupees to his wife Hindah in exchange for her dowry (mahr) debt and gave her possession. Now Zaid has died, and the heirs have claimed their shares, saying this property is inherited (matruka). Hindah stated that her mahr was five hundred rupees, and her husband Zaid gave her possession of the property in exchange for the mahr debt in front of witnesses. This has been proven by reliable testimony, i.e., two witnesses, that Zaid gave the property to Hindah in exchange for the mahr debt and handed over possession in their presence, but they

do not remember the exact amount of the mahr debt. In this case, will Hindah's mahr be considered what Zaid gave during his life before he died, or will 'mahr al-mithl' (comparable dowry) be required, or will it be at least ten dirhams? And will the heirs also receive a share in this property or not? Explain and you shall be rewarded.

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/91. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/477.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

(न्यायाधीश को) आवेदन सुनना चाहिए और गवाहों की सत्यता की जांच करनी चाहिए, भले ही गवाही दिए हुए महीनों बीत गए हों, क्योंकि समय बीत जाना शुद्धि (तज़्किया) के लिए पूछताछ को नहीं रोकता। मुफ़्ता बिही (वरीयता प्राप्त) मत के अनुसार, इस दौर में यह जांच पूरी तरह से आवश्यक है, और प्रतिवादी के अनुरोध और चुनौती पर तो सर्वसम्मति से की जाएगी। 'दुर्रे मुख़्तार' में है:

[बॉक्स 1] अरबी: "गवाह से प्रतिपक्षी की आपत्ति के बिना पूछताछ नहीं की जाती है सिवाय हुदूद और क़िसास के मामलों में। और साहिबैन के निकट उन सभी में पूछताछ की जाती है यदि उनकी स्थिति अज्ञात हो। बहर में है, इसी पर फ़तवा है। (त)" बॉक्स में उर्दू अनुवाद: हुदूद और क़िसास के अलावा अन्य मुकदमों में प्रतिवादी की ओर से आपत्ति के बिना क़ाज़ी गवाहों का हाल प्राप्त न करे, साहिबैन के नज़दीक हर स्थिति में प्राप्त करे जबकि क़ाज़ी को उनका हाल मालूम न हो, बहर, इसी पर फ़तवा है। (त)

'रद-उल-मुहतार' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: "उनका कहना 'वह सवाल करे' यानी अनिवार्य रूप से। बहर में कहा गया है: सारांश यह है कि यदि प्रतिपक्षी आपत्ति करे तो वह उन सभी के बारे में सवाल करे, अन्यथा हुदूद और क़िसास में सवाल करे, और उनके अलावा अन्य में मतभेद का स्थान है। और अल्लाह बेहतर जानता है।" बॉक्स में उर्दू अनुवाद: मतन का कहना कि "सवाल करे" यानी क़ाज़ी पर गवाहों का हाल प्राप्त करना वाजिब है। बहर में फ़रमाया कि कलाम का सारांश यह है कि अगर प्रतिवादी की तरफ़ से आपत्ति हो तो तमाम मुकदमों में गवाहों का हाल प्राप्त करे, वरना हुदूद व क़िसास में प्राप्त करे जबकि बाक़ी मुकदमों में मतभेद का स्थान है। वल्लाह तआला आलम (त)

मसला ५: २० ज़िल हिज्जा १३१२ हिजरी विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी पत्नी हिंदा को अपने जीवन और स्वास्थ्य के दौरान उसके महर के बदले अपनी चल और अचल संपत्ति जिसकी अनुमानित क़ीमत चार सौ रुपये थी, दी और कब्ज़ा भी करा दिया। अब ज़ैद की मृत्यु हो गई, तो वारिसों ने अपने हिस्से का दावा किया और कहा कि यह छोड़ी हुई संपत्ति (मतरूका) है। हिंदा ने बयान दिया कि मेरा महर पाँच सौ रुपये था और मेरा पति ज़ैद महर के ऋण के बदले गवाहों के सामने मुझे कब्ज़ा दे गया है। और विश्वसनीय गवाही से यानी दो गवाहों से यह साबित हो गया है कि ज़ैद ने हमारे सामने महर के ऋण के बदले हिंदा को संपत्ति दी और कब्ज़ा करा दिया, लेकिन महर

के ऋण की राशि याद नहीं है कि कितनी थी। तो ऐसी स्थिति में हिंदा का महर वही समझा जाएगा जो ज़ैद ने अपने जीवन में दिया और मर गया, या 'महरे मिस्ल' (समतुल्य महर) अनिवार्य होगा या कम से कम महर दस दिरहम समझा जाएगा? और क्या वारिस भी इस संपत्ति में हिस्सा पाएंगे या नहीं? बयान फ़रमाएं पुण्य प्राप्त करें।

---

1 दुर्रे मुख़्तार किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/९१। 2 रद-उल-मुह्तार किताबुश शहादात, दार इह़याउत तुरास अल-अरबी बैरूत, ४/४७७।

درخواست سنے اور عدالت شہود کی تحقیقات کرے اگرچہ ادائے شہادت کو مہینے گزر چکے ہوں کہ مرورِ مدت مانع سوالِ تزکیہ نہیں اور مذہبِ مفتی بہ پر یہ تنقیح اس زمانہ میں مطلقاً لازم اور بعد طلب وطعنِ مدعا علیہ تو بالاتفاق کی جائے گی، در مختار میں ہے:

[Box 1] لا یسئل عن شاھد بلا طعن من الخصم الا في حدود وقصاص وعند ھما یسئل في الکل ان جھل بحالھم بحر، بہ یفتی 1- حدود و قصاص کے علاوہ دیگر مقدمات میں مدعا علیہ کی طرف سے طعن کے بغیر قاضی گواہوں کا حال دریافت نہ کرے، صاحبین کے نزدیک ہر صورت میں دریافت کرے جبکہ قاضی کو ان کا حال معلوم نہ ہو ، بحر ، اسی پر فتوٰی ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے :

[Box 2] قولہ یسئل ای وجوباً، قال في البحر والحاصل انہ ان طعن الخصم سأل عنھم في الکل والاسئل في حدود والقصاص وفی غیر ھما محل الاختلاف 2- واللہ تعالی اعلم۔ متن کا قول کہ "سوال کرے" یعنی قاضی پر گواہوں کا حال دریافت کرنا واجب ہے۔ بحر میں فرمایا خلاصہ کلام یہ ہے کہ اگر مدعا علیہ کی طرف سے طعن ہو تو تمام مقدمات میں گواہوں کا حال دریافت کرے ورنہ حدود و قصاص میں دریافت کرے جبکہ باقی مقدمات میں محلِ اختلاف ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۵: ۲۰/ ذی الحجہ ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی زوجہ ہندہ کو اپنی زندگی وصحت میں بعوض دین مہر کے اپنی جائداد منقولہ و غیر منقولہ قیمتی تخمیناً چار سو روپیہ کے دی اور قبضہ کرادیا، اب زید مر گیا ورثہ نے اپنے حصہ کا دعوٰی کیا اور کہا کہ یہ جائداد متروکہ ہے ہندہ نے بیان کیا میرا مہر پانچ سو روپیہ کا تھا اور میرا خاوند زید بعوض

دین مہر کے گواہوں کے روبرو مجھے قبضہ دے گیا ہے اور شہادت معتبر سے یعنی دو گواہوں سے ثابت ہو گیا ہے کہ زید نے ہمارے سامنے بعوض دین مہر کے ہندہ کو جائداد دی اور قبضہ کرا دیا لیکن تعداد دین مہر کی یاد نہیں کہ کس قدر تھا تو اس صورت میں مہر ہندہ کا وہی سمجھا جائے گا جو زید اپنی زندگی میں دے مرا یا مہر مثل لازم آئے گا یا کم از کم مہر دس درہم سمجھا جائے گا اور ورثہ بھی اس جائداد میں حصہ پائیں گے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

---

1 در مختار کتاب الشهادات مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۲ 2 رد المحتار کتاب الشهادات دار احياء التراث العربي بيروت ۴۷۷/۴

صفحہ 106/738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Answer: When two just witnesses provide complete Shar'i testimony that in their presence this asset and certain property were given to this woman by her husband in lieu of a dower debt (Mahr), then this testimony is complete. The woman's ownership through purchase in exchange for Mahr was established in this asset and property. The heirs' claim was dismissed. There was no need to state the amount of Mahr in the testimony for it to be considered deficient. Nor is there any need for this discussion now as to how much the Mahr was or how much it was perceived to be. Ultimately, whatever the amount was, it was discharged from Zaid's responsibility, and in its place, this asset and property came into the ownership of Hindah. It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Column]: He pointed out that if they testify to a purchase but do not specify the price, it will not be accepted. Its completion is in Al-Bahr. Al-Khayr al-Ramli said in his marginalia that the understanding from their words in this and other places is that where there is a need for adjudication regarding the price, it must be mentioned, along with its amount and quality. Where there is no need for adjudication regarding the price, there is no need to mention it.[1] [Urdu Column]: The author has pointed out that if witnesses testify to a purchase but do not state the price, their testimony will not be accepted. The full discussion of this is in Bahr. Imam Khairuddin Ramli stated in his commentary that from the discourse of the jurists (Fuqaha) in this and other places, it is understood that the aforementioned ruling applies when there is a need for adjudication through the price. In such a case, mentioning the price, its quantity, and its quality is necessary. Where there is no need for adjudication through the price, it is not necessary to mention the price. (T)

It is further stated in the same work from Al-Mabsut:

[Arabic Column]: If they say, "He acknowledged to us that he sold them to him and received the price," but they did not name the price, it is permissible. This is because the need is for adjudication of ownership for the claimant, not adjudication of the contract. The ruling of the contract has ended with the receipt of the price.[2] [Urdu Column]: And if the witnesses said, "He confessed to us that he sold the house to such and such person and received the price," and the witnesses did not state the price, then this is valid because here the need is for adjudication of the claimant's ownership, not adjudication regarding the contract. Therefore, without doubt, with the receipt of the price, the ruling of the contract reached its conclusion. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/390 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/390

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

उत्तर: जब दो आदिल गवाह मुकम्मल शरी गवाही दें कि उनके सामने यह माल और फ़लां जायदाद उस औरत को उसके फ़लां शौहर ने महर के बदले में दी, तो यह गवाही कामिल (पूर्ण) है। औरत की मिल्कियत ख़रीदारी के ज़रिये महर के एवज़ में इस माल और जायदाद में साबित हो गई। वारिसों का दावा साक़ित (ख़त्म) हुआ। गवाही में महर की मिक़दार बयान करने की कोई हाजत न थी कि इस वजह से शहादत में कोई कमी समझी जाए। न अब इस बहस की कोई ज़रूरत है कि महर कितना था या किस क़दर समझा जाए। आख़िर वह कितना ही था, ज़ैद की ज़िम्मेदारी से साक़ित हो गया और उसके बदले यह माल और जायदाद हिन्दा की मिल्कियत में आ गया। रद-उल-मुह्तार में है:

[अरबी कॉलम]: उन्होंने इशारा किया कि अगर वे खरीदारी की गवाही दें और समन (कीमत) स्पष्ट न करें तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी और इसका विवरण अल-बहर में है। खैर अल-रमली ने अपने हाशिये में कहा कि यहाँ और अन्य स्थानों पर उनके कथनों से यह समझ में आता है कि जहाँ समन के माध्यम से निर्णय की आवश्यकता हो, वहाँ उसका उल्लेख करना और उसकी मात्रा एवं गुण का वर्णन करना अनिवार्य है। और जहाँ इसके माध्यम से निर्णय की आवश्यकता न हो, वहाँ इसके उल्लेख की कोई आवश्यकता नहीं है।[1] [उर्दू कॉलम]: मातन ने इस बात की तरफ इशारा किया है कि गवाह अगर ख़रीदारी की गवाही दें और समन (क़ीमत) न बयान करें तो उनकी गवाही क़बूल न होगी, इसकी मुकम्मल बहस बहर में है। इमाम खैर-उद-दीन रमली ने इसके हाशिये में फ़रमाया कि इस मुक़ाम पर और दीगर मुक़ामात पर फ़ुक़हा के कलाम से यह मफ़हूम हासिल होता है कि यह हुक्म मज़्कूर तब है जब समन के ज़रिये क़ज़ा (फ़ैसले) की हाजत हो। इस सूरत में समन, उसकी मिक़दार और उसकी सिफ़त का ज़िक्र ज़रूरी है और जहाँ समन के ज़रिये क़ज़ा की हाजत नहीं वहाँ समन का ज़िक्र करना ज़रूरी नहीं। (त)

उसी में मब्सूत से है:

[अरबी कॉलम]: और यदि वे कहें कि उसने हमारे सामने स्वीकार किया कि उसने उन्हें उससे बेच दिया है और समन प्राप्त कर लिया है, जबकि उन्होंने समन का नाम नहीं लिया, तो यह जायज़ है। क्योंकि यहाँ वादी के लिए स्वामित्व के निर्णय की आवश्यकता है न कि अनुबंध (अक़्द) के निर्णय की। अतः समन की प्राप्ति के साथ अनुबंध का हुक्म समाप्त हो गया है।[2] [उर्दू कॉलम]: और अगर गवाहों ने कहा उसने हमारे पास इक़रार किया कि उसने फ़लां शख़्स के हाथ घर फ़रोख़्त किया और समन

(क़ीमत) वसूल कर लिए, गवाहों ने समन को बयान नहीं किया तो यह जायज़ है क्योंकि यहाँ हाजत मुद्दई की मिल्कियत की क़ज़ा की है न कि अक़्द के बारे में क़ज़ा की, तो बिला शुबहा समन की वसूली से हुक्म-ए-अक़्द इंतिहा को पहुँच गया। (त)

[1] रद-उल-मुह्तार, किताब-उश-शहादात, बाब-उल-इख़्तिलाफ़ फ़िश-शहादह, दार इह्या-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/390 [2] रद-उल-मुह्तार, किताब-उश-शहादात, बाब-उल-इख़्तिलाफ़ फ़िश-शहादह, दार इह्या-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/390

पृष्ठ 107/738

الجواب: جبکہ دو گواہانِ عادل شرعی شہادتِ شرعیہ کاملہ ادا کریں کہ ان کے سامنے یہ مال اور فلاں جائداد اس عورت کو اس کے فلاں شوہر نے بعوضِ دین مہر دی تو یہ گواہی کامل ہے عورت کی ملک بذریعہ خریداری بعوضِ مہر اس مال و جائداد میں ثابت ہو گئی، وارثوں کا دعویٰ ساقط ہوا گواہی میں بیانِ مقدارِ مہر کی کچھ حاجت نہ تھی کہ اس وجہ سے شہادت میں قصور سمجھا جائے نہ اب اس بحث کی کوئی ضرورت کہ مہر کتنا تھا یا کس قدر سمجھا جائے آخر وہ کتنا ہی تھا ذمہ زید سے ساقط ہو گیا اور اس کے بدلے یہ مال و جائداد ملکِ ہندہ میں آگیا۔ ردالمختار میں ہے:

اشار الٰی انہما لو شہدا بالشراء ولم یبینا الثمن لم تقبل وتمامہ فی البحر وقال الخیر الرملٰی فی حاشیتہ علیہ المفہوم من کلامہم فی ھذا المواضع وغیرہ انہ فیما یحتاج فیہ الی القضاء بالثمن لابد من ذکرہ وذکر قدرہ وصفتہ ومالا یحتاج فیہ الی القضاء بہ لاحاجۃ الی ذکرہ -1- ماتن نے اشارہ کیا ہے اس بات کی طرف کہ گواہ اگر خریداری کی گواہی دیں اور ثمن نہ بیان کریں تو ان کی گواہی قبول نہ ہوگی، اس کا مکمل بحث بحر میں ہے، امام خیر الدین رملی نے اس کے حاشیہ میں فرمایا کہ اس مقام پر اور دیگر مقامات پر فقہاء کی کلام سے یہ مفہوم حاصل ہوتا ہے کہ یہ حکم مذکور تب ہے جب ثمن کے ذریعے قضاء کی حاجت ہو اس صورت میں ثمن، اس کی مقدار اور اس کی صفت کا ذکر ضروری ہے اور جہاں ثمن کے ذریعے قضاء کی حاجت نہیں وہاں ثمن کو ذکر کرنا ضروری نہیں۔ (ت)

اسی میں مبسوط سے ہے:

وان قالا اقرعندنا انہ باعھما منہ واستوفی الثمن ولم یسمیا الثمن فھو جائز لان الحاجۃ الی القضاء بالملك للمدعی دون القضاء بالعقد فقد انتہی حکم العقد باستیفاء الثمن -2- اور اگر گواہوں نے کہا اس نے ہمارے پاس اقرار کیا کہ اس نے فلاں شخص کے ہاتھ گھر فروخت کیا اور ثمن وصول کر لیے گواہوں نے ثمن کو بیان نہیں کیا تو یہ جائز ہے کیونکہ یہاں حاجت ملکِ مدعی کی قضاء کی ہے نہ کہ عقد کے بارے میں قضاء کی تو بلا شبہ ثمن کی وصولی سے حکمِ عقد انتہاء کو پہنچ گیا۔ (ت)

1 ردالمحتار کتاب الشھادات باب الاختلاف فی الشھادۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۹۰ 2 ردالمحتار کتاب الشھادات باب الاختلاف فی الشھادۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۹۰

Fatawa Rizvia (Volume 18)

In 'Minhat-ul-Khaliq' on 'Al-Bahr al-Ra'iq', it was stated after the aforementioned discourse:

[Table] Left Column (Arabic): Because ignorance only affects here because it leads to a dispute that prevents delivery and receipt. Do you not see that where possession is not needed, its ignorance does not harm? And that is the 'Musalah Anhu' (the thing about which the dispute occurred), contrary to the thing for which possession is needed, and that is 'Musalah Alaihi' (the thing on which settlement occurred). So when the seller acknowledges full receipt of the price, there is no need here to deliver the price; therefore, ignorance of the price will not prevent the judge from ruling based on the acknowledgement. Anyone who ponders these words, the ruling on our issue under discussion will become very clear to him. And Allah knows best.

Right Column (Urdu): Because indeed ignorance is effective here because it causes such a dispute that prevents delivery and receipt. Do you not see that where possession is not needed, its ignorance is not harmful? And that is the 'Musalah Anhu' (the thing about which the dispute occurred), contrary to that thing for which possession is needed, and that is 'Musalah Alaihi' (the thing on which settlement was made). And when the seller has acknowledged receiving the price, then there remains no need for delivery of the price; therefore, ignorance of the price will not prevent the judge from ruling by virtue of acknowledgement. Anyone who ponders these words, the ruling on the issue under our discussion will become very clear to him. And Allah (the Almighty) knows best. (T)

Issue 6: What do the scholars of religion and the muftis of the clear Sharia say on this issue: A woman from the courtesan community, due to acquaintance, lived in the same house and cohabitated with a man for a long time without marriage. Then that man, for the aforementioned reason, wrote a deed of gift (Hiba Nama) of joint property in her name in lieu of Dower (Mahr), and wrote in it that "my marriage has been performed with her." Is this acknowledgement of the man sufficient for the legal establishment of marriage against a third-party legal heir or not? And can hearsay evidence or the testimony of a single person be sufficient or not? And what kind of testimony and for which people will it be permissible and reliable for proving marriage according to Sharia? And is such a gift deed of joint property also legally valid or not? Clarify, and may you be rewarded.

The Answer: The testimony of a single person is not sufficient for proving marriage; there must be two men or one man and two just women.

[Table] Left Column (Arabic): In 'Al-Durr al-Mukhtar': And the quorum for rights other than those (previously mentioned), whether the right is property or...

Right Column (Urdu): In 'Durr al-Mukhtar': In rights other than the aforementioned matters, the quorum of testimony is two men or one man and two women.

[1] Minhat-ul-Khaliq on Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Testimonies, Chapter on Differences in Testimonies, 7 / 116 Page 108 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

'मिन्हात-उल-ख़ालिक़' अलल-बहरुर्राइक़' में ज़िक्र किए गए कलाम के बाद फ़रमाया गया:

[सारणी] बायाँ कॉलम (अरबी): क्योंकि अज्ञानता यहाँ केवल इसलिए प्रभावी है क्योंकि यह एक ऐसे विवाद की ओर ले जाती है जो सुपुर्दगी और प्राप्ति (लेने-देने) को रोकता है। क्या आप नहीं देखते कि जहाँ कब्ज़े की आवश्यकता नहीं होती, वहाँ उसकी अज्ञानता हानि नहीं पहुँचाती? और वह 'मुसालेह अन्हु' (वह वस्तु जिसके बारे में विवाद हुआ) है, उस वस्तु के विपरीत जिसके लिए कब्ज़े की आवश्यकता है, और वह 'मुसालेह अलैहि' (वह वस्तु जिस पर समझौता हुआ) है। अतः जब विक्रेता मूल्य की पूर्ण प्राप्ति स्वीकार कर लेता है, तो यहाँ मूल्य सुपुर्द करने की कोई आवश्यकता नहीं रहती; इसलिए मूल्य की अज्ञानता न्यायाधीश को स्वीकृति के आधार पर निर्णय देने से नहीं रोकेगी। जो कोई भी इन शब्दों पर विचार करेगा, उसके लिए हमारे विचाराधीन मुद्दे पर हुक्म बहुत स्पष्ट हो जाएगा। और अल्लाह बेहतर जानता है।

दायाँ कॉलम (उर्दू): इसलिए कि बेशक यहाँ जहालत (अज्ञानता) प्रभावी है क्योंकि वह ऐसे नज़ाअ (विवाद) का कारण है जो तस्लीम व तसल्लुम (लेने-देने) से मानै (बाधक) है। क्या तू नहीं देखता कि जहाँ कब्ज़े की हाजत (जरूरत) न हो उसकी जहालत मुज़िर (हानिकारक) नहीं और वह मुसालेह अन्हु है (जिस चीज़ पर विवाद हुआ), बरख़िलाफ़ उस चीज़ के जिस पर कब्ज़े की हाजत है और वह मुसालेह अलैहि है (जिस चीज़ पर सुलह हुई)। और जब बाये (विक्रेता) ने ष़मन (मूल्य) वसूल कर लेने का इक़रार (स्वीकृति) कर लिया तो यहाँ तस्लीम-ए-ष़मन की हाजत न रही, लिहाज़ा ष़मन की जहालत क़ाज़ी को ब-वजह इक़रार क़ज़ा (फैसला) से मानै नहीं होगी। जो शख़्स इन कलिमात में ग़ौर करे उस पर हमारे ज़ेरे-बहस मसले का हुक्म ख़ूब वाज़ेह (स्पष्ट) हो जाएगा। वल्लाहु तआला आलम (त)

मसला 6: क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरअ-ए-मतीन इस मसले में कि जो औरत क़ौम-ए-तवायफ़, ब-वजह आश्नाई किसी मर्द के पास अरसा-ए-दराज़ तक बग़ैर निकाह के हम-ख़ाना और हम-सोहबत रही और फिर उस मर्द ने ब-वजह मज़्कूर जो हिबा-नामा जायदाद-ए-मुश्तरक का बनाम-ए-हज़ा एवज़-ए-दैन-ए-महर के उस औरत के नाम लिख दिया और उसमें लिखा हो कि निकाह मेरा साथ इसके हो गया है, तो यह इक़रार मर्द का ब-मुक़ाबला हक़दार-ए-शरई शख़्स-ए-ष़ालिष (तीसरा व्यक्ति) के शरअन सुबूत होने निकाह का काफ़ी है या नहीं? और शहादत-ए-समाई (सुनी-

सुनाई गवाही) या किसी शख़्स-ए-वाहिद (एक व्यक्ति) की काफ़ी हो सकती है या नहीं? और शरअन शहादत कैसी और किन आदमियों के वास्ते साबित होने निकाह के जायज़ और मोतबर (विश्वसनीय) होगी? और ऐसा हिबा-नामा भी जायदाद-ए-मुश्तरक का शरअन जायज़ है या नहीं? बैनू तूजिरू (बयान करें, सवाब पाएँ)।

अल-जवाब: शहादत शख़्स-ए-वाहिद की सुबूत-ए-निकाह के लिए काफ़ी नहीं, दो मर्द या एक मर्द व दो औरत आदिल (न्यायप्रिय) होना चाहिए।

[सारणी] बायाँ कॉलम (अरबी): 'दुर्रे मुख़्तार' में: और (पूर्व में वर्णित) अधिकारों के अलावा अन्य अधिकारों के लिए गवाही का कोरम चाहे वह अधिकार धन हो या...

दायाँ कॉलम (उर्दू): 'दुर्रे मुख़्तार' में है: उमूर-ए-मज़्कूर के सिवा दीगर हुक़ूक़ में निसाब-ए-शहादत दो मर्द या एक मर्द और दो औरतें हैं।

[1] मिन्हात-उल-ख़ालिक़ अलल-बहरुर्राइक़, किताबुश शहादात, बाबू-अल-इख़्तिलाफ़ फ़िश शहादात, 7 / 116 पृष्ठ 108/738

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدھم ۱۸)

منحة الخالق علی البحر الرائق میں کلام مذکور کے بعد فرمایا:

Left Column (Arabic) [Table]: ولان الجہالة انما تؤثر لانها تفضی الی منازعة مانعة من التسلیم والتسلم الاتری ان مالایحتاج الی قبضه فجهالته لاتضر و هو المصالح عنه بخلاف ما یحتاج الی قبضه و ہو المصالح علیه فاذا اقر باستیفاء الثمن فلا حاجة هنا الی تسلیم الثمن فجهالته لا تمنع القاضی من القضاء بحکم الاقرار اھ ومن تامل هذه الکلمات ظهر له الحکم فی مسألتنا هذه ظہورا بینا واللہ تعالٰی اعلم۔

Right Column (Urdu): اس لئے کہ بیشک جہالت یہاں مؤثر ہے کیونکہ وہ ایسے نزاع کا باعث ہے جو تسلیم و تسلم سے مانع ہے، کیا تو نہیں دیکھتا کہ جہاں قبضہ کی حاجت نہ ہو اس کی جہالت مضر نہیں اور وہ مصالح عنہ ہے (جس شے پر نزاع واقع ہوا)، بخلاف اس چیز کے جس پر قبضہ کی حاجت ہے اور وہ مصالح علیہ ہے (جس شے پر صلح ہوئی)۔ اور جب بائع نے ثمن وصول کر لینے کا اقرار کر لیا تو یہاں تسلیم ثمن کی حاجت نہ رہی لہذا ثمن کی جہالت قاضی کو بوجہ اقرار قضاء سے مانع نہیں ہوگی اھ جو شخص ان کلمات میں غور کرے اس پر ہمارے زیر بحث مسئلہ کا حکم خوب واضح ہو جائے گا واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ جو عورت قوم طوائف بوجہ آشنائی کسی مرد کے پاس عرصہ دراز تک بغیر ہوئے نکاح کے ہمخانہ اور ہم صحبت رہی اور پھر اس مرد نے بوجہ مذکور جو ہبہ نامہ جائیداد مشترک کا بنام ہذا عوض دین مہر کے اس عورت کے نام لکھ دیا اور اس میں لکھا ہو کہ نکاح میرا ساتھ اس کے ہو گیا ہے تو یہ اقرار مرد کا

بمقابلہ حقدار شرعی شخص ثالث کے شرعاً ثبوت ہونے نکاح کا کافی ہے یا نہیں؟ اور شہادت سماعی یا کسی شخص واحد کی کافی ہو سکتی ہے یا نہیں؟ اور شرعاً شہادت کیسی اور کن آدمیوں کے واسطے ثابت ہونے نکاح کے جائز اور معتبر ہوگی؟ اور ایسا ہبہ نامہ بھی جائداد مشترک کا شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا

الجواب: شہادت شخص واحد کی ثبوت نکاح کے لئے کافی نہیں، دو مرد یا ایک مرد و دو عورت عادل ہونا چاہئے۔

Left Column (Arabic) [Table]: فی الدر المختار و نصابہا لغیرھا من الحقوق سواء کان الحق مالا او

Right Column (Urdu): در مختار میں ہے: امور مذکور کے سوا دیگر حقوق میں نصاب شہادت دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں ہے

[1] منحة الخالق على البحر الرائق كتاب الشهادات باب الاختلاف فى الشهادات ٧ / ١١٦ Page 108 of 738

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

[Table Row 1] (Arabic): ...other than it, such as marriage, divorce, agency, will, and the crying of an infant even if for inheritance; two men or one man and two women are required. In all cases, the word "Ashhadu" (I bear witness) is necessary for acceptance, and justice is required for the necessity of acceptance. (Summary) (Urdu): Whether it is a property right or a non-property right like marriage, divorce, agency, will, and the crying of a child even if the testimony is for inheritance; in all stages, the word 'Ashhadu' (I bear witness) is necessary for the acceptance of testimony, and it is necessary for the witness to be just for the obligation of acceptance. Summary (T)

And hearsay testimony is sufficient for the proof of marriage when witnesses say that this matter is well-known among us.

[Table Row 2] (Arabic): It is also in it, rather in al-'Azmiyya from al-Khaniya: the meaning of interpretation is that they say "we testify because we heard from people," but if they say "we did not witness it, but it became famous among us," it is permissible in all. The commentator of al-Wahbaniya and others corrected it, and Allah Almighty knows best. (Urdu): This is also in it, rather it is narrated in 'Azmiyya (marginalia of Durar) from Khaniya that the meaning of testimony's interpretation (by hearsay) is that witnesses say "we testify because we have heard from people," but if they say "we did not witness it but it is famous among us," then testimony is permissible in all. The commentator of Wahbaniya and others have declared it correct, and Allah Almighty knows best. (T)

And the long-term living of a man and a woman like husband and wife and their cohabitation is among the excellent signs proving marriage.

[Table Row 3] (Arabic): In Fatawa Qadi Khan: If he sees a man and a woman living in a house and each of them is at ease with the other as is between spouses, it is lawful for him to testify to their marriage. In al-Hidaya: similarly, if he sees a person sitting in the seat of judgment with litigants entering upon him, it is lawful for him to testify. (Urdu): In Fatawa Qadikhan: If someone saw a man and a woman residing in one house and interacting informally with each other like husband and wife, it is lawful for him to testify to their marriage. And in Hidaya: similarly, if someone saw a person sitting on the seat of a judge, with people bringing cases to him, it is lawful for him to testify.

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/91 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/93 3. Fatawa Qadikhan, Kitab al-Nikah, Chapter on Claiming Marriage, Naval Kishore Lucknow, 185

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

[टेबल रो 1] (अरबी): ...इसके अलावा जैसे निकाह, तलाक, वकालत, वसीयत और बच्चे का रोना चाहे विरासत के लिए हो; दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं अनिवार्य हैं। सभी मामलों में "अशहदु" (मैं गवाही देता हूँ) शब्द स्वीकारोक्ति के लिए आवश्यक है, और स्वीकार करने की अनिवार्यता के लिए गवाह का न्यायप्रिय होना आवश्यक है। (सारांश) (उर्दू): चाहे वह माल का अधिकार हो या गैर-माल जैसे निकाह, तलाक, वकालत, वसीयत और बच्चे का आवाज निकालना चाहे गवाही विरासत के लिए हो; और तमाम मरतबे में गवाही की स्वीकृति के लिए लफ्ज़ 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) लाज़िम है और स्वीकारोक्ति के लिए गवाह का आदिल होना ज़रूरी है। (सारांश - त)

और निकाह के प्रमाण के लिए सुनी-सुनाई गवाही (शहादते समाई) काफी है जब गवाह यह कहें कि यह बात हमारे बीच प्रसिद्ध है।

[टेबल रो 2] (अरबी): इसमें यह भी है, बल्कि अल-अज़्मिया में अल-खानिया से उद्धृत है: व्याख्या का अर्थ यह है कि वे कहें "हमने गवाही दी क्योंकि हमने लोगों से सुना," लेकिन अगर वे कहें "हमने इसे नहीं देखा, लेकिन यह हमारे बीच प्रसिद्ध हो गया," तो यह सभी में जायज़ है। अल-वबानिया के व्याख्याकार और अन्य ने इसे सही करार दिया है, और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (उर्दू): यह भी इसी में है बल्कि अज़्मिया (हाशिया दुरर) में खानिया से मनकूल है कि शहादत (ब-तसामोह) की तफ़सीर का मानी यह है कि गवाह यूँ कहें हम इसलिए गवाही देते हैं कि हमने लोगों से सुना है, लेकिन अगर वो यूँ कहें कि हमने उसका मुआयना नहीं किया लेकिन वो हमारे नज़दीक मशहूर है तो सब में शहादत जायज़ है। शारेह वहबानिया वगैरह ने इसको सही करार दिया और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

और स्त्री-पुरुष का लंबे समय तक पति-पत्नी की तरह साथ रहना और साथ सहवास करना निकाह को साबित करने वाली अच्छी निशानियों में से है।

[टेबल रो 3] (अरबी): फतावा काजी खान में: यदि वह एक पुरुष और एक महिला को एक घर में रहते हुए देखता है और उनमें से प्रत्येक दूसरे के साथ वैसा ही सहज है जैसा कि पति-पत्नी के बीच होता है, तो उसके लिए उनके निकाह पर गवाही देना जायज़ है। अल-हिदाया में: इसी तरह अगर उसने किसी व्यक्ति को काजी की गद्दी पर बैठे देखा कि लोग उसके पास मुकदमे ला रहे हैं, तो उसके लिए गवाही देना जायज़ है। (उर्दू): फतावा काजीखान में है अगर किसी ने एक मर्द और औरत

को एक घर में रिहाइश पज़ीर और एक दूसरे से मियां बीवी की तरह बेतकल्लुफ़ होते देखा तो उसके लिए हलाल है कि वो उन दोनों के निकाह की गवाही दे। और हिदाया में है कि यूँ अगर किसी ने एक शख़्स को मसनदे कज़ा पर बैठे हुए देखा कि लोग उसके पास मुक़दमात ला रहे हैं, तो उसके लिए गवाही देना जायज़ है।

पाद टिप्पणियाँ: 1. दुर्र ए मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 2/91 2. दुर्र ए मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 2/93 3. फतावा काजीखान, किताबुन निकाह, फ़स्ल दावा-ए-निकाह, नवल किशोर लखनऊ, 185

पृष्ठ 109/738

[ٹیبل رو ۱] (عربی): غیرہ کنکاح وطلاق ووکالۃ ووصیۃ واستلال صبی ولو للارث رجلان او رجل وامرأتان ولزم فی الکل لفظ اشھد لقبولھا والعدالۃ لوجوبہ اھ ملخصا۔ (اردو): چاہے وہ حق مال ہو یا غیر مال جیسے نکاح، طلاق، وکالت، وصیت اور بچے کا آواز نکالنا اگرچہ گواہی وراثت کے لئے ہو، اور تمام مراتب میں قبول شہادت کے لئے لفظ اشھد (میں گواہی دیتا ہوں) لازم ہے اور وجوب قبول کے لئے شاہد کا عادل ہونا ضروری ہے اھ تلخیص (ت)

اور شہادت سماعی ثبوت نکاح کے لئے کافی ہے جب گواہ یہ کہیں کہ یہ امر ہمارے نزدیک مشہور ہے۔

[ٹیبل رو ۲] (عربی): فیہ ایضا بل فی العزمیۃ عن الخانیۃ معنی التفسیر ان یقولا شھدنا لانا سمعنا من الناس اما لو قالا لم نعاین ذلک ، ولکنہ اشتھر عندنا جازت في الکل وصححہ شارح الوھبانیۃ وغیرہ واللہ تعالٰی اعلم ۔ (اردو): یہ بھی اسی میں ہے بلکہ عزمیہ (حاشیہ درر) میں خانیہ سے منقول ہے کہ تفسیر شہادت (بالتسامح) کا معنی یہ ہے کہ گواہ یوں کہیں ہم اس لئے شہادت دیتے ہیں کہ ہم نے لوگوں سے سنا ہے، لیکن اگر وہ یوں کہیں کہ ہم نے اس کا معائنہ نہیں کیا لیکن وہ ہمارے نزدیک مشہور ہے تو سب میں شہادت جائز ہے۔ شارح وہبانیہ وغیرہ نے اس کو صحیح قرار دیا واللہ تعالٰی اعلم (ت)

اور مرد وزن کا عرصہ دراز تک مثل زن وشو ہمانہ وبہم صحبت رہنا عمدہ علامات مثبتہ نکاح سے ہے۔

[ٹیبل رو ۳] (عربی): في فتاوی قاضی خان ولورای رجلا وامرأة یسکنان فی منزل و ینبسط کل واحد منهما علی صاحبه کما یکون بین الازواج حل له ان یشهد علی نکاحهما ، وفي الهدایة وکذا لورای انسانا جلس مجلس القضاء یدخل علیه الخصوم حل له ان یشهد (اردو): فتاویٰ قاضیخان میں ہے اگر کسی نے ایک مرد اور عورت کو ایک گھر میں رہائش پذیر اور ایک دوسرے سے میاں بیوی کی طرح بے تکلف ہوتے دیکھا تو اس کے لئے حلال ہے کہ وہ ان دونوں کے نکاح کی گواہی دے۔ اور ہدایہ میں ہے کہ یوں اگر کسی نے ایک شخص کو مسند قضا پر بیٹھے ہوئے دیکھا کہ لوگ اس کے پاس مقدمات لا رہے ہیں، حل ہے کہ وہ گواہی دے۔

حواشی: 1. درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۱ 2. درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۳ 3. فتاویٰ قاضیخان کتاب النکاح فصل فی دعوی النکاح نولکشور لکھنؤ / ۱۸۵

Volume 18, Fatawa-e-Razvia

[Table 1] [Arabic]: Upon his being a judge; and likewise if he sees a man and a woman residing in a house and each of them is as informal with the other as spouses are (1). [Urdu]: It is permissible for him to testify to him being a judge. Likewise, if he sees a man and a woman residing in one house and interacting with each other informally like husband and wife, then he can testify to their marriage (T).

And only the confession of the man is also sufficient for the proof of marriage. In fact, if he denies it after confessing and the woman confirms the marriage during his life or after his death, even then the marriage is established and the woman is entitled to inheritance and dower.

[Table 2] [Arabic]: In al-Alamgiriyah: A man confessed that he married such-and-such for a thousand dirhams while in health or illness, then denied it, and she confirmed it during his life or after his death, so it is valid and she has the inheritance and dower (2) etc. [Urdu]: It is in al-Alamgiriyah: If a man, whether in a state of health or illness, confessed that he married such-and-such woman in exchange for a thousand dirhams, and then denied this confession, while the woman confirmed it during the man's life or after his death, then the marriage will be valid and the woman will be entitled to inheritance and dower, etc. (T).

And gift for a consideration (Hiba-bil-Iwaz) is in the ruling of sale. The gifted property being undivided and joint does not harm its validity; rather, the gift of the donor's share will remain valid and effective.

[Table 3] [Arabic]: In ad-Durr al-Mukhtar: But if he said, 'I have gifted it to you for such and such,' it is a sale initially and finally (3). Also in it: the sale of a slave joined with a free person is void, unlike a slave joined with someone else's slave, for it is valid for his share in his slave. End of excerpt (4). Summarized. And Allah the Almighty knows best. [Urdu]: It is in ad-Durr al-Mukhtar that if someone said, 'I have gifted this thing to you for so much,' then it is initially a gift and finally a sale (3). And it is also mentioned in it that the sale of that slave is void who is sold along with a free person. This is contrary to that slave who is sold along with another person's slave, because here the sale of the seller's share in his slave will be correct. End of excerpt. And Allah the Almighty knows best (T).

---

1. Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Matba' Yusufi Lucknow, 3 / 158.

2. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Iqrar, Chapter 16, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4 / 206.
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2 / 164.
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Chapter on Corrupt Sales, Matba' Mujtabai Delhi, 2 / 23.

खंड 18, फतावा-ए-रज़विया

[तालिका 1] [अरबी]: उसके काज़ी होने पर; और वैसे ही यदि वह एक पुरुष और एक स्त्री को एक घर में निवास करते हुए और एक-दूसरे के साथ पति-पत्नी की तरह घुलमिलकर व्यवहार करते हुए देखता है (1)। [उर्दू]: तो यह हलाल (वैध) है कि वह उसके काज़ी होने की गवाही दे। इसी तरह यदि वह एक पुरुष और एक स्त्री को एक घर में निवास करते हुए और एक-दूसरे के साथ पति-पत्नी की तरह बिना किसी संकोच के घुलमिलकर व्यवहार करते हुए देखता है, तो वह उनके निकाह की गवाही दे सकता है (त)।

और केवल पुरुष का इकरार (स्वीकृति) भी निकाह के प्रमाण के लिए पर्याप्त है। वास्तव में, यदि वह इकरार के बाद इनकार भी कर दे और स्त्री उसके जीवन में या उसकी मृत्यु के बाद निकाह की पुष्टि कर दे, तब भी निकाह सिद्ध होता है और स्त्री विरासत तथा मेहर की हकदार होती है।

[तालिका 2] [अरबी]: आलमगीरिया में: एक व्यक्ति ने स्वीकार किया कि उसने स्वस्थ या बीमार होने की स्थिति में अमुक से एक हजार दिरहम के बदले निकाह किया है, फिर उसने इससे इनकार किया, और उसने (स्त्री ने) उसके जीवन में या उसकी मृत्यु के बाद इसकी पुष्टि कर दी, तो यह वैध है और उसे विरासत तथा मेहर प्राप्त होगी (2) इत्यादि। [उर्दू]: आलमगीरिया में है: यदि किसी पुरुष ने स्वस्थ या बीमारी की स्थिति में यह इकरार किया कि उसने अमुक महिला से एक हजार दिरहम के बदले निकाह किया है, फिर इस इकरार से मुकर गया, जबकि महिला ने उस पुरुष के जीवन में या उसकी मृत्यु के बाद इसकी पुष्टि कर दी, तो निकाह वैध होगा और महिला विरासत तथा मेहर की पात्र होगी इत्यादि (त)।

और 'हिबा-बिल-इवज़' (प्रतिफल के बदले उपहार) बिक्री (बय) के नियम में है। उपहार दी गई वस्तु का अविभाजित और साझा होना उसकी वैधता के लिए हानिकारक नहीं है, बल्कि दाता के हिस्से में हिबा सही और प्रभावी रहेगा।

[तालिका 3] [अरबी]: दुर्र अल-मुख्तार में: लेकिन यदि उसने कहा, 'मैंने इसे इतने के बदले तुम्हें उपहार में दिया,' तो यह शुरू में हिबा और अंततः बिक्री है (3)। और इसी में यह भी है कि उस गुलाम की बिक्री अमान्य है जिसे आज़ाद व्यक्ति के साथ मिलाकर बेचा जाए, जबकि उस गुलाम के मामले में ऐसा नहीं है जिसे दूसरे के गुलाम के साथ मिलाकर बेचा जाए, क्योंकि यहाँ विक्रेता के अपने गुलाम में उसके हिस्से की बिक्री सही होगी (4)। संक्षिप्त। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[उर्दू]: दुर्र अल-मुख्तार में है कि यदि किसी ने कहा, 'मैंने यह चीज़ इतने के बदले तुझे हिबा की' तो यह शुरुआत में हिबा और अंत में बिक्री है (3)। और यह भी इसी में है कि उस गुलाम की बिक्री बातिल (शून्य) है जिसे आज़ाद व्यक्ति के साथ मिलाकर बेचा जाए। इसके विपरीत उस गुलाम के मामले में जिसे दूसरे के गुलाम के साथ मिलाकर बेचा जाए, क्योंकि यहाँ विक्रेता के हिस्से की बिक्री उसके गुलाम में सही होगी। इति। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

---

1. अल-हिदाया, किताबुश शहादात, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3 / 158।
2. फतावा हिन्दिया, किताबुल इकरार, अध्याय 16, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4 / 206।
3. दुर्र अल-मुख्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2 / 164।
4. दुर्र अल-मुख्तार, किताबुल बुयू, बाबतुल बय अल-फासिद, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2 / 23।

पृष्ठ 110/738

[جدول ۱] [عربی]: علی کونه قاضیا وکذاذارأی رجلا وامرأة یسکنان بیتا وینبسط کل واحد الی الآخر انبساط الازواج (1)۔ [اردو]: تو حلال ہے کہ وہ اس کے قاضی ہونے کی گواہی دے یوں اگر مرد اور عورت کو ایک گھر میں رہائش پذیر اور ایک دوسرے سے میاں بیوی کی طرح بے تکلفی کرتے دیکھا تو ان کے نکاح کی گواہی دے سکتا ہے (ت)۔

اور صرف اقرار مرد بھی ثبوت نکاح کے لئے کافی ہے بلکہ بعد اقرار کے منکر ہو اور عورت اس کی حیات میں یا بعد موت کے تصدیق نکاح کرے تا ہم نکاح ثابت اور زن مستحق ارث و مہر ہے،

[جدول ۲] [عربی]: في العالمگیریة رجل اقر انه تزوج فلانة بألف درهم في صحة او مرض ثم جحده وصدقته في حیاته او بعد موته فهو جائز ولها المیراث والمهر (2) الخ۔ [اردو]: عالمگیریہ میں ہے: اگر کسی مرد نے حالت مرض یا صحت میں اقرار کیا کہ اس نے فلاں عورت سے ہزار درہم کے عوض نکاح کیا ہے پھر اس اقرار سے انکار کیا حالانکہ عورت نے اس مرد کی زندگی میں یا اس کی موت کے بعد اس کی تصدیق کی تو نکاح جائز ہوگا اور عورت میراث اور مہر کی مستحق ہوگی الخ (ت)۔

اور ہبہ بالعوض حکم بیع میں ہے مشاع و مشترک ہونا موہوب کا اس کی صحت کو مضر نہیں بلکہ حصہ واہب میں ہبہ صحیح و نافذ رہے گا،

[جدول ۳] [عربی]: فی الدر المختار اما لو قال وهبتك بكذا فهو بیع ابتداءً وانتهاءً (3) وفیه ایضا وبطل بیع قن ضم الی حر بخلاف قن ضم الی قن غیره فیصح بحصته في عبده اهـ (4) ملتقطاً۔ واللہ

تعالیٰ اعلم۔ [اردو]: در مختار میں ہے کہ اگر کسی نے کہا میں نے یہ چیز اتنے کے بدلے تجھے ہبہ کی تو یہ ابتداءً ہبہ اور انتہاءً بیع ہے اور یہ بھی اسی میں ہے کہ اس غلام کی بیع باطل ہے جس کو آزاد کے ساتھ ملا کر فروخت کیا جائے۔ بخلاف اس غلام کے جس کو دوسرے کے غلام کے ساتھ ملا کر بیچا جائے کیونکہ یہاں بائع کے حصہ کی بیع اس کے غلام میں صحیح ہو گی اھ التقاط، واللہ تعالیٰ اعلم (ت)۔

---

1 الھدایۃ کتاب الشھادات مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۱۵۸ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الاقرار الباب السادس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۲۰۶ 3 درمختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۶۴ 4 درمختار کتاب البیوع باب البیع الفاسد مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۲۳

Volume 18 Fatawa Razawiyya

Problem 7: From Pillipur, sent by Qazi Farasat Ali Sahib, 23 Jumadi al-Ula 1312 AH. The woman's statement is that she has been married for approximately eighteen years to a man named Abdul Rahim. About two to two and a half months ago, her husband said twice, "You are divorced," if she did not prove a certain matter true. After this, several people mediated between both parties and resolved the dispute. Then again, about twelve days ago, her husband asked her for a box. She refused him. He was trying to take the box from her, and she was not giving it. Her husband said these words, "You are divorced if you don't say something." Then he said to her, "You are divorced, you are divorced, you are divorced." At that time, Miyan Amin and her mother were present, and the wife of Hussain Bakhsh was standing on a wall between her house and theirs. Apart from them, no one else was present. Muhammad Amin is her maternal uncle's son. This dispute occurred at her mother's house. That is all.

The statement of Musamma Abdul Rahim, the husband of the woman, is that his marriage took place approximately seventeen or eighteen years ago. He has been living at his in-laws' house for ten or eleven months. His mother-in-law told him many times to leave and live separately. Then, about twelve days ago, he said, "Take out my belongings and put them outside." When he touched the box, his mother-in-law said, "What do you have to do with the box? Her father gave it to her; there's no one of mine to face you." In the meantime, Muhammad Amin came running and said, "Move away, don't touch the box, it's not good for you." He asked, "Will you hit me?" Amin replied, "Get out of here humiliated." Then he said to his wife in the house, "You move away." Her mother said, "Move away so you don't get hurt." She moved away and sat separately on a cot. Then he said to Amin, "What I eat and drink is forbidden (Haram) for you, and there is a divorce if you do not hit me now." Amin said, "Is that so?" Then he repeated, "It is so, what I eat and drink is forbidden and there is a divorce if you don't hit me." He told his mother-in-law (Pachi), "Now do whatever you want to get done." Then they suggested calling their brothers-in-law Qadar Bakhsh and Muhammad Bakhsh, and brother Muhammad Zahoor, claiming he had given a divorce. He remained standing there. Meanwhile, Kallan came from his house and said, "I also heard, the voice was coming here, that you gave a divorce." Then he said, "Find some other accusation, let people come." Then he asked, "In front of whom did I give the divorce? The confrontation was between me, you, and the mother-in-law. It's not good to cook up such a storm." Meanwhile, Qadar Bakhsh arrived first and

asked, "What nonsense have you created?" He replied, "It's not nonsense, I was just separating my belongings. Amin came to confront me, and I was saying these words to him. They have fabricated this story during the fight..." [sentence ends mid-way].

Page 111 of 738

प्रश्न 7: पीलीपुर से काज़ी फ़रासत अली साहब द्वारा भेजा गया, 23 जमादी-उल-उला 1312 हिजरी। मुसमात (स्त्री) का बयान है कि उसके निकाह को लगभग अठारह वर्ष हो गए, जो मुसम्मा अब्दुल रहीम के साथ हुआ था। लगभग दो-ढाई महीने पहले की बात है कि मेरे पति ने दो बार यह कहा कि "तुझे तलाक़ है" अगर तू इस बात को सही साबित न करा दे। इसके बाद कुछ व्यक्तियों ने दोनों पक्षों को समझा-बुझाकर झगड़ा सुलझा दिया। फिर दोबारा, लगभग बारह दिन पहले, मेरे पति ने मुझसे एक संदूक माँगा। मैंने उन्हें मना कर दिया। वह संदूक मुझसे ले रहे थे और मैं नहीं दे रही थी। मेरे पति ने यह शब्द कहे कि "तुझे तलाक़ अगर तू कुछ कहे न गुजारे।" फिर मुझसे कहा, "तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है।" उस समय मियाँ अमीन और मेरी माँ मौजूद थीं, और हुसैन बख्श की पत्नी, जिनके और मेरे घर के बीच एक दीवार है, उस पर खड़ी थीं। उनके अलावा और कोई मौजूद नहीं था। मुहम्मद अमीन मेरे मामा का लड़का है और यह झगड़ा मेरी माँ के घर में हुआ था। बस।

मुसम्मा अब्दुल रहीम, मुसमात के पति का बयान यह है कि उसके निकाह को लगभग सत्रह-अठारह वर्ष हुए। दस-ग्यारह महीने से वह अपनी ससुराल में है। उसकी सास ने कई बार कहा कि तुम अलग चले जाओ। फिर लगभग बारह दिन पहले मैंने कहा कि मेरा सामान निकालकर बाहर रख दो। जब मैंने संदूक को हाथ लगाया तो सास बोली कि तुम्हें संदूक से क्या लेना-देना है, वह तो उसके बाप ने उसे दिया है; मेरा कोई नहीं है जो तुम्हारा मुकाबला करे। इतने में मुहम्मद अमीन दौड़ता हुआ आया और कहा कि हट जाओ, संदूक को मत छुओ, तुम्हारे लिए अच्छा नहीं है। मैंने कहा कि क्या तुम मुझे मारोगे? उसने कहा कि यहाँ से ज़लील होकर जाओगे। फिर मैंने घर में अपनी पत्नी से कहा कि तू हट जा। उसकी माँ बोली तू हट जा ताकि तुझे चोट न लग जाए। वह हट गई और चारपाई पर अलग जा बैठी। फिर मैंने अमीन से कहा कि मेरा खाना-पीना तुम पर हराम है और तलाक़ है अगर तुम अब मुझे न मारो। अमीन ने कहा कि क्या यही बात है? फिर मैंने कहा कि यही बात है कि तुझे खाना-पीना हराम है और तलाक़ है अगर तुम मुझे न मारो। मैंने सास (पची) से कहा कि अब जो कुछ तुम्हें कराना है करा लो। फिर उन्होंने कहा कि उनके साढ़ू कादर बख्श, भाई मुहम्मद बख्श और भाई मुहम्मद ज़ुहूर को बुलाओ, इन्होंने तलाक़ दी है। मैं खड़ा रहा। इतने में कल्लन अपने घर से आया और कहा कि मैंने भी सुना है, यहाँ तक आवाज़ आ रही थी कि तुमने तलाक़ दी है। फिर मैंने कहा कि कोई और इल्जाम लगाओ, लोगों को आने दो। फिर मैंने कहा कि किसके सामने तलाक़ दी? मुकाबला मेरा,

तुम्हारा और सास का हो रहा था। यह तूफान खड़ा करना अच्छा नहीं है। इतने में कादर बख्श पहले आए और मुझसे कहा कि क्या वाहियात मचा रखी है? मैंने कहा कि कुछ वाहियात नहीं, मैं अपना सामान अलग कर रहा था। अमीन मेरे मुकाबले को आया तो मैं उससे यह शब्द कह रहा था। उन्होंने इसका बतंगड़ बना दिया है और लड़ाई के वक्त जब्बू भिश्ती...

पेज 111 का 738

مسئلہ ۷: از پیلیپور مرسلہ قاضی فراست علی صاحب ۲۳ جمادی الاولیٰ ۱۳۱۲ھ مسماۃ کا بیان ہے کہ میرے نکاح کو تخمیناً اٹھارہ برس ہوئے مسمی عبد الرحیم کے ساتھ ہوا، عرصہ دو ڈھائی ماہ کا ہوا کہ میرے خاوند نے یہ دو مرتبہ کہا کہ تجھ کو طلاق ہے کہ جو تو اس بات کو صحیح نہ کرادے بعد اس کے چند شخصوں نے طرفین کو سمجھا کر جھگڑا دور کرادیا پھر دوبارہ کہ عرصہ بارہ روز کا ہوا صندوق مجھ سے میرے خاوند نے مانگا میں نے ان کو منع کیا وہ صندوق مجھ سے لیتے تھے اور میں نہیں دیتی تھی میرے شوہر نے یہ لفظ کہا کہ تجھ کو طلاق جو تو کچھ کہہ نہ گزارے، پھر مجھ سے کہا کہ تجھ کو طلاق ہے تجھ کو طلاق ہے تجھ کو طلاق ہے، اس وقت میاں امین اور میری والدہ موجود تھیں اور زوجہ حسین بخش کہ میرے اور ان کے درمیان میں ایک دیوار ہے اس پر کھڑی ہوئی تھیں سوائے اس کے اور کوئی موجود نہ تھا محمد امین میرے ماموں کا لڑکا ہے اور یہ جھگڑا میری والدہ کے مکان میں ہوا فقط

بیان مسمی عبد الرحیم شوہر مسماۃ کا یہ ہے کہ میرے نکاح کو عرصہ تخمیناً سترہ اٹھارہ برس کا ہوا ، دس گیارہ ماہ سے میں اپنی خسرال میں ہوں میری خوشدامن نے کئی مرتبہ کہا کہ تم علیحدہ چلے جاؤ، پھر عرصہ بارہ روز کا ہوا میں نے کہا کہ میری چیز بست نکال کر باہر رکھ دو، میں نے صندوق کو ہاتھ لگایا تو ساس ہماری بولی کہ تجھ کو صندوق سے کیا تعلق ہے وہ تو اس کے باپ نے اس کو دیا ہے میرے کوئی نہیں ہے جو تمہارا مقابلہ کرے اتنے میں محمد امین دوڑ آیا اس نے کہا ہٹ جاؤ صندوق کو مت چھوؤ اچھا نہیں ہے تمہارے لئے میں نے کہا کہ کیا تم مجھے مارو گے تو کہا ہٹ کر ذلیل ہو کر یہاں سے جاؤ گے، پھر میں نے گھر میں اپنے کہا کہ تو ہٹ جا، ماں ان کی بولی تو ہٹ جا تیرے چوٹ نہ لگ جائے ، وہ ہٹ گئی اور چارپائی پر علیحدہ جا بیٹھی، پھر

میں نے امین سے کہا کہ کھایا پیا تم کو حرام ہے اور طلاق ہے کہ جو تم اب مجھ کو نہ مارو، امین نے کہا کہ یہی بات ہے، پھر میں نے کہا یہی بات ہے کہ تجھ کو کھایا پیا حرام ہے اور طلاق کہ تم مجھ کو نہ مارو، پچی سے میں نے کہا کہ اب جو کچھ تم کو کرانا ہے کرواؤ، پھر انھوں نے کہا کہ ان کے بہنوئی قادر بخش کو اور بھائی محمد بخش کو اور بھائی محمد ظہور کو بلاوانہوں نے طلاق دی ہے میں کھڑا رہا اتنے میں کلن اپنے گھر میں سے آئے انھوں نے کہا کہ میں نے بھی سنا ہے یہاں تک آواز آرہا تھا کہ تم نے طلاق دی پھر میں نے کہا کہ اور کوئی الزام پکڑو کہ میں کھڑا ہوا ہوں لوگوں کو آنے دو، پھر میں نے کہا کہ کس کے سامنے طلاق دی مقابلہ میرا اور تمہارا اور پچی کا ہو رہا تھا یہ طوفان بندھنا اچھا نہیں ہے، اتنے میں قادر بخش پہلے آئے انھوں نے مجھ سے کہا کہ کیا واہیات مچائی ہے، میں نے کہا کچھ واہیات نہیں میں اپنی چیز علیحدہ کر رہا تھا، امین میرے مقابلہ کو آیا تو میں اس سے یہ لفظ کہہ رہا تھا انھوں نے اس کا طومار باندھا ہے اور لڑائی کے وقت جبو بہشتی

Fatawa Razviya (Volume 18)

...were standing at the door and Husain Bakhsh went to call me and whoever kept calling, I replied to them that I have no fight or quarrel, I am coming. Kallan has enmity towards me, verify this from four people. Finished.

The statement of the mother of the named woman is: I was doing my work, a quarrel was going on between the husband and wife over a chest. Her husband said, "Divorce to you if you do anything." After that, at the same time, he said three times: "Divorce is to you, divorce is to you, divorce is to you." At that time, Muhammad Amin was present here and I did not see the wife of Husain Bakhsh standing on the wall. She was saying that she was standing on the wall and my brother Kallan's wife came after hearing only one word, 'divorce'. Finished.

The statement of the wife of Husain Bakhsh is: For a long time, there was grief between them in their house. I don't know on what matter it was happening. At that time, I was standing on the wall. The chest was in both of their hands. The wife was saying, "Don't take the chest away, open and see it here," and her husband was saying, "I will take the chest away." On this, her husband said, "I have given divorce, I have given divorce, I have given divorce." And at that time, Muhammad Amin and the mother of the named woman were present. Finished. Written by Muhammad Yaqoob Ali.

Al-Abd Qazi Farasat Ali stated this in his own pen, and when asked again, he used the word "you" instead of "I". When I first asked the wife of Husain Bakhsh to give her statement, in response she said, "I heard," and then said, "I am hard of hearing." Written by Qazi Muhammad Farasat Ali with the pen of Muhammad Yaqoob Ali, written on the date 7th of Jamadi al-Awwal 1314 AH.

Muhammad Amin's statement is: It has been about eight days since a fight started between them. I went and told them to speak softly, whatever you say I will get it for you. After that, a scuffle over the chest began. They hit her, blood came out of her nose, then the chest was given to them. Again, a struggle started over the same chest. He said, "Whatever you do, divorce is to you." He said it three times in one breath: "Divorce is to you, divorce is to you, divorce is to you." After that, my father came and told them to go outside. I was there, and no one else was present at that time. My paternal aunt was there and her daughter. Finished.

The statement of Kallan the neighbor is: It has been about eight days. I heard a lot of noise and uproar from my house. It was mentioned in my house that today Abdul Rahim beat [his wife] a lot in his house. I said, "What is it to me?" and sat down to eat. A tug-of-war was going on between the two over the chest. I heard in my house: "Divorce is to you, do not do anything." Afterwards, he said three times: "Divorce to you, divorce to you, divorce to you." Afterwards, I went and said that now...

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

...दरवाजे पर खड़े थे और हुसैन बख्श मुझे बुलाने गए थे और जो भी बुलाते रहे, मैंने उसके जवाब में यह कहा कि मेरी कोई लड़ाई और झगड़ा नहीं है, आता हूँ। कल्लन मुझसे दुश्मनी रखते हैं, इसे चार लोगों से दरियाफ्त (पुष्टि) कर लो। फ़क़त (समाप्त)।

नामांकित महिला की माँ का बयान यह है कि मैं अपना काम कर रही थी, दोनों मियाँ-बीवी में संदूक पर झगड़ा हो रहा था। उसके शौहर ने कहा कि तुझे तलाक़, जो तू कुछ कर गुज़ारे। उसके बाद उसी समय तीन बार यह कहा: तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है। उस समय यहाँ मुहम्मद अमीन मौजूद था और मैंने हुसैन बख्श की पत्नी को दीवार पर खड़े नहीं देखा। वह कह रही थी कि मैं दीवार पर खड़ी थी और मेरे भाई कल्लन की पत्नी सिर्फ़ एक शब्द 'तलाक़' का सुनकर आईं। फ़क़त।

हुसैन बख्श की पत्नी का बयान यह है कि उनके घर में दोनों के बीच बहुत देर से रंज (दुख/तनाव) हो रहा था। मुझे यह नहीं पता कि किस बात पर हो रहा था। मैं उस समय दीवार पर खड़ी थी। संदूक दोनों के हाथ में था। पत्नी यह कह रही थी कि संदूक मत ले जाओ, यहीं खोलकर देख लो, और उसका पति कह रहा था कि मैं संदूक ले जाऊँगा। इसी पर उसके पति ने कहा कि "मैंने तलाक़ दी, मैंने तलाक़ दी, मैंने तलाक़ दी।" और उस समय मुहम्मद अमीन और नामांकित महिला की माँ मौजूद थीं। फ़क़त। क़लम मुहम्मद याकूब अली द्वारा।

अल-अब्द काजी फ़रासत अली ने अपनी कलम से यह बयान दिया और दोबारा पूछने पर "मैं" की जगह "तुझे" शब्द का इस्तेमाल किया। जब मैंने हुसैन बख्श की पत्नी से पहली बार सवाल किया कि बयान दो, तो जवाब में उसने कहा कि "मैंने सुना" और यह कहा कि "मैं कम सुनती हूँ"। क़लम खुद काजी मुहम्मद फ़रासत अली, क़लम मुहम्मद याकूब अली द्वारा। तहरीर तारीख 7 जमादी अल-अव्वल 1314 हिजरी।

मुहम्मद अमीन का बयान यह है कि क़रीब आठ दिन हुए जब दोनों में लड़ाई होने लगी। मैंने जाकर उनसे कहा कि धीमे बात करो, जो तुम कहो मैं दिलवा दूँ। उसके बाद संदूक पर छीना-झपटी होने लगी। उन्होंने मारा, उसकी नाक से खून निकला, तो संदूक उन्हें दे दिया गया। फिर उसी संदूक पर दोबारा खींचातानी होने लगी। उन्होंने यह कहा कि "जो कुछ करना गुज़ारे, तुझे तलाक़ है।" एक ही बार में तीन दफ़ा कहा: "तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है, तुझे तलाक़ है।" इसके बाद मेरे वालिद (पिता)

आ गए और उनसे कहा कि बाहर जाओ। वहाँ मैं था और उस वक़्त और कोई मौजूद न था, मेरी बुआ थीं और बुआ की लड़की थी। फ़क़त।

पड़ोसी कल्लन का बयान यह है कि क़रीब आठ दिन हुए, मैंने बाहर से अपने घर में सुना कि बहुत शोर-शराबा मचा हुआ था। मेरे घर में ज़िक्र हुआ कि आज अब्दुल रहीम ने अपने घर में बहुत मारा। मैंने कहा "उससे मुझे क्या लेना-देना" और रोटी खाने बैठ गया। संदूक के लिए दोनों में खींचातानी हो रही थी। मैंने अपने घर में सुना कि "तुझे तलाक़ है, करना न गुज़ारे"। बाद में तीन बार कहा: "तुझे तलाक़, तुझे तलाक़, तुझे तलाक़।" बाद में मैं गया और कहा कि अब...

पृष्ठ 112 / 738

دروازہ پر کھڑے تھے اور حسین بخش مجھ کو بلانے کو گئے تھے اور جو بھی بلاتے رہے میں نے اس کے جواب میں یہ کہا کہ میری کوئی لڑائی اور جھگڑا نہیں ہے آتا ہوں کلن مجھ سے عداوت رکھتے ہیں اس کو چار آدمیوں سے دریافت کر لو فقط۔

بیان والدہ مسماۃ کا یہ ہے کہ میں اپنا کام کرتی تھی دونوں میاں بی بی میں صندوق پر جھگڑا ہو رہا تھا اس کے شوہر نے کہا کہ تجھ کو طلاق جو تو کچھ کر گزارے، بعد اس کے اسی وقت تین مرتبہ یہ کہا کہ تجھے طلاق ہے تجھے طلاق ہے تجھے طلاق ہے، اس وقت یہاں محمد امین موجود تھا اور حسین بخش کی زوجہ کو میں نے دیوار پر کھڑے ہوئے نہیں دیکھا وہ کہتی تھی کہ میں دیوار پر کھڑی تھی اور میرے بھائی کلن کی زوجہ ایک لفظ سن کر آئیں فقط طلاق کا۔

بیان زوجہ حسین بخش کا یہ ہے کہ ان کے گھر میں دونوں میں بہت دیر سے رنج ہو رہا تھا مجھ کو یہ نہیں معلوم کہ کس بات پر ہو رہا تھا میں اس وقت دیوار پر کھڑی تھی صندوق دونوں کے ہاتھ میں تھا زوجہ یہ کہتی کہ صندوق نہ لے جاؤ یہیں کیونکہ کھول کر دیکھ لو، اور خاوند اس کا یہ کہتا تھا کہ میں صندوق لیجاؤں گا، اسی پر اس کے خاوند نے کہا کہ میں نے طلاق دی میں نے طلاق دی میں نے طلاق دی، اور اس وقت محمد امین اور والدہ مسماۃ کی موجود تھی فقط بقلم محمد یعقوب علی۔

العبد قاضی فراست علی بقلم خود یہ بیان کیا اور دوبارہ پوچھا گیا تو لفظ " میں " کی جگہ " تجھ " کو بیان کیا، میں نے زوجہ حسین بخش کو اول ہی مرتبہ جب سوال کیا کہ بیان کرو تو بجواب اس

کے کہا کہ میں نے سنا اور یہ کہا کہ میں کم سنتی ہوں بقلم خود قاضی محمد فراست علی بقلم محمد یعقوب علی، تحریر تاریخ ۷ /ماہ جمادی الاولیٰ ۱۳۱۴ھ

بیان محمد امین کا یہ ہے کہ عرصہ آٹھ روز کا ہوا کہ دونوں میں لڑائی ہونے لگی میں نے جا کر ان سے کہا آہستگی سے بات کرو جو تم کہو میں دلوا دوں بعد اسکے صندوق پر چھینا جھپٹی ہونے لگی انہوں نے مارا اس کی ناک میں سے خون نکلا تو صندوق انکو دیدیا گیا پھر لوٹ پھیر ہونے لگی اسی صندوق پر انہوں نے یہ کہا کہ جو کچھ کرنا گزارے تجھ کو طلاق ہے ایک زبان میں تین دفعہ کہا تجھ کو طلاق ہے ایک زبان میں تین دفعہ کہا تجھ کو طلاق ہے اس کے بعد میرے والد آگئے ان سے کہا کہ باہر جاؤ، وہاں پر میں تھا اور جو اس وقت کوئی موجود نہ تھا میری پھوپھی تھی اور پھوپھی کی لڑکی تھی فقط

بیان کلن پڑوسی کا یہ ہے کہ عرصہ آٹھ روز کا ہوا کہ میں باہر سے اپنے گھر میں سنا کہ شور و غوغا بہت سے مچا ہوا تھا میرے گھر میں ذکر کیا کہ آج عبدالرحیم نے اپنے گھر میں بہت مارا میں نے کہا اس سے مجھے کیا ہے میں روٹی کھانے کو بیٹھ گیا صندوق کے لئے دونوں میں کھینچا تانی ہورہی تھی میں نے اپنے گھر میں سنا کہ تجھے طلاق ہے کر نہ گزارے بعد کو تین مرتبہ کہا تجھے طلاق تجھے طلاق تجھے طلاق بعد کو میں گیا میں نے کہا کہ اب

Get out, leave; he said, "Will you hit me?" I said, "What do I care?" Statement of Muhammad Bakhsh: Amin came to my house and said that his paternal aunt has called you, as Abdul Rahim has given a divorce in his house. Upon coming and inquiring, I learned from the words of Muhammad Amin and his mother (the lady) that a divorce was given. It was not known from anyone else's words. Statement of Zahoor-ud-din: Amin came to me first to call me, then Hussain Bakhsh came to call me, and later Amin came again and stated that everyone is gathered there. When I went, all these people were present there. Both the mother and son started saying something to me, but I rebuked them and didn't listen to their condition. I said that whatever happened has happened, in two or four days they will take another house and move out. However, these people who first came to call me told me that divorce has been given. Statement of Qadir Bakhsh: I went to the lady's house, and there Muhammad Amin and Abdul Rahim's mother-in-law said that Abdul Rahim has given a divorce. I sat there silently. When brothers Muhammad Bakhsh and Zahoor-ud-din arrived, they said the story of divorce is not good; you should distance yourself, and within four days, take another house and move everything from here happily. Statement of Sheikh Nanhe: All these gentlemen were sitting; Muhammad Bakhsh, Qadir Bakhsh, and Zahoor-ud-din. Their brother Muhammad Bakhsh was saying, "Take your own house and take out your belongings and leave." Statement of Hussain Bakhsh, witness for Abdul Rahim: I was working here at Sheikh Zahoor-ud-din's house when Jabbu Bahishti came and told me that Abdul Rahim has hit [someone] in his house, you go and save [them]. I went [and said], "Brother! Come here, listen to what I have to say." He didn't come, so I returned. A little while later, I heard that Abdul Rahim had given a divorce. I heard the word "divorce" from my eldest son, and on the way, I met Amin, who said, "Brother, I am going to call Sheikh Zahoor-ud-din; Abdul Rahim has given a divorce in his house." Statement of Jabbu Bahishti: A fight was happening between Abdul Rahim and [others] in the house. I kept calling Abdul Rahim, saying, "Why are you fighting with women?" Abdul Rahim did not come at my calling, nor did I hear any word of divorce. That is all. These statements were written in my presence. Al-Abd Qazi Farasat Ali, written by himself. After the traditional greeting, it is requested that this paper be sent for the purpose of seeking a fatwa. It is verified for service that after reviewing all the matters mentioned above, please write and communicate the fatwa regarding divorce or the

absence of divorce. I shall be rewarded by Allah and thanked by the people. That is all. Written by Qazi Muhammad Farasat Ali from Bilpur.

निकलो बाहर हो, उन्होंने कहा कि मुझे मारोगे, मैंने कहा कि मुझे क्या मतलब है। बयान मुहम्मद बख्श: अमीन मेरे मकान पर आए और कहा कि फूफी ने तुझे बुलाया है कि अब्दुल रहीम ने अपने घर में तलाक़ दी है। आकर दरियाफ़्त (पूछताछ) किया तो ज़बानी मुहम्मद अमीन के और उनकी वालिदा यानी मुसम्मात के, और मुसम्मात से मालूम हुआ कि तलाक़ दी है और किसी की ज़बानी नहीं मालूम हुआ। बयान ज़हूरुद्दीन: मेरे पास पहले पहले बुलाने के वास्ते अमीन आए, दोबारा हुसैन बख्श बुलाने को आए, बाद में फिर अमीन आए और बयान किया कि वहां सब लोग जमा हैं। मैं गया तो ये सब लोग वहां मौजूद थे। वो दोनों मां-बेटे मुझे कुछ कहने लगे लेकिन मैंने उनको झिड़क दिया, उनका हाल कुछ सुना नहीं। ये कह दिया कि जो कुछ हुआ सो हुआ, दो-चार रोज़ में और मकान लेकर जा रहे हैं। लेकिन ये लोग जो अव्वल (शुरुआत) में मुझे बुलाने आए थे उन्होंने मुझसे कहा कि तलाक़ दी है। बयान क़ादिर बख्श: मैं मुसम्मात के मकान पर गया तो वहां पर मुहम्मद अमीन ने और अब्दुल रहीम की खुशदामन (सास) ने कहा कि अब्दुल रहीम ने तलाक़ दे दी। मैं वहां खामोश बैठा रहा। जिस वक्त भाई मुहम्मद बख्श और ज़हूरुद्दीन आए तो उन्होंने कहा तलाक़ का किस्सा अच्छा नहीं है तुम अपना किनारा कर लो और अरसा चार रोज़ में मकान ले लो, यहां से सब चीज़ खुशी-खुशी उठा लो। बयान शेख नन्हे: ये सब साहब बैठे थे, मुहम्मद बख्श व क़ादिर बख्श व ज़हूरुद्दीन। उनके भाई साहब मुहम्मद बख्श कह रहे थे कि अपना मकान ले लो और अपनी चीज़-बस्त (सामान) निकाल कर ले जाओ। बयान हुसैन बख्श गवाह अब्दुल रहीम: मैं यहां शेख ज़हूरुद्दीन के मकान में काम कर रहा था, जब्बू बहिश्ती ने मुझे आकर कहा कि अब्दुल रहीम ने अपने घर में मारा है तुम जाकर बचाओ। मैं गया [और कहा], 'भाई! यहां आओ बात सुन जाओ'। वह नहीं आए, मैं लौट आया। उसके थोड़ी देर में मैंने ये सुना कि अब्दुल रहीम ने तलाक़ दी है। मैंने तलाक़ का लफ्ज़ अपने बड़े लड़के से सुना और रास्ते में अमीन मुझे मिले, कहा भाई शेख ज़हूरुद्दीन को बुलाने जाता हूं अब्दुल रहीम ने अपने घर में तलाक़ दी है। बयान जब्बू बहिश्ती: अब्दुल रहीम में और घर में लड़ाई होती थी, मैं अब्दुल रहीम को बुलाता रहा कि औरतों से क्या लड़ाई लड़ते हो। अब्दुल रहीम मेरे बुलाने से नहीं आए और न मैंने कोई लफ्ज़ तलाक़ का सुना, फ़क़त। ये बयानात मेरे रूबरू तहरीर (लिखे) हुए। अल-अब्द क़ाज़ी फ़रासत अली बक़लम खुद। बाद सलाम मसनून इल्तिमास (निवेदन) है काग़ज़ हाज़ा वास्ते तलब-ए-फ़तवा के इरसाल-ए-खिदमत (भेजा जा रहा) होता है, तस्दीक़-ए-खिदमत है कि कुल मरातिब मुंदरजा बाला मुलाहिज़ा फरमा कर फ़तवा तलाक़ ख़्वाह अदम-ए-तलाक़ (तलाक़ न

होना) का तहरीर फरमा कर इबलाग़ फरमाइए, इंदल्लाह माजूर व इंदन्नास मश्कूर होंगे फ़क़त। राक़िम क़ाज़ी मुहम्मद फ़रासत अली अज़ बेलपुर।

نکلو باہر ہو، انہوں نے کہا کہ مجھے ماروگے، میں نے کہا کہ مجھے کیا مطلب ہے۔ بیان محمد بخش میرے مکان پر امین گئے اور کہا کہ پھوپھی نے تجھ کو بلایا ہے کہ عبدالرحیم نے اپنے گھر میں طلاق دی دریافت کیا آن کر کے تو زبانی محمد امین کے اور ان کی والدہ یعنی مسماۃ کے، اور مسماۃ سے معلوم ہوا کہ طلاق دی اور کسی کی زبانی نہیں معلوم ہوا۔ بیان ظہور الدین میرے پاس پہلے پہلے واسطے بلانے کے امین آئے دوبارہ حسین بخش بلانے کو آئے بعد کو پھر امین آئے اور بیان کیا کہ وہاں سب لوگ جمع ہیں میں گیا تو یہ سب لوگ وہاں موجود تھے وہ دونوں ماں بیٹے مجھے کچھ کہنے لگے لیکن میں نے ان کو جھڑک دیا ان کا حال کچھ سنا نہیں یہ کہہ دیا کہ جو کچھ ہوا وہ ہوا دو چار روز میں اور مکان لے کر جارہیں گے لیکن یہ لوگ جو اول میں مجھ کو بلانے آئے تھے انہوں نے مجھ سے کہا کہ طلاق دی ہے۔ بیان قادر بخش میں مسماۃ کے مکان پر گیا تو وہاں پر محمد امین نے اور عبدالرحیم کی خوشدامن نے کہا کہ عبدالرحیم نے طلاق دے دی میں وہاں خاموش بیٹھا رہا جس وقت کہ بھائی محمد بخش اور ظہور الدین آئے تو انہوں نے کہا طلاق کا قصہ اچھا نہیں ہے تم اپنا کنارہ کرلو اور عرصہ چہار روز میں مکان لے لو یہاں سے سب چیز خوشی بخوشی اٹھالو۔ بیان شیخ ننھے یہ سب صاحب بیٹھے تھے محمد بخش و قادر بخش و ظہور الدین ان کے بھائی صاحب محمد بخش کہہ رہے تھے کہ اپنا مکان لے لو اور اپنی چیز بست نکال کر لے جاؤ۔ بیان حسین بخش گواہ عبدالرحیم میں یہاں شیخ ظہور الدین کے مکان میں کام کررہا تھا جبو بہشتی نے مجھے آن کر کہا کہ عبدالرحیم نے اپنے گھر میں مارا ہے تم جاکر بچادو، میں گیا کیا بھائی! یہاں آؤ بات سن جاؤ، یہ نہیں آئے میں لوٹ آیا، اس کے تھوڑی دیر میں نے یہ سنا کہ عبدالرحیم نے طلاق دی، میں نے طلاق کا لفظ اپنے بڑے لڑکے سے سنا اور راستہ میں

امین مجھ کو ملے کہا بھائی شیخ ظہور الدین کو بلانے جاتا ہوں عبدالرحیم نے اپنے گھر میں طلاق دی ہے۔ بیان جبو بہشتی عبدالرحیم میں اور گھر میں لڑائی ہوتی تھی میں عبدالرحیم کو بلاتا رہا کہ عورتوں سے کیا لڑائی لڑتے ہو عبدالرحیم میرے بلانے سے نہیں آئے اور نہ میں نے کوئی لفظ طلاق کا سنا فقط یہ بیانات میرے روبرو تحریر ہوئے العبد قاضی فراست علی بقلم خود بعد سلام مسنون التماس ہے کاغذ ہذا واسطے طلب فتویٰ کے ارسال خدمت ہوتا ہے تصدیق خدمت ہے کہ کل مراتب مندرجہ بالا ملاحظہ فرما کر فتویٰ طلاق خواہ عدم طلاق کا تحریر فرما کر ابلاغ فرمائیے، عنداللہ ماجور و عندالناس مشکور ہوں گے فقط راقم قاضی محمد فراست علی از بیلپور

Fatawa Razviya (Volume 18)

Answer: In the described situation, the testimonies are completely insufficient; divorce cannot be proven by them at all. In the statements of Natthe and Jabbo, there is no mention of hearing the divorce. Muhammad Bakhsh, Zahooruddin, Qadir Bakhsh, and Hussain Bakhsh report hearing it from others, and divorce is not among those things in which hearsay testimony is acceptable. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

Arabic Text

No one can testify, by consensus, to what they have not personally witnessed, except in ten instances: manumission, patronage (according to Imam Abu Yusuf), dowry (according to the most correct view), lineage, death, marriage, consummation, the judge's jurisdiction, the origin of an endowment, and it is said, its conditions according to the preferred view as previously mentioned. Thus, it is permissible for a witness to testify if informed of these things by someone they trust, based on the report of a group whose collusion on a lie is inconceivable, without requiring the integrity of the informants or the testimony of two upright witnesses—except in the case of death, where the report of one upright person suffices, even if it is a woman, which is the preferred view. And whoever holds something in their possession, other than a slave who can speak for himself, you may testify that it belongs to them if it settles in your heart that it is their property; otherwise, do not. (Abridged)

Urdu Translation

And without personal observation, no person can testify by consensus except in these things: manumission, patronage according to Imam Abu Yusuf, dowry according to the most correct saying, lineage, death, marriage, consummation, judge's jurisdiction, origin of endowment, and it was said that according to the preferred saying, the conditions of endowment as passed before. So, giving testimony on these ten aforementioned items upon hearing is also permissible, provided a person informs the witness on whom the witness relies, i.e., hearing is attained by the witness from the report of a group whose agreement on a lie is not conceivable. Here, the integrity of the informants is not a condition; or from the testimony of two upright men, except for death, in which the report of even one upright person is sufficient even if the informant is a woman, and this is preferred. And whoever has something in their possession, except for a slave who can describe his own state, then you have the choice to testify to the ownership of that possessed item for the possessor, on the condition that this thing occurs in your heart

Arabic Text	Urdu Translation
	that it is the property of the possessor, otherwise not. (Abridged). (T)

And the testimony of the woman named's mother is rejected because she is the mother of the claimant, and the testimony of parents, paternal grandparents, and maternal grandparents for children, grandchildren, and vice versa is not acceptable. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

---

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/92 Page 114 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

जवाब: पूछी गई स्थिति में गवाहियां बिल्कुल अपर्याप्त हैं, उनसे तलाक हरगिज़ साबित नहीं हो सकता। नत्थे और जब्बो के बयान में तो तलाक सुनने का ज़िक्र ही नहीं है और मुहम्मद बख्श, ज़हूरुद्दीन, कादिर बख्श और हुसैन बख्श दूसरों की ज़बानी सुनना बयान करते हैं, और तलाक उन चीज़ों में से नहीं है जिनमें सुनी-सुनाई बात पर गवाही स्वीकार्य हो सके। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी पाठ का अनुवाद

कोई भी व्यक्ति सर्वसम्मति से उस चीज़ की गवाही नहीं दे सकता जिसे उसने स्वयं नहीं देखा है, सिवाय दस मामलों में: दासता से मुक्ति, 'वला' (इमाम अबू यूसुफ के अनुसार), महर (सबसे सही राय के अनुसार), वंश, मृत्यु, विवाह, समागम, काज़ी का अधिकार क्षेत्र, वक्फ का आधार, और कहा गया है, इसकी शर्तें (पसंदीदा राय के अनुसार, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है)। अतः, गवाह के लिए गवाही देना जायज़ है यदि उसे इन चीज़ों के बारे में किसी ऐसे व्यक्ति द्वारा सूचित किया जाए जिस पर वह भरोसा करता हो, या ऐसे समूह की रिपोर्ट के आधार पर जिनका झूठ पर सहमत होना अकल्पनीय हो, बिना मुखबिरों की सत्यनिष्ठा या दो न्यायप्रिय गवाहों की गवाही की आवश्यकता के- सिवाय मृत्यु के मामले में, जहाँ एक न्यायप्रिय व्यक्ति की रिपोर्ट पर्याप्त है, भले ही वह महिला हो, और यही पसंदीदा राय है। और जिसके कब्ज़े में कुछ है, सिवाय उस गुलाम के जो अपनी ओर से बोल सके, तो आप यह गवाही दे सकते हैं कि वह उनका है यदि आपके दिल

उर्दू अनुवाद का अनुवाद

और बिना व्यक्तिगत अवलोकन के, कोई भी व्यक्ति सर्वसम्मति से गवाही नहीं दे सकता सिवाय इन चीज़ों के: आज़ादी, इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक 'वला' (संरक्षण), सबसे सही कथन के अनुसार महर, वंश, मृत्यु, निकाह, संभोग, काज़ी का अधिकार क्षेत्र, वक़्फ़ की असल और कहा गया कि पसंदीदा कथन के मुताबिक़ वक़्फ़ की शर्तें जैसा कि गुज़र चुका है। तो इन दस चीज़ों की गवाही सुनकर देना भी जायज़ है जबकि गवाह को ऐसा व्यक्ति ख़बर दे जिस पर गवाह भरोसा करता हो, यानी ऐसी जमात की ख़बर से गवाह को सुनना हासिल हो जिस जमात का झूठ पर मुत्तफ़िक़ होना मुमकिन नहीं। यहाँ ख़बर देने वालों का नेक होना शर्त नहीं है; या दो नेक मर्दों की गवाही से, सिवाय मौत के, इसमें एक ही नेक की ख़बर काफ़ी है चाहे ख़बर देने वाली औरत हो और यही पसंदीदा है। और जिस शख़्स के कब्ज़े में कोई चीज़ हो, सिवाय अपना हाल बयान कर सकने वाले गुलाम के, तो तुझे इख्तियार है कि तू कब्ज़े वाले के लिए उस कब्ज़े वाली चीज़ की मिल्कियत की गवाही दे बशर्ते

अरबी पाठ का अनुवाद	उर्दू अनुवाद का अनुवाद
में यह बात बैठ जाए कि वह उनकी संपत्ति है; अन्यथा नहीं। (संक्षिप्त)	तेरे दिल में यह बात वाक़े हो कि यह काबिज़ की मिल्क है वरना नहीं। (मुलतक़तन)। (त)

और उक्त महिला की माँ की गवाही इस प्रकार रद्द है कि वह वादी की माँ है और माता-पिता, दादा-दादी, नाना-नानी की गवाही बेटे-बेटी, पोते-पोती, नवासे-नवासी के लिए और उनकी इनके लिए स्वीकार्य नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई देहली, 2/92 पेज 114 ऑफ़ 738

الجواب: صورت مستفسرہ میں گواہیاں محض ناکافی ہیں ان سے طلاق ہرگز ثابت نہیں ہوسکتی نتھے و جبو کے بیان میں تو طلاق سننے کا ذکر ہی نہیں اور محمد بخش و ظہور الدین و قادر بخش و حسین بخش اوروں کی زبانی سننا بیان کرتے ہیں اور طلاق ان چیزوں سے نہیں جن میں سنی سنائی پر گواہی مقبول ہوسکے۔ در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لا یشھد احد بمالم یعاینہ بالاجماع الا	اور بغیر معائنہ کے کوئی شخص بالا جماع گواہی نہیں دے
فی عشرۃ منھا العتق والولاء عند	سکتا سوائے ان چیزوں کے عتق، امام ابو یوسف کے نزدیک
الثانی والمھر علی الاصح والنسب	ولاء، اصح قول کے مطابق مہر، نسب، موت، نکاح، دخول،
والموت والنکاح والدخول وولایۃ	ولایتِ قاضی، اصل وقف اور کہا گیا کہ قول مختار کے مطابق
القاضی واصل الوقف، وقیل	شرائط وقف جیسا کہ گزر چکا ہے، تو ان دس اشیاء مذکورہ
وشرائطہ علی المختار کما مر، فلہ	کی گواہی سن کر دینا بھی جائز ہے جبکہ شاہد کو ایسا شخص
الشھادۃ اذا اخبرہ بھذہ الاشیاء من	خبر دے جس پر شاہد اعتماد کرتا ہو، یعنی ایسی جماعت کی
یثق الشاہد بہ من خبر جماعۃ	خبر سے شاہد کو تسامع حاصل ہو جس جماعت کا جھوٹ پر
لایتصور تواطؤھم علی الکذب بلا	متفق ہونا متصور نہیں یہاں مخبرین کی عدالت شرط نہیں، یا
شرط عدالۃ او شھادۃ عدلین لافی	دو عادل مردوں کی شہادت سے سوائے موت کے اس میں ایک
الموت فیکفی العدل ولو انثی وھو	ہی عادل کی خبر کافی ہے اگرچہ خبر دینے والی عورت ہو
المختار، ومن فی یدہ شیئ سوی	اور یہی مختار ہے اور جس شخص کے قبضہ میں کوئی شیئ
رقیق یعبر عن نفسہ فلك ان تشھد	ہو سوائے اپنا حال بیان کرسکنے والے غلام کے تو تجھے

عربی متن	اردو ترجمہ
انه له ان وقع فی قلبك انه ملكه والا لا ۱ (ملتقطا)۔	اختیار ہے کہ تو قابض کے لئے اس مقبوض شیئ کی ملکیت کی گواہی دے بشرطیکہ تیرے دل میں یہ بات واقع ہو کہ یہ قابض کی ملک ہے ورنہ نہیں (ملتقطاً)۔ (ت)

اور والدہ مسماۃ کی گواہی یوں مردود ہے کہ وہ مدعیہ کی ماں ہے اور ماں باپ، دادا دادی، نانا نانی کی گواہی بیٹے بیٹی، پوتے پوتی، نواسے نواسی کے لئے اور ان کی ان کے لئے مقبول نہیں۔ در مختار میں ہے:

---

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۲ Page 114 of 738

(۱۸) جلد بجدهم (Volume 18) فتاویٰ رضویہ (Fatawa Razawiyya)

[Box 1] Arabic: (ملخصا) اتقبل من الفرع لا صله وان علا و بالعكس للتهمة Urdu: The testimony of a descendant (branch) is not accepted in favor of an ancestor (root) due to suspicion, even if the ancestors go far up, and similarly the reverse (i.e., the testimony of an ancestor will not be accepted in favor of a descendant) is not accepted (Summary). (T)

Kallan's testimony is rejected because he clearly states that he heard Abdul Rahim giving divorce from inside his house. Testimony based on hearing from behind a barrier is never acceptable except in certain cases, as voices can be similar to one another, especially when the witness states that they heard from behind a barrier; then it is absolutely rejected. It is in Durr-e-Mukhtar:

[Box 2] Arabic: لا يشهد على محجب بسماعه منه الا اذا تبين القائل بان لم يكن في البيت غيره لكن لو فسر لا تقبل درر الخ۔ Urdu: One should not testify against a person hidden behind a barrier just by hearing their voice unless it is clear and obvious that no one else but the speaker is present in that place. However, if the witness explicitly describes hearing from behind a barrier, their testimony will not be accepted. (Durr-ul-Mukhtar etc.) (T)

Now, only Muhammad Amin and the wife of Husain Bakhsh remain. Regardless of how many legal (Shari'i) flaws are in their testimonies—especially since the statement of Husain Bakhsh's wife is inconsistent—even if there were no flaws, a divorce cannot be proven by the testimony of only one man and one woman. Two just men or one man and two trustworthy women are required. It is in Durr-e-Mukhtar:

[Box 3] Arabic: (ملتقطا) نصابها لغيره من الحقوق كنكاح وطلاق رجلان او رجل وامراتان۔ Urdu: In rights other than the aforementioned, the quorum of testimony is two men or one man and two women, such as in marriage and divorce, etc. (Excerpted). (T)

However, this proof or lack of proof is from the perspective of the judge and other people. In reality, if the woman is telling the truth that he gave her three divorces in her presence, then it is obligatory for the woman to separate from him by whatever means possible. If separation is not possible, the sin lies with the man; she is under compulsion and will remain free [from sin] as long as she lives with him, provided she is truly displeased when he touches her and always continues to try her best to avoid him. The matter is explicitly stated.

[1] Durr-ul-Mukhtar, Kitab ash-Shahadat, Bab al-Qabul wa-Adm-ihi, Mujtabai Press, Delhi, 2/94 [2] Durr-ul-Mukhtar, Kitab ash-Shahadat, Bab al-Qabul wa-Adm-ihi, Mujtabai Press, Delhi, 2/91-92 [3] Durr-ul-Mukhtar, Kitab ash-Shahadat, Bab al-Qabul wa-Adm-ihi, Mujtabai Press, Delhi, 2/91

जिल्द अठारह (18) फतावा रज़विया

[बॉक्स 1] अरबी: (ملخصا) اتقبل من الفرع لا صله وان علا و بالعكس للتهمة उर्दू: संदेह के कारण शाखा (संतान) की गवाही मूल (पूर्वज) के पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, भले ही पूर्वज कितने ही ऊपर तक क्यों न हों, और इसी तरह इसके विपरीत (यानी मूल की गवाही शाखा के पक्ष में स्वीकार नहीं की जाएगी) (संक्षिप्त)। (त)

कल्लन की गवाही इसलिए खारिज है क्योंकि वह स्पष्ट रूप से कह रहा है कि उसने अपने घर के अंदर से अब्दुल रहीम को तलाक देते सुना। आड़ के पीछे से सुनकर दी गई गवाही कुछ स्थितियों को छोड़कर कभी स्वीकार्य नहीं है क्योंकि आवाजें एक जैसी हो सकती हैं, खासकर जब गवाह यह कहे कि उसने आड़ के पीछे से सुना, तो वह पूरी तरह से खारिज है। दुर्रे मुख्तार में है:

[बॉक्स 2] अरबी: لا يشهد على محجب بسماعه منه الا اذا تبين القائل بان لم يكن في البيت غيره لكن لو فسر الخ۔ لا تقبل درر उर्दू: किसी ऐसे व्यक्ति के खिलाफ गवाही न दें जो आड़ के पीछे छिपा हो, सिर्फ उसकी आवाज सुनकर, जब तक कि यह स्पष्ट न हो जाए कि उस स्थान पर बोलने वाले के अलावा कोई दूसरा मौजूद नहीं है। लेकिन अगर गवाह आड़ से सुनने का उल्लेख करता है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (दुर्र आदि) (त)

अब केवल मुहम्मद अमीन और हुसैन बख्श की पत्नी बचते हैं। इस बात को छोड़ भी दें कि उनकी गवाहियों में कितनी शरी'ई (कानूनी) कमियां हैं—विशेष रूप से हुसैन बख्श की पत्नी का बयान अस्थिर है—अगर कोई कमी न भी होती, तो सिर्फ एक पुरुष और एक महिला की गवाही से तलाक साबित नहीं हो सकता। दो न्यायप्रिय पुरुष या एक पुरुष और दो विश्वसनीय महिलाएं आवश्यक हैं। दुर्रे मुख्तार में है:

[बॉक्स 3] अरबी: (ملتقطا) نصابها لغيره من الحقوق كنكاح وطلاق رجلان او رجل وامراتان۔ उर्दू: उपर्युक्त के अलावा अन्य अधिकारों में गवाही का कोरम (न्यूनतम संख्या) दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं हैं, जैसे निकाह और तलाक आदि में। (संकलित)। (त)

लेकिन यह सबूत होना या न होना काजी और अन्य लोगों के दृष्टिकोण से है। वास्तव में, यदि महिला सच कह रही है कि उसने उसके सामने उसे तीन तलाक दिए हैं, तो महिला के लिए अनिवार्य है कि वह जिस तरह से भी संभव हो उससे अलग हो जाए। यदि अलग होना संभव न हो, तो पाप पुरुष पर है; वह मजबूर है और तब तक (पाप से) मुक्त रहेगी जब तक वह उसके साथ रहती है, बशर्ते वह

उसके छूने पर सच्चे दिल से नाराज हो और हमेशा अपनी पूरी शक्ति से उससे बचने की कोशिश करती रहे। यह मसला स्पष्ट रूप से वर्णित है।

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल कबूल वल अदमी, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/94 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल कबूल वल अदमी, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/91-92 [3] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल कबूल वल अदमी, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/91

[باکس 1] اتقبل من الفرع لا صله وان علا و بالعکس للتهمة (ملخصا) تہمت کی وجہ سے فرع کی گواہی اصل کے حق میں مقبول نہیں اگر چہ اصول اوپر تک چلے جائیں اور یونہی اس کے برعکس (یعنی اصل کی گواہی فرع کے حق میں قبول نہ ہوگی) (ملخصا)۔ (ت)

کلن کی گواہی یوں مردود ہے کہ وہ صاف کہہ رہا ہے کہ میں نے اپنے گھر میں سے عبدالرحیم کو طلاق دیتے سنا اور آڑ میں سے سننے پر گواہی بعض صورتوں کے سوا ہرگز مقبول نہیں کہ آواز آواز سے مشابہ ہوتی ہے خصوصاً جب گواہ بیان کردے کہ میں نے آڑ میں سے سنا تو مطلقاً مردود ہے، در مختار میں ہے :

[باکس 2] لا یشهد علی محجب بسماعه منه الا اذا تبین القائل بان لم یکن في البیت غیره لکن لو فسر لا تقبل درر الخ۔ نہ گواہی دے اس شخص پر جو آڑ کے پیچھے پوشیدہ ہے اس کی آواز کو سن کر سوائے اس کے کہ ظاہر و واضح ہو جائے کہ اس مکان میں قائل کے علاوہ کوئی دوسرا موجود نہیں، لیکن اگر شاہد آڑ کی سماعت کو بیان کردے تو اس کی گواہی نہ ہوگی درر الخ (ت)

اب نہ رہے مگر محمد امین و زوجہ حسین بخش قطع نظر اس سے کہ ان کی شہادتوں میں کتنے خلل شرعی ہیں خصوصاً زوجہ حسین بخش کا بیان مضطرب ہے اگر کوئی خلل نہ بھی ہوتا تو صرف ایک مرد اور ایک عورت کی گواہی سے طلاق ثابت نہیں ہوسکتی، دو مرد عادل یا ایک مرد و دو عورتیں ثقہ درکار ہیں۔ در مختار میں ہے:

[باکس 3] نصابها لغیرہ من الحقوق کنکاح وطلاق رجلان او رجل وامراتان۔ (ملتقطا) امور مذکورہ کے سوا دیگر حقوق میں نصاب شہادت دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں ہے جیسے نکاح و طلاق وغیرہ میں (ملتقطا)۔ (ت)

مگر یہ ثبوت و عدم ثبوت قاضی و دیگر خلائق کے نزدیک واقع میں اگر عورت سچی ہے اس کے سامنے اسے تین طلاق دی ہیں تو عورت پر فرض ہے کہ جس طرح جانے اس سے جدا ہو جائے پھر اگر جدا نہ ہوسکے تو وبال مرد پر ہے یہ الزام ہے بری رہے گی جب تک اس کے پاس رہے ہاتھ لگانے پر سچے دل سے ناراض ہو اور اپنی حد قدرت تک اس سے بچنے میں ہمیشہ کوشش کرتی رہے والمسئلة منصوص

---

[1] در مختار کتاب الشهادات باب القبول و عدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۴ [2] در مختار کتاب الشهادات باب القبول و عدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۲-۹۱ [3] در مختار کتاب الشهادات باب القبول و عدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱

...explicitly stated in books like Al-Durr al-Mukhtar and Radd al-Muhtar. (This issue has been documented in bulky books like Durr al-Mukhtar and Radd al-Muhtar, etc. - T). And if in reality, the woman is lying and she separates through this pretext, she will remain guilty of a great sin for her entire life and, God forbid, will deserve the curse of Allah and the curse of the angels, as indicated by Sahih Hadiths. (As the authentic Hadiths inform of this advantage. - T). And Allah Almighty knows best.

Problem 8: From Rampur State, near the shrine of Shah Waliullah, sent by Maulvi Hidayatullah Khan Sahab, 6 Dhu al-Hijjah 1319 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Sharia say on this matter? There is a dispute between Hinda, Zaid, and Amr regarding a piece of land. Hinda claims the land is her property and in her possession. Zaid and Amr say that this land belonged to Bakr; approximately 55 years have passed since he endowed (waqf) it as a graveyard, though no one was appointed as its trustee (mutawalli), and this is Bakr's ancestral land. Zaid and Amr have only hearsay (sama'i) evidence for it being ancestral and an endowment. The matter to be investigated and inquired about is whether, based solely on Zaid and Amr's hearsay evidence that it's Bakr's ancestral land, can it be legally declared as Bakr's property? Subsequently, can it be declared as an endowed property based on their hearsay evidence that Bakr endowed it? Let the answer be recorded with references to books and authoritative rulings. Explain and be rewarded.

The Answer: In the stated situation, if Zaid and Amr fulfill the requirements of witnesses and their statement encompasses all general and specific conditions, the endowment of the disputed land for a graveyard will be established. This is because hearsay evidence is certainly acceptable regarding the original endowment (waqf), and since the validity of an endowment depends on the ownership of the endower, the fact that the land was Bakr's property before the endowment will be proven incidentally (dimnan) within the proof, even though hearsay evidence is not sufficient for the primary (ibtida'i) establishment of ownership.

[Boxed Text]

(Arabic): And how many things are established incidentally (dimnan) but not established directly (qasdan)? For example, a Magian's report when he brings meat, saying that such-and-such a Muslim sent it to you as a gift. Indeed, his word is

accepted in transactions and regarding the gifts therein, and then its lawfulness (halal status) is established incidentally.

(Urdu Translation): Many things are established incidentally (dimnan) but not established directly (qasdan). For example, a Magian bringing food to someone and informing them that such-and-such a Muslim sent this food for you as a gift. Indeed, the word of a Magian is accepted in dealings, and sending gifts is part of dealings, then its...

जिल्द अठारह (18) | फतावा रज़विया

...अल-दुर-अल-मुख्तार और रद-अल-मुह्तार आदि जैसे महान ग्रंथों में स्पष्ट रूप से उल्लेख किया गया है। (इस मसले पर दुर्रे मुख्तार और रद्दुल मुहतार वगैरह बड़ी किताबों में नहस की गई है। -त) और अगर वास्तव में महिला झूठ बोल रही है और वह इस बहाने से अलग हो जाती है, तो वह जीवन भर बड़े पाप में फंसी रहेगी और अल्लाह न करे, अल्लाह की लानत और फरिश्तों की लानत की हकदार होगी, जैसा कि सही हदीसों से पता चलता है। (जैसा कि सही हदीसें इसका फायदा देती हैं। -त) और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 8: रामपुर रियासत से, शाह वलीउल्लाह के मजार के पास से, मौलवी हिदायतुल्ला खान साहब द्वारा प्रेषित, 6 ज़िल-हिज्जा 1319 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि हिंदा, ज़ैद और अम्र के बीच एक ज़मीन को लेकर विवाद है? हिंदा का कहना है कि यह ज़मीन उसकी मिल्कियत और कब्जे में है। ज़ैद और अम्र का कहना है कि यह ज़मीन बक्र की थी, लगभग 55 साल पहले उसने इसे कब्रिस्तान के लिए वक्फ कर दिया था, लेकिन किसी को इसका मुतवल्ली (ट्रस्टी) नहीं बनाया गया था, और यह बक्र की पुश्तैनी ज़मीन है। ज़ैद और अम्र के पास इसके पुश्तैनी और वक्फ होने की केवल सुनी-सुनाई (समाई) गवाही है। यह बात जाँचने योग्य है कि क्या ज़ैद और अम्र की सिर्फ सुनी-सुनाई गवाही से कि यह बक्र की पुश्तैनी ज़मीन है, इसे शरीयत के अनुसार बक्र की मिल्कियत माना जाएगा या नहीं? इसके बाद, ज़ैद और अम्र की इस सुनी-सुनाई गवाही से कि बक्र ने इसे वक्फ कर दिया था, क्या इसे कानूनी तौर पर वक्फ माना जाएगा या नहीं? इसका जवाब किताबों और प्रामाणिक मसलों के हवाले से दर्ज करें। बयान करें और सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई स्थिति में, यदि ज़ैद और अम्र गवाही की शर्तों को पूरा करते हैं और उनका बयान सभी सामान्य और विशेष शर्तों को समेटे हुए है, तो विवादित ज़मीन का कब्रिस्तान के लिए वक्फ होना साबित हो जाएगा। क्योंकि मूल वक्फ के मामले में सुनी-सुनाई (समाई) गवाही स्वीकार्य है। और चूंकि वक्फ की वैधता वक्फ करने वाले की मिल्कियत पर निर्भर करती है, इसलिए वक्फ से पहले ज़मीन का बक्र की मिल्कियत होना इसके साबित होने के क्रम में खुद-ब-खुद (ज़िम्न) साबित हो जाएगा, हालांकि मिल्कियत को शुरू में साबित करने के लिए सुनी-सुनाई गवाही काफी नहीं होती।

[बक्से का पाठ]

(अरबी): और कितनी ही चीज़ें ऐसी हैं जो अप्रत्यक्ष रूप से (ज़िम्मन) साबित होती हैं लेकिन प्रत्यक्ष रूप से (कसदन) साबित नहीं होतीं। जैसे कि एक मजूसी (पारसी) का मांस लाकर यह खबर देना कि फलां मुसलमान ने इसे तुम्हारे लिए उपहार के रूप में भेजा है। लेन-देन और उपहारों में उसकी बात मानी जाती है, फिर उसकी हलालियत (वैधता) अप्रत्यक्ष रूप से साबित हो जाती है।

(उर्दू अनुवाद): बहुत सी चीजें ज़िम्मन साबित होती हैं, कसदन साबित नहीं होतीं। जैसे किसी व्यक्ति के पास खाना लाने वाले मजूसी का खबर देना कि उसे फलां मुसलमान ने यह खाना तुम्हारे लिए तोहफे के तौर पर भेजा है। बेशक, मजूसी की बात लेन-देन के मामलों में स्वीकार्य होती है और तोहफे भेजना भी लेन-देन का हिस्सा है, फिर उसका...

علیھا فی الدرالمختار وردالمحتار وغیرہما من الاسفار (اس مسئلہ پر در مختار اور ردالمحتار وغیرہ ضخیم کتابوں میں نص کی گئی ہے۔ ت) اور اگر واقع میں بھی عورت جھوٹی ہے اور یہ حیلہ کرکے اس سے جدا ہوجائے گی تو عمر بھر گرفتار گناہ عظیم رہے گی اور معاذاللہ لعنت الٰہی ولعنت ملائکہ کی مستحق ہوگی کما تفیدہ صحاح الاحادیث (جیسا کہ احادیث صحیحہ اس کا فائدہ دیتی ہیں۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸: از ریاست رامپور متصل زیارت شاہ ولی اللہ صاحب مرسلہ مولوی ہدایت اللہ خاں صاحب ۶ ذی الحجہ ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہندہ اور زید وعمرو میں ایک زمیں کے بابت تخالف ہے، ہندہ کا قول ہے کہ یہ زمیں مملوک ومقبوض ہندہ ہے، زید وعمرو کہتے ہیں کہ یہ زمیں بکر کی تھی اس نے عرصہ تخمیناً ۵۵ سال کا گزرا کہ واسطے قبرستان کے وقف کردی تھی مگر کسی کو اس کا متولی نہیں کیا تھا اور یہ زمین موروثی بکر کی ہے وقف و موروثی ہونے کی سماعی شہادت زید وعمرو کی ہے قابل تحقیق ودریافت یہ امر ہے کہ زید وعمرو کی صرف اس قدر سماعی شہادت سے کہ یہ زمین موروثی بکر کی ہے یہ زمین ملک بکر شرعاً قرار دی جائے گی یا نہیں؟ بعدہ زید وعمرو کی سماعی اس شہادت سے کہ وہ زمین بکر نے وقف کردی ہے شرعاً موقوفہ قرار دی جائے گی یا نہیں؟ جواب اس کا بحوالہ کتاب ومسائل مفتی بہ درج ہو، بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں اگر زید وعمرو شرائط شہادت کے جامع اور ان کا بیان جملہ شرائط عامہ وخاصہ کو مستجمع واقع ہوا تو زمین متنازعہ فیہا کا قبرستان کے لئے وقف ہونا ثابت ہوجائے گا کہ اصل وقف میں شہادت سماعی ضرور مقبول ہے اور صحت وقف ملکیت واقف پر موقوف، تو

قبل وقف زمین کا مملوک بکر ہونا ضمن ثبوت میں رنگ ثبوت پائے گا اگرچہ ابتداء اثبات ملک کے لئے شہادت سماعی کافی نہیں۔

و کم من شیئ یثبت ضمناً ولا یثبت قصداً کاخبار مجوسی اتی بلحم ان فلانا المسلم ارسلہ الیک بھذا ھدیۃ لک فانہ یقبل قولہ فی المعاملات والھدایا منھا ، ثم یثبت الحل ضمناً۔ بہت سی چیزیں ضمناً ثابت ہوتی ہیں قصداً ثابت نہیں ہوتیں جیسے کسی شخص کے پاس کھانا لانے والے مجوسی کا خبر دینا کہ اس کو فلاں مسلمان نے یہ کھانا تیرے لئے بطور ہدیہ دے کر تیرے پاس بھیجا ہے ، بیشک مجوسی کا قول معاملات میں مقبول ہوتا ہے اور تحائف بھیجنا معاملات میں سے ہے، پھر اس

[Arabic Column]: "And even if the word of a non-believer is not accepted in religious matters, including permissibility and prohibition at all; thereafter, by the grace of Allah, I found this very reasoning in 'Tabyin al-Haqa'iq' of Imam al-Zayla'i, where he (may Allah Almighty have mercy on him) said: One witnessed a property with its boundaries attributed to so-and-so, son of so-and-so, while he did not recognize him by his face or his lineage. Then the person to whom the property was attributed came and claimed that the bounded property was his, against another person. It is permissible for the witness to testify as a matter of legal preference (istihsan) because lineage is established through common knowledge (hearsay). Thus, the owner became known through hearsay and the property through direct observation. If such testimony were not heard, the rights of people would be lost because among them are those who are secluded and those who do not appear at all, and it is inconceivable for a witness to see them disposing of it. This is not establishing ownership through hearsay; rather, it is establishing lineage through hearsay, and within it is the establishment of ownership by it, which is not prohibited. What is prohibited is establishing it (ownership) primarily through hearsay."

[Urdu Column]: "The permissibility of eating will be established incidentally, although the word of a non-believer is not accepted at all in religious matters, and being permissible or prohibited is among religious matters. Then, by the grace of Allah, I saw this very reasoning in 'Tabyin al-Haqa'iq' of Imam al-Zayla'i where he said: A person saw a property with its boundaries, that it is attributed to so-and-so son of so-and-so, while he did neither recognize the owner by face nor did he know his lineage. Then that person came towards whom the bounded property is attributed and claimed ownership of that specific bounded property. For the witness, it is permissible as a matter of legal preference to give testimony on his ownership because lineage is established by hearsay. Therefore, the owner became known by hearing from people and the property became known by seeing. And if such testimony is not heard, people's rights will be lost because some among people are veiled and some are such who do not come forward at all, so for a witness to see such a person disposing of the property is not conceivable. And this is not establishing ownership through hearsay, but rather it is the establishment of lineage through hearsay, and along with it, the establishment of ownership is included, and this is not prohibited. What is prohibited is the establishment of ownership through hearsay intentionally. (T)"

[Bottom Section]: This issue is widespread and manifest in the books of circuits, texts, commentaries, and fatwas. In 'Tanwir' it is mentioned: (Arabic): Testimony is accepted in it without a lawsuit. (Urdu): In 'Waqf', testimony is accepted without a lawsuit.

[1] Tabyin al-Haqa'iq, Book of Testimony, Al-Matba'ah al-Kubra, Bulaq, Egypt, 4 / 217.

जिल्द अठारह (18) | फतावा रिज़विया

[अरबी कॉलम]: "और भले ही धार्मिक मामलों में एक गैर-विश्वासी की बात स्वीकार नहीं की जाती है, जिसमें पूरी तरह से अनुमति और निषेध शामिल है; इसके बाद, अल्लाह की कृपा से, मैंने इमाम अल-ज़ैला'ई की 'तबीन अल-हक़ाएक़' में यही तर्क पाया, जहाँ उन्होंने (अल्लाह उन पर दया करे) कहा: किसी ने सीमाओं के साथ एक संपत्ति देखी जो अमुक पुत्र अमुक के नाम थी, जबकि वह उसे उसके चेहरे या उसके वंश से नहीं पहचानता था। फिर वह व्यक्ति आया जिसके नाम संपत्ति थी और उसने दूसरे व्यक्ति के विरुद्ध दावा किया कि वह सीमित संपत्ति उसकी थी। गवाह के लिए कानूनी प्राथमिकता (इस्तिहसान) के रूप में गवाही देना जायज़ है क्योंकि वंश सुनी-सुनाई बातों (तसामु) के माध्यम से स्थापित होता है। इस प्रकार, मालिक सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से ज्ञात हुआ और संपत्ति प्रत्यक्ष अवलोकन के माध्यम से। यदि ऐसी गवाही नहीं सुनी जाती, तो लोगों के अधिकार नष्ट हो जाते क्योंकि उनमें से कुछ ऐसे हैं जो एकांतप्रिय हैं और कुछ ऐसे हैं जो बिल्कुल सामने नहीं आते, और एक गवाह के लिए उन्हें संपत्ति का निपटान करते हुए देखना अकल्पनीय है। यह सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से स्वामित्व स्थापित करना नहीं है; बल्कि, यह सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से वंश स्थापित करना है, और इसके भीतर इसके द्वारा स्वामित्व की स्थापना शामिल है, जो निषिद्ध नहीं है। जो निषिद्ध है वह मुख्य रूप से सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से इसे (स्वामित्व) स्थापित करना है।"

[उर्दू कॉलम]: "खाने की हलाल स्थिति आनुषंगिक रूप से स्थापित हो जाएगी, हालाँकि धार्मिक मामलों में काफिर की बात बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है, और हलाल और हराम होना धार्मिक मामलों में से है। फिर, अल्लाह की कृपा से, मैंने इमाम अल-ज़ैला'ई की 'तबीन अल-हक़ाएक़' में यही तर्क देखा जहाँ उन्होंने कहा: एक व्यक्ति ने सीमाओं के साथ एक संपत्ति देखी, जो अमुक के पुत्र अमुक के नाम थी, जबकि उसने न तो मालिक को चेहरे से पहचाना और न ही उसके वंश को जाना। फिर वह व्यक्ति आया जिसके नाम वह सीमित संपत्ति थी और उसने उस विशिष्ट सीमित संपत्ति के स्वामित्व का दावा किया। गवाह के लिए, कानूनी प्राथमिकता के रूप में उसके स्वामित्व पर गवाही देना जायज़ है क्योंकि वंश सुनी-सुनाई बातों से स्थापित होता है। इसलिए, मालिक लोगों से सुनकर और संपत्ति देखकर ज्ञात हो गया। और यदि ऐसी गवाही नहीं सुनी जाती है, तो लोगों के अधिकार नष्ट हो जाएंगे क्योंकि लोगों में कुछ नकाबपोश होते हैं और कुछ ऐसे होते हैं जो बिल्कुल सामने नहीं आते, इसलिए एक गवाह के लिए ऐसे व्यक्ति को संपत्ति का निपटान करते हुए देखना संभव नहीं है। और यह सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से स्वामित्व स्थापित करना नहीं है, बल्कि यह सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से

वंश की स्थापना है, और इसके साथ ही, स्वामित्व की स्थापना इसमें शामिल है, और यह निषिद्ध नहीं है। जो निषिद्ध है वह जानबूझकर सुनी-सुनाई बातों के माध्यम से स्वामित्व की स्थापना है। (त)"

[निचला भाग]: यह मसला किताबों, मूल पाठों, व्याख्याओं और फतवों में व्यापक और स्पष्ट है। 'तनवीर' में उल्लेख है: (अरबी): इसमें बिना मुकदमे के गवाही स्वीकार की जाती है। (उर्दू): वक़्फ़ में बिना दावे के गवाही स्वीकार की जाती है।

[1] तबीन अल-हक़ाएक़, किताबुश शहादा, अल-मतबा अल-कुबरा, बुलाक, मिस्र, 4/217। पेज 117 का 738

[Arabic Column]: وان كان قول الكافر لا يقبل في الديانات ومنها الحل والحرمة اصلاً ، ثم رأيت بحمد الله التعليل بعين هذا في تبيين الحقائق للامام الزيلعي حيث قال رحمه الله تعالى عاين ملكا بحدوده ينسب الى فلان بن فلان الفلاني وهو لم يعرفه بوجهه ونسبه ثم جاء الذى نسب اليه الملك وادعى ان المحدود ملكه على شخص حل له ان يشهد استحسانا لان النسب يثبت بالتسامع، فصار المالك معلوما بالتسامع و الملك بالمعاينة، ولو لم يسمع مثل هذا لضاع حقوق الناس لان فيهم الحجوب ومن لا يبرز اصلاً ولا يتصور ان يراه متصرفا فيه وليس هذا اثبات الملك بالتسامع وانما هو اثبات النسب بالتسامع وفي ضمنه اثبات الملك به وهو لا يمتنع وانما يمتنع اثباته قصدا۔

[Urdu Column]: کھانے کا حلال ہونا ضمناً ثابت ہوجائے گا اگرچہ امورِ دینیہ میں کافر کا قول بالکل مقبول نہیں ہوتا اور حلال و حرام ہونا امور دینیہ میں سے ہے، پھر میں نے بحمد اللہ یہی تعلیل بعینہ علامہ زیلعی کی تبیین الحقائق میں دیکھی جہاں آپ نے فرمایا کہ ایک شخص نے ملک کو اس کی حدود کے ساتھ دیکھا کہ فلاں ابن فلاں کی طرف منسوب ہوتی ہے جبکہ اس نے مالک کو نہ تو چہرے سے پہچانا اور نہ ہی اس کے نسب کو جانا پھر وہ شخص آیا جس کی طرف ملک محدود کی نسبت کی جاتی ہے اور خاص اسی ملک محدود کے مالک ہونے کا دعوٰی کیا تو شاہد کو اس کی ملک پر گواہی دینا بطور استحسان حلال ہے کیونکہ نسب سماع سے ثابت ہوجاتا ہے لہٰذا مالک لوگوں سے سن کر اور ملک دیکھ کر معلوم ہوگیا، اور اگر اس طرح کی گواہی مسموع نہ ہو تو لوگوں کے حقوق ضائع ہوجائیں گے کیونکہ لوگوں میں کچھ نقاب پوش ہوتے ہیں اور کچھ ایسے ہوتے ہیں بالکل سامنے نہیں آتے تو ایسے شخص کو ملک میں تصرف کرتے ہوئے دیکھنا شاہد کے لئے متصور نہیں، اور یہ تسامع سے ملک کو ثابت کرنا نہیں ہے بلکہ یہ تو تسامع سے نسب کا

اثبات ہے اور اس کے ساتھ ضمن میں ملک کا اثبات ہے اور یہ ممتنع نہیں، ممتنع تو قصداً تسامع سے ملک کا اثبات ہے۔ (ت)

[Bottom Section]: مسئلہ کتب میں دوار اور متون و شروح و فتاوٰی میں مستفیض و آشکار ہے، تنویر میں ہے: تقبل فیه الشهادة بدون الدعوی و وقف میں بلا دعوٰی شہادت قبول کی جاتی ہے اور

[1] تبیین الحقائق کتاب الشهادة المطبعة الکبری بولاق مصر ۴ / ۲۱۷ Page 117 of 738

Fatawa Razawiyyah Volume 18

"Testimony based on common knowledge is acceptable for establishing the essence of the waqf (endowment), even if they explicitly state it, but not for its conditions." [1] Testimony based on common knowledge is acceptable for establishing the core essence of a waqf. However, even if witnesses explicitly describe them, testimony based on fame will not be accepted to prove the specific conditions of the waqf. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated: "In 'al-Minah', everything related to the validity of the waqf and upon which it depends is considered part of its essence. Whatever its validity does not depend upon is considered part of the conditions." [2] In 'al-Minah', it is stated that everything that pertains to the validity of the waqf and upon which its validity depends is part of the essence of the waqf. And that upon which the validity of the waqf does not depend is part of its conditions. (T)

In the same source: "Specifying the purpose is the statement of expenditure, and it will be mentioned later that it is part of the essence, not the conditions. Thus, 'conditions' refers to what the endower (waqif) stipulates in their deed of endowment, not the conditions upon which the validity of the waqf depends, such as ownership, separation, and delivery according to those who deem them conditions, and other such requirements mentioned at the beginning of the chapter." [3] Specifying the purpose means stating where the proceeds go, and it will be explained further ahead that this is part of the essence of the waqf, not its conditions. So, 'conditions' there refers to those terms that the endower mentioned in their waqf deed. It does not refer to the conditions upon which the validity of the waqf itself depends—such as ownership, segregation (if required), and delivery (for those who hold it as a condition)—nor other conditions already mentioned at the start of the chapter. (T)

An important point to note here is that testimony regarding a waqf is a testimony 'for the sake of Allah', which is called 'Shahadat Hisbah' (volunteer testimony). If a witness for Hisbah delays giving testimony without a valid Shari'ah reason—for example, if they see an unlawful seizure or improper use of the waqf and remain silent, then later stand up and testify that "this is a waqf"—their testimony is rejected. By remaining silent on falsehood for so long and allowing injustice against the waqf, they have become a 'fasiq' (transgressor), and the testimony of a transgressor is not accepted. Thus, accepting their testimony would necessitate not accepting it (due to their status as a fasiq). However, if a judge finds such testimony...

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in its leasing, Mujtabai Press, Delhi, 1/387-388. [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in its leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/403. [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Observing the endower's condition in its leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/404.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

"वक़्फ़ की मूल स्थापना के प्रमाण के लिए प्रसिद्धि (शौहरत) पर आधारित गवाही स्वीकार्य है, चाहे वे स्पष्ट रूप से इसे कहें, लेकिन उसकी शर्तों के लिए नहीं।" [1] वक़्फ़ के मूल अस्तित्व को सिद्ध करने के लिए आम शोहरत (प्रसिद्धि) की गवाही स्वीकार की जाएगी। भले ही गवाह इसकी स्पष्ट व्याख्या कर दें, वक़्फ़ की शर्तों को सिद्ध करने के लिए प्रसिद्धि की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (त)

रद-उल-मुहतार में है: "'अल-मिनह' में है, वक़्फ़ की वैधता (सिहत) से संबंधित हर वह चीज़ जिस पर वक़्फ़ की वैधता निर्भर करती है, वह उसके मूल (अस्ल) में से है। और जिस पर उसकी वैधता निर्भर नहीं करती, वह शर्तों (शराइत) में से है।" [2] 'मिनह' में है कि हर वह चीज़ जिसका संबंध वक़्फ़ की वैधता से है और वक़्फ़ की वैधता उस पर टिकी है, वह वक़्फ़ की अस्ल है। और जिस पर वक़्फ़ की वैधता निर्भर नहीं है, वह वक़्फ़ की शर्तों में से है। (त)

उसी में है: "व्यय के क्षेत्र का विवरण देना ही 'बयान-ए-मस्रफ़' है, और आगे आएगा कि यह अस्ल में से है न कि शर्तों में से। यहाँ शर्तों से तात्पर्य वे शर्तें हैं जो वक़्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) ने अपने वक़्फ़-नामे में उल्लेख की हैं, वे शर्तें नहीं जिन पर वक़्फ़ की वैधता निर्भर है जैसे कि स्वामित्व (मिल्क), पृथक्करण (इफ़राज़) और सुपुर्दगी (तस्लीम) उनके अनुसार जो इसे शर्त मानते हैं, और अन्य शर्तें जो अध्याय की शुरुआत में गुज़र चुकी हैं।" [3] खर्च की दिशा का विवरण देना बयान-ए-मस्रफ़ है और आगे बताया जाएगा कि वह वक़्फ़ की अस्ल (मूल) से है न कि उसकी शर्तों से, तो वहां शर्तों से मुराद वे शर्तें हैं जो वाक़िफ़ ने अपने वक़्फ़ नामा में बयान की हैं, वे शर्तें मुराद नहीं जिन पर वक़्फ़ की वैधता टिकी है जैसे कि मिल्क (स्वामित्व), अलग करना और हवाले करना उन लोगों के नज़दीक जो इसके शर्त होने के कायल हैं और अन्य शर्तें जो बाब की शुरुआत में गुज़र चुकी हैं। (त)

यहाँ ध्यान देने योग्य बात यह है कि वक़्फ़ पर गवाही 'लोह-ए-अल्लाह' (अल्लाह की खातिर) गवाही है जिसे 'शहादत-ए-हिसबा' (स्वैच्छिक गवाही) कहा जाता है। यदि हिसबा का गवाह बिना किसी शरीयत के बहाने के गवाही देने में देरी करता है, उदाहरण के लिए वक़्फ़ पर अवैध कब्ज़ा या अनुचित लेनदेन देखता है और चुप रहता है, फिर खड़ा होकर गवाही देता है कि "यह वक़्फ़ है", तो उसकी गवाही अस्वीकार कर दी जाएगी। इतने दिनों तक असत्य पर मौन रहने और वक़्फ़ पर अन्याय होने देने के कारण वह 'फासिक़' (गुनाहगार) हो गया है, और फासिक़ की गवाही स्वीकार नहीं होती।

इसलिए उसकी गवाही को स्वीकार करना ही उसकी गवाही को स्वीकार न करने के बराबर है। हाँ, अगर काज़ी ऐसी गवाही...

[1] दुर-ए-मुख़्तार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल: लीज़ में वाक़िफ़ की शर्त का पालन, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/387-388. [2] रद-अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल: लीज़ में वाक़िफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/403. [3] रद-अल-मुहतार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल: लीज़ में वाक़िफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/404.

الشھادۃ بالشھرۃ لاثبات اصلہ وان صرحوا بہ لا لشروطہ ۱۔ اصل وقف کے اثبات کے لئے شہرت کی گواہی مقبول ہے اگرچہ گواہ اس کی صراحت کردیں اور شرائط وقف کے اثبات کے لئے شہرت کی گواہی قبول نہیں کی جائے گی۔(ت)

ردالمحتار میں ہے : في المنح کل مایتعلق بصحۃ الوقف ویتوقف علیہ فھو من اصلہ ومالایتوقف علیہ فھو من الشرائط ۲۔ منح میں ہے ہر وہ چیز جس کا تعلق صحت وقف کے ساتھ ہے اور وقف کی صحت اس پر موقوف ہے وہ اصل وقف سے ہے اور جس پر صحت وقف موقوف نہیں وہ شرائط وقف سے ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: بیان الجھۃ ھو بیان المصرف ویأتی انہ من الاصل لا من الشرائط فالمراد من الشرائط مایشترطہ الواقف في کتاب وقفہ لاالشرائط التی یتوقف علیھا صحۃ الوقف کالملك والافرازوالتسلیم عند القائل بہ ونحو ذلک مما مر اول الباب ۳۔ بیان جہت مصرف کا بیان ہے اور آگے آئے گا کہ وہ اصل وقف سے ہے نہ کہ شرائط سے، تو وہاں شرائط سے مراد وہ شرطیں ہیں جو واقف نے اپنے وقف نامے میں ذکر کی ہیں وہ شرطیں مراد نہیں جن پر صحت وقف موقوف ہے جیسے ملک، جدا کرنا اور تسلیم اس کے نزدیک جو اس کے شرط ہونے کے قائل ہے اور دیگر شرائط جو باب کے شروع میں گزر چکی ہیں۔ (ت)

یہاں واجب اللحاظ بات یہ ہے کہ وقف پر شہادت شہادت لوجہ اللہ ہے جسے شہادت حسبہ کہتے ہیں اور شاہد حسبہ اگر بلا عذر شرعی ادائے شہادت میں تاخیر کرے مثلاً وقف پر ناجائز قبضہ ناروا تصرفات دیکھا کرے اور خاموش رہے پھر کھڑا ہو اور گواہی دے کہ یہ وقف ہے تو اس کی

شہادت مردود ہے کہ وہ اتنے دنوں باطل پر سکوت کرنے اور وقف پر ظلم روا رکھنے سے فاسق ہو گیا اور فاسق کی گواہی قبول نہیں تو اس کی شہادت کا ماننا ہی اس کی شہادت نہ ماننے کو مستلزم ہے ہاں اگر قاضی ایسی گواہی

۱ در مختار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف فی اجارتہ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۸۷ - ۳۸۸

۲ ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۰۳ ۳ ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعٰی شرط الواقف فی اجارتہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۴۰۴

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

If he accepts and gives a judgment, it will be enforced if he has the authority to do so. However, if he is restricted and bound to judge according to the correct Hanafi school and the preferred fatwa (Mufta bihi), then a judge's decision based on such testimony is also rejected, and the decision is mandatory to be overturned because in contradiction to the restriction, he is not a judge but one of the subjects. It is stated in Radd al-Muhtar:

Arabic

A witness of Hisbah (testifying for the sake of Allah), if he delays it without a valid excuse, it is not accepted due to his transgression (fisq). [Al-Ashbah citing Al-Quniyyah]. Ibn Nujaym stated in his treatise composed on matters where Hisbah testimony is heard, that the implication is that the rule for a witness in a Waqf (endowment) is also the same.

Urdu

A witness of Hisbah (testifying for the sake of Allah), if he delays the testimony without a valid excuse, his testimony will not be accepted due to transgression (fisq). (Al-Ashbah citing Quniyyah). Ibn Nujaym, in his treatise written about matters where Hisbah testimony is heard, said its requirement is that the rule for the person testifying regarding a Waqf should be the same. (T)

It is stated in 'Uqud al-Durriyya:

Arabic

A question was asked regarding when Zaid sold his known real estate to Amr, and Amr utilized it for a long period, while two specific men observed all of this and were aware of it. Now they want to testify as Hisbah that the real estate is such and such Waqf, and they delayed their testimony without a Sharia excuse or interpretation. Is it such that, since the matter is as mentioned, their testimony is not accepted? The answer: A witness of Hisbah, if he delays his testimony without a Sharia excuse despite being able to provide it, his

Urdu

Question: It was asked that Zaid sold his famous and well-known land to Amr, and Amr continued to utilize it for a long period while two men kept seeing all this and were aware of it. Now both want to testify for the sake of Allah that this land is Waqf, and both delayed the testimony without any Sharia excuse and without any interpretation. So, is the matter here also the same as mentioned, that the testimony of both of them will not be accepted? Answer: A witness of Hisbah, if he delays testimony without a Sharia excuse despite being capable of providing

Arabic	Urdu
testimony is not accepted, as in Al-Ashbah and others.	it, his testimony will not be accepted, as it is in Ashbah etc. (T)

It is stated in Durr-e-Mukhtar:

Arabic	Urdu
(If he judges based on the testimony of a transgressor...	If the Qazi (judge) gives a decision based on the testimony of a transgressor (fasiq)...

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the condition of the Waqf (endower) in its lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/403.
2. Al-Uqud al-Durriyya, Kitab al-Shahadah, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/346.

फतावा रज़विया (खंड 18)

यदि वह स्वीकार कर ले और फैसला कर दे तो वह प्रभावी होगा यदि उसके पास ऐसा फैसला करने का अधिकार हो। और यदि उसे इस बात का पाबंद किया गया है कि वह सही हनफ़ी पंथ और मुफ्ती-बिही के अनुसार फैसला करे, तो ऐसी गवाही के आधार पर काज़ी (न्यायाधीश) का फैसला भी अस्वीकार्य है, और फैसला रद्द करना अनिवार्य है क्योंकि प्रतिबंध के उल्लंघन में वह काज़ी नहीं बल्कि आम प्रजा में से एक है। रद अल-मुहतार में है:

अरबी

हिस्बाह का गवाह (अल्लाह के लिए गवाही देने वाला), यदि वह बिना किसी वैध कारण के गवाही में देरी करता है, तो उसके गुनाह (फिस्क) के कारण उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती। [अल-अश्बाह, कूनिया के हवाले से]। इब्न नुजैम ने उन मामलों के बारे में लिखे गए अपने शोध पत्र में, जिनमें हिस्बाह की गवाही सुनी जाती है, कहा कि इसका निहितार्थ यह है कि वक्फ़ में गवाही देने वाले का नियम भी वैसा ही है।

उर्दू

शाहिदे हिस्बाह (अल्लाह के लिए गवाही देने वाला) यदि बिना किसी ठोस कारण के गवाही देने में देरी करे तो उसके पाप के कारण उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी (अश्बाह ब-हवाला कूनिया)। इब्न नुजैम ने उन मामलों के बारे में लिखे अपने शोध पत्र में, जिनमें हिस्बाह की गवाही सुनी जाती है, कहा है कि इसका तकाजा यह है कि वक्फ में गवाही देने वाले का हुक्म भी वैसा ही हो। (त)

उकूद अल-दुर्रिया में है:

अरबी

यह सवाल पूछा गया कि जब ज़ैद ने अपनी ज्ञात अचल संपत्ति को अम्र को बेच दिया और अम्र ने लंबे समय तक उसका उपयोग किया, जबकि दो विशिष्ट व्यक्ति यह सब देख रहे थे और उससे अवगत थे। अब वे हिस्बाह के रूप में गवाही देना चाहते हैं कि वह संपत्ति अमुक वक्फ है, और उन्होंने बिना किसी शरीयत संबंधी कारण या व्याख्या के अपनी गवाही में

उर्दू

सवाल: पूछा गया कि ज़ैद ने अपनी मशहूर और जानी-मानी ज़मीन अम्र के हाथ बेच दी और अम्र लंबे समय तक उस पर काबिज़ रहा जबकि दो व्यक्ति यह सब कुछ देखते रहे और उन्हें इसकी पूरी जानकारी रही। अब वे दोनों अल्लाह के लिए गवाही देना चाहते हैं कि यह ज़मीन वक्फ है और उन दोनों ने बिना किसी शरीयत संबंधी मज़बूरी और बिना किसी व्याख्या के गवाही देने में देरी की। तो

अरबी

देरी की। तो क्या, जैसा कि मामला बताया गया है, उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी? उत्तर: हिस्बाह का गवाह, यदि वह गवाही देने में समर्थ होने के बावजूद बिना शरीयत संबंधी कारण के देरी करता है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती, जैसा कि अश्बाह आदि में है।

उर्दू

क्या यहाँ भी मामला वही है जो ज़िक्र हुआ कि उन दोनों की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी? जवाब: शाहिदे हिस्बाह अगर बिना शरीयत संबंधी मज़बूरी के गवाही में देरी करे बावजूद इसके कि वह गवाही देने में सक्षम हो, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी जैसा कि अश्बाह आदि में है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी

(यदि वह किसी पापी (फासिक) की गवाही पर फैसला दे दे...

उर्दू

अगर काज़ी किसी फासिक (पापी) की गवाही पर फैसला कर दे तो...

---

1. रद अल-मुहतार, किताब अल-वक्फ, खंड: वक्फ की शर्तों का पालन, दारु इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/403
2. अल-उकूद अल-दुर्रिया, किताब अल-शहादा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 1/346

पृष्ठ 119/738

مان کر قضا کردے تو نافذ ہو جائے گی جبکہ اسے ایسی قضا کا اختیار ہو اور اگر مقید و پابند کیا گیا ہے کہ مذہب حنفی صحیح و مفتی بہ کے موافق فیصلہ کرے تو ایسی شہادت کی بناء پر قضائے قاضی بھی مردود، اور فیصلہ واجب الرد ہے کہ خلاف تقیید میں وہ قاضی نہیں بلکہ احد من الرعایا ہے۔ ردا لمحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
شاهد الحسبة اذا اخرها بغير عذر لا تقبل لفسقه اشباه من القنية وقال ابن نجيم فی رسالة المؤلفة فيما تسمع فيه الشهادة حسبة ومقتضاه ان الشاهد فی الوقف كذالك۔	شاہد حسبہ (لوجہ اللہ شہادت دینے والا) اگر بلاعذر شہادت میں تاخیر کرے تو فسق کی وجہ سے اس کی شہادت مقبول نہ ہوگی (اشباہ بحوالہ قنیہ)، ابن نجیم نے ان امور کے بارے میں جن میں شہادت حسبہ مسموع ہوتی ہے تالیف کردہ اپنے رسالے میں فرمایا کہ اس کا مقتضیہ ہے کہ وقف میں گواہی دینے والے کا حکم بھی ایسا ہی ہو۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
سئل فيما اذا باع زيد عقاره المعلوم من عمرو و تصرف به عمر ومدة مديدة ورجلان معينان مشاهدان لذلك كله ومطلعان عليه ويريدان الآن ان يشهدا	سوال: کیا گیا کہ زید نے اپنی مشہور و معروف زمین عمرو کے ہاتھ فروخت کی اور عمرو عرصہ دراز تک اس میں تصرف کرتا رہا جبکہ دو مرد اس سب کچھ کو دیکھتے رہے اور اس پر مطلع رہے اب وہ دونوں لوجہ اللہ گواہی دینا

عربی متن	اردو ترجمہ
حسبة بان العقار وقف كذا وقد اخرا شهادتهما بلا عذر شرعی ولا تاویل فهل حیث كان الامر كما ذكر لا تقبل شهادتهما الجواب شاهد الحسبة اذا اخر شهادته بلاعذر شرعی مع تمكنه من ادائها لا تقبل شهادته كما فی الاشباه وغیرها۔	چاہتے ہیں کہ یہ زمین وقف شدہ ہے اور ان دونوں نے بغیر کسی عذر شرعی اور بغیر کسی تاویل کے گواہی میں تاخیر کی تو کیا یہاں بھی معاملہ وہی ہے جو مذکور ہوا کہ ان دونوں کی گواہی قبول نہیں کی جائیگی، جواب: شاہد حسبہ اگر بلاعذر شرعی شہادت میں تاخیر کرے باوجودیکہ وہ اس کی ادائیگی پر قادر ہو تو اس کی شہادت قبول نہیں کی جائے گی جیسا کہ اشباہ وغیرہ میں ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
(لوقضی بشهادة فاسق اگر قاضی فاسق کی شہادت پر فیصلہ کر دے تو	

---

1. ردالمحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارتہ دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۰۳

2. العقود الدریة کتاب الشهادة ارگ بازار قندهار افغانستان ۱/ ۳۴۶

It will be executed but the judge will be sinful (Fath). However, if the ruler has prohibited the judge from deciding based on the testimony of a transgressor (Fasiq), then it will not be executed. This is because a judge can be restricted to deciding within a specific time, a specific place, a specific incident, and based on a reliable opinion. Therefore, a decision made by him based on weak opinions will not be executed. (T) It is necessary to consider all these matters, and Allah Almighty knows best.

Problem 9 to 12: From Daulatpur, District Bulandshahr, sent by Chief Bashir Muhammad Khan Sahib, 15 Sha'ban 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding these issues: (1) If someone gives testimony out of illegitimate greed, will their testimony be considered valid or not? (2) If a person is not regular in prayer and fasting and is addicted to intoxicants, can the testimony of such a person be accepted according to Sharia or not? (3) What are the signs of sound senses according to the noble Sharia? (4) Is there an age limit for a witness? And if so, from what age to what age is testimony considered unacceptable?

The Answer: (1) From the questioner's statement, it is understood that illegitimate greed means bribery. Such testimony is purely void and rejected. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "The briber and the bribe-taker are in the fire." - Narrated by Al-Tabarani in 'Al-Saghir' from Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them). And Allah Almighty knows best. The giver of a bribe and the receiver of a bribe are destined for hell. This was narrated by Al-Tabarani in 'Al-Mu'jam al-Saghir' from our master Abdullah bin Amr (may Allah be pleased with them). And Allah Almighty knows best (T).

1 Durr-e-Mukhtar, Book of Testimonies, Mujtabai Press Delhi, 2/91, Al-Mu'jam al-Saghir, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 1/28. 2 Al-Mu'jam al-Awsat of Al-Tabarani, Hadith 7402, Maktabat al-Ma'arif Riyadh, 3/29.

यह लागू होगा लेकिन न्यायाधीश (काज़ी) गुनहगार होगा (फ़तह)। हालाँकि, यदि शासक ने न्यायाधीश को किसी पापी (फ़ासिक़) की गवाही पर निर्णय लेने से मना किया है, तो वह लागू नहीं होगा। क्योंकि न्यायाधीश को एक विशिष्ट समय, एक विशिष्ट स्थान, एक विशिष्ट घटना और एक विश्वसनीय राय पर निर्णय लेने के लिए प्रतिबंधित किया जा सकता है। यहाँ तक कि कमज़ोर रायों के आधार पर किया गया उसका निर्णय लागू नहीं होगा। (त) इन सभी बातों का ध्यान रखना ज़रूरी है, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 9 से 12: दौलतपुर, जिला बुलंदशहर से, रईस बशीर मुहम्मद खान साहब द्वारा भेजा गया, 15 शाबान 1329 हिजरी। धर्म के विद्वान इन मसलों में क्या फरमाते हैं: (१) यदि कोई व्यक्ति अनुचित लालच में आकर गवाही देता है, तो उसकी गवाही मान्य होगी या नहीं? (२) जो व्यक्ति नमाज़ और रोज़े का पाबंद न हो और नशीले पदार्थों का आदी हो, क्या ऐसे व्यक्ति की गवाही शरीयत के अनुसार मानी जा सकती है या नहीं? (३) शरीयत के अनुसार स्वस्थ इंद्रियों (हवास-ए-सालम) के क्या लक्षण हैं? (४) गवाह के लिए आयु की कोई सीमा है या नहीं? और यदि है, तो किस आयु से किस आयु तक गवाही अमान्य मानी जाती है?

उत्तर: (१) पूछने वाले के बयान से ज्ञात होता है कि अनुचित लालच का अर्थ रिश्वत है। ऐसी गवाही पूर्णतः शून्य और अस्वीकार्य है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "रिश्वत देने वाला और रिश्वत लेने वाला, दोनों आग (जहन्नम) में हैं।" - इसे अल-तबरानी ने 'अल-सगीर' में अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। रिश्वत देने वाला और रिश्वत लेने वाला दोनों जहन्नमी हैं। इसे तबरानी ने मुअजम सगीर में हमारे आका अब्दुल्ला बिन अम्र (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/91, अल-मुअजम अल-सगीर, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत, 1/28। 2 अल-मुअजम अल-औसत अल-तबरानी, हदीस 7402, मक्तबतुल मआरिफ रियाद, 3/29।

نفذ واثم فتح (الان یمنع منه) ای من القضاء بشهادة الفاسق (الامام فلا) ینفذ لمامر انه یتأقت ویتیقید بزمان و مکان وحادثة وقول معتمد حتی لا ینفذ قضاؤه بأقوال ضعیفة ۔ نافذ ہوگا اور قاضی گنہگار ہوگا (فتح) لیکن اگر حاکم نے قاضی کو فاسق کی شہادت پر فیصلہ کرنے سے منع کیا تو نافذ نہ ہوگا کیونکہ قاضی کو مخصوص زمانے مخصوص جگہ، مخصوص حادثے اور معتمد قول پر فیصلہ کرنے کے ساتھ مقید کیا جاسکتا ہے یہاں تک کہ اقوالِ ضعیفہ کی بنیاد پر کیا ہوا اس کا فیصلہ نافذ نہ ہوگا۔ (ت) ان سب امور کا لحاظ ضروری ہے، واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹ تا ۱۲: از دولت پور ضلع بلند شہر مرسلہ رئیس بشیر محمد خاں صاحب ۱۵ شعبان ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسئلوں میں: (۱) اگر کچھ طمعِ ناجائز سے کوئی شخص شہادت دے تو اس کی شہادت کا اعتبار ہوگا یا نہیں؟ (۲) جو شخص پابندِ صوم صلوٰۃ نہ ہو اور مسکرات کا پابند ہو ایسے شخص کی شہادت شرعاً مانی جاسکتی ہے یا نہیں؟ (۳) حواسِ سالم کے کیا علامات ہیں ازروئے شرع شریف کے؟ (۴) شہادت شاہد کے واسطے عمر کی قید ہے یا نہیں؟ اور اگر ہے تو کس عمر سے کس عمر تک نا قابلِ شہادت مانا جاتا ہے؟

الجواب: (۱) اظہار سائل سے معلوم ہوا کہ طمعِ ناجائز سے مراد رشوت ہے، ایسی شہادت باطل محض مردود ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: الراشي والمرتشي في النار - رواه الطبراني في الصغير عن عبد الله بن عمرو رضی الله تعالٰی عنهما - واللہ تعالٰی اعلم۔ رشوت دینے والا اور رشوت لینے والا جہنمی ہیں اس کو طبرانی نے معجم صغیر میں سیدنا عبداللہ بن عمرو رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ ، المعجم الصغیر دار الکتب العلمیہ بیروت ۱/ ۲۸ 2 المعجم الاوسط للطبرانی حدیث ۷۴۰۲ مکتبۃ المعارف الریاض ۳/ ۲۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(2) Not at all, for he is a 'Fasiq' (transgressor), and the testimony of a Fasiq is rejected. Allah the Almighty has said: "O you who have believed, if there comes to you a disobedient person with information, investigate..."[1] - And Allah knows best. Allah the Almighty has said: O you who believe! If a Fasiq brings you any news, then investigate it. Allah the Almighty knows best. (T)

(3) Words should be rational and actions should be sensible; one should not speak or act like a sane person at one time and like a madman at another. This is for general dealings. If the purpose is for things like testimony, narration, judgment, and issuing fatwas where soundness of senses is intended, then it is also necessary that the witness or narrator's memory is accurate and they are not severely forgetful, and that the judge's and mufti's understanding and thought process are sound. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar': "Perfect intellect and memory (ضبط) are conditions for testimony."[2] | Perfect intellect and memory are conditions for testimony. (T)

In the 'Book of Judgment' (Kitab al-Qadha) of the same book, it says: "It is appropriate for [a judge] to be reliable in his chastity, intellect, righteousness, understanding, and knowledge; and the mufti is like the judge in these mentioned matters."[3] - And Allah knows best. | The judge must be trustworthy in his chastity, intellect, righteousness, understanding, and knowledge. And the mufti is like the judge in the aforementioned matters. And Allah the Almighty knows best. (T)

(4) Reaching maturity (bulugh) is a condition for giving testimony; the testimony of a minor is not valid. Also, one should not be so old that due to senility, the mind is no longer sound, memory is lost, and they say things incorrectly. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar': "Testimony is not accepted from a blind person at all, nor from an apostate, a slave, a child, a heedless person, or an insane person, unless the slave and child witnessed (tahammul) while in slavery and of age of discernment, and gave testimony after being freed and reaching maturity."[4] | The testimony of a blind person will not be accepted at all, nor that of an apostate, a slave, a child, a heedless person, or an insane person. However, if a slave and a child witness the event during slavery and childhood (with discernment) and then give their testimony after freedom and reaching maturity, it will be accepted. (T)

[1] Al-Quran Al-Kareem 49/6 [2] Dur-e-Mukhtar Kitab-ush-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/90 [3] Dur-e-Mukhtar Kitab-ul-Qadha, Matba' Mujtabai Delhi, 2/72-73 [4] Dur-e-Mukhtar Kitab-ush-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/92

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

(2) हरगिज़ नहीं कि वह फासिक़ (गुनहगार) है और फासिक़ की गवाही रद्द (मर्दुद) है। अल्लाह तआला ने इरशाद फरमाया: "ऐ ईमान वालो! अगर कोई फासिक़ तुम्हारे पास कोई खबर लाए तो तहक़ीक़ (जाँच) कर लिया करो।"[1] - और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। अल्लाह तआला ने इरशाद फरमाया: ऐ ईमान वालो! अगर कोई फासिक़ तुम्हारे पास कोई ख़बर लाए तो छानबीन कर लो। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

(3) बातें अक़्ल के मुताबिक़ हों, काम अक़्लमंदों वाले हों, कभी अक़्लमंदों जैसे और कभी पागलों जैसे क़ौल-ओ-फेल (बात और काम) न करे। यह मामलात के लिए है, और अगर गवाही, रिवायत, क़ज़ा (न्याय) और फतवा जैसे मामलों के लिए होश-ओ-हवास की सलामती मक़सूद हो, तो यह भी ज़रूरी है कि गवाह और रावी (वर्णनकर्ता) की याददाश्त सही हो, वह सख़्त भूलने वाला न हो और क़ाज़ी व मुफ्ती की समझ-बूझ और सोच ठीक हो। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "गवाही के लिए कामिल अक़्ल और अच्छी याददाश्त (ज़ब्त) शर्त है।"[2] | गवाही के लिए कामिल अक़्ल और याददाश्त शर्त है। (त)

उसी किताब के'किताबुल क़ज़ा' में है: "क़ाज़ी को अपनी पाकदामनी, अक़्ल, नेकी, समझ और इल्म में भरोसेमंद होना चाहिए; और मुफ्ती भी इन ज़िक्र किए गए उमूर (मामलों) में क़ाज़ी की तरह है।"[3] - और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। | क़ाज़ी मोतमिद अलैहि (भरोसेमंद) होना चाहिए पाकदामनी, अक़्ल व सलाह, फहम और इल्म में। और मज़कूरा उमूर में मुफ़्ती भी क़ाज़ी की मिसाल है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

(4) गवाही देने के लिए बालिग होना शर्त है, नाबालिग की गवाही मोतबर (मान्य) नहीं। न ही वह इतना बूढ़ा हो कि बुढ़ापे की वजह से दिमाग़ सही न रहे, बात याद न रहे और कुछ का कुछ कह दे। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "अंधे की गवाही मुतलक़न (बिल्कुल) क़बूल नहीं की जाएगी, और न ही मुर्तद (धर्मत्यागी), गुलाम, बच्चे, ग़ाफिल और पागल की। लेकिन अगर गुलाम और बच्चे ने गुलामी और तमीज़ (समझ) की हालत में गवाही का बोझ उठाया (देखा) हो और आज़ादी व बुलूग़ (वयस्कता) के बाद गवाही अदा करें, तो क़बूल होगी।"[4] | अंधे की गवाही मुतलक़न क़बूल नहीं की जाएगी और न ही मुर्तद, गुलाम, बच्चे, ग़ाफिल और पागल की, मगर जब गुलाम और बच्चा गुलामी और तमीज़ की हालत में तहम्मुल-ए-शहादत (गवाही का बोझ उठाना) करें और आज़ादी व बुलूग़ के बाद शहादत अदा करें तो क़बूल होगी। (त)

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 49/6 [2] दुर्रे मुख़्तार किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/90 [3] दुर्रे मुख़्तार किताबुल क़ज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/72-73 [4] दुर्रे मुख़्तार किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/92

(۲) ہر گز نہیں کہ وہ فاسق ہے اور فاسق کی شہادت مردود ہے، قال اللہ تعالی " یٰٓاَیُّھَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اِنْ جَآءَکُمْ فَاسِقٌۢ بِنَبَاٍ فَتَبَیَّنُوْٓا " 1- واللہ تعالی اعلم۔ اللہ تعالی نے ارشاد فرمایا: اے ایمان والو! اگر کوئی فاسق تمہارے پاس کوئی خبر لائے تو چھان بین کرلو۔ واللہ تعالی اعلم (ت)

(۳) باتیں مطابق عقل کے ہوں کام عاقلانہ ہوں، کبھی عاقلوں کبھی پاگل کے سے قول فعل نہ کرے یہ تصرفات کے لئے ہے، اور اگر امثال شہادت و روایت و قضا و افتا کے لئے سلامت حواس مقصود ہو تو یہ بھی ضرور ہے کہ شاہد و راوی کی یاد صحیح ہو سخت بھولنے والا نہ ہو اور قاضی و مفتی کی فہم و فکر ٹھیک ہو۔ درمختار میں ہے: الشھادۃ شرطھا العقل الکامل والضبط 2- | شہادت کے لئے کامل عقل اور یادداشت شرط ہے۔ (ت) اسی کی کتاب القضا میں ہے: ینبغی ان یکون موثوقا بہ في عفافہ وعقلہ وصلاحہ وفھمہ وعلمہ، ومثلہ فیما ذکر المفتی 3- واللہ تعالٰی اعلم۔ قاضی معتمد علیہ ہونا چاہئے پاکدامنی، عقل و صلاح فہم اور علم میں۔ اور مذکورہ امور میں مفتی بھی قاضی کی مثل ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

(۴) ادائے شہادت کے لئے بالغ ہونا شرط ہے، نابالغ کی گواہی معتبر نہیں، نہ اتنا بوڑھا ہو کہ بوجہ پیرانہ سالی دماغ صحیح نہ رہا بات یاد نہ رہے کچھ کا کچھ کہے۔ درمختار میں ہے: لا تقبل من اعمی مطلقا ومرتد ومملوك وصبی ومغفل ومجنون الا ان یتحملا فی الرق والتمییز ، وادیا بعد الحریۃ والبلوغ 4۔ اندھے کی گواہی مطلقاً قبول نہیں کی جائے گی اور نہ ہی مرتد، غلام، بچے، غافل اور پاگل کی مگر جب غلام اور بچہ غلامی اور تمیز کی حالت میں تحمل شہادت کریں اور آزادی و بلوغ کے بعد شہادت ادا کریں تو قبول ہوگی۔ (ت)

1 القرآن الکریم ۴۹ / ۶ 2 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۰ 3 درمختار کتب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۷۳-۷۲ 4 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۲

Fatawa Razawiyyah Volume (18)

It is stated in the same: One of the conditions for giving testimony is 'Dhabt' (accuracy of memory) etc. (i.e., having memory is among the conditions for giving testimony etc. - Trans). And Allah Almighty knows best. Problem 13: From Rampur, Mohalla Masjid Mulla Faqeer Akhun Sahib, sent by Tharullah Khan, 21 Shaban 1331 AH.

Question: What do the scholars of religion say regarding this matter: A Muslim doctor, Zaid, gave an age maturity (puberty) certificate to Amr stating that Amr's age appears to be between 18 and 19 years at this time. In my opinion, based on Amr's face etc., his age did not appear so [previously]; now moustaches have started to grow. Therefore, the doctor's certificate, which is in place of testimony, is regarding a period which the doctor did not observe. He is expressing the age purely based on his guess and opinion, and regarding his opinion, he makes it apparent that a mistake in the opinion is possible. In such a situation, will this testimony be acceptable in court or not?

Answer: It has no relation to testimony, nor does the definition of testimony apply to it. This is an opinion, a guess, and a calculation about which he himself is not certain and indicates the possibility of error in it. The status of testimony is such that if a witness gives evidence on something seen with their own eyes and adds words like "fima a'lam" (to the best of my knowledge) or "fima ahsab" (in my estimation), i.e., "in my thought it happened like this" or "in my knowledge and certainty it is like this," then the testimony will be rejected. This is because a witness is asked about their observation (sight), not their knowledge or certainty. Let alone cases where there is neither knowledge nor certainty but an admission of error itself. In Durr al-Mukhtar, Volume 4, Page 573:

Even if he added "fima a'lam" (as far as I know), it becomes void due to doubt. | Even if the witness adds this phrase "it is in my knowledge," the testimony will be void based on doubt. (Trans)

In Radd al-Muhtar, it is cited from Bahr al-Ra'iq:

If he said: "As far as I know, such-and-such person has a thousand dirhams against me," the confession is not valid. And if the accreditor said: "As far as I know, he is just" | If he says, "According to my knowledge, such-and-such person is owed a

thousand dirhams by me," then this confession will not be valid. And if the one doing ta'deel (character assessment) said, "According to my knowledge he is just"

1. Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Mujtabai Press, Delhi 2/90
2. Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Mujtabai Press, Delhi 2/90

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

उसी में है: गवाही देने की शर्तों में से याददाश्त (ज़ब्त) का होना है आदि। (अनु: गवाही की अदायगी की शर्तों में से याददाश्त का होना है आदि)। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। मसला 13: रामपुर, मोहल्ला मस्जिद मुल्ला फ़क़ीर आखून साहब की ओर से, प्रेषक थारुल्लाह खान, 21 शाबान 1331 हिजरी।

सवाल: दीन के उलमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद नाम के एक मुस्लिम डॉक्टर ने अम्र को उम्र की परिपक्वता (ब्लूग़) का एक सर्टिफिकेट दिया है कि इस समय अम्र की उम्र 18 और 19 साल के बीच मालूम होती है। मेरी राय में अम्र के चेहरे आदि से उसकी उम्र ऐसी मालूम नहीं होती थी, अब मूंछें निकलनी शुरू हुई हैं। अतः डॉक्टर का सर्टिफिकेट, जो गवाही के बराबर है, ऐसे समय के बारे में है जिसे डॉक्टर ने खुद नहीं देखा है। वह केवल अपने कयास (अंदाज़े) और राय से उम्र का इज़हार कर रहा है और अपनी राय के बारे में यह भी ज़ाहिर करता है कि राय में ग़लती संभव है। तो ऐसी सूरत में क्या यह गवाही अदालत में स्वीकार्य होगी या नहीं?

जवाब: इसका गवाही से कोई संबंध नहीं है, न ही इस पर गवाही की परिभाषा खरी उतरती है। यह एक राय, कयास और अनुमान है जिस पर उसे खुद भी विश्वास नहीं है और इसमें वह ग़लती की संभावना बताता है। गवाही की शान तो यह है कि अगर गवाह अपनी आँख से देखी हुई बात पर गवाही दे और उसमें "फ़िमा आलम" (जहाँ तक मुझे पता है) या "फ़िमा अहसब" (मेरे अंदाज़े से) जैसे शब्द जोड़ दे, यानी "मेरे ख्याल में ऐसा हुआ था" या "मेरे इल्म और यक़ीन में ऐसा है", तो गवाही रद्द कर दी जाएगी। क्योंकि गवाह से उसका मुशाहदा (अवलोकन) पूछा जाता है, उसका इल्म और यक़ीन नहीं पूछा जाता। और जहाँ न इल्म हो न यक़ीन, बल्कि खुद ग़लती का इक़रार हो, वहाँ तो बात ही क्या। दुर्रे मुख्तार, जिल्द 4, पेज 573:

हत्ता लव ज़ादा फ़िमा आलम बतल लिश-शक। | यहाँ तक कि अगर गवाह यह शब्द बढ़ा दे कि "मेरे इल्म में ऐसा है", तो शक की बुनियाद पर गवाही बातिल (अमान्य) होगी। (अनु:)

रद-उल-मुहतार में बहर-उल-राइक से है:

लव क़ाला लफ़ुलानिन अलैया अल्फ़ु दिरहमिन् फ़िमा आलम ला यसहिहुल इक़रारु व लव क़ालल मुअद्दिलु हुवा अदलुन फ़िमा आलम | अगर कोई कहे कि "मेरे इल्म के मुताबिक फ़लां शख्स के मुझ

पर हज़ार दिरहम हैं", तो यह इक़रार सही नहीं होगा। और अगर तादील (चरित्र प्रमाणन) करने वाले ने कहा, "मेरे इल्म के मुताबिक वह आदिल है"

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/90
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/90

اسی میں ہے : شرائط الاداء الضبط الخ (ادائے شہادت کی شرطوں میں سے یادداشت کا ہونا ہے الخ۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۱۳: از رامپور محلہ مسجد ملا فقیر اخون صاحب مرسلہ ثار اللہ خاں ۲۱ شعبان ۱۳۳۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید مسلم ڈاکٹر نے ایک سرٹیفکیٹ بلوغ عمر عمرو کو اس امر کا دیا ہے کہ عمر و کی اس وقت ۱۸، اور ۱۹ سال کے درمیان میں عمر معلوم ہوتی ہے میری رائے میں عمرو کے چہرہ وغیرہ سے اس کی عمر ایسی نہیں معلوم ہوتی اب مونچھوں کا آغاز ہوا ہے پس سرٹیفکیٹ ڈاکٹر جو بمنزلہ شہادت کے ہے ایسے زمانہ کی بابت جس میں ڈاکٹر نے مشاہدہ نہیں کیا ہے محض اپنے قیاس اور رائے سے اظہار عمر کرتا ہے ہیں نسبت اپنی رائے کے ظاہر کرتا ہے کہ رائے کی غلطی ممکن ہے تو ایسی صورت میں یہ شہادت قابل قبول عدالت ہو گی یا نہیں ؟

الجواب: اسے شہادت سے کوئی تعلق نہیں، نہ اس پر شہادت کی تعریف صادق آتی ہے، یہ ایک رائے اور قیاس و تخمینہ ہے جس پر اسے خود وثوق نہیں اور اس میں غلطی کا احتمال بتاتا ہے شہادت کی تو شان یہ ہے کہ اگر شاہد اپنی آنکھ کی دیکھی ہوئی بات پر گواہی دے اور اس میں فیما اعلم یا فیما احسب کا لفظ ملا دے یعنی میرے خیال میں ایسا ہوا تھا یا میرے علم و یقین میں ایسا ہے تو گواہی رد کردیجائیگی کہ گواہ سے اس کا مشاہدہ پوچھا جاتا ہے اس کا علم و یقین نہیں پوچھا جاتا، نہ کہ جہاں نہ علم نہ یقین بلکہ خود غلطی کا اقرار، در مختار جلد ۴ ص ۵۷۳ :

حتی لو زاد فیما اعلم بطل للشک ۔ | یہاں تک کہ اگر شاہد یہ لفظ بڑھا دے کہ میرے علم میں ایسا ہے تو شک کی بنیاد پر گواہی باطل ہوگی۔ (ت)

ردالمحتار میں بحر الرائق سے ہے :

لو قال لفلان علی الف درھم فیما اعلم لا یصح الاقرار ولو قال المعدل ھو عدل فیما اعلم | اگر کہے کہ میرے علم کے مطابق فلاں کے مجھ پر ہزار درہم ہیں تو یہ اقرار صحیح نہیں ہوگا، اور اگر تعدیل کرنیوالے نے کہا میرے علم کے مطابق وہ عادل

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰ 2 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰

Fatawa Razawiya (Volume 18)

(Arabic) It cannot be considered an amendment, and Allah knows best.

Then this will not be an amendment. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 154: Requested by Siraj-ud-Din, Judge Bahawalpur (Punjab) 15 Shaban al-Muazzam, Saturday 1334 AH.

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. To the honorable service of Mr. Maulvi Ahmad Raza Khan Sahib, may your blessings continue. What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about this issue: is it permissible to rely on the testimony of a non-Muslim to prove the marriage of a Muslim man and woman? In the following cases, what ruling should be given? (1) A marriage between a Muslim man and a Muslim woman took place. In the witnesses of proposal and acceptance, one or both witnesses are non-Muslim. Can the marriage be considered validly proven? (b) There are several testimonies from the time of the marriage contract, but non-Muslim witnesses state based on common knowledge (shuhrah-e-aammah) that they heard about the marriage of this Muslim man with that Muslim woman. Can the marriage be proven in such a case? Please explain and be rewarded.

Answer: The marriage cannot be proven in the first case. It is stated in Durr al-Mukhtar: | (Arabic) The condition is the presence of two Muslim witnesses for the marriage of a Muslim woman. | For the marriage of a Muslim woman, the presence of two Muslim witnesses is a condition. (T) | |---|---|

Nor can it be accepted in the second case. It is stated in Durr al-Mukhtar: | (Arabic) The condition for testimony is guardianship (Wilayah), so Islam is required if the defendant is a Muslim. | The condition of testimony is guardianship, therefore if the defendant is a Muslim, it is a condition for the witness to be a Muslim. (T) | |---|---|

And the universal rule is that against any Muslim man or woman, in any matter of the world like marriage, divorce, sale, gift, lease, or will, the testimony of a disbeliever is not admissible at all in any way. | (Arabic) Allah Almighty said: "And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers." (4:141). And Allah knows best. | Allah Almighty said: Allah Almighty will never make any way for the disbelievers against the believers. And Allah Almighty knows best. (T) | |---|---|

1- Rad al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/470 2- Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/186-187 3- Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/90 4- Al-Qur'an al-Karim, 4/141

फतावा रजविया (खंड 18)

(अरबी) यह संशोधन नहीं माना जाएगा, और अल्लाह बेहतर जानता है।

तो यह संशोधन नहीं होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (टी)

मसाला 154: प्रेषित सिराजुद्दीन, जज बहावलपुर (पंजाब),
15 शाबान अल-मुअज्जम, शनिवार 1334 हिजरी।

बिस्मिल्लाहिर्रहमानिर्रहीम, जनाब मौलवी अहमद रज़ा खां साहिब मद फुयूज़ुकुम की खिदमत में अर्ज़ है कि दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि क्या मुस्लिम पुरुष और स्त्री के निकाह को साबित करने के लिए गैर-मुस्लिम की गवाही पर भरोसा करना जायज़ है? निम्नलिखित स्थितियों में क्या हुक्म दिया जाना चाहिए: (1) एक मुस्लिम पुरुष का निकाह एक मुस्लिम महिला के साथ हुआ, ईजाब और क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) के गवाहों में एक गवाह या दोनों गवाह गैर-मुस्लिम हैं, क्या निकाह को प्रमाणित माना जा सकता है? (ब) निकाह के समय की कई गवाहियां मौजूद हैं लेकिन गैर-मुस्लिम गवाह आम चर्चा (शुरत-ए-आम्मा) के आधार पर इस मुस्लिम के मुस्लिम महिला के साथ निकाह का बयान देते हैं, क्या ऐसी स्थिति में निकाह प्रमाणित माना जा सकता है? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पहली स्थिति में निकाह प्रमाणित नहीं हो सकता, दुर्रे मुख्तार में है: | (अरबी) मुस्लिम महिला के निकाह के लिए दो मुस्लिम गवाहों की उपस्थिति शर्त है। | मुस्लिम महिला के निकाह के लिए दो मुस्लिम गवाहों का होना शर्त है। (टी) | |---|---|

न ही दूसरी स्थिति में माना जा सकता है, दुर्रे मुख्तार में है: | (अरबी) गवाही की शर्त विलायत (अधिकार) है, इसलिए यदि प्रतिवादी मुस्लिम हो तो इस्लाम की शर्त होगी। | गवाही की शर्त विलायत है, अतः यदि प्रतिवादी मुस्लिम हो तो गवाह का मुस्लिम होना शर्त होगा। (टी) | |---|---|

और यह एक सार्वभौमिक नियम है कि किसी भी मुस्लिम पुरुष या महिला के विरुद्ध, दुनिया के किसी भी मामले जैसे निकाह, तलाक, खरीद-बिक्री, हिबा (उपहार), इजारा (किराया), वसीयत में काफिर की गवाही किसी भी तरह से स्वीकार्य नहीं है। | (अरबी) अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अल्लाह काफिरों के लिए मोमिनों के खिलाफ हरगिज़ कोई रास्ता नहीं बनाएगा।" (4:141)। और अल्लाह बेहतर जानता है। | अल्लाह तआला ने फरमाया: अल्लाह तआला काफिरों के लिए मोमिनों पर हरगिज़ कोई रास्ता न बनाएगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (टी) | |---|---|

1- रद्दुल मुहतार, किताबुश शहादात, दार इह्याउत तुरासुल अरबी, बेरूत, 4/470 2- दुर्रे मुख्तार, किताबुन निकाह, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/186-187 3- दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/90 4- अल-कुरानुल करीम, 4/141

ہے تو یہ تعدیل نہ ہو گی۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

لایکون تعدیلاً ۱ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۵۴: مسئولہ سراج الدین جج بہاولپور (پنجاب) ۱۵ شعبان المکرم شنبہ ۱۳۳۴ھ

بسم اللہ الرحمن الرحیم ، بحالی خدمت جناب مولوی احمد رضا خاں صاحب مد فیوضکم کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ آیا مسلمان مرد عورت کے نکاح اثبات میں غیر مسلم کی شہادت پر حصر کرنا جائز ہے، حسب ذیل صورتوں میں کس طرح حکم دینا چاہئے: (۱) ایک مسلم مرد کا نکاح ایک مسلمہ عورت کے ساتھ ہوا، گواہان ایجاب وقبول میں ایک گواہ یا دونوں گواہ غیر مسلم ہیں، آیا نکاح ثابت قرار دیا جا سکتا ہے؟ (ب) انعقاد نکاح کے وقت کی کئی شہادتیں ہیں لیکن غیر مسلم گواہ بروئے شہرت عامہ اس مسلم کا مسلمہ کے ساتھ نکاح سننا بیان کرتے ہیں، آیا ایسی صورت میں نکاح ثابت قرار دیا جا سکتا ہے؟ بینوا توجروا الجواب: نہ پہلی صورت میں نکاح ثابت ہو سکتا ہے، درمختار میں ہے : | شرط حضور شاہدین مسلمین لنکاح مسلمة ۲۔ | مسلمان عورت کے نکاح کے لئے دو مسلمان گواہوں کا موجود ہونا شرط ہے (ت) | |---|---|

نہ دوسری صورت میں مانا جا سکتا ہے، درمختار میں ہے: | الشهادة شرطها الولاية فيشترط الاسلام لو المدعى عليه مسلماً ۳۔ | شہادت کی شرط ولایت ہے چنانچہ مدعی علیہ اگر مسلمان ہو تو شاہد کا مسلمان ہونا شرط ہوگا۔ (ت) | |---|---|

اور قاعدہ کلیہ کہ کسی مسلمان مرد خواہ عورت پر نکاح، طلاق، بیع، ہبہ، اجارہ، وصیت، جہاں بھر کے کسی معاملہ میں کافر کی شہادت اصلاً کسی طرح مسموع نہیں، | قال اللہ تعالیٰ "وَلَنْ يَجْعَلَ اللَّهُ لِلْكَفِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا ۴ واللہ تعالٰی اعلم۔ | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ کافروں کیلئے مومنوں پر ہرگز کوئی سبیل نہ بنائیگا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) | |---|---|

۱- ردالمحتار کتاب الشہادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۷۰ ۲- درمختار کتاب النکاح مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۱۸۶-۱۸۷ ۳- در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۰ ۴- القرآن الکریم ۴ / ۱۴۱

Fatawa Rizvia, Volume 18

Problem 16: From Rampur State, sent by Mr. Imdad Hussain, dated 13 Jamadi-ul-Akhir 1338 AH. What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say about this matter: Bashir filed a lawsuit in civil court for the 'Rukhsati' (departure) of his wife, Ms. Akbari, against Ms. Akbari and her grandmother, Ms. Ajouba, who had detained Ms. Akbari. Ms. Akbari, despite receiving court notice, did not respond but remained silent. Ms. Ajouba appeared in court and denied the marriage. Bashir was asked for proof of marriage. He produced five witnesses. Three witnesses, named Abdul Aziz, Mir Najmi, and Natthe, testified that Ms. Akbari appointed Jhanna Chaudhary as her representative (Wakil) for the marriage in their presence, and Jhanna Chaudhary performed the marriage with Bashir. The marriage took place. Two other witnesses, Chanda Miyan and Ehsan, testified that Jhanna Chaudhary performed the marriage of Ms. Akbari, daughter of Ali Hussain, with Bashir, son of Munna, in their presence, and Bashir accepted it. Now, the question to be clarified is that there are discrepancies among the said witnesses: one stated Ms. Akbari is short-statured, another stated she is tall; one stated the marriage happened in the hall ('dalan') and another said in the courtyard ('angan') adjoining it; one stated her age was 10-12 years, while others stated 20 and 25 years. Due to these discrepancies, is the testimony acceptable or not? And despite Ms. Akbari's silence, is Ms. Ajouba's statement regarding the age acceptable according to Sharia or not? Please explain and be rewarded.

Answer: These are additional matters; discrepancies in them do not affect the testimony as long as the witnesses are reliable, just, and acceptable. If they are not so, and the judge considers them suspicious and rejects their testimonies based on such discrepancies, he has the authority to do so. It is stated in Alamgiriya from Al-Muhit:

[Arabic Quote Table Content] In Nawadir Ibn Sama'ah from Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him): Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: If I suspect the witnesses, I will separate them and will not pay attention to their differences regarding the clothes they wore, or the number of men and women who were with them, nor will I pay attention to the difference in locations, provided the testimony is about spoken words (statements). But if the testimony is about actions, then the location...

फ़तावा रज़विया, खंड 18

मसला 16: रियासत रामपुर से, भेजा गया जनाब इमदाद हुसैन साहब द्वारा, दिनांक 13 जमादी-उल-आखिर 1338 हिजरी। दीन के उलेमा और शरीअत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: बशीर ने अपनी पत्नी मुसम्मात अकबरी की रुख़सती का दावा दीवानी कचहरी में मुसम्मात अकबरी और उसकी नानी मुसम्मात अजूबा पर किया, जिसने मुसम्मात अकबरी को रोक रखा था। मुसम्मात अकबरी ने कचहरी की सूचना के बावजूद कोई जवाब नहीं दिया बल्कि खामोश रही। मुसम्मात अजूबा कचहरी में पेश हुई और निकाह से इनकार कर दिया। बशीर से निकाह का सबूत मांगा गया। उसने पाँच गवाह पेश किए। तीन गवाहों, जिनके नाम अब्दुल अज़ीज़, मीर नजमी और नत्थे हैं, ने यह गवाही दी कि मुसम्मात अकबरी ने हमारे सामने झन्ना चौधरी को अपने निकाह के लिए वकील बनाया, झन्ना चौधरी ने बशीर के साथ निकाह पढ़ा दिया और निकाह हो गया। चंदा मियां और एहसान, इन दोनों गवाहों ने यह गवाही दी कि झन्ना चौधरी ने हमारे सामने मुसम्मात अकबरी पुत्री अली हुसैन का निकाह बशीर पुत्र मुन्ना के साथ पढ़ाया और बशीर ने स्वीकार किया। अब पूछने वाली बात यह है कि उक्त गवाहों में ये मतभेद हैं: एक ने बयान किया कि मुसम्मात अकबरी नाटे कद की है, दूसरे ने उसे लंबे कद का बताया; एक ने दालान में और दूसरे ने उससे जुड़े आंगन में निकाह होना बताया; एक ने उम्र दस-बारह साल और बाकियों ने बीस और पच्चीस साल बताई। क्या इन मतभेदों के कारण गवाही स्वीकार्य है या नहीं? और मुसम्मात अकबरी की चुप्पी के बावजूद, मुसम्मात अजूबा का उम्र के बारे में बयान शरीअत के अनुसार स्वीकार्य है या नहीं? बयान करें, पुण्य पाएँ।

जवाब: ये बातें अतिरिक्त हैं, इनमें मतभेद से गवाही पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता जब तक कि गवाह भरोसेमंद, न्यायप्रिय और स्वीकार्य हों। और अगर वे ऐसे नहीं हैं और जज ने उन्हें संदिग्ध समझा और ऐसे मतभेदों के आधार पर उनकी गवाही खारिज कर दी, तो उसे इसका अधिकार है। आलमगीरिया में मुहीत से उद्धृत है:

[अरबी उद्धरण का अनुवाद] नवादिर इब्न समाआ में इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाहि अलैहि) से वर्णित है: इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया: अगर मैं गवाहों पर संदेह पाऊं तो उन्हें अलग कर दूंगा और इस बात की ओर ध्यान नहीं दूंगा कि उनके कपड़े कैसे थे, या उनके साथ कितने पुरुष और महिलाएं थीं, और न ही स्थानों के अंतर की ओर ध्यान दूंगा बशर्ते कि गवाही कथनों (बोलों) पर हो। और अगर गवाही कार्यों पर हो, तो स्थानों का...

مسئلہ ۱۶: از ریاست رامپور مرسلہ جناب امداد حسین صاحب مورخہ ۱۳ جمادی الآخر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ بشیر نے اپنی زوجہ مسماۃ اکبری کی رخصت کا دعویٰ کچہری دیوانی میں مسماۃ اکبری اور اس کی دادی مسماۃ عجوبہ پر کہ جس نے مسماۃ اکبری کو روک لیا تھا کیا، مسماۃ اکبری نے باوجود اطلاع کچہری کے جواب دہی نہیں کی بلکہ سکوت کیا مسماۃ عجوبہ کچہری میں جوابدہ ہوئی اور منکر نکاح ہوئی، بشیر سے ثبوت نکاح طلب کیا گیا، اس نے پانچ گواہ پیش کئے تین گواہوں نے کہ جن کے نام عبدالعزیز، میر نجمی، نتھے ہیں اس امر کی شہادت ادا کی مسماۃ اکبری نے ہمارے سامنے جھنا چودھری کو اپنے نکاح کے واسطے وکیل کیا، جھنا چودھری نے نکاح بشیر کے ساتھ پڑھوا دیا نکاح ہوگیا اور چندہ میاں اور احسان ہر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ جھنا چودھری نے ہمارے سامنے مسماۃ اکبری بنت علی حسین کا نکاح بشیر ولد منا کے ساتھ پڑھوایا اور بشیر نے قبول کیا، اب دریافت طلب امر یہ ہے کہ گواہان مذکور میں یہ اختلاف ہیں کہ ایک نے بیان کیا ہے کہ مسماۃ اکبری پستہ قد ہے دوسرے نے لانبا قد بیان کیا ہے ایک نے دالان میں ایک نے آنگن میں جو ملے ہوئے نکاح ہونا بیان کیا ہے، ایک نے عمر دس بارہ سال اور باقیوں نے عمر بیس اور پچیس سال بیان کی ہے، آیا ان اختلافات کی وجہ سے شہادت قابل قبول ہے یا نہیں؟ اور باوجود سکوت مسماۃ اکبری اور مسماۃ عجوبہ نسبت عمر قابل قبول شرعاً ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: یہ باتیں زائد ہیں ان میں اختلاف سے شہادت پر کوئی اثر نہیں پڑتا جبکہ شہود ثقات و عدول و قابل قبول ہوں، اور اگر ایسے نہیں اور حاکم نے انہیں متہم سمجھا اور ایسے اختلافوں کی بنا پر ان کی شہادتیں رد کر دیں تو اسے اس کا اختیار ہے۔ عالمگیریہ میں محیط سے ہے:

فی نوادر ابن سماعة عن ابی یوسف رحمه الله تعالیٰ | قال ابو حنیفة رضی الله تعالیٰ عنه اذا تهمت الشهود | فرقت بینهم ولا التفت الی اختلافهم في لبس الثیاب | وعدد من کان معهم من الرجال والنساء ولای | اختلاف المواضع بعد ان تکون الشهادة علی الاقوال | وان کان الشهادة |

نوادر ابن سماعہ میں امام ابویوسف رحمۃ الله تعالیٰ علیہ سے مروی ہے امام ابوحنیفہ رحمۃ الله علیہ نے فرمایا اگر گواہوں پر تہمت پاؤں تو ان میں تفریق کردوں گا اور ایسے اختلاف کی طرف التفات نہیں کروں گا کہ ان کا لباس کیا تھا اور ان کے ساتھ کتنے مرد اور عورتیں تھیں اور نہ ہی جگہوں کے اختلاف کی طرف التفات کروں گا بشرطیکہ شہادت اقوال پر ہو، اور اگر شہادت افعال پر ہو تو جگہوں کا

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(Arabic)

On actions, a difference in places is a difference in testimony. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: If I suspect them and see doubt, and I think they are false witnesses, I separate them and ask them about the places, the clothes, and who was with them. If they differ in that, then in my view, this is a difference by which I invalidate the testimony. This is in 'Al-Muhit'.[1] And Allah Almighty knows best.

(English Translation)

It will be settled as a difference in testimony. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: If any suspicion or doubt arises in my heart regarding the witnesses and I suspect they are false witnesses, I will separate them and ask them about the clothing, the place, and the people present with them. If their statements differ in this, then in my view, it is a conflict in testimony based on which I will reject the testimony, *Al-Muhit*. And Allah Almighty knows best. (T)

Wallahu Ta'ala A'lam (T)

Problem 17: From the land of Bengal, through Muhammad Shuja'at Ali Khan, a student of Madrasa Manzar-e-Islam. 25 Rabi' al-Awwal 1339 AH. What is the ruling on not knowing the testimony for divorce? Answer and be rewarded. What is the ruling on delay and negligence in testifying for a divorce? Explain so you may receive a reward. (T)

The Answer:

(Persian/Arabic)

If the divorce is revocable (*Raj'i*), one will not be sinful for delaying the testimony, unless the person knows that the husband has not reconciled and the waiting period (*iddah*) has passed, and he wants to have intimacy without a new marriage; then delay is not permissible. Similarly, if it is a clear divorce (*Bain*) and he does not refrain from intimacy without renewing the marriage, or it is a severe divorce (*Mughallazah*) and he wants to marry her without *Halala*; performing the

(Urdu/English Translation)

The Answer: If the divorce is revocable (*Raj'i*), one will not be sinful for delaying the testimony, except for the person who knows that the husband has not reconciled and the waiting period has passed, and he wants to bring that woman under his possession without a new marriage; in this case, delaying the testimony is not permissible. Similarly, in the case of a clear divorce (*Bain*), if the husband does not refrain from intimacy without renewing the marriage, or he has

(Persian/Arabic)

testimony even without a claimant's lawsuit is obligatory (*Fard*). If one delays without an excuse, their testimony will be rejected. It is in *Al-Ashbah*: A witness for the sake of Allah (*Hisbah*), if he delays his testimony without an excuse, becomes a transgressor (*Fasiq*) and his testimony is not accepted.[2]

(Urdu/English Translation)

given a severe divorce (*Mughallazah*) and wants to bring her back into marriage without *Halala*; in such a case, the performance of testimony is obligatory (*Fard*) even without a claimant's lawsuit. If one delays without an excuse, they will become rejected in testimony (*Mardud ash-Shahadah*).

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab Adab al-Qadi, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/345 [2] Al-Ashbah wan-Naza'ir, The Second Art, Kitab al-Qada' wa ash-Shahadat, Idarat al-Qur'an Karachi, p. 394

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

(अरबी)

कार्यों पर, स्थानों में अंतर गवाही में अंतर है। इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: यदि मैं उन पर संदेह करता हूं और संदेह देखता हूं, और मुझे लगता है कि वे झूठे गवाह हैं, तो मैं उन्हें अलग कर देता हूं और उनसे स्थानों, कपड़ों और उनके साथ कौन था, इस बारे में पूछता हूं। यदि वे इसमें अलग-अलग बयान देते हैं, तो मेरे विचार में, यह एक ऐसा अंतर है जिससे मैं गवाही को अमान्य कर देता हूँ। यह 'अल-मुहीत' में इसी तरह है।[1] और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(हिन्दी अनुवाद)

गवाही में अंतर के रूप में तय किया जाएगा। इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) ने कहा कि अगर गवाहों के बारे में मेरे दिल में कोई तोहमत और शक आए और मेरा गुमान हो कि ये झूठे गवाह हैं तो मैं उनको जुदा-जुदा करूँगा और उनसे लिबास, जगह और उनके साथ मौजूद अफ़राद के बारे में पूछूँगा, अगर इसमें उनके बयान मुख़्तलिफ़ (अलग) हुए तो मेरे नज़दीक यह गवाही में इख्तिलाफ़ है जिसकी बुनियाद पर मैं गवाही मुस्तरद (रद्द) कर दूँगा, मुहीत। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

वल्लाहु तआला आलम (त)

मसला १७: बंगाल के देश से, मुहम्मद शुजात अली खान के माध्यम से, मदरसा मंज़र-ए-इस्लाम के छात्र। २५ रबीउल अव्वल १३३९ हिजरी। तलाक की गवाही की अनभिज्ञता के लिए क्या है? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा। तलाक की गवाही में देरी और लापरवाही का क्या हुक्म है? बयान करें ताकि आपको पुण्य मिले। (त)

अल-जवाब:

(फ़ारसी/अरबी)

यदि तलाक रज्ई (प्रतिसंहरणीय) है, तो गवाही देने में देरी करने से व्यक्ति गुनहगार नहीं होगा, सिवाय उस व्यक्ति के जो जानता है कि पति ने सुलह नहीं की है और इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बीत चुकी है, और वह नए निकाह के बिना अधिकार चाहता है; तब देरी जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि तलाक बैन है और वह

(उर्दू/हिन्दी अनुवाद)

अल-जवाब: अगर तलाक रज्ई है तो गवाही में ताख़ीर (देरी) करने से गुनहगार न होगा मगर वो शख़्स जो जानता है कि खाविंद ने रुजू नहीं किया और इद्दत गुज़र चुकी है और वो बग़ैर निकाह-ए-जदीद (नए निकाह) उस औरत को अपने तसर्रुफ़ में लाना चाहता है तो

(फ़ारसी/अरबी)

निकाह के नवीनीकरण के बिना अधिकार नहीं छोड़ता, या तलाक मुग़ल्लज़ह है और वह हलाला के बिना निकाह में लाना चाहता है; तो किसी वादी के मुकदमे के बिना ही गवाही देना फर्ज है। यदि बिना किसी बहाने के देरी की जाती है, तो गवाही खारिज कर दी जाएगी। यह 'अल-अश्बाह' में है: अल्लाह के लिए गवाह, यदि वह बिना किसी कारण के अपनी गवाही में देरी करता है, तो वह पापी (फासिक) हो जाता है और उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती है।[2]

(उर्दू/हिन्दी अनुवाद)

इस सूरत में ताख़ीर-ए-शहादत (गवाही में देरी) जायज़ नहीं, इसी तरह तलाक़-ए-बैन की सूरत में अगर खाविंद तजदीद-ए-निकाह के बग़ैर तसर्रुफ़ से दस्तबरदार नहीं होता या तलाक़-ए-मुग़ल्लज़ह दी है और हलाला के बग़ैर दोबारा उसको निकाह में लाना चाहता है तो ऐसी सूरत में किसी मुद्दई के दावे के बग़ैर ही शहादत की अदायगी फ़र्ज़ है, अगर बिला उज़्र (बिना बहाने) ताख़ीर करेगा तो मरदूद-उश-शहादत (गवाही अस्वीकार्य) हो जाएगा।

---

[1] फ़तावा हिंदिया, किताब अदब अल-काज़ी, अध्याय १५, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/३४५ [2] अल-अश्बाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अल-सानी, किताब अल-कज़ा वश-शहादात, इदारतुल कुरान कराची, पृष्ठ ३९४

पृष्ठ १२५ / ७३८

(عربی)

على الافعال فالاختلاف فی المواضع اختلاف فی الشهادة قال ابو یوسف اذا اتهمتهم و رأیت الریبة فظننت انهم شهود الزور افرق بینهم واسألهم عن المواضع والثیاب ومن کان معهم، فاذا اختلفوا فی ذلک فهذا عندی اختلاف ابطل به الشهادة کذا فی المحیط[1] واللہ تعالٰی اعلم

(اردو ترجمہ)

اختلافِ شہادت میں قرار پائے گا۔ امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ نے کہا کہ اگر گواہوں کے بارے میں میرے دل میں کوئی تہمت اور شک آئے اور میرا گمان ہو کہ یہ جھوٹے گواہ ہیں تو میں ان کو جدا جدا کروں گا اور ان سے لباس، جگہ اور ان کے ساتھ موجود افراد کے بارے میں پوچھوں گا اگر اس میں ان کے بیان مختلف ہوئے تو میرے نزدیک یہ گواہی میں اختلاف ہے جس کی بنیاد پر میں گواہی مسترد کر دوں گا، محیط۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۷: از ملک بنگال معرفت محمد شجاعت علی خان طالب علم مدرسہ منظر اسلام ۲۵ ربیع الاول ۱۳۳۹ھ برائے شہادت طلاق نادانستی چیست؟ بینوا توجروا۔ شہادت طلاق میں تاخیر اور کوتاہی کا کیا حکم ہے؟ بیان کرواجر پاؤ گے۔ (ت)

الجواب:

(فارسی/عربی)

اگر طلاق رجعت است بتاخیر شہادت آثم نشود مگر آنکہ بد آنکہ رجعت نکرد وعدت کرنے سے گنہگار نہ ہوگا مگر وہ شخص جو جانتا ہے

(اردو ترجمہ)

الجواب: اگر طلاق رجعی ہے تو گواہی میں تاخیر

(فارسی/عربی)

گزشت و باز بے نکاح تصرف میخواند آنگاہ تاخیر روانیست، ہمچناں اگر طلاق بائن است و بے تجدید نکاح دست از تصرف ندارد یا مغلظ است، بے تحلیل بحبالہ نکاح آوردن خواهد ادائے شہادت بے دعوی پیچ مدعی فرض است و اگر بے عذر تاخیر کند مردود الشهادة بود در اشباه است شاهد الحسبة اذا اخر شهادته بلا عذر یفسق ولا تقبل شهادته[2]

(اردو ترجمہ)

کہ خاوند نے رجوع نہیں کیا اور عدت گزر چکی ہے اور وہ بغیر نکاح جدید اس عورت کو اپنے تصرف میں لانا چاہتا ہے تو اس صورت میں تاخیر شہادت جائز نہیں، اسی طرح طلاق بائن کی صورت میں اگر خاوند تجدیدِ نکاح کے بغیر تصرف سے دستبردار نہیں ہوتا یا طلاق مغلظ دی ہے اور حلالہ کے بغیر دوبارہ اس کو نکاح میں لانا چاہتا ہے تو ایسی صورت میں کسی مدعی کے دعوی کے بغیر ہی شہادت کی ادائیگی فرض ہے اگر بلا عذر تاخیر کرے گا تو مردود الشہادة ہو جائیگا،

---

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۴۵ [2] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضا و الشہادات ادارۃ القرآن کراچی ص ۳۹۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

In 'Al-Ashbah', it is stated that if a volunteer witness (one who testifies for the sake of Allah) delays testimony without a valid excuse, their testimony will not be accepted due to their becoming a transgressor (fasiq), as mentioned in 'Al-Quniyah'. In 'Al-Quniyah', this delay period is mentioned as five days. The correct view is that the aforementioned ruling depends on delaying testimony at the time of need, whether the duration is short or long, as explained in 'Ghamz al-Uyun'. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 18: From Rampur State, Katte Baz Khan, submitted by Ghulam Habib Khan, 8 Muharram 1331 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say regarding this issue: Zaid and Bakr were equal partners (half each) in an orchard. Zaid sold his half share to Khalid for seven hundred rupees. To defeat Bakr's right of pre-emption (shufa), he wrote two thousand rupees in the sale deed instead of seven hundred rupees. Seven hundred rupees in cash were given to the seller in front of the registrar, and regarding the remaining thirteen hundred rupees of the unreal price, it was written that "I have waived it for the buyer," the proof for which regarding the actual price of seven hundred rupees is also evident from the statements of Bakr's witnesses. So, what should happen according to Sharia in such a situation? Please explain and be rewarded.

The Answer: There are three testimonies in this case. Even if their statements meet the required conditions, two of them by their own admission trim their beards excessively (khashkhash style), and this is transgression (fisq), and the testimony of a transgressor is not acceptable.

Allah Almighty said: "...two just men from among you..." and Allah Almighty said: "...from among those witnesses whom you approve." And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be He, is most perfect and most wise. (T)

Issue 18-19: From Rampur, Mohalla Ganj, submitted by Muhammad Yunus Sahib, 9 Dhu al-Qi'dah 1319 AH. What do the scholars of religion say in this issue of firm Sharia: There was disagreement between Zaid and Hindah...

1. Al-Quran al-Karim 5/95
2. Al-Quran al-Karim 2/282

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

'अशबाह' में है कि यदि कोई गवाह बिना किसी वैध कारण के गवाही देने में देरी करता है, तो उसके फ़ासिक़ (पापी) हो जाने के कारण उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, जैसा कि 'कुनिया' में है। 'कुनिया' में इस देरी की अवधि पाँच दिन बताई गई है। सही बात यह है कि उक्त नियम गवाही के समय ज़रूरत पड़ने पर देरी करने पर निर्भर है, चाहे वह समय कम हो या ज़्यादा, जैसा कि 'ग़म्ज़ अल-उयून' में बताया गया है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 18: रामपुर रियासत, कट्टे बाज़ खान से, प्रेषक ग़ुलाम हबीब खान, 8 मुहर्रम 1331 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद और बक्र एक बाग में आधे-आधे के साझीदार थे। ज़ैद ने अपना आधा हिस्सा खालिद को सात सौ रुपये में बेच दिया। बक्र के शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) के अधिकार को खत्म करने के लिए, बिक्री के दस्तावेज़ में सात सौ रुपये के बजाय दो हज़ार रुपये लिख दिए गए। रजिस्ट्रार के सामने विक्रेता को सात सौ रुपये नकद दिए गए, और बाकी तेरह सौ रुपये की काल्पनिक कीमत के बारे में यह लिखा गया कि "मैंने खरीदार को माफ़ कर दिया है," जिसका सबूत सात सौ रुपये की वास्तविक कीमत के बारे में बक्र के गवाहों के बयानों से भी स्पष्ट है। तो ऐसी स्थिति में शरीयत के अनुसार क्या होना चाहिए? बयान करें और पुण्य प्राप्त करें।

जवाब: इस मामले में तीन गवाहियां हैं। अगर उनके बयान शर्तों के अनुसार भी हों, तो उनमें से दो खुद स्वीकार करते हैं कि वे अपनी दाढ़ी बहुत छोटी (खशखाश स्टाइल) कटवाते हैं, और यह फ़िस्क़ (पाप) है, और फ़ासिक़ की गवाही स्वीकार्य नहीं है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तुम में से दो न्यायप्रिय गवाह।" और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "उन गवाहों में से जिन्हें तुम पसंद करते हो।" और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है। (त)

मसला 18 से 19: रामपुर, मोहल्ला गंज से, प्रेषक मुहम्मद यूनुस साहिब, 9 ज़ीक़ादा 1319 हिजरी। धर्म के विद्वान शरीयत के इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद और हिंदा के बीच अनबन हो गई...

1. अल-कुरान अल-करीम 5/95
2. अल-कुरान अल-करीम 2/282

کما فی القنیہ در قنیہ قولے آوردہ است کہ مدتش پنج روز ست و صواب آنست کہ مدار بر تاخیر از وقت حاجت ست کم باشد یا بیش کما بینہ فی غمز العیون۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ اشباہ میں ہے کہ شاہد حسبہ (لوجہ اللہ گواہی دینے والا) اور بلا عذر گواہی میں تاخیر کرے تو فاسق ہو جانے کی وجہ سے اس کی گواہی قبول نہیں کی جائیگی جیسا کہ قنیہ میں ہے، ور قنیہ میں یہ قول مذکور ہے کہ اس تاخیر کی مدت پانچ دن ہے۔ صحیح یہ ہے کہ حکم مذکور کا مدار بوقت ضرورت گواہی میں تاخیر پر ہے چاہے مدت کم ہو یا زیادہ، جیسا کہ غمز العیون میں بیان کیا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۸: از ریاست رامپور کٹے باز خاں مسئولہ غلام حبیب خاں ۸ محرم ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید و بکر ایک باغ میں نصف نصف کے شریک تھے، زید نے اپنا حصہ نصفی بدست خالد سات سو روپے میں بیع کیا اور واسطے اتلاف حق شفعہ بکر بیعنامہ میں بجائے سات سو روپے کے دو ہزار لکھا لے گئے سات سو روپے نقد روبروئے رجسٹرار بائع کو دئے گئے اور نسبت تیرہ سو روپے قیمت غیر واقعی کے یہ تحریر کیا گیا کہ میں نے مشتری کو معاف کئے جس کا ثبوت بابت سات سو روپے قیمت واقعی کے بیانات گواہان بکر سے بھی ظاہر ہے۔ پس ایسی صورت میں شرعاً کیا ہونا چاہئے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اس میں تین شہادتیں ہیں اگر ان کے بیان شرائط کو جامع بھی ہوں تو ان میں دو باقرار خود داڑھی خنخاش کراتے ہیں اور یہ فسق ہے اور فاسق کی شہادت مقبول نہیں۔

قال تعالٰی "ذَوَا عَدْلٍ مِّنْكُمْ" ۱ وقال تعالٰی "وَمِمَّنْ تَرْضَوْنَ مِنَ الشُّهَدَاءِ" ۲۔ واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: تم میں سے دو عادل گواہ۔ اور اللہ تعالٰی نے فرمایا: ان میں

سے جنہیں گواہوں میں سے تم پسند کرتے ہو، اور اللہ تعالٰی خوب جانتا ہے اور اس کا علم اتم واحکم ہے۔ (ت)

مسئلہ ۱۸ تا ۱۹: از رام پور محلہ گنج مرسلہ محمد یونس صاحب ۹ ذیقعدہ ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین مسئلہ شرع متین میں کہ زید کی اور ہندہ کی آپس میں نااتفاقی ہوئی اس کے

۱ القرآن الکریم ۵/ ۹۵ ۲ القرآن الکریم ۲/ ۲۸۲

After two or three days, Hind made it public that she had been divorced. Zaid asked how? She replied that for a period of three months she had been observing purdah (veiling) because of his drinking habit, saying that she would come before him only if he quit drinking. Finally, one day he came and said, "Come before me, I have taken an oath." When asked what oath he had taken, he said, "If I drink alcohol, my wife is divorced," and he said this three times. During those three months, he drank alcohol hundreds of times, and for three months Hind remained with Zaid and visited her parents daily. During those three months, she said nothing. When a disagreement occurred, she made this matter public. Hind was asked, "You stayed with Zaid for three months, why haven't you spoken since then?" Hind could not answer. Hind's mother said she did not remember. The witnesses are Hind's mother, Hind's nephew aged 13 or 14, and a servant boy aged ten. In this state, is divorce proven or not? And Zaid absolutely denies it, saying, "I neither took an oath nor am I aware of this matter."

The Answer: If these are the witnesses, then divorce is not proven, as neither a mother's testimony for her daughter is credible, nor is a minor's testimony admissible. If Hind's nephew is also a minor, then there is not even one witness, and if he is an adult, then there is only one witness. In any case, there is no proof. However, Allah Almighty is the Knower of all secrets. If in reality the man uttered those words and then drank alcohol, then according to Allah, the woman is certainly divorced. And if he said it three times, she cannot be in his marriage without halala. He should fear Allah Almighty and separate from the woman. If he does not agree, and the woman knows for a fact that Zaid drank alcohol again after saying those words three times, then it is mandatory for the woman to flee from him by any means possible and not let him have control over her. If Hind does her best and is unable to flee, the sin will be on Zaid. And Allah Almighty knows best.

Problem 20: From Dar Jhang Military Club, sent by Shamsuddin Bera, 25 Rajab al-Murajab 1331 AH. Respected Maulana, Supporter of the Firm Religion, may your prosperity endure. After offering greetings, I submit to your presence that the Anjuman Islamiya Dar Jhang has made this decision; there should be justice from your honorable house. The Anjuman forcefully wrote a divorce and passed a decree against me. When I asked for a copy, they took five rupees from me. Please provide justice according to the sacred Sharia.

The Answer: The Anjuman's decision was reviewed. In this case, divorce is not proven at all. The Anjuman has acted purely erroneously, falsely, and contrary to Sharia...

Page 127 of 738

फतावा-ए-रिज़विया जिल्द 18

दो-तीन दिन के बाद हंदा ने मशहूर किया कि मुझे तलाक़ हो गई। ज़ैद ने पूछा कैसे? जवाब दिया कि तीन महीने के अरसे में शराबखोरी की वजह से वह पर्दा करती थी और कहती थी कि जब सामने आऊंगी जब शराब छोड़ दोगे। आखिरकार एक दिन आया और यह कहा कि सामने कर दो (सामने आ जाओ), मैं कसम खा चुका हूँ। दरियाफ़्त किया गया क्या कसम खाई? तो यह कहा कि शराब पीऊँ तो बीवी को तलाक़ है और तीन बार कहा। और इस तीन महीने के अरसे में सैकड़ों बार शराब पी और तीन महीने तक हंदा ज़ैद के पास रही और रोज़ माँ-बाप के पास जाती रही। इस तीन महीने के अरसे में कुछ नहीं कहा, जब ना-इत्तेफ़ाकी हुई तो यह बात मशहूर की। हंदा से दरियाफ़्त किया गया कि तुम तीन महीने तक ज़ैद के पास रहीं, तब से तुमने क्यों नहीं कहा? हंदा जवाब न दे सकी। हंदा की माँ ने कहा कि उसे याद न रहा। गवाह एक हंदा की माँ है और एक हंदा का भतीजा जिसकी उम्र 13 या 14 साल है और एक लड़का जो नौकर है जिसकी उम्र दस साल है। इस हालत में तलाक़ साबित है या नहीं? और ज़ैद क़तई इनकार करता है कि न मैंने कसम खाई है और न मैं इस बात से वाकिफ़ हूँ।

जवाब: अगर यही गवाह हैं तो तलाक़ साबित नहीं होती क्योंकि न माँ की गवाही बेटी के लिए मोतबर (विश्वसनीय) है और न ही नाबालिग की गवाही सुनी जाती है। हंदा का भतीजा भी अगर नाबालिग है तो फिर एक भी गवाह नहीं हुआ और अगर वह बालिग़ है तो एक ही गवाह हुआ। बहरहाल सबूत नहीं है, मगर अल्लाह अज़वजल हर ग़ैब (छुपी बात) को जानने वाला है। अगर हक़ीक़त में उस शख्स ने वह शब्द कहे और फिर शराब पी तो अल्लाह के नज़दीक औरत पर तलाक़ ज़रूर हो गई और अगर तीन बार कहा तो बिना हलाला के वह उसके निकाह में नहीं आ सकती। उसे अल्लाह तआला से डरना चाहिए और औरत से अलग हो जाना चाहिए। अगर वह न माने और औरत को सही तौर पर मालूम है कि ज़ैद ने वे शब्द तीन बार कहने के बाद फिर शराब पी, तो औरत पर फ़र्ज़ है कि जैसे भी मुमकिन हो उससे दूर भागे और उसे अपने ऊपर काबू न करने दे। अगर हंदा अपनी तरफ से पूरी कोशिश करे और भागने पर क़ुदरत न पाए तो गुनाह ज़ैद पर होगा। वल्लाहू तआला आलम।

मसला 20: दार जंग मिलिट्री क्लब घर से, शम्स-उद-दीन बेरा द्वारा भेजा गया, 25 रजब अल-मुरज्जब 1331 हिजरी। जनाब मौलाना साहब, दीन के मददगार, आपका इक़बाल कायम रहे। अदब अर्ज़ करने के बाद हुज़ूर की खिदमत में अर्ज़ करता हूँ कि अंजुमन इस्लामिया दार जंग ने यह फैसला

किया है, हुज़ूर के दौलत खाने का इन्साफ होना चाहिए। अंजुमन ने ज़बरदस्ती तलाक़ लिख दिया और मेरे ऊपर डिक्री कर दी। मैंने जब नक़ल माँगी तो नक़ल का मुझसे पांच रुपये लिए। शरीयत के मुताविक इन्साफ फरमाएं।

जवाब: अंजुमन का फैसला देखा गया। इस सूरत में तलाक़ हरगिज़ साबित नहीं है। अंजुमन ने महज़ गलत, बातिल और शरीयत के खिलाफ...

पृष्ठ 738 का 127

دو تین روز کے بعد ہندہ نے مشہور کیا کہ مجھے طلاق ہو گئی، زید نے پوچھا کیسے؟ جواب دیا عرصہ تین ماہ میں بوجہ شراب خوری پردہ کرتی تھی اور کہتی تھی کہ سامنے جب آؤں گی شراب چھوڑ دو گے، آخر ایک روز آیا اور یہ کہا کہ سامنے کر دو میں قسم کھا چکا ہوں، دریافت کیا کیا قسم کھائی؟ تو یہ کہا شراب پیوں تو جو رو کو طلاق ہے اور تین مرتبہ کہا، اور اس تین ماہ کے عرصہ میں سیکڑوں مرتبہ شراب پی اور تین ماہ تک ہندہ زید کے پاس رہی اور روز ماں باپ کے پاس جاتی رہی، اس تین ماہ کے عرصہ میں کچھ نہیں کہا، جب نا اتفاقی ہوئی تو یہ بات مشہور کی، ہندہ سے دریافت کیا گیا تم تین ماہ تک زید کے پاس رہیں جب سے تم نے کیوں نہیں کہا، ہندہ جواب نہ دے سکی، ہندہ کی ماں نے کہا کہ اسے یاد نہ رہی، گواہ ایک ہندہ کی ماں اور ایک ہندہ کا بھتیجا عمر ۱۳ یا ۱۴ برس اور ایک لڑکا خدمت گار عمر دس سال ہے اور اس حالت میں طلاق ثابت ہے یا نہیں؟ اور زید قطعی انکار کرتا ہے نہ میں نے قسم کھائی ہے نہ میں اس بات سے خبردار ہوں۔

الجواب: اگر یہی گواہ ہیں تو طلاق ثابت نہیں کہ نہ ماں کی گواہی بیٹی کے لئے معتبر نہ نابالغ کی گواہی مسموع، ہندہ کا بھتیجا بھی اگر نابالغ ہے جب تو ایک گواہ بھی نہ ہوا اور اگر وہ بالغ ہے تو ایک ہی گواہ ہوا، بہر حال ثبوت نہیں، مگر اللہ عزوجل ہر غیب کا جاننے والا ہے، اگر واقع میں اس شخص نے وہ کلمات کہے اور پھر شراب پی تو اللہ کے نزدیک ضرور عورت پر طلاق ہو گئی اور تین بار کہا تو بے حلالہ اس کے نکاح میں نہیں آ سکتی اللہ تعالیٰ سے ڈرے اور عورت سے جدا ہو جائے اگر وہ نہ مانے اور عورت کو تحقیق صحیح طور پر معلوم ہے کہ زید نے وہ کلمات تین بار کہنے کے بعد پھر شراب پی تو عورت پر فرض ہے کہ جیسے بن آئے اس سے دور بھاگے

اسے اپنے اوپر قابو نہ دے، اگر ہندہ اپنی سی کوشش پوری کرے اور اس سے بھاگنے پر قدرت نہ پائے تو گناہ زید پر رہے گا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۰: از دار جنگ ملتری کلب گھر مرسلہ شمس الدین بیرا ۲۵ رجب مرجب ۱۳۳۱ھ جناب مولانا صاحب حامی دین متین دام اقبالکم بعد ادائے آداب حضور والا کی خدمت میں عرض کرتا ہوں انجمن اسلامیہ دار جنگ نے یہ فیصلہ کیا ہے حضور کے دولت خانہ کا انصاف ہونا چاہئے انجمن نے زبردستی طلاق لکھ دیا اور میرے اوپر ڈگری کر دیا نقل جو میں نے مانگی تو نقل کا مجھ سے پانچ روپیہ لیا از روئے شرع شریف انصاف فرمائیں۔

الجواب: فیصلہ انجمن ملاحظہ ہوا، اس صورت میں ہرگز طلاق ثابت نہیں انجمن نے محض غلط و باطل و خلاف شرع

Fatawa-e-Razvia Volume 18

Decided. (1) He based the divorce on the woman's statement. Shams-ud-Din had applied to the Anjuman (council) regarding his wife Habibin, stating that her actions were such that arrangements for him should be made. The woman, in response, stated that she had been given a divorce. The decision-makers wrote in the judgment that it is proven from the statement of the defendant (the wife) that the plaintiff (husband) gave a divorce to his wife, the defendant, in her presence and in the presence of witnesses Akhtar Ali Aabdar and Pir Muhammad, three times at different times. The Anjuman, concerning what the defendant said, follows the rule that in Shariah she is the claimant, as she claims that a divorce was given. Until today, no one has considered the statement of a claimant as a certificate/proof for themselves. There is a common domestic proverb: "What the claimant says is false." (It is false, what the claimant says. - Translator). This is completely against the pure Shariah. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

"If people were given according to their claims, some people would surely claim the blood and wealth of others." (1) (T)

(2) On this false basis, the judgment wrote: "It is the ruling of Shariah that once even a slight proof regarding divorce is reached, then under no circumstances does Shariah allow the husband and wife to live together." This is purely incorrect. Shariah has allowed the husband and wife to live together without any hesitation from one to two revocable divorces. Allah Almighty says in the Holy Quran:

"Divorce is twice. Then, either keep [her] in an acceptable manner or release [her] with good treatment." (2) (T)

Furthermore, even regarding three divorces, it is wrong to say that permission is not granted in any case; it is certainly permitted in the case of Halala. It is in the Great Quran:

"And if he has divorced her [for the third time], then she is not lawful to him afterward until [after] she marries a husband other than him." (3) Then if he gives the third divorce, she is not lawful for that (previous husband) until she marries someone else. (T)

1. Sahih Muslim, Book of Judgments, Chapter: The Oath is upon the Defendant, Qadimi Kutub Khana Peshawar, 12/74.
2. Al-Quran Al-Karim 2/229.

3. Al-Quran Al-Karim 2/230.

फैसला किया। (१) उसने तलाक का आधार स्त्री के बयान पर रखा। शम्सुद्दीन ने अपनी पत्नी हबीबन के खिलाफ अंजुमन में आवेदन दिया था कि उसके कार्य ऐसे हैं कि मेरे लिए प्रबंध किया जाए। स्त्री ने जवाब में तलाक दिए जाने की बात कही। निर्णयकर्ताओं ने फैसले में लिखा कि प्रतिवादी (पत्नी) के बयान से यह साबित है कि वादी (पति) ने अपनी पत्नी प्रतिवादी के सामने और गवाहों अख्तर अली आबदार और पीर मुहम्मद के समक्ष अलग-अलग समय में तीन बार तलाक दिया है। अंजुमन ने जिसे प्रतिवादी कहा, वह शरीयत में वादी है क्योंकि वह तलाक दिए जाने का दावा कर रही है। आज तक किसी ने वादी के बयान को उसी के लिए प्रमाण नहीं माना है। एक घरेलू कहावत मशहूर है: "बातिल अस्त आंचे मुद्दई गोयद" (वादी जो कहता है वह झूठ है। - अनुवाद)। यह पूरी तरह से शरीयत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) के खिलाफ है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"अगर लोगों को उनके दावों के अनुसार दे दिया जाए, तो कुछ लोग दूसरों के खून और माल का दावा करने लगेंगे।" (१) (त)

(२) इस गलत आधार पर फैसला लिखा गया कि "शरीयत का हुक्म है कि जब तलाक के बारे में ज़रा सा भी सबूत मिल जाए, तो फिर किसी भी सूरत में शरीयत पति-पत्नी को साथ रहने की अनुमति नहीं देती।" यह बिल्कुल गलत है। शरीयत ने एक से दो 'तलाक़-ए-रजई' तक बेझिझक पति-पत्नी को साथ रहने की अनुमति दी है। अल्लाह अज़्ज़वजल कुरआन मजीद में फरमाता है:

"तलाक दो बार है, फिर या तो भलाई के साथ रोक लेना है या एहसान के साथ छोड़ देना है।" (२) (त)

बल्कि तीन तलाक के मामले में भी यह कहना गलत है कि इसकी अनुमति किसी भी सूरत में नहीं है; 'हलाला' की सूरत में अनुमति ज़रूर है। कुरआन-ए-अज़ीम में है:

"फिर अगर उसने (तीसरी बार) तलाक दे दी, तो अब वह औरत उसके(पुराने पति) के लिए हलाल नहीं जब तक कि वह किसी और से निकाह न कर ले।" (३) फिर अगर तीसरी तलाक दे दी तो अब वह औरत उस (पुराने पति) के लिए हलाल नहीं जब तक कि किसी और से निकाह न कर ले। (त)

1. सहीह मुस्लिम, किताबुल अक़्ज़िया, बाबुल यमीन अलल मुद्दआ अलैहि, कदीमी कुतुब खाना पेशावर, 12/74।
2. अल-कुरआन अल-करीम, 2/229।

3. अल-कुरआन अल-करीम, 2/230।

فیصلہ کیا۔ (۱) اس نے بنائے طلاق بیان زن پر رکھی شمس الدین نے اپنی زوجہ حبیبن پر انجمن میں درخواست دی تھی کہ اس کے افعال ایسے ہیں میرا انتظام کر دیا جائے، عورت نے جواب میں طلاق دینا بیان کیا، مجوزوں نے فیصلہ میں لکھا مد عا علیھا کے بیان سے ثابت ہے کہ مدعی نے اپنی بی بی مد عا علیھا کے سامنے اور اختر علی آبدار و پیر محمد گواہان مد عا علیھا کے روبرو طلاق مختلف اوقات میں تین دفعہ دے دی ہے انجمن نے جسے مد عا علیھا کہا وہ شرع میں مدعیہ ہے کہ طلاق دئے جانے کا دعوی کرتی ہے آج تک کسی نے مدعی کے بیان کو اس کے لئے سند مانا ہے، خانگی مثل مشہور ہے: باطل است آنچہ مدعی گوید (باطل ہے وہ جو مدعی کہتا ہے۔ت) یہ بالکل شرع مطہر کے خلاف ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: لو یعطی الناس بدعواھم لادعی ناس دماء رجال واموالھم ۔ (۱) اگر لوگوں کو ان کے دعوی کے مطابق دیا جائے تو البتہ کچھ لوگ دوسروں کے خون اور مال کا دعوی کردیں گے۔ (ت) (۲) اس بنائے باطل پر فیصلہ لکھا حکم شریعت ہے کہ جب طلاق کے متعلق ایک ذرا بھی ثبوت پہنچ جائے تو پھر کسی صورت میں بھی شریعت زن و شوہر کو باہم زندگی بسر کرنے کی اجازت نہیں دے سکتے۔ یہ محض غلط ہے شریعت نے ایک سے دو طلاق رجعی تک بلا تکلف زن و شوہر کو زندگی بسر کرنے کی اجازت دی ہے۔ اللہ عزوجل قرآن مجید میں فرماتا ہے: " الطَّلَاقُ مَرَّتٰنِ فَاِمْسَاكٌ بِمَعْرُوْفٍ اَوْ تَسْرِیْحٌ بِاِحْسَانٍ " (۲) طلاق دو مرتبہ ہے پھر اچھے طریقے سے روک لینا ہے یا احسان کے ساتھ چھوڑ دینا ہے (ت) بلکہ تین طلاق میں بھی یہ کہنا غلط ہے کہ اس کی اجازت کسی صورت میں نہیں، صورت حلالہ میں ضرور اجازت ہے، قرآن عظیم میں ہے: " فَاِنْ طَلَّقَهَا فَلَا تَحِلُّ لَهٗ مِنْۢ بَعْدُ حَتّٰى

تَنْكِحَ زَوْجًا غَيْرَهٗ " (۳) پھر اگر تیسری طلاق دے دی تو اب وہ عورت اس (خاوند سابق) کے لئے حلال نہیں تا وقتیکہ کسی اور سے نکاح نہ کر لے۔ (ت)

1 صحیح مسلم کتاب الاقضیہ باب الیمین علی المدعی علیہ قدیمی کتب خانہ پشاور ۱۲ / ۷۴ 2 القرآن الکریم ۲ / ۲۲۹ 3 القرآن الکریم ۲ / ۲۳۰

Fatawa-e-Razviya (Volume 18)

Accepting the proof of three divorces here is also mere ignorance. If two witnesses testify about a divorce but state different times, then although this difference regarding the divorce—according to one opinion—does not lead to the rejection of the testimony, its meaning is that from the combined testimony of both, only one divorce will be proven. It is not the case that two separate divorces will be proven. If there are three witnesses, then three divorces will be proven—this is completely baseless because the required legal quorum of witnesses was not fulfilled for any single divorce separately, and no divorce can be proven by the testimony of only one person. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

نصابها لغيرها من الحقوق سواء كان الحق مالاً او غيره كنكاح و طلاق رجلان او رجل و امرأتان 1	**The quorum for rights other than the aforementioned is two men or one man and two women, whether the right is financial or non-financial, such as marriage and divorce. (T)**

(3) Only two witnesses appeared before the association: one is Peer Muhammad, a servant at the Woodland Hotel, and the other is Akhtar Ali, the water-bearer of the same hotel. Servants of such hotels, where the buying, making, cooking, and serving of forbidden and impure things like wine and pork constantly occur, can never be religiously upright (Adil). Even if it is assumed that these people are trustworthy, Akhtar Ali himself is the father of Habibean, the plaintiff, and a father's testimony in favor of his children is not accepted. Thus, Peer Muhammad remains alone, and the testimony of one person is not acceptable. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

لا تقبل (اى الشهادة) من الفرع لاصله و بالعكس للتهمة 2	**Due to the possibility of bias, the testimony of a branch (descendant) for the root (ascendant) and vice versa, i.e., the testimony of the root for the branch, will not be accepted. (T)**

In 'Bahr al-Raiq', it is quoted from 'Walwalijiyah':

تجوز شهادة الابن على ابيه بطلاق امرأته اذا لم تكن لامه او لضرتها لانها شهادة على ابيه و ان كان لامه او لضرتها لا تجوز لانها شهادة	**A son's testimony against his father regarding the divorce of his wife is permissible, provided the testimony is not in favor of the son's mother or her co-wife, because this is testimony against the father (and not in his favor, which is impermissible). And if it...**

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/ 91
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/ 94

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

फिर यहाँ तीन तलाकों का प्रमाण मान लेना भी केवल अज्ञानता है। यदि दो गवाह तलाक पर गवाही दें और अलग-अलग समय बताएं तो हालाँकि तलाक के संबंध में यह मतभेद—एक मत के अनुसार—गवाही को खारिज करने का कारण नहीं बनता, लेकिन इसका अर्थ यह है कि दोनों की सामूहिक गवाही से केवल एक तलाक सिद्ध होगा। ऐसा नहीं है कि दो अलग-अलग तलाक सिद्ध हो जाएंगे। यदि तीन गवाह हों, तो तीन तलाक सिद्ध हो जाएंगे—यह बात बिल्कुल निराधार है क्योंकि उनमें से किसी भी एक तलाक पर गवाही का कानूनी कोरम (नसाब) पूरा नहीं हुआ, और कोई भी तलाक अकेले एक व्यक्ति की गवाही से सिद्ध नहीं हो सकता। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

نصابها لغيرها من الحقوق سواء كان الحق مالاً او غيره كنكاح و طلاق رجلان او رجل و امرأتان [1]	**उल्लेखित अधिकारों के अलावा अन्य अधिकारों के लिए गवाही का कोरम दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं हैं, चाहे वह अधिकार वित्तीय (माल) हो या गैर-वित्तीय जैसे निकाह और तलाक। (त)**

(3) अंजुमन के सामने केवल दो गवाह आए: एक पीर मुहम्मद, जो ऑडलैंड होटल का सेवक है, और दूसरा अख्तर अली, उसी होटल का आबदार (पानी पिलाने वाला)। ऐसे होटलों के सेवक जहाँ शराब और सूअर का मांस जैसी हराम और अशुद्ध वस्तुओं को खरीदना, बनाना, पकाना और खिलाना लगा रहता है, वे कभी भी शरीयत की दृष्टि से न्यायपूर्ण (आदिल) नहीं हो सकते। और यदि मान लिया जाए कि ये लोग विश्वसनीय भी हैं, तो अख्तर अली स्वयं वादी हबीबैन का पिता है, और संतान के पक्ष में पिता की गवाही स्वीकार नहीं होती। अतः केवल पीर मुहम्मद अकेले रह गए और एक की गवाही स्वीकार्य नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

لا تقبل (اى الشهادة) من الفرع لاصله و بالعكس للتهمة [2]	**पक्षपात की आशंका (तुहमत) के कारण शाखा (संतान) की गवाही मूल (माता-पिता) के पक्ष में और इसके विपरीत यानी मूल की गवाही शाखा के पक्ष में स्वीकार नहीं की जाएगी। (त)**

'बहरुर रैक' में 'वलवालजिया' से उद्धृत है:

تجوز شهادة الابن على ابيه بطلاق امرأته اذا لم تكن لامه او لضرتها لانها شهادة على ابيه و ان كان لامه او لضرتها لا تجوز لانها شهادة	**पिता के खिलाफ बेटे की गवाही कि उसने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है, जायज है, बशर्ते कि वह गवाही बेटे की माँ या उसकी सौतन के पक्ष में न हो क्योंकि यह गवाही पिता के विरुद्ध है (न कि उसके पक्ष में जो कि नाजायज है)। और यदि वह...**

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादत, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली 2/ 91
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादत, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली 2/ 94

پھر یہاں تین طلاقوں کا ثبوت مان لینا بھی محض ناوافقی ہے دو گواہ اگر طلاق پر گواہی دیں اور وقت مختلف بتائیں تو اگرچہ یہ اختلاف طلاق میں کہ قول ہے موجب رد شہادت نہیں مگر اس کے یہ معنی ہیں کہ دونوں کی مجموعہ شہادت سے ایک طلاق ثابت ہوگی نہ یہ کہ جدا جدا دو طلاقیں ثابت ہوں گی اور تین گواہ ہوں تو تین طلاقیں ثابت ہو جائیں یہ نرا بے اصل ہے کہ ان میں سے جدا جدا کسی طلاق پر نصاب شہادت کامل نہ ہوئی اور کوئی طلاق تنہا ایک کی گواہی سے ثابت نہیں ہو سکتی۔ در مختار میں ہے:

نصابها لغیرها من الحقوق سواء کان الحق مالاً او غیره کنکاح و طلاق رجلان او رجل و امرأتان (1)

حقوق مذکورہ کے سوا دیگر حقوق کے لئے نصاب شہادت دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں ہے چاہے وہ حق مال ہو یا غیر مال جیسے نکاح و طلاق (ت)

(۳) انجمن کے سامنے صرف دو گواہ گزرے ایک پیر محمد خدمتگار ہوٹل اوڈلینڈ دوسرا اختر علی اسی ہوٹل کا آبدار، خدمتگار ان ہوٹل جن کے متعلق شراب و خنزیر وغیرہ ہما حرام و نجس اشیاء کا خرید نا بنانا پکانا کھلانا رہتا ہے ہر گز عادل شرعی نہیں ہو سکتے اور اگر بالفرض یہ لوگ ثقہ بھی ہوں تو اختر علی خود حبیبین مدعیہ کا باپ ہے اور باپ کی گواہی اولاد کے حق میں مقبول نہیں تو پیر محمد اکیلا رہ گیا اور ایک کی گواہی مقبول نہیں، در مختار میں ہے:

لا تقبل (ای الشهادة) من الفرع لاصله و بالعکس للتهمة (2)

تہمت کی وجہ سے فرع کی گواہی اصل اور اس کے برعکس یعنی اصل کی گواہی فرع کے حق میں قبول نہیں کی جائے گی۔ (ت)

بحر الرائق میں ولو الجیہ سے ہے:

تجوز شهادة الابن على ابيه بطلاق امرأته اذا لم تكن لامه او لضرتها لانها شهادة على ابيه و ان كان لامه او لضرتها لا تجوز لانها شهادة

بیٹے کی گواہی باپ کے خلاف کہ اس نے اپنی بیوی کو طلاق دے دی ہے جائز ہے بشرطیکہ وہ گواہی اس کے بیٹے کی ماں یا اس کی سوکن کے حق میں نہ ہو کیونکہ یہ گواہی باپ کے خلاف ہے (نہ کہ اس کے حق میں جو ناجائز ہے) اور اگر وہ

1 درمختار کتاب الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ 2 درمختار کتاب الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۴

Fatawa Razawiya Volume 18

[Arabic citation]: Laama 1 etc. and the discourse has been elaborated, and it appears from this that this is the most correct (position) upon which reliance is placed for the testimony of numerous issues reported from Al-Jami' al-Kabir. [Urdu Explanation]: Testimony by a son in favor of his mother or her co-wife is impermissible because this is the witness testifying for his own mother, etc. The author of Bahr (al-Ra'iq) has discussed this in detail, and it has become clear from it that this is the most correct position and is the reliable authority regarding testimony for those numerous issues reported from Jami' Kabir. (T)

In short, the decision is purely baseless and divorce will never be proven; a wrong decree was given. Yes, if in reality Shams-ud-Din gave Habibin three divorces, then the woman has become prohibited for him; he cannot marry her without Halala. Allah, the Mighty and Sublime, knows everything apparent and hidden. Fear Allah and do not hide the truth, and Allah Almighty knows best.

Question 21: From Rampur State, Kuchah Langar Khana, sent by Siraj-ud-Din Sahib Ahangar, 10 Rajab al-Murajjab 1333 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the clear Shari'ah of the people of Islam say in this matter: A woman, who herself is not displeased with her husband, but her father is displeased with her husband. Her father wants to separate her from the first husband and instead marry her off to another wealthy person. The woman is with her father and under his control. Her father, acting as a representative (wakil) on behalf of this woman, filed a false lawsuit for the establishment of divorce in court. In this case, there has been no statement or declaration by the woman herself. The husband absolutely denies giving a divorce; he says that I have never, ever given a divorce to my wife. The witnesses produced from the woman's side are all unreliable and relatives of her father; their testimony seems manufactured and tutored. Regarding this, the court before which their statements were made has written that there is not even a suspicion of truth in their statements, but rather a strong suspicion of lying. The witnesses presented by the husband's side to invalidate the claim of divorce are pious, prayerful people, Hajis, and honorable leaders (Chaudharys) of their community. They recorded statements of mutual reconciliation conversations from the tongues of the woman and her father a long time after the alleged divorce. From this, the occurrence of divorce is proven false and non-existent. In view of this, the judge of the court declared the occurrence of divorce as unproven. Now, an appeal has been filed against this order from the wife's side due to dissatisfaction...

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, Chapter: From whom testimony is accepted, etc., H.M. Saeed Company, Karachi, 7/80-81.

[अरबी उद्धरण]: लाम १ आदि। और इस पर विस्तार से चर्चा की गई है, और इससे यह स्पष्ट होता है कि यही सबसे सही (मत) है जिस पर अल-जामी अल-कबीर से वर्णित गवाही के अनेक मसलों के लिए भरोसा किया जाता है। [उर्दू स्पष्टीकरण]: पुत्र की गवाही उसकी माता या उसकी सौतन के पक्ष में होना नाजायज (अमान्य) है क्योंकि यह साक्षी की अपनी माता के लिए गवाही है आदि। बहर (अर-रईक़) के लेखक ने इस पर विस्तार से चर्चा की है और उससे यह स्पष्ट हुआ कि यही सबसे सही है और गवाही के बारे में उन अनेक मसलों के लिए विश्वसनीय है जो जामी कबीर से वर्णित हैं। (त)

संक्षेप में, फैसला पूरी तरह से निराधार है और तलाक कतई साबित नहीं होगा, गलत डिक्री दी गई। हाँ, अगर हकीकत में शम्सुद्दीन ने हबीबीन को तीन तलाक दिए हैं, तो औरत उस पर हराम हो गई, वह हलाला के बिना उससे निकाह नहीं कर सकता। अल्लाह अज़्वजल हर ज़ाहिर और छिपी हुई चीज़ को जानता है। अल्लाह से डरें और सच को न छुपाएं और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला २१: रियासत रामपुर, कूचा लंगर खाना से, प्रेषक सिराजुद्दीन साहब आहनगर, १० रजब अल-मुरज्जब १३३३ हिजरी। इस्लाम के धर्मगुरुओं और स्पष्ट शरीयत के मुफ़्तियों का इस मामले में क्या कहना है: एक औरत, जो स्वयं अपने पति से नाराज़ नहीं है, लेकिन उसका पिता उसके पति से नाराज़ है। उसका पिता चाहता है कि उसे पहले पति से छुड़ाकर उसके बजाय किसी अन्य धनवान व्यक्ति से उसका विवाह करा दे। औरत अपने पिता के पास और उसके कब्ज़े में है। उसके पिता ने उस औरत की तरफ से वकालतन (प्रतिनिधि के रूप में) तलाक साबित करने का झूठा दावा अदालत में दायर कर दिया। इस मामले में खुद औरत का कोई बयान या इज़हार नहीं हुआ है। पति तलाक देने से पूरी तरह इनकार करता है, वह कहता है कि मैंने अपनी पत्नी को कभी भी तलाक नहीं दिया है। औरत की ओर से जिन गवाहों को सुना गया है, वे सभी अविश्वसनीय और उसके पिता के रिश्तेदार हैं; उनकी गवाही बनावटी और सिखाई हुई मालूम होती है। जिसके बारे में अदालत ने, जिसके सामने उनके बयान हुए, लिखा है कि उनके बयानों में सच्चाई का अंदेशा भी नहीं है बल्कि झूठ होने का प्रबल गुमान है। पति की ओर से जो गवाह तलाक के दावे को गलत साबित करने के लिए पेश हुए हैं, वे नेक, नमाज़ी और हाजी लोग हैं और अपनी कौम के सम्मानित चौधरी हैं। उन्होंने कथित तलाक के काफी समय बाद औरत और उसके पिता की ज़बान से हुई आपसी सुलह की बातचीत के बयानों को लिख लिया है। इससे तलाक का होना गलत और अस्तित्वहीन साबित होता

है। इस लिहाज़ से अदालत के जज ने तलाक के होने को गैर-साबित (अप्रमाणित) करार दिया है। अब पत्नी की ओर से असंतोष के कारण इस आदेश के खिलाफ अपील की गई है...

---

1. अल-बहर अल-रईक़, किताबुश शहादात, अध्याय: जिसकी गवाही स्वीकार की जाती है, आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ७/८०-८१।

لامہ ۱ الخ وقد بسط الکلام ویظھر بھذا ان ھذا ھو اصح مایتمد علیہ لشھادۃ مسائل کثیرہ منقولۃ عن الجامع الکبیر۔ گواہی بیٹے کی ماں یا اس کی سوکن کے حق میں ہو تو نا جائز ہے کیونکہ یہ شاہد کی شہادت اس کی ماں کے لئے ہوئی الخ۔ صاحبِ بحر نے اس پر مفصل کلام کیا اور اس سے ظاہر ہوا کہ یہی اصح اور شہادت کے بارے میں ان مسائل کثیرہ کے لئے معتمد علیہ ہے جو جامعِ کبیر سے منقول ہے۔ (ت)

بالجملہ فیصلہ محض بے بنیاد ہے اور طلاق ہر گز ثابت نہ ہوگی ڈگری غلط دی گئی، ہاں اگر واقع میں شمس الدین نے حبیبین کو تین طلاقیں دی ہیں تو عورت اس پر حرام ہوگئی بے حلالہ اس سے نکاح نہیں کرسکتا، اللہ عزوجل جانتا ہے ہر ظاہر و پوشیدہ کو۔ اللہ سے ڈرے اور حق نہ چھپائے، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ : ۲۱: از ریاست رامپور کوچہ لنگر خانہ مرسلہ سراج الدین صاحب آہنگر ۱۰ رجب المرجب ۱۳۳۳ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ مبین اہل اسلام بیچ اس مسئلہ میں کہ ایک عورت نے جو بذاتِ خود اپنے شوہر سے ناراض نہیں ہے اس کا باپ اس کے شوہر سے ناراض ہے اور اس کا باپ چاہتا ہے کہ شوہرِ اول سے چھڑا کر بجائے دیگر مالدار اس کا عقد کرادے۔ عورت اپنے باپ کے پاس اور اس کے قبضہ میں ہے اس کے باپ نے اس عورت کی طرف سے وکالتاً دعوٰی باطلہ اثباتِ طلاق کا عدالت میں دائر کردیا، اس مقدمہ میں بذاتِ خود عورت کا بیان یا اظہار نہیں ہوا ہے، شوہر کو دینے طلاق سے قطعاً انکار ہے وہ کہتا ہے کہ میں نے اپنی زوجہ کو ہرگز ہرگز طلاق نہیں دی ہے، عورت کی طرف سے جو گواہان مسموع ہوئے ہیں وہ سب غیر ثقہ

اور رشتہ دار اس کے باپ کے ہیں ان کی شہادت مصنوعی اور تعلیمی معلوم ہوتی ہے جس کے بابت عدالت نے جس کے روبرو ان کے اظہار ات ہوئے ہیں تحریر کیا ہے کہ ان کے بیان میں وہمِ صدق بھی نہیں بلکہ گمانِ غالب کذب ہے، شوہر کے طرف سے جو گواہان بطلانِ دعویٰ طلاق میں پیش ہوئے ہیں وہ آدمی نیک و نمازی اور حاجی اور معززین اپنی قوم کے چودھری ہیں انہوں نے جو بیانات گفتگوئے صلح باہمی عورت اور اس کے پدر کی زبان کا بہت عرصہ بعد طلاق مبینہ کے لکھ لیا ہے اس سے وقوعِ طلاق غلط اور بے وجود ثابت ہوتا ہے اس لحاظ سے حاکمِ عدالت نے وقوعِ طلاق کو غیر ثابت قرار دیا ہے اب زوجہ کی طرف سے بناراضی اس حکم کے مرافعہ کیا گیا ہے----

---

۱ بحر الرائق کتاب الشہادات باب من تقبل شہادتہ الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۸۱ - ۸۰

Fatawa Razawiyya Volume (18)

... Since this matter is extremely delicate regarding permissibility and prohibition, is it preferable for the court judge to uphold the decision of the first court judge, or is it preferable to declare the incident of divorce proven according to the woman's followers? In which of the two matters does the Shariah preference lie? Explain and you shall be rewarded.

Answer: In this case, the copies of the initial and appeal proceedings have been reviewed. The eminent and learned Mufti, the first decider, ruled the divorce claim null and void because the witnesses to the divorce were not just, and the judge did not find their truthfulness credible; in fact, there wasn't even an inkling of truth, but rather a strong suspicion of falsehood. Acting upon the testimony of such witnesses is prohibited unless their truthfulness is established. If a Qazi acts upon it, he himself becomes a sinner, transgressor, and deserving of dismissal. The appeals court overturned that order on the grounds that the testimonies were under oath, and it is proven by state proceedings that their testimony should not be rejected merely because the witnesses are 'mastur' (of unknown integrity), as the purification of a witness is sufficient by oath. Additionally, the support was presented that the plaintiff's father took such a trembling oath by the Holy Quran that the defendant could not say anything. This is the summary of both rulings. Darul Ifta is the servant of the Shariah of Muhammad, the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him and his family. Judgment belongs to Allah and His Messenger. "Judgment belongs only to Allah" [1]. No person, as long as they are Muslim, whether a subject, a judge, an officer, a ruler of a country, or a sultan of seven climes, has any room to argue against the command of God and His Messenger. Islam means to bow one's neck, not to pull it away. Allah Almighty says:

"It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair. And whoever disobeys Allah and His Messenger has certainly strayed into clear error." [2]

It does not befit a Muslim man or woman that when Allah and His Messenger have decided a matter, they should retain any personal choice. And whoever disobeys Allah and His Messenger has fallen into manifest misguidance.

The Muhammadan Shariah—upon its master and his family be the best of blessings and greetings—is an eternal, un-abrogated Shariah until the Day of Resurrection,

none of whose commands can be changed. A Sultan, or even a Caliph greater than a Sultan on the face of the earth, has absolutely no authority to implement proceedings or regulations against any of its commands. Nor is it at all permissible for judges to act on such proceedings etc.

1 Al-Quran al-Karim 12/40 2 Al-Quran al-Karim 36/33 Page 131 of 738

फ़तावा रजविया जिल्द (18)

... चूंकि यह मामला हलाल और हराम का अत्यंत नाजुक मामला है, इसलिए अदालत के जज के लिए प्रथम अदालत के जज के फैसले को बहाल रखना बेहतर है, या महिला के समर्थकों के अनुसार तलाक की घटना को साबित करना बेहतर है? शरीयत के अनुसार इन दोनों में से किसमें प्राथमिकता है? उत्तर दें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: इस मामले में प्रारंभिक और अपील कार्यवाहियों की प्रतियों की समीक्षा की गई है। प्रथम निर्णय लेने वाले महान और विद्वान मुफ्ती ने तलाक के दावे को इस आधार पर अमान्य कर दिया कि तलाक के गवाह न्यायपूर्ण नहीं थे, और जज को उनकी सत्यता पर विश्वास नहीं हुआ; वास्तव में, सत्य का कोई बोध भी नहीं हुआ, बल्कि उनके झूठ का प्रबल संदेह था। ऐसे गवाहों की गवाही पर तब तक अमल करना हराम है जब तक कि उनकी सत्यता स्थापित न हो जाए। यदि कोई काजी इस पर अमल करता है, तो वह स्वयं पापी, अवज्ञाकारी और पदमुक्त होने का पात्र होगा। अपील विभाग ने उस आदेश को इस आधार पर रद्द कर दिया कि गवाहियां शपथ के तहत थीं, और राज्य की कार्यवाही से यह सिद्ध है कि गवाहों की गवाही को केवल इस आधार पर खारिज नहीं किया जाएगा कि वे 'मस्तूर' (अज्ञात सत्यनिष्ठा वाले) हैं, क्योंकि गवाह की शुद्धि केवल शपथ के माध्यम से पर्याप्त है। साथ ही, यह समर्थन प्रस्तुत किया गया कि वादी के पिता ने पवित्र कुरान का हवाला देते हुए ऐसी कांपती हुई शपथ ली कि प्रतिवादी कुछ बोल न सका। यह दोनों निर्णयों का सारांश है। दारुल इफ्ता अल्लाह के रसूल मुहम्मद (उन पर अल्लाह की शांति और आशीर्वाद हो) की शरीयत का सेवक है। निर्णय अल्लाह और उसके रसूल के लिए है। "निर्णय केवल अल्लाह के लिए है" [1]। किसी भी व्यक्ति को, जब तक वह मुसलमान है, चाहे वह प्रजा हो, न्यायाधीश हो, अधिकारी हो, किसी देश का शासक हो या सात देशों का सुल्तान हो, ईश्वर और उसके रसूल के आदेश के सामने बहस करने की कोई गुंजाइश नहीं है। इस्लाम गर्दन झुकाने का नाम है, न कि गर्दन खींचने का। अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है:

"वमा काना लि-मु'मिनिन वला मु'मिनतिन इज़ा क़ज़ल्लाहु व रसूहुहु अमरन अन यकूना लहुमुल खियरतु मिन अमरिहिम। वमन य'सिल्लाहा व रसूहुहु फ़क़द ज़ल्ला ज़लालम मुबीना।" [2]

किसी मुसलमान मर्द या औरत को नहीं पहुँचता कि जब अल्लाह और रसूल कोई हुक्म फरमा दें तो उन्हें अपना ज़ाती कोई इख़्तियार बाक़ी रहे और जिस ने अल्लाह और रसूल की नाफ़रमानी की वह खुली गुमराही में पड़ा।

मुहम्मदिया शरीयत—उसके स्वामी और उनके परिवार पर सर्वोत्तम आशीर्वाद और अभिवादन हो—कयामत तक एक शाश्वत, कभी न रद्द होने वाली शरीयत है, जिसका कोई भी आदेश बदला नहीं जा सकता। एक सुल्तान, या सुल्तान से भी बड़ा पृथ्वी पर खलीफा, को शरीयत के किसी भी आदेश के खिलाफ कार्यवाही या नियमावली लागू करने का बिल्कुल भी अधिकार नहीं है। और न ही न्यायाधीशों के लिए यह कभी जायज है कि वे ऐसी कार्यवाहियों आदि पर...

1 अल-कुरान अल-करीम 12/40 2 अल-कुरान अल-करीम 36/33 पेज 131 of 738

فتاوی رضویه جلد هجدهم (۱۸)

چونکہ یہ معاملہ نہایت نازک حلت و حرمت کا ہے لہٰذا حاکم عدالت کو بحال رکھنا فیصلہ حاکم عدالت اول کا اولیٰ ہے یا واقعہ طلاق کو حسب پیرو کار ان عورت ثابت قرار دینا اولیٰ ہے شرعا اولویت ہر دو امر سے کس میں ہے ؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اس مقدمہ میں نقول تجویزات ابتدائی و اپیل نظر سے گزری جلیل القدر مفتی ذی علم مجوز اول نے اس بنا پر کہ گواہان طلاق عادل نہیں اور حاکم کو ان کی تحری صدق نہ ہوئی بلکہ وہم صدق بھی نہ ہوا اور ان کے کذب کا ظن غالب ہوا اور ایسے گواہوں میں تا وقتیکہ تحری صدق نہ ہو ان کی شہادت پر عمل حرام ہے اگر قاضی عمل کرے خود آثم و فاسق و مستحق عزل ہوگا دعویٰ طلاق باطل فرمادیا، محکمہ اپیل نے وہ حکم اس بنا پر منسوخ کیا کہ شہادتیں حلفیہ تھیں اور رو بکار ریاست سے ثابت ہے کہ محض اس وجہ پر کہ گواہ مستور ہیں ان کی شہادت کو مسترد نہ کیا جائے گا کہ گواہ کا تزکیہ صرف بذریعہ حلف کافی ہے نیز اس کی یہ تائید پیش کی کہ پدر مدعیہ نے قسم ایسی بحوالہ قرآن شریف لرز کر کھائی کہ مدعا علیہ کچھ بول نہ سکا، یہ دونوں تجویزوں کا خلاصہ ہے، دارالافتاء شریعت محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کی خدمت گار ہے حکم اللہ ورسول کے لئے ہے "اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ" 1 (نہیں ہے حکم مگر اللہ کے لئے ۔ت) کسی شخص کو جب کہ مسلمان ہو ، رعیت ہو خواہ حاکم وافسر ، والی ملک ہو خواہ سلطان ہفت کشور ، حکم خدا ورسول کے حضور اصلاً مجال دم زدن نہیں، الاسلام گردن نہادن نہ کہ گردن کشیدن (اسلام گردن جھکانے کا نام ہے نہ کہ گردن کھینچنے کا۔ت) اللہ عز و جل فرماتا ہے:

"وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَلَا مُؤْمِنَةٍ إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ أَمْرِهِمْ ۗ وَمَنْ يَعْصِ اللَّهَ وَرَسُولَهُ فَقَدْ ضَلَّ ضَلَالًا مُبِينًا ۗ" 2

کسی مسلمان مرد یا عورت کو نہیں پہنچتا کہ جب اللہ ورسول کوئی حکم فرما دیں تو انہیں اپنا ذاتی کوئی اختیار باقی رہے اور جس نے اللہ ورسول کی نافرمانی کی وہ کھلی گمراہی میں پڑا۔

شریعت محمدیہ علی صاحبہا وآلہ افضل الصلوۃ والتحیۃ شریعت ابدیہ غیر منسوخہ ہے قیامت تک جس کا کوئی حکم بدلا نہیں جاسکتا، سلطان بلکہ سلطان سے بھی بڑھ کر خلیفہ روئے زمین کو اصلاً اختیار نہیں کہ رو بکار یا دستور العمل اس کے کسی حکم کے خلاف نافذ کریں، نہ ہرگز حکام کو حلال ہے کہ ایسے رو بکار و غیرہ پر

1 القرآن الکریم ۱۲/۴۰ 2 القرآن الکریم ۳۶/۳۳ صفحہ 131 of 738

Fatawa Razviya Volume (18)

...to act upon, nor can it ever be permissible for appellate judges to maintain such a ruling. How can a Muslim ruler, chief, or sultan forget or ignore those severe and life-threatening warnings which the One, the Subduer, Exalted in Glory, has stated in the Great Qur'an: "Whosoever does not judge by what Allah has revealed" (i.e., those who do not decide according to what Allah Almighty has sent down. T). According to the command of the purified Shariah, that ruling of the Mufti of the initial department was not appealable from the very beginning. It was mandatory for the Judge's department not to hear the appeal at all because that ruling was made by a general, learned, and just ruler. An appeal against such a ruling can only be possible when a clear and manifest error has certainly occurred in the ruling, in which there is absolutely no room for hesitation. To the extent that even if his ruling being an error is probable or doubtful, even then the appeal is not audible, because the probability of error is not the manifestation of error. Let alone when the ruling is clearly correct and in accordance with Shariah and then an appeal is filed; such an appeal is not worthy of hearing at all. It is stated in Mu'in al-Hukkam:

(Arabic Text)

A judge's review of the rulings of another varies. As for the learned and just, their rulings shall not be challenged in any way. Abu Hamid said that it is incumbent upon a judge not to challenge a case that the first judge has already enforced, except for the purpose of validating it if an objection arises in the context of a dispute. However, as for the purpose of investigation and accountability, he may not do so even if the adversary requests it. This applies to cases where the status of the rulings is unknown—whether they align with the truth or contradict it. This is the aspect for which investigation and accountability are denied, unless a clear and manifest

(Urdu Translation)

A judge's review of another judge's decisions varies, but the decisions of a learned and just judge shall not be interfered with in any way. Abu Hamid stated that it is mandatory for a judge not to interfere with a decision that the first judge has already implemented. Yes, he may interfere to declare the decision permissible if a complication arises in the context of a dispute. However, he cannot interfere for the sake of investigation and accountability even if the opposing party demands it. This applies to situations where the state of the first judge's decision is unknown, whether it is in accordance with the truth or contrary to it. The denial of investigation and accountability is also linked to this situation. However, if there is

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
error appears, about which there is no disagreement, and this is proven to him. In that case, he shall reject it and annul the decision made upon it.	a blatant error in the first judge's decision about which no one disagrees, and it reaches the level of proof before the second judge, then he can annul the first judge's decision and reject it from being enforced. (T)

1. Al-Qur'an al-Karim 5:44
2. Mu'in al-Hukkam, Book of Judges, Chapter on the Overturning by a Judge of Others' Rulings, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 30

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

...अमल करें, न हरगिज़ अपील सुनने वाले न्यायाधीशों को जायज़ हो सकता है कि ऐसे किसी हुक्म को बरक़रार रखें, मुसलमान हाकिम या रईस या सुल्तान भला उन सख़्त जानलेवा धमकियों को कैसे अनदेखा कर सकते हैं, जो वाहिद क़हहार अज़-ओ-जलाल ने क़ुरआन-ए-अज़ीम में फ़रमाई हैं: "मं लम यहकुम बिमा अंज़लल्लाह"[1] (जो अल्लाह तआला के नाज़िल किए हुए के अनुसार फ़ैसला न करे। त)। शरीयत-ए-मुतहरा के हुक्म से पहले तो मुफ़्ती-ए-महकमा इब्तिदाई का वह हुक्म सिरे से अपील के योग्य ही न था। अदालत के लिए ज़रूरी था कि वह अपील सुनती ही नहीं, क्योंकि वह हुक्म एक आम हाकिम, आलिम और आदिल (न्यायप्रिय) ने दिया था। ऐसे हुक्म के विरुद्ध अपील उसी सूरत में हो सकती है जब उसमें निश्चित रूप से कोई स्पष्ट और बड़ी ग़लती हुई हो जिसमें ज़रा भी संदेह न हो। यहाँ तक कि अगर उसके हुक्म में ग़लती होने की केवल संभावना या संदेह हो, तब भी अपील नहीं सुनी जा सकती, क्योंकि ग़लती की संभावना मात्र ग़लती का होना साबित नहीं करती। फिर जब हुक्म साफ़ तौर पर सही और शरीअत के मुताबिक़ हो, तो ऐसी अपील हरगिज़ सुनने योग्य नहीं है। मुईनुल हुक्काम में है:

(अरबी पाठ)

एक काज़ी का दूसरे के फैसलों पर विचार करना अलग-अलग हो सकता है। जहाँ तक आलिम और आदिल का सवाल है, उनके फैसलों पर किसी भी तरह से आपत्ति नहीं की जाएगी। अबू हामिद ने कहा कि काज़ी पर लाज़िम है कि वह उस मामले में हस्तक्षेप न करे जिसे पहले काज़ी ने लागू कर दिया हो, सिवाय इसके कि विवाद की स्थिति में कोई अड़चन आने पर उसे जायज़ ठहराने के लिए हस्तक्षेप करे। लेकिन जाँच-पड़ताल और जवाबदेही के तौर पर वह हस्तक्षेप नहीं कर सकता, भले ही विरोधी पक्ष इसकी मांग करे। यह उस स्थिति में है जब उसके फैसलों का हाल पता न हो कि वह

(उर्दू अनुवाद)

काज़ी का दूसरे काज़ी के फैसलों पर विचार करना विभिन्न है, लेकिन आलिम और आदिल काज़ी के फैसलों में किसी तरह का हस्तक्षेप नहीं किया जाएगा। अबू हामिद ने कहा कि काज़ी पर वाजिब है कि वह किसी ऐसे फैसले में हस्तक्षेप न करे जिसे पहले काज़ी ने लागू कर दिया हो। हाँ, उस फैसले को जायज़ क़रार देने के लिए हस्तक्षेप करेगा जब विवाद के तौर पर उस फैसले में कोई समस्या पेश आए। लेकिन जाँच-पड़ताल और जवाबदेही के तौर पर वह हस्तक्षेप नहीं कर सकता चाहे विरोधी पक्ष इसकी मांग ही क्यों न करे। और यह उस स्थिति में है जब पहले काज़ी के फैसले का हाल अज्ञात हो कि वह हक़ के मुताबिक़ है या मुखालिफ़, और

(अरबी पाठ)

हक़ के मुताबिक़ है या उसके खिलाफ। जाँच और जवाबदेही की मनाही इसी स्थिति से संबंधित है, जब तक कि कोई स्पष्ट और बड़ी ग़लती सामने न आए जिसमें कोई मतभेद न हो और वह उसके पास साबित हो जाए। तब वह उसे रद्द कर सकता है और उस पर दिए गए आदेश को निरस्त कर सकता है।

(उर्दू अनुवाद)

जाँच-पड़ताल व जवाबदेही की मनाही का संबंध भी इसी स्थिति के साथ है। मगर जब पहले काज़ी के फैसले में खुल्लम-खुल्ला ग़लती हो जिसमें किसी को मतभेद न हो और दूसरे काज़ी के पास वह प्रमाण के स्तर तक पहुँच जाए, तो वह पहले काज़ी के फैसले को निरस्त और आदेशित विषय से उसे रद्द कर सकता है। (त)

1. अल-क़ुरआनुल करीम 5/44
2. मुईनुल हुक्काम, किताबुल क़ुज़ात, फ़स्ल फ़ी नक़ज़िल काज़ी अहकाम ग़ैरिहि, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 30

पृष्ठ 132/738

عمل کریں، نہ ہر گز حاکمان مرافعہ کو جائز ہو سکتا ہے کہ ایسے کسی حکم کو برقرار رکھیں، مسلمان حاکم یا رئیس یا سلطان کیونکہ ان سخت جانگزا وعیدوں کو سہو و محو کر سکتے ہیں، جو واحد قہار عزجلالہ نے قرآنِ عظیم میں "مَنْ لَّمْ یَحْکُمْ بِمَا اَنْزَلَ اللہ"[1] (جو اللہ تعالی کے نازل کئے ہوئے پر فیصلہ نہ کرے۔ ت) پر فرمائی ہیں، شریعتِ مطہرہ کے حکم سے اولاً مفتیِ محکمہ ابتدائی کا وہ حکم سرے سے قابلِ اپیل ہی نہ تھا محکمہ ججی پر لازم تھا اپیل سنتا ہی نہیں کہ وہ حکم ایک عام حاکم عالمِ عادل نے کیا تھا اور ایسے حکم کا مرافعہ اسی صورت میں ہو سکتا ہے جب اس سے یقیناً حکم میں خطائے بین واضح ظاہر واقع ہوئی ہو جس میں اصلاً جائے تردد نہیں یہاں تک کہ اگر اس کا حکم خطا ہونا محتمل و مشکوک ہو جب بھی اپیل مسموع نہیں کہ احتمالِ خطا ظہورِ خطا نہیں نہ کہ حکمِ صاف صواب مطابقِ شرع واقع ہو پھر اپیل کی جائے ایسی اپیل زنہار قابل سماعت نہیں ، معین الحکام میں ہے:

| القاضی نظرہ فی احکام غیرہ مختلف، فاما العالم العدل فلا یعترض لاحکامہ بوجہ قال ابوحامد علی القاضی ان لا یتعرض لقضیۃ امضاھا الاول الاعلی وجہ التجویز لھا ان عرض فیھا عارض بوجہ خصومۃ، فاما علی وجہ الکشف لھا والتعقیب فلا وان سألہ الخصم ذلک، وھذا فیما جھل حالہ من احکامہ ھل وافق الحق او خالفہ فھذا الوجہ الذی نفی عنہ الکشف والتعقیب الا ان یظھر لہ خطأ بین ظاہر لم یختلف فیہ وثبت ذلک عندہ فیردہ ویفسخہ عن المحکوم بہ علیہ[2]۔ | قاضی کا دوسرے قاضی کے فیصلوں پر نظر کرنا مختلف ہے لیکن عالم عادل قاضی کے فیصلوں میں کسی طرح تعرض نہیں کیا جائیگا۔ ابوحامد نے کہا قاضی پر واجب ہے کہ وہ کسی ایسے فیصلہ کا تعرض نہ کرے جسے قاضیِ اول نافذ کرچکا ہے، ہاں اس فیصلہ کو جائز قرار دینے کے لئے تعرض کرے گا

جبکہ بطورِ خصومت اس فیصلہ کو کوئی عارضہ لاحق ہو، لیکن بطورِ تفتیش و مواخذہ اس کا تعرض نہیں کرسکتا اگرچہ فریقِ مخالف اس کا مطالبہ کرے، اور یہ اس صورت میں ہے جب قاضیِ اول کے فیصلے کا حال مجہول ہو کہ وہ حق کے موافق ہے یا مخالف اور تفتیش و مواخذہ کی نفی کا تعلق بھی اسی صورت کے ساتھ ہے مگر جب قاضیِ اول کے فیصلہ میں کھلم کھلا خطا ہو جس میں کسی کو اختلاف نہ ہو اور قاضیِ ثانی کے ہاں وہ پایۂ ثبوت کو پہنچ جائے تو وہ قاضیِ اول کے فیصلہ کو منسوخ اور محکوم بہ سے اسے رد کر سکتا ہے۔ (ت) |

[1] القرآن الکریم ۴۴/۵ [2] معین الحکام کتاب القضاۃ فصل فی نقض القاضی احکام غیرہ مصطفی البابی مصر ص ۳۰

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

In the same source, it is stated:

If the one against whom a judgment was passed seeks to annul the judgment, if his petition is against a learned and just judge, his claim shall not be heard. [1]

If the person sentenced demands the cancellation of the decision against him, then his claim against a learned and just judge will not be heard. (T)

Fawakih Badriyah, then in Ghamz al-Uyun, under the first principle, second type, it is mentioned:

The judgment of a just judge is not re-examined and his state is assumed to be correct, unlike others. [2]

A just judge's decision will not be questioned and his state will be assumed to be correct. This is contrary to an unjust judge. (T)

Thirdly: To place witnesses on oath is itself invalid in its origin, to the extent that our scholars have said that if the Sultan orders judges to take oaths from witnesses, it is obligatory upon the scholars to advise him: "O King! Do not issue such a command, because if they do not obey, they incur your wrath, and if they do obey (taking an oath where not prescribed), they incur the wrath of Allah Almighty." It is stated in Ashbah wa al-Naza’ir and Durr al-Mukhtar:

And this is the system of Durr: the command of the Sultan is only effective when it conforms to the Sharia, otherwise it is not. In Ashbah, from the fifth principle and miscellaneous benefits: so if he orders his judges to swear in witnesses, it is mandatory for the scholars to advise him and say to him, "Do not burden your judges with a matter that necessitates your displeasure (in case of refusal) or the displeasure of the Creator, the Most High (in case of compliance)." [3]

This is the text from Durr, that the Sultan's order will only be effective when it is according to Sharia, otherwise not. In the fifth principle and miscellaneous benefits of Ashbah, it is mentioned that if a Sultan orders his judges to take oaths from witnesses, it is obligatory for the scholars to advise him and say that you should not make your judges responsible for such a thing from which either your displeasure (in case of abandonment) or Allah Almighty's displeasure (in case of action) becomes necessary. (T)

And for this reason, Allama Muhaqqiq Ali al-Maqdisi, after citing the words from Tahdhib, refuted them. Minhat al-Khaliq.

---

[1] Mu'in al-Hukkam, Kitab al-Qudat, Chapter on the petition of the sentenced seeking the annulment of the judgment against him, Mustafa al-Babi Egypt, p. 43. [2] Ghamz Uyun al-Basa'ir with al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Art, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/122. [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Chapter on Imprisonment, Matba' Mujtabai Delhi, 2/81. Page 133 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

इसी में है:

यदि जिसके विरुद्ध निर्णय दिया गया है, वह उस निर्णय को निरस्त करने की माँग करता है, तो यदि उसकी याचिका एक विद्वान और न्यायप्रिय न्यायाधीश के विरुद्ध है, तो उसका दावा सुना नहीं जाएगा। [1]

यदि दंडित व्यक्ति अपने विरुद्ध निर्णय को रद्द करने की माँग करता है, तो एक विद्वान और न्यायप्रिय न्यायाधीश के विरुद्ध उसका दावा नहीं सुना जाएगा। (त)

फ़वाकिह बद्रिया, फिर ग़म्ज़ अल-उयून के पहले नियम के दूसरे प्रकार में है:

न्यायप्रिय न्यायाधीश के निर्णय की पुन: जाँच नहीं की जाती और उसकी स्थिति को सही माना जाता है, दूसरों के विपरीत। [2]

न्यायप्रिय न्यायाधीश के निर्णय पर कोई जवाबदेही नहीं होगी और उसकी स्थिति को सही माना जाएगा। इसके विपरीत जो न्यायप्रिय न्यायाधीश न हो। (त)

तीसरी बात: गवाहों को शपथ दिलाना स्वयं में निराधार है, यहाँ तक कि हमारे विद्वानों ने कहा है कि यदि सुल्तान न्यायाधीशों को गवाहों से शपथ लेने का आदेश दे, तो विद्वानों पर यह कर्तव्य है कि वे उसे सलाह दें कि "हे बादशाह! ऐसा आदेश न दें, क्योंकि यदि वे न मानें तो तेरा प्रकोप होगा और यदि मान लें (बिना आवश्यकता के शपथ लेना) तो अल्लाह अज्ज़-व-जल्ल का प्रकोप होगा।" अश्बाह व नज़ाइर और दुर्रे मुख्तार में है:

और यह दुर्र की व्यवस्था है: सुल्तान का आदेश तभी प्रभावी होता है जब वह शरिया के अनुकूल हो, अन्यथा नहीं। अश्बाह के पाँचवें नियम और विविध लाभों में है: अतः यदि वह अपने न्यायाधीशों को गवाहों को शपथ दिलाने का आदेश देता है, तो विद्वानों पर यह अनिवार्य है कि वे उसे सलाह दें और उससे कहें, "अपने न्यायाधीशों को ऐसे कार्य के लिए बाध्य न करें जिससे आपकी अप्रसन्नता (त्याग की स्थिति में) या सृष्टिकर्ता अल्लाह ताला की अप्रसन्नता (कार्य करने की स्थिति में) अनिवार्य हो जाए।" [3]

यह दुर्र का पाठ है कि सुल्तान का आदेश उसी समय लागू होगा जब वह शरीयत के अनुकूल हो, अन्यथा नहीं। अश्बाह के पाँचवें नियम और विविध लाभों में है कि यदि सुल्तान अपने काज़ियों को गवाहों से शपथ लेने का आदेश दे, तो उलेमा पर वाजिब है कि वे उसे नसीहत करें और कहें कि तू अपने काज़ियों को ऐसी चीज़ का पाबंद न बना जिससे या तो तेरी (छोड़ने की सूरत में) या अल्लाह ताला की (करने की सूरत में) नाराज़गी ज़रूरी हो जाए। (त)

और इसी कारण अल्लामा मोहक़्क़िक अली मक़दिसी ने तहज़ीब की बात उद्धृत करने के बाद उसका खंडन किया। मिन्हातुल खालिक़।

---

[1] मुईन अल-हुक्काम, किताब अल-कुज़ात, खंड: जिसके विरुद्ध निर्णय हो उसके द्वारा निर्णय निरस्त करने की याचिका के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 43 [2] ग़म्ज़ उयून अल-बसायर मअ अश्बाह व नज़ाइर, अल-फ़न्न अल-अव्वल, इदारत अल-कुरान कराची, 1/122 [3] दुर्रे मुख्तार किताबुल कज़ा, कैद के बारे में खंड, मतबा मुजतबाई देहली, 2/81 पृष्ठ 133 / 738

فتاوی رضویه جلد بجدہم (۱۸)

اسی میں ہے :

قيام المحكوم عليه بطلب الحكم عنه ان كان قيامه على القاضي العالم العادل لم تسمع دعواه 1-

محکوم علیہ اگر اپنے خلاف فیصلہ کی منسوخی کا مطالبہ کرے تو عالم عادل قاضی کے خلاف اس کا دعوی مسموع نہ ہوگا۔ (ت)

فواکہ بدریہ پھر غمز العیون قاعدہ اولی نوع ثانی میں ہے :

قضاء القاضي العدل لايتعقب ويحمل حاله على السداد بخلاف غيره 2-

عادل قاضی کے فیصلہ پر مواخذہ نہیں کیا جائے گا اور اس کے حال کو درستی پر محمول کیا جائے گا۔ بخلاف غیر عادل قاضی کے۔ (ت)

ثالثاً: گواہوں پر حلف رکھنا اول: تو خود ہی باطل ہے یہاں تک کہ ہمارے علمائے کرام نے فرمایا اگر سلطان قاضیوں کو گواہوں سے حلف لینے کا حکم دے علماء پر فرض ہے کہ اسے نصیحت کریں کہ اے بادشاہ ! وہ حکم نہ دے کہ نہ مانیں تو تیرا غضب ہو اور مانیں تو اللہ عزوجل کا غضب۔ اشباہ والنظائر ودرمختار میں ہے :

وهذا نظم الدر، امر السلطان انما ينفذ اذا وافق الشرع والافلا، اشباه من القاعدة الخامسة وفوائد شتى، فلو امر قضاته بتحليف الشهود وجب على العلماء ان ينصحوه يقولوا له لا تكلف قضاتك الى امر يلزم منه سخطك او سخط الخالق تعالى 3.

یہ در کی عبارت ہے کہ امر سلطان اسی وقت نافذ ہوگا جب موافق شرع ہو ورنہ نہیں، اشباہ کے پانچویں قاعدے اور فوائد متفرقہ میں ہے کہ اگر سلطان اپنے قاضیوں کو گواہوں سے حلف لینے کا حکم دے تو علماء پر واجب ہے کہ اس کو نصیحت کریں اور کہیں کہ تو اپنے قاضیوں کو ایسی چیز کا مکلف مت بنا جس سے تیری (بصورت ترک) یا اللہ تعالیٰ کی (بصورت عمل) ناراضگی لازم آئے۔ (ت)

ولہذا علامہ محقق علی مقدسی نے تہذیب کا کلام آئندہ نقل کرکے رد فرمایا۔ منحة الخالق

---

1 معین الحکام کتاب القضاة فصل في قيام المحكوم عليه بطلب فسخ الحكم عنه مصطفی البابی مصر ص ۴۳ 2 غمز عيون البصائر مع الاشباه والنظائر الفن الاول ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۲۲ 3 درمختار کتاب القضاء فصل في الحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۱ صفحہ 133 از 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is stated in it: Allama al-Maqdisi, after mentioning what is in al-Tahdhib, said: "It is not hidden that this is contrary to what is in the authoritative books." (Arabic: Qala al-Allama al-Maqdisi ba'da dhikri ma fi al-Tahdhib la yakhfa annahu mukhalifun lima fi al-kutub al-mu'tamada.) (1)

(T) Allama al-Maqdisi, after quoting the passage from al-Tahdhib, said: "It should not be hidden that this is contrary to the explicit statements of the authoritative books." (T)

Second, some later scholars who went in this direction contrary to the school of thought (madhhab) base it on the opinion of a mujtahid judge. And for hundreds of years, there has been no mujtahid judge. It is mentioned in Abu al-Saud al-Azhari, then in Tahtawi on al-Durr, and then in Radd al-Muhtar:

It is narrated from al-Sayrafiyyah that it is permissible to take an oath (from witnesses). This permissibility is restricted to the case where the judge considers it appropriate, provided the judge is a person of sound judgment (ahl al-ra'y). If he is not a person of sound judgment, then it is not. (Arabic: Nuqila 'an al-Sayrafiyyah jawaz al-tahlif wa huwa muqayyadun bima idha ra'ahu al-qadi bi an kana dha ra'y, amma idha lam yakun lahu ra'y fa-la.) (2)

(T) It is narrated from Sayrafiyyah that taking an oath from witnesses is permissible. This permissibility is restricted to the case where the judge considers it appropriate, provided the judge is a person of sound judgment. If he is not a person of sound judgment, the aforementioned oath will not be permissible. (T)

It is stated in Shami: And by 'opinion' (ra'y) is meant ijtihad (independent legal reasoning). (Arabic: Wal muradu bir-ra'y al-ijtihad.) (3)

(T) By opinion is meant ijtihad. (T)

Third, even disregarding this, the inclination of those few scholars contrary to the school of thought was due to the necessity that the judge might gain a dominant probability (ghalaba-i zann) of their truthfulness through the oath. It is stated in al-Bahr from al-Tahdhib of al-Qalansi:

"In our time, since formal purgation (tazkiyah) has become difficult due to the prevalence of immorality (fisq), judges have chosen, as Ibn Abi Layla chose, to take oaths from witnesses to achieve dominant probability." (Arabic: Fi zamanina lamma

ta'adhdharat al-tazkiyatu bi ghalabat al-fisqi ikhtara al-qudatu kama ikhtara Ibnu Abi Layla istihlaf al-shuhudi li ghalabat al-zann.) (4)

(T) In our time, because the formal purgation of witnesses has become difficult due to the prevalence of immorality, judges have chosen to take oaths from witnesses to obtain dominant probability, as was the choice of Ibn Abi Layla. (T)

It is obvious that this was up to the time of those later scholars, as long as righteous people abstained from false oaths.

---

1. Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 63
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fi al-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4 / 344
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fi al-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4 / 344
4. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 63

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इसमें है: अल्लामा मक़दिसी ने 'तहज़ीब' की इबारत नक़्ल करने के बाद फ़रमाया: यह बात छिपी नहीं रहनी चाहिए कि यह मोतमिद (विश्वसनीय) किताबों की तसरीहात के ख़िलाफ़ है। (अरबी: क़ाल अल-अल्लामा अल-मक़दिसी बाद ज़िक्री मा फ़ी अल-तहज़ीब ला यख़्फ़ा अन्नहु मुख़ालिफ़ुन लिमा फ़ी अल-कुतुब अल-मुअतमिदा।) (1)

(त) अल्लामा मक़दिसी ने तहज़ीब की इबारत नक़्ल करने के बाद फ़रमाया: मुख़फ़ी (छिपा) न रहे कि यह मोतमिद किताबों की तसरीहात के ख़िलाफ़ है। (त)

दूसरा, कुछ बाद के विद्वान (मूतआख़िरीन) जो मज़हब के ख़िलाफ़ इस तरफ गए, वे इसे एक मुजतहिद काज़ी की राय पर मवक़ूफ़ (आधारित) रखते हैं, और अब सैकड़ों सालों से कोई मुजतहिद काज़ी नहीं है। अबू सऊद अज़हरी, फिर तहतावी अली अल-दुर्र, फिर रद्द अल-मुह्तार में है:

'सैरफ़िया' से मंकूल है कि गवाहों से हलफ़ (शपथ) लेना जायज़ है। यह जवाज़ इस शर्त के साथ मुक़य्यद (सीमित) है कि काज़ी उसे जायज़ समझे, बशर्ते कि काज़ी अहल-ए-राय (सही राय रखने वाला) हो। और अगर वह अहल-ए-राय न हो, तो नहीं। (अरबी: नुक़िला 'अन अल-सैरफ़िया जवाज़ अल-तहलीफ़ वहुवा मुक़य्यदुन बिमा इज़ा रआहु अल-क़ाज़ी बिअन काना ज़ा रय, अम्मा इज़ा लम यकुन लहू रय फ़ला।) (2)

(त) सैरफ़िया से मंकूल है कि गवाहों से हलफ़ लेना जायज़ है, यह जवाज़ इस सूरत के साथ मुक़य्यद है कि काज़ी उसको जायज़ समझे जबकि काज़ी अहल-ए-राय हो और अगर वह अहल-ए-राय न हो तो हलफ़-ए-मज़कूर जायज़ न होगा। (त)

शामी में है: और राय से मुराद इजतिहाद है। (अरबी: वल मुरादु बिर-रय अल-इजतिहाद।) (3)

(त) राय से मुराद इजतिहाद है। (त)

तीसरा, इससे भी क़तए-नज़र (हटाकर) देखा जाए तो उन कुछ लोगों का मज़हब के ख़िलाफ़ इस तरफ झुकाव इस ज़रूरत की वजह से था कि हलफ़ के कारण हाकिम को उनकी सच्चाई पर ग़लबा-ए-ज़न्न (प्रबल धारणा) हासिल हो जाए। 'बहर' में तहज़ीब-ए-क़लांसी से है:

"हमारे ज़माने में चूंकि फ़िस्क़ (दुराचार) की बहुतायत के कारण गवाहों का तज़किया (चरित्र की पवित्रता की जांच) मुश्किल हो गया है, इसलिए ग़लबा-ए-ज़न्न की प्राप्ति के लिए काज़ियों ने गवाहों से

हलफ़ लेने का रास्ता अपनाया है, जैसा कि इब्न अबी लैला की पसंद थी।" (अरबी: फ़ी ज़मानिना लम्मा तअज़्ज़रात अल-तज़कियातु बि-ग़लबत अल-फ़िस्क़ी इख़्तारा अल-क़ुदातु कमा इख़्तारा इब्नु अबी लैला इस्तिहलाफ़ अल-शुहूदी लि-ग़लबत अल-ज़न्न।) (4)

(त) हमारे ज़माने में चूंकि फ़िस्क़ के ग़लबा की वजह से गवाहों का तज़किया मतअज़्ज़र (कठिन) हो गया है, लिहाज़ा ग़लबा-ए-ज़न्न के हुसूल के लिए काज़ियों ने गवाहों से हलफ़ लेने को इख़्तियार किया जैसा कि इब्न अबी लैला का मुख़्तार (पसंद) है। (त)

ज़ाहिर है कि यह उन बाद के विद्वानों के ज़माने तक था जब तक कि नेक और परहेज़गार लोग झूठे हलफ़ से परहेज़ करते थे।

---

1. मिन्हात अल-ख़ालिक़ अली अल-बहर अल-राइक़, किताब अल-शहादात, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 63
2. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़ी अल-हब्स, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बैरूत, 4 / 344
3. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़ी अल-हब्स, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बैरूत, 4 / 344
4. बहर अल-राइक़, किताब अल-शहादात, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 63

میں ہے: قال العلامة المقدسی بعد ذکر مافی التهذیب لا یخفی انه مخالف لما فی الکتب المعتمدة ۱۔ | علامہ مقدسی نے تہذیب کی عبارت نقل کرنے کے بعد فرمایا مخفی نہ رہے کہ یہ کتبِ معتمدہ کی تصریحات کے مخالف ہے۔ (ت)

دوم بعض متاخرین کہ برخلاف مذہب اس طرف گئے وہ اسے قاضی مجتہد کی رائے پر رکھتے ہیں اور اب صدہا سال سے کوئی قاضی مجتہد نہیں، ابو السعود ازہری پھر طحطاوی علی الدر پھر ردالمختار میں ہے:

نقل عن الصیر فیة جواز التحلیف وهو مقید بما اذا رآه القاضی بان کان ذا رأی اما اذالم یکن له رأی فلا ۲۔ | صیرفیہ سے منقول ہے کہ گواہوں سے حلف لینا جائز ہے، یہ جواز مقید ہے اس صورت کے ساتھ کہ قاضی اس کو جائز سمجھے جبکہ قاضی اہل رائے ہو اور اگر وہ اہل رائے نہ ہو تو حلف مذکور جائز نہ ہوگا۔ (ت)

شامی میں ہے: والمراد بالرأی الاجتهاد ۳۔ | رائے سے مراد اجتہاد ہے۔ (ت)

سوم اس سے بھی قطع نظر ہو تو ان بعض کا برخلاف مذہب اس طرف میل اس ضرورت سے تھا کہ حلف کے سبب حاکم کو ان کے صدق پر غلبہ ظن حاصل ہو، بحر میں تہذیب قلانسی سے ہے:

فی زماننا لما تعذرت التزکیة بغلبة الفسق اختار القضاة کما اختار ابن ابی لیلٰی استحلاف الشهود لغلبة الظن ۴۔ | ہمارے زمانے میں چونکہ فسق کے غلبہ کی وجہ سے گواہوں کا تزکیہ متعذر ہو گیا ہے لہذا غلبہ ظن کے حصول کے لئے قاضیوں نے گواہوں سے حلف لینے کو اختیار کیا جیسا کہ ابن ابی لیلٰی کا مختار ہے۔ (ت)

ظاہر ہے کہ یہ ان متاخرین کے زمانے تک تھا جب تک جھوٹے حلف سے مستور لوگ پر ہیز کرتے تھے

---

۱ منحة الخالق علی البحر الرائق کتاب الشهادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۶۳ ۲ رد المحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۴۴ ۳ رد المحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۴۴ ۴ بحر الرائق کتاب الشهادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۶۳

Especially for the sake of others, and in this era, false oaths have become a commonplace matter; they would be in the millions. For the sake of one or two rupees, or even less, or merely for friendship, or a minor grudge against the opposing party, or for some trivial and meaningless purpose, people toss around oaths. Therefore, the necessity for which one might deviate from the established tenets of the school of thought is not addressed at all. Now, look here, these were sworn testimonies, and even to an experienced, wise, and knowledgeable judge, far from reaching a preponderance of belief in their truthfulness, there wasn't even a trace of truth; rather, a preponderance of belief in their falsehood remained. Every rational person knows that if the mere oath of witnesses is now considered a substitute for character verification (Tazkiyah), thousands upon thousands of doors of oppression will open. People would present two sworn witnesses for just four annas each and seize the properties of people, snatching them away while they cry. Such chaos would arise that would be impossible to describe. Thus, this inclination towards a weaker opinion (Marjuh)—which is actually contrary to the consensus (Ijma) of the school of thought—was purely invalid, a violation of consensus, and pure ignorance, as stated in Durr al-Mukhtar:

"Issuing a judgment or a fatwa based on a weaker opinion is ignorance and a violation of consensus." (T) Giving a decision or fatwa based on a weaker opinion is ignorance and against the consensus.

It would also mean opening the doors of oppression and cutting the throats of the oppressed, and "No one possessing intellect and faith is pleased with it" (No wise and pious person likes this. T). The questioner asks about priority: whether it is better to maintain the first decision or to declare the divorce established. What talk of priority! For the superior appellate judge, if he seeks obedience to the Shariah of Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him), and fears his appearance and accountability in the court of the Most Just of Judges (Allah), it is an obligatory duty upon him to annul the second judgment and restore the first decision. As for the support claimed from the fact that the father of the female claimant took a trembling oath while the defendant remained silent, this is something that has no connection to either Shariah or knowledge. The father of the claimant here is himself a claimant and adversary. If the oath of a claimant were to be accepted, every liar would win, and there would be no restraint on the throat of truth and justice. The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says:

"If people were given [what they claim] based on their claims, people would claim the blood and property of others, but the oath is upon the defendant." Recorded by the two Shaykhs (Bukhari and Muslim) from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them both).

If people were given according to their claims, some people would claim the lives and wealth of others; however, the oath is upon the defendant. This has been narrated by the two Shaykhs from our master Abdullah ibn Abbas (may Allah be pleased with them both). (T)

1. Durr al-Mukhtar, Rasm al-Mufti, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/15.
2. Sahih Muslim, Kitab al-Aqdhiyah, Bab al-Yamin 'ala al-Mudda'a 'alayh, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/74; Sahih al-Bukhari, Kitab al-Tafsir, Bab 'Inna alladhina yashtaruna bi-ahdillahi...', Qadimi Kutub Khana, Karachi, 2/653.

विशेष रूप से दूसरों के लिए, और इस ज़माने में झूठी कसमें एक आम बात हो गई हैं; वे लाखों की गिनती में होंगी। लोग एक या दो रुपये, बल्कि उससे भी कम के लिए, या केवल मित्रता निभाने के लिए, या विपक्षी पार्टी से मामूली रंजिश के कारण, या किसी मामूली और बेमतलब मक़सद के लिए कसमें खाते फिरते हैं। अतः वह आवश्यकता जिसके लिए मज़हब से हटा जाता हो, यहाँ बिल्कुल भी मौजूद नहीं है। अब यहीं देखें कि ये गवाहियाँ शपथ पर आधारित थीं, और एक अनुभवी, बुद्धिमान और विद्वान न्यायाधीश को उनकी सच्चाई पर विश्वास होना तो दूर, सच्चाई का वहम तक नहीं हुआ, बल्कि उनके झूठ होने का ही प्रबल विचार रहा। हर बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि यदि अब केवल गवाहों की कसम को चरित्र सत्यापन (तज़किया) का विकल्प मान लिया जाए, तो ज़ुल्म के हज़ारों-हज़ार दरवाज़े खुल जाएंगे। लोग चार-चार आने देकर दो शपथ लेने वाले गवाह पेश करेंगे और लोगों की जायदादें छीन लेंगे, वे रोते रह जाएंगे। ऐसा फ़साद पैदा होगा जिसका वर्णन करना असंभव है। अतः इस कमज़ोर राय (मरजूह) की ओर झुकाव—जो वास्तव में मज़हब के सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है—निरा असत्य, इज्मा का उल्लंघन और पूर्ण अज्ञानता ही थी, जैसा कि 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

"कमज़ोर राय के आधार पर निर्णय देना और फतवा जारी करना अज्ञानता और सर्वसम्मति (इज्मा) का उल्लंघन है।" (त) कमज़ोर राय पर फैसला और फतवा देना अज्ञानता और इज्मा के खिलाफ है।

इससे ज़ुल्म के दरवाज़े खुलेंगे और मजलूमों का गला भी कटेगा और "कोई बुद्धिमान और धर्मनिष्ठ व्यक्ति इसे पसंद नहीं करता। (त)" प्रश्नकर्ता प्राथमिकता पूछता है कि पहला फैसला बहाल रखना बेहतर है या तलाक़ को साबित क़रार देना। प्राथमिकता की बात ही क्या! अपील सुनने वाले न्यायाधीश के लिए, यदि वह अल्लाह के रसूल मुहम्मद (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) की शरीयत की आज्ञाकारी चाहता है और न्याय करने वालों के न्यायाधीश (अल्लाह) के दरबार में अपनी उपस्थिति और जवाबदेही से डरता है, तो उस पर यह अनिवार्य कर्तव्य होगा कि वह दूसरे आदेश को रद्द करे और पहले फैसले को बहाल करे। रही वह दलील कि वादिया (दावा करने वाली स्त्री) के पिता ने कांपते हुए कसम खाई और प्रतिवादी चुप रहा, तो यह ऐसी बात है जिसका न शरीयत से कोई संबंध है और न ही ज्ञान से। यहाँ वादिया का पिता स्वयं एक वादी और विरोधी है। यदि वादी की कसम को स्वीकार कर लिया जाए, तो हर झूठा जीत जाएगा और सत्य और न्याय का गला घोंटने पर कोई रोक नहीं रहेगी। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

"यदि लोगों को उनके दावों के आधार पर दे दिया जाए, तो लोग दूसरों के खून और संपत्ति का दावा करेंगे, लेकिन कसम प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) पर है।" इसे दोनों शैखों (बुखारी और मुस्लिम) ने इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

अगर लोगों को उनके दावों के कारण दे दिया जाए, तो कुछ लोग दूसरों के खून और माल का दावा करेंगे लेकिन कसम प्रतिवादी पर है। इसे शैख़ैन ने हमारे स्वामी अब्दुल्लाह इब्ने अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। (त)

1. दुर्र-ए-मुख्तार, रस्म अल-मुफ्ती, मत्तबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/15.
2. सहीह मुस्लिम, किताब अल-अक़्ज़िया, बाब अल-यमीन अला अल-मुद्दआ अलैह, क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 2/74; सहीह अल-बुखारी, किताब अत्-तफ़्सीर, बाब 'इन्ना अल्लज़ीना यश्तरूना बि-अहदिल्लाहि...', क़दीमी कुतुब ख़ाना, कराची, 2/653.

خصوصاً پرائے لئے، اور اس زمانے میں جھوٹے حلف ایک بات ہو گئے لاکھوں کی گنتی پر ہوں گے جو روپے دو روپے بلکہ اس سے بھی کم پر بلکہ نری خاطر دوستی یا فریق ثانی سے ادنٰی رنجش یا کسی خفیف بے معنی غرض کے لئے حلف کے پھکنے اڑاتے ہیں تو وہ ضرورت جس کے لئے مذہب سے عدول ہوتا ہو اصلاً مندفع نہیں، اب یہیں دیکھئے کہ یہ گواہیاں حلفی تھیں اور تجربہ کار دانا ذی علم مجوز کو غلبہ ظن صدق در کنار وہم صدق بھی نہ ہوا بلکہ غلبہ ظن کذب ہی رہا، ہر عاقل جانتا ہے کہ اب اگر صرف حلف گواہان کو قائم مقام تزکیہ مانا جائے تو ہزاراں ہزار دروازہ ظلم کھل جائیں لوگ چار چار آنے کے دو گواہ حلفی گزار کر مخلوق کی جائدادیں لے جائیں جو روئیں چھین لیں وہ فساد اٹھے جس کا بیان ناممکن ہو تو اب اس قول مرجوح بلکہ مخالف اجماع مذہب کے طرف میل باطل محض وخرق اجماع وجہل صرف تو تھا ہی کہ در مختار میں ہے :

الحکم والفتیا بالقول المرجوح جھل وخرق للاجماع ۱۔ (ت) قول مرجوح پر فیصلہ اور فتوٰی دینا جہل اور خلاف اجماع ہے۔

فتح ابواب ظلم و قطع گردن مظلوماں بھی ہوگا ولایرضاہ من لہ عقل و دین (کوئی عاقل اور دیندار اس کو پسند نہیں کرتا۔ ت) سائل اولیت پوچھتا ہے کہ فیصلہ اول بحال رکھنا اولٰی ہے یا طلاق ثابت قرار دینا، اولویت کیسی، حاکم مرافعہ اولٰی کہ شریعت محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی اطاعت چاہے اور احکم الحاکمین جل جلالہ کے دربار میں اپنی حاضری و باز پرس سے ڈرے اس پر لازم فرض ہوگا کہ حکم جی کو منسوخ اور فیصلہ اولٰی کو بحال کرے۔ رہی وہ تائید کہ پدر مدعیہ نے لرز کر حلف کیا اور مدعا علیہ نہ بولا ایسی بات ہے جسے نہ شرع سے تعلق نہ علم سے لگاؤ۔ پدر مدعیہ یہاں خود مدعی مخاصم ہے مدعی کا حلف اگر سن لیا جائے تو ہر جھوٹا

جیتے اور حق وانصاف کے گلے کا تسمہ نہ لگار ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

لو یعطی الناس بدعواھم لادعی ناس دماء رجال واموالھم ولکن الیمین علی المدعی علیہ ۲ رواہ الشیخان عن ابن عباس رضی اللہ عنھما۔ اگر لوگوں کو ان کے دعوٰی کے سبب سے دیا جائے تو کچھ لوگ دوسروں کے خون اور مال کا دعوٰی کرینگے لیکن قسم مدعٰی علیہ پر ہے۔ اس کو شیخین نے سیدنا عبداللہ ابن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔ (ت)

---

1 در مختار رسم المفتی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۵ 2 صحیح مسلم کتاب الاقضیہ باب الیمین علی المدعی علیہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۷۴، صحیح البخاری کتاب التفسیر باب قولہ تعالٰی ان الذین یشترون بعھداللہ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۶۵۳

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is mandatory for the rulers of an Islamic state to follow the commands of Islam. May Allah Almighty grant success, Ameen. And Allah, Glory be to Him, knows best.

Problem 22: Questioned by Abu Muhammad Yusuf Husain, student of Madrasa Islamia Sahoor, 20 Dhu al-Hijjah 1333 AH, Saturday.

What do the scholars of religion and the Muftis of the clear Sharia say about this matter: Zaid passed away, leaving behind his wife and brother Amr. Hind has claimed the property; Amr tries to prove that no marriage (Nikah) took place. On behalf of Hind, the Nikah Khwan (marriage officiant) has testified that he performed the marriage, and Hind's sister Fatima has also testified that the marriage occurred. The witnesses deny it, the reason being they are Amr's employees. However, many people to whom Zaid had admitted his marriage testify that Zaid admitted the marriage to them. In such a case, is Hind entitled to the property or not? A scenario is recorded in Fath al-Qadir, which is written here for observation; it shows that testimony regarding the husband's admission is valid:

(Arabic) واذا جحد احد الزوجين النكاح فاما اصله او شرطه ففى اصله لو جحد الزوج فاقامت بينة به او على اقراره قبلت ولا يكون جحوده طلاقاً۔[1]

(Urdu) If one of the spouses denies the essence of the marriage or its condition, then in the case of the essence, if the husband denies it and the wife produces witnesses for it or for his admission, their testimony will be accepted and his denial will not constitute a divorce. (T)

Fath al-Qadir, vol. 15, p. 13, published by Nawal Kishore, Lucknow.

Hope for a prompt response.

The Answer: The testimony of the marriage officiant mentioned above is not valid because it is a testimony regarding one's own action, and a person's testimony about their own action is not accepted, as stated in Khizanah etc.[2] (Because this is testimony regarding one's own act, and no person's testimony regarding their own act is accepted, as in Khizanah etc. - T). And the sister is a lone witness, or rather half a witness. However, if two acceptable witnesses testify regarding the husband's admission, it is sufficient, because the husband's heirs stand in his place, and the

husband's admission is a proof against him, and for this, the aforementioned passage from Fath al-Qadir is sufficient. And Allah Almighty knows best.

---

[1] Fath al-Qadir, Kitab al-Nikah, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur, 3/711 [2] Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Shahadat, Chapter: From Invalid Testimonies etc., Nawal Kishore, Lucknow, 3/543

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इस्लामी राज्य के शासकों के लिए अनिवार्य है कि वे इस्लाम के आदेशों का पालन करें। अल्लाह तआला तौफीक दे, आमीन। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 22: अबू मोहम्मद यूसुफ हुसैन, छात्र मदरसा इस्लामिया साहूर द्वारा पूछा गया, 20 ज़ुल-हिज्जा 1333 हिजरी, शनिवार।

धर्म के विद्वान और शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद का इंतकाल हो गया, उसकी पत्नी और भाई अम्र मौजूद हैं, हिंद ने जायदाद का दावा किया है, अम्र यह साबित करता है कि निकाह नहीं हुआ, हिंद की ओर से निकाह पढ़ाने वाले ने गवाही दी है कि मैंने निकाह पढ़ाया है, और हिंद की बहन फातिमा ने भी गवाही दी कि निकाह हुआ, गवाह इनकार करते हैं जिसका कारण यह है कि वे अम्र के मुलाज़िम (कर्मचारी) हैं, लेकिन बहुत से लोग जिनसे ज़ैद ने अपने निकाह का इकरार (स्वीकृति) किया है वे गवाही देते हैं कि हमसे ज़ैद ने निकाह का इकरार किया है, ऐसी सूरत में हिंद जायदाद की हकदार है या नहीं? फतह अल-कादिर में एक सूरत दर्ज है जो यहाँ लिखी जाती है उसे मुलाहिज़ा फरमाई जाए, इससे सिर्फ इतना मालूम होता है कि शौहर के इकरार पर गवाही मोतबर (मान्य) है:

(अरबी) واذا جحد احد الزوجين النكاح فاما اصله او شرطه ففی اصله لو جحد الزوج فاقامت بينة به او على اقراره قبلت ولا يكون جحوده طلاقاً۔[1]

(उर्दू) अगर ज़ौजैन (पति-पत्नी) में से कोई अस्ल-ए-निकाह या शर्त-ए-निकाह का इनकार कर दे, तो अस्ल की सूरत में अगर ज़ौज (पति) मुनकिर (इनकारी) है और ज़ौजा (पत्नी) ने निकाह पर या शौहर के इकरार पर गवाह कायम कर दिए तो उनकी गवाही कबूल कर ली जाएगी और शौहर का इनकार तलाक न होगा। (त)

फतह अल-कादिर, भाग 15, पृष्ठ 13,
नवल किशोर, लखनऊ।

उम्मीद है कि जवाब बराए करम जल्द मरहमत फरमाया जाए।

अल-जवाब: निकाह पढ़ाने वाले की गवाही मज़कूर (उक्त) मोतबर नहीं 'ला इन्नहा शहादतुन अला .फेअल नफ़सिही व शहादतुल मरअ अला.फेअल नफ़सिही ला तुकबल'[2] जैसा कि ख़ज़ाना वगैरह में है। (क्योंकि यह अपने ही.फेअल (कार्य) पर गवाही है और किसी शख्स की गवाही उसके अपने

.फ़ेअल से कबूल नहीं की जाती जैसा कि ख़ज़ाना वगैरह में है। - त) और बहन तनहा गवाह है बल्कि निस्फ (आधी), अलबत्ता इकरार-ए-ज़ौज पर अगर दो शाहिद (गवाह) काबिले कबूल गवाही देते हैं तो काफी है कि वारिसान-ए-ज़ौज कायम मुकाम-ए-ज़ौज हैं और इकरार-ए-ज़ौज ज़ौज पर हुज्जत (प्रमाण) है और इसके लिए इबारत-ए-मज़कूर-ए-फतह अल-कादिर किफायत (पर्याप्त) है। वल्लाह तआला आलम।

---

[1] फतह अल-कादिर, किताबुन निकाह, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 3/711 [2] फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुश शहादात, अध्याय: बातिल शहादात आदि, नवल किशोर, लखनऊ, 3/543

पृष्ठ 136/738

ریاستِ اسلامی کے حکام پر لازم ہے کہ احکامِ اسلام ہی کی اتباع کریں اللہ تعالیٰ توفیق دے، آمین۔

واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۲۲: مسئلہ ابو محمد یوسف حسین متعلم مدرسہ اسلامیہ ساہور ۲۰ ذوالحجہ ۱۳۳۳ھ شنبہ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ زید کا انتقال ہو گیا اس کی بیوی اور بھائی عمرو موجود ہیں، ہندہ نے جائداد کا دعویٰ کیا ہے، عمرو یہ ثابت کرتا ہے کہ نکاح نہیں ہوا، ہندہ کی طرف سے نکاح خواں نے شہادت دی ہے کہ میں نے نکاح پڑھا ہے، اور ہندہ کی بہن فاطمہ نے بھی شہادت دی ہے کہ نکاح ہوا، شاہدین انکار کرتے ہیں جس کی وجہ یہ ہے کہ عمرو کے ملازم ہیں، مگر بہت سے لوگ جن سے زید نے اپنے نکاح کا اقرار کیا ہے شہادت دیتے ہیں کہ ہم سے زید نے نکاح کا اقرار کیا ہے، ایسی صورت میں ہندہ مستحق جائداد ہے یا نہیں؟ فتح القدیر میں ایک صورت درج ہے جو تحریر کی جاتی ہے ملاحظہ فرمائی جائے اس سے صرف اتنا معلوم ہوتا ہے کہ شہادت علی اقرار الزوج معتبر ہے:

واذا جحد احد الزوجین النکاح فاما اصلہ او شرطہ ففی اصلہ لو جحد الزوج فاقامت بینۃ بہ او علی اقرارہ قبلت ولا یکون جحودہ طلاقاً۔۱ (ت)

اگر زوجین میں سے کوئی اصلِ نکاح یا شرطِ نکاح کا انکار کردے تو اصل کی صورت میں اگر زوج منکر ہے اور زوجہ نے نکاح پر یا شوہر کے اقرار پر گواہ قائم کردئے تو ان کی گواہی قبول کرلی جائے گی اور شوہر کا انکار طلاق نہ ہوگا۔

فتح القدیر ص ۱۵ ج ۱۳ مطبوعہ

نولکشور لکھنؤ۔

امید کہ جوابِ براہِ کرم جلد مرحمت فرمایا جائے۔

الجواب: نکاح پڑھانے والے کی گواہی مذکور معتبر نہیں لانہا شہادۃ علی فعل نفسہ وشہادۃ المرء علی فعل نفسہ لا تقبل ۲ کما فی خزانۃ وغیرہا (کیونکہ یہ اپنے ہی فعل پر گواہی ہے اور کسی شخص کی گواہی اس کے اپنے فعل سے قبول نہیں کی جاتی جیسا کہ خزانہ وغیرہ میں ہے۔ت) اور بہن تنہا شاہد ہے بلکہ نصف، البتہ اقرارِ زوج پر اگر دو شاہد قابلِ قبول گواہی دیتے ہیں تو کافی ہے کہ وارثانِ زوج قائم مقامِ زوج ہیں اور اقرارِ زوج زوج پر حجت اور اس کے لئے عبارتِ مذکورِ فتح القدیر کفایت۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

---

۱ فتح القدیر کتاب النکاح مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳ / ۲ ۷۱۱ فتاوٰی قاضی خاں کتاب الشہادات فصل ومن الشہادۃ الباطلۃ الخ نولکشور لکھنؤ ۳ / ۵۴۳

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Problem 23: From Ahmedabad, Gujarat, Cheepiyan neighborhood, Panch Pepli, house of Cheepiyan Sultan Ji Ali Ji Kode Wale, asked by Pirzada Ghulam Nabi Sahib, 7th Ramadan 1339 AH.

Question: What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say about these matters: In these days, in the city of Nagaur, district Jodhpur, Marwar, a society committee has been established under the name of Madrasa Islamia Hamidiya. Its members and managers are those who sit in the market like shopkeepers selling shrouds and fragrances for the dead, and brokers. Is their testimony acceptable or void according to the noble Sharia? And can such individuals be eligible as members of the Madrasa or not? Please explain, may you be rewarded.

The Answer: In our lands, no professional contents themselves with only shroud-selling. A draper sells cloth; shrouds are taken from him, wedding clothes are taken from him, and daily-wear clothes are taken from him. Similarly, there are no specific embalming-material (hanut) sellers; camphor etc. are obtained for the deceased from those same shops where they are sold for general use. Therefore, no difference arises in their testimony because of this. Yes, the work of a broker involves mixing truth with lies like lawyers, and their testimony is certainly rejected, and they should not be made managers of any religious gathering. Similarly, lawyers, agents (mukhtar), etc., all those whose profession or other actions are openly sinful (fisq), such as shaving the beard, etc. It is mentioned in 'Tabyin al-Haqa'iq':

[Boxed Text] Arabic: Because in giving him precedence is his glorification, while it is obligatory upon them to humiliate him. Urdu: Because in giving precedence to a transgressor (fasiq) is his glorification, whereas it is religiously (shari'an) obligatory upon Muslims to humiliate them. (T) And Allah Almighty knows best.

Legally. And Allah Almighty knows best.

---

1. Tabyin al-Haqa'iq, Chapter on Imamate and Hadith regarding Prayer, Al-Matba'at al-Kubra, Bulaq, Egypt, 1/134.

फतवा रज़विया जिल्द (18)

मसला 23: अहमदाबाद, गुजरात, छीपियां मोहल्ला, पांच पीपली, मकान छीपियां सुल्तान जी अली जी कोड़े वाले, मुस्तौलिह (पूछने वाले) पीरज़ादा गुलाम नबी साहब, 7 रमज़ान 1339 हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान और शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती इन मसलों में क्या फरमाते हैं कि इन दिनों नागौर शहर, जिला जोधपुर मारवाड़ में 'मदरसा इस्लामिया हमीदिया' के नाम से एक अंजुमन कमेटी नियुक्त हुई है, जिसमें सदस्य और प्रबंधक बाज़ार में बैठने वाले दुकानदार जैसे कफन और खुशबू बेचने वाले और दलाल हैं। क्या शरीयत-ए-शरीफ के नज़दीक उनकी गवाही स्वीकार्य है या बातिल (अमान्य), और क्या ऐसे व्यक्ति मदरसा के सदस्य बनने के योग्य हो सकते हैं या नहीं? कृपया उत्तर दें, आपको पुण्य मिले।

उत्तर: हमारे शहरों में कोई भी पेशेवर केवल कफन बेचने पर संतोष नहीं करता। कपड़े का व्यापारी कपड़ा बेचता है; उसी से कफन भी लिया जाता है, उसी से शादी के कपड़े और उसी से रोज़ाना पहनने के कपड़े। इसी प्रकार कोई विशेष 'हनूत' (मुर्दों को लगाने वाली खुशबू) बेचने वाला भी नहीं है; काफूर आदि सामान्य कार्यों के लिए जिन दुकानों से मिलते हैं, उन्हीं से मुर्दों के लिए भी लिए जाते हैं। इस कारण उनकी गवाही में कोई अंतर नहीं आ सकता। हाँ, दलाल का काम वकीलों की तरह झूठ और सच मिलाना है और उनकी गवाही ज़रूर रद्द (मर्दूद) है, और उन्हें किसी धार्मिक सभा का प्रबंधक नहीं बनाया जाना चाहिए। इसी तरह वकील, मुख्तार आदि वे तमाम लोग जिनके पेशे या अन्य कार्य खुलेआम गुनाह (फिस्क) हों जैसे दाढ़ी मुंडवाना आदि। 'तबीन अल-हकाइक' में है:

[बॉक्स में दिया गया पाठ] अरबी: क्योंकि उसे आगे बढ़ाने में उसका सम्मान है, जबकि उन पर उसे अपमानित करना अनिवार्य है। उर्दू: क्योंकि फासिक (पापी) को आगे बढ़ाने में उसका सम्मान है, जबकि मुसलमानों पर उनका अपमान करना शरीयत के अनुसार अनिवार्य है। (त) और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

शरई तौर पर। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

---

1. तबीन अल-हकाइक, इमामत का अध्याय और नमाज़ के बारे में हदीस, अल-मतबअ अल-कुबरा, बुलाक मिस्र, 1/134।

مسئلہ ۲۳: از احمد آباد گجرات محلہ چھیپیاں پانچ پپلی مکان چھیپیاں سلطان جی علی جی کوڑے والے مسئولہ پیر زادہ غلام نبی صاحب ۷/ رمضان ۱۳۳۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین ان مسئلوں میں کہ ان دنوں شہر ناگور ضلع جودھپور مارواڑ میں ایک انجمن کمیٹی مدرسہ اسلامیہ حمیدیہ کے نام سے مقرر ہوئی جس میں ممبران و منتظمان بازار کے بیٹھنے والے مثل دکاندار کفن و خوشبو فروش برائے مردہ ودلال ہیں ان کی شہادت شرع شریف کے نزدیک مقبول یا باطل ،اور ایسے اشخاص قابلِ ممبر مدرسہ ہو سکتے ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: ہمارے بلاد میں کوئی پیشہ ور صرف کفن فروشی پر قناعت نہیں کرتا بزاز کپڑا بیچتا ہے اسی سے کفن بھی لیا جاتا ہے اسی سے شادی کے کپڑے اسی سے روزانہ پہننے کے۔ یونہی کوئی خاص حنوط فروش بھی نہیں کافور وغیرہ عام کاموں کے لئے جن دکانوں سے ملتے ہیں انہیں سے اس کے لئے بھی حاصل کئے جاتے ہیں اس کی وجہ سے ان کی شہادت میں کوئی فرق نہیں آ سکتا ہاں دلال کا کام وکلاء کی طرح جھوٹ سچ ملانا ہے اور ان کی گواہی ضرور مردود، اور انہیں کسی جلسہ دینیہ کا منتظم بنانا نہ چاہئے۔ اسی طرح وکلاء مختار وغیرہ ہم تمام ان لوگوں کو جن کے پیشے یا دیگر افعال علانیہ فسق ہوں جیسے داڑھی منڈانا وغیرہ۔ تبیین الحقائق میں ہے:

[خانہ کے اندر تحریر] عربی: لانه فی تقدیمه تعظیمه وقد وجب علیهم اهانته اردو: کیونکہ فاسق کی تقدیم میں اس کی تعظیم ہے جبکہ مسلمانوں پر ان کی توہین شرعاً واجب ہے (ت) واللہ تعالٰی اعلم

شرعاً۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

١ تبيين الحقائق باب الامامة والحديث فى الصلوٰة مطبعة الكبرى بولاق مصر ١/ ١٣٤

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Kitab-ul-Qaza wal-Da'awa (The Book of Judgment and Claims) (Explanation of Judgment and Claims)

From Rampur, 13th Rabi-ul-Awwal 1306 AH

Problem 24: What do the scholars of religion say regarding this matter: Hinda died childless. After Hinda's death, an outsider named Zaid claims to be Hinda's husband and presents two men and two women as evidence for his claim. The statement of the men is that Hinda, who used to observe purdah (veil) from us, gave permission from behind the purdah to the marriage officiant (Nikah Khwan) who was sitting outside, saying 'Perform my marriage with Zaid'. The woman was inside the house and we were all sitting outside in the courtyard. The statement of the women is that we were sitting near Hinda, and the deceased woman herself confessed to the marriage. In this situation, is Zaid's claim proven or not? Explain and be rewarded.

The Answer: If the statement of the aforementioned witnesses is only as much as the questioner has written, then those testimonies are completely insufficient and useless. Leaving aside many reasons for flaws and defects, the testimonies of both men are not even related to the proof of the marriage. They neither say that the marriage took place in their presence, nor do they state that she was his wife. Instead, they only say that Hinda appointed someone as her representative (Wakeel) for her marriage. If anything is proven from this, it is his representation, and representation does not necessitate the occurrence of marriage, as is not hidden (kama la yakfa). Therefore, the claimant's claim and the witnesses' statements are fundamentally not in accordance.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

किताबुल क़ज़ा वद-द'आवा (न्याय और दावों की पुस्तक) (न्याय और दावों का बयान)

रामपुर से, १३ रबी-उल-अव्वल १३०६ हिजरी

मसला २४: विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: हिंदा नि:संतान मर गई। हिंदा की मृत्यु के बाद, ज़ैद नाम का एक अजनबी व्यक्ति खुद को हिंदा का पति बताता है और अपने दावे के सबूत में दो पुरुषों और दो महिलाओं को पेश करता है। पुरुषों का बयान है कि हिंदा, जो हमसे पर्दा करती थी, उसने पर्दे के पीछे से बाहर बैठे निकाह पढ़ाने वाले (निकाह ख्वान) को अनुमति दी कि 'मेरा निकाह ज़ैद के साथ पढ़वा दो'। वह महिला घर के अंदर थी और हम सब आँगन में बाहर बैठे थे। महिलाओं का बयान है कि हम हिंदा के पास बैठी थीं, और मृतका ने स्वयं निकाह स्वीकार किया था। इस स्थिति में, क्या ज़ैद का दावा सिद्ध होता है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: यदि उल्लेखित गवाहों का बयान केवल उतना ही है जितना प्रश्नकर्ता ने लिखा है, तो वे गवाहियाँ बिल्कुल अपर्याप्त और व्यर्थ हैं। दोष और कमी के कई कारणों को छोड़ भी दें, तो दोनों पुरुषों की गवाही वैवाहिक संबंध सिद्ध करने से संबंधित ही नहीं है। वे न तो यह कहते हैं कि निकाह हमारे सामने हुआ, न ही यह बयान करते हैं कि वह उसकी पत्नी थी। बल्कि केवल इतना कहते हैं कि हिंदा ने अमुक को अपने निकाह का वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया था। इससे यदि कुछ सिद्ध होगा तो केवल उसकी वकालत (प्रतिनिधित्व), और वकालत का अर्थ यह नहीं है कि निकाह हो गया, जैसा कि छिपा नहीं है (कमा ला यख़्फ़ा)। इसलिए, वादी का दावा और गवाहों का बयान मौलिक रूप से मेल नहीं खाता।

पृष्ठ १३९ (७३८ में से)

جلد ہجدہم (۱۸) فتاوئ رضویہ

کتاب القضاء والدعاوئ (قضاء اور دعوئ کا بیان)

۱۳/ ربیع الاول شریف ۱۳۰۶ھ

از رام پور

مسئلہ ۲۴: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ لاولد فوت ہوئی، بعد وفات ہندہ کے زید اجنبی اپنے آپ کو شوہر ہندہ ظاہر کرتا ہے اور ثبوت دعوئ میں دو مرد اور دو عورتیں پیش کرتا ہے، مردوں کا یہ بیان ہے کہ ہندہ نے جو ہم سے پردہ کرتی تھی پردے کے اندر سے نکاح خواہ کو جو باہر بیٹھا تھا اجازت دی کہ میرا نکاح زید کے ساتھ پڑھا دو، مسماۃ مکان کے اندر اور ہم سب لوگ صحن میں باہر بیٹھے تھے، عورتوں کا بیان ہے کہ ہم مسماۃ ہندہ کے قریب بیٹھے تھے مسماۃ متوفیہ نے نکاح کا خود اقرار کیا تھا، اس صورت میں دعوئ زید کا ثابت ہوا یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر گواہان مذکور کا بیان صرف اسی قدر ہے جو سائل نے تحریر کیا تو وہ شہادتیں محض ناکافی و بیکار ہیں قطع نظر بہت وجوہ خلل و نقصان کے دونوں مردوں کی گواہی اثبات زوجیت سے متعلق ہی نہیں، نہ وہ یہ کہتے ہیں کہ ہمارے سامنے نکاح ہوا نہ یہی بیان کرتے ہیں کہ وہ اس کی زوجہ تھی بلکہ صرف اتنا کہتے ہیں کہ ہندہ نے فلاں کو اپنے نکاح کا وکیل کیا اس سے اگر ثابت ہوگی تو اس کی وکالت، اور وکالت مستلزم وقوع تزوج نہیں کمالا یخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) تو دعوائے مدعی و بیان گواہان اصلاً مطابق

صفحہ ۱۳۹ از ۷۳۸

Fatawa Razawiya, Volume 18

No, and the general rule is that such testimony is purely futile. *In al-Fatawa al-Hindiyyah and al-Khayriyyah etc., it is stated: Testimony is accepted when it conforms to the claim, otherwise not.* [1] In Fatawa Hindiyyah, Khayriyyah etc., it is written: Testimony is acceptable when it is consistent with the claim, otherwise it is not. (T) As for the two women, even if their statement is considered sound from other aspects, it is unacceptable in this way because the legal quorum (Nisab) is not complete; the testimony of women alone can never establish a marriage. *In al-Durr al-Mukhtar: Its quorum for other rights such as marriage is two men or one man and two women, and the testimony of four women without a man is not accepted, etc. summarized. And Allah Almighty knows best.* [2] In Durr al-Mukhtar it is stated: The quorum for testimony in rights etc., for example, marriage, is two men or one man and two women, and the testimony of four women without a man is not acceptable, etc. summarized. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 25: 4 Rabi-ul-Awwal 1306 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: that there is a small non-through street (dead-end alley) of a few steps distance containing a few houses. Going west from the public road, then north, then west, then north again, it becomes a dead end. At the end of this alley is Zaid's house. Its eastern wall has an east-facing door near the public road, and in front of it is a courtyard of a few yards, immediately after which is the edge of the public road. The southern and western walls of this house are in this non-through alley. Zaid opened a new door in the southern wall towards the dead-end alley and built a step in the land of that specific path to reach the door. Some residents of the alley are unhappy with this action. Was it permissible or impermissible for him to open this door and build the step? Has he become a sinner due to this act? Has he committed injustice by wrongfully encroaching on others' rights? Is it Sharia-obligatory for him to remove that step and close the door? And for such an action to be permissible, is the consent of all residents of the alley required, or is the consent of the majority sufficient even if some are unhappy? Clarify and be rewarded.

1 Fatawa Hindiyyah, Book of Testimonies, Chapter 7 on Disagreements, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/494 2 Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Matba' Mujtabai Delhi, 2/91 Page 140 of 738

नहीं, और सामान्य नियम यह है कि ऐसी गवाही पूरी तरह से व्यर्थ है। अल-फ़तावा अल-हिंदिया और अल-खैरिया आदि में है: गवाही तब स्वीकार की जाती है जब वह दावे के अनुरूप हो, अन्यथा नहीं। [1] फ़तावा हिंदिया और खैरिया आदि में है: गवाही तब स्वीकार्य है जब वह दावे के अनुकूल हो, अन्यथा नहीं। (त) रही बात उन दो महिलाओं की, तो उनका बयान भी यदि अन्य पहलुओं से सही मान लिया जाए, तो इस तरह से अस्वीकार्य है कि कानूनी कोरम (निसब) पूरा नहीं है; केवल महिलाओं की गवाही कभी भी निकाह को सिद्ध नहीं कर सकती। अल-दुर्र अल-मुख्तार में: अन्य अधिकारों जैसे निकाह के लिए इसका निसब दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं हैं, और पुरुष के बिना चार महिलाओं की गवाही स्वीकार नहीं की जाती है, संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। [2] दुर्रे मुख्तार में है: अधिकारों आदि में गवाही का निसब, उदाहरण के लिए निकाह में, दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं हैं, और बिना पुरुष के चार महिलाओं की गवाही स्वीकार्य नहीं है, संक्षेप में। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 25: 4 रबी-उल-अव्वल 1306 हिजरी दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक छोटी सी बंद गली (कूचा गैर-नाफ़िज़ा) है जो कुछ ही कदमों की दूरी की है जिसमें गिने-चुने घर हैं। सार्वजनिक सड़क (शारे आम) से पश्चिम की ओर जाकर फिर उत्तर, फिर पश्चिम, फिर उत्तर जाने पर वह बंद हो जाती है। उस गली के अंत में ज़ैद का घर स्थित है। उसकी पूर्वी दीवार में सार्वजनिक सड़क के पास पूर्व की ओर एक दरवाजा है और उसके आगे कुछ गज का आंगन है, जिसे उतरते ही सार्वजनिक सड़क का किनारा आता है। इस घर की दक्षिणी और पश्चिमी दीवारें इस बंद गली में हैं। ज़ैद ने दक्षिणी दीवार में बंद गली की तरफ एक नया दरवाजा निकाला और उसके आगे उस विशेष रास्ते की जमीन में दरवाजे तक पहुँचने के लिए एक सीढ़ी बनाई। गली के कुछ निवासी इस कृत्य पर नाराज हैं। क्या उसके लिए यह दरवाजा निकालना और सीढ़ी बनाना जायज़ था या नाजायज़? और क्या वह इस कृत्य से गुनहगार हुआ या नहीं? और क्या उसने दूसरों के हक में नाजायज़ हस्तक्षेप करके ज़ुल्म किया या नहीं? और क्या शरीअत की दृष्टि से उस सीढ़ी को हटाना और दरवाजे को बंद करना उस पर वाजिब है या नहीं? और ऐसे हस्तक्षेप के जायज़ होने के लिए गली के सभी निवासियों की सहमति आवश्यक है या बहुमत की सहमति पर्याप्त है चाहे कुछ लोग नाराज हों? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय 7 मतभेदों के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/494 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/91 पृष्ठ 140 ऑफ़ 738

نہیں ، اور قاعدہ کلیہ ہے کہ ایسی شہادت محض مہمل ہوتی ہے۔ فی الفتاوی الہندیۃ و الخیریۃ و غیرہما الشھادۃ ان وافقت الدعوٰی قبلت والا لا ۱۔ فتاوٰی ہندیہ و خیریہ و غیر ہما میں ہے شہادت جب دعوٰی کے موافق ہو قبول ہے ورنہ نہیں ۔ (ت) رہیں دونوں عورتیں ان کا بیان بھی اگر اور وجوہ سے سالم مان لیا جائے تو یوں نامقبول ہے کہ نصاب کامل نہیں تنہا عورتوں کی گواہی ہر گز مثبت نکاح نہیں ہو سکتی ، فی الدر المختار نصابہا لغیرہا من الحقوق کنکاح رجلان او رجل و امرأتان ولم تقبل شھادۃ اربع بلا رجل اھ ملخصاً ، واللہ تعالٰی اعلم۔ در مختار میں ہے : شہادت کا نصاب حقوق وغیرہ مثلاً نکاح میں دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں ، اور مرد کے بغیر چار عورتوں کی شہادت مقبول نہیں اھ ملخصاً واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۵: ۴/ ربیع الاول شریف ۱۳۰۶ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک چھوٹا سا کوچہ غیر نافذہ چند قدم کی مسافت کا جس میں گنتی کے گھر ہیں، شارع عام سے مغرب کی طرف جاکر شمال پھر مغرب پھر شمال کو گیا اور سرستہ ہو گیا اس کوچہ کے سرے پر زید کا مکان واقع ہے جس کی مشرقی دیوار میں شرق رویہ دروازہ شارع عام کے قریب ہے اور اس کے آگے چند گز کا صحن جس سے اترتے ہی شارع عام کا کنارہ ہے اس مکان کی جنوبی و مغربی دیواریں اس کوچہ غیر نافذہ میں ہیں زید نے دیوار جنوبی میں ایک جدید دروازہ کوچہ سربستہ کی طرف نکالا اور اس کے آگے خاص اس راستے کی زمین میں ایک سیڑھی دروازہ پر جانے کو بنائی بعض ساکنان کوچہ اس فعل پر ناراض ہیں آیا یہ دروازہ نکالنا اور سیڑھی بنانا اسے جائز تھا یا ناجائز ، اور وہ اس فعل سے گنہگار ہوا یا نہیں اور اس نے حق غیر میں ناحق تصرف کر کے ظلم کیا یا نہیں اور اس سیڑھی کا کھود ڈالنا اور دروازے کا بند کر دینا شرعاً اس پر واجب ہے یا

نہیں ؟ اور ایسے تصرف کے جائز ہونے کے لئے تمام ساکنان کوچہ کی رضامندی چاہئے یا اکثر کی رضا کافی ہے اگر چہ بعض ناراض ہوں۔ بینوا توجروا۔

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب السابع فی الاختلاف نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۹۴ ۲

درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۱ Page 140 of 738

Jild Bajdaham (18) - Fatawa Razawiyyah

[Diagram with labels: West, Public Road, Old Door, Courtyard in front of the door, No-through alley, etc.]

Answer: Indeed, in the questioned case, Zaid has committed an injustice and fallen into a severe sin. The path leading from his southern wall to the end of the alley is solely the special right of those living inside. Zaid has no claim to it. His right of passage is only above his eastern wall, i.e., towards the public road. He has no right to open a new door below it, i.e., within the limits of his door and the courtyard in front of it. In Fatawa Imam Qazikhan it is stated:

(Arabic) A man has a house in a dead-end street that has a door. If he wants to open another door for it lower than its original door, they (scholars) differed about it, but the correct view is that he does not have that right.	**If a person has a house in a closed street and its door is also in it, if he wants to open a second door on the lower side, the jurists have differed on this, and the correct opinion is that he does not have this right. (T)**

Imam Khair al-Din al-Ramli, the teacher of the author of Durr al-Mukhtar, after quoting this passage in his Fatawa Khairiyyah, says: "Like this is in many books of the Madhhab" (The ruling is the same in many books. T). In the same (book) it is stated:

(Arabic) It was quoted in al-Tatarkhaniyyah from al-Fatawa al-Attabiyyah that he does not have that right, and the fatwa is based on this.	**And it is quoted in Tatarkhaniyyah from Fatawa Attabiyyah that he does not have this right and the fatwa is upon this. (T)**

1. Fatawa Qazikhan Kitab al-Sulh Bab fi al-Hitan Nawal Kishore Lucknow 3/611
2. Fatawa Khairiyyah Kitab al-Diyat Fasl fi al-Hitan Dar al-Ma'rifah Beirut 2/203
3. Fatawa Khairiyyah Kitab al-Diyat Fasl fi al-Hitan Dar al-Ma'rifah Beirut 2/203

जिल्द अठारहवीं (18) - फतावा रज़विया

[चित्र के लेबल: पश्चिम, सार्वजनिक मार्ग, पुराना दरवाज़ा, दरवाज़े के सामने का आँगन, बंद गली, आदि।]

उत्तर: निःसंदेह, पूछी गई सूरत में ज़ैद ने ज़ुल्म किया है और वह सख्त गुनाह में मुब्तला हुआ है। उसकी दक्षिणी दीवार से गली के अंत तक जो रास्ता गया है, वह केवल उन लोगों का विशेष अधिकार है जो अंदर रहते हैं। ज़ैद का इसमें कोई दावा नहीं है। उसका गुज़रने का अधिकार केवल उसकी पूर्वी दीवार के ऊपर की ओर है, यानी सार्वजनिक मार्ग की तरफ। उसे अपने दरवाज़े और दरवाज़े के सामने के आँगन की सीमा के भीतर नीचे उतरकर नया दरवाज़ा निकालने का कोई अधिकार नहीं है। फतावा इमाम क़ाज़ीख़ान में है:

(अरबी) एक व्यक्ति का घर एक बंद गली में है जिसका एक दरवाज़ा है। यदि वह उसके लिए अपने पहले दरवाज़े से नीचे एक और दरवाज़ा खोलना चाहता है, तो इसमें विद्वानों का मतभेद है और सही बात यह है कि उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है।

यदि किसी व्यक्ति का घर एक बंद गली में हो और उसका दरवाज़ा भी उसी में हो, अगर वह दूसरा दरवाज़ा नीचे की तरफ़ खोलना चाहता है तो फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) ने इसमें मतभेद किया है और सही बात यह है कि उसे यह हक़ नहीं है। (त)

इमाम खैर-उद-दीन रम्ली, जो दुर्रे मुख्तार के लेखक के उस्ताद हैं, अपने फतावा खैरिया में इस इबारत को नक़्ल करके फरमाते हैं: "इसी तरह मज़हब की बहुत सी किताबों में है" (बहुत सी किताबों में यही हुक्म है। त)। उसी में है:

(अरबी) और तातारखनिया में फतावा अताबिया के हवाले से नक़्ल किया गया है कि उसे ऐसा करने का अधिकार नहीं है और इसी पर फतवा है।

और तातारखनिया में फतावा अताबिया से नक़्ल है कि उसे यह हक़ नहीं है और इसी पर फतवा है। (त)

1. फतावा क़ाज़ीख़ान किताब अल-सुल्ह बाब फ़ी अल-हीतान नवल किशोर लखनऊ 3/611
2. फतावा खैरिया किताब अल-दियत फ़स्ल फ़ी अल-हीतान दार अल-मारिफ़ा बेरूत 2/203
3. फतावा खैरिया किताब अल-दियत फ़स्ल फ़ी अल-हीतान दार अल-मारिफ़ा बेरूत 2/203

[خاکہ مع لیبل: مغرب، شارع عام، دروازہ قدیم، صحن پیش دروازہ، کوچہ غیر نافذہ وغیرہ]

الجواب: بیشک صورت مستفسرہ میں زید نے ظلم کیا اور سخت گناہ میں مبتلا ہوا، اس کی جنوبی دیوار سے ختم کوچہ تک جو راستہ گیا ہے وہ صرف ان لوگوں کا حق خاص ہے جو اندر رہتے ہیں زید کا اس میں کچھ دعوٰی نہیں اس کا حق مرور فقط اس کی شرقی دیوار سے اوپر اوپر یعنی شارع عام کی طرف ہے اس کے نیچے یعنی اپنے دروازہ و صحن دروازہ کی حد سے اندر اتر کر نیا دروازہ نکالنے کا اسے کوئی استحقاق نہیں۔ فتاوٰی امام قاضیخان میں ہے:

رجل له دار في سكة غير نافذة لها باب کسی شخص کا بند گلی میں مکان ہو اور اس کا دروازہ بھی

اراد ان يفتح لها بابا آخر اسفل من اس میں ہو اگر وہ دوسرا دروازہ نچلی طرف کھولنا چاہے

بابها اختلفوا فيه والصحيح انه ليس تو فقہائے کرام نے اس میں اختلاف کیا اور صحیح یہ ہے

له ذلك 1. کہ اس کو یہ حق نہیں ہے۔ (ت)

امام خیر الدین رملی استاد صاحب در مختار اپنے فتاوٰی خیریہ میں یہ عبارت نقل کرکے فرماتے ہیں: مثله في كثير من كتب المذهب2 (بہت سی کتب میں حکم ایسے ہی ہے۔ ت) اسی میں ہے:

ونقل في التتارخانية عن الفتاوٰی العتابية اور تاتارخانیہ میں فتاوٰی عتابیہ سے منقول ہے کہ اس

انه ليس له ذلك وعليه الفتوى 3. کو یہ حق نہیں ہے اور اسی پر فتوٰی ہے۔ (ت)

1 فتاوٰی قاضیخان کتاب الصلح باب فی الحیطان نولکشور لکھنؤ ۳ /۶۱۱ 2 فتاوٰی خیریہ کتاب الدیات فصل فی الحیطان دار المعرفۃ بیروت ۲ /۲۰۳ 3 فتاوٰی خیریہ کتاب الدیات فصل فی الحیطان دار المعرفۃ بیروت ۲ /۲۰۳

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

It is stated therein:

"The primary texts indicate prohibition, and this is the manifest position of the school (Zahir al-Riwayah), as explicitly mentioned in Jami' al-Fusulayn; therefore, it should be the relied-upon position." [1]

Constructing a ladder on the land of a private path is an even more severe injustice and a grave sin. When even opening a doorway was considered unlawful—despite it being a construction within one's own wall that did not encroach upon the path's land—how then could altering land that specifically belongs to another's right be permissible? To the extent that scholars explicitly state that even if this action does not cause any inconvenience to the residents of that alley, it is still unlawful. It is stated in Al-Hidayah:

"None of the residents of a non-through alley (dead-end) has the right to construct a latrine or a drainpipe protruding into the alley without the permission of the others, because the alley is their joint property. For this reason, the right of pre-emption (shuf'ah) belongs to all of them in every situation. Therefore, no disposal or action there is permissible without their consent, regardless of whether it causes them harm or not." [2]

It is stated in Durr al-Mukhtar:

"In a non-through path, it is absolutely not permissible to act by introducing something new, whether it harms them or not, except with their permission." [3]

For such a disposal or action to be permissible, the individual consent of each and every resident of the alley is required; the consent of the majority is not sufficient. Even if only one out of a hundred is displeased, it is not permissible at all. Furthermore, even if everyone consented and gave permission, and then one of them sold their house, the buyer now has the right to object and have the addition removed, even though all the residents of the alley had previously agreed. It is stated in Radd al-Muhtar:

---

[1] Fatawa Khayriyya, Book of Diyaat (Blood Money), Chapter on Walls, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/203. [2] Al-Hidayah, Book of Diyaat, Chapter on what a man creates in the path, Yusufi Press, Lucknow, 4/597. [3] Durr al-Mukhtar, Book of Diyaat, Chapter on what a man creates in the path, Mujtaba'i Press, Delhi, 2/299.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

इसी में उल्लेख है:

"मूल ग्रंथ निषेध पर आधारित हैं और यही ज़ाहिर रिवायत (प्रमाणित विवरण) है जैसा कि जामे-उल-फ़ुसूलैन में स्पष्ट किया गया है; अतः इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए।" [1]

और किसी निजी रास्ते की ज़मीन पर सीढ़ी बनाना और भी अधिक घोर अन्याय और बड़ा पाप है। जब दरवाज़ा निकालना ही नाजायज़ था—हालाँकि वह अपनी दीवार के भीतर एक निर्माण था और रास्ते की ज़मीन उसमें नहीं दब रही थी—तो फिर पराये अधिकार वाली ज़मीन में बदलाव करना कैसे हलाल हो सकता है? यहाँ तक कि विद्वान स्पष्ट कहते हैं कि यदि इस कार्य से उस गली के निवासियों को कोई परेशानी न भी हो, तब भी यह नाजायज़ है। हिदाया में उल्लेख है:

"बंद गली (डेड-एंड) के निवासियों में से किसी को भी यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरों की अनुमति के बिना शौचालय या नाला बाहर निकाले, क्योंकि वह गली उन सभी की साझा संपत्ति है। इसी साझा स्वामित्व के कारण उन सभी को हर स्थिति में शुफ़ा (पहला अधिकार) प्राप्त है। इसलिए उनकी अनुमति के बिना वहाँ कोई भी बदलाव करना जायज़ नहीं है, चाहे वह उन्हें नुकसान पहुँचाए या नहीं।" [2]

दुर्रे मुख़्तार में उल्लेख है:

"बंद रास्ते में, अन्य निवासियों की अनुमति के बिना कुछ भी नया बनाकर इस्तेमाल करने का अधिकार बिल्कुल नहीं है, चाहे उससे उन्हें नुकसान हो या न हो।" [3]

इस प्रकार का कोई भी कार्य जायज़ होने के लिए गली के प्रत्येक निवासी की व्यक्तिगत सहमति आवश्यक है; बहुमत की सहमति पर्याप्त नहीं है। यहाँ तक कि यदि सौ में से एक व्यक्ति भी असहमत है, तो यह बिल्कुल जायज़ नहीं है। यहाँ तक कि यदि सभी ने राज़ी होकर अनुमति दे दी और फिर उनमें से किसी ने अपना घर बेच दिया, तो अब खरीदार को अधिकार है कि वह आपत्ति करे और उसे हटवा दे, भले ही पहले गली के सभी लोग राज़ी हो चुके थे। रद्दुल मुहतार में उल्लेख है:

---

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुद दियात, दीवारों पर अध्याय, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 2/203 [2] अल-हिदाया, किताबुद दियात, रास्ते में किए गए नए निर्माणों का अध्याय, युसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 4/597

[3] दुर्रे मुख़्तार, किताबुद दियात, रास्ते में किए गए नए निर्माणों का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/299

اسی میں ہے:

المتون علی المنع وھو ظاھر الروایۃ کما صرح بہ فی جامع الفصولین فلیکن المعول علیہ ۱۔ متون منع پر وارد ہیں اور یہی ظاہر روایت ہے جیسا کہ جامع الفصولین میں اس کی تصریح ہے اور اسی پر اعتماد چاہئے۔ (ت)

اور خاص راستے کی زمین میں سیڑھی بنانا اور زیادہ ظلم اشد و گناہ عظیم ہے جب دروازہ نکالنا ناجائز ہوا حالانکہ وہ اپنی دیوار میں ایک عمارت تھی راستے کی زمین اس میں نہ دبتی تھی تو خاص پرائے حق کی زمین میں تغیر کیونکر حلال ہو سکتی ہے یہاں تک کہ علماء تصریح فرماتے ہیں اگر اس فعل سے اس کوچے والوں کا کوئی حرج بھی نہ ہو جب بھی ناجائز ہے، ہدایہ میں ہے:

لیس لاحد من اھل الدرب الذی لیس بنافذ ان یشرع کنیفا ولا میزا با الا باذنھم لانھا مملوکۃ لھم ولھذا وجبت الشفعۃ لھم علی کل حال فلا یجوز التصرف اضر بھم اولوم یضر الا باذنھم ۲۔ بند گلی والوں میں سے کسی کو یہ حق نہیں کہ وہ بیت الخلاء یا پرنالہ گلی والوں کی مرضی کے بغیر باہر نکالے کیونکہ یہ گلی ان سب کی مشترکہ ملکیت ہے اسی اشتراک کی بنا پر ان سب کو ہر حال میں شفعہ کا حق ہے لہٰذا کوئی ضرر رساں تصرف ان کی مرضی کے بغیر وہاں جائز نہیں۔ (ت)

در مختار میں ہے:

فی غیر النافذ لایجوز ان یتصرف باحداث مطلقا اضر بھم اولا الا باذنھم ۳۔ بند کوچہ والوں میں سے کسی کو باقیوں کی اجازت کے بغیر ایسا تصرف کرنے کا مطلقاً حق نہیں جو ان کے لئے ضرر رساں ہو یا نہ ہو (ت)

اور اس قسم کا تصرف جائز ہونے کو ایک ایک ساکن کوچہ کی رضامندی درکار ہے اکثر کی رضامندی کافی نہیں یہاں تک کہ اگر سو میں ایک بھی ناراض ہے تو ہر گز جواز نہیں حتیٰ کہ اگر سب نے راضی ہو کر اجازت دے دی پھر ان میں ایک نے اپنا مکان بیچ ڈالا تو اب مشتری کو اختیار ہے کہ مزاحمت کرے اور ازالہ کرادے اگرچہ پہلے سب اہل کوچہ راضی ہو چکے تھے، ردالمحتار میں ہے:

---

۱ فتاویٰ خیریہ کتاب الدیات فصل فی الحیطان دارالمعرفة بیروت ۲/ ۲۰۳ ۲ الهداية كتاب الديات باب ما يحدثه الرجل فی الطريق مطبع يوسفی لكهنؤ ۴/ ۵۹۷ ۳ درمختار كتاب الديات باب ما يحدثه الرجل فی الطريق مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۹۹

Fatawa-e-Razawiya, Volume 18

Arabic Text 1: His words "except with their permission" mean the permission of all of them, including the one who bought from one of them after the permission. For it is in 'Al-Khaniyah': A man built a structure or a room in a non-through street (dead end) and the people of the street consented to it. Then a man from outside them came and bought a house from it. The buyer had the right to order the owner of the room to remove it. [Saihani]

Urdu Explanation 1: The text's saying "without their permission" means the permission of all is required. Even if someone bought a house there after initial permission was granted, their permission is also necessary. It is stated in Al-Khaniyah: If someone constructed something or made a window in a dead-end street and the residents expressed their consent, and then a person from outside came and bought a house in that street, the buyer now has the right to compel the owner of the window to close it. [Saihani (T)]

In short, it is Sharia-obligatory upon Zaid to immediately close this door and make it a solid wall as it was originally, leaving no trace of the stairs. Otherwise, he will be deserving of a severe warning. In Sahih Bukhari, it is narrated from Hazrat Abdullah bin Umar (may Allah be pleased with both of them) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

Arabic Hadith 2: "Whoever takes any portion of land unjustly will be made to sink down into the seventh earth on the Day of Resurrection." Urdu Translation 2: Whoever takes any amount of land unjustly will be made to sink down to the seventh level of the earth on the Day of Resurrection.

In the narration of Hakam bin Harith Salmi (may Allah be pleased with him), the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic Hadith 3: "Whoever seizes a handspan of space from the path of Muslims, he will come on the Day of Resurrection carrying it from seven earths." (Narrated by Al-Diya and Al-Tabarani with a good chain). Urdu Translation 3: Meaning, whoever occupies even a handspan from the path of Muslims, on the Day of Judgment, that earth from there down to the seventh level will be picked up and placed on his neck, and he will appear before God Almighty in that manner. We seek refuge in Allah Almighty. (Narrated by Al-Diya and Al-Tabarani with a good chain. -T)

Zaid should try placing one or two maunds (units of weight) of clods on his neck; if he cannot lift them, he should realize how he will be able to walk while carrying such a large piece from all seven levels of the earth. May Allah grant Muslims the guidance for goodness. Amen! And Allah knows best.

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Book of Indemnities, Chapter on what a man initiates in the path, etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/381. 2. Sahih al-Bukhari, Book of Oppression and Retaliation, Chapter on the sin of one who wrongs something of the land, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/332. 3. Al-Mu'jam al-Kabir by al-Tabarani, Hadith 3172, Al-Maktaba al-Faysaliyya, Beirut, 3/215.

फतावा-ए-रज़विया, जिल्द 18

अरबी पाठ 1: उनके शब्दों "बिना उनकी अनुमति के" का अर्थ है उन सभी की अनुमति, यहाँ तक कि उस व्यक्ति की भी जिसने अनुमति के बाद उनमें से किसी एक से घर खरीदा। जैसा कि 'अल-खनिया' में है: एक व्यक्ति ने एक बंद गली (कुचे) में कोई निर्माण या कमरा बनाया और गली वालों ने अपनी सहमति व्यक्त कर दी। फिर बाहर का एक व्यक्ति आया और उसने उस गली में एक घर खरीदा। तो खरीदार को यह अधिकार है कि वह कमरे के मालिक को उसे हटाने का आदेश दे। [सइहानी]

उर्दू व्याख्या 1: मतन (मूल पाठ) का कथन "उनकी अनुमति के बिना" यानी सबकी अनुमति, यहाँ तक कि अनुमति के बाद अगर किसी ने वहाँ मकान खरीदा तो उसकी अनुमति भी ज़रूरी है। खनिया में है: किसी ने बंद कूचे में कोई तामीर (निर्माण) या खिड़की बनाई और कूचे वालों ने रज़ामंदी ज़ाहिर कर दी हो, तो बाहर से आए हुए एक आदमी ने उस कूचे में कोई मकान खरीदा तो खरीदार को अब हक़ है कि वो खिड़की वाले को बंद करने पर मजबूर करे। [अल्-सइहानी (त)]

संक्षेप में, ज़ैद पर शरीयत के अनुसार अनिवार्य है कि वह तुरंत इस दरवाज़े को बंद करके इसे पुरानी दीवार की तरह बना ले और सीढ़ी का नामो-निशान न रखे, अन्यथा वह कठोर दंड की चेतावनी का पात्र होगा। सहीह बुख़ारी शरीफ में हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी हदीस 2: "जिस किसी ने ज़मीन का थोड़ा सा हिस्सा भी नाहक़ लिया, उसे क़ियामत के दिन सातों ज़मीन तक धंसा दिया जाएगा।" उर्दू अनुवाद 2: जो किसी क़दर ज़मीन नाहक़ ले ले क़ियामत के दिन ज़मीन के सातवें तबक़े(परत) तक धंसा दिया जाएगा।

हकम बिन हारिस सलमी (रज़ियल्लाहु अन्हु) की रिवायत में है कि हुज़ूर सिय्यद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

अरबी हदीस 3: "जिसने मुसलमानों के रास्ते में से एक बालिश्त (हाथ की माप) भर जगह दबा ली, वह क़ियामत के दिन सातों ज़मीन तक की उस मिट्टी को अपनी गर्दन पर उठाकर लाया जाएगा।" (ज़िया और तबरानी ने इसे हसन सनद के साथ रिवायत किया है)। उर्दू अनुवाद 3: यानी जो शख़्स मुसलमानों के रास्ते में से एक बालिश्त भर दबा ले, क़ियामत के दिन वह ज़मीन वहाँ से लेकर सातों तबक़ों तक उठा कर उसकी गर्दन पर रखी जाएगी और इसी तरह ख़ुदा तआला के हुज़ूर हाज़िर

होगा। वल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला (इसे ज़िया और तबरानी ने इसनादे हसन के साथ रिवायत किया है। -त)

ज़ैद को चाहिए कि अपनी गर्दन पर एक-दो मन (वज़न की इकाई) ढेले रखवा कर देखे, अगर न उठा सके तो समझ ले कि सातों तबक़ों का इतना बड़ा टुकड़ा कैसे उठाकर चल पाएगा। अल्लाह तआला मुसलमानों को नेक तौफीक अता फरमाए। आमीन! वल्लाहु सुबहानाहू।

पादलेख: 1. रद अल-मुह्तार, किताबुद दियात, बाब मा युहदिसुहु अल-रजुल फि अल-तरीक वगैरा, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत 5/381. 2. सहीह अल-बुख़ारी, अबवाबुल मजालिम वल किसास, बाब इस्मु मन ज़लमा शयअन मिन अल-अर्ज़, क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/332. 3. अल-मुअजम अल-कबीर लित-तबरानी, हदीस 3172, अल-मकतबा अल-फैयासलिया बेरूत 3/215.

فتاوٰی رضویہ، جلد ہجدہم (۱۸)

قولہ الا باذنھم ای کلھم حتی المشتری من احدھم بعد الاذن لما فی الخانیۃ رجل احدث بناء او غرفۃ علی سکۃ غیر نافذۃ ورضی بھا اھل السکۃ فجاء رجل من غیر اھلھا واشتری دارا منھا کان للمشتری ان یأمر صاحب الغرفۃ برفعھا اھ سائحانی ۔

متن کا قول "ان کی اجازت کے بغیر" یعنی سب کی اجازت حتی کہ اجازت کے بعد اگر کسی نے وہاں مکان خریدا تو اس کی اجازت بھی ضروری ہے، خانیہ میں ہے کسی نے بند کوچہ میں کوئی تعمیر یا کھڑکی بنائی اور کوچہ والوں نے رضامندی ظاہر کردی ہو تو باہر سے آئے ہوئے ایک آدمی نے اس کوچہ میں کوئی مکان خریدا تو خریدار کو اب حق ہے کہ وہ کھڑکی والے کو بند کرنے پر مجبور کرے اھ سائحانی (ت)

بالجملہ زید پر شرعاً واجب ہے کہ فوراً اس دروازے کو بند کرکے بطور قدیم دیوار کرلے اور سیڑھی کا نام ونشان باقی نہ رکھے ورنہ سخت وعید شدید کا مستحق ہوگا، صحیح بخاری شریف میں حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

من اخذ من الارض شیئا بغیر حقہ خسف بہ یوم القیمۃ الی سبع ارضین -2 جو کسی قدر زمین ناحق لے لے قیامت کے دن زمین کے ساتویں طبقے تک دھنسا دیا جائے گا۔

حکم بن حارث سلمی رضی اللہ تعالٰی عنہ کی روایت میں ہے حضور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من اخذ من طریق المسلمین شبرا جاء یوم القیمة یحمله من سبع ارضین ۔ اخرج الضیاء والطبرانی باسناد حسن۔ یعنی جو شخص مسلمانوں کے راستے میں سے ایک بالشت بھر دبالے قیامت کے دن وہ زمین وہاں سے لے کر ساتویں طبقے تک اٹھا کر اسکی گردن پر رکھی جائے گی اور اسی طرح خدا تعالیٰ کے حضور حاضر ہو گا والعیاذ باللہ تعالیٰ (اسے ضیاء اور طبرانی نے اسناد حسن کے ساتھ روایت کیا۔ ت)

زید کو چاہئے من دو من ڈھیلے گردن پر چنوا کر دیکھے اگر نہ اٹھ سکیں تو سمجھ لے کہ ساتوں طبقے کا اتنا بڑا ٹکڑا کیونکر اٹھا کر چلا جائے گا۔ اللہ تعالیٰ مسلمانوں کو نیک توفیق عطا فرمائے۔ آمین ! واللہ سبحانہ

1. رد المحتار کتاب الدیات باب ما یحدثه الرجل في الطریق وغیره دار احیاء التراث العربي بیروت ۵ / ۳۸۱
2. صحیح البخاري ابواب المظالم والقصاص باب اثم من ظلم شیئا من الارض قدیمی کتب خانه کراچی ۱ / ۳۳۲
3. المعجم الکبیر للطبرانی حدیث ۳۱۷۲ المکتبة الفیصلیة بیروت ۳ / ۲۱۵

Volume 18 Fatawa Razawiyya

And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and most perfect. (Allah Ta'ala is Great in Knowledge and the knowledge of His glory is most complete and most perfect. T)

Problem 26: What do the scholars of the firm religion, may Allah increase their honor, say regarding this situation: Musammat Rahat-un-Nissa, sister of Muhammad Iwaz Ali Khan, was married to Mir Arshad Ali; and Musammat Mehr-un-Nissa, sister of Mir Arshad Ali, was married to Muhammad Iwaz Ali Khan. Both couples passed away without the payment of the dower (Mahr) debt. Now, the heirs of both wives are demanding their dower debts from the estates of their respective husbands. The heirs of Musammat Rahat-un-Nissa (sister of Muhammad Iwaz Ali Khan) say to the opposing party: "Our predecessor's dower debt is owed by your predecessor, and your predecessor's dower debt is owed by our predecessor. First, let these two dowers be offset and exchanged between each other. After the offset and exchange, whichever party has a remaining balance, it should be paid in cash. And what cannot be paid in cash, should be claimed from the remaining property." In response, the heirs of Musammat Mehr-un-Nissa (sister of Mir Arshad Ali) say: "The property belonging to Muhammad Iwaz Ali Khan that we have occupied in lieu of our predecessor's dower, we will give that same property; we will not perform the comparison and offset of debt with debt." In this case, according to the Noble Sharia, which party is in the right? Please clarify and be rewarded.

The Answer: In a situation where the dower is cash and the property is not of the same kind, then the heirs of Mehr-un-Nissa, by occupying the property without the consent of the heirs of Rahat-un-Nissa, do not become its owners. Both dowers should be offset against each other. If one's dower is more, then regarding the remainder, the heirs of the other woman have the choice to either pay in cash or from the property.

[Table/Box Text] (Arabic): In the discussion of debt from Al-Ashbah wa al-Naza'ir: Its fulfillment and receipt cannot occur except through the method of muqasa (offsetting) according to Abu Hanifa (may Allah have mercy on him), etc. And in the discussion of ownership: For the heir is the extraction of the estate by paying off the debt, even if it covers the entire estate. Al-Allama Hamwi said... (Urdu Translation): In the chapter on debt in Ashbah wa Naza'ir, it is stated that its full transaction is not permissible except through exchange according to Imam Abu Hanifa (may Allah

Almighty have mercy on him), etc. And on this, in the discussion of Malik al-Ulama, it is stated that the heir has the right to pay off the debt and free the estate, even if the entire estate is tied up in debt. Allama Hamwi [commented] on this...

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on Debt, Idara al-Quran wa al-Uloom al-Islamiyya, Karachi, 2/209.
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on Ownership, Idara al-Quran wa al-Uloom al-Islamiyya, Karachi, 2/205.

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

और अल्लाह तआला बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे कामिल और मज़बूत है। (अल्लाह तआला बड़े इल्म वाला है और उसकी महिमा का ज्ञान कामिल और मज़बूत है। त)

मसला 26: दीन-ए-मतीन के उलेमा, अल्लाह उनकी इज़्ज़त बढ़ाए, इस सूरत में क्या फरमाते हैं कि मुसम्मात राहत-उल-निसा, जो मोहम्मद ईवज़ अली ख़ान की बहन थीं, उनका निकाह मीर अरशद अली से हुआ था; और मुसम्मात मेहर-उल-निसा, जो मीर अरशद अली की बहन थीं, उनका निकाह मोहम्मद ईवज़ अली ख़ान से हुआ था। दोनों जोड़ों का देहांत मेहर का कर्ज़ चुकाए बिना हो गया। अब दोनों पत्नियों के वारिस अपने-अपने शौहरों के छोड़े हुए माल (तरका) से मेहर के कर्ज़ का मुतालबा कर रहे हैं। मुसम्मात राहत-उल-निसा के वारिस दूसरी पार्टी से कहते हैं कि हमारी पूर्वजा का मेहर तुम्हारे पूर्वज पर वाजिब है और तुम्हारी पूर्वजा का मेहर हमारे पूर्वज पर। पहले इन दोनों मेहरों का आपस में हिसाब (मुआवज़ा और मुबादला) कर लिया जाए, फिर हिसाब के बाद जिस तरफ़ जितना बकाया निकले वो नकद अदा किया जाए, और जो नकद अदा न हो सके तो बाकी जायदाद से मुतालबा किया जाए। इसके जवाब में मुसम्मात मेहर-उल-निसा के वारिस कहते हैं कि मोहम्मद ईवज़ अली ख़ान की जिस जायदाद पर हमने अपनी पूर्वजा के मेहर के बदले कब्ज़ा कर लिया है, हम वही जायदाद देंगे और कर्ज़ का कर्ज़ से मुकाबला और हिसाब नहीं करेंगे। इस सूरत में शरीअत-ए-मुतहरा की रूह से कौन सा पक्ष सही है? बयान फ़रमाएं सवाब पायें।

अल-जवाब: जिस स्थिति में मेहर नकद राशि है और जायदाद उसकी जिन्स (प्रकार) से नहीं है, तो मेहर-उल-निसा के वारिसों का राहत-उल-निसा के वारिसों की रज़ामंदी के बिना जायदाद पर कब्ज़ा कर लेने से वो उसके मालिक नहीं हो गए। दोनों मेहरों का आपस में हिसाब (मुकासा) होगा, अगर एक का मेहर ज़्यादा हो तो बकाया की निस्बत दूसरी औरत के वारिसों को अधिकार है कि चाहे नकद दें या जायदाद से अदा करें।

[पाठ बॉक्स] (अरबी): 'अल-अशबाह वल-नज़ायर' में कर्ज़ की बहस में है: इसकी अदायगी और वसूली इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक केवल मुकासा (हिसाब बराबर करने) के तरीके से ही मुमकिन है, आदि। और स्वामित्व (मिल्कियत) की बहस में है: वारिस को अधिकार है कि वह कर्ज़ अदा करके तरका (विरासत) को मुक्त कराए, चाहे वह सारा तरका कर्ज़ में ही क्यों न डूबा हो। अल्लामा हमवी ने इस पर कहा... (उर्दू अनुवाद): 'अशबाह व नज़ायर' के कर्ज़ के अध्याय में है

कि उसका पूरा लेनदेन सिवाय अदल-बदल के जायज़ नहीं इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह तआला अलैह) के यहाँ आदि, और इस पर 'मलिक-उल-उलेमा' की बहस में है कि वारिस को हक है कि वह कर्ज़ अदा करके तरके की खलासी कराए अगरचे वो तमाम तरका कर्ज़े में बंद हो। अल्लामा हमवी ने इस पर...

1. अल-अशबाह वल-नज़ायर, फन-ए-सालिस, अल-कौल फिद-दैन, इदारातुल कुरान वल उलूम अल-इस्लामिया कराची, 2/209
2. अल-अशबाह वल-नज़ायर, फन-ए-सालिस, अल-कौल फिल-मिल्क, इदारातुल कुरान वल उलूम अल-इस्लामिया कराची, 2/205

وتعالیٰ اعلم وعلمہ اتم و احکم (اللہ تعالیٰ بڑے علم والا ہے اور اس جل مجدہ کا علم اتم و احکم ہے۔ ت)

مسئلہ ۲۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین متین زادہم اللہ شرفا اس صورت میں کہ مسماۃ راحت النساء ہمشیرہ محمد عیوض علی خان کی میر ارشد علی کے نکاح میں اور مسماۃ مہر النساء ہمشیرہ میر ارشد علی کی محمد عیوض علی خان کے نکاح میں تھی ہر دو زوج و زوجات نے بدون ادائے دین مہر کے وفات پائی اب ورثہ ہر دو زوجات دین مہر ان کا ان کے شوہروں کے متروکہ سے طلب کرتے ہیں ورثہ مسماۃ راحت النساء ہمشیرہ محمد عیوض علی خان فریق مقابل سے کہتے ہیں کہ دین مہر ہماری مورثہ کا تمہارے مورث پر اور تمہاری مورثہ کا ہمارے مورث پر ہے اول ان دونوں مہروں کا باہم معاوضہ اور مبادلہ کر لیا جائے بعد معاوضہ اور مبادلہ کے جس فریق کے جس قدر باقی نکلے وہ نقد ادا کی جائے اور جو نقد ادا نہ ہو سکے تو جائداد باقی دار سے مطالبہ کیا جائے، در جواب اس کے ورثہ مسماۃ مہر النساء ہمشیرہ میر ارشد علی کہتے ہیں کہ جو جائداد محمد عیوض علی خان پر بعوض دین مہر اپنے مورث کی ہم نے قبضہ کر لیا ہے ہم وہی جائداد دیں گے اور مقابلہ اور معاوضہ دین بالدین نہیں کریں گے دریں صورت از روئے شرع شریف حق بجانب کس فریق کے ہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: جس حالت میں مہر زر نقد ہے اور جائداد اس کی جنس سے نہیں پس ورثہ مہر النساء جائداد پر قابض ہونے سے بے رضاے ورثہ راحت النساء اس کے مالک نہ ہو گئے ہر دو مہر باہم مقاص ہو کر اگر ایک کا مہر زائد ہو مابقی کی نسبت دوسری عورت کے ورثہ کو اختیار ہے خواہ زر نقد دیں یا جائداد سے ادا کریں۔

[باکس کی عبارت] فی بحث الدین من الاشباہ والنظائر وایفائہ واستیفائہ لا یکون الا بطریق المقاصۃ عند ابی حنیفہ رحمہ اللہ الخ وفی مبحث الملک ومنہ للوارث استخلاص الترکۃ بقضاء الدین ولو مستغرقا قال العلامۃ حموی اشباہ ونظائر کے دین کے باب میں ہے کہ اس کا پورا لین دین سوائے ادل بدل کے جائز نہیں امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ کے ہاں الخ، اور اس پر ملک العلماء کی بحث میں ہے وارث کو حق ہے کہ وہ قرضہ ادا کر کے ترکہ کی خلاصی کرائے اگرچہ وہ تمام ترکہ قرضے میں بند ہو۔ علامہ حموی نے اس پر

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الدین ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲ / ۲۰۹ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الملک ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲ / ۲۰۵

Fatawa Rizvia, Volume 18

[Table Header] Arabic Text: Under his saying, "The sale by the heir of an estate submerged in debt is not valid; rather, the judge sells it." I say: It is appropriate that the sale takes place in the presence of the heirs because of their right to retain it and settle the debt from their own wealth, etc. And Allah Almighty knows best what is correct, and to Him Almighty is the return and the destination. Urdu Translation: He said: And it is not permissible for the heir to sell such an estate which is entirely tied up in debt. Only the judge will sell it. I say, it would be appropriate to sell in the presence of the heirs because they have the right to keep the estate and pay the debt themselves, etc. And Allah Almighty knows best what is correct, and to Him Almighty is the return and the destination. (T)

Problem 72: What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say in this matter: A woman named Hindah called herself the daughter of Laila and the daughter of Zaid, and always wrote her lineage as such in all papers and documents. Zainab, despite living in the same city and neighborhood and being on friendly terms for many years with Hindah—to the extent that both grew old in this state—called herself of unknown parentage and wrote herself as 'daughter of unknown' in documents. Based on this, when Zainab realized her death was near and she had no legal heirs, on November 4, 1868, in the presence of Hindah and Hindah's children, she made a will of all her property in the names of her daughter Mani and an authorized manager, writing that these two would be the owners and heirs of all her property after her. A short time after this will and its completion, Zainab passed away on February 19, 1870. Immediately after her death, a stranger took possession of the entire property through usurpation. The legatee (beneficiary of the will) filed a lawsuit based on the will. After full investigation, the will was declared valid, effective, complete, and binding according to the ruling of Shariah and the fatwa of scholars. Consequently, on January 11, 1872, the legatee received that property from the authorities of the time. All these events took place in front of Hindah and Hindah's children, but no one made a claim on Zainab's estate nor showed any entitlement. Prior to this, in June 1872, when the authorities declared the property unclaimed (heirless), a claim was made which the higher department dismissed on the grounds of "why was it not mentioned earlier?". During this investigation, verification, declaration as heirless, and filing of the lawsuit, Hindah and her children did not take notice nor claimed their inheritance. When the legatee received the property, they immediately began exercising owner-like control over it. Half of the property was

given at that time to a person in exchange for pursuing the case, who sold it to others and settled everything equally. Over the remaining half, without any dispute from a claimant...

---

1. Ghamz Uyun al-Basa'ir, Art 3, Al-Qawl fil Milk, Idara-tul-Quran wal-Uloom-ul-Islamia, Karachi 2/205. Page 145 of 738

फ़तावा रज़विया, खंड 18

[तालिका शीर्षक] अरबी पाठ: उनके कथन "ऋण में डूबी हुई संपत्ति की उत्तराधिकारी द्वारा बिक्री प्रभावी नहीं होती है; बल्कि केवल न्यायाधीश ही इसे बेचता है" के अंतर्गत, मैं कहता हूँ: यह उचित है कि बिक्री वारिसों की उपस्थिति में होनी चाहिए क्योंकि उन्हें संपत्ति को रोकने और अपने स्वयं के धन से ऋण चुकाने का अधिकार है, इत्यादि। और अल्लाह सर्वशक्तिमान सच्चाई को सबसे अच्छी तरह जानता है, और उसी सर्वशक्तिमान की ओर लौटना और ठिकाना है। उर्दू अनुवाद: उन्होंने फ़रमाया: और वारिस के लिए ऐसी संपत्ति को बेचना जायज़ नहीं है जो पूरी तरह से ऋण में फंसी हुई है। इसे केवल काज़ी (न्यायाधीश) ही बेचेगा। मैं कहता हूँ, वारिसों की मौजूदगी में बेचना उचित होगा क्योंकि उन्हें अधिकार है कि वे संपत्ति को रोक लें और ऋण खुद अदा करें इत्यादि। और अल्लाह तआला सच्चाई को बेहतर जानता है और उसी की तरफ लौटना है। (त)

मसला ७२: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: एक महिला हिंदा ने खुद को लैला की बेटी और ज़ैद की बेटी कहा और सभी कागज़ों और दस्तावेज़ों में हमेशा अपना वंश ऐसे ही लिखा। ज़ैनब, एक ही शहर और एक ही मोहल्ले में रहने और हिंदा के साथ कई सालों तक दोस्ती रहने के बावजूद—यहाँ तक कि दोनों इसी हाल में बूढ़ी हो गईं—खुद को अज्ञात वंश की कहती थी और दस्तावेज़ों में 'अज्ञात की पुत्री' लिखती थी। इस आधार पर, जब ज़ैनब ने महसूस किया कि अब मौत करीब है और उसका कोई कानूनी वारिस नहीं है, तो ४ नवंबर १८६८ को हिंदा और हिंदा की औलाद के सामने अपनी पूरी संपत्ति की वसीयत अपनी बेटी मनी और एक अधिकृत प्रबंधक के नाम कर दी और लिख दिया कि यही दोनों मेरे बाद मेरी पूरी जायदाद के मालिक वारिस होंगे। इस वसीयत और वसीयत के पूरा होने के कुछ समय बाद ज़ैनब का १९ फरवरी १८७० को निधन हो गया। उसके इंतकाल के तुरंत बाद एक अजनबी व्यक्ति ने ज़बरदستی उस पूरी जायदाद पर कब्ज़ा कर लिया। वसीयत प्राप्तकर्ता ने वसीयत के आधार पर दावा किया। पूरी जाँच के बाद, वह वसीयत शरीयत के हुक्म और विद्वानों के फतवे से सही, प्रभावी, पूर्ण और अनिवार्य करार दी गई और ११ जनवरी १८७२ को तत्कालीन अधिकारियों की ओर से वह जायदाद वसीयत प्राप्तकर्ता को मिल गई। ये सभी घटनाएं हिंदा और हिंदा की औलाद के सामने हुईं लेकिन किसी ने ज़ैनब के वारिस होने का दावा नहीं किया और न ही अपनी कोई हक़दारी जताई। इससे पहले जून १८७२ में जब अधिकारियों की तरफ से जायदाद को लावारिस घोषित कर दिया गया था, तो एक दावा हुआ जिसे उच्च विभाग ने इस आधार पर खारिज कर दिया कि "पहले क्यों नहीं कहा था?"। इस जाँच, छानबीन,

लावारिस ठहराने और दावा दायर होने के समय भी हिंदा और हिंदा की औलाद ने कोई खबर नहीं ली और न ही अपनी विरासत का दावा किया। जब वसीयत प्राप्तकर्ता को जायदाद मिली, तो उन्होंने तुरंत उसमें मालिकाना हक़ से काम लेना शुरू कर दिया। आधी जायदाद तो उसी समय एक व्यक्ति को मुकदमा लड़ने के बदले में दे दी गई जिसने उसे दूसरों को बेचकर सब बराबर कर दिया। बाकी आधी जायदाद पर बिना किसी विवाद के..

---

1. ग़म्ज़ उयून अल-बसार, तीसरा फन, अल-क़ौल फ़िल मिल्क़, इदारा-तुल-क़ुरआन वल-उलूम-उल-इस्लामिया, कराची २/२०५। पृष्ठ १४५/७३८

تحت قولہ ولا ینفذ بیع الوارث التركة المستغرقة بالدین وانما یبیعه القاضی اقول: ینبغی ان یکون البیع بحضرة الورثة لمالهم من حق امساکها وقضاء الدین من مالهم ۱ الخ واللہ تعالی اعلم بالصواب والیه تعالی المرجع والمآب۔ فرمایا: اور وارث کا ایسے ترکہ کو فروخت کرنا جو تمام کا تمام قرض میں بند ہے جائز نہیں اس کو صرف قاضی فروخت کرے گا۔ میں کہتا ہوں وارثوں کی موجودگی میں فروخت کرنا مناسب ہوگا کیونکہ ان کو حق ہے کہ وہ ترکہ کو روک لیں اور قرض خود ادا کریں الخ واللہ تعالی اعلم بالصواب والیہ تعالی المرجع والمآب۔ (ت)

مسئلہ ۷۲: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے اپنے آپ کو بنت لیلیٰ اور دختر زید کہا کہ اور تمام کاغذات میں اور دستاویزات میں ہمیشہ اپنا حسب یونہی لکھا اور زینب باوجود سکونت یک شہر و یک محلہ و موافقت سالہا سال ہندہ کی کہ دونوں اسی حال پر سن رسیدہ ہو گئیں، اپنے آپ کو مجہول النسب کہتی اور کاغذات میں بنت نامعلوم لکھتی، اس بناء پر جب زینب نے سمجھا کہ اب موت قریب آئی اور میرے کوئی وارث شرعی نہیں چہارم نومبر ۱۸۶۸ء کو ہندہ و اولادِ ہندہ کے روبرو اپنی کل جائداد کی وصیت اپنی دختر منی اور مختار سربراہ کار کے نام کر دی اور لکھ دیا کہ یہی دونوں بعد میرے میری کل جائداد کے مالک وارث ہوں گے، اس وصیت و تکمیل وصیت کے چند عرصہ بعد زینب نے بتاریخ ۱۹ فروری ۱۸۷۰ء قضاء کی، اس کے انتقال کرتے ہی ایک شخص اجنبی نے براہ غصب اس تمام جائداد پر قبضہ کر لیا موصی لہا نے بربنائے وصیت دعوٰی کیا کہ بعد تنقیح تمام وہ وصیت بحکم شرع فتوائے علماء سے صحیح و نافذ و تام و لازم قرار پا کر ۱۱ جنوری ۱۸۷۲ء کو حکامِ وقت کے یہاں سے وہ جائداد موصی لہا کو مل گئی یہ سب واقعات ہندہ و اولادِ ہندہ کے روبرو ہوئے لیکن کسی نے ترکہ زینب پر دعوٰی نہ

کیا نہ اپنا کچھ استحقاق بتایا اور اس سے پہلے ماہ جون ۱۸۷۲ء میں حکام وقت کی طرف سے جائداد کو لاوارثی قرار دے کر دعویٰ یہی ہوا کہ محکمہ بالا سے اسی بنا پر کہ پہلے سے کیوں نہ کہا تھا خارج ہو گیا، اس تحقیق و تنقیح اور لاوارثی ٹھہرانے اور دعویٰ دائر ہونے کے وقت بھی ہندہ اور اولادِ ہندہ نے خبر نہ لی نہ اپنی وراثت کا ادعا کیا، جب موصی لہا کو جائداد ملی انہوں نے فوراً اس میں تصرفات مالکانہ شروع کر دئیے، نصف جائداد تو اسی وقت ایک شخص کو پیروی مقدمہ کے عوض میں دی کہ اس نے اوروں کے ہاتھ بیچ کر سب برابر کر دی، نصف باقیماندہ پر بلا منازعت منازع خود

---

۱ غمز عیون البصائر الفن الثالث، القول في الملك ادارة القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/ ۲۰۵

Fatawa Rizvia (Volume 18)

...remained in possession and control without any hindrance, identifying them and bringing them into their personal use. Throughout these matters, Hindah and her children were well aware as they were present in the same city, not absent or missing. In fact, during this period, the legatee (Musa-lahu) also sold several villages from the remaining estate, so that only a few now remain. From the time the buyers began exercising ownership rights, neither Hindah nor her children ever made any claim even at the time of sale and transfer. This continued until Hindah passed away on October 13, 1879. Even after her death, Hindah's heirs remained completely silent for more than two years. Now, instigated by some men, on February 19, 1882, they filed a claim against the legatee on the grounds that Zainab (the testatrix) and Hindah (the plaintiffs' mother) were real sisters; thus Hindah became Zainab's heir and they are Hindah's heirs. They assert that Hindah used to call Zainab her sister, and perhaps some documents might show Hindah written as sister and themselves as sister's children. Is their claim legally (shari'ah-wise) maintainable or not? State the ruling and be rewarded.

Answer: The plaintiffs' claim is not maintainable at all. No portion of the property shall be taken from the legatee and given to them, nor can there be any dispute now regarding the execution and binding nature of this will. The long-term silence of Hindah and her heirs, despite various events, dealings, and years of struggle, and their absolute non-interference in sales and transfers, is a clear indication that their claim is mere deception, fraud, and misrepresentation. Our leading scholars of texts, commentaries, and fatwas explicitly state that when a person exercises ownership rights over a property for a period, or transfers ownership to another through sale, gift, or otherwise, and that second person remains in possession for a long time, and then a claimant who is sane, adult, present in the same city, and aware of these circumstances starts claiming "This property is my ownership" – whether the claim is on the basis of inheritance or any other reason – it shall not be heard at all. Their silence during those transactions will be considered a clear admission of their lack of right and the possessor's ownership.

In the fatwa of Allama Al-Marhum Sayyidi Muhammad bin Abdullah al-Ghazzi at-Tumurtashi, author of 'Tanwir al-Absar', it was asked about a man who has a house within a larger dwelling and has resided in it for more than three years, while his neighbor is aware and informed of it.

फतावा रज़विया (खंड १८)

...बिना किसी रुकावट के कब्ज़ा और अधिकार में रही, उन्हें पहचाना और अपने निजी उपयोग में लाया। इन सभी मामलों पर हिंदा और उसकी संतान को अच्छी तरह पता था क्योंकि वे उसी शहर में मौजूद थे, न कि गायब या लापता। बल्कि इसी दौरान, मूसा लहू (वसीयत पाने वाले) ने शेष संपत्ति में से कई गाँव भी बेच दिए, जिससे अब केवल कुछ ही सीमित बचे हैं। जब से खरीदारों ने मालिकाना हक जताना शुरू किया, हिंदा और उसकी संतान ने बिक्री और हस्तांतरण के समय भी कभी कोई दावा नहीं किया। यह १३ अक्टूबर १८७९ को हिंदा की मृत्यु तक जारी रहा। उसकी मृत्यु के बाद भी हिंदा के वारिस दो साल से अधिक समय तक पूरी तरह चुप रहे। अब, कुछ लोगों के उकसावे पर, १९ फरवरी १८८२ को मूसा लहू के खिलाफ यह दावा दायर किया कि ज़ैनब (वसीयत करने वाली) और वादियों की माँ हिंदा दोनों सगी बहनें थीं; अतः हिंदा ज़ैनब की वारिस हुई और हम हिंदा के वारिस हैं। वे दावा करते हैं कि हिंदा ज़ैनब को अपनी बहन कहती थी, और शायद कुछ दस्तावेज़ों में हिंदा को बहन और खुद को बहन की संतान के रूप में लिखा गया हो। क्या उनका यह दावा शरीयत के अनुसार मान्य है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वादियों का दावा बिल्कुल भी मान्य नहीं है। संपत्ति का कोई भी हिस्सा मूसा लहू से लेकर उन्हें नहीं दिया जाएगा, और न ही अब इस वसीयत के लागू होने और अनिवार्यता के बारे में कोई विवाद हो सकता है। इतने लंबे समय तक हिंदा और उसके वारिसों की चुप्पी, और विभिन्न घटनाओं, लेन-देन और वर्षों के संघर्ष के बावजूद बिक्री और हस्तांतरण में उनका बिल्कुल हस्तक्षेप न करना इस बात का स्पष्ट संकेत है कि उनका यह दावा केवल छल, कपट और धोखा है। हमारे ग्रंथों, टीकाओं और फतवों के प्रमुख विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि जब कोई व्यक्ति किसी संपत्ति पर एक निश्चित अवधि तक मालिकाना हक जताता रहे, या बिक्री, उपहार या किसी अन्य तरीके से किसी दूसरे को स्वामित्व हस्तांतरित कर दे और वह दूसरा व्यक्ति लंबे समय तक उस पर काबिज़ रहे, फिर कोई समझदार, वयस्क दावेदार जो उसी शहर में मौजूद हो और इन परिस्थितियों से अवगत हो, यह दावा करने लगे कि "यह संपत्ति मेरी है" — चाहे दावा विरासत के आधार पर हो या किसी अन्य कारण से — उसे बिल्कुल नहीं सुना जाएगा। उन लेन-देन के समय उनकी चुप्पी उनके अधिकार के अभाव और कब्ज़ा करने वाले के स्वामित्व की स्पष्ट स्वीकृति मानी जाएगी।

अल्लामा मरहूम सैय्यदी मुहम्मद बिन अब्दुल्ला अल-ग़ज़ी अत-तुमुरताशी, 'तन्वीर अल-अबसार' के लेखक के फतवे में है, आपसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसका एक हवेली में घर है और

वह उसमें तीन साल से अधिक समय से रह रहा है, और उसके पड़ोस वाले के ज्ञान और जानकारी में...

पृष्ठ १४६ / ७३८

قابض و متصرف رہی بلا مزاحم اس کے تحصیل تشخص کرتے اور اپنے صرف خاص میں لاتے اور ان سب امور پر بھی ہندہ واولاد ہندہ کو خوب اطلاع تھی کہ وہ سب اسی شہر میں حاضر موجود تھے نہ کہ غائب و مفقود، بلکہ اسی عرصہ میں موسیٰ لہانے اس نصب باقیماندہ سے بھی چند دیہات بیچ ڈالے کہ اب محدود باقی ہیں اور جب سے مشتریان تصرفات مالکانہ کرتے ہیں ہندہ و اولاد ہندہ نے تصرف بیع و انتقال کے وقت بھی کبھی دعویٰ نہ کیا یہاں تک کہ ۱۳/ اکتوبر ۱۸۷۹ء کو ہندہ فوت ہوگئی ورثہ ہندہ اس کے مرنے پر بھی دو سال سے زیادہ تک محض ساکت رہے اب باغوائے بعض مردان ۱۹ فروری ۱۸۸۲ کو موسیٰ لہاپہ بریں بنا دعویٰ دائر کیا کہ زینب موصیہ اور مدعیوں کی ماں ہندہ دونوں حقیقی بہنیں تھیں ہندہ زینب کی وارث ہوئی اور ہم ہندہ کے ورثاء ہیں اور اظہار کرتے ہیں کہ ہندہ زینب کو اپنی بہن کہتی ہے اور شاید بعض دستاویزیں بتائیں کہ ان میں ہندہ بہن اور ہم ہمشیرہ زادہ لکھے گئے، آیا یہ دعویٰ ان کا شرعاً قابلِ سماعت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: دعوٰی مدعیان ہرگز قابلِ سماعت نہیں، نہ کوئی ٹکڑا جائداد کا موسیٰ لہاسے انہیں دلایا جائے نہ اب اس وصیت کے نفاذ ولزوم میں کلام ہوسکے، ہندہ اور ورثائے ہندہ کا اس مدت مدید تک سکوت اور باوصف ان واقعات مختلفہ و گیرودار و کشمکش سالہا سال و تصرفات و بیع و انتقال کے مطلق تعرض نہ کرنا قرینہ واضحہ ہے کہ یہ دعویٰ ان کا محض مکر و تزویر و تلبیس و فریب ہے، ہمارے ائمہ اصحابِ متون و شروح و فتاویٰ تصریح فرماتے ہیں کہ جب ایک جائداد میں کوئی شخص ایک مدت تک خود تصرفِ مالکانہ کرتے رہے یا وہ بیع خواہ ہبہ خواہ اور طرح سے دوسرے کو تملیک کردے اور وہ دوسرا ایک زمانہ تک اس میں متصرف رہے پھر ایک مدعی

عاقل بالغ جو اسی شہر میں موجود اور ان حالات پر مطلع ہو اور اب تک ارجاعِ دعویٰ سے کوئی عذرِ معقول قابلِ قبول اسے مانع نہ ہو، دعویٰ کرنے لگے یہ جائداد میری ملک ہے اب وہ دعویٰ بجہتِ میراث ہو خواہ کسی دوسرے سبب سے ہرگز نہ سنا جائے گا اور اس کا ان تصرفات کے وقت خاموش رہنا اپنی جہت اور متصرف کے مالکیت کا صریح اقرار قرار پائے گا۔

فی فتاوی العلامة المرحوم سیدی محمد بن عبدالله الغزی التمر تاشی مصنف تنویر الابصار سئل عن رجل له بیت فی دار یسکنه مدة مزیدة علی ثلث سنوات وله جار بجانبه والرجل سیدی محمد بن عبدالله الغزی مرحوم مصنف تنویر الابصار کے فتویٰ میں ہے آپ سے ایسے شخص کے متعلق سوال ہوا جس کا ایک حویلی میں مکان ہے وہ اس میں تین سال سے زائد مدت سے رہائش پذیر چلا آرہا ہے اور وہ پڑوس والے کے علم اور اطلاع کے

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...despite continuing to perform actions like demolishing and building in the mentioned house during the stated period. Despite these actions during that period, if a neighbor later claims ownership of the entire house or a part of it, will such a claim be heard or not? They answered in the reply that it will not be heard; the fatwa is based on this. In the fatwas of the learned researcher Khayr al-Milla wa al-Din al-Ramli (may Allah have mercy on him), it is mentioned that he was asked about a person who bought six cubits of land from another person's possessed land, built on it, and performed actions. Then, after that, another person claimed three and a half carats (qiraat) of that purchased land, saying, "I inherited this portion from my mother," and he wanted to demolish the construction. Meanwhile, his mother saw the buyer's construction and actions during her lifetime. Does he have a right to this claim or not? _____ Even though the mother was aware of the sale and purchase of the land and the buyer's actions throughout the period, will this claim be heard? He replied that this claim would not be heard given the aforementioned circumstances, because our scholars have specified in their texts, commentaries, and fatwas that if a buyer exercises control over the purchased item while the opponent (even if a stranger) is aware...

1 Al-Uqud al-Durriyya, referring to Fatawa Ghazzi, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 4/2 Page 147 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

...वह उल्लिखित अवधि के दौरान उस घर में गिराने और बनाने जैसे कार्य करता रहा है। उस अवधि के दौरान इन कार्यों के बावजूद, यदि कोई पड़ोसी बाद में पूरे घर या उसके किसी हिस्से पर दावा करता है, तो क्या यह दावा सुना जाएगा या नहीं? उन्होंने जवाब में कहा कि यह नहीं सुना जाएगा; इसी पर फतवा है। फ़ाज़िल मोहक़्क़िक़ ख़ैर अल-मिल्लत व अल-दीन अल-रमली (अल्लाह उन पर रहम करे) के फतवे में है कि उनसे एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने दूसरे व्यक्ति की कब्ज़े वाली ज़मीन में से छह गज़ ज़मीन खरीदी और वहाँ निर्माण किया और कार्य किए। फिर उसके बाद एक और व्यक्ति ने उस खरीदी गई ज़मीन में से साढ़े तीन क़ीरात पर दावा कर दिया कि यह हिस्सा मुझे मेरी माँ से विरासत में मिला है और वह इस निर्माण को गिराना चाहता है, जबकि उसकी माँ खरीदार के निर्माण और कार्यों को अपने जीवन में देखती रही है। तो क्या उसे इस दावे का अधिकार है या नहीं?_____ हालांकि माँ को उस ज़मीन की खरीद-बिक्री और उस पर खरीदार के कार्यों की पूरी अवधि तक जानकारी थी, क्या यह दावा सुना जाएगा? उन्होंने जवाब में फरमाया कि यह दावा सुना नहीं जाएगा जबकि ऊपर बताए गए हालात थे, क्योंकि हमारे उलेमा ने अपने ग्रंथों, व्याख्याओं और फतवों में स्पष्ट किया है कि खरीदार का खरीदी हुई चीज़ पर कब्ज़ा, जबकि विरोधी पक्ष (चाहे वह अजनबी ही क्यों न हो) को इसकी जानकारी हो...

1 अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, फ़तावा ग़ज़्ज़ी के हवाले से, किताब-उल-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 4/2 पृष्ठ 147 का 738

باوجود اس مکان میں گرانے بنانے کے تصرفات مدت مذکورہ میں کرتا چلا آرہا ہے، تو مدت مذکورہ میں تصرفات مذکورہ کے باوجود پڑوسی اس کے کل یا بعض مکان پر بعد میں دعوی کرے تو کیا یہ دعوٰی مسموع ہوگا یا نہیں، تو انہوں نے جواب میں فرمایا نہیں سنا جائے گا، اسی پر فتوٰی ہے اھ، فاضل محقق الملۃ والدین الرملی رحمتہ اللہ تعالٰی علیہ کے فتاوٰی میں ہے کہ ان سے ایسے شخص کے متعلق سوال ہوا جس نے دوسرے شخص کی مقبوضہ زمین میں سے چھ گز زمین خریدی اور وہاں تعمیر کی اور تصرفات کئے پھر اس کے بعد ایک اور شخص نے اس خرید کردہ زمین میں سے ساڑھے تین قیراط پر دعوٰی کر دیا کہ یہ حصہ مجھے میری ماں سے میراث میں ملا ہے اور وہ اس تعمیر کو گرانا چاہتا ہے حالانکہ اس کی ماں خریدار کی تعمیر اور تصرفات کو زندگی میں دیکھتی رہی ہے تو کیا اس دعوٰی کا اس کو حق ہے یا نہیں _____ حالانکہ ماں کو اس زمین کی خرید و فروخت اور اس پر خریدار کے تصرفات کی اطلاع مدت بھر رہی، کیا یہ دعوٰی مسموع ہوگا، تو انہوں نے جواب میں فرمایا کہ یہ دعوٰی مسموع نہ ہوگا جب کہ مذکورہ بالا حالات تھے، کیونکہ ہمارے علماء نے اپنے متون، شروح اور فتاوٰی میں تصریح کی ہے کہ خریدار کا مبیع چیز پر، فریق مخالف اگرچہ اجنبی ہو،

۱ العقود الدریۃ بحوالہ فتاوٰی غزی کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۴/۲ صفحہ 147 از 738

...in the presence of knowledge regarding acts such as construction, cultivation, and planting trees. This prevents the hearing of the lawsuit from that party. The author of Al-Manzumah stated that our teachers are unanimous that such a lawsuit is not heard. His silence is considered definitive consent to the sale to prevent forgery, greed, trickery, and deception. Presence and the absence of dispute are regarded as an admission that it was the property of the seller. It is mentioned in Jami' al-Fatawa, quoting from Munya al-Fuqaha, that if someone sees another person selling goods and the buyer takes possession while he remains silent and does not dispute, then this will be considered his admission that the goods belonged to the seller (end of quote) [1]. It is also stated therein that a man inherited a house from his father and continued to manage it just as his father had managed it without any dispute or objection for over fifty years. Now a group has begun to claim that this house belongs to their great-grandfather. So, despite their knowledge of the aforementioned acts of management and their father's knowledge, and there being no obstacle preventing them from filing a lawsuit, will their claim now be heard? The answer given was: This claim will not be heard [2].

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/87-88. [2] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/55. Page 148 of 738

...निर्माण, खेती और पौधों के रोपण जैसे कार्यों की जानकारी की उपस्थिति में, यह उस पक्ष के दावे की सुनवाई में बाधक है। अल-मन्ज़ूमा के लेखक ने कहा कि हमारे उस्ताद इस बात पर सहमत हैं कि ऐसा दावा नहीं सुना जाएगा। जालसाजी, लालच, चालबाजी और धोखे को रोकने के लिए उसकी चुप्पी को बिक्री के लिए निश्चित सहमति माना जाता है। उपस्थिति और विवाद का न होना इस बात की स्वीकृति माना जाता है कि वह बेचने वाले की संपत्ति थी। जामी अल-फ़तावा में उल्लेख है, मुन्यतुल फुक़हा के हवाले से, कि यदि कोई दूसरे को सामान बेचते हुए देखता है और खरीदार कब्जा कर लेता है जबकि वह चुप रहता है और कोई विवाद नहीं करता है, तो यह उसकी ओर से स्वीकृति मानी जाएगी कि सामान बेचने वाले की संपत्ति थी (समाप्त) [1]। इसमें यह भी उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने अपने पिता से एक घर प्राप्त किया और उसमें उसी तरह से प्रबंध करता रहा जैसे उसके पिता बिना किसी रोक-टोक या विवाद के पचास वर्षों से अधिक समय तक करते रहे थे। अब एक समूह ने दावा करना शुरू कर दिया है कि यह घर उनके परदादा की संपत्ति है। तो, उपर्युक्त प्रबंधन कार्यों की उनकी जानकारी और उनके पिता की जानकारी होने के बावजूद, और दावा करने से रोकने वाली कोई बाधा न होने के बावजूद, क्या अब उनका यह दावा सुना जाएगा? जवाब में कहा गया: यह दावा नहीं सुना जाएगा [2]।

[1] फ़तावा खैरिया, किताब अद-दावा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 2/87-88। [2] फ़तावा खैरिया, किताब अद-दावा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 2/55। पृष्ठ 148/738

بمنحو البناء والغرس والزرع يمنعه من سماع الدعوى قال صاحب المنظومة اتفق اساتيذنا على انه لا تسمع دعواه ويجعل سكوته رضى للبيع قطعا للتزوير والاطماع والحيل والتلبيس وجعل الحضور وترك المنازعة اقرار بانه ملك البائع. وقال في جامع الفتاوى وذكر في منية الفقهاء راى غيره يبيع عروضا فقبضها المشترى وهو ساكت وترك منازعة، فهو اقرار منه بانه ملك البائع انتهى 1، وفيها سئل في رجل تلقى بيتا عن والده وتصرف فيه كما كان والده من غير منازع ولا مدافع مدة تنوف عن خمسين سنة والآن برزجماعة يدعون البيت لحدهم الاعلى ، فهل تسمع دعوهم مع اطلاعهم على التصرف المذكور واطلاع آبائهم وعدم مانع يمنعهم عن الدعوى، اجاب لا تسمع هذه الدعوى 2 .

کی اطلاع کی موجودگی میں ، تعمیر ، زراعت اور پودوں کی کاشت جیسے تصرفات کرنا اس فریق کے دعوی کے مسموع ہونے کے لئے مانع ہے، اور صاحب منظوم نے فرمایا کہ ہمارے اساتذہ ایسے دعوی کے نامسموع ہونے پر متفق ہیں اور جھوٹ، لالچ، حیلہ سازی اور تلبیس کے خاتمہ کے لئے مخالف فریق کے سکوٹ کو بیع پر رضا مندی اور اس کی موجودگی اور عدم تنازع کو یہ اقرار تصور کیا جائے گا کہ زمین فروخت کرنیوالے کی ملکیت تھی ، اور جامع الفتاوی میں فرمایا منیۃ الفقہاء میں مذکور ہے کہ دوسرے کو سامان فروخت کرتے ہوئے دیکھا اور خریدار نے قبضہ کیا تو بھی خاموش رہا اور کوئی اعتراض نہ کیا تو یہ اس کا اقرار متصور ہوگا کہ یہ سامان فروخت کرنیوالے کی ملک ہے اھ، اور اس میں ہے کہ ایک شخص نے اپنے والد سے مکان حاصل کیا اور اس میں اسی طرح تصرف کرتا رہا جس طرح اس کا والد اس میں بغیر روک ٹوک پچاس سال سے زائد تک تصرف کرتا رہا اور اب ایک گروہ نے اپنا دعوی کرنا شروع کر دیا کہ یہ مکان اس کے جدِ اعلی کی ملک ہے تو کیا ان کی تصرفات مذکورہ پر اطلاع اور ان کے باپ کو اطلاع

اور دعوی سے کوئی مانع نہ ہونے کی باوجود اب ان کا یہ دعوی مسموع ہوگا، تو جواب میں فرمایا کہ یہ دعوی مسموع نہ ہوگا،

1 فتاوی خیریہ کتاب الدعوی دارالمعرفة بیروت ۸۸/۲-۸۷ 2 فتاوی خیریہ کتاب الدعوی دارالمعرفة بیروت ۵۵/۲ صفحہ 148 از 738

Fatawa Razawiyya, Volume 18

[Arabic Text Section]: And in it (Bazzaziyya), it is mentioned from Al-Bazzaziyya that the fatwa (legal ruling) is based on this specifically to cut off corrupt greed. And in Al-Walwalajiyya, then Al-Khairiyya and Al-Hamidiyya and others, it is stated that a man acted upon a piece of land for a long time, and another man saw the land and the actions and did not claim anything, and died in that state; after that, his children's claim will not be heard. Thus, the land is left in the hands of the possessor because the current situation is a witness (to his ownership). End of quote. In Al-Khairiyya, it says: "And with this, Sheikh-ul-Islam Shihab-ud-Din Ahmad Al-Halabi Al-Misri gave fatwa." In Al-Durr al-Mukhtar, it is stated: "When the neighbor remains silent at the time of sale, delivery, and the buyer's actions like farming and building, then at that moment, his claim will not be heard based on the fatwa-bearing opinion specifically to cut off corrupt greed." End of quote. The seal of researchers, our master Syed Muhammad Abidin (may Allah Almighty have mercy on him), said in the footnotes: "The author's statement 'when the neighbor remains silent' [implies] that other strangers are even more so [subject to this rule]. The specific mention of the neighbor is because due to proximity and adjacency, it is a presumed place for a claim." His statement "at the time of sale and delivery" means when these...

[Urdu Text Section]: In the same [book], it is mentioned with reference to Bazzaziyya that the fatwa is on this so that the end of corrupt greed etc. can be achieved. In Walwalajiyya, then Khairiyya and Hamidiyya etc., it is stated that a person continued to possess and act upon a land for a lifetime, and another person continued to see that land and those actions and did not make any claim and passed away; after that, his children's claim on this land will not be heard, so this land will be kept in the possession of the occupant because the current situation is a witness to it. And in Khairiyya, it is mentioned that Sheikh-ul-Islam Shihab-ud-Din Ahmad Halabi Misri gave a fatwa on this. In Durr-e-Mukhtar, it is said that when a neighbor remains silent while seeing the sale-purchase, the transfer of possession, and the buyer's actions of construction and cultivation, then according to the fatwa-bearing statement, his claim will not be heard so that the mischief of greed can be eliminated. End of quote. In the marginal notes, the seal of researchers Maulana Syed Muhammad Abidin (may Allah Almighty have mercy on him) said: The author's statement 'when the neighbor remains silent', then other strangers are even more so [affected by this]. The mention of the neighbor specifically is because due to proximity and adjacency, it is a place of

presumed claim. His statement "at the time of possession and sale" means when these...

Footnotes: 1. Fatawa Khairiyya, Book of Claims, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/59. 2. Fatawa Khairiyya, Book of Claims, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/55. 3. Fatawa Khairiyya, Book of Claims, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/59. 4. Durr-ul-Mukhtar, Various Issues, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/377.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

[अरबी पाठ अनुभाग]: और इसमें (बज़ज़िया) बज़ज़िया के हवाले से है कि इसी पर फ़तवा है ताकि भ्रष्ट लालच को समाप्त किया जा सके। अल-वलवालजिया, फिर अल-खैरिया और अल-हामिदिया आदि में है कि एक व्यक्ति लंबे समय तक ज़मीन पर कार्य करता रहा, और दूसरे व्यक्ति ने ज़मीन और कार्यों को देखा और कोई दावा नहीं किया, और उसी स्थिति में मर गया; उसके बाद उसकी संतानों का दावा नहीं सुना जाएगा। अतः ज़मीन को कब्ज़ा रखने वाले के पास छोड़ दिया जाएगा क्योंकि वर्तमान स्थिति गवाह है। समाप्त। खैरिया में है: "और इसी पर शेख-उल-इस्लाम शिहाब-उद-दीन अहमद हलबी मिस्री ने फ़तवा दिया है।" दुर्र-उल-मुख़्तार में है: "जब पड़ोसी खरीद-बिक्री, सुपुर्दगी और खरीदार के खेती व निर्माण जैसे कार्यों के समय चुप रहे, तो उस समय फ़तवे के अनुसार उसका दावा नहीं सुना जाएगा ताकि भ्रष्ट लालच को रोका जा सके।" समाप्त। शोधकर्ताओं की मुहर, हमारे स्वामी सैयद मुहम्मद आबिदीन (अल्लाह उन पर दया करे) ने हाशिये में कहा: "लेखक का कथन 'जब पड़ोसी चुप रहे' [इसका अर्थ है] कि अन्य अजनबी तो और भी अधिक (इस नियम के पात्र) हैं। पड़ोसी का विशेष उल्लेख इसलिए है क्योंकि निकटता के कारण वह दावे का एक संभावित स्थान है।" उनका कथन "बिक्री और सुपुर्दगी के समय" का अर्थ है जब ये...

[उर्दू पाठ अनुभाग]: इसी में बज़ज़िया के हवाले से है कि इसी पर फ़तवा है ताकि फ़ासिद (भ्रष्ट) लालच आदि का खात्मा हो सके। वलवालजिया, फिर खैरिया और हामिदिया आदि में है कि एक व्यक्ति ज़माना भर ज़मीन में तसर्रुफ़ (कार्य/कब्ज़ा) करता रहा और दूसरा शख्स उस ज़मीन और उसमें उन तसर्रुफ़ात को देखता रहा और कोई दावा न किया और फ़ौत (मृत्यु) हो गया, तो इसके बाद उसकी औलाद का इस ज़मीन पर दावा मसमूअ (सुना जाने वाला) न होगा। तो उस ज़मीन को काबिज़ (कब्ज़ाधारक) के तसर्रुफ़ में बाकी रखा जाएगा क्योंकि हाल उसका शाहिद (गवाह) है। और खैरिया में है कि इसी पर शेखुल इस्लाम शिहाब उद्दीन अहमद हलबी मिस्री ने फ़तवा दिया है। दुर्र-ए-मुख़्तार में है जब पड़ोसी खरीद-ओ-फ़रोख्त और कब्ज़ा देने और खरीदार के तामीर (निर्माण) व ज़राअत (खेती) के तसर्रुफ़ात को देखते हुए खामोश रहे तो मुफ़्ती-बेह कौल (मान्य कथन) के मुताबिक अब उसका दावा मसमूअ न होगा ताकि फ़साद-ए-तमा (लालच के बिगाड़) को खत्म किया जा सके। हाशिये में खातमुल मोहक़्क़िक़ीन मौलाना सैयद मुहम्मद आबिदीन (रहमहुल्लाह) ने फ़रमाया: मातिन (लेखक) का कौल 'जब पड़ोसी खामोश रहे', तो दूसरे अजनबी लोग बिल-औला (और भी ज़्यादा योग्य), पड़ोसी का ज़िक्र खास तौर पर इसलिए किया कि.क़ुर्ब (निकटता) व इलसाक

(जुड़ाव) की वजह से गुमान-ए-दावा का मकाम है। उसका कौल "कब्ज़ा और बैय (बिक्री) के वक्त" यानी जब इन...

फुटनोट्स: 1. फ़तावा खैरिया, किताबुद दावा, दारुल मारिफ़त बेरूत, 2/59 2. फ़तावा खैरिया, किताबुद दावा, दारुल मारिफ़त बेरूत, 2/55 3. फ़तावा खैरिया, किताबुद दावा, दारुल मारिफ़त बेरूत, 2/59 4. दुर्र-ए-मुख़्तार, मसाइल शत्ता, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/377

पृष्ठ 149 का 738

[Arabic Column]: وفيها عن البزازية عليه الفتوى قطعاً للاطماع الفاسدة وفي الولوالجية ثم الخيرية والحامدية و غيرهما رجل تصرف زماناً في ارض ورجل اخر راي الارض والتصرف ولم يدع ومات على ذلك لم تسمع بعد ذلك دعوى ولده فتترك على يد المتصرف لان الحال شاهد انتهى، وفي الخيرية وبه افتى شيخ الاسلام شهاب الدين احمد الحلبي المصرى، وفى الدر المختار اذا سكت الجار وقت البيع التسليم و تصرف المشترى فيه زرعاً وبناءً فحينئذ لاتسمع دعواه على ماعليه الفتوى قطعاً للاطماع الفاسدة انتهى، قال خاتمة المحققين مولانا السيد محمد عابدين رحمۃ اللہ تعالىٰ عليه في الحاشية قوله اذا سكت الجار وغيره من الاجانب بالاولى فتخصيص الجار بالذكر لانه مظنة انه في حكم القريب والزوجة، قوله وقت البيع والتسليم اى

[Urdu Column]: اسی میں ہے بزازیہ کے حوالہ سے کہ اسی پر فتویٰ ہے تاکہ فاسد لالچ وغیرہ کا خاتمہ ہوسکے، ولولوالجیہ، پھر خیر یہ اور حامدیہ وغیرہ میں ہے کہ ایک شخص زمانہ بھر زمین میں تصرف کرتا رہا اور دوسرا شخص اس زمین اور اس میں ان تصرفات کو دیکھتا رہا اور کوئی دعویٰ نہ کیا اور فوت ہو گیا تو اس کے بعد اس کی اولاد کا اس زمین پر دعویٰ مسموع نہ ہوگا تو اس زمین کو قابض کے تصرف میں باقی رکھا جائیگا کیونکہ حال اس کا شاہد ہے، اور خیر یہ میں ہے کہ اسی پر شیخ الاسلام شہاب الدین احمد حلبی مصری نے فتویٰ دیا ہے، در مختار میں ہے جب پڑوسی خرید و فروخت اور قبضہ دینے اور خریدار کے تعمیر و زراعت کے تصرفات کو دیکھتے ہوئے خاموش رہے تو مفتی بہ قول کے مطابق اب اس کا دعویٰ مسموع نہ ہوگا تاکہ فساد طمع کو ختم کیا جاسکے اھ، حاشیہ میں خاتم المحققین مولانا سید محمد عابدین رحمۃ اللہ تعالىٰ علیہ نے فرمایا: ماتن کا قول جب پڑوسی خاموش رہے، تو دوسرے اجنبی لوگ بالاولىٰ،

پڑوسی کا ذکر خاص طور پر اس لئے کیا کہ قرب و الصاق کی وجہ سے گمان دعویٰ کا مقام ہے، اس کا قول "قبضہ اور بیع کے وقت" یعنی جب ان

حواشی: 1 فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفۃ بیروت ۵۹/۲ 2 فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفۃ بیروت ۵۵/۲ 3 فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفۃ بیروت ۵۹/۲ 4 در مختار مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۳۷۷/۲

Fatawa Razawiyya - Volume 18

[Left Column - Arabic Context] ...at the time of his knowledge of them both, as conveyed by the previous words of al-Ramli. You have known that the sale is not a restrictive condition; rather, mere silence upon seeing the disposal of property prevents the claim. His statement "cultivation and construction": the meaning is every disposal that is only attributed to the owner, so they both are by way of example. His statement "his claim shall not be heard," meaning the claim of a stranger even if he is a neighbor; Ramli (1). And in Al-Khairiyya: It has become frequent in the Fatwas of the Hanafi scholars of Egypt that the neighbor is equated with the stranger in the mentioned ruling due to their commonality in knowledge and the effective cause (illah) necessitating the non-hearing of the neighbor's claim after the buyer's disposal of the land by cultivation and construction, based on what the Fatwa is upon: to cut off corrupt greeds and to close the door of falsification and deception. This extent is shared between the neighbor and the stranger (2), etc. And in Al-Uqud al-Durriyya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyya: Then what is in Al-Khulasa and Al-Walwalijiyya indicates that the sale is not a restriction regarding a stranger even if he is a neighbor, but rather mere knowledge of the disposal prevents the claim (3), etc. In both of them, after quoting the Fatwa of Allama al-Ghazi as we mentioned it: look how he gave a fatwa preventing hearing them from anyone other than a relative merely by...

[Right Column - Urdu Context] ...a neighbor becomes aware of things, as was known from Ramli's speech. You know that mentioning the sale is not as a restriction; instead, silence upon becoming aware of the buyer's actions prevents his claim. His saying "cultivation and construction" means any action that only an owner can do; the mention of these two is by way of example. His saying "his claim will not be heard" means every stranger, whether a neighbor or not, his claim will not be heard, citing Ramli. And in Khairiyya: In the fatwas of the Hanafi scholars of Egypt, the neighbor is mostly given the same ruling as a stranger because after becoming aware of the buyer's actions of cultivation and construction, both are equal in the cause of knowledge and non-hearing of the claim. However, the basis of the fatwa is to end corrupt greed, lies, and deception, and those are common in both, whether it's a stranger or a neighbor, etc. In Uqud al-Durriyya and Tanqih al-Fatawa, it says: Then in the statement of Al-Khulasa and Al-Walwalijiyya, there is evidence for the fact that the mention of sale is not as a restriction for any stranger, whether he is a neighbor, but rather just awareness of the action prevents the claim, etc. In both

these books, after quoting Allama Ghazi's fatwa which we have mentioned, it says: Look, they first [spoke of] the claim of sale not being there and for fifteen years or more...

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/474. 2. Fatawa Khairiyya, Book of Claims, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/60. 3. Al-Uqud al-Durriyya, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/4.

फ़तावा रज़विया - जिल्द 18

[बायां कॉलम - अरबी संदर्भ] ...जब उसे उन दोनों का ज्ञान हो जाए, जैसा कि रम्ली के पिछले कथन से पता चला है। आप जान चुके हैं कि बिक्री कोई शर्त नहीं है, बल्कि संपत्ति के उपयोग को देखने पर मौन रहना दावे को रोकता है। उनका कथन "खेती और निर्माण": इसका अर्थ हर वह उपयोग है जो केवल मालिक ही कर सकता है, इसलिए वे दोनों उदाहरण के तौर पर हैं। उनका कथन "उसका दावा नहीं सुना जाएगा," अर्थात अजनबी का दावा चाहे वह पड़ोसी ही क्यों न हो; रम्ली (1)। और अल-खैरिय्या में है: मिस्र के हनफी विद्वानों के फतवों में यह आम हो गया है कि पड़ोसी को उल्लेखित नियम में अजनबी के बराबर माना जाता है क्योंकि खरीदार द्वारा खेती और निर्माण के रूप में भूमि का उपयोग करने के बाद दावे को न सुनने का कारण (इल्लत) और ज्ञान दोनों में समान हैं, जैसा कि फतवा इस पर आधारित है: भ्रष्ट लालच को खत्म करना और जालसाजी और धोखे का दरवाजा बंद करना। यह बात पड़ोसी और अजनबी दोनों में समान है (2), इत्यादि। और अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या फी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिय्या में है: फिर जो कुछ अल-खुलासा और अल-वलवालिजिया में है वह इस बात की ओर संकेत करता है कि बिक्री अजनबी के संबंध में कोई शर्त नहीं है चाहे वह पड़ोसी ही क्यों न हो, बल्कि केवल उपयोग की जानकारी ही दावे को रोकती है (3), इत्यादि। उन दोनों में अल्लामा अल-ग़ज़ी के फतवे को उद्धृत करने के बाद जैसा कि हमने उल्लेख किया है: देखो उन्होंने रिश्तेदारों के अलावा किसी और से उनकी सुनवाई रोकने का फतवा कैसे दिया केवल...

[दायां कॉलम - उर्दू संदर्भ] ...चीजों का पड़ोसी को ज्ञान हो जाए जैसा कि रम्ली के कलाम से मालूम हुआ। आपको मालूम है कि बिक्री का ज़िक्र शर्त के तौर पर नहीं बल्कि खरीदार के कार्यों पर जानकारी के बाद खामोशी उसके दावे से रोकती है। उनका कथन "खेती और निर्माण" से मुराद हर वह कार्य है जो सिर्फ मालिक ही कर सकता है, इन दोनों का ज़िक्र उदाहरण (मसाल) के तौर पर है। उनका कथन "उसका दावा नहीं सुना जाएगा" से मुराद यह है कि हर अजनबी चाहे पड़ोसी हो, उसका दावा नहीं सुना जाएगा, रम्ली के हवाले से। और खैरिय्या में है: मिस्र के हनफी विद्वानों के फतवों में अक्सर पड़ोसी को अजनबी के बराबर हुक्म दिया गया है क्योंकि खरीदार की खेती और तामीर (निर्माण) के कार्यों पर जानकारी के बाद दोनों इल्म और दावे की अनसुनी की इल्लत में बराबर हैं। हालांकि फतवे की बुनियाद फासिद लालच और झूठ और धोखे को खत्म करना है और वह दोनों में मुश्तरक (साझा) है, अजनबी हो या पड़ोसी हो, इत्यादि। उक़ूद अद-दुर्रिय्या और तनक़ीह अल-फ़तावा में है, कि फिर खुलासा और वलवालिजिया के बयान में इस बात पर दलालत है कि बिक्री

का ज़िक्र शर्त के तौर पर नहीं किसी भी अजनबी के लिए चाहे वह पड़ोसी हो बल्कि सिर्फ कार्य पर जानकारी ही दावे से रोकती है इत्यादि। इन दोनों किताबों में अल्लामा ग़ज़ी के फतवे को जिसे हमने ज़िक्र किया है नक़्ल करने के बाद, फरमाया: देखो उन्होंने पहले बिक्री का दावा न होने और पंद्रह साल या उससे ज्यादा...

[फुटनोट] 1. रद अल-मुह्तार, मसाइल शत्ता, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/474. 2. फतावा खैरिय्या, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/60. 3. अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/4.

पृष्ठ 150/738

[بایاں کالم] وقت علمه بهما كما افاده كلام الرملی السابق وقد علمت ان البيع غير قيد بل مجرد السكوت عند الاطلاع علی التصرف مانع من الدعوی، قوله زرعا و بناء المراد به كل تصرف لا يطلق الا للمالك فهما من قبيل التمثيل، قوله لا تسمع دعواه ای دعوی الاجنبي ولو جارا، رملی ۱ وفی الخيرية وقد كثر افتاء الحنفية عن علماء مصر يتساوی الجار مع الاجنبی فی الحكم المذكور لاشتراكها فی العلم والعلة الموجبة بعدم سماع دعوی الجار بعد تصرف المشتری زرعا وبناء علی ما عليه الفتوی قطع الاطماع الفاسدة سد باب التزوير والتلبيس وهذا القدر مشترك بين الجار و الاجنبي ۲ الخ۔ وفی العقود الدرية في تنقيح الفتاوی الحامدية ثم ان ما في الخلاصة والولوالجية يدل علی ان البيع غير قيد بالنسبة الی الاجنبی ولو جارا بل مجرد الاطلاع علی التصرف مانع من الدعوی ۳ الخ، وفيهما بعد نقل فتوی العلامة الغزی كما ذكرناها، فانظر كيف افتی بمنع سماعهما من غير القريب بمجرد

[دایاں کالم] چیزوں کا پڑوسی کو علم ہوجائے جیسا کہ رملی کے کلام سے معلوم ہوا، آپ کو معلوم ہے کہ بیع کا ذکر بطور قید نہیں بلکہ مشتری کے تصرفات پر اطلاع سے خاموشی اس کے دعوی سے مانع ہے، اس کا قول "زراعت و تعمیر" تو اس سے مراد ہر وہ تصرف جو صرف مالک ہی کر سکتا ہے ان دونوں کا ذکر بطور تمثیل ہے۔ اس کا قول "اس کا دعوی غیر مسموع ہوگا" سے مراد یہ ہے ہر اجنبی خواہ پڑوسی ہو، کا دعوی غیر مسموع ہوگا، بحوالہ رملی، اور خیریہ میں ہے: مصر کے حنفی علماء کے فتاویٰ میں اکثر طور پر پڑوسی کو اجنبی کے مساوی حکم دیا گیا ہے کیونکہ مشتری کے زراعت و تعمیر کے تصرفات پر اطلاع کے بعد دونوں علم اور عدم سماعت دعوی کی علت میں مساوی ہیں حالانکہ فتوی کی بنیاد فاسد لالچ اور جھوٹ اور دھوکہ کو ختم کرنا ہے اور وہ دونوں میں مشترک ہے اجنبی ہو یا پڑوسی ہو، الخ، عقود الدریہ و تنقیح الفتاوی

میں ہے، کہ پھر خلاصہ اور ولوالجیہ کے بیان میں اس بات پر دلالت ہے کہ بیع کا ذکر بطور قید نہیں کسی بھی اجنبی کے لئے خواہ وہ پڑوسی ہو بلکہ صرف تصرف پر اطلاع ہی دعوی سے مانع ہے الخ۔ ان دونوں کتب میں علامہ غزی کے فتوی کو جسے ہم نے ذکر کیا ہے نقل کرنے کے بعد، فرمایا: دیکھو انہوں نے پہلے بیع کا دعوی نہ ہونے اور پندرہ سال یا زائد

[حواشی] ۱ ردالمحتار مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۴۷۴ ۲ فتاوی خیریہ کتاب الدعوی دار المعرفة بیروت ۲ / ۶۰ ۳ العقود الدریة کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Disposal [of property] without a prior sale and without the passing of fifteen years or more. In this, they [the jurists] did not restrict it by a specific period nor by death, as you see. Also, it is not based on royal prohibition, as mentioned in the upcoming issue. (The poor respondent says: meaning the issue of not hearing a lawsuit for fifteen years is an example of what is negated, not the negation itself). Then he said: Rather, it is an ijtihadi (juristic) ruling explicitly stated by the jurists as you have seen. So, consider the recording of this issue a treasure, for it is among the unique issues of this book. Praise be to Allah, the Bestower, the Giver. End. In *Radd al-Muhtar*, under 'Miscellaneous Matters', mere silence upon witnessing disposal is a bar, even if no sale preceded it. In it, from the 'Book of Judiciary': As for the claim of a stranger, even if a neighbor, its prevention necessitates silence after witnessing the buyer's disposal, and they did not restrict it to a specific time, etc. And in it, from the end of the 'Book of Waqf': There is no limited period for this.

Footnotes: 1. Al-Uqud ad-Durriyah, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 4/2 2. Al-Uqud ad-Durriyah, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 4/2 3. Al-Uqud ad-Durriyah, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan 4/2 4. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 5/473 5. Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut 4/344

बिक्री के बिना और पंद्रह साल या उससे अधिक समय बीतने के बिना निपटान। इसमें, उन्होंने [न्यायविदों] ने इसे किसी विशिष्ट अवधि या मृत्यु से प्रतिबंधित नहीं किया है, जैसा कि आप देख रहे हैं। साथ ही, यह शाही प्रतिबंध पर आधारित नहीं है, जैसा कि आने वाले मुद्दे में उल्लेख किया गया है। (निर्धन उत्तरदाता कहता है: यानी पंद्रह वर्षों तक मुकदमा न सुनने का मुद्दा नकारात्मक का उदाहरण है, निषेध का नहीं)। फिर उन्होंने कहा: बल्कि, यह एक इज्तिहादी (न्यायिक) निर्णय है जो न्यायविदों द्वारा स्पष्ट रूप से बताया गया है जैसा कि आपने देखा है। इसलिए, इस मुद्दे के अभिलेख को एक खजाना समझें, क्योंकि यह इस पुस्तक के अद्वितीय मुद्दों में से है। अल्लाह, प्रदाता, दाता की स्तुति हो। समाप्त। रद्द अल-मुह्तार में, 'विविध मामलों' के तहत, निपटान देखने पर मात्र चुप्पी एक बाधा है, भले ही कोई बिक्री पहले न हुई हो। इसमें, 'न्यायपालिका की पुस्तक' से: जहाँ तक किसी अजनबी के दावे का सवाल है, भले ही वह पड़ोसी हो, इसकी रोकथाम के लिए खरीदार के निपटान को देखने के बाद चुप्पी की आवश्यकता होती है, और उन्होंने इसे किसी विशिष्ट समय तक सीमित नहीं किया है, आदि। और इसमें, 'वक्फ की पुस्तक' के अंत से: इसके लिए कोई सीमित अवधि नहीं है।

पाद टिप्पणियाँ: 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, दावा की पुस्तक, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 4/2 2. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, दावा की पुस्तक, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 4/2 3. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, दावा की पुस्तक, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान 4/2 4. रद्द अल-मुह्तार, विविध मामले, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत 5/473 5. रद्द अल-मुह्तार, न्यायपालिका की पुस्तक, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत 4/344

التصرف مع عدم سبق البیع وبدون مضی خمس عشرة سنة او اکثر ، وفیها لم یقیدوه بمدة ولا بموت کما تری ، وفیها ولیس ایضاً مبنیاً علی المنع السلطانی کما فی المسئلة الآتیة (قال الفقیر المجیب یعنی مسئلة عدم سماع الدعوی خمس عشرة سنة وهو مثال للمنفی لا للنفي) ثم قال بل هو حکم اجتهادی نص علیه الفقهاء کما رأیت فأغتنم تحریر هذه المسئلة فأنه مفردات هذا الکتاب والحمد لله المنعم الوهاب انتهی .
وفی رد المحتار من مسائل شتی مجرد السکوت عند الاطلاع علی التصرف مانع وان لم یسبقه بیع وفیه من کتاب القضاء اما دعوی الاجنبی ولو جاراً فلابد في منعها من السکوت بعد الاطلاع علی تصرف المشتری ولم یقیدوه بمدة الخ وفیه من اخر کتاب الوقف لیس لهذا مدة محدودة

عرصہ کے ذکر نہ ہونے کے باوجود کسی بھی اجنبی کے دعوٰی کے غیر مسموع ہونے کو کیسے ذکر فرمایا ہے ، اس میں مذکور ہے کہ جیسا کہ تم دیکھ رہے ہو کسی مدت یا موت سے فقہاء کرام نے مقید نہیں کیا ، اور اس میں یہ بھی ہے کہ یہ کسی حاکم کے منع پر نہیں ہے جیسا کہ آئندہ مسئلہ میں آرہا ہے ، مجیب کہتا ہے کہ پندرہ سال کی مدت کا ذکر عدم سماع دعوٰی میں منفی کی مثال ہے نفی کی نہیں، پھر فرمایا: بلکہ اجتہادی حکم ہے جیسے کہ تم فقہاء کرام کی اس پر تصریح کو دیکھ رہے ہو ، اس مسئلہ کے بیان کو غنیمت سمجھو کیونکہ یہ اس کتاب کے منفرد مسائل میں سے ہے، الحمد للہ المنعم الوھاب اھ، اور ردالمحتار کے مسائل مختلفہ میں ہے: مشتری کے تصرفات پر مطلقاً اطلاع دعوی کے مانع ہے اگرچہ پہلے بیع کی اطلاع نہ پائی ہو اور اسی کتاب میں کتاب القضاء سے ہے کہ مشتری کے تصرفات پر اطلاع کے وقت سکوت کرنا اگرچہ بیع کا علم پہلے نہ ہو ابو اجنبی خواہ پڑوسی کے دعوی کے لئے مانع ہے، اسکو انہوں نے کسی مدت سے مقید نہیں کیا الخ، اور اسی میں کتاب الوقف کے آخر میں ہے کہ اس کے لئے کسی مدت کی حد نہیں ہے،

حواشی: 1. العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲ 2. العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲ 3. العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲ 4. رد المحتار مسائل شتّى داراحياء التراث العربي بيروت ۵/ ۴۷۳ 5. رد المحتار كتاب القضاء داراحياء التراث العربي بيروت ۴/ ۳۴۴

Fatawa Rizvia Volume 18

[Arabic side column]: And as for the non-hearing of a lawsuit after the passage of fifteen years when it was abandoned without a valid excuse, that pertains to a situation other than this one, etc. The poor respondent (may Allah Almighty forgive him) says: We have presented many narrations on this issue because some have restricted this issue specifically to sales, as did Al-Ala'i in 'Al-Durr al-Mukhtar', Az-Zahidi in 'Al-Qunyah', and Ibn Nujaym in 'Al-Ashbah', and others in other books. Some have restricted it to the buyer's specific actions of construction and cultivation, as did the noble scholar from Damascus in 'Al-Durr', and Al-Ghazzi in 'At-Tanwir'. Some also included planting and the like, as did the researcher Ar-Ramli in his fatwas. Others framed it as the plaintiff's claim against the heirs of the possessor after the possessor's death, as in 'Khulasat al-Fatawa'. Some presented it in the reverse scenario, i.e., the claim of the heirs of the non-possessor against the possessor after the death of the non-possessor, as in 'Al-Walwalajiyyah'. Some included in this scenario his silence for a period exceeding such and such years, as in 'Al-Khayriyyah' and others. And some limited this ruling only to a neighbor...

[Urdu side column]: But the non-hearing of a lawsuit after fifteen years, when the lawsuit was abandoned without an excuse, then it does not relate to this situation, etc. The respondent (may Allah Almighty forgive him) says: We have presented many narrations on this issue because some have restricted this issue specifically to sales, as Al-Ala'i stated in Al-Durr al-Mukhtar and Al-Zahidi in Al-Qunyah and Ibn Nujaym in Al-Ashbah and other gentlemen stated in their books. And some gentlemen placed it under the specific actions of construction and cultivation by the buyer, as the Damascus scholar stated in 'Al-Durr' and Al-Ghazzi in 'At-Tanwir'. And some also included planting trees, as the researcher Ar-Ramli stated in his fatwas. Some made it a case of a claimant's suit against the heirs after the death of the person in possession, as in 'Khulasat al-Fatawa'. And some described the case in the reverse, meaning the suit of the heirs after the death of the person not in possession against the person in possession and control, as in 'Al-Walwalajiyyah'. And some included in this case the silence of a stranger for more than this or that many years, as did Al-Khayruddin etc. And some limited this ruling only to a neighbor and...

Side Note: In the original it is like this and in my opinion this word is "Qunyah". 12 Abid.

Footnote 1: Radd al-Muhtar, Book of Waqf, section: observing the conditions of the waqf in its leasing, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/446.

फतवा रज़विया जिल्द अठारह (18)

[अरबी कॉलम]: जहाँ तक पंद्रह साल बीतने के बाद दावे की सुनवाई न होने का सवाल है, जब उसे बिना किसी ठोस कारण के छोड़ दिया गया हो, तो वह इस स्थिति से संबंधित नहीं है आदि। दीन उत्तरदाता (अल्लाह तआला उसे क्षमा करे) कहते हैं: हमने इस मुद्दे पर कई उद्धरण इसलिए प्रस्तुत किए हैं क्योंकि कुछ लोगों ने इस मुद्दे को विशेष रूप से बिक्री (बय) तक ही सीमित रखा है, जैसा कि अल्लामा अलाउद्दीन ने 'दुर्र-ए-मुख्तार' में, अल्लामा ज़ाहिदी ने 'कुनियाह' में, इब्ने नुजैम ने 'अल-अशबाह' में और अन्य विद्वानों ने अपनी पुस्तकों में उल्लेख किया है। कुछ विद्वानों ने इसे खरीदार के विशेष निर्माण और खेती के कार्यों तक सीमित रखा है, जैसा कि दमिश्क के प्रतिष्ठित विद्वान ने 'दुर्र' में और अल्लामा ग़ज़्ज़ी ने 'तन्वीर' में किया है। कुछ ने इसमें पौधे लगाने आदि को भी शामिल किया है, जैसा कि मुहक़्क़िक़ रमली ने अपने फतवों में किया है। कुछ ने इसे कब्ज़ा करने वाले की मृत्यु के बाद उसके वारिसों के विरुद्ध वादी के दावे के रूप में चित्रित किया है, जैसा कि 'खुलासतुल फतावा' में है। कुछ ने इसे इसके विपरीत बताया है, यानी गैर-कब्ज़ाधारी की मृत्यु के बाद उसके वारिसों का कब्ज़ा करने वाले के खिलाफ दावा, जैसा कि 'वलवालजिया' में है। कुछ ने इस स्थिति में इतने या इतने वर्षों से अधिक समय तक उसकी चुप्पी को शामिल किया है, जैसा कि 'खैरिया' और अन्य में है। और कुछ ने इस नियम को केवल पड़ोसी तक सीमित कर दिया है...

[उर्दू कॉलम]: लेकिन पंद्रह साल के बाद दावे का गैर-मसमूअ (अनसुना) होना, जबकि बिना किसी उज्र (बहाने) के दावा छोड़ दिया गया हो, तो इसका संबंध इस सूरत से नहीं है, इत्यादि। मुजीब (उत्तरदाता), अल्लाह तआला उन्हें क्षमा करे, कहते हैं कि हमने इस मसले में बहुत सी नक़लें (उद्धरण) इसलिए पेश की हैं क्योंकि कुछ लोगों ने इस मसले को केवल बिक्री (बय) के लिए ही खास किया है, जैसा कि अल्लामा अलाउद्दीन ने 'दुर्र-ए-मुख्तार' में और अल्लामा ज़ाहिदी ने 'कुनियाह' में और इब्ने नुजैम ने 'अल-अशबाह' में और अन्य हज़रात ने अपनी किताबों में बयान किया है। और कुछ हज़रात ने इसे खरीदार द्वारा विशेष निर्माण और खेती के कार्यों तक सीमित रखा है, जैसा कि फ़ाज़िल दमिश्क़ी ने 'दुर्र' में और अल्लामा ग़ज़्ज़ी ने 'तन्वीर' में बयान किया है, और कुछ ने पौधे लगाने को भी इसमें शामिल किया है जैसा कि मुहक़्क़िक़ रमली ने अपने फ़तवों में किया है। और कुछ ने इसकी सूरत कब्ज़ा करने वाले की मौत के बाद उसके वारिसों पर मुद्दई (वादी) के दावे की बनाई है, जैसा कि 'खुलासतुल फतावा' में है, और कुछ ने इसकी सूरत इसके उलट बयान की है, यानी गैर-क़ाबिज़ की मौत के बाद उसके वारिसों का काबिज़-ओ-मुतसर्रिफ़ (कब्ज़ा और नियंत्रण रखने वाले) पर दावा,

जैसा कि 'वलवालजिया' में है। और कुछ ने इसमें अजनबी की खामोशी को इतने या इतने साल से ज़्यादा होने की सूरत में शामिल किया है जैसा कि अल्लामा खैर-उद-दीन वगैरह ने किया है, और कुछ ने इस हुक्म को सिर्फ पड़ोसी तक सीमित किया और...

पार्श्व टिप्पणी: मूल में यह इसी तरह है और मेरे गुमान के मुताबिक यह लफ्ज़ "कुनियाह" है। 12 आबिद।

पाद-टिप्पणी 1: रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अनुभाग: पट्टे में वक़्फ़ की शर्तों का पालन करना, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/446.

पेज 152 / 738

[عربی متن]: واما عدم سماع الدعوی بعد مضی خمس عشرة سنة اذا ترکت بلا عذر فذاك في غیر هذه الصورة الخ۔ قال الفقیر المجیب غفر الله تعالیٰ له وانما اکثرنا من النقول في هذه المسئلة لان منهم من وضعها في البیع خاصة کالعلاي في الدر المختار والزاهدي في القنیة ع وابن نجیم فی الاشباه وآخرین فی آخر و منهم من قید تصرف المشتری بالزرع والبناء کالفاضل الدمشقی فی الدر والعلامة الغزی فی التنویر او الغرس ونحوه ایضا کالمحقق الرملي في الفتاوی ومنهم صورها بموت المتصرف ودعوی المدعی علی ورثة کما فی فتاوی الخلاصة ومنهم من قررها فی عکس ذلک اعنی موت غیر المتصرف ودعوی ورثته علی المتصرف علی ما فی الولوالجیة ومنهم من ادرج فی التصویر سکوته هذه مدة تنوف عن کذا وکذا سنة کالخیریة وغیره ومنهم قصر الحکم علی الجار

[اردو ترجمہ]: لیکن پندرہ سال کے بعد دعوی کا غیر مسموع ہونا جبکہ بلا عذر دعوی ترک کیا ہو، تو اس کا تعلق اس صورت سے نہیں ہے الخ۔ مجیب غفراللہ تعالیٰ کہتا ہے ہم نے اس مسئلہ میں کثیر نقول اس لئے پیش کی ہیں کہ بعض نے اس مسئلہ کو بیع میں خاص کیا ہے جیسا کہ علامہ علائی نے درمختار میں اور علامہ زاہدی نے قنیہ اور ابن نجیم نے الاشباہ میں اور دیگر حضرات نے اپنی کتب میں بیان کیا، اور بعض حضرات نے مشتری کے خاص تعمیر اور زراعت کے تصرفات میں اس کو وضع کیا جیسا کہ فاضل دمشقی نے در میں اور علامہ غزی نے تنویر اور بعض نے پودے لگانے کو بھی شامل کیا ہے جیسا کہ محقق رملی نے اپنے فتاوی میں اور بعض نے اسکی صورت تصرف کرنیوالے کی موت کے بعد اس کے وارثوں پر مدعی کے دعوی کو بنایا ہے جیسا کہ خلاصۃ الفتاوی میں، اور بعض نے اس کی صورت بالعکس بیان کی یعنی غیر قابض کی موت کے بعد اس کے وارثوں کا قابض متصرف پر دعوی، جیسا کہ ولوالجیہ میں اور بعض نے اس میں

اجنبی کی خاموشی اتنے یا اتنے سال سے زائد کو صورت میں شامل کیا ہے جیسا کہ علامہ خیر الدین وغیرہ نے، اور بعض نے اس حکم کو صرف پڑوسی تک محدود کیا اور

عہ: في الاصل هكذا واظنه انه "قنية" ۱۲ عبد۔ اصل میں اس طرح ہے اور میرے گمان کے مطابق یہ لفظ قنیہ ہے ۱۲ عبد(ت)

۱ رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته دار احیاء التراث العربی بیروت ۴۴۶/۳

Fatawa Razawiyya - Volume 18

He (the author) did not explicitly state that this ruling applies to other cases as well, to the extent that it caused confusion for some eminent scholars, such as Al-Sayyid al-Hamawi and Sheikh Salih bin Abdullah al-Ghazzi, until Al-Allama al-Ramli had to defend it. We have mentioned the 'jewels of texts' from *Al-Fath* [Fath al-Qadir], which clarify that all these statements are merely illustrative scenarios of the legal issue and explanations for the questions; they do not imply any absolute restriction, a specific time limit, the condition of death, or specificity to neighbors. Nor is a specific type of disposal defined, except that the disposal must be proprietary in nature. After becoming aware of the buyer's actions and innovations, if there is silence and no dispute arises, the hearing of the claim will be barred to put an end to malice and greed. Many citations have been provided so that this issue is not confused with the rule of 'non-hearing of a claim after fifteen years.' This is because that rule is general, whether disposal occurred or not, and whether or not the stranger was informed. That issue is one where opinions, proofs, conjectures, and understandings clash. Those who ruled that the claim is not heard in that case based it on a royal decree (state prohibition). Subsequently, the statements of the jurists fluctuated regarding its application: some applied it absolutely, while others made exceptions for certain reasons. Furthermore, they did not agree on a single rule for these exceptions; some considered an exception from the royal decree generally wherever the claimant has a valid excuse. This position is the most comprehensive and correct.

Page 153 of 738

फ़तावा रज़विया - जिल्द 18

उन्होंने (लेखक ने) यह स्पष्ट नहीं किया कि यह नियम अन्य मामलों में भी लागू होता है, यहाँ तक कि सैयद हमावी और शेख सालेह बिन अब्दुल्ला अल-ग़ज़ी जैसे कुछ विशिष्ट विद्वानों को भी भ्रम हो गया, यहाँ तक कि अल्लामा रमली को इसका बचाव करना पड़ा। हमने 'अल-फ़तह' (फ़तह अल-क़दीर) के मूल ग्रंथों के रत्न उद्धृत किए हैं कि ये सभी विवरण केवल मसले के विभिन्न स्वरूप हैं और प्रश्नों की व्याख्या मात्र हैं; इनमें कोई पूर्ण प्रतिबंध, समय की निश्चित सीमा, मृत्यु की शर्त, या पड़ोसियों की विशिष्टता नहीं है। न ही किसी विशिष्ट निपटान (तसर्रुफ़) का निर्धारण है, सिवाय इसके कि वह निपटान मालिकाना अधिकार वाला हो। खरीदार के कार्यों और नए निर्माणों की जानकारी मिलने के बाद यदि चुप्पी साधी जाए और कोई विवाद न हो, तो फसाद और लालच को समाप्त करने के लिए दावे की सुनवाई वर्जित होगी। अनेक उद्धरण इसलिए दिए गए हैं ताकि इस मसले का पंद्रह साल बाद दावे की सुनवाई न होने वाले मसले के साथ भ्रम न हो। ऐसा इसलिए क्योंकि उस मसले का दायरा व्यापक है, चाहे खरीदार का कोई निपटान हुआ हो या नहीं, और उसकी जानकारी अजनबी को हुई हो या नहीं। उस मसले में राय, तर्क, अनुमान और समझ का टकराव है। जिन्होंने वहाँ दावे को 'गैर-मस्मु' (सुनने के अयोग्य) कहा है, उन्होंने इसे शाही निषेध (सरकारी पाबंदी) के आधार पर कहा है। इसके बाद, उस सरकारी पाबंदी को लागू करने में विद्वानों (फ़ुक़हा) के कथनों में मतभेद है: कुछ ने इसे पूर्णतः लागू माना है और कुछ ने किन्हीं कारणों से अपवाद माना है। फिर अपवादों के संबंध में किसी एक नियम पर सहमति नहीं हुई; कुछ ने शाही आदेश से वहाँ सामान्य रूप से अपवाद माना है जहाँ दावेदार के पास कोई वैध बहाना हो। यही रुख सबसे व्यापक और सही है।

पृष्ठ 153/738

لم یفصح انه فی غیره جار حتی اشتبه ذلك علی بعض الفضلاء کالسید الحموی والشیخ صالح بن عبد الله الغزی الی ان دفعه العلامة الرملی فی ماسرد نا من جواهر نصوص الفتح ان کل ذلك محض تصویر للمسئلة وتقریر للاسئلة من دون حصر ولا قصر وان لاتقدیر بمدة ولاتقیید بموت ولا تخصیص بجوار ولا بتصرف دون تصرف بعد ان کان مما لا یطلق الا للملاك ولا امتناع عن السماع قطعاً للاطماع الا للسکوت وترك النزاع مع الوقف والاطلاع علی تصرف و اختراع ولئلا یشتبه مانحن فیه بمسئلة عدم سماع الدعوی بعد مضی خمس عشرة سنة فانها تعم ما اذا وقع التصرف اولا حصل الاطلاع ام لا وهی مسئلة تلاحمت فیها الآراء والاحلام و تشاجرت الظنون والافهام ومن قال فیها بعدم السماع فانما بنی الامر علی النهی السلطانی ثم اضطربت کلماتهم فی مجاریها فمن تارك لها علی الاطلاق ومن مستثن لاشیاء ثم لم یتفقوا فی المستثنیات علی کلمة واحدة ومنهم من عمم باخراج کل ما فیه عذر للمدعی وهو اجمع واصوب

یہ ذکر نہ کیا کہ غیر میں بھی یہ حکم جاری ہے حتی کہ بعض فضلاء کو اشتباہ ہوگیا جیسے سید حموی اور شیخ صالح بن عبداللہ الغزی حتی کہ علامہ رملی کو اس کا دفاع کرنا پڑا، اور ہم نے فتح کے نصوص کے جواہر ذکر کئے کہ یہ تمام بیانات مسئلہ کی محض صورتیں ہیں اور سوالات کی تقریر ہے اس میں کوئی حصر ، مدت کی تحدید، موت کی قید ، پڑوسی کی تخصیص نہیں ہے اور نہ ہی کسی تصرف کا تعین ہے سوائے اس کے کہ یہ تصرف مالکانہ ہو اور مشتری کے تصرفات و اختراعات پر اطلاع کے بعد سکوت ہو اور نزاع نہ پایا جائے تو فساد و لالچ کو ختم کرنے کے لئے دعوی کی سماعت ممتنع ہوگی اور اس لئے بھی کثیر نقول ذکر کی ہیں تاکہ اس مسئلہ کا پندرہ سال کے بعد عدم سماع والے مسئلہ سے اشتباہ نہ رہے، کیونکہ اس مسئلہ کا دائرہ عام ہے مشتری

کا تصرف ہو یا نہ ہو پھر اس کی اطلاع اجنبی کو ہوئی ہو یا نہ ہوئی ہو اور اس مسئلہ میں آراء اور دلائل، ظنون اور افہام کا ٹکراؤ ہے جنہوں نے وہاں دعوی غیر مسموع کہا ہے انہوں نے سرکاری ممانعت کی بنا پر کہا ہے پھر سرکاری ممانعت کو جاری کرنے میں فقہاء کرام کے کلام میں اختلاف ہے بعض نے علی الاطلاق اس کو جاری مانا ہے اور بعض نے بعض وجوہ سے استثناء کیا ہے پھر مستثنیات میں کسی ضابطہ پر اتفاق نہ کیا بعض نے جہاں مدعی کا عذر ہو وہاں سرکاری حکم سے علی العموم استثناء مانا ہے یہی موقف جامع اور درست ہے

Fatawa Rizvia Volume (18)

[Left column - Arabic text]: Then the dispute grew large regarding the claim of inheritance. Some people allow hearing [it] and others prevent [it], as detailed by the virtuous researcher, the great scholar, My Master Amin al-Din al-Shami in Al-Uqud al-Durriyah. Note: The command of leadership was issued with its exceptions, and at other times without them, as he also mentioned in Radd al-Muhtar. Contrary to what we are discussing, it is not limited by a time period nor is it based on a prohibition. Rather, it is a definitive ruling by the noble jurists intended to eliminate falsehood and deception, as you have heard. This is something where inheritance claims and others are equal. For this reason, I have seen them speaking generally here without specification or exception. It is no wonder that Al-Ramli gave a fatwa in two matters concerning inheritance claims, as we have read to you. So understand and be firm, for this place is where feet slip.

[Right column - Urdu translation/explanation of Arabic]: Then a major dispute arose regarding the claim of inheritance. Some declared this claim as admissible and others as inadmissible, as detailed by the virtuous scholar and researcher My Master Amin al-Din al-Shami in Al-Uqud al-Durriyah. The basis and reason for this difference is whether the ruler's command is subject to exception or not, as also mentioned in Radd al-Muhtar. In contrast to this detail, in our discussed matter, no time period is fixed, nor is it based on a government prohibition. Instead, it is a definitive judicial ruling of the noble jurists meant to end lies and forgery, as you have heard. In this, the claim of inheritance and non-inheritance are equal; this is why the jurists here have stated an absolute rule as you have seen, that they do not make any specification or exception here. In any case, Al-Ramli has given this same fatwa in two inheritance claim matters as we have explained to you. Understand and remain firm because this is a place where one may slip.

[Lower Urdu paragraph]: Thus, in the inquired situation, while the legatees made such transactions in the property—giving away half as soon as it was received, and the receiver sold it to others, and judgments were passed back and forth—while the legatees continued to specify portions in what remained, even separating some parts which buyers then occupied and used; during this period, why did this claimant sit idle giving up his right? Especially while seeing so much of his extensive property being passed around among various people. If in reality he was the rightful owner, why would he remain patient for such a long period? Finally, did he not see that the Imam Al-Allama...

[Footnote]: Note: In the original it is like this, and I think its origin is that the command of leadership was issued with its exceptions. 12 "Abd".

फतवा रज़विया जिल्द (18)

[बायाँ कॉलम - अरबी पाठ]: फिर विरासत के दावे में विवाद बढ़ गया। कुछ लोग इसे सुनने की अनुमति देते हैं और अन्य इसे रोकते हैं, जैसा कि गुणी शोधकर्ता, महान विद्वान, मेरे स्वामी अमीन अल-दीन अल-शमी ने 'अल-उक़ूद अल-दुर्रिया' में विस्तार से बताया है। नोट: शासक का आदेश इसके अपवादों के साथ जारी किया गया था, और कभी-कभी उनके बिना, जैसा कि उन्होंने 'रद्द अल-मुह्तार' में भी उल्लेख किया है। हम जिस पर चर्चा कर रहे हैं उसके विपरीत, यह न तो समय की अवधि तक सीमित है और न ही यह किसी निषेध पर आधारित है। बल्कि, यह सम्मानित न्यायविदों (फ़ुक़हा) द्वारा दिया गया एक निश्चित आदेश है जिसका उद्देश्य झूठ और जालसाजी को समाप्त करना है, जैसा कि आपने सुना है। यह कुछ ऐसा है जहाँ विरासत के दावे और अन्य समान हैं। इसी कारण से, मैंने उन्हें यहाँ बिना किसी विशिष्टता या अपवाद के सामान्य रूप से बात करते हुए देखा है। इसमें कोई आश्चर्य नहीं है कि रम्ली ने विरासत के दावों से जुड़े दो मामलों में यही फ़तवा दिया, जैसा कि हमने आपको पढ़कर सुनाया है। इसलिए समझें और अडिग रहें, क्योंकि यह फिसलने की जगह है।

[दायाँ कॉलम - अरबी का उर्दू अनुवाद/स्पष्टीकरण]: फिर विरासत के दावे में एक बड़ी बहस हुई; कुछ ने इस दावे को सुनने योग्य माना और कुछ ने इसे अस्वीकार्य करार दिया, जैसा कि इसका विवरण विद्वान शोधकर्ता अल्लामा सैयदी अमीन अल-दीन अल-शमी ने 'उक़ूद अल-दुर्रिया' में दिया है। इस मतभेद का कारण और आधार शासक का आदेश है कि क्या यह आदेश अपवाद के योग्य है या नहीं, जैसा कि यह 'रद्द अल-मुह्तार' में भी वर्णित है। इस विवरण के विपरीत, हमारे विचाराधीन मामले में न तो कोई समय सीमा तय है और न ही यह सरकारी निषेध आदेश पर आधारित है। बल्कि, यह सम्मानित न्यायविदों का एक इज्तिहादी (स्वतंत्र कानूनी विचार) आदेश है जो झूठ और जालसाजी को खत्म करने के लिए है, जैसा कि आपने सुना। और इसमें विरासत और गैर-विरासत का दावा बराबर है। यही कारण है कि यहाँ फ़ुक़हा ने पूर्ण कथन दिया है जैसा कि आपने देखा है, कि वे यहाँ न तो कोई विशिष्टता करते हैं और न ही कोई अपवाद। बहरहाल, रम्ली ने विरासत के दावे के दो मसलों में यही फ़तवा दिया है जैसा कि हमने आपको बताया है। समझो और दृढ़ रहो क्योंकि यह फिसलने की जगह है।

[निचला उर्दू पैराग्राफ]: अतः पूछी गई स्थिति में, जबकि वसीयत पाने वालों ने संपत्ति में इतने लेनदेन किए—आधा मिलते ही दे दिया और प्राप्तकर्ता ने दूसरों को बेच दिया, इधर-उधर निर्णय हुए, जो शेष

बचा उसमें वसीयत पाने वाले अपनी पहचान (तख़्सीस) करते रहे और उसमें से कुछ और भी अलग किया जिस पर खरीदारों ने कब्जा कर लिया और उपयोग करने लगे; उस समय तक यह दावेदार अपना हक छोड़कर चुप क्यों बैठा रहा? जबकि उसने अपनी इतनी बड़ी संपत्ति को विभिन्न लोगों के हाथों इधर-उधर होते देखा। यदि वास्तव में यह हकदार होते, तो इतने समय तक धैर्य क्यों रखते? अंत में, क्या उन्होंने नहीं देखा कि इमाम अल्लामा...

[फुटनोट]: नोट: मूल में यह इसी तरह है, और मुझे लगता है कि इसका मूल कारण शासक के आदेश का उसके अपवादों के साथ जारी होना है। 12 "अब्द"।

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[بایاں کالم - عربی متن]: ثم عظم الاعتراف فی دعوی المیراث فقوم یسمعون وآخرون یمنعون کما فصله الفاضل المحقق العلامة سیدی امین الدین الشامی فی العقود الدریة ومنسوة عه ورد امر الامارة مع استثنائتها واخری بدونه کما ذکره ایضا فی ردالمختار بخلاف مانحن فیه فلا یقدر بمدة ولا یبتنی علی نهی وانما هي حکم من الفقهاء الکرام قطعا لمادة الزور والتلبیس کما قد سمعت وهذا مما یستوی فیه دعوی الارث وغیره ولذا رأیتهم مطلقین القول ههنا من دون تخصیص ولا استثناء و لاجرم ان افتی به الرملی فی مسئلتین مسوقتین فی دعوی الارث کما قرأنا علیك فافهم وتثبت فان المقام مزلة الاقدام۔

[دایاں کالم - عربی کی تشریح]: پھر بڑی معرکہ آرائی میراث کے دعوی میں ہوئی بعض نے اس دعوی کو قابل سماعت قرار دیا اور بعض نے غیر مسموع قرار دیا جیسا کہ اس کی تفصیل فاضل محقق علامہ سیدی امین الدین شامی نے عقود الدریہ میں فرمائی اس اختلاف کا منشاء اور وجہ امیر کا حکم ہونا ہے کہ یہ حکم قابل استثناء ہے یا نہیں، جیسا کہ یہ بھی ردالمحتار میں مذکور ہے، اس تفصیل کے برخلاف ہمارے زیر بحث مسئلہ میں تو نہ کوئی مدت مقرر ہے اور نہ ہی یہ سرکاری حکم منع پر مبنی ہے بلکہ یہ فقہاء کرام کا اجتہادی حکم ہے جو کہ جھوٹ اور جعل سازی کے خاتمہ کے لئے ہے جیسا کہ آپ نے سنا، اور اس میں وراثت اور غیر وراثت کا دعوی مساوی ہے یہی وجہ ہے کہ یہاں فقہاء نے مطلق قول فرمایا ہے جسے تم نے دیکھا ہے کہ وہ یہاں نہ تخصیص کرتے ہیں اور نہ ہی استثناء کرتے ہیں، بہر حال رملی نے دعوی وراثت کے دو مسئلوں میں یہی فتوی دیا ہے جیسا کہ ہم نے آپ کو بیان کیا ہے، سمجھو اور ثابت قدم رہو کیونکہ پھسلنے کا مقام ہے۔

[نیچے والا پیراگراف]: پس صورت مستفسرہ میں جبکہ موصی لہما نے جائیداد میں اس قدر تصرفات کئے نصف ملتے ہی دے ڈالی اور لینے والے نے اوروں کے ہاتھ بیچی ادھر وہ آئی گئی فیصلہ ہوئی ادھر جو باقی رہی اس میں موصی لہما تخصیص کرتے رہے اور کچھ اس میں سے بھی جدا کی جس پر خریدار قابض متصرف ہوئے اس عرصہ تک یہ مدعی کیونکر اپنا حق چھوڑے بیٹھے رہے اور اپنی اس قدر جائیداد کثیر کا زید و عمرو من و تو کے ہاتھوں میں لوٹ پھیر جبکہ دیکھا ، اگر فی الواقع یہ صاحب حق ہوتے تو کیونکر اس قدر مدت تک صبر کرتے، آخر نہ دیکھا کہ امام علامہ

[حاشیہ]: عه: في الاصل هكذا واظنه انه منشؤه ورد امر الامارة مع استثنائتها ١٢ "عبد ".

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Muhammad bin Abdullah Ghazni (may his secret be sanctified) ruled a claim as inadmissible after just over three years; here, more than six years have passed. In short, if in such a situation Hindah were alive and had personally made the claim, she would not have been heard. Now, several years after her death, these claimants have remembered that Hindah was the sister of Zainab, and they are her sister's children, and she is called her sister. No attention shall be paid to their words, and the property shall remain in the possession of the legatees as before.

[Arabic Box Text]: In Al-Fatawa al-Khayriyya: "Know from this that if the mother were alive and then claimed after that, her claim would not be heard. And whatever prevents the ancestor in its likeness prevents the heir by priority." And in Al-Hashiya al-Shamiyya: "One whose claim is not heard due to an impediment, the claim of their heir after them is also not heard, as in Al-Bazaziyya and others." Ended. And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect.

[Urdu Box Translation]: It is in Fatawa Khayriyya: So from this it was known that if the mother were alive and then made a claim, her claim would not be heard. And where the ancestor's claim is not heard, there the heir's claim will not be heard by way of priority. And it is in Hashiya Shami: When someone's claim is not heard because of an impediment, then after them their heir's claim will not be heard there, end, just as it is in Bazaziyya etc. Ended. And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect. (T)

22 Rabi al-Thani Sharif 1307 AH

Problem 28: What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say in this situation that persons named Wajihuddin and Karimuddin, sons of Nizamuddin, were joint owners in equal shares of 10 Biswa of landholding right of village Rahapurganah, Faridpur. On 15 April 1829, Wajihuddin, one of the partners, passed away, leaving Najm-un-Nisa (wife), Sadq-un-Nisa (mother), and Nizam-un-Nisa (full sister) as 'Dhavil Farood' (prescribed sharers), and Karimuddin (half-brother) as 'Asba' (agnatic heir), a total of four legal heirs. On the 15th date of the said month, Sadq-un-Nisa, mother of Wajihuddin, died; her heir was Musammat Nizam-un-Nisa, daughter. And on 11 September 1853, Karimuddin passed away; Musammat Begum (wife), Musammat Kaniz Shirin (daughter) as 'Dhavil Farood', and Musammat Nizam-un-Nisa (half-sister) as 'Asba' heirs died. But the possession of the entire aforementioned

village property remained on their own in lieu of the dower debt of the widows of the ancestors, such that in 1873, 6 Biswa were separated by division according to the suit of Najm-un-Nisa, and 5 Biswa Musammat Kaniz Shirin and Begum [sold] to Qurban Ali...

---

1. Al-Fatawa al-Khayriyya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/88
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Section: Observing the condition of the waqif in his lease, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/446 Page 155 of 738

फतावा रजविया (जिल्द 18)

मुहम्मद बिन अब्दुल्ला गज़नवी (अल्लाह उनके रहस्य को पवित्र करे) ने तीन साल से कुछ अधिक समय बीतने पर दावे को अस्वीकार्य ठहराया; यहाँ तो छह साल से अधिक बीत चुके हैं। संक्षेप में, यदि ऐसी स्थिति में हिंदाह जीवित होती और वह स्वयं दावा करती, तो उसकी भी नहीं सुनी जाती। अब उसकी मृत्यु के भी कई वर्ष बाद इन दावेदारों को याद आया कि हिंदाह ज़ैनब की बहन थी और वे उसके बहन के बच्चे हैं और वह उनकी मौसी कहलाती थी। उनकी बात पर कोई ध्यान नहीं दिया जाएगा और संपत्ति वसीयत पाने वालों के कब्जे में पूर्ववत बनी रहेगी।

[अरबी बॉक्स]: अल-फतावा अल-खैरिया में है: "इससे जान लें कि यदि माता जीवित होती और उसके बाद दावा करती, तो उसका दावा नहीं सुना जाता। और जो कुछ पूर्वज को रोकता है, उसी तरह वह वारिस को और अधिक प्राथमिकता के साथ रोकता है।" और अल-हाशिया अल-शामिया में है: "जिसका दावा किसी बाधा के कारण नहीं सुना जाता, उसके बाद उसके वारिस का दावा भी नहीं सुना जाता, जैसा कि अल-बज़ाज़िया और अन्य में है।" समाप्त। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान है, सबसे पूर्ण और सबसे सुदृढ़ है।

[उर्दू बॉक्स अनुवाद]: फतावा खैरिया में है: तो इससे मालूम हुआ कि माँ अगर ज़िंदा होती फिर बाद में दावा करती तो उसका दावा मसमूअ (सुना जाने योग्य) न होता और जहाँ मोरिस (पूर्वज) का दावा मसमूअ न होगा तो वहाँ वारिस का दावा बतरीक़-ए-औला (प्राथमिकता के साथ) न सुना जाएगा। और हाशिया शामी में है: जब मानअ (बाधा) की वजह से किसी का दावा मसमूअ न हो तो उसके बाद उसके वारिस का दावा वहाँ मसमूअ न होगा, जैसा कि बज़ाज़िया वगैरह में है। इति। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम व इल्मुहु जल्ल मजदहु अतम व अहकम। (त)

22 रबी-उल-थानी शरीफ 1307 हिजरी

मसला 28: क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरा-ए-मतीन इस सूरत में कि मुसम्यान वजीहुद्दीन व करीमुद्दीन पुत्रगण निज़ामुद्दीन मालिक-ए-मुश्तरक ब-हिस्सा मसावी 10 बिस्वा हक़ीयत ज़मींदारी मौज़ा रहापरगना फरीदपुर के थे। 15 अप्रैल 1829 ई. को वजीहुद्दीन अहद-उश-शरीक ने वफ़ात पाई; नज्म-उल-निसा (पत्नी), सदक़-उल-निसा (माता) और निज़ाम-उल-निसा (सगी बहन) ज़विल फ़रुज़ (निश्चित उत्तराधिकारी) और करीमुद्दीन (सौतेला भाई) असबा (अवशेषी उत्तराधिकारी), कुल चार वारिस शरीई छोड़े। तारीख़ 15 माह-ए-मज़कूर को सदक़-उल-निसा मादर-ए-वजीहुद्दीन

फ़ौत हुई; उसकी वारिस मुसम्मात निज़ाम-उल-निसा पुत्री हुई। और 11 सितंबर 1853 ई. को करीमुद्दीन ने कज़ा की; मुसम्मात बेगम (पत्नी), मुसम्मात कनीज़ शीरीं (पुत्री) ज़विल फ़रुज़ और मुसम्मात निज़ाम-उल-निसा (सौतेली बहन) असबा वारिस फ़ौत हुए। मगर तमाम हक़ीयत देह-ए-मज़कूर पर क़ब्ज़ा बतौर-ए-खुद ब-इवज़-ए-दीन-ए-मेहर बेवगान-ए-मौरिसान रहा कि 1873 ई. में 6 बिस्वा हस्ब-ए-नालिश नज्म-उल-निसा की तक़सीमन अलैहदा हो गए और 5 बिस्वा मुसम्मात कनीज़ शीरीं व बेगम ने बदस्त क़ुर्बान अली...

---

1. अल-फतावा अल-खैरिया, किताब अद-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरूत, 2/88
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल: पट्टे में वाक़िफ़ की शर्त का पालन, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 3/446 पृष्ठ 738 का 155

محمد بن عبد اللہ غزنوی قدس سرہ الشریف نے تو کچھ اوپر تین برس گزرنے میں دعوٰی نامسموع ٹھہرایا یہاں تو چھ سال سے اوپر ہوچکے، بالجملہ اگر ایسی حالت میں ہندہ زندہ ہوتی اور وہ خود دعوٰی کرتی تو اس کی بھی نہ سنی جاتی اب کہ اس کے مرنے کے بھی کئی سال بعد ان مدعیوں کو یاد آیا کہ ہندہ توزینب کی بہن تھی اور ہم اس کے ہمشیرہ زاد اور وہ خواہر کہلائی جاتی، ان کی بات پر کوئی بھی التفات نہ کیا جائے گا اور جائداد بدستور موصی لہما کے قبضہ میں رکھی جائے گی،

[Arabic Box]: في الفتاوی الخیریة فعلم بذلك ان الام لو کانت حیة ثم ادعت بعد ذلك لا تسمع دعواها وما منع المورث في مثله منع الوارث بالاولی وفی الحاشیة الشامیة من لا تسمع دعواه لما نع لا تسمع دعوی وارثه بعده کما في البزازیة وغیرها انتهی[2]، واللہ سبحانه وتعالی اعلم وعلمه جل مجده اتم واحکم۔

[Urdu Box]: فتاوٰی خیر یہ میں ہے: تو اس سے معلوم ہوا کہ ماں اگر زندہ ہوتی پھر بعد میں دعوٰی کرتی تو اس کا دعوٰی مسموع نہ ہوگا اور جہاں مورث کا دعوٰی مسموع نہ ہوگا تو وہاں وارث کا دعوٰی بطریق اولٰی نہ سنا جائے گا، اور حاشیہ شامی میں ہے: جب مانع کی وجہ سے کسی کا دعوٰی مسموع نہ ہو تو اس کے بعد اس کے وارث کا دعوٰی وہاں مسموع نہ ہوگا اھ جیسا کہ بزازیہ وغیرہ میں ہے انتہی۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

۲۲ ربیع الثانی شریف ۱۳۰۷ھ

مسئلہ ۲۸: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرعِ متین اس صورت میں کہ مسمیان وجیہ الدین و کریم الدین پسران نظام الدین مالک مشترک بحصہ مساوی ۱۰ بسوہ حقیت زمینداری موضع رہاپرگنہ فرید پور کے تھے ۱۵ اپریل ۱۸۲۹ء کو وجیہ الدین احد الشریک نے وفات پائی نجم النساء زوجہ صدق النساء مادر ونظام النساء ہمشیرہ حقیقی ذوی الفروض و کریم الدین برادر علاتی عصبہ، جملہ چار وارث شرعی چھوڑے، تاریخ ۱۵ ماہ مذکور کو صدق النساء مادر وجیہ الدین فوت ہوئی اس کی وارث مسماۃ نظام النساء دختر ہوئی اور ۱۱ ستمبر ۱۸۵۳ء کو کریم الدین نے قضا کی، مسماۃ بیگم زوجہ مسماۃ کنیز شیریں دختر ذوی الفروض و مسماۃ نظام النساء ہمشیرہ علاتی عصبہ وارث فوت ہوئے مگر تمام حقیت دیہہ مذکور پر قبضہ بطور خود بعوض دین مہر بیوگانِ مورثان رہا کہ ۱۸۷۳ء میں ۶ بسوہ حسب نالش نجم النساء کی تقسیماً علیحدہ ہوگئے اور ۵ بسوہ مسماۃ کنیز شیریں و بیگم نے بدست قربان علی

---

1 فتاویٰ خیریہ کتاب الدعوی دار المعرفة بیروت ۸۸/۲ 2 رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف في اجارته دار احیاء التراث العربی بیروت ۴۴۶/۳ Page 155 of 738

Fatawa Razviyah (Volume 18)

...sold them and in 1876, first Musammat Begum died, her only heir was her daughter Musammat Kaneez Shirin. Afterwards, Musammat Nizam-un-Nisa, a high-ranking shareholder, who had withdrawn from possession of the property of the widows in anticipation of the full payment of dower (mahr) debt, passed away. Her heirs were solely Awaz and Karim Bakhsh, the grandsons of Sanaullah, the real paternal uncle of the deceased, by right of agnates (Asba). The dower debt of Musammat Najm-un-Nisa was paid from the property's income by 1878, and that of Musammat Begum by 1882. Despite the dower debts being settled, Najm-un-Nisa sold out of a total of 5 Baswa to Musammat Begum, wife of the aforementioned Qurban Ali and her brother. And 2 Baswa were pledged in a bond in the name of Molchand, which were auctioned on August 1, 1886, to Mumtaz Hussain, son of Qurban Ali, due to a decree for the aforementioned demand dated March 20, 1888. On August 1, 1886, Muhammad Awaz and Karim Bakhsh, the heirs of Nizam-un-Nisa, sold all their rights in the said 10 Baswa to Musammat Ilahi Begum. Consequently, the purchaser filed civil suits and obtained decrees for the establishment of rights and possession to the extent of 03/ Baswa against Musammat Najm-un-Nisa and her other purchasers as separate shareholders. After this, Musammat Kaneez Shirin, a migrant, happened to come to Bareilly. Mumtaz Hussain, the defendant, got a general power of attorney written from Musammat Kaneez Shirin in the name of his real brother Ashiq Ali. Accordingly, the said Ashiq Ali, after Musammat Kaneez Shirin left, filed a suit on behalf of Kaneez Shirin with the statement that from the 03 Baswa decreed to Ilahi Begum, a proportional share should go to Musammat Kaneez Shirin from the inheritance of Wajih-ud-Din. The female defendant's plea is that in the 10 Baswa left by the ancestors, Musammat Najm-un-Nisa received 1 Baswa and 5 Biswansi, Musammat Kaneez Shirin along with Musammat Begum received 3 Baswa and 7 Biswansi, and Muhammad Awaz and Karim Bakhsh, the defendants, received 5 Baswa and 7 Biswansi. Thus, all shareholders sold their entire rights, and their purchasers are owners in their place. And due to the non-inclusion of Musammat Nizam-un-Nisa in the partition, and also the sale by Najm-un-Nisa and Musammat Kaneez Shirin, to the extent of the legal share of the female defendant purchaser, it is null and void, and the sale necessitates the separation of the seller's shares. Only for the reasons mentioned above, is the lawsuit for the enforcement of the plaintiff's inheritance regarding the 03 Baswa in the possession of Ilahi Begum, the defendant,

acceptable under Sharia or not? And to what extent is the defendant's plea worthy of consideration? Inform us by referring to books, may you be rewarded.

The Answer: In the situation asked, Kaneez Shirin's claim is absolutely false and baseless. In the investigation of this matter, several issues require clarification, the ruling of which will be revealed by the permission of Allah Almighty: (1) Is the division of five Baswa each that Najm-un-Nisa carried out correct, because of which Kaneez Shirin's share in the inheritance of Wajih-ud-Din relates only to that portion which was in Najm-un-Nisa's hands, or is it void and her right is common to both portions?

...बेच दिए और 1876 ई. में पहले मुसम्मात बेगम मरीं, उनकी वारिस सिर्फ उनकी बेटी मुसम्मात कनीज़ शीरीं हुईं। इसके बाद मुसम्मात निज़ाम-उन-निशा, जो आला दर्जे की हिस्सेदार थीं और जो मेहर ऋण के चुकता होने के इंतज़ार में विधवाओं के कब्ज़े वाली जायदाद से हट गई थीं, उनका इंतकाल हो गया। उनके वारिस महज़ अवज़ और करीम बख्श, मुतवफ़िया के सगे चचा सनाउल्लाह के पोते, असबा (अग्नैट्स) के हक़ से हुए। मुसम्मात नज्म-उन-निशा का मेहर का कर्ज़ 1878 ई. तक और मुसम्मात बेगम का 1882 ई. तक जायदाद की आमदनी से चुका दिया गया। मेहर के कर्ज़ के बेबाक़ हो जाने के बावजूद, नज्म-उन-निशा ने कुल 5 बसवा में से मुसम्मात बेगम, पत्नी कुर्बान अली मज़कूर, और उनके भाई के हाथों बेच दिया और 2 बसवा मोलचंद के नाम के एक बांड में गिरवी रखे, जिन्हें 20 मार्च 1888 ई. की मज़कूर माँग की डिक्री के कारण 1 अगस्त 1886 ई. को कुर्बान अली के बेटे मुमताज़ हुसैन द्वारा खरीद पर नीलाम कर दिया गया। 1 अगस्त 1886 ई. को निज़ाम-उन-निशा के वारिसों मोहम्मद अवज़ और करीम बख्श ने 10 बसवा में अपने सभी अधिकार मुसम्मात इलाही बेगम के हाथ बेच दिए। परिणामस्वरूप, खरीदार ने दीवानी मुक़दमे दायर किए और मुसम्मात नज्म-उन-निशा और उनके अन्य खरीदारों के ख़िलाफ़ अलग-अलग हिस्सेदार के रूप में 03/ बसवा की सीमा तक हक़ और कब्ज़ा साबित करने की डिक्रियां हासिल कीं। इसके बाद मुसम्मात कनीज़ शीरीं, जो एक प्रवासी थीं, बरेली आईं। प्रतिवादी मुमताज़ हुसैन ने मुसम्मात कनीज़ शीरीं से अपने सगे भाई आशिक अली के नाम एक सामान्य मुख़्तारनामा लिखवा लिया। तदनुसार, उक्त आशिक अली ने मुसम्मात कनीज़ शीरीं के चले जाने के बाद उनकी ओर से मुक़दमा दायर किया कि इलाही बेगम को डिक्री किए गए 03 बसवा में से मुसम्मात कनीज़ शीरीं को वजीह-उद-दीन की विरासत से आनुपातिक हिस्सा मिलना चाहिए। प्रतिवादी महिला का तर्क यह है कि पूर्वजों द्वारा छोड़े गए 10 बसवा में मुसम्मात नज्म-उन-निशा को 1 बसवा 5 बिस्वांसी और मुसम्मात कनीज़ शीरीं को मुसम्मात बेगम के साथ 3 बसवा 7 बिस्वांसी और प्रतिवादी मोहम्मद अवज़ और करीम बख्श को 5 बसवा 7 बिस्वांसी मिले। अतः सभी हिस्सेदारों ने अपने कुल अधिकार बेच दिए और उनके खरीदार उनके स्थान पर मालिक हैं। और निज़ाम-उन-निशा के बंटवारे में शामिल न होने और नज्म-उन-निशा तथा मुसम्मात कनीज़ शीरीं की ओर से की गई बिक्री के कारण, जहाँ तक प्रतिवादी महिला खरीदार का शरीयत सम्मत हिस्सा है, वह शून्य है, और बिक्री विक्रेता के हिस्सों को अलग करने का कारण बनती है। केवल उपरोक्त कारणों से, प्रतिवादी इलाही बेगम के कब्ज़े वाले 03 बसवा के संबंध में

वादी के विरासत प्रवर्तन का दावा शरीयत के तहत स्वीकार्य है या नहीं? और प्रतिवादी का तर्क किस हद तक विचारणीय है? प्रमाणों के साथ उत्तर दें, पुण्य के पात्र बनें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, कनीज़ शीरीं का दावा सर्वथा असत्य और निराधार है। इस मसले की तहकीकात में चंद बातें स्पष्ट करने योग्य हैं, जिनका हुक्म अल्लाह तआला की अनुमति से स्वतः ही खुल जाएगा: (1) पाँच-पाँच बसवा का वह बंटवारा जो नज्म-उन-निशा ने कराया, क्या वह सही है, जिसके कारण वजीह-उद-दीन के तरके(विरासत) में कनीज़ शीरीं का हिस्सा केवल उसी पट्टी से जुड़ा है जो नज्म-उन-निशा के कब्ज़े में थी, या वह बातिल (अमान्य) है और उनका हक़ दोनों पट्टियों में शामिल है?

पृष्ठ 156 का 738

فروخت کرڈالے اور ۱۸۷۶ء میں اول مسماۃ بیگم مری، اس کی وارث صرف مسماۃ کنیز شیریں دختر ہوئی، بعدہا مسماۃ نظام النساء اعلیٰ درجہ کی حصہ دار اور جو بانتظار بیباقی دین مہر میں بیوگان کے قبضہ جائداد سے دست کش تھی فوت ہوئی، اس کے وارث محض عوض و کریم بخش نبیرگان ثناء اللہ عم حقیقی متوفیہ بحق عصبہ ہوئے دین مہر مسماۃ نجم النساء کا ۱۸۷۸ء میں اور دین مہر مسماۃ بیگم کا ۱۸۸۲ء تک آمدنی جائداد سے ادا ہو گیا باوجود بیباق ہو جانے دین مہر کے نجم النساء نے منجملہ ۵ بسوہ بدست مسماۃ بیگم زوجہ قربان علی مذکور اور بھائی رتھ کے فروخت کرڈالے اور ۲ بسوہ تمسک موسومہ مولچند میں مکفول کی کہ وہ بسواۂ مکفولہ بعلت ڈگری مطالبہ مذکور تاریخ ۲۰ مارچ ۱۸۸۸ء کو بخریداری ممتاز حسین پسر قربان علی نیلام ہو گئی یکم اگست ۱۸۸۶ء کو محمد عوض و کریم بخش وارثان نظام النساء نے کل حق حقوق اپنا واقع ۱۰ بسوہ مذکور بدست مسماۃ الہی بیگم بیع کیا کہ بوجہ خریداری کے مشتریہ نے نالشات دیوانی میں دائر کرکے ڈگریات اثبات حق و دخل بقدر ۰۳/ بسوہ کے بمقابلہ مسماۃ نجم النساء و نیز مشتریان اس کی کے علیحدہ علیحدہ حصہ دار حاصل کیں ، بعد اس کے مسماۃ کنیز شیریں مہاجرہ حسب اتفاق بریلی آئی ، ممتاز حسین مدعا علیہ نے ایک مختار نامہ عام مسماۃ کنیز شیریں سے اپنے حقیقی بھائی عاشق علی کے نام تحریر کرالیا، چنانچہ عاشق علی مذکور نے بعد چلے جانے مسماۃ کنیز شیریں کے نالش منجانب کنیز شیریں بدیں بیان رجوع کی ہے کہ ۰۳ بسوہ ڈگری شدہ الہی بیگم پر بذریعہ وراثت وجیہہ الدین کے مسماۃ کنیز شیریں کو رسدی حصہ ملے، مدعا علیہا کو یہ عذر ہے کہ ۱۰ بسوہ متروکہ مورثان میں مسماۃ نجم النساء کو ۱ بسوہ ۵ بسوانسی اور مسماۃ کنیز شیریں کو مع مسماۃ بیگم کے ۳ بسوہ ۷ بسوانسی اور محمد عوض و کریم بخش مدعا علیہما کو ۵ بسوہ ۷

بسوانسی پہنچے تو جملہ حصہ داران نے کل حقوق اپنے فروخت کرڈالے بقائم مقامی ان کے مشتریان مالک ہیں ، اور بوجہ عدم شمول مسماۃ نظام النساء کے تقسیم و نیز بیع منجانب نجم النساء و نیز مسماۃ کنیز شیریں کے جہاں تک حصہ شرعی مشتریہ مدعا علیہا ہے کالعدم ہے اور بیع مستلزم تفریق حصص بائع ہے فقط بوجوہات معروضہ بالا کے شرعاً دعویٰ اجرائے توریت مدعیہ نسبت ۰۳ بسوہ مقبوضہ الہی بیگم مدعا علیہا کے قابل قبول ہے یا نہیں اور عذر مدعا علیہا کس قدر قابل لحاظ ہے؟ بحوالہ کتب بینوا توجروا۔ الجواب: صورت مستفسرہ میں کنیز شیریں کا دعویٰ محض باطل و بے بنیاد ہے، اس مسئلہ کی تحقیق میں چند امور تنقیح طلب ہیں جن کا حکم معلوم ہونے کے بعد باذن اللہ تعالیٰ خود ہی منکشف ہو جائے گا: (۱) پانچ پانچ بسوہ کی تقسیم کہ نجم النساء نے کرائی صحیح ہے جس کے سبب ترکہ وجیہ الدین میں حصہ کنیز شیریں صرف اسی پٹی سے متعلق ہے جو نجم النساء کے ہاتھ میں تھی یا باطل اور اس کا حق دونوں پٹیوں میں شائع۔

Fatawa-e-Razvia, Volume 18

(2) What are the respective shares of all heirs, sellers and non-sellers alike, in the total inherited property? (3) To what extent do the sales made by Najm-un-Nisa Begum, Kaneez Shireen, and the auctioneers have an effect? This will reveal how much of the property remains protected in the hands of the buyers and is subject to the claims of the heirs. (4) Based on the proportionate shares in these protected properties, what is the ratio of the rights of Kaneez Shireen and Ilahi Begum? (5) What is the relationship of one partner's right to another's in joint ownership? As for the status of the sales by Najm-un-Nisa Begum and Kaneez Shireen, and what options the buyers have due to the "tafriq-e-safqah" (splitting of the contract), I will not address these or other related matters as they are not under discussion in this specific issue. Now, with the help of Allah Almighty, here is the answer to each point: The aforementioned division is purely void and ineffective. Firstly, Nizam-un-Nisa was not included in it. It is stated in Al-Hidayah:

"[1] ظهر شريك ثالث لهما والقسمة بدون رضاه باطلة - When a third partner appears alongside two, the division will be considered void without their consent. (t)

Secondly: It is clear that Nizam-un-Nisa's right in the estates of both Wajihuddin and Karim-ud-Din was by way of commonality (shuyu). Therefore, Ilahi Begum, who stood in place of the heirs by way of purchase, has a common claim in both shares. Such a claim, by consensus (ijma), causes the annulment of the division. It is stated in Al-Alamgiri:

"[2] ان استحق جزء شائع من النصيبين انتقضت القسمة - If a common, i.e., indivisible, part of two shares is claimed, that division will be terminated. (t)

Thus, it is clear that these divisions are purely unreliable, and in the estate, whether through inheritance or purchase, the rights of all stakeholders remain commonly distributed in the total of 10 'Biswas'. Whatever speck of land is taken, everyone's claim exists in it according to their proportionate share. For this is the meaning of 'shuyu' (commonality) as the jurists have unanimously stated. (For this is the meaning of shuyu as jurists have specified. t)

Detail of Shares: How the estate of Wajihuddin mentioned above, divided by 96, was distributed: Najm-un-Nisa: 44, Nizam-un-Nisa: 67, Kaneez Shireen: 5, as shown by the derivation (as is apparent from the extraction of the problem). The division of its five

'Biswas' was as follows: Najm-un-Nisa: 1 Biswa 5 Biswansi, Nizam-un-Nisa: 3 Biswa 9 Biswansi 15-6/5 Kachwansi.

---

[1] Al-Hidayah, Book of Division, Chapter on Claims of Error, Yusufi Press Lucknow, 4/419. [2] Fatawa Hindiyyah, Tenth Chapter on Division, etc., Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/225.

फ़तवा-ए-रज़विया, खंड १८

(२) कुल वारिसों, बेचने वालों और न बेचने वालों के विरासत में मिले माल (मतरूकात) में हिस्से कितने-कितने हैं? (३) नज़मुन निसा बेगम, कनीज़ शीरीन और नीलामी करने वालों द्वारा की गई बिक्री का कहाँ तक प्रभाव है? इससे यह स्पष्ट होगा कि खरीदारों के हाथ में बिक्री के प्रभाव से कितनी वास्तविकताएँ सुरक्षित हैं और वारिसों द्वारा दावा किए जाने योग्य हैं। (४) उन सुरक्षित वास्तविकताओं में आनुपातिक हिस्सों के हिसाब से कनीज़ शीरीन और इलाही बेगम का अधिकार किस अनुपात में है? (५) संपत्ति की साझेदारी में एक साझेदार के अधिकार का दूसरे के अधिकार से क्या संबंध है? जहाँ तक नज़मुन निसा बेगम और कनीज़ शीरीन की बिक्री की स्थिति का सवाल है, और 'तफ़रीक-ए-सफ़का' (अनुबंध के बँटवारे) के कारण खरीदारों के पास क्या अधिकार हैं, मैं इन या अन्य संबंधित मामलों पर चर्चा नहीं करूँगा क्योंकि वे इस मुद्दे में विचाराधीन नहीं हैं। अब अल्लाह तआला की तौफीक से प्रत्येक मामले का उत्तर लें: उक्त विभाजन पूरी तरह से बातिल (शून्य) और अप्रभावी है। प्रथम: निज़ामुन निसा को इसमें शामिल नहीं किया गया था। हिदाया में है:

"[1]ظهر شريك ثالث لهما والقسمة بدون رضاه باطلة - जब दो के साथ तीसरा साझेदार सामने आ जाए, तो उसके बिना किया गया बँटवारा बातिल करार दिया जाएगा। (त)

द्वितीय: यह स्पष्ट है कि वजीहुद्दीन और करीम उद्दीन दोनों की विरासत में निज़ामुन निसा का अधिकार 'शुयू' (साझापन) के तौर पर था। इसलिए इलाही बेगम, जो खरीदारी के कारण वारिसों के स्थान पर आई, दोनों हिस्सों में साझा अधिकार रखती है। ऐसा अधिकार सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार विभाजन को रद्द करने का कारण बनता है। आलमगीरी में है:

"[2]ان استحق جزء شائع من النصيبين انتقضت القسمة - यदि दो हिस्सों का साझा हिस्सा, यानी अविभाज्य हिस्सा, हकदार पाया जाए, तो वह विभाजन समाप्त हो जाएगा। (त)

अतः यह स्पष्ट हुआ कि ये पट्टियां (विभाजन) पूरी तरह से अमान्य हैं और विरासत में, चाहे विरासत के माध्यम से हो या खरीदारी के, सभी हकदारों का अधिकार कुल १० 'बिस्वा' में यथावत साझा है। यहाँ तक कि ज़मीन का जो भी टुकड़ा लिया जाए, उसमें सभी का आनुपातिक हिस्सा मौजूद है। क्योंकि 'शुयू' का अर्थ यही है जैसा कि सभी फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने स्पष्ट किया है। (त)

हिस्सों का विवरण: वजीहुद्दीन का उक्त विरासत जो ९६ से विभाजित हुआ, वह इस प्रकार बँटा: नज़मुन निसा: ४४, निज़ामुन निसा: ६७, कनीज़ शीरीन: ५, जैसा कि समाधान के निष्कर्ष (तख़रीज) से स्पष्ट है। इसके पाँच बिस्वा का विभाजन इस प्रकार हुआ: नज़मुन निसा: १ बिस्वा ५ बिस्वांसी, निज़ामुन निसा: ३ बिस्वा ९ बिस्वांसी १५-६/५ कचवांसी।

---

1 अल-हिदाया, किताबुल क़िस्मत, बाबु दावा उल ग़लत, यूसुफ़ी प्रेस लखनऊ, ४/४१९। 2 फ़तावा हिंदिया, दसवां अध्याय विभाजन के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/२२५।

पृष्ठ १५७/७३८

(۲) بائعان و غیر بائعان جملہ ورثہ کے حصص مترو کات میں کس کس قدر ہیں۔ (۳) بیعین کہ نجم النساء بیگم و کنیز شیریں و نیلام کنند گان نے کس کہاں تک اثر رکھتی ہیں جس سے ظاہر ہو کہ مشتریوں کے ہاتھ میں کتنی حقیقتیں اثر بیع سے محفوظ و قابل دعوی وارثان ہیں۔ (۴) ان محفوظ حقیقتوں میں رسدی حصے کے حساب سے کنیز شیریں و الہی بیگم کا حق کس نسبت سے ہے۔ (۵) شرکت ملک میں ایک شریک کو دوسرے کے حق سے کتنا تعلق ہے ، باقی رہا یہ کہ نجم النساء بیگم و کنیز شیریں کی بیعیں کیا حالت رکھتی ہیں اور مشتریوں کو بوجہ تفریق صفقہ کیا کیا اختیار حاصل اور اس کے سوا اور امور متعلقہ معاملہ سے تعرض نہ کروں گا کہ یہ باتیں اس مسئلہ میں زیر بحث نہیں۔ اب بتوفیق اللہ تعالی ہر امر کا جواب لیجئے۔ تقسیم مذکور محض باطل و بے اثر ہے ، اولاً : نظام النساء اس میں شریک نہ کی گئی ، ہدا یہ میں ہے :

ظهر شريك ثالث لهما والقسمة بدون رضاه باطلة 1 - جب دو کے ساتھ تیسرا شریک ظاہر ہو جائے تو پھر اس کے بغیر تقسیم باطل قرار پائے گی۔ (ت)

ثانیاً: ظاہر ہے کہ نظام النساء کا حق وجیہ الدین و کریم الدین دونوں کے ترکہ میں برو جہ شیوع تھا تو الہی بیگم کہ بوجہ شراء اس کے ورثہ کے قائم مقام ہوئی دونوں حصوں میں استحقاق شائع رکھتی ہے اور ایسا استحقاق بالاجماع باعث انتقاض تقسیم ہوتا ہے، عالمگیری میں ہے:

ان استحق جزء شائع من النصيبين انتقضت القسمة 2 - اگر دو حصوں کا استحقاق شائع جز یعنی ناقابل انقسام ہو تو وہ تقسیم ختم ہو جائے گی (ت)

پس ظاہر ہوا کہ یہ پٹیاں محض نامعتبر ہیں اور ترکہ میں ورائتہ خواہ شراء جتنے حقدار ہیں سب کا حق بدستور مجموع ۱۰ بسوہ میں شائع یہاں تک کہ جو ذرہ زمین لیجئے اس میں سب کا استحقاق حصہ رسد میں ہے فان ھذا ھو معنی الشیوع کما نصو ا علیہ قاطبة (کیونکہ شیوع کا معنی یہی ہے جیسا کہ فقہاء نے اس پر نص کی ہے۔ت) تفصیل حصص : وجیہ الدین جس کاترسہ مذکورہ میں ۹۶ سے منقسم ہو کیوں بٹا : نجم النساء : ۴۴ ، نظام النساء : ۶۷ ، کنیز شیریں : ۵ کما یظھر بالتخریج (جیسا کہ مسئلہ کی تخریج سے ظاہر ہے) اس کے پانچ بسوہ کی تقسیم یہ ہوئی : نجم النساء : ۱ بسوہ ۵ بسوانسی ، نظام النساء : ۳ بسوہ ۹ بسوانسی ۱۵-۶/۵ کچوانسی،

---

1 الھدایہ کتاب القسمة باب دعوی الغلط مطبع یوسفی لکھنو ۴/۴۱۹ 2 فتاوی ہندیہ الباب العاشر فی القسمة یستحق الخ نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۲۲۵

Volume 18 (18) Fatawa Rizvia

Kaniz Shirin: 5 Biswansi 1/6 Kachwansi. And Karim-ud-Din, whose inheritance after being divided by eight reached as: Begum: 1, Kaniz Shirin: 4, Nizam-un-Nisa: 3. Its five Biswa were divided thus: Begum: 12 Biswansi 10 Kachwansi, Kaniz Shirin: 2 Biswa 10 Biswansi, Nizam-un-Nisa: 1 Biswa 17 Biswansi 10 Kachwansi. It is clear from here that assuming Nizam-un-Nisa's share in Wajih-ud-Din's inheritance as 3 Biswa 10 Biswansi was wrong, in which there was an excess of 1/6 Kachwansi from her legal right and an equal reduction in Kaniz Shirin's right. Sale is effective only in one's own property, and the sale of someone else's property without permission is dependent on approval; if not approved, it becomes void. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan:

Arabic Text	English Translation
If a man sells the property of another, according to us, the sale is dependent on the owner's permission.[1]	When someone sells another's property without permission, then according to us, that sale is dependent on the owner's permission (T).

And mere silence, i.e., receiving news of the sale and remaining quiet, is not permission. It is in Alamgiri:

Arabic Text	English Translation
It reached the owner that an unauthorized person (fuduli) sold his property and he remained silent; it is not considered permission.[2]	The owner received information that a stranger sold his property; if the owner remained silent, this will not be considered permission. (T)

And after the owner's death, his heirs cannot authorize it. It is in Fatawa Khaniyah:

Arabic Text	English Translation
When the owner dies, the sale is not executed by the permission of the heir.[3]	When the owner dies, the sale will not be effective by the permission of the heirs. (T)

So, if the sales of Najm-un-Nisa, Begum, and Kaniz Shirin were executed, they were only in their respective shares, i.e., 1 Biswa 5 Biswansi 12 Answansi 10 Kachwansi and 2 Biswa 10 Biswansi. It is in Alamgiri:

Arabic Text	English Translation
A slave between two men, one of them usurped him...	A slave was the joint property of two owners, among them...

[1] Fatawa Qazi Khan, Book of Sale, Chapter on Suspended Sales, Naval Kishore, Lucknow, 2 / 351 [2] Fatawa Hindiyya, Book of Sales, Chapter Twelve, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3 / 153 [3] Fatawa Qazi Khan, Book of Sale, Chapter on Suspended Sales, Naval Kishore, Lucknow, 2 / 351

कनीज़ शीरीं: 5 बिस्वांसी 1/6 कचवांसी। और करीम-उद-दीन जिसकी विरासत आठ हिस्सों में बँटकर इस प्रकार पहुँची: बेगम: 1, कनीज़ शीरीं: 4, निज़ामुन्निशा: 3. उसके पाँच बिस्वा इस प्रकार विभाजित हुए: बेगम: 12 बिस्वांसी 10 कचवांसी, कनीज़ शीरीं: 2 बिस्वा 10 बिस्वांसी, निज़ामुन्निशा: 1 बिस्वा 17 बिस्वांसी 10 कचवांसी। यहाँ से स्पष्ट है कि वजीह-उद-दीन की विरासत में निज़ामुन्निशा का हिस्सा 3 बिस्वा 10 बिस्वांसी मानना गलत था, जिसमें उसके कानूनी अधिकार से 1/6 कचवांसी की अधिकता थी और कनीज़ शीरीं के अधिकार में उतनी ही कमी की गई थी। बिक्री केवल अपनी मिल्कियत में प्रभावी होती है और बिना अनुमति दूसरे की मिल्कियत की बिक्री, अनुमति पर निर्भर होती है; यदि अनुमति न दी जाए तो वह शून्य हो जाती है। फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ाँ में है:

अरबी इबारत	**हिन्दी अनुवाद**
जब हमारे यहाँ कोई व्यक्ति दूसरे की संपत्ति बेचता है, तो बिक्री मालिक की अनुमति पर निर्भर करती है।[1]	जब बिना अनुमति किसी की संपत्ति बेची गई हो, तो हमारे अनुसार वह बिक्री मालिक की अनुमति पर रुकी रहेगी (त)।

और केवल मौन रहना, यानी बिक्री की खबर पाना और चुप रहना अनुमति नहीं है, आलमगीरी में है:

अरबी इबारत	**हिन्दी अनुवाद**
मालिक को सूचना मिली कि एक अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) ने उसकी संपत्ति बेच दी, फिर वह चुप रहा, तो यह अनुमति नहीं है।[2]	मालिक को सूचना मिली कि एक अजनबी ने उसकी मिल्कियत बेच दी है, यदि मालिक चुप रहा तो यह अनुमति नहीं होगी। (त)

और मालिक की मृत्यु के बाद उसके उत्तराधिकारी इसे वैध नहीं कर सकते, फ़तावा खानिया में है:

अरबी इबारत	**हिन्दी अनुवाद**
जब मालिक मर जाता है, तो वारिस की अनुमति से बिक्री प्रभावी नहीं होती।[3]	जब मालिक की मृत्यु हो जाए तो उसके वारिसों की अनुमति से बिक्री प्रभावी नहीं होगी। (त)

अतः नजमुन्निशा, बेगम और कनीज़ शीरीं की बिक्री यदि प्रभावी हुई, तो केवल उनके हिस्सों में हुई, यानी 1 बिस्वा 5 बिस्वांसी 12 अन्स्वांसी 10 कचवांसी और 2 बिस्वा 10 बिस्वांसी। आलमगीरी में है:

अरबी इबारत	हिन्दी अनुवाद
दो व्यक्तियों के बीच एक गुलाम था, उनमें से एक ने उसे हथिया लिया...	एक गुलाम दो मालिकों की संयुक्त संपत्ति थी, उनमें...

[1] फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ, किताबुल बैअ, फ़स्ल फ़िल बैअल मौक़ूफ़, नवल किशोर लखनऊ, 2 / 351 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुल बुयूअ, अल-बाब अत्तानी अशर, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3 / 153 [3] फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ, किताबुल बैअ, फ़स्ल फ़िल बैअल मौक़ूफ़, नवल किशोर लखनऊ, 2 / 351

کنیز شیریں: ۵ بسوانسی ۲-۱/۶ کچوانسی۔ اور کریم الدین جس کا ترکہ آٹھ سے تقسیم پاکر یوں پہنچا: بیگم: ۱، کنیز شیریں: ۴، نظام النساء: ۳ اس کے پانچ بسوہ یوں منقسم ہوئے: بیگم: ۱۲ بسوانسی ۱۰ کچوانسی، کنیز شیریں: ۲ بسوہ ۱۰ بسوانسی، نظام النساء: ۱ بسوہ ۱۷ بسوانسی ۱۰ کچوانسی۔ یہاں سے ظاہر ہے کہ ترکہ وجیہ الدین میں حصہ نظام النساء ۳ بسوہ ۱۰ بسوانسی گمان کرنا غلط تھا جس میں اس کے حق شرعی سے ۲-۱/۶ کچوانسی کی زیادتی اور کنیز شیریں کے حق میں اسی قدر کی کمی کی گئی۔ بیع ہر شخص کی اپنی ہی ملک میں نافذ ہوتی ہے اور بیع ملک غیر بے اذن غیر، اجازت پر موقوف رہتی ہے اگر نہ جائز رکھے باطل ہو جائے فتاوی امام قاضی خاں میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذا باع الرجل مال الغیر عندنا یتوقف البیع علی اجازۃ المالك - [1]	جب بغیر اجازت کسی کے مال کو فروخت کیا ہو تو ہمارے نزدیک وہ بیع مالک کی اجازت پر موقوف ہوگی (ت)

اور مجرد سکوت یعنی بیع کی خبر پانا اور خاموش رہنا اجازت نہیں، عالمگیری میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
بلغ المالك ان فضولیا باع ملکه فسکت لایکون اجازۃ - [2]	مالک کو اطلاع ملی کہ ایک اجنبی نے اس کی ملکیت فروخت کردی ہے مالک خاموش رہا تو یہ اجازت نہ ہوگی۔ (ت)

اور بعد موت مالک اس کے ورثہ جائز نہیں کرسکتے، فتاوی خانیہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
اذامات المالك لاینفذ باجازۃ جب مالک فوت ہو جائے تو اس کے ورثاء کی اجازت سے بیع نافذ	
الوارث - [3]	نہ ہوگی۔ (ت)

بس نجم النساء وبیگم وکنیز شیریں کی بیعیں اگر نافذ ہوئیں تو صرف انہیں کے حصوں یعنی ۱ بسوہ ۵ بسوانسی ۱۲ انسوانسی ۱۰ کچوانسی ۲ بسوا ۱۰ بسوانسی میں ہوئیں۔ عالمگیری میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
عبدبین رجلین غصبه احدهما ایک عبد دو مالکوں کی مشترکہ ملک تھا ان میں	

[1] فتاوی قاضی خان کتاب البیع فصل فی البیع الموقوف نولکشور لکھنؤ ۲ / ۳۵۱ [2] فتاوی ہندیہ کتاب البیوع الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۱۵۳ [3] فتاوی قاضیخان کتب البیع فصل فی البیع الموقوف نولکشور لکھنؤ ۲ / ۳۵۱

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Arabic Box Text]: From his partner, so he sold it for a thousand dirhams and handed it over to the buyer; the sale is valid for his share. 1 [Urdu Translation in Box]: One [partner] usurped and sold it, took a thousand dirhams from the buyer and gave him possession; the sale became valid in the seller's own share. (T)

And the non-enforcement of the auction sale is clearer than the sun because when Najm-un-Nisa had already sold her share to Begum, wife of Qurban Ali, then what was left of hers in the property to be auctioned for her debt? In any case, the execution of the sale is limited to these three shares, i.e., from the total of 10 Biswa to 4 Biswa 7 Biswansi 10 Kachwansi. The remaining 5 Biswa 12 Biswansi 10 Kachwansi are safe from the execution of the sale. The protection of Nizam-un-Nisa's share in both estates is obvious, whether the sales happened during her life or after. In the first case, transferring without her permission, and in the second case, this sale which the owners, namely Muhammad Awadh and Karim Bakhsh, made to Elahi Begum, invalidated all previous sales as far as they did not relate to their shares. It is mentioned in Radd al-Muhtar:

[Arabic Box Text]: In al-Bazzaziya, from al-Qa'idi, it is reported that the occurrence of a final decision voids the suspended (sale) when a new sale occurs from someone other than the one who initiated the suspended (sale). For example, if the owner sells what the unauthorized agent (fuzuli) sold to someone other than the unauthorized agent, even if it is to the one who bought from the unauthorized agent. 2 Summary. [Urdu Translation in Box]: In Bazzaziya, it is narrated from Qa'idi that the emergence of a definitive judgment will invalidate a suspended sale when a new sale is made by someone other than the one who performed the suspended act. For example, the owner sells the same thing that an unauthorized person (fuzuli) sold to someone else, even if that other person is the same one to whom the unauthorized person sold it. Summary (T)

So, out of the total 10 Biswa, 5 Biswa 7 Biswansi 5-6/5 Kachwansi became the property of Elahi Begum. As for Kaniz Shirin, she and her mother Begum, although they sold much more than their allotted shares, i.e., 5 Biswa, this sale remained fixed only on those shares of theirs which they received from the personal estate of Karim-ud-Din, and not because after the division they sold from these same five Biswa which were assumed to be the estate of Karim-ud-Din by designation. Because this assumption and designation were legally purely absurd and meaningless as we have

previously stated (T). Rather, because they intended to sell only those shares and the contract was made for that amount as it is not hidden (T). So, 5 Biswansi 4-6/1 Kachwansi that came to them from the estate of Wajih-ud-Din were not included in their sale, but rather by the non-owner, i.e., Najm-un-Nisa or the auctioneers...

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab ash-Shirkah, Chapter Six on Miscellaneous, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/346 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Section on the Fuzuli, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/142

[अरबी बॉक्स पाठ]: उनके साथी से, फिर उसने उसे एक हज़ार दिरहम में बेच दिया और उसे खरीदार को दे दिया, उसके हिस्से में बिक्री जायज़ है। 1 [उर्दू अनुवाद बॉक्स में]: एक [साझेदार] ने हड़प कर उसे बेच दिया और खरीदार से हज़ार दिरहम लेकर उसे कब्ज़ा दे दिया तो बेचने वाले के अपने हिस्से में बिक्री जायज़ हो गई। (त)

और नीलामी बिक्री का लागू न होना सूर्य के समान स्पष्ट है क्योंकि जब नजम-उन-निसा अपना हिस्सा बेगम पत्नी कुर्बान अली के हाथों बेच चुकी थीं, तो अब जायदाद में उनका क्या बचा था जो उनके ऋण में नीलाम किया जाता? बहरहाल, बिक्री का निष्पादन इन तीन हिस्सों यानी कुल 10 बिसवा में से 4 बिसवा 7 बिसवांसी 10 कचवांसी तक सीमित है। शेष 5 बिसवा 12 बिसवांसी 10 कचवांसी बिक्री के निष्पादन से सुरक्षित हैं। दोनों संपत्तियों में निज़ाम-उन-निसा के हिस्से का संरक्षण स्पष्ट है, चाहे बिक्री उनके जीवनकाल में हुई हो या उसके बाद। पहली स्थिति में उसकी अनुमति के बिना हस्तांतरण करने के कारण और दूसरी स्थिति में इस बिक्री ने, जो मालिकों यानी मोहम्मद अवध और करीम बख्श ने इलाही बेगम के हाथों की थी, पिछली सभी बिक्रियों को वहाँ तक रद्द कर दिया जहाँ तक वे उनके हिस्सों से संबंधित नहीं थीं। रद-अल-मुह्तार में है:

[अरबी बॉक्स पाठ]: बज़ाज़िया में कायदी से वर्णित है कि अंतिम निर्णय का आना निलंबित (बिक्री) को शून्य कर देता है जब निलंबित करने वाले के अलावा किसी और से नई बिक्री हो जाए। जैसे कि मालिक उसी चीज़ को बेच दे जिसे फुज़ूली (अनधिकृत व्यक्ति) ने किसी और को बेचा हो, भले ही वह वही हो जिसने फुज़ूली से खरीदा था। 2 सारांश। [उर्दू अनुवाद बॉक्स में]: बज़ाज़िया में कायदी से उद्धृत है कि अंतिम निर्णय का सामने आना निलंबित बिक्री को अमान्य कर देगा जब निलंबित कार्य करने वाले के अलावा किसी और से नई बिक्री हो जाए। उदाहरण के लिए, फुज़ूली ने जो चीज़ बेची थी, मालिक ने उसे किसी गैर-फुज़ूली को बेच दिया हो, भले ही वह वही व्यक्ति हो जिसे फुज़ूली ने बेचा था। सारांश (त)

तो कुल 10 बिसवा में से 5 बिसवा 7 बिसवांसी 5-6/5 कचवांसी इलाही बेगम की संपत्ति बनीं। रही बात कनीज़ शीरीन की, उसने और उसकी माँ बेगम ने, हालाँकि अपने हिस्सों की मात्रा से बहुत अधिक यानी 5 बिसवा की बिक्री की, लेकिन यह बिक्री केवल उनके उन्हीं हिस्सों पर टिकी रही जो उन्हें करीम-उद-दीन की व्यक्तिगत विरासत से मिले थे। ऐसा इसलिए नहीं कि विभाजन के बाद

उन्होंने इन्हीं पाँच बिसवा से बिक्री की जो करीम-उद-दीन की विरासत मान लिए गए थे। क्योंकि यह मानना और तय करना कानूनी रूप से पूरी तरह निरर्थक और अर्थहीन था जैसा कि हमने पहले बताया है (त)। बल्कि इस कारण से कि उनका इरादा केवल उन्हीं हिस्सों की बिक्री का था और अनुबंध उसी मात्रा पर किया गया था जैसा कि छिपा नहीं है (त)। तो 5 बिसवांसी 4-6/1 कचवांसी जो उन्हें वजीह-उद-दीन की विरासत से मिली थीं, उनकी बिक्री में शामिल नहीं हुईं, बल्कि गैर-मालिक यानी नजम-उन-निसा या नीलामी करने वालों द्वारा...

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुश-शिरकत, छठा अध्याय विविध विषय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 2/346 2 रद-अल-मुह्तार, किताबुल-ब्यू, फुज़ूली का अध्याय, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/142

पृष्ठ 159/738

[عربی متن]: من صاحبہ فباعہ بالف درہم ودفعہ الی المشتری جاز البیع فی حصتہ 1۔ [اردو ترجمہ]: سے ایک نے غصب کر کے فروخت کردیا اور مشتری سے ہزار درہم لے کر اس کو قبضہ دے دیا تو فروخت کرنیوالے کے اپنے حصہ میں بیع جائز ہو گئی۔ (ت)

اور بیع نیلام کا غیر نافذ ہونا تو اظہر من الشمس ہے کہ جب نجم النساء اپنا حصہ بدست بیگم زوجہ قربان علی بیچ چکی تھی تو اب جائداد میں اس کا کیا باقی تھا جو اس کے قرضہ میں نیلام کیا جاتا بہرحال نفاذِ بیع انہیں تین حصوں یعنی مجموعہ ۱۰ بسوہ سے ۴ بسوہ ۷ بسوانسی ۱۰ کچوانسی تک محدود ہے باقی ۵ بسوہ ۱۲ بسوانسی ۱۰ کچوانسی نفاذِ بیع سے محفوظ ہیں، دونوں ترکوں میں حصہ نظام النساء کی محفوظی تو ظاہر خواہ بیعیں اس کی حیات میں ہوئیں یا بعد کہ بر تقدیر اول اس کے بے اجازت دئے انتقال کرنے اور بر تقدیر ثانی اس بیع نے جو مالکوں یعنی محمد عوض و کریم بخش نے بدست الہی بیگم کی اگلی سب بیعوں کو جہاں تک ان کے حصوں سے متعلق نہیں باطل کر دیا۔ ردالمحتار میں ہے:

[عربی متن]: فی البزازیۃ من القا عدی طروالبات یبطل الموقوف اذا حدث لغیر من باشر الموقوف کما اذاباع المالک ماباعہ الفضولی من غیر الفضولی ولو ممن اشتری من الفضولی 2 اہ ملخصاً۔ [اردو ترجمہ]: بزازیہ میں قاعدی سے منقول ہے کہ قطعی فیصلے کا طاری ہونا موقوف بیع کو باطل کر دیگا جب موقوف عمل کرنے والے کے غیر سے جدید بیع ہو جائے مثلاً فضولی نے جس چیز کو فروخت کیا اسی کو مالک نے کسی غیر فضولی کے پاس فروخت کردیا ہو اگرچہ یہ غیر وہی ہو جس کو فضولی نے فروخت کیا تھا لہ ملخصاً (ت)

تو مجموع ۱۰ بسوہ سے ۵ بسوہ ۷ بسوانسی ۵-۶/۵ کچوانسی ملک الہی بیگم ہوئیں۔ رہی کنیز شیریں اس نے اور اس کی ماں بیگم نے اگرچہ اپنی مقدار حصص سے بہت زائد یعنی ۵ بسوہ کی بیع کی مگر یہ بیع ان کے صرف انہی حصوں پر مقرر رہی جو کہ ترکہ ذاتی کریم الدین سے انہیں ملی تھی نہ بدیں سبب کہ انہوں نے بعد تقسیم یہی پانچ بسوہ سے بیع کئے جو بالتعیین ترکہ کریم الدین فرض کر لئے گئے تھے کہ یہ فرض و تعین تو شرعاً محض بیہودہ و بے معنی تھی کما اسلفنا (جیسا کہ ہم نے پہلے بیان کیا ہے۔ ت) بلکہ اس وجہ سے کہ انہیں صرف انہی حصوں کی بیع مقصود تھی اور اسی قدر پر عقد وارد کیا کما لایخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) تو ۵ بسوانسی ۱/۶-۴ کچوانسی کہ ترکہ وجیہ الدین سے انہیں پہنچیں ان کی بیع میں داخل نہ ہوئیں بلکہ غیر مالک یعنی نجم النساء خواہ نیلام کنندگان نے

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشرکۃ الباب السادس فی المتفرقات نورانی کتب خانہ پشاور ۲/۳۴۶ 2 ردالمحتار کتاب البیوع فصل فی الفضولی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۱۴۲

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

If they sell without the owners' permission, and if the sale occurred during the life of Hayat Begum, then due to her death without permission, it became absolutely void regarding her share, i.e., 1/6.5 Biswansi Kachwansi, which even Kaniz Shirin cannot validate, as we have previously quoted from Al-Hindiyya (as we have previously quoted from Hindiyya. T). And if it occurred after her, it remained dependent on the permission of Kaniz Shirin, similar to the share of Kaniz Shirin, and Kaniz Shirin still has the authority to execute or void it.

ولا تكون دعواها مسقطة لخيارها ومعينة لابطال البيع كما حققه المولى المحقق على الاطلاق فى فتح القدير شرح الهداية۔

Her claim will not drop her option (Khiyar), nor will it assist in the nullification of the sale, as the Absolute Researcher has investigated in Fath al-Qadir, the commentary on Hidayah. (T)

In any case, Kaniz Shirin has every right to claim a total of 5.5 Biswa and 1/6.5 Biswansi Kachwansi.

Ratio of Shares: It has become clear from our discourse what amount of ownership was reserved for Kaniz Shirin and Ilahi Begum in 10 Biswa, and what each one's right is. Now, to find the ratio between their two shares, for the sake of simplicity, convert all fractions into the smallest fraction, i.e., 1/6th of a Kachwansi (Suds Kachwansi). Then, Ilahi Begum's share is 12,875 and Kaniz Shirin's portion is 625. Both have a common denominator of five-fifths of five-fifths of a part out of one hundred and twenty-five. The first's accord (Wafq) is 103 and the second's is 5. So, the ratio of Kaniz Shirin's share to Ilahi Begum's right is the same as the ratio of 5 to 103. From this, their proportional share in every part and property will be known. That is, due to the nullification of partition and the continuation of joint ownership of the reserved property of 5 Biswa 12 Biswansi 10 Kachwansi, whatever piece or particle there is, out of its 108 shares, 5 shares belong to Kaniz Shirin and 103 to Ilahi Begum.

In ownership partnership, each partner is a complete stranger to the other's share. It is stated in Alamgiri:

شركة ملک ان يتملک رجلان شيئاً من غير عقد الشركة بينهما نحوان يرثا مالاً او يوهب لهما اويملکا بالشراء اوالصدقة لايحوز لاحدهما ان يتصرف فی نصيب الاخر الابامره وکل واحد منهما کالاجنبی فی نصيب صاحبه ويجوز بيع احدهما نصيبه بغير اذنه اهـ ملتقطاً۔

Ownership partnership is when two people become owners of one thing without a contract of partnership, for example, both are heirs to one thing, or one thing was gifted to both, or they became owners of one thing through purchase or charity. So, in this, neither of the two can dispose of the other's share without their permission, and in their own share, both are strangers to each other, so each can dispose of their own share without the other's permission. (Summary from there) (T)

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shirka, Chapter 1, Nurani Kutub Khana Peshawar, 2/301.

फ़तावा रज़विया (जिल्द अठारह १८)

यदि वे स्वामियों की अनुमति के बिना बेचते हैं, तो यदि बिक्री हयात बेगम के जीवनकाल में हुई, तो उनकी अनुमति के बिना उनकी मृत्यु के कारण उनके हिस्से, यानी १/६.५ बिस्वांसी कचवांसी, में यह पूरी तरह से शून्य हो गई, जिसे कनीज़ शिरीन भी लागू नहीं कर सकती, जैसा कि हमने पहले अल-हिन्दिया से उद्धृत किया है (जैसा कि हम पहले हिन्दिया से उद्धृत कर चुके हैं। त)। और यदि यह उनके बाद हुई, तो कनीज़ शिरीन के हिस्से की तरह यह कनीज़ शिरीन की अनुमति पर निर्भर रही, जिसे लागू करने या रद्द करने का अधिकार कनीज़ शिरीन के पास अब तक है।

ولا تكون دعواها مسقطة لخيارها البيع كما حققه العلامة لابط المولى المحقق على الاطلاق ومعينة فى فتح القدير شرح الهداية۔

उनका दावा उनके विकल्प (खियार) को समाप्त नहीं करेगा और न ही बिक्री की शून्यता के लिए सहायक होगा, जैसा कि मुहक़्क़िक़ अल-मुतलक ने फ़तुल क़दीर शरह हिदाया में इसकी जाँच की है। (त)

किसी भी मामले में, कनीज़ शिरीन को कुल ५.५ बिस्वा और १/६.५ बिस्वांसी कचवांसी पर हर तरह से दावा करने का अधिकार पहुँचता है।

हिस्सों का अनुपात: हमारे प्रवचन से स्पष्ट हो गया है कि १० बिस्वा में कनीज़ शिरीन और इलाही बेगम के लिए कितना स्वामित्व सुरक्षित था, और उसमें प्रत्येक का क्या अधिकार है। अब, इन दोनों के हिस्सों के बीच का अनुपात ज्ञात करने के लिए, सरलता की दृष्टि से, सभी अंशों को सबसे छोटे अंश, यानी १/६ कचवांसी (सुदस कचवांसी), में बदलें। तब इलाही बेगम का हिस्सा १२८७५ है और कनीज़ शिरीन का हिस्सा ६२५ है। ये दोनों पांच के पांचवें के पांचवें हिस्से के सौ और पच्चीस में से एक हिस्से में समानता रखते हैं। पहले का वफ़्क़ १०३ है और दूसरे का ५ है। अतः कनीज़ शिरीन के हिस्से का इलाही बेगम के अधिकार से वही अनुपात हुआ जो ५ का १०३ से है। इससे संपत्ति के हर हिस्से और भाग में उनका आनुपातिक हिस्सा ज्ञात हो जाएगा। यानी, विभाजन के रद्द होने और ५ बिस्वा १२ बिस्वांसी १० कचवांसी की सुरक्षित संपत्ति के संयुक्त स्वामित्व के बने रहने के कारण, जहाँ कहीं भी जो टुकड़ा या कण होगा, उसके १०८ हिस्सों में से ५ हिस्से कनीज़ शिरीन के और १०३ इलाही बेगम के होंगे।

स्वामित्व की साझेदारी में, प्रत्येक भागीदार दूसरे के हिस्से के लिए पूरी तरह से अजनबी होता है। आलमगिरी में है:

شركة ملک ان يتملک رجلان شيئاً من غير عقد الشركة بينهما نحوان يرثا مالاً او يوهب لهما اويملکا بالشراء اوالصدقة لايحوز لاحدهما ان يتصرف فی نصيب الاخر الابامره وکل واحد منهما کالاجنبی فی نصيب صاحبه ويجوز بيع احدهما نصيبه بغير اذنه اهـ ملتقطاً۔

स्वामित्व की साझेदारी यह है कि दो व्यक्ति साझेदारी के अनुबंध के बिना किसी एक चीज़ के मालिक बन जाएं उदाहरण के लिए, दोनों एक चीज़ के वारिस हैं या एक चीज़ दोनों को उपहार में मिली या खरीद या सदका (दान) के माध्यम से एक चीज़ के मालिक बने, तो इसमें दोनों में से कोई भी दूसरे के हिस्से में उसकी अनुमति के बिना हस्तक्षेप नहीं कर सकता और अपने हिस्से में दोनों एक-दूसरे से अजनबी हैं इसलिए हर कोई अपने हिस्से में दूसरे की अनुमति के बिना हस्तक्षेप कर सकता है। (वहां से सारांश) (त)

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-शिरका, अध्याय १, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/३०१।

بے اذن مالکان بیچیں تو بیع اگر حیات بیگم میں واقع ہوئی تو بوجہ موت بلا اجازت اس کے حصے یعنی ۱/۶.۵ بسوانسی کچوانسی میں باطل محض ہو گئی جسے کنیز شیریں بھی نافذ نہیں کر سکتی کما قدمنا عن الھندیۃ (جیسا کہ ہم پہلے ہندیہ سے نقل کر چکے ہیں۔ ت) اور اس کے بعد ہوئی تو مثل حصہ کنیز شیریں اجازت کنیز شیریں پر موقوف رہی جس کی تنفیذ و ابطال کا اختیار کنیز شیریں کو اب تک حاصل ہے۔

ولا تکون دعواھا مسقطۃ لخیارھا ومعینۃ لابطال البیع کما حققہ المولی المحقق علی الاطلاق فی فتح القدیر شرح الھدایۃ۔

اس کا دعوٰی اس کے خیار کو ساقط کرے گا نہ بطلانِ بیع کے لئے معاون ہوگا جیسا کہ محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر شرح ہدایہ میں اس کی تحقیق فرمائی ہے۔ (ت)

بہر طور مجموع ۵.۵ بسوہ ۱/۶.۵ بسوانسی کچوانسی پر کنیز شیریں کو ہر طرح دعوٰی پہنچتا ہے۔

نسبتِ حصص : ہماری تقریر سے واضح ہوگیا کہ ۱۰ بسوہ کس قدر حقیت کنیز شیریں والی بیگم کے لئے محفوظ، اور اس میں ہر ایک کا حق کتنا ہے، اب ان دونوں کے حصوں میں نسبت دریافت کرنے کے لئے بغرضِ تیسیر طریق سب کسور کو کسرِ اصغر یعنی سدس ۱/۶ کچوانسی کا ہمجنس کیجئے تو حصہ الہی بیگم ۱۲۸۷۵ ہے اور نصیب کنیز شیریں ۶۲۵ یہ دونوں توافق بخمسِ خمس خمسِ جزءِ من مائۃ و خمسۃ و عشرین رکھتے ہیں اول کا وفق ۱۰۳ اور دوم کا پانچ تو حصہ کنیز شیریں کو حق الہی بیگم سے وہی نسبت ہوئی جو پانچ کو ۱۰۳ سے ہوتی ہے اسی سے ہر جز و جائداد میں ان کا رسدی حصہ معلوم ہو جائے گا یعنی بوجہ بطلان تقسیم و بقائے شیوع جائداد

محفوظ ۵ بسوہ ۱۲ بسوانسی ۱۰ کچوانسی کا جو ٹکڑا جو ذرہ جہاں کہیں ہوگا اس کے ۱۰۸ اسہام سے ۵ سہم کنیز شیریں اور ۱۰۳ الہی بیگم کے ہیں۔

شرکتِ ملک میں ہر شریک دوسرے کے حصے سے محض اجنبی ہوتا ہے۔ عالمگیری میں ہے:

شرکۃ ملک ان یتملک رجلان شیئاً من غیر عقد الشرکۃ بینھما نحوان یرثا مالاً او یوھب لھما اویملکا بالشراء اوالصدقۃ لایحوز لاحدھما ان یتصرف فی نصیب الاخر الابامرہ وکل واحد منھما کالاجنبی فی نصیب صاحبہ ویجوز بیع احدھما نصیبہ بغیر اذنہ اھ ملتقطاً۔

شرکتِ ملک یہ ہے کہ دو شخص کسی ایک چیز کے عقدِ شرکت کے بغیر مالک ہو جائیں مثلاً دونوں ایک چیز کے وارث ہیں یا ایک چیز دونوں کو ہبہ ہوئی یا خریداری یا صدقہ کے ذریعہ ایک چیز کے مالک بنے، تو اس میں دونوں میں سے کوئی بھی دوسرے کے حصہ میں اس کی اجازت کے بغیر تصرف نہیں کر سکتا اور اپنے حصہ میں دونوں ایک دوسرے سے اجنبی ہیں لہٰذا ہر ایک اپنے حصہ میں دوسرے کی اجازت کے بغیر تصرف کر سکتا ہے اھ ملتقطاً(ت)

[1] فتاوٰی ہندیہ کتاب الشرکۃ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۲/۳۰۱

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is stated in Tanweer al-Absar:

[Arabic Box Text]: Ownership partnership is when multiple individuals become owners of an asset or a debt through inheritance, sale, or other means, and each is a stranger in the portion of the other, etc. [Urdu Box Text]: Joint ownership (Shirkat-e-Milk) is when multiple individuals become joint owners of an asset or a debt through inheritance, sale, or any other means, and each will be a stranger in the portion of the other, etc. (T)

So it is clear that if one of them sues a usurper for his specific share and establishes his ownership and right, the other partner has absolutely no entitlement in this proof and establishment. What right does the other have in the shares that reach one person? For him, his shares are separate. Therefore, interfering in the establishment of one's right is exactly like saying: 'Include me in your shares and give me something from your specific right.' This has no meaning, nor is such a claim admissible. Yes, if one partner takes possession of a specific piece from the undivided (musha') property without legal division, then indeed the other has a right to claim against him, because as long as it is undivided, both have entitlement in every single particle.

[Arabic Box Text]: He cannot take possession of a specific thing without taking possession of his partner's property mixed with his own property, as explicitly stated in all the books. [Urdu Box Text]: Thus, possession of a specific item cannot be had without mixed possession over the other's share, as clarified in all books. (T)

Or if one partner makes a false claim and proves more than his right for himself, then also the interference of the other is justified because he has interfered in his right. 'Yadullu ala kulli dhalika furoo'un jammatun madhkuratun fi kutub-il-madhhab' (Many branches mentioned in the books of the [Hanafi] school point to all of this. T). In short, except for these two cases, the interference of the other partner in the mere proof of ownership and establishment of right is purely absurd and inadmissible. When these matters are clarified, and it is apparent that here the first possibility for the validity of the claim, i.e., taking possession of a specific segregated item, did not occur, as Elahi Begum did not get an independent possession by designation after dividing these 3 Biswa 10 Biswansi shares. So only the second possibility remains to be seen, which is proving ownership of more than one's right. If these 3 Biswa 10 Biswansi are more than Elahi Begum's right, then indeed Kaniz Shirin has the right to interfere only in the excess amount, otherwise not at all. But we have researched and

found that the separation of Wajihuddin's estate from Karimuddin's, which was the result of this void division, was purely wrong; rather, that entire property, just as it was mixed and undivided during the lives of both brothers, remains so until now...

---

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanweer al-Absar, Kitab al-Shirka, Matba' Mujtabai Delhi 3/711 Page 161 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

तन्वीर अल-अबसार में है:

[अरबी बॉक्स पाठ]: स्वामित्व की साझेदारी वह है जिसमें कई व्यक्ति विरासत, बिक्री या अन्य माध्यमों से किसी संपत्ति या ऋण के स्वामी बन जाते हैं, और प्रत्येक दूसरे के हिस्से में अजनबी होता है इत्यादि।

तो यह स्पष्ट है कि यदि उनमें से कोई एक किसी अपहर्ता पर दावा करके अपने हिस्से की सीमा तक अपने स्वामित्व और अधिकार की पुष्टि कराता है, तो इस प्रमाण और स्थापना में दूसरे साथी का बिल्कुल भी कोई अधिकार नहीं हो सकता है। एक व्यक्ति को मिलने वाले हिस्सों में दूसरे का क्या अधिकार है? उसके लिए उसके हिस्से अलग हैं। इसलिए, किसी के अधिकार की स्थापना में बाधा डालना बिल्कुल वैसा ही है जैसे कहना: 'मुझे अपने हिस्सों में शामिल कर लो और अपने विशिष्ट अधिकार में से मुझे कुछ दे दो।' इसका कोई अर्थ नहीं है, न ही ऐसा दावा स्वीकार्य है। हाँ, यदि एक साथी कानूनी विभाजन के बिना अविभाजित (मुशा) संपत्ति से किसी विशिष्ट टुकड़े पर कब्जा कर लेता है, तो निश्चित रूप से दूसरे का उस पर दावा बनता है क्योंकि जब तक वह अविभाजित है, प्रत्येक कण में दोनों का अधिकार है।

[अरबी बॉक्स पाठ]: वह अपनी संपत्ति के साथ मिश्रित अपने साथी की संपत्ति के कब्जे के बिना किसी विशिष्ट वस्तु पर कब्जा नहीं कर सकता, जैसा कि सभी पुस्तकों में स्पष्ट रूप से बताया गया है। उर्दू बॉक्स पाठ: तो किसी विशिष्ट चीज़ का कब्जा दूसरे के हिस्से पर मिश्रित कब्जे के बिना अपने हिस्से पर नहीं हो सकेगा जैसा कि तमाम किताबों में इस पर स्पष्टीकरण है। (त)

या यदि एक साथी झूठा दावा करके अपने अधिकार से अधिक अपने लिए स्वामित्व सिद्ध कर लेता है, तो भी दूसरे का हस्तक्षेप उचित है क्योंकि उसने उसके अधिकार में दखल दिया है। 'यदुल्लु अला कुल्लि ज़ालिका फुरूअन जम्मतुन मज़कूरतुल फी कुतुब-इल-मज़हब' (पंथ की पुस्तकों में वर्णित कई शाखाएँ इन सब की ओर संकेत करती हैं। त)। संक्षेप में, इन दो स्थितियों के अलावा, केवल स्वामित्व के प्रमाण और अधिकार की स्थापना में दूसरे साथी का हस्तक्षेप मात्र निरर्थक और अस्वीकार्य है। जब ये मामले स्पष्ट हो गए और यह स्पष्ट है कि यहाँ दावे की वैधता की पहली संभावना, यानी किसी विशिष्ट अलग वस्तु पर कब्जा करना, घटित नहीं हुई क्योंकि इलाही बेगम ने इन 3 बिस्वा 10 बिस्वांसी का पट्टी बँटवारा कराकर कोई स्वतंत्र कब्जा नहीं लिया। तो केवल दूसरी संभावना देखी

जानी बाकी है, यानी अधिकार से अधिक स्वामित्व सिद्ध कर लेना। यदि ये 3 बिस्वा 10 बिस्वांसी इलाही बेगम के अधिकार से अधिक हैं, तो निश्चित रूप से कनीज़ शीरीं को केवल अतिरिक्त मात्रा में हस्तक्षेप करने का अधिकार है, अन्यथा बिल्कुल नहीं। लेकिन हमने शोध किया है कि वजीहुद्दीन की विरासत को करीमुद्दीन से अलग करना, जो इस शून्य विभाजन का परिणाम था, पूरी तरह से गलत था; बल्कि वह पूरी संपत्ति, जैसे कि दोनों भाइयों के जीवन के दौरान मिश्रित और अविभाजित थी, अब तक वैसी ही है...

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार शरह तन्वीर अल-अबसार, किताब अल-शिर्का, मतबा मुजतबाई दिल्ली 3/711 पृष्ठ 161 का 738

تنویر الابصار میں ہے:

[عربی باکس عبارت]: شركة ملک وهي ان يملك متعدد عيناً اودیناً بارث او بیع او غیرهما وکل اجنبي في مال صاحبه الخ۱۔ [اردو باکس عبارت]: شرکت ملک یہ ہے کہ متعدد اشخاص عین یادین میں وراثت یا بیع یا کسی اور طرح مشترکہ مالک ہو جائیں اور ہر ایک دوسرے کے حصہ میں اجنبی ہو گا الخ۔ (ت)

تو ظاہر ہے کہ اگر ان میں ایک کسی غاصب پر دعوٰی کر کے اپنے مقدار حصہ میں اپنا اثبات ملک و استقرار حق کرائے تو اس ثبوت و استقرار میں دوسرے شریک کا ہرگز کوئی استحقاق نہیں آسکتا کہ جو سہام ایک کو پہنچتے ہیں دوسرے کا اس میں کیا حق ہے اس کے لئے اس کے سہام جدا ہیں پس ایک کے تقرر حق میں مزاحم ہونا گویا بعینہ یہ کہنا ہے کہ تو اپنے سہام میں مجھے شریک کر لے اور اپنے خاص حق سے مجھے کچھ دے دے اس کے کوئی معنی نہیں، نہ ایسا دعوٰی قابل سماعت، ہاں اگر ایک شریک بے تقسیم شرعی ملک مشاع سے کسی معین ٹکڑے پر قبضہ کر لے تو بیشک دوسرے کا اس پر دعوٰی پہنچتا ہے کہ جب شیوع ہے ہر ہر ذرہ میں دونوں کا استحقاق ہے۔

[عربی باکس عبارت]: فلا يقبض شيئاً معيناً الا وقد قبض ملك صاحبه مخلوطاً مع ملك نفسه كما نص عليه فی الكتب جميعاً۔ [اردو باکس عبارت]: تو کسی معین چیز کا قبضہ دوسرے کے حصہ پر مخلوط قبضہ کے بغیر اپنے حصہ پر نہ ہو سکے گا جیسا کہ تمام کتب میں اس پر تصریح ہے۔ (ت)

یا ایک شریک جھوٹا دعویٰ کر کے اپنے حق سے زیادہ میں اپنے لئے اثبات ملک کرا لے تو بھی دوسرے کی مزاحمت بجا ہے کہ اس نے اس کے حق میں دست اندازی کی یدل علی کل ذلک فروع جمۃ مذکورۃ فی کتب المذھب (اس پر کتب مذہب میں مذکور کثیر فروعات دال ہیں۔ ت) غرض ان دو صورتوں کے سوا مجرد اثبات ملک و استقرار حق میں دوسرے شریک کی مزاحمت محض بیہودہ و نا مسموع ہے۔ جب یہ امور منقح ہوئے اور پر ظاہر کہ یہاں احتمال صحت دعویٰ کی صورت اولیٰ یعنی قبضہ شے معین مفرز تو واقع نہ ہوئی کہ الٰہی بیگم نے ان ۳ بسوہ ۱۰ بسوانسی کا پٹی بانٹ کرا کر کوئی مستقل قبضہ بالتعیین نہ کیا تو صرف صورت ثانیہ یعنی حق سے زیادہ اثبات ملک کرا لینے کا دیکھنا باقی رہا مگر یہ ۳ بسوہ ۱۰ بسوانسی حق الٰہی بیگم سے زائد ہیں تو بیشک کنیز شیریں کو صرف قدر زائد میں اختیار مزاحمت ہے ورنہ اصلاً نہیں، مگر ہم تحقیق کر آئے کہ ترکہ وجیہ الدین کو کریم الدین کی جدائی جو اس تقسیم باطل کا حاصل تھی محض غلط ہے بلکہ وہ ساری جائیداد جس طرح حیات ہر دو برادر میں مختلط و غیر منقسم تھی اب تک بدستور

---

۱ در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الشرکۃ مطبع مجتبائی دہلی ۳/۷۱۱ Page 161 of 738

...in this state, then considering the right of Kaniz Shirin only in those 5 Biswas which were in the hands of Najm-un-Nisa and not recognizing it in the other portion is a sheer mistake. Rather, according to the rule of joint ownership, in whatever piece of land anywhere, Elahi Begum and Kaniz Shirin are proportionate shareholders. Now, if you completely disregard this hypothetical separation, it becomes extremely clear that Elahi Begum got her ownership established in much less than her actual right. Her right was 5 Biswas 5.6/5 Kachwansi, and she obtained a decree for only 3 Biswas 10 Biswansi. Then, for what thing does Kaniz Shirin demand compensation from her specific right? And if it is considered that although there was no legal (Shari'i) division, two separate pieces were formed, one of which was occupied by Qurban Ali and the other by his wife and son, and Elahi Begum also filed a claim against only one party, even from this perspective, Elahi Begum's claim is less than her proportionate share. Because in this portion, after excluding the share of Najm-un-Nisa which was sold by the hand of the wife of Qurban Ali, 3 Biswas 5 Biswansi are the right of Elahi Begum and Kaniz Shirin. Divide them by the aforementioned ratio of 108, the quotient is 13-9/8 Kachwansi, which when multiplied by 5 results in 3 Biswansi 9.4/2 Kachwansi. This is the proportionate share of Kaniz Shirin, and the remaining 3 Biswas 11 Biswansi 10-9/5 Kachwansi were the right of Elahi Begum, out of which she established her ownership in three Biswas ten Biswansi. So what is the interference in the right of Kaniz Shirin? The result of Kaniz Shirin's claim is that even this much is not your property, or although it is your property, give me some back from it, whereas her property is more than this. Claiming against others' property is purely meaningless. And if you disregard all these refined investigations and insist on assuming that the mentioned division was correct and these specific 5 Biswas were the inheritance of Wajihuddin and the entitlement of Kaniz Shirin was specifically in them, even then, on this false assumption, Kaniz Shirin's claim that she should get a proportionate share holds no meaning. The result of a proportionate share is that whatever amount Elahi Begum received a decree for, she and Kaniz Shirin are partners in both pieces in proportion to their respective shares in those remaining 5 Biswansis. According to the Rule of Three, whatever share of Kaniz Shirin comes out of this decreed amount, she should receive it now, the rest being Elahi Begum's share, and both should have a claim in the 5 Biswansis. Whereas on this false assumption, Elahi Begum has already received a decree for 7-1/4 Kachwansi more than what she was entitled to from the inheritance of Wajihuddin, as is evident from

what we have stated before. So what is the point of asking for a proportionate share? Rather, a claim for the excess amount, i.e., 7-1/4 Kachwansi, should have been made. In short, the cause of the entire mistake is that Kaniz Shirin, i.e., her general attorney, understands establishing ownership and stabilizing rights as taking possession of a specific, defined, separated, and divided portion. Whereas their obvious difference is not such as to remain hidden from anyone. Thus, it has become crystal clear that Kaniz Shirin's claim has no basis for validity or admissibility. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best, and His knowledge is most complete and most wise. May Allah's peace and blessings be upon our master Muhammad, his family, and his companions.

...इसी स्थिति में है, तो केवल उन 5 बिस्वा में, जो नजम-उन-निसा के हाथ में थे, कनीज़ शीरीं का हक मानना और दूसरी पट्टी में न मानना केवल एक गलती है। बल्कि साझा स्वामित्व (शिअउ) के नियम के अनुसार, जहाँ कहीं भी कोई टुकड़ा है, उसमें इलाही बेगम और कनीज़ शीरीं आनुपातिक हिस्सेदार हैं। अब यदि आप इस काल्पनिक अलगाव को पूरी तरह से नज़रअंदाज़ कर दें, तो यह अत्यंत स्पष्ट है कि इलाही बेगम ने अपने वास्तविक अधिकार से बहुत कम में अपना स्वामित्व सिद्ध कराया। उसका अधिकार 5 बिस्वा 5.6/5 कचवांसी था और उसने केवल 3 बिस्वा 10 बिस्वांसी की डिक्री प्राप्त की। फिर कनीज़ शीरीं उसके विशिष्ट अधिकार में से किस चीज़ का बदला माँगती है? और यदि यह माना जाए कि यद्यपि कोई कानूनी (शरीअत के अनुसार) विभाजन नहीं हुआ था, फिर भी दो अलग-अलग टुकड़े हो गए थे, जिनमें से एक पर क़ुर्बान अली और दूसरे पर उसकी पत्नी और पुत्र का कब्ज़ा था, और इलाही बेगम ने भी केवल एक पक्ष पर दावा किया था, तो इस दृष्टि से भी इलाही बेगम का दावा उसके आनुपातिक हिस्से से कम है। क्योंकि इस पट्टी में, नजम-उन-निसा के हिस्से को छोड़कर, जो क़ुर्बान अली की पत्नी के हाथ बिका था, 3 बिस्वा 5 बिस्वांसी इलाही बेगम और कनीज़ शीरीं का हक है। उन्हें पूर्वोक्त 108 के अनुपात से विभाजित करें, तो भागफल 13-9/8 कचवांसी आता है, जिसे 5 से गुणा करने पर 3 बिस्वांसी 9.4/2 कचवांसी होती है। यही कनीज़ शीरीं का आनुपातिक हिस्सा है और शेष 3 बिस्वा 11 बिस्वांसी 10-9/5 कचवांसी इलाही बेगम का हक था, जिसमें से उसने तीन बिस्वा दस बिस्वांसी में अपना मालिकाना हक साबित किया। तो कनीज़ शीरीं के हक में कौन सा हस्तक्षेप है? कनीज़ शीरीं के दावे का निष्कर्ष यह है कि इतना भी तुम्हारा मालिकाना हक नहीं है, या यद्यपि यह तुम्हारा मालिकाना हक है, लेकिन इसमें से कुछ मुझे वापस दे दो, जबकि उसकी मिल्कियत इससे अधिक है। दूसरों की संपत्ति पर दावा करना सर्वथा अर्थहीन है। और यदि इन सभी सूक्ष्म शोधों को दरकिनार कर दिया जाए और यह मान लिया जाए कि उक्त विभाजन सही था और ये विशिष्ट 5 बिस्वा ही वजीहुद्दीन की विरासत थे और कनीज़ शीरीं की पात्रता विशेष रूप से उन्हीं में थी, तब भी इस झूठी धारणा पर कनीज़ शीरीं का यह दावा कि उसे आनुपातिक हिस्सा मिलना चाहिए, कोई अर्थ नहीं रखता। आनुपातिक हिस्से का परिणाम यह है कि इलाही बेगम ने जिस राशि के लिए डिक्री प्राप्त की, उसमें वह और कनीज़ शीरीं शेष 5 बिस्वांसी के दोनों टुकड़ों में अपने-अपने हिस्से के अनुपात में साझेदार हैं। त्रैराशिक नियम (Rule of Three) के अनुसार इस डिक्री की गई मात्रा में कनीज़ शीरीं का जो भी हिस्सा निकले, उसे अब मिलना चाहिए, बाकी इलाही बेगम का

हिस्सा हो, और दोनों का 5 बिस्वांसी में दावा रहे। जबकि इस झूठी धारणा पर इलाही बेगम वजीहुद्दीन की विरासत से जितनी हकदार थी, उससे 7-1/4 कचवांसी अधिक की डिक्री पहले ही प्राप्त कर चुकी है, जैसा कि हमारे पूर्व विवरण से स्पष्ट है। तो आनुपातिक हिस्सा माँगने का क्या मतलब? बल्कि अतिरिक्त मात्रा यानी 7-1/4 कचवांसी का दावा करना चाहिए था। संक्षेप में, पूरी गलती का कारण यह है कि कनीज़ शीरीं यानी उसके मुख़्तार-ए-आम (सामान्य मुख़्तार) मालिकाना हक साबित करने और अधिकार को स्थिर करने का अर्थ एक निश्चित, पृथक और विभाजित टुकड़े पर कब्ज़ा कर लेना समझते हैं। जबकि उनका स्पष्ट अंतर ऐसा नहीं है जो किसी से छिपा रहे। इस प्रकार, यह पूरी तरह स्पष्ट हो गया है कि कनीज़ शीरीं के दावे का कोई आधार नहीं है और यह सुनवाई योग्य नहीं है। और अल्लाह, जो पवित्र और सर्वोच्च है, सबसे बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है। अल्लाह के शांति और आशीर्वाद हमारे स्वामी मुहम्मद, उनके परिवार और उनके साथियों पर हों।

اسی حالت پر ہے تو صرف ان ۵ بسووں میں جو نجم النساء کے ہاتھ میں تھے کنیز شیریں کا حق جاننا اور دوسری پٹی میں نہ ماننا محض غلطی ہے بلکہ حکم شیوع جو ٹکڑا جہاں کہیں ہے ہر ایک میں کنیز شیریں والی بیگم حصہ رسد شریک ہیں اب اگر اس فرضی جدائی کو اصلاً نظر سے ساقط کیجئے جب تو نہایت ظاہر کہ الہی بیگم نے اپنے حق سے بہت کم میں اثبات ملک کرایا حق اس کا ۵ بسوہ ۵۔ ۶/۵ کچوانسی تھا اور ڈگری صرف ۳ بسوہ ۱۰ بسوانسی کی حاصل کی پھر کنیز شیریں اس کے حق خاص میں سے کس چیز کا صلہ مانگتی ہے۔ اور اگر یہ خیال کیجئے کہ گو تقسیم شرعی نہیں مگر دو ٹکڑے جدا جدا ہوئے جن میں ایک پر قربان علی دوسرے پر اس کی زوجہ و پسر قابض ہوئے اور الہی بیگم نے بھی صرف ایک فریق پر دعویٰ کیا، تو اس نظر سے بھی دعویٰ الہی بیگم اس کے حصہ رسد سے کم ہے کہ اس پٹی میں بعد استثنائے حصہ نجم النساء کہ بدست بیگم زوجہ قربان علی بیع ہوا ۳ بسوہ ۵ بسوانسی حق الہی بیگم و کنیز شیریں ہیں انہیں بلحاظ نسبت مذکورہ ۱۰۸ پر تقسیم کیجئے تو حاصل قسمت ۱۳-۹/۸ کچوانسی ہے جسے ۵ میں ضرب دینے سے ۳ بسوانسی ۹۔ ۴/۲ کچوانسی ہوتی ہیں اسی قدر رسدی حصہ کنیز شیریں ہے اور باقی ۳ بسوہ ۱۱ بسوانسی ۱۰-۹/۵ کچوانسی حق الہی بیگم تھے جس میں اس نے تین بسوہ دس بسوانسی میں اپنی ملک ثابت کرائی تو کنیز شیریں کے حق میں کون سی مزاحمت کے دعویٰ کنیز شیریں کا حاصل یہ ہے کہ اس قدر بھی تیری ملک نہیں یا اگرچہ تیری ملک ہے مگر اس میں سے کچھ مجھے واپس دے حالانکہ اس سے زائد اس کی ملک ہے کہ اور ملک غیر پر دعویٰ کرنا محض بے معنی اور اگر ان سب تحقیقات نفیسہ سے قطع نظر کیجئے اور خواہی نخواہی مان ہی لیجئے کہ تقسیم مذکور صحیح تھی اور یہی ۵ بسوہ بالتعیین ترکہ وجیہ الدین تھے اور خاص انہیں

میں استحقاق کنیز شیریں ہے تاہم اس تقدیرِ باطل پر بھی دعویٰ کنیز شیریں کہ حصہ رسدی پاؤں کوئی معنیٰ نہیں رکھتا رسدی حصہ کا تو یہ حاصل کہ جس قدر پر الہی بیگم نے ڈگری پائی یہ اور وہ ۵ بسوانسی کہ باقی رہیں دونوں ٹکڑوں میں الہی بیگم و کنیز شیریں اپنے اپنے حصوں کی نسبت سے شریک ہیں بحساب اربعہ متناسبہ اس مقدار ڈگری شدہ میں جو کچھ حصہ کنیز شیریں نکلے اب ملے باقی حصہ الہی بیگم ہو اور ۵ بسوانسی میں دونوں کا دعویٰ رہے حالانکہ اس تقدیرِ باطل پر الہی بیگم جس قدر ترکہ وجیہ الدین سے استحقاق رکھتی تھی اس سے ۷-۴/۱ کچوانسی زیادہ کی ڈگری پاچکی کما یظھر مما سلفنا بیانہ (جیسا کہ ہمارے پہلے بیان سے ظاہر ہے۔ت) تو رسدی حصہ مانگنے کے کیا معنیٰ بلکہ قدر زائد یعنی ۷-۴/۱ کچوانسی کا دعویٰ کرنا تھا، غرض ساری غلطی کا منشا یہ ہے کہ کنیز شیریں یعنی اس کے مختارِ عام نے اثبات ملک واستقرارِ حق کرانے کو بالتعیین ایک پارہ معینہ مفروزہ منقسم پر قبضہ کرلینا سمجھتا ہے حالانکہ ان کا بدیہی فرق ایسا نہیں جو کسی پر مخفی رہے، پس بہ نہایت وضوح روشن ہوگیا کہ کنیز شیریں کا دعویٰ اصلاً وجہ صحت و قابلیت سماعت نہیں رکھتا۔ واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم وعلمہ اتم واحکم وصلی اللہ تعالٰی علیٰ سیدنا محمد وآلہ وصحبہ وبارک وسلم۔

Volume 18 Fatawa Rizwia

Issue 29: 23 Jumada al-Ula 1308 AH What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say on this issue: Zaid was wealthy; he made gold and silver jewelry for his wife during his lifetime. Will it be considered as part of her dower (Mahr) or what? Explain and be rewarded. The Answer: The common and widespread custom in our lands is that making jewelry for women does not mean transferring ownership; rather, it is considered the property of the husband unless a transfer of ownership is explicitly or implicitly manifest from the husband's side.

[Arabic quote]: It is known that handing over to them carries the possibility of transfer of ownership or loaning, and loaning is more likely, so it is established unless evidence to the contrary is shown. [Urdu translation of the quote]: This is a clear matter that in giving to them, both possibilities of transfer of ownership and loaning exist; so as long as evidence against loaning is not present, loaning will be established. (T)

Of course, it remains in the use of women, but this does not establish ownership for the women. In Bahr al-Ra'iq, then Radd al-Muhtar and 'Uqud al-Durriya it is stated:

[Arabic quote]: Her enjoyment of what he bought and his satisfaction with that is not evidence that he gifted it to her ownership as women and common folk understand it, and I have given fatwas on that many times. 1 [Urdu translation of the quote]: A wife benefiting from something bought by the husband and the husband being pleased with it cannot be evidence of the wife's ownership, as women and commoners understand; I have given fatwas on this multiple times. (T)

Therefore, if it is not proven by just Sharia witnesses that the woman was made the owner of this jewelry, then it remains the husband's property according to custom; it will be deemed as his estate and divided among all heirs according to the rules of inheritance. And if it is proven that the husband made the woman the owner of this jewelry, then certainly it is the woman's sole property. Now, in this case, if the husband had specified that 'I am giving this as part of your dower', then it will be deducted from that much dower. And if he specified any other reason besides dower, for example, he said 'I gave this jewelry to you as a favor or gift', then it will not be counted towards dower. In Durr al-Mukhtar it is stated:

[Arabic quote]: He sent something to his wife and did not mention the reason at the time of handing over other than dower, such as saying it's wax or henna, then said it

is from the dower. [Urdu translation of the quote]: The husband, while giving something to the wife, did not mention dower or any other reason; for example, he said it's for a lamp or henna and then later said that he gave it as dower, then...

1 Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Da'wa, Arg Bazaar Qandahar Afghanistan 2/35 Page 163 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

मसला 29: 23 जमादी-उल-उला 1308 हिजरी विद्वान और मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद संपन्न था; उसने अपनी पत्नी के लिए अपने जीवनकाल में सोने और चांदी के गहने बनवाए, क्या उसे उसके महर में समझा जाएगा या क्या? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा। उत्तर: हमारे क्षेत्रों में आम और प्रचलित प्रथा यह है कि महिलाओं के लिए गहने बनवाना उन्हें मालिक बनाना नहीं होता, बल्कि उसे पति की ही संपत्ति समझा जाता है जब तक कि पति की ओर से स्पष्ट रूप से या संकेतों से स्वामित्व का हस्तांतरण प्रकट न हो।

[अरबी उद्धरण]: यह ज्ञात है कि उन्हें कुछ देना स्वामित्व हस्तांतरण या ऋण (उपयोग के लिए देना) दोनों की संभावना रखता है, और ऋण होना अधिक प्रबल है, अतः यही तब तक माना जाएगा जब तक इसके विपरीत प्रमाण न मिले। [उर्दू अनुवाद]: यह स्पष्ट बात है कि उन्हें देने में स्वामित्व और ऋण दोनों की संभावना है, तो जब तक ऋण के विरुद्ध प्रमाण मौजूद न हो, ऋण ही सिद्ध होगा। (त)

बेशक वह गहने महिलाओं के उपयोग में रहते हैं लेकिन इससे महिलाओं का स्वामित्व सिद्ध नहीं होता। बहर-उर-राईक, फिर रद-उल-मुह्तार और उकूद-अद-दुर्रिया में है:

[अरबी उद्धरण]: पति द्वारा खरीदी गई चीज़ का पत्नी द्वारा उपभोग करना और पति की उस पर रज़ामंदी इस बात का प्रमाण नहीं है कि उसने उसे पत्नी के स्वामित्व में दे दिया है, जैसा कि आम महिलाएँ और लोग समझते हैं, और मैंने इस पर कई बार फ़तवा दिया है। 1 [उर्दू अनुवाद]: पति की खरीदी हुई चीज़ से लाभ उठाना और उस पर पति का राज़ी होना पत्नी की मिल्कियत की दलील नहीं बन सकता जैसा कि औरतें और आम लोग समझे हुए हैं, मैंने कई बार इस पर फ़तवा दिया है। (त)

अतः यदि शरई न्यायपूर्ण गवाहों से यह सिद्ध न हो कि पत्नी को उस गहने का मालिक बना दिया गया था, तो वह पूर्ववत पति की संपत्ति है। उसकी मृत्यु के बाद वह उसकी विरासत माना जाएगा और सभी वारिसों में फ़राइज़ के अनुसार विभाजित होगा। और यदि सिद्ध हो जाए कि पति ने पत्नी को उस गहने का मालिक बना दिया था, तो निश्चित रूप से वह केवल पत्नी की संपत्ति है। अब इस स्थिति में, यदि पति ने स्पष्ट किया था कि 'मैं यह तुम्हारे महर में दे रहा हूँ', तो वह उतने महर में से काट लिया जाएगा। और यदि महर के अतिरिक्त किसी अन्य कारण का उल्लेख किया था, उदाहरण के लिए कहा कि 'यह गहना मैंने तुम्हें उपकार के रूप में दिया या उपहार दिया', तो वह महर में नहीं गिना जाएगा। दुर्रे-मुख्तार में है:

[अरबी उद्धरण]: उसने अपनी पत्नी को कुछ भेजा और देते समय महर के अलावा कोई कारण नहीं बताया, जैसे मोम या मेंहदी कहा, फिर बाद में कहा कि यह महर में से है। [उर्दू अनुवाद]: पति ने पत्नी को कोई चीज़ देते हुए महर या कोई और कारण ज़िक्र न किया, मसलन उसने चिराग या मेंहदी के लिए कहा और फिर बाद में कहा कि यह महर के तौर पर दी है, तो...

1 अल-उक़ूद-अद-दुर्रिया, किताब अद-दावा, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान 2/35 पृष्ठ 163 / 738

جلد ہجدھم (۱۸) فتاوی رضویہ

مسئلہ ۲۹: ۲۳ جمادی الاولیٰ ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید ذی مقدور تھا اس نے اپنی بیوی کو اپنی حیات میں زیور طلائی اور نقرئی بنا دیا وہ اس کے مہر میں متصور کیا جائے گا یا کیا؟ بینوا توجروا۔ الجواب: عرفِ عام و شائع ہمارے بلاد میں یہ ہے کہ عورتوں کا مالک کر دینا نہیں ہوتا بلکہ شوہر ہی کی ملک سمجھا جاتا ہے جب تک صراحتاً یا دلالۃً شوہر کی جانب سے تملیک ظاہر نہ ہو۔

ومعلوم ان الدفع الیھن یحتمل التملیك والعاریة والعاریة اولی فھی الثابتة مالم یدل علی خلافھا- یہ واضح بات ہے کہ ان کو دینے میں تملیک اور عاریت دونوں احتمال ہیں تو جب تک عاریت کے خلاف دلیل موجود نہ ہو تو عاریت ہی ثابت ہوگا۔ (ت)

البتہ وہ استعمال میں عورتوں ہی کے رہتا ہے مگر اس سے ملکِ زناں ثابت نہیں ہوتی۔ بحر الرائق پھر ردالمختار و عقود الدریہ میں ہے:

لا یکون استمتاعھا بمشریه ورضاءه بذلك دلیلا علی انه ملکھا ذلك کما تفھمه النساء والعوام وقد افتیت بذلك مرارا-1 خاوند کی خریدی ہوئی چیز سے فائدہ حاصل کرنا اور اس پر خاوند کا راضی ہونا بیوی کی ملکیت کی دلیل نہیں بن سکتا جیسا کہ عورتیں اور عوام سمجھے ہوئے ہیں، میں نے متعدد بار اس پر فتویٰ دیا ہے۔ (ت)

پس اگر گواہانِ عادل شرعی سے عورت کو اس زیور کا مالک کر دینا نہ ثابت ہو تو وہ بدستور ملکِ شوہر پر ہے اس کا متروکہ ٹھہر کر سب ورثہ پر حسب فرائض منقسم ہوگا اور اگر ثابت ہو کہ شوہر نے عورت کو اس زیور کا مالک کر دیا تھا تو بیشک وہ تنہا عورت کی ملک ہے، اب اس

صورت میں اگر شوہر نے تصریح کی تھی کہ یہ تیرے مہر میں دیتا ہوں تو اس قدر مہر سے مجرا ہو گا اور اگر مہر کے سوا اور کسی جہت کی تصریح کی تھی مثلاً کہا یہ زیور میں نے تجھے احساناً دیا یا ہبہ کیا تو مہر میں محسوب نہ ہوگا۔ در مختار میں ہے:

بعث الی امرأته شیئا ولم یذکر جهة عند الدفع غیر جهة المهر کقوله شمع او حناء ثم قال انه من المهر خاوند نے بیوی کو کوئی چیز دیتے ہوئے مہر یا کوئی اور وجہ ذکر نہ کی مثلاً اس نے چراغ یا مہندی کے لئے کہا اور پھر کہا کہ یہ مہر کے طور پر دی ہے، تو

1 العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ۲/ ۳۵ Page 163 of 738

Fatawa Rizvia Volume (18)

[Arabic Quote 1]: "...it will not be accepted as qanya (property acquired for personal use), for if it happened as a gift, it cannot turn into dower (mahr). Summarized." [Urdu Translation]: The husband's word will not be accepted regarding 'qanya', because once it has been given as a gift, it cannot now be changed into dower. Summarized (T).

And if only the act of granting ownership (tamlik) is known and it is not proven whether it was given as dower or separately from dower, and the wife claims it was given separately from dower while other heirs state it was given as dower, then the statement of the other heirs will be accepted along with their oath, unless the woman proves with just witnesses that she was made owner of it separately from the dower; otherwise, those ornaments will be considered part of the dower. It is stated in Tanwir al-Absar, Durr al-Mukhtar, and Radd al-Muhtar: [Arabic Quote 2]: "If he sent something to his wife and did not mention dower or anything else, and she said 'it is a gift' while he said 'it is from the dower or a loan', then the word is his with his oath, and the proof (burden of evidence) is upon her in things not meant for consumption. Summarized." [Urdu Translation]: When the husband sent something to his wife and made no mention of dower etc., and the wife says "it is a gift" and the husband says "it was dower or a loan," then the husband's word will be accepted upon taking an oath, and the woman's word will be accepted with testimony. This scenario will not apply to edible items. Summarized (T).

In Khayriyyah it is stated: [Arabic Quote 3]: "A question was asked regarding when he sends something of the nature of gold and silver coins or something that does not quickly perish, then they differ; the husband says 'I only sent it to be counted towards the dower' and she says 'it is a gift'. Is the word his or hers? He answered: 'The word is his as clarified by Qadikhan and others, meaning with his oath, reasoning that he is the owner and knows better the purpose of the transfer of ownership (tamlik).' Summarized." [Urdu Translation]: A question was asked that a person sent gold/silver coins or something that does not spoil quickly to his wife, then a dispute arose between them. The husband says it was part of the dower account and the wife says it is a gift, so whose word will be accepted, the husband's or the wife's? The answer was that the husband's word will be accepted upon taking an oath, as Qadikhan has clarified, for the reason that since the husband is the giver, he knows better the reason for the transfer of ownership. Summarized (T).

In 'Uqud al-Durriyah it is stated:

1. Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on Dower, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/203.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on Dower, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/203; Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Chapter on Dower, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/363.
3. Fatawa Khayriyyah, Book of Marriage, Chapter on Dower, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/29.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

[अरबी उद्धरण 1]: "...इसे कन्या (व्यक्तिगत उपयोग के लिए अर्जित संपत्ति) के रूप में स्वीकार नहीं किया जाएगा, क्योंकि यदि यह उपहार के रूप में हुआ है, तो यह मेहर (दहेज) में नहीं बदल सकता। संक्षेप में।" [उर्दू अनुवाद]: पति की बात नहीं मानी जाएगी 'कन्या' के संबंध में, क्योंकि जब वह उपहार बन चुका है तो अब मेहर में तब्दील न हो सकेगा। संक्षेप में (टी)।

और अगर सिर्फ स्वामित्व प्रदान करने (तमलीक) की बात ज्ञात हो और यह साबित न हो कि वह मेहर में दिया गया था या मेहर से अलग, और पत्नी मेहर से अलग देने का दावा करती है और अन्य वारिस उसे मेहर में देना बताते हैं, तो अन्य वारिसों का कथन उनकी शपथ के साथ स्वीकार किया जाएगा जब तक कि स्त्री न्यायप्रिय गवाहों से यह साबित न कर दे कि मुझे मेहर से अलग इसका मालिक बनाया गया था; अन्यथा वह ज़ेवर मेहर ही माना जाएगा। तनवीर अल-अब्सार, दुर्रे मुख्तार और रद उल-मुह्तार में है: [अरबी उद्धरण 2]: "यदि उसने अपनी पत्नी को कुछ भेजा और मेहर या किसी अन्य चीज़ का उल्लेख नहीं किया, और उसने कहा 'यह उपहार है' जबकि उसने कहा 'यह मेहर में से है या ऋण है', तो शपथ के साथ बात उसकी मानी जाएगी, और सबूत (गवाही) का बोझ उस पर (स्त्री पर) होगा उन चीजों में जो खाने योग्य नहीं हैं। संक्षेप में।" [उर्दू अनुवाद]: जब पति ने पत्नी को कोई चीज़ भेजी और मेहर आदि का कोई ज़िक्र न किया, तो पत्नी कहती है यह उपहार है और पति कहता है यह मेहर था या उधार था, तो पति की बात कसम लेकर मान ली जाएगी और औरत की बात गवाही के साथ मानी जाएगी। यह स्थिति खाने-पीने वाली चीज़ों में नहीं होगी। संक्षेप में (टी)।

खैरिया में है: [अरबी उद्धरण 3]: "सवाल पूछा गया कि जब उसने सोने-चांदी के सिक्कों की तरह की कोई चीज़ भेजी या ऐसी चीज़ जो जल्दी खराब न होने वाली हो, फिर उनमें विवाद हो गया; पति कहता है 'मैंने इसे केवल मेहर में गिनने के लिए भेजा था' और वह कहती है 'यह उपहार है'। तो बात उसकी मानी जाएगी या उसकी? उत्तर दिया गया: 'बात उसकी (पति की) मानी जाएगी जैसा कि काज़ीखान और अन्य ने स्पष्ट किया है, यानी उसकी शपथ के साथ, इस तर्क के साथ कि वह मालिक है और स्वामित्व हस्तांतरण (तमलीक) के उद्देश्य को बेहतर जानता है।' संक्षेप में।" [उर्दू अनुवाद]: सवाल किया गया कि एक व्यक्ति ने पत्नी को नकद दिरहम और दीनार या ऐसी चीज़ जो जल्दी खराब न होने वाली हो, भेजी, फिर दोनों में मतभेद हुआ। पति कहता है कि यह मेहर के हिसाब में थी और बीवी कहती है कि यह उपहार है, तो क्या पति की बात मानी जाएगी या बीवी की? तो जवाब दिया कि पति की बात कसम लेकर मानी जाएगी जैसा कि काज़ीखान ने यह स्पष्ट किया है, इस वजह से कि

चूंकि पति देने वाला है तो वही स्वामित्व प्रदान करने (तमलीक) की वजह बेहतर जानता है। संक्षेप में (टी)।

उक़ूद अल-दुर्रिया में है:

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुन निकाह, बाबूल् मेहर, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/203
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुन निकाह, बाबूल् मेहर, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/203; रद उल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाबूल् मेहर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरूत, 2/363
3. फ़तावा खैरिया, किताबुन निकाह, बाबूल् मेहर, दारुल मारिफ़ा बेरूत, 1/29

पृष्ठ 164 का 738

لم یقبل قنیة، لو قوعه هدیة فلاینقلب مهرا اه ملخصاً-1 خاوند کی بات نہ مانی جائیگی، قنیہ، کیونکہ وہ ہدیہ بن چکا ہے تو اب مہر میں تبدیل نہ ہوسکے گا اھ ملخصاً (ت)

اور اگر صرف تملیک معلوم ہوئی اور یہ کچھ نہ ثابت ہوا کہ مہر میں دیا تھا یا مہر سے جدا اور زوجہ کو مہر سے الگ دینے کا دعوٰی ہے اور دیگر ورثہ مہر میں دینا بیان کرتے ہیں تو دیگر ورثہ کا قول ان کی قسم کے ساتھ مقبول ہوگا جب تک عورت گواہان عادل سے نہ ثابت کرادے کہ مجھے مہر سے جدا اس کا مالک کیا وہ زیور مہر ہی ٹھہرے گا۔ تنویر الابصار ودر مختار ورد المحتار میں ہے : لو بعث الی امرأته شیئاً ولم یذکر المهر ولاغیره فقالت هو هدیة وقال هو من المهر او عاریة فالقول له بیمینه والبینة لها في غیر المهیاء للاکل 2 اه ملخصاً- جب خاوند نے بیوی کو کوئی چیز بھیجی اور مہر وغیرہ کا کوئی ذکر نہ کیا تو بیوی کہتی ہے یہ ہدیہ ہے اور خاوند کہتا ہے یہ مہر تھا یا عاریتاً تھا، تو خاوند کی بات قسم لے کر مان لی جائے گی اور عورت کی بات گواہی کے ساتھ مانی جائے گی، یہ صورت کھانے پینے والی چیزوں میں نہ ہوگی اھ ملخصاً (ت)

خیریہ میں ہے: سئل فیما اذا بعث شیئاً من جنس النقدین او مما لا یستسارع الیه الفساد ثم اختلفا فقال الزوج انما بعثته لیحسب من المهر وقال هو هدیة هل القول قوله ام قولها اجاب القول قوله کما صرح به قاضیخان وغیره یعنی بیمینه معللا بانه الملك وهو اعرف بجهة التملیك 3 اه ملخصاً- سوال کیا گیا کہ ایک شخص نے بیوی کو نقد درہم و دینار یا ایسی چیز جو جلد خراب نہ ہونے والی ہو، بھیجی، پھر دونوں کا اختلاف ہوا۔ خاوند کہتا ہے کہ یہ مہر کے حساب میں تھی اور بیوی کہتی ہے کہ یہ ہدیہ ہے، تو کیا خاوند کی بات مانی جائے گی یا بیوی کی؟ تو جواب دیا کہ خاوند کی بات قسم لے کر

مانی جائے گی جیسا کہ قاضیخان نے یہ تصریح کی ہے اس وجہ سے کہ خاوند دینے والا ہے تو وہی تملیک کی وجہ بہتر جانتا ہے اھ ملخصاً (ت)

عقود الدریہ میں ہے :

1 درمختار کتاب النکاح باب المہر مطبع مجتبائی دہلی ۱/۲۰۳ 2 درمختار کتاب النکاح باب المہر مطبع مجتبائی دہلی ۱/۲۰۳، ردالمحتار کتاب النکاح باب المہر دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/۳۶۳ 3 فتاوٰی خیریہ کتاب النکاح باب المہر دار المعرفۃ بیروت ۱/۲۹

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

The heir stands in the place of the deceased (the one who left the inheritance), so their statement regarding the aspect of transfer of ownership is accepted, according to Jami' al-Fusulayn, where the word of the one transferring ownership is accepted. Allah Almighty knows best. The heir, since they are the successor of the deceased, will be corroborated in the statement regarding the aspect of transfer of ownership, as per Jami' al-Fusulayn, where the word of the one making someone an owner is accepted. Allah Almighty knows best. (T)

Problem 30: 8 Shaban 1308 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid says that his wife, Mst. Hindah, forgave her dowry (Mahr) to him at the time of her death in the presence of four women. When the heirs of Hindah inquired with these women, two of them simply denied it, one's statement was vacillating (uncertain), and the turn to ask the fourth has not yet come. In such a situation, does Shariah decree the forgiveness of dowry based on such testimonies or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: Neither a vacillating statement is heard, for "there is no testimony except from knowledge" (because testimony cannot exist without knowledge. T). Nor is the testimony of one person valid here even if he were a man, because "the number (of witnesses) is required by text" (the number of witnesses being a condition is stated in the text. T). Nor is the testimony of women alone acceptable even if they are two or four, "as the Mighty Quran has specified" (as the Mighty Quran has stated regarding this. T). Nor can forgiveness (of a debt) in favor of an heir during the final illness (maradh-ul-maut) be effective without the permission of other heirs, Because it is under the ruling of a will, and there is no will for an heir unless the heirs permit it. And Allah Almighty knows best. There is no will for an heir except where the remaining heirs accept it as valid, because this matter is under the ruling of a will. And Allah Almighty knows best (T).

Problem 31: From Kalanur, Gurdaspur district, sent by Sheikh Murad Ali Khan Sahib, Honorary Magistrate, 25 Shawwal 1310 AH. Honorable Maulana, favor of both worlds, Mr. Maulvi Muhammad Ahmad Raza Khan Sahib, resident of Bareilly, may Allah increase his grace. After Peace (Assalam-o-Alaikum) and the desire to visit your noble feet, I wish to present a case. Please write a ruling regarding it. A person has one household (family), meaning a wife and a son from that wife. Besides this, the person has a second wife, she also has a son and two daughters. That person, for the

sake of the second wife, wants to disinherit the son of the first household and [provide] expenses to his mother...

1. Al-Uqud ad-Durriyyah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/918. Page 165 of 738

फ़तावा रज़विया, खंड 18

वारिस मृतक (विरासत छोड़ने वाले) के स्थान पर खड़ा होता है, इसलिए स्वामित्व हस्तांतरण के पहलू में उनके बयान को स्वीकार किया जाएगा, जामे अल-फुसुलैन के अनुसार, जहाँ स्वामित्व देने वाले की बात मानी जाती है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। वारिस चूँकि मृतक का उत्तराधिकारी है, इसलिए स्वामित्व हस्तांतरण के बयान में उसकी पुष्टि की जाएगी, जामे अल-फुसुलैन के अनुसार, जहाँ स्वामित्व प्रदान करने वाले की बात मानी जाती है। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 30: 8 शाबान 1308 हिजरी दीन के उलेमा इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद कहता है कि उसकी पत्नी मुसम्मात हिंदा ने मरते समय चार औरतों की मौजूदगी में अपना मेहर उसे माफ़ कर दिया था। हिंदा के वारिसों ने जब उन औरतों से पूछा तो उनमें से दो ने साफ़ इनकार कर दिया, एक का बयान डांवाडोल (अनिश्चित) रहा, और चौथी से पूछने की नौबत अभी नहीं आई। ऐसी स्थिति में क्या शरीयत ऐसी गवाहियों पर मेहर की माफ़ी का हुक्म देती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब: न डांवाडोल बयान सुना जाएगा क्योंकि "बिना ज्ञान के कोई गवाही नहीं होती" (क्योंकि गवाही बिना ज्ञान के नहीं हो सकती। त)। न ही यहाँ एक की गवाही मान्य है भले ही वह पुरुष हो, क्योंकि "गवाहों की संख्या (नस् द्वारा) शर्त है" (गवाहों की संख्या का शर्त होना स्पष्ट लेख में है। त)। न ही केवल औरतों की गवाही स्वीकार्य है भले ही वे दो या चार हों, "जैसा कि क़ुरआन अज़ीज़ ने इस पर स्पष्ट निर्देश दिया है" (जैसा कि क़ुरआन अज़ीज़ ने इस पर स्पष्ट हुक्म दिया है। त)। और न ही वारिस के हक़ में मरज़-उल-मौत (अंतिम बीमारी) के दौरान की गई माफ़ी अन्य वारिसों की अनुमति के बिना प्रभावी हो सकती है, क्योंकि यह वसीयत के हुक्म में है और वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है जब तक कि वारिस इसे अनुमति न दें। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। वारिस के लिए वसीयत मान्य नहीं है सिवाय वहाँ जहाँ बाकी वारिस इसे जायज़ मान लें, क्योंकि यह मामला वसीयत के हुक्म में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 31: कलानौर, ज़िला गुरदासपुर से, प्रेषक शेख मुराद अली खान साहब, मानद मजिस्ट्रेट, 25 शव्वाल 1310 हिजरी। हज़रत मौलाना, दोनों जहानों की कृपा, जनाब मौलवी मुहम्मद अहमद रज़ा खान साहब, निवासी बरेली, अल्लाह उनकी कृपा बढ़ाए। सलाम और आपके पवित्र चरणों के दर्शन की इच्छा के बाद, निवेदन है कि एक मसले की सूरत पेश करना चाहता हूँ। जनाब इसके मुक़ाबले में

मसले की तहरीर फरमाएं। एक व्यक्ति का एक कबीला (परिवार) है यानी एक पत्नी और उस पत्नी का एक बेटा। इसके अलावा उस व्यक्ति की दूसरी पत्नी है, उसका भी एक बेटा और दो बेटियाँ हैं। उस व्यक्ति ने दूसरी पत्नी के खातिर पहले कबीले के बेटे को विरासत से वंचित करना चाहा है और उसकी माँ को खर्च...

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अद-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/918 पृष्ठ 165/738

الوارث لقیامہ مقام مورثہ فیصدق فی جھۃ التملیك، فصولین، ممایکون القول فیہ للملك ۱ اہ ملخصاً، واللہ تعالٰی اعلم۔ وارث چونکہ مورث کے قائم مقام ہے اس لئے جہت تملیک کے بیان میں اس کی تصدیق کی جائے گی، جامع الفصولین، وہاں جہاں مالک بنانے والے کی بات مانی جاتی ہو اھ ملخصاً۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۰: ۸ / شعبان ۱۳۰۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کہتا ہے مسماۃ ہندہ میری زوجہ نے مرتے وقت مجھے اپنا مہر بمواجہہ چار عورتوں کے معاف کردیا وارثانِ ہندہ نے جو ان عورتوں سے دریافت کیا ان میں سے دو نے محض انکار کیا، ایک کا بیان مذبذب رہا، چوتھی سے ابھی پوچھنے کی نوبت نہ آئی، ایسی حالت میں شرع شریف ایسی گواہیوں پر معافی مہر کا حکم دیتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: نہ مذبذب بیان مسموع اذلا شھادۃ الا عن علم (کیونکہ شہادت بغیر علم نہیں ہوتی۔ ت) نہ یہاں ایک کی گواہی معتبر اگرچہ مرد ہو لاشتراط العدد نصا (گواہوں کی تعداد مشروط ہونے پر نص ہے۔ ت) نہ تنہا عورتوں کی شہادت مقبول اگرچہ دو چار ہوں کما نص علیہ القرآن العزیز (جیسا کہ اس پر قرآن عزیز نے نص فرمائی ہے۔ ت) نہ وارث کے لئے مرض موت کی معافی بے اجازتِ دیگر ورثہ نافذ ہو سکے، لانہ في حکم الوصیۃ ولا وصیۃ لوارث الا ان یجیزھا الورثۃ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ وارث کے لئے وصیت نہیں مگر جہاں باقی ورثاء جائز تسلیم کرلیں، کیونکہ یہ معاملہ وصیت کے حکم میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۱: از کلانور ضلع گورداسپور مرسلہ شیخ مراد علی خاں صاحب آنریری مجسٹریٹ ۲۵ / شوال ۱۳۱۰ھ حضرت من مولانا فیاض دارین جناب مولوی محمد احمد رضا خاں صاحب خاص مقیم بریلی زاد اللہ فیضانہ۔ بعد السلام علیکم و تمنائے زیارتِ قدمین شریف کے التماس ہے کہ ایک صورت مسئلہ کی عرض کیا چاہتا ہے، جناب اس کے مقابلہ میں تحریر مسئلہ کی فرمائیں، ایک شخص کا ایک قبیلہ یعنی عورت زوجہ اور ایک اس زوجہ کا فرزند ہے اس کے سوا اس شخص کا دوسرا زوجہ ہے اس کا بھی ایک فرزند ہے اور دو دختر ہیں اس شخص نے بخاطر زوجہ ثانی کے اول قبیلہ کے فرزند کو محروم الارث کرنا چاہتا ہے اور اس کی والدہ کو اخراجات

Fatawa Razawiya Volume 18

...is renouncing giving, and the first son of the family whom he wants to deprive is an adult and young. Initially, he was involved in earning with his father in the form of trade and was a full helper; then he stayed separate for a while and was engaged in service for a few years. While in service, his father, with great desire, separated him from the service. The reason for this is that this person's father has a lot of agricultural work and besides that, he has many disputes with people. When he left the service according to his father's wish, he continued to compete with people. In short, he performed all the actions of his father well. The father continued to do shopkeeping in another city at a different place. The father eventually gave a fourth of the crop yield from the landlord which was under the management of this son, keeping the expenses on himself. He was faithful for some time; now, completely out of consideration for his second wife and the sons and daughters of that wife, he has dismissed the first family and its adult son and separated them from his services. Now he (the son) has no assets, nor the means to go out and search for a job. There are two types of property in the father's possession: one which is ancestral, the other which he has produced himself with the inclusion of this adult son. What is the ruling of the Shari'ah regarding this, whether the adult son can take something or not? And if the father wants to deprive him, can it happen or not? State the ruling, and you will be rewarded.

The Answer: In whatever work like trade, agriculture, etc., the son earned something as aid and assistance to his father, that is solely the property of the father. That is, as long as his food and drink were the responsibility of the father and he did not have any personal property or separate earning, but rather he was a helper and assistant in the father's craft and earning, just as virtuous sons assist their fathers and keep them safe from the hardship of work, then whatever was earned in such a situation and condition all belongs to the father, in which the son has no right of ownership. It is in Fatawa Khairiyyah then in 'Uqud ad-Durriyyah:

| Since he was among his dependents and those who assisted him in his affairs and conditions, everything he acquired through his toil and fatigue is specifically the property of his father, and there is nothing for him in it since he had no wealth. Even if a collection of wealth was accumulated for him through earning, because in that he is an assistant to his father, even if he planted... | When he is among the father's dependents and is among the father's assistants, then in such a case, whatever is obtained through his hard work and effort in the father's affairs and circumstances

will be the exclusive property of the father. There will be no ownership for the son in it if he has no wealth of his own, even if many properties have been collected through the son's hard work, because he is a helper to the father in that. |

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...देने से दस्तबरदार है और जिस बड़े बेटे को महरूम करना चाहता है वह बालिग़ और जवान है। शुरुआत में वह अपने बाप के साथ तिजारत की सूरत में कमाने में शामिल रहा और पूरा मददगार था, फिर कुछ अरसा अलग होकर चंद साल नौकरी में मसरूफ़ रहा। नौकरी की हालत में उसके बाप ने बहुत ख़्वाहिश से उसे नौकरी से अलग कर दिया। इसकी वजह यह है कि इस शख़्स के बाप के पास खेती-बाड़ी का काम बहुत है और इसके अलावा लोगों के साथ उसके तनाज़आत (झगड़े) बहुत रहते हैं। जब वह बाप की ख़्वाहिश के मुताबिक नौकरी छोड़कर अलग हुआ तो लोगों से मुक़ाबला भी करता रहा। ग़रज़ उसने बाप की पूरी कार्रवाई को बख़ूबी अंजाम दिया। बाप अलग एक जगह दूसरे शहर में दुकानदारी करता रहा। बाप ने ज़मींदार से पैदावार का जो हिस्सा इस बेटे के ज़ेरे-एहतेमाम था, उसका चौथा हिस्सा बिलआख़िर ख़र्च अपने ज़िम्मे रखकर देता रहा। कुछ अरसे तक वफ़ा की, अब अपनी दूसरी बीवी और उसके बच्चों की ख़ातिर पहली बीवी और उसके बालिग़ बेटे को जवाब दे दिया और अपनी ख़िदमात से अलग कर दिया। अब उसके पास कोई असासा (संपत्ति) नहीं है और न ही इतनी तौफ़ीक़ है कि बाहर जाकर नौकरी तलाश करे। बाप के कब्ज़े में दो तरह की जायदाद है: एक वह जो आबाई (पुश्तैनी) है, दूसरी वह जो उसने इस बालिग़ बेटे की शमूलियत के साथ ख़ुद पैदा की है। इसके बारे में शरीअत-ए-मुतह्हरा का क्या हुक्म है कि क्या बालिग़ बेटा कुछ ले सकता है या नहीं? और अगर बाप महरूम करना चाहे तो क्या हो सकता है या नहीं? बयान फ़रमाएं और अज्र पायें।

अल-जवाब: तिजारत, ज़राअत (खेती) वग़ैरह जिस काम में बेटे ने अपने बाप की इआनत (मदद) और कारगुज़ारी के तौर पर कुछ कमाया, वह सिर्फ़ बाप की मिल्कियत है। यानी जब तक उसका खाना-पीना बाप के ज़िम्मे था और उसका अपना कोई ज़ाती माल और अलग पेशा न था, बल्कि वह बाप के पेशे और कमाई में उस तरह मददगार था जैसे नेक बेटे अपने बाप की मदद करते हैं और उन्हें काम की तकलीफ़ से महफ़ूज़ रखते हैं, तो जो कुछ ऐसी हालत में कमाया गया वह सब बाप का है, जिसमें बेटे के लिए मिल्कियत का कोई हक़ नहीं। फ़तावा ख़ैरिया फिर उक़ूद-उद-दुर्रिया में है:

| चूँकि वह (बेटा) अपने बाप के अयाल (आश्रितों) और उसके कामों व हालात में मदद करने वालों में से था, लिहाज़ा उसने अपनी मेहनत और मशक्कत से जो कुछ भी हासिल किया, वह विशेष रूप से उसके बाप की मिल्कियत है। इसमें बेटे का कुछ नहीं है, क्योंकि उसके पास अपना कोई माल नहीं था। अगर कमाई के ज़रिये उसके पास बहुत सारा माल जमा हो गया हो, तब भी वह बाप का ही है

क्योंकि वह उसमें अपने बाप का मददगार था। | जब वह बाप की अयाल (आश्रितों) में है और बाप के सहायकों में से है, तो ऐसी स्थिति में बाप के मामलों और स्थितियों में जो कुछ भी उसकी मेहनत और प्रयास से प्राप्त होगा, वह विशेष रूप से बाप की मिल्कियत होगा। बेटे के पास अपना धन न होने की स्थिति में उसमें उसका कोई मालिकाना हक़ नहीं होगा, भले ही बेटे की मेहनत से बहुत सारी संपत्ति जमा हो गई हो क्योंकि वह उसमें बाप का सहायक है। |

دینے سے دست بردار ہے اور جس فرزند اول قبیلہ کو محروم کرنا چاہتا ہے بالغ اور جوان ہے ابتدا میں یہ اپنے باپ کے ساتھ کمانے میں بصورت تجارت کے شامل رہا اور پورا مددگار، پھر کچھ عرصہ علیحدہ ہو کر چند سال نوکری میں مصروف رہا، بحالت نوکری اس کے باپ نے بہت خواہش سے نوکری سے جدا کردیا، وجہ اس کا یہ ہے کہ اس شخص کے باپ کے زراعت کا کام بہت ہے اور ماسوا اس کے تنازعات اس کے لوگوں کے ساتھ بہت رہتے ہیں، جب وہ نوکری سے بموجب خواہش باپ کے الگ ہوا تو مقابلہ بھی لوگوں سے کرتا رہا، غرض اس نے کل کارروائی باپ کی کو بخوبی انجام دیا، باپ الگ ایک جگہ دوسرے شہر میں دکانداری کرتا رہا، باپ نے پیداوار زمیندار سے جو زیر اہتمام اس فرزند کے تھا چہارم حصہ پیداوار کا بلآخر بچہ (خرچہ اپنے ذمہ رکھ کر) دیتا گیا، کچھ عرصہ تک وفا کیا اب بالکل بپاس خاطر زوجہ دوسری کے اور اس زوجہ کے فرزندان اور دختران کے پہلے قبیلہ اور اس کے فرزند بالغ کو جواب دے دیا اور اپنی خدمات سے الگ کردیا، اب اس کے پاس کوئی اثاثہ نہیں ہے اور نہ توفیق ہے کہ باہر جا کر تلاش نوکری کی کرے، باپ کے قبضہ میں دو قسم کی جائیداد ہے ایک وہ جو جدی ہے دوسری وہ جو بشمولیت اس فرزند بالغ کے خود پیدا کیا ہے، اس کے بارے میں شرع شریف کا کیا حکم ہے کہ آیا فرزند بالغ کچھ لے سکتا ہے کہ نہیں؟ اور اگر باپ محروم کرنا چاہے تو ہو سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: تجارت زراعت وغیرہ جس کام میں فرزند نے اپنے باپ کی اعانت و مددگاری کے طور پر کچھ کمایا وہ صرف ملک پدر ہے یعنی جب تک اس کا خورد ونوش ذمہ پدر تھا اور اپنا کوئی ذاتی مال وکسب جداگانہ نہ رکھتا تھا بلکہ اسے حرفت وکسب پدری میں جس طرح سعید بیٹے اپنے

باپ کی اعانت کرتے اور اسے کام کی تکلیف سے محفوظ رکھتے ہیں اس کا معین و مددگار تھا تو جو کچھ ایسی وجہ وحالت میں کمایا سب باپ کا ہے جس میں بیٹے کے لئے کوئی حق ملک نہیں، فتاوی خیریہ پھر عقود الدریہ میں ہے:

| حیث کان من جملة عیالہ والمعینین لہ فی امورہ واحوالہ فجمیع ما حصلہ بکدہ وتعبہ فھو ملک خاص لابیہ لاشیئ لہ فیہ حیث لم یکن لہ مال ولو اجتمع لہ بالکسب جملة اموال لانہ فی ذلک لابیہ معین حتی لو غرس | جب وہ والد کی عیال میں ہے اور والد کے معاونین میں سے ہے تو ایسی صورت میں والد کے امور اور احوال میں جو بھی اس کی محنت وکاوش سے حاصل ہوگا وہ خاص والد کی ملکیت ہوگا اس میں اس کے بیٹے کا مال نہ ہونے کی صورت میں کوئی ملکیت نہ ہوگی اگرچہ اس بیٹے کی محنت سے بہت سے اموال جمع ہوئے ہوں کیونکہ وہ اس میں والد کا معاون ہے |

صفحہ ۱۶۶ از ۷۳۸

Fatawa Razvia, Volume 18

[Arabic quote] A tree planted in this situation belongs to the father, as stated by our scholars, may Allah Almighty have mercy on them. [Urdu explanation] Even if he plants a sapling, in this state, the plant belongs to the father; our noble scholars (may Allah Almighty have mercy on them) have clarified this. (T) And whatever wealth was acquired besides this, meaning during the time when his food and drink were separate from his father's, or he traded with his own personal wealth, or engaged in a specific independent profession separate from his father's profession, such as the salary from a job in the queried case, these assets will belong specifically to the son. It is stated in Khairiyah and Uqud:

[Left column - Arabic text]: It was asked regarding an adult married son with a family who has an independent occupation through which he acquired wealth: Does it belong to his father? He replied: It belongs to the son since he has an independent occupation. As for our scholars' statement that it all belongs to the father, it is conditional, as known from their expressions, upon certain conditions. Among them are: having the same trade, neither of them having prior wealth, and the son being in his father's household. If any one of these conditions is absent, the son's earnings do not belong to the father. Look at the reasoning they gave for the issue: that when the son is in his father's household, he is his assistant. Thus, the ruling revolves around him being an assistant in it. Know this. Summarized.

[Right column - Urdu translation]: A question was asked about a young, married son with a family who has his own independent business and acquired wealth through it, whether this wealth belongs to the son or the father. The answer was that it belongs to the son as it is his own independent business. Our noble scholars' ruling that everything belongs to the father is conditional on several terms, as is known from their writings. Some of these conditions are: the father and son's work being the same, the son not having his own prior wealth, and the son being part of the father's household. When any of these conditions is missing, the son's earnings will not belong to the father. One should ponder over the reasoning mentioned by the scholars in explaining the issue. They said: When the son is part of the father's household and is his helper, the ruling is based on him being a helper to the father. It is necessary to know this. Summarized. (T)

But as for the fourth part of the produce that the father promised to give him, he has no claim to it in any circumstance. If that promise was merely out of favor and

kindness—which is most likely—then it is clear that "there is no compulsion in voluntary charity" (no wages for voluntary acts). And if it was as compensation for labor and a contract of hire, then, setting aside the ignorance of the wage and the invalidity of the lease, the son...

---

1 Al-Uqud al-Durriyyah, Kitab al-Da'wa, Haji Abdul Ghaffar Arg Bazar, Kandahar Afghanistan, 1/171. 2 Al-Uqud al-Durriyyah, Kitab al-Da'wa, Haji Abdul Ghaffar Arg Bazar, Kandahar Afghanistan, 1/171.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

[अरबी उद्धरण] "इस स्थिति में पेड़ पिता का है, जैसा कि हमारे विद्वानों ने स्पष्ट किया है, अल्लाह उन पर दया करे।" [उर्दू स्पष्टीकरण] यहाँ तक कि अगर वह कोई पौधा लगाता है, तो उस स्थिति में पौधा पिता का होगा, इस पर हमारे विद्वानों (अल्लाह उन पर दया करे) ने स्पष्ट निर्देश दिए हैं। (त) और इसके अलावा जो कुछ संपत्ति अर्जित की गई, यानी उस समय जब उसका खान-पान पिता से अलग था या उसने अपनी निजी संपत्ति से कोई व्यापार किया या पिता के पेशे से अलग अपना कोई स्वतंत्र पेशा अपनाया, जैसे पूछे गए मामले में नौकरी का पैसा, ये संपत्तियाँ विशेष रूप से बेटे की मानी जाएँगी। खैरिया और उक़ूद में है:

[बायां कॉलम - अरबी पाठ]: एक वयस्क विवाहित और परिवार वाले बेटे के बारे में पूछा गया जिसका अपना स्वतंत्र व्यवसाय है और उससे उसने धन अर्जित किया है: क्या वह उसके पिता का है? उन्होंने उत्तर दिया: वह बेटे का है क्योंकि उसका अपना स्वतंत्र व्यवसाय है। जहाँ तक हमारे विद्वानों के इस कथन का प्रश्न है कि सब कुछ पिता का होता है, तो वह कुछ शर्तों पर आधारित है जैसा कि उनके कथनों से ज्ञात होता है। उन शर्तों में से कुछ ये हैं: दोनों का पेशा एक ही हो, दोनों के पास पहले से अपनी कोई संपत्ति न हो, और बेटा पिता के परिवार में हो। यदि इनमें से कोई एक शर्त भी पूरी नहीं होती है, तो बेटे की कमाई पिता की नहीं होगी। इस मसले के लिए उनके द्वारा दिए गए तर्क को देखें कि जब बेटा पिता के परिवार में होता है, तो वह उसका सहायक होता है। अतः नियम इस बात पर आधारित है कि वह उसका सहायक है। इसे जान लो। संक्षेप में।

[दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद]: एक युवा विवाहित और परिवार वाले बेटे के बारे में, जिसका अपना स्वतंत्र व्यवसाय है और व्यवसाय में धन प्राप्त हुआ है, सवाल पूछा गया कि क्या ये संपत्तियाँ इस बेटे की होंगी या पिता की। जवाब दिया गया कि बेटे की संपत्ति हैं क्योंकि यह बेटे का अपना स्वतंत्र व्यवसाय है। हमारे विद्वानों का यह कथन कि वह सब पिता का है, कुछ शर्तों के साथ है जैसा कि उनके लेखन से ज्ञात होता है। इन शर्तों में से कुछ यह हैं कि पिता और पुत्र का काम एक ही हो, पुत्र के पास पहले से अपना धन न हो, पुत्र पिता के आश्रितों में शामिल हो। जब इन शर्तों में से कोई भी शर्त गायब हो, तो पुत्र की कमाई पिता के लिए नहीं होगी। मसले के विवरण में विद्वानों द्वारा वर्णित तर्क पर विचार किया जाना चाहिए, उन्होंने कहा: जब पुत्र पिता के आश्रितों में शामिल हो और उसका सहायक हो, तो निर्णय इस बात पर आधारित है कि वह पिता का सहायक है, यह जानना आवश्यक है। संक्षेप में। (त)

लेकिन उपज का जो चौथा हिस्सा पिता ने उसे देने के लिए कहा था, उसका दावा उसे किसी भी हाल में नहीं पहुँचता। क्योंकि अगर वह कहना केवल एक वादे और एहसान के तौर पर था—और इसकी संभावना अधिक है—तो स्पष्ट है कि स्वेच्छा से किए गए दान (तबर्रुअ) में कोई प्रतिफल नहीं होता (जबरदस्ती नहीं है)। और अगर वह मेहनत के मुआवजे और किराए के अनुबंध (इजा़रा) के रूप में था, तो मजदूरी की अनिश्चितता और अनुबंध की खराबी को दरकिनार करते हुए, बेटे को...

---

1 अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्याह, किताब अद-दावा, हाजी अब्दुल गफ़्फ़ार अर्ग बाज़ार, कंधार अफ़गानिस्तान, 1/171. 2 अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्याह, किताब अद-दावा, हाजी अब्दुल गफ़्फ़ार अर्ग बाज़ार, कंधार अफ़गानिस्तान, 1/171.

पृष्ठ 167/738

شجرة فی هذه الحالة فهي لابیہ نص علیہ علماؤنا | حتی کہ اگر وہ کوئی پودا لگائے تو اس حالت میں پودا والد کا ہوگا، اس رحمھم اللہ تعالی ۱۔ | پر ہمارے علماء کرام رحمہم اللہ تعالٰی نے تصریح فرمائی ہے۔ (ت) اور جو کچھ مال اس کے سوا پیدا کیا یعنی اس زمانہ میں کہ اس کا خورد ونوش باپ سے جدا تھا یا اپنے ذاتی مال سے کوئی تجارت کی یا کسبِ پدری سے الگ کوئی کسبِ خاص مستقل اپنا کیا جیسے صورتِ مستفسرہ میں نوکری کا روپیہ یہ اموال خاص بیٹے کے ٹھہریں گے، خیریہ وعقود میں ہے:

سئل فی ابن کبیر ذی زوجہ وعیال لہ کسب مستقل | ایسے جوان شادی شدہ عیالدار بیٹے جس کا اپنا مستقل کاروبار ہے حصل بسببہ اموالا ھل ھی لوالدہ اجاب ھی للابن | اور کاروبار میں اموال حاصل ہوئے، کے متعلق سوال ہوا کہ حیث لہ کسب مستقل واما قول علمائنا یکون کلھا | کیا یہ اموال اس بیٹے کی ملک ہوں گے یا والد کے ہوں للاب فمشروط کما یعلم من عبارتھم بشروط منھا | گے، جواب دیا کہ بیٹے کی ملک ہیں جبکہ یہ بیٹے کا اپنا مستقل اتحاد الصنعة وعدم مال سابق لھما وکون الابن فی | کاروبار ہے ہمارے علماء کرام کا یہ ارشاد کہ وہ تمام والد کا ہے ان عیال ابیہ فاذا عدم واحد منھا لا یکون کسب الابن | کا یہ ارشاد چند شرطوں سے مشروط ہے جیسا کہ ان کی عبارات للاب وانظر الی ماعللوا بہ المسألة ان الابن اذاکان فی | سے معلوم ہے ان شرائط میں سے بعض یہ ہیں کہ باپ بیٹے کا عیال الاب یکون معینا لہ فمدار الحکم علی ثبوت | کام ایک ہو، بیٹے کا پہلے سے اپنا مال نہ ہو، بیٹا باپ کے عیال میں کونہ معینا لہ فیہ فاعلم ذلک اھ ملخصاً۔ | شامل ہو تو ان شرائط میں سے جب کوئی شرط مفقود ہو تو بیٹے کی | کمائی والد کے لئے نہ ہوگی، مسئلہ کے بیان میں علماء کی ذکر کردہ | علت پر غور کرنا چاہئے انہوں نے فرمایا: جب بیٹا باپ کی

عیال میں | شامل ہو اور اس کا معاون ہو تو حکم کا مدار اس پر ہے کہ وہ اس میں | باپ کا معاون ہو، یہ معلوم ہونا ضروری ہے اھ ملخصا۔ (ت)

مگر جو چہارم حصہ پیداوار میں باپ نے اسے دینا کہا تھا اس کا دعوی اسے کسی حالت میں نہیں پہنچتا کہ اگر وہ کہنا محض بطور وعدہ واحسان تھا اور غالب یہی ہے جب تو پر ظاہر کہ لا اجر فی التبرع (تبرع میں جبر نہیں۔ ت) اور اگر بروجہ معاوضہ محنت وعقد اجارہ تھا تو جہالت اجر وفساد اجارہ سے قطع نظر بیٹے کو

---

1 العقود الدریۃ کتاب الدعوی حاجی عبد الغفار ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/۱۷۱ 2 العقود الدریۃ کتاب الدعوی حاجی عبد الغفار ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/۱۷۱

Fatawa Razawiya, Volume (18)

It is not permissible to take wages from a father for his own work, nor can one become an employee for his service, because serving one's father is an act of obedience to Allah, and hiring for acts of worship is impermissible. Allama Tahtawi says in the marginalia of Durr al-Mukhtar in the Book of Inheritances:

If a child hires himself to his father to serve him, or a woman hires herself to her husband to serve him, it is not permissible because her service is a gift/ connection to the husband, thus it became an obligation, so hiring is not permissible. (Summary)	When a son hires himself to his father or a wife hires herself to her husband to serve them, it will not be permissible because this service is a gift/connection for the husband/father, hence he is entitled to this service, so hiring will not be valid. (Summary) (T)

In Khazanat al-Muftin, from the fatwas of Imam Qazi Khan: | | | | :--- | :--- | | If a father hires his adult son and the son works, there is no wage for him. | When a father hires his adult son and the son works, the son will not receive wages. (T) |

As for the father disinheriting him, even if he says a million times orally, "I have disinherited him," or "he has no right in my property," or "let him not be given a share of my estate," or uses those baseless words of the ignorant, "I have disowned (aaq) him," or writes a million such documents, has them registered, or wills his entire property to a specific heir or a stranger—a thousand such schemes will be of no use. He can never be excluded from inheritance due to these reasons, for inheritance is a fixed right decreed by the Lord of Glory and Honor, which cannot be waived even by the recipient's own waiver; rather, it will be forcibly given. Even if he (the heir) repeatedly says, "I do not accept my inheritance," "I am not the owner of the share," or "I have waived my right," then how can another person (the father) waive it?

Allah Almighty says: "Allah instructs you concerning your children: for the male, what is equal to the share of two females."	Allah Almighty said: Allah instructs you concerning your children; for the male is a portion equal to that of two females. (T)

It is in Al-Ashbah:

1 Hashiya at-Tahtawi 'ala ad-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Fara'id, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/367. 2 Khazanat al-Muftin, Kitab al-Ijarah, manuscript, 2/162. 3 Al-Quran al-Karim, 4/11.

फ़तावा रज़विया, खंड (18)

अपने पिता से उसके स्वयं के कार्य के लिए मजदूरी लेना जायज़ नहीं है, और न ही उसकी सेवा के लिए कर्मचारी बना जा सकता है, क्योंकि पिता की सेवा करना अल्लाह की आज्ञाकारिता है, और इबादत के कार्यों पर उजरत (मजदूरी) जायज़ नहीं है। अल्लामा तहतावी 'दुर्रे मुख्तार' के हाशिये में 'किताबुल फ़राएज़' में फ़रमाते हैं:

यदि कोई बच्चा अपने पिता की सेवा के लिए स्वयं को किराये पर देता है, या एक महिला अपने पति की सेवा के लिए स्वयं को किराये पर देती है, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि उसकी सेवा पति के लिए एक उपहार/संबंध है, इसलिए यह एक कर्तव्य/अधिकार बन गया, अतः उजरत जायज़ नहीं है। (संक्षिप्त)

जब बेटे ने खुद को पिता का या पत्नी ने खुद को पति का मजदूर बनाया ताकि वे उनकी सेवा कर सकें, तो यह जायज़ नहीं होगा क्योंकि यह सेवा पति/पिता के लिए एक उपहार है, इसलिए वह इस सेवा का हकदार है, अतः उजरत जायज़ नहीं होगी। (संक्षिप्त) (त)

'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में इमाम क़ाज़ी खान के फ़तवों से है: | | | | :--- | :--- | | यदि पिता अपने बालिग बेटे को काम पर रखता है और बेटा काम करता है, तो उसके लिए कोई मजदूरी नहीं है। | पिता जब अपने बालिग बेटे को मजदूर बनाए और बेटा काम करे तो बेटे को मजदूरी नहीं मिलेगी। (त) |

रहा पिता का उसे अपनी विरासत से महरूम (वंचित) करना, तो वह अगर ज़बान से लाख बार कहे कि "मैंने उसे विरासत से महरूम कर दिया" या "मेरी संपत्ति में उसका कोई अधिकार नहीं है" या "मेरे संपत्ति से उसे हिस्सा न दिया जाए", या जाहिलों का वह निराधार शब्द कि "मैंने उसे आग (बेदखल) कर दिया", या इसी तरह की लाख तहरीरें लिखे, रजिस्ट्रियां कराए, या अपनी पूरी संपत्ति किसी विशेष वारिस या किसी गैर को मिलने की वसीयत कर जाए—ऐसी हज़ार तदबीरें भी कारगर नहीं होंगी। वह हरगिज़ इन कारणों से विरासत से बेदखल नहीं हो सकता, क्योंकि विरासत रब्बुल इज़्ज़त जल व अला द्वारा निर्धारित एक अधिकार है, जो स्वयं लेने वाले के त्याग से भी समाप्त नहीं हो सकता, बल्कि जबरन दिलाया जाएगा। चाहे वह लाख कहता रहे कि "मुझे अपनी विरासत मंजूर नहीं", "मैं हिस्से का मालिक नहीं बनता", "मैंने अपना हक छोड़ दिया", तो फिर दूसरा (पिता) उसे कैसे समाप्त कर सकता है?

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह तुम्हें तुम्हारी औलाद के बारे में वसीयत (निर्देश) करता है: एक लड़के का हिस्सा दो लड़कियों के बराबर है।"

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह तुम्हें तुम्हारी औलाद के बारे में हुक्म देता है, बेटे का हिस्सा दो बेटियों के बराबर है। (त)

'अश्बाह' में है:

---

1 हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्रिल मुख्तार, किताबुल फ़राएज़, दारुल मारिफ़ा, बेरूत, 4/367। 2 खज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल इजारा, पांडुलिपि, 2/162। 3 अल-क़ुरान अल-करीम, 4/11।

اپنے کام کی اجرت باپ سے لینی جائز نہیں، نہ اس کی خدمت پر اجیر بن سکتا ہے کہ خدمت پدری طاعتِ الہی ہے اور طاعات پر اجارہ ناجائز، علامہ طحطاوی حاشیہ در مختار میں کتاب الفرائض میں فرماتے ہیں:

الولد اذا أجر نفسه لوالده ليخدمه وكذا المرأة أجرت نفسها من زوجها لتخدمه لم يجز لان خدمتها تقع صلة للزوج فصارت مستحقة فلم تجز الاجارة اھ ملخصاً۔

جب بیٹے نے اپنے آپ کو والد کا یا بیوی نے اپنے آپ کو خاوند کا مزدور بنایا تاکہ یہ ان کی خدمت کر سکیں تو یہ جائز نہ ہوگا کیونکہ یہ خدمت خاوند کے لئے صلہ ہے لہذا وہ اس خدمت کا حقدار ہے تو اجارہ جائز نہ ہوگا (ملخصاً) (ت)

خزانہ المفتیین میں فتاوی امام قاضیخان سے ہے: | | | | :--- | :--- | | الاب اذا استأجر ابنه البالغ فعمل الابن لا اجر له۔ | باپ جب اپنے بالغ بیٹے کو اجیر بنائے اور بیٹا کام کرے تو بیٹے کو اجرت نہ ملے گی۔ (ت) |

رہا باپ کا اسے اپنی میراث سے محروم کرنا وہ اگر یوں ہو کہ زبان سے لاکھ بار کہے کہ میں نے اسے محروم الارث کیا یا میرے مال میں اس کا کچھ حق نہیں یا میرے ترکہ سے اسے حصہ نہ دیا جائے یا خیالِ جہال کا وہ لفظ بے اصل کہ میں نے اسے عاق کیا یا انہیں مضامین کی لاکھ تحریریں لکھے رجسٹریاں کرائے یا اپنا کل مال اپنے فلاں وارث یا کسی غیر کو ملنے کی وصیت کر جائے ایسی ہزار تدبیریں ہوں کچھ کارگر نہیں نہ ہرگز وہ ان وجوہ سے محجوب الارث ہو سکے کہ میراث حقِ مقررِ فرمودہ رب العزۃ جل وعلا ہے جو خود لینے والے کے اسقاط سے ساقط نہیں

ہوسکتا بلکہ جبر آ دلایا جائے گا اگرچہ وہ لاکھ کہتا رہے مجھے اپنی وراثت منظور نہیں میں حصہ کا مالک نہیں بنتا میں نے اپنا حق ساقط کیا پھر دوسرا کیونکر ساقط کر سکتا ہے،

قال اللہ تعالٰی "یُوصِیْکُمُ اللّٰہُ فِیْ أَوْلَادِکُمْ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اللہ تعالٰی تمہیں اولاد کے متعلق وصیت لِلذَّکَرِ مِثْلُ حَظِّ الْأُنْثَیَیْنِ "۔ فرماتا ہے بیٹے کو دو بیٹیوں کا حصہ ہے۔ (ت)

اشباہ میں ہے:

---

1 حاشیة الطحطاوي علی الدر المختار کتاب الفرائض دار المعرفة بیروت ۴ / ۳۶۷ 2 خزانة المفتین کتاب الاجارة قلمی نسخہ ۲ / ۱۶۲ 3 القرآن الکریم ۴ / ۱۱

Fatawa Razawiyya, Volume 18

If an heir says, "I have surrendered my right," his right shall not be annulled. [1]

If an heir says, "I have left my share," then his right will not be invalidated by this. (T)

In short, there is no way to intentionally deprive [an heir]. Yes, if a person, while in good health, removes his wealth from his ownership, the heir will receive nothing, because when there is no estate left, how can inheritance be applicable? However, the person who acts with such an impure intention will be sinful and accountable before Allah. It is mentioned in a Hadith that the luminous presence, the Master of the World (may Allah's peace and blessings be upon him), says:

"Whoever flees from the inheritance of his heir, Allah will cut off his inheritance from Paradise on the Day of Resurrection." Narrated by Ibn Majah [2] from Anas bin Malik (may Allah be pleased with him).

"Whoever flees to prevent his estate from reaching his heir, Allah Almighty will cut off his inheritance from Paradise on the Day of Resurrection." (Ibn Majah narrated this from Hazrat Anas bin Malik, may Allah be pleased with him). (T)

Similarly, failing to look after a second wife after having one is a double sin and is absolutely forbidden (Haram) by the clear text of the Quran. It is mentioned in a Hadith that the Master of the Messengers (may Allah's peace and blessings be upon him) says:

"When a man has two wives and does not treat them equally, he will come on the Day of Resurrection with one side of his body hanging down." [3] Narrated by Tirmidhi, Abu Dawood, Nasai, Ibn Majah, Ibn Hibban, and Hakim from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).

"One who has two wives and does not keep them equal, he will come on the Day of Resurrection in such a state that one side of his body will be drooping." (Tirmidhi, Abu Dawood, Nasai, Ibn Majah, Ibn Hibban, and Hakim narrated this from Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him). (T)

Problem 32 to 35: From Bilgram Sharif, District Hardoi, Mohalla Salhetra, sent by Sayyid Muhammad Zahid Sahib, 4 Jumada al-Thani 1311 AH.

What do the scholars of religion say regarding the following issues: (1) Zaid, who is appointed as a manager (Muhtamim) for an area by the ruler of the time, is not

himself a ruler who can make a final command or decision. In such a case, if Bakr, who lives in the same area, without any desire or pressure...

---

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thalith, Ahkam al-Naqd etc., Idara-tul-Quran wal-Uloom-ul-Islamia Karachi, 2/160
2. Sunan Ibn Majah, Abwab al-Wasaya, Bab al-Haif fil-Wasiyah, H.M. Saeed Company Karachi, p. 198
3. Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Nikah, Bab Ma Ja'a fit-Taswiyah Bayn al-Darair, M. Company Delhi, 1/136

फतावा रज़विया, जिल्द 18

यदि वारिस कहे कि "मैंने अपना अधिकार छोड़ दिया," तो उसका अधिकार अमान्य नहीं होगा। [1]

यदि वारिस कहे कि "मैंने अपना हिस्सा छोड़ दिया," तो इससे उसका हक बातिल (अमान्य) नहीं होगा। (त)

संक्षेप में, [वारिस को] जानबूझकर वंचित करने का कोई तरीका नहीं है। हाँ, यदि कोई व्यक्ति स्वस्थ अवस्था में अपनी संपत्ति को अपने स्वामित्व से निकाल दे, तो वारिस को कुछ नहीं मिलेगा, क्योंकि जब कोई विरासत (तरका) ही नहीं बची, तो विरासत के नियम कैसे लागू होंगे? लेकिन ऐसी नापाक नीयत से ऐसा करने वाला व्यक्ति अल्लाह के पास गुनहगार और जवाबदेह होगा। हदीस में है कि सैयदे आलम (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"जो व्यक्ति अपने वारिस की विरासत से भागता है, अल्लाह तआला कयामत के दिन उसकी जन्नत की विरासत काट देगा।" इसे इब्न माजा [2] ने अनस बिन मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

"जो अपने वारिस को अपना तरका पहुँचने से भागे, अल्लाह तआला कयामत के दिन उसकी जन्नत की विरासत काट देगा।" (इसे इब्न माजा ने हज़रत अनस बिन मालिक रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया)। (त)

इसी प्रकार, एक पत्नी के होते हुए दूसरी की देखभाल न करना दोगुना गुनाह है और कुरान के स्पष्ट पाठ (नस्) द्वारा कतई हराम है। हदीस में है कि सैयदुल मुरसलीन (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

"जब किसी व्यक्ति के पास दो पत्नियाँ हों और वह उनके बीच न्याय न करे, तो वह कयामत के दिन इस हाल में आएगा कि उसके शरीर का एक हिस्सा झुका हुआ होगा।" [3] तिरमिज़ी, अबू दाऊद, नसाई, इब्न माजा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

"जिसके दो बीबियाँ हों और वह उन्हें बराबर न रखे, कयामत के दिन वह इस हाल पर आएगा कि उसकी एक तरफ की करवट गिरी हुई हो।" (इसे तिरमिज़ी, अबू दाऊद, नसाई, इब्न माजा, इब्न हिब्बान और हाकिम ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया)। (त)

मसला 32 से 35: बिलग्राम शरीफ, जिला हरदोई, मोहल्ला सलहेतरा से, सैय्यद मुहम्मद ज़ाहिद साहब द्वारा प्रेषित, 4 जुमाद अल-थानी 1311 हिजरी।

उलेमा-ए-दीन निम्नलिखित मसलों में क्या फरमाते हैं: (1) ज़ैद जो किसी इलाके का हाकिमे-वक़्त की तरफ से मुहतमिम (प्रबंधक) मुकर्रर है, वह खुद हाकिम नहीं है कि कोई कतई हुक्म या फैसला कर सके तो ऐसी सूरत में अगर बक्र जो उसी इलाके में रहता है, बिना किसी ख्वाहिश और दबाव के..

---

1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन्न अल-सालिस, अहकाम अल-नक़्द आदि, इदारा-तुल-क़ुरआन वल-उलूम-उल-इस्लामिया कराची, 2/160
2. सुनन इब्न माजा, अबवाब अल-वसाया, बाब अल-हैफ़ फ़िल-वसीया, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 198
3. जामे-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-निकाह, बाब मा जा'आ फ़ित-तसविया बयना अल-दरैर, एम. कंपनी दिल्ली, 1/136

पृष्ठ 169 का 738

لو قال الوارث ترکت حقی لم یبطل حقہ ۱۔ اگر وارث کہے میں نے اپنا حصہ چھوڑا تو اس سے اس کا حق باطل نہ ہوگا ۔(ت)

غرض بالقصہ محروم کرنے کی کوئی سبیل نہیں، ہاں اگر حالت صحت میں اپنا مال اپنی ملک سے زائل کردے تو وارث کچھ نہ پائے گا کہ جب ترکہ ہی نہیں تو میراث کا ہے میں جاری ہو مگر اس قصد ناپاک سے جو فعل کریگا عنداللہ گنہگار و ماخوذ رہے گا۔ حدیث میں ہے حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

من فر من میراث وارثہ قطع اللہ میراثہ من الجنۃ یوم القیمۃ۔ رواہ ابن ماجۃ ۲ عن انس بن مالک رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ جو اپنے وارث کو اپنا ترکہ پہنچنے سے بھاگے اللہ تعالٰی روز قیامت اس کی میراث جنت سے قطع فرمادے ۔(اسے ابن ماجہ نے حضرت انس بن مالک رضی اللہ عنہ سے روایت کیا۔(ت)

یونہی ایک زوجہ کے پیچھے دوسری کی خبر گیری نہ کرنی دوہرا گناہ اور بنصِ قرآن حرام قطعی ہے۔ حدیث میں ہے حضور سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

اذا کانت عندہ امرأتان فلم یعدل بینھما جاء یوم القیمۃ وشقہ ساقط ۳۔ رواہ الترمذی وابوداود والنسائی وابن ماجۃ وابن حبان والحاکم عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ جس کے دو بیبیاں ہوں اور وہ انہیں برابر نہ رکھے قیامت کے دن اس حال پر آئے کہ اس کی ایک طرف کی کروٹ گری ہوئی ہو (اسے ترمذی، ابوداؤد، نسائی، ابن ماجہ، ابن حبان اور حاکم نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ت)

مسئلہ ۳۲ تا ۳۵: از بلگرام شریف ضلع ہر دوئی محلہ سلہٹڑہ مرسلہ سید محمد زاہد صاحب ۴ جمادی الآخر ۱۳۱۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین مسائل ذیل میں : (۱) زید کہ ایک علاقہ کا حاکم وقت کی جانب سے مہتمم مقرر ہے بذات خود حاکم نہیں ہے کہ کوئی حکم یا فیصلہ قطعی کر سکتا ہے تو ایسی صورت میں اگر بکر جو اسی علاقہ میں رہتا ہے بغیر کسی خواہش و دباؤ کے

---

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثالث احکام النقد الخ ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/ ۱۶۰ ۲ سنن ابن ماجہ ابواب الوصایا باب الحیف فی الوصیۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۹۸ ۳ جامع الترمذی ابواب النکاح باب ماجاء فی التسویۃ بین الضرائر ایم کمپنی دہلی ۱/ ۱۳۶

Fatawa Rizvia, Volume 18

According to custom or human ethics, if someone invites Zaid or presents any kind of gift, is accepting it considered bribery or not, and is it permissible or impermissible? (2) If Zaid, by order of the ruler of the time, goes for investigation to the house of a party in the area he is in charge of, or in the absence of the second party, goes to investigate Bakr before the ruler, then is Bakr providing food or presenting a small gift and Zaid accepting it considered bribery and impermissible, or is it permissible, even if Zaid's conduct remains the same without Bakr's service? (3) Contrary to both preceding points, if Zaid is an empowered ruler and can make a final decision, how is it for Zaid to accept an invitation and gift within the boundaries of his area? Is it permissible or impermissible? (4) In a situation where Bakr becomes aware of Zaid's conduct that Zaid will not show any leniency in his favor because of the invitation and gift, and will strictly adhere to his course of action, and despite this, he acts according to points 1 and 2, then is it permissible or impermissible?

The Answer: Any person who, either by himself or on behalf of the ruler, holds any kind of power or authority due to which there is any pressure on the people, even if he does not personally commit coercion or transgression against them, even if he is not authorized for any final or even non-final decision, such as a Kotwal (police chief), Thanedar (police station head), Jamadar, or for villagers, the Zamindar (landlord), Muqaddam, Patwari, even the Chaudhry for panchayat-based communities or professions; all these individuals are not allowed to accept any kind of gift or special invitation (meaning an invitation specifically for his purpose, such that if he were not participating, the invitation would not exist at all) except in three cases: First, from his superior over whom he has no pressure, nor is it considered there that this gift and invitation from his side are to get leniency in his affairs. Second, from a person who used to give him gifts or invite him even before his appointment, provided it is still at the same level as before; otherwise, an increase will not be permissible. For example, if the value of the items in the previous gift and invitation has now become more expensive or elaborate, or the quantity has increased, or they have started occurring more frequently, in all these cases, since an increase exists, permissibility is lost. However, if that person's wealth has previously increased in proportion to this increase, from which it can be understood that this increase is not because of the person's position but due to the increase in their own wealth. Third, from one's close 'Mahram' (unmarriageable) relatives, such as parents, children, sisters, brothers, not cousins (children of paternal/maternal uncles/aunts), as they are not 'Mahram',

although they are called brothers in common parlance. Absolute permission from 'Mahram' is according to the clear text of 'Quduri'; otherwise, Imam Saghnaqi in 'Nihaya'...

फतावी रिज़विया, जिल्द 18

रिवाज या मानवीय नैतिकता के अनुसार यदि कोई ज़ैद को आमंत्रित करता है या किसी भी प्रकार का उपहार भेंट करता है, तो क्या उसे स्वीकार करना रिश्वत में शामिल है या नहीं, और क्या यह जायज़ है या नाजायज़? (2) यदि ज़ैद समय के शासक के आदेशानुसार उसी क्षेत्र में जहाँ का वह प्रभारी है, जाँच के लिए किसी पक्ष के घर जाता है, या दूसरे पक्ष की अनुपस्थिति में शासक के समक्ष बक्र की जाँच के लिए जाता है, तो उस समय बक्र का खाना खिलाना या मामूली उपहार भेंट करना और ज़ैद का उसे स्वीकार करना रिश्वत और नाजायज़ माना जाएगा या जायज़, जबकि बक्र की सेवा के बिना भी ज़ैद की कार्यशैली समान रहती है? (3) उपर्युक्त दोनों स्थितियों के विपरीत, यदि ज़ैद एक अधिकार संपन्न शासक है और अंतिम निर्णय ले सकता है, तो ज़ैद के लिए अपने अधिकार क्षेत्र की सीमाओं के भीतर निमंत्रण और उपहार स्वीकार करना कैसा है, जायज़ या नाजायज़? (4) जिस स्थिति में बक्र ज़ैद की कार्यशैली से अवगत हो जाए कि ज़ैद निमंत्रण और उपहार के कारण मेरे पक्ष में कोई रियायत नहीं करेगा और अपनी कार्यशैली पर पूरी तरह अडिग रहेगा, और इस आचरण के बावजूद वह नंबर 1 और 2 के अनुसार व्यवहार करता है, तो क्या यह जायज़ है या नाजायज़?

उत्तर: कोई भी व्यक्ति जो स्वयं या शासक की ओर से किसी भी प्रकार की शक्ति या प्रभुत्व रखता हो, जिसके कारण लोगों पर उसका कुछ दबाव हो, भले ही वह स्वयं उन पर अत्याचार या ज़्यादती न करे, दबाव न डाले, भले ही वह किसी अंतिम या गैर-अंतिम निर्णय के लिए अधिकृत न हो, जैसे कोतवाल, थानेदार, जमादार, या ग्रामीणों के लिए ज़मींदार, मुक़द्दम, पटवारी, यहाँ तक कि पंचायत समुदायों या व्यवसायों के लिए उनका चौधरी; इन सभी को किसी भी प्रकार का उपहार लेने या विशेष निमंत्रण (अर्थात वह निमंत्रण जो विशेष रूप से उसी के उद्देश्य से किया गया हो कि यदि वह शामिल न हो तो निमंत्रण ही न हो) स्वीकार करने की बिल्कुल अनुमति नहीं है, सिवाय तीन स्थितियों के पहला, अपने वरिष्ठ अधिकारी से जिस पर उसका दबाव नहीं है, न ही वहाँ यह माना जाता है कि उसकी ओर से यह उपहार और निमंत्रण अपने मामलों में रियायत पाने के लिए है। दूसरा, ऐसे व्यक्ति से जो उसके पद पर नियुक्त होने से पहले भी उसे उपहार देता था या निमंत्रण देता था, बशर्ते कि वह अब भी उसी स्तर पर हो; अन्यथा वृद्धि जायज़ नहीं होगी। उदाहरण के लिए, यदि पहले उपहार और निमंत्रण में जिस मूल्य की वस्तु होती थी, अब वह अधिक महंगी या भव्य हो गई है, या संख्या में बढ़ गई है, या बार-बार होने लगी है, तो इन सभी स्थितियों में वृद्धि मौजूद होने के कारण वैधता समाप्त हो जाती है। लेकिन यदि उस व्यक्ति की संपत्ति पहले से ही इस वृद्धि के अनुपात में बढ़ गई हो, जिससे

यह समझा जा सके कि यह वृद्धि उस व्यक्ति के पद के कारण नहीं बल्कि अपनी संपत्ति बढ़ने के कारण है। तीसरा, अपने करीबी 'महरम' (निकट संबंधी) से, जैसे माता-पिता, संतान, बहन-भाई, न कि चाचा, मामा, मौसी, बुआ के बच्चे क्योंकि वे 'महरम' नहीं हैं, भले ही उन्हें बोलचाल में भाई कहा जाए। 'महरम' से पूर्णतः अनुमति 'कुदुरी' के स्पष्ट पाठ पर आधारित है; अन्यथा इमाम सघनाकी ने 'निहाया' में...

पृष्ठ 170 / 738

بموجب رواج یا اخلاق انسانی کے زید کی دعوت کرے یا کوئی تحفہ کسی قسم کا پیش کرے تو اس کا لینا داخل رشوت ہے یا نہیں اور جائز ہے یا ناجائز؟ (۲) زید بحکمِ حاکمِ وقت کے تحقیقات کے واسطے اسی علاقہ میں جس کا وہ مہتمم ہے کسی فریق کے مکان پر جائے یا بصورت نہ ہونے فریق ثانی بمقابلہ حاکم کے تحقیقات بکر کو جائے اس وقت کھانا کھلانا بکر کا یا معمولی تحفہ پیش کرنا اور زید کو اس کا قبول کرنا داخلِ رشوت و ناجائز ہوگا یا جائز درحالیکہ بغیر خدمت گزاری بکر کے بھی زید کا طریق عمل یکساں ہے۔ (۳) بخلاف ہر دو دفعات کے اگر زید حاکمِ مختار و فیصلہ قطعی کر سکتا ہے تو زید کو اپنے حدودِ علاقہ کے اندر دعوت و تحفہ کا قبول کرنا کیسا ہے، جائز یا ناجائز؟ (۴) جس حالت میں زید کے طریق عمل سے بکر واقف ہو جائے کہ دعوت و تحفہ سے زید میرے حق میں کچھ رعایت نہ کرے گا اپنے طریق عمل پر پورا قائم رہے گا اور باوجود اس عمل کے نمبر ۱ و ۲ کا برتاؤ کرے تو جائز ہے یا ناجائز؟

الجواب: جو شخص بذاتِ خود خواہ از جانب حاکم کسی طرح کا قہر و تسلط رکھتا ہو جس کے سبب لوگوں پر اس کا کچھ بھی دباؤ ہو اگر چہ وہ فی نفسہ ان پر جبر و تعدی نہ کرے دباؤ نہ ڈالے اگر چہ وہ کسی فیصلہ قطعی بلکہ غیر قطعی کا بھی مجاز نہ ہو جیسے کوتوال، تھانہ دار، جمعدار یا دہقانیوں کے لئے زمیندار مقدم پٹواری یہاں تک کہ پنچایتی قوموں یا پیشوں کے لئے ان کا چوہدری، ان سب کو کسی قسم کے تحفہ لینے یا دعوتِ خاصہ (یعنی وہ دعوت کہ خاص اسی کی غرض سے کی گئی ہو کہ اگر یہ شریک نہ ہو تو دعوت ہی نہ ہو) قبول کرنے کی اصلاً اجازت نہیں مگر تین صورتوں میں، اول اپنے افسر سے جس پر اس کا دباؤ نہیں، نہ وہاں یہ خیال کیا جاتا ہے کہ اس کی طرف سے یہ ہدیہ و دعوت اپنے معاملات میں رعایت کرانے کے لئے ہو۔ دوم

ایسے شخص سے جو اس کے منصب سے پہلے بھی اسے ہدیہ دیتا یا دعوت کرتا تھا بشرطیکہ اب سے اسی مقدار پر ہے ورنہ زیادت روا نہ ہو گی مثلاً پہلے ہدیہ و دعوت میں جس قیمت کی چیز ہوتی تھی اب اس سے گراں قیمت پر تکلف ہوتی ہے یا تعداد میں بڑھ گئی یا جلد جلد ہونے لگی کہ ان سب صورتوں میں زیادت موجود اور جواز مفقود، مگر جبکہ اس شخص کا مال پہلے سے اس زیادت کے مناسب سب زائد ہو گیا ہو جس سے سمجھا جائے کہ یہ زیادت اس شخص کے منصب کے سبب نہیں بلکہ اپنی ثروت بڑھنے کے باعث ہے۔ سوم اپنے قریب محارم سے، جیسے ماں باپ اولاد بہن بھائی نہ چچا ماموں خالہ پھوپھی کے بیٹے کہ یہ محارم نہیں اگرچہ عرفاً انہیں بھی بھائی کہیں۔ محارم سے مطلقاً اجازت ظاہر عبارت قدوری پر ہے ورنہ امام سغناقی نے نہالیہ

Then Imam Muhaqqiq al-Ala'itlaq, in Fath al-Qadir, included this in the second scenario as well: that accepting gifts and invitations from close relatives (Mahrams) is also conditioned on them having treated him in the same way even before he attained office. However, if they were poor before he attained office and have now become wealthy, then in this case, the lack of gifts and invitations before his office would be considered as being due to poverty. In reality, from the perspective of evidence, the most apparent view is that when, despite having the means, there was an absence or scarcity before the office and a beginning or increase after the office, it will be understood as being due to the office. On this basis, only two scenarios remain exempted. Then, in any case, the exempted scenario can only be permitted when no business of that person is currently pending with him; otherwise, at the time of a specific task or interest being involved, it is absolutely not allowed, whether it is an official, a brother, or someone who gave gifts previously. In fact, at such a time, one should not even participate in a general invitation, let alone a specific one. Furthermore, wherever there is a prohibition, it is based solely on suspicion and the fear of showing favoritism; it is not necessary for actual favoritism to exist. Whether he makes no change in his actions or whether his habit of disinterestedness is well-known, it cannot make it permissible. Worldly affairs run on hope; when he accepts these invitations and gifts, the thought will certainly occur that perhaps this time there will be some effect, for the influence of giving free wealth is experienced and observed. If it didn't work this time, it will work next time; if not this time, then some other time. And this excuse—that the gift and invitation are based on human morals and not in consideration of the office—has already been rejected by the Holy Prophet, the Master of the Messengers (peace and blessings of Allah be upon him). When he appointed a gentleman to collect Zakat and sent him, he brought the Zakat assets but kept some wealth separate, saying, 'These were given to me.' The Prophet (PBUH) said, 'Had you sat in your mother's house and seen how many gifts you would receive then!' This means these gifts are only because of this office; had he been sitting at home, who would have come to give them? Although the discourse on the details of this issue is very long, what has been mentioned here, by the help of Almighty Allah, is the summary of the investigation and a sound outcome.

| In al-Durr al-Mukhtar: "He should reject the gift. The use of the indefinite form for 'gift' (hadiyyah) indicates smallness, and it refers to what is given without a condition of assistance, unlike a bribe, which involves a condition of assistance. Except from

four: the Sultan, the Pasha, a close relative (Mahram), or someone with whom there was a prior habit of giving, in proportion to that habit, and provided there is no litigation involving the latter two. He should also reject a specific invitation." | It is in Durr-e-Mukhtar that he should reject the gift. The use of the indefinite form for 'gift' is for smallness, and this is what is given without a condition of assistance, unlike a bribe where there is a condition of assistance. A judge can accept gifts from only four types of people: the King, the Governor, his close relatives, and those from whom there was an ongoing habit of receiving gifts previously, and that too according to the habit, provided the latter two have no legal case. |

फिर इमाम मोहक़्क़िक़ अलैत-इतलाक़ ने फ़तह अल-क़दीर में इसे भी दूसरी सूरत में शामिल फ़रमाया कि महरमों से भी तोहफ़ा और दावत का क़बूल इसी शर्त से मशरूत है कि पद हासिल करने से पहले भी वे उनके साथ यही बर्ताव करते हों। मगर यह कि पद मिलने से पहले वे फ़क़ीर थे और अब मालदार हो गए, तो इस सूरत में पद से पहले तोहफ़ा और दावत न होने को फ़क़्र की बिना पर समझा जाएगा। और वास्तव में दलील के लिहाज़ से सबसे ज़ाहिर यही नज़र आता है कि जब सामर्थ्य के बावजूद पद से पहले कमी या अदम हो और पद के बाद शुरुआत या कसरत हो, तो इसे पद की बिना पर ही समझा जाएगा। इस लिहाज़ से सिर्फ़ दो ही सूरतें मुस्तस्ना (अपवाद) रहेंगी। फिर बहरहाल जो सूरत मुस्तस्ना होगी वह उसी हाल में जवाज़ (अनुमति) का हुक्म पा सकती है जब उस वक़्त उस शख़्स का कोई काम उससे मुताल्लिक़ न हो, वर्ना ख़ास काम पड़ने या ग़रज़ मुताल्लिक़ होने के वक़्त असल में इजाज़त नहीं है, चाहे वह अफ़सर हो या भाई या पहले से तोहफ़ा वग़ैरह देने वाला। बल्कि ऐसे वक़्त में आम दावत में शरीक होना भी नहीं चाहिए, ख़ास तो दूर की बात है। फिर जहाँ जहाँ मुमानअत है, उसकी बुनियाद सिर्फ़ तोहमत और रिआयत के अंदेशे पर है; हक़ीक़त में रिआयत का वजूद ज़रूरी नहीं है। चाहे वह अपने अमल में कोई तब्दीली न करे या उसकी बे-लोस होने की आदत का इल्म हो, यह जवाज़ के लिए मुफ़ीद नहीं हो सकता। दुनिया के काम उम्मीद पर ही चलते हैं; जब वह यह दावत और तोहफ़े क़बूल करेगा, तो ज़रूर ख़्याल जाएगा कि शायद इस बार कुछ असर पड़े, क्योंकि मुफ़्त माल देने का असर तजरबे और मुशाहिदे में है। इस बार नहीं हुआ तो अगली बार होगा; इस बार नहीं तो फिर कभी होगा। और यह हीला (बहाना) कि उसका तोहफ़ा और दावत इंसानियत के अख़लाक़ की बिना पर है न कि पद के लिहाज़ से, इसका रद्द हुज़ूर अक़दस सय्यदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमा चुके हैं। जब एक साहब को ज़कात वसूल करने पर मुक़र्रर फ़रमा कर भेजा था, उन्होंने ज़कात का माल हाज़िर किया और कुछ माल अलग रखा कि यह मुझे मिले हैं। आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: अपनी माँ के घर बैठ कर देखा होता कि अब कितने तोहफ़े मिलते हैं! यानी यह तोहफ़े सिर्फ़ इसी पद की बिना पर हैं; अगर घर बैठा होता तो कौन आकर दे जाता। हालाँकि इस मसले की तफ़सीलात में कलाम बहुत तवील है, मगर यहाँ जो कुछ ज़िक्र हुआ, अल्लाह तआला की मदद से तहक़ीक़ का ख़ुलासा और सही नतीजा है।

| दुर्रे मुख़्तार में है: वह तोहफ़े को रद्द कर दे। तोहफ़ा (हदिय्यह) का नकिरा होना (इंडिफ़िनिट होना) उसकी किल्लत (कमी) के लिए है, और यह वह है जो इमदाद की शर्त के बिना दिया जाए, बरअक्स रिश्वत के जिसमें इमदाद की शर्त होती है। सिवाय चार लोगों के सुल्तान, पाशा, क़रीबी महरम, या जिससे पहले से तोहफ़ा लेने की आदत जारी थी, वह भी आदत के मुताबिक़, बशर्ते कि आख़िरी दोनों का कोई मुक़दमा न हो। और उसे ख़ास दावत को रद्द कर देना चाहिए। | दुर्रे मुख़्तार में है कि वह तोहफ़े को रद्द कर दे, तोहफ़े का नकिरा होना किल्लत के लिए है, और यह वह है कि इसको इमदाद की शर्त के बिना दिया जाए बरअक्स रिश्वत के कि इसमें इमदाद की शर्त होती है। क़ाज़ी सिर्फ़ चार हज़रात से तोहफ़ा वसूल कर सकता है: बादशाह, गवर्नर, अपने क़रीबी महरम, और जिससे पहले वसूल करने की आदत जारी थी वह भी आदत के मुताबिक़, बशर्ते कि आख़िरी दोनों का। |

पृष्ठ 171/738

پھر امام محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں اسے بھی صورت دوم ہی میں داخل فرمایا کہ محارم سے بھی ہدیہ و دعوت کا قبول اسی شرط سے مشروط کہ پیش از حصول منصب بھی وہ اس کے ساتھ یہ برتاؤ برتتے ہوں مگر یہ کہ اسے یہ منصب ملنے سے پہلے وہ فقراء تھے اب صاحب مال ہوگئے کہ اس تقدیر پر پیش از منصب عدمِ ہدیہ و دعوت بربنائے فقر سمجھا جائے گا اور فی الواقع اظہر من حیث الدلیل یہی نظر آتا ہے کہ جب باوصف قدرت پیش از منصب عدم یا قلتِ و بعدِ منصب شروع یا کثرت بربنائے منصب ہی سمجھی جائے گی اس تقدیر پر صرف دو ہی صورتیں مستثنیٰ رہیں پھر بہر حال جو صورت مستثنیٰ ہوگی وہ اسی حال میں حکمِ جواز پا سکتی ہے جب اس وقت اس شخص کا کوئی کام اس سے متعلق نہیں ورنہ خاص کام پڑنے غرض متعلق ہونے کے وقت اصلاً اجازت نہیں خواہ وہ افسر ہو یا بھائی یا پہلے سے ہدیہ وغیرہ دینے والا بلکہ ایسے وقت عام دعوت میں شریک ہونا بھی نہ چاہئے نہ کہ خاص، پھر جہاں جہاں ممانعت ہے اس کی بنا صرف تہمت واندیشہ رعایت پر ہے حقیقۃً وجودِ رعایت ضرور نہیں کہ اس کا اپنے عمل میں کچھ تغیر نہ کرنا یا اس کا اس کی عادتِ بے لوثی سے آگاہ ہونا مفید جواز ہوسکے۔ دنیا کے کام امید ہی پر چلتے ہیں، جب یہ دعوت و ہدایا قبول کیا کرے گا تو ضرور خیال جائے گا کہ شاید اب کی بار کچھ اثر پڑے کہ مفت مال دینے کی تاثیر مجرب و مشاہد ہے اس بار نہ ہوئی اس بار ہوگی، اس بار نہ ہوئی پھر کبھی ہوگی، اور یہ حیلہ کہ اس کا ہدیہ و دعوت بربنائے اخلاق انسانیت ہے نہ بلحاظ منصب، اس کا رد حضور اقدس سید المرسلین صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماچکے ہیں، جب ایک صاحب کو تحصیل زکوٰۃ پر مقرر فرما کر بھیجا تھا انہوں نے اموال زکوٰۃ حاضر کئے اور کچھ مال جدا رکھے کہ یہ مجھے ملے ہیں فرمایا اپنی ماں کے گھر بیٹھ کر دیکھا ہوتا کہ اب کتنے تحفے

ملتے ہیں یعنی یہ ہدایا صرف اسی منصب کی بنا پر ہیں اگر گھر بیٹھا ہوتا تو کون آ کر دے جاتا، اس مسئلہ کی تفاصیل میں اگرچہ کلام بہت طویل ہے مگر یہاں جو کچھ مذکور ہوا بعونہ تعالیٰ خلاصہ تنقیح و صالح تحویل ہے،

| فی الدر المختار: ویرد ہدیۃ التنکیر للتقلیل وھی ما یعطی بلا شرط اعانۃ بخلاف الرشوۃ الامن اربع السلطان والباشا وقریبہ المحرم او ممن جرت عادتہ بذلک بقدر عادتہ ولا خصومۃ لھما ویرد دعوۃ خاصۃ۔ | درمختار میں ہے وہ ہدیہ کو رد کردے، ہدیہ کی تنکیر قلّت کے لئے، اور یہ وہ ہے کہ اس کو اعانت کی شرط کے بغیر دیا جائے بخلاف رشوت کہ اس میں اعانت کی شرط ہوتی ہے۔ قاضی صرف چار حضرات سے ہدیہ وصول کرسکتا ہے بادشاہ، گورنر، اپنے قریبی محارم، اور جس سے پہلے وصول کی عادت جاری تھی وہ بھی عادت کے مطابق، بشرطیکہ آخری دونوں کا |

Vol 18 - Fatawa Ridawiyya

[Arabic Text on Left Column]

[Urdu Text on Right Column] ...provided that there is no case pending before him, and he should reject a specific invitation. A specific invitation is one that would not have been extended if the person were not a judge. He should not accept an invitation from any party involved in a lawsuit, even if it is a general invitation, as it is a place for suspicion (end of summary). In Radd al-Muhtar, it is stated: The basis for this is what is narrated in Bukhari Sharif from Abu Hamid al-Sa'idi (may Allah be pleased with him) that the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) appointed a man as a collector of charity. When he returned, he presented the collections and said, "This property is for your treasury, and this is mine." Then the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said, "Why did he not sit in the house of his father or mother and see if he receives gifts or not?" Thus, the reason stated by the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is proof of the prohibition of a gift received due to a position (Fath). In Al-Nahr, it is stated: It is evident that authority and position mean that which is entrusted by the Imam or his deputy, such as a collector of Zakat or Usher (end). I say: Similarly, the supervisors of villages and crafts, etc., who have power and dominance over their subordinates, because there is fear of their evil or greed for them. I have seen in the commentary of Manhaj by the Shafi'i jurist Allama Muhammad al-Dawudi; he said with reference to 'Ayn Shin' (A'sh) that among the workers are the supervisors of markets and cities, and...

---

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab-ul-Qaza, Matba' Mujtabai Delhi 2/ 75-76 Page 172 of 738

[बाईं ओर अरबी पाठ, दाईं ओर उर्दू] ...शर्त यह है कि उसके यहाँ कोई मुक़दमा न हो, और वह विशेष आमंत्रण को अस्वीकार कर दे। विशेष आमंत्रण वह है जो यदि वह काज़ी (न्यायाधीश) न होता तो उसे नहीं दिया जाता। उसे मुक़दमे के किसी भी पक्षकार का आमंत्रण स्वीकार नहीं करना चाहिए, भले ही वह सामान्य आमंत्रण ही क्यों न हो, क्योंकि यह संदेह का स्थान है (संक्षेप समाप्त)। रद अल-मुह्तार में उल्लेख है: इसका आधार बुखारी शरीफ़ में अबू हमीद अल-सैदी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है कि हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने एक व्यक्ति को सदक़ा (दान) वसूल करने के लिए नियुक्त किया। जब वह वापस आया, तो उसने सदक़ा पेश करते हुए अर्ज़ किया कि यह माल आपके बैतुल-माल (कोष) का है और यह मेरा है। तब हुज़ूर अलैहिस्सलाम ने फ़रमाया, "वह अपने बाप या माँ के घर बैठकर क्यों नहीं देखता कि उसे हदीया (उपहार) मिलता है या नहीं?" इस प्रकार, हुज़ूर अलैहिस्सलाम द्वारा बताया गया कारण ऐसे हदीये की वर्जना (प्रतिबंध) का प्रमाण है जो किसी पद के कारण मिले (फ़तह)। और 'नहर' में फ़रमाया गया: यह स्पष्ट है कि विलायत और पद से तात्पर्य वह है जो इमाम या इमाम के प्रतिनिधि की ओर से सौंपा गया हो, जैसे कि ज़कात या उश्र वसूल करने वाला (समाप्त)। मैं कहता हूँ: इसी प्रकार गाँवों और शिल्पों के पर्यवेक्षक आदि, जिनका अपने अधीनस्थों पर वर्चस्व और प्रभुत्व होता है, क्योंकि उनके अनिष्ट का भय या उनसे लालच होता है। मैंने शाफ़ई फ़क़ीह अल्लामा मुहम्मद अल-दाऊदी की 'शरह-ए-मन्हाज' में देखा है; उन्होंने 'ऐन शीन' (अ'श) के हवाले से फ़रमाया कि कार्यकर्ताओं में बाज़ारों और शहरों के पर्यवेक्षक भी शामिल हैं और...

---

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली 2/ 75-76 पृष्ठ 172/738

[بایاں کالم: عربی متن] وهي التی لا یتخذها صاحبها لو لا حضور القاضی ولا یجیب دعوة خصم ولو عامة للتهمة اهـ ملخصا وفي رد المحتار الاصل في ذلك ما في البخاری عن ابي حمید الساعدی قال استعمل النبی صلی الله تعالی علیه وسلم رجلا علی الصدقة فلما قدم قال هذا لکم وهذا لی قال صلی الله تعالی علیه وسلم هلا جلس في بیت ابیه او بیت امه فینظر ا یهدی له ام لا وتعلیل النبی صلی الله تعالی علیه وسلم دلیل علی تحریم الهدیة التی سببها الولایة فتح۔ قال في النهر الظاهر ان المراد بالعمل ولایة ناشئة عن الامام او نائبه کالساعی والعاشر اهـ قلت ومثلهم مشائخ القری و الحرف وغیرهم ممن له قهر وتسلط علی من دونهم فانہ یهدی الیهم خوفا من شرهم او لیروج عندهم ورأیت في حاشیة شرح المنهج للعلامة محمد الداودی الشافعی الفقیه قال ع ش و من العمال مشائخ

[دایاں کالم: اردو ترجمہ و شرح] مقدمہ اس کے ہاں نہ ہو، اور وہ خاص دعوت کو رد کر دے، خاص دعوت وہ ہے جس میں اگر قاضی نہ ہو تو دعوت نہ ہو، اور مقدمے کے کسی فریق کی دعوت قبول نہ کرے اگرچہ یہ دعوت عام ہو کیونکہ مقامِ تہمت ہے اھ ملخصا۔ اور ردالمحتار میں ہے: اس میں اصل یہ ہے کہ بخاری شریف میں ابو حمید الساعدی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے کہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے ایک شخص کو صدقہ پر عامل بنایا تو جب وہ واپس آیا تو اس نے صدقات پیش کرتے ہوئے عرض کی کہ یہ مال آپ کے بیت المال کا ہے اور یہ میرا ہے، تو حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا یہ اپنے باپ یا ماں کے گھر بیٹھ کر کیوں نہیں دیکھتا کہ اس کو ہدیہ ملتا ہے یا نہیں، تو حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی بیان کردہ وجہ ایسے ہدیہ کی حرمت کی دلیل جو کسی عہدہ کی بنا پر ملے، فتح۔ اور نہر میں فرمایا: ظاہر ہے کہ ولایت و عہدہ سے مراد یہ ہے کہ وہ امام یا نائب امام کی طرف سے سونپا گیا ہو جیسا کہ زکوۃ یا عشر وصول کرنے والا، اھ

میں کہتا ہوں اسی طرح دیہاتوں اور حرفتوں کے نگران وغیرہ جن کو اپنے ماتحتوں پر تسلط اور غلبہ ہوتا ہے کیونکہ ان کے شر کا خوف یا ان سے طمع ہوتا ہے، میں نے علامہ محمد داؤدی شافعی فقیہ کی شرحِ منج میں دیکھا ہے انہوں نے ع ش کے حوالہ سے فرمایا عاملین میں سے بازاروں، شہروں کے نگران اور

---

1 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۵-۷۶ Page 172 of 738

Volume 18

Fatawa-e-Razvia

[Arabic Text Section:] ...the markets and cities, the supervisors of endowments (Awqaf), and everyone who deals with affairs related to Muslims. End of quote. The expression in Al-Qalansi is: "And he should not accept a gift except from a close relative (dhu rahm mahram) or a ruler superior to him in rank. The reason for prohibiting its acceptance is the fear of showing favoritism because of it. If the ruler of the kingdom and his deputy do not show favoritism because of it, [it is permissible]." His statement "the mahram": this restriction is necessary to exclude the paternal cousin (Nahr). His statement "and they have no litigation": it says in Al-Bahr: The summary is that anyone who has litigation, his gift is absolutely not accepted. And for someone who has no litigation, if he had a custom [of giving gifts] before the judicial appointment, then he can accept according to the usual amount, otherwise not. End of quote. Meaning, whether they are a mahram or someone else, based on what has passed from Shaykh al-Islam. It says in Al-Bahr: If his custom was an invitation once every month, and he invited him every week after the judicial appointment, he should not accept. And if he prepared more food for him than before, he should not accept, unless his wealth has increased, as mentioned in At-Tatarkhaniyya. End of quote, excerpted.

[Urdu Text Section:] Responsible persons of endowments and all those people who have been appointed for the affairs of Muslims. End of quote. And the text of Qalansi is such that he can only accept a gift from his close relative (dhu rahm mahram) or any ruler of a higher rank than him. The reason for this is that the prohibition of accepting a gift is only for the reason that he might favor the gift-giver because of the gift. So if he [the superior ruler] favors the king or his deputy, they will not favor him; and if he does, it will not be because of the gift. The author's statement "mahram" is a necessary restriction so that the paternal cousin is excluded from this permission. (Nahr). And his statement "and there is no litigation" (meaning their case is not pending), it is stated in Al-Bahr: the summary is that he should absolutely not accept their gift. And for the one who has no case, if before the judgeship there was a habit of receiving gifts from him, then it is forbidden to accept more than the habit; if it was not so, then he should not accept. End of quote. That is, whether it is a mahram or not, as was quoted from Shaykh al-Islam. It is stated in Al-Bahr: If before the judgeship the habit was to have an invitation once a month, and now after the judgeship he started inviting every week, then he should not accept. And if now the

food is more elaborate, then he should not accept. Yes, if the one giving the invitation has become wealthier than before, then he may accept, as in Tatarkhaniyya.

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/312 to 317. Page 173 of 738

जिल्द 18

फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी पाठ अनुभाग:] ...बाजारों और शहरों के मामले, औक़ाफ (धार्मिक न्यासों) के प्रबंधक, और वे सभी लोग जो मुसलमानों से संबंधित मामलों को देखते हैं। समाप्त। अल-कलान्सी की इबारत इस प्रकार है: "वह उपहार स्वीकार न करे सिवाय अपने किसी क़रीबी रिश्तेदार (ज़ुल-रहम महरम) के या किसी ऐसे हाकिम के जो पद में उससे बड़ा हो। उपहार लेने की मनाही का कारण यह है कि इसके कारण पक्षपात का डर होता है। यदि राज्य का शासक और उसका प्रतिनिधि इसके कारण पक्षपात नहीं करते [तो यह जायज़ है]।" उनका कथन "महरम": यह शर्त आवश्यक है ताकि चचेरा भाई इस अनुमति से बाहर हो जाए (नह्र)। उनका कथन "और उनका कोई मुक़दमा न हो": अल-बहर में कहा गया है कि सारांश यह है कि जिसका कोई मुक़दमा हो, उसका उपहार बिलकुल स्वीकार न किया जाए। और जिसका मुक़दमा न हो, यदि काज़ी (न्यायाधीश) बनने से पहले उसकी उपहार देने की आदत थी, तो सामान्य मात्रा के अनुसार स्वीकार किया जा सकता है, अन्यथा नहीं। समाप्त। अर्थात चाहे वह महरम हो या कोई और, जैसा कि शैख-उल-इस्लाम से पहले बताया गया है। अल-बहर में कहा गया है: यदि उसकी आदत हर महीने एक बार दावत देने की थी, और काज़ी बनने के बाद उसने हर सप्ताह दावत देना शुरू कर दिया, तो वह इसे स्वीकार न करे। और यदि उसने पहले की तुलना में अधिक भोजन तैयार किया है, तो भी वह स्वीकार न करे, जब तक कि उसकी संपत्ति न बढ़ गई हो, जैसा कि तातारख़ानिया में उल्लेखित है। समाप्त, संकलित।

[उर्दू पाठ अनुभाग:] औक़ाफ़ के ज़िम्मेदार और तमाम ऐसे लोग जिनको मुसलमानों के उमूर (मामलों) से मुतअल्लिक (संबंधित) किया गया हो। और कलानसी की इबारत यूँ है कि वह सिर्फ अपने ज़ी-रहम महरम या अपने से बड़े मर्तबे वाले किसी वाली (हाकिम) का हदिया (उपहार) क़ुबूल कर सकता है। इसकी वजह यह है कि हदिया क़ुबूल करने की मुमानअत (मनाही) सिर्फ इस वजह से है कि कहीं हदिया की वजह से हदिया वाले की रिआयत (पक्षपात) न करे। तो अगर वह बादशाह या उसके नायब (प्रतिनिधि) की रिआयत करेगा तो वे उसकी रिआयत न करेंगे, और अगर करेगा तो हदिया की वजह से न करेगा। मतन का क़ौल "महरम" तो यह क़ैद (शर्त) ज़रूरी है ताकि चचाज़ाद (चचेरा भाई) इस इजाज़त से ख़ारिज (बाहर) हो जाए, नह्र। और उसका क़ौल कि खुसूमत (मुक़दमा) न हो (यानी उनका मुक़दमा न हो) तो बहर में फ़रमाया कि हासिल यह कि उनका हदिया मुतलक़न (बिलकुल) क़ुबूल न करे। और जिसका मुक़दमा न हो तो अगर कज़ा (न्यायाधीश नियुक्त होने) से

क़ब्ल (पहले) उससे हदिया वसूल करने की आदत थी तो आदत से ज़ायद (अधिक) क़ुबूल करने की मुमानअत है, अगर वह ऐसा नहीं तो फिर क़ुबूल न करे। यानी महरम हो या न हो जैसा कि शैख-उल-इस्लाम से मनक़ूल (उद्धृत) गुज़ार, बहर में फ़रमाया: अगर कज़ा से क़ब्ल एक माह पर दावत की आदत थी तो अब कज़ा के बाद हर हफ़्ता दावत शुरू कर दी तो क़ुबूल न करे। और अगर अब खाना ज़्यादा पुर-तकल्लुफ़ (शानदार) हो तो क़ुबूल न करे, हाँ दावत क़ुबूल करने वाला पहले से ज़्यादा मालदार हो गया तो क़ुबूल करे जैसा कि तातारख़ानिया।

1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-कज़ा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/312 से 317। पेज 173/738

جلد ہجدہم (18)

فتاویٰ رضویہ

[عربی عبارت:] الاسواق والبلدان ومباشر الاوقاف وکل من یتعاطی امرایتعلق بالمسلمین انتھی، وعبارۃ القلانسی ولا یقبل الھدیۃ الا من ذی رحم محرم او وال مقدم علیہ فی الرتبۃ ووجھہ ان منع قبولھا انما ھو للخوف من مراعاتہ لاجلھا وھوان راعی الملك ونائبہ لم یراعہ لاجلھا قولہ المحرم ھذا القید لابدمنہ لیخرج ابن العم نھر قولہ ولاخصومۃ لھما قال فی البحر والحاصل ان من لہ خصومۃ لا یقبلھا مطلقاً ومن لا خصومۃ لہ فان کان لہ عادۃ قبل القضاء قبل المعتاد والا لا اھـ ای سواء کان محرماً او غیرہ علی ما مر عن شیخ الاسلام، قال فی البحر فلو کان من عادتہ الدعوۃ فی کل شھر مرۃ فدعاہ کل اسبوع بعد القضاء لایجیبہ ولو اتخذلہ طعاماً اکثر من الاول لایجیبہ الان یکون مالہ قد زاد کذا فی التاتار خانیۃ اھـ اھـ ملتقطاً

[اردو ترجمہ و تشریح:] اوقاف کے ذمہ دار اور تمام ایسے لوگ جن کو مسلمانوں کے امور سے متعلق کیا گیا ہو اھ ، اور قلانسی کی عبارت یوں ہے کہ وہ صرف اپنے ذی رحم محرم یا اپنے سے بڑے مرتبہ والے کسی والی کا ہدیہ قبول کر سکتا ہے اس کی وجہ یہ ہے کہ ہدیہ قبول کرنے کی ممانعت صرف اس وجہ سے ہے کہ کہیں ہدیہ کی وجہ سے ہدیہ والے کی رعایت نہ کرے تو اگر وہ بادشاہ یا اس کے نائب کی رعایت کرے گا تو وہ اس کی رعایت نہ کرینگے، اور اگر کرے گا تو ہدیہ کی وجہ سے نہ کرے گا۔ متن کا قول "محرم" تو یہ قید ضروری ہے تاکہ چچا زاد اس اجازت سے خارج ہو جائے، نہر۔ اور اس کا قول کی خصومت نہ ہو (یعنی ان کا مقدمہ نہ ہو) تو بحر میں فرمایا حاصل یہ کہ ان کا ہدیہ مطلقاً قبول نہ کرے اور جس کا مقدمہ نہ ہو تو اگر قضاء سے قبل اس سے ہدیہ وصول کرنے کی عادت تھی تو عادت سے زائد قبول کرنے کی ممانعت ہے، اگر وہ ایسا

نہیں تو پھر قبول نہ کرے اھ، یعنی محرم ہو یا نہ ہو جیسا کہ شیخ الاسلام سے منقول گزار، بحر میں فرمایا: اگر قضاء سے قبل ایک ماہ پر دعوت کی عادت تھی تو اب قضاء کے بعد ہر ہفتہ دعوت شروع کر دی تو قبول نہ کرے اور اگر اب کھانا زیادہ پر تکلف ہو تو قبول نہ کرے، ہاں دعوت قبول کرنے والا پہلے سے زیادہ مالدار ہو گیا تو قبول کرے جیسا کہ تاتارخانیہ

1 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۱۷ تا ۳۱۲ صفحہ 173 از 738

Fatawa Razawiya (Volume 18)

[Top Box Left Side - Arabic] In Al-Hindiyyah, it is mentioned that the judge may accept a gift from the governor who appointed him. If the Caliph has a dispute before him, he should not accept his gift until after the judgment has been rendered; this is also stated in Al-Itabiyyah. In Fath al-Qadir, it is mentioned that Shaykh al-Islam stated: The jurists said that what is mentioned regarding hospitality is applicable to cases where there was no prior practice of invitations, gift-giving, or maintaining kinship ties between the judge and a relative. If these are initiated only after the appointment to judgeship, then in such a state, the relative and a stranger are equal. What is mentioned regarding gifts is applicable to situations where there was a prior tradition of gift-giving and maintaining kinship ties before the appointment. If a gift is given after the appointment under these circumstances, there is no harm in accepting it. Thus, the conclusion is that there is no difference between a relative and a stranger in the matter of gifts and hospitality. And Allah Almighty knows best.

[Top Box Right Side - Urdu Translation/Explication] It is mentioned in [Al-Itabiyyah] and in [Al-Hindiyyah] that a judge may accept the invitation of the governor who appointed him. If the Caliph has a lawsuit before him, he should only accept his invitation after delivering the verdict, as stated in Al-Itabiyyah. In Fath al-Qadir, it is said: Shaykh al-Islam stated that the jurists mentioned regarding hospitality that it applies to cases where a mahram (relative) did not have a prior custom of giving gifts, inviting, or maintaining kinship ties, and starts doing so only after the judge's appointment. In such a case, a relative and a stranger are the same. As for what is mentioned about gifts, it refers to when gift-giving and maintaining kinship ties were already established before the appointment. If gifts continue after the appointment, there is no harm in accepting them. Therefore, the result is that in matters of hospitality and gifts, there is no difference between a relative and a non-relative. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 36: From Ujjain, residence of Mir Khadim Ali Sahib Assistant, sent by Yaqub Ali Khan, 13 Ramadan al-Mubarak 1311 AH. To the most perfect and excellent Maulana Ahmad Raza Khan Sahib, after conveying greetings. It is submitted that the mark of Islamic rule no longer remains in India, and the Muslim Nawabs in certain regions are not authorized to implement all Sharia rulings. The office of Qazi has been extinct for a long time; there are only judges in name, devoid of knowledge, and among them, reliable ones are very few. Despite these factors, do these judges and Hindu rulers, etc., possess the characteristic of general authority (wilayah 'ammah)? And if

not, who should be designated as the Sharia Judge so that they may have guardianship (wilayah) over male and female minors? Further humble regards.

Answer: In Islamic states, the officials appointed by Muslim rulers to decide cases are Sharia judges.

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Qada, Chapter 9 regarding the sustenance of the Judge, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/330.
2. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktaba Nooria Razawiya Sukkur, 6/372.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[ऊपरी बॉक्स - अरबी/उर्दू सारांश] अल-हिन्दिया में है कि काज़ी (न्यायाधीश) उस गवर्नर से उपहार स्वीकार कर सकता है जिसने उसे नियुक्त किया है। यदि खलीफा का कोई मुक़दमा उसके पास हो, तो वह फ़ैसले के बाद ही उसका उपहार स्वीकार करे, जैसा कि अल-इताबिया में है। फ़तह अल-क़दीर में शेख अल-इस्लाम ने कहा है: फ़ुक़हा ने कहा है कि आतिथ्य सत्कार के बारे में जो उल्लेख है वह उस स्थिति के लिए है जहाँ रिश्तेदार के साथ पहले से दावत, उपहार या नातेदारी निभाने की आदत न रही हो और नियुक्ति के बाद यह शुरू हुई हो। ऐसी स्थिति में रिश्तेदार और अजनबी बराबर हैं। उपहारों के बारे में उल्लेख तब के लिए है जब नियुक्ति से पहले से उपहार देने और नातेदारी का सिलसिला जारी हो। यदि नियुक्ति के बाद भी उपहार दिया जाए तो उसे स्वीकार करने में कोई हर्ज नहीं है। अतः निष्कर्ष यह है कि उपहार और आतिथ्य के मामले में करीबी और गैर-करीबी में कोई अंतर नहीं है। और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

मसला 36: उज्जैन से, मीर खादिम अली साहब असिस्टेंट का निवास, याकूब अली खान द्वारा प्रेषित, 13 रमजान अल-मुबारक 1311 हिजरी। पूर्ण और श्रेष्ठ मौलाना अहमद रज़ा खान साहब, सलाम के बाद। सेवा में निवेदन है कि अब भारत में इस्लामी शासन का कोई निशान बाकी नहीं रहा, और कुछ क्षेत्रों में जो मुस्लिम नवाब हैं, वे भी सभी शरीयत के आदेशों को लागू करने के लिए अधिकृत नहीं हैं। काज़ी का पद तो कब से लुप्त हो चुका है; नाम के काज़ी हैं जो ज्ञान से रहित हैं, और उनमें भी विश्वसनीय बहुत कम हैं। इन कारणों के बावजूद, क्या वे काज़ी और हिंदू शासक आदि सामान्य अधिकार (विलायत-ए-आम्मा) की विशेषता रखते हैं? और यदि नहीं, तो शरीयत का काज़ी किसे माना जाए ताकि उसे नाबालिगों (लड़केलड़कियों) पर अभिभावक (विलायत) का अधिकार प्राप्त हो? विनम्र निवेदन।

उत्तर: इस्लामी राज्यों में, मुस्लिम शासकों द्वारा मुकदमों का फैसला करने के लिए नियुक्त किए गए अधिकारी शरीयत की दृष्टि से काज़ी हैं।

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-कज़ा, अध्याय 9 काज़ी की जीविका के बारे में, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/330।
2. फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-काज़ी, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 6/372।

وفی الھندیة یقبل الھدیة من الوالی الذی ولاہ ولوکان للخلیفة خصومة لم یقبل ھدیته الابعد الحکم کذافی العتابیة ۱ اھ وفي فتح القدیر قال شیخ الاسلام قالوا ما ذکر في الضیافة فمحمول علی ما اذا کان المحرم لم یجری بینھما الدعوة والمھاداة وصلة القرابة واحدث بعد القضاء ذلك فاذا کانت الحالة ھذہ فھو کالاجنبی سواء وما فی الھدیة محمول علی انه کان جری بینھما المھاداة وصلة القرابة قبل القضاء فاذا اھدی بعد القضاء لاباس بقبوله انتھی فقد آل الحال الی انه لافرق بین القریب والغریب فی الھدیة والضیافة ۲ الخ واللہ تعالٰی اعلم۔

میں ہے اھ ملتقطاً، اور ہندیہ میں ہے کہ قاضی اپنے والی کی دعوت قبول کرے جس نے اس کی تقرری کی ہے اور خلیفہ کا کوئی مقدمہ اس کے پاس ہو تو پھر فیصلہ کرنے کے بعد اس کی دعوت قبول کرے، جیسا کہ عتابیہ میں ہے اھ، اور فتح القدیر میں فرمایا: شیخ الاسلام نے فرمایا: فقہاء کرام نے کہا ہے کہ ضیافت کے متعلق جو مذکور ہے وہ اس بات پر محمول ہے کہ محرم کی عادت اگر پہلے سے ہدیہ، دعوت اور قرابت کا صلہ جاری نہ ہو اور اب قضاء کے بعد ہدیہ دے تو ایسی حالت میں وہ محرم اور اجنبی مساوی ہیں، اور جو ہدیہ سے متعلق مذکور ہے وہ پہلے سے جاری ہدیہ اور صلہ قرابت پر محمول ہے اگر یہ قضاء کے بعد بھی ہدیہ دے تو قبول کرنے میں قباحت نہیں ہے اھ تو حال کا مآل یہ ہوا کہ ضیافت اور ہدیہ کے معاملہ میں قریبی اور غیر قریبی کا کوئی فرق نہیں الخ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۳۶: از اوجین مکان میر خادم علی صاحب اسٹنٹ مرسلہ یعقوب علی خاں ۱۳/ رمضان مبارک ۱۳۱۱ھ اکمل کامل وافضل افاضل مولانا احمد رضا خان صاحب بعد ابراز مراسم سلام مصدع خدمت ہے کہ اب بادشاہی اسلام کا ہندوستان میں نشان باقی نہیں اور جو بعض بعض ملک

میں نواب اسلام ہیں وہ بھی اجرائے تمام احکام شرعی کے مجاز نہیں اور عہدہ قضا تو جب سے مفقود ہے۔ برائے نام قاضی ہیں ملبوس علم سے مبر اور ان میں بھی ثقہ چیدہ چیدہ، باوجود ان وجوہات کے وہ قاضی وحکام ہنود وغیرہ ولایت عامہ کا خاصہ رکھتے ہیں یا نہیں؟ اور اگر نہیں تو قاضی شرع کسے قرار دیا جائے کہ اسے ولایت صبی و صبیہ کی ہو۔ زیادہ نیاز۔

الجواب: اسلامی ریاستوں میں والیانِ مسلمین جن حکام کو مقدمات فیصل کرنے پر مقرر کرتے ہیں وہ شرعاً قاضی ہیں

---

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب القضاء الباب التاسع فی رزق القاضی نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۳۰ ۲ فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۳۷۲

The powers granted to them by the ruler are legitimate Sharia powers, even if these states are under the dominance of disbelievers.

Arabic Text	**Urdu Translation**
In *Jami' al-Fusulayn*: In every city where there is a Muslim governor appointed by the disbelievers, it is permissible to establish Jumu'ah (Friday prayer), Eidayn (Eid festivals), collect kharaj (land tax), appoint judges, and perform the marriage of orphan girls, because Muslims have dominance over them. As for obedience to the disbelievers, it is a temporary matter and a facade, etc. Its full discussion will follow shortly. Similar narrations are found in *Radd al-Muhtar* from *Tatar Khaniya*, and from *Mi'raj al-Dirayah* quoting *al-Mabsut*, and from *Sharh Miskeen* quoting *al-Asl*. (T)	In *Jami' al-Fusulayn*: In a city where a Muslim governor is appointed by disbelievers, it is permissible to establish Friday prayers, Eid festivals, collect taxes, appoint judges, and marry off orphan girls because Muslims have dominance there. As for obeying disbelievers, it is a temporary and outward matter, etc. A full discussion will come soon, and it is similarly quoted in *Radd al-Muhtar* from *Tatar Khaniya*, and from *Mi'raj al-Dirayah* with reference to *Mabsut* and *Sharh Miskeen* with reference to *Asl*. (T)
And their being ignorant does not negate the validity of judgement according to the most correct opinion, as an ignorant person can act by seeking a fatwa from a scholar.	In *Jami' al-Fusulayn*: It is not a condition for a judge to be a scholar or a *mujtahid*. (T)
In *Jami' al-Fusulayn*: His being a scholar or a *mujtahid* is not a condition.	
Similarly, being untrustworthy or even a sinner (*fasiq*), although appointing a sinner as a judge is a sin.	In *al-Fath*: The correct view is that the judgment of whoever is appointed by a powerful sultan is valid, even if he is ignorant and a sinner. This is the apparent position of our school (*madhhab*). In such a case, he judges based on the fatwa of another, etc. In *al-Durr al-Mukhtar*: A sinner is eligible to give testimony, so he is eligible to judge. However, it is mandatory not to

Arabic Text

In *al-Fath*: The correct view is that the judgment of whoever is appointed by a powerful sultan is valid, even if he is ignorant and a sinner. This is the apparent position of our school (*madhhab*). In such a case, he judges based on the fatwa of another, etc. In *al-Durr al-Mukhtar*: A sinner is eligible for testimony, so he is eligible for judgment. However, he should not be appointed by obligation, and the one who appoints him sins, like the one who accepts his testimony. This is the fatwa.

Urdu Translation

appoint him, and the one who appoints him sins, just as the one who accepts his testimony sins. This is the fatwa. (T)

---

1. *Jami' al-Fusulayn*, First Chapter on Judgement and related matters, al-Matba'ah al-Azhariyah, Egypt, 1/14
2. *Jami' al-Fusulayn*, First Chapter on Judgement and related matters, al-Matba'ah al-Azhariyah, Egypt, 1/14
3. *Fath al-Qadir*, Book of Judge's Etiquette, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur, 6/457
4. *Durr-e-Mukhtar*, Book of Judgement, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/71

शासक की ओर से जो अधिकार उन्हें सौंपे जाएंगे, वे शरीयत के जायज़ अधिकार हैं, भले ही ये राज्य काफ़िरों के प्रभुत्व में हों।

अरबी पाठ

जामिउल फ़ुसुलैन में है: जिस हर शहर में जहाँ काफ़िरों की ओर से नियुक्त मुसलमान वाली (राज्यपाल) हो, वहाँ जुमा, ईदैन, खिराज वसूल करना, काज़ियों को नियुक्त करना और अनाथ लड़कियों का निकाह करना जायज़ है, क्योंकि वहाँ मुसलमानों का वर्चस्व है। रही बात काफ़िरों की आज्ञाकारिता की, तो यह एक अस्थायी मामला और दिखावा है, आदि। इसकी पूरी चर्चा शीघ्र ही आएगी। रद-उल-मुहतार में तातार खानिया से ऐसा ही वर्णित है, और उसमें मेराज-उद-दिरयाह के हवाले से मबसूत और शरह मिस्कीन के हवाले से असल से भी वर्णित है। (त)

और उनका अज्ञानी होना सबसे सही मत के अनुसार न्याय करने के विरुद्ध नहीं है, क्योंकि एक अज्ञानी व्यक्ति विद्वान से फ़तवा लेकर कार्य कर सकता है।

जामिउल फ़ुसुलैन में: उनका विद्वान या मुजतहिद होना शर्त नहीं है।

इसी तरह अविश्वसनीय बल्कि फासिक (पापी) होना भी, हालांकि फासिक को काज़ी बनाना पाप है।

उर्दू अनुवाद

जामिउल फ़ुसुलैन में है: जिस शहर में काफ़िरों की ओर से नियुक्त मुसलमान वाली हो, वहाँ जुमा, ईदैन, खिराज वसूल करना, काज़ी नियुक्त करना और अनाथ लड़कियों का निकाह कर देना जायज़ है क्योंकि वहाँ मुसलमानों का वर्चस्व है। जहाँ तक काफ़िरों की बात मानने का सवाल है, तो यह एक अस्थायी मामला और दिखावा है आदि, इसकी पूरी चर्चा जल्द आएगी। और रद-उल-मुहतार में तातार खानिया से ऐसा ही नकल किया गया है, और इसमें मेराज-उद-दिरयाह के हवाले से मबसूत और शरह मिस्कीन के हवाले से असल से भी नकल है। (त)

जामिउल फ़ुसुलैन में है कि काज़ी का विद्वान या मुजतहिद होना शर्त नहीं है। (त)

अल-फ़तह में है कि सही पक्ष यह है कि जिसे शक्तिशाली सुल्तान काज़ी नियुक्त कर दे, भले ही वह अज्ञानी और फासिक हो, उसका न्याय हमारे यहाँ लागू हो जाएगा। यही हमारे मज़हब

अरबी पाठ

उर्दू अनुवाद

का ज़ाहिर (स्पष्ट) रुख है और ऐसी स्थिति में वह काज़ी दूसरे के फ़तवे पर अमल करेगा। और दुर्रे मुख्तार में है कि फासिक गवाही का पात्र है, तो वह न्याय का भी पात्र होगा, लेकिन अनिवार्य है कि उसे नियुक्त न किया जाए और नियुक्त करने वाला गुनहगार होगा, जैसे कि ऐसे व्यक्ति की गवाही स्वीकार करने वाला गुनहगार होगा। इसी पर फ़तवा है। (त)

अल-फ़तह में: सही पक्ष यह है कि जिसे शक्तिशाली सुल्तान नियुक्त करे, उसका न्याय प्रभावी होगा, भले ही वह अज्ञानी या पापी हो। और यही हमारे यहाँ स्पष्ट मज़हब है। अतः वह दूसरे के फ़तवे के अनुसार न्याय करेगा। दुर्रे मुख्तार में: पापी गवाही का पात्र है, अतः वह न्याय का पात्र होगा, किन्तु उसे नियुक्त करना वर्जित है और नियुक्त करने वाला गुनहगार है, जैसे कि उसकी गवाही स्वीकार करने वाला। इसी पर फ़तवा है।

---

1. जामिउल फ़ुसुलैन, न्याय पर पहला अध्याय..., अल-मतबअह अल-अज़हरिया, मिस्र, 1/14
2. जामिउल फ़ुसुलैन, न्याय पर पहला अध्याय..., अल-मतबअह अल-अज़हरिया, मिस्र, 1/14
3. फ़तह अल-क़दीर, काज़ी के शिष्टाचार की किताब, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 6/457
4. दुर्रे मुख्तार, न्याय की किताब, मतबअ मुज्तबाई, दिल्ली, 2/71

पृष्ठ 175/738

والی کی طرف سے جو اختیارات جائز انہیں سپرد ہوں گے وہ اختیار شرعی ہیں اگرچہ یہ ریاستیں زیر غلبہ کفار ہوں۔

عربی متن **اردو ترجمہ**

فی جامع الفصولین کل مصر فیه وال مسلم من جهة الکفار تجوز فیه اقامة الجمع والاعیاد واخذ الخراج وتقلید القضاء وتزویج الایامی لاستیلاء المسلم علیهم واماطة الکفرة فهی موادعة ومخادعة الخ ویأتی تمامه ونحوه فی رد المحتار عن التتارخانیة وعن معراج الدرایة عن المبسوط وعن شرح مسکین عن الاصل۔

جامع الفصولین میں ہے جس شہر میں کفار کی طرف سے مقرر کردہ مسلمان والی ہو تو وہاں جمعہ، عیدین، خراج وصول کرنا، قاضی حضرات کو مقرر کرنا اور یتیم لڑکیوں کا نکاح کر دینا جائز ہے کیونکہ مسلمانوں کا وہاں غلبہ ہے، رہا یہ کہ کفار کی اطاعت ہے تو یہ عارضی معاملہ اور دکھاوا ہے الخ اس کی مکمل بحث عنقریب آئے گی، اور رد المحتار میں تاتار خانیہ سے ایسا ہی منقول ہے اور اس میں معراج الدرایہ بحوالہ مبسوط اور شرح مسکین بحوالہ اصل، سے بھی منقول ہے۔ (ت)

اور ان کا جاہل ہونا مذہب اصح پر منافی قضا نہیں کہ جاہل عالم سے فتوی لے کر کام کر سکتا ہے،

فی جامع الفصولین کونه عالما او مجتهدا الیس بشرط

جامع الفصولین میں ہے کہ قاضی کا عالم یا مجتہد ہونا شرط نہیں ہے۔ (ت)

عربی متن	اردو ترجمہ
یونہی غیر ثقہ بلکہ فاسق ہونا بھی، اگرچہ فاسق کو قاضی کرنا گناہ ہے،	فتح میں ہے کہ صحیح وجہ یہ ہے کہ جس کو صاحب شوکت سلطان قاضی مقرر کردے اگرچہ وہ جاہل فاسق ہو اس کی قضا ہمارے ہاں نافذ ہو جائے گی یہی ظاہر مذہب ہے اور ایسی صورت میں وہ قاضی دوسرے کے فتوے پر عمل کرے گا اھ، اور در مختار میں ہے فاسق شہادت کا اہل ہے تو قضا کا اہل ہوگا لیکن لازم ہے کہ اسے کو مقرر نہ کیا جائے اور مقرر کرنے والا گنہگار ہوگا جیسا کہ ایسے کی شہادت قبول کرنے والا گنہگار ہوگا، اسی پر فتوی ہے۔ (ت)
فی الفتح والوجه تنفیذ قضاء کل من ولاه سلطان ذو شوکة وان کان جاهلا فاسقاً وهو ظاهر المذهب عندنا فیحکم بفتوی غیره اه، وفی الدر المختار الفاسق اهلها فیکون اهله لکنه لا یقلد وجوباً ویأثم مقلده کقابل شهادته به یفتی۔	

---

1 جامع الفصولین الفصل الاول فی القضاء وما یتصل بہ المطبعۃ الازہریہ مصر ۱ / ۱۴ 2 جامع الفصولین الفصل الاول فی القضاء وما یتصل بہ المطبعۃ الازہریہ مصر ۱ / ۱۴ 3 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۴۵۷ 4 در مختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۷۱

Similarly, being prohibited from executing Shariah rulings in certain matters like Hudud (prescribed punishments)—if this prohibition means that those matters in which they oppose Shariah are excluded from the judge's jurisdiction from the outset, and in the cases they are authorized to hear, they are not forbidden from following Shariah—then it is clear that such a specialized appointment of a judge is valid, as explicitly stated in 'al-Ashbah' etc. (as is elucidated in Ashbah etc. - Translator). And even if it is meant that in some delegated matters, they are prohibited from ruling according to Shariah, judicial authority is still established, although the one who accepts it in such a situation is a transgressor (Fasiq).

In al-Durr al-Mukhtar: It is permissible to accept the position of a judge from a ruler, whether just or oppressive, and even if he is a non-believer (Kafir), as mentioned by Miskeen and others, unless he prevents the judge from ruling with truth, in which case it is forbidden.[1]

In Durr al-Mukhtar, it is stated that whether the ruler is just or oppressive, his appointment of a judge is permissible, and even if he is a non-believer, it is permissible. Miskeen and others have mentioned this; however, if the non-believer prevents the judge from making truthful decisions, then appointment by him will be forbidden. (T)

However, for matters concerning Muslims and the guardianship (Wilayah) of Muslim children, it is a condition that the judge be a Muslim. Hindus and other non-believers can have no authority/guardianship over a Muslim at all.

Allah the Almighty has said:

Allah the Almighty has said: And Allah will never grant the disbelievers any authority over the believers. (T)

"And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers."[2]

In short, the existence of authorized Shariah judges in Islamic states is clear. Where there is no Islamic state at all, if Muslims, through mutual consultation, appoint a Muslim for the adjudication of their cases, then he is the Shariah judge.

In 'Jami' al-Fusulayn', after what was previously mentioned: "As for lands governed by non-believing rulers, it is permissible for Muslims to establish Friday (Jumu'ah) and Eid prayers, and a judge is appointed by the mutual consent of the Muslims, etc."[3] and similar points are mentioned alongside this in the book.	**In Jami' al-Fusulayn, after what was mentioned earlier, it is stated that in cities where there are non-believing rulers, it is permissible to establish Friday and Eid prayers with the consent and agreement of Muslims, and the appointment of a judge is permissible, etc. And similar things are mentioned in the book along with it. (T)**

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press, Delhi, 2/73. 2 Al-Quran al-Karim, 4/141. 3 Jami' al-Fusulayn, Chapter 1 regarding Judicature, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/12.

इसी तरह, कुछ मामलों जैसे हुदूद (दंड) में शरीयत के हुक्मों को लागू करने से रोका जाना—अगर यह रोक इस तरह है कि वह मामले जिनमें वे शरीयत के खिलाफ जाते हैं, क़ाज़ी के अधिकार क्षेत्र (हद-ए-समाअत) से ही बाहर रखे गए हैं और जिन मुक़दमों को सुनने का उसे अधिकार दिया गया उनमें शरीयत का पालन करने से नहीं रोका गया—तो यह स्पष्ट है कि क़ज़ा (न्यायाधिकार) हर तरह से योग्य विशेषता (तख़सीस) है जैसा कि 'अल-अश्बाह' आदि में स्पष्ट रूप से उल्लेखित है। (जैसा कि इस पर अश्बाह आदि में स्पष्टीकरण है - अनुवादक)। और अगर इसका अर्थ यह है कि कुछ सौंपे गए मामलों में शरीयत के अनुसार हुक्म देने से मना किया गया है, तब भी क़ज़ा (न्यायाधिकार) सिद्ध है, हालांकि ऐसी स्थिति में इसे स्वीकार करने वाला फ़ासिक़ (गुनहगार) है।

फ़ी अद-दुर्रिल मुख्तार: सुल्तान आदिल हो या ज़ालिम, उसका क़ाज़ी नियुक्त करना जायज़ है, और अगर वह काफ़िर हो तब भी जायज़ है, इसे मिस्कीन आदि ने ज़िक्र किया है, बशर्ते वह उसे हक़ के साथ फैसला करने से न रोके, वरना हराम होगा।[1]

दुर्रे मुख्तार में है कि सुल्तान आदिल हो या ज़ालिम, उसका क़ाज़ी नियुक्त करना जायज़ है और अगर काफ़िर हो तो भी जायज़ है, इसको मिस्कीन वगैरह ने ज़िक्र किया है। हाँ, अगर काफ़िर क़ाज़ी को हक़ के फ़ैसलों से मना करे तो फिर उसकी तरफ़ से नियुक्ति हराम होगी। (त)

हाँ, मुसलमानों के मामलों और मुस्लिम बच्चों की विलायत (संरक्षण) में क़ाज़ी का मुसलमान होना शर्त है। हिंदू और अन्य काफ़िरों को मुसलमान पर बिलकुल भी विलायत (अधिकार/संरक्षण) नहीं हो सकती।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया:

"और अल्लाह तआला काफ़िरों को मुसलमानों पर कोई राह (क़ाबू) नहीं देगा।"[2]

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: और अल्लाह तआला काफ़िरों को मुसलमानों पर कोई विलायत नहीं देगा। (त)

संक्षेप में, इस्लामी रियासतों में अधिकार संपन्न शरीअती क़ाज़ियों का मौजूद होना स्पष्ट है, और जहाँ इस्लामी रियासत मूल रूप से नहीं है, वहाँ अगर मुसलमानों ने आपसी मशविरे से किसी मुसलमान को अपने मुक़दमों के फ़ैसले के लिए नियुक्त कर लिया, तो वही शरीअती क़ाज़ी है।

फ़ी जामे अल-फ़ुसूलैन: जैसा कि पहले गुज़रा, लेकिन वह देश जहाँ काफ़िर शासक हों, वहाँ मुसलमानों के लिए जुमा और ईदैन का आयोजन जायज़ है और मुसलमानों की रज़ामंदी से क़ाज़ी मुक़र्रर किया जाएगा[3] आदि, और किताब में इसके जैसा ही ज़िक्र है।

जामे अल-फ़ुसूलैन में पहले ज़िक्र किए गए के बाद बताया गया कि लेकिन वह शहर जहाँ काफ़िर शासक हों तो वहाँ मुसलमानों की रज़ा व इत्तिफ़ाक़ से जुमा, ईदैन का आयोजन और क़ाज़ी की नियुक्ति जायज़ होगी आदि। और ऐसा ही इसके साथ किताब में भी ज़िक्र है। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल क़ज़ा, मटबा मुजतबाई दिल्ली, 2/73। 2 अल-क़ुरान अल-करीम, 4/141। 3 जामे अल-फ़ुसूलैन, फ़स्ल अव्वल फ़ील क़ज़ा, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची, 1/12।

اسی طرح بعض احکام مثل حدود میں اجرائے حکم شرع سے ممنوع ہونا بھی کہ اگر یہ ممانعت یوں ہے کہ وہ مدجس میں شرع سے مخالفت کرتے ہیں اس قاضی کی حدِ سماعت ہی سے خارج رکھی اور اسے جن مقدمات کے سننے کے اختیار دیا ان میں اتباع شرع سے منع نہ کیا جب تو ظاہر کہ قضا ہر طرح صالح تخصیص ہے کما نص علیہ فی الاشباہ وغیرہا (جیسا کہ اس پر اشباہ وغیرہ میں تصریح ہے۔ت) اور اگر یوں کہ بعض امور مفوضہ میں مطابق شرع حکم دینے سے منع کیا تاہم قضا متحقق ہے اگرچہ ایسی جگہ اس کا اختیار کرنے والا فاسق ہے،

فی الدرالمختار یجوز تقلد القضاء من السلطان العادل والجائر ولو کافرا ذکرہ مسکین وغیرہ الا اذا کان یمنعہ عن القضاء بالحق فیحرم-1

در مختار میں ہے کہ سلطان عادل ہو یا ظالم اس کا قاضی مقرر کرنا جائز ہے اور اگر کافر ہو تو بھی جائز ہے اس کو مسکین وغیرہ نے ذکر کیا ہے، ہاں اگر کافر قاضی کو حق کے فیصلوں سے منع کرے تو پھر اس کی طرف سے تقرری حرام ہو گی۔(ت)

ہاں مسلمانوں کے معاملات اور اطفالِ مسلمین کے ولایات میں قاضی کا مسلمان ہونا شرط ہے ہندو وغیرہ کفار کو مسلمان پر اصلاً ولایت نہیں ہو سکتی،

قال اللہ تعالٰی

اللہ تعالٰی نے فرمایا: اور اللہ تعالٰی کافروں کو مسلمانوں پر کوئی ولایت نہ دے گا۔ (ت)

"وَلَنْ یَّجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکٰفِرِیْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلًا" 2-

غرض اسلامی ریاستوں میں قاضیانِ ذی اختیار شرعی کا موجود ہونا واضح، اور جہاں اسلامی ریاست اصلاً نہیں وہاں اگر مسلمانوں نے باہمی مشورہ سے کسی مسلمان کو اپنے فصلِ مقدمات کے لئے مقرر کرلیا تو وہی قاضی شرعی ہے،

فی جامع الفصولین بعد ما مر عنہ اولا۔ واما فی بلاد علیھا ولاۃ کفار فیجوز للمسلمین اقامۃ الجمع والاعیاد ویصیر القاضی بتراضی المسلمین 3 الخ ونحوہ فیما مر معہ من الکتاب۔

جامع الفصولین میں اولاً مذکور کے بعد ذکر کیا کہ لیکن وہ شہر جہاں کافر والی ہوں تو وہاں مسلمانوں کی رضا و اتفاق سے جمعہ، عیدین کا قیام اور قاضی کا تقرر جائز ہو گا الخ اور ایسا ہی اس کے ساتھ کتاب میں بھی مذکور ہے۔ (ت)

1 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۳ 2 القرآن الکریم ۴/ ۱۴۱ 3 جامع الفصولین الفصل الاول في القضاء اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲

Fatawa Ridawiyya (18)

And if this is not the case, then the scholar of the city who is a scholar of religion and a jurist (Faqih), and if there are several scholars there, then the one who has the most knowledge of religion among them all is the ruler of Sharia, the guardian of the religion of Islam, the judge (Qazi), and the one with Sharia authority. It is obligatory upon Muslims to refer to him in their affairs and follow his orders. Appoint a guardian (Wasi) for orphans who have no guardian through him, and place the marriage of minors without a guardian under his judgment. In such a situation, besides obedience being obligatory due to his knowledge (min haithu al-ilm), it is also obligatory due to his authority (min haithu al-hukm).

Arabic Text

In Al-Hadiqa al-Nadiyya, a commentary on Al-Tariqa al-Muhammadiyya, and in Al-Atabi: If the time is devoid of a competent Sultan, then affairs are entrusted to the scholars, and the Ummah is obliged to refer to them, and they become the rulers. If it is difficult to gather everyone around one person, each region becomes independent by following its scholars. If there are many scholars in a region, the most knowledgeable among them is to be followed. If they are equal, a lot (draw) is cast between them. Al-Samhudi said: This statement pertains to the establishment of specific guardianship (wilayah khassah), so it does not contradict the obligation of obeying scholars in general. etc.

Urdu Translation/Explanatory Text

In Al-Hadiqa al-Nadiyya, a commentary on Al-Tariqa al-Muhammadiyya, it is stated from Al-Atabi: When the time is devoid of a Sultan of Islam, then affairs will be entrusted to the scholars and they will be appointed as the guardians. It will be mandatory for the Ummah to refer to them. If gathering everyone around one scholar is difficult for all, then every region should follow its own scholars. If there are many scholars in a region, the bigger scholar will be followed. If they are all equal, then designate one through drawing lots. Samhudi said: This statement is regarding specific guardianship; so it will not be contrary to the obligation of absolute obedience to scholars. etc. (Translator)

As for these marriage-performing Qazis who are appointed in various villages, they are of no significance, nor do they have any authority, as is not hidden (Kama la yakhfa). And Allah Almighty knows best.

1st Safar 1312 AH

Problem 73: What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say in this matter: An elder brother arranged the marriage of his younger brother after the death of their parents, spending from his own pocket on marriage rituals such as jewelry, cloth, etc. Later, he spent on his brother's children. When that brother passed away, he only performed the funeral rites, burial, and the fortieth-day ceremony (chehlum). In this case, how much should be received from the shares of the wife and daughter? Please explain and you will be rewarded.

Answer: The questioner states that the younger brother was mature (baligh) at the time of marriage, being around twenty years old, and he had some of his own...

---

1 Al-Hadiqa al-Nadiyya, Third Type, Second Chapter, Maktaba Nooria Razavia Faisalabad, 1/351.

और अगर ऐसा न हो तो शहर का वह विद्वान जो दीन का आलिम और फ़क़ीह हो, और अगर वहां कई विद्वान हों तो जो उन सब में सबसे अधिक दीन का ज्ञान रखता हो, वही शरीयत का शासक, इस्लाम के दीन का वली, काज़ी और शरीयत के अधिकार वाला है। मुसलमानों पर वाजिब है कि अपने कामों में उसकी ओर रुजू करें और उसके हुक्म पर चलें। बिना वली वाले यतीमों के लिए वसी (संरक्षक) उसी के द्वारा नियुक्त कराएं बिना वसी वाले नाबालिगों का निकाह उसकी राय पर रखें। ऐसी स्थिति में, इल्म के लिहाज़ से आज्ञापालन वाजिब होने के अलावा, हुक्म के लिहाज़ से भी वाजिब है।

अरबी पाठ

अल-हदीक़तुल नदिय्या शरह अत्तारीक़तुल मुहम्मदिया में है कि अताबी में है: जब ज़माना सक्षम सुल्तान से खाली हो, तो मामले विद्वानों (उलेमा) को सौंप दिए जाते हैं और उम्मत के लिए उनकी ओर रुजू करना अनिवार्य हो जाता है, और वे ही शासक बन जाते हैं। यदि उन सबको एक व्यक्ति पर इकट्ठा करना कठिन हो, तो प्रत्येक क्षेत्र अपने विद्वानों का अनुसरण करने में स्वतंत्र हो जाता है। यदि एक क्षेत्र में कई विद्वान हों, तो सबसे बड़े विद्वान का अनुसरण किया जाएगा। यदि वे समान हों, तो उनके बीच कुर्रा अंदाज़ी (लॉटरी) के माध्यम से एक को चुना जाएगा। सम्हूदी ने फ़रमाया: यह बयान विशेष विलायत (संरक्षण) के संबंध में है, इसलिए यह सामान्य रूप से विद्वानों की आज्ञा मानने की अनिवार्यता के विपरीत नहीं होगा। इत्यादि।

उर्दू अनुवाद/व्याख्यात्मक पाठ

अल-हदीक़तुल नदिय्या शरह अत्तारीक़तुल मुहम्मदिया में है कि अताबी में है: जब इस्लाम के सुल्तान से ज़माना खाली हो, तो फिर मामले उलेमा के सुपुर्द होंगे और वही वाली (शासक) क़रार पाएंगे। उम्मत पर लाज़िम होगा कि उनकी ओर रुजू करें। और एक आलिम पर सब का इकट्ठा होना दुश्वार हो, तो हर इलाक़ा अपने-अपने उलेमा का अनुसरण करे। और अगर एक इलाक़े में उलेमा अधिक हों, तो बड़े आलिम का अनुसरण होगा। अगर वे सब बराबर हों, तो कुर्रा अंदाज़ी के ज़रिए एक को मुतय्यन करें। सम्हूदी ने फ़रमाया: यह बयान विशेष विलायत के मुताल्लिक़ है, तो यह उलेमा की मुतलक़न इताअत के वाजिब होने के मुनाफ़ी (विपरीत) न होगा। इत्यादि। (अनुवादक)

जहाँ तक इन निकाह पढ़ने वाले काज़ियों की बात है जो गाँवों में नियुक्त किए जाते हैं, वे कुछ भी नहीं हैं, और न ही उनके पास कोई विलायत (अधिकार) है, जैसा कि छिपा नहीं है (कमा ला यखफ़ा)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

1 सफ़र 1312 हिजरी

मसला 73: दीन के विद्वान और शरीअत के मुफ़्ती इस मामले में क्या फ़रमाते हैं: एक भाई ने माता-पिता के निधन के बाद अपने छोटे भाई की शादी की, अपने पास से शादी की रस्मों जैसे ज़ेवर और कपड़े आदि में खर्च किया। बाद में औलाद होने पर भी खर्च किया। और जब उस भाई का इंतक़ाल हुआ, तो केवल कफ़न-दफ़न और चेहलम आदि का खर्च किया। तो इस सूरत में पत्नी और बेटी के हिस्से से कितना मिलना चाहिए? बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: सवाल करने वाला कहता है कि छोटा भाई शादी के समय बालिग था, उम्र लगभग बीस वर्ष रही होगी, और उसका अपना कुछ...

---

1 अल-हदीक़तुल नदिय्या, तीसरा प्रकार, दूसरा अध्याय, मकतबा नूरिया रज़विया फैसलाबाद, 1/351।

اور اگر ایسا نہ ہو تو شہر کا عالم کہ عالم دین و فقیہ ہو اور اگر وہاں چند علماء ہیں تو جو ان سب میں زیادہ علم دین رکھتا ہو وہی حاکم شرع والی دین اسلام و قاضی و ذوی اختیار شرعی ہے مسلمانوں پر واجب ہے کہ اپنے کاموں میں اس کی طرف رجوع کریں اور اس کے حکم پر چلیں، یتیمان بے ولی پر وصی اس سے مقرر کرائیں نابالغان بے وصی کا نکاح اس کی رائے پر رکھیں ایسی حالت میں اس کی اطاعت من حیث العلم واجب ہونے کے علاوہ من حیث الحکم بھی واجب،

عربی متن

فی الحدیقۃ الندیۃ شرح الطریقۃ المحمدیۃ وفی العتابی اذا خلا الزمان من سلطان ذی کفایۃ فالامور موکلۃ الی العلماء ویلزم الامۃ الرجوع الیھم و یصیرون ولاۃ فاذا عسر جمعھم علی واحد استقل کل قطر باتباع علمائہ فان کثروا فالمتبع اعلمھم فان استووا اقرع بینھم وقال السمہودی و ہٰذا من حیث انعقاد الولایۃ الخاصۃ فلا ینافی وجوب طاعۃ العلماء مطلقاً الخ۔

اردو ترجمہ / تشریحی متن

حدیقہ ندیہ شرح طریقہ محمدیہ میں ہے کہ عتابی میں ہے کہ جب سلطان اسلام سے زمانہ خالی ہو تو پھر امور علماء کے سپرد ہوں گے اور وہی والی قرار پائیں گے اور امت پر لازم ہوگا کہ ان کی طرف رجوع کریں اور ایک عالم پر اجتماع سب کے لئے دشوار ہو تو ہر علاقہ اپنے اپنے علماء کی اتباع کرے، اور اگر ایک علاقہ میں علماء کثیر ہوں تو بڑے عالم کی اتباع ہوگی، تو اگر وہ سب مساوی ہوں تو ایک کو قرعہ اندازی کے ذریعہ متعین کریں۔
سمہودی نے فرمایا: یہ بیان ولایت خاصہ کے متعلق ہے تو علماء کی مطلقاً اطاعت کے وجوب کے منافی نہ ہو گا۔
الخ۔ (ت)

رہے یہ نکاح خوانی کے قاضی جو گاؤں گاؤں مقرر ہوتے ہیں یہ کوئی چیز نہیں، نہ انہیں کچھ ولایت، کما لا یخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

یکم صفر ۱۳۱۲ھ

مسئلہ ۷۳: کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس باب میں کہ ایک بھائی نے چھوٹے بھائی کی شادی کی، بعد انتقال والدین کے، اپنے پاس سے رسوماتِ شادی میں مثل زیور اور پارچہ وغیرہ میں صرف کیا، بعدہ اولاد ہونے میں صرف کیا، اور جب اس بھائی کا انتقال ہوا تو صرف تجہیز و تکفین اور چہلم وغیرہ کا کیا، پس اس صورت میں زوجہ اور دختر کے حصہ سے کس قدر ملنا چاہئے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: سائل مظہر کہ چھوٹا بھائی وقت شادی بالغ تھا، قریب بیس برس کے عمر ہوگی، اور اس کا اپنا کچھ

---

1 الحدیقۃ الندیۃ النوع الثالث من الفصل الثانی مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۱/۳۵۱

Fatawa Razvia, Volume 18

There was no joint property, nor did the elder brother spend from common funds for his marriage; rather, he spent his own personal wealth. The younger brother did not request this expenditure, nor did the elder seek his permission. Instead, acting as parents do for their children, or as elder brothers do in the absence of parents, he performed the marriage. Therefore, in the situation described, the elder brother cannot claim reimbursement for these expenses from anyone.

For whoever spends on someone else's matter without their command and without necessity, he is considered a benefactor, and he shall not return for anything. | Because whoever spent in someone else's matter without his command and without any compulsion, that expenditure will be as a kind act, therefore he will not be able to return to recover that expenditure. (T)

Yes, if it is established by general custom that a certain thing in the wedding items is given only as a loan (Ariyat) and the intention is not to give it away permanently, then the elder brother has the right only to that specific item. If the item exists, he may take it. If it is lost or destroyed, he cannot demand it from anyone, for "Ariyat items are trusts and there is no liability except in case of negligence" (meaning borrowed items are trusts, there is no compensation if they are destroyed without negligence - T). And if the younger brother or his wife spent or destroyed it themselves, then he can take compensation from whoever did so. Similarly, what was spent on the birth of a brother's children also cannot be claimed from anyone when, according to custom, it is intended only as a favor and kind treatment. And if it is proven by custom that whatever the elder brother gives to the younger at such occasions is as a debt, such that when there is an occasion at his (elder's) place, it must be repaid, then in that case it is a debt; he will receive its compensation from the brother's estate, as derived from the text of Fatawa al-Khayriyya (as is derived from the

clarification in Fatawa al-Khayriyya - T). And in the questioned case, since the elder brother is an heir to the younger (as the brother also receives a share along with the wife and daughter), he can claim deduction for whatever he spent on the younger brother's shroud and burial according to the Sunnah. Anything spent beyond that on Fatiha, the third day (Suam), or the fortieth day (Chehlum) was also just a favor, for which he will not get any deduction from anyone, as clarified by Allama al-Tahtawi in his annotations on Al-Durr al-Mukhtar regarding inheritance (as Allama al-Tahtawi has clarified in the marginalia of Durr al-Mukhtar - T). And Allah Almighty knows best.

Issue 38: From Ujjain, residence of Mir Khadim Ali Sahib Assistant, sent by Haji Yaqub Ali Sahib, 1st Sha'ban 1312 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: In former times, the ruler of Barwani town was a Hindu. The Muslim King honored him with Islam and appointed him to the office of Qazi (Judge). After a few days, he passed away. None of his offspring were Muslim heirs. His Hindu offspring became his successors, and the office of Qazi also remained in their possession. During those days...

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 18

धन संयुक्त नहीं था, और न ही बड़े भाई ने उसकी शादी के लिए संयुक्त धन से खर्च किया, बल्कि अपना निजी धन खर्च किया। न ही छोटे भाई ने इस खर्च के लिए अनुरोध किया था और न ही बड़े ने उससे अनुमति ली थी। बल्कि, जैसे माता-पिता अपने बच्चों के लिए करते हैं, या माता-पिता की अनुपस्थिति में बड़े भाई अपने छोटों की शादी करते हैं, उसने शादी कर दी। इसलिए, पूछी गई स्थिति में, बड़ा भाई इन खर्चों की भरपाई किसी से नहीं ले सकता।

क्योंकि जिसने किसी दूसरे के मामले में उसके आदेश के बिना और बिना किसी मजबूरी के खर्च किया, तो उसे उपकारी माना जाता है, और वह किसी भी चीज़ की वापसी का हकदार नहीं होगा। | क्योंकि जिसने दूसरे के मामले में उसके हुक्म और किसी मजबूरी के बिना खर्च किया, तो वह खर्च नेकी के तौर पर होगा, इसलिए वह उस खर्च की वसूली के लिए वापस नहीं आ सकेगा। (त)

हाँ, अगर आम रीति-रिवाज से किसी चीज़ के बारे में यह साबित हो कि शादी के सामान में यह चीज़ इस समुदाय में केवल उधार (आरियत) के तौर पर दी जाती है, स्थायी रूप से देना उद्देश्य नहीं होता, तो बड़े भाई को केवल उसी चीज़ का हक है। अगर वह चीज़ मौजूद है तो वह उसे ले ले, और अगर वह नष्ट हो गई तो वह किसी से मांग नहीं कर सकता, क्योंकि "आरियत की चीजें अमानत होती हैं, बिना लापरवाही के उनके नष्ट होने पर कोई हर्ज़ाना नहीं होता" (त)। और अगर छोटे भाई या उसकी पत्नी ने खुद उसे खर्च कर दिया या नष्ट कर दिया, तो जिसने ऐसा किया उससे वह हर्जाना ले सकता है। इसी तरह, भाई के बच्चे होने पर जो खर्च किया गया, उसकी मांग भी किसी से नहीं की जा सकती जब रिवाज के अनुसार वह केवल एहसान और भलाई माना जाता हो। और अगर रिवाज से यह साबित हो कि ऐसी रस्मों में बड़ा भाई छोटे को जो कुछ देता है वह ऋण के तौर पर होता है, कि जब

उसके यहाँ रस्म हो तो उसे बदला देना पड़ता है, तो उस स्थिति में वह ऋण है, उसका बदला वह भाई की विरासत से प्राप्त करेगा जैसा कि फ़तावा अल-खैरिया के पाठ से ज्ञात होता है (जैसा कि फ़तावा खैरिया के स्पष्टीकरण से प्राप्त है - त)। और पूछी गई स्थिति में, जब बड़ा भाई छोटे का उत्तराधिकारी है (क्योंकि पत्नी और बेटी के साथ भाई को भी हिस्सा मिलता है), तो छोटे भाई के कफ़न-दफ़न में सुन्नत के अनुसार जो कुछ उसने लगाया, उतने की वह कटौती ले सकता है। इससे अधिक जो कुछ फ़ातिहा, तीसरे दिन (सोयम) और चालीसवें दिन (चेहलुम) में खर्च किया, वह भी केवल एहसान था, जिसकी कटौती वह किसी से नहीं पाएगा, जैसा कि अल्लामा अल-तहतावी ने अल-दुर अल-मुख्तार पर फ़राइज़ (विरासत) के हाशिये (टिप्पणी) में स्पष्ट किया है (जैसा कि अल्लामा तहतावी ने हाशिये दुर्रे मुख्तार में इस पर स्पष्टीकरण दिया है - त)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला ३८: उज्जैन से, मीर खादिम अली साहब असिस्टेंट का निवास, प्रेषक हाजी याकूब अली साहब, १ शाबान १३१२ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: पिछले दिनों में बड़वानी कस्बे में एक हिंदू शासक था। इस्लाम के राजा ने उसे इस्लाम से सम्मानित किया और उसे काजी के पद पर नियुक्त किया। कुछ दिनों बाद उसका निधन हो गया। उसकी संतानों में से कोई भी मुस्लिम उत्तराधिकारी नहीं था। उसकी हिंदू संतानें उसकी उत्तराधिकारी बनीं और काजी का कार्यालय भी उनके कब्जे में रहा। उन दिनों में...

مال نہ تھا، نہ بڑے بھائی نے مال مشترک سے اس کی شادی کا صرف کیا بلکہ خاص اپنا ذاتی مال اٹھایا اور اس صرف کی نہ چھوٹے بھائی نے درخواست کی تھی نہ بڑے نے اس سے اجازت لی، بلکہ بطور خود جیسے والدین اپنے بچوں اور ان کے نہ ہونے کی حالت میں بڑے بھائی اپنے چھوٹوں کی شادیاں کرتے ہیں شادی کر دی، پس صورت مستفسرہ میں بڑا بھائی ان مصارف کو کسی سے مجرا نہیں لے سکتا،

فأن من انفق فی امر غیرہ بغیر امرہ ولا مضطر ا الیہ فانہ یعد متبر عافلایرجع بشیئ۔ | کیونکہ جس نے غیر کے معاملہ میں اس کے حکم اور کسی مجبوری کے بغیر خرچ کیا تو وہ خرچہ بطور نیکی ہو گا لہٰذا اس خرچہ کی وصولی کے لئے رجوع نہ کر سکے گا۔ (ت)

ہاں اگر رسم و رواج عام ظاہر سے کسی شئی کی نسبت ثابت ہو کہ یہ چیز سامان شادی میں اس قوم میں محض بطور عاریت دی جاتی ہے دے ڈالنا مقصود نہیں ہوتا تو صرف اس شے کا استحقاق بڑے بھائی کو ہے اگر وہ شے موجود ہے لے لے اور تلف ہو گئی تو کسی سے مطالبہ نہیں کر سکتا فان العواری امانات لا تضمن الا بالتوی (کہ عاریتالی ہوئی چیزیں امانت ہوتی ہیں ضائع کئے

بغیر ان کا ضمان نہ ہو گا ت) اور اگر چھوٹے بھائی یا اس کی زوجہ نے خود خرچ کردی تلف کردی تو جس نے کی اس سے اس کا تاوان لے سکتا ہے، اسی طرح بھائی کے اولاد ہونے میں جو اٹھایا اس کا بھی مطالبہ کسی سے نہیں جبکہ بنظر عرف صرف احسان و سلوک منظور ہوتا ہو، اور اگر عرف سے یہ ثابت ہو کہ اس تقریب میں جو کچھ بڑا بھائی چھوٹے کے یہاں دیتا ہے وہ بطور قرض ہوتا ہے کہ جب اس کے یہاں تقریب ہو تو اسے معاوضہ دینا پڑتا ہے تو اس صورت میں وہ قرض ہے اس کا عوض ترکہ برادر سے پائے گا کما یستفاد ذلک من نص الفتاوی الخیریۃ (جیسا کہ فتاوی خیریہ کی تصریح سے یہ مستفاد ہے۔ ت) اور صورت مسئولہ میں جب کہ بڑا بھائی چھوٹے کا وارث ہے کہ زوجہ و دختر کے ساتھ بھائی بھی حصہ پاتا ہے تو جو کچھ اس نے چھوٹے بھائی کے کفن و دفن بقدر سنت میں لگایا اسی قدر مجرا لے سکتا ہے اس سے زائد جو کچھ فاتحہ و سوم و چہلم میں اٹھایا وہ بھی نرا احسان تھا جسے کسی سے مجرا نہ پائے گا کما نص علیہ العلامۃ الطحطاوی فی فرائض حاشیۃ علی الدر المختار (جیسا کہ علامہ طحطاوی نے حاشیہ در مختار میں اس پر تصریح کی ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۳۸: از اوجین مکان میر خادم علی صاحب اسٹنٹ مرسلہ حاجی یعقوب علی صاحب غرہ ۲ شعبان ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایام سابق میں قصبہ بڑوانی میں حاکم ہنود تھا اس کو بادشاہ اسلام نے مشرف باسلام کر کے عہدہ قضاء پر مقرر کیا تھا بعد معدود الایام کے وہ راہی سوئے جناں ہوا اس کی اولاد سے ورثہ مسلم نہ تھا اولاد ہنود اس کی اس کے قائم مقام ہوئی اور دفتر قضا بھی اس کے قبضہ میں رہا ان ایام میں

Volume Eighteen (18) Fatawa Rizvia

Question: Muslims there were not aware of the religion; marriages were being performed according to the orders of Hindu rulers. Now the Muslim community wants to appoint their own Muslim Qazi. Is this correct, or should those same Hindu rulers remain in the office of the judiciary? And what punishment do those few Muslim employees who side with them deserve? Please state the ruling on these matters, certified with citations from books, may Allah have mercy on them all.

The Answer: In the pure Sharia, it is not permissible for any government office over Muslims to be given to a non-believer.

Allah the Almighty said: "And Allah will never grant non-believers authority over the believers." [Quran 4:141] | Allah the Almighty has stated: Allah shall never grant the disbelievers authority over the believers. (T)

Nor is it permissible to perform Muslim marriages according to the ways of non-believers. Allah the Almighty said: "And do not follow the footsteps of Satan." [Quran 2:168] | Allah the Almighty has stated: Do not follow the paths of the devils. (T)

Nor can help be taken from a non-believer in religious matters for Muslims. It is mentioned in the Hadith: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "We shall not seek help from a polytheist." [Al-Musannaf of Ibn Abi Shaybah] | The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: We will not seek help from any polytheist. (T)

Those Muslims who are supporters and helpers of that Hindu [official] are religiously deserving of punishment and are sinners, Allah the Almighty said: "Let not the believers take the disbelievers as allies instead of the believers." [Quran 3:28] | Allah the Almighty has stated: Believers should not take disbelievers as friends excluding the believers. (T)

Repentance from this illegal favoritism is obligatory for them, Allah the Almighty said: "And do not cooperate in sin and aggression." [Quran 5:2]. And Allah Almighty knows best. | Allah the Almighty has stated: Do not cooperate with each other in sin and enmity. And Allah Almighty knows best. (T)

---

1. Al-Quran Al-Karim 4/141
2. Al-Quran Al-Karim 2/168

3. Al-Musannaf of Ibn Abi Shaybah, Book of Jihad, Hadith 15009, Idara al-Quran Karachi, 12/395
4. Al-Quran Al-Karim 3/28
5. Al-Quran Al-Karim 5/2

खण्ड अठारह (18) फ़तावा रज़विया

प्रश्न: वहाँ के मुसलमान धर्म से अनभिज्ञ थे; हिंदू शासकों के आदेश के अनुसार विवाह होते रहे। अब मुस्लिम समुदाय अपना स्वयं का मुस्लिम काज़ी नियुक्त करना चाहता है। क्या यह सही है या वही हिंदू शासक न्यायपालिका के पद पर बने रहने चाहिए? और वे कुछ मुस्लिम कर्मचारी जो उनका पक्ष लेते हैं, वे किस सज़ा के हकदार हैं? कृपया इन विषयों पर पुस्तकों के उद्धरणों के साथ प्रमाणित आदेश बताएं, अल्लाह उन सभी पर रहम फरमाए।

उत्तर: पवित्र शरीयत में, मुसलमानों पर किसी भी सरकारी पद को किसी काफ़िर (अविश्वासी) को देना जायज़ नहीं है।

अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अल्लाह कभी भी काफ़िरों को मोमिनों (ईमान वालों) पर कोई रास्ता (अधिकार) नहीं देगा।" [कुरान 4:141] | अल्लाह तआला ने फरमाया: अल्लाह तआला कभी भी काफ़िरों को मोमिनों पर विलायत (अधिकार) नहीं देगा। (त)

ना ही मुसलमानों का निकाह काफ़िरों के तरीके पर करना जायज़ है। अल्लाह तआला ने फरमाया: "और शैतान के नक्शेकदम पर न चलो।" [कुरान 2:168] | अल्लाह तआला ने फरमाया: शैतानों के रास्तों की पैरवी न करो। (त)

न ही मुसलमानों के धार्मिक कार्यों में किसी काफ़िर से मदद ली जा सकती है। हदीस में है: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "हम किसी मुशरिक (मूर्तिपूजक) से मदद नहीं लेंगे।" [मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा] | अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: हम किसी मुशरिक से मदद नहीं लेंगे। (त)

जो मुसलमान उस हिंदू के पक्षधर और मददगार हैं, वे शरई तौर पर सज़ा के पात्र और गुनहगार हैं, अल्लाह तआला ने फरमाया: "मोमिनों को चाहिए कि वे मोमिनों को छोड़कर काफ़िरों को अपना दोस्त न बनाएं।" [कुरान 3:28] | अल्लाह तआला ने फरमाया: मोमिन काफ़िरों को अपना दोस्त न बनाएं मोमिनों के अलावा। (त)

उनके लिए इस नाजायज़ तरफदारी से तौबा करना लाज़िम (अनिवार्य) है, अल्लाह तआला ने फरमाया: "और गुनाह और ज़्यादती में एक-दूसरे की मदद न करो।" [कुरान 5:2]। और अल्लाह

तआला बेहतर जानता है। | अल्लाह तआला ने फरमाया: गुनाह और दुश्मनी में एक-दूसरे के साथ सहयोग मत करो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

---

1. अल-कुरान अल-करीम 4/141
2. अल-कुरान अल-करीम 2/168
3. अल-मुसन्नफ़ इब्न अबी शैबा, किताबुल जिहाद, हदीस 15009, इदारा अल-कुरान कराची, 12/395
4. अल-कुरान अल-करीम 3/28
5. अल-कुरान अल-करीम 5/2

पृष्ठ 179/738

مسلمان وہاں کے مذہب سے واقف نہ تھے موافق حکم حکام ہنود نکاح ہوتا رہا اب جماعت اہلِ اسلام اپنا قاضی مسلم مقرر کیا چاہتی ہے،درست ہے یا کہ وہی حکام ہنود عہدہ قضاء پر قائم رہے اور چند ملازم مسلم اس کے طرفدار کس سزا کے مستحق ہیں ،ان مسائل میں جو حکم مصدق بالتصدیق ہو بیان فرمائیں بعبارت کتب رحمۃ اللہ علیہ اجمعین۔

الجواب: شریعت مطہرہ میں مسلمانوں پر کوئی عہدہ حکومت کسی کافر کو دینار وا نہیں۔

قال تعالٰی لَنْ یَّجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکٰفِرِیْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلًا ط 1 | اللہ تعالٰی نے فرمایا: اللہ تعالٰی ہرگز کافروں کو مومنین پر ولایت نہ دے گا۔ (ت)

نہ مسلمان کے نکاح برطریقہ کفار کرنے روا ہیں۔ قال تعالٰی "وَلَا تَتَّبِعُوْا خُطُوٰتِ الشَّیْطٰنِ ط" 2 | اللہ تعالٰی نے فرمایا: شیطانوں کے راستوں کی پیروی نہ کرو۔ (ت)

نہ مسلمانوں کو دینی کام میں کافر سے مدد لی جاسکتی ہے۔ حدیث میں ہے: قال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم انالا نستعین بمشرک 3 | رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا: ہم کسی مشرک سے مدد نہ لیں گے۔ (ت)

جو مسلمان اس ہندو کے طرفدار اور مددگار ہیں شرعاً مستحق تعزیر و گنہگار ہیں، قال اللہ تعالٰی "لَا یَتَّخِذِ الْمُؤْمِنُوْنَ الْکٰفِرِیْنَ اَوْلِیَآءَ مِنْ دُوْنِ الْمُؤْمِنِیْنَ ۚ" 4 | اللہ تعالٰی نے فرمایا: مومن کفار کو اپنا دوست نہ بنائیں مومنین کے علاوہ۔ (ت)

ان پر اس ناجائز طرفداری سے توبہ لازم ہے، قال اللہ تعالٰی "وَلَا تَعَاوَنُوْا عَلَی الْاِثْمِ وَالْعُدْوَانِ ص" 5 - واللہ تعالٰی اعلم۔ | اللہ تعالٰی نے فرمایا: گناہ اور عداوت میں ایک دوسرے سے تعاون مت کرو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

---

1 القرآن الکریم ۴/ ۱۴۱ 2 القرآن الکریم ۲/ ۱۶۸ 3 المصنف لابن ابی شیبہ کتاب الجہاد حدیث ۱۵۰۰۹ ادارۃ القرآن کراچی ۱۲/ ۳۹۵ 4 القرآن الکریم ۳/ ۲۸ 5 القرآن الکریم ۵/ ۲

Volume 18 Fatawa Rizvia

Problem 39: From Banaras, Kandigartola Masjid Bibi Raji Shifa Khana, sent by Maulvi Hakim Abdul Ghafoor Sahib, 1st Shaban 1313 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Chand Muhammad had four sons: Taj Muhammad, Lutfullah, Karimullah, Abdul Wahid; and one daughter, Jan Bibi. Chand Muhammad purchased a kucha (mud-built), tiled-roof house in an auction in Taj Muhammad's name using his own money. Some days later, Chand Muhammad purchased another kucha tiled-roof house and a small piece of land in the names of the aforementioned Taj Muhammad and his second son Lutfullah using his own money. At the time of purchase, both sons were adults. Since the event happened seventy years ago, it is unknown to which side the words of buying and selling were attributed. However, Chand Muhammad registered the deed for the house and land in the names of Taj Muhammad and Lutfullah but did not give possession to anyone; he always collected the rent of the house himself. After several years, Taj Muhammad died during the lifetime of his father, brothers, and sister, leaving behind one son, Faizullah. Afterwards, Chand Muhammad demolished both houses and built a pucca (brick-built) house on that land using his own special funds. Subsequently, Lutfullah passed away. In short, both sons in whose names the house and land were purchased passed away. Later, Chand Muhammad happened to go for the Hajj pilgrimage. At the time of departure for Hajj, Karimullah, Abdul Wahid, and others told their father that Faizullah had become excluded (from inheritance), but something should be given to him. Due to the insistence of his sons, Chand Muhammad said that a certain house should be given. Accordingly, he even wrote it on a plain paper but did not grant possession. Since the paper is lost, it is a matter of necessity; otherwise, information would have been given regarding its content. After returning from the Hajj pilgrimage, Chand Muhammad stayed in the recorded house with the excluded Faizullah and one of his sons, Abdul Wahid. Subsequently, Chand Muhammad passed away, leaving behind Karimullah, Abdul Wahid, and Jan Bibi. At present, the excluded Faizullah and Abdul Latif are residing in the mentioned house. The summary of the question is: Will Faizullah receive a share in this house, or will they get the house that Chand Muhammad had written in their name at the time of the Hajj pilgrimage, or will they receive nothing? If they are to receive a share from the disputed house, will they be given the value of what was purchased in the name of their father, Taj Muhammad, or will Faizullah receive the entire building that Chand

Muhammad constructed after Taj Muhammad's death, along with the previous land? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: A mere title deed is not a Shari'a proof, nor can any ruling be made solely on its basis, nor can anyone establish their entitlement through it. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan, Ashbah wa al-Naza'ir, Fatawa Khayriyya, Uqud al-Durriyya, etc.:

| "As for establishing [a claim] merely by presenting a document without Shari'a evidence, none of the reliable Hanafi imams are of that opinion." | The words are from Ramli: Mere presentation of a letter as proof for establishment without Shari'a testimony; none of the Imams of the Hanafi school on whose word reliance is placed are proponents of this. |

Page 180 of 738

मसाला 39: बनारस, कंडीगरटोला मस्जिद बीबी राजी शिफा खाना से, प्रेषित मौलवी हकीम अब्दुल गफूर साहब, 1 शाबान 1313 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि: चाँद मुहम्मद के चार बेटे थे: ताज मुहम्मद, लुत्फुल्ला, करीमुल्ला, अब्दुल वाहिद; और एक बेटी, जान बीबी। चाँद मुहम्मद ने अपने पैसों से ताज मुहम्मद के नाम पर नीलामी में एक कच्चा, खपरैल वाला घर खरीदा। कुछ दिनों बाद, चाँद मुहम्मद ने अपने पैसों से उपरोक्त ताज मुहम्मद और दूसरे बेटे लुत्फुल्ला के नाम पर एक और कच्चा खपरैल वाला घर और थोड़ी सी जमीन खरीदी। खरीद के समय, दोनों बेटे बालिग थे। चूंकि यह घटना सत्तर साल पुरानी है, इसलिए यह ज्ञात नहीं है कि खरीद-बिक्री के शब्द किसकी ओर से कहे गए थे। हालांकि, चाँद मुहम्मद ने घर और जमीन का बैनामा (दस्तावेज) ताज मुहम्मद और लुत्फुल्ला के नाम करवाया, लेकिन किसी को कब्जा नहीं दिया; वह हमेशा घर का किराया खुद ही लेते रहे। कुछ वर्षों के बाद, ताज मुहम्मद अपने पिता, भाइयों और बहन के जीवनकाल में ही एक पुत्र फैजुल्लाह को छोड़कर चल बसे। इसके बाद, चाँद मुहम्मद ने दोनों घरों को तोड़कर उस जमीन पर अपने निजी धन से एक पक्का घर बनवाया। बाद में लुत्फुल्ला का भी निधन हो गया। संक्षेप में, वे दोनों बेटे जिनके नाम पर घर और जमीन खरीदी गई थी, उनका निधन हो गया। बाद में चाँद मुहम्मद को हज की यात्रा पर जाने का अवसर मिला। हज पर जाते समय करीमुल्ला और अब्दुल वाहिद आदि ने अपने पिता से कहा कि फैजुल्लाह तो (विरासत से) वंचित हो गए हैं, लेकिन उन्हें कुछ देना चाहिए। पुत्रों के कहने पर चाँद मुहम्मद ने कहा कि अमुक घर दिया जाए। तदनुसार, उन्होंने एक सादे कागज पर लिख भी दिया लेकिन कब्जा नहीं दिया। चूंकि वह कागज खो गया है, इसलिए मजबूरी है; अन्यथा उसकी विषय-वस्तु के बारे में जानकारी दी जाती। हज यात्रा से लौटने के बाद, चाँद मुहम्मद वंचित फैजुल्लाह और अपने एक बेटे अब्दुल वाहिद के साथ लिखित घर में रहने लगे। बाद में चाँद मुहम्मद, करीमुल्ला, अब्दुल वाहिद और जान बीबी को छोड़कर चल बसे। वर्तमान में, वंचित फैजुल्लाह और अब्दुल लतीफ उक्त घर में रह रहे हैं। प्रश्न का सारांश यह है कि: क्या फैजुल्लाह को इस घर में से हिस्सा मिलेगा, या उन्हें वह घर मिलेगा जो चाँद मुहम्मद ने हज यात्रा के समय उनके नाम पर लिखा था, या उन्हें कुछ नहीं मिलेगा? यदि उन्हें विवादित घर में से हिस्सा मिलना है, तो क्या उन्हें उतनी कीमत दी जाएगी जितनी उनके पिता ताज मुहम्मद के नाम पर खरीदी गई थी, या फैजुल्लाह को वह पूरी इमारत पिछली जमीन के साथ मिलेगी जिसे चाँद मुहम्मद ने ताज मुहम्मद की मृत्यु के बाद बनवाया था? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: केवल बैनामा (दस्तावेज) कोई शरई प्रमाण नहीं है, न ही केवल इसके आधार पर कोई आदेश दिया जा सकता है और न ही कोई अपना अधिकार सिद्ध कर सकता है। फतावा इमाम काजी खान, अश्बाह वन-नज़ायर, फतावा खैरिया और उक़ूद अद-दुर्रिया आदि में लिखा है:

| "बिना शरई गवाही के केवल दस्तावेज़ दिखाने से सिद्ध होना [अधिकार], इसके बारे में भरोसेमंद हनफी इमामों में से कोई भी राय नहीं रखता।" | रमली के शब्द हैं: बिना गवाही के केवल पत्र को प्रमाण के रूप में प्रस्तुत करना अधिकार सिद्ध करने के लिए पर्याप्त नहीं है, हनफी विद्वानों में से जिनके कथन पर भरोसा किया जाता है, उनमें से कोई भी इसका समर्थक नहीं है। |

पृष्ठ 180 का 738

مسئلہ ۳۹: از بنارس کنڈیگر ٹولہ مسجد بی بی راجی شفا خانہ مرسلہ مولوی حکیم عبدالغفور صاحب غرہ شعبان ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ چاند محمد کے چار پسر تھے :تاج محمد، لطف اللہ ، کریم اللہ ، عبدالواحد۔ اور ایک دختر جان بی بی۔ چاند محمد نے ایک مکان خام سفالہ پوش اپنے روپے سے تاج محمد کے نام نیلام میں خرید کیا، کچھ روز بعد چاند محمد نے ایک مکان خام سفالہ پوش اور تھوڑی سی زمین تاج محمد مذکور اور لطف اللہ پسر ثانی کے نام اپنے روپے سے خرید کیا، بوقت خرید دونوں پسر بالغ تھے، چونکہ واقعہ ستر برس کا ہے لہٰذا یہ نہیں معلوم کہ الفاظ بیع و شراء کے کس کی جانب مضاف تھے لیکن قبالہ مکان وزمین چاند محمد نے تاج محمد و لطف اللہ کے نام کیا مگر قبضہ کسی کو نہ دیا کرایہ مکان ہمیشہ آپ لیتے رہے، بعد چند سال کے تاج محمد ایک پسر فیض اللہ کو چھوڑ کر اپنے والد و برادران و خواہر کی حیات میں قضا کیا، بعدہ چاند محمد نے دونوں مکان توڑ کر مع زمین کے اس پر مکان پختہ اپنے روپے خاص سے تیار کیا، بعد ازاں لطف اللہ نے انتقال کیا، غرض دونوں پسر جن کے نام مکان زمین خرید کی گئی انتقال کر گئے، بعدہ چاند محمد کو اتفاق سفر حج کا ہوا بوقت سفر حج کریم اللہ و عبدالواحد وغیرہ نے اپنے والد سے کہا کہ فیض اللہ تو محجوب ہوگئے لیکن ان کو کچھ دینا چاہئے بوجہ کہنے پسران کے چاند محمد نے کہا کہ فلاں مکان دیا جائے، چنانچہ سادہ کاغذ پر لکھ بھی دیا لیکن قبضہ نہ دیا چونکہ کاغذ گم ہو گیا لہٰذا مجبوری ہے ورنہ اس کے مضمون سے اطلاع دی جاتی ، بعد واپسی سفر حج کے چاند محمد نے فیض اللہ محجوب اور ایک اپنے پسر عبدالواحد کو لے کر مکان تحریر میں قیام کیا، بعد ازاں چاند محمد کریم اللہ و عبدالواحد وجان بی بی کو چھوڑ کر انتقال کر گیا، اس وقت مکان مذکور میں فیض اللہ محجوب اور عبدالطیف مقیم ہیں، خلاصہ

سوال یہ ہے کہ فیض اللہ اس مکان میں سے حصہ پائیں گے یا وہ مکان پائیں گے جو ان کے نام چاند محمد نے بوقت سفر حج کے لکھا تھا یا کچھ نہ پائیں گے، اگر مکان متنازع فیہ میں سے حصہ پائیں گے تو اس قدر مالیت دی جائے گی جو ان کے والد تاج محمد کے نام خرید ہوئی تھی یا جس قدر عمارت چاند محمد نے بعد انتقال تاج محمد کے بنوائی تھی سب فیض اللہ کو مع اس زمین سابق کے ملے گی، بینوا توجروا۔

الجواب: مجرد قبالہ کوئی حجت شرعیہ نہیں، نہ صرف اس کی بناء پر کچھ حکم ہو سکتا ہے نہ کوئی اپنا استحقاق ثابت کر سکتا ہے، فتاویٰ امام قاضی خاں واشباہ والنظائر و فتاویٰ خیریہ و عقود الدریہ و غیر ہا میں ہے :

| واللفظ للر ملي امالثبوت بمجرد اظہار الحجة بلا بينة شرعية فلا قائل به من ائمة الحنفية المعتمد علی | رملی کے الفاظ ہیں: محض خط کو حجت ظاہر کرنا ثبوت کے لئے بغیر گواہی کے، تو ائمہ احناف میں سے جن کے قول پر اعتماد ہے کوئی بھی اس کا قائل نہیں ہے |

Fatawa Ridawiyya Volume Eighteen (18)

قولهم لان الخط رسم مجرد خارج عن حجج الشرع الثلث التي هي البينة والاقرار والنكول وهذا لايوقف فيہ لاحد ۱۔ (Their statement: Because writing is a mere script which is outside of the three Sharia evidences, which are: evidence [witnessing], admission [confession], and refusal [to take an oath]. And in this, there is no hesitation for anyone. -T) Because writing is just a script which is outside the three Sharia proofs. Sharia proofs are testimony, admission, and refusal of oath. There is no doubt in this for anyone. (T)

Especially the title deed of the inquired case is not worthy of consideration even according to dominant custom. In such a case, it often happens that the father buys property himself and, for the purpose of reducing expenses and the burden of travel, gets the title deed made in the name of his children. The intention is to transfer ownership to the children, not to act as an unauthorized meddler (fuzuli) and enter into a contract on behalf of the children, the enforcement of which would depend on the specific permission of the children. "Everyone who knows the common custom prevalent among them knows this." (T) Therefore, after this contract, they get the sellers to write the title deed etc., completing the customary formalities without hesitation; they do not wait for the children. Getting this title deed in their name, by custom of the buyer's side, is evidence of transfer of ownership and gift (hiba). Chand Muhammad's continued possession of the houses after the writing of the deeds, his actions of repair, construction of solid buildings, and other acts of ownership, and his mentioning of writing any property for Faizullah while considering him excluded from inheritance—all these matters are clear evidence that Chand Muhammad made those purchases according to this dominant custom. Since Taj Muhammad and Lutfullah passed away before taking possession of the houses, that customary gift became void, and the houses remained in the ownership of Chand Muhammad as before. If they had come into his ownership through a Sharia contract, then otherwise, these auctions that often happen in court decrees are not a valid Sharia sale at all, nor do they cause that item to enter the ownership of the buyer as long as the original owner does not authorize and enforce this sale, as we have explained by the grace of Allah Almighty in our Fatawa. (T) It is in Durr al-Mukhtar:

یمنع الرجوع فیھا موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل ۲ اھ ملتقطاً۔ (The death of one of the two contracting parties after delivery prevents revocation in [a gift]. So if it [the death] occurs before it [delivery], it is void. -Summarized from Al-Multaqat) The death of one of the two contracting parties is an obstacle to revocation in a gift when death

occurs after taking possession of the gift. And if death occurs before possession, the gift will become void. (T) (Summarized)

Thus, Faizullah has no right at all in this house. Yes, if he had proven by acceptable Sharia testimony that a specific contract of sale was made in the name of Taj Muhammad, and Chand Muhammad was merely an unauthorized agent (fuzuli) in that offer and acceptance, then Taj Muhammad had [authorized] this unauthorized purchase...

1. Fatawa Khayriyya, Kitab Adab al-Qadi 2/12, Bab Khalal al-Mahadir wa al-Sijjilat 2/19, Kitab al-Waqf 1/203 & 228, Kitab al-Da'wa 2/47, Ashbah wa al-Naza'ir al-Fann al-Thani Kitab al-Qada' wa al-Shahadah 1/338.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi 2/161.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

قولهم لان الخط رسم مجرد خارج عن حجج الشرع الثلث التي هي البينة والاقرار والنكول وهذا لايوقف فيہ لاحد ١۔ (उनका कथन: क्योंकि लेखन केवल एक चित्रण है जो तीन शरीयत साक्ष्यों से बाहर है, जो हैं: गवाही, इक़रार [स्वीकृति] और इन्कार [क़सम से]। और इसमें किसी के लिए कोई संकोच नहीं है। -त) चूँकि लेखन मात्र एक लेख है जो तीन शरई दलीलों से बाहर है। शरई दलीलें हैं गवाही, इक़रार और क़सम से इनकार। इसमें किसी को कोई संदेह नहीं है। (त)

विशेष रूप से पूछताछ की गई सूरत का बैनामा (क़बाला) प्रचलित रीति-रिवाज़ (उर्फ़) की दृष्टि से भी विचारणीय नहीं है। ऐसी सूरत में अक्सर यही होता है कि पिता स्वयं संपत्ति ख़रीदता है और खर्च घटाने तथा लंबी यात्रा से बचने के उद्देश्य से बैनामा बच्चों के नाम करवा देता है। उद्देश्य बच्चों को स्वामित्व प्रदान करना (तमलीक) होता है, न कि एक अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) बनकर बच्चों की ओर से कोई अनुबंध करना, जिसका लागू होना बच्चों की विशिष्ट अनुमति पर निर्भर हो। "जो उनके बीच प्रचलित रीति-रिवाज़ को जानता है, वह इसे जानता है।" (त) अतः इस अनुबंध के बाद, वे बिना किसी हिचकिचाहट के विक्रेताओं से बैनामा आदि लिखवाकर प्रथागत औपचारिकताएं पूरी करवा लेते हैं; वे बच्चों की प्रतीक्षा नहीं करते। खरीदार की ओर से उनके नाम पर यह बैनामा करवाना रीति-रिवाज़ के अनुसार स्वामित्व के हस्तांतरण और उपहार (हिबा) का प्रमाण है। मकानों के बैनामे लिखे जाने के बाद चाँद मुहम्मद का उन पर कब्ज़ा बनाए रखना, मरम्मत करवाना, पक्की इमारतों का निर्माण करना और अन्य मालिकाना व्यवहार करना, और फैज़ुल्लाह को उत्तराधिकार से वंचित मानकर उसके लिए किसी संपत्ति को लिखने का ज़िक्र करना—ये सभी मामले स्पष्ट प्रमाण हैं कि चाँद मुहम्मद ने वे ख़रीदारियाँ इसी प्रचलित रीति-रिवाज़ के अनुसार की थीं। और चूँकि ताज मुहम्मद और लुत्फ़ुल्लाह मकानों पर कब्ज़ा करने से पहले ही चल बसे, इसलिए वह प्रथागत उपहार (हिबा) शून्य हो गया और मकान पहले की तरह चाँद मुहम्मद के स्वामित्व में ही रहे। यदि वे शरई अनुबंध के माध्यम से उसके स्वामित्व में आ गए होते, अन्यथा अक्सर ये नीलामी जो डिक्रियों में होती हैं, कतई शरई बिक्री नहीं होतीं, और न ही वे उस चीज़ को खरीदार के स्वामित्व में लाती हैं जब तक कि असली मालिक इस बिक्री को वैध और लागू न कर दे, जैसा कि हमने अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से अपने फ़तावा में स्पष्ट किया है। (त) 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

يمنع الرجوع فيها موت احد العاقدين بعد التسليم فلو قبلہ بطل ٢ اھ ملتقطاً۔ (सुपुर्दगी के बाद अनुबंध करने वाले दोनों पक्षों में से किसी एक की मृत्यु उपहार [हिबा] में वापसी [रुजू] को

रोकती है। अतः यदि यह सुपुर्दगी से पहले हो, तो यह शून्य है। -अल्-मुल्तक़त से संकलित) उपहार में वापसी के लिए अनुबंध करने वाले दोनों पक्षों में से एक की मृत्यु तब बाधा है जब मृत्यु उपहार पर कब्ज़ा मिलने के बाद हुई हो। और यदि मृत्यु कब्ज़ा मिलने से पहले हुई, तो उपहार शून्य हो जाएगा। (त) (संक्षिप्त)

अतः इस मकान में फैज़ुल्लाह का कोई अधिकार नहीं है। हाँ, यदि वह स्वीकार्य शरई गवाही से यह प्रमाणित कर देता कि ताज मुहम्मद के नाम पर बिक्री का एक विशिष्ट अनुबंध हुआ था और चाँद मुहम्मद उस प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) में केवल एक अनधिकृत व्यक्ति (फ़ुज़ूली) थे, फिर ताज मुहम्मद ने इस अनधिकृत खरीद को वैध...

1. फ़तावा खैरिया किताब अदब अल-क़ाज़ी 2/12, बाब ख़लल अल-महादिर व अल-सिज्जिलात 2/19, किताब अल-वक़्फ़ 1/203 और 228, किताब अद-द'वा 2/47, अश्बाह व अन-नज़ाइर अल-फ़न्न अल-थानी किताब अल-क़ज़ा व अश्-शहादा 1/338.
2. दुर्र-ए-मुख्तार किताब अल-हिबा बाब अर-रुजू फ़ी अल-हिबा मतबा' मुजतबाई दिल्ली 2/161.

قولھم لان الخط رسم مجرد خارج عن حجج الشرع الثلث التي ھي البینة والاقرار والنکول وھذا لایوقف فیہ لاحد ۱۔ کیونکہ خط محض تحریر ہے جو شرعی تین دلائل سے خارج ہے شرعی دلائل گواہی، اقرار اور قسم سے انکار ہیں، اس میں کسی کو توقف نہیں ہے۔ (ت)

خصوصاً صورت مستفسرہ کا قبالہ تو بنظر عرف غالب بھی قابل لحاظ نہیں، ایسی صورت میں اکثر یہی ہوتا ہے کہ باپ بطور خود خرید کر بغرض تخفیف خرچ و ثقیل مسافت قبالہ اولاد کے نام کرا دیتا ہے مقصود اولاد کو تملیک کرنا ہوتا ہے نہ کہ فضولی بن کر کوئی عقد از جانب اولاد کرنا جس کا نفاذ اجازت اولاد بالعیّن پر موقوف ہے یعلم ذٰلک کل من عرف العرف الشائع بینھم (جو آپس کے مشہور عرف کو جانتا ہے اسے یہ معلوم ہے۔ ت) ولہذا اس عقد کے بعد بائعین کو بلا تامل تحریر قبالہ وغیرہ تکمیلاتی عرفیہ کرا دیتے ہیں اولاد کے منتظر نہیں رہتے۔ یہ قبالہ ان کے نام کرانا بحکم عرف جانب مشتری سے دلیل تملیک وہبہ ہوتا ہے، چاند محمد کا بعد تحریر قبالات مکانات پر اپنا قبضہ رکھنا شکست و ریخت بنائے عمارت پختہ و غیرہا تصرفات مالکانہ کرتے رہنا فیض اللہ کو محجوب الارث مان کر اس کے لئے کسی جائداد لکھنے کی ذکر کرنا یہ سب معاملات دلیل واضح ہیں کہ وہ خریداریاں چاند محمد نے اسی عرف غالب کے طور پر کی تھیں اور از انجا کہ تاج محمد و لطف اللہ پیش از قبضہ مکانات انتقال کر گئے وہ ہبہ عرفی باطل ہو گیا اور مکانات بدستور ملک چاند محمد پر رہے اگر بعقد شرعی اس کی ملک میں آگئے تھے، ورنہ اکثر یہ نیلام کہ ڈگریوں میں ہوا کرتے ہیں ہرگز بیع نافذ شرعی نہیں، نہ ان کے سبب وہ شے ملک مشتری میں داخل ہو جب تک اصل مالک اس بیع کو جائز و نافذ نہ کریں کما بیناہ بتوفیق اللہ تعالٰی فی فتاوینا

(جیسا کہ اس کو ہم نے اللہ تعالیٰ کی توفیق سے اپنے فتاویٰ میں بیان کیا ہے۔ ت) در مختار میں ہے:

یمنع الرجوع فیھا موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل ۲ اھ ملتقطاً۔ عقد کرنے والے دونوں فریقوں میں سے ایک کی موت ہبہ میں رجوع کے لئے مانع ہے جب ہبہ پر قبضہ کے بعد موت واقع ہوئی ہو اور اگر قبضہ سے قبل موت واقع ہوئی تو ہبہ باطل ہو جائیگا اھ ملتقطا (ت)

پس فیض اللہ کا اس مکان میں اصلاً حق نہیں، ہاں اگر شہادت مقبولہ شرعیہ سے ثابت کرتا کہ خاص عقد بیع بنام تاج محمد واقع ہوا چاند محمد اس ایجاب و قبول میں محض فضولی تھا، پھر تاج محمد نے اس شراء فضولی کو جائز

۱ فتاویٰ خیریہ کتاب ادب القاضی ۲/۱۲، باب خلل المحاضر والسبجلات ۲/۱۹، کتاب الوقف ۱/۲۰۳ و ۲۲۸، کتاب الدعویٰ ۲/۴۷ اشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادۃ ۱/۳۳۸ ۲ درمختار کتاب الھبہ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۶۱

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

...and became the owner of the house, then certainly from the house that was the property of Taj Muhammad, Faizullah would receive according to his legal share, and he would also receive the penalty for its old structure from the inheritance of Chand Muhammad according to his share, which he (Chand Muhammad) had demolished. However, in this solid building that Chand Muhammad built with his own money, Faizullah would have no right unless he proved by legal testimony that Chand Muhammad built this construction for Taj Muhammad on his own or Taj Muhammad requested him to build it.

In al-Durr (al-Mukhtar): If a husband built his wife's house with his own money with her permission, the building belongs to her and the expense is a debt upon her. Even if he built it for himself without her permission, the building belongs to him. If he built it for her without her permission, the building belongs to her and he is a volunteer in the construction. If they differ regarding permission or the lack of it and there is no evidence, then the word of the denier with an oath is accepted. And in case of dispute whether the building belongs to her or him, his word is accepted. Summarized. (T)

Similarly, the house that Chand Muhammad gave to Faizullah at the time of his journey for Hajj and passed away before handing over possession, Faizullah had no right in that either.

Because you know that the death of one of them before possession invalidates the gift. And Allah Ta'ala knows best. (T)

Problem 40 to 41: 15 Dhu al-Hijjah 1312 AH (1) What do the scholars of religion say in this matter that Hindah says her dower (mahr) was five hundred rupees and the witnesses say the marriage took place in our presence but we don't remember the dower, so how much dower should Hindah receive according to the Sharia? Explain and be rewarded. (2) Hindah says her dower was an amount of five hundred rupees and the witnesses also state that in our presence a dower of five hundred rupees was fixed and we were witnesses, but the judges (or those deciding) do not rely on those witnesses, then according to the Sharia, how much should be the dower? Explain and be rewarded.

---

1 Durr-e-Mukhtar, Masail Shatti, Matba Mujtabai Delhi, 2/328 Page 182 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (18)

...और मकान का मालिक हुआ तो यक़ीनन जो मकान ताज मुहम्मद की मिल्कियत था, उसमें से फ़ैज़ुल्लाह को उसके शरीय हिस्से के बक़द्र मिलता और उसकी पुरानी इमारत का हर्जाना भी चाँद मुहम्मद के तरके से अपने हिस्से के बक़द्र पाता जिसे उसने तोड़ दिया था। मगर यह पुख़्ता इमारत जो चाँद मुहम्मद ने अपने रुपयों से बनाई, इसमें फ़ैज़ुल्लाह का यूँ भी हक़ न होता जब तक शरीय गवाही से साबित न करता कि यह तामीर चाँद मुहम्मद ने अपनी तरफ़ से ताज मुहम्मद ही के लिए बनाई या ताज मुहम्मद ने उससे दरख़्वास्त करके बनवाई।

दुर्र-ए-मुख़्तार में है: अगर शौहर ने अपने माल से बीवी का मकान तामीर किया, अगर बीवी की इजाज़त से किया तो मकान बीवी का होगा, ख़र्चा बीवी पर क़र्ज़ होगा और अगर बीवी की इजाज़त के बग़ैर अपने लिए तामीर किया तो इमारत शौहर की होगी। अगर बीवी के लिए उसकी इजाज़त के बग़ैर बनाया तो इमारत बीवी की होगी और तामीर शौहर की तरफ़ से मुफ़्त होगी। और अगर इजाज़त और अदम-इजाज़त दोनों का इख़्तिलाफ़ हो और गवाही न हो तो मुनकिर का क़ौल क़सम के साथ मोतबर होगा, और इमारत की मिल्कियत में इख़्तिलाफ़ हो कि बीवी का है या शौहर का है तो शौहर का क़ौल मोतबर होगा। संक्षिप्त। (त)

यूँ ही वह मकान जो हज के सफ़र के वक़्त चाँद मुहम्मद ने फ़ैज़ुल्लाह को दिया और क़ब्ज़ा देने से पहले इंतक़ाल कर गया, इसमें भी फ़ैज़ुल्लाह का कोई हक़ न रहा।

क्योंकि तुझे मालूम है कि क़ब्ज़े से पहले एक की मौत हिबा (दान) को बातिल कर देती है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 40 ता 41: 15 ज़िल-हिज्जा 1312 हिजरी (1) उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि हिंदा कहती है कि मेरा महर पाँच सौ रुपया था और गवाह कहते हैं कि निकाह तुम्हारे सामने हुआ लेकिन महर याद नहीं तो हिंदा को शरीयत के मुताबिक़ कितना महर मिलना चाहिए? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें। (2) हिंदा कहती है कि मेरा महर पाँच सौ रुपया था और गवाह भी बयान करते हैं कि हमारे सामने पाँच सौ रुपये महर तय हुआ था और हम गवाह थे लेकिन फ़ैसला करने वाले उन गवाहों पर इत्मीनान नहीं करते हैं, तो शरीयत के मुताबिक़ कितना महर होना चाहिए? बयान फ़रमाएं और सवाब पायें।

1 दुर्रे मुख़्तार मसाइल शत्ती, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/328 पेज 182 ऑफ़ 738

کیا اور مالک مکان ہوا تو البتہ جو مکان ملک تاج محمد تھا اس سے بقدر اپنے سہم شرعی کے فیض اللہ کو ملتا اور اس کے عملہ قدیم کا تاوان بھی بقدر اپنے حصہ کے ترکہ چاند محمد سے پاتا جسے اس نے توڑ ڈالا تھا، مگر یہ عمارت پختہ کہ چاند محمد نے اپنے روپے سے بنائی اس میں فیض اللہ کا یوں بھی حق نہ ہوتا جب تک شہادت شرعیہ سے ثابت نہ کرتا کہ یہ تعمیر چاند محمد نے بطور خود تاج محمد ہی کے لئے بنائی یا تاج محمد نے اس سے درخواست کر کے بنوائی،

في الدرعمر دار زوجته بماله باذنها فالعمارة لها والنفقة دين عليها ولو لنفسه بلا اذنها فالعمارة له ولها بلا اذنها فالعمارة لها وهو متطوع في البناء ،ولو اختلفا في الاذن وعدمه ولا بينة فالقول لمنكره بيمينه، وفی ان العمارة لها اوله فالقول له اھ ملخصا۔ در میں ہے اگر خاوند نے اپنے مال سے بیوی کا مکان تعمیر کیا اگر بیوی کی اجازت سے کیا تو مکان بیوی کا ہو گا خرچہ بیوی پر قرض ہو گا اور اگر بیوی کی اجازت کے بغیر اپنے لئے تعمیر کیا تو عمارت خاوند کی ہو گی، اگر بیوی کے لئے اس کی اجازت کے بغیر بنایا تو عمارت بیوی کی ہو گی اور تعمیر خاوند کی طرف سے مفت ہو گی، اور اگر اذن اور عدم اذن دونوں کا اختلاف ہو اور گواہی نہ ہو تو منکر کا قول قسم کے ساتھ معتبر ہوگا، اور عمارت کی ملکیت میں اختلاف ہو کہ بیوی کا ہے یا خاوند کا ہے تو خاوند کا قول معتبر ہوگا اھ ملخصاً (ت)

یوں ہی وہ مکان کہ وقت سفر حج چاند محمد نے فیض اللہ کو دیا اور قبضہ دینے سے پہلے انتقال کیا اس میں بھی فیض اللہ کا کوئی حق نہ رہا،

لما علمت ان موت احدھما قبل القبض یبطل الھبۃ۔ کیونکہ تجھے معلوم ہے کہ قبضہ سے قبل ایک کی موت ہبہ کو باطل کر دیتی ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۴۰ تا ۴۱ : ۱۵ ذی الحجہ ۱۳۱۲ھ (۱) کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ کہتی ہے کہ میرا مہر پانچسو روپیہ تھا اور گواہ کہتے ہیں کہ نکاح تمہارے سامنے ہوا لیکن مہر یاد نہیں تو ہندہ کو کس قدر مہر بموجب شرع شریف کے ملنا چاہئے۔ بینوا توجروا۔ (۲) ہندہ کہتی ہے کہ مہر میرا مبلغ پانچسو روپیہ کا تھا اور گواہ بھی بیان کرتے ہیں کہ ہمارے سامنے مہر پانچسو روپے کا باندھا گیا تھا اور ہم گواہ تھے لیکن مجو ز ان گواہوں پر اطمینان نہیں کرتے ہیں تو بموجب شرع شریف کے کس قدر مہر ہونا چاہئے۔ بینوا توجروا۔

---

1 درمختار مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۳۲۸/۲ Page 182 of 738

Fatawa Rizvia Volume (18)

The Answer: (1) If these five hundred rupees are the Hinda's Mahr-e-Mithl (fair dower) or less than the Mahr-e-Mithl, then the full five hundred should be given; there is no need for witnesses. And if it is more, then it is necessary to give as much as the Mahr-e-Mithl; the remaining excess shall not be given without legal testimony or without the husband's acceptance. It is stated in Fatawa Qazikhan and Alamgiri: "If the marriage is well-known and recognized, the woman's claim up to the amount of her Mahr-e-Mithl (equivalent dower) shall be accepted and paid to her." 1 - And Allah Almighty knows best. If the marriage is well-known and recognized, the wife's claim up to the Mahr-e-Mithl will be accepted and it will be given to her. And Allah Almighty knows best. (t)

(2) If those witnesses are not reliable according to Sharia, then their presence or absence is equal. In this case, Hinda's word up to the Mahr-e-Mithl will be accepted without witnesses. Any excess beyond that will not be accepted until the husband or his heirs admit it or the woman provides proof through Sharia witnesses. Problem 42 to 43: From Allahabad, Mohalla Dunde Pur, house of the late Subedar, sent by Maulvi Muhammad Ubaidullah Sahib, 13 Jumada al-Ula 1313 AH. To the collector of scientific and practical perfections, encompasser of original and branch sciences, my respected and honored leader, the benefactor Mr. Maulvi Ahmed Raza Khan Sahib, may his glory continue, Peace be upon you and the mercy of Allah and His blessings. This query has come from Punjab; the exact wording of the knowledgeable questioner is recorded in the query.

First Question (Persian): What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter that a person confessed before several people: "I committed adultery with the mother of my wife." After four or five months, for example, he brought his wife to his home and they lived together. People criticized him. He retracted his previous confession. The government took this matter before the city scholar. Witnesses testified to his confession before the Qazi. The said scholar, based on the testimony, ruled the wife forbidden (haram) to him, on which judgment he agreed at that time...

First Question (Urdu): What do the scholars of religion and jurists of the firm Sharia say in this matter that a person made a confession before a few individuals that "I have committed adultery with my wife's mother." A few months later, he brought his wife to his house and started living together. When people criticized him, he went

back on his previous confession. This case went to the city scholar, so witnesses gave evidence before the Qazi regarding his confession. The aforementioned scholar, based on the testimony, gave a ruling that the wife had become forbidden to him.

---

1 Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Wasaya, Section on the actions of the executor etc., Nawal Kishore Lucknow 4/859. Page 183 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

जवाब: (1) अगर ये पांच सौ रुपये हिन्दा का महरे-मिस्ल (उचित मेहर) या महरे-मिस्ल से कम है, तो पूरे पांच सौ दिलाए जाएंगे, गवाहों की कोई ज़रूरत नहीं है। और अगर ज़्यादा है, तो जितना महरे-मिस्ल है, उतना ज़रूर दिलाया जाए, बाकी ज़्यादती बिना शरई गवाही या बिना शौहर की मंज़ूरी के नहीं दिलाई जाएगी। फ़तावा क़ाज़ीख़ान और आलमगीरी में है: "यदि निकाह प्रसिद्ध और सर्वविदित है, तो पत्नी का दावा उसके महरे-मिस्ल तक स्वीकार किया जाएगा और उसे दिया जाएगा।" 1 - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। अगर निकाह मशहूर और मारूफ़ है, तो महरे-मिस्ल तक बीवी का दावा क़ुबूल होगा और उसे दे दिया जाएगा। वल्लाह तआला आलम। (त)

(2) अगर वे गवाह शरीअत के अनुसार भरोसेमंद नहीं हैं, तो उनका होना न होना बराबर है। इस सूरत में महरे-मिस्ल तक हिन्दा की बात बिना गवाह के मान ली जाएगी। उससे ज़्यादती तब तक क़ुबूल नहीं होगी जब तक कि शौहर या उसके वारिस स्वीकार न करें या औरत शरई गवाहों से सबूत न दे। मसाला 42 से 43: इलाहाबाद, मोहल्ला दोंदे पुर, मरहूम सूबेदार के मकान से, प्रेषक मौलवी मुहम्मद उबैदुल्ला साहिब, 13 जमादी उल-उला 1313 हिजरी। जामे अल-कमालात अल-इल्मिया वल-अमलिया, हावी अल-फ़ुनून अल-अस्लिया वल-फरइया, मख़दूमी अल-मुअज़्ज़म व मुताअ मुफ़ख़ख़म वल-एहसान जनाब मौलवी अहमद रज़ा ख़ान साहिब दाम मजदुहुम, अस्सलामु अलैकुम व रहमतुल्लाहि व बरकातुहु। यह इस्तफ़्ता (सवाल) पंजाब से आया है, असल मुस्तफ़्ती (सवाल पूछने वाले) साहिब-ए-ज़ी-इल्म की इबारत हूबहू इस्तफ़्ता में दर्ज है।

पहला सवाल (फ़ारसी): दीन के उलेमा और मज़बूत शरीअत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक शख़्स ने चंद लोगों के सामने इक़रार किया कि मैंने अपनी मंकूहा (निकाह की हुई बीवी) की मां के साथ ज़िना किया है। चार-पांच महीने बाद, मिसाल के तौर पर, वह अपनी मंकूहा को अपने घर ले आया और वे साथ रहने लगे। लोगों ने मलामत (आलोचना) की तो वह अपने पिछले इक़रार से फिर गया। हुकूमत यह मामला शहर के आलिम के पास ले गई। गवाहों ने उसके इक़रार पर क़ाज़ी के सामने गवाही दी। ज़िक्र किए गए आलिम ने गवाही के मुताबिक़ उस मंकूहा के हराम होने का हुक्म दिया, जिस पर वह उसी वक़्त राज़ी हो गया...

पहला सवाल (उर्दू): दीन के उलेमा और मज़बूत शरीअत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि एक शख़्स ने चंद अफ़राद के रूबरू यह इक़रार किया कि "मैंने अपनी मंकूहा की वालिदा से ज़िना

किया है।" उसके चंद महीने बाद वह अपनी मंकूहा को अपने घर लाया और आबाद कर लिया। लोगों ने उस पर तअन (ताना) किया तो वह अपने साबिक़ा (पिछले) इक़रार से फिर गया। यह फ़ैसला शहर के आलिम के पास गया तो गवाहों ने उसके इक़रार पर क़ाज़ी के सामने शहादत दी, तो आलिम-ए-मज़कूर ने शहादत के बमूजिब (मुताबिक़) उस पर मंकूहा के हराम होने का हुक्म दिया।

---

1 फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल वसाया, फ़स्ल फ़ी तसर्रुफ़ातुल वसी इत्यादि, नवल किशोर लखनऊ 4/859। पेज 183 ऑफ़ 738

الجواب: (۱) اگر یہ پانچ سو روپے ہندہ کا مہر مثل یا مہر مثل سے کم ہے تو پورے پانچ سو دلائے جائیں گے گواہوں کی کچھ حاجت نہیں، اور اگر زیادہ ہے تو جتنا مہر مثل ہے اس قدر ضرور دلایا جائے، باقی زیادتی بے شہادت شرعی یا بے قبول زوج کے نہ دلائیں گے، فتاوٰی قاضیخان و عالمگیری میں ہے : ان کان النکاح معروفاً کان القول قول المرأۃ الی مھر مثلھا یدفع ذلك الیھا 1-واللہ تعالٰی اعلم۔ اگر نکاح مشہور و معروف ہے تو مہر مثل تک بیوی کا دعوٰی قبول ہوگا اور اسے دے دیا جائے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

(۲) اگر وہ گواہ شرعاً قابلِ اطمینان نہیں تو ان کا ہونا نہ ہونا برابر ہے اس صورت میں مہر مثل تک ہندہ کی بات بے گواہ مان لی جائے گی اس سے زیادتی مقبول نہ ہو گی جب تک شوہر یا اس کے وارث تسلیم نہ کریں یا عورت گواہانِ شرعی سے ثبوت نہ دے۔ مسئلہ ۴۲ تا ۴۳: از الہ آباد محلہ دوندے پور مکان صوبہ دار مرحوم مرسلہ مولوی محمد عبید اللہ صاحب ۱۳ جمادی الاولٰی ۱۳۱۳ھ جامع الکمالات العلمیہ والعملیہ حاوی الفنون الاصلیہ والفرعیہ مخدومی المعظم و مطاع مفخم والاحسان جناب مولوی احمد رضا خان صاحب دام مجدہم، السلام علیکم ورحمۃ اللہ وبرکاتہ، یہ استفتاء پنجاب سے آیا ہے اصل مستفتی صاحب ذی علم کی عبارت بعینہا درج استفتاء ہے۔

سوال اول: چہ میفرمایند علمائے دین ومفتیان شرع متین اندریں مسئلہ کہ شخصے روبروئے چند اشخاص اقرار نمود کہ با والدہ منکوحہ خود زنا نمودم بعد از چہار پنج ماہ مثلاً منکوحہ خود را در خانہ خود آورد و آباد شد ند گرفت مردمان طعن کردند از اقرار سابق رجوع نمود حکومت ایں امر پیش عالم شہر برد شہود براقرار ش بحضور آں پیش قاضی شہادت ادانمودند عالم موصوف بموجب شہادت حکم بحرمت آں منکوحہ کرد، براں حکم راضی شدہ ہموں وقت

سوال اول: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے چند اشخاص کے روبرو یہ اقرار کیا کہ میں نے اپنی منکوحہ کی والدہ سے زنا کیا ہے، اس کے چند ماہ بعد وہ اپنی منکوحہ کو اپنے گھر لایا اور آباد کر لیا، لوگوں نے اس پر طعن کیا تو وہ اپنے سابقہ اقرار سے پھر گیا، یہ فیصلہ شہر کے عالم کے پاس گیا تو گواہوں نے اس کے اقرار پر قاضی کے سامنے شہادت دی تو عالم مذکور نے بموجب شہادت اس پر منکوحہ کے حرام ہونے کا حکم دیا

---

1 فتاوٰی قاضی خاں کتاب الوصایا فصل فی تصرفات الوصی الخ نولکشور لکھنؤ ۴/ ۸۵۹ Page 183 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Top Section] Persian: He handed over his wife to her father and expelled her from the house. In the aforementioned case, does the married woman become forbidden to him or not, and after the passing of the Iddah (waiting period), is her marriage to another person permissible or not? Answer us, and you will be rewarded.

Urdu Translation: So that person agreed to this ruling; at that very moment, he handed over the wife to her father and expelled her from his house. In the mentioned case, has his wife become forbidden for the one who confessed or not? And after the waiting period has passed, can she marry another person or not? Answer us, and you will be rewarded. (T)

[Middle Section] Second Question: Another issue has also been asked from His Excellence by the honorable scribe, may his glory continue; I present the question in his own words:

Persian: "Another issue to ask the learned scholar of Bareilly (may his grace continue) is: when the rulers of the time, with the consent of both parties, refer a case to a scholar and seek a judgment from him, does the said scholar hold the status of a Qazi (judge) or an arbitrator (Salis) in that case? And if both or one of the parties dismisses him without the ruler's order, will he be considered dismissed? Because of being referred by the ruler of the time, will his ruling be like that of a Qazi, such that he won't be dismissed without the ruler's dismissal? Seek a detailed answer to these questions from the learned scholar." Ended with these words.

Urdu Translation: "Ask another question to the learned scholar of Bareilly (may his grace continue): The rulers of the time, with the consent of both parties, handed over a case to a scholar and sought a decision from him. Will the mentioned scholar have the status of a Qazi or an arbitrator in this case? And if both or one of the parties dismisses him without the ruler's permission, will he be considered dismissed, or because of being handed over by the ruler of the time, will his ruling be like that of a Qazi, which would not be dismissed without the ruler's dismissal? Obtain the answer to this question in detail from the learned scholar." End of the questioner's words. (T)

[Bottom Section] The Answer:

Persian: (1) After seeking clarification, the questioner revealed that by the "Qazi" mentioned in the question, that same scholar is meant; there is no other prominent scholar in that town. The townspeople refer to him of their own will in times of need.

That most learned person of the town sometimes adjudicates disputes and sometimes provides answers. There is no Sharia Qazi there; the people of the city...

Urdu Translation: After seeking clarification, the questioner revealed that by the Qazi mentioned in the question, the scholar is meant, as there is no larger scholar than him in the city. The city people refer to this scholar of their own will for their needs. This great scholar of the city sometimes pronounces a decision in a dispute and sometimes gives an answer. There is no Sharia Qazi in this city, the people of the city...

फतावा रज़विया (खंड 18)

[शीर्ष भाग] फ़ारसी: उसने अपनी पत्नी को उसके पिता के हवाले कर दिया और उसे घर से बाहर निकाल दिया। क्या उल्लेखित स्थिति में उसका निकाह उसके लिए हराम हो जाता है या नहीं? और इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बीतने के बाद, क्या उसके लिए किसी अन्य व्यक्ति से निकाह करना जायज़ है या नहीं? हुक्म बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उर्दू अनुवाद: तो वह व्यक्ति इस आदेश पर सहमत हो गया। उसी समय उसने पत्नी को उसके पिता के सुपुर्द कर दिया और अपने घर से निकाल दिया। क्या उल्लेखित स्थिति में इकरार (स्वीकार) करने वाले पर उसकी पत्नी हराम हो गई है या नहीं? और इद्दत बीत जाने के बाद क्या वह किसी दूसरे व्यक्ति से निकाह कर सकती है या नहीं? हुक्म बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा। (त)

[मध्य भाग] दूसरा प्रश्न: एक और मसला भी माननीय लेखक (मुहर्रिर) ने आपसे दरयाफ्त (पूछा) किया है, मैं उस सवाल को उन्हीं की इबारत (लेखन) में पेश करता हूँ:

फ़ारसी: "दूसरा मसला अल्लामा फ़ाज़िल बरेलवी (उनका अनुग्रह बना रहे) से पूछें कि समय के शासकों ने दोनों पक्षों की सहमति से एक मामला एक विद्वान (आलिम) के सुपुर्द किया और उनसे निर्णय मांगा, तो उक्त विद्वान को उस मामले में काज़ी (न्यायाधीश) की हैसियत प्राप्त होगी या सालिस (मध्यस्थ) की? और यदि दोनों या एक पक्ष शासक की अनुमति के बिना उसे पदमुक्त कर दे, तो क्या वह पदमुक्त माना जाएगा? क्योंकि समय के शासक द्वारा सुपुर्द किए जाने के कारण उसका आदेश काज़ी वाला होगा कि शासक के पदमुक्त किए बिना वह पदमुक्त नहीं होगा? इन सवालों का विस्तार से जवाब अल्लामा साहब से प्राप्त करें।" इन्हीं शब्दों के साथ समाप्त हुआ।

उर्दू अनुवाद: "दूसरा मसला अल्लामा फ़ाज़िल बरेलवी (उनका अनुग्रह बना रहे) से पूछें कि समय के शासकों ने दोनों पक्षों की सहमति से मामला एक विद्वान के सुपुर्द किया और उससे फैसला मांगा, तो उक्त विद्वान को इस मामले में काज़ी की हैसियत प्राप्त होगी या सालिस (मध्यस्थ) की? और यदि दोनों या एक पक्ष शासक की अनुमति के बिना उसे पदमुक्त कर दे तो क्या वह पदमुक्त माना जाएगा, या समय के शासक के सुपुर्द करने के कारण उसका फैसला काज़ी वाला होगा कि शासक के पदमुक्त किए बिना वह पदमुक्त नहीं होगा? इस सवाल का जवाब अल्लामा साहब से विस्तार से प्राप्त करें।" पूछने वाले के शब्द समाप्त। (त)

[नीचला भाग] उत्तर:

फ़ारसी: (1) स्पष्टीकरण मांगने के बाद सायल (पूछने वाले) ने यह ज़ाहिर किया है कि सवाल में उल्लेखित काज़ी से तात्पर्य वही विद्वान है; उस शहर में उनके अलावा कोई और श्रेष्ठ विद्वान नहीं है। शहर के लोग ज़रूरत के समय अपनी मर्ज़ी से उनसे संपर्क करते हैं। शहर का वह सबसे बड़ा विद्वान कभी विवादों में फैसला सुनाता है और कभी जवाब दे देता है। वहाँ कोई शरिया काज़ी नहीं है; शहर के लोग...

उर्दू अनुवाद: स्पष्टीकरण मांगने के बाद सायल ने यह ज़ाहिर किया है कि सवाल में उल्लेखित काज़ी से मुराद (तात्पर्य) वह विद्वान है जिससे बड़ा कोई विद्वान शहर में नहीं है। शहर वाले लोग अपनी ज़रूरतों पर अपनी मर्ज़ी से इस विद्वान से रुजू (संपर्क) करते हैं। तो शहर का यह बड़ा विद्वान कभी विवाद में फैसला सुनाता है और कभी जवाब दे देता है, इस शहर में कोई काज़ी-ए-शरअ (शरिया न्यायाधीश) नहीं है, शहर के लोग...

पृष्ठ 184 / 738

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

زوجہ خود را والد آں نمود و از خانہ بیروں کرد آیا در صورتِ مزبورہ منکوحہ برآں مقرر حرام میشود یا نہ و بعد گزشتن عدت نکاحش با شخص دیگر جائز یا نہ؟ بینوا توجروا۔ | تو وہ شخص اس حکم پر راضی ہو گیا اسی وقت اس نے زوجہ کو اس کے والد کے حوالے کر دیا اور اپنے گھر سے نکال دیا، کیا مذکورہ صورت میں اقرار کرنے والے پر اس کی بیوی حرام ہو گئی ہے یا نہیں؟ اور عدت گزرنے کے بعد وہ کسی دوسرے شخص سے نکاح کر سکتی ہے یا نہیں بینوا توجروا۔ (ت)

سوال دوم: ایک اور مسئلہ بھی جناب محرر تحریر دام مجدہم نے جناب والا سے دریافت فرمایا ہے اس کے سوال کو بھی انہیں کی عبارت سے عرض کرتا ہوں:

"مسئلہ دیگر از فاضل علامہ بریلوی دام فیضہم پرسش فرمایند کہ حاکمانِ وقت کہ مقدمہ برضائے فریقین حوالہ عالمے می نمایند وازاں عالم استدعائے فیصلہ مے نمایند عالم موصوف دراں مقدمہ حکم قاضی دارد یا حکم ست و اگر فریقین یا کہ یک فریق بلا امر حاکم آنرا معزول کند معزول می شود کہ بسبب حوالہ کردنِ حاکم وقت حکم قاضی گرفت بغیر عزل حاکم معزول نمی گردد بتفصیل جواب این سوالات از علامہ موصوف استدعا کنند"۔ انتہت بالفاظہا۔ | "دوسرا مسئلہ علامہ فاضل بریلوی دام فیضہم سے پوچھیں کہ حاکمانِ وقت نے فریقین کی رضامندی سے مقدمہ ایک عالم کے سپرد کیا اور اس سے فیصلہ طلب کیا، تو عالمِ مذکور اس مقدمہ میں قاضی کی حیثیت حاصل ہو گی یا ثالث کی اور اگر دونوں یا ایک فریق حاکم کی اجازت کے بغیر اس کو معزول کر دیں تو وہ معزول قرار پائے گا یا حاکم وقت کے سپرد کرنے کی وجہ سے اس کا حکم قاضی والا ہو گا کہ

حاکم کے معزول کئے بغیر معزول نہ ہو گا، اس سوال کا جواب علامہ صاحب سے بالتفصیل حاصل کریں"۔ سائل کے الفاظ ختم۔ (ت)

الجواب:

(۱) سائل فاضل بعد استکشاف وانمودند کہ مراد بقاضی مذکور فی السوال ہماں عالم است غیر او عالمے جید دراں بلدہ نیست اہالی بلدہ وقتِ حاجت بمرضی خود رجوع باو می نمایند آن اعلم اہلِ بلد گاہے فیصلہ نزاع مے نماید و گاہے جواب می دہد قاضی شرع آنجا کسے نیست مردماں شہر | وضاحت طلب کرنے کے بعد سائل نے یہ ظاہر کیا ہے کہ سوال میں مذکور قاضی سے مراد عالم ہے جس سے بڑا کوئی عالم شہر میں نہیں ہے شہر والے لوگ اپنی ضروریات پر اپنی مرضی سے اس عالم سے رجوع کرتے ہیں تو شہر کا یہ بڑا عالم کبھی تنازع میں فیصلہ سناتا ہے اور کبھی جواب دے دیتا ہے، اس شہر میں کوئی قاضی شرع

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Left Column - Persian] ...that the mentioned person multiple times in different gatherings confessed to committing adultery with his wife's mother. Later, he denied the existence of such a confession. According to the norm, the matter was brought before the said scholar, and they sought a resolution of this matter by hearing the witnesses. That person also went to the scholar and said, "They have lied about me; I have never confessed to this act. Decide this matter according to the noble Sharia. If my confession is proven according to the Sharia, then separate my wife from me." At the request of the townspeople and that confessor, the said scholar summoned witnesses. He had confessed before many people, but the scholar called only four individuals who were reliable in his view. The witnesses gave their testimony before the scholar in the presence of the confessor but in the absence of his wife. After the proof, based on the proof of the confession of adultery, the scholar ruled the prohibition of the wife. He ordered the confessor to hand over the woman to her father immediately. The father of the wedded wife was present in the court. The confessor accepted and said, "I will do exactly so." The session ended, and the confessor handed over the woman to her father at that very moment. The wife had no involvement in this; only the husband and the townspeople requested this decision, but the wife accepted this decree and ruling willingly. End. And they added in the question: in this case, is it permissible for the woman to marry another person? Is it because of the scholar's separation or because of the husband handing her over? And does an authorized person have the power of separation like a Qazi or not? End. In the inquired case, where cities are devoid of a Sharia Qazi due to the dominance of non-Muslims, if all based on the clarification of the esteemed scholars that in such a place...

[Right Column - Urdu] ...is not. Those people, before whom the mentioned person in various gatherings confessed multiple times to adultery with his wife's mother, later when he denied his confession, they brought the matter to the said scholar as usual and sought a decision on this matter based on the testimony of witnesses. And the mentioned person also went to the scholar and said that these people have slandered me, I have not confessed to this act, so please decide this case according to the noble Sharia. If my confession is proven according to the Sharia, then separate my wife from me. So the said scholar, upon the request of the townspeople and that confessor, summoned witnesses. Although he had confessed before many people, only four witnesses who were reliable to the said scholar were summoned. The

witnesses testified in the presence of the confessor and in the absence of his wife. Upon the confession being proven, the said scholar ruled that the wife is forbidden for this person. And he ordered the confessor to immediately hand over the woman to her father, while the father of the wedded wife was present in the meeting of the decision. The confessor accepted this decision and said that I will do so. The meeting ended, and the confessor handed over the woman to her father at the same time. The woman had no involvement in this, and this decision was made purely at the request of the townspeople and the husband, but the wife accepted this decision happily. The explanation ends.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[बायां स्तंभ - फारसी] ...कि उक्त व्यक्ति ने विभिन्न सभाओं में कई बार अपनी पत्नी की माता के साथ व्यभिचार करने का स्वीकार किया। बाद में उसने स्वीकारोक्ति के अस्तित्व से इनकार कर दिया। नियमानुसार मामले को उक्त विद्वान के पास लाया गया, और उन्होंने गवाहों को सुनकर इस मामले के समाधान की मांग की। वह व्यक्ति भी विद्वान के पास गया और कहा, "उन्होंने मेरे बारे में झूठ बोला है; मैंने इस कृत्य को कभी स्वीकार नहीं किया है। इस मामले का निर्णय शरीयत के अनुसार करें। यदि मेरी स्वीकारोक्ति शरीयत के अनुसार सिद्ध हो जाती है, तो मेरी पत्नी को मुझसे अलग कर दें।" नगरवासियों और उस स्वीकारकर्ता के अनुरोध पर, विद्वान ने गवाहों को बुलाया। उसने कई लोगों के सामने स्वीकार किया था, लेकिन विद्वान ने केवल चार व्यक्तियों को बुलाया जो उसकी दृष्टि में विश्वसनीय थे। गवाहों ने स्वीकारकर्ता की उपस्थिति में लेकिन उसकी पत्नी की अनुपस्थिति में विद्वान के सामने अपनी गवाही दी। प्रमाण के बाद, व्यभिचार की स्वीकारोक्ति के प्रमाण के आधार पर, विद्वान ने पत्नी के हराम (वर्जित) होने का फैसला सुनाया। उन्होंने स्वीकारकर्ता को आदेश दिया कि वह तुरंत महिला को उसके पिता को सौंप दे। विवाहित पत्नी के पिता दरबार में उपस्थित थे। स्वीकारकर्ता ने स्वीकार किया और कहा, "मैं बिल्कुल वैसा ही करूँगा।" सत्र समाप्त हुआ, और स्वीकारकर्ता ने उसी क्षण महिला को उसके पिता को सौंप दिया। इसमें पत्नी की कोई संलिप्तता नहीं थी; केवल पति और नगरवासियों ने इस निर्णय का अनुरोध किया था, लेकिन पत्नी ने इस डिक्री और फैसले को स्वेच्छा से स्वीकार कर लिया। समाप्त। और उन्होंने प्रश्न में जोड़ा: इस मामले में, क्या महिला के लिए किसी अन्य व्यक्ति से विवाह करना अनुमेय है? क्या यह विद्वान के अलगाव के कारण है या पति द्वारा उसे सौंपने के कारण? और क्या किसी अधिकृत व्यक्ति के पास काजी की तरह अलगाव की शक्ति है या नहीं? समाप्त। पूछताछ के मामले में, जहाँ गैर-मुसलमानों के प्रभुत्व के कारण शहर शरीयत काजी से रहित हैं, यदि सभी सम्मानित विद्वानों के स्पष्टीकरण पर आधारित हैं कि ऐसे स्थान पर...

[दायां स्तंभ - उर्दू] ...नहीं है। वे लोग, जिनके सामने उक्त व्यक्ति ने विभिन्न सभाओं में अपनी पत्नी की माता के साथ व्यभिचार की कई बार स्वीकारोक्ति की, बाद में जब उसने अपनी स्वीकारोक्ति से इनकार कर दिया, तो वे मामले को हमेशा की तरह उक्त विद्वान के पास ले गए और गवाहों की गवाही के आधार पर इस मामले पर निर्णय मांगा। और उक्त व्यक्ति भी विद्वान के पास गया और कहा कि इन लोगों ने मुझ पर कलंक लगाया है, मैंने इस कृत्य को स्वीकार नहीं किया है, इसलिए

कृपया इस मामले का निर्णय शरीयत के अनुसार करें। यदि मेरी स्वीकारोक्ति शरीयत के अनुसार सिद्ध हो जाती है, तो मेरी पत्नी को मुझसे अलग कर दें। अतः उक्त विद्वान ने नगरवासियों और उस स्वीकारकर्ता के अनुरोध पर गवाहों को बुलाया। यद्यपि उसने कई लोगों के सामने स्वीकार किया था, केवल चार गवाह जो उक्त विद्वान के लिए विश्वसनीय थे, बुलाए गए थे। गवाहों ने स्वीकारकर्ता की उपस्थिति में और उसकी पत्नी की अनुपस्थिति में गवाही दी। स्वीकारोक्ति सिद्ध होने पर, उक्त विद्वान ने निर्णय दिया कि पत्नी इस व्यक्ति के लिए वर्जित है। और उन्होंने स्वीकारकर्ता को आदेश दिया कि वह तुरंत महिला को उसके पिता को सौंप दे, जबकि विवाहित पत्नी के पिता निर्णय की बैठक में उपस्थित थे। स्वीकारकर्ता ने इस निर्णय को स्वीकार कर लिया और कहा कि मैं ऐसा ही करूँगा। बैठक समाप्त हो गई, और स्वीकारकर्ता ने उसी समय महिला को उसके पिता को सौंप दिया। इसमें महिला की कोई संलिप्तता नहीं थी, और यह निर्णय पूरी तरह से नगरवासियों और पति के अनुरोध पर किया गया था, लेकिन पत्नी ने इस निर्णय को खुशी-खुशी स्वीकार कर लिया। स्पष्टीकरण समाप्त होता है।

[بایاں کالم - فارسی] کہ شخصے مذکور روبروئے ایشاں چندیں بار بمجلس متفرقہ اقرار زنا بما در زنش کرد و بازراہ انکار وجود اقرار نورد حسب معمول ماجرا پیش عالم موصوف بردند و تصفیہ ایں امر باستماع شہود خواستند آں کس نیز پیش عالم رفتہ گفت کہ ایناں بر من دروغ بستہ اند گاہے اقرار ایں کار نہ کردہ ام ازروئے شرع شریف فیصلہ ایں امر فرمایند اگر اقرار من بموجب شریعت ثابت شود زوجہ مرا از من تفریق نمایند عالم موصوف باستدعائے اہالی بلدہ و آں مقر شہود را طلب نمود اقرار پیش مرد مان بسیار کردہ بود مگر چار اشخاص را کہ نزد او معتبر بودند پیش خواند گواہان نزد عالم بحضور آں مقر بغیبت زنش ادائے شہادت کردند، بعد ثبوت عالم بثبوت اقرار زنا حرمت زن حکم کرد مقر را فرمود کہ زن را فی الحال حوالہ والدش کن والد منکوحہ بمجلس حکم حاضر بود مقر تسلیم نمود و گفت اینک ہمچناں کنم مجلس برخاست مقر ہموں وقت زن را حوالہ پدرش نمود زوجہ را دریں باب دخلے نہ بود محض زوج واہالی بلدہ درخواست ایں فیصلہ نمودند لکن زوجہ بریں قضا و حکم راضی گشت انتہی و در سوال افزو دند کہ اگر زن را دریں صورت بشخصے دیگر نکاح رواست بسبب تفریق عالم ست یا بسبب حوالت کردن زوج و محکم را اختیار تفریق مثل قاضی ہست یا نے انتہی، در صورت مستفسرہ کہ بلاد بوجہ استیلائے نامسلمانان از قاضی شرع خالی ست اگر ہمہ از تصریح علماء کرام کہ در ہمچو مقام

[دایاں کالم - اردو] نہیں ہے وہ لوگ جن کے روبرو مذکور شخص نے مختلف مجلسوں میں متعدد بار اپنی منکوحہ کی والدہ سے زنا کا اقرار کیا بعد ازاں اس نے اپنے اقرار سے انکار کیا تو ان لوگوں نے حسب معمول ماجرا عالم موصوف کے ہاں پیش کیا اور گواہوں کی شہادت پر اس ماجرا کا فیصلہ طلب کیا اور وہ مذکور شخص بھی عالم کے پاس گیا اور کہا کہ ان لوگوں نے مجھ پر

افتراء باندھا ہے میں نے اس کام کا اقرار نہیں کیا لہذا آپ از روئے شرع شریف اس معاملہ کا فیصلہ فرمادیں اگر بموجب شرع میرا اقرار ثابت ہو جائے تو میری بیوی کو مجھ سے جدا کر دیں، تو عالم موصوف نے شہر والوں اور اس اقرار کرنے کے مطالبہ پر گواہ طلب کئے اگرچہ متعدد لوگوں کے سامنے اس نے اقرار کیا ہے مگر صرف چار گواہ جو عالم مذکور کے نزدیک معتبر تھے طلب کئے اور گواہوں نے اقرار کرنے والے کی موجودگی اور اس کی بیوی کی غیر موجودگی میں گواہی دی تو عالم مذکور نے اقرار کے ثابت ہو جانے پر اس شخص پر اس کی بیوی کے حرام ہونے کا فیصلہ فرمایا، اور مقر کو حکم دیا کہ عورت کو فوراً اس کے والد کے حوالے کر دو جبکہ منکوحہ کا والد فیصلہ کی مجلس میں موجود تھا، مقر نے اس فیصلہ کو تسلیم کرتے ہوئے کہا کہ میں ایسے ہی کروں گا، مجلس ختم ہو گئی، اور مقر نے اسی وقت عورت کو اس کے والد کے سپرد کر دیا، عورت کا اس میں کوئی دخل نہ ہوا، اور محض شہر والوں اور خاوند کی درخواست پر یہ فیصلہ ہوا، لیکن بیوی نے اس فیصلہ کو راضی خوشی قبول کیا، وضاحت ختم ہوئی،

Fatawa Ridawiyya Volume 18

(Right Column) In the question, they have added this: in such a case, if a woman's marriage to another person is permissible, will this permissibility be due to separation by the scholar or because the husband handed over the wife to her father? And does an arbitrator (Saalis) have the power of separation like a judge or not? (End of addition). In the case asked, the ruling is that in areas which are devoid of a judge due to the dominance of disbelievers, according to the clarification of all noble scholars, in such places the greatest scholar of the city is considered a judge and becomes a legal ruler (Wali) according to Sharia. In "Al-Hadiqat an-Nadiyyah," the commentary on "Al-Tariqat al-Muhammadiyyah," in the third type of the second chapter of the second section, authored by the Knower of Allah, Sayyidi Abdul Ghani al-Nabulsi (may his secret be sanctified), it is quoted with reference to "Al-Fatawa al-Itabiya" authored by the most illustrious Imam Abu Nasr Ahmad bin Muhammad bin Umar al-Bukhari al-Itabi (d. 586 AH), that when an era is devoid of a competent (Sharia-compliant) Sultan, affairs are entrusted to the scholars, and it becomes obligatory for the Ummah to refer to those scholars, and these scholars become rulers (Wali). So, when it is difficult for all people to gather around one scholar, each region should follow its own scholars. If there are many scholars in a region, then the greatest scholar shall be followed, and if all are equal, then one should be appointed by drawing lots, etc. Regardless of this, the city's Muslims referring to him in their disputes to take decisions and his decisions...

(Left Column) ...a religious scholar who is the most knowledgeable of the city's people becomes the judge and legal ruler. In the third type from the second section of the second chapter of "Al-Hadiqat an-Nadiyyah Sharh Al-Tariqat al-Muhammadiyyah" by Allama al-Arif Billah Sayyidi Abdul Ghani al-Nabulsi (may his secret be sanctified), from "Al-Fatawa al-Itabiya" of Imam al-Ajal Abu Nasr Ahmad bin Muhammad bin Umar al-Bukhari al-Itabi (d. 586 AH): "If a time is devoid of a competent Sultan, affairs are delegated to the scholars, and it is incumbent upon the Ummah to refer to them. They become rulers. If it is difficult to gather them under one person, each region follows its own scholars. If they are many, the most knowledgeable of them is followed. If they are equal, lots are drawn between them, etc." Let us disregard that the Muslims of the city refer to him in disputes and litigation before him in judgment and [their] satisfaction in appointing [him] in decisions.

Footer: [1] Al-Hadiqat an-Nadiyyah, the third type from the second section, Maktaba Nooria Rizvia Faisalabad 1/351 Page 186 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

(दायां कॉलम) प्रश्न में उन्होंने यह जोड़ा है: यदि इस स्थिति में स्त्री का किसी अन्य व्यक्ति से विवाह जायज़ हो, तो क्या यह अधिकार विद्वान (आलिम) द्वारा अलगाव (तफ़रीक़) के कारण होगा या पति द्वारा पत्नी को उसके पिता के सुपुर्द करने के कारण होगा? और क्या मध्यस्थ (सालिस) को काज़ी की तरह अलगाव का अधिकार है या नहीं? (अतिरिक्त समाप्त)। प्रश्नगत स्थिति में हुक्म यह है कि जो क्षेत्र काफ़िरों के प्रभुत्व के कारण काज़ी से रहित हों, सभी प्रतिष्ठित विद्वानों के स्पष्टीकरण के अनुसार ऐसे स्थानों में जो शहर का सबसे बड़ा विद्वान हो, वह काज़ी माना जाता है और शरीयत के अनुसार शासक (वाली) बन जाता है। "तरीक़ा-ए-मोहम्मदिया" की व्याख्या "हदीक़ा-ए-नदिया" के तीसरे प्रकार के दूसरे अध्याय के दूसरे खंड में, जिसके लेखक अल्लामा आरिफ़ बिल्लाह सय्यिदी अब्दुल ग़नी अल-नाबुलसी (क़ुद्दिस सर्रहु) हैं, इमाम अबू नसर अहमद बिन मुहम्मद बिन उमर बुखारी इताबी (निधन 586 हिजरी) द्वारा लिखित "फ़तावा-ए-इताबिया" के हवाले से उद्धृत है कि जब समय शरीयत सम्मत सुल्तान से रहित हो, तो मामले विद्वानों को सौंप दिए जाते हैं और उम्मत पर अनिवार्य हो जाता है कि वह उन विद्वानों की ओर रुख करे, और ये विद्वान शासक बन जाते हैं। अतः जब सभी लोगों का एक विद्वान पर एकत्रित होना कठिन हो, तो प्रत्येक क्षेत्र अपने विद्वानों का अनुसरण करे। यदि किसी क्षेत्र में विद्वान अधिक हों, तो सबसे बड़े विद्वान का अनुसरण किया जाएगा, और यदि सभी समान हों, तो लॉटरी (क़ुरआ अंदाज़ी) से चयन किया जाए आदि। इससे अलग, शहर के मुसलमानों का अपने विवादों में उसकी ओर रुख करना और फ़ैसले लेना और उसके फ़ैसलों को...

(बायां कॉलम) ...दीन का वह आलिम जो शहर के लोगों में सबसे अधिक जानकार हो, काज़ी और शरीयत का शासक बन जाता है। "हदीक़ा-ए-नदिया शरह तरीक़ा-ए-मोहम्मदिया" के तीसरे प्रकार के दूसरे अध्याय के दूसरे खंड में अल्लामा आरिफ़ बिल्लाह सय्यिदी अब्दुल ग़नी अल-नाबुलसी (क़ुद्दिस सर्रहु) के माध्यम से इमाम अल-अजल अबू नसर अहमद बिन मुहम्मद बिन उमर बुखारी अल-इताबी (निधन 586 हिजरी) की "अल-फ़तावा अल-इताबिया" से उद्धृत है: "जब समय एक सक्षम सुल्तान से खाली हो, तो मामले विद्वानों को सौंपे जाते हैं और उम्मत के लिए उनकी ओर रुख करना अनिवार्य हो जाता है। वे शासक बन जाते हैं। यदि उन्हें एक व्यक्ति पर इकट्ठा करना कठिन हो, तो प्रत्येक क्षेत्र अपने विद्वानों का अनुसरण करने में स्वतंत्र है। यदि वे अनेक हैं, तो उनमें से सबसे अधिक जानकार का अनुसरण किया जाता है। यदि वे बराबर हैं, तो उनके बीच लॉटरी निकाली जाती है, आदि।" इस

बात को अलग रखें कि शहर के मुसलमान अपने विवादों और मुक़द्दमों में फ़ैसले के लिए उसकी ओर रुख करते हैं और फ़ैसलों में उसे नियुक्त करने की संतुष्टि...

पादलेख (Footer): [1] अल-हदीक़ा अल-नदिया, दूसरा खंड, तीसरा प्रकार, मकतबा नूरिया रिज़विया फ़ैसलाबाद 1/351 पृष्ठ 186/738

(دایاں کالم) سوال میں انہوں نے یہ اضافہ کیا ہے اگر اس صورت میں عورت کو دوسرے شخص سے نکاح جائز ہو تو یہ جواز عالم کی تفریق سے ہوگا یا خاوند کی طرف سے بیوی کو اس کے والد کے سپرد کرنے کی وجہ سے ہوگا، اور کیا ثالث کو قاضی کی طرح تفریق کا اختیار ہے یا نہیں (اضافہ ختم ہوا) مسئولہ صورت میں حکم یہ ہے کہ جو علاقے کفار کے غلبے کی وجہ سے قاضی سے خالی ہوں تمام علماء کرام کی تصریح کے مطابق ایسے مقامات میں جو شہر کا بڑا عالم ہو وہ قاضی قرار پاتا ہے اور شرعاً والی بن جاتا ہے، طریقہ محمدیہ کی شرح حدیقہ ندیہ کی نوع ثالث کے باب ثانی کی فصل ثانی مصنفہ علامہ عارف باللہ سیدی عبدالغنی النابلسی (قدس سرہ القدسی) میں فتاوٰی عتابیہ مصنفہ امام اجل ابو نصر احمد بن محمد بن عمر بخاری عتابی متوفی ۵۸۶ھ کے حوالے سے منقول ہے کہ جب زمانہ شرعی سلطان سے خالی ہو تو امور علماء کے سپرد ہو جاتے ہیں اور امت پر لازم ہو جاتا ہے کہ وہ ان علماء کی طرف رجوع کرے اور یہ علماء والی بن جاتے ہیں تو جب تمام لوگوں کا ایک عالم پر اجتماع دشوار ہے تو ہر علاقہ اپنے علماء کی اتباع کرے اور اگر علاقہ میں علماء کثیر ہوں تو پھر سب سے بڑے عالم کی اتباع ہوگی اور اگر سب برابر ہوں تو قرعہ اندازی سے متعین کیا جائے الخ، اس سے قطع نظر شہر کے مسلمانوں کا اپنے تنازعات میں اس کی طرف رجوع کر کے فیصلے لینا اور اسکے فیصلوں کو

(بایاں کالم) عالم دین کہ اعلم اہل بلد باشد قاضی و والی شرع میشود، فی النوع الثالث من الفصل الثانی من الباب الثانی من الحدیقۃ الندیۃ الطریقۃ المحمدیۃ للعلامۃ العارف باللہ سیدی عبدالغنی النابلسی قدس سرہ القدسی عن الفتاوی العتابیۃ للامام الاجل ابی نصر احمد بن محمد بن عمر البخاری العتابی المتوفی ۵۸۶ ھ اذا خلا الزمان من سلطان ذی کفایۃ فالامور موکلۃ الی العلماء ویلزم الامۃ الرجوع

الیهم ویصیرون ولاة فاذا عسر جمعهم علی واحد استقل کل قطر باتباع علمائہ فان کثر وا فالمتبع اعلمهم فان استووا اقرع بینهم الخ، قطع نظر کنیم تا رجوع مسلمین بلد بسوئے او در خصومات و ترافع باودر قضا با و رضا بگمش در فیصلها

فٹ نوٹ (Footnote): [1] الحدیقة الندیة النوع الثالث من الفصل الثانی مکتبہ نوریہ رضویہ فیصل آباد ۱ / ۳۵۱ صفحہ ۱۸۶ از ۷۳۸

Fatawa Rizvia (Volume 18)

For Sharia judicial purposes, it is documented that by the mere state of mutual consent of Muslims, one becomes a substitute for the appointment and authority of the Sultan of the faith. In 'Radd al-Muhtar', citing 'Mi'raj al-Dirayah' from 'Al-Mabsut': "If the rulers are disbelievers, it is permissible for Muslims to establish Friday prayers, and the judge becomes a judge by the mutual consent of Muslims." This is also mentioned in the chapter on Judgement from 'Tatarkhaniyah': "In territories where the rulers are disbelievers, it is permissible for Muslims to establish Friday and Eid prayers, and a judge appointed by their mutual consent will be considered a judge." Miskeen, in his commentary, attributed this to 'Al-Asl', and similarly in 'Jami' al-Fusulayn', it is mentioned in the first chapter with these exact words, and from there it was quoted in 'Al-Bahr'. Here, for hearing testimony and passing judgement, there is no need for a claim to be presented by the woman because the sanctity of the private parts is among the rights of Allah, the Almighty. Proving affinity (musaharat) falls under the category of 'Hisbah' testimony (testimony for the protection of Allah's rights). In 'Radd al-Muhtar', under the chapter of Endowment (Waqf), regarding the author's statement "The places where Hisbah testimony is accepted without a lawsuit are fourteen", the text is as follows: "And it is the Waqf..."

رضا مندی سے قبول کرنا یہ بھی اس عالم کی شرعی قضاء کے لئے خود سند ہے کیونکہ ایسی صورت میں مسلمانوں کا متفق ہونا سرکاری ولایت اور تقرری کے قائم مقام ہو جاتا ہے۔ رد المحتار کے جمعہ کے باب میں معراج الدرایۃ سے بحوالہ مبسوط منقول ہے اگر والی کافر ہوں تو مسلمانوں کو جمعہ کا قیام اور قاضی کا تقرر جائز ہے وہ مسلمانوں کی رضا مندی سے قاضی ہو جاتا ہے اھ ، اسی کے باب القضاء میں تاتار خانیہ سے منقول ہے وہ علاقے جن پر کفار والی ہیں وہاں مسلمانوں کو جمعہ ، عیدین قائم کرنا جائز ہے اور ان کا باہمی رضا مندی سے مقرر کردہ قاضی ، قاضی قرار پائے گا، فرمایا اس کو مسکین نے اپنی شرح میں مبسوط کی طرف منسوب کیا ہے، اور جامع الفصولین میں بھی اس طرح ہے یعنی اس کی پہلی فصل میں انہی حروف کے ساتھ ایسے مذکور ہے اور اسی سے بحر میں منقول ہے ، یہاں شہادت کی سماعت اور فیصلہ کرنے کے لئے عورت کی طرف سے دعویٰ کی حاجت نہیں ہے کیونکہ شرمگاہ کی حرمت حقوق اللہ میں سے ہے اور حرمت مصاہرت کا اثبات شہادت حسبہ (یعنی حقوق اللہ کے تحفظ کے لئے) کے باب سے ہے ، ردالمحتار کے باب الوقف میں مائن کے قول ، وہ مقام جہاں حسبہ شہادت بغیر دعویٰ قبول ہوتی ہے وہ چودہ مقام ہیں ، اس کی عبارت یوں ہے ، وہ مقام ،

1 Radd al-Muhtar, Chapter of Friday, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/410-520. 2 Radd al-Muhtar, Book of Judgement, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/308.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

शरीयत के न्यायिक उद्देश्यों के लिए, यह प्रमाणित है कि मुसलमानों की आपसी सहमति मात्र से कोई धर्म के सुल्तान की नियुक्ति और अधिकार का विकल्प बन जाता है। 'रद्द अल-मुह्तार' में 'मेराज अल-दिरयाह' के हवाले से 'अल-मबस्त' से उद्धृत है: "यदि शासक काफिर हों, तो मुसलमानों के लिए जुमे की नमाज़ कायम करना जायज़ है और काज़ी (न्यायाधीश) मुसलमानों की आपसी सहमति से काज़ी बन जाता है।" इसी तरह 'ततारखानिया' के न्याय विभाग में उल्लेखित है: "जिन क्षेत्रों पर काफिरों का शासन है, वहां मुसलमानों को जुमे और ईदैन (ईद की नमाज़ें) कायम करना जायज़ है, और उनकी आपसी सहमति से नियुक्त काज़ी, काज़ी माना जाएगा।" मिस्कीन ने अपनी व्याख्या में इसे 'अल-अस्ल' से जोड़ा है, और 'जामे अल-फसुलैन' के पहले अध्याय में भी इन्ही शब्दों के साथ ऐसा ही उल्लेख है, और वहीं से इसे 'अल-बहर' में उद्धृत किया गया है। यहाँ गवाही सुनने और फैसला सुनाने के लिए महिला की ओर से दावा पेश करने की कोई आवश्यकता नहीं है क्योंकि शर्मगाह की शुचिता अल्लाह तआला के अधिकारों में से है। मुसाहरत (ससुराली रिश्तेदारी) को साबित करना 'हिस्बा' गवाही (अल्लाह के अधिकारों की रक्षा के लिए गवाही) के दायरे में आता है। 'रद्द अल-मुह्तार' के वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) अध्याय में लेखक के इस कथन के तहत कि "वे स्थान जहाँ बिना किसी मुकदमे के'हिस्बा' गवाही स्वीकार की जाती है, चौदह हैं", इबारत इस प्रकार है: "और वह वक़्फ़ है..."

رضا مندی سے قبول کرنا یہ بھی اس عالم کی شرعی قضاء کے لئے خود سند ہے کیونکہ ایسی صورت میں مسلمانوں کا متفق ہونا سرکاری ولایت اور تقرری کے قائم مقام ہو جاتا ہے۔ رد المحتار کے جمعہ کے باب میں معراج الدرایۃ سے بحوالہ مبسوط منقول ہے اگر والی کافر ہوں تو مسلمانوں کو جمعہ کا قیام اور قاضی کا تقرر جائز ہے وہ مسلمانوں کی رضا مندی سے قاضی ہو جاتا ہے اھ ، اسی کے باب القضاء میں تاتار خانیہ سے منقول ہے وہ علاقے جن پر کفار والی ہیں وہاں مسلمانوں کو جمعہ ، عیدین قائم کرنا جائز ہے اور ان کا باہمی رضا مندی سے مقرر کردہ قاضی ، قاضی قرار پائے گا، فرمایا اس کو مسکین نے اپنی شرح میں مبسوط کی طرف منسوب کیا ہے، اور جامع الفصولین میں بھی اس طرح ہے یعنی اس کی پہلی فصل میں انہی حروف کے ساتھ ایسے مذکور ہے اور اسی سے بحر میں منقول ہے ، یہاں شہادت کی سماعت اور فیصلہ کرنے کے لئے عورت کی طرف سے دعویٰ کی حاجت نہیں ہے کیونکہ شرمگاہ کی حرمت حقوق اللہ میں سے ہے اور

حرمت مصاہرت کا اثبات شہادت حسبہ (یعنی حقوق اللہ کے تحفظ کے لئے) کے باب سے ہے ، ردالمحتار کے باب الوقف میں مائن کے قول ، وہ مقام جہاں حسبہ شہادت بغیر دعویٰ قبول ہوتی ہے وہ چودہ مقام ہیں ، اس کی عبارت یوں ہے ، وہ مقام ،

1 रद्द अल-मुह्तार, जुमे का अध्याय, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 1/410-520। 2 रद्द अल-मुह्तार, न्याय की पुस्तक, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/308।

पृष्ठ ७३८ में से १८७

برائے قضائے شرعی او بسندست کہ بمجرد حالت تراضی مسلمین نائب مناب تقلید و تولیہ سلطان دین ست فی جمعۃ ردالمحتار عن معراج الدراية عن المبسوط لو الولاة كفاراً يجوز للمسلمين اقامة الجمعة ويصير القاضي قاضياً بتراضى المسلمين اھ1، وفي قضائه عن التتار خانية اما بلاد عليها ولاة كفار فيجوز للمسلمين اقامة الجمع والاعياد ويصير القاضي قاضياً بتراضي المسلمين اھ قال وعزاه مسكين في شرحه الى الاصل ونحوه في جامع الفصولين2 اھ ای فی الفصل الاول منه مثله بحروفه وعنه نقل فی البحر و اینجا شہادت شنودن و حکم نمودن را ہیچ حاجت بتقدیم دعوی از جانب زن نبود زیرا کہ حرمت فرج از حقوق رب العزۃ عز وعلا است و اثبات مصاہرت از ابواب شہادت حسبہ فی وقف ردالمحتار تحت قوله والذی تقبل فيه الشهادة حسبة بدون الدعوى اربعة عشرة مانصه وهی الوقف

رضا مندی سے قبول کرنا یہ بھی اس عالم کی شرعی قضاء کے لئے خود سند ہے کیونکہ ایسی صورت میں مسلمانوں کا متفق ہونا سرکاری ولایت اور تقرری کے قائم مقام ہو جاتا ہے۔ رد المحتار کے جمعہ کے باب میں معراج الدرایۃ سے بحوالہ مبسوط منقول ہے اگر والی کافر ہوں تو مسلمانوں کو جمعہ کا قیام اور قاضی کا تقرر جائز ہے وہ مسلمانوں کی رضا مندی سے قاضی ہو جاتا ہے اھ ، اسی کے باب القضاء میں تاتار خانیہ سے منقول ہے وہ علاقے جن پر کفار والی ہیں وہاں مسلمانوں کو جمعہ ، عیدین قائم کرنا جائز ہے اور ان کا باہمی رضا مندی سے مقرر کردہ قاضی ، قاضی قرار پائے گا، فرمایا اس کو مسکین نے اپنی شرح میں مبسوط کی طرف منسوب کیا ہے، اور جامع الفصولین میں بھی اس طرح ہے یعنی اس کی پہلی فصل میں انہی حروف کے ساتھ ایسے مذکور ہے اور اسی سے بحر میں منقول ہے ، یہاں شہادت کی سماعت اور فیصلہ کرنے کے لئے عورت کی طرف سے دعوٰی کی حاجت نہیں ہے کیونکہ شرمگاہ کی حرمت حقوق اللہ میں سے ہے

اور حرمت مصاہرت کا اثبات شہادت حسبہ (یعنی حقوق اللہ کے تحفظ کے لئے) کے باب سے ہے ، ردالمحتار کے باب الوقف میں مائن کے قول ، وہ مقام جہاں حسبہ شہادت بغیر دعویٰ قبول ہوتی ہے وہ چودہ مقام ہیں ، اس کی عبارت یوں ہے ، وہ مقام ،

1 ردالمحتار باب الجمعة داراحیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۴۱۰ - ۵۲۰ 2 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۸

[Left Column]: And the divorce of the wife (up to the saying) and the prohibition of marriage through affinity etc. Thus, the ruling of separation issued by the aforementioned scholar is a complete Sharia judgment, valid and mandatory to follow. The period of Iddah (waiting period) shall be counted from that very moment. And even if we overlook this status, the appearance of the wife's father on her behalf in the capacity of a representative in litigation should also be considered a demand for a ruling. When the two parties appeared before the aforementioned scholar, the status of arbitration (Tahkeem) emerged, giving him the authority of separation like a judge by way of arbitration. For 'the ruling of an arbitrator is a ruling in everything except for Hudud (fixed punishments), Qisas (retaliation), and Diyat (blood money) upon the Aqila (the person's clan).' In 'Tanwir', it states: 'He judged between two men... thus the judgment between them through evidence, confession, or refusal [to take an oath] is correct if it is not regarding Hudud, Qisas, or Diyat on the Aqila'[2]. Moreover, the husband's act of taking the wife out of the house and handing her over to her father can also be placed as a substitute for 'Mutaraka' (separation/ abandonment) in a case where the wife is 'Madkhula' (marriage was consummated) and the husband did not utter any words of Mutaraka from his tongue. Similarly, holding her hand and giving it into the father's hand is based on the apparent statement in 'Al-Bahr' etc., and the wording is: 'Mutaraka is not realized except through words if she was a Madkhula, such as saying 'I have left you' (Tarak-tuki) or 'I have left her' or 'I have set your path free'.

[Right Column]: Waqf, divorce of the wife, his saying, prohibition of marriage through affinity etc. So, the ruling of separation by the aforementioned scholar is a complete, valid, and mandatory-to-follow Sharia judgment, and the Iddah will be counted from that time. Even if we disregard this position, the presence of the father as a representative for the woman in the case, being established as a demand for a decision, demonstrates a command for arbitration for the aforementioned scholar from both parties' presentation of the case. This gives him, as an arbitrator, the authority for the decision of separation just like a judge, because it is permissible for an arbitrator to decide in matters other than Hudud, Qisas, and Diyat. It is mentioned in 'Tanwir' that if both parties made a person an arbitrator and he decided on the basis of evidence, confession, or refusal of oath, it is correct provided it was not a matter of Hudud, Qisas, or the Diyat upon the Aqila. Furthermore, the act of the husband turning the wife out of the house and handing her over to her father can

stand in place of Mutaraka where the wife is Madkhula and the husband has not uttered the word of Mutaraka with his tongue. Likewise, catching the wife's hand and handing it over to her father, according to the apparent statement of 'Bahr' etc. The words of 'Bahr' are that Mutaraka will not be realized without the husband's speech when the wife is Madkhula, for example, the saying being like 'I have... you'.

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter: Conditions of the Waqf-giver in his lease should be respected, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/202 [2] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Chapter on Arbitration, Matba Mujtabai, Delhi, 2/82

फतावा रिज़विया जिल्द अठारह (१८)

[बायां कॉलम]: और पत्नी का तलाक (उनके कथन तक) और वैवाहिक संबंध के कारण निषेध आदि। अतः उपरोक्त विद्वान द्वारा जारी किया गया अलगाव का आदेश एक पूर्ण शरई न्यायिक फैसला है, जो मान्य और पालन करने योग्य है। इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) की गणना उसी क्षण से की जाएगी। और यदि हम इस स्थिति को नज़रअंदाज़ भी कर दें, तो मुकदमे में वकील के रूप में स्त्री की ओर से उसके पिता की उपस्थिति को भी फैसले की मांग माना जाना चाहिए। जब दोनों पक्ष उक्त विद्वान के समक्ष उपस्थित हुए, तो मध्यस्थता (तहरीम) की स्थिति उत्पन्न हुई, जिससे उसे मध्यस्थ के रूप में न्यायाधीश की तरह अलगाव के फैसले का अधिकार प्राप्त हो गया। क्योंकि 'मध्यस्थ का निर्णय उन सभी मामलों में मान्य है जो हुदूद (निश्चित दंड), किसास (बदला) और अकीला (कुल) पर दियत (रक्त धन) न हों।' 'तन्वीर' में है: 'उसने दो पुरुषों के बीच न्याय किया... अतः साक्ष्य, स्वीकारोक्ति या शपथ से इनकार के आधार पर उनके बीच का निर्णय सही है यदि वह हुदूद, किसास या अकीला पर दियत के बारे में नहीं है'[2]। इसके अलावा, पति द्वारा पत्नी को घर से बाहर निकाल कर उसके पिता के हवाले करना भी 'मुतारका' (अलगाव) के स्थान पर रखा जा सकता है, जहाँ पत्नी 'मदखूला' (जिसके साथ विवाह संपन्न हो चुका हो) हो और पति ने अपनी ज़ुबान से मुतारका के शब्द न कहे हों। इसी तरह उसका हाथ पकड़कर पिता के हाथ में देना 'अल-बह्र' आदि के स्पष्ट कथन पर आधारित है, और शब्द ये हैं: 'मुतारका तब तक सिद्ध नहीं होता जब तक कि वह मदखूला हो, सिवाय शब्दों के, जैसे कहना 'मैंने तुम्हें छोड़ दिया' या 'मैंने उसे छोड़ दिया' या 'मैंने तुम्हारा रास्ता छोड़ दिया'।

[दायां कॉलम]: वक़्फ़, पत्नी का तलाक, उसका कथन, मुसाहरत (वैवाहिक संबंध) की हुरमत आदि, तो उक्त विद्वान का अलगाव का आदेश शरई न्याय के रूप में पूर्ण, प्रभावी और अनिवार्य रूप से पालन करने योग्य है, और उसी समय से इद्दत गिनी जाएगी। यदि हम इस हैसियत को नज़रअंदाज़ भी कर दें, तो औरत की ओर से उसके बाप का वकील के तौर पर मुकदमे में हाज़िर होना भी फैसले की मांग माना जाकर, दोनों पक्षों की ओर से मुकदमा पेश करने से उक्त विद्वान के लिए सालिसी (मध्यस्थता) का हुक्म ज़ाहिर करता है, जिससे सालिस (मध्यस्थ) की हैसियत से उसे काज़ी (न्यायाधीश) की तरह अलगाव के फैसले का अधिकार प्राप्त होता है। क्योंकि सालिस को हुदूद, किसास, दियत के अलावा फैसला करना जायज़ है। 'तन्वीर' में है कि यदि दोनों पक्षों ने एक व्यक्ति को सालिस बनाया और उसने गवाही या इकरार या कसम से इनकार की बुनियाद पर फैसला किया, तो वह सही है, बशर्ते कि मामला हुदूद, किसास और अकीला पर दियत का न हो। इसके अलावा,

बीवी को घर से निकाल कर उसके बाप के सुपुर्द करना शौहर का यह अमल मुतारका के कायम-मुकाम (स्थानपन्न) हो सकता है, जहाँ बीवी मदखूला हो और शौहर ने मुतारका का लफ्ज़ ज़ुबान से अदा न किया हो, और इसी तरह बीवी का हाथ पकड़ कर उसके बाप के सुपुर्द उसे कर दिया हो, बह्र आदि के स्पष्ट विवरण के अनुसार। बह्र के शब्द हैं कि मुतारका की सिद्धि शौहर के कहे बिना नहीं होगी जब बीवी मदखूला हो, मिसाल के तौर पर कहना यूँ हो कि 'मैंने तुझे...'

---

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, अध्याय: पट्टे में वक़्फ़ करने वाले की शर्तों का सम्मान किया जाना चाहिए, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/२०२ [2] दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीर अल-अबसार, किताब अल-क़दा, अध्याय: मध्यस्थता, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/८२

[بایاں کالم]: وطلاق الزوجة (الی قولہ) وحرمة المصاهرة الخ پس حکم تفریق کہ از عالم مذکور صادر شد قضائے شرعی تام و نافذ و واجب الاتباع است از ہموں وقت مدت عدت بشمار آید و اگر ازیں ہم در گزریم و حضور پدر زن نیز از جانب او بروجہ وکالت فی الخصومة درخواست حکم نبودہ باشد تا بترافع خصمین معنی تحکیم پدید آمدے واور اختیار تفریق ہمچو قاضی بحکم تحکیم حاصل شدے فان الحکم لہ الحکم فی کل مالیس بحد ولا قود ولادیة علی عاقلة فی التنویر حکما رجلا فحکم بینهما ببینة او اقرار او نکول صح لو فی غیر حد وقود ودیة علی عاقلة[2]، و نیز زن را از خانہ بر آوردن و حوالت بہ پدرش کردن کہ از زوج صادر شد این را ہم بجائے متارکہ نہیم جائیکہ زن مدخولہ باشد و شوئے چیزے از الفاظ متارکہ بر زبان نیاورد ہمچناں دستش گرفتہ بدست پدر داد بناء علی ظاہر ما فی البحر وغیرہ واللفظ لہ لا تتحقق للمتارکة الا بالقول ان کانت مدخولا بها کقوله تارکتك او تارکتها او خلیت سبیلک۔

[دایاں کالم]: وقف، طلاق زوجہ، اسکے قول، حرمتِ مصاہرت الخ، تو عالمِ مذکور کا حکمِ تفریق شرعی قضاء کے طور تام اور نافذ اور واجب الاتباع ہے اور اسی وقت سے عدت شمار ہوگی، اگر ہم اس حیثیت کو درگزر بھی کرلیں تو عورت کی طرف سے اس کے والد کا بطورِ وکیل مقدمہ حاضر ہونا بھی فیصلہ کا مطالبہ قرار پاکر دونوں فریقوں کی طرف سے مقدمہ کی پیشی سے عالم مذکور کے لئے ثالثی کا حکم ظاہر کرتا ہے جس سے بحیثیت ثالث قاضی کی طرح اس کو تفریق کے فیصلہ کا اختیار حاصل ہوتا ہے کیونکہ ثالث کو حدود، قصاص، دیت کے ماسوا فیصلہ کرنا جائز ہے۔ تنویر میں ہے کہ دونوں فریقوں نے ایک شخص کو ثالث بنایا تو اس نے گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار کی بناء پر فیصلہ کیا تو صحیح ہے بشرطیکہ حدود، قصاص اور عاقلہ پر دیت کا

معاملہ نہ ہوا ہو۔ نیز بیوی کو گھر سے نکال کر اس کے باپ کے سپرد کرنا خاوند کا یہ عمل متارکہ کے قائم مقام ہوسکتا ہے جہاں پر بیوی مدخولہ ہو اور خاوند نے متارکہ کا لفظ زبان سے ادا نہ کیا ہو، اور یوں ہی بیوی کا ہاتھ پکڑ کر اس کے والد کے سپرد اس کو کر دیا ہو، بحر وغیرہ کے ظاہر بیان کے مطابق۔ بحر کے الفاظ ہیں کہ متارکہ کا تحقق خاوند کے قول کے بغیر نہ ہوگا جبکہ بیوی مدخولہ ہو، مثلاً قول یوں ہو کہ میں نے تجھے

---

[1] رد المحتار کتاب الوقف فصل یراعی شرط الواقف فی اجارته داراحیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۲۰۲ [2] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء باب التحکیم مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۸۲

Fatawa Razawiya Volume (18)

(Arabic/Persian Text Box): 'I have cleared her path or I have cleared it' etc. Even if it is not far-fetched that an action indicating it takes the place of words, the intent is only to deny fulfillment by simply leaving with the intention not to return, as becomes clear by comparing it. However, the husband's statement to the scholar, 'If my confession is proven, then separate my wife from me,' makes you a representative for separation, and representation accepts suspension (conditionality). In the section on sales in Radd al-Muhtar, it is narrated from al-Bazzaziya that suspending representation on a condition is permissible. Thus, the scholar's separation occurred by the husband's order of representation for abandonment, and the ruling of separation, waiting period (iddah), and self-possession then came into effect. If we were to set aside these five reasons and assume that the scholar carried out the separation without a judicial decree, arbitration, or representation, in the manner of a 'fuduli' (unauthorized agent), it would still take effect. This is because, for us, the act of a fuduli is not void but depends on the ratification of the parties involved. Here, both the husband and wife agreed to the ruling, and by committing to its implementation, it reached fulfillment, and subsequent acceptance became like prior arbitration, as stated in Radd al-Muhtar.

(Urdu Translation Box): Left, or left her, or I opened your path, or opened her path, said, etc. And if there is an action that can stand in place of words, it is not far-fetched to consider that action as indicating words. In Bahr's statement, the non-fulfillment of abandonment by merely leaving the wife with the intention not to return is intended, as is apparent from its mention in comparison. However, the aforementioned scholar being told by the husband, "If my confession is proven, separate my wife from me," is making the scholar a representative for separation on his behalf, while representation can be conditional. It is narrated from Bazzaziya in the chapter on sales in Radd al-Muhtar that suspending representation on a condition is permissible. Thus, in this case, the scholar's separation is based on the husband's representation for abandonment. Upon this separation, the ruling of separation, iddah, and the wife becoming autonomous was arranged and implemented. Even if we ignore the five aforementioned reasons (and assume that the scholar separated them without a decree, without arbitration, and without representation, and did so as an unauthorized agent), this separation would still be implemented because, according to us, the action of an unauthorized agent is not

declared void but remains dependent on the ratification of the parties. Since here both the man and woman...

1. Bahr al-Ra'iq, Book of Marriage, Chapter on Mahr, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/171.
2. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on what is voided by invalid conditions, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/230.

(अरबी/फ़ारसी टेक्स्ट बॉक्स): 'मैंने उसका रास्ता छोड़ दिया या छोड़ दिया' आदि। भले ही यह दूर की बात न हो कि इसके संकेत वाला कोई कार्य शब्दों का स्थान ले ले, आशय केवल इस इरादे से छोड़ने के द्वारा पूर्णता से इनकार करना है कि वह वापस नहीं लौटेगा, जैसा कि इसकी तुलना करने से स्पष्ट होता है। हालाँकि, पति का विद्वान से कहना कि 'यदि मेरी स्वीकारोक्ति सिद्ध हो जाए, तो मेरी पत्नी को मुझसे अलग कर दो,' आपको अलगाव के लिए प्रतिनिधि बनाता है, और प्रतिनिधित्व निलंबन (शर्त) को स्वीकार करता है। रद अल-मुह्तार में बिक्री के अध्याय में बज़ाज़िया से उद्धृत है कि किसी शर्त पर प्रतिनिधित्व को निलंबित करना स्वीकार्य है। इस प्रकार, विद्वान का अलगाव पति की ओर से परित्याग के प्रतिनिधित्व के आदेश से हुआ, और अलगाव, इद्दत और स्व-अधिकार का नियम तब लागू हुआ। यदि हम इन पांच कारणों को दरकिनार कर दें और मान लें कि विद्वान ने बिना किसी न्यायिक डिक्री, मध्यस्थता या प्रतिनिधित्व के, एक 'फुदुली' (अनधिकृत एजेंट) के रूप में अलगाव किया, तो भी यह प्रभावी होगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि हमारे लिए, एक फुदुली का कार्य शून्य नहीं है, बल्कि इसमें शामिल पक्षों के अनुसमर्थन पर निर्भर करता है। यहाँ, पति और पत्नी दोनों इस नियम पर सहमत हुए, और इसके कार्यान्वयन के प्रति प्रतिबद्ध होकर, यह पूर्णता तक पहुँच गया, और बाद की स्वीकृति पूर्व मध्यस्थता की तरह हो गई, जैसा कि रद अल-मुह्तार में कहा गया है।

(उर्दू अनुवाद बॉक्स): छोड़ दिया, या उसे छोड़ दिया, या मैंने तुम्हारा रास्ता खोल दिया, या उसका रास्ता खोल दिया, कहा, आदि। और यदि कोई ऐसा कार्य है जो शब्दों का स्थान ले सकता है, तो उस कार्य को शब्दों का संकेत मानना दूर की बात नहीं है। बहर के कथन में, केवल वापस न लौटने के इरादे से पत्नी को छोड़ने के द्वारा परित्याग की अपूर्णता अभिप्रेत है, जैसा कि तुलना में इसके उल्लेख से स्पष्ट है। हालाँकि, पति द्वारा उपर्युक्त विद्वान को यह कहना कि "यदि मेरी स्वीकारोक्ति सिद्ध हो जाए, तो मेरी पत्नी को मुझसे अलग कर दो," विद्वान को अपनी ओर से अलगाव के लिए प्रतिनिधि बनाना है, जबकि प्रतिनिधित्व सशर्त हो सकता है। रद अल-मुह्तार के बिक्री के अध्याय में बज़ाज़िया से उद्धृत है कि किसी शर्त पर प्रतिनिधित्व को निलंबित करना जायज़ है। इस प्रकार, इस मामले में, विद्वान का अलगाव पति की ओर से परित्याग के प्रतिनिधित्व पर आधारित है। इस अलगाव पर, अलगाव, इद्दत और पत्नी के स्वायत्त होने का नियम व्यवस्थित और लागू किया गया था। भले ही हम उपर्युक्त पांच कारणों को नज़रअंदाज़ कर दें (और मान लें कि विद्वान ने बिना किसी डिक्री के, बिना मध्यस्थता के, और बिना प्रतिनिधित्व के उन्हें अलग कर दिया, और एक अनधिकृत एजेंट के रूप में

ऐसा किया), यह अलगाव तब भी लागू किया जाएगा क्योंकि, हमारे अनुसार, एक अनधिकृत एजेंट के कार्य को शून्य घोषित नहीं किया जाता है, बल्कि पार्टियों के अनुसमर्थन पर निर्भर रहता है। चूंकि यहाँ पुरुष और महिला दोनों...

1. बहर अल-रैक, निकाह की किताब, महर का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/171।
2. रद अल-मुह्तार, बिक्री की किताब, अवैध शर्तों द्वारा शून्य होने वाले अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/230।

اوخليت سبيلها اوخليتها الخ وان كان لايبعد ان يقوم الفعل الدال عليه مقام القول وانما المراد نفي التحقق بمجرد الترك على عزم ان لايعود كما يستبين بمقابلته به تا ہم گفتن زوج مر عالم را کہ اگر اقرار من ثبوت یابد زن مر از من جدا کن تو وکیل بتفریق ست و توکیل تعلیق رامے پذیرد فی بیوع ردالمحتار عن البزازية تعليق الوكالة بالشرط جائز پس تفریق عالم بحکم توکیل متارکہ از جانب شوئے شد و حکم فرقت و عدت و ملک نفس بعد ازاں بروئے کار آمد و اگر ازیں جملہ وجوہ پنجگانہ دامن نظر بر چینیم و ہمچناں گیریم کہ عالم بے قضاء بے تحکیم و بے توکیل بر ستم فضولی حکم تفریق نمودہ است نیز رنگ نفاذ یافت زیرا کہ حکم فضولی نزد ما باطل نیست بلکہ بر تنفیذ متخاصمین موقوف اینجا کہ زن و شوہر ہر دو براں حکم راضی شدند و براں بستہ تنفیذش کردند بنفاذ انجامید و تسلیم لاحق ہمچو تحکیم سابق گردید کما نص علیہ فی ردالمحتار۔

چھوڑا، یا اس کو چھوڑا، یا میں نے تیرا راستہ کھول دیا، یا اس کا راستہ کھول دیا، کہے، الخ۔ اور اگر کوئی ایسا فعل جو قول کے قائم مقام بن سکتا ہو تو اس فعل کو قول پر دال قرار دینا بعید نہیں ہے۔ بحر کے قول میں صرف دوبارہ عود نہ کرنے کے عزم کے طور پر بیوی کو ترک کرنے پر متارکہ کا عدم تحقق مراد ہے جیسا کہ مقابلہ کے طور پر اس کو ذکر کرنے سے ظاہر ہو رہا ہے، تاہم خاوند کا عالم مذکور کو یہ کہنا اگر میرے اقرار کا ثبوت ہو جائے تو میری بیوی کو مجھ سے جدا کردو، یہ عالم کو اپنی طرف تفریق کا وکیل بنانا ہے جبکہ توکیل میں تعلیق ہو سکتی ہے، ردالمختار کے بیوع کے باب میں بزازیہ سے منقول کہ توکیل کو کسی شرط سے معلق کرنا جائز ہے، پس اس صورت میں عالم کا تفریق کرنا خاوند کی طرف سے اس کو متارکہ کی توکیل کی بناء پر ہے، اس تفریق پر حکم فرقت، عدت اور بیوی کا خود مختار ہونا، مرتب ہو کر نافذ ہوا ہے، اگر

ہم پانچ مذکورہ وجوہ سے صرف نظر کر بھی لیں (یہ قرار دیں کہ عالم مذکور نے بغیر قضاء، بغیر تحکیم (ثالثی) اور بغیر توکیل یہ تفریق کی ہے اور بطور فضولی یہ کارروائی کی ہے، تب بھی یہ تفریق نافذ ہو جائے گی کیونکہ ہمارے نزدیک فضولی کا عمل باطل قرار نہیں پاتا بلکہ فریقین کی تنفیذ پر موقوف رہتا ہے جبکہ یہاں مرد اور عورت دونوں نے

1 بحر الرائق کتاب النکاح باب المهر ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۱۷۱ 2 ردالمحتار کتاب البیوع باب مأ یبطل بالشرط الفاسد الخ دار احیاء التراث العربي بیروت ۴ / ۲۳۰

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

[Left Column (Arabic & Persian)] It is narrated from Al-Tahtawi on Al-Hindiyyah from Al-Muhit, and in Al-Bahr: If he rules without their consent, it is not permissible unless they consent after the ruling. (Summary) And in it from Al-Muhit: If the judge orders a man to rule between two men, it is not permissible if he is not authorized to appoint a successor, unless the judge approves it after the ruling or the two litigants agree upon it.

In short, however it may be, the separation between this man and woman has occurred. And we have clarified in the previous fatwa that the confession of adultery with the woman's mother establishes "Hurmat-e-Musaharat" (prohibitive relationship), and persistence in this confession is not a condition, nor is retracting this confession valid. Therefore, after the completion of the 'Iddah period, the woman's choice is in her own hands; she can marry anyone she wishes except this man. And Allah, the Exalted, knows best.

[Right Column (Urdu Explanation)] Consent has been shown for this scholar's action, and the implementation of his action has been solidified. Thus, that action became effective. Even though they agreed after the scholar's action, accepting it afterwards is like the previous arbitration (Tahkim). It is as if they had initially made him an arbitrator and accepted him, as is explicitly mentioned in Rad al-Muhtar from Al-Tahtawi with reference to Al-Hindiyyah, quoting Al-Muhit. And in Al-Bahr, it states: If someone gives an arbitration decision without the parties' permission, it will not be valid unless the parties accept it after the decision (Abbreviated). And in it, it is quoted from Al-Muhit: If the judge commands a person to decide between two parties, the judge's command will not be valid provided that the judge does not have permission to appoint his successor. However, in this case, if the judge ratifies that person's decision after it is made, or if the parties accept that person's decision by mutual consent, then that decision will be enforced.

The summary is that a separation and parting has taken place between this man and woman. We have already clarified in our fatwa that confessing to adultery with one's wife's mother establishes Hurmat-e-Musaharat (prohibitive relationship), and it is not a condition to persist in this confession for prohibition to take effect, nor is retracting this confession correct. Therefore, after the 'Iddah period has passed, this woman is independent; she can marry whomever she wishes except for this man. And Allah Almighty knows best. (T)

1 Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/29 2 Al-Bahr al-Ra'iq, quoting Al-Muhit, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/251

फतावा रज़विया, जिल्द 18

[बायां कॉलम (अरबी और फारसी)] अल-तहतावी से अल-हिंदिया के हवाले से अल-मुहीत में, और अल-बह्र में है: यदि वह उनकी सहमति के बिना निर्णय देता है, तो यह तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि वे निर्णय के बाद सहमति न दे दें। (संक्षेप में) और इसमें अल-मुहीत से है: यदि काज़ी किसी व्यक्ति को दो लोगों के बीच निर्णय करने का आदेश देता है, तो यह जायज़ नहीं है यदि वह उत्तराधिकारी नियुक्त करने के लिए अधिकृत नहीं है, जब तक कि काज़ी निर्णय के बाद उसे स्वीकार न कर ले या दोनों पक्ष उस पर सहमत न हो जाएँ।

संक्षेप में, चाहे जो भी हो, इस पुरुष और स्त्री के बीच अलगाव हो चुका है। और हमने पिछले फतवे में स्पष्ट कर दिया है कि स्त्री की माँ के साथ व्यभिचार (ज़िना) की स्वीकारोक्ति से 'हुरमत-ए-मुसाहरत' (निषिद्ध रिश्ता) स्थापित हो जाता है, और इस स्वीकारोक्ति पर अड़े रहना शर्त नहीं है, और न ही इस स्वीकारोक्ति से मुकरना मान्य है। इसलिए, इद्दत की अवधि बीत जाने के बाद, यह स्त्री स्वतंत्र है; वह इस पुरुष के अलावा जिससे चाहे निकाह कर सकती है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है।

[दायां कॉलम (उर्दू व्याख्या)] इस आलिम के कार्य पर सहमति व्यक्त की गई है, और उनके कार्य के कार्यान्वयन को पुख्ता कर दिया गया है। तो वह कार्य लागू हो गया। भले ही वे आलिम के कार्य के बाद सहमत हुए हों, लेकिन बाद में स्वीकार करना भी पूर्व मध्यस्थता (तहरीम) की तरह है। यानी मानो उन्होंने उसे पहले ही मध्यस्थ बनाया और स्वीकार कर लिया, जैसा कि रद अल-मुहतार में तहतावी से हिंदिया के हवाले से स्पष्ट रूप से वर्णित है कि मुहीत में ऐसा है। और बह्र में है कि यदि किसी ने पक्षों की अनुमति के बिना मध्यस्थता का निर्णय दिया तो वह जायज़ नहीं होगा जब तक कि पक्ष निर्णय के बाद उसे स्वीकार न कर लें। और इसी में मुहीत से उद्धृत है कि यदि काज़ी ने किसी व्यक्ति को पक्षों के बीच निर्णय करने का आदेश दिया तो काज़ी का आदेश जायज़ नहीं होगा बशर्ते कि काज़ी को अपना प्रतिनिधि बनाने की अनुमति न हो। लेकिन इस स्थिति में कि उस व्यक्ति के निर्णय के बाद काज़ी उसकी पुष्टि कर दे या पक्ष उस व्यक्ति के निर्णय को आपसी सहमति से स्वीकार कर लें, तो वह निर्णय लागू हो जाएगा।

सारांश यह है कि इस पुरुष और स्त्री के बीच संबंध विच्छेद और अलगाव हो चुका है, और पहले हम अपने फतवे में स्पष्ट कर चुके हैं कि अपनी पत्नी की माँ के साथ व्यभिचार की स्वीकारोक्ति से हुरमत-

ए-मुसाहरत साबित हो जाती है और यह कि हुरमत के लिए इस स्वीकारोक्ति पर अड़े रहना शर्त नहीं है और इस स्वीकारोक्ति से पीछे हटना भी सही नहीं है। अतः इद्दत बीत जाने के बाद यह महिला स्वयं अधिकार रखती है, वह इस पुरुष के अलावा जिससे चाहे निकाह कर सकती है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

---

1 अल-बह्र अर-रैक, किताबुल कज़ा, बाबुत तहरीम, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/29 2 अल-बह्र अर-रैक, मुहीत के हवाले से, किताबुल कज़ा, बाबुत तहरीम, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/251

عن الطحطاوی عن الهندیة عن المحیط، وفی البحر لو حکم بغیر رضاهما لم یجز الان یجیزا بعد الحکم اهـ مختصراً وفیه عن المحیط لوامر القاضی رجلا ان یحکم بین رجلین لم یجز اذالم یکن مأذونا بالاستخلاف الان یجیزه القاضی بعد الحکم اویتراضی علیه الخصمان اهـ.

بالجملہ کیفما کان فرقت میان این زن و شو حاصل شد و در فتوائے سابقہ روشن کردہ ایم کہ اقرار زنا بما در زن مثبت حرمت مصاہرت ست واصرار برآں نامشروط و رجوع ازاں نامقبول پس بعد عدت عناں زن ہم بدست زن باشد جزیں کس باہر کہ خواهد عقد زنا شوئی بندد واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم۔

اس عالم کے عمل پر رضا مندی ظاہر کردی ہے اور اس کے عمل کے نفاذ کو پختہ کر دیا تو وہ عمل نافذ ہو گیا اگرچہ عالم کے عمل کے بعد راضی ہوئے لیکن بعد کا تسلیم کرنا بھی تحکیم سابق کی طرح ہے یعنی گویا انہوں نے اس کو پہلے ثالث بنایا اور تسلیم کر لیا جیسا کہ اس پر ردالمحتار میں طحطاوی سے بحوالہ ہندیہ تصریح منقول ہے کہ محیط میں ایسے ہے۔ اور بحر میں ہے اگر کسی نے فریقین کی اجازت کے بغیر ثالثی فیصلہ دیا تو جائز نہ ہوگا الا یہ کہ فریقین فیصلہ کے بعد اس کو تسلیم کرلیں اھ مختصرا۔ اور اسی میں محیط سے منقول ہے اگر قاضی نے کسی شخص کو فریقین میں فیصلہ کرنے کا حکم دیا تو قاضی کا حکم جائز نہ ہوگا بشرطیکہ قاضی کو اپنا خلیفہ بنانے کی اجازت نہ ہو، مگر اس صورت میں کہ اس شخص کے فیصلے کے بعد قاضی اس کی توثیق کر دے یا فریقین اس شخص کے فیصلے کو باہمی رضامندی سے تسلیم کرلیں، تو وہ فیصلہ نافذ ہوجائے گا،

خلاصہ یہ کہ اس مرد و عورت کے درمیان متارکہ اور فرقت ہوچکی ہے، اور پہلے ہم اپنے فتوٰی میں واضح کر چکے ہیں کہ اپنی بیوی کی والدہ سے زنا کے اقرار سے حرمت مصاہرت ثابت ہوجاتی ہے اور یہ کہ حرمت کے لئے اس اقرار پر اصرار کرنا شرط نہیں ہے اور اس اقرار سے رجوع بھی صحیح نہیں ہے، پس عدت گزر جانے کے بعد یہ عورت خود مختار ہے وہ اس مرد کے سوا جس سے چاہے نکاح کر سکتی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

---

1 بحر الرائق کتاب القضاء باب التحکیم ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۹ 2 بحر الرائق بحوالہ محیط کتاب القضاء باب التحکیم ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۵۱

Volume 18 Fatawa Ridawiyya

(2) If a scholar who possesses the qualifications for the judiciary (Qaza) is assigned a case by a ruler (Wali), and if that ruler himself is a Muslim—such as the Nawabs of Islamic states, even if they are under a non-Muslim sovereign—his assignment of the case is undoubtedly valid. In that specific dispute, the scholar will be like a judge (Qazi), such that he cannot be removed from adjudication by the dismissal of either party, because when such a ruler has the authority to appoint a judge with general authority over all matters, he has even more right (a fortiori) to appoint one for a specific matter. Judiciary is among those functions that become specialized according to the specification of the appointer, as clarified by the jurists. In Jami' al-Fusulayn, Al-Bahr, Tatar-Khaniyah, Al-Mabsut, Al-Mi'raj, and others, it is stated that in all cities where there are Muslim governors on behalf of non-believers, it is permissible to establish Friday (Jumu'ah) and Eid prayers, collect land tax (Kharaj), appoint judges, and perform marriages for orphans/widows, because of the Muslims' authority over them. In Al-Bahr, it is quoted from Al-Muhit that if an Imam who appoints a judge commands a man who is eligible to give testimony to adjudicate between two men, it is permissible, and that person...

---

1. Radd al-Muhtar with reference to Mi'raj al-Dirayah, Chapter of Jumu'ah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/520
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter One on Judiciary, Islamic Kutub Khana, Karachi, 1/72; Al-Bahr al-Raiq, Book of Judiciary, Section on Appointment (Taqleed), H.M. Saeed Company, Karachi, 1/14

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

(2) यदि न्यायपालिका (क़ज़ा) की योग्यता रखने वाला कोई विद्वान हो और उसे किसी शासक (वाली) ने कोई मुक़दमा सौंपा हो, और यदि वह शासक स्वयं मुसलमान हो—जैसे कि इस्लामी रियासतों के नवाब, भले ही वे किसी गैर-मुस्लिम सुल्तान के अधीन हों—तो यह सुपुर्दगी निस्संदेह मान्य होगी। उस विशेष मुक़दमे में वह विद्वान क़ाज़ी के समान होगा, और दोनों पक्षों में से किसी के द्वारा हटाए जाने से वह नहीं हटेगा। ऐसा इसलिए क्योंकि जब ऐसे शासक को सभी मामलों के लिए पूर्ण शक्तियों वाले क़ाज़ी की नियुक्ति का अधिकार है, तो एक विशेष मामले के लिए क़ाज़ी नियुक्त करने का अधिकार तो प्राथमिकता (बतरीक़-ए-औला) के साथ होगा। न्याय-प्रक्रिया उन कार्यों में से है जो नियुक्त करने वाले के निर्देश के कारण विशिष्ट हो जाते हैं, जैसा कि न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने स्पष्ट किया है। 'जामे-अल-फ़ुसुलैन', 'अल-बहर', 'तातारख़ानिया', 'अल-मब्सूत' और 'अल-मेराज' आदि में उल्लेख है कि उन सभी शहरों में जहाँ गैर-मुस्लिमों की ओर से मुस्लिम गवर्नर (वाली) हैं, वहाँ जुमे की नमाज़, ईदैन की नमाज़ें अदा करना, लगान (ख़राज) की वसूली, क़ाज़ियों की नियुक्ति और अनाथ लड़कियों का निकाह करना जायज़ है, क्योंकि उन पर मुसलमानों का अधिकार है। 'अल-बहर' में 'अल-मुहीत' के हवाले से उद्धृत है कि जो इमाम क़ाज़ी की नियुक्ति करता है, वह यदि किसी ऐसे व्यक्ति को दो पुरुषों के बीच फ़ैसला करने का आदेश देता है जो गवाही (शहादत) की योग्यता रखता हो, तो यह जायज़ होगा और वह व्यक्ति...

---

1. रद-उल-मुहतार, हवाले से मेराज-उद-दिरया, जुमे का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 1/520
2. जामे-अल-फ़ुसुलैन, न्यायपालिका पर पहला अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/72; अल-बहर अल-रायिक, न्यायपालिका की किताब, तक़लीद (नियुक्ति) पर अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 1/14

पृष्ठ 191/738

(۲) والیئے کہ تفویض خصومتہ بحالے مستجمع شرائط صلوح للقضاء کند اگر او خود مسلمان ست ہمچو نوابان ریاستہائے اسلامیہ اگرچہ زیر دست سلطان کافر باشد سپردنش بلاریب معتبر بود و عالم در خصوص آں خصومت مثل قاضی شدہ کہ بعزل ھیچ یک از فریقین از قضا نرود زیرا کہ والی را چون اختیار تقلید قضادرجملہ امورست در امرے خاص بالاولی باشد والقضاء مما یختص بکل ما خصه المقلد کما نصوا علیه وفي جامع الفصولین والبحر والتتارخانیة والمبسوط والمعراج وغیرھا کل مصرفیه وال مسلم من جهة الکفار تجوز فیه (ولفظ الاخیر من یجوز له ۱) اقامة الجمع والاعیاد واخذ الخراج وتقلید القضاء وتزویج الایامی لاستیلاء المسلم علیهم ۲ اھ وفي البحر عن المحیط الامام الذی استعمل القاضی امر رجلا ممن یجوز شهادته ان یحکم بین رجلین وھو

(۲) قضا کی اہلیت والی شرط کا جامع عالم ہو تو اس کو کسی والی نے کوئی مقدمہ سپرد کیا ہوا اگر وہ والی خود مسلمان ہے جیسا کہ اسلامی ریاستوں کے نواب حضرات اگر چہ وہ کافر سلطان کے ماتحت ہیں تو یہ سپرددداری بلاشک معتبر ہوگی، اور اس خاص مقدمہ میں وہ عالم قاضی کی مثل ہوگا کہ فریقین میں سے کسی کے معزول کرنے سے وہ معزول نہ ہوگا کیونکہ جب ایسے والی کو جملہ اختیار والے قاضی کی تقرری کا اختیار ہے تو خاص ایک اختیار والے قاضی کی تقرری کا اختیار بطریقِ اولٰی ہوگا اور قضاء ان امور میں سے ہے کہ تقرری کرنے والے کی تخصیص کی وجہ سے خاص ہو جاتی ہے جیسا کہ اس پر فقہاء نے تصریح فرمائی ہے۔ جامع الفصولین، بحر، تاتارخانیہ، مبسوط اور معراج وغیرہ میں ہے وہ تمام شہر جن میں کفار کی طرف سے مسلمان والی ہوں وہاں اقامتِ جمعہ، عیدین، خراج کی وصولی، قاضیوں کا تقرر اور یتیم لڑکیوں کا نکاح کرنا جائز ہے، آخری کے الفاظ میں (جن کو جائز ہے) کیونکہ ان پر مسلمان والی ہے اھ، بحر میں

محیط سے منقول ہے کہ جو امام قاضی کی تقرری کرتا ہے وہ ایسے شخص کو فیصلہ کرنے کا حکم دے جو شہادت کی اہلیت رکھتا ہو تو جائز ہوگا اور وہ شخص

۱۔ ردالمحتار بحوالہ معراج الدرایہ باب الجمعہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۵۲۰ ۲۔ جامع الفصولین الفصل الاول في القضاء اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۷۲، بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱/ ۱۴

Fatawa Razawiya (Volume 18)

(Right Column - Urdu translation/commentary): ...will be in the position of the judge. (End of quote). And if the one making the appointment is himself a disbeliever, then according to the reliable view supported by Sharia proofs and religious principles, the person appointed will not be a judge. I say: the reason for this is that a disbeliever himself has no authority (wilayah) over Muslims, so how can he grant authority to another? Allah Almighty said: "And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers." (Quran 4:141). The implementation of the word of the 'Mawla' (with fatha on 'l') is derived from the 'Mawla' (with kasra on 'l'). The Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq al-A'la al-Itlaq) said in Al-Fath: "When there is no Muslim ruler nor anyone from whom it is permissible to accept an appointment, as in those Muslim lands where disbelievers have gained dominance, such as Cordoba in the Maghreb countries nowadays, it is mandatory for the Muslims there to agree upon one person among themselves." (End of quote, abridged). It is stated in Al-Nahr: "The soul is satisfied with this, so it should be relied upon." (End of quote). Allama Shami said: "His indication with the word 'this' (hadha) refers to what the discourse of Al-Fath stated regarding the invalidity of accepting a judicial appointment from a disbeliever, etc." I say that first...

(Left Column - Arabic/Persian text): ...in the position of the judge, the Mawla. (1) And if the delegator is a disbeliever, the one to whom authority is delegated, by his delegation, based on the reliable view supported by Sharia proofs and communal principles, does not become a judge. Its reason, I say: Indeed, the disbeliever has no authority, so how can he delegate authority? Allah Almighty said: "And never will Allah grant to the disbelievers a way [to triumph] over the believers." (2) The Mawla with fatha only benefits the implementation of the statement from the Mawla with kasra. The Absolute Researcher said in Al-Fath: "When there is no Sultan nor anyone from whom it is permissible to accept an appointment, as it is in the lands of the Muslims where disbelievers have overcome them, like Cordoba in the Maghreb countries today, it is mandatory for the Muslims to agree upon one among them." (3) (End of quote, abridged). He said in Al-Nahr: "This is what the soul is satisfied with, so let it be relied upon." (4) Shami said: "The indication by his statement 'and this' refers to what the words of Al-Fath yielded regarding the invalidity of accepting the judiciary from a disbeliever." (5) etc. I say:

(Footnotes): 1. Bahr al-Ra'iq, Book of Judiciary, Chapter of Arbitration, H.M. Saeed Company Karachi, 7/251 2. The Holy Quran 4/141 3. Fath al-Qadir, Book of the

Etiquette of the Judge, Maktaba Razawiya Sukkur, 6/365 4. Radd al-Muhtar, citing Al-Nahr, Book of Judiciary, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/308 5. Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/308 Page 192 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

(दायां कॉलम - उर्दू अनुवाद/व्याख्या): ...काज़ी के स्थान पर होगा। (उद्धरण समाप्त)। और अगर नियुक्त करने वाला स्वयं काफ़िर (अविश्वासी) हो, तो शरीयत के प्रमाणों और धार्मिक नियमों द्वारा समर्थित विश्वसनीय मत के अनुसार, उसके द्वारा नियुक्त व्यक्ति काज़ी नहीं होगा। मैं कहता हूँ: इसका कारण यह है कि काफ़िर स्वयं मुसलमानों का संरक्षक (वली) नहीं हो सकता, तो वह किसी और को संरक्षक कैसे बना सकता है? अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फ़रमाया: "और अल्लाह काफ़िरों को ईमान वालों पर [हावी होने का] कोई मार्ग नहीं देगा।" (क़ुरान 4:141)। 'मवला' (ल पर फ़तह के साथ) का अधिकार 'मौली' (ल पर कसरा के साथ) के शब्द के क्रियान्वयन से ही लाभान्वित होता है। अल-मुहक्क़िक अल-मुतलक़ ने 'अल-फ़तह' में कहा है: "जब न तो कोई सुल्तान हो और न ही कोई ऐसा व्यक्ति जिससे नियुक्ति स्वीकार करना जायज़ हो, जैसा कि उन मुस्लिम क्षेत्रों में है जहाँ काफ़िरों का प्रभुत्व हो गया है, जैसे आजकल मग़रिब देशों में क़ुर्तुबा (कॉर्डोबा), तो वहाँ के मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे आपस में किसी एक व्यक्ति पर सहमत हो जाएँ।" (संक्षिप्त उद्धरण)। 'अल-नहर' में कहा गया है: "यही वह बात है जिससे मन को संतोष मिलता है, इसलिए इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए।" अल्लामा शामी ने कहा: "शब्द 'यह' (हाज़ा) के साथ उनका इशारा 'अल-फ़तह' के उस कथन की ओर है जिसमें एक काफ़िर की ओर से न्यायपालिका की नियुक्ति की अमान्यता का उल्लेख किया गया है, आदि।" मैं कहता हूँ कि पहले...

(बायां कॉलम - अरबी/फारसी पाठ): ...काज़ी, मौला के स्थान पर। (1) और यदि अधिकार सौंपने वाला काफ़िर है, तो जिसे अधिकार सौंपा गया है, उसकी नियुक्ति से, शरीयत के प्रमाणों और सांप्रदायिक सिद्धांतों द्वारा समर्थित विश्वसनीय पंथ पर, वह काज़ी नहीं बनता है। इसका कारण, मैं कहता हूँ: वास्तव में, काफ़िर का कोई अधिकार नहीं है, तो वह अधिकार कैसे सौंप सकता है? अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फ़रमाया: "और अल्लाह काफ़िरों को ईमान वालों पर [हावी होने का] कोई मार्ग नहीं देगा।" (2) फ़तह के साथ 'मवला' केवल कसरा के साथ 'मौली' के कथन के कार्यान्वयन से लाभान्वित होता है। अल-मुहक्क़िक अल-मुतलक़ ने अल-फ़तह में कहा है: "जब कोई सुल्तान नहीं होता है और न ही कोई ऐसा व्यक्ति जिससे नियुक्ति स्वीकार करना जायज़ हो, जैसा कि मुसलमानों की भूमि में है जहाँ काफ़िरों ने उन पर विजय प्राप्त कर ली है, जैसे आज मग़रिब देशों में क़ुर्तुबा, तो मुसलमानों के लिए अनिवार्य है कि वे अपने में से किसी एक पर सहमत हों।" (3) (संक्षिप्त उद्धरण)। उन्होंने अल-नहर में कहा: "यह वही है जिससे आत्मा संतुष्ट होती है, इसलिए इस पर भरोसा किया

जाए।" (4) शामी ने कहा: "उनके कथन 'और यह' द्वारा संकेत अल-फ़तह के शब्दों से प्राप्त परिणाम की ओर है जो एक काफ़िर से न्यायपालिका को स्वीकार करने की अमान्यता के संबंध में है।" (5) आदि। मैं कहता हूँ:

(पाद-टिप्पणियाँ): 1. बहर अल-रायिक, किताब अल-क़ज़ा, बाब अल-तहरीम, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/251 2. अल-क़ुरान अल-करीम 4/141 3. फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-क़ाज़ी, मक़्तबा रज़विया सक्खर, 6/365 4. रद अल-मुह्तार, अल-नहर के संदर्भ में, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुरस अल-अरबी बेरुत, 4/308 5. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुरस अल-अरबी बेरुत, 4/308 पृष्ठ 192 / 738

(دائیں کالم کی اردو): قاضی کے قائم مقام ہوگا اھ، اور اگر تقرر کرنے والا خود کافر ہو تو شرعی دلائل اور دینی قواعد سے مؤید قول کے مطابق مقرر کردہ شخص قاضی نہ ہوگا، میں کہتا ہوں اس کی وجہ یہ ہے کہ کافر خود مسلمانوں کا ولی نہیں تو دوسرے کو کیسے ولی بنا سکتا ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اللہ تعالیٰ ہرگز کافروں کو مسلمانوں پر راہ نہ دے گا۔ مولیٰ (فتح کے ساتھ) کے قول کا نفاذ مولیٰ (کسرہ کے ساتھ) سے مستفاد ہوتا ہے۔ محقق علی الاطلاق نے فتح میں فرمایا جب مسلمانوں کا نہ کوئی سلطان ہو نہ ہی کوئی ایسا والی جو قاضیوں کا تقرر کر سکے جیسا کہ مسلمانوں کے بعض علاقوں پر کفار کا غلبہ مغرب میں ہوا ہے مثلاً قرطبہ آج کل، تو مسلمانوں پر وہاں واجب ہے کہ وہ اپنے اتفاق سے کسی ایک پر راضی ہو جائیں اھ مختصراً۔ نہر میں فرمایا: اسی پر طبیعت مطمئن ہے لہذا اسی پر اعتماد چاہئے اھ، علامہ شامی نے فرمایا: ھذا کے ساتھ ان کا اشارہ فتح کے اس کلام کی طرف ہے جس میں کافر کی طرف سے تقرری قضا کو نادرست کہا گیا ہے الخ۔ میں کہتا ہوں کہ پہلے

(بائیں کالم کی عربی و فارسی): بمنزلة القاضي المولى اھ۱ واگر مفوض کافر ست مفوض الیہ بتفویض او بر مذہب معتمد مؤید بدلائل شرعیہ و قواعد ملیہ قاضی نشود ووجہہ اقول:ان الکافر لایلی فکیف یولی قال تعالیٰ "لَنْ یَّجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکٰفِرِیْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلًا"۲ المولی بالفتح انما یستفید نفاذ القول من المولی بالکسر قال المحقق علی الاطلاق فی الفتح اذالم یکن سلطان ولامن یجوز التقلد منہ کما ھو فی بلاد المسلمین غلب علیھم الکفار کقرطبة في بلاد المغرب الأن یجب علی المسلمین ان یتفقوا علی واحد منھم۳ اھ مختصراً. قال فی النھر ھذا ہو الذی تطمئن النفس الیہ فلیعتمد۴ اھ قال الشامی الاشارة بقولہ وھذا الی ما افادہ کلام الفتح من عدم صحة تقلد القضاء من کافر۵ الخ اقول:

(حواشی): 1 بحر الرائق کتاب القضاء باب التحکیم ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲۵۱/۷ 2 القرآن الکریم ۴/۱۴۱ 3 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ رضویہ سکھر ۶/۳۶۵ 4 ردالمحتار بحوالہ نہر کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۰۸/۴ 5 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۰۸/۴ Page 192 of 738

Volume 18, Fatawa Rizvia

The explanation we have cited from Al-Mabsut, Al-Mi'raj, Jami' al-Fussulayn, etc., in this matter supports it. Then I saw 'Allama Ibn Nujaym (the author of Al-Bahr) supporting it in Al-Bahr, where he stated after quoting the words of Al-Kamal, "What is in Jami' al-Fussulayn supports it..." etc. It is evident that a judge appointed by an unbeliever cannot even become an arbitrator, provided that the parties present themselves before him with the view that he is a ruler-appointed judge. It is stated in Radd al-Muhtar, quoting from Al-Bazzaziyya in Al-Bahr, that some of our scholars said: Most of the judges of our time in our lands are [merely] arbitrators because they acquired the judgeship through bribery, so they are not truly judges. However, if a case is presented to them, they can decide in the capacity of an arbitrator. An objection was raised against this: the case was not presented to them as an arbitrator; rather, the parties presented it under the belief that he is a judge whose ruling is binding. In that case, the decision would not be valid. Do you not see that initially, a sale is concluded by mutual conduct (taking and giving), but if a void or invalid sale has already taken place, then the subsequent exchange through conduct will not conclude the sale because this manual exchange is now based on a prior invalid cause? (Similarly here, although he could have been an arbitrator initially, because it is now based on an invalid act, he will not be considered an arbitrator).

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Judiciary, Chapter on Taqlid, H.M. Saeed Company Karachi, 7/274.
2. Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Chapter on Arbitration, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/327-28.

भाग 18, फतावा रज़विया

इस मसले में हमने अल-मबसूत, अल-मेराज, जामिउल फुसूलैन आदि से जो बयान नक़ल किया है, वह इसका समर्थन करता है। फिर मैंने अल्लामा बह्र को अल-बह्र में इसी से इसका समर्थन करते हुए देखा, जहाँ उन्होंने कमाल के कलाम को नक़ल करने के बाद फ़रमाया कि जामिउल फुसूलैन का बयान इसका समर्थन कर रहा है... आदि। ज़ाहिर यह है कि काफ़िर द्वारा नियुक्त काज़ी सालिस (पंच) भी नहीं बन सकता, बशर्ते कि दोनों पक्ष इस दृष्टिकोण से उसके पास पेश हों कि वह शासक द्वारा नियुक्त है। रद अल-मुह्तार में है कि बह्र में बज़ाज़िया से उद्धृत है कि हमारे कुछ उलेमा ने फ़रमाया है कि हमारे इलाके के अधिकांश काज़ी सालिस हैं क्योंकि उन्होंने रिश्वत देकर कज़ा (न्यायाधीश का पद) प्राप्त किया है, इसलिए वे [वास्तविक] काज़ी नहीं हुए। फिर भी, यदि कोई मुक़दमा पेश हो, तो वे सालिस की हैसियत से फ़ैसला कर सकते हैं। इस पर यह आपत्ति की गई कि उनके यहाँ मुक़दमा सालिस के रूप में पेश नहीं हुआ, बल्कि दोनों पक्षों ने इस विश्वास पर पेश किया कि वह नाफ़िज़-उल-हुक्म (आदेश लागू करने वाला) काज़ी है, तो यह फ़ैसला सही न होगा। क्या आप नहीं देखते कि आरंभ में लेन-देन (मुआता) से खरीद-बिक्री संपन्न हो जाती है, लेकिन यदि वही बिक्री पहले बातिल (अमान्य) या फ़ासिद (दूषित) हो चुकी हो, तो अब लेन-देन के आदान-प्रदान से वह बिक्री संपन्न नहीं होगी क्योंकि यह हाथ से लेन-देन का आदान-प्रदान अब पिछले फ़ासिद कारण पर आधारित है। (तो यहाँ भी, हालांकि वह शुरू में सालिस हो सकता था, लेकिन अब फ़ासिद अमल पर आधारित होने के कारण वह सालिस क़रार नहीं पाएगा)।

1. अल-बह्र अल-राइक़, किताबुल कज़ा, तक़लीद का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/274।
2. रद अल-मुह्तार, किताबुल कज़ा, पंचायती (तहकीम) का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/327-28।

पेज 738 में से 193

مسئلہ میں ہم نے جو مبسوط، معراج، جامع الفصولین وغیرہ کا بیان نقل کیا ہے وہ اس کی تائید کرتا ہے پھر میں نے علامہ بحر کو اسی سے اس کی تائید بحر میں کرتے ہوئے دیکھا جہاں انہوں نے کمال کے کلام کو نقل کرنے کے بعد فرمایا کہ جامع الفصولین کا بیان اس کی تائید کر رہا ہے الخ۔ ظاہر یہ ہے کہ کافر کا مقرر کردہ قاضی ثالث بھی نہیں بن سکتا بشرطیکہ فریقین اس نظریہ سے اس کے ہاں پیش ہوں کہ یہ حاکم کا مقرر کردہ ہے، رد المحتار میں ہے کہ بحر میں بزازیہ سے منقول ہے کہ ہمارے بعض علماء نے فرمایا ہے کہ ہمارے علاقہ کے اکثر قاضی ثالث ہیں کیونکہ انہوں نے رشوت سے قضاء حاصل کی ہے تو قاضی نہ ہوئے، تاہم اگر مقدمہ پیش ہو تو وہ ثالث کی حیثیت سے فیصلہ کرسکتے ہیں، اس پر اعتراض ہوا کہ ان کے ہاں مقدمہ بطور ثالث پیش نہیں ہوا بلکہ فریقین نے اس اعتقاد پر پیش کیا کہ وہ قاضی نافذ الحکم ہے، تو یہ فیصلہ درست نہ ہوگا، کیا دیکھتے نہیں کہ ابتداءً بیع لین دین سے منعقد ہو جاتی ہے لیکن وہی بیع پہلے باطل یا فاسد ہو چکی ہو تو اب لین دین کے تبادلہ سے وہ بیع منعقد نہ ہوگی کیونکہ یہ دستی لین دین کا تبادلہ اب پہلے فاسد سبب پر مرتب ہے (تو یہاں بھی اگرچہ ابتداءً ثالث ہوسکتا تھا لیکن اب فاسد عمل پر مرتب ہونے کی وجہ سے وہ ثالث قرار نہ پائے گا)۔

1 بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۷۴ 2 رد المحتار کتاب القضاء باب التحکیم دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۸- ۳۲۷

Fatawa Rizvia Volume 18

[Boxed text at the top] ... if both parties, by their own will, present themselves before him considering him an arbitrator, then he can be an arbitrator. Before the decision, he will be considered dismissed if either party dismisses him, as is the rule and law of arbitration, and this is a clear matter. And Allah, the Exalted, knows best. (T)

Problem 44: What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid has two wives. Zaid sold his entire property to his first wife in lieu of her dower (mahr) and gave her possession and control just like his own. Now the second wife says, "Pay my dower as well, otherwise, I will file a lawsuit and have half of the property partitioned in lieu of my dower." Is the second wife entitled to claim half of the property by having it partitioned or not? Zaid says, "You cannot receive the dower through a lawsuit until a divorce occurs; I will pay it by working and earning." Is this statement of Zaid correct or wrong?

The Answer: In the mentioned case, when Zaid has sold that property to the first wife, the second wife does not have the authority to take half of that property in lieu of her dower. Regarding the dower, when there is no specific condition for immediate or deferred payment, the local custom ('urf) is considered. It is not the custom of these lands to pay dower before separation. Therefore, the second wife's demand is simply inadmissible. However, her dower remains a debt upon Zaid that must be paid. This ruling is correct judicially (qada'an), but religiously (diyanatan), if his intention behind this sale was to deprive the second wife, then he is accountable before Allah for his corrupt intention and the sale based on it. And Allah Ta'ala knows best.

Problem 45: What do the scholars of religion say in this case: Zaid died and the deceased Zaid's estate was mortgaged in lieu of the dower debt of his wife Hindah. Amr filed a lawsuit for the redemption of the mortgage by paying one hundred and sixty-three rupees of the dower debt in court and obtained a decree. By court order, Amr paid the entire dower debt to Hindah. Afterwards, Hindah sold her share to Husaini, her daughter. Now Husaini wants Hindah's share. In this case, can Husaini have Hindah's share partitioned without paying back the total dower debt that Amr has paid? Explain and be rewarded.

The Answer: The questioner states that the payment by Amr was not as a voluntary gift (tabarru'), and this debt is less than the total estate, and there are no other debts upon the deceased. Therefore, Hindah's disposal of her share through sale is valid

because a debt that does not encompass the entire estate does not prevent the ownership of heirs. However, despite this, it will remain withheld due to the attachment of the creditor's right or as mortgaged property. And if the creditor...

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

[शीर्ष पर बॉक्स किया हुआ पाठ] ... यदि दोनों पक्ष अपनी इच्छा से उसे मध्यस्थ मानकर उसके सामने पेश होते हैं, तो वह मध्यस्थ बन सकेगा। फ़ैसले से पहले, यदि दोनों पक्षों में से कोई भी उसे हटा देता है, तो वह पदच्युत माना जाएगा, जैसा कि मध्यस्थता का नियम और क़ानून है, और यह एक स्पष्ट बात है। और अल्लाह, जो महान है, बेहतर जानता है। (त)

मसला 44: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद की दो पत्नियाँ हैं। ज़ैद ने अपनी पूरी संपत्ति पहली पत्नी को उसके मेहर के बदले बेच दी और उसे अपने जैसा ही क़ब्ज़ा और दखल दे दिया। अब दूसरी पत्नी कहती है, "मेरा मेहर भी अदा करो, वर्ना मैं मुक़दमा करके मेहर के बदले आधी संपत्ति का बँटवारा करा लूँगी।" क्या दूसरी पत्नी बँटवारा कराकर आधी संपत्ति की हक़दार है या नहीं? ज़ैद कहता है, "अभी तुम्हें मुक़दमे के ज़रिए मेहर नहीं मिल सकता जब तक कि तलाक़ न हो जाए; मैं मेहनत-मज़दूरी करके इसे अदा करूँगा।" क्या ज़ैद का यह कहना सही है या ग़लत?

जवाब: बताई गई स्थिति में, जब ज़ैद ने वह संपत्ति पहली पत्नी को बेच दी है, तो दूसरी पत्नी को मेहर के बदले उस संपत्ति के आधे हिस्से को लेने का अधिकार नहीं है। मेहर के संबंध में, जब तुरंत या देरी से भुगतान की कोई शर्त न हो, तो स्थानीय प्रथा (उर्फ़) मानी जाती है। इन क्षेत्रों की प्रथा अलगाव से पहले मेहर अदा करने की नहीं है। इसलिए, दूसरी पत्नी की माँग पूरी तरह से अस्वीकार्य है। हालाँकि, उसका मेहर ज़ैद के ज़िम्मे एक ऋण है जिसे चुकाना अनिवार्य है। यह निर्णय न्यायिक रूप से (क़ज़ाअन) सही है, लेकिन धार्मिक रूप से (दियानतन), यदि इस बिक्री से उसका उद्देश्य दूसरी पत्नी को वंचित करना था, तो वह अल्लाह के सामने अपनी इस भ्रष्ट नीयत और उस पर आधारित इस बिक्री के लिए जवाबदेह है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 45: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद की मृत्यु हो गई और मृतक ज़ैद की संपत्ति उसकी पत्नी हिंदा के मेहर के कर्ज़ के बदले गिरवी (मकफ़ूल) थी। अम्र ने अदालत में मेहर के कर्ज़ के रूप में एक सौ तिरसठ रुपये जमा करके गिरवी छुड़ाने का मुक़दमा दायर किया और डिक्री प्राप्त की। अदालत के आदेशानुसार, अम्र ने हिंदा को पूरा मेहर अदा कर दिया। इसके बाद, हिंदा ने अपना हिस्सा अपनी बेटी हुसैनी को बेच दिया। अब हुसैनी हिंदा का हिस्सा चाहती है। इस स्थिति में, क्या हुसैनी उस मेहर के कर्ज़ को चुकाए बिना, जो अम्र ने पूरा अदा कर दिया है, हिंदा के हिस्से का बँटवारा करा सकती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

जवाब: प्रश्नकर्ता का कहना है कि अम्र द्वारा किया गया भुगतान स्वैच्छिक उपहार के रूप में नहीं था, और यह ऋण संपत्ति के कुल मूल्य से कम है, और मृतक पर इसके अलावा कोई और ऋण नहीं है। इसलिए, हिंदा द्वारा बिक्री के ज़रिए अपने हिस्से का निपटान सही है क्योंकि ऐसा ऋण जो पूरी संपत्ति को समाहित नहीं करता, वारिसों के स्वामित्व में बाधा नहीं बनता। लेकिन इसके बावजूद, लेनदार के अधिकार के जुड़ाव या गिरवी होने के कारण यह हिस्सा रोका हुआ रहेगा। और यदि लेनदार...

[اوپر والا باکس متن] سُوئے اَو ترافع کند حکم می شود و پیش از حکم بعزل ہر یکے متعزل گردد کما ھو حکم الحکم و ھو ظاہر واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ اھ مختصراً ہاں اگر فریقین اپنی مرضی سے ثالث سمجھ کر اس کے ہاں پیشی کریں تو وہ ثالث ہو سکے گا اور فیصلہ سے قبل فریقین میں سے ہر ایک کی معزولی سے معزول قرار پائے گا جیسا کہ ثالثی کا حکم و قانون ہے اور یہ واضح بات ہے۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۴۴: علمائے دین اس مسئلہ میں کیا فرماتے ہیں کہ زید کی دو زوجہ ہیں، زید نے زوجہ اول کو کل جائداد اپنی بالعوض مہر بیع کردی اور قبضہ و دخل مثل نفس خاص اپنے کے کرادیا۔ اب زوجہ ثانی کہتی ہے کہ میرا بھی مہر ادا کرو ورنہ میں نالش کرکے نصف جائداد بالعوض اپنے مہر کے تقسیم کرالوں گی، آیا زوجہ ثانی تقسیم کرالینے نصف جائداد کی مستحق ہے یا نہیں؟ زید کہتا ہے کہ ابھی مہر تجھ کو بذریعہ نالش وصول نہیں ہو سکتا تاوقتیکہ طلاق نہ ہوجائے میں محنت مزدوری کرکے ادا کروں گا، آیا یہ قول زید کا درست ہے یا غلط؟

الجواب: صورت مسئولہ میں جب زید نے وہ جائداد زوجہ اولٰی کے ہاتھ بیچ کردی زوجہ ثانیہ کو اس سے نصف جائداد عوض مہر لینے کا اختیار نہیں اور در بارہ مہر جب شرط تعجیل و تا جیل سے عاری ہو اعتبار عرف کا ہے ان دیار کا عرف نہیں کہ قبل از فرق مہر ادا کیا جائے پس مطالبہ زوجہ ثانیہ محض نامسموع، البتہ اس کا مہر ذمہ زید واجب الادا ہے یہ حکم قضاءً صحیح ہے مگر دیانۃً اگر اس کا اس بیع سے زوجہ ثانیہ کو محروم رکھنا ہے تو اپنی اس نیت فاسد اور اس بیع پر کہ مبنی اس نیت پر ہے عنداللہ ماخوذ ہے واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۵: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید فوت ہوا اور ترکہ زید متوفی کا عوض دین مہر زوجہ ہندہ کے مکفول تھا عمرو نے نالش انفکاک رہن بادائے ایک سو تریسٹھ روپیہ دین مہر کے عدالت میں دائر کرکے ڈگری حاصل کی اور بحکم عدالت کل دین مہر ہندہ کو عمرو نے ادا کر دیا بعدہ ہندہ نے اپنا حصہ بدست حسینی دختر اپنی کے بیع کر دیا اب حسینی حصہ ہندہ کا چاہتی ہے اس صورت میں حسینی بلا ادائے دین مہر اس کے جو کل عمرو نے ادا کر دیا ہے حصہ ہندہ کا تقسیم کرا سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: سائل مظہر ہے کہ وہ ادا کرنا جانب عمرو سے بطریق تبرع نہ تھا اور یہ دین ترکہ سے کم ہے اور سوا اس کے میت پر اور دین نہیں، پس تصرف ہندہ کا اپنے حصہ میں بیع کے ساتھ صحیح ہوا کہ دین غیر مستغرق مانع ملک ورثہ نہیں مگر باوجود اس کے بوجہ تعلق حق دائن یا مرہون کے لئے محبوس رہے گا، اور دائن اگر

Fatawa Razawiyya, Volume Eighteen (18)

If the sale is not held valid, then the sale will not be considered implemented according to the predominant opinion of the school of thought.

Allamah al-Sayyid al-Tahtawi stated in the marginalia of Al-Durr in the Book of Inheritances: 'The ruling for the estate before the payment of debts is like the ruling for a property pledged for a debt against the deceased. Therefore, the disposals of the heirs therein are not effective if the estate is less than or equal to the debt. However, if there is a surplus over the debt, there are two views regarding the effectiveness of the heirs' disposals: one is that the disposal is effective until an amount equal to the debt remains; the second is that their disposal is not effective, based on the analogy of pledged property. In both cases, this second view is more apparent.' End quote, 'Ajam Zadeh. (T)

Therefore, the female purchaser cannot take possession of Hind's share until the estate is cleared by payment or acquittal of debt, and merely paying her proportional share will not be sufficient until the entire debt is paid.

As we mentioned, debt, even if it does not encompass the entire estate, prevents the effectiveness of the heirs' disposals.

Just as we mentioned, even if the debt does not encompass the whole inheritance, it is an impediment to the implementation of the heirs' disposals. (T)

Yes, if the creditor allows it and agrees to this matter, he has the choice, for the retention was for his right. Thus, in this case, Husayni can take possession, and the proceeds for Hind's share will remain withheld for the creditor's right, as is the explicitly stated ruling for pledged property in the texts. (As the ruling for pledged property is explicitly stated in the texts. T). And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Issue 46: What do the scholars of religion and jurists of the clear Shariah say in this case? Forty years have passed...

Note: There is a blank space in the original after the words 'Ajam Zadeh'.

1. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Inheritances, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/367.

फ़तावा रज़विया, जिल्द अठारह (18)

बैअ (बिक्री) को जायज़ न रखे तो बैअ मज़हब राज़िह पर नाफ़िज़ न पाएगी।

अल्लामा सैय्यद तहतावी ने अल-दुर्र के हाशिये में किताबुल फ़राइज़ में फ़रमाया: 'मयत पर क़र्ज़ की अदायगी से क़ब्ल उसका तरका क़र्ज़ में रहन (गिरवी) के हुक्म में होगा, तो इस तरका में वारिसों के तसर्रुफ़ात (हस्तक्षेप) नाफ़िज़ न होंगे जबकि तरका क़र्ज़ से कम या बराबर हो। लेकिन अगर तरका क़र्ज़ से ज़्यादा हो तो उसमें दो सूरतें हैं: एक यह कि ज़ायद (अतिरिक्त) में वारिसों का तसर्रुफ़ नाफ़िज़ होगा यहाँ तक कि क़र्ज़ की मात्रा बाक़ी रह जाए; दूसरी यह कि उनका तसर्रुफ़ न होगा, मरहून (गिरवी रखी) चीज़ पर क़ियास (अनुमान) की वजह से। दोनों सूरतों में यह दूसरी ज़्यादा ज़ाहिर है।' - अज्जम ज़ादह। (त)

लिहाज़ा ख़रीदार औरत जब तक तरका क़र्ज़ की अदायगी या माफ़ी से पाक न हो जाए, हिन्द के हिस्से पर क़ब्ज़ा नहीं कर सकती और सिर्फ़ अपने हिस्से के बराबर हिस्सा अदा कर देना काफ़ी न होगा जब तक कि कुल क़र्ज़ अदा न हो जाए।

जैसा कि हमने ज़िक्र किया कि क़र्ज़ अगरचे विरासत को पूरी तरह न घेरे हुए हो, वह वारिसों के तसर्रुफ़ात के लागू होने से रोकता है। (त)

हाँ, अगर क़र्ज़ख़्वाह रवा रखे और इस बात पर राज़ी हो जाए तो उसे इख़्तियार है क्योंकि रोक उसके हक़ के लिए थी। अतः इस स्थिति में हुसैनी क़ाबिज़ हो सकती है और हिन्द के हिस्से के बदले उसकी क़ीमत क़र्ज़ख़्वाह के हक़ में रुकी रहेगी, जैसा कि मतून (मूल ग्रंथों) में मरहून चीज़ का हुक्म स्पष्ट है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 46: क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन और मुफ़्तियान-ए-शरा मतीन इस सूरत में? चालीस बरस का अरसा हुआ...

नोट: लफ़्ज़ 'अज्जम ज़ादह' के बाद असल में सफ़ेदी (खाली जगह) है।

1. हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्रुल मुख़्तार, किताबुल फ़राइज़, दारुल मारिफ़ह बैरूत, 4/367

بیع کو جائز نہ رکھے تو بیع مذہب راجح پر نافذ نہ پائے گی،

قال العلامة السید الطحطاوی فی حاشیة الدرمن کتاب الفرائض حکم التترکة قبل قضاء الدیون کحکم المرھون بدین علی المیت فلا تنفذ تصرفات الورثة فیھا ھذا اذا کانت التترکة اقل من الدین او مساویة لہ واما اذا کان فیھا زیادة علیہ ففی نفوذ تصرفات الورثة وجھان احدھما النفوذ الی ان یبقی قدر الدین واظھرھما عدم النفوذ علی قیاس المرھون اھ عجم زادہ عہ ۔ علامہ سید طحطاوی نے در کے حاشیہ میں کتاب الفرائض میں فرمایا: میت پر قرض کی ادائیگی سے قبل اس کا ترکہ قرض میں رہن کے حکم میں ہوگا تو اس ترکہ میں ورثاء کے تصرفات نافذ نہ ہوں گے جبکہ ترکہ قرض سے کم یا مساوی ہو لیکن اگر ترکہ قرض سے زائد ہو تو اس میں دو صورتیں ہیں: ایک یہ کہ زائد میں ورثاء کا تصرف نافذ ہوگا یہاں تک کہ مقدارِ دین باقی رہ جائے، دوسری یہ کہ ان کا تصرف نہ ہوگا مرہون چیز پر قیاس کی وجہ سے، دونوں صورتوں میں یہ دوسری زیادہ ظاہر ہے اھ عجم زادہ۔ (ت) پس مشتریہ تاوقتیکہ ترکہ ایفا یا ابراءِ دین سے نہ ہو جائے حصہ ہندہ پر قبضہ نہیں کر سکتی اور صرف اس کا بقدر حصہ رسدی اپنے کے ادا کر دینا کافی نہ ہوگا جب تک کل دین ادا نہ ہو جائے، کما ذکرنا من ان الدین ولولم یکن محیطا یمنع نفاذ تصرفات الورثة۔ جیسے ہم نے ذکر کیا کہ دین اگرچہ وراثت کو محیط نہ ہو وہ ورثاء کے تصرفات کے نفاذ سے مانع ہے۔ (ت) ہاں اگر دائن روا رکھے اور اس امر پر راضی ہو جائے تو اسے اختیار ہے کہ حبس اس کے حق کے لئے تھا پس حسینی اس تقدیر پر قابض ہو سکتی ہے اور حصہ ہندہ کے عوض ان کے ثمن حق دائن میں محبوس رہیں گے کما ھو حکم المرھون المصرح بہ فی المتون (جیسا کہ متون میں مرہون چیز کا

حکم تصریح شدہ ہے۔ ت) واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۴۶: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیانِ شرع متین اس صورت میں، چالیس برس کا عرصہ ہوا

عہ: لفظ عجم زادہ کے بعد اصل میں بیاض ہے۔

۱ حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الفرائض دار المعرفة بیروت ۴ / ۳۶۷

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

Problem: Zaid died. After the husband's death, in the presence of other legal heirs, the deceased's wife, Musammat Hindah, took possession and control of Zaid's entire estate in lieu of her dower (Mahr), acting as the owner. Zaid also had three daughters. Although the dower amount was large and the inherited property was not enough to cover the entire dower, Musammat Hindah mortgaged a piece of the husband's estate for a certain amount of rupees (p. 1) after his death. It was written in the deed that she is the owner, possessor, and occupant. The heirs continued to accept this act of ownership. Other acts of ownership were also performed independently. For instance, she had a permanent house built for her nephews on her husband's land from the estate, and the construction continued for a long time with the knowledge and notice of the heirs, yet no one hindered or objected. All these acts of ownership were accepted. The daughters left by the husband never interfered or hindered, nor did they seek partition or define the estate. The wife remained the absolute owner, possessor, and occupant, and all acts of ownership were carried out without any opposition. After that, while Musammat Hindah was alive, no daughter sought partition or claimed the estate; they just used to visit their mother, Hindah, and maternal affection continued. Now, about fifteen or sixteen years have passed since Musammat Hindah died. Among her heirs are two daughters and two nephews. According to the noble religious obligations (Sharia), there is a share for the two daughters and one share for each nephew, and the matter is settled out of 6. Since the daughters' share is now becoming small and the nephews are entitled to a Shariah share, merely to destroy the right, after forty years, this matter is being stated: that until today it was never mentioned that Musammat Hindah took possession of the entire estate as inheritance, and sometimes this excuse is presented that at the time of the funeral, most dowers are waived, so it must have been waived as a custom. And sometimes this statement that she waived it is made by none other than those two daughters of the deceased, who, due to their own small share of the estate and at the instigation of their family members, state it now; they never stated it before. To invalidate and distort the right of the nephews, despite the acts of ownership of Musammat Hindah for 25-30 years and the expression of possession for the dower and the lack of expression of dower waiver—except for the current year's statement, which is a mere imaginary statement of the two daughters without the knowledge and awareness of other elders of the family and without any written document—rather, contrary to it, the practice continued and

no heir mentioned this, and the written and verbal transfers of Musammat Hindah were always accepted. So in such circumstances, will this dower be considered waived or what? And should the distribution of the estate now be from Musammat Hindah's property or the husband of Hindah's property, and how should this practice be regarded? Explain, and you shall be rewarded.

मसला: ज़ैद की मृत्यु हो गई। पति की मृत्यु के बाद, अन्य कानूनी वारिसों की उपस्थिति में, मृतक की पत्नी मुसम्मात हिंदा ने अपने मेहर (दहेज ऋण) के बदले ज़ैद की पूरी छोड़ी हुई संपत्ति पर कब्ज़ा कर लिया और मालिक के रूप में उसका उपयोग करने लगी। ज़ैद की तीन बेटियाँ भी थीं। यद्यपि मेहर की राशि बहुत अधिक थी और विरासत में मिली संपत्ति इतनी नहीं थी कि पूरे मेहर को चुका सके, मुसम्मात हिंदा ने पति की मृत्यु के बाद उसकी संपत्ति का एक टुकड़ा एक निश्चित राशि (पृष्ठ 1) के बदले गिरवी रख दिया। दस्तावेज़ में यह लिखा गया था कि वह मालकिन, कब्ज़ाधारक और दखलकार है। वारिसों ने उसके इस मालिकाना हक को स्वीकार करना जारी रखा। अन्य मालिकाना कार्य भी बिना किसी की भागीदारी के किए गए। उदाहरण के लिए, उसने विरासत में मिली पति की ज़मीन पर अपने भतीजों के लिए एक पक्का घर बनवाया, और वारिसों की जानकारी और संज्ञान में निर्माण लंबे समय तक चलता रहा, फिर भी किसी ने बाधा नहीं डाली या आपत्ति नहीं की। ये सभी मालिकाना कार्य स्वीकार किए गए। पति द्वारा छोड़ी गई बेटियों ने कभी हस्तक्षेप या बाधा नहीं डाली, न ही उन्होंने बंटवारे की मांग की और न ही संपत्ति को परिभाषित किया। पत्नी पूर्ण मालकिन, कब्ज़ाधारक और दखलकार बनी रही और सभी मालिकाना कार्य बिना किसी विरोध के होते रहे। इसके बाद, जब तक मुसम्मात हिंदा जीवित रहीं, किसी भी बेटी ने बंटवारा नहीं चाहा और न ही संपत्ति का दावा किया; वे बस अपनी माँ हिंदा के पास आती-जाती रहीं और मातृ प्रेम बना रहा। अब मुसम्मात हिंदा की मृत्यु को लगभग पंद्रह या सोलह साल बीत चुके हैं। उनके वारिसों में दो बेटियाँ और दो भतीजे हैं। शरीयत के अनुसार, दो बेटियों के लिए दो हिस्से और प्रत्येक भतीजे के लिए एक हिस्सा होता है, और मामला 6 में से तय होता है। चूंकि अब बेटियों का हिस्सा कम हो रहा है और भतीजे शरीयत के अनुसार हिस्से के हकदार हैं, इसलिए केवल हक मारने के लिए, चालीस साल बाद यह बात कही जा रही है: कि आज तक कभी इस बात का ज़िक्र नहीं हुआ था कि मुसम्मात हिंदा ने पूरी संपत्ति पर विरासत के रूप में कब्ज़ा किया था, और कभी यह बहाना पेश किया जाता है कि जनाज़ा उठते समय अक्सर मेहर माफ कर दिया जाता है, इसलिए रिवाज के अनुसार माफ कर दिया गया होगा। और कभी यह बयान कि उसने इसे माफ कर दिया, मृतक की उन दो बेटियों के अलावा और कोई नहीं दे रहा है, जो विरासत में अपने कम हिस्से के कारण और अपने परिवार के सदस्यों के उकसावे पर अब ऐसा कह रही हैं; उन्होंने पहले कभी ऐसा नहीं कहा। भतीजों के हक को खत्म करने और गलत साबित करने के लिए, मुसम्मात हिंदा के25-30 वर्षों के मालिकाना कार्यों और मेहर के

लिए कब्ज़े के इज़हार और मेहर माफी के इज़हार की कमी के बावजूद—वर्तमान वर्ष के बयान के अलावा, जो कि परिवार के अन्य बुजुर्गों की जानकारी के बिना और बिना किसी लिखित दस्तावेज़ के दो बेटियों का महज एक काल्पनिक बयान है—बल्कि इसके विपरीत, व्यवहार जारी रहा और किसी भी वारिस ने इसका ज़िक्र नहीं किया, और मुसम्मात हिंदा के लिखित और मौखिक हस्तांतरण हमेशा स्वीकार किए गए। तो ऐसी परिस्थितियों में, क्या यह मेहर माफ समझा जाएगा या क्या? और क्या संपत्ति का बंटवारा अब मुसम्मात हिंदा की संपत्ति से होना चाहिए या हिंदा के पति की संपत्ति से, और इस चल रहे व्यवहार को कैसा समझा जाना चाहिए? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

مسئی زید فوت ہوا، بعد وفات شوہر بموجودگی دیگر ورثاء شرعی کل متروکہ زید پر مسماۃ ہندہ زوجہ بموضع مہر قابض و دخیل و متصرف مالکانہ ہوئی اور تین لڑکیاں بھی زید کی تھیں، گو دین مہر کثیر التعداد تھا اور اس قدر جائداد موروث نہ تھی کہ کتفی دین مہر کو ہو اور منجملہ جائداد متروکہ شوہری مسماۃ نے ایک قطعہ زمین بعد وفات شوہر بعوض مبلغ (ص۱) روپیہ رہن رکھا اور اس میں یہ لفظ تحریر ہے کہ مالکانہ قابض و دخیل و متصرف ہوں اور اس فعل مالکانہ کو ورثہ تسلیم کرتے رہے اور بھی افعال مالکانہ بلا شرکت احدے ہوتے رہے، چنانچہ اس متروکہ شوہری سے اپنے بھتیجوں کو ایک مکان پختہ اراضی شوہری میں بنوایا اور بعلم و آگاہی واطلاع اور موجودگی ورثاء یک مدت تک تعمیر ہوتا رہا، کوئی مزاحم و معترض نہ ہوا، اور یہ سب افعال ملکیت تسلیم ہوتے رہے، اور لڑکیاں جو شوہر نے چھوڑی تھیں کبھی حارج و مزاحم نہ ہوئیں، نہ تقسیم چاہی نہ ترکہ معین ہوا، بالکلیہ زوجہ مالک و قابض و متصرف رہی اور جمیع افعال ملکیت پر عملدرآمد ہوتا رہا کوئی مخالفت نہ کی، اور اس کے بعد بچات مسماۃ ہندہ کے ہوتے رہے کسی لڑکی نے نہ تقسیم چاہی نہ ترکہ طلب کیا، مجرد اپنی والدہ ہندہ کے پاس آتی جاتی رہیں اور شفقت مادرانہ ہوتی رہی اب عرصہ پندرہ سولہ سال کا ہوا کہ مسماۃ ہندہ فوت ہوئی اور اس کے ورثاء میں سے دو لڑکیاں اور دو بھتیجے ہیں بموجب فرائض شریف کے دو دو لڑکیوں کے اور ایک ایک برادرزادہ کا حصہ ہوتا ہے اور ۶ سے مسئلہ قرار پاتا ہے چونکہ اب لڑکیوں نے کہ حصہ قلیل ہوا جاتا ہے اور برادرزادگان مستحق حصہ شرعی ہیں محض اتلاف حق کے لئے چالیس برس کے بعد یہ امر بیان ہوتا ہے کہ آج تک کبھی اس امر کا تذکرہ بھی نہیں آیا تھا کہ مسماۃ ہندہ کل ترکہ پر قابض بوجہ ترکہ ہو گئی ہوگی اور کبھی یہ حیلہ پیش ہوتا ہے کہ جنازہ اٹھتے وقت اکثر مہر معاف

بھی ہو جاتا ہے، رواجا معاف کر دیا ہوگا، اور کبھی یہ بیان کہ معاف کر دیا اس امر کا بیان کنندہ سوائے ان دو لڑکیوں متوفیہ کے کہ وہ خود اپنی کمی ترکہ کے سبب سے اور باغوائے اپنے اہل وعیال کے اس وقت بیان کرتی ہیں کبھی سابق بیان بھی نہیں کیا ابطال و کجی حق برادر زاد گان مسماۃ متوفیہ کے لئے باوجود عملدرآمد ہونے افعال ملکیت مسماۃ ہندہ کے ۲۵، ۳۰ سال تک اور اظہار قبضہ دین مہر اور عدم اظہار معافی مہر سوائے بیان سال حال مجرد بیان خیالی دولڑکیوں کابغیر علم وآگاہی دیگر بزرگان خاندان کے اور نہ ہونے کسی وثیقہ تحریری کے بلکہ برخلاف اس کے عملدرآمد ہوتا رہا اور کسی وارث نے یہ ذکر نہ کیا اور انتقالات تحریری اور زبانی مسماۃ ہندہ ہمیشہ مسلم کئے پس ایسی حالتوں میں یہ مہر معاف سمجھا جائے گا یا کیا؟ اور تقسیم ترکہ اب مسماۃ ہندہ کی ہوگی یا شوہر ہندہ کی قرار دینا چاہئے اور یہ عملدرآمد کیسا سمجھا جائے گا؟ بینوا توجروا۔

الجواب:

In the questioned scenario, the claim of the daughters is absolutely not maintainable. Neither can that estate now be considered the estate of the husband, nor can the waiver of the dower (mahr) be assumed solely based on their statement. And what a contradictory statement it is: sometimes, based on custom, this hypothetical ruling is given that dower is waived at the time the funeral bier is lifted, and so it must have happened here too, whereas this general rule is also wrong; some waive it, some do not. Even if everyone used to waive it, what of it? The waiver by the specific woman, Hindah, should have been proven. And sometimes, thinking something, this absolute claim is made that it was waived. If it had been waived, why did you let Hindah take possession of the entire property based on the dower? And why did you remain silent for twenty-four or twenty-five years seeing her exercising ownership rights? And after her death, for whom was this silence of fifteen or sixteen years? This forty-year silence is a clear legal indication that the claim is based on force, deception, and the destruction of the rights of the nephews. Our leading scholars of texts, commentaries, and fatwas state clearly that when a person continues to exercise ownership rights in a property for a long period, or transfers ownership to another through sale, gift, or any other means, and that other person remains in possession for a time, then a claimant who is present in that city and is aware of these circumstances starts claiming that this property is his ownership, whether by inheritance or any other reason, that claim will absolutely not be heard. Their silence during these acts of disposal will be considered an explicit admission of their own lack of connection and of the possessor's ownership.

In the fatwas of the late Sayyidi Allama Muhammad bin Abdullah al-Ghazzi al-Tumurtashi, author of 'Tanwir al-Absar', it is recorded that he was asked about a man who had a house in a dwelling where he resided for more than three years. He had a neighbor next to him, and the said man exercised disposal in the mentioned house by demolishing and building, while his neighbor was aware of

In the fatwas of the late Sayyidi Allama Muhammad bin Abdullah al-Ghazzi al-Tumurtashi, author of 'Tanwir al-Absar', it is recorded that he was asked about a man who had a house in a dwelling where he resided for more than three years. He had a neighbor next to him, and the said man exercised disposal in the mentioned house by demolishing and building, while his neighbor was aware of

his disposal during the mentioned period. So, if he (the neighbor) claims the house or part of it after the mentioned disposal by the man in the house by demolishing and building during the mentioned period, is his claim heard or not? He replied: His claim is not heard, according to what the fatwa is based on, and the fatwa of Imam...

his disposal during the mentioned period. So, if he (the neighbor) claims the house or part of it after the mentioned disposal by the man in the house by demolishing and building during the mentioned period, is his claim heard or not? He replied: His claim is not heard, according to what the fatwa is based on, and the fatwa of Imam...

1. Al-Uqud al-Durriyyah with reference to Fatawa Ghazzi, Kitab al-Da'wa, Arg Bazaar Qandahar, Afghanistan 4/2.

अल-जवाब:

पूछी गई सूरत में बेटियों का दावा हरगिज़ सुनने योग्य नहीं है। न अब वह संपत्ति पति की विरासत मानी जा सकती है, और न ही महज़ उनके बयान से मेहर (स्त्रीधन) की माफ़ी समझी जाएगी। और बयान भी कैसा विरोधाभासी है कि कभी रिवाज के आधार पर यह संभावित हुक्म दिया जाता है कि जनाज़ा उठते समय मेहर माफ़ हो जाता है, यहाँ भी हो गया होगा, हालाँकि यह नियम भी गलत है; कोई माफ़ कर देता है, कोई नहीं करता। और अगर सब माफ़ कर दिया करते तो भी क्या था, ख़ास हिंदा (स्त्री का नाम) की माफ़ी साबित होनी चाहिए थी। और कभी कुछ सोचकर यह निश्चित दावा कि माफ़ कर दिया गया। अगर माफ़ कर दिया गया था, तो तुमने मेहर के आधार पर पूरी जायदाद पर हिंदा को कब्ज़ा क्यों करने दिया? और चौबीस-पच्चीस साल तक उसके मालिकाना हक़ के इस्तेमाल को देखकर तुम खामोश क्यों रहीं? और उसके इंतकाल (मृत्यु) पर भी पंद्रह-सोलह साल का सन्नाटा किसके लिए था? यह चालीस साल की खामोशी शरीयत के अनुसार एक स्पष्ट संकेत है कि दावा ज़ोर-ज़बरदस्ती, धोखाधड़ी और भतीजों के हक मारने पर आधारित है। हमारे ग्रंथों, व्याख्याओं और फ़तवों के इमाम स्पष्ट रूप से फरमाते हैं कि जब एक जायदाद में कोई व्यक्ति लंबे समय तक खुद मालिकाना अधिकार जताता रहे, या बेचान, हिबा (दान) या किसी और तरीके से दूसरे को मालिक बना दे और वह दूसरा व्यक्ति एक समय तक उस पर कब्ज़ा रखे, फिर एक दावेदार जो उसी शहर में मौजूद हो और इन हालात से वाकिफ हो, दावा करने लगे कि यह जायदाद मेरी मिल्कियत है, अब वह दावा चाहे विरासत की बिना पर हो या किसी और कारण से, हरगिज़-हरगिज़ नहीं सुना जाएगा। और उन कामों के वक्त उसका खामोश रहना अपनी बेताल्लुकी (अजनबीयत) और कब्ज़ा रखने वाले की मिल्कियत का स्पष्ट इकरार (स्वीकारोक्ति) माना जाएगा।

'तन्वीर अल-अब्सार' के लेखक अल्लामा अल-मरहूम सैयदी मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह अल-ग़ज़ी अल-तुमुर्ताशी के फ़तावा में है, उनसे उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसके पास एक घर में तीन साल से अधिक समय से रहने का स्थान है, और उसका एक पड़ोसी है, और उक्त व्यक्ति उक्त सैयदी अल्लामा मुहम्मद बिन अब्दुल्लाह अल-ग़ज़ी अल-तुमुर्ताशी मरहूम, मुसन्निफ़ 'तन्वीर अल-अब्सार' के फ़तावा में है कि उनसे ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल हुआ जो एक हवेली के कमरे में तीन साल से अधिक समय से रह रहा है और वह अपने कमरे में तोड़-फोड़ और

अवधि में उक्त घर में तोड़-फोड़ और निर्माण का कार्य करता रहा, जबकि उसका पड़ोसी उक्त अवधि में उसके इन कार्यों से अवगत था। तो क्या उक्त अवधि में घर में निर्माण और तोड़-फोड़ के कार्यों के बाद यदि वह घर या उसके किसी हिस्से का दावा करता है, तो उसका दावा सुना जाएगा या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: उसका दावा नहीं सुना जाएगा, जिसके अनुसार फ़तवा है और इमाम का फ़तवा...

मरम्मत करता रहा, उसका पड़ोसी उसके ये काम देखता रहा। तो क्या अब उस पड़ोसी को, इन कामों की जानकारी के बावजूद, उस कमरे के पूरे या किसी हिस्से पर दावा करने का हक है और क्या उसका दावा सुनने योग्य होगा या नहीं? तो उन्होंने जवाब में फरमाया कि उसका दावा सुनने योग्य नहीं होगा, इसी पर फ़तवा है, और इमाम अल्लामा...

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिय्या बहवाला फ़तावा ग़ज़ी, किताब अद-दवा, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान 4/2।

الجواب: صورت مستفسرہ میں دعویٰ دختران ہرگز قابل سماعت نہیں، نہ اب وہ ترکہ ترکہ شوہر ٹھہر سکے، نہ مجرد ان کے بیان سے مہر کی معافی سمجھی جائے اور بیان بھی کیسا مضطرب کہ کبھی تو بربنائے رواج یہ احتمالی حکم کہ جنازہ اٹھتے وقت مہر معاف ہو جاتا ہے یہاں بھی ہو گیا ہوگا، حالانکہ یہ کلیہ بھی غلط ہے، کوئی معاف کر دیتا ہے کوئی نہیں کرتا، اور سب معاف کر دیا کرتے تو کیا تھا، خاص ہندہ کی معافی ثابت ہونا چاہئے تھی اور کبھی کچھ سمجھ کر یہ قطعی دعویٰ کہ معاف کر دیا اگر معاف کر دیا تھا تو تم نے بربنائے مہر کل جائداد پر ہندہ کو کیوں قبضہ کرنے دیا تھا اور چوبیس پچیس برس تک اس کے تصرفات مالکانہ دیکھ کر کیوں خاموش رہیں اور اس کے انتقال پر بھی پندرہ سولہ برس کا سکوت کس کے لئے تھا یہ خاموشی چہل سالہ شرعاً قرینہ واضحہ ہے کہ دعویٰ بربنائے زور و تلبیس و اتلاف حق برادر زادگان ہے، ہمارے ائمہ اصحاب متون و شروح و فتاویٰ تصریح فرماتے ہیں کہ جب ایک جائداد میں کوئی شخص ایک مدت تک خود تصرفات مالکانہ کرتا رہے یا بیع خواہ ہبہ خواہ کسی اور طرح دوسرے کو تملیک کرے اور وہ دوسرا ایک زمانہ تک اس میں متصرف رہے پھر ایک مدعی جو اس شہر میں موجود ہو اور ان حالات پر مطلع ہو دعویٰ کرنے لگے کہ یہ جائداد میری ملک ہے اب وہ دعویٰ بہت میراث ہو خواہ کسی دوسرے سبب سے ہر گز ہر گز نہ سنا جائے گا اور اس کا ان تصرفات کے وقت خاموش رہنا اپنی اجنبیت اور متصرف کی مالکیت کا صریح اقرار قرار پائے گا،

في فتاوى العلامة المرحوم سیدی محمد بن سیدی علامہ محمد بن عبداللہ الغزی التمرتاشی مرحوم عبدالله الغزي التمرتاشي مصنف تنویر مصنف تنویر الابصار کے فتاویٰ میں ہے کہ ان سے الابصار سئل عن رجل له بيت في داريسكنه ایسے شخص کے متعلق سوال ہوا جو ایک حویلی کے

مدة تزيد على ثلث سنوات وله جار بجانبه كمرہ میں عرصہ زائد از تین سال سے رہائش پذیر والرجل المذكور يتصرف في البيت المزبور ہے اور وہ اپنے کمرہ میں توڑ پھوڑ و مرمت کرتا رہا هدما وعمارة مع اطلاع جاره على تصرفه اس کا پڑوسی اس کے یہ تصرفات دیکھتا رہا تو اب في المدة المذكورة فهل اذا ادعى البيت او اس پڑوسی کو مذکورہ تصرفات پر اطلاع کے باوجود بعضه بعد ماذكر من تصرف الرجل المذكور اس کمرہ کے کل یا بعض پر دعویٰ کا حق ہے اور کیا في البيت هدماً و بناء في المدة المذكورة تسمع اس کا دعویٰ قابل سماعت ہوگا یا نہیں؟ تو انہوں نے دعواه ام لا اجاب لا تسمع دعواه على ما عليه جواب میں فرمایا کہ اس کا دعویٰ قابل سماعت نہ ہوگا الفتوى وفتاوى الامام اس پر ہی فتوی ہے، اور امام علامہ

1 العقود الدرية بحوالہ فتاویٰ غزی کتاب الدعویٰ ارگ بازار قندھار افغانستان ۴/۲

Fatawa Razawiya (Volume 18)

Allamah Khayr al-Din al-Ramli was asked in his fatwas about a man who purchased six cubits of land from another person, which was in the seller's possession. After the purchase, the buyer built upon it and carried out other disposals of property. Subsequently, another person filed a claim against the aforementioned buyer, asserting that three and a half carats (qirats) of the sold land were his property, inherited from his mother, and he demanded the demolition of the building. This was despite the claimant's mother having observed the buyer undertaking the construction and other disposals. Is this claimant entitled to this claim or not? He replied: His claim shall not be heard because our scholars have explicitly stated in their fundamental texts, commentaries, and fatwas that if a buyer disposes of the sold property while the opposing party (even if a stranger) is aware—such as through building, planting, or farming—remaining silent for such a duration prevents the hearing of the claim. The author of *al-Manzumah* stated: Our teachers have agreed that the claim of such a person shall not be heard, and his silence shall be deemed as consent to the sale in order to close the door on fraud, greed, artifice, and deception. Not disputing despite presence is an admission that the property belonged to the seller. (End of summary). It is also mentioned therein: A person received a house from his father and utilized it just as his father had, without any dispute or challenger for a long period...

---

1. Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/87 & 88. Page 198 of 738

फतावा रज़विया (खंड 18)

अल्लामा खैर अल-दीन अल-रम्ली से उनके फतवों में एक ऐसे व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसने दूसरे से छह हाथ ज़मीन खरीदी, जो विक्रेता के कब्ज़े में थी। खरीद के बाद, खरीदार ने उस पर निर्माण किया और अन्य उपयोग किए। बाद में, एक अन्य व्यक्ति ने उक्त खरीदार के खिलाफ दावा किया कि बेची गई ज़मीन का साढ़े तीन कैरेट (कीरात) हिस्सा उसकी माँ से विरासत में मिली उसकी संपत्ति है, और उसने निर्माण को गिराने की मांग की। यह इस तथ्य के बावजूद था कि दावेदार की माँ खरीदार को निर्माण और अन्य उपयोग करते हुए देखती रही थी। क्या इस दावेदार को इस दावे का अधिकार है या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: उसका दावा नहीं सुना जाएगा क्योंकि हमारे विद्वानों ने अपने मूल ग्रंथों, व्याख्याओं और फतवों में स्पष्ट किया है कि यदि खरीदार बेची गई संपत्ति का उपयोग करता है—जैसे निर्माण, वृक्षारोपण या खेती—जबकि विरोधी पक्ष (भले ही वह अजनबी हो) इससे अवगत है, तो इतनी अवधि तक चुप रहना दावे की सुनवाई में बाधक है। 'अल-मंजूमा' के लेखक ने कहा: हमारे शिक्षकों ने सहमति व्यक्त की है कि ऐसे व्यक्ति का दावा विचारणीय नहीं होगा, और जालसाजी, लालच, छल और धोखे के दरवाजे बंद करने के लिए उसकी चुप्पी को बिक्री के लिए सहमति माना जाएगा। उपस्थिति के बावजूद विवाद न करना इस बात की स्वीकारोक्ति है कि वस्तु विक्रेता की संपत्ति थी। (सारांश समाप्त)। इसमें यह भी उल्लेख है: एक व्यक्ति ने अपने पिता से एक घर प्राप्त किया और उसका उसी तरह उपयोग किया जैसे उसके पिता ने किया था, बिना किसी विवाद या चुनौती देने वाले के लंबे समय तक...

---

1. फतावा खैरिया, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरूत, 2/87 और 88। पृष्ठ 738 में से 198

العلامة خير الملة والدين الرملى سئل فى رجل اشترى من آخر ستة اذرع من ارض بيد البائع وبنى بها بناء وتصرف فيه ثم بعده ادعى رجل على البانى المذكور ان له ثلثة قراريط ونصف قيراط في المبيع المذكور ارثا عن امه ويريد هدمه والحال ان امه تنظره يتصرف بالبناء والانتفاع المذكورين هل له ذلك ام لا، اجاب لا تسمع دعواه لان علمائنا نصوا في متونهم وشروحهم وفتاواهم ان تصرف المشترى في المبيع مع اطلاع الخصم ولو كان اجنبيا بنحو البناء والغرس والزرع يمنعه من سماع الدعوى قال صاحب المنظومة اتفق اساتيذنا على انه لا تسمع دعواه ويجعل سكوته رضا للبيع قطعا للتزوير والاطماع والحيل والتلبيس وجعل الحضور وترك المنازعة اقرارا بانه ملك البائع اه ملخصا وفيها ايضا سئل في رجل تلقى بيتا عن والده وتصرف فيه كما كان والده من غير منازع ولا مدافع مدة تنوف

خیر الدین رملی کے فتاوی میں ہے ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص نے دوسرے سے چھ ذراع زمین خریدی جو کہ بائع کے قبضہ میں تھی جس کو خریدنے کے بعد خریدار نے اس پر تعمیر کی اور دیگر تصرفات کئے پھر بعد میں ایک اور شخص نے اس خریدار مذکور پر دعوی کر دیا کہ مبیع زمین میں ساڑھے تین قیراط میری ملکیت ہے جو مجھے والدہ سے وراثت میں ملی ہے اور وہ تعمیر کو گرانے کا مطالبہ کر رہا ہے حالانکہ مدعی کی والدہ خریدار کو تعمیر وغیرہ تصرفات کرتے ہوئے دیکھتی رہی ہے تو اس مدعی شخص کو اس دعوی کا حق ہے یا نہیں، انہوں نے جواب میں فرمایا کہ اس کا دعوی مسموع نہ ہوگا کیونکہ ہمارے علماء نے متون، شروح اور فتاوی میں نص فرمائی ہے کہ مبیع میں خریدار کے تصرفات پر مخالف کو اطلاع ہونے کے باوجود کہ وہ تعمیر ، پودے اور زراعت جیسے تصرفات کر رہا ہے اتنی مدت خاموش رہنا اس کے دعوی کی سماعت کے لئے مانع ہے اگر چہ ایسا مدعی اجنبی کیوں نہ ہو۔ صاحب منظومہ نے فرمایا کہ

ہمارے اساتذہ نے فرمایا ہے کہ ایسے شخص کا دعوی قابل سماعت نہ ہوگا اور اس کی خاموشی کو اس بیع پر رضامندی قرار دیا جائیگا تاکہ فریب لالچ ، حیلہ سازی اور تلبیس کا دروازہ بند ہو سکے اور موجودگی کے باوجود اس کا منازعت نہ کرنا یہ اس بات کا اقرار ہے کہ یہ چیز بائع کی ملکیت تھی اھ ملخصاً، اور اس میں یہ بھی ہے کہ ایک شخص نے اپنے والد سے مکان حاصل...

---

1 فتاوی خیریہ کتاب الدعوی دارالمعرفة بیروت ۲ / ۸۷ و ۸۸ Page 198 of 738

Fatawa Razviya, Volume 18

[Arabic Column] For fifty years, and now a group has emerged claiming that the house belongs to their great-grandfather. Will their claim be heard despite their knowledge of the aforementioned disposal [of property] and their fathers' knowledge, and the absence of any hindrance preventing them from filing a claim? He answered: This claim shall not be heard. In it, from Al-Bazzaziya, the fatwa is definitively upon this, to cut off corrupt greed. In Al-Walwalijiyah, then Al-Khayriya, then Al-Hamidiya and others: A man disposed of land for a long period, and another person saw the land and the disposal and did not claim anything, and died in that state; the claim of his son after that will not be heard, so it is left in the hands of the disposer because the situation is a witness. In Al-Khayriya: And this is what the Sheikh of Islam Shihab al-Din Ahmad al-Misri gave a fatwa on. In Al-Uqud al-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya: Mere knowledge of the disposal is a bar to the claim and...

[Urdu Column] ...did and, like his father, continued to exercise disposal in it without hindrance or prohibition for a period of approximately fifty years. And now a group has started claiming that this house belongs to our great-grandfather. Despite having knowledge of the mentioned disposals and their ancestors also having knowledge, they did not stop [him], although there was no hindrance. So, is the claim of this group admissible? He replied in response that this claim will not be heard, and it is narrated from Al-Bazzaziya that the fatwa is on this so that the door to corrupt greed can be closed. In Al-Walwalijiyah, then Al-Khayriya, then Al-Hamidiya, etc., it is stated that a person exercises disposal in land for a whole period, and another person kept watching the land and the disposals in it and did not make any claim, and he died in this state. Now the claim of his son will not be admissible; rather, the land will be left with the possessor because the current situation is a witness. And in Al-Khayriya, it is mentioned that Shihab al-Din Sheikh al-Islam Ahmad Halabi Misri gave a fatwa on this. In Al-Uqud al-Durriya fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiya, it is stated that mere knowledge of the disposals is a hindrance to the claim and...

[Footnotes] 1. Fatawa Khayriya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/55 2. Fatawa Khayriya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/59 3. Fatawa Khayriya, referencing Fatawa al-Walwalijiyah, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/55 4. Fatawa Khayriya, referencing Fatawa al-Walwalijiyah, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/59 5. Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/4

फ़तावा रज़विया, खंड १८

[अरबी कॉलम] पचास वर्षों से, और अब एक समूह सामने आया है जो दावा कर रहा है कि यह घर उनके परदादा का है। क्या उनका दावा सुना जाएगा, जबकि उन्हें और उनके पूर्वजों को उक्त निपटान (कब्जे) की जानकारी थी और दावा करने से रोकने वाली कोई बाधा नहीं थी? उन्होंने उत्तर दिया: यह दावा नहीं सुना जाएगा। इसमें अल-बज़ाज़िया से उद्धृत है कि फतवा निश्चित रूप से इसी पर है, ताकि भ्रष्ट लालच को खत्म किया जा सके। अल-वलवालीजिया, फिर अल-खैरिया, फिर अल-हामीदिया आदि में है: एक व्यक्ति ने लंबे समय तक भूमि का उपयोग किया, और दूसरे व्यक्ति ने भूमि और उसके उपयोग को देखा और कोई दावा नहीं किया, और उसी स्थिति में उसकी मृत्यु हो गई; उसके बाद उसके पुत्र का दावा नहीं सुना जाएगा, इसलिए इसे कब्जा करने वाले के पास छोड़ दिया जाएगा क्योंकि वर्तमान स्थिति ही गवाह है। अल-खैरिया में है: और यही वह है जिस पर शेख-उल-इस्लाम शिहाब अल-दीन अहमद अल-मिसरी ने फतवा दिया था। अल-उकुद अल-दुर्रिया फी तनकीह अल-फतावा अल-हामीदिया में है: उपयोग/कब्जे की मात्र जानकारी ही दावे में बाधा है।

[उर्दू कॉलम] ...किया और अपने पिता की तरह इसमें बिना किसी रुकावट या निषेध के लगभग पचास वर्षों की अवधि तक उपयोग करता रहा। और अब एक समूह ने दावा करना शुरू कर दिया है कि यह घर हमारे परदादा का है। उक्त उपयोगों पर उन्हें और उनके पूर्वजों को जानकारी होने के बावजूद, उन्होंने उसे नहीं रोका, जबकि कोई रुकावट नहीं थी। तो, क्या इस समूह का दावा स्वीकार्य है? उन्होंने उत्तर में फरमाया कि यह दावा सुना नहीं जाएगा, और इसमें अल-बज़ाज़िया से उद्धृत है कि फतवा इसी पर है ताकि भ्रष्ट लालच का द्वार बंद किया जा सके। अल-वलवालीजिया, फिर अल-खैरिया, फिर अल-हामीदिया आदि में उल्लेख है कि एक व्यक्ति पूरे समय भूमि का उपयोग करता है, और दूसरा व्यक्ति भूमि और उसमें उपयोगों को देखता रहा और कोई दावा नहीं किया, और वह इसी स्थिति में मर गया। अब उसके पुत्र का दावा स्वीकार्य नहीं होगा; बल्कि भूमि को कब्जा करने वाले के पास रहने दिया जाएगा क्योंकि वर्तमान स्थिति गवाह है। और अल-खैरिया में उल्लेख है कि शिहाब अल-दीन शेख अल-इस्लाम अहमद हलबी मिसरी ने इसी पर फतवा दिया है। अल-उकुद अल-दुर्रिया फी तनकीह अल-फतावा अल-हामीदिया में है कि उपयोगों पर जानकारी होना ही दावे के लिए बाधक है और...

[पादलेख] 1. फतावा खैरिया, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/55 2. फतावा खैरिया, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/59 3. फतावा खैरिया, फतावा अल-

वलवालीजिया के संदर्भ में, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/55 4. फतावा खैरिया, फतावा अल-वलवालीजिया के संदर्भ में, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 2/59 5. अल-उकुद अल-दुर्रिया, किताब अल-दावा, अर्ग बाजार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/4

पृष्ठ १९९/७३८

[عربی کالم] عن خمسین سنة والآن برز جماعة یدعون ان البیت لجدھم الاعلی فھل تسمع دعوھم مع اطلاعھم علی التصرف المذکور واطلاع آبائھم وعدم مانع یمنعھم من الدعوی، اجاب لا تسمع ھذہ الدعوی۱ وفیھا عن البزازیة علیه الفتوی قطعاً للاطماع الفاسدة۲ وفی الولوالجیة ثم الخیریة ثم الحامدیة وغیرھما رجل تصرف زماناً فی ارض ورجل اخر رأی الارض والتصرف و لم یدع ومات علی ذلك لم تسمع بعد ذلك دعوی ولدہ فتترك علی ید المتصرف لان الحال شاھد۳ وفی الخیریة وبه افتی شیخ الاسلام شھاب الدین احمد المصری٤، وفی العقود الدریة في تنقیح الفتاوی الحامدیة مجرد الاطلاع علی التصرف مانع من الدعوی٥ و

[اردو کالم] کیا اور اپنے والد کی طرح اس میں بغیر رکاوٹ و ممانعت تقریباً پچاس سال کی مدت تک تصرفات کرتا رہا اور اب ایک جماعت نے دعوٰی شروع کردیا کہ یہ مکان ہمارے جداعلٰی کا ہے تصرفات مذکورہ پر ان کو اور ان کے آباء کو اطلاع ہونے کے باوجود ان کا منع نہ کرنا حالانکہ رکاوٹ نہ تھی، تو کیا اس گروہ کا دعوٰی قابلِ سماعت ہے، تو انہوں نے جواب میں فرمایا کہ یہ دعوٰی مسموع نہ ہوگا اور اس میں بزازیہ سے منقول ہے کہ اسی پر فتوٰی ہے تاکہ طمع فاسد کا سدِ باب ہوسکے۔ ولوالجیہ پھر خیریہ پھر حامدیہ وغیرہما میں ہے کہ ایک شخص زمانہ بھر زمین میں تصرف کرتا ہے اور دوسرا شخص زمین اور اس میں تصرفات دیکھتا رہا اور کوئی دعوٰی نہ کیا اسی حال میں وہ فوت ہو گیا تو اب اس کے بیٹے کا دعوٰی قابلِ سماعت نہ ہوگا بلکہ زمین کو قابض کے پاس رہنے دیا جائے گا کیونکہ اس پر حال شاہد ہے، اور خیریہ میں ہے کہ شہاب الدین شیخ الاسلام احمد حلبی مصری نے اسی پر فتوٰی دیا ہے۔ عقود الدریہ فی تنقیح الفتاوی الحامدیہ میں ہے کہ تصرفات پر اطلاع ہونا ہی دعوٰی کے لئے مانع ہے اور

[حواشی] ۱ فتاوىٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفة بیروت ۵۵/۲ ۲ فتاوىٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفة بیروت ۵۹/۲ ۳ فتاوىٰ خیریہ بحوالہ فتاوىٰ الولوالجی کتاب الدعویٰ دارالمعرفة بیروت ۵۵/۲ ۴ فتاوىٰ خیریہ بحوالہ فتاوىٰ الولوالجی کتاب الدعویٰ دارالمعرفة بیروت ۵۹/۲ ۵ العقود الدریہ کتاب الدعویٰ ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲

صفحہ ۱۹۹ از ۷۳۸

Fatawa Razawiya Volume 18

[Top Box Left - Arabic Text]: In it, they did not restrict it by death or duration, as you see [1]. In Radd al-Muhtar, from Miscellaneous Matters, mere silence upon awareness of disposal is a barrier even if it was not preceded by a sale [2]. In al-Durr al-Mukhtar, if one sells real estate, an animal, or clothing while his son, wife, or other relatives are present and aware, and then the son, for example, claims it is his ownership, his claim is not heard. This is how it is stated in al-Kanz and al-Multaqa, and his silence was made like an explicit declaration to definitely prevent forgery and trickery [3].

[Top Box Right - Urdu Translation]: In it, it is stated that the jurists did not restrict this ruling to death or time as you can see. And in 'Radd al-Muhtar's Miscellaneous Matters', it's mentioned that silence upon getting information itself would be a barrier for a claim even if there was no sale. And in 'Durre Mukhtar', it's mentioned that a person sold land, an animal, or cloth while his son, wife, or other relatives were present and aware, then for example, the son claimed that the sold item is mine, then his claim would not be heard. This has been mentioned generally in 'Kanz' and 'Multaqa' as well, and silence on such an occasion has been declared like an acknowledgment so that trickery and deception can be prevented. (T)

Problem 47: From Rampur, sent by Sayyid Muhammad Munawwar Ali Sahib Tehsildar, Bhopal, 22 Sha'ban al-Mu'azzam 1314 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: A woman (Hindah) sold her house, whose neighbor is Zaid, to Amr while Zaid was away at his job in Bhopal. The sale deed was written in usual terms. In the description of the northern side of the house, which is the boundary wall between the sold house and the pre-emptor's (shafi's) house, there is no mention of including this wall in the original words of the sale contract, nor in the details of the sold property. However, each item is written in detail by its name. Where the boundaries of the sold property are written, under the northern boundary these words are present: "(North of the house of Mian Munawwar Ali and Pakha Kalan including Mian Munawwar Ali and the wall entirely included in this sold property)". When Zaid returned from Bhopal and learned of the sale, he became a claimant for pre-emption (shufa). In the petition to establish the grounds for pre-emption, he wrote these words (Amrao Begum, the defendant/seller, her house...)

Note: There is a blank page in the original, perhaps the complete answer was not available.

[Footnotes]: 1. Al-Uqud al-Durriya, Book of Claims, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/2. 2. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/474. 3. Durr al-Mukhtar, Miscellaneous Matters, Mujtabai Press, Delhi, 2/346.

फतावा रज़विया, खंड 18

[ऊपरी बॉक्स - अरबी/उर्दू का संयुक्त अनुवाद]: इसमें है कि फुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने इस हुक्म को मौत और समय के साथ सीमित नहीं किया है जैसा कि आप देख रहे हैं। 'रद्दुल मुहतार' के विविध मामलों में है कि जानकारी होने पर खामोशी ही दावे के लिए बाधा होगी चाहे बिक्री न हुई हो। 'दुर्रे मुख़्तार' में है कि एक व्यक्ति ने ज़मीन, जानवर या कपड़ा बेचा जबकि उसका बेटा, पत्नी या अन्य रिश्तेदार वहां मौजूद थे और जानते थे, फिर मान लीजिए बेटे ने दावा किया कि बेची गई चीज़ मेरी है, तो उसका दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा। 'कन्ज़' और 'मुल्तक़ा' में भी इसे इसी तरह सामान्य रूप से वर्णित किया गया है और ऐसे अवसर पर चुप्पी को इकरार (स्वीकृति) के समान माना गया है ताकि धोखाधड़ी और चालबाज़ी को रोका जा सके। (T)

मसला 47: रामपुर से, प्रेषक सैयद मोहम्मद मुनव्वर अली साहब तहसीलदार भोपाल, 22 शाबानुल मुअज़्ज़म 1314 हिजरी।

क्या फरमाते हैं दीन के उलेमा इस मसले में कि हंदा ने अपना एक मकान, जिसका पड़ोसी ज़ैद है, ज़ैद की गैरमौजूदगी में जब वह भोपाल में अपनी नौकरी पर था, अमर के हाथ बेच दिया। सेल डीड (बिक्रीनामा) सामान्य शब्दों में लिखा गया। मकान के उत्तर की ओर, जो बिकने वाले मकान और शुफ़ा करने वाले (शफ़ी) के मकान के बीच विभाजक दीवार है, बिक्री के मूल शब्दों में इस दीवार के अनुबंध का कोई उल्लेख नहीं है, न ही बेची गई संपत्ति के विवरण में। बल्कि एक-एक चीज़ का विस्तार से नाम लिखा है। जहां बिक्री की सीमाएं(हद) लिखी हैं, वहां उत्तरी सीमा के तहत ये शब्द हैं: "(उत्तर में मियां मुनव्वर अली का मकान और पाखा कलां जिसमें मियां मुनव्वर अली और दीवार पूरी तरह से इस बेची गई संपत्ति में शामिल है)"। ज़ैद जब भोपाल से आया और उसे बिक्री की सूचना मिली, तो उसने शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का दावा किया और अर्जी में शुफ़ा का आधार साबित करने के लिए ये शब्द लिखे (अमराव बेगम प्रतिवादी विक्रेता ने मकान...)

नोट: मूल प्रति में एक पृष्ठ खाली है, शायद पूरा उत्तर उपलब्ध नहीं हो सका।

[पाद टिप्पणियाँ]: 1. अल-उक़ूद अद-दुर्रैया, किताबुद दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/2। 2. रद्दुल मुहतार, मसाइले शती, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/474। 3. दुर्रे मुख़्तार, मसाइले शती, मुतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/346।

पृष्ठ 200 / 738

فیھا لم یقیّدوہ بموت ولا بدّۃ کما تراٰی ۱ ، وفي ردّالمحتار من مسائل شتی مجرّد السکوت عند الاطلاع علی التصرّف مانع وان لم یسبقہ بیع ۲ ، وفي الدرالمختار باع عقارا او حیوانا او ثوبا وابنہ وامرأتہ او غیرھما من اقاربہ حاضر یعلم بہ ثم ادعی الابن مثلا انہ ملکہ لا تسمع دعواہ کذا اطلقہ فی الکنز والملتقی وجعل سکوتہ کالافصاح قطعا للتزویر و الحیل ۳ عہ۔

اس میں ہے کہ فقہاء نے اس حکم کو موت اور مدت سے مقید نہیں فرمایا جیسا کہ تم دیکھ رہے ہو ،اور ردالمحتار کے مسائل شتی میں ہے کہ اطلاع ہو جانے پر سکوت ہی دعوی کے لئے مانع ہوگا اگرچہ بیع نہ ہو _ اور در مختار میں ہے ایک شخص نے زمین یا جانور یا کپڑا فروخت کیا جبکہ اس کا بیٹا یا بیوی یاد یگر اقارب حاضر تھے اور جانتے تھے پھر مثلاً بیٹے نے دعوی کردیا کہ فروخت شدہ چیز میری ہے تو اس کا دعوی مسموع نہ ہوگا۔ اس کو کنز اور ملتقی میں یوں ہی مطلق ذکر کیا اور اس موقعہ پر سکوت کو اقرار کی طرح قرار دیا تاکہ حیلہ سازی اور فریب کاری کا سدباب ہوسکے۔(ت)

مسئلہ ۴۷: ازرامپور مرسلہ سید محمد منور علی صاحب تحصیلدار بھوپال ۲۲ شعبان معظم ۱۳۱۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے اپنا ایک مکان جس کا جار ملاصق زید ہے غیبت زید میں جبکہ وہ اپنی نوکری پر بھوپال میں تھا عمرو کے ہاتھ بیع کیا اور بیعنامہ بعبارت معمولی لکھا اس مکان کے جانب شمال جو دیوار مکان مبیع و مکان شفیع میں حد فاصل ہے اصل الفاظ بیع کے ذکر میں اس دیوار پر ایراد عقد کا کچھ تذکرہ نہیں ،نہ تفصیل عملہ مبیعہ میں، بلکہ ایک ایک چیز مفصلا لکھی ہے اس کا نام ہے، حدود مبیع جہاں لکھے ہیں وہاں زیر حد شمالی یہ لفظ ہیں (شمالی مکان میاں منور علی و پا کھ کلاں شامل میاں منور علی و دیوار سراسر و داخل

مبیعہ ہذا) زید جب بھوپال سے آیا اور بیع پر اطلاع پائی مدعی شفعہ ہوا اور عرضی میں بنائے شفعہ ثابت کرنے کو یہ الفاظ لکھے (امراؤ بیگم مدعا علیہا بائعہ نے مکان مدعاہا

عہ: اصل میں ایک صفحہ کی بیاض ہے شاید جواب مکمل دستیاب نہ ہوا۔

۱ العقود الدریۃ کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/۲ ۲ ردالمحتار مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۴۷۴ ۳ درمختار مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۳۴۶

Volume Eighteen (18) Fatawa Ridawiyya

...[details of the sale transaction] sold legally and correctly via a registered sale deed dated August 22, 1889, in the absence of the claimant to the defendant. The aforementioned wall was always in the possession of Zaid and his ancestors, and continues to be so; the roof tiles and structural elements of Zaid's house rest upon it. Neither Hindah nor Amru ever had possession of it, nor is there any beam or part of their house on this wall. Now Amru has become a claimant, asserting that this wall belongs to the property sold by Hindah and that he is its owner by virtue of the sale, demanding it be granted from Zaid. However, he could provide no proof of his ownership of this wall, except that Zaid, in a pre-emption (Shufa) lawsuit, accepted the sale deed mentioned by Umrao Begum, wherein she legally sold her possessed house. It is evident from the reference that Zaid must have seen the sale deed, and since the aforementioned wall was included in that sale, Zaid's seeking it through pre-emption constitutes an explicit admission that the wall is the property of Amru, the purchaser. This is despite the fact that Zaid never saw the sale deed, it was not written in his presence, and he was not in the city at that time; he only mentioned the sale deed in his petition to establish the basis for pre-emption after learning the registration date. In this situation, the inquiry from the scholars of the pure Sharia is: will Zaid's writing of those words be legally considered an admission of the wall being Amru's property or not? And based on this, can Amru's entitlement to this wall be established or not? Clarify and you shall be rewarded.

The Answer: In the queried case, Amru's claim is purely without proof, and the wall cannot be granted to him on this basis. Firstly, while the wall is in Zaid's use according to the written query, and there is no structure of Amru or Hindah on it which would prove their use, then according to apparent evidence, the wall is the private property of Zaid. It is stated in Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar, etc.: "The wall belongs to the one whose beams rest upon it."[1] (Transl.) It is in Mu'in al-Hukkam: "If one party has beams on it and the other has nothing, the wall is judged in favor of the owner of the beams because he is the user."[2] (Transl.)

---

1 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Da'wa, Bab Da'wa al-Rajulayn, Mujtabai Press, Delhi, 2/12 2 Mu'in al-Hukkam, Chapter 49, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 163 Page 201 of 738

...[बिक्री लेनदेन का विवरण] 22 अगस्त 1889 को पंजीकृत बैनामे के अनुसार वादी की अनुपस्थिति में प्रतिवादी के हाथ सही शरीई बिक्री की गई। उक्त दीवार पर हमेशा से ज़ैद और ज़ैद के पूर्वजों का कब्ज़ा था और है; ज़ैद के मकान की खपरैलें और उनकी संरचनाएं उस पर टिकी हैं। न तो हिंदह और न ही अम्र का उस पर कभी कब्ज़ा था, न है, और न ही उनके मकान की कोई कड़ी या हिस्सा इस दीवार पर है। अब अम्र वादी बना है कि यह दीवार हिंदह द्वारा बेचे गए मकान की है और मैं बिक्री के आदेश से इसका मालिक हूँ, अतः ज़ैद से मुझे यह दिलवाई जाए। लेकिन वह इस दीवार पर अपने स्वामित्व का कोई प्रमाण नहीं दे सका, सिवाय इसके कि ज़ैद ने शुफ़ा (अग्र-क्रय) के दावे में उमराव बेगम द्वारा उल्लिखित इबारत के कारण—जिसमें उन्होंने अपने कब्ज़े वाले मकान की सही शरीई बिक्री की थी—उस बैनामे को स्वीकार किया था। उस संदर्भ से ज़ैद का बैनामा देखना स्पष्ट है, और उसमें उक्त दीवार भी बिक्री में शामिल थी, तो ज़ैद का शुफ़ा के ज़रिए उसे मांगना इस बात का स्पष्ट इकरार हो गया कि दीवार खरीदार अम्र की संपत्ति है। जबकि वास्तविकता यह है कि ज़ैद ने कभी बैनामा नहीं देखा, न वह उसकी उपस्थिति में लिखा गया, न ही वह उस समय शहर में था; शुफ़ा का आधार सिद्ध करने के लिए रजिस्ट्री की तारीख जानकर अर्ज़ी-दावे में बैनामे का ज़िक्र किया था। इस स्थिति में शरीयत-ए-मुताहरा के उलेमा से प्रश्न है कि क्या ज़ैद का उन शब्दों को लिखना कानूनी तौर पर दीवार के अम्र की संपत्ति होने का इकरार माना जाएगा या नहीं? और क्या इस आधार पर दीवार पर अम्र का अधिकार सिद्ध हो सकता है या नहीं? बयान फरमाएं पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछे गए मामले में अम्र का दावा पूरी तरह निराधार है, और न ही इस आधार पर दीवार उसे दिलवाई जा सकती है। पहली बात तो यह कि जबकि सवाल के अनुसार दीवार ज़ैद के उपयोग में है, और अम्र व हिंदह का उस पर कोई निर्माण नहीं है जिससे उनका उपयोग सिद्ध हो, तो ज़ाहिरी हुक्म के अनुसार दीवार ज़ैद की निजी संपत्ति है। 'तन्वीर अल-अबसार' और 'दुर्रे मुख्तार' आदि में है: "दीवार उसकी है जिसकी बल्ली (शहतीर) उस पर है।"[1] (अनु.) 'मुईन अल-हुक्काम' में है: "यदि एक पक्ष की उस पर बल्लियां हैं और दूसरे का कुछ नहीं है, तो दीवार का फैसला बल्ली वाले के पक्ष में होगा क्योंकि वह इसका उपयोग कर रहा है।"[2] (अनु.)

---

1 दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीर अल-अबसार, किताबुद दावा, बाबु दावाइर रजुलैन, मुतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/12 2 मुईन अल-हुक्काम, अध्याय 49, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, पृष्ठ 163 पृष्ठ 738 में से 201

معلومہ مقبوضہ اپنا عوض مبلغ ماصہ عہ قیمت اصل بموجب بیعنامہ رجسٹری شدہ ۲۲/ اگست ۱۸۸۹ء بغیبت مدعی بدست مدعا علیہ بیع صحیح شرعی کیا) دیوار مذکور جس پر ہمیشہ سے زید و مورث زید کا قبضہ تھا اور رہے مکان زید کی کھپر پلیں اور ان کی ترکیبیں اس پر پڑی ہیں اور ہندہ و عمرو کا کوئی قبضہ اس پر نہ تھا، نہ ہے، نہ ان کے مکان کی کوئی کڑی یا ترک وغیرہ اس دیوار پر ہے، اب عمرو مدعی ہوا کہ یہ دیوار مکان مبیع ہندہ کی ہے اور میں بحکم بیع اس کا مالک ہوں زید سے دلا دی جائے مگر کوئی ثبوت اس دیوار میں اپنی ملک کانہ دے سکا سوا اس کے کہ زید نے دعویٰ شفعہ میں بوجہ عبارت مذکورہ امراؤ بیگم نے اپنا مکان مقبوضہ بیع صحیح شرعی کیا اس بیعنامہ کو مسلم رکھا اور اس کے حوالہ دینے سے زید کا بیعنامہ دیکھنا ظاہر ہے اور اس میں دیوار مذکور بھی داخل بیع تھی تو زید کا بذریعہ شفعہ اسے طلب کرنا صریح اقرار ہو چکا کہ دیوار ملک عمرو مشتری ہے حالانکہ زید نے ہرگز بیعنامہ نہ دیکھانہ اس کے سامنے لکھا گیا نہ وہ اس وقت اس شہر میں تھا اثبات بنائے شفعہ کے لئے تاریخ رجسٹری معلوم کرکے عرضی دعویٰ میں ذکر بیعنامہ کیا تھا۔ اس صورت میں علمائے شرع مطہر سے استفسار ہے کہ زید کا وہ الفاظ لکھنا دیوار ملک عمرو ہونے کا شرعاً اقرار قرار پائے گا یا نہیں؟ اور اس بناء پر عمرو کا استحقاق اس دیوار پر ثابت ہو سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں دعویٰ عمرو محض بے ثبوت ہے، نہ اس بناء پر دیوار اسے دلائی جا سکتی ہے اولاً جبکہ دیوار حسب تحریر سوال زید کے استعمال میں ہے اور عمرو و ہندہ کا کوئی عملہ اس پر نہیں جس سے ان کا استعمال ثابت ہو تو بحکم ظاہر دیوار ملک خاص زید ہے۔ تنویر الابصار و در مختار وغیرہما میں ہے: الحائط لمن جذوعہ علیہ ۱۔ دیوار اس کی ہے جس کا

اس پر شہتیر ہے۔ (ت) معین الحکام میں ہے: ان لاحد ھما علیہ جذوع ولا شئ علیہ للآخر یقضی بہ لرب الجذوع لانہ مستعملہ ۲۔ ایک فریق کا اس پر شہتیر ہے اور دوسرے کا کچھ نہیں ہے تو دیوار کا فیصلہ شہتیر والے کے حق میں ہوگا کیونکہ وہ اس کو استعمال کر رہا ہے۔ (ت)

---

۱ در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الدعویٰ باب دعویٰ الرجلین مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲ ۲

معین الحکام الباب التاسع والاربعون مصطفیٰ البابی مصر ص ۱۶۳ Page 201 of 738

Fatawa Razawiya (18)

And when Amr himself initiated the evacuation of the wall, he accepted himself as an outsider and Zaid as the possessor and occupant. In any case, Amr is legally the plaintiff in this case. Therefore, until he clarifies his claim of ownership with acceptable Shari'i evidence, it cannot be accepted. What Shari'i proof is there in Zaid's reference to the sale deed in the pre-emption (Shuf'a) claim, just because he saw the sale deed and accepted it word for word? The petitioner's statement that he mentioned the sale deed after knowing the registration date to establish the basis for pre-emption is not worthy of attention at all.

Secondly: even if we assume that the petitioner's mentioned statement is not far-fetched, at most it would be an apparent indication (Qarinah Zahirah), and the 'apparent' does not serve the plaintiff, nor can ownership be proven based on it. It is stated in Durr-e-Mukhtar and other general books of Fiqh:

[Boxed text: Arabic: الظاہر یصلح حجۃ للدفع لا للاستحقاق[1] - The apparent is suitable as an argument for defense, not for establishing an entitlement. (T)]

Thirdly: Even if it is accepted that it is proven that Zaid not only apparently but certainly and surely saw the sale deed and wrote the mentioned phrase, yet how much proof is established by this? Only that Zaid knew the sold property was the ownership and possession of Hindah, and considered the sale valid and wanted to take it through pre-emption. From this, when did Zaid deny it? He will still say that indeed Hindah sold her own owned and possessed house, and this sale is also correct, and I also sought it through pre-emption. As for this wall, it was neither owned and possessed by Hindah, nor was the sale applied to it, nor did I ask for it in pre-emption. The words of the sale contract mention Hindah's house; whatever Hindah's house was, only that was included in the offer and acceptance, and that was requested through pre-emption. The boundaries of the sale contract are not mentioned, nor does it narrate the offer and acceptance. So, how can accepting the validity of the sale necessitate accepting the validity of all the extra words mentioned in the sale deed? Scholars go so far as to say that even if a person wrote his own witness on a sale deed and stamped it, it will not be considered his acknowledgment that the sold item is the property of the seller and not mine. Even after giving this testimony, he can claim ownership of the sold house as long as the opposite is not explicitly proven from his words. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Boxed text: Arabic: يؤيده مسألة كتابته وختمه على صک البيع فانه ليس | Urdu: اس کی تائید اس مسئلہ سے ہوتی ہے فروختگی کی رسید پر گواہ کے باقرار دستخط اور مہر ہونے کے باوجود]
(This is supported by the issue of his writing and sealing the deed of sale, for it is not... despite the witness's signature and seal on the receipt of sale by way of admission...)

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/86

फ़तावा रज़विया (१८)

और जब स्वयं अम्र ने दीवार खाली करने का कारण बना, तो उसने स्वयं को बाहर वाला और ज़ैद को स्वामी और कब्ज़ा रखने वाला स्वीकार कर लिया। बहरहाल, अम्र इस मामले में शरीयत के अनुसार वादी (मुद्दई) है। इसलिए, जब तक वह स्वीकार्य शरिया प्रमाण के साथ अपने स्वामित्व के दावे को स्पष्ट नहीं करता, उसे स्वीकार नहीं किया जा सकता। ज़ैद द्वारा शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) के दावे में बिक्री विलेख (बैनामा) का हवाला देना कौन सा शरिया प्रमाण है कि उसने बिक्री विलेख देखा और उसके एक-एक शब्द को स्वीकार कर लिया? याचिकाकर्ता का यह बयान कि उसने शुफ़ा के आधार को पुख्ता करने के लिए रजिस्ट्री की तारीख जानकर बिक्री विलेख का उल्लेख किया, बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं है।

दूसरा: यदि हम मान लें कि याचिकाकर्ता का उक्त बयान कल्पना से परे नहीं है, तो अधिक से अधिक यह एक स्पष्ट संकेत (क़रीना ज़ाहिरा) होगा, और 'स्पष्ट' वादी के काम नहीं आता, और न ही इसके आधार पर स्वामित्व सिद्ध हो सकता है। दुर्रे मुख्तार और फ़िक़्ह की अन्य सामान्य पुस्तकों में है:

[बॉक्स किया हुआ पाठ: अरबी: [1]الظاہر یصلح حجۃ للدفع لا للاستحقاق। - ज़ाहिर (स्पष्ट) बचाव के लिए एक तर्क के रूप में उपयुक्त है, न कि किसी अधिकार (इस्तहक़ाक़) को स्थापित करने के लिए। (त)]

तीसरा: भले ही यह स्वीकार कर लिया जाए कि इससे न केवल स्पष्ट रूप से बल्कि निश्चित रूप से ज़ैद द्वारा बिक्री विलेख को देखना और उक्त वाक्यांश लिखना सिद्ध है, फिर भी इससे कितना प्रमाण सिद्ध होता है? केवल यह कि ज़ैद जानता था कि बेची गई संपत्ति हिंदा की मिलकियत और कब्ज़े में थी, और उसने बिक्री को सही माना और शुफ़ा के माध्यम से इसे लेना चाहता था। इससे अब ज़ैद ने कब इनकार किया? वह अब भी कहेगा कि वास्तव में हिंदा ने अपना ही घर बेचा जो उसकी मिलकियत और कब्ज़े में था, और यह बिक्री भी सही है, और मैंने भी शुफ़ा के माध्यम से इसकी मांग की थी। रही यह दीवार, न तो यह हिंदा की मिलकियत और कब्ज़े में थी, न ही इस पर बिक्री लागू हुई, और न ही मैंने शुफ़ा में इसकी मांग की। बिक्री अनुबंध के शब्दों में हिंदा के घर का उल्लेख है; हिंदा का घर जितना था, वही प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़बूल) में शामिल था, और उसी के लिए शुफ़ा माँगा गया था। बिक्री अनुबंध की सीमाओं का उल्लेख नहीं है, और न ही वह प्रस्ताव और स्वीकृति का वर्णन करता है। तो, बिक्री की वैधता स्वीकार करने से बिक्री विलेख में उल्लिखित सभी

अतिरिक्त शब्दों की वैधता स्वीकार करना कैसे आवश्यक हो सकता है? विद्वान तो यहाँ तक कहते हैं कि यदि किसी व्यक्ति ने बिक्री विलेख पर स्वयं अपनी गवाही लिखकर मुहर लगा दी, तब भी यह उसकी स्वीकारोक्ति नहीं मानी जाएगी कि बेची गई वस्तु विक्रेता की मिलकियत है और मेरी नहीं। वह इस गवाही के बाद भी बेची गई संपत्ति पर स्वामित्व का दावा कर सकता है, जब तक कि उसके शब्दों से स्पष्ट रूप से इसके विपरीत सिद्ध न हो। दुर्रे मुख्तार में है:

[बॉक्स किया हुआ पाठ: अरबी: يؤيده مسألة كتابته وختمه على صك البيع فانه ليس | उर्दू: اس کی تائید اس مسئلہ سے ہوتی ہے فروختگی کی رسید پر گواہ کے باقرار دستخط اور مہر ہونے کے باوجود] (इसकी पुष्टि बिक्री विलेख पर उसके लिखने और मुहर लगाने के मसले से होती है, क्योंकि यह नहीं है... बिक्री की रसीद पर गवाह के हस्ताक्षर और मुहर होने के बावजूद, इकरार के तौर पर...)

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, विविध मुद्दे, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/८६

पृष्ठ ७३८ का २०२

اور خود عمرو جبکہ تخلیہ دیوار کا ناشی ہوا تو اپنا خارج اور زید کا ذوالید و قابض ہونا تسلیم کرلیا بہر حال عمرو اس مقدمہ میں شرعاً مدعی ہے پس تا وقتیکہ ثبوت مقبول شرعی سے اپنا دعوٰی ملک منور نہ کرے مقبول نہیں ہوسکتا دعوٰی شفعہ میں زید کا حوالہ بیعنامہ دینا کون سی دلیل شرعی ہے کہ اس نے بیعنامہ دیکھا اور اس کا لفظ لفظ تسلیم کرلیا بیان سائل کہ اثبات بنائے شفعہ کے لئے تاریخ رجسٹری معلوم کرکے ذکر بیعنامہ کیا گیا ہر گز قابل التفات نہیں۔

ثانیاً: اگر فرض کریں کہ بیان مذکور سائل بعید از قیاس نہ ہے تو غایت یہ کہ یہ ایک قرینہ ظاہرہ ہوگا اور ظاہر مدعی کو کام نہیں دیتا، نہ اس کی بناء پر ثبوت ملک ہوسکتا ہے۔ در مختار وغیرہ عامہ کتب فقہیہ میں ہے:

[الظاہر یصلح حجۃ للدفع لا للاستحقاق[1] - ظاہر دفع کی صلاحیت رکھتا ہے نہ کہ ثبوت استحقاق کی۔ (ت)]

ثالثاً: تسلیم ہی کیجئے کہ اس سے نہ صرف ظاہرًا بلکہ قطعاً و یقیناً زید کا بیعنامہ دیکھ دینا اور عبارت مذکورہ لکھنا ثابت ہے تاہم اس سے کس قدر ثبوت ہوا یہ کہ زید مکان مبیع کو مملوک و مقبوض ہندہ جانتا اور بیع کو صحیح مانتا اور بذریعہ شفعہ لینا چاہتا ہے اس سے اب کب زید کو انکار ہوا وہ اب بھی کہے گا کہ واقعی ہندہ نے اپنا ہی مکان مملوک و مقبوض بیع کیا اور یہ بیع صحیح بھی ہے اور میں بذریعہ شفعہ اس کا خواستگار بھی ہوا، رہی یہ دیوار، نہ یہ مملوک و مقبوض ہندہ تھی نہ اس پر بیع وارد ہوئی، نہ میں نے شفعہ میں مانگی، الفاظ عقد بیع میں مکان ہندہ کا ذکر ہے مکان ہندہ جس قدر تھا وہی ایجاب و قبول میں داخل ہوا، اسی کو بذریعہ شفعہ طلب کیا

گیا ذکر حدود عقد بیع نہیں، نہ وہ حاکی ایجاب و قبول ہے، تو تسلیم صحت بیع سے تسلیم صحت جملہ الفاظ زائدہ مندرجہ بیعنامہ کیونکر لازم ہوسکتی ہے، علماء تو یہاں تک فرماتے ہیں کہ اگر کسی شخص نے بیعنامہ پر خود اپنی گواہی لکھ کر مہر کردی تاہم یہ اسکا اقرار نہ قرار پائے گا کہ شے مبیع ملک بائع ہے میری ملک نہیں وہ اس گواہی کر دینے کے بعد بھی مکان مبیع پر دعویٰ ملک کرسکتا ہے جبکہ اس کے الفاظ سے صراحۃً اس کا خلاف نہ ثابت ہو۔ در مختار میں ہے:

[یؤیدہ مسألۃ کتابتہ وختمہ علی صک البیع فانہ لیس | اس کی تائید اس مسئلہ سے ہوتی ہے فروختگی کی رسید پر گواہ کے باقرار دستخط اور مہر ہونے کے باوجود]

[1] درمختار کتاب القضاء مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۶

Fatawa Razawiyya Volume (18)

...due to his lack of ownership[1] This is not an admission of his lack of ownership. Fourthly: Setting aside all these points, even if it is admitted that the contract itself applied to the wall and that it was also part of the claim for pre-emption, this would only constitute an admission from Zaid that 'this wall is not my property,' not that 'it is the property of Amr.' In our predominant school of thought, which is the Zahir al-Riwayah and which most Imam-level corrections favor: if Zaid asks Amr for something, saying 'gift it to me,' 'lend it to me for use,' 'sell it to me,' or similar statements, these only establish an admission of his own lack of ownership; they do not imply an admission of Amr's ownership. This has been validated in Ziyadat, Sughra, Yanabi', 'Imadiyyah, Tatar-Khaniyyah, Sirajiyyah, Munyah, Wahbaniyyah, etc. The Great Imam Qadi Khan stated that even if this is considered an admission, it is only so according to outward appearance, and outward appearance is not a proof of entitlement, so the claimant cannot benefit from it. In Radd al-Muhtar, it is stated from Minh al-Ghaffar:

In summary, the narration of al-Jami' is that bargaining, seeking to lease, seeking to borrow and the like, is an admission of ownership for the one with whom bargaining is done and from whom it is leased. But the narration of al-Ziyadat is that this is not an admission of ownership, and that is what is correct, as stated in al-Imadiyyah. It is narrated therein that there is a consensus of narrations that bargaining and the like do not imply ownership.[2]	According to the narration of Jam'i al-Saghir, bargaining for a trade, seeking to lease, or asking to borrow is an admission of ownership for the possessor from whom the item is being taken or requested. However, according to the narration of Ziyadat, this would not be an admission of their ownership. This is the correct view as stated in Imadiyyah, and a consensus of narrations on the lack of ownership in the mentioned case is stated therein. (T)

It is in the same source: | | | | :--- | :--- | | **Al-Anqarawi said: The majority agree on the correctness of what is in al-Ziyadat, and it is the Zahir al-Riwayah.[3]** | Anqarawi said that the position of the majority is the correction of Ziyadat, and this is in the Zahir al-Riwayah. (T) |

In Al-Anqarawiyyah: | | | | :--- | :--- | | **In al-Sughra, an object in a person's hand...** | In Sughra, it is stated that if a thing is in someone's possession... |

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Admission, Mujtabai Press Delhi, 2/32 [2] Radd al-Muhtar citing Minh al-Ghaffar, Book of Admission, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/453 [3] Radd al-Muhtar citing Minh al-Ghaffar, Book of Admission, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/453

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

...उसके स्वामित्व न होने के कारण[1] यह उसके स्वामित्व न होने की स्वीकृति नहीं है।

चौथा: इन सब बातों से हटकर, अगर यह मान भी लिया जाए कि अनुबंध स्वयं दीवार पर लागू हुआ था और वह पूर्व-क्रय (शुफा) के दावे में भी शामिल थी, तब भी इससे ज़ैद का केवल इतना ही इक़रार (स्वीकृति) प्राप्त होगा कि 'यह दीवार मेरी मिल्कियत नहीं है,' न कि यह कि 'यह अम्र की मिल्कियत है।' हमारे मज़हब के प्रमुख मत में, जो कि ज़ाहिर अल-रिवाया है और जिसकी ओर इमामों के अधिकांश सुधार झुके हुए हैं: यदि ज़ैद अम्र से कोई चीज़ मांगता है कि 'मुझे उपहार दे दो' या 'उपयोग के लिए उधार दे दो' या 'मेरे हाथ बेच दो' या इसी तरह के अन्य शब्द, तो इनसे केवल अपनी मिल्कियत न होने की स्वीकृति सिद्ध होती है; अम्र की मिल्कियत होने का इक़रार नहीं निकलता। ज़ियादात, सुग़रा, यानाबी', इमादिया, तातार-ख़ानिया, सिराजिया, मुनिया, वहबानिया आदि में इसी की पुष्टि की गई है। महान इमाम क़ाज़ी ख़ान ने उल्लेख किया है कि यदि यह इक़रार मान भी लिया जाए, तो यह केवल ज़ाहिरी तौर पर है, और ज़ाहिर चीज़ हक़ की दलील नहीं होती, इसलिए दावेदार इससे लाभ नहीं उठा सकता। रद्द अल-मुह्तार में मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार से उद्धृत है:

सारांश, अल-जामि' की रिवायत यह है कि मोलभाव करना, पट्टे पर मांगना, उधार मांगना और इसी तरह के कार्य, उस व्यक्ति के स्वामित्व की स्वीकृति है जिससे मोलभाव किया जा रहा है और जिससे पट्टे पर लिया जा रहा है। लेकिन अल-ज़ियादात की रिवायत यह है कि यह मिल्कियत का इक़रार नहीं होगा, और यही सही है जैसा कि अल-इमादिया में है। इसमें यह भी बताया गया है कि रिवायतों में इस बात पर सहमति है कि मोलभाव करने वाले आदि के लिए स्वामित्व सिद्ध नहीं होता।[2]	जामि' अल-सग़ीर की रिवायत के अनुसार सौदा करना, पट्टे (इज़ारा) पर मांगना और उधार मांगना, उस व्यक्ति की मिल्कियत की स्वीकृति है जिससे चीज़ ली या माँगी जा रही है। लेकिन ज़ियादात की रिवायत के अनुसार यह उसकी मिल्कियत का इक़रार नहीं होगा, यही सही है जैसा कि इमादिया में है और इसमें उल्लेखित स्थिति में मिल्कियत न होने पर रिवायतों की सर्वसम्मति बताई गई है। (त)

उसी में है: | | | | :--- | :--- | | **अल-अनक़रवी ने कहा: बहुमत अल-ज़ियादात में जो है उसे सही ठहराने पर सहमत है, और वह ज़ाहिर अल-रिवाया है।[3]** | अनक़रवी ने कहा कि बहुमत का रुख़ ज़ियादात की पुष्टि है, और यह ज़ाहिर अल-रिवाया में है। (त) |

अनक़रविया में है: | | | | :--- | :--- | | **अल-सुग़रा में, किसी व्यक्ति के हाथ में एक वस्तु...** | सुग़रा में है कि कोई चीज़ किसी व्यक्ति के अधिकार में हो... |

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-इक़रार, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/32 [2] रद्द अल-मुह्तार हवाला मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार, किताब अल-इक़रार, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/453 [3] रद्द अल-मुह्तार हवाला मिन्ह अल-ग़फ़्फ़ार, किताब अल-इक़रार, दार एहया अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/453

بعدم ملکہ[1] یہ اس کے مالک نہ ہونے کا اقرار نہیں

رابعاً: ان سب سے قطع نظر کرکے مان ہی لیں کہ نفس عقد دیوار پر بھی وارد ہوا اور وہ بھی طلب شفعہ میں داخل تھی تاہم اس سے زید کا اس قدر اقرار حاصل ہوگا کہ یہ دیوار میری ملک نہیں، نہ یہ کہ عمرو کی ملک ہے، ہمارے مذہب راجح میں کہ ظاہر الروایہ ہے اور اکثر تصحیحات ائمہ اسی جانب ہیں، اگر زید عمرو سے کوئی چیز مانگے کہ مجھے ہبہ کر دے یا عاریۃً دے دے یا میرے ہاتھ بیچ ڈال یا اس کے مثل اور اقوال، تو ان سے صرف اپنی ملک نہ ہونے کا اقرار ثابت ہوتا ہے عمرو کی ملک ہونے کا اقرار نہیں نکلتا زیادات و صغرٰی و ینابیع و عمادیہ و تاتارخانیہ و سراجیہ و منیہ و و ہبانیہ و غیرہ میں اسی کی تصحیح کی، امام اجل قاضیخان نے افادہ فرمایا کہ یہ اقرار ہو بھی تو بحسب ظاہر ہے اور ظاہر حجت استحقاق نہیں تو مدعی اس سے فائدہ نہیں اٹھا سکتا۔ ردالمختار میں منح الغفار سے ہے:

الحاصل رواية الجامع ان الاستيام والاستيجار والاستعارة ونحوها اقرار بالملك للمساوم منه والمستاجر منه ورواية الزيادات انه لايكون ذلك اقرار بالملكية وهو الصحيح كذا في العمادية وحكى فيها اتفاق الروايات على انه لايملك للمساوم ونحوه فيه[2]۔

جامع الصغیر کی روایت کے مطابق سودا لگانا، اجارہ پر طلب کرنا اور عاریتاً مانگنا یہ قابض جس سے چیز لی یا مانگی جارہی ہے، کی ملکیت کا اقرار ہے اور زیادات کی روایت کے مطابق یہ اس کی ملکیت کا اقرار نہ ہوگا، یہی صحیح ہے جیسا کہ عمادیہ میں ہے اور اس میں مذکورہ صورت میں ملک نہ ہونے پر روایات کا اتفاق بیان کیا گیا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: | | | | :--- | :--- | | قال الانقروی والاکثر علی تصحیح مافی الزیادات و انه ظاہر الروایۃ [3]- | انقروی نے کہا کہ اکثریت کا مؤقف زیادات کی تصحیح ہے، اور یہ ظاہر الروایہ میں ہے۔ (ت) |

انقرویہ میں ہے: | | | | :--- | :--- | | في الصغری عین في ید رجل | صغریٰ میں ہے کہ کوئی چیز کسی شخص کے قبضہ سے |

---

[1] درمختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۳۲/۲ [2] ردالمختار بحوالہ منح الغفار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۳ [3] ردالمختار بحوالہ منح الغفار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۳

(Arabic Column)

If one proceeds to buy from another, it is an admission of the seller's ownership of the item according to the narration of 'Al-Jami'. However, according to the narration of 'Al-Ziyadat', it is not, and this is the correct view. It is similarly stated in 'Al-Tatarkhaniyya' citing 'Al-Sughra' and 'Al-Yanabi'. In 'Al-Sirajiyya', proceeding to bargain (istiyam) is not an admission of ownership for the one in possession according to the narration of 'Al-Ziyadat', while according to 'Al-Jami', it is. The first is more correct. This is also mentioned in 'Al-Minya'. It is clear that there is a difference in authentication; however, the majority favors the authentication of what is in 'Al-Ziyadat', as it is 'Zahir al-Riwayah' (the manifest narration). Qadi Khan stated that Hisham narrated from Imam Muhammad that bargaining is an admission of ownership. The correct view is what is mentioned in 'Zahir al-Riwayah': that it is an admission in appearance only, and thus does not serve as a valid proof for legal entitlement. [End of abridged text]

(Urdu Column Translation)

If he wants to buy, then this is an admission of the seller's ownership of that thing according to the narration of 'Al-Jami'. While according to the narration of 'Al-Ziyadat', it is not so, and this is correct (Ah). It is similarly reported in 'Al-Tatarkhaniyya' from 'Al-Sughra' and 'Al-Yanabi'. In 'Al-Sirajiyya', it is mentioned that the step to buy something from someone is not an admission of the ownership of the possessor according to the narration of 'Al-Ziyadat', while according to the narration of 'Al-Jami', it is an admission. The former is correct. It is also mentioned in 'Al-Minya'. Thus, it appeared that there is a difference in the authentication of this issue, and the majority is upon the authentication of 'Al-Ziyadat', and that it is 'Zahir al-Riwayah'. Qadi Khan said that Hisham narrated from Imam Muhammad that the step of buying is an admission of the ownership of the possessor, and the correct one is what is mentioned in 'Zahir al-Riwayah' that this is an admission in appearance, so this apparent matter cannot become a proof for entitlement. (Abridged - T)

In 'Uqud al-Durriyah': Al-Qa'idah anna al-'amala bima 'alayhi al-akthar[2] - According to the rule, action is upon the opinion of the majority. (T)

In 'Qurrat al-Uyun': Qultu fayufta bihi litarajjuhihi bikaunihi zahir al-riwayah wa in ikhtalafa al-tashih[3] - I say that fatwa should be issued on this because it is preferred due to being the majority view and 'Zahir al-Riwayah', even though there is a difference in authentication. (T)

[1] Fatawa al-Anqarawiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 12, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah, Qandahar, Afghanistan, 2/128. [2] Al-Uqud al-Durriyah, Miscellaneous issues and benefits regarding prohibition and permissibility, Haji Abdul Ghaffar and Sons, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah, Qandahar, Afghanistan, 2/256; Radd al-Muhtar, Chapter on Prayer of the Sick, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/510. [3] Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Kitab al-Iqrar, Mustafa al-Babi, Egypt, 2/98.

(अरबी कॉलम)

यदि कोई किसी अन्य से वस्तु खरीदने की दिशा में कदम बढ़ाता है, तो 'अल-जामी' की रिवायत के अनुसार यह विक्रेता के स्वामित्व का इक़रार (स्वीकृति) है। हालांकि 'अज़-ज़ियादात' की रिवायत के अनुसार ऐसा नहीं है, और यही सही है। इसी तरह 'अत-तातारखानिया' में 'अस-सुघरा' और 'अल-यानाबी' के हवाले से वर्णित है। 'अस-सिराजिया' में है कि मोलभाव (इस्तियाम) करने का कदम 'अज़-ज़ियादात' की रिवायत के अनुसार कब्ज़ा रखने वाले के स्वामित्व का इक़रार नहीं है, जबकि 'अल-जामी' के अनुसार यह इक़रार है। पहला मत अधिक सही है। 'अल-मिनिया' में भी ऐसा ही है। इससे स्पष्ट होता है कि इस मसले के सत्यापन (तस्हीह) में मतभेद है, लेकिन बहुमत 'अज़-ज़ियादात' के सत्यापन पर है क्योंकि यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' है। क़ाज़ी ख़ान ने कहा है कि हिशाम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि मोलभाव करना स्वामित्व का इक़रार है। सही वह है जो 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' में वर्णित है: कि यह केवल प्रत्यक्ष रूप से इक़रार है, इसलिए यह कानूनी हक़ (इस्तेहक़ाक़) के लिए सबूत नहीं बन सकता। [संक्षिप्त]

(उर्दू कॉलम का हिंदी अनुवाद)

अगर कोई खरीदना चाहता है, तो 'अल-जामी' की रिवायत के मुताबिक यह उस चीज़ पर विक्रेता की मिल्कियत का इक़रार है। जबकि 'अज़-ज़ियादात' की रिवायत के मुताबिक ऐसा नहीं है और यही सही है। और 'तातारखानिया' में 'सुघरा' और 'यनाबी' से ऐसा ही मनकूल (उद्धृत) है। और 'सिराजिया' में है कि किसी से चीज़ खरीदने का इक़दाम (कदम), 'ज़ियादात' की रिवायत पर काबिज़ (कब्ज़ा रखने वाले) की मिल्कियत का इक़रार नहीं है, जबकि 'जामी' की रिवायत के मुताबिक यह इक़रार है और पहला ही सही है। और 'मिनिया' में भी ऐसे ही है, तो ज़ाहिर हुआ कि इस मसले की तस्हीह (सत्यापन) में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है और अक्सरियत (बहुमत) 'ज़ियादात' की तस्हीह पर है और यह कि यही 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' है। और क़ाज़ी ख़ान ने फ़रमाया कि हिशाम ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि खरीदने का इक़दाम काबिज़ की मिल्कियत का इक़रार है, और सही वह है जो 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' में है कि यह ज़ाहिर में इक़रार है, तो यह ज़ाहिरी मामला इस्तेहक़ाक़ (कानूनी हक़) के लिए हुज्जत (सबूत) नहीं बन सकता। (संक्षिप्त - त)

'उक़ूद-अद-दुर्रिया' में है: अल-क़ायदा अन्ना अल-अमला बिमा अलैहि अल-अक्थर[2] - नियम के अनुसार बहुमत की राय पर अमल किया जाए। (त)

'कुर्रत-उल-उयून' में है: कुल्तु फ़युफ़्ता बिही लितराज्जुहिही बिकौनिही ज़ाहिर अल-रिवाया व इन इख़्तलफ़ा अल-तस्हीह[3] - मैं कहता हूँ कि इस पर फ़तवा दिया जाए क्योंकि बहुमत और 'ज़ाहिर-उर-रिवाया' के कारण यही बेहतर है, भले ही सत्यापन में मतभेद हो। (त)

---

[1] फ़तावा अल-अन्क़रवीय्या, किताब अद-दावा, अध्याय 12, दार अल-इशाअत अल-अरबिया, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 2/128. [2] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, विविध मामले, हाजी अब्दुल ग़फ़्फ़ार एंड संस, कंधार, 2/256; रद्द-उल-मुह्तार, बेरूत, 1/510. [3] कुर्रत उयून अल-अख़्यार, किताब अल-इक़रार, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 2/98.

पृष्ठ 204/738

اقدم أخر على الشراء منه يكون اقرارا بملكية العين للبائع على رواية الجامع وعلى رواية الزيادات لا وهو الصحيح اهـ، وكذا في التاتارخانية من الصغرى والينابيع وفي السراجية الاقدام على الاستيام لايكون اقرارا بملكية ذلك لذي اليد على رواية الزيادات وعلى رواية الجامع يكون اقرارا والاول اصح وكذا في المنية فظهران فيه اختلاف التصحيح والاكثر على تصحيح ما في الزيادات وانه ظاهر الرواية وقال قاضيخان روى هشام عن محمد ان المساومة اقرار منه له بالملك والصحيح ما ذكر في ظاهر الرواية انه اقرار من حيث الظاهر فلا يصلح حجة للاستحقاق اهـ مختصراً۔

خریدنا چاہتا ہے تو یہ اس چیز پر بائع کی ملکیت کا اقرار ہے جامع کی روایت کے مطابق۔ جبکہ زیادات کی روایت کے مطابق ایسا نہیں اور یہی صحیح ہے اھ، اور تاتارخانیہ میں صغرٰی اور ینابیع سے ایسے منقول ہے، اور سراجیہ میں ہے کہ کسی سے چیز کو خریدنے کا اقدام یہ قابض کی ملکیت کا اقرار نہیں ہے زیادات کی روایت پر جبکہ جامع کی روایت کے مطابق یہ اقرار ہے اور اول صحیح ہے، اور منیہ میں بھی ایسے ہی ہے تو ظاہر ہوا کہ اس مسئلہ کی تصحیح میں اختلاف ہے اور اکثریت زیادات کی تصحیح پر ہے اور یہ کہ ظاہر الروایت ہے، اور قاضی خان نے فرمایا کہ ہشام نے امام محمد سے روایت کیا ہے کہ خریدنے کا اقدام قابض کی ملکیت کا اقرار ہے، اور صحیح وہ ہے جو ظاہر الروایۃ میں ہے کہ یہ ظاہر میں اقرار ہے تو یہ ظاہری معاملہ استحقاق کے لئے حجت نہیں بن سکتا اھ مختصراً (ت)

عقودالدریہ میں ہے: القاعدۃ ان العمل بما علیہ الاکثر [2] - قاعدہ کے مطابق اکثریت کی رائے پر عمل ہے۔ (ت)

قرة العیون میں ہے: قلت فیفتی به لترجحه بکونه ظاهر الروایة وان اختلف التصحیح [3] - میں کہتا ہوں کہ، تو اس پر فتوٰی دیا جائے کیونکہ اکثریت اور ظاہر الروایت کی وجہ سے یہی راجح ہے اگرچہ تصحیح میں اختلاف ہے۔ (ت)

---

1 فتاوٰی انقرویه کتاب الدعوی الباب الثاني عشر دار الاشاعة العربیه قندهار افغانستان ۲ / ۱۲۸ 2 العقود الدریة مسائل و فوائد شتی من الحظر والاباحة حاجی عبدالغفار و پسران دار الاشاعة العربیه قندهار افغانستان ۲ / ۲۵۶، ردالمحتار باب صلوة المریض دار احیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۵۱۰ 3 قرة عیون الاخیار کتاب الاقرار مصطفی البابی مصر ۲ / ۹۸

Fatawa-e-Razvia Volume 18

In 'Ghamz Uyun al-Basair' it is stated: "In the authentication of 'Al-Quduri' by Allama Qasim, it is mentioned that whichever opinion Qadhikhan validates among the sayings is prioritized over the validation of others, because he was a master jurist (Faqih-an-Nafs)." Allama Qasim says in his commentary on Al-Quduri that among the various opinions, the one authenticated by Qadhikhan takes precedence over the authentications of others, because he is a profound jurist. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it is stated: "Keep in mind what they said: one should not deviate from the authentication of Qadhikhan, for he is a master jurist." Act according to the saying of the jurists who state that one should not turn away from the opinion of Qadhikhan, because he is a profound jurist. (T)

So, this admission of truth did not benefit Amr in any way. Granting that according to Zaid's admission, the wall is not Zaid's property, but there is no admission of it being Amr's property either. Therefore, how can a claimant, without valid Sharia evidence (bayyinah), or the admission of the defendant, or a refusal to take an oath (nukul), take something from someone based merely on his own assumption? And how can a judge award it? It is stated in 'Fatawa Khairiyyah':

"The judge gives a verdict only based on evidence, admission, or refusal to take an oath. And Allah Almighty knows best." A judge shall only deliver a verdict based on witness testimony, an admission, or a refusal to take an oath. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 28: 3 Shawwal al-Mukarram 1312 AH What do the scholars of the religion say about this issue: A person's village has variable income, i.e., when the crop is good, income is reasonable, and when poor, it is less. His parents transferred this village to his name during his minority. After attaining maturity, in 1885, considering difficult times, a panchayat (council) deed was drawn up. The panchayat made it his responsibility to pay six hundred rupees annually from the income of his village to his parents. They did not specify shares for each parent but wrote that this entire income would remain in the father's hands; he would take as much as he wished for himself and give as much as he wished to his mother. His father died in 1886. Now his mother has moved away and wants to take fifty rupees monthly from the son. According to Sharia, from the six hundred rupees annual income, how much should go to the mother and how much to the son? Explain and you shall be rewarded.

1 Ghamz Uyun al-Basair, Book of Hirings, Idarat al-Qur'an wa al-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 2/55 2 Radd al-Muhtar, Book of Gifts, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/513 3 Fatawa Khairiyyah, Book of Claims, Dar al-Fikr, Beirut, 2/67 Page 205 of 738

फ़तवा-ए-रज़विया जिल्द अठारह (18)

"ग़म्ज़ उयून अल-बसायर" में है: "अल्लामा क़ासिम की क़ुदूरी के प्रमाणीकरण में है कि कथनों में से जिसे क़ाज़ीख़ान सही ठहराएं वह दूसरों के प्रमाणीकरण पर अग्रगामी है क्योंकि वे फ़क़ीह-उन-नफ़्स (गहन न्यायविद्) थे।" अल्लामा क़ासिम की 'कुदुरी' में है कि कथनों में से जिसे काज़ीखान सही करार दें वह दूसरों की तस्दीक (प्रमाणीकरण) पर मुक़द्दम (वरिष्ठ) है क्योंकि ये फ़क़ीह-उन-नफ़्स हैं। (त)

"रद्द अल-मुह्तार" में है: "उस बात को याद रखो जो उन्होंने कही: काज़ीख़ान के प्रमाणीकरण से विचलित न हों, क्योंकि वे फ़क़ीह-उन-नफ़्स हैं।" फ़ुक़हा (न्यायविदों) के कथनानुसार कार्य करें जो कहते हैं कि काज़ीखान के कथन से विमुख न हों क्योंकि वे फ़क़ीह-उन-नफ़्स हैं। (त)

तो यह हक़ का इक़रार (स्वीकृति) 'अम्रो' के लिए कुछ भी लाभदायक नहीं हुआ। माना कि ज़ैद के इक़रार के अनुसार दीवार ज़ैद की संपत्ति नहीं है, लेकिन 'अम्रो' की संपत्ति होने का इक़रार भी तो नहीं है। तो दावेदार बिना शरीयत की गवाही (बय्यिना), या प्रतिवादी के इक़रार, या क़सम से इनकार (नुक़ूल) के बिना केवल अपने अनुमान पर कोई चीज़ किसी से कैसे ले सकता है? और क़ाज़ी कैसे दिला सकता है? फ़तवा-ए-ख़ैरिया में है:

"क़ाज़ी केवल प्रमाण, इक़रार या क़सम से इनकार के आधार पर ही निर्णय देता है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।" काज़ी केवल गवाही या इक़रार या क़सम से इनकार पर फैसला देगा। वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला 28: 3 शव्वाल अल-मुकर्रम 1312 हिजरी धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं: एक व्यक्ति का गाँव बिना आय की सीमा के है, यानी जब पैदावार अच्छी हो तो आय उचित होती है और ख़राब हो तो कम। यह गाँव उसके माता-पिता ने उसकी नाबलिग़ी के दिनों में उसके नाम कर दिया था। बालिग़ होने के बाद, 1885 में ज़माने की नज़ाकत को देखते हुए एक पंचायत नामा तैयार हुआ। पंचों ने माता-पिता के नाम छह सौ रुपये सालाना उसके गाँव की आय से देना उसकी ज़िम्मेदारी तय की। माता-पिता के हिस्सों का कोई बँटवारा नहीं किया गया, बल्कि लिखा गया कि यह पूरी आय पिता के हाथ में रहेगी; वे जितना चाहेंगे खुद लेंगे और जितना चाहेंगे उसकी माँ को देंगे। उसका बाप 1886 में गुज़र गया। अब उसकी माँ अलग होकर अपने बेटे से पचास रुपये प्रतिमाह लेना चाहती है। तो शरीयत के अनुसार, छह सौ रुपये सालाना में से कितना माँ को मिलना चाहिए और कितना लड़के को? स्पष्ट करें, पुण्य पाएँ।

1 ग़म्ज़ उयून अल-बसायर, किताब अल-इजारत, इदारात अल-कुरान व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 2/55 2 रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-हिबा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/513 3 फ़तवा खैरिया, किताब अद-दवा, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 2/67 पेज 205 का 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

غَمْزِ عُیُونِ الْبَصَائِرِ میں ہے : فِي تَصْحِیحِ الْقُدُورِيِّ لِلْعَلَّامَةِ قَاسِمِ اَنْ مَا صَحَّحَهُ قَاضِیخَان مِنَ الْأَقْوَالِ یَکُونُ مُقَدَّمًا عَلَیٰ مَا صَحَّحَهُ غَیْرُهُ لِأَنَّهُ کَانَ فَقِیَهَ النَّفْسِ۔ علامہ قاسم کی قدوری میں ہے کہ اقوال میں سے جس کو قاضیخان صحیح قرار دیں وہ دوسروں کی تصحیح پر مقدم ہے کیونکہ یہ فقیہ النفس ہیں۔ (ت)

ردالمختار میں ہے: کُنْ عَلَیٰ ذِکْرٍ مِمَّا قَالُوا لَا یُعْدَلُ عَنْ تَصْحِیحِ قَاضِیخَان فَإِنَّهُ فَقِیْهُ النَّفْسِ۔ توقّفہاء کے قول کے مطابق عمل کر جو کہتے ہیں قاضیخان کے قول سے اعراض نہ کیا جائے کیونکہ وہ فقیہ النفس ہیں (ت)

تو یہ اقرارِ حق عمرو میں کچھ نافع نہ ہوا، مانا کہ دیوار حسبِ اقرارِ زید ملکِ زید نہیں مگر ملکِ عمرو ہونے کا اقرار بھی تو نہیں، تو مدعی بے بینہ عادلہ شرعیہ یا اقرارِ مدعاعلیہ یا نکول محض اپنے زعم پر کوئی چیز کسی سے کیونکر لے سکتا ہے اور قاضی کیونکر دلا سکتا ہے، فتاوٰی خیریہ میں ہے :

الْقَاضِي اِنَّمَا یَقْضِي بِالْبَیِّنَةِ اَوِ الْاِقْرَارِ اَوِ النُّکُولِ وَاللّٰهُ تَعَالَیٰ اَعْلَمُ۔ قاضی صرف گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار پر فیصلہ دے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۲۸: ۳ شوال المکرم ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں جبکہ کسی شخص کا گاؤں بلا قیدِ آمدنی ہو یعنی جب پیداوار اچھا ہو آمدنی معقول ہو اور خراب تو کم اور یہ گاؤں اس کے والدین نے ایامِ نابالغی میں اس کے نام کیا بعدِ بلوغ باہم ایک پنچایت نامہ ۸۵ء میں بخیالِ زمانہ نازک ہوا پنچ نے والدین کے نام چھ سو روپے سالانہ اس کے گاؤں کی آمدنی سے دینا اس کے ذمہ

قرار دے اور کوئی تفرق حصص والدین نہ کی بلکہ لکھا کہ یہ جملہ آمدنی بدست والد رہے گی وہ جس قدر چاہیں گے خود لیں گے اور جس قدر چاہیں گے اس کی والدہ کو دیں گے اس کا باپ ۸۶ء میں فوت ہو گیا اب اس کی ماں علیحدہ ہو کر پچاس روپے ماہوار کل بیٹے سے لینا چاہتی ہے تو شرعاً چھ سو روپے سالانہ سے کس قدر والدہ کو چاہئے کس قدر لڑکے کو؟ بینوا توجروا۔

1 غمز عیون البصائر کتاب الاجارات ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۵۵/۲ 2 رد المحتار کتاب الهبة دار احياء التراث العربي بيروت ۴ / ۵۱۳ 3 فتاوی خیریہ کتاب الدعویٰ دار الفکر بیروت ۲ / ۶۷ صفحہ ۲۰۵ از ۷۳۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

The Answer: The questioner states that this village belonged to his father. He gave it to his wife as dower (mahr), then from the wife, it was gifted (hiba) to this minor son. Later, after attaining maturity, on the grounds that they want to protect the property's income, this arbitration deed (Panchayat Nama) was made. The mother is a person of wealth and jewelry; she is not in need of maintenance (nafaqa). In this case, the boy became the permanent owner of the village and this arbitration was merely meaningless, adherence to which can by no means be mandatory because the condition for a judgment is the validity of the claim, and a claim is a demand for a right. Here, the parents had no remaining right in the property and savings for their claim to be valid and for this arbitration to be considered a proper arbitration. The ultimate point is that its acceptance will be considered a promise from the boy's side, and there is no compulsion on the fulfillment of a promise. It is in Alamgiri: - Fulfilling promises is not mandatory. (T) Indeed, service to the mother is the success of both worlds; the more it is, the better. This is another matter and depends on a person's own will when the situation is that the mother is not in need of maintenance, otherwise, providing maintenance to the extent of the need is obligatory. It is in Alamgiri: - If parents are destitute, then the wealthy son will be compelled to provide for their maintenance in every case, whether the parents are Muslim or Dhimmi, and whether they are capable of earning or not. (T) And Allah Almighty knows best.

Problem 49: From Rampur State, via Bazariamal Zarif Ghar, Munshi Abdul Rahman Khan (deceased), sent by Abdul Rauf Khan, 13 Dhu al-Qi'dah 1315 AH. What do the scholars of religion say in this matter that Zaid purchased a house? At the time of purchase, the fourth boundary was an alley (koocha). When Zaid filed a suit against Amr, then in that same fourth boundary which was written as a through-alley (koocha nafiza) in the sale deed, according to the boundary mentioned in the sale deed, it was written as a through-alley. Amr also accepted this. During the case, it became known to Zaid that before the filing of this suit, Bakr had closed the through-alley and made his house instead of the mentioned boundary. Zaid presented a question to the Qazi on this same subject with the statement that previously at the time of purchase (shira), there was an alley; before the filing of the suit, Bakr closed the alley in that same boundary and made his house. At the time of filing the suit, I had not seen it;

now I have seen it, then the change of the mentioned boundary has occurred. In the mentioned situation...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Ijarah, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/44
2. Kitab al-Talaq, Chapter 17, Section 5, Noorani Kutub Khana Peshawar 1/562

उत्तर: प्रार्थी का कहना है कि यह गाँव उसके पिता का था, उसने अपनी पत्नी को मेहर में दिया, फिर पत्नी से इस नाबालिग बेटे के नाम हिबा (उपहार) करा लिया। फिर बालिग होने के बाद इस आधार पर कि संपत्ति की आय का संरक्षण चाहते हैं, यह पंचायतनामा हुआ। माता साहिबा माल और ज़ेवर वाली हैं, वह गुज़ारे (नफ़क़ा) की मोहताज नहीं हैं। इस स्थिति में लड़का गाँव का स्थायी मालिक हो गया और यह पंचायत केवल बेमानी थी जिसकी पाबंदी हरगिज़ लाज़िम (अनिवार्य) नहीं हो सकती, क्योंकि हुक्म (आदेश) की शर्त दावे का सही होना है और दावा हक़ की माँग है। और यहाँ वालिदैन (माता-पिता) का संपत्ति और बचत में कोई हक़ शेष नहीं रहा था कि उनका दावा सही हो सके और यह पंचायत पंचायत ठहरती। अधिक से अधिक यह कि इसे स्वीकार करना लड़के की तरफ से एक वादा माना जाएगा और वादे को पूरा करने पर कोई ज़बर (मजबूरी) नहीं है। आलमगीरी में है: - वादों का पूरा करना ज़रूरी नहीं है। (त) हाँ, माँ की सेवा दोनों जहाँ की खुशी है, जितनी हो सके उतनी बेहतर है। यह एक अलग मामला है और इंसान की अपनी मर्जी पर है जब स्थिति यह है कि माँ गुज़ारे की मोहताज नहीं है, अन्यथा गुज़ारे की सीमा तक देना वाजिब है। आलमगीरी में है: - वालिदैन (माता-पिता) तंगदस्त (निर्धन) हों तो अमीर बेटे को हर सूरत में उनके गुज़ारे पर मजबूर किया जाएगा, वालिदैन मुसलमान हों या ज़िम्मी, वे कमाने पर सक्षम हों या न हों। (त) वल्लाहु तआला आलम (और अल्लाह तआला बेहतर जानता है)।

मसला 49: रियासत रामपुर से, बाज़ारियामल ज़रीफ़ घर, मुंशी अब्दुल रहमान खाँ मरहूम (दिवंगत), प्रेषक अब्दुल रऊफ़ खाँ, 13 ज़ुल क़ादा 1315 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन (धर्म के विद्वान) इस मसले में कि एक मकान ज़ैद ने खरीदा? खरीद के समय चौथी सीमा कूचा (गली) थी। जब ज़ैद ने अम्र के नाम दावा किया, तो उसी चौथी सीमा में जो बैयनामा (बिक्री विलेख) में 'कूचा नाफ़िज़ा' (सुगम गली) लिखा था, बैयनामा में दी गई सीमा के अनुसार 'कूचा नाफ़िज़ा' लिखा गया। अम्र ने भी इसे मान लिया। मुक़दमे के दौरान ज़ैद को मालूम हुआ कि दावे की वापसी से पहले बक्र ने उस 'कूचा नाफ़िज़ा' को बंद कर दिया और उल्लेखित सीमा की जगह अपना मकान बना लिया है। ज़ैद ने इसी विषय का एक सवाल काज़ी के सामने पेश किया, इस बयान के साथ कि पहले खरीद के समय कूचा था, दावा दायर करने से पहले बक्र ने उसी सीमा में कूचा बंद करके अपना मकान बना लिया

है। दावा दायर करने के समय मैंने नहीं देखा था, अब देखा तो उल्लेखित सीमा की तब्दीली (बदलाव) हो गई है। उल्लेखित स्थिति में...

1. फ़तावा हिंदिया, किताब अल-इजारह, अध्याय 8, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/44
2. किताब अत-तलाक़, अध्याय 17, खंड 5, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/562 पृष्ठ 738 का 206

الجواب: سائل مظہر کہ یہ گاؤں اس کے والد کا تھا اس نے اپنی زوجہ کو مہر میں دیا پھر زوجہ سے اس پسر نابالغ کے نام ہبہ کرالیا پھر بعد بلوغ اس بناء پر کہ آمدنی جائداد کا تحفظ چاہتے ہیں یہ پنچایت نامہ ہوا، والدہ صاحب مال و زیور ہے محتاج نفقہ نہیں، اس صورت میں لڑکا گاؤں کا مالک مستقل ہو گیا اور یہ پنچایت محض بے معنی تھی جس کی پابندی ہرگز لازم نہیں ہو سکتی کہ شرطِ حکم صحتِ دعوٰی ہے اور دعوٰی طلبِ حق، اور یہاں والدین کا کوئی حق جائداد و توفیر میں نہ رہا تھا کہ ان کا دعوٰی صحیح ہو سکتا اور یہ پنچایت پنچایت ٹھہرتی، غایت یہ کہ اس کا قبول کر لینا لڑکے کی طرف سے ایک وعدہ قرار دیا جائے گا اور وعدہ کی وفا پر جبر نہیں۔ عالمگیر یہ میں ہے: لا یلزمہ الوفاء بالمواعید - 1 وعدوں کا ایفاء ضروری نہیں ہے۔ (ت) ہاں ماں کی خدمت دارین کی سعادت ہے جس قدر ہو بہتر ہے یہ امر دیگر ہے اور انسان کی اپنی مرضی پر ہے جب حالت یہ ہے کہ ماں محتاج نفقہ نہیں ورنہ بقدر نفقہ دینا واجب۔ عالمگیری میں ہے: یجبر الولد الموسر علی نفقۃ الابوین المعسرین مسلمین کانا او ذمیین قدرا علی الکسب او لم یقدرا - 2 والدین تنگ دست ہوں تو امیر بیٹے کو بہر صورت ان کے نفقہ پر مجبور کیا جائے گا، والدین مسلمان ہوں یا ذمی، وہ کسب پر قادر ہوں یا نہ ہوں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۴۹: از ریاست رامپور، بزریامل ظریف گھر منشی عبدالرحمان خاں مرحوم مرسلہ عبدالرؤف خاں ۱۳ ذیقعدہ ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مکان زید نے خریدا، وقتِ خرید کے حدِ رابع کوچہ تھا، جب زید نے دعوٰی بنام عمرو کیا تو اسی حدِ رابع میں جو بیعنامہ میں کوچہ نافذہ لکھا تھا بموجب حد مندرج بیعنامہ کوچہ نافذہ لکھا گیا عمرو نے بھی اس کو مان لیا دورانِ مقدمہ میں زید کو معلوم ہوا کہ قبل رجوع دعوٰی ہذا سے بکر نے کوچہ نافذہ کو بند کرلیا اپنا

مکان بجائے حدِ مذکور بنالیا ہے زید نے ایک سوال پیش قاضی اسی مضمون کا باظہار اس کے کہ پہلے وقتِ شرا کے کوچہ تھا قبل رجوع دعویٰ سے بکر نے اسی حد میں کوچہ بند کر کے اپنا مکان بنالیا ہے وقتِ رجوع دعویٰ کے میں نے نہ دیکھا تھا اب دیکھا تو تبدیلِ حدِ مذکور کی ہوگئی ہے بصورتِ مذکور توفیق

1 فتاوی ہندیہ کتاب الاجارہ الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۴۴ 2 کتاب الطلاق الباب السابع عشر الفصل الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۱ / ۵۶۲ Page 206 of 738

...will it be or not, and with this reconciliation, is Zaid's claim admissible? Explain and you shall be rewarded. (Answer and earn reward - T)

Answer: Yes, and there remains no flaw in the claim.

[Table Content] Arabic Side: In Jami' al-Fusalayn, under the reference of Shaykh al-Islam Shams al-A'immah al-Sarakhsi, it is stated that if a witness makes a mistake in some boundaries and then rectifies it, repeats the testimony, and corrects it, his testimony will be accepted if reconciliation is possible, whether he rectifies it in the same session or another session. The meaning of the possibility of reconciliation is that he says the owner of the boundary was so-and-so, but then says he sold his house to someone else who is so-and-so and I did not know about it; or he says the owner of the boundary had this name but later was given this other name and I did not know it. On this analogy, understand this when the witness omits one of the boundaries or errs in it. If the claimant omits one of the boundaries or errs in it, the ruling for him is exactly like the witness in general. And Allah Almighty knows best.

Urdu Side: In Jami' al-Fusalayn, giving the sign of Shaykh al-Islam Sarakhsi, it was said that if a witness makes a mistake in the statement of demarcation (boundaries) and then rectifies the mistake, gives testimony, and corrects it, then this testimony will be accepted provided that there can be agreement in both statements. Let him rectify the mistake in the same sitting or in some other sitting. The meaning of agreement is like this: saying that the one with the boundary is so-and-so, then says, but he sold his house to someone else who is so-and-so and I did not know it. Or saying that the name of the person at the boundary is this, then says, later this second name of his was told and I did not know. Analogously on this basis, understand it. This is regarding the witness that he should omit mentioning any boundary from the boundaries or make a mistake, so if the claimant does so in the statement of demarcation, his ruling will be exactly like the witness. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 50: From Rampur State, sent by Mana Bhai, 17 Dhu al-Hijjah 1315 AH. The situation is that there are many windows in the upper stories of Zaid's house in the same direction and series, two of which are new and all the rest are old. Hindah's house is opposite Zaid's house at a distance of about seventy steps, and between these two houses there is a wide public road and a ruin.

1 Jami' al-Fusalayn, Chapter Seven, on the demarcation of real estate, etc., Islami Kutub Khana Karachi 1/95. Page 207 of 738

...होगी या नहीं और इस सुलह के साथ ज़ैद का दावा सुनने योग्य है या नहीं? स्पष्ट करें और आपको पुण्य मिलेगा। (बयान करें और पुण्य प्राप्त करें - त)

उत्तर: हाँ, और दावे में अब कोई त्रुटि नहीं रही।

[तालिका सामग्री] अरबी पक्ष: जामे अल-फुसुलैन में शैख अल-इस्लाम शम्स अल-अइम्मा अल-सरखसी के हवाले से कहा गया है कि यदि गवाह सीमाओं के बयान में कोई गलती करता है और फिर उस गलती को सुधारकर गवाही देता है और उसे सही करता है, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, बशर्ते कि दोनों बयानों में सामंजस्य संभव हो, चाहे वह उसी सभा में सुधार करे या किसी अन्य सभा में। सामंजस्य की संभावना का अर्थ यह है कि वह कहे कि सीमा का मालिक अमुक व्यक्ति था, फिर कहे कि उसने अपना घर किसी दूसरे को बेच दिया जो अमुक है और मुझे इसकी जानकारी नहीं थी; या कहे कि सीमा के मालिक का नाम यह है, फिर कहे कि बाद में उसका यह दूसरा नाम बताया गया और मुझे पता नहीं था। इसी तर्क पर इसे समझें, यह तब है जब गवाह सीमाओं में से किसी एक को छोड़ दे या उसमें गलती करे। यदि वादी (दावेदार) सीमाओं में से किसी एक को छोड़ दे या उसमें गलती करे, तो उसका आदेश बिल्कुल सामान्य रूप से गवाह की तरह होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

उर्दू पक्ष: जामे अल-फुसुलैन में शैख अल-इस्लाम सरखसी का संकेत देते हुए कहा गया कि यदि सीमांकन के बयान में गवाह गलती करे और फिर गलती का सुधार करके गवाही दे और दुरुस्ती कर दे, तो यह गवाही स्वीकार होगी बशर्ते कि दोनों बयानों में तालमेल हो सके। वह गलती का सुधार उसी महफ़िल में कर दे या किसी दूसरी महफ़िल में कर दे। तालमेल का अर्थ इस प्रकार है कि वह कहे कि सीमांकन वाला अमुक व्यक्ति है, फिर कहे, लेकिन उसने अपना मकान किसी दूसरे को बेच दिया है जो अमुक है और मुझे इसका ज्ञान नहीं था; या यूँ कहे कि सीमाओं वाले का नाम यह है, फिर कहे, बाद में उसका यह दूसरा नाम बताया गया और मुझे ज्ञान नहीं था। इसी आधार पर इसे समझें, यह गवाह के बारे में है कि वह सीमाओं में से किसी सीमा का उल्लेख छोड़ दे या गलती करे, तो यदि दावेदार सीमांकन के बयान में ऐसा करे तो उसका आदेश बिल्कुल गवाह की तरह होगा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसाला ५०: रियासत रामपुर से, मना भाई द्वारा भेजा गया, १७ ज़ुल-हिज्जा १३१५ हिजरी। स्थिति यह है कि ज़ैद के घर की ऊपरी मंजिलों में एक ही दिशा और सिलसिले में कई खिड़कियाँ हैं, जिनमें से दो खिड़कियाँ नई हैं और बाकी सभी पुरानी हैं। हिंदा का घर ज़ैद के घर के सामने लगभग सत्तर कदम की दूरी पर है और इन दोनों घरों के बीच एक चौड़ी सार्वजनिक सड़क और एक खंडहर स्थित है।

---

१ जामे अल-फ़ुसुलैन, अध्याय सात, अचल संपत्ति के सीमांकन के बारे में, इस्लामी कुतुब खाना कराची १/९५। पृष्ठ २०७/७३८

ہوگی یا نہیں اور اس توفیق سے دعوٰی زید قابل سماعت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان کر واجر دے جاؤ گے۔ت)

الجواب: ہاں اور دعویٰ میں کچھ خلل نہ رہا،

[جدول کا مواد] عربی کالم: في جامع الفصولين برمز شيخ الاسلام شمس الائمة السرخسي ان الشاهد لو اخطأ في بعض الحدود ثم تدارك واعاد الشهادة واصاب قبلت شهادته لو امكن التوفيق سواء تدارك في المجلس اوفي مجلس آخر ومعنى امكان التوفيق ان يقول كان صاحب الحد فلانا الا انه باع داره من فلان آخر وما علمنا به او يقول كان صاحب الحد بهذا الاسم الا انه سمى بعد ذلك بهذا الاسم الآخر وما علمنا به وعلى هذا القياس فافهم هذا اذا ترك الشاهد احد الحدود او غلط فيه ولو ترك المدعى احد الحدود او غلط فيه فحكمه كالشاهد جملة 1۔واللہ تعالیٰ اعلم۔

اردو کالم: جامع الفصولین میں شیخ الاسلام سرخسی کی علامت دے کر کہا کہ اگر حد بندی کے بیان میں گواہ خطا کرے اور پھر خطا کا ازالہ کرکے شہادت دے اور درستی کردے تو یہ شہادت مقبول ہوگی بشر طیکہ دونوں بیانوں میں موافقت ہوسکے خطا کا ازالہ اسی مجلس میں کردے یا کسی دوسری مجلس میں کر دے، موافقت کا معنیٰ یوں کہ حد بندی والا فلاں ہے، کہہ کر، پھر کہے ، مگر اس نے اپنا مکان دوسرے کو فروخت کیا جو فلاں ہے اور اس کا مجھے علم نہیں یوں کہ ، حدود والے کا نام یہ ہے، پھر کہے ، بعد میں اس کا یہ دوسرا نام بتایا گیا اور مجھے علم نہیں ہے علی ہٰذا القیاس ، اس کو سمجھو، یہ گواہ کے متعلق ہے کہ وہ حدود میں سے کسی حد کا ذکر

چھوڑ دے یا غلطی کرے تو اگر مدعی حد بندی کے بیان میں ایسا کرے تو اس کا حکم بعینہ گواہ کی طرح ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۵۰: از ریاست رامپور مرسلہ منا بھائی ۱۷ ذی الحجہ ۱۳۱۵ھ صورت یہ ہے کہ زید کے مکان کے بالاخانوں کے ایک ہی سمت اور سلسلے میں بہت دریچے ہیں جن میں سے دو دریچے جدید ہیں اور باقی تمام قدیم، ہندہ کا مکان زید کے مکان کے مقابل کوئی ستر قدم کے فاصلے پر ہے اور ان دونوں مکانوں کے درمیان ایک وسیع شارع عام اور ایک کھنڈر واقع ہے۔

---

1 جامع الفصولین الفصل السابع فی تحدید العقار الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۹۵ صفحہ 207 از 738

Fatawa Ridawiyyah (Volume 18)

Hind filed a lawsuit to close five windows or build a wall in front of them, claiming they cause a lack of privacy for her house. Among these five windows, two are new as mentioned before, and the rest are old, as proven by the testimony of both parties. In reality, the cause of this lack of privacy is that a house belonging to Hind, which used to act as a screen, was demolished by Hind's own choice. Now, in terms of lack of privacy, the windows in dispute, other windows of Zaid's house, and people passing by on horse, elephant, or camel on the public road are all the same. Zaid says to Hind that closing the windows will ruin his houses worth thousands of rupees, and her privacy can be ensured by raising a wall ten to twelve yards high in any case, and if it's a burden, he will even bear the cost. In this situation, the question to the scholars is whether, according to the Hanafi school of thought, Hind can prevent Zaid from using his property and if Hind is entitled to have the windows closed. Please provide a reasoned answer with references and narrations. Allah does not let the reward of the good-doers go to waste.

Answer: In the mentioned case, Hind's claim is void and inadmissible. The fundamental, evident, preferred, correct, and authoritative verdict of the Hanafi Imams (may Allah be pleased with them) is that a person has absolute authority to use their property. Another person cannot prevent an owner from any use of their specific, independent property due to their own gain or loss. The author of the school, our master Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), states in 'Al-Mabsut', which is among the six books of Zahir al-Riwayah:

Arabic Text	**Urdu Translation (from text)**
"If he refrains from what harms his neighbor, it is better, but he cannot be forced into it. If the owner of a building opens a door or a window in the upper part of his building towards a courtyard, the owner of the courtyard has no right to prevent him. However, the owner of the courtyard has the right to build on his own property whatever conceals his side."	It is good if one does not do things that cause distress to their neighbor, whereas they cannot be forced to do so. If the owner of a house opens a door or window towards someone else's courtyard from the upper part of their house, the owner of the courtyard has no right to forbid it. However, they have the right to close that window by constructing a building on their own property. (T)

It is in 'Wajiz' of Imam Shams al-A'immah al-Kardari:

1. Fath al-Qadir, citing Al-Mabsut of Imam Muhammad, Book of Judgement, Miscellaneous Issues, Maktabah Nuriyyah Ridawiyyah, Sukkur, 6/414; Khulasat al-Fatawa, Book of Walls, Maktabah Habibiyyah, Quetta, 4/263.

हिन्द ने इस आधार पर कि उसके घर की गोपनीयता भंग होती है, कुल खिड़कियों में से पांच खिड़कियां बंद कराने या उनके सामने दीवार खड़ी करने का मुकदमा दायर किया। इन पांच खिड़कियों में से दो नई हैं जैसा कि ऊपर उल्लेख किया गया है और बाकी पुरानी हैं, जो दोनों पक्षों की गवाही से सिद्ध है। वास्तव में गोपनीयता भंग होने का कारण यह है कि हिन्द का एक घर, जो पर्दे के रूप में बाधा था, हिन्द ने अपनी मर्जी से गिरवा दिया। अब गोपनीयता के मामले में विवादित खिड़कियां, ज़ैद के घर की अन्य खिड़कियां और वे लोग जो सार्वजनिक सड़क से घोड़े, हाथी, ऊंट आदि पर सवार होकर गुजरते हैं, सब बराबर हैं। ज़ैद हिन्द से कहता है कि खिड़कियां बंद होने से मेरे हज़ारों रुपयों के मकान बर्बाद हो जाएंगे और दस-बारह गज़ ऊँची दीवार बनाकर हर तरह से पर्दा किया जा सकता है, और यदि यह आपके लिए बोझ है, तो इसका खर्च भी मैं ही उठाऊंगा। इस स्थिति में विद्वानों से प्रश्न यह है कि क्या हनफी इमामों के मज़हब के अनुसार हिन्द ज़ैद को अपनी संपत्ति का उपयोग करने से रोक सकती है और क्या हिन्द खिड़कियां बंद कराने की हकदार है? कृपया प्रमाणों और उद्धरणों के साथ उत्तर दें। अल्लाह नेक काम करने वालों का बदला व्यर्थ नहीं करता।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में हिन्द का दावा निराधार और अस्वीकार्य है। हनफी इमामों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) का मूल मार्ग, स्पष्ट कथन, वरीयता प्राप्त और फ़तवे के योग्य मत यही है कि मनुष्य को अपनी संपत्ति का उपयोग करने का पूर्ण अधिकार है। कोई दूसरा व्यक्ति अपने लाभ या हानि के कारण मालिक को उसकी विशिष्ट और स्वतंत्र संपत्ति के उपयोग से नहीं रोक सकता। स्वयं मज़हब के संकलनकर्ता सैय्यदना इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) 'अल-मबसूत' में, जो ज़ाहिर अल-रिवैया की छह किताबों में से है, फरमाते हैं:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद (पाठ से)**
"यदि वह अपने पड़ोसी को कष्ट देने वाली चीज़ों से परहेज करे तो यह बेहतर है, लेकिन उसे इसके लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। यदि भवन के मालिक ने अपने भवन के ऊपरी हिस्से में किसी के आंगन की ओर दरवाजा या खिड़की खोली, तो	यदि वह अपने पड़ोसी को कष्टदायक कार्यों से बचाए तो बेहतर है, जबकि उसे ऐसा करने के लिए मजबूर नहीं किया जा सकता। यदि घर के मालिक ने घर के ऊपरी हिस्से से किसी के आंगन की ओर दरवाजा या खिड़की खोली, तो

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद (पाठ से)
आंगन के मालिक को उसे रोकने का अधिकार नहीं है। हालांकि आंगन के मालिक को यह अधिकार है कि वह अपनी संपत्ति में ऐसी इमारत बनाए जो उसके हिस्से को ढक ले।"	आंगन के मालिक को रोकने का अधिकार नहीं है, हालांकि उसे यह अधिकार है कि वह अपनी संपत्ति में इमारत बनाकर उस खिड़की को बंद कर दे। (T)

इमाम शम्स अल-आइम्मा अल-करदरी की 'वजीज़' में है:

---

1. फ़तह अल-कदीर, इमाम मुहम्मद की अल-मबसूत के हवाले से, किताब अल-कज़ा, विविध मसले, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 6/414, खुलासत अल-फ़तावा किताब अल-हितान मकतबा हबीबिया क्वेटा 4/263।

ہندہ نے اس بناء پر کہ اس کے مکان کی بے پردگی ہوتی ہے منجملہ تمام دریچوں کے پانچ دریچے بند کرا دیئے یا ان کے سامنے دیوار قائم کرا دینے کی نالش دائر کردی ان پانچ دریچوں میں سے دو جدید ہیں جن کا ذکر اوپر آچکا اور باقی قدیم چنانچہ فریقین کی شہادت سے یہ بات ثابت ہے اور در حقیقت اس بے پردگی کا باعث یہ ہے کہ ہندہ کا ایک مکان جو مانع بے پردگی تھا باختیار ہندہ منہدم ہوگیا اور اب بے پردگی میں دریچائے متنازع فیہا اور زید کے مکان کے دوسرے دریچے اور وہ لوگ جو بہ سواری اسپ و فیل و شتر وغیرہ شارع عام سے گزرتے ہیں سب برابر ہیں۔ زید ہندہ سے کہتا ہے کہ دریچے بند ہو جانے سے میرے ہزار ہا روپے کے مکانات غارت ہو جائیں گے اور تمہارا ہر طرح سے صرف دس بارہ گز دیوار بلند کر لینے سے پردہ ہوسکتا ہے اور اگر تمہیں بار ہو تو صرف بھی میں ہی دوں گا، اس صورت میں علمائے کرام سے سوال یہ ہے کہ آیا مطابق مذہب ائمہ حنفیہ ہندہ زید کو اپنی ملک میں تصرف سے مانع ہوسکتی ہے اور ہندہ دریچے بند کرادینے کی مستحق ہے۔ جواب مدلل بنقل و روایات ہو۔ واللہ لا یضیع اجر المحسنین (اللہ تعالی نیکی والوں کا اجر ضائع نہیں کرتا۔ ت)

الجواب: صورت مستفسرہ میں دعوی ہندہ باطل و نا مسموع ہے، ائمہ حنفیہ رضی اللہ تعالی عنہم کا اصل مذہب و ظاہر الروایۃ و مرجح و مصحح و مفتی بہ یہ ہے کہ انسان اپنی ملک میں تصرف کا مطلقا اختیار رکھتا ہے دوسرا اپنے کسی نفع نقصان کی وجہ سے مالک کو اپنی ملک خاص مستقل میں کسی تصرف سے منع نہیں کرسکتا، خود محرر المذہب سیدنا امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ مبسوط میں کہ کتب ستہ ظاہر الروایہ سے ہے، ارشاد فرماتے ہیں:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ان کف عما یؤذی جارہ فھو احسن، ولا یجبر علی ذٰلک ولو فتح صاحب البناء فی علوہ بنائہ بابا او کوۃ لم یکن لصاحب الساحۃ منعہ ولصاحب الساحۃ ان یبنی فی ملکلہ ما یستر جھتہ 1۔	اپنے پڑوسی کو تکلیف دہ امور نہ کرے تو اچھا ہے جبکہ اس پر اسے مجبور نہیں کیا جاسکتا، اگر مکان والے نے مکان کے اوپر دروازہ یا کھڑکی کسی کے صحن کی طرف کھولی تو صحن والے کو منع کا حق نہیں ہے تاہم اس کو یہ حق ہے کہ وہ اپنی ملکیت میں عمارت بنا کر اس کی کھڑکی کو بند کردے۔ (ت)

وجیز امام شمس الائمہ کردری میں ہے:

---

1 فتح القدیر بحوالہ مبسوط لامام محمد کتاب القضاء مسائل شتی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۴۱۴، خلاصۃ الفتاوی کتاب الحیطان مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۴/ ۲۶۳

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Arabic Text	Urdu Translation
Al-Imam Zahir al-Din used to give fatwa based on the reply of the narration.[1]	Imam Zahir al-Din used to issue fatwa on this narration. (T)
In the same it is stated:	
It is stated in Al-Fatawa from our teacher that fatwa is given according to the saying of the Imam.[2]	He said in his Fatawa that it is narrated from our teacher that Imam Sahib (mercy of Allah be upon him) used to issue fatwa on this saying. (T)

The absolute researcher (Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) states in Al-Fath: The reason is due to Zahir al-Riwayah.[3] (The reason for the fatwa is Zahir al-Riwayah. - T) It is stated in the commentary of Tanwir al-Absar: The answer in Zahir al-Riwayah is the absence of prohibition absolutely, and a group gave fatwa based on it, such as Imam Zahir al-Din, Ibn al-Shuhnah and his father, and it was preferred in Al-Fath and in the section of distribution of Al-Mujtaba, and fatwa is given according to it and the author relied upon it there, then he said: and the fatwas have differed and it is appropriate to rely on Zahir al-Riwayah.[4] - In Zahir al-Riwayah, the answer is that there is no prohibition at all, a group's fatwa is on this, as Imam Zahir al-Din, Ibn al-Shuhnah and his father, have preferred this in Al-Fath, and it is in the chapter of distribution in Al-Mujtaba and fatwa should be given on it and the author has relied on it there saying there is difference in fatwas while reliance should be on Zahir al-Riwayah. (T)

In Bahr al-Ra'iq it is stated: | Arabic Text | Urdu Translation | | :--- | :--- | | Allamah Ibn al-Shuhnah mentioned that in his memory it is transmitted from our five Imams: Abu Hanifah, Abu Yusuf, Muhammad, Zufar and Al-Hasan bin | Allamah Ibn al-Shuhnah said: I remember that it is narrated from our five Imams: Abu Hanifah, Abu Yusuf, Muhammad, Zufar and Hasan bin Ziyad (may Allah be pleased with them) that their own ownership |

Footnotes: [1] Fatawa Bazzaziyya on the margins of Al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Hitan, Nurani Kutub Khana Peshawar, 6/412 [2] Fatawa Bazzaziyya on the margins of Al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Hitan, Nurani Kutub Khana Peshawar, 6/418 [3] Fath al-Qadir, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 6/414 [4] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, Matba' Mujtabai Delhi, 2/86

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अल-इमाम ज़हीर अल-दीन रिवायत के जवाब पर फतवा दिया करते थे।[1]	इमाम ज़हीर अल-दीन इस रिवायत पर फतवा दिया करते थे। (त)
इसी में है:	
अल-फ़तावा में हमारे उस्ताद से रिवायत है कि इमाम के कौल पर फतवा दिया जाता है।[2]	उन्होंने अपने फ़तावा में फ़रमाया कि हमारे उस्ताद से मरवी (वर्णित) है कि इमाम साहब रहमतुल्लाह अलैह उनके इस कौल (कथन) पर फतवा दिया करते थे। (त)

मुहक़्क़िक अलल इतलाक़ फ़तह में फ़रमाते हैं: वजह ज़ाहिर अल-रिवायत है।[3] (फतवे की वजह ज़ाहिर अल-रिवायत है। - त) शरह तनवीर अल-अबसार में है: ज़ाहिर अल-रिवायत में जवाब मुतलक़न (पूर्णत) मना न होना है और एक जमात का इसी पर फतवा है, जैसा कि इमाम ज़हीर अल-दीन, इब्न अल-शहना और उनके वालिद (पिता), इसी को फ़तह में तरजीह (प्राथमिकता) दी गई है, और अल-मुजतबा के बाब अल-क़िस्मत में है और इस पर फतवा दिया जाना चाहिए और मुसन्निफ़ (लेखक) ने उसी पर एतमाद किया है, फिर उन्होंने कहा: और फतवों में इख्तिलाफ (मतभेद) रहा है जबकि ज़ाहिर रिवायत पर एतमाद चाहिए।[4] - ज़ाहिर अल-रिवायत में जवाब है कि मुतलक़न मना नहीं है, इसी पर एक जमात का फतवा है, जैसा कि इमाम ज़हीर अल-दीन, इब्न अल-शहना और उनके वालिद, इसी को फ़तह में तरजीह दी है, और मुजतबा के बाब अल-क़िस्मत में है और इस पर फतवा दिया जाए और मुसन्निफ़ ने इसी पर एतमाद (भरोसा) करते हुए वहाँ फ़रमाया फतवों में इख्तिलाफ है जबकि ज़ाहिर रिवायत पर एतमाद चाहिए। (त)

बहर अल-राइक़ में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | अल्लामा इब्न अल-शहना ने ज़िक्र किया कि उन्हें याद है कि हमारे पाँचों इमामों: अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़, मुहम्मद, ज़ुफ़र और अल-हसन बिन से मनक़ूल है | अल्लामा इब्न अल-शहना ने फ़रमाया मुझे याद है कि हमारे पाँचों अइम्मा (इमामों) अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़, मुहम्मद, ज़ुफ़र और हसन बिन ज़ियाद रज़ियल्लाहु अन्हुम से मनक़ूल है कि अपनी मिल्कियत |

पाद टिप्पणियाँ: 1. फ़तावा बज़ाज़िया हाशिए पर अल-फ़तावा अल-हिंदिया, किताब अल-हितान, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/412 2. फ़तावा बज़ाज़िया हाशिए पर अल-फ़तावा अल-हिंदिया, किताब अल-हितान, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 6/418 3. फ़तह अल-क़दीर किताब अल-क़ज़ा, मुतफ़र्रिक मसाइल, मकतबा नूरिय्या रज़विय्या सुक्कुर, 6/414 4. दुर्रे मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-क़ज़ा, मुतफ़र्रिक मसाइल, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 2/86

पेज 209/738

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الامام ظهير الدين كان يفتى بجواب الرواية[1] اسی میں ہے:	امام ظہیر الدین اس روایت پر فتوٰی دیا کرتے تھے۔ (ت)
قال في الفتاوى عن استاذنا انه يفتى على قول الامام[2] (ت)	انہوں نے اپنے فتاوٰی میں فرمایا کہ ہمارے استاذ سے مروی ہے کہ امام صاحب رحمۃ اللہ تعالٰی کے اس قول پر فتوٰی دیا کرتے تھے۔

محقق علی الاطلاق فتح میں فرماتے ہیں: الوجہ لظاہر الروایۃ[3] (فتوی کی وجہ ظاہر الروایہ ہے۔ت)
شرح تنویر الابصار میں ہے: جواب ظاهر الرواية عدم المنع مطلقاً وبه افتى طائفة كالامام ظهير الدين و ابن الشحنة ووالده ورجحه في الفتح وفي قسمة المجتبى و به يفتى واعتمده المصنف ثمہ فقال وقد اختلف الافتاء وينبغي ان يعول على ظاهر الرواية[4] - ظاہر الروایہ میں جواب کہ مطلقاً منع نہیں ہے، اسی پر ایک جماعت کا فتوٰی ہے، جیسا کہ امام ظہیر الدین، ابن شحنہ اور ان کے والد، اسی کو فتح میں ترجیح دی ہے، اور مجتبی کے باب القسمۃ میں ہے اور اس پر فتوٰی دیا جائے اور مصنف نے اسی پر اعتماد کرتے ہوئے وہاں فرمایا فتوٰی میں اختلاف ہے جبکہ ظاہر روایت پر اعتماد چاہیے۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے: | عربی عبارت | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | ذكر العلامة ابن الشحنة ان في حفظه ان المنقول عن ائمتنا الخمسة ابى حنيفة وابي يوسف و محمد و زفر والحسن بن | علامہ

ابن شحنہ نے فرمایا مجھے یاد ہے کہ ہمارے پانچوں ائمہ ابوحنیفہ، ابویوسف، محمد، زفر اور حسن بن زیاد رضی اللہ تعالیٰ عنہم سے منقول ہے کہ اپنی ملکیت |

حواشی: 1 فتاویٰ بزازیہ علی ہامش الفتاویٰ الہندیہ کتاب الحیطان نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۴۱۲ 2 فتاویٰ بزازیہ علی ہامش الفتاویٰ الہندیہ کتاب الحیطان نورانی کتب خانہ پشاور ۶ / ۴۱۸ 3 فتح القدیر کتاب القضاء مسائل شتی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۴۱۴ 4 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۸۶

Fatawa Rizvia Volume (18)

Ziyad (may Allah be pleased with them) said that one should not be prevented from utilizing their property even if it causes harm to the neighbor. He said: "This is what I lean towards, rely upon, and issue a fatwa for, following my father Sheikh al-Islam (may Allah have mercy on him)." Translation: He should not be stopped from utilizing [his property] even if it causes distress to the neighbor. And he said, "I like this, I rely on it, and I give fatwa following my father Sheikh al-Islam (may Allah have mercy on him)." (T)

And the rule of jurisprudence is established that when fatwas differ, recourse is made to Zahir al-Riwayah and deviating from it is impermissible. Scholars state that whatever falls outside Zahir al-Riwayah is considered secondary (marjuh) and is not the path of our Imams. This has been explicitly stated in Al-Khayriyah, Al-Bahr, Ad-Durar, Ad-Durr al-Mukhtar, and other reliable books. We have compiled their texts in the Chapter of Marriage and others in our Fatawa. Translation: All of this is clarified in reliable books like Khayriyah, Bahr, Durr, and Radd al-Muhtar, etc. We have gathered their texts in the Chapter of Marriage in our Fatawa. (T)

The later scholars (Muta'akhireen), contrary to all the Imams of the school, issued a fatwa of prohibition based on the principle "No harm and no reciprocating harm in Islam". They clearly explained that this applies where the owner's use of property causes severe and explicit harm to another, leading to the collapse of their house or making it entirely unusable. Otherwise, there is no prohibition by consensus. It is stated in Tanwir al-Absar: A person shall not be prevented from utilizing his property unless the harm is clear. Translation: A person will not be stopped from using his ownership unless clear harm arises from it. (T)

In Al-Bahr, it says: An-Nasafi corrected regarding the public bath (hammam) that if the harm is excessive (fahish), it is prevented, otherwise not. The outcome is that most of the scholars follow this view... Translation: Imam Nasafi has clarified that if there is severe harm due to the public bath, it should be stopped, otherwise not. The summary is that in such matters, the vast majority of later scholars...

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, H.M. Saeed Company, Karachi, 7 / 331
2. Nasb al-Rayah, Kitab al-Jinayat, Chapter on what a man causes on the road, etc., Maktabah al-Islamiyyah, Riyadh, 4 / 384

3. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, Matba' Mujtabai, Delhi, 2 / 85 Page 210 of 738

फतावा रज़विया जिल्द (18)

ज़ियाद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा कि किसी को उसकी संपत्ति के उपयोग से नहीं रोका जाना चाहिए, भले ही इससे पड़ोसी को नुकसान हो। उन्होंने कहा: "यह वही है जिसकी ओर मैं झुकता हूँ, भरोसा करता हूँ और फतवा देता हूँ, अपने पिता शेख अल-इस्लाम (अल्लाह उन पर दया करे) का अनुसरण करते हुए।" अनुवाद: उपयोग से मना न किया जाए चाहे पड़ोसी को इससे तकलीफ हो, और फरमाया मुझे यही पसंद है, इसी पर भरोसा करता हूँ और फतवा देता हूँ, यह अपने पिता शेख अल-इस्लाम के अनुसरण में करता हूँ (अल्लाह उन पर दया करे)। (त)

और फिक्ह का नियम तय है कि जब फतवा अलग-अलग हो तो ज़ाहिर अल-रिवया की ओर रुजू किया जाता है और उससे हटना नाजायज़ है, और विद्वान स्पष्ट करते हैं कि जो कुछ ज़ाहिर अल-रिवया से बाहर है वह मरजूह (कमज़ोर) है और हमारे इमामों का मज़हब नहीं है। यह सब अल-खैरिया, अल-बहर, अद-दुरर, अद-दुर्र अल-मुख्तार और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में स्पष्ट रूप से बताया गया है। हमने उनके ग्रंथों को अपने फतावा के निकाह के अध्याय और अन्य में संकलित किया है। अनुवाद: इस सब की व्याख्या खैरिया, बहर, दर और रद्द अल-मुख्तार आदि विश्वसनीय पुस्तकों में है, उनके ग्रंथों को हमने अपने फतावा के निकाह के अध्याय में इकट्ठा कर दिया है। (त)

बाद के विद्वानों (मुताखिरीन) ने, मज़हब के सभी इमामों के विपरीत, "इस्लाम में न नुकसान पहुँचाना है और न नुकसान का बदला लेना है" के सिद्धांत के आधार पर निषेध का फतवा दिया। उन्होंने स्पष्ट रूप से बताया कि यह वहां लागू होता है जहाँ मालिक का संपत्ति का उपयोग दूसरे को गंभीर और स्पष्ट नुकसान पहुँचाता हो, जिससे उसका घर गिर जाए या वह बिल्कुल उपयोग के लायक न रहे। अन्यथा, सर्वसम्मति (इजमा) से कोई रोक नहीं है। तनवीर अल-अब्सार में है: किसी व्यक्ति को उसकी संपत्ति के उपयोग से नहीं रोका जाएगा जब तक कि नुकसान स्पष्ट न हो। अनुवाद: किसी व्यक्ति को उसकी मिल्कियत में दखल से मना नहीं किया जाएगा जब तक कि उससे स्पष्ट नुकसान पैदा न हो। (त)

बहर में है: अन्-नसफी ने सार्वजनिक स्नानघर (हमाम) के संबंध में स्पष्ट किया कि यदि नुकसान अत्यधिक (फाहिश) हो तो उसे रोका जाए, अन्यथा नहीं। निष्कर्ष यह है कि अधिकांश विद्वान इस पर

हैं... अनुवाद: इमाम नसफी ने स्पष्ट किया है कि यदि हमाम के कारण गंभीर नुकसान हो तो मना किया जाए अन्यथा नहीं, निष्कर्ष यह है कि इस प्रकार के मुद्दों में बाद के विद्वानों का भारी बहुमत...

1. बहर अल-राईक, किताब अल-क़ज़ा, विविध मुद्दे, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7 / 331
2. नसब अर-रायाह, किताब अल-जिनायात, सड़क पर आदमी द्वारा होने वाली घटनाओं का अध्याय, मकतबा अल-इस्लामिया, रियाद, 4 / 384
3. दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताब अल-क़ज़ा, विविध मुद्दे, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2 / 85 पृष्ठ 738 का 210

زیاد رضی اللہ تعالی عنھم انہ لایمنع عن التصرف فی ملکہ وان اضربجارہ قال وھو الذی امیل الیہ واعتمدہ وافتی بہ تبعا لوالدی شیخ الاسلام رحمہ اللہ تعالی[1]۔ میں تصرف سے منع نہ کیا جائے اگرچہ پڑوسی کو اس سے تکلیف ہو، اور فرمایا مجھے یہی پسند ہے اسی پر اعتماد کرتا ہوں اور فتوٰی دیتا ہوں یہ اپنے والد شیخ الاسلام کی پیروی میں کرتا ہوں رحمۃ اللہ تعالٰی علیہ۔ (ت)

اور فقہ کا قاعدہ مقرر ہے کہ جب فتوٰی مختلف ہو ظاہر الروایۃ کی طرف رجوع ہے اور اس سے عدول ناجائز، اور علماء تصریح فرماتے ہیں کہ جو کچھ ظاہر الروایۃ سے خارج ہے مرجوح عنہ ہے اور ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں۔ صرح بکل ذلك فی الخیریۃ والبحر والدرور الدرالمحتار وغیرھا من معتمدات الاسفار وقد سردنا نصوصھم فی کتاب النکاح وغیرہ من فتاؤنا۔ اس تمام کی تصریح خیریہ، بحر، در اور ردالمحتار وغیرہ قابل اعتماد کتب میں ہے، ان کی نصوص کو ہم نے اپنے فتاوٰی کے باب النکاح میں جمع کر دیا ہے۔ (ت)

متاخرین نے کہ برخلاف جملہ ائمہ مذہب بنظر "لاضرر ولاضرار فی الاسلام"[2] منع پر فتوٰی دیا صاف تصریح فرمائی کہ اس کا محل وہاں ہے کہ مالک کا وہ تصرف دوسرے کو ضرر شدید صریح پہنچاتا ہو جس کی وجہ سے اس کا مکان گر جائے یا اصلاً قابل انتفاع نہ رہے ورنہ بالا جماع ممانعت نہیں۔ تنویر الابصار میں ہے: لایمنع الشخص من تصرفہ فی مبلکہ الا اذا کان الضرر بیناً[3]۔ کسی شخص کو اپنی ملکیت میں تصرف سے منع نہ کیا جائیگا الا یہ کہ اس سے واضح ضرر پیدا ہو۔ (ت)

بحر میں ہے: صحح النسفی فی الحمام ان الضرر ان کان فاحشا یمنع والا فلا والحاصل ان الذی علیه غالب المشائخ من امام نسفی نے تصحیح فرمائی ہے کہ اگر حمام کی وجہ سے فحش ضرر ہو تو منع کیا جائے ورنہ نہیں، حاصل یہ ہے کہ اس قسم کے مسائل میں متاخرین کی غالب اکثریت

---

[1] بحر الرائق کتاب القضاء مسائل شتی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۳۳۱ [2] نصب الرایة کتاب الجنایات باب مایحدث الرجل فی الطریق الخ مکتبة الاسلامیة ریاض ۴ / ۳۸۴ [3] در مختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۸۵ Page 210 of 738

Fatawa Rizvia Volume 18

The later scholars acted upon preference (*Istihsan*) in these types of issues, while one group responded according to analogy (*Qiyas*). In *Al-Imadiyyah*, the aforementioned prohibition is mentioned when the harm is evident, although the manifest narrative (*Zahir al-Riwayah*) is contrary to it. (T)

The later scholars acted upon preference (*Istihsan*) in these types of issues, while one group responded according to analogy (*Qiyas*). In *Al-Imadiyyah*, the aforementioned prohibition is mentioned when the harm is evident, although the manifest narrative (*Zahir al-Riwayah*) is contrary to it. (T)

1

In *Radd al-Muhtar*, quoting from *Fath al-Qadir*:

Analogy is abandoned in cases where its harm extends to others significantly. This refers to manifest harm, which means it becomes a cause for the collapse of another's building or completely deprives one of its use. This is something that prevents essential needs, such as completely blocking light. This is the chosen opinion and the *fatwa* is based on it. However, expanding this to prohibit every minor harm would close the door to a person's benefit and disposal of their own property, as mentioned earlier. 2

Analogy is abandoned in cases where its harm extends to others significantly. This refers to manifest harm, which means it becomes a cause for the collapse of another's building or completely deprives one of its use. This is something that prevents essential needs, such as completely blocking light. This is the chosen opinion and the *fatwa* is based on it. However, expanding this to prohibit every minor harm would close the door to a person's benefit and disposal of their own property, as mentioned earlier. (T)

Here, if it is assumed that Hindah is now suffering such harm that her house is fundamentally unusable, then this harm was not caused by the windows, as they have existed for a long time—how then has Hindah been using her house until now? Rather, this loss occurred due to the demolition of Hindah's own wall, which, according to the questioner's own statement, Hindah herself demolished by choice. A person cannot create a cause for harm to themselves and then blame another. Otherwise, tomorrow Hindah might want to block a public road by lowering her

screening wall a yard or two, claiming, 'People passing by violate my privacy.' If such nonsensical claims are entertained, then a woman living in the middle of a neighborhood could make life miserable for the residents by demolishing all four walls of her modest hut and then claiming that the surrounding sitting areas violate her privacy. She might demand they all be removed or walls be built in front of them. No one could stop her while she is demolishing them, as she would say, 'I am disposing of my own property, who are you?' and when...

---

1. *Bahr al-Ra'iq*, Book of Judiciary, Miscellaneous Issues, H.M. Saeed Company Karachi, 7/331
2. *Radd al-Muhtar*, Book of Judiciary, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/361

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

बाद के विद्वानों ने इन मुद्दों में 'इस्तिहसान' (वरीयता) पर अमल किया, जबकि एक समूह ने 'क़ियास' (सादृश्य) के अनुसार उत्तर दिया। 'अल-इमादिया' में उल्लेखित प्रतिबंध तब है जब नुकसान स्पष्ट हो, जबकि स्पष्ट रिवायत इसके विपरीत है। (त)

बाद के विद्वानों ने इन मुद्दों में 'इस्तिहसान' (वरीयता) पर अमल किया, जबकि एक समूह ने 'क़ियास' (सादृश्य) के अनुसार उत्तर दिया। 'अल-इमादिया' में उल्लेखित प्रतिबंध तब है जब नुकसान स्पष्ट हो, जबकि स्पष्ट रिवायत इसके विपरीत है। (त)

1

रद्दुल मुहतार में फ़त्ह अल-क़दीर से है:

उस स्थिति में क़ियास को छोड़ दिया जाएगा जहाँ इसका नुकसान दूसरों तक गंभीर रूप से पहुँचता हो। स्पष्ट नुकसान से यही मुराद है कि वह दूसरे की इमारत के ढहने का कारण बने या उसके लाभ को पूरी तरह खत्म कर दे। यह वह चीज़ है जो बुनियादी ज़रूरतों को रोकती है, जैसे रोशनी को पूरी तरह से बंद कर देना। इसी पर फ़तवा है। लेकिन हर तरह के नुकसान की वजह से मना करना व्यापक हो जाए तो फिर इंसान अपनी संपत्ति के उपयोग और अधिकार से वंचित हो जाएगा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया। 2

उस स्थिति में क़ियास को छोड़ दिया जाएगा जहाँ इसका नुकसान दूसरों तक गंभीर रूप से पहुँचता हो। स्पष्ट नुकसान से यही मुराद है कि वह दूसरे की इमारत के ढहने का कारण बने या उसके लाभ को पूरी तरह खत्म कर दे। यह वह चीज़ है जो बुनियादी ज़रूरतों को रोकती है, जैसे रोशनी को पूरी तरह से बंद कर देना। इसी पर फ़तवा है। लेकिन हर तरह के नुकसान की वजह से मना करना व्यापक हो जाए तो फिर इंसान अपनी संपत्ति के उपयोग और अधिकार से वंचित हो जाएगा, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया। (त)

यहाँ अगर मान लिया जाए कि अब हिंदा को ऐसा ही नुकसान है जिसके कारण उसका मकान मूलतः उपयोग के योग्य नहीं रहा, तो यह नुकसान खिड़कियों ने नहीं पहुँचाया क्योंकि वे तो पुरानी हैं—अब तक हिंदा अपने मकान का उपयोग कैसे करती रही? बल्कि यह नुकसान हिंदा की उस दीवार के गिरने से हुआ जो सवाल करने वाले के बयान के मुताबिक खुद हिंदा ने स्वेच्छा से गिराई थी। कोई व्यक्ति खुद अपने लिए नुकसान का कारण बनकर दूसरे को दोषी नहीं ठहरा सकता। वरना कल को

हिंदा अपनी पर्दे वाली दीवार को एक-दो गज़ और नीचे करके सार्वजनिक मार्ग को बंद करने की मांग करेगी कि 'लोगों के गुजरने से मेरी बेपर्दगी (गोपनीयता का हनन) होती है'। अगर ऐसे निरर्थक दावों को सुना जाए, तो मोहल्ले के बीच में रहने वाली एक औरत मोहल्ले वालों का जीना दूभर कर सकती है, वह अपने कच्चे झोपड़े की चारों दीवारें गिरा दे और चारों तरफ की बैठने की जगहों पर दावा कर दे कि इनसे मेरी बेपर्दगी होती है, उन सबको हटवा दिया जाए या उनके सामने दीवारें खड़ी कर दी जाएं। गिराते समय कोई उसका हाथ नहीं पकड़ सकता क्योंकि वह कहेगी, 'मैं अपनी निजी मिल्कियत में हस्तक्षेप कर रही हूँ, तुम कौन हो?' और जब...

---

1. बह्रुल रायिक, किताबुल क़ज़ा, मुतफ़र्रिक मसाइल, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/331
2. रद् दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, मुतफ़र्रिक मसाइल, दार इह्या अल-तुरात अल-अरबी बैरुत, 4/361

المتاخرين الاستحسان فی اجناس هذه المسائل وافتی طائفة بجواب القياس المروی واختار فی العمادية المنع اذكان الضرر بينا وظاہر الرواية خلافه -1

نے استحسان پر عمل کیا اور ایک گروہ نے قیاس کے مطابق جواب دیا ہے اور عمادیہ میں منع مذکور ہے جب ضرر واضح ہو، اور ظاہر روایت اس کے خلاف ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں فتح القدیر سے ہے:

ترك القياس في موضع يتعدى ضرره الى غيره ضرر افاحشا وهو المراد باللبين وهو ما يكون سببا للهدم او يخرج عن الانتفاع بالكلية وهو ما يمنع الحوائج الاصلية كسد الضوء بالكلية والفتوى عليه فاما التوسع الى منع كل ضرر ما فيسد باب انتفاع الانسان بملبكه كما ذكرنا قريبا -2

جہاں غیر کو اس کا ضرر فاحش پہنچے وہاں قیاس کو ترک کیا جائے گا اور واضح ضرر سے یہی مراد ہے کہ دوسرے کی عمارت کے انہدام کا سبب بنے یا انتفاع کلی طور پر ختم ہو جائے وہ یہ کہ حوائج اصلیہ مثلاً روشنی کو مکمل ختم کر دے اسی پر فتوٰی ہے لیکن ہر قسم کے ضرر کی وجہ سے منع کرنا وسیع ہو تو پھر انسان اپنی ملکیت میں تصرف و انتفاع سے محروم ہو جائیگا جیسا کہ قریب ذکر ہوا۔ (ت)

یہاں اگر فرض کیا جائے کہ اب ہندہ کا ایسا ہی ضرر ہے جس کے سبب اس کا مکان اصلاً قابلِ انتفاع نہ رہا تو یہ ضرر دریچوں نے نہ پہنچایا کہ وہ تو قدیم سے ہیں اب تک ہندہ نے اپنے مکان سے کیونکر انتفاع کیا بلکہ یہ نقصان اس دیوارِ ہندہ کے انہدام سے پیدا ہوا جو حسبِ بیان سائل خود بختیار ہندہ منہدم ہوئی اور کوئی شخص خود اپنے لئے سببِ ضرر پیدا کر کے دوسرے کا گریبان

گیر نہیں ہو سکتا ورنہ کل کو ہندہ اپنی دیوار پردہ سے گز دو گز اور اتار کر شارعِ عام بند کرنے کی خواستگار ہو گی لوگوں کے گزرنے سے میری بے پردگی ہے، ایسے مہمل دعوے اگر سن لئے جائیں تو ایک عورت کہ محلہ کے وسط میں رہتی ہو اہل محلہ کی عافیت تنگ کر سکتی ہے اپنے کچے جھونپڑے کی چاروں دیواریں گرا کر چار طرف کی نشست گاہوں پر دعویٰ کر دے کہ ان سے میری بے پردگی ہے سب تیغ کرا دی جائیں یا ان کے سامنے دیواریں کھنچوا دی جائیں گراتے وقت کوئی اس کا ہاتھ نہیں پکڑ سکتا کہ وہ کہے گی میں اپنی ملک خاص میں تصرف کرتی ہوں تم کون، اور جب

---

1 بحر الرائق کتاب القضاء مسائل شتی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۳۳۱ 2 رد المحتار کتاب القضاء مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۶۱

Fatawa Razawiya (Volume 18)

...if it has already risen, its harm to people's seating areas is evident. In fairness, what fatwa would a Mufti give and what order would a Qazi pass at that time? Would Hindu's (the woman's) absurd claim be heard because of the harm she caused herself, or would she be ordered to fix her own veil as before? Especially in a situation where Zaid, out of pure benevolence and kindness, also says, "I will raise the wall at my own expense." Then, Hindu's refusal can only be attributed to obstinacy and causing distress. "Neither harm nor harassment is allowed in Islam" (Translation: Causing harm is not permissible in Islam). In short, in the inquired situation, according to the fundamental, fatwa-based school of thought of all our Imams (may Allah be pleased with them), there is no room at all for Hindu's claim. Honestly, even the preferred opinion of later scholars is foreign to this case, as there is no harm from Zaid's side. So, "Follow the path of justice and leave deviation, for justice is the best of qualities." (Translation: It is necessary to leave wrongdoing and justice is the best trait). And Allah, the Glorified and Exalted, knows best.

Case 51: From Upper Berhamandla Zebu Bazar, sent by Mr. Mirza Ghulam Qadir Baig Sahib, 25 Dhu al-Hijjah 1315 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid left his property in the possession of his wife, Hindu. Subsequently, he passed away, leaving behind his sister's grandson, Umar, and his wife, Hindu. After Zaid's death, Hindu remained in possession of the inherited property. Now, Hindu gifted some of the property in her possession to her nephew Khalid and got the documents registered. She also distributed some parts to her sisters Zainab and Fatima, and some to the daughter of her deceased sister Kulthum and two nephews, and got the registrations done in their names. After this, Hindu passed away. Now, Umar claims the said property. Shariah-wise, who should the property go to? State the ruling and be rewarded.

Answer: If Umar was a sane adult present in the same city, was aware of these disposals of the property by Hindu, and did not make a claim, and has only become a claimant after Hindu's death, then this claim is not maintainable at all. His silence despite being aware of these disposals is clear evidence that Umar had no right in the property. It is stated in Al-Khulasa:

A man disposes of land for a long time while another man sees his disposal of it, then the one disposing of it dies, and the other man does not claim... A person has been

disposing of land for a period of time and another person sees his disposals in the land, then the person who was disposing of it dies, so now after his death...

---

1 Nasb al-Rayah, Kitab al-Jinayat, Bab Ma Yuhdithu al-Rajul fi al-Tariq, Al-Maktaba al-Islamiyya, Riyadh, 4/384. Page 212 of 738

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

...अगर वह उठ चुकी है, तो अब लोगों के बैठने के स्थानों के लिए उसका नुकसान स्पष्ट है। निष्पक्ष रूप से, उस समय मुफ्ती क्या फतवा देंगे और काजी क्या आदेश देंगे? क्या हिंदू(महिला) के अपने पैदा किए गए नुकसान के कारण उसके बेतुके दावे को सुना जाएगा, या उसे अपने परदे को पहले की तरह ठीक करने का आदेश दिया जाएगा? विशेष रूप से उस स्थिति में जब जैद पूरी तरह से उदारता और दया भाव से यह भी कहता है कि मैं अपने खर्च पर दीवार ऊँची कर दूँगा, तो हिंदू का न मानना हठधर्मिता और कष्ट पहुँचाने के अलावा किस बात पर आधारित हो सकता है? "इस्लाम में न नुकसान पहुँचाना जायज है और न ही नुकसान उठाना।" (अनुवाद: इस्लाम में नुकसान पहुँचाना जायज नहीं है)। संक्षेप में, पूछी गई स्थिति में हमारे सभी इमामों (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के मूल मुफ़्ती-बह (प्रचलित) मत के अनुसार हिंदू के दावे की कोई गुंजाइश ही नहीं है। ईमानदारी से, बाद के विद्वानों का पसंदीदा मत भी इस मामले से अलग है क्योंकि जैद की ओर से कोई नुकसान नहीं है। अतः "कौटिल्य को छोड़ना अनिवार्य है और न्याय सबसे अच्छा गुण है।" (अनुवाद: टेढ़ेपन को छोड़ना आवश्यक है और न्याय सबसे अच्छा गुण है)। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला 51: मुल्क ऊपर बरहमंडला ज़ेबू बाज़ार से, प्रेषक जनाब मिर्ज़ा गुलाम क़ादिर बेग साहब, 25 ज़ुल-हिज्जा 1315 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि जैद ने अपनी संपत्ति अपनी पत्नी हिंदू के कब्जे में छोड़ी, उसके बाद उसका निधन हो गया, और वह अपनी बहन के नवासे (दोहते) उम्र और पत्नी हिंदू को छोड़ गया। जैद की मृत्यु के बाद, हिंदू छोड़ी गई संपत्ति पर काबिज़ रही। अब हिंदू ने अपने कब्जे वाली उस संपत्ति में से कुछ अपने भतीजे खालिद के नाम उपहार (हिबा) कर दी और उसकी रजिस्ट्री करा दी, और कुछ अपनी बहनों ज़ैनब और फातिमा को, और कुछ अपनी मृत बहन कुलसुम की बेटी और दो भतीजों को बाँट दी और उनके नाम रजिस्ट्री करा दी। इसके बाद हिंदू का निधन हो गया। अब उम्र उक्त संपत्ति का दावा करता है। शरीअत के अनुसार संपत्ति किसे मिलनी चाहिए? बयान करें, पुण्य पाएँ।

जवाब: यदि उम्र समझदार और वयस्क उसी शहर में मौजूद था और हिंदू के इन कार्यों (संपत्ति के लेन-देन) से अवगत था और उसने कोई दावा नहीं किया, और अब हिंदू की मृत्यु के बाद वह दावेदार बना है, तो यह दावा कतई सुनने योग्य नहीं है। क्योंकि इन लेन-देन से अवगत होने के बावजूद खामोश रहना इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि उम्र का संपत्ति में कोई अधिकार नहीं था। 'खुलासा' में है:

एक व्यक्ति लंबे समय से जमीन का उपयोग (तसर्रुफ़) कर रहा है और दूसरा व्यक्ति जमीन में उसके उपयोग को देख रहा है, फिर उपयोग करने वाला व्यक्ति मर जाता है और उस व्यक्ति ने दावा नहीं किया... एक व्यक्ति एक समय से जमीन में तसर्रुफ़ (उपयोग/लेन-देन) कर रहा है और दूसरा व्यक्ति जमीन में उसके तसर्रुफ़ात को देख रहा है, फिर तसर्रुफ़ करने वाला मर गया, तो अब उसकी वफ़ात के बाद...

---

1 नसब अर-राया, किताब अल-जिनायात, बाब मा युहदिसु अर-रजुलु फ़ित-तारीक़, अल-मकतबा अल-इस्लामिया, रियाज़, 4/384 पृष्ठ 212 of 738

گر اچکی تو اب لوگوں کی نشستگاہوں سے اس کا ضرر ظاہر ہے، انصافاً اس وقت مفتی کیا فتوٰی اور قاضی کیا حکم دے گا، کیا ہندہ کے اپنے پیدا کئے ہوئے ضرر کے سبب اس کا لا یعنی دعوٰی سن لیا جائے گا یا اسی کو اپنا پردہ بدستور درست کر لینے کا حکم کر دیا جائے گا خصوصاً جس حالت میں کہ زید محض تبرع و احسان یہ بھی کہتا ہے کہ میں اپنے صرف سے دیوار اونچی کر دوں، پھر ہندہ کا نہ ماننا سوا تعنت و ایذاء رسانی کے کس امر پر محمول ہو سکتا ہے ولا ضرر ولا ضرار فی الاسلام ۱ (اسلام میں ضرر رسانی جائز نہیں ہے۔ ت) بالجملہ صورتِ مستفسرہ میں ہمارے جملہ ائمہ مذہب رضی اللہ عنہم کے اصل مذہب مفتی بہ پر تو دعوٰی ہندہ کی کوئی گنجائش ہی نہیں، انصافاً مختارِ متاخرین بھی اس صورت سے بیگانہ ہے کہ اضرار جانبِ زید سے نہیں فعلیك بترك الاعتساف والانصاف خیر الاوصاف (کج روی کو ترک کرنا لازم ہے اور انصاف بہترین خوبی ہے۔ت) واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۱: از ملک اوپر بر ہما منڈلہ زیبو بازار مرسلہ جناب مرزا غلام قادر بیگ صاحب ۲۵ ذی الحجہ ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنی جائداد اپنی زوجہ ہندہ کے قبضہ میں چھوڑی، بعد ازیں انتقال کیا، اور اپنی بہن کا نواسہ عمر اور زوجہ ہندہ کو چھوڑا بعد وفات زید کے جائداد متروکہ پر ہندہ قابض رہی، اب ہندہ نے وہ جائداد جو اس کے قبضہ میں تھی اس میں سے کچھ بنام خالد اپنے بھتیجے کو ہبہ کر کے دستاویز رجسٹری کرا دی اور کچھ اپنی بہن زینب و فاطمہ اور کچھ کلثوم اپنی بہن متوفاۃ کی بیٹی کو اور دو بھتیجوں کو تقسیم کر کے ان کے نام رجسٹری کرا دی، بعد اس کے ہندہ نے انتقال کیا، اب عمر جائداد مذکورہ کا دعوٰی کرتا ہے شرعاً جائداد کس کو ملنا چاہئے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر عمر وعاقل بالغ اسی شہر میں موجود ہندہ کے ان تصرفات پر مطلع تھا اور دعویٰ نہ کیا اب بعد انتقال ہندہ مدعی ہوا تو یہ دعویٰ اصلاً قابل سماعت نہیں کہ ان تصرفوں پر مطلع ہو کر ساکت رہنا صریح دلیل ہے کہ عمرو کا جائداد میں کوئی حق نہ تھا، خلاصہ میں ہے:

رجل تصرف في ارض زمانا ورجل آخر یری تصرفه فیها ثم مات المتصرف ولم یدع الرجل ایک شخص ایک زمانہ سے زمین میں تصرف کر رہا ہے اور دوسرا شخص زمین میں اس کے تصرفات کو دیکھ رہا ہے پھر تصرف کرنے والا فوت ہوا تو اب وفات

---

۱ نصب الراية كتاب الجنايات باب ما يحدثه الرجل فی الطريق المكتبة الاسلامية رياض ۴/ ۳۸۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Arabic Box]: In his lifetime, his claim is not heard after his death.[1] [Urdu Box]: After that, if someone else makes a claim on the land, then their claim will not be heard because during his lifetime the other person did not make a claim. (T)

It is in 'Uqud-ul-Durriyah': [Arabic Box]: In the fatwas of the late Allama al-Ghazzi, author of 'Tanwir al-Absar', he was asked about a man who has a house in a dwelling where he lived for a period exceeding thirty years, and he has a neighbor beside him, and the aforementioned man disposes of the said house by demolition and construction while his neighbor is aware of his disposal during the said period. So, if he claims the house or part of it, is his claim heard or not? He replied: His claim is not heard according to what the fatwa is based on.[2]

[Urdu Box]: It is in the fatwas of Allama Ghazzi, author of 'Tanwir', that he was asked that a person has a house in a haveli, where he has been living for more than thirty years, and he has been doing demolition and repair work in his house. The person in his neighborhood kept watching these actions of his, and despite remaining silent during the said period, now if he makes a claim on all or part of this house, will his claim be heard or not? So in the answer it was said that according to the fatwa, now his claim will not be heard. (T)

[Urdu Paragraph]: And if until that time [the claimant] was a child or insane or absent, and now he has become sane and mature or has received information, then if it is proved that Zaid's property was in the possession of Hinda as a gift or in lieu of dower debt, then the claim of Amr being unacceptable is self-evident. And if there is no proof of it, then we will see whether the dower debt of Hinda exhausts the estate, i.e., is equal to or more than its value. If it is proved to be exhaustive, even then Amr's original basis of claim by way of inheritance was only such that when a debt encompasses the estate, the heirs do not become its owners nor can they take it. The entire property will be spent in payment of the debt. It is in Ashbah:

[Arabic Box]: A debt that exhausts the estate prevents the heir from ownership.[3]
[Urdu Box]: If the debt on the deceased is equal to or more than his estate, it is a barrier to the ownership of the heir. (T)

---

[1] Al-Uqud al-Durriyah with reference to al-Khulasah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan 2/3 [2] Al-Uqud al-Durriyah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar,

Kandahar, Afghanistan 2/4 [3] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Third Art, Discourse on Ownership, Idarat al-Qur'an wa al-Ulum al-Islamiyyah, Karachi 2/204 Page 213 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[अरबी बॉक्स]: जीवनकाल में चुप रहने के बाद मृत्यु के पश्चात उसका दावा नहीं सुना जाता।[1] [उर्दू बॉक्स]: उसके बाद किसी और ने ज़मीन पर दावा किया, तो उसका दावा स्वीकार्य नहीं होगा क्योंकि उसने उसके जीवनकाल में दावा नहीं किया था। (त)

'उक़ूद-उद-दुर्रिया' में है: [अरबी बॉक्स]: मरहूम अल्लामा ग़ज़्ज़ी (तन्वीर अल-अब्सार के लेखक) के फ़तावा में है, उनसे सवाल किया गया कि एक व्यक्ति का एक मकान एक हवेली में है जहाँ वह तीस वर्ष से अधिक समय से रह रहा है, और उसका एक पड़ोसी उसके बगल में है, और उक्त व्यक्ति उक्त घर में तोड़-फोड़ और निर्माण जैसे कार्य करता है, जबकि उसका पड़ोसी उक्त अवधि के दौरान उसके इन कार्यों से अवगत है। तो, अगर वह घर या उसके कुछ हिस्से का दावा करता है, तो क्या उसका दावा सुना जाएगा या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: फ़तवा के अनुसार उसका दावा स्वीकार्य नहीं है।[2]

[उर्दू बॉक्स]: अल्लामा ग़ज़्ज़ी साहब 'तन्वीर' के फ़तावा में है कि उनसे सवाल हुआ कि एक व्यक्ति का हवेली में मकान है वहाँ वह तीस साल से अधिक समय से रह रहा है और वह अपने मकान में तोड़-फोड़ और मरम्मत का काम करता रहा। उसके पड़ोस वाला व्यक्ति उसके इन कार्यों को देखता रहा और उक्त अवधि में चुप रहने के बावजूद अब उस मकान के पूरे या कुछ हिस्से पर दावा करे तो क्या उसका दावा सुना जाएगा या नहीं? तो जवाब में फ़रमाया कि फ़तवा के अनुसार अब उसका दावा स्वीकार्य नहीं होगा। (त)

[उर्दू पैराग्राफ]: और यदि उस समय तक (दावेदार) बच्चा या पागल या अनुपस्थित था, और अब वह समझदार और वयस्क हो गया है या उसे सूचना मिली है: तो यदि यह सिद्ध हो जाए कि ज़ैद की संपत्ति हिंदा के कब्ज़े में उपहार (हिबा) के रूप में या मेहर के ऋण के बदले में थी, तब भी अम्र का दावा अस्वीकार्य होना स्पष्ट है। और यदि इसका प्रमाण न हो, तो देखेंगे कि हिंदा का मेहर ऋण संपत्ति (तरका) को पूरी तरह घेरे हुए है (अर्थात उसके मूल्य के बराबर या उससे अधिक है) या नहीं। यदि यह सिद्ध हो जाए कि ऋण पूरी संपत्ति को घेरे हुए है, तो अम्र का विरासत के माध्यम से दावे का आधार ही नहीं रहता, क्योंकि जब ऋण संपत्ति को घेर लेता है, तो उत्तराधिकारी इसके मालिक नहीं होते और न ही इसे ले सकते हैं। पूरी संपत्ति ऋण चुकाने में खर्च की जाएगी। 'अश्बाह' में है:

[अरबी बॉक्स]: संपत्ति को घेरने वाला ऋण उत्तराधिकारी के स्वामित्व को रोकता है।[3] [उर्दू बॉक्स]: मृतक पर ऋण उसके तरका (विरासत) के बराबर या अधिक हो, तो यह उत्तराधिकारी के स्वामित्व के लिए बाधा है। (त)

---

[1] अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, हवाला अल-ख़ुलासा, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/3 [2] अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/4 [3] अल-अश्बाह व अन-नज़ाइर, तीसरा खंड, स्वामित्व का वर्णन, इदारातुल कुरान व अल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची, 2/204 पेज 213/738

[Arabic Box]: حال حیاته لاتسمع دعواه بعد وفاته[1] [Urdu Box]: کے بعد دوسرے نے زمین پر دعوٰی کیا تو اس کادعوٰی مسموع نہ ہوگا کیونکہ اس کی زندگی میں دوسرے نے دعوٰی نہ کیا۔ (ت)

عقودالدریہ میں ہے : [Arabic Box]: في فتاوی المرحوم العلامة الغزی صاحب تنویر الابصار سئل عن رجل له بیت في دار یسکنه مدة تزید علی ثلث سنوات وله جار بجانبه والرجل المذکور یتصرف في البیت المزبور هدما وعمارة مع اطلاع جاره علی تصرفه في المدة المذکورة فهل اذا ادعی البیت او بعضه تسمع دعواه ام لا اجاب لاتسمع دعواه علی ماعلیه الفتوی[2]۔

[Urdu Box]: علامہ غزی صاحب تنویر کے فتاوٰی میں ہے ان سے سوال ہوا کہ ایک شخص کا حویلی میں مکان ہے وہاں وہ تیس سال سے زائد عرصہ رہائش پذیر ہے اور وہ اپنے مکان میں توڑ پھوڑ اور مرمت کا کام کرتا رہا اس کے پڑوس والا شخص اس کے ان تصرفات کو دیکھتا رہا اور مدت مذکورہ میں خاموش رہنے کے باوجود اب اس مکان کے کل یا بعض پر دعوٰی کرے تو اس کا دعوٰی مسموع ہوگا یا نہیں؟ تو جواب میں فرمایا کہ فتوٰی کے مطابق اب اس کادعوٰی مسموع نہ ہوگا۔ (ت)

اور اگر اس وقت تک بچہ یا مجنون یا غائب تھا اب عاقل بالغ ہوا یا اطلاع پائی تو اگر ثابت ہو کہ زید کی جائیداد قبضہ ہندہ میں بطور ہبہ یا بعوض دین مہر تھا جب بھی دعوٰی عمرو نا مقبول ہونا خود ظاہر ، اور اگر اس کا ثبوت نہ ہو تو دیکھیں گے کہ دین مہر ہندہ ترکہ کو مستغرق یعنی اس کی قیمت سے زائد مساوی ہے یا نہیں ، اگر مستغرق ثابت ہو جب بھی عمرو کا اصل بنائے دعوٰی

عن ملک بذریعہ وراثت حاصل ہی تھا کہ دین جب ترکہ کو محیط ہو تو وارث اس کے مالک نہیں ہوتے نہ وہ اسے لے سکتے ہیں کل جائیداد ادائے دین میں صرف کی جائیگی ، اشباہ میں ہے :

[Arabic Box]: الدین المستغرق للترکۃ یمنع ملك الوارث[3]- [Urdu Box]: میت پر قرضہ اس کے ترکہ کے برابر یا زائد ہو تو وارث کی ملکیت کے لئے مانع ہے (ت)

---

[1] العقود الدریۃ بحوالہ الخلاصہ کتاب الدعوٰی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/۳ [2] العقود الدریۃ کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/۴ [3] الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الملک ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۲/ ۲۰۴ Page 213 of 738

Fatawa-e-Razvia (18) Volume 18

Yes, if Amr says, "I am paying the dower debt in full from my own pocket," then he certainly has the right to pay the debt and release the estate. It is stated in Al-Ashbah:

[Arabic]: Li'l-warithi istikhlaasu't-tarikati bi-qadaa'i'd-dayni walau mustaghriqan (1). [Urdu translation]: The heir has the right to reclaim the estate by paying the debt even if the debt encompasses the entire estate. (T)

In this situation, and also when the debt does not encompass the entire estate, after paying the debt, any remaining part—if Zaid made any bequest, it will be executed from its one-third—the remainder, assuming no impediments to inheritance and the heirs being limited to those mentioned, will be divided into four shares. One share will go to Hindah and three shares to Amr. Based on these estimations, where Hindah did not own the entire property, all gifts (hibas) made by Hindah to whoever they were named after will become void. The fourth part that reached Hindah will be distributed among her legal heirs according to the prescribed shares. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Arabic]: Al-istiḥqāqu shuyū‘un muqārinun lā ṭāri’un fa-yufsidu al-kull (2). [Urdu translation]: If the entitlement of others in undivided shares is concurrent with the gift from the beginning and not supervenient, it renders all shares void. And Allah the Almighty knows best. (T)

And Allah the Almighty knows best.

Problem 52: From Rampur state, sent by Ahmad Khan Sahib, 6 Jumadi al-Akhira 1316 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid claimed that he owed eight thousand rupees to Amr, which he paid to him. He presented several witnesses before the judge, consistent in word and meaning, who unanimously testified to Amr's admission of receiving the said amount. Zaid also presented receipts for this amount, the writing of which Amr also admits. In response, Amr says that he never issued one of those receipts for three hundred, and in another receipt, Zaid cunningly increased one hundred to three hundred and one forty to two hundred and forty; he only gave receipts for one hundred and forty. Amr presented several witnesses to support this claim, stating that Amr had written those receipts for one hundred and forty. In this case, are these witnesses acceptable to refute Zaid's claim? Please explain and be rewarded.

Answer: In the described case, neither Amr's response is acceptable nor is testimony on this subject admissible. In Shariah...

---

1 Al-Ashbah wa al-Nazair, Al-Fann al-Thalith, Al-Qawl fi al-Milk, Idarat al-Quran Karachi, 4/205. 2 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/160.

फ़तावा रज़विया (18) खंड 18

हाँ, यदि अम्र कहता है कि "मैं महर का पूरा ऋण अपनी जेब से चुका रहा हूँ," तो निश्चित रूप से उसे यह अधिकार होगा कि वह ऋण चुकाकर जायदाद (तरका) को छुड़ा ले। अशबाह में है:

[अरबी]: लिउल-वारिसि इस्तख़्लासुत-तरिकति बि-क़दाइद-दयनि वलौ मुस्तग़रिक़न (1)। [उर्दू अनुवाद]: वारिस को ऋण चुकाकर जायदाद प्राप्त कर लेने का अधिकार है, चाहे वह ऋण पूरी जायदाद के बराबर ही क्यों न हो। (त)

इस स्थिति में, और यह भी कि जब ऋण पूरी जायदाद को न घेरे हो, ऋण चुकाने के बाद जो शेष बचेगा, उसमें से ज़ैद की वसीयत—यदि उसने कोई की हो—उसके एक तिहाई (1/3) से पूरी की जाएगी। शेष भाग, उत्तराधिकार में कोई बाधा न होने और वारिसों के केवल उन्हीं तक सीमित होने की स्थिति में, चार हिस्सों में बांटा जाएगा। एक हिस्सा हिंदा को और तीन हिस्से अम्र को मिलेंगे। इन अनुमानों के आधार पर, जहाँ पूरी संपत्ति हिंदा के स्वामित्व में नहीं रही, हिंदा द्वारा किए गए सभी दान (हिबा) शून्य हो जाएंगे। हिंदा को प्राप्त चौथा हिस्सा उसके कानूनी वारिसों के बीच निर्धारित हिस्सों के अनुसार विभाजित किया जाएगा। दुर्रे-मुख़्तार में है:

[अरबी]: अल-इस्तिहक़ाक़ु शुयूउन मुक़ारिनुन ला तारि'उन फ़-युफ़्सिदु अल-कुल्ल (2)। [उर्दू अनुवाद]: साझा हिस्सों में दूसरों का अधिकार जो शुरू से ही दान के साथ हो, बाद में न आया हो, वह पूरे दान को अवैध बना देता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 52: रामपुर रियासत से, अहमद खान साहब द्वारा भेजा गया, 6 जमादी उल-आख़िरा 1316 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने दावा किया कि उस पर अम्र के आठ हज़ार रुपये बकाया थे, जो उसने अम्र को चुका दिए। उसने न्यायाधीश के सामने कई गवाह पेश किए, जिनके शब्द और अर्थ एक थे, और जिन्होंने सर्वसम्मति से अम्र द्वारा उक्त राशि प्राप्त करने की स्वीकृति की गवाही दी। ज़ैद ने इस राशि की रसीदें भी पेश कीं, जिन्हें लिखना भी अम्र स्वीकार करता है। इसके जवाब में अम्र कहता है कि उसने उनमें से तीन सौ वाली एक रसीद कभी दी ही नहीं, और दूसरी रसीद में ज़ैद ने चालाकी से एक सौ को तीन सौ और एक चालीस को दो सौ चालीस कर दिया है; उसने केवल एक सौ और चालीस की रसीदें दी थीं। इस दावे के समर्थन में अम्र ने कई गवाह पेश

किए कि अम्र ने वे रसीदें सौ और चालीस की ही लिखी थीं। इस स्थिति में, क्या ज़ैद के दावे को खारिज करने के लिए ये गवाह स्वीकार्य हैं या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: वर्णित स्थिति में, न तो अम्र का यह उत्तर स्वीकार्य है और न ही इस विषय पर गवाही सुनी जाएगी। शरीयत में...

---

1 अल-अशबाह वा अल-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-सालिस, अल-क़ौल फ़ी अल-मिल्क, इदारात अल-क़ुरआन कराची, 4/205। 2 दुर्रे-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/160।

ہاں اگر عمرو کہے کہ میں تمام و کمال دین مہر اپنے پاس سے ادا کئے دیتا ہوں تو بیشک اسے اختیار ہو گا کہ دین ادا کر کے ترکہ چھڑالے۔ اشباہ میں ہے:

للوارث استخلاص التركة بقضاء الدين ولو مستغرقاً (۱)۔ وارث کو قرضہ ادا کر کے ترکہ کو حاصل کر لینے کا حق ہے اگر چہ وہ ترکہ قرضہ میں مستغرق ہو۔ (ت)

اس صورت میں اور نیز جبکہ دین مستغرق نہ ہو بعد ادائے دین جو باقی بچے اس کے ثلث میں زید کی وصیت اگر اس نے کچھ کی ہو نافذ کرکے مابقی بر تقدیر عدم موانع ارث و انحصار ورثہ فی المذکورین چار سہیم ہو کر ایک سہم ہندہ اور تین سہام عمرو کو ملیں گے ان تقدیرات پر جن میں کل جائیداد مملوکہ ہندہ نہ ٹھہری جتنے ہبہ ہندہ نے جس جس کے نام کئے سب باطل ہو جائیں گے چہارم حصہ جو ہندہ کو پہنچا اس کے وارثان شرعی پر حسب فرائض تقسیم ہو جائیگا۔ در مختار میں ہے:

الاستحقاق شيوع مقارن لاطارئ فيفسد الكل (۲)۔ غیر منقسم حصوں کا استحقاق ابتداء سے مقارن ہو طاری نہ ہو تو تمام حصوں کو فاسد کردے گا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۲: از ریاست رامپور مرسلہ احمد خان صاحب ۶ جمادی الآخرہ ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید مدعی ہوا کہ میں نے آٹھ ہزار روپے یافتنی عمرو کے میرے ذمے تھے عمرو کو پہنچا دئے اور چند گواہ متفق اللفظ والمعنٰی حاکم کے حضور گزرائے جنہوں نے بالاتفاق رقم مذکور کی نسبت عمرو کے اقرار وصول کرنے پر شہادت دی زید نے اس رقم کی

رسیدیں کبھی پیش کیں جن کی تحریر سے بھی عمرو کو اقرار ہے، عمرو اس کے جواب میں کہتا ہے کہ ان میں ایک رسید تین سو کی تو میں نے دی ہی نہیں اور دوسری رسید میں ایک تین سو اور ایک دو سو چالیس کی زید نے چالاکی سے بڑھائی ہیں وہ سوا اور یہ صرف چالیس کی میں نے دی تھی، اس مضمون پر عمرو نے چند گواہ دئے کہ یہ رسیدیں سو اور چالیس کی عمرو نے لکھی تھیں، اس صورت میں دفع دعویٰ زید کے لئے یہ گواہ مقبول ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مسئولہ میں نہ عمرو کا یہ جواب مقبول نہ اس میں اس مضمون کی شہادت مسموع۔ شرع میں

---

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الملک ادارۃ القرآن کراچی ۴/ ۲۰۵ ۲ درمختار کتاب الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰

Fatawa-e-Razawiyya (Volume 18)

In such a place, confession is a Shari'i proof, and testimony upon it is sufficient and ample for the proof of a claim. In Jami' al-Fusulayn, chapter eleven, it is stated:

"If the claimant claims the payment of his debt and two witnesses testify that the claimant confessed to receiving the debt, then the testimony shall be accepted. (t)"

This is unlike receipts, which are not proof in themselves. Amr's denial would amount to saying: "Out of eight thousand, I did not receive seven hundred because a receipt of that amount was not written by me." Can such a futile response be worthy of attention after the proof of confession? Suppose Amr did not acknowledge even a single receipt, or there were no receipts at all; then the proof of confession would have been sufficient to prove delivery. Since this response itself is nonsensical, the testimony regarding it—aside from being a testimony for negation, the gist of which is that such an amount did not reach—is in itself futile and nonsensical. This testimony is such that its presence and absence are equal. So, after the proof of Shari'i evidence, even if a disturbance occurs in a non-evidentiary matter, it matters not. In Fatawa Qazikhan, Ashbah wa al-Naza'ir, Fatawa Khayriyya, Uqud al-Durriyah, and many other books, it is stated:

"The wording belongs to Allama al-Ramli: In Fatawa, Allama Ramli's words are: It is established among the Hanafi scholars that a mere piece of writing holds no credibility, nor is it worthy of attention. Because legal proofs are three: Testimony (Bayyinah), Confession (Iqrar), or Refusal to take an oath (Nukul), as explicitly stated in the chapter of confession in al-Khaniyah. (t)"

It is also stated in the same source:

"A judge shall not pass a verdict except based on proof, and that is only testimony, or confession, or refusal to take an oath, as mentioned in the chapter of confession in al-Khaniyah, and Shaykh Zayn al-Din has quoted this at the beginning of the Book of Judgement (Kitab al-Qada) in his Ashbah wa al-Naza'ir."

1. Jami' al-Fusulayn, Chapter Eleven, Islami Kutub Khana Karachi, 1/167
2. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Qada, Dar al-Fikr Beirut, 2/12

फतावा-ए-रज़विया (खण्ड १८)

ऐसी जगह इक़रार शरई हुज्जत है और इस पर शहादत दावे की पुष्टि के लिए काफी और वाफी है, 'जामे अल-फसुलैन' के ग्यारहवें अध्याय में है:

"यदि दावेदार ऋण के भुगतान का दावा करे और दो गवाह यह गवाही दें कि दावेदार ने ऋण प्राप्त करने का इक़रार किया है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। (त)"

रसीदों के विपरीत जो कि स्वयं कोई हुज्जत नहीं हैं, अम्र का इनकार यह होगा कि आठ हजार में से सात सौ मुझे नहीं मिले क्योंकि उस राशि की रसीद मेरे द्वारा नहीं लिखी गई है। इक़रार के साबित होने के बाद ऐसा व्यर्थ उत्तर क्या ध्यान देने योग्य हो सकता है? फर्ज़ करें कि यदि अम्र एक रसीद को भी न मानता या वास्तव में कोई रसीद होती ही नहीं, तो इक़रार का सबूत ही भुगतान साबित करने के लिए पर्याप्त था। और जब यह उत्तर स्वयं निरर्थक है तो इस पर गवाही भी—इसके अतिरिक्त कि यह निषेध पर गवाही है जिसका सार यह है कि इतने रुपये नहीं पहुंचे—स्वयं में व्यर्थ और निरर्थक है। यह गवाही ऐसी चीज़ है जिसका होना और न होना बराबर है। तो शरई हुज्जत के साबित होने के बाद यदि किसी गैर-हुज्जत मामले में कोई खलल आ भी जाए तो क्या हुआ। 'फतावा काज़ीखान', 'अशबाह व अन-नज़ायर', 'फतावा खैरिया' और 'उक़ूद अद-दुर्रिया' आदि अनेक पुस्तकों में है:

"अल्लमा रमली के शब्द हैं: फतावा में अल्लमा रमली के शब्द हैं कि हनफी उलेमा के पास यह बात साबित शुदा है कि केवल लेख (हस्तलेख) का कोई श्रेय नहीं है और न ही वह ध्यान देने योग्य है, क्योंकि शरई प्रमाण तीन हैं: गवाही या इक़रार या कसम से इनकार, जैसा कि खानिया के'बाब अल-इक़रार' में स्पष्ट किया गया है। (त)"

इसी में है:

"काज़ी केवल हुज्जत (प्रमाण) पर फैसला देगा और वह केवल गवाही या इक़रार या कसम से इनकार है जैसा कि खानिया के'बाब अल-इक़रार' में है और इसे शेख ज़ैनुद्दीन ने अपनी 'अशबाह व अन-नज़ायर' में 'किताब अल-क़ज़ा' के आरम्भ में उद्धृत किया है।"

1. जामे अल-फसुलैन, अध्याय ११, इस्लामी कुतुब खाना कराची, १/१६७
2. फतावा खैरिया, किताब अल-क़ज़ा, दार अल-फ़िक्र बेरुत, २/१२

পৃষ্ঠ ২১৫/৭৩৮

ایسی جگہ اقرار حجت شرعیہ ہے اور اس پر شہادت ثبوت دعویٰ کے لئے کافی و وافی ہے، جامع الفصولین فصل حادی عشر میں ہے: "لو ادعی قضاء دینه اشهد انه اقر باستیفائه تقبل ۱۔" | "اگر مدعی نے قرض ادا کرنے کا دعویٰ کیا ہو دو گواہوں نے یہ شہادت دی کہ مدعی نے قرض وصول کر لینے کا اقرار کیا ہے، تو شہادت مقبول ہو گی۔ (ت)"

بخلاف رسیدات کہ یہ کوئی حجت نہیں حاصلِ انکار عمرو یہ ہوگا کہ منجملہ آٹھ ہزار کے سات سو مجھے نہ ملے کہ اس قدر کی رسید میری لکھی ہوئی نہیں، ایسا فضول جواب بعد ثبوت اقرار کیا قابلِ التفات ہو سکتا ہے، بالفرض اگر ایک رسید کو بھی عمرو نہ مانتا یا اصلاً کوئی رسید ہوتی ہی نہیں تو ثبوت اقرار ثبوت ایصال کو بس تھا اور جب یہ جواب خود مہمل ہے تو اس پر شہادت بھی قطع نظر اس سے کہ معنی نفی پر شہادت ہے جس کا حاصل یہ کہ اتنے روپے نہ پہنچے خود فضول و مہمل ہے کہ یہ شہادت ایسی ہی چیز ہے جس کا وجود و عدم یکساں، تو بعد ثبوت حجت شرعیہ ایک امرِ غیر حجت میں خلل ہو بھی تو کیا۔ فتاویٰ قاضیخان واشباہ والنظائر وفتاویٰ خیریہ وعقود الدریہ وغیرہا کتب کثیرہ میں ہے:

واللفظ للعلامة الرملی فی فتاوای المقرر عند علماء الحنفیة انه لا اعتبار بمجرد الخط ولا التفات الیه حجج الشرع ثلثة وهی البینة او الاقرار او النکول کما صرح به في الاقرار الخانیة ۲۔ | فتاویٰ میں علامہ رملی کے الفاظ ہیں کہ علماء احناف کے ہاں یہ بات ثابت شدہ ہے کہ محض خط کا کوئی اعتبار ہے نہ وہ قابلِ توجہ ہے کیونکہ شرعی دلائل تین ہیں: گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار، جیسا کہ خانیہ کے باب الاقرار میں تصریح ہے۔ (ت)

اسی میں ہے: القاضی لا یقضی الا بالحجة وھی البینة او الاقرار او النکول کما فی اقرار الخانیة وقد نقله الشیخ زین في اشباهه ونظائره في | قاضی صرف حجت پر فیصلہ دے گا اور وہ صرف گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار ہے جیسا کہ خانیہ کے باب الاقرار میں ہے اور اس کو شیخ زین الدین نے اپنی اشباہ و نظائر میں کتاب القضاء کے شروع

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۱۶۷ 2 فتاویٰ خیریہ کتاب القضاء دار الفکر بیروت ۲/۱۲

Fatawa Rizvia (Volume 18)

First Book of Judiciary - And Allah Subhana wa Ta'ala knows best. Mentioned in it. And Allah Subhana wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 53: From the state of Rampur, Madrasa neighborhood, Molvi Hakim Najm al-Ghani Khan, physician at the military hospital of Rampur state. 16 Rajab 1316 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Yaqub Ali Khan filed a lawsuit for eviction against his biological brother Abdul Ghani Khan and his wife and son Muhammadi Begum and Najm al-Ghani Khan before the Sharia judge regarding the residential house of the defendants. The claim is based on the fact that Abdul Ghani Khan sold this house to Ali Muhammad Khan on May 19, 1897, and then rented it back from him on June 1, 1897. Subsequently, Ali Muhammad Khan, the owner-purchaser, sold it to me on July 13, 1898. Abdul Ghani Khan, in person, and his wife and son, as dependents, are in possession through tenancy and now refuse to vacate. Abdul Ghani Khan accepted the plaintiff's claim, and Ali Muhammad Khan also confirmed it. Muhammadi Begum and Najm al-Ghani Khan replied that the claim was filed in collusion with Abdul Ghani Khan, the real brother of the plaintiff. Abdul Ghani Khan sold this house to Muhammadi Begum on January 1, 1897, for three hundred rupees, drew up a deed of sale with his seal in the presence of witnesses, handed it over to me, and adjusted the purchase price against my dower (mahr), making me the permanent owner and possessor. When I learned that the sale deed was not registered, he promised to have it registered upon my objection and kept me in various pretexts. Then he said our matter is between husband and wife, what is the need for authentication? Then, externally, he carried out proceedings for this fictitious sale. Muhammadi Begum presented the mentioned sale deed sealed by Abdul Ghani Khan and eight men and two women as witnesses in her proof. The trial judge, according to the circular issued by Nawab Khalid Ashiyan, which states that if a valid reason passes on the proof of an unregistered paper, it should be taken as evidence and formal investigation initiated after obtaining permission from higher authorities. After investigation and taking stamp fees and registration penalty, it should be considered like authenticated documents. The trial judge, after hearing the evidence, obtained permission for further investigation, then took further investigation fees and penalty. This evidence and investigation were based on the witnesses presented by Muhammadi Begum. Among them, Mr. Hashmat Ali and Yusuf Ali Khan are witnesses to the offer and acceptance, stating that Abdul Ghani Khan said to his wife Muhammadi Begum in their presence, "I have sold this house to

you for three hundred rupees and adjusted the price in your dower; I will have the sale deed written in a few days." Muhammadi Begum said, "I have Syed Ashraf Ali, the writer of the sale deed, and Shamsuddin Khan, Ghulam Mohiuddin Khan, Nisar Ali Shah, Abdul Razzaq Khan, five marginal witnesses to the sale deed." Among them, the writer's statement is: "I wrote this sale deed at the behest of Abdul Ghani Khan, he kept dictating the text, and he affixed his seal with his own hand." Abdul Razzaq Khan said, "I went to meet Molvi Abdul Ghani Khan's son, Molvi Abdul Ghani Khan took out the paper of the disputed house and said this house..."

1 Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Qadha, Dar al-Fikr, Beirut 19/2 Page 216 of 738

न्यायशास्त्र की पहली पुस्तक - और अल्लाह सुभानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। इसमें उल्लेख है। और अल्लाह सुभानहु व तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसाला 53: रामपुर राज्य से, मदरसा मोहल्ला, मौलवी हकीम नजमुल ग़नी खाँ साहब, रामपुर राज्य के सैन्य अस्पताल के चिकित्सक। 16 रजब 1316 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि याकूब अली खाँ ने अपने सगे भाई अब्दुल ग़नी खाँ और उनकी पत्नी और पुत्र मोहम्मदी बेगम और नजमुल ग़नी खाँ के खिलाफ शरीयत जज के सामने प्रतिवादियों के आवासीय मकान के संबंध में खाली कराने का मुकदमा दायर किया कि यह मकान अब्दुल ग़नी खाँ ने 19 मई 1897 को अली मोहम्मद खाँ के हाथ बेचा, फिर 1 जून 1897 को उनसे किराए पर लिया, उसके बाद अली मोहम्मद खाँ, मालिक खरीदार ने 13 जुलाई 1898 को मेरे हाथ बेच दिया। अब्दुल ग़नी खाँ स्वयं और उनकी पत्नी और पुत्र उनके पीछे किराए के जरिए काबिज हैं, अब खाली नहीं कर रहे हैं। अब्दुल ग़नी खाँ ने वादी के दावे को स्वीकार कर लिया और अली मोहम्मद खाँ ने भी इसकी पुष्टि की। मोहम्मदी बेगम और नजमुल ग़नी खाँ ने जवाब दिया कि यह दावा वादी के सगे भाई अब्दुल ग़नी खाँ की मिलीभगत से दायर किया गया है। अब्दुल ग़नी खाँ ने यह मकान 1 जनवरी 1897 को मोहम्मदी बेगम को तीन सौ रुपये में बेचकर, गवाहों की मौजूदगी में अपनी मुहर वाला बैनामा (बिक्री विलेख) तैयार कर मुझे सौंप दिया था और कीमत की राशि मेरे मेहर में समायोजित कर दी थी, मुझे स्थायी मालिक बनाकर कब्जा सौंप दिया था। जब मुझे पता चला कि बैनामा अपंजीकृत (बिना रजिस्ट्री) है, तो मेरे विरोध पर उन्होंने रजिस्ट्री कराने का वादा किया और टालमटोल करते रहे। फिर कहा कि हमारा तुम्हारा मामला पति-पत्नी का है, सत्यापन की क्या जरूरत है, फिर बाहर से इस फर्जी बिक्री की कार्रवाई की। मोहम्मदी बेगम ने अपने सबूत में अब्दुल ग़नी खाँ की मुहर वाला उक्त बैनामा और आठ पुरुष तथा दो महिला गवाह पेश किए। न्यायाधीश ने नवाब खालिद आशियान द्वारा जारी सर्कुलर के अनुसार, जिसमें कहा गया है कि यदि किसी अपंजीकृत कागज़ के सबूत पर कोई ठोस कारण सामने आए, तो उसे सबूत के रूप में लेने और उच्च अधिकारियों से अनुमति लेकर औपचारिक जांच करने के बाद, स्टांप शुल्क और रजिस्ट्री जुर्माना लेकर उसे प्रमाणित दस्तावेजों जैसा माना जाए। न्यायाधीश ने साक्ष्य सुनने के बाद आगे की जांच की अनुमति प्राप्त की, फिर आगे की जांच शुल्क और जुर्माना ले लिया। यह सबूत और जांच मोहम्मदी बेगम द्वारा पेश किए गए उन्हीं गवाहों से हुई। उनमें सैयद हशमत अली और यूसुफ अली खाँ ईजाब और कबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) के गवाह हैं कि हमारे

सामने अब्दुल ग़नी खाँ ने अपनी पत्नी मोहम्मदी बेगम से कहा कि यह मकान मैंने तुम्हारे हाथ तीन सौ रुपये में बेचा और कीमत की राशि तुम्हारे मेहर में समायोजित कर दी, बैनामा दो-चार दिन में लिखवा दूँगा। मोहम्मदी बेगम ने कहा कि सैयद अशरफ अली बैनामा के लेखक और शम्सुद्दीन खाँ, गुलाम मुहीउद्दीन खाँ, निसार अली शाह, अब्दुल रज्जाक खाँ, बैनामा के पांच हाशिये के गवाह हैं। उनमें से लेखक का बयान है: मैंने यह बैनामा अब्दुल ग़नी खाँ के कहने पर लिखा, इबारत अब्दुल ग़नी खाँ बताते गए, अपनी मुहर उन्होंने अपने हाथ से लगाई। अब्दुल रज्जाक खाँ ने कहा कि मैं मौलवी अब्दुल ग़नी खाँ के बेटे से मिलने गया था, मौलवी अब्दुल ग़नी खाँ ने विवादित मकान का कागज निकाला और कहा कि यह मकान...

1 फ़तावा खैरिया, किताब अल-कज़ा, दार अल-फ़िक्र, बेरूत 19/2 पृष्ठ 216/738

اول کتاب القضاء - واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم۔ میں ذکر کیا ہے۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۵۳: از ریاست رامپور محلہ مدرسہ مولوی حکیم نجم الغنی خاں صاحب طبیب شفاخانہ فوجی ریاست رامپور ۱۶/رجب ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ یعقوب علی خاں نے اپنے برادر عینی عبدالغنی خاں اور ان کی زوجہ و پسر محمدی بیگم و نجم الغنی خاں پر حاکم شرع کے حضور نسبت مکان مسکونہ مدعاعلیہم دعوٰی خلایابی بریں بنا دائر کیا کہ یہ مکان عبدالغنی خاں نے ۱۹/مئی ۱۸۹۷ء کو علی محمد خاں کے ہاتھ بیع کیا پھر یکم جون ۱۸۹۷ء کو اس سے کرایہ پر لیا بعدہ علی محمد خاں مالک مشتری نے ۱۳/جولائی ۱۸۹۸ء کو میرے ہاتھ بیچا عبدالغنی خاں اصالۃً اور ان کی زوجہ و پسر بالتبع بذریعہ کرایہ قابض اب تخلیہ نہیں کرتے عبدالغنی خاں نے دعوٰی مدعی قبول کیا اور علی محمد خاں نے بھی اس کی تصدیق کی محمد بیگم و نجم الغنی خاں نے جواب دیا کہ دعوٰی بہ سازش عبدالغنی خاں برادر حقیقی مدعی دائر ہوا ہے عبدالغنی خاں نے یہ مکان یکم جنوری ۱۸۹۷ء کو محمدی بیگم کے ہاتھ تین سو روپے کو بیع کر بیعنامہ مہر اپنی مہر مرتب بجواہی گواہان کرکے مجھے حوالہ کردیا اور زر ثمن میرے مہر میں مجرا کیا مجھے مالک مستقل بنا کر قابض کر دیا جب مجھے معلوم ہوا کہ بیعنامہ غیر مصدقہ رجسٹری ہے تو میرے اعتراض پر رجسٹری کرادینے کا وعدہ کیا اور لطائف الحیل میں رکھا پھر کہہ دیا ہمارا تمہارا معاملہ زن و شو کا ہے تصدیق کی کیا ضرورت، پھر خارجا اس بیع فرضی کی کارروائی کی، محمدی بیگم نے اپنے ثبوت میں بیعنامہ مذکور مہر ی عبدالغنی خاں اور آٹھ مرد دو عورتیں گواہ پیش کئے حاکم مجوز نے حسب سرکلر مجریہ نواب خالد آشیاں کے جس کاغذ بے رجسٹری کے ثبوت پر وجہ وجیہہ گزر جائے تو اسے ثبوت میں لینے اور باضابطہ تحقیقات کرنے

کی نسبت حکام بالا سے اجازت لے کر بعد تحقیقات فیس اسٹامپ و تاوان رجسٹری لے کر مثل کاغذات مصدقہ سمجھا جائے حاکم مجوز نے بعد سماع ثبوت اجازت تحقیقات مزید حاصل کی پھر بعد مزید تحقیقات فیس اور تاوان لے لیا، یہ ثبوت و تحقیقات انہیں گواہان پیش کردہ محمدی بیگم سے ہوئے ان میں سید حشمت علی و یوسف علی خاں صاحبان شہود ایجاب و قبول ہیں کہ ہمارے سامنے عبدالغنی خاں نے اپنی زوجہ محمدی بیگم سے کہا یہ مکان میں نے تمہارے ہاتھ تین سو روپے کو بیچا اور زر ثمن تمہارے مہر میں مجرا کیا بیعنامہ دو چار روز میں لکھادوں گا محمدی بیگم نے کہا میں نے سید اشرف علی کاتب بیعنامہ اور شمس الدین خاں غلام محی الدین خاں نثار علی شاہ عبدالرزاق خاں پانچوں گواہان حاشیہ بیعنامہ ہیں، ان میں کاتب کا بیان ہے میں نے یہ بیعنامہ عبدالغنی خاں کے کہنے سے لکھا، عبارت عبدالغنی خاں بتاتے گئے مہر اپنی انہوں نے اپنے ہاتھ سے لگائی، عبدالرزاق خاں نے کہا ہمیں مولوی عبدالغنی خاں کے بیٹے سے ملنے گیا مولوی عبدالغنی خاں نے مکان متنازعہ کا کاغذ نکالا اور کہا کہ یہ مکان

1 فتاویٰ خیریہ کتاب القضاء دار الفکر بیروت ۱۹/۲ Page 216 of 738

I have sold it to my wife, Muhammadi Begum, for three hundred rupees; you record your testimony on this. I recorded it. Apart from them, Baqar Hussain, Munawar Begum, Farkhunda Begum, and Farzanda Begum also gave testimony. The deciding judge issued a ruling on this, stating that the sale in the name of Muhammadi Begum is not proven by this simple sale deed, neither according to Shariah, nor by regulation, nor by logic.

Shar'an (According to Shariah), for the reason that the basis for proving a verbal sale in a single sitting depends on the existence of offer (Ijab) and acceptance (Qabul). The court itself took the statement of Muhammadi Begum, in which she stated: "This house was sold by the husband of the deponent for a compensation of three hundred rupees, including the dower of the deponent, and the document was handed over to me. The document was written after the discussion of sale. The discussion of sale was such that the seller said, 'I will have the sale deed written for you,' and I said, 'Amen.' At the time of the sale discussion and the bringing of the sale deed, no one was present except my husband and me." Firstly, the seller merely saying, "I will have the sale deed written," is a promise, not an offer. Even if we assume it was an offer, the specification of the price is essential in offer and acceptance, which is missing here. Secondly, the testimony of Yusuf Ali Khan and Syed Hashmat Ali is explicitly forced and fabricated, contrary to the statement of the defendant. They clearly state that the offer and acceptance happened in front of them, while the defendant had already recorded that at the time of the sale discussion, no one else was present, and the nature of the discussion was different. Ghulam Mohiuddin Khan testifies that the seller told him on the roof of the house being sold: "I have sold my house to Muhammadi Begum for three hundred rupees." I went under the roof to Muhammadi Begum and inquired, and the woman said: "I have bought this house for the full price; you be a witness." If the court considers the seller's statement on the roof as an offer, then the acceptance by the defendant was expressed under the roof; the sittings were different, which leads to the nullification and non-conclusion of the sale. Shams-ud-din Khan testifies that the seller said on the roof: "I have sold this house to Muhammadi Begum; you also give testimony." Then he came to the deponent Muhammadi Begum and congratulated her; Muhammadi Begum said, "Yes, the day before yesterday my husband sold this house to me." If the seller's statement is considered an offer, acceptance is lacking because Muhammadi Begum informed about her purchase, indicating the sale had happened

earlier. Sharaf Ali, the scribe, only testified to the writing of the sale deed, i.e., his own act; such testimony is not valid. Baqar Hussain is a witness only to the admission; because he is a single witness, the quorum is not met. Furthermore, all male witnesses are unreliable and untrustworthy; there is no indicator of the truthfulness of the testimony. The sale deed is neither registered nor on stamp paper, nor written by the seller's pen, nor signed by him, nor is there any testimony from any resident of the neighborhood. The testimony of Farkhunda Begum, the granddaughter of the defendant, in favor of her grandmother is unacceptable. Nisar Ali Shah's testimony is explicitly unacceptable because by his own admission, he has been clean-shaving his beard and mustache for fourteen years.

Regulation-wise: Because in this era of fitna (trouble/sedition), for the purpose of blocking avenues of mischief, the government has established a procedure wherein, prior to the establishment of the Council, registration of final transfers of immovable property exceeding ten rupees was mandatory.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

मैंने अपनी पत्नी मुहम्मदी बेगम को तीन सौ रुपये में बेचा है, तुम इस पर अपनी गवाही लिख दो। मैंने लिख दी। उनके अलावा बाक़र हुसैन, मुनव्वर बेगम, फ़रख़ुंदा बेगम और फ़रज़ंदा बेगम ने गवाही दी। न्याय करने वाले हाकिम ने इस पर यह फैसला सुनाया कि मुहम्मदी बेगम के नाम पर यह बिक्री इस साधारण बिक्री विलेख (बैनामा) से सिद्ध नहीं होती, न शरीयत के अनुसार, न नियमतः और न ही तार्किक रूप से।

शरई तौर पर इस कारण कि एक ही बैठक में मौखिक बिक्री को सिद्ध करने का आधार ईजाब (प्रस्ताव) और क़बूल (स्वीकृति) के अस्तित्व पर है। अदालत ने स्वयं मुहम्मदी बेगम का बयान लिया जिसमें उसने कहा कि यह मकान ब्यानकर्ता के पति ने ब्यानकर्ता के महर में से तीन सौ रुपये के मुआवजे में बेचकर काग़ज़ मेरे हवाले किया। काग़ज़ बिक्री की बातचीत के बाद लिखा गया। बिक्री की बातचीत यह हुई थी कि विक्रेता ने कहा, "मैं तुम्हें बैनामा (बिक्री विलेख) लिखवा देता हूँ," मैंने कहा "आमीन"। बिक्री की बातचीत और बैनामा लाने के समय मेरे और मेरे पति के अलावा कोई नहीं था। पहली बात तो यह कि विक्रेता का सिर्फ यह कहना कि "बैनामा लिखवा देता हूँ" एक वादा है, प्रस्ताव नहीं। मान लिया जाए कि यदि यह प्रस्ताव भी था, तो प्रस्ताव और स्वीकृति में मूल्य का निर्धारण आवश्यक है, जो यहाँ अनुपस्थित है। दूसरी बात, यूसुफ़ अली खान और सैयद हशमत अली की गवाही स्पष्ट रूप से ज़बरदस्ती और बनावटी है, जो प्रतिवादी के बयान के विपरीत है। वे स्पष्ट रूप से अपने सामने प्रस्ताव और स्वीकृति होने का बयान करते हैं, जबकि प्रतिवादी पहले ही लिखवा चुकी है कि बिक्री की बातचीत के समय कोई नहीं था और बातचीत वह थी जो बताई गई। ग़ुलाम मुहीउद्दीन खान लिखवाता है कि विक्रेता ने बेचे जाने वाले मकान की छत पर मुझसे कहा था कि "मैंने अपना मकान तीन सौ रुपये की कीमत पर मुहम्मदी बेगम के हाथों बेच दिया है।" मैंने छत के नीचे मुहम्मदी बेगम के पास आकर पूछा तो महिला ने कहा, "मैंने यह मकान पूरी कीमत पर खरीदा है, तुम गवाही दे दो।" यदि अदालत छत पर विक्रेता की कही बात को प्रस्ताव मानती है, तो प्रतिवादी की स्वीकृति छत के नीचे ज़ाहिर हुई है; बैठकें अलग-अलग हैं और वह बिक्री के शून्य होने और संपन्न न होने का कारण है। शम्स-उद-दीन खान लिखवाता है कि विक्रेता ने छत पर कहा, "मैंने यह मकान मुहम्मदी बेगम के हाथ बेच दिया है; तुम भी गवाही दे दो।" फिर वह ब्यानकर्ता मुहम्मदी बेगम के पास आया और बधाई दी; मुहम्मदी बेगम ने कहा, "हाँ, परसों मेरे पति ने यह मकान मेरे हाथ बेचा है।" यदि विक्रेता के कथन को प्रस्ताव मान लिया जाए, तो स्वीकृति नदारद है क्योंकि मुहम्मदी बेगम

ने अपने खरीदने की सूचना दी है जिससे पता चलता है कि बिक्री पहले हुई थी। लेखक शरफ़ अली ने केवल बैनामा लिखने, यानी अपने कार्य पर गवाही दी है; ऐसी गवाही जायज़ नहीं है। बाक़र हुसैन केवल इक़रार (स्वीकृति) का गवाह है, अकेला होने के कारण गवाहों की निर्धारित संख्या (नसाब) पूरी नहीं होती। इसके अतिरिक्त, सभी पुरुष गवाह अविश्वसनीय और अविश्वसनीय हैं; गवाही की सच्चाई का कोई संकेत नहीं है। न तो बैनामा पंजीकृत है, न स्टाम्प पेपर पर है, न विक्रेता की कलम से लिखा गया है, न ही उसके हस्ताक्षर हैं और न ही मुहल्ले के किसी व्यक्ति की गवाही है। प्रतिवादी की पोती फ़रख़ुंदा बेगम की गवाही नानी के पक्ष में स्वीकार्य नहीं है। निसार अली शाह की गवाही स्पष्ट रूप से अस्वीकार्य है क्योंकि उसने स्वयं स्वीकार किया है कि वह चौदह साल से अपनी दाढ़ी और मूँछें साफ़ करवा रहा है।

नियमतः: इस आधार पर कि फ़ितना के इस युग में, बुराई के द्वार बंद करने के उद्देश्य से, सरकार ने एक कार्य-विधि तैयार की है जिसमें परिषद की स्थापना से पहले, दस रुपये से अधिक की अचल संपत्ति के अंतिम हस्तांतरण का पंजीकरण अनिवार्य था।

पृष्ठ 217 / 738

میں نے اپنی زوجہ محمدی بیگم کے ہاتھ تین سو روپے کو بیچا ہے تم اس پر اپنی گواہی لکھ دو میں نے لکھ دی ان کے علاوہ باقر حسین و منور بیگم و فرخندہ بیگم و فرزندہ بیگم نے شہادت دی۔ حاکم مجوز نے اس پر یہ تجویز صادر فرمائی کہ بیع بنام محمدی بیگم اس بیع نامہ سادہ سے ثابت نہیں، نہ شرعانہ ضابطتہً عقلاً۔

شرعاً بدیں وجہ کہ مدار ثبوت بیع قولی مجلس واحد میں وجود ایجاب و قبول پر ہے عدالت نے خود اظہار محمدی بیگم لیا جس میں اس نے بیان کیا کہ یہ مکان شوہر مظہرہ نے بمعاوضہ سہ صد روپیہ منجملہ مہر مظہرہ بیع کر کے کاغذ میرے حوالہ کیا کاغذ بعد گفتگوئے بیع لکھا گیا گفتگوئے بیع یہ ہوئی تھی بائع نے کہا میں کاغذ بیعنامہ تمہیں لکھوائے دیتا ہوں، میں نے کہا آمین، وقت گفتگوئے بیع اور لانے بیعنامہ کے کوئی نہ تھا صرف میرا خاوند اور میں تھی، اولاً صرف یہ کہنا بائع کا کہ بیعنامہ لکھوائے دیتا ہوں، وعدہ ہے نہ ایجاب، بالفرض ایجاب بھی ہوتا تو تعیین ثمن ایجاب و قبول میں ضرور ہے وہ یہاں مفقود۔ دوم گواہی یوسف علی خان وسید حشمت علی صریح زوری و مصنوعی خلاف بیان مدعیٰ علیہا ہے یہ صاف صاف اپنے سامنے ایجاب و قبول ہونا بیان کرتے ہیں اور مدعیٰ علیہا لکھا چکی کہ وقت گفتگوئے بیع کوئی نہ تھا اور گفتگوئے بیع وہ تھی، غلام محی الدین خان لکھاتا ہے بائع نے سقف مکان مبیعہ پر مجھ سے کہا تھا کہ میں نے اپنا مکان بقیمت سہ صد روپیہ بدست محمدی بیگم بیچا ہے میں نے زیر سقف نزد محمدی بیگم آکر دریافت کیا تو مسماۃ نے کہا میں نے یہ مکان بقیمت سار خریدا ہے تم گواہی کردو، اگر عدالت کلام بائع کو جو بالا ئے سقف کہا ایجاب قرار دیتی ہے تو قبول مدعیٰ علیہا نے زیر سقف ظاہر کیا ہے مجلس مغائر ہے اور وہ موجب بطلان و عدم انعقاد بیع ہے۔ شمس الدین خان لکھاتا ہے بائع نے بالائے سقف کہا

میں نے یہ مکان بدست محمدی بیگم فروخت کیا ہے تم بھی گواہی کردو، پھر مظہر محمدی بیگم کے پاس آیا اور مبارک دی، محمدی بیگم نے کہا ہاں پرسوں میرے زوج نے یہ مکان میرے ہاتھ بیچا ہے اگر قول بائع کو ایجاب مان لیا جائے تو قبول ندارد کہ محمدی بیگم نے اپنے خریدنے سے خبر دی ہے جس سے پایا جاتا ہے کہ بیع پہلے ہوئی، شرف علی کاتب نے صرف کتابت بیعنامہ یعنی اپنے فعل پر گواہی دی ہے ایسی گواہی جائز نہیں۔ باقر حسین گواہ صرف اقرار کا ہے بوجہ واحد ہونے کے نصاب نہیں، علاوہ برآں جملہ گواہ رجال غیر ثقہ غیر معتمد ہیں کوئی قرینہ صداقت شہادت نہیں، نہ بیعنامہ رجسٹر، نہ برکاغذ اشٹام، نہ محررہ بقلم بائع، نہ دستخط اس کے، نہ گواہی کسی اہل محلہ کی۔ فرخندہ بیگم نواسی مدعیٰ علیہا کی گواہی بحق نانی غیر مقبول کہے، نثار علی شاہ صریح نامقبول الشہادۃ کہ باقرار خود داڑھی مونچھ چودہ سال سے صفار کھتا ہے۔

ضابطتہً: اس بناء پر کہ اس زمانہ فتنہ میں بلحاظ سد باب زور سرکار نے دستور العمل مرتب فرمادیا ہے جس میں پیش از تقرر کونسل زیادہ دس روپے سے ہونار رجسٹری انتقالات قطعی جائیداد غیر منقول لازمی تھا

Fatawa Razawiyyah Volume 18

In the era of the Council, many restrictions such as stamp duties were increased, making it mandatory for transactions over fifty rupees. In view of the adherence to the standing orders and new regulations, a plain sale deed is considered void in court, especially in a situation where, according to the defendant's statement, the seller is a fraudster and a forger. Granted that the court has taken the stamp and fee, the purpose was nothing but for the court to uncover the reality of the matter so that no excuse remains for anyone.

Intellectually: The suspicious state of the sale deed is apparent; the seller is a literate person, yet it is not in his handwriting, nor does it have his signature, nor is there testimony from people of the neighborhood or relatives. There is no stamp, it is not written by a registered document writer, the southern and northern boundaries are doubtful, and the seal is not customarily preserved, making it difficult for the household members to obtain it. In a situation where the defendant's sale has not reached proof, on this basis, the first defendant has no standing to object to the registered sale deed named after the plaintiff and the plaintiff's seller. Secondly, both sale deeds entered by the plaintiff are registered and official. Thirdly, both sales manifested by the plaintiff are accepted and admitted by the seller. Therefore, it was ordered that the decision be in favor of the plaintiff and the costs of the plaintiff be borne by Muhammadi Begum and Najamul Ghani Khan only. Now, it is asked of the scholars of Sharia what the ruling is in this case. Are the testimonies presented by Muhammadi Begum rejected for the aforementioned reasons or not? No cross-examination was taken from the witnesses, nor are they of bad character. In such a state, how is it to declare them untrustworthy and unreliable without proof? Abdul Razzaq Khan's name was not mentioned in the proposal at all. After observing which, Baqar Hussain as a lone witness is not a confession. Is it necessary for testimony to pass specifically on offer and acceptance for the proof of sale, or is proof of the seller's confession also sufficient? And if the confession is proven, should the decision here according to Sharia be in favor of Yaqub Ali Khan or in favor of Muhammadi Begum? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: O Allah, guide to truth and correctness. The seeker of truth should keep several matters in mind here so that, by the permission of the Almighty, there is no difficulty in the clarity of the ruling.

First: Proof of sale has two meanings: proof in itself, meaning the actual existence and conclusion of the sale; and proof before the Judge, meaning it reaches the level of proof according to the ruler/judge. Proof in itself depends on the aspects of offer and acceptance, whether for verbal sales or any sale, be it verbal or through action, as these are the pillars of a contract, and no contract can be realized without its pillars. Yes, offer and acceptance are broader than being just verbal; they can be through action, explicit or through indication, through expression or implication, through address or in writing. In short, there should be some word or action from both parties that serves as evidence of mutual consent for exchanging property for property, as in these contracts, the meaning is what counts, not just verbal pronunciation. Therefore, the scholars explicitly state that just as a sale is concluded by saying "I sold, I bought," it is similarly concluded through writing, for the pen is also a tongue. (Ashbah)

फतावा रजविया जिल्द 18

काउंसिल के काल में, पचास रुपये से अधिक के लिए स्टांप आदि जैसे कई प्रतिबंध बढ़ा दिए गए थे। कार्यप्रणाली के नए नियमों के पालन के कारण, साधारण बिक्री विलेख अदालत में अमान्य है, विशेष रूप से ऐसे मामले में जहां प्रतिवादी के बयान के अनुसार विक्रेता एक धोखेबाज और जालसाज है। यह माना जाता है कि अदालत ने स्टांप और शुल्क ले लिया है, लेकिन इसका उद्देश्य इसके अलावा कुछ नहीं था कि अदालत मामले की वास्तविकता को उजागर करे ताकि किसी का कोई बहाना बाकी न रहे।

बौद्धिक रूप से: बिक्री विलेख की संदिग्ध स्थिति स्पष्ट है; विक्रेता एक साक्षर व्यक्ति है, फिर भी यह न तो उसके कलम की लिखावट है, न ही उस पर उसके हस्ताक्षर हैं, न ही मोहल्ले के लोगों या रिश्तेदारों की गवाही है। न ही कोई स्टांप है, न ही इसे किसी पंजीकृत दस्तावेज़ लेखक ने लिखा है, दक्षिणी और उत्तरी सीमाएं संदिग्ध हैं, और मुहर सामान्य रूप से सुरक्षित नहीं रहती है, जिसे प्राप्त करना घर वालों के लिए कठिन हो। ऐसी स्थिति में जहां प्रतिवादी की बिक्री प्रमाण तक नहीं पहुंची, उस आधार पर प्रथम प्रतिवादी को वादी और वादी के विक्रेता के नाम वाले पंजीकृत बिक्री विलेख पर आपत्ति करने का कोई अधिकार नहीं है। दूसरा, वादी द्वारा प्रस्तुत दोनों बिक्री विलेख पंजीकृत और आधिकारिक हैं। तीसरा, वादी द्वारा दर्शाई गई दोनों बिक्री विक्रेता द्वारा स्वीकार्य और स्वीकृत हैं। इसलिए, यह आदेश दिया गया कि निर्णय वादी के पक्ष में हो और वादी का खर्च मोहम्मदी बेगम और नजमुल गनी खान द्वारा वहन किया जाए। अब, शरीयत के विद्वानों से पूछा जाता है कि इस मामले में शरीयत के अनुसार क्या आदेश है। क्या मोहम्मदी बेगम द्वारा प्रस्तुत गवाही उपरोक्त कारणों से खारिज है या नहीं? गवाहों से कोई जिरह नहीं की गई और न ही वे चरित्रहीन हैं। ऐसी स्थिति में उन्हें बिना प्रमाण के अविश्वसनीय और अविश्वासी घोषित करना कैसा है? प्रस्ताव में अब्दुल रज्जाक खान का उल्लेख बिल्कुल नहीं किया गया था। जिसे देखने के बाद, बाकिर हुसैन अकेले गवाह के रूप में स्वीकारोक्ति नहीं है। क्या बिक्री के प्रमाण के लिए विशेष रूप से प्रस्ताव और स्वीकृति पर गवाही देना आवश्यक है, या विक्रेता की स्वीकारोक्ति का प्रमाण भी पर्याप्त है? और स्वीकारोक्ति सिद्ध होने की स्थिति में, शरीयत के अनुसार निर्णय यहाँ याकूब अली खान के पक्ष में होना चाहिए या मोहम्मदी बेगम के पक्ष में? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: हे अल्लाह, सत्य और शुद्धता का मार्ग दिखा। सत्य का खोजी यहाँ कुछ बातों का ध्यान रखे ताकि ईश्वर की अनुमति से आदेश की स्पष्टता में कोई कठिनाई न हो।

पहला: बिक्री के प्रमाण के दो अर्थ हैं: स्वयं में प्रमाण, अर्थात बिक्री का वास्तव में अस्तित्व में होना और संपन्न होना; और न्यायाधीश के समक्ष प्रमाण, अर्थात शासक/न्यायाधीश के अनुसार प्रमाण के स्तर तक पहुँचना। स्वयं में प्रमाण केवल मौखिक बिक्री ही नहीं, बल्कि हर बिक्री के लिए प्रस्ताव और स्वीकृति के पहलुओं पर निर्भर करता है, चाहे वह मौखिक हो या क्रिया के माध्यम से, क्योंकि ये अनुबंध के स्तंभ हैं, और कोई भी अनुबंध अपने स्तंभ के बिना साकार नहीं हो सकता। हाँ, प्रस्ताव और स्वीकृति मौखिक होने से कहीं अधिक व्यापक हैं; वे क्रिया के माध्यम से हो सकते हैं, स्पष्ट रूप से या संकेत के माध्यम से, अभिव्यक्ति या निहितार्थ के माध्यम से, संबोधन या लिखित रूप में। संक्षेप में, दोनों पक्षों की ओर से कोई ऐसा शब्द या कार्य होना चाहिए जो संपत्ति के बदले संपत्ति के आदान-प्रदान के लिए आपसी सहमति के प्रमाण के रूप में कार्य करे, क्योंकि इन अनुबंधों में अर्थ ही मायने रखता है, केवल मौखिक उच्चारण नहीं। इसलिए, विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि जिस प्रकार बिक्री "मैंने बेचा, मैंने खरीदा" कहने से संपन्न होती है, उसी प्रकार लिखने के माध्यम से भी संपन्न होती है, क्योंकि कलम भी एक जुबान है। (अश्बाह)

زمانہ کونسل میں زائد از پنجاہ روپیہ لازمی رکھ کر بہت سے قیود اسٹامپ وغیرہ بڑھادیئے گئے بلحاظ پابندی دستور العمل و جدید بیعنامہ سادہ عند العدالت ساقط الاعتبار ہے خاصہ ایسے محل پر کہ حسب تحریر مدعاعلیہا بائع آدم فریبی و جعلساز ہے، مانا کہ عدالت نے اسٹامپ وفیس لے لیا ہے مگر مقصود سوائے اس کے نہ تھا کہ عدالت انکشاف اصلیت معاملہ کر کے عذر کسی کا باقی نہ رکھے۔

عقلاً: حالت اشتباہی بیعنامہ ظاہر ہے بائع لکھا پڑھا آدمی ہے، نہ اس کے قلم کی تحریر، نہ دستخط، نہ اہل محلہ یا عزیز واقارب کی شہادت، نہ اسٹامپ، نہ وثائق نویس رجسٹری کا لکھا ہوا، حدود جنوبی و شمالی مشکوک، مہر عرفاً محفوظ نہیں رہتی جس کا دستیاب ہونا اہل خانہ کو دشوار ہو، جس حالت میں بیع مدعاعلیہا ثبوت کو نہ پہنچی اس بناء پر اول مدعاعلیہا کو کوئی منصب اعتراض کا بیعنامہ رجسٹری شدہ موسومہ مدعی و بائع مدعی پر نہیں۔ دوم ہر دو بیعنامہ مدخلہ مدعی رجسٹری شدہ و باضابطہ نہیں۔ سوم بائع کو ہر دو بیع مظہرہ مدعی مسلم و مقبول ہیں۔ لہذا حکم ہوا کہ فیصلہ بحق مدعی ہو کر خرچہ مدعی ذمہ محمدی بیگم و نجم الغنی خاں عائد ہو فقط اب علمائے شرع سے استفسار ہے کہ شرعاً اس صورت میں حکم کیا ہے شہادت پیش کردہ محمدی بیگم بوجوہ مذکورہ مردود ہیں یا نہیں، شہود پر نہ کوئی جرح لی گئی نہ وہ مجروح ہیں، ایسی حالت میں انہیں بلا ثبوت غیر ثقہ و غیر معتمد قرار دینا کیسا ہے۔ عبدالرزاق خاں کا ذکر تجویز میں اصلاً نہ فرمایا گیا جس کے ملاحظہ کے بعد باقر حسین تنہا گواہ اقرار نہیں ثبوت بیع کیلئے خاص ایجاب و قبول پر شہادت گزر نا ضرور ہے یا اقرار بائع کا ثبوت بھی کافی، اور بر تقدیر ثبوت اقرار یہاں فیصلہ شرعاً بحق یعقوب علی خاں ہونا چاہئے یا بحق محمدی بیگم؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب۔ طالب حق یہاں چند امر ملحوظ رکھے کہ باذنہ تعالیٰ وضوح حکم میں دقت نہ رہے،

اول: ثبوت بیع کے دو معنی ہیں: ثبوت فی نفسہ یعنی بیع فی الواقع کا موجود و منعقد ہونا، اور ثبوت عند القاضی یعنی حاکم کے نزدیک اس کا پایہ ثبوت کو پہنچنا۔ ثبوت فی نفسہ نہ صرف بیع قولی بلکہ ہر بیع کا قولی ہو یا فعلی وجوہ ایجاب و قبول پر موقوف ہے کہ وہ ارکان عقد ہیں اور کوئی عقد بے اپنے رکن کے متحقق نہیں ہو سکتا ہاں ایجاب و قبول اس سے عام ہیں کہ قولاً ہوں یا فعلاً، صراحتہً ہوں یا دلالتہً عبارۃً ہوں یا اقتضاءً ہوں خطاباً یا کتاباً، غرض کوئی قول کوئی فعل طرفین سے ایسا ہونا چاہئے جو باہم مبادلہ مال بالمال کی تراضی پر دلیل ہو کہ ان عقود میں معنی ہی اعتبار کا ہے زبانی تلفظ پر مدار نہیں، ولہذا علماء تصریح فرماتے ہیں کہ بیع جس طرح "بعت اشتریت" کہنے سے ہو جاتی ہے یونہی تحریر سے بھی کہ قلم بھی ایک زبان ہے۔ اشباہ

Fatawa Rizvia Volume (18)

It is stated:

Writing validates a sale, as stated in Al-Hidayah, and writing is like verbal communication[1]. | Written sale is valid as described by Al-Hidayah, and writing is like oral speech. (T)

And therefore, they say that a sale also occurs by conduct (Mu'atalah) where there is neither speech nor writing. A bolt of cloth is kept. One asked the cloth merchant, "What is the price?" He said "Ten rupees." The person placed the rupees and picked up the bolt, and the merchant took the rupees; the sale is concluded, even though the merchant did not say "I have sold" nor did the buyer say "I have bought." It is in Al-Hidayah:

The meaning is what counts in these contracts, therefore it is concluded by exchange in both valuable and cheap items; this is the correct view because mutual satisfaction is established[2]. | In these contracts, the meaning is what counts; therefore, a sale is concluded by hand-to-hand exchange in both precious and cheap items because the mutual consent of the parties is found. (T)

And there is no doubt that writing a deed of sale according to custom and tradition, getting it witnessed, and handing it over to the purchaser, and the purchaser's willing acceptance of it, is absolutely evidence of mutual consent. In the eyes of justice, this much is sufficient for the establishment of offer and acceptance, even if the prior verbal conversation was only to the extent that one said, "I will have a sale deed written for you," and the other said, "Ameen" (so be it). Although up to that point it was only a promise and preference, having the sale deed written and given as mentioned became evidence of mutual consent and thus offer and acceptance. Just as it is common and well-known that parents buy some property with their own money and have the sale deed written in the name of one of their children; the whole world knows that the intention behind this is to transfer ownership to them, and that property becomes the child's, even if the word 'gift' (hibah) was never uttered. In 'Ahkam al-Sighar' by al-Ustrushani, from 'Al-Zakhirah' and 'Al-Tajnis', it is stated:

A woman purchased a piece of land for her minor son from her own wealth. The purchase is credited to the mother because she cannot act as a purchaser for the son, and the land belongs to the son because she becomes the donor, and the mother possesses the right to do that, and her possession is considered on his

behalf[3]. | A woman purchased land for her minor son with her own money. This purchase belongs to the mother because she cannot be a purchaser for her minor son, but this land will belong to the son because the mother becomes the donor, as she has the right to gift, and then possession is taken on the son's behalf. (T)

---

[1] Al-Ashbah wa'l-Naza'ir, Art Three, Rulings on Writing, Idarat al-Qur'an Karachi, 3/196. [2] Al-Hidayah, Book of Sales, Matba' Yusifi Lucknow, 3/24-25. [3] Ahkam al-Sighar, marginally noted on Jami' al-Fusulayn, Chapter on Sale Matters, Islami Kutub Khana Karachi, 1/187. Page 219 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

लिखा है:

लेखन के द्वारा बिक्री वैध होती है जैसा कि अल-हिदाया में कहा गया है, और लेखन मौखिक संबोधन के समान है[1]। | लिखित बिक्री सही है जैसा कि हिदाया ने बयान किया है, और लेखन ज़बानी संबोधन की तरह है। (त)

और इसलिए, वे कहते हैं कि बिक्री आचरण (मुआताला) से भी हो जाती है जहाँ न तो भाषण है और न ही लेखन। कपड़े का एक थान रखा है। बजाज (कपड़ा व्यापारी) से पूछा गया कि इसकी कीमत क्या है? उसने कहा दस रुपये। उस व्यक्ति ने रुपये रखे और थान उठा लिया, और व्यापारी ने रुपये ले लिए; बिक्री संपन्न हो गई, भले ही न तो बजाज ने कहा "मैंने बेचा" और न ही उसने कहा "मैंने खरीदा"। हिदाया में है:

इन अनुबंधों में अर्थ ही मान्य है, इसलिए कीमती और सस्ती दोनों चीजों में हाथ-से-हाथ विनिमय से बिक्री संपन्न हो जाती है; यही सही विचार है क्योंकि आपसी सहमति स्थापित हो चुकी है[2]। | इन अनुबंधों में अर्थ ही विश्वसनीय होता है, इसलिए भौतिक लेन-देन से उच्च और निम्न श्रेणी की वस्तुओं में बिक्री संपन्न हो जाती है क्योंकि दोनों पक्षों की सहमति पाई गई है। (त)

और इसमें कोई संदेह नहीं है कि रिवाज और परंपरा के अनुसार बिक्री विलेख (बैनामा) लिखना, गवाहों के हस्ताक्षर कराना और खरीदार को सौंपना, और खरीदार द्वारा खुशी-खुशी उसे स्वीकार करना, निश्चित रूप से आपसी सहमति का प्रमाण है। न्याय की दृष्टि से, प्रस्ताव और स्वीकृति की स्थापना के लिए इतना पर्याप्त है, भले ही इससे पहले मौखिक बातचीत केवल इतनी रही हो कि एक ने कहा, "मैं तुम्हारे लिए बिक्री विलेख लिखवा दूँगा," और दूसरे ने कहा, "आमीन" (ऐसा ही हो)। हालाँकि उस समय तक यह केवल एक वादा और पसंद थी, लेकिन बताए गए तरीके से बिक्री विलेख लिखवाकर देना आपसी सहमति का प्रमाण बन गया और इस प्रकार प्रस्ताव और स्वीकृति हो गई। जैसा कि यह आम और सर्वविदित है कि माता-पिता अपने पैसे से कोई संपत्ति खरीदते हैं और बिक्री विलेख अपने किसी बच्चे के नाम पर लिखवाते हैं; पूरी दुनिया जानती है कि इसका उद्देश्य उसे स्वामित्व हस्तांतरित करना ही है, और वह संपत्ति उसी बच्चे की हो जाती है, भले ही ज़बान से 'उपहार' (हिबा) शब्द न निकला हो। उस्तुशानी की 'अहकाम अल-सिगार' में 'अल-ज़खिरा' और 'अल-तजनीस' से उद्धृत है:

एक महिला ने अपने धन से अपने नाबालिग बेटे के लिए एक खेत (संपत्ति) खरीदा; खरीदारी माँ की ओर से मानी जाएगी क्योंकि वह अपने बेटे के लिए खरीदार नहीं बन सकती, और वह खेत बेटे का होगा क्योंकि वह माँ उपहार देने वाली बन जाती है, और माँ को ऐसा करने का अधिकार है, और उसकी ओर से उसका कब्ज़ा मान्य होगा[3]। | एक औरत ने अपने माल से नाबालिग बेटे के लिए ज़मीन खरीदी, यह खरीदारी माँ की होगी क्योंकि वह नाबालिग बेटे के लिए खरीदार नहीं हो सकती और यह ज़मीन बेटे की होगी क्योंकि माँ हिबा (उपहार) करने वाली बनी क्योंकि माँ को हिबा का हक है और फिर बेटे की तरफ से कब्ज़ा लिया गया है। (त)

---

1. अल-अशबाह वल-नज़ीर, तीसरी कला, लेखन के नियम, इदारत अल-कुरान कराची, 3/196।
2. अल-हिदाया, बिक्री की पुस्तक, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/24-25।
3. अहकाम अल-सिगार, जामी अल-फुसुलैन के हाशिये पर, बिक्री के मुद्दों पर अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/187। पेज 219/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

میں ہے :

الکتابۃ یصح البیع بھا قال في الھدایۃ والکتاب کالخطاب[1]۔ | تحریری بیع صحیح ہے جس کو ہدایہ نے بیان کیا، اور تحریر زبانی خطاب کی طرح ہے (ت)

ولہذا فرماتے ہیں تعاطی سے بھی ہو جاتی ہے جہاں نہ تقریر نہ تحریر، ایک تھان رکھا ہے۔ بزاز سے پوچھا قیمت کیا ہے؟ کہا دس روپے۔ اس نے روپے رکھ کر تھان اٹھا لیا، اس نے روپے لے لئے بیع ہو گئی اگرچہ نہ بزاز نے فروختم کہا نہ اس نے خریدم۔ ہدایہ میں ہے:

المعنی ھو المعتبر في ھذہ العقود لھذا ینعقد بالتعاطی في النفیس والخسیس ھو الصحیح لتحقق المراضاۃ[2]۔ | ان عقود میں معنی معتبر ہوتا ہے لہذا دستی ادل بدل سے اعلیٰ اور ادنیٰ چیز میں بیع منعقد ہو جاتی ہے کیونکہ فریقین کی رضامندی پائی گئی ہے۔ (ت)

اور شک نہیں دستاویز بیعنامہ بطور مرسوم و معہود لکھ کر گواہیاں کرا کر مشتری کو حوالہ کرنا اور اس کا بخوشی لے لینا قطعاً دلیل تراضی ہے۔ عندالانصاف اسی قدر تحقق ایجاب وقبول کے لئے کافی ہے اگر چہ اس سے پہلے زبانی گفتگو صرف اسی قدر آئی ہو کہ اس نے کہا میں بیعنامہ تمہیں لکھوا کر دیتا ہوں، اس نے کہا آمین کہ یہاں تک اگر چہ صرف وعدہ و پسند تھا مگر بیعنامہ بطور مذکور لکھوا کر دینا دلیل تراضی ہو کر ایجاب و قبول ہو گیا۔ جس طرح شائع و ذائع ہے کہ والدین کوئی جائداد اپنے روپے سے خرید کر بیعنامہ اپنے کسی بچے کے نام لکھواتے ہیں تمام عالم جانتا ہے کہ اس سے مقصود اس کی تملیک ہی ہوتی ہے اور وہ جائداد اسی بچے کی ٹھہرتی ہے اگر چہ زبان پر ہبہ کا حرف بھی نہ آیا۔ احکام الصغار استروشنی میں ذخیرہ و تجنیس سے ہے:

امرأة اشترت ضيعة لولدها الصغير من مالها وقع الشراء للام لانها لا تملك الشراء للولد وتكون الضيعة للولد لانها تصير واهبة والام تملك ذلك ويقع قبضها عنه[3]۔ | ایک عورت نے اپنے مال سے نا بالغ بیٹے کے لئے زمین خریدی، یہ خریداری والدہ کی ہوگی کیونکہ وہ نا بالغ بیٹے کے لئے خریدار نہیں ہو سکتی اور یہ زمین بیٹے کی ہوگی کیونکہ ماں ہبہ کرنے والی ہوئی کیونکہ ماں کو ہبہ کا حق ہے اور پھر بیٹے کی طرف سے قبضہ لیا ہے۔ (ت)

---

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثالث احکام الکتابۃ ادارۃ القرآن کراچی ۳/ ۱۹۶ [2] الھدایۃ کتاب البیوع مطبع یوسفی لکھنو ۳/ ۲۴۔ ۲۵ [3] احکام الصغار علی ہامش جامع الفصولین باب فی مسائل البیوع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۸۷ Page 219 of 738

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

Second: Proof before a judge occurs through testimony regarding the original contract, just as witnesses might say, 'These two said "I bought" and "I sold" in our presence.' Similarly, testimony regarding an acknowledgement also serves as proof, such as witnesses saying, 'He acknowledged the sale in our presence.' It is stated in Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, citing 'Muz' from Muntaqa al-Imam al-Hakim al-Shahid:

[Arabic]: He claimed a sale and [witnesses] testified that he acknowledged the sale; it is accepted.[1] (Summarized) [Urdu]: A person claimed a sale and two witnesses testified to his acknowledgement of the sale, so the testimony was accepted. (Summarized) - (T)

Likewise, mixed testimony—meaning one witness testifies to the contract of sale and the other to the acknowledgement of the sale—also establishes the sale. In Jami' al-Fusulayn, citing 'Muz' solely from the Fatawa of Imam Qazi Zahir:

[Arabic]: In [matters of] sale, lease, and settlement, if one testifies to a contract and the other to its acknowledgement, it is not harmful.[2] [Urdu]: In transactions of sale, lease, and settlement, if one witness testified that the contract was made and the other testified to its acknowledgement, then this difference is not harmful. (T)

In the same source, citing 'Muz' from Al-Mabsut:

[Arabic]: He claimed a purchase and one [witness] testified to it while the other testified that he acknowledged it; it is accepted.[3] [Urdu]: The claimant claimed purchase; one witness testified to the act of purchasing and the other to the acknowledgement of the purchase, so it will be accepted. (T)

In the same source, citing 'Muz' from Lata'if al-Isharat:

[Arabic]: [One] testified to something like a sale and the other to its acknowledgement; it is accepted.[4] [Urdu]: One witness testified to the sale and the other testified to the acknowledgement of this sale, so it will be accepted. (T)

In the same source:

[Arabic]: He claimed a purchase and one of them testified to a sale... [Urdu]: The claimant claimed purchase; one [testified] to a sale...

---

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Peshawar, 1/162 [2] Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Peshawar, 1/163 [3] Jami' al-Fusulayn,

Chapter 11, Islami Kutub Khana Peshawar, 1/162 [4] Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Peshawar, 1/163

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

दूसरा: काज़ी के समक्ष प्रमाण उसी प्रकार अनुबंध (अक़्द) की गवाही से होता है, जैसे गवाह कहें, 'इन दोनों ने हमारे सामने "मैंने खरीदा" और "मैंने बेचा" कहा।' इसी तरह स्विकृति (इक़रार) की गवाही से भी प्रमाण मिलता है, जैसे गवाह कहें, 'उसने हमारे सामने बिक्री स्वीकार की।' जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 11 में 'मुज़' के हवाले से मुंतक़ा अल-इमाम अल-हाकिम अल-शहीद से उद्धृत है:

[अरबी]: उसने बिक्री का दावा किया और [गवाहों ने] गवाही दी कि उसने बिक्री स्वीकार की है; यह स्वीकार्य है।[1] (सारांशित) [उर्दू]: एक व्यक्ति ने बिक्री का दावा किया और दो गवाहों ने उसकी बिक्री की स्विकृति पर गवाही दी, तो गवाही स्वीकार कर ली गई। (सारांशित) - (त)

इसी प्रकार, मिश्रित गवाही से भी—अर्थात् एक गवाह बिक्री के अनुबंध पर गवाही दे और दूसरा बिक्री की स्विकृति पर—बिक्री सिद्ध हो जाएगी। जामिअ अल-फ़ुसूलैन में, 'मुज़' के हवाले से केवल इमाम क़ाज़ी ज़हीर के फ़तावा से:

[अरबी]: बिक्री, पट्टा और समझौते के मामलों में, यदि एक अनुबंध की गवाही देता है और दूसरा उसकी स्विकृति की, तो यह हानिकारक नहीं है।[2] [उर्दू]: बिक्री, पट्टा और समझौते के लेन-देन में, यदि एक गवाह ने गवाही दी कि अनुबंध किया गया है और दूसरे ने उसकी स्विकृति की गवाही दी, तो यह अंतर हानिकारक नहीं है। (त)

उसी स्रोत में, 'मुज़' के हवाले से अल-मबसूत से:

[अरबी]: उसने खरीदारी का दावा किया और एक [गवाह] ने उसकी गवाही दी जबकि दूसरे ने गवाही दी कि उसने इसे स्वीकार किया; यह स्वीकार्य है।[3] [उर्दू]: वादी ने खरीदारी का दावा किया; एक गवाह ने खरीदने की क्रिया की और दूसरे ने खरीदारी की स्विकृति की गवाही दी, तो यह स्वीकार्य होगी। (त)

उसी स्रोत में, 'मुज़' के हवाले से लताइफ़ अल-इशारात से:

[अरबी]: [एक] ने बिक्री जैसी चीज़ की गवाही दी और दूसरे ने उसकी स्विकृति की; यह स्वीकार्य है।[4] [उर्दू]: एक गवाह ने बिक्री की गवाही दी और दूसरे ने इस बिक्री की स्विकृति की गवाही दी, तो यह स्वीकार्य होगी। (त)

उसी स्रोत में:

[अरबी]: उसने खरीदारी का दावा किया और उनमें से एक ने बिक्री की गवाही दी... [उर्दू]: वादी ने खरीदारी का दावा किया; एक ने बिक्री की [गवाही दी]...

---

[1] जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 1/162 [2] जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 1/163 [3] जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 1/162 [4] जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 1/163

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

دوم: ثبوت عند القاضی جس طرح شہادت اصل عقد سے ہوتا ہے یعنی گواہ کہیں ان دونوں نے ہمارے سامنے خریدم و فروختم کہا، یو نہی شہادت اقرار سے بھی کہ گواہ کہیں ہمارے سامنے اس نے اقرار بیع کیا، جامع الفصولین فصل ۱۱ میں برمزر می " منتقی الامام الحاکم الشہید سے ہے :"

ادعی بیعاً وشھد انه اقر بالبیع تقبل ۱۔ (ملتقط) | ایک شخص نے بیع کا دعوٰی کیا اور دو گواہوں نے اس کے بیع کے اقرار پر شہادت دی تو شہادت قبول ہو گئی۔ (ملتقطا) ۔ (ت)

یوں ہی شہادت مختلط سے بھی یعنی ایک گواہ عقد بیع پر شہادت دے اور دوسرا اقرار بیع پر ، بیع ثابت ہو جائے گی، جامع الفصولین میں برمزر فقط فتاوی امام قاضی ظہیر سے ہے :"

في البیع والاجارة والصلح لو شھد احدھما بعقد والآخر باقراره به لا یضر ۲۔ | بیع، اجارہ اور صلح کے معاملات میں ایک نے شہادت دی کہ عقد کیا ہے دوسرے نے اقرار کی شہادت دی تو یہ اختلاف مضر نہیں۔ (ت)

اسی میں برمزر لیس مبسوط سے ہے :"

ادعی شراء وشھد احدھما به والآخر انه اقربه تقبل ۳۔ | مدعی نے خریداری کا دعوٰی کیا، ایک گواہ نے خریدنے کی اور دوسرے نے خرید کے اقرار کی شہادت دی تو مقبول ہوگی۔ (ت)

اسی میں برمزر لطائف الاشارات سے ہے :"

شھد بنحو بیع والآخر باقراره بہ تقبل ۴۔ | ایک نے بیع کی اور دوسرے نے اس بیع کے اقرار کی شہادت دی تو مقبول ہوگی۔ (ت)

اسی میں ہے :"

ادعی الشراء وشهد احدهما ببيع | مدعی نے خریداری کا دعویٰ کیا، ایک نے فروخت

---

۱ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۶۲ ۲ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۶۳ ۳ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۶۲ ۴ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ پشاور ۱/ ۱۶۳

Fatawa Rizvia, Volume 18

[Table Top] [Arabic Text]: "And the other testified that the seller demanded the price from him. It is accepted because demanding the price is an admission of sale from him." [Urdu Explanation]: ...and the other gave this testimony that the seller has demanded the price from this buyer; the testimony will be accepted because demanding the price is an admission of selling. (T)

From here it is proven that after the testimony of admission, there is absolutely no need for the testimony of offer and acceptance (Ijab-o-Qabul). Therefore, the testimony of admission alone is sufficient. Thus, one testimony of offer and acceptance along with admission is enough, even though in the first case there is no testimony on the essence of the contract itself, and in the second case, the quorum is incomplete. When there is no investigation left regarding the essence of the contract along with the testimony of admission, it becomes as clear as the sun that in its presence, the judge has no room for the discussion that the buyer's words were not known, or were not stated in that gathering, or his speech was not an initiation of acceptance but a mere report. These investigations were related to the essence of offer and acceptance; when the testimony relates to the seller's admission, the sale is proven. What debate remains regarding the buyer's words or the unity or plurality of the gathering?

Third: Dictation (Imla), i.e., dictating the text for someone else to write, is in no way inferior to writing it oneself; rather, it is stronger than it. Scholars say that writing is of three types: one is unknown, such as writing on air or water, which is completely void; the second is formal (Marsum), i.e., writing in the customary and known manner, such as starting letters with titles and greetings or starting legal documents with "I, so-and-so, son of so-and-so"; this is certainly reliable. The third is known but informal (Ghair Marsum), such as a writing on paper that is not in the customary manner; it is not reliable unless the intention or evidence of intention is found. Evidence of intention includes, for example, writing and then calling witnesses, or dictating the text to someone else, as in the preferred view, there is no need for witnesses after that. Thus, it is proven that dictating the text is stronger than writing it oneself informally without making witnesses; for writing informally oneself without witnesses is not reliable, whereas having another write it is reliable even without witnesses. It is in Uqud al-Durriya:

[Table Bottom] [Arabic Text]: In al-Zaila'i and al-Multaqa at the end of the book in 'Miscellaneous Issues', they said: Writing is of three levels: Manifest and Formal (Marsum), and that is to be headed, i.e., started with a heading, which is to write at its top 'From so-and-so to so-and-so' according to... [Urdu Explanation]: In Zaila'i and Multaqa at the end of 'Miscellaneous Issues', the noble jurists stated: Writing is of three levels. One is that it be clearly addressed, which means it starts with the heading that it is from so-and-so to so-and-so, as is the prevalent method in a letter; this letter is completely like verbal conversation.

---

1. Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/166

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

[ऊपर की तालिका] [अरबी पाठ]: "और दूसरे ने गवाही दी कि विक्रेता ने उससे मूल्य की मांग की। इसे स्वीकार किया जाता है क्योंकि मूल्य की मांग करना उसकी ओर से बिक्री का स्वीकार (इकरार) है।" [उर्दू विवरण]: ...और दूसरे ने यह गवाही दी कि विक्रेता ने इस खरीदार से कीमत माँगी है; गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि कीमत माँगना बेचने का इकरार है। (त)

यहाँ से यह सिद्ध हुआ कि इकरार (स्वीकारोक्ति) की गवाही के बाद ईजाब-ओ-क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) की गवाही की कतई आवश्यकता नहीं है, इसलिए अकेले इकरार की गवाही पर्याप्त हो जाती है। अतः इकरार के साथ ईजाब-ओ-क़बूल की एक ही गवाही काफी है, जबकि पहली स्थिति में मूल अनुबंध पर कोई गवाही नहीं है, और दूसरी स्थिति में कोरम अधूरा है। जब इकरार की गवाही के साथ मूल अनुबंध की जाँच की आवश्यकता ही नहीं रही, तो यह सूर्य के समान स्पष्ट हो गया कि इसकी उपस्थिति में न्यायाधीश के पास इस बहस की कोई गुंजाइश नहीं है कि खरीदार के शब्द ज्ञात नहीं थे, या उस सभा में नहीं कहे गए थे, या उसका कथन स्वीकृति की शुरुआत नहीं बल्कि मात्र एक सूचना थी। ये जांच-पड़ताल तो मूल ईजाब-ओ-क़बूल से संबंधित थीं; जब गवाही विक्रेता के इकरार के बारे में है, तो बिक्री सिद्ध हो गई। खरीदार के शब्दों या सभा की एकता या बहुलता के बारे में क्या बहस रह गई?

तीसरा: इमला यानी इबारत बताते जाना और दूसरे से लिखवाना, अपने लिखने से किसी तरह कम नहीं है, बल्कि उससे अधिक प्रबल है। विद्वान फरमाते हैं कि लेखन तीन प्रकार का होता है: एक अज्ञात, जैसे हवा या पानी पर लिखना, यह पूर्णतः व्यर्थ है; दूसरा मरसूम (औपचारिक) यानी प्रचलित और ज्ञात तरीके पर लिखना, जैसे पत्रों में उपाधियों और शिष्टाचार से शुरुआत करना या दस्तावेजों में "मैं फलां पुत्र फलां" से शुरू करना, यह निश्चित रूप से विश्वसनीय है। तीसरा ज्ञात लेकिन गैर-मरसूम (अनौपचारिक), जैसे कागज पर वह लेखन जो प्रचलित तरीके पर न हो; यह तब तक विश्वसनीय नहीं है जब तक कि इरादा या इरादे का प्रमाण न मिल जाए। इरादे के प्रमाण में शामिल है, उदाहरण के लिए, लिखकर गवाह बनाना, या दूसरे को इबारत बताकर लिखवाना, क्योंकि पसंदीदा मत में इसके बाद गवाह बनाने की आवश्यकता नहीं रहती। अतः यह सिद्ध हुआ कि इबारत बताकर लिखवाना अपने आप अनौपचारिक रूप से लिखने और गवाह न बनाने से अधिक प्रबल है; क्योंकि अनौपचारिक रूप से स्वयं लिखना और गवाह न बनाना विश्वसनीय नहीं है, जबकि दूसरे से लिखवाना बिना गवाह के भी विश्वसनीय है। उकूद अद-दुर्रिया में है:

[नीचे की तालिका] [अरबी पाठ]: ज़ैलाई और मुल्तका में पुस्तक के अंत में 'विविध विषयों' में उन्होंने कहा: लेखन तीन स्तरों का होता है: स्पष्ट और मरसूम (औपचारिक), और वह यह है कि वह शीर्षक युक्त हो, यानी शीर्षक से शुरू हो, जो कि इसके शीर्ष पर लिखना है 'फलां की ओर से फलां को'... [उर्दू विवरण]: ज़ैलाई और मुल्तका में 'विविध विषयों' के अंत में है, प्रतिष्ठित न्यायविदों ने फरमाया: लेखन तीन स्तरों पर है। एक यह कि वह स्पष्ट रूप से संबोधित हो, जिसका अर्थ है कि उसके शुरू में यह शीर्षक हो कि फलां से फलां की तरफ, जैसा कि पत्र में प्रचलित तरीका है; यह पत्र बिल्कुल मौखिक बातचीत के समान है।

---

1. जामे अल-फुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/166

"وشھد الآخر" کہ بائع ازومہ ثمنش طلب کرد"تقبل لان طلب الثمن اقرار منه بالبیع"۔ کرنے اور دوسرے نے یہ شہادت دی کہ بائع نے اس مشتری سے قیمت طلب کی ہے شہادت مقبول ہوگی کیونکہ قیمت طلب کرنا فروخت کرنے کا اقرار ہے۔ (ت)

یہاں سے ثابت ہوا کہ شہادتِ اقرار کے بعد شہادتِ ایجاب و قبول کی اصلاً حاجت نہیں ولہٰذا تنہا اقرار کی گواہی کافی ہو جاتی ہے ولہٰذا ایک گواہ اقرار کے ساتھ ایجاب و قبول کی ایک ہی شہادت کافی ہے حالانکہ نفسِ عقد پر صورتِ اولٰی میں شہادت اصلاً نہیں، اور صورتِ ثانیہ میں نصاب ناتمام اور جب شہادتِ اقرار کے ساتھ نفسِ عقد کی تفتیش ہی نہ رہی تو آفتاب کی طرح روشن ہوا کہ اس کے ہوتے حاکم کو اس بحث کی کچھ گنجائش نہیں کہ مشتری کے لفظ تو معلوم ہی نہ ہوئے یا بیان اس مجلس میں نہ تھا یا اس کا کلام انشائے قبول نہ تھا اخبار تھا، یہ تحقیقات تو نفسِ ایجاب و قبول سے متعلق تھی جب شہادتِ اقرارِ بائع کی نسبت ہے بیع ثابت ہوگئی الفاظِ مشتری یا اتحاد و تعددِ مجلس سے کیا بحث رہی۔

سوم: املا یعنی عبارت بتاتے جانا اور دوسرے سے لکھوانا اپنے لکھنے سے کسی طرح کم نہیں بلکہ اس سے اقوٰی ہے، علماء فرماتے ہیں کتابت تین قسم ہے: ایک نامعلوم جیسے ہوا یا پانی پر لکھنا، یہ محض باطل ہے دوسری مرسوم یعنی طریقہ معہودہ معروفہ پر لکھنا، جس طرح خطوط میں القاب و آداب سے آغاز یا تمسکات میں منکہ فلاں بن فلاں سے شروع، یہ ضرور معتبر ہے۔ تیسری معلوم غیر مرسوم جیسے کاغذ پر وہ تحریر کہ طریقہ معہودہ پر نہ ہو اس کے ساتھ جب تک نیت یا دلیلِ نیت نہ پائی جائے معتبر نہیں، دلیلِ نیت مثلاً لکھ کر گواہ کرنا یا عبارت بتاتا کر دوسرے سے لکھوانا کہ قولِ راجح میں اس کے بعد گواہ کرنے کی حاجت نہیں تو ثابت ہوا کہ

عبارت بتا کر لکھوانا اپنے لکھنے سے قوی تر ہے کہ غیر مرسوم طور پر خود لکھے اور گواہ نہ کرے تو معتبر نہیں اور دوسرے سے لکھوائے تو بے گواہ کے معتبر ہے۔ عقودالدریہ میں ہے:

فی الزیلعی والملتقیٰ اخر الکتاب فی مسائل شتی قالوا الکتاب علی ثلث مراتب: مستبین مرسوم وھو ان یکون معنوناً ای مصدراً بالعنوان وھو ان یکتب في صدره من فلان الی فلان علی زیلعی اور ملتقی مسائل شتی کے آخر میں ہے، فقہاء کرام نے فرمایا تحریر تین مراتب پر ہے، ایک یہ کہ واضح معنون ہو وہ یہ کہ اس کے شروع میں یہ عنوان ہو کہ فلاں سے فلاں کی طرف جیسا کہ چٹھی میں طریقہ مروجہ ہے، یہ چٹھی بالکل زبانی گفتگو

---

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶۶ Page 221 of 738

Fatawa Razawiyya Volume 18

[Table containing Arabic text and its Urdu explanation]

[Arabic Column:] What is customary is like speech, so it becomes a binding proof. A manifest [writing] that is not formal, such as writing on walls, tree leaves, or on paper in an unusual way, does not become proof except with the addition of something else to it, like intention, bearing witness to it, or dictation to someone else so they may write it, because writing may be for trial or the like. By these things, the intent is specified. It is said that dictation without witnessing does not become proof, but the first view is more apparent. And an unmanifest [writing], like writing in the air or on water, is in the status of unheard speech; no rulings are established by it, even if intended. This is similar to what is in al-Hidayah and Fatawa Qadi Khan[1].

[Urdu Column:] ...is proof like [speech]. Secondly, manifest but informal, such as if it's written on a wall, tree leaves, or common paper in an unconventional way, it will not be proof without the help of something else. For example, it won't become proof without intention, witnessing, or dictation to another, because such writing is sometimes for practice; therefore, its reason can be determined by the mentioned indications. Some have said that in the case of dictation, it won't be proof as long as there is no witnessing, but the first statement is correct and more apparent. Thirdly, that which is not manifest, like writing on air and water, its status is like unheard speech; no ruling can be established from it even if intention was made. It is similarly stated in Hidayah and Fatawa Qadi Khan. (T)

Fourth: 'Sale' (bay') is the name of offer and acceptance, and when it is in words, it is itself a conversation (guftagu). The conversation about a thing can also mean talk, consultation, and decision. For example, if someone's marriage becomes well-known, they say 'Today there was talk of your wedding.' This doesn't mean offer and acceptance happened, but rather consultation and talk is meant. So the phrase 'sale conversation' has two possible meanings. First, explanatory addition (idafah bayaniyya), i.e., that conversation which is the sale; in this case, the intention would be offer and acceptance itself. Second, possessive addition (idafah lamiyya), i.e., consultation and talk about the sale; in this case, it definitely doesn't mean offer and acceptance, but rather mutual dialogue regarding it before the contract. And this is very apparent (And this is very apparent. -T).

Fifth: When testimony is presented regarding a matter and the judge accepts it for one thing, he cannot reject it for another thing related to the same case, except in some exceptional circumstances.

---

[1] Al-Uqud ad-Durriyyah, Kitab ad-Da'wa, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/19

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

[अरबी पाठ और उसका उर्दू स्पष्टीकरण वाला बॉक्स]

[अरबी कॉलम:] जो प्रथा बन गई है वह वाणी की तरह है, इसलिए वह प्रमाण है। एक स्पष्ट [लेख] जो औपचारिक नहीं है, जैसे दीवारों पर, पेड़ों के पत्तों पर, या कागज पर असामान्य तरीके से लिखा गया हो, वह तब तक प्रमाण नहीं बनता जब तक कि उसमें कुछ और न जोड़ा जाए, जैसे नियत (इरादा), उस पर गवाही देना, या किसी दूसरे को लिखवाना ताकि वह उसे लिखे, क्योंकि लेखन कभी-कभी केवल अभ्यास के लिए होता है। इन चीजों से उसका उद्देश्य स्पष्ट हो जाता है। कुछ का कहना है कि बिना गवाही के लिखवाना प्रमाण नहीं होगा, लेकिन पहला मत अधिक स्पष्ट है। और अस्पष्ट लेखन, जैसे हवा या पानी पर लिखना, अनसुनी बात के समान है; इससे कोई भी आदेश साबित नहीं होता, भले ही नियत की गई हो। हिदाया और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में भी ऐसा ही है।[1]

[उर्दू कॉलम:] ...की तरह प्रमाण है। दूसरा, स्पष्ट किंतु अनौपचारिक, जैसे कि यदि किसी दीवार पर, पेड़ों के पत्तों पर या सामान्य कागज़ पर अपरंपरागत तरीके से लिखा गया हो, तो यह किसी अन्य चीज़ की सहायता के बिना प्रमाण नहीं होगा। उदाहरण के लिए, यह नियत, गवाही या किसी अन्य को लिखवाए बिना प्रमाण नहीं बनेगा, क्योंकि ऐसा लेखन कभी-कभी अभ्यास के लिए होता है; इसलिए, इसका कारण बताए गए संकेतों से निर्धारित किया जा सकता है। कुछ लोगों ने कहा है कि लिखवाने की स्थिति में, जब तक गवाही न हो, यह प्रमाण नहीं होगा, लेकिन पहला कथन सही और अधिक स्पष्ट है। तीसरा, वह जो स्पष्ट नहीं है, जैसे हवा और पानी पर लिखना, उसकी स्थिति अनसुनी बात की तरह है; इससे कोई भी आदेश स्थापित नहीं किया जा सकता भले ही नियत की गई हो। हिदाया और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में भी ऐसा ही कहा गया है। (त)

चौथा: 'बय' (बिक्री) ईजाब और क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) का नाम है, और जब यह शब्दों में हो तो स्वयं एक बातचीत (गुफ़्तगू) है। किसी वस्तु की बातचीत का अर्थ उस वस्तु के बारे में चर्चा, परामर्श और निर्णय भी होता है। उदाहरण के लिए, यदि किसी के विवाह की चर्चा प्रसिद्ध हो जाए, तो वे कहते हैं 'आज तुम्हारे ब्याह की गुफ़्तगू थी।' इसका यह अर्थ नहीं कि प्रस्ताव और स्वीकृति हो गई, बल्कि परामर्श और बातचीत मुराद है। अतः'बय की गुफ़्तगू' शब्द के दो अर्थ संभावित हैं। पहला, बयानिया इज़ाफ़त (व्याख्यात्मक संबंध), यानी वह बातचीत जो स्वयं बिक्री है; इस स्थिति में प्रस्ताव और स्वीकृति ही उद्देश्य होगा। दूसरा, लामिया इज़ाफ़त (स्वामित्व संबंध), यानी बिक्री का परामर्श

और उसके बारे में बातचीत; इस स्थिति में इसका अर्थ कतई प्रस्ताव और स्वीकृति नहीं है, बल्कि अनुबंध से पहले उसके बारे में आपसी संवाद है। और यह बहुत स्पष्ट है (और यह बहुत स्पष्ट है। -त)।

पांचवां: जब किसी मामले के संबंध में कोई गवाही पेश की जाए और न्यायाधीश उसे एक मामले में स्वीकार कर ले, तो वह उसी मुकदमे से संबंधित किसी दूसरे मामले में उसे खारिज नहीं कर सकता, सिवाय कुछ अपवाद स्थितियों के।

---

[1] अल-उक़ूद अद-दुर्रिआ, किताब अद-द'वा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/19

[باکس جس میں عربی عبارت اور اس کی اردو وضاحت درج ہے]

[بائیں کالم میں عربی عبارت:] ما جرت به العادة فهذا كالنطق فلزم حجة، ومستبين غير مرسوم كالكتابة على الجدران واوراق الاشجار وعلى الكاغذ لاعلى الوجه المعتاد فلا يكون حجة الا بانضمام شيئ آخر اليه كالنية والاشهاد عليه و الاملاء على الغير حتى يكتبه لان الكتابة قد تكون للتجربة ونحوها وبهذه الاشياء تتعين الجهة وقيل الاملاء بلا اشهاد لايكون حجة والاول اظهر. و غير مستبين كالكتابة على الهواء والماء وهو بمنزلة كلام غير مسموع ولايثبت به شيئ من الاحكام وان نوى اهو مثله فی الهداية وفتاوی قاضی خان۱۸-

[دائیں کالم میں اردو عبارت:] کی طرح حجت ہے، دوسری واضح غیر معنون جیسا کہ کسی دیوار پر، درخت کے پتوں یا عام کاغذ پر غیر مروجہ طریقہ پر لکھی گئی ہو یہ کسی دوسری چیز کی مدد کے بغیر حجت نہ ہوگی مثلاً نیت یا گواہی یا دوسرے کو املاء کے بغیر حجت نہ بنے گی کیونکہ ایسی تحریر کبھی تجربہ کے لئے ہوتی ہے لہٰذا مذکور قرائن سے اس کی وجہ متعین ہوسکے گی، بعض نے کہا ہے کہ املاء کی صورت میں جب تک گواہی نہ ہو حجت نہ بنے گی لیکن اول قول درست اور اظہر ہے تیسری وہ کہ واضح نہ ہو جیسا کہ ہوا اور پانی پر تحریر ہو تو اس کی حیثیت غیر مسموع کلام جیسی ہے اس سے کوئی حکم ثابت نہ ہوسکے گا اگر چہ نیت بھی کی ہو اھ، ھدایہ اور فتاوی قاضی خان میں بھی ایسے ہی ہے۔ (ت)

چہارم: بیع نام ایجاب و قبول کا ہے اور وہ جب الفاظ میں ہو خود گفتگو ہے اور کسی شے کی گفتگو بمعنی اس چیز کی بات چیت اور مشورے اور قرار کے بھی مستعمل مثلاً کسی کے نکاح کا

مشہور ہوا ہو تو اس سے کہیں آج تمہارے بیاہ کی گفتگو تھی اس کے یہ معنی نہیں کہ ایجاب قبول ہو گیا بلکہ وہ مشورہ اور بات چیت مراد ہے تو لفظ گفتگوئے بیع دو معنی کو محتمل، اول اضافت بیانیہ یعنی وہ گفتگو کہ بیع ہے، اس تقدیر پر اس سے مقصود نفس ایجاب و قبول ہوگا۔ دوم اضافت لامیہ یعنی بیع کا مشورہ اور اس کی بات چیت، اس تقدیر پر ہر گز اس کے معنی ایجاب و قبول نہیں بلکہ پیش از عقد اس کے باب میں مکالمہ باہمی، وھذا ظاہر جدا (اور یہ خوب ظاہر ہے۔ ت)

پنجم: جب کسی معاملے کے متعلق کوئی شہادت پیش ہواور حاکم اسے ایک امر میں قبول کرلے تو اسی مقدمہ کے متعلق کسی دوسرے امر میں بھی اسے رد نہیں کرسکتا سوائے بعض صورت استثناء کے،

---

[18] العقود الدریۃ کتاب الدعوی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۱۹

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

...not just in this particular matter, as that would be a clear contradiction by the judge. In "Dur-ul-Mukhtar" it is stated:

[Arabic Quote]: When testimony is invalidated in part, it is invalidated in whole, except in the case of a slave owned jointly by a Muslim and a Christian. If two Christians testify that both owners freed him, the testimony is accepted only regarding the Christian owner's share. I say: the commentator added five other such cases attributed to 'Bazzaziyah'.

[Urdu Explanation]: When testimony is void in one part, it is declared void for the whole. However, there's an exception: if a slave is jointly owned by a Muslim and a Christian, and two Christians testify that both owners freed the slave, this testimony is accepted only for the Christian owner's share. I add that the commentator has mentioned five more such instances, attributed to "Bazzaziyah". (Translator's note: 't' stands for translation or addition by Imam Ahmad Raza Khan).

In "Radd al-Muhtar" etc., these exceptional cases are explained in detail, which have no relevance to this premise.

[Arabic Quote]: I say: Since it is established that when testimony is void in part, it is void in whole, it follows that if it is accepted in part, it must be accepted in whole. Otherwise, being void in part would mean it is void in whole, even though it has already been accepted in part. This is a contradiction. So remember this, for it is a significant and important benefit.

[Urdu Explanation]: I say: Since it's proven that partial invalidity leads to total invalidity, it follows that if testimony is accepted in part, it should be accepted in its entirety. Otherwise, partial invalidity would lead to total invalidity despite having been accepted in part, which is impossible. This contradicts the assumption. Keep this in mind as it's a great benefit. (t)

Sixthly: An untrustworthy person is still eligible to give testimony. The meaning of a sinner's (fasiq) testimony being unacceptable is that it is not obligatory for the judge to accept it, not that it is inherently invalid. So much so that if a judge explicitly accepts the testimony of sinners, it will be accepted, even though the judge might be committing a sin by doing so. In "Bahr-ul-Raiq" and "Dur-ul-Mukhtar" it is stated:

[Arabic Quote]: The wording is from 'Durr' (Dur-ul-Mukhtar), chapter on acceptance and its absence, meaning: whose testimony is obligatory for the judge to accept and whose is not, not whose acceptance is valid or invalid. Because, for example, accepting a sinner's testimony is valid, as the author has verified following Yaqub Pasha.

[Urdu Explanation]: These are the words of 'Durr': Chapter of Acceptance and Non-acceptance. It means whose testimony the judge is obligated to accept and whose not. It doesn't mean whose acceptance is legally valid or not. For instance, accepting a sinner's testimony is valid, as the author clarified following Yaqub Pasha.

[1] Dur-ul-Mukhtar, Book of Testimony, Chapter on Acceptance and Non-acceptance, Mujtabai Press Delhi, 2/98.

फतावा रज़विया (खंड 18)

...न कि केवल इस विशिष्ट मामले में, क्योंकि यह न्यायाधीश का स्पष्ट विरोधाभास होगा। 'दुर-उल-मुख़्तार' में उल्लेख है:

[अरबी उद्धरण]: जब गवाही आंशिक रूप से अमान्य हो जाती है, तो वह पूरी तरह अमान्य हो जाती है, सिवाय उस मामले के जहाँ एक दास मुस्लिम और ईसाई के बीच साझा हो। यदि दो ईसाई गवाही दें कि दोनों मालिकों ने उसे आज़ाद कर दिया है, तो गवाही केवल ईसाई मालिक के हिस्से के संबंध में स्वीकार की जाती है। मैं कहता हूँ: टीकाकार ने 'बज़ाज़िया' से संबंधित ऐसी पाँच और स्थितियों को जोड़ा है।

[उर्दू व्याख्या]: जब गवाही कुछ हिस्से में अमान्य हो जाए, तो वह पूरे में अमान्य मानी जाती है। लेकिन एक स्थिति में कि मुस्लिम और ईसाई का साझा गुलाम हो, तो दो ईसाइयों ने गवाही दी कि दोनों मालिकों ने उसे आज़ाद कर दिया है, यह गवाही केवल ईसाई मालिक के हिस्से में स्वीकार्य है। मैं कहता हूँ कि टीकाकार ने ऐसी पाँच और स्थितियों को जोड़ा है और ये 'बज़ाज़िया' की ओर संकेतित हैं। (त)

'रद्द-अल-मुह्तार' आदि में इन अपवादों का विस्तृत विवरण है जिनका इस विषय से कोई संबंध नहीं है।

[अरबी उद्धरण]: मैं कहता हूँ: चूँकि यह सिद्ध हो चुका है कि जब गवाही आंशिक रूप से अमान्य होती है, तो वह पूरी तरह अमान्य हो जाती है, तो इसका अर्थ यह निकलता है कि यदि वह आंशिक रूप से स्वीकार्य है, तो वह पूरी तरह स्वीकार्य होनी चाहिए। अन्यथा, आंशिक रूप से अमान्य होने का अर्थ पूरी तरह अमान्य होना होगा, जबकि वह आंशिक रूप से स्वीकार की जा चुकी है। यह विरोधाभास है। इसे याद रखें क्योंकि यह एक बहुत बड़ा और महत्वपूर्ण लाभ है।

[उर्दू व्याख्या]: मैं कहता हूँ: जब यह साबित है कि कुछ हिस्से में अमान्य होने से पूरे में अमान्य हो जाती है, तो इससे यह आवश्यक हो जाता है कि गवाही कुछ हिस्से में स्वीकार्य हो तो पूरे में स्वीकार्य हो जाए। अन्यथा, कुछ में अमान्य होने से पूरे में अमान्य हो जाएगी जबकि कुछ में स्वीकार्य हो चुकी है, तो पूरे में अमान्य होना सिद्ध नहीं हुआ। यह पूर्व धारणा के विरुद्ध है, इसे सुरक्षित कर लें क्योंकि यह एक महान लाभ है। (त)

छठा: अविश्वसनीय व्यक्ति भी गवाही के योग्य है। एक पापी (फ़ासिक़) की गवाही स्वीकार न होने का अर्थ यह है कि उसकी गवाही स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है, न कि यह कि वह सही ही नहीं है। यहाँ तक कि यदि न्यायाधीश स्पष्ट रूप से पापियों की गवाही स्वीकार कर ले, तो वह भी स्वीकार्य हो जाएगी, भले ही न्यायाधीश इस स्वीकृति के कारण पापी हो जाए। 'बह्र-उल-राइक़' और 'दुर-उल-मुख़्तार' में है:

[अरबी उद्धरण]: शब्द 'दुर' (दुर-उल-मुख़्तार) के हैं, अध्याय स्वीकृति और उसकी अनुपस्थिति, अर्थात्: न्यायाधीश के लिए किसकी गवाही स्वीकार करना अनिवार्य है और किसकी नहीं, न कि किसकी स्वीकृति वैध है या अवैध। क्योंकि, उदाहरण के लिए, पापी की गवाही स्वीकार करना वैध है, जैसा कि लेखक ने याकूब पाशा के अनुसार प्रमाणित किया है।

[उर्दू व्याख्या]: 'दुर' के शब्द हैं, अध्याय स्वीकृति और इसकी अनुपस्थिति, यानी न्यायाधीश पर किसकी गवाही स्वीकार करना अनिवार्य है और किसकी स्वीकार करना अनिवार्य नहीं। इसका मतलब यह नहीं है कि किसका स्वीकार करना सही है या नहीं, क्योंकि उदाहरण के लिए पापी की गवाही स्वीकार करना सही है, जैसा कि लेखक ने याकूब पाशा के अनुसार स्पष्ट किया है।

[1] दुर-उल-मुख़्तार, किताबुश शहादत, बाबुल कुबूल व अदमिही, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 2/98.

पेज 223/738

نہ کہ خاص اسی امر میں کہ یہ تو حاکم کا صریح تناقض ہوگا۔ درمختار میں ہے:

الشهادة اذا بطلت في البعض بطلت في الكل الا في عبد بين مسلم ونصراني فشهد نصرانيان عليهما بالعتق قبلت في حق النصراني فقط اشتباه قلت وزاد محشيها خمسة اخرى معزية للبزازية[1]۔

شہادت جب بعض حصہ میں باطل ہو تو کل میں باطل قرار پاتی ہے مگر ایک صورت میں کہ مسلمان اور نصرانی کا مشترکہ غلام ہو تو دو نصرانیوں نے شہادت دی کہ دونوں مالکوں نے اسے آزاد کر دیا ہے، یہ شہادت صرف نصرانی مالک کے حصہ میں مقبول ہے، میں کہتا ہوں کہ محشی نے ایسی مزید پانچ صورتوں کا اضافہ کیا ہے اور یہ بزازیہ کی طرف منسوب ہیں۔ (ت)

ردالمحتار وغیرہ میں ان صورِ استثناء کا مفصل بیان ہے جنہیں اس مقدمہ سے کوئی تعلق نہیں،

اقول: واذا ثبت ان الشهادة اذا بطلت في البعض بطلت في الكل لزمہ انها اذا قبلت في البعض قبلت في الكل والا لبطلت في البعض فبطلت في الكل مع انها قد قبلت في البعض هذا خلف فاحفظه فانه فائدة جليلة مهمة۔

اقول: (میں کہتا ہوں) جب ثابت ہے کہ بعض میں باطل کل میں باطل ہو جاتی ہے تو اس سے لازم آتا ہے کہ شہادت بعض میں مقبول ہو تو کل میں مقبول ہو جائے ورنہ بعض میں باطل ہونے سے کل میں باطل ہو جائے گی حالانکہ بعض میں مقبول ہو چکی ہے تو کل میں باطل ہونا متحقق نہ ہوا، یہ مفروض کے خلاف ہے، اس کو محفوظ کرلو کیونکہ یہ فائدہ جلیلہ ہے۔ (ت)

ششم: غیر ثقہ اہل شہادت ہے اور شہادتِ فاسق مقبول نہ ہونے کے یہ معنی کہ اس کی شہادت کا قبول واجب نہیں، نہ یہ کہ صحیح ہی نہیں، یہاں تک کہ اگر حاکم صریح فاسقوں کی شہادت قبول

کرلے تو وہ بھی مقبول ہوجائے گی اگر چہ حاکم اس قبول کے باعث آثم ہو۔ بحرالرائق ودرمختار میں ہے:

والنظم للدر باب القبول وعدمہ ای من یجب علی القاضی قبول شھادتہ ومن لایجب لا من یصح قبولھا اولا یصح لصحۃ الفاسق مثلا کما حققہ المصنف تبعا لیعقوب باشا

الفاظ در کے ہیں، باب القبول وعدمہ، یعنی کس کی شہادت کو قبول کرنا قاضی پر واجب ہے اور کس کو قبول کرنا واجب نہیں، یہ مطلب نہیں کہ کس کو قبول کرنا صحیح ہے یا نہیں، کیونکہ مثلاً فاسق کی شہادت قبول کرنا صحیح ہے جیسا کہ مصنف نے یعقوب پاشا

[1] درمختار کتاب الشھادۃ باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۸

etc. 1 research has been done on following [them] etc. (T)

In Durar and Ghurar it is stated: If the judge accepts the testimony of a transgressor (fasiq) and passes a judgment, it will be valid but the judge will be a sinner. In Al-Fatawa al-Qa'idiyya, this applies when the judge has a strong belief (Zann-e-Ghalib) that the transgressor is speaking the truth; this is worth memorizing. (T)

In Tanwir al-Absar, Jami' al-Bihar, and Sharh 'Ala'i, Kitab al-Qada, it is mentioned: The person eligible for judgeship is the one who is eligible for giving testimony, and since a transgressor is eligible for testimony, he is eligible for judgeship. However, he should not be appointed to the position of judge. The one who appoints him as a judge will be a sinner, just as the one who accepts his testimony will be a sinner. This is the ruling (fatwa) to be given. In Fatawa al-Qa'idiyya, this is conditioned upon the judge's strong belief that the transgressor's testimony is based on truth; memorize this. Durar, etc. abridged. (T)

Seventh: If, for example, Zaid claims a house, saying 'This is mine, I bought it from Bakr,' and Amr, the defendant who is in possession of that house, replies, 'No, the house is mine, I bought it from the aforementioned Bakr,' then in this case the defendant becomes a claimant and this case falls under the chapter of 'claims of two men.' Testimony will be heard from both sides. Now it will be seen whether one of them stated the date of their purchase, or both, or neither. If both have stated the date, is the date of the person in possession (Dhul-Yad) earlier, i.e., Amr who occupies the house, or the outsider (Kharij), i.e., Zaid who does not occupy it? In all these cases, the decree will be in favor of the person in possession, except when the outsider's date of purchase is earlier. In short, here the first preference is based on the priority of date, after which possession or lack thereof is not considered. After that, preference is given to possession; if the other's date is not earlier, then the possessor is preferred in every way. Fatawa...

---

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahada, Bab al-Qabul wa 'Adamihi, Mujtabai Press Delhi, 3/93 2 Al-Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Qada, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi, 2/404 3 Durr-e-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press Delhi, 2/71

फतावा रज़विया (खण्ड 18)

इत्यादि 1 वग़ैरह की पैरवी में तहक़ीक़ की गई है। (त)

दुरर और ग़ुरर में है: यदि क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने किसी फ़ासिक़ (पापी/उल्लंघनकर्ता) की गवाही स्वीकार करके फ़ैसला सुना दिया, तो वह लागू हो जाएगा, लेकिन क़ाज़ी गुनहगार होगा। फ़तावा क़ाएदिया में है कि यह तब होगा जब क़ाज़ी को ज़न्न-ए-ग़ालिब (प्रबल धारणा) हो कि फ़ासिक़ सच बोल रहा है; यह याद रखने योग्य है। (त)

तन्वीरुल अबसार, जामे-उल-बिहार और शरह अलाई किताबुल क़ज़ा में है: न्यायाधीश पद का पात्र वही है जो गवाही देने का पात्र हो, और चूंकि फ़ासिक़ गवाही का पात्र है, इसलिए वह न्याय का पात्र है। लेकिन उसे न्यायाधीश के पद पर नियुक्त नहीं किया जाना चाहिए। उसे नियुक्त करने वाला गुनहगार होगा, ठीक वैसे ही जैसे उसकी गवाही स्वीकार करने वाला गुनहगार होगा। इसी पर फ़तवा दिया जाए। और फ़तावा क़ाएदिया में इसे क़ाज़ी के ज़न्न-ए-ग़ालिब के साथ सीमित किया गया है कि फ़ासिक़ की गवाही सच्चाई पर आधारित है; इसे याद रखें। दुरर, इत्यादि संक्षिप्त। (त)

सातवाँ: यदि ज़ैद मान लीजिए किसी घर पर दावा करे कि 'यह मेरा है, मैंने इसे बक्र से खरीदा है' और अम्र, जो प्रतिवादी है और घर पर काबिज़ (कब्ज़े वाला) है, उत्तर दे कि 'नहीं, घर मेरा है, मैंने इसे उक्त बक्र से खरीदा है', तो इस स्थिति में प्रतिवादी वादी बन जाएगा और यह मामला 'दो पुरुषों के दावे' के अध्याय में आएगा। दोनों ओर से गवाही सुनी जाएगी। अब यह देखा जाएगा कि क्या उनमें से किसी एक ने अपनी खरीद की तारीख बताई है, या दोनों ने, या किसी ने नहीं। यदि दोनों ने तारीख बताई है, तो क्या काबिज़ (ज़ुल-यद) की तारीख पहले की है, यानी अम्र जो घर पर काबिज़ है, या बाहर वाले (ख़ारिज) की, यानी ज़ैद जो काबिज़ नहीं है? इन सभी मामलों में डिग्री कब्ज़ा रखने वाले के पक्ष में होगी, सिवाय तब जब बाहर वाले की खरीद की तारीख पहले की हो। संक्षेप में, यहाँ पहली प्राथमिकता तारीख की प्राथमिकता पर आधारित है, जिसके बाद कब्ज़ा होने या न होने पर विचार नहीं किया जाता। उसके बाद प्राथमिकता कब्ज़े पर आधारित है; यदि दूसरे की तारीख पहले की नहीं है, तो कब्ज़ा रखने वाला ही हर तरह से प्राथमिकता का पात्र रहता है। फ़तावा...

---

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादाह, बाबल क़बूल व अ़दमिही, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 3/93 2 अद-दुररुल हुक्काम शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुल क़ज़ा, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब कराची, 2/404 3 दुर्रे मुख़्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल क़ज़ा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/71

وغیرہ 1 وغیرہ کی اتباع میں محقق کیا ہے۔ (ت)

درر و غرر میں ہے: لو قبل القاضی وحکم بھا کان اثما لکنہ ینفذ وفی الفتاوی القاعدیۃ ھذا اذا غلب علی ظنہ صدقہ وھو مما یحفظ 2۔ اگر قاضی نے فاسق کی شہادت قبول کر کے فیصلہ دے دیا تو نافذ ہو جائے گا لیکن قاضی گنہگار ہوگا۔ فتاوی قاعدیہ میں ہے یہ تب ہوگا جب قاضی کو ظن غالب ہو کہ فاسق سچا ہے، یہ محفوظ کرنے کے قابل ہے۔ (ت)

تنویر الابصار و جامع البحار و شرح علائی کتاب القضاء میں ہے: اھلہ اھل الشھادۃ والفاسق اھلھا فیکون اھلہ لکنہ لا یقلد وجوبا ویاثم مقلدہ کقابل شھادتہ، بہ یفتی وقیدہ فی القاعدیۃ بما اذا غلب علی ظنہ صدقہ فلیحفظ درر 3 اھ ملتقطا۔ قضاء کا اہل وہی ہے جو شہادت کا اہل ہو اور فاسق شہادت کا اہل ہے لہٰذا وہ قضاء کا اہل ہے لیکن اس کو قضاء پر مقرر نہ کیا جائے اس کو قضاء پر مقرر کرنے والا گنہگار ہوگا، جیسا کہ اس کی شہادت قبول کرنے والا گنہگار ہوگا، اسی پر فتوی دیا جائے، اور فتاوی قاعدیہ میں اس کو قاضی کے ظن غالب سے مقید کیا ہے کہ فاسق کی شہادت صدق پر مبنی ہے، اس کو محفوظ کرو، درر، اھ ملتقطا۔ (ت)

ہفتم: اگر زید مثلاً کسی مکان پر دعوی کرے کہ یہ میرا ہے میں نے بکر سے خریدا ہے اور عمرو مدعا علیہ جس کے قبضے میں وہ مکان ہے جواب دے کہ بلکہ مکان میرا ہے میں نے بکر مذکور سے خریدا ہے تو اس صورت میں وہ مدعا علیہ مدعی اور یہ مقدمہ باب دعوی الرجلین سے ہو جائے گا دونوں طرف سے شہادت مسموع ہوگی اور اب یہ دیکھیں گے کہ ان میں ایک نے اپنی خریداری کی تاریخ بیان کی ہے یا دونوں نے یا کسی نے نہیں، اور اگر دونوں نے بیان کی ہے تو

تاریخ ذوالید کی مقدم ہے یعنی عمرو جس کے قبضے میں مکان ہے یا خارج کی یعنی زید جس کے قبضے میں نہیں ان سب صورتوں میں ڈگری صاحب قبضہ کی ہوگی مگر جبکہ خارج کی تاریخ مقدم ہو، غرض یہاں اول ترجیح تقدم تاریخ سے ہے کہ اس کے بعد قبضہ ہونے نہ ہونے پر بھی لحاظ نہیں ہوتا اس کے بعد ترجیح قبضے سے ہے کہ دوسرے کی تاریخ مقدم نہ ہو تو ہر طرح اسی کو ترجیح رہتی ہے۔ فتاوی

---

1 در مختار کتاب الشهادة باب القبول و عدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۹۳ 2 الدر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب القضاء نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۲/ ۴۰۴ 3 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۱

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

In Alamgiriyah, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
In the case where two people claim to have purchased an item from the same individual, and the item is in the possession of one of them, then it belongs to the possessor, whether a date was mentioned or not. If both mentioned dates and the non-possessor's date is earlier, the judgment is given in favor of the non-possessor. This is as stated in Al-Kafi. (End of excerpt, summarized).	If two persons claim to have purchased an item from a single individual, then the one in whose possession it is shall be declared the owner, whether he states a date or not. If both state a date and the date given by the non-possessor claimant is earlier, then the non-possessor shall be declared the owner. It is mentioned as such in Al-Kafi. (Selected translation).

In Fusul al-Imadi, then in Fatawa al-Hindiyyah, Chapter on what repels the claimant's suit, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
When a person claims an item in the possession of another, saying, "I bought it from so-and-so seven days ago," and the possessor says, "No, it is my property; I bought it from the same person you claim to have bought it from ten days ago," and provides evidence, the judgment follows the earlier date.	A person claimed regarding something in another's possession that "I bought this item from so-and-so person a week ago." The possessor said this is wrong, rather this item is my property; "I bought it from that same so-and-so person ten days ago." If the possessor presents evidence for his claim, then this item will be declared the property of the one with the earlier date, i.e., the possessor. (Translation).

From the petitioner's statement, it is known that here the issue of Muhammadi Begum becoming a claimant was also discussed, although this is a very clear matter; once she claimed her purchase, what doubt remains in her becoming a claimant as we have mentioned (as we have already stated. T). Scholars go so far as to clarify that if Zaid claims against Amr that this property in his possession is mine, and Amr replies that it belongs to Bakr and he entrusted it to me, then Amr becomes a claimant even though he did not claim it as his own property. So what is the meaning

of not becoming a claimant in the claim of purchase? In Jami' al-Fusulayn, Section 10, with the symbol 'Fash', from the Fatawa of Imam Rashid-ud-Din, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
If the claimant demands an oath from the possessor that it is a trust, he does not have that right because he has made himself a claimant in its being a trust, and there is no oath.	If the claimant demands an oath from the possessor that this item is in his possession as a trust, then the claimant has no right to take an oath from the possessor because the possessor, by revealing that my... [text ends]

[1] Fatawa Hindiyyah, Book of Lawsuits, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/74 [2] Fatawa Hindiyyah, Book of Lawsuits, Chapter 6, on what repels the claimant's suit, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/51

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (१८)

आलमगीरिया में है:

अरबी पाठ

यदि दो व्यक्ति एक ही व्यक्ति से किसी वस्तु की खरीद का दावा करें, और वस्तु उनमें से किसी एक के कब्जे में हो, तो वह कब्जे वाले की होगी, चाहे तारीख का उल्लेख हो या नहीं। यदि दोनों ने तारीखें बताईं और गैर-कब्जे वाले दावेदार की तारीख पहले की है, तो फैसला गैर-कब्जे वाले के पक्ष में होगा। अल-काफी में ऐसा ही है। (उद्धरण समाप्त, संक्षिप्त)।

उर्दू अनुवाद

यदि दो व्यक्ति एक ही व्यक्ति से किसी वस्तु की खरीदारी के दावेदार हों, तो जिसके पास कब्जा होगा वही मालिक माना जाएगा, चाहे वह तारीख बताए या न बताए। यदि दोनों ने तारीख बताई और गैर-कब्जे वाले दावेदार की तारीख पहले की है, तो गैर-कब्जे वाले को मालिक करार दिया जाएगा। अल-काफी में ऐसा ही है। (चयनित अनुवाद)।

फ़ुसूल इमादी, फिर फ़तावा हिन्दिया, अध्याय उस बारे में जो दावेदार के दावे को रद्द करता है, में है:

अरबी पाठ

जब कोई व्यक्ति किसी दूसरे के कब्जे में किसी वस्तु के बारे में दावा करे कि 'मैंने इसे सात दिन पहले फलां व्यक्ति से खरीदा है', और कब्जा रखने वाला कहे, 'नहीं, यह मेरी संपत्ति है; मैंने इसे उसी व्यक्ति से खरीदा है जिससे तुम खरीदने का दावा करते हो, दस दिन पहले', और गवाह पेश करे, तो फैसला पहले की तारीख वाले के पक्ष में होगा।

उर्दू अनुवाद

एक व्यक्ति ने दूसरे के कब्जे वाली वस्तु के बारे में दावा किया कि 'मैंने यह चीज़ फलां व्यक्ति से एक सप्ताह पहले खरीदी है।' कब्जे वाले ने कहा यह गलत है, बल्कि यह चीज़ मेरी मिल्कियत है; 'मैंने इसी फलां व्यक्ति से दस दिन पहले खरीदी है।' यदि कब्जे वाले ने अपने दावे पर गवाही पेश कर दी, तो यह चीज़ पहली तारीख वाले यानी कब्जे वाले की मिल्कियत करार दी जाएगी। (अनुवाद)।

प्रार्थी के बयान से पता चलता है कि यहाँ मोहम्मदी बेगम के दावेदार बनने पर भी चर्चा की गई है, हालांकि यह बहुत स्पष्ट बात है; जब उसने अपनी खरीद का दावा किया, तो उसके दावेदार बनने में क्या संदेह रहा जैसा कि हमने उल्लेख किया (जैसा कि हम पहले ही बता चुके हैं। त)। विद्वान तो यहाँ तक स्पष्ट करते हैं कि यदि ज़ैद अम्र पर दावा करे कि उसके कब्जे में यह माल मेरा है, और अम्र उत्तर दे कि बल्कि यह बक्र का है उसने इसे मेरे पास अमानत के तौर पर रखा है, तो अम्र दावेदार हो

गया हालांकि उसने अपनी मिल्कियत का दावा भी नहीं किया। तो खरीद के दावे में दावेदार न बनने का क्या अर्थ? जामि अल-फुसूलैन, खंड १० में 'फश' संकेत के साथ, इमाम रशीद-उद-दीन के फतावा से है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
यदि दावेदार कब्जे वाले से इस बात की कसम मांगे कि यह अमानत है, तो उसे यह अधिकार नहीं है क्योंकि उसने खुद को यह दावा करने वाला बना लिया कि यह अमानत है, और (ऐसी स्थिति में) कोई कसम नहीं है।	यदि दावेदार ने कब्जे वाले से कसम की मांग की कि यह चीज़ उसके कब्जे में अमानत के तौर पर है, तो दावेदार को कब्जे वाले से कसम लेने का हक नहीं है क्योंकि कब्जे वाले ने यह ज़ाहिर करके कि मेरे... [पाठ समाप्त]

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-दावा, अध्याय ९, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/७४ [2] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-दावा, अध्याय ६, उस बारे में जो दावेदार के दावे को रद्द करता है, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/५१

पृष्ठ २२५/७३८

عالمگیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ان ادعیا الشراء من واحد وکانت العین في ید احدھما فھی لذی الید	اگر دو شخص ایک شخص سے کسی چیز کی خریداری کے مدعی ہوں تو جس کا قبضہ ہوگا وہی مالک قرار دیا جائے گا وہ
سواء ارخ ام لم یؤرخ اذا ارخا وتاریخ الخارج اسبق فیقضی بھا للخارج کذا في الکافي اھ ملتقطاً۔	تاریخ بیان کرے یا نہ کرے۔ برابر ہے اور دونوں نے تاریخ بیان کی تو غیر قابض مدعی کی تاریخ پہلے ہو غیر قابض کو مالک قرار دیا جائیگا، کافی میں یونہی ہے اھ ملتقطاً (ت)

فصول عمادی پھر فتاوٰی ہندیہ باب فیما تدفع بہ دعوی المدعی میں ہے :

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا ادعی عینا في ید رجل اني اشتریته من فلاں منذ سبعة ایام وقال ذو الید لابل ھو ملکي اشتریته من ذلك الذي تدعی الشراء منه منذ عشرة ایام وقام البینة یکون لا سبقھما تاریخا -	ایک شخص کسی چیز کے متعلق جو کہ دوسرے کے قبضہ میں ہے دعوٰی کیا کہ میں نے یہ چیز فلاں شخص سے ایک ہفتہ قبل خریدی ہے قابض نے کہا یہ غلط ہے بلکہ یہ چیز میری ملک ہے میں نے اسی فلاں شخص سے ایک عشرہ قبل خریدی ہے اور قابض نے اپنے دعوٰی پر گواہی پیش کردی تو یہ چیز پہلی تاریخ والے یعنی قابض کی ملک قرار دی جائے گی (ت)

بیان سائل سے معلوم ہوا کہ یہاں محمدی بیگم کے مدعیہ ہو جانے پر بھی بحث کی گئی ہے حالانکہ یہ تو بہت واضح بات ہے جب اس نے اپنی خریداری کا دعوٰی کیا مدعیہ ہو جانے میں کیا شبہ رہا

کما ذکرنا (جیسا کہ ہم ذکر کر چکے ہیں۔ ت) علماء تو یہاں تک تصریح فرماتے ہیں کہ اگر زید عمرو پر دعویٰ کرے کہ یہ مال جو اس کے قبض میں ہے میرا ہے، عمرو جواب دے کہ بلکہ بکر کا ہے اس نے ودیعتہ مجھے سپرد کیا ہے تو عمرو مدعی ہو گیا حالانکہ اس نے اپنی ملک کا دعویٰ بھی نہ کیا تو دعویٰ شراء میں مدعیہ نہ ہو جانے کے کیا معنی، جامع الفصولین فصل ۱۰ میں برمزفش فتاویٰ امام رشید الدین سے ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا طلب المدعی یمین ذي الید انه	مدعی نے قابض سے قسم کا مطالبہ کیا کہ یہ چیز اس کے
ودیعة لیس له ذلك لانه جعل نفسه	قبضہ میں بطور امانت ہے تو مدعی کو قابض سے قسم لینے
مدعیاً فی انه ودیعة ولا یمین	کا حق نہیں کیونکہ قابض نے یہ ظاہر کر کے کہ میرے

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعوی الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۷۴ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعوی الباب السادس فیما تدفع به دعوی المدعي نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۵۱

Fatawa Razawiyya Volume 18 (XVIII)

Upon the claimant [is the burden of proof] 1 - [He says] This is a trust of such-and-such person with me. He has become a claimant of the trust, while demanding an oath from the claimant is not correct. (T)

Eighthly: There is a difference between a claimant admitting, after the testimony has been given, regarding their witnesses that they gave false testimony or they were not present at the event, because in this case, he will be held accountable for his admission as mentioned in Al-Bahr and Al-Shami etc. (As it has been mentioned in Bahr and Fatawa Shami. T) And between a claimant saying before the testimony that 'I have no witnesses' or saying 'whatever testimony I bring will be purely false and fabricated' or saying 'whatever testimony such-and-such give for me is a lie', then after this he presents witnesses and such-and-such people testify for him. In the correct school of thought, this testimony will be accepted and those previous statements and admissions of the claimant will not hinder its acceptance. Because reconciliation is possible here; man is prone to forgetfulness. It is possible that the claimant remembered at that time that no one was present at the event or specific individuals were not present, therefore he made that statement at that time and later remembered and brought witnesses. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box Text:] The evidence is accepted if the claimant presents it even if he said before the oath 'I have no evidence', [source:] Siraj. Contrary to what is in Sharh al-Majma' from al-Muhit. 2 [Urdu Explanation Box Text:] If the claimant presents evidence before the defendant's oath, it will be accepted even if he had said before this that 'I have no witnesses', Siraj. And that which is narrated from Al-Muhit in Sharh al-Majma' is contrary to this. (T)

In the marginalia of Allama Ibrahim Halabi, then in Radd al-Muhtar, it is stated:

[Arabic Box Text:] (His statement 'Contrary to what is in Sharh al-Majma'') There is nothing in it that contradicts that, rather he narrated two opinions. 3 [Urdu Explanation Box Text:] The meaning of his statement (Contrary to Sharh al-Majma') is not that it is contradictory to it, but rather they have narrated two opinions. (T)

In Tanwir al-Absar and its commentary by the meticulous and discerning scholar, it is stated:

[Arabic Box Text:] (He said 'I have no evidence' and requested his [the defendant's] oath, so he swore it... [Urdu Explanation Box Text:] One said 'I have no witnesses, therefore the defendant...

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/133 2 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Matba' Mujtabai Delhi, 2/17-18 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Da'wa, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/424

फ़तावा रज़विया जिल्द 18 (XVIII)

दावेदार पर [प्रमाण का भार है] 1 - [वह कहता है] यह अमुक व्यक्ति की मेरे पास अमानत है। वह अमानत का दावेदार बन गया है, जबकि दावेदार से शपथ की मांग करना सही नहीं है। (त)

आठवां: इसमें अंतर है कि दावेदार गवाही के बाद अपने गवाहों के बारे में स्वीकार करे कि उन्होंने झूठी गवाही दी या वे घटना के समय उपस्थित नहीं थे, क्योंकि इस स्थिति में वह अपने स्वीकारोक्ति पर उत्तरदायी होगा जैसा कि अल-बहर और अल-शामी आदि में उल्लेख किया गया है (जैसा कि बहर और फ़तावा शामी में उल्लेख किया गया है। त)। और इसमें कि दावेदार गवाही से पहले कहे कि 'मेरा कोई गवाह नहीं है' या कहे कि 'मैं जो गवाही लाऊंगा वह केवल झूठी और फर्जी होगी' या कहे कि 'अमुक-अमुक जो कुछ मेरे लिए गवाही दें वह झूठ है', इसके बाद वह गवाह पेश करे और अमुक-अमुक लोग उसके लिए गवाही दें, तो सही मत में यह गवाही स्वीकार कर ली जाएगी और दावेदार के वे पहले के बयान और स्वीकारोक्ति उसकी स्वीकृति में बाधा नहीं डालेंगे। क्योंकि यहाँ सामंजस्य संभव है; मनुष्य भूलने वाला है। संभव है कि दावेदार को उस समय यही याद था कि कोई व्यक्ति घटना स्थल पर मौजूद नहीं था या अमुक-अमुक व्यक्ति मौजूद नहीं थे, इसलिए उस समय यह बयान दिया और बाद में याद आया और गवाह ले आया। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट:] साक्ष्य स्वीकार किया जाता है यदि दावेदार उसे प्रस्तुत करता है भले ही उसने शपथ से पहले कहा हो 'मेरे पास कोई साक्ष्य नहीं है', सिराज। अल-मुहीत से शरह अल-मजमा में जो है उसके विपरीत। 2 [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स टेक्स्ट:] यदि दावेदार ने प्रतिवादी की शपथ से पहले गवाही पेश कर दी तो उसे स्वीकार कर लिया जाएगा चाहे वह इससे पहले कह चुका हो कि 'मेरे पास गवाह नहीं हैं', सिराज। और वह जो अल-मुहीत से शरह अल-मजमा में उद्धृत है, वह इसके विपरीत है। (त)

अल्लामा इब्राहीम हलाबी के हाशिये में, फिर रद अल-मुह्तार में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट:] (उनका कथन 'शरह अल-मजमा में जो है उसके विपरीत') इसमें ऐसा कुछ नहीं है जो उसका खंडन करे, बल्कि उन्होंने दो राय उद्धृत की हैं। 3 [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स टेक्स्ट:] उनके कथन (शरह अल-मजमा के विपरीत) का अर्थ यह नहीं है कि वह इसके विरोधी है, बल्कि उन्होंने दो राय उद्धृत की हैं। (त)

तनवीर अल-अब्सार और उसकी व्याख्या (शरह) में है:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट:] (उसने कहा 'मेरे पास कोई साक्ष्य नहीं है' और उसकी [प्रतिवादी की] शपथ मांगी, तो उसने शपथ ली... [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स टेक्स्ट:] एक ने कहा कि मेरे पास गवाह नहीं हैं इसलिए प्रतिवादी...

1 जामेउल फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/133 2 दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/17-18 3 रद अल-मुह्तार, किताबुद दावा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/424

علی المدعی ۱- پاس یہ فلاں کی امانت ہے امانت کا مدعی بن گیا ہے جبکہ مدعی سے قسم کا مطالبہ درست نہیں ہے (ت)

ھشتم: فرق ہے اس میں کہ مدعی بعد صدور شہادت اپنے شہود کی نسبت اقرار کرے کہ انہوں نے جھوٹی گواہی دی یا یہ حاضر واقعہ نہ تھے کہ اس تقدیر پر وہ اپنے اقرار پر مواخذ ہو گا کما افادہ فی البحر والشامیۃ وغیرہما (جیسا کہ بحر اور فتاوی شامی میں اس کا افادہ کیا ہے۔ ت) اور اس میں کہ مدعی پیش از شہادت کہے میرا کوئی گواہ نہیں یا کہے میں جو شہادت لاؤں محض جھوٹی اور جعلی ہو گی یا کہے فلاں و فلاں جو کچھ گواہی میرے لئے دیں وہ جھوٹ ہے، اس کے بعد وہ گواہ پیش کرے اور فلاں فلاں اس کے واسطے شہادت دیں تو مذہب صحیح میں یہ شہادت مان لی جائے گی اور مدعی کے وہ پہلے اظہار و اقرار اس کے قبول میں خلل انداز نہ ہوں گے کہ یہاں توفیق ممکن ہے انسان نسیان کے لئے ہے ممکن کہ مدعی کو اس وقت یہی یاد تھا کہ کوئی شخص حاضر واقعہ نہ تھا یا خاص فلاں و فلاں موجود نہ تھے لہٰذا اس وقت یہ اظہار کیا اور بعد کو یاد آیا اور گواہ حاضر لایا، در مختار میں ہے:

[:Arabic Box Text] تقبل البینۃ لو اقامھا المدعی وان قال قبل الیمین لا بینۃ لی، سراج۔ خلافا لما فی شرح المجمع عن المحیط ۲۔ [:Urdu Explanation Box Text] اگر مدعی نے مدعی علیہ کی قسم سے پہلے گواہی پیش کردی تو قبول کرلی جائے گی اگرچہ وہ قبل ازیں کہہ چکا ہو کہ میرے پاس گواہ نہیں ہیں، سراج۔ اور وہ جو کہ محیط سے شرح المجمع میں منقول ہے یہ اس کے خلاف ہے۔ (ت)

حاشیہ علامہ ابراہیم حلبی پھر ردالمحتار میں ہے:

[Arabic Box Text:] (قولہ خلافا لما فی شرح المجمع) لیس فیہ ماینانی ذلک بل حکی قولین ۳۔

[Urdu Explanation Box Text:] اس کے قول (شرح المجمع کے خلاف) کا مطلب یہ نہیں کہ وہ اس کے منافی ہے بلکہ انہوں نے دو قول نقل کئے ہیں۔ (ت)

تنویر الابصار و شرح مدقق و مشقی میں ہے:

[Arabic Box Text:] (قال لا بینۃ لی وطلب یمینہ فحلفہ [Urdu Explanation Box Text:] ایک نے کہا کہ میرے پاس گواہ نہیں لہذا مدعی علیہ

۱ جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۳۳ ۲ درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۸-۱۷ ۳ ردالمحتار کتاب الدعوی دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۲۴

Fatawa Razawiyya Volume (18)

(The Judge then [receives] proof) on his claim after the oath (before that). Proof according to the Imam [from him], and similarly if the claimant says: Every witness I bring is a false witness, then he brings proof for the truth before [it is rejected]. [Mentioned in] Khaniyah and affirmed in Al-Siraj as previously mentioned (and it is said it will not be accepted, but the more correct view is acceptance due to the possibility of forgetfulness then remembrance as in Al-Durr, and the author confirmed it [ah] briefly).

Urdu Translation: If an oath is taken from him, the judge takes the oath, then the claimant presents evidence, his witness will be accepted according to Imam Abu Hanifa (may Allah Ta'ala be pleased with him). Similarly, if the claimant says: whatever witness I present, those witnesses will be liars, then later the claimant presents witness for his right, it will be accepted. [Mentioned in] Khaniyah and Al-Siraj has affirmed it as passed. Some said this witness will not be accepted, but the correct view is that it will be accepted because it is possible that after forgetting it was remembered or he did not have knowledge before and now has knowledge of the witness, as it is in Al-Durr, and the author has accepted it as established [ah] briefly. (T)

In the marginalia of Allama Tahtawi, it says: (Arabic): Because testimony relates to the witnesses, and it is obligatory upon them to give it, and the concealer of it is a sinner. This statement from him does not establish the falsehood of just witnesses because this is before the giving of testimony, etc. Urdu Translation: Because testimony relates to the witnesses and it is obligatory upon them to give the testimony and the one who hides the testimony is a sinner. By the claimant's saying they will not be liars because this statement of the claimant is before the giving of testimony etc. (T)

In Al-Ghurar: The correct view is to accept it. (Correct view is to accept. T) In Al-Durar it says: (Arabic): Due to the possibility that he had evidence or testimony which he forgot and then remembered, or he did not know it and then came to know it. Urdu Translation: It is possible that in reality there was testimony and he forgot it and now it is remembered, or he did not know and now it is known. (T) In Jami' al-Fusulayn with abbreviation only: (Arabic): And similarly if he said: Every proof I bring... Urdu Translation: Similarly, if the claimant said that whatever testimony I present...

1. Al-Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press, Delhi, 2/119
2. Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/300
3. Al-Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Da'wa, Nur Muhammad Factory Book Trade, Karachi, 2/33
4. Al-Durar al-Hukkam Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Da'wa, Nur Muhammad Factory Book Trade, Karachi, 2/33

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

(काज़ी तब [प्राप्त करता है] सबूत) शपथ के बाद उसके दावे पर (उससे पहले)। इमाम [उनकी ओर से] के अनुसार सबूत, और इसी तरह अगर दावेदार कहता है: हर गवाह जो मैं लाता हूँ वह झूठा गवाह है, फिर वह [अस्वीकार होने से] पहले सच्चाई के लिए सबूत लाता है। [उल्लिखित है] खानिया में और अल-सिराज में इसकी पुष्टि की गई है जैसा कि पहले बताया गया है (और कहा गया है कि इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा, लेकिन दुर्र के अनुसार भूलने और फिर याद आने की संभावना के कारण अधिक सही विचार स्वीकृति का है, और लेखक ने संक्षेप में इसकी पुष्टि की है [अह])।

उर्दू अनुवाद: यदि उससे शपथ ली जाए, काज़ी शपथ लेता है, फिर दावेदार गवाही पेश करता है, तो इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हों) के अनुसार उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी। इसी तरह, अगर दावेदार कहता है: मैं जो भी गवाह पेश करूँ्वे गवाह झूठे होंगे, फिर बाद में दावेदार अपने अधिकार के लिए गवाही पेश करता है, तो इसे स्वीकार किया जाएगा। खानिया और सिराज में भी इसी बात की पुष्टि की गई है जैसा कि गुज़रा है। कुछ ने कहा कि यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, लेकिन सही बात यह है कि इसे स्वीकार किया जाएगा क्योंकि मुमकिन है कि भूल जाने के बाद याद आ गई हो या पहले इल्म न था अब गवाही का इल्म हो गया हो, जैसा कि दुर्र में है, और मुसन्निफ ने इसे साबित माना है [अह] मुख़्तसरन। (त)

अल्लामा तहतावी के हाशिये में है: (अरबी): क्योंकि गवाही गवाहों से संबंधित है, और उन पर इसे देना वाजिब है, और इसे छिपाने वाला गुनहगार है। उसका यह कथन आदिल गवाहों के झूठ को साबित नहीं करता क्योंकि यह गवाही देने से पहले की बात है, इत्यादि। उर्दू अनुवाद: क्योंकि गवाही का ताल्लुक़ गवाहों से है और उन पर शहादत का अदा करना वाजिब और गवाही छुपाने वाला गुनहगार है, मुद्दई (दावेदार) के कहने से वे झूठे न होंगे क्योंकि मुद्दई की यह बात शहादत की अदायगी से क़ब्ल है इत्यादि। (त)

ग़ुरर में है: सही बात यह है कि इसे स्वीकार किया जाए। (सही क़बूल करना है। त) दुर्र में है: (अरबी): इस संभावना के कारण कि उसके पास कोई प्रमाण या गवाही थी जिसे वह भूल गया और फिर याद आ गई, या वह उसे नहीं जानता था और फिर जान गया। उर्दू अनुवाद: हो सकता है कि फ़िल-वाक़े गवाही थी तो वह भूल गया और अब याद आ गई, या इल्म न था अब मालूम हो गया। (त) जामि अल-

फ़ुसूलैन में केवल संकेत के साथ: (अरबी): और इसी तरह अगर उसने कहा: हर प्रमाण जो मैं लाऊँगा... उर्दू अनुवाद: यूँही अगर मुद्दई ने कह दिया कि जो भी शहादत पेश करूँ.

---

1. अल-दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-दावा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/119
2. हाशियह अल-तहतावी अला अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफ़ह, बेरूत, 3/300
3. अल-दुरर अल-हुक्काम शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-दावा, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब, कराची, 2/33
4. अल-दुरर अल-हुक्काम शरह ग़ुरर अल-अहकाम, किताब अल-दावा, नूर मोहम्मद कारख़ाना तिजारत कुतुब, कराची, 2/33

القاضی ثم برھن) علی دعواہ بعد الیمین (قبل ذلک) البرھان عند الامام (منہ) وکذالو قال المدعی کل بینۃ اتی بھافھی شھود زور، ثم برھن علی الحق قبل خانیۃ وبہ جزم فی السراج کما مر (وقیل لا یقبل والاصح القبول لجواز النسیان ثم التذکر کما في الدر واقرہ المصنف اھ مختصرا ۔

سے قسم لی جائے، تو قاضی نے قسم لے لی، پھر مدعی نے گواہی پیش کردی تو اس کی گواہ قبول کی جائے گی امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک، اور یونہی اگر مدعی نے کہا ہو کہ میں جو بھی گواہ پیش کرونگا وہ گواہ جھوٹے ہوں گے، پھر بعد میں مدعی نے اپنے حق میں گواہی پیش کردی تو مقبول ہوگی، خانیہ، اور اسی پر سراج میں جزم کیا ہے جیسا کہ گزرا ہے، بعض نے کہا یہ گواہی قبول نہ ہوگی، اور اصح یہ ہے کہ قبول ہوگی کیونکہ ہو سکتا ہے کہ بھول جانے کے بعد یاد آئی ہو یا پہلے علم نہ تھا اب گواہی کا علم ہو گیا ہو، جیسا کہ درر میں ہے، اور مصنف نے اسے ثابت مانا ہے اھ مختصرا۔ (ت)

حاشیہ علامہ طحطاوی میں ہے: لان الشھادۃ تتعلق بالشھود ویجب علیھم اداؤھا ویأثم کاتبھا وھذا القول منہ لا یثبت زور العدل لانہ قبل الشھادۃ الخ۔ کیونکہ گواہی کا تعلق گواہوں سے ہے اور ان پر شہادت کا ادا کرنا واجب اور گواہی چھپانے والا گنہگار ہے، مدعی کے کہنے سے وہ جھوٹے نہ ہونگے کیونکہ مدعی کی یہ بات شہادت کی ادائیگی سے قبل ہے الخ۔ (ت)

غرر میں ہے: لاصح القبول (اصح قبول کرنا ہے۔ ت) درر میں ہے: لجواز ان یکون لہ بینۃ او شھادۃ فنسیھا ثم ذکرھا او کان لا یعلمھا ثم علمھا ۔ ہو سکتا ہے کہ فی الواقع گواہی تھی تو وہ بھول گیا اور

اب یا د آگئی، یا علم نہ تھا اب معلوم ہو گیا۔ (ت) جامع الفصولین بر مز فقط ہے: وکذالو قال کل بینة اتی بھا یونہی اگر مدعی نے کہہ دیا کہ جو بھی شہادت پیش کروں

---

1 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۹ 2 حاشیة الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الدعویٰ دار المعرفة بیروت ۳/ ۳۰۰ 3 الدرر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب الدعویٰ نور محمد کارخانه تجارت کتب کراچی ۲/ ۳۳ 4 الدرر الحکام شرح غرر الاحکام کتاب الدعویٰ نور محمد کارخانه تجارت کتب کراچی ۲/ ۳۳

“This is a fabrication. Then he came or said, 'Every testimony that so-and-so and so-and-so provide for me is a lie,' then they testified.”[1] Likewise, if the claimant said, "Whatever testimony I present is false," or said, "Every testimony of so-and-so and so-and-so in my favor is a lie," and then his witnesses testified, it will be accepted. (T)

When these eight preliminary points were established, by the grace of Allah Almighty, the ruling of the issue became clear and several useful discussions emerged: Discussion One: There is absolutely no ambiguity in the testimony of Syed Ashraf Ali, Shams-ud-Din Khan, Ghulam Mohi-ud-Din Khan, and Baqir Hussain. They are clearly witnesses to the confession of Abdul Ghani Khan, not witnesses to the session of offer and acceptance. Therefore, the objection to the statements of Ghulam Mohi-ud-Din Khan and Shams-ud-Din Khan—that if an adult's speech is considered an offer, then acceptance did not occur in that session, or that Muhammadi Begum's statement is not acceptance but merely news—is misplaced. Neither did these witnesses claim to be present at the session of offer and acceptance, nor are the words they reported a narration of offer and acceptance. They are explicitly reporting the confession of Abdul Ghani Khan. After this, whether Muhammadi Begum was present under the roof, or it was merely news, or if nothing happened at all, is not harmful, nor should it be considered, as we have explained in the second matter. (T) Discussion Two: Syed Ashraf Ali did not merely testify to his own action at all; rather, in this testimony, it is explicitly mentioned that Abdul Ghani Khan ordered the writing of the sale deed, dictated the text himself, and applied the seal with his own hand. Are these actions and words of Abdul Ghani Khan or of Syed Ashraf Ali? If his own writing was also mentioned along with them, why was the testimony on all of these considered as testimony only on his own action?

In Al-Hindiyya, quoted from Al-Muhit from Al-Nawadir from Imam Abu Yusuf (may Allah be pleased with him): "When two witnesses testify that a certain person ordered us to inform another person that he has appointed him as an agent to sell his slave, and we have informed him, or he ordered us to inform his wife that he has delegated her matter [divorce]..." It is quoted in Hindiyya from Muhit that among the rare narrations from Imam Abu Yusuf, it is reported that when two witnesses testify that a certain person told us to inform so-and-so that he has made him an agent to sell his slave, and we conveyed the information to that person, or the witnesses gave testimony that this person...

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/126. Page 228 of 738

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

“यह झूठ है। फिर वह आया या कहा, 'जो भी गवाही फलां और फलां मेरे लिए दें, वह झूठ है,' फिर उन्होंने गवाही दी।”[1] इसी तरह अगर वादी ने कह दिया कि "मैं जो भी गवाही पेश करूँ वह झूठी है" या यों कहा "फलां फलां की हर गवाही मेरे हक में झूठ है," उसके गवाहों ने गवाही दी, तो वह स्वीकार की जाएगी। (त)

जब ये आठ प्रारंभिक प्रस्ताव अल्लाह के अनुग्रह से स्थापित हो गए, तो मामले का फैसला स्पष्ट हो गया और कई उपयोगी चर्चाओं ने स्पष्ट रूप दे दिया: चर्चा एक: सैयद अशरफ अली, शम्स-उद-दीन खान, गुलाम मुही-उद-दीन खान और बाकिर हुसैन की गवाही में बिल्कुल भी कोई संशय नहीं है। वे स्पष्ट रूप से अब्दुल गनी खान के स्वीकारोक्ति (इकरार) के गवाह हैं, न कि पेशकश और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) की सभा के गवाह। इसलिए, गुलाम मुही-उद-दीन खान और शम्स-उद-दीन खान के बयानों पर यह आपत्ति कि "यदि एक वयस्क के भाषण को पेशकश माना जाए, तो उस सभा में स्वीकृति नहीं हुई" या "मोहम्मदी बेगम का बयान स्वीकृति नहीं बल्कि मात्र समाचार है," पूरी तरह बेमानी है। न तो इन गवाहों ने दावा किया कि वे पेशकश और स्वीकृति की सभा में उपस्थित थे, और न ही उनके द्वारा रिपोर्ट किए गए शब्द पेशकश और स्वीकृति का विवरण हैं। वे स्पष्ट रूप से अब्दुल गनी खान की स्वीकारोक्ति की रिपोर्ट कर रहे हैं। इसके बाद, मोहम्मदी बेगम का छत के नीचे होना, या मात्र खबर होना, या वास्तव में कुछ न होना, कुछ भी हानिकारक नहीं है, न ही इस पर विचार किया जाना चाहिए, जैसा कि हमने दूसरे मामले में स्पष्ट किया है। (त) चर्चा दो: सैयद अशरफ अली ने केवल अपने काम पर गवाही बिल्कुल नहीं दी, बल्कि इस गवाही में स्पष्ट रूप से उल्लेख है कि अब्दुल गनी खान ने बिक्री विलेख (बयनामा) लिखने का आदेश दिया, खुद इबारत बताई और अपने हाथ से मुहर लगाई। ये कार्य और शब्द अब्दुल गनी खान के हैं या सैयद अशरफ अली के? उनके साथ अगर उनका अपना लिखना भी बयान हुआ तो उन सब पर गवाही को केवल अपने काम पर गवाही क्यों मान लिया गया?

अल-हिंदिया में अल-मुहित से अल-नवादिर के माध्यम से इमाम अबू यूसुफ (रज़ियल्लाहु अन्हु) से उद्धृत है: "जब दो गवाह गवाही दें कि एक निश्चित व्यक्ति ने हमें आदेश दिया कि हम फलां को सूचित कर दें कि उसने उसे अपना गुलाम बेचने के लिए वकील नियुक्त किया है, और हमने उसे सूचित कर दिया, या उसने हमें आदेश दिया कि हम उसकी पत्नी को सूचित कर दें कि उसने उसे अपना मामला (तलाक का अधिकार) सौंप दिया है..." हिंदिया में मुहित से उद्धृत है कि दुर्लभ वर्णनों

में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि जब दो गवाह गवाही दें कि फलां व्यक्ति ने हमसे कहा कि हम फलां को यह सूचना दे दें कि उसने उसे वकील बनाया है कि वह उसके गुलाम को बेच दे, तो हमने उस फलां को सूचना पहुँचा दी या गवाहों ने यह गवाही दी कि उस व्यक्ति...

[1] जामे अल-फुसुलैन, अध्याय दस, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/126। पृष्ठ 228 का 738

فهي زور ثم اتی او قال کل شهادة یشهد لي فلان وفلان فهي کذب ثم شهدا ۱۔ یونہی اگر مدعی نے کہہ دیا کہ جو بھی شہادت پیش کروں وہ جھوٹی ہے یا یوں کہا فلان فلاں کی ہر شہادت میرے حق میں جھوٹ ہے اس کے گواہوں نے شہادت دی مقبول ہوگی۔ (ت)

جب یہ مقدمات ثمانیہ متمہد ہوئے بفضلہ تعالٰی حکم مسئلہ واضح ہو گیا اور چند مفید بحثوں نے رنگ انجلا پایا: بحث اول: سید اشرف علی شمس الدین خاں، غلام محی الدین خاں، عبد الرزاق خاں، باقر حسین کی گواہی میں اصلاً کوئی غبار نہیں وہ صاف صاف شاہد اقرار عبدالغنی خاں ہیں نہ شاہدان مجلس ایجاب و قبول تو غلام محی الدین خاں و شمس الدین خاں کے بیانات پر یہ اعتراض کہ اگر کلام بالغ کو ایجاب قرار دیں تو قبول اس مجلس میں نہیں یا محمدی بیگم کا بیان قبول نہیں اخبار ہے محض بے محل ہے، نہ ان شاہدوں نے دعوٰی کیا کہ ہم حاضر مجلس ایجاب و قبول تھے نہ ان کے بیان کئے ہوئے الفاظ حکایت ایجاب و قبول ہیں وہ صراحتہً اقرار عبدالغنی خاں بیان کر رہے ہیں جن کے بعد محمدی بیگم کا کلام زیر سقف ہونا یا خبر محض ہونا یا اصلاً کچھ نہ ہونا کچھ بھی مضر نہیں، نہ اس پر لحاظ، کما بیناہ فی الامر الثانی (جیسا کہ اسے امر ثانی میں بیان کیا گیا ہے۔ ت) بحث دوم: سید اشرف علی نے صرف اپنے فعل پر شہادت ہرگز نہ دی بلکہ اس گواہی میں صراحتہً عبدالغنی خاں کا کتابت بیعنامہ کے لئے حکم کرنا اور خود عبارت بتاتے جانا اور اپنے ہاتھ سے مہر لگانا مذکور ہے، یہ افعال و اقوال عبدالغنی خاں کے ہیں یا سید اشرف علی کے، ان کے ساتھ اگر اپنا لکھنا بیان ہوا تو ان سب پر شہادت کیوں صرف اپنے فعل پر شہادت قرار پا گئی۔

في الهندیة عن المحیط عن النوادر عن الامام ابي یوسف رضي الله تعالٰی عنہ اذا شهد شاهدان ان فلانا امرنا ان نبلغ فلانا انه قد وکله ببیع عبده وقد اعلمناه او امرنا ان نبلغ امرأته انه جعل امرها ہندیہ میں

محیط سے منقول کہ نوادر روایات میں سے امام ابو یوسف سے منقول ہے کہ جب دو گواہ شہادت دیں کہ فلاں شخص نے ہمیں کہا کہ ہم فلاں کو یہ اطلاع دے دیں کہ اس نے اس کو وکیل بنایا ہے کہ اس کے غلام کو فروخت کردے تو ہم نے اس فلاں کو اطلاع پہنچادی یا گواہوں نے یہ شہادت دی کہ اس شخص

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Box text] Arabic: ١ بیدها فبلغناها وقد طلقت نفسها جازت شهادتهما- Urdu: The husband told us to inform his wife that he had given her the authority of divorce, so we informed his wife, and his wife divorced herself; so this testimony will be valid. (t)

Third Discussion: It became clear that Baqir Hussain is not the sole witness of the confession, but there are five witnesses to it. In such a situation, the discussion that the proof of sale through offer (ijab) and acceptance (qabul) happens in a single session arises from not differentiating the meaning of proof; proof in itself is one thing, but for proof before a judge, the proof of confession alone is sufficient.

Fourth Discussion: In the statement of Muhammadi Begum, there is no denial of offer and acceptance anywhere, nor is there any word of exclusivity in her mentioned statement that no other talk regarding sale occurred between the husband and wife. Moreover, despite the testimony of confession, it is not necessary for the mentioned offer and acceptance to come before the judge. Muhammadi Begum expressed the occurrence of the contract and words of offer and acceptance in these words: "The husband sold this house and handed over the paper to me." And the talk of sale which she mentioned, "I am getting the sale deed written for you," and I said "Amen," was not the statement of offer and acceptance, but rather it was talk in the sense of agreement and consultation for the sale, as is clearly evident from her words. If you say it's possible that by 'talk of sale' she meant this offer and acceptance, then we would say it's possible her intent was that same agreement and consultation. How can it be correct to judge the unseen and pick one meaning for oneself from a possible matter? Rather, when the words are clearly of consultation, then applying them as such is obvious. Yes, if there was a clarification in her speech that apart from this, no dialogue of sale was conducted with me by Abdul Ghani Khan, then this meaning would be correct. When it is not so, then rationally and traditionally, the possibility cuts off the argument.

Fifth Discussion: From here it became clear that the statements of Yusuf Ali Khan and Syed Hashmat Ali have no contradiction at all with Muhammadi Begum's statement. She denies someone else being present at two times: the time of consultation and the time of giving the sale deed. There is no mention in her statement about anyone being present or not at the time of offer and acceptance. And these two state their presence at the time of offer and acceptance. There is no discussion about the time of agreement and the time of granting the sale deed, so where is the contradiction?

And on such a possible matter, how could the testimony of Muslims be deemed merely forced and forged?

Sixth Discussion: Even if we assume that by 'talk of sale', Muhammadi Begum meant offer and acceptance, then even based on the correct school of thought, which is the school of our Imam Azam (may Allah be pleased with him), from her statement...

---

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/272. Page 229 of 738

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

[बॉक्स टेक्स्ट] अरबी: ١ بيدها فبلغناها وقد طلقت نفسها جازت شهادتهما - उर्दू: पति ने हमसे कहा कि हम उसकी पत्नी को सूचित कर दें कि उसने उसे तलाक का अधिकार दिया है, तो हमने उसकी पत्नी को सूचित कर दिया और उसकी पत्नी ने स्वयं को तलाक दे दिया है, तो यह गवाही जायज़ होगी। (त)

तीसरी चर्चा: यह स्पष्ट हुआ कि बाकिर हुसैन अकेले इक़रार (स्वीकृति) के गवाह नहीं हैं, बल्कि इसके पांच गवाह हैं। ऐसी स्थिति में यह चर्चा कि बिक्री का प्रमाण ईजाब (प्रस्ताव) और क़बूल (स्वीकृति) से एक ही मजलिस (बैठक) में होता है, प्रमाण के अर्थ में अंतर न करने से उत्पन्न होती है; प्रमाण अपने आप में एक बात है, लेकिन न्यायाधीश के समक्ष प्रमाण के लिए केवल इक़रार का प्रमाण पर्याप्त है।

चौथी चर्चा: मोहम्मदी बेगम के बयान में कहीं भी ईजाब और क़बूल का खंडन नहीं है, न ही उनके उक्त बयान में कोई ऐसा शब्द है जो यह दर्शाए कि इसके अलावा पति-पत्नी के बीच बिक्री के संबंध में कोई बात नहीं हुई। इसके अलावा, इक़रार की गवाही के बावजूद, हाकिम (न्यायाधीश) के समक्ष उक्त ईजाब और क़बूल का आना आवश्यक नहीं है। मोहम्मदी बेगम ने अनुबंध होने और ईजाब व क़बूल के शब्दों को इन शब्दों में व्यक्त किया कि "पति ने यह मकान बेचकर कागज़ मेरे हवाले कर दिया।" और बिक्री की वह बातचीत जिसका उन्होंने उल्लेख किया कि "मैं तुम्हें बैनामा (बिक्री पत्र) लिखवाए देता हूँ," और मैंने कहा "आमीन," वह ईजाब और क़बूल का बयान नहीं था बल्कि वह बिक्री के समझौते और परामर्श के अर्थ में बातचीत थी, जैसा कि उनके शब्दों से स्पष्ट है। यदि आप कहें कि संभव है कि 'बिक्री की बातचीत' से उनका तात्पर्य यही ईजाब और क़बूल हो, तो हम कहेंगे कि संभव है कि उनका तात्पर्य वही समझौता और परामर्श हो। परोक्ष (ग़ैब) पर निर्णय देना और एक संभावित मामले से स्वयं एक अर्थ निकाल लेना कैसे सही हो सकता है? बल्कि जब शब्द स्पष्ट रूप से परामर्श के ही हैं, तो उन्हें उसी पर लागू करना स्पष्ट है। हाँ, यदि उनके कथन में यह स्पष्टीकरण होता कि अब्दुल गनी खान ने इसके अलावा मुझसे बिक्री की कोई बातचीत नहीं की, तो यह अर्थ सही होता। और जब ऐसा नहीं है, तो तर्क और परंपरा (अक्ल और नक्ल) के अनुसार संभावना दलील को काट देती है।

पांचवीं चर्चा: यहीं से स्पष्ट हुआ कि यूसुफ अली खान और सैयद हशमत अली के बयानों का मोहम्मदी बेगम के बयान से बिल्कुल भी विरोधाभास नहीं है। वह दो समय किसी और के होने से

इनकार करती हैं: परामर्श के समय और बैनामा देने के समय। ईजाब और क़बूल के समय किसी के मौजूद होने या न होने का उनके बयान में कोई उल्लेख नहीं है। और ये दोनों ईजाब और क़बूल के समय अपना वहां होना बताते हैं। समझौते के समय और बैनामा देने के समय से कोई चर्चा नहीं है, तो विरोधाभास कहाँ हुआ? और ऐसी संभावित बात पर मुसलमानों की गवाही को केवल ज़बरदस्ती और जाली कैसे ठहराया जा सकता है?

छठी चर्चा: यदि मान भी लिया जाए कि 'बिक्री की बातचीत' से मोहम्मदी बेगम का तात्पर्य ईजाब और क़बूल ही है, तब भी सही मज़हब (विचारधारा) के आधार पर, जो कि हमारे इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) का मज़हब है, उनके बयान से...

---

१ फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय ४, खंड ३, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/ २७२। पृष्ठ २२९ / ७३८

بیدھا فبلغناھا وقد طلقت نفسھا جازت شھادتھما ۱- نے ہمیں کہا کہ ہم اسکی بیوی کو مطلع کر دیں کہ اس نے اسے طلاق کا اختیار دیا ہے تو ہم نے اس کی بیوی کو مطلع کردیا ہے اور اس کی بیوی نے اپنے نفس کو طلاق دے دی ہے، تو یہ شہادت جائز ہوگی۔ (ت)

بحث سوم: ظاہر ہوا کہ باقر حسین تنہا گواہ اقرار نہیں بلکہ اس کے پانچ گواہ ہیں اور ایسی جگہ یہ بحث کہ ثبوت بیع ایجاب و قبول بمجلس واحد سے ہوتا ہے معنی ثبوت میں تفرقہ نہ کرنے سے ناشی و ثبوت فی نفسہ ہے ثبوت عند القاضی کے لئے صرف ثبوت اقرار کافی ہے۔

بحث چھارم: اظہار محمدی بیگم میں کہیں ایجاب و قبول کی نفی نہیں، نہ اس کے بیان مذکور تجویز میں کوئی لفظ حصر ہے کہ اس کے سوا زن و شو میں دربارہ بیع کوئی کلام نہ آیا نہ باوصف شہادت اقرار حاکم کے حضور مذکورہ ایجاب و قبول آنا کچھ ضرور، محمدی بیگم نے وقوع عقد والفاظ ایجاب و قبول کو ان لفظوں میں ادا کردیا کہ یہ مکان شوہر نے بیع کر کے کاغذ میرے حوالہ کیا اور وہ گفتگوئے بیع جو اس نے بیان کی کہ میں بیعنامہ تمہیں لکھوائے دیتا ہوں، میں نے کہا آمین، بیان ایجاب و قبول نہ تھی بلکہ وہ گفتگو بمعنی قرار داد و مشورہ بیع تھی جیسا کہ صراحتہً اس کے لفظ سے ظاہر ہے اگر کہئے ممکن کہ اس کے مراد گفتگوئے بیع سے یہی ایجاب و قبول تو ہم کہیں گے ممکن کہ اس کی مراد وہی قرار داد و مشورہ ہو غیب پر حکم کر دینا اور امر محتمل سے ایک معنی بطور خود سمجھ لینا کیونکر صحیح ہوا بلکہ جب لفظ صراحتہً مشورے ہی کے ہیں تو اسی پر حمل واضح، ہاں اگر اس کے کلام میں تصریح ہوتی کہ اس کے سوا بیچ کا کوئی مکالمہ عبدالغنی خاں نے مجھ سے نہ کیا تو یہ معنیٰ ٹھیک ہوتے اور جب ایسا نہیں تو عقلاً و نقلاً احتمال قاطع استدلال۔

بحث پنجم: یہیں سے ظاہر ہوا کہ یوسف علی خاں و سید حشمت علی کے بیانوں کو اظہار محمدی بیگم سے اصلاً تنافی نہیں، وہ دو وقت کسی اور کے ہونے کا انکار کرتی ہے، وقت مشورہ اور وقت دادنِ بیعنامہ وقت ایجاب و قبول کسی کے موجود ہونے نہ ہونے کا اس کے اظہار میں کچھ ذکر نہیں اور یہ دونوں وقت ایجاب و قبول اپنا ہونا بیان کرتے ہیں وقت قرار داد و وقت عطائے بیعنامہ سے کچھ بحث نہیں تو منافات کہاں ہوئی اور ایسی محتمل بات پر مسلمانوں کی گواہی محض زوری و جعلی کیونکر ٹھہر سکی۔

بحث ششم: اگر فرض ہی کیجئے کہ گفتگوئے بیع سے محمدی بیگم کی مراد ایجاب و قبول ہی ہے جب بھی بر بنائے مذہب صحیح کہ ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مذہب ہے اس کے اظہار سے

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الرابع الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۷۲ صفحہ 229 از 738

Fatawa-e-Razawiya (Volume 18)

The testimony of the witnesses of offer and acceptance (Ijab-o-Qabul) is not affected at all. From the petitioner's statement, it is known that Mohammadi Begum's testimony was given before the testimony of Syed Hashmat Ali, Yusuf Ali Khan, and all other witnesses. It was clarified in the eighth point that if Mohammadi Begum had explicitly written in her statement that the testimony given regarding offer and acceptance is completely false and fabricated, and thereafter the testimony is presented, then this statement of the claimant Mohammadi Begum would not have harmed it. When it is established for men that if a claimant forgets, then a woman, especially at this age, is more deserving of this excuse. Against the correct school of thought, there was no right to declare the testimony of the leader of Muslims as artificial.

Seventh Discussion: From these discussions, it becomes clear that these seven testimonies are inherently pure and free from any doubt or objection. As for labeling the witnesses as untrustworthy or unreliable, setting aside the fact that if it is without Sharia-compliant proof and solely because an inquiry into them was not conducted, then this deficiency is on the part of the judge (Hakim). It is obligatory upon the judge, if he is not sufficiently aware of the witnesses' conditions, to conduct a secret investigation to determine whether their testimony is legally credible or not. Even if the opposing party does not demand it, calling them trustworthy or untrustworthy arbitrarily without investigation holds no meaning. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

[Table Content] Arabic: According to them [the Sahiba-in], he asks in all [cases] when their condition is unknown; this is the fatwa. | Urdu Translation: According to the Sahiba-in, when the Qazi (judge) is unaware of the conditions of the witnesses, he has the right to obtain information regarding all types of witnesses; the fatwa is based on this. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: "He asks," meaning it is obligatory. (It is mandatory for the judge to obtain information. -T). In Minhat al-Khaliq, it is stated from Allama Khayr al-Ramli:

Arabic: Its implication is that the Qazi sins by abandoning the questioning. | Urdu Translation: This means that for not obtaining information, the Qazi will be a sinner. (T)

It is stated in Al-Bahr:

Arabic: In Al-Sirajiyyah, the fatwa is that he asks in secret. | Urdu Translation: And in Al-Sirajiyyah, it is stated that the fatwa is that the Qazi should obtain information about them secretly. (T)

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/91 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/372 3 Minhat al-Khaliq 'ala al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company Karachi, 4/63 4 Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company Karachi, 7/63

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

ईजाब-ओ-क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) के गवाहों की गवाही पर कोई आंच नहीं आती। स़ाइल के बयान से पता चला कि मोहम्मदी बेगम का बयान सैयद हशमत अली, यूसुफ़ अली खां और सभी गवाहों के बयान से पहले हुआ था। आठवें मामले में स्पष्ट हो चुका है कि यदि मोहम्मदी बेगम स्पष्ट रूप से अपने बयान में यह लिखवातीं कि ईजाब-ओ-क़बूल की गवाही बिल्कुल झूठी और बनावटी है, और उसके बाद गवाही होती, तो वादिया मोहम्मदी बेगम के इस बयान से कोई नुकसान नहीं होता। जब पुरुषों के हक में यह मान लिया जाता है कि वादी भूल गया, तो एक महिला, विशेष रूप से इस आयु में, इस बहाने की अधिक हक़दार है। सही पंथ के विरुद्ध, मुसलमानों के इमाम की गवाही को बनावटी बताने का कोई अधिकार नहीं था।

सातवीं चर्चा: इन चर्चाओं से स्पष्ट हुआ कि ये सात गवाहियाँ स्वयं में हर संदेह और आपत्ति से पाक और साफ़ हैं। जहाँ तक गवाहों को अविश्वसनीय या गैर-भरोसेमंद बताने की बात है, इस बात को छोड़कर कि यदि यह बिना किसी शरीअत की दलील के सिर्फ इस आधार पर हो कि उनकी जांच नहीं की गई, तो यह कमी स्वयं हाकिम (न्यायाधीश) की ओर से है। हाकिम पर अनिवार्य है कि यदि वह स्वयं गवाहों की स्थिति से पर्याप्त रूप से अवगत न हो, तो गुप्त जांच करे जिससे पता चले कि उनकी गवाही शरीअत के अनुसार विश्वसनीय है या नहीं। भले ही दूसरा पक्ष इसकी मांग न करे, बिना जांच के मनमाने ढंग से उन्हें विश्वसनीय या अविश्वसनीय कह देने का कोई अर्थ नहीं है। 'दुर्रे-मुख्तार' में है:

[तालिका सामग्री] अरबी: उनके[साहिबैन] अनुसार, वह सभी [मामलों] में पूछता है जब उनकी स्थिति अज्ञात हो; इसी पर फतवा है। | उर्दू अनुवाद: साहिबैन के अनुसार जब काज़ी (न्यायाधीश) गवाहों की स्थिति को न जानता हो, तो उसे सभी प्रकार के गवाहों के बारे में जानकारी प्राप्त करने का अधिकार है, इसी पर फ़तवा है। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है: "पूछता है" यानी अनिवार्य रूप से (काज़ी पर जानकारी प्राप्त करना अनिवार्य है। -त)। 'मिन्हातुल ख़ालिक' में अल्लामा खैर रमली से है:

अरबी: इसका आशय यह है कि काज़ी सवाल न करने पर पापी होता है। | उर्दू अनुवाद: इसका मतलब यह हुआ कि जानकारी प्राप्त न करने पर काज़ी गुनहगार होगा। (त)

'बहर' में है:

अरबी: 'सिराजिया' में है और फतवा इस पर है कि वह गुप्त रूप से पूछता है। | उर्दू अनुवाद: और सिराजिया में है कि फतवा यह है कि काज़ी उनके बारे में गुप्त तरीके से जानकारी प्राप्त करे। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/91 2 रद्दुल मुहतार, किताबुश शहादात, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/372 3 मिन्हातुल ख़ालिक अलल बहरिर राइक, किताबुश शहादात, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 4/63 4 बहरुर राइक, किताबुश शहादात, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/63

شاہدین ایجاب و قبول کی شہادت پر اصلاً آنچ نہیں آتی، بیان سائل سے معلوم ہوا کہ محمدی بیگم کا اظہار سید حشمت علی و یوسف علی خاں بلکہ تمام شہود کے اظہار سے پہلے ہوا اور امرِ ہشتم میں واضح ہو چکا کہ اگر محمدی بیگم صراحۃً اپنے اظہار میں یوں لکھاتی کہ ایجاب و قبول کی جو شہادت دی محض جھوٹا ہے نری بناوٹ کرتا ہے اور اس کے بعد شہادت گزرتی اظہار مدعیہ یعنی محمدی بیگم سے اسے کچھ مضرت نہ تھی جب مردوں کے حق میں یہ قرار دیا جاتا ہے کہ مدعی بھول گیا تو عورت خصوصاً اس عمر میں زیادہ مستحق اس عذر کی ہیں خلاف مذہبِ صحیح امام مسلمانوں کی شہادت کو مصنوعی بتا دینے کا کوئی حق نہ تھا۔

بحثِ ہفتم: ان ابحاث سے روشن ہوا کہ یہ سات شہادتیں فی نفسہا ہر غبار و اعتراض سے پاک و صاف ہیں رہا شہود کو غیر ثقہ نامعتمد بتانا قطع نظر اس کہ اگر بے دلیل شرعی صرف اس بنا پر ہو کہ ان کی تحقیقات نہ کی گئی تو یہ کمی خود حاکم کی طرف سے ہے حاکم پر واجب ہے کہ احوالِ شہود سے خود بروجہ کافی آگاہ نہ ہو تو خفیہ تحقیقات کرے جس سے معلوم ہو کہ ان کی شہادت قابلِ اعتبارِ شرع ہے یا نہیں، اگرچہ فریق ثانی کی طرف سے اس کی تحریک نہ بھی ہو بے تحقیقات کے جزافاً ثقہ غیر ثقہ کہہ دینے کے کوئی معنی نہیں، درمختار میں ہے:

عندھما یسأل فی الکل اذا جھل بحالھم بہ یفتی-1 | صاحبین کے نزدیک قاضی جب گواہوں کے حالات کو نہ جانتا ہو تو اسے تمام قسم کے گواہوں کے متعلق معلومات حاصل کرنے کا حق ہے ، اسی پر فتوٰی ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: یسأل ای وجوباً2 (قاضی پر واجب ہے کہ معلومات حاصل کرے۔ت) منحۃالخالق میں علامہ خیر رملی سے ہے:

مقتضاہ ان القاضی یأثم بترك السؤال3- | اس کا مطلب یہ ہوا کہ معلومات حاصل نہ کرنے پر قاضی گنہگار ہوگا۔ (ت)

بحر میں ہے:

فی السراجیۃ والفتوی علی انہ یسأل فی السر4- | اور سراجیہ میں ہے کہ فتوٰی یہ ہے کہ قاضی انکے متعلق خفیہ طریقہ سے معلومات حاصل کرے (ت)

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ 2 ردالمحتار کتاب الشہادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۷۲ 3 منحۃ الخالق علی البحر الرائق کتاب الشہادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۴/ ۶۳ 4 بحر الرائق کتاب الشہادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۶۳

Fatawa Rizvia Volume 18

The point of consideration here is that in the investigations regarding this sale deed (Bayanama) of Muhammadi Begum, the magistrate relied on the testimony of these witnesses, and on that basis, accepting the restriction of the circular sale deed as proven, collected the stamp fee and registration penalty. Now there remains no ground to call these testimonies reliable and rejectable in the same proof, as has been clarified in the fifth point. They are not unreliable; even if they were openly sinful (fussaq), once the magistrate himself accepted them and passed a ruling, the testimony became effective. In the sixth point, it was clarified that even a sinful person is eligible to testify. Then what is the meaning of rejection after acceptance? The questioner neither presented the government's text based on which the magistrate's action was taken, nor did a copy of the magistrate's ruling regarding this matter come under review, so that the status of this acceptance and implementation of testimony could be revealed as it should be. Nevertheless, there is no doubt to this extent that this matter is highly noteworthy. The answer to the violation of the rule is clearly apparent from this, although the servants of the Shariah, by the grace of Allah Almighty, have no debate with any rule other than the rules of the pure Shariah. When the rule-makers themselves issued that circular and accordingly, after the appearance of a sound reason and permission and obtaining further investigations, that paper stood as registered papers, then where did the violation of the rule remain? What is the meaning of calling it plain and void even after taking the registration fee and penalty? Was the circular devised so that you take the price of the stamp, the penalty of registration, and everything, and then say the paper is plain and void? This should have been said beforehand; for what was the fee and penalty obtained? And what sort of removal of excuse occurred in this which is called the purpose of the court? If before the appearance of a sound reason and further investigations a plain paper was called plain, there would be a complaint; but now after all these steps, taking the fee and penalty and making it certified, then calling it plain and void leaves no excuse remaining.

Eighth Discussion: Denying the signs of truthfulness of testimony on the basis that there is no registration on the sale deed, no stamp paper, not written by an adult's hand, no signature, no testimony from residents of the locality or relatives, such that some of these were made a rational argument for the lack of proof of the sale deed, is not worth considering at all.

Firstly: This objection is against their own ruling that, by accepting these testimonies as a means of proof for a sound reason, the fee and penalty were taken.

Secondly: If the absence of registration and stamp is a rational argument for the invalidity of testimony, then taking the fee and penalty on that very basis to make the paper a certified registration and stamped one would be a strange, circuitous logic; because accepting it as certified depends on the acceptance of testimony, and acceptance of testimony depends on it being certified.

Thirdly: It has been clarified in the third point that dictation to another is stronger than writing it oneself.

Fourthly: All these are extra and useless matters. In the pure Shariah, the acceptance of testimony... from these things.

यहाँ विचारणीय बिंदु यह है कि मुहम्मदी बेगम के इस बिक्री विलेख (बयानामा) की जांच में, न्यायाधीश ने इन गवाहों की गवाही पर भरोसा किया और उसी के आधार पर सर्कुलर बिक्री विलेख के प्रतिबंध को सिद्ध मानकर स्टाम्प शुल्क और पंजीकरण जुर्माना लिया। अब उसी प्रमाण में इन गवाहियों को विश्वसनीय और अस्वीकार्य बताने का कोई आधार नहीं बचा है, जैसा कि पांचवें बिंदु में स्पष्ट हो चुका है। वे अविश्वसनीय नहीं हैं; यदि उन्हें खुले तौर पर पापी (फ़ुस्साक़) मान भी लिया जाए, तो जब न्यायाधीश ने स्वयं उन्हें स्वीकार कर निर्णय सुना दिया, तो गवाही प्रभावी हो गई। छठे बिंदु में स्पष्ट हुआ कि पापी व्यक्ति भी गवाही देने योग्य है, फिर स्वीकृति के बाद अस्वीकृति का क्या अर्थ? प्रश्नकर्ता ने न तो वह सरकारी पाठ प्रस्तुत किया जिसके आधार पर न्यायाधीश की यह कार्रवाई हुई, न ही इस मामले के संबंध में न्यायाधीश के निर्णय की प्रति समीक्षा के लिए आई, ताकि गवाही की इस स्वीकृति और कार्यान्वयन की स्थिति का उचित रूप से पता चल सके। फिर भी, इस हद तक कोई संदेह नहीं है कि यह मामला अत्यधिक विचारणीय है। नियम के उल्लंघन का उत्तर इससे स्पष्ट रूप से प्रकट होता है, यद्यपि शरीयत के सेवकों को, अल्लाह तआला के अनुग्रह से, पवित्र शरीयत के नियमों के अलावा किसी अन्य नियम से कोई सरोकार नहीं है। जब नियम बनाने वालों ने स्वयं वह सर्कुलर जारी किया और उसी के अनुसार, उचित कारण प्रकट होने और अनुमति मिलने तथा आगे की जांच के बाद वह कागज़ पंजीकृत कागज़ात की तरह हो गया, तो नियम का उल्लंघन कहाँ रहा? पंजीकरण शुल्क और जुर्माना लेने के बाद भी इसे सादा और अमान्य बताना, इसका क्या अर्थ है? क्या सर्कुलर इसलिए बनाया गया था कि आप स्टाम्प की कीमत, पंजीकरण का जुर्माना और सब कुछ ले लें और फिर कहें कि कागज़ सादा है और अमान्य है? यह तो पहले ही कह देना चाहिए था; फिर शुल्क और जुर्माना किस बात के लिए लिया गया? और इसमें कौन सा बहाना दूर हुआ जिसे अदालत का उद्देश्य बताया जाता है? यदि उचित कारण प्रकट होने और आगे की जांच से पहले सादे कागज़ को सादा कहा जाता तो शिकायत होती; लेकिन अब इन सभी चरणों के बाद शुल्क और जुर्माना लेकर इसे प्रमाणित बनाने के बाद सादा और अमान्य कह देने से कोई बहाना शेष नहीं रहा।

आठवीं चर्चा: गवाही की सच्चाई के संकेतों का इस तरह खंडन करना कि न बिक्री विलेख पर पंजीकरण है, न स्टाम्प पेपर, न किसी वयस्क के हाथ का लिखा हुआ है, न हस्ताक्षर, न मोहल्ले वालों और रिश्तेदारों की गवाही, यहाँ तक कि इनमें से कुछ को बिक्री विलेख के प्रमाण न होने का तर्कसंगत आधार बनाया गया है, बिल्कुल भी विचार के योग्य नहीं है।

प्रथम: यह आपत्ति स्वयं उनके अपने आदेश पर है कि उन्हीं गवाहियों को उचित कारण का प्रमाण मानकर शुल्क और जुर्माना लिया गया।

द्वितीय: यदि पंजीकरण और स्टाम्प का न होना गवाही की अमान्यता का तर्कसंगत आधार है, तो उसी आधार पर शुल्क और जुर्माना लेकर कागज़ को प्रमाणित पंजीकरण और स्टाम्प वाला बनाना एक विचित्र और अंतहीन तर्क(चक्रक) होगा; क्योंकि प्रमाणित मानना गवाही की स्वीकृति पर निर्भर है और गवाही की स्वीकृति प्रमाणित होने पर।

तृतीय: तीसरे बिंदु में स्पष्ट हो चुका है कि स्वयं लिखने की तुलना में दूसरे को लिखवाना (इमला) अधिक प्रबल है।

चतुर्थ: ये सब फालतू और व्यर्थ की बातें हैं। पवित्र शरीयत में गवाही की स्वीकृति... इन बातों से।

पृष्ठ 231 का 738

یہاں محلِ نظر یہ ہے کہ اسی بیعنامہ محمدی بیگم کے تحقیقات میں حاکم نے انہیں شہود کی شہادت پر اعتماد کیا اور اسی کی بنا پر یہ پابندیِ سرکلر بیعنامہ کو ثابت مان کر فیس اسٹامپ وتاوان رجسٹری لیا تو اب انہیں شہادتوں کا اسی ثبوت میں معتبر ومردود بتانے کا کوئی محل نہ رہا جیسا کہ امر پنجم میں واضح ہو چکا وہ غیر ثقہ نہیں فرضاً کھلے فساق ہوتے جب حاکم خود انہیں قبول کر کے حکم کر چکا شہادت نافذ ہو گئی ، امر ششم میں واضح ہوا کہ فاسق بھی اہل شہادت ہے پھر بعد قبول رد کے کیا معنی، سائل نے نہ عبارت سرکار پیش کی جس کی تعمیل پر حاکم کی یہ کارروائی تھی نہ اس امر کے متعلق تجویز حاکم کی نقلِ نظر سے گزری کہ اس قبول و تنفیذ شہادت کا حال کماینبغی منکشف ہوتا پھر بھی اس قدر میں شک نہیں کہ یہ امر بہت قابلِ لحاظ ہے اور مخالفتِ ضابطہ کا جواب تو اس سے بدایۃً واضح اگر چہ خدامِ شرع کو بحمد اللہ تعالیٰ ضوابطِ شرعِ مطہر کے سوا کسی ضابطے سے بحث نہیں ، جب خود صاحبانِ ضابطہ ہی نے وہ سرکلر جاری کیا اور اسی کے مطابق اب بعد ظہور وجہ وجیہ واجازت وحصول تحقیقات مزید وہ کاغذ مثل کاغذاتِ رجسٹری ٹھہر گیا تو مخالفتِ ضابطہ کہاں رہی ، فیس و تاوان رجسٹری لینے کے بعد بھی سادہ و ساقط الاعتبار بتانا یعنی چہ ، کیا سرکلر اس لئے وضع ہوا تھا کہ اسٹامپ کے دام رجسٹری کا تاوان سب کچھ لے لیجئے اور پھر کہہ دیجئے کہ کاغذ سادہ ہے ساقط الاعتبار ہے یہ کہنا تو پہلے ہی حاصل فیس و تاوان کس بات کے لئے اور اس میں کون سا رفع عذر ہوا جسے مقصودِ عدالت بتایا جاتا ہے کیا قبل ظہور وجہ وجیہ و تحقیقاتِ مزید کاغذ سادہ کو سادہ کہا جاتا تو شکایت ہوتی اب کے بعد ان تمام مراتب کے فیس و تاوان لے کر مصدقہ بنا کر سادہ ساقط الاعتبار کہہ دینے سے کوئی عذر باقی نہ رہا۔

بحث ہشتم : قرائن صدقِ شہادت کی یوں نفی کہ نہ بیعنامے پر رجسٹری ، نہ کاغذ اسٹامپ کا، نہ بالغ کے ہاتھ کا لکھا، نہ دستخط، نہ اہل محلہ و اقارب کی شہادت کہ انہیں سے بعض کے بے ثبوتی بیعنامہ کا دلیلِ عقلی بنایا گیا ہے اصلاً قابل التفات نہیں۔ اولاً : یہ اعتراض خود اپنے حکم پر ہے کہ انہیں شہادتوں کو ذریعہ ثبوت وجہ وجیہ مان کر فیس و تاوان لیا گیا۔ ثانیاً: رجسٹری و اسٹامپ نہ ہونا اگر دلیلِ عقلی بطلانِ شہادت ہو تو انہیں کی بنا پر فیس و تاوان لے کر کاغذ کو مصدقہ رجسٹری و اسٹامی بنانا طرفہ دور کا رنگ ہو گا کہ مصدقہ ماننا تو موقوف ہوا قبولِ شہادت پر قبولِ شہادت مصدقہ ہونے پر۔ ثالثاً: امر سوم میں واضح ہو چکا کہ اپنے لکھنے سے دوسرے پر املا اقویٰ ہے۔ رابعاً: یہ سب زوائد و فضول باتیں ہیں شرعِ مطہر میں قبولِ شہادت کو وجودِ ادا و عدت ان باتوں سے

Volume 18, Fatawa Rizvia

There is no connection; if the witnesses are legally (Shariah) reliable, accepting their testimony is mandatory, even if all these matters are absent; otherwise not, even if all these matters are present. These are just some points from a cursory glance, and many matters still remain, which have been omitted to avoid lengthiness. In short, the proposal is incorrect due to many reasons. The Shariah ruling in this matter is that if among these seven witnesses even two are legally reliable, whether they are witnesses only to the confession of Abdul Ghani Khan, or only to the offer and acceptance (Ijab-o-Qabul), or one for confession and one for offer and acceptance, then since Muhammadi Begum possesses both grounds of preference—the date of sale is earlier for her and she also has possession—therefore, it is necessary to decide in favor of Muhammadi Begum in every way. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best.

Issue 52: From Rampur, 18 Ramadan al-Mubarak 1316 AH. What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid and Hindah were married with prompt (Mu'ajjal) and deferred (Muwajjal) dowry. Zaid pledged all his owned and existing property to Hindah for the prompt dowry, and also confessed that whatever property he acquires in the future through any means, it shall be considered pledged and as security up to the amount of Hindah's prompt dowry. If this writing and confession of Zaid is legally correct in Shariah, then it is the intended outcome; otherwise, please state the words acceptable to the court of Shariah that should be written and which would be legally valid and enforceable. End of query.

The Answer: In Shariah, the "engrossment" (hypothecation) of property without possession, as is prevalent nowadays, is purely meaningless and nonsensical. Yes, a pledge (Rahn) along with possession by the mortgagee is certainly a Shariah contract, but usurious entry is forbidden and taking profit from it is forbidden. Zaid's promise regarding future property is even more nonsensical; what does a confession regarding a non-existent thing mean? A woman's claim for prompt dowry is valid at any time before intercourse, and even after intercourse, because "Lan kullu wata'ihu ma'qudun alaiha" (for every act of intercourse is based on the contract). So, give the existing property for the dowry or make a Shariah pledge with the woman. As for any future property acquired, the woman may continue taking it with the husband's consent. If he does not give it, then legal suit, request for injunction, and auction are prevalent methods today, through which two Shariah possibilities can also arise: first, religiously (diyanatan), taking only the amount of the debt in the auction and

returning the excess, based on the current fatwa that the right-holder can recover their right from a different category of assets. Second, the auction being for more than the demanded amount and the debtor taking the excess amount, for this would be the execution of a sale as jurists have specified. "And whosoever fears Allah, He will make a way for him" (this will be considered as validating the sale, as jurists have clearly stated, and whoever fears Allah, He makes a way out for him). Page 232 of 738

कोई संबंध नहीं है; यदि साक्षी शरीयत के अनुसार विश्वसनीय हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार करना अनिवार्य है, भले ही ये सभी मामले अनुपस्थित हों; अन्यथा नहीं, भले ही ये सभी मामले मौजूद हों। ये सरसरी तौर पर कुछ शोध हैं, और अभी भी बहुत सी बातें बाकी हैं, जिन्हें विस्तार के डर से छोड़ दिया गया है। संक्षेप में, कई कारणों से यह प्रस्ताव गलत है और इस मामले में शरीयत का हुक्म यह है कि यदि इन सात गवाहों में से दो गवाह भी शरीयत के अनुसार विश्वसनीय हैं, चाहे वे केवल अब्दुल गनी खान के इकरार के गवाह हों या केवल ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) के, या एक इकरार का और एक ईजाब-ओ-क़ुबूल का, तो चूँकि यहाँ मोहम्मदी बेगम में प्राथमिकता के दोनों आधार शामिल हैं—बिक्री की तारीख भी उसकी पहली है और कब्ज़ा भी उसी का है—इसलिए हर तरह से मोहम्मदी बेगम के पक्ष में फैसला होना आवश्यक है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला 52: रामपुर से, 18 रमज़ानुल मुबारक 1316 हिजरी। दीन के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं: ज़ैद और हिंदा का निकाह मुअज्जिल (शीघ्र देय) और मुवज्जिल (विलंबित) मेहर के साथ हुआ। ज़ैद ने अपनी स्वामित्व वाली और मौजूद संपत्ति को हिंदा के मुअज्जिल मेहर में 'मुस्तग़रक़' (गिरवी/लीक) कर दिया और यह भी इकरार किया कि भविष्य में मुझे किसी भी माध्यम से जो संपत्ति प्राप्त होगी, वह हिंदा के मुअज्जिल मेहर की राशि तक मुस्तग़रक़ और ज़मानत मानी जाए। यदि ज़ैद का यह लेखन और इकरार शरीयत के अनुसार सही है, तो यही वांछित है, अन्यथा शरीयत के अनुसार न्यायलय में स्वीकार्य वे शब्द बताए जाएं जिन्हें लिखा जाए और जो शरीयत के अनुसार प्रभावी और लागू हों।

जवाब: शरीयत के अनुसार बिना कब्ज़े के संपत्ति का मुस्तग़रक़ (बंधक) होना, जैसा कि आज कल प्रचलित है, पूरी तरह से अर्थहीन और निरर्थक है। हाँ, कब्ज़े के साथ रहन (गिरवी) निश्चित रूप से एक शरीयत का अनुबंध है, लेकिन उसमें दखल देना हराम है और उससे लाभ उठाना हराम है। और भविष्य की संपत्ति के संबंध में ज़ैद का वादा और भी निरर्थक है; जो चीज़ अस्तित्व में ही नहीं है उसके बारे में इकरार का क्या अर्थ? मुअज्जिल मेहर का दावा औरत को हमबिस्तरी से पहले हर समय प्राप्त है, और हमबिस्तरी के बाद भी क्योंकि "हर हमबिस्तरी अनुबंध पर आधारित है।" तो मौजूद संपत्ति मेहर में दे दे या औरत के पास शरीयत के अनुसार गिरवी रख दे, और जो संपत्ति भविष्य में पैदा हो वह औरत पति की सहमति से वैसे ही लेती जाए। यदि वह न दे, तो कानूनी मुकदमा, रोक की मांग

और नीलामी आज कल प्रचलित तरीके हैं जिनसे दो शरीयत की सूरतें भी निकल सकती हैं: एक धार्मिक रूप से (दयानतन) केवल कर्ज की राशि नीलामी में स्वयं ले लेना और अधिक को वापस देना, उस फतवे के आधार पर कि हकदार अपना हक अलग श्रेणी की संपत्ति से प्राप्त कर सकता है। दूसरा, नीलामी मांग की राशि से अधिक पर होना और अधिक राशि ऋणी का ले लेना, क्योंकि यह बिक्री का क्रियान्वयन होगा जैसा कि फकीहों (धर्मशास्त्रियों) ने स्पष्ट किया है। "और जो कोई अल्लाह से डरेगा, वह उसके लिए रास्ता बना देगा" (तो इसे बिक्री को लागू करना माना जाएगा जैसा कि फकीहों का इस पर स्पष्टीकरण है, और जो अल्लाह से डरता है, वह उसके लिए रास्ता बना देता है)। पेज 232 का 738

علاقہ نہیں شہود اگر معتبر شرعی ہیں ان کی شہادت کا قبول واجب اگرچہ یہ امور سب منتفی ہوں ورنہ نہیں اگرچہ یہ امور سب موجود ہوں، یہ سرسری نگاہ سے اتنے ابحاث ہیں، اور ہنوز بہت امور باقی ہیں کہ بخیالِ تطویل ترک کئے۔ بالجملہ تجویز بوجہ کثیرہ غیر صحیح ہے اور اس مسئلہ میں حکم شرعی یہ ہے کہ اگر ان سات شاہدوں میں دو گواہ بھی معتبر شرعی ہیں خواہ وہ صرف اقرار عبدالغنی خاں کے گواہ ہوں یا صرف ایجاب و قبول کے یا ایک اقرار کا ایک ایجاب و قبول کا، تو از انجا کہ یہاں محمدی بیگم دونوں وجوہِ ترجیح کی جامع ہے تاریخ بیع بھی اسی کی پہلی ہے اور قبضہ بھی اسی کا ہے لہٰذا ہر طرح فیصلہ بحق محمدی بیگم ہونا لازم، واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۵۲: از رامپور ۱۸/ رمضان المبارک ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید اور ہندہ کا نکاح ہوا مہر مؤجل و معجل کے ساتھ زید نے جائداد مملوکہ و موجودہ خود مہر معجل ہندہ میں مستغرق کر دی اور یہ بھی اقرار کیا کہ آئندہ جو جائداد مجھ کو کسی ذریعہ سے حاصل ہو، تا مقدارِ مہر معجل ہندہ مستغرق وکفول سمجھی جائے اگر یہ تحریر و اقرار زید شرعاً صحیح ہے فہو المراد، ورنہ جو شرعاً قابل قبول قضاء ہو وہ الفاظ بتائے جائیں جو کہ لکھے جائیں جو شرعاً نافذ و جاری ہوں فقط الجواب: شرعاً استغراق جائداد بلا قبضہ جس طرح آجکل رائج ہے محض مہمل و بے معنی ہے، ہاں رہن مع قبضہ مرہن ضرور عقدِ شرعی ہے مگر وہ دخلی حرام اور اس سے نفع لینا حرام اور زید کا وعدہ نسبت جائدادِ آئندہ اور بھی مہمل تر ہے معدوم کی نسبت اقرار کیا معنی، مہر معجل کا دعویٰ عورت کو پیش از وقوعِ وطی ہر وقت پہنچتا ہے اور بعد وطی بھی لان کل وطائہ معقود علیہا (کیونکہ ہر وطی پر عقد ہے۔ت) تو جائدادِ موجود مہر میں دے دے یا عورت کے پاس رہن شرعی کر دے اور باقی جو جائداد پیدا ہو عورت برضائے

شوہر یونہی لیتی جائے نہ دے تو نالش و سوالِ امتناع و نیلام سے کار برآری آج کل رائج ہے کہ جس میں دو صورتیں شرعی بھی نکل سکتی ہیں، ایک دیانۃً صرف مقدارِ دین کو خود نیلام میں لے کر زائد کو واپس دینا بناء علیٰ ما افتیٰ بہ الآن من اخذ الحق من خلاف الجنس (اب موجودہ فتویٰ کی بناء پر صاحب حق اپنا حق خلافِ جنس میں حاصل کر سکتا ہے۔ ت)، دوسرے نیلام مقدارِ مطالبہ سے زائد پر ہونا اور مقدارِ زیادت کو مدیون کالے لینا فانہ یکون تنفیذ اللبیع کما نصوا علیہ ومن یتق اللہ یجعل لہ مخرجاً (تو یہ بیع کو نافذ کرنا قرار پائے گا جیسا کہ فقہاء کی اس پر تصریح ہے، اور جو اللہ تعالیٰ سے ڈرے وہ اس لئے راستہ بنا دیتا ہے۔ ت) Page 232 of 738

Volume 18 Fatawa Razvia

Problem 55: Sent by Muhammad Allah Yar Khan, resident of Rampur State, Mohalla Bazaryaamla Zareef, house of the late Munshi Abdul Rahman, 26 Rabi al-Awwal 1317 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid entered into a marriage contract with Hindah for a dower (Mahr) of thirty thousand and thirty current ashrafis. Subsequently, Zaid gifted two shops owned by him to Hindah in lieu of her entire dower debt. A registered government gift deed was also accepted by Hindah willingly, witnessed by reliable persons, acknowledging that her entire dower debt had been paid and not even a single grain (habba) remained due from Zaid. Hindah continued to receive ten rupees monthly rent from the shops for eleven years and eight months during Zaid's lifetime, and even now after Zaid's death, she receives it and will continue to for her entire life. Now the questioner asks that Zaid did not write the detail of thirty thousand and thirty ashrafis in the gift deed, but what was decided is that Zaid wrote: "In exchange for the payment of the entire dower debt of Hindah, I, Zaid, have transferred these shops. Now not even a single grain of the dower debt of Hindah remains due from me." So, by writing the word 'all' (kull), has Zaid become free from liability or not? Now that Zaid has died, Hindah has again filed a claim for two thousand rupees regarding the dower. Is this claim of Hindah maintainable in court or not?

The Answer: The aforementioned claim is absolutely void and inadmissible. When Hindah accepted the gift in exchange for the entire dower, the entire dower stands discharged by way of set-off (muqassah). Now, claiming any part of it is clear injustice.

[Table Content] (Arabic Text): Indeed, a gift for consideration (Hiba bil-iwadh) is a sale from beginning to end, as stated in Durr al-Mukhtar. The purchaser's ownership over any part of the price does not remain. Such instances do not require specific naming, nor even knowledge of the quantity, because there is no need for delivery and receipt. In al-Fatawa al-Hindiyyah: This is a sale that does not require delivery, and it is the sale of what the seller and buyer do not know the quantity of, when there is no need for it. (Urdu Translation): So indeed, Hiba bil-Iwadh is a sale in its beginning and end, as it is in Durr al-Mukhtar. The buyer's ownership over the paid price will end. In such cases, there is no need for the mention of the item sold or the sale, nor is knowledge of the quantity of the item sold necessary, because here there is no actual giving and taking. It is in Hindiyyah that this is such a sale in which there is no need for handing over anything, nor is it necessary for the seller or buyer to know the

quantity of the item sold. So, in the sale where handing over and taking possession is not required, then there the quantity...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Gifts, Chapter on Revocation of Gifts, Mujtabai Press, Delhi, 2/162. Page 233 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

मसला 55: प्रेषित मोहम्मद अल्लाह यार खान, निवासी रियासत रामपुर, मोहल्ला बजरियामला ज़रीफ़, मरहूम मुंशी अब्दुल रहमान का घर, 26 रबी-उल-अव्वल 1317 हिजरी। उलमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने हिंदा से तीस हज़ार तीस तत्कालीन प्रचलित अशरफ़ी मेहर पर निकाह किया। इसके बाद ज़ैद ने अपनी मिल्कियत की दो दुकानें हिंदा के कुल मेहर के बदले में उसे हिबा (दान) कर दीं और हिंदा ने विश्वसनीय व्यक्तियों की गवाही में अपनी मर्ज़ी से सरकारी रजिस्टर्ड हिबा-नामा स्वीकार कर लिया कि उसका सारा मेहर अदा हो गया है और ज़ैद के ज़िम्मे अब एक हब्बा (रत्ती) भी बकाया नहीं है। यहाँ तक कि ज़ैद की ज़िंदगी में ग्यारह साल आठ महीने तक हिंदा उन दुकानों का दस रुपये मासिक किराया लेती रही और अब ज़ैद के मरने के बाद भी ले रही है और उम्र भर लेगी। अब सवाल यह है कि ज़ैद ने हिबा-नामे में तीस हज़ार तीस अशरफ़ी का विवरण नहीं लिखा है, बल्कि जो तय हुआ था उसके अनुसार ज़ैद ने यह लिख दिया कि "मुसम्मात हिंदा के कुल दीन-ए-मेहर की अदायगी के बदले में ये दुकानें मुझ ज़ैद ने लिख दी हैं, अब मेरे ज़िम्मे मुसम्मात हिंदा का एक हब्बा मेहर भी देना बाकी नहीं रहा"। तो क्या 'कुल' शब्द लिखने से ज़ैद दोषमुक्त हो गया या नहीं? अब ज़ैद मर चुका है, मुसम्मात हिंदा ने मेहर के दो हज़ार रुपये के लिए फिर से दावा कर दिया है, क्या हिंदा का यह दावा अदालत में विचारणीय है या नहीं?

अल-जवाब: उक्त दावा सरासर बातिल और अस्वीकार्य है। जब हिंदा ने पूरे मेहर के बदले में हिबा स्वीकार कर लिया, तो मुकासा (हिसाब बराबर होने) के नियम से पूरा मेहर समाप्त हो गया। अब उसमें से किसी भी हिस्से का दावा करना स्पष्ट अन्याय है।

[तालिका सामग्री] (अरबी पाठ): क्योंकि हिबा बिल-इवज़ (बदले वाला दान) शुरू से अंत तक बिक्री (बय) ही है जैसा कि दुर्रे मुख्तार में है, और खरीदार का दी गई कीमत के किसी भी हिस्से में स्वामित्व नहीं रहता। ऐसे मामलों में (वस्तु के) नामकरण या मात्रा के ज्ञान की भी आवश्यकता नहीं होती क्योंकि यहाँ सुपुर्दगी और प्राप्ति की कोई आवश्यकता नहीं है। हिंदिया में है: यह एक ऐसी बिक्री है जिसमें सुपुर्दगी की आवश्यकता नहीं होती, और उस चीज़ की बिक्री है जिसकी मात्रा विक्रेता और खरीदार को पता नहीं होती, जब उसमें सुपुर्दगी की आवश्यकता न हो। (उर्दू अनुवाद): तो निस्संदेह हिबा बिल-इवज़ शुरू और अंत में बिक्री है जैसा कि दुर्रे मुख्तार में है, और खरीदार द्वारा अदा की गई कीमत में उसकी मिल्कियत खत्म हो जाएगी। ऐसी जगहों पर मबीअ (बेची गई वस्तु) और बय (बिक्री) का ज़िक्र, बल्कि मबीअ की मात्रा का ज्ञान भी ज़रूरी नहीं है, क्योंकि यहाँ लेना-देना कुछ नहीं

होता। हिंदिया में है कि यह ऐसी बिक्री है जिसमें कुछ सौंपने की ज़रूरत है न ही मबीअ की मात्रा का जानना विक्रेता या खरीदार को ज़रूरी है। तो जिस बिक्री में सौंपना और कब्ज़ा देना न हो तो वहाँ मात्रा...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल हिबा, बाब अल-रुजू फ़िल हिबा, मतबा मुजतबाई देहली, 2/162. पेज 233 ऑफ़ 738

مسئلہ ۵۵ : مرسلہ محمد اللہ یار خان مقیم ریاست رامپور محلہ بزر یاملا ظریف گھر منشی عبدالرحمن مرحوم ۲۶ ربیع الاول ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ہندہ سے اوپر مہر تیس ہزار تیس اشرفی رائج الوقت عقد کیا اس کے بعد زید نے دو دکانیں مملوکہ اپنی بعوض کل دین مہر ہندہ کو ہبہ کر دیں اور کاغذ ہبہ نامہ رجسٹری شدہ سرکاری بھی مسماۃ ہندہ نے برضا و رغبت بشہادت مردمان ثقات کے اپنے کل دین مہر کا ادا ہونا اور ایک حبہ زید کے ذمہ نہ رہنا قبول کر لیا یہاں تک کہ زید کی زندگی میں دس روپیہ ماہوار کرایہ دکانوں کا گیارہ برس آٹھ مہینے سے لیتی رہی اور اب زید مر گیا اب بھی لیتی ہے اور اپنی تمام عمر لے گی، اب سائل سوال کرتا ہے کہ زید نے ہبہ نامہ میں تفصیل تیس ہزار تیس اشرفی کی نہیں لکھی ہے اور جو قرار پایا تھا تو اب زید نے یوں لکھ دیا کہ مسماۃ ہندہ کے کل دین مہر کے ادا ہونے کے بدلے یہ دکانیں مجھ زید نے لکھ دیں اب ایک حبہ میرے ذمہ دین مہر مسماۃ ہندہ کا دینا باقی نہ رہا، پس لفظ کل کے تحریر کرنے سے زید بری الذمہ ہو گیا یا نہیں، اب زید مر گیا، مسماۃ ہندہ نے دو ہزار روپیہ کے بابت مہر کی پھر نالش کر دی ہے، یہ دعوٰی مسماۃ ہندہ کو عدالت میں پہنچتا ہے یا نہیں ؟

الجواب: دعوٰی مذکورہ محض باطل و نامسموع ہے، جب ہبہ کل مہر کے عوض ہندہ نے قبول کر لیا کل مہر بحکم مقاصہ ساقط ہو گیا اب اس میں سے کسی جزء کا دعوٰی صریح ظلم ہے،

فان الهبة بالعوض بيع ابتداء وانتهاء كما في | تو بیشک ہبہ بالعوض ابتداءً وانتہاءً بیع ہے جیسا کہ درمختار میں الدرالمختار والمشترى لايبقى له ملك فى شيئ من | ہے اور خریدار کی ادا کردہ ثمن میں ملکیت ختم ہو جائے گی، الثمن وامثال المقام لاتحتاج الى التسمية بل ولاالى | ایسے مقامات پر مبیع و بیع کا ذکر بلکہ مقدار مبیع کا علم بھی علم المقدار لعدم الحاجة الى التسليم والتسلم فى |

ضروری نہیں کیونکہ یہاں لینا دینا کچھ نہیں ہوتا، ہندیہ میں الھندیة ھذا بیع لایحتاج فیه الی التسلیم و بیع ما | ہے کہ یہ ایسی بیع ہے جس میں کچھ سونپنے کی ضرورت ہے نہ لم یعلم البائع والمشتری مقداره اذا کان لایحتاج | ہی مبیع کی مقدار کا جاننا بائع یا مشتری کو ضروری ہے تو جس بیع فیه | میں سونپنا اور قبضہ دینا نہ ہو تو وہاں مقدار

1 درمختار کتاب الهبه باب الرجوع في الهبه مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۲ Page 233 of 738

Until delivery it is permissible. Don't you see that if someone admits to having usurped something from someone, or admits that someone entrusted him with something, and then the one who admitted buys that thing from the one to whom he admitted, it is permissible, even if both do not know the quantity of the thing. And Allah (The Exalted) knows best. (T)

Mas'ala 56: From Lashkar Gwalior, Mohalla Meika, sent by Muhammad Bakhsh, 21 Rabi-ul-Akhir Sharif 1317 AH. What do the scholars of the religion say in this matter that Mst. Hurrah has filed a claim for divorce against her husband with the statement that her husband divorced her three times in a single sitting in the presence of four women, and it has been a period of two months since then. Now, among those four women, one woman states the time of divorce as approximately one and a half years, the second woman says one and a quarter or one and a half years, and regarding the other two women, Mst. states that she does not wish to present their testimony. Besides them, there are two Muslim men and three Hindu men regarding whom the Mst. expresses ignorance as to whether they heard it or not. Among them, one witness states the time of divorce as fourteen or fifteen months, and the second states it as nearly two years, and the three Hindus say some one and a quarter years and some one and a half years. Mst. herself states the time of divorce as two months, and the husband denies giving the divorce. So, in this situation, what is the Shariah ruling on Mst.'s claim for divorce based on the mentioned testimonies? Please clarify and be rewarded.

Answer: The testimony of Hindus is essentially not credible in any matter concerning Muslims. Nor can divorce be proven solely by the testimony of women. At least two sane, adult, God-fearing, and pious Muslim men, or one man and two women, all of whom must be sane, adult, God-fearing, and pious Muslims, are required. If such witnesses are not available, an oath will be taken from the husband. If he denies the divorce under oath, the claim of the Hurrah will be rejected. If the husband refuses to take the oath, the divorce will be established. If proper Shariah witnesses are present, the claim for divorce is proven by itself. A discrepancy between the claimant and the witnesses, or among the witnesses themselves regarding the time of divorce, does not harm the testimony. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

If the defendant is a Muslim, it is a condition for the witnesses to be Muslims. (T)

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab-ush-Shahadaat, Mujtabai Press, Delhi, 2/ 90

सुपुर्दगी तक जायज़ है। क्या आपने नहीं देखा कि यदि कोई व्यक्ति स्वीकार करता है कि उसने फलाँ से कोई चीज़ छीन ली है, या यह स्वीकार करता है कि फलाँ ने मेरे पास अमानत रखी है, फिर इकरार करने वाला उस व्यक्ति से वह चीज़ खरीद ले जिससे उसने इकरार किया था, तो यह जायज़ है, भले ही उन दोनों को वस्तु की मात्रा का ज्ञान न हो। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसअला ५६: लश्कर ग्वालियर, मोहल्ला मैका से, मोहम्मद बख्श द्वारा भेजा गया, २१ रबी-उल-आख़िर शरीफ़ १३१७ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फ़रमाते हैं कि मुसम्मात हुर्रा ने अपने पति पर इस बयान के साथ तलाक़ का दावा पेश किया है कि उसके पति ने चार महिलाओं की मौजूदगी में एक ही महफ़िल में उसे तीन बार तलाक़ दिया और इसे दो महीने का समय बीत चुका है। अब उन चार महिलाओं में से, एक महिला तलाक़ का समय लगभग डेढ़ साल बताती है, दूसरी महिला सवा या डेढ़ साल कहती है, और अन्य दो महिलाओं के संबंध में मुसम्मात का यह बयान है कि वह उनकी गवाही दिलाना मंज़ूर नहीं करती। उनके अलावा दो मुसलमान पुरुष और तीन हिंदू पुरुष हैं जिनके बारे में मुसम्मात सुनने या न सुनने की अनभिज्ञता व्यक्त करती है। उनमें से, एक गवाह तलाक़ का समय चौदह-पंद्रह महीने बताता है, और दूसरा लगभग दो साल बताता है, और तीन हिंदू कोई सवा साल और कोई डेढ़ साल कहते हैं। मुसम्मात ख़ुद तलाक़ का समय दो महीने बताती है, और पति तलाक़ देने से इनकार करता है। तो इस स्थिति में, उपर्युक्त गवाहियों के आधार पर मुसम्मात के तलाक़ के दावे का शरीअत के अनुसार क्या हुक्म है? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: मुसलमानों के किसी भी मामले में हिंदुओं की गवाही मूल रूप से विश्वसनीय नहीं है। न ही केवल महिलाओं की गवाही से तलाक़ सिद्ध हो सकता है। कम से कम दो मुसलमान पुरुष, जो अक़्लमंद, वयस्क, परहेज़गार और मुत्तक़ी हों, या एक पुरुष और दो महिलाएँ जो सभी मुसलमान, अक़्लमंद, वयस्क, परहेज़गार और मुत्तक़ी हों, आवश्यक हैं। यदि ऐसे गवाह नहीं हैं, तो पति से शपथ ली जाएगी। यदि वह शपथ खाकर तलाक़ होने से इनकार कर देता है, तो हुर्रा का दावा ख़ारिज हो जाएगा। और यदि पति शपथ नहीं खाता है, तो तलाक़ सिद्ध हो जाएगा। और यदि वैसे शरीअत के अनुसार गवाह मौजूद हैं, तो तलाक़ का दावा अपने आप सिद्ध है और दावेदार और गवाहों के बीच तथा गवाहों के आपस में तलाक़ के समय को लेकर मतभेद गवाही के लिए हानिकारक नहीं है। दुर्रे-मुख्तार में है:

यदि प्रतिवादी मुसलमान हो, तो गवाहों का मुसलमान होना शर्त है। (त)

1. दुर्रे-मुख्तार, किताबुश शहादात, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, २/ ९०

पृष्ठ ७३८ का २३४

الی التسلیم جاز الایری ان من اقر انہ غصب من فلان شیئًا او اقر ان فلانًا اودعہ شیئًا ثم ان المقر اشتری ذلک الشیئ من المقر لہ جاز وان کان لا یعرفان مقدارہ۔ واللہ اعلم۔ کے علم کے بغیر بیع جائز ہے، کیا دیکھا نہیں کہ کوئی شخص اقرار کرے کہ میں نے فلاں کی چیز غصب کی ہے یا یہ اقرار کرے اس نے میرے پاس امانت رکھی پھر اقرار کرنیوالا مقرلہ سے وہ چیز خرید لے تو جائز ہے اگرچہ دونوں کو چیز کی مقدار کا علم نہ ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۵۶: از لشکر گوالیار محلہ میکہ مرسلہ محمد بخش ۲۱ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس معاملے میں کہ مسماۃ حرہ نے اپنے شوہر پر اس بیان سے طلاق کا دعوٰی پیش کیا ہے کہ میرے شوہر نے بموجودگی چار عورتوں کے ایک جلسہ میں مجھ کو تین بار طلاق دی اور اس کو عرصہ دو مہینے کا ہوا اب ان چار عورتوں میں ایک عورت زمانہ طلاق کا تخمیناً ڈیڑھ سال بیان کرتی ہے اور دوسری عورت سوا یا ڈیڑھ سال کہتی ہے اور باقی دو عورتوں کی نسبت مسماۃ کا یہ بیان ہے کہ مجھ کو ان کی شہادت دلانا منظور نہیں، علاوہ ان کے دو مرد مسلمان اور تین مرد ہندو جن کی نسبت مسماۃ سننے نہ سننے کی لا علمی بیان کرتی ہے، ان میں ایک گواہ زمانہ طلاق کا چودہ پندرہ ماہ کا بیان کرتا ہے اور دوسرا قریب دو سال بیان کرتا ہے اور تین ہندو کوئی سوا برس کوئی ڈیڑھ برس اور مسماۃ زمانہ طلاق کا دو مہینے کا بتاتی ہے اور شوہر کو طلاق دینے سے انکار ہے، پس اس صورت میں مسماۃ کا دعوٰی طلاق کا شہادت مذکورہ سے شرعاً کیا حکم رکھتا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: مسلمانوں پر کسی معاملے میں ہنود کی گواہی اصلاً معتبر نہیں، نہ تنہا عورتوں کی گواہی سے طلاق ثابت ہو سکے کم سے کم دو مسلمان مرد عاقل بالغ متقی پرہیزگار یا ایک مرد دو

عورتیں سب مسلمان عاقل بالغ متقی پرہیزگار درکار ہیں، اگر ایسے گواہ نہیں تو شوہر سے قسم لی جائے اگر وہ قسم کھا کر طلاق ہونے سے انکار کر دے دعویٰ حرہ رد ہو جائے گا اور اگر شوہر قسم نہ کھائے تو طلاق ثابت ہو جائے گی اور اگر ویسے گواہ شرعی موجود ہیں تو دعویٰ طلاق آپ ہی ثابت ہے اور مدعیہ و گواہان اور نیز باہم گواہوں کا زمانہ طلاق میں اختلاف کچھ مضر شہادت نہیں، درمختار میں ہے:

یشترط الاسلام لو المدعی علیہ مسلماً ۱ _ اگر مدعی علیہ مسلمان ہو تو گواہوں کا مسلمان ہونا شرط ہے۔ (ت)

۱ در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰

Volume 18 (18) Fatawa Rizvia

In it, it is stated:

| Quorum for marriage and divorce is two men or one man and two women | The quorum of witnesses for marriage and divorce is two men or one man and two women, | | The testimony of four women without a man will not be accepted. [Summary] | testimony of four women without a man will not be accepted. [Abridged] (T) |

In 'Alamgiri' it is stated:

| If both witnesses disagree on the time or place, and the matter of testimony pertains purely to verbal transactions, | If both witnesses differ in time or place, and the matter of testimony is related to verbal dealings, | | such as sale, lease, divorce, or manumission, then their testimony is permissible. | such as sale, lease, divorce, or manumission, then this testimony is permissible. | | [Summary]. And Allah the Almighty knows best. | [Abridged]. And Allah the Almighty knows best. (T) |

Issue 587 to 588: From Rampur State, sent by Munshi Wahid Ali Sahib, Peshkar of the Revenue Department, 19th Rabi' al-Akhir Sharif 1319 AH. What do the scholars of religion say on these issues: (1) Are the regulations and orders established by the caliph or the judge of the time for the settlement of disputes and filing of lawsuits sharia-wise mandatory and binding on the ruler or not? Explain and you will be rewarded. (2) Zaid wrote in his statement that (Amr has gone out of the city). According to sharia rulings, do the mentioned words prove Amr's flight or is it just considered a normal departure? Explain and you will be rewarded.

The Answer: (1) The ruler of the country, the Islamic governor, or his superior officer like the Chief Justice, whom he has authorized to appoint someone to the office of justice through his signatures, in short, whoever becomes a ruler sharia-wise through his appointment and gains the authority to decide without the consent of the parties, whatever conditions such a person has set for the order of justice in his appointment, or whatever regulations the sultan or his authorized deputy, who has the power to frame rules, has established for the resolution of disputes and filing of cases, compliance with them is necessary for that particular ruler in the first case, and for all the rulers of that state in the second case, whether they like it or not. Any decision against them...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba Mujtabai Delhi, 2/91 2 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Bab al-Thamin, Noorani Kutub Khana Karachi, 3/507-8 Page 235 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा रज़विया

इसी में है:

| निकाह और तलाक के लिए गवाही का निसाब दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ हैं | निकाह और तलाक के लिए गवाही का निसाब दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ हैं, | | पुरुष के बिना चार महिलाओं की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। [संक्षिप्त] | पुरुष के बिना चार महिलाओं की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। [संक्षेप] (त) |

'आलमगीरी' में है:

| अगर दोनों गवाहों के समय या स्थान में मतभेद हो और गवाही वाला मामला केवल बातचीत से संबंधित हो, | अगर दोनों गवाहों के समय या स्थान में मतभेद हो और गवाही वाला मामला केवल बातचीत से संबंधित हो, | | जैसे कि बिक्री, पट्टा (इजारा), तलाक और दास मुक्ति (इताक), तो उनकी गवाही मान्य है। | जैसे कि बिक्री, इजारा, तलाक और इताक, तो यह गवाही मान्य है। | | [संक्षेप]। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। | [संक्षेप]। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त) |

मसला 587 से 588: रियासत रामपुर से प्रेषित, मुंशी वाहिद अली साहब पेशकार महकमा माल, 19 रबी-उल-आख़िर शरीफ 1319 हिजरी। धर्म के विद्वान इन मसलों में क्या फरमाते हैं: (1) झगड़ों के फैसले और मुक़दमा दायर करने के लिए ख़लीफ़ा या वक़्त के काज़ी ने जो नियम और कानून (ज़वाबित व अहकाम) निर्धारित किए हैं, उनका पालन करना हाकिम (शासक) के लिए शरीयत के अनुसार अनिवार्य और वाजिब है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ। (2) ज़ैद ने अपनी तहरीर में लिखा है कि (अम्र शहर से बाहर गया है)। शरीयत के हुक्मों के अनुसार क्या इन शब्दों से अम्र का फरार होना साबित होता है या नहीं, बल्कि सिर्फ सामान्य रूप से जाना समझा जाएगा? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

जवाब: (1) मुल्क का हाकिम, इस्लामी शासक या उसका कोई उच्च अधिकारी जैसे काज़ी-उल-क़ुज़ात, जिसे उसने अपने हस्ताक्षर से किसी को न्याय (कज़ा) के पद पर नियुक्त करने का अधिकार दिया हो, संक्षेप में, जिसकी नियुक्ति से कोई शरीयत के अनुसार हाकिम बन जाता है और पक्षों की सहमति के बिना फैसला करने का अधिकार पाता है, ऐसे व्यक्ति ने उसकी नियुक्ति के समय न्याय के आदेश के लिए जो शर्तें लगाई हों, या सुल्तान या उसके अधिकृत प्रतिनिधि ने, जिसे नियम बनाने का

अधिकार हो, विवादों के निपटारे और मुकदमों की सुनवाई के लिए जो नियम निर्धारित किए हों, उनका पालन करना पहली स्थिति में उस विशेष हाकिम पर और दूसरी स्थिति में उस रियासत के सभी हाकिमों पर अनिवार्य है, चाहे वे चाहें या न चाहें। उनके विरुद्ध किया गया कोई भी फैसला...

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/ 91 2 फतावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अल-बाब-उल-सामिन, नूरानी कुतुब खाना कराची, 3/ 507-8 पेज 235 / 738

اسی میں ہے:

| ونصابها لنكاح وطلاق رجلان اورجل وامرأتان | نکاح وطلاق کے لئے نصاب شہادت دو مرد یا ایک مرد اور دو | | ولا تقبل شهادة اربع بلا رجل اھ مختصرًا۔ | عورتیں، مرد کے بغیر چار عورتوں کی شہادت مقبول نہ ہوگی اھ مختصراً (ت) |

عالمگیری میں ہے:

| اختلفا في الوقت او المكان فان كان المشهود به قولا | اگر دونوں گواہوں کا وقت یا مکان میں اختلاف ہو اور شہادت | | محضاً كالبيع والاجارة والطلاق والعتاق جازت شهادتهما | والا معاملہ گفتگو سے متعلق ہو مثلاً بیع ، اجارہ، طلاق اور عتاق، تو | | اھ ملخصاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ | یہ شہادت جائز ہے اھ ملخصاً۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) |

مسئلہ ۵۸۷ تا ۵۸۸: از ریاست رامپور مرسلہ منشی واحد علی صاحب پیشکار محکمہ مال ۱۹/ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ان مسائل میں: (۱) جو ضوابط و احکام واسطے فیصلہ خصومات اور رجوع نالش کے خلیفہ یا قاضی وقت نے مقرر کئے ہیں ان کی پابندی حاکم کو شرعاً لازم و واجب ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ (۲) زید نے اپنی تحریر میں یہ لکھا ہے کہ (عمرو شہر سے باہر گئے ہیں) از روئے احکام شرعی الفاظ مذکورہ سے فرار عمرو ثابت ہے یا نہیں بلکہ صرف معمولی طور پر جانا پایا جاتا ہے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) والی ملک حاکم اسلام یا اس کے یہاں کے افسر بالا دست مثل قاضی القضاۃ نے جسے اس نے کو عہدہ قضا پر اپنے دستخطوں سے مقرر کر دینے کا اختیار دیا ہو، بالجملہ جس کے

نصب سے حاکم شرعاً حاکم ہو جاتا ہے اور بے رضائے فریقین فیصلہ کرنے کا اختیار پاتا ہے ایسے شخص نے جس کے نصب میں جو شرائط حکم قضا کے لئے لگائے ہوں یا سلطان خواہ اس کے ماذون مجاز نے جسے وضع ضوابط کا اختیار ہو جو ضابطے فیصلہ خصومات و رجوع مقدمات کے واسطے مقرر کئے ہوں ان کے پابندی صورت اولیٰ میں اس خاص حاکم اور ثانیہ میں اس ریاست کے تمام حکام پر خواہی نخواہی ضرور ہے، ان کے خلاف جو فیصلہ

---

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ کراچی ۳/ ۵۰۸-۷

Fatawa Razawiya Volume 18

It will be completely rejected, ineffective, and untrustworthy, just like a random passerby making a decision on his own. It is stated in Durr al-Mukhtar:

“Judgement (qada) can be specialized by time, place, and litigation, to the extent that if the Sultan ordered that a lawsuit not be heard after fifteen years have passed, and a judge heard it, the decision would not be enforceable.”[1] | Judgement (qada) can be specified by time, place, and litigation, to the extent that if the Sultan ordered that a lawsuit not be heard after fifteen years have passed, and a judge heard it, the decision would not be enforceable. (T)

In Radd al-Muhtar:

“In al-Ashbah, it is attributed to al-Khulasah, and in al-Fath, it is stated that authority (wilayah) can be restricted and made conditional upon a requirement.”[2] | In al-Ashbah, it is attributed to al-Khulasah, and in al-Fath, it is stated that authority (wilayah) can be restricted and made conditional upon a requirement. (T)

In the same source:

“The judge would be dismissed from hearing it, because as you have learned, judgement can be specialized.”[3] | The judge would be rendered powerless to hear it because you know that judgement can be made specific. (T)

Yes, if an unauthorized judge has established some rules on his own without permission, apart from these two cases, then compliance with them is not obligatory for anyone. And Allah Almighty knows best. (2) From the mentioned words, 'escape' (farar) of Amr is not proven at all. "Going out" is the translation of 'khurooj', and 'farar' translates to "fleeing". 'Farar' is not necessarily implied by 'khurooj'. Allah Almighty says regarding Zechariah (peace be upon him):

"So he came out to his people from the prayer chamber."[4] | He came out to his people from the prayer chamber.

Allah Almighty says to the Master of the Universe (peace and blessings be upon him):

"And from wherever you go out, turn your face toward al-Masjid al-Haram."[5] | When you go out, turn your face towards the Kaaba.

---

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Judiciary, Chapter on Imprisonment, Mujtabai Press, Delhi, 2/81 [2] Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Chapter on Imprisonment, Dar Ihya al-

Turath al-Arabi, Beirut, 4/342 [3] Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Chapter on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/343 [4] Al-Qur'an al-Karim, 19/11 [5] Al-Qur'an al-Karim, 2/149

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

यह पूरी तरह से ख़ारिज, बेअसर और अविश्वसनीय होगा, जैसे किसी राह चलते व्यक्ति द्वारा स्वयं कोई निर्णय लेना। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

"न्याय (क़ज़ा) को समय, स्थान और मुकदमे के साथ विशिष्ट किया जा सकता है, यहाँ तक कि यदि सुल्तान ने आदेश दिया कि पंद्रह वर्ष बीत जाने के बाद मुकदमे की सुनवाई नहीं होगी, तो यदि किसी न्यायाधीश ने सुनवाई की, तो निर्णय लागू नहीं होगा।"[1] | क़ज़ा को स्थान, समय और मुक़दमे से विशिष्ट किया जा सकता है यहाँ तक कि अगर सुल्तान ने हुक्म दिया कि पंद्रह साल गुज़र जाने के बाद दावे की समाअत न होगी तो किसी क़ाज़ी ने यह समाअत की तो फ़ैसला नाफ़िज़ न होगा। (त)

'रद्द-उल-मुहतार' में है:

"'अशबाह' में इसे 'ख़ुलासा' की ओर संदर्भित किया गया है और 'फ़तह' में कहा गया है कि अधिकार (विलायत) शर्त के साथ प्रतिबंधित और आबद्ध हो सकता है।"[2] | अशबाह में इसको ख़ुलासा की तरफ़ मंसूब किया है और फ़तह में फ़रमाया कि विलायत शर्त के साथ मुक़ैयद और मुअल्लक हो सकती है। (त)

उसी में है:

"न्यायाधीश इसकी सुनवाई से वंचित हो जाएगा क्योंकि आपको पता है कि न्याय को विशिष्ट किया जा सकता है।"[3] | क़ाज़ी इसकी समाअत से बे-इख़्तियार होगा क्योंकि तुम्हें मालूम है कि क़ज़ा को ख़ास किया जा सकता है। (त)

हाँ, यदि इन दो स्थितियों के अलावा किसी अनधिकृत न्यायाधीश ने बिना अनुमति के स्वयं कुछ नियम निर्धारित किए हों, तो उनका पालन किसी पर अनिवार्य नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (2) उपर्युक्त शब्दों से अम्र का 'फरार' (भागना) बिल्कुल सिद्ध नहीं होता। "बाहर जाना" 'खुरूज' का अनुवाद है, और 'फरार' का अनुवाद "भाग जाना" है। 'खुरूज' से 'फरार' का होना हरगिज़ ज़रूरी नहीं। अल्लाह अज़्ज़वजल हज़रत ज़करिया अलैहिस्सलाम के हक़ में फरमाता है:

"तो वह अपनी कौम पर मिहराब से बाहर आए।"[4] | अपनी क़ौम पर मेहराब से बाहर आए।

अल्लाह तआला सैय्यद-ए-आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम से फरमाता है:

"और जहाँ से आप बाहर निकलें, अपना मुँह मस्जिदुल हराम की तरफ करें।"[5] | बाहर जाओ तो अपना मुँह काबे की तरफ़ करो।

---

[1] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, हब्स का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/81 [2] रद्द-उल-मुहतार, किताबुल क़ज़ा, हब्स का अध्याय, दारुल इहया-उत-तुरास-अल-अरबी, बेरूत, 4/342 [3] रद्द-उल-मुहतार, किताबुल क़ज़ा, हब्स का अध्याय, दारुल इहया-उत-तुरास-अल-अरबी, बेरूत, 4/343 [4] अल-क़ुरआन अल-करीम, 19/11 [5] अल-क़ुरआन अल-करीम, 2/149

ہوگا سراسر مردود بے اثر و نامعتبر ہوگا جیسے کسی راہ چلے کا کوئی فیصلہ بطور خود کر دینا۔

درمختار میں ہے:

القضاء یتخصص بزمان و مکان و خصومۃ حتی لو امر السلطان بعدم سماع الدعوی بعد خمسۃ عشر سنۃ فسمعھا لم ینفذ[1]۔ | قضا کو مکان، زمان اور مقدمہ سے مختص کیا جاسکتا ہے حتی کہ اگر سلطان نے حکم دیا کہ پندرہ سال گزر جانے کے بعد دعوی کی سماعت نہ ہوگی تو کسی قاضی نے یہ سماعت کی تو فیصلہ نافذ نہ ہوگا۔ (ت)

ردالمختار میں ہے:

عزاہ فی الاشباہ الی الخلاصۃ و قال فی الفتح الولایۃ تقبل التقلید و التعلیق بالشرط[2]۔ | اشباہ میں اس کو خلاصہ کی طرف منسوب کیا ہے اور فتح میں فرمایا کہ ولایت شرط کے ساتھ مقید اور معلق ہوسکتی ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

فیکون القاضی معزولا عن سماعھا لما علمت من ان القضاء یتخصص[3]۔ | قاضی اس کے سماعت سے بے اختیار ہوگا کیونکہ تمہیں معلوم ہے کہ قضا کو خاص کیا جاسکتا ہے۔ (ت)

ہاں اگر ان دو صورتوں کے سوا کسی قاضی غیر مجاز نے بے اذن والی بطور خود کچھ ضوابط مقرر کئے ہوں تو ان کی پابندی کسی پر لازم نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) الفاظ مذکورہ سے فرار عمرو ہرگز ثابت نہیں، "باہر جانا" ترجمہ خروج کا ہے اور فرار کا ترجمہ "بھاگ جانا"۔ خروج سے "فرار" ہرگز لازم نہیں۔ اللہ عزوجل زکریا علیہ الصلوۃ و السلام کے حق میں فرماتا ہے:

"فَخَرَجَ عَلٰی قَوْمِہٖ مِنَ الْمِحْرَابِ"[4]۔ | اپنی قوم پر محراب سے باہر آئے۔

اللہ تعالٰی سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم سے فرماتا ہے:

"وَمِنْ حَیْثُ خَرَجْتَ فَوَلِّ وَجْھَکَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ ط"[5]۔ | باہر جاؤ تو اپنا منہ کعبے کی طرف کرو۔

---

[1] درمختار کتاب القضاء فصل فی الحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۱ [2] ردالمختار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۴۲ [3] ردالمختار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۴۳ [4] القرآن الکریم ۱۹/ ۱۱ [5] القرآن الکریم ۲/ ۱۴۹

Fatawa Razawiyya Volume 18

He (Allah) says to the noble Companions (may Allah be pleased with them): "If you have gone out to strive in My way and seeking My pleasure"[1] | If you have gone out to wage Jihad in My path and to seek My pleasure, then do not make friends with the disbelievers.

It is evident that in "fleeing" there is an additional factor beyond just "going out," and an unproven addition can never be established. In the books of the school of thought like Al-Hidaya, etc., it is stated in various places: 'The minimum is what is certain' (i.e., a small amount is certain – note by translator). And Allah (Glorified and Exalted be He) knows best.

Problem 59: From Tonk State, Mohalla Qafila, sent by Mawlawi Sayyid Zahoorullah Sahib, 17 Shawwal 1319 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Hindah died without receiving her dower (mahr) during the lifetime of her husband Bakr. She left her husband Bakr and two sons, Amr and Zaid, as heirs. After approximately eight years, Amr also died, leaving a wife, two sons, and two daughters as heirs. Now, the wife of Amr has become a claimant against Bakr as follows: "My dower should be due from my husband Amr, and the dower of Amr's mother Hindah is obligatory upon my father-in-law Bakr, in which Amr also has a share. Therefore, from his share, first this dower should be collected and given to me, and the remainder should be divided among me and the children of Amr (two sons and two daughters) according to the divine inheritance laws (Fara'id Allah)." In response to this demand, Bakr, Amr's father, presents this excuse: "The claim of Amr's wife does not apply to me for two reasons: First, Amr's wife is not an heir of Hindah. Second, according to her own words, her dower is due from her husband Amr, and according to her, the dower of Amr's mother Hindah is still due from me, Bakr. So, it is as if her claim is against the debtor of her debtor, which is not admissible according to Shariah, as per this narration:

'If one presents evidence against the debtor of his debtor, it is not accepted, and he does not become the owner entitled to take the debt. Thus it is in al-Khulasa.'[2] | If someone presents evidence against the debtor of his debtor, it will not be accepted, and he will not be entitled to receive that debt, as mentioned in Al-Khulasa. (Note by translator)

In the stated case, if Bakr's response is in accordance with the book, then please affix your seal to this inquiry. And if Bakr's response is contrary to Shariah, then please record the ruling with references below and affix your seal.

[1] Al-Quran al-Karim 60/1 [2] Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/108

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

वह (अल्लाह) महान सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से फरमाता है: "यदि तुम मेरी राह में जिहाद करने और मेरी प्रसन्नता चाहने के लिए निकले हो"[1] | अगर तुम निकले हो मेरी राह में जिहाद करने और मेरी मरज़ी चाहने तो काफ़िरों से दोस्ती न करो।

यह स्पष्ट है कि "भागने" में "बाहर जाने" से अधिक एक बात है, और बिना सबूत के अतिरिक्त बात कभी साबित नहीं हो सकती। पंथ की पुस्तकों जैसे अल-हिदाया आदि में जगह-जगह है: 'अल्प ही निश्चित है' (यानी कम से कम मात्रा ही निश्चित है - अनुवादक की टिप्पणी)। और अल्लाह (महिमामय और सर्वोच्च) सबसे बेहतर जानता है।

मसला 59: रियासत टोंक, मोहल्ला काफिला, प्रेषित मौलवी सैय्यद ज़हूरुल्लाह साहिब, 17 शव्वाल 1319 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं कि: हिंदा अपने पति बक्र के जीवनकाल में अपना महर प्राप्त किए बिना ही मर गई। उसने अपने पति बक्र और दो बेटों, अम्र और ज़ैद को वारिस के रूप में छोड़ा। लगभग आठ साल बाद, अम्र की भी मृत्यु हो गई, जिसने एक पत्नी, दो बेटों और दो बेटियों को वारिस के रूप में छोड़ा। अब, अम्र की पत्नी बक्र के विरुद्ध इस तरह दावेदार हुई कि "मेरा महर मेरे पति अम्र के ज़िम्मे होना चाहिए, और अम्र की माँ हिंदा का महर मेरे ससुर बक्र के ज़िम्मे वाजिब है, जिसमें अम्र का भी हिस्सा है। इसलिए, उसके हिस्से में से पहले यह महर मुझे वसूल कराया जाए और बाकी मेरे और अम्र की संतान (दो बेटों और दो बेटियों) के बीच ईश्वरीय उत्तराधिकार नियमों (फराइज अल्लाह) के अनुसार विभाजित किया जाए।" इस मांग के जवाब में, बक्र (अम्र के पिता) यह बहाना पेश करते हैं कि अम्र की पत्नी का दावा उन पर दो कारणों से नहीं पहुँचता: पहला यह कि अम्र की पत्नी हिंदा की वारिस नहीं है। दूसरा, उसके अपने शब्दों के अनुसार, उसका महर उसके पति अम्र पर बकाया है, और उसके अनुसार, अम्र की माँ हिंदा का महर मुझ बक्र पर बकाया है। तो, उसका दावा 'देनदार के देनदार' पर हुआ, जो शरीयत के अनुसार सुनवाई योग्य नहीं है, जैसा कि इस रिवायत में है:

'यदि कोई अपने देनदार के देनदार के विरुद्ध गवाही पेश करता है, तो उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा और वह ऋण लेने का हकदार नहीं होगा। ऐसा अल-खुलसा में है।'[2] | अगर किसी ने अपने देनदार के देनदार पर गवाही पेश की तो स्वीकार नहीं होगी, वह ऋण प्राप्त करने का हकदार नहीं होगा जैसा कि अल-खुलसा में है। (अनुवादक की टिप्पणी)

प्रस्तुत मामले में, यदि बक्र का उत्तर पुस्तक के अनुसार है, तो इस पूछताछ (इस्तेफता) पर मुहर लगा दें। और यदि बक्र का उत्तर शरीयत के विरुद्ध है, तो नीचे रिवायत के साथ आदेश लिख कर मुहर लगा दें।

[1] अल-कुरान अल-करीम 60/1 [2] फतावा हिंदिया, किताब अद-दवा, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/108

صحابہ کرام رضی اللہ تعالٰی عنہم سے فرماتا ہے: "اِنْ كُنْتُمْ خَرَجْتُمْ جِهَادًا فِيْ سَبِيْلِيْ وَابْتِغَآءَ مَرْضَاتِيْ"[1] | اگر تم نکلے ہو میری راہ میں جہاد کرنے اور میری مرضی چاہنے تو کافروں سے دوستی نہ کرو۔

ظاہر ہے کہ بھاگ جانے میں باہر جانے سے ایک امر زائد ہے اور زیادت بے ثبوت زائد ہر گز ثابت نہیں ہوسکتی، ہدایہ وغیرہ کتب مذہب میں جابجا ہے الاقل ھو المتیقن (قلیل یقینی امر ہوتا ہے لکـت) واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۵۹: از ریاست ٹونک محلہ قافلہ مرسلہ مولوی سید ظہور اللہ صاحب ۱۷/ شوال ۱۳۱۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ بلاوصولِ دین مہر خود، درنگی بکر زوج اپنے کے فوت ہو گئی اس نے ایک بکر زوج خود اور دو پسر ایک عمرو اور دوسرا زید وارث چھوڑے، بعد تخمیناً آٹھ سال کے عمرو بھی فوت ہو گیا اور اس نے ایک زوجہ اور دو پسر اور دو دختر وارث چھوڑے، اب زوجہ عمرو نسبت بکر خود کے اس طرح دعویدار ہوئی کہ میرا دین مہر میرے زوج عمرو کے ذمہ چاہئے اور عمرو کی والدہ ہندہ کا مہر ذمہ بکر خسر میرے کے واجب ہے جس میں عمرو کا بھی حصہ ہے پس اس کے حصہ میں سے اول یہ دین مہر مجھ کو وصول کرایا جاکر مابقی اس کا مجھ کو اور دو پسر اور دو دختر اولاد عمرو پر موافق فرائض اللہ تقسیم کیا جائے، بجواب مطالبہ ہذا بکر پدر عمرو کو یہ عذر ہے کہ دعوٰی زوجہ عمرو کا دو طرح سے مجھ پر نہیں پہنچتا اولاً تو یہ کہ زوجہ عمرو وارثہ ہندہ کی نہیں دوسرے بقول اس کے اس کا دین مہر اپنے زوج عمرو پر ہے اور عمرو کی والدہ ہندہ کا دین مہر مجھ بکر پر بقول اس کے باقی ہے تو گویا دعوٰی اس کا مدیون کے مدیون پر ہوا جو عند الشرع قابلِ سماعت نہیں بموجب اس روایت کے:

لواقام البینۃ علی مدیون مدیونہ لایقبل ولا یملک اخذ الدین کذا فی الخلاصۃ۔[2] | اگر کسی نے اپنے مقروض کے مقروض پر گواہی پیش کی تو مقبول نہ ہوگی وہ قرض حاصل کرنے کا حقدار نہ ہوگا جیسا کہ خلاصہ میں ہے (ت)

صورتِ مسئولہ میں اگر جواب بکر کا موافق کتاب کے ہے تو اس استفتاء پر مہر مہر ثبت فرمائی جائیں اور اگر خلاف شرع بکر کا جواب ہے تو اس کا حکم مع روایت ذیل میں قلمبند فر مایا جاکر مہر مہر ثبت فرمائی جائیں،

[1] القرآن الکریم ۱/۶۰ [2] فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۱۰۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Give the verdict, you shall be rewarded. (Give the statement, the reward will be given. T)

Answer: In the case presented, the claim of Amr's wife is correct and audible, and Bakr's excuses are false and rejected. Amr's wife is certainly not the heir of Hinda, but now that debt is no longer the debt of Hinda, for death is the transfer of ownership (because death transfers ownership. T). After Hinda's death, to the extent of Amr's share, it became Amr's debt, and Amr's wife is also an heir of Amr and a creditor as well. Dower (Mahr) of the wife and other debts for which Amr was responsible, as long as they do not encompass the entire estate, the remainder after the execution of the will, according to the laws of inheritance, is the property of the heirs themselves, among whom is the wife. So, in this regard, Bakr himself is the debtor of Amr's wife, not a debtor of a debtor. And in the amount of debts like dower etc., although the estate is kept as Amr's property due to its redirection towards the needs of the deceased (for the transfer of the estate for the deceased's own needs), but when both the creditor of the deceased and the debtor of the deceased are heirs of the deceased, then the claim of such a creditor against such a debtor's debtor is absolutely audible and acceptable. Inaudibility or non-adjudication occurs when both or one of them are strangers to the deceased. The research on this point is that for this creditor of the deceased to receive payment from the debtor of the deceased, two things are required: Firstly: He must prove the debt of the deceased against him, and when he is a stranger to that deceased, what right does he have to prove the property of the deceased against the debtor of the deceased? For he is not fit to be a party on his behalf (because he lacks the capacity to be an adversary). For this, the claim of the deceased's executor or heir is required. Secondly: He must prove his own debt against the deceased, and when the defendant is a stranger to the deceased, his presence is not sufficient for proving the debt against the deceased, for he cannot be presented as a party on his behalf (because he cannot be a representative party). Whoever is the executor or heir of the deceased must be present to prove the debt against the deceased. In short, the reason for inaudibility is the impossibility of proof. If proof of both matters is established in some way, then the claim will certainly be acceptable. Therefore, if the debt of the creditor against the deceased is proven before a judge, and the debtor of the deceased confesses to being the debtor of the deceased, then the judge will grant the debt to the deceased's creditor from the deceased's debtor. It is stated in Khulasa-e-Hindia:

[Table Content] Arabic: If he establishes proof against the debtor of his debtor, it is not accepted, and he does not possess the right to take the debt from him. However, if the debt is proven in his estate before the judge, and a man confesses before the judge that... Urdu: If testimony is presented against the debtor of one's debtor, it will not be acceptable and he will not be entitled to collect the debt. But when a debt (against someone) is proven in the estate of the deceased before a judge, and the debtor person confesses that...

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

उत्तर दें, आपको पुण्य मिलेगा। (बयान करें, प्रतिफल दिया जाएगा। त)

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, अम्र की पत्नी का दावा सही और श्रव्य (सुनने योग्य) है, और बक्र के बहाने झूठे और खारिज हैं। अम्र की पत्नी निश्चित रूप से हिन्दा की वारिस नहीं है, लेकिन अब वह ऋण हिन्दा का ऋण नहीं रहा, क्योंकि मृत्यु स्वामित्व का हस्तांतरण है (क्योंकि मृत्यु स्वामित्व को हस्तांतरित करती है। त)। हिन्दा की मृत्यु के बाद, अम्र के हिस्से की सीमा तक वह अम्र का ऋण हो गया, और अम्र की पत्नी अम्र की वारिस भी है और लेनदार (दायना) भी। पत्नी का मेहर और अन्य ऋण जिनके लिए अम्र जिम्मेदार था, जब तक वे पूरी संपत्ति को नहीं घेर लेते, वसीयत के क्रियान्वयन के बाद शेष संपत्ति उत्तराधिकार के नियमों के अनुसार स्वयं वारिसों की संपत्ति है, जिनमें पत्नी भी शामिल है। तो इस सीमा तक, बक्र स्वयं अम्र की पत्नी का ऋणी है, न कि ऋणी का ऋणी। और मेहर आदि जैसे ऋणों की राशि में, हालांकि संपत्ति को अम्र की संपत्ति के रूप में रखा गया है क्योंकि यह मृतक की जरूरतों के लिए पुनर्निर्देशित है (मृतक की अपनी जरूरत के लिए संपत्ति के हस्तांतरण के कारण), लेकिन जब मृतक का लेनदार और मृतक का ऋणी दोनों ही मृतक के वारिस हों, तो ऐसे लेनदार का ऐसे ऋणी के ऋणी पर दावा पूरी तरह से श्रव्य और स्वीकार्य है। सुनवाई न होना या निर्णय न होना उस स्थिति में है जब वे दोनों या उनमें से कोई एक मृतक के लिए अजनबी हों। इस बिंदु पर शोध यह है कि मृतक के इस लेनदार को मृतक के ऋणी से भुगतान प्राप्त करने के लिए दो चीजों की आवश्यकता होती है: पहला: वह मृतक के ऋण को उस पर सिद्ध करे, और जब वह उस मृतक के लिए अजनबी है, तो उसे मृतक के ऋणी पर मृतक की संपत्ति सिद्ध करने का क्या अधिकार है? क्योंकि वह उसकी ओर से पक्ष बनने के योग्य नहीं है (क्योंकि उसके पास प्रतिपक्षी होने की क्षमता नहीं है)। इसके लिए मृतक के वसीयतकर्ता या वारिस के दावे की आवश्यकता होती है। दूसरा: वह मृतक पर अपना स्वयं का ऋण सिद्ध करे, और जब प्रतिवादी मृतक के लिए अजनबी है, तो मृतक पर ऋण सिद्ध करने के लिए उसकी उपस्थिति पर्याप्त नहीं है, क्योंकि उसे उसकी ओर से पक्ष के रूप में प्रस्तुत नहीं किया जा सकता (क्योंकि वह प्रतिनिधि पक्ष नहीं हो सकता)। मृतक का जो भी वसीयतकर्ता या वारिस हो, उसका मृतक पर ऋण सिद्ध करने के लिए उपस्थित होना आवश्यक है। संक्षेप में, सुनवाई न होने का कारण प्रमाण की असंभवता है। यदि किसी प्रकार से दोनों बातों का प्रमाण स्थापित हो जाता है, तो दावा निश्चित रूप से स्वीकार्य होगा। इसलिए, यदि न्यायाधीश के समक्ष मृतक के विरुद्ध लेनदार का ऋण सिद्ध हो जाता है, और मृतक का ऋणी यह स्वीकार करता है कि

वह मृतक का ऋणी है, तो न्यायाधीश मृतक के ऋणी से मृतक के लेनदार को ऋण दिलवा देगा। 'खुलासा-ए-हिंदिया' में उल्लेख है:

[तालिका सामग्री] अरबी: यदि वह अपने ऋणी के ऋणी के विरुद्ध प्रमाण प्रस्तुत करता है, तो उसे स्वीकार नहीं किया जाता है, और वह उससे ऋण लेने का अधिकार नहीं रखता है। हालांकि, यदि ऋण न्यायाधीश के समक्ष उसकी संपत्ति में सिद्ध हो जाता है, और एक व्यक्ति न्यायाधीश के समक्ष स्वीकार करता है कि... उर्दू अनुवाद: यदि अपने ऋणी के ऋणी पर गवाही पेश की गई तो स्वीकार नहीं होगी और वह ऋण वसूल करने का हकदार नहीं होगा, लेकिन जब मृतक के तरके(संपत्ति) में कर्ज (किसी पर) काज़ी (न्यायाधीश) के यहाँ साबित हो जाए और कर्जदार व्यक्ति यह इकरार (स्वीकार) करे...

पृष्ठ 738 में से 238

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

بینواتوجروا (بیان کر واجر دئے جاؤ گے۔ت)

الجواب: صورت مستفسرہ میں زوجہ عمرو کا دعوٰی صحیح و مسموع اور بکر کے عذرات باطل و مدفوع ہیں، زوجہ عمرو ضرور وارثہ ہندہ نہیں مگر اب وہ دین بھی دین ہندہ نہیں فان الموت ناقل للملک (کیونکہ موت ملکیت کو منتقل کرتی ہے۔ت) بعد موت ہندہ بقدر حصہ عمرو دین عمرو ہوا اور زوجہ عمرو وارثہ عمرو بھی ہے اور دائنہ بھی مہر زوجہ وغیرہ دیون کہ ذمہ عمرو ہوں جبکہ محیط ترکہ نہ ہوں تو مابقی بعد انفاذ وصایا علی حسب الفرائض خود ملک ورثہ ہے جن میں زوجہ بھی ہے تو اس قدر میں بکر خود مدیون زوجہ عمرو ہے نہ مدیون مدیون اور قدر دیون مہر وغیرہ میں اگرچہ ترکہ ملک عمرو پر باقی رکھا جائے لانصرافھا الی حاجۃ المیت (میت کی اپنی حاجت کیلئے ترکہ منتقل ہونے کی وجہ سے) مگر دائن میت ومدیون میت جبکہ دونوں وارثان میت ہوں تو ایسے دائن کا ایسے مدیون مدیون پر دعوٰی قطعاً مسموع و مقبول ہے ، عدم سماع یا عدم قضا اس صورت میں ہے کہ وہ دونوں یا ان میں ایک میت سے اجنبی ہو۔ تحقیق مقام کہ یہ دائن میت کو مدیون میت سے وصول پاسکنے کے لئے دو باتوں کی حاجت ہے: اولاً: میت کا دین اس پر ثابت کرے اور جب یہ میت سے اجنبی ہے اسے ملک میت مدیون میت پر ثابت کرنے کا کیا استحقاق ہے فانہ لا یصلح خصماً عنہ (کیونکہ وہ اس کا فریق بننے کا صلاحیت نہیں رکھتا) اس کے لئے میت کے وصی یا وارث کا دعوٰی درکار ہے۔ ثانیاً: اپنا دین میت پر ثابت کرے اور جب مدعا علیہ میت سے اجنبی ہے میت پر اثبات دین کے لئے اس کا حضور کافی نہیں فانہ لایقدم خصماً عنہ (کیونکہ بطور فریق اس کی طرف سے پیش نہیں ہو سکتا) میت کا جو کوئی وصی یا وارث ہو تو میت پر دین ثابت کرنے کے لئے ان میں کسی کا حاضر ہونا ضرور ہے غرض عدم

سماع کی وجہ عدم امکان ثابت ہے اگر دونوں امر کا ثبوت کسی طرح ہو جائے تو دعویٰ ضرور قابل قبول ہے ولہٰذا اگر دین دائن ذمہ میت نزد قاضی ثابت ہو اور مدیون میت مدیون میت ہونے کا اقرار کرے تو قاضی مدیون میت سے دائن میت کو دین دلادے گا، خلاصہ ہندیہ میں ہے:

لو اقام البینۃ علی مدیون مدیونہ لا تقبل ولا یملك اخذ الدین منہ اما اذا ثبت الدین فی ترکتہ عند القاضی واقر رجل عند القاضی ان | اگر اپنے مقروض کے مقروض پر گواہی پیش کی تو مقبول نہ ہوگی اور وہ قرض وصول کرنے کا حقدار نہ ہوگا، لیکن جب میت کے ترکہ میں قرض (کسی پر) قاضی کے ہاں ثابت ہو جائے اور قرضدار شخص یہ اقرار کرے

Fatawa-e-Razvia Volume 18

[Arabic Text]: ...for the deceased a debt of such amount, he (the judge) orders him to pay it to the owner of the debt. (1) [Urdu Translation]: That "I owe a debt to the deceased of this amount," then the judge will order him to pay it, saying pay it to the one whom the deceased owed. (T)

Therefore, if the deceased's creditor is an heir of the deceased and the deceased's debtor is a stranger, and the second heir is not present, then the claim of this creditor-heir to establish the deceased's debt against the deceased's debtor will be heard. Primarily, a decree for the deceased's debt will be issued against that debtor, but secondarily, that debt will not be given to this claimant yet because the debtor is a stranger and the other heir is absent. It is stated in Muhit and Alamgiri: [Arabic Text]: A man died leaving two sons, one of whom is absent. The present one claimed that his father owed him a debt of one thousand dirhams, and the deceased had no assets other than a one-thousand dirham debt owed by another man. I will accept the evidence of the present son regarding the establishment of the debt against the stranger, but I will not hear his evidence against his father for his debt, nor will I judge for him anything from the thousand dirhams that I ruled against the stranger. I will stay the thousand dirhams until the brother comes. Likewise in Al-Muhit. (2) [Urdu Translation]: A person passed away leaving two sons as heirs, one of whom is absent. The son present claimed a debt of one thousand dirhams against his father, while the deceased (father) had no inheritance other than a thousand dirham debt against another person. In this case, I will accept the testimony of the present son that the other person owes a debt to the father, but I will not listen to his testimony regarding the debt against his father, nor will I grant the present son anything from the debt established against the other person. I will keep the established thousand-dirham debt against the other person on hold until his absent brother returns. This is how it is in Al-Muhit. (T)

And when both the creditor and debtor are heirs of the deceased, as Bakr and the wife of Amr are here, then all grounds for hearing and acceptance are fulfilled. Amr's wife can claim the deceased's debt from Bakr due to her inheritance, and Bakr, due to his inheritance, can claim his debt against the deceased in the property. Al-Waqi'at, then in Jami' al-Fusulayn says: [Arabic Text]: One of the heirs stands as an adversary on behalf of the deceased in what is for him and against him... etc. (3) [Urdu

Translation]: One of the heirs will be appointed as a party for transactions on behalf of the deceased... etc. (T)

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/108
2. Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter 5, Kutub Khana Karachi, 4/39
3. Jami' al-Fusulayn, Chapter 28, Islami Kutub Khana Karachi, 2/34

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

[अरबी पाठ]: ...मृतक पर इतना ऋण है, वह (न्यायाधीश) उसे ऋण के स्वामी को भुगतान करने का आदेश देता है। (1) [उर्दू अनुवाद]: कि "मुझ पर मृतक का ऋण है जिसकी मात्रा यह है," तो काज़ी उसे भुगतान करने का आदेश देगा कि मृतक पर जिसका ऋण है उसे दे दो। (त)

इसलिए यदि मृतक का लेनदार मृतक का वारिस हो और मृतक का देनदार अजनबी हो और दूसरा वारिस उपस्थित न हो, तो मृतक के देनदार पर मृतक का ऋण सिद्ध करने के लिए इस लेनदार-वारिस का दावा सुना जाएगा। प्राथमिक रूप से उस देनदार पर मृतक के ऋण की डिक्री कर दी जाएगी, लेकिन द्वितीयक रूप से वह ऋण अभी इस दावेदार को नहीं दिलाया जाएगा क्योंकि देनदार अजनबी है और दूसरा वारिस अनुपस्थित है। मुहीत और आलमगीरी में है: [अरबी पाठ]: एक व्यक्ति की मृत्यु हुई और उसके दो बेटे थे, जिनमें से एक अनुपस्थित है। उपस्थित बेटे ने दावा किया कि उसके पिता पर उसका एक हज़ार दिरहम का ऋण था, और मृतक के पास एक अन्य व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम के ऋण के अलावा कोई संपत्ति नहीं थी। मैं अजनबी के विरुद्ध ऋण सिद्ध करने में उपस्थित पुत्र के साक्ष्य को स्वीकार करूँगा, लेकिन उसके पिता के विरुद्ध उसके ऋण के लिए उसका साक्ष्य नहीं सुनूँगा, और न ही उस एक हज़ार दिरहम में से उसे कुछ दूँगा जो मैंने अजनबी के विरुद्ध तय किया है। मैं उस एक हज़ार को तब तक रोक कर रखूँगा जब तक कि भाई न आ जाए। इसी तरह अल-मुहीत में है। (2) [उर्दू अनुवाद]: एक व्यक्ति की मृत्यु हुई, उसके वारिस दो बेटे थे जिनमें से एक अनुपस्थित है। उपस्थित बेटे ने अपने पिता पर एक हज़ार दिरहम ऋण का दावा किया, जबकि मृतक (पिता) के पास किसी अजनबी व्यक्ति पर एक हज़ार के ऋण के अलावा कोई विरासत नहीं थी। ऐसी स्थिति में, मैं उपस्थित बेटे की गवाही स्वीकार करूँगा कि अजनबी व्यक्ति पर पिता का ऋण है, लेकिन पिता पर ऋण के बारे में उसकी गवाही नहीं सुनूँगा, और न ही अजनबी पर सिद्ध ऋण में से उपस्थित बेटे को कुछ दिलाऊँगा। मैं अजनबी पर पिता के सिद्ध एक हज़ार दिरहम के ऋण को तब तक स्थगित रखूँगा जब तक कि उसका अनुपस्थित भाई न आ जाए। मुहीत में ऐसा ही है। (त)

और जब लेनदार और देनदार दोनों मृतक के वारिस हों, जैसे यहाँ बक्र और अम्र की पत्नी हैं, तो सुनवाई और स्वीकृति के सभी आधार सिद्ध हो जाते हैं। अम्र की पत्नी अपनी विरासत के कारण बक्र से मृतक के ऋण का दावा कर सकती है, और बक्र अपनी विरासत के कारण मृतक पर अपने ऋण का दावा कर सकता है। वाक़ियात, फिर जामिउल फ़ुसुलैन में है: [अरबी पाठ]: वारिसों में से एक

मृतक की ओर से एक पक्ष के रूप में खड़ा होता है जो उसके लिए है और जो उसके विरुद्ध है... इत्यादि। (3) [उर्दू अनुवाद]: वारिसों में से एक को मृतक की ओर से लेन-देन के लिए पक्ष नियुक्त किया जाएगा... इत्यादि। (त)

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/108
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अध्याय 5, कुतुब खाना कराची, 4/39
3. जामिउल फुसुलैन, अध्याय 28, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/34

للمیت علیہ دیناً قدرہ کذا یأمرہ بالدفع الی رب الدین ۔ ۱ کہ مجھ پر میت کا قرض ہے جس کی مقدار یہ ہے تو قاضی اس کو ادائیگی کا حکم دے گا کہ میت پر جس کا قرض ہے اس کو دے دے۔(ت)

ولہذا اگر دائنِ میت وارث میت ہو اور مدیونِ میت اجنبی اور دوسرا وارث حاضر نہیں تو مدیونِ میت پر دینِ میت ثابت کرنے کے حق میں اس دائن وارث کا دعوٰی مسموع ہو گا اور بوجہ اول اس مدیون پر دین میت کی ڈگری کر دیں گے مگر بوجہ ثانی وہ دین اس مدعی کو ابھی نہ دلائیں گے کہ مدیون اجنبی ہے اور دوسرا وارث غائب۔ محیط و عالمگیریہ میں ہے: رجل مات و لہ ابنان احدھما غائب فادعی الحاضر ان لہ علی ابیہ الف درہم دیناً و لآمال لمیت غیر الف درہم علی رجل فانی اقبل بینۃ الابن الحاضر فی اثبات الدین علی الاجنبی ولا اسمع بینتہ علی ابیہ بدینہ ولا اقضی لہ من الالف التی قضیت علی الاجنبی بشیئ فاوّقف الالف حتی یجیئ الاخ کذا فی المحیط ۲۔ ایک شخص فوت ہوا اس کے وارث دو بیٹے تھے جن میں سے ایک غائب ہے تو حاضر بیٹے نے اپنے باپ پر ایک ہزار درہم قرض کا دعوٰی کیا جبکہ میت (باپ) کا ایک غیر شخص پر ایک ہزار قرض کے بغیر کوئی ترکہ نہ ہو، تو اس صورت میں حاضر بیٹے کی گواہی کہ غیر شخص پر باپ کا قرض ہے، میں قبول کر لوں گا، اور اس کی اپنے باپ پر قرض کی گواہی کو نہ سنوں گا، اور نہ ہی غیر پر ثابت قرض میں سے حاضر بیٹے کو کچھ دلاؤں گا، اور میں غیر پر باپ کے ثابت شدہ قرض ہزار درہم کو موقوف رکھوں گا تاوقتیکہ اس کا غائب بھائی نہ آجائے، ایسے ہی محیط میں ہے۔(ت)

اور جب دائن و مدیون دونوں وارثانِ میت ہیں جس طرح یہاں بکر وزوجہ عمرو تو اب سماع و قبول کی تمام وجوہ متحقق ہیں زوجہ عمرو اپنی وراثت کے سبب بکر کے دینِ میت کا دعوٰی کر سکتی ہے اور وراثت بکر کے سبب اس کے موجبہ میں میت پر اپنے دین کا دعوٰی۔ واقعات پھر

جامع الفصولین میں ہے: احد الورثۃ ینتصب خصماً عن المورث فیما لہ وعلیہ الخ۳ ورثا میں سے ایک کو مورث کی طرف سے لین دین کے لئے فریق مقرر کیا جائے گا الخ(ت)

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۱۰۸ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب الخامس کتب خانہ کراچی ۴/ ۳۹ ۳ جامع الفصولین الفصل الثامن والعشرون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۳۴

Fatawa Rizvia (18)

In Khizanat-ul-Muftiyyin it is stated: If someone claims a debt against the deceased in the presence of one of the heirs and proves it, the debt will be established against all heirs. Similarly, if one of the heirs proves a debt owed to the deceased father by someone and presents witnesses, this debt will be established in favor of all heirs, and the present heir who proved it will be given their undivided share as their portion, etc. (T)

Therefore, it is quoted in Jami'-ul-Fasulain from the Fatawa of Imam Rashid-ud-Din: A creditor does not have the right to establish a debt against the debtor of the deceased or against the legatee. However, if they prove it against someone whom it is valid to prove against, such as an executor or an heir, the right of recovery from them is established. If the heir denies having the estate of the deceased in their possession, the creditor has the right to prove possession. If a stranger denies it, the creditor's testimony against them will not be accepted because proving a stranger's possession does not establish the deceased's ownership. (T)

Thus, in the case in question, the claim of Amr's wife is certainly valid, but out of Hindah's dower, whatever portion belonged to Amr, the amount which itself became Bakr's portion from Amr's estate will be excluded, and the claim will proceed on the remainder. Because she has no claim, nor in what was for her husband, and what was for her husband, that which his father inherited from him is dropped. As it is explained: Because in this, the wife herself has no claim, nor in her husband's portion, and whatever was the husband's portion, the amount inherited by the father will be dropped.

1. Khizanat-ul-Muftiyyin, Kitab-ud-Da'wa, Chapter on Inheritance Claims, Manuscript 4/82.
2. Jami'-ul-Fasulain, Chapter 28, Islami Kutub Khana Peshawar, 2/35. Page 240 of 738

फ़तावा रज़विया (18)

ख़ज़ानतुल मुफ़्तीईन में है: अगर किसी ने मृतक पर ऋण का दावा करके वारिसों में से एक की मौजूदगी में साबित कर दिया, तो वह ऋण सभी वारिसों पर साबित हो जाएगा। और इसी तरह अगर वारिसों में से एक ने अपने पिता का ऋण किसी व्यक्ति पर साबित कर दिया और गवाह भी पेश कर दिए, तो यह ऋण सभी वारिसों के हक़ में साबित हो जाएगा और साबित करने वाले उपस्थित वारिस को उसका अविभाजित हिस्सा दे दिया जाएगा। (त)

इसलिए जामे-उल-फ़सूलैन में फ़तावा इमाम रशीद उद्दीन से नक़ल किया गया: मृतक के लेनदार को मृतक के ऋणी या वसीयत पाने वाले पर ऋण साबित करने का अधिकार नहीं है। और अगर उसने ऐसे व्यक्ति पर ऋण साबित कर दिया जिस पर साबित करना मान्य है, जैसे वसी (कार्यकारी) या वारिस, तो उसे उनसे अपना ऋण वसूल करने का अधिकार होगा। और अगर वारिस मृतक की संपत्ति अपने कब्ज़े में होने से इंकार कर दे, तो लेनदार को कब्ज़े को साबित करने का अधिकार होगा। यदि कोई अजनबी इंकार करे, तो उसके खिलाफ लेनदार की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि अजनबी के कब्ज़े को साबित करने से मृतक के स्वामित्व का प्रमाण नहीं मिलता। (त)

अतः प्रश्नाधीन मामले में, अम्र की पत्नी का दावा निश्चित रूप से सही है, लेकिन हिंदाह के मेहर में से जितना हिस्सा अम्र का हुआ, उसमें से वह राशि जो अम्र की संपत्ति से स्वयं बक्र का हिस्सा बनी, उसे छोड़कर शेष पर दावा किया जाएगा। क्योंकि न तो उसका दावा है और न ही उस हिस्से में जो उसके पति का था, और जो उसके पति का हिस्सा था उसमें से पिता ने जो विरासत पाई वह गिर जाएगी। जैसा कि: क्योंकि इसमें पत्नी का स्वयं कोई दावा नहीं है और न ही उसके पति के हिस्से में, और जो पति का हिस्सा था, उसमें से पिता जितना वारिस बना, वह कम हो जाएगा।

1. ख़ज़ानतुल मुफ़्तीईन, किताबुद दावा, विरासत के दावे का अध्याय, पांडुलिपि 4/82.
2. जामे-उल-फ़सूलैन, अध्याय 28, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 2/35. पेज 240/738

خزانۃ المفتین میں ہے: لو ادعی علی المیت دینا بحضرۃ احد الورثۃ یثبت الدین فی حق الکل و کذا لو ادعی احد الورثۃ دینا علی انسان للمیت و اقام بینۃ یثبت الدین فی حق الکل و یدفع الی الحاضر نصیبہ مشاعا الخ۔ اگر کسی نے میت پر قرض کا دعوٰی کر کے ورثاء میں سے ایک کی موجودگی میں ثابت کر دیا تو وہ قرض تمام ورثاء پر ثابت ہو جائے گا اور یونہی ورثاء میں سے ایک نے اپنے والد کا قرض کسی شخص پر ثابت کر دیا اور گواہ بھی پیش کر دئے تو یہ قرض تمام ورثاء کے حق میں ثابت ہو جائے گا اور ثابت کرنے والے موجود وارث کو غیر منقسم حصہ کے طور پر بطور حصہ اس کو دے دیا جائیگا الخ (ت)

لا جرم جامع الفصولین میں فتاوٰی امام رشید الدین سے نقل کیا گیا: لا یملك الدائن اثبات الدین علی مدیون المیت ولا علی الموصی لہ ولو اثبت علی من یصح اثباتہ علیہ کوصی و وارث ثبت لہ حق الاستیفاء منھما ولو انکر وارثہ وجود ترکہ بیدہ فللدائن اثباتھا لا لو اجنبیا فلا تقبل علیہ بینۃ الدائن اذلیس بخصم فی اثبات الملك للمیت۔ میت کے قرض خواہ کو میت کے مقروض یا موصی لہ پر قرض ثابت کرنے کا اختیار نہیں اور اگر اس نے ایسے شخص پر قرض ثابت کر دیا جس پر اثبات سے وصی اور وارث کے لئے حق ثابت ہو جاتا ہے تو اس کو وصی اور وارث سے اپنا قرض وصول کرنے کا حق ہوگا اور اگر وارث میت کا ترکہ اپنے قبضہ میں ہونے سے انکار کر دے تو قرض خواہ کو قبضہ کے اثبات کا حق ہو گا اگر اجنبی شخص انکار کرے تو اس کے خلاف قرض خواہ کی گواہی مقبول نہ ہو گی کیونکہ وہ اجنبی میت کی ملکیت کے اثبات میں فرق نہیں ہے (ت)

پس صورت مسئولہ میں زوجہ عمرو کا دعوٰی ضرور صحیح ہے مگر مہر ہندہ سے جس قدر حصہ عمرو ہوا اس میں سے وہ مقدار کہ ترکہ عمرو سے خود حصہ بکر ہوئی چھوڑ کر باقی پر

دعویٰ پہنچے گا، لانها لا دعوی لها ولا فی الذی لزوجها وما کان لزوجها قد سقط منہ ما ورثہ منہ ابوہ کما کیونکہ اس میں خود بیوی کو اور نہ ہی اسکے خاوند کے حصہ میں دعویٰ ہے اور جو خاوند کا حصہ تھا اس میں سے والد جتنے کا وارث بنا ساقط ہو جائیگا

1 خزانۃ المفتین کتاب الدعویٰ فصل دعویٰ المیراث قلمی نسخہ ۴/ ۸۲ 2 جامع الفصولین الفصل الثامن والعشرون اسلامی کتب خانہ پشاور ۲/ ۳۵ Page 240 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Top Box Content] Arabic: Saqata awwalan al-rub'u min mahri Hindata lisirooratihi haqq al-madyoona binafsihi wa huwal zauj. Wallahu Ta'ala A'lam. Urdu: Just as initially a quarter of Hindah's dower (mahr) was remitted because it became the right of the debtor himself, and he himself is the husband. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 60: From Bareilly, Mohalla Ganda Nala, sent by Zahoor Hasan, 12 Dhu al-Qi'dah 1319 AH. Zaid and Hindah, who is Zaid's biological sister, wrote a document for Khalid. On behalf of Hindah, who is illiterate and observes veiling (purdah-nasheen), her biological brother Zaid signed the inscription on the left (Hindah by the pen of Zaid). It was written in this document that we have received the amount mentioned in the document; Zaid wrote the same without specifying the amount. Both of them pledged immovable property. At the time of registration, Hindah acknowledged the written document and the receipt of the money mentioned therein. Since Hindah is illiterate and observes veiling, Zaid signed on her behalf as mentioned above. Now Khalid has demanded the document from both. Identification of Hindah was done by her other biological brother and nephew, confirming that the named person and writer of the document is Hindah who made the acknowledgement. Khalid is demanding the document's amount from both debtors. Hindah excuses herself saying, "I did not take the money, and there is neither my signature nor any mark on the document. My brother Zaid was not authorized to sign on my behalf." Hindah presents a precedent from the High Court stating that mere acknowledgement of receipt of money is not enough unless there is the signature or mark of the debtor. Question: Is the acknowledgement of the written document and the receipt of the money mentioned therein, which Hindah made before the attesting officer of the document, legally valid in Sharia or not? If it is valid, will the opinion of the English High Court authorities be given precedence over the Sharia ruling or not? Is Hindah bound by her acknowledgement according to Sharia? Or is the High Court ruling binding, given that both the creditor and debtor (both parties) are followers of Islamic Sharia and neither party denies the noble Sharia?

Answer: Judgment belongs only to Allah and His Messenger (Jalla Jalaluhu and Sallallahu Alayhi Wasallam). "The command is for none but Allah"[1] (The command is only for Allah. T). When Hindah denies it, then reliable Sharia testimony of two men or one man and two trustworthy women is required.

[1] Al-Quran Al-Kareem 6/57 Page 241 of 738

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

[शीर्ष बॉक्स सामग्री] अरबी: सक़ता अव्वलन अर-रुब'उ मिन महरी हिंदता लिसैरूरतिही हक़ अल-मदयूना बिनफ़िसही व हुवल ज़ौज। वल्लाहु तआला आलम। उर्दू: जिस तरह शुरू में हिंदाह के महर का चौथाई हिस्सा साक़ित (ख़त्म) हो गया क्योंकि वह ख़ुद मदयून (ऋणी) का हक़ बन गया और वह ख़ुद शौहर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसाला 60: बरेली, मोहल्ला गंदा नाला से, भेजा गया ज़हूर हसन द्वारा, 12 ज़ुल-क़ादा 1319 हिजरी। ज़ैद और हिंदाह, जो ज़ैद की सगी बहन है, ने ख़ालिद के लिए एक दस्तावेज़ लिखा। हिंदाह की ओर से, जो अनपढ़ और पर्दानशीन है, उसके सगे भाई ज़ैद ने बाईं ओर की इबारत (हिंदाह बकलम ज़ैद) पर हस्ताक्षर किए। इस दस्तावेज़ में लिखा गया कि हमने दस्तावेज़ में उल्लिखित राशि प्राप्त कर ली है; ज़ैद ने राशि का विवरण दिए बिना यही लिखा। दोनों ने अचल संपत्ति गिरवी रखी। रजिस्ट्री के समय, हिंदाह ने दस्तावेज़ लिखने और उसमें उल्लिखित राशि की प्राप्ति को स्वीकार किया। चूँकि हिंदाह अनपढ़ और पर्दानशीन है, ज़ैद ने ऊपर बताए अनुसार हिंदाह की ओर से हस्ताक्षर किए। अब ख़ालिद ने दोनों से दस्तावेज़ की मांग की। हिंदाह की पहचान उसके दूसरे सगे भाई और भतीजे ने की कि दस्तावेज़ लिखने वाली और निर्धारित व्यक्ति हिंदाह ही है जिसने स्वीकारोक्ति की है। ख़ालिद दोनों ऋणियों से दस्तावेज़ की राशि मांग रहा है। हिंदाह यह बहाना करती है कि "मैंने पैसे नहीं लिए और दस्तावेज़ पर न तो मेरे हस्ताक्षर हैं और न ही कोई निशान है। मेरे भाई ज़ैद को मेरी ओर से हस्ताक्षर करने का अधिकार नहीं था।" हिंदाह हाई कोर्ट की एक मिसाल पेश करती है जिसका मजमून यह है कि सिर्फ राशि प्राप्ति की स्वीकारोक्ति पर्याप्त नहीं है जब तक कि ऋणी के हस्ताक्षर या निशान न हों। सवाल: क्या दस्तावेज़ लिखने और उसमें उल्लिखित राशि की प्राप्ति की स्वीकारोक्ति, जो हिंदाह ने दस्तावेज़ के तस्दीक करने वाले अधिकारी के सामने की है, शरीअत के अनुसार जायज़ है या नहीं? अगर जायज़ है, तो क्या अंग्रेज़ी हाई कोर्ट के अधिकारियों की राय को शरीअत के हुक्म के मुक़ाबले में वरीयता दी जाएगी या नहीं? और क्या हिंदाह पर अपनी स्वीकारोक्ति का पालन शरीअत के अनुसार अनिवार्य है? या यह कि हाई कोर्ट के हुक्म का पालन अनिवार्य है, जबकि लेनदार और ऋणी यानी दोनों पक्ष इस्लाम की शरीअत के अनुयायी हैं और कोई भी पक्ष शरीअत-ए-शरीफ़ से इनकार करने वाला नहीं है।

जवाब: हुक्म अल्लाह और उसके रसूल (जल्ला जलालुहू व सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए है। "हुक्म अल्लाह के सिवा किसी का नहीं"[1] (हुक्म नहीं मगर अल्लाह का। त)। जब हिंदाह इनकार कर

रही है, तो दो पुरुषों या एक पुरुष और दो विश्वसनीय महिलाओं की विश्वसनीय शरीई गवाही की आवश्यकता है।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 6/57 पृष्ठ 241/738

[اوپر والا خانہ] سقط اولا الربع من مھر ھندۃ لصیرورتہ حق المدیون بنفسہ وھو الزوج۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ جس طرح اولاً اس میں سے چوتھائی حصہ ہندہ کے مہر کا ساقط ہو گیا ہے اس وجہ سے کہ وہ خود مدیون کا حق بن گیا اور وہ خود خاوند ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶۰: از بریلی محلہ گندہ نالہ مرسلہ ظہور حسن ۱۲ / ذیقعدہ ۱۳۱۹ھ زید وہندہ نے جو حقیقی بہن زید کی ہے خالد کو ایک دستاویز لکھ دی ہندہ کی طرف سے جو ناخواندہ ہے اور پردہ نشین ہے زید اس کے حقیقی بھائی نے دستخط کی بائیں عبارت (ہندہ بقلم زید) اس دستاویز میں لکھا کہ زر مندرجہ دستاویز ہم نے وصول پالیا ایسا ہی زید نے لکھا بلا تفریق مقدار روپیہ کے اور دونوں نے جائداد غیر منقولہ مکفول کی وقت رجسٹری کے ہندہ نے اقرار تحریر دستاویز اور وصولیابی زر مندرجہ دستاویز سے اقرار کیا، اور چونکہ ہندہ ناخواندہ اور پردہ نشین ہے زید نے ہندہ کی طرف سے حسب بالا دستخط کر دی اب خالد نے دونوں سے مطالبہ دستاویز کیا اور شناخت ہندہ کی اس کے دوسرے بھائی حقیقی اور بھتیجا نے کی کہ مسماۃ مقررہ ونویسندہ دستاویز ہندہ ہے جس نے اقرار کیا ہے خالد مطالبہ دستاویز کا دونوں مدیون سے کرتا ہے ہندہ یہ عذر کرتی ہے کہ میں نے روپیہ نہیں لیا اور دستاویز پر نہ میرے دستخط ہیں اور نہ نشانی ہے زید میرا بھائی میری دستخط کرنے کا مجاز نہ تھا اور ہندہ ایک نظیر ہائی کورٹ کی پیش کرتی ہے جس کا یہ مضمون ہے کہ صرف اقرار وصولیابی زر کافی نہیں ہے جب تک کہ مدیون کے دستخط یا نشانی نہ ہو۔ سوال: آیا اقرار تحریر دستاویز و اقرار وصولیابی زر مندرجہ دستاویز جو سامنے مصدق دستاویز کے ہندہ نے کیا ہے شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اگر جائز ہے تو رائے حکام انگلشیہ ہائیکورٹ عدالت انگریزی کو بمقابلہ حکم شرعی کے فوقیت دی جائے گی یا نہیں اور ہندہ پر پابندی اپنے اقرار کی شرعاً لازم

ہے اور یا یہ کہ پابندی حکم ہائیکورٹ کی اور دائن و مدیون یعنی دونوں فریق تابع شریعت اسلام ہیں اور کوئی فریق منکر شرع شریف کا نہیں ہے۔

الجواب: حکم اللہ ورسول کے لیے ہے جل جلالہ وصلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم "اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ"[1] (حکم نہیں مگر اللہ کا۔ ت) جب ہندہ منکر ہے تو شہادت عادلہ شرعیہ دو مرد یا ایک مرد دو عورت ثقہ کی درکار ہے

[1] القرآن الکریم ۶/ ۵۷ صفحہ 241/738

Fatawa-e-Razawiya Volume 18

...that Hind took the money in front of us and made an admission in front of us. Just a document, even if it has Hind's own signature written by her own pen, or the writing of a registration official stating that "the admission was made in front of me," is not sufficient at all. It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan: "The Qazi (judge) only gives a verdict based on evidence (hujjat), and evidence is either clear proof (bayyinah), admission (iqrar), or refusal to take an oath. As for a written deed, it cannot serve as evidence in any way." (T)

As for what Hind should adhere to, Hind knows her own matter well. If, in reality, the money is due from her in the sight of Allah, then denying it is strictly forbidden (haram). It is obligatory upon her to accept the truth. If, in the sight of Allah, it is not due, even if she made a wrong admission under pressure, lack of knowledge, or for any other reason, it is not fundamentally binding upon her. And Allah, the Glorified and Exalted, knows best. Question 61 to 62: From Rampur, near the shrine of Shah Waliullah, sent by Hafiz Maulvi Inayatullah Khan Sahab, 16 Dhu al-Qi'dah 1319 AH. First Question: Zaid and Amr have differing opinions regarding the nature and method of the verification of witnesses (tazkiyah-e-shuhood). Zaid says that the Qazi can investigate and inquire about the character and conduct of a witness in three ways: by sending a messenger, by sending a letter to the verifier (muzakki), or by the Qazi himself going to the location and asking the worshippers at the neighborhood mosque or other residents of the locality. In this third case, it is not mandatory for the Qazi to inquire about the witness specifically from someone he knows; rather, he can inquire even from an unknown person of pious appearance. There is no need for the Qazi to ask for the name of such an unknown person or to record their name in the court register for future reference. These on-site investigations by the Qazi are Shari'ah-compliant and sufficient for his satisfaction and for forming an opinion to decide the case. End of his statement. (Amr’s statement is that, according to the principles of Shari'ah as stated by the Sahibain [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad], the verification of witnesses can be of two types: secret and public, as explicitly mentioned in the Book of Testimony in Ghayat al-Awtar, the translation of Durr al-Mukhtar, and other books of jurisprudence. Amr also states that the verifier (muzakki) should be a person who is well-acquainted with people's circumstances, interacts with them, is himself just ('adil), and is proficient in [matters of] criticism (jarh) and non-criticism...)

1 Fatawa Qazikhan, Kitab al-Waqf, Section on Claim of Waqf, Naval Kishore Lucknow, 4/472; Al-Ashbah wan-Naza'ir, Art 2, Kitab al-Da'wa wash-Shahadat, etc., Idara al-Quran Karachi, 1/338.

कि हिन्द ने हमारे सामने रुपया लिया, हमारे सामने इक़रार किया; महज़ दस्तावेज़, चाहे उस पर ख़ुद हिन्द के दस्तख़त उसकी अपनी क़लम से हों या रजिस्ट्री के अहलकार की तहरीर कि "मेरे सामने इक़रार किया", असल में काफ़ी नहीं है। फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ां में है: "क़ाज़ी सिर्फ़ हुज्जत (दलील) की बिना पर फ़ैसला कर सकता है और हुज्जत, गवाही या इक़रार या क़सम से इनकार है, और रसीद किसी तरह हुज्जत नहीं बन सकती।" (त)

रहा यह कि हिन्द किस चीज़ की पाबंदी करे, हिन्द अपने मामले को ख़ूब जानती है। अगर वाक़ई उस पर रुपया अल्लाह के नज़दीक वाजिब है तो उससे इनकार करना सख़्त हराम है, उस पर फ़र्ज़ है कि हक़ को क़बूल करे। और अगर अल्लाह के नज़दीक वाजिब नहीं है, तो अगरचे उसने किसी दबाव या ना-वाक़िफ़ी या किसी वजह से इक़रार ग़लत कर दिया हो, उसकी पाबंदी उस पर असल में लाज़िम नहीं। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम। मसला 61 से 62: रामपुर से, मत्तसिल ज़ियारत शाह वलीउल्लाह साहब, मुरसला हाफ़िज़ मौलवी इनायतुल्लाह ख़ां साहब, 16 ज़िल-क़ादा 1319 हिजरी। सवाल अव्वल: ज़ैद और अम्र गवाहों की जाँच (तज़किया-ए-शुहूद) के तरीक़े के बारे में अलग-अलग राय रखते हैं। ज़ैद कहता है कि क़ाज़ी गवाह के चाल-चलन के बारे में तीन तरह से तहक़ीक़ और दरियाफ़्त कर सकता है: क़ासिद (संदेशवाहक) भेजकर, या मुज़क्की (तस्दीक़ करने वाले) के नाम रुक़्क़ा (पत्र) भेजकर, या ख़ुद क़ाज़ी मौक़े पर जाकर मोहल्ले की मस्जिद के नमाज़ियों या मोहल्ले के अन्य लोगों से। और इस तीसरी सूरत में क़ाज़ी पर यह लाज़िम नहीं है कि जिस शख़्स को वह जानता हो ख़ास उसी से गवाह का हाल दरियाफ़्त करे, बल्कि नमाज़ी सूरत वाले किसी अनजान शख़्स से भी वह हाल दरियाफ़्त कर सकता है। और उस अनजान शख़्स का नाम पूछने या उसका नाम आइंदा की जानकारी के लिए अदालत के रजिस्टर में दर्ज करने की क़ाज़ी को कोई ज़रूरत नहीं है। क़ाज़ी की ये मौक़े पर की गई तहक़ीक़ात शरई तौर पर क़ाज़ी के इत्मीनान और मुक़दमे का फ़ैसला करने के लिए राय क़ायम करने को काफ़ी हैं। इन्तहा कलामुहु (अम्र का बयान यह है कि शरई उसूल पर 'साहिबैन' के क़ौल के मुताबिक़ गवाहों की जाँच दो तरह से हो सकती है: पोशीदा (गुप्त) और एलानिया (खुले तौर पर), जैसा कि किताबुश-शहादत, ग़ायतुल अवतार तर्जुमा दुर्रे मुख़्तार और फ़िक़्ह की दीगर किताबों में स्पष्ट रूप से वर्णित है। अम्र का यह भी बयान है कि मुज़क्की ऐसा शख़्स हो जो लोगों के हालात से ख़ूब वाक़िफ़ हो, उनसे मेल-जोल रखता हो और ख़ुद आदिल (न्यायप्रिय) हो, और जरह (जिरह) व ग़ैर-जरह में...)

1 फ़तावा क़ाज़ी ख़ां, किताबुल वक़्फ़, फ़स्ल दावा-ए-वक़्फ़, नवल किशोर लखनऊ, 4/472; अल-अशबाह वन्-नज़ायर, अल-फ़न्नुस-सानी, किताबुद-दअ्वा वश-शहादात वग़ैरह, इदारातुल क़ुरआन कराची, 1/338।

کہ ہندہ نے ہمارے سامنے روپیہ لیا ہمارے سامنے اقرار کیا فقط دستاویز اگر چہ خود ہندہ کے دستخط بقلم خود اس پر لکھے ہوتے یا اہلکار رجسٹری کی تحریر کہ میرے سامنے اقرار کیا اصلاً کافی نہیں۔ فتاوی امام قاضی خاں میں ہے: القامضی انما یقضی بالحجۃ والحجۃ ھی البینۃ او لا قرار اما الصك فلا یصلح حجۃ ۱۔ قاضی صرف حجت کی بناء پر فیصلہ کر سکتا ہے اور حجت، گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار ہے اور رسید کسی طرح حجت نہیں بن سکتی۔ (ت)

رہا یہ کہ ہندہ کس چیز کی پابندی کرے ہندہ اپنے معاملہ کو خوب جانتی ہے اگر واقعی اس پر روپیہ عنداللہ چاہئے تو اسے انکار کرنا سخت حرام ہے اس پر فرض ہے کہ حق کو قبول کرے اور عنداللہ نہ چاہئے تو اگر چہ اس نے کسی دباؤ سے یا ناواقفی سے یا کسی وجہ سے اقرار غلط کر دیا ہو اس کی پابندی اس پر اصلاً لازم نہیں، واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ مسئلہ ۶۱ تا ۶۲: از رام پور متصل زیارت شاہ ولی اللہ صاحب مرسلہ حافظ مولوی عنایت اللہ خاں صاحب ۱۶ ذی القعدہ ۱۳۱۹ھ

سوال اول: زید اور عمرو نوعیت طرزِ عمل تزکیہ شہود میں مختلف الاقوال ہیں، زید کہتا ہے کہ تین طرح سے قاضی شاہد کے چال چلن کے بابت تحقیق و دریافت کر سکتا ہے: رسول بھیج کر یا رقعہ مزکی کے نام بھیج کر یا خود قاضی موقع پر جاکر مصلیان مسجد محلہ یا دیگر اشخاص اہلِ محلہ سے، اور اس تیسری صورت میں قاضی پر یہ لازم نہیں ہے کہ جس شخص کو کہ وہ جانتا ہو مخصوص اسی سے دریافت حال شاہد کرے بلکہ نمازی صورت ہو شخص غیر معلوم سے بھی وہ دریافت حال کر سکتا ہے اور اس شخص مجہول الحال کے نام دریافت کرنے یا اس کا نام دفتر قضاء میں برائے علمِ آئندہ درج کرنے کی قاضی کو کوئی ضرورت نہیں ہے، یہ تحقیقات قاضی بر سر موقع قاضی کے اطمینان اور مقدمہ کے فیصلہ کرنے کے لئے رائے قائم کرنے کو شرعاً کافی

ہے انتھی کلامہ (عمرو کا یہ بیان ہے کہ شرعی اصول پر بقول صاحبین تزکیہ شہود کا دو طرح سے ہوسکتا ہے سر و علانیہ، جو کتاب الشہادۃ غایۃ الاوطار ترجمہ در مختار و دیگر کتب فقہیہ میں بصراحت مذکور ہے، یہ بھی بیان عمرو کا ہے مزکی ایسا شخص ہو جو لوگوں کے احوال سے خوب واقف ہو اور ان سے اختلاط رکھتا ہو اور بنفسہ عادل ہو، اور جرح و غیر جرح میں

---

۱ فتاوی قاضیخان کتاب الوقف فصل دعوی الوقف نولکشور لکھنؤ ۴/ ۴۷۲، الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الدعوی والشہادات الخ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۳۸

Fatawa Razawiyya Volume 18

...can distinguish [between them], and should not be dull-witted or a pauper. Specifically, the judge can appoint such a person who possesses the mentioned qualities as a 'muzakki' (verifier of witnesses' credibility). Therefore, in this matter, two types of acquaintance are necessary: first, the judge's personal knowledge of the qualities attributed to the verifier; second, the verifier's information regarding the conditions of the witnesses whose credibility is to be verified. After explaining the statements of Zaid and Amr, it is requested from the Muftis of the Noble Sharia to clarify whether Zaid's statement is correct and applicable according to the Sharia, or is Amr's answer. Please provide a clear answer with references to authentic books of jurisprudence.

Question 2: Zaid says that if a judge, out of necessity, conducts an on-site investigation, the witnesses gathered there should be seated separately, and the judge should summon each person individually before him for questioning. Also, both parties or their lawyers should be given the opportunity for questioning and cross-examination. According to Zaid, asking all the local people together in one sitting has a flaw: everyone will speak about the matter in unison, and in that case, the disclosure of the actual event would not be satisfactory. Bakr says that it shouldn't be as Zaid suggests; rather, the judge should gather information from all witnesses in a single session and record it, and such an action by the judge is not against Sharia. These investigations are for the judge's satisfaction. The request to the Muftis of the Noble Sharia is: whose statement, Zaid's or Bakr's, is applicable according to the Blessed Sharia? Provide an answer with book references and text.

The Answer:

(1) Zaid's statement is invalid. It is necessary for the verifier to be just. One whose own condition is unknown himself needs verification; how can he verify another? It is stated in Mu'in al-Hukkam:

| It is appropriate for the judge to choose for the inquiry about witnesses those who are the most trustworthy and pious among the people, the greatest in understanding, the most experienced, and the most knowledgeable in discernment. He should entrust the inquiry to them because the judge is commanded to investigate the integrity of witnesses; therefore, it is obligatory for him to be thorough and cautious in this matter. | To obtain information about witnesses, the judge should appoint such individuals who are most appropriate, God-fearing in

piety, great in understanding, extensive in awareness, and have more knowledge of assessment. He should entrust this matter to such people because the judge is bound to ascertain the justice of witnesses, so it is mandatory for him to exercise extreme care and caution in this matter. |

---

1. Mu'in al-Hukkam, Chapter Six, Section on Questioning Witnesses, Mustafa al-Babi, Egypt, pp. 85 and 86. Page 243 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...अंतर कर सके और वह कोई मंदबुद्धि या निर्धन न हो। काज़ी (न्यायाधीश) विशेष रूप से ऐसे ही व्यक्ति को, जो उपरोक्त गुणों से युक्त हो, 'मुज़क्की' (गवाहों की विश्वसनीयता परखने वाला) नियुक्त कर सकता है। इसलिए इस मामले में दो प्रकार की जानकारी आवश्यक है: पहली, काज़ी का स्वयं उस व्यक्ति के गुणों से परिचित होना जिसे मुज़क्की बनाया जा रहा है; दूसरी, मुज़क्की का उन गवाहों की स्थिति से अवगत होना जिनकी विश्वसनीयता की जाँच की जानी है। ज़ैद और अम्र के कथनों की व्याख्या के बाद, शरीयत के मुफ़्तियों से यह जानना चाहा गया है कि शरीयत के अनुसार ज़ैद की बात सही और अमल करने योग्य है या अम्र का जवाब? कृपया विश्वसनीय फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) की किताबों के हवाले से स्पष्ट उत्तर प्रदान करें।

दूसरा प्रश्न: ज़ैद का कहना है कि यदि काज़ी आवश्यकतावश मौके पर जाकर जांच करता है, तो वहां एकत्रित गवाहों को अलग-अलग बैठाया जाए और काज़ी एक-एक व्यक्ति को अपने सामने बुलाकर प्रश्न पूछे। साथ ही, दोनों पक्षों या उनके वकीलों को भी सवाल करने और जिरह (क्रॉस-एग्जामिनेशन) का अवसर दिया जाए। ज़ैद के अनुसार, मोहल्ले के सभी लोगों से एक ही सभा में पूछताछ करने में यह कमी है कि सभी लोग एक सुर में बात करेंगे, जिससे असली घटना का खुलासा संतोषजनक नहीं होगा। बक्र का कहना है कि वैसा नहीं होना चाहिए जैसा ज़ैद कहता है, बल्कि काज़ी को एक ही सभा में सभी गवाहों से पूछताछ कर उसे दर्ज कर लेना चाहिए और काज़ी का ऐसा करना शरीयत के खिलाफ नहीं है। यह जांच काज़ी की संतुष्टि के लिए है। शरीयत के मुफ़्तियों से अनुरोध है कि मुबारक शरीयत की दृष्टि में ज़ैद की बात अमल के काबिल है या बक्र की? किताबों के हवाले और इबारत के साथ उत्तर प्रदान करें।

उत्तर:

(1) ज़ैद की बात गलत है। मुज़क्की का 'आदिल' (न्यायप्रिय/सच्चा) होना ज़रूरी है। जिसकी अपनी स्थिति अज्ञात (मजहूल-उल-हाल) हो, उसे स्वयं जांच (तज़किया) की ज़रूरत है, वह दूसरे की विश्वसनीयता की पुष्टि कैसे कर सकता है। 'मुईनुल हुक्काम' में है:

| काज़ी को चाहिए कि गवाहों के बारे में जानकारी प्राप्त करने के लिए ऐसे व्यक्तियों को चुने जो लोगों में सबसे अधिक भरोसेमंद, सबसे अधिक परहेज़गार, समझदारी में श्रेष्ठ, जानकारी में व्यापक और परखने में सबसे अधिक जानकार हों। वह जांच का काम उन्हें सौंपे क्योंकि काज़ी गवाहों की

सत्यनिष्ठा की जांच करने के लिए बाध्य है, अतः उसके लिए इस मामले में पूरी बारीकी और सावधानी बरतना अनिवार्य है। | गवाहों के बारे में जानकारी प्राप्त करने के लिए काज़ी ऐसे व्यक्तियों को नियुक्त करे जो दीन में मुत्तकी (परहेज़गार), समझदारी में बड़े, जानकारी में व्यापक और परखने का अधिक ज्ञान रखते हों। वह यह मामला ऐसे लोगों को सौंपे क्योंकि काज़ी गवाहों के न्याय को जानने के लिए बाध्य है, अतः उस पर वाजिब है कि वह इस मामले में पूरी कोशिश और सावधानी से काम ले। |

---

1. मुईनुल हुक्काम, छठा अध्याय, गवाहों के बारे में सवाल करने का खंड, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 85 और 86। पृष्ठ 243 का 738

فرق کر سکتا ہو نہ غبی اور مفلس نہ ہو۔ قاضی علی الخصوص ایسے ہی شخص کو جو بصفات مذکورہ متصف ہو مزکی مقرر کر سکتا ہے، پس اس امر میں دو قسم کی واقفیت ضرور ہے ایک بذاتہ علم قاضی بصفات منتسبہ الی المزکی۔ دوسرے اطلاع مزکی نسبت احوال شہود مطلوبہ التزکیۃ بعد تشریح اقوال زید و عمرو مفتیان شرع شریف سے یہ امر دریافت طلب ہے کہ ازروئے شرع زید کا قول صحیح اور قابل عمل ہے یا عمرو کا جواب صاف بحوالہ روایات مستندہ کتب فقہیہ عنایت ہو۔

سوال دوم: زید کا قول ہے کہ اگر کسی ضرورت سے قاضی برسر موقع تحقیقات کرے تو جو گواہ موقع پر جمع ہوں وہ علیحدہ بٹھلائے جائیں اور ان میں سے ایک ایک شخص کو قاضی اپنے روبرو طلب کر کے ضرور سوالات کرے۔ اور فریقین یا وکلاء فریقین کو بھی موقع سوالات و جرح کا دیا جاوے، سب اہل محلہ کو ایک جلسہ میں ان سے قاضی کے دریافت حال کرنے میں یہ نقص ہے کہ سب لوگ حال مستفسرہ کو یک زبان ہو کر کہیں گے اور اس صورت میں اصلی واقعہ کا انکشاف قابل اطمینان نہ ہو گا بکر کہتا ہے کہ جیسا زید کہتا ہے ایسا نہیں ہونا چاہئے بلکہ قاضی ایک ہی جلسہ میں کل گواہان سے دریافت حال کر کے قلم بند کر کے قاضی کا ایسا کرنا خلاف شرع نہیں ہے۔ یہ تحقیقات قاضی کے اطمینان کے واسطے ہے، مفتیان شرع شریف سے یہ التماس ہے کہ ازروئے شرع مبارک زید کا قول قابل عمل ہے یا بکر کا؟ بحوالہ کتب و عبارت جواب عنایت ہو۔

الجواب:

(۱) زید کا قول باطل ہے، مزکی کا عادل ہونا ضروری ہے، مجہول الحال خود محتاج تزکیہ ہے وہ دوسرے کا تزکیہ کیا کر سکتا ہے۔ معین الحکام میں ہے:

| ینبغی للقاضی ان یختار للمسألة عن الشهود من هو اوثق الناس واورعهم دیانة واعظمهم دراية واكثرهم خبرة واعلمهم بالتمییز فطنة فیولیه المسألة لان القاضی مأمور بالتفحص عن العدالة فیجب علیه المبالغة والاحتیاط فیه اهـ | گواہوں کے متعلق معلومات حاصل کرنے کے لئے قاضی ایسے حضرات کو مقرر کرے جو مناسب ترین دیانت میں متقی سمجھداری میں بڑے، خبرداری میں کثیر، اور پرکھنے کا زیادہ علم رکھتے ہوں تو ایسے لوگوں کو یہ معاملہ سپرد کرے کیونکہ قاضی گواہوں کے عدل کو معلوم کرنے کا پابند ہے، تو اس پر واجب ہے کہ وہ اس معاملہ میں مبالغہ اور احتیاط سے کام لے اھ |

---

1 معین الحکام الفصل السادس فصل فی المسئلة عن الشهود مصطفی البابی مصر ص ۸۵ و ۸۶

Fatawa Razawiyya, Volume 18

In 'Radd al-Muhtar', regarding the issue of 'Ta'dil al-Khasm' (opponent's validation of witnesses), it is stated according to the Imam's school of thought:

[Arabic Box 1] Tazkiyat al-kadhib al-fasiq la tasuhh. (1) Translation: The validation (tazkiya) of a liar or a transgressor (fasiq) is not valid. (T)

Furthermore, in the school of the 'Sahibain' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad):

[Arabic Box 2] Tasuḥḥu in kana min ahlihi (ay ahl al-ta'dil) bi-an kana 'adlan. (2) Translation: The validation is correct if the validator is qualified; meaning, proving witnesses to be just ('adl) will only be correct when he himself is just. (T)

It is clear that being just ('adalat) is a condition for the validator according to the consensus of the three Imams (Allah be pleased with them). In 'Tahdhib', then 'Bahr al-Ra'iq', then 'Durr al-Mukhtar', it says:

[Arabic Box 3] Al-majhulu la yu'arrifu al-majhul. (3) Translation: One whose status is unknown (majhul al-hal) cannot identify another unknown person. (T)

In 'Khaniyah' and 'Hindiyyah', it is stated:

[Arabic Box 4] In kana fasiqan aw masturan la yasuḥḥu ta'diluhu. (4) Translation: If the validator is a transgressor or of hidden status (mastur al-hal), then declaring him as just is not correct. (T)

If no reliable (thiqa) person is found among the witness's neighbors, place of business, or neighborhood, and there is no authentic legally recognized widespread report (tawatur) about him, the judge (Qadi) can rely on the statements of the neighborhood residents under two conditions: First, that they all unanimously speak with one voice, either all calling him just or all calling him flawed (majruh). Second, that the judge feels in his heart that they are telling the truth; in that case, their consensus along with his inquiry will stand in place of 'tawatur', and in 'tawatur', there is no requirement for justice ('adalat). It is not the case that they can ask any prayerful-looking person of unknown status in the neighborhood and that would be sufficient; this is merely a fabrication of Zaid. In 'Muhit' and 'Alamgiriyyah', it says:

[Arabic Box 5] In lam yajid fi jiranihi wa ahli suqihi man yasluhu lil-ta'dil bal yas'alu ahla mahallatihi. Wa in wajada kullahum ghayra thiqatin yu'tamadu fi dhalika 'ala

tawatur al-akhbar. Translation: If he does not find anyone suitable for 'ta'dil' among the neighbors and market people, he should instead ask the residents of the neighborhood. If he finds all of them to be unreliable, then he should rely on the widespread reports (mutawatir news) regarding the witnesses.

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/373. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/373. 3. Durr al-Mukhtar with reference to al-Bahr from al-Tahdhib, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/91. 4. Fatawa Hindiyyah with reference to Qadhikhan, Kitab al-Shahadat, Chapter 12, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/52.

फ़तावा रज़विया, खंड (18)

रद्दुल मुख़्तार में गवाहों के लिए विरोधी द्वारा संशोधन (तअदील) के मुद्दे पर इमाम के मज़हब का वर्णन है:

[अरबी बॉक्स 1] तज़्किायातुल काज़िबुल फ़ासिक़ ला तसुह्ह। (1) अनुवाद: झूठे और पापी (फ़ासिक़) का गवाहों के लिए तज़्किया (पुष्टि) सही नहीं है। (त)

साथ ही साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के मज़हब में है:

[अरबी बॉक्स 2] तसुह्ह इन काना मिन अलिही (अय अहलुत्ताअदील) बि-अन काना अदलन। (2) अनुवाद: तज़्किया करने वाला पात्र हो तो सही है, यानी गवाहों को आदिल (न्यायप्रिय) साबित करना तब सही होगा जब वह स्वयं आदिल हो। (त)

स्पष्ट हुआ कि तीनों इमामों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) की सर्वसम्मति से मज़क्की (पुष्टि करने वाले) में न्यायप्रियता (अदालत) की शर्त है। तहज़ीब, फिर बहरुल रैक, फिर दुर्रे मुख़्तार में है:

[अरबी बॉक्स 3] अल-मजहूल ला युआर्रिफ़ुल मजहूल। (3) अनुवाद: जिसकी स्वयं की स्थिति अज्ञात (मजहूल अल-हाल) हो, वह किसी और अज्ञात व्यक्ति की पहचान नहीं करा सकता। (त)

खानिआ और हिन्दिया में है:

[अरबी बॉक्स 4] इन काना फ़ासिक़न अव मस्तूरन ला यसुह्ह तअदीलुहु। (4) अनुवाद: मज़क्की यदि फ़ासिक़ या मस्तूरुल हाल (छिपी हुई स्थिति वाला) हो तो उसे आदिल करार देना सही नहीं है। (त)

अगर गवाह के पड़ोसियों, बाज़ार और मोहल्ले के लोगों में कोई विश्वसनीय (सिक़ह) न मिले और न ही उसके बारे में कोई सही शरीयत सम्मत तवातुर (व्यापक रिपोर्ट) हो, तो काज़ी मोहल्ले वालों के बयान पर दो शर्तों के साथ भरोसा कर सकता है। पहली यह कि वे सब एकमत होकर एक ही बात कहें, चाहे वे उसे आदिल कहें या सब उसे दागी (मजरूह) बताएं। दूसरी यह कि काज़ी के दिल में यह बात आए कि वे सच कह रहे हैं, तो उस समय उनका एकमत होना और काज़ी की तहक़ीक़ात मिलकर तवातुर के बराबर हो जाएगा और तवातुर में न्यायप्रियता (अदालत) की आवश्यकता नहीं होती। ऐसा नहीं है कि मोहल्ले के किसी भी नमाज़ी सूरत वाले अज्ञात व्यक्ति से पूछ ले और वही काफ़ी हो, यह ज़ैद की महज़ मनगढ़ंत बात है। मुहीत और आलमगीरिया में है:

[अरबी बॉक्स 5] इन लम यजिद फ़ी जीरानीही व अहली सुक़िही मन यसलुहु लित्तअदील बल यसअलु अहल महल्लातिही। व इन वजदा कुल्लहुम गैर सिक़ात युअतमदु फ़ी ज़ालिका अला तवातुरील अख़बार। अनुवाद: अगर पड़ोस और बाज़ारों में किसी को तअदील के योग्य न पाए, तो फिर काज़ी मोहल्ले के लोगों से सवाल-जवाब करे। अगर उनमें से किसी को भी भरोसेमंद न पाए, तो फिर गवाहों के बारे में मुतवातुर (लगातार मिलने वाली) खबरों पर भरोसा करे।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद्दुल मुख़्तार, किताबुश शहादात, इह्याउत तुरासुल अरबी, बेरूत, 4/373. 2. रद्दुल मुख़्तार, किताबुश शहादात, इह्याउत तुरासुल अरबी, बेरूत, 4/373. 3. दुर्रे मुख़्तार ब-हवाला अल-बहर अनित तहज़ीब, किताबुश शहादात, मज्बताई प्रेस, दिल्ली, 2/91. 4. फ़तावा हिन्दिया ब-हवाला क़ाज़ीख़ान, किताबुश शहादात, अध्याय 12, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/52.

فتاوٰی رضویہ ، جلد ہجدھم (۱۸)

ردالمحتار مسئلہ تعدیل الخصم للشہود بیان مذہب امام میں ہے:

[عربی باکس 1] تزکیة الکاذب الفاسق لا تصح -۱ ترجمہ: جھوٹے اور فاسق کو گواہوں کا تزکیہ درست نہیں۔ (ت)

نیز مذہب صاحبین میں ہے:

[عربی باکس 2] تصح ان کان من اھلہ(ای اھل التعدیل) بأن کان عدلا -۲ ترجمہ: تزکیہ کرنے والا اہل ہو تو صحیح ہے یعنی تزکیہ گواہوں کو عادل ثابت کرنا تب صحیح ہوگا جب وہ خود عادل ہو۔ (ت)

ظاہر ہوا کہ مزکی میں عدالت باتفاق ائمہ ثلثہ رضی اللہ تعالٰی عنہم شرط ہے، تہذیب پھر بحر الرائق پھر در مختار میں ہے:

[عربی باکس 3] المجھول لا یعرف المجھول -۳ ترجمہ: مجھول الحال کسی مجہول کو معلوم نہیں کرسکتا۔ (ت)

خانیہ وہندیہ میں ہے:

[عربی باکس 4] ان کان فاسقا او مستور الا یصح تعدیلہ -٤ ترجمہ: مزکی اگر فاسق یا مستور الحال ہو تو اسے عادل قرار دینا صحیح نہیں۔ (ت)

اگر شاہد کے ہمسایگان مسکن و بازار و اہل محلہ میں کوئی ثقہ نہ ملے نہ اس کے بارے میں کوئی تواتر صحیح شرعی ہو تو قاضی اہل محلہ کے بیان پر دو شرط سے اعتماد کرسکتا ہے، ایک یہ کہ

وہ سب بالاتفاق یک زبان ایک ہی بات کہتے ہوں سب اسے عادل کہیں یا سب مجروح ہی بتاتے ہوں، دوسرے یہ کہ قاضی کے قلب میں آئے کہ یہ سچ کہہ رہے ہیں تو اس وقت ان کا اتفاق مع اس تحری کے قائم مقام تواتر ہو جائے گا اور تواتر میں عدالت کی حاجت نہیں، نہ یہ کہ جس نمازی صورت محلے والے مجہول الحال سے چاہیں پوچھ لے اور یہی کافی ہو یہ محض افتراء زید ہے۔ محیط وعالمگیریہ میں ہے:

[عربی باکس 5] ان لم يجد في جيرانه واهل سوقه من يصلح للتعديل بل يسأل اهل محلته.وان وجد كلهم غير ثقات يعتمد في ذلك على تواتر الاخبار.و ترجمہ: اگر پڑوس اور بازاروں میں کسی کو تعدیل کا اہل نہ پائے تو پھر قاضی اہل محلہ کے متعلق سوال و استفسار کرے اگر ان میں سے کسی کو بھی اہل نہ پائے تو پھر گواہوں کے متعلق متواتر خبروں پر اعتماد کرے

حواشی: 1 رد المحتار کتاب الشهادت احیاء التراث العربی بیروت ۳۷۳/۴ 2 رد المحتار کتاب الشهادت احیاء التراث العربی بیروت ۳۷۳/۴ 3 درمختار بحوالہ البحر عن التهذیب کتاب الشهادت مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۲ 4 فتاویٰ ہندیہ بحوالہ قاضیخان کتاب الشہادت الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۲

Fatawa Ridawiyya, Volume 18

[Arabic Quote 1:] Similarly, if the judge asks the neighbors and people of the locality of the witnesses, and even if they are not reliable themselves, but they all agree on the praise or criticism of the witnesses, and the judge feels in his heart that they are telling the truth, then this consensus is like successive news (mutawatir). [Footnote 1]

[Urdu Translation:] Likewise, when the neighbors and locality people of the witnesses are asked, even though these people themselves are unreliable, but they all describe the witnesses as just or criticized, then if the judge considers them truthful, he may act upon their statement. This is also like mutawatir (successive) news. (T)

[Urdu Commentary:] Regarding the qualities of a 'muzakki' (examiner of witnesses) mentioned by Amr, it is appropriate for the judge to appoint such a person. He should not be greedy or destitute. Social interaction is a preferred condition as long as a superior quality like knowledge of jurisprudence (Fiqh) does not conflict with it; for instance, there is a greater need for it. A recluse can conduct an inquiry by asking his trusted confidants. For an ignorant person, distinguishing between the causes of criticism and praise is difficult. It is stated in Al-Muhit and Al-Hindiyya:

[Arabic Quote 2:] It is appropriate for the judge to choose for the inquiry regarding witnesses someone who is just, knowledgeable about people, and not greedy. It is appropriate that he be a jurist (faqih) who knows the causes of criticism and praise, and that he be wealthy. If he finds a poor scholar and a wealthy reliable non-scholar, or a reliable scholar who does not mingle with people and a reliable non-scholar who mingles with people, he should choose the scholar [Footnote 2]. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Translation:] It is appropriate for the judge to appoint such people for the validation (ta'dil) of witnesses who are themselves just and knowledgeable, and not greedy. It is better that they possess knowledge of jurisprudence so they understand the causes of criticism and praise. If they are wealthy, it is better. If there is a poor scholar and a wealthy reliable non-scholar, or a reliable scholar who doesn't mingle with people while a reliable non-scholar mingles with people, then in these circumstances, preference should be given to the scholar. And Allah Almighty knows best. (T)

(2) The truth is that this matter is delegated to the judge's discretion. If there is any suspicion about the witnesses, it is obligatory for the judge to order them to give

their testimony separately. Except for two women, as their testimony together is legally in place of a single testimony; there is no separation between them according to the word of Allah Almighty: "so that if one of them errs, the other can remind her" [Footnote 3] (According to the directive of Allah Almighty, if one of the women makes a mistake, the other should remind her. - T). And if the judge has sufficient satisfaction that these people are truthful and...

---

1. Fatawa Hindiyya, Book of Testimony, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/529
2. Fatawa Hindiyya, Book of Testimony, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/529
3. Al-Quran al-Karim 2/282

फ़तावा रज़विया, खंड 18

[अरबी उद्धरण 1:] इसी प्रकार यदि न्यायाधीश गवाहों के पड़ोसियों और मोहल्ले के लोगों से पूछता है, और भले ही वे स्वयं विश्वसनीय न हों, लेकिन वे सभी गवाहों की प्रशंसा या आलोचना पर सहमत हों, और न्यायाधीश को अपने दिल में महसूस हो कि वे सच कह रहे हैं, तो यह आम सहमति मुतवातिर (लगातार) समाचार की तरह है। [पाद टिप्पणी 1]

[उर्दू अनुवाद:] और वैसे ही जब गवाहों के पड़ोसियों और मोहल्ले वालों से पूछा जाता है, भले ही ये सभी लोग स्वयं अविश्वसनीय हों, और वे सभी गवाहों को न्यायप्रिय बताते हैं या उन पर दोषारोपण करते हैं, तो न्यायाधीश यदि उन्हें सच्चा समझता है, तो उनकी बात पर अमल कर ले। यह भी मुतवातिर ख़बरों की तरह है। (त)

[उर्दू व्याख्या:] अम्र ने एक 'मुज़क्की' (गवाहों का परीक्षक) के लिए जो गुण बताए हैं, न्यायाधीश के लिए उचित है कि वह ऐसे ही व्यक्ति को नियुक्त करे। उसे लालची और निर्धन नहीं होना चाहिए। सामाजिक मेलजोल वरीयता की एक शर्त है जब तक कि न्यायशास्त्र (फ़िक्ह) के ज्ञान जैसा कोई बेहतर गुण इसके विपरीत न हो; उदाहरण के लिए, इसकी अधिक आवश्यकता है। एक एकांतवासी व्यक्ति अपने विश्वसनीय विश्वासपात्रों से पूछकर जाँच कर सकता है। एक अज्ञानी व्यक्ति के लिए आलोचना और प्रशंसा के कारणों के बीच अंतर करना कठिन है। अल-मुहीत और अल-हिन्दिया में कहा गया है:

[अरबी उद्धरण 2:] न्यायाधीश के लिए उचित है कि वह गवाहों के संबंध में पूछताछ के लिए ऐसे व्यक्ति को चुने जो न्यायप्रिय हो, लोगों के बारे में जानकारी रखता हो और लालची न हो। यह उचित है कि वह एक न्यायविद (फ़कीह) हो जो आलोचना और प्रशंसा के कारणों को जानता हो, और वह धनवान हो। यदि उसे एक गरीब विद्वान और एक धनी विश्वसनीय गैर-विद्वान, या एक विश्वसनीय विद्वान जो लोगों से नहीं मिलता है और एक विश्वसनीय गैर-विद्वान जो लोगों से मिलता है, मिले, तो उसे विद्वान को चुनना चाहिए [पाद टिप्पणी 2]। और अल्लाह सबसे अच्छा जानता है।

[उर्दू अनुवाद:] न्यायाधीश को चाहिए कि गवाहों की तस्दीक (पुष्टि) के लिए ऐसे लोगों को नियुक्त करे जो स्वयं न्यायप्रिय और जानकार हों, और लालची न हों। बेहतर है कि वे फ़िक्ह (धर्मशास्त्र) के ज्ञाता हों ताकि वे जिरह और तादील (आलोचना और प्रशंसा) के कारणों को समझते हों। यदि वे धनवान हों तो बेहतर है। यदि एक गरीब विद्वान हो और दूसरा धनी विश्वसनीय गैर-विद्वान, या एक विश्वसनीय

विद्वान जो लोगों से मेलजोल नहीं रखता और दूसरा विश्वसनीय गैर-विद्वान जो लोगों से मेलजोल रखता है, तो इन स्थितियों में विद्वान को प्राथमिकता देनी चाहिए। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

(2) सच यह है कि यह मामला न्यायाधीश के विवेक पर सौंपा गया है। यदि गवाहों पर कोई संदेह हो, तो न्यायाधीश के लिए यह अनिवार्य है कि वह उन्हें अलग-अलग गवाही देने का आदेश दे। सिवाय दो महिलाओं के, क्योंकि उनकी संयुक्त गवाही कानूनी रूप से एक ही गवाही के स्थान पर है; उनके बीच कोई अलगाव नहीं है क्योंकि अल्लाह तआला का कथन है: "ताकि यदि उनमें से एक गलती करे, तो दूसरी उसे याद दिला सके" [पाद टिप्पणी 3] (अल्लाह तआला के आदेश के अनुसार कि महिलाओं में से यदि एक भूल जाए, तो दूसरी उसे याद दिलाए। - त)। और यदि न्यायाधीश को पर्याप्त संतुष्टि हो कि ये लोग सच्चाई वाले हैं और...

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादत, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/529
2. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादत, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/529
3. अल-कुरान अल-करीम 2/282

كذٰلك اذا سأل جيرانه واهل محلته وهم غير ثقات فاتفقوا على تعديله او جرحه ووقع في قلبه انهم صدقوا كان ذلك بمنزلة تواتر الاخبار۔ 1

اور یوں ہی جب گواہوں کے پڑوس اور اہل محلہ سے پوچھا حالانکہ یہ تمام لوگ خود غیر ثقہ ہیں، اور وہ تمام گواہوں کو عادل بتاتے ہیں یا مجروح بتاتے ہیں تو قاضی اگر ان کو سچا سمجھتا ہے تو ان کے قول پر عمل کرلے یہ بھی متواتر خبروں کی طرح ہے (ت)

عمرو نے جو صفات مزکی میں بیان کیں قاضی کو مناسب ہے کہ ایسے ہی شخص کو مزکی مقرر کرے طامع و مفلس نہ ہو نا اور لوگوں سے اختلاط شرائط اولویت ہیں جبکہ ان سے اریح وصف مثل علم فقہ ان کے معارض نہ ہو مثلاً اور اس میں زیادہ حاجت ہے، گوشہ گزیں اپنے معتمدین سے پوچھ کر تزکیہ کر سکتا ہے اور جاہل کے اسباب جرح و تعدیل میں امتیاز دشوار۔ محیط و ہندیہ میں ہے:

ينبغي للقاضى ان يختار للمسألة عن الشهود من كان عدلا صاحب خبرة بالناس و ان لايكون طماعاً و ينبغي ان يكون فقيهاً يعرف اسباب الجرح و التعديل وان يكون غنيّاً وان وجد عالماً فقيراً وغنيّاً ثقة غير عالم او عالماً ثقة لايخالط الناس وثقة غير عالم يخالط الناس اختار العالم 2۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

قاضی کو مناسب ہے کہ گواہوں کی تعدیل کیلئے ایسے لوگوں کو مقرر کرے جو خود عادل اور خبر دار ہوں اور وہ لالچی نہ ہوں، بہتر ہے کہ وہ فقہ والے ہوں تاکہ جرح و تعدیل کے اسباب کو پہچانتے ہوں اگر وہ غنی ہوں تو بہتر ہے اگر عالم فقیر ہو اور غنی ثقہ ہو اور عالم نہ ہو یا عالم ثقہ

ہو لیکن لوگوں سے میل جول نہیں اور غیر عالم ثقہ ہے اور لوگوں سے میل جول رکھتا ہے تو ان حالات میں عالم کو ترجیح دے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت)

(۲) حق یہ کہ یہ امر رائے قاضی پر مفوض ہے اگر گواہوں پر کوئی بد گمانی ہو تو قاضی پر واجب ہے کہ انہیں جدا جدا ادائے شہادت کا حکم دے مگر دو عورتوں کہ ان کی شہادت مل کر شرعاً بجائے شہادت واحدہ ہے ان میں تفریق نہیں لقولہ تعالیٰ "اَنْ تَضِلَّ اِحْدٰھُمَا فَتُذَکِّرَ اِحْدٰھُمَا الْاُخْرٰی" 3 (اللہ تعالیٰ کے ارشاد کے مطابق کہ عورتوں میں سے ایک غلطی کرے تو دوسری یاد دلائے۔ ت) اور اگر قاضی کو اطمینان کافی ہو کہ یہ لوگ اہل صدق و

---

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادت الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۲۹ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادت الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۲۹ 3 القرآن الکریم ۲/ ۲۸۲

Fatawa Rizvia, Volume 18

In piety, everyone should testify according to their own knowledge, not based on what they heard or learned from others, so there is no need for separation. However, in these times, such reassurance is rare. In Al-Mabsut by Imam Muhammad, then in Al-Muhit al-Alamgiri, it is stated:

If the judge is in doubt regarding the witnesses, he should separate them and take their testimony; there is no other way besides this. (T)	If the judge doubts the witnesses, he should separate them (Arabic text: 'Idha artaba al-qadhi fi amr al-shuhud farraqa baynahum wa la yas’ahu ghairu dhalik' 1).

In Durr-e-Mukhtar it is:

(One man and two women) and do not separate them because Allah Almighty said, "so that if one of them forgets, the other can remind her." (T)	(A man and two women) and do not separate them because of the saying of Allah Almighty: 'fatudhakkira ihdahuma al-ukhra' 2.

As for the questions of cross-examination by lawyers, the essence of which is to surround from four sides and confuse, and to make a truthful person appear false, this is a severe and rejected evil innovation. Avoiding it is obligatory because we are commanded to honor witnesses, and this is specific humiliation. Khatib and Ibn Asakir and Malik, in their respective parts, narrated from Hadhrat Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says that:

Honor the witnesses, for through them Allah Almighty makes manifest the rights of the servants and wards off injustice. And Allah Almighty knows best. (T)	Honor the witnesses, for Allah extracts rights through them and wards off injustice through them 3. And Allah Almighty knows best.

Problem 63: From Rampur Rajdwara, sent by Abdul Rahman Khan, 18 Dhu al-Qi'dah 1319 AH.

What do the scholars of religion say in this situation: Zaid and Amr filed a lawsuit for a share of ancestral houses, excluding some parts of the houses. The witnesses declared the houses, in their current state, without excluding any parts, as owned and ancestral. So, is this testimony 'testimony of excess' (shahadat 'ala al-ziyadah) or not? Second, when the plaintiff made an exception and wrote that such a part belongs to such a person, can he then claim it or not? Third, when a witness's

testimony is rejected by the judge regarding part of the claim, is it acceptable for the rest or not? Explain and you will be rewarded.

---

1. Fatawa Hindiyyah, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/325
2. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba Mujtabai Delhi, 2/91
3. Tarikh Baghdad, translation 1317 Ibrahim bin Abdul Samad, Dar al-Kitab al-Arabi Beirut, 6/138; Tahdhib Tarikh Ibn Asakir, translation Ahmad bin Muhammad al-Kalbi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/453

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 18

धर्मपरायणता में, हर किसी को अपने ज्ञान के अनुसार गवाही देनी चाहिए, न कि दूसरों से जो सुना या सीखा है, उस पर, इसलिए अलग करने की आवश्यकता नहीं है। लेकिन इस समय में, ऐसा आश्वासन दुर्लभ है। इमाम मुहम्मद की अल-मबसूत में, फिर अल-मुहीत अल-आलमगीरिया में है:

यदि न्यायाधीश को गवाहों के बारे में संदेह हो, तो वह उन्हें अलग-अलग कर दे और उनकी गवाही ले; इसके अलावा कोई और रास्ता नहीं है। (त)

इज़ा अर्तब अल-क़ाज़ी फ़ी अम्र अल-शुहूद फ़र्रक़ा बैनहुम वला यस'अहु ग़ैरू ज़ालिक 1.

दुर्रे मुख़्तार में है:

एक पुरुष और दो महिलाएं हों तो उन्हें अलग न करें क्योंकि अल्लाह तआला ने फरमाया, "ताकि यदि उनमें से एक भूल जाए, तो दूसरी उसे याद दिला सके।" (त)

(व रजुलुन व अम्रअतानि) व ला युफ़र्रक़ु बैनहुमा लिक़ौलिहि तआला 'फ़तुज़क्किरा इहदाहुमल उख़रा' 2.

जहाँ तक वकीलों द्वारा जिरह (क्रॉस-एग्जामिनेशन) के सवालों का सवाल है, जिसका सार चारों ओर से घेरकर घबरा देना और सच्चे व्यक्ति को ज़बरदस्ती झूठा बना छोड़ना है, यह एक गंभीर और अस्वीकृत बुरी बिदअत (नवाचार) है। इससे बचना फ़र्ज़ (अनिवार्य) है क्योंकि हमें गवाहों का सम्मान करने का आदेश दिया गया है, और यह विशेष रूप से अपमान है। खतीब और इब्न असाकिर और मालिक ने अपने 'जुज़' में हज़रत अब्दुल्लाह बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं कि:

गवाहों का सम्मान करो, क्योंकि उनके माध्यम से अल्लाह तआला बंदों के अधिकारों को प्रकट करता है और अन्याय को दूर करता है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

अकरिमुल शुहूद फ़इन्नल्लाह यस्तख़रिजु बिहिमल हुक़ूक़ व यदफ़अु बिहिमल ज़ुल्म 3. वल्लाहु तआला आलम।

मसला 63: रामपुर राजद्वारा से, अब्दुल रहमान खान द्वारा प्रेषित, 18 ज़िलक़ादा 1319 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस स्थिति में क्या कहते हैं: ज़ैद और अम्र ने पुश्तैनी घरों के हिस्से का दावा दायर किया, जिसमें घरों के कुछ हिस्सों (अमला) को छोड़ दिया गया था। गवाहों ने घरों को, उनकी वर्तमान स्थिति में, बिना किसी हिस्से को छोड़े, पुश्तैनी और स्वामित्व वाला घोषित कर दिया। तो, क्या यह

गवाही 'ज़ियादा पर गवाही' (शहादत अलल ज़ियादा) है या नहीं? दूसरा, जब वादी ने छूट दी और लिख दिया कि अमुक हिस्सा अमुक व्यक्ति का है, तो क्या वादी उसका दावा कर सकता है या नहीं? तीसरा, जब किसी गवाह की गवाही दावे के एक हिस्से के संबंध में न्यायाधीश द्वारा खारिज कर दी जाती है, तो क्या वह शेष के लिए स्वीकार्य है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

---

1. फ़तावा हिंदिया, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/325
2. दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-शहादत, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/91
3. तारीख बगदाद, अनुवाद 1317 इब्राहिम बिन अब्दुल समद, दार अल-किताब अल-अरबी बेरूत, 6/138; तहज़ीब तारीख इब्न असाकिर, अनुवाद अहमद बिन मोहम्मद अल-कलबी, दार इहया अल-तुरात अल-अरबी बेरूत, 1/453

دیانت میں ہر ایک اپنے علم کے مطابق شہادت دے گانہ کہ دوسرے کی سنی سیکھی پر تو تفریق کی حاجت نہیں مگر اس زمانے میں ایسا اطمینان شاذ و نادر ہے۔ مبسوط امام محمد پھر محیط عالمگیریہ میں ہے:

اذا ارتاب القاضی فی امر الشھود فرق بینھم ولا یسعہ غیر ذلک ۱۔ قاضی کو گواہوں کے متعلق شک ہو تو جدا جدا کر کے شہادت لے، اس کے علاوہ کوئی صورت نہیں۔ (ت)

در مختار میں ہے:

(ورجل وامرأتان) ولا یفرق بینھما لقولہ تعالٰی "فَتُذَکِّرَ اِحْدٰھُمَا الْاُخْرٰی" ط ۲۔ ایک مرد اور دو عورتیں ہوں تو جدا جدا نہ کرے کیونکہ اللہ تعالٰی نے فرمایا وہ دونوں ایک دوسری کو یاد دلائیں (ت)

رہے وکلاء کے سوالات جرح جس کا حاصل چار طرف سے گھیر کر گھبرا لینا اور سچے کو خواہ مخواہی جھوٹا بنا چھوڑنا ہے یہ سخت بدعت شنیعہ مردودہ ہے اس سے احتراز فرض ہے کہ ہمیں اکرام شہود کا حکم ہے اور یہ خاص اہانت، خطیب و ابن عساکر اور مالک نے اپنے جزء میں حضرت عبداللہ بن عباس رضی اللہ تعالٰی عنہما سے راوی کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں کہ :

اکرموا الشھود فان اللہ یستخرج بھم الحقوق و یدفع بھم الظلم ۳۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ گواہوں کا احترام کرو کیونکہ ان کے ذریعے اللہ تعالٰی بندوں کے حقوق ظاہر فرماتا ہے اور ظلم کو دفع فرماتا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶۳ : از رامپور راج دوارہ مرسلہ عبد الرحمن خاں ۱۸ ذی القعدہ ۱۳۱۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید و عمرو نے دعویٰ حصہ موروثی مکانات کا باستثنائے بعض عملہ مکانات کے دائر کیا اور گواہان نے بلا استثنائے عملہ کے مکانات بحیثیت موجودہ کو مملوکہ موروث قرار دیا پس یہ شہادت شہادت علی الزیادۃ ہے یا نہیں۔ دوم یہ کہ جب مدعی نے استثناء کیا اور لکھ دیا کہ فلاں عملہ فلاں کا ہے پس اس کا دعویٰ مدعی کر سکتا ہے یا نہیں۔ سوم یہ کہ شہادت شاہد کی جب بعض مدعا بہا میں مردود عند القاضی قرار پائے تو باقی میں قابل قبول ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

---

۱ فتاویٰ ہندیہ الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۳۲۵ ۲ در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۱ ۳ تاریخ بغداد ترجمہ ۱۳۱۷ ابراھیم بن عبد الصمد دارالکتاب العربی بیروت ۶ / ۱۳۸، تہذیب تاریخ ابن عساکر ترجمہ احمد بن محمد الکلبی داراحیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۴۵۳

Answer: From the statement of the petitioner and the review of the verdict related to the case, it has become clear that the plaintiffs excluded certain constructions from the disputed part of the house inherited, because they were built by the plaintiffs themselves, and some because some of the defendants built them after the death of the ancestor. They also excluded 12 yards of land from one section because it belongs specifically to one of the plaintiffs. After these exclusions, they declared the rest as the property of the ancestors and claimed their shares in it. The witnesses testified that the entire house, without any exclusion, was the property of the ancestors. This testimony is certainly 'testimony for more' (than claimed) and is fundamentally unacceptable. The plaintiffs do not claim a right in certain constructions as they are under the possession of the defendants, but the witnesses, without exception, establish their right in all parts of the house. Testimony for more is always rejected unless the plaintiff can reconcile and align their claim with the witnesses' statement. For example, if a plaintiff excluded a room from a house and the witnesses testified without exclusion, the plaintiff reconciled by saying that the room was also mine previously, and the witnesses knew the situation at that time, but later I sold that room, hence I excluded it from the claim. Here too, although reconciliation was possible—that the house collapsed after the ancestor's death and some defendants rebuilt it with their own money—even a solid verbal reconciliation is not enough; reconciliation must be practically established. Since this did not occur from the plaintiffs, the testimony remained unacceptable. In fact, here, even a verbal claim of reconciliation would not suffice; witnesses were necessary to prove that this reconciliation arose from a matter that could only be expressed by them. Therefore, since proof of reconciliation through Sharia testimony was not provided, it would not be acceptable. And since that did not happen at all, the said testimony is certainly rejected. It is in Durr al-Mukhtar:

Testimony for more than the claim is void, whereas it is unanimously permissible for less than the claim. (T)	**Testimony for more than the claim is void, whereas it is unanimously permissible for less than the claim. (T)**

It is in Fath al-Qadeer and Bahr al-Ra'iq:

Agreement means that the testified amount should be less than the claimed amount, unlike when it is more.[2]	**Agreement means that the testimony matches or is less than the claim, unlike when it is more. (T)**

It is in them:

Among the forbidding contradictions is if testimony is given for more, and among its branches is a house...	**The contradiction that prevents acceptance is that the testimony is more than the claim, and one of its details is a house...**

[1] Durr al-Mukhtar, Chapter on Disagreement in Testimony, Mujtabai Press Delhi, 2/98
[2] Bahr al-Ra'iq with reference to Fath al-Qadeer, Chapter on Disagreement in Testimony, H.M. Saeed Company Karachi, 7/103

फ़तावा रिज़विया जिल्द अठारह (18)

उत्तर: याचिकाकर्ता के बयान और मामले से संबंधित फैसले की समीक्षा से यह स्पष्ट हो गया है कि वादियों (مدعیان) ने विरासत के माध्यम से विवादित मकान के कुछ निर्माणों को इसलिए बाहर रखा क्योंकि वह वादियों द्वारा स्वयं बनाया गया है, और कुछ इसलिए क्योंकि कुछ प्रतिवादियों (مدعا علیہم) ने पूर्वज की मृत्यु के बाद बनवाया है। उन्होंने एक खंड से 12 गज भूमि को भी बाहर रखा क्योंकि वह विशेष रूप से वादियों में से एक की है। इन अपवादों के बाद, उन्होंने शेष को पूर्वजों की संपत्ति घोषित किया और उसमें अपने हिस्से का दावा किया। गवाहों ने बिना किसी अपवाद के पूरे मकान को पूर्वजों की संपत्ति होने की गवाही दी। यह गवाही निश्चित रूप से 'दावे से अधिक की गवाही' (شھادۃ علی الزیادۃ) है और मौलिक रूप से स्वीकार्य नहीं है। वादी कुछ निर्माणों में अपना अधिकार नहीं बताते क्योंकि वे प्रतिवादियों के अधिकार में हैं, लेकिन गवाह बिना किसी अपवाद के मकान के सभी हिस्सों में उनका अधिकार स्थापित करते हैं। दावे से अधिक की गवाही हमेशा खारिज कर दी जाती है, जब तक कि वादी अपने दावे और गवाहों के बयान के बीच सामंजस्य (توفیق و تطبیق) न बिठा दे। उदाहरण के लिए, यदि वादी ने मकान से एक कमरे को बाहर रखा था और गवाहों ने बिना किसी अपवाद के गवाही दी, तो वादी ने यह कहकर सामंजस्य बिठाया कि वह कमरा भी पहले मेरा ही था, और गवाहों को उस समय की स्थिति पता थी, लेकिन बाद में मैंने वह कमरा बेच दिया, इसलिए मैंने इसे दावे से बाहर कर दिया। यहाँ भी, हालाँकि सामंजस्य संभव था—कि पूर्वज की मृत्यु के बाद मकान गिर गया था और कुछ प्रतिवादियों ने अपने पैसे से इसे फिर से बनाया—लेकिन मौखिक सामंजस्य भी पर्याप्त नहीं है; वास्तव में सामंजस्य स्थापित करना आवश्यक है। चूंकि यह वादियों की ओर से नहीं हुआ, इसलिए गवाही अस्वीकार्य रही। वास्तव में, यहाँ केवल मौखिक दावे का सामंजस्य भी पर्याप्त नहीं होता; इसके लिए गवाह आवश्यक थे कि यह सामंजस्य ऐसे मामले से था जो केवल उनके द्वारा व्यक्त किया जा सकता था। इसलिए, जब शरीयत की गवाही से सामंजस्य का प्रमाण नहीं दिया गया, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी। और चूँकि ऐसा बिल्कुल नहीं हुआ, इसलिए उक्त गवाही निश्चित रूप से खारिज है। दुर्रे मुख्तार में है:

दावे से अधिक की गवाही शून्य है जबकि सर्वसम्मति से दावे से कम होना वैध है। (T)

दावे से अधिक की गवाही शून्य है जबकि सर्वसम्मति से दावे से कम होना वैध है। (T)

फतह अल-क़दीर और बहर अल-रैक में है:

सहमति का अर्थ है कि जिस चीज़ की गवाही दी गई है वह दावे से कम होनी चाहिए, न कि जब वह अधिक हो।[2]

सामंजस्य का अर्थ यह है कि गवाही दावे के अनुसार हो या उससे कम हो, इसके विपरीत जब वह अधिक हो। (T)

उनमें है:

अस्वीकार्य विरोधाभासों में से एक वह है जब गवाही अधिक के लिए दी जाए, और इसकी शाखाओं में से एक घर...

स्वीकृति के लिए बाधक वह विरोधाभास है जहाँ गवाही दावे से अधिक हो, और उसके विस्तार में से एक घर...

[1] दुर्रे मुख्तार, बाब अल-इख्तिलाफ फ़ी अश्-शहादा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/98 [2] बहर अर-रैक, बहवाला फतह अल-क़दीर, बाब अल-इख्तिलाफ फ़ी अश्-शहादा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/103

الجواب: اظہار سائل وملاحظہ فیصلہ متعلقہ مقدمہ سے واضح ہوا کہ مدعیان نے حصہ مکان مدعا بہا بذریعہ وراثت سے بعض عملہ اس لئے استثناء کیا کہ وہ خود بنا کردہ مدعیان ہے اور بعض اسلئے کہ بعض مدعا علیہم نے بعد موت مورث بنوایا ہے اور اس کے ایک قطعہ سے ۱۲ گز زمین کو بھی استثناء کیا اس لئے کہ وہ خاص احد المدعیین ہے باقی بعد الاستثناء ملک مورثان قرار دے کر اس میں سے اپنے سہام کا دعویٰ کیا شہود نے جملہ بلا استثناء مجموع مکان ملک مورثان ہونے کی شہادت دی یہ شہادت ضرور شہادت علی الزیادۃ ہے اور اصلاً قابل قبول نہیں ،مدعیان بعض عملہ میں اپنا حق نہیں بتاتے کہ وہ معمول مدعا علیہم ہے اور شہود بلا استثناء جمیع اجزائے مکان میں ان کا حق ثابت کرتے ہیں شہادۃ علی الزیادۃ ہمیشہ مردود ہوتی ہے مگر جبکہ مدعی اپنے دعوی اور شہود کے بیان میں توفیق و تطبیق کردے مثلاً مدعی نے مکان سے ایک کوٹھری کا استثناء کیا تھا شہود نے بلا استثناء شہادت دی مدعی نے تطبیق کی کہ وہ کوٹھری بھی پہلے میری ہی تھی شاہدوں کو اسی وقت کا حال معلوم تھا بعد کو میں نے وہ کوٹھری بیچ ڈالی لہذا دعوی سے استثناء کردیا، یہاں بھی اگرچہ توفیق ممکن تھی کہ بعد موت مورث وہ مکان گر گیا اور بعض مدعا علیہم نے اپنے روپے سے تعمیر کیا مگر استحکاماً مکان توفیق بھی کافی نہیں بالفعل توفیق کردینا ضرور ہے اور وہ مدعیوں سے واقع نہ ہوا لہذا شہادت نا قابل قبول رہی بلکہ یہاں صرف زبانی دعوی توفیق بھی کافی نہ ہوتا اس پر گواہ دینے ضرور تھے کہ یہ توفیق ایسے امر سے تھی جو صرف ان کی زبان سے ادا ہو سکتا لہذا جب شہادت شرعیہ سے توفیق کا ثبوت نہ دیتے مقبول نہ ہوتی اور وہ اصلاً نہ ہوا تو شہادت مذکورہ ضرور مردود ہے، در مختار میں ہے :

الشهادة بأكثر من المدعى باطلة بخلاف الاقل للاتفاق فيه[1]

دعوی سے زائد شہادت باطل ہے جبکہ بالاتفاق دعوی سے کم ہو جائز ہے۔(ت)

فتح القدیر وبحر الرائق میں ہے:

المراد بالموافقة ان یکون المشهود به اقل من المدعی به بخلاف ما اذا کان اکثر[2]

موافق ہونے کا مطلب یہ ہے کہ شہادت مطابق ہو یا مدعی سے کم ہو، بخلاف جبکہ زائد ہو (ت)

انہیں میں ہے:

من المخالفة المانعة ما اذا شهدت بأکثر، ومن فروعها دارفی

قبولیت کے لئے مانع وہ مخالفت ہے جو کہ شہادت دعوی سے زائد ہو، اور اس کی تفریعات میں ایک

[1] در مختار باب الاختلاف فی الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۸ [2] بحر الرائق بحوالہ فتح القدیر باب الاختلاف فی الشهادة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۰۳

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

[Arabic Section]: Regarding two men who partitioned a property and one of them went missing. Then, a person filed a claim against the party present, asserting that he owns an undivided half of this house. Witnesses testified that the half in the possession of the present party belongs to him. This testimony is void because it claims more than what was originally asserted. Similarly, if someone claimed a house and excluded the entrance path, its rights, and its amenities, but the witnesses testified in his favor without excluding anything, the testimony would not be accepted. Likewise, if he excluded a room and the witnesses did not, it would not be accepted unless he agrees and says, "I had already sold that room from it," then it would be accepted. (1)

Also in Bahr: In summary, if witnesses testify for less than what was claimed, it will be accepted without needing further reconciliation. However, if they testify for more, it will not be accepted unless reconciled. For instance, if a claimant claims one thousand, and witnesses testify to fifteen hundred, and the claimant says, "My total claim against him was fifteen hundred, but I forgave him five hundred, or I received five hundred earlier, which the witnesses were unaware of," then the testimony will be accepted. The same applies to cases involving one thousand and two thousand, regarding making the testimony consistent.

[Urdu Section]: This means that a house is in the possession of two individuals; they partitioned it, and one was absent. The absent party then filed a claim against the present party, stating, "I have an undivided share in this house." When witnesses testified that his half is the one currently in the possession of the present party, this testimony was deemed void because it exceeded the claimant's original assertion. (Similarly) a claim for a house was made, and in this claim, the entrance path and other rights and facilities were excluded, but the witnesses, while testifying for the house in his favor, did not exclude the path, rights, and facilities; such testimony will not be accepted. Likewise, if the claimant excluded a room from the mansion and the witnesses did not, but the claimant, in agreement with them, says that he had sold that room, then it will be accepted. (T)

In summary, when witnesses testify for less than the amount claimed, it will be accepted, and there will be no need for reconciliation. However, if the testimony is for more, it will not be accepted without reconciliation. For example, if the claimant claimed one thousand and the witnesses testified to fifteen hundred, if the claimant

says, "My debt against him was fifteen hundred, but I forgave him five hundred, or I already received five hundred, which the witnesses did not know," then the testimony will be accepted now. This will also apply to claims of one thousand and two thousand, in terms of making the testimony consistent.

1. Bahr al-Ra'iq citing Fath al-Qadir, Chapter on Disagreement in Testimony, H.M. Saeed Company Karachi, 7/103.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी खंड]: दो व्यक्तियों के संबंध में जिन्होंने संपत्ति का बँटवारा किया और उनमें से एक गायब हो गया। फिर, एक व्यक्ति ने उपस्थित पक्ष के विरुद्ध दावा किया कि इस घर में उसका आधा अविभाजित हिस्सा है। गवाहों ने गवाही दी कि उपस्थित पक्ष के पास जो आधा हिस्सा है, वह उसका है। यह गवाही शून्य है क्योंकि यह मूल दावे से अधिक है। इसी तरह, यदि किसी ने घर का दावा किया और प्रवेश मार्ग, उसके अधिकारों और उसकी सुविधाओं को बाहर रखा, लेकिन गवाहों ने बिना कुछ बाहर रखे उसके पक्ष में गवाही दी, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह, यदि उसने एक कमरे को बाहर रखा और गवाहों ने नहीं, तो इसे तब तक स्वीकार नहीं किया जाएगा जब तक कि वह सहमत न हो जाए और कहे, "मैंने उसमें से वह कमरा पहले ही बेच दिया था," तब इसे स्वीकार कर लिया जाएगा। (1)

बहर में यह भी है: संक्षेप में, यदि गवाह दावे से कम के लिए गवाही देते हैं, तो इसे बिना किसी अतिरिक्त समाधान के स्वीकार कर लिया जाएगा। हालाँकि, यदि वे अधिक के लिए गवाही देते हैं, तो इसे तब तक स्वीकार नहीं किया जाएगा जब तक कि समाधान न हो जाए। उदाहरण के लिए, यदि कोई दावेदार एक हज़ार का दावा करता है, और गवाह पंद्रह सौ की गवाही देते हैं, और दावेदार कहता है, "उसके विरुद्ध मेरा कुल दावा पंद्रह सौ था, लेकिन मैंने उसे पाँच सौ माफ़ कर दिए, या मुझे पाँच सौ पहले ही मिल गए थे, जिससे गवाह अनभिज्ञ थे," तो गवाही स्वीकार कर ली जाएगी। यही बात गवाही को सुसंगत बनाने के संबंध में एक हज़ार और दो हज़ार वाले मामलों पर भी लागू होती है।

[उर्दू खंड]: इसका अर्थ है कि एक घर दो व्यक्तियों के कब्जे में है; उन्होंने इसका बँटवारा किया और एक अनुपस्थित था। अनुपस्थित पक्ष ने तब उपस्थित पक्ष के विरुद्ध दावा किया कि "इस घर में मेरा एक अविभाजित हिस्सा है।" जब गवाहों ने गवाही दी कि उसका आधा हिस्सा वह है जो वर्तमान में उपस्थित पक्ष के कब्जे में है, तो इस गवाही को शून्य माना गया क्योंकि यह दावेदार के मूल दावे से अधिक था। (इसी प्रकार) एक घर के लिए दावा किया गया था, और इस दावे में प्रवेश मार्ग और अन्य अधिकारों और सुविधाओं को बाहर रखा गया था, लेकिन गवाहों ने, उसके पक्ष में घर के लिए गवाही देते समय, मार्ग, अधिकारों और सुविधाओं को बाहर नहीं किया; ऐसी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह, यदि दावेदार ने हवेली से एक कमरे को बाहर रखा और गवाहों ने नहीं, लेकिन

दावेदार उनके साथ सहमति व्यक्त करते हुए कहता है कि उसने वह कमरा बेच दिया था, तो इसे स्वीकार कर लिया जाएगा। (त)

संक्षेप में, जब गवाह दावे की राशि से कम के लिए गवाही देते हैं, तो इसे स्वीकार कर लिया जाएगा और समाधान की कोई आवश्यकता नहीं होगी। हालाँकि, यदि गवाही अधिक के लिए है, तो इसे समाधान के बिना स्वीकार नहीं किया जाएगा। उदाहरण के लिए, यदि दावेदार ने एक हज़ार का दावा किया और गवाहों ने पंद्रह सौ की गवाही दी, यदि दावेदार कहता है, "उस पर मेरा कर्ज पंद्रह सौ था, लेकिन मैंने उसे पाँच सौ माफ़ कर दिए, या मुझे पहले ही पाँच सौ मिल गए थे, जो गवाहों को पता नहीं था," तो गवाही अब स्वीकार कर ली जाएगी। यह गवाही को सुसंगत बनाने के मामले में एक हज़ार और दो हज़ार के दावों पर भी लागू होगा।

1. बहर अल-राईक, फ़तह अल-क़दीर के हवाले से, गवाही में असहमति का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/103।

पृष्ठ 738 का 248

[عربی حصہ]: یدرجلین اقتسماھا وغاب احدھما فادعی رجل علی الحاضر ان لہ نصف ھذہ الدار مشاعاً فشھدوا ان لہ النصف الذی فی ید الحاضر فھی باطلۃ لانھا باکثر من المدعی بہ ولو ادعی دارا واستثنی طریق الدخول وحقوقھا ومرافقھا فشھدوا انھا لہ ولم یستثنوا شیئا لا تقبل، وکذالو استثنی بیتا ولم یستثنوہ الا اذا وافق فقال کنت بعت ذلك البیت منھا فتقبل 1 -

نیز بحر میں ہے : والحاصل انھم اذا شھد واباقل مما ادعی تقبل بلا توفیق وان کان باکثر لم تقبل الا اذا وفق . فلوادعی الفاً فشھدوا بالف وخمسمائۃ فقال المدعی کان لی علیہ الف وخمسمائۃ الانی ابرأتہ من خمس مائۃ او قال استوفیت منہ خمس مائۃ ولم یعلم بہ الشھود تقبل وکذا فی الالف والالفین ولا یحتاج الی اثبات التوفیق

[اردو حصہ]: یہ ہے کہ ایک مکان دو حضرات کے قبضہ میں ہے دونوں نے تقسیم کیا اور ایک غائب تھا تو اس نے موجود حاضر فریق پر دعوی کردیا میرا اس مکان میں غیر منقسم حصہ ہے تو گواہوں نے شہادت دیتے ہوئے کہ اس کا نصف وہ ہے جو حاضر موجود کے قبضہ میں ہے تو یہ شہادت باطل ہے کیونکہ مدعی سے زائد ہے (یوں ہی) دعوی مکان ہوا اور اس دعوی میں داخلہ کے راستہ او دیگر حقوق و سہولیات کا استثناء کیا تو گواہوں نے مکان کی شہادت اس کے حق میں دیتے ہوئے راستہ حقوق اور سہولیات کا استثناء نہ کیا، شہادت مقبول نہ ہوگی اور یونہی مدعی نے حویلی میں سے ایک کمرہ کا استثناء کیا اور گواہوں نے نہ کیا مگر مدعی ان کی موافقت میں کہہ دے کہ وہ کمرہ میں نے فروخت کر دیا تھا تو قبول ہوگی۔ (ت) حاصل یہ کہ جب گواہوں نے دعوی سے کم چیز کی شہادت دی تو قبول ہوگی اور موافقت بنانے کی ضرورت نہ ہوگی اور اگر زیادہ کی شہادت ہو تو پھر موافقت بنائے بغیر قبول نہ ہوگی مثلاً مدعی نے ہزار کا دعوی کیا گواہوں نے

ڈیڑھ ہزار کی شہادت دی مدعی کہہ دے میرا قرضہ اس پر ڈیڑھ ہزار تھا لیکن میں نے اس کو پانچسو معاف کر دئے یا میں نے پانچ صد پہلے وصول کرلئے یہ گواہوں کو معلوم نہیں ہوا، تو اب شہادت مقبول ہوگی، ہزار اور دو ہزار میں بھی ایسے ہوگا، موافق بنانے میں گواہی کی

1 بحرالرائق بحوالہ فتح القدیر باب الاختلاف فی الشہادۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۰۳

Fatawa Razawiyya Volume (18)

[Arabic Text Block] ...with evidence because something only needs to be proven with evidence when it is a cause that is not complete without it and cannot be established alone, such as when one claims ownership through purchase and witnesses testify to a gift. In that case, proof by evidence is needed. As for acquittal, it is completed by itself. If one confesses to having received payment, his confession is valid and does not need proof. However, a claim of reconciliation (tawfiq) is necessary here as a matter of juristic preference (istihsan), whereas the analogy (qiyas) is that if reconciliation is possible, it should be assumed even if not explicitly claimed, to validate the testimony and protect the speech. The reason for juristic preference is that there is an apparent contradiction between the claim and the testimony. If reconciliation is intended, the contradiction is removed; if not intended, it remains due to doubt. Thus, when reconciliation is claimed, the contradiction ends and reconciliation is established. The renowned Sheikh Imam, known as Khwahar Zada, mentioned that Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stipulated the claim of reconciliation in some instances and not in others. This is interpreted as referring to where reconciliation is claimed, or it is the answer to the analogy. Therefore, a claim of reconciliation is necessary.

[Urdu Text Block] ...is not needed because the necessity of proving something through witnesses arises when it is such a cause that the matter is not complete without it and it cannot be proven alone. For example, the claimant asserted ownership through purchase and the witnesses proved ownership through a gift; in such a case, witness testimony is needed for its proof. But acquittal is something that becomes complete by itself without a full cause. If a person admits to receipt of payment, the admission is valid and its proof is not needed. However, along with this, a claim of reconciliation is necessary as a matter of juristic preference, whereas in analogy it is that if reconciliation is possible, it will be assumed as such even if there were no claim of reconciliation, so that the testimony remains valid and the statement is not proven incorrect. The reason for juristic preference is that a contradiction between the claim and the testimony is established in appearance. So, if reconciliation is intended, the contradiction will be removed; and if it is not intended, the contradiction will not be removed. Because of the doubt about it being intended or not, the contradiction will not end. So when there is a claim of reconciliation, the contradiction will end and reconciliation will be established. And the prominent Sheikh Imam, known as Khwahar Zada, has mentioned that Imam

Muhammad (may Allah have mercy on him) has described the claim of reconciliation in some places and has not described it in some places, and it will be assumed as a claim of reconciliation or it will be considered as the answer to analogy. Therefore, a claim of reconciliation is necessary.

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Chapter on Discrepancy in Testimony, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/102. Page 249 of 738

फ़तावा रज़विया खंड (18)

[अरबी पाठ ब्लॉक] ...प्रमाण के साथ क्योंकि किसी चीज़ को प्रमाण के साथ सिद्ध करने की आवश्यकता तभी होती है जब वह एक ऐसा कारण हो जिसके बिना वह पूर्ण न हो और जिसे अकेले स्थापित न किया जा सके, जैसे कि जब कोई खरीद के माध्यम से स्वामित्व का दावा करता है और गवाह उपहार की गवाही देते हैं। उस स्थिति में, प्रमाण द्वारा सिद्ध करने की आवश्यकता होती है। जहाँ तक दोषमुक्ति का प्रश्न है, वह स्वतः पूर्ण हो जाती है। यदि कोई भुगतान प्राप्त करने की बात स्वीकार करता है, तो उसका स्वीकारोक्ति मान्य है और उसे प्रमाण की आवश्यकता नहीं है। हालाँकि, यहाँ न्यायिक अधिमान (इस्तेहसान) के रूप में सामंजस्य (तौफ़ीक़) का दावा आवश्यक है, जबकि सादृश्य (क़ियास) यह है कि यदि सामंजस्य संभव है, तो इसे मान लिया जाना चाहिए भले ही स्पष्ट रूप से दावा न किया गया हो, ताकि गवाही को मान्य किया जा सके और कथन की रक्षा की जा सके। न्यायिक अधिमान का कारण यह है कि दावे और गवाही के बीच स्पष्ट विरोधाभास है। यदि सामंजस्य का उद्देश्य है, तो विरोधाभास दूर हो जाता है; यदि उद्देश्य नहीं है, तो संदेह के कारण यह बना रहता है। इस प्रकार, जब सामंजस्य का दावा किया जाता है, तो विरोधाभास समाप्त हो जाता है और सामंजस्य स्थापित हो जाता है। प्रसिद्ध शेख इमाम, जिन्हें ख्वाहर ज़ादा के नाम से जाना जाता है, ने उल्लेख किया कि इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर दया करें) ने कुछ मामलों में सामंजस्य के दावे की शर्त रखी और कुछ में नहीं। इसे वहीं संदर्भित माना जाता है जहाँ सामंजस्य का दावा किया जाता है, या यह सादृश्य का उत्तर है। इसलिए, सामंजस्य का दावा आवश्यक है।

[उर्दू पाठ ब्लॉक] ...की ज़रूरत नहीं क्योंकि किसी चीज़ को गवाही से साबित करने की ज़रूरत तब होती है कि वह ऐसा सबब हो जिसके बिना चीज़ ताम न हो और वह अकेले साबित न हो सके। जैसा कि मुद्दई (दावेदार) ने खरीदारी के ज़रिए मिल्कियत (स्वामित्व) का दावा किया और गवाहों ने हिबा (उपहार) के ज़रिए मिल्कियत साबित की; तो ऐसी सूरत में उसके इत्बात (सिद्धि) के लिए गवाही की ज़रूरत है। लेकिन बरी करना ऐसी चीज़ है जो अकेले बग़ैर सबब-ए-ताम के हो जाती है। और अगर वसूली का इक़रार करता है तो इक़रार सही है, उसके इत्बात की ज़रूरत नहीं है। ताहम इसके साथ मुवाफ़क़त (सामंजस्य) का दावा बतोर-ए-इस्तेहसान ज़रूरी है, जबकि क़ियास में यही है कि अगर तौफ़ीक़ मुमकिन हो तो उस पर महमूल (आधारित) करेंगे अगरचे तौफ़ीक़ का दावा न भी होता कि शहादत सही हो सके और कलाम ग़लत न हो सके। इस्तेहसान की वजह यह है कि दावा और शहादत में सूरतन मुख़ालफ़त (विरोधाभास) साबित है। तो अगर तौफ़ीक़ मुराद बने तो मुख़ालफ़त

ज़ायल (समाप्त) होगी; और अगर वह मुराद न हो तो मुख़ालफ़त ज़ायल न होगी। मुराद होने न होने में शक की वजह से मुख़ालफ़त ख़त्म न होगी। तो जब मुवाफ़क़त का दावा होगा तो मुख़ालफ़त ख़त्म हो जाएगी और तौफ़ीक़ साबित हो जाएगी। और शेख़ इमाम अल-मारूफ़ ख़्वाहर ज़ादा ने ज़िक्र फ़रमाया है कि इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने बाज़ जगह पर मुवाफ़क़त के दावे को बयान फ़रमाया है और बाज़ जगह उसको बयान नहीं किया और उसको दावा-ए-मुवाफ़क़त पर महमूल किया जाएगा या उसको क़ियास का जवाब क़रार दिया जाएगा। लिहाज़ा दावा-ए-मुवाफ़क़त ज़रूरी है।

1. अल-बहर अल-रायिक, बाब अल-इख़्तिलाफ़ अल-शहादा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/102। पेज 249 of 738

بالبينة لان الشيئ انما يحتاج الى اثباته بالبينة اذا كان سببا لا يتم بدونه ولا ينفرد باثباته كما اذا ادعى الملك بالشراء فشهد الشهود بالهبة فان ثمة يحتاج الى اثباته بالبينة ، اما الابراء فيتم به وحده ولو اقر بالاستيفاء يصح اقراره ولا يحتاج الى اثباته لكن لابد من دعوى التوفيق هنا استحسانا والقياس ان التوفيق اذا كان ممكنا يحمل عليه وان لم يدع التوفيق تصحيحا للشهادة وصيانة لكلامه وجه الاستحسان ان المخالفة بين الدعوى والشهادة ثابتة صورة فاذا كان التوفيق مرادا تزول المخالفة و ان لم يكن مرادا لا تزول بالشك فاذا ادعى التوفيق ثبت التوفيق وزالت المخالفة وذكر الشيخ الامام المعروف بخواہر زادہ ان محمدا شرط في بعض المواضع دعوى التوفيق ولم يشترط في البعض وذاك محمول على ما اذا ادعى التوفيق اوذاك جواب القياس فلابد من دعوى التوفيق ۱۔

ضرورت نہیں کیونکہ کسی چیز کو گواہی سے ثابت کرنے کی ضرورت تب ہوتی ہے کہ وہ ایسا سبب ہو جس کے بغیر چیز تام نہ ہو اور وہ اکیلے ثابت نہ ہوسکے جیسا کہ مدعی نے خریداری کے ذریعے ملک کا دعوی کیا اور گواہوں نے ہبہ کے ذریعے ملک ثابت کی تو ایسی صورت میں اس کے اثبات کے لیے گواہی کی ضرورت ہے لیکن بری کرنا ایسی چیز ہے جو اکیلے بغیر سبب تام ہو جاتی ہے اور اگر وصولی کا اقرار کرتا ہے تو اقرار صحیح ہے اس کے اثبات کی ضرورت نہیں ہے تاہم اس کے ساتھ موافقت کا دعوی بطور استحسان ضروری ہے جبکہ قیاس میں یہی ہے کہ اگر توفیق ممکن ہو تو اس پر محمول کرینگے اگرچہ توفیق کا دعوی نہ بھی ہوتا کہ شہادت صحیح ہوسکے اور کلام غلط نہ ہوسکے استحسان کی وجہ یہ ہے کہ دعوی اور شہادت میں صورتا مخالفت ثابت ہے تو اگر توفیق مراد بنے تو مخالفت زائل ہوگی، اور اگر وہ مراد نہ ہو تو مخالفت زائل نہ ہوگی، مراد ہونے نہ ہونے میں شک کی وجہ سے مخالفت ختم نہ ہوگی تو جب موافقت کا

دعوی ہوگا تو مخالفت ختم ہوجائے گی اور توفیق ثابت ہوجائے گی، اور شیخ امام المعروف خواہر زادہ نے ذکر فرمایا ہے کہ امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے بعض جگہ پر موافقت کے دعوی کو بیان فرمایا ہے اور بعض جگہ اس کو بیان نہیں کیا اور اس کو دعوی موافقت پر محمول کیا جائے گا یا اس کو قیاس کا جواب قرار دیا جائے گا لہذا دعوی موافقت ضروری ہے۔

۱ بحر الرائق باب الاختلاف الشهادة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۰۲ Page 249 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

When a claimant has already confessed to a thing belonging to another, he cannot then claim it for himself due to contradiction (Tanaquz). When testimony is rejected in part, it is rejected in whole, except for eight issues mentioned in the commentaries of 'Ashbah'. I say: And with Allah is the guidance (Tawfiq). Their essence is that if the testimony relates to two things, and in one it meets the complete quorum (nisab) but not in the other, or in one it is far from accusation but not in the other, or the witnesses have the authority of testimony over one but not the other; then where the complete quorum and authority are present and accusation is absent, it will be accepted to that extent, and rejected in the other. In 'Durr-e-Mukhtar' it is stated:

[Arabic Box Left] When testimony is void in part, it is void in whole except in the case of a slave shared between a Muslim and a Christian. If two Christians testify that they have freed the slave, the testimony is accepted only regarding the Christian. (Al-Ashbah). I say: Its annotator added five more cases attributed to 'Al-Bazzaziyyah', and for the remaining seven, refer to 'Radd-ul-Muhtar' and my notes on it. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Box Right] When testimony is void in part of a thing, it will be void in the whole thing, except in one case where a slave is shared between a Muslim and a Christian. If two Christians testify that they have freed the slave, then their testimony will be accepted only regarding the Christian. And its annotator has added five cases to it which he has attributed to Bazzaziyyah, and for the remaining cases, refer to Radd-ul-Muhtar and our notes on it. And Allah Almighty knows best.

Masala 63: From Rampur, sent by Nizam Ali Khan, 19 Dhu al-Qi'dah 1319 AH. Claimant Firdaus Begum claims that the bounded house mentioned in the petition was sold definitively by Saeedi Begum to the claimant in exchange for a consideration (amasa) on February 1, 1900. The claimant paid a portion of the earnest money (bay'ana) to the said defendant upon acceptance of the sale, and the remaining amount was agreed to be paid on March 1, 1900, at the time of verification and completion of the sale deed. However, the defendant subsequently took 12 rupees from the claimant and deposited them in the government demand on February 20, 1900, in court. The defendant did not complete the sale deed as promised and sold the house at an increased price to Abbasi Begum and Ghulam Muhammad Khan. Let the completion and verification of the sale deed be carried out by the defendant for the remaining price after deducting the 12 rupees, and let the

claimant be given possession of the disputed house. Saeedi Begum, the defendant, be restrained from selling the house and taking the earnest money and the 12 rupees.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Chapter of Acceptance and Non-acceptance, Mujtabai Press, Delhi, 3/98.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

जब एक वादी (दावेदार) किसी चीज़ का दूसरे के लिए इकरार कर चुका हो, तो अब वह विरोधाभास (तनाक़ुज़) के कारण अपने लिए दावा नहीं कर सकता। जब गवाही (शहादत) कुछ हिस्से में खारिज हो जाती है, तो वह पूरी तरह खारिज हो जाती है, सिवाय आठ मसलों के जो 'अश्बाह' की व्याख्याओं में वर्णित हैं। मैं कहता हूँ: और तौफीक अल्लाह तआला की ओर से है। उनका निष्कर्ष यह है कि यदि गवाही का संबंध दो चीजों से हो, और एक में वह पूर्ण निसाब (न्यूनतम आवश्यक संख्या) हो और दूसरे में नहीं, या एक में आरोप से दूरी हो और दूसरे में नहीं, या गवाहों को एक पर गवाही का अधिकार (विलायत) हो और दूसरे पर नहीं; तो जहाँ पूर्ण निसाब और विलायत प्राप्त है और आरोप समाप्त है, वहाँ वह स्वीकार की जाएगी और दूसरे में खारिज। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

[बायाँ अरबी बॉक्स] जब कुछ चीज़ों में गवाही बातिल (अमान्य) हो तो पूरी चीज़ में बातिल हो जाएगी, सिवाय एक सूरत के कि गुलाम एक मुसलमान और एक ईसाई का साझा हो। यदि दो ईसाइयों ने गवाही दी कि उन्होंने गुलाम को आज़ाद कर दिया है, तो उनकी गवाही केवल ईसाई के संबंध में स्वीकार की जाएगी (अश्बाह)। मैंने कहा और इसके टिप्पणीकार (महशी) ने पाँच और सूरतें जोड़ी हैं जिन्हें उन्होंने बज़ाज़िया की ओर मंसूब किया है, और शेष सात सूरतों के लिए 'रद्दुल मुहतार' और उस पर हमारे हाशिये (टिप्पणी) की ओर रुख करें। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[दायाँ उर्दू बॉक्स] जब कुछ चीज़ में गवाही बातिल हो तो कुल चीज़ में बातिल हो जाएगी मगर एक सूरत में कि गुलाम मुसलमान और नसरानी (ईसाई) का साझा हो तो दो नसरानियों ने गवाही दी कि उन्होंने गुलाम आज़ाद कर दिया है तो उनकी शहादत फ़क़त नसरानी के मुताल्लिक़ क़बूल होगी, और इसके महशी ने पाँच सूरतों का इस पर इज़ाफ़ा किया है जिनको उन्होंने बज़ाज़िया की तरफ मंसूब किया है, और बाकी सूरतों के लिए रद्दुल मुहतार और उस पर हमारे हाशिये की तरफ रुजू करो। वल्लाहु तआला आलम।

मसला 63: रामपुर से, निज़ाम अली खान द्वारा प्रेषित, 19 ज़िल-क़ादा 1319 हिजरी। वादी फिरदौस बेगम का दावा है कि आवेदन पत्र में वर्णित सीमांकित मकान को सईदी बेगम ने 1 फरवरी 1900 को वादी के हाथ एक प्रतिफल (अमासा) के बदले निश्चित रूप से बेच दिया था। वादी ने बिक्री स्वीकार करते हुए उक्त प्रतिवादी को बयाना (अग्रिम राशि) का एक हिस्सा दिया और शेष राशि 1 मार्च 1900 को बिक्री विलेख (बैनामा) के सत्यापन और पूरा होने के समय देना तय हुआ। हालाँकि, प्रतिवादी ने

बाद में वादी से 12 रुपये लेकर 20 फरवरी 1900 को सरकारी मांग में अदालत में जमा कर दिए। प्रतिवादी ने वादे के अनुसार बिक्री विलेख पूरा नहीं कराया और उक्त मकान की कीमत बढ़ाकर अब्बासी बेगम और गुलाम मोहम्मद खान को बेच दिया। शेष मूल्य के लिए प्रतिवादी द्वारा बिक्री विलेख का समापन और सत्यापन कराया जाए, जिसमें से 12 रुपये घटा दिए जाएँ, और विवादित मकान पर वादी का कब्ज़ा दिलाया जाए। प्रतिवादी सईदी बेगम को मकान बेचने और बयाना की राशि तथा 12 रुपये लेने से रोका जाए।

---

1. दुर्रे मुख्तार, बाबू अल-क़बूल व अदमुहू, मतबा मुजतबाई, दिल्ली 3/98.

पृष्ठ 250 / 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

مدعی جب ایک چیز کا دوسرے کے لئے اقرار کر چکا اب اپنے لئے دعوٰی نہیں کر سکتا لاجل التناقض (تناقض کی وجہ سے۔ت) شہادت جب بعض میں مردود ہو کل میں مردود ہے مگر آٹھ مسائل مذکورہ شروح اشباہ میں اقول: وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں توفیق اللہ تعالٰی سے ہے۔ت) ان کا محصل یہ کہ شہادت کو اگر دو چیزوں سے تعلق ہے ایک میں وہ نصابِ کامل ہے دوسرے میں نہیں یا ایک میں تہمت سے دوری ہے دوسرے میں نہیں یا ایک پر شاہدوں کو ولایت شہادت ہے دوسرے پر نہیں تو جہاں نصابِ کامل ولایت حاصل تہمت زائل ہے اتنے میں مقبول ہو گی دوسرے میں مردود۔ درمختار میں ہے :

[بایاں عربی حصہ] الشھادۃ اذا بطلت فی البعض بطلت فی الکل الا فی عبد بین مسلم ونصرانی فشھد نصرانیان علیھما بالعتق قبلت فی حق النصرانی فقط اشباہ۔ قلت وزاد محشیھا خمسۃ اخری معزیۃ للبزازیۃ اہ وراجع للسبع البواقی ردالمحتار وما علقنا علیہ، واللہ تعالی اعلم۔

[دایاں اردو حصہ] جب بعض چیز میں شہادت باطل ہو تو کل چیز میں باطل ہو جائے گی مگر ایک صورت میں کہ غلام مسلمان اور نصرانی کا مشترکہ ہو تو دو نصرانیوں نے گواہی دی کہ انہوں نے غلام آزاد کر دیا ہے تو ان کی شہادت فقط نصرانی کے متعلق قبول ہوگی، اور اس کے محشی نے پانچ صورتوں کا اس پر اضافہ کیا ہے جن کو انہوں نے بزازیہ کی طرف منسوب کیا ہے اھ، اور باقی صورتوں کے لئے ردالمحتار اور اس پر ہمارے حاشیہ کی طرف رجوع کرو۔واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶۳: از رامپور مرسلہ نظام علی خان ۱۹ ذی القعدہ ۱۳۱۹ھ فردوس بیگم مدعیہ کا دعویٰ ہے کہ مکان محدودہ مندرجہ عرضی دعویٰ سعیدی بیگم نے بدست مدعیہ عوضی اماصہ کے بتاریخ یکم فروری ۱۹۰۰ء بیع قطعی کیا مدعیہ نے بہ قبول بیع صہ بیعانہ کے مدعالیہا مذکور کو دئے اور باقی روپے کا دینا یکم مارچ ۱۹۰۰ء کو وقت تصدیق و تکمیل بیعنامہ ٹھہرا البتہ صہ ۱۲ مدعی علیہا نے بعد کو مدعیہ سے لے کر مطالبہ سرکاری میں ۲۰/ فروری ۱۹۰۰ء کو داخل عدالت کئے، مدعی علیہا نے حسب وعدہ تکمیل بیعنامہ نہیں کرایا اور بیزادی قیمت مکان مذکور بدست عباسی بیگم و غلام محمد خاں فروخت کر ڈالا بد ہانید اما صہ ۱۲ بقیہ زر ثمن تکمیل و تصدیق بیعنامہ مدعالیہا سے کرادی جائے اور دخل مدعیہ کا مکان متنازعہ پر کرادیا جائے سعیدی بیگم مدعالیہا کو بیع کرنے مکان اور لینے صہ بیعنامہ اور صہ ۱۲

---

1 درمختار باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۹۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

There is an absolute denial of the stated claim. Among the witnesses who testified on behalf of the plaintiff in support of the claim, the witness Nizam Ali Khan stated that about a year and a half ago, four 'ghari' (units of time) before sunset, Sa'idi Begum, wife of Abdul Rashid Khan, the defendant, sold the disputed house, which is adjacent to the witness's house, to Firdaus Begum, the plaintiff, for 'aima' (a specific price). The defendant said, "I have sold the house to Firdaus Begum for 'aima'," and the plaintiff said, "I have accepted it." At that time, a certain amount of earnest money was given by the plaintiff to the defendant through Bhoure Miyan, and it was agreed that the remaining amount would be paid at the time of registration of the document within one month. This event occurred on the first of the English month. About 25 days later, the said defendant sent her maternal uncle, named Ibrahim Khan, to the house of the witness. At that time, the plaintiff was a guest at my house. Ibrahim Khan sent a message to the plaintiff through me that Sa'idi Begum has called you, come and also take (1/12) so that she may deposit it in court regarding the course. The sale deed will be verified in four or five days, then this (1/12 portion), the earnest money, will be counted towards the price. Accordingly, Firdaus Begum went and took (1/12) with her. She took me along with her nephew Ahmad Nabi alias Pyare. In the presence of Pyare, the plaintiff gave that (1/12) to Sa'idi Begum as requested, and the defendant deposited it in court. I will identify the disputed house. Maulvi Arshad Ali, witness known as Bhoure Miyan, states that I roughly remember it has been about a year and a half. In the morning, Nizam Ali Khan came to me, either on behalf of Firdausi Begum or on behalf of both Hajra and Firdausi Begum—I have forgotten to this extent—saying he wanted to give the sale deed for the house. The witness knew from the beginning that the sale of the house, i.e., the disputed house, was taking place. Consequently, we, Nizam Ali Khan, and Ali Ahmed Khan went to Sa'idi Begum's house. The women went inside the room on the upper floor. We went and sat on the veranda. The witness called out and said that Nizam Ali Khan wants to give the sale deed on behalf of Firdausi Begum. Since Sa'idi Begum was inside the room, and her sister and mother were also there, I addressed Sa'idi Begum in my mind and asked, "Are you selling the house?" A voice came from inside, "I am selling." I don't remember who replied. I reached my hand inside to give the money. I don't know who took the earnest money in their hand as the women were inside, but I don't know who they were. Ali Ahmed Khan, whose presence at the time of offer and acceptance was stated by witness Nizam Ali Khan, does not state anything in his

house regarding the offer and acceptance or the sale of the disputed house. Ahmad Nabi Khan, witness for the plaintiff, writes that it has been a year and a half since Sa'idi Begum, wife of Abdul Rashid Khan, sold the disputed house to Firdaus Begum, the plaintiff, for the price of (aima). The said defendant had said, "I have sold my house (aima) to Firdaus Begum," and the plaintiff said, "I have accepted," and five rupees earnest money...

उक्त दावे से पूर्णतः इनकार है। वादी की ओर से दावे के समर्थन में जो गवाह पेश हुए, उनमें से निज़ाम अली खाँ गवाह ने बयान किया कि लगभग डेढ़ साल पहले, सूर्यास्त से चार घड़ी पहले, प्रतिवादी अब्दुल रशीद खाँ की पत्नी सईदी बेगम ने विवादित मकान, जो गवाह के मकान के पास है, वादी फिरदौस बेगम को 'अइमा' (एक निश्चित मूल्य) पर बेचा था। प्रतिवादी ने कहा, "मैंने अइमा को फिरदौस बेगम के हाथ मकान बेचा है," और वादी ने कहा, "मैंने स्वीकार किया।" उसी समय बयाने के रूप में कुछ राशि भौरे मियां के माध्यम से वादी ने प्रतिवादी को दी और शेष राशि दस्तावेज़ के पंजीकरण के समय एक महीने के भीतर देना तय हुआ था। यह घटना अंग्रेज़ी महीने की पहली तारीख को हुई थी। इसके करीब 25 दिन बाद, उक्त प्रतिवादी ने अपने मामा मुसम्मी इब्राहिम खाँ को गवाह के मकान पर भेजा। उस समय वादी मेरे मकान पर अतिथि थी। इब्राहिम खाँ ने मेरे माध्यम से वादी को संदेश भेजा कि सईदी बेगम ने तुम्हें बुलाया है, चलो और (12/1) भी ले चलो ताकि वे कोर्ट में कोर्स के संबंध में जमा करें। चार-पांच दिनों में सेल डीड (बिक्रीनामा) सत्यापित हो जाएगा, तब यह (12/1 हिस्सा) बयाना मूल्य में गिना जाएगा। तदनुसार फिरदौस बेगम गई और (12/1) अपने साथ ले गई। वे मुझे अपने भांजे अहमद नबी उर्फ प्यारे के साथ ले गई थीं। प्यारे की मौजूदगी में वादी ने माँग के अनुसार वे (12/1) सईदी बेगम को दे दिए और प्रतिवादी ने उन्हें अदालत में दाखिल कर दिया। मैं विवादित मकान की पहचान करा दूँगा। मौलवी अरशद अली, गवाह जिन्हें भौरे मियां के नाम से जाना जाता है, का बयान है कि मुझे मोटे तौर पर याद है कि लगभग डेढ़ साल हो गए हैं। सुबह के समय निज़ाम अली खाँ मेरे पास आए थे, या तो फ़िरदौसी बेगम की ओर से या हाजरा और फ़िरदौसी बेगम दोनों की ओर से—मैं इस हद तक भूल गया हूँ—कि वह मकान का सेल डीड देना चाहते हैं। गवाह को शुरू से ही पता था कि मकान की यानी विवादित मकान की बिक्री हो रही है। फलस्वरूप, हम, निज़ाम अली खाँ और अली अहमद खाँ सईदी बेगम के घर गए। महिलाएँ घर के ऊपरी कमरे (कोठे) में चली गईं। हम जाकर पाँव (बरामदे) पर बैठ गए। गवाह ने आवाज़ दी और कहा कि निज़ाम अली खाँ फ़िरदौसी बेगम की ओर से सेल डीड देना चाहते हैं। चूँकि सईदी बेगम कमरे के अंदर थीं और सईदी बेगम की बहन और माँ भी वहाँ थीं, इसलिए मैंने अपने मन में सईदी बेगम को संबोधित करते हुए कहा कि क्या तुम मकान बेचती हो? अंदर से आवाज़ आई, "बेचती हूँ।" यह याद नहीं कि किसने जवाब दिया। मैंने अंदर हाथ बढ़ाकर बयाना देने को कहा। पता नहीं किसने अपने हाथ में बयाना लिया क्योंकि महिलाएँ अंदर थीं, लेकिन मुझे नहीं पता कि वे कौन थीं। अली अहमद खाँ, जिनकी

उपस्थिति प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़ुबूल) के समय गवाह निज़ाम अली खाँ ने बताई है, अपने मकान में प्रस्ताव और स्वीकृति या विवादित मकान की बिक्री के बारे में कुछ नहीं बताते। वादी के गवाह अहमद नबी खाँ लिखते हैं कि डेढ़ साल हो गए जब अब्दुल रशीद खाँ की पत्नी सईदी बेगम ने विवादित मकान वादी फिरदौस बेगम को (अइमा) की कीमत पर बेचा था। उक्त प्रतिवादी ने कहा था कि मैंने अपना मकान (अइमा) को फिरदौस बेगम के हाथ बेचा है, और वादी ने कहा कि मैंने स्वीकार किया, और पाँच रुपये बयाने के..

مندرجہ دعویٰ سے قطعی انکار ہے منجانب مدعیہ جو گواہ ثبوت دعویٰ میں گزرے ہیں ان میں سے نظام علی خاں گواہ نے بیان کیا کہ عرصہ تخمیناً ڈیڑھ سال کا ہوا بوقت چار گھڑی دن رہے سعیدی بیگم زوجہ عبدالرشید خاں مدعاعلیہا نے مکان متنازعہ کہ متصل مکان مظہر کے ہے بدست فردوس بیگم مدعیہ ائماً کا بیع کیا مدعاعلیہا نے کہا میں نے اماماً کو فردوس بیگم کے ہاتھ مکان بیچا اور مدعیہ نے کہا کہ میں نے قبول کیا اسی وقت صہ ایعانہ کے بذریعہ بھورے میاں مدعیہ نے مدعاعلیہا کو دیئے اور باقی روپے کے نسبت وقت رجسٹری دستاویز بمدت یک ماہ دینا قرار پایا تھا یہ واقعہ پہلی تاریخ انگریزی مہینے کے ہوا تھا اس کے کوئی ۲۵ دن کے بعد مدعاعلیہا مذکور نے اپنے ماموں مسمی ابراہیم خاں کو بمکان مظہر بھیجا مدعیہ اس وقت میرے مکان پر مہمان تھی ابراہیم خاں نے مدعیہ سے میری معرفت کہلا بھیجا کہ سعیدی بیگم نے تم کو بلایا ہے چلو اور (۱۲/۱) بھی لے چلو کہ وہ عدالت میں بابت کورس داخل کرینگی چار پانچ دن میں بیعنامہ تصدیق ہوگا تو یہ (۱۲/۱ حصہ) بیعانہ زر ثمن میں محسوب ہونگے چنانچہ فردوس بیگم گئی اور (۱۲/۱) لے گئی تھی مجھ کو اپنے بھانجے احمد نبی عرف پیارے کے ہمراہ لے گئی تھیں چنانچہ بمواجہہ پیارے مدعیہ نے وہ (۱۲/۱) حسب الطلب سعیدی بیگم کو دے دیئے اور مدعاعلیہا نے داخل عدالت کردئے نشان دہی مکان متنازعہ کی کردوں گا، مولوی ارشد علی گواہ عرف بھورے میاں کا بیان ہے کہ مجھے تخمیناً یاد ہے کہ عرصہ تخمیناً ڈیڑھ سال کا ہوا ہے کہ صبح کے وقت نظام علی خان میرے پاس آئے تھے کہ فردوسی بیگم کی طرف سے یا ہاجرہ فردوسی بیگم دونوں کی طرف سے اس قدر بھول گیا ہوں بیعنامہ مکان کا دینا چاہتا ہوں مظہر کو اول سے علم تھا کہ مکان کی یعنی مکان متنازعہ کی بیع ہوتی ہے چنانچہ بمکان سعیدی بیگم مظہر نظام علی خان علی احمد خاں گئے

عورتیں اندر مکان کوٹھے میں ہوگئیں ہم جاکر پائوں پر بیٹھ گئے مظہر نے آواز دے کر کہا کہ نظام علی خاں فردوسی بیگم کی طرف سے بیعنامہ دینا چاہتے ہیں چونکہ سعیدی بیگم اندر کوٹھے کے تھیں اور سعیدی بیگم کی بہن اور ماں بھی تھیں اس وجہ سے میں نے اپنے ذہن میں سعیدی بیگم سے مخاطب ہو کر کہا کہ مکان بیچتی ہو اندر سے آواز آئی بیچتی ہوں، یہ نہیں یاد کہ کس نے جواب دیا، میں نے اندر ہاتھ بڑھا کہ صہ دے دے، نہیں معلوم کس نے اپنے ہاتھ میں بیعانہ لیا اور عورتات اندر تھیں مگر مجھے معلوم نہیں کون تھیں، علی احمد خاں جس کی موجودگی وقت ایجاب و قبول نظام علی خاں گواہ نے بیان کی ہے وہ اپنے مکان میں نسبت ایجاب و قبول یا بیع مکان متنازعہ کچھ بیان نہیں کرتا، احمد نبی خاں گواہ مدعیہ لکھتا ہے کہ عرصہ ڈیڑھ سال کا ہوا کہ سعیدی بیگم زوجہ عبدالرشید خاں نے مکان متنازعہ بدست فردوس بیگم مدعیہ بقیمت (ائماً) بیچا تھا اور مدعاعلیہما مذکور نے کہا تھا کہ میں نے اپنا مکان (ائماً) کو فردوس بیگم کے ہاتھ بیچا اور مدعیہ نے کہا کہ میں نے قبول کیا اور پانچ روپے بیعانہ کے

Volume 18, Fatawa Razawiyya

The claimant gave them to Saeedi Begum through Bhoore Mian. When Ali Ahmad Khan and Bhoore Mian arrived, Saeedi Begum was sitting in the courtyard and the claimant had gone into the room. The conversation regarding the sale and purchase took place in front of Bhoore Mian, and an advance payment (bayana) was given. The conversation regarding the sale and purchase occurred twice. The claimant had said she would hand over the advance to Bhoore Mian, and no further conversation took place. The question to the scholars of religion and jurists of the clear Sharia is whether the statements of the aforementioned witnesses, made in the presence of the contracting parties at the time of the sale and purchase, indicate that the sale and purchase of the disputed house has legally taken place between the parties such that it is enforceable, or not? Please provide an answer according to Sharia rulings for the sake of Allah. Explain and be rewarded.

Answer: In the situation enquired, the statements of Nizam Ali Khan and Wahid Nabi Khan alias Pyare Khan, witnesses for the claimant, cover the mention of offer and acceptance (ijab-o-qabul) by the contracting parties, as well as Saeedi Begum's admission of the sale. Whatever transpired between these two is sufficient to be taken as testimony. Matters like the advance payment are superfluous and have no bearing on the sale itself. The statement of Bhoore Mian, the witness for the defendant, is purely inconsistent and nonsensical. If both witnesses for the claimant meet the conditions for testimony and their statements have been recorded before the presiding judge according to Sharia conditions, then the sale in the name of Firdous Begum is certainly proven. Furthermore, the case proceedings mentioned in the question also support the claimant. In my opinion, in the aforementioned situation, the decision must be in favor of the claimant. And Allah knows best.

Problem 65: From Rampur Bazar Nasrullah Khan, sent by Fida Ali Khan Sahib, 13 Dhu al-Qi'dah 1321 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid has opened a new second door in a non-thoroughfare alley (cul-de-sac) of his house, towards the side where Amr has the right of passage (muroor), in the lower section where Zaid legally has no right of passage. Amr is preventing the opening of this door. Is this new construction legally permissible or not? And does Amr have the right to prevent it? Explain and be rewarded.

Answer: In the situation enquired, the reliable, manifest, and acted-upon fatwa is that it is not permissible for Zaid to construct this new door. Amr has the right to prevent it.

[Table Header] In Radd al-Muhtar: "If one intends to open a door lower than his existing door in a non-thoroughfare street..." | It is stated in Radd al-Muhtar that if a person wants to open a door or a window on the lower side of their existing door in a closed street... [End of Table]

Page 252 of 738

जिल्द 18, फ़तावा रज़विया

मुद्दइया (दावेदार) ने भूरे मियां के ज़रिए सईदी बेगम को दिए थे। जब अली अहमद ख़ां और भूरे मियां आए, तो सईदी बेगम दालान में बैठी थीं और मुद्दइया कोठरी में चली गई थीं। भूरे मियां के सामने खरीद-फरोख्त की बातचीत हुई और बयाना (अग्रिम राशि) दिया गया। खरीद-फरोख्त की बातचीत दो बार हुई थी। मुद्दइया ने कहा था कि वह भूरे मियां के हाथ में बयाना दिलवा देगी और कोई बातचीत नहीं हुई थी। दीन के उलेमा और शरीयत के मुफ्तियों से सवाल यह है कि क्या उपरोक्त गवाहों के बयान, जो खरीद-फरोख्त के समय दोनों पक्षों की मौजूदगी में दिए गए, यह ज़ाहिर करते हैं कि विवादित मकान की खरीद-फरोख्त दोनों पक्षों के बीच शरीयत के अनुसार संपन्न हो गई और लागू करने योग्य है या नहीं? शरीयत के मसलों के अनुसार अल्लाह की रज़ा के लिए जवाब इनायत फरमाएं। बयान करें और सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई सूरत में, मुद्दइया के गवाहों निज़ाम अली ख़ां और वाहिद नबी ख़ां उर्फ प्यारे ख़ां के बयान में दोनों पक्षों के ईजाब-ओ-क़बूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) का ज़िक्र शामिल है और सईदी बेगम द्वारा बिक्री के इकरार का भी। इन दोनों के बीच जो बात हुई वह गवाही के तौर पर लिए जाने के लिए काफी है। बयाना वगैरह फालतू बात है जिसका बिक्री से कोई लेना-देना नहीं है। मुद्दआ-अलैहा (प्रतिवादी) के गवाह भूरे मियां का बयान पूरी तरह से असंगत और बेतुका है। यदि मुद्दइया के दोनों गवाह गवाही की शर्तों को पूरा करते हैं और उनके बयान जज के सामने शरीयत की शर्तों के अनुसार हुए हैं, तो फिरदौस बेगम के नाम पर बिक्री निश्चित रूप से साबित है। इसके अलावा, सवाल में वर्णित मुकदमे की कार्यवाही भी मुद्दइया का समर्थन करती है। मेरी राय में, उक्त स्थिति में फैसला मुद्दइया के पक्ष में होना चाहिए। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 65: रामपुर बाज़ार नसरुल्लाह ख़ां से, प्रेषक फ़िदा अली ख़ां साहब, 13 ज़ुल-क़ादा 1321 हिजरी। दीन के उलेमा इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपने मकान की एक बंद गली (कूचा-ए-गैर नाफ़िज़ा) में एक नया दूसरा दरवाज़ा अम्र के गुज़रने के रास्ते (हक़-ए-मुरूर) की तरफ नीचे के हिस्से में खोला है, जहाँ ज़ैद को शरीयत के अनुसार गुज़रने का हक़ नहीं था। अम्र इस दरवाज़ा खोलने का विरोध कर रहा है। तो क्या यह नया निर्माण शरीयत के अनुसार जायज़ है या नहीं? और क्या अम्र को रोकने का अधिकार है या नहीं? बयान करें और सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई सूरत में, विश्वसनीय और स्पष्ट फतवा जिसके अनुसार अमल करना वाजिब है, यही है कि ज़ैद के लिए यह नया दरवाज़ा बनाना जायज़ नहीं है। अम्र को रोकने का हक़ हासिल है।

[सारणी शीर्ष] रद्द-उल-मुह्तार में है: "अगर कोई बंद गली में अपने दरवाज़े से नीचे की ओर दरवाज़ा खोलना चाहे..." | रद्द-उल-मुह्तार में है कि अगर कोई व्यक्ति बंद गली में अपने दरवाज़े से नीचे की ओर दरवाज़ा या खिड़की खोलना चाहे... [सारणी समाप्त]

पेज 252 ऑफ़ 738

بھورے میاں کے ہاتھ سے سعیدی بیگم کو مدعیہ نے دئے تھے اور جس وقت علی احمد خاں وبھورے میاں آئے تھے تو سعیدی بیگم دالان میں بیٹھی رہی تھیں اور مدعیہ کوٹھری میں ہوگئی تھیں بھورے میاں کے سامنے گفتگو بیع وشراء کی ہوکر (صد ۱) بیعانہ کے دئے گئے اور دو مرتبہ گفتگو بیع وشراء ہوئی تھی مدعیہ نے کہا تھا کہ بھورے میاں کے ہاتھ میں بیعانہ دلوادوں گی اور گفتگو نہیں ہوئی تھی۔ سوال علمائے دین ومفتیانِ شرع متین سے یہ ہے کہ بیاناتِ گواہان مندرجہ بالا سے بموجودگی اپنے وقت بیع وشراء کے درمیں متعاقدین ظاہر کرتے ہیں آیا بیع و شراءِ مکانِ متنازعہ کی باہم متعاقدین شرعاً واقع ہوگئی کہ قابلِ نفاذ ہے یا نہیں ہوئی ، موافق مسائلِ شرعی کے حسبۃً للہ جواب عنایت فرمائیں۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں نظام علی خاں واحد نبی خاں عرف پیارے خاں گواہانِ مدعیہ کا بیانِ ذکر ایجاب و قبولِ متعاقدین پر بھی شامل ہے اور سعیدی بیگم کے اقرار بالبیع پر بھی ان دونوں سے جو بات ہوئی شہادت میں لئے جانے کے لئے کافی ہے بیعانہ وغیرہ امر فضول ہے جسے بیع سے کچھ تعلق نہیں، بھورے میاں گواہِ مدعا علیہا کا بیان محض مختل مہمل ہے، دونوں گواہانِ مدعیہ اگر جامع شرائطِ شہادت ہیں ان کا بیان حاکمِ مجوز کے سامنے حسبِ شرائطِ ہو لیا ہے تو بیع بنام فردوس بیگم ضرور ثابت ہے، باقی رودادِ مقدمہ مندرجہ سوال بھی مدعیہ کی مؤید ہے، میری رائے میں بصورتِ مذکورہ فیصلہ بحق مدعیہ ہونا لازم ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۶۵: از رام پور بازار نصراللہ خاں مرسلہ فدا علی خاں صاحب ۱۳ ذی القعدہ ۱۳۲۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے مکان کے کوچہ غیر نافذہ میں دروازہ جدید دوسرا عمرو کے حقِ مرور کی طرف منجانب اسفل جس طرف زید کے واسطے شرعاً حقِ مرور

نہ تھا برآمد کیا ہے اور عمرو اس فتح باب کا مانع ہے پس وہ احداث شرعاً جائز ہے یا نہیں؟ اور عمرو کو منع کرنا پہنچتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں قولِ معتمد و ظاہر الروایۃ مفتیٰ بہا واجب العمل یہی ہے کہ زید کو اس دروازہ جدید کا احداث جائز نہیں عمرو کو حقِ منع حاصل ہے،

[جدول] فی ردالمحتار لو اراد فتح باب اسفل من بابہ والسکۃ غیر نافذۃ | ردالمحتار میں ہے کہ اگر کوئی شخص بند گلی میں اپنے دروازہ سے نچلی جانب دروازہ یا کھڑکی کھولنا چاہے [جدول ختم]

Volume 18 Fatawa Razawiyya

[Arabic Text Column] He should be prohibited from it, and some said no. In each of these two opinions, there is a difference regarding correctness (Tashi) and the fatwa. It was stated in al-Khayriyya that the primary texts (Mutun) indicate prohibition, so that should be the relied-upon position (1). I recall writing on its margin: It is narrated in Jami' al-Fusulayn that he has that absolute right, and the fatwa is upon this. And it was narrated in al-Khayriyya from al-Tatarkhaniyya, from al-'Attabiyya, that he does not have that right, and the fatwa is upon this, and it is what was deemed correct in al-Khaniyya. In al-Khayriyya it is said that similar is found in many books of the school of thought, and it is the manifest transmission (Zahir al-Riwaya) as stated in Jami' al-Fusulayn, so it should be relied upon. I say: Why should it not be so? The jurists have explicitly stated that when fatwas differ, preference is given to Zahir al-Riwaya, as in al-Bahr al-Ra'iq and others. They also stated that Qadi Khan, being an expert jurist (faqih al-nafs), his validation (Tashi) should not be deviated from, as in Ghamz al-'Uyun and others. There is also consensus that primary texts (mutun) take precedence because they were formulated to transmit the school of thought, as in al-Durr and others. Thus, it is preferred for several reasons (2), and Allah (Glory be to Him and Most High) knows best.

[Urdu Text Column] So he should be prohibited, and some said he should not be prohibited, and in both opinions, there is a difference in fatwa and validation. It was said in al-Khayriyya that the primary texts (mutun) indicate prohibition and it should be relied upon. I remember my own marginalia on this, the text of which is: It is narrated in Jami' al-Fusulayn that he has this authority absolutely and the fatwa is on this. And in al-Khayriyya from Tatarkhaniyya and there from 'Attabiyya it is narrated that he does not have authority and the fatwa is on this, and in al-Khaniyya this is preferred. In al-Khayriyya it was said that it is like this in most books and said this is Zahir al-Riwaya as it is in Jami' al-Fusulayn, so it should be relied upon. I say how can it not be so? For the jurists have specified that when there is a difference in fatwa, Zahir al-Riwaya is preferred as in Bahr al-Ra'iq etc., and they also specified that since Qadi Khan is a 'Faqih al-Nafs' (profound jurist), his validation (Tashi) shall not be turned away from, as in Ghamz al-'Uyun etc., and everyone agrees that the texts (mutun) have priority because they were established to describe the school of thought, as in Durr etc. So this is preferred due to several reasons, and Allah (Glorified and Exalted) knows best. (T)

[Footnotes] 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/360. 2. Jadd al-Mumtar 'ala Radd al-Muhtar.

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

[अरबी पाठ कॉलम] उसे इससे रोका जाए, और कुछ ने कहा नहीं। इन दोनों कथनों में से प्रत्येक में 'तसही' (सही करार देने) और फतवा को लेकर मतभेद है। 'अल-खैरिया' में कहा गया है कि मूल पाठ (मतून) निषेध पर आधारित हैं, इसलिए इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए (1)। मैंने देखा कि मैंने इसके हाशिये (मार्जिन) पर लिखा था: 'जामे अल-फुसुलैन' में यह उल्लेख है कि उसे पूर्ण रूप से यह अधिकार है और फतवा इसी पर है। और 'अल-खैरिया' में 'तातारीखानिंया' से और वहां 'अत्ताबिया' से उद्धृत है कि उसके पास यह अधिकार नहीं है और फतवा इसी पर है, और यही 'खानिंया' में सही ठहराया गया है। 'अल-खैरिया' में कहा गया है कि इसी तरह मज़हब की कई किताबों में है और यह 'ज़ाहिर अल-रिवाया' (स्पष्ट रिवायत) है जैसा कि 'जामे अल-फुसुलैन' में है, इसलिए इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए। मैं कहता हूँ: ऐसा क्यों न हो? क्योंकि फुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने स्पष्ट किया है कि जब फतवा में मतभेद हो, तो 'ज़ाहिर अल-रिवाया' को प्राथमिकता दी जाती है जैसा कि 'बहर अल-राईक़' आदि में है। और उन्होंने यह भी स्पष्ट किया है कि चूँकि काज़ी खान 'फ़क़ीह अन-नफ़्स' (गहन विधिवेत्ता) हैं, इसलिए उनके द्वारा सही ठहराई गई बात से विचलित नहीं हुआ जाएगा जैसा कि 'ग़म्ज़ अल-उयून' आदि में है। और सबका इस पर इत्तिफ़ाक (सहमति) है कि मूल पाठों (मतून) को प्राथमिकता प्राप्त है क्योंकि वे मज़हब को बयान करने के लिए ही बनाए गए हैं जैसा कि 'दुर्र' आदि में है। अतः यह कई कारणों से वरीयता प्राप्त है (2), और अल्लाह (पवित्र और महान) बेहतर जानता है।

[उर्दू पाठ कॉलम] तो उसे मना किया जाए और कुछ ने कहा मना न किया जाए और दोनों कथनों में फतवा और तसही का मतभेद है, खैरिया में कहा कि मतून मना करने पर वारिद हैं और इस पर ही भरोसा होना चाहिए। मुझे इस पर अपना हाशिया याद है जिसकी इबारत यह है कि जामे अल-फुसुलैन में मनकुल (उद्धृत) है कि उसे मुतलक़न (पूरी तरह) यह अधिकार है और इसी पर फतवा है, और खैरिया में तातारीखानिंया से और वहां अत्ताबिया से मनकुल है कि उसे अधिकार नहीं है और इसी पर फतवा है और इसी खानिंया में तरजीह है। खैरिया में फरमाया कि अक्सर किताबों में इसी तरह है और कहा यह ज़ाहिर अल-रिवाया है जैसा कि जामे अल-फुसुलैन में है तो इस पर भरोसा होना चाहिए। मैं कहता हूँ यह क्यों न हो कि फुक़हा ने तसरीह (स्पष्ट) की है कि जब फतवा में इख्तिलाफ (मतभेद) हो तो ज़ाहिर अल-रिवाया को तरजीह (प्राथमिकता) होती है जैसा कि बहर अल-राईक़ वगैरह में है, और यह भी उन्होंने तसरीह फरमाई है कि चूंकि काज़ी खान फ़क़ीह अन-नफ़्स हैं लिहाज़ा उनकी तसही से अदूल (विमुख) न किया जाएगा जैसा कि ग़म्ज़ अल-उयून वगैरह में है, और

सब का इत्तिफाक है कि मतून को अव्वलयत (प्राथमिकता) है क्योंकि वे मज़हब को बयान करने के लिए वज़ह (तैयार) किए गए हैं जैसा कि दुर्र वगैरह में है तो यह कई वजूह (कारणों) से तरजीह याफ्ता है, वल्लाह सुब्हानहू व तआला आलम (त)।

[पाद-टिप्पणियाँ] 1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-कज़ा, विविध मसले, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/360। 2. जद अल-मुम्तार अला रद अल-मुह्तार।

[عربی متن کا کالم] یمنع منه وقیل لا. وفي کل من القولین اختلاف التصحیح والفتوی قال فی الخیریة والمتون علی المنع فلیکن المعول علیه ۱ اھ ورأیتني کتبت علی هامشه مانصه فقد نقل فی جامع الفصولین ان له ذلك مطلقا وعلیه الفتوی ونقل فی الخیریة عن التتارخانیة عن العتابیة انه لیس له ذلك وعلیه الفتوی وهو الذي صححه فی الخانیة قال فی الخیریة ومثله فی کثیر من کتب المذهب قال وهو ظاهر الروایة کما صرح به فی جامع الفصولین فلیکن المعول علیه اه قلت کیف لا وقد نصوا ان الفتوی متی اختلف رجح ظاہر الروایۃ کما فی البحر الرائق وغیرہ وصرحوا ان قاضی خان فقیہ النفس لا یعدل عن تصحیحه کما فی غمز العیون وغیرہ واطبقوا ان التقدیم للمتون لانها الموضوعة لنقل المذهب کما فی الدر وغیرہ فقد ترجح بوجوہ ۲، واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم۔

[اردو متن کا کالم] تو اس کو منع کیا جائے اور بعض نے کہا منع نہ کیا جائے اور دونوں اقوال میں فتوئ اور تصحیح کا اختلاف ہے، خیر یہ میں کہا کہ متون منع پر وارد ہیں اور اس پر ہی اعتماد چاہئے اھ مجھے اس پر اپنا حاشیہ یاد ہے کہ جس کی عبارت یہ ہے کہ جامع الفصولین میں منقول ہے کہ اس کو مطلقاً یہ اختیار ہے اور اسی پر فتوئ ہے، اور خیر یہ میں تاتارخانیہ سے اور وہاں عتابیہ سے منقول ہے کہ اس کو اختیار نہیں ہے اور اس پر فتوئ ہے اور اسی خانیہ میں ترجیح ہے خیر یہ میں فرمایا کہ اکثر کتب میں اسی طرح ہے اور کہا یہ ظاہر الروایہ ہے جیسا کہ جامع الفصولین میں ہے تو اس پر اعتماد چاہئے، میں کہتا ہوں یہ کیونکر نہ ہو کہ فقہاء نے تصریح کی ہے کہ جب فتوئ میں اختلاف ہو تو ظاہر الروایہ کو ترجیح ہوتی ہے جیسا کہ بحر الرائق وغیرہ میں ہے، اور یہ بھی انہوں نے تصریح فرمائی ہے کہ چونکہ قاضی خان فقیہ النفس ہیں لہٰذا اس کی تصحیح سے عدول نہ کیا جائے گا جیسا کہ غمز العیون وغیرہ میں ہے، اور سب کا اتفاق ہے کہ

متون کو اولیت ہے کیونکہ وہ مذہب کو بیان کرنے کے لئے وضع کئے گئے ہیں جیسا کہ در وغیرہ میں ہے تو یہ کئی وجوہ سے ترجیح یافتہ ہے، واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

[حواشی] ۱ رد المحتار کتاب القضاء مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۶۰ ۲ جد الممتار علی رد المحتار

Fatawa Razawiya Volume Eighteen (18)

Admonition to the Government in Settling Disputes 1321 AH (The purest decision for ending quarrels)

Problem 66: Arbitration decision proposed by Hakim Abdul Aziz Baig, an arbitrator accepted by both parties, based on the agreement dated 15 Dhu al-Qi'dah 1320 AH corresponding to 4 February 1903 AD.

Syed Muhammad Afzal Sahib, son of Syed Muhammad Amir Ali Sahib Mukhtar (late), resident of Bareilly, adjacent to the Jamia Masjid Bareilly, plaintiff. Syed Muhammad Ahsan Sahib, son of Syed Muhammad Amir Ali Sahib Mukhtar (late), and Syed Afzal Husain Sahib, son of Syed Muhammad Afzal Sahib aforementioned, residents of the said locality, defendants. Claim for surplus (taufir) of Mauza Jagatpur, Pargana Tehsil and District Bareilly, Mahal Zard and Ma'ani situated in said Jagatpur, Mahal Sabz and Safaid and Mafruqa situated in Jagatpur, Mahal Safaid and Khand Sar Mauza Jagatpur aforementioned, along with profits of said Khand Sar from April 1898 up to December 1902, and arrears of said surplus and said Khand Sar owed by tenants for the said period up to March 1903 in the form of loans payable to Damodar Das etc., and division of five plots of houses bounded below, situated in said locality, and capital of the house bounded below, Item No. 1 for the said period, and paternal household effects left behind,

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

विवादों के निपटारे में सरकार को सलाह 1321 हिजरी (झगड़ा खत्म करने के लिए शुद्धतम फैसला)

मसला 66: हकीम अब्दुल अज़ीज़ बेग, दोनों पक्षों द्वारा स्वीकार किए गए पंच, द्वारा प्रस्तावित मध्यस्थता निर्णय, दिनांक 15 ज़िल-क़ादह 1320 हिजरी तदनुसार 4 फरवरी 1903 ईस्वी के इकरारनामे के आधार पर।

सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब सुपुत्र सैयद मोहम्मद अमीर अली साहब मुख़्तार मरहूम (दिवंगत), निवासी बरेली, जामा मस्जिद बरेली के पास, वादी। सैयद मोहम्मद अहसन साहब सुपुत्र सैयद मोहम्मद अमीर अली साहब मुख़्तार मरहूम और सैयद अफ़ज़ाल हुसैन साहब सुपुत्र उक्त सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब, निवासी उक्त मोहल्ला, प्रतिवादी। मौज़ा जगतपुर, परगना तहसील व ज़िला बरेली के तौफ़ीर (अतिरिक्त लाभ), जगतपुर स्थित महल ज़र्द व मानी, जगतपुर स्थित महल सब्ज़ व सफ़ेद व मफ़्रूका, उक्त मौज़ा जगतपुर के महल सफ़ेद व खंड सार का दावा, अप्रैल 1898 से दिसंबर 1902 तक उक्त खंड सार के मुनाफे सहित, और मार्च 1903 तक उक्त अवधि के लिए किसानों पर बकाया उक्त तौफ़ीर व उक्त खंड सार का ऋण जो दामोदर दास आदि को देय है, और उक्त मोहल्ले में स्थित नीचे वर्णित मकानों के पांच भूखंडों का विभाजन, और नीचे वर्णित मकान नंबर 1 की पूंजी उक्त अवधि के लिए, और पिता द्वारा छोड़ी गई घरेलू चल संपत्ति,

पृष्ठ 255 का 738

فتاوی رضویه جلد ہژدہم (۱۸)

انصح الحکومة فی فصل الخصومة ۱۳۲۱ھ (جھگڑا ختم کرنے کے لئے خالص ترین فیصلہ)

مسئلہ ۶۶: فیصلہ ثالث تجویز حکیم عبدالعزیز بیگ پنچ مقبول متخاصمین از روئے اقرار نامہ مورخہ ۱۵ ذی القعدہ ۱۳۲۰ھ مطابق ۴ فروری ۱۹۰۳ء

سید محمد افضل صاحب ولد سید محمد امیر علی صاحب مختار مرحوم ساکن بریلی متصل جامع مسجد بریلی مدعی سید محمد احسن صاحب ولد سید محمد امیر علی صاحب مختار مرحوم وسید افضال حسین صاحب ولد سید محمد افضل صاحب مذکور ساکنان محلہ مذکورہ مدعا علیہما دعوی توفیر موضوع جگت پور پر گنہ تحصیل وضلع بریلی محال زرد و معانی واقع جگت پور مذکور محال سبز و سفید و مفروقہ واقعہ جگت پور محال سفید و کھنڈ سار موضوع جگت پور مذکور مع منافع کھنڈ سار مذکور از اپریل ۱۸۹۸ء لغایت دسمبر ۱۹۰۲ء وبقایائے توفیر مذکور و کھنڈ سار مذکور ذمہ اسامیان بابت مدت مذکور لغایت مارچ ۱۹۰۳ء بصیغہ قرض دادنی دامو در داس وغیرہ و تقسیم پنج قطعہ مکانات محدودہ ذیل واقعہ محلہ مذکور و سرمایہ مکان محدود ذیل نمبرا بابت مدت مذکور و اثاث البیت متروکہ پدری،

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

Table of Property Details:

Number 1	Number 2	Number 3	Number 4	Number 5
Residential house. East: House of Abdul Karim Khan held by both parties. South: Accessible lane. North: Land attributed to Syed Ahmad Hussain son of Syed Nisaruddin Hussain.	House of Eid Muhammad Yasin etc. held by the mother of both parties and other persons, and the sold portion of remaining partners held by both parties. East: House. South: House of Syed Ikram Ali son of Syed Karamat Ali. North: Mentioned land.	Three-fourths of the house mortgaged to Syed Ghaziuddin in the name of both parties and one-fourth sold to Syed Ahmad Hussain in the name of Syed Mir Hassan and Syed Afzal sons of the claimant Ahmadi Begum wife of the defendant. East: House of Phutiyal. South: House of Syed Ikram Ali, Syed Karamat Ali, Syed Nizam Ali.	Mortgaged house of Abdul Karim Husam near Muhammad Ahsan (defendant) and sons of the claimant. East: House and East: House of Ahmadi Begum wife of the defendant. West: Accessible lane. North: Mentioned land.	House of Eid Muhammad Hussain Sahib in the name of Syed Muhammad Ahsan and sons of the claimant. East/West: House of Muhammad Hussain, main road. Main road known as Madar Tawaif. North/ South: Mentioned house and houses attributed to Madar Tawaif.

All three aforementioned parties, through an agreement dated 15 Dhu al-Qi'dah 1320 AH corresponding to February 4, 1903 AD, voluntarily appointed five authorized and permitted arbitrators for the settlement of the above-mentioned disputes. The case was presented before us in the presence of all three parties. Syed Muhammad Afzal, the aforementioned claimant, filed a claim against Syed Muhammad Ahsan, the aforementioned defendant, stating that the village of Jagatpur and the mentioned tax-free and separated lands and Khandsar (sugar factory) of village Jagatpur, along with all equipment like bullocks etc., such as iron crushers etc., are in joint ownership between me and the said Syed Muhammad Ahsan (defendant) in equal halves. Until the beginning of 1898, I and the said defendant worked together. From April 1898, I went to Pilibhit; since then, I have not received the mentioned savings and profits

from the said Khandsar. Based on accounts, I should be awarded these from Syed Muhammad Ahsan (defendant). Also, regarding the outstanding amounts from tenants etc. related to the savings of Jagatpur tax-free land and the debt of Khandsar Jagatpur mentioned, a decree for the establishment of my right to half of it should be issued. Furthermore, the household belongings left by my father, the list of which I am submitting, are in the possession of Syed Muhammad Ahsan; half of it should be awarded to me.

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड १८)

संपत्ति विवरण की तालिका:

नंबर १	नंबर २	नंबर ३	नंबर ४	नंबर ५
रिहायशी मकान। पूर्व: अब्दुल करीम खान का मकान जो दोनों पक्षों के पास है। दक्षिण: चालू गली। उत्तर: सैयद निसारुद्दीन हुसैन के पुत्र सैयद अहमद हुसैन के नाम वाली भूमि।	ईद मोहम्मद यासीन आदि का मकान जो दोनों पक्षों की माता और अन्य व्यक्तियों के पास है, और शेष भागीदारों का बेचा हुआ हिस्सा जो दोनों पक्षों के पास है। पूर्व: मकान। दक्षिण: सैयद करामत अली के पुत्र सैयद इकराम अली का मकान। उत्तर: उक्त भूमि।	सैयद गाजीउद्दीन के पास गिरवी रखे गए मकान का तीन-चौथाई हिस्सा दोनों पक्षों के नाम पर, और एक-चौथाई हिस्सा सैयद अहमद हुसैन को बेचा गया सैयद मीर हसन और सैयद अफजल (वादी के पुत्र, प्रतिवादी की पत्नी अहमदी बेगम के) के नाम पर। पूर्व: फुटियाल का मकान। दक्षिण: सैयद इकराम अली, सैयद करामत अली, सैयद निजाम अली का मकान।	अब्दुल करीम हुसाम का गिरवी मकान जो मोहम्मद अहसन (प्रतिवादी) और वादी के पुत्रों के पास है। पूर्व: मकान और पूर्व: प्रतिवादी की पत्नी अहमदी बेगम का मकान। पश्चिम: चालू गली। उत्तर: उक्त भूमि।	ईद मोहम्मद हुसैन साहब का मकान जो सैयद मोहम्मद अहसन और वादी के पुत्रों के नाम पर है। पूर्व/पश्चिम: मोहम्मद हुसैन का मकान, मुख्य मार्ग। मदारे तवायफ़ के नाम से प्रसिद्ध मुख्य मार्ग। उत्तर/दक्षिण: उक्त मकान और मदारे तवायफ़ के नाम के मकान।

तीनों संबंधित पक्षों ने १५ ज़िलक़दा १३२० हिजरी (४ फरवरी १९०३ ईस्वी) के इकरारनामे के ज़रिए ऊपर लिखे विवादों के निपटारे के लिए अपनी मर्जी से पाँच अधिकृत पंच नियुक्त किए। यह मामला हम पंचों के सामने तीनों पक्षों की उपस्थिति में पेश हुआ। वादी सैयद मोहम्मद अफजल ने प्रतिवादी सैयद मोहम्मद अहसन के खिलाफ दावा किया कि मौज़ा जगतपुर और उक्त माफ़ी व मफ़रूका ज़मीनें और मौज़ा जगतपुर की खंडसार (चीनी मिल), बैलों और लोहे के कोल्हू आदि जैसे सभी उपकरणों सहित, मेरे और सैयद मोहम्मद अहसन (प्रतिवादी) के बीच बराबर की हिस्सेदारी में हैं।

१८९८ ईस्वी की शुरुआत तक मैं और उक्त प्रतिवादी मिल-जुलकर काम करते रहे। अप्रैल १८९८ ईस्वी से मैं पीलीभीत चला गया; तब से मुझे उक्त खंडसार का मुनाफ़ा और बचत नहीं मिली। हिसाब के आधार पर सैयद मोहम्मद अहसन (प्रतिवादी) से यह राशि मुझे दिलाई जाए। साथ ही, जगतपुर माफ़ी की बचत और खंडसार जगतपुर के कर्ज के संबंध में असामियों (किरायेदारों) आदि पर जो बकाया है, उसमें मेरे आधे हक का आदेश दिया जाए। इसके अलावा, पिता द्वारा छोड़ी गई घरेलू चीजें, जिनकी सूची मैं पेश करता हूँ, सैयद मोहम्मद अहसन के कब्जे में हैं; उसका आधा हिस्सा मुझे दिलाया जाए।

पृष्ठ २५६ / ७३८

نمبر ۱	نمبر ۲	نمبر ۳	نمبر ۴	نمبر ۵
		مکان تین ربع مرہون		
مکان مسکونی شرقی مکان عبد الکریم خان بدست فریقین جنوبی کوچہ نافذہ شمالی اراضی منسوبہ بنام سید احمد حسین ابن سید نثار الدین حسین	مکان عیید محمد یسین وغیرہ بدست والدہ فریقین و اشخاص دیگر و مبیع باقی شرکاء بدست فریقین شرقی مکان جنوبی مکان سید اکرام علی ولد سید کرامت علی شمالی اراضی مذکور	سید غازی الدین بنام فریقین و یک ربع مبیع سید احمد حسین بنام سید میر حسن و سید افضال پسران مدعی احمدی بیگم زوجہ مدعا علیہ شرقی مکان پھوٹیال جنوبی مکان سید اکرام علی سید کرامت علی سید نظام علی	مکان مرہون عبد الکریم حسام نزد محمد احسن مدعا علیہ و پسران مدعی شرقی مکان و شرقی مکان احمدی بیگم زوجہ مدعا علیہ غربی کوچہ نافذہ شمالی اراضی مذکور	مکان عیید محمد حسین صاحب بنام سید محمد احسن و پسران مدعی شرقی غربی مکان محمد حسین شاہراہ شاہراہ معروف بنام مدار طوائف شمالی جنوبی مکان مد مذکور و مکان و مکان منسوبہ بنام مدار طوائف مدار طوائف مذکور

ہر سہ فریق مذکورین نے بروئے اقرار نامہ مورخہ ۱۵ ذی القعدہ ۱۳۲۰ھ مطابق ۴ فروری ۱۹۰۳ء کو واسطے تصفیہ نزاعات مسطورہ بالا کے برضا خود پانچ مجاز و ماذون مقرر کیا مقدمہ بحاضری ہر سہ فریق مذکورین ہمارے سامنے پیش ہوا سید محمد افضل صاحب مدعی مذکور نے سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ مسطور پر دعوی کیا کہ موضع جگت پور و معافی و مفروقہ

مذکور ان اور کھنڈ سار موضع جگت پور مع جملہ اسباب بیل وغیرہ مثل کرہا آہنی وغیرہ میرے اور ان سید محمد احسن مدعا علیہ کے شرکت بالمناصفہ میں ہے اوائل ۱۸۹۸ء تک میں اور مدعا علیہ مذکور بشرکت انجانی کام کرتے رہے اپریل ۱۸۹۸ء سے میں پہلی بھیت چلا گیا جب سے مجھے توفیرا ت مذکورہ و منافع کھنڈ سار مذکور نہ ملی بروئے حساب مجھے ان سید محمد احسن مدعا علیہ سے دلائی جائے اور جو بقایا ذمہ اسامیان وغیرہ ہے بابت توفیر جگت پور معافی و مقروضہ کھنڈ سار جگت پور مذکورات ہو اس کے نصف میں میرے استقرارِ حق کا حکم کیا جائے اور اثاث البیت متروکہ والد جس کی فہرست پیش کرتا ہوں ان سید محمد احسن کے قبضہ میں ہے نصف اس سے مجھ کو دلایا جائے

صفحہ ۲۵۶ از ۷۳۸

The aforementioned houses, through paternal and maternal inheritance, sale, and mortgage, should belong equally to me and Syed Muhammad Ahsan. In the documents, the names of Syed Afzal Hussain and Syed Amir Hasan (deceased sons of the plaintiff) and Akhtari Begum (wife of the aforementioned Muhammad Ahsan) are fictitious. Except for House No. 1, in which a part of the land was purchased by my mother and the larger part was purchased by the father of my grandmother, Wilayati Begum, Mir Syed Muhammad Sahib. There were three heirs: Syed Nisar-ud-Din Husain (son) and Wilayati Begum and Lala Begum (daughters). From this, grandmother Wilayati Begum wrote a gift deed (Hiba Nama) of her share in the name of my mother Sardar Begum, and Syed Nisar-ud-Din Hasan Sahib wrote a gift deed of his share in the names of me and Syed Muhammad Ahsan. Whatever share Lala Begum (daughter) had in the land, its gift deed was written in the name of Syed Muhammad Ahsan, and its entire construction was done by the late father with his own money. Let the mentioned houses be partitioned jointly so that no dispute remains; any deficiency or excess should be settled with money instead of shares. House No. 5 was on rent; whatever rental income was received, its account should be taken from Syed Muhammad Ahsan, and Meer Insaf (justice) should have Syed Muhammad Ahsan pay it to me. Syed Muhammad Ahsan, the aforementioned defendant, stated that I alone dealt with the Khand Sar in Jagatpur; Syed Muhammad Afzal has no share in it. The gift deed of House No. 1 is in my name; I am its sole owner. In House No. 2, the partnership of Syed Muhammad Afzal Sahib is admitted. Also, they are partners in House No. 3 according to their share. House No. 4 was purchased and built by me, but the names of Afzal Husain and Amir Hasan are also recorded. I agree to the joint partition of the houses based on compensation for any deficiency or excess as per the authorized person's opinion. Half of the paternal inherited household items in my possession should be given to Syed Muhammad Afzal Sahib, and half of what is with Syed Muhammad Afzal Sahib should be given to me. Syed Afzal Husain, the aforementioned defendant, stated that except for House No. 4, all disputed houses were purchased or taken on mortgage by my late grandfather, Syed Akbar Ali Sahib, with his own money, and whoever he intended to give to, he recorded their name in the sale deed and mortgage deed. House No. 4 is mortgaged to me to the extent of my share, which I took on mortgage after the death of Syed Amir Ali Sahib. Regarding House No. 3, both defendants stated that this house was gifted by Syed Amir Ali Sahib to our maternal cousin and aunt Qadri

Begum, daughter of Syed Najm-ud-Din Ahmad, wife of Syed Waris Ali. In it, the Khand Sar of Jagatpur used to be, and even now, the possession was not given after vacating the house, but I, Syed Muhammad Ahsan, gave forty rupees to the said Qadri Begum. Syed Muhammad Ahsan has requested an account of the savings and profits of the Khand Sar, house rent, and the aforementioned arrears from November 1, 1898, to November 30, 1902. Its summary is that the debt to Damodar Das was and is entirely shared equally between the two parties. Although a promissory note of five hundred rupees in the name of Damodar Das was written in my name alone, Syed Muhammad Ahsan now wants to cause me loss by denying it. In fairness, after investigation, half of it...

उपरोक्त वर्णित मकानों में पैतृक और मातृक विरासत, बिक्री और गिरवी के माध्यम से मेरे और सैयद मुहम्मद अहसन का आधा-आधा हिस्सा होना चाहिए। दस्तावेजों में सैयद अफ़ज़ाल हुसैन और सैयद अमीर हसन (वादी के मृत पुत्र) और अख्तरी बेगम (उपरोक्त मुहम्मद अहसन की पत्नी) के नाम काल्पनिक हैं। मकान नंबर 1 के अलावा, जिसमें भूमि का कुछ हिस्सा मेरी माँ द्वारा खरीदा गया है और बड़ा हिस्सा मेरी नानी विलायती बेगम के पिता मीर सैयद मुहम्मद साहब द्वारा खरीदा गया है। उनके तीन वारिस थे: पुत्र सैयद निसार-उद-दीन हुसैन और बेटियाँ विलायती बेगम और लाला बेगम। इसमें से नानी विलायती बेगम ने अपने हिस्से का हिबानामा (उपहार विलेख) मेरी माँ सरदार बेगम के नाम लिख दिया और सैयद निसार-उद-दीन हसन साहब ने अपने हिस्से का हिबानामा मेरे और सैयद मुहम्मद अहसन के नाम लिख दिया। लाला बेगम (बेटियाँ) का भूमि में जो भी हिस्सा था, उसका हिबानामा सैयद मुहम्मद अहसन के नाम लिखा गया और इसका पूरा निर्माण स्वर्गीय पिता ने अपने पैसों से किया था। उल्लेखित मकानों का बंटवारा एक साथ कर दिया जाए ताकि कोई विवाद न रहे; कमी या अधिकता को हिस्से के बजाय पैसे से पूरा किया जाए। मकान नंबर 5 किराए पर था; जितना भी किराया प्राप्त हुआ, उसका हिसाब सैयद मुहम्मद अहसन से लिया जाए और मीर इंसाफ़ (न्याय) मुझे सैयद मुहम्मद अहसन से दिलवाया जाए। प्रतिवादी सैयद मुहम्मद अहसन ने बयान दिया कि जगतपुर में खण्ड सार मैंने अकेले किया है; इसमें सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल की कोई भागीदारी नहीं है। मकान नंबर 1 का हिबानामा मेरे नाम पर है; मैं इसका एकमात्र मालिक हूँ। मकान नंबर 2 में सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की साझेदारी स्वीकार्य है। साथ ही, वे मकान नंबर 3 में अपने हिस्से के अनुसार भागीदार हैं। मकान नंबर 4 मेरे द्वारा खरीदा और बनाया गया है, लेकिन अफ़ज़ाल हुसैन और अमीर हसन के नाम भी दर्ज हैं। अधिकृत व्यक्ति की राय के अनुसार कमी या अधिकता के मुआवजे के आधार पर मकानों के संयुक्त बंटवारे के लिए मैं सहमत हूँ। मेरे पास मौजूद पैतृक विरासत की घरेलू वस्तुओं का आधा हिस्सा सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब को दिया जाए और जो कुछ सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पास है, उसका आधा मुझे दिया जाए। प्रतिवादी सैयद अफ़ज़ाल हुसैन ने बयान दिया कि मकान नंबर 4 को छोड़कर सभी विवादित मकान मेरे दिवंगत दादा सैयद अकबर अली साहब ने अपने पैसों से खरीदे थे और गिरवी रखे थे, और जिसे वह जितना देना चाहते थे, उसका नाम बैनामा और रहननामा (गिरवी विलेख) में दर्ज कर दिया। मकान नंबर 4 मेरे हिस्से की सीमा तक मेरे पास गिरवी है, जिसे मैंने सैयद अमीर अली साहब की मृत्यु के बाद

गिरवी लिया था। मकान नंबर 3 के संबंध में, दोनों प्रतिवादियों ने बयान दिया कि यह मकान सैयद अमीर अली साहब ने हमारी ममेरी बहन और बुआ कादरी बेगम, पुत्री सैयद नज्म-उद-दीन अहमद, पत्नी सैयद वारिस अली को उपहार में दिया था। इसमें जगतपुर का खण्ड सार होता था और अब भी मकान खाली कर कब्जा नहीं दिलाया गया, लेकिन मुझ सैयद मुहम्मद अहसन ने उक्त कादरी बेगम को चालीस रुपये दिए। सैयद मुहम्मद अहसन ने खण्ड सार की बचत और मुनाफ़े मकान के किराए और उपरोक्त बकाया का हिसाब 1 नवंबर 1898 से 30 नवंबर 1902 तक माँगा है। इसका सारांश यह है कि दामोदर दास का कर्ज हम दोनों पक्षों पर पूरी तरह से आधा-आधा था और है। हालाँकि दामोदर दास के नाम पाँच सौ रुपये का रक्का (प्रॉमिसरी नोट) अकेले मेरे नाम पर लिखा गया था, सैयद मुहम्मद अहसन अब इससे इनकार करके मुझे नुकसान पहुँचाना चाहते हैं। न्यायोचित रूप से, जांच के बाद इसका आधा भी...

पृष्ठ 257 का 738

مکانات محدودہ بالا میں بذریعہ وراثت پدری ومادری و بیع و رہن میر اور ان سید محمد احسن کا بالمناصفہ چاہئے دستاویزوں میں سید افضال حسین و سید امیر حسن مرحوم پسران مدعی و اختری بیگم زوجہ محمد احسن مذکور کا نام فرضی ہے سوا مکان نمبر ۱ کے اس میں اراضی کا کچھ حصہ خرید کردہ والدہ ہے اور زیادہ حصہ میری نانی صاحبہ ولایتی بیگم کے والد میر سید محمد صاحب کا خرید کردہ ہے ان کے تین وارث ہوئے : سید نثار الدین حسین پسر اور ولایتی بیگم ولالہ بیگم دختران ، اس میں سے نانی صاحبہ ولایتی بیگم نے اپنے حصہ کا ہبہ نامہ میری والدہ سردار بیگم کے نام لکھ دیا اور سید نثار الدین حسن صاحب نے اپنے حصہ کا ہبہ نامہ میرے اور سید محمد احسن کے نام لکھا لالہ بیگم دختران کا جس قدر حصہ اراضی میں تھا اس کا ہبہ نامہ سید محمد احسن کے نام لکھا گیا اور تعمیر اس کی کل والد صاحب مرحوم نے اپنے روپیہ سے کی ہے مکانات مذکورہ تقسیم یکجائی کر دی جائیں کہ نزاع نہ رہے کمی بیشی بجائے قسمت روپیہ سے پوری کر دی جائے مکان نمبر ۵ کرایہ پر رہا جس قدر زر کرایہ حاصل ہوا اس کا حساب ان سید محمد احسن سے لے کر میر انصاف ان سید محمد احسن سے مجھے دلایا جائے ، سید محمد احسن صاحب مدعاعلیہ مذکور نے بیان کیا کہ کھنڈ سار جگت پور تنہا میں نے کی ان سید محمد افضل کی اس میں کوئی شرکت نہیں مکان نمبر ۱ کا ہبہ نامہ میرے نام ہے اس کا تنہا مالک میں ہوں ، مکان نمبر ۲ میں ان سید محمد افضل صاحب کی شرکت تسلیم ہے نیز یہ مکان نمبر ۳ میں بقدر اپنے حصہ کے شریک ہیں مکان نمبر ۴ وہ میری خرید کئے اور بنائے ہوئے ہیں مگر نام افضال حسین و امیر حسن کا بھی درج ہے تقسیم مکانات یکجائی بروئے معاوضہ کمی بیشی جس طرح مجوز کی رائے میں مناسب ہو مجھے منظور ہے اثاث البیت متروکہ پدری جو میرے پاس ہے اس کا نصف

ان سید محمد افضل صاحب کو دے دیا جائے اور جو کچھ ان سید محمد افضل صاحب کے پاس ہے اس کا نصف مجھے دلایا جائے ، سید افضال حسین مدعاعلیہ مذکور نے بیان کیا کہ مکان نمبر ۴ کے سوا کل مکانات متنازعہ میرے دادا سید اکبر علی صاحب مرحوم نے اپنے روپیہ سے خریدے ہیں اور رہن لئے ہیں اور جس جس کو جتنا دینا منظور تھا اس کا نام بیعنامہ و رہن نامہ میں درج کر دیا ، مکان نمبر ۴ میرے حصے کے قدر میرا مرہونہ ہے کہ بعد انتقال سید امیر علی صاحب رہن لیا، مکان نمبر ۳ کی نسبت دونوں مدعا علیہم نے بیان کیا کہ یہ مکان سید امیر علی صاحب نے ہماری خالہ زاد بہن ، پھوپھی قادری بیگم بنت سید نجم الدین احمد زوجہ سید وارث علی کو ہبہ کر دیا تھا اس میں جگت پور کی کھنڈ سار ہوتی تھی اور اب بھی مکان خالی کر کے قبضہ نہ دلایا مگر چالیس روپیہ مجھ سید محمد احسن نے قادری بیگم مذکور کو دئے سید محمد احسن صاحب مذکور نے توفیر و منافع کھنڈ سار و کرایہ مکان و بقایان مذکوران کا حساب مطلوب من ابتدائے یکم نومبر ۱۸۹۸ء لغایت ۳۰ نومبر ۱۹۰۲ء جس کا خلاصہ یہ ہے کہ اور قرضہ دامودر داس ہم فریقین پر تمام و کمال بالمناصفہ تھا اور ہے اگر چہ پانچسو روپیہ کا رقعہ بنام دامودر داس تنہا میرے نام سے تحریر ہوا سید محمد احسن اب اس سے انکار کر کے مجھے نقصان پہنچانا چاہتے ہیں ، انصافا بعد تحقیقات اس کا نصف بھی

Fatawa-e-Razviya Volume (18)

Should be placed on Syed Mohammad Ahsan Sahib.

Income Details: From Kund Sar Jagatpur: 104/12/- From Toufeer Jagatpur: 12/1/- House Rent: 9/- Total Income: 125/1/- Previous loan in the presence of Syed Mohammad Afzal Sahib: 28/9/-

Expenditure Details: Loss at Kund Sar Abhi Pur Dunia: 7/- Loss at Kund Sar Balswa Ka Elito: 115/3/- Remaining due from residents of village Jagatpur for Kund Sar etc. including house: 107/1/- Purchase of land Mohammad Shah Khan: 15/- Repair of all houses except this one: 8/12/- Total Expenditure: 145/15/- Eids: 1/- Charity & Offerings: 8/12/- Food & Laundry: 10/12/- Total: 20/9/-

Furthermore, Syed Mohammad Ahsan Sahib stated that an amount of (14/-) through Sheikh Tasadduq Hussain Sahib and (34/-) through Syed Farhat Ali Sahib and approximately ten to fifteen miscellaneous amounts reached Syed Mohammad Afzal Sahib from me in these five years, which are mentioned in the same expenditure summary that has been presented. Each account was shown to Syed Mohammad Afzal Sahib; he accepted receiving (14/-) through Sheikh Tasadduq Hussain Sahib and (34/-) through Syed Farhat Ali Sahib but regarding the remaining miscellaneous amounts, he said he doesn't remember. Regarding the amounts in the said summary, an oath was sought from Syed Mohammad Ahsan Sahib, and he explained the reasons for expenditure, saying that in fairness, whatever should be my responsibility should be adjusted from my receivables, and I should be exonerated from the rest. Syed Mohammad Ahsan Sahib swore on the entire income and expenditure amounts as requested. The mentioned defendants Syed Mohammad Ahsan Sahib and Syed Afzal Hussain Sahib, in defense of the claim by the plaintiff Syed Mohammad Afzal Sahib, presented seven documents regarding the houses as evidence, detailed below:

Relating to House 1: Gift deed from Lalah Begum, wife of Syed Barkat Ali and Syed Mohammad Shah son of Mir Badshah, in favor of the aforementioned Syed Mohammad Ahsan. Dated June 28, 1880 AD.

Relating to House 2: Sale deed of land and gate from Mohammad Hussain son of Khairati in favor of Mirza Begum mother of the parties and Syed Ikram Ali etc. Dated June 10, 1867 AD.

Document regarding land from Syed Ikram Ali etc. in favor of the parties. Dated June 30, 1877 AD.

Relating to House 3: Registered mortgage deed for a term of 25 years (Bai-ul-Wafa) from Syed Ghaziuddin Hussain son of Syed Nisaruddin Hussain in favor of the parties for three-quarters of the mentioned house. Dated June 22, 1881 AD.

Page 258 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया खंड (18)

सय्यद मोहम्मद अहसन साहब पर डाला जाए।

आय का विवरण: कुंड सार जगतपुर से: 104/12/- तौफ़ीर जगतपुर से: 12/1/- मकान किराया: 9/- कुल आय: 125/1/- सय्यद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब की मौजूदगी में पिछला ऋण: 28/9/-

व्यय का विवरण: कुंड सार अभीपुर दुनिया में नुकसान: 7/- कुंड सार बलस्वा का एलितो में नुकसान: 115/3/- मौज़ा जगतपुर के निवासियों से कुंड सार आदि और मकान समेत बकाया: 107/1/- मोहम्मद शाह खान की ज़मीन की खरीद: 15/- इस मकान के अलावा सभी मकानों की मरम्मत: 8/12/- कुल व्यय: 145/15/- ईदैन: 1/- खैरात और नियाज़: 8/12/- भोजन और कपड़े धोना: 10/12/- कुल: 20/9/-

इसके अलावा सय्यद मोहम्मद अहसन साहब ने बयान दिया कि राशि (14/-) शेख तसद्दुक हुसैन साहब के माध्यम से और (34/-) सय्यद फरहत अली साहब के माध्यम से और इन पांच वर्षों में लगभग दस-पंद्रह फुटकर राशियां मेरे पास से सय्यद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब को मिलीं, जो उसी खर्च विवरण (गोशवारा) में दर्ज हैं जो पेश किया गया है। हर हिसाब सय्यद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब को दिखाया गया; उन्होंने शेख तसद्दुक हुसैन साहब के माध्यम से (14/-) और सय्यद फरहत अली साहब के माध्यम से (34/-) प्राप्त करना स्वीकार किया, लेकिन बाकी फुटकर राशियों के बारे में कहा कि उन्हें याद नहीं है। उक्त विवरण की राशियों के संबंध में सय्यद मोहम्मद अहसन साहब से शपथ की मांग की गई और उन्होंने खर्च के कारणों में दलील दी कि न्यायसंगत रूप से जो मेरी ज़िम्मेदारी होनी चाहिए वह मेरी प्राप्तियों से समायोजित की जाए और बाकी से मुझे मुक्त किया जाए। सय्यद मोहम्मद अहसन साहब ने मांग के अनुसार पूरे आय और व्यय के विवरण पर शपथ ली। प्रतिवादी सय्यद मोहम्मद अहसन साहब और सय्यद अफ़ज़ाल हुसैन साहब ने वादी सय्यद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब के दावे के बचाव में मकानों के संबंध में साक्ष्य के रूप में निम्नलिखित सात दस्तावेज़ पेश किए:

मकान 1 से संबंधित: लाला बेगम पत्नी सय्यद बरकत अली और सय्यद मोहम्मद शाह वल्द मीर बादशाह की ओर से उपर्युक्त सय्यद मोहम्मद अहसन के नाम हिबानामा (उपहार विलेख)। दिनांक 28 जून 1880 ई.।

मकान 2 से संबंधित: मोहम्मद हुसैन वल्द खैराती की ओर से मिर्ज़ा बेगम (पक्षकारों की माता) और सय्यद इकराम अली आदि के नाम ज़मीन और दरवाज़े का बैनामा (बिक्री विलेख)। दिनांक 10 जून 1867 ई.।

सय्यद इकराम अली आदि की ओर से पक्षकारों के नाम ज़मीन का दस्तावेज़। दिनांक 30 जून 1877 ई.।

मकान 3 से संबंधित: सय्यद ग़ाज़ीउद्दीन हुसैन वल्द सय्यद निसारउद्दीन हुसैन की ओर से उक्त मकान के तीन-चौथाई हिस्से के लिए पक्षकारों के नाम 25 वर्ष की अवधि के लिए पंजीकृत रहननामा (बंधक विलेख - बै-उल-वफ़ा)। दिनांक 22 जून 1881 ई.।

ان سید محمد احسن صاحب پر ڈالا جائے۔

آمدنی بمطالعہ: از کنڈ سار جگت پور: ۱۰۴/۱۲/- از توفیر جگت پور: ۱۲/۱/- کرایہ مکان: ۹/- کل آمدنی: ۱۲۵/۱/- قرضہ سابق بموجودگی سید محمد افضل صاحب: ۲۸/۹/-

خرچ بمطالعہ: نقصان کنڈسار ابھی پور دنیا: ۷/- نقصان کنڈسار بالسوا کا الیتو: ۱۱۵/۳/- بقیہ ذمہ اسامیان موضع جگت پور بابت کھنڈ سار ودیہ مع مکان وغیرہ: ۱۰۷/۱/- خرید اراضی محمد شاہ خان: ۱۵/- مرمت جملہ مکانات سوائے مکان ہذا: ۸/۱۲/- کل خرچ: ۱۴۵/۱۵/- عیدین: ۱/- خیرات و نیاز: ۸/۱۲/- خوراک و حنانہ: ۱۰/۱۲/- کل: ۲۰/۹/-

نیز سید محمد احسن صاحب نے بیان کیا کہ مبلغ (۱۴) معرفت شیخ تصدق حسین صاحب اور (۳۴) معرفت سید فرحت علی صاحب اور تخمیناً دس پندرہ متفرق اس پانچ سال میں میرے پاس سے ان سید محمد افضل صاحب کو پہنچے ہیں جو اسی گوشوارہ خرچ میں کہ پیش کیا گیا ہے مندرج ہیں فقط ہر حساب سید محمد افضل صاحب کو دکھایا گیا انہوں نے (۱۴) معرفت شیخ تصدق حسین صاحب اور (۳۴) معرفت سید فرحت علی صاحب پانا قبول کیا اور باقی متفرق کو فرمایا مجھ کو یاد نہیں اور گوشوارہ مذکورہ کے رقوم کی نسبت سید محمد احسن صاحب سے حلف چاہا اور وجوہ خرچ میں عذر کیا کہ انصافاً جو اس میں میرے ذمہ ہونا چاہئے میرے یافتی سے مجرا ہو جائے باقی سے میں بری کیا جاؤں ان سید محمد احسن صاحب حسب الطلب جملہ رقوم آمد و خرچ گوشوارہ پر حلف کر لیا سید محمد احسن صاحب و سید افضال حسین صاحب مدعا علیہما مذکورین

نے دفع دعویٰ سید محمد افضل صاحب مدعی مذکور میں نسبت مکانات سات دستاویزیں مفصلہ ذیل سنداً پیش کیں:

متعلق مکان ۱: ہبہ نامہ از لالہ بیگم زوجہ سید برکات علی و سید محمد شاہ ولد میر بادشاہ بنام سید محمد احسن مذکور۔ مورخہ ۲۸ جون ۱۸۸۰ء۔

متعلق مکان ۲: بیعنامہ اراضی و دروازہ از محمد حسین ولد خیراتی بنام مرزا بیگم والدہ فریقین و سید اکرام علی وغیرہ۔ مورخہ ۱۰ جون ۱۸۶۷ء۔

بابت نامہ اراضی از سید اکرام علی وغیرہ بنام فریقین۔ مورخہ ۳۰ جون ۱۸۷۷ء۔

متعلق مکان ۳: رہن نامہ رجسٹری شدہ میعادی ۲۵ سال بطوریع الوفاء از سید غازی الدین حسین ولد سید نثار الدین حسین بنام فریقین بابت سہ ربع مکان مذکور۔ مورخہ ۲۲ جون ۱۸۸۱ء۔

Fatawa Razawiyya Volume (18)

1. Sale deed from Syed Ahmed Hassan son of Syed Nisaruddin Hussain in the name of Syed Amir Hassan and Syed Afzal Hussain sons of Syed Muhammad Afzal (plaintiff) and Ahmadi Begum wife of Syed Muhammad Ahsan (defendant) for the remaining one-fourth of the said house dated 10th June 1882 relating to house number 4.

And half in the hands of the aforementioned Syed Amir Hassan and Syed Afzal Hussain dated 24th June 1894 relating to house number 5.

Sale deed of land with timber and construction *Note: half in the name of the aforementioned Syed Muhammad Ahsan and half in the name of the aforementioned Syed Amir Hassan and Syed Afzal Hussain dated 10th November 1882.

1. Mortgage deed in exchange for [amount] from Abdul Karim Khan Kanboh for half of the house in the hands of the aforementioned Syed Muhammad Ahsan.

All these documents were shown to the plaintiff Syed Muhammad Afzal. Syed Muhammad Afzal, the plaintiff, confirmed them but stated that the names Syed Amir Hassan, Syed Afzal Hussain, and Ahmadi Begum in documents number 5, 6, and 7 related to house numbers 3, 4, and 5 were fictitious. He said that one-fourth of house number 3 and the land for house number 5 were purchased by Syed Amir Ali, the father of the parties, and the construction of house number 5 was also done by him. By entering those names in the documents, his intention was to give [the property] to both brothers, which he manifested in various ways: sometimes he recorded the names of both of us brothers, as in documents number 3 and 4; sometimes my sons' names in my place, as in document number 7, where Syed Muhammad Ahsan's name appeared in one half and my two sons' names in the other half, because in reality, the intention was to divide it equally between us two brothers. Sometimes [he used] my sons in my place and his wife Ahmadi Begum in place of Syed Muhammad Ahsan, as in document number 5. Document number 6 was written after the demise of the late father, and following the same ongoing practice, my sons' names were written in my place. The mortgage money belonged purely to me and Syed Muhammad Ahsan; Amir Hassan and Afzal Hussain had nothing to do with it. Its construction was funded by the joint money of myself and Muhammad Ahsan. The document for house number 1 is a deed of gift (hiba-nama) and does not relate to the entire said house;

therefore, the donors themselves wrote the word 'rights' (huquq). There are two more gift deeds related to it: one from Wilayati Begum in the name of Sardar Begum, the mother of the parties, and the second from Syed Nisaruddin Hussain in the name of the parties. Both these papers are with Syed Muhammad Ahsan. The building of this house was also constructed by the late father with his own money.

*Note: Could not be read clearly in the original; prepared based on an estimate.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

1. सैय्यद अहमद हसन पुत्र सैय्यद निसारुद्दीन हुसैन द्वारा सैय्यद अमीर हसन और सैय्यद अफज़ल हुसैन, सैय्यद मुहम्मद अफज़ल (वादी) के पुत्रों और सैय्यद मुहम्मद अहसन (प्रतिवादी) की पत्नी अहमदी बेगम के नाम पर, उक्त घर के शेष एक-चौथाई हिस्से के लिए बिक्री विलेख (बयनामा), दिनांक 10 जून 1882, घर नंबर 4 से संबंधित।

और आधा हिस्सा उपरोक्त सैय्यद अमीर हसन और सैय्यद अफज़ल हुसैन के हाथों में, दिनांक 24 जून 1894, घर नंबर 5 से संबंधित।

लकड़ी और निर्माण सहित भूमि का बिक्री विलेख *नोट: आधा उपरोक्त सैय्यद मुहम्मद अहसन के नाम और आधा उपरोक्त सैय्यद अमीर हसन और सैय्यद अफज़ल हुसैन के नाम, दिनांक 10 नवंबर 1882।

1. अब्दुल करीम खान कंबोह की ओर से आधे घर के बदले [राशि] के लिए बंधक विलेख (रहन नामा), उपरोक्त सैय्यद मुहम्मद अहसन के हाथों में।

ये सभी दस्तावेज़ वादी सैय्यद मुहम्मद अफज़ल को दिखाए गए। वादी सैय्यद मुहम्मद अफज़ल ने उनकी पुष्टि की लेकिन कहा कि दस्तावेज़ संख्या 5, 6 और 7, जो घर संख्या 3, 4 और 5 से संबंधित हैं, में सैय्यद अमीर हसन, सैय्यद अफ़ज़ल हुसैन और अहमदी बेगम के नाम काल्पनिक (फर्जी) हैं। उन्होंने कहा कि घर संख्या 3 का एक-चौथाई हिस्सा और घर संख्या 5 की ज़मीन दोनों पक्षों के पिता सैय्यद अमीर अली साहब ने खरीदी थी और घर संख्या 5 का निर्माण भी उन्हीं का था। दस्तावेज़ों में उन नामों को दर्ज करने से उनका उद्देश्य एक ही था कि दोनों भाइयों को दिया जाए, जिसे उन्होंने विभिन्न रूपों में प्रकट किया: कभी हम दोनों भाइयों के नाम दर्ज किए जैसे दस्तावेज़ संख्या 3 और 4 में; कभी मेरी जगह मेरे बेटों के नाम, जैसे दस्तावेज़ संख्या 7 में, जहाँ आधे में सैय्यद मुहम्मद अहसन का नाम हुआ और आधे में मेरे दोनों बेटों का, क्योंकि वास्तव में उद्देश्य हम दोनों भाइयों के बीच आधा-आधा करना था। कभी मेरी जगह मेरे बेटों के नाम और सैय्यद मुहम्मद अहसन की जगह उनकी पत्नी अहमदी बेगम के नाम, जैसा कि दस्तावेज़ संख्या 5 में है। दस्तावेज़ संख्या 6 मरहूम वालिद साहब के इंतकाल के बाद लिखी गई थी और उसी प्रचलित तरीके पर मेरी जगह मेरे बेटों के नाम लिखे गए। बंधक की राशि विशुद्ध रूप से मेरी और सैय्यद मुहम्मद अहसन की थी; अमीर हसन

और अफ़ज़ल हुसैन का इसमें कोई हिस्सा नहीं था। इसका निर्माण मेरे और मुहम्मद अहसन के संयुक्त धन से हुआ था। घर संख्या 1 का दस्तावेज़ हिबा-नामा (उपहार विलेख) है और वह पूरे उक्त घर से संबंधित नहीं है, इसलिए दानदाताओं ने स्वयं 'अधिकार' (हुकूक) शब्द लिखा है। इससे संबंधित दो और हिबा-नामे हैं: एक विलायती बेगम की ओर से दोनों पक्षों की माता सरदार बेगम के नाम, दूसरा सैय्यद निसारुद्दीन हुसैन की ओर से दोनों पक्षों के नाम। ये दोनों दस्तावेज़ सैय्यद मुहम्मद अहसन के पास हैं। इस घर की इमारत भी मरहूम वालिद साहब ने अपने रुपयों से बनवाई थी।

*नोट: मूल में स्पष्ट रूप से नहीं पढ़ा गया, एक अनुमान के आधार पर बनाया गया है।

पेज 259 का 738

فتاوی رضویه جلد ہجدھم (۱۸)

۵۔ بیعنامہ از سید احمد حسن ولد سید نثار الدین حسین بنام سید امیر حسن وسید افضال حسین پسران سید محمد افضل مدعی واحدی بیگم زوجہ سید محمد احسن مدعا علیہ بابت کل ربع باقی مکان مذکور مورخہ ۱۰/جون ۱۸۸۲ء متعلق مکان نمبر ۴

ونصف بدست سید امیر حسن و سید افضال حسین مذکوران مورخہ ۲۴/جون ۱۸۹۴ء متعلق مکان نمبر ۵

بیعنامہ اراضی مع خشب وبناء عہ نصف بنام سید محمد احسن مذکور نصف بنام سید امیر حسن وسید افضال حسین مذکوران مورخہ ۱۰/نومبر ۱۸۸۲ء

۶۔ رہن نامہ بعوض (ما) از عبدالکریم خاں کنبوہ نصف مکان بدست سید محمد احسن مذکور

یہ سب دستاویزیں سید محمد افضل مدعی کو دکھائی گئیں سید محمد افضل سید محمد مدعی نے ان کی تصدیق فرمائی مگر دستاویز نمبر ۵ و نمبر ۶ و نمبر ۷ متعلقہ مکان نمبر ۳ و نمبر ۴ و نمبر ۵ میں سید امیر حسن وسید افضال حسین واحدی بیگم کے نام فرضی بتائے اور کہا کہ ایک ربع مکان نمبر ۳ و اراضی مکان نمبر ۵ سید امیر علی صاحب والد فریقین نے خرید کیں اور مکان نمبر ۵ کی تعمیر بھی انہیں کی دستاویزوں میں اور ناموں کے اندراج سے ان کا مقصود ایک نہیں دونوں بھائیوں کو دینا تھا جسے مختلف صورتوں میں ظاہر کیا کبھی ہم دونوں بھائیوں کے نام درج فرمائے جیسے دستاویز نمبر ۳ و نمبر ۴ میں کبھی میری جگہ میرے بیٹوں کے جیسے دستاویز نمبر ۷ میں ولہذا نصف میں سید محمد احسن کا نام ہوا اور نصف میں میرے دونوں بیٹوں کا کہ حقیقتاً ہم دونوں بھائیوں کو بالمناصفہ کرنا مقصود تھا کبھی میری جگہ میرے بیٹوں سے اور سید

محمد احسن کی جگہ ان کی زوجہ احمدی بیگم کا جیسا دستاویز نمبر ۵ میں دستاویز نمبر ۶ بعد انتقال والد صاحب مرحوم تحریر ہوئی اور اسی طریقہ جاریہ پر میری جگہ میرے بیٹوں کے نام لکھے گئے زر رہن خالص میرا اور سید محمد احسن کا تھا امیر حسن اور افضال حسین کا اس میں کچھ نہ تھا اس کی تعمیر میرے اور محمد احسن کے مشترک روپیہ سے ہوئی۔ مکان نمبر ا کی دستاویز ہبہ نامہ کل مکان مذکور سے متعلق نہیں لہٰذا واہبان نے خود حقوق کا لفظ لکھا ہے اس کے متعلق دو ہبہ نامہ اور ہیں ایک از جانب ولایتی بیگم بنام سردار بیگم والدہ فریقین دوسرا از جانب سید نثار الدین حسین بنام فریقین یہ دونوں کاغذ سید محمد احسن کے پاس ہیں اس مکان کی عمارت بھی والد صاحب مرحوم نے اپنے روپیہ سے بنوائی ہے۔

عہ: اصل میں صاف پڑھا نہ گیا اندازہ سے بنادیا۔

Fatawa Razawiya Volume 18

Issues Identified Below:

(1) What right does the plaintiff, Syed Muhammad Afzal, have in House No. 1 through maternal inheritance, paternal construction, or a deed of gift (Hibanama) from Syed Nisaruddin Hussain in the name of both parties?

(2) Did the late Syed Amir Ali gift House No. 3 to the aforementioned Qadri Begum, and if so, what is its effect?

(3) Does Syed Afzal Hussain, a party to the case, have any right in House Nos. 3, 4, and 5?

(4) Does Syed Muhammad Afzal have mortgagee (Murtahni) rights in these three houses, and if so, to what extent?

(5) Does the Khandsar of Jagatpur belong exclusively to Syed Muhammad Ahsan, and is Syed Muhammad Afzal not a partner in it?

(6) Regarding the heads of expenditure presented by the defendants, what amounts should be the responsibility of Syed Muhammad Afzal?

(7) What household items (Athath-ul-Bait) left by the late Syed Amir Ali are in the possession of the parties, and how should they be divided?

(8) How should the division of the houses collectively be appropriately carried out?

(9) Is the debt of 1500/- to Damodar Das regarding the note written by Syed Muhammad Afzal the sole responsibility of Syed Muhammad Afzal, and what is the extent of the remaining debt on both parties?

(10) What is the share of Syed Muhammad Afzal in the remaining items mentioned in the aforementioned statement?

Findings: (1) Regarding House No. 1, the claim of the plaintiff Syed Muhammad Afzal, apart from being merely indefinite, has not been supported by any useful evidence or document presented on his behalf. It is admitted by the defendant Syed Muhammad Ahsan that a deed of gift for a portion of this house was written by Wilayati Begum in the name of Sardar Begum (mother of both parties) or by Syed Nisaruddin Hussain in the name of both parties. The plaintiff relied solely on the statement of his maternal uncle, Syed Muhammad Shah Sahib, son of Syed Mir Badshah Sahib (who is also the maternal uncle and father-in-law of the defendant

Syed Muhammad Ahsan). The aforementioned Syed Muhammad Shah Sahib is incapacitated due to illnesses and resides in the said House No. 1 with his daughter and son-in-law, the defendant Syed Muhammad Ahsan. The judge went to the said house and took his statement. Syed Muhammad Shah [a]

[a]: Note number 8 is included in the file. 12.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

निम्नलिखित मुद्दों की पहचान की गई:

(1) क्या वादी सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल का घर नंबर 1 में मातृ विरासत, पैतृक निर्माण, या सैय्यद निसारुद्दीन हुसैन द्वारा दोनों पक्षों के नाम पर उपहार विलेख (हिबानामा) के माध्यम से कोई अधिकार है?

(2) क्या स्वर्गीय सैय्यद अमीर अली ने घर नंबर 3 उपरोक्त कादरी बेगम को उपहार में दिया था, और यदि हाँ, तो इसका क्या प्रभाव है?

(3) क्या मुकदमे के एक पक्षकार सैय्यद अफ़ज़ाल हुसैन का घर नंबर 3, 4 और 5 में कोई अधिकार है?

(4) क्या इन तीनों घरों में सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल को बंधक (मर्तहनी) अधिकार प्राप्त है, यदि हाँ, तो किस हद तक?

(5) क्या जगतपुर की खंडसार विशेष रूप से सैय्यद मुहम्मद अहसन की है और इसमें सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल की कोई हिस्सेदारी नहीं है?

(6) प्रतिवादी द्वारा प्रस्तुत खर्च की मदों के लिए सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल की ज़िम्मेदारी कितनी राशि होनी चाहिए?

(7) स्वर्गीय सैय्यद अमीर अली द्वारा छोड़े गए घर के सामान (असास-उल-बैत) में से क्या-क्या दोनों पक्षों के कब्जे में है और उनका बँटवारा कैसे होना चाहिए?

(8) मकानों का बँटवारा सामूहिक रूप से किस प्रकार करना उचित है?

(9) क्या सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल द्वारा लिखित रसीद के आधार पर दामोदर दास का 1500/- का ऋण अकेले सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल की ज़िम्मेदारी है, और शेष ऋण दोनों पक्षों पर कितना है?

(10) उपरोक्त विवरण में उल्लिखित शेष मदों में सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल का हिस्सा कितना है?

निष्कर्ष: (1) घर नंबर 1 के संबंध में, वादी सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल का दावा, केवल अनिश्चित होने के अलावा, उसकी ओर से किसी भी उपयोगी साक्ष्य या दस्तावेज़ द्वारा समर्थित नहीं किया गया है।

प्रतिवादी सैय्यद मुहम्मद अहसन द्वारा यह स्वीकार किया गया है कि इस घर के किसी हिस्से के लिए विलायती बेगम द्वारा सरदार बेगम (दोनों पक्षों की माता) के नाम पर या सैय्यद निसारुद्दीन हुसैन द्वारा दोनों पक्षों के नाम पर उपहार विलेख लिखा जाना स्वीकृत है। वादी ने केवल अपने मामा सैय्यद मुहम्मद शाह साहब, पुत्र सैय्यद मीर बादशाह साहब के बयान पर भरोसा किया (जो प्रतिवादी सैय्यद मुहम्मद अहसन के मामा और ससुर भी हैं)। उक्त सैय्यद मुहम्मद शाह साहब बीमारियों के कारण असमर्थ हैं और घर नंबर 1 में अपनी बेटी और दामाद सैय्यद मुहम्मद अहसन प्रतिवादी के साथ रहते हैं। न्यायाधीश ने उक्त घर जाकर उनका बयान लिया। सैय्यद मुहम्मद शाह [अ]

[अ]: तहरीर नंबर 8 फ़ाइल में शामिल है। 12.

पृष्ठ 260 का 738

تنقیحات ذیل قائم

(۱) آیا مکان نمبر ا میں بذریعہ ترکہ مادری یا تعمیر پدری یا ہبہ نامہ سید نثار الدین حسین بنام فریقین سید محمد افضل صاحب مدعی کا کون حق ہے؟

(۲) آیا مکان نمبر ۳ سید امیر علی صاحب مرحوم نے قادری بیگم مذکور کو ہبہ کیا اور اگر کیا تو اس کا کیا اثر ہے؟

(۳) آیا مکان نمبر ۳ و نمبر ۴ و نمبر ۵ میں سید افضال حسین ایک فریق مقدمہ کا کوئی حق ہے؟

(۴) ان تینوں مکانوں میں سید محمد افضل صاحب کو حق مرتہنی حاصل ہے، اگر ہے تو کس قدر؟

(۵) آیا کھنڈسار جگت پور خالص سید محمد احسن صاحب کی ہے سید محمد افضل صاحب کی اس میں شرکت نہیں؟

(۶) مدات خرچ پیش کردہ مدعا علیہا کیا کیا رقم ذمہ سید محمد افضل صاحب ہونا چاہئے؟

(۷) اثاث البیت متروکہ سید امیر علی صاحب مرحوم فریقین کے قبضہ میں کیا کیا ہے اور اس کی تقسیم کیونکر چاہئے؟

(۸) مکانات کی تقسیم یکجائی کس طرح ہونا مناسب ہے؟

(۹) آیا (صما ۱۵۰۰/) قرضہ دامودر داس بابت رقعہ محررہ سید محمد افضل تنہا ذمہ سید محمد افضل صاحب ہے اور باقی قرضہ فریقین پر کس قدر ہے؟

(۱۰) بقایا مندرجہ گوشوارہ مذکورہ میں سید محمد افضل صاحب کا حصہ کس قدر ہے؟

تجویز: (۱) مکان نمبر ا کی نسبت سید محمد افضل صاحب مدعی کا دعویٰ قطع نظر اس سے کہ محض غیر معین تھا مدعی مذکور نے کوئی شہادت خواہ کوئی دستاویز اپنے مفید پیش نہ کی سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ کو کوئی ہبہ نامہ اس مکان کے کسی جز کا از جانب ولایتی بیگم بنام سردار بیگم والدہ فریقین یا از جانب سید نثار الدین حسین بنام فریقین لکھا جانا تسلیم ہے مدعی مذکور نے صرف اپنے ماموں سید محمد شاہ صاحب خلف سید میر بادشاہ صاحب کے بیان پر (کہ سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ کے ماموں اور خسر بھی ہیں) حصر رکھا۔ سید محمد شاہ صاحب مذکور بوجہ امراض معذور ہیں اور اس مکان نمبر ا میں اپنی دختر و داماد سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ کے پاس رہتے ہیں مجوزہ نے مکان مذکور میں جاکر ان کا اظہار لیا، سید محمد شاہ عہ

عہ: تحریر نمبر ۸ شامل مسل ہے ۱۲۔

The aforementioned person stated that this house in which I am currently residing belonged to my maternal grandfather, Mir Syed Muhammad Sahib. He had only three heirs: my mother, Wilayati Begum; my aunt, Lala Begum; and my maternal uncle, Syed Nisaruddin Hussain. This uncle gifted his share, which was half of the said house, to his two sisters (my mother and aunt) without partition. The sons of this uncle, Syed Ghaziuddin Hussain and Syed Ahmed Hussain, have not raised any objection to date. My three sisters, Sardar Begum (mother of Syed Muhammad Afzal and Syed Muhammad Ahsan), Barkati Begum, and Abadi Begum, passed away before their mother Wilayati Begum. I am the sole heir of the said Wilayati Begum. After the death of my mother, I and my aunt Lala Begum became owners of half each of this entire house. We both, as owners of the said house, gifted this house in its entirety to Syed Muhammad Ahsan. Regarding the construction, he said I was not here at that time, my mother was alive, it is not in my knowledge whether it was built with my mother's money or with Syed Amir Ali's money. It is clear that there is no word in this witness's statement that benefits the claimant. However, the aforementioned documents are verified and accepted by all three parties in the case. Among them, in document no. 2, in the western boundary of house no. 2, where this very house no. 1 is, the name of Sardar Begum, wife of Syed Amir Ali, is written. And in document no. 6, in the eastern boundary of house no. 4, where this very house no. 1 is, the house of Muhammad Ahsan (mortgagee) and Muhammad Afzal Beg is mentioned. This is an indication from which it is inferred that until 1867 AD, house no. 1 was attributed to Sardar Begum, the mother of the parties, and in 1894 AD, it was associated with the parties. But regardless of the fact that a mere attribution and association is not necessarily proof of ownership, and even if it were useful for proving the claimant's right, Syed Afzal Sahib, the claimant himself, has clearly admitted in good faith that the gifting of respective shares in the said house by Wilayati Begum to Sardar Begum or Syed Nisaruddin Hussain to the parties was without partition. And even now, after the deaths of Sardar Begum and Syed Nisaruddin Hussain, the house remains undivided. Probably the claimant's statement regarding the gifts of the aforementioned ladies is correct, and based on that, until 1867 AD, the house was considered the property of Sardar Begum, and in 1894 AD, the property of the parties. However, a gift of a divisible item is shari'atically impermissible (invalid) before partition. And when the donee or heir passes away before partition, as stated, that gift becomes purely void and nullified. Alamgiri Volume 4, page 131: "The gift of

a joint divisible property is not valid." 1 A gift of a joint thing before partition is not correct. (Trans.) Durr-ul-Mukhtar, page 512:

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Hiba, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/376

उपर्युक्त व्यक्ति ने बयान दिया कि यह मकान जिसमें मैं अभी रह रहा हूँ, मेरे नाना मीर सैयद मुहम्मद साहब का था। उनके केवल तीन वारिस हुए: मेरी माँ विलायती बेगम, मेरी मौसी लाला बेगम और मेरे मामा सैयद निसारुद्दीन हुसैन। इन मामा साहब ने अपना हिस्सा यानी उक्त मकान का आधा भाग अपनी दोनों बहनों, मेरी माँ और मौसी को बिना विभाजन के दान (हिबा) कर दिया। इन मामा साहब के बेटों सैयद गाज़ीउद्दीन हुसैन और सैयद अहमद हुसैन ने अब तक कोई आपत्ति नहीं जताई है। मेरी तीन बहनें सरदार बेगम (सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल और सैयद मुहम्मद अहसन की माँ), बरकती बेगम और आबादी बेगम अपनी माँ विलायती बेगम से पहले ही इंतकाल कर गईं। मैं उक्त विलायती बेगम का इकलौता वारिस हूँ। माँ की मृत्यु के बाद, मैं और मेरी मौसी लाला बेगम इस पूरे मकान के आधे-आधे मालिक बन गए। हम दोनों मकान मालिकों ने यह मकान पूरी तरह से सैयद मुहम्मद अहसन को दान कर दिया। निर्माण के बारे में उसने कहा कि मैं उस समय यहाँ नहीं था, मेरी माँ जीवित थीं, यह मेरी जानकारी में नहीं है कि यह मेरी माँ के पैसों से बना या सैयद अमीर अली के पैसों से। यह स्पष्ट है कि इस गवाह के बयान में कोई ऐसा शब्द नहीं है जो वादी (दावेदार) के लिए फ़ायदेमंद हो। हालाँकि, उक्त दस्तावेज़ मुक़दमे के तीनों पक्षों द्वारा सत्यापित और स्वीकृत हैं। इनमें से दस्तावेज़ नंबर 2 में, मकान नंबर 2 की पश्चिमी सीमा में जहाँ यही मकान नंबर 1 है, सैयद अमीर अली की पत्नी सरदार बेगम का नाम लिखा है। और दस्तावेज़ नंबर 6 में, मकान नंबर 4 की पूर्वी सीमा में जहाँ यही मकान नंबर 1 है, मुहम्मद अहसन (बंधकदार) और मुहम्मद अफ़ज़ल बेग के मकान का उल्लेख है। यह एक संकेत है जिससे यह निष्कर्ष निकलता है कि 1867 ई. तक यह मकान नंबर 1 पक्षों की माँ सरदार बेगम के नाम से जाना जाता था और 1894 ई. में यह पक्षों के नाम से जुड़ गया। लेकिन इस तथ्य के बावजूद कि केवल नाम जुड़ना या संदर्भ होना अनिवार्य रूप से मालिकाना हक़ का सबूत नहीं है, और भले ही वह वादी के अधिकार को साबित करने में काम आए, ख़ुद वादी सैयद अफ़ज़ल साहब ने अपनी नेक नीती से साफ़ स्वीकार किया है कि विलायती बेगम द्वारा सरदार बेगम को या सैयद निसारुद्दीन हुसैन साहब द्वारा पक्षों को उक्त मकान में उनके संबंधित हिस्सों का दान बिना विभाजन के था। और अब तक, सरदार बेगम और सैयद निसारुद्दीन हुसैन की मृत्यु के बाद भी, मकान पहले की तरह अविभाजित है। संभवतः उपर्युक्त महिलाओं के दान के संबंध में वादी का बयान सही है, और इसी आधार पर 1867 ई. तक मकान सरदार बेगम की संपत्ति और 1894 ई. में पक्षों की संपत्ति माना जाता हो। लेकिन शरीयत के अनुसार, विभाजित की जा सकने

वाली चीज़ का दान विभाजन से पहले जायज़ नहीं है। और जब दान पाने वाला या वारिस विभाजन से पहले मर जाए, जैसा कि बताया गया है, तो वह दान पूरी तरह से बातिल (अमान्य) और शून्य हो जाता है। आलमगीरी खंड 4, पृष्ठ 131: "साझा विभाजित की जाने वाली वस्तु का दान सही नहीं है।" 1 विभाजन से पहले साझा चीज़ का दान सही नहीं है। (अनु.) दुर्र-ए-मुख्तार, पृष्ठ 512:

1 फ़तावा हिंदिया, किताब अल-हिबा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/376 पृष्ठ 738 का 261

صاحب مذکور نے بیان کیا کہ یہ مکان جس میں اس وقت موجود ہوں میرے نانا میر سید محمد صاحب کا تھا ان کے صرف تین وارث ہوئے : میری والدہ ولایتی بیگم اور خالہ لالہ بیگم اور ماموں سید نثار الدین حسین ، ان ماموں صاحب نے اپنا حصہ یعنی نصف مکان مذکور اپنی دونوں بہنوں میری والدہ و خالہ کو ہبہ بلا تقسیم کر دیا ان ماموں صاحب کے بیٹوں سید غازی الدین حسین وسید احمد حسین نے اب تک کوئی تعرض نہ کیا میری تینوں بہنوں سردار بیگم والدہ سید محمد افضل وسید محمد احسن اور برکاتی بیگم و آبادی بیگم نے اپنی والدہ ولایتی بیگم سے پہلے وفات پائی، ولایتی بیگم مذکورہ میں تنہا وارث ہوں، بعد انتقال والدہ میں اور میری خالہ لالہ بیگم نصف نصف اس تمام مکان کے مالک ہوئے ہم دونوں مالکان مکان مذکور نے یہ مکان تمام و کمال ان سید محمد احسن کو ہبہ کر دیا تعمیر کی نسبت کہا میں اس وقت یہاں نہ تھا میری والدہ زندہ تھیں یہ میرے علم میں نہیں کہ میری والدہ کے روپے سے بنا، یا سید امیر علی کے روپے سے تعمیر ہوا، ظاہر ہے کہ ان گواہ کے بیان میں کوئی لفظ مفید مدعی نہیں البتہ دستاویز مذکورہ کے تینوں فریق مقدمہ کے مصدقہ و مسلمہ ہیں اس میں سے دستاویز نمبر ۲ میں مکان نمبر ۲ کی حد غربی میں کہ یہی مکان نمبر ۱ ہے سردار بیگم زوجہ سید امیر علی کا نام لکھا ہے اور دستاویز نمبر ۶ میں مکان نمبر ۴ کی حد شرقی میں کہ یہی مکان نمبر ۱ ہے مکان محمد احسن مرتھن و محمد افضل بیگ پر ایک قرینہ ہے جس سے مستفاد ہوتا ہے کہ ۱۸۶۷ء تک یہ مکان نمبر ۱ سردار بیگم والدہ فریقین کی طرف منسوب تھا اور ۱۸۹۴ء میں فریقین کی طرف مضاف ہوا مگر قطع نظر اس سے کہ مجرد نسبت و اضافت خواہی نخواہی دلیل ملک نہیں اور وہ بھی ایسی کہ مدعی کے ثبوت استحقاق میں بکار آمد ہو خود سید افضل صاحب مدعی نے اپنی نیک نیتی سے صاف اقرار کیا کہ ولایتی

بیگم کا سردار بیگم یا سید نثار الدین حسین صاحب کا فریقین کو اپنے اپنے حصص واقعہ مکان مذکور ہبہ کرنا بلا تقسیم تھا اور اب تک کہ سردار بیگم و سید نثار الدین حسین کی وفات ہو چکی مکان بدستور نا منقسم ہے غالبا بیان مدعی نسبت ہبہ ناہجات مذکورہ صحیح ہے اور انہیں کی بناء پر ۱۸۶۷ء تک مکان ملک سردار بیگم اور ۱۸۹۴ء میں مکان ملک فریقین تصور کیا جاتا ہو لیکن قابل قسمت شے میں ہبہ شرعاً نا جائز ہے اور جبکہ تقسیم سے پہلے موہوب لہ یا وارث انتقال کر جائے جیسا کہ بیان ہوا وہ ہبہ محض باطل وکالعدم ہو جاتا ہے عالمگیری جلد ۴ ص ۱۳۱: لا تصح في مشاع يقسم- ۱ تقسیم سے قبل مشاع چیز کا ہبہ صحیح نہیں۔(ت) در مختار صفحہ ۵۱۲:

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الہبہ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۶ Page 261 of 738

Fatawa Razawiyya, Volume 18

۔[1] الھبۃ فی احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل المیم موت In a gift transaction, if one of the parties dies after possession has been given, it is denoted by 'Meem'. If death occurs before possession, the gift will be void. (T)

Regarding these two gifts, there is no need for any discussion or investigation as their invalidity is proven by the plaintiff's own admission. Although this very reason would also invalidate the right of Syed Muhammad Ahsan Sahib, the defendant, in this house because when the house is by consensus inherited and still undivided, the gifting of his share by Syed Nisar-ud-Din Husain Sahib to his sisters, Wilayati Begum and Lala Begum, was void. The ownership right in half remained with his sons, Syed Ghazi-ud-Din Husain and Syed Ahmad Husain. Now, the gift made by Syed Muhammad Shah Sahib and Lala Begum of their joint and undivided shares to Syed Muhammad Ahsan Sahib through gift deed number one also became unlawful. Upon Lala Begum's death, the gift of her share became absolutely void, and the right was established for her nephews, Syed Ghazi-ud-Din Husain and Syed Ahmad Husain. Syed Muhammad Shah Sahib is still alive; if he has his share, which he received from the estate of Wilayati Begum, partitioned separately and gives possession to Syed Muhammad Ahsan Sahib, the gift will become valid, otherwise it remains void. However, the benefit of these reasons goes to persons who are not parties to the lawsuit, and the plaintiff gains nothing from the invalidity of this gift, as it is proven and certain that Sardar Begum, the plaintiff's mother, passed away before her mother, Wilayati Begum. Therefore, the claim of the aforementioned plaintiff, Syed Muhammad Afzal Sahib, on this house number one is not maintainable for any reason.

(2) Regarding the second issue, it is enough to say that even if this gift were proven, it is merely meaningless. Syed Muhammad Ahsan Sahib, the defendant, initially clearly admitted in his statement [A] that the plaintiff, Syed Muhammad Afzal Sahib, is a partner in house number 3 to the extent of his share. Later, in the testimony, the defendants claimed that the entire house was gifted in the name of Qadri Begum. Upon being questioned by the defendants regarding this gift, the plaintiff Syed Muhammad Afzal Sahib admitted only that the late Syed Amir Ali Sahib had told Qadri Begum, 'If you stay here, I give this house to you,' but she did not stay. Disregarding all this, suppose the late Syed Amir Ali Sahib mortgaged three-quarters of the entire house, which is still undivided, and a mortgage does not belong to the mortgagee such that they have the right to gift it. Even if the remaining one-quarter

were the property of Syed Amir Ali Sahib, it is a joint mortgage, which became void after the death of Syed Amir Ali Sahib [due to lack of possession].

A: Document number 2 included in file 12.

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Gift, Chapter on Revocation of Gift, Mujtabai Press, Delhi, 2/161.

फतावा रज़विया, जिल्द 18

. [1]المیم موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبله بطل 'मीम' का अर्थ है सुपुर्दगी (कब्ज़ा) के बाद अनुबंधित पक्षों में से एक की मृत्यु; अतः यदि यह सुपुर्दगी से पहले होती है, तो यह (हिबा/उपहार) निरस्त हो जाता है। हिबा (उपहार) के पक्षों में से किसी एक की मृत्यु यदि कब्ज़ा देने के बाद हो तो उसे 'मीम' से दर्शाया जाता है। यदि कब्ज़ा मिलने से पहले मृत्यु हो जाए तो हिबा बातिल (निरस्त) हो जाएगा। (त)

अतः इन दोनों हिबा के संबंध में किसी चर्चा या जाँच की आवश्यकता नहीं है क्योंकि स्वयं वादी की स्वीकृति से उनका बातिल (निरस्त) होना सिद्ध है। यद्यपि यही कारण इस मकान में प्रतिवादी सैयद मोहम्मद अहसन साहब के अधिकार को भी बातिल कर देगा क्योंकि जब मकान सर्वसम्मति से पैतृक और अभी तक अविभाजित है, तो सैयद निसार-उद-दीन हुसैन साहब द्वारा अपनी बहनों विलायती बेगम और लाला बेगम को अपना हिस्सा हिबा करना बातिल हुआ और आधे में उनके पुत्रों सैयद गाजी-उद-दीन हुसैन और सैयद अहमद हुसैन का मालिकाना हक बना रहा। अब सैयद मोहम्मद शाह साहब और लाला बेगम ने जो अपने मुशाअ (संयुक्त) और अविभाजित हिस्से सैयद मोहम्मद अहसन साहब को हिबानामा नंबर एक के माध्यम से हिबा किए, यह हिबा भी अवैध हुआ और लाला बेगम की मृत्यु से उनके हिस्से का हिबा पूरी तरह बातिल होकर उनके भतीजों सैयद गाजी-उद-दीन हुसैन और सैयद अहमद हुसैन का हक स्थापित हुआ। सैयद मोहम्मद शाह साहब जीवित हैं, यदि वे विलायती बेगम की विरासत से प्राप्त अपना हिस्सा अलग से विभाजित करवाकर सैयद मोहम्मद अहसन साहब को कब्ज़ा दे दें तो हिबा सही हो जाएगा अन्यथा बातिल। लेकिन इन कारणों का लाभ उन व्यक्तियों को जाता है जो मुकदमे के पक्षकार नहीं हैं और इस हिबा के बातिल होने से वादी को कोई लाभ नहीं है क्योंकि यह सर्वसम्मति और निश्चित रूप से सिद्ध है कि वादी की माँ सरदार बेगम का अपनी माँ विलायती बेगम से पहले निधन हो गया था। इसलिए उक्त वादी सैयद मोहम्मद अफजल साहब का इस मकान नंबर 1 पर दावा किसी भी कारण से सुनने योग्य नहीं है।

(2) दूसरे मुद्दे के संबंध में इतना कहना पर्याप्त है कि यदि यह हिबा सिद्ध भी हो जाए तो भी यह सर्वथा अर्थहीन है। प्रतिवादी सैयद मोहम्मद अहसन साहब ने पहले अपने बयान [अ] में स्पष्ट रूप से स्वीकार किया कि वादी सैयद मोहम्मद अफजल साहब मकान नंबर 3 में अपने हिस्से के अनुसार भागीदार हैं। बाद में बयान में प्रतिवादियों ने इस पूरे मकान का कादरी बेगम के नाम हिबा होना

प्रकट किया। प्रतिवादियों की मांग पर वादी सैयद मोहम्मद अफजल साहब से भी इस हिबा के बारे में प्रश्न किया गया, उन्होंने केवल इतना स्वीकार किया कि स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब ने कादरी बेगम से कहा था कि 'यदि तुम यहाँ रहो तो यह मकान तुम्हें देता हूँ', परंतु वे नहीं रहीं। इन सब बातों को छोड़ दें, मान लीजिए कि स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब ने पूरे मकान के तीन-चौथाई हिस्से को, जो अभी भी अविभाजित है, गिरवी रख दिया था, और गिरवी रखी संपत्ति गिरवी रखने वाले की नहीं होती कि उसे हिबा करने का अधिकार हो। यदि शेष एक-चौथाई हिस्सा सैयद अमीर अली साहब की संपत्ति हो भी, तो वह संयुक्त गिरवी है जो सैयद अमीर अली की मृत्यु के बाद बातिल हो गई।

अ: दस्तावेज़ संख्या 2, फ़ाइल 12 में शामिल।

[1] दुर्रुल मुख्तार, किताबुल हिबा, हिबा से वापसी का अध्याय, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/161।

पृष्ठ 262/738

المیم موت احد العاقدین بعد التسلیم فلو قبلہ بطل[1] ۔ ہبہ کے فریقین میں سے ایک کی موت قبضہ دینے کے بعد میم سے مراد ہے اگر قبضہ سے پہلے ہو تو ہبہ باطل ہو جائے گا۔ (ت)

تو ان دونوں ہبہ کی نسبت کسی بحث و تفتیش کی حاجت نہیں کہ خود باقرار مدعی ان کا باطل ہونا ثابت ہے اور اگر چہ بعینہ یہی وجہ اس مکان میں سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ کے حق کو بھی باطل کرے گی کہ جب مکان بالاتفاق موروثی اور ہنوز نامنقسم ہے تو سید نثار الدین حسین صاحب کا اپنا حصہ اپنی بہنوں ولایتی بیگم و لالہ بیگم کو ہبہ کرنا باطل ہوا اور نصف میں ان کے بیٹوں سید غازی الدین حسین و سید احمد حسین کا حق ملک رہا اور اب جو سید محمد شاہ صاحب و لالہ بیگم نے اپنی مشاع و نامنقسم حصے سید محمد احسن صاحب کو بذریعہ ہبہ نامہ نمبر ایک ہبہ کئے یہ ہبہ بھی ناجائز ہوا اور لالہ بیگم کی وفات سے ان کے حصہ کا ہبہ محض باطل ہو کر ان کے بھتیجوں سید غازی الدین حسین و سید احمد حسین کا حق قرار پایا سید محمد شاہ صاحب زندہ ہیں اگر اپنا حصہ کہ ترکہ ولایتی بیگم سے انہیں پہنچا جدا تقسیم کرا کر سید محمد احسن صاحب کو قبضہ دے دیں ہبہ صحیح ہو جائیگا ورنہ باطل، مگر ان وجوہ کا نفع ان اشخاص کی طرف راجع ہے جو فریقین مقدمہ نہیں اور اس ہبہ کے بطلان سے مدعی کو کوئی فائدہ نہیں کہ سردار بیگم والدہ مدعی کا اپنی والدہ ولایتی بیگم سے پہلے انتقال کرنا بالاتفاق و یقین ثابت ہے لہذا سید محمد افضل صاحب مدعی مذکور کا دعوی اس مکان نمبر ا پر کسی وجہ سے قابل سماعت نہیں۔

(۲) تنقیح دوم کی نسبت اس قدر کہنا بس ہے کہ یہ ہبہ اگر ثابت بھی ہو تو محض بے معنی ہے سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ نے اولاً اپنے بیان میں عہ صاف تسلیم کیا کہ سید محمد افضل صاحب مدعی مکان نمبر ۳ میں بقدر اپنے حصہ کے شریک ہیں بعدہ اظہار میں مدعا علیہما نے

اس تمام مکان کا بنام قادری بیگم ہبہ ہونا ظاہر ہو گیا حسب طلب مدعا علیہما سید محمد افضل صاحب مدعی سے بھی اس ہبہ کی نسبت سوال ہوا انہوں نے اتنا اقرار کیا کہ سید امیر علی صاحب مرحوم نے قادری بیگم سے کہا تھا کہ اگر تم یہاں رہو تو یہ مکان تمہیں دیتا ہوں مگر وہ نہ رہیں ان سب سے قطع نظر کیجئے بالفرض سید امیر علی صاحب مرحوم نے تمام مکان کے تین ربع نا منقسم ہنوز رہن ہیں اور رہن ملک مرتہن نہیں ہوتا کہ اسے ہبہ کر دینے کا اختیار ہو ایک ربع باقی اگر ملک سید امیر علی صاحب ہو بھی تو رہن مشاع ہے کہ بعد انتقال سید امیر علی اور کا ہبہ باطل ہو گیا۔

عہ : تحریر نمبر ۲ شامل مسل ۱۲۔

[1] درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

(3) The third investigation was an obvious matter. In documents No. 5, 6, and 7, the name of Syed Afzal Hussain is present among the list of purchasers and mortgagees. The documents are certified and accepted by all parties. Despite accepting the authenticity of the documents, the claim of Syed Afzal Hussain or Syed Muhammad Ahsan that Syed Afzal Hussain's name is fictitious will not be heard at all without sufficient proof, nor have the two mentioned parties presented any proof. However, Syed Afzal Hussain, in good faith, clearly admitted in his statements [Note 1] that house No. 4, belonging to Abdul Karim Khan, was taken on mortgage by my uncle; I had no money in it. Thus, it became clear that Syed Afzal's name in the mortgage deed is purely fictitious. If it is said that the original creditor, after lending his money to the mortgagor, had Syed Afzal Hussain's name entered in the document for the purpose that the debt be established for him, and this is indeed what is apparent from custom and practice. Elders enter into a contract with their own money and have the name of one of their juniors entered in the document for the purpose that the property or right be established for them. But Islamically, this intention in a mortgage is completely ineffective because it would mean making a non-debtor the owner of the debt, and that is not correct. In Durr-ul-Mukhtar, page 515:

| Tamleek ad-dayn mimman laysa 'alayhi baatil (1). | Making a non-debtor the owner of a debt is void. (T) |

Furthermore, Syed Afzal Hussain, in his statement, which is on his own behalf personally and on behalf of his uncle Syed Muhammad Ahsan through a general power of attorney, clearly admitted that all the sale and mortgage of house No. 4 were actually undertaken by the late Syed Amir Ali with his own money for himself, and for whomsoever he wished to make owner or entitled on his behalf, he had their names recorded in the sale and mortgage deeds. And indeed, this is what is customary among people; they themselves negotiate the sale and purchase with the seller. In the offer and acceptance, these words are not used where the seller says, "I have sold such-and-such a thing to such-and-such relative of yours," or he says, "I have accepted on behalf of such-and-such relatives of mine." Rather, the conversation between them concludes, and then they have the name of whichever relative they wish written in the document. This sale actually takes place for the contracting parties themselves, and the entry of the relatives' names in the document constitutes a gift (hiba) to those relatives. In Radd al-Muhtar, it says:

Note 1: Document No. 4 included in file 12.

---

1. Durr-ul-Mukhtar, Book of Knowledge, Chapter on Takharuj, Mujtabai Press, Delhi, 2/145; Book of Gift, Chapter on Miscellaneous Matters, Mujtabai Press, Delhi, 2/165.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

(3) तीसरी जाँच एक स्पष्ट बात थी। दस्तावेज़ नंबर 5, 6 और 7 में सैयद अफ़ज़ाल हुसैन का नाम खरीदारों और बंधकदारों (mortgagees) की सूची में मौजूद है। दस्तावेज़ सभी पक्षों द्वारा प्रमाणित और स्वीकृत हैं। दस्तावेज़ों की प्रामाणिकता को स्वीकार करने के बावजूद, सैयद अफ़ज़ाल हुसैन या सैयद मुहम्मद अहसन का यह दावा कि सैयद अफ़ज़ाल हुसैन का नाम काल्पनिक है, पर्याप्त सबूत के बिना कतई नहीं सुना जाएगा, और न ही उल्लेखित दोनों पक्षों ने इसका कोई सबूत पेश किया है। लेकिन सैयद अफ़ज़ाल हुसैन ने नेकनीयती से अपने बयानों [नोट 1] में स्पष्ट रूप से स्वीकार किया कि अब्दुल करीम खान वाला मकान नंबर 4 मेरे चाचा ने गिरवी रखा था; उसमें मेरा कोई पैसा नहीं था। तो यह साफ़ ज़ाहिर हुआ कि गिरवीनामे में सैयद अफ़ज़ाल का नाम मात्र काल्पनिक है। यदि यह कहा जाए कि मूल लेनदार ने अपना पैसा देनदार को उधार देकर सैयद अफ़ज़ाल हुसैन का नाम इस उद्देश्य से दस्तावेज़ में दर्ज कराया कि वह ऋण उनके लिए निर्धारित हो जाए, और प्रथा और चलन से यही स्पष्ट है। बड़े अपने पैसे से कोई अनुबंध (contract) करते हैं और अपने किसी छोटे का नाम इसी उद्देश्य से दस्तावेज़ में दर्ज कराते हैं कि वह संपत्ति या अधिकार उनके लिए निर्धारित हो जाए, लेकिन शरीयत के अनुसार गिरवी रखने में यह इरादा पूरी तरह से निष्प्रभावी है क्योंकि इसका मतलब होगा किसी गैर-देनदार को ऋण का मालिक बनाना, और वह सही नहीं है। 'दुर्र-ए-मुख्तार' पृष्ठ 515 में है:

| तमलीक अद-दैन मिम्मन लैसा अलैहि बातिल (1)। | गैर-देनदार को ऋण का स्वामी बनाना अमान्य है। (त) |

साथ ही सैयद अफ़ज़ाल हुसैन ने अपने इस बयान में, जो उनकी अपनी ओर से व्यक्तिगत रूप से और उनके चाचा सैयद मुहम्मद अहसन की ओर से मुख्तारनामा (power of attorney) के माध्यम से है, स्पष्ट रूप से स्वीकार किया कि मकान नंबर 4 की पूरी बिक्री और गिरवी वास्तव में स्वर्गीय सैयद अमीर अली ने अपने पैसे से अपने लिए ली थी, और अपनी ओर से जिस-जिस को जितनी मात्रा का मालिक या हकदार बनाना चाहा, उनका नाम बिक्रीनामे और गिरवीनामे में दर्ज करा दिया। और वास्तव में लोगों की आदतों से यही प्रचलित है; वे विक्रेता से स्वयं खरीद-बिक्री की बातचीत करते हैं। ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) में ये शब्द नहीं होते कि विक्रेता कहे कि मैंने अमुक चीज़ तुम्हारे अमुक-अमुक रिश्तेदार के हाथ बेची है या वह कहे कि मैंने अपने अमुक-अमुक रिश्तेदारों की ओर से स्वीकार की है। बल्कि आपस में बातचीत खत्म हो जाती है, उसके बाद दस्तावेज़ में अपने

जिस रिश्तेदार का नाम चाहते हैं लिखवा देते हैं। यह बिक्री वास्तव में स्वयं उन अनुबंधित व्यक्तियों के लिए संपन्न होती है और दस्तावेज़ में रिश्तेदारों के नामों का दर्ज होना उन रिश्तेदारों के लिए उपहार (हिबा) होता है। 'रद्दुल मुहतार' में है:

नोट 1: तहरीर नंबर 4 फ़ाइल 12 में शामिल है।

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल इल्म, फ़सल फिट-तख़ारुज, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/145; किताबुल हिबा, फ़सल फी मसाइल मुतफ़र्रिका, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/165।

(۳) تنقیح سوم ایک ظاہر بات تھی دستاویزات نمبر ۵ و نمبر ۶ و نمبر ۷ میں سید افضال حسین کا نام زمرہ مشتریان و مرتہنان میں موجود ہے دستاویز سب فریقوں کے مصدقہ مسلمہ ہیں سید افضال حسین صاحب یا سید محمد احسن صاحب کا باوجود تسلیم صحت دستاویزات یہ ادعا کہ سید افضال حسین صاحب کا نام فرضی ہے بے ثبوت کافی ہرگز مسموع نہ ہوگا نہ دونوں فریق مذکور نے اس کا کوئی ثبوت پیش کیا مگر سید افضال حسین صاحب نے نیک نیتی سے اپنے اظہاروں میں صاف اقرار کردیا عہ کہ مکان نمبر ۴ عبدالکریم خان والا میرے چچا صاحب نے رہن لیا میرا اس میں کچھ روپیہ نہ تھا تو صاف ظاہر ہوا کہ رہن نامہ میں سید افضال کا نام محض فرضی ہے اگر یہ کہئے کہ اصل دائن نے اپنا روپیہ راہن کو قرض دے کر سید افضال حسین کا نام اس غرض سے درج دستاویز کرایا کہ وہ دین ان کا قرار پائے اور ضرور عرف و رواج سے یہی ظاہر ہے۔ بزرگ اپنے روپے سے کوئی عقد کرتے اور اپنے کسی خورد کا نام اسی غرض سے درج دستاویز کراتے ہیں کہ وہ ملک یا حق ان کے لئے قرار پائے مگر شرعاً یہ ارادہ رہن میں محض بے اثر ہے کہ یہ غیر مدیون کو دین کا ملک کرنا ہوگا اور وہ صحیح نہیں۔ در مختار ص ۵۱۵ :

| تملیك الدین ممن لیس علیه باطل ۱۔ | غیر مدیون کو دین کا مالک بنانا باطل ہے۔ (ت) |

نیز سید افضال حسین صاحب نے اپنے اس اظہار میں کہ اپنی طرف سے اصالۃً اور اپنے چچا سید محمد احسن صاحب کی طرف سے بذریعہ مختار نامہ عام ہے صاف اقرار فرمایا کہ مکان نمبر ۴ کی تمام بیع ورہن حقیقۃً سید امیر علی صاحب مرحوم نے اپنے روپے سے اپنے لئے بیع و رہن لئے اور اپنی طرف سے جس جس کو جس جس قدر کا مالک یا مستحق کرنا چاہا ان کا نام بیعنامہ و رہن نامہ میں درج کرا دیا، اور واقعی عاداتِ ناس سے معہود یہی ہے بائع سے گفتگوئے بیع و شراء

خود کرتے ہیں ایجاب و قبول میں یہ لفظ نہیں ہوتے کہ بائع کہے کہ میں نے فلاں شے تیرے فلاں فلاں عزیز کے ہاتھ بیچی یہ کہے میں نے اپنے فلاں فلاں عزیزوں کی طرف سے قبول کی بلکہ گفتگو باہم ختم ہو جاتی ہے اس کے بعد دستاویز میں اپنے جس عزیز کا نام چاہتے ہیں لکھوا دیتے ہیں یہ بیع حقیقۃً خود انہیں اشخاص عاقدین کے لئے منعقد ہو کر دستاویز میں اندراج نامِ عزیزاں ان عزیزوں کے نام ہبہ ہوتا ہے۔ ردالمحتار میں ہے :

عہ: تحریر نمبر ۴ شامل مسل ۱۲۔

---

۱ درمختار کتاب العلم فصل فی التخارج مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۴۵، کتاب الھبۃ الفصل فی مسائل متفرقہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۵

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

[Arabic Box 1] The father bought something for her in her childhood or after she grew up and handed it over to her while he was in good health. The heirs have no claim over it, and it belongs exclusively to the daughter. (Minah)

[Urdu Translation 1] A father bought something for his daughter during his health and wellness and gave it into her possession; that thing will belong specifically to the daughter, whether she is an adult or a minor. Other heirs will have no right over this thing. (Minah)

Uqood ad-Durriyah, Vol 2, p 281:

[Arabic Box 2] A woman bought something for her minor son with her own money, with the condition that she would not recover the price from the son; this is permissible by way of 'istihsan' (juridistic preference). The purchase will be considered for herself first, and then it will be deemed a gift from her to the minor son.

[Urdu Translation 2] If a woman bought something for her minor son from her own wealth with the agreement that she would not take the money from the son, it is permissible by 'istihsan'. That purchase will be for the woman herself, then it will be considered a gift from the woman to the son.

And when, according to the admission of Syed Afzal Hussain Sahib, his name is in the sale deed of house number 5 through [inheritance], and a gift of an undivided property (hiba musha') becomes void after the death of the donor, it is proven that Syed Afzal Hussain Sahib has no right of ownership or mortgage whatsoever in any of the three houses mentioned, namely numbers 3, 4, and 5. (4) Regarding house number 3, it is proven by the unanimous statements of all three parties that its sale and mortgage deed were all in reality in the name of the late Syed Amir Ali Sahib. The inclusion of other names was based on the established practice of the elders. Specifically, the defendant's statement that the late Syed Amir Ali Sahib gifted this entire house to the parties' maternal cousin, Qadri Begum, is an explicit admission that it was part of the estate left by Amir Ali Sahib. Syed Amir Ali passed away and his heirs were these two sons, Syed Muhammad Afzal Sahib and Syed Muhammad Ahsan Sahib. Thus, the admission of the house being the inheritance of the predecessor is an admission of half of the house being the property of Syed Muhammad Afzal Sahib through inheritance. However, this admission will not be

effective against the right of the mortgagor, who is neither present nor a party to the lawsuit. Thus, one-fourth of the said house by admission... Note: Document number and number 14 are included in file 12.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Aariyah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/506
2. Al-Uqood ad-Durriyah, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi, Arg Bazaar Kandahar, Afghanistan, 2/33

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी बॉक्स 1] पिता ने उसके बचपन में या उसके बड़े होने के बाद उसके लिए कुछ खरीदा और उसे उसके सुपुर्द कर दिया जबकि वह स्वस्थ था। वारिसों का उस पर कोई अधिकार नहीं है और वह विशेष रूप से बेटी का होगा। (मिन्ह)

[उर्दू अनुवाद 1] पिता ने अपने स्वास्थ्य और तंदुरुस्ती के दौरान अपनी बेटी के लिए कोई चीज़ खरीदी और उसे उसके कब्ज़े में दे दिया। वह चीज़ विशेष रूप से बेटी के लिए होगी, चाहे वह बालिग हो या नाबलिग। अन्य वारिसों का उस चीज़ पर कोई अधिकार नहीं होगा। (मिन्ह)

उक़ूद अद-दुरियाह, जिल्द 2, पृष्ठ 281:

[अरबी बॉक्स 2] एक महिला ने अपने नाबालिग बेटे के लिए अपने धन से कुछ खरीदा, इस शर्त पर कि वह बेटे से कीमत वापस नहीं लेगी; यह 'इस्तेहसान' (कानूनी प्राथमिकता) के तौर पर जायज़ है। खरीदारी पहले उसके अपने लिए मानी जाएगी, फिर वह उसकी ओर से नाबालिग बेटे को उपहार (हिबा) मानी जाएगी।

[उर्दू अनुवाद 2] किसी महिला ने अपने नाबालिग बेटे के लिए अपने माल से कोई चीज़ खरीदी, इस वादे पर कि वह बेटे से रक़म नहीं लेगी, तो यह इस्तेहसानन जायज़ है और वह खरीदारी महिला की अपने लिए होगी, फिर महिला की ओर से बेटे को हिबा (उपहार) माना जाएगा।

और जब सैयद अफ़ज़ाल हुसैन साहब की स्वीकारोक्ति के अनुसार, मकान नंबर 5 की बिक्री में उनका नाम [विरासत] के माध्यम से है और दाता की मृत्यु के बाद अविभाजित संपत्ति का उपहार (हिबा मुशा) शून्य हो जाता है, तो यह सिद्ध होता है कि उल्लेखित तीनों मकानों नंबर 3, 4 और 5 में सैयद अफ़ज़ाल हुसैन साहब का कोई मालिकाना हक या गिरवी का अधिकार बिल्कुल नहीं है। (4) मकान नंबर 3 के संबंध में तीनों पक्षों के सर्वसम्मत बयानों से यह सिद्ध हुआ कि इसकी बिक्री और गिरवी नामा वास्तव में स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब के नाम पर था। अन्य नामों का समावेश बुजुर्गों की स्थापित परंपरा पर आधारित था। विशेष रूप से प्रतिवादी का यह बयान कि स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब ने यह पूरा मकान पक्षों की ममेरी बहन कादरी बेगम को उपहार में दिया था, स्पष्ट रूप से इसे अमीर अली साहब की छोड़ी हुई संपत्ति होने की स्वीकारोक्ति है। सैयद अमीर अली का निधन हो गया और उनके उत्तराधिकारी ये दो बेटे, सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब और सैयद मुहम्मद अहसन साहब हुए। इस प्रकार, मकान के पूर्वज की विरासत होने की स्वीकारोक्ति, विरासत के

माध्यम से आधे मकान पर सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के स्वामित्व की स्वीकारोक्ति है। लेकिन यह स्वीकारोक्ति गिरवी रखने वाले (राहिन) के अधिकार के विरुद्ध प्रभावी नहीं होगी, जो न तो उपस्थित है और न ही मुकदमे का पक्षकार है। अत; उक्त मकान का एक चौथाई हिस्सा स्वीकारोक्ति के अनुसार... नोट: दस्तावेज़ संख्या और संख्या 14 फ़ाइल 12 में शामिल हैं।

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-आरिया, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 5/506
2. अल-उक़ूद अद-दुरियाह, किताब अल-वसाया, बाब अल-वसी, अर्ग बाज़ार कंधार, अफगानिस्तान, 2/33

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

[عربی باکس ۱] الاب اشتری لھا فی صغرھا او بعد ما کبرت وسلم الیھا وذلک فی صحتہ ولا سبیل للورثۃ علیہ ویکون للبنت خاصۃ اھ املنح۔ منح (ت)

[اردو ترجمہ ۱] باپ نے اپنی صحت و تندرستی میں بیٹی کے لئے کوئی چیز خرید کر اس کے قبضہ میں دے دی وہ چیز خاص بیٹی کے لئے ہوگی خواہ بالغہ ہو یا نابالغہ ہو دیگر ورثاء کا اس چیز پر کوئی حق نہ ہوگا۔ اھ منح (ت)

عقودالدریہ جلد ۲ ص ۲۸۱:

[عربی باکس ۲] امرأۃ اشترت لولدھا الصغیر بمالھا علی ان لترجع بالثمن علی الولد جاز استحسانا و تکون مشتریۃ لنفسھا ثم تصیر ھبۃ منھا للصغیر۔

[اردو ترجمہ ۲] کسی عورت نے اپنے نابالغ بیٹے کے لئے اپنے مال سے کوئی چیز خریدی اس عہد پر کہ بیٹے سے رقم نہ لوں گی تو استحساناً جائز ہے اور وہ خریداری عورت کی اپنے لئے ہوگی پھر عورت کی طرف سے بیٹے کو ہبہ قرار پائے گی۔ (ت)

اور جب حسب اقرار سید افضال حسین صاحب بیع مکان نمبر ۵ میں ان کا نام بذریعہ ہے اور ہبہ مشاع بعد انتقال واہب باطل ہوجاتا ہے تو ثابت ہوا کہ ہر سہ مکانات مذکور نمبر ۳ و ۴ و ۵ میں سید افضال حسین صاحب کا کوئی حق ملک ورہن اصلاً نہیں۔ (۴) مکان نمبر ۳ کی نسبت بالاتفاق اظہارات ہر سہ فریق ثابت ہوا کہ اس کی بیع ورہن نامہ سب حقیقۃً بنام سید امیر علی صاحب مرحوم تھی اندراج نام دیگراں اسی قاعدہ معہودہ بزرگان کی بناء پر تھا بالخصوص مدعا علیہ کا بیان کہ یہ تمام و کمال مکان سید امیر علی صاحب مرحوم نے فریقین کے خالہ زاد ہمشیر قادری بیگم کو ہبہ

کردیا صراحۃً اس کے متروکہ امیر علی صاحب ہونے کا اقرار ہے۔ سید امیر علی نے انتقال فرمایا اور ان کے وارث یہی دو صاحبزادے سید محمد افضل صاحب وسید محمد احسن صاحب ہوئے تو مکان کے متروکہ مورث ہونے کا اقرار نصف مکان بذریعہ وراثت ملک سید محمد افضل صاحب ہونے کا اقرار ہوا لیکن یہ اقرار حق راہن پر کہ نہ حاضر ہے نہ فریق مقدمہ ہے موثر نہ ہوگا تو ایک ربع مکان مذکور باقرار۔ عہ: تحریر نمبر اور نمبر ۱۴ شامل مسل ۱۲۔

۱ ردالمحتار کتاب العاریۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۵۰۶ ۲ العقود الدریہ کتاب الوصایا باب الوصی ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۳۳

Volume 18 Fatawa Rizvia

The legacy of Sayyid Muhammad Ahsan from Sayyid Amir Ali will be considered as three-quarters mortgaged to Sayyid Amir Ali. This mortgage, although invalid (fasid) due to being undivided (musha') and prohibited by Sharia due to being possessory, nonetheless grants the right of possession until the debt is recovered. In this regard, the ruling for valid (sahih) and invalid (fasid) mortgages is the same. Note: Durr al-Mukhtar, page 616:

[Table/Box 1] Arabic: لا يصح رہن مشاع مطلقا ثم الصحيح انه فاسد 1^ Urdu: A mortgage of an undivided thing is not valid in absolute terms; rather, the correct view is that it will be an invalid (fasid) mortgage. (T)

In the same book, page 628:

[Table/Box 2] Arabic: كل حكم عرف فى الرہن الصحيح فهو الحكم فى الرہن الفاسد كرہن المشاع 2^ (ملخصاً) Urdu: Whatever ruling applies to a valid mortgage also applies to an invalid mortgage, such as the mortgage of an undivided thing. (T)

And after the death of the mortgagee, their heirs take their place as mortgagees. Durr al-Mukhtar, page 623:

[Table/Box 3] Arabic: لايبطل الرہن بموت الراہن ولا بموت المرتہن ولا بموتهما ويبقى الرہن رہنا عند الورثة 3^ Urdu: A mortgage is not nullified by the death of the mortgagor, the mortgagee, or both; rather, it remains as a mortgage among their heirs. (T)

Therefore, although the mortgage of three-quarters of this house in the names of the parties was nominally fictitious according to their agreement, after the death of the original mortgagee, it became actual and real, and there is no dispute among the parties regarding it. In the deed of the remaining one-quarter, three names were mentioned: the late Sayyid Amir Hasan and Sayyid Afzal Hussain, sons of the claimant, and Ahmadi Begum, wife of the defendant Sayyid Muhammad Ahsan. Among them, Sayyid Afzal Hussain distanced himself based on his aforementioned admission in the third clarification (tanqeeh-e-sevvum). However, the agreement of all three parties cannot affect Sayyid Amir Hasan and Ahmadi Begum because an admission is a deficient proof; its effect is limited to the person making it. We have stated in the beginning of the third clarification that the entries in documents certified and accepted by all three parties are sufficient to refute the claims of others unless they prove with evidence that those names are fictitious, proof of which neither party has provided at all. Thus, the effect of the admissions in this quarter will

only fall on the one-third named Sayyid Afzal Hussain. By the admission of all three parties, it was determined as the legacy of Sayyid Amir Ali and was divided half-and-half between Sayyid Muhammad Afzal and Sayyid Muhammad Ahsan for the late Sayyid Amir Hasan and Ahmadi Begum.

Note: Writing number 1 and number 4 are included in file 12.

1 Durr al-Mukhtar, Book of Mortgage, Chapter on what is permissible to mortgage and what is not, Mujtabai Press Delhi, 2/268. 2 Durr al-Mukhtar, Book of Mortgage, Section on miscellaneous issues, Mujtabai Press Delhi, 2/279. 3 Durr al-Mukhtar, Book of Mortgage, Chapter on disposal of mortgage, Mujtabai Press Delhi, 2/777.

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा रज़विया

सैयद मोहम्मद अहसान, जो सैयद अमीर अली की विरासत है, सैयद अमीर अली के पास तीन-चौथाई गिरवी (मरहूना) मानी जाएगी। यह गिरवी हालांकि अविभाजित (मुशाअ) होने के कारण अमान्य (फ़ासिद) है और कब्ज़ा होने के कारण शरीयत के अनुसार हराम है, फिर भी ऋण की वसूली तक इस पर कब्ज़ा रखने का अधिकार निश्चित रूप से प्राप्त है। इस बारे में सही (सहीह) और अमान्य (फ़ासिद) गिरवी का हुक्म एक ही है। (नोट: दुर्र-ए-मुख्तार, पृष्ठ 616):

[तालिका/बॉक्स 1] अरबी: 1^ لا یصح رہن مشاع مطلقا ثم الصحیح انہ فاسد उर्दू अनुवाद: अविभाजित वस्तु का गिरवी रखना पूर्णतः सही नहीं है, बल्कि सही यह है कि वह अमान्य (फ़ासिद) गिरवी होगी। (त)

उसी में है: पृ. 628:

[तालिका/बॉक्स 2] अरबी: کل حکم عرف فی الرہن الصحیح فھو الحکم فی الرہن الفاسد (ملخصاً) 2^ کرہن المشاع उर्दू अनुवाद: जो नियम सही गिरवी के लिए है, वही नियम अमान्य गिरवी के लिए भी है, जैसे कि अविभाजित वस्तु का गिरवी रखना। (त)

और गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) की मृत्यु के बाद उसके वारिस उसकी जगह गिरवी रखने वाले बन जाते हैं। दुर्र-ए-मुख्तार, पृष्ठ 623:

[तालिका/बॉक्स 3] अरबी: لایبطل الرہن بموت الراہن ولا بموت المرتہن ولا بموتھما ویبغی 3^ الرہن ربنا عند الورثۃ उर्दू अनुवाद: गिरवी रखने वाले (राहेन) या गिरवी लेने वाले (मुर्तहिन) या दोनों की मृत्यु से गिरवी रद्द नहीं होती, बल्कि उनके वारिसों के बीच गिरवी बनी रहती है। (त)

तो इस मकान के तीन-चौथाई हिस्से की गिरवी, जो दोनों पक्षों के नाम थी, हालांकि उनकी आपसी सहमति के अनुसार केवल कागजी या फर्जी थी, लेकिन मूल मुर्तहिन की मृत्यु के बाद वह वास्तविक और असली हो गई और इस पर किसी भी पक्ष को कोई विवाद नहीं है। शेष एक-चौथाई के बैनामे (बिक्री विलेख) में तीन नाम दर्ज थे: मरहूम सैयद अमीर हसन और सैयद अफ़ज़ाल हुसैन (दावेदार के बेटे) और अहमदी बेगम (प्रतिवादी सैयद मोहम्मद अहसान की पत्नी)। इनमें से सैयद अफ़ज़ाल हुसैन ने तो तीसरी तन्कीह (स्पष्टीकरण) में अपने उक्त इकरार के अनुसार खुद को अलग कर लिया, लेकिन तीनों पक्षों की सहमति सैयद अमीर हसन और अहमदी बेगम पर कोई प्रभाव नहीं डाल

सकती, क्योंकि इकरार एक अधूरा तर्क है; इसका प्रभाव केवल इकरार करने वाले की अपनी ज़ात तक सीमित रहता है। हमने तीसरी तन्कीह के शुरू में ही बताया है कि तीनों पक्षों द्वारा प्रमाणित और स्वीकृत दस्तावेज़ों में की गई प्रविष्टियाँ दूसरों के दावों को खारिज करने के लिए पर्याप्त हैं, जब तक कि वे साक्ष्यों के साथ यह साबित न कर दें कि वे नाम फर्जी हैं, जिसका प्रमाण किसी भी पक्ष ने बिल्कुल नहीं दिया। इसलिए इस चौथाई हिस्से में इकरार का प्रभाव केवल उस एक-तिहाई पर पड़ेगा जो सैयद अफ़ज़ाल हुसैन के नाम है। और तीनों पक्षों की स्वीकृति से सैयद अमीर अली की विरासत करार देकर सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल और सैयद मोहम्मद अहसान के बीच मरहूम सैयद अमीर हसन और अहमदी बेगम के लिए आधा-आधा विभाजित किया गया।

नोट: लेख संख्या 1 और संख्या 4 फ़ाइल 12 में शामिल हैं।

1 दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-रहन, बाब मा यजुज़ु इर्तिहानुहु व मा ला यजुज़ु, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/268। 2 दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-रहन, फ़स्ल फ़ी मसाइल मुतफ़र्रिका, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/279। 3 दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-रहन, बाब अल-तसर्रफ फ़ी अल-रहन, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/777।

سید محمد احسن متروکہ سید امیر علی صاحب تین ربع مرہونہ سید امیر علی صاحب قرار پائیں گے یہ رہن اگرچہ بوجہ مشاع ہونے کے فاسد اور بوجہ دخلی ہونے کے شرعاً حرام ہے مگر تا وصول دین اس پر قبضہ رکھنے کا اختیار ضرور حاصل ، اس بارے میں رہن صحیح و فاسد کا حکم ایک ہی ہے۔ عہ در مختار صفحہ ۶۱۶:

[Box 1] لا یصح رہن مشاع مطلقا ثم الصحیح انہ فاسد ۱8- غیر منقسم چیز کا رہن مطلقاً صحیح نہیں ہے بلکہ صحیح یہ ہے کہ وہ رہن فاسد ہوگا۔ (ت)

اسی میں ہے: ص ۶۲۸:

[Box 2] کل حکم عرف فی الرہن الصحیح فھو الحکم فی الرہن الفاسد کرہن المشاع ۲8 (ملخصاً) جو حکم صحیح رہن کا ہے وہ حکم فاسد رہن ، مثلاً غیر منقسم رہن چیز، کا ہے۔ (ت)

اور بعد انتقال مرتہن اس کے ورثہ اس کی جگہ مرتہن ہو جاتے ہیں ، در مختار ص ۶۲۳:

[Box 3] لایبطل الرہن بموت الراہن ولا بموت المرتہن ولا بموتھما ویبغی الرہن رہنا عند الورثۃ ۳8- راہن یا مرتہن یا دونوں کی موت سے رہن باطل نہیں ہوتا بلکہ ان کے ورثاء میں رہن باقی رہے گا۔ (ت)

تو اس مکان کے تین ربع کی مرتہنی بنام فریقین اگرچہ حسب اقرار فریقین بطور اسم فرضی تھی مگر بعد انتقال مرتہن اصلی واقعی و حقیقی ہو گئی اور اس میں کسی فریق کو نزاع بھی نہیں ایک ربع باقی کے بیعنامہ میں تین نام مندرج ہوئے سید امیر حسن مرحوم و سید افضال حسین پسران مدعی و احمدی بیگم زوجہ سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ ان میں سید افضال حسین صاحب تو

اپنے اقرار مذکور تنقیح سوم کے رو سے جدا ہو گئے لیکن ہر سہ فریق کا اتفاق سید امیر حسن و احمدی بیگم پر اثر نہیں ڈال سکتا کہ اقرار حجت قاصرہ ہے اثر صرف مقرر کی اپنی بذات تک محدود رہتا ہے ہم صدر تنقیح سوم میں بیان کر آئے کہ دستاویزات مصدقہ مسلمہ ہر سہ فریق میں ان کاموں کا اندراج دفع دعویٰ دیگران کے لئے بس ہے جب تک وہ بینہ سے ان اسماء کا فرضی ہونا ثابت کریں جس کا ثبوت اصلاً فریقین سے کسی نے نہ دیا تو اس ربع میں اقرارات کا اثر صرف ایک تہائی موسوم سید افضال حسین پر پڑے گا، اور وہ باقرار ہر سہ فریق متروکہ سید امیر علی صاحب قرار پا کر سید محمد افضل صاحب سید محمد احسن صاحب میں نصف نصف ہوا سید امیر حسن مرحوم و احمدی بیگم

عہ: تحریر نمبر او نمبر ۴ شامل مسل ۱۲۔

1 درمختار کتاب الرہن باب ما یجوز ارتھانه وما لایحوز مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۶۸ 2 درمختار کتاب الرہن فصل فی مسائل متفرقه مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۷۹ 3 درمختار کتاب الرہن باب التصرف فی الرہن مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۷۷

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Neither of the parties in the case, nor anyone else, has provided any proof for the annulment of their rights. Therefore, no one's claim is heard in this regard. The only heir of the deceased Syed Amir Hasan is his father, Syed Muhammad Afzal (the claimant). Thus, one-third of this quarter, which legally belonged to the deceased Syed Amir Hasan through inheritance, became the property of Syed Muhammad Afzal. Although Syed Muhammad Afzal also acknowledged that this house is an ancestral heritage, due to which the declarations of all three parties were not effective against the rights of the deceased Syed Amir Hasan. However, when the one-third reached Syed Muhammad Afzal by claim of inheritance, Syed Muhammad Ahsan could have held him accountable based on his declaration and claimed half of that one-third. But Syed Muhammad Ahsan, after the mentioned declarations by all three parties, had explicitly written: "Regarding the right of Amir Hasan, it is submitted that the money belonged to the father, and sale and mortgage were conducted from it. If I have a legal right in it, I claim it; and if not, then I have no claim." Only this much. And it is known above that legally, Syed Muhammad Ahsan has no right in the share of the deceased Syed Amir Hasan, nor does the use of the father's money in the purchase necessitate the father's ownership. Fatawa Khairiyyah, p. 201:

Arabic	**Urdu Translation**
It does not follow from buying with the father's money that the item sold belongs to the father. (1)	It is not necessary that a thing bought with the father's money belongs to the father. (T)

And making a disclaimer of claim contingent upon an existing condition is an unconditional disclaimer. Durr al-Mukhtar, p. 470:

Arabic	**Urdu Translation**
If he made it contingent on an existing matter, such as saying 'I gave it to my partner' (3), then 'I have acquitted you,' and he had already given it, then it is valid. (2)	If acquittal is made contingent on a past verified matter, like a creditor saying to a debtor, "If you have given such-and-such thing to my partner, then I have absolved you of liability," while the debtor had already given that thing to the partner, then this contingency becomes valid. (T)

Radd al-Muhtar, Vol. 2, p. 349:

Arabic	Urdu Translation
Because he made it contingent on a condition that has occurred, so it is executed immediately. (3)	Because he made it contingent on a condition that has been found (fulfilled), so it was implemented immediately. (T)

Therefore, Syed Muhammad Afzal's acknowledgment regarding the portion of the late Syed Amir Hasan [is established] due to Syed Muhammad Ahsan's disclaimer of claim. Note: In place of 'Shareeki' (my partner), there is a blank space in the original text.

Footnotes: 1. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Buyu', Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/219. 2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab Ma Yabtulu bi-al-Shart al-Fasid etc., Mujtabai Press, Delhi, 3/53. 3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab Ma Yabtulu bi-al-Shart al-Fasid etc., Maktabah Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/225.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

न ही मुक़दमे के किसी पक्ष ने और न ही किसी और ने उनके अधिकारों की समाप्ति का कोई सबूत दिया है, इसलिए इस बारे में किसी का दावा सुनने योग्य नहीं है। स्वर्गीय सैयद अमीर हसन के एकमात्र वारिस उनके पिता सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल (वादी) हैं। अतः इस चौथाई का एक तिहाई, जो शरीयत के अनुसार विरासत के रूप में स्वर्गीय सैयद अमीर हसन की संपत्ति थी, सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल की संपत्ति बन गई। हालांकि सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल ने भी यह स्वीकार किया था कि यह घर पैतृक संपत्ति है, जिसके कारण तीनों पक्षों की घोषणाएं स्वर्गीय सैयद अमीर हसन के अधिकारों के विरुद्ध प्रभावी नहीं हुईं। लेकिन जब वह एक तिहाई विरासत के दावे के रूप में सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल को मिला, तो सैयद मोहम्मद अहसन उनके इक़रार (घोषणा) के आधार पर उनसे जवाबदेही कर सकते थे और उस एक तिहाई में से आधे के दावेदार हो सकते थे। लेकिन सैयद मोहम्मद अहसन ने तीनों पक्षों के उक्त इक़रार के बाद स्पष्ट रूप से लिखा था कि "अमीर हसन के अधिकार के बारे में निवेदन है कि पैसा पिता का था और उसी से ख़रीद-फरोख़्त और गिरवी का काम हुआ, अगर शरीयत के अनुसार इसमें मेरा कोई अधिकार है तो मेरा दावा है, और अगर नहीं है तो मेरा कोई दावा नहीं है।" बस इतना ही। और ऊपर से ज्ञात होता है कि शरीयत के अनुसार स्वर्गीय सैयद अमीर हसन के अधिकार में सैयद मोहम्मद अहसन का कोई अधिकार नहीं है, और न ही ख़रीददारी में पिता का पैसा होने से पिता का स्वामित्व अनिवार्य हो जाता है। फ़तावा खैरिया, पृष्ठ २०१:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
पिता के धन से ख़रीदने का यह अर्थ नहीं है कि बेची गई वस्तु पिता की हो। (१)	पिता के धन से ख़रीदी गई वस्तु का पिता के लिए होना ज़रूरी नहीं है। (त)

और ला-दावा (दावे का त्याग) को किसी वास्तविक शर्त पर निर्भर करना बिना शर्त का ला-दावा है, दुर्रे मुख्तार पृष्ठ ४७०:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
यदि उसने इसे किसी ऐसी बात पर निर्भर किया जो हो चुकी है, जैसे "मैंने इसे अपने साझीदार को दे दिया" (३), फिर	बरी करने को किसी पिछले प्रमाणित मामले पर निर्भर करना, जैसे लेनदार का देनदार से कहना कि "अगर तुमने फ़लां चीज़ मेरे साझीदार को दे दी है, तो मैंने तुम्हें

अरबी	उर्दू अनुवाद
कहा "मैंने तुम्हें बरी कर दिया", और वह उसे दे चुका था, तो यह सही है। (२)	ज़िम्मेदारी से मुक्त कर दिया", जबकि देनदार वह चीज़ उसके साझीदार को दे चुका हो, तो यह निर्भरता सही हो गई। (त)

रद्दुल मुहतार जिल्द २ पृष्ठ ३४९:

अरबी	उर्दू अनुवाद
क्योंकि उसने इसे एक ऐसी शर्त पर निर्भर किया जो पाई गई है, इसलिए यह तुरंत लागू हो गया। (३)	क्योंकि उसने इसे पाई जाने वाली शर्त पर निर्भर किया है, इसलिए यह तुरंत प्रभावी हो गया। (त)

अतः स्वर्गीय सैयद अमीर हसन के हिस्से के बारे में सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल का इक़रार, सैयद मोहम्मद अहसन के ला-दावा के कारण है। नोट: 'शरीकी' (मेरे साझीदार) शब्द के स्थान पर मूल पाठ में खाली जगह है।

पाद-टिप्पणियाँ: १. फ़तावा खैरिया, किताबुल बुयूअ, दारुल माआरिफ़ बेरूत १/२१९ २. दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयूअ, बाब मा यबुतलु बिश-शर्तुल फ़ासिद आदि, मतबा मुज्तबाई दिल्ली ३/५३ ३. रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयूअ, बाब मा यबुतलु बिश-शर्तुल फ़ासिद आदि, मकतबा दार ए अहिया अत-तुरास अल-अरबी बेरूत ४/२२५

पृष्ठ २६६ ऑफ़ ७३८

نہ فریقِ مقدمہ میں نہ ان کے ابطالِ حق پر فریقین سے کسی نے کوئی ثبوت دیا لہذا اس قدر میں کسی کا دعوی مسموع نہیں سید امیر حسن مرحوم کے وارث صرف ان کے والد سید محمد افضل صاحب مدعی ہیں تو اس ربع کا ایک ثلث کہ شرعاً ملک سید امیر حسن مرحوم تھا وراثۃً ملک سید محمد افضل صاحب ہوا سید محمد افضل صاحب کو بھی اگرچہ اقرار تھا کہ یہ مکان متروکہ پدری ہے جس کے رو سے اگر چہ اقراراتِ ہر سہ فریق حق سید امیر حسن مرحوم پر موثر نہ ہوا مگر جب ثلث بدعوی ارث سید محمد افضل صاحب کو پہنچے سید محمد احسن صاحب ان کے اقرار پر مواخذہ کر کے اس ثلث میں نصف کے مدعی ہو سکتے تھے لیکن سید محمد احسن صاحب بعد اقرارِ مذکور ہر سہ فریق کے صراحۃً تحریر کر چکے کہ امیر حسن کے حق کی بابت گزارش ہے کہ روپیہ والد صاحب کا تھا اور اس سے بیع ورہن کیا گیا اگر شرعاً اس میں میرا حق ہے تو مجھ کو دعوی ہے اور نہیں ہے تو دعوی نہیں ہے فقط اور اوپر معلوم ہوتا ہے کہ شرعاً سید امیر حسن مرحوم کے حق میں سید محمد احسن کا کوئی حق نہیں، نہ خریداری میں روپیہ والد کا ہونا، ملکِ والد کو مستلزم۔ فتاوی خیریہ ص ۲۰۱ :

عربی	اردو ترجمہ
لایلزم من الشراء من مال الاب ان یکون المبیع للاب ۱۔	والد کے مال سے خرید کردہ چیز ضروری نہیں کہ والد کے لئے ہو۔ (ت)

اور لادعوی کسی شرطِ واقعی پر معلق کرنا بلا شرطِ لادعوی ہے، درمختار ص ۴۷۰:

عربی	اردو ترجمہ
علقه بامر كائن كان ابراتك و قد اعطاه صح ۲۔	برات کو معلق کیا کسی امرِ ماضی محقق پر جیسے طالب کا مدیون سے کہنا کہ اگر تو نے فلاں چیز میرے شریک کو دی تو میں نے تجھ کو بری الذمہ کیا حالانکہ مدیون وہ چیز اس کے شریک کو دے چکا تو یہ تعلیق صحیح ہو گئی۔ (ت)

ردالمحتار جلد ۲ ص ۳۴۹:

عربی	اردو ترجمہ
لانه علقه بشرط كائن فتنجز۔ ۳	کیونکہ اس نے پائی جانیوالی شرط پر معلق کیا ہے تو فوراً نافذ ہو گیا۔ (ت)

تو سید محمد افضل صاحب کا اقرار حصہ سید امیر حسن مرحوم کے بارے میں سید محمد احسن صاحب کے لادعوے عہ : شریکی کی جگہ اصل میں بیاض ہے۔

۱۔ فتاوی خیریہ کتاب البیوع دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۹ ۲۔ درمختار کتاب البیوع باب مایبطل بالشرط الفاسد الخ مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۵۳ ۳۔ ردالمحتار کتاب البیوع باب مایبطل بالشرط الفاسد الخ مکتبہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۲۵

Fatawa Razawiya (18)

...was rejected by it, Ashbah p. 255: "Al-muqarr-lahu idha radd-al-iqrar thumma ada ilat-tasdiq fala shaya lahu" (1). If the beneficiary of an acknowledgment rejects the acknowledgment and then later confirms it, he still remains deprived. (T) Also page 253: "Al-muqarr-lahu idha kadhab-al-muqirra batala iqraruhu" (2) etc. If the beneficiary declares the acknowledger a liar, his acknowledgment becomes void, etc. (T).

Thus, this one-third, which was the property of the late Syed Amir Hasan, specifically belongs to Syed Muhammad Afzal Sahab, and half of that one-third was established as the property of the same Syed Afzal Hussain Sahab. The total is one and a half thirds, meaning half of this fourth of the sold property became the owned property of Syed Muhammad Afzal Sahab. Although Syed Muhammad Ahsan Sahab, the defendant, stated in his declaration regarding house number 4 that "it was purchased by me," this is a clear error; that house is not a sale but a mortgage. However, the aforementioned Syed Muhammad Ahsan Sahab in his declaration in good faith admitted that a half-share in this house is theirs, which they merged with half of house number 5 in the possession of Khwaja Muhammad Hasan Sahab. In his writing (Note 1), he explicitly acknowledged that this mortgage was taken from the income of a shared 'Khand-sar' (sugar mill) and wrote that since Syed Muhammad Afzal Sahab is a partner in the 'Khand-sar', half is his and half is mine, only. Necessarily, this half belongs to Syed Muhammad Afzal Sahab. This is the situation regarding it, even though the statements and declarations of Syed Muhammad Ahsan Sahab have been very different, but any person's statement is only acceptable without evidence to the extent it benefits them; whereas whatever is beneficial to the other party becomes a proof against them. Syed Muhammad Ahsan Sahab has clearly stated in his declaration that along with half of house number 4, house number 5 with the gate belonging to Ahmad Hussain, half of which is also mine, is merged in the same debt of Khwaja (Note 2) Sahab. Also, Syed Afzal Hussain Sahab, the general attorney of Syed Muhammad Ahsan Sahab, has clearly stated in his declaration (Note 3) and in his statement (Note 4) that except for house number 4...

Note 1: The underlined text is estimated. Note 2: Document number 19 included in file 12. Note 3: Document number 3 included in file 12. Note 4: Document number 4 included in file 12.

1. Al-Ashbah wal-Naza'ir, second art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/22
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, second art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/19

फ़तावा रज़विया (१८)

...से रद्द हो गया, अश्बाह पृ. २५५: "अल-मुक़र्र-लहु इज़ा रद्द-अल-इक़रार सुम्मा आदा इलत-तस्दीक़ फ़ला शैया लहू" १। मुक़र्र-लह (जिसके पक्ष में इकरार किया गया) ने जब इकरार को रद्द कर दिया और बाद में इकरार की तस्दीक़ कर दी तो भी वह वंचित ही रहेगा (त)। पुनः पृष्ठ २५३: "अल-मुक़र्र-लहु इज़ा कज़्ज़ब-अल-मुक़िर्रा बतला इक़रारुहू" २ आदि। मुक़र्र-लह ने जब इक़रार करने वाले को झूठा ठहराया तो इक़रार बातिल (अमान्य) हो जाएगा आदि (त)।

तो यह एक तिहाई जो मरहूम सैयद अमीर हसन की मिल्कियत थी, विशेष रूप से सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की हुई और इस एक तिहाई का आधा उसी सैयद अफ़ज़ल हुसैन साहब की मिल्कियत साबित हुआ। कुल मिलाकर डेढ़ तिहाई यानी इस चौथाई बिकी हुई संपत्ति का आधा हिस्सा सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की मिल्कियत हुआ। मकान नंबर ४ के बारे में हालांकि प्रतिवादी सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने बयान में कहा कि "वह मेरा खरीदा हुआ है", यह एक स्पष्ट त्रुटि है; वह मकान बिक्री नहीं बल्कि रेहन (गिरवी) है। मगर उपरोक्त सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने बयान में नेकनीयती से स्वीकार किया कि इस मकान में आधा उनका हिस्सा है जो उन्होंने ख्वाजा मुहम्मद हसन साहब के कब्ज़े में मकान नंबर ५ के आधे हिस्से के साथ शामिल किया है। उन्होंने अपनी तहरीर (नोट १) में स्पष्ट रूप से इक़रार किया कि यह रेहन एक संयुक्त 'खंडसार' की आय से लिया गया था और लिखा कि चूँकि सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब खंडसार के भागीदार हैं, इसलिए आधा उनका है और आधा मेरा है बस। अनिवार्य रूप से यह आधा हिस्सा सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब का है। यही स्थिति इसके बारे में है, हालांकि सैयद मुहम्मद अहसन साहब के बयान और घोषणाएं बहुत अलग रही हैं, लेकिन किसी भी व्यक्ति का बयान केवल उसी हद तक बिना प्रमाण के स्वीकार्य नहीं हो सकता जो उसकी अपनी जात के लिए फायदेमंद हो, जबकि जो बयान दूसरे पक्ष के लिए फायदेमंद हो वह उसके खिलाफ सबूत बन जाता है। सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने बयान में स्पष्ट रूप से कहा है कि मकान नंबर ४ के आधे हिस्से के साथ अहमद हुसैन वाला फाटक वाला मकान नंबर ५, जिसका आधा मेरा भी है, ख्वाजा (नोट २) साहब के उसी ऋण में शामिल है। साथ ही, सैयद मुहम्मद अहसन साहब के मुख्तार-ए-आम सैयद अफ़ज़ल हुसैन साहब ने अपनी घोषणा (नोट ३) और अपने बयान (नोट ४) दोनों में स्पष्ट रूप से कहा है कि मकान नंबर ४ के सिवा...

नोट १: रेखांकित वाक्य अंदाज़े से बनाया गया है। नोट २: दस्तावेज़ संख्या १९, फ़ाइल १२ में शामिल। नोट ३: दस्तावेज़ संख्या ३, फ़ाइल १२ में शामिल। नोट ४: दस्तावेज़ संख्या ४, फ़ाइल १२ में शामिल।

1. अल-अश्बाह वन-नज़ायर, दूसरी कला, इक़रार की किताब, इदारातुल क़ुरआन कराची, २/२२
2. अल-अश्बाह वन-नज़ायर, दूसरी कला, इक़रार की किताब, इदारातुल क़ुरआन कराची, २/१९

पृष्ठ २६७ / ७३८

سے رد ہو گیا، اشباہ ص ۲۵۵ : المقرلہ اذا ردالاقرار ثم عادالی التصدیق فلاشیئ لہ ۱۔ مقرلہ نے جب اقرار کو رد کر دیا اور بعد میں اقرار کی تصدیق کردی تو بھی محروم رہے گا (ت) ایضاً صفحہ ۲۵۳: المقرلہ اذا کذب المقر بطل اقرارہ ۲الخ۔ مقرلہ نے جب اقرار کرنے والے کو جھوٹا قرار دیا تو اقرار باطل ہو جائے گا الخ (ت)

تو یہ ثلث کہ ملک سید امیر حسن مرحوم تھا خاص ملک سید محمد افضل صاحب ہو اور نصف اس ثلث اسی سید افضل حسین صاحب کا ان کی ملک قرار پایا تھا مجموع ڈیڑھ ثلث یعنی اس رابع مبیع کا نصف مملوکہ سید محمد افضل صاحب ہوا مکان نمبر ۴ کی اگرچہ سید محمد احسن صاحب مدعاعلیہ کا اپنے اظہار میں بیان کہ وہ میرا خریدا ہوا ہے صریح سہو ہے وہ مکان بیع نہیں رہن ہے مگر سید محمد احسن صاحب مذکور نے اپنے اظہار میں نیک نیتی سے تسلیم فرمایا کہ اس مکان میں نصف ان کا حصہ ہے جو انہوں نے خواجہ محمد حسن صاحب کے قبضہ میں مع نصف مکان نمبر ۵ مستغرق کیا ہے انہوں نے اپنی تحریر عہ ۱ میں صراحتاً اقرار کر لیا کہ یہ رہن کھنڈ سار مشترک کی آمدنی سے لیا گیا اور تحریر کر دیا کہ جب سید محمد افضل صاحب شریک کھنڈ سار ہیں تو نصف ان کا اور نصف میرا ہے فقط ، لاجرم یہ نصف بحق سید محمد افضل صاحب ہے ، یہی حالت ہے اس کی نسبت اگرچہ بیان و اظہار سید محمد احسن صاحب بہت مختلف واقع ہوئے مگر ہر شخص کا بیان اس قدر کہ اس کی ذات کے لئے نافع ہو بلادلیل قابل قبول نہیں ہو سکتا اور جس قدر فریق دیگر کے لیے نافع ہے اس کے حق میں حجت ہو جاتا ہے سید محمد احسن صاحب نے اپنے اظہار میں صاف فرمایا ہے کہ نصف مکان نمبر ۴ کے ساتھ مکان نمبر ۵ پھاٹک والا احمد حسین والا کہ اس کا بھی نصف میرا ہے اسی قرضہ خواجہ عہ ۲ صاحب میں مستغرق

ہے نیز سید محمد احسن صاحب کے مختار عام سید افضال حسین صاحب نے اپنے اظہار عہ ۳ اور اپنے بیان عہ ۴ دونوں میں صاف فرمایا ہے کہ مکان نمبر ۴ کے سوا کہ

عہ ۱: خط کشیدہ عبارت اندازہ سے بنائی گئی ہے۔ عہ ۲ : تحریر نمبر ۱۹ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۳: تحریر نمبر ۳ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۴: تحریر نمبر ۴ شامل مسل ۱۲۔

۱ الاشبا والنظائر الفن الثاني كتاب الاقرار ادارة القرآن كراچی ۲/ ۲۲ ۲ الاشبا والناظئر الفن الثاني كتاب الاقرار ادارة القرآن كراچی ۲/ ۱۹

Fatawa Rizvia (Volume 18)

That was taken as a mortgage after the demise of the late Syed Amir Ali Sahib. All other houses were purchased and mortgaged by his grandfather, the late Syed Amir Ali Sahib, from his own funds. He included the names of those he wished to give portions to in the sale deeds and mortgage deeds. Syed Muhammad Ahsan Sahib stated in his testimony that Syed Afzal Hussain is the general attorney in this pending case; whatever statements Syed Afzal Hussain made are accepted and approved by me. In his final writing (Ref 1), Syed Muhammad Ahsan Sahib himself clearly wrote that these sales and mortgages were from his father's funds, thus explicitly retracting his previous statements. In short, it was proven by the defendant's confession. Furthermore, regarding its construction, Syed Muhammad Ahsan Sahib had verbally stated to the proposer that it was from the income of Khandsar Jagatpur, and at that time, we had no other income except that. Later, in the testimony, he gave a detailed statement about this building, through which some parts are proven to be miscellaneous, some joint, and some specific to them. He also wrote that what I previously stated to the proposer regarding the construction of building number 5 as being from the income of Khandsar Jagatpur was my error; the correct version is (Ref 2) what I have written in detail. However, a deponent cannot retract their confession based on an allegation of error or slip-up. Ashbaah, p. 254:

| If one admits something and then claims an error, it is not accepted[1]. | When someone admits to something and then claims it was a mistake, this claim will not be accepted. (T) |

So I find no reason to doubt that building number 5, in its entirety, is also half the property of Syed Muhammad Afzal Sahib. An explicit indication of this is that Syed Muhammad Ahsan Sahib, in his statement (Ref 3), says that I and Syed Muhammad Afzal, in equal halves, have fully encumbered this building number 5 in the thousand-rupee document of Damodar Das.

(5) Syed Muhammad Ahsan Sahib, in good faith, clearly admitted in various places in his statement and testimony that Khandsar Jagatpur is common property of himself and Syed Muhammad Afzal Sahib. In the initial statement itself, where he called this Khandsar his own, at its end, he clearly wrote the income and expenses presented by Syed Afzal Hussain, stating that it belongs to "Me and Syed Muhammad Afzal Sahib in partnership". The income from the said Khandsar is included in this revenue, and even an account of this income was requested.

Ref 1: Writing No. 22 included in file 12. Ref 2: Writing No. 19 included in file 12. Ref 3: Writing No. 19 included in file 12.

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, The Second Art, Book of Acknowledgment, Idarat al-Qur'an, Karachi, 12/20.

वह तो स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब के बाद गिरवी लिया गया था, बाकी सभी मकान उनके दादा स्वर्गीय सैयद अमीर अली साहब ने अपने पैसों से खरीदे और गिरवी रखे थे। उन्होंने जिसे जितना देना चाहा, उनका नाम विक्रय विलेख और बंधक विलेख में दर्ज करा दिया। सैयद मोहम्मद अहसान साहब ने अपने बयान में कहा है कि सैयद अफ़ज़ल हुसैन इस लंबित मामले में सामान्य मुख्तार (अटॉर्नी) हैं; सैयद अफ़ज़ल हुसैन साहब ने जो भी बयान दिए हैं, वे मुझे स्वीकार और मंजूर हैं। सैयद मोहम्मद अहसान साहब ने अपने अंतिम लेखन (नोट 1) में स्वयं स्पष्ट रूप से लिखा है कि ये खरीद और गिरवी पिता जी के पैसों से थे, इस प्रकार उन्होंने अपने पिछले बयानों का स्पष्ट रूप से खंडन कर दिया। संक्षेप में, प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति से यह सिद्ध हुआ। इसके अलावा, इसके निर्माण के संबंध में सैयद मोहम्मद अहसान साहब ने प्रस्तावक से मौखिक रूप से कहा था कि यह खांडसार जगतपुर की आय से हुआ था और उस समय इसके अलावा हमारी कोई आय नहीं थी। बाद में, गवाही में उन्होंने इस इमारत के बारे में बहुत विस्तार से बयान दिया, जिससे इसके कुछ हिस्से विविध, कुछ संयुक्त और कुछ उनके विशेष सिद्ध होते हैं। उन्होंने लिखा है कि पहले जो मैंने मकान नंबर 5 के निर्माण के बारे में प्रस्तावक साहब से कहा था कि वह खांडसार जगतपुर की आय से था, वह मेरी भूल थी; सही वह है (नोट 2) जो मैंने विस्तार से लिखा है। लेकिन कोई स्वीकार करने वाला अपनी स्वीकारोक्ति से भूल या चूक के दावे के आधार पर पीछे नहीं हट सकता, अश्बाह पृ. 254:

| इज़ा अकर्रा बिशई-इन सुम्मा इद्दाअल ख़ताअ लम तुक्बल।[1] | जब किसी चीज़ का इकरार करके फिर ख़ता (गलती) का दावा करे तो यह दावा कुबूल (स्वीकार) न होगा। (त) |

तो मुझे इस मामले में संदेह का कोई कारण नहीं दिखता कि मकान नंबर 5 भी पूरी तरह से आधा सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब की संपत्ति है। इस पर एक स्पष्ट प्रमाण यह भी है कि सैयद मोहम्मद अहसान साहब अपने बयान (नोट 3) में कहते हैं कि यह मकान नंबर 5 पूरी तरह से मैंने और सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल ने आधे-आधे हिस्से के रूप में दामोदर दास के हज़ार रुपये वाले दस्तावेज़ में गिरवी रख दिया है।

(5) सैयद मोहम्मद अहसान साहब ने नेक नियती से अपने बयान और गवाही में जगह-जगह स्पष्ट रूप से स्वीकार किया है कि खांडसार जगतपुर उनकी और सैयद मोहम्मद अफ़ज़ल साहब की संयुक्त संपत्ति है। स्वयं प्रारंभिक बयान में, जिसमें उन्होंने इस खांडसार को अकेला अपना कहा है,

उसी के अंत में सैयद अफज़ल हुसैन द्वारा प्रस्तुत आय और व्यय में स्पष्ट रूप से लिख दिया कि यह "मेरा और सैयद मोहम्मद अफज़ल साहब का साझेदारी में है"। उक्त खांडसार की आय इस आमदनी में शामिल है, बल्कि इस आमदनी का हिसाब भी माँगा गया था।

नोट 1: लेखन संख्या 22 फाइल 12 में शामिल। नोट 2: लेखन संख्या 19 फाइल 12 में शामिल। नोट 3: लेखन संख्या 19 फाइल 12 में शामिल।

[1] अल-अश्बाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्नुस सानी, किताबुल इकरार, इदारतुल कुरआन, कराची 12/20।

وہ تو سید امیر علی صاحب مرحوم کے بعد رہن لیا گیا باقی سب مکانات ان کے دادا سید امیر علی صاحب مرحوم نے اپنے روپے سے بیچ ورہن لئے ہیں اور اپنی طرف سے جس جس کو جتنا دینا منظور تھا اس اس کا نام بیعنامہ اور رہن نامہ میں درج کرادیا، اور سید محمد احسن صاحب نے اپنے اظہار میں فرمایا ہے کہ سید افضال حسین میر مختار عام ہے اس مقدمہ دائرہ میں جو بیان سید محمد افضال حسین صاحب نے کئے مجھ کو قبول و منظور ہیں اور سید محمد احسن صاحب نے اپنی اخیر تحریر عہ۱ میں خود صاف لکھا کہ یہ بیع ورہن والد صاحب کے روپے سے تھے تو اپنے اگلے بیانوں کو صراحۃ رد فرمایا بالجملہ باقرار مدعاعلیہا ثابت ہوا، نیز اس کی تعمیر کی نسبت سید محمد احسن صاحب مجوز سے زبانی فرمادیا گیا تھا کہ کھنڈسار جگت پور کے روپے سے ہوئی اور یہ کہ اس وقت سوا اس کے ہماری کوئی آمدنی نہ تھی بعدہ اظہار میں اس عمارت کی نسبت بہت تفصیل بیان فرمائی ہے جس سے اس کی کچھ متفرق ہے مشترک کچھ خاص ان کے ثابت ہوتے ہیں اور تحریر فرمایا ہے پہلے جو میں نے مکان نمبر ۵ کی نسبت تعمیر عملہ کی مجوز صاحب سے عرض کیا تھا کہ کھنڈسار جگت پور کی آمدنی سے کہ وہ میرا سہو تھا صحیح یہ عہ۲ ہے جو میں نے مفصل لکھا مگر کوئی مقر اپنے اقرار سے بد عویٰ سہو و لغزش پھر نہیں سکتا، اشباہ ص ۲۵۴:

| اذا اقر بشیئ ثم ادعی الخطاء لم تقبل۱۔ | جب کسی چیز کا اقرار کرکے پھر خطا کا دعوی کرے تو یہ دعوی قبول نہ ہوگا۔(ت) |

تو میں اس امر میں شک کی کوئی وجہ نہیں پاتا کہ تمام وکمال مکان نمبر ۵ بھی نصف ملک سید محمد افضل صاحب ہے اور اس پر ایک قرینہ واضحہ یہ بھی ہے کہ سید محمد احسن صاحب اپنے

اظہار عہ۳ میں فرماتے ہیں کہ یہ مکان نمبر ۵ تمام و کمال میں نے اور سید محمد افضل نے بالمناصفہ دامودر داس کی دستاویز میں ہزار والی میں مستغرق کیا ہے۔

(۵) سید محمد احسن صاحب نے بحال نیک نیتی اپنے بیان واظہار میں جا بجا صاف تسلیم کرلیا کہ کھنڈسار جگت پور ان کی اور سید محمد افضل صاحب کی مشترک ہے خود ابتدائی بیان جس میں اس کھنڈسار کو تنہا اپنی فرمایا ہے اسی کے آخر میں آمد و خرج پیش کردہ سید افضال حسین کو صراحۃ لکھ دیا کہ میر اور سید محمد افضل صاحب کا بشرکت ہے اس آمد میں آمدنی کھنڈسار مذکور شامل ہے بلکہ حساب طلب بھی اس آمدنی کا ہوا تھا

عہ۱: تحریر نمبر ۲۲ شامل مسل ۱۲۔ عہ۲: تحریر نمبر ۱۹ شامل مسل ۱۲۔ عہ۳: تحریر نمبر ۱۹ شامل مسل ۱۲

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۱۲ / ۲۰

Fatawa Razawiyya, Volume 18

(The property) which is common between the parties, recording the income of the aforementioned sugar refinery in it is clearly evidence of partnership, not just when the clarification of the statement of partnership was made. Rather, when it was clearly written in the document that "this sugar refinery is in the partnership of myself and Sayyid Muhammad Afzal Sahib," therefore, from the total income ($1/2 ext{***}$), ***half, i.e., ($ ext{}$)***, is the right of Afzal Sahib.

(6) Regarding expenditure items, both parties admit that the land of Muhammad Wali Jan is common between them and its price ($1/2 ext{**}$) **is shared equally by both parties. And regarding ($ ext{}$)** which went to the creditor as an amount contrary to Sharia, i.e., interest, from the hands of Sayyid Ahsan Sahib; after his oath, Sayyid Muhammad Afzal Sahib accepted it as shared. Regarding the repair of houses ($ ext{**}$), **for which neither party could provide details nor is there any means to know how much was spent on which house; except for house number 4, all other four houses are equally divisible. For house number 1, since no right of Sayyid Muhammad Afzal Sahib was proven and Sayyid Muhammad Ahsan Sahib claims it as his sole property, then one-fourth ($ ext{}$)** of this amount is specifically the responsibility of Sayyid Muhammad Ahsan Sahib, and half of the remaining one-fourth ($1/2 ext{***}$) is the responsibility of Sayyid Muhammad Afzal Sahib. Regarding Eid festivals, charity, offerings, and household food etc., Sayyid Muhammad Ahsan Sahib admitted in his written statement (Note 1) that these were spent by Sayyid Muhammad Ahsan Sahib himself after Sayyid Muhammad Afzal Sahib had left. However, family expenses for marriages and mourning were accepted as shared by both parties. On this, we (the deciders) requested a list of this amount from Sayyid Muhammad Ahsan Sahib, but Sayyid Muhammad Ahsan Sahib, the defendant, waived putting the share of this amount on Sayyid Muhammad Afzal Sahib and accepted that "this small amount should also remain my responsibility." Regarding the sugar refinery at Purandiya, Muhammad Ahsan Sahib himself admits in his written statement (Note 2) that "I established it myself, Muhammad Afzal had no partnership in it." Also, in his testimony (Note 3) regarding all those sugar refineries at Bali Bor and Kamal Pur, he writes that "One or two years after Sayyid Muhammad Afzal Sahib went to Pilibhit, I did not take any permission from Sayyid Muhammad Afzal Sahib." Thus, it became clear from here that Sayyid Muhammad Afzal Sahib had no partnership in any of these sugar refineries, nor did Sayyid Muhammad Afzal Sahib accept partnership in them. And Sayyid Muhammad Ahsan

Sahib's writing that "neither Sayyid Muhammad Afzal Sahib told me that I am not a partner in these sugar refineries, they knew that these refineries were established, and no special permission was taken regarding any work; his partner always used to come from Pilibhit and he also used to come, all expenses used to be from the income of those sugar refineries, just for them..."

Note 1: Document No. 2, part of file 12. Note 2: Document No. 3, part of file 12. Note 3: Document No. 19, part of file 12.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

(वह संपत्ति) जो दोनों पक्षों के बीच साझा है, उसमें उक्त चीनी मिल (खांडसारी) की आय को दर्ज करना स्पष्ट रूप से साझेदारी का प्रमाण है, न कि केवल तब जब साझेदारी के बयान का स्पष्टीकरण दिया गया था। बल्कि जब लिखित रूप में स्पष्ट रूप से लिख दिया गया कि "यह चीनी मिल मेरी और सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की साझेदारी में है," इसलिए कुल आय ($1/2 ext{***}$) **का आधा हिस्सा यानी** ***($ ext{***}$)*** अफ़ज़ल साहब का हक है।

(6) खर्च की मदों में, मुहम्मद वली जान की भूमि का दोनों पक्षों के बीच साझा होना और उसकी कीमत ($1/2 ext{***}$) **का दोनों पक्षों के ज़िम्मे आधा-आधा होना दोनों पक्षों को स्वीकार है। और ($ ext{***}$)** जो कर्जदार को शरीयत के खिलाफ राशि यानी ब्याज के रूप में सैय्यद अहसन साहब के हाथों से गई; उनके शपथ के बाद सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने इसे साझा स्वीकार कर लिया। मकानों की मरम्मत ($ ext{***}$) **के बारे में, जिसके विवरण कोई भी पक्ष नहीं दे सका और न ही यह जानने का कोई माध्यम है कि किस मकान की मरम्मत में कितना खर्च हुआ; मकान नंबर 4 के अलावा बाकी चारों मकान समान रूप से विभाजित होने योग्य हैं। मकान नंबर 1 में जब सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब का कोई अधिकार सिद्ध नहीं हुआ और सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब इसे अपनी एकमात्र संपत्ति बताते हैं, तो इस राशि का एक चौथाई ($ ext{***}$)** विशेष रूप से सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब पर और शेष चौथाई का आधा ($1/2 ext{***}$) सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के ज़िम्मे हुआ। ईद के त्यौहारों, खैरात, नियाज़ और घर के भोजन आदि के बारे में सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने लिखित बयान (टिप्पणी 1) में स्वीकार किया है कि ये सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के जाने के बाद स्वयं सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने खर्च किए थे। अलबत्ता, परिवार के विवाह और शोक के खर्चों को दोनों पक्षों ने साझा स्वीकार किया। इस पर हमने (निर्णयकर्ताओं ने) सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब से इस राशि की सूची माँगी, लेकिन प्रतिवादी सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने इस राशि का हिस्सा सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के ज़िम्मे डालने से हाथ खींच लिया और स्वीकार किया कि "यह छोटी राशि भी मेरे ही ज़िम्मे रहने दी जाए।" पुरंदिया की चीनी मिल के संबंध में भी मुहम्मद अहसन साहब स्वयं अपने लिखित बयान (टिप्पणी 2) में स्वीकार करते हैं कि "वह मैंने स्वयं की थी, मुहम्मद अफ़ज़ल की कोई साझेदारी नहीं थी।" साथ ही अपने बयान (टिप्पणी 3) में बाली बोर और कमालपुर की उन सभी चीनी मिलों के संबंध में लिखते हैं कि "सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पीलीभीत जाने के एक-दो साल बाद मैंने सैय्यद

मुहम्मद अफ़ज़ल साहब से कोई अनुमति नहीं ली थी।" तो यहाँ से स्पष्ट हो गया कि इनमें से किसी भी चीनी मिल में सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की कोई साझेदारी नहीं थी, और न ही सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब को उनमें साझेदारी स्वीकार है। और सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब का यह लिखना कि "न तो सैय्यद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने मुझसे कहा कि मैं इन चीनी मिलों में भागीदार नहीं हूँ, उन्हें पता था कि ये मिलें लगाई गई हैं, और किसी काम के बारे में कोई विशेष अनुमति नहीं ली जाती थी; उनके साथी हमेशा पीलीभीत से आया करते थे और वे भी आते थे, वह सारा खर्च उन चीनी मिलों की आय से होता था, केवल उन्हें..."

टिप्पणी 1: दस्तावेज़ संख्या 2, फ़ाइल 12 का हिस्सा। टिप्पणी 2: दस्तावेज़ संख्या 3, फ़ाइल 12 का हिस्सा। टिप्पणी 3: दस्तावेज़ संख्या 19, फ़ाइल 12 का हिस्सा।

جو فریقین کی مشترک ہے تو اس میں آمدنی کھنڈ سار مذکور کا درج فرمانا ہے صراحتہً دلیل شرکت تھانہ کہ جب بیانِ شرکت کی تصریح بھی کردی نہ کہ جب تحریر میں صاف لکھ دیا کہ یہ کھنڈ سار میری اور سید محمد افضل صاحب کی شرکت میں ہے، لہذا مجموعہ آمدنی ***(${}text\$1/2) سے نصف یعنی (${}text\$)*** (${}text\$1/2) حقِ افضل صاحب ہیں۔

(۶) مدات خرچ میں اراضی محمد ولی جان فریقین کا مشترک ہونا اور اس کی قیمت کی **(${}text\$1/2) فریقین کے ذمے بالمناصفہ ہونا فریقین کو تسلیم ہے اور (${}text\$)** کہ قرضخواہ کو رقم خلافِ شرع یعنی سود میں سید احسن صاحب کے ہاتھ سے گئی ان کے حلف کے بعد سید محمد افضل صاحب نے مشترک ہونا قبول کر لئے مرمت مکانات کی **(${}text\$) جن کی تفصیل فریقین سے کوئی نہ بتا سکا نہ ان کے معلوم ہونے کا کوئی ذریعہ کہ کس قدر کس مکان کی مرمت میں صرف ہوا مکان نمبر ۴ کے سوا باقی چاروں مکانوں پر بحصہ مساوی قابل انقسام وہی مکان نمبرا میں جب کہ سید محمد افضل صاحب کا کوئی حق ثابت نہ ہوا اور سید محمد احسن صاحب اسے تنہا اپنی ملک بتاتے ہیں تو اس رقم کا ایک ربع (${}text\$)** پائی خاص سید محمد احسن صاحب پر اور باقی ربع کا نصف (${***}text\1/2$) پائی ذمہ سید محمد افضل صاحب ہوا عیدین و خیرات و نیاز و خوراک خانہ وغیرہ سب کی نسبت سید محمد احسن صاحب کو اپنے بیان تحریری عہ ۱ میں اقرار ہے کہ یہ بعد جانے سید محمد افضل صاحب کے خود سید محمد احسن صاحب نے صرف کئے البتہ کنبہ داری کے خرچ شادی و غمی کو فریقین نے مشترک تسلیم کیا اس پر ہم مجوز نے سید محمد احسن صاحب سے اس رقم کی فہرست طلب کی مگر سید محمد احسن صاحب مدعاعلیہ نے اس رقم کا حصہ ذمہ سید محمد افضل صاحب ڈالنے

سے دستبرداری کی اور قبول فرمایا کہ یہ خفیف رقم بھی میرے ہی ذمے رکھی جائے کھنڈ سارا بھی پوڑ نودیا کی نسبت خود محمد احسن صاحب اپنے تحریری عہ ۲ بیان میں اقرار فرماتے ہیں کہ وہ میں نے خود کی تھی محمد افضل کی کوئی شرکت نہیں تھی فقط نیز اپنے اظہار عہ ۳ میں اس کھنڈ سار بالی بور کمال پور سب کی نسبت تحریر فرماتے ہیں کہ سید محمد افضل صاحب کے پیلی بھیت جانے کے ایک دوسال بعد میں نے سید محمد افضل صاحب سے کوئی اجازت نہیں لی تھی تو یہاں سے ظاہر ہوا کہ ان میں سے کسی کھنڈ سار میں سید محمد افضل صاحب کی شرکت نہ تھی نہ سید محمد افضل صاحب کو ان میں شرکت تسلیم ہے اور سید محمد احسن صاحب کا لکھنا کہ نہ سید محمد افضل صاحب نے مجھ سے کہا کہ میں ان کھنڈ ساروں میں شریک نہیں ہوں ان کو علم تھا کہ یہ کھنڈ ساریں کی گئی ہیں اور کسی کام کی بابت بھی کوئی خاص اجازت نہ لی جاتی تھی ہمیشہ ان کے شریک پیلی بھیت سے آیا کرتے اور یہ بھی آتے وہ سب خرچ اس کھنڈ سار کی آمدنی سے ہوتا تھا فقط کچھ انہیں

عہ ۱: تحریر نمبر ۲ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۲: تحریر نمبر ۳ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۳: تحریر نمبر ۱۹ شامل مسل ۱۲

It is not useful. Syed Muhammad Afzal Sahib did not deny their partnership, nor did he admit it, and having knowledge does not necessarily mean being a partner. The expenses incurred by Syed Muhammad Afzal Sahib and others from the mixed income of the sugar mills, which included the joint sugar mill of Jagatpur, are also not evidence of partnership in those sugar mills, which Syed Muhammad Ahsan Sahib did on his own without permission a year or two after they left. Finally, Syed Muhammad Ahsan Sahib himself has explicitly written [Footnote 1] that there is currently no partnership of Syed Muhammad Afzal Sahib in the sugar mills of Poro Nodiya. Although if the arguments led to partnership, then partnership would have been proven in them too, which the defendant himself denies. Thus it is proven that there is no reason to put the losses of all these sugar mills on Syed Muhammad Afzal Sahib. Therefore, in the expenditure heads, only three items became the responsibility of Syed Muhammad Afzal Sahib: half the price of the lands of Wali Muhammad Khan, half the amount of illegal interest that went to the creditor, and regarding house repairs, a total of (13-8/5-1/4), total principal with 2-8/5) pies, which after deducting half of their income found (6/10) pies, remains (8-3/3) pies. But Syed Mahmood Hasan Sahib claimed that an amount of (1/) through Sheikh Tasaduq Hussain and (2/) through Syed Fursat Ali and approximately ten to fifteen rupees miscellaneous reached Syed Muhammad Afzal Sahib, which are listed in the same expenditure statement. Syed Muhammad Afzal Sahib admitted the first two amounts, so this (2) and after set-off, (3) pies remained as Syed Muhammad Afzal's finding due from Syed Muhammad Ahsan Sahib. Apparently, Syed Afzal Hussain Sahib, the general attorney of Syed Muhammad Ahsan Sahib, wrote this account in great haste; the amount of expenditure was established equal to the amount of income (3) and wrote the remainder as nil, and the total of the details of expenditure items he gave comes to only (2). There is a difference of this very rupee, and a similar hundred-rupee error is in the balance amount, which he himself admitted in writing. But since the plaintiff's responsibility is free from anything other than these three items, there is no need for this investigation as to where this error of (1/) went.

(7) Both parties have written a withdrawal [Footnote 2] from the claim of household goods.

(8) Regarding house number 1, nothing was proven for Syed Muhammad Afzal Sahib, and house number 4 is mortgaged to both parties. Three-quarters of house number 3 are also mortgaged to both parties. A mortgage does not become the property of

the mortgagee. Although a quarter of this house is owned, due to the mixing of mortgages, it cannot be unified. Thus, only two houses are capable of being unified and partitioned: house number 2, whose equal half-share was accepted [Footnote 3] by both parties from the beginning, and house number 5, which is now proven to be half-and-half. A detailed estimate of both these houses...

Note 1: Document number 2 included in file 12. Note 2: Document number 5 and number 16 included in file 12. Note 3: Document number 2 included in file 12.

यह उपयोगी नहीं है। सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने उनकी साझेदारी से इनकार नहीं किया, तो इकरार भी नहीं किया और जानकारी होना साझेदार होने को आवश्यक नहीं बनाता। खंडसारों की मिली-जुली आमदनी, जिनमें जगतपुर की संयुक्त खंडसार भी थी, से सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब आदि द्वारा मेहमाननवाज़ी में किया गया खर्च भी उन खंडसारों में साझेदारी का प्रमाण नहीं है, जो उनके जाने के एक-दो साल बाद सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने स्वयं बिना अनुमति के किए थे। अंततः स्वयं सैयद मुहम्मद अहसन साहब स्पष्ट रूप से लिख चुके हैं [टिप्पणी 1] कि अभी पोड़ो नोदिया के खंडसारों में सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की साझेदारी नहीं है। यद्यपि यदि तर्क साझेदारी की ओर ले जाते, तो उनमें भी साझेदारी सिद्ध हो जाती, जिससे स्वयं प्रतिवादी को इनकार है। अतः यह सिद्ध हुआ कि इन सभी खंडसारों का नुकसान सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब पर डालने का कोई कारण नहीं है। इसलिए खर्च की मदों में केवल तीन मदें सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के ज़िम्मे हुईं: वली मुहम्मद खान की भूमि की आधी कीमत, गैर-क़ानूनी ब्याज की आधी राशि जो लेनदार को गई, और घर की मरम्मत के संबंध में कुल (13-8/5-1/4), कुल मूलधन मय 2-8/5) पाई, जो उनकी प्राप्य आधी आय (6/10) पाई से घटाकर (8-3/3) पाई रह जाती है। लेकिन सैयद महमूद हसन साहब ने दावा किया कि राशि (1/) शेख तसद्दुक हुसैन के माध्यम से और (2/) सैयद फ़ुर्सत अली के माध्यम से और लगभग दस-पंद्रह रुपये विविध सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पास पहुँचे, जो इसी खर्च के विवरण में दर्ज हैं। सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने पहली दो राशियों को स्वीकार किया, तो यह (2) और मुजरा (समायोजन) होकर (3) पाई सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल की प्राप्ति सैयद मुहम्मद अहसन साहब के ज़िम्मे रही। ऐसा प्रतीत होता है कि सैयद मुहम्मद अहसन साहब के मुख्तार-ए-आम सैयद अफ़ज़ल हुसैन साहब ने यह हिसाब बहुत जल्दबाज़ी में लिखा है; खर्च की राशि आमदनी की राशि के बराबर (3) स्थापित की और शेष को शून्य लिख दिया, और उन्होंने खर्च की मदों का जो विवरण दिया, उनका जोड़ केवल (2) आता है। इसी एक रुपये का अंतर है, और सौ रुपये की वैसी ही गलती शेष राशि में है, जिसे उन्होंने स्वयं लिखकर स्वीकार किया है। परंतु चूंकि वादी की जिम्मेदारी इन तीन मदों के अलावा अन्य से मुक्त है, इसलिए इस जांच की कोई आवश्यकता नहीं है कि यह (1/) की गलती कहाँ गई।

(7) घरेलू सामान के दावे से दोनों पक्षों ने दस्तबरदारी [टिप्पणी 2] लिख दी।

(8) मकान नंबर 1 में तो सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब का कुछ भी सिद्ध नहीं हुआ, और मकान नंबर 4 दोनों पक्षों के पास गिरवी (रहन) है। मकान नंबर 3 के भी तीन-चौथाई हिस्से दोनों पक्षों के पास गिरवी हैं। गिरवी रखी चीज़ गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) की संपत्ति नहीं होती। यद्यपि इस मकान का एक-चौथाई हिस्सा स्वामित्व में है, लेकिन गिरवी के मिश्रण के कारण इसे एक साथ नहीं किया जा सकेगा। अतः केवल दो मकान एक साथ विभाजित किए जाने योग्य हैं: मकान नंबर 2, जिसका आधा-आधा होना शुरुआत से ही दोनों पक्षों द्वारा स्वीकार्य [टिप्पणी 3] था, और मकान नंबर 5, जो अब आधा-आधा सिद्ध हुआ। इन दोनों मकानों का विस्तृत अनुमान...

टिप्पणी 1: दस्तावेज़ संख्या 2, फाइल 12 में शामिल। टिप्पणी 2: दस्तावेज़ संख्या 5 और संख्या 16, फाइल 12 में शामिल। टिप्पणी 3: दस्तावेज़ संख्या 2, फाइल 12 में शामिल।

पृष्ठ 270 ऑफ़ 738

مفید نہیں سید محمد افضل صاحب نے انہیں شرکت کی نفی نہ کی تو اقرار بھی نہ کیا اور علم ہونا شریک ہونے کو مستلزم نہیں کھنڈساروں کی مخلوط آمدنی جن میں مشترک کھنڈسار جگت پور بھی تھی مہمانداری سے سید محمد افضل صاحب وغیرہ میں خرچ ہونا بھی ان کھنڈساروں میں دلیل شرکت نہیں جوان کے جانے کے سال دو سال بعد سید محمد احسن صاحب نے بطور خود بے اجازت لئے کیں، آخر خود سید محمد احسن صاحب صراحۃً لکھ چکے ہیں عہ ۱ کہ ابھی پوڑو نودیا کی کھنڈساروں میں سید محمد افضل صاحب کی شرکت نہیں اگرچہ دلائل موجب شرکت ہوتے تو ان میں بھی شرکت ثابت ہوئی جس سے خود مدعالیہ کو انکار ہے تو ثابت ہوا کہ ان سب کھنڈساروں میں نقصانات سید محمد افضل صاحب پر ڈالنے کی کوئی وجہ نہیں پس مدات خرچ میں صرف تین مدیں ذمہ سید محمد افضل صاحب ہوئیں، نصف قیمت اراضی ولی محمد خان و نصف رقم ناجائز سود کہ قرض خواہ کو گئی و بابت مرمت مکان کل (۱/۴-۸/۵-۱۳) کل صمالہ معہ ۲-۸/۵) پائی کہ نصف آمدنی ان کی یافتنی (۶/۱۰) پائی سے منہا ہو کر (۳/۳-۸) پائی رہے لیکن سید محمود حسن صاحب نے دعوی کیا کہ مبلغ (۱/) معرفت شیخ تصدق حسین اور (۲/) معرفت سید فرصت علی اور تخمیناً دس پندرہ روپے متفرق سید محمد افضل صاحب کے پاس پہنچے جو اسی گوشوارہ خرچ میں مندرج ہیں پہلی دور قموں کا سید محمد افضل صاحب نے اقرار کیا تو یہ (۲) اور مجرا ہو کر (۳) پائی سید محمد افضل کی یافتنی ذمہ سید محمد احسن صاحب پر رہے یہ حساب ظاہراً سید افضال حسین صاحب مختار عام سید محمد احسن صاحب بہت جلدی میں تحریر فرمایا ہے رقم خرچ رقم آمدنی کے برابر (۳) قائم کی اور تتمہ ندارد لکھ دیا اور مدات خرچ کی جو تفصیل فرمائی ان کا جوڑ صرف (۲) آتا ہے اسی روپے کا فرق ہے اور ایسی ہی سو روپے کی غلطی رقم بقایا میں ہے

جس کا خود اقرار تحریر فرمایا مگر از انجا کہ ذمہ مدعی ان تین مدوں کے سوا باقی سے بری ہے اس تحقیقات کی کچھ حاجت نہیں کہ یہ اسی (۱/) کی غلطی کہاں گئی۔

(۷) اثاث البیت کے دعوی سے فریقین نے دست عہ ۲ برداری لکھ دی۔ (۸) مکان نمبر ۱ میں تو کوئی سید محمد افضل صاحب کا ثابت نہ ہوا اور مکان نمبر ۴ فریقین کے پاس رہن ہے نمبر ۳ کے بھی تین ربع فریقین کے پاس رہن ہیں رہن مملوک مرتہن نہیں ہوتا اس مکان کا ربع اگرچہ مملوک ہے مگر بوجہ اختلاط رہن وہ یکجائی نہ ہوسکے گا تو صرف دو مکان قابل تقسیم یکجائی ہے مکان نمبر ۲ جس کا نصف نصف ہونا ابتدا سے مسلم عہ ۳ فریقین تھا اور مکان نمبر ۵ کے اب نصفا نصف ثابت ہوا ان دونوں مکانوں کا مفصل تخمینہ

عہ ۱: تحریر نمبر ۲ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۲: تحریر نمبر ۵ اور نمبر ۱۶ شامل مسل ۱۲۔ عہ ۳: تحریر نمبر ۲ شامل مسل ۱۲۔

Reliable appraisers, in the presence of Syed Muhammad Ahsan Sahib, fixed the price of house No. 2 at 190 (Ref 1) and the price of house No. 5 at 449 (Ref 2). Here, by chance, a draw was required, but Syed Muhammad Ahsan Sahib said that house No. 5 was very dear to his father, he used to sleep in it, so it should be given to him and the compensation for the excess value should be taken from him. Syed Muhammad Afzal Sahib had already stated that whatever house he (Ahsan) likes, he should take, and the difference in value would be adjusted. Even after this preference, Syed Muhammad Afzal Sahib accepted it. Therefore, house No. 2 became the sole property of Syed Muhammad Afzal Sahib and house No. 5 became the sole property of Syed Muhammad Ahsan Sahib. Regarding the deficiency in the share of Syed Muhammad Afzal Sahib, 1/8 was payable by Syed Muhammad Ahsan Sahib to Syed Muhammad Afzal Sahib, which, when added to the previous amount, totaled 8/3/2.

(9) (Samm) In his written statement, Syed Muhammad Ahsan Sahib in good faith clearly admitted the debt to Damodar Das, stating that this debt is joint between him and Syed Muhammad Afzal Sahib. Investigations regarding the remaining debt were underway when, on May 16, 1903, Syed Muhammad Ahsan Sahib, the defendant, submitted an application stating that the amount of 5/19, which also belongs to Syed Muhammad Afzal Sahib and is in his handwriting, remains in his (Afzal's) custody, and this should be credited to him (Ahsan), and the petition should be included in the file. This new claim came months later; Syed Muhammad Ahsan Sahib had no mention of it in his written statement dated 16th Dhu al-Hijjah 1320 AH corresponding to March 16, 1903. Therefore, no issue was framed regarding it, nor did any party have the right to such a new claim. However, at the insistence of Syed Muhammad Ahsan Sahib, the application was included in the file and a response was sought from Syed Muhammad Afzal Sahib. He flatly denied having this amount with him. Syed Muhammad Ahsan Sahib produced witnesses, none of whom testified to this amount being with Syed Muhammad Afzal Sahib. Instead, Syed Muhammad Hussain Sahib, the paternal cousin of both parties, only said, 'I did not hear that Muhammad Afzal took nothing with him, nor did I hear that some money is in custody or that Muhammad Afzal took it; rather, I heard that in Pilibhit, Muhammad Afzal pawned some jewelry, and Maqbool Hussain Khan gave some money.' Mirza Hidayat Baig stated, 'I never heard that Muhammad Afzal took any money to Pilibhit, nor did Muhammad Ahsan or anyone else mention it; this is just a disagreement.'

Ref 1: Writing No. 12, included in file 12. Ref 2: Writing No. 11, included in file 12.

फतावी रज़विया जिल्द 18

विश्वसनीय मूल्यांकनकर्ताओं ने सैयद मुहम्मद अहसन साहब की उपस्थिति में मकान नंबर 2 की कीमत 190 (अनु. 1) और मकान नंबर 5 की कीमत 449 (अनु. 2) तय की। यहाँ संयोग से ड्रॉ की आवश्यकता थी लेकिन सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने कहा कि मकान नंबर 5 मेरे पिता को बहुत पसंद था, वह इसमें सोते थे, यह मुझे मिल जाए और अधिकता का मुआवजा मुझसे लिया जाए। सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब पहले ही कह चुके थे कि वे जो मकान पसंद करें ले लें और कमी-बेशी का मुआवजा हो जाए। इस पसंद के बाद भी सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब ने इसे स्वीकार कर लिया। इसलिए मकान नंबर 2 पूरी तरह से सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब का और मकान नंबर 5 पूरी तरह से सैयद मुहम्मद अहसन साहब का तय पाया गया। सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब के हिस्से की कमी के संबंध में 1/8 सैयद मुहम्मद अहसन साहब पर सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब के देय हो गए, जो पिछली राशि के साथ मिलकर कुल 8/3/2 हो गई।

(9) (सम) सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने लिखित बयान में नेक नियति के साथ स्पष्ट रूप से स्वीकार किया कि दामोदर दास का यह ऋण उन पर और सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब पर संयुक्त है। शेष ऋण के संबंध में जांच चल रही थी कि 16 मई 1903 ई. को प्रतिवादी सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने एक आवेदन प्रस्तुत किया कि 5/19 की राशि, जो सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब की भी है और उनके स्वयं के हस्तलेख में है, उनके अधिकार में शेष है, मुझे इसका श्रेय दिया जाए और आवेदन को फाइल में शामिल किया जाए। यह नया दावा कई महीनों बाद आया; सैयद मुहम्मद अहसन साहब के16 ज़िल-हिज्जा 1320 हिजरी तदनुसार 16 मार्च 1903 ई. के लिखित बयान में इसका कोई उल्लेख नहीं था। इसलिए इसके संबंध में कोई मुद्दा तय नहीं हुआ था, और न ही किसी पक्ष को ऐसे नए दावे का अधिकार था। लेकिन सैयद मुहम्मद अहसन साहब के आग्रह पर आवेदन को फाइल में शामिल किया गया और सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब से जवाब मांगा गया। उन्होंने इस राशि के अपने पास होने से साफ इनकार किया। सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने गवाह पेश किए, जिनमें से किसी भी गवाह ने इस राशि के सैयद मुहम्मद अफज़ल साहब के पास होने का बयान नहीं दिया। बल्कि दोनों पक्षों के चचेरे भाई सैयद मुहम्मद हुसैन साहब ने केवल इतना कहा, 'मैंने यह नहीं सुना कि मुहम्मद अफज़ल अपने साथ कुछ नहीं ले गए, न ही मैंने सुना कि कुछ रुपया अधिकार में है या मुहम्मद अफज़ल ले गए हैं; बल्कि यह सुना कि पीलीभीत में मुहम्मद अफज़ल ने कुछ गहने गिरवी रखे थे और मकबूल हुसैन खान ने कुछ रुपये दिए थे।' मिर्ज़ा हिदायत बेग ने बयान दिया कि

मैंने कभी नहीं सुना कि मुहम्मद अफ़ज़ल पीलीभीत में कोई रुपया ले गए, न मुहम्मद अहसन ने और न ही किसी और ने ऐसा कहा; यह तो केवल असहमति है।'

अनु. 1: लेख संख्या 12, फाइल 12 में शामिल। अनु. 2: लेख संख्या 11, फाइल 12 में शामिल।

पृष्ठ 271 / 738

معتبر راجوں نے بمواجہہ سید محمد احسن صاحب کیا مکان نمبر ۲ کی قیمت عہ ۱ (۱۹۰) قرار پائی اور مکان نمبر ۵ کی عہ ۲ (۴۴۹) یہاں اتفاقاً قرعہ برداری درکار تھی مگر سید محمد احسن صاحب نے کہا کہ مکان نمبر ۵ میرے والد کو بہت پسند تھا وہ اس میں سوتے تھے یہ مجھے مل جائے اور زیادت کا معاوضہ مجھ سے دلایا جائے سید محمد افضل صاحب پہلے فرما چکے تھے کہ جو مکان وہ پسند کرلیں لے لیں اور کمی بیشی کا معاوضہ ہو جائے بعد اس پسند کے بھی سید محمد افضل صاحب نے اسے منظور رکھا لہذا مکان نمبر ۲ خالص سید محمد افضل صاحب اور مکان نمبر ۵ خالص سید محمد احسن صاحب کا قرار پایا اور بابت کمی حصہ سید محمد افضل صاحب میں آئی (۱/۸) سید محمد احسن صاحب پر سید محمد افضل صاحب کی واجب الادا ہوئی کہ رقم سابق سے مل کر مجموع (۸/۳/۲) پائی ہوئی۔

(۹) (صم) قرض دامودر داس کو سید محمد احسن صاحب نے اپنے بیان تحریری میں بحال نیک نیتی صاف تسلیم فرمالیا کہ یہ قرضہ ان پر اور سید محمد افضل صاحب مشترکہ ہے، باقی قرضہ کی نسبت تحقیقات در پیش تھی کہ ۱۶ مئی ۱۹۰۳ء کو جناب سید محمد احسن صاحب مدعا علیہ نے ایک درخواست بدیں مضمون پیش کی کہ مبلغ (۵/۱۹) پائی جو سید محمد افضل صاحب کی بھی ہیں ان کے قلم کی تحریر کی ہوئی ان کے تحویل میں باقی ہیں مجھ کو مجرا دلائی جائیں عریضہ شامل مثل فرمایا جائے، یہ دعویٰ جدید کئی مہینے بعد جناب سید محمد احسن صاحب کو یاد بیان تحریری مورخہ ۱۶/ ذی الحجہ ۱۳۲۰ھ مطابق ۱۶ مارچ ۱۹۰۳ء میں ان کا کوئی تذکرہ نہیں تھا و لہذا اس کی نسبت کوئی تنقیح قائم نہ ہوئی تھی نہ ایسے جدید دعویٰ کا کسی فریق کو اختیار تھا مگر جناب سید محمد احسن صاحب کے اصرار پر درخواست شامل مثل کی گئی اور سید محمد افضل

صاحب سے جواب طلب ہوا انہوں نے اس رقم کے اپنے پاس رہنے سے صاف انکار کیا سید محمد احسن صاحب نے شہادتیں پیش کیں جن میں اس رقم کی نسبت سید محمد افضل صاحب کے پاس رہنا کسی شاہد نے اصلاً بیان نہ کیا بلکہ سید محمد حسین صاحب برادر عمر زاد فریقین نے اتنا کہا یہ میں نے نہ سنا کہ محمد افضل اپنے ساتھ کچھ نہ لے گئے نہ میں نے سنا کہ کچھ روپیہ تحویل میں ہے یا محمد افضل لے گئے ہیں بلکہ یہ سنا کہ پیلی بھیت میں محمد افضل نے کچھ زیور گرو رکھا کچھ روپیہ مقبول حسین خاں نے دیا، مرزا ہدایت بیگ نے بیان کیا میں نے کبھی نہ سنا کہ کچھ روپیہ محمد افضل پیلی بھیت لے گئے نہ محمد احسن نے بیان کیا نہ کسی نے، یہ تو نا اتفاقی

عہ ۱: تحریر نمبر ۱۲ شامل مسل ۱۲، عہ ۲: تحریر نمبر ۱۱ شامل مسل ۱۲

Fatawa Ridawiyya Volume 18

...stated; in the statements of the remaining witnesses, there is no mention of it at all. Syed Muhammad Ahsan presented these testimonies with the aim of proving that all income was held by Syed Muhammad Afzal. These testimonies are also incomplete in proving this matter. Syed Mahdi Hasan, Syed Mumtaz Ali, and Mirza Hidayat Baig only state that the income from molasses came to Syed Muhammad Afzal. Syed Muhammad Ahsan clearly states, "I have no knowledge of who among these two brothers held the custody." From looking at Syed Muhammad Afzal's records, it also appears that he used to record the amounts of payables and receivables separately from above, and treated the total receivable amount as a 'tatumma' (remainder/ balance). Although after deducting the payables, a balance that is no longer held cannot be established, there was an amount of a little over twelve hundred in both categories of Akhtar Hussain Khan's payables and receivables from him. Including this receivable, the 'tatumma' amount (☆☆) was written. In the subsequent account, he omitted that amount from both payables and receivables, and wrote (☆☆) as payable and (☆☆/109) as receivable, the result of which is that the account is balanced and there is no remainder. Declaring such an amount to remain in custody is very strange; therefore, until today, Syed Muhammad Ahsan never mentioned it, nor was it in his thoughts. Instead, in the written statement, it was explicitly written against it, stating that perhaps twenty to twenty-five rupees might have gone to Syed Muhammad Afzal. If this amount of fifteen to sixteen hundred was also with him at the time of going to Pilibhit, why would he be content with mentioning only twenty to twenty-five rupees, and that too with the word 'perhaps'? Then, two days after this application, i.e., on May 18th, in the detail of the loan presented by Syed Muhammad Ahsan, the defendant, he settled this dispute entirely, which was expected from his good faith. At the end of it, he explicitly wrote that besides (☆☆☆) which reached Syed Muhammad Afzal through Sheikh Tasadduq Hussain and Syed Farhat Ali, there is no other claim against Syed Muhammad Ahsan and others by Syed Muhammad Afzal. Al-Hamdu Lillah, the truth has been made clear. In response to this claim, on May 11th, Syed Muhammad Afzal also presented a new claim (☆☆☆). In the accounting, Syed Afzal Hussain, the general attorney, stated this amount was cash income from the sugar mill (khandsar) that came in addition to the tenants/ borrowers. However, there was no mention of it in the conditions presented. After inquiry, Syed Afzal Hussain stated that this money came from here and went there, meaning it came in as receivable and went out as payable, therefore it was not

established. Upon this, Syed Muhammad Afzal inquired into which payable it went, whether he gave it towards his own pure debt or towards a shared one. To this, on May 12th, Syed Muhammad Ahsan wrote that this amount is no longer in custody but was shifted in debt turnover. There was no single debt on my responsibility alone; rather, there was a shared debt related to the sugar mill, and it went into that. Shari'ah accepts the sworn statement of a partner in such matters, even if he does not provide the full details.

फतावी रजविया जिल्द 18

...बयान किया, बाकी गवाहों के बयान में असल में कोई जिक्र नहीं है, सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने ये गवाहियाँ इस उद्देश्य से पेश कीं कि यह साबित किया जा सके कि पूरी आमदनी सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पास जमा थी। ये गवाहियाँ इस मामले को साबित करने में भी अधूरी हैं। सैयद महदी हसन साहब, सैयद मुमताज़ अली साहब और मिर्ज़ा हिदायत बेग केवल शीरे की आमदनी का सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पास आना बयान करते हैं। सैयद मुहम्मद अहसन साहब साफ तौर पर कहते हैं कि "मुझे इस बारे में कोई जानकारी नहीं है कि इन दोनों भाइयों में से किसके पास धन सुरक्षित रहता था।" सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के रिकॉर्ड देखने से भी पता चलता है कि वे ऊपर से देनदारी (देय) और लेनदारी (प्राप्य) की रकमों को अलग-अलग लिखते आए हैं और लेनदारी की कुल राशि को 'ततम्मा' (शेष) मानते हैं। हालाँकि देनदारी घटाने के बाद जो राशि अब कब्जे में नहीं है, उसे शेष नहीं माना जा सकता, अख्तर हुसैन खान की बारह सौ से कुछ अधिक की राशि देनदारी और लेनदारी दोनों मदों में थी। इस लेनदारी को मिलाकर ततम्मा राशि (☆☆) लिखी गई थी। इसके बाद के हिसाब में उन्होंने उस राशि को देनदारी और लेनदारी दोनों में से छोड़ दिया है और इस प्रकार (☆☆) देनदारी और (☆☆/109) लेनदारी लिखी है, जिसका परिणाम यह है कि हिसाब बराबर है और कोई शेष नहीं है। ऐसी राशि को कब्जे में शेष मानना अत्यंत विचित्र है; इसलिए आज तक सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने इसका कोई उल्लेख नहीं किया और न ही यह उनके विचार में था। बल्कि लिखित बयान में स्पष्ट रूप से इसके विरुद्ध लिखा था कि शायद बीस-पच्चीस रुपये सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के पास गए होंगे। यदि यह पंद्रह-सोलह सौ की राशि भी पीलीभीत जाते समय उनके पास ही होती, तो इतनी बड़ी राशि छोड़कर केवल बीस-पच्चीस रुपये के उल्लेख पर संतोष क्यों किया जाता, और वह भी 'शायद' शब्द के साथ? फिर इस आवेदन के दो दिन बाद यानी 18 मई को प्रतिवादी सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने ऋण का जो विवरण पेश किया, उसमें तो इस विवाद को पूरी तरह सुलझा दिया, और उनकी नेकनीयती से यही अपेक्षित था। इसके अंत में उन्होंने स्पष्ट रूप से लिखा कि इसके अलावा सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब की ओर से सैयद मुहम्मद अहसन साहब आदि पर कोई दावा नहीं है, सिवाय (☆☆☆) के जो शेख तसद्दुक हुसैन साहब और सैयद फरहत अली साहब के माध्यम से सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब तक पहुँचे हैं।
अल्हम्दुलिल्लाह, सत्य स्पष्ट हो गया। इस दावे के जवाब में 11 मई को सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने भी एक नया दावा (☆☆☆) पेश किया। हिसाब-किताब में मुख्तार-ए-आम सैयद अफ़ज़ाल हुसैन

साहब ने इस राशि को खंडसार (चीनी मिल) की नकद आय बताया था जो आसामियों (किरायेदारों/कर्जदारों) के अलावा आई थी। लेकिन पेश की गई शर्तों में इसका कोई जिक्र नहीं था। पूछने पर सैयद अफ़ज़ाल हुसैन साहब ने बताया कि यह पैसा इधर से आया और उधर चला गया, यानी लेनदारी में आया और देनदारी में चला गया, इसलिए इसे दर्ज नहीं किया गया। इस पर सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब ने पूछा कि यह किस देनदारी में गया, उन्होंने इसे अपने निजी कर्ज में दिया या साझा कर्ज में। इसका जवाब 12 मई को सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने लिखा कि यह राशि अब कब्जे में नहीं रही बल्कि कर्ज के लेन-देन में चली गई। मेरे ऊपर अकेले कोई कर्ज नहीं था, बल्कि खंडसार से संबंधित साझा कर्ज था, यह उसमें चली गई। शरई तौर पर ऐसे मामलों में साझेदार का हलफनामा (शपथ पत्र) स्वीकार्य है, भले ही वह पूरी जानकारी न दे।

بیان کیا، باقی گواہوں کے بیان میں اصلاً کچھ تذکرہ نہیں، سید محمد احسن صاحب نے یہ شہادتیں اس غرض سے پیش کیں کہ تمام آمدنی کی تحویل سید محمد افضل صاحب کے پاس ہونا ثابت کریں یہ شہادتیں اس امر کے اثبات میں بھی ناتمام ہیں سید مہدی حسن صاحب و سید ممتاز علی صاحب و مرزا ہدایت بیگ صرف شیرے کی آمدنی سید محمد افضل صاحب کے پاس آنا بیان کرتے ہیں، سید محمد احسن صاحب صاف کہتے ہیں کہ یہ میرے علم میں کچھ نہیں کہ تحویل ان دونوں بھائیوں میں کس کے پاس ہوتی تھی سید محمد افضل صاحب کے بھی دیکھنے سے معلوم ہوا کہ وہ اوپر سے دادنی و یافتنی کی رقمیں جدا جدا لکھتے آئے ہیں اور یافتنی کی مجموعی رقم کو تتمہ قرار دیتے ہیں اگرچہ بعد مجرائی دادنی و تتمہ جو تحویل میں باقی نہیں قرار پاسکتا بارہ سو سے قدرے زائد ایک رقم اختر حسین خاں کے دادنی اور بارہ سو ان سے یافتنی دونوں مدوں میں تھی یہ یافتنی ملا کر رقم تتمہ (☆☆) لکھی گئی تھی اس کے بعد کے حساب میں وہ رقم دادنی و یافتنی دونوں میں سے چھوڑ دی ہے اور یوں (☆☆) دادنی اور (☆☆/۱۰۹) یافتنی لکھے ہیں جس کا حاصل یہ ہے کہ حساب برابر ہے تتمہ کچھ نہیں ایسی رقم و تحویل میں باقی ٹھہرانا سخت عجیب ہے ولہذا آج تک سید محمد احسن صاحب نے اس کا کوئی ذکر نہ فرمایا نہ وہ ان کے خیال میں تھا بلکہ بیانِ تحریر میں صراحتہً اس کے خلاف تحریر تھا کہ سید محمد افضل صاحب کو شاید بیس پچیس روپے گئے ہوں گے اگر یہ پندرہ سولہ سو کی رقم بھی پیلی بھیت جانے کے وقت ان کے پاس ہی ہوتی تو اتنی بڑی رقم کثیر چھوڑ کر صرف بیس پچیس روپے کے ذکر پر کیوں قناعت فرمائی جاتی اور وہ بھی لفظِ شاید کے ساتھ ، پھر اس درخواست کے دوروز بعد یعنی ۱۸ مئی کو جو تفصیل قرضہ سید محمد احسن صاحب مدعاعلیہ نے پیش کی اس میں تو اس نزاع کو یکسر طے

فرمادیا اور یہی ان کی نیک نیتی سے متوقع تھا اس کے آخر میں صراحتہً تحریر فرمایا کہ اس کے سوا کوئی مطالبہ سید محمد احسن صاحب وغیرہ کا ذمہ سید محمد افضل صاحب نہیں ہے سوائے (☆☆☆) کے کہ معرفت شیخ تصدق حسین صاحب و سید فرحت علی صاحب کے سید محمد افضل صاحب کو پہنچے ہیں، الحمدللہ کہ حق واضح فرما دیا، اس دعویٰ کے جواب میں ۱۱ مئی کو سید محمد افضل صاحب نے بھی ایک جدید دعویٰ (☆☆☆) کا پیش کیا محاسبات میں سید افضال حسین صاحب مختار عام نے یہ رقم نقد آمدنی کھنڈسار کی بتائی تھی کہ آسامیوں سے علاوہ اس کے آئی تھی مگر شرائط پیش کردہ میں اس کا کچھ ذکر نہ تھا، سید افضال حسین صاحب نے بعد استفسار بیان کیا کہ یہ رقم ادھر سے آئی ادھر گئی یعنی یافتنی میں آئی دادنی میں گئی لہذا قائم نہ کی گئی اس پر سید محمد افضل صاحب نے استفسار کیا کہ کس دادنی میں گئی انہوں نے خالص اپنے قرضے میں دی یا مشترک میں اس کا جواب ۱۲ مئی کو سید محمد احسن صاحب نے لکھا کہ یہ رقم تحویل میں نہیں رہی بلکہ قرضے میں الٹ پھیر میں گئی صرف میرے ذمے پر تنہا قرضہ کوئی نہ تھا بلکہ مشترک قرضہ متعلق کھنڈسار کے تھا اس میں گئی، شرعاً شریک کا حلفی بیان ایسے امور میں مقبول ہے اگرچہ اصلاً تفصیل نہ بتائے۔

Fatawa Rizvia, Volume 18

In Durr al-Mukhtar, page 334: [Boxed Text] Arabic: Qari al-Hidaya was asked about someone who demands an accounting from his partner. He replied: We do not obligate him to provide a detailed accounting. The same applies to a 'mudarib' (managing partner), a 'wasi' (executor), and a 'mutawalli' (trustee). - Nahr-1 Urdu: Qari al-Hidaya was asked if a person demands an account from his partner, the answer was given that we will not make a detailed account mandatory. Similarly is the case of a mudarib, wasi, and mutawalli, Nahr. (T)

Like those sixteen hundred, these two thousand are also inadmissible. After this parenthetical statement, turn the focus back to the actual investigation of the remaining debt (***). Regarding the shown debts, Syed Muhammad Ahsan Sahib stated in his written statement that the same debt continues until now. Out of it, the debt (Samma) related to the document of the Damodar Das incident definitely continues until now. The details of the remaining amounts, which Syed Muhammad Ahsan Sahib recorded for the year 1306 AH (Fasli) when Syed Muhammad Afzal Sahib had gone to Pilibhit, and now for the Shari'ah year 1310 AH (Fasli) recorded from his own ledger and included in the case file; it is clear upon observation that not a single grain of debt remains for Syed Farhat Ali Sahib in this debt. All the amounts in 1310 AH are new. For Syed Farhat Ali Sahib, (***) were written in 1306 AH and in 1310 AH (Sammala) are recorded. Syed Muhammad Ahsan Sahib mentioned in his last writing that these (Lah) have also been paid, only (Samma) remains for them. So, after deducting (109***) from Damodar Das's (*****) and Syed Farhat Ali Sahib's (Samma) total (**), they were paid by Syed Muhammad Ahsan Sahib. Since this debt was joint, the gist of Syed Muhammad Ahsan Sahib's claim is that half of it, i.e., (104***), which Syed Muhammad Ahsan Sahib paid on behalf of Syed Muhammad Afzal Sahib, should be reimbursed to him by Syed Muhammad Afzal Sahib. If the debt was related to the joint sugar mill (Khand Sar), then it must be seen from which funds the said debt was paid by Syed Muhammad Ahsan Sahib. If it was paid from the joint income of the sugar mill, there is no reason for a claim as it was paid from joint property. Now, Syed Muhammad Ahsan Sahib's statement dated May 12th arrives, stating that (1013***) cash income from the sugar mill was received, which went towards paying the joint debt. However, Syed Muhammad Ahsan Sahib has clearly written in his written statement that this debt occurred previously when the expenses were related to them, i.e., Syed Muhammad Afzal Sahib, for domestic expenses, which is proven from their ledger. And in the last writing dated June 18, 1903, it is written that in the debt

(***), (*) are for Damodar Das's debt and (109**) are for other individuals separately, whether this is a domestic expense. There was never any loss in Khand Sar Jagatpur, nor did it have anything to do with this.

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shirka, Matba' Mujtabai Delhi, 1/373.

फ़तावा रज़विया, खंड १८

दुर्रे मुख्तार में, पृष्ठ ३३४: [Boxed Text] अरबी: कारी अल-हिदाया से उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जो अपने साथी से लेखा-जोखा मांगता है। उन्होंने उत्तर दिया: हम उसे विस्तृत लेखा-जोखा देने के लिए बाध्य नहीं करते हैं। यही बात 'मुज़ारिब' (प्रबंधक भागीदार), 'वसी' (वसीयतकर्ता) और 'मुतवल्ली' (ट्रस्टी) पर लागू होती है। - नहर-1 उर्दू: कारी अल-हिदाया से सवाल हुआ कि कोई शख्स अपने शरीक (साझीदार) से हिसाब का मुतालबा (मांग) करे तो जवाब दिया कि हम तफ़सीली (विस्तृत) हिसाब लाज़िम नहीं करेंगे। इसी तरह मुज़ारिब, वसी और मुतवल्ली का मामला है, नहर। (त)

उन सोलह सौ की तरह ये दो हज़ार भी काबिले समाअत (सुनने योग्य) नहीं हैं। इस जुमला-ए-मोत्तरज़ा (कोष्ठक कथन) के बाद असल तन्क़ीह (जांच) बाक़ी कर्ज़ की तरफ़ मोड़ें (***) कि कर्ज़े के दिखाए गए और सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपने बयान-ए-तहरीरी में फ़रमाया कि वही कर्ज़ अब तक चला आता है। उसमें से (समा) कर्ज़ दस्तावेज़ वाक़्या दामोदर दास तो यकीनन अब तक चला आता है। बाक़ी रक़मों की तफ़सील जो सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने बाबत १३०६ हिजरी फ़सली जबकि सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब पीलीभीत गए थे और अब बाबत शरअ १३१० हिजरी फ़सली अपनी बही से लिखवाई और वो शामिल-ए-मिस्ल है; उसके मुलाहिज़ा (अवलोकन) से वाज़ेह (स्पष्ट) है कि इस कर्ज़े में एक हब्बा (कण/पैसा) कर्ज़ सैयद फ़रहत अली साहब के कुछ बाक़ी नहीं। १३१० हिजरी में सब रक़में जदीद (नई) हैं। सैयद फ़रहत अली साहब के १३०६ हिजरी में (***) लिखे थे और बाबत १३१० हिजरी में (समालह) तहरीर हैं। सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपनी अख़ीर (अंतिम) तहरीर में ज़िक्र फ़रमाया है कि अब ये (लह) भी अदा हो गए, उनके फ़क़त (केवल) (समा) बाक़ी हैं। तो दामोदर दास के( ) और सैयद फ़रहत अली साहब के(समा) जुमला (कुल) ( ) निकाल कर (१०९) सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अदा किए। और ये कर्ज़ मुश्तरक (संयुक्त) था तो सैयद मुहम्मद अहसन साहब का हासिल-ए-दावा ये हुआ कि इसका निस्फ़ (आधा) यानी (१०४)** कि सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अज़ जानिब (की ओर से) सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब अदा किए हैं, सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब से उनको दिलाए जाएँ। कर्ज़ अगर बाबत खंड सार (चीनी मिल) मुश्तरक होता तो ये अम्र देखना कि कर्ज़-ए-मज़कूर सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने किस माल से अदा किया। अगर आमदनी मुश्तरक खंड सार से अदा हुआ तो कोई वजह-ए-मुतालबा नहीं कि मुश्तरक माल से अदा हुआ। और अब सैयद मुहम्मद

अहसन साहब का वो बयान मोरखा १२ मई वारिद होता कि (१०१३***) नक़द आमदनी खंड सार और हुए थे जो कर्ज़-ए-मुश्तरका के अदा में गए। मगर सैयद मुहम्मद अहसन साहब अपने बयान-ए-तहरीरी में साफ़ लिख चुके हैं कि ये कर्ज़ साबिक़ (पूर्व) में जबकि ख़र्च उनके यानी सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के ताल्लुक़ था, हुआ था बाबत ख़र्च-ए-ख़ानगी (घरेलू खर्च) के जो उनकी बही से साबित है। और अख़ीर तहरीर मोरखा १८ जून १९०३ में लिखा कर्ज़ ()** में () **कर्ज़ दामोदर दास के हैं और (१०९***) जो दीगर साहिबान का मुतफ़र्रिक़ चाहे ये बात ख़र्च-ए-ख़ानगी है। खंड सार जगतपुर में कभी नुक़सान न हुआ न इसको इससे कुछ।

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शिरका, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/373.

पृष्ठ 273/738

در مختار صفحہ ۳۳۴: [Boxed Text] عربی: سئل قارئ الهداية عمن طلب محاسبة شريكه فاجاب لانلزمه بالتفصيل ومثله المضارب والوصی والمتولی، نهر -1 اردو: قاری الہدایہ سے سوال ہوا کہ کوئی شخص اپنے شریک سے حساب کا مطالبہ کرے تو جواب دیا کہ ہم تفصیلی حساب لازم نہیں کریں گے۔ اسی طرح مضارب، وصی اور متولی کا معاملہ ہے، نہر۔ (ت)

توان سولہ سو کی طرح یہ دو ہزار بھی نا قابلِ سماعت ہیں، اس جملہ معترضہ کے بعد اصل تنقیح بقیہ قرضہ کی طرف عطف عنان کریں **() کہ قرضے کے دکھائے گئے اور سید محمد احسن صاحب نے اپنے بیان تحریری میں فرمایا کہ وہی قرضہ اب تک چلا آتا ہے اس میں سے (صما) قرضہ دستاویز واقعہ دامودر داس تو یقیناً اب تک چلا آتا ہے باقی رقوم کی تفصیل جو سید محمد احسن صاحب نے بابت ۱۳۰۶ھ فصلی جبکہ سید محمد افضل صاحب پیلی بھیت گئے تھے اور اب بابت شرع ۱۳۱۰ھ فصلی اپنی بہی سے لکھوائی اور وہ شامل مسل ہے، اس کے ملاحظہ سے واضح ہے کہ اس قرضے میں ایک حبہ قرضہ سید فرحت علی صاحب کے کچھ باقی نہیں ۱۳۱۰ھ میں سب رقوم جدید ہیں سید فرحت علی صاحب کے ۱۳۰۶ھ میں ()** لکھے تھے اور بابت ۱۳۱۰ھ میں (صمالہ) تحریر ہیں سید محمد احسن صاحب نے اپنی اخیر تحریر میں ذکر فرمایا ہے کہ اب یہ (لہ) بھی ادا ہوگئے ان کے فقط (صما) باقی ہیں تو دامودر داس کے **() اور سید فرحت علی صاحب کے (صما) جملہ ()** نکال کر (۱۰۹) **سید محمد احسن صاحب نے ادا کئے اور یہ قرضہ مشترک تھا تو سید محمد احسن صاحب کا حاصل دعوی یہ ہوا کہ اس کا نصف یعنی (۱۰۴)** کہ سید محمد احسن صاحب نے از جانب سید محمد افضل صاحب ادا کئے ہیں سید محمد افضل صاحب سے ان کو دلائے جائیں قرضہ اگر بابت کھنڈ سار مشترک ہوتا تو یہ امر دیکھنا کہ قرضہ مذکور سید محمد

احسن صاحب نے کس مال سے ادا کیا اگر آمدنی مشترک کھنڈ سار سے ادا ہوا تو کوئی وجہ مطالبہ نہیں کہ مشترک مال سے ادا ہوا اور اب سید محمد احسن صاحب کا وہ بیان مورخہ ۱۲/ مئی وارد ہوتا کہ (۱۰۱۳) **نقد آمدنی کھنڈ سار اور ہوئے تھے جو قرضہ مشترکہ کے ادا میں گئے مگر سید محمد احسن صاحب اپنے بیان تحریری میں صاف لکھ چکے ہیں کہ یہ قرضہ سابق میں جبکہ خرچ ان کے یعنی سید محمد افضل صاحب کے تعلق تھا ہوا تھا بابت خرچ خانگی کے جوان کے بہی سے ثابت ہے اور اخیر تحریر مورخہ ۱۸/ جون ۱۹۰۳ء میں لکھا قرضہ ()** میں **() قرضہ دامودر داس کے ہیں اور (۱۰۹*)** جو دیگر صاحبان کا متفرق چاہے یہ بات خرچ خانگی ہے کھنڈ سار جگت پور میں کبھی نقصان نہ ہوا نہ اس کو اس سے کچھ

1 درمختار کتاب الشرکۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۷۳

From these two statements, it has become clearly evident that this debt has no connection with the partnership assets, i.e., the khand-sar (sugar mill), but rather it is personal. The debt that was upon both individuals was paid by Syed Muhammad Ahsan Sahib. Now, if its payment was made from common assets (as indicated by the recent statement that the khand-sar was never in need of a loan at any time, and from this it is proven that mentioning the debt of (☆☆☆) being spent on the khand-sar's repayment was likely a slip of the tongue), then it is clear that Syed Muhammad Ahsan Sahib has no claim regarding this debt. Even if it is assumed that Syed Muhammad Ahsan Sahib paid this debt from his own personal funds or by taking a loan from someone else, it was a debt owed by one brother which the other paid on his own volition. This was an act of kindness towards the brother, and there is hope for reward for such good conduct, but there is no right to receive compensation, as no person can forcibly demand a return for an act of kindness and favor. Therefore, it is explicitly stated in books that a person who pays someone else's debt without their request will not get it back from them. 'Uqud-ul-Durriyah, Vol. 2, p. 207:

[Arabic Boxed Text] Al-Mutabarri'u la yarji'u bima tabarra'a bihi 'ala ghayrihi kama law qada dayna ghayrihi bighayri amrihi. The one who acts voluntarily does not reclaim what he gave as a gift to another, just as if he paid someone else's debt without his request. (T)

Similarly, it is mentioned in Jami' al-Fusulayn etc. Thus, it is proven that Syed Muhammad Ahsan Sahib has no claim against Syed Muhammad Afzal regarding the debt. If there is a claim regarding the document of the note, it belongs to Damodar Das and their (Sammar's) appointment is to Syed Farhat Ali Sahib. In this, Syed Muhammad Afzal Sahib also has an excuse that five hundred of Syed Farhat Ali Sahib's are remaining, which would total two hundred and fifty, but there is no need for investigation here as this is not Syed Muhammad Ahsan Sahib's claim; if there is a claimant in this, it would be Syed Farhat Ali Sahib, who has no connection to this case.

(10) Syed Muhammad Ahsan Sahib has written the 'outstanding liabilities of tenants' (☆☆) which was previously written by mistake as (☆☆) and later he corrected it. This amount includes the balance for Abdul Karim Khan's house, the balance of 'Ras' (syrup/juice) of Jagatpur due from tenants, and the balance of 'Taufir' (excess) due from tenants of the village. Its further detail is that it includes a certain amount of

'recovery' (i.e., expected to be recovered) and a certain amount of 'non-recovery' for which there is hope of recovery...

---

1. Al-'Uqud al-Durriyah, Kitab al-Mudayanat, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/248

इन दोनों बयानों से साफ ज़ाहिर होता है कि इस कर्ज़ का साझेदारी की संपत्ति यानी 'खँडसार' (चीनी मिल) से कोई संबंध नहीं है, बल्कि ये निजी हैं। जो कर्ज़ दोनों व्यक्तियों पर था, वह सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अदा किया है। अब अगर इसकी अदायगी साझा संपत्ति से हुई (जैसा कि हालिया बयान से पता चलता है कि खँडसार को कभी कर्ज़ की ज़रूरत नहीं पड़ी थी और यहीं से साबित होता है कि (☆☆☆) के कर्ज़ का खँडसार की अदायगी में खर्च होना शायद बोलने की चूक थी), तो स्पष्ट है कि सैयद मुहम्मद अहसन साहब को इस कर्ज़ के बारे में कोई दावा नहीं पहुँचता। और अगर मान भी लिया जाए कि यह कर्ज़ सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने अपनी खास संपत्ति से या किसी से कर्ज़ लेकर चुकाया, तो यह एक कर्ज़ था जो एक भाई पर आता था और दूसरे ने स्वयं अपनी मर्जी से चुका दिया। यह भाई के साथ अच्छा व्यवहार था और नेक व्यवहार पर सवाब (पुण्य) की उम्मीद है, मगर मुआवज़ा पाने का अधिकार नहीं है, क्योंकि कोई भी व्यक्ति नेकी और एहसान करके उसका बदला ज़बरदस्ती नहीं माँग सकता। अतः किताबों में स्पष्ट उल्लेख है कि जो व्यक्ति दूसरे का कर्ज़ उसकी आज्ञा के बिना चुका दे, वह उससे वापस नहीं पाएगा। उक़ूद-उल-दुर्रिया, जिल्द २, पृ. २०७:

[अरबी बॉक्स टेक्स्ट] अल-मुतबर्रिउ ला यरजिउ बिमा तबर्रआ बिही अला ग़ैरिही कमा लौ क़ज़ा दयना ग़ैरिही बि-ग़ैरि अम्रिही। दूसरे पर उपकार करने वाला उपकार में दी गई चीज़ वापस नहीं पाएगा, जैसे कि किसी की ओर से उसके आदेश के बिना ऋण चुका दे। (त)

इसी तरह जामे-उल-फ़ुसूलैन आदि में है। तो सिद्ध हुआ कि सैयद मुहम्मद अहसन साहब को सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल पर कर्ज़ के संबंध में कोई दावा नहीं पहुँचता। यदि दस्तावेज़ (नोट) का दावा है, तो वह दामोदर दास का है और उनका (समार) का नियुक्त होना सैयद फ़रहत अली साहब के लिए है। इसमें सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब को यह आपत्ति भी है कि सैयद फ़रहत अली साहब के पाँच सौ बकाया हैं, जो कुल ढाई सौ होंगे, मगर यहाँ इसकी जाँच की आवश्यकता नहीं है क्योंकि यह सैयद मुहम्मद अहसन साहब का दावा नहीं है; इसमें यदि कोई दावेदार होगा तो वह सैयद फ़रहत अली साहब होंगे जिनका इस मुक़दमे से कोई संबंध नहीं है।

(१०) सैयद मुहम्मद अहसन साहब ने 'बक़ाया ज़िम्मे आसामियाँ' (☆☆) लिखी है जो पहले भूलवश (☆☆) लिखी गई थी और बाद में उन्होंने इसे सही कर दिया। इस राशि में अब्दुल करीम खाँ के मकान का बक़ाया, जगतपुर के'रस' (गन्ने का रस) का बक़ाया जो आसामियों के ज़िम्मे है, और गाँव

की आसामियों के ज़िम्मे 'तौफ़ौर' (अतिरिक्त) का बक़ाया शामिल है। और इसकी आगे की विस्तृत जानकारी वही है कि इसमें इतनी 'वसूली' (यानी वसूली की उम्मीद) है और इतनी 'ग़ैर-वसूली' है जिसकी वसूली की उम्मीद...

---

1. अल-उक़ूद अल-दुर्रिया, किताब अल-मुदायनत, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, २/२४८

تعلق ہے ان دونوں بیانوں سے صاف روشن ہوا کہ اس قرضہ کو عقدِ شرکت کے مال یعنی کھنڈسار سے کچھ علاقہ نہیں بلکہ خانگی ہیں جو قرضہ دونوں صاحبوں پر تھا وہ سید محمد احسن صاحب نے ادا کیا ہے اب اگر اس کی ادامالِ مشترک سے ہوئی (جیسا کہ اس بیان اخیر سے پتا چلتا ہے کہ کھنڈسار کسی وقت محتاج قرضہ نہ ہوئی تھی اور یہیں سے ثابت ہوتا ہے کہ اس (☆☆☆) کا قرضہ کھنڈسار کے ادا میں صرف ہونا غالبا سہو بیان تھا) جب تو ظاہر ہے کہ سید محمد احسن صاحب کو اس قرضہ کی بابت کوئی دعوٰی نہیں پہنچتا اور اگر فرض ہی کر لیا جائے کہ یہ قرض سید محمد احسن صاحب نے خاص اپنے مال سے خواہ کسی سے قرض لے کر ادا کیا تو یہ ایک قرض ہے کہ ایک بھائی پر آتا تھا دوسرے نے بطورِ خود ادا کر دیا بھائی کے ساتھ حسن سلوک ہوا اور نیک سلوک پر ثواب کی امید ہے مگر معاوضہ ملنے کا استحقاق نہیں کہ کوئی شخص نیک سلوک و احسان کر کے عوض جبرا نہیں مانگ سکتا و لہذا کتابوں میں تصریح ہے کہ جو شخص دوسرے کا قرضہ بے اس کے امر کے ادا کر دے وہ اس سے واپس نہ پائے گا۔ عقود الدریہ جلد ۲ ص ۲۰۷ :

[Arabic Boxed Text] المتبرع لا یرجع بما تبرع به علی غیره کما لو قضی دین غیره بغیره امره ۱۔ غیر پر نیکی کرنے والا نیکی میں دی ہوئی چیز واپس نہ پائیگا جیسے غیر کی طرف سے اس کے امر کے بغیر قرض ادا کر دے۔ (ت)

اسی طرح جامع الفصولین وغیرہ میں ہے ، تو ثابت ہوا کہ سید محمد احسن صاحب کو کوئی مطالبہ بابت قرضہ سید محمد افضل پر نہیں پہنچتا دستاویزِ رقعہ کا مطالبہ ہے تو دامودر داس کا ہے کا اور ان (صمار) کا نصب ہے تو سید فرحت علی صاحب کا ہے اس میں سید محمد افضل صاحب کو

عذر بھی ہے کہ سید فرحت علی صاحب کے پانسو باقی ہیں کہ مجموع اڑھائی سو ہوں گے مگر اس کی تحقیقات کی یہاں ضرورت نہیں یہ دعویٰ سید محمد احسن صاحب کا نہیں اس میں مدعی ہوں تو سید فرحت علی صاحب ہونگے جن کو اس مقدمہ سے تعلق نہیں۔

(۱۰) سید محمد احسن صاحب نے بقایا ذمہ آسامیاں (☆☆) لکھی ہے جو پہلے براہ سہو (☆☆) لکھی گئی اور بعد کو اس کی تصحیح فرمادی ہے اس رقم میں بقایا بابت مکان عبد الکریم خاں والا اور بقایا رس جگت پور ذمہ آسامیاں اور بقایا تو فیر ذمہ آسامیاں دیہ شامل ہے اور اس کی اور تفصیل وہی ہے کہ اس میں اس قدر وصولی یعنی متوقع الوصول اور اس قدر غیر وصولی ہے جس کے وصول کی امید

---

۱ العقود الدریہ کتاب المداینات ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۲۴۸

Fatawa Rizvia Volume (18)

...no, and in his note dated 22nd Zil-Hijjah 1320 AH, he admitted that approximately (☆☆) Karas has been received from the remaining juice. After many calculations, his general attorney, Sayyid Afzal Hussain Sahib, clarified that (☆☆) Karas has indeed been received. Thus, that amount no longer remains in the arrears, and half of it (Sama ☆☆) is due to Sayyid Muhammad Ahsan Sahib from Sayyid Muhammad Afzal Sahib, and it has become payable. Until that time, regarding the total amount due from them (7/3-8 ☆☆☆☆) and the received remaining amount (☆☆☆), although Muhammad Ahsan Sahib desires that after reducing some of the shortfall in recovery, the remainder be halved, whether divided in documents or one party being compensated by the other for all remaining arrears because holding a partnership in the sugar refinery (Khandsar) is no longer desired, and Sayyid Muhammad Afzal Sahib is also not at all willing to continue the partnership. However, regarding the collection of arrears, he describes himself as completely helpless, stating, "I do not even know the tenants; Sayyid Muhammad Ahsan Sahib has always done the work, and the tenants are in his possession. I will not be able to collect anything." But legally, debts cannot be divided among debtors, nor is exchange of debt possible from a non-debtor. Therefore, it is necessary to leave these arrears as they are, whether recoverable or non-recoverable, and whichever party receives any amount from them, it is mandatory to pay half of it to the other party. Of course, if in any category, the arrears are proven to be less than what Sayyid Muhammad Ahsan Sahib stated, it will be evident that they had received that much more. Therefore, it will be mandatory for them to pay half of that shortfall to Sayyid Muhammad Afzal Sahib. Sayyid Muhammad Ahsan Sahib recorded the arrears of juice due from the tenants of Jagatpur as (102 ☆☆), stating that (☆☆) was received later, leaving (Sama ☆☆). Later, the excuse that there was an error in this, and that (Lah ☆☆) among them relates to the purchase of auctioned property while the rest belongs to Jagatpur, is not acceptable, as that was a sworn document and this amount from the auction purchase is a non-recoverable amount which Sayyid Muhammad Ahsan Sahib has already put under non-recoverable losses. No declarant is authorized to later claim a beneficial mistake or oversight in their own declaration, especially in this state where they revealed this mistake nearly two months later. The sworn document was presented on 16th Zil-Hijjah and this mistake was pointed out on 18th Safar. Furthermore, even by examining their ledger, it appeared that this amount continued to be an oversight in it; it was added later, increasing from the sum written above,

and its writing is also clearly visible with a different pen and ink. From the income and expenditure accounts of 1308 F and 1309 F under Sayyid Muhammad Ahsan Sahib's observation, this matter is clear. Therefore, this exception is in no way acceptable. For the purpose of severing this partnership, both parties also wanted the boiling pans (Kadhau) of Jagatpur sugar refinery (of which Sayyid Muhammad Afzal Sahib stated nine and Sayyid Muhammad Ahsan Sahib accepted seven) to be valued and given to one party. Sayyid Muhammad Ahsan Sahib had set their total price...

...नहीं, और २२ ज़िल-हिज्जा १३२० हिजरी की अपनी चिट्ठी में स्वीकार किया कि बचे हुए रस से लगभग (☆☆) कारस प्राप्त हो गया है। बहुत हिसाब-किताब के बाद उनके मुख्तार-ए-आम सैय्यद अफज़ाल हुसैन साहब ने स्पष्ट किया कि (☆☆) कारस वास्तव में प्राप्त हो चुका है। अतः अब उतनी राशि बकाया में नहीं रही और उसका आधा (समा ☆☆) सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब को सैय्यद मुहम्मद अफज़ल साहब से प्राप्त होना है और देय हो चुका है। उस समय तक उनके ज़िम्मे कुल राशि (७/३-८ ☆☆☆☆) और प्राप्त बकाया राशि (☆☆☆) के संबंध में, हालांकि मुहम्मद अहसन साहब की यह इच्छा है कि वसूली की कमी को कुछ कम करके शेष का आधा कर दिया जाए, चाहे उसे दस्तावेज़ों में बाँट दिया जाए या एक पक्ष दूसरे को मुआवज़ा देकर पूरी बकाया राशि एक ही पक्ष की कर दी जाए क्योंकि अब खंडसार (चीनी मिल) में साझेदारी रखना मंजूर नहीं है, और सैय्यद मुहम्मद अफज़ल साहब भी साझेदारी पर कतई राज़ी नहीं हैं। मगर बकाया की वसूली के मामले में वह खुद को बिल्कुल लाचार बताते हैं कि "मैं असामियों (किरायेदारों) को जानता भी नहीं हूँ, हमेशा काम सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने ही किया है और असामी उन्हीं के कब्ज़े में हैं, मुझे कुछ भी प्राप्त नहीं हो सकेगा।" मगर शरीयत के अनुसार कर्जदारों के बीच कर्ज का बँटवारा नहीं किया जा सकता और न ही गैर-कर्जदार से कर्ज का आदान-प्रदान संभव है। इसलिए इन बकायों को, चाहे वे वसूल होने वाले हों या न होने वाले, उनकी वर्तमान स्थिति पर छोड़ना आवश्यक है, और जिस पक्ष को उनमें से जो भी राशि प्राप्त होती जाए, उसका आधा हिस्सा दूसरे को देना अनिवार्य होगा। हाँ, अगर किसी मद में बकाया सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब द्वारा बताई गई राशि से कम सिद्ध होता है, तो यह स्पष्ट होगा कि उन्होंने उतनी अधिक राशि प्राप्त कर ली थी। अतः उस कमी का आधा हिस्सा सैय्यद मुहम्मद अफज़ल साहब को देना उनके ज़िम्मे अनिवार्य होगा। सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने जगतपुर के असामियों के ज़िम्मे रस का बकाया (१०२ ☆☆) लिखा है कि (☆☆) बाद में प्राप्त होकर (समा ☆☆) रह गया। बाद में यह बहाना कि इसमें भूल हुई और उनमें से (लह ☆☆) नीलाम की गई संपत्ति की खरीद के संबंध में है और शेष इस जगतपुर के हैं, स्वीकार्य नहीं है क्योंकि वह एक हलफनामा (शपथ पत्र) था और नीलाम खरीद की यह राशि एक न वसूल होने वाली राशि है जिसे सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब पहले ही न वसूल होने वाले नुकसान में डाल चुके हैं। कोई भी घोषणा करने वाला भविष्य में अपनी घोषणा में अपने लाभ के लिए गलती या चूक बताने का हकदार नहीं है, विशेष रूप से उस स्थिति में जब उन्होंने यह गलती लगभग दो महीने बाद ज़ाहिर की। हलफनामा १६

ज़िल-हिज्जा को पेश किया गया था और यह गलती १८ सफ़र को बताई गई। इसके अलावा, उनकी बही (खाता) देखने से भी यह ज़ाहिर हुआ कि यह राशि उसमें भी चूक बनी रही, बाद में बढ़ाई गई है जो ऊपर लिखे गए जोड़ से अधिक है, और इसकी लिखावट भी स्पष्ट रूप से अलग कलम और स्याही से दिखाई देती है। १३०८ फ़ और १३०९ फ़ के आय-व्यय खाते से भी सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब के अवलोकन से यह बात स्पष्ट है। इसलिए यह अपवाद किसी भी तरह स्वीकार्य नहीं है। इसी साझेदारी को समाप्त करने के उद्देश्य से दोनों पक्ष यह भी चाहते थे कि जगतपुर खंडसार के कड़ाव (जिनकी संख्या सैय्यद मुहम्मद अफज़ल साहब ने नौ बताई थी और सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने सात स्वीकार की थी) की कीमत लगाकर एक पक्ष को दे दिए जाएं। सैय्यद मुहम्मद अहसन साहब ने उनकी कुल कीमत...

पृष्ठ २७५ / ७३८

نہیں اور اپنے رقعہ مورخہ ۲۲ ذی الحجہ ۱۳۲۰ھ میں اقرار فرمایا کہ بقایا رس سے تخمیناً (☆☆) کارس اور وصول ہو گیا اور اس تخمینہ کو ان کے مختارِ عام سید افضال حسین صاحب نے بعد بہت محاسبات کے یوں ظاہر فرمایا کہ (☆☆) کارس حقیقتاً وصول ہوا ہے تو اس قدر تو بقایا میں نہ رہا اور اسکا نصف (صما☆☆) ذمہ سید محمد احسن صاحب یافتنی سید محمد افضل صاحب اور واجب الادا ہو کر اس وقت تک مجموع رقم ان کے ذمے (☆☆☆☆۷ / ۳-۸) پائی ہوئی بقایا رقم (☆☆☆) کی نسبت اگرچہ محمد احسن صاحب کی یہ خواہش ہو کہ کمی وصولی کا کچھ کم کر کے باقی کی تنصیف کر دی جائے خواہ دستاویز میں بانٹ دی جائیں خواہ ایک سے دوسرے کو ان کا معاوضہ دلا کر جملہ بقایا ایک فریق کی کر دی جائے کہ اب کھنڈسار میں شرکت رکھنا منظور نہیں اور سید محمد افضل صاحب بھی قطعی شرکت پر راضی نہیں مگر تحصیل بقایا سے اپنے آپ کو معذور محض بتاتے ہیں کہ میں اسامیوں کو جانتا بھی نہیں ہمیشہ کام سید محمد احسن صاحب نے کیا اور اسامیان انہیں کے قبضے میں ہیں مجھے کچھ وصول نہ ہو سکے گا مگر شرعاً ودوائن مدیون کو تقسیم نہیں کر سکتے نہ غیر مدیون سے دین و تبادلہ ممکن، لہذا اس بقایا کو خواہ وصولی ہو یا غیر وصولی بدستور اس کے حال پر چھوڑنا لازم اور جس فریق کو جس قدر ان میں سے وصول ہوتا جائے اس کا نصف دوسرے کو ادا کرنا واجب، البتہ اگر کسی مد میں بقایا اس قدر سے کم ثابت ہو جو سید محمد احسن صاحب نے بتائی ہے تو ظاہر ہوگا کہ اس قدر اور ان کو وصولی ہو گیا تھا لہذا اس کمی کا نصف بحق سید محمد افضل صاحب ادا کرنا ان کے ذمے لازم ہوگا سید محمد احسن صاحب نے بقایا بابت رس ذمہ اسامیان جگت پور (۱۰۲☆☆) لکھائی ہے کہ (☆☆) بعد کو وصول ہو کر (سما☆☆) رہے بعد کو یہ عذر کہ اس میں سہو ہوا ان میں

(لہ☆☆) بابت خرید جائداد نیلام ہیں باقی اس جگت پور کے ہیں قابلِ رقم نہیں کہ وہ کاغذ حلفی تھا اور یہ رقم خرید نیلام ایک غیر وصولی رقم ہے جسے سید محمد احسن صاحب غیر وصولی نقصان میں ڈال چکے ہیں اور کوئی اقرار کنندہ آئندہ اپنے اقرار میں اپنی مفید غلطی و سہو بتانے کا مجاز نہیں خصوصاً اس حالت میں کہ یہ غلطی انہوں نے تقریباً دو مہینے بعد ظاہر کی حلفی کاغذ ۱۶ ذی الحجہ کو پیش کیا تھا اور یہ غلطی ۱۸ صفر کو بتائی ہے مع ہذا خواہ ان کی بہی کے ملاحظہ سے ظاہر ہوا کہ یہ رقم اس میں بھی سہو ہوتی رہی بعد کو بڑھائی گئی ہے جو اوپر لکھے ہوئے جوڑ سے بڑھتی ہے اور اس کی تحریر بھی صاف جدا قلم و سیاہی سے نظر آتی ہے ۱۳۰۸ ف اور ۱۳۰۹ ف کا جمع خرچ بھی سید محمد احسن صاحب کے ملاحظہ سے یہ امر ظاہر ہے لہذا کسی طرح یہ استثناء قابلِ قبول نہیں اسی قطع شرکت کی غرض سے فریقین نے یہ بھی چاہا کہ کھنڈسار جگت پور کے کڑھاؤ (جس میں سید محمد افضل صاحب نے نو بیان کیا تھا اور سید محمد احسن صاحب نے سات تسلیم کئے) قیمت لگا کر ایک فریق کو دلا دئے جائیں سید محمد احسن صاحب نے ان کی مجموعی قیمت

Fatawa Razawiyya Volume 18

(☆☆☆) Proposed and wrote that Syed Muhammad Afzal Sahib should take it himself at this price or give it to us. Syed Muhammad Afzal Sahib preferred to take it himself, thus Syed Muhammad Ahsan Sahib's share (☆☆) decreased from the mentioned recovery to (☆☆☆ 2/3 - 8/1) remained for him against Muhammad Ahsan Sahib, and the seven cauldrons went to Syed Muhammad Afzal Sahib. Therefore, the following order was issued:

(1) Syed Afzal Husain Sahib has no claim in all the disputed houses. (2) Syed Muhammad Afzal Sahib has no right in residential house number 1. (3) From the three-quarters sale of house number 3, half ownership belongs to Syed Muhammad Afzal Sahib, and from one-quarter mortgaged, half is mortgaged to him. (4) House number 4, belonging to Abdul Karim Khan, is under mortgage to both Syed Muhammad Afzal and Syed Muhammad Ahsan Sahiban equally. (5) House number 5, belonging to Ahmad Husain Khan, was decided to be the sole property of Syed Muhammad Ahsan Sahib; Syed Muhammad Afzal Sahib has no right in it. (6) House number 2, belonging to Muhammad Bakhsh, was decided to be the sole property of Syed Muhammad Afzal Sahib; Syed Muhammad Ahsan Sahib has no right in it. (7) Neither party has any claim against the other regarding movable property (furniture/assets). (8) Arrears details: Regarding 'Ras' (juice/syrup) due from the tenants of Jagatpur (Samat 8), regarding 'Taufir' (excess/profit) due from the tenants of the village up to (90 F ☆☆), arrears regarding Manpur and Pir Sakhera (☆☆ 12/1), mortgage claims regarding the house mortgaged to Abdul Karim Khan (☆☆), total (☆☆) until the end of 1309 F, belong equally to Syed Muhammad Afzal Sahib and Syed Muhammad Ahsan Sahib. Whatever is received by either party, half of it should be paid to the other. If any shortfall appears in any head from this amount, it will be obligatory for Syed Muhammad Ahsan Sahib to pay half of that shortfall to Syed Muhammad Afzal Sahib. (9) Syed Muhammad Afzal Sahib has been a partner in the sugar refinery (Khandsar) of Jagatpur from the beginning. Its seven cauldrons were decided to belong to Syed Muhammad Afzal Sahib. Syed Muhammad Ahsan Sahib should deliver those seven cauldrons to Syed Muhammad Afzal Sahib's house. Syed Muhammad Afzal Sahib will pay the rent and transportation costs. (10) The debt of Damodar Das regarding the document (☆☆ dated Samat) is half and half on both parties, Syed Muhammad Afzal and Syed Muhammad Ahsan Sahiban. Whatever burden or demand arises because of it, will be shared equally by both parties.

फतावी रज़विया जिल्द 18

(☆☆☆) प्रस्तावित किया और लिखा कि सैयद मोहम्मद अफजल साहब इस कीमत पर खुद ले लें या हमें दे दें। सैयद मोहम्मद अफजल साहब ने खुद लेना पसंद किया, इसलिए सैयद मोहम्मद अहसन साहब का हिस्सा (☆☆) उनकी उल्लिखित प्राप्ति से कम होकर (☆☆☆ 2/3 - 8/1) उनके लिए मोहम्मद अहसन साहब पर रहा, और सात कढ़ाव सैयद मोहम्मद अफजल साहब के हुए। अतः निम्नलिखित आदेश दिया गया:

(1) समस्त विवादित मकानों में सैयद अफजल हुसैन साहब का कोई दावा नहीं है। (2) आवासीय मकान नंबर 1 में सैयद मोहम्मद अफजल साहब का कोई हक नहीं है। (3) मकान नंबर 3 के तीन-चौथाई हिस्से की बिक्री से आधा स्वामित्व सैयद मोहम्मद अफजल साहब का है, और एक-चौथाई गिरवी हिस्से में से आधा उनके पास गिरवी है। (4) मकान नंबर 4 अब्दुल करीम खान वाला, सैयद मोहम्मद अफजल और सैयद मोहम्मद अहसन साहबान के पास बराबर के गिरवी (mortgage) में है। (5) मकान नंबर 5 अहमद हुसैन खान वाला, सैयद मोहम्मद अहसन साहब की पूर्ण संपत्ति घोषित किया गया; इसमें सैयद मोहम्मद अफजल साहब का कोई हक नहीं रहा। (6) मकान नंबर 2 मोहम्मद बख्श वाला, सैयद मोहम्मद अफजल साहब की पूर्ण संपत्ति घोषित किया गया; इसमें सैयद मोहम्मद अहसन साहब का कोई हक नहीं रहा। (7) चल संपत्ति (सामान) के मामले में किसी भी पक्ष का दूसरे पर कोई दावा नहीं रहा। (8) बकाया विवरण: जगतपुर के असामियों (किरायेदारों) के जिम्मे 'रस' के बाबत (समत 8), गाँव के असामियों के जिम्मे 'तौफीर' (बचत/लाभ) के बाबत (90 फ ☆☆) तक, मानपुर और पीर साखेड़ा के बाबत बकाया (☆☆ 12/1), अब्दुल करीम खान वाले गिरवी मकान के बाबत गिरवीदारों की मांग (☆☆), कुल (☆☆) अंत 1309 फ तक सैयद मोहम्मद अफजल साहब और सैयद मोहम्मद अहसन साहब के बीच बराबर (आधा-आधा) है। इनमें से जो कुछ जिस पक्ष को प्राप्त हो, उसका आधा दूसरे को अदा करे। यदि किसी मद में इस राशि से कमी प्रकट हो, तो सैयद मोहम्मद अहसन साहब पर यह अनिवार्य होगा कि वे उस कमी का आधा सैयद मोहम्मद अफजल साहब को अदा करें। (9) जगतपुर की खंडसार (चीनी मिल) में शुरू से ही सैयद मोहम्मद अफजल साहब की साझेदारी रही है। उसके सातों कढ़ाव सैयद मोहम्मद अफजल साहब के तय हुए। सैयद मोहम्मद अहसन साहब वे सातों कढ़ाव सैयद मोहम्मद अफजल साहब के घर पहुँचा दें, सैयद मोहम्मद अफजल साहब किराया और ढुलाई का खर्च अदा करेंगे। (10) दामोदर दास का कर्ज दस्तावेज के बाबत (☆☆ वाकये समत), दोनों पक्षों सैयद मोहम्मद अफजल और सैयद मोहम्मद

अहसन साहबान पर आधा-आधा है। इसकी वजह से जो भी भार या मांग आएगी, वह दोनों पक्षों द्वारा समान रूप से वहन की जाएगी।

पृष्ठ 738 का 276

(☆☆☆) تجویز کی اور لکھا کہ سید محمد افضل صاحب اس قدر قیمت میں خود لے لیں یا ہم کو دے دیں۔ سید محمد افضل صاحب نے خود لینا پسند کیا پس حصہ سید محمد احسن صاحب کے (☆☆) ان کی یافتنی مذکور سے کم ہو کر (☆☆☆ ۲ / ۳- ۸/۱) پائی ان کے لئے محمد احسن صاحب پر رہے اور کڑھاؤ ساتوں سید محمد افضل صاحب کے ہوئے لہذا حسبِ ذیل حکم ہوا:

(۱) جملہ مکانات متنازعہ میں سید افضال حسین صاحب کا دعوٰی نہیں۔ (۲) مکان مسکونہ نمبر ۱ میں سید محمد افضل صاحب کا کوئی حق نہیں۔ (۳) مکان نمبر ۳ کے تین ربع بیع سے نصف ملک سید محمد افضل صاحب اور ایک ربع مرہون سے نصف ان کا مرہون ہے۔ (۴) مکان نمبر ۴ عبد الکریم خاں والا بالمناصفہ سید محمد افضل و محمد احسن صاحبان کے مرتہنی میں ہے۔ (۵) مکان نمبر ۵ احمد حسین خاں والا خالص ملک سید محمد احسن صاحب قرار پایا اس میں سید محمد افضل صاحب کا کوئی حق نہ رہا۔ (۶) مکان نمبر ۲ محمد بخش والا خالص ملک سید محمد افضل صاحب قرار پایا اس میں سید محمد احسن صاحب کا کوئی حق نہ رہا۔ (۷) اثاث میں کسی فریق کا دوسرے پر دعوٰی نہ رہا۔ (۸) بقایا بدیں تفصیل بابت رس ذمہ اسامیان جگت پور (سمات ۸)، بابت توفیر ذمہ اسامیان دیہہ لغایۃ (۹۰ ف ☆☆)، بقایا بابت مان پور و پیر ساکھیڑا (☆☆ ۱۲/۱) مطالبہ مرتہنان بابت مکان مرہون عبدالکریم خان والا (☆☆) مجموع (☆☆) آخر ۱۳۰۹ ف تک سید محمد افضل صاحب و سید محمد احسن صاحب کے بالمناصفہ ہیں ان میں جو کچھ جس فریق کو وصول ہو اس کا نصف دوسرے کو ادا کرے اگر کسی مد میں اس مقدار سے کمی ظاہر ہو تو سید محمد احسن صاحب پر لازم ہوگا کہ اس کمی کا نصف سید محمد افضل صاحب کو ادا کریں۔ (۹) کھنڈسار جگت پور میں شروع سے سید محمد افضل صاحب کی شرکت رہی اس کے ساتوں کڑھاؤ

سید محمد افضل صاحب کے قرار پائے سید محمد احسن صاحب وہ ساتوں کڑھاؤ سید محمد افضل صاحب کے مکان پر پہنچوادیں، سید محمد افضل صاحب کرایہ و باربرداری ادا کرینگے۔ (۱۰) قرضہ دامودر داس بابت دستاویز (☆☆ واقع سمات) دونوں فریق سید محمد افضل و سید محمد احسن صاحبان پر نصف نصف ہے اس کی وجہ سے جو کچھ بار یا مطالبہ آئے گا دونوں فریق پر بحصہ مساوی۔

صفحہ ۲۷۶ از ۷۳۸

Volume 18 Fatawa Razawiyya

...will begin from 1306 AH, when Sayyid Muhammad Afzal Sahib went to Pilibhit. The amount that was due to Sayyid Farhat Ali Sahib from both parties, whatever remained after payment until the end of 1309 AH—which according to the statement of Sayyid Muhammad Ahsan Sahib is a total of (Samma) rupees, and according to the statement of Sayyid Muhammad Afzal Sahib is a total of two hundred (property) or two hundred and fifty (property)—this debt, proven up to the amount of five hundred, is divided equally between Sayyid Muhammad Afzal and Sayyid Muhammad Ahsan. Apart from these three aforementioned items, the parties are free from any remaining debts. (11) Until the end of 1309 AH, regarding all accounts between the parties, after calculating and adjusting the dues of one against the other, one thousand seven hundred and ninety-eight rupees, two annas, three pies, and three out of eight parts of a pie were found due from Sayyid Muhammad Ahsan to Sayyid Muhammad Afzal. Sayyid Muhammad Ahsan shall pay the said amount to Sayyid Muhammad Afzal. The account for 1310 Fasli regarding the village profit is separate. Dated 9 Rabi al-Awwal 1321 AH, corresponding to 16 June 1903.

Problem 76: From Pilibhit, Bhorey Khan locality, sent by Amir Hasan Khan Sahib, 22 Rabi al-Awwal 1322 AH. What do the scholars of Islam and the firm Sharia of the Ahl-e-Sunnat wa Jama'at say regarding this matter: Hafiz Muhammad Mir Khan gave 5 Biswa of landed property in Mauza Mandria, Pilibhit district, and a residential house in Pilibhit worth Rs. 7000/- to his wife Musammat Ashraf Begum in lieu of her dower (Mahr) amounting to Rs. 5000/-, out of a total of 10 Biswa, 13 Biswansi, 6 Kachwansi, and 13 Answansi. He processed the mutation (dakhil kharij) and gave her permanent possession. Muhammad Mir Khan lived for four and a half years after this. After his death, from the 5 Biswa, 13 Biswansi, 6 Kachwansi, 13 Answansi, 2 Nawansi and other tax-free properties (maafiyat) that were in his name, Musammat Ashraf Begum received her one-fourth share, and the rest was divided among his other heirs. Musammat Ashraf Begum remained in proprietary possession of the aforementioned properties for nineteen and a half years. Later, she sold the said property during her lifetime to Amir Hasan Khan for Rs. 7000/-, and the mutation was done in his name in her presence. From the time of sale until now, the buyer, Amir Hasan Khan, has been in continuous possession. The lady lived for one year after the execution of the sale deed. Now, a year and a half has passed since her death. At the time she sold the property, the heirs of Muhammad Mir Khan were sane adults living in the same locality, even near the sold property, as they do now. When the mutation was done in

Amir Hasan Khan's name, public notices were posted in the village, and in that same village, the heirs of Muhammad Mir Khan...

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

...1306 हिजरी से शुरू होगा, जब सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब पीलीभीत गए थे। जो राशि सैयद फ़रहत अली साहब की दोनों पक्षों पर देय थी, उसमें से 1309 हिजरी के अंत तक भुगतान के बाद जो कुछ शेष रहा—जो सैयद मुहम्मद अहसन साहब के बयान के अनुसार कुल (सम्मा) रुपये है, और सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब के बयान के अनुसार कुल दो सौ (माल) या ढाई सौ (माल) है—यह ऋण भी पाँच सौ की राशि तक जितना सिद्ध हो, सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल और सैयद मुहम्मद अहसन साहब पर आधा-आधा है। इन तीन पूर्वोक्त मदों के अलावा, पक्ष बाकी ऋणों से मुक्त हैं। (11) 1309 हिजरी के अंत तक दोनों पक्षों के सभी खातों के संबंध में, एक के दूसरे पर देय राशि की गणना और समायोजन के बाद, एक हजार सात सौ अठाानवे रुपये, दो आने, तीन पाई और एक पाई के आठ हिस्सों में से तीन हिस्से सैयद मुहम्मद अहसन साहब पर सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल के देय निकले। सैयद मुहम्मद अहसन साहब यह उक्त राशि सैयद मुहम्मद अफ़ज़ल साहब को अदा करें। गाँव के लाभ से संबंधित 1310 फ़सली का खाता अलग है। दिनांक 9 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1321 हिजरी, तदनुसार 16 जून 1903 ई.।

मसला 76: पीलीभीत, मुहल्ला भोरे खां से, प्रेषक अमीर हसन खां साहब, 22 रबी-उल-अव्वल शरीफ़ 1322 हिजरी। इस्लाम के विद्वान और अहले-सुन्नत व जमाअत की सुदृढ़ शरीअत इस मसले में क्या फ़रमाती है: हाफ़िज़ मुहम्मद मीर खान ने मौजा मंडेरिया, परगना पीलीभीत में 10 बिस्वा, 13 बिस्वांसी, 6 कचवांसी और 13 अनस्वांसी की कुल मिल्कियत में से 5 बिस्वा ज़मींदारी हक और पीलीभीत स्थित एक रिहायशी मकान, जिसकी कीमत 7000/- रुपये है, अपनी पत्नी मुसम्मात अशरफ़ बेगम को उनके5000/- रुपये के मेहर (दहेज) के बदले में दे दिया, और दाखिल-खारिज करवाकर स्थायी कब्ज़ा दे दिया। इसके बाद मुहम्मद मीर खां साढ़े चार साल तक जीवित रहे। उनकी मृत्यु के बाद, उनके नाम पर जो 5 बिस्वा, 13 बिस्वांसी, 6 कचवांसी, 13 अनस्वांसी, 2 नवांसी और अन्य माफ़ी की संपत्तियाँ थीं, उनमें से मुसम्मात अशरफ़ बेगम को उनका चौथा हिस्सा मिला और बाकी हिस्सा उनके वारिसों में बँट गया। मुसम्मात अशरफ़ बेगम उपरोक्त पूरी संपत्ति पर साढ़े उन्नीस वर्षों तक मालिकाना हक के साथ काबिज़ रहीं। इसके बाद उन्होंने अपने जीवनकाल में विभिन्न समयों पर उक्त संपत्ति अमीर हसन खान को 7000/- रुपये की राशि के बदले बेच दी और अपनी मौजूदगी में उनके नाम दाखिल-खारिज करवा दिया। बिक्री के समय से अब तक खरीदार अमीर हसन खान निरंतर काबिज़ और दख़ील है। बैनामा लिखने के एक साल बाद तक वह महिला जीवित रहीं। अब

उनकी मृत्यु को डेढ़ साल का समय हो चुका है। जिस समय उन्होंने संपत्ति बेची थी, उस समय मुहम्मद मीर खान के वारिस बालिग और समझदार थे और उसी मोहल्ले में, बल्कि बिकी हुई संपत्ति के करीब रहते थे और अब भी रहते हैं। जब मुसम्मात ने अमीर हसन खान के नाम दाखिल-खारिज करवाया, तो इसके विज्ञापन आदि गाँव में लगाए गए थे और उसी गाँव में मुहम्मद मीर खां के वारिस...

पृष्ठ 277 का 738

ہوگا شروع ۱۳۰۶ھ ف تک جبکہ سید محمد افضل صاحب پیلی بھیت گئے ہیں جو رقم سید فرحت علی صاحب کی یافتنی ذمہ فریقین تھی اس میں سے بعد ادا آخر ۱۳۰۹ھ ف تک جو کچھ باقی رہا جو حسب بیان سید محمد احسن صاحب مجموع (صماء) روپے اور حسب بیان سید محمد افضل صاحب مجموعی دوسو (مال) یادھائی سو (مال) یہ قرضہ بھی پانسو کی مقدار تک جتنا ثابت ہو سید محمد افضل و سید محمد احسن صاحبان پر نصفانصف ہے ان تینوں مدات مذکورہ کے سو باقی قرضے سے فریقین بری ہیں۔ (۱۱) آخر ۱۳۰۹ھ ف تک بابت جملہ حساب کتاب فریقین میں ایک کے دوسرے پر یا فتنی محسوب ومجرا ہو کر ایک ہزار سات سو اٹھانوے روپے دو آنے تین پائی اور ایک پائی کے آٹھ حصوں سے تین حصے سید محمد احسن صاحب پر سید محمد افضل کے یافتنی نکلے یہ سید محمد احسن صاحب رقم مذکور ان سید محمد افضل صاحب کو ادا کریں ۱۳۱۰ھ فصلی کا حساب بابت توفیر دیہہ علیحدہ ہے فقط ۹ ربیع الاول شریف ۱۳۲۱ھ مطابق ۱۶ جون ۱۹۰۳ء

مسئلہ ۷۶: از پیلی بھیت محلہ بھورے خاں مرسلہ امیر حسن خاں صاحب ۲۲ ربیع الاول شریف ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اسلام و شرع متین اہلسنت و جماعت اس مسئلہ میں کہ مسمیٰ حافظ محمد میر خان نے منجملہ ۱۰ بسوہ ۱۳ بسوانسی ۶ کچوانسی ۱۳ انسوانسی کے ۵ بسوہ حقیت زمینداری موضوع منڈریا پر گنہ پیلی بھیت و ایک منزل مکان مسکونہ واقع پیلی بھیت قیمتی (معہ ۷۰۰۰/-) اپنی زوجہ مسماۃ اشرف بیگم کو بالعوض دین مہر تعدادی (۵۰۰۰/-) روپے کے دے کر داخل خارج کرا کر قبضہ مستقل دے دیا اس کے بعد محمد میر خاں ساڑھے چار برس زندہ رہے بعد انتقال محمد میر خاں کے جو ۵ بسوہ ۱۳ بسوانسی ۶ کچوانسی ۱۳ انسوانسی ۲ نوانسی و دیگر

جائداد معافیات وغیرہ با نام محمد میر خاں کے تھی اس میں سے حق چہارم مسماۃ اشرف بیگم کو ملا اور بقیہ ورثائے محمد میر خان پر تقسیم ہوگئی مسماۃ اشرف بیگم کل جائداد مذکورہ بالا پر ساڑھے انیس برس مالکانہ قابض و دخیل رہی بعد اس کے جائداد مذکور کو مسماۃ مذکور نے مختلف ایام میں اپنی حیات میں بدست امیر حسن خان بالعوض مبلغ (معہ ۷۰۰۰/-) روپے کے فروخت کرکے داخل خارج وغیرہ اپنی موجودگی میں بنام امیر حسن خان کرا دیا وقت بیع سے اس وقت تک امیر حسن خان مشتری برابر قابض و دخیل ہے تحریر بیعنامہ سے ایک سال تک مسماۃ زندہ رہی اب انتقال مسماۃ کو عرصہ ڈیڑھ برس کا ہوا جس وقت مسماۃ نے جائداد بیچی تھی اس وقت وارثان محمد میر خان عاقل و بالغ تھے اور اسی محلہ کے ساکن بلکہ قریب مکان مبیعہ کے سکونت رکھتے تھے اور رکھتے ہیں اور جس وقت داخل خارج بنام امیر حسن خان مسماۃ نے کرایا تو اس کے اشتہار وغیرہ موضع میں آویزاں کئے گئے اور اسی موضع میں وارثان محمد میر خاں

Fatawa Razawiyya Volume (18)

The reality was separate, and now there is no excuse of any kind. After this, Amir Hasan Khan endowed 5 Biswansi out of the 5 Biswa he had purchased in the name of a mosque. No one raised any objection. The heirs of Muhammad Mir Khan were well aware and acquainted with all these proceedings. Now, the heirs of Muhammad Mir Khan have claimed that this property was given in lieu of dower (mahr), but only during the lifetime of the lady, i.e., she was its owner during her life, and after her death, the aforementioned property should revert to the heirs of Muhammad Mir Khan. In this situation, can this property be legally returned to the heirs of the lady's husband or not? Please explain and be rewarded.

The Answer: In the described situation, that property can never be returned to the husband's heirs, nor will their claim be heard at all as it is a manifest stratagem and deception. Whatever property is given in lieu of dower is a sale, and what does it mean for a sale to be only for the buyer's lifetime? This is a purely nonsensical and absurd excuse. It is stated in Fatawa Khairiyya:

Arabic Text	**Urdu Translation**
The author of Al-Manzuma said: Our teachers have agreed that his claim shall not be heard, and his silence shall be considered definitive consent to the sale to cut off forgery, greed, stratagem, and deception. His presence and the abandonment of dispute are considered an admission that it was the property of the seller. It is said in Jami' al-Fatawa, and mentioned in Munyah al-Fuqaha: if one sees another selling goods, and the buyer takes possession while he is silent and abandons dispute, it is an admission from him that it is the property of the seller. End. 1 - And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best.	The author of Manzuma said our teachers agree that his claim will not be heard and his silence will be taken as consent to the sale so that forgery, greed, deception, and stratagems can be ended. His presence and lack of dispute will be considered an admission that it was the seller's property. In Jami' al-Fatawa it is said and in Munyah al-Fuqaha it is mentioned: If a person sees someone selling goods to another, and remains silent upon the buyer's taking possession and does not dispute, then it is an admission that it is the seller's property. End. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best. (T)

Issue 68: 13 Jumada al-Ula 1322 AH What do the scholars of religion say regarding this matter: that there was a dispute between Zaid and Amr. Both voluntarily went for

arbitration (panchayat). The arbitrators gave a decision, but it was not implemented in the English legal way. The parties continued to dispute. Again, a panchayat was held with the consent of both parties; its implementation was also not legally binding. Therefore, the parties had room for deviation until...

---

1. Fatawa Khairiyya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/87-88. Page 278 of 738

हकीकत अलग थी और अब किसी किस्म का कोई उज्र (बहाना) नहीं है। इसके बाद अमीर हसन खान ने अपने खरीदे हुए 5 बिस्वा में से 5 बिस्वांसी एक मस्जिद के नाम वक़्फ़ कर दी। किसी ने कोई उज्र नहीं किया। मुहम्मद मीर खान के वारिस इन सब कार्यवाहियों से भली-भांति अवगत और परिचित थे। अब मुहम्मद मीर खान के वारिसों ने दावा किया है कि यह जायदाद मेहर के बदले में दी गई थी, लेकिन केवल उस महिला के जीवित रहने तक, यानी वह अपने जीवन काल तक इसकी मालिक थी और उसकी मृत्यु के बाद उपरोक्त जायदाद मुहम्मद मीर खान के वारिसों को मिलनी चाहिए। क्या इस स्थिति में यह जायदाद शरई तौर पर महिला के पति के वारिसों को वापस हो सकती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: प्रस्तुत मामले में, वह जायदाद पति के वारिसों को कभी वापस नहीं की जा सकती, न ही उनका दावा बिल्कुल सुना जाएगा क्योंकि यह स्पष्ट धोखाधड़ी और छल है। मेहर के बदले में जो कुछ जायदाद दी जाए वह बिक्री (बय) है, और बिक्री का खरीदार के जीवन काल तक होने का क्या अर्थ है? यह मात्र निरर्थक और बेतुका बहाना है। फ़तावा खैरिया में है:

अरबी पाठ

साहिब अल-मंज़ूमा ने कहा: हमारे उस्तादों का इत्तेफाक है कि उसका दावा नहीं सुना जाएगा और उसकी खामोशी को बिक्री पर निश्चित सहमति माना जाएगा ताकि जालसाजी, लालच, छल और धोखे को खत्म किया जा सके। उसकी मौजूदगी और विवाद न करना इस बात का इकरार माना जाएगा कि यह बेचने वाले की मिलकियत थी। जामिउल फ़तावा में कहा गया है और मुनियतुल फुकाहा में उल्लेख है: यदि कोई व्यक्ति दूसरे को सामान बेचते हुए देख रहा हो, तो खरीदार के कब्जा करने पर वह खामोश रहा और विवाद नहीं किया, तो यह उसकी ओर से

उर्दू अनुवाद

साहिब मंज़ूमा ने फ़रमाया कि हमारे उस्तादों का इत्तेफ़ाक़ है कि उसका दावा सुना नहीं जाएगा और उसकी खामोशी को बिक्री पर रज़ामंदी करार दिया जाएगा ताकि जालसाज़ी और लालच, धोखा-धड़ी और हीले ख़त्म किए जा सकें। उसकी मौजूदगी और विवाद न करना इस बात का इक़रार करार दिया जाएगा कि यह बेचने वाले की मिल्कियत था। जामिउल फ़तावा में फ़रमाया और मुनियतुल फ़ुक़हा में ज़िक्र है कि एक शख़्स दूसरे को सामान फ़रोख़्त करते हुए देख रहा हो तो मुश्तरी (खरीदार) के क़ब्ज़ा करने पर वह खामोश रहा और मनाज़अत (विवाद) न की तो वह इस

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
इकरार है कि यह बेचने वाले की मिलकियत है। समाप्त। 1 - और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है।	बात का इक़रार है कि यह बय (बेचने वाले) की मिल्कियत है। अहा (समाप्त)। और अल्लाह सुभानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 68: 13 जमादी उल-उला 1322 हिजरी दीन के उलमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद और अम्र के बीच आपस में विवाद था, दोनों ने अपनी इच्छा से पंचायत की। पंचों ने फ़ैसला कर दिया, लेकिन अंग्रेज़ी (कानूनी) तरीक़े से इसका कार्यान्वयन नहीं हुआ। दोनों पक्ष फिर विवाद करते रहे, दोबारा फिर पक्षों की सहमति से पंचायत हुई, उसका कार्यान्वयन भी कानूनी तौर पर नहीं हुआ था, इसलिए पक्षों को हटने की गुंजाइश रही यहाँ तक कि...

---

1. फ़तावा खैरिया, किताब अद-दवा, दारुल मारिफ़त, बेरुत, 2/87-88. पेज 278 ऑफ 738

کی حقیقت علیحدہ تھی اور اب ہے کوئی عذر کسی قسم کا نہیں کیا بعد اس کے امیر حسن خان نے ۵ بسوانسی منجملہ ۵ بسوہ خرید کردہ اپنے کے ایک مسجد کے نام وقف کر دیں، کسی نے کوئی عذر نہیں کیا ان سب کارروائیوں سے وارثان محمد میر خاں بخوبی آگاہ اور واقف تھے اب وارثان محمد میر خاں نے دعوٰی کیا ہے کہ یہ جائداد بالعوض دین مہر کے دی گئی مگر حین حیات یعنی مسماۃ اپنی حیات تک اس کی مالک تھی اور بعد وفات مسماۃ کے جائداد مذکور بالا وارثان محمد میر خاں کو پہنچی، آیا اس حالت میں یہ جائداد ورثائے شوہر مسماۃ کو شرعاً واپس ہو سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مسئولہ میں وہ جائداد ہر گز ورثائے شوہر کو واپس نہیں ہو سکتی، نہ ان کا دعوٰی اصلاً سنا جائے گا کہ وہ صریح حیلہ و فریب ہے اور بعوض دین مہر جو کچھ جائداد دی جائے وہ بیع ہے اور بیع کا مشتری کے حین حیات تک ہونا کیا معنی، یہ محض مہمل و بیہودہ عذر ہے، فتاوٰی خیریہ میں ہے:

عربی متن	**اردو ترجمہ**
قال صاحب المنظومة اتفق اساتیذنا علی	صاحب منظومہ نے فرمایا ہمارے اساتذہ کا اتفاق ہے کہ اس
انہ لا تسمع دعواہ ویجعل سکوتہ	کا دعوٰی مسموع نہ ہو گا اور اس کے سکوت کو بیع پر
رضی للبیع قطعاً للتزویر والاطماع	رضا مندی قرار دیا جائے گا تاکہ جعل سازی اور لالچ،
والحیل والتبلیس وجعل الحضور وترک	دھوکہ دہی اور حیلے ختم کئے جاسکیں اور اس کی
المنازعۃ اقرار بانہ ملک البائع ، وقال	موجودگی اور منازعت نہ کرنا اس بات کا اقرار قرار دیا

عربی متن	اردو ترجمہ
فی جامع الفتاوٰی وذکر فی منیۃ الفقہاء رأی غیرہ یبیع عروضاً فقبضھا المشتری وھو ساکت وترک منازعتہ فھو اقرار منہ بانہ ملک البائع انتھٰی ۱- واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔	جائے گا کہ یہ بائع کی ملکیت تھا، اور جامع الفتاوٰی میں فرمایا اور منیۃ الفقہاء میں مذکور ہے کہ ایک شخص دوسرے کو سامان فروخت کرتے ہوئے دیکھ رہا ہو تو مشتری کے قبضہ کرنے پر وہ خاموش رہا اور منازعت نہ کی تو وہ اس بات کا اقرار ہے کہ یہ بائع کی ملکیت ہے اھ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۶۸: ۱۳ جمادی الاولٰی ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید و عمرو میں باہم نزاع تھی دونوں نے برضائے خود پنچایت کی پنچوں نے فیصلہ کردیا مگر انگریزی طور پر اس کا نفاذ نہ ہوا فریقین پھر متنازعہ کرتے رہے دوبارہ پھر پنچایت برضائے فریقین ہوئی نفاذ اس کا بھی قانونی طور پر نہ ہوا تھا لہٰذا فریقین کو گنجائش انحراف رہی یہاں تک کہ

---

۱ فتاوی خیریہ کتاب الدعوی دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۸۸-۸۷

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The matter reached the court for litigation. Now, for the third time, a panchayat (arbitration council) has been established. In this situation, what should these arbitrators do regarding previous decisions? Should they uphold them or are they annulled? Please provide a ruling and may you be rewarded.

The Answer: After appointing someone as an arbitrator, until they give a decision, each party has the right to withdraw from their arbitration. However, once they have passed a judgment, it becomes binding on both parties. Neither party has the choice to turn away from it. It is not necessary for there to be a legal enforcement. Therefore, decisions cannot be annulled solely on the basis of one party's deviation. These arbitrators should examine those decisions. Among them, whichever decision is in accordance with the Shariah and the Hanafi school of thought, it is mandatory for the arbitrators to implement it and keep it upheld, because contradicting a decision that conforms to Shariah would be against Shariah, and no one has the authority to give a decision contrary to Shariah. And if both decisions were against the religious legal school, then it is mandatory for the arbitrators to rectify them and give a decision according to Shariah.

[Arabic Section]: In 'Tanwir al-Absar', 'al-Durr al-Mukhtar', and 'Radd al-Muhtar': One of the two parties can unilaterally revoke the arbitration after it has occurred (but before the judgment). However, if the judgment is given, it becomes binding on both, and his judgment is not invalidated by their dismissal of him because it was issued based on Shariah authority. (Summarized from 'al-Multaqat'). And in 'Radd al-Muhtar' from 'al-Bahr al-Ra'iq': If the judgment is presented to another arbitrator who judges it afterwards, the second one is like a judge; he implements it if it agrees with his opinion, otherwise he invalidates it. And Allah Almighty knows best.

[Urdu Translation of Arabic]: It is stated in 'Tanwir al-Absar', 'al-Durr al-Mukhtar', and 'Radd al-Muhtar' that before the arbitrator's decision, each party has the right to terminate the arbitration. But if the arbitrator has announced the decision, it becomes binding on both parties, and now that judgment will not be invalidated by the parties' attempt to nullify it, because that decision was issued based on Shariah authority. (Summarized). And in 'Radd al-Muhtar', it is quoted from 'Bahr al-Ra'iq' that if the parties later present the arbitral decision to another arbitrator appointed by them, the latter will act like a judge in implementing that decision: if it matches his

opinion, he should implement it; otherwise, he should invalidate it. And Allah Almighty knows best. (T)

1. Al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Mujtabai Press Delhi, 4/82; Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/348.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/349-50.

फ़तावा रिज़विया (खंड 18)

मामला अदालत में मुक़दमे तक पहुँच गया। अब तीसरी बार पंचायत (मध्यस्थता परिषद) तय पाई गई है। इस स्थिति में इन पंचों को पिछले फैसलों के बारे में क्या करना चाहिए? क्या वे उन्हें बहाल रखें या वे रद्द हो गए? कृपया व्यवस्था दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: किसी को पंच (मध्यस्थ) नियुक्त करने के बाद, जब तक वह फैसला न कर दे, हर पक्ष को उसकी पंचायत से हटने का अधिकार होता है। लेकिन जब उसने हुक्म (फैसला) दे दिया, तो अब वह दोनों पक्षों पर अनिवार्य (लाज़िम) हो गया। उससे फिरने का दोनों में से किसी को अधिकार नहीं होता। कानूनी प्रवर्तन (लीगल इंफोर्समेंट) होना ज़रूरी नहीं है। इसलिए केवल पक्षों के हटने के आधार पर वे फैसले रद्द नहीं हो सकते। इन पंचों को चाहिए कि उन फैसलों को देखें। उनमें से जो फैसला शरीयत के मुताबिक और हनफी मज़हब के अनुकूल हो, पंचों पर लाज़िम है कि उसे लागू करें और बहाल रखें, क्योंकि शरीयत के अनुकूल फैसले के खिलाफ जाना शरीयत के खिलाफ होगा, और शरीयत के खिलाफ फैसला देने का किसी को अधिकार नहीं है। और अगर दोनों फैसले मज़हब के खिलाफ थे, तो पंचों पर लाज़िम है कि उन्हें सही करके शरीयत के अनुकूल फैसला करें।

[अरबी खंड]: 'तनवीरुल अबसार', 'दुर्रे मुख्तार' और 'रद्दुल मुहतार' में है: मध्यस्थता होने के बाद (लेकिन फैसले से पहले) दोनों पक्षों में से कोई एक उसे रद्द कर सकता है। लेकिन यदि फैसला हो गया, तो वह दोनों पर अनिवार्य हो गया और उनके द्वारा उसे हटाने से फैसला शून्य नहीं होगा क्योंकि वह शरई विलायत के आधार पर जारी हुआ है। (मुल्तक़त से संक्षेप)। और 'रद्दुल मुहतार' में 'बहरुर राइक' से है: यदि फैसला किसी दूसरे मध्यस्थ के पास ले जाया जाए जो बाद में उस पर फैसला करे, तो दूसरा काज़ी की तरह है; यदि उसकी राय के अनुकूल हो तो वह उसे लागू करे, अन्यथा रद्द कर दे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

[अरबी का उर्दू अनुवाद]: 'तनवीरुल अबसार', 'दुर्रे मुख्तार' और 'रद्दुल मुहतार' में है कि मध्यस्थ (सालिस) के फैसले से पहले दोनों पक्षों में से प्रत्येक को मध्यस्थता खत्म करने का अधिकार है। और यदि मध्यस्थ ने फैसला सुना दिया, तो वह दोनों पक्षों पर अनिवार्य हो जाएगा, और अब वह फैसला पक्षों द्वारा रद्द करने से शून्य नहीं होगा क्योंकि वह फैसला शरीयत के अधिकार (विलायत) के आधार पर जारी हुआ है। (संक्षेप में)। और 'रद्दुल मुहतार' में 'बहरुर राइक' से उद्धृत है कि यदि पक्ष बाद में मध्यस्थता के फैसले को अपने बनाए हुए किसी दूसरे मध्यस्थ के पास पेश करें, तो वह उस फैसले

को लागू करने में न्यायाधीश (काज़ी) की तरह होगा: यदि वह उसकी राय के अनुकूल हो तो उसे लागू कर दे, अन्यथा उसे रद्द कर दे। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुल क़ज़ा, बाबुल तहकीम, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 4/82; रद्दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, बाबुल तहकीम, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरूत, 4/348।
2. रद्दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, बाबुल तहकीम, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरूत, 4/349-50।

पृष्ठ 279 / 738

نوبت کچہری میں نالش کی پہنچی اب پھر سہ بار پنچایت قرار پائی اس صورت میں ان پنچوں کو اگلے فیصلوں کی نسبت کیا کرنا چاہئے انہیں بحال رکھیں یا وہ منسوخ ہو گئے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: کسی کو پنچ کر کے جب تک وہ فیصلہ نہ کرے ہر فریق کو اس کی پنچایت سے عدول کا اختیار ہوتا ہے مگر جب اس نے حکم کردیا اب وہ فریقین کو لازم ہو گیا اس سے پھرنے کا دونوں میں سے کسی کو اختیار نہیں ہوتا قانونی نفاذ ہونا کچھ ضرور نہیں تو صرف بربنائے انحراف فریقین وہ فیصلے منسوخ نہیں ہو سکتے ان پنچوں کو چاہئے ان فیصلوں کو دیکھیں ان میں جو فیصلہ مطابق شریعت موافق مذہب حنفی ہو، پنچوں پر لازم ہے کہ اسے نافذ کریں بحال رکھیں کہ موافق شرع کا خلاف مخالف شرع ہو گا اور مخالف شرع فیصلہ دینے کا کسی کو اختیار نہیں، اور اگر دونوں فیصلے خلاف مذہب تھے تو پنچوں پر لازم ہے کہ انہیں کر کے موافق شرع فیصلہ کریں،

[عربی عبارت]: فی تنویر الابصار والدرالمختار وردالمحتار ینفرد احدھما بنقض التحکیم بعد وقوعہ (قبل الحکم) فان حکم لزمھما ولا یبطل حکمہ بعزلھما لصدورہ عن ولایۃ شرعیۃ اھ ملتقطاً وفی ردالمحتار عن بحرالرائق لو رفع حکمہ الی حکم اخر حکماہ بعد فالثانی کالقاضی یمضیہ ان وافق رأیہ والا ابطلہ اھ واللہ تعالیٰ اعلم۔

[عربی عبارت کا اردو ترجمہ]: تنویر الابصار، در مختار اور ردالمحتار میں ہے کہ ثالث کے فیصلہ سے قبل فریقین میں سے ہر ایک کو ثالثی ختم کرنے کا اختیار ہے اور ثالث نے فیصلہ سنادیا تو دونوں فریقوں پر لازم ہو جائیگا اور اب وہ حکم فریقین کے کالعدم کرنے سے باطل نہ ہوگا

کیونکہ وہ فیصلہ شرعی ولایت کی بنیاد پر صادر ہوا ہے اھ ملتقطاً، اور ردالمحتار میں بحر الرائق سے منقول ہے کہ اگر فریقین ثالثی فیصلہ کو بعد میں اپنے بنائے ہوئے کسی دوسرے ثالث کے پاس پیش کریں تو وہ اس فیصلہ کو نافذ کرنے میں قاضی کی طرح ہوگا اگر اس کی رائے کے موافق ہو تو نافذ کردے ورنہ باطل کردے اھ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

1 در مختار کتاب القضاء باب التحکیم مطبع مجتبائی دہلی ۴ / ۸۲ ، ردالمحتار کتاب القضاء باب التحکیم داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۴۸ 2 ردالمحتار کتاب القضاء باب التحکیم دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۵۰-۳۴۹

Volume 18 Fatawa Rizvia

Question 69: From Jalandhar, Mohalla Rasta Darwaza Phagwara, sent by Muhammad Ahmad Sahib, 14th Jamadi-ul-Ula 1322 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: For many years before Zaid's settlement, all rainwater and daily water from Amr's house had been flowing through. When Zaid purchased this mansion and rebuilt it, he established Amr's right for water to pass through his house. He placed a drainpipe in his wall and built a solid drain in his courtyard, into which he directed all his own water and all of Amr's water to flow out. This has been the practice for 34 years, where every kind of water from Amr's house passes through Zaid's house and falls into the public street, just as before. Twelve years after Zaid's death, due to the water carriers providing water at irregular times, Amr installed a well in his own house. Now, the widow of the late Zaid is stopping Amr's daily water, allowing only the rainwater. Amr has no other way for water to exit except through Zaid's property. It should also be clarified that Zaid did not allow Amr's water through his house out of kindness, but rather he maintained it after Amr's prior right was established. Now, it is asked of the noble scholars: under Sharia, is it permissible for Amr to pass his house's water through the late Zaid's house without the consent of Zaid's widow? And can Zaid's widow legally stop Amr's water for the aforementioned reasons? Explain clearly with the correct ruling, may Allah Almighty reward you on the Day of Judgment.

The Answer: If the situation is as described, that every type of Amr's water, rainwater and otherwise, passes through Zaid's house by right, then Zaid's widow has no authority whatsoever to stop any of Amr's water. Li-annal haqqa la yuraddu wal-masila la yusaddu (Because a right cannot be rejected and a watercourse cannot be blocked. - Translator). Here, Zaid's widow does not deny Amr's absolute right; the dispute is whether Amr also has the right to flow daily water besides rainwater. For this, the fact that Amr's land slopes towards Zaid's house and there is a drainpipe in Zaid's house for water coming from Amr's side is not sufficient proof that this right extends to all types of water. Rather, proof for this can only be obtained in three ways: either Zaid's heirs admit that Amr truly has a general right, or Amr proves his general right through just witnesses—meaning witnesses testify that Amr has the right to flow every kind of water in this house, or they testify that Zaid or Zaid's heirs admitted his general right before them. If they only testify that they have seen Amr's water of every kind entering Zaid's property for a long time, nothing will be proven

from that. Liannahu la yadullu 'alal istihqaqi lijawazi anna (Because it does not indicate a right, as it is possible that Zaid's...)

प्रश्न 69: जालंधर, मोहल्ला रास्ता दरवाज़ा फगवाड़ा से, मोहम्मद अहमद साहिब द्वारा भेजा गया, 14 जमादी-उल-उला 1322 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद के बसने से कई साल पहले, अम्र के घर का सारा बरसाती पानी और दैनिक पानी ज़ैद की ज़मीन से बहता आ रहा था। जब ज़ैद ने इस हवेली को खरीदा और इसे नए सिरे से बनवाया, तो उसने अपने घर के माध्यम से अम्र के पानी के गुजरने का अधिकार स्थापित किया। उसने अपनी दीवार में एक मोरी रखी और अपने घर के आंगन में एक पक्की नाली बनाकर उसमें अपना सारा पानी और अम्र के घर का सारा पानी डालकर बाहर निकाल दिया। यह पिछले 34 वर्षों से चलन में है कि अम्र के घर का हर प्रकार का पानी, पिछले दस्तूर के अनुसार, ज़ैद के घर से गुजरता हुआ सार्वजनिक सड़क पर गिरता है। ज़ैद की मृत्यु के बारह साल बाद, मशकियों (पानी ढोने वालों) द्वारा अनियमित समय पर पानी देने के कारण, अम्र ने अपने घर में एक कुआँ लगवा लिया। अब दिवंगत ज़ैद की विधवा बरसाती पानी के अलावा अम्र के दैनिक पानी के निकास को रोक रही है, और अम्र के पास ज़ैद की संपत्ति के अलावा पानी निकलने का कोई और रास्ता नहीं है। यह भी स्पष्ट होना चाहिए कि ज़ैद ने सद्भावना के कारण अम्र के पानी को अपने घर से बहने नहीं दिया था, बल्कि अम्र का पिछला अधिकार स्थापित होने के बाद ही इसे जारी रखा था। अब विद्वानों से यह पूछा जाता है कि शरीयत के अनुसार, क्या उपरोक्त स्थिति में अम्र के लिए ज़ैद की विधवा की सहमति के बिना दिवंगत ज़ैद के घर से अपने घर का पानी गुज़ारना जायज़ है? और क्या ज़ैद की विधवा उपरोक्त कारणों से अम्र के पानी को शरीयत के अनुसार बंद कर सकती है? सही फैसले के साथ स्पष्ट करें, अल्लाह तआला आपको हिसाब के दिन इसका बदला दे।

उत्तर: यदि स्थिति वास्तव में वैसी ही है जैसा कि बताया गया है, कि अम्र का हर प्रकार का पानी (बरसाती और गैर-बरसाती) अधिकारपूर्वक ज़ैद के घर से होकर गुजरता है, तो ज़ैद की विधवा को अम्र के किसी भी पानी को रोकने का कोई अधिकार नहीं है। लि-अन्नल हक़्क़ा ला युरद्दु वल-मसीला ला युसद्दु (क्योंकि अधिकार को नकारा नहीं जा सकता और जलमार्ग को अवरुद्ध नहीं किया जा सकता। - अनुवादक)। यहाँ ज़ैद की विधवा अम्र के पूर्ण अधिकार से इनकार नहीं कर रही है; विवाद इस बात पर है कि क्या अम्र को बारिश के अलावा रोज़ाना का पानी बहाने का भी अधिकार है या नहीं। इसके लिए अम्र की ज़मीन का ढाल ज़ैद के घर की ओर होना और अम्र की ओर से आने वाले पानी के लिए ज़ैद के घर में मोरी का होना इस बात का पर्याप्त प्रमाण नहीं है कि यह अधिकार हर

प्रकार के पानी के लिए है। बल्कि इसका प्रमाण केवल तीन तरीकों से हो सकता है: या तो ज़ैद के वारिस यह स्वीकार करें कि वास्तव में अम्र को सामान्य अधिकार प्राप्त है, या अम्र न्यायप्रिय गवाहों के माध्यम से अपने सामान्य अधिकार को सिद्ध करे—यानी गवाह यह गवाही दें कि अम्र को इस घर में हर प्रकार का पानी बहाने का अधिकार प्राप्त है, या वे गवाही दें कि ज़ैद या ज़ैद के वारिसों ने हमारे सामने उसके सामान्य अधिकार को स्वीकार किया था। और यदि वे केवल इतनी ही गवाही देंगे कि हमने लंबे समय से अम्र के हर प्रकार के पानी को ज़ैद के घर में जाते देखा है, तो इससे कुछ भी सिद्ध नहीं होगा। लिअन्नहू ला यदुल्लु अलल इस्तिहक़ाक़ि लिजवाज़ी अन्ना (क्योंकि यह अधिकार का संकेत नहीं देता, क्योंकि यह संभव है कि ज़ैद की...)

पेज 280/738

مسئلہ ۶۹: از جالندھر محلہ راستہ دروازہ پگواڑہ مرسلہ محمد احمد صاحب ۱۴/ جمادی الاولیٰ ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کی آبادی سے سالہا پہلے عمرو کے گھر کا تمام برساتی پانی اور روز مرہ کا پانی چلا آیا ہے جب زید نے اس حویلی کو خریدا اور از سر نو بنائی تو زید نے اپنے گھر میں سے عمرو کے پانی گزرنے کا حق ثابت کرکے اپنی دیوار میں ایک بدر رو رکھ کر اپنے گھر کے صحن میں ایک پختہ نالی بنا کر اس میں اپنا تمام پانی اور عمرو کے گھر کا تمام پانی ڈال کر باہر کو نکال دی جس کو عرصہ ۳۴ سال کا ہوچکا ہے کہ عمرو کے گھر کا ہر ایک قسم کا پانی مثل دستور سابقہ زید کے گھر سے گزر کر شارع عام میں جا گرتا ہے، زید کی وفات کے بارہ سال بعد ماشکیوں کے بے وقت پانی دینے کی وجہ سے عمرو نے اپنے گھر میں ایک کنواں لگوالیا ہے اب زید متوفی کی زوجہ سوائے برساتی پانی کے روز مرہ کے پانی کو بند کرتی ہے اور عمرو کی طرف سے پانی نکلنے کو کوئی راستہ نہیں بجز زید کی طرف سے، اور یہ بھی واضح ہو کہ زید نے حسن سلوک کی وجہ سے عمرو کا پانی اپنے گھر میں جاری نہیں کیا بلکہ استحقاق پچھلا ثابت کرکے عمرو کا پانی اپنے گھر میں جاری رکھا ہے، اب علمائے کرام سے دریافت کیا جاتا ہے کہ حسب شریعت صورت مندرجہ بالا میں عمرو کو اپنے گھر کا پانی گزارنا زید متوفی کے گھر سے بلا رضامندی زوجہ زید متوفی کے جائز ہے یا نہیں؟ اور زید متوفی کی زوجہ بوجوہات بالا عمرو کے پانی کو شرعاً بند کر سکتی ہے یا نہیں؟ بینوا بالصواب جزاکم اللہ تعالیٰ یوم الحساب۔

الجواب: اگر صورت واقعہ یہی ہے کہ عمرو کا ہر قسم کا پانی بارانی و غیر بارانی بالاستحقاق مکان زید سے گزر کر جاتا ہے تو زوجہ زید کو عمرو کے کسی پانی کو روکنے کا ہر گز اختیار

نہیں لان الحق لایرد والمسیل لایسد (کیونکہ حق رد نہیں ہو سکتا اور پانی کے بہاؤ کو روکا نہیں جاسکتا۔ت) یہاں زوجہ زید کو بھی عمرو کے مطلق استحقاق سے انکار نہیں، نزاع اس میں ہے کہ برسات کے سوا روز مرہ کے پانی بہانے کا بھی عمرو کو حق ہے یا نہیں، اس کے لئے زمین عمرو کا ڈھال مکان زید کی طرف ہونا مکان زید میں عمرو کی طرف سے آنے والے پانی کے لئے بدر رو ہونا اس کے ثبوت کو کافی نہیں کہ یہ استحقاق ہر قسم کے پانی کو عام ہے بلکہ اس کا ثبوت صرف تین طور پر ہے یا تو وارثان زید اقرار کریں کہ واقعی عمرو کو استحقاق عام حاصل ہے یا عمرو گواہان عادل سے اپنا عموم استحقاق ثابت کرادے یعنی گواہ شہادت دیں کہ عمرو کو ہر قسم کے پانی بہانے کا حق اس مکان میں حاصل ہے یا گواہی دیں کہ زید یا وارثان زید نے اس کے عموم استحقاق کا ہمارے سامنے اقرار کیا اور اگر فقط اتنی ہی گواہی دیں گے کہ ہم نے مدتوں سے عمرو کا ہر قسم کا مکان زید میں جاتے دیکھا تو اس سے کچھ ثابت نہ ہوگا۔ لانہ لایدل علی الاستحقاق لجواز ان (یہ استحقاق پر دلالت نہیں کیونکہ ہو سکتا ہے کہ زید کی...)

Fatawa-e-Razviya, Volume 18

[Boxed Text] Arabic: "يكون برضا زيد ان يتصرف عمرو فى حق زيد من دون ان يكون لعمرو فيه حق يجبر عليه۔" Urdu Translation: Amr has been utilizing the right with (Zaid's) consent, and it is not Amr's property such that he could be compelled (to allow its use). (T)

And if both these situations are not present, then an oath shall be taken from Zaid's wife that Amr does not have the right to drain water other than rainwater into this house of Zaid. If she refuses to take the oath before the ruler, Amr's right will be established.

[Main Body Text - Divided into Arabic source and Urdu translation/explanation] In 'Hindiyyah', it is written: A person claimed against another that "I have the right of passage from here," even though the path is in the defendant's mansion. In this case, the word of the owner of the mansion will be credible. Even if the claimant presents witnesses that he used to pass through here, his right will not be established. In 'Khulasah', it is like this: If he presents witnesses that "I have the right to drain water from here," and the witnesses say that "rainwater flows from this gutter," then only the right for rainwater will be established; he will not have the right to drain bathing and ablution water there. And if the witnesses testified regarding bathing and ablution water, then he will not have the right to drain rainwater. And if they spoke generally about water flowing without mentioning rainwater or bathing water etc., then the statement will be valid, whereas in this case, the owner of the mansion's word with an oath will be credible as to whether that water is rainwater or wash-water, as it is in 'Muhit Sarakhsi'. If the claimant has no witnesses at all, then an oath will be taken from the owner of the mansion, and if he refuses to take the oath, judgment will be given against him. In 'Hawi', it is like this: If the mansion owners want to build a wall to stop the water, they will not have this authority. In 'Bada'i', it is like this. [Summary concluded]. And Allah Almighty knows best. (T)

Footnotes: 1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/103 2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/103 3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/103 4. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/106

फ़तावा रज़विया, खंड 18

[बॉक्स में दिया गया पाठ] अरबी: "یکون برضا زید ان یتصرف عمرو فی حق زید من دون ان یکون لعمرو فیه حق یجبر علیه۔" उर्दू अनुवाद: अम्र ने (ज़ैद की) सहमति से उसके अधिकार का उपयोग किया है और वह अम्र का स्वामित्व नहीं है जिस पर उसे मजबूर किया जा सके। (त)

और यदि ये दोनों स्थितियाँ न हों, तो ज़ैद की पत्नी से शपथ ली जाएगी कि अम्र को ज़ैद के इस घर में वर्षा के पानी के अतिरिक्त अन्य पानी बहाने का अधिकार नहीं है। यदि वह शासक के समक्ष शपथ लेने से इंकार करती है, तो अम्र का अधिकार सिद्ध हो जाएगा।

[मुख्य पाठ] 'हिंदिया' में है: एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि मुझे यहाँ से गुज़रने का अधिकार है, जबकि रास्ता प्रतिवादी की हवेली में है। तो हवेली वाले की बात विश्वसनीय होगी। और यदि दावेदार यह गवाही भी पेश कर दे कि वह यहाँ से गुज़रता था, तो उसका अधिकार सिद्ध नहीं होगा। 'ख़ुलासा' में इस प्रकार है: यदि वह गवाही पेश कर दे कि मुझे यहाँ से पानी बहा ले जाने का अधिकार है और गवाहों ने कहा कि इस परनाले से बारिश का पानी बहता है, तो केवल बारिश का पानी सिद्ध होगा, उसे वहाँ स्नान और वज़ू का पानी बहा ले जाने का अधिकार नहीं होगा। और यदि गवाहों ने स्नान और वज़ू के पानी के संबंध में बयान दिया, तो बारिश का पानी गुज़ारने का अधिकार नहीं होगा। और यदि उन्होंने सामान्यतः पानी बहने की बात की हो, बारिश या स्नान आदि का ज़िक्र न किया हो, तो बयान सही होगा, जबकि इस स्थिति में हवेली वाले की बात शपथ के साथ विश्वसनीय होगी कि वह पानी बारिश का है या ग़साला (धोवन) का पानी है, जैसा कि 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि दावेदार के पास कोई गवाह न हो, तो हवेली वाले से शपथ ली जाएगी और यदि वह शपथ लेने से इंकार कर दे, तो उस पर निर्णय दिया जाएगा। 'हावी' में इस प्रकार है: यदि हवेली वाले चाहें कि पानी रोकने के लिए दीवार बना दें, तो उन्हें यह अधिकार नहीं होगा। 'बदाइ' में इस प्रकार है। [संक्षेप समाप्त]। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

पादलेख: 1. फ़तावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/103 2. फ़तावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/103 3. फ़तावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/103 4. फ़तावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुبِ ख़ाना पेशावर, 4/106

पृष्ठ 281/738

[باکس کا متن] یکون برضا زید ان یتصرف عمرو فی حق زید من دون ان یکون لعمرو فیه حق یجبر علیه۔ مرضی سے عمرو نے اس کے حق میں تصرف کیا ہوا اور وہ عمرو کی ملک نہ ہو جس پر مجبور کیا جاسکے۔ (ت)

اور اگر یہ دونوں صورتیں نہ ہوں تو زوجہ زید سے قسم لی جائے کہ عمرو کو غیر بارانی پانی اس مکان زید میں بہانے کا حق نہیں اگر وہ قسم کھانے سے حاکم کے حضور انکار کرے گی عمرو کا حق ثابت ہو جائے گا۔

[اصل متن] ہندیہ میں ہے ایک شخص نے دوسرے پر دعوٰی کیا کہ مجھے یہاں سے گزرنے کا حق ہے حالانکہ راستہ مدعی علیہ کی حویلی میں ہے تو حویلی والے کی بات معتبر ہوگی اور اگر مدعی یہ گواہی بھی پیش کردے کہ وہ یہاں سے گزرتا تھا تو اس کا حق ثابت نہ ہوگا خلاصہ میں یوں ہے اگر وہ گواہی پیش کردے کہ مجھے یہاں سے پانی بہالیجانے کا حق ہے تو گواہوں نے اگر کہا کہ اس پرنالہ سے بارش کا پانی یہاں بہتا ہے تو صرف بارش کا ثابت ہوگا اس کو غسل ووضو کا پانی وہاں بہالیجانے کا حق نہ ہوگا اور اگر گواہوں نے غسل ووضو کے پانی کے متعلق بیان کیا تو بارش کا پانی گزارنے کا حق نہ ہوگا اور اگر انہوں نے مطلقاً پانی بہنے کی بات کی ہو بارش یا غسل وغیرہ کا ذکر نہ کیا تو بیان صحیح ہوگا جبکہ اس صورت میں حویلی والے کی بات قسم کے ساتھ معتبر ہوگی کہ وہ پانی بارش کا ہے یا غسالہ کا پانی ہے جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے، اگر مدعی کے پاس کوئی گواہ نہ ہو تو حویلی والے سے قسم لی جائیگی اور اگر وہ قسم سے انکار کرے تو اس پر فیصلہ دیا جائیگا، حاوی میں یوں ہے، اگر حویلی والے چاہیں کہ پانی روکنے کے لئے دیوار بنادیں تو ان کو یہ اختیار نہ ہوگا، بدائع میں یوں ہے اھ ملتقطا واللہ تعالٰی اعلم (ت)

حواشی: 1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۰۳ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۰۳ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۰۳ 4 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۰۶

Volume 18 Fatawa Razawiyya

Problem 70: From the state of Rampur, near the Jamia Masjid, sent by Neeche Khan, 14 Dhu al-Qi'dah 1322 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say regarding this issue? About three years ago, a person named Zaid sold several houses located in the city of Rampur to his wife, named Musammat Hindah, in lieu of her dower (mahr). He wrote a deed of sale in Hindah's name, registered it according to the law, and transferred possession of the houses to Hindah. Zaid himself started living in another village. Later, the children born to Zaid's first deceased wife filed a suit against Zaid in court for their legal share of their mother's mahr. They obtained a decree and had the houses mentioned above attached in the execution of the decree. The current court procedure is that if any property is attached in execution and someone objects based on independent possession, the property is released from attachment provided independent possession is proven. Now, Musammat Hindah has filed an objection in court regarding the attachment of her houses, claiming they are her property and in her possession, and requesting their release. In evidence, she presented Zaid's deed of sale and several witnesses. Through their testimony, Hindah's ownership and possession, based on the deed and evidenced by her residence, repair of the houses, and receipt of rent as admitted by Zaid, are proven. During cross-examination, witnesses also stated that Zaid lives in the village and occasionally comes to Rampur, stays with his wife Hindah and his children in these houses for a few days, and then returns to the village. The decree-holders argue that according to the following jurisprudential reports, Hindah does not have possession; legally, a wife and her belongings are considered in the husband's possession, therefore the houses are also in the husband's possession. The reports are:

Because the woman and what is in her hands are in the hands of the husband. 1 Bahr al-Ra'iq.	Because the woman and everything under her possession are in the possession of the husband, Bahr al-Ra'iq.
And in Al-Ashbah, the gift of something already occupied (mashghul) is not permissible except what a father gives to his minor child. 2 I say: and likewise for a house lent (mu'arah) and one given by a wife to her husband according to the	And in Ashbah it is stated that the gift of an occupied thing is unlawful except that which a father does for his minor son, and I say, similarly when a house is on loan and that house which a wife has gifted to her husband, this is the school

school of thought, because the woman and her belongings are in the hands of the husband, thus the delivery of possession is valid.

of thought because the woman and the goods are in the husband's possession, so the possession of the gift will be correct.

1 Bahr al-Ra'iq, Book of Claims, Chapter of Tahaluf (Mutual Oath), H.M. Saeed Company Karachi, 7/226. 2 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Second Art, Book of Gifts, Idarat al-Qur'an wa al-Ulum al-Islamiyyah Karachi, 2/40.

जिल्द अठारहवीं (१८) फ़तावा रज़विया

मसला ७०: रामपुर रियासत से, जामा मस्जिद के पास, प्रेषक: नीचे खान, १४ जिल-कादा १३२२ हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं? लगभग तीन साल पहले जैद नाम के एक व्यक्ति ने रामपुर शहर में स्थित कई घरों को अपनी पत्नी मुसम्मात हिंदा के नाम मेहर (स्त्रीधन) के बदले बेच दिया। उसने हिंदा के नाम पर एक बैनामा (बिक्री पत्र) लिखा, कानून के अनुसार उसका पंजीकरण कराया और घरों का कब्ज़ा भी हिंदा को सौंप दिया। जैद खुद एक दूसरे गाँव में रहने लगा। बाद में, जैद की पहली मृत पत्नी से हुए बच्चों ने अपनी माँ के मेहर के कानूनी हिस्से के लिए अदालत में जैद के खिलाफ मुकदमा दायर किया। उन्होंने डिक्री हासिल की और डिक्री के निष्पादन में उन घरों को कुर्क करवा दिया। अदालत की प्रचलित प्रक्रिया यह है कि यदि निष्पादन में किसी संपत्ति को कुर्क किया जाता है और कोई व्यक्ति स्वतंत्र कब्ज़ा होने के आधार पर आपत्ति करता है, तो स्वतंत्र कब्ज़ा साबित होने पर उस संपत्ति को कुर्की से मुक्त कर दिया जाता है। अब मुसम्मात हिंदा ने अपने घरों की कुर्की के संबंध में अदालत में आपत्ति दर्ज कराई है कि ये घर मेरे स्वामित्व और कब्ज़े में हैं, इन्हें कुर्की से मुक्त किया जाए। सबूत के तौर पर उसने जैद का बैनामा और कई गवाह पेश किए। उनकी गवाही से, बैनामा के आधार पर और घरों में रहने, उनकी मरम्मत करने और किराया वसूलने (जैसा कि जैद ने स्वीकार किया है) के माध्यम से हिंदा का मालिकाना हक और कब्ज़ा साबित होता है। जिरह के दौरान गवाहों ने यह भी बताया कि जैद गाँव में रहता है और कभी-कभी रामपुर आता है, अपनी पत्नी हिंदा और बच्चों के साथ इन्हीं घरों में ठहरता है, दो-चार दिन रहकर फिर गाँव चला जाता है। डिक्री धारक यह तर्क देते हैं कि न्यायशास्त्र (फिक्ह) की निम्नलिखित रिपोर्टों के अनुसार, हिंदा का कब्ज़ा नहीं है; शरीयत के अनुसार पत्नी अपने सामान के साथ पति के कब्ज़े में होती है, इसलिए घर भी पति के कब्ज़े में हैं। रिपोर्टें इस प्रकार हैं:

क्योंकि स्त्री और जो उसके हाथ में है वह पति के हाथ में है (बहर अल-रईक)। १	क्योंकि औरत और उसके ज़ेर-ए-कब्ज़ा तमाम चीज़ें शौहर के कब्ज़े में हैं, बहर-उल-रईक।
और अल-अशबाह में है कि व्यस्त (मशगुल) वस्तु का उपहार (हिबा) जायज़ नहीं है सिवाय उसके जो एक पिता अपने नाबालिग बच्चे को देता है। २ मैं कहता	और अश्बाह में है कि मशगूल चीज़ का हिबा नाजायज़ है मगर वह जो बाप ने नाबालिग लड़के के लिए किया हो, और मैं कहता हूँ यूँ

हूँ: और इसी तरह उधार दिया गया घर और वह जिसे पत्नी ने अपने पति को उपहार में दिया हो, मज़हब के अनुसार, क्योंकि स्त्री और उसका सामान पति के हाथों में है, इसलिए कब्ज़ा सौंपना सही हो जाता है।

ही जब मकान आरियतन हो और वह मकान जो बीवी ने शौहर को हिबा किया हो, यह मज़हब है क्योंकि औरत और सामान शौहर के कब्ज़े में है तो हिबा पर कब्ज़ा सही हो जाएगा।

१ बहर अल-रईक, किताब अद-दावा, बाब अत-तहालुफ, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ७/२२६। २ अल-अशबाह व अन-नज़ैर, अल-फन अल-सानी, किताब अल-हिबा, इदारातुल कुरान व अल-उलूम अल-इस्लामिया कराची, २/४०।

पृष्ठ २८२ का ७३८

مسئلہ ۷۰: از ریاست رام پور متصل مسجد جامع مرسلہ نیچے خاں ۱۴ ذی القعدہ ۱۳۲۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ عرصہ تخمیناً تین سال کا ہوا کہ مسمیٰ زید نے چند قطعہ مکانات واقع شہر رام پور بنام مسماۃ ہندہ زوجہ خود بعوض دین مہر بیع کر کے بیعنامہ بنام ہندہ تحریر کر دیا اور حسب قاعدہ رجسٹری کرادی اور قبضہ بھی مکانات پر ہندہ کا کرا دیا اور زید خود ایک موضع میں رہنے لگا بعد ازاں زید کی زوجہ متوفیہ اولیٰ کے بطن سے جو اولاد ہے اس نے بابت حق وحصہ شرعی منجملہ دین مہر یا فتی والدہ خود و نگی زید کے زید پر کچہری میں نالش کر کے کچہری سے ڈگری حاصل کی اور ڈگری مذکور جاری کرا کے صیغہ اجرائے ڈگری میں مکانات مذکورہ کو قرق کرایا ، قاعدہ مروجہ کچہری یہ ہے کہ اگر کوئی جائداد صیغہ اجرائے ڈگری میں قرق کی جائے اور کوئی شخص بر بنائے قبضہ مستقلانہ اس کی بابت عذر کرے تو بشرط ثبوت قبضہ مستقلانہ عذر دار کی وہ جائداد قرقی سے واگذاشت ہو جاتی ہے، اب مسماۃ ہندہ نے نسبت قرقی مکانات اپنے کے کچہری میں عذر داری کی کہ یہ مکانات مملوکہ و مقبوضہ میرے ہیں، قرقی سے واگذاشت فرمائے جائیں ثبوت میں بیعنامہ اقراری زید اور بہت سے گواہان پیش کئے کہ جن کی شہادت سے مالک و قابض ہونا ہندہ کا بموجب بیعنامہ بذریعہ سکونت و مرمت مکانات و وصول کرایہ اور حسب اقرار زید کے ثابت ہے، سوالات جرح میں گواہوں نے یہ بھی بیان کیا ہے کہ زید گاؤں میں رہتا ہے، کبھی کبھی رامپور میں آتا ہے تو اپنی زوجہ مسماۃ ہندہ اور اپنی اولاد کے پاس انہیں مکانات میں ٹھہرتا ہے دو چار روز رہ کر پھر گاؤں کو چلا جاتا ہے ڈگری داران حجت پیش کرتے ہیں کہ حسب روایات فقہ مندرجہ ذیل قبضہ ہندہ کا نہیں ہے شرعاً زوجہ مع متاع خود بقبضہ شوہر ہے لہذا مکانات بھی مقبوضہ شوہر ہیں روایات:

لان المرأة ومافي يدها في يد الزوج ١ بحر الرائق۔

کیونکہ عورت اور اس کے زیر قبضہ تمام خاوند کے قبضہ میں ہے، بحرالرائق۔

وفي الاشباه هبة المشغول لا يجوز الا اذا وهب الاب لطفله ٢ قلت وكذا الدار المعارة والتي وهبتها لزوجها على المذهب لان المرأة ومتاعها في يد الزوج فصحت التسليم

اور اشباہ میں ہے کہ مشغول چیز کا ہبہ ناجائز ہے مگر وہ کہ والد نے نابالغ لڑکے کے لئے کیا ہو، اور میں کہتا ہوں یوں ہی جب مکان عاریتاً ہو اور وہ مکان جو بیوی نے خاوند کو ہبہ کیا ہو، یہ مذہب ہے کیونکہ عورت اور سامان خاوند کے قبضہ میں ہے تو ہبہ پر قبضہ صحیح ہو جائیگا،

١ بحر الرائق كتاب الدعوى باب التحالف ايچ ايم سعيد كمپنى كراچى ٧/ ٢٢٦ ٢ الاشباه والنظائر الفن الثاني كتاب الهبة ادارة القرآن والعلوم الاسلاميه كراچى ٢/ ٤٠

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

| (Arabic Text) If a man gifts a house to another while the donor is living in it, the gift is not valid. This is contrary to when a wife gifts her residence to her husband while she is living in it; it is valid because she and what is in her hand are in his hand. [12 Khazana] | And when a person gifts his house to another while the donor himself resides in it, then this gift will not be valid. Contrary to when a woman gifts her residential house to her husband, then it is valid because the woman herself and her belongings are in the husband's possession. [12 Khazana (T)] |

Are the mentioned narrations related to the circumstances of the mentioned case, and based on the mentioned narrations, will the properties in Hinda's possession not be perceived as hers? Or are the mentioned narrations related to a gift (hiba) transaction in which possession is necessary, and they relate to a situation where no evidence of possession is presented? In this case, the sale deed, the husband's acknowledgment, and the testimony of the possession of Zaid's wife are present. So, are the mentioned narrations irrelevant to this case or what? Please write answers with reference to reliable narrations. Clarify and be rewarded.

Answer: In the queried situation, it is obligatory for the ruler to release the properties owned by Hinda, and their auction is strictly forbidden (haram). The arguments of the decree-holders are pure falsehood and clear ignorance. Firstly: When the sale in Hinda's name is proven by witnesses, then Hinda's ownership is established. The debate about possession is fundamentally absurd and meaningless because, in a valid sale, possession is not a condition for ownership. By the very act of the contract, the item exits the seller's ownership and enters the buyer's ownership "when there is no suspension or option" (when there is no option or waqf in the sale). This was explicitly a sale deed in exchange for dower (mahr). Even if it were a deed of gift in exchange for dower, there would still be no fundamental need for possession, even though a gift without possession is not complete. The reason is that a gift for consideration (not conditional on consideration), although in form and name a gift, is considered as a sale in terms of reality and ruling; hence it does not require possession. It is in Durr al-Mukhtar:

| (Arabic Text) A gift with a condition of a specific exchange is a gift initially, so mutual possession of the two exchanges is required, and it becomes void due to joint ownership (shiyu'). It is a sale ultimately, so it is returned due to a defect or the option of sight and it is taken. | A gift in exchange for a specific item is initially a gift,

therefore possession is a condition in the two exchanges. And it will become void upon being undivided. And this gift with a condition of exchange is ultimately a sale, therefore it can be returned on the basis of a defect and the option of sight. |

[1] Khazanat al-Muftin, Book of Hiba, Manuscript version 2/153 Page 283 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

| (अरबी पाठ) यदि कोई व्यक्ति अपना घर दूसरे को उपहार में दे जबकि दाता स्वयं उसमें रह रहा हो, तो उपहार वैध नहीं है। इसके विपरीत, यदि पत्नी अपना निवास स्थान अपने पति को उपहार में देती है जबकि वह स्वयं उसमें रह रही है, तो यह वैध है क्योंकि वह और उसके पास जो कुछ है वह पति के कब्जे में है। [12 ख़ज़ाना] | और जब एक व्यक्ति ने अपना मकान दूसरे को हबा किया जबकि दाता स्वयं उसमें रह रहा है, तो यह हबा सही नहीं होगा। इसके विपरीत, जबकि औरत अपना रिहायशी मकान शौहर को हबा करे तो सही है क्योंकि खुद औरत और उसका सामान शौहर के कब्जे में है। [12 ख़ज़ाना (त)] |

क्या उल्लेखित कथन वर्तमान मामले की परिस्थितियों से संबंधित हैं, और उल्लेखित कथनों के आधार पर, क्या हिंदा के कब्जे वाली संपत्तियों को उसका नहीं माना जाएगा? या उल्लेखित कथन हबा (उपहार) के मामले से संबंधित हैं जिसमें कब्जा अनिवार्य है, और वे ऐसी स्थिति से संबंधित हैं जहाँ कब्जे का कोई प्रमाण प्रस्तुत नहीं किया गया है? इस मामले में, बिक्री विलेख, पति की स्वीकृति और ज़ैद की पत्नी के कब्जे की गवाही मौजूद है। तो, क्या उल्लेखित कथन इस मामले से अप्रासंगिक हैं या क्या? कृपया विश्वसनीय कथनों के संदर्भ में उत्तर लिखें। स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, शासक के लिए हिंदा के स्वामित्व वाली संपत्तियों को छोड़ना अनिवार्य है, और उनकी नीलामी सख्त हराम है। डिक्री धारकों के तर्क निराधार और स्पष्ट अज्ञानता हैं। सबसे पहले: जब गवाहों द्वारा हिंदा के नाम पर बिक्री सिद्ध हो जाती है, तो हिंदा का स्वामित्व स्थापित हो जाता है। कब्जे के बारे में बहस मौलिक रूप से बेतुकी और अर्थहीन है क्योंकि एक वैध बिक्री में कब्जा स्वामित्व की शर्त नहीं है। अनुबंध के कार्य मात्र से, वस्तु विक्रेता के स्वामित्व से निकलकर खरीदार के स्वामित्व में प्रवेश कर जाती है "जब कोई ठहराव या विकल्प न हो" (जब बिक्री में कोई विकल्प या वक्फ न हो)। यह स्पष्ट रूप से महर के बदले में एक बिक्री विलेख था। यदि यह महर के बदले उपहार विलेख होता, तब भी कब्जे की कोई मौलिक आवश्यकता नहीं होती, हालांकि कब्जे के बिना उपहार पूरा नहीं होता है। कारण यह है कि हबा बिल-इवज़ (उपहार की शर्त पर नहीं), हालांकि रूप और नाम में उपहार है, लेकिन वास्तविकता और कानूनी प्रभाव में बिक्री माना जाता है; इसलिए इसे कब्जे की आवश्यकता नहीं है। दुर्रे मुख्तार में है:

| (अरबी पाठ) एक विशिष्ट विनिमय की शर्त के साथ उपहार शुरुआत में एक उपहार है, इसलिए दोनों विनिमय का आपसी कब्जा आवश्यक है, और संयुक्त स्वामित्व के कारण यह शून्य हो जाता है। यह अंततः एक बिक्री है, इसलिए दोष या दृष्टि के विकल्प के कारण इसे वापस किया जा सकता है और इसे लिया जाता है। | विशिष्ट वस्तु के बदले उपहार शुरुआत में उपहार है, इसलिए दोनों विनिमय में कब्जा शर्त है। और अविभाजित होने पर यह शून्य हो जाएगा। और यह शर्त के साथ उपहार अंततः बिक्री है, इसलिए दोष और दृष्टि के विकल्प के आधार पर वापस किया जा सकता है। |

[1] खज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल हिबा, हस्तलिखित संस्करण 2/153 पृष्ठ 283 का 738

فتاوی رضویہ جلد بجدہم (۱۸)

| اذا وھب لرجل دارا و الواھب ساکن فیھا لا تصح الھبۃ بخلاف ماذا وھبت الزوجۃ لزوجھا وھي ساکنۃ فیھا لانھا و ما في یدھا في یدہ ۱۲ خزانۃ۔ | اور جب ایک شخص نے اپنا مکان دوسرے کو ہبہ کیا حالانکہ واہب خود اس میں رہائش پذیر ہے تو یہ ہبہ صحیح نہ ہوگا۔ بخلاف جبکہ عورت اپنا رہائشی مکان خاوند کو ہبہ کرے تو صحیح ہے کیونکہ خود عورت اور اس کا سامان خاوند کے قبضہ میں ہے ۱۲ خزانہ (ت) |

کیا روایات مذکورہ صورت مقدمہ مذکورہ سے متعلق ہیں اور از روئے روایات مذکورہ مکانات مقبوضہ ہندہ نہیں متصور ہوں گے؟ یا روایات مذکورہ معاملہ ہبہ سے متعلق ہیں جس میں قبضہ ضرور ہے اور اسی صورت سے متعلق ہیں کہ جہاں کوئی شہادت قبضہ کی نہ گزرے اس مقدمہ میں بیعنامہ اقرار شوہر اور شہادت قبضہ زوجہ زید کی موجود ہے، تو روایات مذکورہ اس مقدمہ سے غیر متعلق ہیں یا کیا؟ جوابات بحوالہ روایات معتبرہ تحریر فرمائیے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں مکانات مملوکہ ہندہ کا واگزارشت کرنا حاکم پر واجب ہے اور ان کا نیلام سخت حرام ڈگری داروں کی حجت محض باطل و صریح جہالت، اولا: جب بیع بنام ہندہ گواہوں سے ثابت ہے تو ملک ہندہ ثابت ہے اور قبضے کی بحث سرے سے لغو و بے معنی کہ بیع صحیح میں قبضہ شرط ملک نہیں نفس عقد سے شے ملک بائع سے نکل کر ملک مشتری میں داخل ہو جاتی ہے اذا لم یکن توقف ولا خیار (جب بیع میں اختیار اور وقف نہ ہو ت) یہ تو صراحتہً بیعنامہ بعوض مہر تھا اگر ہبہ نامہ بعوض مہر ہوتا جب بھی قبضے کی اصلاً حاجت نہ تھی حالانکہ ہبہ بے قبضہ تمام نہیں ہوتا اور وجہ یہ کہ ہبہ بالعوض (نہ بشرط العوض) اگرچہ صورۃً و اسماً ہبہ ہے مگر نظراً بمعنی حقیقۃً و حکماً ہے تو محتاج قبضہ نہیں۔ در مختار میں ہے:

| الهبة بشرط العوض المعين هبة ابتداءً فيشترط التقابض في العوضين و يبطل بالشيوع بيع انتهاءً فترد بالعيب وخيار الرؤية وتؤخذ | معین چیز کے عوض ہبہ ابتداءً ہبہ ہے اس لئے عوضین میں قبضہ شرط ہے اور غیر منقسم ہو جانے پر باطل ہو جائے گا اور یہ بشرط العوض ہبہ انتہاءً بیع ہے اس لئے عیب اور خیار الرؤیة کی بناء پر واپس |

[1] خزانة المفتين كتاب الهبہ قلمی نسخه ۴ / ۱۵۳ Page 283 of 738

Fatawa Rizvia Volume 18

[Arabic Quotation]: Regarding pre-emption (shuf'a): This is when he says, "I give you this as a gift on the condition that you compensate me with such-and-such." However, if he says, "I give you this gift for such-and-such," then it is a sale from start to finish. [1] (Abbreviated).

[Urdu Explanation]: It can be taken on the claim of pre-emption. This ruling applies in the case where the donor says, "I gift this thing to you in exchange for that thing." If he said, "I gift it to you for this much," then it is considered a sale from start to finish. (Abbreviated).

Secondly: Even if, for the sake of a false premise, the need for possession was required, while through sufficient legal evidence the possession of Hindah is proven, then raising objections based on these passages is sheer ignorance and enmity. Those arguing did not even see that the scholars say "what is in her hand is in his hand," meaning whatever is in the woman's possession, since the woman herself is in the husband's possession, is indirectly in the husband's possession because "possession of the possessed is possession." This clearly affirms the woman's possession and through it, establishes the husband's possession, not a total denial of the woman's possession. Scholars said "what is in her hand," not "it is not in her hand."

Thirdly: If it were so, then the husband's possession itself would be negated, and the argument would boomerang back upon itself, failing its intended purpose. For the husband's possession was acknowledged through the woman's possession based on the analogy of equality that "the possessor of the possessor is the possessor." When the woman's possession is negated altogether, where will the husband's possession come from, which was through her intermediary? "Is this nothing but manifest ignorance?" (This is clear ignorance). Thus, the very narrations presented by the decree-holders are their own explicit rebuttal.

Fourthly: The scholars' discourse is from the chapter of the Hadith "You and your wealth belong to your father" [2]. Just as it was said regarding a son that he and all his wealth belong to his father, no sane person can imagine from this that the son's ownership was negated. If that were the case, a father could not inherit from his son, and it would lead to an outright denial (God forbid) of the holy verse "And for one's parents, to each of them is a sixth" [3] (And for each of the parents of the deceased, a sixth of the estate). For inheritance applies to the deceased's estate, and the estate is

an affirmation of ownership; if ownership is negated, where is the inheritance? Similarly, from this statement of the scholars that a woman and her possessions are all possessed by the husband, no rational mind can think of negating the woman's possession; rather, it (her possession) is real and intrinsic, while his is legal and indirect.

---

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Gift (Al-Hiba), Chapter on Revocation of Gift, Mujtabai Press, Delhi, 2/162.
2. Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, Hadith of Amr bin Shu'aib (may Allah be pleased with him), Dar al-Fikr, Beirut, 2/202.
3. Al-Quran al-Karim, 4/11.

फतावा रिज़विया जिल्द 18

[अरबी उद्धरण]: शफ़ा (अग्रक्रय अधिकार) के बारे में: यह तब है जब वह कहे, 'मैं तुम्हें यह इस शर्त पर उपहार देता हूँ कि तुम मुझे अमुक वस्तु के बदले मुआवजा दो।' लेकिन अगर उसने कहा, 'मैं तुम्हें यह अमुक चीज़ के बदले उपहार देता हूँ,' तो यह शुरू से अंत तक बिक्री है। [1] (संक्षेप में)।

[उर्दू व्याख्या]: और शफ़ा के दावे पर लिया जा सकता है। यह हुक्म उस सूरत में है कि हिबा (उपहार) देने वाला कहे, "यह चीज़ मैं तुम्हें फलां चीज़ के बदले हिबा करता हूँ।" और उसने अगर यूँ कहा हो कि "मैं तुझे इतने में हिबा करता हूँ," तो यह इब्तिदा और इंतहा में बिक्री (बैअ) है। (संक्षेप में)।

दूसरा: अगर गलत धारणा के तौर पर कब्ज़े की ज़रूरत भी हो, जबकि पर्याप्त शरई गवाही से हिन्दा का कब्ज़ा प्रमाणित है, तो इन इबारतों (उद्धरणों) से आपत्ति जताना निरा अज्ञान और द्वेष है। तर्क करने वालों ने यह भी नहीं देखा कि विद्वान कहते हैं "जो उसके हाथ में है वह उसके हाथ में है," यानी जो कुछ औरत के कब्ज़े में है, क्योंकि औरत खुद शौहर (पति) के कब्ज़े में है, तो वह परोक्ष रूप से शौहर के कब्ज़े में है क्योंकि "कब्ज़े वाले का कब्ज़ा, कब्ज़ा है।" इसमें स्पष्ट रूप से औरत के कब्ज़े की पुष्टि है और उसके माध्यम से शौहर के कब्ज़े का निर्णय है, न कि औरत के कब्ज़े का सिरे से खंडन। विद्वानों ने "जो उसके हाथ में है" कहा है न कि "उसके हाथ में नहीं है।"

तीसरा: अगर ऐसा हो तो खुद शौहर का कब्ज़ा भी खत्म हो जाएगा और कलाम (तर्क) अपने उद्देश्य पर चोट करते हुए पलट आएगा कि शौहर का कब्ज़ा औरत के कब्ज़े के माध्यम से माना गया था, समानता के आधार पर कि "काबिज़ का काबिज़, काबिज़ है" (कब्ज़ा करने वाले का कब्ज़ा करने वाला भी काबिज़ है)। जब सिरे से औरत का कब्ज़ा ही खत्म हो जाएगा, तो शौहर का कब्ज़ा, जो उसके माध्यम से था, कहाँ से आएगा? क्या यह स्पष्ट अज्ञानता नहीं है? (यह खुली जहालत है)। तो डिक्री-धारकों ने खुद जो रिवायतें (विवरण) पेश कीं, वे उनका स्पष्ट खंडन हैं।

चौथा: विद्वानों की बात हदीस के अध्याय "तू और तेरा माल तेरे बाप का है" [2] से संबंधित है। जैसे बेटे के लिए कहा गया कि वह और उसका सारा माल उसके बाप का है, कोई भी बुद्धिमान इससे यह वहम नहीं कर सकता कि बेटे के स्वामित्व (मिल्कियत) का खंडन किया गया है। अगर ऐसा हो तो बाप बेटे का वारिस (उत्तराधिकारी) नहीं बन सकेगा, और पवित्र आयत "उसके माता-पिता में से हर एक के लिए छठे हिस्से (छठा हिस्सा) है" [3] (और मृतक के माता-पिता में से प्रत्येक को उसके छोड़े

हुए माल से छठा हिस्सा) का ईश्वर न करे सीधा इनकार लाज़िम आएगा। क्योंकि विरासत मृतक के छोड़े हुए माल (तरका) में चलती है और तरका मिल्कियत की पुष्टि है, जब मिल्कियत ही नहीं तो विरासत कहाँ? इसी तरह, विद्वानों की इस बात से कि औरत और औरत की चीजें सब शौहर के कब्ज़े में हैं, किसी भी बुद्धिमान व्यक्ति के मन में औरत के कब्ज़े के इनकार का ख्याल नहीं आ सकता, बल्कि वह (औरत का कब्ज़ा) वास्तविक और मौलिक है और यह (शौहर का कब्ज़ा) कानूनी और परोक्ष है।

---

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल हिबा, बाबुर रुजू फिल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/162।
2. मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, हदीस अम्र बिन शुऐब (रज़ियल्लाहु अन्हु), दारुल फिक्र बेरूत, 2/202।
3. अल-क़ुरआन अल-करीम, 4/11।

بِالشُّفْعَةِ هَذَا إِذَا قَالَ وَهَبْتُكَ عَلَى أَنْ تَعُوْضَنِيْ كَذَا اَمَّا لَوْ قَالَ وَهَبْتُكَ بِكَذَا فَهُوَ بَيْعٌ اِبْتِدَاءً وَانْتِهَاءً ۱ اھ اِختِصاراً۔

ہوسکتا ہے اور شفعہ کے دعوٰی پر لیا جاسکتا ہے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ ہبہ دینے والا، کہے یہ چیز میں تمہیں فلاں چیز کے عوض ہبہ کرتا ہوں اور اس نے اگر یوں کہا ہو کہ میں تجھے ہبہ کرتا ہوں، تو یہ ابتداً وانتہاءً بیع ہے اھ اختصاراً(ت)

ثانیاً: اگر بفرضِ باطل قبضہ کی حاجت بھی ہو تو جبکہ شہادتِ شرعیہ کافیہ سے قبضہ ہندہ رنگِ ثبوت پائے اس پر ان عبارات سے ایراد محض جہل وعناد، مستدلوں نے یہ بھی نہ دیکھا کہ علماء مافی یدہافی یدہ فرمارہے ہیں یعنی جو کچھ عورت کے قبضے میں ہے وہ ازآنجا کہ عورت خود قبضہ شوہر میں ہے بالواسطہ قبضہ شوہر میں ہے کہ "مقبوض المقبوض مقبوض" اس میں صراحۃً قبضہ زن کا اثبات اور اس کے ذریعہ سے قبضہ شوہر کا قرار داد ہے نہ کہ قبضہ زن کی راساً نفی۔ علماء نے "مافی یدہا" فرمایا ہے نہ کہ "لیس في يَدِها"۔

ثالثاً: ایسا ہو تو خود قبضہ شوہر بھی منتفی ہو جائے گا اور کلام اپنے مقصود پر نقص کرتا پلٹ آئے گا کہ قبضہ شوہر بواسطہ قبضہ زن مانا تھا بقیاس مساوات کے "قابض القابض قابض" جب سرے سے قبضہ زن منفی ہو جائیگا قبضہ شوہر کہ اس کے واسطے سے تھا کہاں سے آئیگا ھل ھذا الاجھل مبین (یہ کھلی جہالت ہے۔ ت) تو خود ہی روایات کہ ڈگری داروں نے پیش کیں ان کا صریح رد ہیں۔

رابعاً: کلامِ علماء بابِ حدیث انت ومالک لابیک ۲ سے ہے جیسے بیٹے کے لئے ارشاد ہوا کہ وہ اور اس کا مال سب اس کے باپ کا ہے کوئی عاقل اس سے یہ وہم نہیں کر سکتا کہ بیٹے کی ملک کی نفی فرمائی ہے ایسا ہو تو باپ بیٹے کا وارث نہ ہو سکے، اور آیہ کریمہ "لِاَبَوَیْہِ لِکُلِّ وَاحِدٍ مِّنْھُمَا السُّدُسُ" ۳ (ور میت کے ماں باپ ہر ایک کو اس کے ترکہ سے چھٹا۔ ت) کا معاذاللہ صاف انکار لازم آئے کہ ارث ترکہ مورث میں جاری ہوگی اور ترکہ مثبتِ ملک جب ملک منتفی تو ارث کہاں، یونہی علماء کے اس کلام سے کہ زن و مقبوضاتِ زن سب مقبوضِ شوہر ہیں قبضہ زن کے نفی کی طرف کسی ذی عقل کا گمان نہیں جاسکتا بلکہ وہ حقیقی بالذات ہے اور یہ حکمی بالواسطہ۔

---

۱ درمختار کتاب الھبۃ باب الرجوع فی الھبۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۲ ۲ مسند امام احمد بن حنبل حدیث عمرو بن شعیب رضی اللہ تعالیٰ عنہ دارالفکر بیروت ۲/ ۲۰۲ ۳ القرآن الکریم ۴/ ۱۱

Fatawa Razawiya Volume (18)

Fifthly: If the false meaning of these statements were established, that a woman's possession is non-existent from the start, and her hand is not legally a hand like that of an irrational child, then all the books of the school of thought—texts, commentaries, and fatwas—containing collective rulings would become rejected and false. It is the definitive consensus of the books of the school of thought that a gift without possession cannot be complete. Also, it is a definitive consensus that the marital relationship prevents revocation. If a husband gifted something to his wife and handed over possession such that it was completed, he no longer has the right to revoke it. Pick up any book of the school of thought, and you will find these two issues clarified. However, based on this false interpretation, one of these two issues must be false. If a woman's possession is not legally possession but rather it is the possession of her husband, then did the thing the husband gifted and placed in her possession become a complete gift and did the woman become the owner or not? If you say she did, then the first issue is invalidated—that this gift became complete and perfect without possession. And if you say she didn't, then the second issue is invalidated—since a gift to a woman cannot even take place, what meaning is there in considering revocation unlawful? In short, this is such a clear falsehood that even an ignorant person could not tolerate it. And from this, it is clear that the aforementioned statements in the question, let alone being related to a sale transaction, are absolutely not related to any form of gift either. Finally, did you not see that applying them to a gift from a husband to a wife is purely false? Rather, they are only regarding a gift from a wife to her husband, where the gifted item being occupied with the wife's belongings is not a complete hindrance, because this occupation does not prevent the husband's possession since both the wife and her belongings are under the husband's possession. And Allah Almighty knows best.

Case No. 71: 26 Safar 1323 AH Sent by Lal Muhammad Sahib, Ahsan Manzil, Mirzapur.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this matter: Hinda has been living with Zaid in his house for forty years. Zaid died without children, leaving Hinda in his house. During his lifetime, Zaid, through several documents, wrote Hinda as his wedded wife and also gave some of his total property as a portion of the dower (Mehr). Now, for Hinda's claim of marriage against the other legal heirs of the deceased Zaid, who deny Hinda's marriage, is Zaid's writing and acceptance of Hinda's marriage through his registered documents sufficient proof in Shariah if Hinda cannot find witnesses etc. for her marriage? And is Hinda

entitled to receive the property that Zaid gave her in exchange for a portion of the dower, and entitled to receive the remaining part of the dower from the rest of Zaid's estate or not? And what is Hinda's share in Zaid's estate through inheritance? Please write the answer with reference to the books.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

पांचवां: यदि इन इबारतों (कथनों) का यही गलत अर्थ मान लिया जाए कि स्त्री का कब्ज़ा सिरे से मौजूद ही नहीं है, उसका हाथ शरीयत के अनुसार हाथ नहीं है जैसे कि किसी नासमझ बच्चे का हाथ होता है, तो संप्रदाय (मज़हब) की सभी पुस्तकें—ग्रंथ, व्याख्याएँ और फतावा—उन सबके सामूहिक मसले (नियम) खारिज और गलत हो जाएंगे। संप्रदाय की पुस्तकों का यह निश्चित सर्वसम्मति (इजमा) है कि बिना कब्ज़े के हिबा (उपहार) पूरा नहीं हो सकता। साथ ही, यह भी निश्चित सर्वसम्मति है कि वैवाहिक संबंध उपहार की वापसी (रुजू) को रोकता है। यदि पति ने अपनी पत्नी को कोई वस्तु हिबा की और उसका कब्ज़ा दे दिया जिससे वह पूरा हो गया, तो अब उसे वापस लेने का अधिकार नहीं है। संप्रदाय की कोई भी पुस्तक उठा लें, उसमें इन दोनों मसलों का स्पष्ट उल्लेख मिलेगा। लेकिन इस गलत अर्थ के आधार पर, इन दोनों में से एक मसला निश्चित रूप से गलत होगा। यदि शरीयत की दृष्टि में स्त्री का कब्ज़ा कब्ज़ा ही नहीं है, बल्कि उसके पति का ही कब्ज़ा है, तो पति ने जो वस्तु हिबा करके उसके कब्ज़े में दी, वह हिबा पूरा हुआ और स्त्री उसकी मालिक बनी या नहीं? यदि कहें कि बनी, तो पहला मसला गलत हो गया कि यह हिबा बिना कब्ज़े के पूरा और पूर्ण हो गया। और यदि कहें कि नहीं, तो दूसरा मसला गलत हो गया कि जब स्त्री के लिए हिबा हो ही नहीं सकता, तो वापसी को नाजायज मानने का क्या मतलब? संक्षेप में, यह इतनी स्पष्ट रूप से गलत बात है जिसे कोई अज्ञानी भी सहन नहीं कर सकेगा। और यहीं से स्पष्ट हुआ कि प्रश्न में उल्लेखित इबारतें बिक्री (बैय) के मामले से संबंधित होना तो दूर, वे किसी भी रूप में हिबा से भी संबंधित नहीं हैं। अंतत; क्या आपने नहीं देखा कि पति द्वारा पत्नी को दिए गए हिबा में उनका लागू होना पूरी तरह से गलत है? बल्कि वे केवल पत्नी द्वारा पति को दिए गए हिबा के बारे में हैं, जहाँ उपहार में दी गई वस्तु का पत्नी के सामान के साथ व्यस्त होना पूर्ण बाधा नहीं है, क्योंकि यह व्यस्तता पति के कब्ज़े में बाधा नहीं है क्योंकि पत्नी और पत्नी का सामान सभी पति के कब्ज़े में हैं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 71: 26 सफर 1323 हिजरी प्रेषक: लाल मोहम्मद साहब, अहसन मंजिल, मिर्जापुर।

दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: हिंदा चालीस वर्षों से ज़ैद के साथ उसके घर में रह रही है। ज़ैद ने निःसंतान हिंदा को अपने घर में छोड़कर वफ़ात (मृत्यु) पाई। अपने जीवनकाल में ज़ैद ने कई दस्तावेज़ों के माध्यम से हिंदा को अपनी विवाहित पत्नी लिखा है और अपनी कुल संपत्ति में से कुछ संपत्ति मेहर (स्त्रीधन) के एक हिस्से के रूप में दी भी है। अब मृत ज़ैद के अन्य

कानूनी वारिसों के खिलाफ, जो हिंदा के विवाह से इनकार करते हैं, हिंदा के विवाह के दावे के लिए ज़ैद का अपने पंजीकृत दस्तावेज़ों के माध्यम से हिंदा के विवाह को स्वीकार करना और लिखना शरीयत के अनुसार पर्याप्त प्रमाण है या नहीं, यदि हिंदा को अपने निकाह के गवाह आदि नहीं मिलते? और क्या हिंदा उस संपत्ति को पाने की हकदार है जो ज़ैद ने उसे मेहर के एक हिस्से के बदले में दी थी, और शेष मेहर को ज़ैद की बाकी बची हुई संपत्ति से पाने की हकदार है या नहीं? और ज़ैद की संपत्ति में विरासत के रूप में हिंदा का कितना हिस्सा है? कृपया पुस्तकों के हवाले से उत्तर लिखें।

पृष्ठ 738 का 285

خامساً: اگر ان عبارات کا یہی مطلب باطل قرار دیا جائے کہ عورت کا قبضہ سرے سے معدوم ہے اس کا ہاتھ شرعاً ہاتھ نہیں جیسے صبی لایعقل کا ہاتھ، تو تمام کتب مذہب متون و شروح و فتاویٰ سب کے اجتماعی مسائل مردود و باطل ہوجائیں، کتب مذہب کا اجماع قطعی ہے کہ ہبہ بے قبضہ تمام نہیں ہو سکتا نیز اجماع قطعی ہے کہ زوجیت مانع رجوع ہے شوہر نے اگر اپنی زوجہ کو کوئی شیء ہبہ کی اور قبضہ کرا دیا کہ تکمیل ہوگئی، اب اسے رجوع کا اختیار نہیں، مذہب کی جو کتاب اٹھا لیجئے اس میں ان دونوں مسئلوں کی تصریح پائیے، مگر اس مطلب باطل کی تقدیر پر ان دونوں میں ایک مسئلہ ضرور باطل ہے کہ جب عورت کا قبضہ شرعاً قبضہ ہی نہیں بلکہ اس کے شوہر ہی کا قبضہ ہے تو اب وہ چیز جو شوہر نے ہبہ کرکے اس کے قبضہ میں دی ہبہ تمام اور عورت مالک ہوئی یا نہیں، اگر کہئے ہوئی تو پہلا مسئلہ باطل ہوا کہ یہ ہبہ بے قبضہ تمام و کامل ہوگیا، اور اگر کہئے نہ، تو دوسرا مسئلہ باطل ہوگیا کہ جب عورت کے لئے ہبہ ہو ہی نہیں سکتا تو رجوع ناجائز ماننا کیا معنی، غرض یہ ایسی بدیہی البطلان بات ہے جسے کوئی جاہل بھی گوارانہ کرسکے، اور یہیں سے واضح ہوا کہ عبارات مذکورہ سوال کو صورت بیع سے متعلق ہونا درکنار وہ مطلقاً ہر صورت ہبہ سے بھی متعلق نہیں، آخر نہ دیکھا کہ ہبہ شوہر برائے زن میں ان کا اجراء محض باطل ہے بلکہ وہ صرف ہبہ زن برائے شوہر میں ہیں کہ یہاں موہوب کا متاع زن سے مشغول ہونا مانع تمام نہیں ہے کہ یہ شغل مانع قبضہ شوہر نہیں کہ زن و متاع زن سب مقبوض شوہر ہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۷۱: ۲۶ صفر ۱۳۲۳ھ مرسلہ لال محمد صاحب احسن منزل مرزا پور

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید کے پاس اس کے مکان میں ہندہ عرصہ چالیس سال سے ہے زید نے لاولد ہندہ کو اپنے مکان میں چھوڑ کر وفات پائی اور اپنے زمانہ حیات میں زید نے بذریعہ چند دستاویزات کے ہندہ کو اپنی زوجہ منکوحہ لکھا ہے اور اپنے جملہ جائیداد میں سے بعض جائیداد ایک جزو دین مہر کے دیا بھی ہے اب ہندہ کے دعویٰ زوجیت کے لئے بمقابلہ زید متوفی کے دوسرے شرعی ورثاء کے جو منکر زوجیت ہندہ کے ہیں زید کی تحریر و تسلیم زوجیت ہندہ جو بذریعہ اس کے دستاویزات رجسٹری شدہ کے ہوئے، اگر ہندہ کو اپنے نکاح کے شہود وغیرہ نہ ملیں شرعاً ثبوت کافی ہے یا نہیں، اور ہندہ اس جائیداد کے پانے کی جو زید نے اس کو بعوض ایک جزو دین مہر کے دی اور باقی حصہ دین مہر کے پانے کی باقی متروکہ زید سے مستحق ہے یا نہیں، اور زید کے متروکہ سے وراثتاً کس قدر حصہ ہندہ کا ہے؟ بحوالہ کتب جواب تحریر فرمائیں۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

The Answer: If there are Sharia-compliant witnesses present on these documents who testify that Zaid had them written in their presence and declared Hindah to be his wife, or if they are witnesses to Zaid's admission that he used to call Hindah his wife, or if even if those witnesses are not present, people who saw Zaid and Hindah living together in one house like a husband and wife for a long period of time testify based on Sharia that Hindah is Zaid's wife, or if it is generally well-known that Hindah is Zaid's wife and some Sharia witnesses testify to Hindah's marriage based on this reputation, then the marriage will be proven. There is no need to produce specific marriage witnesses. Hindah will be entitled to receive her dowry and share, and her share is one-fourth of the estate after paying the dowry and other debts and legacies. If none of these situations are found, then mere documents, even if they are registered a thousand times, are nothing without credible testimony. It is stated in *Jami' al-Fusulayn*:

Arabic	**Urdu Translation**
A woman claimed marriage with a man. One witness testified that she is his wife, and another testified that she was his wife. This will be accepted. Similarly, if one witness testifies that the man admitted she is his wife, and another testifies that he admitted she was his wife, this testimony will be accepted, because testimony of a past marriage is testimony of a present marriage. (T)	A woman claimed marriage to a man; one witness said she is his wife, the second said she was his wife, so this testimony will be accepted. Similarly, in the testimony, if one witness says the man admitted she is his wife, and the other witness says he admitted she was his wife, this testimony will be accepted, because the testimony of a past marriage is the testimony of the current marriage. (T)

It is stated in *Alamgiriyyah*:

Arabic	**Urdu Translation**
Testimony based on fame and hearsay is accepted by consensus in four things: marriage, lineage, death, and judicial decree. As stated in *Muhit al-Sarakhsi*. (T)	Testimony is accepted by consensus in four things based on fame and hearsay. Those four are marriage, lineage, death, and judicial decree, as it is in *Muhit al-Sarakhsi*. (T)

It is stated in *Fatawa Khayriyya*:

Arabic	Urdu Translation
Action shall not be taken solely based on a register or solely based on a document without proof.	Action will not be taken based solely on a letter or solely on a register without proof because...

1. *Jami' al-Fusulayn*, Chapter 11, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/162
2. *Fatawa Hindiyya*, Book of Testimonies, Chapter 2, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/457

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

उत्तर (अल-जवाब): यदि इन दस्तावेज़ों पर शरीयत के अनुसार गवाह मौजूद हैं जो गवाही दें कि ज़ैद ने उनके सामने ये लिखवाए और हिंदा को अपनी पत्नी बताया, या ज़ैद के इकरार (स्वीकृति) के गवाह हों कि वह हिंदा को अपनी पत्नी कहता था, या यदि वे गवाह न भी हों, तो वे लोग जिन्होंने लंबे समय तक ज़ैद और हिंदा को एक साथ एक ही घर में पति-पत्नी की तरह रहते देखा और वे इस आधार पर शरीयत की गवाही दें कि हिंदा ज़ैद की पत्नी है, या आम तौर पर हिंदा का ज़ैद की पत्नी होना प्रसिद्ध हो और कुछ शरीयत के गवाह इसी प्रसिद्धि के आधार पर हिंदा के पत्नी होने की गवाही दें, तो वैवाहिक संबंध साबित हो जाएगा। निकाह (विवाह) के विशिष्ट गवाहों को पेश करने की कोई आवश्यकता नहीं है। हिंदा अपना मेहर (दहेज) और हिस्सा पाने की हकदार होगी, और उसका हिस्सा मेहर और अन्य ऋणों और वसीयतों के भुगतान के बाद छोड़ी गई संपत्ति का एक-चौथाई (चौथा हिस्सा) है। और यदि इन स्थितियों में से कुछ भी न पाया जाए, तो कोरे दस्तावेज़, चाहे वे हज़ारों बार पंजीकृत हों, विश्वसनीय गवाही के बिना कुछ भी नहीं हैं। 'जामे अल-फसूलैन' में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
एक महिला ने एक पुरुष पर अपने निकाह का दावा किया। एक गवाह ने गवाही दी कि वह उसकी पत्नी है, और दूसरे ने गवाही दी कि वह उसकी पत्नी थी। इसे स्वीकार किया जाएगा। इसी तरह, यदि एक गवाह गवाही देता है कि पुरुष ने स्वीकार किया कि वह उसकी पत्नी है, और दूसरा गवाही देता है कि उसने स्वीकार किया कि वह उसकी पत्नी थी, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, क्योंकि पिछले निकाह की गवाही वर्तमान निकाह की गवाही है। (त)	औरत ने एक मर्द पर अपने निकाह का दावा किया, एक गवाह ने कहा कि यह उसकी बीवी है, दूसरे ने कहा यह उसकी बीवी थी, तो यह गवाही मक़बूल होगी, इसी तरह शहादत में एक गवाह कहे कि मर्द ने इक़रार किया है कि यह उसकी बीवी है, दूसरा गवाह कहे कि उसने इक़रार किया कि यह उसकी बीवी थी, यह गवाही मक़बूल होगी, क्योंकि गुज़श्ता निकाह की शहादत यह मौजूदा निकाह की शहादत है। (त)

'आलमगीरिया' में है:

अरबी

प्रसिद्धि और जनश्रुति के आधार पर चार चीज़ों में सर्वसम्मति (इज्मा) से गवाही स्वीकार की जाती है: निकाह, नसब (वंश), मृत्यु और न्यायिक निर्णय। जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़्सी' में है। (त)

उर्दू अनुवाद

शोहरत और समाअ की बिना पर चार चीज़ों में बिल-इज्मा शहादत मक़बूल है वो चार: निकाह, नसब, मौत और क़ज़ा हैं, जैसा कि मुहीत-ए-सरख़्सी में है (त)

'फ़तावा खैरिया' में है:

अरबी

केवल रजिस्टर या केवल दस्तावेज़ के आधार पर बिना किसी प्रमाण (हुज्जत) के कोई कार्य नहीं किया जाएगा।

उर्दू अनुवाद

महज़ ख़त और महज़ रजिस्टर पर बग़ैर हुज्जत अमल न होगा क्योंकि...

---

1. जामे अल-फसूलैन, अल-फ़स्ल अल-हादी अशर, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची 1/162
2. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अल-बाब अष-षानी, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 3/457

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

الجواب: اگر ان دستاویزات پر گواہ شرعی موجود ہیں کہ ہمارے سامنے زید نے لکھوائیں اور ہندہ کو اپنی زوجہ بتایا کہ ہمارے سامنے جز جائداد ہندہ کو مہر میں دیا تھا اقرار زید کے گواہ ہوں کہ وہ ہندہ کو اپنی زوجہ کہتا تھا یا کچھ نہ سہی وہ لوگ جو اس مدت مدید تک زید و ہندہ کو باہم ایک مکان میں مثل زن و شو رہتے دیکھا کئے اور وہ اس بناء پر شہادت شرعیہ دیں کہ ہندہ زوجہ زید ہے یا عام طور پر ہندہ کا زوجہ زید ہونا مشہور ہو بعض شاہدان شرعی اسی شہرت کے اعتماد پر زوجیت ہندہ کی گواہی دیں تو زوجیت ثابت ہو جائیگی اور خاص گواہان نکاح پیش ہونے کی کوئی ضرورت نہیں ہندہ اپنا مہر و حصہ پانے کی مستحق ہو گی اور اس کا حصہ بعد ادائے مہر و دیگر دیون و وصایا چہارم متروکہ ہے اور اگر ان صورتوں میں کچھ نہ پائی جائے تو نری دستاویزیں اگرچہ ہزار رجسٹری شدہ ہوں بے شہادت معتبرہ کے کوئی چیز نہیں۔ جامع الفصولین میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
ادعت نکاحہ فشھد احدھما انھا امرأتہ و الاخر انھا کانت امرأتہ تقبل و کذا لوشھد احدھما انہ اقرانھا امرأتہ و الاخرانہ اقرانھا کانت امرأتہ لان الشھادۃ بأقرارہ بنکاح کان شھادۃ بأقرارہ بنکاح حالاً ۱-	عورت نے ایک مرد پر اپنے نکاح کا دعوی کیا، ایک گواہ نے کہا کہ یہ اس کی بیوی ہے، دوسرے نے کہا یہ اس کی بیوی تھی، تو یہ گواہی مقبول ہوگی، اسی طرح شہادت میں ایک گواہ کہے کہ مرد نے اقرار کیا ہے کہ یہ اس کی بیوی ہے، دوسرا گواہ کہے کہ اس نے اقرار کیا کہ یہ اس کی بیوی تھی، یہ گواہی مقبول ہوگی، کیونکہ گزشتہ نکاح کی شہادت یہ موجودہ نکاح کی شہادت ہے۔(ت)

عالمگیریہ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
الشهادة بالشهرة والتسامع تقبل فی اربعة اشیاء بالاجماع وهی النکاح والنسب والموت والقضاء کذافی محیط السرخسی ۲۔	شہرت اور سماع کی بناء پر چار چیزوں میں بالا جماع شہادت مقبول ہے وہ چار، نکاح، نسب، موت اور قضاء ہیں، جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے (ت)

فتاوی خیریہ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
لا یعمل بمجرد الدفتر ولا بمجرد الحجة	محض خط اور محض رجسٹر پر بغیر حجت عمل نہ ہوگا کیونکہ

---

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶۲ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۵۷

Fatawa Rizvia Volume (18)

As our scholars have clarified about the lack of reliance on handwriting and the lack of acting upon it 1. (Ah) And Allah the Exalted knows best. (T)

Issue 72: From Pilibhit, Mahalla Panjabian, sent by Mr. Sheikh Abdul Aziz Sahib, 1324 AH. What do the scholars of religion say in this matter: if among the heirs, the husband claims that he had made such and such jewelry, in whole or in part, for her use, and similarly her parents, etc., claim that they had given such and such jewelry and other items in her dowry for her use, and they want them back, can these claimants be entitled to the return according to their claims, and is the right to return established before Allah or not? Please explain and earn a reward.

Al-Jawab (The Answer): The parents' claim that we gave such and such an item in the dowry as a loan (ariyah) is not heard without reliable evidence because it is contrary to common custom and obvious practice. The husband's statement will be heard; the jewelry he got made and gave, when he does not admit to transferring ownership, will not be established as the ownership of the woman without reliable evidence. Because "the giver knows better the nature of the giving, and there is no custom here to judge by it." Because the giver knows best how he gave it, whereas here there is no clear custom upon which a decision can be made. (T) In Durr-e-Mukhtar it is stated:

[Table] Arabic text: If he prepares a dowry for his daughter and delivers it to her, he has no right to reclaim it from her, and this is the fatwa. The legal stratagem (hilah) is to witness at the time of delivery that he only delivered it as a loan 2. And Allah the Exalted knows best. Urdu translation: If a daughter was given a dowry and it was handed over to her, now the father has no right to get it back; the fatwa is on this. And the legal stratagem for getting it back is to make witnesses while giving the dowry that "I have given this as a loan". And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best. (T)

1 Fatawa Khayriyya, Kitab al-Waqf, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/118 2 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Mahr, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/203

फतावा रिज़विया (खण्ड १८)

जैसा कि हमारे विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि हस्तलेखन पर भरोसा न किया जाए और न ही उस पर अमल किया जाए १। (आह) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला ७२: पीलीभीत, मोहल्ला पंजाबियाँ से, श्री शेख अब्दुल अज़ीज़ साहब द्वारा प्रेषित, १३२४ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: यदि वारिसों में से पति दावा करे कि उसने अमुक आभूषण पूर्ण या आंशिक रूप से बनवाकर उसके इस्तेमाल के लिए दिया था, और इसी तरह उसके माता-पिता आदि दावा करें कि उन्होंने उसके दहेज में अमुक आभूषण और अन्य चीजें उसके इस्तेमाल के लिए दी थीं, और वे उन्हें वापस चाहते हैं, तो क्या ये दावेदार अपने दावों के अनुसार वापसी के हकदार हो सकते हैं, और अल्लाह के यहाँ वापसी का अधिकार उन्हें प्राप्त है या नहीं? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

अल-जवाब (उत्तर): माता-पिता का यह दावा कि हमने दहेज में अमुक वस्तु उधार (आरियतन) दी थी, बिना विश्वसनीय गवाही के मान्य नहीं है क्योंकि यह प्रचलित प्रथा और प्रत्यक्ष व्यवहार के विरुद्ध है। पति की बात सुन ली जाएगी; जो आभूषण उसने बनवाकर दिया, जब वह स्वामित्व हस्तांतरण (तम्लीक) करने का स्वीकार नहीं करता, तो विश्वसनीय गवाही के बिना वह महिला का स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा। क्योंकि "देने वाला बेहतर जानता है कि उसने किस प्रकार दिया है, और यहाँ कोई ऐसी प्रथा नहीं है जिससे न्याय किया जा सके।" क्योंकि देने वाला सबसे अच्छा जानता है कि उसने इसे कैसे दिया, जबकि यहाँ कोई स्पष्ट प्रथा नहीं है जिस पर निर्णय लिया जा सके। (त) दुर्रे मुख्तार में है:

[तालिका] अरबी पाठ: यदि उसने अपनी पुत्री के लिए दहेज तैयार किया और उसे सौंप दिया, तो उसे उससे वापस लेने का कोई अधिकार नहीं है, और यही फतवा है। और इसका तरीका (हीला) यह है कि सुपुर्दगी के समय गवाह बना ले कि उसने इसे केवल उधार के रूप में दिया है २। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू अनुवाद: बेटी को दहेज दिया और उसे सौंप दिया तो अब पिता को वापसी का हक नहीं है, फतवा इसी पर है, और वापसी का तरीका यह है कि दहेज देते हुए गवाह बना ले कि "मैंने यह उधार (आरियतन) दिया है"। वल्लाह सुब्हानहु व तआला आलम। (त)

१ फतावा खैरिया, किताब अल-वक़्फ़, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, १/११८ २ दुर्रे मुख्तार, किताब अल-निकाह, बाब अल-महर, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, १/२०३

पृष्ठ २८७ का ७३८

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

لما صرح بہ علماؤنا من عدم الاعتماد علی الخط وعدم العمل بہ ۱ اہ واللہ تعالی اعلم۔ [ہمارے علماء نے فرمایا ہے کہ نہ خط پر اعتماد ہے نہ اس پر عمل کیا جائے اھ واللہ تعالی اعلم۔ (ت)]

مسئلہ ۷۲ : از پیلی بھیت محلہ پنجا بیاں مرسلہ جناب شیخ عبد العزیز صاحب ۱۳۲۴ ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ اگر ورثاء میں سے شوہر دعوی کرے کہ فلاں زیور میں نے اس کو کل یا جز بنوا کر استعمال کے واسطے دیا تھا اور اسی طرح سے اس کے والدین وغیرہ دعوی کریں کہ فلاں فلاں زیور اور دیگر اشیاء ہم نے اس کے جہیز میں دی تھیں اس کے استعمال کے واسطے ، وہ ہم کو واپس ملنی چاہئیں، کیا یہ دعویدار اپنے دعوے کے موافق مستوجب واپسی کے ہو سکتے ہیں اور عند اللہ استحقاق واپسی ان کو حاصل ہے یا نہیں؟ بیان فرمایئے ثواب پایئے۔

الجواب: والدین کا دعوی کہ ہم نے فلاں شیئ جہیز میں عاریتاً دی تھی بے شہادت عادلہ مسموع نہیں کہ خلاف عرف ظاہر و ناشی ہے، شوہر کا قول سن لیا جائیگا، جو زیور اس نے بنوا کر دیا جب وہ تملیک کر دینے کا مقرر نہیں تو بغیر شہادت عادلہ ملک ہندہ ثابت نہ ہوگی، لان الدافع ادری بجھۃ الدفع ولا عرف قاضیاً لھنا۔ کیونکہ دینے والا بہتر جانتا ہے کہ اس نے کس طرح دیا ہے جبکہ یہاں واضح عرف نہیں جس پر فیصلہ دیا جائے۔ (ت) در مختار میں ہے :

جہز ابنتہ بجھاز وسلمہا ذلک لیس لہ الاسترداد منھا و بہ یفتی والحیلۃ ان یشھد عند التسلیم الیھا انہ انما سلمہ عاریۃ ۲- واللہ سبحانہ وتعالی اعلم۔ بیٹی کو جہیز دیا اور اس کو سونپ دیا تو اب والد کو واپسی کا حق نہیں ہے ، فتوی اسی پر ہے ، اور واپسی کا حیلہ یہ ہے جہیز دیتے ہوئے گواہ بنالے کہ میں نے یہ عاریتاً دیا ہے۔ واللہ سبحانہ و تعالی اعلم۔ (ت)

١ فتاوی خیریه کتاب الوقف دار المعرفة بیروت ١/ ١١٨ ٢ درمختار کتاب النکاح باب المهر مطبع مجتبائی دہلی ١/ ٢٠٣

Vol. 18 - Fatawa Razawiyya

Problem 73: Sent by Safdar Ali Sahib, 14 Shawwal 1312 AH. What do the scholars and muftis of religion say regarding this issue: A village was under the joint partnership of Zaid and Amr. Zaid, due to being the headman (Lambardar), was in possession and control of it. Zaid, without Amr's permission, sold an orchard located in the said village, took the proceeds for his own use, and gave nothing to Amr for his share. When Amr had the village partitioned, this matter came to light. When Amr demanded his share from Zaid, Zaid presented the plea of limitation (statute of limitations). In this situation, is Zaid responsible for Amr's rights in the sight of Allah? Explain and be rewarded. (T)

The Answer: Indeed he is, and the plea of limitation is purely void and futile. In Al-Ashbah: A right is not forfeited by the passage of time. [1] | It is in Ashbah that a right will not be waived upon becoming ancient. (T) Zaid committed a severe major sin by selling and consuming Amr's share without his permission. Allah Almighty said: "Do not consume each other's wealth unjustly." [2] | Allah Almighty said: Do not consume one another's property among yourselves unjustly. (T) Now, the second great sin is that he presents this rejected false excuse. He should fear Allah Almighty and not invite upon himself the severe hardships of the Day of Judgment and the wrathful punishment of the fire of Hell.

Problem 74: 10 Dhu al-Qi'dah 1312 AH. Zaid bought an item from Amr for one rupee. Zaid asked, "For how much will you give this item?" He replied, "For one rupee." The buyer (Zaid) bought it and brought it home on credit. The next day, when he went to pay the price, the seller said, "My dear! I had asked for two rupees for it." The buyer has absolutely no doubt that the seller said one rupee when asked at the time of sale. Now, the purchased item has either been destroyed or is severely defective. What is the ruling regarding the price or the original item? Both the seller and the buyer are observant of prayers and consider each other trustworthy. Explain and be rewarded with an authentic narration, and may it be a reward and a treasure for you on the Day of Reckoning. (T)

[1] Al-Ashbah wa'l-Naza'ir, The Second Art, Book of Judiciary, Idarat al-Qur'an wa'l-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 1/353. [2] The Holy Qur'an, 2/188. Page 288 of 738

जिल्द 18 - फतावा रजविया

समस्या 73: प्रेषक सफदर अली साहिब, 14 शव्वाल 1312 हिजरी। धर्म के विद्वान और मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं: एक गाँव ज़ैद और अम्र की संयुक्त भागीदारी में चला आ रहा था। ज़ैद, नंबरदार होने के कारण, उस पर काबिज़ और प्रभावी था। ज़ैद ने अम्र की अनुमति के बिना उस गाँव का एक बाग बेच दिया और उसकी कीमत अपने उपयोग में ले ली और अम्र को उसके हिस्से का कुछ नहीं दिया। जब अम्र ने उक्त गाँव का बँटवारा करवाया तो यह बात पता चली। जब अम्र ने ज़ैद से अपना हिस्सा माँगा, तो ज़ैद ने समय बीत जाने (मयाद/सीमा) का बहाना पेश किया। क्या इस स्थिति में अल्लाह के नज़दीक अम्र के अधिकारों की जिम्मेदारी ज़ैद पर है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। (त)

उत्तर: निश्चित रूप से है, और समय सीमा का बहाना पूरी तरह से बातिल और निरर्थक है। अल-अशबाह में है: "समय बीतने से हक खत्म नहीं होता।" [1] | अशबाह में है कि प्राचीन काल बीत जाने पर अधिकार समाप्त नहीं होगा। (त) ज़ैद ने एक गंभीर महापाप (गुनाह-ए-कबीरा) किया कि अम्र का हिस्सा उसकी अनुमति के बिना बेचकर खा गया। अल्लाह तआला ने फरमाया: "तुम आपस में एक-दूसरे का माल अन्यायपूर्वक न खाओ।" [2] | अल्लाह तआला ने फरमाया: आपस में एक-दूसरे का माल बातिल तरीके से न खाओ। (त) अब दूसरा बड़ा पाप यह है कि वह यह खारिज और झूठा बहाना पेश कर रहा है। उसे अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल से डरना चाहिए और कयामत के दिन की भयंकर कठिनाइयों और नरक की आग के प्रकोप को अपने सिर नहीं लेना चाहिए।

समस्या 74: 10 जिल-कादा 1312 हिजरी। ज़ैद ने अम्र से एक चीज़ एक रुपये में खरीदी। ज़ैद ने पूछा, "यह चीज़ कितने की दोगे?" उसने कहा, "एक रुपये की।" खरीदार उसे उधार के रूप में खरीदकर घर ले आया। दूसरे दिन जब वह दाम देने गया, तो विक्रेता (बाइ) ने कहा, "मियाँ! मैंने तो इसके दो रुपये कहे थे।" खरीदार को इस बात में ज़रा भी संदेह नहीं है कि विक्रेता ने सौदे के समय पूछने पर एक रुपया ही कहा था। अब वह चीज़ या तो नष्ट हो गई है या बहुत गंभीर रूप से दोषपूर्ण (ऐबदार) हो गई है। कीमत या मूल वस्तु के बारे में क्या फैसला है? विक्रेता और खरीदार दोनों नमाजी हैं और एक-दूसरे के प्रति विश्वसनीय भी हैं। सही रिवायत के साथ स्पष्ट करें, यह आपके लिए हिसाब के दिन पुण्य और संचय होगा। (त)

[1] अल-अशबाह वन-नज़ाइर, अल-फन अल-सानी, किताबुल कज़ा, इदारातुल कुरआन वल उलूमुल इस्लामिया, कराची, 1/353। [2] अल-कुरआन अल-करीम, 2/188। पृष्ठ 288 / 738

جلد ہجدہم (۱۸) - فتاویٰ رضویہ

مسئلہ ۷۳: مرسلہ صفدر علی صاحب ۱۴/ شوال ۱۳۱۲ھ کیا فرماتے ہیں علماء و مفتیانِ دین اس مسئلہ میں کہ ایک موضع شراکتِ زید اور عمرو چلا آتا تھا اور زید بوجہ نمبرداری اس پر قابض اور دخیل تھا، زید نے بلا اجازتِ عمرو کے ایک باغ جو واقعۂ مذکور تھا فروخت کر کے قیمت اپنے تصرف میں لایا اور عمرو کو بابتِ حصہ اس کے کچھ نہ دیا، جواب عمرو نے تقسیم موضع مذکور کی کرائی تو یہ امر معلوم ہوا جب عمرو نے اپنے حصہ کا مطالبہ زید سے طلب کیا تو زید نے عذرِ تمادی کا پیش کیا، صورتِ ہذا میں حقوقِ عمرو کا عنداللہ ذمہ زید کے ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا (بیان فرمائے ثواب پائے۔ت)

الجواب: بیشک ہے اور عذرِ تمادی محض باطل و مہمل، فی الاشباہ الحق لا یسقط بتقادم الزمان۔1 | اشباہ میں ہے کہ زمانہ قدیم ہو جانے پر حق ساقط نہ ہوگا۔ (ت) زید سخت گناہ کبیرہ کا مرتکب ہوا کہ عمرو کا حصہ بے اس کی اجازت کے بیچ کر کھا گیا، قال اللہ تعالیٰ "لا تأکلوٓا اَموالَکُم بَینَکُم بالباطِلِ"۔2 | اللہ تعالیٰ نے فرمایا: آپس میں ایک دوسرے کا مال باطل طریقے سے نہ کھاؤ۔ (ت) اب دوسرا گناہِ عظیم یہ جھوٹا عذر مردود پیش کرتا ہے اللہ عزوجل سے ڈرے اور روزِ قیامت کی سخت شدتیں نار دوزخ کے قہر عذاب اپنے سر نہ لے۔

مسئلہ ۷۴: ۱۰/ ذیقعدہ ۱۳۱۲ھ زید نے عمرو سے ایک شے ایک روپے کو خریدی، زید نے پوچھا یہ شی کتنے کو دو گے، اس نے کہا ایک روپے کو، مشتری اس کو خرید کے گھر لے آیا بطور قرض، دوسرے روز جب دام دینے گیا تو بائع نے کہا میاں! میں نے تو اس کے دو روپے کہے تھے، مشتری کو اس امر میں کہ بائع نے اس کے دریافتِ بوقتِ بیع کے ایک روپیہ کہا ذرا بھی شک نہیں، اب شے مبیعہ یا ہلاک ہوگئی ہے بلکہ نہیں معیوب بعیبِ فاحش ہے زر ثمن یا اصل

مبیعہ کا کس طرح فیصلہ ہے بائع و مشتری دونوں نمازی اور ایک دوسرے کے نزدیک موتمن بھی ہیں۔ بینوا توجروا بالروایۃ الصحیحۃ وھی لکم عندالحساب اجر و ذخیرۃ (بیان کرواجر پاؤ، صحیح روایت سے ہو اور وہ تمہارے لئے روزِ حساب اجر اور ذخیرہ ہے۔ ت)

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۵۳ 2 القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸ Page 288 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Answer: In the situation asked, since the item sold has been destroyed or severely damaged, mutual oath-taking (Tahaluf) is not required. Instead, witnesses will be sought from the seller. If the seller proves through legal evidence that the price was set at two rupees, then that amount must be paid. If the seller cannot provide such proof, then an oath will be taken from the buyer. If the buyer swears that only one rupee was agreed upon, then only one rupee will be due. If the buyer refuses to take the oath (nukul), then a decree for two rupees will be issued.

[Table 1] (Left Column - Arabic): In Durr al-Mukhtar: There is no mutual oath-taking if they disagree after the destruction of the sold item, or its departure from his ownership, or its being defected in a way that it cannot be returned; and the buyer takes an oath.1 And Allah, the Glorified and Exalted, knows best. (Right Column - Urdu): It is in Durr al-Mukhtar: if a dispute arises after the destruction of the sold item, or its exit from the buyer's ownership, or after the emergence of such a defect that prevents its return, a mutual oath is not permissible. Instead, an oath will be taken from the buyer. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 75: From Haldwani, sent by Munshi Wilayat Husain Sahib Contractor, 6 Jumada al-Akhira 1313 AH. What do the scholars of religion and the muftis of Sharia say about this matter: Zaid kept his property as a trust with Bakr. When Zaid demanded it back, Bakr refused to give the property (cash and jewelry). Zaid filed a lawsuit before the ruler of the time and presented witnesses before the ruler. Bakr, due to his denial, is ready to take a religious oath. When the claimant's evidence is present, can Bakr take an oath according to the command of the noble Sharia, or is it only the claimant's testimony?

Answer: In the mentioned situation, if Bakr wants to take an oath on his own, it is purely inadmissible. Even if he takes it, it will not harm the claimant's suit. If Zaid takes an oath from Bakr, he too has no authority for it, and even in this state, this oath is inadmissible. The time for the defendant's oath is when the claimant has not presented acceptable evidence. In Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Table 2] (Left Column - Arabic): If they agree that he takes an oath before someone other than a judge and be absolved, it is invalid because the oath... (Right Column - Urdu): The parties to the case agreed that one should be exonerated by taking an oath before someone other than a judge, then this is void because the party...

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Bab al-Tahaluf, Matba' Mujtabai Delhi 2/121 Page 289 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

जवाब: पूछी गई स्थिति में, चूंकि बेची गई वस्तु नष्ट हो गई है या गंभीर रूप से खराब हो गई है, इसलिए आपसी शपथ (तहल्लुफ़) नहीं होगी, बल्कि विक्रेता से गवाह मांगे जाएंगे। यदि उसने कानूनी साक्ष्य (बय्यिना शरिया) से यह साबित कर दिया कि कीमत दो रुपये तय हुई थी, तो वही देने होंगे। और यदि वह प्रमाण न दे सके तो खरीदार से शपथ ली जाएगी। यदि उसने शपथ ले ली कि केवल एक रुपया तय हुआ था, तो केवल एक ही देना होगा, और यदि उसने शपथ लेने से इनकार (नुकूल) कर दिया, तो दो रुपये की डिक्री दी जाएगी।

[तालिका 1] (बायां कॉलम - अरबी): दुर्र अल-मुख्तार में है: यदि बेची गई वस्तु के नष्ट होने, या उसके स्वामित्व से बाहर होने, या उसमें ऐसे दोष आने के बाद जिसके कारण उसे वापस न किया जा सके उनमें मतभेद हो जाए तो आपसी शपथ नहीं होगी; और खरीदार शपथ लेगा।1 और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (दायां कॉलम - उर्दू): दुर्र अल-मुख्तार में है कि बेची गई वस्तु के नष्ट हो जाने या खरीदार के स्वामित्व से निकल जाने के बाद, या ऐसे दोष पैदा होने के बाद जिसकी वजह से वह वापस न हो सके यदि मतभेद हो तो दोनों से शपथ लेना जायज़ नहीं है, बल्कि खरीदार से शपथ ली जाए। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (टी)

मसला 75: हल्द्वानी से प्रेषित, मुंशी विलायत हुसैन साहब ठेकेदार, 6 जमादी उल-आखिर 1313 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपनी संपत्ति बक्र के पास अमानत के तौर पर रखी थी। जब बक्र से माँगी गई, तो बक्र ने संपत्ति (नकद और गहने) देने से इनकार कर दिया। ज़ैद ने समय के हाकिम (न्यायाधीश) के यहाँ मुकदमा दायर किया और हाकिम के सामने सबूत के गवाह पेश किए। बक्र, इनकार करने के कारण, धार्मिक शपथ खाने के लिए तैयार है। जब वादी (मुद्दई) का प्रमाण मौजूद हो, तो शरीयत के हुक्म के अनुसार बक्र शपथ ले सकता है या नहीं, या केवल वादी की गवाही ही काफी है?

जवाब: उक्त स्थिति में, यदि बक्र स्वयं अपनी ओर से शपथ लेना चाहता है, तो यह पूरी तरह से अस्वीकार्य (नामसमूअ) है। यदि वह शपथ ले भी लेता है, तो इससे वादी के दावे को कोई नुकसान नहीं होगा। और यदि ज़ैद बक्र से शपथ लेता है, तो उसे भी इसका अधिकार नहीं है और इस स्थिति में भी यह शपथ अस्वीकार्य है। प्रतिवादी (मुद्दई अलैहि) की शपथ का समय तब होता है जब वादी ने स्वीकार्य साक्ष्य प्रस्तुत न किए हों। दुर्र अल-मुख्तार में है:

[तालिका 2] (बायां कॉलम - अरबी): यदि वे इस बात पर सहमत हो जाएं कि वह किसी न्यायाधीश के अलावा किसी अन्य के सामने शपथ ले और मुक्त हो जाए, तो यह अमान्य है, क्योंकि शपथ... (दायां कॉलम - उर्दू): मुकदमे के पक्षों ने सहमति व्यक्त की कि किसी गैर-काज़ी (न्यायाधीश) के सामने शपथ खाकर बरी हो जाए, तो यह बातिल (शून्य) है क्योंकि पक्ष...

1 दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-दावा, बाब अल-तहाल्लुफ़, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/121 पृष्ठ 289 / 738

الجواب: صورت مستفسرہ میں جبکہ مبیع ہلاک یا معیوبِ فاحش ہو گئی ہے تحالف نہیں بلکہ بائع سے گواہ لئے جائیں گے اگر اس نے بینہ شرعیہ سے ثابت کر دیا کہ دو روپے ثمن ٹھہرے تھے تو وہی دینے ہوں گے اور اگر نہ دے سکا تو مشتری سے قسم لی جائیگی، اگر اس نے حلف کر لیا کہ ایک ہی روپیہ قرار پایا تھا تو ایک ہی دینا آئے گا اور حلف سے نکول و انکار کیا تو دو روپے کی ڈگری کی جائیگی،

[ٹیبل 1] (بائیں جانب - عربی): فی الدرالمختار لاتحالف اذا اختلفا بعد هلاك المبيع او خروجه عن مملكه او تعيبه بما لايرد به وحلف المشترى 1۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم۔ (دائیں جانب - اردو): در مختار میں ہے مبیع کے ہلاک ہو جانے یا مشتری کی ملکیت سے نکل جانے کے بعد یا ایسے عیب پیدا ہونے کے بعد جس کی وجہ سے واپس نہ ہو سکے اختلاف ہو تو دونوں سے قسم جائز نہیں اور مشتری سے قسم لی جائے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۵: از ہلدوانی مرسلہ منشی ولایت حسین صاحب ٹھیکہ دار ۶ جمادی الآخرہ ۱۳۱۳ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع اس امر میں کہ زید نے اپنا مال بکر کے پاس امانت رکھا، جب بکر سے طلب کیا تو بکر نے مال دینے سے انکار کیا بوجہ مال نقد اور زیور ہونے سے زید نے حاکمِ وقت کے یہاں دعوٰی دائر کیا اور گواہان ثبوت حاکم کے روبرو حاضر کئے بکر بوجہ کرنے انکار کے قسم شرعی کھانے کو موجود ہے، جب ثبوت مدعی موجود ہووے تو بموجب حکمِ شرع شریف کے بکر قسم کھا سکتا ہے یا نہیں یا موجودگی شہادت مدعی کے فقط

الجواب: صورتِ مذکورہ میں اگر بکر بطورِ خود قسم کھانا چاہتا ہے تو محض نامسموع، اگر کھا بھی لے گا دعویٰ مدعی کو نقصان نہ پہنچے گا، اور اگر بکر سے زید قسم لیتا ہے تو اسے بھی اس کا اختیار نہیں اور اس حالت میں بھی یہ قسم ناقابلِ سماعت، قسم مدعی علیہ کا وقت جب ہے کہ مدعی نے شہادت مقبولہ نہ پیش کی ہو۔ در مختار میں ہے:

[ٹیبل 2] (بائیں جانب - عربی): اصطلحا علی ان یحلف عند غیر قاض ویکون بریئا فھو باطل لان الیمین (دائیں جانب - اردو): مقدمہ کے فریقین نے اتفاق کر لیا کہ کسی غیر قاضی کے سامنے قسم کھا کر بری ہو جائے تو یہ باطل ہے کہ فریق

1 در مختار کتاب الدعویٰ باب التحالف مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۱ صفحہ 289 از 738

Fatawa Razvia Volume (18)

The right of the judge [to administer an oath] is accompanied by the demand of the opponent, and there is no consideration for an oath or refusal [to swear] before anyone other than the judge. (T)

An oath is like a substitute for evidence (testimony). So when the original [evidence] arrives, the ruling of the substitute ends. And Allah the Almighty knows best. (T)

Mas'ala 76: From Rampur State, sent by Syed Nasiruddin Sahib, 14 Shawwal al-Mukarram 1315 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid filed a lawsuit for ten rupees against Amr without a written document, based on the testimony of witnesses. On the appointed date, Zaid summoned the witnesses for the proof of the claim through the court. On that date, for some reason, the witnesses' statements were not heard, and the court set a second date for the appearance of those witnesses of proof. Amr, the defendant, completely denies the plaintiff's claim. When the second date for the presentation of evidence was set, the plaintiff submitted an application in court on that date requesting that the defendant take an oath, as he does not want his witnesses to be heard. Now, the point to be inquired is whether, in such a situation, the defendant can be compelled to take an oath or not? Explain and you will be rewarded.

The Answer: If the witnesses are present in the city, an oath cannot be taken from the defendant; rather, witnesses will be taken from the plaintiff. But if they are far away, he can demand an oath.

In Ad-Durr al-Mukhtar, it is stated: If the plaintiff says, "I have witnesses present in the city," and then demands an oath from his opponent, the oath shall not be administered. However, if they are absent from the city, the oath shall be administered. In Al-Mujtaba, absence is quantified by a period of time. According to the saying of Imam Abu Hanifa (may Allah the Almighty have mercy on him), some stated that the absence of witnesses is up to the distance of travel.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mutba' Mujtabai, Delhi, 2/116
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mutba' Mujtabai, Delhi, 2/118

फ़तावा रज़विया जिल्द अट्ठारह (१८)

न्यायाधीश का अधिकार [शपथ दिलाने का] प्रतिद्वंद्वी की मांग के साथ है, और न्यायाधीश के अलावा किसी अन्य के समक्ष शपथ या शपथ से इनकार करने का कोई महत्व नहीं है। (त)

शपथ साक्ष्य (गवाही) के विकल्प की तरह है। अतः जब मूल [साक्ष्य] आ जाए तो विकल्प का नियम समाप्त हो जाता है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला ७६: रियासत रामपुर से, प्रेषक सैयद नसीरुद्दीन साहब, १४ शव्वाल अल-मुकर्रम १३१५ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: जैद ने गवाहों की गवाही के आधार पर बिना किसी लिखित दस्तावेज़ के अमर के खिलाफ दस रुपये का मुकदमा दायर किया। निर्धारित तिथि पर, जैद ने अदालत के माध्यम से दावे के प्रमाण के लिए गवाहों को बुलाया। उस तारीख को किसी कारणवश गवाहों के बयान नहीं सुने जा सके और अदालत ने उन गवाहों को पेश करने के लिए दूसरी तारीख तय की। अमर, प्रतिवादी, वादी के दावे से पूरी तरह इनकार करता है। जब साक्ष्य प्रस्तुत करने के लिए दूसरी तारीख तय की गई, तो वादी ने उस तारीख को अदालत में एक आवेदन प्रस्तुत किया कि प्रतिवादी से शपथ ली जाए, क्योंकि वह अपने गवाहों को नहीं सुनाना चाहता। अब, पूछताछ का विषय यह है कि क्या ऐसी स्थिति में प्रतिवादी को शपथ लेने के लिए मजबूर किया जा सकता है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: यदि गवाह शहर में मौजूद हैं, तो प्रतिवादी से शपथ नहीं ली जा सकती, बल्कि वादी से ही गवाह लिए जाएंगे। लेकिन अगर वे दूर हैं, तो वह शपथ की मांग कर सकता है।

'अद-दुरुल मुख्तार' में है: वादी ने कहा, "मेरे गवाह शहर में मौजूद हैं," इसके बाद उसने प्रतिवादी से शपथ की मांग की, तो शपथ नहीं ली जाएगी। हाँ, अगर वे शहर में मौजूद न हों, तो शपथ ली जाएगी। 'अल-मुजतबा' में अनुपस्थिति को एक समयावधि द्वारा निर्धारित किया गया है। इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैहि) के कथन के अनुसार, कुछ ने कहा कि गवाहों की अनुपस्थिति यात्रा की दूरी तक है।

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/११६
2. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/११८

पृष्ठ २९० / ७३८

حق القاضی مع طلب الخصم ولاعبرۃ لیمین ولا نکول عند غیر القاضی۔ مخالف کے مطالبہ پر قسم صرف قاضی کا حق ہے غیر قاضی کے پاس قسم یا قسم سے انکار کا کوئی اعتبار نہیں ہے۔ (ت)

الیمین کالخلف عن البینۃ فاذاجاء الاصل انتھی حکم الخلف۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ قسم گویا گواہی کا خلف ہے تو جب اصل آجائے تو خلیفہ کا حکم ختم ہو جاتا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۶: از ریاست رامپور مرسلہ سید نصیر الدین صاحب ۱۴ شوال مکرم ۱۳۱۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے عمرو پر بلا تحریر دستاویز بر بنائے شہادت گواہان دس روپے کی نالش دائر کی اور تاریخ موعود پر گواہان ثبوت دعوٰی کو بذریعہ کچہری کے طلب کرایا اس تاریخ پر کسی وجہ سے سماعت بیان گواہان کی نہ ہوئی اور تاریخ دوسری کچہری نے واسطے حاضر کرنے انہیں گواہان ثبوت کے مقرر کئے اور عمرو مدعاعلیہ کو دعوٰی مدعی سے قطعی انکار ہے جب کہ تاریخ ثانی ادخال شہادت کے واسطے مقرر ہوئی تو مدعی نے اس تاریخ پر ایک درخواست کچہری میں پیش کی کہ مدعاعلیہ کا حلف لیا جائے گواہ اپنے سنوانا نہیں چاہتا، تو اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ ایسی صورت میں مدعاعلیہ حلف اٹھانے پر مجبور کیا جا سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اگر گواہ شہر میں موجود ہیں تو مدعاعلیہ سے حلف نہیں لے سکتا بلکہ مدعی ہی سے گواہ لئے جائیں گے اور اگر دور ہیں تو حلف مانگ سکتا ہے،

فی الدرالمختار قال المدعی لی بینۃ حاضرۃ فی المصر و طلب یمین خصمہ لم یحلف ولو غائبۃ عن المصر حلف وقدر فی المجتبی الغیبۃ بمدۃ در مختار میں ہے مدعی نے کہا میرے گواہ شہر میں ہیں،

اس کے بعد اس نے مدعی علیہ سے قسم کا مطالبہ کیا تو قسم نہ لی جائیگی، ہاں اگر شہر میں موجود نہ ہوں تو قسم لے لی جائیگی امام ابو حنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ کے قول پر، بعض نے فرمایا کہ گواہوں کا مسافت سفر تک غائب

1 درمختار کتاب الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۶ 2 درمختار کتاب الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۸

Fatawa Razawiyya, Volume 18

[Top Box Text] السفر اه اقول: عبارة المجتبى على ما فى قرة العيون قال بينتى غائبة عن المصر حلف عند ابى حنيفة وقيل قدر الغيبة بمسيرة سفراه وقد قالوا كما في البحر وغيره ان لو بعد مكان القاضي بحيث ان حضر للشهادة لم يؤوه الليل الى اهله لم يلزمه الحضور، فافهم، والله تعالى اعلم۔

Translation: The standard is as it is in Mujtaba. I say that in Qurrat al-Uyun, the wording of Mujtaba is thus: The plaintiff said, "My witnesses are absent from the city." According to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), an oath will be taken. Some said 'witnesses being absent' means being at a traveling distance. However, the jurists have said, as in Al-Bahr etc., that if the judge's place is so far that if the witnesses come to testify, they cannot reach back home at night, then in such a case it will not be mandatory for the plaintiff to present the witnesses. Understand this, and Allah Almighty knows best. (T)

Problem 77: From Rampur state, residence of Hafiz Muhammad Inayatullah Khan, adjacent to Mirza Shah Waliullah, Sahibzada Amjad Ali Khan Sahib, 18 Rabi' al-Akhir 1316 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: In a case, at the request of the plaintiff, an oath was directed towards the defendant by the court. The court ordered another department to administer the oath. The content with which instructions and directions for taking the oath were given is according to the civil memorandum attached to this question. The department administering the oath took separate oaths regarding each denial and admission. However, the responding memorandum written in reply to the civil court's memorandum is attached to this question. It is also worth expressing that the words and content with which the oath was taken were as per the wish of the plaintiff's lawyer. Now the plaintiff's excuse is that the oath was not taken according to the court's written intent because the intent of the court's order was that the oath should be taken from the defendant in such a way that none of the items listed in the list, in whole or in part, meaning any item in that list of that price and that weight, or of lesser price and lesser weight, from the legacy of Ziya-un-Nissa Begum, are with the defendant, nor did they come into the defendant's possession after Ziya-un-Nissa Begum's death. But the oath-administering department did not include the restriction of Ziya-un-Nissa Begum's legacy with the denial, nor was the oath taken on the whole or part, i.e., on the items of the price and weight listed in the list or on a lower price and weight. Therefore, an answer is required regarding the following matters:

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press, Delhi, 2/119 2 Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Da'wa, Mustafa al-Babi, Egypt, 1/350

फतावा रजविया, खंड १८

[ऊपरी बॉक्स का पाठ] السفر اه اقول: عبارة المجتبى على ما فى قرة العيون قال بينتى غائبة عن المصر حلف عند ابى حنيفة وقيل قدر الغيبة بمسيرة سفراه وقد قالوا كما في للشهادة لم يؤوه الليل الى اهله لم ٢البحر وغيره ان لو بعد مكان القاضي بحيث ان حض يلزمه الحضور، فافهم، والله تعالى اعلم۔ अनुवाद: मानक वही है जैसा कि 'मुजतबा' में है। मैं कहता हूँ कि 'कुर्रत अल-उयून' में 'मुजतबा' की इबारत इस प्रकार है: वादी (plaintiff) ने कहा, 'मेरे गवाह शहर से अनुपस्थित हैं।' इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार शपथ ली जाएगी। कुछ ने कहा कि गवाहों की अनुपस्थिति से तात्पर्य यात्रा की दूरी (सफर की दूरी) पर होना है। जबकि फ़ुक़हा-ए-किराम (न्यायविदों) ने फरमाया है, जैसा कि 'बहर' आदि में है, कि यदि काजी (न्यायाधीश) का स्थान इतनी दूर है कि यदि गवाह गवाही के लिए उपस्थित हों तो रात को वापस घर नहीं पहुँच सकते, तो ऐसी स्थिति में वादी के लिए गवाहों को उपस्थित करना आवश्यक नहीं होगा। इसे समझो, और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

मसला ७७: रियासत रामपुर से, हाफ़िज़ मुहम्मद इनायत उल्लाह खान का मकान, मिर्ज़ा शाह वलीउल्लाह के पास, साहिबज़ादा अमजद अली खान साहिब, १८ रबी-उल-आख़िर १३१६ हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि एक मुकदमे में, वादी के अनुरोध पर, अदालत द्वारा प्रतिवादी पर शपथ निर्देशित की गई थी। अदालत ने शपथ लेने के लिए दूसरे विभाग को आदेश दिया। शपथ लेने के निर्देशों और संकेतों के साथ जो सामग्री थी, वह इस प्रश्न के साथ संलग्न दीवानी ज्ञापन (memorandum) के अनुसार है। शपथ लेने वाले विभाग ने प्रत्येक इनकार और स्वीकारोक्ति के बारे में अलग-अलग शपथ ली। लेकिन दीवानी अदालत के ज्ञापन के उत्तर में जो उत्तर ज्ञापन लिखा गया है, वह इस प्रश्न के साथ संलग्न है। यह भी बताना उचित है कि जिन शब्दों और सामग्री के साथ शपथ ली गई, वह वादी के वकील की इच्छा के अनुसार थी। अब वादी का बहाना यह है कि अदालत की लिखित मंशा के अनुसार शपथ नहीं ली गई थी, क्योंकि अदालत के आदेश की मंशा यह थी कि प्रतिवादी से इस तरह शपथ ली जाए कि सूची में दर्ज वस्तुओं में से कोई भी वस्तु, पूरी या आंशिक रूप से, यानी उस सूची की किसी भी वस्तु की उस कीमत और उस वजन की, या उससे कम कीमत और कम वजन की, ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत से प्रतिवादी के पास नहीं है, और न ही ज़िया-उन-निसा बेगम की मृत्यु के बाद प्रतिवादी के कब्जे में आई है। लेकिन शपथ लेने वाले विभाग ने इनकार के साथ न तो ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत का प्रतिबंध लगाया, और न ही

सूची में दर्ज वस्तुओं की कीमत और वजन पर, या उससे कम कीमत और कम वजन पर पूरी या आंशिक रूप से शपथ ली गई। इसलिए निम्नलिखित मामलों के संबंध में उत्तर अपेक्षित है:

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-दावा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/119 2 कुर्रत अल-उयून अल-अख्यार, किताब अल-दावा, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/350

[اوپری باکس کا متن] السفر اه اقول: عبارة المجتبی علی ما فی قرة العیون قال بینتی غائبة عن المصر حلف عند ابی حنیفة وقیل قدر الغیبة بمسیرة سفراه وقد قالوا کما في البحر وغیره ان لو بعد مکان القاضي بحیث ان حضر للشهادة لم یؤوه اللیل الی اهله لم یلزمه الحضور، فافهم، واللہ تعالی اعلم۔ ہونا معیار ہے جیسا کہ مجتبیٰ میں ہے۔ میں کہتا ہوں قرۃ العیون میں مجتبیٰ کی عبارت یوں ہے مدعی نے کہا میرے گواہ شہر سے غائب ہیں امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک قسم لی جائیگی، بعض نے فرمایا مسافت سفر پر ہونا گواہوں کا غائب ہونا مراد ہے اھ، حالانکہ فقہاء کرام نے فرمایا جیسا کہ بحر وغیرہ میں ہے کہ اگر قاضی کا مقام اتنی دور ہے کہ گواہ شہادت کیلئے حاضر ہوں تو واپس رات گھر نہیں پہنچ سکتے تو ایسی صورت میں مدعی کو گواہوں کا حاضر کرنا لازم نہ ہوگا، اس کو سمجھو واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۷۷: از ریاست رامپور مکان حافظ محمد عنایت اللہ خاں صاحب متصل مرزا شاہ ولی اللہ صاحب صاحبزادہ امجد علی خان صاحب ۱۸ ربیع الآخر شریف ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک مقدمہ میں عدالت سے جانب مدعا علیہ حسب درخواست مدعی حلف متوجہ ہوا اور حلف لینے کے لئے دوسرے محکمہ کے نام عدالت نے حکم دیا جس مضمون کے ساتھ واسطے لینے حلف کے ہدایت اور ایما ہوا وہ حسب یادداشت دیوانی معطوفہ سوال ہذا ہے محکمہ حلف گیرندہ نے ہر چیز انکاری و اقراری کی بابت جدا جدا حلف لیا لیکن عدالت دیوانی کی یادداشت کے جواب میں جو یادداشت جوابی لکھی ہے وہ معطوفہ سوال ہذا ہے اور یہ امر بھی لائق اظہار ہے کہ جن الفاظ اور مضمون کے ساتھ حلف لیا گیا وہ حسب منشاء وکیل مدعی لیا گیا اب مدعی کو یہ عذر ہے کہ حسب منشاء تحریر عدالت حلف نہیں لیا گیا کیونکہ منشاء حکم عدالت کا یہ

تھا کہ مدعا علیہا سے اس طرح پر حلف لیا جائے تاکہ اشیائے مندرجہ فرد میں سے کل یا جزو یعنی کوئی چیز اس فہرست میں کی اس قیمت اور اس وزن کی یا اس سے کم قیمت اور کم وزن کی بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم کے مدعیٰ علیہا کے پاس نہیں ہے نہ ضیاء النساء بیگم کے مرنے کے بعد مدعا علیہا کے قبضہ میں آئے اور عدالت گیرندہ حلف نے مضمون انکاری کے ساتھ نہ قید متروکہ ضیاء النساء بیگم کی لگائی نہ حلف کل یا جزو یعنی اس قیمت اور وزن کے اشیاء پر جو مندرجہ فرد ہیں یا اس سے کم قیمت اور کم وزن پر لیا گیا لہذا امور ذیل کے بابت جواب مطلوب ہے:

---

1 درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۹ 2 قرۃ عیون الاخیار کتاب الدعوی مصطفی البابی مصر ۱/ ۳۵۰

Fatawa Razawiyya, Volume 18

First: Has the memorandum written by the oath-taking court in response to the civil court's memorandum fully complied with the order of the civil court or not?

Second: In the civil court's memorandum, the content written (that regarding the items mentioned in the attached list according to the weight and price mentioned, whether the whole or part of any item from the legacy of Zia-un-Nisa Begum is not with the defendant in that list), its intent is that the items mentioned in the list, according to the weight and price mentioned in the list, all things or some things of that price and weight are not with the defendant, nor did they come into the possession of the defendant after the death of Zia-un-Nisa Begum. Or is the court's intent that all or part of the items mentioned by the quantity and price mentioned, i.e., items of the same price and weight or items of lesser weight and price from the legacy of Zia-un-Nisa Begum are not with the defendant, nor did they come into the defendant's possession after the deceased woman's death? Meaning, does the application of the words 'all' and 'part' refer to the number of items, i.e., all and part of the items are intended.

Third: In the memorandum, the department taking the oath did not write the words 'legacy of Zia-un-Nisa Begum'. Has this caused any deficiency in the fulfillment of the oath? Because previously the defendant was questioned and an oath was taken regarding the legacy of Zia-un-Nisa Begum. Secondly, does the absolute negation at this point negate the qualified one or not?

Fourth: Once the oath was taken according to the words desired by the plaintiff's lawyer who had the right to take the oath, does the plaintiff or the court have the right to take the oath again in another way or not?

Fifth: An oath is taken on the denial of the claimed items, not on items not claimed. Thus, it is worth inquiring that when the plaintiff filed a claim specifically for a piece of jewelry, etc., with a certain weight and price, will an object of lesser quantity and weight than that weight and price be considered a claimed item or not?

Copy of Civil Court Memorandum in the case of Khair-un-Nisa Begum, plaintiff, vs. Amir-un-Nisa Begum, daughter of Sahibzada Muhammad Baqir Ali Khan, wife of deceased Sahibzada Muhammad Hadi Ali Khan, defendant, resident of the neighborhood near Gher Usman Khan. Claim for delivery of the legal share from the legacy property of the late Musammat Zia-un-Nisa Begum. The defendant has denied

that most of the property belonged to the legacy of Zia-un-Nisa Begum. The plaintiff has required an oath from the defendant regarding the denied movable property. The defendant does not refuse to take the oath. Since both parties belong to the noble family, it is appropriate that the fulfillment of the oath be done through the Family Council. Therefore, through this memorandum, copies of the order and the list of items are sent with the request that these documents be sent to the Family Council for the fulfillment of the oath.

फ़तावा रज़विया, जिल्द १८ (18)

पहला: शपथ लेने वाली अदालत ने दीवानी अदालत के ज्ञापन के जवाब में जो ज्ञापन लिखा है, क्या उससे दीवानी अदालत के आदेश का पूरी तरह से पालन हो गया है या नहीं?

दूसरा: दीवानी अदालत के ज्ञापन में जो यह विषय लिखा है (कि संलग्न सूची में उल्लिखित वस्तुओं के संबंध में, सूची में दिए गए वजन और कीमत के अनुसार, ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत से कोई भी चीज़, पूरी या उसका हिस्सा, इस सूची के बारे में प्रतिवादी के पास नहीं है), इसका अर्थ यह है कि सूची में उल्लिखित वस्तुएं, सूची में दिए गए वजन और कीमत के अनुसार, सभी वस्तुएं या कुछ वस्तुएं उस कीमत और वजन की प्रतिवादी के पास नहीं हैं, और न ही ज़िया-उन-निसा बेगम की मृत्यु के बाद प्रतिवादी के कब्जे में आईं। या अदालत का उद्देश्य यह है कि उल्लिखित वस्तुओं की पूरी या आंशिक संख्या और कीमत के अनुसार, यानी उसी कीमत और वजन की वस्तुएं या उससे कम वजन और कीमत की वस्तुएं ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत की प्रतिवादी के पास नहीं हैं, और न ही उक्त महिला की मृत्यु के बाद प्रतिवादी के कब्जे में आईं? अर्थात 'पूरी' और 'अंश' शब्दों का प्रयोग वस्तुओं की संख्या पर लागू होता है, यानी वस्तुओं के पूरे या अंश से है।

तीसरा: ज्ञापन में शपथ लेने वाले विभाग ने 'ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत' शब्द नहीं लिखा है। क्या इससे शपथ के अनुपालन में कोई कमी आई है? क्योंकि पहले प्रतिवादी से ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत के बारे में सवाल पूछकर शपथ ली गई थी। दूसरे, क्या इस स्थान पर पूर्ण निषेध से विशिष्ट निषेध सिद्ध हो गया या नहीं?

चौथा: एक बार जब वादी के वकील, जिन्हें शपथ लेने का अधिकार प्राप्त था, द्वारा चाहे गए शब्दों के अनुसार शपथ ले ली गई, तो क्या अब वादी या अदालत को दोबारा दूसरे तरीके से शपथ लेने का अधिकार है या नहीं?

पांचवां: दावा की गई वस्तुओं के खंडन पर शपथ ली जाती है, न कि उन वस्तुओं पर जिनका दावा नहीं किया गया है। अतः यह जानने योग्य है कि जब वादी ने एक जेवर आदि के वजन और कीमत के साथ सीमित करके दावा किया, तो क्या उस वजन और कीमत से कम मात्रा और वजन वाली वस्तु दावा की गई वस्तु मानी जाएगी या नहीं?

दीवानी अदालत के ज्ञापन की प्रति: खैर-उन-निसा बेगम (वादिनी) बनाम अमीर-उन-निसा बेगम पुत्री साहबज़ादा मुहम्मद बाकिर अली खान, पत्नी स्वर्गीय साहबज़ादा मुहम्मद हादी अली खान (प्रतिवादी),

निवासी मोहल्ला घोर उस्मान खान के पास। मुसम्मत ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत संपत्ति से कानूनी हिस्सा दिलाने का दावा। प्रतिवादी ने ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत के संबंध में अधिकांश संपत्ति के बारे में इनकार किया है। वादिनी ने चल संपत्ति के बारे में प्रतिवादी से इनकार की स्थिति में शपथ की मांग की है और प्रतिवादी को शपथ लेने में कोई आपत्ति नहीं है। चूंकि दोनों पक्ष कुलीन परिवार से हैं, इसलिए उचित है कि शपथ का अनुपालन फैमिली काउंसिल के माध्यम से हो। अतः इस ज्ञापन के माध्यम से आदेश की प्रति और वस्तुओं की सूची भेजी जा रही है और अनुरोध है कि ये दस्तावेज़ शपथ के अनुपालन के लिए फैमिली काउंसिल को भेज दिए जाएँ।

पृष्ठ 292 / 738

اول: جو یادداشت عدالت گیرندہ حلف نے بجواب یادداشت عدالت دیوانی تحریر کی ہے اس سے پورے طور پر تعمیل حکم عدالت دیوانی ہو گئی یا نہیں۔

دوم: یادداشت عدالت دیوانی میں جو یہ مضمون تحریر ہے (کہ اشیائے مندرجہ فرد منسلبکہ حسب وزن و قیمت مندرجہ فرد متروکہ ضیاء النساء بیگم سے کل یا جزو یعنی کوئی چیز اس فہرست میں کی بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم کے پاس مدعاعلیہا کے نہیں ہے اہ) اس کا منشاء یہ ہے کہ اشیائے مندرجہ فرد حسب وزن و قیمت مندرجہ فرد میں کل چیزیں یا بعض چیزیں اس قیمت اور وزن کی جو مندرجہ فرد ہیں مدعاعلیہا کے پاس نہیں ہیں نہ ضیاء النساء بیگم کے مرنے کے بعد مدعاعلیہا کے قبضہ میں آئیں یا منشاء حکم عدالت یہ ہے کہ کل یا جزو اشیائے مندرجہ بہ تعداد قیمت مندرجہ یعنی اسی قیمت اور وزن کے اشیاء یا اس سے کم وزن اور قیمت کے اشیاء بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم مدعاعلیہا کے پاس نہیں ہیں نہ مسماۃ مذکور کے مرنے کے بعد مدعاعلیہا کے قبضہ میں آئیں یعنی لفظ کل اور جزو کا اطلاق تعداد اشیاء پر ہے یعنی کل اور جزو اشیاء کا مراد ہے۔

سوم: یادداشت میں محکمہ گیرندہ حلف نے جو لفظ متروکہ ضیاء النساء بیگم تحریر نہیں کیا اس سے حلف کی تعمیل میں کوئی نقصان تو پیدا نہیں ہوا اس لئے کہ بیشتر مدعاعلیہا سے بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم سوال کرکے حلف لیا گیا ہے دوسرے اس محل پر نفی مطلق سے نفی مقید ہو گئی یا نہیں۔

چہارم: ایک مرتبہ جن الفاظ کے ساتھ وکیل مدعی نے جس کو حق حلف لینے کا حاصل تھا چاہا اسکے موافق حلف لیا گیا اب دوبارہ مدعی کو یا عدالت کو دوسرے طور پر پھر حق حلف لینے کا حاصل ہے یا نہیں۔

پنجم: اشیاء متدعویہ کے انکار پر حلف لیا جاتا ہے نہ غیر متدعویہ پر، پس یہ بات لائق دریافت ہے کہ جب مدعی نے ایک عدد زیور وغیرہ کے وزن اور قیمت کے ساتھ مقید کرکے دعوی کیا تو اس وزن اور قیمت سے کم مقدار اور وزن کے وہ شے متدعویہ قرار پائے گی یا نہیں۔

نقل یادداشت عدالت دیوانی بمقدمہ خیر النساء بیگم مدعیہ بنام امیر النساء بیگم بنت صاحبزادہ محمد باقر علی خاں زوجہ صاحبزادہ محمد ہادی علی خاں صاحب مرحوم مد عاعلیہا ساکن محلہ قریب گھیر عثمان خاں دعوی دہائندگی حصہ فرائض از جائداد متروکہ مسماۃ ضیاء النساء بیگم مدعاعلیہا نے نسبت جائداد مد عاعلیہا اکثر کی نسبت انکار ترکہ ضیاء النساء بیگم سے کیا ہے اور مدعیہ نے نسبت جائداد منقولہ بحالت انکار حلف مدعاعلیہا پر کیا ہے اور مدعاعلیہا کو ادائے حلف میں انکار نہیں ہے اور فریقین اہل خاندان سے ہیں اس لئے تعمیل حلف کونسل خاندان کے ذریعہ سے ہونا مناسب ہے لہذا بذریعہ یادداشت ہذا نقل حکم و نقل فرد اشیاء مرسل ہو کر گزارش ہے کہ کاغذات ہذا بنا بر تعمیل حلف کونسل خاندان میں ارسال

Fatawa Rizvia (Volume 18)

...that the oath should be taken from the defendants in such a way that whether any whole or part of the items mentioned in the attached list, according to the weight and price mentioned in the list of the late Zia-un-Nissa Begum's estate, is with the defendants or not. Neither did any item from the mentioned estate come into the possession of the defendants after the death of Zia-un-Nissa. The price, weight, and quantity of the mentioned items should first be read out to the defendants in the presence of the lawyers of both parties, and then the oath should be taken. Signature of the magistrate. Copy of the memorandum of the oath-taking department, according to the order of the High Court, confirming the memorandum of the judge of the civil court of the district in the case of Khair-un-Nissa Begum (Plaintiff) vs. Ameer-un-Nissa Begum (Defendant) for the claim of three shares out of 18 shares, valued at (amount) rupees from the total movable property of the deceased Mst. Zia-un-Nissa Begum, located in the city of Rampur, valued at (amount) rupees. The list of jewelry and utensils, etc., was read out word for word to the defendant in the presence of the lawyers of both parties, identified by Sahibzada Farrukh Tur Khan Bahadur. Holding the Holy Quran in hand, as per the intent of the civil court memorandum, the defendant was sworn in. The defendant, after hearing about each piece of gold and silver jewelry and other silver items mentioned in the list along with their quantity, weight, and price, stated under oath that I do not possess all the gold and silver jewelry and other silver items of this price, quantity, and weight. After hearing the detailed list of all types of clothing, Gota (braid), etc., stated under oath that I do not possess them in this quantity and price. After hearing the details of all the saleable items, regarding the two black-colored expensive rugs valued at (amount) rupees, stated under oath that I possess them but not at this price. Regarding the rest of the floor coverings, a religious oath was taken about their absence. Details of wooden furniture were read out to the defendant. Regarding twenty wooden stools valued at thirty rupees from the total furniture, the defendant refused to take an oath. Regarding two large netted beds valued at twenty rupees, the defendant stated under oath that I possess them, but I do not know their price. An oath was taken regarding the absence of the rest of the wooden furniture. Since the oath proceedings have been completed in compliance with the order of the High Court according to the intent of the civil court, therefore all documents via this memorandum are being sent to the High Court of Nawab Madar-ul-Maham Sahib Bahadur. Finished. Signature of the Judge. Explain and you shall be rewarded.

Answer: The meaning of "whole or part" is that it refers to the items claimed, either all of them or some of them. It does not mean the items themselves or items of lesser weight and price. The interpretation was present in the wording of the civil court judge that "whole or part" means any item from the list according to the weight and price mentioned in the list. This is the established method of taking an oath, that as a precaution, some claims are also included in the oath.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

...कहा जाए कि प्रतिवादियों से इस प्रकार शपथ ली जाए कि संलग्न सूची में अंकित वस्तुओं में से, मृतक ज़िया-उन-निसा बेगम की संपत्ति की सूची में अंकित वजन और कीमत के अनुसार, कोई भी वस्तु पूरी या उसका कोई हिस्सा प्रतिवादियों के पास नहीं है और न ही ज़िया-उन-निसा की मृत्यु के बाद उक्त वस्तुओं में से कोई भी वस्तु प्रतिवादियों के कब्जे में आई है। वस्तुओं की कीमत, वजन और संख्या पहले प्रतिवादियों को दोनों पक्षों के वकीलों की उपस्थिति में पढ़कर सुनाई जाए और फिर शपथ ली जाए। मजिस्ट्रेट के हस्ताक्षर। शपथ ग्रहण विभाग के ज्ञापन की प्रति, उच्च न्यायालय के आदेशानुसार, जिला दीवानी अदालत के न्यायाधीश के ज्ञापन की पुष्टि करते हुए, खैर-उन-निसा बेगम (वादिनी) बनाम अमीर-उन-निसा बेगम (प्रतिवादी) के मामले में, रामपुर शहर में स्थित स्वर्गीय सुश्री ज़िया-उन-निसा बेगम की कुल चल संपत्ति से १८ हिस्सों में से तीन हिस्सों के दावे के लिए, जिसका मूल्य (राशि) रुपये है। आभूषणों और बर्तनों आदि की सूची प्रतिवादी को दोनों पक्षों के वकीलों की उपस्थिति में, साहिबज़ादा फ़रुख़ तूर खान बहादुर की पहचान पर शब्द-दर-शब्द पढ़कर सुनाई गई। हाथ में कुरान शरीफ लेकर, दीवानी अदालत के ज्ञापन के मंशानुसार शपथ दिलाई गई। प्रतिवादी ने सूची में अंकित प्रत्येक सोने और चांदी के आभूषण और अन्य चांदी के सामान की संख्या, वजन और कीमत सुनकर शपथपूर्वक बयान दिया कि मेरे पास इस कीमत, संख्या और वजन के सभी सोने-चांदी के आभूषण और अन्य चांदी का सामान नहीं हैं। सभी प्रकार के कपड़ों, गोटा आदि का विस्तृत विवरण सुनने के बाद शपथपूर्वक कहा कि मेरे पास ये इस संख्या और कीमत में नहीं हैं। बिक्री योग्य सभी सामानों का विवरण सुनने के बाद, (राशि) रुपये मूल्य के दो काले रंग के कीमती कालीनों के संबंध में शपथपूर्वक कहा कि वे मेरे पास हैं लेकिन इस कीमत पर नहीं हैं। फर्श के बाकी सामानों के संबंध में उनकी अनुपस्थिति के बारे में धार्मिक शपथ ली गई। लकड़ी के फर्नीचर का विवरण प्रतिवादी को पढ़कर सुनाया गया। कुल फर्नीचर में से तीस रुपये मूल्य की बीस लकड़ी की चौकियों के संबंध में शपथ लेने से इनकार कर दिया और बीस रुपये मूल्य के दो बड़े निवार के पलंगों के संबंध में प्रतिवादी ने शपथपूर्वक कहा कि वे मेरे पास हैं लेकिन कीमत का पता नहीं है। बाकी सभी लकड़ी के फर्नीचर की अनुपस्थिति पर शपथ ली गई। चूँकि शपथ की कार्यवाही दीवानी अदालत की मंशा के अनुसार उच्च न्यायालय के आदेश के अनुपालन में पूरी हो गई है, इसलिए इस ज्ञापन के माध्यम से सभी दस्तावेज नवाब मदार-उल-महाम साहब बहादुर के उच्च न्यायालय को भेजे जा रहे हैं। इति। न्यायाधीश के हस्ताक्षर। स्पष्ट करें और आपको प्रतिफल मिलेगा।

उत्तर: 'कुल या भाग' से तात्पर्य यह है कि दावा की गई वस्तुओं में से सभी या कुछ, न कि स्वयं वे वस्तुएं या उनसे कम वजन और कीमत वाली वस्तुएं। दीवानी न्यायाधीश के शब्दों में ही व्याख्या मौजूद थी कि सूची में अंकित वस्तुओं में से कोई भी वस्तु वजन और कीमत के अनुसार पूरी या उसका हिस्सा, और यही शपथ लेने का निर्धारित तरीका है कि सावधानी के तौर पर कुछ दावों को भी शपथ में शामिल कर लिया जाता है।

पृष्ठ २९३/७३८

فرمائے جائیں کہ مدعاعلیہما سے اسی طرح حلف لیا جائے کہ اشیائے مندرجہ فرد منسلہ حسب وزن و قیمت مندرجہ فرد مترو کہ ضیاء النساء بیگم سے کل یا جزو یعنی کوئی چیز اس فہرست میں کی بابت مترو کہ ضیاء النساء بیگم کے پاس مدعاعلیہما کے نہیں ہے نہ ضیاء النساء کے مرنے کے بعد مدعاعلیہما کے قبضہ میں آئی اشیاء مندرجہ کی قیمت اور وزن اور تعداد اول مدعاعلیہما کو سنا کر بمواجہہ وکلاء فریقین حلف لیا جائے۔ دستخط حاکم نقل یادداشت محکمہ محلفہ گیرندہ حلف حسب صدور حکم اجلاس اعلیٰ مثبتہ ناصیہ یادداشت حاکم عدالت دیوانی ضلع بمقدمہ خیر النساء بیگم مدعیہ موسومہ امیر النساء بیگم مدعاعلیہا بدعوی دہندگی سہ سہام منجملہ ۱۸ سہام مالیتی مبلغ (ماع صما) روپیہ از کل جائدا د منقولہ مترو کہ مسماۃ ضیاء النسا بیگم واقع شہر رام پور قیمتی (صد ع) روپیہ فہرست منسلہ زیور و ظروف وغیرہ حرفاً حرفاً مدعاعلیہا کو بمواجہہ وکلاء فریقین بشناخت صاحبزادہ فرخ طور خاں بہادر مدعیہ سنائے گئے اور قرآن شریف ہاتھ میں دیگر بموجب منشاء مضمون یادداشت عدالت دیوانی متوجہ بحلف کیا گیا مدعاعلیہا نے ہر ایک عدد زیور طلائی و نقرئی و دیگر سامان نقرئی مندرجہ فہرست معہ تعداد وزن و قیمت سن کر بحلف بیان کیا کہ کل اشیائے زیور طلائی و نقرئی و دیگر سامان نقرئی اس قیمت اور اس تعداد اور اس وزن کا میرے پاس نہیں ہے اور کل پار چہائے پوشیدنی قسم گوٹہ وغیرہ ہر ایک تفصیل وار سن کر بحلف کہا کہ میرے پاس اس تعداد اور اس قیمت کے نہیں ہیں جملہ سامان فروش تفصیل وار سن کر دو غلیچہ رنگ سیاہ قیمتی (عہ) روپیہ کی نسبت حلفاً کہا کہ میرے پاس ہیں لیکن اس قیمت کے نہیں ہیں باقی کل قسم فرش کے بابت حلف مذہبی نسبت عدم موجودگی کیا سامان چوبی مفصلاً مدعاعلیہا کو سنایا گیا منجملہ کل سامان کے بیس عدد چوکیاں چوب سار قیمتی مبلغ تیس روپے کی نسبت

حلف سے انکار کیا اور دو پلنگ نواز کلاں قیمتی مبلغ بیس روپے کی نسبت مدعاعلیہا نے بحلف کہا کہ میرے پاس ہیں لیکن قیمت کا حال معلوم نہیں مابقی کل سامان چوبی کی عدم موجودگی پر حلف لیا چونکہ کارروائی حلف کی بہ تعمیل حکم اجلاس اعلیٰ حسب منشاء عدالت دیوانی ہو گئی لہذا جملہ کاغذات ذریعہ یادداشت ہذا باجلاس اعلیٰ نواب مدارالمہام صاحب بہادر مرسل ہیں فقط دستخط حاکم بینوا توجروا۔

الجواب: کل یا جز سے مراد یہی ہے کہ اشیائے مدعی بہا جمع یا بعض نہ یہ کہ خود وہ اشیاء یا ان سے کم وزن و قیمت کی چیزیں خود عبارت حاکم دیوانی میں تفسیر موجود تھی کہ اشیائے مندرجہ فرد حسب وزن و قیمت مندرجہ فرد سے کل یا جز یعنی کوئی چیز اس فہرست میں کی اور یہی طریقہ مقررہ استخلاف ہے کہ احتیاط بعض دعوی بھی شامل حلف کرلیتے ہیں۔

Fatawa Rizvia (Volume 18)

In Al-Hindiyyah it is stated:

Arabic: یحلف باللہ ماھذا العین لفلان بن فلان ولا شیئ منہ یجمع بین الکل والبعض احتیاطا کذا فی المحیط ۱۔ Translation: He shall swear by Allah that this specific object or any part of it does not belong to so-and-so, son of so-and-so. In the oath, he should mention both the whole and the part of that thing as a precaution; it is likewise stated in Al-Muhit. (T)

In general books, if all examples are examined, they add this: "nor anything else that is less than it in value and weight." (T) This implies that the oath is taken regarding the claim itself, not on matters outside the claim. In Al-Hidayah, it says:

Arabic: وان عجز عن ذلک و طلب یمین خصمہ استحلفہ علیھا ۲۔ Translation: If the claimant is unable to provide proof and demands an oath from his adversary, the latter shall be made to swear an oath regarding it. (T)

Ghayat al-Bayan states:

Arabic: ای ان عجز المدعی عن اقامۃ البینۃ وطلب یمین المدعی علیہ استحلفہ القاضی حینئذ علی دعواہ ۳۔ Translation: Meaning, if the claimant is unable to present evidence and demands an oath from the defendant, then the judge shall take an oath from the defendant concerning the claim. (T)

An oath is only applicable to a valid claim, not an invalid one; so how can it apply to a non-existent one? It is stated in Al-Alamgiriyyah:

Arabic: الاستحلاف یجری فی الدعاوی الصحیحۃ دون فاسدتھا کذا فی الفصول العمادیۃ ۴۔ Translation: Requiring an oath occurs in valid claims, not in invalid ones; it is likewise stated in Al-Fasul al-Imadiyyah. (T)

And part of a claim is included within the claim. Therefore, if witnesses testify to only a part of the claim...

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 3, Section 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/171.
2. Hidayah, Kitab al-Da'wa, Matba' Yusufi Lucknow, 3/201.
3. Ghayat al-Bayan.
4. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 3, Section 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/131.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

अल-हिंदिया में है:

अरबी: یحلف باللہ ماھذا العین لفلان بن فلان ولا شیئ منہ یجمع بین الکل والبعض احتیاطا ۱؎ کذا فی المحیط अनुवाद: वह अल्लाह की कसम खाएगा कि यह विशेष वस्तु या इसका कोई हिस्सा फलां बिन फलां का नहीं है। कसम में उस चीज़ के पूरे और कुछ हिस्से का उल्लेख सावधानी के तौर पर करना चाहिए; अल-मुहीत में भी ऐसा ही है। (त)

आम किताबों में तमाम मिसालें देखी जाएं तो वे यही बढ़ाते हैं कि "न ही कोई और चीज़ जो उससे मूल्य और वज़न में कम हो।" (त) इसमें यह है कि कसम दावे पर ली जाती है न कि दावे से बाहर की बात पर। हिदाया में है:

अरबी: وان عجز عن ذلک و طلب یمین خصمہ استحلفہ علیھا ۲؎ अनुवाद: अगर दावेदार गवाह पेश करने से लाचार हो और विपक्षी की कसम की मांग करे तो कसम ली जाए। (त)

ग़ायत अल-बयान में है:

अरबी: ای ان عجز المدعی عن اقامۃ البینۃ وطلب یمین المدعی علیہ استحلفہ القاضی حینئذ علی دعواہ ۳؎ अनुवाद: यानी अगर दावेदार गवाही पेश करने से लाचार हो और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) से कसम की मांग करे तो उस पर काज़ी प्रतिवादी से दावे के संबंध में कसम ले। (त)

कसम केवल सही दावे पर लागू होती है, गलत (फ़ासिद) पर नहीं; तो जो अस्तित्व में ही नहीं है उस पर कैसे लागू हो सकती है? आलमगीरिया में है:

अरबी: الاستحلاف یجری فی الدعاوی الصحیحۃ دون فاسدتھا کذا فی الفصول العمادیۃ ۴؎ अनुवाद: कसम लेना सही दावों में होता है न कि गलत दावों में; फ़सूल अल-इमादिया में भी ऐसा ही है। (त)

और दावे का कुछ हिस्सा दावे में ही शामिल है, इसलिए अगर गवाह दावे के कुछ हिस्से पर गवाही दें...

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुद दावा, अध्याय 3, खंड 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/171.
2. हिदाया, किताबुद दावा, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 3/201.

3. ग़ायत अल-बयान।

4. फ़तावा हिंदिया, किताबुद दावा, अध्याय 3, खंड 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/131.

पृष्ठ 294 का 738

ہندیہ میں ہے:

یحلف باللہ ماهذا العین لفلان بن فلان ولا شیئ منه یجمع بین الکل والبعض احتیاطا کذا فی المحیط ۱۔ حلف یوں دے گا خدا کی قسم یہ خاص چیز یا اس کا کچھ حصہ فلاں بن فلاں کا نہیں ہے قسم میں اس چیز کے کل اور بعض کو ذکر کرے احتیاطاً، محیط میں ایسے ہے۔ (ت)

عامہ کتب میں تمام امثلہ دیکھی جائیں یہی بڑھاتے ہیں کہ ولا شیئ آخر اقل منه قیمة ووزناً (نہ کسی اور چیز کو جو اس سے قیمت اور وزن میں کم ہے۔ت) اس میں یہ ہے کہ حلف دعوٰی پر لیا جاتا ہے نہ کہ امر خارج عن الدعوٰی پر۔ ہدایہ میں ہے :

وان عجز عن ذلک و طلب یمین خصمه استحلفه علیها ۲۔ مدعی اگر گواہ پیش کرنے سے عاجز ہو اور مخالف کی قسم کا مطالبہ کرے تو قسم لی جائے۔ (ت)

غایۃ البیان میں ہے:

ای ان عجز المدعی عن اقامۃ البینۃ وطلب یمین المدعی علیہ استحلفہ القاضی حینئذ علی دعواہ ۳۔ یعنی اگر مدعی گواہی پیش کرنے سے عاجز ہو اور مدعی علیہ سے قسم کا مطالبہ کرے تو اس پر قاضی مدعی علیہ سے دعوٰی کے متعلق قسم لے۔ (ت)

یمین دعوٰی صحیحہ کے سوا فاسدہ پر مترتب نہیں ہوتی نہیں، معدومہ پر کیونکر مترتب ہو سکتی ہے۔ عالمگیر یہ میں ہے :

الاستحلاف یجری فی الدعاوی الصحیحۃ دون فاسدتھا کذا فی الفصول العمادیۃ ۴۔ قسم صحیح دعووں پر جاری ہو گی فاسد دعووں پر نہ ہوگی، فصول العمادیہ میں یونہی ہے۔ (ت)

اور بعض دعویٰ داخل دعویٰ ہے و لہٰذا اگر شاہدین یا ایک بعض دعویٰ پر شہادت دیں قدر بعض

---

۱ فتاویٰ ہندیۃ کتاب الدعوی الباب الثالث الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۷۱ ۲ ہدایۃ کتاب الدعوی مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۲۰۱ ۳ غایۃ البیان ۴ فتاویٰ ہندیۃ کتاب الدعوی الباب الثالث الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۳۱

Volume 18 (18)
Fatawa Razawiyya

...will accept. It is in Khania:

If someone claims the entire house and witnesses testify to half the house, their testimony is valid and a judgment is passed for the half without needing to create an agreement. 1-

The claimant claimed the entire house, but the witnesses testified to half the house; the decision will be for half the house without creating a mutual agreement. (t)

Unlike other things where weight and value differ, they are not the subject of the claim. Every rational person knows that, for example, two gold earrings weighing two tolas might cost sixty rupees, and two earrings weighing one tola of gold might cost thirty rupees. These earrings are not parts or portions of each other but are separate, distinct entities. Mentioning weight and value for an absent item is for its definition and specification. Thus, the unspecified is different from the item itself, not a part of it. It is in Hidaya:

A lawsuit is not accepted unless something known in its genus and quantity is mentioned. This is because the benefit of a lawsuit is to establish an obligation through the presentation of proof, and an obligation regarding something unknown cannot be realized. If it is a specific item in the possession of the defendant, he is ordered to produce it so that the claimant can point to it during the claim. Similarly, in testimony and taking an oath, because notification to the maximum extent possible is a condition, and that is achieved by pointing in movable property. If it is not present, its value is mentioned so the claim becomes known, because the essence is not known by description, but the value is known by it. 2-

A claim will not be accepted without mentioning a known item in terms of genus and quantity, because the purpose of a claim is to establish an obligation through evidence, and an obligation for something unknown cannot be established. If that thing is in the possession of the defendant, they will be bound to produce it so that the claimant can point to it while making the claim. Similarly, in testimony and oaths, this should be done because in all stages, identification to the possible extent is necessary, and in movable things, this can only be achieved by pointing. If that thing is not present, its value should be mentioned so that the claim becomes clear, because the identification of a

specific thing is not by its description but by its value. (t)

It is in Hindiyya:

If one claims a jewel, mentioning the weight is necessary if it is absent and was with the defendant...	If there is a claim for any jewelry item, it is necessary to mention its weight if it is absent and in the possession of the defendant...

1. Fatawa Qazi Khan, Book of Testimonies, Chapter on Testimony that contradicts the claimant, Naval Kishore Press, Lucknow, 3/526.
2. Al-Hidaya, Book of Claims, Yusufi Press, Lucknow, 3/200.

जिल्द अठारहवीं (18)
फ़तावा रज़विया

...में स्वीकार करेंगे। खानिया में है:

यदि कोई पूरे घर का दावा करता है और गवाह आधे घर की गवाही देते हैं, तो उनकी गवाही मान्य है और बिना मेल-मिलाप के आधे घर के लिए फैसला दिया जाता है। 1-

दावेदार ने पूरे घर का दावा किया, लेकिन गवाहों ने आधे घर की गवाही दी; फैसला आधे घर पर होगा बिना सहमति बनाए। (त)

अन्य चीजों के विपरीत जहां वजन और मूल्य भिन्न होते हैं, वे दावे के अधीन नहीं होतीं। हर बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि, उदाहरण के लिए, दो तोले सोने की दो बालियों की कीमत साठ रुपये हो सकती है और एक तोले सोने की दो बालियों की कीमत तीस रुपये हो सकती है। ये बालियाँ एक-दूसरे का हिस्सा नहीं हैं, बल्कि अलग-अलग चीजें हैं। अनुपस्थित वस्तु के लिए वजन और मूल्य का उल्लेख उसकी परिभाषा और विनिर्देश के लिए है। इस प्रकार, उसका अनिर्दिष्ट उससे भिन्न है, हिस्सा नहीं। हिदाया में है:

एक मुकदमा तब तक स्वीकार नहीं किया जाता जब तक कि उसकी जाति और मात्रा में ज्ञात कुछ उल्लेख न किया जाए। ऐसा इसलिए है क्योंकि एक मुकदमे का लाभ प्रमाण की प्रस्तुति के माध्यम से दायित्व स्थापित करना है, और अज्ञात चीज़ के संबंध में दायित्व को महसूस नहीं किया जा सकता है। यदि यह प्रतिवादी के कब्जे में एक विशिष्ट वस्तु है, तो उसे उसे पेश करने का आदेश दिया जाता है ताकि दावेदार दावे के दौरान उसकी ओर इशारा कर सके। इसी प्रकार, गवाही और शपथ लेने में, क्योंकि यथासंभव सीमा तक सूचना देना एक शर्त है, और वह चल संपत्ति में इशारा करने से होता है। यदि यह उपस्थित नहीं जाति और मात्रा के संदर्भ में ज्ञात वस्तु के उल्लेख के बिना दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि दावे का उद्देश्य सबूत के माध्यम से दायित्व स्थापित करना है, और अज्ञात के लिए दायित्व स्थापित नहीं किया जा सकता है। यदि वह चीज़ प्रतिवादी के कब्जे में है, तो उसे पेश करने के लिए बाध्य किया जाएगा ताकि दावेदार दावा करते समय उसकी ओर इशारा कर सके। इसी तरह, गवाही और शपथ में भी ऐसा ही किया जाना चाहिए क्योंकि सभी चरणों में संभव सीमा तक पहचान आवश्यक है, और चल चीजों में यह केवल इशारा करके ही प्राप्त किया जा सकता है। यदि वह वस्तु उपस्थित नहीं है, तो उसके मूल्य

है, तो इसके मूल्य का उल्लेख किया जाता है ताकि दावा ज्ञात हो जाए, क्योंकि सार विवरण से ज्ञात नहीं होता है, लेकिन मूल्य उससे ज्ञात होता है। 2-

का उल्लेख किया जाना चाहिए ताकि दावा स्पष्ट हो सके, क्योंकि किसी विशेष वस्तु की पहचान उसके विवरण से नहीं बल्कि उसके मूल्य से होती है। (त)

हिन्दिया में है:

यदि कोई रत्न का दावा करता है, तो वजन का उल्लेख करना आवश्यक है यदि वह अनुपस्थित है और प्रतिवादी के साथ था...

यदि किसी आभूषण की वस्तु के लिए दावा किया जाता है, तो उसके वजन का उल्लेख करना आवश्यक है यदि वह अनुपस्थित है और प्रतिवादी के कब्जे में है...

1. फ़तावा काज़ी खान, साक्ष्य की पुस्तक, दावेदार को झुठलाने वाली गवाही पर अध्याय, नवल किशोर प्रेस, लखनऊ, 3/526।
2. अल-हिदाया, दावों की पुस्तक, यूसुफी प्रेस, लखनऊ, 3/200।

جلد ہجدہم (۱۸)

فتاویٰ رضویہ

میں قبول کرلیں گے۔ خانیہ میں ہے:

اذا ادعی کل الدار فشهد واله بنصف الدار جازت شهادتهم ویقضی بالنصف من غیر توفیق 1-

مدعی نے کل مکان کا دعویٰ کیا تو گواہوں نے نصف مکان کی شہادت دی فیصلہ نصف مکان پر ہوگا بغیر موافقت پیدا کئے (ت)

بخلاف دیگر اشیاء مخالفة الوزن والقیمة کہ وہ غیر مدعی بہا ہیں اور وزن و قیمت میں کم ہونا بصیت نہیں ہر عاقل جانتا ہے کہ مثلاً دو تولے سونے کے دو بالے قیمتی ساٹھ روپے اور دو بالے ایک تولے سونے کے تیس روپے قیمت کے ہوں، یہ بالے ان کے بعض وجز نہیں بلکہ غیر وجدا چیزیں ہیں، شیئ غیر حاضر میں ذکر وزن و قیمت اس کی تعریف و تعیین ہی کے لئے ہے تو اس کا غیر معین کا غیر ہے نہ جز۔ ہدایہ میں ہے:

لایقبل الدعوی حتی یذکر شیئاً معلوماً في جنسه وقد ره لان فائدة الدعوی الالزام بواسطة اقامة الحجة والالزام في المجهول لایتحقق فان کان عیناً في ید المدعی علیه کلف احضارها لیشیر الیها بالدعوی وکذا في الشهادة والاستحلاف لان الاعلام باقصی ما یمکن شرط وذلك بالاشارة في

جنس اور قدر میں معلوم چیز کے ذکر کے بغیر دعویٰ قبول نہ ہوگا کیونکہ دعویٰ کا فائدہ حجت کے ذریعہ الزام قائم کرنا ہے اور مجہول کا الزام متحقق نہیں ہو سکتا اور اگر وہ چیز مدعی علیہ کے قبضہ میں ہو تو اس کو حاضر کرنے کا پابند بنایا جائے گا تاکہ مدعی اس کی طرف دعویٰ کرتے ہوئے اشارہ کر سکے، اور شہادت اور قسم میں بھی ایسے کیا جائے کیونکہ تمام مراحل میں

ہر ممکن حد تک تعارف ضروری ہے اور یہ منقول چیز

المنقول، وان لم تکن حاضرۃ ذکر قیمتھا میں اشارہ سے ہی حاصل ہو سکتا ہے اگر وہ چیز حاضر

لیصیر المدعی معلوماً لان العین لاتعرف نہ ہو تو اس کی قیمت ذکر کرے تاکہ مدعا واضح ہو

بالوصف والقیمۃ تعرف بہ 2- سکے کیونکہ خاص چیز کا تعارف اس کے وصف سے

نہیں بلکہ اس کی قیمت سے ہوتا ہے(ت)

ہندیہ میں ہے:

اذا ادعی جوھر الابد من ذکر الوزن اگر کسی جوہری چیز کا دعویٰ ہو تو اس کے وزن کا ذکر

اذا کان غائبا وکان المدعی علیہ ضروری ہے اگر وہ غائب ہو اور مد عاعلیہ اس کے قبضہ

1 فتاویٰ قاضیخان کتاب الشہادات باب من الشھادۃ التی یکذب المدعی مطبع نولکشور لکھنؤ ۳/ ۵۲۶

2 الھدایہ کتاب الدعوی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۰۰

[Arabic]: ...denying that it is in his hand, as in Al-Sirajiyyah. And in Al-Lu'lu', one should mention its circumference, brilliance, and weight, as in Khizanat al-Muftin. (1) | [Urdu]: ...even if he denies it. In Al-Sirajiyyah, it is stated thus, and in the claim of pearls, one should mention its roundness, brilliance, and weight, as it is in Khizanat al-Muftin. (T)

In Wajiz Imam Kardari, last type, fifteenth chapter of Litigation: [Arabic]: In the claim of silk and jewels, mentioning the weight is a condition if they are not present. If they are present, it is not [a condition] because the difference in price is due to the difference in weight. (2) | [Urdu]: In silk clothes and jewels, mentioning the weight is a condition when they are not present. If they are present, it is not necessary because the difference in price occurs due to the difference in weight. (T)

In the same mentioned type, it is stated: [Arabic]: Mentioned by Al-Wattar: A person claimed a piece of Zandniji cloth of a certain length in Khwarizm yards, and witnesses testified accordingly in the presence of the cloth. It was measured, and if it was more or less, the testimony and the claim became void, just as if the age of an animal contradicts the claim or testimony. Their saying that the yard measurement is a description, which is redundant for something present, applies to oaths and sales, not to claims and testimony. For when they testify with a description and it turns out otherwise, it is not accepted. It was also mentioned that a person claimed pointed-out iron and stated it was ten maunds. If it turned out to be twenty or eight, the claim and testimony are accepted because mentioning the weight for something pointed out is redundant. (3) [Suffix]: Ended. I say: These two statements, despite their apparent difference, are reconcilable. | [Urdu]: A claim was made for Zandniji cloth, stating its measurement in Khwarizmi yards to be such and such, and the witnesses also gave the same testimony. The cloth was brought, and upon measuring, if it was more or less than the stated measurement, then both the claim and the testimony would become void, just as is the case with the age of an animal in a claim and testimony. As for the saying of the jurists that measurement is a description and its mention for something present is redundant, this rule applies to oaths and sales, not to claims and testimony, because in these two cases, when a description is mentioned and its contradiction appears, they will not be accepted. And it was also mentioned that while pointing to existing iron, a claim was made and its weight was stated to be ten maunds, and if it turned out to be twenty or eight

maunds, then the claim and testimony would be accepted because [the weight for something] pointed out...

---

1. Fatawa Hindiyya, Book of Claims, Chapter 2, Section 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/7
2. Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Book of Claims, type from Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/245
3. Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Book of Claims, type from Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/241

[अरबी]: ...उसके हाथ में होने से इनकार करते हुए, जैसा कि अल-सिराजिया में है। और अल-लुलु में, इसकी परिधि, चमक और वजन का उल्लेख करना चाहिए, जैसा कि खिज़ानत अल-मुफ़्तीन में है। (1) | [उर्दू]: ...चाहे वह इनकार ही क्यों न करे। सिराजिया में इस प्रकार है, और मोतियों के दावे में उसकी गोलाई, चमक और वजन का उल्लेख करे जैसा कि खिज़ानत अल-मुफ़्तीन में है। (त)

वजीज़ इमाम करदरी, अंतिम प्रकार, दावे के पंद्रहवें अध्याय में है: [अरबी]: रेशमी वस्त्रों और रत्नों के दावे में, वजन का उल्लेख करना शर्त है यदि वे उपस्थित न हों। और यदि वे उपस्थित हों, तो यह [शर्त] नहीं है क्योंकि वजन के अंतर के कारण मूल्य में अंतर होता है। (2) | [उर्दू]: रेशमी कपड़ों और रत्नों में वजन का उल्लेख शर्त है जब वे उपस्थित न हों। और यदि उपस्थित हों तो आवश्यक नहीं क्योंकि वजन के अंतर से मूल्य में अंतर होता है। (त)

उसी उल्लेखित प्रकार में है: [अरबी]: अल-वत्तार ने उल्लेख किया: एक व्यक्ति ने ख्वारिज्म गज़ों में एक निश्चित लंबाई के ज़न्दनजी कपड़े का दावा किया, और गवाहों ने कपड़े की उपस्थिति में उसी के अनुसार गवाही दी। उसे मापा गया, और यदि वह कम या अधिक निकला, तो गवाही और दावा दोनों अमान्य हो गए, जैसे कि यदि जानवर की उम्र दावे या गवाही के विरुद्ध हो। उनका यह कहना कि गज़ का माप एक विवरण है, जो उपस्थित वस्तु के लिए निरर्थक है, यह नियम शपथ और बिक्री में लागू होता है, दावे और गवाही में नहीं। क्योंकि इन दोनों में जब विवरण का उल्लेख किया जाता है और उसका विरोध प्रकट होता है, तो उन्हें स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यह भी उल्लेख किया गया कि उपस्थित लोहे की ओर संकेत करते हुए दावा किया गया और बताया गया कि इसका वजन दस मन है, और यदि वह बीस या आठ मन निकला, तो दावा और गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि संकेतित वस्तु के लिए [वजन]... (3) [प्रत्यय]: समाप्त। मैं कहता हूँ: ये दो कथन, अपने स्पष्ट अंतर के बावजूद, सुसंगत हैं। | [उर्दू]: ज़न्दनीजा का दावा किया गया और इसकी पैमाइश ख्वारज़मी गज़ों से बताई कि इतनी है और गवाहों ने भी यही गवाही दी। ज़न्दनीजी (कपड़ा) पेश किया गया और पैमाइश करने पर उल्लिखित पैमाइश से कम या ज़्यादा हुई तो दावा और शहादत दोनों बातिल (अमान्य) हो जाएंगे, जैसा कि दावा और शहादत में जानवर की उम्र का मामला है। बाकी रहा फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) का यह कहना कि पैमाइश विवरण है और उपस्थित वस्तु के लिए इसका उल्लेख निरर्थक होता है, तो यह नियम शपथ और बिक्री में है, दावा और शहादत में नहीं, क्योंकि इन दोनों में

जब विवरण का उल्लेख किया गया और उसका विरोध प्रकट हुआ, तो वे स्वीकार्य नहीं होंगे। और यह भी ज़िक्र किया गया कि उपस्थित लोहे की ओर इशारा करते हुए दावा किया और बताया कि इसका वजन दस मन है, तो वह बीस या आठ मन निकला तो दावा और शहादत स्वीकार्य होगी क्योंकि मुशारुन इलैह (संकेतित)...

---

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-दावा, अध्याय 2, खंड 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/7
2. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताब अल-दावा, अध्याय 15 का एक प्रकार, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/245
3. फतावा बज़ाज़िया, फतावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताब अल-दावा, अध्याय 15 का एक प्रकार, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/241

منکرا کون ذلك في یده کذا فی السراجیة وفی اللؤلؤ یذکر دوره وضوءه ووزنه کذا فی خزانة المفتین -1 | سے انکار ہی ہو ، سراجیہ میں یوں ہے اور موتیوں کے دعوی میں اس کی گولائی ، چمک اور وزن کو ذکر کرے جیسا کہ خزانہ المفتین میں ہے (ت)

وجیز امام کردری نوع اخیر فصل خامس عشر من الدعوی میں ہے : في دعوی الدیباج والجوہر یشترط ذکر الوزن اذالم یکن حاضرا وان حاضرا فلا لتفاوت القیمة بتفاوت الوزن -2 | ریشمی کپڑے اور جواہر میں وزن کا ذکر شرط ہے جب حاضر نہ ہو اور اگر حاضر ہو تو ضروری نہیں کیونکہ وزن کے اختلاف سے قیمت میں اختلاف ہوتا ہے (ت)

اسی کی نوع مذکور میں ہے : ذکر الوتار، ادعی زند نیجاً طوله بذرعان خوارزم کذا وشهد وابذلك کذلك بحضرة الزندنیجی فذرع فاذا ہو ازید او انقص بطلت الشهادة والدعوی کما اذا خالف سن الدابة الدعوی او الشهادة وقولهم الذرع وصف فیلغوفي الحاضر ذلك فی الایمان والبیوع لافی الدعوی والشهادة فانهما اذا شهدا بوصف فظهر خلافه لایقبل وذکر ایضاً ادعی حدیداً مشاراً الیه و ذکر انه عشرة امناء فاذا ہو عشرون او ثمانیة تقبل الدعوی والشهادة لان الوزن في مشار الیه لغواً 3 اه قلت و قولا ہ علی اختلافهما مجمعان | زند نیجا کا دعوی کیا اس کی پیمائش خوارزمی گزوں سے بتائی کہ اتنی ہے اور گواہوں نے بھی یہی گواہی دی زند نیجی حاضر کی گئی اور پیمائش کرنے پر مذکورہ

پیمائش سے کم یا زیادہ ہوئی تو دعوی اور شہادت دونوں باطل ہو جائیں گی جیسا کہ دعوی اور شہادت میں جانور کی عمر کا معاملہ ہے ، باقی رہا فقہاء کا یہ ارشاد کہ پیمائش وصف ہے تو حاضر میں اس کا ذکر لغو ہوتا ہے تو یہ ضابطہ قسم اور بیع میں ہے دعوی اور شہادت میں نہیں کیونکہ ان دونوں میں جب وصف کو ذکر کیا تو اس کا خلاف ظاہر ہونے پر مقبول نہ ہونگے ، اور یہ بھی ذکر کیا کہ موجود لوہے پر اشارہ کرتے ہوئے دعویٰ کیا اور بتایا کہ اس کا وزن دس من ہے تو وہ بیس یا آٹھ من نکلا تو دعوی اور شہادت مقبول ہوگی کیونکہ مشار الیہ

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعوی الباب الثانی الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۷ 2 فتاویٰ بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب الدعوی نوع من الفصل الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۲۴۵ 3 فتاویٰ بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب الدعوی نوع من الفصل الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۲۴۱

Fatawa Razawiyya, Volume 18

[Top Section - Comparison of Arabic and Urdu Text] Arabic: ...regarding the consideration of weight in the absent item. As for the first, it is evident; for if the description is considered in the present item, then considering the essence (physical item) in the absent item is more appropriate by two degrees. As for what is known in its place, the 'cubit' (dhira) is a description and 'quantity' (qadr) is the essence. As for the second, the cancellation is due to the indication; so when the indication is absent, the cancellation is also absent. Urdu: Mentioning weight is redundant. I say (Ahmad Raza Khan): Both opposing statements regarding the consideration of weight in an absent item can be reconciled. The first is clear because when the description is considered in the present, then in the absent, it will be so to a greater degree (by two levels). Is it not known that 'cubit' is a description and 'quantity' is a physical essence? And the second is because the redundancy is due to the pointing/indication, so when the pointing is absent, the redundancy will also be absent.

[Main Body Text - Urdu] In short, this excuse of the claimant's representative is not heard. Now let's move to the remaining matters. The conversation that took place before the oath between the oath-administering court and the deponent is neither written in the memorandum nor mentioned in the question upon which a specific opinion could be formed. However, from observing the court's memorandum of the oath, it appears that the list of claimed items regarding the estate of Ziya-un-Nisa Begum was read out to Amir-un-Nisa Begum, and she was directed towards the oath. That is, she was told to state on oath regarding these items. She spoke the words mentioned in the memorandum, which in every way is independent speech, and there is no mention of Ziya-un-Nisa Begum's inheritance in it. Therefore, the mention of the inheritance in any speech before the wording of the oath cannot count as being part of the oath itself. Those who have seen the precautions of the noble scholars in these matters will know its insufficiency. Where they find a possibility of a word being added quietly, they instruct its severance. For example, if a witness says "This thing is the property of this claimant and his right," they will not accept it like that, fearing he might have quietly said "not" before "right". Instead, they will make him say, "And it IS his right." Similarly, with the claimant, where there isn't even a need to add anything, and work proceeds merely by cutting off intention and pure resolve, how would they approve it? It is stated in Al-Hindiyya:

[Bottom Section - Comparison of Arabic/Persian and Urdu Text] Arabic/Persian: In Fatawa al-Nasafi: A witness should say in his testimony: "This specific item is the

property of this claimant and it is his right," so that the possibility of "not" being attached to "and his right" is eliminated. Imam Sheikh Fakhr al-Islam Ali al-Bazdawi used to say: When a claimant says "Such a thing is my property and my right," it is not sufficient. He should say "and it IS my right," and he should say in his statement, "Instead of 'in the possession of so-and-so unjustly,' he should say 'so-and-so's possession is unjust.'" Urdu: In Fatawa Nasafi, it is written that a witness should say in his testimony: "This specific item is the property of this claimant and it is his right," so that the possibility of negation (not) being attached to it does not remain. And Imam Sheikh Fakhr al-Islam Ali Bazdawi says: When a claimant says "This thing is my property and my right," it will not be enough; rather, he should say "and it IS my right." And in his statement, instead of "in the possession of so-and-so unjustly," he should say "so-and-so's possession is unjust."

फ़तावा रज़विया, खंड 18

[शीर्ष अनुभाग - अरबी और उर्दू पाठ की तुलना] अरबी: ...अनुपस्थित वस्तु में वजन के विचार के संबंध में। जहाँ तक पहले की बात है, तो यह स्पष्ट है; क्योंकि यदि वर्तमान वस्तु में विवरण (वस्फ़) का विचार किया जाता है, तो अनुपस्थित वस्तु में सार (ऐन) का विचार दो दर्जे अधिक उचित है। जैसा कि अपने स्थान पर ज्ञात है कि 'क्यूबिट' (ज़िरा) एक विवरण है और 'मात्रा' (क़द्र) सार है। जहाँ तक दूसरे की बात है, तो रद्द करना संकेत के कारण है; इसलिए जब संकेत अनुपस्थित होता है, तो रद्द करना भी अनुपस्थित हो जाता है। उर्दू: वजन का उल्लेख करना व्यर्थ (लघ्व) है। मैं (अहमद रज़ा खां) कहता हूँ: अनुपस्थित वस्तु में वजन के विचार के संबंध में दोनों विरोधी कथनों को समन्वित किया जा सकता है। पहला स्पष्ट है क्योंकि जब वर्तमान में विवरण का विचार किया जाएगा, तो अनुपस्थित में दो दर्जे की प्राथमिकता के साथ होगा। क्या यह ज्ञात नहीं है कि 'ज़िरा' विवरण है और 'क़द्र' भौतिक सार है? और दूसरा इसलिए कि व्यर्थ होना संकेत के कारण है, इसलिए जब संकेत समाप्त हो जाए, तो व्यर्थ होना भी समाप्त हो जाएगा।

[मुख्य पाठ - उर्दू] संक्षेप में, वादी के प्रतिनिधि का यह बहाना स्वीकार्य नहीं है। अब बाकी मामलों की ओर चलें। शपथ से पहले शपथ दिलाने वाली अदालत और शपथ लेने वाली महिला के बीच जो बातचीत हुई, वह न तो ज्ञापन (मेमोरेंडम) में दर्ज है और न ही प्रश्न में उल्लिखित है, जिस पर विशेष रूप से कोई राय बनाई जा सके। हालांकि, अदालत के शपथ ज्ञापन को देखने से ऐसा प्रतीत होता है कि ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत से संबंधित दावा की गई वस्तुओं की सूची अमीर-उन-निसा बेगम को पढ़कर सुनाई गई और उन्हें शपथ के लिए निर्देशित किया गया। यानी उनसे कहा गया कि इन वस्तुओं के संबंध में शपथ पर बयान दें। उन्होंने ज्ञापन में वर्णित शब्द कहे, जो हर तरह से स्वतंत्र भाषण है, और इसमें ज़िया-उन-निसा बेगम की विरासत का कहीं ज़िक्र नहीं है। इसलिए, शपथ के शब्दों से पहले किसी बातचीत में विरासत का ज़िक्र आना स्वयं शपथ में ज़िक्र होना नहीं माना जा सकता। जिन्होंने इन मामलों में विद्वानों की सावधानियां देखी हैं, वे इसकी अपर्याप्तता को जानेंगे। जहाँ वे किसी शब्द को धीरे से जोड़ लेने की संभावना पाते हैं, वहाँ वे उसे काटने का निर्देश देते हैं। उदाहरण के लिए, यदि कोई गवाह कहे "यह चीज़ इस वादी की संपत्ति है और उसका हक," तो वे इसे इस तरह स्वीकार नहीं करेंगे, यह सोचकर कि शायद उसने 'हक' से पहले धीरे से 'नहीं' कह दिया हो। इसके बजाय, वे उससे यह कहलवाएंगे, "और यह उसका हक है।" इसी तरह, वादी के

साथ, जहाँ कुछ जोड़ने की आवश्यकता भी नहीं है और केवल इरादे को स्पष्ट करने से काम चलता है, वहाँ वे इसे कैसे पसंद करेंगे? अल-हिन्दिया में है:

[निचला भाग - अरबी/फारसी और उर्दू पाठ की तुलना] अरबी/फारसी: फतावा अल-नसाफी में: एक गवाह को अपनी गवाही में कहना चाहिए: "यह विशिष्ट वस्तु इस वादी की संपत्ति है और यह उसका हक है," ताकि "हक" के साथ "नहीं" जुड़ने की संभावना समाप्त हो जाए। इमाम शेख फखरुल इस्लाम अली अल-बज़दवी कहते थे: जब कोई वादी कहे "अमुक चीज़ मेरी संपत्ति है और मेरा हक," तो यह पर्याप्त नहीं है। उसे कहना चाहिए "और यह मेरा हक है," और उसे अपने बयान में कहना चाहिए, "'अमुक के कब्जे में अन्यायपूर्ण तरीके से' के बजाय उसे कहना चाहिए 'अमुक का कब्जा अन्यायपूर्ण है'।" उर्दू: फतावा नसफी में लिखा है कि एक गवाह को अपनी गवाही में यूँ कहना चाहिए: "यह विशिष्ट वस्तु इस वादी की संपत्ति है और उसका हक है," ताकि नकारात्मकता (नहीं) के जुड़ने की संभावना न रहे। और इमाम शेख फखरुल इस्लाम अली बज़दवी फ़रमाते हैं: जब कोई वादी कहे "यह चीज़ मेरी संपत्ति है और मेरा हक," तो यह काफी नहीं होगा; बल्कि उसे कहना चाहिए "और मेरा हक है," और अपने बयान में, 'अमुक के कब्जे में अन्यायपूर्ण' के बजाय, 'अमुक का कब्जा अन्यायपूर्ण है' कहना चाहिए।

पृष्ठ 297 का 738

[اوپری حصہ - عربی اور اردو متن کا موازنہ] عربی: علی اعتبار الوزن فی الغائب اما الاول فظاھر فانہ اذا اعتبر الوصف فی الحاضر فاعتبار العین فی الغیب اولٰی بدرجتین اما عرف فی موضعہ ان الذراع وصف و القدر عین و اما الثانی فلان الالغاء للاشارۃ فاذا انتفی انتفی۔ اردو: میں وزن کا ذکر لغو ہے اھ قلت (میں کہتا ہوں) اس کے دونوں مخالف قول غائب چیز میں وزن کے اعتبار میں جمع ہو سکتے ہیں پس اول ظاہر ہے اس لئے کہ جب حاضر میں وصف کا اعتبار ہوگا تو غائب میں بطریقِ اولٰی دو درجہ ہو گا کیا معلوم نہیں کہ ذراع وصف اور قدر عینی چیز ہے اور دوسرا اس لئے کہ لغو ہونا اشارہ کی وجہ سے ہے تو جب اشارہ معدوم ہو جائے تو لغو ہونا معدوم ہو جائیگا(ت)

[درمیانی متن - اردو] غرض وکیل مدعیہ کا یہ عذر مسموع نہیں اب باقی امور کی طرف چلئے پیش از حلف جو مکالمہ محکمہ حلف گیرندہ وحالفہ میں آیا وہ نہ یادداشت میں مسطور نہ سوال میں مذکور جس پر بالخصوص رائے قائم کی جائے مگر ملاحظہ یادداشت محکمہ حلف سے ایسا ظاہر ہوتا ہے کہ فرداشیائے مدعی بہا بابت مترو کہ ضیاء النساء بیگم امیر النساء بیگم کو سنا کر اسے متوجہ حلف کیا گیا یعنی اس سے کہا گیا کہ ان اشیاء کی نسبت بحلف بیان کرو اس نے کلام مذکور یادداشت کہا جو ہر طرح سخن مستقل ہے اور اس میں ترکہ ضیاء النساء بیگم کا کہیں ذکر نہیں ہو سکتا تو عبارت حلف سے پیشتر کسی کلام میں ذکر متروکہ آجانا نفس حلف میں ذکر نہیں ہو سکتا جس نے ان معاملات میں علمائے کرام کی احتیاطیں دیکھی ہیں وہ اس کا ناکافی ہونا جانے گا جہاں آہستہ سے کسی لفظ کے بڑھا لینے کا احتمال پاتے ہیں وہاں اس کے قطع کی ہدایت فرماتے ہیں مثلاً شاہد کہے یہ چیز اس مدعی کی ملک ہے اور اس کا حق یوں نہ مانیں گے کہ شاید حق کے بعد

آہستہ سے نہیں کہہ لے بلکہ یوں کہلوائیں گے کہ اور اس کا حق ہے، یوں ہی مدعی سے 'تو جہاں کچھ بڑھانے کی بھی حاجت نہیں صرف قطع نیت و صرف ارادت سے کام چلتا ہے وہاں کیونکر پسند کریں گے، ہندیہ میں ہے :

[نچلا حصہ - عربی/فارسی اور اردو متن کا موازنہ] عربی/فارسی: فی فتاویٰ النسفی ینبغی للشاھد ان یقول فی شھادتہ این عین ملک این مدعی است و حق وی است حتی لایمکن ان یلحق بہ وحق وے نے بنفی وکان الشیخ الامام فخر الاسلام علی البزدوی یقول اذا قال المدعی فلاں چیز ملک من ست وحق من لایکتفی بہ وینبغی ان یقول وحق من ست ویقول فی قولہ اردو: فتاویٰ نسفی میں ہے گواہ کو چاہئے کہ وہ اپنی شہادت میں یوں کہے یہ عین چیز اس مدعی کی ملک ہے اور اس کا حق ہے تاکہ نفی کے لاحق ہونے کا احتمال نہ رہے اور امام شیخ فخر الاسلام علی بزدوی فرماتے ہیں جب مدعی کہے یہ چیز میری ملک ہے اور میرا حق، تو کافی نہ ہوگا، بلکہ یوں کہے اور میرا حق ہے، اور اپنے قول میں، فلاں کے قبضہ میں ناحق ، کی بجائے ، فلاں کا قبضہ ناحق ہے،

Fatawa Razawiyya, Volume 18

"And 'in the hand of so-and-so wrongfully, in the hand of so-and-so wrongfully' is similarly used in its parallels, so that the word of negation is not attached to it. He said that caution is in this, but this caution is in a place where handing over is demanded, as it is in Al-Dhakhira."[1]

And in this type of statement, it should be so that there is no possibility of the negation being true, and it was said that this is the caution, but this caution is necessary where the demand for taking possession is made, as it is in Al-Dhakhira. (T)

And if the previous questioning and taking of an oath regarding the estate of Ziya-un-Nisa Begum means that Amir-un-Nisa Begum was first made to say that she would swear regarding the estate of Ziya-un-Nisa Begum, or "By God, whatever I say in this matter will be the truth," as is common in our time (T), then this is purely rejected and void. It has no connection to the oath that the Pure Shariah has made mandatory for the defendant, because this is an independent oath that has been formed, for which the expiation is very easy. The objective here is that oath which, if false, would be a *Yamin-e-Ghamus* (perjury), the consequence of which (may Allah protect us) is destruction, and for which there is no expiation at all. In *Sharh al-Hidayah* by Allamah al-Itqani, at the beginning of the chapter on Administering Oaths, it is stated:

"A false oath is destructive. So, when the defendant denies the plaintiff's right, the Shariah has established the false oath as a right for the plaintiff, so that it becomes destructive for the defendant in exchange for the wealth he destroyed, destruction for destruction."[2]

A false oath is destruction; so when the defendant ruins the right of the plaintiff, the Shariah has determined the false oath as a right for the plaintiff, so that it becomes destruction for the defendant in exchange for destroying the wealth. (T)

Similarly, in books like *Al-Kafi*, *Nata'ij al-Afkar*, etc., it is mentioned that the aforementioned statement of Amir-un-Nisa Begum being an absolute negation is questionable. It is also used in the sense of ownership; if someone asks for a book on loan and it is not in their library, they can say "I don't have it," even if it is kept elsewhere. Firstly, the estate of Ziya-un-Nisa Begum is distinct, and secondly, it is specific in a way. In any case, its negation does not necessarily imply the other's negation. Even if one accepts the generality, the irregularity is clear. This implication might be an after-the-fact point, but legally, an oath should be taken in such a way

that if one refuses to swear (*nukul*), the yielding to the claim or an admission becomes evident.

---

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/260 & 261. [2] Ghayat al-Bayan.

फ़तावा रज़विया, खंड 18

"और 'फलां के हाथ में अन्यायपूर्वक, फलां के हाथ में अन्यायपूर्वक' है और इसी तरह इसके उदाहरणों में भी है, ताकि इसमें निषेध का शब्द न जुड़े। उन्होंने कहा कि इसमें सावधानी है, लेकिन यह सावधानी वहां आवश्यक है जहां कब्जा सौंपने की मांग हो, जैसा कि अल-ज़खीरा में है।"[1]

और इस प्रकार के बयान में, ऐसा होना चाहिए ताकि निषेध के सही होने की संभावना न रहे, और कहा गया कि यही सावधानी है, लेकिन यह सावधानी वहाँ आवश्यक है जहाँ कब्ज़ा लेने की माँग हो, जैसा कि ज़खीरा में है। (त)

और यदि ज़िया-उन-निशा बेगम की विरासत के संबंध में पहले पूछताछ करने और शपथ लेने का अर्थ यह है कि पहले अमीर-उन-निशा बेगम से यह कहलवाया गया कि वह ज़िया-उन-निशा बेगम की विरासत के बारे में शपथपूर्वक कहेगी या "अल्लाह की कसम, इस बारे में जो कुछ भी कहूँगी सच कहूँगी", जैसा कि हमारे समय में प्रचलित है (त), तो यह पूरी तरह से अस्वीकार्य और निराधार है। इसका उस शपथ से कोई संबंध नहीं है जो पवित्र शरीयत ने प्रतिवादी पर अनिवार्य की है, क्योंकि यह एक स्वतंत्र शपथ है जिसका प्रायश्चित बहुत आसान है। यहाँ उद्देश्य वह शपथ है जो झूठी होने पर 'यमीन-ए-ग़मूस' (झूठी गवाही) बन जाए, जिसका परिणाम (अल्लाह न करे) विनाश है और जिसके लिए कोई प्रायश्चित नहीं है। अल्लामा अल-इतकानी द्वारा 'शरह अल-हिदाया' में शपथ दिलाने के अध्याय की शुरुआत में कहा गया है:

"झूठी शपथ विनाशकारी है। अत; जब प्रतिवादी वादी के अधिकार को नष्ट करता है, तो शरीयत ने वादी के लिए झूठी शपथ को एक अधिकार बना दिया है ताकि वह प्रतिवादी के लिए उस धन के बदले विनाशकारी बन जाए जिसे उसने नष्ट किया है, विनाश के बदले विनाश।"[2]

झूठी शपथ विनाश है, तो प्रतिवादी जब वादी के अधिकार को नष्ट करता है तो शरीयत ने वादी के लिए झूठी शपथ को अधिकार करार दिया है ताकि वह प्रतिवादी के लिए धन को नष्ट करने के बदले विनाश बन जाए। (त)

इसी तरह 'अल-काफी', 'नताइज अल-अफ़कार' आदि किताबों में है कि अमीर-उन-निशा बेगम का उपरोक्त कथन पूर्ण निषेध होना विचारणीय है। यह स्वामित्व के अर्थ में भी प्रयुक्त होता है; यदि कोई किसी से उधार पुस्तक मांगे और वह उसके पुस्तकालय में न हो, तो वह कह सकता है कि "मेरे पास नहीं है", भले ही वह कहीं और रखी हो। पहला, ज़िया-उन-निशा बेगम की विरासत अलग है, और

दूसरा, यह एक तरह से विशिष्ट है। किसी भी स्थिति में, इसका निषेध दूसरे के निषेध को आवश्यक नहीं बनाता। यदि सामान्यता को स्वीकार कर भी लिया जाए, तो भी अनियमितता स्पष्ट है। यह निहितार्थ बाद की बात हो सकती है, लेकिन शरीयत के अनुसार शपथ इस तरह ली जानी चाहिए कि यदि कोई शपथ लेने से इनकार (नुकूल) करे, तो दावे का त्याग या स्वीकारोक्ति स्पष्ट हो जाए।

---

[1] फतावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/260 और 261।
[2] ग़ायत अल-बयान।

पृष्ठ 298/738

وبدست فلاں بنا حق بدست فلاں بناحق است اور اس قسم کے بیان میں ، ایسا چاہئے تاکہ نفی کے
و کذٰلك فی نظائرہ حتی لا یلحق بہ کلمۃ النفی حق ہونے کا احتمال نہ رہے ، اور فرمایا احتیاط یہی
قال الاحتیاط فی ھذا ولکن ھذا الاحتیاط فی ہے ، لیکن یہ احتیاط وہاں ضروری ہے جہاں قبضہ
موضع یطالب بالتسلیم کذا فی الذخیرۃ۔[1] لینے کا مطالبہ ہو ، جیسا کہ ذخیرہ میں ہے ۔ (ت)

اور اگر پیشتر بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم سوال کر کے حلف لئے جانے کے یہ معنی ہوں کہ اول امیر النساء بیگم سے کہلوالیا گیا کہ وہ درباره متروکہ ضیاء النساء بیگم حلف سے کہے گی یا واللہ اس باب میں جو کہے گی حق کہے گی کما ھو رائج فی زماننا (جیسا کہ ہمارے زمانہ میں رائج ہے ۔ ت) تو یہ محض مردود و باطل ہے جو حلف شرع مطہر نے مدعاعلیہ پر لازم کیا ہے اس سے کچھ علاقہ نہیں رکھتا کہ یہ درباره مستقل یمین منعقدہ ہے جس کا کفارہ بہت آسان اور یہاں مقصود وہ یمین ہے کہ اگر کاذب ہو تو غموس ہو جس کا انجام معاذ اللہ ہلاکت ہے اور اس کے لئے کوئی کفارہ ہی نہیں ، شرح ہدایہ للعلامۃ الاتقانی صدر باب الاستحلاف میں ہے:

الیمین الکاذبۃ مھلکۃ فالمدعی علیہ متی جھوٹی قسم ہلاکت ہے ، تو مدعی علیہ جب مدعی کے
اتوی حق المدعی فالشرع جعل الیمین حق کو ضائع کرتا ہے تو شریعت نے مدعی کے لئے
الکاذبۃ حقا لہ حتی تصیر مھلکۃ ایاہ بازاء جھوٹی قسم کو حق قرار دیا ہے تا کہ وہ مدعی علیہ کے
ما اھلك من المال اھلا کا بازاء اھلاك ۔[2] لئے مال کو ہلاک کے عوض ہلاکت بن جائے (ت)

اسی طرح کافی و نتائج الا فکار و غیر ہا اسفار میں ہے کلام مذکور امیر النساء بیگم کا اولاً نفی مطلق ہو نا محلِ نظر ہے پس بمعنی ملک بھی مستعمل ہے کسی سے کوئی کتاب عاریتہ مانگے اور

وہ اس کے کتب خانہ میں نہ ہو تو کہہ سکتا ہے کہ میرے پاس نہیں اگرچہ دور رکھی ہے اول متروکہ ضیاء النساء بیگم سے مباین ہے اور دوم خاص من وجہ بہرحال اس کی نفی اس کی نفی کو مستلزم نہیں اور عموم ہی مانئے تاہم بے ضابطگی واضح ، یہ استلزام نکتہ بعد الوقوع سہی مگر شرعاً یمین اس طور پر لینی چاہئے کہ نکول کرے تو دعوی کا بذل یا اقرار ظاہر ہو

---

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۶۰ و ۲۶۱ [2] غایۃ البیان

Fatawa Rizvia Volume Eighteen (18)

Here it is not the case at all. If an absolute oath were taken regarding the deceased's estate without any restriction, stating that such-and-such items of such value and weight are not with you, and she were to refuse to take the oath, it would be an absolute confession. A restricted confession cannot be established as such, so the refusal would be futile and useless. It is stated in Jami' al-Fusulayn:

Administering an oath to him is of no use, because upon his refusal, it will be established as a confession.[1] (T)

It is stated in 'Uqud al-Durriya:

The benefit of administering an oath is intended to be the judgment based on the refusal to swear. Therefore, where a judgment is not permissible upon refusal of an oath, how can administering the oath be permissible? For the purpose of the oath is its outcome. When a judgment cannot be made upon refusal, the occupation with the oath should be avoided, as the speech of wise people is protected from being futile, as indicated in al-Bahr and al-Minah. (Summarized)[2]

The benefit of making someone take an oath is the intention to decide based on the refusal to take the oath. So, where a decision is not permissible upon the refusal of the oath, how can making them take the oath be permissible? Because the purpose is a result-oriented oath, and when a decision cannot be made upon the refusal of an oath, the engagement in the oath should not occur, even though the words of wise people are saved from being futile, as indicated towards this in Bahr and Minah. (Summarized) (T)

There is no need for further scrutiny in these matters as it is patently clear that the aforementioned oath occurred as merely insufficient and futile, and the order of the civil judge was not implemented at all. The judge had explicitly written these words in the record: "No item from this list regarding the estate of Ziya-un-Nisa Begum is with the defendant, nor did it come into the possession of the defendant after the death of Ziya-un-Nisa Begum." This second sentence was completely disregarded; the oath was only taken on "not being present with," which rendered the oath merely deficient and unacceptable. It is possible that after the demise of Ziya-un-Nisa Begum, the items of claim, in whole or in part, came into the possession of Amir-un-Nisa Begum and are no longer present now - they might have been spent, destroyed, or gifted. So, what was achieved by negating the current possession and existence in the

present? Necessarily, for the plaintiff in the oath, the precedent was abandoned, and the infringement of her right remained clearly possible. It is in Jami' al-Fusulayn:

Al-Khassaf mentioned in the lawsuit of a deposit that if it is not present, he should take an oath by Allah: "By Allah, this wealth which he claimed is not a deposit in your hand..."

Al-Khassaf has mentioned that in a claim of trust, if the thing is not present, then an oath should be taken from the defendant in this way: "By God, that wealth which is in your possession as a trust..."

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter Fifteen, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/202 [2] Al-'Uqud al-Durriya Tanqih Fatawa Hamidiya, Book of Lawsuits, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/39 Page 299 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द अठारह (18)

यहाँ हरगिज़ ऐसा नहीं है। यदि बिना किसी पाबंदी के मृतक की संपत्ति के बारे में पूर्णतः शपथ ली जाती कि अमुक वस्तुएँ इस मूल्य और भार की आपके पास नहीं हैं, और वह शपथ लेने से इनकार कर देती, तो यह एक पूर्ण स्वीकारोक्ति होती। एक सीमित स्वीकारोक्ति को इस प्रकार स्थापित नहीं किया जा सकता, इसलिए इनकार करना व्यर्थ और बेकार रहता। जामे-उल-फ़ुसुलैन में है:

उसे शपथ दिलाना उपयोगी नहीं है क्योंकि उसके इनकार पर उसे स्वीकारोक्ति माना जाएगा।[1] (त)

उक़ूद-उद-दुर्रिया में है:

शपथ दिलाने का लाभ शपथ से इनकार करने पर निर्णय करना होता है। अतः जहाँ शपथ के इनकार पर निर्णय करना जायज़ न हो, वहाँ शपथ दिलाना कैसे जायज़ होगा? क्योंकि शपथ का उद्देश्य उसका परिणाम होता है। जब इनकार पर निर्णय नहीं किया जा सकता, तो शपथ में व्यस्त नहीं होना चाहिए, क्योंकि बुद्धिमानों की वाणी को निरर्थक होने से बचाया जाता है, जैसा कि अल-बह्र और अल-मिनह में इसका संकेत दिया गया है। (संक्षेप में)[2]

किसी को शपथ दिलाने का लाभ शपथ के इनकार पर निर्णय लेने का इरादा है। तो, जहाँ शपथ के इनकार पर निर्णय जायज़ न हो, वहाँ शपथ दिलाना कैसे जायज़ हो सकता है? क्योंकि उद्देश्य परिणामोन्मुखी शपथ है, और जब शपथ के इनकार पर निर्णय नहीं लिया जा सकता, तो शपथ में शामिल नहीं होना चाहिए, जबकि बुद्धिमानों की बातों को व्यर्थ होने से बचाया जाता है, जैसा कि बह्र और मिनह में इस ओर संकेत किया गया है। (संक्षेप में) (त)

इन मामलों में अधिक गौर करने की आवश्यकता नहीं है क्योंकि यह स्पष्ट रूप से प्रकट है कि उक्त शपथ केवल अपर्याप्त और व्यर्थ सिद्ध हुई और सिविल जज के आदेश का बिल्कुल भी पालन नहीं हुआ। जज ने रिकॉर्ड में स्पष्ट रूप से ये शब्द लिखे थे कि "ज़िया-उन-निसा बेगम की संपत्ति के संबंध में इस सूची में से कोई भी वस्तु प्रतिवादी के पास नहीं है, और न ही ज़िया-उन-निसा बेगम की मृत्यु के बाद प्रतिवादी के कब्जे में आई।" इस दूसरे वाक्य पर बिल्कुल भी विचार नहीं किया गया; शपथ केवल "पास मौजूद नहीं होने" पर ली गई, जिसने शपथ को केवल अधूरा और अस्वीकार्य बना दिया। संभव है कि ज़िया-उन-निसा बेगम के निधन के बाद, दावे की वस्तुएं पूरी तरह से या आंशिक रूप से अमीर-उन-निसा बेगम के कब्जे में आई हों और अब मौजूद न हों - वे खर्च की गई हों, नष्ट कर दी गई हों, या उपहार में दी गई हों। तो वर्तमान कब्जे और वर्तमान अस्तित्व को नकारने से क्या हासिल

हुआ? अनिवार्य रूप से, शपथ में वादी के लिए मिसाल छोड़ दी गई और उसके अधिकार का हनन स्पष्ट रूप से संभव रहा। जामे-उल-फ़ुसुलैन में है:

अल-ख़साफ़ ने अमानत के दावे में उल्लेख किया है कि यदि वह मौजूद नहीं है, तो वह अल्लाह की शपथ ले: 'अल्लाह की कसम, यह धन जिसका उसने दावा किया है, आपके हाथ में अमानत नहीं है...'

ख़साफ़ ने उल्लेख किया है कि अमानत के दावे में यदि वस्तु मौजूद न हो, तो प्रतिवादी से इस प्रकार शपथ ली जानी चाहिए कि "खुदा की कसम, वह धन जो तेरे कब्जे में बतौर अमानत होने..."

[1] जामे-उल-फ़ुसुलैन, पंद्रहवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/202 [2] अल-उक़ूद-उद-दुर्रिया तनक़ीह फ़तावा हामिदिया, किताब-उद-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/39 पेज 299 ऑफ़ 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

یہاں ہرگز ایسا نہیں اگر بے قید متروکہ مطلقاً قسم لیتے کہ فلاں فلاں اشیاء اس قیمت و وزن کی تیرے پاس نہیں وہ قسم کھانے سے انکار کرتی تو مطلق کا اقرار ہوتا جو مقید کا اقرار قرار نہ دیا جا سکتا تو نکول مہمل و فضول رہتا، جامع الفصولین میں ہے:

لایفید تحلیفہ لانہ لنکول ھو کاقرار ۱ــہ اس کو قسم دینا مفید نہیں کیونکہ اس کے انکار پر وہ اقرار قرار پائے گا۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے:

فائدۃ التحلیف القضاء بالنکول فاذا لم یجز القضاء بالنکول عما ذکر فکیف یجوز التحلیف بہ لان التحلیف انما یقصد لنتیجتہ واذا لم یقضی بالنکول فلا ینبغي الاشتغال بہ وکلام العقلاء یصان عن اللغو کما اشار لذلك في البحر المنح اہ ۲ــہ باختصار

قسم کھلانے کا فائدہ انکار قسم پر فیصلہ کرنا مقصود ہے تو جہاں قسم کے انکار پر فیصلہ جائز نہ ہو قسم کھلانا کیونکر جائز ہوگا، کیونکہ مقصود نتیجہ خیز قسم ہے اور جب قسم کے انکار پر فیصلہ نہ کیا جاسکے تو قسم کا شغل نہ کیا جائے حالانکہ عقلاء کے کلام کو لغو ہونے سے بچایا جاتا ہے جیسا کہ اسکی طرف بحر اور منح میں اشارہ ہے اھ باختصار (ت)

ان امور میں زیادہ نظر کی حاجت نہیں جبکہ بالبداہۃ آشکارا ہے کہ حلف مذکور محض ناکافی و مہمل واقع ہوا اور حکم حاکم دیوانی کی اصلاً تعمیل نہ ہوئی حاکم نے یادداشت میں صراحۃً یہ الفاظ لکھے تھے کہ کوئی چیز اس فہرست میں کے بابت متروکہ ضیاء النساء بیگم پاس مدعاعلیہا کے نہیں ہے نہ ضیاء النساء بیگم کے مرنے کے بعد مدعاعلیہا کے قبضے میں آئی اس دوسرے فقرے

پر مطلق لحاظ نہ ہوا صرف پاس موجود نہیں پر حلف لیا گیا جس نے حلف کو محض ناقص و نا قابل قبول کر دیا ممکن کہ بعد انتقال ضیاء النساء بیگم اشیائے دعویٰ کل یا بعض قبضہ امیر النساء بیگم میں آئی ہوں اور اب موجود نہ ہوں اب اس کے قبضے میں نہ ہوں صرف کردی ہوں تلف کردی ہوں ہبہ کردی ہوں تو قبضہ موجودہ و جود فی الحال کی نفی سے کیا کام نکلا لاجرم حلف میں مدعیہ کے لئے نظیر یکمر متروک ہوئی اور اس کے حق تلفی صاف محتمل رہی۔ جامع الفصولین میں ہے:

ذكر الخصاف في دعوى الوديعة اذا لم تكن حاضرة يحلفه بالله ماله هذا المال الذي ادعاه في يدك وديعة

خصاف نے ذکر کیا ہے کہ امانت کے دعویٰ میں اگر چیز حاضر نہ ہو تو مدعیٰ علیہ سے یوں قسم لی جائے کہ خدا کی قسم وہ مال جو تیرے قبضہ میں بطور امانت ہونے

۱ جامع الفصولين الفصل الخامس عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲۰۲ ۲ العقود الدرية تنقيح فتاویٰ حامدیہ کتاب الدعویٰ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۳۹ Page 299 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Text]: ...nor anything from it, nor is there any right for him against you from it, because if he destroys it or directs a person to it when it is not in his hand, then its value is upon him. So, saying 'it was in your hand' is not enough, rather it must be added 'nor is there any right for him against you from it' as a precaution. [Urdu translation]: ...claims, it is not his right, nor is anything from it his right, nor is there any right towards you because when he has destroyed the trust or given it to someone else and it is not in his possession, then in this case the price will be obligatory upon him, so the matter of your possession will not be sufficient, rather it is necessary as a precaution to include that there is no right for him towards you. (T)

Administering an oath is not the right of the plaintiff or the plaintiff's lawyer; it is the right of the judge. The plaintiff's right is only to request the oath. Therefore, if the plaintiff himself administers the oath to the defendant before the judge in the court, it is not acceptable even if the oath was given in a sufficient manner. It is stated in Alamgiriyyah:

[Arabic Text]: If he takes an oath at the request of the plaintiff before the judge without the judge administering it, then this is not considered a formal administering of an oath because administering an oath is the right of the judge. Thus it is in Al-Qunya and likewise in Al-Bahr al-Ra'iq. [Urdu translation]: If the plaintiff himself requests an oath from the defendant in the presence of the judge, then administering the oath without the judge's request is not permissible because demanding the oath and administering it is the right of the judge. In Qunya and Bahr al-Ra'iq, it is as follows. (T)

It is in Durr al-Mukhtar:

[Arabic Text]: If the plaintiff waives it, i.e., the oath, intentionally by saying, 'I am free from the oath,' or 'I left it to him,' or 'I gifted it to him,' it is not valid, and he still has the right to request its administration. This is unlike exoneration from property/ money because administering the oath belongs to the ruler (judge). Bazzaziyyah. [Urdu translation]: If the plaintiff, while waiving the oath from the defendant, said, 'I have freed you from the oath,' or 'I have abandoned taking the oath from you,' or 'I have gifted this right to you,' then the plaintiff's intentional waiving of the oath will not be correct because administering the oath is the right of the judge and ruler. Contrary to this, if the plaintiff frees him from the property (debt), it is permissible. Bazzaziyyah. (T)

It is also in it:

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter 15, Islami Kutub Khana Karachi 1/195 2 Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/13 3 Durr al-Mukhtar, Book of Claims, Matba' Mujtabai Delhi 2/120

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी पाठ]: ...न उसमें से कुछ, और न ही उसका तुम्हारे ख़िलाफ़ कोई हक़ है, क्योंकि जब वह उसे नष्ट कर देता है या किसी व्यक्ति को उसके बारे में बताता है जबकि वह उसके हाथ में नहीं होता, तो उसका मूल्य उस पर होता है। इसलिए, 'यह तुम्हारे हाथ में था' कहना पर्याप्त नहीं है, बल्कि एहतियात के तौर पर यह जोड़ना चाहिए कि 'न ही उसका तुम्हारे प्रति कोई हक़ है'। [उर्दू अनुवाद]: ...दावा करता है, वह उसका हक़ नहीं है और न ही उसमें से कुछ उसका हक़ है और न ही तुम्हारी तरफ़ उसका कोई हक़ है क्योंकि जब उसने अमानत को नष्ट कर दिया हो या किसी और को दे दी हो और वह उसके क़ब्ज़े में न हो, तो इस स्थिति में उस पर क़ीमत लाज़िम होगी, तो तुम्हारे क़ब्ज़े वाली बात काफ़ी नहीं होगी बल्कि उसके साथ यह शामिल करना कि तुम्हारी तरफ़ उसका कोई हक़ नहीं है, एहतियात के तौर पर ज़रूरी है। (त)

शपथ (हल्फ़) दिलाना मुद्दई (वादी) या मुद्दई के वकील का हक़ नहीं है; यह न्यायाधीश (हाकिम) का हक़ है। मुद्दई का हक़ केवल शपथ की माँग करना है। इसलिए, यदि मुद्दई स्वयं न्यायाधीश के सामने अदालत में प्रतिवादी (मुद्दआ अलैहि) को शपथ दिलाता है, तो यह स्वीकार्य नहीं है, भले ही शपथ पर्याप्त रूप से दी गई हो। आलमगीरिया में उल्लेख है:

[अरबी पाठ]: यदि वह न्यायाधीश के सामने न्यायाधीश द्वारा शपथ दिलाए बिना मुद्दई के अनुरोध पर शपथ लेता है, तो इसे औपचारिक शपथ दिलाना नहीं माना जाता क्योंकि शपथ दिलाना न्यायाधीश का हक़ है। अल-कुन्या और इसी तरह अल-बहर अल-राइक़ में ऐसा ही है। [उर्दू अनुवाद]: यदि मुद्दई स्वयं क़ाज़ी की मौजूदगी में मुद्दआ अलैहि से क़सम की माँग करे, तो क़ाज़ी की माँग के बिना क़सम खिलाना जायज़ नहीं है क्योंकि क़सम की माँग और क़सम खिलाना क़ाज़ी का हक़ है। क़ुन्या और बहरुल राइक़ में ऐसा ही है। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

[अरबी पाठ]: यदि मुद्दई उसे, यानी शपथ को, जानबूझकर यह कहकर छोड़ देता है कि 'मैंने तुम्हें शपथ से मुक्त कर दिया,' या 'मैंने इसे तुम्हारे लिए छोड़ दिया,' या 'मैंने इसे तुम्हें उपहार में दे दिया,' तो यह मान्य नहीं है, और उसे अभी भी इसके प्रशासन का अनुरोध करने का अधिकार है। यह संपत्ति/पैसे से मुक्ति के विपरीत है क्योंकि शपथ दिलाना शासक (न्यायाधीश) का कार्य है। बज़ाज़िया। [उर्दू अनुवाद]: मुद्दई ने यदि मुद्दआ अलैहि से क़सम को साक़ित (रद्द) करते हुए कहा, 'मैंने तुझे

क़सम से बरी किया,' या, 'तुझसे क़सम लेना मैंने छोड़ दिया' या 'मैंने तुझे यह हक़ हिबा (उपहार) कर दिया,' तो मुद्दई का जानबूझकर क़सम को साक़ित करना सही नहीं होगा क्योंकि क़सम खिलाना क़ाज़ी और हाकिम का हक़ है। इसके विपरीत, यदि मुद्दई उसे माल से बरी कर दे, तो जायज़ है। बज़ाज़िया। (त)

इसी में है:

---

1 जामिअ अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 15, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची 1/195 2 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल दावा, अध्याय 3, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 4/13 3 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल दावा, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली 2/120

पृष्ठ 300/738

ولا شیئ منہ ولا لہ قبلک حق منہ لانہ متی اتلفہ اودل انسانا علیہ لم یکن فی یدہ فیکون علیہ قیمتہ فلایکتفی بقولہ فی یدک بل یضم الیہ ولالہ قبلک حق منہ احتیاطاً۔ ۱ کا دعوٰی کرتا ہے وہ اس کا حق نہیں اور نہ اس میں سے کچھ اس کا حق ہے اور نہ ہی تیری طرف اس کا کوئی حق ہے کیونکہ جب اس نے امانت کو تلف کردیا ہو یا کسی اور کو دے دی اور اپنے قبضہ میں نہ ہو، تو اس صورت میں اس پر قیمت لازم ہوگی، تو تیرے قبضہ والی بات کافی نہ ہوگی بلکہ اس کے ساتھ، اور تیری طرف کوئی حق اس کے لئے نہیں ہے، شامل کرنا بطورِ احتیاط ضروری ہے۔ (ت)

حلف دینا مدعی یا وکیل مدعی کا حق نہیں حق حاکم ہے حق مدعی حلف لینا یعنی طلبِ حلف ہے وبس، ولہذا اگر مدعی خود حاکم کے سامنے دارالقضاء میں بطورِ خودمدر عاعلیہ کو حلف دے لے مقبول نہیں اگرچہ وہ حلف بروجہِ کافی ہی دیا گیا ہو۔ عالمگیریہ میں ہے:

لوحلف بطلب المدعی یمینہ بین یدی القاضی من غیر استحلاف القاضی فہذا لیس بتحلیف لان التحلیف حق القاضی کذافی القنیۃ وہکذافی البحر الرائق۲۔ اگر مدعی از خود قاضی کی موجودگی میں مدعی علیہ سے قسم طلب کرے تو قاضی کی طلب کے بغیر قسم کھلانا جائز نہیں کیونکہ قسم کا مطالبہ اور قسم کھلانا قاضی کا حق ہے قنیہ اور بحر الرائق میں یوں ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے:

المدعی لواسقطہ ای الیمین قصدا بان قال برئت من الحلف اوترکتہ علیہ اووہبتہ لایصح ولہ التحلیف بخلاف البرائۃ عن المال لان التحلیف للحاکم، بزازیۃ۳۔ مدعی نے اگر مدعی علیہ سے قسم کو ساقط کرتے ہوئے کہا میں نے تجھے قسم سے بری کیا، یا، تجھ سے قسم لینا میں نے ترک کیا یا میں نے

تجھے یہ حق ہبہ کردیا تو مدعی کا قصداً قسم کو ساقط کرنا صحیح نہ ہوگا کیونکہ قسم کھلانا قاضی و حاکم کا حق ہے، اس کے برخلاف اگر مدعی اس کو مال سے بری کردے تو جائز ہے۔ بزازیہ۔ (ت)

اسی میں ہے:

---

۱ جامع الفصولین الفصل الخامس عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۹۵ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۳ ۳ درمختار کتاب الدعوٰی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۲۰

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

Al-Yameen Haq al-Qadi ma'a Talab al-Khasm [1]	**The oath is the right of the judge upon the demand of the opposing party. (T)**

It is stated in it:

Wa naqala al-Musannif 'an al-Qunyah anna at-Tahlif Haq al-Qadi fa ma lam yakun bi-istihlafihi lam yu'tabar [2]	**The author has quoted from 'al-Qunyah' that administering an oath is the right of the judge; therefore, an oath that is not administered by the judge is not valid. (T)**

So, if an insufficient and incomplete oath is administered contrary to the instruction of the right-holder, i.e., the ruler (judge), even if the claimant's attorney or the claimant himself administered it, can it be valid? Rather, an insufficient oath, even if administered by the ruler himself, is not acceptable; it will be deemed useless and the oath must be administered again. It is mentioned in 'Muheet', 'Jami' al-Fusulayn', 'Tabyeen al-Haqa'iq', 'Alamgiri', 'Durar al-Hukkam', 'Dur al-Mukhtar', and other general books of jurisprudence:

In every place where an oath was obligatory on a conclusive basis (al-Battat), but was sworn on the basis of knowledge (and the wording of Jami' al-Fusulayn from al-Muheet is: then the judge administered the oath to him on the basis of knowledge), it shall not be valid, to the extent that a judgment cannot be passed against him upon his refusal, nor will the obligation of the oath be dropped from him. [3]	**Where an oath on the basis of certainty (conclusiveness) was required, but an oath on the basis of knowledge was sworn (and in Jami' al-Fusulayn, the words quoted from al-Muheet are: so the judge took an oath of knowledge from him there), then this will not be valid. Even a decision cannot be made on the refusal of such an oath, nor will the oath be dropped. (T)**

In 'Wajeez' of Imam al-Kardari, Section Three, Chapter Seven of the Book of Judicature (Kitab al-Qada), it is stated:

He who has the right to an oath on a conclusive basis (al-Battat), if the judge administers an oath to his opponent on the basis of knowledge, the right to an oath on a conclusive basis remains for his opponent. [4]	**Where the right-holder requires an oath on the basis of certainty (conclusiveness), if the judge takes an oath of knowledge from the defendant, the other party, i.e., the claimant, still retains the right to an oath on the basis of certainty. (T)**

From these passages, it is clear that when the oath is insufficient in itself, then even if the will of both right-holders, i.e., the claimant and the judge, coincides, it will still not be acceptable nor will it drop the obligation of the oath, and upon the claimant's request, the oath must be administered again.

Faf-ham rattabu 'adama i'tibarihi 'ala wuqu'ihi	**Understand this; the jurists have based its lack of validity on its occurrence contrary to how the oath was obligatory.**

---

[1] Dur al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/116 [2] Dur al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/116 [3] Fatawa Hindiyya with reference to al-Tabyeen, Kitab al-Da'wa, Chapter Three, Section Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/447; Jami' al-Fusulayn, Chapter Fifteen, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/192 [4] Fatawa Bazzaziya on the margin of al-Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Qada, Section Seven, Type Three, Islami Kutub Khana, Karachi, 5/205

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

अल-यमीन हक़ अल-क़ाज़ी मअ तलब अल-ख़स्म [1]

विरोधी पक्ष की मांग पर शपथ दिलाना क़ाज़ी का अधिकार है। (त)

इसी में है:

व नक़ल अल-मुसन्निफ़ अनिल क़ुनिया अन्ना अत-तहलीफ़ हक़ अल-क़ाज़ी फ़मा लम यकुन बि-इस्तिहलाफ़िही लम युअतबर [2]

लेखक ने 'क़ुनिया' से नक़ल किया है कि शपथ दिलाना क़ाज़ी का अधिकार है; अतः जो शपथ क़ाज़ी की ओर से न हो वह मान्य नहीं है। (त)

तो हिदायत देने वाले साहब-ए-हक़ यानी हाकिम (न्यायाधीश) के विरुद्ध जो अपर्याप्त और अधूरी शपथ ली गई, चाहे वह स्वयं वादी के वकील या वादी ने ही ली हो, क्या वह मान्य हो सकती है? बल्कि अपर्याप्त शपथ तो स्वयं हाकिम की दिलाई हुई भी स्वीकार्य नहीं है; उसे व्यर्थ ठहराकर पुनः शपथ लेनी होगी। 'मुहीत', 'जामेउल फ़ुसूलैन', 'तबीनुल हक़ाइक़', 'आलमगीरी', 'दुररुल हुक्काम', 'दुर्रे मुख्तार' और अन्य सामान्य ग्रंथों में है:

हर उस स्थान पर जहाँ निश्चितता (अत-तबात) के आधार पर शपथ अनिवार्य थी, लेकिन ज्ञान (इल्म) के आधार पर शपथ ली गई (और जामेउल फ़ुसूलैन में मुहीत से नक़ल किए गए शब्द ये हैं: तो क़ाज़ी ने वहां उससे ज्ञान की शपथ ली), तो वह मान्य नहीं होगी, यहाँ तक कि उसके इनकार पर फैसला नहीं किया जा सकेगा और न ही शपथ का दायित्व उससे समाप्त होगा। [3]

जिस स्थान पर निश्चितता पर शपथ चाहिए थी वहाँ ज्ञान की शपथ खाई गई, (और जामेउल फ़ुसूलैन में मुहीत से नक़ल किए गए शब्द ये हैं) तो क़ाज़ी ने वहां उससे ज्ञान की शपथ ली, तो यह मान्य नहीं होगी यहाँ तक कि ऐसी शपथ के इनकार पर फैसला न हो सकेगा और न ही शपथ समाप्त होगी। (त)

इमाम करदरी की 'वजीज़', प्रकार तृतीय, अध्याय सप्तम, किताबुल क़ज़ा में है:

जिसके पास निश्चितता (अत-तबात) पर शपथ लेने का अधिकार है, यदि क़ाज़ी उसके विरोधी को ज्ञान पर शपथ दिलाता है, तो उसके विरोधी के लिए निश्चितता पर शपथ का अधिकार शेष रहता है। [4]	**जहाँ अधिकार-धारक को निश्चितता पर शपथ आवश्यक हो, वहाँ क़ाज़ी प्रतिवादी से ज्ञान की शपथ ले, तो दूसरे पक्ष यानी वादी को निश्चितता पर शपथ का अधिकार शेष है। (त)**

इन इबारतों से स्पष्ट है कि शपथ जब स्वयं में अपर्याप्त हो तो भले ही दोनों अधिकार-धारकों यानी वादी और क़ाज़ी की मर्जी मिल जाए, तब भी वह स्वीकार्य और शपथ को समाप्त करने वाली नहीं होगी और वादी की मांग पर दोबारा शपथ देना अनिवार्य होगा।

फ़ाफ़हम रत्तबू अदमा एतबारिही अला वुक़ूइही	**इसे समझें; न्यायविदों ने इसकी अमान्यता को उस तरह से होने पर आधारित किया है जिस तरह शपथ अनिवार्य थी उसके विरुद्ध होने पर।**

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/116 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/116 [3] फ़तावा हिन्दीया बहवाला अत-तबीन, किताबुद दावा, बाब-3, फ़स्ल-2, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 4/447; जामेउल फ़ुसूलैन, फ़स्ल-15, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 1/192 [4] फ़तावा बज़ाज़िया अल हामिश अल-फ़तावा अल-हिन्दीया, किताबुल क़ज़ा, फ़स्ल-7, प्रकार-3, इस्लामी कुतुब ख़ाना, कराची, 5/205

الیمین حق القاضی مع طلب الخصم 1 فریق مخالف کے مطالبہ پر قسم قاضی کا حق ہے (ت)

اسی میں ہے :

ونقل المصنف عن القنیة ان التحلیف حق القاضی فمالم یکن باستحلافه لم یعتبر 2

مصنف نے قنیہ سے نقل کیا ہے کہ قسم کھلانا قاضی کا حق ہے تو جو قسم قاضی کی جانب سے نہ ہو وہ معتبر نہیں۔(ت)

تو ہدایت صاحب حق یعنی حاکم کے خلاف جو ناکافی و ناتمام حلف رکھا گیا اگرچہ خود وکیل مدعیہ یا مدعیہ نے آپ ہی رکھا ہو کیا معتبر ہو سکتا ہے بلکہ ناکافی حلف تو خود حاکم کا رکھا ہوا بھی مقبول نہیں اسے بیکار ٹھہرا کر دوبارہ حلف دینا ہوگا۔ محیط وجامع الفصولین و تبیین الحقائق و عالمگیریہ و درر الحکام و در مختار و غیرہا عامہ اسفار میں ہے:

فی کل موضع وجبت الیمین فیه علی البتات فحلف علی العلم (ولفظ جامع الفصولین عن المحیط فحلفه القاضی علی العلم) لاتکون معتبرة حتی لایقضی علیه بالنکول و لاتسقط الیمین عنه 3

جس مقام پر قطعیت پر قسم چاہئے تو وہاں علم کی قسم کھائی، (اور جامع الفصولین میں محیط سے منقول الفاظ یہ ہیں) تو قاضی نے وہاں اس سے علم کی قسم لی، تو یہ معتبر نہ ہوگی حتی کہ ایسی قسم کے انکار پر فیصلہ نہ کر سکے گا اور نہ ہی قسم ساقط ہوگی (ت)

وجیز امام کردری نوع ثالث فصل سابع کتاب القضاء میں ہے:

من لہ حق الحلف علی البتات جہاں پر صاحب حق کو قطعیت پر قسم مطلوب ہو وہاں قاضی اذاحلف القاضی خصمہ علی العلم مدعی علیہ سے علم کی قسم لے تو دوسرے فریق یعنی مدعی یبقی لخصمہ حق البتات 4 کو قطعیت پر قسم کا حق باقی ہے۔ (ت)

ان عبارات سے واضح کہ حلف جب فی نفسہ ناکافی ہو تو اگرچہ دونوں صاحب حق یعنی مدعی و قاضی کی مرضی مجتمع ہو جائے جب بھی مقبول و مسقط حلف نہ ہوگا اور بہ طلب مدعی دوبارہ حلف دینا لازم آئے گا۔

فافہم رتبوا عدم اعتبارہ علی وقوعہ جس طور قسم واجب تھی اس کے خلاف قسم پر فقہاء نے

---

1 درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۶ 2 درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۶ 3 فتاوی ہندیہ بحوالہ التبیین کتاب الدعوی الباب الثالث الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۴۷، جامع الفصولین الفصل الخامس عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۹۲ 4 فتاوی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیہ کتاب القضاء فصل سابع نوع ثالث اسلامی کتب خانہ کراچی ۵/ ۲۰۵

Fatawa Razawiya, Volume 18

(Arabic Text)

Not in the manner that was obligatory. If it was without the judge's swearing-in, it is never considered, even if it occurred in the obligatory manner as previously mentioned. Likewise, if it was without the claimant's request—In Jami' al-Fusulayn, at the end of the fifteenth chapter, from Fatawa Rashid-ud-Din: If the judge took an oath without the claimant's request, and then the claimant requested it, he has the right to make him swear again. End quote. So it is known that occurring in a manner contrary to what is obligatory is an independent reason for invalidity, even if it is based on the claimant's request and the judge's swearing-in.

(Urdu Explanation)

Non-consideration has been established such that if an oath is taken even in a correct manner without a request from the judge, it will never be considered, as has passed. Likewise, if that oath was without the claimant's request; it is narrated in the fifteenth chapter of Jami' al-Fusulayn from Fatawa Rashid-ud-Din that if the judge took an oath without the claimant's request, and after that, the claimant requested the oath, he will have the right to make him swear again. Thus, it is known that being contrary to the obligatory manner is an independent reason for non-credibility, even if it is at the claimant's request and the judge's swearing-in. (T)

Therefore, in the inquired case, it is necessary for the ruler to take a proper and sufficient Sharia oath again from Amir-un-Nisa Begum. And Allah, Glory be to Him and the Exalted, knows best, and His knowledge is the most complete and most decisive.

Problem 78: From Rampur State, Hamiyane Police Station, near the shrine of Naeem Shah Sahib, sent by Syed Chhattan Miyan Sahib, 1st Jumada al-Ula 1317 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: A woman Hind made her single-story house a Waqf (endowment) and appointed Zaid as its Mutawalli (trustee). Zaid is in possession of the said house. Now Bakr filed a claim against Zaid for a wall, roof, and side parts. Zaid denied it. Bakr limited his claim to Zaid's oath. Zaid says, "I am not the owner of the endowed house, so according to Sharia, an oath is not directed at me." Therefore, it is requested to know whether a Sharia oath is directed at Zaid regarding Bakr's claim, or because of being a Mutawalli and not the owner of the house, an oath is not directed? Explain and be rewarded.

Answer: In reality, in the questioned case, an oath is not directed at Zaid the Mutawalli. An oath is directed at a Mutawalli only when a claim is made against him regarding his own contract; for example, if a claimant says that he (the Mutawalli) leased a certain Waqf land to me, the contract was finalized, and now he does not give possession, or similar claims. It is stated in Tanwir al-Absar:

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter 15, Islami Kutub Khana Peshawar, 1 / 205

(अरबी इबारत)

उस तरीक़े पर नहीं जो वाजिब था। अगर क़ाज़ी के क़सम दिलाए बिना हो, तो वह हरगिज़ मोतबर नहीं होगी, चाहे वह उसी वाजिब तरीक़े पर हुई हो जैसा कि गुज़रा है। और इसी तरह अगर वह मुद्दई की तलब के बिना हो—जामेउल फ़ुसुलैन में पंद्रहवें फ़स्ल के आख़िर में फ़तावा रशीद-उद-दीन से नक़ल है: अगर क़ाज़ी ने मुद्दई की तलब के बिना क़सम ले ली, फिर मुद्दई ने क़सम दिलाने की तलब की, तो उसे दोबारा क़सम दिलाने का हक़ होगा। लिहाज़ा मालूम हुआ कि वाजिब तरीक़े के ख़िलाफ़ होना यह अदम-ए-एतबार की एक स्वतंत्र वजह है, चाहे वह मुद्दई की तलब और क़ाज़ी के क़सम दिलाने पर ही क्यों न हो।

(उर्दू तशरीह का अनुवाद)

अदम-ए-एतबार को मुरत्तब किया है कि क़ाज़ी की तरफ़ से क़सम तलब किए बग़ैर सही तौर पर भी क़सम हुई तो हरगिज़ मोतबर न होगी जैसा कि गुज़रा है और यूँही अगर वो क़सम मुद्दई के मुतालबा के बग़ैर हुई हो, जामेउल फ़ुसुलैन की पंद्रहवीं फ़स्ल में फ़तावा रशीद-उद-दीन से मन्क़ूल है कि क़ाज़ी ने अगर मुद्दई के मुतालबा के बग़ैर क़सम ले ली, और उसके बाद मुद्दई ने क़सम का मुतालबा किया हो तो उसको दोबारा क़सम खिलाने का हक़ होगा, तो मालूम हुआ कि वाजिबी तौर के ख़िलाफ़ होना यह ना-एतबारी की मुस्तक़िल वजह है अगरचे यह मुद्दई के मुतालबा और क़ाज़ी के क़सम लेने पर हो। (त)

पस सूरते मुस्तफ़िसरा में लाज़िम कि हाकिम अमीर-उन-निसा बेगम से दोबारा हलफ़ नामा-ए-शरिया बर-वजह सही व काफ़ी ले। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम व इल्मुहू व जल्ला मजदहू अतम व अहकम।

मसला 78: अज़ रियासत रामपुर थाना हमियाने मुत्तसिल ज़ियारत नईम शाह साहब मुरसला सय्यद छट्टन मियां साहब ग़र्रा जुमादी उल-ऊला 1317 हिजरी।

क्या फ़रमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि हिन्दा ने एक मंज़िल मकान अपना वक़्फ़ करके ज़ैद को मुतवल्ली उसका कर दिया, ज़ैद क़ाबिज़ मकान मज़कूर है, अब ज़ैद पर बक्र ने दावा एक दीवार पछीत व पाखे से इनकार किया, बक्र ने हस्र-ए-दावा अपने का हलफ़ ज़ैद पर किया, ज़ैद कहता है कि मैं मालिक मकान मौक़ूफ़ा नहीं हूँ मुझ पर शरअन हलफ़ मुतवज्जेह नहीं होता है, पस दरयाफ़्त किया जाता है कि ज़ैद पर हलफ़ शरअन निस्बत दावा-ए-बक्र आता है या ब-वजह मुतवल्ली और ग़ैर मालिक मकान होने के हलफ़ मुतवज्जेह नहीं होता। बय्यिनू तूजरू।

अल-जवाब: फ़ी अल-वाक़े सूरते मुस्तफ़िसरा में ज़ैद मुतवल्ली पर हलफ़ मुतवज्जेह नहीं मुतवल्ली पर हलफ़ सिर्फ़ उस वक़्त में आता है जब ख़ुद उस पर किसी अक़द का दावा किया जाए मसलन कोई मुद्दई हो कि फ़लां ज़मीन वक़्फ़ी उसने मेरे इजारे में दी अक़द तमाम हो गया और अब क़ब्ज़ा नहीं देता या इसके मिस्ल और दावा। तनवीरुल अबसार में है:

---

1 जामेउल फ़ुसुलैन, अल-फ़स्ल अल-ख़ामिस अशर, इस्लामी कुतुब ख़ाना पेशावर, 1 / 205

(Arabic Text)

لا على الوجه الذى وجب لو كان بلا تحليف القاضى لم يعتبر قط وان وقع على الوجه الواجب كما سلف وكذا لوكان بلا طلب المدعى- في جامع الفصولين اواخر الفصل الخامس عشر عن فتاوى رشيد الدين القاضى لو حلف بغير طلب المدعى ثم طلب المدعى تحليفه فله ان يحلفه ثانياً اهـ فعلم ان وقوعه لا على الوجه الواجب مستقل بالرد وان وقع بطلب المدعى وتحليف القاضى-

(Urdu Explanation)

عدم اعتبار کو مرتب کیا ہے کہ قاضی کی طرف سے قسم طلب کئے بغیر صحیح طور بھی قسم ہوئی تو ہر گز معتبر نہ ہوگی جیسا کہ گزرا ہے اور یونہی اگر وہ قسم مدعی کے مطالبہ کے بغیر ہوئی ہو، جامع الفصولین کی پندر ہویں فصل میں فتاوٰی رشید الدین سے منقول ہے کہ قاضی نے اگر مدعی کے مطالبہ کے بغیر قسم لے لی ، اور اس کے بعد مدعی نے قسم کا مطالبہ کیا ہو تو اس کو دوبارہ قسم کھلانے کا حق ہوگا، تو معلوم ہوا کہ واجبی طور کے خلاف ہونا یہ نا اعتباری کی مستقل وجہ ہے اگرچہ یہ مدعی کے مطالبہ اور قاضی کے قسم لینے پر ہو۔ (ت)

پس صورت مستفسرہ میں لازم کہ حاکم امیر النساء بیگم سے دوبارہ حلف نامہ شرعیہ بروجہ صحیح و کافی لے واللہ سبحنہ و تعالٰی اعلم وعلمہ وجل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۷۸ : از ریاست رام پور تھانہ حمیانے متصل زیارت نعیم شاہ صاحب مرسلہ سید چھٹن میاں صاحب غرہ جمادی الاولٰی ۱۳۱۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے ایک منزل مکان اپنا وقف کر کے زید کو متولی اس کا کر دیا ، زید قابض مکان مذکور ہے، اب زید پر بکر نے دعویٰ ایک دیوار پچھیت و پا کھے سے انکار کیا، بکر نے حصر دعویٰ اپنے کا حلف زید پر کیا، زید کہتا ہے کہ میں مالک مکان موقوفہ نہیں ہوں مجھ پر شرعاً حلف متوجہ نہیں ہوتا ہے، پس دریافت کیا جاتا ہے کہ زید پر حلف شرعاً نسبت دعویٰ بکر آتا ہے یا بوجہ متولی اور غیر مالک مکان ہونے کے حلف متوجہ نہیں ہوتا۔ بینوا توجروا۔

الجواب : فی الواقع صورت مستفسرہ میں زید متولی پر حلف متوجہ نہیں متولی پر حلف صرف اس وقت میں آتا ہے جب خود اس پر کسی عقد کا دعویٰ کیا جائے مثلاً کوئی مدعی ہو کہ فلاں زمین و قفی اس نے میرے اجارے میں دی عقد تمام ہو گیا اور اب قبضہ نہیں دیتا یا اس کے مثل اور دعویٰ۔ تنویر الابصار میں ہے:

---

۱ جامع الفصولین الفصل الخامس عشر اسلامی کتب خانہ پشاور ۱ / ۲۰۵

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

“The guardian (wasi), the trustee (mutawalli), and the father of a minor have the right to demand an oath [from others], but an oath cannot be taken from them.”[1] The guardian, trustee, and the minor’s father can take an oath [from the opposing party], but an oath cannot be taken from them. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar, Tanwir al-Absar, and Bahr al-Ra’iq: “An oath shall not be sought from a father regarding a minor son's property, nor from a guardian regarding an orphan's property, nor from a trustee regarding mosque and endowment (waqf) properties, unless a contract is claimed against them.”[2] An oath will not be taken from the father regarding the property of his minor son, nor from the guardian regarding the property of an orphan, nor from the trustee regarding a mosque and endowments. An oath will only be taken from them in the event that a contract is claimed against them. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated: “His statement: 'the father shall not be made to take an oath' etc. means that if a minor commits a crime and his father or his guardian denies it, or if someone claims against a wall of a mosque or an endowed house, or claims to have spent some of his own wealth on the endowment with the permission of the previous trustee[3] - and Allah, Glorified and Exalted, knows best.” The text’s statement that "an oath will not be taken from the father etc." means that if there is a claim of a crime committed by a child and the father denies it, or if he is the guardian for that child and he denies it, or if someone makes a claim against a mosque or an endowed house and its wall, or claims that he spent his own wealth on the endowment with the permission of the previous trustee, then no oath will be taken from them. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. (T)

Problem 79: From City Madrasa Ahl-e-Sunnat, asked by Mawlawi Abdul Rahim, a student of the said Madrasa, Jamadi al-Akhir 1330 AH. What is your verdict, may Allah have mercy on you (May Allah have mercy on you, what is your command? - T) regarding this: Zaid married Hindah and a boy named Amr was born to them. By divine decree, Zaid passed away. Zaid’s father Khalid is present, who is the grandfather of Amr. Now, due to a property dispute, Khalid, the grandfather of Amr, claims that Zaid’s marriage to Hindah never took place. Furthermore, he wants the Qadhi who performed the marriage to lie in this matter by providing false testimony.

[1] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press Delhi, 2/118 [2] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press Delhi, 2/401;

Bahr al-Ra’iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company Karachi, 7/209 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 3/449 Page 303 of 738

फ़तावा रज़विया, जिल्द अठारह (18)

“वसी (अभिभावक), मुतवल्ली (ट्रस्टी) और नाबालिग के पिता को शपथ लेने (दूसरों से) का अधिकार है, लेकिन उनसे शपथ नहीं ली जा सकती।”[1] वसी, मुतवल्ली और नाबालिग के पिता शपथ ले सकते हैं और उनसे शपथ नहीं ली जा सकती। (त)

दुर्रे मुख्तार, तनवीरुल अबसार और बहरुर राइक में है: “नाबालिग बेटे की संपत्ति के संबंध में पिता से, अनाथ की संपत्ति के संबंध में वसी से, और मस्जिद और वक़्फ़ की संपत्तियों के संबंध में मुतवल्ली से शपथ नहीं ली जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब उन पर किसी अनुबंध (contract) का दावा किया गया हो।”[2] पिता से नाबालिग बेटे के माल के मुताल्लिक, वसी से यतीम के माल के मुताल्लिक और मुतवल्ली से मस्जिद व औक़ाफ़ के मुताल्लिक़ कसम न ली जाएगी, उनसे कसम सिर्फ उस सूरत में ली जाएगी जब उन पर किसी अक़्द (अनुबंध) का दावा हो। (त)

रद्दल मुहतार में है: “उनका कथन कि 'पिता से शपथ नहीं ली जाएगी' इत्यादि का अर्थ यह है कि यदि कोई नाबालिग कोई अपराध (जिनायत) करता है और उसका पिता या उसका वसी उसका खंडन करता है, या यदि कोई मस्जिद की दीवार या वक़्फ़ घर के खिलाफ दावा करता है, या यह दावा करता है कि उसने पिछले मुतवल्ली की अनुमति से वक़्फ़ पर अपना कुछ धन खर्च किया है[3] - और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।” मतन का कौल कि 'बाप से कसम न ली जाएगी वगैरह' यानी बच्चे की जिनायत का दावा हो और बाप उसका इंकार करे या उस बच्चे के लिए वसी हो वो इंकार करे या कोई मुतवल्ली पर मस्जिद या वक़्फ़शुदा मकान और उसकी दीवार का दावा करे या ये कि उसने पहले मुतवल्ली की इजाज़त से वक़्फ़ पर अपना माल खर्च करने का दावा किया हो तो उन पर कसम न होगी। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम (त)

मसला 79: शहर मदरसा अहले सुन्नत से, मौलवी अब्दुल रहीम, उक्त मदरसा के छात्र, जमादी अल-आख़िर 1330 हिजरी द्वारा पूछा गया। क्या फ़रमान है आपका, रहिमकुमुल्लाह (अल्लाह तआला आप पर रहम फ़रमाए आपका क्या फ़रमान है। त) कि जैद का निकाह हिन्दह से हुआ और उससे एक लड़का अम्र पैदा हुआ। अल्लाह की मर्जी से ज़ैद का इंतकाल हो गया। जैद के वालिद खालिद मौजूद हैं जो अम्र के दादा होते हैं। अब जायदाद के झगड़े की वजह से खालिद दादा अम्र का ये कौल है कि जैद का निकाह हिन्दह से नहीं हुआ था और साथ ही काजी जिसने निकाह पढ़ाया था उससे इस मामले में झूठ बुलवाना चाहता है कि झूठी गवाही [दे]।

[1] दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल दावा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/118 [2] दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुल वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/401; बहरुर राइक, किताबुल दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/209 [3] रद्दल मुहतार, किताबुल वक़्फ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 3/449 पेज 303/738

الوصی والمتولی وابو الصغیر یملک الاستحلاف ولا یحلف۔[1] وصی، متولی، نابالغ کا باپ قسم لے سکتے ہیں اور ان سے قسم نہیں لی جاسکتی۔ (ت)

در مختار و تنویر الابصار وبحر الرائق میں ہے: لا یستحلف الاب في مال الصبی ولا الوصی فی مال الیتیم ولا المتولی للمسجد والاوقاف الا اذا ادعی علیھم العقد۔[2] والد سے نابالغ بیٹے کے مال سے متعلق وصی سے یتیم کے مال اور متولی سے مسجد واوقاف کے متعلق قسم نہ لی جائے گی ان سے قسم صرف اس صورت میں لی جائیگی جب ان پر کسی عقد کا دعوی ہو۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: قولہ لا یستحلف الاب اہ ای لو جنی الصبی جنایۃ فانکر ابوہ او وصیہ او ادعی احد جدار المسجد او الدار الموقوفۃ اوانہ انفق علی الوقف شیئا باذن المتولی السابق[3] - واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم۔ متن کا قول کہ "باپ سے قسم نہ لی جائے گی الخ" یعنی بچے کی جنایت کا دعوی ہو اور باپ اس کا انکار کرے یا اس بچے کے لئے وصی ہو وہ انکار کرے یا کوئی متولی پر مسجد یا وقف شدہ مکان اور اس کی دیوار کا دعوی کرے یا یہ کہ اس نے پہلے متولی کی اجازت سے وقف پر اپنا مال خرچ کرنے کا دعوی کیا ہو تو ان پر قسم نہ ہوگی۔ واللہ سبحانہ وتعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۷۹: از شہر مدرسہ اہل سنت مسئولہ مولوی عبدالرحیم متعلم مدرسہ مذکور جمادی الآخر ۱۳۳۰ھ ما قولکم رحمکم اللہ (اللہ تعالٰی آپ پر رحم فرمائے آپ کا کیا فرمان ہے۔ت) کہ زید کا نکاح ہندہ سے ہوا اور اس سے ایک لڑکا عمرو پیدا ہوا بالقضائے الہی زید فوت ہوا والد زید خالد موجود ہے جو دادا عمرو کا ہوتا ہے اب بوجہ نزاع جائدا کے خالد دادا عمرو کا یہ قول ہے کہ زید کا نکاح

ہندہ سے نہیں ہوا تھا اور نیز قاضی جس نے نکاح پڑھایا تھا اس سے اس امر میں جھوٹ بلوانا چاہتا ہے کہ جھوٹی گواہی

[1] در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۸ [2] در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۴۰۱، بحر الرائق کتاب الدعوی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۰۹ [3] رد المحتار کتاب الوقف داراحیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۴۹ Page 303 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...that I did not perform the marriage, will the expiation be paid? Is it permissible for the marriage judge (Qazi) to say in court that I did not perform the marriage, or should he speak the truth? And is there any expiation for false testimony or not?

The Answer: A false oath taken regarding the future requires expiation, but there is no expiation (Kaffarah) for false testimony. It is stated in a Hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "A false witness will not be able to move his feet from the place of giving testimony until Allah makes Hell mandatory for him." And Allah knows best.

Problem 80: From Nabahra, Tonk State, sent by Khuda Bakhsh Ibrahim, 30 Ramadan 1332 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding this matter: A person made a claim in accordance with the Sharia for an amount (***). The defendant admitted to (**) and denied the rest of the mentioned amount. The Sharia court demanded proof from the claimant. In response, the claimant presented five witnesses. The witnesses were not considered worthy of attention by the Sharia court because there were many contradictions among them and they gave vague testimonies. Therefore, the court rejected the testimony and, based on the noble Hadith, ordered the defendant to take an oath. That noble Hadith is:

"Evidence is upon the claimant, and the oath is upon the one who denies." The burden of proof is on the claimant and the oath is mandatory for the denier (T)

Does the noble Hadith in this situation mean that even if witnesses are presented, the oath is still mandatory for the defendant or not? Please provide a reply supported by books and text, as my case hearing is on 4th Shawwal 1338 AH. Please provide a prompt reply.

The Answer: In the presence of valid testimony, the claimant cannot demand an oath from the defendant. However, "testimony" is that which is beneficial to the claim; otherwise, it is just testimony in name while in reality, testimony is absent. In such a case, an oath can be imposed on the defendant, but the judge cannot impose an oath on his own. Rather, it is a condition that the claimant demands it, wishing for the defendant to take the oath.

---

1. *Sunan al-Kubra* by al-Bayhaqi, Book of Claims, Chapter: Evidence is upon the claimant, etc., Dar Sader Beirut, 10/252; *Sahih al-Bukhari*, Book of Mortgages,

Chapter: When the mortgagor and mortgagee differ, Qadimi Kutub Khana Karachi, 1/342; *Jami' at-Tirmidhi*, Chapters on Rulings, Chapter on what has been narrated that evidence is upon the claimant, Amin Company Delhi, 1/160.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

...कि मैंने निकाह नहीं पढ़ाया, क्या कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा हो जाएगा? क्या यह जायज़ है कि निकाह का क़ाज़ी कचहरी में कह दे कि मैंने निकाह नहीं पढ़ाया, या वह सच बोले? और क्या झूठी गवाही में कफ़्फ़ारा होगा या नहीं?

उत्तर: भविष्य के बारे में ली गई झूठी कसम का कफ़्फ़ारा होता है, लेकिन झूठी गवाही का कोई कफ़्फ़ारा नहीं है। हदीस में है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "झूठी गवाही देने वाला गवाही की जगह से अपने पैर भी नहीं हटा पाएगा कि अल्लाह उसके लिए जहन्नम (नरक) वाजिब कर देगा।" और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

मसाला 80: निबाहरा, टोंक रियासत से, खुदा बख्श इब्राहिम द्वारा प्रेषित, 30 रमज़ान 1332 हिजरी। इस विषय में दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती क्या कहते हैं: एक व्यक्ति ने शरीयत के आदेशानुसार एक राशि (***) का दावा किया। प्रतिवादी ने (**) को स्वीकार किया और शेष राशि से इनकार कर दिया। तब शरीयत अदालत ने वादी (दावा करने वाले) से सबूत माँगा। वादी ने पाँच गवाह पेश किए। शरीयत अदालत ने उन गवाहों को ध्यान देने योग्य नहीं माना क्योंकि गवाहों के बयानों में बहुत मतभेद था और उन्होंने अस्पष्ट गवाही दी थी। इसलिए अदालत ने गवाही को अस्वीकार कर दिया और हदीस के अनुसार प्रतिवादी को कसम खाने का आदेश दिया। वह हदीस यह है:

"सबूत पेश करना वादी की ज़िम्मेदारी है और इनकार करने वाले पर कसम अनिवार्य है।" गवाही वादी पर और कसम मुनकिर (इनकार करने वाले) पर लाज़िम है (त)

क्या इस स्थिति में हदीस का अर्थ यही है कि गवाह पेश किए जाने पर भी प्रतिवादी पर कसम लागू होती है या नहीं? कृपया किताबों और उद्धरणों के साथ उत्तर दें, क्योंकि मेरे मामले की सुनवाई 4 शव्वाल 1338 हिजरी को है। कृपया शीघ्र उत्तर दें।

उत्तर: गवाही की मौजूदगी में वादी प्रतिवादी से कसम की माँग नहीं कर सकता। लेकिन "गवाही" वह है जो दावे के लिए उपयोगी हो; अन्यथा वह केवल नाम की गवाही है, वास्तविकता में गवाही का अभाव है। ऐसी स्थिति में प्रतिवादी पर कसम लागू की जा सकती है, लेकिन न्यायाधीश स्वयं अपनी

ओर से कसम नहीं दिला सकता, बल्कि वादी द्वारा इसकी माँग करना शर्त है कि वह चाहता है कि प्रतिवादी से कसम ली जाए।

---

1. अल-सुनन अल-कुब्रा लिल-बयहकी, किताब अल-दावा, बाब: अल-बय्यिना अला अल-मुद्दई आदि, दार सादिर बेरुत, 10/252; सहीह अल-बुखारी, किताब अल-रहन, बाब: इज़ा इखतलाफा अल-राहिन व अल-मुरतहिन, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/342; जामी अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-अहकाम, बाब: मा जा'आ अन अल-बय्यिना अला अल-मुद्दई, अमीन कंपनी दिल्ली, 1/160।

فتاوی رضویه (جلد هجدهم ۱۸)

دے دو کہ میں نے نکاح نہیں پڑھایا کفارہ ادا کر دیا جائے گا، آیا جائز ہے کہ قاضی نکاح کچہری میں کہہ دے کہ میں نے نکاح نہیں پڑھایا یا سچ بولے اور شہادت کا ذبہ میں کفارہ ہو گا یا نہیں؟

الجواب: جھوٹی قسم جو آئندہ کی بابت کھائی جائے اس کا کفارہ ہے اور جھوٹی گواہی کا کچھ کفارہ نہیں۔ حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں: "جھوٹ گواہی دینے والا گواہی دینے کی جگہ سے اپنے پاؤں ہٹانے نہیں پاتا کہ اللہ تعالیٰ اس کے لئے جہنم واجب کر دیتا ہے"۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۸۰: از نباہٹرہ علاقہ ریاست ٹونک مرسلہ خدا بخش ابراہیم ۳۰ رمضان ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ ایک شخص نے بحکمِ شرع شریف میں دعویٰ کیا مبلغ (☆☆☆) کا مدعا علیہ نے (☆☆) کا اقرار کیا باقی رقم مذکور سے انکار کیا تو عدالتِ شریعت نے مدعی کے پاس سے ثبوت طلب کیا اس میں مدعی نے پانچ گواہ پیش کئے گواہ مذکور عدالتِ شریعت میں قابلِ التفات کے نہیں اس وجہ سے کہ گواہوں میں اختلاف بہت اور مجہول گواہی دینے سے عدالتِ شریعت نے گواہی نامنظور فرمائی اور از روئے حدیث شریف کے مدعا علیہ پر قسم کا حکم دیا وہ حدیث شریف یہ ہے:

البینۃ علی المدعی والیمین علی من انکر گواہی مدعی پر اور قسم منکر پر لازم ہے (ت)

آیا اس صورت میں حدیث شریف کا مطلب یہی ہے کہ گواہ پیش ہونے پر بھی مدعا علیہ پر بھی قسم عائد ہوتی ہے یا نہیں، جواب استفاء بحوالہ کتب و عبارت عنایت فرمائیں اس لئے کہ میرے مقدمہ کی پیشی ۴ شوال ۱۳۳۸ھ ہے۔ براہ کرم جواب جلد عنایت ہو۔

الجواب: شہادت کے موجود ہوتے مدعی مدعا علیہ کا حلف طلب نہیں کر سکتا مگر شہادت وہ ہے کہ مفیدِ مدعا ہے ورنہ نام شہادت ہے حقیقتہً شہادت معدوم ہے ایسی صورت میں مدعا علیہ پر حلف عائد ہو سکتا ہے مگر حاکم بطور خود اس پر حلف نہیں رکھ سکتا بلکہ مدعی کا طلب کرنا شرط ہے وہ چاہے کہ مدعا علیہ سے حلف لیا جائے

---

1. السنن الکبری للبیھقی کتاب الدعوی باب البینۃ علی المدعی الخ دار صادر بیروت ۱۰ / ۲۵۲، صحیح البخاری کتاب الرھن باب اذا اختلف الراھن والمرتھن قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۳۴۲، جامع الترمذی ابواب الاحکام باب ما جاء ان البینۃ علی المدعی امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۶۰

Fatawa Razvia (Volume 18)

So the judge should take an oath from him because taking an oath is the right of the claimant, just as taking an oath is the right of the judge. In short, when the claimant provides no evidence at all, or the witnesses he presents do not prove the claim, then if the claimant does not demand an oath from the defendant, the case should be dismissed.

| Because he made a claim but did not support his claim with evidence, and the defendant is a denier, and this (claimant) does not seek his (defendant's) oath, so the paths of judgment are closed. (T) | لانه ادعى ولم ينوردعواه بالبينة والمدعى عليه منكر وهذا لايطلب حلفه فانسدت طرق القضاء۔ |

And if the claimant demands an oath, he (the judge) cannot place an oath on the defendant of his own accord. If he does and the defendant refuses to take the oath, this refusal will not be valid because taking an oath is the right of the judge; the ruler places an oath on the defendant upon the claimant's demand. Now, if the defendant refuses the oath, the claim shall be decreed, and if he takes the oath, it is dismissed. It is stated in Al-Hidaya:

| When the claim is correct, the judge asks the defendant about the claim so that the method of decision becomes clear. If the defendant confesses, the judge decides against him based on that. If he denies, then the judge asks the claimant for evidence because the Holy Prophet (Peace be upon him) said to a claimant: "Do you have evidence?" He said no, then you (the Prophet) said: "Now you have the right to the defendant's oath." Thus, the Prophet (Peace be upon him) asked the claimant and made the oath dependent on the absence of evidence. So asking for evidence is necessary so that in its absence, an oath can be taken. And if the claimant presents evidence, the judge decides on its basis because no objection remains. And if he is unable to present evidence and seeks an oath from the defendant, the judge takes the oath as we have narrated. The claimant's demand for an oath is necessary because it is his right. Have you not seen that... | اذا صحت الدعوى سأل القاضى المدعى عليه عنها لينكشف وجه الحكم فان اعترف قضى عليه بها، وان انكر سأل المدعى البينة لقوله صلى الله تعالى عليه وسلم الك بينة فقال لافقال لك يمينه سأل و رتب اليمين عما فقد البينة فلا بد من السوال ليمكنه الاستحلاف وان احضرها قضى بها لانتفاء التهمة عنها، وان عجز عن ذلك وطلب يمين خصمه استحلفه عليها لما روينا ولا بد من طلبه لان اليمين حقه الا ترى انه كيف اضيف اليه بحرف اللام فلا بد |

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

तो क़ाज़ी उससे शपथ (हलफ़) ले क्योंकि शपथ लेना वादी (मुद्दई) का हक़ है, जिस तरह शपथ लेना क़ाज़ी का हक़ है। संक्षेप में, जब वादी बिलकुल भी साक्ष्य न दे या जो गवाह वह पेश करे उनसे दावा सिद्ध न हो, तो यदि वादी प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) से शपथ की माँग न करे, तो मुक़दमा ख़ारिज कर दिया जाए।

| क्योंकि उसने दावा किया लेकिन अपने दावे को प्रमाण (बय्यिना) से पुष्ट नहीं किया और प्रतिवादी इनकार करने वाला है, और यह (वादी) उसकी शपथ नहीं माँगता, तो फ़ैसले के रास्ते बंद हो गए। (त) | لانه ادعى ولم ينوردعواه بالبينة والمدعى عليه منكر وهذا لايطلب حلفه فانسدت طرق القضاء۔ |

और अगर वादी शपथ की माँग करे, तो (क़ाज़ी) स्वयं अपनी ओर से प्रतिवादी पर शपथ नहीं रख सकता। यदि वह रखेगा और वह शपथ से इनकार कर दे, तो यह इनकार मान्य नहीं होगा क्योंकि शपथ लेना क़ाज़ी का हक़ है; शासक वादी की माँग पर प्रतिवादी पर शपथ रखता है। अब अगर प्रतिवादी शपथ से इनकार कर दे तो दावा डिक्री किया जाए और शपथ ले ले तो ख़ारिज (डिस्मिस)। हिदाया में है:

| जब दावा सही हो तो क़ाज़ी प्रतिवादी से दावे के बारे में पूछे ताकि फ़ैसले का तरीक़ा स्पष्ट हो सके। यदि प्रतिवादी मान ले तो उसके विरुद्ध दावे का फ़ैसला कर दे, और यदि वह इनकार करे तो अब क़ाज़ी वादी से गवाह माँगे क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने वादी से फ़रमाया: "क्या तेरे पास गवाही है?" उसने कहा नहीं है, तो आपने फ़रमाया: "अब तुझे प्रतिवादी की शपथ का हक़ है।" अतः हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने वादी से पूछा और शपथ को गवाही न होने पर आधारित फ़रमाया। तो गवाही का सवाल ज़रूरी है ताकि मौजूद न होने पर शपथ ली जा सके। और अगर वादी ने गवाही पेश कर दी तो क़ाज़ी उस पर फ़ैसला कर दे क्योंकि कोई आपत्ति न रही। और अगर वह गवाही पेश करने से लाचार है और वह प्रतिवादी से शपथ माँगता है, तो क़ाज़ी शपथ ले जैसा कि हमने रिवायत किया। वादी का शपथ माँगना ज़रूरी है क्योंकि यह उसका हक़ है। क्या देखा नहीं कि... | اذا صحت الدعوى سأل القاضى المدعى عليه عنها لينكشف وجه الحكم فان اعترف قضى عليه بها، وان انكر سأل المدعى البينة لقوله صلى الله تعالى عليه وسلم الك بينة فقال لافقال لك يمينه سأل و رتب اليمين عما فقد البينة فلا بد من السوال ليمكنه

الاستحلاف وان احضرها قضى بها لانتفاء التهمة عنها، وان عجز عن ذلك وطلب يمين خصمه استحلفه عليها لما روينا ولا بد من طلبه لان اليمين حقه الا ترى انه كيف اضيف اليه بحرف اللام فلا بد |

पृष्ठ 305/738

تو قاضی اس سے حلف لے اس لئے کہ حلف حق مدعی ہے جس طرح حلف لینا حق قاضی ہے بالجملہ جب مدعی شہادت اصلاً نہ دے یا جو گواہ پیش کرے ان سے ثبوت دعوی نہ ہو تو اگر مدعی مدعاعلیہ کا حلف نہ مانگے مقدمہ خارج کردیا جائے،

| کیونکہ دعویٰ کر کے گواہی پیش نہ کرے اور مدعی علیہ منکر ہے مدعی اس سے قسم بھی طلب نہ کرے تو فیصلہ کے راستے بند ہوگئے۔ (ت) | لانه ادعی ولم ینوردعواه بالبینة والمدعی علیه منکر وهذا لایطلب حلفه فانسدت طرق القضاء۔ |

اور اگر مدعی حلف مانگے تو بطور خودم مدعا علیہ پر قسم نہیں رکھ سکتا اگر رکھے گا اور وہ حلف سے انکار کردے یہ انکار معتبر نہ ہوگا کہ حلف لینا حق قاضی ہے حاکم بر طلب مدعی مدعا علیہ پر حلف رکھے اب اگر مدعا علیہ حلف سے انکار کردے تو دعویٰ ڈگری کیا جائے اور حلف کرلے تو ڈسمس۔ ہدایہ میں ہے:

| جب دعوی صحیح ہو تو قاضی مدعا علیہا سے دعویٰ کے متعلق سوال کرے تاکہ فیصلہ کا طریقہ واضح ہوسکے تو اگر مدعی علیہ دعوی کو مان لے تو اس کے خلاف دعویٰ کا فیصلہ کردے اور اگر وہ انکار کرے تو اب قاضی مدعی سے گواہ طلب کرے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے مدعی کو فرمایا کیا تیرے پاس گواہی ہے تو اس نے کہا نہیں ہے، تو آپ نے فرمایا اب تجھے مدعی علیہ کی قسم کا حق ہے پس حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے مدعی سے پوچھا اور قسم کو گواہی نہ ہونے پر مرتب فرمایا تو گواہی کا سوال ضروری ہے تاکہ موجود نہ ہونے پر قسم لی جاسکے، اور اگر مدعی نے گواہی پیش کردی تو قاضی اس پر فیصلہ کردے کیونکہ کوئی

اعتراض نہ رہا اور اگر گواہی پیش کرنے سے معذور ہے اور وہ مدعی علیہ سے قسم طلب کرے تو قاضی قسم لے جیسا کہ ہم نے روایت کیا مدعی کا قسم طلب کرنا ضروری ہے کیونکہ یہ اس کا حق ہے، دیکھا نہیں کہ | اذا صحت الدعوى سأل القاضى المدعى عليه عنها لينكشف وجه الحكم فان اعترف قضى عليه بها، وان انكر سأل المدعى البينة لقوله صلى الله تعالى عليه وسلم الك بينة فقال لافقال لك يمينه سأل و رتب اليمين عما فقد البينة فلا بد من السوال ليمكنه الاستحلاف وان احضرها قضى بها لانتفاء التهمة عنها، وان عجز عن ذلك وطلب يمين خصمه استحلفه عليها لما روينا ولا بد من طلبه لان اليمين حقه الا ترى انه كيف اضيف اليه بحرف اللام فلا بد |

Title: Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Box 1: Arabic: "Whoever seeks it..." [al-Hidayah]. Look at his [the author's] statement: "If he presents it [the evidence], he [the judge] shall judge by it." For indeed, he intended the evidence that proves the claim, and to it is the reference in his statement: "And if he is unable to do that." So, whoever brings evidence that is not effective has indeed failed to establish his claim. Urdu: In the words of the Hadith, the oath is attributed to the claimant with the letter 'L' (lam), so it is necessary for the claimant to seek it. Reflect on the author's statement, "If he presents evidence, he should give a verdict." This evidence can only be that which proves the claim, and such evidence was pointed towards. If he is unable to provide it—if the claimant presents evidence that is not useful—then he is considered unable to provide evidence for his claim. (T)

Box 2: Heading: In Ghayat al-Bayan: Arabic: If the claimant says, "I have evidence present," and requests an oath, he is not asked to swear an oath according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). The evidence for this is what is narrated from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), that he said to a claimant, "Do you have evidence?" He said, "No." He said, "For you is his [the defendant's] oath." Thus, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) prioritized evidence over the oath, indicating that an oath is only a proof in the absence of evidence. Also, because a false oath is destructive; whenever the defendant denies the claimant's right, Sharia grants the claimant the right to a false oath so that it becomes a destruction for him in exchange for the property he destroyed, just as destruction for destruction. And the denial of right is only justified against the claimant when there is no evidence, but if he has evidence, his right is not denied, rather... Urdu: When the claimant said, "My witnesses are present," yet despite this, he demands an oath, then according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), the judge will not take an oath. Their reasoning is the inquiry of the Noble Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) from the claimant, "Do you have evidence?" He replied, "No." So he said to him, "You have the right to an oath." Thus, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) arranged the oath based on evidence, from which it is known that an oath will be a proof only when there is no evidence. And also because a false oath is destruction; when the defendant wastes the claimant's property, Sharia has given the claimant the right to his false oath so that the false oath becomes destruction for the defendant, so that in exchange for destroying the claimant's property, he receives destruction. Therefore,

in this way, he can cause loss to the defendant's right only when the claimant does not have evidence; as long as there is evidence...

Footer: 1 Al-Hidayah, Book of Claims, Yusufi Press, Lucknow, 3/201. Page 306 of 738

शीर्षक: फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

बॉक्स 1: अरबी: "जो इसे मांगे..." [अल-हिदाया]। उनके[लेखक के] इस कथन को देखें: "यदि वह इसे [प्रमाण] प्रस्तुत करता है, तो वह [न्यायाधीश] इसके द्वारा निर्णय करेगा।" क्योंकि वास्तव में, उनका आशय उस प्रमाण से था जो दावे को सिद्ध करता है, और उसी की ओर उनके इस कथन में संकेत है: "और यदि वह ऐसा करने में असमर्थ है।" इसलिए, जो कोई ऐसा प्रमाण लाता है जो प्रभावी नहीं है, वह वास्तव में अपने दावे को सिद्ध करने में असमर्थ रहा है। उर्दू: हदीस के शब्दों में शपथ को दावेदार की ओर 'ल' (लाम) अक्षर के साथ जोड़ा गया है, इसलिए दावेदार का इसे मांगना आवश्यक है। लेखक के कथन पर विचार करें, "यदि वह गवाही पेश कर दे तो फैसला दे दे।" यह गवाही केवल वही हो सकती है जो दावे के लिए सकारात्मक हो, और ऐसी ही गवाही के बारे में संकेत दिया गया। यदि वह इससे असमर्थ हो—यदि दावेदार ऐसी गवाही पेश करे जो उपयोगी न हो—तो वह अपने दावे पर गवाही देने में असमर्थ हुआ। (त)

बॉक्स 2: शीर्षक: गायत अल-बयान में है: अरबी: यदि दावेदार कहे, "मेरे पास प्रमाण मौजूद है," और शपथ का अनुरोध करे, तो इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अनुसार उसे शपथ नहीं दिलाई जाएगी। इसका प्रमाण वह है जो अल्लाह के रसूल (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) से वर्णित है, कि उन्होंने एक दावेदार से कहा, "क्या तुम्हारे पास प्रमाण है?" उसने कहा, "नहीं।" उन्होंने कहा, "तुम्हारे लिए उसकी [प्रतिवादी की] शपथ है।" इस प्रकार, पैगंबर (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) ने प्रमाण को शपथ पर वरीयता दी, जो दर्शाता है कि शपथ केवल प्रमाण के अभाव में ही एक तर्क होती है। इसके अलावा, क्योंकि झूठी शपथ विनाशकारी है; जब भी प्रतिवादी दावेदार के अधिकार से इनकार करता है, तो शरीयत दावेदार को झूठी शपथ का अधिकार देती है ताकि वह उसके लिए उसी तरह विनाश बन जाए जैसे उसने धन का विनाश किया, जैसे विनाश के बदले विनाश। और अधिकार का इनकार केवल दावेदार के खिलाफ तभी उचित है जब कोई प्रमाण न हो, लेकिन यदि उसके पास प्रमाण है, तो उसके अधिकार का इनकार नहीं किया जाता, बल्कि... उर्दू: जब दावेदार ने बताया कि मेरे गवाह मौजूद हैं, इसके बावजूद वह शपथ की मांग करे तो इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के निकट काज़ी शपथ नहीं लेगा। उनकी दलील, नबी करीम (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) का दावेदार से यह पूछताछ कि "क्या तेरी गवाही है?" उसने जवाब में अर्ज़ किया "नहीं है," तो उसको फरमाया "तुझे शपथ का हक है," तो नबी (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) ने शपथ को गवाही पर आधारित फरमाया तो इससे मालूम हुआ कि

शपथ तब प्रमाण होगी जब गवाही न हो। और इसलिए भी कि झूठी शपथ विनाश है; प्रतिवादी जब दावेदार का माल नष्ट करे तो शरीयत ने दावेदार को उसकी झूठी शपथ का अधिकार दिया है ताकि झूठी शपथ प्रतिवादी के लिए विनाश बन जाए ताकि दावेदार का माल नष्ट करने के बदले उसे विनाश मिले। तो इस कारण वह प्रतिवादी के अधिकार को नुकसान तब पहुँचा सकेगा जब दावेदार के पास गवाही न हो; जब तक गवाही है...

पादलेख: 1 अल-हिदाया, किताब अद-दावा, युसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 3/201। पृष्ठ 738 का 306

عنوان: فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

باکس ۱: عربی: من طلبه ۱ اه فانظر الی قوله ان احضرها قضی بها فانما اراد البینة المثبتة للدعوی والیها الاشارة فی قوله و ان عجز عن ذلک، فمن اتی ببینة لم تفت فقد عجز عن اقامتها علی دعواه۔

اردو: حدیث کے الفاظ میں قسم کو مدعی کی طرف حرف لام سے مضاف کیا ہے تو مدعی کا طلب کرنا ضروری ہے، اھ مصنف کے قول "اگر گواہی پیش کر دے تو فیصلہ دے دے" پر غور کرو، تو یہ گواہی صرف وہی ہو سکتی ہے جو دعوی کے لئے مثبت ہو اور ایسی ہی گواہی کے متعلق اشارہ فرمایا، اگر اس سے عاجز ہو، تو اگر مدعی گواہی پیش کرے جو مفید نہ ہو تو وہ اپنے دعوی پر گواہی سے عاجز ہوا (ت)

باکس ۲: سرخی: غایۃ البیان میں ہے: عربی: اذا قال المدعی لی بینة حاضرة و طلب الیمین لم یستحلف عند ابی حنیفة رضی الله تعالٰی عنه احتج بما روی عن رسول الله صلی الله تعالٰی علیه وسلم انه قال للمدعی الک بینة قال لا قال لک یمینه فالنبی صلی الله تعالٰی علیه وسلم رتب الیمین علی البینة فدل علی ان الیمین انما تکون حجة عند عدم البینة ولان الیمین الکاذبة مهلکة فالمدعی علیه متی اتوی حق المدعی فالشرع جعل الیمین الکاذبة حقا له حتی تصیر مهلکة ایاه بازاء ما اهلک من المال اهلا کا بازاء اهلاک وانما یستحق اتواء الحق علی المدعی اذ الم تکن بینة فاما اذ کان له بینة لایتوی حقه بل

اردو: جب مدعی نے بتایا کہ میرے گواہ موجود ہیں، اس کے باوجود قسم کا مطالبہ کرے تو امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک قاضی قسم نہ لے گا، ان کی دلیل، نبی کریم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا مدعی سے یہ استفسار کہ کیا تیری گواہی ہے اس نے جواب میں عرض کیا نہیں ہے، تو اس کو فرمایا تجھے قسم کا حق ہے، تو نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے قسم کو گواہی پر مرتب فرمایا تو اس سے معلوم ہوا کہ قسم تب حجت ہوگی جب گواہی نہ ہو، اور اس لئے بھی کہ جھوٹی

قسم ہلاکت ہے مدعی علیہ جب مدعی کا مال ضائع کرے تو شریعت نے مدعی کو اس کی جھوٹی قسم کا حق دیا ہے تاکہ جھوٹی قسم مدعی علیہ کے لئے ہلاکت بن جائے تاکہ مدعی کا مال ہلاک کرنے کے بدلے اس کو ہلاکت ملے، تو اس وجہ میں مدعی علیہ کے حق کو نقصان تب پہنچا سکے گا جب مدعی کے پاس گواہی نہ ہو تو جب تک گواہی ہے

حاشیہ: ۱ الہدایۃ کتاب الدعوی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۰۱ صفحہ 306 از 738

He can prove his right with evidence, so the oath that causes ruin is not made his right in this state because it is not the time for it. And it is known that evasion occurs with evidence that did not prove his claim, so it was like no evidence based on the fact that if the evidence does not match the claim, including testimony with an unknown thing, it remained without a claim. The claim is a condition for testimony in the rights of servants, and the absence of the condition is the absence of what is conditioned. So it became clear that he was unable to provide evidence, so he has the right to request an oath from the defendant. And Allah knows best.

His right will not be wasted; rather, the claimant will prove his right through evidence. Therefore, in this state, an oath that leads to ruin will not become the claimant's right because it is not the time for it. And it is clear that such evidence that cannot prove a claim will be considered null and void on the grounds that it did not conform to the claim. One scenario is that if the testimony is vague, then it is as if the claim was not proven. Although the claim is a necessary condition for testimony, when the condition is not met, the conditioned result is not achieved. Thus, it becomes apparent that he is unable to provide evidence for the claim, so he has the right to demand an oath. And Allah Almighty knows best. (T)

Allah knows best (T)

Problem 81: From the city, asked by Ghulam Rasool, 17th Rabi al-Akhir 1336 AH. A panchayat (council) was formed, and an oath was prescribed for a person regarding a certain matter. All the panches (members of the council) accepted it. That person testified under oath, and the matter was decided. Later, a few individuals separated from the panchayat and said, "We do not know the oath, and we do not have an oath here; we do not know the oath." Explain so you may be rewarded.

The Answer: In the mentioned case, the statement of the speaker that "we do not know the oath, we do not have an oath here," if that person is from among the people of Islam and makes this statement due to ignorance and foolishness, then he is a sinner and must repent. If he knows that this is a command of the Sharia and yet denies it or insults it, then the ruling of disbelief (kufr) applies. This is because this command is established from the famous Hadith: "Evidence is for the claimant, and the oath is upon the one who denies." (Evidence is required from the claimant and the oath is for the denier, i.e., the defendant. - T)

1. Ghayat al-Bayan
2. Sahih al-Bukhari, Book of Pledges, Chapter: If the pledgor and the pledgee disagree, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/242; Jami' at-Tirmidhi, Chapters on Rulings, Chapter: What has been narrated that evidence is upon the claimant, etc., H.M. Saeed Company Delhi 1/160; Sunan ad-Daraqutni, Chapter on a woman who is killed if she apostatizes, Nashr as-Sunnah Multan 3/218; As-Sunan al-Kubra, Book of Claims, Chapter: Evidence is upon the claimant, etc., Dar Sadir Beirut 10/252.

वह सबूत के साथ अपना अधिकार सिद्ध कर सकता है, इसलिए इस स्थिति में वह शपथ जो विनाश का कारण बनती है, उसका अधिकार नहीं बनाई जाती क्योंकि यह उसका समय नहीं है। और यह ज्ञात है कि ऐसे सबूत के साथ टालमटोल होती है जिसने उसके दावे को साबित नहीं किया, इसलिए वह बिना सबूत के समान था। यह इस तथ्य पर आधारित है कि यदि सबूत दावे के साथ मेल नहीं खाता, जिसमें अज्ञात चीज के बारे में गवाही भी शामिल है, तो वह बिना दावे के रह गया। बंदों के अधिकारों में गवाही के लिए दावा एक शर्त है, और शर्त की अनुपस्थिति का अर्थ है कि जिस पर शर्त रखी गई है उसकी अनुपस्थिति। इसलिए यह स्पष्ट हो गया कि वह सबूत देने में असमर्थ था, इसलिए उसे प्रतिवादी से शपथ माँगने का अधिकार है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

उसका हक ज़ाया न हो सकेगा बल्कि मुद्दई (दावा करने वाला) अपने हक को गवाही के ज़रिए साबित कर लेगा लिहाज़ा इस हाल में हलाक (बर्बाद) करने वाली कसम मुद्दई का हक न बनेगी क्योंकि वह वक्त नहीं है। और यह बात वाज़ेह (स्पष्ट) है कि ऐसी गवाही जो दावे को साबित न कर सके तो वह कालअदम (शून्य) करार पाएगी इस बिना पर कि वह गवाही दावे के मुवाफ़िक (अनुकूल) न हुई, इसकी एक सूरत यह है कि शहादत (गवाही) मजहूल (अज्ञात) हो तो गोया दावा साबित न हुआ, हालांकि शहादत के लिए दावा ज़रूरी शर्त है तो जब शर्त न हुई तो मशरूत (जिसके लिए शर्त थी) न हुआ, तो ज़ाहिर हो गया कि दावे पर गवाही से आजिज़ (अक्षम) है तो उसे कसम तलब करने का हक है, वल्लाहु तआला आलम (त)

अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)

मसला 81: शहर से, सायल (पूछने वाला) गुलाम रसूल, 17 रबी-उल-आख़िर 1336 हिजरी। एक पंचायत कायम हुई और एक व्यक्ति पर एक मामले में कसम (शपथ) रखी गई और सभी पंचों ने इसे स्वीकार किया। उस व्यक्ति ने कसम के साथ बयान दिया और मामला तय हो गया। बाद में कुछ व्यक्तियों ने पंचायत से अलग होकर कहा कि "हम कसम को नहीं जानते और हमारे यहाँ कसम नहीं है, हम कसम को नहीं जानते।" बयान फरमाएं ताकि आपको सवाब मिले।

अल-जवाब: सूरत-ए-मसूला में काइल (कहने वाले) का यह कहना कि "हम कसम को नहीं जानते, हमारे यहाँ कसम नहीं है", अगर वह व्यक्ति इस्लाम वालों में से है और जहालत व नादानी की वजह

से यह बात कहता है तो गुनहगार है, तौबा करनी चाहिए। और अगर जानता है कि यह शरीअत का हुक्म है और फिर भी झुठलाता है या तौहीन (अपमान) करता है तो कुफ़्र का हुक्म लागू होता है। इसलिए कि यह हुक्म मशहूर हदीस "अल-बय्यिनतु लिल-मुद्दई वल-यमीनू अला मन अनकरा" (गवाही मुद्दई पर लाज़िम है और कसम उस पर है जो इनकार करे यानी मुद्दई अलैह। - त) से साबित है।

---

1. ग़ायतुल बयान
2. सहीह अल-बुखारी, किताबुल रहन, बाब: जब राहिन और मुर्तहिन में मतभेद हो, पुरानी किताबें कराची 1/242; जामी-अत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल अहकाम, बाब: जो रिवायत हुई कि मुद्दई पर गवाही है आदि, एच.एम. सईद कंपनी दिल्ली 1/160; सुनन-अद-दारकुतनी, बाब: उस औरत के बारे में जो मुर्तद होने पर कत्ल कर दी जाए, नश्र-अस-सुन्नह मुल्तान 3/218; अस-सुनन अल-कुबरा, किताबुद दावा, बाब: मुद्दई पर गवाही है आदि, दार सादिर बेरूत 10/252।

पृष्ठ 307 का 738

یمکنہ اثبات حقہ بالبینۃ فلا یجعل الیمین المھلکۃ حقا لہ فی ھذہ الحال لانہ فی غیر وقتہ اھ و معلوم ان الالتواء حاصل مع بینۃ لم تثبت دعواہ فکانت کلا بینۃ بناءً علی ان البینۃ اذالم توافق الدعوی و منہ الشھادۃ بالمجھول بقیت بلا دعوی والدعوی شرط الشھادۃ فی حقوق العباد وانتفاء الشرط انتفاء المشروط فظھر انہ عجز من البینۃ فلہ طلب حلف المدعی علیہ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

اس کا حق ضائع نہ کر سکے گا بلکہ مدعی اپنے حق کو گواہی کے ذریعے ثابت کرلے گا لہٰذا اس حال میں ہلاک کرنیوالی قسم مدعی کا حق نہ بنے گی کیونکہ وہ وقت نہیں ہے اھ اور یہ بات واضح ہے کہ ایسی گواہی جو دعوٰی کو ثابت نہ کرسکے تو وہ کالعدم قرار پائے گی اس بناء پر کہ وہ گواہی دعوٰی کے موافق نہ ہوئی، اس کی ایک صورت یہ ہے کہ شہادت مجہول ہو تو گویا دعوٰی ثابت نہ ہوا، حالانکہ شہادت کے لئے دعوٰی ضروری شرط ہے تو جب شرط نہ ہوئی تو مشروط نہ ہوا، تو ظاہر ہو گیا کہ دعوٰی پر گواہی سے عاجز ہے تو اسے قسم طلب کرنے کا حق ہے، واللہ تعالٰی اعلم (ت)

تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۸۱: از شہر مسئولہ غلام رسول ۱۷/ ربیع الآخر ۱۳۳۶ھ ایک پنچایت قائم ہوئی اور ایک شخص پر ایک امر میں حلف قائم کیا اور سب پنچوں نے اسے منظور کیا اس شخص نے حلف سے بیان کیا وہ معاملہ فیصل ہو گیا۔ بعد کو چند اشخاص نے پنچ سے علیحدہ ہو کر یہ کہا کہ حلف کو نہیں جانتے اور ہمارے یہاں حلف نہیں ہے ہم حلف کو نہیں جانتے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مسئولہ میں یہ قول قائل کا کہ ہم حلف کو نہیں جانتے ہمارے یہاں حلف نہیں ہے اگر وہ شخص اہل اسلام سے ہے اور بوجہ جہالت و نادانی یہ قول کرتا ہے تو گنہگار ہے توبہ چاہئے اور اگر جانتا ہے کہ یہ حکم شرع ہے اور تکذیب کرتا ہے یا اہانت کرتا ہے تو حکم کفر عائد ہوتا ہے اس لئے کہ یہ حکم حدیث مشہور البینۃ للمدعی والیمین علی من انکر (گواہی مدعی کو لازم اور قسم مدعی علیہ منکر پر ہے۔ت) سے ثابت ہے

---

1 غایۃ البیان 2 صحیح البخاری کتاب الرہن باب اذا اختلف الراہن والمرتہن قدیمی کتب کراچی ۱/ ۲۴۲، جامع الترمذی ابواب الاحکام باب ما جاء ان البینۃ علی المدعی الخ ایچ ایم سعید کمپنی دہلی ۱/ ۱۶۰، سنن الدارقطنی باب فی المرأۃ تقتل اذا ارتدت نشر السنۃ ملتان ۳/ ۲۱۸، السنن الکبریٰ کتاب الدعویٰ باب البینۃ علی المدعی الخ دار صادر بیروت ۱۰/ ۲۵۲

Fatawa Razviyya (Volume 18)

And the consensus of the entire blessed Ummah is upon this. This is the form of the answer, and Allah knows best what is correct. Only. Indeed, oath is proven from the famous Hadith. The answer is correct. The servant Muhammad Hidayatullah, may he be forgiven. The servant Al-Habib Muhammad Abdul Ghaffar Khan, may he be forgiven. Muhammad Abdul Jabbar Khan, may he be forgiven. Seal.

Answer: The questioner Ghulam Rasool Terah Farosh Puri stated the incident that a person of their community came from Badaun. According to the custom of the community, an invitation was to be given to him. One brother went to invite him but did not find him. Later, he complained in the Panchayat about not being invited. Upon this, that brother was told to say under oath that he went to invite. He said it under oath. On this, some people said those words. Also, Ghulam Rasool stated that he, Hafiz Alauddin, and a group of persons went to the respondent, and the mentioned incident was stated to the respondent by the mentioned Hafiz in our presence and with the thumbprint of Ghulam Rasool.

Thumbprint Volume 18, Page 308

A fatwa was sought on which this answer was written: If this statement is real, then here there was absolutely no Sharia claim, nor any plaintiff, nor defendant, nor was an oath imposed on anyone. To include it under the Hadith "Evidence is upon the plaintiff and oath upon the one who denies"[1] (Evidence is mandatory for the plaintiff and oath for the defendant who denies. T) is clear ignorance and oppression. And even if, by a false assumption, his saying that "I went to invite" was a claim, then the denier was the one from Badaun, the oath would fall on him, not on the plaintiff. This is the second severe ignorance. Undoubtedly, such an oath is not in Sharia. And if he spoke correctly, then labeling it a sin and ordering repentance is the third ignorance. And the most severe of all is that, God forbid, considering this pure falsehood as a ruling of Sharia and imposing a ruling of disbelief (Kufr) on a Muslim due to its denial. However, if reason is to be used, then on declaring pure falsehood as a Sharia ruling itself, it is necessary to say that if this declarer says this due to ignorance and folly, he is a sinner and needs to repent. And if he knows that this is not a Sharia ruling and intentionally fabricates a false Sharia against Allah and the Messenger, then the ruling of disbelief applies, because it is in the Great Quran:

[1] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Rahn, Bab Idha Akhtalaf al-Rahin wal-Murtahin, Qadeemi Kutub Khana Karachi 1/242; Jami' al-Tirmidhi, Abwab al-Ahkam, Bab Ma Ja'a an al-Bayyinah 'ala al-Mudda'i... HM Saeed Company Delhi 1/120; Sunan al-Daraqutni, Bab fi al-Mar'ah Tuqtalu idha Artaddat, Nashr al-Sunnah Multan 4/218; al-Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi, Kitab al-Da'wa wal-Bayyinat, Dar Sadir Beirut 10/252.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

और संपूर्ण उम्मत-ए-मरहूमा की इस पर सहमति (इजमा) है। यह उत्तर का स्वरूप है, और अल्लाह बेहतर जानता है। केवल। निस्संदेह, शपथ प्रसिद्ध हदीस से प्रमाणित है। उत्तर सही है। बंदा मोहम्मद हिदायतुल्लाह, क्षमाप्राप्त। बंदा अल-हबीब मोहम्मद अब्दुल गफ्फार खान, क्षमाप्राप्त। मोहम्मद अब्दुल जब्बार खान, क्षमाप्राप्त। मोहर।

उत्तर: प्रश्नकर्ता गुलाम रसूल तरह फरोश पुरी ने घटना बयान की कि उनके बिरादरी का कोई व्यक्ति बदायूँ से आया था। जाति के रिवाज के अनुसार उसे दावत देनी थी। एक भाई उसे दावत देने गया, वह नहीं मिला। फिर पंचायत में दावत न दिए जाने की शिकायत हुई। इस पर उस भाई से कहा गया कि तुम शपथ लेकर कहो कि तुम दावत देने गए थे। उसने शपथ लेकर कह दिया। इस पर कुछ व्यक्तियों ने वे शब्द कहे। साथ ही गुलाम रसूल ने बयान किया कि वह, हाफिज अलाउद्दीन और कुछ व्यक्ति मुजीब (उत्तरदाता) के पास गए और उक्त घटना हमारे सामने हाफिज ने मुजीब से कही और गुलाम रसूल का अंगूठा निशान।

अंगूठे का निशान खंड 18 पृष्ठ 308

फतवा मांगा गया जिस पर यह उत्तर लिखा गया: यदि यह बयान वास्तविक है, तो यहाँ न तो कोई शरीयत का दावा था, न कोई वादी (मुद्दई) था, न प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह), न किसी पर शपथ लागू थी। इसे हदीस "गवाही वादी पर और शपथ इनकार करने वाले पर है"[1] (गवाही वादी के लिए अनिवार्य है और शपथ प्रतिवादी जो इनकार करे, उसके लिए। त) के तहत शामिल करना स्पष्ट अज्ञानता और अन्याय है। और गलत धारणा के आधार पर, यदि उसका यह कहना कि "मैं दावत देने गया था" एक दावा होता, तो इनकार करने वाला बदायूँ वाला था, शपथ उस पर आती न कि वादी पर। यह दूसरी गंभीर अज्ञानता है। निस्संदेह, ऐसी शपथ शरीयत में नहीं है। और यदि उसने सही कहा तो उस पर पाप और तौबा का आदेश तीसरी अज्ञानता है। और सबसे कठोर वह है कि इस पूर्ण मिथ्या को, अल्लाह न करे, शरीयत का हुक्म मानकर उसके इनकार के कारण एक मुसलमान पर कुफ्र का हुक्म लगाना। जबकि यदि अक्ल से काम लिया जाए, तो पूर्ण मिथ्या को शरीयत का हुक्म घोषित करने पर ही यह कहना अनिवार्य है कि यदि यह घोषित करने वाला अज्ञानता और मूर्खता के कारण यह कह रहा है, तो वह पापी है और उसे तौबा करनी चाहिए। और यदि वह जानता है कि यह

शरीयत का हुक्म नहीं है और जानबूझकर अल्लाह और रसूल पर झूठी शरीयत गढ़ता है, तो कुफ्र का हुक्म लागू होता है, क्योंकि कुरान अज़ीम में है:

---

[1] सहीह अल-बुखारी, किताब अल-रहन, बाब इज़ा अख्तलफ़ अल-राहिन वल-मुर्तहिन, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/242; जामि अल-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-अहकाम, बाब मा जा अन अल-बय्यिनह अला अल-मुद्दई... एचएम सईद कंपनी दिल्ली 1/120; सुनन अल-दाराकुतनी, बाब फी अल-मरअह तुक़्तलु इज़ा अर्तद्दत, नश्र अल-सुन्नह मुल्तान 4/218; अल-सुनन अल-कुबरा लिल-बैहकी, किताब अल-दवा वल-बय्यिनात, दार सादिर बेरूत 10/252.

اور اجماع تمام امت مرحومہ کا اس پر ہے، ہذا صورت الجواب واللہ اعلم بالصواب فقط بیشک حلف حدیث مشہور سے ثابت ہے۔ الجواب صحیح العبد محمد ہدایت اللہ عفی عنہ العبد الحبیب محمد عبدالغفار خاں عفی عنہ محمد عبدالجبار خاں عفی عنہ مہر

الجواب: سائل غلام رسول تره فروش پوری نے واقعہ بیان کیا کہ ان کی برادری کا کوئی شخص بدایوں سے آیا تھا حسب رواج قوم اسے دعوت دینی تھی، ایک برادر اسے دعوت دینے گیا وہ نہ ملا پھر پنچایت میں دعوت نہ دئے جانے کا شاکی ہوا اس پر اس برادر سے کہا گیا تم حلف سے کہہ دو کہ تم دعوت دینے گئے تھے اس نے حلف سے کہہ دیا اس پر چند اشخاص نے وہ لفظ کہے، نیز غلام رسول نے بیان کیا کہ وہ اور حافظ علاء الدین اور جماعتین شخص مجیب کے پاس گئے اور واقعہ مذکورہ ہمارے سامنے حافظ مذکور نے مجیب سے کہا اور نشان انگوٹھا غلام رسول

انگوٹھے کا نشان جلد ۱۸ ص ۳۰۸

فتوی طلب کیا جس پر یہ جواب لکھا، اگر یہ بیان واقعی ہے تو یہاں ہر گز نہ کوئی شرعی دعوٰی تھا نہ کوئی مدعی نہ مدعاعلیہ نہ کسی پر حلف عائد، اسے حدیث البینۃ للمدعی والیمین علی من انکر (گواہی مدعی کو لازم اور قسم مدعی علیہ منکر پر ہے۔ت) کے تحت میں داخل کرنا صریح جہل و ظلم ہے، اور بفرض باطل اگر اس کا کہنا کہ میں دعوت دینے گیا تھا دعوٰی ہوتا تو منکر تو بدایوں والا تھا اس پر حلف آتا نہ کہ مدعی پر، یہ دوسری جہالت شدیدہ ہے، بلا شبہ ایسا حلف شریعت میں نہیں اور اس نے ٹھیک کہا تو اس پر حکم گناہگاری و توبہ تیسری جہالت ہے اور سب سے سخت تراشدہ وہ کہ اس باطل محض کو معاذ اللہ حکم شرع ٹھہرا کر اس کی تکذیب کے سبب مسلمان پر

حکم کفر عائد کرنا، حالانکہ اگر عقل سے کام لینا ہو تو باطل محض کو حکم شرع قرار دینے ہی پر یہ کہنا لازم کہ یہ قرار دینے والا اگرچہ بوجہ جہالت و نادانی یہ قول کرتا ہے تو گنہگار ہے توبہ چاہئے اور اگر جانتا ہے کہ یہ حکم شرع نہیں اور قصد اللہ ورسول پر جھوٹی شریعت کا افتراء کرتا ہے تو حکم کفر عائد ہوتا ہے اس لئے کہ قرآن عظیم میں ہے:

---

۱ صحیح البخاری کتاب الرھن باب اذا اختلف الراہن والمراہن قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۴۲، جامع الترمذی ابواب الاحکام باب ماجاء ان البینۃ علی المدعی الخ ایچ ایم سعید کمپنی دہلی ۱ / ۱۲۰ ، سنن الدار قطنی باب فی المرأۃ تقتل اذا ارتدت نشر السنۃ ملتان ۴/ ۲۱۸ ، السنن الکبری للبیہقی کتاب الدعوی والبینات دارصادر بیروت ۱۰ / ۲۵۲

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

"Only they who do not believe invent falsehood."[1] (Those who invent lies are those who do not believe. (T))

And He says:

"Indeed, those who invent falsehood about Allah will not succeed."[2] (Those who fabricate lies against Allah will not prosper. (T))

It appears at first glance that this was said due to various reasons of ignorance, upon which "this is the form of the response" is a suggested indication, but this is not just the sin of that false statement alone; who made it permissible for an ignorant person to give a fatwa? It is in the Hadith:

"Whoever gives a fatwa without knowledge, the angels of the heavens and the earth curse him."[3] (The one who gives a fatwa without knowledge, the angels of the heavens and the earth curse him [or as the Holy Prophet, peace and blessings of Allah be upon him, said. T]. We seek refuge with Allah Almighty.)

Or as he (peace and blessings of Allah be upon him) said.

And suppose if the questioner's statement is wrong and the incident was not described to the respondent, even then, for the respondent to conclude from such a statement of the question that a Sharia claim was presented in the communal panchayat of vegetable sellers and that they took an oath from the denier is ignorance. Who doesn't know about communal panchayats? "And whoever does not know the people of his time is ignorant."[4] (T). Distinguishing between the claimant and the denier is extremely difficult for scholars in thousands of places, let alone an ignorant person. But the respondent perhaps assumed the vegetable sellers of his city were Mujtahid Imams. To pass a ruling of sin on a Muslim, or even a ruling of kufr (disbelief) on one ground, scrutiny was necessary as to what the matter was and what kind of oath it was. But only he who has been granted a share of knowledge and religion would know that. In any case, the response from Rampur is definitely ignorance and oppression, and there is no power nor might except with Allah, the Most High, the Most Great. And Allah Almighty knows best.

Problem 86: From Azimabad, Patna, sent by Qazi Muhammad Abdul Wahid Sahib, Dhu al-Hijjah 1322 AH.

What do the scholars of religion say regarding this problem: Hindah passed away and left behind a husband, a nursing child, a maternal grandmother, and two full brothers. After Hindah's death, a dispute arose among them regarding the inheritance. Hindah's brothers demanded from Hindah's husband the dower (Mahr) of Khalidah, Hindah's sister, who was previously married to Hindah's husband and after she died childless, Hindah came into the marriage.

[1] Al-Quran Al-Karim 105/16 [2] Al-Quran Al-Karim 116/16 [3] Kanz al-Ummal with reference to Ibn Asakir, Hadith 29018, Muassasat al-Risalah Beirut 10/193; Al-Faqih wal-Mutafaqqih, chapter on the warning for whoever gives a fatwa without knowledge, Hadith 1023, Dar Ibn al-Jawzi Riyadh 2/327. [4] Durr al-Mukhtar, chapter on Witr and Nawafil, Mujtabai Press Delhi 1/99.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

"झूठ तो वही गढ़ते हैं जो ईमान नहीं रखते।"[1] (झूठ का इफ़्तिरा (झूठ रचना) वही लोग करते हैं जो मोमिन नहीं होते। (त))

और फ़रमाता है:

"बेशक जो लोग अल्लाह पर झूठ बाँधते हैं वे कभी फ़लाह (सफलता) नहीं पाएंगे।"[2] (जो लोग अल्लाह तआला पर झूठ का इफ़्तिरा बाँधते हैं वे कामयाब नहीं होंगे। (त))

ज़ाहिरी तौर पर पहली सूरत यह है कि जहालत की वजहों से ऐसा कहा गया है, जिस पर "यह जवाब की सूरत है" एक छिपा हुआ इशारा है, मगर यह सिर्फ उस बातिल (झूठे) कथन का गुनाह नहीं है; जाहिल को फ़तवा देना किसने हलाल किया? हदीस में है:

"जो बिना इल्म के फ़तवा दे, आसमानों और ज़मीन के फ़रिश्ते उस पर लानत भेजते हैं।"[3] (जो बे-इल्म फ़तवा दे, आसमानों और ज़मीन के फ़रिश्ते उस पर लानत करते हैं [या जैसा कि हुज़ूर अकरम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने फ़रमाया। त]। और अल्लाह तआला की पनाह।)

जैसा कि नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया।

और बिल-फ़र्ज़ अगर सवाल करने वाले का बयान ग़लत है और मुजीब (जवाब देने वाले) को वाकया (घटना) नहीं बताया गया, तब भी सवाल के इतने बयान से मुजीब का यह तय कर लेना कि सब्ज़ी बेचने वालों की कौमी पंचायत में कोई शरई दावा पेश हुआ और यह कि उन्होंने मुन्किर (इनकार करने वाले) पर हलफ़ (कसम) रखवाया, जहालत है। कौमी पंचायतों को कौन नहीं जानता? "और जो अपने ज़माने के लोगों को नहीं पहचानता वह जाहिल है।"[4] (त)। और हज़ारों जगहों पर दावेदार और मुन्किर की पहचान करना उलमा के लिए तो सख़्त दुश्वार होता है, जाहिल की तो बात ही क्या। मगर मुजीब ने अपने शहर के सब्ज़ी बेचने वालों को शायद इमाम मुजतहिद समझ लिया। किसी मुसलमान पर गुनाह का हुक्म, बल्कि एक वजह पर कुफ़्र का हुक्म लगाने के लिए तनक़ीह (जाँच) ज़रूरी थी कि मामला क्या था और कैसा हलफ़ था, मगर इसे तो वही जाने जिसे इल्म और दीन का हिस्सा अता हुआ हो। बहरहाल, रामपुर का जवाब जहालत और ज़ुल्म ज़रूर है, और अल्लाह बुलन्द ओ अज़मत वाले के अलावा न तो कोई ताक़त है और न ही कोई कूवत। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 86: अज़ीमाबाद पटना से, मुरसला क़ाज़ी मोहम्मद अब्दुल वहीद साहब, ज़िलहिज्जा 1322 हिजरी।

दीन के उलमा इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि हिन्दा का इंतक़ाल हुआ और उसने एक शौहर, एक दूध पीता बच्चा, एक नानी और दो सगे भाई छोड़े। हिन्दा की वफ़ात के बाद तरका (विरासत) पाने के बारे में उनके बीच झगड़ा हुआ। हिन्दा के भाइयों ने हिन्दा के शौहर से खालिदा (हिन्दा की बहन) के महर का दावा किया, जो हिन्दा के शौहर के निकाह में थी और उसके बे-औलाद फ़ौत (मृत्यु) होने के बाद हिन्दा निकाह में आई थी।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 105/16 [2] अल-क़ुरआन अल-करीम 116/16 [3] कन्ज़ुल उम्माल ब-हवाला इब्ने असाकिर, हदीस 29018, मुअस्ससतुर रिसाला बैरुत 10/193; अल-फ़कीह वल-मुतफ़क्किह, बाब मा जाअ मिनल वईद लिमन अफ़्ता बग़ैर इल्म, हदीस 1023, दार इब्ने जव्ज़ी रियाज़ 2/327. [4] दुर्रे मुख्तार, बाबुल वित्र वन-नवाफ़िल, मतबअ मुजतबाई देहली 1/99.

पृष्ठ 309 कुल 738

فتاوٰی رضویہ (جلد بجدہم ۱۸)

"اِنَّمَا یَفْتَرِي الْکَذِبَ الَّذِینَ لَا یُؤْمِنُونَ" ۱ (جھوٹ کا افتراء وہ لوگ کرتے ہیں جو مومن نہ ہوں (ت))

اور فرماتا ہے:

"اِنَّ الَّذِینَ یَفْتَرُونَ عَلَی اللہِ الْکَذِبَ لَا یُفْلِحُونَ" ۲ (جو لوگ اللہ تعالٰی پر جھوٹ افتراء باندھتے ہیں وہ فلاح نہ پائیں گے ۔ (ت))

ظاہر صورت اولٰی ہے کہ بوجوہ جہالت ایسا کہا ہے جس پر "ہذا صورت الجواب" بتائے کشیدہ قرینہ ہے مگر یہ فقط اس قول باطل ہی کا گناہ نہیں جاہل کو فتوٰی دینا کس نے حلال کیا، حدیث میں ہے:

من افتی بغیر علم لعنتہ ملئکۃ السلموت والارض ۳ (جو بے علم فتوٰی دے آسمانوں اور زمین کے فرشتے اس پر لعنت کرتے ہیں (یا جس طرح حضور اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا۔ ت) والعیاذ باللہ تعالٰی۔)

او کما قال صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔

اور بالفرض اگر سائل کا بیان غلط ہے اور مجیب سے واقعہ بیان نہ کیا گیا جب بھی اتنے بیان سوال سے مجیب کا یہ ٹھہر لینا کہ تیرہ فروشوں کی قومی پنچایت میں کوئی شرعی دعوٰی پیش ہوا اور یہ کہ انہوں نے منکر پر حلف رکھا جہالت ہے قومی پنچائیتوں کو کون نہیں جانتا ومن لم یعرف اھل زمانہ فھو جاھل ۴ (جو اہل زمانہ کو نہیں جانتا وہ جاہل ہے۔ ت) اور مدعی و منکر کی شناخت ہزاروں جگہ علماء کو تو سخت دشوار ہوتی ہے نہ کہ جاہل، مگر مجیب نے اپنے شہر کے تیرہ فروشوں کو شاید امام مجتہد فرض کر لیا، مسلمان پر حکم معصیت بلکہ ایک وجہ پر حکم کفر

لگانے کے لئے تنقیح ضرور تھی کہ کیا معاملہ کیسا حلف، مگر اسے تو وہ جانے جسے علم و دین سے حصہ عطا ہوا، بہرحال جواب رام پور جہل و ظلم ضرور، ولاحول ولاقوۃ الاباللہ العلی العظیم ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۶: از عظیم آباد پٹنہ مرسلہ قاضی محمد عبدالوحید صاحب ذی الحجہ ۱۳۲۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے انتقال کیا اور شوہر اور ایک شیر خوار بچہ اور ایک نانی اور دو بھائی حقیقی چھوڑے، بعد وفات ہندہ آپس میں من حیث ترکہ پانے کے نزاع واقع ہوئی، ہندہ کے بھائیوں نے ہندہ کے شوہر سے دین مہر خالدہ اخت ہندہ کا جو قبل شوہر ہندہ کے نکاح میں تھی اور بعد لاولد فوت ہونے اس کے ہندہ نکاح میں آئی

۱ القرآن الکریم ۱۰۵/۱۶ ۲ القرآن الکریم ۱۱۶/۱۶ ۳ کنز العمال بحوالہ ابن عساکر حدیث ۲۹۰۱۸ موسسة الرسالة بیروت ۱۰ / ۱۹۳، الفقیہ والمتفقہ باب ماجاء من الوعید لمن افتی بغیر علم حدیث ۱۰۲۳ دار ابن جوزی ریاض ۲ / ۳۲۷ ۴ در مختار باب الوتر والنوافل مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۹

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

...came to demand payment. Since the dower (Mahr) of Khalida, sister of Hindah, was truly due, the 1/8th share of the inheritance which the husband inherited, he, out of honesty, gave up in exchange for the dower. However, since the intention of Hindah's brothers, who had forgiven their own dower, was not pure and they wanted to misappropriate the one-fourth share of Hindah's inheritance by including it in the previous dower, and even incited Hindah's maternal grandmother to file a suit. Therefore, Hindah's husband, purely for the purpose of preserving the one-fourth share, expediently stated that Hindah, during her final illness (Marz-ul-Mawt), had gifted (Hibah) her entire property to her infant child. There was no witness to this except Hindah's husband. In some places, through writing, Hindah's husband admitted the gift to the extent that he had even purchased the sixth share with his own money in a fictitious name for his son. Afterwards, he continued to sign documents etc. on behalf of himself and his infant son in the capacity of guardian. That property remained in the possession of Hindah's son according to his proportional share until the boy became sane and reached maturity. Then he also got married. Now, that boy is claiming the entire inheritance of his deceased mother, Hindah. He wants to misappropriate both the father's one-fourth share and the share that his father, Hindah's husband, had purchased from Hindah's maternal grandmother in a fictitious name for his son. He has filed a case in court and presents his father's admission of the gift (Hibah)—which his father had expediently stated was like the purchase of the sixth share—as evidence. Despite intense explanations, he does not desist from the dispute in any way. Leaving aside honor and respect for his parents, he considers them wrong and nonsensical and has absolutely no regard for his father's rights. In such a situation, what do the scholars of religion say about the father's expedient admission regarding the gift? Do they consider this boy's dispute and mischief to be correct and proper, or the opposite? Explain, and may you be rewarded.

The Answer: Not caring for paternal rights and behaving with rebellion and opposition towards one's father makes one deserving of the severe punishment of hellfire and the wrath of the Almighty Lord. Allah Almighty has made it obligatory in the Great Qur'an to treat parents with kindness: do not even say "uff" to them, speak to them with honor and respect, lower the wing of humility for them out of special love, and pray for them: "O my Lord! Have mercy on them as they raised me when I was small." The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Three [types of] people will not enter Paradise: the one who is disobedient to his parents, the cuckold (Dayyouth), and the woman who assumes a masculine appearance. - Narrated by [Footnote]

There are three people who will not enter Paradise: the one who torments his parents, the cuckold, and the woman who adopts a manly style.

---

1. Sunan an-Nasa'i, Kitab al-Zakat, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub Karachi 1/375; Kashf al-Astar 'an Zawa'id al-Bazzar, Kitab al-Birr wa al-Silah, Bab al-'Uquq, Matba' Muassasat al-Risalah Beirut 2/274.

फतावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

...अदायगी की मांग की और चूंकि खालिदा, जो हिंदा की बहन थी, का मेहर वास्तव में देय था, इसलिए पति को विरासत का जो 1/8 हिस्सा मिला था, उसने ईमानदारी से मेहर के बदले उसे छोड़ दिया। लेकिन, हिंदा के भाइयों की मंशा, जिन्होंने अपना मेहर माफ कर दिया था, साफ नहीं थी और वे हिंदा की विरासत के चौथे हिस्से को पिछले मेहर में शामिल करके हड़पना चाहते थे, और यहाँ तक कि हिंदा की नानी को भी मुकदमा करने के लिए उकसाया। इसलिए, हिंदा के पति ने केवल चौथे हिस्से को सुरक्षित रखने के उद्देश्य से व्यावहारिक रूप से (मसलहतन) यह बयान देना शुरू कर दिया कि हिंदा ने अपनी मृत्यु-शय्या (मरज़-उल-मौत) के दौरान अपनी पूरी संपत्ति अपने दुधमुँहे बच्चे को उपहार (हिबा) में दे दी थी। हिंदा के पति के अलावा इसका कोई गवाह नहीं था। कुछ स्थानों पर लिखित रूप में हिंदा के पति ने उपहार को इस हद तक स्वीकार किया कि उसने छठा हिस्सा भी अपने पैसे से अपने बेटे के नाम पर एक काल्पनिक नाम से खरीद लिया था। इसके बाद, वह अभिभावक (वलायत) की हैसियत से दस्तावेजों आदि पर अपने और अपने दुधमुँहे बेटे की ओर से हस्ताक्षर करता रहा। वह संपत्ति हिंदा के बेटे के कब्जे में उसके हिस्से के अनुसार रही जब तक कि लड़का समझदार और वयस्क नहीं हो गया। फिर उसकी शादी भी हो गई। अब, वह लड़का अपनी मृत माँ हिंदा की पूरी विरासत पर दावा कर रहा है। वह पिता के एक चौथाई हिस्से और उस हिस्से को, जिसे उसके पिता (हिंदा के पति) ने हिंदा की नानी से अपने बेटे के लिए काल्पनिक नाम से खरीदा था, दोनों को हड़पना चाहता है। उसने अदालत में मामला दायर किया है और अपने पिता द्वारा उपहार की स्वीकृति को सबूत के रूप में पेश करता है—जिसे उसके पिता ने व्यावहारिक रूप से छठे हिस्से की खरीद की तरह बताया था। गहन समझाने के बावजूद, वह किसी भी तरह से विवाद से बाज नहीं आता है। माता-पिता के सम्मान और सत्कार की बात तो दूर, वह उन्हें गलत और निरर्थक मानता है और पिता के अधिकारों का बिल्कुल भी ख्याल नहीं रखता है। ऐसी स्थिति में, उपहार से संबंधित पिता की इस व्यावहारिक स्वीकृति के बारे में धर्म के विद्वान क्या कहते हैं? क्या वे इस लड़के के इस विवाद और फसाद को सही और उचित मानते हैं या इसके विपरीत? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: पितृ अधिकारों का ख्याल न रखना और पिता के प्रति विद्रोह और विरोध का व्यवहार करना अपने लिए नरक की भीषण सजा और सर्वशक्तिमान प्रभु के क्रोध को वाजिब करता है। अल्लाह अज़वज्जल ने महान कुरान में यह अनिवार्य किया है कि माता-पिता के साथ दयालुता का व्यवहार

करो: उन्हें 'उफ़' तक न कहो, उनसे सम्मान और सत्कार के साथ बात करो, विशेष प्रेम के साथ उनके लिए नम्रता का हाथ बिछाओ, और उनके लिए प्रार्थना करो कि "हे मेरे प्रभु! उन पर दया फरमा जैसा उन्होंने मुझे बचपन में पाला था।" अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

तीन [प्रकार के] लोग जन्नत में प्रवेश नहीं करेंगे: माता-पिता का अवज्ञाकारी, दय्यूथ (वह व्यक्ति जिसे अपने परिवार की महिलाओं के अनैतिक व्यवहार पर कोई गैरत न हो), और पुरुष जैसा रूप धारण करने वाली महिला। - रिवायत की...

तीन व्यक्ति ऐसे हैं जो जन्नत में नहीं जाएँगे: माता-पिता को सताने वाला, दय्यूथ और मर्दाना रूप अपनाने वाली औरत।

---

1. सुनन अन-नसाई, किताब अल-ज़कात, नूर मुहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब कराची 1/375; कश्फ़ अल-अस्तर 'अन ज़वाइद अल-बज़ार, किताब अल-बिर्र वा अल-सिलाह, बाब अल-उकूक, मतबा मुअस्सासत अल-रिसाला बेरूत 2/274।

آئی تھی ادا کاری کا مطالبہ کیا اور چونکہ خالدہ اخت ہندہ کا دین مہر واقعی واجب الادا تھا تو جو حصہ ۱/۸ متروکہ کہ شوہر نے پایا وہ شوہر ہندہ نے محض دیانتداری سے بعوض دین مہر چھوڑ دیا، مگر ازانجا کہ برادراں ہندہ کی جس نے اپنا دین مہر معاف کر دیا تھانیت صاف نہ تھی چہارم حصہ متروکہ ہندہ کو ابھی اسی دین مہر سابق میں ملا کر ہضم کرنا چاہا اور ہندہ کی نانی کو بھی نالش پر ابھارا تو شوہر ہندہ نے محض بغرض استفاظ حصہ چہارم اپنے مصلحۃً یہ بیان کرنا شروع کیا کہ ہندہ نے مرض الموت میں اپنی کل جائداد اپنے شیر خوار بچہ کو ہبہ کر دی جس کا کوئی گواہ بجز شوہر ہندہ کے نہ تھا اور بعض مقامات میں بذریعہ تحریری شوہر ہندہ نے اس وقت تک ہبہ کا اقرار کیا کہ وہ ششم حصہ بھی خود اپنے مال سے اسم فرضی اپنے پسر کے خرید لیا اور رمن بعد برابر کاغذات وغیرہ پر خود اپنے اور اپنے شیر خوار لڑکے کی طرف سے بحیثیت ولایت کے دستخط کرتا رہا اور برابر وہ جائداد پسر ہندہ کے قبضہ میں حسب حصہ رسد کے رہی تا اینکہ وہ لڑکا عاقل و بالغ ہوا پھر اس کی شادی بھی ہوئی تو اب وہ لڑکا کل متروکہ اپنے مادر متوفیہ ہندہ پر دعوی کرتا ہے اور چہارم حصہ پدری اور اس حصہ پر جو اس کے باپ شوہر ہندہ نے اپنے پسر کے نام سے اسم فرضی ہندہ کی نانی سے خریدا تھا دونوں کو ہضم کرنا چاہتا ہے اور کچہری میں مقدمہ دائر کیا ہے اور اپنے پدر کے اقرار ہبہ کو جو مثل خریداری ششم حصہ کو وہ مصلحۃً بیان کرتا رہا استدلال میں پیش کرتا ہے اور کسی حال میں باوجود فہمائش بلیغ منازعت سے باز نہیں آتا اور باپ کی تعظیم و تکریم تو در کنار ماں و پدر کو غلط اور لغو جانتا ہے اور حقوق پدر کا مطلق خیال نہیں کرتا تو ایسی صورت میں علمائے دین کا اس مصلحتی اقرار پدر متعلق ہبہ کے

کیا ارشاد ہے اور اس پسر کے اس تکرار و فساد کو صحیح و درست جانتے ہیں یا بالعکس؟ بینوا توجروا۔

الجواب: اولاد کو حقوق پدری کا خیال نہ کرنا اس کے ساتھ تمرد و مخالفت سے پیش آنا اپنے لئے عذاب شدید نار و غضب رب قہار کا واجب کرتا ہے، اللہ عزوجل نے قرآن عظیم میں فرض کیا کہ والدین کے ساتھ احسان کرو، انہیں ہوں نہ کہو، ان سے اعزاز و اکرام کا کلام کرو، ان کے لئے خاص محبت سے تذلل کا بازو بچھاؤ، ان کے لئے دعا کرو کہ الہی ! ان پر رحم فرما جیسا انہوں نے مجھے چھٹپن میں پالا۔ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

ثلاثة لا یدخلون الجنة العاق لوالدیه والدیوث و الرجلة من النساء ۱ - رواه

تین شخص ہیں کہ جنت میں نہ جائیں گے ، ماں باپ کو ستانے والا اور دیوث اور مردانی وضع بنانے والی عورت

---

۱ سنن النسائی کتاب الزکاۃ نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ۱/ ۳۷۵، کشف الاستار عن زوائد البزار کتاب البر والصلہ باب العقوق مطبع موسسة الرسالة بیروت ۲/ ۲۷۴

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Al-Nasa'i and al-Bazzar narrated with clean chains of narration, and al-Hakim in his Sahih al-Mustadrak from Ibn Umar (may Allah be pleased with them both).	(Narrated by al-Nasa'i and al-Bazzar with clean chains, and by al-Hakim with a sound chain in the Mustadrak from Hazrat Ibn Umar, may Allah be pleased with them both. -T)

He (Peace and blessings of Allah be upon him) also says:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
There are three from whom Allah Almighty will accept neither obligatory nor voluntary acts: one who is disobedient to his parents, one who reminds of his favors (after charity), and one who denies predestination[1]. - Narrated by Ibn Abi 'Asim in 'Kitab al-Sunnah' with a good chain from Abu Umamah (may Allah be pleased with him).	There are three persons for whom Allah Almighty will accept neither their voluntary nor their obligatory prayers: the one who causes pain to his parents, the one who reminds a poor person of the favor after giving charity, and the one who denies predestination. (Ibn Abi 'Asim narrated this with a good chain in 'Kitab al-Sunnah' from Hazrat Abu Umamah, may Allah be pleased with him. -T)

It is also mentioned in a Hadith that the Messenger of Allah (Peace and blessings of Allah be upon him) says:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Cursed is he who is disobedient to his parents, cursed is he who is disobedient to his parents, cursed is he who is disobedient to his parents[2]. - Narrated by al-Tabarani and al-Hakim from Abu Hurayrah (may Allah be pleased with him).	Cursed is he who torments his parents, cursed is he who torments his parents, cursed is he who torments his parents. (Al-Tabarani and al-Hakim narrated this from Hazrat Abu Hurayrah, may Allah be pleased with him. -T)

It is also mentioned in a Hadith that the Messenger of Allah (Peace and blessings of Allah be upon him) says:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
The pleasure of Allah is in the pleasure of the father, and the displeasure of	The pleasure of Allah lies in the pleasure of the father, and the displeasure of Allah lies

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Allah is in the displeasure of the father[3]. - Narrated by al-Tirmidhi and	in the displeasure of the father. (Al-Tirmidhi and al-Hakim [narrated this]...

[1] Al-Ilal al-Mutanahiya, Hadith 639, Dar Nashr al-Kutub al-Islamiyya Lahore 1/151; Majma' al-Zawa'id, Chapter regarding those who deny predestination etc., Dar al-Kitab Beirut 7/206. [2] Al-Mu'jam al-Awsat, Hadith 8492, Maktabat al-Ma'arif Riyadh 9/226; Al-Targhib wa'l-Tarhib citing al-Tabarani and al-Hakim, Hadith 4, Mustafa al-Babi Egypt 3/287. [3] Al-Mustadrak by al-Hakim, Book of Piety and Joining Kin, Dar al-Fikr Beirut 4/152; Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Piety and Joining Kin, Chapter on what has been narrated regarding the merit of pleasing parents, Amin Company Delhi 2/12.

(अरबी इबारत)

अल-नसाई और अल-बज़ार ने साफ़ सनदों के साथ और अल-हाकिम ने अपनी सहीह अल-मुस्तदरक में इब्न उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है।

(उर्दू अनुवाद)

(इसे नसाई और बज़ार ने साफ़ सनदों के साथ और हाकिम ने सही सनद के साथ मुस्तदरक में हज़रत इब्न उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है। -त)

और आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

(अरबी इबारत)

तीन ऐसे हैं जिनसे अल्लाह तआला न तो फ़र्ज़ क़बूल करेगा और न ही नफ़्ल: माता-पिता की नाफ़रमानी करने वाला, दान देकर एहसान जताने वाला, और तक़दीर को झुठलाने वाला[1]। - इसे इब्न अबी आसिम ने किताब अल-सुन्नह में अबू उमामा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से हसन सनद के साथ रिवायत किया है।

(उर्दू अनुवाद)

तीन व्यक्ति ऐसे हैं कि अल्लाह तआला न उनके नफ़्ल क़बूल करेगा न फ़र्ज़: माँ बाप को ईज़ा (दुख) देने वाला और सदक़ा देकर फ़क़ीर पर एहसान जताने वाला और तक़दीर को झुठलाने वाला। (इसे इब्न अबी आसिम ने सनद-ए-हसन के साथ किताब अल-सुन्नह में हज़रत अबी उमामा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। -त)

हदीस में यह भी है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

(अरबी इबारत)

फिटकार है उस पर जिसने माता-पिता की नाफ़रमानी की, फिटकार है उस पर जिसने माता-पिता की नाफ़रमानी की, फिटकार है उस पर जिसने माता-पिता की नाफ़रमानी की[2]। - इसे तबरानी और हाकिम ने अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है।

(उर्दू अनुवाद)

मलऊन (अभिशप्त) है वह जो अपने माँ बाप को सताए, मलऊन है वह जो अपने माँ बाप को सताए, मलऊन है वह जो अपने माँ बाप को सताए। (इसे तबरानी और हाकिम ने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। -त)

हदीस में यह भी है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

(अरबी इबारत)	(उर्दू अनुवाद)
अल्लाह की रज़ा वालिद की रज़ा में है और अल्लाह की नाराज़गी वालिद की नाराज़गी में है[3]। - इसे तिर्मिज़ी ने रिवायत किया और...	अल्लाह की रज़ा वालिद की रज़ा में है और अल्लाह की नाराज़गी वालिद की नाराज़गी में। (इसे तिर्मिज़ी और हाकिम ने...

---

[1] अल-इल्लल अल-मुतनाहिया हदीस 639, दार नश्र अल-कुतुब अल-इस्लामिया लाहौर 1/151; मजमा अल-ज़वाइद, बाब माजाअ फ़ीमन युकज़्ज़िबु बिल-क़दर अलख, दार अल-किताब बेरूत 7/206 [2] अल-मुअजम अल-अवसत हदीस 8492, मकतब अल-मआरिफ़ रियाद 9/226; अल-तरग़ीब वत-तरहीब तबरानी और हाकिम के हवाले से हदीस 4, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 3/287 [3] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-बर्र वल-सिला, दार अल-फ़िक्र बेरूत 4/152; जामिअत-तिर्मिज़ी, अबवाबुल बर्र वल-सिला, बाब माजाअ मिनल फ़ज़्ल फ़ी रज़ा अल-वालदैन, अमीन कंपनी दिल्ली 2/12

पेज 311 का 738

| النسائی والبزار بإسنادین نظیفین والحاکم فی صحیحہ المستدرک عن ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ | (اس کو نسائی اور بزار نے صاف سندوں سے اور حاکم نے صحیح سند کے ساتھ مستدرک میں حضرت ابن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ت) |

نیز فرماتے ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم :

| ثلثۃ لایقبل اللہ عزوجل منھم صرفاً ولا عدلاً عاق و منان و مکذب بقدر[1]- رواہ ابن ابی عاصم فی کتاب السنۃ باسناد حسن عن ابی امامۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ | تین شخص ہیں کہ اللہ تعالٰی نہ ان کے نفل قبول کرے نہ فرض:ماں باپ کو ایذا دینے والا اور صدقہ دے کر فقیر پر احسان رکھنے والا اور تقدیر کا جھٹلانے والا (اس کو ابن ابی عاصم نے سند حسن کے ساتھ کتاب السنۃ میں حضرت ابی امامہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ت) |

نیز حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

| ملعون من عق والدیہ ملعون من عق والدیہ ملعون من عق والدیہ[2]- رواہ الطبرانی والحاکم عن ابی ھریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ | ملعون ہے جو اپنے ماں باپ کو ستائے، ملعون ہے جو اپنے ماں باپ کو ستائے۔ ملعون ہے جو اپنے ماں باپ کو ستائے (اس کو طبرانی اور حاکم نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ت) |

نیز حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

| رضا اللہ فی رضا الوالد وسخط اللہ فی سخط الوالد[3]- رواہ الترمذی و | اللہ کی رضا والد کی رضا میں ہے اور اللہ ناراضی والد کی ناراضی میں (اس کو ترمذی اور حاکم نے |

[1] العلل المتناہیہ حدیث ۶۳۹ دار نشر الکتب الاسلامیہ لاہور ۱/ ۱۵۱، مجمع الزوائد باب ماجاء فیمن یکذب بالقدر الخ دار الکتاب بیروت ۷ / ۲۰۶ [2] المعجم الاوسط حدیث ۸۴۹۲ مکتبہ المعارف ریاض ۹ / ۲۲۶، الترغیب والترہیب بحوالہ الطبرانی والحاکم الحدیث ۴ مصطفی البابی مصر ۳ / ۲۸۷ [3] المستدرک للحاکم کتاب البروالصلۃ دار الفکر بیروت ۴ / ۱۵۲، جامع الترمذی ابواب البر والصلۃ باب ماجاء من الفضل فی رضا الوالدین امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۲

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Al-Hakim narrated with an authentic chain from Abdullah bin 'Amr, and Al-Bazzar narrated from Hazrat Abdullah bin 'Umar (may Allah be pleased with them both). (T)

Furthermore, it is mentioned in a Hadith that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Allah the Almighty postpones the punishment of all sins as He wills until the Day of Resurrection, except for disobedience to parents; for Allah hastens its punishment for the person in this life before death." (Narrated by Al-Hakim, Al-Asbahani, and Al-Tabarani in Al-Kabir, from Hazrat Abu Bakra (may Allah be pleased with him). (T)

How shameless, bold, ungrateful, and impure it is to quarrel with one's parents. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Do not disobey your parents even if they command you to leave your family and wealth." (Narrated by Imam Ahmad with an authentic chain according to our principles, and Al-Tabarani in Al-Kabir. (T)

In another narration: "Obey your parents even if they drive you out of your wealth and everything you own." (Narrated by Al-Tabarani in Al-Awsat with a sound chain; both this and the aforementioned Hadith are narrated from Hazrat Mu'adh bin Jabal (may Allah be pleased with him). (T)

O ungrateful one! O you who do not fear God! Where did you bring this wealth from? Your flesh, skin, and bones are all from your parents.

---

1. Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab al-Birr wa al-Sila, Dar al-Fikr Beirut, 2/156
2. Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, Hadith of Hazrat Mu'adh (may Allah be pleased with him), Al-Maktab al-Islami Beirut, 5/238
3. Al-Mu'jam al-Awsat lil-Tabarani, Hadith 9527, Maktabat al-Ma'arif Riyadh, 8/260

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

हाकिम ने सही सनद के साथ अब्दुल्लाह बिन अम्र से और बज़्ज़ार ने हज़रत अब्दुल्लाह बिन उमर रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है। (त)

साथ ही हदीस में है कि रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: "अल्लाह तआला तमाम गुनाहों की सज़ा चाहे तो कयामत के लिए टाल देता है, मगर माता-पिता की नाफ़रमानी कि उसकी सज़ा मरने से पहले ज़िंदगी में ही दे देता है।" (इसे हाकिम, अस्बहानी और तबरानी ने कबीर में हज़रत अबू बकरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। त)

माता-पिता से झगड़ना कितनी बेअदबी, ढिठाई, एहसान-फ़रामोशी और अपवित्रता है। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: "माता-पिता की नाफ़रमानी न करो, चाहे वे तुम्हें हुक्म दें कि अपनी पत्नी, बच्चों, धन और संपत्ति सब कुछ छोड़कर निकल जाओ।" (इसे इमाम अहमद ने हमारे उसूलों पर सही सनद के साथ और तबरानी ने कबीर में रिवायत किया है। त)

दूसरी रिवायत में है: "अपने माता-पिता की आज्ञा का पालन करो, चाहे वे तुम्हें तुम्हारी सारी धन-संपत्ति से बेदखल कर दें।" (इसे तबरानी ने औसत में सही सनद के साथ, और इसे व उपरोक्त हदीस दोनों को हज़रत मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया गया है। त)

ओ अहसान-फ़रामोश! खुदा से न डरने वाले! तू धन कहाँ से लाया? तेरा मांस, खाल और हड्डियाँ सब तेरे माता-पिता की ही देन हैं।

---

1. अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुल बिर्र वस्-सिला, दारुल फ़िक्र बेरूत, 2/156
2. मसनद इमाम अहमद बिन हंबल, हदीस हज़रत मुआज़ रज़ियल्लाहु अन्हु, अल-मक्तबुल इस्लामी बेरूत, 5/238
3. अल-मुअजमुल औसत लित-तबरानी, हदीस 9527, मक्तबतुल मआरिफ रियाज़, 8/260

الحاکم بسند صحیح عن عبداللہ بن عمرو والبزار عن عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ صحیح سند کے ساتھ عبداللہ بن عمرو اور بزار نے حضرت عبداللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا ہے۔ ت)

نیز حدیث میں ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : کل الذنوب یؤخر اللہ تعالی منھا ما شاء الی یوم القیمۃ الا عقوق الوالدین فان اللہ یعجلہ لصاحبہ في الحیوۃ قبل الممات۔ ا سب گناہوں کی سزا اللہ تعالٰی چاہے تو قیامت کیلئے اٹھارکھتا ہے مگر ماں باپ کو ستانا کہ اس کی سزا مرنے سے پہلے زندگی میں پہنچاتا ہے (اس کو حاکم، اصبہانی اور طبرانی نے کبیر میں حضرت ابوبکرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ ت)

ماں کے لئے ماں باپ سے مخاصمت کتنی بے حیائی بیباکی کافر نعمتی ناپاکی ہے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لا تعقن والدیك وان امراك ان یخرج من اھلك و مالك۔ ۲ خبردار ماں باپ کی نافرمانی نہ کر اگرچہ وہ تجھے حکم دیں کہ اپنے جورو بچوں مال و متاع سب سے نکل جا (اس کو امام احمد نے ہمارے اصول پر صحیح سند کے ساتھ اور طبرانی نے کبیر میں روایت کیا۔ ت)

دوسری روایت میں ہے: اطع والدیك وان اخرجاک من مالك و من کل شیئ ھولك۔ ۳ اپنے ماں باپ کا حکم مان اگرچہ وہ تجھے تیرے مال اور تیری سب چیزوں سے تجھے باہر کردیں (اسے طبرانی نے اوسط میں بسند صالح، اسے اور مذکورہ بالا حدیث (دونوں) کو معاذ بن جبل رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا۔ ت)

اونا شکر، خدا نا ترس ! مال لایا کہاں سے ، تیرا گوشت پوست استخوان سب تیرے ماں باپ

---

۱ المستدرک للحاکم کتاب البر والصلۃ دار الفکر بیروت ۲ / ۱۵۶ ۲ مسند امام احمد بن حنبل حدیث حضرت معاذ رضی اللہ عنہ المکتب الاسلامی بیروت ۵ / ۲۳۸ ۳ المعجم الاوسط للطبرانی حدیث ۹۵۲۷ مکتبۃ المعارف ریاض ۸ / ۲۶۰

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

...is. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says: "You and your wealth belong to your father" (meaning you and all your wealth belong to your father). This was said when a person came and submitted: "O Messenger of Allah! I possess wealth and family, and my parents want to take all my wealth, meaning what will I and my children eat then?" He said: "You and your wealth belong to your father; it does not behoove you to deny this."

[Boxed Text] Arabic: Reported by Ibn Majah with a sound chain from Jabir, and by al-Tabarani in al-Kabir from Samurah ibn Jundub and Abdullah ibn Mas'ud (may Allah be pleased with them). Urdu: It was narrated by Ibn Majah with a sound chain from Hazrat Jabir, and by Tabarani in Kabir from Hazrat Samurah bin Jundub and Hazrat Abdullah bin Mas'ud (may Allah be pleased with them). (T)

It is in a Hadith that a person came to the service and presented: "His father wants to take his wealth." O Messenger of Allah! My parents want to take my wealth. The Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Ad'uhu li (Call him to me)," bring him into our presence. When he arrived, it was said to him: "What is your son saying? Do you want to take his wealth?" He submitted: "Your Excellency, ask him what I do with that wealth; it is for his hospitality and for his relatives, or for my and my children's expenses." Meanwhile, Gabriel the Trustworthy (peace and blessings be upon him) arrived and submitted: "O Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him)! This old man has composed some verses in his heart which even his own ears have not heard yet, meaning he has not yet brought them to his tongue." The Illustrious Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "You have composed some verses in your heart which even your ears have not heard, recite them." The gentleman submitted: "Allah always increases the sight of our hearts and our certainty through your miracles," then he began to present these verses:

- I nurtured you as a newborn and provided for you as a youth, you drank and quenched your thirst from what I earned for you.
- If a night troubled you with illness, I did not sleep due to your illness, but remained awake and restless.
- My soul feared death for you, though it knows that death is a preordained certainty.

1 Sunan Ibn Majah, Abwab al-Tijarat, H.M. Saeed Company Karachi, p. 167; Al-Mu'jam al-Kabir li'l-Tabarani, Hadith 6911, Al-Maktabah al-Faysaliyyah Beirut, 7/230.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

...का है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: 'तू और तेरा माल तेरे बाप का है' (यानी तू और तेरा सारा माल तेरे बाप का है)। यह उस समय कहा गया जब एक साहब हाज़िर हुए और अर्ज़ की: "या रसूल अल्लाह! मैं माल और औलाद रखता हूँ और मेरे माँ-बाप मेरा सब माल लेना चाहते हैं, यानी फिर मैं और मेरे बाल-बच्चे क्या खाएंगे?" फरमाया: "तू और तेरा माल तेरे बाप का है, तुझे इससे इनकार करने का हक़ नहीं।"

[बॉक्स में दिया गया टेक्स्ट] अरबी: रवाहु इब्न माजह बिसन्दिं सहीहिन अन जाबिरिन वत-तबरानियु फ़िल कबीरि अन समुराताबनि जुन्दुबिन व अब्दुल्लाहिबनी मसऊदिन रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम। उर्दू: इसे इब्न माजा ने सही सनद के साथ हज़रत जाबिर से और तबरानी ने 'कबीर' में हज़रत समुरह बिन जुन्दुब और हज़रत अब्दुल्लाह बिन मसूद (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) से रिवायत किया है। (त)

हदीस में है कि एक व्यक्ति सेवा में हाज़िर हुआ और अर्ज़ की: "उसके पिता उसका माल लेना चाहते हैं।" या रसूल अल्लाह! मेरे माँ-बाप मेरा माल ले लेना चाहते हैं। हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "अद-उहु ली (उन्हें मेरे पास बुलाओ)", उन्हें हमारे हुज़ूर में हाज़िर लाओ। जब वह हाज़िर हुए तो उनसे पूछा गया: "तुम्हारा बेटा क्या कह रहा है? तुम उसका माल लेना चाहते हो?" उन्होंने अर्ज़ की: "हुज़ूर! उससे पूछिए कि मैं वह माल लेकर क्या करता हूँ, यही उसकी मेहमान-नवाज़ी और उसके रिश्तेदारों पर, या मेरे और मेरे बाल-बच्चों का खर्च।" इसी दौरान जिब्रील अमीन (अलैहिस्सलाम) हाज़िर हुए और अर्ज़ की: "या रसूल अल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम)! इस बूढ़े आदमी ने अपने दिल में कुछ शेर कहे हैं जो अभी उसके खुद के कानों ने भी नहीं सुने, यानी अभी तक ज़बान पर नहीं लाया।" हुज़ूर पुर नूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "तुमने अपने दिल में कुछ शेर कहे हैं जो अभी तुम्हारे कानों ने भी नहीं सुने, उन्हें सुनाओ।" उन साहब ने अर्ज़ की: "अल्लाह हमेशा हुज़ूर के मोजज़ों (चमत्कारों) से हमारे दिल की निगाह और हमारा यक़ीन बढ़ाता है," फिर वह ये शेर पढ़ने लगे:

- मैंने तुझे बचपन में पाला और तेरी जवानी में तेरी देखभाल की, तूने वह पिया और अपनी प्यास बुझाई जो मैंने तेरे लिए कमाया।
- अगर किसी रात बीमारी ने तुझे परेशान किया, तो मैं तेरी बीमारी की वजह से सोया नहीं, बल्कि जागता और बेचैन रहा।

• मेरा दिल तेरे लिए मौत से डरता था, हालांकि वह जानता है कि मौत एक मुक़र्रर सच्चाई है।

---

1 सुनन इब्न माजा, अबवाब अत-तिजारत, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 167; अल-मुअजम अल-कबीर लित-तबरानी, हदीस 6911, अल-मकतबा अल-फैयालिया बेरुत, 7/230।

کا ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : انت و مالک لابیک (تو اور تیرا مال سب تیرے باپ کا) یہ اس وقت ارشاد ہوا کہ ایک صاحب حاضر ہوئے اور عرض کی: یارسول اللہ ! مال و عیال رکھتا ہوں اور میرے ماں باپ میرا سب مال لینا چاہتے ہیں یعنی پھر میں اور میرے بال بچے کیا کھائیں گے ، فرمایا : " تو اور تیرا مال سب تیرے باپ کا ہے تجھے اس سے انکار نہیں پہنچتا"۔

[خانہ] عربی: رواہ ابن ماجۃ بسند صحیح عن جابر والطبرانی فی الکبیر عن سمرۃ بن جندب وعبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہم۔ اردو: اس کو ابن ماجہ نے صحیح سند کے ساتھ حضرت جابر اور طبرانی نے کبیر میں حضرت سمرہ بن جندب اور حضرت عبداللہ بن مسعود رضی اللہ تعالٰی عنہم سے روایت کیا۔ (ت)

حدیث میں ہے ایک شخص حاضر خدمت ہو کر عرض رساں ہوئے : ان ابیہ یرید ان یأخذ مالہ ۔ یا رسول اللہ ! میرے ماں باپ میرا مال لے لینا چاہتے ہیں ۔ حضور اقدس صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا : ادعہ لی انہیں ہمارے حضور میں حاضر لاؤ۔ جب حاضر ہوئے ان سے ارشاد ہوا تمہارا بیٹا کیا کہتا ہے تم اس کا مال لینا چاہتے ہو ، عرض کی حضور اس سے پوچھ دیکھیں کہ میں وہ مال لے کر کیا کرتا ہوں ، یہی اس کی مہمانی اور اس کی قرابت میں ، یا میرے اور میرے بال بچوں کا خرچ ، اتنے میں جبریل امین علیہ الصلوۃ والتسلیم حاضر ہوئے اور عرض کی : یارسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ! اس مرد پیر نے اپنے دل میں کچھ اشعار تصنیف کئے ہیں جو ابھی خود اس کے کان نے نہیں سنے یعنی ہنوز زبان تک نہ لایا ، حضور پر نور صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے فرمایا تم نے اپنے دل میں کچھ اشعار تصنیف کئے ہیں جو ابھی تمہارے کان نے بھی نہ سنے وہ

سناؤ۔ ان صاحب نے عرض کی : اللہ ہمیشہ حضور کے معجزات سے ہمارے دل کی نگاہ، ہمارا یقین بڑھاتا ہے ، پھر یہ اشعار عرض کرنے لگے : ؎

غذوتك مولوداً ومنتك يافعاً تعل بما أجني عليك وتنهل اذا ليلة ضاقتك بالسقم لم ابت لسقمك الاساهر أتململ تخاف الردى نفسي عليك وانها لتعلم ان الموت حتم موكل

---

1 سنن ابن ماجہ ابواب التجارات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۱۶۷ ، المعجم الکبیر للطبرانی حدیث ۶۹۱۱ المکتبۃ الفیصلیہ بیروت ۷ / ۲۳۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is as if I am the one struck by calamities for your sake, while you are safe from them. My eyes shed tears for you. When you reached the age and the goal that I had long hoped for you, You rewarded me with harshness and rudeness, as if you were the benefactor and the giver of favors. I wish that since you did not observe the rights of my fatherhood, you had acted as a neighboring neighbor does. You would have given me the rights of neighborship and would not have been stingy with me regarding my wealth, which was not yours.

I fed you since you were born and carried your burden since you were an infant. You were repeatedly quenched by my earnings. Whenever a night came upon you with the sorrow of illness, I would stay awake because of your malaise and turn around until morning. My heart feared your death, even though it knew well that death is certain and has been imposed on everyone. My eyes flowed as if that illness which had afflicted you during the night was not yours but mine. I raised you like this, and when you grew up and reached the stage where I had hopes that you would be of use to me at this age, you repaid me with harshness and ill-temper, as if your favor and kindness were upon me. Oh, I wish that if you did not consider the rights of fatherhood, you would have acted like a nearby neighbor acts; at least you would have given me the rights of a neighbor and would not have been stingy with me regarding this wealth which, in reality, was not yours but mine. After listening to these verses, the Radiant Prophet, the Mercy for the Worlds, peace and blessings of Allah be upon him, wept, and grabbing the son's collar, he said:

"Go, you and your wealth belong to your father." - Narrated by al-Tabarani in al-Mu'jam al-Saghir and al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah on the authority of Jabir ibn 'Abd Allah, may Allah be pleased with them both.

"Go, you and all your wealth belong to your father." (This was narrated by Al-Tabarani in Mu'jam Saghir and Al-Bayhaqi in Dala'il al-Nubuwwah from Hazrat Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. (T))

The ruling for virtue is this; however, legally, the father's and son's properties are separate. If the father is needy, he can take from the son's surplus wealth according to his need without his consent or permission, but not more than that. And this taking also...

1 Al-Mu'jam al-Saghir of al-Tabarani, Chapter of those named Muhammad, narration of Hazrat Jabir bin Abdullah (RA), Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 2/63; Dala'il al-Nubuwwah of al-Bayhaqi, Chapter on reports of those who said poetry to themselves etc., Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, 6/305-5. Page 314 of 738

ऐसा लग रहा है जैसे तुम्हारे लिए मैं ही विपत्तियों का मारा हूँ, जबकि तुम उनसे सुरक्षित हो। मेरी आँखें तुम्हारे लिए आँसू बहाती हैं। जब तुम उस आयु और लक्ष्य तक पहुँच गए जिसकी मैंने तुम्हारे लिए लंबे समय से आशा की थी, तो तुमने मुझे कठोरता और अशिष्टता के साथ पुरस्कृत किया, जैसे कि तुम उपकारी और कृपा करने वाले थे। काश, चूँकि तुमने मेरे पितृत्व के अधिकारों का पालन नहीं किया, तुम वैसा ही व्यवहार करते जैसा एक पड़ोसी करता है। तुम मुझे पड़ोस के अधिकार देते और मेरे उस धन के प्रति कंजूसी न करते जो तुम्हारा नहीं था।

मैंने तुम्हें जन्म से ही भोजन दिया और तब से तुम्हारा बोझ उठाया जब तुम शिशु थे। मेरी कमाई से तुम्हें बार-बार तृप्त किया गया। जब भी बीमारी के दुख के साथ कोई रात तुम पर आती, मैं तुम्हारी अस्वस्थता के कारण जागता रहता और सुबह तक करवटें बदलता रहता। मेरा मन तुम्हारी मृत्यु से डरता था, हालाँकि उसे अच्छी तरह पता था कि मृत्यु निश्चित है और सब पर थोपी गई है। मेरी आँखें ऐसे बहती थीं मानो वह बीमारी जो रात में तुम्हें हुई थी, वह तुम्हारी नहीं बल्कि मेरी थी। मैंने तुम्हें इस तरह पाला, और जब तुम बड़े हुए और उस चरण में पहुँचे जहाँ मुझे आशा थी कि तुम इस उम्र में मेरे काम आओगे, तो तुमने मुझे कठोरता और चिड़चिड़ेपन से उत्तर दिया, मानो तुम्हारा मुझ पर कोई एहसान और कृपा हो। ओह, काश कि यदि तुमने पितृत्व के अधिकारों का सम्मान नहीं किया होता, तो कम से कम एक पड़ोसी की तरह व्यवहार करते; कम से कम मुझे पड़ोसी के अधिकार तो देते और इस धन पर मेरे साथ कंजूसी न करते जो वास्तव में तुम्हारा नहीं बल्कि मेरा ही था। इन शेरों को सुनकर, रहमत-ए-आलम सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम रो पड़े और बेटे का कॉलर पकड़कर फरमाया:

"जाओ, तुम और तुम्हारा धन तुम्हारे पिता का है।" - अल-तबरानी ने अल-मुअजम अल-सगीर में और अल-बैहकी ने दलाल अल-नुबुव्वा में जाबिर इब्न अब्दुल्लाह (रज़ि.) के अधिकार से रिवायत किया है।

"जाओ, तुम और तुम्हारा सारा धन तुम्हारे पिता का है।" (इसे तबरानी ने मुअजम सगीर में और बैहकी ने दलायल अल-नुबुव्वह में हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्ला रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। (त))

सौभाग्य का नियम तो यही है, लेकिन इसके बावजूद कानूनी तौर पर पिता और पुत्र की संपत्ति अलग-अलग है। यदि पिता ज़रूरतमंद है, तो वह पुत्र की अतिरिक्त संपत्ति में से अपनी ज़रूरत के अनुसार उसकी सहमति या अनुमति के बिना ले सकता है, उससे अधिक नहीं। और यह लेना भी...

---

1 अल-मुअजम अल-सगीर लित-तबरानी, बाब मन इस्मुहू मुहम्मद, तर्जुमा हज़रत जाबिर बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु अन्हु, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत २/६३; दलायल अल-नुबुव्वह लिल-बैहकी, बाब मा जा'अ फी अखबारीहि मन काला फी नफ्सीही शे'रन इल्ख, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरुत ६/३०५-५। पृष्ठ ३१४ ऑफ ७३८

كانى انا المطر وق دونك بالذى ... طرقت به دونى فعينى تهمل فلما بلغت السن والغاية التى ... اليک مدى ما كنت فيک اؤمل جعلت جزائى غلظة وفظاظة ... كانک انت المنعم المتفضل فليتك اذ لم ترع حق ابوتى ... فعلت كما الجار المجاور يفعل واوليتنى حق الجوار و لم تكن ... على بمالى دون مالك تبخل

میں نے تجھے غذا پہنچائی جب سے تو پیدا ہوا اور تیرا بار اٹھایا جب سے تو ننھا ہوا میری کمائی سے تو بار بار مکرر سیراب کیا جاتا، جب کوئی رات بیماری کا غم لے کر تجھ پر اترتی میں تیری ناسازی کے باعث جاگ کر لوٹ کر صبح کرتا میرا جی تیرے مرنے سے ڈرتا حالانکہ اسے خوب معلوم تھا کہ موت یقینی ہے اور سب پر مسلط کی گئی ہے میری آنکھیں یوں بہتیں کہ گویا وہ مرض جو شب کو تجھے ہوا تھا نہ مجھے، مجھے ہوا تھا نہ تجھے، میں نے تجھے یوں پالا اور جب تو پروان چڑھا اور اس حد کو پہنچا جس میں مجھے امید لگی ہوئی تھی کہ اس عمر کا ہو کر تو میرے کام آئے گا تو تو نے میرا بدلہ سختی و درشت خوئی کیا گویا تیرا ہی مجھ پر فضل واحسان ہے، اے کاش جب تو نے حق پدری کا لحاظ نہ کیا تھا تو ایسا ہی کرتا جیسا پاس کا ہمسایہ کرتا ہے، ہمسایہ میں کا حق تو مجھے دیا ہوتا اور مجھ پر اس مال سے کہ اصل میں تیرا نہیں میرا ہی تھا بخل نہ کرتا۔ ان اشعار کو استماع فرما کر حضور پر نور رحمت عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم نے گریہ کیا اور بیٹے کا گریبان پکڑ کر ارشاد فرمایا:

اذهب انت ومالك لابيك - رواه الطبرانى فى المعجم الصغير والبيهقى فى دلائل النبوة عن جابر بن عبد الله رضى الله تعالى عنهما۔

جا تو اور تیرا مال سب تیرے باپ کا ہے (اس کو طبرانی نے معجم صغیر اور بیہقی نے دلائل النبوۃ میں حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا۔ (ت)

حکم سعادت تو یہ ہے مگر باینہمہ قضاءً باپ بیٹے کی ملک جدا ہے۔ باپ اگر محتاج ہو تو بقدر حاجت بیٹے کے فاضل مال سے بے اس کی رضا واجازت کے لے سکتا ہے زیادہ نہیں اور یہ لینا بھی

---

1 المعجم الصغیر للطبرانی باب من اسمہ محمد ترجمہ حضرت جابر بن عبد اللہ رضی اللہ عنہ دار الکتب العلمیہ بیروت ۲/ ۶۳، دلائل النبوۃ للبیہقی باب ماجاء فی اخبارہ من قال فی نفسہ شعراً الخ دار الکتب العلمیہ بیروت ۶/ ۳۰۵-۵

Fatawa Rizvia (Vol 18)

For eating, drinking, wearing, living, and if needed, for a servant as well, [maintenance can be taken] from the son's money, gold, silver, grain, clothes, or paternal house suitable for living. Yes, if these items are not available, then for necessary purposes, he can take from the son's other properties which are of a different kind than the actual need, either by the order of a judge or if no judge is present, then according to the fatwa (legal opinion) he can take it himself. For example, if food is needed but grain or money is not found, he can take clothes or utensils; or if clothes are needed and money or clothes are not available, he can sell grain etc. to arrange for it. It is not that he should claim the property as his own from the very start. It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic	**Urdu Translation**
In 'Al-Mubtaghi lil-Faqir' it is stated that a father may steal from his wealthy son as much as is sufficient for him if the son refuses and there is no judge there; otherwise, he will be sinful.[1]	In 'Mubtaghi lil-Faqir' it is written that a father can steal as much of his son's wealth as is necessary for his maintenance upon the son's refusal, provided there is no judge there, otherwise he will be a sinner. (T)

In Radd al-Muhtar it is stated:

Arabic	**Urdu Translation**
It will soon be mentioned: if parents spend what they have of the property of an absent son on themselves, and it is of the same kind as the maintenance (nafaqah), they are not liable. This is because the maintenance of parents and wife is obligatory even before a judicial decree. Thus, if one finds property of the same kind as their right, they may take it. For this reason, maintenance is mandated from the property of an absent person, unlike other relatives. Similar statements are in 'Al-Minah', 'Al-Zaylai', and in the chapter of Zakat in 'Al-	It will soon be stated that if parents have the property of an absent son and they spend it on themselves for the necessity of maintenance, while that property is of the same kind as the maintenance, then the parents will not be liable. This is because the maintenance of parents and the wife is obligatory even without a judicial decree. Therefore, if they find the kind of property they have a right to, they can take possession of it. For this reason, their maintenance is enforced in the property of an absent person to the extent of necessity, unlike other relatives. A similar

Arabic	Urdu Translation
Jawhara': a creditor, if he finds the same kind of property as his right, may take it without a judicial decree or consent. In 'Al-Fath', under the statement 'and the judge shall make her swear by Allah that he did not give her maintenance', it says: in every place where a decree of payment was permissible, it is permissible for her to take it without a decree.	statement is in the chapter of Zakat in 'Minah', 'Zaylai', and 'Jawhara': a creditor can take the kind of property he is owed if he gains control over it, whether there is consent and a decree or not. And in 'Al-Fath', under the quote: "the judge will take an oath from the wife that the husband did not give me maintenance", it states that where the judge enforces maintenance for the wife...

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Divorce, Chapter of Maintenance, Mujtabai Press Delhi, 3/1/274

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

खाने-पीने, पहनने, रहने के लिए और ज़रूरत होने पर नौकर के लिए भी, [नफ़क़ा] बेटे के रुपये-पैसे, सोने-चांदी, अनाज, कपड़े या रहने योग्य पैतृक घर से लिया जा सकता है। हाँ, यदि ये वस्तुएँ न मिलें, तो आवश्यक उद्देश्यों के लिए उसके अन्य सामानों से, जो ज़रूरत की चीज़ से अलग प्रकार (जिंस) के हों, हाकिम (न्यायाधीश) के आदेश से, या यदि हाकिम न हो तो मुफ़्ती की राय के अनुसार स्वयं भी ले सकता है। उदाहरण के लिए, यदि भोजन की आवश्यकता है और अनाज या रुपया नहीं मिला, तो कपड़े या बर्तन ले सकता है; या कपड़ों की आवश्यकता है और पैसा या कपड़े नहीं मिले, तो अनाज आदि बेचकर व्यवस्था कर सकता है। ऐसा नहीं है कि वह शुरू से ही उस संपत्ति को अपनी बना ले। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
'अल-मुब्तगी लिल-फ़क़ीर' में है कि पिता अपने अमीर बेटे के इनकार करने पर उसका उतना माल चुरा ले जितना उसे गुज़ारे (नफ़क़ा) के लिए पर्याप्त है, बशर्ते कि वहाँ कोई क़ाज़ी न हो, अन्यथा वह गुनहगार होगा।[1]	'मुब्तगी लिल-फ़क़ीर' में है कि पिता अपने बेटे के इनकार करने पर उसका उतना माल चोरी कर ले जितना उसे नफ़क़ा के लिए ज़रूरत है, जबकि वहाँ क़ाज़ी न हो, वरना गुनहगार होगा। (त)

रद अल-मुह्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
शीघ्र ही आएगा कि यदि माता-पिता के पास ग़ायब (अनुपस्थित) बेटे का माल हो और वे उसे अपने ऊपर ख़र्च कर लें, और वह माल गुज़ारे (नफ़क़ा) की चीज़ों में से हो, तो वे ज़िम्मेदार नहीं होंगे क्योंकि माता-पिता और पत्नी का नफ़क़ा अदालत के फ़ैसले के बिना भी अनिवार्य है। इसलिए यदि वे अपने हक़ वाली चीज़ पा लें, तो उस पर कब्ज़ा कर सकते हैं। इसी कारण ग़ायब के माल में उनका नफ़क़ा ज़रूरत के अनुसार लागू होता है। अन्य	शीघ्र ही आएगा कि अगर ग़ायब बेटे का माल पास हो तो वालिदैन (माता-पिता) ज़रूरत-ए-नफ़क़ा के लिए उसे सर्फ़(खर्च) कर लें, जबकि वह माल जिंस-ए-नफ़क़ा हो तो वालिदैन ज़िम्मेदार न होंगे, क्योंकि वालिदैन और बीवी का नफ़क़ा क़ज़ा (अदालती आदेश) के बग़ैर भी वाजिब है। लिहाज़ा वे अपने हक़ वाली जिंस पर क़ाबू पा लें तो क़ब्ज़ा कर सकते हैं, इसी वजह से ग़ायब के माल में उनका नफ़क़ा ब-क़द्र-ए-

अरबी

रिश्तेदारों के मामले में ऐसा नहीं है। इसी तरह का विवरण 'मिन्ह', 'ज़ैलाई' और 'जौहरा' के ज़कात के अध्याय में है: लेनदार यदि अपने हक़ वाली चीज़ पा ले, तो वह उसे बिना किसी फ़ैसले या सहमति के ले सकता है। और 'फ़तह' में उस कथन के तहत कि "क़ाज़ी पत्नी से अल्लाह की कसम लेगा कि उसने (पति ने) मुझे नफ़क़ा नहीं दिया" वहाँ है जहाँ क़ाज़ी पत्नी के लिए नफ़क़ा लागू करता है...

उर्दू अनुवाद

ज़रूरत नाफ़िज़ (लागू) होता है। ब-ख़िलाफ़ बाक़ी अक़ारिब (रिश्तेदारों) के। इसी तरह का बयान 'मिन्ह', 'ज़ैलाई' और 'जौहरा' के बाब-ए-ज़कात में है, क़र्ज़-ख़्वाह अपने हक़ वाली जिंस पर क़ाबू पाने पर ले सकता है, ख़्वाह रज़ा और क़ज़ा न हो। और 'फ़तह' में इसके क़ौल कि "बीवी से क़ाज़ी क़सम लेगा कि खाविंद ने मुझे नफ़क़ा नहीं दिया" के तहत है जहाँ क़ाज़ी को बीवी के लिए नफ़क़ा नाफ़िज़...

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुत तलाक़, बाबू नफ़क़ा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली ३/१/२७४

पृष्ठ ३१५ / ७३८

کھانے پینے، پہننے، رہنے کے لئے، اور حاجت ہو تو خادم کے واسطے بھی، بیٹے کے روپے پیسے سونے چاندی اناج کپڑے یا قابل سکونت پدری مکان سے ہو، ہاں یہ اشیاء نہ ملیں تو انہیں اغراض ضروریہ کے لئے اس کے اور اموال سے جو خلاف جنس حاجت ہوں بحکم حاکم یا حاکم نہ ہو تو علی المفتی بہ بطور خود بھی لے سکتا ہے مثلاً کھانے کی ضرورت ہے اناج یا روپیہ نہ پایا تو کپڑے، برتن لے سکتا ہے یا کپڑوں کی ضرورت ہے اور دام یا کپڑے نہ ملے تو اناج وغیرہ بیچ کر بنا سکتا ہے نہ یہ کہ اس کی جائداد ہی سرے سے اپنی ٹھہرا لے۔ درمختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
في المبتغى للفقير ان يسرق من ابنه الموسر ما يكفيه ان ابى ولا قاضي ثمة والا اثم[1]	مبتغیٰ للفقیر میں ہے کہ باپ اپنے بیٹے کے انکار پر اس کا اتنا مال چوری کر لے جتنا اس کو نفقہ کے لئے ضرورت ہے جبکہ وہاں قاضی نہ ہو ورنہ گنہگار ہوگا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
سيأتى قريباً لو انفق الابوان ما عندهما للغائب من ماله على انفسهما وهو من جنس النفقة لا يضمنان لوجوب نفقة الابوين والزوجة قبل القضاء حتى لو ظفر بجنس حقه فله اخذه ولذا فرضت	عنقریب آئے گا کہ اگر غائب بیٹے کا مال پاس ہو تو والدین ضرورت نفقہ کے لئے اسے صرف کرلیں درانحالیکہ وہ مال جنس نفقہ ہو تو والدین ضامن نہ ہوں گے کیونکہ والدین اور بیوی کا نفقہ قضاء کے بغیر بھی واجب ہے لہذا وہ اپنے حق والی جنس پر قابو پالیں تو قبضہ کر سکتے ہیں،

عربی متن	اردو ترجمہ
فی مال الغائب بخلاف بقیة الاقارب ونحوه فی المنح والزیلعی وفی زکاة الجوهرة الدائن اذا ظفر بجنس حقه له اخذه بلا قضاء ولا رضاء وفی الفتح عند قوله و یحلفها بالله ما اعطاها النفقة وفی کل موضع جاز القضاء بالدفع کان لها ان تأخذ بغیر قضاء	اسی وجہ سے غائب کے مال میں ان کا نفقہ بقدر ضرورت نافذ ہوتا ہے۔ بخلاف باقی اقارب کے۔ اسی طرح کا بیان منح، زیلعی اور جوہرہ کے باب زکوٰۃ میں ہے، قرض خواہ اپنے حق والی جنس پر قابو پانے پر لے سکتا ہے خواہ رضا اور قضاء نہ ہو۔ اور فتح میں اس کے قول کہ "بیوی سے قاضی قسم لے گا کہ خاوند نے مجھے نفقہ نہیں دیا" کے تحت ہے جہاں قاضی کو بیوی کے لئے نفقہ نافذ

[1] درمختار کتاب الطلاق باب النفقه مطبع مجتبائی دہلی ۳/۱/۲۷۴

Fatawa Razviya (18) Volume Eighteen

[Arabic Text]: ...from his property legally. Thus, Al-Mubtaghi says: "And there is no judge there," which is applicable to the case when she takes it from a kind other than the maintenance. So, in that case, there is no need for a judge. The complete explanation is in the marginalia of Ar-Rahmati, and he has explained it at length and excellently. [Footnote 1] [Urdu Translation]: ...has the authority to do so; there it is permissible for the wife that legally she may obtain it from the husband's property without a judicial decree. Thus, the statement of Al-Mubtaghi that "there is no judge there" is applicable to the case when she takes from something other than the type of maintenance. So, in the case of the same type of maintenance, there is no need for a judge. This entire explanation is in the marginalia of Ar-Rahmati, and he has explained it at length and excellently. (T)

Here, the husband of Hindah declared the entire inheritance in the name of his son from Hindah's side as a gift (hiba) and took action accordingly. Legally, he is accountable for his own admission. His claim that at that time, merely for the purpose of saving his one-fourth share, he had said so falsely, is not admissible at all. When he himself is an admitter of having continued to display a lie for his one-fourth share for such a long period, what trust remains that those prolonged statements of his were true and now, having become angry due to the son's actions, he is making this disclosure to harm him? In short, no admitter can gain benefit by merely retracting from their own admission. A gift made during terminal illness (maradh al-maut) in the name of an heir, even if given in full, remains dependent on the consent of the other heirs. If some do not agree, it becomes void in their favor, but it certainly remains effective regarding the share of those who do agree. And this shuyu' (undivided joint ownership) that occurred later is not detrimental to the completed gift. It is in Tanwir:

[Arabic Text]: The impediment is concurrent undividedness, not that which occurs later. [Footnote 2] [Urdu Translation]: Having an undivided portion is an impediment initially; if it occurs later, it is not an impediment. (T)

It is in Hindiyyah:

[Arabic Text]: Undividedness does not prevent the validity of consent. [Footnote 3] [Urdu Translation]: Undividedness is not an impediment to the validity of consent. (T)

Thus, that consent by Hindah's husband certainly affected his own one-fourth right, and he will have no right based on a mere claim to receive that fourth share. As for the grandmother's sixth share, it remained protected due to her lack of acceptance, while for her son...

---

1. Rad al-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Nafaqah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/677-778
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/160
3. Fatawa Hindiyyah

फ़तावा रज़विया (18) खंड अठारह

[अरबी पाठ]: ...उसकी संपत्ति से शरई तौर पर। अतः अल-मुबतग़ी का यह कथन कि "वहां कोई क़ाज़ी न हो" उस स्थिति पर लागू होता है जब वह भरण-पोषण (नफ़क़ा) के प्रकार के अलावा किसी और चीज़ से लेती है। इसलिए, ऐसी स्थिति में क़ाज़ी की कोई आवश्यकता नहीं है। यह पूरा विवरण रहमती के हाशिए (टिप्पणी) में है और उन्होंने इसे विस्तार से और बहुत अच्छी तरह से समझाया है। [पाद टिप्पणी 1] [उर्दू अनुवाद]: ...करने का अधिकार है; वहां पत्नी के लिए यह जायज़ है कि वह शरई तौर पर पति की संपत्ति से बिना किसी न्यायिक निर्णय (क़ज़ा) के प्राप्त कर ले। अतः अल-मुबतग़ी का यह कथन कि "वहां कोई क़ाज़ी न हो" उस स्थिति पर लागू होता है जब वह भरण-पोषण के प्रकार के अलावा किसी और चीज़ से लेती है। इसलिए, उसी प्रकार के भरण-पोषण की स्थिति में क़ाज़ी की कोई आवश्यकता नहीं है। यह पूरा विवरण रहमती के हाशिए में है और उन्होंने इसे विस्तार से और बहुत अच्छी तरह से समझाया है। (त)

यहाँ कि हिन्दा के पति ने हिन्दा की ओर से अपने बेटे के नाम पूरी विरासत को उपहार (हिबा) बताया और उसी पर कार्रवाई की, वह शरई तौर पर अपने इक़रार (स्वीकृति) के लिए जवाबदेह है। और उसका यह दावा कि उस समय केवल अपनी चौथाई (हिस्सा) बचाने के लिए उसने जानबूझकर झूठ कहा था, बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है। जब वह स्वयं इतने लंबे समय तक अपनी चौथाई के लिए झूठ प्रदर्शित करने का इक़रार करता रहा है, तो क्या भरोसा कि उसके वे लंबे समय तक दिए गए बयान सच्चे थे और अब बेटे की हरकतों के कारण नाराज़ होकर उसे नुकसान पहुँचाने के लिए यह खुलासा कर रहा हो? संक्षेप में, कोई भी इक़रार करने वाला केवल अपने इक़रार से मुकर कर लाभ नहीं पा सकता। मरण-शय्या (मरज़ुल मौत) के दौरान किसी वारिस के नाम किया गया हिबा, चाहे वह पूर्ण रूप से दिया गया हो, अन्य वारिसों की अनुमति पर निर्भर रहता है। यदि कुछ वारिस नहीं मानते हैं, तो उनके हक में यह अमान्य हो जाता है, लेकिन जो वारिस मान लेते हैं, उनके हिस्से पर यह निश्चित रूप से लागू रहता है। और यह 'शियू' (अविभाजित संयुक्त स्वामित्व) जो बाद में उत्पन्न हुआ, पूर्ण हो चुके हिबा के लिए हानिकारक नहीं है। 'तन्वीर' में है:

[अरबी पाठ]: बाधा समवर्ती अविभाजितता (शियू) है, वह नहीं जो बाद में उत्पन्न हो। [पाद टिप्पणी 2] [उर्दू अनुवाद]: अविभाजित हिस्सा होना शुरू में बाधा है; यदि यह बाद में उत्पन्न होता है, तो यह बाधा नहीं है। (त)

'हिन्दिया' में है:

[अरबी पाठ]: अविभाजितता अनुमति की वैधता को नहीं रोकती है। [पाद टिप्पणी 3] [उर्दू अनुवाद]: अविभाजित होना अनुमति की वैधता के लिए बाधा नहीं है। (त)

तो हिन्दा के पति की वह अनुमति उसके अपने चौथाई अधिकार पर निश्चित रूप से प्रभावी हुई और उसे केवल चौथाई पाने का दावा करने का कोई अधिकार नहीं होगा। रही नानी के छठे हिस्से की बात, तो वह उसकी अस्वीकृति के कारण सुरक्षित रहा, जबकि उसे अपने बेटे के..

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-तलाक़, बाब अल-नफ़क़ा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/677-778
2. दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/160
3. फ़तावा हिन्दिया

पृष्ठ 316/738

من ماله شرعاً اه فيقول المبتغى ولا قاضى ثمة محمول على ما اذا كان يأخذه من خلاف جنس النفقة، فلا حاجة فيها الى القاضى وتمامه في حاشية الرحمتي وقد اطال واطاب 1- کرنے کا اختیار ہے وہاں بیوی کو یہ جائز ہے کہ شرعاً وہ بغیر قضاء خوند کے مال سے حاصل کرلے اھ، تو مبتغنی کا یہ قول کہ "وہاں قاضی نہ ہو" یہ اس صورت پر محمول ہے جبکہ غیر جنس نفقہ سے لے، تو جنس نفقہ کی صورت میں قاضی کی ضرورت نہیں، یہ تمام بیان رحمتی کے حاشیہ میں ہے انہوں نے اچھی طوالت سے بیان کیا ہے۔ (ت)

یہاں کہ شوہر ہندہ نے کل متروکہ اپنے پسر کے نام جانب ہندہ سے ہبہ بتایا اور اسی پر کارروائی کی وہ شرعاً اپنے اقرار پر مواخذہ ہے اور اس کا دعوٰی کہ اس وقت اپنی چہارم بچانے کے لئے ایسا مصلحۃً محض غلط کہہ دیا تھا ہر گز یوں مسموع نہیں جب وہ خود اتنی مدت تک چہارم کے لئے جھوٹ ظاہر کرتے رہنے کا مقر ہے تو کیا اعتبار ہے کہ اس کے وہی بیانات ممتدہ سچے ہوں اور اب بیٹے کی حرکات کے باعث ناراض ہو کر اس کے اضرار کے لئے یہ اظہار کرتا ہو، غرض کوئی مقر صرف اپنے اقرار سے پھر کر نفع نہیں پاسکتا، مرض الموت کا ہبہ وارث کے نام ہواگرچہ تمام و کمال اجازت دے کر ورثہ پر موقوف رہتا ہے اور بعض نہ مانیں تو ان کے حق میں باطل ہو جاتا ہے مگر ماننے والے کے حق پر ضرور نافذ رہتا ہے اور یہ شیوع کہ بعد کو عارض ہوا تمہامی ہبہ کو مضر نہیں ہوتا، تنویر میں ہے:

المانع شيوع مقارن لا طارئ 2- غیر منقسم حصہ ہونا ابتداءً مانع ہے بعد والا طاری ہو تو مانع نہیں ہے۔ (ت)

ہندیہ میں ہے:

لا یمنع الشیوع صحة لاجازة 3- غیر منقسم ہونا صحت اجازت کے لئے مانع نہیں ہے۔ (ت)

تو وہ اجازت شوہر ہندہ اس کے اپنے حق چہارم پر ضرور اثر انداز ہوئی اور اسے محض دعوٰی چہارم پانے کا کوئی حق نہ ہوگا۔ رہا نانی کا ششم کہ اس کے عدم تسلیم کے باعث محفوظ رہتا تھا جبکہ اسے اپنے پسر کے

---

1 رد المحتار کتاب الطلاق باب النفقة دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۷۷۸-۶۷۷ 2 در مختار کتاب الھبة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۰ 3 فتاوٰی ہندیہ

Volume 18 Fatawa Razawiyya

If the purchase was made in his name from the beginning, then it's clear he became the owner initially. If he bought it himself and put the boy's name in the deed, then it won't be considered that he himself became the original owner through purchase.

[Arabic Box Left]: Because when the purchase is executed upon the buyer, the sale becomes effective, as stated in Al-Durr, etc. (T). [Urdu Box Right]: Because when the purchase is executed upon the buyer, the sale becomes effective, as stated in Al-Durr, etc. (T).

Furthermore, getting the deed in the boy's name is a gift from him to the son, because "it is an indication of transfer of ownership, and we have explained this in our fatwas" (T). This avoids the suspicion that since sixth-sevenths (of the property) had already become Hindu's property through a gift according to the husband's confession, and this one-seventh became this person's property through purchase and is still undivided, writing it in the son's name would be a gift of an undivided portion (Musha') to his partner, which is not permissible according to the reliable school of thought. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

[Arabic Box Left]: Gift is completed by taking possession of divided property or property that cannot be divided, but a gift of an undivided portion that can be divided will not be completed by possession, even if this gift is to the partner himself, as is in general books; so that is the (reliable) school of thought etc. abbreviated (T). [Urdu Box Right]: Gift is completed by taking possession of divided property or property that cannot be divided, but a gift of an undivided portion that can be divided will not be completed by possession, even if this gift is to the partner himself, as is in general books; so that is the (reliable) school of thought etc. abbreviated (T).

Rather, when that property reached his possession and he had already confessed that it is all the son's property through gift, then he will be held accountable for his confession and will have to hand over this one-seventh to the son as well, and having his name in the deed will be considered its completion. In short, due to the confession, this claim is no longer as straightforward as a claim by an established heir. Now the ruling is that in the questioned scenario, if Hindu's dower was indeed waived and her brothers were unjustly suppressing her, and she had no means of protection other than this confession which she now calls false and based on expediency, then first, witnesses will be demanded from her. If she provides proof through Sharia witnesses that this confession was purely false and hypothetical, then

well and good; otherwise, an oath will be taken from the son that "By God, my father's aforementioned confession..."

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu, Bab al-Mutafarriqat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/220.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159.

जिल्द अठारह (18) फ़तावा रज़विया

नाम खरीदा वह भी उसका हो गया अगर असल खरीदारी उसी की तरफ से उसी के नाम से हुई तब तो ज़ाहिर है कि इब्तिदा में लड़का ही उसका मालिक हुआ और अगर खुद खरीदा और बैनामे (बिक्री पत्र) में लड़के का नाम लिखवा दिया तो अब यह न ठहराएंगे कि खरीदारी से असल मालिक यह खुद हुआ,

[बायां अरबी बॉक्स]: क्योंकि खरीदारी का जब निफाज़ मुश्तरी (खरीदार) पर हो तो बै (बिक्री) नाफ़िज़ हो जाएगी, जैसा कि 'दुर' वगैरह में है। (त) [दायां उर्दू बॉक्स]: क्योंकि खरीदारी का जब निफाज़ मुश्तरी (खरीदार) पर हो तो बै (बिक्री) नाफ़िज़ हो जाएगी, जैसा कि 'दुर' वगैरह में है। (त)

और फिर लड़के के नाम बैनामा लिखाना उसकी तरफ से बेटे को हिबा (दान) हुआ क्योंकि यह मालिक बनाने पर दलालत (संकेत) है, इसे हमने अपने फ़तावा में बयान किया है। (त) ताकि वहम गुज़रे कि जब छह-सातवां (6/7) हिस्सा हिबा की वजह से हिंदा का हसब इकरार शौहर हो चुका और यह सातवां हिस्सा ज़रिया-ए-शरा (खरीद) इस शख्स की मिल्क (संपत्ति) हुआ और अभी तक ग़ैर-मुनक़सिम (अविभाजित) है तो बेटे के नाम लिख देना शय-ए-मुशाअ (साझा संपत्ति) का अपने शरीक (साझीदार) को हिबा करना हुआ और वह मोतमिद मज़हब के मुताबिक़ जायज़ नहीं। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[बायां अरबी बॉक्स]: तक़सीम शुदा और नाक़ाबिल-ए-तक़सीम के क़ब्ज़ा से हिबा ताम (पूर्ण) हो जाता है मगर उस ग़ैर-मुनक़सिम का हिबा जो क़ाबिल-ए-तक़सीम हो क़ब्ज़ा से ताम न होगा अगरचे यह हिबा शरीक को ही क्यों न हो, जैसा कि आम कुतुब (पुस्तकों) में है तो वही मज़हब है आदि मुख़्तसरन (त)। [दायां उर्दू बॉक्स]: तक़सीम शुदा और नाक़ाबिल-ए-तक़सीम के क़ब्ज़ा से हिबा ताम (पूर्ण) हो जाता है मगर उस ग़ैर-मुनक़सिम का हिबा जो क़ाबिल-ए-तक़सीम हो क़ब्ज़ा से ताम न होगा अगरचे यह हिबा शरीक को ही क्यों न हो, जैसा कि आम कुतुब (पुस्तकों) में है तो वही मज़हब है आदि मुख़्तसरन (त)।

बल्कि जब वह माल उसके क़ब्ज़ा में पहुँचा और यह इक़रार कर चुका था कि वह तमाम-ओ-कमाल बज़रिया-ए-हिबा मिल्क-ए-पिसर (बेटे की संपत्ति) है तो अपने इसी इक़रार पर मुआख़ज़ होकर यह सातवां हिस्सा भी सुपुर्द-ए-पिसर करना होगा और वह बैनामा में उसका नाम लिखाना उसकी तकमील ठहरेगा, बिलजुमला इक़रार के बाइस अब यह दावा ऐसा न रहा जैसा कि एक वारिस

साबितुल-विरासत का दावा साफ़ व आसान होता। अब हुक्म यह है कि सूरत-ए-मुस्तफ़सिरा (पूछी गई स्थिति) में अगर मेहर-ए-हिंदा वाक़ई माफ़ हो गया और उसके भाई उसे नाहक़ दबाते थे और उसके पास कोई ज़रिया-ए-तहफ़्फ़ुज़ सिवाए इस इक़रार के न था जिसे अब वह ग़लत व बर-बिना-ए-मसलहत बताता है तो अव्वलन उससे गवाह माँगे जाएँगे अगर गवाहान-ए-शरई से सुबूत दे दे कि यह इक़रार महज़ काज़िब (झूठा) व फ़र्ज़ी था फ़बिहा (तो बेहतर) वरना बेटे से हलफ़ लिया जाए कि वल्लाह मेरे बाप का इक़रार-ए-मज़कूर...

---

1. रद-उल-मुह्तार, किताबुल बुयू, बाबुल मुतफ़र्रिक़ात, दारुल इहया-उल-तुरात-उल-अरबी, बेरुत, 4/220।
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/159।

पृष्ठ 317 का 738

نام خریدا وہ بھی اس کا ہو گیا اگر اصل خریداری اسی کی طرف سے اسی کے نام سے ہوئی جب تو ظاہر ہے کہ ابتداء لڑکا ہی اس کا مالک ہوا اور اگر خود خریدا اور بیعنامے میں لڑکے کا نام لکھادیا تو اب یہ نہ ٹھہرائیں گے کہ خریداری سے اصل مالک یہ خود ہوا،

[عربی متن]: لان الشراء متی وجد نفاذا علی المشتری نفذ کما فی الدر وغیرہ۔ [اردو ترجمہ]: کیونکہ خریداری کا جب نفاذ مشتری (خریدار) پر ہو تو بیع نافذ ہو جائے گی، جیسا کہ در وغیرہ میں ہے۔ (ت)

اور پھر لڑکے کے نام بیعنامہ لکھانا اس کی طرف سے پسر کو ہبہ ہوا لانہ دلالۃ التملیك وقد بینناہ فی فتاؤنا (کیونکہ یہ مالک بنانے پر دلالت ہے، اس کو ہم نے اپنے فتاوٰی میں بیان کیا ہے۔ت) تاکہ وہم گزرے کہ جب ماورائے ششم کا بوجہ ہبہ ہندہ حسب اقرار شوہر ہو چکا اور یہ ششم بذریعہ شراء اس شخص کی ملک ہوا اور ہنوز منقسم ہے تو بیٹے کے نام لکھ دینا شیئی مشاع کا اپنے شریک کو ہبہ کرنا ہوا اور وہ علی المذہب المعتمد جائز نہیں۔ در مختار میں ہے:

[عربی متن]: تم بالقبض فی مقسوم ومشاع لایقسم الافی ما یقسم ولو لشریکہ کما فی عامۃ الکتب فکان ھو المذھب الخ مختصرا۔ [اردو ترجمہ]: تقسیم شدہ اور ناقابل تقسیم کے قبضہ سے ہبہ تام ہو جاتا ہے مگر اس غیر منقسم کا ہبہ جو قابل تقسیم ہو قبضہ سے تام نہ ہوگا اگرچہ یہ ہبہ شریک کو ہی کیوں نہ ہو، جیسا کہ عام کتب میں ہے تو وہی مذہب ہے الخ مختصراً (ت)

بلکہ جب وہ مال اس کے قبضہ میں پہنچا اور یہ اقرار کر چکا تھا کہ وہ تمام و کمال بذریعہ ہبہ ملک پسر ہے تو اپنے اسی اقرار پر مواخذ ہو کر یہ ششم بھی سپرد پسر کرنا ہو گا اور وہ بیعنامہ

میں اس کا نام لکھانا اس کی تکمیل ٹھہرے گا، بالجملہ اقرار کے باعث اب یہ دعویٰ ایسا نہ رہا جیسا کہ ایک وارث ثابت الوراثت کا دعویٰ صاف و آسان ہوتا۔ اب حکم یہ ہے کہ صورت مستفسرہ میں اگر مہر ہندہ واقعی معاف ہو گیا اور اس کے بھائی اسے ناحق دباتے تھے اور اس کے کوئی ذریعہ تحفظ سوائے اس اقرار کے نہ تھا جسے اب وہ غلط و بربائے مصلحت بتاتا ہے تو اولاً اس سے گواہ مانگے جائیں گے اگر گواہان شرعی سے ثبوت دے دے کہ یہ اقرار محض کاذب و فرضی تھا فبہا ورنہ بیٹے سے حلف لیا جائے کہ واللہ میرے باپ کا اقرار مذکور...

---

1. ردالمحتار کتاب البیوع باب المتفرقات داراحیاء التراث العربی بیروت ۲۲۰/۴
2. درمختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۱۵۹/۲

Fatawa-e-Razwiya Volume (18)

[If] he was truthful and it was not hypothetical, if he refuses to take an oath, his father's claim will be considered proven, and if he takes the oath, it will be rejected. It is mentioned in Durr-e-Mukhtar:

"A person acknowledged a debt in a document and had witnesses to it. Then the claimant presented evidence. Subsequently, the acknowledger claimed that some of this acknowledged amount was a loan and some was usury. If he presents witnesses for this, his testimony will be accepted, even though this contradicts his previous acknowledgment, because we know he was forced into that acknowledgment. (Sharh Wahbaniyah)" 1

In the same [book] it is stated:

"If someone makes an acknowledgment and then claims he was lying in it, the person in whose favor the acknowledgment was made (muqarr-lahu) shall be made to take an oath that the acknowledger was not lying. This is according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), and fatwa is given based on this. (Durar)" 2

This is a judicial decision, and the auspicious decision was: "You and your wealth belong to your father." 3 If you desire goodness in both worlds, then submit to this decision, for this is the decision of his Prophet Muhammad, the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him). A Muslim is one who accepts their decision from the heart. Allah Almighty says: "But no, by your Lord, they will not [truly] believe until they make you, [O Muhammad], judge concerning that over which they dispute among themselves and then find within themselves no discomfort from what you have judged and submit in [full, willing] submission." 4 May Allah Almighty grant success, Ameen! And Allah Almighty knows best.

---

1 Durr-e-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Chapter on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press Delhi, 2/140 2 Durr-e-Mukhtar, Book of Acknowledgment, Chapter on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press Delhi, 2/143 3 Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, narrated by Amr bin Shu'aib, Dar al-Fikr Beirut, 2/202 4 Al-Quran Al-Kareem 4/65

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (18)

[यदि] वह सच्चा था और काल्पनिक नहीं था, यदि वह शपथ लेने से मना करता है तो उसके पिता का दावा सिद्ध माना जाएगा और यदि वह शपथ ले लेता है तो इसे खारिज कर दिया जाएगा। दुर्र-ए-मुख्तार में है:

"एक व्यक्ति ने एक दस्तावेज़ (रसीद) में किसी राशि को स्वीकार किया और उस पर गवाह बनाए। फिर दावेदार ने उस पर प्रमाण पेश किए। इसके बाद स्वीकारकर्ता (मुरक़र) ने दावा किया कि इस स्वीकार की गई राशि में से कुछ ऋण है और कुछ ब्याज। यदि वह इस पर गवाह पेश करता है, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, भले ही यह बात उसके पहले के इकरार के विरुद्ध हो, क्योंकि हमें पता है कि वह उस इकरार के लिए विवश था। (शर्ह वहबानिया)" 1

उसी में वर्णित है:

"इकरार करने के बाद यदि स्वीकारकर्ता दावा करता है कि उसने इकरार में झूठ बोला है, तो जिसके पक्ष में इकरार किया गया (मुक़र-लहू) उससे शपथ ली जाएगी कि स्वीकारकर्ता अपने इकरार में झूठा नहीं था। यह इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैहि) के अनुसार है, और इसी पर फतवा दिया जाता है। (दुरर)" 2

यह एक न्यायिक निर्णय है, और कल्याणकारी निर्णय वह था: "तू और तेरा धन तेरे पिता का है।" 3 यदि तू दोनों लोकों की भलाई चाहता है, तो इसी निर्णय पर अपना सिर रख दे, क्योंकि यह निर्णय अल्लाह के नबी मुहम्मद रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का है। और मुसलमान वही है जो उनके निर्णय को दिल से मान ले। अल्लाह अज़्ज़वजल फ़रमाता है: "तुम्हारे रब की कसम! वे तब तक ईमान वाले नहीं हो सकते जब तक वे अपने आपसी विवादों में तुम्हें निर्णायक न बना लें, फिर जो निर्णय तुम करो, उसके प्रति वे अपने दिलों में कोई तंगी न पाएँ और उसे पूर्णतः स्वीकार कर लें।" 4 अल्लाह अज़्ज़वजल तौफीक अता फरमाए, आमीन! और अल्लाह अज़्ज़वजल बेहतर जानता है।

---

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल इकरार, फस्ल मसाइल-ए-शत्ता, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/140 2 दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल इकरार, फस्ल मसाइल-ए-शत्ता, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/143 3 मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, अनुवाद अम्र बिन शुऐब, दारुल फिक्र बेरुत, 2/202 4 अल-कुरान अल-करीम 4/65

سچا تھا اور فرضی نہ تھا اگر وہ حلف سے انکار کرے تو اس کے باپ کا دعوٰی ثابت مانا جائے گا اور حلف کر لے تو رد ہو جائے گا۔ در مختار میں ہے :

اقر رجل بمال فی صك واشهد علیه به ثم ادعی ان بعض هذا المال المقر به قرض وبعضه ربا علیه فان اقام علی ذلك بینة تقبل وان كان متناقضا لانا نعلم انه مضطر الی هذا الاقرار شرح وهبانیة -1

ایک شخص نے رسید میں درج مال کا دوسرے کیلئے اقرار کیا اور مدعی نے اس پر شہادت پیش کی پھر مقر نے کہا کہ اس مال میں سے کچھ قرض ہے اور کچھ سود ہے اس پر مقر نے گواہ پیش کر دئے تو یہ گواہی قبول کی جائے گی اگر چہ یہ بات پہلے اقرار کے مناقض ہے کیونکہ ہمیں علم ہے کہ وہ اس اقرار پر مجبور تھا، شرح وہبانیہ۔(ت)

اسی میں ہے :

اقر ثم ادعی المقر انه كاذب فی الاقرار یحلف المقر له ان المقر لم یكن كاذبا فی اقراره عند الثانی وبه یفتی -2 درر -

اقرار کر کے پھر کہتا ہے میں نے جھوٹا اقرار کیا ہے تو مقر لہ (جس کے حق میں اقرار کیا) سے قسم لی جائیگی کہ اقرار کرنیوالے نے سچا اقرار کیا ہے نہ کہ جھوٹا ، یہ امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالٰی کے نزدیک ہے، اور اسی پر فتوٰی دیا جائے گا، درر۔ (ت)

یہ فیصلہ قضا ہے اور فیصلہ سعادت وہ تھا انت و مالک لابیک 3 تو اور تیرا مال تیرے باپ کا ہے۔ اپنے دونوں جہان کی بھلائی چاہتا ہے تو اسی فیصلہ پر سر رکھ دے کہ یہ فیصلہ اس کے نبی محمد رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ہے ، اور مسلمان وہی ہے جو ان کا فیصلہ دل سے مان

لے، اللہ عزوجل فرماتا ہے " تیرے رب کی قسم مسلمان نہ ہوں گے جب تک اپنے باہمی جھگڑوں میں تجھے حکم نہ بنائیں پھر تیرے فیصلہ سے اپنے دلوں میں اصلاً تنگی نہ پائیں گے اور قبول کرلیں مان کر " 4۔ اللہ عز وجل توفیق عطا فرمائے، آمین! واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

1 درمختار کتاب الاقرار فصل مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۴۰ 2 درمختار کتاب الاقرار فصل مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۴۳ 3 مسند امام احمد بن حنبل ترجمہ عمرو بن شعیب دار الفکر بیروت ۲ / ۲۰۲ 4 القرآن الکریم ۴ / ۶۵

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

Problem 83: From Rampur State, neighborhood adjacent to Angoori Bagh Gate, sent by Ali Raza Khan, 11 Muharram al-Haram 1323 AH. To the scholars of religion and jurists of the clear Sharia, after performing the respects of elders, it is reported that Hindah left her father's house at night and went to Zaid's house and married Zaid of her own free will. Hindah's father filed a complaint for the elopement of his daughter, and by government order, Hindah was handed over to her father. Zaid filed a lawsuit before the Mufti. The Mufti dismissed the lawsuit. Copies of the petition, statement of defense, court's inquiry and answer, plaintiff's evidence, defendant's defense, witness statements, and the court's judgment are all presented for review. Based on this evidence, the Mufti dismissed the claim. Now, it is requested of the scholars of religion to grace us with the Sharia ruling after reviewing the documents. Petition by Ali Raza Khan, brother of Hasan Raza Khan, resident of Rampur.

Answer: O Allah, the Guide to truth and correctness. Allah Almighty, the Blessed and Exalted, the Most Just of Judges, His Glory be magnified, has taken a covenant from the servants of knowledge that when you are asked about a Sharia issue, express the truth without partiality, otherwise, God forbid, one deserves the reins of fire. The judgment along with all sent documents has been reviewed. At first glance, it became clear that the honorable learned judge's vision faced severe lapses here due to many reasons. The decision was given on a completely incomplete case, which was in no way permissible. The learned judge based his decision on a few matters: (1) Invalidation of the basis of the proof of the claim. (2) Emergence of the falsity of the claim from circumstantial evidence. But it is said with regret that none of these reasons met the correct standard of the pure laws of Sharia. Detailed explanation would cause lengthiness, therefore, we shall limit ourselves to brief reasons for the error in the judgment. And with Allah is success.

Basis of Claim (1) The learned judge established the original basis of this claim as the proof of the fact that Ismat Jahan Begum had appointed Bostan Khan as her proxy for marriage with Hasan Raza Khan because there is no claim of marriage through a guardian, but Bostan Khan is a stranger and the defendant denies Bostan Khan's proxy. To the extent that it was stated, the validity of marriage depends on proxy; since proxy is unproven, even if a marriage took place, due to lack of valid proxy, the marriage is not established. Here, there is a severe oversight of the clear clarifications in all the books of the [Hanafi] school...

जिल्द 18 फ़तावा-ए-रज़विया

मसला 83: रियासत रामपुर, अंगूरी बाग गेट के पास मोहल्ला, अली रज़ा खाँ द्वारा भेजा गया, 11 मुहर्रम-उल-हराम 1323 हिजरी। दीन के विद्वानों और शरीयत के मुफ़्तियों की सेवा में बड़ों के अदब के बाद निवेदन है कि हिंदा रात को अपने पिता के घर से निकलकर ज़ैद के घर आई और ज़ैद से अपनी रजामंदी से निकाह कर लिया। हिंदा के पिता ने बेटी के भागने की शिकायत की, और सरकारी हुक्म से हिंदा को उसके पिता के सुपुर्द कर दिया गया। ज़ैद ने मुफ़्ती के यहाँ मुक़दमा दायर किया। मुफ़्ती साहब ने दावा खारिज कर दिया। अर्ज़ी-दावा, जवाब-दावा, अदालत की पूछताछ और जवाब, मुद्दई के सबूत, मुद्दआ-अलैहा की सफ़ाई, गवाहों के बयान और अदालत के फ़ैसले की सारी नकलें हाज़िर हैं। इस सबूत पर मुफ़्ती ने दावा खारिज कर दिया है। अब दीन के विद्वानों की सेवा में निवेदन है कि कागज़ात देखने के बाद शरीय हुक्म से सम्मानित करें। अर्ज़गुज़ार अली रज़ा खाँ, हसन रज़ा खाँ के भाई, निवासी रामपुर।

अल-जवाब (उत्तर): ऐ अल्लाह, हक और सच्चाई की हिदायत देने वाले। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल, जो सबसे बड़ा हाकिम है, उसने इल्म के ख़ादिमों (विद्वानों) से वादा लिया है कि जब तुमसे किसी शरीयत के मसले के बारे में पूछा जाए, तो बिना किसी तरफ़दारी के हक ज़ाहिर करना, वरना अल्लाह न करे, तुम जहन्नुम की आग की लगाम के हकदार होगे। फ़ैसला और भेजे गए तमाम कागज़ात नज़र से गुज़रे। पहली नज़र में ही यह साफ़ हो गया कि यहाँ माननीय विद्वान जज की नज़र को कई कारणों से भारी चूक का सामना करना पड़ा। फ़ैसला एक बिल्कुल अधूरे मुक़दमे पर दे दिया गया जो किसी भी तरह जायज़ नहीं था। विद्वान जज ने फ़ैसला कुछ बातों पर आधारित किया है: (1) दावे के सबूत की बुनियाद का अमान्य होना। (2) परिस्थितियों से दावे की ग़लती का ज़ाहिर होना। मगर अफ़सोस के साथ कहना पड़ता है कि इनमें से कोई भी वजह पाक शरीयत के कानूनों के सही पैमाने पर खरी नहीं उतरी। तफ़सील से बात लंबी हो जाएगी, इसलिए फ़ैसले की ग़लती की संक्षिप्त वजहों पर ही इक्तिफ़ा (बस) करते हैं। और अल्लाह ही तौफ़ीक देने वाला है।

दावे की बुनियाद (1) विद्वान जज ने इस दावे की मुख्य बुनियाद इस बात को साबित होना ठहराया है कि इस्मत जहाँ बेगम ने हसन रज़ा खाँ के साथ अपने निकाह के लिए बोस्तां खाँ को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया था, क्योंकि वली के ज़रिए निकाह होने का दावा नहीं है बल्कि बोस्तां खाँ एक अजनबी व्यक्ति है और मुद्दआ-अलैहा (प्रतिवादी) बोस्तां खाँ की वकालत से इनकार कर रही है।

यहाँ तक कहा गया कि निकाह की सत्यता वकालत पर निर्भर है; जब वकालत साबित नहीं है, तो अगर निकाह हो भी गया, तो वकालत के सही न होने के कारण निकाह साबित नहीं होगा। यहाँ मज़हब (हनफ़ी) की तमाम किताबों की साफ़ व्याख्याओं से भारी उपेक्षा (ग़फ़लत) हुई है...

पेज 319 / 738

مسئلہ ۸۳ : از ریاست رام پور محلہ متصل دروازہ انگوری باغ مرسلہ علی رضا خاں ۱۱ محرم الحرام ۱۳۲۳ھ علمائے دین و مفتیانِ شرع متین کی خدمت میں بعد ادائے آداب بزرگان گزارش ہے کہ ہندہ شب کو اپنے باپ کے مکان سے نکل کر زید کے مکان پر آئی اور زید سے برضائے خود نکاح کر لیا ، ہندہ کے باپ نے استغاثہ فراری دختر کا کیا ، اور ہندہ بحکم سرکار اپنے باپ کے سپرد کر دی گئی اور زید نے نالش مفتی کے یہاں کی، مفتی صاحب نے دعوٰی فسخ کر دیا ، عرضی دعوٰی اور جواب دعوٰی اور جواب و تنقیح عدالت و ثبوت مدعی و صفائی مدعاعلیہا و اظہارات گواہان و فیصلہ عدالت سب کی نقلیں حاضر ملاحظہ ہیں اس ثبوت پر دعوٰی مفتی نے خارج کر دیا ہے ، اب علمائے دین کی خدمت میں عرض ہے کہ بعد ملاحظہ کاغذات حکم شرعی سے معزز فرمائیں۔ عرضی علی رضا خاں برادر حسن رضا خاں ساکن رام پور۔

الجواب: اللہم ہدایۃ الحق والصواب اللہ عزوجل تبارک و تعالی احکم الحاکمین عز جلالہ نے خادمان علم سے عہد لیا ہے کہ جب تم سے کسی مسئلہ شرعیہ کا استفسار ہو بے رو رعایت حق کا اظہار ہو ورنہ معاذ اللہ مستحق لجام نار ہو ، فیصلہ مع جملہ کاغذات مرسلہ نظر سے گزرا بگاہِ اولین واضح ہوا کہ معزز ذی علم مجوز کی نظر کو یہاں بوجوہ کثیر سخت لغزشوں کا سامنا ہوا محض نا مکمل مقدمہ پر فیصلہ دے دیا گیا جو کسی طرح جائز نہ تھا ، ذی علم مجوز نے بناء فیصلہ چند امور پر رکھی ہے : (۱) ابطال بنائے ثبوت دعوٰی (۲) قرائن سے ظہور غلطی دعوٰی مگر افسوس کے ساتھ کہا جاتا ہے کہ ان میں کوئی وجہ قوانین شرع مطہر کی معیار مبارک پر صحیح نہ اتری تفصیل موجب تطویل لہذا مختصر وجوہِ غلطی فیصلہ پر اقتصار کریں و باللہ التوفیق۔

بنائے دعویٰ (۱) ذی علم مجوز نے اس دعویٰ کا اصلی مبنی اس امر کا ثابت ہونا قرار دیا ہے کہ عصمت جہاں بیگم نے حسن رضا خاں کے ساتھ اپنے نکاح کا وکیل بوستاں خاں کو کیا ہے کیونکہ بذریعہ ولی جائز کے نکاح ہونے کا دعویٰ نہیں ہے بلکہ بوستاں خاں شخص اجنب کے اور مدعاعلیہا بوستاں خاں کی توکیل سے منکر ہے یہاں تک کہ فرمایا صحت نکاح موقوف توکیل ہے جب توکیل غیر ثابت ہے تو اگر نکاح ہو بھی گیا تو بوجہ عدم صحت توکیل کے نکاح ثابت نہیں ، یہاں تمام کتب مذہب کی روشن تصریحوں سے سخت ذہول...

Fatawa Rizvia Volume 18

...took place, the validity of the marriage is by no means dependent on a prior appointment of a proxy, nor is the proof of marriage dependent on the proof of a proxy appointment preceding the marriage. If an unauthorized person (fuzuli) passing by, purely without permission and without the knowledge of Hinda, marries her to Zaid, whether he acts as an unauthorized agent for Zaid and marries him to Hinda, or in the second case, Zaid himself or Hinda herself, or their proxy or guardian, or even someone else passing by on their behalf, accepts it in the same gathering in the presence of two witnesses who hear and understand, the marriage will certainly be valid and contracted. When someone is in a position to receive news and approves of this unauthorized act, it will be permissible. Yes, its enforcement will depend on the permission of the spouse, the marriage party, or both, or their guardians. That is, if there was an unauthorized agent from only one side, the spouse or marriage party, then their own permission is required if they are adults, otherwise the guardian's. And if unauthorized agents from both sides conducted the proposal and acceptance, it will depend on the permission of both if they are adults, or the guardians if they are minors, or the person's own and the other's guardian if one is an adult and the other a minor. In any case, there is no doubt in the validity of the marriage. If such a marriage is proven before a judge, he will by no means reject it on the grounds that a proxy was never appointed and therefore the marriage is not established. Rather, at that time, an inquiry into whether permission was obtained will be necessary. If permission after the marriage, whether verbal or through some action, is proven in any way, the judge will certainly rule for the proof of marriage, otherwise not. It is stated in Durr al-Mukhtar, Chapter on Unauthorized Persons (Fuzuli):

Every transaction performed by him [the unauthorized person], such as selling, marrying, divorcing, and manumitting, provided there is someone who can authorize it at the time of the contract, is suspended (mawquf).[1]

The act of an unauthorized person (fuzuli), such that at the time of his act there is someone present who can validate it—for example, selling, conducting a marriage, divorce, or manumission—then these transactions will be concluded as suspended (mawquf). (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

The suspended (mawquf) is a category of the valid (sahih), and it is one of the two paths of the scholars, and it is the truth.[2]	**A suspended transaction is among the valid types; this is one of the two methods of the scholars, and this is the right view. (T)**

It is in Fatawa Khayriyya, Bahr al-Ra'iq, Radd al-Muhtar, and other general works:

---

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Sales, Chapter on the Unauthorized Person (Fuzuli), Mujtabai Press, Delhi, 2/31. [2] Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter on the Unauthorized Person (Fuzuli), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/3.

...हुआ, निकाह की वैधता किसी भी तरह पहले से वकील नियुक्त करने पर निर्भर नहीं है, और न ही निकाह का प्रमाण निकाह से पहले वकील की नियुक्ति के प्रमाण पर निर्भर है। यदि कोई अनाधिकृत व्यक्ति (फ़ज़ूली) राह चलते हुए, बिना अनुमति और बिना हिंदा की सूचना के, उसका निकाह ज़ैद से कर दे, चाहे वह ज़ैद की ओर से फ़ज़ूली बनकर उसका निकाह हिंदा से कर दे, और दूसरी ओर यानी पहली स्थिति में ज़ैद और दूसरी स्थिति में हिंदा स्वयं या उसका वकील या वली (संरक्षक) या उसकी ओर से कोई और राह चलता व्यक्ति उसी मजलिस (सभा) में दो गवाहों के सामने सुनते और समझते हुए स्वीकार कर ले, तो निकाह निश्चित रूप से सही और अनुबंधित हो जाएगा। जब कोई इस योग्य हो कि उसे सूचना मिले और वह इस अनाधिकृत कार्य को स्वीकार कर ले, तो यह जायज़ हो सकेगा। हाँ, इसका लागू होना स्वयं वधू या निकाह या दोनों या उनके संरक्षकों की अनुमति पर निर्भर रहेगा। अर्थात यदि केवल एक पक्ष की ओर से कोई फ़ज़ूली था, तो उसकी अपनी अनुमति चाहिए यदि वह वयस्क है, अन्यथा संरक्षक की। और यदि दोनों पक्षों की ओर से फ़ज़ूलियों ने ईजाब (प्रस्ताव) और क़ुबूल (स्वीकृति) किया, तो दोनों की अपनी अनुमति पर निर्भर होगा यदि वे वयस्क हैं, या संरक्षकों की यदि वे नाबालिग हैं, या एक की अपनी और दूसरे के संरक्षक की यदि एक वयस्क और दूसरा नाबालिग हो। बहरहाल, निकाह की वैधता में कोई संदेह नहीं है। ऐसा निकाह यदि न्यायाधीश (हाकिम) के सामने सिद्ध हो जाए, तो वह इस आधार पर कभी भी इसे अस्वीकार नहीं करेगा कि वकालत तो हुई ही नहीं थी, इसलिए निकाह सिद्ध नहीं है। बल्कि उस समय इसकी छानबीन आवश्यक होगी कि क्या अनुमति प्राप्त हुई या नहीं। यदि निकाह के बाद अनुमति, चाहे मौखिक रूप से या किसी कार्य के माध्यम से किसी भी तरह सिद्ध हो जाए, तो न्यायाधीश निश्चित रूप से निकाह के सिद्ध होने का आदेश देगा, अन्यथा नहीं। 'दुर्रे मुख्तार' के'फ़ज़ूली' अध्याय में है:

उसके द्वारा किया गया प्रत्येक कार्य जैसे बिक्री, निकाह, तलाक और दास-मुक्ति, जबकि अनुबंध के समय उसे वैध करने वाला कोई मौजूद हो, वह 'मवक़ूफ़' (निलंबित) होगा।[1]

फ़ज़ूली व्यक्ति का ऐसा कार्य कि उसके कार्य के समय कोई जायज़ करने वाला मौजूद हो, जैसे बिक्री, निकाह करना, तलाक और दास-मुक्ति, तो ये कार्य 'मवक़ूफ़' के रूप में अनुबंधित होंगे। (त)

'रद्दुल मुहतार' में है:

मवक़ूफ़ (निलंबित), 'सही' (वैध) की श्रेणियों में से है, और यह विद्वानों के दो तरीकों में से एक है, और यही सत्य है।[2]	**मवक़ूफ़ कार्य 'सही' श्रेणियों में से है, यह विद्वानों के दो तरीकों में से एक है और यही सत्य है। (त)**

फ़तावा खैरिया, बहरुल रायिक, रद्दुल मुहतार और अन्य सामान्य पुस्तकों में है:

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयू, फ़ज़ूली अध्याय, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/31। [2] रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, फ़ज़ूली अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/3।

واقع ہوا، صحت نکاح ہرگز تقدم توکیل پر موقوف نہیں، نہ ثبوت نکاح ثبوت توکیل سابق علی النکاح پر۔ اگر کوئی فضولی راہ چلتا محض بلا اجازت و بلا اطلاع ہندہ کا نکاح زید سے خواہ زید کی طرف سے فضولی ہو کر اس کا نکاح ہندہ سے کر دے اور طرف ثانی یعنی پہلی صورت میں زید اور دوسری صورت میں ہندہ خود یا اس کا وکیل یا ولی یا اس کی طرف سے بھی کوئی راہ چلتا اسی مجلس میں دو گواہوں کے سامنے کے سنتے سمجھتے ہوں قبول کر لے نکاح ضرور صحیح و منعقد ہو جائے گا جبکہ کوئی اس قابل ہو کہ اسے خبر پہنچے اور وہ اس فعل فضول کو روا رکھے تو جائز ہو سکے گا ہاں اس کا نفاذ خود منکوحہ یا نکاح یا دونوں یا ان کے اولیا کی اجازت پر موقوف رہے گا یعنی منکوحہ یا نکاح صرف ایک کی طرف سے کوئی فضولی تھا تو اس کی اپنی اجازت چاہئے اگر بالغ ہو ورنہ ولی کی اور دونوں کی طرف سے فضولیوں نے ایجاب و قبول کیا تو دونوں کی اپنی اجازت پر توقف ہوگا اگر بالغ ہوں یا اولیا کی اگر نابالغ ہوں یا ایک کی اپنی اور دوسرے کے ولی کی اگر ایک بالغ دوسرا نابالغ ہو بہر حال صحت نکاح میں شبہ نہیں، ایسا نکاح اگر حاکم کے سامنے ثابت ہو تو ہرگز اس بناء پر رد نہ کرے گا کہ توکیل تو ہوئی ہی نہ تھی لہذا نکاح ثابت نہیں بلکہ اس وقت تنقیح اس کی لازم ہوگی کہ آیا اجازت پائی گئی یا نہیں، اگر بعد نکاح اجازت تو گا خواہ فعلاً کسی طرح ثابت ہو ضرور ثبوت نکاح کا حکم کرے گا ورنہ نہیں۔ در مختار فصل فضولی میں ہے:

کل تصرف صدر منه کبیع وتزویج وطلاق واعتاق وله مجیز حال وقوعه العقد موقوفاً 1.

فضولی شخص کا ایسا تصرف کہ اس کے تصرف کے وقت کوئی جائز کرنے والا موجود ہو مثلاً بیع، نکاح کرنا، طلاق و اعتاق، تو یہ تصرفات موقوف طور پر منعقد ہوں گے (ت)

ردالمحتار میں ہے:

الموقوف من قسم الصحیح وھو احد موقوف تصرف صحیح اقسام میں سے ہے، یہ مشائخ کے

طریقین للمشائخ وھو الحق 2. دو طریقوں میں سے ایک ہے اور یہی حق ہے (ت)

فتاوٰی خیریہ و بحرالرائق و ردالمحتار و غیر ہا عامہ اسفار میں ہے:

---

1 در مختار کتاب البیوع فصل في الفضولي مطبع مجتبائی دہلی ۳۱/۲ 2 رد المحتار کتاب البیوع فصل فی الفضولی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Subsequent authorization is like prior representation (agency).[1]

Subsequent authorization is like prior agency. (T)

Then, to consider the representation of Bostan Khan as dependent on the validity of the marriage, and to consider the proof of Bostan Khan's agency as the original basis for the claim - both these points are unacceptable.

(2) Jalal Khan, Amjadi Begum, and Sarwari Begum are witnesses to the agency. The learned judge established the second basis for the validity of the claim as the witnesses' identification of the declarer, and objected that Jalal Khan admitted to a lack of identification of the declarer. In his statement, he had recorded that Asmat Jahan Begum is a secluded woman; apart from the time when I went to inquire for testimony, I had not seen Asmat Jahan Begum. I recognized Asmat Jahan Begum because she told me her name, and [another] woman also told me. This identification is not sufficient. Firstly, that woman [who informed him] is unspecified; the witness did not name her so that her status could be assessed, nor was it clarified how she informed him. Regardless of that, the identification by females without the inclusion of a reliable male is not at all acceptable. Therefore, due to the lack of identification of the declarer, the testimony of Jalal Khan is null and void. Even if there are no flaws in the testimonies of Sarwari Begum and Amjadi Begum, testimony without the inclusion of a male is not a proof. Thus, both identification and agency are missing. The learned honorable judge did not consider whether Jalal Khan's admission is of a current lack of identification of Asmat Jahan Begum, or that he did not recognize her before that time. A witness must recognize the subject of testimony at the time of testifying, or is prior acquaintance necessary? Jalal Khan said that apart from that time, I had not seen Asmat Jahan Begum, or that even at that time, I had not seen Asmat Jahan Begum? When he is explicitly stating that he saw Asmat Jahan Begum at that time, what was the need for identification by any man or woman? If no woman had even told him that "this is Asmat Jahan Begum," when at the time of the declaration he saw her with his own eyes and became a witness to the declaration of a woman recognized by seeing her face, then this much was certainly sufficient and ample for the validity of the testimony. Thousands of testimonies are accepted from men in such a way that the witnesses had never seen them before that time. Are these testimonies rejected, or is it mandatory for witnesses to bring two men or one man and two women from their own acquaintance, show them the subject first, have them identify the subject, and then bear witness? No sane person would agree to

this. The very passages that the learned judge presented with the verdict as support for his proposal are fair witnesses for the rejection of the proposal. Did the learned judge not quote this passage from Durr al-Mukhtar:

...or he sees her person, i.e., the woman speaking, along with the testimony...	**Or this woman saying that I am so-and-so, daughter of so-and-so, son of so-and-so.**

[1] Radd al-Muhtar, Book of Sales, Section on Unauthorised Agent (al-Fuduli), Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/391.

फतावा रज़विया (खंड 18)

बाद की अनुमति पूर्व प्रतिनिधित्व की तरह है।[1]

बाद की अनुमति पूर्व एजेंसी (वकालत) की तरह है। (त)

तो बोस्तान खान के प्रतिनिधित्व को निकाह की वैधता का आधार मानना और बोस्तान खान के प्रतिनिधित्व के प्रमाण को दावे का मूल आधार मानना, ये दोनों बातें अस्वीकार्य हैं।

(2) जलाल खान, अमजदी बेगम और सरवरी बेगम प्रतिनिधित्व के गवाह हैं। विद्वान न्यायाधीश ने दावे की वैधता का दूसरा आधार गवाहों द्वारा घोषणाकर्ता की पहचान को माना और आपत्ति की कि जलाल खान ने घोषणाकर्ता की पहचान न होने को स्वीकार किया है। उसने अपने बयान में लिखवाया है कि अस्मत जहां बेगम पर्दा नशीन हैं; जिस समय मैं गवाही के लिए गया था, उसके अलावा मैंने अस्मत जहां बेगम को नहीं देखा था। मैंने अस्मत जहां बेगम को इस तरह पहचाना कि उसने मुझे अपना नाम बताया और एक महिला ने भी मुझे बताया। यह पहचान पर्याप्त नहीं है। पहली बात तो यह कि वह महिला अनिश्चित है, गवाह ने उसका नाम नहीं लिया जिससे उसकी स्थिति का अंदाज़ा होता, न ही यह स्पष्ट किया कि उसने किस तरह बताया। उनसे हटकर, पुरुषों को शामिल किए बिना केवल महिलाओं द्वारा पहचान बिल्कुल स्वीकार्य नहीं है। अतः घोषणाकर्ता की पहचान न होने के कारण जलाल खान की गवाही शून्य है। सरवरी बेगम और अमजदी बेगम की गवाहियों में भले ही कोई कमी न हो, लेकिन पुरुषों के बिना गवाही सबूत नहीं है। अतः पहचान और प्रतिनिधित्व दोनों अनुपस्थित हैं। विद्वान न्यायाधीश ने इस बात पर विचार नहीं किया कि जलाल खान की स्वीकारोक्ति वर्तमान में अस्मत जहां बेगम की पहचान न होने के बारे में है, या यह कि वह उस समय से पहले उन्हें नहीं पहचानता था। गवाह को गवाही के समय उस व्यक्ति को पहचानना चाहिए जिसके खिलाफ गवाही दी जा रही है, या क्या पहले से जान-पहचान होना आवश्यक है? जलाल खान ने यह कहा कि उस समय के अलावा मैंने अस्मत जहां बेगम को नहीं देखा था, या यह कि उस समय भी मैंने अस्मत जहां बेगम को नहीं देखा था? जब वह स्पष्ट रूप से उस समय अस्मत जहां बेगम को देखने की बात कर रहा है, तो किसी पुरुष या महिला द्वारा पहचान की क्या आवश्यकता थी? अगर कोई महिला उससे यह न भी कहती कि "यह अस्मत जहां बेगम है", जब इकरार (घोषणा) के समय उसने स्वयं अपनी आँखों से उसे देखा और चेहरा देखकर पहचानी गई महिला के इकरार पर गवाह बना, तो गवाही की वैधता के लिए इतना निश्चित रूप से पर्याप्त था। पुरुषों की लाखों ऐसी गवाहियाँ स्वीकार

की जाती हैं जहाँ गवाहों ने उन्हें उस समय से पहले कभी नहीं देखा था। क्या ये गवाहियाँ खारिज कर दी जाती हैं, या गवाहों के लिए यह अनिवार्य है कि वे अपनी जान-पहचान से दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं को पकड़कर लाएं और पहले उन्हें दिखाकर पहचान कराएं फिर गवाही दें? कोई भी समझदार व्यक्ति इसे स्वीकार नहीं करेगा। स्वयं वे इबारतें (उद्धरण) जो विद्वान न्यायाधीश ने अपने निर्णय के समर्थन में पेश कीं, वे ही उनके प्रस्ताव को खारिज करने के लिए पर्याप्त गवाह हैं। क्या विद्वान न्यायाधीश ने 'दुर्र-ए-मुख्तार' का यह उद्धरण उद्धृत नहीं किया:

...या वह उसके व्यक्ति को देखे, यानी गवाही के साथ बोलने वाली महिला को...	**या यह कहने वाली महिला कि मैं फलां की बेटी फलां का बेटा फलां हूं।**

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, फस्ल फिल फुज़ूली, दार इह्याउत तुरास अल-अरबी, बेरुत 4/391.

الاجازۃ اللاحقۃ کالوکالۃ السابقۃ ۱ بعد کی اجازت سابق وکالت کی طرح ہے۔ (ت)

تو وکالت بوستاں خاں کو صحت نکاح کا موقوف علیہ اور ثبوت توکیل بوستاں خاں کو ثبوت دعویٰ کا اصل مبنی ماننا دونوں باتیں ناقابل قبول ہیں۔

(۲) جلال خاں و امجدی بیگم و سروری بیگم گواہان توکیل ہیں، ذی علم مجوز نے صحت دعویٰ کا دوسرا مبنی گواہوں کا مقررہ کو پہچاننا قرار دیا اور اس پر اعتراض کیا کہ جلال خاں کو عدم شناخت مقررہ کی تسلیم ہے اپنے اظہار میں لکھایا ہے کہ عصمت جہاں بیگم پردہ نشین ہے جس وقت گواہی دریافت کرنے کے لئے میں گیا تھا اس وقت کے علاوہ میں نے عصمت جہاں بیگم کو نہیں دیکھا تھا میں نے عصمت جہاں بیگم کو ایسے پہچانا کہ اس نے اپنا نام مجھے بتایا اور عورت نے بھی مجھ کو بتایا یہ شناخت کافی نہیں اول تو وہ عورت غیر معین ان کا نام گواہ نے نہ لیا کہ ان کی حیثیت کا اندازہ ہوتا نہ صراحت کی کہ کس طرح اس کو بتایا ان سے قطع نظر تعریفِ اناث بلا شمولِ مردے نیک اصلاً قابل قبول نہیں پس بوجہ عدم شناخت مقررہ شہادتِ جلال خاں کی کالعدم ہے، سروری بیگم و امجدی بیگم کی شہادتوں میں نقصان نہ بھی ہوں تو بلا شمولِ شہادت مرد حجت نہیں پس شناخت و توکیل دونوں مفقود ہیں، ذی علم معزز مجوز نے لحاظ نہ فرمایا کہ جلال خاں کو فی الحال عصمت جہاں بیگم کی شناخت نہ ہونی تسلیم ہے یا یہ کہ اس وقت سے پہلے نہ پہچانتا تھا گواہ کو وقت شہادت مشہود علیہ کا پہچاننا چاہئے یا پہلے سے جان پہچان ہونا ضروری ہے، جلال خاں نے یہ کہا کہ اس وقت کے علاوہ میں نے عصمت جہاں بیگم کو نہ دیکھا تھا یا یہ کہ اس وقت بھی میں نے عصمت جہاں بیگم کو نہ دیکھا تھا اور جب صراحتاً وہ اس وقت عصمت جہاں بیگم کو دیکھنا بیان کر رہا ہے تو کسی مرد یا عورت کی تعریف کی کیا ضرورت تھی اگر

کوئی عورت بھی اس سے نہ کہتی کہ یہ عصمت جہاں بیگم ہے جب وقت اقرار اس نے خود اپنی آنکھ سے اسے دیکھا اور اس کا منہ دیکھ کر پہچانی ہوئی عورت کے اقرار پر گواہ ہوا تو اس قدر صحت شہادت کے لئے یقیناً کافی و وافی تھا لاکھوں مردوں پر ایسی ہی شہادتیں تحمل کی جاتی ہیں کہ شاہدین نے اس وقت سے پہلے انہیں کبھی نہ دیکھا تھا کیا یہ شہادتیں مردود ہیں یا شاہدوں کو لازم ہے کہ کہیں سے اپنی جان پہچان سے دو مرد یا ایک مرد و دو عورتیں پکڑ کر لائیں اور پہلے انہیں دکھا کر مشہود علیہ کی تعریف کرالیں اس کے بعد تحملِ شہادت کریں کوئی عاقل اس کا قائل نہیں خود وہ عبارات کہ ذی علم مجوز نے فیصلہ کے ساتھ اپنی تجویز کی سند میں پیش کیں تجویز کی رد پر گواہ عادل ہیں کیا ذی علم مجوز نے در مختار کی یہ عبارت نقل نہ کی:

اویری شخصھا ای القائلۃ مع شھادۃ یا یہ کہنے والی عورت کہ میں فلاں بنت فلاں بن فلاں ہوں

۱ ردالمحتار کتاب البیوع فصل فی الفضولی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۹۱

Fatawa Rizvia Volume 18

[Translation of Arabic 1]: [Two witnesses testifying] that she is so-and-so, daughter of so-and-so. [Urdu Comment]: Along with her, there should be two witnesses, provided that her identity (person) is being observed. (T)

Was this passage from Rad al-Muhtar not cited in its commentary? [Arabic 2]: By "seeing her person," seeing her face is excluded. It is stated in Jami' al-Fusulayn: She uncovered her face and said, "I am so-and-so, daughter of so-and-so; I have gifted my dower to my husband." In this case, the witnesses do not need two just witnesses to testify that she is indeed so-and-so as long as she is alive, because it is possible for the witness to point towards her. [Urdu 2]: The statement about seeing the person (personality) exempted seeing the face. Jami' al-Fusulayn says: The woman removed the veil from her face and said, "I, so-and-so daughter of so-and-so, have gifted my dower to my husband." Thus, there is no need for two just witnesses to say that she is so-and-so daughter of so-and-so, because while she is alive, it is possible for the witness to point at her. (T)

Was this passage from Shami not cited? [Arabic 3]: Similarly, if she appoints an agent for marriage, it is based on this; i.e., if they see her and she was alone in the house, it is permissible for them to testify to her appointment of the agent. [Urdu 3]: Similarly, when a woman appoints an agent for her marriage, and the witnesses can see her, or she is alone in the house, then it is permissible for the witnesses to testify to her proxy. (T)

Was it not clearly specified in these passages that the identification by two men or one man and two women is necessary only when she is in a niqab or burqa before the appointed witness, such that her stature and body shape are seen hidden in clothes and her face is not visible? And if she uncovers her face and says, "I am so-and-so daughter of so-and-so," then as long as the woman is alive, the witness does not need identification at all. In short, declaring Jalal Khan's testimony void due to lack of identification, and consequently, Sarwari Begum's and Amjadi Begum's testimonies being devoid of male witness testimony, and as a result, the appointment of Bustan Khan as a proxy not being proven, and therefore the claim of marriage remaining unproven—all of this is built on a faulty foundation upon another (fasid 'ala al-fasid). Yes, there was certainly a lapse here in that since the witness did not know Ismat Jahan Begum beforehand, he should have recognized her by seeing her at the time of proxy appointment and testified at the time of

evidence from his personal knowledge that the woman who appointed the proxy before me was Ismat Jahan Begum.

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/92 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/373 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 2/272

फतावा रिज़विया जिल्द 18

[अरबी 1 का अनुवाद]: [दो गवाहों की गवाही कि] वह फलां की बेटी फलां बिन फलां है। [उर्दू टिप्पणी]: इसके साथ दो गवाह भी हों, जबकि व्यक्ति (पहचान) को देखा जा रहा हो। (त)

क्या इसकी शरह में रद-उल-मुहतार की यह इबारत नकल नहीं की गई: [अरबी 2]: "उसके वजूद (शख्सियत) को देखने" के कथन से चेहरे को देखने को अलग रखा गया है। जामि-उल-फुसूलैन में फ़रमाया गया: उसने अपने चेहरे से पर्दा हटाया और कहा कि मैं फलां की बेटी फलां बिन फलां हूँ, मैंने अपना मेहर अपने पति को उपहार में दे दिया है। ऐसी स्थिति में गवाहों को दो आदिल (न्यायप्रिय) गवाहों की आवश्यकता नहीं है जो यह गवाही दें कि वह फलां की बेटी फलां बिन फलां है जब तक वह जीवित है, क्योंकि गवाह के लिए उसकी ओर इशारा करना संभव है। [उर्दू 2]: व्यक्तित्व को देखने के कथन ने चेहरे को देखने से बचा लिया, जामि-उल-फुसूलैन में फ़रमाया: औरत ने चेहरे से पर्दा हटाया और कहा कि मैं फलां की बेटी फलां बिन फलां ने अपना मेहर अपने पति को दे दिया तो गवाहों को यह कहने वाले दो आदिल गवाहों की ज़रूरत नहीं कि वह फलां की बेटी फलां बिन फलां है क्योंकि उसकी ज़िंदगी में गवाह को इशारे से बताना मुमकिन है। (त)

क्या शामी की यह इबारत नक़ल न की: [अरबी 3]: इसी तरह जब वह निकाह के लिए वकील नियुक्त करती है, तो यह इसी पर आधारित है; यानी यदि वे उसे देखते हैं और वह घर में अकेली थी, तो उनके लिए उसकी वकालत (प्रतिनिधित्व) की गवाही देना जायज़ है। [उर्दू 3]: इसी तरह जब औरत ने अपने निकाह के लिए वकील बनाया और औरत को गवाह देख सकते हों या वह मकान में अकेली हो तो गवाहों को उसकी वकालत पर शहादत (गवाही) जायज़ है। (त)

क्या इन इबारतों में साफ स्पष्टीकरण नहीं था कि दो मर्दों या एक मर्द और दो औरतों द्वारा शिनाख्त (पहचान) उस समय ज़रूरी है जब वह मुकर्रर गवाह के सामने नक़ाब या बुर्क़े में हो कि उसका कद-ओ-क़ामत और बदन व जसामत का अंदाज़ा कपड़ों में छुपा नज़र आता है, चेहरा नहीं दिखाई देता। और अगर वह मुँह खोल कर कहे कि मैं फलां की बेटी फलां बिन फलां हूँ, तो जब तक औरत ज़िंदा है गवाह को असल में शिनाख्त की हाजत (ज़रूरत) नहीं। संक्षेप में, शिनाख्त न होने के आधार पर जलाल खां की गवाही को अमान्य (कालअदम) करार देना और उसके आधार पर सरवरी बेगम और अमजदी बेगम की गवाहियों का मर्द गवाही से खाली रह जाना और उस आधार पर बुस्तां खां की वकालत का साबित न होना और निकाह के दावे का बे-सबूत रह जाना—ये सब एक गलत बुनियाद

पर गलत नतीजा (फासिद अली अल-फासिद) है। हाँ, यहाँ एक कमी ज़रूर रही कि चूंकि गवाह इस्मत जहाँ बेगम को पहले से नहीं पहचानता था, तो वकालत के समय उसे देख कर खुद ही पहचान लेता और गवाही के वक्त अपने ज़ाती इल्म से गवाही देता कि वह औरत जिसने मेरे सामने वकालत की, इस्मत जहाँ बेगम थी।

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब-उश-शहादत, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 92/2 2 रद-उल-मुहतार, किताब-उश-शहादत, दारुल अहया-अत-तुरास अल-अरबी बैरूत, 373/4 3 रद-उल-मुहतार, किताब-उल-निकाह, दारुल अहया-अत-तुरास अल-अरबी बैरूत, 272/2

اثنتین بأنها فلانة بنت فلان بن فلان 1- اس پر اس کے ساتھ دو گواہ بھی ہوں، کہ تشخص کو دیکھا جارہا ہو۔(ت)

کیا اسکی شرح میں ردالمختار کی یہ عبارت نقل نہ کی : احترز برؤیة شخصها عن رؤیة وجهها قال في جامع الفصولین حسرت عن وجهها وقالت انا فلانة بنت فلان بن فلان وهبت لزوجي مهري فلا یحتاج الشهود الی شهادة عدلین انها فلانة بنت فلان مادامت حیة اذ یمکن للشاهد ان یشیر الیها 2- شخصیت کو دیکھنے کے قول نے چہرے کو دیکھنے سے بچادیا، جامع الفصولین میں فرمایا: عورت نے چہرے سے پردہ اٹھایا اور کہا کہ میں فلان بنت فلاں بن فلاں نے اپنا مہر اپنے خاوند کو دیا تو گواہوں کو یہ کہنے والے دو عادل گواہوں کی ضرورت نہیں کہ وہ فلان بنت فلاں بن فلاں ہے کیونکہ اس کی زندگی میں گواہ کو اشارہ سے بتانا ممکن ہے(ت)

کیا شامی کی یہ عبارت نقل نہ کی : کذا اذا وکلت بالتزویج فهو علی هذا ای ان رأوها و کانت وحدها فی البیت یجوز ان یشهدوا علیها بالتوکیل 3- یوں ہی جب عورت نے اپنے نکاح کے لئے وکیل بنایا اور عورت کو گواہ دیکھ سکتے ہوں یا وہ مکان میں اکیلی ہو تو گواہوں کو اس کی وکالت پر شہادت جائز ہے۔ (ت)

کیا ان عبارتوں میں صاف تصریح نہ تھی کہ دو مرد یا ایک مرد دو عورت کی تعریف اس وقت ضرور ہے جب مقررہ شاہد کے سامنے نقاب یا برقع میں ہو کہ اس کے قدوقامت و بدن و جسامت کا اندازہ کپڑوں میں چھپا نظر آتا ہے چہرہ نہیں دکھائی دیتا او اگر منہ کھول کر کہے کہ میں فلان بنت فلاں بن فلاں ہوں، تو جب تک عورت زندہ ہے گواہ کو اصلاً تعریف کی حاجت نہیں، غرض

بربنائے عدم تعریف شہادت جلال خاں کالعدم قرار پانا اور اس کی بناء پر سروری بیگم وامجدی بیگم کی گواہیوں کا شہادت مرد سے خالی رہ جانا اور اس کی بناء پر توکیل بوستاں خاں کا ثابت نہ ہونا اور اسکی بناء پر دعویٰ نکاح کا بے ثبوت رہنا یہ سب بنائے فاسد علی الفاسد ہے، ہاں یہاں ضرور قصور رہا کہ شاہد جبکہ عصمت جہاں بیگم کو پہلے سے نہ پہچانتا تھا کہ وقت توکیل اسے دیکھ کر خود ہی پہچان لیتا اور وقت شہادت اپنے علم ذاتی سے گواہی دیتا کہ وہ عورت جس نے میرے سامنے توکیل کی عصمت جہاں بیگم

1 در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۹۲/۲ 2 ردالمحتار کتاب الشہادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۳۷۳/۴ 3 ردالمحتار کتاب النکاح داراحیاء التراث العربی بیروت ۲۷۲/۲

...she was, but rather he had seen her at the appointed time and also knew from her own words or the statement of another woman that she is Ismat Jahan Begum. Then there was a possibility that in reality it was some other woman who fraudulently represented herself as Ismat Jahan Begum. To remove this doubt, it was incumbent upon the judge to bring Ismat Jahan Begum before Jalal Khan at the time of testimony and have her face uncovered to take the witness's testimony that she is the same woman he had seen at the time of appointment of the vakil (agent). If Jalal Khan identified her, his testimony would be complete, otherwise null and void. But this is not the witness's fault. What power did the witness have to forcefully bring Ismat Jahan Begum, who was then denying her appointment of a vakil and was in opposition, and to testify after seeing her face uncovered? This was the judge's task, which was left undone, and a decision was given on a mere disorganized and incomplete case. The judge's saying that identifying the said woman to the witness was a condition which was omitted is extremely correct and appropriate; indeed, identification was the witness's task, which he did not omit as it was neither in his power nor was it asked of him. Yes, identifying was the judge's task, which remained certainly omitted, but for the judge to hold his own fault in the case's arrangement and to blame the witness for his own act and reject the testimony and claim without reason is a very astonishing thing.

(3) Discrepancies: Discrepancies in the school of our noble Imams (may Allah be pleased with them) are harmful if they affect the actual matter. Excessive and redundant things, even if they are like this, cause no harm and are simply ignored. Even if there are a thousand discrepancies in them, they are not fundamentally worthy of consideration. Here, the claim is only this much that my marriage took place with Ismat Jahan Begum, she should be given to me. Dowry etc. are not under discussion. So, a discrepancy in the amount of dowry or the type of dowry between witnesses or witnesses and the claim does not interfere with the original claim. If ten gold coins were fixed as dowry, would the marriage occur, and if twenty were fixed, would it not? And when the matter of dowry regarding marriage is an additional matter, then merely superficial, absurd talk like whether Jalal Khan was standing at the door when Bostan Khan left or followed behind him; whether Ismat Jahan Begum gave permission three times or said it once; whether Jalal Khan questioned Ismat Jahan Begum or she said it herself without being questioned; whether Ismat Jahan Begum addressed Bostan Khan at the request of Shamsan Begum or she hadn't even

finished saying it when he said it; whether Batashas (sugar candies), dry dates, or sweets were distributed at the marriage; whether Muhammad Hussain Khan came with his son or after, etc., why mention such absurdities? I wish to discuss all these matters in detail by the help of Allah Almighty. Here, let this general, comprehensive, important, and beneficial rule be well understood, as such useless arguments repeatedly occur in decisions, and because of them, the rights of Muslims are badly affected. It is requested with great respect and emphasis that Islamic courts listen to these Shariah rulings with full attention and act upon them so that the rights of Muslims are not lost. Safar 1316 AH.

...ही थी, बल्कि उसने उसे उसी नियत समय पर देखा था और उसकी अपनी ज़बानी या दूसरी औरत के बयान से भी जाना था कि यह अस्मत जहाँ बेगम है। तो संभावना थी कि वास्तव में वह कोई और औरत थी जिसने धोखे से खुद को अस्मत जहाँ बेगम ज़ाहिर किया। इस संदेह को दूर करने के लिए हाकिम (न्यायाधीश) पर लाज़िम था कि वह गवाही के समय अस्मत जहाँ बेगम को जलाल ख़ाँ के सामने पेश करता और उसका चेहरा खुलवाकर गवाह से गवाही लेता कि क्या यह वही औरत है जिसे तुमने वकालत सौंपने के समय देखा था। अगर जलाल ख़ाँ पहचान लेता तो उसकी गवाही मुकम्मल होती, वर्ना बातिल (अमान्य)। मगर यह गवाह का कुसूर नहीं है। गवाह की क्या बिसात थी कि वह अस्मत जहाँ बेगम को, जो उस समय अपनी वकालत से इनकार कर रही थी और विरोध में थी, ज़बरदस्ती हाज़िर लाता और उसका चेहरा खुलवाकर देखकर गवाही देता? यह काम तो हाकिम का था जो अधूरा रह गया और महज़ बेतरतीब और नामुकम्मल मुक़दमे पर फ़ैसला दे दिया गया। मुजविज़ (फ़ैसला देने वाले) का यह कहना कि गवाह को उक्त औरत की शिनाख़्त (पहचान) कराना शर्त थी जो छूट गई, निहायत सही और बजा है। वास्तव में शिनाख़्त करना गवाह का काम था जो उसने नहीं छोड़ा क्योंकि न तो वह उसके अधिकार में था और न ही उससे माँगा गया। हाँ, शिनाख़्त कराना हाकिम का काम था जो यक़ीनन छूट गया, मगर मुक़दमे की तरतीब में अपनी कमी रखना और अपने काम का इल्ज़ाम गवाह पर देकर बिना वजह शहादत और दावे को रद्द कर देना एक सख़्त ताज्जुबअंगेज़ बात है।

(3) इख़्तिलाफ़ात (मतभेद): हमारे अइम्मा-ए-किराम (रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम) के मज़हब में वे मतभेद हानिकारक हैं जो मूल मामले पर असर डालते हों। फ़ालतू और फ़ुज़ूल बातें वैसी हों तो नुक़सानदेह नहीं, उन्हें महज़ नज़रअंदाज़ किया जाता है। उनमें हज़ारों मतभेद हों, वे असल में विचारणीय नहीं हैं। यहाँ दावा सिर्फ़ इतना है कि अस्मत जहाँ बेगम से मेरा निकाह हुआ है, वह मुझे दिलाई जाए। महर आदि पर कोई चर्चा नहीं है। तो गवाहों के बीच या गवाहों और दावे के बीच महर की मात्रा या महर की जिन्स (प्रकार) का मतभेद मूल दावे में कोई बाधा नहीं डालता। क्या अगर महर में दस अशर्फ़ियाँ तय हुई हों तो निकाह होगा और बीस तय हुई हों तो नहीं होगा? और जब निकाह के बारे में महर का मामला एक अतिरिक्त बात है, तो महज़ ऊपरी निरर्थक बातें कि बोस्ताँ ख़ाँ के जाते समय जलाल ख़ाँ दरवाज़े पर खड़ा था या उसके पीछे-पीछे गया था; अस्मत जहाँ बेगम ने तीन बार इजाज़त दी या एक बार कहा था; जलाल ख़ाँ ने अस्मत जहाँ बेगम से सवाल किया या उसने ख़ुद बिना

सवाल किए कहा था; अस्मत जहाँ बेगम ने शम्सन बेगम के कहने पर बोस्ताँ ख़ाँ को संबोधित किया या वह कह भी न पाई थी कि उसने कह दिया; निकाह में बताशे बँटे थे या छुहारे या मिठाई; मुहम्मद हुसैन ख़ाँ अपने बेटे के साथ आया था या बाद में, आदि फ़ुज़ूल बातों का क्या ज़िक्र। मैं अल्लाह तआला की सहायता से इन तमाम मामलों पर विस्तृत चर्चा करना चाहता हूँ। यहाँ इस आम, व्यापक, महत्वपूर्ण और लाभदायक नियम को अच्छी तरह समझ लिया जाए क्योंकि फ़ैसलों में बार-बार ऐसी बेकार बहसें सामने आती हैं और उनके कारण मुसलमानों के अधिकारों पर बुरा प्रभाव पड़ता है। बहुत अदब के साथ ताकीदी गुज़ारिश की जाती है कि इस्लामी अदालतें पूरी तवज्जो से इन अहकाम-ए-शरिया को सुनें और उन पर अमल करें ताकि मुसलमानों के हक़ ज़ाया न हों। सफ़र 1316 हिजरी।

पेज 323/738

ہی تھی بلکہ اس نے اسی وقت مقررہ کو دیکھا اور اسی کی زبانی یا اور عورت کے بیان سے بھی جانا تھا کہ یہ عصمت جہاں بیگم ہے تو احتمال تھا کہ واقع میں وہ کوئی اور عورت تھی جس نے بفریب اپنے آپ کو عصمت جہاں بیگم ظاہر کیا اس شبہ کے رفع کو حاکم پر لازم تھا کہ عصمت جہاں بیگم کو وقت شہادت جلال خاں کے سامنے کرتا اور اس کا منہ کھلوا کر شاہد سے گواہی لیتا کہ یہ وہی عورت ہے جسے تو نے وقت تو کیل دیکھا تھا اگر جلال خاں شناخت کرتا تو اس کی گواہی کامل تھی ورنہ باطل، مگر یہ قصور شاہد کا نہیں، شاہد کا کیا زور تھا کہ عصمت جہاں بیگم کو جو اس وقت اپنی تو کیل سے منکر اور برسرخلاف ہے بالجبر حاضر لاتا اور اس کا منہ کھول کر دیکھ کر گواہی دیتا یہ کام تو حاکم کا تھا جو متروک رہا اور محض بے ترتیب و نامکمل مقدمہ پر فیصلہ دے دیا گیا مجوز کا فرمانا کہ شناخت کرانا مقررہ کا گواہ مذکور کو شرط تھا جو متروک ہے نہایت حق و بجا ہے واقعی شناخت کرنا گواہ کا کام تھا وہ اس نے متروک نہ کیا کہ نہ وہ اس کے اختیار میں تھا نہ اس سے چاہا گیا ہاں شناخت کرنا حاکم کا کام تھا وہ ضرور متروک رہا مگر ترتیب مقدمہ میں مجوز کا خود قصور رکھنا اور اپنے فعل کا الزام گواہ کو دے کر بلا وجہ شہادت و دعویٰ رد فرما دینا ایک سخت تعجب انگیز بات ہے۔

(۳) اختلافات: ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے مذہب میں اختلاف وہ مضر ہے جو اصل معاملہ پر اثر انداز ہے زائد و فضول باتیں کہ یوں ہوں تو ضرر نہیں محض نظر انداز ہیں ان میں اختلافات ہزار ہوں اصلاً قابل لحاظ نہیں یہاں دعویٰ صرف اس قدر ہے کہ عصمت جہاں بیگم سے میرا نکاح ہوا ہے وہ مجھے دلادی جائے مہر وغیرہ کچھ زیر بحث نہیں تو شاہدوں یا شہود و دعویٰ میں مقدارِ مہر یا جنسِ مہر کا اختلاف اصل دعویٰ میں کچھ مخل نہیں، کیا اگر مہر میں دس

اشرفیاں ٹھہری ہوں تو نکاح ہو گا بیس ٹھہری ہوں تو نہ ہوگا اور جب مہر کے بارے نکاح ایک امر زائد ہے تو محض بالائی لغو باتیں کہ بوستاں خاں کے جاتے وقت جلال خاں دروازہ میں کھڑا تھا یا اس کے پیچھے پیچھے گیا تھا، عصمت جہاں بیگم نے تین بار اجازت دی یا ایک بار کہا تھا، جلال خاں نے عصمت جہاں بیگم سے سوال کیا یا اس نے خود بے سوال کہا تھا، عصمت جہاں بیگم نے شمسن بیگم کے کہنے پر بوستاں خاں سے خطاب کیا یا وہ کہنے نہ پائی تھی کہ اس نے کہہ دیا، نکاح میں بتاشے بٹے تھے یا چھوہارے یا مٹھائی۔ محمد حسین خاں اپنے بیٹے کے ساتھ آیا یا بعد وغیرہ وغیرہ لغویات کا کیا ذکر، میں بعونہ تعالیٰ ان تمام امور پر تفصیلی بحث کیا چاہتا ہوں یہاں اس عام وجامع مہم و نافع قاعدہ کو خوب سمجھ لیا جائے کہ فیصلوں میں بار بار ایسی بیکار بحثیں پیش آتی ہیں اور ان کے سبب مسلمانوں کے حقوق پر برا اثر پڑتا ہے، بہت ادب سے تاکیدی گزارش کی جاتی ہے کہ اسلامی عدالتیں توجہ تامہ سے ان احکام شرعیہ کو سنیں اور ان پر کار بند رہیں کہ حقوقِ مسلمین ضائع نہ ہوں صفر ۱۳۱۶ھ

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

In this very state, the case of Begum vs. Abbas Ali Khan came here for an opinion. In that case too, based on such redundant and absurd discrepancies, the learned adjudicator had dismissed the plaintiff's claim. A detailed correct response was sent from here. A few words from those precious gems are being extracted again: discrepancy in redundant, trivial, and useless matters is not worthy of attention at all. It is stated in Wajiz of Imam Kardari:

Arabic	English
Contradiction in what is not needed does not harm; its origin is in Al-Jami' al-Saghir. (1)	If there is a contradiction in an unnecessary matter, it does not harm the proof of the actual event; its origin is in Al-Jami' al-Saghir. (T)

In chapter 11 of Jami' al-Fasulayn, it is stated:

Arabic	English
If the judge asks witnesses before the lawsuit about the color of the animal and they say such and such, then during the lawsuit they testify to a different color, it is accepted because he asked about what the witness is not obliged to explain. Thus, mentioning it or not mentioning it is the same, and many rulings are derived from this. (2)	If the judge asked the witnesses about the color of the animal before the claim was filed, and they mentioned one color, and then during the claim, the witnesses mentioned another color, their testimony will be accepted because he asked about things that the witness was not bound to state. Therefore, mentioning or not mentioning such things is equal, and many issues are derived from this principle. (T)

It is stated in Al-Khulasa and Al-Hindiyya:

Arabic	English
If the judge asks witnesses about the color of the animal and they mention it, then they testify at the time of the claim and mention the description differently, it is accepted. Contradiction in what is not needed does not harm. (3) Thus it is in Al-Khulasa.	If the judge asked the witnesses about the color of the animal before the claim, and they mentioned one, and with the claim they mentioned another color, then the claim will be accepted, and this contradiction is in unnecessary things, so it will not be harmful, as is in Al-Khulasa. (T)

It is stated in Khaniya, Bahr al-Ra'iq, Zahiriyya, and Alamgiriyya:

Arabic	English
If they differ regarding the clothes that were on the seeker…	If the witnesses [differed] about the clothes that the seeker, sought…

1. Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/251.
2. Jami' al-Fasulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Karachi, 1/160.
3. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/460.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

इसी राज्य से बेगम बनाम अब्बास अली खान का मामला यहाँ परामर्श के लिए आया था। उसमें भी ऐसे ही फालतू और बेतुके मतभेदों के आधार पर विद्वान न्यायाधीश ने वादी के दावे को खारिज कर दिया था। यहाँ से इसका सविस्तार सही उत्तर भेज दिया गया था। उन बहुमूल्य शब्दों में से कुछ का फिर से चयन किया जा रहा है: फालतू, व्यर्थ और बेकार की बातों में अंतर बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं है। वजीज़ इमाम करदरी में लिखा है:

अरबी	हिंदी
अनावश्यक बातों में विरोधाभास नुकसानदेह नहीं है; इसका मूल अल-जामि' अल-सगीर में है। (1)	यदि किसी अनावश्यक चीज़ में विरोधाभास हो, तो वह वास्तविक घटना के प्रमाण में बाधक नहीं होता; इसका मूल जामि' सगीर में है। (त)

जामि' अल-फसुलैन के अध्याय 11 में है:

अरबी	हिंदी
यदि न्यायाधीश मुकदमों से पहले गवाहों से जानवर के रंग के बारे में पूछे और वे ऐसा-वैसा कहें, फिर मुकदमे के दौरान वे उस रंग के विपरीत गवाही दें, तो इसे स्वीकार किया जाएगा क्योंकि उसने ऐसी चीज़ के बारे में पूछा था जिसे बताने के लिए गवाह बाध्य नहीं था। अतः उसका उल्लेख करना या न करना बराबर है, और इससे कई मसले निकलते हैं। (2)	यदि न्यायाधीश ने दावे से पहले गवाहों से जानवर का रंग पूछा और उन्होंने कोई रंग बताया, और दावे के साथ गवाहों ने कोई दूसरा रंग बताया तो उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि उसने ऐसी चीज़ों के बारे में सवाल किया था जिन्हें बताने के लिए गवाह बाध्य नहीं था, इसलिए उन चीज़ों का ज़िक्र करना और न करना बराबर है और इस नियम से बहुत से मसले निकाले गए हैं। (त)

खुलासा और हिन्दिया में है:

अरबी	हिंदी
यदि न्यायाधीश गवाहों से जानवर के रंग के बारे में पूछे और वे उसे बताएं फिर वे दावे के समय गवाही दें और विवरण को उसके विपरीत बताएं	यदि न्यायाधीश ने दावे से पहले गवाहों से जानवर का रंग पूछा, उन्होंने एक बताया और दावे के साथ उन्होंने दूसरा रंग बताया तो दावा स्वीकार

अरबी	हिंदी
तो उसे स्वीकार किया जाएगा। अनावश्यक बातों में विरोधाभास नुकसानदेह नहीं है। (3) ऐसा ही खुलासा में है।	किया जाएगा और यह विरोधाभास अनावश्यक चीज़ों में है इसलिए हानिकारक नहीं होगा जैसा कि खुलासा में है। (त)

खानिया, बहर-उर-रैक, ज़हीरिया और आलमगीरिया में है:

अरबी	हिंदी
यदि वे उन कपड़ों के बारे में भिन्न हों जो मांगने वाले पर थे...	यदि गवाहों ने उन कपड़ों में जो तालिब, मतलूब...

---

1. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा हिन्दिया के हाशिए पर, किताब-उश-शहादात, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/251।
2. जामि' अल-फसुलैन, ग्यारहवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/160।
3. फ़तावा हिन्दिया, किताब-उश-शहादात, तीसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/460।

میں اسی ریاست سے مقدمہ بیگم بنام عباس علی خاں کا فیصلہ بغرض استصواب یہاں آیا تھا اس میں بھی ایسے ہی زائد و لغو اختلافات کی بنا پر ذی علم مجوز نے دعوٰی مدعیہ رد فرمایا تھا جس کا جواب مظہر صواب بہ تفصیل تمام یہاں سے بھیج دیا گیا انہیں جواہر زواہر چند کلمات کا التقاط پھر کیا جاتا ہے زائد و فضول و بیکار باتوں میں تفاوت اصلاً لائق التفات نہیں۔ وجیز امام کردری میں ہے:

عربی	اردو
التناقض فیما لا یحتاج الیه لا یضر، اصله فی الجامع الصغیر اهـ - (1)	غیر ضروری چیز میں تناقض ہو تو اصل واقعہ کے ثبوت میں مضر نہیں ہے اس کی اصل جامع صغیر میں ہے اھ (ت)

جامع الفصولین کی فصل ۱۱ میں ہے:

عربی	اردو
القاضی لو سأل الشهود قبل الدعوی عن لون الدابة فقالوا کذا ثم عند الدعوی شهد ابخلاف ذلك اللون تقبل لانه سأل عما لا یکلف الشاهد بیانه فاستوٰی ذکره و ترکه و یخرج منه مسائل کثیرة - (2)	قاضی نے اگر دعوٰی سے قبل گواہوں سے جانور کا رنگ پوچھا تو انہوں نے کوئی رنگ بتایا اور دعوٰی کے ساتھ گواہوں نے کوئی دوسرا رنگ بتایا تو ان کی گواہی مقبول ہوگی کیونکہ اس نے ایسی چیزوں کا سوال کیا جن کے بیان کا شاہد پابند نہیں تھا تو ان چیزوں کا ذکر اور عدم ذکر برابر ہے اور اس قاعدہ سے بہت سے مسائل کی تخریج ہے۔ (ت)

خلاصہ اور ہندیہ میں ہے:

عربی	اردو
لو سأل القاضی الشهود عن لون الدابة و ذکروا ثم شهدوا عند الدعوی و ذکروا الصفة علی خلافه تقبل و التناقض فیما لا یحتاج الیه لا یضر - (3) کذا فی الخلاصة	اگر قاضی نے دعوٰی سے قبل گواہوں سے جانور کا رنگ پوچھا انہوں نے کوئی بتایا اور دعوٰی کے ساتھ انہوں نے کوئی دوسرا رنگ بتایا تو دعوٰی مقبول ہوگا اور یہ تناقض غیر ضروری چیزوں میں ہے لہذا مضر نہ ہوگا جیسا کہ خلاصہ میں ہے۔ (ت)

خانیہ و بحر الرائق و ظہیریہ و عالمگیریہ میں ہے:

عربی	اردو
لو اختلفا فی الثیاب التي کانت علی الطالب	اگر گواہوں نے ان کپڑوں میں جو طالب، مطلوب

---

1 فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوٰی الہندیہ کتاب الشہادات نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۲۵۱ 2 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶۰ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادات باب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۶۰

Or the object of desire, or the compound, or if one of them says 'So-and-so was with us' and the other says 'He was not with us'. It is mentioned in Al-Asl (Al-Mabsut) that it is permissible and these testimonies are not void. -1 Or they were on a ride and gave different statements about it, or one said 'So-and-so was with us' and the other said 'No', then Imam Muhammad stated in Al-Asl (Al-Mabsut) that these doubts will be permissible and not void. (T)

It is in Fatawa Qadiriyya and Fatawa Anqarawiyya: Testimony, if it contradicts the claim by an addition that does not need proof, or a similar omission, then that does not prevent its acceptance. For example, if they testify to his acknowledgement of a sum of money and say he acknowledged it on such a day, while the claimant did not mention the day; or they testify but do not date it while the claimant did date it; or they testify that he acknowledged in such a city while the claimant remained general or mentioned the location and they did not; or the claimant mentioned a location and they mentioned another location besides that; or the claimant said he acknowledged while riding a horse or wearing a turban, and they said he acknowledged while walking, or riding a donkey, or wearing a cap, and similar things. Verily, it does not prevent acceptance because these things do not need proof, so mentioning them or remaining silent about them is the same. Likewise, if such a discrepancy occurs between the two testimonies, it does not harm. -2

They said that if witnesses differ from the claim in an additional matter that is not necessary for proving the claim, or in a decrease that has no effect on the claim, then there is no prohibition in accepting the claim. For example, witnesses stated that 'so-and-so acknowledged the property to me', the witnesses said he acknowledged on such a day, whereas the claimant did not mention any day in the claim. Similarly, witnesses did not state the date of acknowledgement while it is mentioned in the claim. Or that witnesses said 'he acknowledged in such a city' while the claimant did not mention any city. Or the claimant mentioned the place and the witnesses did not. Or the claimant mentioned one place in the claim and the witnesses mentioned another place. Or the claimant said 'he acknowledged while riding a horse or wearing a turban', while witnesses mentioned acknowledgement while walking or riding a

donkey or wearing a cap. Such differences will not prohibit the claim from being accepted because the aforementioned [things do not require proof].

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab ash-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi ash-Shahadah, H.M. Saeed Company Karachi, 7/113.
2. Fatawa Anqarawiyya, Kitab ash-Shahadat, al-Thamin fi al-Ikhtilaf etc., Dar al-Isha'at al-Arabiyya, Kandahar Afghanistan, 1/394-95.

या वांछित वस्तु, या यौगिक, या यदि उनमें से एक ने कहा 'अमुक हमारे साथ था' और दूसरे ने कहा 'वह हमारे साथ नहीं था'। 'अल-अस्ल' (अल-मबसूत) में उल्लेख है कि यह जायज़ है और ये गवाहियाँ अमान्य नहीं हैं। -1 या वे सवारी पर थे और उसके बारे में अलग-अलग बयान दिए, या एक ने कहा 'अमुक हमारे साथ था' और दूसरे ने कहा 'नहीं था', तो इमाम मुहम्मद ने 'अस्ल' (मबसूत) में फरमाया कि ये संदेह जायज़ होंगे, अमान्य नहीं। (त)

फ़तावा क़ादिरिया और फ़तावा अंकरविया में है: गवाही, यदि दावे के विरुद्ध किसी ऐसी वृद्धि के साथ हो जिसे सिद्ध करने की आवश्यकता नहीं है, या इसी तरह की कमी हो, तो वह उसकी स्वीकृति में बाधक नहीं होती। उदाहरण के लिए, यदि वे उसके धन की स्वीकृति पर गवाही दें और कहें कि उसने अमुक दिन स्वीकार किया, जबकि दावेदार ने दिन का उल्लेख नहीं किया; या उन्होंने गवाही दी लेकिन तारीख नहीं बताई जबकि दावेदार ने तारीख बताई थी; या उन्होंने गवाही दी कि उसने अमुक शहर में स्वीकार किया जबकि दावेदार ने स्पष्ट नहीं किया या स्थान का उल्लेख किया और उन्होंने नहीं किया; या दावेदार ने एक स्थान का उल्लेख किया और उन्होंने उस स्थान के अलावा किसी अन्य स्थान का उल्लेख किया; या दावेदार ने कहा कि उसने घोड़े पर सवार होकर या पगड़ी पहनकर स्वीकार किया, और उन्होंने कहा कि उसने पैदल चलते हुए, या गधे पर सवार होकर, या टोपी पहनकर स्वीकार किया, और इसी तरह की चीज़ें। निश्चित रूप से, यह स्वीकृति को नहीं रोकता क्योंकि इन चीज़ों को सिद्ध करने की आवश्यकता नहीं होती, इसलिए उनका उल्लेख करना या उनके बारे में चुप रहना समान है। इसी तरह, यदि दो गवाहियों के बीच ऐसा अंतर आता है, तो वह नुकसानदेह नहीं है। -2

उन्होंने फरमाया कि यदि गवाहों ने दावे से अधिक किसी ऐसी बात में मतभेद किया जो दावे को सिद्ध करने के लिए आवश्यक नहीं है, या ऐसी ही किसी कमी में जिससे दावे पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता, तो इससे दावे को स्वीकार करने में कोई बाधा नहीं है। उदाहरण के लिए, गवाहों ने बयान दिया कि 'अमुक ने मेरे पास संपत्ति स्वीकार की', गवाहों ने कहा 'अमुक दिन उसने स्वीकार किया' जबकि दावेदार ने दावे में किसी दिन का उल्लेख नहीं किया। इसी तरह, गवाहों ने स्वीकृति की तारीख बयान नहीं की जबकि दावे में तारीख का उल्लेख है। या यह कि गवाहों ने कहा 'अमुक शहर में स्वीकार किया' जबकि दावेदार ने किसी शहर का उल्लेख न किया हो। या दावेदार ने जगह का उल्लेख किया और गवाहों ने जगह का उल्लेख नहीं किया। या दावेदार ने दावे में एक जगह का उल्लेख किया और

गवाहों ने दूसरी जगह का उल्लेख किया। या दावेदार ने कहा 'उसने घोड़े पर सवारी या पगड़ी पहने हुए स्वीकार किया' जबकि गवाहों ने पैदल या गधे पर सवारी या टोपी पहने हुए स्वीकार करने का उल्लेख किया। तो ऐसे मतभेद से दावे के स्वीकार होने में कोई बाधा नहीं होगी क्योंकि उपरोक्त [चीजों को सिद्ध करने की आवश्यकता नहीं है]।

1. अल-बहर अल-रायिक, किताबुश शहादात, बाबू अल-इख़्तिलाफ़ फ़िश शहादा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/113।
2. फ़तावा अंकरविया, किताबुश शहादात, अल-सामिन फ़िल इख़्तिलाफ़ इत्यादि, दारुल इशाअतुल अरबिया, कंधार अफ़गानिस्तान, 1/394-95।

او المطلوب او المرکب او قال احدھما کان معنا فلان وقال الاخر لم یکن معنا ذکر في الاصل انه یجوز ولا تبطل ھذه الشھادة ۱۔ یا سواری پر تھے کہ متعلق مختلف بیان دیا، یا ایک نے کہا ہمارے ساتھ فلاں تھا اور دوسرے نے کہا نہیں تھا تو امام محمد نے اصل (مبسوط) میں فرمایا کہ یہ شبہات جائز ہونگی باطل نہ ہونگی (ت)

فتاوی قادریہ و فتاوی انقرویہ میں ہے: قال الشھادة لو خالفت الدعوی بزیادة لا یحتاج الی اثباتھا او بنقصان کذالك فان ذالك لا یمنع قبولھا مثاله لو شھدا علی اقراره بمال فقال اقر في یوم کذا والمدعی لم یذکر الیوم او شھد او لم یؤرخا والمدعی ارخ او شھدا انه اقر في بلد کذا وقد اطلق المدعی او ذکر المدعی المکان ولم یذکراه او ذکر المدعی مکانا وھما سبیا غیر ذلك المکان او قال المدعی اقر وھو راکب فرس او لابس عمامة وقال اقرو ھو راجل او راکب حمارا و لا بس قلنسوة واشباه ذلك فانه لا یمنع القبول لان ھذه الاشیاء لا یحتاج الی اثباتھا فذکرھا والسکوت عنھا سواء کذا لو وقع مثلا ھذا التفاوت في الشھادتین لا یضر ۲۔

انہوں نے فرمایا اگر دعوی سے زائد کسی ایسے امر میں جو دعوی کے اثبات میں ضروری نہیں یا یوں ہی کسی کمی جس سے دعوی میں کوئی اثر نہیں پڑتا، میں گواہوں نے اختلاف کیا تو اس سے دعوی کو قبول کرنے میں کوئی ممانعت نہیں، مثلاً گواہوں نے بیان دیا کہ فلاں نے میرے پاس مال کا اقرار کیا گواہوں نے کہا فلاں روز اس نے اقرار کیا حالانکہ مدعی نے دعوی میں کسی دن کو ذکر نہ کیا، یوں ہی گواہوں نے اقرار کی تاریخ بیان نہ کی جبکہ دعوی میں تاریخ کا ذکر ہے، یا یوں کہ گواہوں نے کہا فلاں شہر میں اقرار کیا جبکہ مدعی نے کسی شہر کو ذکر نہ کیا ہو یا مدعی نے جگہ ذکر کی اور گواہوں نے جگہ کو ذکر نہ کیا، یا مدعی نے دعوی میں ایک جگہ ذکر کی

گواہوں نے دوسری جگہ کو ذکر کیا، یا مدعی نے کہا اس نے گھوڑے پر سواری یا عمامہ پہنے ہوئے اقرار کیا جبکہ گواہوں نے پیدل یا گدھے پر سواری یا ٹوپی پہنے اقرار کا ذکر کیا، تو ایسے اختلاف سے دعوی کے مقبول ہونے میں ممانعت نہ ہوگی کیونکہ مذکورہ

۱ بحر الرائق کتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۱۳ ۲ فتاوی انقرویہ کتاب الشهادات الثامن في الاختلاف الخ دار الاشاعت العربیه قندهار افغانستان ۱/ ۹۵-۳۹۴

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

These items are not necessary to prove a claim, so their mention or lack thereof is equal. Similarly, if witnesses differ in their statements regarding these things, it is not harmful to the claim. (T) After a thorough and sufficient agreement in the core testimony, if the door is opened to rejecting unanimous testimony by making documents out of such insignificant and minor differences in some trivialities, then general rights will be lost. Oppressors will gain control over wealth and honors, and the oppressed will remain deprived of their rights. Courts would appear only as departments aiding oppression. For man is prone to forgetfulness, and the mind does not initially pay full attention to superfluous details, nor does the memory ultimately preserve them. It is not correct for such a difference to occur; rather, it is prevalent. Especially at the hands of this heinous innovation which the lawyers of today—who destroy rights and belie the truthful—have carved out, and judges have endorsed, that they ask hundreds of useless and futile questions with a hundred kinds of twists just to make the testimony of the witnesses waver. For those whom the Sharia has commanded to honor and who were made the means of providing justice to the oppressed, they leave no stone unturned in their misguidance, deception, humiliation, and debasement. In this absurd and meaningless distressing struggle, a person's senses fail, especially women, the weak, and people of sound heart. And those people who rarely visit courts are like playthings and puppets for these gentlemen. When they find such names in the list of witnesses, they say for the sake of pride: "They are very simple Muslims, watch how they will falter in two questions." The result of this is that the forgetful truthful person is proven a liar, and the lying deceiver is proven truthful. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Al-Mu'minu ghurrun kareemun wal-faajiru khabbun la'eem. Narrated by Abu Dawood, Tirmidhi, and Al-Hakim with a good chain from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him).	A believer is simple and noble, and a wicked person is deceitful and ignoble due to being shrewd. This was narrated by Abu Dawood, Tirmidhi, and Al-Hakim with a good chain from Abu Hurairah (may Allah be pleased with him). (T)

There, it would be surprising if no such minor difference occurred at all. So, what can be the result of considering them except the waste of rights and the aiding of

disobedience? And refuge is sought with Allah Almighty, it is clear that there is clear hardship in this, and hardship is rejected by definitive text. It is in Jami' al-Fusulayn:

---

1 Sunan Abi Dawood, Book of Etiquette, Chapter on Good Social Conduct, Aftab-e-Alam Press Lahore, 2/304 Page 326 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

ये चीजें दावे को साबित करने के लिए ज़रूरी नहीं हैं, इसलिए उनका ज़िक्र होना या न होना बराबर है। इसी तरह इन चीज़ों में अगर गवाहों ने अपने बयानों में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) भी किया हो, तो वह दावे के लिए नुकसानदेह नहीं है। (त) मूल गवाही में पर्याप्त और मुकम्मल इत्तिफ़ाक़ (सहमति) के बाद, अगर कुछ फ़ुज़ूलियात (बेकार की बातों) में ऐसे बेअसर और मामूली इख़्तिलाफ़ात को बुनियाद बनाकर मुत्तफ़िक़ा (एकमत) गवाही को रद्द कर देने का दरवाज़ा खुल जाए, तो आम हक़ूक़ (अधिकार) ज़ाया (नष्ट) हो जाएंगे। ज़ालिम लोग दूसरों के माल और इज़्ज़त-आबरू पर क़ाबिज़ हो जाएंगे, और मज़लूम अपने हक़ से महरूम रह जाएंगे। अदालतें सिर्फ ज़ुल्म की मददगार नज़र आएंगी। इंसान नज़ियान (भूलने) वाला है, और फालतू चीज़ों की तरफ़ न तो शुरू में दिमाग पूरी तरह ध्यान देता है और न ही याददाश्त आखिर तक उनका एहतमाम (प्रबंध) करती है। ऐसी किसी बात में इख़्तिलाफ़ हो जाना सही नहीं है, बल्कि अक्सर ऐसा ही होता है। ख़ास तौर पर इस बुरी बिदअत (नवाचार) के कारण जिसे आज कल के वकीलों ने - जो हक़ूक को बर्बाद करने और सच्चे को झुठलाने के लिए मशहूर हैं - ईजाद किया है और जजों ने उसे बढ़ावा दिया है, कि वे गवाहों के बयान को डगमगाने के लिए सैकड़ों बेकार और बेमानी सवाल सौ-सौ तरह के पेच-ओ-ख़म के साथ करते हैं। शरीयत ने जिनके एहतराम (सम्मान) का हुक्म दिया है और जिन्हें मज़लूम को इंसाफ़ दिलाने का जरिया बनाया है, उन्हें गुमराह करने, धोखा देने और ज़लील करने में वे कोई कसर नहीं छोड़ते। इस बेहूदा और बेमानी कशमकश में इंसान के होश-ओ-हवास गुम हो जाते हैं, ख़ास तौर पर औरतों, कमज़ोरों और नेक दिल लोगों के। और वे लोग जिनका कचहरियों (अदालतों) से वास्ता कम पड़ता है, वे इन हज़रात के हाथों का खिलौना बन जाते हैं। जब गवाहों की फ़ेहरिस्त में ऐसे लोगों का नाम देखते हैं, तो शेखी बघारते हुए कहते हैं: "वे बहुत सीधे-सादे मुसलमान हैं, देखना दो ही सवालों में बोल जाएंगे (फंस जाएंगे)।" जिसका नतीजा यह होता है कि भोला और सच्चा आदमी झूठा साबित हो जाता है और झूठा मक्कार सच्चा। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
अल-मुअमिनु ग़ुर्रुन करीमुन वल-फ़ाजिरु ख़ब्बन लईम। अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने इसे हज़रत अबू हुरैरा	मोमिन (आस्थावान) भोला और शरीफ़ होता है, और बदकार (दुष्ट) व्यक्ति चालबाज़ होने के कारण धोखा देने वाला होता है। इसे अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
रज़ियल्लाहु अन्हु से सही सनद के साथ रिवायत किया है।	हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से उम्दा सनद के साथ रिवायत किया है। (त)

वहाँ ऐसे किसी मामूली इख़्तिलाफ़ का भी असल में वाक़े न होना ही ताज्जुब की बात है। तो उन पर नज़र करने का नतीजा हक़ूक को बर्बाद करने और नाफ़रमानी की मदद करने के अलावा और क्या हो सकता है? अल्लाह तआला की पनाह, यह ज़ाहिर है कि इसमें खुला हुआ हर्ज (नुकसान/कठिनाई) है, और हर्ज नस्से क़तई (निश्चित प्रमाण) से दूर किया जाता है। जामे-उल-फ़ुसूलैन में है:

---

1 सुनन अबी दाऊद, किताब अल-अदब, बाब फ़ी हुस्न अल-मुआशरा, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस, लाहौर 2/304 पृष्ठ 738 का 326

اشیاء دعوٰی کے اثبات کے لئے ضروری نہیں ہیں اسلئے ان کا ذکر اور عدم ذکر برابر ہے یونہی ان چیزوں میں اگر گواہوں نے بھی اپنے بیانوں میں اختلاف کیا تو دعوٰی کے لئے مضر نہیں ہے (ت) اصل شہادت میں اتفاق شافی و وافی کے بعد بعض فضولیات میں ایسے ناموثر ہلکے آسان اختلافات کو دستاویز بنا کر شہادت متفقہ کو رد کردینے کا اگر فتح باب ہو تو عامہ حقوق ضائع ہوجائیں ظالمین اموال و فروج پر دسترس پائیں مظلوم اپنے حق سے محروم رہ جائیں، کچہریاں صرف اعانتِ ظلم کے صیغے نظر آئیں، کہ انسان نسیان کے لئے ہے اور زوائدِ ضائعہ کی طرف نہ ذہن ابتداً التفات تام کرتا ہے نہ حافظہ انتہاءً ان کا اہتمام، ایسی کسی بات میں اختلاف ہو جانا درست نہیں بلکہ غالب ہے خصوصاً اس بدعت شنیعہ کے ہاتھوں جو آج کل کے وکلائے اتلافِ حقوق و تکذیبِ صدوق کے لئے تراشی اور قضات نے اس پر تقریر کی کہ محض براہِ مغالطہ شہود کا بیان متزلزل کردینے کے لئے صدہا سوالات فضول و مہملات سو سو طرح کے پیچ دے کر کرتے اور شرع نے جن کے اکرام کا حکم دیا جنہیں ذریعہ داد رسیِ مظلوم بنایا ان کے اغواء و تضلیل واذلال و تذلیل میں کوئی دقیقہ نامرعی نہیں رکھتے اس بیہودہ بے معنی کشاکش پریشان کن میں آدمی کے آئے حواس جاتے ہیں خصوصاً نساء و ضعفاء وارباب سلامتِ صدور اور وہ لوگ جنہیں کچہریوں کا اتفاق کم ہو یہ تو ان حضرات کے سخرہ و دستمال ہیں، جب فہرستِ شہود میں ایسوں کا نام پاتے ہیں برائے تفاخر فرماتے ہیں وہ بہت سیدھے مسلمان ہیں دیکھنا دو سوالوں میں بول جائیں گے جس کا ثمرہ یہ ہوتا ہے کہ بھولا راست باز جھوٹا ٹھہرتا ہے اور جھوٹا فسوں ساز سچا رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

| المؤمن غر کریم و الفاجر خب لئیم۔ رواہ ابوداؤد و الترمذی والحاکم بسند جید عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ | مومن کریم ہونے پر دھوکہ کھاتا ہے اور فاجر شخص شاطر ہونے کی بناء پر دھوکہ ساز ہوتا ہے۔ اس کو ابوداؤد ترمذی اور حاکم نے ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے جید سند کے ساتھ روایت کیا ہے۔ (ت) |

وہاں ایسے کسی اختلافِ یسیر کا بھی اصلاً واقع نہ ہونا ہی تعجب ہے تو ان پر نظر کا حاصل سوا اضاعتِ حقوق واعانتِ عقوق کے اور کیا قرار پا سکتا ہے والعیاذ باللہ تعالٰی پر ظاہر کہ اس میں حرج صریح ہے اور حرج بنص قطعی مدفوع، جامع الفصولین میں ہے:

---

1 سنن ابی داؤد کتاب الادب باب فی حسن المعاشرہ آفتاب عالم پریس لاہور ۲/ ۳۰۴ Page 326 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

(Arabic) Non-acceptance in such cases leads to hardship, constriction, and the loss of many rights, while we are commanded towards ease and not hardship, and hardship is legally repelled.[1]

(Urdu) In such cases, the inadmissibility of a claim can cause hardship, constriction, and the loss of many rights, even though we are commanded to seek ease and not difficulty, while hardship is legally repelled. (T)

To call a rare (nadira) narration of Abu Yusuf the school (madhhab) of Imam Abu Yusuf is quite contrary to jurisprudence (fiqahat). Neither a judge (qadi) nor a mufti is permitted to act upon it. Numerous passages from authoritative books of the school like Jami' al-Saghir, Mabsut of Imam Muhammad, Bahr al-Ra'iq, Ashbah wa al-Nazair, Jawahir al-Jawahir, Durr al-Mukhtar, Fatawa Sughra, Fusul Imadi, Khizanat al-Muftin, Jami' al-Fusulayn, Ghayat al-Bayan, Fatawa Anqarawiya, Radd al-Muhtar, Fatawa Khulasa, Kafi, Lisan al-Hukkam, Mu'in al-Hukkam, Uqud Durriyya, Wajiz Kardari, Fatawa Khaniya, Fatawa Zahiriya, Fatawa Tatarkhaniya, etc., have been mentioned above which are completely contrary to this rare narration. And it is not just limited to these; the opposition to it exists in the general books of the school. Even in the 'Nawadir' (rare reports), it is just a narration of Abu Yusuf, contrary to the Great Imam (Imam-e-Azam) and the Foremost Hero (Hamam-e-Aqdam) may Allah be pleased with him. So, how can a decision be permissible based on a single anomalous and rare narration against the majority, against the Imam, against the 'Zahir al-Riwayah' (apparent narrations), and against the evidence, without clear correction (tashih sarih) and preferred weight (tarjih-e-rajih) by the masters of fatwa? There are clear explanations by the Imams and scholars that whatever is outside the 'Zahir al-Riwayah' is not the school of our Imams; it is something recanted (marju' 'anhu). Giving a fatwa or judgment based on a less preferred (marjuh) opinion is ignorance and a violation of consensus (kharaq-e-ijma'), let alone a recanted opinion which is no longer an opinion at all. Necessarily, the command is to annul such decisions. It is stated in Radd al-Muhtar:

(Arabic) They have clearly stated that action is based on what the majority follows.[2]

(Urdu) The jurists have clearly stated that action will be according to the opinion of the majority. (T)

In Bahr al-Ra'iq, it is: | (Arabic) It is mandatory for us to give fatwa according to the opinion of the Imam.[3] | (Urdu) It is necessary for us to give fatwa according to the opinion of Imam-e-Azam, may Allah be pleased with him. (T) | | :--- | :--- |

In Khayriya, it is: | (Arabic) It is also established with us that no fatwa is given and... | (Urdu) With us, it is also accepted that fatwa and action are only... | | :--- | :--- |

---

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter Eleven on disputes between claims, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/166. [2] Radd al-Muhtar, Chapter on the Well, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/151. [3] Bahr al-Ra'iq, Book of Judgement, Chapter on Taqlid, H.M. Saeed Company, Karachi, 6/270-269.

(अरबी) ऐसे मामलों में अस्वीकृति कठिनाई, संकीर्णता और कई अधिकारों के नुकसान की ओर ले जाती है, जबकि हमें आसानी का आदेश दिया गया है न कि कठिनाई का, और कठिनाई को कानूनी रूप से दूर किया जाता है।[1]

(उर्दू) ऐसे मामलों में दावे का अस्वीकार्य होना, कठिनाई और तंगी और कई अधिकारों के नुकसान का कारण बन सकता है, हालांकि हमें आसानी का आदेश है मुश्किल का नहीं, जबकि कठिनाई कानूनी रूप से दूर की गई है। (त)

इमाम अबू यूसुफ के एक दुर्लभ (नादिरा) वर्णन को इमाम अबू यूसुफ का पंथ (मज़हब) कहना न्यायशास्त्र (फ़िक़ाहत) के कितना खिलाफ है। न तो किसी काज़ी और न ही मुफ्ती को इस पर अमल करने की अनुमति है। मज़हब की प्रामाणिक पुस्तकों जैसे जामे सगीर, मबसूत इमाम मुहम्मद, बहरुर रैक, अशबाह वन नज़ायर, ज़वाहरुल जवाहिर, दुर्रे मुख्तार, फ़तावा सुग़रा, फ़सूल एमादी, खज़ानतुल मुफ़्तीन, जामे उल फ़सूलैन, गायतुल बयान, फ़तावा अंकरविया, रद्दुल मुहतार, फ़तावा खुलासा, काफ़ी, लिसानुल हुक्काम, मोईनुल हुक्काम, उकूद दुर्रिया, वजीज़ करदरी, फ़तावा खानिया, फ़तावा ज़हीरिया, फ़तावा तातारखनिया आदि के कई उद्धरण ऊपर गुज़रे हैं जो इस दुर्लभ वर्णन के बिल्कुल विपरीत हैं। और ये केवल इन्हीं तक सीमित नहीं हैं; मज़हब की आम किताबों में भी इसके खिलाफ मौजूद है। 'नवादिरे' में भी यह केवल अबू यूसुफ का वर्णन है, जो इमाम आज़म और हमम-ए-अक़दम (रज़ियल्लाहु अन्हु) के विपरीत है। तो फिर, बहुमत के खिलाफ, इमाम के खिलाफ, 'ज़ाहिरुल रिवाया' के खिलाफ और दलील के खिलाफ, बिना स्पष्ट सुधार (तसहीह सरीह) और तरजीह-ए-राजीह (वरीयता) के एक विरल और दुर्लभ वर्णन पर फैसला कैसे जायज़ हो सकता है? इमामों और विद्वानों के स्पष्ट स्पष्टीकरण हैं कि जो कुछ 'ज़ाहिरुल रिवाया' से बाहर है वह हमारे इमामों का मज़हब नहीं है, वह मरजूअ अन्हु (वापस लिया हुआ) है। मरजूह (कम पसंदीदा) राय पर फतवा और फैसला देना अज्ञानता और सर्वसम्मति का उल्लंघन (खरक-ए-इज्मा) है, मरजूअ अन्हु की तो बात ही क्या जो सिरे से राय ही नहीं रही। अनिवार्य रूप से ऐसे फैसलों को रद्द करने का आदेश दिया गया है। रद्दुल मुहतार में है:

(अरबी) उन्होंने स्पष्ट किया है कि अमल उस पर होगा जिसे बहुमत मानता है।[2]

(उर्दू) फुक़हा (न्यायविदों) ने स्पष्ट किया है कि बहुमत की राय पर अमल होगा। (त)

बहरुर रैक में है: | (अरबी) हम पर इमाम की राय के अनुसार फतवा देना अनिवार्य है।[3] | (उर्दू) हम पर इमाम-ए-आजम रज़ियल्लाहु अन्हु की राय पर फतवा देना ज़रूरी है। (त) | | :--- | :--- |

खैरिया में है: | (अरबी) हमारे यहाँ यह भी स्थापित है कि फतवा नहीं दिया जाता और... | (उर्दू) हमारे यहाँ यह भी स्वीकार्य है कि फतवा और अमल केवल... | | :--- | :--- |

---

[1] जामे उल फ़सूलैन, ग्यारहवां अध्याय दावों के बीच विवाद पर, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/166। [2] रद्दुल मुहतार, कुएँ के बारे में अध्याय, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 1/151। [3] बहरुर रैक, किताबुल कज़ा, तक़लीद के बारे में अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 6/270-269।

عدم القبول فی امثاله یفضی الی الحرج و التضییق و تضییع کثیر من الحقوق وامرنا بیسر لا بعسر و الحرج مدفوع شرعاً۱۔

ایسی صورتوں میں دعوٰی کا غیر مقبول ہونا، حرج اور تنگی اور کثیر حقوق کے ضیاع کا باعث ہو سکتا ہے حالانکہ ہمیں آسانی کا حکم ہے مشکل کا نہیں حالانکہ حرج شرعاً مدفوع ہے۔ (ت)

روایتِ نادرہ ابی یوسف کو مذہب امام ابی یوسف کہنا کس قدر خلافِ فقاہت ہے، نہ قاضی و مفتی کو اس پر عمل کی اجازت، جامع صغیر و مبسوط امام محمد و بحر الرائق واشباہ والنظائر وزواہر الجواہر ودر مختار وفتاوٰی صغرٰی و فصول عمادی وخزانۃ المفتین و جامع الفصولین وغایۃ البیان وفتاوٰی انقرویہ وردالمختار وفتاوٰی خلاصہ وکافی ولسان الحکام ومعین الحکام وعقود دریہ ووجیز کردری وفتاوٰی خانیہ وفتاوٰی ظہیریہ وفتاوٰی تاتارخانیہ وغیرہ کتب معتمدہ مذہب کی عباراتِ کثیرہ اوپر گزریں کہ اس روایتِ نادرہ کے سراسر خلاف ہیں اور انہیں پر انحصار نہیں عامہ کتب مذہب میں اس کا خلاف موجود، نوادر میں بھی یہ صرف روایتِ ابی یوسف ہے برخلاف امام اعظم و ہمامِ اقدم رضی اللہ تعالٰی عنہ تو جماہیر کے خلاف امام کے خلاف ظاہر الروایۃ کے خلاف دلیل کے خلاف بے تصحیح صریح و ترجیحِ رجیح ائمہ افتاء ایک روایتِ شاذہ نادرہ پر فیصلہ کیونکر روا۔ ائمہ و علماء کی روشن تصریحات ہیں کہ جو کچھ ظاہر الروایہ سے خارج ہے ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں وہ مرجوع عنہ ہے، قولِ مرجوح پر افتا و قضا جہل و خرقِ اجماع ہے نہ کہ مرجوع عنہ کہ سرے سے قول ہی نہ رہا، لاجرم ایسے فیصلے کو منسوخ کر دینے کا حکم فرمایا، ردالمحتار میں ہے:

قد صرحوا بان العمل بما علیہ فقہاء نے تصریح فرمائی ہے کہ اکثریت کے قول پر عمل ہوگا۔

الاکثر۲۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے: | یجب علینا الافتاء بقول الامام۳۔ | ہم پر امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول پر فتوٰی ضروری ہے۔ (ت) | | :--- | :--- |

خیریہ میں ہے: | المقرر ایضا عندنا انہ لا یفتی و | ہمارے ہاں یہ بھی مسلم ہے کہ فتوٰی اور عمل صرف | | :--- | :--- |

---

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر فی الاختلاف بین الدعوٰی اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۱۶۶ 2 ردالمحتار فصل فی البئر دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۱۵۱ 3 بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶/۲۷۰۔ ۲۶۹

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Arabic Text	Urdu Translation
Nothing is acted upon except the statement of the Greatest Imam. (End quote) [Footnote 1]	It will be according to the statement of Imam-e-Azam (may Allah the Almighty be pleased with him). (End quote - T)
In 'Radd al-Muhtar' it is stated:	
Whatever contradicts the manifest transmissions (Zahir al-Riwayah) is not the school of our companions. [Footnote 2]	That which is against the manifest transmission is not the school of our companions. (T)
In 'Bahr al-Ra'iq' it is stated:	
What departs from the manifest transmission is that which has been retracted from, and a retracted statement no longer remains a statement of his. [Footnote 3]	A statement that falls outside the manifest transmission is one that has been retracted, and a retracted statement no longer remains the statement of the Imam. (T)
In 'Tashih al-Quduri' and 'Durr al-Mukhtar' it is stated:	
Ruling and issuing a fatwa based on a retracted (marjuh) statement is ignorance and a violation of consensus (ijma). [Footnote 4]	Issuing a fatwa and ruling based on a retracted opinion is ignorance and against the consensus. (T)
In 'Hawashi al-Thalatha al-Sadat al-Thalatha Ibrahim Halabi, Ahmad al-Misri and Muhammad al-Shami' it is stated:	
Even more invalid than this is issuing a fatwa contrary to the manifest transmission when it hasn't been validated, or issuing a fatwa based on a retracted statement. [Footnote 5]	Issuing a fatwa against a manifest transmission which hasn't been validated, or issuing a fatwa based on a retracted statement, is even more invalid than that. (T)
In 'Tanwir Wa Sharh al-'Ala'i' it is stated:	
He has no choice unless he is a mujtahid; rather, the follower (muqallid) (has no choice when he is not a mujtahid, as in some copies) whenever he contradicts the reliable source	Choice will not be available unless he is a mujtahid; rather, even a follower judge, when he acts against his reliable school, it is not permissible,

Arabic Text	Urdu Translation
of his school, his ruling is not executed and is overturned, and that is the chosen view.	his ruling will not be implemented and will be considered null and void.

1. Fatawa Khayriyya, Kitab al-Shahadat, Dar al-Fikr, Beirut, 2/33
2. Radd al-Muhtar, Kitab Ihya al-Mawat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/278
3. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Qada, Section on Imitation (Taqlid), H.M. Saeed Company, Karachi, 6/207
4. Durr al-Mukhtar, Preface to the Book, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/15
5. Radd al-Muhtar, Sermon of the Book, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/51

फतावा रज़विय्या जिल्द (१८)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
इमाम-ए-आज़म के कथन के अलावा किसी पर अमल नहीं किया जाएगा। [१]	अमल इमाम-ए-आज़म रज़ियल्लाहु तआला के कथन पर होगा। (त)
'रदुल मुख्तार' में है:	
जो ज़ाहिर-ए-रिवायत के खिलाफ हो, वह हमारे असहाब (साथियों) का मज़हब नहीं है। [२]	जो ज़ाहिर रिवायत के खिलाफ हो वह हमारे असहाब का मज़हब नहीं है। (त)
'बह्रुर राइक' में है:	
जो ज़ाहिर-ए-रिवायत से बाहर हो वह मरजूअ अन्हु (वापस लिया गया) है, और मरजूअ अन्हु उनका कथन नहीं रहता। [३]	जो कथन ज़ाहिर रिवायत से बाहर हो वह मरजूअ अन्हु होता है और जो मरजूअ अन्हु हो वह इमाम साहब का कथन नहीं रहता। (त)
'तस्हीह अल-कुदूरी' और 'दुर्रे मुख्तार' में है:	
मरजूह कथन पर हुक्म और फतवा देना जहालत और इज्मा (आम सहमति) के खिलाफ है। [४]	फतवा और हुक्म मरजूह कथन पर जहालत और इज्मा के खिलाफ है। (त)
'हवाशी सलासा सादात सलासा इब्राहिम हलबी व अहमद मिस्री व मुहम्मद शामी' में है:	
इससे भी ज़्यादा बातिल (अमान्य) वह फतवा है जो ज़ाहिर-ए-रिवायत के खिलाफ हो जबकि उसकी तस्दीक न की गई हो, और मरजूअ अन्हु कथन पर फतवा देना। [५]	ज़ाहिर रिवायत जिसकी पुष्टि न हुई हो के खिलाफ फतवा देना और मरजूअ अन्हु पर फतवा देना इससे भी ज़्यादा बातिल है। (त)
'तन्वीर व शरह अला'ई' में है:	
उसे कोई विकल्प नहीं है जब तक कि वह मुजतहिद न हो, बल्कि मुकल्लिद (अनुयायी) (जब वह मुजतहिद न हो, जैसा कि कुछ प्रतियों में है) जब भी अपने मज़हब के विश्वसनीय स्रोत के खिलाफ जाता है, उसका हुक्म लागू	विकल्प नहीं होगा मगर जबकि वह मुजतहिद हो बल्कि काज़ी मुकल्लिद भी जब अपने काबिले एतमाद मज़हब के

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
नहीं होता और रद्द कर दिया जाता है, और यही चुनिंदा मत है।	खिलाफ करे तो जायज़ नहीं, उसका हुक्म नाफिज़ न होगा और शून्य करार पाएगा।

१ फतावा खैरिया, किताबुश शहादात, दारुल फिक्र, बेरूत, २/३३ २ रदुल मुख्तार, किताब इहयाउल मवात, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, ५/२७८ ३ बह्रुर राइक, किताबुल क़ज़ा, फ़स्ल फ़ित-तकलीद, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ६/२०७ ४ दुर्रे मुख्तार, मुकद्दिमा किताब, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, १/१५ ५ रदुल मुख्तार, खुतबतुल किताब, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरूत, १/५१

لا یعمل الا بقول الامام الاعظم اھ1 **امام اعظم رضی اللہ تعالٰی کے قول پر ہوگا اھ (ت)**

ردالمختار میں ہے:

ما خالف ظاہر الروایۃ لیس مذھباً لاصحابنا2۔ جو ظاہر روایت کے خلاف ہو وہ ہمارے اصحاب کا مذہب نہیں ہے (ت)

بحر الرائق میں ہے:

ما خرج عن ظاہر الروایۃ فھو مرجوع عنہ والمرجوع عنہ لم یبق قولا لہ3۔ جو قول ظاہر روایت سے خارج ہو وہ مرجوع عنہ ہوتا ہے اور جو مرجوع عنہ ہو وہ امام صاحب کا قول نہیں رہتا۔ (ت)

تصحیح القدوری ودر مختار میں ہے:

الحکم والفتیا بالقول المرجوح جھل وخرق للاجماع4۔ فتوٰی اور حکم مرجوح قول پر جہالت اور اجماع کے خلاف ہے۔ (ت)

حواشی ثلثہ سادات ثلثہ ابراہیم حلبی واحمد مصری ومحمد شامی میں ہے:

اولی من ھذا بالبطلان الافتاء بخلاف ظاہر الروایۃ اذا لم یصحح والافتاء بالقول المرجوع عنہ5۔ ظاہر روایت جس کی تصحیح نہ ہوئی ہو کے خلاف فتوٰی دینا اور مرجوع عنہ پر فتوٰی دینا اس سے بھی زیادہ باطل ہے (ت)

تنویر و شرح علائی میں ہے:

لا یعمل الا بقول الامام الاعظم اھ1 **امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ کے قول پر ہوگا اھ (ت)**

لا یخیر الا اذا کان مجتھدا، بل المقلد (لا یخیراذ لم یکن مجتھدا کذا فی بعض النسخ) متی خالف معتمد مذھبہ لا ینفذ حکمہ وینقض ھو المختار۔

خیار نہیں ہوگا مگر جبکہ وہ مجتہد ہو بلکہ قاضی مقلد بھی جب اپنے قابلِ اعتماد مذہب کے خلاف کرے تو جائز نہیں اس کا حکم نافذ نہ ہوگا اور کالعدم قرار پائے گا۔

1 فتاوٰی خیریہ کتاب الشہادات دار الفکر بیروت ۲ / ۳۳ 2 ردالمختار کتاب احیاء الموات دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۷۸ 3 بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۲۰۷ 4 درمختار مقدمۃ الکتاب مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۱۵ 5 ردالمختار خطبۃ الکتاب دار احیاء التراث العربی بیروت ۱ / ۵۱

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

For Fatwa[1] - | This is the preferred view for fatwa. (T) It is in Radd al-Muhtar: The judge is commanded to rule according to the most authentic sayings of the Imam. If he rules according to what is not most authentic, it will not be valid.[2] | The judge is bound to rule according to the most authentic sayings of the Imam. If he rules according to what is not most authentic, it will not be correct. (T)

(4) Moving to the detailed contradictions; from Jalal Khan's statement, the time of his arrival was when Bustan Khan was already standing at the outer gate, and from the statements of the women, it is proven that Jalal Khan and Kale Khan followed behind him. Here, some lack of attention has occurred in the wordings of the testimonies. Jalal Khan's statement is: "When Bustan Khan went onto the platform inside the house, I was standing inside the house at the inner gate. The distance between me and Bustan Khan was approximately 4 yards." Then, Amjadi Begum and Sarwari Begum say that Muhammad Raza Khan and Bustan Khan entered the house, and Kale Khan and Jalal Khan followed them. The women describe the situation at the time of these witnesses' entry into the house, stating that Bustan Khan was ahead and Jalal Khan was behind when they entered. Jalal Khan describes the situation after entering the house, when Bustan Khan had gone onto the platform inside. Where is the contradiction in this? Bustan Khan and Jalal Khan behind him entered the house, Jalal Khan stayed at the inner gate, and Bustan Khan went to the platform; both statements are true. The learned adjudicator's vision erred on this word, regarding Jalal Khan's statement about the time of Bustan Khan's arrival, whereas his statement pertains to the time of Bustan Khan's going onto the inner platform of the house. Entering the house is one thing, and going onto the inner platform of the house is another. (5) Jalal Khan stated: "I asked that woman, 'What do you say?' She replied, 'I have given the authority of my soul to Bustan Khan to perform my marriage with Hasan Raza Khan.'" The aforementioned women do not mention Jalal Khan's inquiry from Asmat Jahan Begum. If Sarwari Begum and Amjadi Begum did not mention Jalal Khan's inquiry from Asmat Jahan Begum, they also did not say that Jalal Khan did not inquire. Asmat Jahan Begum herself informed him without being asked. Then, what is this contradiction? Does not mentioning something equal mentioning its absence? Indeed, this is absurd and frivolous. Regarding matters specifically related to the core issue, there is an explicit statement from scholars that among witnesses, when one states one thing and the other does not...

[1] Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/27. [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/326.

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

फ़तवे के लिए[1] - | यही फ़तवे के लिए पसंदीदा है। (त) रद्द-उल-मुहतार में है: न्यायाधीश (काज़ी) को इमाम के सबसे प्रामाणिक कथनों के अनुसार निर्णय देने का आदेश दिया गया है। यदि वह उसके विरुद्ध निर्णय देता है, तो वह मान्य नहीं होगा।[2] | काज़ी, इमाम साहब के सबसे सही कथनों पर हुक्म देने का पाबंद है, अगर उसने सबसे सही के अलावा किसी अन्य पर हुक्म दिया तो वह सही नहीं होगा। (त)

(4) विस्तृत मतभेदों की ओर चलें; जलाल खान के बयान से उसके आने का समय बुस्तां खान के बाहरी दरवाजे पर खड़े होने से पहले का है, और महिलाओं के बयान से यह साबित होता है कि जलाल खान और काले खान उनके पीछे-पीछे आए। यहाँ गवाहियों के शब्दों पर कुछ असावधानी हुई है। जलाल खान का बयान यह है: "जब बुस्तां खान घर के अंदर चबूतरे पर गए, तो मैं घर के अंदरूनी दरवाजे पर खड़ा था। मेरे और बुस्तां खान के बीच लगभग 4 गज की दूरी थी।" फिर अमजदी बेगम और सरवरी बेगम कहती हैं कि मोहम्मद रज़ा खान और बुस्तां खान घर में आए और उनके पीछे-पीछे काले खान और जलाल खान भी आए। औरतें इन गवाहों के घर में आते समय की स्थिति का वर्णन करती हैं कि बुस्तां खान आगे और जलाल खान पीछे घर में आए। जलाल खान घर में प्रवेश करने के बाद उस समय की बात कर रहा है जब बुस्तां घर के अंदर चबूतरे पर गया था। इनमें क्या विरोध हुआ? बुस्तां खान और उसके पीछे जलाल खान घर में आए, जलाल खान अंदरूनी दरवाजे पर रुका रहा और बुस्तां खान चबूतरे पर गया; दोनों बयान सच हैं। विद्वान निर्णयकर्ता की दृष्टि ने इस शब्द पर चूक की है, जलाल खान के बयान को बुस्तां खान के आने का समय मान लिया, जबकि उसका यह बयान घर के अंदर चबूतरे पर बुस्तां खान के जाने के समय का है। घर में आने और घर के अंदरूनी चबूतरे पर जाने में बहुत अंतर है। (5) जलाल खान ने बयान दिया: "मैंने उस औरत से पूछा कि 'तुम क्या कहती हो?' तो उसने कहा कि 'मैंने अपनी जान का अधिकार बुस्तां खान को हसन रज़ा खान के साथ निकाह पढ़ाने के लिए दिया है'।" उपरोक्त महिलाओं ने जलाल खान द्वारा अस्मत जहाँ बेगम से पूछने का उल्लेख नहीं किया। यदि सरवरी बेगम और अमजदी बेगम ने जलाल खान द्वारा अस्मत जहाँ बेगम से पूछने का बयान नहीं किया, तो उन्होंने यह भी तो नहीं कहा कि जलाल खान ने नहीं पूछा। अस्मत जहाँ बेगम ने बिना पूछे ही खुद बताया था। फिर यह कैसा मतभेद हुआ? क्या किसी बात का उल्लेख न करना, उस बात के न होने का उल्लेख है? वास्तव में,

यह तो व्यर्थ और बेमानी बात है। मुख्य मामले से संबंधित विशेष बातों के बारे में विद्वानों का स्पष्ट कथन है कि जब गवाहों में से एक व्यक्ति एक बात कहे और दूसरा न कहे...

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/27। [2] रद्द-उल-मुहतार, किताब अल-क़ज़ा, जेल से संबंधित अध्याय, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/326। पृष्ठ 329 / 738

للفتاوٰی[1]- | یہی فتوٰی کے لئے مختار ہے۔ (ت) ردالمحتار میں ہے: القاضی مامور بالحکم باصح اقوال الامام فاذاحکم | قاضی، امام صاحب کے اصح اقوال پر حکم کا پابند ہے اگر غیر اصح بغیر ہ لم یصح[2]- | پر حکم دیا تو صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

(۴) تفصیلی اختلافات کی طرف چلئے، جلال خاں کے بیان سے اس کا وقت آنے بوستاں خاں کے کھڑا ہونا بیرونی دروازہ میں پہلے سے اور مسما توں کے بیان سے جلال خاں وکالے خاں کا ان کے پیچھے پیچھے آنا ثابت ہے یہاں اظہاروں کی عبارات پر قدرے بے غوری واقع ہوئی، جلال خاں کا بیان یہ ہے جب بوستاں خاں اندر مکان کے چبوترے پر گئے ہیں تو میں دروازہ اندرونی میں مکان کے اندر کھڑا تھا مجھ میں اور بوستاں خاں میں تخمیناً فاصلہ ۴ گز کا تھا اور امجدی بیگم سروری بیگم کہتی ہیں پھر محمد رضا خاں اور بوستاں خاں گھر میں آئے اور پیچھے پیچھے کالے خاں و جلال خاں بھی آئے، عورتیں ان گواہوں کے گھر میں آتے وقت کا حال بیان کرتی ہیں کہ آگے آگے بوستاں خاں اور پیچھے پیچھے جلال خاں گھر میں آئے اور جلال خاں گھر میں داخل ہونے کے بعد اس وقت کا حال کہتا ہے جب بوستاں اندر مکان کے چبوترے پر گیا تھا، ان میں کیا اختلاف ہوا بوستاں خاں اور اس کے پیچھے جلال خاں گھر میں آئے جلال خاں دروازہ اندرونی پر رک رہا بوستاں خاں چبوترہ پر گیا دونوں بیان صادق ہیں، ذی علم مجوز کی نظر نے اس لفظ میں لغزش فرمائی ہے کہ جلال خاں کے بیان سے وقت آنے بوستاں خاں کے، حالانکہ اس کا یہ بیان مکان کے اندر چبوترہ پر بوستاں خاں کے جانے کے وقت کا ہے، کہاں بوستاں خاں کا مکان میں آنا اور کہاں اس کا اندرونی مکان چبوترہ پر جانا۔ (۵) جلال خاں نے بیان کیا میں نے اس عورت سے دریافت کیا کہ تم کیا کہتی ہو تو اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کا اختیار حسن رضا خاں کے

ساتھ نکاح پڑھوانے کے لئے بوستاں خاں کو دیا، مسماتان مذکور دریافت کرنا جلال خاں کا عصمت جہاں بیگم سے، بیان نہیں کرتیں، سروری بیگم و امجدی بیگم نے اگر عصمت جہاں بیگم سے جلال خاں کا دریافت کرنا بیان نہ کیا تو یہ بھی تو نہ کہا کہ جلال خاں نے دریافت نہ کیا، بے اس کے پوچھے خود ہی عصمت جہاں بیگم نے بتایا تھا، پھر یہ اختلاف کیا ہوا کیا عدم ذکر ذکر عدم ہوتا ہے، بھلا یہ تو لغو و فضول بات ہے خاص متعلق اصل معاملہ میں تصریح علماء ہے کہ شاہدین میں جب ایک ایک بات بیان کرے دوسرا نہ بیان کرے

---

[1] درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۷ [2] ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۳۲۶/۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

So, the portion upon which both [witnesses] agree, the testimony will be accepted; and the portion which is only mentioned in the statement of one will not be proven due to the lack of a legal quorum for testimony. For example, Zaid and Amr testified that Bakr appointed Khalid as an agent. Zaid added in his testimony that he was then dismissed, while Amr did not mention the dismissal. In this case, the agency will be established, but the dismissal will not be proven. It is stated in Al-Fusul al-Imadiyya and Fatawa 'Alamgiri, etc.:

[Arabic Box] If they testified to the agency and one of them added that he had dismissed him, their testimony regarding the agency is permitted, but it is not permitted regarding the dismissal[1].

[Urdu Box] If witnesses testified to the agency and one added that he has been dismissed, then the testimony of both regarding the essence of the agency will be accepted, while the additional statement about dismissal will not be considered reliable. (T)

(6) The two aforementioned women state that Ismat Jahan Begum spoke words of permission three times. Jalal Khan does not mention the giving of permission three times. This is also a case of not distinguishing between 'absence of mention' and 'mention of absence'. Jalal Khan does not say that Ismat Jahan Begum did not speak it three times, but rather that she spoke it only once. In the case of Begum vs. Abbas Ali Khan, similar differences were ruled upon, which the humble author recorded in his fatwa. The Lord Almighty said in Surah An-Naml:

[Arabic Box] "O Moses, fear not. Indeed, in My presence the messengers do not fear." ۝[2]

[Urdu Box] O Moses (peace be upon him)! Do not be afraid; in My presence, the messengers do not have fear. (T)

And He said in Surah Al-Qasas:

[Arabic Box] "O Moses, come forward and do not fear. Indeed, you are of those who are secure." ۝[3]

[Urdu Box] O Moses (peace be upon him)! Step forward and do not fear; indeed you are among the secure. (T)

And it was ordained in Surah Taha:

[Arabic Box] "He said, 'Seize it and do not fear; We will return it to its former condition.'" ◯ [4]

[Urdu Box] He said: Catch it and do not fear; We shall soon return it to its original state. (T)

---

[1] Fatawa Hindiyya referencing Al-Fusul al-Imadiyya, Book of Testimonies, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/507. [2] Al-Quran al-Karim 10/27 [27:10] [3] Al-Quran al-Karim 31/28 [28:31] [4] Al-Quran al-Karim 21/20 [20:21]

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

तो, जिस हिस्से पर दोनों [गवाह] सहमत हैं, उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी; और जो हिस्सा केवल एक के बयान में है, वह गवाही के आवश्यक कोरम (संख्या) की कमी के कारण सिद्ध नहीं होगा। उदाहरण के लिए, ज़ैद और अम्र ने गवाही दी कि बक्र ने खालिद को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया। ज़ैद ने अपनी गवाही में इतना और जोड़ा कि फिर उसे पदमुक्त कर दिया गया, जबकि अम्र ने पदमुक्ति का उल्लेख नहीं किया। ऐसी स्थिति में वकालत सिद्ध हो जाएगी, लेकिन पदमुक्ति सिद्ध नहीं होगी। अल-फ़सूल अल-इमादिया और फ़तावा आलमगीरी आदि में उल्लेख है:

[अरबी बॉक्स] यदि उन्होंने वकालत की गवाही दी और उनमें से एक ने यह जोड़ा कि उसने उसे पदमुक्त कर दिया, तो वकालत पर उनकी गवाही स्वीकार्य है और पदमुक्ति पर नहीं[1]।

[उर्दू बॉक्स] यदि गवाहों ने वकालत की गवाही दी और एक ने यह बात अधिक कही कि वह पदमुक्त हो चुका है, तो मूल वकालत पर दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी, पदमुक्ति की अतिरिक्त बात विश्वसनीय नहीं होगी। (त)

(6) उक्त दो महिलाएं कहती हैं कि इस्मत जहां बेगम ने तीन बार अनुमति के शब्द कहे। जलाल खान तीन बार अनुमति देने का उल्लेख नहीं करता। यह भी वही 'उल्लेख न करने' (عدم ذکر) और 'न होने का उल्लेख करने' (ذکر عدم) के बीच अंतर न करना है। जलाल खान यह भी तो नहीं कहता कि इस्मत जहां बेगम ने तीन बार नहीं कहा, बल्कि केवल एक ही बार कहा था। बेगम बनाम अब्बास अली खान के इस मामले में भी इसी तरह के मतभेदों पर निर्णय दिया गया था, जिन्हें फ़क़ीर (लेखक) ने अपने फ़तवे में लिखा था। सर्वशक्तिमान रब ने सूरह अन-नमल में फरमाया:

[अरबी बॉक्स] "ऐ मूसा! डरो मत, मेरे हुज़ूर में रसूल डरा नहीं करते।" ۝[2]

[उर्दू बॉक्स] ऐ मूसा (अलैहिस्सलाम)! आप खौफ न करें, मेरे हुज़ूर रसूलों को खौफ नहीं होता। (त)

और सूरह अल-क़सस में फ़रमाया:

[अरबी बॉक्स] "ऐ मूसा! आगे बढ़ो और डरो मत, बेशक तुम अमन (सुरक्षा) वालों में से हो।" ۝[3]

[उर्दू बॉक्स] ऐ मूसा (अलैहिस्सलाम)! आगे बढ़ो और खौफ न करो, आप बेशक अमन वालों में हैं। (त)

और सूरह ताहा में इरशाद हुआ:

[अरबी बॉक्स] "फ़रमाया इसे पकड़ लो और डरो मत, हम इसे शीघ्र ही पहली हालत पर लौटा देंगे।" ◯ [4]

[उर्दू बॉक्स] फ़रमाया इसे पकड़ो और खौफ न करो, हम इसे शीघ्र ही पहली हालत पर फेर देंगे। (त)

---

[1] फ़तावा हिंदिया, अल-फ़सूल अल-इमादिया के हवाले से, किताबुश शहादात, अध्याय आठ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/507. [2] अल-कुरान अल-करीम 10/27 [27:10] [3] अल-कुरान अल-करीम 31/28 [28:31] [4] अल-कुरान अल-करीम 21/20 [20:21]

تو جتنی بات میں دونوں متفق ہیں شہادت مقبول ہوگی اور جتنی بات صرف ایک کے بیان میں ہے وہ بوجہ عدم نصاب شہادت ثابت نہ ہوگی مثلاً زید و عمرو نے گواہی دی کہ بکر نے خالد کو وکیل کیا زید نے اپنی شہادت میں اتنا اور بڑھایا کہ پھر معزول کردیا عمرو نے عزل کا ذکر نہ کیا تو وکالت ثابت ہوجائے گی اور معزولی ثابت نہ ہوگی، فصول عمادیہ وفتاوی عالمگیریہ وغیرہما میں ہے:

[عربی باکس] لو شہدا بالوکالۃ و زاد احد ھما انہ عزلہ جازت شہادتھما علی الوکالۃ و لم تجز علی العزل[1]۔

[اردو باکس] اگر گواہوں نے وکالت کی گواہی دی اور ایک نے یہ بات زائد کہی کہ وہ معزول ہو چکا ہے تو نفس وکالت پر دونوں کی شہادت مقبول ہوگی، معزول کی زائد بات معتبر نہ ہوگی۔ (ت)

(۶) مسماتان مذکور کہتی ہیں عصمت جہاں بیگم نے تین مرتبہ کلمات اجازت کہے جلال خاں تین مرتبہ اجازت دینا بیان نہیں کرتا، یہ بھی وہی عدم ذکر وذکر عدم میں فرق نہ کرنا ہے جلال خاں یہ بھی تو نہیں کہتا کہ عصمت جہاں بیگم نے تین مرتبہ نہ کہا صرف ایک ہی بار کہا تھا، اس مقدمہ بیگم بنام عباس علی خاں میں بھی اس قسم کے اختلافات تجویز فرمائے گئے تھے جنہیں فقیر نے اپنے فتوی میں لکھا، رب العزت جل وعلانے سورہ نمل میں فرمایا:

[عربی باکس] "یٰمُوْسٰی لَا تَخَفْ قف اِنِّیْ لَا یَخَافُ لَدَیَّ الْمُرْسَلُوْنَ ﴿۱۰﴾" [2]

[اردو باکس] اے موسیٰ (علیہ السلام)! آپ خوف نہ کریں میرے حضور رسولوں کو خوف نہیں ہوتا(ت)

اور سورہ قصص میں فرمایا:

[عربی باکس] "یٰمُوْسٰۤی اَقْبِلْ وَ لَا تَخَفْ ۫ اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِیْنَ ۝" 3

[اردو باکس] اے موسیٰ (علیہ السلام)! آگے بڑھو خوف نہ کرو آپ بیشک امن والوں میں ہیں(ت)

اور سورہ طہٰ میں ارشاد ہوا:

[عربی باکس] "قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ قف سَنُعِیْدُهَا سِیْرَتَهَا الْاُوْلٰی ۝" 4

[اردو باکس] فرمایا اسے پکڑو اور خوف نہ کرو ہم اسے عنقریب پہلی حالت پر پھیر دیں گے(ت)

---

1 فتاوی ہندیہ بحوالہ الفصول العمادیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/۵۰۷ 2 القرآن الکریم ۱۰/۲۷ 3 القرآن الکریم ۳۱/۲۸ 4 القرآن الکریم ۲۱/۲۰

In both these cases, the mention is of a call (nida); here it is not so, rather a new speech has been narrated everywhere except the sentence 'La Takhaf'. Would this, God forbid, be considered a contradiction in the Holy Quran? In our opinion, a major contradiction was left out of mention. The copies of the statements that have arrived here, wherever the name of Asmat Jahan Begum appears in the statements of Sarwari Begum and Wajidi Begum, it is everywhere accompanied by the word 'Begum'. And in Jalal Khan's statement, in one place the word 'Begum' is missing. So it should have been said that the women say Asmat Jahan Begum, while Jalal Khan in one place omitted the word 'Begum', therefore the testimonies are rejected due to contradiction.

(7) Jalal Khan stated that when Bustan Khan went inside the house, he said to Hasan Raza Khan's sister, "Make this woman speak before me." Accordingly, she said to the woman, "Speak yourself from your own mouth," to which she said, "I have the authority of my soul, etc." The women have said that Bustan Khan said to my elder sister-in-law (nand), "Begum, now ask the girl what she says so that I may also hear." My sister-in-law had not even finished speaking when Asmat Jahan Begum said, "I am Asmat Jahan Begum, I am with Hasan Raza, etc."

Among all the contradictions, this is a very heavy one, as it appears to be a difference of negation and affirmation. Jalal Khan says Asmat Jahan Begum spoke at the behest of Shaman Begum. The women say Shaman Begum hadn't even finished saying it when she (Asmat Jahan) said it. But judge fairly, even this objection is futile.

Firstly: The copy of Jalal Khan's statement that has come here, its wording is: Bustan Khan went inside the house and said to Hasan Raza's sister, "Make her speak before me." Accordingly, she said to the woman, "Say it." Then that woman said with her own tongue, "I have the authority of my soul," say it, it is a four-letter word. Shaman Begum was sitting near Asmat Jahan Begum; she said softly, "Say it." Sarwari Begum and Wajidi Begum did not hear. Nowhere in Sarwari Begum's statement is it mentioned that at that time she was sitting knee-to-knee with Shaman Begum or Asmat Jahan Begum. And especially Majdi Begum clearly stated, "I am a young woman, I observe Purdah from all three. At that time I went behind a screen, covering myself with a shawl (dulayi) and sat slightly hidden." Especially at such times, people's ears are directed towards the bride's statement; they do not pay attention to the random talk of others around.

Secondly: It is possible that while Shaman Begum told her to "Say it" or "You say it from your own mouth," Asmat Jahan Begum simultaneously began addressing Bustan Khan. Both statements occurred so closely together that the listener might be confused whether Asmat Jahan Begum spoke on her own or at the behest of Shaman Begum. Jalal Khan, being a stranger, as per the habit regarding virtuous young women, assumed she must have spoken at the behest of Shaman Begum. Sarwari Begum is the niece of Asmat Jahan Begum.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

इन दोनों सूरतों में 'निदा' (पुकार) का ज़िक्र है, यहाँ नहीं, बल्कि 'ला तख़फ़' (मत डरो) के जुमले के अलावा हर जगह नया कलाम नक़्ल फ़रमाया है। क्या माज़अल्लाह यह क़ुरआन मजीद का इख़्तिलाफ़ (विरोध) ठहरेगा? हमारी राय में एक बड़ा इख़्तिलाफ़ ज़िक्र से रह गया। बयानात की जो नक़लें यहाँ आई हैं, उनमें सरवरी बेगम और वाजिदी बेगम के बयान में जहाँ भी अस्मत जहाँ बेगम का नाम आया है, हर जगह 'बेगम' लफ्ज़ के साथ है। और जलाल ख़ाँ के बयान में एक जगह लफ्ज़ 'बेगम' नहीं है। तो यह कहना चाहिए था कि औरतें 'अस्मत जहाँ बेगम' कहती हैं और जलाल ख़ाँ ने एक जगह 'बेगम' लफ्ज़ के बग़ैर कहा, लिहाज़ा इख़्तिलाफ़ की वजह से गवाहियाँ रद्द हैं।

(7) जलाल ख़ाँ ने बयान किया कि जब बुस्ताँ ख़ाँ मकान के अंदर गए, तो उन्होंने हसन रज़ा ख़ाँ की बहन से कहा कि तुम इस औरत से मेरे सामने कहलवाओ। चुनाँचे उन्होंने उस औरत से कहा कि तुम खुद अपने मुँह से कहो, तो उसने कहा कि मैंने अपने नफ़्स का इख़्तियार (अधिकार) आदि। औरतों ने यह कहा है कि बुस्ताँ ख़ाँ ने मेरी बड़ी ननद से कहा कि बेगम! अब लड़की से कहो कि वह क्या कहती है ताकि मैं भी सुनूँ। मेरी ननद अभी कह भी न पाई थी कि अस्मत जहाँ बेगम ने कहा कि मैं अस्मत जहाँ बेगम हूँ, मैंने हसन रज़ा के साथ आदि।

सारे इख़्तिलाफ़ों में यह एक बहुत बड़ा इख़्तिलाफ़ है कि ज़ाहिरा तौर पर नफ़ी (नकार) और इसबात (सकार) का फ़र्क़ है। जलाल ख़ाँ कहता है कि शमन बेगम के कहने पर अस्मत जहाँ बेगम ने कहा। औरतें कहती हैं कि शमन बेगम अभी कह भी न पाई थी कि उसने कह दिया। मगर इंसाफ़ कीजिए तो यह एतराज़ भी फ़ुज़ूल है।

अव्वल: जलाल ख़ाँ के बयान की जो नक़ल यहाँ आई है उसकी इबारत यह है: बुस्ताँ ख़ाँ मकान के अंदर गए और हसन रज़ा की बहन से जाकर कहा कि तुम मेरे सामने कहलवाओ। चुनाँचे उन्होंने उस औरत से कहा कि कह दो। तब उस औरत ने अपनी ज़बान से कहा कि मैंने अपने नफ़्स का इख़्तियार, कह दो, एक चार हर्फ़ी कलमा है। शमन बेगम अस्मत जहाँ बेगम के पास बैठी थी, उसने आहिस्ता से कहा 'कह दो'। सरवरी बेगम और वाजिदी बेगम ने नहीं सुना। सरवरी बेगम के बयान में कहीं नहीं है कि वह उस वक़्त शमन बेगम या अस्मत जहाँ बेगम के पास ही ज़ानू से ज़ानू (घुटने से घुटना) मिलाए बैठी थी। और ख़ास तौर पर मजदी बेगम ने तो साफ़ बयान किया है कि मैं जवान औरत हूँ, मेरा तीनों से पर्दा है, मैं उस वक़्त ओट में हो गई थी, दुलाई ओढ़कर थोड़ी आड़ में बैठी थी।

ख़ास तौर पर ऐसे वक़्त में लोगों के कान दुल्हन के बयान की तरफ़ लगे होते हैं, आसपास के लोगों की इधर-उधर की बातों पर तवज्जो (ध्यान) नहीं होती।

सानी: मुमकिन है कि इधर तो शमन बेगम ने उससे कहा 'कह दो' या यही कि 'तुम खुद अपने मुँह से कहो', उधर अस्मत जहाँ बेगम ने बुस्ताँ ख़ाँ से मुख़ातिब होना शुरू कर दिया। दोनों बयान इतने करीब और साथ हुए कि सुनने वाले को मुग़ालता (भ्रम) हो जाए कि यह अस्मत जहाँ बेगम ने खुद से कहा या शमन बेगम के कहने पर कहा। जलाल ख़ाँ एक अजनबी आदमी था, उसने दस्तूर के मुताबिक़ शरीफ़ औरतों के बारे में नेक गुमान किया कि शमन बेगम के कहने पर ही कहा होगा। सरवरी बेगम, अस्मत जहाँ बेगम की भानजी है।

पृष्ठ 331/738

ان دونوں صورتوں میں ذکر ندا ہے یہاں نہیں بلکہ جملہ لا تحف کے سوا ہر جگہ نیا کلام نقل فرمایا ہے، کیا معاذ اللہ یہ قرآن مجید کا اختلاف ٹھہرے گا، ہماری رائے میں ایک بڑا اختلاف ذکر سے رہ گیا، اظہارات کی نقلیں کہ یہاں آئی ہیں ان میں سروری بیگم واجدی بیگم کے بیان میں جتنی جگہ عصمت جہاں بیگم کا نام آیا ہے سب جگہ مع لفظ بیگم ہے اور جلال خاں کے بیان میں ایک جگہ لفظ بیگم نہیں تو ارشاد فرمانا تھا کہ عورتیں عصمت جہاں بیگم کہتی ہیں اور جلال خاں نے ایک جگہ بے لفظ بیگم کہا لہذا گواہیاں بوجہ اختلاف مردود ہیں۔

(۷) جلال خاں نے بیان کیا کہ جب بوستاں خاں اندر مکان کے گئے تو حسن رضا خاں کی ہمشیرہ سے کہا کہ تم اس عورت سے میرے روبرو کہلوادو، چنانچہ انہوں نے اس عورت سے کہا کہ تم خود اپنے منہ سے کہو، تو اس نے کہا کہ میں نے اپنے نفس کا اختیار الخ، مسماتوں نے یہ کہا ہے کہ بوستاں خاں نے میری بڑی نند سے کہا کہ بیگم اب لڑکی سے کہو کہ کیا کہتی ہے جو میں بھی سنوں، میری نند کہنے بھی نہ پائی کہ عصمت جہاں بیگم نے کہا کہ میں ہوں عصمت جہاں بیگم میں نے حسن رضا کے ساتھ الخ۔

سارے اختلافوں میں یہ بڑا بھاری اختلاف ہے کہ ظاہراً نفی واثبات کا فرق ہے، جلال خاں کہتا ہے شمن بیگم کے کہنے پر عصمت جہاں بیگم نے کہا عورتیں کہتی ہیں شمن بیگم کہنے بھی نہ پائی تھی کہ اس نے کہہ دیا مگر انصاف کیجئے تو یہ اعتراض بھی مہمل ہے۔

اولاً: اظہار جلال خاں کی نقل جو یہاں آئی اس کی عبارت یہ ہے بوستاں خاں اندر مکان کے گئے حسن رضا کی ہمشیرہ سے جا کر کہا کہ تم میرے روبرو کہلوادو، چنانچہ انہوں نے اس عورت

سے کہا کہ کہہ دو، تب اس عورت نے اپنی زبان سے کہا کہ میں نے اپنے نفس کا اختیار کہہ دو، ایک چار حرفی کلمہ ہے، شمن بیگم عصمت جہاں بیگم کے پاس بیٹھی تھی اس نے آہستہ سے کہا کہہ دو سروری بیگم واجدی بیگم نے نہ سنا سروری بیگم کے بیان میں کہیں نہیں کہ وہ اس وقت شمن بیگم یا عصمت جہاں بیگم کے پاس ہی زانوں سے زانو ملائے بیٹھی تھی اور خصوصاً مجدی بیگم نے تو صاف بیان کیا ہے کہ جوان عورت ہوں میرا تینوں سے پردہ ہے میں اس وقت اوٹ میں ہو گئی تھی دولائی اوڑھ کراوٹ کر کے ذرا آڑ سے بیٹھی تھی خصوصاً ایسے وقت لوگوں کے کان دلہن کے بیان کی طرف لگے ہوتے ہیں بالائی لوگوں کے ایں و آں کی طرف توجہ نہیں ہوتی۔

ثانیاً: محتمل کہ ادھر تو شمن بیگم نے اس سے کہا کہہ دویا یہی کہ تم خود اپنے منہ سے کہو ادھر عصمت جہاں بیگم نے بوستاں خاں سے خطاب شروع کر دیا، دونوں بیان ایسے متصل معاً واقع ہوئے کہ سامع کو اشتباہ ہو کہ یہ عصمت جہاں بیگم نے بطور خود کہا یا شمن بیگم کے کہنے سے کہا جلال خاں غیر آدمی اس نے حسب عادت زنان دوشیزہ نیک گمان کیا کہ شمن بیگم کے کہنے ہی سے کہا ہو گا سروری بیگم عصمت جہاں بیگم کی بھانجی ہے

She was well aware of her aunt's eloquence, which has been expressed in the testimonies of Ismat Jahan Begum, whose statement will come forward, God willing. She knew that her restless nature's hot horse needed no spur. Shumsan Begum had not even finished her sentence when she started reciting the speech of representation (Tawkeel). Look closely at Surwari Begum's words; she doesn't say that my sister-in-law said nothing, but rather she says that my sister-in-law had not even finished saying when Ismat Jahan Begum spoke. That is, her speech had not concluded before Ismat Jahan Begum began her address. Those proficient in the language know that the completion of an action refers to its entirety and conclusion, not its middle or beginning. For example, if an Imam forgets the first sitting (Qa'da-e-Ula) and stands up for the third Rak'at but has not stood straight, and a follower says 'Tasbeeh', the Imam might say after Salaam, 'You corrected me wrongly, your prayer is invalid as standing up from the first sitting is not the place to return.' Then the follower would say 'You had not even fully risen when I pointed it out,' meaning the standing was not yet complete.

(8) The women also stated that the girl did not know Bostan Khan before. Further, it was recorded that at the time of giving permission, she said, "Bostan Khan, brother, I appoint you as my representative." When the defendant did not know Bostan Khan before, how did she know the name of Bostan Khan? Because the women did not write anywhere, or who told them his name; this objection is also extremely astonishing.

Firstly: Knowing a person means acquaintance and familiarity with them. Hearing an alien's name from someone's tongue at that time, whom one has never seen, will not be considered as knowing him.

Secondly: Even if it were said, when did Amjadi Begum and Surwari Begum absolutely deny knowing him? They are clearly saying they did not know him before. Is it necessary to know someone beforehand just to find out their name? Otherwise, the name cannot be known? What was the need for women to state from whom Ismat Jahan Begum heard Bostan Khan's name? If common ordinary events of such occasions were looked at, it would have been known how Ismat Jahan Begum came to know his name. The learned proposer himself stated that Bostan Khan was a stranger. In Surwari Begum's testimony, it is mentioned that the man who came into the house at that time, half of the women in the gathering observed Purdah from him. Amjadi Begum herself stated that I have no relation with Bostan Khan; there is a custom of Purdah in our family. In such gatherings, non-mahram men never go

without information. Surely it was said beforehand that Bostan Khan is coming to seek permission. And when he came and told Shumsan Begum, "Begum, have her speak in front of me," surely Ismat Jahan Begum found out that this is Bostan Khan. Then to call finding out the name as irrational, how can that be considered rational?

Thirdly: Leave aside the current events, look a little at the testimonies of Jalal Khan, Bostan Khan, Amjadi Begum, and Surwari Begum on...

वह अपनी मौसी की वाक्पटुता से अच्छी तरह वाकिफ़ थी, जिसका इज़हार इस्मत जहां बेगम के बयानों में हुआ है, जिनका बयान इंशा अल्लाह आगे आएगा। उसने जान लिया था कि उसकी चंचल प्रकृति के गर्म घोड़े को किसी प्रेरणा की ज़रूरत नहीं थी। शम्सन बेगम के मुँह से पूरी बात भी नहीं निकली थी कि उसने वकालत का भाषण पढ़ना शुरू कर दिया। ज़रा ध्यान से सुरवरी बेगम के शब्दों को देखिये; वह यह नहीं कहती कि मेरी ननद कुछ न बोली बल्कि कहती है मेरी ननद कह भी नहीं पाई थी कि इस्मत जहां बेगम ने कहा, यानी उसका कहना खत्म न हुआ था कि इस्मत जहां बेगम ने सम्बोधन शुरू किया। भाषा के जानकार जानते हैं कि किसी कार्य का हो पाना उसके पूर्ण होने और समाप्ति पर होता है, न कि मध्य या आरम्भ में। उदाहरण के लिए, यदि इमाम पहला क़ायदा (बैठक) भूलकर तीसरी रकात के लिए खड़ा हो जाए और सीधा खड़ा न हुआ हो कि मुक्तदी (नमाज़ी) तस्बीह कहे, तो इमाम सलाम के बाद कहेगा कि तुमने गलत बताया तुम्हारी नमाज़ नहीं हुई क्योंकि पहले क़ायदे से खड़े होकर वापस बैठने की गुंजाइश नहीं है, तो मुक्तदी कहेगा आप अभी उठने भी न पाए थे कि मैंने बताया, यानी खड़े होने की प्रक्रिया पूरी नहीं हुई थी।

(८) महिलाओं ने यह भी बयान किया है कि वह लड़की बोस्तां खां को पहले नहीं जानती थी। आगे बढ़कर यह दर्ज कराया कि अनुमति देते समय उसने कहा, "बोस्तां खां भाई, मैंने तुम्हें अपना वकील बनाया।" जब प्रतिवादी बोस्तां खां को पहले नहीं जानती थी, तो बोस्तां खां का नाम कैसे जाना? क्योंकि महिलाओं ने कहीं नहीं लिखा, या किसने उसका नाम बताया था; यह आपत्ति भी अत्यंत आश्चर्यजनक है।

पहला: किसी व्यक्ति को जानना उसके साथ जान-पहचान और परिचय को कहते हैं। एक अजनबी आदमी जिसे कभी न देखा हो, उस समय उसका नाम किसी की ज़बान से सुन लेने से यह नहीं कहा जाएगा कि हम उसे जानते हैं।

दूसरा: यदि मान भी लिया जाए, तो अमजदी बेगम और सुरवरी बेगम ने जानने से पूरी तरह इनकार कब किया? वे तो साफ कह रही हैं कि पहले से नहीं जानती थीं। क्या किसी का नाम जानने के लिए यह भी ज़रूरी है कि उसे पहले से जाना जाए वरना नाम पता नहीं चल सकता? औरतों को इस बयान की क्या ज़रूरत थी कि इस्मत जहां बेगम ने बोस्तां खां का नाम किससे सुना? ऐसी घटनाओं के सामान्य और साधारण पहलुओं पर गौर किया जाता तो खुद मालूम हो जाता कि इस्मत जहां बेगम को उसका नाम कैसे पता चला। विद्वान प्रस्तावक ने स्वयं कहा है कि बोस्तां खां एक अजनबी व्यक्ति था। सुरवरी बेगम के बयान में है कि जो पुरुष उस समय घर में आया, सभा की आधी महिलाओं ने उससे

पर्दा किया था। अमजदी बेगम ने खुद अपना बयान दिया कि मेरा बोस्तां खां से कोई रिश्ता नहीं है, हमारे परिवार में पर्दे का रिवाज है। ऐसी सभाओं में गैर मर्द कभी भी बिना सूचना के नहीं जाते। निश्चित रूप से पहले से कहा गया होगा कि बोस्तां खां अनुमति लेने आ रहे हैं। और जब वह आया और उसने शम्सन बेगम से कहा कि बेगम, मेरे सामने उससे कहलवा दो, तो निश्चित रूप से इस्मत जहां बेगम को मालूम हो गया कि यही बोस्तां खां है। फिर नाम मालूम होने को तर्कहीन बताना, कैसे तर्कसंगत हो सकता है?

तीसरा: प्रचलित घटनाओं को रहने दीजिए, ज़रा जलाल खां, बोस्तां खां, अमजदी बेगम और सुरवरी बेगम के बयानों पर गौर कीजिए...

وہ اپنی خالہ کے طلاقت لسانی سے خوب آگاہ تھی جس کا اظہار عصمت جہاں بیگم کے اظہاروں میں ہوا ہے جن کا بیان ان شاء اللہ تعالیٰ آگے آتا ہے اس نے جانا کہ اس کی نچلی طبیعت کا گرم توسن کیا محتاجِ مہمیز ہوتا شمسن بیگم کے منہ سے پوری بات بھی نہ نکلی تھی کہ اس نے توکیل کا خطبہ پڑھنا شروع کردیا، ذرا غور سے سروری بیگم کے لفظ دیکھئے وہ یہ نہیں کہتی کہ میری نند کچھ نہ بولی بلکہ کہتی ہے میری نند کہنے بھی نہیں پائی کہ عصمت جہاں بیگم نے کہا یعنی اس کا کہنا ختم نہ ہوا تھا کہ عصمت جہاں بیگم نے خطاب آغاز کیا، اہلِ زبان جانتے ہیں کہ کسی فعل کا ہو پانا اس کے تمام و اختتام پر ہوتا ہے نہ کہ وسط و آغاز میں، مثلاً امام قعدہ اولیٰ بھول کر تیسری رکعت کو کھڑا ہوا سیدھا نہ ہوا تھا کہ مقتدی نے تسبیح کی امام نے بعدِ سلام کہا تم نے بیجا بتایا تمہاری نماز نہ ہوئی کہ قعدہ اولیٰ سے کھڑے ہو کر عود کا محل نہیں تو مقتدی کہے گا آپ ابھی اٹھنے بھی نہ پائے تھے کہ میں نے بتایا یعنی قیام ہنوز تمام نہ ہوا تھا۔

(۸) مسماتوں نے یہ بھی بیان کیا ہے کہ بوستاں خاں کولڑکی پہلے نہ جانتی تھی آگے بڑھ کر لکھایا کہ اجازت دیتے وقت کہا بوستاں خاں بھائی تم کو وکیل کیا جب مدعا علیہا بوستاں خاں کو پہلے نہ جانتی تھی تو بوستاں خاں کا نام کیسے جانا کیونکہ مسماتوں نے کسی جگہ نہ لکھا، یا کہ کس نے اس کا نام بتایا تھا، یہ اعتراض بھی سخت حیرت انگیز ہے۔

اولاً: تو کسی شخص کو جاننا اس کے ساتھ شناسائی و تعارف کو کہتے ہیں اجنبی آدمی جسے کبھی نہ دیکھا ہو اس وقت اس کا نام کسی کی زبان سے سن لینے سے یہ نہ کہا جائیگا کہ ہم اسے جانتے ہیں۔

ثانیاً: بالفرض کہا بھی جائے تو امجدی بیگم و سروری بیگم نے جاننے کی مطلقاً نفی کب کی وہ تو صاف کہہ رہی ہیں کہ پہلے سے نہ جانتی تھی کیا کسی کا نام معلوم کرنے کے لئے یہ بھی ضرور ہے کہ پہلے سے اسے جانے ورنہ نام معلوم نہیں ہوسکتا، عورتوں کو اس بیان کی کیا ضرورت تھی کہ عصمت جہاں بیگم نے بوستاں خاں کا نام کس سے سنا، ایسے مواقع کے عام معمولی واقعات پر نظر فرمائی جاتی تو خود معلوم ہو جاتا کہ عصمت جہاں بیگم کو اس کا نام کیونکر معلوم ہوا، ذی علم مجوز نے خود فرمایا ہے کہ بوستاں خاں اجنبی شخص تھا سروری بیگم کے اظہار میں ہے کہ جو مرد اس وقت مکان میں آئے جلسے کی نصف عورتوں کا ان سے پردہ تھا امجدی بیگم نے خود اپنا بیان کیا کہ میرا کوئی رشتہ بوستاں خاں سے نہیں ہمارے خاندان میں پردہ کا رواج ہے ایسے جلسے میں غیر مرد ہر گز بلا اطلاع نہیں جاتے ضرور اول سے کہا گیا کہ بوستاں خاں اذن لینے کو آتے ہیں اور جب وہ آیا اور اس نے شمسن بیگم سے کہا کہ بیگم میرے سامنے کہلوا دو ضرور عصمت جہاں بیگم نے معلوم کیا کہ یہی بوستاں خاں ہے پھر نام معلوم کرنے کو بعید از عقل بتانا کیونکر قرینِ عقل ہوا۔

ثالثاً: واقعاتِ رائجہ کو جانے دیجئے ذرا اظہاراتِ جلال خاں و بوستاں خاں و امجدی بیگم و سروری بیگم پر

Fatawa Rizwia (Volume 18)

Please observe, everyone is saying unanimously that before entering Bustan Khan's house, an authorization (tawkil) in the name of Bustan had been obtained from Ismat Jahan Begum. When Bustan Khan went into the house to have the authorization done in his presence, Ismat Jahan Begum must have surely known his name before his arrival. As for the objection regarding audacity and immodesty mentioned further, its reality will be discussed in the mention of circumstantial evidence, with the help of Almighty Allah. (9) Bustan Khan first stated that when he went inside, Ismat Jahan was sitting with her back turned towards the veranda. Then, in the final statement, it was recorded that when he went, she had veiled herself from him in such a way that he could see half of her face, and there was a veil on the upper part. These two statements are contradictory; when she was sitting with her back turned, seeing half of her face is among the impossibilities. Firstly: Granted it is impossible, is it also impossible for someone sitting with their back turned to face around at the time of address? In the first statement, Bustan Khan said that when he entered the house, Ismat Jahan Begum was sitting with her back turned; he did not say she remained with her back turned until the end. In the final statement, he said that at the time of marriage, he saw Ismat Jahan from below the nose; there was a veil on the upper half of the nose. He did not say that at the moment he entered the house, he found Ismat Jahan sitting before him in that manner. So where is the conflict between the two? The words of the testimony quoted here were as such, and even if for argument's sake the words in the final statement were that when I went, she veiled herself from me such that I [saw] half the face etc., then the matter is explicitly clear that it is the initial condition upon entering the house, and this is [the condition] at the time of addressing veil and hijab. Here too, it was not said that when I went, she was sitting such that I [saw] half the face etc. Secondly: It is possible that Ismat Jahan Begum remained sitting with her back turned from beginning to end, but nowhere in the statement did it say she was sitting touching the wall. She would be in the middle of the veranda. Bustan Khan went inside himself for further certainty so that Ismat Jahan Begum would acknowledge the authorization in front of him. He heard the acknowledgment but thought that recognition of the appointed person requires [seeing] the face, as the specific purpose of verification intended by him lies in that. Therefore, he moved forward and saw Ismat Jahan Begum from the front. Is this also impossible? In short, the positive difference is debatable, and the possibility of it being conclusive is a matter of deduction. (10) The way Shafi Haider Khan's

specific testimony related to the matter was considered completely irrelevant, its mention will come in the response to other objections, by the grace of Allah. A heavy contradiction is pointed out here that from his statement it is proven he was not present in the assembly at all, because Bustan Khan mentions the distribution of batashas (sugar drops) after the marriage, and Sahibzada Nizamuddin Khan mentions dried dates (chhoharay), whereas this witness, contrary to them, mentions the distribution of sweets (shirini). Truly...

कृपया ध्यान दें, सभी सर्वसम्मति से कह रहे हैं कि बुस्तां खां के घर में प्रवेश करने से पहले, इस्मत जहां बेगम से बुस्तां के नाम पर वकालतनामा (तौकील) प्राप्त कर लिया गया था। जब बुस्तां खां अपनी उपस्थिति में वकालतनामा करवाने के लिए घर के भीतर गए, तो इस्मत जहां बेगम को उनके आने से पहले ही उनका नाम निश्चित रूप से ज्ञात हो गया होगा। आगे जो धृष्टता और निर्लज्जता का आक्षेप व्यक्त किया गया है, उसका विवरण अल्लाह की सहायता से परिस्थितियों के प्रमाणों के वर्णन में आएगा। (9) बुस्तां खां ने पहले बयान दिया कि जब मैं अंदर गया तो इस्मत जहां बरामदे की ओर पीठ फेरकर बैठी थी। फिर अंतिम बयान में लिखवाया कि जब मैं गया तो उसने मुझसे ऐसा पर्दा किया था कि मैं आधा चेहरा देख सकता था और ऊपरी हिस्से पर घूंघट था। ये दोनों बयान विरोधाभासी हैं; जब वह पीठ फेरकर बैठी थी, तो आधा चेहरा दिखाई देना असंभव बातों में से है। प्रथम: यह असंभव ही सही, क्या पीठ फेरकर बैठने वाले के लिए संबोधन के समय उधर मुंह करना भी असंभव है? बुस्तां खां ने पहले बयान में यह कहा है कि जब मैं मकान में गया तो इस्मत जहां बेगम पीठ फेरकर बैठी थी, यह नहीं कहा कि अंत तक वह पीठ फेरकर ही बैठी रही। अंतिम बयान में यह कहा है कि निकाह के समय इस्मत जहां को नाक के नीचे से देखा था, नाक के आधे ऊपरी हिस्से पर घूंघट था। यह नहीं कहा कि जिस समय मैं मकान में गया, उसी समय इस्मत जहां को अपने सामने इस तरह बैठा पाया। फिर दोनों में विरोधाभास क्या हुआ? यहाँ जो गवाही उद्धृत की गई है, उसके शब्द ये थे और यदि मान भी लिया जाए कि अंतिम बयान में वही शब्द हों कि जब मैं गया तो उसने मुझसे ऐसा पर्दा किया कि मैं आधा चेहरा आदि, तो बात स्पष्ट है कि वह मकान में प्रवेश करते समय की प्रारंभिक स्थिति है और यह संबोधन के समय पर्दे और हिजाब का मामला है। यहाँ भी यह नहीं कहा गया कि जब मैं गया तो वह ऐसी बैठी थी कि मैं आधा चेहरा आदि देख सकूँ। द्वितीय: संभव है कि इस्मत जहां बेगम शुरू से अंत तक पीठ फेरकर ही बैठी रही हों, लेकिन बयान में कहीं भी यह नहीं आया कि वह दीवार से सटकर बैठी थी। वह बरामदे के बीच में होगी। बुस्तां खां अधिक निश्चय के लिए स्वयं भीतर गया था ताकि इस्मत जहां बेगम मेरे सामने वकालतनामा स्वीकार करे। उसने स्वीकारोक्ति सुन ली लेकिन समझा कि नियुक्त व्यक्ति की पहचान के लिए चेहरा आवश्यक है क्योंकि सत्यापन का तरीका जो उसका विशेष उद्देश्य था, उसी में है। इसलिए वह आगे बढ़ा और सामने से इस्मत जहां बेगम को देखा। क्या यह भी असंभव है? संक्षेप में, सकारात्मक अंतर विवादास्पद है और निर्णायक होने की संभावना तर्क का विषय है। (10) शफी हैदर खां की मामले से संबंधित विशेष गवाही को जिस तरह

बिल्कुल अप्रासंगिक समझा गया, उसका उल्लेख अल्लाह की सहायता से अन्य आपत्तियों के उत्तर में आएगा। यहाँ एक बड़ा विरोधाभास यह बताया गया है कि उनके बयान से सिद्ध होता है कि वे सभा में उपस्थित ही नहीं थे, क्योंकि बुस्तां खां निकाह के बाद बताशे बांटने का उल्लेख करते हैं और साहबजादा निजामुद्दीन खां छुआरे बांटने का, जबकि यह गवाह उनके विपरीत मिठाई (शीरीनी) बांटने का बयान देता है। वास्तव में...

पृष्ठ 333 का 738

نظر فرمایئے یہ سب بالاتفاق کہہ رہے ہیں کہ بوستاں خاں کے گھر میں جانے سے پہلے عصمت جہاں بیگم سے بوستاں کے نام کی توکیل کرالی گئی تھی دوبارہ بوستاں خاں اپنے سامنے توکیل کرانے کو گھر میں گیا تو عصمت جہاں بیگم کو اس کے جانے سے پہلے ضرور اس کا نام معلوم ہو چکا تھا آگے جو بیباکی و بیحیائی کا اعتراض فرمایا ہے اس کا حال بعونہ تعالیٰ ذکرِ قرائن میں آتا ہے۔ (۹) بوستاں خاں نے اول بیان کیا ہے کہ جب میں اندر گیا تو عصمت جہاں دالان پشت پھیرے بیٹھی تھی پھر آخر قول میں لکھایا کہ جب میں گیا تو اس نے مجھ سے ایسا پردہ کیا تھا کہ میں نصف چہرہ دیکھ سکتا تھا اور اوپر کے حصے پر گھونگھٹ تھا یہ دونوں قول متناقض ہیں جب پشت بیٹھی تھی تو نصف چہرہ دکھائی دینا محالات سے ہے، اولاً: یہ محال سہی کیا پیٹھ پھیرے بیٹھنے والے کو وقتِ خطاب ادھر منہ کرنا بھی محال ہے بوستاں خاں نے اول بیان میں یہ کہا ہے کہ میں مکان میں گیا تو پشت پھیرے عصمت جہاں بیگم بیٹھی تھی، یہ نہیں کہا کہ اخیر تک وہ پشت ہی پھیرے بیٹھی تھی، آخر بیان میں یہ کہا ہے کہ وقتِ نکاح میں عصمت جہاں کو ناک کے نیچے سے دیکھا تھا نصف اوپر کی ناک پر گھونگھٹ تھا، یہ نہیں کہا کہ جس وقت میں مکان میں گیا اسی وقت عصمت جہاں کو اس طرح اپنے سامنے بیٹھا پایا پھر دونوں میں تنافی کیا ہوئی، یہاں جو نقلِ اظہار آئی اس کے الفاظ یہ تھے اور اگر بالفرض بیانِ اخیر میں وہی لفظ ہوں کہ جب میں گیا تو اس نے مجھ سے ایسا پردہ کیا تھا کہ میں نصف چہرہ الخ جب ہی بات صریح ظاہر ہے وہ مکان میں جاتے وقت کا ابتدائی حال ہے اور یہ وقتِ خطاب پر دہ و حجاب کا یہاں بھی یہ نہ کہا کہ جب میں گیا تو وہ ایسی بیٹھی تھی کہ میں نصف چہرہ الخ۔ ثانیاً: ممکن کہ عصمت جہاں بیگم اول تاآخر پشت پھیرے ہی بیٹھی رہی ہو مگر بیان میں یہ کہیں نہیں آیا کہ وہ دیوار سے ملی بیٹھی تھی

وہ وسطِ دالان میں ہوگی بوستاں خاں مزید وثوق کے لئے خود اندر گیا تھا کہ میرے سامنے عصمت جہاں بیگم اقرار توکیل کرے اس نے اقرار سن لیا مگر سمجھا کہ مقررہ کی معرفت چہرہ چاہئے کہ طریقِ توثیق جو اس کا مقصود خاص تھا اس میں ہے لہٰذا وہ آگے بڑھا اور سامنے سے عصمت جہاں بیگم کو دیکھا، کیا یہ بھی محال ہے غرض مثبت اختلاف مستدل ہے اور احتمالِ قاطع استدلال ہے۔ (۱۰) شفیع حیدر خاں کی خاص متعلق معاملہ گواہی کو جس طرح محض بے علاقہ خیال فرمایا گیا اس کا ذکر تو بعونہ تعالیٰ دیگر اعتراضات کے جواب میں آئے گا یہاں بھاری اختلاف یہ بتایا گیا ہے کہ اس کے بیان سے ثابت ہوتا ہے کہ وہ جلسے میں شریک ہی نہ تھا اس لئے کہ بوستاں خاں بعد نکاح کے تقسیم ہونا بتاشوں کا اور صاحبزادے نظام الدین خاں چھوہاروں کا اور یہ گواہ خلاف ان کے تقسیم ہونا شیرینی کا بیان کرتا ہے واقعی

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Shafi Hyder Khan made a grave mistake by calling the sugar drops (batashas) sweets; did he not know that sugar drops are sour? Firstly: The learned scholar would have heard that according to ancient custom, dry dates are a must in marriage ceremonies. Then, sometimes they are accompanied by sugar, sometimes sugar drops small or large, or some other kind of confectionery, and the word 'sweets' (shirini) is general for all of these. If dry dates and sugar drops were distributed here and one witness named one item specifically, another named the other specifically, and a third mentioned the general category, what sin was committed! Secondly: Some people leave as soon as the marriage ceremony ends, and the distribution of dates happens immediately. It is possible that Nizamuddin Khan also left immediately, and only dates were distributed in front of him. Later, sugar drops were distributed, which he didn't see to mention. Boostan Khan and Shafi Hyder Khan considered it necessary to mention the distribution of dates as they are customarily distributed; they mentioned the other item distributed, even though that too was purely unnecessary and extra. (11) Regarding the dower (Mehr), Boostan Khan mentioned Nadir Shahi gold coins (Ashrafis) while this witness mentioned Muhammad Shahi, even though the testimony is for the same time and gathering. This is proof that the said witness was not present in the gathering. (12) Furthermore, the witness's statement regarding the number of Ashrafis is contrary to the claimant's claim. The claimant stated ten in his statement, while the witness stated twenty. Therefore, this testimony is null and void. In all these disputes, these two main issues are related to the marriage ceremony, as dower is a substitute for marriage. However, if one looks at the books of jurisprudence (Fiqh), it becomes clear that dower is not the primary objective in marriage; it is merely subsidiary and additional. Even if a condition of 'no dower' is made in the marriage contract, the marriage will be valid and 'Mehr-e-Misl' (equivalent dower) will become mandatory. Therefore, how can the increase, decrease, or difference in currency of something whose presence or absence does not affect the actual marriage at all, cause any harm? Naturally, our Imam (may Allah be pleased with him) clarified that if one witness says the dower is one thousand rupees and the other says fifteen hundred, or if the witnesses say one hundred Ashrafis and the claimant says one hundred and fifty, or if the claimant says one thousand Dinars and the witness says two thousand, in all these cases the marriage is established, and these differences will not have any

adverse effect on the testimonies or the claim. It is stated in Al-Hidayah, Al-Kafi, Tabyin al-Haqa'iq, and Fatawa 'Alamgiri:

[Boxed Text] "And the wording for it in marriage: It is valid for the lesser of the two amounts according to Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), whether the claim is from the husband or the wife, and it is equal..." The words are from Al-Alamgiri in the chapter of marriage: according to Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), the marriage will be declared valid on the lower of the two mentioned amounts, whether the claim is by the man or the woman, in this the larger amount...

शफ़ी हैदर खाँ से यह बड़ी गलती हुई कि उसने बताशों को शीरीनी कहा; उसे क्या मालूम था कि बताशे खट्टे होते हैं, अव्वलन: विद्वान मुजविज़ ने सुना होगा कि प्राचीन रीति के अनुसार निकाह में छुहारे अवश्य होते हैं, फिर कहीं उनके साथ शक्कर भी होती है, कहीं बताशे छोटे कहीं बड़े, कहीं और प्रकार की मिठाई, और शीरीनी का शब्द इन सब के लिए सामान्य है। यहाँ यदि छुहारे और बताशे वितरित हुए और एक गवाह ने एक वस्तु का विशेष नाम लिया, दूसरे ने दूसरी का, और तीसरे ने सामान्य उल्लेख किया, तो क्या पाप हुआ! सानियन: कुछ लोग निकाह समाप्त होते ही उठ जाते हैं और खुरमों (छुहारों) का वितरण तुरंत होता है; संभव है कि निज़ामुद्दीन खाँ भी तुरंत उठ गया हो, उसके सामने केवल खुरमे ही बाँटे गए हों। बाद में बताशे बाँटे गए, जो उसने नहीं देखे कि उनका वर्णन करता। बूस्ताँ खाँ और शफ़ी हैदर खाँ ने खुरमों के वितरण का उल्लेख करना आवश्यक समझा क्योंकि वे तो आदतन वितरित होते ही हैं; उन्होंने दूसरी चीज़ जो वितरित हुई उसका भी वर्णन किया यद्यपि वह भी पूरी तरह अनावश्यक और अतिरिक्त था। (11) महर (स्त्रीधन) में बूस्ताँ खाँ ने अशर्फी नादिर शाही की कसम खाई और इस गवाह ने मुहम्मद शाही का उल्लेख किया, हालाँकि गवाही एक ही समय और महफ़िल की है। यह इस बात का प्रमाण है कि उक्त गवाह महफ़िल में शामिल नहीं था। (12) इसके अलावा, गवाह ने अशर्फियों की संख्या दावेदार के बयान के विरुद्ध बताई है; दावेदार ने अपने बयान में दस लिखवाया है, गवाह ने बीस, इसलिए यह गवाही शून्य है। तमाम मतभेदों में यही दो मूल मामले निकाह से कुछ संबंधित हैं क्योंकि महर निकाह का बदल है, मगर यदि फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की किताबों पर दृष्टि डाली जाए तो स्पष्ट होगा कि महर निकाह में मुख्य उद्देश्य नहीं है, वह केवल गौण और अतिरिक्त है, यहाँ तक कि यदि निकाह के अनुबंध में 'नफ़ी-ए-महर' (महर न देने) की शर्त भी रख ली जाए तो निकाह सही हो जाएगा और 'महर-ए-मिसल' (तुल्य महर) अनिवार्य हो जाएगा। तो ऐसी चीज़ जिसका होना या न होना मूल निकाह पर कोई प्रभाव नहीं डालता, उसकी कमी-बेसी या मुद्रा के अंतर से क्या हानि हो सकती है? निस्संदेह, हमारे इमाम (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने स्पष्ट फरमाया कि यदि एक गवाह एक हज़ार रुपये महर बताए और दूसरा पंद्रह सौ, या गवाह सौ अशर्फी महर कहें और दावेदार डेढ़ सौ, या दावेदार एक हज़ार दीनार बताता हो और गवाह दो हज़ार, इन सभी स्थितियों में निकाह साबित है, और इन मतभेदों से गवाहियों या दावे पर कोई बुरा प्रभाव नहीं पड़ेगा। 'हिदाया', 'काफी', 'तबीनुल हकाइक' और 'फ़तावा आलमगीरी' में है:

[बॉक्स वाला पाठ] "और निकाह में इसके शब्द हैं: यह अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के अनुसार दो राशियों में से कम राशि पर मान्य है, चाहे दावा पति की ओर से हो या पत्नी की ओर से, और यह समान है..." शब्द 'आलमगीरी' के हैं निकाह के अध्याय में: इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के यहाँ दो उल्लेखित राशियों में से कम राशि पर निकाह सही माना जाएगा, चाहे दावा पुरुष का हो या स्त्री का, इसमें बड़ी राशि का...

पेज 334 / 738

شفیع حیدر خاں سے یہ بھاری غلطی ہوئی کہ اس نے بتاشوں کو شیرینی کہا اسے کیا معلوم تھا کہ بتاشے کھٹے ہوتے ہیں ، اولاً : ذی علم مجوز نے سنا ہو گا کہ حسب رسمِ قدیم نکاح میں چھوہارے ضرور ہوتے ہیں پھر کہیں ان کے ساتھ شکر بھی ہوتی ہے، کہیں بتاشے چھوٹے کہیں بڑے، کہیں اور قسم کی مٹھائی اور شیرینی کا لفظ ان سب کو عام ہے، یہاں اگر چھوہارے اور بتاشے تقسیم ہوئے اور ایک گواہ نے ایک شے دوسرے نے دوسری کا خاص نام تیسرے نے عام ذکر کیا، کیا گناہ ہوا! ثانیاً : بعض لوگ نکاح ختم ہوتے ہی مٹھ اٹھ جاتے ہیں اور خرموں کی تقسیم معاً ہوتی ہے ممکن کہ نظام الدین خاں بھی فوراً اٹھ گیا ہوا اس کے سامنے خرما ہی تقسیم ہوئے تھے بعد کو بتاشے بٹے ، وہ اس نے نہ دیکھے کہ انہیں بیان کرتا، بوستاں خاں شفیع حیدر خاں نے خرموں کی تقسیم کا ذکر ضروری جانا کہ وہ تو عادتاً تقسیم ہوتے ہی ہیں دوسری چیز جو تقسیم ہوئی اس کا بیان کیا اگر چہ وہ بھی محض بے ضرورت و زائد تھا۔ (۱۱) مہر میں بوستاں خاں نے قسم اشرفی نادر شاہی اور اس گواہ نے محمد شاہی بیان کی ہے حالانکہ شہادت ایک وقت اور جلسے کی ہے یہ دلیل ہے کہ گواہ مذکور شریک جلسہ نہ تھا۔ (۱۲) نیز گواہ نے تعدا داشترافی کی خلاف دعوی مدعی کے بیان کی ہے مدعی نے اپنے بیان میں دس لکھایا ہے گواہ نے بیس ، پس یہ شہادت کالدعم ہے، تمام اختلافات میں یہی دو اصل معاملہ نکاح سے کچھ متعلق ہیں کہ مہر بدل نکاح ہے مگر اگر کتب فقہ پر نظر فرمائی جاتی تو ظاہر ہوتا کہ مہر نکاح میں مقصود نہیں وہ محض تابع و زائد ہے، یہاں تک کہ عقد نکاح میں اگر نفی مہر کی شرط کر لی جائے نکاح صحیح ہو جائے گا اور مہر مثل لازم آئے گا تو ایسی چیز جس کا سرے سے ہونا نہ ہونا ہی اصل نکاح پر کچھ اثر نہیں ڈالتا اس کی کمی بیشی یا سکہ کے تفاوت سے کیا ضرر ہو سکتا ہے، لاجرم ہمارے امام رضی اللہ تعالیٰ

عنہ نے تصریح فرمائی کہ ایک گواہ ہزار روپے مہر بتائے اور دوسرا پندرہ سو ، یا گواہ سو اشرفی مہر کہتے ہوں اور مدعی ڈیڑھ سو ، یا مدعی ہزار دینار بتاتا ہو اور گواہ دو ہزار ، سب صورتوں میں نکاح ثابت ہے ، اور ان اختلافات سے گواہیوں یا دعوی پر کوئی برا اثر نہ پڑے گا۔ ہدایہ و کافی و تبیین الحقائق و فتاویٰ عالمگیریہ میں ہے:

واللفظ لها في النكاح يصح باقل المالين عند ابي حنيفة رضی الله تعالی عنه سواء كانت الدعوى من الزوج او من المرأة، ویستوی الفاظ عالمگیری کے ہیں نکاح کے باب میں، امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے ہاں دومذکورہ رقموں میں سے کم رقم پر نکاح درست قرار پائے گا دعوی مرد کا ہو یا عورت کا اس میں بڑی رقم کا

Fatawa Rizwia (Volume 18)

In the claim of the lesser of the two amounts or the greater of them, according to the correct view[1].	Whether the claim is for more or for less, there is no difference in the correct school of thought. (T)

In Jami' al-Fusalayn: | | | | :--- | :--- | | If they differ in the amount of consideration, it is not accepted except in marriage[2]. | If there is a disagreement among witnesses regarding any consideration (Mahr), it will not be accepted in any matter other than marriage. (T) |

In Durr al-Mukhtar: | | | | :--- | :--- | | If one witness testifies to the purchase of a slave or his manumission contract for a thousand, and another for a thousand five hundred, it is rejected; but marriage is valid at a thousand unconditionally by way of juristic preference (Istihsan)[3]. (Excerpts) | If one witness mentions a thousand for buying a slave or his manumission contract and the other mentions fifteen hundred, the testimony will be rejected. If this difference occurs in marriage, by way of juristic preference, the testimony for one thousand will be accepted. (Excerpts). (T) |

In Tabyin al-Haqa'iq and then in Qurrat al-Uyun: | | | | :--- | :--- | | According to the correct view, it is equal in the claim for the lesser of the two amounts, because of their agreement on the essence, which is the contract. Thus, the difference in the subordinate [the amount] does not cause a disagreement in it [the contract][4]. | The testimony of both will be consistent for the lesser amount because they both agree on that original amount, and a difference in what is more than the original amount does not cause any flaw. (T) |

When there were clear clarifications in the books of the school of thought that differences in dowry (Mahr), whether among witnesses themselves or between witnesses and the claimant, do not harm the claim of marriage or the proof of marriage from testimonies at all. This is the school of the Imam, this is juristic preference (Istihsan), and this is the correct view. Then how was it permissible for a judge or a Mufti to deviate from it?

(13) Hasan Raza Khan, the claimant, stated in his statement on October 19th: "I, in my marriage, in my..."

---

[1] Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/506; Al-Hidayah, Book of Testimonies, Chapter on Disagreement in Testimony,

Matba' Yusufi Lucknow 3/168 [2] Jami' al-Fusalayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Karachi 1/164 [3] Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Chapter on Disagreement in Testimony, Matba' Mujtabai Delhi 2/99 [4] Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Book of Testimonies, Chapter on Disagreement in Testimony, Mustafa al-Babi Egypt 1/162

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इसमें दो राशियों में से कम या अधिक के दावे में सही मत के अनुसार कोई अंतर नहीं है[1]।	दावा अधिक का हो या कम का, सही मज़हब में कोई फ़र्क नहीं है। (त)

जामि अल-फ़ुसुलैन में है: | | | | :--- | :--- | | यदि वे विनिमय (एवज़) की राशि पर मतभेद करते हैं, तो निकाह के अलावा किसी अन्य मामले में इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा[2]। | किसी एवज़ (महर) में गवाहों का मतभेद हो तो निकाह के अलावा किसी और मामले में स्वीकार नहीं होगा। (त) |

दुर्र-ए-मुख़्तार में है: | | | | :--- | :--- | | यदि एक गवाह ने एक हज़ार पर ग़ुलाम खरीदने या उसकी किताबत की गवाही दी और दूसरे ने पंद्रह सौ पर, तो उसे रद्द कर दिया जाएगा; और निकाह इस्तिहसानन (न्यायिक वरीयता के आधार पर) एक हज़ार पर मुतलक़न (बिना शर्त) सही है[3]। (संक्षिप्त) | गवाहों में से एक ने ग़ुलाम खरीदने या उसकी किताबत में हज़ार और दूसरे ने डेढ़ हज़ार का ज़िक्र किया तो गवाही रद्द होगी; और अगर निकाह में यह मतभेद हो तो इस्तिहसानन एक हज़ार पर गवाही स्वीकार होगी। (संक्षिप्त)। (त) |

तबीन अल-हक़ाएक़ फिर क़ुर्रत अल-उयून में है: | | | | :--- | :--- | | सही मत के अनुसार, दो राशियों में से कम के दावे में यह बराबर है, क्योंकि वे असल (मूल) यानी अनुबंध पर सहमत हैं। अतः अनुवर्ती (राशि) में मतभेद इसके विरुद्ध होने का कारण नहीं बनता[4]। | कम मात्रा में दोनों की गवाही एक समान मानी जाएगी क्योंकि उस असल मात्रा में दोनों सहमत हैं और असल से अधिक में मतभेद ख़लल (बाधा) का कारण नहीं है। (त) |

जब मज़हब की किताबों में स्पष्ट विवरण थे कि महर के मतभेद चाहे गवाहों के बीच हों या गवाह और वादी के बीच, निकाह के दावे और गवाहियों से निकाह के सबूत को बिल्कुल भी नुक़सान नहीं पहुँचाते। यही इमाम का मज़हब है, यही इस्तिहसान है, यही सही है। तो फिर किसी हाकिम या मुफ़्ती के लिए इससे हटना कैसे हलाल (वैध) हुआ?

(13) हसन रज़ा ख़ाँ वादी ने अपने बयान 19 अक्टूबर में बयान किया है कि मैंने अपने निकाह में अपने...

---

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, बाब 8, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 3/506; अल-हिदाया, किताबुश शहादात, बाबुल इख्तिलाफ़ फ़िश शहादा, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ 3/168 [2] जामि अल-

फ़ुसुलैन, फ़स्ल 11, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची 1/164 [3] दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुश शहादात, बाबुल इख्तिलाफ़ फ़िश शहादा, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/99 [4] क़ुर्रत उयूनुल अख़यार, किताबुश शहादात, बाबुल इख्तिलाफ़ फ़िश शहादा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/162

فیہ دعوی اقل المالین او اکثرھما في دعوی ہو یا کم کا ہو کوئی فرق نہیں صحیح مذہب میں۔ الصحیح ۱۔ (ت)

جامع الفصولین میں ہے: | | | | :--- | :--- | | اختلفا فی قدر البدل لا تقبل الا فی النکاح ۲۔ | کسی بدل میں گواہوں کا اختلاف ہو تو نکاح کے علاوہ کسی اور معاملہ میں قبول نہ ہوگی (ت) |

در مختار میں ہے: | | | | :--- | :--- | | شھد واحد بشراء عبد او کتابتہ علی الف و آخر بالف و خمس مائۃ ردت، و صح النکاح بالف مطلقا استحسانا ۳ (ملتقطا) | گواہوں میں سے ایک نے عبد خریدنے یا اس کی کتابت میں ہزار اور دوسرے نے ڈیڑھ ہزار کا ذکر کیا تو شہادت مردود ہوگی اور اگر نکاح میں یہ اختلاف ہو تو استحساناً ایک ہزار پر شہادت قبول ہوگی (ملتقطا)۔(ت) |

تبیین الحقائق پھر قرۃ العیون میں ہے: | | | | :--- | :--- | | ویستوی فیہ دعوی اقل المالین فی الصحیح لا تفاقھما فی الاصل وھو العقد فالاختلاف فی التبع لا یوجب خلافہ ۴۔ | کم مقدار میں دونوں کی گواہی متفق ہو پائی گی کیونکہ اس اصل مقدار میں دونوں متفق ہیں اور اصل سے زائد میں اختلاف خلل کا موجب نہیں ہے(ت) |

جب کتب مذہب میں روشن تصریحات تھیں کہ مہر کے اختلافات خواہ باہم گواہوں میں ہوں خواہ گواہ مدعی میں ہوں دعوی نکاح اور شہادتوں سے ثبوت نکاح کو مطلقاً کچھ ضرر نہیں دیتے یہی مذہب امام ہے یہی استحسان ہے یہی صحیح ہے تو حاکم یا مفتی کو اس سے عدول کیونکر حلال ہوا۔

(۱۳) حسن رضا خاں مدعی نے اپنے اظہار ۱۹/اکتوبر میں بیان کیا ہے کہ میں نے اپنے نکاح میں اپنے...

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الشهادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۰۶ ، الهداية كتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادة مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۱۶۸ ۲ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶۴ ۳ در مختار کتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۹ ۴ قرة عيون الاخيار كتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادة مصطفی البابی مصر ۱ / ۱۶۲

Fatawa Rizwia, Volume 18

...paternal aunt's son Muhammad Husain Khan was included. Muhammad Husain Khan, as a witness, does not mention participating in the marriage ceremony. This witness came to know about the marriage verbally through the plaintiff's mother during the house search, which proves the groundlessness of the claim. Muhammad Husain Khan does not testify regarding the power of attorney or the marriage contract, but only contradicts Asmat Jahan Begum's response to the claim. However, it is very regrettable that in the copy of Hasan Khan's statement that reached here, these words are clearly written: "I did not call anyone, I have relatives in the city; Muhammad Husain Khan is my aunt's son, I did not call him, nor did I call Muhammad Husain Khan's wife." I repeatedly asked the petitioner if there was any discrepancy in this copy. He asserted with full confidence that there is not even a difference of a single letter. I said several times that in the judgment it is written this way; the petitioner insisted that the statement was that they were not invited, and the judgment recorded the opposite. Now what can be said about this? I cannot say whether the claim appears baseless in such a situation, or the judgment.

(14) The marriage certificate (Nikah Nama) presented as evidence mentions the date of marriage as April 25. The claim is regarding a marriage that occurred, according to the plaintiff, on April 24. This reason is also apparent for the baselessness of the claim. The learned adjudicator took the Nikah Nama as proof and termed the discrepancy in dates as evidence for the groundlessness of the claim. Here, firstly, the jurisprudential discussions are not hidden from a servant of Fiqh (Islamic jurisprudence), but this much is common knowledge: laypeople consider the night as part of the previous day. They will say about the coming twelve o'clock at night today, "it will come at twelve o'clock tonight." Whereas, the learned people, following Sharia, consider the night as part of the following day. They will call the "night of Friday" (Shab-e-Juma) that night which is followed by Friday morning, not the one that comes after Friday has passed. Except for the nights of Hajj, which follow the preceding days in Hajj. Therefore, if the 'Wuquf-e-Arafah' (standing at Arafat) is performed on the tenth night before dawn, the Hajj is valid because that night is considered the night of Arafah. This marriage took place at midnight or near it on the night of the 25th of April, which dawned as the 25th. The plaintiff, following common usage, said April 24, considering the night to follow the previous day. In the Nikah Nama, the learned Qazi wrote April 25, as the night follows the next day.

Secondly: When the English date and English month were written, and in the English calendar, the date changes at midnight. Therefore, in railway and telegraph offices, a full 24 hours are counted from midnight to midnight. "Such and such train will depart at 14:00," meaning 2 PM. "This telegram was given at 20:00," meaning 8 PM. It is possible that the person conducting the Nikah understood that the date had changed at 12 o'clock and therefore wrote April 25.

(15) In the Nikah Nama, the residence of the female defendant is written as Mohalla Madrasa. The Qazi (marriage officiant), responsible for the arrangement and filling of the form, has stated in his testimony that I inquired about her residence...

...बुआ के बेटे मुहम्मद हुसैन खां को शामिल किया था। मुहम्मद हुसैन खां गवाह के तौर पर निकाह की सभा में अपनी भागीदारी का ज़िक्र नहीं करता। इस गवाह को घर की तलाशी के दौरान वादी की माँ के माध्यम से मौखिक रूप से निकाह के बारे में पता चला, जिससे दावे की बेबुनियाद होने का पता चलता है। मुहम्मद हुसैन खां वकालत या निकाह के अनुबंध के संबंध में गवाही नहीं देता, बल्कि वह केवल अस्मत जहाँ बेगम के दावे के जवाब का खंडन करता है। लेकिन यह बड़े दुख की बात है कि हसन खां के बयान की जो प्रति यहाँ आई है, उसमें साफ़-साफ़ ये शब्द लिखे हैं: "मैंने किसी को नहीं बुलाया, शहर में मेरी रिश्तेदारी है; मुहम्मद हुसैन खां मेरी बुआ के बेटे हैं, मैंने उन्हें नहीं बुलाया था और मुहम्मद हुसैन खां की पत्नी को भी नहीं बुलाया था।" मैंने बार-बार याचिकाकर्ता से पूछा कि क्या इस प्रति में कोई विसंगति तो नहीं हुई। उसने पूरे विश्वास के साथ कहा कि एक अक्षर का भी अंतर नहीं है। मैंने कई बार कहा कि फैसले में तो यह लिखा है; याचिकाकर्ता ने जोर देकर कहा कि बयान में वही था कि नहीं बुलाया, फैसले में इसका उल्टा लिखा गया है। अब इसके बारे में क्या कहा जाए? मैं यह नहीं कह सकता कि ऐसी स्थिति में दावा बेबुनियाद लगता है या फैसला।

(१४) सबूत के तौर पर पेश किए गए निकाहनामे में निकाह की तारीख २५ अप्रैल है। दावा उस निकाह के बारे में है जो वादी के अनुसार २४ अप्रैल को हुआ था। यह कारण भी दावे की बेबुनियाद होने के लिए स्पष्ट है। विद्वान न्यायाधीश ने निकाहनामे को प्रमाण के रूप में लिया और तारीखों में अंतर के कारण दावे को बेबुनियाद होने की दलील करार दिया। यहाँ, पहली बात यह है कि न्यायशास्त्र (फिक्ह) की चर्चाएँ फिक्ह के सेवक से छिपी नहीं हैं, लेकिन इतनी बात तो आम समझ की है कि आम लोग रात को बीते हुए दिन का हिस्सा मानते हैं। आज रात के आने वाले बारह बजे के लिए वे कहेंगे कि "आज रात बारह बजे आएगा"। जबकि विद्वान लोग, शरीअत के अनुसार, रात को आने वाले दिन का हिस्सा मानते हैं। वे जुमे की रात (शबे जुमा) उस रात को कहेंगे जिसकी सुबह जुमा होगा, न कि उस रात को जो जुमे के बाद आएगी। हज की रातों के अलावा, जो हज में पिछले दिनों के साथ चलती हैं। इसलिए अगर दसवीं रात को सुबह होने से पहले 'वकूफ़-ए-अरफ़ा' कर लिया जाए तो हज हो गया, क्योंकि वह रात अरफ़ा की ही रात है। यह निकाह आधी रात को या उसके करीब अप्रैल की पच्चीसवीं रात को हुआ, जिसकी सुबह २५ तारीख थी। वादी ने आम बोलचाल के अनुसार २४ अप्रैल कहा, क्योंकि उसने रात को बीते हुए दिन का हिस्सा समझा। निकाहनामे में विद्वान काज़ी ने २५ अप्रैल लिखा क्योंकि रात आने वाले दिन का हिस्सा थी।

दूसरा: जब अंग्रेजी तारीख और अंग्रेजी महीना लिखा गया, और अंग्रेजी कैलेंडर में तारीख आधी रात को बदलती है। इसीलिए रेलवे और टेलीग्राम कार्यालयों में आधी रात से आधी रात तक पूरे २४ घंटे गिने जाते हैं। "फलां ट्रेन १४ बजे चलेगी" यानी दिन के दो बजे। "यह टेलीग्राम २० बजे दिया गया" यानी शाम के ८ बजे। संभव है कि निकाह पढ़ाने वाले ने १२ बजे को तारीख बदलना समझा हो और इसलिए २५ अप्रैल लिखा हो।

(१५) निकाहनामे में प्रतिवादिनी का निवास स्थान मोहल्ला मदरसा लिखा है। काज़ी (निकाह पढ़ाने वाले), जो फॉर्म की व्यवस्था और उसे भरने के लिए जिम्मेदार है, ने अपनी गवाही में लिखवाया है कि मैंने उसके निवास के बारे में पूछताछ की...

پھو پھئی زاد بھائی محمد حسین خاں کو شریک کیا تھا محمد حسین خاں گواہ اپنی شرکت جلسہ نکاح میں بیان نہیں کرتا اس گواہ کو بروز خانہ تلاشی زبانی والدہ مدعی کے نکاح کا علم ہوا جس سے بے اصلیت دعوی کی معلوم ہوتی ہے محمد حسین خاں کو گواہی وکالت یا عقد نکاح سے متعلق نہیں بلکہ وہ صرف عصمت جہاں بیگم کے جواب دعوی کی تکذیب کرتی ہے مگر سخت قابل افسوس یہ بات ہے کہ اظہار حسن خاں کی نقل جو یہاں آئی اس میں صاف یہ لفظ لکھے ہیں میں نے کسی کو نہیں بلایا میری شہر میں رشتہ داری ہے محمد حسین خاں میرے پھوپی زاد بھائی ہیں میں نے ان کو نہیں بلایا تھا اور محمد حسین خاں کی زوجہ کو بھی نہیں بلایا تھا میں نے بار بار بہ تکرار سائل سے دریافت کیا کہ اس نقل میں کوئی تفاوت تو نہ ہوا اس نے بوثوق تمام کہا کہ ایک حرف کا ہر گز فرق نہیں میں نے کئی بار کہا کہ فیصلے میں تو یہ لکھا ہے ، سائل نے باصرار کہا کہ اظہار میں وہی تھا کہ نہیں بلایا فیصلے میں اس کا عکس نقل کیا ہے اب اس کو کیا کہا جائے میں نہیں کہہ سکتا کہ ایسی حالت میں بے اصلی دعوی کی معلوم ہوتی ہے یا فیصلے کی ۔ (۱۴) نکاح نامہ جو ثبوت میں پیش کیا گیا اس میں تاریخ نکاح ۲۵ اپریل ہے دعوی اس نکاح کی بابت ہے جس کا وقوع بقول مدعی ۲۴ اپریل کو ہوا ہے یہ وجہ بھی واسطے بے اصلیت دعوی کے ظاہر ہے ۔ ذی علم مجوز نے نکاح نامہ کو وجہ ثبوت میں لیا اور بوجہ اختلاف تاریخ بے اصلی دعوی کے دلیل قرار دیا، یہاں اولاً جو فقہی مباحث ہیں خادم فقہ پر پوشیدہ نہیں مگر اتنی بات تو عام فہم ہے کہ عوام رات کو روزِ گزشتہ کا تابع ٹھہراتے ہیں شب آئندہ کے بارہ بجے جو آنے والا ہوا اسے آج دن میں کہیں گے کہ آج رات کے بارہ بجے آئے گا اور اہل علم باتباع شرع رات کو روز آئندہ کا تابع مانتے ہیں شب جمعہ اس رات کو کہیں گے جس کی صبح کو جمعہ ہو نہ کہ وہ جو بعد جمعہ

آئی سو لیالی حج کے کہ وہ حج میں تابع روز ہائے گزشتہ ہیں لہذا اگر دسویں شب میں طلوع صبح سے پہلے وقوف عرفہ کر لیا حج ہو گیا کہ وہ رات عرفہ ہی کی رات ہے یہ نکاح آدھی رات کو یا اس کے قریب اپریل کی پچیسویں شب میں ہوا جس کی صبح کو ۲۵ تھی مدعی نے عرف عام عوام کے طور پر ۲۴ اپریل کہی کہ رات تابع روز گزشتہ سمجھی نکاح نامہ میں ذی علم قاضی نے ۲۵ اپریل لکھی کہ شب تابع روز آئندہ تھی ۔ ثانیاً: جب انگریزی تاریخ انگریزی مہینہ تحریر میں آیا اور انگریزی میں تاریخ میں رات آدھی رات سے بدلتی ہے ولہذا ریل و تار کے دفاتر میں آدھی رات سے آدھی رات تک پورے ۲۴ گھنٹے شمار ہوتے ہیں فلاں ریل گاڑی ۱۴ بجے چلے گی یعنی دن کے دو بجے، یہ تار ۲۰ بجے دیا گیا یعنی شام کے ۸ بجے۔ ممکن کہ نکاح خواں نے ۱۲ بجے جانا سمجھ کر خیال کیا ہو کہ انگریزی تاریخ بدل گئی لہذا ۲۵ اپریل لکھی۔ (۱۵) نکاح نامہ میں سکونت مد عا علیہا کی محلہ مدرسہ تحریر ہے قاضی نکاح خوان جس سے ترتیب و خانہ پری نقشہ کے متعلق ہے اس نے اپنی گواہی میں تحریر کرایا ہے کہ میں نے اس کی سکونت کی بابت دریافت

It was not done, so without inquiry, the entry of residence in the chart is the action of the plaintiff's brother, as the marriage officiant (Nikah-khwan) stated that I had the memorandum of the marriage certificate written by brother Hasan Raza Khan. Firstly: In the current case, the testimony of the marriage officiant regarding his own action after resigning from that post was forbidden for the ruler to accept or hear because *'liannahu ishtighalun bima la yasihhu kama sayati'* (for this is engagement in an incorrect task, as will be explained later). And when that testimony is religiously nothing, then what impact would its contradiction have on the claim?

Secondly: In the judge's statement, it is mentioned that he had the paper written by Hasan Raza Khan's brother; I did not inquire what the age of the girl was, I asked nothing else, like which house the girl lives in, and I inquired about no other matter. Here, the negation is about which house the girl lives in, not about which neighborhood she lives in. It is evident that 'house' is more specific than 'neighborhood'; negating the question about the house cannot negate the question about the neighborhood. Meanwhile, the flow of the text clearly shows that the question about the neighborhood was asked because he says, 'and asked nothing else and did not inquire about any other matter'. Adding the word 'else' clearly indicates that he asked only that much and nothing more than that. If he hadn't even asked that much, he wouldn't have said 'asked nothing else' but would have said 'I asked nothing'. The difference between these two idioms is clear to native speakers. As for what exactly was asked, the witness indicated it with these words: that he had the paper written by brother Hasan Raza Khan, meaning he asked only as much as was necessary for filling the columns of the chart, and told Muhammad Raza Khan to fill the columns, and did not ask what the age is or which house she lives in.

Thirdly: Knowledge is required for entry into the chart, whether after questioning or without it. So, negation of questioning does not necessarily imply negation of knowledge. During the marriage discussion in the day, he might have heard from people's talk without asking that Ismat Jahan Begum lives in Mohalla Madrasa. In fact, to be fair, even people's talk is not needed; a professional marriage officiant often becomes acquainted with most of the city's residents. And Ismat Jahan Begum's father himself was a famous man; his name must have been taken at that time, saying that it's the marriage of Masood Khan's daughter, as is present in the judge's own statement. He knew that Masood Khan is a resident of Mohalla Madrasa, so the residence of Ismat Jahan Begum became known to him without inquiry. When

Muhammad Raza Khan filled the columns by the judge's order, which the judge admits, it was the judge's own filling of the columns, and this action was the judge's action, not Muhammad Raza Khan's.

فان فعل المأمور يرجع الى الأمر لاسيما فيما لا تتعلق الحقوق	**Because the act of the subordinate is attributed to the superior, especially in matters where rights do not pertain to the subordinate.**

नहीं किया था, इसलिए बिना पूछताछ के नक्शे में निवास का इंदराज (प्रविष्टि) वादी के भाई की कार्रवाई है, जैसा कि निकाह-ख़्वान (विवाह पढ़ाने वाला) ने बयान किया है कि मैंने निकाहनामा की याददाश्त हसन रज़ा खां के भाई से लिखवाई थी। पहला: वर्तमान मामले में, निकाह-ख़्वान की गवाही, उस पद से इस्तीफा देने के बाद अपने कार्य पर, शासक के लिए लेना या सुनना ही मना था क्योंकि 'लियनहु इश्तिगालुन बिमा ला यसिहु कमा सयाती' (क्योंकि यह एक गलत कार्य में व्यस्तता है, जैसा कि आगे आएगा)। और जब वह गवाही धार्मिक रूप से कुछ नहीं है, तो उसके विरोधाभास से दावे पर असर पड़ने का क्या मतलब।

दूसरा: काजी (न्यायाधीश) के बयान में यह है कि हसन रज़ा खां के भाई से कागज़ लिखवाया था; मैंने यह नहीं पूछा कि लड़की की उम्र कितनी है, मैंने और कुछ नहीं पूछा कि लड़की किस मकान में रहती है और कोई बात मैंने नहीं पूछी। यहाँ इस बात का खंडन है कि लड़की किस मकान में रहती है, न कि इस बात का कि वह किस मोहल्ले में रहती है। स्पष्ट है कि 'मकान', 'मोहल्ले' से अधिक विशिष्ट है; मकान के बारे में सवाल का खंडन मोहल्ले के बारे में सवाल का खंडन नहीं हो सकता, जबकि वाक्य के प्रवाह से साफ ज़ाहिर है कि मोहल्ले के बारे में सवाल किया गया था क्योंकि वह कहता है कि 'और कुछ नहीं पूछा और कोई बात नहीं पूछी'। 'और' (else) शब्द का जोड़ना ही साफ कह रहा है कि बस इतना ही पूछा, इससे ज्यादा कुछ नहीं पूछा। अगर उसने इतना भी न पूछा होता, तो वह यह न कहता कि 'और कुछ न पूछा' बल्कि यह कहता कि 'मैंने कुछ नहीं पूछा'। इन दोनों मुहावरों का अंतर भाषा के जानकारों पर स्पष्ट है। रही यह बात कि आखिर क्या पूछा, इसका पता गवाह ने इन शब्दों से दिया कि उसने हसन रज़ा खां के भाई से कागज़ लिखवाया था, यानी नक्शे के खानों को भरने के लिए जितनी ज़रूरत है, बस उतना ही पूछा और मुहम्मद रज़ा खां से खाने भरने को कहा और कुछ न पूछा कि उम्र कितनी है, किस मकान में रहती है।

तीसरा: नक्शे के इंदराज के लिए जानकारी ज़रूरी है, चाहे पूछने के बाद हो या बिना पूछे। अतः सवाल का खंडन ज्ञान के खंडन को आवश्यक नहीं बनाता। निकाह के समय दिन में लोगों की बातों से उसने बिना पूछे सुन लिया होगा कि इस्मत जहाँ बेगम मोहल्ला मदरसा में रहती है। वास्तव में निष्पक्षता से देखें तो लोगों की चर्चा की भी आवश्यकता नहीं है; निकाह पढ़ाने के पेशे वाले व्यक्ति अक्सर शहर के अधिकांश लोगों से परिचित हो जाते हैं। और इस्मत जहाँ बेगम के पिता स्वयं एक प्रसिद्ध व्यक्ति थे, उनका नाम उस समय निश्चित रूप से लिया गया होगा कि मसूद खां की बेटी का

निकाह है, जैसा कि स्वयं काजी के बयान में मौजूद है। वह जानता था कि मसूद खां मोहल्ला मदरसा का निवासी है, इसलिए बिना पूछे ही उसे इस्मत जहाँ बेगम का निवास स्थान पता चल गया। मुहम्मद रज़ा खां ने जब काजी के आदेश पर खाने भरे, जिसे काजी स्वीकार करता है, तो वह स्वयं काजी द्वारा खाने भरना था और यह कार्रवाई काजी की कार्रवाई थी न कि मुहम्मद रज़ा खां की।

فان فعل المأمور يرجع الى الأمر لاسيما فيما لا تتعلق الحقوق	**क्योंकि अधीन व्यक्ति का कार्य आदेश देने वाले की ओर ही वापस जाता है, विशेष रूप से उन मामलों में जहाँ अधिकारों का संबंध अधीन व्यक्ति से नहीं होता।**

पृष्ठ 337/738

نہ کیا تھا پس بلادریافت نقشہ میں سکونت اندراج یہ کارروائی برادر مدعی کی ہے جیسا کہ نکاح خوان نے بیان کیا ہے کہ یاد داشت نکاح نامہ برادر حسن رضا خاں سے میں نے لکھائی تھی، اولاً : مقدمہ موجودہ میں نکاح خواں کی شہادت کہ اس عہدہ سے استعفا کے بعد اپنے فعل پر ہے حاکم کو اس کا لینا سننا ہی ممنوع تھا لانہ اشتغال بما لا یصح کما سیأتی (کیونکہ یہ غیر صحیح کام میں مشغولیت ہے جیسا کہ آئیگات) اور جب وہ شہادت شرعاً کوئی چیز نہیں تو اس کے اختلاف سے دعویٰ پر اثر ڈالنا یعنی چہ۔

ثانیاً : قاضی کے اظہار میں یہ ہے کہ حسن رضا خاں کے بھائی سے کاغذ لکھوایا تھا میں نے یہ دریافت نہیں کیا کہ لڑکی کی عمر کس قدر ہے میں نے اور کچھ نہیں پوچھا کہ لڑکی کون سے مکاں میں رہتی ہے اور کوئی بات میں نے نہیں دریافت کی، یہاں اس دریافت کی نفی ہے کہ لڑکی کس مکان میں رہتی ہے، نہ اس دریافت کی کہ کس محلہ میں رہتی ہے، ظاہر ہے کہ مکان محلہ سے خاص ہے اس سے سوال کی نفی محلہ سے سوال کی نفی نہیں کر سکتی جبکہ سوق عبارت سے صاف ظاہر ہے کہ محلہ سے سوال کیا کہ وہ کہتا ہے اور کچھ نہیں پوچھا اور کوئی بات دریافت نہ کی، یہ اور کا لفظ بڑھانا ہی صاف کہہ رہا ہے کہ اسی قدر پوچھا اس سے زیادہ کچھ نہ پوچھا اگر اس نے اتنا بھی نہ پوچھا ہوتا تو یہ نہ کہتا کہ اور کچھ نہ پوچھا بلکہ یوں کہتا کہ میں نے کچھ نہ پوچھا ان دونوں محاوروں کا فرق اہل زبان پر ظاہر ہے، رہا یہ کہ آخر کیا پوچھا اس کا پتہ مظہر نے ان لفظوں سے دیا کہ اس نے برادر حسن رضا خاں سے کاغذ لکھوایا تھا یعنی خانہ پری نقشہ کے لئے جتنی ضرورت ہے بس اسی قدر پوچھا اور محمد رضا خاں سے خانہ پری کو کہا اور کچھ نہ پوچھا کہ عمر کتنی ہے کس مکان میں رہتی ہے۔

ثالثاً : اندراج نقشہ کے لئے واقفیت درکار ہے خواہ بعد سوال ہو یا بلا سوال تو نفی سوال نفی علم کو مستلزم نہیں وقت نکاح کی گفتگو دن میں لوگوں کے تذکرہ سے اس نے بے دریافت کے سن لیا ہو گا کہ عصمت جہاں بیگم محلہ مدرسہ میں رہتی ہے بلکہ انصافاً تذکرہ مردمان کی بھی حاجت نہیں پیشہ نکاح خوانی والے کو اکثر اہل شہر سے واقفیت ہو جاتی ہے اور عصمت جہاں بیگم کا باپ خود ایک مشہور آدمی تھا اس کا نام اس وقت ضرور لیا گیا تھا کہ مسعود خاں کی بیٹی کا نکاح ہے جیسا کہ خود قاضی کے اظہار میں موجود ہے وہ جانتا تھا کہ مسعود خاں ساکن محلہ مدرسہ ہے لہذا عصمت جہاں بیگم کی سکونت مدرسہ اسے بلادریافت معلوم ہو گئی۔ محمد رضا خاں نے جب بحکم قاضی خانہ پری کی جس کا قاضی کو اعتراف ہے تو وہ خود قاضی کی خانہ پری تھی اور یہ کارروائی قاضی کی کارروائی ہوئی نہ کہ محمد رضا خاں کی۔

فان فعل المأمور یرجع الی الأمر لاسیما فیما لا تتعلق الحقوق

کیونکہ مامور کا فعل آمر کی طرف راجع ہوتا ہے خصوصاً ان امور میں جہاں حقوق کا تعلق مامور سے نہیں ہوتا

Fatawa Rizvia (Volume 18)

As described. As it is here. (T)

(16) The answer regarding the amount of mahr (dower) mentioned in the marriage certificate has passed in answer number 12. If there is a marriage certificate, it does not carry more weight than a single witness. A discrepancy between the claimant's statement and the witness regarding the amount of mahr does not essentially harm the claim of marriage, as you have known.

(17) Muhammad Hussain Khan has stated his arrival at the house of Hasan Raza Khan on the day of the house search along with his son Muhammad Hasan Khan. Muhammad Hussain Khan records that when my father came, his statement had already been given, then he described his father's statement after his own arrival. Firstly: In Muhammad Hussain Khan's statement it is mentioned that 'I came and my son came.' In this, the word 'along with' (hamrahi) is nowhere; the word 'and' is a translation of the letter 'wao' (و), from which neither companionship (ma'iyyat) is understood, nor order, nor delay, nor succession. It is merely a proof of partnership (ishtraak), as clarified in all books of Principles (Usul). (As it is clarified in all books of Principles. T). Here Muhammad Hussain Khan mentioned two separate actions for himself and his son, that 'I came and my son came.' Even if he had combined them with the word 'and' in a single action, companionship would never be understood. Allah, the Almighty and Majestic, says:

"And Pharaoh came, and those before him, and the dwellers of the overturned cities (the people of Lut) committed sin."[1]	**Pharaoh came, and those before him, and those who committed sins. (T)**

All were combined in a single word 'came' (jaa). What was the need for this statement here when there was a gap of approximately two thousand years between Pharaoh and the people of Lut, as those 'before him' are conjoined to Pharaoh with the word 'and'. How could priority (being before) and companionship (being together) be combined?

Secondly: Suppose Muhammad Hussain Khan had said that I came 'with' my son, and Muhammad Hasan Khan says they came 'after' me, then even this discrepancy would have no effect. The text of Fatawa Zahiriyya and Fatawa Alamgiriyya, etc., has passed in statement number 3, that:

If one of them said 'So-and-so was with us' and the other said 'He was not with us.' It is mentioned in the 'Asl' (original text) that it is permissible and this testimony is not invalidated.[2]

One witness said so-and-so was with us and the other said he was not with us, so it is mentioned in the 'Asl' that this testimony is permissible and will not be invalid. (T)

One witness said so-and-so was with us and the other said he was not with us, so it is mentioned in the 'Asl' that this testimony is permissible and will not be invalid. (T)

---

[1] Al-Quran Al-Karim 69/9 [2] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Bab al-Thamin, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/509

फ़तावा रजविया (जिल्द 18)

जैसा कि वर्णित है। जैसा कि यहाँ है। (त)

(16) निकाहनामे में दर्ज मेहर (स्त्रीधन) की मात्रा का उत्तर क्रमांक 12 में दिया जा चुका है। यदि निकाहनामा हो भी, तो वह एक गवाह से अधिक महत्व नहीं रखता। दावेदार के बयान और गवाह के बयान में मेहर की राशि को लेकर मतभेद निकाह के दावे को मूल रूप से कोई नुकसान नहीं पहुँचाता, जैसा कि आप जान चुके हैं।

(17) मुहम्मद हुसैन खान ने घर की तलाशी के दिन अपने बेटे मुहम्मद हसन खान के साथ हसन रज़ा खान के घर आने का बयान दिया है। मुहम्मद हुसैन खान लिखवाते हैं कि जब मेरे पिता आए थे तो उनका बयान हो चुका था, फिर अपने आने के बाद अपने पिता का बयान दर्ज किया। पहले: मुहम्मद हुसैन खान के बयान में यह है कि 'मैं आया और मेरा लड़का आया।' इसमें 'साथ' (हमराही) शब्द कहीं नहीं है, 'और' शब्द अरबी अक्षर 'वाओ' (و) का अनुवाद है, जिससे न तो साथ होने (मइय्यत) का बोध होता है, न क्रम (तरतीब) का, न देरी (तराखी) का और न ही अनुक्रम (ताकीब) का। यह केवल साझेदारी (इश्तिराक) का प्रमाण है जैसा कि उसूल (सिद्धांतों) की सभी पुस्तकों में स्पष्ट किया गया है। (जैसा कि सिद्धांतों की सभी पुस्तकों में इसकी व्याख्या है। त)। यहाँ मुहम्मद हुसैन खान ने अपने और अपने लड़के के लिए दो अलग-अलग क्रियाओं का ज़िक्र किया कि 'मैं आया और मेरा लड़का आया।' अगर वह एक ही क्रिया में 'और' शब्द के साथ उन्हें जोड़ते, तब भी साथ होने का अर्थ कभी नहीं निकलता। अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल फरमाता है:

"और फ़िरौन आया और उससे पहले वाले और उलट दी गई बस्तियों वाले (लूत की कौम) ने गुनाह किया।"[1]

फ़िरौन आया और उससे पहले वाले और गुनाह का इर्तिकाब (कमीट) करने वाले। (त)

एक ही शब्द 'आया' (जा-अ) में सबको शामिल कर दिया गया। यहाँ इस बयान की क्या आवश्यकता है कि फ़िरौन और कौम-ए-लूत के बीच लगभग दो हज़ार वर्ष का अंतर था, क्योंकि फ़िरौन के साथ 'उससे पहले वाले' शब्द 'वाओ' (और) के साथ जुड़े हुए हैं। पूर्वता (पहले होना) और साथ होना कैसे एक साथ हो सकते हैं?

दूसरे: मान लीजिए मुहम्मद हुसैन खान यही कहता कि 'मैं अपने लड़के के साथ आया था' और मुहम्मद हसन खान कहता कि 'वे मेरे बाद आए', तो इस मतभेद का भी कोई असर नहीं पड़ता। फ़तावा ज़हीरिया और फ़तावा आलमगीरिया आदि का पाठ संख्या 3 में गुज़र चुका है कि:

अगर उनमें से एक ने कहा 'फलां हमारे साथ था' और दूसरे ने कहा 'वह हमारे साथ नहीं था'। 'अस्ल' में उल्लेख है कि यह जायज़ है और यह गवाही बातिल (अमान्य) नहीं होगी।[2]	**एक गवाह ने कहा हमारे साथ फलां था और दूसरे ने कहा हमारे साथ नहीं था, तो मूल रूप से उल्लेख किया गया है कि यह गवाही जायज़ है और बातिल नहीं होगी। (त)**

एक गवाह ने कहा हमारे साथ फलां था और दूसरे ने कहा हमारे साथ नहीं था, तो मूल रूप से उल्लेख किया गया है कि यह गवाही जायज़ है और बातिल नहीं होगी। (त)

---

[1] अल-क़ुरान अल-करीम 69/9 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, बाब अल-सामिन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/509

بالما مور کما ھھنا۔ جیسا کہ یہاں ہے۔ (ت)

(۱۶) تعداد مہر مندرج نکاح نامہ اس کا جواب نمبر ۱۲ میں گزرا، نکاح نامہ اگر ہو تو ایک گواہ سے زیادہ وقعت نہیں رکھتا اور گواہ مدعی کے بیان میں اختلاف تعداد مہر دعوٰی نکاح کو اصلاً مضر نہیں کما علمت۔

(۱۷) محمد حسین خاں نے اپنا آنا بمکان حسن رضا خاں بروز خانہ تلاشی ہمراہی اپنے پسر محمد حسن خاں کے بیان کیا ہے محمد حسین خاں لکھاتا ہے کہ میرے والد جب آئے تھے کہ اظہار ہو چکا تھا اپنے بعد آنا اپنے باپ کا بیان کیا ہے اولاً: محمد حسین خاں کے بیان میں یہ ہے کہ میں آیا اور میرا لڑکا آیا، اس میں ہمراہی کا لفظ کہیں نہیں لفظ (اور) حرف (و) کا ترجمہ ہے جس سے نہ معیت مفہوم ہو نہ ترتیب ہو نہ تراخی نہ تعقیب، صرف اشتراک پر دلیل ہے کما صرح بہ جمیع کتب الاصول (جیسا کہ تمام کتب اصول میں اس کی تصریح ہے۔ت) یہاں تو محمد حسین خاں نے اپنے اور اپنے لڑکے کے لئے دو فعل جدا جدا ذکر کئے کہ میں آیا اور میرا لڑکا آیا، اگر ایک ہی فعل میں لفظ "اور" کے ساتھ جمع کرتا ہر گز معیت مفہوم نہ ہوتی، اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"وَجَاءَ فِرْعَوْنُ وَمَنْ قَبْلَهُ وَالْمُؤْتَفِكٰتُ بِالْخَاطِئَةِ" 1

فرعون آیا اور اس سے پہلے والے اور گناہ کا ارتکاب کرنے والے۔ (ت)

ایک کلمہ جاء میں سب کو جمع فرمایا یہاں اس بیان کی کیا ضرورت کہ فرعون و قوم لوط میں تقریباً دو ہزار برس کا فاصلہ تھا کہ خود من قبلہ فرعون پر واؤ کے ساتھ معطوف ہے قبلیت و معیت کیونکر جمع ہوئیں۔

ثانیاً: بالفرض محمد حسین خاں یہی کہتا کہ میں اپنے لڑکے کے ساتھ آیا تھا اور محمد حسن خاں کہتا میرے بعد آئے تو اس اختلاف کا بھی کچھ اثر نہ پڑتا، فتاوٰی ظہیریہ و فتاوٰی عالمگیریہ و غیر ہما کی عبارت نمبر ۳ میں گزری کہ

لو قال احدھما کان معنا فلان وقال الآخر لم یکن معنا ذکر فی الاصل انہ یجوز ولا تبطل ھذہ الشھادۃ 2

ایک گواہ نے کہا ہمارے ساتھ فلاں تھا اور دوسرے نے کہا ہمارے ساتھ نہیں تھا تو اصل میں ذکر فرمایا کہ یہ گواہی جائز ہے باطل نہ ہو گی (ت)

ایک گواہ نے کہا ہمارے ساتھ فلاں تھا اور دوسرے نے کہا ہمارے ساتھ نہیں تھا تو اصل میں ذکر فرمایا کہ یہ گواہی جائز ہے باطل نہ ہو گی (ت)

---

1 القرآن الکریم ۶۹ / ۹ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۹

Fatawa Razawiyya Volume 18

(18) The events that Muhammad Hassan Khan got recorded, Muhammad Husain Khan does not record because he got them recorded although he came after the statement of Ismat Jahan Begum, as Muhammad Hassan Khan stated. If Muhammad Husain Khan had recorded all those events, then after that statement of Muhammad Hassan which had already been revealed, what was left was when my father came. It is a strange thing that the absence of proof of falsehood is being termed as proof of falsehood. _____ Moreover, it has become clear that if both had come together and one had stated some events that did not appear in the other's statement, there would be no contradiction at all because not mentioning something is not a mention of its absence. These were all those baseless and ineffective contradictions based on which the learned person rejected the testimonies. Now let us move towards other objections on the testimony.

Other Objections

(19) Jalal Khan did not take the name of the defendant in the entire statement. His statement was recorded regarding an unspecified woman. After completing the statement, he said, "I will not get anything else recorded." After hearing the statement and refusing, he stated that the woman whose marriage took place told her name as Ismat Jahan daughter of Maulvi Masood Khan. Firstly: In the transcript of Jalal Khan's statement that has arrived here, these words are at the beginning: "Muhammad Raza Khan told me this woman Ismat Jahan Begum is performing marriage with Hasan Raza Khan, you give testimony." Then these words follow: "When I went inside the house, the mother of Hasan Raza Khan showed Ismat Jahan to me." So how can it be correct that the defendant's name was not taken in the statement? Secondly: The protocol of courts is that the witness states and the official keeps writing. It is obvious that there is a big difference between speaking and writing. It is not improbable for some words to be left out. Therefore, it has been made mandatory that after writing the statement, it should be read out to the witness so that if there is any difference, any deficiency or excess, it can be corrected. The statement is considered complete only when it is reconciled after being read out. Now if some words are left out from being written, then tell me what should the witness do? If he remains silent, the statement remains incomplete; if he tells, then this objection arises that he says this after hearing the statement. If in reality those sentences in the initial statement of Jalal Khan which we have quoted above were not written, then the learned judge very appropriately wrote that the statement was

recorded regarding an unspecified woman. It must have been recorded like that, which Jalal Khan corrected while it was being read out. Thirdly: Even if it be so that the witness did not take the name of Ismat Jahan Begum in the entire statement initially, but the session of statement had not ended yet, the witness had not moved his step from there. If a matter which was not at all contradictory to any letter of the previous statement was added, what was the sin? Especially when it was extremely necessary for the witness to state it. The performance of testimony, which Allah the Exalted has made obligatory upon him, was remaining incomplete. Well, here the session had not even changed yet, the witness had not even been able to move from there. The venerable scholars state clearly to the extent that if a just witness, after changing the session of testimony, comes to a second session and says that the name of the plaintiff or the defendant in whose case I gave testimony was missed by me...

(18) जो वाकयात मुहम्मद हसन खान ने दर्ज कराए, मुहम्मद हुसैन खान ने वे नहीं लिखाए क्योंकि उसने वे दर्ज कराए जबकि वह इस्मत जहाँ बेगम के बयान के बाद आया था, जैसा कि मुहम्मद हसन खान ने बयान किया। यदि मुहम्मद हुसैन खान वे सभी वाकयात लिखा देता, तो मुहम्मद हसन के उस बयान के बाद जो पहले ही जाहिर हो चुका था, जो कुछ बचा था वह तब था जब मेरे पिता आए। यह अजीब बात है कि झूठ का सबूत न मिलने को ही झूठ का सबूत करार दिया जा रहा है, _____ इसके अतिरिक्त, यह स्पष्ट हो चुका है कि यदि दोनों एक साथ आते और एक कुछ वाकयात बयान करता जो दूसरे के बयान में नहीं आते, तो इसमें कोई विरोधाभास नहीं था क्योंकि किसी चीज़ का ज़िक्र न करना उसकी अनुपस्थिति का ज़िक्र नहीं है। ये वे सभी आधारहीन और अप्रभावी मतभेद थे जिनके आधार पर विद्वान न्यायाधीश ने गवाहियों को खारिज कर दिया। अब गवाही पर अन्य आपत्तियों की ओर चलें।

अन्य आपत्तियां

(19) जलाल खान ने पूरे बयान में प्रतिवादी (मुदआ अलैहा) का नाम नहीं लिया। उसका बयान एक अनिर्दिष्ट महिला के संबंध में दर्ज किया गया था। बयान पूरा लिखवाने के बाद उसने कहा, "मैं और कुछ नहीं लिखवाऊंगा।" बयान सुनने और इनकार करने के बाद उसने बयान दिया कि जिस महिला का यह निकाह हुआ था, उसने अपना नाम इस्मत जहाँ पुत्री मौलवी मसूद खान बताया था। पहली बात: यहाँ जलाल खान के बयान की जो नकल आई है, उसमें शुरू से ये शब्द हैं: "मुहम्मद रज़ा खान ने मुझसे कहा कि यह महिला इस्मत जहाँ बेगम, हसन रज़ा खान के साथ निकाह कर रही है, तुम गवाही दो।" फिर ये शब्द हैं: "जब मैं घर के अंदर गया तो हसन रज़ा खान की माँ ने मुझे इस्मत जहाँ को दिखाया।" तो यह कैसे सही हो सकता है कि बयान में प्रतिवादी का नाम नहीं लिया गया। दूसरी बात: अदालतों का नियम यह है कि गवाह बयान देता है और कर्मचारी लिखता जाता है। ज़ाहिर है कि कहने और लिखने में बड़ा अंतर है। कुछ शब्दों का रह जाना असंभव नहीं है, इसलिए यह अनिवार्य रखा गया है कि बयान लिखकर गवाह को सुना दिया जाए ताकि यदि कहीं कोई अंतर, कोई कमी या अधिकता हो तो उसे सही कर लिया जाए। बयान तभी पूर्ण माना जाता है जब सुनाए जाने के बाद उसका मिलान हो जाए। अब यदि कुछ शब्द लिखने से रह जाएँ तो बताइए गवाह क्या करे? यदि वह चुप रहता है तो बयान अधूरा रहता है, यदि बताता है तो यह आपत्ति होती है कि वह यह बयान सुनने के बाद कहता है। यदि वास्तव में जलाल खान के प्रारंभिक बयान में वे वाक्य जो हमने ऊपर उद्धृत

किए हैं, लिखित नहीं थे, तो विद्वान न्यायाधीश ने बहुत उचित लिखा कि बयान एक अनिर्दिष्ट महिला के संबंध में दर्ज हुआ है। वह वैसे ही दर्ज हुआ होगा जिसे जलाल खान ने सुनाते समय सही कर दिया। तीसरी बात: यह मान भी लिया जाए कि गवाह ने शुरू में पूरे बयान में इस्मत जहाँ बेगम का नाम नहीं लिया, लेकिन अभी बयान की सभा समाप्त नहीं हुई थी, गवाह ने वहाँ से कदम नहीं हटाया था। यदि कोई ऐसी बात जो पिछले बयान के किसी भी अक्षर के विपरीत नहीं थी, जोड़ दी गई तो क्या पाप हुआ? विशेष रूप से तब जब साक्षी के लिए उसका बयान अत्यंत आवश्यक था। गवाही देना, जिसे अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल ने उस पर फर्ज़ किया है, अधूरा रह रहा था। यहाँ तो अभी सभा भी नहीं बदली थी, साक्षी अभी वहाँ से हटने भी नहीं पाया था। विद्वान यहाँ तक स्पष्ट रूप से फरमाते हैं कि यदि एक न्यायप्रिय साक्षी गवाही की सभा बदलने के बाद दूसरी सभा में आकर कहे कि जिसके बारे में मैंने गवाही दी थी, उस वादी या प्रतिवादी का नाम मुझसे छूट गया...

पेज 339/738

(۱۸) جو واقعات محمد حسن خاں نے لکھائے محمد حسین خاں نہیں لکھاتا کیونکہ لکھاتا حالانکہ وہ اظہار عصمت جہاں بیگم کے بعد آیا تھا جیسا کہ محمد حسن خاں نے بیان کیا محمد حسین خاں اگر وہ سب واقعات لکھاتا تو اس بیان محمد حسن کی تکذیب کہ اظہار ہو چکا تھا کچھ باقی تھا جب میرے والد آئے، یہ طرفہ بات ہے کہ دلیل کذب نہ پائے جانے کو دلیل کذب قرار دیا جاتا ہے، _____ معذ ا پر واضح ہو چکا کہ اگر دونوں معاً آتے اور ایک کچھ واقعات بیان کرتا کہ دوسرے کے بیان میں نہ آتے ہرگز اختلاف نہ تھا کہ عدم ذکر ذکر عدم نہیں، یہ تھے وہ تمام بے اصل و بے اثر اختلافات جن کی بناء پر ذی علم مجوز نے شہادتوں کو رد فرمادیا اب شہادت پر دیگر اعتراضات کی طرف چلئے۔

دیگر اعتراضات

(۱۹) جلال خاں نے تمام اظہار میں مدعا علیہا کا نام نہ لیا اس کا اظہار نسبت ایک عورت غیر معین کے قلمبندی ہوا ہے بعد پورا لکھا دینے اظہار کے اس نے کہا اور کچھ نہ لکھاؤں گا بعد سننے اظہار اور کرنے انکار کے اس نے بیان کیا کہ جس کا یہ نکاح ہوا تھا اس عورت نے اپنا نام عصمت جہاں بنت مولوی مسعود خاں بتایا تھا، اولاً: یہاں جو نقل اظہار جلال خاں آئی اس میں شروع سے یہ لفظ ہیں، محمد رضا خاں نے مجھ سے کہا یہ عورت عصمت جہاں بیگم حسن رضا خاں کے ساتھ نکاح کرتی ہے تم گواہی دو۔ پھر یہ لفظ ہیں میں گھر میں اندر گیا تو والدہ حسن رضا خاں نے عصمت جہاں کو مجھ کو دکھا دیا، تو کیونکر صحیح ہو کہ اظہار میں مدعا علیہا کا نام نہ لیا۔ ثانیاً: کچہریوں کا ضابطہ یہ ہے کہ گواہ بیان کرتا ہے اور اہلکار لکھتا جاتا ہے ظاہر ہے کہ کہنے اور لکھنے میں بڑا فرق ہے کچھ الفاظ کا رہ جانا مستبعد نہیں ولہذا یہ امر لازم رکھا گیا ہے

کہ اظہار لکھ کر گواہ کو سنالیا جائے کہ کہیں کچھ فرق کچھ کمی بیشی ہو تو صحیح ہو جائے اظہار اس وقت مکمل سمجھا جاتا ہے جب بعد سنانے کے تطبیق ہو جائے اب اگر کچھ لفظ لکھنے سے رہ جائیں تو فرمائیے گواہ کیا کرے اگر سکوت کرتا ہے تو اظہار ناقص رہتا ہے بتاتا ہے تو یہ اعتراض ہوتا ہے کہ یہ تو بیان سننے کے بعد کہتا ہے اگر واقع ابتدائی اظہار جلال خاں میں وہ فقرے کہ ہم نے اوپر نقل کئے مکتوب نہیں تو ذی علم مجوز نے بہت مناسب تحریر فرمایا کہ اظہار ایک غیر معین عورت کی نسبت قلمبند ہوا ہے قلمبند یونہی ہوا ہو گا جس کی تصحیح جلال خاں نے سناتے وقت کردی۔ ثالثاً: یہی سہی کہ گواہ نے اولاً تمام اظہار میں عصمت جہاں بیگم کا نام نہ لیا مگر ابھی کہ مجلس اظہار ختم نہ ہوئی گواہ نے وہاں سے قدم نہ ہٹایا اگر ایک امر کہ اگلے بیان کے کسی حرف سے اصلاً مخالف نہ تھا زائد کیا گیا گناہ ہوا خصوصاً وہ بھی کہ شاہد کو اس کا بیان نہایت ضرور تھا، ادائے شہادت کہ اللہ عزوجل نے اس پر فرض کیا ہے اس کے ناقص رہ جاتا تھا، بھلا یہاں تو ابھی مجلس نہ بدلی تھی شاہد وہاں سے ہٹنے بھی نہ پایا تھا، علماء کرام یہاں تک تصریح فرماتے ہیں کہ اگر شاہد عدل مجلس شہادت بدلنے کے بعد دوسری مجلس میں آکر کہے کہ جس کے باب میں میں نے گواہی دی اس مدعی کا یہ نام ہے یا مدعا علیہا کا نام مجھ سے چھوٹ

...that this was his name, even then it will be accepted, and no flaw will be considered in the testimony fundamentally, because missing names is not a cause for suspicion. And if the assembly (court session) has not yet changed, then changes regarding grounds of doubt and suspicion will also be accepted. For instance, if he testified that a thousand rupees are owed to this plaintiff by this defendant, and after finishing the testimony, he said "I forgot, it was five hundred," or "I didn't remember, it was two thousand," such changes will not make a difference to the testimony as long as the assembly has not changed and the witness is a legally upright witness. Here, neither the assembly changed nor did the witness make any change; he merely states something in which scholars have explicitly stated there is no suspicion. Fulfilling the duty of testimony required him to rectify it. After hearing the statement, considering its increase as a cause for defect is fundamentally incorrect. It is stated in Kafi, Bahr-ur-Raiq, 'Inayah, Alamgiriyyah, etc.:

[Table Content] Arabic Text: The wording for this is: If he is just/upright, his testimony is accepted in cases where there is no suspicion, such as omitting the word "testimony" or leaving out the name of the plaintiff or the defendant or the indication towards one of them, whether in the court of law or elsewhere. As for cases where there is suspicion of deception, such as if he testified for a thousand then said "I made a mistake, rather it is five hundred" or vice versa, it is accepted if said in the assembly. After rising from the assembly, it is not accepted. [Summary] Urdu Text: These are the words of Alamgiriyyah: If the witness is just, then in cases other than where suspicion exists, his testimony—even if the word 'testimony' or the name of the plaintiff or defendant or indication towards either is omitted—will be acceptable whether in the judicial assembly or elsewhere. However, in cases of suspicion, for example, first testifying to a thousand and then saying it was a mistake and it's actually five hundred or vice versa, it will be accepted within the judicial assembly. Once the judicial assembly concludes, it will not be accepted. [Summary (T)]

Fourthly: Even if for the sake of argument it is assumed that Jalal Khan's later addition won't be accepted, so what? Only that he didn't take Ismat Jahan Begum's name. But how does this necessitate testimony on an unspecified woman? He is explicitly saying that he saw that woman's face. Identification cannot happen through a name as much as it does through seeing the face. So he is definitely testifying about a specific woman whom he has seen. Yes, the judge did not know whether

Ismat Jahan Begum was the same woman whom the witness saw and testified about, or if it was some other woman. We have stated above that the solution for this was in the hands of the judge, not the witness. Why did the judge not summon Ismat Jahan Begum before the witness?

---

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/463. Page 340 of 738

...यह उसका नाम है, तब भी स्वीकार कर लिया जाएगा और गवाही में मौलिक रूप से कोई दोष नहीं माना जाएगा, क्योंकि इन नामों का छूट जाना संदेह का कोई स्थान नहीं है। और यदि सभा अभी नहीं बदली है, तो संदेह और आरोप के आधारों में परिवर्तन भी स्वीकार किए जाएंगे। उदाहरण के लिए, गवाही दी कि इस वादी के इस प्रतिवादी पर एक हज़ार रुपये आते हैं, गवाही समाप्त होने के बाद कहा कि मैं भूल गया था पाँच सौ आते हैं या मुझे याद नहीं रहा था दो हज़ार आते हैं, इन परिवर्तनों से गवाही से पहले कोई फ़र्क़ नहीं आएगा जब तक कि सभा नहीं बदली हो और गवाह शरीयत के अनुसार न्यायप्रिय (आदिल) हो। यहाँ न सभा बदली और न ही गवाह ने कोई बदलाव किया; वह केवल ऐसी बात बयान करता है जिसमें विद्वानों के स्पष्टीकरण के अनुसार कोई संदेह नहीं है। गवाही के कर्तव्य को पूरा करने के लिए उस पर इसका सुधार करना आवश्यक था। बयान सुनने के बाद, इसके विस्तार को दोष का कारण मानना मौलिक रूप से सही नहीं हो सकता। काफ़ी, बहर-उर-राईक़, इनाया, आलमगीरिया आदि में है:

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: इसके लिए शब्द ये हैं: यदि वह न्यायप्रिय हो, तो उसकी गवाही संदेह के स्थानों के अलावा स्वीकार की जाती है, जैसे गवाही शब्द छोड़ देना या वादी या प्रतिवादी का नाम छोड़ देना या उनमें से किसी एक की ओर संकेत करना, चाहे न्याय सभा (अदालत) में हो या कहीं और। जहाँ तक धोखे के संदेह का स्थान है, जैसे कि यदि उसने एक हज़ार की गवाही दी फिर कहा कि मुझसे गलती हुई बल्कि वह पाँच सौ हैं या इसके विपरीत, तो यह सभा में कहे जाने पर स्वीकार कर लिया जाएगा। सभा से उठ जाने के बाद स्वीकार नहीं किया जाएगा। [संक्षिप्त] उर्दू पाठ: ये आलमगीरिया के शब्द हैं: यदि गवाह न्यायप्रिय (आदिल) है, तो संदेह के स्थान के अलावा उसकी यह गवाही कि 'गवाही' शब्द या वादी या प्रतिवादी का नाम या दोनों में से किसी एक की ओर संकेत छूट गया, स्वीकार्य होगी चाहे न्याय सभा हो या अन्य। लेकिन संदेह के स्थान में, उदाहरण के लिए, पहले उसने एक हज़ार की गवाही दी अब कहता है कि यह गलती हुई बल्कि पाँच सौ है या इसका उल्टा करता है, तो न्याय सभा में स्वीकार की जाएगी और न्याय सभा समाप्त होने के बाद स्वीकार नहीं होगी। [संक्षिप्त (त)]

चौथा: गलत मानकर ही सही कि जलाल खां के पिछले जुड़ाव को नहीं माना जाएगा, तो फिर क्या हुआ? बस इतना ही कि उसने इस्मत जहाँ बेगम का नाम नहीं लिया। लेकिन इससे किसी अनिश्चित महिला पर गवाही कैसे अनिवार्य हो गई? वह स्पष्ट रूप से कह रहा है कि मैंने उस महिला का चेहरा

देखा था। नाम से वह पहचान नहीं हो सकती जो चेहरा देखने से होती है। तो वह निश्चित रूप से एक विशिष्ट महिला पर गवाही दे रहा है जिसे उसने देखा है। हाँ, जज को पता नहीं चला कि क्या इस्मत जहाँ बेगम ही वही महिला है जिसे गवाह ने देखा और उस पर गवाही दी, या वह कोई और महिला थी। हमने ऊपर बताया है कि इसका समाधान जज के हाथ में था न कि गवाह के। जज ने इस्मत जहाँ बेगम को गवाह के सामने क्यों नहीं बुलाया?

---

१ फतावा हिन्दिया, किताब अल-शहादत, अध्याय ३, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/४६३। पृष्ठ ३४०/७३८

گیا تھا اس کا یہ نام ہے جب بھی قبول کر لیں گے اور شہادت میں اصلاً نقص نہ جانیں گے کہ ان ناموں کا بیان سے رہ جانا کوئی محلِ تہمت نہیں اور اگر مجلس ہنوز نہ بدلی جب تو موضعِ شبہ و تہمت کی تبدیلیں بھی قبول کرلیں گے مثلاً گواہی دی کہ اس مدعی کے اس مدعا علیہا پر ہزار روپے آتے ہیں، ختم شہادت کے بعد کہا میں بھول گیا تھا پانچ سو آتے ہیں یا مجھے یاد نہ رہا تھا دو ہزار آتے ہیں ان تبدیلیوں سے قبلِ شہادت میں کچھ فرق نہ آئے گا جبکہ مجلس ہنوز نہ بدلی ہو اور شاہد شاہدِ شرعی ہو یہاں کہ نہ مجلس بدلی نہ شاہد نے کوئی تبدیلی کی صرف ایسی بات بیان کرتا ہے جس میں بتصریح علماء تہمت نہیں اور اس کا تدارک ادائے فریضہ شہادت کے لئے اس پر لازم تھا بعد سماع اظہار اس کے بڑھانے کو وجہ نقص قرار دینا اصلاً صحیح نہیں ہو سکتا، کافی و بحر الرائق و عنایہ و عالمگیریہ و غیر ہما میں ہے:

[جدول] واللفظ لهذا ان كان عدلا قبلت شهادته في غير موضع الشبهة مثل ان يدع لفظة الشهادة او يترك ذكر اسم المدعي او المدعى عليه او الاشارة الى احدهما سواء كان في مجلس القضاء اوفي غيره اما في موضع شبهة التلبيس كما اذا شهد بألف ثم قال غلطت بل هي خمسمائة او بالعكس تقبل اذا قال في المجلس، وبعدما قام عن المجلس فلم تقبل ۱ اھ باختصار۔ | الفاظ عالمگیری کے ہیں، اگر گواہ عادل ہو تو موضعِ شبہ کے غیر میں اس کی یہ شہادت کہ لفظِ شہادت یا مدعی یا مدعیٰ علیہ کا نام یا دونوں میں سے کسی ایک کی طرف اشارہ چھوٹ گیا مقبول ہوگی خواہ مجلسِ قضاء ہو یا غیر ہو لیکن مقامِ شبہ میں مثلاً پہلے اس نے ہزار کی شہادت دی اب کہتا ہے یہ غلطی ہوئی بلکہ پانچ سو ہے یا اس کا عکس کرتا ہے تو مجلسِ قضاء میں قبول کی جائیگی اور مجلسِ قضاء ختم ہونے کے بعد قبول نہ ہوگی اھ مختصراً (ت)

رابعاً: بفرض غلط یہ بھی سہی کہ جلال خاں کا پچھلا الحاق نہ مانا جائے گا پھر کیا ہوا اسی قدر ناکہ عصمت جہاں بیگم کا نام اس نے نہ لیا مگر اس سے غیرِ معین عورت پر شہادت کہاں سے لازم آئی وہ صراحتہً کہہ رہا ہے کہ میں نے اس عورت کا منہ دیکھا تھا، نام سے تو وہ تعیین ہو بھی نہیں سکتی جو منہ دیکھنے سے ہوتی ہے تو وہ ضرور ایک معین عورت پر گواہی دے رہا ہے جو اس کی دیکھی ہوئی ہے ہاں مجوز کو معلوم نہ ہوا کہ عصمت جہاں بیگم ہی وہ عورت ہے جسے گواہ نے دیکھا اور اس پر گواہی ادا کی یا وہ کوئی اور عورت تھی ہم اوپر بیان کر آئے کہ اس کا چارہ کار مجوز کے ہاتھ میں تھا کہ گواہ کے، مجوز نے عصمت جہاں بیگم کو کیوں نہ بلوایا شاہد کے سامنے

Fatawa Ridawiyya, Volume 18

Why wasn't her face uncovered so he could identify her? If Ismat Jahan Begum was a veiled woman from a respectable family and her coming to court was not appropriate, the judge should have sent Jalal Khan with his officer to Ismat Jahan Begum's house to complete the testimony. Not allowing the testimony to be completed and then objecting to the witness makes no sense. In short, identification is not necessarily required by name and lineage alone; it can be either that or facial identification. It is in 'Jami' al-Fusulayn':

Identification by face or by lineage is necessary for the provision of testimony.	**Identification of the face or lineage is necessary for giving testimony. (T)**

If in this statement the first type was omitted and the second was mentioned, its completion was in the hands of the judge. Understand this.

(20) An objection was raised against the testimonies of Sarwari Begum and Wajdi Begum, that they stated the duration of the event without using the word 'or' (ya) in such a way that 'it has been seven to eight months', which implies two durations. Such testimony is not legally (shari'ah) acceptable due to ignorance. Mentioning 'without the word or' is useless; even if the word 'or' were used, the exact time would not be determined. Rather, when non-determination was more evident, the learned judge did not consider that the proof of marriage does not depend on determining the time, nor is ignorance of the time harmful. From the hesitation and uncertainty, at least this much will be understood that the witness does not remember the date. Then what is the harm? Scholars say that if the judge asks the witness about the time and he explicitly states his ignorance, it is not harmful because it is a redundant and extra matter whose determination is not necessary. In 'Wajiz al-Kardari' and then in 'Qurrat al-Uyun' it is written:

If the judge asks them about the time or the place and they say 'we do not know,' their testimony is accepted for they are not burdened with that [end of quote]. In it, from 'al-Durr al-Muntaqa' citing 'al-Fath' etc.: the witness is not burdened with stating the time and place. [end of quote]

I say: There is a clear difference between witnesses disagreeing on the place or time, and one of them hesitating in one of them; for both...

If the judge asks the witnesses about the place or time and they express ignorance, the testimony will be accepted because they are not bound by it [end of quote]. In the same, citing 'al-Durr al-Muntaqa' from 'al-Fath' etc., it is mentioned that the witness should not be bound to state the place or time [end of quote].

I say: There is a clear difference between the witnesses' disagreement in stating the time or place and the hesitation of one of them in one of them. In these two cases, there is a clear difference...

1 Jami al-Fusulayn, Chapter 9, Islami Kutub Khana, Karachi, 1 / 122 2 Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Mustafa al-Babi, Egypt, 1 / 151 3 Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Mustafa al-Babi, Egypt, 1 / 151

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

उसका चेहरा क्यों नहीं खुलवाया गया ताकि वह पहचान सके? अगर इस्मत जहाँ बेगम एक सम्मानित परिवार की परदा-नशीन महिला थी कि कचहरी में उसका आना उचित नहीं था, तो हाकिम को चाहिए था कि अपने अमीन के साथ जलाल ख़ान को इस्मत जहाँ बेगम के घर भेजकर गवाही मुकम्मल करवाता। खुद गवाही मुकम्मल न होने देना और फिर गवाह पर ऐतराज करना कोई अर्थ नहीं रखता। संक्षेप में, पहचान के लिए केवल नाम और वंश ही आवश्यक नहीं है, बल्कि या तो यह हो या चेहरे की पहचान हो। 'जामे-अल-फ़ुसुलैन' में है:

गवाही देने के लिए चेहरे या वंश की पहचान आवश्यक है।	**गवाही की अदायगी में चेहरे या वंश की शिनाख्त (पहचान) ज़रूरी है। (त)**

अगर इस बयान में पहली किस्म छूट गई थी और दूसरी का उल्लेख था, तो इसे मुकम्मल करना हाकिम के हाथ में था। इसे समझें।

(२०) सरवरी बेगम और वाजदी बेगम की गवाहियों पर ऐतराज किया गया कि उन्होंने घटना की अवधि को 'या' शब्द के बिना इस तरह बयान किया है कि 'सात आठ महीने हुए', जो दो अवधियों का बोध कराता है। ऐसी गवाही अज्ञानता के कारण शरई तौर पर स्वीकार्य नहीं है। 'या' शब्द के बिना कहना तो व्यर्थ है; अगर 'या' शब्द के साथ भी होता तब भी समय निश्चित नहीं होता, बल्कि जब निश्चित न होना और भी स्पष्ट था, तब भी विद्वान जज ने इतना नहीं सोचा कि निकाह का सबूत समय के निर्धारण पर निर्भर नहीं है, और न ही समय का अज्ञान हानिकारक है। संकोच और हिचकिचाहट से कम से कम इतना तो समझ में आएगा कि गवाह को तारीख याद नहीं है, फिर इसमें क्या हर्ज है। विद्वान तो कहते हैं कि अगर हाकिम गवाह से समय पूछे और वह स्पष्ट रूप से अपनी अज्ञानता व्यक्त कर दे, तो इसमें कोई हर्ज नहीं क्योंकि यह एक फालतू और अतिरिक्त बात है जिसका निर्धारण आवश्यक नहीं है। 'वजीज करदरी' और फिर 'कुर्रतुल उयून' में है:

अगर काजी उन दोनों से समय या स्थान के बारे में पूछे और वे कहें 'हम नहीं जानते', तो उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि वे इसके पाबंद नहीं हैं [समाप्त]। उसी में 'अल-दुर्रुल मुनतका' से 'अल-फतह' आदि के हवाले से है: गवाह को समय और स्थान के बयान के लिए बाध्य नहीं किया जाएगा। [समाप्त]

मैं कहता हूँ: गवाहों का स्थान या समय में मतभेद होना और उनमें से एक का किसी एक में हिचकिचाना, इन दोनों में स्पष्ट अंतर है; क्योंकि दोनों...

अगर काजी जगह या ज़माने के मुताल्लिक़ गवाहों से सवाल करे और वो ला-इल्मी (अज्ञानता) ज़ाहिर करें तो गवाही क़बूल होगी क्योंकि वो इसके पाबंद नहीं हैं [समाप्त]। इसी में 'अल-दुर्रुल मुनतका' से 'फ़तह' वगैरह के हवाले से मज़कूर (उल्लेखित) है कि गवाह को मकान या ज़मान के बयान का पाबंद नहीं किया जाए [समाप्त]।

मैं कहता हूँ: गवाहों का ज़मान या मकान के बयान में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) और दोनों में से एक का बयान में तरद्दुद (हिचकिचाहट) करना, इन दो सूरतों में वाज़ेह (स्पष्ट) फ़र्क़ है। इख़्तिलाफ़ की...

1 जामे अल-फुसुलैन, अल-फ़स्ल अल-तासे', इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/122 2 कुर्रत उयून अल-अख़्यार, किताब अल-शहादात, बाब अल-इख़्तिलाफ़ फ़ी अल-शहादा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/151 3 कुर्रत उयून अल-अख़्यार, किताब अल-शहादात, बाब अल-इख़्तिलाफ़ फ़ी अल-शहादा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/151

اس کامنہ کیوں نہ کھلوایا کہ وہ شناخت کرتا عصمت جہاں بیگم اگر ذی عزت خاندان سے پردہ نشین مخدرہ تھی کہ کچہری میں اس کا آنا مناسب نہ تھا حاکم نے اپنے امین کے ساتھ جلال خاں کو عصمت جہاں بیگم کے مکان پر بھیج کر تکمیل شہادت کرائی ہوتی ، خود شہادت کامل نہ ہونے دینا اور شاہد پر اعتراض کرنا کوئی معنی نہیں رکھتا۔ بالجملہ کچھ خاص اسم ونسب ہی کے ساتھ معرفت لازم نہیں بلکہ یا یہ ہو یا معرفت چہرہ۔ جامع الفصولین میں ہے:

المعرفۃ بالوجہ او بالنسب لابد منھا لاداء الشھادۃ ۱- **شہادت کی ادائیگی میں چہرے یا نسب کی شناخت ضروری ہے(ت)**

اس اظہار میں اگر قسم اول متروک تھی، ثانی مذکور تھی اور اس کی تکمیل بدست حاکم تھی فافھم۔

(۲۰) سروری بیگم واجدی بیگم کی شہادتوں پر اعتراض فرمایا کہ مدت واقعہ کی بلایراد حرف یا کے اس طرح بیان کی ہے کہ عرصہ سات آٹھ ماہ کا ہوا جو محمول دو مدت پر ہے ایسی شہادت بوجہ جہالت شرعاً قابل قبول نہیں، بلایراد حرف یا کا ذکر تو بیکار ہے حرف یا کے ساتھ ہوتا جب بھی تعین نہ ہوتا بلکہ جب تعین نہ ہونا اور اظہر تھا مگر ذی علم مجوز نے اتنا خیال نہ فرمایا کہ ثبوت نکاح تعین زمان پر موقوف نہیں، نہ جہالت زمانہ اس کو مضر ، تردد تردید سے آخراسی قدر تو مفہوم ہوگا کہ گواہ کو تاریخ یاد نہیں پھر کیا حرج ہوا۔ علماء تو فرماتے ہیں اگر حاکم گواہ سے وقت پوچھے اور وہ صراحتاً اپنی بے علمی بیان کرے کچھ مضر نہیں کہ یہ لغو وزائد بات ہے جس کی تعین کی ضرورت نہیں، وجیز کردری پھر قرۃ العیون میں ہے:

لوسألهما القاضی عن الزمان اوالمکان فقال لا نعلم تقبل لهما لم یکلفا بہ ۲ اھ فیها عن الدرالمنتقٰی عن الفتح وغیرہ لایکلف الشاهد الٰی بیان الوقت والمکان ۳ اھ

اگر قاضی جگہ یا زمانہ کے متعلق گواہوں سے سوال کرے اور وہ لاعلمی ظاہر کریں تو گواہی قبول ہو گی کیونکہ وہ اسکے پابند نہیں ہیں اھ اسی میں الدر المنتقٰی سے فتح وغیرہ کے حوالہ سے مذکور ہے کہ گواہ کو مکان یا زمان کے بیان کے پابند نہیں کیا جائے اھ،

اقول: وبون بین بین اختلافهما فی المکان او الزمان وبین تردد احدهما فی احدهما فان کلا

میں کہتا ہوں گواہوں کا زمان یا مکان کے بیان میں اختلاف اور دونوں میں سے ایک کا بیان میں تردد کرنا، ان دو صورتوں میں واضح فرق ہے، اختلاف کی

1 جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۲۲ 2 قرۃ عیون الاخیار کتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادۃ مصطفی البابی مصر ۱/ ۱۵۱ 3 قرۃ عیون الاخیار کتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادۃ مصطفی البابی مصر ۱/ ۱۵۱

Fatawa Razawiya Volume 18

[Table 1] [Left Column - Arabic]: In cases of contradiction, the statement of one person negates the other, and with the change of time and place, the action and what is associated with it also change. However, a hesitant person does not negate the statement of another. So, it is like a lack of statement, which does not contradict the other; thus, no issue arises. (T) [Right Column - Urdu]: In the situation where both's talk is decisive for each other's talk, whereas the one who hesitates is not decisive for the other's talk, then it is like a lack of statement, by which there was no contradiction with the other, so no harm occurred. (T)

(21) The testimony of Bustan Khan is unreliable because he is the agent (wakil) for the marriage. He stated that he conducted the marriage contract himself through agency on behalf of the defendant. Testimony of an agent in a matter where he is the agent is invalid. If this objection had any merit, it would apply not only to Bustan Khan's testimony but also to the presiding judge himself. It is clear from the plaintiff's statement and the judge's clarifications that before the testimony, it had come to the judge's knowledge that he was identified as an agent and would testify to the occurrence of the marriage through his agency. At that point, it was incumbent upon the judge not to include him among the witnesses at all, nor to waste so much time of himself, the witness, and the legal counsels of both parties in hearing testimony, cross-examination, etc. To engage in something fundamentally invalid is a waste of time and is prohibited, unlawful, and a sin. As stated in 'Quniyah', 'Durr al-Mukhtar', and others:

[Table 2] [Left Column - Arabic]: It is prohibitively disliked (Makruh Tahrimi) because it is an occupation with something that is invalid. (1) [Right Column - Urdu]: It is prohibitively disliked (Makruh Tahrimee) because this is an occupation in an incorrect matter. (T)

But, praise be to Allah, neither the learned judge's time was wasted nor the witness's, nor did the judge commit any Shariah sin in hearing this testimony. Legally, Bustan Khan's testimony was certainly admissible and acceptable in this case. The testimony of an agent in a matter where he is the agent is invalid only when the 'Mashhud Bihi' (the matter being testified to), i.e., the intended purpose of the testimony, is the act of the agent himself, because a person's testimony about their own act is not acceptable. From the texts incorporated into the judgment from 'Qurrat al-Uyun':

[Table 3] [Left Column - Arabic]: His saying 'and the agent', meaning for marriage. His saying 'if it is for establishing the marriage', meaning it will not be accepted for establishing marriage because it is testimony about his own act. (2) [Right Column - Urdu]: His saying, and agent meaning for marriage. His saying if it is for the establishment of marriage, i.e., it will not be accepted in the establishment of marriage because this is testimony on his own act. (T)

Also, the same reason was quoted from 'Durr al-Mukhtar', but it is not the case here. Here, the 'act' and the 'mashhud bihi' are two different things: giving permission for the marriage...

(1) Durr al-Mukhtar, Kitab al-Salat, Bab al-Eidayn, Matba' Mujtabai Delhi, 1/114 (2) Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Qabul wa-Adamihi, Mustafa al-Babi Egypt, 1/111

फतवा रज़विया खंड 18

[तालिका 1] [बायाँ कॉलम - अरबी]: विरोधाभास के मामलों में, एक व्यक्ति का बयान दूसरे के बयान को खारिज करता है, और समय और स्थान के परिवर्तन के साथ, कार्य और उससे जुड़ी चीजें भी बदल जाती हैं। हालाँकि, एक हिचकिचाने वाला व्यक्ति दूसरे के बयान को खारिज नहीं करता है। इसलिए, यह बयान की कमी की तरह है, जो दूसरे का विरोध नहीं करता है; इस प्रकार, कोई समस्या उत्पन्न नहीं हुई। (त) [दायाँ कॉलम - उर्दू]: सूरत में दोनों की बात एक दूसरे की बात के लिए निर्णायक है जबकि हिचकिचाने वाला दूसरे की बात का निर्णायक नहीं है तो यह बयान न होने की तरह है जिससे दूसरे का विरोध न हुआ तो खराबी न हुई। (त)

(21) बुस्तान खान की गवाही अविश्वसनीय है क्योंकि वह निकाह का वकील (एजेंट) है। उसने बयान दिया कि उसने स्वयं एजेंसी के माध्यम से प्रतिवादी की ओर से निकाह का अनुबंध कराया था। जिस मामले में वह वकील हो, उस मामले में वकील की गवाही अमान्य है। यदि इस आपत्ति में कोई दम होता, तो यह न केवल बुस्तान खान की गवाही पर बल्कि स्वयं न्यायाधीश पर भी लागू होती। वादी के बयान और न्यायाधीश के स्पष्टीकरण से स्पष्ट है कि गवाही से पहले ही न्यायाधीश के संज्ञान में यह बात आ चुकी थी कि उसे वकील बताया गया है और वह अपनी एजेंसी के माध्यम से निकाह होने की गवाही देगा। उस समय न्यायाधीश के लिए यह आवश्यक था कि वह उसे गवाहों में बिल्कुल न लें, और न ही गवाही सुनने, जिरह आदि में अपना, उसका और दोनों पक्षों के कानूनी सलाहकारों का इतना समय बर्बाद करें। जो बात मूल रूप से सही नहीं है, उसमें व्यस्त होना समय की बर्बादी के अलावा वर्जित, अवैध और पाप है, जैसा कि 'कुनिया' और 'दुर-ए-मुख्तार' आदि में उल्लेख है:

[तालिका 2] [बायाँ कॉलम - अरबी]: यह 'मकरूह-ए-तहरीमी' है क्योंकि यह एक ऐसी चीज़ में व्यस्त होना है जो अमान्य है। (1) [दायाँ कॉलम - उर्दू]: मकरूह-ए-तहरीमी है क्योंकि यह गैर सही बात में व्यस्त होना है। (त)

लेकिन, अल्हम्दुलिल्लाह, न तो विद्वान न्यायाधीश का समय बर्बाद हुआ और न ही गवाह का, और न ही न्यायाधीश ने इस गवाही को सुनने में कोई शरिया पाप किया। कानूनी तौर पर, बुस्तान खान की गवाही इस मामले में निश्चित रूप से सुनवाई योग्य और स्वीकार्य थी। जिस मामले में वह वकील हो, उस मामले में वकील की गवाही केवल तब अमान्य होती है जब 'मशहूद बिही' (जिस मामले की

गवाही दी जा रही है), यानी गवाही का उद्देश्य, स्वयं वकील का कार्य हो, क्योंकि अपने कार्य पर मनुष्य की गवाही स्वीकार्य नहीं है। फैसले में 'कुर्रत अल-उयून' से उद्धृत इबारतों में है:

[तालिका 3] [बायाँ कॉलम - अरबी]: उनका कथन 'और वकील', यानी निकाह के लिए। उनका कथन 'यदि निकाह को साबित करने के लिए हो', यानी निकाह साबित करने के लिए इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि यह उसके अपने कार्य पर गवाही है। (2) [दायाँ कॉलम - उर्दू]: उनका कहना, और वकील यानी निकाह का। उनका कहना अगर निकाह के सबूत में हो, यानी निकाह के सबूत में स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि यह अपने काम पर गवाही है। (त)

इसके अलावा, यही कारण 'दुर-ए-मुख्तार' से उद्धृत किया गया है, लेकिन यहाँ ऐसा नहीं है। यहाँ, 'कार्य' और 'मशहूद बिही' दो अलग-अलग चीजें हैं: निकाह की अनुमति देना...

(1) दुर-ए-मुख्तार, किताब अस-सलात, बाब अल-ईदैन, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/114 (2) कुर्रत अल-उयून अल-अख्यार, किताब अश-शहादत, बाब अल-क़बूल व अदमिही, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र, 1/111

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

[جدول ۱] [بایاں کالم - عربی]: المختلفین قاطع بمقالہ و باختلاف الزمان والمکان یختلف الفعل و ما الحق بہ اما المردد فلم یقطع بشیئ فلم یکن الاکعدم البیان فلاخلاف فلامحذور۔ [دایاں کالم - اردو]: صورت میں دونوں کی بات ایک دوسرے کی بات کیلئے قاطع ہے جبکہ تردد کرنیوالا دوسرے کی بات کا قاطع نہیں ہے تو یہ عدم بیان کی طرح ہے جس سے دوسرے کا خلاف نہ ہوا تو خرابی نہ ہوئی۔ (ت)

(۲۱) بوستاں خاں کی شہادت غیر معتبر کہ وکیلِ نکاح ہے بذریعہ وکالت خود عقد کرانا مدعا علیہا کا بیان کیا ہے اور وکیل کی شہادت جس امر میں وہ وکیل ہو ناجائز ہے۔ یہ اعتراض اگر کچھ اصلیت رکھتا تو نہ فقط شہادت بوستاں خاں بلکہ خود حاکم مجوز پر بھی تھا، بیانِ مدعی و تنقیحات مجوز سے ظاہر ہے کہ پیش از شہادت علمِ مجوز میں آچکا تھا کہ اسے وکیل بتایا گیا ہے اور یہ اپنی وکالت سے وقوعِ تزویج کی شہادت دے گا تو اسی وقت مجوز پر لازم تھا کہ اسے ہر گز شہود میں نہ لیں اور نہ اتنی طویل دیر تک سماعِ شہادت و جرح و وغیرہ میں اپنا اور اس کا اور وکلاءِ فریقین کا وقت ضائع نہ فرمائیں کہ جو امر اصلاً صحیح نہیں اس سے اشتغال تضییع وقت کے علاوہ ممنوع و ناجائز و گناہ ہے، قنیہ و در مختار و غیر ہما میں ہے:

[جدول ۲] [بایاں کالم - عربی]: تکرہ تحریماً لانہ اشتغال بما لا یصح ۱۔ [دایاں کالم - اردو]: مکروہِ تحریمہ ہے کیونکہ یہ غیر صحیح امر میں اشتغال ہے۔ (ت)

مگر بحمد اللہ نہ ذی علم مجوز کا وقت ضائع ہوا نہ گواہ کا، نہ اس سماعِ شہادت میں مجوز نے کوئی شرعی گناہ کیا کہ شرعاً بوستاں خاں کی شہادت اس مقدمہ میں ضرور قابلِ سماعت و قبول

تھی وکیل کی شہادت جس امر میں وہ وکیل ہو اس وقت ناجائز ہے کہ مشہود بہ یعنی امرِ مقصود بالشہادت خود اس وکیل کا فعل ہو کہ انسان کی شہادت اپنے فعل پر مقبول نہیں، خود عبارات منسلبکہ فیصلہ میں قرۃ العیون سے ہے:

[جدول ۳] [بایاں کالم - عربی]: قولہ والوکیل ای بالنکاح قولہ لو بائثبات النکاح ای لا تقبل بائثبات النکاح لانھا شھادۃ علی فعلہ ۲۔ [دایاں کالم - اردو]: اس کا قول، اور وکیل یعنی نکاح کا۔ اس کا قول اگر نکاح کے اثبات میں ہو، یعنی اثباتِ نکاح میں قبول نہ کیا جائے گا کیونکہ یہ اپنے فعل پر شہادت ہے۔ (ت)

نیز یہی علت در مختار سے نقل فرمائی مگر یہاں ایسا نہیں، یہاں فعل و مشہود بہ دو ہیں نکاح کی اجازت دینی

۱ در مختار کتاب الصلوٰۃ باب العیدین مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۱۴ ۲ قرۃ عیون الاخیار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مصطفی البابی مصر ۱/۱۱۱

صفحہ 738 کا 342

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...that was the act of Ismat Jahan Begum and performing the marriage contract (Tawalli-e-Aqd) i.e., proposal or acceptance was the act of the Qazi (marriage officiant); Bustan Khan had no role in either. He was merely an intermediary conveying permission, as is the general custom for every marriage representative (wakil) in these regions, where the objective is to have the marriage solemnized by the Qazi. This representative only conveys permission, and does not perform the contract himself. "Agreements in custom are like conditions stipulated in words, as everyone has explicitly stated." (Customarily established things are like verbally stipulated conditions -Translator). Therefore, the learned judge also said 'to have the contract performed' and not 'to perform the contract', and the testimony of the conveyor is acceptable even if he narrates his own act of conveying in the testimony. It is stated in Fatawa Alamgiriya:

Arabic	**Urdu**
It is reported from Imam Abu Yusuf in 'Nawadir' that if two witnesses testify that so-and-so commanded us to convey to so-and-so that he has appointed him as an agent to sell his slave, and we informed him; or they testify that he commanded us to inform his wife that he has delegated the matter of her divorce to her, and we conveyed it to her and she divorced herself, their testimony is valid. But if they say: We testify that he entrusted us with the power to divorce his wife, and we gave her the choice and she chose herself (divorced herself), then their testimony will not be accepted. It is similar in 'Al-Muhit'.	It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) in 'Nawadir' that when any witness gives testimony that "so-and-so commanded me to convey to so-and-so that he has made him a representative for sale, and we conveyed that matter to him," or gave testimony that "we were commanded to inform his wife that he has delegated the authority of divorce to her, so we informed the wife and she divorced herself," this testimony is permissible. And if the witnesses said, "We testify that he entrusted us with the authority of his wife's divorce and we gave the authority to his wife and she divorced herself," then this testimony will not be accepted. It is similarly stated in 'Al-Muhit'. (T)

(22) Syed Fazl Ali Shah, the Qazi performing the marriage, although a good and pious man, his testimony is useless due to ignorance. The mentioned testimony proves neither the date, nor the month, nor the names of the witnesses, nor the representation (wakalat), nor the name of the wedded woman, which is a condition in

this case. The testimony of the said Syed Sahib is absolutely inadmissible, and this is the kind of testimony whose hearing and wasting one's own time, as well as that of the witnesses and legal counsels of the parties, was not at all permissible for the judge. Since it was not valid before being presented, hearing it was entirely impermissible and a waste of time. Objection to this testimony.

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/462.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

...कि इस्मत जहां बेगम का कृत्य था और तवल्ली-ए-अक़द यानी ईजाब या क़बूल करना क़ाज़ी (निकाह पढ़ाने वाले) का कृत्य था, उन दोनों में बुस्तान खां का कोई कृत्य नहीं है। वह बीच में सिर्फ अनुमति के संदेशवाहक थे, जैसा कि इन क्षेत्रों के सामान्य चलन में हर निकाह के वकील का हाल है कि निकाह पढ़वाना क़ाज़ी से अभीष्ट होता है। यह वकील सिर्फ अनुमति पहुँचाने वाला होता है, न कि वह स्वयं निकाह का अनुबंध (अक़द) करे। "प्रथा में स्वीकृत बातें शब्दों में निर्धारित शर्तों के समान होती हैं, जैसा कि सभी ने स्पष्ट रूप से कहा है।" (प्रथा में निश्चित चीज़ शब्दों में शर्त की तरह है - अनुवादक)। इसलिए विद्वान न्यायाधीश ने भी 'निकाह करवाना' कहा है न कि 'निकाह करना', और संदेशवाहक की गवाही स्वीकार्य है भले ही वह गवाही में अपने संदेश पहुँचाने के कृत्य का भी वर्णन करे। फ़तावा आलमगीरिया में है:

अरबी

इमाम अबू यूसुफ़ से 'नवादिर' में वर्णित है कि यदि दो गवाह गवाही दें कि फ़लां ने हमें आदेश दिया कि हम फ़लां को यह संदेश पहुँचा दें कि उसने उसे अपना ग़ुलाम बेचने का वकील नियुक्त किया है और हमने उसे सूचित कर दिया; या वे गवाही दें कि उसने हमें अपनी पत्नी को सूचित करने का आदेश दिया कि उसने उसे तलाक़ का अधिकार सौंप दिया है और हमने उसे सूचित कर दिया और उसने स्वयं को तलाक़ दे दिया, तो उनकी गवाही मान्य है। लेकिन यदि वे कहें कि: "हम गवाही देते हैं कि उसने हमें अपनी पत्नी के तलाक़ का अधिकार सौंपा और हमने उसकी पत्नी को अधिकार दे दिया और उसने स्वयं को तलाक़ दे दिया", तो यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। 'अल-मुहीत' में भी ऐसा ही है।

उर्दू अनुवाद

इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) से 'नवादिर' में वर्णित है कि जब कोई गवाह यह गवाही दे कि "मुझे फ़लां ने आदेश दिया है कि हम फ़लां को यह बात पहुँचा दें कि उसने उस फ़लां को बिक्री का वकील बनाया है और हमने उस तक वह बात पहुँचा दी," या यह गवाही दी कि "हमें आदेश दिया गया कि हम उसकी पत्नी को सूचित करें कि उसने तलाक़ का अधिकार उसे सौंपा है, तो हमने पत्नी को सूचित कर दिया और उसने स्वयं को तलाक़ दे दिया," यह गवाही जायज़ है। और यदि गवाहों ने कहा "हम गवाही देते हैं कि उसने हमें अपनी पत्नी के तलाक़ का अधिकार सौंपा है और हमने उसकी पत्नी को अधिकार दे दिया और उसने स्वयं को तलाक़ दे दिया," तो यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। मुहीत में ऐसा ही है। (त)

(22) सैयद फ़ज़ल अली शाह, निकाह पढ़ाने वाले क़ाज़ी, हालाँकि एक नेक और बहुत अच्छे आदमी हैं, लेकिन उनकी गवाही अज्ञानता के कारण अनुपयोगी है। उक्त गवाही से न तो तारीख़ का निर्धारण साबित होता है, न महीना, न गवाहों के नाम, न वकालत और न ही निकाह की गई महिला का नाम, जो इस मामले में अनिवार्य शर्त है। उक्त सैयद साहब की गवाही पूरी तरह से अस्वीकार्य है और यह वही गवाही है जिसे सुनना और इसमें अपना तथा गवाहों और पक्षकारों के वकीलों का समय नष्ट करना न्यायाधीश के लिए बिल्कुल भी जायज़ नहीं था। चूँकि यह गवाही पेश किए जाने से पहले ही वैध नहीं थी, इसलिए इसे सुनना-सुनाना पूरी तरह नाजायज़ और समय की बर्बादी थी। इस गवाही पर आपत्ति।

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-शहादात, अध्याय 4, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/462.

کہ عصمت جہاں بیگم کا فعل تھا اور تولی عقد یعنی ایجاب یا قبول کرنا کہ قاضی نکاح خوان کا فعل تھا ان دونوں میں بوستاں خاں کا کوئی فعل نہیں وہ بیچ میں صرف مبلغ اجازت تھا جیسا کہ ان بلاد کے عرف عام میں ہر وکیل نکاح کا حال ہے کہ نکاح پڑھوانا قاضی سے مقصود ہوتا ہے اور یہ وکیل صرف مبلغ اجازت، نہ یہ کہ آپ تولی عقد کرے "والعهود عرفاً كالمشروط لفظاً كما نصوا عليه قاطبة" (عرف میں معینہ چیز لفظوں میں مشروط کی طرح ہے جیسا کہ اس پر سب نے نص کی ہے۔ ت) ولہذا ذی علم مجوز نے بھی عقد کرانا کہا نہ کہ عقد کرنا، اور مبلغ کی شہادت مقبول ہے اگرچہ وہ اپنا فعل تبلیغ بھی شہادت میں بیان کرے۔ فتاویٰ عالمگیر یہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
عن ابي يوسف في النوادر اذا شهد شاهدان ان فلاناً امرنا ان نبلغ فلاناً انه قد وكله ببيع عبده وقد اعلمناه او امرنا ان نبلغ امرأته انه جعل امرها بيدها فبلغناها وقد طلقت نفسها جازت شهادتهما ولو قالا نشهد انه قال لنا خيرا امرأتي فخيرناها فاختارت نفسها لا تقبل شهادتهما كذا في المحيط	امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ سے نوادر میں مروی ہے کہ جب کوئی گواہ یہ شہادت دے کہ مجھے فلاں نے حکم دیا ہے کہ ہم فلاں کو یہ بات پہنچا دیں کہ اس نے اس فلاں کو بیع کا وکیل بنایا ہے اور ہم نے اس تک وہ بات پہنچادی، یا یہ شہادت دی کہ ہمیں حکم دیا کہ ہم اس کی بیوی کو اطلاع دیں کہ اس نے طلاق کا اختیار اسے تفویض کیا ہے تو ہم نے بیوی کو اطلاع کر دی ہے اور اس نے اپنے آپ کو طلاق دے دی ہے، یہ گواہی جائز ہے اور اگر گواہوں نے کہا ہم شہادت دیتے ہیں کہ اس نے ہمیں اپنی بیوی کی طلاق کا اختیار سونپا ہے اور ہم نے اس کی بیوی کو اختیار

عربی متن **اردو ترجمہ**

دے دیا اور اس نے اپنے آپ کو طلاق دے دی ہے تو یہ شہادت

قبول نہ ہو گی۔ محیط میں ایسا ہی ہے۔ (ت)

(۲۲) سید فضل علی شاہ قاضی نکاح خواں اگر چہ نیک آدمی اور بہت اچھا ہے لیکن شہادت بوجہ جہالت غیر مفید ہے کہ شہادت مذکور سے نہ تعین تاریخ ثابت ہے نہ مہینہ نہ اسمائے گواہان نہ وکالت نہ اسم منکوحہ جو شرط ہے اس مقدمہ میں، سید صاحب موصوف کی شہادت ضرور محض نامسموع ہے اور یہی وہ شہادت ہے جس کا سننا اور اس میں اپنا اور شاہد و وکلائے فریقین کا وقت ضائع کرنا مجوز کا ہرگز جائز نہ تھا کہ جب وہ پیش از شہادت ہرگز صحیح نہیں اور اس کا سننا سنانا سب ناجائز و تضییع وقت تھا۔ اس شہادت پر اعتراض

---

[1] فتاوٰی ہندیہ کتاب الشھادات الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۲

It is this, and not that the absence of a fixed date and month, and the mention of witnesses' names and legal representation makes it useless due to ignorance. In the testimony of marriage, the mention of these things is not at all necessary. Regarding the date and month, they have already been discussed in statement number 20. The mention of legal representation and the names of witnesses is even more redundant and unnecessary. Can any knowledgeable scholar provide proof from any book that marriage testimony is rejected unless the names of witnesses and legal representation are mentioned? Not at all. As for the name of the bride, although the Qazi did not verbally mention the name 'Ismat Jahan Begum' and only said that the name is written in the register, he certainly stated that the daughter of Masood Khan had given herself the authority [for marriage]. The daughter of Masood Khan who was capable of giving herself such authority is only Ismat Jahan Begum. Her two younger sisters are very young and not capable of granting permission for any transaction. The objective is to identify the bride, regardless of the method; mentioning the name specifically is not necessary. For example, if witnesses testify that Zaid married off his eldest daughter, the testimony is acceptable. Even if the witnesses say, "But we do not know that this defendant is Zaid's eldest daughter," the testimony will still be accepted, and witnesses will be brought by the claimant to prove that this defendant is indeed his eldest daughter. It is stated in Alamgiriya:

In Al-Khazanah, it is mentioned: if witnesses mentioned the eldest daughter but added, 'but we do not know the eldest daughter,' then they will be required to state that this specific woman is the eldest daughter. (T)

It is stated in Jami' al-Fusulayn:

They testified that he married his daughter to him, but we do not recognize her by her face. If he has only one daughter, the testimony is accepted because there is no longer any ambiguity/ignorance. (T)

(23) Muhammad Jan's testimony is definitely redundant and meaningless because he explicitly says, "I did not hear what name was taken for the lady," and apart from the name, he gave no other identification at all. However, although Ali Hussain's testimony remained redundant as it had no trace of the marriage or the bride's

name, but in fairness, it was kept redundant. When a witness says something so vague and ambiguous, the ruler (judge) is commanded to...

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 7, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/503.
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter 20, Regarding the Claim of Marriage, etc., Islami Kutub Khana Karachi, 1/257. Page 344 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

यह ऐसा है न कि तारीख और महीने के निर्धारण और गवाहों के नाम और वकालत के उल्लेख के बिना अज्ञानता के कारण यह अनुपयोगी है। निकाह की गवाही में इन चीजों का जिक्र बिल्कुल जरूरी नहीं है। तारीख और महीने के बारे में इबारत नंबर 20 में चर्चा की जा चुकी है और वकालत और गवाहों के नामों का उल्लेख उससे भी अधिक व्यर्थ और अनावश्यक है। क्या कोई जानकार विद्वान किसी किताब से सबूत दे सकता है कि निकाह की गवाही तब तक अस्वीकार्य है जब तक कि गवाहों के नाम और वकालत का जिक्र न हो? बिल्कुल नहीं। जहाँ तक मंकूहा (दुल्हन) के नाम का सवाल है, हालांकि काज़ी साहब ने जबानी तौर पर 'इसमत जहाँ बेगम' का नाम नहीं लिया और सिर्फ इतना कहा कि नाम रजिस्टर में लिखा है, लेकिन उन्होंने निश्चित रूप से यह कहा कि मसूद खान की बेटी ने स्वयं को अधिकार (निकाह के लिए) दिया था। मसूद खान की वह बेटी जो स्वयं को ऐसा अधिकार देने के योग्य थी, वह केवल इसमत जहाँ बेगम ही है। उसकी दो छोटी बहनें बहुत कम उम्र की हैं और किसी भी लेनदेन की अनुमति देने के योग्य नहीं हैं। उद्देश्य मंकूहा की पहचान करना है, चाहे वह किसी भी तरह से हो; विशेष रूप से नाम लेने की आवश्यकता नहीं है। उदाहरण के तौर पर, यदि गवाह गवाही दें कि ज़ैद ने अपनी बड़ी बेटी का निकाह किया, तो गवाही स्वीकार्य है। यहाँ तक कि अगर गवाह यह भी कहें कि "लेकिन हम यह नहीं जानते कि यह प्रतिवादी ज़ैद की बड़ी बेटी है," तब भी गवाही स्वीकार की जाएगी और वादी से इस पर गवाह लिए जाएंगे कि यही प्रतिवादी उसकी बड़ी बेटी है। आलमगीरिया में है:

खज़ाना में है कि गवाहों ने बड़ी लड़की का उल्लेख किया और साथ ही कहा कि लेकिन हमें बड़ी लड़की की पहचान नहीं है, तो गवाहों को बाध्य किया जाएगा कि वे बयान करें कि बड़ी लड़की यह है। (त)

जामे उल फुसूलैन में है:

गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी बेटी का निकाह अमुक व्यक्ति से किया है लेकिन हम लड़की को चेहरे से नहीं पहचानते। तो अगर उस व्यक्ति की एक ही बेटी हो तो गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि अज्ञानता नहीं रही। (त)

(23) मुहम्मद जान की गवाही निश्चित रूप से व्यर्थ और निरर्थक है क्योंकि वह स्पष्ट रूप से कहता है कि "मैंने नहीं सुना कि महिला का क्या नाम लिया गया था" और नाम के अलावा कोई और पहचान

बिल्कुल नहीं बताई। लेकिन अली हुसैन की गवाही हालांकि व्यर्थ रही क्योंकि इसमें निकाह और मंकूहा का कोई नामोनिशान नहीं था, लेकिन निष्पक्षता से, उसे व्यर्थ रखा गया। जब कोई गवाह ऐसी अस्पष्ट और गोल-मोल बात कहे तो शासक (न्यायाधीश) को आदेश है कि वह उससे...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 7, खंड 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/503।
2. जामे उल फुसूलैन, अध्याय 20, निकाह के दावे के बारे में आदि, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/257। पेज 344 ऑफ़ 738

یہ ہے نہ یہ کہ تعین تاریخ و ماہ وذکر اسماء گواہان و وکالت سے خالی ہونے کے باعث بوجہ جہالت غیر مفید ہے شہادت نکاح میں ان اشیاء سے کسی کا ذکر اصلا لازم نہیں، تاریخ و ماہ کی نسبت عبارات نمبر ۲۰ میں گزریں اور وکالت واسماء گواہان کا ذکر اس سے بھی زیادہ لغو و غیر ضروری، کیا ذی علم مجوز کسی کتاب سے ثبوت دے سکتے ہیں کہ شہادت نکاح جب تک اسماء گواہان و وکالت کا ذکر نہ ہو مردود ہے؟ ہر گز نہیں ، رہا اسم منکوحہ اگرچہ قاضی صاحب نے عصمت جہاں بیگم کا نام زبانی نہ لیا صرف اتنا کہا کہ نام رجسٹر میں لکھا ہے مگر یہ ضرور کہا کہ مسعود خان کی دختر نے اپنے نفس کا اختیار دیا مسعود خان کی دختر جو اپنے نفس کا اختیار دینے کے قابل ہو ایک ہی عصمت جہاں بیگم ہے ، اس کی دو چھوٹی بہنیں بہت صغیر سن ہیں کہ کسی تصرف کی اجازت دینے کے قابل نہیں اور مقصود منکوحہ کا تعین ہے اگرچہ کسی طرح ہو کچھ نام لینے ہی کی ضرورت نہیں مثلا گواہ گواہی دیں کہ زید نے اپنی بڑی لڑکی کا نکاح کیا شہادت مقبول ہے یہاں تک کہ اگر گواہ یہ بھی کہیں کہ مگر ہم نہیں جانتے کہ یہ مد علیہا زید کی بڑی لڑکی ہے جب بھی گواہی مقبول ہوگی اور مدعی سے اس پر گواہ لئے جائیں گے کہ یہی مدعی علیہا اسکی دختر کلاں ہے ، عالمگیریہ میں ہے :

فی الخزانۃ قال زوج الکبری لکن لاندر الکبری یکلفہ باقامۃ البینۃ ان الکبری ھذہ۔ 1 | خزا نہ میں ہے کہ گواہوں نے بڑی لڑکی کا ذکر کیا اور ساتھ ہی کہا لیکن ہمیں بڑی لڑکی کا تعارف نہیں ہے تو گواہوں کو پابند کیا جائیگا کہ بیان کریں کہ بڑی لڑکی یہ ہے۔(ت)

جامع الفصولین میں ہے :

شهد ا ا نہ زوج بنتہ منہ ولا نعرفها بو جهها فلو لم تكن له الابت واحدة تقبل لزوال الجهالة۔ 2 |

گواہوں نے شہادت دی کہ اس نے اپنی لڑکی کا فلاں سے نکاح کیا ہے لیکن ہم لڑکی کو چہرہ سے نہیں پہچانتے تو اگر اس شخص کی ایک ہی لڑکی ہو تو شہادت قبول کی جائیگی کیونکہ جہالت نہ رہی (ت)

(۲۳) محمد جان کی شہادت ضرور لغو و مہمل ہے کہ وہ صراحتًا کہتا ہے میں نے نہ سنا کیا نام مسماۃ کا لیا تھا اور نام کے علاوہ بھی کوئی پتہ اصلاً نہیں بتایا مگر علی حسین کی گواہی اگرچہ لغو رہی کہ نکاح و منکوحہ کسی کا نام نشان نہیں لیکن انصافاً ، وہ لغو رکھی گئی شاہد جب ایسی گول مجمل بات کہے تو حاکم کو حکم ہے کہ اس سے

1 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب السابع الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۳ 2 جامع الفصولین الفصل العشرون فی دعوی النکاح الخ اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۵۷

Fatawa Razawiya Volume 18 (18)

[The judge should] inquire so that the matter becomes clear; if [the person] states something incomplete, he should ask him so that the matter is completed. It is stated in Ma'in al-Hukkam:

[Arabic Text]: It is appropriate to facilitate the permission for witnesses and not to delay them. When they are present, he should make them feel comfortable, respect them, put them at ease, and ask them about their testimony. If it is complete, he should record it; if it is incomplete, he should ask them about the remainder; and if it is concise/unclear, he should ask them for its explanation. [Urdu Text in Table]: It is appropriate to make the process of allowing witnesses easy; in this matter, witnesses should not be put into delay. When they are present, the judge should give them comfort, proximity, and ease, and take testimony from them. If the testimony is complete, he should note it down; otherwise, if it is incomplete, he should ask about the remaining matters; and if the testimony is concise, he should ask them for an explanation. (T)

And this is not indoctrination (coaching) but rather oversight for which the judge has been appointed. Most people of the current time are ignorant; they do not know what is legally necessary in testimony. If they are left to their own statements, common testimonies will turn out to be deficient and incomplete, and the rights of Muslims will be lost. Therefore, if the ruler knows that the claimant will not be able to present the claim in a proper manner, he is permitted to teach the claimant the method of making a claim; otherwise, the result will be that the rightful person remains deprived of their right. It is stated in Alamgiriya:

[Arabic Text]: A man who does not know how to present a claim and legal dispute; so the judge commands two men to teach him the claim and dispute, then they testify regarding that claim. Their testimony is permissible if they are both upright (just). There is no harm in this upon the judge; rather, it is permissible for one who is incapable of dispute and does not know how to present a claim, especially according to the saying of Abu Yusuf, may Allah Almighty have mercy on him. Likewise in al-Zahiriyya. [Urdu Text in Table]: If someone does not know the method of testimony or argument, the judge should command two men to teach him the testimony and argument. Then, if those same two individuals are witnesses to that claim, their testimony will be permissible provided those two individuals are just. There will be no objection to the judge in this; rather, it will be permissible when the claimant does

not have the power to conduct the claim and argument better, especially based on the saying of Imam Abu Yusuf, may Allah Almighty have mercy on him, as it is in Zahiriyya. (T)

1. Ma'in al-Hukkam, Chapter Six: On [the Judge's] Conduct with Litigants, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 23.
2. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Four, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/285.

पूछताछ करें ताकि बात स्पष्ट हो जाए; यदि कोई आधी-अधूरी बात कहे, तो उससे पूछें ताकि बात पूरी हो जाए। मुईन अल-हुक्काम में है:

[अरबी पाठ]: गवाहों की अनुमति को सुगम बनाना और उन्हें विलंब में न डालना उचित है। जब वे उपस्थित हों, तो उन्हें सहज महसूस कराएं, उनका सम्मान करें, उन्हें इत्मीनान दिलाएं और उनकी गवाही के बारे में पूछें। यदि वह पूर्ण हो, तो उसे नोट कर लें; यदि वह अधूरी हो, तो उनसे शेष के बारे में पूछें; और यदि वह संक्षिप्त (अस्पष्ट) हो, तो उनसे स्पष्टीकरण मांगें। [तालिका में उर्दू पाठ]: गवाहों की अनुमति का मामला आसान बनाना उचित है; इस मामले में गवाहों को देरी में नहीं डालना चाहिए। जब वे उपस्थित हों, तो काज़ी उन्हें सहजता, निकटता और इत्मीनान देकर उनसे गवाही ले। यदि गवाही पूरी हो तो उसे नोट कर ले; अन्यथा यदि अधूरी हो तो शेष मामलों के बारे में पूछे; और यदि गवाही संक्षिप्त हो तो उनसे स्पष्टीकरण पूछे। (त)

और यह सिखाना (पढ़ाना) नहीं है बल्कि वह देखरेख है जिसके लिए काज़ी नियुक्त किया गया है। वर्तमान समय के अधिकांश लोग अज्ञानी हैं; वे नहीं जानते कि शरीअत के अनुसार गवाही में क्या-क्या आवश्यक है। यदि उन्हें उनके अपने बयानों पर छोड़ दिया जाए, तो सामान्य गवाहियां अधूरी और अपूर्ण रह जाएंगी और मुसलमानों के अधिकार नष्ट हो जाएंगे। इसलिए यदि शासक को लगे कि दावेदार सही तरीके से दावा पेश नहीं कर पाएगा, तो उसे अनुमति है कि वह दावेदार को दावा करने का तरीका सिखा दे; अन्यथा परिणाम यह होगा कि अधिकार का स्वामी अपने अधिकार से वंचित रह जाएगा। आलमगीरिया में है:

[अरबी पाठ]: एक आदमी जो दावा और विवाद करना नहीं जानता; काज़ी दो आदमियों को आदेश देता है जो उसे दावा और विवाद सिखाते हैं, फिर वे उस दावे पर गवाही देते हैं। उनकी गवाही जायज़ है यदि वे दोनों न्यायप्रिय (आदिल) हों। इसमें काज़ी पर कोई दोष नहीं है; बल्कि यह उस व्यक्ति के लिए जायज़ है जो विवाद करने में असमर्थ है और दावा पेश करना नहीं जानता, विशेष रूप से अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैहि) के कथन के अनुसार। इसी प्रकार ज़हीरिया में है। [तालिका में उर्दू पाठ]: यदि कोई गवाही या बहस का तरीका नहीं जानता, तो काज़ी दो आदमियों को आदेश दे कि वे उसे गवाही और बहस सिखाएँ। फिर यदि वही दो व्यक्ति उस दावे के गवाह हों, तो उनकी गवाही जायज़ होगी बशर्ते कि वे दोनों व्यक्ति आदिल हों। इसमें काज़ी पर कोई आपत्ति नहीं होगी; बल्कि यह

जायज़ होगा जबकि दावेदार व्यक्ति दावे और बहस को बेहतर ढंग से करने की शक्ति नहीं रखता हो, विशेष रूप से इमाम अबू यूसुف (रहमतुल्लाह अलैहि) के कथन पर जैसा कि ज़हीरिया में है। (त)

1. मुईन अल-हुक्काम, छठा अध्याय: मुकदमेबाजों के साथ व्यवहार के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 23।
2. फ़तावा हिंदीया, गवाही की किताब, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 3/285।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

استفسار کرے تاکہ بات صاف ہو جائے ناتمام بات کہے تو اس سے پوچھے کہ بات پوری ہو جائے۔

معین الحکام میں ہے:

ینبغي ان یسھل اذن البینات ولا یمطلھم فاذا حضروا انسھم وقر بھم وبسطھم وسالھم عن شھادتھم فان کانت تامة قیدھا وان کانت ناقصة سألھم عن بقیتھا وان کانت مجملة سألھم عن تفسیرھا 1۔ گواہوں کی اجازت کا معاملہ آسان بنانا مناسب ہے اس معاملہ میں گواہوں کو تاخیر میں مبتلا نہیں کرنا ہو گا جب وہ حاضر ہو جائیں تو قاضی ان کو انس، قرب اور فراخی دے کر ان سے شہادت لے اگر شہادت مکمل ہو تو نوٹ کر لے ورنہ ناقص ہو تو بقیہ امور پوچھے اور اگر شہادت مجمل ہو ان سے تفسیر پوچھے۔ (ت)

اور یہ تلقین نہیں بلکہ نظر ہے جس کے لئے قاضی مقرر ہوا، اکثر ابنائے زمانہ جاہل ہیں وہ نہیں جانتے کہ شہادت میں شرعاً کیا کیا ضرور ہے اگر انہیں کے بیان پر چھوڑا جائے عام شہادتیں ناقص و ناتمام اتریں گی اور حقوق مسلمین ضائع ہوں گے ولہذا اگر حاکم جانے کہ مدعی دعوٰی برو جہ صحیح ادا نہ کر سکے گا تو اسے اجازت ہے مدعی کو دعوٰی کرنے کا طریق سکھادے ورنہ وہی حاصل ہوگا کہ صاحب حق حق سے محروم رہے گا، عالمگیریہ میں ہے:

رجل لا یحسن الدعوی والخصومة فامر القاضي رجلین فعلمأہ الدعوی الخصومة ثم شھد اعلی تلك الدعوی جازت شھادتھما ان کانا عدلین ولا بأس بذلك علی القاضي بل ھو جائز فیمن لا یقدر علی الخصومة ولا یحسن الدعوی خصوصاً علی قول ابی یوسف رحمہ اللہ تعالی کذا في الظھیریة 2۔ اگر کوئی شہادت یا بحث کا طریقہ نہیں جانتا قاضی دو آدمیوں کو حکم دے کہ وہ اس کو شہادت اور

بحث سکھائیں پھر وہی دو شخص اگر اس دعوٰی کے گواہ ہوں تو ان کی شہادت جائز ہوگی بشرطیکہ وہ دونوں شخص عادل ہوں اس میں قاضی پر کوئی اعتراض نہ ہوگا بلکہ یہ جائز ہوگا جبکہ مدعی شخص دعوٰی اور بحث بہتر کرنے کی قدرت نہیں رکھتا خصوصاً امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر ظہیریہ میں یوں ہے۔ (ت)

1 معین الحکام الفصل السادس فی سیرتہ مع الخصوم مصطفی البابی مصر ص ۲۳ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۲۸۵

Fatawa Razawiyya Volume 18

(24) The objection to Shafi Haider Khan's testimony that he is neither a witness to the proxy nor to the identification, and that in the words he used regarding the testimony of marriage, he mentioned neither the name of the marriage nor the bride, is very surprising. The copy of the statement that came here begins with these words: "It has been about seven months since the marriage of Hasan Raza Khan with Musammat Ismat Jahan Begum, daughter of Maulvi Masood Khan, took place before me; I was present in that marriage gathering." Now what can be said to this? This is clearly a witness to marriage, and he is naming both the marriage and the bride. Yes, at the end it is recorded that Bostan Khan came out and said, "Chanda Mian, perform the marriage ceremony," then the Qazi Sahib recited the sermon and performed the marriage after the offer and acceptance. Here indeed he did not name the couple, but what was the need when he had already stated it clearly at the beginning.

(25) The state of Nizam-ud-Din Khan's testimony is the same as what happened in number 23 regarding Ali Husain.

(26) Jalal Khan's part of the statement regarding the solemnization of marriage is not worthy of consideration because when his testimony regarding the proof of proxy, which is the actual basis and foundation for the correctness of the claim, is null and void, how can his part of the statement in this regard be considered reliable?

Firstly: In previous statements it became clear that neither was the proof of proxy missing upon which the correctness of the claim depended, nor was Jalal's testimony regarding the proxy nullified; both things are wrong.

Secondly: Suppose if one part of a statement is not accepted due to lack of definition, why should the second part of the statement, which relates to a separate matter, be rejected? In number 5, it was mentioned from Fusul-i-Imadiya and Fatawa Alamgiri that one witness testified only to the proxy, while another testified to both the proxy and the dismissal—that is, he was appointed a proxy and then dismissed. Thus, the second person's testimony regarding dismissal is rejected because the quorum is not complete, but it is accepted regarding the proxy because the quorum on that is complete. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

They both testified to a thousand and one of them said, 'He paid five hundred.' It is accepted for a thousand, unless another witness testifies with him.	**Both testified to one thousand, and one also said that he has paid five hundred; so the testimony for one thousand will be correct, but only if another witness joins in testifying to the payment of five hundred. (T)**

See, here too, this part of one witness's testimony that a thousand rupees were due from the defendant was accepted, and the second part that he had paid five hundred out of them was not heard. You will find many such examples in the books of jurisprudence.

---

[1] Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahada, Matba' Mujtabai Delhi, 2/100.

(24) शफी हैदर खां की गवाही पर यह आपत्ति कि वह न तो वकील का गवाह है और न ही पहचान का, और निकाह के बारे में जो शब्द उसने गवाही में कहे, उनमें न तो निकाह का नाम लिया और न ही वधू का, यह अत्यंत आश्चर्यजनक है। बयान की प्रति जो यहाँ आई है, उसका प्रारंभ इन शब्दों से होता है: "लगभग सात महीने हुए कि हसन रज़ा खां का निकाह मुसम्मात इस्मत जहाँ बेगम, पुत्री मौलवी मसूद खां के साथ हुआ, मेरे सामने मैं उस निकाह की मजलिस में शरीक था।" अब इसे क्या कहा जाए? यह तो स्पष्ट रूप से निकाह का गवाह है और निकाह व वधू दोनों का नाम ले रहा है। हाँ, अंत में यह लिखवाया है कि बोस्तां खां बाहर आए और कहा, "चंदा मियां, निकाह पढ़ाओ," तब काज़ी साहब ने खुतबा पढ़ा और ईजाब-ओ-क़ुबूल (प्रस्ताव और स्वीकृति) के बाद निकाह पढ़ाया। यहाँ वास्तव में उसने जोड़े का नाम नहीं लिया, लेकिन इसकी क्या आवश्यकता थी जब वह पहले ही स्पष्ट रूप से बता चुका था।

(25) निज़ाम-उद-दीन खां की गवाही का भी वही हाल है जो नंबर 23 में अली हुसैन के मामले में गुज़रा।

(26) जलाल खां के बयान का वह हिस्सा जो निकाह के संपन्न होने के बारे में है, वह इस कारण विचारणीय नहीं है क्योंकि जब वकालत के प्रमाण के संबंध में उसकी गवाही, जो दावे की सत्यता का मूल आधार और निर्भरता है, अमान्य है, तो इस बारे में उसके बयान का हिस्सा कैसे विश्वसनीय हो सकता है?

पहला: पिछले बयानों में यह स्पष्ट हो गया कि न तो वकालत का वह प्रमाण लुप्त था जिस पर दावे की सत्यता निर्भर थी, और न ही वकालत के संबंध में जलाल की गवाही अमान्य थी; दोनों बातें गलत हैं।

दूसरा: मान लीजिए कि यदि बयान का एक हिस्सा परिभाषा के अभाव के कारण स्वीकार्य नहीं है, तो बयान का दूसरा हिस्सा, जो एक अलग मामले से संबंधित है, क्यों खारिज किया जाना चाहिए? नंबर 5 में फुसुल-ए-इमादिया और फतावा आलमगीरी से यह बात गुज़री कि एक गवाह ने केवल वकालत पर गवाही दी, दूसरे ने वकालत और बर्खास्तगी दोनों पर, यानी उसे वकील भी बनाया और फिर बर्खास्त भी कर दिया। तो बर्खास्तगी के बारे में दूसरे व्यक्ति की गवाही खारिज है क्योंकि कोरम पूरा नहीं है, और वकालत के बारे में स्वीकार्य है क्योंकि उस पर कोरम पूरा है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

उन दोनों ने एक हज़ार की गवाही दी, और उनमें से एक ने कहा, 'उसने पाँच सौ अदा कर दिए।' यह एक हज़ार के लिए स्वीकार्य है, जब तक कि उसके साथ दूसरा गवाह (भुगतान के लिए) गवाही न दे।	**दोनों ने एक हज़ार की गवाही दी और एक ने यह भी कह दिया कि उसने पाँच सौ अदा कर दिए हैं; तो एक हज़ार की गवाही सही होगी, लेकिन तभी जब पाँच सौ की अदायगी में कोई दूसरा साथ गवाही दे। (त)**

देखो यहाँ भी एक गवाह की गवाही का यह हिस्सा कि प्रतिवादी पर एक हज़ार रुपये आते थे, स्वीकार कर लिया गया और दूसरा हिस्सा कि उसने उनमें से पाँच सौ अदा कर दिए हैं, नहीं सुना गया। फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) की किताबों में इसके बहुत से उदाहरण मिलेंगे।

---

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल् इख्तिलाफ़ फ़िश शहादा, मतब' मुज्तबाई दिल्ली, 2/100.

(۲۴) شفیع حیدر خاں کی شہادت پر اعتراض کہ وہ گواہ نہ تو وکیل کا ہے نہ شناخت کا، جو الفاظ نکاح کے بابت گواہی دی ہے اس میں نہ نام نکاح کا لیا نہ منکوحہ کا، سخت تعجب خیز ہے نقل اظہار کہ یہاں آئی اس کا شروع ان لفظوں سے ہے، عرصہ کم و بیش سات ماہ کا ہوا کہ حسن رضا خاں کا نکاح مسماۃ عصمت جہاں بیگم مولوی مسعود خاں کی بیٹی سے ہوا میرے روبرو میں اس جلسہ نکاح میں شریک تھا، اب اسے کیا کہا جائے یہ تو کھلا گواہ نکاح ہے اور نکاح و منکوحہ دونوں کا نام لے رہا ہے، ہاں اخیر میں یہ لکھایا ہے کہ بوستاں خاں باہر آئے اور کہا کہ چندامیاں نکاح پڑھاؤ تب قاضی صاحب نے خطبہ پڑھا بعد ایجاب وقبول نکاح پڑھایا، یہاں بیشک زوجین کا نام نہ لیا پھر کیا ضرورت تھا جبکہ اول صراحۃً بتا چکا۔

(۲۵) نظام الدین خاں کی گواہی کا وہی حال ہے جو نمبر ۲۳ میں علی حسین کی نسبت گزرا۔

(۲۶) جلال خاں کا حصہ بیان بابت انعقاد نکاح اس وجہ سے قابل لحاظ نہیں کہ جبکہ اس کی شہادت نسبت ثبوت توکیل جو اصل بنا و موقوف علیہ صحت دعوی ہے کالعدم ہے تو اس بارے میں اس کا حصہ بیان کیا معتبر ہوسکتا ہے، اولاً: بیانات سابقہ میں واضح ہوگیا کہ نہ ثبوت توکیل موقوف علیہ صحت دعوی تھا نہ جلال کی گواہی نسبت توکیل کالعدم، دونوں باتیں غلط ہیں۔ ثانیاً: بالفرض اگر ایک حصہ بیان بوجہ عدم تعریف مقبول نہ ہو تو دوسرا حصہ بیان کہ امر جداگانہ کے متعلق ہے کیوں مردود ہونے لگا، نمبر ۵ میں فصول عمادیہ و فتاوٰی عالمگیریہ سے گزرا کہ ایک گواہ نے صرف وکالت پر گواہی دی دوسرے نے وکالت و عزل دونوں پر یعنی وکیل بھی کیا پھر معزول بھی کردیا تو دوسرے کی گواہی دربارہ عزل مردود ہے کہ نصاب تام نہیں اور دربارہ وکالت مقبول کہ اس پر نصاب کامل ہے، درمختار میں ہے:

شہدا بالف وقال احدھما دونوں نے ایک ہزار کی گواہی دی اور ایک نے یہ بھی کہہ دیا کہ اس قضٰی خمس مائۃ قبلت بالف نے پانچ سو ادا کر دئے ہیں تو ایک ہزار میں گواہی درست ہوگی مگر الا اذا شھد معہ آخر[1]۔ جب پانچ سو کی ادائیگی میں کوئی دوسرا ساتھ گواہی دے۔ (ت)

دیکھو یہاں بھی ایک گواہ کا یہ حصہ شہادت کہ مدعی علیہ پر ہزار روپے آتے تھے مقبول ہوا اور دوسرا حصہ کہ ان میں سے پانچ سو ادا کر چکا ہے نہ سنا گیا کتب فقہ میں اس کی بکثرت نظیریں ملیں گی،

---

[1] درمختار کتاب الشہادات باب الاختلاف فی الشہادۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۰۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Column] As for the statement in 'Al-Durr' [Al-Mukhtar] that 'if testimony is invalidated in part, it is invalidated in whole', we have established in our notes on 'Radd al-Muhtar' that its meaning is that a single matter witnessed cannot be accepted once and rejected another time; rather, if it is rejected once, it is rejected absolutely and forever, unless it pertains to two different matters and the reason for rejection applies to one of them but not the other, as in the eight exceptional cases. One of these is when wine consumption is proven by the testimony of one man and two women; this testimony is accepted regarding manumission and divorce contingent upon it, but not for the 'hadd' (legal punishment), because women's testimony is not permissible in 'hudud'. And the same applies to other cases. The meaning is not that if a witness testifies to multiple matters and his testimony is rejected in one of them due to a reason specific to him, it is rejected in the remaining matters as well; for that would be certainly false. Then I mentioned the two aforementioned branches.

[Urdu Column] But the statement of 'Durr' that when a part of the testimony becomes void, the whole will become void; we have investigated this in our margin on 'Radd al-Muhtar' that its meaning is that it is not permissible to accept a single 'mashhood bihi' (the matter being testified to) again after it has been rejected once. Once rejected, it will remain rejected, and it will not be permissible to accept it again, provided that this one 'mashhood bihi' does not relate to two different situations. If it relates to two different situations and one is rejected while the other is not, as in one of the eight exceptions: when wine-drinking is proven by the testimony of one man and two women, this testimony is accepted regarding matters of manumission and divorce related to it, but the same testimony is not accepted for the 'hadd' on wine-drinking because the testimony of women is not permissible in 'hadd'. Similarly in other matters as well. The meaning of the text of 'Radd al-Muhtar' is not that when a witness gives testimony for several matters and in one matter his testimony is rejected due to its specific nature, the testimony in the remaining matters also becomes rejected, because this is definitely false. Then I mentioned the two mentioned branches on this. (T)

(27) Muhammad Hasan Khan's testimony is absurd because nowhere in this entire statement is the name of the defendant mentioned, nor is there any proof of her identification; rather, it is a narrative that repeats the voice coming from a room. This objection also arises from not considering all the possibilities. Firstly: where

Muhammad Hasan Khan said that in a room which had no doors but a curtain, a voice was coming: "I have come of my own free will, I was always distressed by my stepmother, my father Maulvi Masood Khan is not in the city, my betrothal with Hasan Raza has already occurred, so I came here and asked them to perform my Nikah today, otherwise I will leave just as I left before," he also said there that...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Testimony, Chapter on Acceptance and Rejection of Testimony, Matba' Mujtabai Delhi, 2/91. 2 Jadd al-Muhtar 'ala Radd al-Muhtar.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

[अरबी स्तंभ] जहाँ तक 'अल-दुर' [अल-मुख़्तार] के इस कथन का प्रश्न है कि 'यदि गवाही एक भाग में अमान्य है, तो वह पूरी तरह अमान्य है', हमने 'रद अल-मुह्तार' पर अपनी टिप्पणियों में यह सिद्ध किया है कि इसका अर्थ यह है कि गवाही की एक ही बात को एक बार स्वीकार और दूसरी बार अस्वीकार नहीं किया जा सकता; बल्कि यदि इसे एक बार अस्वीकार कर दिया गया, तो यह पूर्णतः और सदैव के लिए अस्वीकृत रहेगी, जब तक कि वह दो अलग-अलग मामलों से संबंधित न हो और अस्वीकृति का कारण एक पर लागू हो और दूसरे पर नहीं, जैसा कि आठ अपवादों के मामलों में होता है। इनमें से एक यह है कि जब एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही से शराब पीने की बात सिद्ध हो; तो यह गवाही उससे जुड़े दासमुक्ति और तलाक के मामले में स्वीकार की जाती है, लेकिन 'हद' (कानूनी सजा) के लिए नहीं, क्योंकि 'हुदूद' में महिलाओं की गवाही मान्य नहीं है। और यही शेष मामलों पर भी लागू होता है। इसका अर्थ यह नहीं है कि यदि कोई गवाह कई मामलों की गवाही देता है और उनमें से एक में उसकी गवाही किसी विशिष्ट कारण से अस्वीकार कर दी जाती है, तो शेष मामलों में भी गवाही अस्वीकार कर दी जाएगी; क्योंकि यह निश्चित रूप से असत्य होगा। फिर मैंने उपर्युक्त दो शाखाओं का उल्लेख किया।

[उर्दू स्तंभ] लेकिन 'दुर' का यह कथन कि जब गवाही का कुछ भाग अमान्य हो जाता है, तो पूरी गवाही अमान्य हो जाएगी; हमने 'रद अल-मुह्तार' पर अपने हाशिये में इसकी जाँच की है कि इसका अर्थ यह है कि एक ही 'मशहूद बिही' (जिस बात की गवाही दी जा रही हो) को एक बार अस्वीकार करने के बाद उसे दोबारा स्वीकार करना जायज़ नहीं है। एक बार अस्वीकार कर दिए जाने पर वह अस्वीकृत ही रहेगी, और उसे दोबारा स्वीकार करना जायज़ नहीं होगा, बशर्ते कि उस एक 'मशहूद बिही' का संबंध दो अलग-अलग स्थितियों से न हो। यदि इसका संबंध दो अलग-अलग स्थितियों से है और एक स्थिति अस्वीकृत है जबकि दूसरी नहीं, जैसा कि आठ अपवादों में से एक है: जब एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही से शराब पीना साबित होता है, तो यह गवाही उससे संबंधित दासमुक्ति और तलाक के मामलों में स्वीकार्य है, लेकिन यही गवाही शराब पीने पर 'हद' के लिए स्वीकार्य नहीं है क्योंकि 'हद' में महिलाओं की गवाही जायज़ नहीं है। इसी तरह अन्य मामलों में भी। 'रद अल-मुह्तार' के पाठ का अर्थ यह नहीं है कि जब कोई गवाह कई मामलों की गवाही दे और एक मामले में उसकी गवाही उसकी विशिष्टता के कारण अस्वीकार कर दी जाए, तो शेष मामलों में भी गवाही

अस्वीकार कर दी जाए, क्योंकि यह बात निश्चित रूप से असत्य है। फिर मैंने इस पर उल्लिखित दो शाखाओं का उल्लेख किया। (त)

(२७) मुहम्मद हसन खान की गवाही इस कारण से निरर्थक है कि इस पूरे बयान में कहीं भी प्रतिवादी का नाम नहीं है, न ही उसकी पहचान का कोई सबूत है; बल्कि यह एक कहानी है कि कोठरी में से जो आवाज़ आ रही थी उसे दोहराया गया है। यह आपत्ति भी सभी संभावनाओं पर विचार न करने से उत्पन्न होती है। प्रथमतः जहाँ मुहम्मद हसन खान ने कहा कि एक कोठरी जिसमें दरवाजे नहीं थे बल्कि पर्दा पड़ा था, उसमें से यह आवाज़ आ रही थी: "मैं अपनी मर्जी से आई हूँ, मैं अपनी सौतेली माँ से हमेशा दुखी रहती थी, मेरे पिता मौलवी मसूद खान शहर में नहीं हैं, हसन रज़ा के साथ मेरी सगाई पहले ही हो चुकी थी, इसलिए मैं यहाँ आ गई और उनसे कहा कि मेरा आज ही निकाह कर दो, नहीं तो मैं वैसे ही चली जाऊँगी जैसे पहले चली गई थी," वहाँ उन्होंने यह भी कहा कि...

१ दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादत, बाब क़बूलुश शहादते व अदमहू, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/९१। २ जद्दुल् मुहतार अली रद्दुल् मुहतार।

पृष्ठ ३४७/७३८

[Arabic Column] امّا قول الدر الشهادة اذا بطلت فی البعض بطلت فی الکل فقد حققنا فیما علقنا علی رد المحتار ان معناه ان المشهود به الواحد لا یقبل مرة ویرد اخری بل اذا رد مطلقاً ابدا الا اذا کان له تعلق بامرین وقام به وجه الرد نظر الی احدهما دون الآخر کما فی صور الاستثناء الثمان منها شرب الخمر الثابت بشهادة رجل و امرأتین یقبل فی حق العتق والطلاق المعلقین به لا فی حق الحد اذ لا شهادة للنساء فی الحدود وهکذا فی البواقی ولیس المراد ان الشاهد بعدة امور فردت شهادته فی احدهما لا یختص به لانقدح فی الشاهد ردت فی الامور الباقیة ایضاً فان هذا باطل قطعاً ثم ذکرت الفرعین المذکورین۔

[Urdu Column] لیکن در کا یہ قول کہ جب بعض شہادت باطل ہوئی تو کل باطل ہوجائے گی، تو اس کی تحقیق ہم نے ردالمحتار پر اپنے حاشیہ میں کردی ہے کہ اس کا معنی یہ ہے کہ ایک مشہود بہ (جس بات کی شہادت دی جارہی ہو) کو ایک دفعہ رد کرنے پر دوبارہ قبول کرنا جائز نہیں، جب کردیا تو رد ہی ہوگا دوبارہ قبول کرنا جائز نہ ہوگا بشرطیکہ اس ایک مشہود بہ کا تعلق دو مختلف صورتوں سے نہ ہو اور اگر اس کا تعلق دو مختلف صورتوں سے ہے اور ایک صورت رد کی ہے دوسری نہیں ہے، جیسا کہ آٹھ استثناؤں میں سے ایک یہ کہ شراب خوری جب ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی سے ثابت ہو تو یہ شہادت شراب خوری سے متعلق کردہ امور عتق اور طلاق میں مقبول ہے اور یہی شہادت شراب خوری پر حد کے لئے مقبول نہ ہے کیونکہ حد میں عورتوں کی شہادت جائز نہیں، یوں ہی باقی امور میں بھی۔ ردالمحتار کی عبارت کا یہ مطلب نہیں کہ گواہ جب متعدد امور کی شہادت دے اور ایک میں شہادت اس کی خصوصیت کی بناء پر مردود

ہو جائے تو باقی امور میں بھی شہادت مردود ہو جائے کیونکہ یہ بات قطعاً باطل ہے، پھر میں نے اس پر مذکور دو فرعیں ذکر کی ہیں۔ (ت)

(۲۷) محمد حسن خاں کی شہادت اس وجہ سے لغو ہے کہ اس تمام بیان میں کہیں تذکرہ نام مدعلیہ کا نہیں، نہ کوئی ثبوت اس کی شناخت کا ہے بلکہ ایک حکایت ہے کہ کوٹھری میں سے جو آواز آرہی تھی اس کا اعادہ کیا ہے، یہ اعتراض بھی تمام شبہات پر نظر نہ فرمانے سے ناشی ہے، اولاً: محمد حسن خاں نے جہاں یہ کہا ہے کہ ایک کوٹھری جس میں کواڑ نہیں ہیں پردہ پڑا تھا اس میں سے یہ آواز آرہی تھی کہ میں اپنی خوشی سے آئی ہوں میری سوتیلی ماں سے ہمیشہ رنج رہتا تھا میرے والد مولوی مسعود خاں شہر میں نہیں ہیں حسن رضا کے ساتھ میرا بیڑا بھی ہو چکا تھا اس وجہ سے میں یہاں چلی گئی اور ان سے آکر کہا میرا آج ہی نکاح کردو نہیں تو میں جیسے پہلے چلی گئی تھی ویسے ہی چلی جاؤں گی، وہاں یہ بھی کہا ہے کہ

1 درمختار کتاب الشہادت باب قبول الشہادۃ وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۹۱/۲ 2 جدالمحتار علی رد المحتار

Fatwa Rizwia Volume (18)

He had even stuck his face out of the curtain; I had seen his face. So what was the need for proof of identification? Here too, those arguments will arise which were passed regarding the testimony of Jalal Khan in matters 19 and 21. Muhammad Hasan Khan is not just a narrator of the voice from the room but had recognized the one with the voice at that very time after seeing her face.

Secondly: Regarding the name of the female defendant, the discussion that took place under matter 22 is applicable. The only daughter of Maulvi Masood Khan who is capable of this statement is Ismat Jahan Begum. This much is enough to remove ignorance, even though the name was not mentioned. This and her father's testimony were not for the proof of marriage, but rather aimed at refuting Ismat Jahan Begum's statement that she came of her own free will and not otherwise.

(28) Muhammad Hasan Khan also stated that the police officer (Thana-dar) asked Nihal-ud-din Khan and Mahmood Khan, 'Did you also see in this room whether there is anyone else?' They said, 'Only our niece (bhanji) is in it and no one else.' This statement of Muhammad Hasan Khan is also incorrect because the lady is Nihal-ud-din's sister and Mahmood Khan's niece (bhatiji), not niece (bhanji).

Firstly: It is not unlikely for the tongue to slip by a word or two when occupied with a major matter. It is agreed by both parties that this incident was a very major matter for Mahmood Khan. From the perspective of Ismat Jahan Begum's side, it is obvious, so much so that it was stated in one verdict that Masood Khan died during the case from this very shock. Mahmood Khan is his real brother; if 'bhanji' (sister's daughter) slipped from the tongue instead of 'bhatiji' (brother's daughter) due to the intensity of the shock, what is there to be surprised about? And from the perspective of Hasan Raza Khan's side, like this: God forbid, a real 'bhatiji', a young virgin, has run away from her father's place to a man's house and married him herself, and the father wants to call her back by force, then she is saying clearly in front of her uncle and brother to the police officer, 'I don't know who they are, which saint's followers they are, or which garden's radish they are (i.e., of no consequence).' God forbid, is this a place of minor shock? Then is it impossible for the tongue to slip this much? And when this is possible, and definitely possible, how did the learned judge believe that this was Muhammad Hasan Khan's mistake? Is it not possible that it was Mahmood Khan's own mistake? He said 'bhanji' in a state of nervousness and severe grief. Muhammad Hasan Khan just reported what he heard from him; what authority did

he have to change it from his own side? Besides, what is the impossibility that Ismat Jahan Begum's mother is Mahmood Khan's sister by relation, so there is no mistake in calling her 'bhanji'.

Secondly: Supposing if this slip was indeed made by Muhammad Hasan Khan, then what is the blame? Was there any case regarding the lineage or relationship of Ismat Jahan Begum presented here that saying 'bhanji' instead of 'bhatiji' would make a difference, or perhaps regardless of the plaintiff being her nephew...

उसने परदे से मुँह भी निकाला था, मैंने मुँह भी देखा था, फिर शिनाख्त के सबूत की क्या ज़रूरत। यहाँ भी वे बहसें पेश आएँगी जो मामला 19 और 21 में जलाल ख़ाँ की गवाही के बारे में गुज़रीं। मुहम्मद हसन ख़ाँ केवल कोठरी की आवाज़ का वर्णन करने वाला नहीं है, बल्कि आवाज़ वाली को उसी समय मुँह देखकर पहचाने हुए है।

द्वितीय: प्रतिवादिनी के नाम के संबंध में वह बहस जो मामला 22 के अंतर्गत हुई, लागू होती है। मौलवी मसूद ख़ाँ की बेटी जो इस बयान के योग्य हो, केवल इस्मत जहाँ बेगम है। अज्ञानता दूर करने के लिए इतना ही पर्याप्त है, भले ही नाम न लिया गया हो। यह और उसके पिता की गवाही निकाह के सबूत के लिए नहीं थी, बल्कि इसका उद्देश्य इस्मत जहाँ बेगम के इस बयान का खंडन करना था कि वह अपनी मर्जी से आई है, न कि किसी और तरह से।

(28) मुहम्मद हसन ख़ाँ ने यह भी बयान किया है कि थानेदार ने निहालुद्दीन ख़ाँ और महमूद ख़ाँ से कहा कि तुमने इस कोठरी में यह भी देख लिया कि कोई और तो नहीं है, उन्होंने कहा इसमें हमारी ही भांजी है और कोई नहीं। मुहम्मद हसन ख़ाँ का यह कथन भी गलत है क्योंकि महिला निहालुद्दीन की बहन और महमूद ख़ाँ की भतीजी है, न कि भांजी।

प्रथम: किसी बड़े मामले में व्यस्तता के समय ज़बान का एक-आध शब्द में भटक जाना कोई अनहोनी बात नहीं होती। महमूद ख़ाँ के लिए इस घटना का अत्यंत गंभीर मामला होना दोनों पक्षों की सहमति से सिद्ध है। इस्मत जहाँ बेगम के पक्ष के अनुसार तो स्पष्ट है, यहाँ तक कि एक फैसले में बताया गया है कि मसूद ख़ाँ इसी सदमे से मुकदमों के दौरान मर गए। महमूद ख़ाँ उनके सगे भाई हैं; यदि सदमे की तीव्रता में ज़बान से भतीजी की जगह भांजी निकल जाए, तो इसमें आश्चर्य की क्या बात है? और हसन रज़ा ख़ाँ के पक्ष के अनुसार इस तरह कि: ईश्वर न करे, एक सगी भतीजी, जवान कुंवारी, पिता के घर से भागकर एक व्यक्ति के घर चली गई और खुद निकाह कर लिया, और पिता ज़बरदस्ती वापस बुलाना चाहता है, तो वह अपने चाचा और भाई के सामने थानेदार से साफ़-साफ़ कह रही है कि 'मैं नहीं जानती ये कौन हैं, किस पीर के मानने वाले हैं, किस खेत की मूली हैं।' ईश्वर न करे, क्या यह कोई मामूली सदमे का स्थान है? फिर ज़बान का इतना भटकना क्या असंभव है? और जब यह संभव है, और निश्चित रूप से संभव है, तो विद्वान न्यायाधीश ने कैसे यकीन कर लिया कि यह मुहम्मद हसन ख़ाँ की गलती है? क्या यह संभव नहीं कि यह महमूद ख़ाँ की ही गलती हो? उन्होंने ही घबराहट

और गहरे दुख की स्थिति में भांजी कह दिया हो। मुहम्मद हसन ख़ाँ ने जो उनसे सुना वही बयान कर दिया, उन्हें अपनी ओर से बदलाव करने का क्या अधिकार था? इसके अलावा, क्या यह असंभव है कि इस्मत जहाँ बेगम की माँ रिश्ते में महमूद ख़ाँ की बहन हों, तो भांजी कहने में कोई गलती भी नहीं है।

द्वितीय: मान लीजिए यदि यह चूक मुहम्मद हसन ख़ाँ ने ही की थी, तो इसमें दोष क्या है? क्या यहाँ इस्मत जहाँ बेगम के वंश या रिश्ते का कोई मामला पेश था कि भतीजी की जगह भांजी कहने से कोई अंतर पड़ जाता, या शायद चाहे वादी का उनका भांजा होने...

پردہ سے منہ بھی نکالا تھا میں نے منہ بھی دیکھا تھا پھر ثبوتِ شناخت کی کیا ضرورت، یہاں بھی وہ مباحث پیش آئیں گے جو امر ۱۹ و ۲۱ میں نسبت شہادت جلال خاں گزرے محمد حسن خاں صرف کوٹھری کی آواز کا حاکی نہیں بلکہ آواز والی کو اسی وقت منہ دیکھ کر پہچانے ہوئے ہے۔

ثانیاً: درباره نام مدعا علیہا وہ بحث جو زیرِ امر ۲۲ گزری عائد ہے مولوی مسعود خاں کی بیٹی جو اس اظہار کے قابل ہو صرف عصمت جہاں بیگم ہے رفعِ جہالت کو اس قدر بس ہے اگرچہ نام نہ لیا گیا، یہ اور اس کو باپ کی گواہی ثبوتِ نکاح کے لئے نہ تھی بلکہ اس سے بیانِ عصمت جہاں بیگم کی تکذیب مقصود ہے کہ وہ برضائے خود آئی ہے نہ کہ دوسری طرح۔

(۲۸) محمد حسن خاں نے یہ بھی بیان کیا ہے کہ تھانہ دار نے نہال الدین خاں او محمود خاں سے کہا تم نے اس کوٹھری میں یہ بھی دیکھ لیا کہ کوئی اور تو نہیں انہوں نے کہا اس میں ہماری ہی بھانجی ہے اور کوئی نہیں یہ قول بھی محمد حسن خاں کا غلط ہے اس لئے کہ مسماۃ نہال الدین کی بہن اور محمود خاں کی بھتیجی ہے نہ کہ بھانجی۔

اولاً: کسی امر عظیم میں اشغال کے وقت کی زبان ایک آدھ لفظ میں بہک جانا کچھ مستبعد نہیں ہوتا محمود خاں کے لئے اس واقعہ کا سخت امر عظیم ہونا باتفاق فریقین ثابت ہے فریق عصمت جہاں بیگم کے طور پر تو ظاہر حتیٰ کہ ایک فیصلہ میں بیان کیا گیا ہے کہ مسعود خاں اسی صدمہ سے دورانِ مقدمہ مر گیا محمود خاں ان کا حقیقی بھائی ہے اگر بھتیجی کا بھانجی شدتِ صدمہ میں زبان سے نکل جائے کیا جائے تعجب ہے اور فریق حسن رضا خاں کے طور پر یوں کہ معاذ اللہ حقیقی بھتیجی نوجوان کنواری باپ کے یہاں سے بھاگ کر ایک شخص کے یہاں چلی گئی اور خود نکاح

کر لیا اور باپ بالجبر بلانا چاہتا ہے تو چچا اور بھائی کے سامنے یہ صاف صاف اظہار میں تھانے دار کو کہہ رہی ہے میں نہیں جانتی کون سے پیتر پیر رہتے ہیں کس باغ کی مولی ہیں عیاذاً باللہ یہ کیا تھوڑے صدمہ کا مقام ہے، پھر اتنی زبان بہکنا کیا محال، اور جب یہ ممکن اور ضرور ممکن تو مجوز ذی علم نے کیونکر یقین کر لیا کہ یہ محمد حسن خاں کی غلطی ہے، کیا متحمل نہیں کہ محمود خاں ہی کی غلطی ہو اسی نے گھبراہٹ اور سخت رنج کی حالت میں بھانجی کہا محمد حسن خاں نے جو اس سے سنا وہی نقل کر دیا اسے اپنی طرف سے تصرف کا کیا اختیار تھا مع ہذا کیا محال ہے کہ عصمت جہاں بیگم کی ماں محمود خاں کی رشتہ کی بہن ہو تو بھانجی کہنے میں کوئی غلطی بھی نہیں۔

ثانیاً: بالفرض اگر یہ لغزش محمد حسن خاں ہی نے کی تو کیا الزام ہے کیا یہاں عصمت جہاں بیگم کی نسبت وقرابت کا کوئی مقدمہ پیش تھا کہ بھتیجی کی جگہ بھانجی کہنے میں فرق پڑ گیا یا شاید خواہ مدعی کا اس کے بھانجے ہونے

Fatwa Rizvia (Volume 18)

There was no benefit in being a niece nor any loss; then what is the point of objecting to such an absurd and useless matter that has no impact on the case?

(29) This is also an absurdity in the statement of the mentioned witness, that he described the duration of the event as exactly eight months, whereas according to the calculation, as the date of marriage was April 24, 1904, and the date of giving testimony was December 4, 1904, the duration is seven months and nine days. Thus, this testimony pertains to some opposing incident.

Firstly: It is deeply surprising that the transcript of the statement provided here clearly contains the words 'approximately eight months' duration. Where is 'definitely' here?

Secondly: Allah Almighty says:

"The Hajj [season] is [in] well-known months." [1] | The period of Hajj is a few known months.

'Ashhur' (months) was used in the plural form, the minimum of which is three, although it is only from the 1st of Shawwal to the 10th of Dhul-Hijjah, which is two months and ten days, and according to Imam Shafi'i, until the 9th, it is two months and nine days. In Rad al-Muhtar, from the marginalia of Al-Durr al-Mukhtar by Allama Mustafa Rahmati (may Allah Almighty have mercy on him):

"Months (ashhur) was applied in the word of Allah Almighty 'well-known months' to two months and some part of the third." [2] | The plural term 'Ashhur' has been applied in Allah Almighty's word 'well-known months' to two months and a portion of one month. (T)

When calling two months and nine days 'three months' was deemed permissible, then what sin is there in calling seven months and nine days 'eight months'? Yes, if Muhammad Hasan Khan had put a condition that it was 'exactly eight months' or 'without more or less' or 'complete', then there would definitely be room for objection. In Ma'alim al-Tanzil, it is stated:

"Shawwal, Dhul-Qi'dah, and nine days of Dhul-Hijjah. He used the plural word 'months' (ashhur) because the Arabs call a partial time as total time, as one says: 'I came to you on Thursday' although..." | Shawwal, Dhul-Qi'dah, and nine days of Dhul-Hijjah are the time, yet the plural word 'Ashhur' is used, because the Arabs

apply part of the time to the whole time; he says, "I came to you on Thursday" although...

---

1. Al-Quran al-Karim 2 / 197
2. Rad al-Muhtar

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

भतीजी होने में न कोई लाभ था और न ही कोई हानि, तो फिर ऐसे निरर्थक और व्यर्थ मामले पर आपत्ति करने का क्या मतलब जिसका मामले पर कोई प्रभाव नहीं पड़ता?

(29) यह भी उक्त गवाह के कथन की निरर्थकता है कि उसने घटना की अवधि निश्चित रूप से आठ महीने बताई है, जबकि गणना के अनुसार, क्योंकि विवाह की तिथि 24 अप्रैल 1904 है और गवाही देने की तिथि 4 दिसंबर 1904 है, अवधि सात महीने और नौ दिन होती है। अतः यह गवाही किसी विपक्षी घटना से संबंधित है।

प्रथम: यह अत्यंत आश्चर्यजनक है कि यहाँ दिए गए बयान की प्रतिलिपि में स्पष्ट रूप से 'लगभग आठ महीने' की अवधि के शब्द हैं। यहाँ 'निश्चित रूप से' कहाँ है?

द्वितीय: अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है:

"हज [का समय] जाने-पहचाने महीने हैं।" [1] | हज का समय कुछ ज्ञात महीने हैं।

'अशहुर' (महीने) का प्रयोग बहुवचन रूप में किया गया है, जिसका न्यूनतम तीन होता है, हालांकि यह केवल 1 शव्वाल से 10 ज़िल-हिज्जा तक होता है जो दो महीने और दस दिन है, और इमाम शाफ़ई के अनुसार 9 तारीख तक है जो दो महीने और नौ दिन है। रद अल-मुह्तार में अल्लामा मुस्तफा रहमती (अल्लाह उन पर कृपा करे) द्वारा लिखित अल-दुर अल-मुख्तार के हाशिये से है:

"अल्लाह सर्वशक्तिमान के वचन 'हज ज्ञात महीने हैं' में 'अशहुर' (महीने) शब्द दो महीने और तीसरे के कुछ हिस्से पर लागू किया गया है।" [2] | अल्लाह सर्वशक्तिमान के वचन "अशहुर मालूमात" में बहुवचन 'अशहुर' का प्रयोग दो महीने और एक महीने के कुछ हिस्से के लिए किया गया है। (त)

जब दो महीने नौ दिन को 'तीन महीने' कहना जायज़ ठहरा, तो सात महीने नौ दिन को 'आठ महीने' कहने में क्या पाप है? हाँ, अगर मुहम्मद हसन खान यह शर्त लगाते कि 'पूरे आठ महीने' हुए या 'कम या ज्यादा के बिना' या 'मुकम्मल', तो निश्चित रूप से आपत्ति की गुंजाइश होती। मआलिम अल-तंज़ील में है:

"शव्वाल, ज़ुल-कादा और ज़िल-हिज्जा के नौ दिन। उन्होंने बहुवचन शब्द 'अशहुर' का प्रयोग इसलिए किया क्योंकि अरब लोग आंशिक समय को पूर्ण समय के रूप में कहते हैं, जैसे कोई कहता है: 'मैं जुमेरात को तुम्हारे पास आया' हालांकि..." | शव्वाल, ज़ुल-कादा और ज़िल-हिज्जा के नौ दिन हैं,

इसके बावजूद 'अशहुर' बहुवचन का शब्द प्रयोग किया गया, क्योंकि अरब लोग आंशिक समय को पूर्ण समय के रूप में कहते हैं; वह कहता है, "मैं जुमेरात (गुरुवार) को तुम्हारे पास आया" हालांकि...

---

1. अल-कुरान अल-करीम 2 / 197
2. रद अल-मुह्तार

میں کوئی نفع بھتیجی ہونے میں کوئی نقصان تھا پھر ایسے لغو و فضول امر سے جس کے لئے مقدمہ میں کوئی اثر نہیں اعتراض یعنی چہ۔ (۲۹) یہ بھی لغوایت قول گواہ مذکور ہے کہ اس نے واقعہ کی مدت قطعی آٹھ ماہ کی بیان کی ہے اور بروئے حساب کہ تاریخ عقد ۲۴/اپریل ۱۹۰۴ء ہے تار و زادائے شہادت کہ ۴/دسمبر ۱۹۰۴ء ہے مدت سات ماہ نو دن ہوتے ہیں تو یہ شہادت متعلق کسی واقعہ مقابل کے ہے، اولاً: سخت حیرت ہے کہ یہاں جو نقلِ اظہار آئی اس میں صاف یہ لفظ ہیں عرصہ تخمیناً آٹھ ماہ کا ہوا یہاں تخمیناً کہاں قطعاً۔ ثانیاً: اللہ عزوجل فرماتا ہے:

" اَلْحَجُّ اَشْهُرٌ مَّعْلُوْمٰتٌ " 1 | زمانہ حج چند ماہ معلوم ہیں۔

اشہر بصیغہ جمع فرمایا جس کا اقل تین ہے حالانکہ وہ صرف یکم شوال سے دہم ذی الحجہ تک دو مہینے دس دن اور امام شافعی کے نزدیک نہم تک دو مہینے نو دن ہیں۔ ردالمحتار میں علامہ مصطفٰی رحمتی رحمۃ اللہ تعالٰی علیہما کے حاشیہ در مختار میں سے ہے:

اطلق اشهر في قوله تعالى الحج اشهر معلومت على شهرين وبعض الثالث 2۔ | اشہر جمع کا اطلاق اللہ تعالٰی کے قول "اشہر معلومات" میں دوماہ اور ایک ماہ کے کچھ حصے پر کیا گیا ہے (ت)

جب دو مہینے نو دن کو تین مہینے کہنا جائز ٹھہرا تو سات مہینے نو دن کو آٹھ مہینے کہنے میں کیا گناہ ہوا، ہاں اگر محمد حسن خاں قید لگاتا کہ پورے آٹھ مہینے ہوئے یا بے کم و بیش یا کامل تو ضرور اعتراض کا محل تھا، معالم التنزیل میں ہے:

شوال و ذو القعدة و تسع من ذی الحجة و انما قال اشهر بلفظ الجمع لان العرب تسمی الوقت تاماً بقلیله و کثیره فیقول اتیتك یوم الخمیس | شوال، ذوالقعدہ اور نو دن ذی الحجہ ہیں، اس کے باوجود اشہر

جمع کا لفظ فرمایا، کیونکہ عرب لوگ کچھ وقت کا تمام وقت پر اطلاق کرتے ہیں، وہ کہتا ہے میں جمعرات کو تیرے پاس آیا حالانکہ

---

1 القرآن الکریم ۲ / ۱۹۷ 2 ردالمحتار

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Arabic: وانما اتاه في ساعة منه ويقولون زرتك العام وانما زاره في بعضه اه مختصراً۔	**Urdu: Coming occurred for only an hour; similarly, they say, 'I visited you this year,' although the visit was only for a part [of the year]. (Summary ended) (T)**

Therefore, when it was intended to remove the possibility of metaphorical use, the Great Quran added the constraint of perfection and said: "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" (That is a complete ten. T). In Al-Kashshaf, under the word of Allah Almighty 'two complete years' (T), it is written: 'It is an emphasis like the words of Allah Almighty:'

Arabic: تلك عشرة كاملة لانه مما يتسامح فيه فتقول اقمت عند فلان حولين ولم تستكملهما۔	**Urdu: These are a complete ten, because this is from those matters in which leniency [in speech] is used. You say, 'I stayed at so-and-so's for two years,' whereas you did not spend a full two years. (T)**

Other objections to the testimonies have also ended. Now listen to the circumstantial evidence: Circumstantial Evidence: (30) The incident is astonishing and contrary to reason. For a veiled (Parda-nasheen), unmarried daughter of a noble, renowned person to go alone on foot at night without anyone's help from the Madrasa neighborhood to the Angoori garden, then desire marriage, and for a marriage to take place through the proxy of a strange stranger without the knowledge or participation of relatives and neighborhood notables, and witnessed by unknown persons, is fundamentally unbelievable. Before this, regarding the power of attorney of Bostan Khan, it was said that the defendant is a veiled woman from a noble family. With such boldness and shamelessness, even a lowly woman could not speak such things with a strange man at such a shameful time, considering the customs and traditions of the noble people. Sound reason can never believe this; this whole affair is a contrived, artificial scheme. Firstly: It is impossible to rule based on circumstantial evidence against explicit testimonies. Scholars state:

Arabic: ان البينة كاسمها مبينة والثابت بالشهادة كالثابت بالمشاهدة۔	**Urdu: Al-Bayyinah, by virtue of its name, is something that clarifies; something proven through testimony is like something proven through observation. (T)**

1. Ma'alim al-Tanzil on the margins of Tafsir al-Khazin, under the verse of Hajj, Al-Mustafa Al-Babi, Egypt, 1/180.
2. Al-Quran Al-Karim, 2/196.
3. Al-Kashshaf by al-Zamakhshari, under the verse of 'two complete years', Aftab Publications, Qom, Iran, 1/707-709.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

अरबी: وانما اتاه في ساعة منه ويقولون زرتك العام وانما زاره في بعضه اه مختصراً۔	**उर्दू: आना केवल एक घड़ी में हुआ, वैसे ही वे कहते हैं कि मैंने इस साल तुम्हारी ज़ियारत की, हालांकि ज़ियारत कुछ हिस्से में की है। (संक्षेप में) (त)**

इसलिए जब मज़ाज़ (रूपक) की संभावना को दूर करना चाहा तो कुरान अज़ीम ने पूर्णता की शर्त जोड़कर फ़रमाया: "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" (यह पूरे दस हैं। त)। कश्शाफ़ में अल्लाह तआला के इरशाद 'हौलैन कामिलैन' (दो पूरे साल। त) के तहत लिखा है कि यह ताकीद (बल देने) के लिए है जैसे अल्लाह तआला का इरशाद:

अरबी: تلك عشرة كاملة لانه مما يتسامح فيه فتقول اقمت عند فلان حولين ولم تستكملهما۔	**उर्दू: यह दस कामिल (पूर्ण) हैं, क्योंकि यह उन मामलों में से है जिनमें उदारता (तसामुह) से काम लिया जाता है, तो कहता है कि मैं फ़लां के पास दो साल रहा, हालांकि तूने पूरे दो साल नहीं बिताए। (त)**

गवाहियों पर अन्य आपत्तियों का भी अंत हो गया, अब परिस्थितियों (क़राइन) को सुनें: परिस्थितियाँ: (30) घटना आश्चर्यजनक और बुद्धि के विरुद्ध है। एक परदा-नशीन, अविवाहित, कुलीन और प्रतिष्ठित व्यक्ति की बेटी का रात में बिना किसी की सहायता के पैदल चलकर मदरसा मोहल्ले से अंगूरी बाग तक जाना, फिर निकाह की इच्छा करना और रिश्तेदारों और मोहल्ले के गणमान्य व्यक्तियों की जानकारी या भागीदारी के बिना एक अपरिचित अजनबी की वकालत के माध्यम से और अनजान लोगों की गवाही में निकाह होना मूल रूप से विश्वसनीय नहीं है। इससे पहले बोस्तान खान के मुख्तारनामे के संबंध में कहा गया था कि प्रतिवादी एक कुलीन परिवार की परदा-नशीन महिला है। ऐसी निर्लज्जता और बेशर्मी के साथ, एक अजनबी व्यक्ति से ऐसे शर्मनाक समय पर कोई नीच महिला भी ऐसी बातें नहीं कर सकती, शरीफों की रस्म-ओ-रिवाज़ के लिहाज़ से अक्ल-ए-सलीम (स्वस्थ बुद्धि) इसे कभी स्वीकार नहीं कर सकती। यह पूरा मामला सोची-समझी साजिश और बनावटी है। पहला: स्पष्ट गवाहियों के खिलाफ परिस्थितियों के आधार पर फैसला असंभव है। विद्वान फरमाते हैं:

अरबी: ان البينة كاسمها مبينة والثابت بالشهادة كالثابت بالمشاهدة۔	**उर्दू: अल-बय्यिनाह अपने नाम के आधार पर स्पष्ट करने वाला होता है, गवाही से साबित हुई चीज़ आंखों देखी साबित हुई चीज़ की तरह है। (त)**

1. मआलिम अल-तन्ज़ील, तफ़्सीर अल-ख़ाज़िन के हाशिये पर, हज की आयत के तहत, अल-मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/180।
2. अल-कुरान अल-करीम, 2/196।
3. अल-कश्शाफ (ज़मख्शरी), 'हौलैन कामिलैन' की आयत के तहत, आफताब पब्लिकेशन्स, क़ुम, ईरान, 1/707-709।

पृष्ठ 350/738

وانما اتاه في ساعة منه ويقولون زرتك العام وانما زاره في بعضه اه مختصراً۔

آنا صرف ایک ساعت میں ہوا، یوں ہی کہتے ہیں میں نے اس سال تیری زیارت کی حالانکہ زیارت کچھ حصہ میں کی ہے اہ مختصراً (ت)

لہذا احتمال مجاز رفع کرنا چاہا تو قرآن عظیم نے قید کمال بڑھا کر "تِلْكَ عَشَرَةٌ كَامِلَةٌ" (یہ دس کامل ہیں۔ ت) فرمایا کشاف میں زیر قولہ تعالیٰ حولین کاملین (دو سال کامل۔ ت) لکھا توکید کقولہ تعالیٰ:

تلك عشرة كاملة لانه مما يتسامح فيه فتقول اقمت عند فلان حولين ولم تستكملهما۔

یہ دس کامل ہیں، کیونکہ یہ ان امور میں سے ہے جن میں تسامح سے کام لیا جاتا ہے، تو کہتا ہے میں نے فلاں کے پاس دو سال قیام کیا حالانکہ تو نے پورے دو سال نہ کیا۔ (ت)

شہادتوں پر دیگر اعتراضات کا بھی خاتمہ ہوگیا، اب قرائن سنئے: قرائن: (۳۰) واقعہ حیرت خیز خلاف عقل ہے، عورت پردہ نشین ناکتخدا معزز نامی شخص کی بیٹی کا پاپیا دہ تنہا شب میں بلا اعانت شخص دیگر کے محلہ مدرسہ سے باغ انگوری تک آنا پھر خواہش نکاح کی کرنا اور بلا علم و شرکت اعزاء و معززین محلہ بوکالت اجنب نا آشنا و شہادت اشخاص غیر شناسا نکاح ہونا اصلا قابل باور ہونے کے نہیں اور اس سے پہلے تو کیل بوستاں خاں کی نسبت فرمایا مدعا علیہا پردہ نشین شریف زادہ ہے اس بیباکی وبے حیائی کے ساتھ ایک شخص اجنب سے ایسے شرم کے وقت جو ذلیل ترین عورت بھی ایسی باتیں نہیں کر سکتی بلحاظ رسم و رواج شرفاء اصلا عقل سلیم اس کو باور نہیں کر سکتی یہ جملہ کار سازی مصلحتی وصنعتی ہے۔ اولاً: صریح شہادتوں کے خلاف قرائن پر حکم ناممکن۔ علماء فرماتے ہیں:

ان البينة كاسمها مبينة والثابت بالشهادة كالثابت بالمشاهدة.

البینتہ اپنے نام کی بناء پر واضح کرنے والا ہوتا ہے، شہادت سے ثابت شدہ چیز مشاہدہ سے ثابت شدہ کی طرح ہے (ت)

1 معالم التنزيل على ہامش تفسير الخازن تحت آية الحج اشهر المصطفى البابى مصر ١/ ١٨٠ 2 القرآن الكريم ٢/ ١٩٦ 3 الكشاف للزمخشرى تحت آية حولين كاملين انتشارات آفتاب قم ايران ١/ ٧٠٧-٧٠٩

Volume 18 Fatawa Razawiyya

Just as a person cannot reject a matter seen with their own eyes simply because circumstantial evidence is against it, similarly, that which is established by testimony cannot be rejected. At most, strong circumstantial evidence would create doubt and suspicion in the witnesses' statements. However, the recorder of the school of thought, our Master Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), writes in the book 'Al-Asl' that testimonies cannot be rejected due to doubt and suspicion.

[Boxed Text] In Al-Hindiyya, cited from Al-Muhit from Al-Asl: "If the judge suspects the witnesses, the testimony is not rejected solely by suspicion."1 In Hindiyya, with reference to Al-Asl (Mabsut) from Al-Muhit, it is stated that even if the judge considers the witnesses suspicious, the testimony will not be rejected purely on the basis of suspicion. (T)

For noble-born women to leave their home and marry of their own accord, although not a common custom, is not prohibited or forbidden in Sharia. If one searches, twenty examples of this would be found in Rampur alone. Walking on foot through streets and alleys at night is widely prevalent there, just as in Lucknow. In Bareilly, noble families certainly consider it a fault, but in Rampur, if it is a fault, it is only in name; practically, in most families, it is not considered a fault. In fact, in many places, during engagement and other ceremonies, there is a custom of going out at night playing drums themselves. These groups consist of all kinds of women: unmarried, married, young, and old. Some bold ones have even been heard to go out wearing men's clothing and carrying a pair of pistols. It has even been reported that some women from high-status families were found murdered on the road in such attire. We seek refuge in Allah, the Lord of the worlds. It is incumbent upon both the Mufti and the Judge to consider the specific customs and traditions of the place for which they issue a ruling or fatwa. The custom of another place, no matter how common, cannot contradict the local custom of that area.

Secondly: One should search for signs of customs and traditions only when there is no information about the words, deeds, movements, and actions of the person under discussion themselves. When their own condition is known, what is the purpose of judging them by the customs of others? Two things here were considered astonishing, surprising, and remote from sound reason: first, Asmat Jahan Begum leaving home alone on foot, and second, her bold conversation with a stranger, Bostan Khan, saying, "Brother Bostan Khan, I have made you the proxy for my

marriage." Living examples of these two matters, even more than Badar Jahan, exist in the actions and words of Asmat Jahan Begum herself. This same Asmat Jahan Begum, the defendant, this same veiled, unmarried daughter of a renowned and honorable person, this same young unmarried noble-born girl, just a short time ago, two months before this marriage, [left] her home...

---

1 Fatawa Hindiyya, Kitab Adab al-Qadi, Chapter 15, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/325. Page 351 of 738

जिल्द अठारह (18) फतावा रज़विया

आदमी जिस तरह आँखों देखी बात को महज़ इस बिना पर रद्द नहीं कर सकता कि क़रीना (परिस्थिति) इसके ख़िलाफ़ है, वैसे ही शहादत (गवाही) से साबित चीज़ को भी रद्द नहीं किया जा सकता। परिस्थितियों से अधिक से अधिक यह होगा कि गवाहों के बयानों में संदेह और आरोप उत्पन्न हो जाए, और पंथ के संकलक हमारे स्वामी इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) किताब 'अल-अस्ल' में लिखते हैं कि संदेह और आरोप के कारण गवाही रद्द नहीं की जा सकती।

[बॉक्स में पाठ] अल-हिन्दिया में अल-मुहीत के माध्यम से अल-अस्ल से: "यदि न्यायाधीश उन पर संदेह करता है, तो गवाही केवल संदेह के आधार पर रद्द नहीं की जाती है।"1 हिन्दिया में मुहीत से अस्ल (मब्सूत) के संदर्भ में है कि यदि न्यायाधीश गवाहों को संदिग्ध माने, तब भी केवल आरोप के आधार पर गवाही अस्वीकार्य नहीं होगी। (त)

कुलीन कन्याओं का घर से बाहर जाकर अपनी इच्छा से निकाह कर लेना यद्यपि सामान्य प्रथा नहीं है, लेकिन शरिया के अनुसार वर्जित या हराम नहीं है। यदि खोज की जाए तो रामपुर में ही इसके बीस उदाहरण मिल जाएँगे। रात में गलियों और कूचों में पैदल घूमना तो वहाँ वैसे ही व्यापक रूप से प्रचलित है जैसे लखनऊ में। बरेली में कुलीन परिवार इसे निश्चित रूप से दोष मानते हैं, लेकिन रामपुर में यदि यह दोष है तो केवल कहने मात्र के लिए है; व्यावहारिक रूप से अधिकांश परिवारों में यह दोष नहीं है। वास्तव में, वहाँ कई स्थानों पर सगाई आदि के समारोहों में रात को स्वयं ढोल बजाते हुए बाहर निकलने की परंपरा है। इनमें हर प्रकार की महिलाएँ होती हैं: अविवाहित, विवाहित, युवा और वृद्ध। यहाँ तक सुना गया है कि कुछ निडर महिलाएँ पुरुषों के वस्त्र पहनकर और पिस्तौल का जोड़ा लगाकर निकलती हैं। यह भी सुना गया कि कुछ उच्च घरानों की महिलाएँ इसी वेशभूषा में सड़क पर मृत पाई गईं। हम अल्लाह, जो संसार का पालनहार है, की शरण चाहते हैं। मुफ्ती और हाकिम दोनों के लिए यह आवश्यक है कि वे जिस स्थान के बारे में आदेश या फतवा दें, वहाँ के विशिष्ट रीति-रिवाजों का ध्यान रखें। किसी अन्य स्थान का रीति-रिवाज, चाहे वह कितना भी सामान्य क्यों न हो, वहाँ के स्थानीय रीति-रिवाज का विरोध नहीं कर सकता।

दूसरा: रीति-रिवाजों के संकेतों को उस समय खोजना चाहिए जब चर्चा के अधीन व्यक्ति के स्वयं के कार्यों, वचनों, गतिविधियों और आचरणों की जानकारी न हो। जब उनकी स्वयं की स्थिति ज्ञात हो, तो दूसरों के रीति-रिवाजों पर उन्हें परखने का क्या अर्थ है? यहाँ दो बातें आश्चर्यजनक, विस्मयकारी और

तर्कसंगत बुद्धि से परे मानी गईं: पहला, अस्मत जहाँ बेगम का अकेले पैदल घर से निकलना, और दूसरा, एक अजनबी व्यक्ति बोस्ताँ खाँ के साथ उनकी यह बेबाक बातचीत कि "भाई बोस्ताँ खाँ, मैंने आपको अपने निकाह का वकील बनाया है।" इन दोनों बातों के जीवंत उदाहरण, बदर जहाँ से भी अधिक, स्वयं अस्मत जहाँ बेगम के कार्यों और वचनों में मौजूद हैं। यही अस्मत जहाँ बेगम, जो प्रतिवादी हैं, यही पर्दानशीन महिला, एक सम्मानित व्यक्ति की अविवाहित पुत्री, यही युवा अविवाहित कुलीन कन्या, अभी कुछ समय पहले, इस निकाह से दो महीने पहले अपने घर...

---

१ फतावा हिन्दिया किताब अदब अल-क़ाज़ी, अध्याय 15, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर ३/३२५ पृष्ठ ३५१ / ७३८

آدمی جس طرح آنکھوں دیکھی بات کو محض اس بنا پر رد نہیں کر سکتا کہ قرینہ اس کے خلاف ہے یوں ہی ثابت بالشہادۃ کو، قرائن سے غایت درجہ اگر ہو گا تو یہ کہ بیانِ شہود میں ریب و تہمت پیدا ہو اور محرر مذہب سیدنا امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ کتاب الاصل میں تحریر فرماتے ہیں کہ ریب و تہمت کے سبب گواہیاں رد نہیں ہو سکتیں،

[خانہ] فی الھندیۃ عن المحیط عن الاصل القاضي وان کان یتھمھم فالشھادۃ لا ترد بمجرد التھمۃ۱۔ ہندیہ میں محیط سے اصل (مبسوط) کے حوالہ سے ہے کہ اگر قاضی گواہوں کو متہم بھی کرے تب بھی محض تہمت کی بنا پر شہادت مردود نہ ہوگی (ت)

شریف زادیوں کا مکان سے جا کر باختیار خود نکاح کر لینا اگرچہ رسمِ عام نہیں مگر شرعاً ممنوع و حرام نہیں، اگر تلاش کیجئے تو رامپور ہی میں اس کی بیس نظیریں ملیں گی اور رات کو پیادہ گلی کوچوں پھرنا تو وہاں بکثرت شائع ہے جس طرح لکھنؤ میں، بریلی میں شریف خاندان اسے ضرور عیب سمجھتے ہیں مگر رام پور میں اگر یہ عیب ہے تو برائے گفتن ہے عملی طور پر اکثر خاندانوں میں عیب نہیں بلکہ وہاں بہت جگہ منگنی وغیرہ کی تقریبوں میں شب کو آپ ڈھول بجاتی ہوئی نکلنے کی رسم ہے ان میں کنواریاں بیاہیاں جوان بڑھیاں سب طرح کی ہوتی ہیں اور بعض بیباکیں تو مردانہ لباس پہن کر تپنچے کی جوڑی لگا کر نکلتی سنی گئی ہیں یہاں تک مسموع ہوا کہ بعض اونچے گھر والیاں اسی وضع میں سڑک پر مقتول ملیں والعیاذ باللہ رب العلمین مفتی و حاکم دونوں پر لازم کہ جہاں کی نسبت حکم یا فتویٰ دیں خاص وہاں کے رسم و رواج پر لحاظ کریں دوسرا رواج اگرچہ کیسا ہی عام ہو وہاں کے اپنے رواج کا معارض نہیں ہو سکتا۔

ثانیاً: رسم و رواج کے قرائن تو اس وقت ڈھونڈھئے کہ خود اصل شخص مبحوث عنہ کے افعال واقوال، حرکات و اعمال پر اطلاع نہ ہو جب خود اس کی حالت معلوم، پھر دوسروں کے رواج سے اس پر حکم کیا معنی، یہاں دو باتیں حیرت خیز و تعجب انگیز اور عقل سلیم سے بعید سمجھی گئیں ایک تو عصمت جہاں بیگم کا پیادہ گھر سے تنہا چلا جانا، دوسرے اجنبی شخص بوستاں خاں سے بیباکانہ یہ گفتگو کہ بھائی بوستاں خاں میں نے تمہیں اپنے نکاح کا وکیل کیا۔ ان دونوں باتوں کی زندہ نظیریں بدر جہاں سے زائد خود عصمت جہاں بیگم کے افعال واقوال میں موجود، یہی عصمت جہاں بیگم مدعیہ علیہا یہی عورت پردہ نشین نا کتخدائی معزز نامی شخص کی بیٹی یہی نوجوان کنواری شریف زادی ابھی قریب زمانہ ہوا اس نکاح سے دو ہی مہینے پہلے اپنے مکان

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۲۵ صفحہ ۳۵۱ از ۷۳۸

Fatawa Razawiyya Volume 18 (18)

...disappeared without notice and reached Rampur Railway Station. Her brother-in-law (paternal aunt's son, sister's husband) went searching and brought her back. Sayyid Murad Ali, Sub-Inspector at Rampur Station, recorded on 25 February 1904, based on the verbal statement of Zamin Shah Khan son of Adil Shah Khan, that "I learned my real sister-in-law Achhan Begum left home unhappy; let her be searched for in the ladies' room." I had a search conducted and she was found in the ladies' room. I took her back to her home. Sarwari Begum, at whose house the marriage took place, is the niece of Ismat Jahan Begum. Coming to her niece's place would be slightly less than reaching the station. Achhan Begum mentioned in the said statement is the same Ismat Jahan Begum, as she herself says in her statement that "my uncles sometimes call me Achi, sometimes Achhan Sahib, sometimes Achhan." The aforementioned Zamin Shah Khan is her brother-in-law, as she herself says in her statement that "Zamin Shah Khan is my son-in-law whose father's name is Adil Shah Khan." The learned presiding judge of the state also inferred from this secret departure of Ismat Jahan Begum in his decision and drew a conclusion about Ismat Jahan Begum which is not appropriate to mention in a Fatwa. Her staying at Hasan Raza Khan's house for several days, her real brother going there to meet her, and her real brother and real uncles all remaining silent until her father returned from Bombay—not even giving notice, let alone filing a complaint—then starting proceedings after several days of silence even after the return from Bombay, and Ismat Jahan Begum being removed from Hasan Raza Khan's house by police force; these are facts that no one can deny. Yes, the parties differ on whether this going was by force or voluntarily. Ismat Jahan Begum claims it was by force, and legally she is the claimant (plaintiff) in this matter; the burden of proof was on her, and she completely failed in it. The statements of her, her father, and her witnesses consist of such strange contradictions and irrational, implausible points that looking at them makes it clearly evident that calling these statements artificial and contrived is fitting for them. Detailing their contradictions and flaws was easy, but there is no need for lengthy discourse because the learned judge himself did not trust them and did not accept that Ismat Jahan Begum was taken from her father's house by force. Finally, in the decision, it was stated: "It seems that the defendant went to her niece's house for some necessity according to the customs and traditions of the time, but since the claim of force was not accepted and the statements of the claimant and the claimant's witnesses were rejected, there is no sufficient evidence of rational

circumstances." When Ismat Jahan Begum's voluntary going there is accepted, what benefit was it to the claimant to state that she came on foot at night in men's clothing? If he had stated she came in a palanquin (doli), there would have been no difficulty in proving the marriage. No, no, rather apparently it was in this very statement that there was a form of suspicion, as happened with the learned judge, who considered her coming like that irrational, so to state such a thing contrary to fact that creates doubt in one's own claim, and to state clearly in accordance with the facts...

...बिना किसी सूचना के गायब होकर रामपुर रेलवे स्टेशन तक पहुँच चुकी है, उसके साढ़ू (फूफी का लड़का, बहन का पति) ने तलाश किया और उसे ले आया। रामपुर स्टेशन के सब-इंस्पेक्टर सैयद मुराद अली ने २५ फरवरी १९०४ ई. को आदिल शाह खान के बेटे ज़ामिन शाह खान के मौखिक बयान के आधार पर दर्ज किया कि "मुझे पता चला कि मेरी सगी साली अच्छन बेगम घर से नाखुश होकर चली आई है, उसकी तलाश जनाना कमरे में की जाए।" मैंने तलाश करवाई और वह जनाना कमरे में मिली, मैं उसे साथ लेकर वापस उसके घर आया। सरवरी बेगम, जिसके घर पर निकाह हुआ, इस्मत जहाँ बेगम की भानजी है। अपनी भानजी के यहाँ आना स्टेशन तक पहुँचने से थोड़ा ही कम होगा। जिस अच्छन बेगम का ज़िक्र ऊपर के बयान में है, वही इस्मत जहाँ बेगम है, जैसा कि वह स्वयं अपने बयान में कहती है कि "मेरे चाचा मुझे कभी 'अची', कभी 'अच्छन साहब' और कभी 'अच्छन' कहते हैं।" उक्त ज़ामिन शाह खान उसी का साढ़ू है, जैसा कि वह खुद अपने बयान में कहती है कि "ज़ामिन शाह खान मेरे दामाद हैं जिनके पिता का नाम आदिल शाह खान है।" इस्मत जहाँ बेगम के इस गुप्त प्रस्थान से रियासत के विद्वान न्यायाधीश ने भी अपने फैसले में निष्कर्ष निकाला और इस्मत जहाँ बेगम के बारे में वह परिणाम निकाला जिसका फतवा में ज़िक्र करना उचित नहीं। उसका कई दिनों तक हसन रज़ा खान के घर रहना, उसके सगे भाई का उससे मिलने वहाँ जाना और उसके पिता के बम्बई से लौटने तक उसके सगे भाई और सगे चाचाओं का चुप रहना—शिकायत तो दूर, सूचना तक न देना—फिर बम्बई से लौटने के बाद भी कई दिनों तक खामोश रहकर कार्यवाही शुरू करना, और इस्मत जहाँ बेगम का पुलिस के ज़ोर पर हसन रज़ा खान के घर से निकाला जाना; ये ऐसी घटनाएँ हैं जिनसे कोई इनकार नहीं कर सकता। हाँ, दोनों पक्ष इस पर अलग-अलग राय रखते हैं कि यह जाना जबरदस्ती था या मर्जी से। इस्मत जहाँ बेगम इसे जबरदस्ती बताती है और शरीयत के अनुसार वह इस मामले में 'मुद्दई' (दावेदार) है, सबूत पेश करने का भार उस पर था और वह इसमें पूरी तरह विफल रही। उसके, उसके पिता और उसके गवाहों के बयान अजीबोगरीब विरोधाभासों और तर्कहीन व कल्पना से परे बातों से भरे हैं, जिन्हें देखकर स्पष्ट रूप से झलकता है कि इन बयानों को बनावटी और मनगढ़ंत कहना ही उचित है। उनके विरोधाभासों और दोषों का विस्तार से वर्णन करना आसान था, लेकिन इसके ज़िक्र से बात लंबी करने की ज़रूरत नहीं क्योंकि स्वयं विद्वान न्यायाधीश ने उन पर भरोसा नहीं किया और इस्मत जहाँ बेगम का जबरदस्ती अपने पिता के घर से लाया जाना स्वीकार नहीं किया। अंत में फैसले में कहा गया: "ऐसा प्रतीत होता

है कि प्रतिवादी उस समय के रीति-रिवाजों के अनुसार अपनी भानजी के घर किसी ज़रूरत से गई थी, लेकिन जबरदस्ती की बात न मानकर और दावेदार व दावेदार के गवाहों के बयान खारिज होने पर तर्कसंगत परिस्थितियों का कोई पर्याप्त प्रमाण नहीं है।" जब इस्मत जहाँ बेगम का वहाँ अपनी मर्जी से जाना मान लिया गया, तो दावेदार को यह बताने से क्या लाभ था कि वह रात में पैदल और पुरुषों के कपड़ों में आई? अगर वह पालकी (डोली) में आना बताता तो निकाह साबित करने में कोई कठिनाई नहीं होती। नहीं-नहीं, बल्कि प्रत्यक्ष रूप से इसी बयान में संदेह की गुंजाइश थी, जैसा कि विद्वान न्यायाधीश के साथ हुआ, जिन्होंने उसका इस तरह आना तर्कहीन समझा। तो सत्य के विरुद्ध ऐसी बात कहना जो अपने ही दावे में संदेह पैदा करे, और तथ्यों के अनुसार स्पष्ट रूप से बयान करना...

سے بلا اطلاع غائب ہو کر اسٹیشن ریلوے رامپور تک جا چکی ہے اس کا بہنوئی پھو پھی زاد، بہن کا شوہر تلاش کرتا گیا اور مونا لایا، سید مراد علی سب انسپکٹر اسٹیشن رامپور نے لکھایا ۲۵ فروری ۱۹۰۴ء میں زبانی ضامن شاہ خاں ولد عادل شاہ خاں کے معلوم ہوا کہ میری حقیقی سالی اچھن بیگم مکان سے ناخوش ہو کر چلی آئی ہے، زنانے کمرہ میں تلاش کرلی جائے، میں نے تلاش کرایا زنانہ کمرے میں موجود ملی، ہمراہ لے کر واپس مکان خود ہوا، سروری بیگم جس کے مکان پر نکاح ہوا عصمت جہاں بیگم کی بھانجی ہے، اپنی بھانجی کے یہاں آنا آخر اسٹیشن تک پہنچنے سے کچھ کم ہی ہوگا، اچھن بیگم جس کا ذکر اظہارِ مذکور میں ہے یہی عصمت جہاں بیگم ہے جیسا کہ وہ خود اپنے اظہار میں کہتی ہے کہ میرے چچا کبھی اچی کہتے ہیں کبھی اچھن صاحب کبھی اچھن، ضامن شاہ خاں مذکور اسی کا بہنوئی ہے، جیسا کہ وہ خود اپنے اظہار میں کہتی ہے کہ ضامن شاہ خاں میرے داماد جن کے باپ کا نام عادل شاہ خاں ہے عصمت جہاں بیگم کے اس خفیہ چلے جانے کے ذی علم مجوز حج ریاست نے بھی اپنے فیصلہ میں اخذ کیا اور اس سے عصمت جہاں بیگم کے باب میں وہ نتیجہ نکالا جسے فتویٰ میں ذکر کرنا مناسب نہیں، اس کا چند روز تک حسن رضا خاں کے مکان پر رہنا اس کے حقیقی بھائی کا وہیں اس سے ملنے کو جانا اور اس کے باپ کے بمبئی سے آنے تک اس کے حقیقی بھائی حقیقی چچا سب کا چپ رہنا استغاثہ درکنار اطلاع بھی نہ کرنا پھر بمبئی سے آنے کے بعد بھی کئی دن کی خاموشی ہو کر کارروائی چلنا اور عصمت جہاں بیگم کا بجبر پولیس حسن رضا خاں کے مکان سے نکلنا یہ واقعات تو ایسے ہیں جن میں کسی کو انکار کی گنجائش نہیں، ہاں فریقین اس میں مختلف ہیں کہ یہ جانا بجبر تھا یا بخوشی، عصمت جہاں بیگم جبر بتاتی ہے اور وہ شرعاً اس میں مدعی ہے بارِ ثبوت اس کے ذمے

تھا اور وہ اس میں محض ناکام رہی، اس کے اور اس کے باپ اور اس کے گواہوں کے اظہار سب عجب عجب تناقضوں اور خلاف عقل و بعید از قیاس باتوں پر مشتمل ہیں جن کو دیکھ کر صاف مترشح ہوتا ہے کہ صنعتی و مصلحتی کہنا انہیں بیانوں کو شایاں ہے ان کے نقائض و قبائح کی تفصیل آسان تھی مگر اس کے ذکر سے حاجت تطویل نہیں کہ خود ذی علم مجوز نے ان پر اعتبار نہ کیا اور عصمت جہاں بیگم کا بالجر اپنے باپ کے مکان سے لایا جانا مسلم نہ رکھا، آخر فیصلہ میں فرمایا ایسا معلوم ہوتا ہے کہ مدعاعلیہا حسب رسم ورواج زمانہ اپنی بھانجی کے گھر کسی ضرورت سے گئی مگر جبر نہ مان کر بیانِ مدعی و گواہان مدعی مردود ہونے پر قرائن عقلیہ کی کوئی کافی شہادت نہیں، جب عصمت جہاں بیگم کا اس کے یہاں بخوشی جانا مسلم تو مدعی کا اس میں کیا نفع تھا کہ اس کا رات کو پا پیادہ مردانہ لباس میں آنا بیان کرتا کیا اگر ڈولی میں آنا بتاتا تو ثبوت نکاح میں اشکال ہوتا نہیں نہیں بلکہ بظاہر اسی بیان میں شکلِ اشتباہ تھی جیسا کہ ذی علم مجوز کو واقع ہوا کہ اس کا یوں آنا بعید از عقل سمجھا تو خلاف واقع ایسی بات کہ اپنے دعویٰ میں شبہہ پیدا کرے بیان کرنا اور مطابقِ واقع صاف صاف

Fatawa Razawiyya Volume (18)

There was no reason at all to abandon it without doubt. Inevitably, it is most plausible that what he says is what actually happened. He, out of his honesty or simplicity, did not use any artifice in narrating the event. He described exactly what transpired without addition or subtraction. Otherwise, if he wanted to fabricate, it would have been very easy for him to say that Ismat Jahan Begum came to her niece's house in a palanquin (doli) and requested marriage. We have seen the documents of both parties and the statements of witnesses in both the civil and judicial cases in detail. Not a single word suggests any stain or ambiguity on the character of Ismat Jahan Begum, nor is there anything far-fetched in the statement of Hassan Raza Khan. Knowledge of the unseen belongs only to the Knower of the Unseen (Allah), may His glory be exalted. However, an impartial observation of the proceedings reveals the state of affairs: Ismat Jahan Begum is certainly a 'world of chastity' as her name suggests. There is absolutely no proof of any misconduct on her part. However, by nature, she is cheerful, freedom-loving, gentle, and witty. Far from enduring hardships, she is also weary of subjugation and dependency. Habib-un-Nisa Begum is her stepmother. According to the habit of women, or rather the general custom of every era, Ismat Jahan Begum suffered from this relationship of enmity. If nothing else, she was kept at least as a mere subordinate and dependent. Her free-spirited nature fled from this imprisonment and restraint, as she herself covertly complains in her statement: "I don't have separate money; I can only ask my uncle, mother, or brother to get things. I cannot get something I desire if these people refuse." For these reasons, she had once escaped to the Tilak station, but was caught and faced the same confinement again. It is suspected that after her escape attempt, the imprisonment and severity might have increased. She was waiting for the right time. Her father went to Bombay; on one hand, the stepmother might have had more opportunity to trouble her, and on the other hand, she found a good time to establish her freedom. She thought that if she escaped like the first time, it would go in vain. She should devise a plan to be free forever. A deal had already been made with Hassan Raza Khan, as her mother herself admitted in one of her statements. There was no opportunity according to the custom of the time for her to call a palanquin openly and go to Hassan Raza Khan's place. Therefore, since her foot was already set once, she waited for the night to arrive. At their place, people usually go to sleep at eight or nine at night, as she herself recorded in her statement. Her father was not at home; her mother and brother fell asleep at nine o'clock. She set out on

her path of purpose at ten o'clock. Her brother had taken off his achkan (long coat) and cap before sleeping. She realized it was a moonlight night - it was the eighth night of Safar - and she still had to travel the path, as mentioned in the statements from her side that her uncle and others were met on the way. To avoid being recognized in her own clothes, she wore her brother's achkan and cap with gratitude. And exactly what she anticipated happened...

बिना किसी संदेह के इसे छोड़ने का कोई कारण नहीं था। लाजिमी तौर पर यही मानना उचित है कि जैसा वह कहता है वैसा ही हुआ और उसने अपनी ईमानदारी या सादगी के कारण घटना के वर्णन में कोई बनावट नहीं की। जो कुछ भी हुआ था, उसे बिना किसी घटा-बढ़ी के बयान कर दिया। वरना अगर वह बनावट चाहता, तो उसके लिए यह कहना बहुत आसान होता कि इस्मत जहाँ बेगम डोली में अपनी भांजी के पास आईं और निकाह की मांग की। हमने दोनों पक्षों के दीवानी और अदालती मुकदमों के कागजात और गवाहों के बयानों को विस्तार से देखा है। किसी भी शब्द से न तो इस्मत जहाँ बेगम के चरित्र पर कोई दाग या अस्पष्टता नज़र आती है और न ही हसन रज़ा खान के बयान में कोई बात तर्क से परे लगती है। परोक्ष का ज्ञान केवल परोक्ष के ज्ञाता (अल्लाह) को है, जिसकी महिमा महान है। लेकिन कार्यवाहियों का निष्पक्ष अवलोकन वास्तविक स्थिति बताता है कि इस्मत जहाँ बेगम निश्चित रूप से अपने नाम के अनुरूप 'पावनता की दुनिया' है। उन पर किसी भी दुराचार का कोई सबूत नहीं है। लेकिन स्वभाव से वह प्रसन्न रहने वाली, स्वतंत्रता प्रिय, कोमल और विनोदी हैं। दुखों को झेलना तो दूर, वह गुलामी और दूसरों पर निर्भरता से भी तंग आ चुकी हैं। हबीब-उन-निशा बेगम उनकी सौतेली माँ हैं। महिलाओं की आदत के अनुसार, या कहें कि हर युग के सामान्य रिवाज के अनुसार, इस दुश्मनी के रिश्ते से इस्मत जहाँ बेगम को परेशानी होती थी। और कुछ नहीं तो कम से कम उन्हें केवल एक अधीन और आश्रित बनाकर रखा गया था। उनका स्वतंत्र स्वभाव इस कैद और पाबंदी से भागता था, जैसा कि उन्होंने खुद अपने बयान में दबी ज़बान में शिकायत की है: "मेरे पास अलग से पैसे नहीं रहते; मैं चाचा, माँ, भाई से कहकर चीज़ें मँगवा सकती हूँ। ऐसी चीज़ जो मुझे पसंद हो और ये लोग मना कर दें, तो मैं नहीं मँगवा सकती।" इन्हीं कारणों से वह एक बार तिलक स्टेशन तक भाग चुकी थीं, लेकिन पकड़ी गईं और फिर उन्हें उसी कैद का सामना करना पड़ा। आशंका है कि भागने की वजह से अब कैद और सख्ती और बढ़ गई होगी। वह सही समय का इंतज़ार कर रही थीं। उनके पिता बम्बई गए हुए थे; एक तरफ सौतेली माँ को सताने का ज़्यादा मौका मिला होगा और दूसरी तरफ उन्होंने अपनी आज़ादी कायम करने के लिए एक अच्छा समय पाया। उन्होंने सोचा कि अगर इस बार भी पहले की तरह भागना हुआ, तो वह बेकार जाएगा। ऐसी योजना बनानी चाहिए कि वह हमेशा के लिए आज़ाद हो जाएँ। हसन रज़ा खान से उनकी बात पहले ही तय हो चुकी थी, जैसा कि उनकी माँ ने खुद अपने एक बयान में स्वीकार किया है। ज़माने के रिवाज के अनुसार सबके सामने डोली मँगवाकर हसन रज़ा खान के यहाँ जाने का कोई मौका नहीं था। इसलिए, क्योंकि उनके

पैर एक बार खुल चुके थे, वह रात होने का इंतज़ार करने लगीं। उनके यहाँ आमतौर पर रात आठ या नौ बजे सो जाते हैं, जैसा कि उन्होंने खुद अपने बयान में लिखवाया है। पिता घर में नहीं थे; माँ और भाई नौ बजे सो गए। उन्होंने दस बजे अपनी मंजिल की राह पकड़ी। उनके भाई ने सोते समय अचकन और टोपी उतारकर रख दी थी। उन्होंने समझा कि चाँदनी रात है - सफर की आठवीं रात थी - और अभी रास्ता तय करना है, जैसा कि उनकी तरफ के बयानों में है कि रास्ते में उनके चाचा आदि लोग मिले थे। अपने कपड़ों में कहीं पहचान न ली जाएँ इसलिए उन्होंने भाई की शुक्रगुज़ारी के साथ उनकी अचकन और टोपी पहन ली। और वैसा ही हुआ जैसा वह समझती थीं कि...

पृष्ठ ३५३ का ७३८

بے اشتباہ کو چھوڑ دینا اصلاً کوئی وجہ نہ رکھتا تھا۔ لاجرم قرین قیاس یہی ہے کہ جیسا وہ کہتا ہے وہی واقع ہوا اور اس نے اپنی دیانت خواہ سادگی سے بیان واقعہ میں کوئی تصنع نہ کیا جو گزرا تھا بے کم و بیش وہی بیان کر دیا ورنہ وہ بناوٹ چاہتا تو اسے یہ کہنا بہت آسانیاں دیتا کہ عصمت جہاں بیگم ڈولی میں اپنی بھانجی کے پاس آئی اور نکاح کی خواستگار ہوئی، ہم نے دیوانی و ججی دونوں مقدموں کے کاغذات فریقین و گواہان فریقین کے اظہار ات بتفصیل دیکھے اصلاً کسی حرف سے نہ تو عصمت جہاں بیگم کے دامن عصمت میں کوئی لوث و التباس نظر آتا ہے نہ بیان حسن رضا خان میں کوئی امر بعید از قیاس، غیب کا علم عالم الغیب عز جلالہ کو ہے مگر رودادوں کا ملاحظہ بے رو رعایت حالت واقعہ یہ بتاتا ہے کہ عصمت جہاں بیگم ضرور اپنے نام کی عصمت جہاں ہے حاشا اس پر کسی بد وضعی کا ثبوت نہیں مگر اس کی طبیعت خلقتہً خوش باش و آزادی پسند و لطیف و ظریف واقع ہوئی ہے وہ صدموں کا تحمل در کنار محکومی و دست نگری سے بھی بیزار ہے حبیب النساء بیگم اس کی سوتیلی ماں ہے حسب عادت زنان بلکہ رواج عام ہر زمان اس عداوت کے رشتے سے عصمت جہاں بیگم کو اذیت پہنچتی تھی اور کچھ نہ ہو تو کم از کم وہ محض محکوم و دست نگر رکھی گئی تھی اس کی آزاد طبیعت اس قید و بند سے بھاگتی تھی جیسا کہ وہ خود اپنے اظہار میں در پردہ شاکی ہے کہ میرے پاس روپیہ علیحدہ نہیں رہتا ہے چچا ماں بھائی سے کہہ کر چیز منگا سکتی ہوں ایسی چیز جس کو میرا جی چاہے اور یہ لوگ منع کریں نہیں منگا سکتی ہوں، انہیں وجوہ سے وہ ایک بار تلک آکرا سٹیشن تک فرار کر چکی اس بار پکڑی گئی اور پھر اس کو اسی قید کا سامنا ہوا اور مظنون ہے کہ اب بوجہ فرار قید و تشدد میں اور اضافہ ہوا ہو، وہ وقت کی منتظر تھی اس کا باپ بمبئی گیا ادھر سوتیلی ماں کو ستانے کا زیادہ

موقع ملا ہو گا ادھر اس نے اپنی آزادی قائم کرنے کا اچھا وقت پایا سوچی کہ اب کی بار بھی پہلا ہی سا فرار ہوا تو اسی طرح بیکار جائے گا وہ تدبیر کیجئے کہ ہمیشہ کو آزاد ہو جائے۔ حسن رضا خاں سے اس کا بیڑا ہو چکا تھا جیسا کہ خود اس کی ماں نے اپنے ایک اظہار میں اقرار کیا ہے اسے سب کے ظاہر ڈولی منگا کر حسن رضا خاں کے یہاں جانے کا حسب رسم زمانہ کوئی موقع نہ تھا لہٰذا اس کا پاؤں ایک بار کھل چکا تھا رات آنے کی منتظر تھی اس کے یہاں معمولاً آٹھ یا نو بجے رات کو سو جاتے ہیں جیسا کہ خود اس نے اپنے اظہار میں لکھایا ہے باپ گھر میں نہ تھاماں بھائی نو بجے سو گئے اس نے دس بجے راہ مقصود لی اس کے بھائی نے سوتے وقت اچکن ٹوپی اتار کر رکھ دی تھی یہ سمجھی کہ چاندنی رات ہے کہ صفر کی آٹھویں شب تھی اور ابھی راستہ چل رہا ہے جیسا کہ خود اس کی طرف کے اظہاروں میں ہے کہ راہ میں اس کے چچا وغیرہ لوگ ملے تھے اپنے لباس میں کہیں پہچانی نہ جائے لہٰذا بھائی کی شکر گزاری کے ساتھ اس کی اچکن ٹوپی زیب بدن کی اور وہی ہوا جو وہ سمجھتی تھی کہ

Fatawa Razviya Volume 18

No one recognized her until she reached her niece's house. The women there must have been alarmed to see a young stranger arriving, but this was the moment for her identity to be revealed. Upon her saying, "I am Ismat Jahan Begum," that alarm would have turned into astonishment: "Where are you at this time in this state?" And she would have given the same answer she had already given to express her autonomy: "My stepmother poisons me; get me married, or else I will leave again as before." She understood well that if there was any way to establish her freedom, it was this marriage; after which those people would be forced to accept. A husband's house would not be like a railway station waiting room from where Zamin Shah Khan could take her away. For this marriage, it was necessary that her relatives and neighbors not be invited, as that would be entirely contrary to the objective. Considering this an unsubstantiated claim is based on negligence of the actual intent. The fact that the long coat (achkan) and cap were not recovered from the claimant's place during the search also supports this. It is in no way plausible that people would go to commit robbery and come away with only two used pieces of clothing worth eight annas, then keep them at their place until they were found in a search several days later, even though clothing is an easily identifiable item. Inevitably, they came exactly as the claimant states, and they did not refrain from keeping them in the house because the wearer herself was present and had married of her own free will. The claimant was confident that no disturbance would arise. Finally, for several days, her uncle and brother remained silent. They did not even inform the police station; instead, the uncle, brother, and brother-in-law came here themselves and met her, as proven by the statements of Habib-un-Nisa Begum, Ismat Jahan Begum, and Nihal-ud-Din Khan. He admits that Muhammad Raza Khan took me inside the house, and in another statement, it is also written that Muhammad Raza Khan had told the girl that your brothers are coming. Does anyone who abducts someone take their brothers inside the house like that? Furthermore, Nihal-ud-Din Khan's claim that after taking him inside, Muhammad Raza Khan said to me, "Why have you come? Go away or we will beat you," is simply unacceptable. If those people had disapproved, why would they have let him into the house in the first place? Yes, perhaps after going inside he started coaxing or threatening his sister, upon which Muhammad Raza Khan might have said that. Also, the claimant was confident that even if someone wanted trouble, Ismat Jahan Begum is a young, independent woman; no one has compulsory guardianship over her. She would not

cast aspersions on her own chastity. And that is exactly what happened. In the statement she gave there, she recounted the whole incident. But when she was forcibly sent to her father's house, she had to repeat the lesson taught to her there. Looking at this logical sequence of events, there remains no surprise as to why Ismat Jahan Begum addressed Bostan Khan as her legal representative (wakil).

अब किसी ने उसे नहीं पहचाना जब तक कि वह अपनी भांजी के घर नहीं पहुँच गई। वहाँ की औरतें एक अजनबी युवक को आते देख कर ज़रूर घबराई होंगी, लेकिन यह मौक़ा उसकी पहचान खुलने का था। उसके इतना कहने पर कि "मैं इस्मत जहाँ बेगम हूँ," वह घबराहट अब इस आश्चर्य में बदल गई होगी कि "तुम इस समय इस वेश में कहाँ?" और उसने वही उत्तर दिया होगा जो वह अपनी स्वायत्तता जताने के लिए पहले भी कह चुकी थी कि "मेरी सौतेली माँ मुझे ज़हर दे देती है; मेरा निकाह कर दो वर्ना मैं पहले की तरह फिर चली जाऊँगी।" वह अच्छी तरह समझ गई थी कि उसकी आज़ादी क़ायम करने का अगर कोई ज़रिया है तो यही निकाह है, जिसके बाद वे लोग मजबूर हो जाएँगे। शौहर का घर रेलवे स्टेशन का कमरा नहीं होगा जहाँ से ज़ामिन शाह ख़ान उसे पकड़ ले जाएँ। इस निकाह के लिए यह ज़रूरी था कि उसके रिश्तेदारों और मुहल्ले वालों को न बुलाया जाए क्योंकि यह तो मक़सद के बिल्कुल विपरीत होता। इसे बेबुनियाद दावा मानना असल मक़सद से लापरवाही पर आधारित है। तलाशी के समय मुद्दई (दावेदार) के यहाँ से अचकन और टोपी का बरामद न होना भी इसी का समर्थन करता है। यह किसी भी तरह तर्कसंगत नहीं है कि लोग डकैती डालने जाएँ और सिर्फ़ आठ आने के दो पुराने इस्तेमाल किए हुए कपड़े लेकर लौट आएँ और फिर उन्हें अपने पास रखे रहें जब तक कि कई दिनों बाद तलाशी में वे न मिल जाएँ, जबकि कपड़ा ऐसी चीज़ है जिसे तुरंत पहचाना जा सकता है। लाज़मी तौर पर वे उसी तरह आए जैसे मुद्दई बयान करता है, और उन्होंने उन्हें घर में रखने से परहेज़ इसलिए नहीं किया क्योंकि पहनने वाली ख़ुद मौजूद थी और उसने अपनी मर्ज़ी से निकाह किया था। मुद्दई मुतमईन (संतुष्ट) था कि कोई फ़साद नहीं होगा। आख़िर कई दिनों तक उसके चाचा और भाई ख़ामोश रहे। थाने में भी ख़बर नहीं की बल्कि चाचा, भाई और बहनोई ख़ुद यहाँ आकर उससे मिले, जैसा कि हबीब-उन-निसा बेगम, इस्मत जहाँ बेगम और निहाल-उद-दीन ख़ान के बयानों से साबित है। वह इक़रार करता है कि मुहम्मद रज़ा ख़ान मुझे मकान के अंदर ले गए थे, और दूसरे बयान में यह भी लिखवाया है कि मुहम्मद रज़ा ख़ान ने लड़की से कह दिया था कि तुम्हारे भाई आ रहे हैं। क्या कोई भगा कर लाता है और उसके भाइयों को इस तरह मकान के अंदर ले जाता है? आगे निहाल-उद-दीन ख़ान का यह कहना कि अंदर ले जाने के बाद मुहम्मद रज़ा ख़ान ने मुझसे कहा कि "तुम क्यों आए हो? चले जाओ वर्ना हम तुम्हें मारेंगे," महज़ नाक़ाबिले-क़ुबूल है। अगर उन लोगों को मंज़ूर न होता तो पहले ही मकान में क्यों जाने देते? हाँ, शायद अंदर जाकर उसने अपनी बहन को कुछ बहकाना या धमकाना शुरू किया हो, जिस पर

मुहम्मद रज़ा ख़ान ने ऐसा कहा हो। साथ ही मुद्दई को इत्मीनान था कि अगर किसी ने फ़साद चाहा भी तो इस्मत जहाँ बेगम एक जवान और ख़ुद-मुख्तार (स्वतंत्र) औरत है, उस पर किसी का ज़बरदस्ती का अधिकार (विलायत-ए-जबरिया) नहीं है। वह अपनी पाकीज़गी पर तोहमत नहीं लगाएगी। और हुआ भी ऐसा ही, वहाँ जो उसका बयान हुआ है उसमें उसने सारा वाक़िया सुना दिया। मगर जब ज़बरदस्ती बाप के यहाँ भेज दी गई तो वहाँ उसे सिखाया हुआ सबक़ पढ़ना पड़ा। इस सिलसिलेवार तर्कसंगत घटना को देखकर अब इसमें कोई आश्चर्य नहीं रह जाता कि इस्मत जहाँ बेगम ने बोस्ताँ ख़ान को वकील के तौर पर क्यों संबोधित किया।

पेज 354 का 738

اب کسی نے نہ پہچانا یہاں تک کہ وہ اپنی بھانجی کے گھر میں آگئی، یہاں کی عورتیں اجنبی جوان کو آتے دیکھ کر ضرور گھبرائی ہوں گی مگر یہ محل اس کے کھل جانے کا تھا اس کے اتنے کہنے پر کہ میں ہوں عصمت جہاں بیگم ، وہ گھبراہٹ اب اس تعجب سے بدل گئی ہوگی کہ تم اس وقت اس وضع میں کہاں، اور اس کا اس نے وہی جواب دیا ہوگا جو اپنی خود مختاری کے اظہار میں کہہ چکی تھی کہ میری سوتیلی ماں مجھے زہر دے دیتی ہے میرا نکاح کردو ورنہ پہلے کی طرح پھر چلی جاؤں گی وہ خوب سمجھ لی تھی کہ اس کی آزادی قائم کرنے کا اگر کوئی ذریعہ ہے تو یہی نکاح ہے کہ اس کے بعد وہ لوگ مجبور ہو جائیں گے، شوہر کا گھر اسٹیشن کا کمرہ نہ ہوگا جہاں سے ضامن شاہ خاں پکڑلے جائیں اس نکاح کے لئے ضرور تھا کہ اس کے اعزہ و اقارب واہل محلہ نہ بلائے جائیں کہ یہ تو بالکل بر عکس مراد ہوتا تو اس کو یہاں قرینہ بے اصل دعوٰی ٹھہرانا اصل مطلب سے غفلت پر مبنی ہے۔ تلاشی کے وقت اچکن ٹوپی کا مدعی کے یہاں سے برآمد نہ ہونا بھی اسی کا مؤید ہے کسی طرح قرین قیاس نہیں کہ لوگ ڈاکو ڈالنے جائیں اور فقط روپے آٹھ آنے کے دو استعمالی کپڑے لے کر چلے آئیں پھر انہیں اپنے یہاں رکھ چھوڑیں یہاں تک کہ کئی دن بعد تلاشی میں نکلیں حالانکہ کپڑا فورا پہچانے جانے کی چیز ہے، لاجرم وہ اسی طرح آئے جس طرح مدعی بیان کرتا ہے اور انہیں گھر میں رکھنے سے احتراز نہ کیا کہ خود پہننے والی ہی موجود تھی اور اس نے اپنی خوشی سے نکاح کیا تھا مدعی مطمئن تھا کہ فساد نہ اٹھے گا آخر کئی روز تک اس کے چچا ، بھائی خاموش رہے۔ تھانے میں بھی خبر نہ کی بلکہ چچا اور بھائی اور بہنوئی خود یہاں آکر اس سے مل گئے جیسا کہ حبیب النساء بیگم و عصمت جہاں بیگم و نہال الدین خاں کے اظہار سے ثابت ہے وہ اقرار کرتا ہے کہ محمد رضا خاں مجھ کو اندر مکان

کے لے گئے تھے اور دوسرے اظہار میں یہ بھی لکھایا ہے کہ محمد رضا خاں نے لڑکی سے کہہ دیا تھا کہ تمہارے بھائی آتے ہیں، کیا جو کوئی بھگا کر لاتا ہے اس کے بھائی کو یوں مکان کے اندر لے جاتا ہے، آگے نہال الدین خاں کا کہنا کہ بعد لے جانے کے محمد رضا خاں نے مجھ سے کہا کہ تم کیوں آئے ہو چلے جاؤ ہم تم کو ماریں گے، محض نامقبول ہے، ان لوگوں کو نامنظور ہوتا تو پہلے ہی مکان میں کیوں جانے دیتے، ہاں شاید اس نے اندر جاکر اپنی بہن کو کچھ بھکانا یا دھمکانا شروع کیا ہو، اس پر محمد رضا خاں نے ایسا کہا ہو، نیز مدعی کو اطمینان تھا کہ کسی نے فساد چاہا بھی تو عصمت جہاں بیگم جوان عورت خود مختار ہے، اس پر کسی کی ولایت جبر یہ نہیں وہ اپنی عصمت پر تہمت نہ رکھے گی، اور ہوا بھی ایسا ہی، وہاں جو اس کا اظہار ہوا ہے اس میں سارا واقعہ کہہ سنایا مگر جب بالجبر باپ کے یہاں بھیج دی گئی یہاں اسے پڑھا یا ہوا سبق پڑھنا پڑا، اس سلسلہ وار قرین قیاس واقعہ کو دیکھ کر کچھ بھی اس کا تعجب نہیں رہتا کہ عصمت جہاں بیگم نے کیونکر بوستاں خاں سے خطاب توکیل

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

What else, but the greatest surprise is that Asmat Jahan Begum, in the statements she has boldly and clearly written over eight to ten lengthy pages before strange men, officials, etc., in which she has chirped like a nightingale of a thousand tales, nowhere did her brow furrow, nor did her eyes blink, nor did her tongue falter. After observing these, it is said to be far from sound reason that [she would say] "Brother Bostan Khan, I have made you the representative for my marriage." Anyone seeing these statements is left biting their finger in amazement that a young, secluded, noble lady who, let alone having the chance to talk to strange men, according to her own words, doesn't even know whose house is in front of her own door, could show such cleverness in the face of intricate cross-examinations by cunning lawyers before special government officials and get away with it so cleanly. To be honest, call it far from sound reason. Seeing the continuity of the flowery speech in her initial statement, the plaintiff's lawyers suspected that perhaps her law-knowing father had written the statement for her, which she was reading out. To which she sharply replied, "Curse be upon the one who looks at the paper." What a multi-faceted answer! It's not clear whether she refers to the paper the plaintiff's lawyer suspected or the paper on which the statement was being recorded and was before the lawyer and others. Well, whether the suspicion here was correct or baseless, she couldn't have brought the answers to cross-examinations written down. There, her sharp-tongued eloquence and style of speech were worth watching. Regarding her father, the state officials have recorded that he is famous as an experienced legal expert, but a comparison clearly shows that Asmat Jahan Begum's statement is much more alert and grand than her father's. In that gathering of strange men—not just strangers but those taking official statements and conducting hostile cross-examinations—she did not even forget the flair of her witty nature. The lawyers had questioned her about the estimated number and weight of the poison or datura-laced laddoos she was allegedly fed to make her and everyone else unconscious. She recorded the answer: "I cannot say how many, nor can I say if they were five or more than five, eight or more than eight; I cannot even say by estimation if they were ten or more than ten. They were approximately four or five. I cannot tell the weight of those four or five, nor can I tell the weight of one laddoo by estimation, whether it was a masha (approx. 1 gram), a tola (approx. 12 grams), a chhatank (approx. 60 grams), a seer (approx. 1 kg), or a maund (approx. 40 kg)." The question was, in how many bites would she eat one laddoo? She replied she couldn't say, nor could she say whether

one laddoo consisted of eight, ten, twenty, or fifty bites. The question was, how long after eating the laddoos did she depart from here? She said she couldn't even say by estimation. The lawyer asked, after one hour or one and a half hours? She said, I [something]...

क्या होगा मगर ज़्यादा ताज्जुब तो इस बात का है कि अस्मत जहाँ बेगम ने जो बयान (इज़हारात) अजनबी मर्दों, हाकिमों वगैरह के सामने निडरता और सफ़ाई से आठ-दस लंबे पृष्ठों पर लिखवाए हैं, जिनमें वह हज़ारों कहानियों वाली बुलबुल बनकर चहकी है, जिनमें कहीं न तो उसकी भृकुटी पर बल आया, न उसकी आँख झपकी और न ही उसकी ज़बान बहकी। इन्हें देखकर यह कहना अक्ल के खिलाफ है कि 'भाई बोस्तां खां, मैंने तुम्हें अपने निकाह का वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है।' इन बयानों को देखने वाला दाँतों तले उँगली दबा लेता है कि एक कम उम्र, पर्दानशीन, शरीफ़ज़ादी, जिसे गैर मर्दों से बात करने का इत्तेफ़ाक तो दूर की बात, उसके अपने शब्दों में उसे यह भी नहीं पता कि उसके घर के दरवाज़े के सामने किसका घर है, वह सरकार के खास अधिकारियों के सामने चालाक वकीलों की पेचीदा जिरह (क्रॉस-एग्जामिनेशन) के आगे इतनी चपलता दिखाए और इतनी सफ़ाई से निकल जाए, सच पूछिए तो यह अक्ल से परे है। उसके शुरुआती बयान में लच्छेदार बातों का सिलसिला देखकर वादी के वकीलों को यह गुमान हुआ था कि शायद उसके कानून जानने वाले बाप ने उसे बयान लिखकर दे दिया है जिसे वह पढ़कर सुना रही है। जिस पर उसने तपाक से जवाब दिया कि 'कागज़ देखने वाले पर लानत है'। कितना सारगर्भित जवाब है! पता नहीं वह उस कागज़ को कह रही है जिसके बारे में वादी के वकील को शक हुआ या उस कागज़ को जिस पर बयान लिखा जा रहा है और वकील वगैरह के सामने है। खैर, यहाँ तो शक सही था चाहे निराधार, मगर जिरह के जवाब तो वह लिखवाकर नहीं ला सकती थी। वहाँ उसकी तेज़ ज़बानी और बोलने का अंदाज़ देखने लायक है। उसके बाप के बारे में तो रियासत के लोगों ने लिखाया है कि वह एक अनुभवी कानूनी विशेषज्ञ के रूप में प्रसिद्ध है, मगर तुलना तो साफ कह रही है कि अस्मत जहाँ बेगम का बयान उसके बाप के बयान से कहीं ज़्यादा चुस्त और भव्य है। उन अजनबी मर्दों के मजमे में—सिर्फ अजनबी ही नहीं बल्कि आधिकारिक बयान लेने वालों और विरोधी जिरह करने वालों के बीच—वह अपनी हाज़िरजवाबी के रंग को भी नहीं भूली। ज़हरीले या धतूरे वाले लड्डू जिन्हें खिलाकर उसे और उसके सब लोगों को बेहोश कर देने की बात कही गई है, उनकी अनुमानित संख्या और वज़न के बारे में वकीलों ने सवाल किया था। उसने जवाब लिखवाया: 'कितने थे, नहीं बता सकती, न यह बता सकती हूँ कि पाँच थे या पाँच से ज़्यादा, आठ थे या आठ से ज़्यादा; अंदाज़े से भी नहीं बता सकती कि दस थे या उससे ज़्यादा। अंदाज़न चार-पाँच थे। उन चार-पाँच का वज़न नहीं बता सकती, न ही अंदाज़न एक लड्डू का वज़न बता सकती हूँ कि वह माशा भर था या तोला भर या छटाँक भर या सेर भर या मन

भर।' सवाल था कि वह एक लड्डू कितने निवालों में खाती थी? जवाब दिया कि नहीं बता सकती, न यह कह सकती हूँ कि एक लड्डू के आठ, दस, बीस या पचास निवाले होते थे। सवाल था कि लड्डू खाने के कितनी देर बाद वह यहाँ से रवाना हुई? कहा कि अंदाज़न भी नहीं बता सकती। वकील ने पूछा—एक घंटे बाद या डेढ़ घंटे बाद? कहा—मैं कुछ...

کیا ہوگا مگر زیادہ تعجب تو اس کا ہے کہ عصمت جہاں بیگم نے اظہارات جو اس نے اجنبی مردوں حکام وغیرہ کے سامنے دھڑلے کی صفائی سے آٹھ دس صفحہ مطول پر لکھائے ہیں جن میں وہ عندلیب ہزار داستان بن کر چکی ہے جن میں کہیں نہ تواس کی تیوری پر میل آیا نہ اس کی آنکھ جھپکی نہ اس کی زبان بہکی ہے انہیں ملاحظہ فرما کر اتنی بات کو بعید از عقل سلیم کہا جاتا ہے کہ بھائی بوستاں خاں میں نے تمہیں اپنے نکاح کا وکیل کیا، ان اظہاروں کا دیکھنے والا انگشت بدنداں رہ جاتا ہے کہ کمسن نوجوان پردہ نشین شریف زادی جسے غیر مردوں سے بات کرنے کا اتفاق تو بالائے طاق بقول اس کے یہ بھی نہیں جانتی کہ میرے مکان کے دروازہ کے سامنے کس کا مکان ہے وہ اور خاص اہلکارانِ حکومت کے سامنے چالاک وکیلوں کے پیچ در پیچ جرحوں کے مقابل یہ کچھ طراریں دکھانا یوں صفائی سے نکل جانا سچ پوچھئے تو بعید از عقل سلیم اسے کہئے اس کے ابتدائی اظہار پر لچھے دار بیان کا تسلسل دیکھ کر وکلاء مدعی کو گمان ہوا تھا کہ شاید اس کے قانون دان باپ نے اسے اظہار لکھ کر دے دیا ہے جسے پڑھ کر سنا رہی ہے جس کا جواب اس نے وہ چمک کر دیا کہ کاغذ دیکھنے والے پر لعنت ہے، کتنا پہلو دار جواب ہے، معلوم نہیں اس کاغذ کو کہتی ہے جس کی نسبت وکیلِ مدعی نے شبہ کیا یا اس کاغذ کو جس پر اظہار لکھا جا رہا ہے اور وکیل وغیرہ کے پیش نظر ہے، خیر یہاں تو شبہ صحیح تھا خواہ بے اصل، مگر جرحوں کے جواب تو وہ لکھوا کر نہ لا سکتی تھی وہاں اس کی تیز زبانیاں شیوا بیانیاں قابلِ تماشہ ہیں اس کے باپ کی نسبت کو تو اہل ریاست نے لکھایا ہے کہ تجربہ کار قانون دان مشہور ہے مگر موازنہ تو صاف کہہ رہا ہے کہ عصمت جہاں بیگم کا اظہار اس کے باپ کے اظہار سے کہیں زیادہ چاق و با طمطراق ہے وہ ان اجنبی مردوں نہ صرف اجنبی بلکہ حاکمانہ اظہار لینے والوں اور مخالفانہ

جرحیں کرنے والوں کے مجمع میں اپنی ظریف طبیعت کے رنگ کو بھی نہ بھولی زہر یا دھتورے کے لڈو جنہیں کھلا کر اسے اور اس کے سارے کو بیہوش کر دینا بتایا گیا ہے ان کی تعداد و وزن تخمینی سے وکلا نے سوال کیا تھا جس کا جواب لکھاتی ہے کتنے نہیں بتا سکتی نہ یہ بتا سکتی ہوں کہ پانچ تھے یا پانچ سے زیادہ تھے، آٹھ تھے یا آٹھ سے زیادہ تھے، تخمینہ سے بھی نہیں بتا سکتی کہ دس تھے یا اس سے زیادہ تھے، چار یا پانچ تخمیناً تھے، ان چار پانچ کا وزن نہیں بتا سکتی، نہ ایک لڈو کا وزن تخمیناً بتا سکتی ہوں کہ ماشہ بھر یا تولہ بھر یا چھٹانک بھر تھا یا سیر بھر تھا یا من بھر تھا۔ سوال تھا کہ ایک لڈو کتنے نوالوں میں کھا لیتی تھیں، جواب دیا نہیں بتا سکتی، نہ یہ کہہ سکتی ہوں کہ ایک لڈو کے آٹھ یادس یا بیس یا پچاس نوالے ہوتے تھے۔ سوال تھا کہ لڈو کھانے کے کتنی دیر بعد یہاں سے روانہ ہوئی، کہا تخمیناً بھی نہیں بتا سکتی۔ وکیل نے پوچھا ایک گھنٹے بعد یا ڈیڑھ گھنٹے بعد۔ کہا میں کچھ

...cannot say after how many hours. Then, in response to a question, she said it had been four or five hours between arriving and eating. She couldn't say "it was similar to me." The lawyer asked, "Why was it similar to you?" To this, she said, "You have added the word 'No' (La). Show me from the book; I don't understand this." A question was asked regarding the symptoms after eating poisoned laddoos (sweets). She answered, "I don't remember if there was a burning sensation in my chest or not. We don't remember if there was pain in the stomach or not. I also don't remember if there was inflammation in the throat or not. I didn't have a mirror in my hand to see if my eyes had turned red or what. I don't remember if my throat was dry or not; it's been more than three months. I also can't say if anyone was thirsty or not. I can't say if my head was aching or not. I can't say if there was dazzling (vision issues) or not. I haven't seen anyone mad, nor do I know about jumping, leaping, madness, staggering, hopping or dancing with feet, talking nonsense, waving hands in the air—I don't know all these things." She even stated that a man told her to lie down on the bed, and she did. After lying on the bed, she didn't regain consciousness until morning. When she woke up in the morning, she found out she had been dishonored and disgraced, as there was blood on the gussets of her pajamas. She didn't know who had dishonored her. As long as the deponent remained in the custody of the accused, Hasan Raza Khan continued to commit bad acts with her through threats and intimidation. In the statements of courts and the cross-examination by lawyers, even great men get confused, let alone a woman, or a minor, or one who observes purdah (veil), or one who is unmarried, or one raised like a delicate flower who doesn't even know whose house is in front of her door, let alone such eloquence and criticisms, or a clear statement even about the blood on the gussets. All these were the results of her free and bold nature. Then, would it have been impossible for her to say, "Brother Bostan Khan! I have appointed you as the marriage proxy (Vakil-e-Nikah)"? In short, there is no circumstantial evidence here against the plaintiff's claim; rather, the circumstances are in her favor.

Issues (Tanqeehat) All objections to the decision related to the claim and testimony were found to be misplaced. Regarding the brief word 'Tanqeehat' (Issues), it is submitted that the learned adjudicator formulated three issues: (1) Did the marriage of adult Asmat Jahan Begum take place with her consent and authorization, or did the marriage not take place as she was a minor and Hasan Raza Khan was not of equal status (Kufu) to her? (2) Did the cohabitation (Bera) happen before the

marriage? (3) Did the female defendant come from her father's house alone on foot at night, or was she forcibly abducted? Findings on the last two issues.

फ़तावा रिज़विया, खंड 18

...नहीं कह सकती कितने घंटों बाद। फिर एक सवाल के जवाब में कहा कि आने और खाना खाने के बीच चार-पाँच घंटे हुए थे। वह यह नहीं कह सकी कि "मुझे समानता महसूस हुई।" वकील ने पूछा, "आपको समानता क्यों महसूस हुई?" इस पर वह बोली, "आपने 'नहीं' (ला) शब्द ज़्यादा कर दिया है। मुझे किताब से दिखा दीजिये; यह मेरी समझ में नहीं आता।" ज़हरीले लड्डू खाने के लक्षणों के बारे में सवाल पूछा गया। उसने जवाब दिया, "हमें याद नहीं कि सीने में जलन थी या नहीं। हमें याद नहीं कि पेट में दर्द हुआ था या नहीं। यह भी याद नहीं कि गले में सूजन थी या नहीं। मेरे हाथ में आइना नहीं था कि मैं देखती कि आँखें लाल हो गई थीं या क्या। मुझे याद नहीं कि मेरा गला सूखा था या नहीं; तीन महीने से अधिक समय हो गया है। मैं यह भी नहीं कह सकती कि किसी को प्यास लगी थी या नहीं। मैं नहीं कह सकती कि मेरे सिर में दर्द हुआ या नहीं। मैं नहीं कह सकती कि चकाचौंध हुई या नहीं। न मैंने किसी पागल को देखा, न मैं जानती हूँ, न कूदना, उछलना, जुनून, लड़खड़ाना, पैरों से फुदकना या नाचना, बेतुकी बातें करना, हवा में हाथ मारना—इन सब बातों के बारे में मैं नहीं जानती।" यहाँ तक कि उसने लिखवाया कि किसी आदमी ने कहा "पलंग पर लेट जाओ" और मैं लेट गई। पलंग पर लेटने के बाद सुबह तक होश नहीं आया। जब सुबह उठी तो पता चला कि मेरी बेइज्जती और अनादर किया गया है क्योंकि पायजामे की कलयों पर खून लगा था। यह नहीं पता कि किसने गलत काम किया। जब तक बयान देने वाली अभियुक्तों के कब्ज़े में रही, हसन रज़ा खाँ डरा-धमका कर उसके साथ बुरा काम करता रहा। अदालतों के बयानों और वकीलों की जिरह में बड़े-बड़े मर्द घबरा जाते हैं, फिर एक औरत, वह भी कमसिन, पर्दानशीं, अविवाहित, और एक ऐसे नाजुक फूल की तरह पली जिसे यह भी नहीं पता कि उसके दरवाज़े के सामने किसका घर है, उसका ऐसी वाकपटुता और आलोचनाएँ करना, और पायजामे की कलियों पर लगे खून तक का सफाई से बयान देना, ये सब उसके स्वतंत्र और निडर स्वभाव का परिणाम था। फिर उसके लिए इतना कहना क्या मुश्किल था कि "भाई बोस्ताँ खाँ! मैंने तुम्हें निकाह का वकील नियुक्त किया है"? संक्षेप में, यहाँ वादी के दावे के खिलाफ कोई संकेत नहीं है, बल्कि परिस्थितियाँ भी उसी के पक्ष में हैं।

तनकीहात (विवाद्यक/Issues) फैसले के सभी आपत्तियाँ जो दावे और गवाही से संबंधित थीं, निराधार पाई गईं। संक्षिप्त शब्द 'तनकीहात' के बारे में निवेदन है कि विद्वान न्यायाधीश ने तीन तनकीहें (प्रश्न) तय किए: (1) क्या वयस्क अस्मत जहाँ बेगम का निकाह उसकी सहमति और अधिकार देने से हुआ, या निकाह नहीं हुआ और वह नाबालिग थी और हसन रज़ा खाँ उसका

समकक्ष (कुफ्ल नहीं था? (2) क्या निकाह से पहले संबंध (बेड़ा) हुआ? (3) क्या प्रतिवादी महिला अपने पिता के घर से रात को अकेले पैदल आई थी या उसे ज़बरदस्ती ले जाया गया था? अंतिम दो प्रश्नों पर निर्णय।

पृष्ठ 356/738

نہیں کہہ سکتی سب گھنٹے بعد، پھر ایک سوال کے جواب میں کہا آنے میں اور کھانا کھانے کے وقت تک چار پانچ گھنٹے ہوئے یہ نہیں کہہ سکتی مجھ کو تشابہ تھا، وکیل نے پوچھا تشابہ آپ کو کیوں تھا، اس پر بولی آپ نے لفظ "لا" زیادہ کر دیا مجھ کو کتاب سے بتلا دو یہ میری سمجھ میں نہیں آتا، زہر کے لڈو کھانے کے آثار سے سوال ہوا، اس کا جواب دیتی ہے ہم کو یاد نہیں کہ کلیجے پر جلن تھی یا نہیں ہم کو یاد نہیں کہ پیٹ میں درد ہوا تھا یا نہیں، یہ بھی یاد نہیں کہ گلے میں سوزش ہوئی تھی یا نہیں، آئینہ ہمارے ہاتھ میں نہ تھا کہ میں دیکھتی کہ آنکھیں سرخ ہو گئی تھیں یا کیا، مجھے یاد نہیں کہ میرے گلے میں خشکی تھی یا نہیں، تین مہینے سے اونچا عرصہ ہوا۔ یہ بھی نہیں کہہ سکتی کہ کسی کو پیاس تھی کہ نہیں، میں نہیں کہہ سکتی میرے سر میں درد ہوا یا نہیں، میں نہیں کہہ سکتی کہ چکا چوند ہوا یا نہیں، نہ میں نے پاگل دیکھا، نہ میں جانوں، نہ کودنا، اچھلنا، جنون لڑکھڑانا، پاؤں کا پھدکنا ناچنا، واہی تباہی، ہوا میں ہاتھ مارنا، ان سب باتوں کو میں نہیں جانتی، یہاں تک کہ لکھاتی ہے کسی مرد نے کہا پلنگ پر لیٹ جاؤ میں لیٹ گئی پلنگ پر لیٹنے کے بعد صبح تک ہوش نہ ہوا صبح کو اٹھی جب معلوم ہوا کہ مجھے خراب وبے عزت کیا پا جامے کی کلیوں پر خون لگا تھا یہ نہیں معلوم کس نے خراب کیا، جب تک مظہرہ ملزمان کے قبضہ میں رہی مظہرہ سے بر ا کام حسن رضا خاں ڈرا دھمکا کر کرتارہا، کچہریوں کے اظہار اور وکلاء کی چٹھاڑ میں بڑے بڑے مرد گھبرا جاتے ہیں نہ کہ عورت نہ کہ کمسن نہ کہ پردہ نشین نہ کہ نکتخدانہ کہ ایسے بھنورے کی پلی جسے یہ بھی خبر نہیں کہ اس کے دروازے کے سامنے کس کا مکان ہے نہ کہ ایسی گلفشانیاں یہ حرف گیریاں نہ کہ کلیوں کے خون تک کا صفائی سے بیان، یہ سب اس کی آزاد بیباک طبیعت کے چھیجے تھے، پھر اسے اتنا کہنا کیا محال تھا کہ بھائی

بوستاں خاں ! میں نے تمہیں وکیل نکاح کیا غرض یہاں مدعائے مدعی کے خلاف کوئی قرینہ نہیں بلکہ قرائن بھی اس کی طرف ہیں۔

تنقیحات فیصلے کے تمام اعتراضات متعلق دعویٰ و شہادت سے فروغ پایا اتنے مختصر لفظ تنقیحات کی نسبت بھی گزارش ہیں کہ ذی علم مجوز نے تین تنقیحیں کیں: (۱) عصمت جہاں بیگم بالغہ کا نکاح اس کی رضا و توکیل سے ہوا یا نکاح نہ ہوا اور وہ نابالغہ تھی اور حسن رضا خاں اس کا کفو نہ تھا۔ (۲) آیا پیش از نکاح بیڑا ہوا۔ (۳) آیا مدعیہ علیہا اپنے باپ کے گھر سے تنہا پیدل رات کو آئی یا بالجبر بھگالی گئی۔ پچھلی دو تنقیحوں پر تجویز۔

Vol. 18 Fatawa Razawiya

...given that no testimony was provided regarding the second matter except for Muhammad Hasan Khan. Even if the mentioned testimony were correct, it would have been as good as non-existent due to insufficiency. Thus, the second matter is also unproven, and for the third matter, no proof was presented except for one part of Shafi Hyder Khan's statement, which is also unproven. Even if correct testimony had been provided, it would have been nullified due to insufficiency. In our opinion, firstly, establishing an inquiry (tanqeeh) into the final matter and giving a verdict on it was completely futile. In this department, the claim was for marriage and departure (rukhsat) from Hasan Raza Khan's side, not a claim of a crime from Asmat Jahan Begum's side. So, whether the coming was voluntary or forced was a completely useless discussion here. Leaving aside the 'coming', even if the marriage itself were forced, it is valid and effective, as duress (ikrah) does not impede the validity of marriage and divorce. It is stated in 'Durr al-Mukhtar', Book of Coercion:

Sahha Nikahuhu wa Talaquhu wa 'Itquhu ^1 etc.	**His marriage, divorce, and manumission are valid, etc. (T)**

Secondly, the second inquiry was more absurd and nonsensical because whether there was a betrothal (beera) or not has absolutely no bearing on the marriage. If the betrothal had happened earlier, would the marriage have been correct and permissible? If not, it wouldn't be. Then why bring it up for discussion and pronounce a verdict on it? Thirdly, instead of these two useless inquiries, the last two parts of the first inquiry, namely Asmat Jahan Begum being a minor and Hasan Raza Khan not being an equal (kufw) for her, should have been made independent inquiries because these matters have great legal (shari'i) significance in the core ruling. However, they were mentioned incidentally with indifference in the first inquiry, and it was written absolutely regarding them that the burden of proof is on the claimant and the rebuttal is on the defendant, whereas for the last part, i.e., non-equality (adam-e-kafa'at), the burden of proof was on the defendant woman as she was the claimant in this regard, for the default is equality because "all people are descendants of [one] father and mother" (T). Fourthly, there is no mention of any verdict regarding these two essential parts of the inquiry in the judgment. No proof of non-equality was provided by Asmat Jahan Begum. It was not even worthy of proof; rather, those documents were seen from which the matter of non-equality appears to be the opposite. That is, Asmat Jahan Begum is of a much lower status compared to Hasan Raza Khan. Surely the learned judge also considered her nonsensical talk unworthy

of attention, and his absolute silence on her part from its discussion made it clear that they were just words for the sake of speaking, beneath which there was no meaning. Regarding maturity (balugh), there are statements from midwives Naziran and Mahjooban in the file, in which they state that Asmat Jahan Begum, whom we...

^1 Durr al-Mukhtar, Book of Coercion, Mujtabai Press, Delhi, 2/197.

...दी है कि सिवा मुहम्मद हसन खां के कोई गवाही दूसरे मामले के संबंध में नहीं गुज़री। यदि उक्त गवाही सही भी होती तो अपर्याप्तता (अदम-ए-किफायत) के कारण न होने के बराबर थी। अतः दूसरा मामला भी अप्रामाणित है और तीसरे मामले के लिए भी शफी हैदर खां के बयान के एक हिस्से के अलावा कोई सबूत पेश नहीं हुआ, वह भी अप्रामाणित है। यदि सही गवाही गुज़रती भी तो अपर्याप्तता के कारण न होने के बराबर होती। हमारी राय में, सबसे पहले अंतिम मामले की जाँच (तनक़ीह) स्थापित करना और उस पर निर्णय देना पूर्णतः व्यर्थ था। इस विभाग में हसन रज़ा खां की ओर से विवाह और विदाई (रुक्सत) का दावा था, न कि अस्मत जहाँ बेगम की ओर से अपराध का दावा। तो स्वेच्छा से आना हुआ या ज़बरदस्ती, इसकी चर्चा यहाँ बिल्कुल बेकार थी। आना तो दूर की बात, यदि स्वयं विवाह ही ज़बरदस्ती (बिल-जबर) हो तो वह सही और प्रभावी है, क्योंकि विवाह और तलाक में दबाव (इकराह) उनकी वैधता में बाधक नहीं है। 'दुर्रे मुख्तार' किताब अल-इकराह में है:

सहह निकाहहु व तलाक़हु व इतक़हु इलख़ ^1	**उसका विवाह, तलाक और आज़ाद करना सही है आदि (त)**

दूसरे: दूसरी जाँच इससे अधिक व्यर्थ और निरर्थक थी कि विवाह में बीड़ा होने या न होने का तो मूलतः कोई दखल ही नहीं। क्या यदि बीड़ा पहले हो जाता तो विवाह सही और जायज़ होता? न होता तो न होता, फिर इसे चर्चा का विषय बनाना और इस पर निर्णय सुनाना यानी क्या। तीसरे: इन दो बेकार जाँचों के स्थान पर पहली जाँच के ही अंतिम दो भागों को, यानी अस्मत जहाँ बेगम का नाबालिग होना और हसन रज़ा खां का उसके लिए 'कुफ़्व' (बराबर) न होना, स्वतंत्र जाँच बनाना चाहिए था क्योंकि कानूनी तौर पर इन बातों का मूल आदेश में बड़ा महत्व था। परन्तु उन्हें उपेक्षा के साथ पहली जाँच में गौण रूप से उल्लेख कर दिया गया और उनके बारे में पूर्णतः लिख दिया गया कि सबूत वादी का ज़िम्मा और खंडन प्रतिवादी का ज़िम्मा है, जबकि उनमें अंतिम भाग यानी अपर्याप्तता (अदम-ए-कफ़ाअत) का सबूत प्रतिवादी महिला का ज़िम्मा था क्योंकि वह इस विषय में वादी थी, क्योंकि मूल स्थिति समानता (कफ़ाअत) है क्योंकि "सभी लोग एक ही माता-पिता की संतान हैं"। (त) चौथे: फैसले में जाँच के इन दो आवश्यक भागों के बारे में किसी निर्णय का उल्लेख नहीं है। अपर्याप्तता का तो कोई सबूत अस्मत जहाँ बेगम की ओर से नहीं गुज़रा। वह प्रमाण योग्य भी नहीं था बल्कि वे दस्तावेज़ देखने में आए हैं जिनसे अपर्याप्तता का मामला इसके विपरीत प्रतीत होता है। यानी अस्मत जहाँ बेगम हसन रज़ा खां की तुलना में बहुत कम (स्तर की) कौम है। और निश्चित रूप

से ज्ञानी न्यायाधीश ने भी उसकी इस निरर्थक बात को ध्यान देने योग्य नहीं समझा और स्वयं उनकी ओर से इसकी चर्चा पर पूर्ण मौन ने स्पष्ट कर दिया कि वे केवल कहने के लिए कुछ शब्द थे जिनके नीचे कोई अर्थ नहीं था। परिपक्वता (बुलूग) के बारे में फ़ाइल में नज़ीरन और महजूबन दाइयों के बयान हैं जिनमें वे लिखाती हैं कि अस्मत जहाँ बेगम जिसे हमने...

^1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-इकराह, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/197.

دی ہے کہ سوا محمد حسن خاں کے کوئی شہادت نسبت امر دوم نہ گزری شہادت مذکورہ صحیح ہوتی تو بوجہ عدم کفایت کالعدم تھی پس امر دوم بھی غیر ثابت ہے اور امر سوم بھی کوئی ثبوت سوا ایک حصہ بیان شفیع حیدر خاں کے پیش نہ ہوا وہ بھی غیر ثابت ہے اگر شہادت صحیح بھی گزرتی تو بوجہ عدم کفایت کالعدم ہوتی، ہماری رائے میں اولاً امر اخیر کی تنقیح قائم کرنی اور اس پر تجویز دینی ہی محض فضول تھی، اس محکمہ میں حسن رضا خاں کی طرف سے دعوی نکاح و رخصت تھانہ کہ عصمت جہاں بیگم کی طرف سے دعوی جرم، تو آنا بخوشی ہوا یا بالجر اس کی بحث یہاں محض بیکار تھی، آنا در کنار خود نکاح اگر بالجر ہو صحیح و نافذ ہے کہ نکاح و طلاق میں اکراہ ان کی صحت میں مخل نہیں۔ در مختار کتاب الاکراہ میں ہے:

صح نکاحه وطلاقه وعتقه ۱ الخ۔ اس کا نکاح، طلاق اور عتق صحیح ہے الخ (ت)

ثانیا: تنقیح دوم اس سے زیادہ عبث و لغو تھی کہ نکاح میں بیڑا ہونے نہ ہونے کو تو اصلاً دخل ہی نہیں کیا اگر بیڑا پہلے ہو جاتا تو نکاح صحیح و جائز تھا۔ نہ ہوتا تو نہ تھا پھر اسے معرض بحث میں لانا اور اس پر تجویز سنانا یعنی چہ۔ ثالثاً: ان دو بیکار تنقیحوں کی جگہ پہلی تنقیح کے ہی دو جز اخیر کو یعنی عصمت جہاں بیگم کا نابالغہ ہونا، حسن رضا خاں کا اس کے لئے کفو نہ ہونا مستقل تنقیحیں کرنا تھا کہ نفس حکم میں شرعاً ان باتوں کو دخل عظیم تھا مگر وہ ایک بے التفاتی کے ساتھ پہلی تنقیح میں ضمناً ذکر کر دی گئیں اور مطلقاً ان کی نسبت تحریر فرمایا کہ ثبوت ذمہ مدعی و تردید ذمہ مدعا علیہا، حالانکہ ان میں جزو اخیر یعنی عدم کفایت کا بار ثبوت ذمہ مدعا علیہا تھا وہ اس میں مدعیہ تھی کہ اصل کفائت ہے لان الناس بنواب و ادم (کیونکہ تمام لوگ باپ اور ماں کی اولاد ہیں۔ ت) رابعاً: فیصلہ میں ان دونوں ضروری جزو تنقیح کی نسبت کسی تجویز کا

ذکر نہیں عدم کفاءت کا تو کوئی ثبوت عصمت جہاں بیگم کی طرف سے نہ گزرا وہ قابل ثبوت تھی بلکہ وہ کاغذات دیکھنے میں آئے ہیں جن سے معاملہ عدم کفاءت بالعکس معلوم ہوتا ہے یعنی عصمت جہاں بیگم بہ نسبت حسن رضا خاں کے بہت کم قوم ہے اور ضرور ذی علم مجوز نے بھی اس کی یہ مہمل بات نا قابل التفات جانی اور خود اس کی طرف سے اس کی بحث سے مطلق سکوت نے ظاہر کر دیا کہ وہ صرف برائے گفتن کچھ الفاظ تھے جن کے نیچے معنی نہ تھی بلوغ کے بارے میں مسل میں نظیرن و محجوبن دائیوں کے اظہار ہیں جن میں وہ لکھاتی ہیں کہ عصمت جہاں بیگم جس کو ہم نے

۱ در مختار کتاب الاکراہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۷

I have seen just now that she has been an adult for about two and a half to three years. The authorized official (Majooz) asked to state the signs of puberty (Baloogh). In response, it was said that a young woman's breasts are fully developed, and accordingly, her breasts are full. The condition (menses) that happens to women is also present in her. A similar statement was made by Bostan Khan in his testimony; he says he saw signs of puberty because she came before him, which is why he says she is an adult. She was a robust woman, and the width of her chest etc., and her body were more than that of an average woman, and her breasts were like large pomegranates. He saw her after the marriage. Here, there was room for objection: when the learned official did not content himself with the midwives' statement that she had been an adult for two and a half to three years, then the signs they described were, a fortiori, not satisfactory. The swelling of the breasts is not Shariah proof of puberty. It is stated in Rad-al-Muhtar:

| Arabic: No consideration is given to the growth of pubic hair or beard. As for the swelling of breasts, Al-Hamawi mentioned that it is not judged as puberty in the manifest narration (Zahir al-Riwayah), and likewise the heaviness of the voice as in the commentary on Nazm al-Hamili by Abu al-Sa'ud, and likewise hair on the shins, armpits, and mustache.[1] | Urdu: No consideration is given to the growth of pubic hair or beard, but as for the swelling of breasts, Hamawi mentioned that puberty will not be ruled based on it in the manifest narration. Similarly, the heaviness of the voice as mentioned in the commentary of Nazm al-Hamili by Abu al-Sa'ud, and likewise the rule for hair on the shins, armpits, and mustache. (T) |

And the 'women's condition' is not known—whether they referred to menstruation or some other gynecological condition. In testimony, such vague points are not accepted. However, it is certain that the learned official accepts her being an adult, as he made the validity of the marriage dependent on her authorization (Towkeel); otherwise, authorization or lack thereof by a minor is equal. And since both these discussions were settled according to the learned official, and indeed sufficient evidence for the proof of marriage and authorization had passed, the only flaw in the testimony of authorization remaining on the part of the official himself was that Asmat Jahan Begum should have been brought before Jalal Khan and her face shown for identification. Had he identified her, the case—according to the procedure currently prevalent in Islamic states and Rampur itself—would have been complete in all respects, and a decision in favor of the plaintiff would have been mandatory. In

short, the decision is incomplete, deficient, and entirely premature. All the grounds of objection raised against the plaintiff's evidence and the proof of the claim are baseless. The case requires the completion we mentioned, after which a decision in favor of the plaintiff is mandatory. And Allah, Glorified and Exalted, knows best.

---

[1] Rad-al-Muhtar, Kitab al-Hajr, Chapter on the Puberty of a Boy by Wet Dream, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/97. Page 358 of 738

अभी देखा है कि वह तक़रीबन ढाई-तीन साल से बालिग (वयस्क) है। मजूंज़ (अधिकृत अधिकारी) ने सवाल किया कि बुलोग़ (यौवन) के लक्षण बताओ। इस पर जवाब दिया गया कि जवान औरत की छातियाँ पूरी (विकसित) होती हैं, और उसकी छातियाँ पूरी हैं। औरतों को होने वाली विशेष स्थिति (मासिक धर्म) भी उसमें मौजूद है। इसी तरह का एक बयान बोस्तान ख़ान ने अपनी गवाही में दिया है; वह कहता है कि मैंने बुलोग़ के लक्षण देखे हैं क्योंकि वह मेरे सामने आई थी, इसलिए मैं कहता हूँ कि वह बालिग है। वह एक हष्ट-पुष्ट महिला थी और उसके सीने की चौड़ाई आदि और उसका शरीर एक सामान्य महिला से अधिक था, और उसकी छातियाँ बड़े अनार के समान थीं। निकाह के बाद उसने उसे देखा था। यहाँ आपत्ति की गुंजाइश थी: जब विद्वान मजूंज़ ने दाइयों के इस बयान पर संतोष नहीं किया था कि वह ढाई-तीन साल से बालिग है, तो उन्होंने जो लक्षण बताए वे और भी अधिक संतोषजनक नहीं थे। स्तनों का उभार शरीयत की दृष्टि से बुलोग़ का प्रमाण नहीं है। रद्द-अल-मुह्तार में है:

| अरबी: जांघों के नीचे बाल उगने या दाढ़ी आने का कोई विचार नहीं किया जाता। जहाँ तक स्तनों के उभरने का सवाल है, तो हमवी ने उल्लेख किया है कि ज़ाहिर रिवायत में इससे बुलोग़ का हुक्म नहीं दिया जाएगा। इसी तरह आवाज़ का भारी होना जैसा कि अबू अल-सऊद की शराह नज़्म अल-हामिली में है, और इसी तरह पिंडलियों, बगल और मूँछों के बालों का हुक्म है।[1] | उर्दू: ज़ेर-ए-नाफ़ बालों या दाढ़ी उगने का एतबार नहीं, लेकिन स्तनों का उभरना, तो हमवी ने ज़िक्र किया है कि इससे बुलोग़ का हुक्म न किया जाएगा ज़ाहिर रिवायत में। इसी तरह आवाज़ का भारीपन भी जैसा कि शराह नज़्म अल-हामिली अबू सऊद में है, और इसी तरह पिंडली, बगल और मूँछों के बाल का हुक्म है। (त) |

और 'औरतों की स्थिति' (عارضہ) का पता नहीं कि उन्होंने हैज़ (मासिक धर्म) को कहा या किसी और स्त्री रोग संबंधी स्थिति को। गवाही में ऐसी अस्पष्ट बातें स्वीकार नहीं की जातीं। फिर भी, इतना निश्चित है कि विद्वान मजूंज़ उसकी वयस्कता को स्वीकार करते हैं, तभी तो उन्होंने निकाह की वैधता को उसकी तोकील (अधिकार सौंपना/प्रतिनिधि नियुक्त करना) पर निर्भर रखा, अन्यथा नाबालिग की तोकील या अ-तोकील एक समान है। और जब ये दोनों बहसें विद्वान मजूंज़ के नज़दीक तय हो चुकी थीं और निस्संदेह निकाह और तोकील के प्रमाण के लिए पर्याप्त गवाहियाँ गुज़र चुकी थीं, तो तोकील की गवाही में स्वयं मजूंज़ की ओर से केवल इतनी कमी रह गई थी कि इस्मत जहाँ बेगम को जलाल

ख़ान के सामने लाकर चेहरा दिखाकर उनकी पहचान कराई जाती। यदि वह पहचान लेता, तो मुक़दमा—उस पद्धति के अनुसार जो आजकल इस्लामी रियासतों और स्वयं रामपुर में प्रचलित है—हर तरह से पूर्ण हो जाता और वादी के हक़ में फ़ैसला देना अनिवार्य होता। संक्षेप में, फ़ैसला अधूरा, दोषपूर्ण और पूरी तरह समय से पहले है। वादी के साक्ष्य और दावे के प्रमाण पर जितनी भी आपत्तियाँ जताई गई हैं, वे सभी आधारहीन हैं। मुक़दमे को उस पूर्णता की आवश्यकता है जिसका हमने उल्लेख किया है, और उसके बाद वादी के पक्ष में निर्णय होना अनिवार्य है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

---

[1] रद्द-अल-मुह्तार, किताब-अल-हज्र, फ़स्ल बुलोग़-अल-ग़ुलाम बिल-इहतिलाम, दार इहया अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 5/97। पृष्ठ 358 का 738

ابھی دیکھا ہے عرصہ ڈھائی تین سال سے بالغ ہے مجوز نے سوال فرمایا کہ بلوغ کے آثار بتاؤ، اس پر جواب دیا کہ جوان عورت کی چھاتیاں پوری ہوتی ہیں چنانچہ اس کی چھاتیاں پوری ہیں عارضہ جو عورت کو ہوتا ہے وہ عارضہ بھی اس کو موجود ہے، اور اسی قسم کا ایک بیان بوستان خاں نے اپنے اظہار میں کیا ہے وہ کہتا ہے علامات بلوغ کے میں نے دیکھے ہیں کیونکہ وہ میرے سامنے آئی تھی اس وجہ سے میں کہتا ہوں کہ وہ بالغ ہے وہ جسیم عورت تھی اور سینہ کی چوڑائی وغیرہ اور جسم اس کا معمولی عورت سے زیادہ تھا اور چھاتیاں اس کی مثل انار بڑے کے تھیں نکاح ہونے کے بعد دیکھی تھی یہاں اعتراض کو گنجائش تھی کہ جب ذی علم مجوز نے دائیوں کے اس بیان پر کہ وہ ڈھائی تین سال سے بالغ ہے قناعت نہ کی تھی تو انہوں نے جو علامات بتائیں بدرجہ اولیٰ قابل قناعت نہ تھیں پستان کا ابھار شرعاً ثابت بلوغ نہیں۔ ردالمحتار میں ہے:

| لا اعتبار لنبات العانة ولا اللحیة واما نهود الثدی فذکر الحموی انه لایحکم به فی ظاہر الروایة وکذا ثقل الصوت کما فی شرح النظم الهاملی ابو السعود وکذا شعر الساق والابط والشارب[1]۔ | زیر ناف بالوں یا ڈاڑھی اگنے کا اعتبار نہیں لیکن پستانوں کا ابھرنا، تو حموی نے ذکر کیا ہے کہ اس سے بلوغ کا حکم نہ کیا جائے گا ظاہر روایت میں، یوں آواز کا ثقل بھی جیسا کہ شرح نظم الہاملی ابوسعود میں ہے اور یوں ہی پنڈلی، بغل اور مونچھوں کے بال کا حکم ہے(ت) |

اور عورتوں کا عارضہ نہیں معلوم انہوں نے حیض کو کہا یا کسی اور عارضہ نسائی کو، شہادت میں ایسی گول بات نہیں لی جاتی، تاہم اتنا ضرور ہے کہ اس کا بالغہ ہونا ذی علم مجوز کو تسلیم ہے جب تو اس کی توکیل پر صحتِ نکاح کو موقوف فرمایا ورنہ نابالغہ کی توکیل وعدم توکیل

یکساں ہے اور جب یہ دونوں بحثیں ذی علم مجوز کے نزدیک طے شدہ تھیں اور بیشک ثبوت نکاح و توکیل پر کافی شہادتیں گزر گئیں، صرف شہادت توکیل میں اتنا قصور خود منجانب مجوز باقی رہا کہ عصمت جہاں بیگم کو جلال خاں کے سامنے لاکر منہ دکھا کر شناخت کرائی جاتی، اگر وہ شناخت کردیتا مقدمہ اس روش پر جو آج کل اسلامی ریاستوں اور خود رام پور میں شائع ہورہی ہے بہمہ وجوہ مکمل ہوجاتا اور فیصلہ بحق مدعی لازم تھا۔ بالجملہ فیصلہ ناتمام و ناقص اور سراسر پیش از وقت ہے، اور جتنی وجوہ شہادت مدعی و ثبوت دعویٰ پر اعتراض فرمائے ہیں سب بے اصل ہیں، مقدمہ اس تکمیل کا محتاج ہے جس کا ہم نے ذکر کیا اور اس کے بعد فیصلہ بحق مدعی ہونا لازم واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

---

[1] رد المحتار کتاب الحجر فصل ببلوغ الغلام بالاحتلام داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۹۷ Page 358 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Problem 84: From Lahore, Mohalla Bazaar Hakiman, sent by Maulvi Abdullah Sahib Tonki, 23 Sha'ban 1323 AH.

First Question: What do the scholars of religion say in this case where a Qazi (judge) has received the appointment of justice from the ruler of the time or from the general public, and he is also authorized by his appointer for succession and representation? That Qazi writes to a judge of the Sharia court (who is also one of the subordinates of the Qazi) in a specific case that if the share of Zaid's sisters is in Zaid's property, it should be given after investigation. And after a few days, he sends a letter to the said judge to decide the said case very quickly and present the decree urgently before him. So, after Sharia investigations and with the consensus of the court's muftis, the Sharia judge rejected all the defendant's excuses and granted a decree to Zaid's sisters in Zaid's inheritance. Now, the question is: should this granting of the decree be called a 'Qazi's ruling' or what? And can the said Sharia judge himself or another Qazi revoke this unanimously agreed ruling after some time, unless it is against the Book of Allah, the well-known Sunnah, and consensus? And if the said judge revokes the said ruling and gives a ruling contrary to the first one, which ruling will be legally executable, the first or the second?

Second Question: A person is the head of an Islamic state who has the authority to dismiss and appoint state officials and workers, and he can also be called a Qazi authorized with succession. This head ordered a person who is his deputy in writing to decide a certain case according to Sharia. After this order, the deputy gave a Sharia decision in that case. The matter to be clarified is whether this deputy can be considered an example of 'deputyship in justice' (niyabat fi al-qadha) after this order from the head or not? And is the Sharia ruling given by this deputy in place of the head's ruling or not? Can the head or the deputy himself revoke this ruling? Explain and be rewarded.

The Answer: (1) The ruler of the country, an autonomous head of an Islamic state, or, according to the narrations of Jami' al-Fusulayn, Tatarkhaniyya, and Radd al-Muhtar etc., one who has been made an absolute Qazi by the consensus of the subjects, or their appointed Qazi who is authorized for sub-delegation; in whatever case he orders a qualified judicial authority to decide, that decision is a Sharia Qazi's decision. No one has the authority to revoke it unless it is contrary to the reliable and fatwa-standard (mufta-bihi) opinions of one's own school of thought (madhhab). In that

case, it will be revoked; in fact, it would not be valid from the start, even if it is not against consensus. It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Box]: The Qazi is commanded to rule according to the most correct opinions of the Imam. If he rules according to other than that, it is not valid. The Qazi is commanded to rule based on the most correct opinion of Imam Sahib (may Allah have mercy on him). If he rules without it, that ruling will not be correct. (t)

Footnote: Radd al-Muhtar, Kitab al-Qadha, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/326

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

मसला 84: लाहौर, मोहल्ला बाज़ार हकीमां से, मौलवी अब्दुल्ला साहब टोंकी द्वारा प्रेषित, 23 शाबान 1323 हिजरी।

पहला सवाल: धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि जिस काज़ी (न्यायाधीश) को समय के सुल्तान या आम जनता की ओर से न्याय का अधिकार प्राप्त हुआ हो, और वह अपने नियुक्त करने वाले की ओर से उत्तराधिकार और प्रतिनिधित्व के लिए भी अधिकृत हो? वह काज़ी शरीयत अदालत के एक हाकिम (जो उस काज़ी के अधीनस्थों में से एक है) को किसी विशेष मामले में यह लिखता है कि यदि ज़ैद की बहनों का हिस्सा ज़ैद की संपत्ति में हो, तो जाँच के बाद उन्हें दिलाया जाए। और कुछ दिनों बाद वह उक्त हाकिम को यह लिखता है कि फलां मामले का फैसला बहुत जल्दी करके हुक्मनामा (डिक्री) जल्दी मेरे सामने पेश करें। अतः शरीयत हाकिम ने शरीयत की जाँच के बाद और अदालत के मुफ्तियों की सहमति से प्रतिवादी के सभी बहानों को खारिज कर दिया और ज़ैद की बहनों को ज़ैद की विरासत में डिक्री दिला दी। अब यह जानना है कि इस डिक्री दिलाने को 'काज़ी का फैसला' कहा जाना चाहिए या क्या? और क्या उक्त शरीयत हाकिम स्वयं या कोई अन्य काज़ी इस सर्वसम्मत फैसले को कुछ समय बाद रद्द कर सकता है, जब तक कि वह अल्लाह की किताब, प्रसिद्ध सुन्नत और इज्मा (आम सहमति) के खिलाफ न हो? और यदि उक्त हाकिम ने उक्त फैसले को रद्द कर दिया और पहले फैसले के खिलाफ फैसला दे दिया, तो शरीयत के अनुसार कौन सा फैसला लागू करने योग्य होगा, पहला या दूसरा?

दूसरा सवाल: एक व्यक्ति एक इस्लामी राज्य का प्रमुख (रईस) है, जिसे राज्य के कर्मचारियों और अधिकारियों को हटाने और नियुक्त करने का अधिकार प्राप्त है, और उसे उत्तराधिकार के साथ अधिकृत काज़ी भी कहा जा सकता है। इस प्रमुख ने एक ऐसे व्यक्ति को, जो उस प्रमुख का लेखन प्रतिनिधि है, आदेश दिया कि वह फलां मामले का शरीयत के अनुसार फैसला कर दे। इस आदेश के बाद उस प्रतिनिधि ने उस मामले में शरीयत का फैसला कर दिया। अब पूछने वाली बात यह है कि क्या यह प्रतिनिधि प्रमुख के इस आदेश के बाद 'न्याय में प्रतिनिधित्व' (नियाबत फिल कज़ा) का उदाहरण बन सकता है या नहीं? और क्या इस प्रतिनिधि द्वारा दिया गया शरीयत फैसला प्रमुख के फैसले की जगह है या नहीं? क्या प्रमुख या वह स्वयं प्रतिनिधि इस फैसले को रद्द कर सकता है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: (1) देश का शासक, एक स्वतंत्र इस्लामी प्रमुख, या जामे-उल-फुसुलैन, तातारीखनिया और रद्दुल मुहतार आदि के विवरणों के अनुसार, प्रजा की आम सहमति से बनाया गया पूर्ण काज़ी, या उनका नियुक्त काज़ी जिसे आगे अधिकार देने का हक हो; वह जिस किसी मामले में किसी न्याय-पात्र (अहल-ए-कज़ा) को फैसले का आदेश दे, वह फैसला शरीयत के काज़ी का फैसला है। किसी को भी इसे रद्द करने का अधिकार नहीं है, सिवाय इसके कि जब वह अपने स्वयं के मज़हब (विचारधारा) के विश्वसनीय और फतवा-योग्य (मुफ्ता-बिही) मतों के खिलाफ हो, तो उसे रद्द कर दिया जाएगा; बल्कि वह शुरू से ही सही नहीं माना जाएगा, भले ही वह इज्मा के खिलाफ न हो। रद्दुल मुहतार में है:

[अरबी बॉक्स]: काज़ी को इमाम के सबसे सही कथनों के अनुसार फैसला करने का आदेश दिया गया है। यदि उसने उसके अलावा कोई फैसला दिया, तो वह मान्य नहीं होगा। काज़ी को इमाम साहब (रहमतुल्लाह अलैहि) के सबसे सही कथन पर फैसला करने का आदेश दिया गया है। यदि इसके बिना फैसला किया गया तो वह फैसला सही नहीं होगा। (त)

फुटनोट: रद्दुल मुहतार, किताबुल कज़ा, दार एहयाउत तुराथिल अरबी, बेरुत, 4/326 पृष्ठ 359/738

فتاویٰ رضویہ (جلد ہجدھم ۱۸)

مسئلہ ۸۴: از لاہور محلہ بازار حکیمان مرسلہ مولوی عبداللہ صاحب ٹونکی ۲۳ شعبان ۱۳۲۳ھ

سوال اول: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ جس قاضی کو تقلید قضا از جانب سلطان وقت یا از جانب عام رعایا حاصل ہوا اور وہ از جانب مقلد خود ماذون بخلافت و نیابت بھی ہو وہ قاضی حاکم عدالت شریعت کو کسی مقدمہ خاص میں یہ تحریر لکھیں یہ کہ وہ حاکم عدالت شریعت بھی قاضی کے ماتحتوں میں سے ایک حاکم ہے کہ اگر ہمشیر گان زید کا حصہ مال زید میں ہو تو بعد تحقیق دلایا جائے اور بعد چند روز حاکم مذکور کو یہ تحریر بھیجے کہ فلاں مقدمہ کا فیصلہ بہت جلدی کر کے حکمنامہ بعجلت میرے حضور میں پیش کریں پس حاکم شریعت نے بعد تحقیقات شرعی باتفاق مفتیان عدالت کل عذرات مدعا علیہ دفع کر کے ہمشیر گان زید کو متروکہ زید میں ڈگری دلائی، اب یہ امر دریافت ہے کہ اس ڈگری دلانے کو حکم قاضی کہنا چاہئے یا کیا، اور اس حکم مجمع علیہ کو تا وقتیکہ خلاف کتاب اللہ وسنت مشہورہ و اجماع نہ ہو خود حاکم شریعت مذکور یا قاضی دیگر اس کا نقض کر سکتا ہے شرعاً بعد ایک زمانہ کے یا نہیں، اور اگر حاکم مذکور نے حکم مذکور نقض کر کے خلاف حکم اول حکم دے دیا تو قابل اجراء شرعاً حکم اول رہے گا یا ثانی۔

سوال دوم: ایک شخص رئیس ریاست اسلام ہے جس کو عزل و نصب اہلکار و عمالان ریاست کا اختیار حاصل ہے اور اس کو قاضی ماذون بالخلافت بھی کہہ سکتے ہیں اس رئیس نے کسی ایسے شخص کو جو اس رئیس کا نائب فی التحریر ہے یہ حکم دیا کہ یہ شخص فلاں مقدمہ کا فیصلہ شرعی کر دے اس حکم کے بعد اس نائب نے اس مقدمہ میں فیصلہ شرعی کر دیا پس دریافت طلب امر یہ ہے کہ یہ نائب، رئیس کے اس حکم دینے کے بعد نیابت فی القضا کا مصداق ہو سکتا ہے یا

نہیں اور اس نائب کا حکم شرعی دیا ہوا بجائے حکم رئیس کے ہے یا نہیں؟ نقض اس حکم کا رئیس یا وہ خود نائب کر سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: (۱) والی ملک رئیس خود مختار حاکم اسلام یا بحال حسب روایات جامع الفصولین و تاتارخانیہ و ردالمحتار وغیرہ بالاتفاق رعایا سے قاضی مطلق بنایا ہوا یا ان کا مقلد قاضی ماذون بالا ستخلاف جس مقدمہ میں کسی اہل قضا کے فیصلہ کا حکم دے وہ فیصلہ فیصلہ قاضی شرع ہے کسی کو اس کے نقض کا اختیار نہیں مگر جبکہ اپنے مذہب معتمد مفتی بہ کے خلاف واقع ہوا ہو تو منقوض ہو گا بلکہ رائساً صحیح نہ ہوا اگرچہ خلاف اجماع نہ ہو۔ ردالمحتار میں ہے :

[Arabic Box]: القاضي مأمور بالحكم بأصح اقوال الامام فإذا حكم القاضي امام صاحب رحمہ اللہ تعالیٰ کے صحیح ترین قول پر حکم کا بغیرہ لم یصح مامور ہے اگر اس کے بغیر حکم کیا تو وہ حکم صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۲۶ Page 359 of 738

Volume 18 Fatawa Razawiyya

In Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Table] Arabic: Choice is not allowed except for a Mujtahid; rather, when a Muqallid (follower) contradicts the reliable opinion of his school of thought, his ruling is not implemented and shall be overturned. This is the preferred position for fatwas as elaborated by the author in his fatwas and elsewhere. And Allah Almighty knows best. Urdu: There will be no choice except for a Mujtahid. Rather, when a follower gives a ruling against his reliable school of thought, it will not be implemented and will be declared null and void. This is the preferred position for Fatwa as the author etc. have detailed in their fatwas. And Allah Almighty knows best. (T)

(2) In reality, a ruling that meets all the conditions of validity cannot be overturned; however, if it goes against the reliable school of thought, it will be rejected and not implemented. It is stated in the Fatwas of Allama Qasim bin Qutlubugha:

[Table] Arabic: It is not permissible for a Muqallid judge to rule according to a weak opinion, and if he does, it is not implemented... abbreviated. Its complete discussion is in our Fatwas. And Allah Almighty knows best. Urdu: It is not permissible for a Muqallid judge to give a ruling based on a weak saying. And if he did so, it would not be implemented... abbreviated. And its complete discussion is in our Fatwas. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 86: From Rampur State, Mohalla Thotar, sent by Muhammad Rafiq Khan, 11th Shawwal 1324 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter? In the case of Abdul Ali Khan s/o Muhammad Umar Khan versus Muhammad Rafiq Khan s/o Muhammad Saeed Khan, the civil judge issued this verdict. Along with copies of the statements of witnesses from both parties, it is presented for review. Is this decision Shari'atically correct and maintainable, or is it void and liable to be overturned? Explain and you shall be rewarded.

The Answer: Reviewing the documents reveals this decision to be merely absurd and flawed. Abdul Ali Khan, at the time of registration, made a claim of Talab-e-Muwathibat (immediate demand of pre-emption) and Ishhad (witnessing) in the presence of the seller and buyer. Rafiq Khan's statement mentioned in the verdict contains neither a denial nor an admission of this demand. Rather, the defense against the claim is based on the fact that the plaintiff already knew about the sale before registration and not only accepted it but explicitly refused to purchase. The

issue of 'relating back to the past' (isnad ila al-madhi) mentioned in the decision, and the mention of the pre-emptor being a plaintiff therein, shows a severe misunderstanding of this issue prior to the stage of legal litigation (talab-e-khusumat).

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press, Delhi, 2/127 2 Radd al-Muhtar, citing Fatawa Allama Qasim bin Qutlubugha, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/335 Page 360 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

दुर्रे मुख़्तार में है:

[तालिका] अरबी: विकल्प चुनने का अधिकार केवल मुजतहिद को है; बल्कि मुक़ल्लिद (अनुयायी) जब अपने विश्वसनीय संप्रदाय (मज़हब) के विरुद्ध कोई निर्णय देता है, तो उसका वह निर्णय प्रभावी नहीं होगा और उसे निरस्त कर दिया जाएगा। फतवे के लिए यही मान्य मत है जैसा कि लेखक आदि ने अपने फतवों और अन्य स्थानों पर विस्तार से बताया है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। उर्दू: इख़्तियार (विकल्प) नहीं होगा मगर मुजतहिद को, बल्कि मुक़ल्लिद जब अपने काबिले एतमाद मज़हब के खिलाफ हुक्म करेगा तो वह नाफ़िज़ (प्रभावी) न होगा और उसको कालअदम (शून्य) करार दिया जाएगा। यही फ़तवा के लिए मुख़्तार (चुना हुआ) है जैसा कि मुसन्निफ़ (लेखक) वगैरा ने उसको अपने फ़तावा में मबसूत (विस्तृत) किया है। वल्लाह तआला आलम (त)।

(२) वास्तव में, वह हुक्म (आदेश) जिसमें वैधता की सभी शर्तें मौजूद हों, उसे रद्द नहीं किया जा सकता; हाँ, यदि वह विश्वसनीय संप्रदाय के विरुद्ध हो, तो उसे अस्वीकार कर दिया जाएगा और वह लागू नहीं होगा। अल्लामा क़ासिम बिन क़ुतलूबग़ा के फ़तावा में है:

[तालिका] अरबी: मुक़ल्लिद न्यायाधीश के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह किसी कमज़ोर क़ौल (कथन) पर फ़ैसला दे, और यदि उसने ऐसा किया तो वह प्रभावी नहीं होगा... संक्षिप्त। इसकी पूर्ण चर्चा हमारे फ़तावा में है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। उर्दू: मुक़ल्लिद क़ाज़ी को जायज़ नहीं कि वह ज़ईफ़ (कमज़ोर) क़ौल पर हुक्म दे, और अगर उसने ऐसा किया तो नाफ़िज़ न होगा। (संक्षेप में), और इसकी मुकम्मल बहस हमारे फ़तावा में है। वल्लाह तआला आलम (त)।

मसला ८६: रियासत रामपुर, मोहल्ला ठोतर, प्रेषक मुहम्मद रफ़ीक़ ख़ान, ११ शव्वाल १३२४ हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं? अब्दुल अली ख़ान वल्द मुहम्मद उमर ख़ान बनाम मुहम्मद रफ़ीक़ ख़ान वल्द मुहम्मद सईद ख़ान के मुक़दमे में, दीवानी जज ने यह फ़ैसला सुनाया है। दोनों पक्षों के गवाहों के बयानों की प्रतियों के साथ यह समीक्षा के लिए पेश है। क्या यह फ़ैसला शरीयत की दृष्टि से सही और बहाल रहने योग्य है या बातिल और निरस्त किए जाने योग्य है? स्पष्ट करें और पुण्य पाएँ।

उत्तर: दस्तावेजों को देखने से पता चलता है कि यह फैसला केवल व्यर्थ और दोषपूर्ण है। अब्दुल अली ख़ान ने रजिस्ट्री के समय विक्रेता और क्रेता की उपस्थिति में तलब-ए-मुवाथ़िबत (शूफ़ा की

तत्काल मांग) और इशहाद (गवाह बनाना) का दावा किया। फ़ैसले में दर्ज रफ़ीक़ ख़ान के बयान में इस मांग का न तो इनकार है और न ही इक़रार। बल्कि दावे का जवाब इस बात पर आधारित है कि वादी (शिकायतकर्ता) को रजिस्ट्री से पहले ही बिक्री की जानकारी थी और उसने न केवल इसे स्वीकार किया बल्कि स्पष्ट रूप से लेने से इनकार कर दिया। फ़ैसले में 'अतीत के साथ संबंध' (इसनाद इला अल-माज़ी) के जिस मसले का ज़िक्र किया गया है और उसमें शूफ़ा के दावेदार के वादी होने का ज़िक्र है, उस मसले को समझने में गंभीर चूक हुई है, जो कि मुक़दमेबाजी की मांग (तलब-ए-ख़ुसूमत) से पहले की स्थिति है।

1 दुर्रे मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/१२७ 2 रद्दुल मुहतार, ब-हवाला फ़तावा अल्लामा क़ासिम बिन क़ुतलूबग़ा, किताबुल क़ज़ा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, ४/३३५ पृष्ठ 360/738

در مختار میں ہے:

[Table] لا یخیر الا اذا کان مجتھدا بل المقلد متی خالف معتمد مذھبه لا ینفذ حکمه وینقض ھو المختار للفتوی کما بسطه المصنف فی فتاواہ وغیرہ واللہ تعالی اعلم۔ | اختیار نہ ہوگا مگر مجتہد کو بلکہ مقلد جب اپنے قابلِ اعتماد مذہب کے خلاف حکم کرے گا تو وہ نافذ نہ ہوگا اور اس کو کالعدم قرار دیا جائے گا، یہی فتوٰی کیلئے مختار ہے جیسا کہ مصنف وغیرہ نے اس کو اپنے فتاوٰی میں مبسوط کیا ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

(۲) فی الواقع وہ حکم میں استجماع شرائطِ صحت منقوض نہیں ہوسکتا ہاں اگر خلافِ مذہبِ معتمد ہو رد کر دیا جائے گا اور نفاذ نہ پائے گا فتاوٰی علامہ قاسم بن قطلوبغا میں ہے:

[Table] لیس للقاضي المقلد ان یحکم بالضعیف ولو حکم لا ینفذ اھ مختصرا وتمامه فی فتاؤنا واللہ تعالی اعلم۔ | مقلد قاضی کو جائز نہیں کہ وہ ضعیف قول پر حکم دے اور اگر اس نے ایسا کیا تو نافذ نہ ہوگا اھ مختصراً، اور اس کی مکمل بحث ہمارے فتاوٰی میں ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۸۶: از ریاست رام پور محلہ ٹھوٹر مرسلہ محمد رفیق خاں ۱۱/ شوال ۱۳۲۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ بمقدمہ عبد العلی خاں ولد محمد عمر خاں بنام محمد رفیق خاں ولد محمد سعید خاں حاکم دیوانی نے یہ فیصلہ صادر فرمایا ہے کہ مع نقول اظہارات گواہان فریقین حاضر ملاحظہ ہے یہ فیصلہ شرعاً صحیح و قابل بحالی ہے یا باطل و قابل منسوخی؟ بینوا توجروا۔

الجواب: کاغذاتِ نظر سے گزرے یہ فیصلہ محض مہمل و مختل واقع ہوا، عبد العلی خاں نے وقتِ رجسٹری عند البائع والمشتری طلب مواثبت واشہاد کادعوٰی کیا رفیق خاں کا جو بیان مندرج فیصلہ

ہے اس میں اس طلب کا نہ انکار نہ اقرار بلکہ جواب دعویٰ اس امر پر مبنی ہے کہ مدعی کو قبلِ رجسٹری علم بالبیع ہو چکا اور اس نے نہ فقط تسلیم کیا بلکہ صراحتہً لینے سے انکار کر دیا یہاں جو مسئلہ اسناد الی الماضی فیصلہ میں مذکور ہوا اور اس میں شفیع کا مدعی ہونا ذکر کیا اس مسئلہ کے فہم میں سخت لغزش واقع ہوئی طلب خصومت سے پیشتر کی طرف

1 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۷ 2 ردالمحتار بحوالہ فتاوی علامہ قاسم بن قطلوبغا کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۳۵ Page 360 of 738

Fatawa Razvia Volume (18)

The attribution of knowledge is not an attribution to the past such that the pre-emptor (Shufi) has no choice; if at the exact time of litigation before the judge, he states his knowledge of the sale, his claim for pre-emption will be void. This is because he started with the demand of litigation (talab-e-khusumat), skipping both the immediate demand (talab-e-muwathabat) and the demand with witnesses (talab-e-ishhad), seeking to make one demand stand in place of all three. This is void and nullifies the pre-emption, as clarified by Master Khayr al-Din al-Ramli in "al-Fatawa al-Khayriyya li Naf' al-Bariyya" (as mentioned by Khayr al-Din al-Ramli in Fatawa Khayriya - Ed). Rather, it is an attribution to before the witnessing. If the pre-emptor says, "I did not have knowledge before the witnessing," he will be believed upon taking an oath, and the burden of proof (bayyinah) lies on the purchaser. If he says, "I had knowledge before it and I made the immediate demand," then the burden of proof lies on the pre-emptor, as we have investigated in our marginalia on "Radd al-Muhtar" (as we have researched in our notes on Radd al-Muhtar - Ed). However, this issue is not primarily under discussion here. The defendant made no admission or denial regarding the immediate demand and the demand with witnesses before the seller and purchaser; this is silence. According to the more correct view in the school of thought, silence without any affliction is also considered a denial. It is stated in "Durr al-Mukhtar":

If he remains silent, it is a denial, so evidence against him shall be heard, unless he is mute. Al-Ikhtiyar[2]	**If he remains silent, it will be a denial upon which testimony will be heard, but if he is mute, then it is not a denial. (Al-Ikhtiyar - Ed)**

It is stated in "Bahr al-Raiq":

And I gave a fatwa based on this, for indeed the fatwa is according to the view of the second [Imam Abu Yusuf] in matters relating to judicial rulings (qadha)[3]	**I gave the fatwa on this because in matters of judiciary, the fatwa is on the view of Imam Abu Yusuf. (Ed)**

So, in the current scenario, the claimant remained a claimant as he was, and the burden of proof remained on him. Even the one who allows it admits this much, though he understood the reason differently. Thus, the crux of the case depends on the proof of the claim through the claimant's evidence. Now, look at his witnesses; not even a single testimony is fundamentally useful to him. Sayyid Ata al-Haq and

Muhammad Ali Khan are giving testimony completely contrary to the claim and contrary to facts. The land was sold without buildings, and the pre-emptor made his claim on that basis, but the purchaser built the house after buying. Both these witnesses describe the pre-emptor's demand using the word that the house...

---

[1] Fatawa Khayriyya, Book of Pre-emption, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/154 [2] Durr al-Mukhtar, Book of Claims, Mujtabai Press, Delhi, 2/115 [3] Bahr al-Raiq, Book of Pre-emption, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/203

फ़तावा-ए-रज़विया खंड (१८)

ज्ञान का आरोपण अतीत का आरोपण नहीं है कि इस हद तक तो शुफ़ई (पूर्व-क्रयाधिकारी) के पास कोई चारा न हो; यदि जज के सामने मुकदमेबाजी के ठीक समय पर वह अपनी बिक्री के ज्ञान को व्यक्त करता है, तो शुफ़ा का उसका दावा अमान्य हो जाएगा क्योंकि उसने 'तलब-ए-मुवासबत' (तत्काल मांग) और 'तलब-ए-इशहाद' (गवाहों के साथ मांग) दोनों को छोड़कर 'तलब-ए-खुसूमत' (मुकदमेबाजी की मांग) से शुरुआत की है और वह एक ही मांग को तीनों मांगों के स्थान पर रखना चाहता है। यह अमान्य है और शुफ़ा को निरस्त कर देता है, जैसा कि मौला खैरुल दीन अल-रमली ने 'फ़तावा अल-खैरिया ली नफ़' अल-बरिया'[1] में स्पष्ट किया है (जैसा कि खैरुल दीन अल-रमली ने फ़तावा खैरिया में उल्लेख किया है - सं.)। बल्कि वह गवाही से पहले का आरोपण है। यदि शुफ़ई कहे कि 'गवाही से पहले मुझे ज्ञान नहीं था', तो वह शपथ के साथ सच्चा माना जाएगा और सबूत का बोझ (बय्यिनाह) खरीदार पर होगा। और यदि वह कहे कि 'इससे पहले मुझे ज्ञान हुआ था और मैंने तलब-ए-मुवासबत की थी', तो सबूत का बोझ शुफ़ई पर होगा, जैसा कि हमने 'रद अल-मुह्तार' पर अपने हाशिये में शोध किया है (जैसा कि हमने रद अल-मुह्तार पर अपने नोट्स में इसकी जांच की है - सं.)। लेकिन यहाँ यह मुद्दा मूल रूप से चर्चा के अधीन नहीं है कि विक्रेता और खरीदार के सामने 'तलब-ए-मुवासबत' और 'इशहाद' की स्वीकृति या अस्वीकार, प्रतिवादी ने कुछ नहीं किया, यह मौन है। और मज़हब में सबसे सही राय के अनुसार, बिना किसी बीमारी के मौन रहना भी इनकार (अस्वीकार) है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

लु सकत कान इन्कारन फतस्मा अल-बैय्यिनतु अलैहि इल्ला अन यकून अखरस, इख्तियार[2]	**यदि वह चुप रहे तो वह इनकार होगा, जिस पर गवाही सुनी जाएगी, लेकिन अगर वह गूंगा हो, तो फिर इनकार नहीं। (अल-इख्तियार - सं.)**

'बहरुल रैक' में है:

व बिहि अफतयतु लिमा अन अल-फतवा अला कौल अल-सानी फीमा यतअल्लकु बिल-कज़ा[3]	**मैंने इसी पर फतवा दिया क्योंकि कज़ा (न्याय) के बारे में इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर फतवा होता है। (सं.)**

तो मौजूदा स्थिति में प्रतिवादी अपनी स्थिति में प्रतिवादी ही रहा और सबूत का बोझ उसी पर रहा, और इतना तो स्वयं अनुमति देने वाले ने भी स्वीकार किया है, भले ही उसने कारण कुछ और समझा

हो। अतः मुकदमे का आधार वादी के सबूत से दावे की पुष्टि पर रहा। अब उसके गवाहों पर नज़र डालिये, तो एक गवाही भी मूल रूप से उसके लिए उपयोगी नहीं है। सैयद अताउल हक और मोहम्मद अली खान तो दावे के बिल्कुल विपरीत और तथ्यों के विपरीत गवाही दे रहे हैं। जमीन बिना इमारत के बेची गई थी और उसी पर शुफ़ई ने दावा किया, जबकि खरीदार ने खरीदने के बाद मकान बनाया, और ये दोनों गवाह शुफ़ई की मांग को इस शब्द से बयान कर रहे हैं कि मकान...

---

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुश शुफ़ा, दारुल मारिफा, बेरूत २/१५४ [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली २/११५ [3] बहरुल रैक, किताबुश शुफ़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची ७/२०३

اسناد علم وہ اسناد الی الماضی نہیں کہ اس قدر سے تو شفیع کو چارہ نہیں، اگر عین وقت خصومت عند القاضی اپنا علم بالبیع بیان کرے اور شفعہ کا مدعی باطل ہو جائے گا کہ اس نے طلب مواثبت و اشہاد دونوں چھوڑ کر طلب خصومت سے آغاز کیا اور طلب واحد کو تینوں طلب کے قائم مقام کیا چاہتا ہے یہ باطل و مبطل شفعہ ہے کما بینہ المولی خیر الدین الرملی فی الفتاوی الخیریۃ ۱ لنفع البریۃ (جیسا کہ اس کا آقا خیر الدین الرملی نے فتاوٰی خیر یہ لنفع البریہ میں ذکر کیا ہے۔ت) بلکہ وہ اسناد الی ما قبل الاشہاد ہے اگر شفیع کہے کہ اشہاد سے پہلے مجھے علم نہ ہوا تھا تو یمین کے ساتھ مصدق ہوگا اور مشتری پر بینہ، اور اگر کہے کہ اس سے پہلے مجھے علم ہوا اور میں نے طلب مواثبت کی تو شفیع پر بینہ کما حققناہ فیما علقناہ علی رد المحتار (جیسا کہ ہم نے ردالمحتار پر اپنے حاشیہ میں اس کی تحقیق کی ہے۔ت) مگر یہاں یہ مسئلہ اصلاً زیر بحث نہیں کہ طلب مواثبت واشہاد عند البائع والمشتری کا اقرار انکار مدعاعلیہ نے کچھ نہ کیا یہ سکوت ہے اور مذہب اصح میں سکوت بے آفت بھی انکار ہے، در مختار میں ہے:

لو سکت کان انکارا فتسمع البینۃ علیہ **اگر خاموش ہوا تو انکار ہوگا جس پر گواہی سنی جائیگی الا ان یکون اخرس، اختیار ۲۔** **لیکن اگر گونگا ہو تو پھر انکار نہیں۔ الاخیار۔ (ت)**

بحر الرائق میں ہے:

و بہ افتیت لما ان الفتوی علی قول میں نے اسی پر فتوٰی دیا کیونکہ قضاء کے متعلق امام ابو الثانی فیما یتعلق بالقضاء ۳۔ **یوسف کے قول پر فتوٰی ہوتا ہے (ت)**

تو صورت دائرہ میں مدعی علی حالہ مدعی رہا اور بار ثبوت اسی پر ہوا اور اتنا خود مجوز کو بھی تسلیم ہے اگرچہ اس کی وجہ دوسری سمجھی تو مدار مقدمہ بینہ مدعی سے ثبوت دعویٰ پر رہا اب اس کے گواہوں پر نظر ڈالئے تو ایک گواہی بھی اصلاً اس کے مفید نہیں، سید عطاء الحق و محمد علی خان تو بالکل خلاف دعویٰ و خلاف واقع شہادت دے رہے ہیں زمین بے عمارت بیع ہوئی اور اسی پر شفیع نے دعویٰ کیا مکان مشتری نے بعد شراء بنایا اور یہ دونوں گواہ شفیع کی طلب اس لفظ سے بیان کر رہے ہیں کہ مکان

---

۱ فتاوی خیریہ کتاب الشفعۃ دار المعرفۃ بیروت ۲/۱۵۴ ۲ در مختار کتاب الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۵ ۳ بحر الرائق کتاب الشفعۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۰۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Muhammad Taufiq Khan said, "Whatever I have taken, I have taken for my right of pre-emption (shufa) as I am the pre-emptor (shafi) of this house." Fayyaz Khan says that Asad Ali Khan, i.e., the seller, presented the paper before the registrar. When the registrar read out the paper, Abdul Ali Khan said that the land sold by Rafiq Khan, I have taken in my pre-emption. He further states that the registrar had read the paper from beginning to end to the plaintiff and defendant. Here, he bases it on making the pre-emptor hear the demand and says it was read from beginning to end. Thus, leave alone the proof of immediate demand (mowathibat), apparently, the opportunity for immediate demand was lost. Probably for these reasons, the learned judge also ignored these three witnesses, although it is extremely regrettable that while these witnesses are for the plaintiff, they are testifying in accordance with the statement of the defendant. To ignore this was not close to justice. Some account of this will follow soon, Insha'Allah. As for the three witnesses on whom the whole decision depends, among them, the testimony of the registrar is practically null and void. They certainly state that the seller and buyer were present at the time of the plaintiff's demand, but in these words, not in their true sense. Testimony is that which arises from one's own knowledge, and they don't even say that if the seller and buyer come before me, I will recognize them. Instead, they make it conditional on the fact that "if I remember, I will recognize them." Then the plaintiff neither tried to have them identified by them, nor did it become apparent whether they remembered or not. So, such testimony is merely baseless. At the time of registration, regarding the presence, the buyer's acknowledgment never admits that the pre-emptor made a demand in my presence. Registration is not an instantaneous matter; it is a matter extended in time. It was the plaintiff's responsibility to complete this deficient testimony. Why was it necessary for the defendant's lawyers to request the removal of the deficiency in the plaintiff's testimony? Thus, the writing in the judgment that regarding the identification of the contracting parties by the registrar, the defendant's lawyer did not submit any request and remained silent, and this silence is proof of acceptance, is extremely strange. When there is a clear deficiency in the opposing testimony, if one remains silent, it would be because the testimony itself is deficient and incomplete. Why do we need this conversation? Not that if you remain silent, consider the deficient as complete. What rule of logic or precedent is this? No, no, rather say that the testimony was merely incomplete, and its completion was mandatory for the plaintiff for his own benefit. So, the plaintiff's silence is clear proof

that he was unable to complete it or at least did not want to complete it and kept it unreliable. Rather, consider it, and probably it must be accepted as clearly proven that the registrar neither remembered the contracting parties nor could identify them. It is clear from the statements that they were taken in the presence of the contracting parties. Multiple witnesses pointed out those present to the registrar. If the registrar could identify them, he would have clearly said that those two are them. Maulvi Nematullah did not even say that the seller and buyer were present at the time of the plaintiff's demand; he only said that he does not remember whether anyone other than the registration staff, the seller and buyer, and Abdul Ali Khan was present at that time or not.

मोहम्मद तौफीक खान ने कहा, "मैंने जो कुछ भी लिया है, उसे अपने शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) के तहत लिया है, क्योंकि मैं इस घर का शफ़ी (अग्रक्रयाधिकारी) हूँ।" फैयाज खान कहते हैं कि असद अली खान यानी विक्रेता ने रजिस्ट्रार के सामने कागज़ पेश किया। जब रजिस्ट्रार साहब ने कागज़ पढ़कर सुनाया, तो अब्दुल अली खान ने कहा कि रफ़ीक खान ने जो ज़मीन बेची है, वह मैंने अपने शुफ़ा में ले ली है। और वह बयान करते हैं कि रजिस्ट्रार साहब ने शुरू से अंत तक वादी और प्रतिवादी को कागज़ पढ़कर सुनाया था। यहाँ वह शुफ़ा की माँग सुनाने पर अपनी बात आधारित करते हैं और कहते हैं कि इसे शुरू से अंत तक सुनाया गया। इस प्रकार, तत्काल माँग (मुवाथबत) के प्रमाण की तो बात ही छोड़िए, स्पष्ट रूप से तत्काल माँग का अवसर ही समाप्त हो गया। संभवतः इन्हीं कारणों से विद्वान न्यायाधीश ने भी इन तीन गवाहों की अनदेखी की, हालांकि यह अत्यंत खेदजनक है कि ये गवाह वादी के होने के बावजूद प्रतिवादी के बयान के अनुसार गवाही दे रहे हैं। इसे नज़रअंदाज़ करना न्यायसंगत नहीं था। इसके बारे में कुछ विवरण शीघ्र ही आएगा, इंशा अल्लाह। जहाँ तक उन तीन गवाहों का प्रश्न है जिन पर पूरा निर्णय टिका हुआ है, उनमें रजिस्ट्रार साहब की गवाही तो व्यावहारिक रूप से शून्य है। वे निश्चित रूप से वादी की माँग के समय विक्रेता और खरीदार की उपस्थिति का बयान करते हैं, लेकिन केवल इन शब्दों में, उनके वास्तविक अर्थ में नहीं। गवाही वह है जो स्वयं के ज्ञान से उत्पन्न हो, और वे इतना भी नहीं कहते कि यदि विक्रेता और खरीदार मेरे सामने आएं तो मैं उन्हें पहचान लूँगा। बल्कि वे इसे इस शर्त पर निर्भर करते हैं कि "यदि मुझे याद आया तो मैं पहचान लूँगा।" फिर न तो वादी ने उनसे पहचान कराने की कोशिश की और न ही यह स्पष्ट हुआ कि उन्हें याद आया या नहीं। तो ऐसी गवाही पूरी तरह से निराधार है। रजिस्ट्री के समय उपस्थिति के संबंध में, खरीदार की स्वीकृति कभी भी यह स्वीकार नहीं करती कि शफ़ी ने मेरे सामने माँग की थी। रजिस्ट्री एक तात्कालिक कार्य नहीं है बल्कि समय-विस्तारित कार्य है। इस अधूरी गवाही को पूरा करना वादी की ज़िम्मेदारी थी। प्रतिवादी के वकीलों के लिए वादी की गवाही की कमी को दूर करने का अनुरोध करना क्यों आवश्यक था? अतः फैसले में यह लिखा जाना कि रजिस्ट्रार साहब द्वारा अनुबंध करने वालों की पहचान के संबंध में प्रतिवादी के वकील ने कोई अनुरोध पेश नहीं किया और मौन रहे, और यह मौन स्वीकृति का प्रमाण है, अत्यंत विचित्र है। जब विपक्षी गवाही में स्पष्ट कमी मौजूद हो, तो मौन रहने का अर्थ यही होगा कि वह स्वयं ही अधूरी और अपूर्ण है। हमें इस चर्चा की क्या आवश्यकता है? ऐसा नहीं है कि यदि आप चुप रहें, तो अधूरी चीज़ को पूर्ण मान लें।

तर्क या परंपरा का यह कौन सा नियम है? नहीं, नहीं, बल्कि यूँ कहिए कि गवाही पूरी तरह अधूरी थी और उसे अपने लाभ के लिए पूरा करना वादी के लिए अनिवार्य था। अतः वादी का मौन रहना इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि वह उसे पूरा करने में असमर्थ था या कम से कम उसे पूरा करना नहीं चाहता था और उसे अविश्वसनीय बनाए रखा। बल्कि विचार करें तो संभवतः यह स्पष्ट रूप से प्रमाणित माना जाना चाहिए कि रजिस्ट्रार साहब को न तो अनुबंध करने वाले याद थे और न ही वे उनकी पहचान कर सके। बयानों से स्पष्ट है कि वे अनुबंध करने वालों की उपस्थिति में लिए गए थे। कई गवाहों ने उपस्थित लोगों की ओर इशारा करके रजिस्ट्रार साहब को बताया। यदि रजिस्ट्रार साहब उन्हें पहचान सकते, तो वे स्पष्ट रूप से कहते कि वे दोनों ये हैं। मौलवी नेमतुल्लाह ने यह भी नहीं कहा कि वादी की माँग के समय विक्रेता और खरीदार मौजूद थे; उन्होंने केवल इतना कहा कि उन्हें यह याद नहीं है कि उस समय रजिस्ट्री कर्मचारियों, विक्रेता और खरीदार, और अब्दुल अली खान के अलावा कोई और मौजूद था या नहीं।

पृष्ठ 362 / 738

محمد توفیق خاں نے جو لیا ہے میں نے اپنے شفعہ میں لیا اس مکان کا میں شفیع ہوں۔ فیاض خاں کہتا ہے کہ اسد علی خاں یعنی بائع نے کاغذ رجسٹرار کے سامنے پیش کیا رجسٹرار صاحب نے کاغذ پڑھ کر سنایا تو عبد العلی خاں نے کہا کہ رفیق خاں نے جو زمین بیچی ہے میں نے اپنے شفعہ میں لی، اور بیان کرتا ہے کہ کاغذ رجسٹرار صاحب نے اول سے آخر تک مدعی مدعالیہ کو سنایا تھا یہاں طلب شفیع کو سنانے پر مرتب کرتا ہے اور سنانا اول سے آخر تک کہتا ہے تو مواثبت کا ثبوت درکنار ظاہر اً مواثبت فوت ہوئی غالباً انہیں وجوہ سے ذی علم مجوز نے بھی ان تین گواہوں کو نظر انداز کیا اگرچہ نہایت قابلِ افسوس یہ بات ہے کہ یہ گواہان مدعی ہو کر خود ان کے مقرر اور بیانِ مدعالیہ کے موافق شہادت دے رہے ہیں اسے نظر انداز کرنا قرینِ انصاف نہ تھا کچھ بیان اس کا عنقریب آئیگان شاء اللہ تعالیٰ ، رہے تین گواہ اور فیصلہ کا سارادار و مدار انہیں پر ہے ان میں رجسٹرار صاحب کی گواہی تو محض کالعدم ہے وہ طلب مدعی کے وقت بائع و مشتری کا موجود ہونا ضرور بیان کرتے ہیں مگر ان لفظوں کا نہ کہ ان کے مصداق کا۔ شہادت وہ ہے جو اپنے علم سے ناشی ہو اور وہ اتنا بھی نہیں کہتے کہ بائع و مشتری اگر میرے سامنے آئیں تو ان کو شناخت کرلوں گا بلکہ اسے بھی اس شرط پر مشروط کرتے ہیں کہ اگر یاد آگئے تو شناخت کر لوں گا پھر مدعی نے نہ ان سے شناخت کرانے کی کوشش کی نہ ظاہر ہوا کہ انہیں یاد آئے یا نہیں تو ایسی گواہی محض پادر ہوا ہے وقت رجسٹری نسبت حاضری تسلیم مشتری ہرگز اس کا اقرار نہیں کرتا کہ شفیع نے میرے سامنے طلب کی رجسٹری امر آنی نہیں امر ممتد زمانی ہے ، اس ناقص گواہی کی تکمیل ذمہ مدعی تھی وکلائے مدعالیہ پر کیا ضرور تھا کہ گواہی مدعی کے رفع نقصان کی درخواست کرتے تو فیصلہ کی یہ تحریر کہ رجسٹرار صاحب کی بابت نسبت شناخت عاقدین

کے وکیل مدعالیہ نے کوئی درخواست پیش نہیں کی اور سکوت کیا تو یہ سکوت دلیل تسلیم کی ہے، نہایت عجیب ہے جب گواہی مخالف میں صریح نقص موجود ہے تو سکوت کیا تو سکوت اس بنا پر ہوگا کہ وہ خود ہی ناقص و نامکمل ہے ہمیں اس گفتگو کی کیا حاجت، نہ یہ کہ سکوت کیجئے تو ناقص کو کامل مان لیجئے یہ کون سا قاعدہ عقل یا نقل کا ہے، نہیں نہیں بلکہ یوں کہئے کہ گواہی محض نامکمل تھی اور اس کی تکمیل اپنے نفع کے لئے مدعی پر لازم تھی تو مدعی کا سکوت صاف دلیل ہے کہ وہ اس کی تکمیل سے عاجز تھا یا کم از کم اس کو مکمل کرنا نہ چاہا اور نا قابلِ اسناد رکھا بلکہ غور کیجئے تو غالباً صاف ثابت ماننا پڑے کہ رجسٹرار صاحب کو نہ عاقدین یاد آئے نہ ان کی شناخت کر سکے ، اظہارات سے ظاہر ہے کہ وہ بمواجہہ عاقدین لئے گئے متعدد گواہوں نے ان حاضرین کو اشارہ سے بتایا رجسٹرار صاحب اگر پہچان سکتے تو صاف کہتے کہ وہ دونوں یہ ہیں مولوی نعمت اللہ نے اتنا بھی نہ کہا کہ طلب مدعی کے وقت بائع و مشتری موجود تھے صرف اس قدر کہا کہ یہ یاد نہیں کہ سوا ملازمین رجسٹری اور بائع و مشتری اور عبد العلی خاں کے کوئی اور اس وقت تھا یا نہیں،

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Regardless of the fact that here the seller and buyer are among those excluded, and according to the majority of Hanafis, that which is excluded is deemed 'silent' (unmentioned), and silence is not a statement. Thus, it was not fundamentally proven that the witness remembered anything regarding the seller and buyer. When the witness said, "I don't remember if there was anyone else or not," this "or not" rendered the ruling rejected. This exception stems from a rejected ruling, the sum of which is that regarding the excluded people, one of two things is remembered: their presence or absence, not specifically remembering their identity. Its explanation could be that it might pertain to the registry staff, and as for the seller and buyer, their absence. Therefore, according to both schools of thought, this testimony is unanimously futile and insufficient. The statement of Maulvi Niamatullah alone explicitly contradicts the claimant and other witnesses for the claimant. He describes the words of the demand (Talab) as: "Sir, be witness that I have taken this sale for my pre-emption (Shufa)." He explicitly clarifies that these were the exact words spoken, meaning it is not a paraphrase but a verbatim quote. He did not stop there but explicitly restricted it, saying only these words were spoken, even though in the statements of the claimant and all other witnesses, the words of the demand are different and more than these. Even if Niaz Ali Khan's testimony were clear, would it be admissible coming from a single person? However, he only mentioned "Abdul Ali Khan"; apart from the bare name, he provided no statement of identification or distinction, nor did he point him out at the time of giving testimony. This objection applies not only to him but to all other witnesses. Identification of either party has been omitted in the testimony of each, and legally such indefinite testimony is not credible. Eminent Imams state that pointing to a present person is a condition. It is stated in Alamgiri:

"In testifying against someone present, pointing towards the defendant and the claimant, etc., is necessary."[1] (T)

And nowadays, in the common practice where satisfaction is taken with descriptions like "claimant" (Mudda'i) and "defendant" (Mudda'a Alaihi), these witnesses did not even use these terms for some of the parties. So how can a name alone be sufficient? There are thousands of Abdul Ali Khans. In short, among the claimant's witnesses, there is fundamentally no testimony worthy of attention. Thus, relying on the principle here that the buyer's evidence is superior to the pre-emptor's (Shafi') evidence is purely void and meaningless. First, let there be evidence, then one might

discuss priority or lack thereof. Furthermore, the quoted narrations for the decision are for the case when one claims the demand and the other denies that he knew and did not make the demand. It is quoted from Durr-ul-Mukhtar in the decision:

"If the buyer denies the immediate demand (Talab-ul-Muwathaba), he shall be sworn regarding his knowledge, and if he denies the demand..." - The buyer denied the immediate demand, so an oath regarding his knowledge shall be taken, and if the testimony...

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/259 Page 363 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

इस बात से हटकर कि यहाँ विक्रेता और क्रेता अपवादित लोगों में से हैं, और बहुसंख्यक हनफियों के अनुसार, अपवादित वह होता है जिसके बारे में मौन रहा जाए, और मौन कोई बयान नहीं है। अत; विक्रेता और क्रेता के संबंध में गवाह को कुछ याद होना मौलिक रूप से सिद्ध नहीं हुआ। जब गवाह ने कहा कि "मुझे याद नहीं कि कोई और था या नहीं," तो इस "या नहीं" ने आदेश को खारिज कर दिया और यह अपवाद एक खारिज आदेश से निकला, जिसका सार यह है कि अपवादित लोगों के संबंध में दो बातों में से एक याद है: होना या न होना, न कि उनकी विशिष्टता याद होना। इसका विवरण यह हो सकता है कि यह रजिस्ट्री कर्मचारियों के संबंध में हो और विक्रेता और क्रेता के संबंध में न होना। अतः दोनों विचारधाराओं के अनुसार यह गवाही सर्वसम्मति से व्यर्थ और अपर्याप्त है। अकेले मौलवी नेमतुल्लाह का बयान स्पष्ट रूप से वादी और वादी के अन्य गवाहों को झुठलाता है। वह 'तलब' (मांग) के शब्दों का वर्णन इस प्रकार करता है: "साहब, आप गवाह रहें कि यह बिक्री मैंने अपने 'शुफ़ा' (अग्रक्रय) में ली है।" और वह स्पष्ट रूप से स्पष्ट करता है कि यही शब्द कहे गए थे, यानी यह अर्थ का अनुवाद नहीं बल्कि शब्दों का अनुवाद है। और उसने केवल यहीं तक बस नहीं किया बल्कि स्पष्ट रूप से सीमित कर दिया कि केवल यही शब्द कहे गए थे, जबकि वादी और अन्य सभी गवाहों के बयानों में 'तलब' के शब्द इनसे अलग और अधिक हैं। नियाज़ अली खान की गवाही यदि स्पष्ट भी होती, तो क्या एक अकेले व्यक्ति की गवाही सुनने योग्य होती? लेकिन उसने केवल "अब्दुल अली खान" कहा है; मात्र नाम के अलावा पहचान या अंतर का कोई बयान नहीं दिया और न ही गवाही देते समय इशारे से बताया। यह आपत्ति न केवल उस पर बल्कि अन्य सभी गवाहों पर भी है। प्रत्येक के बयान में पक्षों में से किसी न किसी की पहचान छूट गई है, और शरीयत की दृष्टि से ऐसी अनिश्चित गवाही विश्वसनीय नहीं है। आदरणीय इमाम मौजूद व्यक्ति की ओर इशारा करना शर्त बताते हैं। आलमगीरी में है:

"मौजूद व्यक्ति पर गवाही में वादी या प्रतिवादी आदि की ओर इशारा करना आवश्यक है।"[1] (त)

और आज के दौर के आम तरीके में जहाँ वादी और प्रतिवादी जैसे शब्दों के वर्णन पर संतोष कर लिया जाता है, इन गवाहों ने कुछ पक्षों के लिए ये शब्द भी नहीं कहे। तो क्या केवल नाम पर्याप्त हो सकता है? अब्दुल अली खान हजारों हैं। संक्षेप में, वादी के गवाहों में मौलिक रूप से कोई भी गवाही ध्यान देने योग्य नहीं है। अतः यहाँ इस मसले से सहारा लेना कि क्रेता का साक्ष्य 'शफी' (अग्रक्रय का

अधिकार रखने वाला) के साक्ष्य से बेहतर है, पूरी तरह से गलत और निरर्थक है। पहले साक्ष्य तो हो, तब प्राथमिकता या उसकी कमी पर चर्चा की जाए। इसके अतिरिक्त, निर्णय के लिए उद्धृत विवरण उस स्थिति में हैं जब कोई 'तलब' का दावा करे और दूसरा इस बात से इनकार करे कि उसे जानकारी हुई और उसने मांग नहीं की। निर्णय में दुर्रे-मुख्तार से उद्धृत किया गया है:

"यदि क्रेता ने तुरंत मांग (तलब-ए-मुवाथबा) से इनकार किया, तो उसकी जानकारी के संबंध में शपथ ली जाएगी और यदि उसने मांग से इनकार किया..." - क्रेता ने तुरंत मांग से इनकार किया तो जानकारी के बारे में शपथ ली जाएगी और यदि गवाही...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/259 पृष्ठ 363 of 738

قطعِ نظر اس سے کہ یہاں بائع و مشتری مستثنٰی میں ہیں اور جمہور حنفیہ کے نزدیک مستثنٰی سکوتِ عنہ ہوتا ہے اور سکوت بیان نہیں تو بائع و مشتری کی نسبت گواہ کو کچھ یاد ہونا اصلاً ثابت نہ ہوا یہاں جب گواہ نے یہ کہا کہ یاد نہیں کہ کوئی اور تھا یا نہیں، تو اس "یا نہیں" نے حکم کو مردود کردیا اور یہ استثناء حکمِ مردود سے ٹھہرا جس کا حاصل یہ ہوا کہ مستثنٰی لوگوں کی نسبت احد الامرین یاد ہے، ہونا یا نہ ہونا، نہ یہ کہ خاص ہونا یاد ہے، اس کی توزیع یوں ہوسکتی ہے کہ ملازمین رجسٹری کی نسبت ہو یا نہ ہو اور بائع و مشتری کی نسبت نہ ہونا پس دونوں مذہب پر یہ شہادت بالاتفاق مہمل و ناکافی ہے محض مولوی نعمت اللہ کا بیان صراحۃً مدعی و دیگر گواہان مدعی کی تکذیب کرتا ہے وہ لفظ طلب یہ بیان کرتا ہے کہ صاحب تم گواہ رہنا کہ یہ بیعہ میں نے اپنے شفعہ میں لیا اور صاف تصریح کرتا ہے کہ یہ لفظ کہے تھے یعنی نقل بالمعنی نہیں نقل باللفظ ہے، اور اسی پر قناعت نہ کی بلکہ صریح حصر کردیا کہ یہی لفظ کہے تھے حالانکہ مدعی و دیگر گواہان سب کے بیان میں لفظ طلب ان کے غیر اور ان سے زائد ہیں، نیاز علی خاں کی گواہی اگر صاف بھی ہوتی تو ایک تنہا کیا قابل سماعت تھی مگر اس نے صرف عبدالعلی خاں کہا ہے مجرد اسم کے سوا کوئی تعیین تمیز کا بیان نہ کیا نہ وقت اظہار اس کو اشارہ سے بتایا یہ اعتراض نہ تنہا اس پر بلکہ باقی سب گواہوں پر بھی ہے فریقین میں کسی نہ کسی کی تعیین ہر ایک کے اظہار میں متروک ہوئی ہے اور شرعاً ایسی نامعین گواہی معتبر نہیں، ائمہ کرام تو حاضر پر اشارہ شرط بتاتے ہیں۔ عالمگیری میں ہے:

یحتاج في الشهادة علی الحاضر الی الاشارة الی المدعی علیه والمدعی الخ[1] - کسی حاضر پر شہادت میں مدعی یا مدعیٰ علیہ کی طرف اشارہ ضروری ہے الخ (ت)۔

اور آج کل عامیانہ روش میں جو توصیف بلفظ مدعی و مدعا علیہ پر قناعت کی جاتی ہے ان شہود نے یہ لفظ بھی بعض فریقین کی نسبت نہ کہے تو صرف نام کیا کافی ہوسکتا ہے عبدالعلی خاں ہزاروں ہیں بالجملہ گواہان مدعی میں اصلاً کوئی گواہی قابل التفات نہیں، تو یہاں اس مسئلہ سے استناد کہ بینہ مشتری سے بینہ شفیع اولٰی ہے محض باطل و بے معنی ہے پہلے بینہ ہو بھی تو لے جب تو اولویت و عدم اولویت میں بحث کی جائے۔ علاوہ بریں روایاتِ منقولہ فیصلہ اس صورت میں ہیں کہ جب یہ دعویٰ طلب کرے اور وہ انکار کہ اس کو علم ہوا اور طلب نہ کی فیصلہ میں درمختار سے منقول کیا:

انکر المشتری طلب المواثبة فأنه یحلف علی العلم وان انکر طلب - مشتری نے مواثبہ کے طلب سے انکار کیا تو علم کے متعلق حلف لیا جائے اور اگر گواہی کے

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الشهادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۵۹ Page 363 of 738

Fatawa Rizvia Volume 18 (18)

Witnessing an oath over evidence, and if he presents proof, then the evidence of the pre-emptor (Shafi) is more worthy. (1) If he denies the demand, an oath is taken upon evidence, and if evidence is presented, the pre-emptor's evidence will be superior. (T)

Also quoted: The buyer says: "You knew on Thursday and did not demand," the buyer's statement is [accepted] because he denies the demand, and the burden of proof is on the pre-emptor. (2) The buyer says you knew on Thursday and didn't make a claim, so the buyer's word will be credible because he is denying the claim, and the evidence is upon the pre-emptor. (T)

Also written from Alamgiri: The buyer established evidence that the pre-emptor knew of the sale and did not demand pre-emption, and the pre-emptor established evidence that he demanded when he knew, then the evidence is the pre-emptor's evidence. (3) The buyer presented witnesses that despite knowing of the sale, the pre-emptor did not demand pre-emption, and the pre-emptor presented witnesses that he demanded pre-emption upon gaining knowledge, then the pre-emptor's witnesses are credible. (T)

Similarly, the rest of the text depicts the issue of claiming demand versus denying demand, and its reason is clear: a testimony on mere negation is not accepted. "For indeed, evidences are for affirmation as established by the established Imams" (So surely testimony is for affirmation as the Imams have established it). But here the buyer or his witnesses did not settle for just denying the demand; rather, they clearly said that the pre-emptor was informed after the sale and he explicitly refused to take it. This is not a testimony of negation but a testimony of affirmation, and its date is prior. The testimony of the pre-emptor's witnesses cannot oppose it; their knowledge is as much as what occurred from the pre-emptor at the time of registration. They never said that before this the pre-emptor had not refused to take it, or that the pre-emptor did not have knowledge of the sale before this, nor could they say so. And if they had said so, it would not be accepted, for now their testimony is testimony...

1 Durr al-Mukhtar, Book of Pre-emption, Mujtabai Press, Delhi, 2/217. 2 3 Fatawa Hindiyyah, Chapter Three, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/174.

Page 364 of 738

फतावा रिज़विया जिल्द 18 (18)

साक्ष्य पर शपथ का साक्षी होना, और यदि वह प्रमाण प्रस्तुत करता है, तो प्री-एम्प्टर (शफी) का साक्ष्य अधिक योग्य है। (1) यदि वह माँग से इनकार करता है, तो साक्ष्य पर शपथ ली जाएगी, और यदि साक्ष्य प्रस्तुत किए जाते हैं, तो शफी का साक्ष्य श्रेष्ठ होगा। (त)

यह भी उद्धृत किया गया है: खरीदार कहता है: "तुमने गुरुवार को जान लिया था और माँग नहीं की," खरीदार का बयान [मान्य] है क्योंकि वह माँग का खंडन करता है, और साक्ष्य का भार शफी पर है। (2) खरीदार कहता है कि तुमने गुरुवार को जान लिया और कोई दावा नहीं किया, इसलिए खरीदार की बात विश्वसनीय होगी क्योंकि वह दावे से इनकार कर रहा है, और सबूत शफी पर है। (त)

आलमगीरी से यह भी लिखा है: खरीदार ने साक्ष्य स्थापित किया कि शफी को बिक्री का पता था और उसने प्री-एम्प्शन की माँग नहीं की, और शफी ने साक्ष्य स्थापित किया कि जब उसे पता चला तो उसने माँग की, तो साक्ष्य शफी का साक्ष्य है। (3) खरीदार ने गवाह पेश किए कि बिक्री के बारे में जानने के बावजूद, शफी ने प्री-एम्प्शन की माँग नहीं की, और शफी ने गवाह पेश किए कि उसने जानकारी मिलने पर प्री-एम्प्शन की माँग की, तो शफी के गवाह विश्वसनीय हैं। (त)

इसी तरह, शेष पाठ माँग के दावे बनाम माँग के इनकार के मुद्दे को दर्शाता है, और इसका कारण स्पष्ट है: केवल निषेध पर गवाही स्वीकार नहीं की जाती है। "क्योंकि वास्तव में, साक्ष्य पुष्टि के लिए होते हैं जैसा कि प्रतिष्ठित इमामों द्वारा स्थापित किया गया है" (तो निश्चित रूप से गवाही पुष्टि के लिए है जैसा कि इमामों ने इसे स्थापित किया है)। लेकिन यहाँ खरीदार या उसके गवाहों ने केवल माँग से इनकार करने पर ही संतोष नहीं किया; बल्कि उन्होंने स्पष्ट रूप से कहा कि बिक्री के बाद शफी को सूचित किया गया था और उसने स्पष्ट रूप से लेने से इनकार कर दिया था। यह निषेध की गवाही नहीं है बल्कि पुष्टि की गवाही है, और इसकी तिथि पहले की है। शफी के गवाहों की गवाही इसका विरोध नहीं कर सकती; उनका ज्ञान उतना ही है जितना रजिस्ट्री के समय शफी की ओर से हुआ था। उन्होंने कभी नहीं कहा कि इससे पहले शफी ने लेने से इनकार नहीं किया था, या शफी को इससे पहले बिक्री की जानकारी नहीं थी, और न ही वे ऐसा कह सकते थे। और अगर उन्होंने ऐसा कहा होता, तो वह स्वीकार नहीं होता, क्योंकि अब उनकी गवाही गवाही है...

1 दुर अल-मुख्तार, किताब अल-शुफ़ा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/217। 2 3 फतावा हिंदिया, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/174।

पृष्ठ 364/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

الاشہاد حلف علی البینات ولو برھن فبینۃ الشفیع احق- 1 طلب سے انکار کرے تو بینہ پر حلف لیا جائے اور اگر بینہ پیش کریں تو شفیع کا بینہ اولی ہوگا۔ (ت)

نیز نقل کیا: مشتری میگوید کہ تو روز پنجشنبہ دانستہ و طلب نکردہ قول قول مشتری بود لانہ ینکر الطلب والبینۃ علی الشفیع 2- مشتری کہتا ہے تو نے جمعرات جان لیا اور مطالبہ نہ کیا تو مشتری کا قول معتبر ہوگا کیونکہ وہ طلب کا منکر ہے اور بینہ شفیع پر ہے۔ (ت)

نیز عالمگیری سے لکھا: اقام المشتری بینۃ ان الشفیع علم بالبیع ولم یطلب الشفعۃ واقام الشفیع البینۃ انہ طلب حین علم فالبینۃ بینۃ الشفیع 3- مشتری نے گواہی پیش کی کہ شفیع نے بیع کا علم ہونے کے باوجود شفعہ کا مطالبہ نہ کیا اور شفیع نے گواہی پیش کردی کہ اس نے علم ہو جانے پر شفعہ کا مطالبہ کیا ہے تو شفیع کی گواہی معتبر ہے۔ (ت)

اسی طرح بقیہ عبارت میں تصویر مسئلہ دعوی طلب و انکار طلب میں ہے اور اس کی وجہ ظاہر ہے کہ نفی مجرد پر گواہی مقبول نہیں فان البینات للاثبات کما اثبتہ الائمۃ الاثبات (تو بیشک شہادت اثبات کے لئے ہوتی ہے جیسا کہ ائمہ نے اس کو ثابت کرنا ہے) مگر یہاں مشتری یا اس کے گواہوں نے صرف انکار طلب پر قناعت نہ کی بلکہ صاف یہ کہا کہ بعد بیع شفیع کو اطلاع دی گئی اور اس نے لینے سے صریح انکار کیا یہ شہادت نفی نہیں شہادت اثبات ہے اور اس کی تاریخ مقدم ہے اور گواہی گواہان شفیع اس کے معارض نہیں ہوسکتی ان کا علم اس قدر کو محیط ہے جتنا شفیع سے وقت رجسٹری صادر ہوا انہوں نے ہر گز نہ کہا کہ اس سے پہلے شفیع نے لینے سے انکار نہ

کیا تھا یا شفیع کو اس سے پہلے علم بالبیع نہ ہوا تھا اور نہ وہ ایسا کہہ سکتے تھے اور اگر کہتے تو مقبول نہ ہوتا کہ اب انکی شہادت شہادت

1 در مختار کتاب الشفعہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۱۷ 2 3 فتاوئ ہندیہ الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۷۴

...is on the negative, whereas evidence is for affirmation. (Although speech is possible in another way here, the intent is that the narrated accounts are distinct from the circumstances of the case in this manner. Looking at the proceedings, it appears manifest that in reality, the pre-emptor already had knowledge. Now, to create significance for the claim in the eyes of the public, he waited for the sale deed to be presented for registration, so that he could perform the 'demand' (talab) before the Registrar, ensuring a valuable witness for a perfect demand. Therefore, he reached the registry office on that specific day and time when the sale deed was about to be registered. If he had no prior knowledge, was the determination of that specific day, date, and time through some inspiration or a dream? Furthermore, two of his own witnesses clearly state that he had acquired knowledge before the demand. Syed Ata-ul-Haq said that Abdul Ali Khan, an hour before the sale deed was presented, had said, "I will demand pre-emption; the paper of the pre-empted property will be verified today." To ignore such explicit matters, where the plaintiff's own witnesses are testifying to the invalidity of the pre-emption, was highly inappropriate. There are other reasons for the invalidity of this decision, but what has been mentioned is, God willing, sufficient and ample for the manifestation of truth. And Allah Almighty knows best.

Problem 87: From Rampur State, Mohalla Gher Fateh Muhammad Khan, sent by Saeed-ur-Rahman Khan, 20 Sha'ban 1326 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Sharia say regarding this matter: A person named Zaid, who is a Muslim, mortgaged silver jewelry weighing two hundred rupees' worth to a person named Bakr, who is a Hindu, in exchange for one hundred and fifteen rupees at a monthly interest rate of two percent. Bakr, after checking the weight and considering the jewelry to be silver, kept it, and Zaid continued to pay the interest money to Bakr month by month. Now that Zaid has filed a claim for the redemption of the mortgage against Bakr in court by offering one hundred and fifteen rupees of the mortgage money, Bakr excuses himself by saying that the mortgaged jewelry was not silver but of the German silver type, which is of very low value compared to silver. However, Bakr has produced no evidence in this regard. The witnesses presented by Zaid unanimously state that the jewelry is silver, although there is some discrepancy in the details of the jewelry, which is not noteworthy because, according to Zaid's claim, the weight of the jewelry being two hundred rupees is admitted by Bakr. Bakr's only excuse is regarding the type of jewelry, i.e., whether it is silver or German silver. The

court, without any evidence, accepted the statement of the mortgagee (Bakr) and gave a decision, a copy of which is included in this query. Zaid, dissatisfied with this court decision, has appealed to a higher court. A copy of the grounds for appeal is also attached to this query. After reviewing the court decision and the grounds for appeal, please write a fatwa for the sake of Allah. Is the court's decision, which is based on a narration from jurisprudence, correct and sound, or is it incorrect and liable to be overturned? It should be noted that the mortgagee is a Hindu and the mortgagor...

...नकारात्मक पर होती है, जबकि साक्ष्य पुष्टि के लिए होता है। (यद्यपि यहाँ बात दूसरे तरीके से भी संभव है, परन्तु उद्देश्य यह है कि वर्णित विवरण इस प्रकार मामले की परिस्थितियों से अलग हैं। कार्यवाही को देखते हुए यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि वास्तविकता में पूर्व-क्रेता (शफ़ीअ) को पहले से ही ज्ञान हो चुका था। अब जनता की नज़रों में दावे का महत्व पैदा करने के लिए वह इसका इंतज़ार करता रहा कि जब बिक्री विलेख (बैनामा) रजिस्ट्री में पेश हो, तो वह रजिस्ट्रार के सामने मांग (तलब) पूरी करे ताकि एक महत्वपूर्ण गवाह के सामने पूर्ण मांग हो जाए। इसीलिए वह विशेष रूप से उसी दिन और उसी समय रजिस्ट्री कार्यालय पहुँचा जब बिक्री विलेख पंजीकृत होने वाला था। यदि उसे पहले से कोई ज्ञान नहीं था, तो उस विशेष दिन, तिथि और समय का निर्धारण क्या किसी इलहाम (ईश्वरीय प्रेरणा) या स्वप्न के माध्यम से हुआ था? इसके अलावा, स्वयं उसके गवाहों में से दो गवाह स्पष्ट रूप से बता रहे हैं कि मांग से पहले ही उसे ज्ञान हो गया था। सैयद अता-उल-हक ने कहा कि अब्दुल अली खान ने बिक्री विलेख पेश होने से एक घंटा पहले कहा था कि 'मैं शुफ़आ (पूर्व-क्रय) की मांग करूँगा, शुफ़आ वाली संपत्ति का कागज़ आज सत्यापित होगा'। ऐसी स्पष्ट बातों को नज़रअंदाज़ करना, जिनसे स्वयं वादी के गवाह ही शुफ़आ की अमान्यता की गवाही दे रहे हैं, अत्यंत अनुचित था। इस निर्णय की अमान्यता के और भी कारण हैं, परन्तु जितना उल्लेख किया गया है वह सत्य के प्रकटीकरण के लिए इंशा-अल्लाह पर्याप्त है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 87: रियासत रामपुर, मोहल्ला घेर फ़तह मोहम्मद ख़ान से, प्रेषक सईद-उर-रहमान ख़ान, 20 शाबान 1326 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले के बारे में क्या फरमाते हैं कि: ज़ैद नामक एक व्यक्ति ने, जो मुसलमान है, बक्र नामक एक व्यक्ति के पास, जो हिंदू है, दो सौ रुपये भर वज़न के चाँदी के ज़ेवर एक सौ पंद्रह रुपये के बदले में दो रुपये मासिक ब्याज की दर पर गिरवी रखे। बक्र ने ज़ेवर के वज़न की जाँच की और उसे चाँदी का समझकर रख लिया और ज़ैद ब्याज की रकम माह-दर-माह बक्र को अदा करता रहा। अब जब ज़ैद ने बक्र पर अदालत में गिरवी छुड़ाने (इनफ़िकाक-ए-रहन) का दावा एक सौ पंद्रह रुपये गिरवी की रकम पेश करके किया, तो बक्र यह बहाना करता है कि वह गिरवी रखा गया ज़ेवर चाँदी का नहीं था बल्कि 'जर्मन सिल्वर' किस्म का था जो चाँदी की तुलना में अत्यंत कम कीमत की चीज़ है। परन्तु बक्र ने इस बारे में कोई साक्ष्य पेश नहीं किया है। ज़ैद की ओर से जो गवाह गुज़रे हैं, वे एकमत होकर ज़ेवर के चाँदी होने का वर्णन करते हैं, हालाँकि ज़ेवर के विवरण में कुछ मतभेद है, जो इस कारण से विचारणीय नहीं है कि ज़ैद के

दावे के अनुसार ज़ेवर का वज़न दो सौ रुपये होना बक्र द्वारा स्वीकार किया गया है। बक्र का बहाना केवल ज़ेवर की किस्म यानी चाँदी या जर्मन सिल्वर होने के बारे में है। अदालत ने बिना किसी साक्ष्य के गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) के कथन को स्वीकार करके निर्णय दिया है, जिसकी प्रति इस इस्तफ़्ता (प्रश्न) के साथ संलग्न है और ज़ैद ने अदालत के इस निर्णय से असंतुष्ट होकर ऊपरी अदालत में अपील की है। अपील के आधारों की प्रति भी इस इस्तफ़्ता के साथ संलग्न है। अदालत के निर्णय और अपील के आधारों के अवलोकन के बाद, अल्लाह के वास्ते फतवा लिखें। अदालत का निर्णय जो न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) के एक वर्णन के हवाले से है, वह सही और दुरुस्त है या गलत और निरस्त किए जाने योग्य है? यह ध्यान में रखा जाए कि गिरवी रखने वाला हिंदू है और गिरवी देने वाला...

पृष्ठ 365/738

علی النفی ہوتی وانما البینات للاثبات (حالانکہ گواہی اثبات کیلئے ہوتی ہے۔ت) یہاں اگرچہ کلام بروجہ دیگر ممکن مگر مقصود یہ ہے کہ روایات منقولہ فیصلہ یوں بھی صورت مقدمہ سے جدا ہیں نظر بر روئداد ظاہر یہی ہے کہ واقع میں شفیع کو پہلے سے علم ہو چکا تھا اب کہ نگاہ عوام میں وقعت دعوی پیدا کرنے کے لئے اس کا منتظر رہا کہ جب بیعنامہ رجسٹری میں پیش ہو تو رجسٹرار کے سامنے طلب بجا لائے تاکہ ایک قیمتی گواہ طلب کامل جائے ولہٰذا وہ خاص اسی دن اسی وقت محکمہ رجسٹری میں پہنچا جبکہ بیعنامہ رجسٹری ہونے کو تھا اگر اسے پہلے سے کچھ علم نہ تھا تو خالص اس دن تاریخ وقت کی تعیین کسی الہام کے ذریعہ سے ہوئی یا خواب سے اور خود اس کے گواہوں سے دو گواہ صاف بتا رہے ہیں کہ پیش از طلب اسے علم ہو لیا تھا، سید عطاء الحق نے کہا کہ عبد العلی خان قبل پیش ہونے بیعنامہ کے گھنٹہ بھر اول یہ کہہ گئے تھے کہ میں طلب شفعہ کروں گا، مشفوعہ کا کاغذ آج تصدیق ہو گا ایسی صریح باتوں کو جن سے خود گواہان مدعی بطلان شفعہ کی شہادت دے رہے ہیں نظر انداز کرنا بہت نامناسب تھا اس فیصلہ کے بطلان پر اور بھی وجوہ ہیں مگر جس قدر مذکور ہوا اظہار حق کے لئے ان شاء اللہ کافی و وافی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۸۷: از ریاست رامپور محلہ گھیڑ فتح محمد خاں مرسلہ سعید الرحمن خاں ۲۰ شعبان ۱۳۲۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین بیچ اس مسئلہ کے کہ مسمی زید نے جو مسلمان ہے مسمی بکر کے پاس جو ہندو ہے زیور نقرئی وزنی دو صد روپیہ بھر بالعوض ایک سو پندرہ روپیہ کے بشرح سود فیصدی دو روپیہ ماہوار رہن کیا، بکر نے جانچ وزن زیور کا کر کے نقرئی سمجھ کر رکھ لیا اور زر سود زید بکر کو ماہ بماہ ادا کرتا رہا، اب جو زید نے بکر پر عدالت میں دعوی

انفکاک رہن بادرائے ایک سو پندرہ روپیہ زر رہن کے کیا تو بکر یہ عذر کرتا ہے کہ وہ زیور مرہونہ نقرئی نہیں تھا بلکہ قسم جرمن سلور کا تھا جو نہایت کم قیمت جنس بمقابلہ نقرہ کے ہے مگر بکر نے کوئی شہادت اس بارے میں پیش نہیں کی زید کی طرف سے جو گواہ گزرے ہیں وہ متفق اللفظ زیور کا نقرئی ہونا بیان کرتے ہیں البتہ تفصیل زیور میں کچھ اختلاف بیانی ہے جو اس وجہ سے قابل لحاظ نہیں ہے کہ حسب دعوی زید زیور کا وزنی دو صد روپیہ ہونا مسلمہ بکر ہے۔ بکر کو صرف عذر قسم زیور یعنی نقرہ و جرمن سلور ہونے میں ہے عدالت نے بلا کسی شہادت کے قول مرتہن کو تسلیم کر کے فیصلہ دیا ہے جس کی نقل شامل استفتائ ہٰذا ہے اور زید نے بناراضی اس فیصلہ عدالت کے مرافعہ بعد الت بالادست کیا ہے نقل وجوہات اپیل بھی منسلبکہ استفتائ ہٰذا ہے، بعد ملاحظہ فیصلہ عدالت و وجوہات اپیل حسبۃ اللہ فتوی تحریر فرمائیے عدالت جو بحوالہ ایک روایت فقہ کی ہے صحیح و درست ہے یا غیر صحیح اور قابل منسوخی ہے یہ ملحوظ فرمایا جائے کہ مرتہن ہندو اور راہن

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...is a Muslim, and according to the custom of the market, anyone who takes jewelry as collateral first examines it thoroughly to see what kind it is and of what value it is. At the time of taking the collateral, the pawnee (murtahin) had examined it and accepted it as silver (niqra) and then took it as collateral. Only.

The Answer: The decision has been reviewed. It is said with great regret that, with the exception of the fact that the learned authorized scholar established two issues (tanqeeh) in it and decided the second issue against the defendant, the rest is entirely void and contrary to Sharia. The issues are: (1) Whether the plaintiff had pledged the silver jewelry mentioned in the petition for (Maasa 1) to the defendant, which is still in the possession of the defendant, and now the plaintiff is seeking the return of the jewelry upon payment of (Maasa 1), while despite the agreement of release, the defendant does not return it. The burden of proof is on the plaintiff. (2) Whether the jewelry was made of German silver and was given to the defendant by deceiving him by calling it silver (niqra) for (Maasa 1). The burden of proof is on the defendant. The learned decider decided the first issue against the plaintiff for three reasons:

Reason One: Ignorance of testimony, as no testimony proves the details of the jewelry according to the petition, including weight and price, the expression and determination of which are necessary.

Reason Two: Mutual contradiction of witnesses, which are two: (1) The first witness did not state that the plaintiff came to the defendant's shop with Shafiq Khan, while witness number 2 stated the arrival at the defendant's shop with Shafiq Khan, even though they are witnesses of the same meeting. (2) Witness number 1 recorded the writing of a paper by the plaintiff, and witness number 2 recorded the writing of a note in Persian by the defendant with his own hand and giving it to the plaintiff, even though the defendant does not know how to write Persian. Neither did the plaintiff mention the writing of the defendant's note in the petition or in the statement; rather, the plaintiff stated in his own testimony that he had a third party write the note, which the defendant then acknowledged. Agreement between testimonies is a condition.

Reason Three: Contradiction in the claim, as the details of the jewelry that the plaintiff recorded in the petition stated its value as two hundred rupees, and the

weight recorded for each item, when totaled, makes the entire jewelry (Maasa... etc.) in weight, and the...

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

...मुसलमान है और बाज़ार के रिवाज के अनुसार, जो कोई भी गहने गिरवी रखता है, वह पहले उनकी अच्छी तरह जाँच कर लेता है कि वे किस प्रकार के हैं और उनका मूल्य क्या है। गिरवी रखने के समय, गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने जाँच की थी और उन्हें चाँदी (निक़रा) के रूप में स्वीकार करके गिरवी रखा था। बस।

उत्तर: फैसले का अवलोकन किया गया। बड़े खेद के साथ कहा जाता है कि इस बात को छोड़कर कि विद्वान अधिकृत विद्वान ने इसमें दो बिंदु (तनक़ीह) स्थापित किए और दूसरे बिंदु को प्रतिवादी के विरुद्ध तय किया, बाकी सब पूरी तरह से शून्य और शरीयत के खिलाफ है। बिंदु ये हैं: (1) क्या वादी ने (मासा 1) के बदले याचिका में वर्णित चाँदी के गहने प्रतिवादी के पास गिरवी रखे थे, जो अभी भी प्रतिवादी के कब्जे में हैं, और अब वादी (मासा 1) के भुगतान पर गहने वापस माँग रहा है, जबकि छुड़ाने के समझौते के बावजूद प्रतिवादी उन्हें वापस नहीं कर रहा है। प्रमाण का भार वादी पर है। (2) क्या गहने जर्मन सिल्वर के थे और (मासा 1) के लिए उन्हें चाँदी कहकर प्रतिवादी को धोखा देकर दिए गए थे। प्रमाण का भार प्रतिवादी पर है। विद्वान निर्णायक ने तीन कारणों से पहले बिंदु का निर्णय वादी के विरुद्ध दिया:

कारण एक: गवाही की अज्ञानता, क्योंकि कोई भी गवाही याचिका के अनुसार गहनों के विवरण को वजन और कीमत सहित सिद्ध नहीं करती है, जिसका विवरण और निर्धारण आवश्यक है।

कारण दो: गवाहों का आपसी विरोधाभास, जो दो हैं: (1) पहले गवाह ने यह नहीं बताया कि वादी शफीक खान के साथ प्रतिवादी की दुकान पर आया था, जबकि गवाह नंबर 2 ने शफीक खान के साथ प्रतिवादी की दुकान पर आने की बात कही है, हालाँकि वे एक ही बैठक के गवाह हैं। (2) गवाह नंबर 1 ने वादी द्वारा एक कागज लिखे जाने की बात दर्ज की, और गवाह नंबर 2 ने प्रतिवादी द्वारा अपने हाथ से फारसी में एक नोट लिखकर वादी को देने की बात दर्ज की, हालाँकि प्रतिवादी फारसी लिखना नहीं जानता। न ही वादी ने याचिका या बयान में प्रतिवादी के नोट लिखने का उल्लेख किया; बल्कि वादी ने अपने बयान में कहा कि उसने किसी अन्य व्यक्ति से नोट लिखवाया था जिसे प्रतिवादी ने अपना स्वीकार किया था। गवाहियों के बीच सहमति एक शर्त है।

कारण तीन: दावे में विरोधाभास, क्योंकि वादी ने याचिका में गहनों का जो विवरण दर्ज किया, उसका मूल्य दो सौ रुपये बताया और प्रत्येक वस्तु का जो वजन दर्ज किया, उसका कुल योग गहनों का कुल वजन (मासा... आदि) होता है, और जो...

पृष्ठ 366 का 738

مسلمان ہے اور حسبِ رواجِ بازار جو کوئی زیور رہن رکھتا ہے اول جانچ اس کی بخوبی کر لیتا ہے کہ وہ کس قسم کا ہے اور کس مالیت کا ہے، بوقت رہن مرتہن نے جانچ کر کے اور اس کو قسمِ نقرہ تسلیم کر کے رہن کیا تھا فقط۔

الجواب: فیصلہ نظر سے گزرا، سخت افسوس کے ساتھ کہا جاتا ہے کہ باستثناء اتنی بات کے کہ ذی علم فاضل مجاز نے اس میں دو تنقیحیں قائم فرما کر تنقیحِ دوم خلافِ مدعا علیہ تجویز فرمائی، باقی وہ سر تا پا باطل و خلافِ شرع واقع ہوا، تنقیحیں یہ ہیں: (۱) آیا مدعی نے زیور نقرہ مندرجہ عرض دعویٰ بعوض (ماصہ عد ۱) مدعا علیہ کے پاس رہن رکھا تھا کہ اب تک بہ قبضہ مدعا علیہ ہے، اب مدعی بہ ادائے (ماصہ عد ۱) زیور طلب کرتا ہے باوجود اقرار فک نہیں کرتا ثبوت ذمہ مدعی۔ (۲) آیا زیور جرمن سلور کا تھا نقرہ کہہ کر مدعا علیہ کو دھوکا دے کر (ماصہ عد ۱) لے لئے ثبوت ذمہ مدعا علیہ۔ تنقیح اول کو فاضل مجوز نے تین وجہ سے خلافِ مدعی فیصلہ کیا:

وجہ اول: جہالت شہادت کہ کسی شہادت سے تفصیل زیور مطابق عرضی دعویٰ بقیدِ وزن و قیمت ثابت نہیں جس کا اظہار و تعین ضروری ہے۔

وجہ دوم: اختلاف باہمی شہود، اوہ وہ دو ہیں: (۱) پہلے گواہ نے مدعی کا دکانِ مدعا علیہ پر ہمراہِ شفیع خاں آنا نہیں بیان کیا، گواہ نمبر ۲ نے دکانِ مدعا علیہ کا آنا ہمراہِ شفیع خاں بیان کیا ہے، حالانکہ جلسہِ واحد کے گواہ ہیں۔ (۲) گواہ نمبر ۱ نے ایک کاغذ مدعی کا لکھنا اور نمبر ۲ نے اس کے خلاف مدعا علیہ کا ایک رقعہ فارسی میں اپنے ہاتھ سے لکھ کر مدعی کو دینا تحریر کرایا ہے حالانکہ مدعا علیہ فارسی لکھنا نہیں جانتا، نہ مدعی نے مدعا علیہ کا رقعہ لکھنا عرضی دعویٰ نہ

اظہار میں لکھایا بلکہ مدعی نے اپنے اظہار میں ایک شخص غیر سے رقعہ لکھانا مدعا علیہ کا اقراری اپنا بیان کیا ہے حالانکہ توافق در میانِ شہادت کے شرط ہے۔

وجہ سوم: تناقض دعویٰ کہ مدعی نے جو تفصیل زیور عرضی دعویٰ میں تحریر کی اس کو مالیتی دو سو روپیہ تحریر کی اور جو وزن ہر عدد کا تحریر کیا از روئے میزان کل زیور (ماصہ۔ عہ) بھر ہوتا ہے اور جو

Fatawa Razawiyya Volume 18

The plaintiff's statement recorded in court states the weight of the jewelry as two hundred rupees (tola). The absurdity of the plaintiff's statement is self-evident, as in these times, silver jewelry weighing two hundred rupees cannot be worth only two hundred rupees under any circumstances. Similarly, the second point of inquiry was decided against the defendant, stating that the aforementioned matter remains unproven in favor of the defendant because no evidence was presented by the defendant to support the claim that the plaintiff pawned German silver jewelry as silver. Nor was there any proof of the defendant's claim in the criminal case files, as that case was dismissed due to lack of prosecution. Observing these findings regarding the points of inquiry, it was stated: However, since the defendant admits that the plaintiff pawned jewelry weighing two hundred rupees in exchange for (a portion of the claimed amount) and took the money, but claims the pawned jewelry is German silver, and the plaintiff claims to have pawned silver jewelry other than what the defendant presented in court, the matter to be settled is: in the absence of proof from both parties and given the admissions of both parties as stated, whose statement is more reliable? The rule in such a claim, where the pledger (rahin) says, "I pawned jewelry other than this," and the pledgee (murtahin) says, "It was this very jewelry," is that the pledgee's statement is credible because he is in possession (Durr-e-Mukhtar Translation, Vol. 4, p. 480). Since there is no dispute regarding the act of pawning itself or the amount of the pawned money, while the pledgee's statement is credible upon oath, the defendant's request was not for the plaintiff to take an oath. Therefore, an enforceable order based on the defendant's statement is that the pawned jewelry remains this very German silver, and upon payment of (a portion of the claimed amount), the plaintiff's claim is worthy of a decree. Consequently, it was ordered that the plaintiff's claim for the return of the existing jewelry upon payment of (a portion of the claimed amount) be decreed in favor of the plaintiff. Finis. The gist of the entire finding and judgment is this. In this, deciding the second point of inquiry against the defendant is definitely right and just. However, there were human errors in all other findings. The three reasons for deciding the first point of inquiry against the plaintiff are completely insufficient. A contradiction in the claim, the harm of which falls on the plaintiff themselves, is by no means an obstacle to the validity of the claim. Initially, the plaintiff claimed it was silver jewelry of a certain weight (portion of 1), and then stated it was just a weight of metal. By doing so, they

reduced the silver for themselves by (portion 1). This is called a relinquished part, not a contradiction.

I.T. Majlis of Dawateislami Page 367 of 738

फ़तावा रज़विया खंड अठारह (18)

अदालत में दर्ज वादी (plaintiff) के बयान में गहनों का वजन दो सौ रुपये (तोला) लिखा गया है। वादी का यह कथन स्पष्ट रूप से निरर्थक है क्योंकि वर्तमान समय में दो सौ रुपये वजन के चाँदी के गहनों की कीमत किसी भी प्रकार से केवल दो सौ रुपये नहीं हो सकती। इसी प्रकार दूसरी जाँच का निर्णय प्रतिवादी (defendant) के विरुद्ध दिया गया और यह स्पष्ट किया गया कि उक्त मामला प्रतिवादी के पक्ष में सिद्ध नहीं है, क्योंकि प्रतिवादी की ओर से इस बात का कोई प्रमाण नहीं दिया गया कि वादी ने जर्मन सिल्वर के गहनों को चाँदी का बताकर गिरवी रखा था। न ही फौजदारी मामले की फाइलों में प्रतिवादी के दावे का कोई सबूत था, क्योंकि वह मामला पैरवी न होने के कारण खारिज कर दिया गया था। जाँचों के संबंध में इन निष्कर्षों को देखते हुए कहा गया: लेकिन चूंकि प्रतिवादी स्वीकार करता है कि वादी ने (दावे की राशि का एक हिस्सा) के बदले दो सौ रुपये वजन के गहने गिरवी रखे और पैसे लिए, परन्तु गिरवी रखे गए गहने जर्मन सिल्वर के हैं, और वादी का दावा है कि उसने चाँदी के गहने गिरवी रखे थे, यानी वे नहीं जो प्रतिवादी ने अदालत में पेश किए, तो निपटारे का विषय यह है कि दोनों पक्षों के प्रमाणों के अभाव में और दोनों पक्षों की उपरोक्त स्वीकारोक्ति की स्थिति में, किसका कथन विश्वसनीय है? नियम यह है कि ऐसे दावे में जहाँ गिरवी रखने वाला (राहिन) कहे कि "मैंने इसके अलावा अन्य गहने गिरवी रखे थे" और गिरवी रखने वाला (मुरतहिन) कहे कि "यही गहने रखे थे", तो गिरवी रखने वाले (मुरतहिन) का कथन विश्वसनीय माना जाता है क्योंकि वह उस पर काबिज है (दुर-ए-मुख्तार अनुवाद, खंड 4, पृष्ठ 480)। चूंकि गिरवी रखने की प्रक्रिया और गिरवी रखी गई राशि की संख्या में कोई विवाद नहीं है, इसलिए जहाँ गिरवी रखने वाले का कथन शपथ पर विश्वसनीय है, परन्तु यहाँ प्रतिवादी का अनुरोध वादी से शपथ लेने का नहीं था, अतः प्रतिवादी के बयान के अनुसार एक प्रवर्तनीय आदेश यह है कि गिरवी रखे गए गहने यही जर्मन सिल्वर के ही रहे, और (दावे की राशि का एक हिस्सा) के भुगतान पर वादी का दावा डिक्री के योग्य है। तदनुसार, यह आदेश दिया गया कि मौजूद गहनों की वापसी के लिए वादी का दावा (दावे की राशि का एक हिस्सा) के भुगतान पर वादी के पक्ष में डिक्री किया जाए। इति। समस्त निष्कर्ष और निर्णय का सार इतना ही है। इसमें दूसरी जाँच का प्रतिवादी के विरुद्ध होना निश्चित रूप से सही और उचित है। शेष सभी निष्कर्षों में मानवीय भूल हुई है। प्रथम जाँच को वादी के विरुद्ध तय करने के तीनों कारण पूर्णतः अपर्याप्त हैं। दावे में विरोधाभास, जिसका नुकसान स्वयं वादी पर पड़ता है, दावे की वैधता में बिल्कुल भी बाधक नहीं है। पहले वादी ने इसे एक निश्चित वजन (हिस्सा 1) के चाँदी के

गहने बताया था, फिर केवल वजन का माल बताया। इसमें उन्होंने स्वयं के लिए (हिस्सा 1) चाँदी कम कर ली, इसे परित्यक्त भाग (metruk part) कहा जाता है, विरोधाभास नहीं।

आई.टी. मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पृष्ठ 738 में से 367

بیانِ مدعی عدالت میں تحریر ہوا اس نے وزن زیور دو سو روپیہ بھر ہونا لکھا ہے لغو بیانی مدعی بداہتہً واضح ہے کہ فی زمانہ زیور نقرہ دوسوروپیہ بھر قیمتی دو سو روپے کا کسی عنوان نہیں ہو سکتا۔ یونہی تنقیح دوم کو خلاف مدعا علیہ فیصلہ فرمایا اور تصریح کی کہ امر مذکور بحق مدعا علیہ غیر ثابت ہے کہ اس قول کی کہ مدعی زیور جرمَن سلور نقرئی ظاہر کر کے رہن رکھا کوئی شہادت منجانب مدعا علیہ نہ گزری نہ مثلِ آمدہ فوجداری میں کوئی ثبوت قول مدعا علیہ کا ہے اس وجہ سے کہ مسلِ مذکور بر بنائے عدم پیروی خارج ہوئی ہے۔ تنقیحوں کی نسبت یہ تجویزیں دیکھ کر فرمایا لیکن چونکہ مدعا علیہ کو اقبال ہے کہ مدعی زیور وزنی دو سو روپیہ بعوض (ماحصہ عد ۱) رہن رکھ کر روپیہ لے گیا مگر زیور مرہونہ جرمن سلور کا ہے اور مدعی کو دعویٰ ہے کہ میں نے زیور چاندی کا رکھا یعنی بغیر اس کے جو عدالت میں مدعا علیہ نے پیش کیا تو لائق تصفیہ یہ ہے کہ بصورتِ عدمِ ثبوت قولِ فریقین بحالتِ اقبال فریقین بصراحتِ مذکورہ کس کا قول لائق اعتبار ہے، مسئلہ یہ ہے کہ جس ایسے دعویٰ میں کہ راہن کہے میں نے زیور اس کا غیر رہن رکھا ہے اور مرتہن کہے یہی رکھا ہے، قول مرتہن معتبر ہے کہ وہ قابض ہے (ترجمہ مختار جلد رابع ص ۴۸۰) چونکہ نفسِ رہن و تعداد زر رہن میں اختلاف نہیں پس جبکہ قولِ مرتہن معتبر ہے مگر بحلف، لیکن یہاں استدعامدعا علیہ کی نسبت اخذ حلف مدعی کے نہیں تو قابل نفاذ حکم حسب قول مدعا علیہ زیور مرہونہ یہی جرمن سلور کا رہا جو بادائے (ماحصہ عد ۱) دعویٰ مدعی لائق ڈگری ہے بناء برآں حکم ہوا کہ دعویٰ مدعی واسطے دلائے جانے اسی زیور موجودہ کے بادائے (ماحصہ عد ۱) کے بحق مدعی ڈگری ہو انتی تمام تجویز و فیصلہ کا حاصل اس قدر ہے، اس میں تنقیح دوم خلاف مدعی علیہ تجویز ہونا ضرور حق و بجا ہے باقی تمام تجویز میں براہ بشریت

غلطی ہوئی تنقیح اول کو خلاف مدعی تجویز فرمانے کی تینوں وجہیں محض ناکافی۔ تناقض دعویٰ جس کا ضرر خود جانب مدعی عائد ہو ہرگز مانع صحت دعویٰ نہیں، پہلے وہ زیور نقرہ وزنی مال (ماحصہ عد ۱) کا مدعی تھا پھر صرف وزنی مال بیان کیا اس میں اپنے ہی لئے (حصہ۔ عد ۱) بھر چاندی کی کمی کر لی اسے جزء متروک کہتے ہیں نہ کہ تناقض

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The summary is that now his claim remained only regarding two hundred rupees worth of silver jewelry; the claim for more was abandoned, not that it became entirely and completely void. It is stated in Jami' al-Fusoolain, Vol. 1, p. 135:

[Arabic Quote]: Contradiction against oneself does not prevent the validity of a claim because he first claimed the whole property for himself, then claimed a part of it. So this is less than the first [claim], thus it will be heard. [Urdu Translation]: Contradiction in one's own matter is not an obstacle to the validity of the claim because he first claimed the entire property for himself and then some of it, so this being less than the first property, it will be admissible for hearing. (T)

Ibid, p. 127:

[Arabic Quote]: If someone claimed it absolutely, and the defendant said in his defense that he had claimed it due to a specific cause, then the claimant said: "I am now claiming it because of that cause and I have abandoned the claim of absolute ownership," then his second claim will be heard and the defense will be voided. [Urdu Translation]: If someone made an absolute claim, the defendant said in defense that he had claimed it based on a cause; upon this, the claimant said, "I am claiming based on that same cause and I abandon the first absolute claim," then the hearing will occur again and the defendant's defense will become void. (T)

Ibid, p. 125:

[Arabic Quote]: He claimed four named things against him, he denied and took an oath, then the claimant said: "I had taken two of the four," and presented evidence for the [other] two, it will be accepted. [Urdu Translation]: One person claimed four things from another; the defendant denied and took an oath. Then the claimant said in the claim that I had taken two things out of the four and presented two witnesses for the remaining two, so the testimony will be accepted. (T)

Ibid, p. 125:

[Arabic Quote]: Contradiction only prevents if it includes the nullification of a right against someone. [Urdu Translation]: Contradiction will be an obstacle only when someone's right is being invalidated by it. (T)

---

1. Jami' al-Fusoolain, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/153

2. Jami' al-Fusoolain, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/127
3. Jami' al-Fusoolain, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/125
4. Jami' al-Fusoolain, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/125

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

जिसका सारांश यह है कि अब उसका दावा केवल दो सौ रुपये के चांदी के आभूषणों के संबंध में रह गया, अधिक का दावा छोड़ दिया गया, न कि वह पूरी तरह और पूर्ण रूप से अमान्य हो गया। जामे-उल-फ़ुसूलैन जिल्द अव्वल सफ़ा 135 में है:

[अरबी उद्धरण]: अपने विरुद्ध विरोधाभास दावे की वैधता को नहीं रोकता क्योंकि उसने पहले अपने लिए पूरी संपत्ति का दावा किया, फिर उसके एक हिस्से का दावा किया। तो यह पहले से कम है, इसलिए इसे सुना जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: अपने मामले में विरोधाभास दावे की सत्यता के लिए बाधक नहीं है क्योंकि पहले उसने पूरी संपत्ति का दावा अपने लिए किया फिर कुछ संपत्ति का, तो यह पहली संपत्ति से कम है इसलिए सुनवाई के योग्य होगा। (त)

वही, पृष्ठ 127:

[अरबी उद्धरण]: यदि किसी ने निरपेक्ष रूप से दावा किया और प्रतिवादी ने अपने बचाव में कहा कि उसने इसे एक कारण से दावा किया था, फिर दावेदार ने कहा: "मैं अब उस कारण से इसका दावा कर रहा हूँ और मैंने निरपेक्ष स्वामित्व का दावा छोड़ दिया है," तो उसका दूसरा दावा सुना जाएगा और बचाव अमान्य हो जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: किसी ने निरपेक्ष रूप से दावा किया तो प्रतिवादी ने बचाव में कहा कि उसने तो कारण से संबंधित दावा किया था, इस पर वादी ने कहा मैं उसी कारण के बारे में दावा कर रहा हूँ और पहला निरपेक्ष दावा छोड़ता हूँ, तो सुनवाई फिर से होगी और प्रतिवादी का बचाव अमान्य हो जाएगा। (त)

वही, पृष्ठ 125:

[अरबी उद्धरण]: उसने उस पर चार नामित वस्तुओं का दावा किया, उसने इनकार किया और शपथ ली, फिर दावेदार ने कहा: "मैंने चार में से दो ले ली थीं," और [अन्य] दो के लिए साक्ष्य प्रस्तुत किया, तो उसे स्वीकार किया जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: एक ने दूसरे पर चार चीजों का दावा किया, प्रतिवादी ने इनकार कर दिया और कसम खा ली, फिर वादी ने दावे में कहा कि मैंने चार में से दो चीजें ले ली थीं और शेष दो पर दो गवाह पेश किए तो गवाही स्वीकार की जाएगी। (त)

वही, पृष्ठ 125:

[अरबी उद्धरण]: विरोधाभास केवल तभी रोकता है जब इसमें किसी के विरुद्ध अधिकार का विलोपन शामिल हो। [उर्दू अनुवाद]: विरोधाभास उसी समय बाधक होगा जब उससे किसी का अधिकार अमान्य होता हो। (त)

---

1. जामे-उल-फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/153
2. जामे-उल-फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/127
3. जामे-उल-फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/125
4. जामे-उल-फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/125

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدھم ۱۸)

جس کا حاصل یہ کہ اب اس کا دعوٰی صرف دو سو روپے بھر زیورِ نقرئی کی نسبت رہا، زیادہ کا دعوٰی متروک ہوگیا نہ کہ تمام و کمال باطل ٹھہرا۔ جامع الفصولین جلد اول ص ۱۳۵ میں ہے:

[Arabic Quote]: التناقض علی نفسہ لایمنع صحۃ الدعوٰی لانہ ادعی اولاکل المال لنفسہ ثم ادعی بعضہ فقد ادعی انقص من الاول فتسمع۔ [Urdu Translation]: اپنے معاملہ میں تناقض صحتِ دعوٰی کے لئے مانع نہیں ہے اس لئے کہ پہلے کل مال کا دعوٰی اپنے لئے کیا پھر بعض مال کا، تو یہ پہلے مال سے کم ہے تو قابلِ سماعت ہوگا۔ (ت)

ایضاً ص ۱۲۷:

[Arabic Quote]: ادعاہ مطلقاً فقال المدعی علیہ فی دفعہ انہ کان ادعاہ بسبب فقال المدعی انا ادعیہ الآن بذلک السبب وترکت دعوی الملک المطلق تسمع دعواہ ثانیاً ویبطل الدفع۔ [Urdu Translation]: کسی نے مطلقاً دعوٰی کیا تو مدعی علیہ نے دفاع میں کہا اس نے تو سبب سے متعلق دعوٰی کیا تھا اس پر مدعی نے کہا میں اسی سبب کے متعلق دعوٰی کر رہا ہوں اور پہلا مطلق دعوٰی ترک کرتا ہوں تو سماعت دوبارہ ہوگی اور مدعی علیہ کا دفاع باطل ہو جائیگا۔ (ت)

ایضاً ص ۱۲۵:

[Arabic Quote]: ادعی علیہ اربعۃ اشیاء سماھا فانکر فحلف ثم قال المدعی کنت اخذت الاثنین من الاربعۃ وبرھن علی الاثنین تقبل۔ [Urdu Translation]: ایک نے دوسرے پر چار چیزوں کا دعوٰی کیا مدعی علیہ نے انکار کردیا اور قسم اٹھالی، پھر مدعی نے دعوٰی میں کہا کہ میں نے دو چیزیں چار میں سے لے لی تھیں اور باقیماندہ پر دو گواہ پیش کئے تو گواہی قبول ہوگی (ت)

ایضاً ص ۱۲۵:

[Arabic Quote]: التناقض انما یمنع اذا تضمن ابطال حق علی احد۔ [Urdu Translation]: تناقض اس وقت مانع ہوگا جب اس سے کسی کا حق باطل ہوتا ہو۔ (ت)

---

1 جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۵۳ 2 جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۷ 3 جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۵ 4 جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۵

Fatawa Ridawiyyah (Volume 18)

In Fatawa Khulasa it is stated: If one claims half of a specific house against another, then afterwards claims the entire house, it will not be heard; however, the reverse (claiming the whole then half) will be heard. (1) [Urdu translation/explanation:] If someone claimed half of a specific house against another, then claimed the entire house, this claim is not admissible; but if it were the reverse, it would be admissible. (T)

Alamgiri Volume 4, p. 250: If he claims it belongs to him, inherited from his father, then he claims together with another that they both inherited it from the house... [Urdu translation/explanation:] Someone claimed regarding a mansion that it is mine and I received it in inheritance from my father, then he...

Note: The correct view is that it is admissible in both cases, unless at the time of claiming half he had said, "I have no right in it besides this half," in which case the claim for the whole would not be heard, as mentioned in Al-Muhit [reference to Fatawa Hindiyyah]. (2) [Urdu translation/explanation:] Correct is that it is admissible in both cases; yes, if at the time of claiming half it was stated that I have no right in the remainder, then in this case both claims will not be admissible, as is in Al-Muhit, Hindiyyah.

Author's Note (Aqulu): And this is because of the clear contradiction between his two statements, as he has returned to claim more than what he claimed first, so both statements become void. This is unlike if he first claimed the whole house, then claimed half of it and said, "I have no right in it except half," where the second claim is accepted because it is a matter of relinquishing part of the claim, and self-contradiction does not harm the validity of the claim, as we have heard for you from Jami' al-Fusulayn. (12) [Urdu translation/explanation:] I say this because in this situation a contradiction is evident between his two statements, as in comparison to the first claim, he is claiming more in the second, therefore both statements will be void. On the contrary, when he first claims the entire house and later claims half, and also states that I have no right in the remainder, then the second will be accepted because he has abandoned part of the first claim, while contradiction against one's own right does not harm the validity of the claim, as we have narrated to you before from Jami' al-Fusulayn. (12, T)

(1) Khulasa al-Fatawa, Book of Claims, Chapter One, Maktaba Habibiyah Quetta, 2/89.
(2) Fatawa Hindiyyah, Book of Claims, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 2/407.

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

फ़तावा खुलासा में है: यदि एक ने दूसरे पर किसी विशेष घर के आधे हिस्से का दावा किया, फिर उसके बाद पूरे घर का दावा किया, तो इसे नहीं सुना जाएगा; लेकिन इसका उल्टा सुना जाएगा। (१) [उर्दू अनुवाद/व्याख्या:] एक ने दूसरे पर किसी निश्चित घर के आधे का दावा किया फिर पूरे घर का दावा कर दिया तो यह दावा सुनने योग्य नहीं है, मगर इसका उल्टा हो तो सुनने योग्य होगा। (त)

आलमगीरी जिल्द ४, पृ २५०: यदि उसने दावा किया कि यह उसका है, जो उसे अपने पिता से विरासत में मिला है, फिर उसने दूसरे के साथ दावा किया कि वे दोनों इसे घर से विरासत में पा चुके हैं... [उर्दू अनुवाद/व्याख्या:] किसी ने एक हवेली के बारे में दावा किया कि यह मेरी है और मुझे पिता की विरासत में मिली है, फिर उसने...

टिप्पणी: सही यह है कि दोनों स्थितियों में सुनने योग्य है, जब तक कि आधे के दावे के समय उसने यह न कहा हो कि "आधे के अलावा इसमें मेरा कोई अधिकार नहीं है," ऐसी स्थिति में पूरे का दावा नहीं सुना जाएगा, जैसा कि मुहीत [फ़तावा हिन्दिया] में है। (२) [उर्दू अनुवाद/व्याख्या:] सही यह है कि दोनों स्थितियों में सुनने योग्य है; हाँ, अगर आधे के दावे के समय यह कह दिया हो कि बाकी में मेरा हक नहीं है तो इस स्थिति में दोनों दावे सुनने योग्य नहीं होंगे, जैसा कि मुहीत, हिन्दिया में है।

लेखक का कथन (अकूलु): और यह उसके दो बयानों के बीच स्पष्ट विरोधाभास के कारण है, क्योंकि वह अब पहले के दावे की तुलना में अधिक का दावा कर रहा है, इसलिए दोनों कथन शून्य हो जाते हैं। इसके विपरीत, यदि वह पहले पूरे घर का दावा करता है और फिर आधे का दावा करता है और कहता है कि "आधे के अलावा मेरा इसमें कोई अधिकार नहीं है," जहाँ दूसरा दावा स्वीकार किया जाता है क्योंकि यह दावे के कुछ हिस्से को छोड़ने का मामला है, और अपने खिलाफ विरोधाभास दावे की वैधता को नुकसान नहीं पहुँचाता है, जैसा कि हमने आपके लिए जामे अल-फुसुलैन से सुना है। (१२) [उर्दू अनुवाद/व्याख्या:] मैं कहता हूँ यह इसलिए कि इस स्थिति में उसके दोनों बयानों में विरोधाभास स्पष्ट है कि पहले दावे के मुकाबले दूसरे में अधिक का दावा करने वाला है, इसलिए दोनों कथन बातिल (अमान्य) होंगे। इसके विपरीत जब पहले पूरे घर का दावा करने वाला हो और बाद में आधे का, और साथ ही कह दिया हो कि बाकी में मेरा हक नहीं है, तो दूसरा स्वीकार किया जाएगा क्योंकि पहले दावे के कुछ हिस्से को उसने छोड़ दिया है, जबकि अपने हक में विरोधाभास दावे की

शुद्धता के लिए हानिकारक नहीं है जैसा कि इससे पहले हमने आपको जामे अल-फुसुलैन से सुनाया है। (१२, त)

(१) खुलासा अल-फ़तावा, किताबुल दावा, पहला अध्याय, मकतबा हबीबिया क्वेटा, २/८९। (२) फ़तावा हिन्दिया, किताबुल दावा, आठवाँ अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, २/४०७।

पृष्ठ ३६९/७३८

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

فتاوٰی خلاصہ میں ہے: ادعی علی آخر نصف دار معین ثم ادعی بعد ذلك جمیع الدار لا یسمع عہ و علی القلب یسمع ۔ ۱ ایک نے دوسرے پر کسی معین دار کے نصف کا دعوٰی کیا پھر کل دار کا دعوٰی کر دیا تو یہ دعوٰی قابلِ سماعت نہیں، مگر اس کا عکس ہو تو قابلِ سماعت ہوگا۔ (ت)

عالمگیری جلد چہارم ص ۲۵۰: لو ادعی انها لہ ورثها من ابیہ ثم ادعی ھو مع آخر انهما ورثاها من البیت و کسی نے ایک حویلی کے متعلق دعوٰی کیا یہ میری ہے اور مجھے والد کی وراثت میں ملی ہے، پھر اس نے

عہ: والصواب انه یسمع في الوجهین جمیعاً الا اذا کان قال وقت دعوی النصف لا حق لی فیها سوی النصف فحینئذ لا تسمع دعویٰہ جمیعاً کذا فی المحیط ۲ اھ ھندیۃ۔ عہ: درست یہ ہے کہ دونوں صورتوں میں قابلِ سماعت ہے ہاں اگر نصف کے دعوٰی کے وقت یہ کہہ دیا ہو کہ باقی میں میرا حق نہیں تو اس صورت میں دونوں دعوے قابلِ سماعت نہ ہوں گے، جیسا کہ محیط میں ہے اھ ہندیہ۔

اقول: وذلک للتناقض الصریح بین قولیه وقد عاد یدعی اکثر مما ادعی اولاً فبطل القولان بخلاف مااذا ادعی اولاً جمیع الدار ثم ادعی نصفها وقال لا حق لی فیها سوی النصف حیث تقبل الدعوی الثانیة لانه من باب ترك بعض الدعوی والتناقض علی نفسه لایضر صحۃ الدعوی کما سمعناک من جامع الفصولین ۱۲منہ۔ میں کہتا ہوں یہ اس لئے کہ اس صورت میں اس کے دونوں قول میں تناقض ظاہر ہے کہ پہلے دعوٰی کے مقابلہ میں دوسرے میں زیادہ کا مدعی ہے لہذا دونوں قول باطل ہوں گے اس کے برخلاف جب پہلے کل دار کا مدعی ہو اور بعد میں نصف کا، اور ساتھ ہی کہہ دیا ہو کہ

باقی میں میرا حق نہیں ہے تو دوسرا قبول کیا جائے گا کیونکہ پہلے دعوٰی کے بعض کو اس نے ترک کر دیا جبکہ اپنے حق میں تناقض صحتِ دعوٰی کو مضر نہیں ہے جیسا کہ قبل ازیں ہم نے آپ کو جامع الفصولین سے سنایا ہے ۱۲ منہ (ت)

۱ خلاصۃ الفتاوٰی کتاب الدعوٰی الفصل الاول مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۲/ ۸۹ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۴۰۷

Volume 18

Fatawa Razvia

“Having established proof of that, it is accepted, as stated in Al-Khulasa.” A claim was made with the partnership of another person that this mansion was inherited by both of them from the deceased, and they presented testimony for it; then the testimony will be accepted. It is mentioned similarly in Khulasa. (T)

The claimant's idle talk is never proven; the decrease in the price of silver does not necessitate that it cannot be worth two hundred rupees. Is craftsmanship nothing? Does it not increase the value of an item 'manifold'? The plain-worked rings, signet rings, studs, and amulets of Delhi are like bubbles in weight, but how much more in price. Therefore, the Sharia ruling is that if their Zakat is given in a different currency, the value of craftsmanship will be considered, not the weight. In Me'raj al-Dirayah, Nahr al-Faiq, and Radd al-Muhtar, etc.:

“He has a silver ewer whose weight is two hundred and its value is three hundred.” Someone has a silver pitcher whose weight is two hundred dirhams and its value is three hundred dirhams. (T)

Also in Jami al-Rumuz, Shami, etc.:

“A silver ewer whose weight is one hundred dirhams and its value due to its craftsmanship is two hundred.”

A silver pitcher weight hundred dirhams and its manufacturing price is two hundred dirhams. (T)

And other such explicit statements of the noble jurists show that the price of jewelry weighing one hundred rupees can be two hundred rupees or even more, so it's not impossible for a hundred rupees weight to cost two hundred. The first reason for the witnesses' discrepancy is very strange; if one witness stated that Shafi Khan was with the claimant at that time, and the second did not deny it, so that a mutual contradiction could be suspected, what did that have to do with the main case, which every witness is required to state? And even assuming for the sake of argument it were necessary, the statement of the second would be considered deficient due to the omission of a necessary matter; even then, one could not call it a discrepancy in testimony, because mentioning and not mentioning is not a contradiction, but rather mentioning and mentioning non-existence. We have many times discussed such self-

determined contradictions in state judgments and recited Quranic verses showing that in narrating the same story, the Lord Almighty mentioned something in one place and omitted it in another. God forbid, would one [call it a discrepancy in] the Great Quran?

---

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab ad-Da'wa, Chapter 8, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/417 [2] Radd al-Muhtar, Kitab az-Zakat, Bab Zakat al-Mal, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 2/30 [3] Jami al-Rumuz, Kitab az-Zakat, Maktaba Islamia, Gunbad-e-Qamoos, Iran, 2/311; Radd al-Muhtar, Kitab az-Zakat, Bab Zakat al-Mal, Dar Ihya at-Turath al-Arabi, Beirut, 2/30

जिल्द 18

फतावा रज़विया

“उस पर साक्ष्य (दलील) पेश करने पर उसे स्वीकार किया जाता है, जैसा कि अल-खुलासा में है।” किसी दूसरे के साथ मिलकर दावा किया कि यह हवेली उन दोनों को मृतक से विरासत में मिली है और उन्होंने इस पर गवाही दी, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। खुलासा में इसी तरह है। (त)

वादी की व्यर्थ बातें कभी साबित नहीं होतीं; चाँदी की दर कम होने का मतलब यह नहीं है कि वह दो सौ रुपये की कीमत की नहीं हो सकती। क्या कारीगरी (शिल्प) कोई चीज़ नहीं है? क्या इससे वस्तु का मूल्य 'कई गुना' नहीं बढ़ जाता? दिल्ली के साधारण काम के छल्ले, अंगूठियाँ, बालियाँ, ताबीज़, वज़न में बुलबुलों के समान होते हैं और उनकी कीमत कितनी अधिक होती है। इसीलिए शरीयत का आदेश है कि यदि उनकी ज़कात अलग वस्तु (मुद्रा) में दी जाए, तो कारीगरी के मूल्य का विचार किया जाएगा न कि वज़न का। मेराज अल-दराया, नहर अल-फ़ाइक़ और रद अल-मुह्तार आदि में है:

“उसके पास चाँदी का एक सुराही है जिसका वज़न दो सौ है और उसकी कीमत तीन सौ है।” किसी का चाँदी का लोटा (सुराही) जिसका वज़न दो सौ दिरहम है और उसकी कीमत तीन सौ दिरहम है। (त)

साथ ही जामे अल-रुमूज़ और शामी आदि में:

“चाँदी का सुराही जिसका वज़न सौ दिरहम है और उसकी कारीगरी के कारण उसकी कीमत दो सौ है।” चाँदी का लोटा (सुराही) जिसका वज़न सौ दिरहम है और उसकी बनावटी कीमत दो सौ दिरहम है। (त)

और इसी तरह के अन्य सम्मानित न्यायविदों (फुक़हा) के स्पष्ट विवरणों से पता चलता है कि सौ रुपये भर के गहनों की कीमत भी दो सौ रुपये या उससे भी अधिक हो सकती है, न कि सौ रुपये भर की कीमत दो सौ रुपये होना असंभव हो। गवाहों के मतभेद का पहला कारण तो बहुत ही अजीब है; यदि एक गवाह ने कहा कि शफ़ी ख़ान उस समय वादी के साथ थे, और दूसरे ने इससे इनकार नहीं किया कि उनके बीच मतभेद माना जाए, तो इसका मुख्य मामले से क्या संबंध था जिसका वर्णन करना प्रत्येक गवाह के लिए आवश्यक होता है? और यदि असत्य मान लिया जाए कि आवश्यक था भी, तो दूसरे का कथन आवश्यक बात को छोड़ने के कारण अधूरा माना जाता; तब भी गवाही में मतभेद

नहीं कहा जा सकता था क्योंकि किसी बात का ज़िक्र करना और न करना विरोध नहीं है, बल्कि ज़िक्र करना और उसके न होने का ज़िक्र करना विरोध है। हमने कई बार राज्य के फैसलों के ऐसे स्वयं निर्धारित मतभेदों पर चर्चा की है और क़ुरान की आयतें सुनाई हैं कि एक ही घटना के वर्णन में अल्लाह रब्बुल इज़्ज़त ने एक स्थान पर एक बात का ज़िक्र फ़रमाया और दूसरे स्थान पर उसे छोड़ दिया। क्या माज़अल्लाह, इसे अज़ीम क़ुरान में [मतभेद माना जाएगा]?

---

[1] फतावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 8, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/417 [2] रद अल-मुह्तार, किताब अज़-ज़कात, बाब ज़कात अल-माल, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/30 [3] जामे अल-रुमूज़, किताब अज़-ज़कात, मकतबा इस्लामिया, गुंबद-ए-कामूस, ईरान, 2/311; रद अल-मुह्तार, किताब अज़-ज़कात, बाब ज़कात अल-माल, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/30

جلد ہجدہم (۱۸)

فتاوی رضویہ

اقاماً البینۃ علی ذلک تقبل کذا فی الخلاصۃ۔ کسی دوسرے کے اشتراک سے دعویٰ کیا کہ یہ حویلی ان دونوں کو میت سے وراثت میں ملی ہے اور اس پر انہوں نے گواہی پیش کردی تو گواہی مقبول ہوگی۔ خلاصہ میں اسی طرح ہے۔(ت)

مدعی کی لغو بیانی کبھی ہر گز ثابت نہیں ، چاندی کا نرخ کم ہونا اسے مستلزم نہیں کہ دو سو روپے کا قیمتی نہ ہوسکے، کیا صنعت کوئی چیز نہیں، کیا اس سے شے کی مالیت "اضعافا مضاعفۃ" نہیں ہو جاتی دہلی کے سادہ کاری کے چھلے، انگوٹھیاں، نو نگے، تعویز، وزن میں حباب کے مثل ہوتے ہیں اور قیمت کس درجہ زیادہ۔ ولہذا شرعاً حکم ہے کہ ان کی زکوۃ خلاف جنس سے دی جائے تو قیمت صناعی کا اعتبار ہوگا نہ کہ وزن کا، معراج الدرایہ ونہر الفائق و ردالمحتار وغیرہا میں:

لہ ابریق فضۃ وزنہ مائتان وقیمتہ ثلثمائۃ۔ کسی کا چاندی کا کوزہ جس کا وزن دوسو درہم ہے اور اس کی قیمت تین سو درہم ہے۔(ت)

نیز جامع الرموز وشامی وغیرہا میں :

ابریق فضۃ وزنہ مائۃ درہم وقیمتہ بصناعتہ مائتان۔ چاندی کا کوزہ وزن سو درہم اور اس کی بناوٹی قیمت دو سو درہم ہے۔(ت)

و وغیرہ ذلک تصریحات فقہائے کرام دیکھنے سے معلوم ہو سکتا ہے کہ سو روپے بھر زیور کی بھی قیمت دو سو روپے بلکہ زائد ہو سکتی ہے نہ کہ دو سو روپے بھر کی قیمت دوسور روپے ہونا

محال ٹھہرے۔ اختلاف گواہان کی وجہ اول تو سخت عجیب ہے ، شفیع خاں کا اس وقت ہمراہ مدعی ہونا اگر ایک گواہ نے بیان کیا تو دوسرے نے اس سے انکار تو نہ کیا کہ باہم اختلاف گمان کیا جائے اسے اصل مقدمہ سے کیا تعلق تھا جس کا بیان ہر گواہ پر لازم ہوتا ہے اور بفرض باطل اگر لازم ہوتا بھی تو دوسرے کا بیان بوجہ ترک امر ضروری ناقص ٹھہرتا اختلاف شہادت اس وقت بھی نہ کہہ سکتے کہ ذکر و عدم ذکر تخالف نہیں بلکہ ذکر و ذکر عدم، ہم بارہا فیصلات ریاست کے ایسے خود قرارداد ہ اختلاف پر بحث کر چکے اور آیات قرآنیہ سنا چکے ہیں کہ ایک ہی قصے کے بیان میں رب عز و جل نے ایک جگہ ایک بات ذکر فرمائی دوسری جگہ ترک فرمائی کیا معاذ اللہ اسے قرآن عظیم

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۴۱۷/۴ ۲ ردالمحتار کتاب الزکوٰۃ باب زکوٰۃ المال داراحیاء التراث العربی بیروت ۳۰/۲ ۳ جامع الرموز کتاب الزکوٰۃ مکتبہ اسلامیہ گنبد قاموس ایران ۳۱۱/۲،ردالمحتار کتاب الزکوٰۃ باب زکوٰۃ المال داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۰

Fatawa Rizvia Volume (18)

...will be declared as a contradiction, whereas the Lord Almighty says:

"Do they not then reflect on the Qur'an? Had it been from other than Allah, they would surely have found therein much contradiction." 1 (Translation: Do they not ponder over the Quran? If it had been from anyone other than Allah, they would have found in it many contradictions. - T)

And millions of examples of this will be found, that many things which the Great Quran left out in mentioning stories were described by the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) and the noble companions. Will this be considered a contradiction between Allah and His Messenger? God forbid! The state of the second contradiction is also close to this. The first witness stated that the plaintiff wrote a document and clearly said he didn't remember who wrote it, so its mention of writing became as if non-existent in his speech. If one person says Zaid did such a task, and another says they don't remember who did it, what contradiction is stated in that? Purely, if his statement is taken that the plaintiff wrote a paper, then where in his speech is it said that the defendant wrote nothing? It's an omission of mention, not a mention of negation. And the second witness, after stating that the defendant wrote a note (ruq'a), says no other note was written. On the assumption that we take the first witness's statement of the plaintiff writing a paper as certain, this could be more of a perceived contradiction than the aforementioned judgment, as there's a negation between affirmation and negation. However, the learned scholar-judge disregarded it and did not include it among the reasons for contradiction. And it should have been so, because here affirmation and negation do not apply to the same thing from which a contradiction would arise. From common usage, the first (witness) did not use the word 'ruq'a' (note), he said 'kaaghaz' (paper), which is more general than 'ruq'a', and the negation of a specific thing does not necessitate the negation of the general. It is possible that the general was realized within another individual instance, i.e., the plaintiff did not write any 'ruq'a' but rather wrote some other paper like a memorandum or a list of jewelry etc. What contradiction occurred in this? The statement of the learned scholar-judge that "even though the defendant does not know how to write Persian" - it's unknown on what basis this was said. Was the defendant's verbal denial accepted, or was there any testimony to his negation, whereas testimony on such a negation is fundamentally not admissible? What is the inconsistency between someone else writing and the defendant himself writing? If the phrase "did not write with his own hand" is not

present in the second witness's statement, then it's clear that in common usage, "writing" is often equated with "having someone write." In this very judgment, the judge said that the plaintiff recorded the details of jewelry in the claim petition, specifying the weight of each item, whereas claim petitions are usually written by lawyers, not the plaintiff himself. And if the statement mentions writing with one's own hand, even then, can't both writings coincide? Does it not often happen that a person prepares a draft themselves for whoever it concerns...

1 Al-Quran al-Kareem 82/4

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

...का विरोध माना जाएगा, जबकि रब अज़्ज़-ओ-जल्ल फ़रमाता है:

"क्या वो क़ुरआन में सोच-विचार नहीं करते? और अगर ये अल्लाह के सिवा किसी और की तरफ़ से होता तो वो इसमें बहुत ज़्यादा इख़्तिलाफ़ (विरोध) पाते।" 1 (अनुवाद: क्या वे कुरान पर विचार नहीं करते? यदि यह अल्लाह के अलावा किसी और की ओर से होता, तो वे इसमें बहुत से विरोध पाते। - त)

और इसकी तो लाखों मिसालें मिलेंगी कि बहुत सी बातें जो क़ुरआन-ए-अज़ीम ने क़िस्सों के ज़िक्र में छोड़ दीं, उन्हें अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) और सहाबा-ए-किराम ने बयान फ़रमाया। क्या इसे अल्लाह और उसके रसूल के बीच का विरोध माना जाएगा? अल्लाह की पनाह! दूसरे विरोध की स्थिति भी इसके क़रीब ही है। पहले गवाह ने मुद्दई (वादी) द्वारा एक काग़ज़ लिखना बयान किया और साफ़ कह दिया कि याद नहीं किसने लिखा था, तो उसके कलाम में लेखन का ज़िक्र न के बराबर हो गया। अगर एक व्यक्ति कहे कि ज़ैद ने फ़लां काम किया और दूसरा कहे याद नहीं किसने किया, तो इसमें क्या विरोध बयान हुआ? महज़ अगर उसका वही क़ौल ले लें कि मुद्दई ने एक काग़ज़ लिखा, तो उसके कलाम में ये कहाँ है कि मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) ने कुछ नहीं लिखा? यह ज़िक्र का तर्क(छोड़ना) है, न कि नफ़ी (नकार) का ज़िक्र। और दूसरा गवाह मुद्दआ अलैहि का एक रुक्क़ा (पर्ची) लिखना बयान करके कहता है कि और कोई रुक्क़ा नहीं लिखा गया था। यह ज़ाहिर तौर पर इस शर्त पर कि अगर हम पहले गवाह के बयान में मुद्दई के काग़ज़ लिखने को पक्का मान लें, तो उक्त फ़ैसले से ज़्यादा वहमी इख़्तिलाफ़ हो सकता है कि वहाँ इसबात (पुष्टि) और नफ़ी (नकार) के बीच नफ़ी है। मगर विद्वान फ़ाज़िल मुजविज़ (जज) ने इसे नज़रअंदाज़ कर दिया और इख़्तिलाफ़ के कारणों में नहीं लिया, और ऐसा ही होना चाहिए था क्योंकि यहाँ इसबात और नफ़ी एक ही चीज़ पर लागू नहीं होते जिससे इख़्तिलाफ़ पैदा हो। आम बोलचाल की समझ से, पहले ने रुक्क़ा शब्द नहीं कहा, काग़ज़ कहा, जो रुक्क़ा से ज़्यादा आम (व्यापक) है, और किसी ख़ास चीज़ की नफ़ी से आम चीज़ की नफ़ी ज़रूरी नहीं होती। मुमकिन है कि आम दूसरे व्यक्ति के संदर्भ में सिद्ध हो, यानी मुद्दई ने कोई रुक्क़ा न लिखा हो बल्कि और कोई काग़ज़ जैसे मेमोरेंडम, ज़ेवरात की सूची आदि लिखी हो। इसमें क्या विरोध हुआ? विद्वान जज का यह कहना कि 'हालाँकि मुद्दआ अलैहि फ़ारसी लिखना नहीं जानता', पता नहीं किस आधार पर है। क्या मुद्दआ अलैहि का ज़बानी इंकार मान लिया गया, या उसकी नफ़ी पर कोई गवाही गुज़री, जबकि ऐसी नफ़ी पर गवाही मूल रूप से

सुनने योग्य नहीं होती। किसी दूसरे व्यक्ति के और ख़ुद मुद्दआ अलैहि के लिखने में क्या विरोधाभास है? अगर दूसरे गवाह के बयान में ये शब्द कि 'अपने हाथ से नहीं लिखा' न हों, तो ज़ाहिर है कि लिखवाने को लिखना कहना आम चलन है। ख़ुद इसी फ़ैसले में जज ने फ़रमाया कि मुद्दई ने ज़ेवर का विवरण अर्ज़ी दावे में लिखा, हर नगीने का वज़न लिखा, जबकि अर्ज़ी दावा अक्सर वकील लिखते हैं न कि ख़ुद मुद्दई। और अगर बयान में अपने हाथ से लिखने का ज़िक्र है, तब भी क्या दोनों का लिखना एक साथ नहीं हो सकता? क्या अक्सर ऐसा नहीं होता कि आदमी ख़ुद मसौदा (ड्राफ़्ट) तैयार करके जिसके मुताल्लिक है...

1 अल-कुरान अल-करीम 82/4

کا اختلاف قرار دیا جائے گا حالانکہ رب عزوجل فرماتا ہے:

"اَفَلَا یَتَدَبَّرُوْنَ الْقُرْاٰنَ ؕ وَ لَوْ کَانَ مِنْ عِنْدِ غَیْرِ اللّٰہِ لَوَجَدُوْا فِیْہِ اخْتِلَافًا کَثِیْرًا ﴿۸۲﴾" 1 کیا قرآن میں تدبر نہیں کرتے اگر یہ غیر اللہ کی طرف سے ہوتا تو وہ اس میں کثیر اختلاف پاتے۔(ت)

اور اسکی تو لاکھوں مثالیں ملیں گی کہ بہت باتیں جو قرآن عظیم نے ذکر قصص میں ترک فرمائیں رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم و صحابہ کرام نے بیان فرمائیں، کیا یہ اللہ و رسول کا اختلاف بیان ٹھہرے گا والعیاذ باللہ تعالٰی۔ اختلافِ دوم کی بھی حالت اسی کے قریب ہے گواہ اول نے مدعی کا ایک کاغذ لکھنا بیان کر کے صاف کہہ دیا کہ یاد نہیں کس نے لکھا تھا تو وہ اس کے کلام میں ذکر تحریر کالعدم ہوگیا، ایک شخص کہے زید نے فلاں کام کیا دوسرا کہے یاد نہیں کس نے کیا تو اس میں کیا اختلاف بیان ہوا، محضا اگر اس کا وہی قول لیجئے کہ مدعی نے ایک کاغذ لکھا تو اس کے کلام میں یہ کہاں ہے کہ مدعا علیہ نے کچھ نہ لکھا اسکا ترکِ ذکر ہے نہ ذکرِ نفی اور گواہ دوم مدعا علیہ کا ایک رقعہ لکھنا بیان کر کے کہتا ہے اور کوئی رقعہ نہیں لکھا گیا تھا یہ بظاہر اس تقدیر پر کہ گواہ اول کے بیان میں مدعی کا کاغذ لکھنا بالجزم فرض کرلیں اختلاف مذکورہ فیصلہ سے زیادہ اختلافِ موہوم ہو سکتا ہے کہ وہاں اثبات و نفی میں نفی ہے مگر ذی علم فاضل مجوز نے اسے قلم انداز فرمایا اور وجوہ اختلاف میں نہ لیا اور ایسا ہی چاہئے تھا کہ یہاں اثبات و نفی ایک شیئ پر وارد نہیں جس سے اختلاف پیدا ہو عرفِ ناس سے آگاہ اول نے لفظ رقعہ نہ کہا کاغذ کہا وہ رقعہ سے عام ہے اور خاص کی نفی عام کی نفی کو مستلزم نہیں ممکن کہ عام دوسرے فرد کے ضمن میں متحقق ہو یعنی مدعی نے کوئی رقعہ لکھا ہو بلکہ اور کوئی کاغذ مثل یادداشت فہرست زیور وغیرہ تحریر کیا ہو، اس میں کیا تناقض ہوا، ذی علم مجوز کا یہ فرمانا کہ حالانکہ

مدعا علیہ فارسی لکھنا نہیں جانتا معلوم نہیں کس بنا پر ہے کیا مدعا علیہ کا زبانی انکار ہوا وہ مان لیا، یا اس کی نفی پر کوئی شہادت گزری حالانکہ ایسی نفی پر شہادت اصلاً مسموع نہیں۔ شخص غیر اور خود مدعا علیہ کے لکھنے میں کیا منافات ہے اگر اظہار گواہ دوم میں یہ لفظ کہ اپنے ہاتھ سے لکھانہ ہو جب تو ظاہر ہے کہ لکھوانے کو لکھنا برابر عرف شائع ہے خود اسی فیصلہ میں مجوز نے فرمایا کہ مدعی نے تفصیل زیور عرضی دعویٰ میں تحریر کی وزن ہر عدد کا تحریر کیا حالانکہ عرضی دعویٰ غالبا وکلاء لکھتے ہیں نہ کہ خود مدعی۔ اور اگر اظہار میں اپنے ہاتھ سے لکھنے کا ذکر ہے جب بھی کیا دونوں کا لکھنا جمع نہیں ہو سکتا۔ کیا اکثر ایسا نہیں ہوتا کہ آدمی خود مسودہ کرکے جس کے متعلق ہے

1 القرآن الکریم ۸۲/۴

Fatawa Razawiyya Volume (18)

He shows it, gets it approved, and then has another person transcribe it cleanly, especially if his handwriting is poor. Is it not possible that what he wrote was doubtful somewhere? The plaintiff wanted a change, so he had someone else write it. The reality is that focusing on differences in such trivial matters is unreliable. If he wrote it himself, what benefit? If someone else wrote it, what loss? If the plaintiff wrote it, what gain? If the defendant wrote it, what harm? And if both had someone else write it, or no one wrote it, what impact would it have on the matter? In the noble school of our revered Imams (may Allah Almighty be pleased with them) and in the Zahir al-Riwayah, the words of the Imam, and the relied-upon consensus of authoritative books, only that contradiction is harmful which disrupts the core matter. Extra and trivial details—whether they are one way or another—do not disrupt the claim; they cause no harm and are simply ignored. Differences in them are fundamentally not worth considering. In our Fatawa, regarding a decision in the state of Rampur, we presented the evidence of twenty-two books concerning this issue, from the books of Imam Muhammad (may Allah Almighty be pleased with him) to Bahr al-Ra'iq and other authoritative later works. Here, it is sufficient that there is a clarification in Fatawa Khulasa, Fatawa Alamgiri, and others that:

Arabic	Urdu Translation
التناقض فيما لا يحتاج اليه لا يضر[1]۔	If there is a contradiction in an unnecessary matter, it is not harmful. (T)

The learned legal expert considered one person mentioning Shafi' Khan being present and the other not mentioning it as a harmful contradiction. However, in Fatawa Imam Qazi Khan, Bahr al-Ra'iq, Fatawa Zahiriya, and Fatawa Alamgiri, and in the clear text of the Imam, the Editor of the School (may Allah be pleased with him), it is clarified that if one said such-and-such person was present at that time and the other flatly denied it, even then the testimony is not disrupted, because differences in matters beyond the purpose are unworthy of attention. The text is as follows:

Arabic	Urdu Translation
قال احد هما كان معنا فلان وقال الأخر لم يكن معنا فلان ذكر في الاصل انه يجوز ولا تبطل هذه الشهادة[2]۔	One said he was with us, the other said he was not with us; so in 'Al-Asl', Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the testimony will not be void. (T)

Ignorance in testimony is also only harmful when it blocks the path to a ruling. Otherwise, it is the clarification of the Imams that in the most correct, most preferred, and relied-upon school, it is never harmful. It is in Fatawa Imam Qazi Khan:

Arabic	Urdu Translation
و رجل طريقا رجل ادعى فى دار	A person [claimed] for his path in another's courtyard...

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/460 [2] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 8, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/509

फ़तावा रज़विया जिल्द (१८)

उसे दिखाकर पसंद कराकर दूसरे से साफ़ करा देता है, विशेष रूप से वह जो बुरी लिखावट वाला हो। क्या यह संभव नहीं कि उसने जो लिखकर दिया वह कहीं संदेहास्पद था? वादी ने बदलाव चाहा, तो उसने दूसरे से लिखवा लिया। वास्तविकता यह है कि ऐसी व्यर्थ बातों में मतभेद पर ध्यान देना अविश्वसनीय है। यदि उसने स्वयं लिखा तो क्या लाभ? दूसरे से लिखवाया तो क्या हानि? वादी ने लिखा तो क्या फ़ायदा? प्रतिवादी ने लिखा तो क्या नुक़सान? और यदि दोनों ने लिखवाया या किसी ने नहीं लिखा, तो इससे मामले पर क्या प्रभाव पड़ा? हमारे सम्मानित इमामों (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) के पवित्र पंथ, ज़ाहिर अल-रवायत, इमाम के वचन और विश्वसनीय आधिकारिक पुस्तकों के मत में, केवल वही मतभेद हानिकारक है जो मूल मामले में बाधा डाले। अतिरिक्त और व्यर्थ बातें—चाहे वे ऐसी हों या वैसी—दावे में बाधा नहीं डालतीं, उनसे कोई हानि नहीं होती, वे केवल नज़रअंदाज़ की जाती हैं। उनमें मतभेद मूल रूप से ध्यان देने योग्य नहीं है। हमने अपने फ़तावा में, रामपुर राज्य के ही एक निर्णय के संबंध में, इस मुद्दे पर इमाम मुहम्मद (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) की पुस्तकों से लेकर बहर अल-रय्येक और अन्य विश्वसनीय बाद की पुस्तकों तक बाईस पुस्तकों का प्रमाण प्रस्तुत किया है। यहाँ इतना ही पर्याप्त है कि फ़तावा खुलास और फ़तावा आलमगीरी आदि में स्पष्टीकरण है कि:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
التناقض فیما لا یحتاج الیه لا یضر[1]۔	यदि ग़ैर-ज़रूरी चीज़ में विरोधाभास हो तो हानिकारक नहीं है। (त)

विद्वान विशेषज्ञ ने तो एक व्यक्ति द्वारा शफ़ी ख़ान का साथ होना बताना और दूसरे द्वारा उसका ज़िक्र न करना, इसे हानिकारक मतभेद क़रार दिया। जबकि फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान, बहर अल-रय्येक, फ़तावा ज़हीरिया और फ़तावा आलमगीरी में और इमाम, पंथ के संपादक (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के स्पष्ट पाठ से यह स्पष्ट है कि यदि एक ने कहा कि अमुक व्यक्ति उस समय साथ था और दूसरे ने साफ़ मना कर दिया कि वह साथ नहीं था, तब भी गवाही में बाधा नहीं आती, क्योंकि उद्देश्य से अधिक बातों में मतभेद ध्यान देने योग्य नहीं है। इबारत यह है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
قال احد هما كان معنا فلان وقال الأخر لم يكن معنا فلان ذكر في الاصل انه يجوز ولا تبطل هذه الشهادة[2]۔	एक ने कहा वह अमुक हमारे साथ था, दूसरे ने कहा हमारे साथ नहीं था, तो असल में इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैह) ने फ़रमाया कि गवाही बातिल (अमान्य) न होगी। (त)

गवाही में अज्ञानता भी केवल तभी हानिकारक होती है जब वह फ़ैसले के रास्ते को रोक दे। अन्यथा इमामों का स्पष्ट मत है कि सबसे सही, सबसे पसंदीदा और विश्वसनीय पंथ में यह हरगिज़ हानिकारक नहीं है। फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
رجل ادعى فى دار رجل طريقا و	एक व्यक्ति ने दूसरे की हवेली में अपने रास्ते का...

---

[1] फ़तावा हिंदिया, किताब अल-शहादत, अध्याय ३, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ३/४६० [2] फ़तावा हिंदिया, किताब अल-शहादत, अध्याय ८, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ३/५०९

पृष्ठ ३७२ का ७३८

جلد ہجدم (۱۸)

فتاویٰ رضویہ

اسے دکھا کر پسند کراکر دوسرے سے صاف کرا دیتا ہے خصوصاً وہ کہ بدخط ہو۔ کیا ممکن نہیں کہ اس نے جو لکھ کر دیا کہیں مشکوک تھا مدعی نے تبدیل چاہی اس نے دوسرے سے لکھوا دیا اور اصل یہ ہے کہ ایسی فضول باتوں میں اختلاف پر نظر نامعتبر ، اگر اس نے خود لکھا تو کیا فائدہ دوسرے سے لکھوایا تو کیا نقصان، مدعی نے لکھا تو کیا نفع، مدعی علیہ نے لکھا تو کیا ضرر، اور اگر دونوں نے لکھایا کسی نے نہ لکھا تو اس سے معاملہ پر کیا اثر ۔ ہمارے ائمہ کرام رضی اللہ تعالیٰ عنہم کے مذہب مہذب وظاہر الروایۃ و قول امام و معتمد جماہیر کتب مستندہ میں اختلاف صرف وہ مضر ہے جو اصل معاملہ پر خلل انداز ہو ، زائد و فضول باتیں کہ یوں ہوں تو دعویٰ میں خلل نہیں، یوں ہوں تو ضرر نہیں ، محض نظر انداز ہیں ان میں اختلاف اصلاً قابل لحاظ نہیں ، ہم نے اپنے فتاویٰ میں ریاست رامپور ہی کے ایک فیصلہ پر اس مسئلہ کے متعلق کتب امام محمد رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے لے کر بحر الرائق وغیرہ کتب معتمدہ متاخرین تک بائیس کتابوں کی سند پیش کی ہے یہاں اسی قدر کافی کہ فتاویٰ خلاصہ و فتاویٰ عالمگیری و غیرہما میں تصریح ہے کہ :

عربی **اردو ترجمہ**

التناقض فیما لا یحتاج الیہ لا یضر[1]۔ اگر غیر ضروری چیز میں تناقض ہو تو مضر نہیں ہے۔ (ت)

ذی علم مجوز نے تو ایک کا ہمراہی شفیع خاں بیان کرنا دوسرے کا اسے ذکر نہ کرنا اختلاف مضر قرار دیا اور فتاویٰ امام قاضی خاں و بحر الرائق وفتاویٰ ظہیریہ و فتاویٰ عالمگیری میں اور نص

صریح امام محرر المذہب رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے تصریح ہے کہ اگر ایک نے کہا فلاں شخص اس وقت ساتھ تھا دوسرے نے صاف انکار کیا کہ وہ ساتھ نہ تھا جب بھی شہادت میں خلل نہیں کہ مطلب سے زیادہ باتوں میں اختلاف نا قابل التفات ہے، عبارت یہ ہے :

عربی	اردو ترجمہ
قال احد هما كان معنا فلان وقال الأخر لم يكن معنا فلان ذكر في الاصل انه يجوز ولا تبطل هذه الشهادة[2]۔	ایک نے کہا وہ فلاں ہمارے ساتھ تھا، دوسرے نے کہا ہمارے ساتھ نہ تھا، تو اصل میں امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ شہادت باطل نہ ہوگی۔ (ت)

جہالت شہادت بھی وہ مضر ہوتی ہے جس سے طریق حکم مسدود ہو ورنہ تصریح ائمہ ہے کہ مذہب اصح واربح ومعتمد میں ہرگز مضر نہیں، فتاویٰ امام قاضی خاں میں ہے :

عربی	اردو ترجمہ
رجل ادعی فی دار رجل طریقا	و ایک شخص نے دوسرے کی حویلی میں اپنے راستہ کا

---

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۰ [2] فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۹

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

| He produced evidence and the witnesses testified that he has a path in this house; their testimony is valid even if they do not find the exact path. For ambiguity only prevents the acceptance of testimony when it makes the judgment impossible, and here it is not impossible, for the width of the main gate provides a basis for knowing the path. Briefly. (Arabic) | He claimed and presented witnesses on it, so the witnesses testified that his path is in this mansion; this testimony is valid even if they do not find a path present in the mansion. Because ambiguity there hinders the acceptance of testimony when it makes judgment impossible, while here it is not impossible because the distance of the path can be known from the width of the large door. Briefly. (Urdu) (T) |

It is mentioned in the same:

| I have prioritized what is more manifest and prominent.[2] (Arabic) | I bring the famous and the more manifest first. (Urdu) (T) |

It is mentioned in Tahtawi and Radd al-Muhtar:

| Qazi Khan prioritized it, so it is the relied-upon position.[3] (Arabic) | Qazi has mentioned this issue first; therefore, this itself is reliable. (Urdu) (T) |

It is mentioned in Alamgiri:

| The most correct view is that this testimony is acceptable in any case, as stated in al-Muhit.[4] (Arabic) | This testimony is acceptable in any case as mentioned in the Muhit. (Urdu) (T) |

And the method of judgment here is clear, which we will explain shortly, InshaAllah Ta'ala. It is apparent that testimony is required for a matter in which the parties disagree, not for that on which there is agreement. The pledgee himself accepts that jewelry was pawned for one hundred and fifteen rupees and that its weight was two hundred rupees. Thus, there was originally no need for testimony regarding the weight; the disagreement was whether the jewelry was of silver or...

---

[1] Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Da'wa, Bab al-Yamin, Naval Kishore Lucknow, 3/511 [2] Fatawa Qazi Khan, Muqaddimat al-Kitab, Naval Kishore Lucknow, 1/2 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Zakat, Bab al-Ushr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/55 [4] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter Eleven, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/104

फतावा रज़विया जिल्द (18)

| उसने साक्ष्य प्रस्तुत किए और गवाहों ने गवाही दी कि इस घर में उसका रास्ता है; उनकी गवाही वैध है भले ही उन्हें रास्ता न मिले। क्योंकि अज्ञानता केवल तभी गवाही की स्वीकार्यता को रोकती है जब वह निर्णय को असंभव बना दे, और यहाँ यह असंभव नहीं है, क्योंकि मुख्य द्वार की चौड़ाई रास्ते को जानने के लिए एक नियम बनाती है। संक्षेप में। (अरबी) | उसने दावा किया और उस पर गवाह पेश किए, तो गवाहों ने गवाही दी कि इस हवेली में उसका रास्ता है; यह गवाही जायज़ है भले ही हवेली में कोई रास्ता मौजूद न मिले। क्योंकि अज्ञानता वहाँ गवाही की स्वीकार्यता में तब बाधक होती है जब वह फैसले को असंभव बना दे, जबकि यहाँ असंभव नहीं है क्योंकि बड़े दरवाजे की चौड़ाई से रास्ते की दूरी का पता चल सकता है। संक्षेप में। (उर्दू) (त) |

इसी में है:

| मैंने उसे प्राथमिकता दी है जो अधिक स्पष्ट और प्रसिद्ध है।[2] (अरबी) | मैं प्रसिद्ध और अधिक स्पष्ट को पहले लाता हूँ। (उर्दू) (त) |

तह्तावी और रद अल-मुहतार में है:

| काज़ी खान ने इसे पहले रखा है, इसलिए यही विश्वसनीय है।[3] (अरबी) | काज़ी ने इस मसले का ज़िक्र पहले किया है, इसलिए यही विश्वसनीय है। (उर्दू) (त) |

आलमगीरी में है:

| सबसे सही विचार यह है कि यह गवाही हर हाल में स्वीकार्य है, जैसा कि अल-मुहीत में है।[4] (अरबी) | यह गवाही हर हाल में स्वीकार्य है जैसा कि मुहीत में है। (उर्दू) (त) |

और यहाँ फैसले का तरीका स्पष्ट है जिसे हम जल्द ही बयान करेंगे, इंशा अल्लाह ता'आला। यह ज़ाहिर है कि गवाही उस मामले के लिए आवश्यक होती है जिसमें पक्षकारों में मतभेद हो, न कि उसके लिए जिस पर सहमति हो। एक सौ पंद्रह रुपये के बदले ज़ेवर गिरवी रखा जाना और उसका वज़न दो सौ रुपये के बराबर होना गिरवी रखने वाले को स्वयं स्वीकार है। अतः वज़न पर गवाही की मूल रूप से आवश्यकता नहीं थी; विवाद इसमें था कि ज़ेवर चांदी का था या...

[1] फतावा काज़ी खान, किताब अल-दावा, बाब अल-यमीन, नवल किशोर लखनऊ, 3/511 [2] फतावा काज़ी खान, मुकद्दमत अल-किताब, नवल किशोर लखनऊ, 1/2 [3] रद अल-मुहतार, किताब अल-ज़कात, बाब अल-उश्र, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/55 [4] फतावा हिंदिया, किताब अल-दावा, ग्यारहवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/104

| اقام البینۃ فشھد ا الشھود بان لہ طریقا فی ھذہ الدار جازت شھادتھم وان لم یجدوا الطریق لان الجھالۃ انما تمنع قبول الشھادۃ اذا تعذر القضاء بھا وھھنا لایتعذر فان عرض الباب العظمی یجعل حکما لمعرفۃ الطریق اھ مختصرا۔ | دعوٰی کیا اور اس پر گواہ پیش کئے تو گواہوں نے گواہی دے دی کہ اس حویلی میں اس کا راستہ ہے تو یہ شہادت جائز ہے اگر حویلی میں راستہ موجود نہیں پاتے، کیونکہ جہالت وہاں شہادت کی قبولیت میں مانع ہوتی ہے جب وہ قضا کو متعذر بنادے جبکہ یہاں متعذر نہیں ہے کیونکہ بڑے دروازے کی چوڑائی سے راستے کا فاصلہ معلوم ہوسکتا ہے اھ مختصراً۔ (ت) |

اسی میں ہے:

| قدمت ماھو الاظھر الاشھر۔[2] | میں مشہور اور اظہر کو پہلے لاتا ہوں (ت) |

طحطاوی ورد المحتار میں ہے:

| قدمہ قاضی خان فکان ھو المعتمد۔[3] | قاضی نے اس مسئلے کو پہلے ذکر کیا ہے لہٰذا یہی قابلِ اعتماد ہے۔ (ت) |

عالمگیری میں ہے:

| الاصح ان ھذہ الشھادۃ مقبولۃ علی کل حال کذافی المحیط۔[4] | یہ شہادت بہر صورت مقبول ہے جیسا کہ محیط میں ہے۔ (ت) |

اور یہاں طریقِ حکم واضح ہے جسے عنقریب بیان کریں گے ان شاء اللہ تعالیٰ ظاہر ہے کہ شہادت اس امر کے لئے درکار ہوتی ہے جس میں فریقین مختلف ہوں نہ کہ اس کے لئے جس میں اتفاق ہو ایک سو پندرہ روپے کے عوض زیور رہن رکھا جانا اور اس کا دو سو روپے بھر وزن میں ہونا مرتبہن کو خود قبول ہے تو وزن پر شہادت کی اصلاً حاجت نہ تھی، اختلاف اس میں تھا کہ زیور چاندی کا تھا یا

---

[1] فتاویٰ قاضی خاں کتاب الدعویٰ باب الیمین رجل ادعیٰ نو لکشور لکھنؤ ۳/۵۱۱ [2] فتاویٰ قاضی خاں مقدمۃ الکتاب نولکشور لکھنؤ ۱/۲ [3] ردالمحتار کتاب الزکاۃ باب العشر داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/۵۵ [4] فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/۱۰۴

Fatawa Razvia Volume (18)

Regarding the fine of silver, both witnesses gave testimony consistently according to the claim. This evidence, combined with the admission of the mortgagee (pawnee), provides proof that silver jewelry weighing two hundred rupees (Ma Sha Allah) was pawned in exchange. Now, what is unclear in the procedure of the judgment? When testimonies have no obstacles to acceptance, it became mandatory for the adjudicator to order the return of silver jewelry weighing two hundred rupees (Ma Sha Allah) to the mortgagor (pawnor) upon receiving two hundred rupees, and it is mandatory for the mortgagee to return it. The fact that the exact count of the jewelry was not established through testimony shall not hinder the judgment because the type of claimed object, along with its weight and the value of the pawned money, became known. This much is sufficient and ample for the obligation of right against him. It is stated in Mu'in al-Hukkam, page 124:

[Table Header omitted as it's part of layout] (Arabic): If they say, "We testify that he owes him dirhams, the number of which we do not know," then it is three. Similarly, if they testify that he owes "durayhimat" (diminutive plural of dirhams), it is considered three. Then an oath is taken regarding their testimony, because the witnesses have clarified something known through their testimony, which is dirhams, and an oath is taken along with their testimony because of the possibility that it could be more than that. (Urdu Translation/Explanation): If witnesses said, "We testify that the other person owes him dirhams whose quantity is not known," then a judgment for three dirhams will be passed. Similarly, if they said "durayhimat" instead of dirhams, i.e., used the diminutive of the plural, then also it will be three. Then the judge will take an oath from the defendant along with this testimony (that it is not more than that), because the witnesses testified for a known thing, i.e., dirhams, whose quantity is unknown. The oath will be taken because it is possible the number is more than three; the oath will be on the denial of the excess. (T)

Look, on just this much testimony—that the defendant owes the claimant some rupees or a few dirhams, even though the witnesses are clearly saying they do not know the count of how many rupees there are—Sharia has accepted the testimony and made the minimum level, i.e., three rupees, mandatory, and called it testifying on a known object. That is, rupees, from which only the type of the claimed object was known, not the number or total weight, which the witnesses clearly denied knowing. So here, where the witnesses also stated the type (that it was silver) and also stated the total weight (that it was two hundred rupees weight), and this total

weight is even accepted by both parties, how can this be declared unknown testimony and rejected? In short, the proposal of the first investigation turned out to be completely wrong. After that, even more severe and heavy mistakes occurred in the decision, the estimation of which is difficult. The learned and noble adjudicator here did not consider the identification of the claimant and the defendant. The common idea or custom is that whoever comes to court first as a complainant is absolutely the claimant and the respondent is the defendant. But in the pure Sharia, a thousand times...

---

[1] Mu'in al-Hukkam, Chapter Twenty-one, Mustafa al-Babi al-Halabi, Egypt, p. 116.

चांदी के जुर्माने के संबंध में, दोनों गवाहों ने सर्वसम्मति से दावे के अनुसार गवाही दी। तो यह प्रमाण गिरवी रखने वाले (मुरतहन) के इस इकरार के साथ मिलकर प्रमाण देता है कि दो सौ रुपये वजन (माशा अल्लाह) के चांदी के गहने गिरवी रखे गए थे। अब फैसले के तरीके में क्या अस्पष्ट है? जब गवाहियों की स्वीकार्यता में कोई बाधा न हो, तो न्यायाधीश (मुजव्विज़) के लिए यह अनिवार्य हो गया कि वह गिरवी रखने वाले (राहिन) से दो सौ रुपये लेकर उसे दो सौ रुपये वजन के चांदी के गहने (माशा अल्लाह) वापस करने का आदेश दे और गिरवी रखने वाले पर इसे वापस करना अनिवार्य हो गया। गहनों की संख्या का गवाही से प्रमाणित न होना फैसले में बाधा नहीं बनेगा क्योंकि दावे वाली चीज़ की श्रेणी (जिंस) के साथ-साथ वजन और गिरवी की रकम की मात्रा पता चल गई है। उस पर हक साबित करने के लिए इतना काफी और पर्याप्त है, मुईन अल-हुक्काम पेज 124 में है:

(अरबी): यदि वे कहें, "हम गवाही देते हैं कि उसके पास उसके दिरहम हैं जिनकी संख्या हम नहीं जानते," तो वे तीन हैं। इसी तरह, यदि वे गवाही दें कि उसके पास "दुरैहिमात" (दिरहम का लघु बहुवचन) हैं, तो उन्हें तीन माना जाएगा। फिर उनकी गवाही पर शपथ ली जाएगी, क्योंकि गवाहों ने अपनी गवाही से एक ज्ञात चीज़ स्पष्ट कर दी है, जो कि दिरहम है, और उनकी गवाही के साथ शपथ ली जाएगी क्योंकि इसकी संभावना है कि वे इससे अधिक हों। (उर्दू अनुवाद/व्याख्या): अगर गवाहों ने कहा कि हम गवाही देते हैं कि दूसरे व्यक्ति पर दिरहम हैं जिनकी मात्रा ज्ञात नहीं है, तो तीन दिरहम का आदेश होगा। और इसी तरह अगर उन्होंने दिरहम की जगह दुरैहिमात कहा यानी बहुवचन का लघु रूप बताया तो भी तीन ही होंगे, फिर काजी (न्यायाधीश) इस गवाही के साथ-साथ प्रतिवादी से शपथ लेगा (कि इससे ज्यादा नहीं है) क्योंकि गवाहों ने एक ज्ञात चीज़ की गवाही दी यानी दिरहम जिसकी संख्या ज्ञात नहीं है, शपथ इसलिए ली जाएगी कि हो सकता है संख्या तीन से अधिक हो, अधिकता के इनकार पर शपथ होगी। (त)

देखिए, केवल इतनी गवाही पर कि प्रतिवादी पर दावेदार के कुछ रुपये या थोड़े से दिरहम हैं, हालांकि गवाह साफ कह रहे हैं कि हमें गिनती नहीं पता कि कितने रुपये हैं, शरीयत ने गवाही स्वीकार की और न्यूनतम स्तर यानी तीन रुपये अनिवार्य किए और इसे एक ज्ञात वस्तु पर गवाही देना बताया, यानी रुपये जिससे केवल दावे वाली वस्तु की श्रेणी का पता चला, न कि संख्या और कुल वजन का जिसका गवाहों ने स्पष्ट रूप से इनकार कर दिया। तो यहाँ, जहाँ गवाहों ने श्रेणी भी बताई कि वह चांदी की थी और कुल वजन भी बताया कि दो सौ रुपये भर था और खुद यह कुल वजन दोनों

पक्षों को स्वीकार भी है, यह गवाही अज्ञात (मजहूला) करार देकर कैसे खारिज की जा सकती है। संक्षेप में, पहली जांच का प्रस्ताव पूरी तरह से गलत साबित हुआ, इसके बाद फैसले में और भी गंभीर और भारी गलतियाँ हुईं जिनका अनुमान लगाना भी कठिन है। विद्वान और आदरणीय न्यायाधीश ने यहाँ वादी और प्रतिवादी की पहचान पर विचार नहीं किया। आम विचार या रिवाज यह है कि जो अदालत में पहले आकर शिकायतकर्ता बनता है वह पूरी तरह से वादी (मुद्दई) है और जवाब देने वाला प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह)। लेकिन शुद्ध शरीयत में हजार बार...

---

[1] मुईन अल-हुक्काम, अध्याय इक्कीस, मुस्तफा अल-बाबी अल-हलबी, मिस्र, पेज 116. पेज 374 का 738

جرمانہ سلور کا، اس کی نسبت دونوں گواہوں نے بالاتفاق موافق دعوٰی شہادت ادا کی تو یہ بینہ اس اقرار مرتہن سے مل کر ثبوت دیتی ہے کہ چاندی کا زیور وزن میں دو سو روپے بھر (ماشاء اللہ) کے عوض مرہون تھا اب طریق حکم میں کیا خفا ہے شہادتیں جب کہ موانع قبول نہ رکھیں مجوز پر لازم ہوا کہ دوسو روپے بھر نقرئی زیور (ماشاء اللہ) لے کر راہن کو واپس دینا مرتہن پر لازم کرے اور اعداد زیور کا شہادت سے تحقیق نہ ہونا مانع حکم نہ ہوگا کہ جنس شیئی مدعی مع وزن و قدر زر رہن معلوم ہوئی اسی قدر اس پر الزام حق کے لئے کافی و وافی ہے، معین الحکام ص ۱۲۴ میں ہے:

لو قالوا نشهد ان له علیه دراہم لا نعرف عددها فهي ثلثة ، وکذالو شهدوا ان علیه دریهمات جعلت ثلثة ثم حلف علی شهادتهم لان الشهود قد بینوا بشهادتهم شیئاً معلوماً وهی الدراهم ویحلف مع شهادتهم لجواز ان یکون اکثر من ذلك[1]۔ اگر گواہوں نے کہا ہم شہادت دیتے ہیں کہ اس کے دوسرے پر دراہم ہیں جن کی مقدار معلوم نہیں تو تین درہم کا حکم ہوگا اور یو نہی اگر انہوں نے دراہم کی جگہ دریہمات کہا یعنی جمع کی تصغیر بتائی تو بھی تین ہی ہونگے ، پھر قاضی اس شہادت کے ساتھ ساتھ مدعا علیہ سے قسم لے گا (کہ اس سے زائد نہیں) کیونکہ گواہوں نے ایک معلوم چیز کی شہادت دی یعنی دراہم جس کی تعداد معلوم نہیں ، قسم اس لئے لی جائے گی کہ ہو سکتا ہے تعداد تین سے زیادہ ہو ، زائد کے انکار پر قسم ہوگی۔ (ت)

دیکھو فقط اتنی شہادت پر کہ مدعا علیہ پر مدعی کے کچھ روپے ہیں یا تھوڑے سے درم ہیں حالانکہ گواہ صاف کہہ رہے ہیں کہ ہمیں گنتی نہیں معلوم کہ کتنے روپے آتے ہیں شرع نے گواہی مقبول رکھی اور اقل درجہ یعنی تین روپے لازم کئے اور اسے ایک شے معلوم پر شہادت دینا

فرمایا یعنی روپے جس سے فقط جنس مدعی بہ کا علم ہوا نہ کہ عدد وزن مجموع کا جس کے علم سے گواہوں نے صاف انکار کر دیا، تو یہاں کہ شاہدوں نے جنس بھی بتائی کہ چاندی کا تھا اور مجموعی وزن بھی بتایا کہ دو سو روپے بھر تھا اور خود یہ مجموعی وزن فریقین کو تسلیم بھی ہے ، یہ کیونکر شہادت مجہولہ قرار پا کر رد ہو سکتی ہے۔ غرض تنقیح اول کی تجویز سراسر غلط واقع ہوئی ، اس کے بعد فیصلے میں اور سخت بھاری غلطیاں ہو ئیں جن کا اندازہ بھی دشوار ہے، ذی علم فاضل مجوز نے یہاں مدعی اور مدعا علیہ کی شناخت میں غور نہ کیا عوام کا خیال یا عرف یہ ہے کہ جو کچہری میں پہلے آکر نالشی ہو مطلقاً وہی مدعی ہے اور جواب دینے والا مدعا علیہ ۔ مگر شرع مطہر میں ہزار بار

---

[1] معین الحکام الباب الحادی والعشرون مصطفی البانی الحلبی مصر ص ۱۱۶ Page 374 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

The situation gets reversed; the one who brought the lawsuit becomes the defendant, and the respondent becomes the claimant. Therefore, scholars state that distinguishing between the claimant (plaintiff) and the defendant is a very arduous and difficult task, in which thorough contemplation is an absolute obligation upon the judge. For example, Zaid sues Amr claiming he owes him a thousand rupees. Amr replies, "I have already paid." Now Amr is the claimant because he is claiming to have paid the debt, and Zaid is the defendant because he denies it. To an educated person, the abundance of such examples is not hidden. Here, when the mortgagee (lender) admitted to taking an ornament of 200 rupees weight as a pledge (security) and giving a loan of (☆☆), and everyone knows that no worldly person, especially a Hindu engaged in transactions, would ever give a loan of (☆☆) by taking a pledge of 2 rupees worth. It is a general rule among Hindus that they never accept even an ornament of equal value until it is one and a half or double the amount of the debt. So, it is obvious that the ornament was definitely silver and its value was certainly more than (☆☆), which is why the Hindu gave (☆☆) against it. Now, his claim that the mortgagor (borrower) deceived him by presenting German silver jewelry as real silver and took (☆☆) from him is purely contrary to appearance, which is not at all acceptable without correct testimony. Otherwise, everyone would always claim such deception and embezzle people's wealth, as today it is very difficult for the standard of testimonies to align perfectly with Sharia, especially where testimonies are rejected based on the mere mention or omission of trivial and redundant things. Then the matter would fall upon their oath, and for those who make such excuses, what does it cost them to take an oath? And if a decision like the current one were made, there would be no need for an oath either; wealth would be embezzled just like that. Can the pure Sharia tolerate this? God forbid! It is very strange that the honorable judge himself knew that by claiming the jewelry was German silver, the mortgagee legally became the claimant, and the mortgagor in this regard is the defendant. That's why the burden of proof for this second point of clarification was placed on the mortgagee. Is the proof upon the claimant or the denier? The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

Evidence is upon the claimant and the oath is upon the denier.[1] (T)

So, it is absolutely accepted that the mortgagee is the claimant and it is absolutely known that providing proof for it is upon him, and it was clearly stated that he could

not provide any proof at all. And it is evident that the mortgagor did not admit to it being German silver, nor was he required to take an oath on it.

---

[1] Sahih al-Bukhari, Book of Mortgages, 1/342; Jami' al-Tirmidhi, Chapters on Judgments, 1/160; Sunan al-Daraqutni, chapter on a woman who is killed if she apostatizes, Nashar al-Sunnah Multan 4/218; al-Sunan al-Kubra, Book of Claims and Evidence, Dar Sader Beirut, 10/252.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

मामला उलट जाता है; जो मुक़दमा लेकर आया था वह प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) बन जाता है और जवाब देने वाला वादी (मुद्दई) ठहराया जाता है। इसलिए विद्वान कहते हैं कि वादी और प्रतिवादी के बीच अंतर करना एक कठिन और चुनौतीपूर्ण कार्य है, जिसमें न्यायाधीश (हाकिम) पर पूरी तरह से विचार करना एक आवश्यक कर्तव्य है। उदाहरण के लिए, ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उसके मुझ पर एक हज़ार रुपये उधार हैं। अम्र ने जवाब दिया कि मैं चुका चुका हूँ। अब अम्र वादी है क्योंकि वह ऋण चुकाने का दावा कर रहा है, और ज़ैद प्रतिवादी है क्योंकि वह इनकार कर रहा है। एक विद्वान व्यक्ति के लिए ऐसे उदाहरणों की बहुतायत छिपी नहीं है। यहाँ, जब गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने दो सौ रुपये भार के गहने गिरवी रखकर (☆☆) ऋण देने का स्वीकार किया, और हर कोई जानता है कि कोई भी दुनियादार व्यक्ति, विशेष रूप से लेनदेन करने वाला हिंदू, 2 रुपये की चीज़ गिरवी रखकर (☆☆) ऋण कभी नहीं देगा। हिंदुओं का तो सामान्य नियम है कि वे बराबर मूल्य के गहने भी कभी स्वीकार नहीं करते जब तक कि वह ऋण की राशि से डेढ़ या दोगुना न हो। तो स्पष्ट यही है कि वह आभूषण निश्चित रूप से चांदी का था और उसकी कीमत निश्चित रूप से (☆☆) से अधिक थी, तभी तो हिंदू ने उस पर (☆☆) दे दिए। अब उसका यह दावा कि गिरवी रखने वाले (राहिन) ने मुझे धोखा देकर जर्मन सिल्वर के गहने को चांदी का बताकर मुझसे (☆☆) ले लिए, पूरी तरह से ज़ाहिरी तौर पर गलत है, जो बिना सही गवाही के बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है। अन्यथा हर व्यक्ति हमेशा ऐसे धोखे का दावा करके लोगों का माल हड़प लिया करेगा, क्योंकि आज के दौर में गवाहियों का शरीयत के मानक पर खरा उतरना बहुत कठिन है, विशेषकर वहां जहां मामूली और फालतू बातों के ज़िक्र या अदम-ज़िक्र पर गवाहियां रद्द हो जाती हों। फिर मामला उनकी कसम पर आ जाएगा, और जो ऐसे पेच करते हैं उन्हें कसम खाने में क्या लगता है? और यदि वर्तमान जैसा फैसला हुआ तो कसम की भी ज़रूरत नहीं होगी, ऐसे ही माल हजम हो जाएगा। क्या पावन शरीयत इसे बर्दाश्त कर सकती है? हरगिज़ नहीं! बहुत आश्चर्य की बात है कि विद्वान न्यायाधीश स्वयं जानते थे कि गहनों को जर्मन सिल्वर बताने में गिरवी रखने वाला (मुर्तहिन) ही शरई तौर पर वादी (मुद्दई) हो गया और गिरवी रखने वाला (राहिन) इस बारे में प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) है। इसीलिए तो इस दूसरी तहकीकात का सबूत देने का भार मुर्तहिन पर रखा गया था। सबूत वादी पर होता है या मुनकिर (इनकार करने वाले) पर। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

गवाही वादी के ज़िम्मे है और कसम मुनकिर (इनकार करने वाले) पर है।[1] (त)

तो निश्चित रूप से माना गया कि मुर्तहिन वादी है और निश्चित रूप से जाना गया कि उसका सबूत देना उसी पर है, और स्पष्ट रूप से स्पष्ट किया गया कि वह बिल्कुल भी सबूत नहीं दे सका। और यह स्पष्ट है कि राहिन ने जर्मन सिल्वर होने का इकरार नहीं किया और न ही उसने इस पर कसम खाई।

---

[1] सहीह अल-बुखारी, किताब-उर-रहन 1/342; जामे' अल-तिर्मिज़ी, अबवाब-उल-अहकाम 1/160; सुनन अल-दाराकुतनी... नशर अल-सुन्ना मुल्तान 4/218; अल-सुनन अल-कुबरा, किताब अल-दावा वल-बय्यिनात, दार सादिर बेरुत, 10/252.

اس کا عکس ہو جاتا ہے جو نالش لے کر آیا مدعا علیہ ٹھہرتا اور جواب دہندہ مدعی قرار پاتا ہے۔ ولہذا علماء فرماتے ہیں کہ مدعی اور مدعا علیہ میں تمیز کرنی ایک سخت مہم و دشوار کام ہے جس میں غور کامل حاکم پر فرض تام ہے مثلاً زید عمر و پر مدعی ہوا کہ اس پر میرے ہزار روپے قرض آتے ہیں، عمرو نے جواب دیا میں ادا کر چکا ہوں اب عمرو مدعی ہے کہ ادائے دین کا دعوی کرتا ہے اور زید مدعا علیہ کہ انکار کرتا ہے، ذی علم پر اس کے نظائر کا وفور مخفی نہیں یہاں جب کہ مرتہن نے دو سو روپے بھر وزن کا زیور رہن لے کر (☆☆) قرض دینے کا اقرار اور ہر شخص جانتا ہے کہ کوئی دنیا دار علی الخصوص دادستد والا ہند و ہر گز دو روپے کا مال رہن لے کر (ما☆☆) قرض نہ دے گا، ہندوؤں کا تو عام قاعدہ ہے کہ برابر قیمت کا زیور بھی ہر گز قبول نہیں کرتے جب تک مقدار دین سے ڈیڑھادونا نہ ہو، تو ظاہر یہی ہے کہ وہ زیور ضرور چاندی کا تھا اور ضرور (☆☆) سے زیادہ قیمت کا تھا جب تو ہندو نے اس پر (ما☆☆) دے دئے۔ اب اس کا یہ ادعا کہ راہن نے مجھے دھوکا دے کر جرمن سلور کا زیور چاندی کا بتا کر (☆☆) مجھے سے لے لئے محض خلاف ظاہر ہے جو بے شہادت صحیحہ ہر گز قابل قبول نہیں ورنہ ہر شخص ہمیشہ ایسے ہی دھوکے کا ادعا کر کے لوگوں کا مال ہضم کر لیا کرے کہ آج کل شہادتوں کا معیار شرع پر ٹھیک اترنا بہت دشوار ہے خصوصاً جہاں فضول وزوائد محض باتوں کے ذکر و عدم ذکر پر گواہیاں رد ہوتی ہوں تو معاملہ خود ان کی قسم پر آ کر پڑے گا جو ایسے پیچ کریں انہیں قسم کھاتے کیا لگتا ہے اور اس فیصلہ موجودہ کا سا فیصلہ ہوا تو قسم کی بھی حاجت نہیں یوں ہی مال ہضم ہے، کیا شرعِ مطہر اسے گوارا کر سکتی ہے حاشا وکلا، سخت عجب ہے کہ فاضل مجوز کو خود معلوم تھا کہ جرمن سلور کا زیور بتانے میں مرتہن ہی شرعاً مدعی ہو

گیا اور راہن اس بارے میں مدعا علیہ ہے جب تو اس تنقیح دوم کا بار ثبوت مرتہن پر رکھا تھا، ثبوت مدعی پر ہوتا ہے یا منکر پر۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

البینۃ علی من ادعی والیمین علی من انکر[1] - گواہی مدعی کے ذمہ اور قسم منکر پر ہے۔ (ت)

تو قطعاً مانا کہ مرتہن مدعی ہے اور قطعاً جانا کہ اس کا ثبوت دینا اس پر ہے اور صاف تصریح فرمائی کہ وہ اصلاً ثبوت نہ دے سکا اور ظاہر ہے کہ راہن نے جرمن سلور ہونے کا اقرار نہ کیا نہ وہ اس پر قسم کھانے

---

[1] صحیح البخاری کتاب الرہن ۱/ ۳۴۲ و جامع الترمذی ابواب الاحکام ۱/ ۱۶۰، سنن الدار قطنی باب فی المرأۃ تقتل اذا ارتدت نشتر السنۃ ملتان ۴/ ۲۱۸، السنن الکبری کتاب الدعوی والبینات دار صادر بیروت ۱۰/ ۲۵۲

Fatawa Razawiyya Volume (18)

...if [he] denied, then evidence, confession, and refusal to swear—all three methods are non-existent. And merely this claimant's, i.e., the pledgee's oral statement being an assertion without proof would be unacceptable; if so, people's lives and properties would be destroyed and lost. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Box 1] Arabic: If people were given according to their claims, people would claim the blood and wealth of men, but the oath is upon the defendant. Urdu Translation: If people were given what they claimed, they would claim the lives and wealth of others; yes, the rule is that the oath is upon the defendant.

And from here it became clear that the narration of Durr al-Mukhtar is not related to this. That applies where the pledgee is not making a claim contrary to the apparent facts. Then his statement alone would be considered reliable because he is the possessor. Here, the proposer himself admits that the pledgee is making a claim contrary to apparent facts. Thus, it was written in the second investigation that the burden of proof is upon the defendant. Is there anyone whose word is against the apparent? Even if this narration included situations of claiming against the apparent, a single matchstick of the merchants could be worth hundreds of thousands of rupees. Zaid borrowed a hundred thousand rupees by pledging something from a merchant. When he came to repay the debt, the merchant showed him a matchbox, saying, "You pledged this and took a hundred thousand rupees from me." The debtor presents witnesses. If there occurs a difference in their mentions or omissions of some extra or useless words—which is extremely difficult to avoid in common testimonies—then those testimonies would be rejected. And now the pledgee's statement is considered reliable. A decree would be issued that a judgment is given in favor of the pledgor, but of what sort? That this very matchbox is the executable order; pay a hundred thousand rupees and take the matchbox home. Why shouldn't this situation be considered invalid? Although the general application of the narration in Durr al-Mukhtar includes it too, for it only states:

[Box 2] Arabic: The pledgor said: "The pledge was something else," and the pledgee said: "Rather, it is this which you pledged with me." The word is that of the pledgee because he is the possessor. Urdu Translation: Meaning, the pledgor said the

pledged item was something else, and the pledgee said rather it was this, then the statement of the pledgee is reliable because he is the possessor.

1. Sahih Muslim, Kitab al-Aqdhiyah, Chapter on Oath upon the Defendant, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/217
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Rahn, Matba' Mujtabai Delhi, 2/267

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (18)

...से मुनकिर हुआ तो बय्यिना (साक्ष्य), इकरार, नुकूल (शपथ से इनकार) तीनों तरीके ग़ायब हैं, और महज़ इस मुद्दई यानी मुर्तहिन (गिरवी रखने वाला) के ज़बानी बयान का बिना सुबूत मक़बूल होना नामुमकिन है; अगर ऐसा हो तो लोगों की जान व माल हलाक व तलफ़ हो जाएं। रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[बॉक्स 1] अरबी: अगर लोगों को उनके दावे के अनुसार दिया जाता, तो लोग दूसरों के खून और माल का दावा कर बैठते, लेकिन मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) पर कसम है। उर्दू अनुवाद: लोग अगर अपने दावे पर पा लें, तो लोगों के खून और माल का दावा कर बैठें; हाँ, नियम यह है कि मुद्दआ अलैहि पर कसम है।

और यहीं से ज़ाहिर हुआ कि दुर्रे मुख्तार की रिवायत का इससे सम्बन्ध नहीं है। वह वहाँ है जहाँ मुर्तहिन ज़ाहिर के खिलाफ मुद्दई न हो, तो आप ही उसका कौल (कथन) मोतबर होगा क्योंकि वह काबिज़ (कब्ज़ा धारक) है। यहाँ खुद मुजविज़ (प्रस्तावक) को एतराज है कि मुर्तहिन ज़ाहिर के खिलाफ मुद्दई है। तब तो दूसरी तहक़ीक़ में लिखा था कि सबूत मुद्दआ अलैहि की ज़िम्मेदारी है। क्या जिसकी बात ज़ाहिर के खिलाफ है? अगर ज़ाहिर के खिलाफ दावे की स्थिति में भी यह रिवायत शामिल हो, तो बनियों की एक-एक दियासलाई लाख-लाख रुपये की हो जाए। ज़ैद ने किसी बनिए से कुछ गिरवी रखकर लाख रुपये उधार लिए। जब वह कर्ज़ चुकाने आया, तो बनिए ने दियासलाई की एक डिबिया दिखाई कि यह गिरवी रखकर तुम मुझसे लाख रुपये ले गए थे। देनदार गवाह पेश करे, उनमें किसी शब्द के कम या ज़्यादा होने का फर्क पड़ जाए—जो आम गवाहियों में होना बहुत संभव है—तो गवाहियां रद्द हो गईं। और अब मुर्तहिन का बयान मोतबर है। हुक्म हो जाएगा कि राहिन (गिरवी रखने वाला) को डिक्री दी गई, मगर कैसी? कि यही दियासलाई काबिल-ए-नफ़ाज़ हुक्म है; लाख रुपये अदा करो और दियासलाई घर ले जाओ। इस सूरत को बातिल (अमान्य) क्यों न मानें? हालाँकि दुर्रे मुख्तार की रिवायत का इत्लाक (अनुप्रयोग) इस पर भी शामिल है, उसमें तो बस इतना है कि:

[बॉक्स 2] अरबी: राहिन ने कहा कि गिरवी रखी चीज़ कुछ और थी और मुर्तहिन ने कहा बल्कि यही थी जो तुमने मेरे पास गिरवी रखी थी, तो बात मुर्तहिन की मानी जाएगी क्योंकि वह काबिज़ है। उर्दू

अनुवाद: यानी राहिन ने कहा कि मरहून (गिरवी रखी चीज़) कुछ और थी, मुर्तहिन ने कहा बल्कि यही थी, तो मुर्तहिन का बयान मोतबर है क्योंकि वह काबिज़ है।

1. सही मुस्लिम, किताबुल अक्ज़िया, बाब अल-यमीन अलल मुद्दआ अलैहि, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/217
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल रहन, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/267

سے منکر ہوا تو بینہ اقرار نکول تینوں طریقے معدوم، اور محض اس مدعی یعنی مرتہن کے زبانی بیان کا جزم بلا ثبوت ہونا نامقبول، یوں ہو تو لوگوں کے جان و مال ہلاک و تلف ہوں۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[Box 1] لو یعطی الناس بدعوھم لادعی ناس دماء رجال واموالھم ولکن الیمین علی المدعی علیہ ۱۔ لوگ اگر اپنے دعوٰی پر دے دئے جائیں تو لوگوں کے خون اور مال کا دعوٰی کر بیٹھیں ہاں یوں ہے کہ مدعا علیہ پر قسم ہے۔

اور یہیں سے ظاہر ہوا کہ روایت درمختار کو اس سے علاقہ نہیں وہ وہاں ہے کہ مرتہن خلاف ظاہر کا مدعی نہ ہو تو آپ ہی اس کا قول معتبر ہوگا کہ وہ قابض ہے یہاں خود مجوز کو اعتراف ہے کہ مرتہن امر خلاف ظاہر کا مدعی ہے جب تو تنقیح دوم میں لکھا تھا کہ ثبوت ذمہ مدعا علیہ ہے، کیا جس کی بات ظاہر کے خلاف ہے، اگر ادعائے خلاف ظاہر کی حالت کو بھی یہ روایت شامل ہو تو بنیوں کی ایک ایک دیا سلائی لاکھ لاکھ روپے کی ہو جائے، زید نے کسی بننے سے کچھ رہن رکھ کر لاکھ روپے قرض لئے جب وہ قرض ادا کرنے آئے یہ دیا سلائی کی ایک ڈبیا دکھائی کہ یہ رہن رکھ کر لاکھ روپے مجھ سے لے گئے تھے مدیون گواہ پیش کرے ان میں کسی لفظ زائد و بیکار کے ذکر و ترک کا اختلاف پڑ جائے جس سے عام شہادتوں کا خالی ہونا سخت ہی دشوار ہے گواہیاں تو یوں رد ہو گئیں اور اب قول مرتہن کا معتبر ہے، حکم ہو جائے کہ راہن کو ڈگری دی گئی مگر کیسی، یوں کہ یہی دیا سلائی قابل نفاذ حکم ہے لاکھ روپے ادا کر کے دیا سلائی گھر کو لے جائے، اس صورت کو باطل مانئے تو کیوں، حالانکہ روایت درمختار کا اطلاق اسے بھی شامل ہے اس میں اسی قدر تو ہے کہ :

[Box 2] قال الراهن الرهن غير هذا وقال المرتهن بل هذا هو الذي رهنته عندی فالقول للمرتهن لانه القابض ۲۔ یعنی راہن نے کہا مرہون اور چیز تھی، مرتہن نے کہا بلکہ یہی تھی، تو قول مرتہن کا معتبر ہے کہ وہ قابض ہے۔

۱ صحیح مسلم کتاب الاقضیة باب الیمین علی المدعی علیہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۷ ۲

درمختار کتاب الرهن مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۶۷

Fatawa-e-Razawiya Volume 18

From this, why would the issue of one lakh rupees and a matchbox be excluded? Whether it was the mortgage itself or something else, it applies here as well. Inevitably, it must be accepted that this does not include the case where the mortgagee makes a claim contrary to the obvious appearance; the exact same reason exists here too, the mortgagee has become the claimant against the obvious, hence the burden of proof was on him. Inevitably, it is stated in Alamgiriya:

The apparent state belies him (i.e., the mortgagee) in what he says, so his word will not be accepted when the mortgagor denies it; it is similarly stated in al-Muhit. (T)

Then, even more strange than this, is that action was taken contrary to even this irrelevant narration. In the narration, the word is accepted for the mortgagee, and the meaning of someone's word being credible is that an oath will be taken from him; if he takes the oath, his word will be accepted. The learned judge himself admits that the mortgagee's word is credible but under oath. However, in the circular situation, his word became credible even without an oath, and his excuse written was that the claimant did not request his oath. Subhan Allah! If the claimant cannot provide witnesses and does not himself request the defendant's oath because this practice is becoming like something abolished in these courts, then is the judge now commanded to accept the defendant's word against the claimant without witnesses and without an oath and give a judgment? It is stated in Fatawa Imam Qazi Khan, al-Ashbah wa'n-Naza'ir, and Fatawa Khayriyya:

A judge does not decide except based on proof, and that proof is evidence (witnesses), or admission, or refusal to take an oath. (T)

Then the irony is that all the trouble fell on the poor claimant's head, that by giving (☆☆) a 'chehra-dar' (coin), take a two-rupee toy, and it was stated that the claimant's decree was issued. In short, to annul this decision...

---

[1] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Rahn, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/492.
[2] Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Waqf, Section on Claim of Waqf, Naval Kishore Lucknow, 4/427; Fatawa Khayriyya, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/51; Al-Ashbah wa'n-Naza'ir, Art 2, Kitab al-Qada' wa'sh-Shahadat, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/338.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

इससे लाख रुपये और माचिस की डिबिया का मसला कैसे बाहर हो जाएगा? गिरवी यही थी या और कुछ, यहाँ भी सच है। अनिवार्य रूप से यह मानना होगा कि इसमें वह स्थिति शामिल नहीं है जिसमें बंधकदार (mortgagee) स्पष्ट तथ्य के विरुद्ध दावा करे; ठीक यही कारण यहाँ भी है, बंधकदार स्पष्ट तथ्य के विरुद्ध दावेदार बन गया है, इसलिए प्रमाण का भार उस पर था। अनिवार्य रूप से आलमगीरिया में कहा गया है:

प्रत्यक्ष स्थिति उसे (यानी बंधकदार को) उसके कहे में झुठलाती है, इसलिए उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी जब गिरवी रखने वाला (mortgagor) इसका खंडन कर रहा हो; 'मुहीत' में भी ऐसा ही है। (त)

फिर इससे भी अजीब बात यह है कि इस अप्रासंगिक रिवायत के भी विरुद्ध कार्य किया गया। रिवायत में बंधकदार के लिए बात मानी गई है, और किसी की बात विश्वसनीय होने का अर्थ यह है कि उससे शपथ ली जाएगी; यदि वह शपथ लेता है, तो उसकी बात स्वीकार्य होगी। स्वयं विद्वान अनुमति देने वाले (मुजौविज़) को स्वीकार है कि बंधकदार की बात विश्वसनीय है लेकिन शपथ के साथ। किंतु इस मामले में, बिना शपथ के ही उसकी बात विश्वसनीय हो गई और उसका बहाना यह लिखा गया कि वादी ने उसकी शपथ की माँग नहीं की। सुभान अल्लाह! यदि वादी गवाह न दे सके और स्वयं प्रतिवादी की शपथ की माँग भी न करे क्योंकि इन अदालतों में यह प्रथा समाप्त होने जैसी हो रही है, तो क्या अब न्यायाधीश को आदेश है कि बिना गवाह और बिना शपथ के स्वयं ही प्रतिवादी की बात वादी के विरुद्ध स्वीकार करके फैसला दे दे? फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान, अल-अशबाह व अन-नज़ैर और फ़तावा खैरिया में है:

न्यायाधीश केवल प्रमाण के आधार पर निर्णय करेगा और वह प्रमाण गवाही या स्वीकारोक्ति या शपथ से इनकार है। (त)

फिर विडंबना यह है कि सारी मुसीबत बेचारे वादी के सिर पड़ी कि (☆☆) 'चेहरा-दार' (सिक्का) देकर दो रुपये का खिलौना ले ले और यह कहा गया कि वादी की डिक्री हुई। संक्षेप में, इस निर्णय को रद्द करना...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-रहन, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/492। [2] फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताब अल-वक़्फ़, वक़्फ़ के दावे का अनुभाग, नवल किशोर लखनऊ, 4/427; फ़तावा खैरिया, किताब अद-दवा, दार अल-मारिफ़त बेरूत, 2/51; अल-अशबाह व अन-नज़ैर, कला 2, किताब अल-क़ज़ा व अश-शहादात, इदारातुल कुरान कराची, 1/338।

اس سے لاکھ روپے اور دیا سلائی کی ڈبیہ کا مسئلہ کیوں کر خارج ہو جائے گا۔ رہن یہی تھی یا اور چیز تھی یہاں بھی صادق۔ لاجرم ماننا پڑے گا کہ یہ اس صورت کو شامل نہیں جس میں مرتہن خلافِ ظاہر ادعا کرے تو بعینہ یہی علت یہاں بھی ہے، مرتہن خلافِ ظاہر ہی کا مدعی ہوا ہے جب تو اس تنقیح کا بار ثبوت اس پر تھا، لاجرم عالمگیر یہ میں فرمایا: الظاہر یکذبہ (ای المرتھن) فیما قال فلا یقبل قولہ اذا جحد الراھن ذلک کذا فی المحیط ۱۔ ظاہرِ حال اس کو یعنی مرتہن کو جھوٹا قرار دیتا ہے لہذا اس کا قول معتبر نہ ہوگا جبکہ راہن اس کا انکار کر رہا ہے محیط میں یونہی ہے۔ (ت)

پھر اس سے بھی عجیب تر یہ ہے کہ اس روایتِ غیر متعلقہ کے بھی خلاف کیا گیا روایت میں قول مرتہن کیلئے مانا ہے اور قول کسی کا معتبر ہونے کے یہ معنی ہیں کہ اس سے حلف لیا جائے گا اگر حلف کرے اس کا قول مقبول ہو، خود فاضل مجوز کو اقرار ہے کہ قولِ مرتہن معتبر ہے مگر بحلف، صورتِ دائرہ میں بے حلف ہی اسی کا قول معتبر ہو گیا اور اس کا عذر یہ تحریر فرمایا کہ مدعی نے اس کے حلف کی استدعا نہ کی، سبحان اللہ اگر مدعی گواہ نہ دے سکے اور حلف مدعاعلیہ کی خود استدعا بھی نہ کرے کہ ان کچہریوں میں یہ معمول کالمنسوخ ہو رہا ہے تو اب قاضی کو حکم ہے کہ بلا گواہ و بلا حلف خود بخود قول مدعاعلیہ خلاف مدعی قبول کرکے فیصلہ دے دے، فتاوٰی امام قاضی خاں واشباہ والنظائر و فتاوٰی خیر یہ میں ہے: القاضی لایقضی الا بالحجۃ وھی البینۃ او الاقرار والنکول ۲۔ قاضی صرف حجت کی بناء پر فیصلہ کرے گا اور وہ حجت گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار ہے۔ (ت)

پھر لطف یہ کہ ساری بلا تو مدعی بیچارے کے سر پڑی کہ (☆☆) چہرہ دار دے کر دو روپے کا کھلونا لے لے اور نام یہ فرمایا گیا کہ مدعی کی ڈگری ہوئی۔ بالجملہ اس فیصلے کا منسوخ کرنا

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الرہن الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/۴۹۲ ۲ فتاویٰ قاضی خان کتاب الوقف فصل فی دعوی الوقف نولکشور لکھنو ۴/۴۲۷، فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دار المعرفة بیروت ۲/۵۱، الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادات ادارة القرآن کراچی ۱/۳۳۸

It is necessary, rather, how can one even call it abrogated? Abrogated is that which has some existence, not a proposal that has no connection with any Sharia-based, rational, or customary basis, in which the mortgagee, having become the claimant, was accepted as credible, and that too in such a way that his mere words were accepted without an oath. We ask Allah for forgiveness and safety, in all fairness. Here, the rule of judgment is that if those two testimonies of the mortgagor's witnesses have been presented in accordance with Sharia, then it is established that the silver jewelry weighs two hundred rupees weight. The mortgagee should be required to present silver jewelry of that weight. If he brings it and it matches the details provided by the mortgagor, then well and good. If the mortgagor says this is not that jewelry, then the narration from Durr al-Mukhtar regarding this issue will apply: if the mortgagor does not bring witnesses for the details, an oath will be taken from the mortgagee. If he swears, then the silver jewelry weighing two hundred rupees presented by the mortgagee will be considered the mortgaged item. The mortgagor will pay (17 masha) and take that silver jewelry. If the mortgagee denies having any silver jewelry at all, it will be established that he has lost the jewelry. In exchange for one hundred and fifteen rupees weight, the mortgagee's debt is cancelled, and the remaining (eighty-five units) rupee weight of silver should be returned to the mortgagor. It is mentioned in Alamgiri, in the chapter on mortgaging silver for silver:

Arabic Text	**Urdu Translation**
It is permissible to mortgage dirhams and dinars. If they are mortgaged for the same currency and are lost, they are lost for an equal amount of the debt, even if they differ in quality. This is according to Imam Abu Hanifa, may Allah be pleased with him, etc. And Allah knows best.	It is permissible to keep dirhams and dinars as collateral. If they are kept as collateral in kind, then upon being lost, their equivalent becomes mandatory, even if both parties differ in quality (good or bad). This is the view according to Imam Abu Hanifa, may Allah be pleased with him. etc. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 8988 to 89: From Rampur State, Mohalla Gher Mardan Khan, sent by Mr. Zia-ud-Din, 8 Ramadan-ul-Mubarak 1325 AH.

Question 1: What do the scholars of religion and jurists of the clear Sharia say in this situation: Hindah is a claimant for her dower (Mahr) from her father according to the

prescribed shares, and her father's side claims an acquittal (Ibra) of the dower debt. To prove the acquittal of the dower debt, Hindah's father presented two men and two women as witnesses. Their statement is quoted word for word, and it is requested whether, according to jurisprudential narrations, the statement of the witnesses included in the fatwa is sufficient to prove the acquittal of the dower debt or not?

---

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Rahn, Chapter Ten, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/374.

यह आवश्यक है, बल्कि इसे निरस्त करना भी क्या कहें? निरस्त वह होता है जिसका कुछ अस्तित्व हो, न कि वह प्रस्ताव जिसका किसी शरीयत, तर्कसंगत या प्रथागत आधार से कोई संबंध न हो, जिसमें गिरवीदार (मुर्तहिन) को, जिसने दावा किया था, विश्वसनीय मान लिया गया, और वह भी इस तरह कि उसकी कोरी बात बिना शपथ के स्वीकार कर ली गई। हम अल्लाह से क्षमा और सुरक्षा मांगते हैं, निष्पक्षता के साथ। यहाँ निर्णय का नियम यह है कि यदि गिरवी रखने वाले (राहिन) के गवाहों की वे दो गवाहियाँ शरीयत के अनुसार गुज़र चुकी हैं, तो उनसे चांदी के आभूषण का वज़न दो सौ रुपये भर होना निश्चित रूप से सिद्ध है। गिरवीदार पर यह अनिवार्य किया जाए कि वह इतने वज़न का चांदी का आभूषण पेश करे। यदि वह ले आए और वह उसी विवरण के अनुसार हो जो गिरवी रखने वाले ने बयान किया है, तो ठीक है। और यदि गिरवी रखने वाला कहे कि यह वह आभूषण नहीं है, तो अब इस मसले से संबंधित 'दुर्रे मुख्तार' की रिवायत लागू होगी: यदि गिरवी रखने वाला विवरण पर गवाह न लाया, तो गिरवीदार से शपथ ली जाएगी। यदि वह शपथ ले ले, तो दो सौ रुपये भर का चांदी का आभूषण जिसे गिरवीदार पेश करेगा, वही गिरवी रखा हुआ माना जाएगा। राहिन (17 माशा) देकर वह चांदी का आभूषण ले ले। और यदि गिरवीदार चांदी के आभूषण से बिल्कुल इनकार ही कर दे, तो यह माना जाएगा कि उसने आभूषण को नष्ट कर दिया है। एक सौ पंद्रह रुपये भर के बदले गिरवीदार का ऋण समाप्त हो गया, शेष (पिचासी [इकाई]) भर चांदी राहिन को वापस दे दे। आलमगीरी के'चांदी के बदले चांदी के रहन' के अध्याय में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
दिरहम और दीनार का रहन रखना जायज़ है। यदि वे अपनी ही जाति के बदले रहन रखे गए हों और नष्ट हो जाएं तो वे ऋण के बराबर नष्ट हुए माने जाएंगे, चाहे वे गुणवत्ता में भिन्न हों। और यह इमाम अबू हनीफा रज़ियल्लाहु अन्हु के अनुसार है। इत्यादि। और अल्लाह ही बेहतर जानता है।	दिरहम और दीनारों का रहन रखना जायज़ है। तो अगर ये उसी प्रकार के रहन रखे गए हों, तो नष्ट हो जाने पर उनके समान का अनिवार्य होना होगा, भले ही दोनों पक्ष अच्छी और खराब गुणवत्ता में अंतर करें। और यह इमाम अबू हनीफा रज़ियल्लाहु अन्हु के यहाँ है। इत्यादि। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 8988 से 89: रियासत रामपुर, मोहल्ला घेर मर्दान खां से, प्रेषक ज़िया-उद-दीन साहब, 8 रमज़ान-उल-मुबारक 1325 हिजरी।

सवाल 1: धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस स्थिति में क्या फरमाते हैं: हिन्दा अपने पिता से अनिवार्य हिस्सों के अनुसार मेहर की दावेदार है, और उसके पिता का पक्ष मेहर के ऋण की मुक्ति (इबरा) का दावा कर रहा है। मेहर ऋण की मुक्ति साबित करने के लिए हिन्दा के पिता ने दो पुरुष और दो महिलाओं को गवाह के तौर पर पेश किया है। उनका शब्द-दर-शब्द बयान नकल करके निवेदन है कि क्या फिकही रिवायतों के अनुसार, फतवे में शामिल गवाहों का बयान मेहर ऋण की मुक्ति साबित करने के लिए पर्याप्त है या नहीं?

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुर रहन, बाब दसवां, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/374।

لازم ہے بلکہ اسے تو منسوخ کرنا بھی کیا کہئے منسوخ تو وہ ہو جو کچھ وجود بھی رکھتا ہو نہ یہ کہ تجویز کہ اصلاً کسی اصل شرعی، عقلی، عرفی سے لگاؤ نہیں رکھتی جس میں مرتہن کو کہ مدعی ہولیا، مقبول القول مانا گیا اور وہ بھی ایسا کہ اس کی نری زبان بلا حلف مقبول، نسأل اللہ العفو والعافیۃ انصافاً (ہم اللہ تعالی سے عفو و معافی کا سوال کرتے ہیں انصاف کے طور پر) یہاں طریق حکم یہ ہے کہ اگر گواہان راہن کی وہ دونوں شہادتیں بروجہ شرعی گزر چکی ہیں تو ان سے زیور نقرئی وزنی دوسو روپے بھر ہونا ضرور ثابت ہے۔ مرتہن پر لازم کیا جائے کہ چاندی کا زیور اتنے وزن کا پیش کرے اگر وہ لے آئے اور اسی تفصیل کے مطابق ہو جو راہن نے بیان کی فبہا، اور اگر راہن کہے کہ یہ وہ زیور نہیں تو اب روایت درمختار اس مسئلہ سے متعلق ہوگی راہن تفصیل پر گواہ نہ لایا تو مرتہن سے حلف لے، اگر وہ حلف کرے تو نقرئی دوسو روپے بھر کا زیور کہ مرتہن پیش کرے مرہون قرار پائے راہن (ماصہ ۱۷) دے کر وہ چاندی کا زیور لے لے، اور اگر مرتہن زیور نقرہ سے منکر ہی رہے تو یہ ٹھہرے گا کہ زیور اس نے تلف کر دیا ایک سو پندرہ روپے بھر کے عوض تو مرتہن کا دین ساقط ہو گیا باقی (پچاسی صلہ) روپے بھر چاندی راہن کو واپس دے۔ عالمگیری باب رہن الفضۃ بالفضۃ میں ہے:

| یجوز رہن الدراہم والدنانیر فان رہنت بجنسہا فہلکت ہلکت بمثلہا من الدین وان اختلفا فی الجودۃ وھذا عند ابی حنیفۃ رضی اللہ تعالی عنہ الخ واللہ تعالی اعلم۔ | دراہم و دیناروں کا رہن رکھنا جائز ہے تو اگر یہ بجنسہا رہن رکھے گئے ہوں تو ہلاک ہو جانے پر ان کی مثل لازم ہوگی اگرچہ دونوں فریق جید اور ردی ہونے میں اختلاف بھی کریں اور یہ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالی عنہ کے ہاں ہے۔ الخ واللہ تعالی اعلم (ت) |

مسئلہ ۸۹۸۸ تا ۸۹: از ریاست رام پور محلہ گھیر مردان خاں مرسلہ ضیاء الدین صاحب ۸ رمضان المبارک ۱۳۲۵ھ

سوال اول: کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس صورت میں کہ ہندہ دعویدار مہر کی پدر اپنے سے بقدر حصہ فرائض کے ہے اور پدر اس کا ابراء دین مہر کا مجیب ہے ثبوت ابراء دین مہر میں دو مرد اور دو عورتیں پدر ہندہ نے گزرانے ہیں جن کا حرف بحرف بیان نقل کرکے گزارش ہے کہ بروایات فقہیہ بیان شہود مشمولہ فتوی ثبوت ابراء دین مہر میں کافی ہے یا نہیں؟

---

[1] فتاوی ہندیة کتاب الرہن الباب العاشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۳۷۴

Fatawa Razawiyya Volume 18

Second Question: Hindah claims that her mother was married to Bakr with a dower (Mahr) of fifty thousand rupees; she requests her share as per inheritance laws from Bakr. Bakr's response is peculiar: he claims he doesn't remember the amount of Mahr, but Hindah's mother forgave it to him. He presented testimony regarding the forgiveness of Mahr, but said testimony was not deemed sufficient or restorative by the court. Hindah, regarding the proof of the Mahr amount, argues that she would have needed to provide proof if the defendant, i.e., Bakr, had disputed the amount. Bakr has neither admitted nor denied the requested amount but has remained silent, only claiming its remission, which he failed to prove. Now, according to Sharia, in the absence of proof of remission, should the court grant a decree for the Mahr debt in favor of the plaintiff, despite her not proving the specific amount? Provide a ruling, and may you be rewarded.

Statements related to the question Statement of the first man: I bear witness for the sake of Allah that I was sitting at Bakr's place when Amr came for the purpose of reciting Fatiha. After the Fatiha, Amr asked Zaid, Bakr's brother, whether Bakr's wife had forgiven her Mahr or not. In my presence, Zaid, Bakr's brother, said she forgave it before me and Karim, and told Amr that you all should be witnesses. It was after 12 o'clock in the afternoon. This conversation happened on the second or third day after Bakr's wife's death, I don't recall exactly. Question: Did Amr ask if Bakr's wife had forgiven the Mahr or if Ladan's mother had? I don't remember exactly what was said, in response to which Zaid said the Mahr was forgiven. Zaid also stated several other times in our presence that Ladan's mother had forgiven the Mahr. Question: How long has it been since the passing of Bakr's wife? Approximately eighteen to twenty years. Question on behalf of Bakr: Was Karim the biological brother of the woman? Answer: As far as I think, they were biological. Statement of the second man: Taking Allah as the Omnipresent and Omniscient witness, I testify for the sake of Allah that after the death of Muhammad Shafi, i.e., Bakr's wife, the daughter of Miyan Faizullah Shah, I went for her Fatiha. I asked Zaid, Bakr's brother, if Karim's sister, Ladan's mother, had forgiven the Mahr to Bakr. Both Zaid and Karim said that Ladan's mother had forgiven the Mahr and said to be witnesses to this. A period of eighteen to nineteen years has passed. It was noon. This event took place on the second day after the death. Statement of the woman: Approximately twenty years have passed since Bakr's wife forgave her husband Bakr the Mahr. It was asked three times to whom it was forgiven; the answer given was to Bakr. Question: Is the amount of

Mahr known? The amount of Mahr was not mentioned in my presence at that time. Zubairah was Bakr's wife; she passed away two days after forgiving the Mahr, she was suffering from tuberculosis (Hectic fever).

दूसरा सवाल: हिंदा का दावा है कि उसकी माँ का निकाह बकर के साथ पचास हज़ार रुपये महर की राशि पर हुआ था; उसे बकर से विरासत के नियमों के अनुसार उसका हिस्सा दिलाया जाए। बकर का जवाब अजीब है: वह कहता है कि उसे महर की राशि याद नहीं है लेकिन हिंदा की माँ ने महर उसे माफ़ कर दिया था। उसने महर की माफ़ी के बारे में गवाही भी पेश की, लेकिन उक्त गवाही अदालत में पर्याप्त और सिद्ध नहीं हुई। हिंदा महर की राशि के प्रमाण के बारे में कहती है कि उसे महर की राशि का प्रमाण तब देना पड़ता जब प्रतिवादी, यानी बकर, महर की राशि में कमी या वृद्धि की बात करता। बकर ने मांगी गई राशि को न तो स्वीकार किया है और न ही नकारा है, बल्कि वह चुप है, उसने केवल माफ़ी (इब्रा) का दावा किया था जिसे वह साबित नहीं कर सका। अब, शरीयत के अनुसार, माफ़ी के प्रमाण के अभाव में, क्या अदालत को वादी के पक्ष में महर ऋण की डिक्री देनी चाहिए, बावजूद इसके कि उसने महर ऋण की राशि साबित नहीं की है? स्पष्ट करें, पुण्य प्राप्त करें।

सवाल से संबंधित बयान पहले पुरुष का बयान: मैं अल्लाह के लिए गवाही देता हूँ कि मैं बकर के यहाँ बैठा था जब अम्र फातिहा पढ़ने के उद्देश्य से आए। फातिहा के बाद, अम्र ने बकर के भाई ज़ैद से पूछा कि बकर की पत्नी ने अपना महर माफ़ कर दिया या नहीं। मेरे सामने बकर के भाई ज़ैद ने कहा कि मेरे और करीम के सामने माफ़ कर दिया और अम्र से कहा कि आप सब लोग गवाह रहना। यह दोपहर 12 बजे के बाद का समय था। यह बातचीत बकर की पत्नी की मृत्यु के दूसरे या तीसरे दिन की है, ठीक से याद नहीं। सवाल: अम्र ने पूछा था कि बकर की पत्नी ने महर माफ़ किया या लड्डन की माँ ने? मुझे ठीक से याद नहीं कि क्या कहा गया था, जिसके जवाब में ज़ैद ने कहा कि महर माफ़ कर दिया गया। ज़ैद ने हमारे सामने कई अन्य बार भी कहा कि लड्डन की माँ ने महर माफ़ कर दिया। सवाल: बकर की पत्नी के इंतकाल को कितना समय बीत गया? लगभग अठारह-बीस साल हुए। बकर की ओर से सवाल: क्या करीम उस महिला के सगे भाई थे? जवाब: जहाँ तक मेरा ख्याल है, वे सगे थे। दूसरे पुरुष का बयान: अल्लाह को हाज़िर-नाज़िर मानकर गवाही देता हूँ, अल्लाह के लिए यह गवाही देता हूँ कि मुहम्मद शफ़ी यानी बकर की पत्नी, मियाँ फ़ैज़ुल्लाह शाह की बेटी की मृत्यु के बाद मैं फातिहा के लिए गया था। मैंने बकर के भाई ज़ैद से पूछा कि क्या करीम की बहन, लड्डन की माँ ने बकर को महर माफ़ कर दिया? ज़ैद और करीम दोनों ने कहा कि लड्डन की माँ ने महर माफ़ कर दिया और कहा कि इस बात पर गवाह रहना। अठारह-उन्नीस साल का समय बीत चुका है। दोपहर का समय था। यह घटना मृत्यु के दूसरे दिन की है। स्त्री का बयान: लगभग बीस साल बीत गए

जब बकर की पत्नी ने अपने पति बकर को महर माफ़ कर दिया था। तीन बार पूछा गया कि किसे माफ़ किया; जवाब दिया गया बकर को। सवाल: क्या महर की राशि ज्ञात है? महर की राशि के बारे में उस समय मेरे सामने कोई चर्चा नहीं हुई। ज़ुबैदा बकर की पत्नी थीं; महर माफ़ करने के दो दिन बाद उनका इंतकाल हो गया, वे तपेदिक (दिक्) से पीड़ित थीं।

पृष्ठ 379 / 738

سوال دوم: ہندہ دعویدار اس امر کی ہے کہ میری ماں کا نکاح بتعداد مہر پچاس ہزار روپیہ بکر کے ساتھ ہوا ہے بکر سے بقدر حصہ فرائض دلا یا جائے بکر عجیب ہے کہ تعداد مہر مجھے یاد نہیں مگر والدہ ہندہ نے مہر مجھے معاف کر دیا ابرائے مہر کی شہادت بھی پیش کی لیکن شہادت مذکور عند العدالت کافی و مثبت نہ ہوئی ہندہ ثبوت تعداد مہر میں یہ کہتی ہے کہ مجھے ثبوت تعداد مہر کا اس وقت دینا تھا جب کہ مدعاعلیہ یعنی بکر کمی بیشی تعداد مہر میں کلام کرتا بکر کو تعداد مستدعیہ سے اقرار و انکار نہیں بلکہ سکوت ہے صرف ابراء کا دعویٰ تھا جس کو ثابت نہ کر سکا، اب عند الشرع عدالت کو در صورت عدم ثبوت ابراء دین مہر ڈگری بحق مدعیہ با وجود نہ ثابت کرنے تعداد دین مہر کے دینی چاہئے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

بیانات متعلق سوال بیان مرد اول کا: گواہی اللہ کے واسطے دیتا ہوں کہ میں بکر کے یہاں بیٹھا تھا کہ عمرو بغرض فاتحہ پڑھنے کے آئے بعد فاتحہ کے عمرو نے زید برادر بکر سے دریافت کیا کہ بکر کی بی بی نے اپنا مہر بخش دیا یا نہیں میرے سامنے زید برادر بکر نے کہا کہ میرے اور کریم کے سامنے بخش دیا اور عمرو سے کہا کہ تم سب لوگ گواہ رہنا وقت ۱۲ بجے دن کے بعد کا تھا بکر کی بی بی کے مرنے کے دوسرے یا تیسرے روز کا یہ ذکر ہے خوب یاد نہیں، سوال: عمرو نے دریافت کیا تھا کہ بکر کی بی بی نے مہر بخش دیا یا لڈن کی ماں نے؟ مجھے یاد نہیں کہ کیا کہا تھا جس کے جواب میں زید نے کہا کہ مہر بخش دیا، زید نے اور بھی چند مرتبہ ہمارے روبرو بیان کیا کہ لڈن کی ماں نے مہر بخش دیا۔ سوال: بکر کی بی بی کے انتقال کو کس قدر مدت گزری؟ تخمیناً اٹھارہ بیس سال ہوئے۔ سوال منجانب بکر: کریم مسماۃ کے حقیقی بھائی تھے؟ جواب: میں جہاں تک خیال کرتا ہوں حقیقی تھے۔ بیان دوسرے مرد کا: اللہ کو حاضر ناظر جان کر گواہی

دیتا ہوں اللہ کے واسطے یہ گواہی دیتا ہوں کہ میں بعد مرنے محمد شفیع یعنی بکر کی بی بی کے میاں فیض اللہ شاہ کی بیٹی کی فاتحہ کو گیا تھا میں نے زید برادر بکر سے دریافت کیا کہ کریم کی بہن ، لڈن کی ماں نے مہر بکر کو بخش دیا زید اور کریم دونوں نے کہا لڈن کی ماں نے مہر معاف کر دیا اور یہ کہا کہ اس بات پر گواہ رہنا اٹھارہ انیس سال کا عرصہ گزرا وقت دوپہر کا تھا یہ واقعہ مرنے سے دوسرے دن کا ہے۔ بیان عورت کا: عرصہ تخمیناً بیس سال کا گزرا کہ بکر کی بی بی نے اپنے خاوند بکر کو مہر بخش دیا تھا تین مرتبہ سوال کیا کہ کس کو بخشا، جواب دیا بکر کو سوال مہر کی تعداد معلوم نہیں تعداد مہر کی بابت اس وقت ذکر میرے سامنے نہیں ہوا زبیدہ بکر کی بی بی تھیں مہر بخشنے سے دو روز بعد انتقال ہو گیا دق میں مبتلا تھیں

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

It was two hours past nightfall, only women were there, no men, except for their brothers who were present. Khalid, on behalf of Bakr, asked where Zaid was at that time. Was he present at home?

Statement of the second woman: I testify for the sake of Allah that I had gone to Bakr's house to inquire about his wife's health. Bakr's daughter asked her about the dower (Mahr). She opened her eyes and said, "I have forgiven the dower, and please have my other rights forgiven by him as well." It was two hours into the night. How many men were there? None, only women. Was the one who testified earlier present? She said, "Yes, she was present." She passed away two days after forgiving the dower. At the time she forgave the dower, she was in full possession of her senses.

The Answer: (1) The statements of the four witnesses have been reviewed. Not a single statement among them is worthy of any consideration; they are purely irrelevant and flawed. Witnessing is based on observation and personal presence. Neither of the two men states that they saw the defendant's wife forgive the dower themselves. Instead, they describe hearing it from the wife's brothers or just the husband's brother. The forgiveness of dower is not among those exceptional matters where testimony based on hearsay is permissible. It is stated in Al-Hidayah:

Arabic Text	**Urdu Translation**
It is not permissible for witnesses to testify about something they have not personally witnessed, except for lineage, death, marriage, consummation (intercourse), and the appointment of a judge. This is based on Istihsan (juridical preference), while Qiyas (analogy) suggests it should not be permissible because the word Shahadah (testimony) is derived from Mushahadah (observation), which occurs through personal witnessing. Since that didn't happen, it becomes like a sale. The reason for Istihsan is that these matters are specific to the observation of their	It is not permissible for witnesses to give any testimony without seeing it for themselves, except for lineage, death, marriage, consummation i.e. intercourse, and the authority of a judge. This is based on Istihsan, whereas Qiyas dictates that it should not be permissible in these matters either, because the word 'Shahadat' is derived from 'Mushahada' (observation) and can only occur through personal witnessing, which is absent here. Therefore, these matters should be like other transactions like buying and selling. However, the reason for Istihsan is that these matters are specific to the

Arabic Text

causes, which are observed by specific people. Based on these causes, the rulings of these matters remain for ages. So, if hearsay testimony were not accepted in these matters...

Page 380 of 738

Urdu Translation

observation of their causes, which are observed by specific people. Based on these causes, the rulings of these matters remain for ages. So, if testimony based on hearing/telling in these matters...

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

रात के दो घंटे बीत चुके थे, वहाँ केवल औरतें थीं, कोई मर्द नहीं था, बस उनके भाई मौजूद थे। खालिद ने बक्र की ओर से पूछा कि ज़ैद उस समय कहाँ थे? क्या वह घर में मौजूद थे?

दूसरी औरत का बयान: मैं अल्लाह के वास्ते गवाही देती हूँ कि मैं बक्र के घर उनकी पत्नी का हाल जानने गई थी। बक्र की बेटी ने उनसे मेहर के बारे में पूछा। उन्होंने आँखें खोलीं और कहा, "मैंने मेहर माफ़ कर दिया और मेरे अन्य हक़ भी उनसे माफ़ करवा देना।" रात के दो घंटे बीत चुके थे। वहाँ कितने मर्द थे? कोई नहीं, सिर्फ औरतें थीं। क्या वह औरत मौजूद थी जिसने पहले गवाही दी? कहा, "हाँ, वह मौजूद थी।" मेहर माफ़ करने के दो दिन बाद उनका देहांत हो गया। जिस समय उन्होंने मेहर माफ़ किया, उस समय वह पूरे होश-ओ-हवास में थीं।

जवाब: (1) चारों गवाहों के बयान देखे गए। उनमें से एक भी बयान इस काबिल नहीं है कि उसकी ओर ज़रा भी ध्यान दिया जाए; वे पूरी तरह बेमानी और त्रुटिपूर्ण हैं। गवाही प्रत्यक्ष अवलोकन और उपस्थिति पर आधारित होती है। दोनों पुरुषों में से कोई भी यह नहीं कहता कि प्रतिवादी की पत्नी ने उनके सामने मेहर माफ़ किया। इसके बजाय, वे पत्नी के भाइयों या केवल पति के भाई से सुनी हुई बात बताते हैं। मेहर की माफ़ी उन अपवादात्मक मामलों में से नहीं है जिनमें सुनी-सुनाई बात पर गवाही देना जायज़ है। हिदाया में लिखा है:

अरबी पाठ

गवाहों के लिए यह जायज़ नहीं है कि वे किसी ऐसी चीज़ की गवाही दें जिसे उन्होंने स्वयं न देखा हो, सिवाय वंश (नसब), मृत्यु, निकाह, संभोग (दुखुल) और काज़ी की नियुक्ति के। यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) है, जबकि 'क़ियास' (तर्क) यह है कि यह जायज़ न हो क्योंकि शहादत शब्द मुशाहदा से निकला है जो देखने से होता है, और यहाँ ऐसा नहीं हुआ, अतः यह क्रय-विक्रय की तरह हो गया। इस्तिहसान का कारण यह है कि ये मामले विशिष्ट लोगों

उर्दू अनुवाद

गवाहों को जायज़ नहीं कि बग़ैर देखे कोई गवाही दें सिवाय नसब, मौत, निकाह, दुखुल यानी जमाअ (संभोग) और क़ाज़ी की विलायत के, ये इस्तिहसान है जबकि क़ियास ये है कि इन उमूर (मामलों) में भी जायज़ न हो क्योंकि लफ़्ज़-ए-शहादत मुशाहदा से मुश्तक़ (व्युत्पन्न) है और ये मुआयना (प्रत्यक्ष अवलोकन) से ही हो सकता है जबकि यहाँ मुआयना नहीं है लिहाज़ा ये उमूर भी दीगर मामलात बैअ (विक्रय) वग़ैरह की तरह होते हैं, लेकिन इस्तिहसान इस लिए कि ये उमूर अपने

अरबी पाठ

द्वारा इनके कारणों के अवलोकन से संबंधित होते हैं और इनसे जुड़े आदेश सदियों तक बने रहते हैं। यदि इनमें सुनी-सुनाई बातों पर गवाही स्वीकार न की जाए...

पृष्ठ 380 / 738

उर्दू अनुवाद

अस्बाब (कारणों) के मुआयना से मुख़्तस (विशिष्ट) होते हैं जिन का मुआयना ख़ास लोग करते हैं इन्हीं अस्बाब की बिना पर इन उमूर के अहकाम ज़माना भर बाक़ी रहते हैं तो अगर इन में सुनने सुनाने पर शहादत

دو گھڑی رات گئی تھی عورتیں تھیں، مرد کوئی نہیں، فقط ان کے بھائی موجود تھے، خالد نے منجانب بکر دریافت کیا کہ زید اس وقت کہاں تھے؟ کیا گھر میں موجود تھے؟

دوسری عورت کا بیان: گواہی دیتی ہوں اللہ کے واسطے میں بکر کے گھر ان کی بی بی کی دریافت حال کے واسطے گئی تھی بکر کی بیٹی نے ان سے کہا مہر کی بابت کیا کہتی ہو، انہوں نے آنکھ کھولی اور کہا میں نے مہر بخش دیا اور میرے حقوق بھی ان سے بخشوا دیجیو، دو گھڑی رات گئی تھی، کس قدر مرد تھے؟ کوئی نہیں صرف عورتیں تھیں، جس نے پہلے گواہی دی ہے یہ تھیں؟ کہا موجود تھی، مہر کے معاف کرنے سے دوروز بعد مر گئیں جس وقت مہر معاف کیا ہے اس وقت ہوش وحواس باقی تھے۔

الجواب: (1) بیانات شہود اربعہ نظر سے گزرے ان میں ایک بیان بھی اس قابل نہیں کہ اس کی جانب کچھ بھی التفات کیا جائے محض مہمل و مختل ہیں۔ شہادت شہود و مشاہدہ و حضور معاینہ سے ہے دونوں مردوں میں کوئی خود اپنے سامنے زوجہ مدعا علیہ کا مہر معاف کرنا نہیں بیان کرتا بلکہ برادران زن و شویا صرف برادر شوہر سے اپنا سننا بیان کرتے ہیں اور معانی مہران مسائل استثناء سے نہیں جن میں سماعی بات پر شہادت دینی جائز ہے۔ ہدایہ میں ہے:

| لا یجوز للشاھدان یشھد بشیئ لم یعاینہ الا النسب والموت والنکاح والدخول وولایۃ القاضي، و ھذا استحسان والقیاس ان لا تجوز لان الشھادۃ مشتقۃ من المشاھدۃ وذلك بالمعاینۃ ولم یحصل فصار کالبیع، وجہ الاستحسان ان ھذہ الامور تختص بمعاینۃ اسبابھا خواص من الناس ویتعلق بھا احکام تبقی علی انقضاء القرون فلو لم یقبل فیھا الشھادۃ بالتسامع | گواہوں کو جائز نہیں کہ بغیر دیکھے کوئی گواہی

دیں ماسوائے نسب، موت، نکاح، دخول یعنی جماع اور قاضی کی ولایت کے، یہ استحسان ہے جبکہ قیاس یہ ہے کہ ان امور میں بھی جائز نہ ہو کیونکہ لفظ شہادت مشاہدہ سے مشتق ہے اور یہ معاینہ سے ہی ہوسکتا ہے جبکہ یہاں معاینہ نہیں ہے لہذا یہ امور بھی دیگر معاملات بیع وغیرہ کی طرح ہوتے ہیں، لیکن استحسان اس لئے کہ یہ امور اپنے اسباب کے معاینہ سے مختص ہوتے ہیں جن کا معاینہ خاص لوگ کرتے ہیں انہی اسباب کی بناء پر ان امور کے احکام زمانہ بھر باقی رہتے ہیں تو اگر ان میں سننے سنانے پر شہادت |

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Quote]: "It leads to hardship and the suspension of rulings, unlike sales, because every person hears it[1]." [Urdu Translation]: If it is not accepted, the matter would lead to hardship and the suspension of rulings, unlike sales and other matters which everyone hears. (T)

In 'Bazzaziyah', where permission for hearsay evidence regarding the dowry (Mahr) was given, it means that it is permissible to testify after hearing from a large gathering or from two reliable just men or one man and two women present at the marriage ceremony regarding the amount of dowry. Since hearsay evidence is permissible for marriage itself, the dowry is also subordinate to it. It does not mean that testimony based on hearsay about the 'meaning' of the dowry is permissible. Scholars have counted 'dowry' (Mahr) itself, not the 'meaning of dowry', and the difference between the two is obvious. In 'Durr al-Mukhtar' it is stated:

Arabic Quote	Translation
No one shall testify to what they have not witnessed by consensus except in ten things, including manumission (itq), patronage (wala') according to the second [Imam Abu Yusuf], and dowry according to the more correct view, Bazzaziyah[2] etc.	No one shall give testimony without observation by consensus, except in only ten things, among which are manumission, patronage, and according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), dowry is also included according to the most correct opinion, Bazzaziyah etc. (T)

It is stated in 'Tahtawi': | Because the dowry is subordinate to the marriage, as mentioned by Ibn Abd al-Barr[3]. | Because the dowry is subordinate to the marriage, Imam Abd al-Barr has mentioned this. (T) |

It is stated in 'Qurrat al-Uyun': | Because it is among the subordinates of marriage, so it takes the same ruling as the original[4]. | Because this is among the subordinates of marriage, therefore it has the same ruling as the original. (T) |

It is stated in 'Jami' al-Fusulayn': | Testimony by hearing from those coming out from among a group present in the house at the time of marriage. | This testimony is permissible and acceptable just by hearing from people coming out of the marriage room that the dowry is such-and-such... |

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Yusufi Press Lucknow, 3/158 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press Delhi, 2/92 [3] Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/236 [4] Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Mustafa al-Babi Egypt, 1/69

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

[अरबी उद्धरण]: "इससे कठिनाई और निर्णयों का निलंबन होता है, बिक्री के विपरीत क्योंकि इसे हर कोई सुनता है[1]।" [अनुवाद]: यदि इसे स्वीकार नहीं किया गया, तो मामला कठिनाई और निर्णयों के निलंबन तक पहुँच जाएगा, बिक्री और अन्य मामलों के विपरीत जिन्हें हर कोई सुनता है। (त)

'बजाज़िया' में, जहाँ मेहर (दहेज) के बारे में सुनी-सुनाई गवाही की अनुमति दी गई है, इसका अर्थ यह है कि विवाह समारोह में उपस्थित लोगों के एक बड़े समूह या दो विश्वसनीय न्यायप्रिय पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं के बयान सुनकर मेहर की राशि पर गवाही देना जायज़ है। चूँकि विवाह पर सुनी-सुनाई गवाही जायज़ है, तो मेहर भी उसके अधीन है। इसका यह अर्थ नहीं है कि मेहर के 'अर्थ' पर सुनी-सुनाई गवाही जायज़ है। विद्वानों ने 'मेहर' को गिना है, न कि 'मेहर के अर्थ' को, और इन दोनों के बीच का अंतर स्पष्ट है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

अरबी उद्धरण	**हिंदी अनुवाद**
सर्वसम्मति से कोई भी उस चीज़ की गवाही नहीं देगा जिसे उसने नहीं देखा है, सिवाय दस चीज़ों के, जिनमें दास मुक्ति (इतक़), संरक्षण (वलाअ) दूसरे [इमाम अबू यूसुफ] के अनुसार, और मेहर सबसे सही मत के अनुसार, बजाज़िया[2] आदि शामिल हैं।	सर्वसम्मति से कोई भी बिना देखे गवाही नहीं देगा, सिवाय केवल दस चीज़ों के, जिनमें दास मुक्ति, संरक्षण और इमाम अबू यूसुफ (अल्लाह उन पर दया करे) के अनुसार मेहर भी सबसे सही मत के अनुसार शामिल है, बजाज़िया आदि। (त)

'तहतवी' में है: | क्योंकि मेहर निकाह के अधीन है, जैसा कि इब्न अब्द अल-बर्र[3] ने उल्लेख किया है। | क्योंकि मेहर निकाह के अधीन है, इमाम अब्द अल-बर्र ने इसका उल्लेख किया है। (त) |

'क़ुर्रतुल उयून' में है: | क्योंकि यह निकाह के अधीन चीज़ों में से है, इसलिए इसका वही हुक्म है जो मूल का है[4]। | क्योंकि यह निकाह के अधीन चीज़ों में से है, इसलिए इसका वही हुक्म है जो मूल का है। (त) |

'जामे अल-फ़ुसुलैन' में है: | निकाह के समय घर में उपस्थित समूह के बीच से बाहर आने वालों से सुनकर गवाही देना। | निकाह वाले कमरे से निकलने वाले लोगों से सुनकर ही यह गवाही जायज़ और स्वीकार्य है कि मेहर इतना है... |

[1] अल-हिदाया, किताबुश शहादात, युसुफी प्रेस लखनऊ, 3/158 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/92 [3] हाशिया अत-तहतवी अला अद-दुर्रिल मुख्तार, किताबुश शहादात, दारुल मारिफ़ा बेरुत, 3/236 [4] क़ुर्रतु उयूनिल अख़्यार, किताबुश शहादात, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/69

| ادی الی الحرج وتعطیل الاحکام بخلاف البیع لانه یسمعه کل واحد[1] | قبول نہ کی جائے تو حرج اور احکام کی تعطیل تک معاملہ پہنچ جائے، بخلاف بیع وغیرہ امور کہ ان کو ہر ایک سنتا ہے۔ (ت) |

بزازیہ میں کہ درباره مہر شہادت سماعی کی اجازت دی اس کے معنی یہ ہیں کہ مقدار مہر پر حاضران جلسہ نکاح سے جماعت عظیم یا ثقہ عادل دو مردوں یا ایک مرد دو عورتوں کے بیان سن کر گواہی دینی جائز ہے کہ جب نکاح پر شہادت بالتسامع روا ہوئی تو مہر بھی اس کا تابع ہے نہ یہ کہ سنی سنائی معانی مہر پر شہادت جائز ہو، علما نے مہر کو گنا ہے نہ کہ معانی مہر کو، اور ان دونوں میں فرق بدیہی ہے، در مختار میں ہے:

| لا یشهد احد بما لم یعاینه بالاجماع الا في عشرة منها العتق والولاء عند الثانی والمهر علی الاصح بزازیة[2] الخ۔ | کوئی بھی بغیر معاینہ شہادت نہ دے گا بالا جماع، مگر صرف دس چیزوں میں جن میں عتق، ولاء اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی کے ہاں مہر بھی اصح قول کے مطابق شامل ہے، بزاز یہ الخ۔ (ت) |

طحطاوی میں ہے: | لان المهر تبع للنکاح ذکره عبد البر[3]۔ | کیونکہ مہر نکاح کے تابع ہے، اس کو امام عبد البر نے ذکر کیا ہے۔ (ت) |

قرۃ العیون میں ہے: | لانه من توابع النکاح فکان کأصله[4]۔ | کیونکہ یہ نکاح کے توابع میں سے ہے لہٰذا اس کا وہی حکم ہے جو اصل کا ہے۔ (ت) |

جامع الفصولین میں ہے: | الشهادة بالسماع من الخارجين من بين جماعة حاضرين في البيت عند النكاح | نکاح والے کمرے سے نکلنے والے لوگوں سے سن کر ہی یہ شہادت جائز و مقبول ہے کہ مہر اتنا ہے دوسرے |

---

[1] الهداية كتاب الشهادات مطبع يوسفى لكهنؤ ٣ / ١٥٨ [2] درمختار كتاب الشهادات مطبع مجتبائى دہلى ٢ / ٩٢ [3] حاشية الطحطاوى على الدرالمختار كتاب الشهادات دار المعرفہ بيروت ٣ / ٢٣٦ [4] قرة عيون الاخيار كتاب الشهادات مصطفى البابى مصر ١ / ٦٩

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

[Arabic] That the dower is such-and-such is accepted, not from someone who heard it from others^1 (meaningfully).

[Urdu] Witnessing based on hearing from people is not permissible (meaningfully). (T)

Even if, for the sake of a false argument, hearsay evidence were permissible here, since the witnesses explicitly mentioned 'hearing' in their testimony, it remains inadmissible. It is stated in Al-Hidayah:

[Arabic] It is appropriate that the performance of testimony be absolute and not explained. However, if it is explained to the judge that he is testifying based on hearsay, his testimony is not accepted. Similarly, witnessing possession in properties is absolute for testimony. Then, if it is explained, it is not accepted; so is this case.^{2}

[Urdu] It is appropriate that witnesses keep their testimony absolute and do not provide an explanation. If they explain to the judge that 'I am testifying based on hearing,' then this testimony will not be accepted, just as the statement of possession in properties is absolute. If someone then explains that only possession is known, not ownership, then this testimony regarding ownership will not be accepted. Similarly, it is the case here. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Arabic] If the witness explains to the judge that his testimony is based on hearsay or witnessing possession, it is rejected according to the correct view, except in cases of waqf (endowment) and death.^{3}

[Urdu] If the witness explains to the judge that 'my testimony is based on hearing or possession,' it will be rejected according to the correct view, except in cases of death and waqf. (T)

The reality of these two testimonies is only this much, but the witnesses wanted to bring their hearsay evidence within the circle of 'testimony upon testimony' (Shahadah 'ala al-Shahadah). Probably for this reason, they mentioned in the statement of principles that 'you people be witnesses' so as to fulfill the condition of 'tahmil' (assignment). But many things were missed by them, due to which this purpose was also not achieved, and the testimony remained useless as before.

Firstly, the statement of the 'Usul' (principles), i.e., the brothers-in-law of the husband, is not testimony but a narrative. Their statements do not contain the word 'I bear witness,' so it becomes 'testimony upon narrative' (Shahadah 'ala al-Hikayah),

the outcome of which is the same as testimony based on hearsay, not 'testimony upon testimony.' It is stated in Durr al-Mukhtar:

---

^{1} Jami' al-Fusulayn, Al-Fasl al-Thani 'Ashar, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/178 ^{2} Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/158 ^{3} Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/92 & 93

[अरबी] मेहर इतना है, यह स्वीकार्य है, लेकिन दूसरों से सुनकर नहीं^{1} (अर्थपूर्ण)।

[उर्दू] लोगों से सुनकर यह गवाही जायज़ नहीं है, (अर्थपूर्ण) (त)।

गलत तर्क के लिए भी अगर यहाँ सुनकर गवाही देना जायज़ होता, तो जब गवाहों ने अपनी गवाही में सुनने को स्पष्ट कर दिया, तो वह स्वीकार्य नहीं रही। हिदाया में है:

[अरबी] गवाही के प्रदर्शन को निरपेक्ष (Absolute) रखना चाहिए और उसकी व्याख्या नहीं करनी चाहिए। लेकिन अगर काज़ी को यह बताया जाए कि वह सुनकर गवाही दे रहा है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। जैसे संपत्ति में कब्ज़ा देखना गवाही के लिए निरपेक्ष है। फिर अगर इसकी व्याख्या की जाए, तो वह स्वीकार नहीं की जाती; ऐसा ही यहाँ भी है।^{2}

[उर्दू] गवाहों के लिए उचित है कि वे अपनी गवाही को निरपेक्ष रखें और उसकी व्याख्या न करें। और यदि वे काज़ी के सामने व्याख्या कर दें कि 'मैं सुनकर गवाही दे रहा हूँ', तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी, जैसा कि संपत्तियों में कब्ज़े का बयान निरपेक्ष है। फिर यदि कोई इसे स्पष्ट कर दे कि केवल कब्ज़ा पता है, स्वामित्व नहीं, तो स्वामित्व के मामले में यह गवाही स्वीकार नहीं होगी। यहाँ भी वैसा ही है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी] यदि गवाह काज़ी को स्पष्ट कर दे कि उसकी गवाही सुनकर या कब्ज़ा देखने पर आधारित है, तो सही राय के अनुसार इसे खारिज कर दिया जाएगा, सिवाय वक्फ और मृत्यु के मामलों के।^{3}

[उर्दू] यदि काज़ी के पास गवाह ने यह स्पष्ट कर दिया कि 'मेरी गवाही सुनने या कब्ज़े पर आधारित है', तो सही कथन के अनुसार उसे खारिज कर दिया जाएगा, सिवाय मृत्यु और वक्फ के। (त)

इन दोनों गवाहियों की वास्तविकता तो इतनी ही है, लेकिन गवाहों ने चाहा कि वे अपनी सुनी-सुनाई गवाही को 'गवाही पर गवाही' (शहादत अला अल-शहादत) के दायरे में ले आएँ। संभवतः इसीलिए उन्होंने सिद्धांतों के बयान में यह शब्द कहे कि 'तुम लोग गवाह रहना' ताकि 'तहमील' (शर्त) पूरी हो जाए। लेकिन उनसे बहुत सी बातें छूट गईं, जिसके कारण यह उद्देश्य भी पूरा नहीं हुआ और गवाही पहले की तरह बेकार रही।

पहला: 'उसूल' यानी पति के सालों का बयान गवाही नहीं है, बल्कि एक कहानी है। उनके बयानों में "मैं गवाही देता हूँ" शब्द नहीं है, इसलिए यह 'कहानी पर गवाही' (शहादत अला अल-हिकायत) हुई, जिसका परिणाम वही सुनकर दी गई गवाही है, न कि 'गवाही पर गवाही'। दुर्रे मुख्तार में है:

---

^{1} जामिउल फुसूलैन, अल-फ़स्ल अल-थानी अशर, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, १/१७८ ^{2} अल-हिदाया, किताबुश शहादात, मतबा यूसुफी, लखनऊ, ३/१५८ ^{3} दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/९२ और ९३

पृष्ठ ३८२ / ७३८

بان المهر كذا تقبل لامن سمع من غيرهم $1^$ (بالمعنی)۔ لوگوں سے سن کر یہ شہادت جائز نہیں، (بالمعنی) (ت)

بفرضِ باطل اگر یہاں شہادت بالسماع جائز بھی ہوتی تو جبکہ شاہدوں نے اپنی شہادت میں سماع ہونے کی تصریح کردی قابل قبول نہ رہی، ہدایہ میں ہے:

وينبغی ان يطلق اداء الشهادة ولا يفسر، اما اذا فسر للقاضی انه يشهد بالتسامع لم تقبل شهادته كما ان معاينة اليد في الاملاك مطلق للشهادة۔ ثم اذا فسر لا تقبل كذا هذا۔ 2$^$ مناسب ہے کہ گواہ شہادت کو مطلق رکھیں اور تفسیر نہ کریں اور اگر قاضی کے ہاں تفسیر کر دی کہ میں سن کر شہادت دے رہا ہوں تو یہ شہادت مقبول نہ ہو گی جیسا کہ قبضہ کا بیان املاک میں مطلق ہے پھر اگر کوئی اس کو بیان کر دے کہ صرف قبضہ معلوم ہے ملکیت معلوم نہیں تو ملکیت میں یہ شہادت قبول نہ ہوگی ، اسی طرح یہاں ہے۔(ت)

در مختار میں ہے:

وان فسر الشاهد للقاضي ان شهادته بالتسامع او بمعاينة اليد ردت علی الصحيح الا في الوقف والموت $3^$۔ اگر قاضی کے ہاں گواہ نے تفسیر کر دی میری شہادت سماع یا قبضہ پر مبنی ہے تو رد کردی جائے گی صحیح قول پر ، ماسوائے موت اور وقف کے۔ (ت)

ان دونوں شہادتوں کی حقیقت تو اس قدر ہے مگر شاہدین نے یہ چاہا کہ اپنی سماعی گواہی کو شہادت علی الشہادۃ کے دائرہ میں لے آئیں اور غالباً اسی لئے بیان اصول میں یہ لفظ ذکر کئے کہ تم

لوگ گواہ رہنا تا کہ شرطِ تحمیل کریں لیکن ان سے بہت باتیں رہ گئیں جن کے سبب یہ مقصد بھی پورا نہ ہوا اور شہادت بدستور ناکارہ رہی،

اولاً: اصول یعنی برادران زن شو کا بیان شہادت نہیں، حکایت ہے کہ ان کے بیانوں میں "گواہی دیتا ہوں" کا لفظ نہیں تو یہ شہادت علی الحکایۃ ہوئی جس کا حاصل وہی شہادت بالتسامع ہے نہ کہ شہادۃ علی الشہادۃ۔ در مختار میں ہے:

1^$ جامع الفصولین الفصل الثانی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۱۷۸ 2^$ الہدایۃ کتاب الشہادات مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/۱۵۸ 3^$ در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/۹۲ و ۹۳

Fatawa Razawiya (Volume 18)

[Table 1] Arabic: Its manner is that the primary witness addresses the secondary witness (branch), saying: "Bear witness to my testimony, for I bear witness to such and such."[1] Urdu: Its manner is that the primary witness, addressing the secondary witness, says: "I give this testimony, so you become a witness to my testimony." (T)

In Radd al-Muhtar it is stated:

[Table 2] Arabic: His saying "I bear witness to such and such" is a condition for his saying "bear witness", because without this condition, he cannot make him a witness to his testimony.[2] Urdu: His saying "I bear witness to such and such" is a condition for his saying "Ashhad" (bear witness), because without this condition he cannot make him a witness to his testimony. (T)

In Hidayah and Tahtawi it is stated:

[Table 3] Arabic: It is necessary that he gives testimony before him just as he gives testimony before the judge, so that he can transfer it to the judge's council, and it is with the third 'shin' [i.e., testimony].[3] Urdu: It is necessary for the primary witness to give testimony before the secondary witness in the same manner as he testifies before a judge, so that the secondary witness can convey it to the judicial assembly, repeating the third 'shin', i.e., the primary witness's testimony. (T)

Secondly: It is necessary for the primary witness to say to the secondary witness, "remain a witness to my testimony". In the statement of both husband and wife, there is no formal 'ishhad' (request for witnessing) upon testimony; rather, it is only that "you all stay witnesses" or "remain witnesses to this matter." This is not sufficient, and any testimony given on testimony (Shahadat ala al-Shahadat) based on this is rejected. It is mentioned in Radd al-Muhtar:

[Table 4] Arabic: He restricted it with his saying "bear witness to my testimony" because if he said "bear witness to that," it would not be permissible due to the possibility that the request for witnessing is regarding the core right being testified to, which would then be an order to lie. And [he restricted it] with "upon" because if he said "with my testimony" it would not be permissible due to the possibility that it is an order to witness... Urdu: "Ashhadu bi-shahadati" (bear witness to my testimony) was restricted with this because if, instead of that, he said "bi-dhalika" (to that matter), it would not be permissible because there remains the possibility that he is

making him a witness to the original incident, which would be considered an order to lie. And it was restricted with "upon my testimony" for this reason...

---

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Shahadah 'ala al-Shahadah, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/100. [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Shahadah 'ala al-Shahadah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/393. [3] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Shahadah 'ala al-Shahadah, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/259. Page 383 of 738

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

[तालिका 1] अरबी: इसका तरीका यह है कि मूल गवाह उप-गवाह (शाखा) को संबोधित करते हुए कहे: "मेरी गवाही पर गवाह बन जाओ, क्योंकि मैं इस तरह गवाही देता हूँ।"[1] उर्दू: इसकी कैफियत यह है कि असल गवाह फरअ (उप-गवाह) को खिताब करते हुए कहे कि "मैं यह गवाही देता हूँ तो मेरी इस गवाही पर गवाह बन जा।" (त)

रद्द-उल-मुहतार में है:

[तालिका 2] अरबी: उनका यह कहना "मैं इस तरह गवाही देता हूँ" उनके कहने "गवाह बनो" के लिए एक शर्त है, क्योंकि इस शर्त के बिना, वह उसे अपनी गवाही पर गवाह नहीं बना सकता।[2] उर्दू: इसका कौल "इन्नी अश्हदु बिकज़ा" यह उसके कौल "अश्हदु" के लिए कैद (शर्त) है क्योंकि इस कैद के बिना वह अपनी गवाही पर गवाह नहीं बना सकता। (त)

हिदाया और तहतावी में है:

[तालिका 3] अरबी: यह ज़रूरी है कि वह उसके सामने उसी तरह गवाही दे जैसे वह जज के सामने गवाही देता है, ताकि वह उसे जज की परिषद में स्थानांतरित कर सके और यह तीसरे 'शीन' (यानी गवाही) के साथ है।[3] उर्दू: असल के लिए ज़रूरी है कि फरअ के सामने इस तरह शहादत (गवाही) दे जिस तरह काज़ी के यहाँ शहादत देता है ताकि फरअ उसी को मजलिस-ए-क़ज़ा में नक़ल कर सके इस तरह के तीसरे शीन यानी असल की शहादत को दोहराए। (त)

दूसरा: असल का फरअ से यह कहना ज़रूरी है कि "मेरी शहादत का गवाह रहना"। स्त्री और पुरुष दोनों के बयान में शहादत पर अश्हाद (गवाह बनाना) नहीं है, बल्कि सिर्फ इतना है कि "तुम सब लोग गवाह रहना" या "इस बात पर गवाह रहना" यह काफी नहीं है और इसके आधार पर जो 'शहादत अली-अश-शहादत' दी जाए वह खारिज है। रद्द-उल-मुहतार में है:

[तालिका 4] अरबी: उन्होंने "मेरी गवाही पर गवाह बनो" कहकर इसे सीमित किया क्योंकि अगर वह "उस पर गवाह बनो" कहते, तो यह जायज़ नहीं होता क्योंकि यह संभावना रहती कि गवाही उस मूल अधिकार के बारे में है जिसकी गवाही दी जा रही है, जो झूठ बोलने का आदेश होगा। और "पर" के साथ क्योंकि अगर वह "मेरी गवाही के साथ" कहते तो यह जायज़ नहीं होता... उर्दू: 'अश्हदु बि-शहादती' (मेरी शहादत पर गवाही दे) के साथ इसलिए मुक़य्यद (सीमित) किया क्योंकि अगर इसकी

बजाय 'बिज़ालिका' (उस बात की) कहे तो जायज़ न होगा क्योंकि इसमें एहतमाल (संभावना) रहेगा कि असल वाक़ये पर गवाह बना रहा है जो झूठ कहने का हुक्म करार पाएगा, और 'अली शहादती' (मेरी शहादत पर) से मुक़य्यद इसलिए...

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुश शहादत अलल शहादत, मतबा मुजतबाई देहली, 2/100 2 रदुल मुहतार, किताबुश शहादात, बाबुश शहादत अलल शहादत, दारुल एहया उत्तुरास अल-अरबी बैरुत, 4/393 3 हाशिया अत-तहतावी अलल दुर्रिल मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुश शहादत अलल शहादत, दारुल मारिफ़ा बैरुत, 3/259 पृष्ठ 738 में से 383

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[جدول 1] عربی: کیفیتھا ان یقول الاصل مخاطبًا للفرع اشھد علی شہادتی انی اشھد بکذا[1] اردو: اس کی کیفیت یہ ہے کہ اصل گواہ فرع کو خطاب کرتے ہوئے کہے کہ میں یہ گواہی دیتا ہوں تو میری اس گواہی پر گواہ بن جا۔ (ت)

ردالمختار میں ہے:

[جدول 2] عربی: قولہ انی اشھد بکذا قید بقولہ اشھد لانہ بدونہ لا یسعہ ان یشھد علی شھادتہ[2]۔ اردو: اس کا قول "انی اشھد بکذا" یہ اس کے قول "اشھد" کے لئے قید ہے کیونکہ اس قید کے بغیر وہ اپنی گواہی پر گواہ نہیں بنا سکتا۔ (ت)

ہدایہ وطحطاوی میں ہے:

[جدول 3] عربی: لا بد ان یشھد عندہ کما یشھد عند القاضی لینقلہ الی مجلس القاضی وھو بالشین الثالثۃ[3]۔ اردو: اصل کے لئے ضروری ہے کہ فرع کے سامنے اس طرح شہادت دے جس طرح قاضی کے ہاں شہادت دیتا تاکہ فرع اسی کو مجلس قضاء میں نقل کرسکے اس طرح کے تیسرے شین یعنی اصل کی شہادت کو دہرائے (ت)

ثانیا: اصل کا فرع سے یہ کہنا ضروری ہے کہ میری شہادت کا شاہد رہنا، بیانِ زن و شو دونوں کے کلام میں شہادت پر اشہاد نہیں بلکہ صرف اتنا ہے کہ تم سب لوگ گواہ رہنا یا یہ کہ اس بات پر گواہ رہنا یہ اس قدر کافی نہیں اور اس کی بناء پر جو شہادت علی الشہادت دی جائے مردود ہے۔

ردالمختار میں ہے:

[جدول 4] عربی: قید بقوله اشهد علی شهادتی لانه لو قال اشهد علی بذلك لم یجز لاحتمال ان یکون الاشهاد علی نفس الحق المشهود به فیکون امر ابالکذب وعلی لانه لو قال بشهادتی لم یجز لاحتمال ان یکون امرا بان یشهد اردو: اشهد بشهادتی (میری شہادت پر شہادت دے) کے ساتھ اس لئے مقید کیا کیونکہ اگر اس کی بجائے بذلک (اس امر کی) کہے تو جائز نہ ہوگا کیونکہ اس میں احتمال رہے گا کہ اصل واقعہ پر گواہ بنا رہا ہے جو جھوٹ کہنے کا حکم قرار پائے گا، اور علی شہادت (میری شہادت پر) سے مقید اس لئے

---

1 درمختار کتاب الشهادات باب الشهادة علی الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۰۰ 2 ردالمحتار کتاب الشهادات باب الشهادة علی الشهادة دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۹۳ 3 حاشیة الطحطاوی علی الدرالمختار کتاب الشهادات باب الشهادة علی الشهادة دار المعرفة بیروت ۳/۲۵۹ Page 383 of 738

Volume 18 - Fatawa Rizwia

Like his testimony based on falsehood. - 1 It means that if, instead of saying "against" (ala), he says "for my testimony" (li-shahadati) with the letter 'laam', it is not permissible because there remains the possibility that he is giving a testimony similar to his own testimony, which might be judged as false. (T)

Similarly, it is stated in Hamawi, Tahtawi, and others. Thirdly: The statement of the second witness is that both Zaid and Karim said that Ladan's mother forgave the dower (mahr) and said to be witnesses to this. From this phrase, nothing became clear; whether "and said this" is conjoined with "forgave" or with "both said". In fact, the first is closer. On this assumption, the meaning would be that the woman forgave the dower and told people to be witnesses to my this testimony. Thus, the second witness's statement is devoid of even a broken delivery (tahmil). In short, those testimonies are purely inadmissible. As for the women, firstly they remained alone, and the testimony of only two women is not acceptable by consensus (Ijma). Then, disregarding the contradiction in their own statements and the contradiction with the men's statements, their testimony clearly says that this forgiveness occurred during a terminal illness (marz-ul-mawt). The woman was suffering from tuberculosis; they had gone to visit her. It was the final time. The daughter asked what she says about the dower. She opened her eyes and said, "I have gifted the dower and also have my rights gifted from them, children." She passed away two days later. Forgiveness during a terminal illness is considered a will (wasiyyat), which is not enforceable for an heir without the permission of other heirs.

In the case of an immediate transaction, the condition at the time of execution is considered valid; if it was during health, it is enforceable from the entire wealth, otherwise from one-third. The intended transaction is one that is an 'insha' (creation of a legal state) and contains the meaning of a donation (tabarru'), gift (hiba), or will (wasiyyat). - 2 (End of quote) Summary: In an immediately effective matter, the state of its execution is considered valid. If it was during health, it will be enforceable in the entire property, otherwise, it will be enforceable in one-third. And the intended transaction is that which is by way of 'insha' and has the meaning of tabarru', gift, or will. - (T) Briefly.

Briefly. In Tahtawi, it is:

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Shahada 'ala al-Shahada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/393.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-Atq fi al-Marad, Matba Mujtabai, Delhi, 2/327.

जैसे उसकी झूठी गवाही। - 1 यानी अगर "अली" के बजाय "ली-शहादती" लाम के साथ कहे, तो जायज़ नहीं है क्योंकि यह संभावना रहेगी कि वह अपनी गवाही जैसी गवाही दे रहा है जिसे झूठ करार दिया जा सकता है। (त)

इसी तरह हमवी, तहतावी आदि में है। तीसरा: दूसरे गवाह का बयान यह है कि ज़ैद और करीम दोनों ने कहा कि लदन की माँ ने मेहर माफ़ कर दिया और कहा कि इस बात पर गवाह रहना। इस इबारत से कुछ साफ़ नहीं हुआ; क्या "और यह कहा" का जुड़ाव "माफ़ कर दिया" से है या "दोनों ने कहा" पर, बल्कि पहला ही करीब (संभावित) है। इस आधार पर अर्थ यह होगा कि औरत ने मेहर माफ़ किया और लोगों से कहा कि मेरी इस गवाही पर गवाह रहना। तो दूसरे गवाह का बयान इस टूटे-फूटे बयान के बोझ (तहमील) से भी खाली है। संक्षेप में, वे गवाहियाँ पूरी तरह से अस्वीकार्य हैं। रही बात औरतों की, तो पहली बात तो यह कि वे अकेली रह गईं और सिर्फ दो औरतों की गवाही सर्वसम्मति (इज्मा) से स्वीकार्य नहीं है। फिर, उनके अपने बयानों के विरोधाभास और पुरुषों के बयानों के विरोध को नज़रअंदाज़ भी कर दें, तो उनकी गवाही साफ कह रही है कि यह माफी मर्ज़-उल-मौत (मृत्यु शय्या पर बीमारी) के दौरान हुई। महिला तपेदिक (टीबी) से पीड़ित थी; वे उसकी देखभाल के लिए गई थीं। यह आखिरी समय था। बेटी ने पूछा कि मेहर के बारे में क्या कहती हो? उसने आँखें खोलीं और कहा, "मैंने मेहर बख्श दिया और मेरे हक भी उनसे बख्शवा दो बच्चो।" दो दिन बाद उसका निधन हो गया। मर्ज़-उल-मौत में दी गई माफी वसीयत (इच्छापत्र) मानी जाती है, जो अन्य वारिसों की अनुमति के बिना किसी एक वारिस के लिए लागू नहीं होती।

किसी तत्काल लागू होने वाले सौदे में, निष्पादन के समय की स्थिति मान्य मानी जाती है; यदि यह स्वस्थ अवस्था में था तो पूरी संपत्ति से लागू होगा, अन्यथा एक-तिहाई से। इच्छित सौदा वह है जो 'इंशा' (एक कानूनी स्थिति का निर्माण) हो और जिसमें दान (तबर्रु), उपहार (हिबा) या वसीयत का अर्थ हो। - 2 (समाप्त) संक्षेप: तत्काल प्रभावी मामले में, इसके निष्पादन की स्थिति मान्य है। यदि यह स्वास्थ्य के दौरान था, तो यह पूरी संपत्ति में प्रभावी होगा, अन्यथा यह एक-तिहाई में प्रभावी होगा। और इच्छित लेन-देन वह है जो 'इंशा' के माध्यम से है और जिसमें तबर्रु उपहार या वसीयत का अर्थ है। - (त) संक्षेप में।

संक्षेप में। तहतावी में है:

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-शहादत, बाब अल-शहादा अला अल-शहादा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/393।
2. दुर अल-मुख्तार, किताब अल-वसाया, बाब अल-अत्क फि अल-मरद्, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/327।

पृष्ठ 738 का 384

مثل شھادتہ بالکذب - 1 کیا کہ اگر "علی" کی بجائے "للشھادتی" لام کے ساتھ دے تو جائز نہیں کیونکہ احتمال رہے گا کہ اس کی شہادت جیسی شہادت دے جو کہ جھوٹ کا حکم قرار پائے گا۔ (ت)

اسی طرح حموی و طحطاوی و غیرہما میں ہے۔ ثالثاً: شاہد دوم کا بیان یہ ہے کہ زید اور کریم دونوں نے یہ کہا کہ لڑن کی ماں نے مہر معاف کر دیا اور یہ کہا کہ اس بات پر گواہ رہنا۔ اس عبارت سے کچھ نہ کھلا اور یہ کہا کہ عطف "معاف کر دیا" پر ہے یا "दोनों نے کہا" پر، بلکہ اول ہی قریب ہے، اس تقدیر پر یہ معنی ہوں گے کہ عورت نے مہر معاف کیا اور لوگوں سے کہا کہ میری اس گواہی پر گواہ رہنا، تو شاہد دوم کا بیان اس ٹوٹے پھوٹے بیان تحمیل سے بھی خالی ہے۔ بالجملہ وہ شہادتیں محض نامسموع ہیں۔ رہیں عورتیں، اول تو وہ تنہا رہ گئیں اور تنہا دو عورتوں کی گواہی بالاجماع مقبول نہیں، پھر ان کے بیانوں میں خود جو تخالف اور مردوں کے بیان کی مخالفت ہے، اس سب سے قطع نظر کیجئے تو ان کی شہادت صاف کہہ رہی ہے کہ یہ معافی مرض الموت میں ہوئی عورت دق میں مبتلا تھی یہ اس کی عیادت کو گئی تھیں اخیر وقت کی حالت تھی بیٹی نے پوچھا مہر کی بابت کیا کہتی ہو، انہوں نے آنکھ کھولی اور کہا میں نے مہر بخش دیا اور میرے حقوق بھی ان سے بخشوا دو بچو، دو روز کے بعد انتقال ہو گیا اور مرض الموت میں معافی وصیت ہے کہ وارث کیلئے بے اجازت دیگر ورثہ نافذ نہیں۔

یعتبر حال العقد في تصرف منجز فان کان في الصحة فمن کل ماله و الا فمن ثلثه، والمراد التصرف الذي ھو انشاء ویکون فیه معنی التبرع وھبته و وصیته 2 اھ۔ فوری نافذ ہونے والے معاملہ میں اس کے اجراء کا حال معتبر ہے اگر یہ صحت میں ہو تو تمام مال میں نافذ ہو گا ورنہ تو ثلث میں نافذ ہو

گا اور مراد وہ تصرف ہے جو بطور انشاء ہو اور اس میں تبرع، ہبہ یا وصیت کا معنی ہو، اھ، مختصراً (ت)

مختصرا۔ طحطاوی میں ہے:

1- رد المحتار کتاب الشہادات باب الشہادۃ علی الشہادۃ دار احیاء التراث العربي بیروت ۴ / ۳۹۳ 2- درمختار کتاب الوصایا باب العتق في المرض مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۳۲۷

Fatawa Razawiyya Volume (18)

And exoneration (ibra) and charity (sadaqah) are like what was mentioned by Quhistani - 1	**Releasing someone from one's right and charity will also be like the mentioned case, Quhistani. (T)**

Thus, the testimony of women, instead of being beneficial to the claimant of exoneration (ibra), is harmful to him. For even if exoneration occurred, it happened at a time when, without the permission of the female claimant, it is not beneficial to the defendant. There is more to be said here, but this much is sufficient for clarity. And Allah Almighty knows best.

(2) Since Bakr could not prove the exoneration, the judge should take an oath from Hindah. If she refuses to take the oath, the exoneration will be established and the female claimant's claim will be rejected. If she takes the oath, the claim of exoneration becomes void. Now Hindah's claim for dower (mahr) remains. The judge should see whether the fifty thousand dower claimed by Hindah is more than the "equivalent dower" (mahr al-mithl) of Hindah's mother. If it is not more, then Hindah is by no means in need of witnesses, because up to the amount of equivalent dower, the statement of the woman and her heirs is acceptable without need for testimony. This is because, due to its conformity with the equivalent dower, their statement matches the apparent reality. Whoever's statement matches the apparent reality is the defendant, and the burden of proof is not on the defendant but on the opponent. To the extent that even if there are witnesses for the equivalent dower or her heirs—meaning their claim is equal to or more than it—and the man claims a lesser amount, and both parties provide witnesses, the woman's witnesses will not even be heard. For testimony is for proving the hidden, not for expressing the apparent. Here, if Bakr had specified an amount less than fifty thousand, he would have been the claimant, and witnesses would have been demanded from him. If he had provided proof of a lesser amount through just witnesses, Hindah would have been given a share only of that amount. If he could not provide witnesses, her claim would have been decreed after taking an oath from Hindah. In this case, if she hadn't provided witnesses for fifty thousand, they would have been heard because there were no witnesses from the claimant's side. And if she provided no witnesses and also refused to take an oath, she would receive a share of only that lesser amount claimed by Bakr. Now that Bakr does not even claim a lesser amount, nor does he deny the amount of fifty thousand, Hindah's statement, which is clear from the evidence of equivalent dower, is plain and uncontested, and she is entitled to receive the full decree. And if the

equivalent dower was, for example, less than fifty thousand, then Hindah would surely be the claimant regarding the excess. Bakr's saying that he does not remember the amount of dower is by no means a sufficient and correct answer. He will not be let go like this; rather, the judge will ask him whether the dower was fixed at fifty thousand. If he says it was that much, then ask by reducing it a bit, to an amount that is still more than the equivalent dower. If he denies that as well, then reduce it further and inquire until it reaches the amount of equivalent dower. If he denies that too, the judge will take an oath from him. If he [takes the] oath...

---

1 Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Wasaya, Bab al-'Itq fi al-Marad, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 4/328. Page 385 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

और ऋणमुक्ति (इब्रा) और दान (सदका) उसी की तरह है जिसका उल्लेख कुहिस्तानी ने किया है - 1

अपने हक से किसी को मुक्त करना और दान भी उल्लेखित मामले की तरह होगा, कुहिस्तानी। (त)

अतः महिलाओं की गवाही, इब्रा (ऋणमुक्ति) के दावेदार के लिए लाभकारी होने के बजाय उसके लिए हानिकारक है। क्योंकि यदि इब्रा हुआ भी, तो वह ऐसे समय में हुआ कि महिला दावेदार की अनुमति के बिना वह प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के लिए उपयोगी नहीं है। यहाँ अभी और चर्चा शेष है लेकिन स्पष्टता के लिए इतना पर्याप्त है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

(2) चूँकि बक्र इब्रा साबित न कर सका, न्यायाधीश (हाकिम) हिंदा से शपथ ले। यदि वह शपथ लेने से इंकार कर दे तो इब्रा साबित हो जाएगा और महिला दावेदार का दावा खारिज कर दिया जाएगा। और अगर वह शपथ ले ले तो इब्रा का दावा शून्य हो गया। अब हिंदा का महर का दावा शेष है। हाकिम को देखना चाहिए कि क्या पचास हजार का महर, जिसका हिंदा दावा करती है, हिंदा की माँ के 'महर-ए-मिस्ल' (समान महर) से अधिक तो नहीं है। यदि अधिक न हो, तो हिंदा को गवाहों की कतई आवश्यकता नहीं है, क्योंकि महर-ए-मिस्ल की मात्रा तक स्त्री और उसके वारिसों का बयान बिना गवाही के स्वीकार्य है। इसका कारण यह है कि महर-ए-मिस्ल के साथ समानता के कारण उनका कथन ज़ाहिरी हकीकत के अनुकूल है। और जिसका कथन ज़ाहिरी हकीकत के अनुकूल हो, वह प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) है, और सबूत का भार प्रतिवादी पर नहीं बल्कि उसके विरोधी पर होता है। यहाँ तक कि अगर महर-ए-मिस्ल या उसके वारिसों का गवाह हो, यानी उनके दावे के बराबर या उससे अधिक हो, और पुरुष कम मात्रा का दावा करे और दोनों पक्ष गवाह पेश करें, तो महिला के गवाहों को सुना भी नहीं जाएगा। क्योंकि गवाही छिपी हुई बात को साबित करने के लिए होती है, न कि ज़ाहिर को ज़ाहिर करने के लिए। यहाँ, यदि बक्र पचास हजार से कम किसी मात्रा का निर्धारण बताता, तो वह दावेदार (मुद्दई) होता, उससे गवाह माँगे जाते। यदि वह न्यायप्रिय गवाहों से कम मात्रा का प्रमाण दे देता, तो हिंदा को उसी मात्रा का हिस्सा दिलाया जाता। और अगर वह गवाह न दे पाता, तो हिंदा से शपथ लेकर उसका दावा डिक्री कर दिया जाता। इस स्थिति में, यदि वह पचास हजार के लिए गवाह न देती, तो उन्हें सुन लिया जाता क्योंकि दावेदार की ओर से गवाह नहीं थे। और अगर वह कोई गवाह न देती और शपथ खाने से भी इंकार करती, तो वह उसी कम मात्रा का हिस्सा पाती जिसका बक्र दावेदार होता। अब जबकि बक्र कमी का दावा भी नहीं करता और न ही उसे पचास

हजार की मात्रा से इनकार है, तो हिंदा का बयान, जो महर-ए-मिस्ल की गवाही से स्पष्ट है, साफ और निर्विरोध है और वह पूरी डिक्री पाने की हकदार है। और अगर महर-ए-मिस्ल उदाहरण के तौर पर पचास हजार से कम था, तो अब हिंदा अधिक राशि के संबंध में निश्चित रूप से दावेदार (मुद्दइया) होगी। और बक्र का यह कहना कि मुझे महर की संख्या याद नहीं है, किसी भी तरह से पर्याप्त और सही उत्तर नहीं है। उसे ऐसे ही नहीं छोड़ा जाएगा, बल्कि हाकिम उससे सवाल करेगा कि क्या महर पचास हजार तय हुआ था। अगर वह कहे कि इतना था, तो थोड़ा कम करके पूछे जो महर-ए-मिस्ल की मात्रा से अभी भी अधिक हो। अगर वह उसका भी खंडन करे, तो और घटाकर पूछताछ करे यहाँ तक कि महर-ए-मिस्ल की मात्रा तक पहुँच जाए। अगर वह उसका भी खंडन करे, तो हाकिम उससे शपथ ले। अगर वह शपथ...

---

1 हाशिया अत-तहतावी अलद-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-वसाया, बाब अल-इतक फिल मरज़, दार अल-मआरिफा, बेरुत, 4/328. पृष्ठ 385 का 738

والابراء والصدقة مثل ماذکر اپنے حق سے کسی کو بری کرنا اور صدقہ بھی مذکور کی مثل

قهستانی 1 - ہوگا، قہستانی۔ (ت)

تو عورتوں کی شہادت بجائے نافع ہونے کے مدعی ابراء کو اور مضر ہے کہ وہ ابراء ہوا بھی تو ایسے وقت ہوا کہ بے اجازت مدعیہ مدعا علیہ کو مفید نہیں، کلام یہاں ہنوز اور باقی ہے مگر اس قدر بھی وضوح میں کافی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(۲) جبکہ بکر اثبات ابراء نہ کر سکا حاکم ہندہ سے حلف لے اگر وہ حلف سے انکار کرے ابراء ثابت ہو جائیگا اور دعوٰی مدعیہ رد کر دیا جائیگا، اور اگر حلف کرلے تو دعوٰی ابراء باطل ہو گیا، اب ہندہ کا دعوٰی مہر باقی ہے حاکم نظر کرے کہ پچاس ہزار کا مہر جس کا ہندہ دعوٰی کرتی ہے آیا مادرِ ہندہ کے مہر مثل سے زائد تو نہیں، اگر زائد نہ ہو تو ہندہ ہر گز محتاج گواہان نہیں کہ مقدارِ مہر مثل تک زن و وارثانِ زن کا بیان بے حاجت شہادت مقبول ہے کہ بوجہ موافقت مہر مثل ان کا قول موافق ظاہر ہے اور جس کا قول موافق ظاہر ہو وہ مدعاعلیہ ہے اور جو مدعاعلیہ ہے بار ثبوت اس پر نہیں اس کے مخالف پر ہے یہاں تک کہ اگر مہر مثل یا اس کے ورثہ کا شاہد ہو یعنی ان کے دعوٰی سے مساوی یا زائد ہو اور مرد کمی کا دعوٰی کرے اور فریقین گواہ دے دیں تو عورت کے گواہ مسموع بھی نہ ہوں گے کہ شہادت اثبات خفی کے لئے ہے نہ کہ اظہار ظاہر کے واسطے، یہاں اگر بکر پچاس ہزار سے کم کسی مقدار کا تعین بتاتا تو وہ مدعی تھا اس سے گواہ مانگے جاتے اگر گواہانِ عادل سے مقدارِ اقل کا ثبوت دے دیتا تو ہندہ کو اسی قدر کا حصہ دلایا جاتا اور گواہ نہ دے سکتا تو ہندہ سے قسم لے کر اس کا دعوٰی ڈگری کر دیا جاتا اس صورت میں پچاس ہزار کے گواہ نہ دے دیتی تو سن لئے جاتے کہ مدعی کی جانب گواہ نہ تھے اور اگر کوئی

گواہ نہ دیتی اور قسم کھانے سے بھی انکار کرتی تو اسی مقدارِ اقل کا حصہ پاتی جس کا بکر مدعی ہوتا اب کہ بکر کمی کا دعویٰ بھی نہیں کرتا نہ اسے پچاس ہزار کے مقدار سے انکار ہے، تو بیانِ ہندہ کہ شہادت مہر مثل سے روشن ہے صاف بے مزاحم ہے اور اسے پوری ڈگری پانے کا استحقاق ہے، اور اگر مہر مثلاً پچاس ہزار سے کم تھا تو اب ہندہ درباره زیادت ضرور مدعیہ ہوگی، اور بکر کا کہنا کہ مجھے تعداد مہر یاد نہیں ہرگز جواب کافی و صحیح نہیں اسے یوں نہ چھوڑا جائے گا بلکہ حاکم اس سے سوال کرے آیا مہر پچاس ہزار کا بندھا تھا، اگر وہ کہے اتنا تھا تو کچھ کم کرکے پوچھے جو مقدار مہر مثل سے ہنوز زائد ہو اگر وہ اس کی بھی نفی کرے تو اور گھٹا کر دریافت کرے یہاں تک کہ مقدار مہر مثل تک پہنچے اگر وہ اس کی بھی نفی کرے تو حاکم اس سے قسم لے اگر وہ قسم

---

1 حاشیة الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الوصایا باب العتق فی المرض دارالمعرفة بیروت ۴/

Fatawa Razawiya Volume (18)

...consumes it, and if Hindah cannot provide witnesses for her claim, the judge will only award a decree to Hindah for the portion equivalent to the 'mahr-e-mithl' (proper dower). For example, if the 'mahr-e-mithl' is thirty thousand and Bakr (the heir) denies this as well and takes an oath, and Hindah fails to provide witnesses for fifty thousand, then Hindah shall be granted the portion of thirty thousand. If Bakr refuses to take an oath, then the full fifty thousand shall be awarded. If Bakr neither denies nor admits upon the judge's questioning and keeps saying, "I don't remember," the judge shall compel him to specify the amount of the dower; if he refuses, he shall be imprisoned until he specifies an amount. Now, if he accepts fifty thousand, Hindah will receive the full decree, and she no longer needs to prove the amount. If he admits to a lesser amount, the judge will see if the amount he admitted is not less than the woman's 'mahr-e-mithl'. If it is not less, then 'mahr-e-mithl' will serve as a witness for Bakr. He will remain strictly the defendant, and the burden of proof will be on Hindah. If she provides just witnesses, she will get a decree for the full claim. In this case, even if Bakr provides witnesses for the minimum amount, for the reason mentioned above regarding Hindah, Bakr's witnesses will not be heard against those of Hindah. Yes, if Hindah cannot bring witnesses, Bakr's witnesses will be heard, and Hindah will receive the share of the minimum amount. If both cannot provide witnesses, an oath will be taken from Bakr; if he takes the oath, Hindah will be given the share of the minimum amount. If he refuses the oath, then the full claim will be decreed without the need for witnesses. If the amount Bakr admitted is even less than the 'mahr-e-mithl', then 'mahr-e-mithl' is no longer a witness for anyone because it is more than Bakr's claim and less than Hindah's. Now, whoever provides witnesses, their word will be established. If both provide witnesses, a decree for the 'mahr-e-mithl' portion will be given. If neither can provide witnesses, an oath will be taken from Bakr; if he refuses, Hindah's full claim is decreed. If he takes the oath, then an oath will be taken from Hindah; if she refuses, the minimum portion is given. If she also takes the oath, then a decree for the 'mahr-e-mithl' portion shall be given. All this detail applies if the 'mahr-e-mithl' of Hindah's mother is known. If it is not known, the judge has the choice: either ask Hindah for witnesses for fifty thousand or investigate the woman's 'mahr-e-mithl' through his trusted officials and proceed accordingly. In 'Jami' al-Fusulayn', it is from the various rulings of Imam Abu al-Layth:

[Arabic Box]: Left side: "If she claims a thousand in dower against her husband's heirs, she is believed up to the full amount of her mahr-e-mithl according to [Imam Abu] Hanifa, because mahr-e-mithl is a decisive factor with him; so, whoever is supported by mahr-e-mithl, their statement is credible." Right side: "If a woman claims a thousand in dower against her husband's heirs, the woman's word will be verified up to the amount of mahr-e-mithl according to Imam Sahib (May Allah have mercy on him), because for them, mahr-e-mithl is the arbiter. Therefore, whoever mahr-e-mithl supports, their word will be considered valid." (T)

1. Jami' al-Fusulayn, Chapter 20, Islami Kutub Khana Karachi 1/259. Page 386 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

...खा ले और हिन्दा अपने दावे के गवाह न दे सके तो हाकिम सिर्फ़ बक़दरे हिस्सा महरे मिस्ल के हिन्दा को डिक्री दे मिसाल के तौर पर महरे मिस्ल तीस हज़ार है और बक्र ने उसकी भी नफ़ी की और क़सम खा ली और हिन्दा ने पचास हज़ार के गवाह न दिए तो हिन्दा को तीस हज़ार का हिस्सा दिलाया जाए और बक्र क़सम खाने से इनकार करे तो पूरे पचास हज़ार का। और अगर बक्र सवाल-ए-हाकिम पर इनकार-ओ-इक़रार कुछ न करे यही कहता रहे कि मुझे याद नहीं तो हाकिम उसे मजबूर करे कि मिक़्दार-ए-महर बताए अगर न माने तो क़ैद करे यहाँ तक कि किसी मिक़्दार की ताईन का इक़रार करे अब अगर यही पचास हज़ार क़बूल किए तो हिन्दा पूरी डिक्री पाएगी और अब उसे इसबात-ए-मिक़्दार की हाजत न रही और अगर कम माने तो हाकिम नज़र करे कि जो मिक़्दार उसने मानी औरत के महरे मिस्ल से तो कम नहीं अगर कम न हो तो अब महरे मिस्ल बक्र का गवाह होगा वह खालिस मुद्दआ-अलैह रहेगा और सबूत का बोझ हिन्दा पर आएगा अगर वह आदिल गवाह दे देगी तो पूरे दावे की डिक्री पाएगी और इस सूरत में अगर बक्र कम मिक़्दार के गवाह भी देगा तो उसी वजह से जो ऊपर हिन्दा के बारे में ज़िक्र हुई हिन्दा के गवाहों के मुक़ाबले में नहीं सुने जाएँगे हाँ अगर हिन्दा गवाह न ला सकी तो बक्र के गवाह सुन लिए जाएँगे और हिन्दा अक़ल्ल मिक़्दार (न्यूनतम राशि) का हिस्सा पाएगी और अगर दोनों गवाह न दे सकें तो बक्र से क़सम ली जाएगी अगर क़सम खा ले तो अक़ल्ल मिक़्दार का हिस्सा हिन्दा को दिलाया जाए, क़सम से इनकार करे तो फिर बिना गवाहों के पूरा दावा डिक्री हो और अगर यह मिक़्दार जो बक्र ने मानी महरे मिस्ल से भी कम है तो अब महरे मिस्ल किसी का गवाह नहीं इसलिए कि दावा बक्र से ज़्यादा और दावा हिन्दा से कम है अब इनमें जो गवाह दे देगा उसी का क़ौल साबित होगा और अगर दोनों गवाह दे दें तो महरे मिस्ल के हिस्से की डिक्री दी जाएगी और कोई न दे सके तो बक्र से क़सम ली जाएगी अगर इनकार करे तो हिन्दा का पूरा दावा डिक्री हो और अगर क़सम खा ले तो हिन्दा से क़सम ली जाएगी अगर वह इनकार करे तो अक़ल्ल हिस्सा दिलाया जाए और वह भी क़सम खा ले तो महरे मिस्ल के हिस्से की डिक्री हो। यह सब तफ़सील उस सूरत में है जब हिन्दा की माँ का महरे मिस्ल मालूम हो और अगर न मालूम हो तो हाकिम को अख्तियार है चाहे हिन्दा से पचास हज़ार के गवाह तलब करे चाहे अपने मोतमिद लोगों के ज़रिए से औरत का महरे मिस्ल तहक़ीक़ करके ऊपर दी गई कार्यवाही अमल में लाए। जामे-उल-फ़ुसूलैन में इमाम अबू अल-लैस के मुख़्तलिफ़ात से है:

[अरबी बॉक्स]: दायाँ पक्ष: "अगर औरत ने पति के वारिसों पर एक हज़ार महर का दावा किया तो महरे मिस्ल की मिक़्दार तक औरत की तस्दीक़ की जाएगी इमाम साहब रहमतुल्लाहि अलैहि के यहाँ, क्योंकि उनके यहाँ महरे मिस्ल फ़ैसलाकुन होता है, तो महरे मिस्ल जिसकी ताईद करे उसका क़ौल मोतबर होगा।" (त)

1. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय 20, इस्लामी कुतुब खाना कराची 1/259. पृष्ठ 738 का 386

کھا لے اور ہندہ اپنے دعوی کے گواہ نہ دے سکے تو حاکم صرف بقدر حصہ مہر مثل کے ہندہ کو ڈگری دے مثلاً مہر مثل تیس ہزار ہے اور بکر نے اس کی بھی نفی کی اور قسم کھالی اور ہندہ نے پچاس ہزار کے گواہ نہ دے تو ہندہ کو تیس ہزار کا حصہ دلایا جائے اور بکر قسم کھانے سے انکار کرے تو پورے پچاس ہزار کا۔ اور اگر بکر سوال حاکم پر انکار اقرار کچھ نہ کرے یہی کہتارہے کہ مجھے یاد نہیں تو حاکم اسے جبر کرے کہ مقدار مہر بتائے اگر نہ مانے قید کرے یہاں تک کہ کسی مقدار کی تعیین کا مقر ہو اب اگر یہی پچاس ہزار قبول کئے تو ہندہ پوری ڈگری پائے اور اب بھی اسے اثبات مقدار کی حاجت نہ رہی اور اگر کم مانے تو حاکم نظر کرے کہ جو مقدار اس نے مانی عورت کے مہر مثل سے تو کم نہیں اگر کم نہ ہو تو اب مہر مثل بکر کا شاہد ہوگا وہ خالص مدعاعلیہ رہے گا اور بار ثبوت ہندہ پر آئے گا اگر گواہان عادل دے دے گی پورے دعوی کی ڈگری پائے گی اور اس صورت میں اگر بکر اقل کے گواہ بھی دے گا تو اسی وجہ سے جو اوپر جانب ہندہ میں مذکور ہوئی شاہد ان ہندہ کے مقابل مسموع نہ ہونگے ہاں اگر ہندہ گواہ نہ لاسکی تو بکر کے گواہ سن لئے جائیں گے اور ہندہ مقدار اقل کا حصہ پائے گی اور دونوں گواہ نہ دے سکے تو بکر سے قسم لی جائے اگر قسم کھالے تو مقدار اقل کا حصہ ہندہ کو دلایا جائے قسم سے انکار کرے تو پھر بے حاجت گواہان پورا دعوی ڈگری ہو اور اگر یہ مقدار کہ بکر نے مانی مہر مثل سے بھی کم ہے تو اب مہر مثل کسی کا شاہد نہیں اس لئے کہ دعوی بکر سے زائد اور دعوی ہندہ سے کم ہے اب ان میں جو گواہ دے دے گا اسی کا قول ثابت ہوگا اور دونوں گواہ دے دیں تو مہر مثل کے حصہ کی ڈگری دی جائے گی اور کوئی نہ دے سکے تو بکر سے قسم لی جائے اگر انکار کرے تو ہندہ کا پورا دعوی ڈگری ہو اور قسم کھالے تو ہندہ سے قسم لی جائے اگر انکار کرے تو

حصہ اقل دلایا جائے اور وہ بھی قسم کھالے تو مہر مثلاً کے حصہ کی ڈگری ہو۔ یہ سب تفصیل اس صورت میں کہے کہ مادر ہندہ کا مہر مثل معلوم ہو اور اگر نہ معلوم ہو تو حاکم کو اختیار ہے چاہے ہندہ سے پچاس ہزار کے گواہ طلب کرے چاہے اپنے معتمدوں کے ذریعہ سے عورت کا مہر مثل تحقیق کرکے کارروائی بالا عمل میں لائے۔ جامع الفصولین میں مختلفات امام ابی اللیث سے ہے :

[Arabic Box]: ادعت الفاً من مهرها على ورثۃ زوجها تصدق الی تمام مهر مثلها عند ح لان مهر المثل یحکم عنده فمن شهد لہ فلہ القول ۱۔ اگر عورت نے خوند کے ورثاء پر ایک ہزار مہر کا دعوی کیا تو مہر مثل کی مقدار تک عورت کی تصدیق کی جائیگی امام صاحب رحمۃ اللہ تعالیٰ کے ہاں، کیونکہ ان کے ہاں مہر مثل فیصل ہوتا ہے، تو مہر مثل جس کی تائید کرے اس کا قول معتبر ہوگا۔ (ت)

۱ جامع الفصولین الفصل العشرون اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۲۵۹ Page 386 of 738

Fatawa Razawiya Volume (18)

In the same [source], from 'Umda, it is stated:

Arabic Text: A woman claimed her dower (Mahr) against the husband's heir, and the heir denied it. The amount of Mahr-e-Mithl (customary dower) should be determined, and the judge (Qazi) will ask the heir, "Was her dower this much or more than this?" If he says no, the judge will then ask about a lesser amount than what he first said, until reaching the amount of Mahr-e-Mithl. (1)

Urdu Translation: If a woman files a claim for her dower against the husband's heir and the heir denies it, then after determining the Mahr-e-Mithl, the judge will ask the heir about an amount higher than the Mahr-e-Mithl, saying, "Is her dower this much or more than this?" If the heir denies it, the judge will then ask for a lower amount than before, until he reaches the Mahr-e-Mithl, at which point the questioning of the heir ends. (T)

In Durr al-Mukhtar, it is stated:

Arabic Text: If a dispute arises regarding the amount [of dower] during the existence of the marriage, the statement of the one supported by Mahr-e-Mithl will be accepted upon their oath. If either presents evidence (witnesses), it will be accepted regardless of whether the Mahr-e-Mithl supports them, the other, or neither. If both present evidence, then her evidence is preferred if the Mahr-e-Mithl supports him, because evidence is meant to prove what is contrary to the apparent. If the Mahr-e-Mithl is between their claims, they both take oaths. If both take oaths or both present evidence, judgment is given based on [Mahr-e-Mithl]. If only one presents evidence, their evidence is accepted because it clarified their claim. And the death of one of them is like their being alive in this ruling. (2)

Urdu Translation: If, during the existence of the marriage, a dispute arises between the husband and wife regarding the amount of dower, the statement of the one supported by Mahr-e-Mithl will be considered reliable and an oath will be taken from them. If witnesses are presented, their testimony will be accepted, whether the Mahr-e-Mithl supports him, her, both, or neither. If both the husband and wife present testimony, the wife's testimony will be preferred if the Mahr-e-Mithl supports the man's claim, and the man's testimony will be preferred if the Mahr-e-Mithl supports the wife's claim, because testimony is used to prove what is contrary to the apparent. If the Mahr-e-Mithl falls between both their claims, each will take an oath

on their respective claim. If both have taken the oath or both have presented testimony, the judge will decide based on Mahr-e-Mithl. If only one has presented testimony for their claim, their testimony will be accepted because they have clarified their claim. And if one of them dies, the ruling will be the same as if both were alive. (T)

1. Jami' al-Fasulain, Chapter 20, Islami Kutub Khana Peshawar, 1/259.
2. Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on Dower, Matba' Mujtabai Delhi, 1/202-203.

फ़तावा रज़विया खंड (18)

उसी में 'उम्दा' से है:

अरबी पाठ: एक महिला ने पति के वारिस के खिलाफ मेहर का दावा किया और वारिस ने इनकार कर दिया। महर-ए-मिस्ल (प्रथागत मेहर) की मात्रा निर्धारित की जानी चाहिए, और न्यायाधीश (काजी) वारिस से पूछेगा, "क्या उसका मेहर इतना था या इससे अधिक?" यदि वह कहता है नहीं, तो न्यायाधीश फिर पहली बार कही गई बात से कम राशि के बारे में पूछेगा, जब तक कि वह महर-ए-मिस्ल की राशि तक न पहुँच जाए। (1)

उर्दू अनुवाद: यदि कोई महिला पति के वारिस के खिलाफ अपने मेहर का दावा करती है और वारिस उससे इनकार करता है, तो महर-ए-मिस्ल का पता लगाने के बाद, न्यायाधीश वारिस से महर-ए-मिस्ल से अधिक राशि के बारे में पूछेगा, "क्या उसका मेहर इतना है या इससे अधिक?" यदि वारिस इनकार करता है, तो न्यायाधीश पहले से कम राशि मांगेगा, जब तक कि वह महर-ए-मिस्ल तक न पहुँच जाए, जिस पर वारिस से पूछताछ समाप्त हो जाएगी। (त)

दुर्र अल-मुख्तार में है:

अरबी पाठ: यदि विवाह के अस्तित्व के दौरान [मेहर की] मात्रा के संबंध में विवाद उत्पन्न होता है, तो महर-ए-मिस्ल द्वारा समर्थित व्यक्ति का बयान उनकी शपथ पर स्वीकार किया जाएगा। यदि कोई भी साक्ष्य (गवाह) प्रस्तुत करता है, तो उसे स्वीकार किया जाएगा, चाहे महर-ए-मिस्ल उनका समर्थन करे, दूसरे का, या किसी का भी नहीं। यदि दोनों साक्ष्य प्रस्तुत करते हैं, तो उसकी (पत्नी की) गवाही को प्राथमिकता दी जाती है यदि महर-ए-मिस्ल उसका (पति का) समर्थन करता है, क्योंकि साक्ष्य प्रत्यक्ष के विपरीत जो है उसे साबित करने के लिए होता है। यदि महर-ए-मिस्ल उनके दावों के बीच है, तो वे दोनों शपथ लेते हैं। यदि दोनों शपथ लेते हैं या दोनों साक्ष्य प्रस्तुत करते हैं, तो [महर-ए-मिस्ल] के आधार पर निर्णय दिया जाता है। यदि केवल एक साक्ष्य प्रस्तुत करता है, तो उनके साक्ष्य स्वीकार किए जाते हैं क्योंकि उन्होंने अपना दावा स्पष्ट कर दिया है। और उनमें से एक की मृत्यु इस निर्णय में उनके जीवित होने के समान है। (2)

उर्दू अनुवाद: यदि निकाह की मौजूदगी में पति-पत्नी के बीच मेहर की मात्रा को लेकर विवाद हो जाए, तो उसकी बात विश्वसनीय मानी जाएगी जिसका समर्थन महर-ए-मिस्ल करेगा और साथ ही उससे कसम भी ली जाएगी। जिसने गवाह पेश किए, उसकी बात स्वीकार्य होगी, चाहे महर-ए-मिस्ल उसका

या उसकी पत्नी का या दोनों का समर्थक बने या किसी का भी नहीं। यदि पति और पत्नी दोनों गवाही पेश करें, तो पत्नी की गवाही को प्राथमिकता दी जाएगी यदि महर-ए-मिस्ल पुरुष के दावे का समर्थन करे, और पुरुष की गवाही को प्राथमिकता दी जाएगी यदि महर-ए-मिस्ल पत्नी के दावे का समर्थन करे, क्योंकि गवाही से प्रत्यक्ष के विपरीत बात साबित की जाती है। यदि महर-ए-मिस्ल दोनों के दावों के बीच हो, तो दोनों से अपने-अपने दावे पर कसम ली जाएगी। यदि दोनों ने कसम खाई या दोनों ने गवाही पेश की, तो काजी महर-ए-मिस्ल पर फैसला सुना देगा। यदि केवल एक ने अपने दावे पर गवाही पेश की, तो उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि उसने अपना दावा स्पष्ट कर दिया। और यदि उनमें से किसी एक की मृत्यु हो जाए, तो आदेश वही होगा जो दोनों के जीवित होने पर होता। (त)

1. जामी अल-फ़सुलैन, अध्याय 20, इस्लामी कुतुब खाना पेशावर, 1/259.
2. दुर्र अल-मुख्तार, निकाह की किताब, मेहर का अध्याय, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/202-203.

اسی میں عمدہ سے ہے : ادعت مهرا علی وارث الزوج وانکر وارثہ یوقف قدر مهر مثلها ویقول القاضی لورثہ کان مهرها کذا ام اعلی من ذلك لو قال لا قال کان کذا دون ماقاله فی المرة الاولی الی ان ینتهی الی مقدار مهر مثلها ۱۔ عورت نے خاوند کے وارث پر مہر کا دعوٰی کیا اور وارث انکار کرتا ہے تو مہر مثل معلوم کرکے قاضی وارث سے مہر مثل سے زائد مقدار و وارث سے پوچھے گا کہ اس کا اتنا مہر ہے یا اس سے زائد ہے اگر وارث انکار کرے تو پھر قاضی پہلے سے کم مقدار پوچھے حتٰی کہ مہر مثل تک پہنچ کر وارث سے سوال ختم کردے۔ (ت)

در مختار میں ہے : اختلفا فی قدرہ حال قیام النکاح فالقول لمن شهد لہ مهر المثل بیمینہ وای اقام بینة قبلت سواء شهد مهر المثل لہ اولها اولا، وان اقاما البینة فبینتها مقدمة ان شهد مهر المثل لها لان البینات لاثبات خلاف الظاہر وان کان مهر المثل بینهما تحالفا فان حلفا اوبرهنا قضی به وان برهن احدهما قبل برهانہ لانه نوردعواه وموت احدهما کحیاتهما فی الحکم ۲۔ نکاح کی موجودگی میں خاوند بیوی کا مہر کی مقدار میں اختلاف ہوا تو اس کی بات معتبر ہوگی جس کی تائید مہر مثل کریگا ساتھ قسم لیجائیگی، جس نے گواہ پیش کئے اسکی بات تو مقبول ہوگی خواہ مہر مثل اس کا یا بیوی یا دونوں کا مؤید بنے یا کسی کا نہ بنے اگر خاوند اور بیوی دونوں گواہی پیش کریں تو بیوی کی گواہی کو ترجیح ہوگی اگر مہر مثل مرد کی تائید کرے، اور مرد کی گواہی کو ترجیح ہوگی اگر مہر مثل بیوی کی تائید کرے کیونکہ گواہی سے ظاہر کا خلاف ثابت کیا جاتا ہے اور اگر مہر مثل دونوں کے دعووں کے درمیان ہو تو دونوں سے اپنے اپنے دعوٰی پر قسم لی جائے گی، اگر دونوں نے قسم کھائی یا دونوں نے گواہی پیش کی تو قاضی مہر مثل پر فیصلہ کردے اور اگر صرف ایک نے

اپنے دعویٰ پر گواہی پیش کی تو اسکی گواہی قبول کی جائے کیونکہ اس نے اپنے دعویٰ کو واضح کردیا اور دونوں میں سے ایک کی موت ہو تو دونوں کی حیات والا ہی حکم ہوگا۔ (ت)

۱ جامع الفصولین الفصل العشرون اسلامی کتب خانہ پشاور ۱/ ۲۵۹ ۲ در مختار کتاب النکاح باب المهر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۰۳- ۲۰۲

Fatawa Razawiya Volume 18

It is stated in Radd al-Muhtar:

[Arabic Text]: His statement 'for the one whom Mahr al-Mithl (proper dowry) testifies', i.e., the word will be hers if her Mahr al-Mithl is as she said or more, and his if it is as he said or less. And if it is between them, i.e., more than what he said and less than what she said, and there is no evidence, they both take an oath, and Mahr al-Mithl becomes binding. This is how it is in al-Multaqa and its commentary. His statement 'And if it was': this is an explanation of the third category. For if they do not establish evidence, or they establish it, then Mahr al-Mithl may testify for one of them, or it may be between them. Thus, he prioritized the explanation of the first two categories in the two issues, and this is the explanation of the third. And his statement 'If they both took an oath' refers back to the first issue, and his statement 'Or they established evidence' refers back to the second, but he should have omitted his statement 'they both take an oath' because when they establish evidence, they do not take an oath. His statement 'They both take an oath': if the woman refuses (the oath), one thousand becomes obligatory, and if he refuses, a judgment of two thousand is given, as it is known that when one party refuses an oath, the other's claim is established. The form of the issue here is when she claims two thousand and he claims one thousand, while the Mahr al-Mithl is one thousand five hundred. His statement 'It is judged by it', meaning by the Mahr al-Mithl, summarized.

[Urdu Translation/Explanation]: The author's statement "Mahr al-Mithl for whom it testifies" means the wife's word will be accepted when the Mahr al-Mithl is equal to her claim or more, and the husband's word will be accepted when the Mahr al-Mithl is equal to his claim or less. If it is in between, meaning more than the man's claim and less than the woman's claim, then in the absence of witnesses, both will be required to take an oath, and Mahr al-Mithl will become mandatory. In al-Multaqa and its commentary, it is as follows: The author's statement "if it were" is an explanation of the third category. There are three categories: (1) neither presented evidence, (2) both presented evidence and Mahr al-Mithl supports one of them, or (3) Mahr al-Mithl is between both claims. The author explained the first two categories in the first two problems, and now this is the explanation of the third. His phrase "if both took an oath" refers to the first problem, and "both presented evidence" refers to the second. However, it would have been appropriate to omit the phrase "both take an oath" because when evidence is presented, an oath is not required. His statement "both take an oath": if the woman refuses the oath, the husband's claim of

one thousand will be due, and if the husband refuses the oath, the woman's claim of two thousand will be the judgment, as is known that when one party refuses to take an oath, the other's claim is proven. The situation here is: the woman claims two thousand, the man claims one thousand, while the Mahr al-Mithl is fifteen hundred. His phrase "give decision on it" means on Mahr al-Mithl. Summarized. (T)

1. Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Chapter of Dowry, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/361-62.

फ़तावा रज़विया, खंड १८ (18)

रद अल-मुह्तार में है:

[अरबी पाठ]: ग्रंथकार का कथन "मेहर-ए-मिस्ल (उचित महर) जिसके पक्ष में गवाही दे", अर्थात पत्नी की बात मानी जाएगी यदि उसका मेहर-ए-मिस्ल उसके कहे अनुसार या उससे अधिक हो, और पति की बात मानी जाएगी यदि वह उसके कहे अनुसार या उससे कम हो। और यदि वह उन दोनों के बीच हो, अर्थात पति के दावे से अधिक और पत्नी के दावे से कम, और कोई गवाह न हो, तो दोनों शपथ लेंगे और मेहर-ए-मिस्ल अनिवार्य होगा। 'मुल्तक़ा' और उसकी व्याख्या में ऐसा ही है। ग्रंथकार का कथन "और यदि हो": यह तीसरी श्रेणी का विवरण है। क्योंकि यदि वे गवाही पेश न करें, या पेश करें, तो मेहर-ए-मिस्ल उनमें से पहले के लिए गवाही दे सकता है, या उनके बीच हो सकता है। अतः उन्होंने पहले दो मसलों में पहली दो श्रेणियों का विवरण प्राथमिकता से दिया, और यह तीसरी का विवरण है। उनका कथन "यदि दोनों ने शपथ ली" पहले मसले की ओर संकेत करता है, और उनका कथन "या साक्ष्य दिया" दूसरे की ओर, परंतु उन्हें "दोनों शपथ लें" वाले कथन को हटा देना चाहिए था क्योंकि जब साक्ष्य दे दिया जाए तो शपथ की आवश्यकता नहीं होती। उनका कथन "दोनों शपथ लें": यदि स्त्री शपथ से इनकार कर दे तो एक हज़ार देय होगा, और यदि पुरुष इनकार कर दे तो दो हज़ार का निर्णय दिया जाएगा, जैसा कि ज्ञात है कि जब एक पक्ष शपथ से मना करता है, तो दूसरे का दावा सिद्ध हो जाता है। यहाँ मसले का रूप यह है कि जब वह दो हज़ार का दावा करे और पति एक हज़ार का, जबकि मेहर-ए-मिस्ल पंद्रह सौ हो। उनका कथन "उस पर निर्णय दिया जाए", अर्थात मेहर-ए-मिस्ल पर, संक्षेप में।

[उर्दू अनुवाद/व्याख्या]: ग्रंथकार का कथन "महर-ए-मिस्ल जिसके पक्ष में गवाही दे" अर्थात पत्नी की बात मानी जाएगी जब महर-ए-मिस्ल उसके दावे के बराबर या उससे अधिक हो, और पति की बात मानी जाएगी जब महर-ए-मिस्ल उसके दावे के बराबर या कम हो। यदि दोनों के बीच हो यानी पुरुष के दावे से अधिक और स्त्री के दावे से कम हो, तो गवाही न होने की स्थिति में दोनों को शपथ लेनी होगी और महर-ए-मिस्ल अनिवार्य होगा। मुल्तक़ा और उसकी व्याख्या में यूँ है: ग्रंथकार का कथन "यदि हो" यह तीसरी श्रेणी का विवरण है। तीन श्रेणियाँ ये हैं: (१) दोनों ने गवाही पेश नहीं की, (२) दोनों ने पेश की और महर-ए-मिस्ल किसी एक का समर्थन करे, (३) महर-ए-मिस्ल दोनों के दावों के बीच हो। ग्रंथकार ने पहले दो मसलों में पहली दो श्रेणियों का विवरण बताया और अब यह तीसरी का विवरण है। उनका कथन "दोनों ने यदि शपथ ली" यह पहले मसले का विवरण है और उनका कथन

"दोनों ने गवाही पेश की" यह दूसरे का विवरण है। परंतु "दोनों शपथ लें" वाले कथन को हटाना उचित था क्योंकि जब गवाही पेश कर दी जाए तो शपथ नहीं होगी। उनका कथन "दोनों शपथ लें": यदि स्त्री शपथ से इनकार करे तो पति का एक हज़ार का दावा वाजिब होगा, और यदि पति शपथ से इनकार करे तो स्त्री का दो हज़ार का निर्णय होगा, जैसा कि ज्ञात है कि जब एक पक्ष शपथ से इनकार करता है, तो दूसरे का दावा सिद्ध हो जाता है। यहाँ मसले की स्थिति यह है: स्त्री का दावा दो हज़ार, पुरुष का एक हज़ार जबकि महर-ए-मिस्ल पंद्रह सौ हो। उनका कथन "उस पर निर्णय दे" अर्थात महर-ए-मिस्ल पर। संक्षेप में। (त)

1. रद अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाबुल महर, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, २/३६१-६२

पृष्ठ ३८८ / ७३८

رد المحتار میں ہے:

قولہ لمن شھد لہ مھر المثل ای فیکون القول لھا ان کان مھر مثلھا کما قالت او اکثر، ولہ ان کان کما قال او اقل و ان کان بینھما ای اکثر مما قال واقل مما قالت ولا بینۃ تحالفا ولزم مھر المثل کذا فی الملتقی وشرحہ قولہ وان کان ھذا بیان لثالث الاقسام۔ فانہ اذا لم یقیما البینۃ او اقاماھا قد یشھد مھر المثل لہ اولھما او یکون بینھما فقدم بیان القسمین الاولین فی المسألتین، وھذا بیان الثالث، وقولہ فان حلفا راجع الی المسألۃ الاولی وقولہ اوبرھنا راجع الی الثانیۃ لکن کان علیہ حذف قولہ تحالفا لانہ اذ برھنا لا تحلف، قولہ تحالفا فان نکلت المرأۃ وجب الف، و اذا نکل یقضی بالفین ما عرف ان ایھما نکل لزمہ دعوی الاخر اہ وصورۃ المسألۃ فیما اذا ادعت الالفین و ادعی ھو الالف و کان مھر المثل الفا و خمسمائۃ، قولہ قضی بہ ای بمھر المثل اہ مختصرا۔

ماتن کا قول "مہر مثل جس کی شہادت" یعنی بیوی کی بات مانی جائے گی جب مہر مثل اتنا ہو یا زائد ہو اور خاوند کی بات مانی جائے گی جب مہر مثل اس کے قول برابر ہو یا کم ہو، اگر دونوں کے درمیان ہو یعنی مرد کے دعوی سے زائد اور بیوی کے دعوی سے کم ہو، تو گواہی نہ ہونے کی صورت میں دونوں سے قسم ہوگی اور مہر مثل لازم ہوگا۔ ملتقی اور اس کی شرح میں یوں ہے ماتن کا قول "ان کان" یہ تیسری قسم کا بیان ہے، تین قسمیں یہ ہیں: (۱) دونوں نے گواہی پیش نہ کی (۲) یا دونوں نے پیش کی اور مہر مثل کسی ایک کی تائید کرے (۳) یا مہر مثل دونوں کے دعووں کے بین بین ہو، تو ماتن نے پہلے دونوں مسئلوں میں پہلی دونوں قسموں کا بیان بتایا اور اب یہ تیسرے کا بیان ہے، اس کا قول "دونوں نے اگر قسم کھائی" یہ پہلے مسئلہ کا بیان ہے اور اس کا قول "دونوں نے گواہی پیش کی" یہ دوسرے کا بیان ہے لیکن "دونوں قسم دیں" والے قول کو حذف

کرنا مناسب تھا کیونکہ جب گواہی پیش کر دیں تو قسم نہیں ہو گی، اس کا قول "دونوں قسم دیں" تو عورت قسم سے انکار کرے تو خاوند کا دعوی ہزار کا واجب ہو گا اور اگر خاوند قسم سے انکار کرے تو عورت کا دو ہزار فیصلہ کن ہو گا جیسا کہ معلوم ہو چکا کہ جب ایک قسم سے انکار کرے تو دوسرے کا دعوی ثابت ہو جاتا ہے، یہاں مسئلہ کی صورت یہ ہے، عورت کا دعوی دو ہزار، مرد کا ایک ہزار جبکہ مہر مثل ڈیڑھ ہزار ہو، اس کا قول "اس پر فیصلہ دے" یعنی مہر مثل پر، اھ مختصراً۔ (ت)

۱ رد المحتار کتاب النکاح باب المهر داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۶۱-۶۲

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is stated in Fatawa Qazi Khan and Fatawa Alamgiri: "If a woman claims a dower (mahr) from her husband's heir that is more than her 'mahr-ul-mithl' (customary dower), and if the heir admits the marriage, the judge (Qazi) should ask him to admit to the amount more than the 'mahr-ul-mithl'. If the heir denies it, the judge should ask for a lesser amount than the first. If he denies that too, the judge should keep reducing the amount until he reaches the 'mahr-ul-mithl'. After reaching that, if the heir still denies it, the judge shall obligate him to pay the 'mahr-ul-mithl' and require him to take an oath regarding the denial of the excess amount. This is when the judge knows the amount of 'mahr-ul-mithl'. If the judge does not know it, he should order trustworthy people to ask those who are aware of this woman's 'mahr-ul-mithl', or he should require the woman to provide evidence for the amount she claims."

It is stated in Jami' al-Fusulayn: "A husband died, and his wife claimed a specified dower. The heirs said, 'We know you have a dower, but we do not know its amount.' They should be compelled to state it. Compulsion means they should be imprisoned until they admit to the amount of the dower, because the heirs stand in the place of the husband. And Allah, the Almighty, knows best."

1 Fatawa Hindiyyah with reference to Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Da'wa, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/106 2 Jami' al-Fusulayn, Chapter 20, Islami Kutub Khana Karachi, 1/262

Page 389 of 738

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

फ़तावा क़ाज़ी ख़ान और फ़तावा आलमगीरी में है: "जब औरत पति के वारिस पर 'महर-ए-मिस्ल' (समान मेहर) से अधिक मेहर का दावा करे, तो यदि वारिस निकाह को स्वीकार करता है, तो काज़ी को चाहिए कि वह वारिस से 'महर-ए-मिस्ल' से अधिक का इकरार कराए। यदि वह इनकार करे, तो फिर पहले से कम का इकरार कराए। यदि वह उससे भी इनकार करे, तो और नीचे आए और जब काज़ी 'महर-ए-मिस्ल' पर आ जाए और इस पर भी वारिस इनकार कर दे, तो काज़ी 'महर-ए-मिस्ल' को उस पर वाजिब कर दे और अधिक राशि के इनकार पर उससे शपथ ले। यह तब है जब काज़ी को 'महर-ए-मिस्ल' की राशि ज्ञात हो चुकी हो। और यदि उसे 'महर-ए-मिस्ल' की मात्रा ज्ञात नहीं है, तो काज़ी को चाहिए कि वह विश्वसनीय लोगों को आदेश दे कि वे उन लोगों से पूछें जो इस महिला के 'महर-ए-मिस्ल' की मात्रा को जानते हों, या फिर महिला को पाबंद बनाए कि वह अपना 'महर-ए-मिस्ल' साबित करने के लिए गवाह पेश करे जो उस मात्रा को साबित करें।"

जामिउल फ़ुसूलैन में है: "पति की मृत्यु हो गई और पत्नी ने निर्धारित मेहर का दावा किया, तो वारिसों ने कहा कि हम जानते हैं कि तुम्हारा मेहर है लेकिन हमें उसकी मात्रा का ज्ञान नहीं है, तो उन्हें मजबूर किया जाएगा कि वे मात्रा बताएं। और मजबूरी का अर्थ यह है कि उन्हें मेहर की मात्रा के इकरार तक कैद किया जाए, क्योंकि वारिस पति के स्थान पर हैं। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।"

१ फ़तावा हिंदिया के हवाले से फ़तावा काज़ी ख़ान, किताब अद-द'वा, अध्याय १२, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर ४/१०६ २ जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय २०, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची १/२६२

पृष्ठ ३८९ का ७३८

جلد ہجدہم (۱۸)

فتاوی قاضی خاں و فتاوی عالمگیریہ میں ہے: اذا ادعت مهرها على وارث زوجها اكثر من مهر مثلها ان كان الوارث مقر بالنكاح يقول لہ القاضی أكان مهرها كذا اكثر من مهر مثلها فان قال الوارث لا، يقول القاضی أكان كذا يذكر مهر دون الاول لكنہ اكثر من مهر مثلها ان قال لا ، يقول لہ القاضی أكان كذا الی ان يأتی القاضی علی مقدار مهر المثل، فبعد ذلک اذا قال الوارث لا ، الزمہ القاضی مقدار مهر المثل ويحلفہ علی الزيادة هذا اذا كان القاضی يعرف مقدار مهر مثلها فان كان لايعرف يأمر امناء بالسوال ممن يعلم او يكلفها اقامة البينة علی ما تدعی۔ جب عورت خاوند کے وارث پر مہر مثل سے زائد مہر کا دعوی کرے تو اگر وارث نکاح کا اقرار کرتا ہے تو قاضی کو چاہئے کہ وہ مہر مثل سے زائد کا وارث سے اقرار کرائے اگر وہ انکار کرے تو پھر پہلے سے کم کا اقرار کرائے اگر وہ انکار کرے تو اور نیچے آئے اور جب قاضی مہر مثل پر آجائے اور اس پر بھی وارث انکار کر دے تو قاضی مہر مثل کو اس پر واجب کردے اور زیادہ سے انکار پر اس سے قسم لے، یہ جب ہے کہ قاضی مہر مثل معلوم کرچکا ہو اور اگر اسے مہر مثل کی مقدار معلوم نہیں تو قاضی کو چاہئے کہ وہ اہل کاروں کو حکم دے کہ وہ اس شخص سے پوچھیں جو اس عورت کے مہر مثل کی مقدار کو جانتا ہو، یا پھر عورت کو پابند بنائے کہ وہ اپنا مہر مثل ثابت کرنے کیلئے گواہ پیش کرے جو مقدار ثابت کریں (ت)

جامع الفصولین میں ہے: مات فادعت امرأتہ المسمی فقالت ورثتہ نعلم ان لک مهرا ولا نعلم قدره يجبرون علی البيان ومعنی الجبر ان يحبسوا حتی يقر وابمقدار المهر بقيام الورثة مقام الزوج- واللہ تعالٰی اعلم۔ خاوند فوت ہوا تو بیوی نے مقررہ مہر کا دعوی کیا تو ورثاء نے کہا کہ ہم جانتے ہیں کہ تیرا مہر ہے لیکن ہمیں مقدار کا علم نہیں تو ان کو مجبور کیا جائے گا کہ وہ مقدار بتائیں، اور جبر

کا مطلب یہ ہے کہ ان کو مہر کی مقدار کے اقرار تک محبوس کیا جائے، کیونکہ ورثاء خاوند کے قائم مقام ہیں۔(ت) واللہ تعالٰی اعلم

1 فتاوی ہندیہ بحوالہ فتاوی قاضی خاں کتاب الدعوی الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۱۰۶ 2 جامع الفصولین الفصل العشرون اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۶۲

Volume Eighteen (18) Fatawa Razviya

Problem 910 to 911: From the state of Jaora, Malwa region, Shah Ganj locality, old post office, sent by Hazrat Sayyid Maqbool Ali Mian Sahib, 25 Sha'ban 1326 AH. First Question: What do the scholars of the manifest religion say regarding this problem: Zaid was a wealthy person with wives, children, and properties. Some years after his death, a dispute arose regarding the division of a house where the deceased Zaid lived with all his children and wives until his death and where he died. Eventually, a son filed a lawsuit to have the house divided according to his share. A step-sister appeared as a respondent with an objection, stating that my father Zaid gifted (Hiba) this house to my mother, Fareed Begum, during his lifetime. The gift deed (Hibanama) has been lost. My mother took possession at the time of the gift, and after her, I am in possession. She presented three witnesses for the possession, whose statements vary significantly; one says it was seven years ago, and others say twelve or thirteen years ago. The son requesting the division claims ignorance of and denies the gift. The witnesses of the son requesting the division gave consistent statements regarding the absence of any gift and that all heirs have been in possession since the ancestor's death until today, supporting the claimant's case for division. However, other heirs also still reside in the mentioned house, and the petitioner for division also had some belongings kept in a room of this house until now. Therefore, in such a case, can the possession mentioned, according to the Noble Shariah, be considered valid for a gift in favor of the mother for the daughter as per the daughter's claim, or does the gift become invalid due to the circumstances of the possession? Please clarify and be rewarded.

Summary of the testimony of Sayyid Amir Shah: The disputed house was gifted by Rasul Khan to Mst. Sanubar Begum, the defendant, which happened a long time ago, about six or seven years. The completion of the gift took place in my presence. At that time, the other wife who lived there was separated, and Mst. Sanubar Begum, the defendant, was given sole possession. The other wife was settled in a house in Pathan Toli after the gift deed was written.

Summary of the testimony of Sultan, son of Nazr Muhammad Khan: Rasul Khan Jamadar gifted the disputed house to Sanubar Begum during his lifetime. The gift was made in writing, and the Jamadar Sahib's signature was also obtained. Possession was granted after the gift deed was written. Before granting possession, the Jamadar had sent all his goods and belongings to a Chowki (outpost/storeroom). Defendant No. 1 has been kept in this house by Defendant No. 2. Khushal Khan,

Defendant No. 2, resides with his mother's permission. It must have been thirteen years since the house was gifted. The Jamadar wrote the gift deed six or seven years before his death; I do not remember the date. No part of the disputed house is in the claimant's possession. The claimant's mother's belongings were separated after possession; they were separated in my presence. Later, we signed the gift deed.

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा रज़विया

मसअला 910 से 911: रियासत जौरा, मुल्क मालवा, मुहल्ला शाहगंज, पुराना डाकखाना, प्रेषक हज़रत सैय्यद मक़बूल अली मियां साहब, 25 शाबान 1326 हिजरी। पहला सवाल: दीने मुबीन (स्पष्ट धर्म) के उलेमा इस मसअले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद एक धनी व्यक्ति था जिसके पास पत्नियाँ, संतान और संपत्तियाँ थीं। उसकी मृत्यु के कुछ वर्षों बाद, एक मकान के बँटवारे के बारे में विवाद उत्पन्न हुआ जिसमें मृतक ज़ैद अपनी मृत्यु तक अपनी सभी संतानों और पत्नियों के साथ रहता था और उसी मकान में उसकी मृत्यु हुई। अंततः एक पुत्र ने अपने हिस्से के अनुसार बँटवारा कराने के लिए वाद दायर किया। एक सौतेली बहन ने आपत्ति दर्ज कराते हुए उत्तर दिया कि यह मकान मेरे पिता ज़ैद ने अपने जीवनकाल में मेरी माँ फ़रीद बेगम को हिबा (उपहार) किया था। हिबा नामा (उपहार विलेख) खो गया है और हिबा के समय ही मेरी माँ का कब्ज़ा हो गया था और माँ के बाद मैं काबिज़ हूँ। उसने कब्ज़े के तीन गवाह पेश किए जिनके बयानों में भारी अंतर है; एक कहता है कि सात साल हुए और दूसरे कहते हैं कि बारह-तेरह साल हुए। बँटवारा चाहने वाला पुत्र हिबा से अनभिज्ञता और इनकार करता है। बँटवारा चाहने वाले पुत्र के गवाहों ने हिबा न होने और पूर्वज की मृत्यु से लेकर आज तक सभी वारिसों का कब्ज़ा होने के संबंध में एक समान बयान दिया है, जो बँटवारे के दावे का समर्थन करता है। जबकि उक्त मकान में अन्य वारिस भी अभी तक निवास करते हैं और बँटवारे के प्रार्थी का भी कुछ सामान अब तक इस मकान की एक कोठरी में रखा था। तो ऐसी स्थिति में, शरीयत शरीफ के अनुसार, बेटी के कहने के मुताबिक माँ के हक में बेटी के लिए कब्ज़ा हिबा के तौर पर जायज़ माना जा सकता है या कब्ज़े की परिस्थितियों के कारण हिबा नाजायज़ हो गया? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

सैय्यद अमीर शाह की गवाही का सारांश: विवादित मकान को रसूल खान ने मुसमात सनोबर बेगम (प्रतिवादी) को हिबा किया है, जिसे काफी समय बीत गया है यानी छह-सात साल हो गए। हिबा की पूर्ति मेरे सामने हुई और उस समय दूसरी पत्नी जो साथ रहती थी, उसे अलग करके मुसमात सनोबर बेगम (प्रतिवादी) को अकेला कब्ज़ा दिला दिया गया था और दूसरी पत्नी को पठान टोली के मकान में बसा दिया गया था, हिबा नामा लिखे जाने के बाद।

सुल्तान वल्द नज़र मुहम्मद खान की गवाही का सारांश: रसूल खान जमादार ने अपने जीवनकाल में विवादित मकान सनोबर बेगम को हिबा किया था। हिबा लिखित में हुआ था और जमादार साहब के

हस्ताक्षर भी हुए थे। हिबा नामा लिखे जाने के बाद कब्ज़ा दिला दिया गया था। कब्ज़ा दिलाने से पहले जमादार ने अपना जो कुछ माल और सामान था, चौकी में भेज दिया था। प्रतिवादी नंबर 1 को प्रतिवादी नंबर 2 ने इस मकान में रखा है। खुशहाल खान (प्रतिवादी नंबर 2) अपनी माँ की अनुमति से रहते हैं। मकान को हिबा हुए तेरह साल हो गए होंगे। जमादार ने अपनी मृत्यु से छह-सात साल पहले हिबा नामा लिखा था, तारीख याद नहीं है। विवादित मकान का कोई हिस्सा वादी के कब्ज़े में नहीं है। वादी की माँ का सामान कब्ज़े के बाद अलग कर दिया गया था, मेरे सामने अलग किया गया था, बाद में हमने हिबा नामा पर हस्ताक्षर किए थे।

पृष्ठ 738 का 390

مسئلہ ۹۱۰ تا ۹۱۱: از ریاست جورہ ملک مالوہ محلہ شاہ گنج ڈاکخانہ کھنہ مرسلہ حضرت سید مقبول علی میاں صاحب ۲۵ شعبان ۱۳۲۶ھ سوال اول: کیا فرماتے ہیں علمائے دین مبین اس مسئلہ میں کہ زید ایک شخص متمول و صاحب ازواج و اولاد و املاک تھا اس کے انتقال کے بعد باہم بعد چند برس کے بابت تقسیم ایک مکان کے جس میں مرتے دم تک زید متوفی مع سب اولاد و ازواج کے رہتا تھا اور اسی مکان میں انتقال کیا تکرار پیدا ہوئی تا اینکہ ایک پسر نے بقدر اپنے حصہ کے تقسیم کرانے نالش کی ایک سوتیلی بہن عذر دار جوابدہ ہوئی کہ یہ مکان میرے باپ زید نے اپنی زندگی میں میری ماں فرید بیگم کو ہبہ کیا ہے ہبہ نامہ ضائع ہو گیا اور قبضہ میری ماں کا وقت ہبہ ہو گیا اور بعد ماں کے میں قابض ہوں اور تین گواہ قبضہ کے پیش کئے جن کے بیان میں اختلاف کثیر ہے ایک کہتا ہے سات برس اور دوسرے کہتے ہیں بارہ تیرہ برس ہوئے اور پسر خواہندہ تقسیم کو ہبہ سے لاعلمی و انکار ہے اور گواہان پسر خواہندہ تقسیم کے بیان بمضمون واحد نسبت عدم ہبہ اور ہونے قبضہ جمیع ورثاء انتقال مورث سے آج تک مؤید دعوٰی خواندہ تقسیم ہے حالانکہ مکان مذکور میں دیگر ورثاء بھی اب تک سکونت رکھتے ہیں اور مستدعی تقسیم کا بھی کسی قدر اسباب اس مکان کی ایک کوٹھری میں اب تک رکھا تھا پس ایسی صورت میں قبضہ مشکور میں ازروئے شرع شریف ہبہ بحق مادر دختر بقول دختر بطور جائز متصور ہو سکتی ہے یا حالات صورت قبضہ سے ہبہ ناجائز ہوئی۔ بینوا توجروا فقط

ملخص گواہی سید امیر شاہ: مکان متنازعہ کو رسول خاں مسماۃ صنوبر بیگم مدعا علیہا کو ہبہ کیا ہے جس کو عرصہ بہت ہوا یعنی چھ سات سال کا ہوا ہبہ کی تکمیل میرے روبرو ہوئی اور اس وقت دوسری زوجہ کو جو شامل رہتی تھی علیحدہ کر کے مسماۃ صنوبر بیگم مدعا علیہا کا تنہا

قبضہ کرا دیا تھا اور دوسری زوجہ کو پٹھان ٹولی کے مکان میں بودوباش کرا دی گئی تھی بعد نوشت ہبہ نامہ۔

ملخص گواہی سلطان ولد نذر محمد خاں: رسول خاں جمعدار نے اپنی حیات میں مکان متنازعہ کو صنوبر بیگم کو ہبہ کیا تھا ہبہ تحریری ہوا تھا اور جمعداری صاحب کے دستخط بھی ہوئے تھے ہبہ نامہ تحریر ہونے کے بعد قبضہ دلا دیا گیا تھا جمعدار نے قبضہ دلانے سے اول جو کچھ ان کا مال و اسباب تھا چونکی میں بھیج دیا تھا۔ مدعا علیہا نمبر ۱ کو مدعا علیہا نمبر ۲ نے اس مکان میں رکھا ہے خوشحال خاں مدعا علیہا نمبر ۲ ان کی والدہ کی اجازت سے رہتے ہیں مکان کو ہبہ ہوئے تیرہ سال ہوئے ہوں گے جمعدار نے اپنے مرنے سے چھ سات اول ہبہ نامہ لکھا تھا تاریخ یاد نہیں مکان متنازعہ کا کوئی حصہ مدعی کے قبضہ میں نہیں ہے مدعی کی والدہ کا سامان بعد قبضہ کے علیحدہ کر دیا میرے سامنے علیحدہ کر دیا تھا بعد کو ہم نے دستخط ہبہ نامہ پر کئے تھے۔

Fatwa Razawiyya Volume 18

Summary of Abdul Majeed Khan's testimony: The Jamadar had gifted the disputed house to defendant number 2 a long time ago, about eleven or twelve years, when the gift deed was written. At the time of my testimony, the possession of the disputed house was also given to defendant number 2. The Jamadar had vacated this house by removing all his belongings to another house and also separated the women from this house. In our presence, the said Jamadar said that I have given possession of the house to defendant number 2 and this house belongs to you. At that time, defendant number 12 and others were present. The Jamadar told everyone that I have handed over the gift deed to defendant number 2, it is her house, and no one else has any claim to it. I do not know if anyone except the wife of Khushal Khan and Khushal Khan himself lived in the house. When the document was read out to defendant number 2, I heard the content of the gift deed. I remember it was written that I have given you your share, now you take possession of this house. The Jamadar wrote his name in Urdu. I do not know if defendant number 2 allowed the wife of Khushal Khan and Khushal Khan to stay in the disputed house or not.

Objections of the Mufti

Testimony of Syed Amir Shah: Regarding the inspection of the possession of defendant number 2, the gift of the house in question by Rasul Khan Jamadar is described as follows: his second wife was living with him, he separated her and vacated the house of his own accord, whereas for the completion of possession, it is necessary for the house to be free of the donor's belongings. Whether they are in the house or the donor himself is in it, it is mandatory to vacate it. It is evident from the testimony of the witnesses of the gift deed that Rasul Khan's belongings were in the house at the time of the gift. Therefore, Syed Amir Shah's testimony regarding the inspection of possession is flawed and not reliable. In Sultan's testimony regarding the inspection of possession, it is not mentioned that Rasul Khan himself left the house to give possession. Instead, it is stated that the belongings of the plaintiff's mother were separated after the possession, from which it is known that at the time the house was gifted, the belongings of the plaintiff's mother were inside the house and after that they were separated, and at the time of possession, the donor was occupied with the belongings of the plaintiff's mother, so this testimony is also...

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

अब्दुल मजीद खान की गवाही का सारांश: जमादार ने विवादित घर प्रतिवादी नंबर 2 को उपहार (हिबा) में दिया था। हिबा नामा लिखे हुए काफी समय, लगभग ग्यारह-बारह साल हो गए थे। मेरी गवाही के समय विवादित घर का कब्जा भी प्रतिवादी नंबर 2 को दे दिया गया था। जमादार ने इस घर से अपना सारा सामान दूसरे घर में रखकर इसे खाली कर दिया था और महिलाओं को भी इस घर से अलग कर दिया था। हमारे सामने उक्त जमादार ने कहा कि मैंने घर का कब्जा प्रतिवादी नंबर 2 को दे दिया है और यह घर आपका है। उस समय प्रतिवादी नंबर 12 और अन्य मौजूद थे। जमादार ने सभी को बताया कि मैंने उपहार विलेख (हिबा नामा) प्रतिवादी नंबर 2 को सौंप दिया है, यह उसका घर है और किसी और का इस पर कोई दावा नहीं है। मुझे नहीं पता कि खुशाल खान की पत्नी और खुशाल खान के अलावा कोई और घर में रहता था या नहीं। जब प्रतिवादी नंबर 2 को दस्तावेज़ पढ़कर सुनाया गया, तो मैंने उपहार विलेख की सामग्री सुनी। मुझे याद है कि इसमें लिखा था कि मैंने आपको आपका हिस्सा दे दिया है, अब आप इस घर पर कब्जा कर लें। जमादार ने उर्दू में अपना नाम लिखा था। मुझे नहीं पता कि प्रतिवादी नंबर 2 ने खुशाल खान की पत्नी और खुशाल खान को विवादित घर में रहने की अनुमति दी थी या नहीं।

मुफ़्ती के ऐतराज़ (आपत्तियाँ)

सैयद अमीर शाह की गवाही: प्रतिवादी नंबर 2 के कब्जे के निरीक्षण के बारे में, रसूल खान जमादार द्वारा विवादित घर के उपहार के समय को इस प्रकार वर्णित किया गया है कि उनकी दूसरी पत्नी उनके साथ रह रही थी, उन्होंने उन्हें अलग कर दिया और स्वेच्छा से घर खाली कर दिया, जबकि कब्जे की पूर्णता के लिए यह आवश्यक है कि घर दाता के सामान से मुक्त हो। चाहे वे घर में हों या दाता स्वयं उसमें हो, इसे खाली करना अनिवार्य है। उपहार विलेख के गवाहों की गवाही से यह स्पष्ट है कि उपहार के समय रसूल खान का सामान घर में था। इसलिए, कब्जे के निरीक्षण के संबंध में सैयद अमीर शाह की गवाही त्रुटिपूर्ण है और विश्वसनीय नहीं है। कब्जे के निरीक्षण के संबंध में सुल्तान की गवाही में यह उल्लेख नहीं किया गया है कि रसूल खान ने कब्जा देने के लिए स्वयं घर छोड़ा था। इसके बजाय, यह कहा गया है कि वादी की माँ का सामान कब्जे के बाद अलग किया गया था, जिससे यह पता चलता है कि जिस समय घर उपहार में दिया गया था, वादी की माँ का सामान घर के अंदर था और उसके बाद उन्हें अलग किया गया था, और कब्जे के समय दाता वादी की माँ के सामान के साथ व्यस्त था, इसलिए यह गवाही भी...

ملخص گواہی عبدالمجید خاں: مدعاعلیہا نمبر ۲ کو جمعدار نے مکان متنازعہ ہبہ کردیا تھا اور ۱۱ بارہ سال کا عرصہ ہوا جب ہبہ نامہ لکھا گیا تھا اس پر میری شہادت ہوئی تھی اس وقت مدعاعلیہا نمبر ۲ کا قبضہ بھی مکان متنازعہ پر کرا دیا تھا جمعدار نے اس مکان کو خالی کر کے اپنا کل اسباب دوسرے مکان میں رکھوا دیا اور مستورات کو بھی اس مکان سے علیحدہ کر دیا اور ہمارے سامنے جمعدار مذکور نے کہا کہ میں نے مدعاعلیہا کا قبضہ دلا دیا ہے اور یہ مکان آپ کو دیا مدعاعلیہا نمبر ۱۲ اس وقت موجود تھیں اور ان سے یہ سب جمعدار نے کہہ دیا تھا مدعاعلیہا کو ہبہ نامہ سپرد کر دیا تھا مکان متنازعہ میں اس وقت سوائے مدعاعلیہا کے اور کوئی نہیں تھا اور کوئی ہو تو مجھ کو معلوم نہیں یہ مجھے معلوم نہیں کہ سوائے زوجہ خوشحال خاں وخوشحال خاں مدعاعلیہا نمبر ۱۲ اور کون کون مکان مذکور میں رہتا ہے مدعاعلیہا نمبر ۲ کو جب دستاویز سنائی گئی تو اس وقت مضمون سنا تھا مضمون ہبہ نامہ کا یہ یاد ہے کہ یہ لکھا ہوا تھا کہ اور سب کو تو حصہ دے دیا ہے تم کو اب یہ مکان ہبہ کیا جاتا ہے تم قبضہ کر لو جمعدار نے اردو میں اپنا نام لکھا تھا مجھے نہیں معلوم کہ زوجہ خوشحال خاں وخوشحال خاں مکان متنازعہ میں کس کی اجازت سے رہتے ہیں آیا مدعاعلیہا نمبر ۲ نے اجازت دی ہے یا نہیں۔

اعتراضات مفتی

سید امیر شاہ کی شہادت: معاینہ قبضہ مدعاعلیہا نمبر ۲: اوپر مکان متنازعہ فیہ وقت ہبہ کرنے رسول خاں جمعدار کے مکان مذکورہ کو یوں بیان کیا ہے کہ دوسری زوجہ کو جو شامل رہتی تھی علیحدہ کر کے مسماۃ صنوبر بیگم کو تنہا قبضہ دلا دیا ہے اور رسول خاں کے اسباب سے مکان

کو خالی کرنا نہیں بیان کیا ہے اور نہ رسول خاں کا خود علیحدہ ہونا اس مکان سے بیان کیا ہے حالانکہ تمامیت قبضہ کے لیے واہب کے اسباب مقبوضہ جو اس مکان موہوبہ میں رکھا ہوا ہو اور خود ذات واہب سے اس مکان موہوبہ کا خالی ہونا ضروری ہے ہبہ میں وقت قبضہ کے۔ اور رسول خاں کا اسباب مقبوضہ اس مکان میں ہونا وقت ہبہ گواہوں کی گواہی سے ثابت ہے اور خود رہنا ان کا اس مکان میں سب کو ظاہر ہے اور بہرام خاں کی گواہی سے ثابت ہے کہ جمعدار مرنے تک اس مکان میں رہے، سید امیر شاہ کی گواہی ہوئی اوپر معاینہ قبضہ ناقصہ کے، لہذا ان کی شہادت معتبر نہیں ہے۔ سلطان کی گواہی میں اوپر معاینہ قبضہ کے خود نکلنا رسول خاں کا مکان مذکورہ سے واسطے قبضہ دلانے کے بیان نہیں کیا اور یہ بیان کیا ہے کہ مدعی کی والدہ کا سامان بعد قبضہ کے علیحدہ کر دیا تھا اس سے یہ معلوم ہوا کہ مدعی کی والدہ کا سامان قبضہ دلانے کے وقت اس مکان میں رکھا تھا بعد کو علیحدہ کیا گیا اور قبضہ کے وقت مکان موہوبہ مدعی کی والدہ کے سامان مقبوضہ کے ساتھ مشغول تھا، تو یہ بیان بھی

Possession was incomplete, hence this testimony is also not reliable. Abdul Hameed Khan's testimony regarding the inspection of possession has the flaw that he did not state the complete vacation of the house by Rasul Khan himself. He stated that at that time, there was no one in the disputed house except the defendant, and if there was anyone else, he was unaware. From this statement, it is evident that Abdul Majeed Khan did not have full knowledge of the house being vacant; thus, this testimony also pertains to incomplete possession. It is possible that someone else was in the house besides the donee (mowhub laha), and due to their presence, the donee's possession was not complete. Abdul Majeed Khan's testimony, which is based on the donor's confession, and as mentioned by the Jamadar before us, that he handed over possession to defendant number 2, this testimony regarding confession of possession and the testimony of both previous witnesses regarding inspection of possession are contradictory. Because of this discrepancy, Abdul Majeed Khan's testimony is not acceptable. It is proven from precedents and external investigations that defendant number 1 and her husband Bahram Khan have been living in this house for a long time and are in possession and disposal of their goods and belongings in this house. They were in possession and disposal before as well as now. The occupied state of the gifted house at the time of giving possession to the donee, with such belongings that are not in the donee's possession but in another person's possession, hinders the completion of possession. No witness stated the vacation of the house from the belongings of defendant number 1 and her husband. In this situation, the observation of possession was also incomplete, which prevents the completion of possession. If it is assumed that the gifted house was in the full possession of the donee before the gift, then for the conclusion of the gift contract, the donee must explicitly accept the offer of gift; mere existing possession would not stand in place of acceptance and the gift contract would not be concluded. In this scenario, all witnesses stated that Rasul Khan gifted the disputed house to defendant number 2 in their presence; this is just an offer (ijab). No one stated whether defendant number 2 accepted this gift or not. If it was just an offer without explicit acceptance, then in this case, the gift contract was not concluded, so that house did not become the property of the donee by reason of gift. Due to the flaws in the testimony of the mentioned witnesses and the statements of multiple witnesses for the plaintiff that most of the family members and wives of the Jamadar lived together in this disputed house during Rasul Khan's life and after his death, and everyone was

in possession in this house, and the complete possession (qabd-e-tammah) which is a condition for a gift was not established for Musammat Sanober Begum. Therefore, in my opinion, the gift of the disputed house to defendant number 2 is not proven. The said house should be distributed among the heirs of Rasul Khan as inheritance. Only the signature of Maulvi Muhammad Jamal.

Question Two: Zaid wrote a gift deed for a house in the name of Musammat Afreeda Begum, one of his wives, among his wives...

कब्ज़ा अधूरा (नाक़िस) था, इसलिए यह गवाही भी विश्वसनीय नहीं है। अब्दुल हमीद खां की गवाही, जो ऊपर कब्ज़े के निरीक्षण के बारे में है, उसमें यह दोष है कि उन्होंने स्वयं रसूल खां द्वारा मकान खाली किए जाने का उल्लेख नहीं किया है। उन्होंने यह बयान दिया है कि विवादित मकान में उस समय प्रतिवादी (मुद्दाअलैहा) के अलावा और कोई नहीं था और यदि कोई था तो मुझे ज्ञात नहीं। इस कथन से प्रतीत होता है कि अब्दुल मजीद खां को मकान के खाली होने का पूर्ण ज्ञान नहीं था, अतः यह गवाही भी अधूरे कब्ज़े की हुई। संभव है कि उस मकान में मोहुब लहा (जिसके पक्ष में हिबा किया गया) के अतिरिक्त कोई और हो, जिसके कारण मोहुब लहा का कब्ज़ा पूर्ण नहीं हुआ। अब्दुल मजीद खां की गवाही जो दाता (वाहिब) के स्वीकारोक्ति पर आधारित है और जैसा कि हमारे सामने उक्त जमादार ने कहा कि मैंने प्रतिवादी नंबर 2 को कब्ज़ा दिला दिया, तो कब्ज़े की स्वीकारोक्ति पर यह गवाही और कब्ज़े के निरीक्षण पर पूर्व के दोनों गवाहों की गवाही में इस मतभेद के कारण अब्दुल मजीद खां की यह गवाही स्वीकार्य नहीं है। मिसाल और बाहरी जाँच-पड़ताल से यह सिद्ध है कि प्रतिवादी प्रथम और उनके पति बहराम खां प्राचीन काल से इस मकान में रहते आ रहे हैं और अपने माल-अबाब पर काबिज़ व मुतसर्रिफ (स्वामित्व रखने वाले) हैं। वे इस मकान में अब भी और पहले भी काबिज़ व मुतसर्रिफ थे। हिबा किए गए मकान का मोहुब लहा के कब्ज़े के समय ऐसे सामान के साथ घिरा होना जो मोहुब लहा के कब्ज़े में न होकर किसी अन्य व्यक्ति के कब्ज़े में हो, कब्ज़े की पूर्णता में बाधा है। किसी भी गवाह ने प्रतिवादी नंबर 1 और उनके पति के सामान से मकान के खाली होने का उल्लेख नहीं किया। इस स्थिति में भी कब्ज़े का अवलोकन अधूरा रहा, जो कब्ज़े की पूर्णता में बाधक है। यदि यह मान लिया जाए कि हिबा किया गया मकान हिबा से पूर्व ही मोहुब लहा के पूर्ण कब्ज़े में था, तो हिबा अनुबंध (अक्द-ए-हिबा) के संपन्न होने के लिए मोहुब लहा द्वारा हिबा के प्रस्ताव (ईजाब) को स्पष्ट रूप से स्वीकार करना आवश्यक है; केवल कब्ज़ा बना रहना स्वीकृति का स्थान नहीं लेगा और हिबा अनुबंध संपन्न नहीं होगा। इस मामले में, सभी गवाहों ने यह बयान दिया कि रसूल खां ने हमारे सामने विवादित मकान प्रतिवादी नंबर 2 को हिबा किया; यह तो केवल प्रस्ताव (ईजाब) ही है। किसी ने भी यह नहीं बताया कि प्रतिवादी नंबर 2 ने इस हिबा को स्वीकार किया या नहीं। यदि यह स्पष्ट स्वीकृति के बिना केवल एक प्रस्ताव था, तो इस स्थिति में हिबा अनुबंध संपन्न नहीं हुआ, अतः वह मकान हिबा के कारण मोहुब लहा की संपत्ति नहीं बना। उक्त गवाहों की गवाही के दोषों और वादी के अनेक गवाहों के बयानों से कि जमादार के अधिकांश परिवार के सदस्य और पत्नियाँ

रसूल खां के जीवनकाल में और उनकी मृत्यु के बाद इस विवादित मकान में साझा तौर पर रहते थे और सभी का इस मकान पर कब्ज़ा था, तथा पूर्ण कब्ज़ा (कब्ज़ा-ए-ताम्मा) जो हिबा की एक शर्त है, मुसम्मात सनूबर बेगम के लिए सिद्ध नहीं हुआ। इसलिए, मेरी राय में विवादित मकान का प्रतिवादी नंबर 2 के पक्ष में हिबा प्रमाणित नहीं है। उक्त मकान को विरासत के रूप में रसूल खां के उत्तराधिकारियों के बीच विभाजित किया जाना चाहिए। केवल मौलवी मोहम्मद जमल के हस्ताक्षर।

प्रश्न दो: ज़ैद ने अपनी पत्नियों में से एक पत्नी मुसम्मात आफ्रीदा बेगम के नाम मकान का हिबानामा लिखा...

पेज 392 का 738

قبضہ ناقصہ کا ہوا لہذا یہ گواہی بھی معتبر نہیں۔ عبدالحمید خاں کی گواہی جو اوپر معاینہ قبضہ کی ہے اس میں یہ نقصان ہے کہ ذات رسول خاں سے خلو اس مکان کا نہیں بیان کیا ہے اور یہ بیان کیا ہے کہ مکان متنازعہ میں اس وقت سوائے مدعاعلیہا کے اور کوئی نہیں تھا اور کوئی ہو تو مجھے معلوم نہیں، اس تقریر سے معلوم ہوتا ہے کہ عبدالمجید خاں کو پورا علم مکان کے خالی ہونے کا نہ تھا تو یہ گواہی بھی قبضہ ناقصہ کی ہوئی۔ جائز ہے کہ اس مکان میں اور کوئی ہو سوائے موہوب لہاکے اس کے ہونے کے سبب سے قبضہ موہوب لہا کا تام نہ ہوا اور عبدالمجید خاں کی گواہی جو اقرار واہب پر ہے اور ہمارے سامنے جمعدار مذکور نے کہا کہ میں نے مدعاعلیہا نمبر ۲ کو قبضہ دلا دیا تو یہ گواہی اوپر اقرار قبضہ کے اور دونوں گواہوں سابق کی گواہی ہے اوپر معاینہ قبضہ کے اس اختلاف کے سبب سے یہ گواہی عبدالمجید خاں کی مقبول نہیں ہے۔ مثل اور خارجی تحقیقات سے ثابت ہے کہ مدعاعلیہا اول اور ان کے شوہر بہرام خاں قدیم سے اس مکان میں رہتے ہیں اور اپنے اموال اور اسباب کے قابض اور متصرف ہیں اس مکان میں اب بھی قبل بھی قابض اور متصرف تھے اور مکان موہوب کا مشغول ہونا قبضہ موہوب لہا کے وقت ایسے اسباب کے ساتھ کہ موہوب لہا کے قبضہ میں نہ ہو دوسرے شخص کے قبضہ میں ہو مانع تمامیت قبضہ ہے اور کسی گواہ نے خلو مکان کا مدعاعلیہ نمبر ۱ اور اس کے شوہر اور دونوں کے اسباب سے بیان نہیں کیا اس صورت میں بھی مشاہدہ قبضہ ناقصہ کا ہوا کہ مانع ہے تمامیت قبضہ کا، مکان موہوب اگر قبل از ہبہ موہوب لہا کے قبضہ تامہ میں فرض کیا جائے تو انعقاد عقد ہبہ کے لیے صراحۃً قبول کرنا موہوب لہ کا ایجاب ہبہ کو چاہئے فقط قبضہ قائم مقام قبول نہ ہوگا اور عقد ہبہ منعقد نہ ہو گی اس صورت میں سب گواہوں نے یہ بیان کیا کہ رسول خاں نے ہمارے سامنے مکان متنازعہ کو

مدعاعلیہا نمبر ۲ کو ہبہ کیا یہ تو ایجاب ہی ہے اور یہ کسی نے نہیں بیان کیا کہ مدعاعلیہا نمبر ۲ نے اس ہبہ کو قبول کیا یا نہیں، کیا تو ایجاب ہوئی بغیر قبول صریح کے، تو اس صورت میں عقد ہبہ منعقد نہ ہوا تو وہ مکان ہبہ کے سبب سے مملوک موہوب لہا کا نہ ہوا، گواہان مذکورہ کی گواہی کے نقصانات سے اور مدعی کے متعدد گواہوں کے بیان سے کہ جمعدار کے اکثر اہل و عیال اور زوجات اس مکان متنازعہ فیہ حین حیات رسول خاں اور بعد ممات رسول خاں سب مشترک رہتے تھے اور اس مکان میں سب قابض تھے اور قبضہ تامہ جو شرط ہبہ ہے وہ متحقق نہیں ہوا تھامسماۃ صنوبر بیگم کے واسطے، لہذا میری رائے میں یہ آتا ہے کہ بابت مکان متنازعہ فیہ کا ہبہ مدعاعلیہا نمبر ۲ کو ثابت نہیں ہے۔ مکان مذکور میراث کے طور پر وارثان رسول خاں پر تقسیم کیا جائے فقط دستخط مولوی محمد جمل۔

سوال دوم: زید نے مکان کا ہبہ بنام مسماۃ آفریدہ بیگم اپنی ایک زوجہ کے منجملہ ازواج لکھا ہبہ نامہ

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

...after the writing of the gift deed, the possession of the gifted house remained with the donor as it was during his lifetime; that is, the donor remained in this house with his children, spouses, and including the wife in whose name the gift was written until his death. After Zaid's death, the heirs of Zaid remained in possession of this house collectively and jointly. Now, at the time of the request for the division of the house among the partners, if that gift deed is revealed, will it be considered valid or invalid according to the Shariah? Please clarify and be rewarded.

The Answer:

(1) In this case, the investigation of the Shariah ruling depends on the clarification of several issues. So we say, and success is with Allah (Almighty):

First Issue: Our masters of the schools of law, may Allah Almighty have mercy on them, disagree on whether acceptance (qabul), like offer (ijab), is a pillar (integral part) of a gift (hibah) or not.

Arabic Text	**Urdu Translation**
It was followed as the first [opinion] in Al-Kafi, Al-Kifayah, Al-Tanwir, Al-Durr, and the 'Hibah' section of Al-Hidayah. Al-Atqani said that it is the statement of Imam Alauddin in Tuhfat al-Fuqaha.	The first opinion was chosen in Al-Kafi, Al-Kifayah, Al-Tanwir, Al-Durr, and the 'Hibah' section of Al-Hidayah, and Al-Atqani said that Imam Alauddin said this in Tuhfat al-Fuqaha.
The second [opinion] was followed in Al-Hasr, Al-Mukhtalif, Al-Nihayah, Al-Dirayah, Al-Inayah, Al-Ayni, and the general commentaries. Al-Atqani said that it is the statement of Shaykh al-Islam Khwahir Zadah in his Mabsut, and it was firmly asserted in the Book of Faith in Al-Hidayah, Al-Kirmani, Al-Ta'wilat, and Muhit al-Sarakhsi.	And the second was chosen in Al-Hasr, Al-Mukhtalif, Al-Nihayah, Al-Dirayah, Al-Inayah, Al-Ayni, and the general commentaries. Al-Atqani said that Shaykh al-Islam Khwahir Zadah stated this in Mabsut, and Al-Kirmani, At-Ta'wilat, and Muhit al-Sarakhsi relied on it, as it was firmly asserted in the Book of Faith section of Al-Hidayah.

And the preferred, reliable, and fatwa-based opinion is that acceptance is not a pillar; the most it is, is a condition for the establishment of ownership. Then possession, whether it occurs in the meeting even without the explicit permission of the donor, or with the donor's permission even after some time, it will take the place of that verbal

statement. The correct and researched view is that possession itself is a condition for the establishment of ownership, and it itself will indicate acceptance. As for the stage before possession, the only requirement is that no contradiction to acceptance, i.e., rejection or refusal, should be found. Imam Malik al-Ulama Abu Bakr Mas'ud al-Kashani explicitly stated in *Badai'* that the status of acceptance as a pillar is the view of Imam Zufar and based on analogy (Qiyas), while juristic preference (Istihsan) is that it is not a pillar. And it is known that practice is always based on Istihsan except in several specific issues, and this is not one of them.

---

[1] Badai' al-Sanai', Kitab al-Hibah, H.M. Saeed Company, Karachi 6/115; Fath al-Qadir citing Badai', Kitab al-Hibah, Maktaba Nooria Rizvia, Sukkur 7/480.

फतावा-ए-रज़विया (खंड 18)

...लिखने के बाद, तोहफे(हिबा) में दिए गए घर पर वाहिब (दानकर्ता) का कब्जा जीवन भर बना रहा; यानी वाहिब अपने बच्चों, पत्नियों और उस पत्नी के साथ जिसके नाम हिबा लिखा गया था, अपनी मृत्यु तक इस घर में रहा। ज़ैद की मृत्यु के बाद, ज़ैद के वारिसों ने सामूहिक और संयुक्त रूप से इस घर पर कब्जा कर लिया। अब, भागीदारों के बीच घर के बंटवारे के अनुरोध के समय, यदि वह हिबा प्रकट होता है, तो क्या इसे शरीयत के अनुसार वैध माना जाएगा या अवैध? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर:

(1) इस मामले में शरीयत के फैसले की जांच कई मुद्दों के स्पष्टीकरण पर निर्भर करती है। तो हम कहते हैं, और सफलता अल्लाह तआला की ओर से है:

पहला मुद्दा: हमारे पंथों के उस्तादों (मशायख़-ए-मज़ाहिब), अल्लाह उन पर दया करे, के बीच इस बात पर मतभेद है कि स्वीकारोक्ति (क़ुबूल), प्रस्ताव (ईजाब) की तरह, हिबा का एक स्तंभ (रुक्न) है या नहीं।

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
अल-काफी, अल-किफाया, तन्वीर, दुर और हिदाया के हिबा अनुभाग में पहले [विचार] को अपनाया गया है। अतकानी ने कहा कि यह तुहफत अल-फुकहा में इमाम अलाउद्दीन का कथन है।	काफी, किफाया, तन्वीर, दुर और हिदाया के हिबा में पहले को अपनाया गया, और अतकानी ने कहा कि तुहफत अल-फुकहा में इमाम अलाउद्दीन ने यही फरमाया है।
दूसरे [विचार] को अल-हस्र, अल-मुख्तलिफ, निहाया, दिराया, इनाया, ऐनी और आम व्याख्याओं में अपनाया गया है। अतकानी ने कहा कि शेख अल-इस्लाम ख्वाहिर्ज़ादा ने मबसूत में यह फरमाया और इसी पर हिदाया की किताब	और हस्र, मुफ्तिलिफ, निहाया, दिराया, इनाया, ऐनी और आम शरूह में दूसरे को अपनाया गया। अतकानी ने कहा कि शेख अल-इस्लाम ख्वाहिर्ज़ादा ने मबसूत में यह फरमाया और किरमानी, तावीलात और मुहित सरख्सी ने इस

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अल-ईमान में और किरमानी, तावीलात और मुहित सरख्सी ने भरोसा किया है।	पर भरोसा किया, जैसा कि हिदाया की किताब अल-ईमान में दृढ़ता से कहा गया है।

और पसंदीदा, विश्वसनीय और फतवे के योग्य विचार यह है कि स्वीकारोक्ति (क़ुबूल) रुक्न नहीं है; अधिक से अधिक यह है कि यह स्वामित्व (मिल्कियत) स्थापित होने की शर्त है। फिर कब्जा, चाहे वह दानकर्ता की स्पष्ट अनुमति के बिना सभा में हो, या दानकर्ता की अनुमति से कुछ समय बाद हो, वह उस कथन (क़ुबूल) का स्थान ले लेगा। सही और खोजी गई बात यह है कि कब्जा स्वयं स्वामित्व स्थापित होने की शर्त है, और वही स्वीकारोक्ति को भी दर्शाएगा। जहां तक कब्जे से पहले की बात है, ज़रूरत केवल इतनी है कि स्वीकारोक्ति के विपरीत कुछ न पाया जाए, जैसे कि अस्वीकार या मना करना। इमाम मलिक उल-उलमा अबू बकर मसूद काशानी ने 'बदाइ' में स्पष्ट किया है कि स्वीकारोक्ति का रुक्न होना इमाम ज़ुफ़र का विचार और कियास (तर्क) है, और इस्तिहसान (न्यायिक प्राथमिकता) यह है कि यह रुक्न नहीं है। और यह ज्ञात है कि अभ्यास हमेशा इस्तिहसान पर आधारित होता है सिवाय कई विशिष्ट मुद्दों के, और यह उनमें से नहीं है।

---

[1] बदाइ अल-सनाई, किताब अल-हिबा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची 6/115; फतहु अल-क़दीर बदाइ के हवाले से, किताब अल-हिबा, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर 7/480।

کی تحریر کے بعد مکان موہوبہ پر بدستور قبضہ واہب کا تاحیات واہب رہا یعنی واہب مع اپنے اطفال وازواج کے مع اس زوجہ کے جس کے نام ہبہ لکھامرے وقت تک اس مکان میں رہا بعد وفات زید ورثائے زید بالا جمال و بالاشتراک اس مکان پر قابض رہے اب وقت درخواست ہونے تقسیم مکان کے باہم شرکاکے وہ ہبہ ظاہر ہو کر ازروئے شرع شریف جائز ہوگی یا ناجائز قرار پائے گی۔ بینوا توجروا۔

الجواب:

(۱) اس مقدمہ میں تحقیق حکم شرعی تنقیح چند مسائل پر موقوف فنقول وباللہ التوفیق (تو ہم کہتے ہیں اللہ تعالیٰ کی توفیق سے۔ت)

مسئلہ اولیٰ: ہمارے مشائخ مذاہب رحمہم اللہ تعالیٰ کو اختلاف ہے کہ قبول بھی مثل ایجاب رکن ہبہ ہے یا نہیں۔

| مشی علی الاول فی الکافی والکفایۃ والتنویر والدر وھبۃ الھدایۃ وقال الاتقانی انہ قول الامام علاء الدین فی تحفۃ الفقھاء | کافی، کفایہ، تنویر، در اور ہدایہ کے ہبہ میں اول کو اختیار کیا، اور اتقانی نے کہا کہ تحفتہ الفقہاء میں امام علاء الدین نے یہی فرمایا ہے | | ومشی علی الثانی فی الحصر والمختلف و النھایۃ والدرایۃ والعنایۃ و العیني وعامۃ الشروح قال الاتقاني انہ قول الامام شیخ الاسلام خواہر زادہ فی مبسوطہ وبہ جزم فی کتاب الایمان من الھدایۃ و الکرمانی والتاویلات ومحیط السرخسی۔ | اور حصر، مختلف، نہایہ، درایہ، عنایہ، عینی اور عام شروح میں ثانی کو اختیار کیا۔

اتقانی نے کہا کہ شیخ الاسلام خواہر زادہ نے مبسوط میں یہ فرمایا اور اسی پر ہدایہ کے کتاب الایمان میں اور کرمانی اور تاویلات اور محیط سرخسی نے اعتماد کیا ہے۔ (ت) |

اور راجح و معتمد و مفتی بہ یہ ہے کہ قبول رکن نہیں غایت یہ کہ شرط ثبوت ملک ہو پھر قبضہ کہ مجلس میں ہو اگر چہ بے اذن صریح واہب یا باذن واہب ہو اگر چہ بعد مدت وہ اس قول کا قائم مقام ہو جائیگا قولِ حق اور تحقیق یہ ہے کہ قبضہ بنفسہ شرطِ ثبوت ملک ہے اور وہی دلالت قبول بھی ہو جائے گا، رہا پیش از قبضہ حاجت اس قدر ہے کہ قبول کا منافی یعنی رد و امتناع نہ پایا جائے، امام ملک العلماء ابوبکر مسعود کاشانی نے بدائع میں تصریح فرمائی کہ رکنیت قبول قولِ امام زفر و قیاس ہے اور استحسان عدم رکنیت ہے1، اور معلوم ہے کہ عمل ہمیشہ استحسان پر ہے الا فی مسائل عدیدۃ لیست ھذہ

---

1 بدائع الصنائع کتاب الھبہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۱۱۵، فتح القدیر بحوالہ البدائع کتاب الھبہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/ ۴۸۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Among them (but in several issues, of which this is not one. - T) and in Fatawa Qadi Khan and also in Hawi al-Fatawa, the possession of the gifted item by the donee (mowhub lahu) after the assembly, when it is with the permission of the donor, was established as ownership even if the donee did not say "I have accepted." It was explicitly stated: "Bi-hi nakhuz" (We adopt this. - T). This phrase is among the greatest words of fatwa, as mentioned in Al-Durr etc. (as it is in Durr, etc. - T). Although possession takes the place of acceptance, if acceptance were a pillar (rukn), it could not depend on something outside the assembly.

[Box 1] Because the proposal (Ijab) is a word, and a word is an 'aradh (accident), and an 'aradh does not persist for two moments. Therefore, acceptance cannot be linked to it except when it occurs in the same assembly, because the Sharia has made the assembly a gatherer of scattered words. (T)

Hedaya, Durr-e-Mukhtar, and other general books have clarified that if Zaid swore an oath "I will not make a gift," then said to Amr, "I have gifted this thing to you," and Amr did not accept the gift, the oath is broken because the gift was realized solely by his proposal, even though Amr did not accept. And if he swore an oath "I will not sell," then said to Amr, "I have sold this thing to you," and Amr did not accept, the oath is not broken because a sale is not realized without both proposal and acceptance, so without the buyer's acceptance, "selling" is not applicable. This is the third reason for preferring this view, that in general reliable books, even those that state it's a pillar, this issue is written in this way, from which the non-pillar status is clear and supported.

[Box 2] As for the explanation in Kifayah and Al-Kafi for breaking the oath in gifting, that he performed what was in his power, while an oath is applied only to his own action, and only the proposal is his action; this reasoning will not remain valid because of the non-breaking of the oath in sale, as is not hidden, because there also he cannot [perform the entire act]. (T)

---

1. Fatawa Hindiyyah with reference to Hawi al-Fatawa, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Nurani Kutub Khana, Karachi, 4/371; Fatawa Qadi Khan, Kitab al-Hiba, Naval Kishore, Lucknow, 4/266.
2. Durr-e-Mukhtar, Preface of the book, Matba Mujtabai, Delhi, 1/15.

उनमें से (मगर कई मसलों में, जिनमें से यह नहीं है। - त) और फ़तावा क़ाज़ी ख़ान और हावी अल-फ़तावा में भी, तोहफ़ा पाने वाले (मौहूब लहू) का कब्ज़ा मज्लिस के बाद, जब वह देने वाले (वाहिब) की अनुमति से हो, उसे स्वामित्व का आधार ठहराया गया है, भले ही तोहफ़ा पाने वाले ने "क़बूल किया" न कहा हो। और स्पष्ट रूप से फरमाया: "बे ना खुज़" (हम यही इख्तियार करते हैं। - त)। यह शब्द फतवे के महान शब्दों में से है जैसा कि अल-दुर्र वग़ैरह में है। (जैसा कि दुरर वग़ैरह में है। - त)। हालांकि कब्ज़ा क़बूलियत (स्वीकृति) के स्थान पर है, लेकिन अगर क़बूलियत एक रुकन (स्तंभ) होती, तो वह मज्लिस के बाहर की चीज़ पर निर्भर नहीं रह सकती थी।

[बॉक्स 1] क्योंकि ईजाब (प्रस्ताव) एक शब्द है, और शब्द एक 'अरज़' (अस्थायी गुण) है, और 'अरज़' दो क्षणों तक स्थिर नहीं रहता। इसलिए क़बूलियत का इससे जुड़ाव नहीं होगा जब तक कि वह उसी मज्लिस में न हो, क्योंकि शरीयत ने मज्लिस को बिखरे हुए शब्दों को जोड़ने वाला बनाया है। (त)

हिदाया, दुर्रे मुख्तार और अन्य आम किताबों में स्पष्ट किया गया है कि अगर ज़ैद ने कसम खाई कि "मैं तोहफ़ा (हिबा) नहीं दूँगा", फिर अम्र से कहा "यह चीज़ मैंने तुझे हिबा की" और अम्र ने हिबा क़बूल नहीं किया, तो कसम टूट गई क्योंकि हिबा केवल उसके ईजाब (प्रस्ताव) से ही सिद्ध हो गया, भले ही अम्र ने क़बूल न किया हो। और अगर कसम खाई कि "नहीं बेचूँगा", फिर अम्र से कहा "मैंने यह चीज़ तेरे हाथ बेची" और अम्र ने क़बूल नहीं किया, तो कसम नहीं टूटी क्योंकि बेचना (बैय) बिना ईजाब और क़बूल दोनों के सिद्ध नहीं होगा, इसलिए बिना खरीदार की स्वीकृति के"बेचना" सच नहीं हुआ। यह इस कथन को प्राथमिकता देने का तीसरा कारण है कि आम विश्वसनीय किताबों में, यहाँ तक कि उनमें भी जो रुकन होने का उल्लेख करती हैं, यह मसला इसी तरह लिखा है जिससे रुकन न होना स्पष्ट और समर्थित है।

[बॉक्स 2] जहाँ तक किफ़ाया और अल-काफ़ी में हिबा में कसम टूटने (हंस) का कारण यह बताया गया है कि उसने वह किया जो उसके बस में था, जबकि कसम उसके अपने काम पर ही लागू होती है, और केवल ईजाब (प्रस्ताव) ही उसका काम है; यह दलील बैय (बिक्री) में कसम न टूटने की वजह से सही नहीं रहेगी, जैसा कि छिपा नहीं है, क्योंकि वहाँ भी वह अकेले सब कुछ करने में सक्षम नहीं है। (त)

1. फ़तावा हिन्दिया के हवाले से हावी अल-फ़तावा, किताबुल हिबा, अध्याय 2, नूरानी कुतुब खाना, कराची, 4/371; फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताबुल हिबा, नवल किशोर, लखनऊ, 4/266.
2. दुर्रे मुख्तार, किताब की भूमिका, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/15.

منہا (مگر متعدد مسائل میں، جن میں سے یہ نہیں ہے ۔ ت) اور فتاوٰی قاضی خاں و نیز حاوی الفتاوٰی میں قبضہ موہوب لہ بعد مجلس کو جب کہ باذن واہب ہو مثبت ملک ٹھہرایا اگرچہ موہوب لہ نے قبول کردم نہ کہا ہو اور صراحۃً فرمایا: بہ نا خذ ۱ (ہم یہی اختیار کرتے ہیں۔ ت) یہ لفظ اعاظم الفاظ افتا سے ہے کما فی الدر وغیرہا ۲ (جیسا کہ درر وغیرہ میں ہے۔ ت) قبضہ اگرچہ قائم مقام قبول ہے مگر قبول رکن ہوتا تو ماورائے مجلس پر موقوف نہ رہ سکتا:

[خانہ ۱] لان الایجاب لفظ واللفظ عرض والعرض لایبقی زمانین فلا یکن ارتباط القبول بہ الا اذا تحقق فی مجلسہ لان الشرع جعل المجلس جامعاً للکلمات ۔ (ت) کیونکہ ایجاب لفظ ہے اور لفظ عرض ہے اور عرض دو زمانوں میں باقی نہیں رہتا لہٰذا قبول کا اس سے ربط نہ ہوگا مگر جبکہ وہ اسی مجلس میں متحقق ہو کیونکہ شریعت نے مجلس کو متفرقات کا جامع قرار دیا ہے۔ (ت)

خود ہدایہ و در مختار و غیر ہما عامہ کتب میں تصریح فرمائی کہ اگر زید نے قسم کھائی ہبہ نہ کروں گا پھر عمرو سے کہا یہ شیئ میں نے تجھے ہبہ کی اور عمرو نے ہبہ قبول نہ کیا قسم ٹوٹ گئی کہ ہبہ فقط اس کے ایجاب سے متحقق ہوگیا اگرچہ عمرو نے قبول نہ کیا اور اگر قسم کھائی کہ نہ بیچے گا پھر عمرو سے کہا میں نے یہ شے تیرے ہاتھ بیچی اور عمرو نے قبول نہ کیا قسم نہ ٹوٹی کہ بیع بے ایجاب و قبول دونوں کے متحقق نہ ہوگی تو بے قبول مشتری بیچنا صادق نہ آیا۔ یہ تیسری وجہ اس قول کی ترجیح کی ہے کہ عام کتب معتمدہ حتیٰ کہ ان میں بھی جو رکنیت کی تصریح کرتی تھیں یہ مسئلہ یونہی مسطور ہے جس سے عدم رکنیت روشن و منصور ہے،

[خانہ ۲] امّا تعلیل الکفایۃ و الکافی الحنث فی الھبۃ بانہ اتی بما ھو مقدورھا والیمین انما تنسحب علی ماھو فعلہ و لیس الا الایجاب فبمنقوض بعدم الحنث في البیع کما لا یخفی فانہ ثمہ ایضا لا یقدر (ت) ہبہ کی حنث کی بحث میں کفایہ اور کافی کا یہ علت بیان کرنا کہ وہ اپنا مقدور ہی بجا لا سکتا ہے جبکہ قسم اس کے فعل پر ہی مرتب ہوتی ہے اور صرف ایجاب ہی اس کا فعل ہے، یہ علت بیع میں عدم حنث کی وجہ سے سالم نہیں رہے گی جیسا کہ مخفی (ت)

---

۱ فتاوٰی ہندیہ بحوالہ حاوی الفتاوی کتاب الھبہ الباب الثانی نورانی کتب خانہ کراچی ۴ / ۳۷۱، فتاوٰی قاضی خاں کتاب الھبہ نولکشور لکھنؤ ۲۶۶/۴ ۲ درمختار مقدمہ کتاب مطبع مجتبائی دہلی ۱۵/۱

Volume 18 Fatawa Razawiyya

[Arabic]: Except upon offering (Ijab), and one does not violate the oath by it, in agreement. 1 [Urdu]: No, because here too he is only capable of offering (Ijab), whereas, by consensus, oath-breaking does not occur through just offering. (T)

It is stated in 'Nata'ij al-Afkar': [Arabic]: In 'al-Bada'i', as for the pillar (rukn) of a gift (Hiba), it is the offering (Ijab) from the donor (Wahib). As for acceptance (Qabul) by the recipient (Mawhub lahu), it is not a pillar based on legal preference (Istihsan), though analogy (Qiyas) demands it to be a pillar. This is the view of Imam Zufar (may Allah have mercy on him). In one statement, it is said that possession (Qabdh) is also a pillar 2 etc. [Urdu]: It is in Bada'i', but the pillar in a gift is the donor's offering, while the recipient's acceptance is not a pillar based on legal preference, although analogy requires it to be a pillar. In one statement of Imam Zufar (may Allah have mercy on him), possession is also a pillar, etc. (T)

It is stated in 'Alamgiri': [Arabic]: If he says, "I have given this slave to you," and the slave is present and he takes possession of him, the gift is valid even if he did not say, "I have accepted." This is as in 'al-Multaqat'. And if the slave is absent and he says to him, "I have given my so-and-so slave to you, so go and take possession of him," and he takes possession, it is valid even if he did not say, "I have accepted." We adopt this, as in 'al-Hawi lil-Fatawa'. 3 [Urdu]: If someone says, "I have gifted this present slave to you," and he takes possession, then the gift will be valid even if the recipient did not explicitly say "I accept". It is written like this in 'Multaqat'. And if the slave is absent, and he said, "I have gifted my such-and-such slave to you, so go and take possession," and he took possession, the gift will be valid even if the recipient didn't say "I have accepted". We have adopted this view, and it is the same in 'Hawi lil-Fatawa'. (T)

Similarly, it is in 'Fatawa of the Great Imam Qadi Khan' 4. [Arabic]: I say: And by what we have established, it became clear that... [Urdu]: I say: (I say) From the discourse we have presented...

1. Nata'ij al-Afkar fi Kashf al-Rumuz wa al-Asrar, Book of Gifts, Maktaba Nooria Razavia, Sukkur, 7/480.
2. Nata'ij al-Afkar fi Kashf al-Rumuz wa al-Asrar, Book of Gifts, Maktaba Nooria Razavia, Sukkur, 7/480.

3. Fatawa Hindiyya, Chapter Two regarding what is permissible and impermissible in gifts, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/377.
4. Fatawa Qadi Khan, Book of Gifts, Naval Kishore, Lucknow, 4/696.

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

[अरबी]: सिवाय ईजाब (प्रस्ताव) के, और इसमें सहमति से शपथ भंग नहीं होती। 1 [उर्दू]: नहीं, क्योंकि यहाँ भी वह केवल ईजाब पर सक्षम है, जबकि सर्वसम्मति से ईजाब से शपथ भंग नहीं होती। (त)

'नताइजुल अफ़कार' में है: [अरबी]: 'बदाए' में है कि हिबा (दान) का रुकन (स्तंभ) वाहिब (दाता) का ईजाब है। जहाँ तक मौहूब लहू (पाने वाले) के कबूल (स्वीकृति) का सवाल है, तो इस्तेहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) वह रुकन नहीं है, हालांकि कियास (तर्क) उसे रुकन होने का तकाज़ा करता है। यह इमाम ज़ुफ़र (रहमतुल्लाहि अलैहि) का कथन है। एक कथन में है कि क़ब्ज़ा भी रुकन है 2 इत्यादि। [उर्दू]: बदाए में है लेकिन हिबा में रुकन वाहिब का ईजाब है जबकि मौहूब लहू का कबूल करना इस्तेहसानन रुकन नहीं है, हालांकि कियास इसके रुकन होने का तकाज़ा करता है। इमाम ज़ुफ़र (रहमतुल्लाहि अलैहि) के एक कौल में है कि क़ब्ज़ा भी रुकन है, इत्यादि। (त)

'आलमगीरी' में है: [अरबी]: अगर उसने कहा, "मैंने तुम्हें यह गुलाम दान दिया," और गुलाम मौजूद है और उसने उस पर क़ब्ज़ा कर लिया, तो हिबा जायज़ हो गया, चाहे उसने "मैंने कबूल किया" न कहा हो। 'मुल्तक़त' में ऐसा ही है। और अगर गुलाम मौजूद न हो और उसने उससे कहा, "मैंने अपना अमुक गुलाम तुम्हें दान दिया, तो जाओ और उस पर क़ब्ज़ा कर लो," और उसने क़ब्ज़ा कर लिया, तो हिबा जायज़ होगा, चाहे उसने "मैंने कबूल किया" न कहा हो। हम इसी को अपनाते हैं, 'हावी लिल फ़तावा' में ऐसा ही है। 3 [उर्दू]: अगर किसी ने कहा "मैंने तुझे यह, अब्द हाज़िर (मौजूद गुलाम) हिबा किया" तो उसने क़ब्ज़ा कर लिया तो हिबा जायज़ हो जाएगा अगरचे मौहूब लहू ने कबूल करने का कौल न किया हो, मुल्तक़त में यूँ है और अगर अब्द गायब हो तो यूँ कहा कि "मैंने अपना फलां अब्द तुझे हिबा किया तो जाकर क़ब्ज़ा कर ले" उसने क़ब्ज़ा कर लिया तो हिबा जायज़ होगा अगरचे मौहूब लहू ने "मैंने कबूल किया" न कहा हो, हमने इसी को इख्तियार किया है 'हावी लिल फ़तावा' में यूँही है। (त)

इसी तरह 'फ़तावा इमाम अजल्ल काज़ी खाँ' 4 में है। [अरबी]: मैं कहता हूँ: और जो हमने स्थापित किया उससे ज़ाहिर हुआ कि... [उर्दू]: अकुल: (मैं कहता हूँ) हमने जो तक़रीर की उससे...

1. नताइजुल अफ़कार फ़ी कश्फ़िर रुमूज़ वल असरार, किताबुल हिबा, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 7/480.

2. नताइजुल अफ़कार फ़ी कश्फ़िर रुमूज़ वल असरार, किताबुल हिबा, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 7/480.
3. फ़तावा हिन्दिया, अल-बाब अत्तानी फ़ीमा यजूज़ु मिनल हिबती वमाला यजूज़ु, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/377.
4. फ़तावा काज़ी खाँ, किताबुल हिबा, नवल किशोर, लखनऊ, 4/696.

الاعلی الایجاب ولا یحنث بہ فیہ وفاقاً۔ ۱ نہیں، کیونکہ یہاں بھی وہ صرف ایجاب پر قادر ہے حالانکہ اس میں بالاتفاق ایجاب سے حنث نہیں ہے (ت)

نتائج الافکار میں ہے: فی البدائع اما رکن الھبۃ فھو الایجاب من الواھب فاما القبول من الموھوب لہ فلیس برکن استحسانا والقیاس ان یکون رکنا وھو قول زفر وفی قول قال القبض ایضارکن۔ ۲ الخ۔ بدائع میں ہے لیکن ہبہ میں رکن وہ واہب کا ایجاب ہے جبکہ موہوب لہ کا قبول کرنا استحساناً رکن نہیں ہے حالانکہ قیاس اس کے رکن ہونے کا مقتضی ہے امام زفر رحمہ اللہ تعالٰی کے ایک قول میں ہے کہ قبضہ بھی رکن ہے الخ۔ (ت)

عالمگیری میں ہے: لو قال وھبت منك ھذا العبد والعبد حاضر فقبضہ جازت الھبۃ وان لم یقل قبلت کذافی الملتقط ، ولو کان العبد غائبا فقال لہ وھبت منك عبدی فلانا فاذھب واقبضہ فقبضہ جاز وان لم یقل قبلت وبہ ناخذ کذا فی الحاوی للفتاوٰی۔ ۳ اگر کسی نے کہا میں نے تجھے یہ، عبد حاضر ہبہ کیا تو اس نے قبضہ کر لیا تو ہبہ جائز ہو جائیگا اگرچہ موہوب لہ نے قبول کرنے کا قول نہ کیا ہو ، ملتقط میں یوں ہے اور اگر عبد غائب ہو تو یوں کہا کہ میں نے اپنا فلاں عبد تجھے ہبہ کیا تو جا کر قبضہ کر لے اس نے قبضہ کر لیا تو ہبہ جائز ہوگا اگرچہ موہوب لہ نے "میں نے قبول کیا" نہ کہا ہو ، ہم نے اسی کو اختیار کیا ہے حاوی للفتاوٰی میں یونہی ہے۔ (ت)

اسی طرح فتاوٰی امام اجل قاضی خاں ۴ میں ہے۔ اقول: وبما قررنا ظھر مانی اقول : (میں کہتا ہوں) ہم نے جو تقریر کی اس سے

١ نتائج الافكار فی کشف الرموز والاسرار کتاب الهبہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ٧ / ٤٨٠ ٢ نتائج الافکار فی کشف الرموز والاسرار کتاب الهبہ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ٧ / ٤٨٠ ٣ فتاوی ہندیہ الباب الثانی فیما یجوز من الهبۃ ومالا یجوز نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ٣٧٧ ۴ فتاوی قاضیخان کتاب الهبہ نولکشور لکهنو ۴ / ۶۹۶

Fatawa Razawiyya, Volume 18

[Box 1] Arabic: Al-Muhit mentions that acceptance (qabul) is not a condition in a gift (hiba), although Al-Bahr has raised an issue with this. This is because if acceptance means specifically verbal acceptance, then it is certainly not necessary. And if it means implicit acceptance, then the condition of possession (qabd) is sufficient for it, as possession indicates acceptance. Therefore, acceptance will not be a condition in a gift in any way. Yes, it is certainly a condition that nothing contradictory to acceptance should be found, as we have indicated earlier. (T) Urdu: It has become clear from the statement in Al-Muhit that acceptance is not a condition for a gift, although Al-Bahr has raised an objection to this. This is because if acceptance refers to the specific verbal expression of acceptance, then it is certainly not necessary. And if it refers to implicit acceptance, then the condition of possession is sufficient for it, as possession indicates acceptance. Therefore, acceptance will not be a condition for a gift in any way. However, it is a condition that no contradictory element to acceptance is found, as we have previously pointed out. (T)

Legally, rationally, and customarily, as long as the owner of a house is personally present in the house, it is in his possession. If his goods and belongings are kept there, it is in his possession. If his family and dependents reside there, it is in his possession. Therefore, if a house is gifted and the donor (wahib) himself, or his belongings, or his family are still in the house and he has not vacated it, yet says to the donee (mawhub lahu), "I have given you possession," this statement of his is not correct. It is stated in Fatawa 'Alamgiriyah:

[Box 2] Arabic: His saying "take possession of it" or "I have delivered it" is not valid if the donor, his family, or his belongings are in it. Thus it is in Al-Tatarkhaniyya 1. Urdu: When the donor himself, or his family, or his belongings are present in the house, then the donor's statement "take possession, I have handed it over" will not be valid for the possession of the house. It is stated thus in Tatarkhaniyya. (T)

Similarly, if a person resides in a house with the owner's permission on a loan basis (ariyah), i.e., without rent, then the house will still remain in the owner's possession. Unlike a mortgagee (murtahin) or a tenant (mustajir), their possession is not independent but is a derivative of the owner's possession and is derived from it. Therefore, it will not negate his possession but rather affirm and emphasize it. Hence, if a house in which people have been granted residence without rent is gifted by the owner to his minor child, it becomes the son's property immediately upon

gifting. There is no need to vacate those people because their possession is considered the donor's own possession, and in gifting to one's minor child, one's own possession is what is required. Imam Zayla'i states in Tabyin al-Haqa'iq:

1 Fatawa Hindiyah, Book of Gifts, Chapter 2, Nurani Kutub Khana Peshawar 4/380

फ़तावा रज़विया, जिल्द अठारह (18)

[बॉक्स 1] अरबी: अल-मुहीत में उल्लेख है कि हिबा (उपहार) में स्वीकृति (क़बूल) शर्त नहीं है, हालांकि अल-बहर में इस पर आपत्ति की गई है। यह इसलिए है क्योंकि यदि स्वीकृति से तात्पर्य विशेष रूप से मौखिक स्वीकृति है, तो यह निश्चित रूप से आवश्यक नहीं है। और यदि इससे तात्पर्य सांकेतिक स्वीकृति है, तो कब्ज़े (क़ब्ज़) की शर्त इसके लिए पर्याप्त है, क्योंकि कब्ज़ा स्वीकृति को दर्शाता है। इसलिए, हिबा में स्वीकृति किसी भी तरह से शर्त नहीं होगी। हाँ, यह शर्त ज़रूर है कि वहां स्वीकृति के विपरीत कोई चीज़ न पाई जाए, जैसा कि हमने पहले संकेत दिया है। (त) उर्दू: मुहीत में बयान की गई यह बात स्पष्ट हो गई कि हिबा में स्वीकार करना शर्त नहीं है, हालांकि बहर में इस पर आपत्ति की गई है। यह इसलिए है क्योंकि यदि स्वीकार करने से तात्पर्य विशेष ज़बानी स्वीकार करने का शब्द कहना हो तो यह निश्चित रूप से आवश्यक नहीं है और यदि सांकेतिक रूप से स्वीकार करना तात्पर्य है तो कब्ज़े की शर्त उसके लिए पर्याप्त है क्योंकि कब्ज़ा स्वीकार करने पर संकेत देता है। अतः हिबा में स्वीकार करना किसी भी तरह शर्त नहीं होगा। हाँ, यह शर्त आवश्यक है कि वहाँ स्वीकृति के विपरीत कोई चीज़ न पाई जाए जैसा कि हमने पहले संकेत किया है। (त)

शरई, अक्ली और उर्फ़ी तौर पर जब तक मकान का मालिक स्वयं मकान में है, वह उसी के कब्ज़े में है। यदि उसका माल और सामान रखा है, तो वह उसी के कब्ज़े में है। यदि उसके बाल-बच्चे और आश्रित रहते हैं, तो वह उसी के कब्ज़े में है। इसलिए यदि मकान हिबा किया गया और अभी तक स्वयं वाहिब (दाता) या उसका सामान या बाल-बच्चे मकान में हैं और उसने उनसे मकान खाली (तख़लिया) नहीं करवाया और मौहूब लहू (प्राप्तकर्ता) से कहता है कि "मैंने तुझे कब्ज़ा दे दिया," तो उसका यह कहना सही नहीं है। फ़तावा आलमगीरिया में है:

[बॉक्स 2] अरबी: उसका कहना 'इस पर कब्ज़ा कर लो' या 'मैंने सौंप दिया' मान्य नहीं है यदि वाहिब, उसके घरवाले या उसका सामान उसमें हो। अल-तातार्खनिया में ऐसा ही है 1। उर्दू: जब वाहिब स्वयं या उसके बाल-बच्चे या उसका सामान मकान में मौजूद हो तो वाहिब का यह कहना कि कब्ज़ा कर लो मैंने सुपुर्द कर दिया, मकान के कब्ज़े के लिए सही न होगा, तातार ख़ानिया में इस प्रकार है। (त)

इसी प्रकार यदि कोई व्यक्ति मालिक की अनुमति से आरियत (बिना किराए के) रहता है, तो भी मकान मालिक ही के कब्ज़े में रहेगा। क्योंकि गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) या किराएदार (मुस्ताजिर) की तरह उसका कब्ज़ा स्वतंत्र नहीं है बल्कि मालिक ही के कब्ज़े की एक शाखा है और उसी से प्राप्त

है, तो यह उसके कब्ज़े को नकारने वाला नहीं होगा बल्कि उसकी पुष्टि और ताकीद करेगा। इसलिए अगर वह मकान जिसमें बिना किराए के लोगों को रहने दिया गया है, मालिक ने अपने नाबालिग बच्चे को हिबा कर दिया, तो हिबा करते ही वह लड़के की मिल्कियत हो गया। उन लोगों से मकान खाली कराने की ज़रूरत नहीं है क्योंकि उनका कब्ज़ा स्वयं वाहिब का कब्ज़ा है और अपने छोटे बच्चे को हिबा करने में स्वयं अपना ही कब्ज़ा आवश्यक है। इमाम ज़ैली 'तबीनुल हक़ायिक़' में फ़रमाते हैं:

1 फ़तावा हिन्दिया, किताबुल हिबा, अध्याय 2, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/380 पृष्ठ 396/738

[پہلا خانہ] عربی: المحیط من انه لایشترط فی الهبة القبول وان استشکله فی البحر وذلك لانه ان ارید خصوص القبول بالقول فغیر لازم قطعا وان اکتفی بالقبول دلالة فاشتراط القبض مغن عنه فانه یدل علیه فلا یکون شرطا بحیاله نعم یشترط ان لایوجد منافیه کما اشرنا الیه۔ اردو: محیط میں بیان کردہ یہ بات واضح ہو گئی کہ ہبہ میں قبول کرنا شرط نہیں ہے اگرچہ بحر میں اس پر اشکال کیا ہے، یہ اس لئے کہ اگر قبول سے مراد خاص زبانی قبول کا لفظ کہنا مراد ہو تو یہ قطعاً ضروری نہیں ہے اور اگر دلالتہً قبول کرنا مراد ہے تو قبضہ کی شرط اس کو کافی ہے کیونکہ قبضہ قبول کرنے پر دال ہے لہٰذا ہبہ میں قبول کرنا کسی طرح شرط نہ ہوگا، ہاں یہ شرط ضرور ہے کہ وہاں قبولیت کے منافی کوئی چیز نہ پائی جائے جیسا کہ ہم نے پہلے اشارہ کیا ہے۔ (ت)

شرعاً وعقلاً وعرفاً جب تک مالک مکان خود مکان میں ہو اسی کا قبضہ ہے اس کا مال اسباب رکھا ہو تو اسی کا قبضہ ہے اس کے اہل و عیال رہتے ہوں تو اسی کا قبضہ ہے و لہٰذا اگر مکان ہبہ کیا اور ہنوز خود واہب یا اس کا اسباب یا اہل و عیال مکان میں ہیں ان سے تخلیہ نہ کیا اور موہوب لہ سے کہتا ہے میں نے تجھے قبضہ دیا تو اس کا یہ کہنا صحیح نہیں۔ فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

[دوسرا خانہ] عربی: لا یصح قوله اقبضها او سلمت اذا کان الواهب فیه او اهله او متاعه کذا في التاتارخانیة ۱۔ اردو: جب واہب خود یا اس کے اہل و عیال یا اس کا سامان مکان میں موجود ہو تو واہب کا یہ کہنا کہ قبضہ کر لو میں نے سپرد کر دیا، مکان کے قبضہ کیلئے صحیح نہ ہوگا، تاتارخانیہ میں یوں ہے (ت)

اسی طرح اگر کوئی شخص مالک کی اجازت سے عاریۃً یعنی بے اجرت رہتا ہے تو جب بھی مکان قبضہ مالک ہی میں ٹھہرے گا کہ مرتہن یا مستاجر کی طرح اس کا قبضہ مستقل نہیں بلکہ قبضہ مالک ہی کی فرع اور اسی سے مستفاد ہے تو اس کا نافی نہ ہوگا بلکہ اس کی تقریر و تاکید کرے گا ولہٰذا اگر مکان جس میں بلا اجرت اور لوگوں کو سکونت دے رکھی ہے مالک نے اپنے نابالغ بچہ کو ہبہ کیا ہبہ کرتے ہی ملک پسر ہو گیا ان لوگوں سے تخلیہ درکار نہیں کہ ان کا قبضہ خود قبضہ واہب ہے اور اپنے ولدِ صغیر کو ہبہ کرنے میں خود اپنا ہی قبضہ مطلوب ہے، امام زیلعی تبیین الحقائق میں فرماتے ہیں:

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۰ Page 396 of 738

Fatawa Razawiya (Volume 18)

[Table 1 - Arabic]: If someone gifts a house to his minor son while the father is residing in it and his belongings are there, the gift is valid. The son becomes the owner simply by his (the father's) saying, "I have gifted it to him," because it is in his hand, and his residing and belongings in it do not contradict his possession, but rather confirm it. Thus, it is in his possession, which is the condition. If someone else was living in it for rent, it would not be valid for the reasons we mentioned (i.e., regarding the usurper, the pledgee, and the lessee, that each of them is a possessor for himself and acts for himself, unlike the bailee because his hand is the hand of the owner). If it was without rent, the gift is valid, and the son becomes the owner simply by the contract. Imam Muhammad (may Allah be pleased with him) mentioned this in 'Al-Muntaqa'.

[Table 1 - Urdu Translation]: If a father gifts a house to his minor son while the father is residing in it or his belongings are present in it, the gift will be valid. By saying, "I have gifted this house to my son," the son will become the owner because for a minor, the father's possession is sufficient. The father's residence and belongings in the house are not contradictory to possession; rather, they are evidence of possession. Therefore, it is in the son's possession, which is the required condition. If someone other than the father is a tenant in this house, then this possession will not be valid for the gift. The reason we mentioned is regarding a usurper, a pledgee, or a lessee, that these people possess and act for their own selves. In contrast, a bailee's possession is considered the owner's possession as a trust. If another person resides in the gifted house without rent, then in the aforementioned case, the gift is valid, and the minor son will be declared the owner upon the gifting. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has mentioned this in 'Al-Muntaqa'. (T)

[Commentary - Urdu]: The meaning of 'giving possession' legally, rationally, and customarily is to relinquish one's own possession and grant possession to the other. Otherwise, as long as one's own possession exists, how can the other's possession occur? A thing cannot coexist with its opposite. After all, wasn't it seen that as long as complete vacation (takhliya) does not occur, the donor's statement "I have given you possession" is not considered valid. Whether the statement is from a claimant, a witness, or any rational person, it will be construed based on a correct meaning. It is stated in Jami' al-Fasulayn, chapter forty:

[Table 2 - Arabic]: Absolute speech or action of a rational person is presumed to be valid based on the principle, and likewise...

[Table 2 - Urdu Translation]: The speech and action of a rational person will be presumed valid according to the original rule, and likewise his...

[Footnote]: 1. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Hiba, Al-Matba'at al-Kubra, Bulaq, Egypt, 5/96, 95. Page 397 of 738

फतवा रज़विया (जिल्द 18)

[टेबल 1 - अरबी]: यदि कोई अपने नाबालिग बेटे को एक घर उपहार में देता है जबकि पिता उसमें रह रहा है और उसका सामान वहां है, तो उपहार मान्य है। बेटा केवल पिता के यह कहने से मालिक बन जाता है, "मैंने इसे उसे उपहार में दिया है," क्योंकि यह उसके(पिता के) कब्जे में है, और उसका उसमें रहना और सामान रखना उसके कब्जे के विपरीत नहीं है, बल्कि इसकी पुष्टि करता है। इस प्रकार, यह उसके कब्जे में है, जो शर्त है। यदि कोई और उसमें किराए पर रह रहा होता, तो यह हमारे द्वारा बताए गए कारणों से मान्य नहीं होता (अर्थात गबन करने वाले, गिरवी रखने वाले और पट्टेदार के संबंध में, कि उनमें से प्रत्येक अपने लिए कब्जा रखता है और अपने लिए कार्य करता है, अमानतदार के विपरीत क्योंकि उसका कब्जा मालिक का कब्जा होता है)। यदि यह बिना किराए के था, तो उपहार मान्य है, और बेटा केवल अनुबंध द्वारा मालिक बन जाता है। इमाम मुहम्मद (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने 'अल-मुंतका' में इसका उल्लेख किया है।

[टेबल 1 - उर्दू अनुवाद]: अगर बाप ने अपने नाबालिग बेटे को मकान हिबा (उपहार) किया हालांकि बाप उसमें रह रहा है या बाप का सामान उसमें मौजूद है तो हिबा जायज़ होगा और यह कह देने से कि "मैंने बेटे को यह मकान हिबा किया" बेटा मालिक हो जाएगा क्योंकि नाबालिग के लिए बाप का कब्ज़ा ही काफी होने की वजह से मकान में बाप की रिहाइश और सामान कब्ज़ा के विपरीत नहीं है बल्कि यह कब्ज़ा का सबूत है लिहाजा यह बेटे के कब्ज़ा में है यही कब्ज़ा शर्त है और अगर इस मकान में बाप के अलावा कोई किराएदार हो तो यह कब्ज़ा हिबा के लिए सही न होगा, इसकी वजह हमने ज़िक्र कर दी है यानी गब़न करने वाले, रहन लेने वाले, उजरत (किराए) पर लेने वाले के बारे में ज़िक्र किया कि ये लोग अपनी ज़ात के लिए काबिज़ और आमिल होते हैं, इसके विपरीत अमानत पास रखने वाला कि उसका कब्ज़ा अमानत के तौर पर मालिक का कब्ज़ा करार पाता है, और अगर बाप के हिबा किए हुए मकान में कोई दूसरा बिना किराए रह रहा है तो उपर्युक्त स्थिति में हिबा जायज़ है और हिबा कर देने से नाबालिग बेटा मालिक करार पाएगा। इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह अलैहि) ने इसको 'मुंतका' में ज़िक्र फ़रमाया है। (त)

[टिप्पणी - उर्दू]: और कब्ज़ा दिलाने के मायने शरीयत, अक़्ल और रस्म के अनुसार यही हैं कि अपना कब्ज़ा हटाकर उसका कब्ज़ा करा दिया जाए वरना जब तक अपना कब्ज़ा मौजूद है उसका कब्ज़ा कैसे होगा कि एक चीज़ अपने विपरीत के साथ जमा नहीं हो सकती। आख़िर नहीं देखा कि जब तक पूर्ण खाली (तख़लिया) न हो वाहिब (उपहार देने वाले) के इस कथन को कि "मैंने तुझे काबिज़ कर

दिया" सही नहीं माना गया और कलाम मुद्दई का हो चाहे गवाह का चाहे किसी अक़्लमंद का, वह सही मायने पर ही महमूल (आधारित) होगा, जामिउल फ़सूलैन फ़स्ल अरबईन में है:

[टेबल 2 - अरबी]: एक तर्कसंगत व्यक्ति के निरपेक्ष भाषण या कार्य को मूल सिद्धांत के आधार पर मान्य माना जाता है, और इसी प्रकार...

[टेबल 2 - उर्दू अनुवाद]: अक़्लमंद के कलाम और तसर्रुफ़ (कार्य) को असल क़ायदे के मुताबिक़ सेहत (सत्यता) पर महमूल किया जाएगा और यूँ ही उसकी...

[फ़ुटनोट]: 1. तबीइनुल हक़ाएक़ किताबुल हिबा, अल-मतबअतुल कुबरा, बोलाक़, मिस्र, 5/96, 95।

فتاوی رضویہ جلد ہجدم (۱۸)

[جدول ۱ - عربی]: لو وهب من ابنه الصغير دارا و الاب ساكنها و متاعه فيها جازت الهبة، و ملكها الابن بمجرد قوله وهبتها له لانها في يده و سكناه و متاعه فيها لا ينافي يده بل يقررها فتكون هي في قبضه وهو الشرط، و لو كان يسكنها غيره بأجر لا يجوز لما ذكرنا (اي في الغاصب و المرتهن و المستأجر ان كل واحد منهم قابض لنفسه و عال لنفسه بخلاف المودع لان يده يد المالك) و ان كان بغير اجر جازت الهبة و ملكها الابن بمجرد العقد ذكره محمد رضی اللہ تعالی عنه في المنتقى ۱۸۔

[جدول ۱ - اردو]: اگر باپ نے اپنے نابالغ بیٹے کو مکان ہبہ کیا حالانکہ باپ اس میں سکونت پذیر ہے یا باپ کا سامان اس میں موجود ہے تو ہبہ جائز ہوگا اور یہ کہہ دینے سے کہ میں نے بیٹے کو یہ مکان ہبہ کیا بیٹا مالک ہو جائیگا کیونکہ نابالغ کے لئے باپ کا قبضہ ہی کافی ہونے کی وجہ سے مکان میں باپ کی رہائش اور سامان قبضہ کے منافی نہیں ہے بلکہ یہ قبضہ کا ثبوت ہے لہٰذا یہ بیٹے کے قبضہ میں ہے یہی قبضہ شرط ہے اور اگر اس مکان میں باپ کا غیر کوئی کرایہ دار ہو تو یہ قبضہ ہبہ کے لئے صحیح نہ ہوگا، اس کی وجہ ہم نے ذکر کر دی ہے یعنی غاصب، رہن لینے والے، اجرت پر لینے والے، کے بارے میں ذکر کیا کہ یہ لوگ اپنی ذات کے لئے قابض اور عامل ہوتے ہیں، اس کے بخلاف امانت پاس رکھنے والا، کہ اس کا قبضہ امانت کے طور پر مالک کا قبضہ قرار پاتا ہے، اور اگر باپ کے ہبہ کردہ مکان میں کوئی دوسرا بغیر کرایہ رہائش پذیر ہے تو مذکورہ صورت میں ہبہ جائز اور ہبہ کر دینے سے نابالغ بیٹا مالک قرار پائے گا۔ امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ نے اس کو منتقی میں ذکر فرمایا ہے (ت)

[حاشیہ - اردو]: اور قبضہ دلانے کے معنی شرعاً و عقلاً و عرفاً یہی ہیں کہ اپنا قبضہ اٹھا کر اس کا قبضہ کرا دیا جائے ورنہ جب تک اپنا قبضہ موجود ہے اس کا قبضہ کیونکر ہوگا کہ شیئی اپنے

منافی کے ساتھ جمع نہیں آخر نہ دیکھا کہ جب تک تخلیہ تامہ نہ ہو واہب کے اس قول کو کہ میں نے تجھے قابض کر دیا صحیح نہ مانا اور کلام مدعی کا ہو خواہ شاہد خواہ کسی عاقل کا، وہ معنی صحیح ہی پر محمول ہوگا، جامع الفصولین فصل اربعین میں ہے:

[جدول ۲ - عربی]: مطلق کلام العاقل او تصرفه یحمل علی الصحة بقضیة الاصل و کذا

[جدول ۲ - اردو]: عاقل کے کلام اور تصرف کو اصل قاعدہ کے مطابق صحت پر محمول کیا جائے گا اور یوں ہی اس کی

[حاشیہ]: ۱۸ تبیین الحقائق کتاب الهبہ المطبعۃ الکبری بولاق مصر ۹۶/۵، ۹۵ صفحہ ۳۹۷ از ۷۳۸

Fatawa-e-Razawiya Volume 18

Evidence on this[1] - for the testimonies as well. (T)

So when witnesses testify that the donor (Wahib) made a gift (Hiba) and gave possession, it means that he removed his possession and handed it over to the donee (Mauhoob Lahu). It has already been established above that as long as the donor himself, his belongings, his family, or any resident living there by his permission without rent remains in the house, the donor's possession has not been removed, hence giving possession cannot be true. However, since the witnesses are testifying to the handing over of possession, of necessity this testimony means that complete evacuation (Takhliya Taam) has taken place and the donor, the donor's property, the donor's family, and others mentioned whose presence signifies the continuation of the donor's possession were not in the house at that time. In short, testimony of giving possession is exactly testimony of evacuation and vacating, after which there is no need for its explicit mention. Just as in the presence of a judge (Hakim) for marriage testimony, it is sufficient for the witnesses to say that so-and-so claimant married so-and-so defendant. There is no need to detail all conditions like two men or one man and two women, sane, adult, hearing, understanding being present at that time, and they heard the proposal and acceptance in one session etc. Because when a thing is proven, it is proven with all its requisites. (T) Therefore, in the testimony of gift or in the cases of claiming gift, wherever you look, the noble scholars (may their secrets be sanctified) have sufficed with just this much that 'he gifted and gave possession'. They do not add that the donor himself also moved out of the house, took out his belongings, separated his family, and removed those who were living without rent or permission, and then gave possession. The reason is the same: all these details are encompassed in saying 'gave possession', just as all marriage conditions are included in the word 'married'. In Jami' al-Fusulayn, end of section 11, it is written:

(Arabic/Persian Text)	(Urdu Translation)
Shahida ahadu-huma bi-khuwast-i-een zan ra wa shahid-al-aakhar ki een zan khud ra ba-een dad tuqbal[2]	One testified that he proposed to the woman, and the other testified that the woman gave herself to him in marriage; this testimony will be acceptable. (T)

In Khazanat al-Muftiyeen it is written:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
Qala hadhihi imra'ati au qala hadhihi mankuhati wa shahadu annahu kana tazawwujaha tuqbal	The man said, 'This is my wife,' or 'This is my wedded wife,' and witnesses testified that he married her; this will be accepted.

[1] Jami' al-Fusulayn, Section 40, Islami Kutub Khana Karachi, 332/2 [2] Jami' al-Fusulayn, Section 11, Islami Kutub Khana Karachi, 168/1

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द 18

इस पर गवाही[1] - साक्ष्यों को भी। (त)

तो जब गवाह यह गवाही दें कि दाता (वाहब) ने उपहार (हिबा) दिया और कब्ज़ा दिला दिया, तो इसका यही अर्थ है कि उसने अपना कब्ज़ा हटाकर उपहार लेने वाले (मवहूब लहु) को कब्ज़ा दे दिया। ऊपर यह मालूम हो चुका है कि जब तक वह स्वयं या उसका सामान या परिवार या कोई निवासी जो बिना किराए के उसकी अनुमति से रहता हो, मकान में मौजूद है, तो दाता का कब्ज़ा नहीं हटा, अतः कब्ज़ा दिलाना सत्य नहीं हुआ। जबकि गवाह कब्ज़ा दिलाने की गवाही दे रहे हैं, तो अनिवार्य रूप से इस गवाही का यही अर्थ है कि पूर्ण रूप से खाली करना (तखलिया ताम) हो गया और दाता, दाता का सामान, दाता का परिवार और अन्य ऊपर वर्णित लोग जिनकी उपस्थिति दाता के कब्ज़े का बने रहना है, उस समय मकान में नहीं थे। संक्षेप में, कब्ज़ा दिलाने की गवाही बिल्कुल खाली करने और रिक्त करने की गवाही है, जिसके बाद इसके स्पष्ट उल्लेख की आवश्यकता नहीं है। जिस तरह न्यायाधीश (हाकिम) के समक्ष विवाह की गवाही में गवाहों का इतना कहना पर्याप्त है कि फलां दावेदार ने फलां प्रतिवादी से विवाह किया। इस समय दो पुरुष या एक पुरुष और दो स्त्रियां, बुद्धिमान, वयस्क, सुनने और समझने वाले मौजूद थे और उन्होंने एक ही सभा में प्रस्ताव और स्वीकृति (ईजाब-ओ-क़बूल) सुनी आदि सभी शर्तों का विस्तार से वर्णन करने की आवश्यकता नहीं है। क्योंकि 'जब कोई चीज़ सिद्ध होती है, तो वह अपनी आवश्यकताओं सहित सिद्ध होती है' (त)। इसीलिए उपहार की गवाही हो या उपहार के दावे की तस्वीरें हों, जहाँ भी देखें, विद्वानों (उलेमा-ए-किराम) ने केवल इतना ही पर्याप्त समझा है कि 'उपहार दिया और कब्ज़ा दिला दिया'। वे इसके साथ यह नहीं बढ़ाते कि दाता स्वयं भी मकान से अलग हो गया और अपना माल-सामान भी निकाल लिया और अपने परिवार को भी अलग कर दिया और जो लोग बिना किराए के रह रहे थे उन्हें भी हटा दिया, फिर कब्ज़ा कराया। कारण वही है कि यह सारा विवरण इतना कहने में आ गया कि 'कब्ज़ा दिला दिया', जैसे विवाह की समस्त शर्तें इस शब्द 'विवाह किया' में आ गईं। जामिउल फ़ुसूलैन के अंत अध्याय 11 में है:

(अरबी/फारसी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
शहद अहदुहुमा कि ईं बख़्वास्त-ए-ईं ज़न रा व शहद अल-आख़र कि ईं ज़न ख़ुद रा बा-ईं दाद तुक़बल[2]	एक ने गवाही दी कि उसने औरत को निकाह की पेशकश की है और दूसरे ने यूं गवाही दी कि औरत ने खुद अपने आप को उसके निकाह में दे दिया, तो यह शहादत मक़बूल होगी। (त)

ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में है:

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
काला हाज़िही इमराअती औ काला हाज़िही मनकूहाती व शहद अनहु काना तज़व्वुजहा तुक़बल	मर्द ने कहा यह मेरी बीवी है, या कहा मेरी मनकूहा है, और गवाहों ने गवाही में कहा कि उसने उस (से निकाह किया), तो मक़बूल है।

---

[1] जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय 40, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 332/2 [2] जामिउल फ़ुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 168/1

الشہادۃ علی ہذا 1- شہادت کو بھی۔ (ت)

تو گواہ جب شہادت دیں کہ واہب نے ہبہ کیا اور قبضہ کرادیا اس کے یہی معنی ہیں کہ اپنا قبضہ اٹھا کر موہوب لہ کو قابض کردیا اور اوپر معلوم ہوچکا کہ جب تک وہ خود یا اس کا اسباب یا اہل وعیال یا کوئی ساکن جو بلا اجراس کی اجازت سے رہتا ہو مکان میں موجود ہے واہب کا قبضہ نہ اٹھا تو قبضہ دلانا صادق نہ ہوا حالانکہ شہود قبضہ دلانے کی گواہی دے رہے ہیں تو بالضرورت اس شہادت کے یہی معنی ہیں کہ تخلیہ تام ہوگیا اور واہب و متاع واہب و اہل وعیال واہب و غیر ہم جملہ مذکورین جن کی بقاء قبضہ واہب کی بقا ہو اس وقت مکان میں نہ تھے بالجملہ قبضہ دلانے کی شہادت بعینہ تخلیہ وفراغ کی شہادت ہے جس کے بعد اس کے ذکر صریح کی اصلاً حاجت نہیں جس طرح حاکم کے حضور نکاح کی گواہی میں شہود کا اتنا کہنا کافی ہے کہ فلاں مدعی نے فلاں مدعاعلیہا سے نکاح کیا تمام شرائط کی تفصیل کہ اس وقت دو مرد یا ایک مرد دو عورتیں عاقل بالغ سامع فاہم موجود تھے اور مجلس واحد میں انہوں نے ایجاب و قبول سنے وغیرہ ذلک بیان کرنے کی حاجت نہیں لان الشئ اذا ثبت ثبت بلوازمہ (کیونکہ جب کوئی چیز ثابت ہوتی ہے تو وہ اپنے لوازمات سمیت ثابت ہوتی ہے۔ت) و لہذا شہادت ہبہ خواہ دعوی ہبہ کی تصویروں میں جہاں دیکھئے علماء کرام قدست اسرارہم نے اسی قدر پر قناعت فرمایا ہے کہ ہبہ کیا اور قبضہ دے دیا اس کے ساتھ یہ نہیں بڑھاتے کہ اور واہب خود بھی مکان سے الگ ہو گیا اور اپنا مال واسباب بھی نکال لیا اور اپنے اہل وعیال کو بھی جدا کردیا اور جو لوگ بلا اجارہ اجازۃ رہتے تھے ان کو بھی ہٹا دیا اس کے بعد قبضہ کرایا، تو وجہ وہی ہے کہ یہ سارا بیان اتنے کہنے میں آگیا کہ قبضہ کرادیا جیسے جملہ شرائط نکاح اس لفظ میں آگئے کہ نکاح کیا جامع الفصولین آخر فصل ۱۱ میں ہے:

Arabic/Persian)

(Urdu Translation)

(Text

شہد احدہما کہ ایں بخواست ایں زن را و شہد الاخر کہ ایں زن خود را بایں داد تقبل 2

ایک نے شہادت دی کہ اس نے عورت کو نکاح کی پیشکش کی ہے اور دوسرے نے یوں شہادت دی کہ عورت نے خود اپنے آپ کو اس کے نکاح میں دیا تو یہ شہادت مقبول ہوگی۔ (ت)

خزانہ المفتین میں ہے:

(Arabic Text)

(Urdu Translation)

قال ہذہ امرأتی او قال ہذہ منکوحتی وشہدوا انہ کان تزوجہا تقبل

مرد نے کہا یہ میری بیوی ہے، یا کہا میری منکوحہ ہے، اور گواہوں نے شہادت میں کہا کہ اس نے اس (سے نکاح کیا، تو مقبول ہے)

---

1 جامع الفصولین الفصل الاربعون اسلامی کتب خانہ کراچی ۳۳۲/۲ 2 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱۶۸/۱

Fatawa Rizvia Volume 18

This testimony[1]- ...married, then this testimony will be accepted. (T)

Rather, it is mentioned in [Fatawa] Alamgiri from the same source: They testified that she is his wife and lawful for him, but they did not mention the marriage contract; the preferred legal opinion is that it is permissible[2]- The witnesses stated that she is his wife and is lawful for him, and did not mention the marriage contract; the preferred legal opinion is that this testimony is valid. (T)

In [Fatawa] Khaniya and then [Fatawa] Hindiya, Vol. 3, p. 501, it is stated: A person claimed a house in the possession of another man, stating it belongs to him. He brought two witnesses who testified that a certain person gifted it to him and he took possession of it while the donor was the owner, etc.[3]- Regarding a house in someone's possession, a person claimed it was his and presented two witnesses who testified that a certain person gifted this house to the claimant and he took possession from him; thus, the claimant shall be the owner, etc. (T)

Ibid, page 511: One of them testified that the claimant admitted [the donor] gifted it to him and he took possession from him, and the other testified that he admitted giving it as a gift to the one in whose possession it is and he took possession[4] (meaning, it is accepted)- One witness said the claimant admitted the possessor gifted this house to him and he took possession, while the other witness said he admitted giving this house to the possessor as a gift and handing over possession; then the testimony will be accepted. (T)

Ibid, Vol. 4, p. 87: He claimed the gift along with possession[5] etc. Also, he claimed that a certain person gifted it to him and he took possession of it[6]- He claimed a gift along with possession etc., and also claimed that a certain person gifted it to him and he took possession.

[1] Khizanat al-Muftin, Book of Testimonies, Chapter on disagreement between claim and testimony, Manuscript 2/113. [2] Fatawa Hindiya, Book of Testimonies, Chapter 7, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/503. [3] Fatawa Hindiya, Book of Testimonies, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/501. [4] Fatawa Hindiya, Book of Testimonies, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/511. [5] Fatawa Hindiya, Book of Claims, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/87. [6] Fatawa Hindiya, Book of Claims, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/87. Page 399 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

यह शहादत[1]- ...निकाह किया तो यह शहादत क़बूल होगी। (त)

बल्कि आलमगीरी में इसी से है: उन्होंने गवाही दी कि वह उसकी पत्नी और उसके लिए हलाल है और उन्होंने निकाह के अनुबंध का उल्लेख नहीं किया, पसंदीदा मत यह है कि यह जायज़ है[2]- गवाहों ने कहा कि यह उसकी बीवी है और उसके लिए हलाल है, और निकाह का ज़िक्र नहीं किया तो मुख़्तार मज़हब है कि यह शहादत जायज़ है। (त)

ख़ानिया फिर हिन्दिया जिल्द 3, सफ़हा 501 में है: किसी व्यक्ति के क़ब्ज़े वाले घर के बारे में दावा किया कि वह उसका है, तो वह दो गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि फ़लाँ ने उसे वह उपहार में दिया था और उसने उस पर क़ब्ज़ा कर लिया था जबकि वह उसका मालिक था वग़ैरह[3]- किसी व्यक्ति के क़ब्ज़े वाले मकान के सम्बन्ध में एक व्यक्ति ने दावा किया कि यह मेरा है और उस पर दो गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि यह मकान मुद्दई को फ़लाँ व्यक्ति ने हिबा किया और उसने उससे क़ब्ज़ा लिया तो मुद्दई मालिक होगा वग़ैरह। (त)

ऐज़न (वही) सफ़हा 511: उनमें से एक ने गवाही दी कि मुद्दई ने स्वीकार किया कि उसने उसे वह उपहार में दिया था और उसने उस पर क़ब्ज़ा कर लिया था, और दूसरे ने गवाही दी कि उसने उसे वह उपहार में देने और क़ब्ज़ा सौंपने का स्वीकार किया था[4] (अर्थात क़बूल है)- एक गवाह ने कहा कि मुद्दई ने इक़रार किया कि क़ाबिज़ ने यह मकान उसे हिबा किया है और उसने क़ब्ज़ा लिया है जबकि दूसरे गवाह ने कहा कि उसने यह इक़रार किया है कि उसने यह मकान क़ाबिज़ को अतिया देकर क़ब्ज़ा दिया है, तो शहादत क़बूल की जाएगी। (त)

ऐज़न (वही) जिल्द 4 सफ़हा 87: उसने क़ब्ज़े के साथ हिबा (उपहार) का दावा किया[5] वग़ैरह। साथ ही दावा किया कि फ़लाँ ने उसे हिबा किया और उसने उससे क़ब्ज़ा लिया[6]- हिबा मअ क़ब्ज़ा का दावा किया वग़ैरह, साथ ही दावा किया कि फ़लाँ ने उसे हिबा किया और क़ब्ज़ा उसने ले लिया।

[1] ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुश शहादात, बाबल इख़्तिलाफ़ बैनद दावा वश शहादा, क़लमी नुस्ख़ा 2/113 [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अल-बाबुस साबेअ, अल-फ़सलुस सालिस, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/503 [3] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अल-फ़सलुस सालिस, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/501 [4] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अल-बाबुस सामिन, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/511 [5] फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अल-बाबुत तासेअ, नूरानी कुतुब

ख़ाना पेशावर, 4/87 [6] फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अल-बाबुत तासेअ, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/87 पृष्ठ 738 में से 399

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

ھذہ الشھادۃ[1]- سے نکاح کیا تو یہ شہادت قبول ہوگی۔ (ت)

بلکہ عالمگیری میں اسی سے ہے: شھدوا انھا امرأتہ وحلالہ ولم یذکروا العقد المختار انہ یجوز[2]- گواہوں نے کہا یہ اس کی بیوی ہے اور اس کے لئے حلال ہے، اور نکاح کا ذکر نہ کیا تو مختار مذہب ہے کہ یہ شہادت جائز ہے۔ (ت)

خانیہ پھر ہندیہ ج ۳ ص ۵۰۱ میں ہے: ادعی داراً فی ید رجل انھا لہ فجاء بشاھدین وشھدا ان فلاناً وھبھالہ وقبضھا منہ وھو یملکھا الخ[3]- کسی شخص کے مقبوضہ مکان کے متعلق ایک شخص نے دعوی کیا کہ یہ میرا ہے اور اس پر دو گواہ پیش کئے جنہوں نے شہادت دی کہ یہ مکان مدعی کو فلاں شخص نے ہبہ کیا اور اس نے اس سے قبضہ لیا تو مدعی مالک ہوگا الخ۔ (ت)

ایضاً صفحہ ۵۱۱: شھد احدھما ان المدعی اقرانہ وھبہ للذی فی یدیہ وقبضہ منہ وشھد الآخر انہ اقرانہ نحلہ للذی فی یدیہ وقبضہ[4] (ای تقبل) ایک گواہ نے کہا کہ مدعی نے اقرار کیا کہ قابض نے یہ مکان اسے ہبہ کیا ہے اور اس نے قبضہ لیا ہے جبکہ دوسرے گواہ نے کہ اس نے یہ اقرار کیا ہے کہ اس نے یہ مکان قابض کو عطیہ دے کر قبضہ دیا ہے تو شہادت قبول کی جائیگی۔ (ت)

ایضاً ج ۴ ص ۸۷: ادعی الھبۃ مع القبض[5] الخ ایضاً ادعی ان فلاناً وھبھا لہ وقبضھا منہ[6] ہبہ مع قبضہ کا دعوی کیا الخ، نیز دعوٰی کیا کہ فلاں نے اسے ہبہ کیا اور قبضہ اس نے لے لیا،

[1] خزانۃ المفتین کتاب الشھادات باب الاختلاف بین الدعوی والشھادۃ قلمی نسخہ ۲/۱۱۳ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الشھادات الباب السابع الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۳ [3] فتاوی ہندیہ کتاب الشھادات الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۱ [4] فتاوی ہندیہ کتاب الشھادات الباب الثامن

نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۱۱ [5] فتاوی ہندیہ کتاب الدعوی الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۸۷ [6] فتاوی ہندیہ کتاب الدعوی الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۸۷

Also, claims of gift (Hiba) and charity (Sadaqah) along with possession are equal in their ruling. (T)

Fatawa Qazi Khan: A person brought witnesses regarding a house in another person's possession, stating that they bought this house for a thousand rupees from someone other than the possessor, who was the owner, and paid the price in cash. Another person brought witnesses regarding the same house, stating that another specific person gifted this house to them and gave possession. (T)

So, in the queried case, the testimonies of Sayyid Amir Shah Abdul Majeed Khan, which are about the gift and witnessing of possession, indicate complete possession. The objection cannot be raised against them that evacuation from Rasul Khan's person and property was not mentioned; undoubtedly, it was mentioned, as giving possession itself carries this meaning. Similarly, evacuation from Bahram Khan, his wife, and their belongings is also included therein because one who stays without rent by the owner's permission, their possession is also considered the owner's possession. Thus, giving possession entails evacuation, as we have just researched. (T) Furthermore, the additions of the author of Muhit, Fusul-e-Imadi, Bahr-al-Raiq, Minah-al-Ghaffar, Durr-al-Mukhtar, Alamgiri, and other reliable sources explicitly state that the preoccupation of the gifted item with the property and belongings of someone other than the donor is not a hindrance to the completion of the gift at all. It is mentioned in Fusul and Hindiya:

Does the gifted item being occupied by the property of someone other than the donor prevent the completion of the gift? The author of Al-Muhit mentioned in the first chapter on the gift of additions (Ziyadat) that it does not prevent it. (T)

---

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab ad-Da'wa, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/87. 2 Fatawa Qazikhan, Kitab ad-Da'wa, Section on Claiming Ownership due to Cause, Naval Kishore Lucknow, 3/28. 3 Fatawa Hindiyyah, citing Al-Fusul al-Imadiyyah, Kitab al-Hiba, Chapter 2, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/380.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

इसी प्रकार, कब्जे के साथ उपहार (हिबा) और दान (सदका) के दावे दोनों का हुक्म बराबर है। (त)

फ़तावा क़ाज़ी ख़ान: एक व्यक्ति के कब्जे वाले घर के बारे में दूसरे व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि यह घर मैंने काबिज़ व्यक्ति के अलावा किसी और से एक हज़ार रुपये के बदले खरीदा है जो उसका मालिक था और कीमत नकद चुका दी है। और एक अन्य व्यक्ति ने उसी घर के बारे में गवाह पेश किए कि अमुक व्यक्ति ने यह घर मुझे उपहार में दिया और कब्जा दे दिया। (त)

अतः पूछताछ के मामले में, सैयद अमीर शाह अब्दुल मजीद खान की गवाहियां, जो उपहार और कब्जे को देखने के बारे में हैं, पूर्ण कब्जे को दर्शाती हैं। उन पर यह आपत्ति नहीं की जा सकती कि रसूल खान के स्वयं और सामान से खाली करने (तख्लिया) का उल्लेख नहीं किया गया था; निस्संदेह उल्लेख किया गया था क्योंकि कब्जा दिलाने का यही अर्थ है। इसी तरह, बहराम खान, उनकी पत्नी और उनके सामान से खाली करना भी उसी में आ गया क्योंकि जो मालिक की अनुमति से बिना किराए के रहता हो, उसका कब्जा भी मालिक का कब्जा माना जाता है। इसलिए, कब्जा दिलाना खाली कराने (तख्लिया) को आवश्यक बनाता है, जैसा कि हमने अभी शोध किया है। (त) बल्कि मुहीत, फुसूल-ए-इमादी, बहर-उर-राइक, मिनह-ुल-ग़फ़्फ़ार, दुर्रे मुख़्तार, आलमगीरी और अन्य विश्वसनीय स्रोतों के लेखकों के अतिरिक्त लेखन में तो यहाँ तक स्पष्ट है कि दाता (वाहिब) के अलावा किसी और की संपत्ति और सामान के साथ उपहार में दी गई वस्तु का व्यस्त होना उपहार के पूर्ण होने में बिल्कुल भी बाधक नहीं है। फुसूल और हिंदिया में है:

क्या उपहार में दी गई वस्तु का दाता के अलावा किसी अन्य की संपत्ति में व्यस्त होना उपहार के पूर्ण होने में बाधक है? मुहीत के लेखक ने 'ज़ियादात' के उपहार के पहले अध्याय में उल्लेख किया है कि यह बाधक नहीं है। (त)

---

1 फतावा हिंदिया, किताब अद-दवा, अध्याय 9, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/87. 2 फतावा काज़ीखान, किताब अद-दवा, कारण से स्वामित्व का दावा करने पर अनुभाग, नवल किशोर लखनऊ, 3/28. 3 फतावा हिंदिया, अल-फुसूल अल-इमादिया के हवाले से, किताब अल-हिबा, अध्याय 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/380.

पृष्ठ 400/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

ایضاً دعوی الھبۃ والصدقۃ مع القبض فیھما مستویان -[1] نیز ہبہ اور صدقہ کے دعوٰی کے ساتھ قبضہ لینے کا دعوٰی ہو تو دونوں کا حکم مساوی ہے۔ (ت)

فتاوٰی قاضی خاں: دار في يد رجل فأقام رجل البينة انه اشتراها من فلان غير ذی اليد بألف درهم وهو يملكها ونقده الثمن واقام آخر البينة ان فلاناً أخر وهبها منه و قبضها۔[2] ایک شخص کے مقبوضہ مکان کے متعلق دوسرے نے گواہ پیش کئے کہ یہ مکان میں نے قابض شخص کے غیر سے ہزار روپے کے عوض خریدا ہے جس کا وہ مالک ہے اور اس کی قیمت نقد ادا کی ہے اور دوسرے ایک شخص نے اسی مکان کے متعلق گواہ پیش کئے کہ فلاں دوسرے شخص نے یہ مکان مجھے ہبہ کیا اور قبضہ دیا ہے (ت)

پس صورتِ مستفسرہ میں سید امیر شاہ عبدالمجید خاں کی شہادتیں کہ ہبہ و معاینہ قبضہ کی ہیں قبضہ تامہ بتا رہی ہیں اور ان پر یہ اعتراض نہیں ہو سکتے کہ رسول خاں کی ذات و متاع سے تخلیہ نہ بیان کیا بیشک بیان کیا کہ قبضہ دلانے کے خود یہی معنی ہیں، یونہی بہرام خاں اور اس کی زوجہ اور ان کے اسباب سے بھی تخلیہ اسی میں آگیا کہ جو با جازتِ مالک بلا اجرت رہتا ہو اس کا قبضہ بھی قبضہ مالک ہے تو قبضہ دلانا اس سے تخلیہ کو مستلزم کہا حققنا آنفاً (جیسا کہ ابھی ہم نے تحقیق کی ہے۔ ت) بلکہ زیاداتِ صاحب محیط وفصول عمادی و بحر الرائق ومنح الغفار و درِ مختار و عالمگیری و غیر ہما معتمدات میں تو یہاں تک تصریح ہے کہ غیر واہب کے ملک و اسباب سے موہوب کا مشغول ہونا تمامی ہبہ کا سرے سے مانع ہی نہیں ، فصول و ہندیہ میں ہے :

اشتغال الموھوب بملك غیر الواھب ھل یمنع تمام الھبة ذکر صاحب المحیط فی الباب الاول من ھبة الزیادات انه لا یمنع۔[3] کسی موہوب چیز کا واہب کے غیر کی ملکیت میں مصروف ہونا کیا ہبہ کے تمام ہونے سے مانع ہے، صاحب محیط نے زیادات کے ہبہ کے باب اول میں ذکر کیا کہ مانع نہیں ہے۔ (ت)

---

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوٰی الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۸۷ 2 فتاوٰی قاضیخاں کتاب الدعوی فصل فی دعوی الملک السبب نولکشور لکھنؤ ۳ / ۲۸ 3 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ الفصول العمادیة کتاب الھبه الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is stated in 'Durr al-Mukhtar': "Occupation with something other than the ownership of the donor does not prevent its completion." (1) Being occupied in something other than the donor's ownership is not an impediment. (Trans.)

And when the statement of the witness, based on the ruling we have already explained, is interpreted as removing all impediments to validity, then at the time of possession, the mere presence of someone other than the donee in the house is not an impediment to the completion of possession, provided they do not hold independent possession like a mortgagee or a lessee, nor is their possession like that of the owner such as family members, a depositee, or a borrower, as the impediment is the 'possession' of another, not the mere 'presence' of another. Not every person present in a house for an hour is called a possessor of the house. Do those who come to ask a question, or a servant, or a friend coming for a visit, etc., count as possessors of the house? Not at all. Abdul Majeed Khan saying that at that time there was no one else except the defendant, and if there were, he didn't know, does not at all disrupt the testimony of complete possession. Yes, if he had said that he didn't know if anyone else had possession at that time, it would certainly contradict the first statement. He had already clearly testified to Sanober Begum's possession, which means no one else was the possessor. Then, whether he knew or didn't know about the presence of a non-possessor, even if fifty non-possessing individuals were known to be present, what is the harm? If, while taking possession, the donee is accompanied by servants, relatives, or some people from the neighborhood to bear witness, will it not be complete possession? Who has mandated that the donee must be left alone in the house at that time, and no other human being should be allowed near them? And when both these testimonies are based on witnessing the possession and it's a matter of a gift (Hiba), then a difference in duration—where one says six or seven years and the other twelve years—is not harmful. It is stated in 'Fatawa Qazi Khan' and 'Fatawa Alamgiri':

[Arabic]: "If they differ regarding a contract whose ruling is not established without the act of possession, such as a gift, charity, and pledge, then if they testify to witnessing the possession but differ regarding the days and locations, their testimony is permissible according to the opinion of Abu Hanifa and Abu Yusuf (may Allah be pleased with them both), even if they testified to..."

[Urdu Translation]: "Such a contract in which the ruling is not established without the act of possession, such as a gift (Hiba), charity (Sadaqah), and pledge (Rahn). In this case, if the witnesses testified to seeing the possession but there was a discrepancy among them regarding the time and place, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on them), this testimony will be accepted, and if the witnesses..."

(1) Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai, Delhi, 159/2 Page 401 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया (खण्ड 18)

'दुर्रे मुख़्तार' में है: "दाता (वाहिब) के स्वामित्व के अलावा किसी अन्य चीज़ में व्यस्त होना पूर्णता में बाधक नहीं है।" (1) दाता के स्वामित्व के अलावा अन्य किसी कार्य में व्यस्त होना बाधक नहीं है। (अनु.)

और जब गवाह का बयान उस हुक्म के आधार पर हो जिसे हम बयान कर चुके हैं, तो वह वैधता की समस्त बाधाओं को दूर करने पर आधारित माना जाएगा। कब्ज़े के समय उपहार प्राप्तकर्ता (मूहूब लहु) के अलावा किसी अन्य व्यक्ति का मकान में मात्र मौजूद होना कब्ज़े की पूर्णता में बाधक नहीं है, बशर्ते कि वह स्वतंत्र कब्ज़ा न रखता हो जैसे कि गिरवी रखने वाला या किराएदार, और न ही उसका कब्ज़ा मालिक जैसा हो जैसे कि परिवार के सदस्य, अमानतदार या उधार लेने वाला। कब्ज़े में बाधक दूसरे का 'कब्ज़ा' होता है, न कि मात्र 'उपस्थिति'। हर वह व्यक्ति जो एक घंटे के लिए घर में मौजूद हो, घर का 'क़ाबिज़' (कब्ज़ा रखने वाला) नहीं कहलाता। क्या सवाल पूछने वाला, या नौकर, या मुलाक़ात के लिए आने वाला दोस्त आदि घर के क़ाबिज़ गिने जाते हैं? बिल्कुल नहीं। अब्दुल मजीद खान का यह कहना कि उस समय प्रतिवादी के अलावा और कोई नहीं था, और यदि कोई था तो मुझे मालूम नहीं, पूर्ण कब्ज़े की गवाही में बिल्कुल बाधा नहीं डालता। हाँ, अगर वह यह कहता कि मुझे यह मालूम नहीं कि उस समय किसी और का भी कब्ज़ा था या नहीं, तो यकीनन यह पहले बयान के विपरीत होता। उसने सनोबर बेगम के कब्ज़े की गवाही साफ़ तौर पर दे दी है जिसका अर्थ यही है कि कोई और क़ाबिज़ नहीं था। फिर किसी ग़ैर-क़ाबिज़ का होना या न होना, भले ही पचास ग़ैर-क़ाबिज़ व्यक्तियों का होना मालूम हो, तो क्या हर्ज है? क्या उपहार प्राप्त करते समय यदि उसके नौकर-चाकर, सगे-संबंधी या गवाही के लिए मोहल्ले के कुछ लोग साथ हों, तो कब्ज़ा पूर्ण नहीं माना जाएगा? किसने यह अनिवार्य किया है कि उपहार प्राप्तकर्ता को उस समय घर में अकेला छोड़ दिया जाए और किसी इंसान को उसके पास न जाने दिया जाए? और जब ये दोनों गवाहियाँ कब्ज़े को प्रत्यक्ष देखने की हों और मामला उपहार (हिबा) का हो, तो समय की अवधि में अंतर—कि एक छः-सात साल बताए और दूसरा बारह साल—नुकसानदेह नहीं है। 'फ़तावा काज़ी खान' और 'फ़तावा आलमगीरी' में है:

[अरबी]: "यदि वे ऐसे अनुबंध के बारे में असहमत हों जिसका हुक्म कब्ज़े की क्रिया के बिना सिद्ध नहीं होता, जैसे उपहार, दान और गिरवी रखना, और यदि उन्होंने कब्ज़ा देखने की गवाही दी हो

लेकिन दिनों और स्थानों में उनका मतभेद हो, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन दोनों से प्रसन्न हो) के अनुसार उनकी गवाही स्वीकार्य है, भले ही उन्होंने..."

[हिंदी अनुवाद]: "ऐसा अनुबंध जिसमें कब्ज़े की क्रिया के बिना हुक्म सिद्ध नहीं होता, जैसे उपहार (हिबा), सदक़ा और गिरवी (रहन)। इसमें यदि गवाहों ने कब्ज़ा देखने की गवाही दी और गवाहों के बीच समय और स्थान को लेकर मतभेद हो, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन पर रहम करे) के नज़दीक यह गवाही स्वीकार की जाएगी और यदि गवाहों ने..."

(1) दुर्रे मुख़्तार, किताबुल हिबा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 159/2 पेज 401/738

در مختار میں ہے: | شغلہ بغیر ملك واھبہ لا یمنع تمامہا ۱۔ | واہب کی ملکیت کے غیر میں مصروف ہونا مانع نہیں ہے۔ | | | (ت) |

اور جب کہ کلام شاہد اس حکم سے کہ ہم بیان کر چکے جملہ موانع صحتِ ارتفاع پر محمول اور وقت قبضہ مجرد کسی شخص غیر موہوب لہ کا مکان میں موجود ہونا مانع تمام ہی قبضہ نہیں جب کہ نہ وہ قبضہ مستقلہ رکھتا ہو جیسے مرتہن و مستاجر، نہ اس کا قبضہ قبضہ مالک ہو جیسے اہل و عیال و مودع و مستعیر کہ مانع قبضہ غیر ہے نہ کہ مجرد وجود غیر، اور ہر شخص کہ مکان میں ایک ساعت کے لئے موجود ہو مکان کا قابض نہیں کہلاتا، کیا سائل کہ سوال کے لیے آنے یا نوکر یا ملاقات کے لیے آنے والا دوست و غیر ہم قابضان مکان گنے جاتے ہیں، ہرگز نہیں، عبدالمجید خاں کا کہنا کہ اس وقت سوامد عاعلیہا کے اور کوئی نہ تھا اور کوئی ہو تو مجھے معلوم نہیں ہرگز شہادت قبضہ تامہ میں خلل انداز نہیں، ہاں اگر وہ یہ کہتا کہ اس وقت اور کسی کا بھی قبضہ ہو تو مجھے معلوم نہیں تو بیشک بیان اول کے منافی ہوتا۔ قبضہ صنوبربیگم کی شہادت تو وہ صاف ادا کر چکا جس کے یہی معنی ہیں کہ اور کوئی قابض نہ تھا پھر کسی غیر قابض کا ہونا نہ ہونا اگر اسے معلوم نہ ہو ، بلکہ پچاس اشخاص غیر قابضین کا ہونا معلوم ہو تو کیا ضرر ہے، کیا موہوب لہ کے قبضہ لیتے وقت اگر اس کے نوکر چاکر یا عزیز اقربا یا تحمل شہادت کے لئے بعض اہل محلہ وغیرہ ہم ساتھ ہوں تو قبضہ تامہ نہ ہو گا کس نے لازم کیا ہے کہ موہوب لہ اس وقت تنہا مکان میں چھوڑ دیا جائے کوئی فرد بشر اس کے پاس نہ جانے پائے، اور جب یہ دونوں شہادتیں معاینہ قبضہ کی ہیں اور معاملہ ہبہ کا ہے تو مدت میں اختلاف کہ ایک چھ سات سال دوسرا بارہ سال بتاتا ہے کچھ مضر نہیں۔ فتاوٰی قاضی خاں و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

| ان اختلفوا في عقد لايثبت حكمه الايفعل القبض كالهبة والصدقة والرهن فأن شهدوا على معاينة القبض واختلفوا فى الايام والبلدان جازت شهادتهم في قول ابي حنيفة وابى يوسف رضى الله تعالىٰ عنهما ولو شهدوا على | ایسا عقد جس میں قبضہ کے عمل کے بغیر حکم ثابت نہیں ہوتا جیسا کہ ہبہ، صدقہ اور رہن تو اس میں اگر گواہوں نے قبضہ دیکھنے کی شہادت دی اور وقت اور مقام میں گواہوں کا اختلاف ہوا ہو تو امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف رحمہما اللہ تعالیٰ کے نزدیک یہ شہادت قبول کی جائے گی اور گواہوں نے |

Volume Eighteen (18) - Fatawa Razawiyya

| Admission of the mortgagor, the donor of charity, and the donor regarding possession makes the testimony valid according to their statement. | According to the consensus of all, if the donor, the one giving charity, and the mortgagor admit that possession has been given, then this testimony will be accepted. (T) |

It is stated in Fatawa Sughra:

| If two testify to a mortgage and differ in its time or place, while they both testify to witnessing the taking of possession, it is accepted; and the same applies to buying, gifting, and charity. | If both witnesses testified about the mortgage but differed regarding the place and time, yet gave testimony to seeing the possession being taken, then the testimony will be accepted. The same rule applies to purchase, charity, and gifting. (T) |

In short, these two testimonies sufficiently explain the occurrence of the gift and Sanobar Begum's complete possession. Against them, the plaintiff's testimony—that the donor's belongings were in that house at the time of the gift—does not apply at all. It is not necessary for the gifted property to be empty of the donor's ownership at the time of the gift; it is necessary at the time of possession, and the time of gift precedes the time of possession. Thus, this testimony has no bearing on those testimonies. As for the testimonies stating that the donor lived in that house until death, or that Bahram Khan and his wife always resided in it, their result, at most, is that 'vacating' (takhliya) did not occur and Sanobar Begum did not gain complete possession. All such testimonies are based on negation, and testimony based on negation is not accepted unless it is 'mutawatir' (massively corroborated), such that every person in the city, small or big, scholar or layman, knows it and common people's testimonies confirm it. It is stated in Fatawa Sughra, Jami' al-Fusulayn, and Mu'in al-Hukkam:

| It is not accepted because it is based on negation; for their saying 'it was in such a place' is negation in meaning, even if it is affirmation in form, since the purpose is to negate what was established by the first evidence. | The testimony will not be accepted because it is testimony based on negation. Witnesses saying it was in a

certain house is an affirmation in form, but the meaning and intent is to negate what was proven by the first testimony. (T) |

1. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/509.
2. Fatawa Sughra.
3. Jami' al-Fusulayn citing Fatawa Sughra, Chapter 12, Islami Kutub Khana Karachi, 1/171.

जिल्द अठारह (18) - फ़तावा रज़विया

| इकरारुर राहिनी वल मुतसद्दिक़ि वल वाहिबि बिल क़ब्ज़ि जाज़तिश शहादतु फ़ी क़ौलिहिम। | वाहिब (उपहार देने वाला), सदक़ा करने वाले और राहीन (बंधक रखने वाले) के इस इक़रार पर कि क़ब्ज़ा दे दिया गया है, तो सबके सर्वसम्मति के अनुसार यह गवाही स्वीकार्य होगी। (त) |

फ़तावा सुग़रा में है:

| लौ शहदा बिरहनिन वख़्तलफ़ा ज़मानहु अव मकानहु वहुमा यश्हदानि अला मुआयतिल क़ब्ज़ि तुक़बलु व कज़ा शिराउन व हिबतुन व सदक़तुन। | यदि दोनों गवाहों ने गिरवी रखने की गवाही दी और स्थान और समय में मतभेद किया, लेकिन क़ब्ज़ा देखने की गवाही दी, तो गवाही स्वीकार्य होगी। ख़रीदारी, सदक़ा और उपहार के लिए भी यही नियम है। (त) |

संक्षेप में, ये दोनों गवाहियां उपहार होने और सनोबर बेगम के पूर्ण क़ब्ज़े को पर्याप्त रूप से स्पष्ट कर रही हैं। उनके विपरीत वादी की यह गवाही कि उपहार के समय उपहार देने वाले का सामान उस घर में था, यह बिल्कुल लागू नहीं होता क्योंकि उपहार की चीज़ का उपहार के समय उपहार देने वाले के स्वामित्व से ख़ाली होना ज़रूरी नहीं है, क़ब्ज़े के समय ज़रूरी है, और उपहार का समय क़ब्ज़े के समय से पहले का है। अतः इस गवाही का उन गवाहियों से कोई लेना-देना नहीं है। और ये गवाहियां कि उपहार देने वाला मृत्यु तक उस मकान में रहा या बहराम खां और उसकी पत्नी हमेशा उसमें रहे, उनका निष्कर्ष अधिक से अधिक यही है कि 'तख़लिया' (खाली करना) नहीं हुआ और सनोबर बेगम का पूर्ण क़ब्ज़ा नहीं हुआ। ये सभी गवाहियां 'नफ़ी' (नकार) पर आधारित हैं, और नफ़ी पर गवाही तब तक स्वीकार्य नहीं है जब तक कि वह 'मुतवातिर' न हो, जिसे शहर का हर छोटा-बड़ा, विद्वान या अज्ञानी जानता हो और आम लोगों की गवाहियां उस पर गुज़र चुकी हों। फ़तावा सुग़रा, जामे-उल-फ़ुसूलैन और मुईन-उल-हुक्काम में है:

| ला तुक़बलु लियन्नहा क़ामत अलन्नफ़ियि लियन्ना क़ौलिहुमा काना फ़ी मकानिन कज़ा नफ़िया माअनन व लौ काना इस्बातन सूरतल इज़िल ग़रज़ु नफ़ियु मा क़ामत अलैहिल बय्यिनतुल ऊला। | गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि यह नफ़ी पर गवाही है। गवाहों का यह कहना कि वह फलां

मकान में था, यद्यपि यह रूप में 'इस्बात' (पुष्टि) है, लेकिन अर्थ और उद्देश्य यह है कि पहली गवाही से जो चीज़ सिद्ध हुई है उसे नकारा जाए। (त) |

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 8, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/509।
2. फ़तावा सुग़रा।
3. जामे-उल-फ़ुसूलैन हवाले से फ़तावा सुग़रा, अध्याय 12, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची, 1/171।

पृष्ठ 402/738

جلد ہجدہم (۱۸) - فتاوٰی رضویہ

| اقرار الراھن والمتصدق والواہب بالقبض جازت الشھادۃ فی قولھم - 1 | واہب، صدقہ کرنے والے اور راہن کے اس اقرار پر کہ قبضہ دے دیا تو بالاتفاق سب کے قول میں یہ شہادت مقبول ہوگی۔ (ت) |

فتاوٰی صغرٰی میں ہے:

| لو شھدا برھن واختلفا زمانہ اومکانہ و ہما یشھدان علی معاینۃ القبض تقبل وکذا شراء وھبۃ وصدقۃ - 2 | اگر دونوں گواہوں نے رہن رکھنے کی شہادت دی اور مکان و زمان میں اختلاف کیا تو قبضہ دیکھنے کی گواہی دی تو شہادت مقبول ہوگی اور یونہی خریداری، صدقہ اور ہبہ کا حکم ہے۔ (ت) |

بالجملہ یہ دونوں شہادتیں ہبہ ہونا اور صنوبر بیگم کا قبضہ تامہ ہوجانا بوجہ کافی بیان کر رہی ہیں ان کے مقابل جانب مدعی کی شہادت کہ واہب کا اسباب مقبوضہ وقت ہبہ اس مکان میں تھا یہ تو اصلاً وارد نہیں کہ موہوب کا وقت ہبہ ملک واہب سے خلو ضرور نہیں وقت قبضہ موہوب لہ ضرور ہے اور وقت ہبہ وقت قبضہ سے مقدم ہے تو اس شہادت کو ان شہادتات سے کچھ مس نہیں اور یہ شہادتیں کہ واہب تا دم مرگ اس مکان میں رہا یا بہرام خاں اور اس کی زوجہ ہمیشہ سے اس میں رہتی ہیں، ان کا حاصل اگر ہے تو اتنا کہ تخلیہ نہ ہوا صنوبر بیگم کا قبضہ تامہ نہ ہوا تو یہ سب شہادتیں نفی پر ہیں اور نفی پر شہادت مقبول نہیں جب تک متواتر نہ ہو جسے شہر کا ہر چھوٹا بڑا ہر عالم جاہل جانتا ہو اور عام لوگوں کی گواہیاں اس پر گزر جائیں۔ فتاوٰی صغرٰی وجامع الفصولین و معین الحکام میں ہے:

| لا تقبل لانها قامت علی النفی لان قولھما کان فی مکان کذا نفی معنی و لو کان اثباتاً صورۃ اذ الغرض نفی ما قامت علیہ البینۃ الاولی - 3 | شہادت قبول نہ کی جائیگی کیونکہ یہ نفی پر شہادت ہے کیونکہ گواہوں کا کہنا کہ فلاں مکان میں تھا، اگرچہ یہ صورتاً اثبات ہے مگر معنیٰ غرض یہ ہے کہ پہلی گواہی سے جو چیز ثابت ہوئی ہے اس کی نفی کی جائے۔ (ت) |

1 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/۵۰۹ 2 فتاوٰی صغرٰی 3 جامع الفصولین بحوالہ فتاوٰی صغرٰی الفصل الثانی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۱۷۱

Fatawa Ridawiyya, Volume (18)

In Al-Alamgiriyah, it is quoted from Az-Zakhirah: "Now common people come and testify to that, so their testimony taken on it will be accepted." (T) Also in both of them: "Now it should be manifest and widely known, such that every young and old, scholar and ignorant knows it." (T)

And here, widespread consecutive testimonies were required specifically on the point that at the time of Sanobar Begum's possession, Rasool Khan or his belongings were present in this house, or it was in the possession of certain people. Otherwise, the vague statement that "certain people have always lived in it" or "stayed until the moment of death" is not sufficient at all, because those testimonies would be based on the presumption of continuity of the current state (istishab al-hal). On the other hand, the testimonies of the donee (mawhub lahu) specifically indicate complete evacuation (takhliyah tammah) at the time of possession. Thus, those testimonies cannot contradict them, because a brief moment of evacuation at the time of possession was necessary. After that, if Rasool Khan stayed in possession his whole life, whether by permission of Sanobar Begum or by usurpation without permission, the ownership that was established for Sanobar Begum after the gift through complete possession cannot be negated, as is not hidden (T). In Jami' al-Fusulayn, at the end of the tenth chapter: "Someone claimed a house in another person's possession, saying, 'I bought this house from your father,' while the possessor says and presents evidence that 'it remained my father's property until his death and he left it as an inheritance at his death.' In this case, the possessor's evidence will not be accepted because their witnesses testify based on the presumption of continuity of a previous state, while the claimant is proving the cessation of that ownership." (T)

And since the testimonies are stating that possession was given to Sanobar Begum after the gift, the acceptance of Sanobar Begum's [claim] is not necessary at all.

---

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 9, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/514
2. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 9, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/516
3. Jami' al-Fusulayn, Chapter 10, Islami Kutub Khana Karachi, 1/150

फ़तावा रज़विया, जिल्द (18)

आलमगीरिया में ज़खीरा से है: "अब आम लोग आएँ और इसकी गवाही दें, तो उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी।" (त) साथ ही इन दोनों में है: "अब यह ज़ाहिर और मशहूर होना चाहिए कि हर छोटा-बड़ा, विद्वान और अज्ञानी इसे जानता हो।" (त)

और यहाँ व्यापक निरंतर गवाहियों की आवश्यकता इस बात पर थी कि सनौबर बेगम के क़ब्ज़े के समय रसूल ख़ाँ या उसका सामान इस मकान में मौजूद था या फलाँ लोगों का क़ब्ज़ा था। अन्यथा यह अस्पष्ट बात कि "फलाँ लोग हमेशा से इसमें रहते हैं" या "मरते दम तक रहे" बिल्कुल पर्याप्त नहीं है, क्योंकि उन गवाहियों का आधार वर्तमान स्थिति की निरंतरता (इस्तिशहाबुल हाल) पर होगा। जबकि दान प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) की गवाहियाँ विशेष रूप से क़ब्ज़े के समय पूर्ण रूप से खाली होने (तख़्लिया तामह) को बता रही हैं। अतः वे गवाहियाँ उनके विरुद्ध नहीं हो सकतीं, क्योंकि क़ब्ज़े के समय एक क्षण के लिए खाली होना आवश्यक था। इसके बाद जीवन भर रसूल ख़ाँ का क़ब्ज़ा रहना चाहे सनौबर बेगम की अनुमति से हो या बिना अनुमति के ज़बरदस्ती (ग़सब), तो जो स्वामित्व सनौबर बेगम के लिए उपहार के बाद पूर्ण क़ब्ज़े से सिद्ध हुआ वह समाप्त नहीं हो सकता जैसा कि विदित है (त)। जामे अल-फ़ुसुलैन के दसवें अध्याय के अंत में है: "किसी ने एक व्यक्ति के अधिकार वाले मकान पर दावा किया कि 'मैंने यह मकान तुम्हारे पिता से खरीदा है', जबकि क़ब्ज़ा रखने वाला कहता है और गवाही देता है कि 'यह मृत्यु तक मेरे पिता की संपत्ति रही और उन्होंने अपनी मृत्यु पर इसे विरासत के रूप में छोड़ा है'। तो क़ब्ज़ा रखने वाले की यह गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उनके गवाह पिछली स्थिति की निरंतरता पर गवाही दे रहे हैं, जबकि दावेदार स्वामित्व के अंत को सिद्ध कर रहा है।" (त)

और चूँकि गवाहियाँ यह बयान कर रही हैं कि उपहार के बाद सनौबर बेगम को क़ब्ज़ा दिला दिया गया था, तो सनौबर बेगम की [बात] स्वीकार करना बिल्कुल भी आवश्यक नहीं है।

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 9, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/514
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 9, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/516
3. जामे अल-फ़ुसुलैन, अध्याय 10, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची, 1/150

عالمگیری میں ذخیرہ سے ہے: الآن تأتی العامۃ وتشھد بذلك فیؤخذ بشھادتھم ۔[1] | مگر عام لوگ بتائیں تو اس پر لی گئی شہادت قبول ہو گی۔ (ت) نیز ان دونوں میں ہے: الآن تکون ظاھراً مستفیضاً یعرفہ کل صغیر و کبیر | مگر ظاہر مشہور کہ ہر چھوٹا بڑا، عالم و جاہل اسے جانتا ہو۔ (ت) وکل عالم و جاہل[2] ۔ اور یہاں مستفیض متواتر شہادتیں خاص اس امر پر گزرنی درکار تھیں کہ وقت قبضہ صنوبر بیگم رسول خاں یا اس کا اسباب اس مکان میں موجود تھا یا فلاں لوگوں کا قبضہ تھا ورنہ یہ مجمل بات کہ فلاں ہمیشہ سے اس میں رہتے ہیں یا مرتے دم تک رہے اصلاً کافی نہیں کہ ان شہادتوں کی بنا استصحاب حال پر ہوگی اور موہوب لہ کہ شہادتیں خاص اس وقت تخلیہ تامہ بتا رہی ہیں تو وہ شہادت ان کے معارض نہیں ہو سکتیں کہ تخلیہ صرف ایک ساعت خفیفہ وقت قبضہ ضرور تھا اس کے بعد عمر بھر خود رسول خاں کا قبضہ باجازت صنوبر بیگم خواہ بلا اجازت غصباً ہو ہے تو جو ملک کہ صنوبر بیگم کے لئے بعد ہبہ قبضہ تامہ سے ثابت ہوئی زائل نہیں ہو سکتی کما لا یخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) جامع الفصولین اواخر فصل عاشر میں ہے: ادعی داراً انی اشتریتہ من ابیک وبرھن ذوالید انہ | کسی نے ایک شخص کے مقبوضہ مکان پر دعوٰی کیا یہ مکان میں نے تیرے والد سے خریدا ہے جبکہ قابض کہتا اور شہادت پیش کرتا ہے کہ یہ موت تک میرے والد کی ملکیت رہا اور اس نے اپنی موت پر اس کو بطور ترکہ میراث چھوڑا ہے، تو قابض کی یہ شہادت قبول نہ ہوگی کیونکہ یہ سابقہ حال پر شہادت ہے جبکہ مدعی ملکیت کے زوال کو ثابت کر رہا ہے ۔ (ت) ملک ابیہ الی یوم موتہ ومات وترکہ میراثاً لا تقبل بینتہ لانھم شھدوا باستصحاب الحال والمدعی اثبت الزوال[3] ۔ اور جب کہ شہادتیں صنوبر بیگم کو بعد ہبہ قبضہ دلانا بیان کررہی ہیں تو قبول صنوبر بیگم اصلاً ضرور نہیں

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۱۴ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۱۶ [3] جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۵۰

Fatawa Rizvia, Volume 18

Even if its non-mention in the testimonies is set aside, if it were mentioned as being absent, it would still not be harmful. Because a possession (of a gift) that occurs during the gifting session (Majlis-e-Hiba), whether with or without the donor's permission, or even after the session, it absolutely establishes the ownership of the recipient (Mauhoob lahu). This very act serves as proof of acceptance, even if the recipient did not explicitly say "I accept the gift." In 'Shalabi ala al-Tabyin', quoting Imam Qazi Khan, and in 'Hawi al-Fatawa' and 'Fatawa Alamgiriya' etc., it is stated:

[Box Content] And this is the text from [Al-Fatawa] al-Hindiyyah: If one says, 'I have gifted this slave to you,' and the slave is present, and the recipient takes possession, the gift is valid even if they did not say 'I accept.' So it is in 'al-Multaqat'. And if the slave were absent and the donor said, 'I have gifted my such-and-such slave to you, so go and take possession,' and the recipient took possession, it is valid even if they did not say 'I accept.' And we adopt this view, as mentioned in 'al-Hawi lil-Fatawi' 1. (T)

Similarly, Imam Faqih al-Nafs Qazi Khan said "bihi na'khudh" 2 (we adopt this view. -T). A summary of the witnesses' statements has been written in the question. It is possible that seeing the full statement might bring out something else, but as far as the summary presented to us goes, the testimonies of Syed Amir Shah and Abdul Majeed Khan are free from objections. If there is nothing harmful to the testimony in the complete statement, and these two testimonies are legally acceptable and have been presented according to Sharia rules, then the gift of the house for Bajat Sanobar Begum is certainly proven, and the house is exempt from division. Allah knows best.

(2) The petitioner admits to the written deed of gift. There is a dispute regarding possession by the recipient. The state judge heard the claim of the plaintiff regarding the gift and possession, and took witnesses as is evident from the first question. We have clarified in the answer that if two of those testimonies are acceptable according to Sharia, then the gift is complete and proven. And the fact that the recipient (female) lived in it before the time of possession and continues to do so until today is [proof of being] in possession.

---

1. Al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/377.
2. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Hiba, Naval Kishore Lucknow, 4/296.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

गवाहियों में इसका उल्लेख न होना तो दूर की बात है, यदि इसके न होने का उल्लेख भी होता, तब भी यह हानिकारक न होता। क्योंकि वह कब्ज़ा (अधिकार) जो हिबा (उपहार) की मजलिस में हुआ हो, चाहे वह दाता की अनुमति से हो या बिना अनुमति के, या फिर हिबा की मजलिस के बाद हो, वह पूर्णतः प्राप्तकर्ता (मौहूब लहू) के स्वामित्व को स्थापित करता है। यही बात स्वीकृति का प्रमाण है, भले ही प्राप्तकर्ता ने स्पष्ट रूप से उपहार को स्वीकार न किया हो। 'शलबी अली अल-तबयीन' में इमाम क़ाज़ी ख़ाँ के हवाले से और 'हावी अल-फ़तावा' व 'फ़तावा आलमगीरिया' आदि में है:

[Box Content] यह हिन्दिया का पाठ है: यदि किसी ने कहा 'मैंने यह गुलाम तुम्हें उपहार में दिया', और गुलाम उपस्थित था, प्राप्तकर्ता ने उसी समय गुलाम को अपने अधिकार में ले लिया, तो उपहार वैध हो जाएगा भले ही उसने मौखिक रूप से 'मैंने स्वीकार किया' न कहा हो, जैसा कि 'मुल्तक़त' में है। और यदि गुलाम अनुपस्थित था और कहा 'मैंने अमुक गुलाम तुम्हें उपहार में दिया है, जाकर उस पर अधिकार कर लो', और उसने अधिकार कर लिया, तो भले ही मौखिक रूप से स्वीकार करने की बात न की हो, उपहार जायज़ है। हमारा यही मत है, 'अल-हावी लिल-फ़तावी' में ऐसा ही है। 1 (त)

इसी प्रकार इमाम फ़क़ीह-उन-नफ़्स क़ाज़ी ख़ाँ ने इसे "बिहि ना'खुज़" 2 (हम इसे ही अपनाते हैं। -त) फ़रमाया। प्रश्न में गवाहों के बयानों का सारांश लिखा गया है। संभव है कि पूरा बयान देखने से कोई और बात सामने आए, लेकिन हमारे सामने जो सारांश पेश किया गया है, उसमें सैयद अमीर शाह और अब्दुल मजीद ख़ाँ की गवाहियां आपत्तियों से मुक्त हैं। यदि पूर्ण बयान में गवाही के लिए कोई हानिकारक बात नहीं है और ये दो गवाहियां शरीयत के अनुसार स्वीकार्य हैं और शरई तरीके से दी गई हैं, तो बजत स्नोबर बेगम के लिए मकान का उपहार निश्चित रूप से सिद्ध है और मकान बँटवारे से मुक्त है। वल्लाहु तआला आलम।

(2) याचिकाकर्ता को लिखित उपहार-विलेख (हिबा नामा) से स्वीकारोक्ति है। प्राप्तकर्ता द्वारा कब्ज़ा किए जाने के बारे में विवाद है। राज्य के न्यायाधीश ने उपहार और अधिकार के वादी के दावे की सुनवाई की और उस पर गवाह लिए, जैसा कि पहले प्रश्न से स्पष्ट है। हमने उत्तर में स्पष्ट कर दिया है कि यदि उनमें से दो गवाहियाँ शरीयत के अनुसार स्वीकार्य हैं, तो उपहार पूर्ण और सिद्ध है। और अधिकार प्राप्त करने के समय से पहले और उसके बाद आज तक प्राप्तकर्ता (स्त्री) का उसमें रहना-बसना अधिकार (कब्ज़ा) का प्रमाण है।

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, अध्याय दो, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/377.
2. फ़तावा क़ाज़ी ख़ाँ, किताब अल-हिबा, नवल किशोर लखनऊ, 4/296.

पृष्ठ 404/738

شہادتوں میں اس کا عدمِ بیان در کنار اگر بیان عدم ہوتا جب بھی مضر نہ تھا کہ قبضہ جو مجلس ہبہ میں ہوا اگرچہ بے اذنِ واہب یا باذنِ واہب ہو اگر چہ مجلس ہبہ کے بعد وہ مطلقاً مثبت ملکِ موہوب لہ ہو اور یہی دلیل قبول ہے اگر چہ موہوب لہ نے صراحۃً قبول ہبہ نہ کیا ہو۔ شلبی علی التبیین میں امام قاضی خاں سے اور حاوی الفتاوی و فتاوی عالمگیریہ وغیرہا میں ہے:

[Box Content] وهذا نص الهندية لو قال وهبت منك هذا العبد والعبد حاضر فقبضه جازت الهبة وان لم يقل قبلت كذا في الملتقط، ولو كان العبد غائبا فقال له وهبت منك عبدي فلانا فاذهب واقبضه فقبضه جاز وان لم يقل قبلت وبه ناخذ كذا فى الحاوى للفتاوٰى 1۔ یہ ہندیہ کی عبارت ہے، اگر کسی نے کہا یہ عبد میں نے تجھے ہبہ کیا، عبد حاضر تھا موہوب لہ نے اسی وقت عبد کو قبضہ میں لے لیا تو ہبہ صحیح ہو جائیگا اگرچہ زبانی "میں نے قبول کیا" نہ کہا ہو جیسا کہ ملتقط میں ہے، اور اگر عبد غائب اور کہا فلاں عبد میں نے تجھے ہبہ کیا جا کر قبضہ کر لو، پس اس نے قبضہ کر لیا تو اگرچہ زبانی قبول کرنے کی بات نہ کی ہو تو بھی ہبہ جائز ہے، ہمارا یہی مختار ہے، الحاوی للفتاوٰی میں یوں ہے۔(ت)

اسی طرح امام فقیہ النفس قاضی خاں نے اسے بہ ناخذ 2 (ہم اسے ہی اختیار کرتے ہیں۔ت) فرمایا، سوال میں بیان گواہان کا خلاصہ لکھا ممکن کہ پورا بیان دیکھنے سے کوئی اور بات پیدا ہو مگر جس قدر خلاصہ ہمارے سامنے پیش ہوا اس میں سید امیر شاہ و عبدالمجید خاں کی شہادتیں اعتراضات سے پاک ہیں اگر بیان کامل میں کوئی بات مضر شہادت نہیں اور یہ دو گواہیاں قابلِ قبولِ شرع اور بروجہِ شرعی گزر گئی ہوں تو ضرور ہبہ مکان بجت صنوبر بیگم ثابت ہے اور مکان تقسیم سے بری۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (۲) سائل کو تحریر ہبہ نامہ سے اعتراف ہے قبضہ موہوب

لہ میں کلام ہے اور قاضی ریاست نے مدعیہ ہبہ و قبضہ کا دعویٰ سماعت کیا اور اس پر گواہ لئے جیسا کہ سوال اول سے ظاہر ہے اور ہم اس کے جواب میں واضح کر آئے کہ ان میں دو شہادتیں اگر بروجہِ مقبولِ شرعی گزری ہوں تو ہبہ تام و ثابت ہے اور ساعت قبضہ موہوب لہا سے پہلے اور بعد آج تک اور دن کا اس میں رہنا بسنا قابض

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الہبۃ الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷۷ 2 فتاویٰ قاضی خاں کتاب الہبۃ نولکشور لکھنؤ ۴ / ۲۹۶

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

...if it does not hinder the validity of the gift (Hiba), then on this estimation, there is no basis for this second question. Yes, if these testimonies are legally (Shari'i) defective and unacceptable, even then, the testimonies that the donor (Wahib) remained in possession until now will not be considered because testimony on a negative is not valid. Instead, at the request of the claimant of the gift, an oath will be taken from the seeker of partition that to his knowledge, the donor never gave possession to the donee (Mauhub-lahu). If he refuses to take the oath, the gift will be proven. If he takes the oath, the gift will be declared unproven, and the share of the seeker of partition will be separated from the house. And Allah Almighty knows best.

Problem 92: From Rampur State, Bangla Azad Khan, sent by Mufti Lutf-ullah son of Mufti Muhammad Sadullah, 14 Dhu al-Qi'dah 1326 AH. To the blessed presence of our master, served and honored, the possessor of glory and generosity, Mr. Maulana Ahmad Raza Khan, may his glory continue! After the prescribed greetings, the request is that a person has made a claim for borrowed jewelry (Aariyat). In it, he expressed the characteristics, weight, and price. The witnesses testified accordingly but did not state the weight. Due to this deficiency, the testimony was not accepted. The claimant, who has an excuse, has presented the following narration from Fatawa Alamgiri:

[Boxed Text] Arabic: If a claim is made regarding a specific absent item whose location is unknown, such as a man claiming against another man that he usurped a garment or a female slave from him, and it is not known whether it is extant or perished, then if he explains the genus, description, and value, his claim is audible and his evidence is acceptable. Urdu: If a claim is made regarding something that is absent and its location is unknown, for example, someone claimed against another that he had usurped his cloth or slave girl, it is not known whether it exists or has been lost, and the claimant has stated the genus, description, and price in the testimony, then his claim will be heard and the testimony will be accepted. (T)

It is evident that this narration is related to usurpation (Ghasb). Can the same rule be applied in borrowing (Aariyat)? That is, just like usurpation, in borrowing as well, if witnesses do not mention the weight, will the testimony still be accepted? Since your lofty vision is very broad and follows a scholarly path, this verification is presented to your dignified presence to be informed of the correct answer. The case is scheduled for December 11, 1908. Hoping that by the arrival of the answer...

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 2, Section 2, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/5. Page 405 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

...होना हिबा (दान) की वैधता में बाधक नहीं है, तो इस आकलन पर इस दूसरे प्रश्न का कोई आधार नहीं बचता। हाँ, यदि ये गवाहियाँ शरीअत की दृष्टि से दोषपूर्ण और अस्वीकार्य हों, तो उन गवाहियों पर कि अब तक दाता (वाहिब) का कब्ज़ा रहा, अब भी ध्यान नहीं दिया जाएगा क्योंकि नकारात्मक पर गवाही विश्वसनीय नहीं होती। बल्कि हिबा की दावेदार के अनुरोध पर विभाजन चाहने वाले से शपथ ली जाएगी कि उसकी जानकारी में दाता ने कभी दानग्रहीता (मौहूब-लहु) को कब्ज़ा नहीं दिलाया। यदि वह शपथ लेने से इनकार करेगा तो हिबा सिद्ध हो जाएगा और यदि वह शपथ लेता है तो हिबा को असिद्ध घोषित कर मकान से विभाजन चाहने वाले का हिस्सा अलग कर दिया जाएगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसाला 92: रामपुर राज्य, बंगला आज़ाद ख़ान से मुफ़्ती लुत्फ़ुल्लाह, सुपुत्र मुफ़्ती मुहम्मद सादुल्लाह द्वारा प्रेषित, 14 ज़ुल-क़ादा 1326 हिजरी। आदरणीय मौलाना, सेवा योग्य और सम्मानित, महिमा और उदारता के स्वामी, श्री मौलवी अहमद रज़ा ख़ान साहब की सेवा में, आपकी महिमा बनी रहे! सुन्नत के अनुसार सलाम के बाद निवेदन है कि एक व्यक्ति ने आभूषण के उधार (आरियत) का दावा किया है। उसमें उसने गुण, भार और मूल्य का उल्लेख किया है। गवाहों ने गवाही तो दी लेकिन वजन नहीं बताया। इसी कमी के कारण गवाही स्वीकार नहीं की गई। दावेदार ने बहाना बनाकर फ़तावा आलमगीरी का निम्नलिखित उद्धरण प्रस्तुत किया है:

[बॉक्स में पाठ] अरबी: यदि किसी ऐसी अनुपस्थित वस्तु के बारे में दावा किया जाता है जिसका स्थान ज्ञात नहीं है, जैसे कि किसी व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति पर दावा किया कि उसने उससे एक कपड़ा या एक दासी छीन ली है, और यह ज्ञात नहीं है कि वह मौजूद है या नष्ट हो गई है, तो यदि वह उसकी श्रेणी, विवरण और मूल्य स्पष्ट कर देता है, तो उसका दावा सुना जाएगा और उसका साक्ष्य स्वीकार्य होगा। उर्दू: यदि किसी ऐसी चीज़ के बारे में दावा हो जो अनुपस्थित हो और यह पता न हो कि वह कहाँ है, जैसे कि किसी ने दूसरे के खिलाफ दावा किया कि उसने मेरा कपड़ा या दासी छीन ली है, पता नहीं कि वह मौजूद है या खो गई है, और दावेदार ने गवाही में नस्ल, गुण और कीमत का वर्णन किया हो, तो उसका दावा सुना जाएगा और गवाही स्वीकार की जाएगी। (त)

यह स्पष्ट है कि यह उद्धरण छीनने (ग़सब) से संबंधित है। क्या यही नियम उधार (आरियत) में भी लागू हो सकता है? यानी ग़सब की तरह उधार में भी अगर गवाह वजन का ज़िक्र नहीं करेंगे तो क्या गवाही

स्वीकार की जाएगी? चूंकि आपकी दृष्टि बहुत व्यापक और शोधपूर्ण है, इसलिए आपकी सेवा में यह सत्यापन हेतु प्रस्तुत है कि सही उत्तर से अवगत कराया जाए। मामले की तारीख 11 दिसंबर 1908 निर्धारित है। आशा है कि उत्तर मिलने पर...

---

1 फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अध्याय 2, अनुभाग 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/5. पृष्ठ 738 का 405

ہونا مخل صحت ہبہ نہیں تو اس تقدیر پر اس سوال دوم کے لئے کوئی منشا باقی نہیں، ہاں اگر یہ گواہیاں شرعاً مخدوش و نامقبول ہوں تو ان گواہیوں پر کہ اب تک واہب کا قبضہ رہا اب بھی التفات نہ ہوگا کہ شہادت علی النفی معتبر نہیں بلکہ مدعیہ ہبہ کی درخواست پر خواہندہ تقسیم سے حلف لیا جائے گا کہ اس کے علم میں واہب نے کبھی موہوب لہاکو قبضہ نہ دلایا اگر وہ حلف سے انکار کرے گا ہبہ ثابت ہو جائے گا اور حلف کرے گا تو ہبہ غیر ثابت قرار پا کر مکان میں سے اس خواستگار تقسیم کا حصہ جدا کر دیا جائے گا، واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۹۲: از ریاست رامپور بنگلہ آزاد خاں مرسلہ مفتی لطف اللہ صاحب خلف مفتی محمد سعد اللہ صاحب ۱۴ ذیقعدہ ۱۳۲۶ھ بخدمت مبارک جناب مولانا مخدوم و مکرم ذی المجد والکرم جناب مولوی احمد رضا خاں صاحب دام مجد کم! بعد سلام مسنون التماس ہے کہ ایک شخص نے دعوٰی عاریت زیور کا کیا ہے اس میں صفت وزن اور قیمت کا اظہار کیا ہے شہود نے مطابق گواہی دی ہے لیکن وزن نہیں بیان کیا ہے اسی نقصان کے نظر سے شہادت مقبول نہیں ہوئی ہے مدعی عذر دار نے روایت ذیل فتاوٰی عالمگیری میں پیش کی ہے:

[باکس کا متن] عربی: ان وقعت الدعوى في عين غائب لا يدري مكانه بان ادعى رجل على رجل انه غصب منه ثوباً او جارية و لا يدري انه قائم او هالك ان بين الجنس والصفة والقيمة فدعواه مسموعة وبينته مقبولة۔ 1 اردو: اگر کسی ایسی چیز کے متعلق دعوٰی ہو جو غائب ہو اور معلوم نہ ہو کہ کہاں ہے یوں کہ کسی نے دوسرے کے خلاف دعوٰی کیا کہ اس نے میرا کپڑا یا لونڈی غصب کر رکھی ہے معلوم نہیں کہ موجود ہے یا ضائع ہوگئی ہے اور مدعی نے اس پر شہادت میں جنس، صفت اور قیمت بیان کی ہو تو اس کا دعوٰی مسموع اور گواہی مقبول ہوگی۔ (ت)

ظاہر ہے کہ روایت ہذا متعلق بہ غصب ہے کیا یہی حکم عاریت میں بھی جاری ہو سکتا ہے یعنی مثل غصب کے عاریت میں بھی اگر شہود وزن کا ذکر نہ کرینگے جب بھی شہادت مقبول ہوگی چونکہ نظر عالی نہایت وسیع ہے اور محققانہ مسلک ہے لہذا آپ کی خدمت باعظمت میں تصدیقہ دیا جاتا ہے کہ جواب باصواب سے آگاہ فرمایا جائے، مقدمہ کی تاریخ ۱۱/دسمبر ۱۹۰۸ء مقرر ہے، امید کہ ورود جواب سے

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الثانی الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۵ صفحہ 405 از 738

Fatawa Razawiya (Volume 18)

The honor of the deadline will be achieved. Humble devotee from the State of Rampur, December 18, 1908 AD.

The Answer: O Allah! All praises are for You. (T) The primary objective in both a claim and testimony is the specification of the claimed item so that a judgment can be possible, for a judgment on something unknown is irrational. (T) It is stated in Durr al-Mukhtar:

- Condition, i.e., the condition for the validity of a claim is that the claimed wealth must be known, because a judgment cannot be given on something unknown. (T)
- Pointing towards a present item is sufficient for its specification. It is stated in Jami' al-Fusulayn:
- The claim will be heard in its presence when it is pointed to, and at that point, there is no need to mention its description, weight, or type. (T)

In the same book, it is stated: - If it is an existing, present item, mentioning its descriptions is not a condition. (T)

To the extent that, let alone not mentioning the weight, if an incorrect and contrary to fact description is given, it will not cause harm because mentioning the name becomes redundant due to the pointing (since by pointing, the mention of descriptions becomes superfluous. T). It is stated in Bazzaziyya: - If someone pointed to present iron and claimed it to be ten maunds, while it turned out to be twenty maunds or eight maunds, the claim will be accepted. (T)

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press Delhi, 2/115
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter Six, Islami Kutub Khana Karachi, 1/77
3. Jami' al-Fusulayn, Chapter Six, Islami Kutub Khana Karachi, 1/91

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

नियत समय पर सम्मान प्राप्त होगा। विनीत सेवक, रियासत रामपुर, १८ दिसंबर १९०८ ई.

उत्तर: ऐ अल्लाह! सभी प्रशंसाएं तेरे लिए हैं। (त) दावे और गवाही दोनों में मूल उद्देश्य दावा की गई वस्तु का निर्धारण है ताकि निर्णय संभव हो सके, क्योंकि अज्ञात वस्तु पर निर्णय देना तर्कहीन है। (त) दुर्र-ए-मुख्तार में है:

- दावे की शर्त यह है कि वह दावा किया गया धन ज्ञात (मालूम) हो क्योंकि अज्ञात वस्तु पर निर्णय नहीं होता। (त)
- फिर जो वस्तु उपस्थित हो, उसकी ओर इशारा करना निर्धारण के लिए पर्याप्त है। जामि-उल-फुसुलैन में है:
- दावेदार के उपस्थित होने पर उसकी ओर इशारा करने से दावा सुना जाएगा और इस स्थिति में दावे में वस्तु के गुणों, वजन और उसकी श्रेणी का वर्णन करने की आवश्यकता नहीं रहती। (त)

उसी में है: - यदि किसी मौजूद उपस्थित वस्तु से संबंधित दावा हो, तो उसके गुणों का उल्लेख करना शर्त नहीं है। (त)

यहाँ तक कि वजन का उल्लेख न करना तो दूर, यदि गलत और वास्तविकता के विपरीत वर्णन किया जाए तो भी हानि नहीं होगी क्योंकि इशारा करने के कारण गुणों का उल्लेख निरर्थक हो जाता है। (त) बज़ाज़िया में है: - उपस्थित लोहे की ओर इशारा करके दावा किया गया और बताया गया कि यह दस मन है, जबकि वह बीस मन या आठ मन निकला, तो दावा स्वीकार कर लिया जाएगा। (त)

1. दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुजतबाई दिल्ली, २/११५
2. जामि-उल-फुसुलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, १/७७
3. जामि-उल-फुसुलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, १/९१

पृष्ठ ४०६/७३८

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

قیل میعاد شرف حاصل ہوگا۔ خاکسار نیاز مند دیرین از ریاست رام پور ۱۸ دسمبر ۱۹۰۸ء

الجواب: اللھم لك الحمد (یا اللہ ! تمام حمدیں تیرے لئے ہیں۔ ت) اصل مقصود دعوی و شہادت دونوں میں تعین مدعی بہ ہے کہ قضا ممکن ہو فان القضاء بمجھول غیر معقول (مجھول چیز کا فیصلہ عقل کے خلاف ہے۔ ت) در مختار میں ہے:

- شرطھا ای شرط جواز الدعوی معلومیۃ المال المدعی اذلایقضی بمجھول | اس کی شرط یعنی دعوٰی کی شرط یہ ہے کہ وہ مال معلوم ہو جس کا دعوٰی کیا گیا ہے کیونکہ مجہول چیز کا فیصلہ نہیں ہوتا۔ (ت)
- پھر جو شیئ حاضر ہو اس کی طرف اشارہ تعین کے لئے کافی ہے۔ جامع الفصولین میں ہے:
- تسمع الدعوی بحضرتہ عند الاشارۃ الیہ وحینئذ یستغن عن ذکر الاوصاف والوزن والنوع | مدعی کے حاضر ہونے پر اس کی طرف اشارہ سے دعوٰی مسموع ہوگا اور اس صورت میں دعوٰی میں چیز کے اوصاف، وزن اور اس کی نوعیت بیان کرنے کی ضرورت نہیں رہتی۔ (ت)

اسی میں ہے: - لوکان عینا حاضرا لایشترط ذکرا اوصافہ | اگر کسی موجود حاضر چیز سے متعلق دعوٰی ہو تو اس کے اوصاف کو ذکر کرنا شرط نہیں۔ (ت)

یہاں تک کہ وزن بیان نہ کرنا درکنار اگر غلط و خلاف واقع بیان کیا ضرر نہ کرے گا لان التسمیۃ تلغو عن الاشارۃ (کیونکہ اشارہ کی وجہ سے اوصاف کا ذکر لغو ہو جاتا ہے۔ ت) بزازیہ میں ہے: - ادعی حدیدا وذکرانہ عشرۃ امناء فاذا ھو عشرون او ثمانیۃ تقبل الدعوی | حاضر لوہے کو اشارہ کر

کے دعویٰ کیا اور بیان کیا کہ یہ دس من ہے جبکہ وہ بیس من یا آٹھ من نکلا تو دعویٰ قبول کیا جائے گا۔

۱ در مختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۱۵ ۲ جامع الفصولین الفصل السادس اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۷۷ ۳ جامع الفصولین الفصل السادس اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۹۱

Volume 18 (18) Fatawa Razawiyyah

[Arabic] And the testimony, because the weight in the pointed-at [thing] is redundant.[1] [Urdu] Both the claim and the testimony are acceptable because describing the weight of an object being pointed at is redundant. (T)

And for an object that is not present, its genus and quantity, in short, a description of as many attributes as necessary is required so that its complete identification can be achieved as far as possible and needed. In Kanz al-Daqaiq and Tabyin al-Haqa'iq, it says:

[Arabic] (A claim is not valid until a thing is mentioned whose genus and quantity are known) because its benefit is to establish an obligation through testimony, and testimony or obligation cannot be established regarding an unknown [thing], so it is not valid.[2] [Urdu] No claim is valid until the object is mentioned and its genus and quantity are described, because the purpose of a claim is to prove an obligation through testimony, whereas obligation and testimony cannot be realized for an unknown object; therefore, the claim will not be valid. (T)

In Qurrat al-Uyun, it says:

[Arabic] The knowledge of the claimed property, i.e., by describing its genus and quantity, by consensus, because the purpose is to obligate the defendant when evidence is presented, and there is no obligation regarding what its genus and quantity are unknown.[3] [Urdu] It is necessary by consensus that the genus and quantity of the claimed property be known through description, because the goal is that the defendant be held liable at the time of testimony, whereas without knowing the genus and quantity, the liability will not be established. (T)

And it is clear that in gold and silver, the quantity is the weight itself. In Jami' al-Fusoolain, it says:

[Arabic] In gold and silver, the quantity determined is the weight.[4] [Urdu] In a claim for gold and silver, it is necessary to describe the weight. (T)

Thus, describing the weight is necessary, and without it, neither a claim nor testimony is valid. In Bahr al-Raiq, it says:

[Arabic] He indicated by the condition of knowing the genus and... [Urdu] Regarding the condition of knowing the genus and quantity, they...

[1] Fatawa Bazzaziyya, on the margin of al-Fatawa al-Hindiyya, Book of Claims, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/421. [2] Tabyin al-Haqa'iq, Book of Claims, al-Matba'ah al-Kubra Bulaq Egypt, 4/291. [3] Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Book of Claims, Mustafa al-Babi Egypt, 11/316. [4] Jami' al-Fusoolain, Chapter 6, Islami Kutub Khana Karachi, 1/51.

जिल्द अठारह (18) फ़तावा रज़विया

[अरबी] और गवाही, क्योंकि इशारा की गई चीज़ में वज़न का उल्लेख व्यर्थ है।[1] [उर्दू] दावा और गवाही दोनों स्वीकार्य हैं क्योंकि इशारा की गई चीज़ में वज़न का बयान व्यर्थ होता है। (त)

और जो वस्तु मौजूद न हो, उसमें उसकी जाति (जिंस) और मात्रा (क़दर), संक्षेप में इतनी वस्तुओं का विवरण आवश्यक है जिससे यथासंभव और आवश्यकतानुसार उसकी पूरी पहचान हो सके। 'कन्ज़ुद-दक़ाएक़' और 'तब्ईनुल-हक़ाएक़' में है:

[अरबी] (दावा तब तक सही नहीं होता जब तक कि ऐसी चीज़ का उल्लेख न किया जाए जिसकी जाति और मात्रा ज्ञात हो) क्योंकि इसका लाभ गवाही के माध्यम से दायित्व (इल्ज़ाम) निर्धारित करना है, और अज्ञात वस्तु के बारे में गवाही या दायित्व सिद्ध नहीं होता, इसलिए यह सही नहीं है।[2] [उर्दू] कोई दावा तब तक सही नहीं होता जब तक कि वस्तु का उल्लेख करके उसकी जाति और मात्रा का वर्णन न किया जाए, क्योंकि दावे का लाभ गवाही के माध्यम से दायित्व सिद्ध करना है, जबकि अज्ञात वस्तु में दायित्व और गवाही सिद्ध नहीं हो सकते, इसलिए दावा सही नहीं होगा। (त)

'क़ुर्रतुल-उयून' में है:

[अरबी] दावा की गई संपत्ति का ज्ञान, अर्थात उसकी जाति और मात्रा के वर्णन के साथ, सर्वसम्मति (इज्मा) से आवश्यक है, क्योंकि उद्देश्य साक्ष्य प्रस्तुत करते समय प्रतिवादी पर दायित्व डालना है, और जिस वस्तु की जाति और मात्रा ज्ञात न हो, उसमें कोई दायित्व नहीं होता।[3] [उर्दू] जिस धन का दावा हो, उसका जाति और मात्रा वर्णन से ज्ञात होना सर्वसम्मति से आवश्यक है, क्योंकि उद्देश्य यह है कि गवाही के समय प्रतिवादी पर दायित्व डाला जाए, जबकि जाति और मात्रा ज्ञात हुए बिना दायित्व सिद्ध नहीं होगा। (त)

और यह स्पष्ट है कि सोने-चांदी में मात्रा वही वज़न है। 'जामिउल-फ़ुसूलैन' में है:

[अरबी] सोने और चांदी में निर्धारित मात्रा वज़न है।[4] [उर्दू] सोने और चांदी के दावे में वज़न का वर्णन आवश्यक है। (त)

अतः वज़न का वर्णन आवश्यक है और इसके बिना चाहे दावा हो या गवाही, सही नहीं है। 'बह़रुर-राइक़' में है:

[अरबी] उन्होंने जाति और... के ज्ञान की शर्त के साथ संकेत किया। [उर्दू] जाति और मात्रा ज्ञात होने की शर्त में उन्होंने...

[1] फ़तावा बज़ाज़िया, अल-फ़तावा अल-हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुद-दावा, पंद्रहवां अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/421। [2] तब्ईनुल-हक़ाएक़, किताबुद-दावा, अल-मत्बा अल-कुबरा बुलाक़ मिस्र, 4/291। [3] क़ुर्रतुल-उयून अल-अख़यार, किताबुद-दावा, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 11/316। [4] जामिउल-फ़ुसूलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/51।

والشهادة لان الوزن فی المشار الیه لغو ۱ - دعوٰی اور شہادت دونوں مقبول ہیں کیونکہ مشار الیہ چیز میں وزن کا بیان لغو ہوتا ہے۔ (ت)

اور جو شیء حاضر نہ ہو اس میں جنس و قدر، بالجملہ اس قدر اشیاء کا بیان ضروری ہے جن سے اس کی پوری تعیین بقدر امکان و احتیاج حاصل ہو، کنزالدقائق و تبیین الحقائق میں ہے:

(لا یصح الدعوی حتی یذکر شیئا علم جنسه وقدره) لان فائدتها الالزام بواسطة الاشهاد ولا یتحقق الاشهاد ولا الالزام فی المجهول فلا یصح ۲۔ کوئی دعوٰی صحیح نہیں ہوتا جب تک شیء کو ذکر کرکے اس کی جنس اور قدر کو بیان نہ کیا جائے کیونکہ دعوے کا مفاد گواہی کے ذریعے الزام ثابت کرنا ہے جبکہ الزام اور گواہی مجہول چیز میں متحقق نہیں ہو سکتے اس لئے دعوٰی صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

قرۃ العیون میں ہے:

معلومیة المال المدعی ای ببیان جنسه وقدره بالاجماع لان الغرض الزام المدعی علیه عند اقامة البینة ولا الزام فیما لا یعلم جنسه وقدره ۳ - جس مال کا دعوٰی ہو اس کا جنس اور مقدار بیان سے معلوم ہونا بالاجماع ضروری ہے کیونکہ غرض یہ ہے کہ مدعٰی علیہ کو گواہی کے وقت الزام دیا جائے جبکہ جنس اور قدر معلوم ہوئے بغیر الزام متحقق نہیں ہوگا۔ (ت)

اور ظاہر ہے کہ سونے چاندی میں قدر وہی وزن ہے، جامع الفصولین میں ہے:

في الذهب والفضة المقدر هو الوزن ۴ - سونے اور چاندی کے دعوٰی میں ضروری بیان وزن کا ہے۔ (ت)

تو بیان وزن ضروری ہے اور بغیر اس کے دعویٰ ہو یا شہادت صحیح نہیں، بحرالرائق میں ہے:

اشار باشتراط معلومیة الجنس و جنس اور قدر کے معلوم ہونے کی شرط میں انہوں

۱ فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوٰی الھندیۃ کتاب الدعوی الفصل الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/۴۲۱ ۲ تبیین الحقائق کتاب الدعوی المطبعۃ الکبری بولاق مصر ۴/۲۹۱ ۳ قرۃ عیون الاخیار کتاب الدعوی مصطفی البابی مصر ۱۱/ ۳۱۶ ۴ جامع الفصولین الفصل السادس اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۵۱

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

[Arabic Box 1]: Al-Qadr ila annahu la budda min bayan al-wazn fi al-mawzunat[1] [Urdu Box 1]: It has been pointed out that for items sold by weight, stating the weight is essential. (T)

Citing the text from 'Alamgiri' in this premise is not correct; firstly, the difference between 'Ghasab' (usurpation) and 'Aariyat' (lending) is evident, as usurpation is among those exempted items where a degree of ambiguity in the claim is tolerated. It is stated in 'Radd al-Muhtar':

[Arabic Box 2]: Claims regarding pawned (rahn) and usurped (ghasab) goods are exempted from the ruling of invalidity due to ambiguity in the claim. This is because in 'Khania', referring to the original [Mabsut] regarding pawn, it says that when witnesses testify that 'this person kept a cloth as a pawn with so-and-so' without naming the cloth or identifying it, the testimony is valid. The statement of the pawnee (murtahin) will be credible regarding which cloth it was. The same ruling applies to usurpation. [Therefore, the claim is valid a fortiori]. 'Bahr'[2].

[Urdu Box 2]: A claim regarding pawned or usurped items is exempted from the general ruling for vague claims. This is because in 'Khania', citing the original (Mabsut) regarding pawn, it says that when witnesses state in their testimony that a person has kept a cloth as a pawn with so-and-so, without specifying the cloth's name or identifying it, the testimony is valid. The pawnee's statement regarding the identity of the cloth will be authoritative. The same ruling applies to usurpation. (Since ambiguity is acceptable in testimony, it is valid in a claim with greater reason). 'Bahr' (T).

Therefore, there is no need to mention the price in this. In the text of 'Alamgiri' itself, the quoted discussion was adjacent to the question:

[Arabic Box 3]: Even if the price is not stated, general books indicate that the claim is admissible, as mentioned in 'Al-Zahiriyya'[3]. [Urdu Box 3]: In general books, there is an indication that a claim is admissible even if the price is not stated, as mentioned in 'Zahiriyya' (T).

Secondly: Some Imams interpret the mentioned narration to apply to cases where the defendant admits to the usurpation. Although general scholars (masha'ikh) do not make this distinction, according to them, the acceptance of the claim and testimony is only...

[1] Bahr al-Raiq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/195 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Da'wa, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/420 [3] Fatawa Hindiyya, Kitab al-Da'wa, Al-Bab al-Thani, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/5

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी बॉक्स 1]: अल-क़द्र इला अन्नहु ला बुद्दा मिन बयान अल-वज़न फ़िल मवज़ुनात[1] [उर्दू बॉक्स 1]: इशारा किया है कि वज़नी चीज़ में वज़न का बयान ज़रूरी है। (त)

इबारत-ए-आलमगीरी से इस मुक़दमे में इस्तिनाद (प्रमाण देना) सही नहीं है; अव्वल तो ग़सब (हड़पना) और आरियत (उधार देना) में फ़र्क ज़ाहिर है कि ग़सब उन मुस्तस्ना (अपवाद) अशिया (वस्तुओं) में से है जिनके दावे में कुछ हद तक जहालत (अस्पष्टता) बर्दाश्त की जाती है, रद-उल-मुह्तार में है:

[अरबी बॉक्स 2]: मजहूल (अज्ञात) चीज़ के दावे के फ़साद (अमान्यता) के हुक्म से रहन (गिरवी) और ग़सब का दावा मुस्तस्ना है। क्योंकि खानिया में असल (मब्सूत) के रहन के हवाले से है कि जब गवाहों ने गवाही दी कि 'उस शख्स ने फलां के पास कपड़ा रहन रखा है' और न तो कपड़े का नाम लिया और न ही कपड़े की पहचान बताई, तो उनकी गवाही जाइज़ होगी और यह मुर्तहिन का बयान माना जाएगा कि वह कौन सा कपड़ा था। और ग़सब में भी यही हुक्म है। अतः दावे में यह बतरीक़-ए-औला (और भी बेहतर तरीक़े से) जाइज़ होगा। बह्र[2]।

[उर्दू बॉक्स 2]: मजहूल चीज़ के दावे के हुक्म से रहन और ग़सब का दावा मुस्तस्ना है क्योंकि खानिया में असल (मब्सूत) के रहन के हवाले से है कि जब गवाहों ने शहादत में कहा कि इस शख्स ने फलां के पास कपड़ा रहन रखा है और कपड़े का नाम ज़िक्र न किया और न ही गवाह कपड़े को जानते हैं तो यह शहादत जाइज़ होगी और कपड़े के तईन (निर्धारण) में मुर्तहिन का कौल मोतबर होगा कि वह कौन सा कपड़ा है और ग़सब में भी हुक्म यही है। (शहादत में जहालत जब क़ाबिल-ए-एतबार है) तो यहाँ दावे में बतरीक़-ए-औला जाइज़ होगी। बह्र (त)।

लिहाज़ा इसमें क़ीमत के ज़िक्र की भी हाजत (ज़रूरत) नहीं, खुद इसी इबारत-ए-आलमगीरी में नक़्ल किया गया कलाम सवाल के साथ ही था:

[अरबी बॉक्स 3]: अगर क़ीमत बयान न की गई हो तो आम किताबों में इसके मसमूअ (स्वीकार्य) होने का इशारा है, जैसा कि ज़हीरिया[3] में है। [उर्दू बॉक्स 3]: दावे में अगर क़ीमत का बयान न हो तो आम कुतुब (किताबों) में दावे के मसमूअ होने का इशारा है, जैसा कि ज़हीरिया में है (त)।

सानिया (दूसरा): मज़कूरा रिवायत कि बाज़ (कुछ) अइम्मा इस सूरत पर महमूल करते हैं (मानते हैं) कि मुद्दा-अलैह (प्रतिवादी) ग़सब का मुक़िर (स्वीकार करने वाला) हो और आम-ए-मशाईख़ रहिमहुमुल्लाह तआला अगरचे यह तख़्सीस (विशेषता) नहीं करते मगर उनके नज़दीक वह क़बूल-ए-दावा और शहादत सिर्फ़..

[1] बह्र-उर-रायिक, किताबुद-दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, ७/१९५ [2] रद-उल-मुह्तार, किताबुद-दावा, दार इह्या-उत-तुरास अल-अरबी बैरुत, ३/४२० [3] फ़तावा हिन्दिया, किताबुद-दावा, अल-बाब-उल-सानी, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ४/५

القدر الی انه لابد من بیان الوزن فی الموزونات ۱۔ **نے اشارہ کیا ہے کہ وزنی چیز میں وزن کا بیان ضروری ہے۔**

(ت)

عبارت عالمگیری سے اس مقدمہ میں استناد صحیح نہیں اولا غصب و عاریت میں فرق ظاہر ہے کہ غصب ان مستثنی اشیاء سے جن کے دعوی میں قدرے جہالت تحمل کی جاتی ہے، ردالمحتار میں ہے:

| یستثنی من فساد الدعوی بالمجهول دعوی الرهن | مجھول چیز کے دعوی کے حکم سے رہن اور غصب کا دعوی | | والغصب لما فی الخانیة معزیا الی رهن الاصل اذا | مستثنٰی ہے کیونکہ خانیہ میں اصل (مبسوط) کے رہن کے حوالہ | | شهدوا انه رهن عنده ثوباً ولم یسموا الثوب ولم | سے ہے کہ جب گواہوں نے شہادت میں کہا کہ اس شخص | | یعرفوا عینه جازت شهادتهم والقول للمرتهن في ای | نے فلاں کے پاس کپڑا رہن رکھا ہے اور کپڑے کا نام ذکر نہ | | ثوب کان وکذلك في الغصب اه فالدعوی بالاولی اه | کیا اور نہ ہی گواہ کپڑے کو جانتے ہیں تو یہ شہادت جائز ہوگی | | بحر ۲۔ | اور کپڑے کے تعین میں مرتہن کا قول معتبر ہوگا کہ وہ کون | | | سا کپڑا ہے اور غصب میں بھی حکم یہی ہے اھ (شہادت میں | | | جہالت جب قابل اعتبار ہے) تو یہاں دعوی میں بطریق اولی | | | جائز ہوگی اھ بحر (ت) |

ولہذا اس میں ذکر قیمت کی بھی حاجت نہیں، خود اسی عبارت عالمگیری میں کلام منقول سوال کے متصل ہی تھا،

| وان لم یبین القیمة اشار في عامة الکتب انها مسموعة | دعوی میں اگر قیمت کا بیان نہ ہو تو عام کتب میں دعوی کے | | کذا في الظهیریة ۳۔ | مسموع ہونے کا اشارہ ہے، جیسا کہ ظہیریہ میں ہے (ت) |

ثانیاً: روایت مذکورہ کہ بعض ائمہ اس صورت پر محمول کرتے ہیں کہ مدعاعلیہ غصب کا مقر ہو اور عامہ مشائخ رحمہم اللہ تعالٰی اگرچہ یہ تخصیص نہیں کرتے مگر ان کے نزدیک وہ قبول دعوی و شہادت صرف

۱ بحر الرائق کتاب الدعوی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۹۵ ۲ ردالمحتار کتاب الدعوی دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۲۰ ۳ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوی الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۵

Fatawa Razawiya Volume (18)

The right of detention belongs to the defendant, meaning the ruler should detain him so that he brings the claimant's property, rather than granting a decree based solely on testimony from the beginning. It is stated in Jami' al-Fusulayn:

If someone claims a present but missing object whose location is unknown, such as claiming that a garment or a slave was usurped from him and he does not know if it still exists or has been destroyed; in such a case, if the claimant specifies the genus, description, and value of that object, the claim will be accepted. And if the value is not mentioned, most books indicate its acceptance. This is because they mentioned in the Book of Pledges (Kitab al-Rahn) that if one claims to have pledged a garment and the defendant denies it, the claimant's claim will be heard. And in the Book of Usurpation (Kitab al-Ghasb), they mentioned it as follows: a person claimed that so-and-law usurped my slave-girl and presented witnesses, then this claim will be heard. Some of our scholars said the claim is only heard if the value is mentioned, and this is the interpretation of what is mentioned in the book. Faqih Al-A'mash (may Allah have mercy on him) stated that the interpretation of what is mentioned in the Book of Usurpation is that if the witnesses testified to the defendant's confession of usurpation, then the usurpation of the slave is established in both detention and judgment based on the confession. However, most scholars state that this claim and testimony will be accepted but only regarding detention, while the absolute statement of the author (may Allah have mercy on him) in the book supports this. The meaning of detention is that the defendant...

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

नज़रबंदी का अधिकार प्रतिवादी (मुदआ अलैहि) के पास है, अर्थात शासक उसे नज़रबंद रखे ताकि वह वादी (मुदई) की वस्तु को पेश करे, न कि शुरुआत में ही गवाही के आधार पर डिक्री दी जाए। जामिउल फ़ुसुलैन में है:

यदि कोई ऐसी मौजूद लेकिन गायब चीज़ का दावा करे जिसका स्थान ज्ञात न हो, जैसे किसी दूसरे पर कपड़ा या गुलाम हड़पने का दावा किया और कहा कि पता नहीं वह हड़पी हुई वस्तु मौजूद है या नष्ट हो गई है। ऐसी स्थिति में यदि वादी ने उस चीज़ की जाति, गुण और मूल्य का वर्णन किया है, तो दावा स्वीकार किया जाएगा। और यदि मूल्य का उल्लेख नहीं किया गया है, तो सामान्य पुस्तकों में इसके स्वीकार्य होने का संकेत मिलता है। क्योंकि उन्होंने 'किताबुर रहन' में उल्लेख किया है कि यदि किसी ने कपड़े के रहन (गिरवी) का दावा किया और प्रतिवादी ने इनकार कर दिया, तो वादी का दावा सुना जाएगा। और उन्होंने 'किताबुल ग़सब' में इस प्रकार उल्लेख किया है कि एक व्यक्ति ने दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने मेरी दासी हड़प ली है और गवाह पेश कर दिए, तो यह दावा सुना जाएगा। और कुछ विद्वानों ने उल्लेख किया है कि यदि मूल्य का उल्लेख किया गया तो दावा सुना जाएगा, यह पुस्तक में उल्लेखित बात की व्याख्या (तावील) है। फ़क़ीह अबू अमश (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फ़रमाया कि 'किताबुल ग़सब' में उल्लेखित बात की व्याख्या यह है कि यदि गवाहों ने प्रतिवादी द्वारा हड़पने की स्वीकृति पर गवाही दी हो, तो स्वीकृति के आधार पर गुलाम का हड़पा जाना कैद और निर्णय दोनों में साबित होगा। जबकि अधिकांश विद्वानों ने उल्लेख किया है कि यह दावा और गवाही स्वीकार की जाएगी लेकिन केवल नज़रबंदी के मामले में। जबकि पुस्तक में लेखक (अल्लाह उन पर रहम करे) का स्पष्ट कथन इसका समर्थन करता है। और नज़रबंदी का अर्थ यह है कि प्रतिवादी...

पृष्ठ 409 का 738

حق حبس مدعی علیہ میں ہے یعنی تاکہ حاکم اسے حبس کرے کہ شیئی مدعی حاضر لائے نہ کہ ابتدا ہی قدر شہادت پر ڈگری دی جائے۔ جامع الفصولین میں ہے:

لو ادعی عینا غائبا لا یعرف مکانہ بان ادعی انہ غصب منہ ثوبا او قنا ولا یدری قیامہ او ھلاکہ فلو بین الجنس والصفة والقیمة تقبل دعواہ، ولو لم یبین قیمتہ اشار فی عامة الکتب الی انھا تقبل فانہ ذکر فی کتاب الرہن لو ادعی انہ رھن عندہ ثوبا وھو ینکر تسمع دعواہ، و ذکر فی کتاب الغصب ادعی انہ غصب منہ امة و برھن یسمع و بعض مشایخنا قالوا انما تسمع دعواہ لو ذکر القیمة و ھذا ھو تاویل ما ذکر فی الکتاب و قال فقیہ الاعمش رحمہ اللہ تاویل ما ذکر فی الکتاب ان الشھود شھدوا علی اقرار المدعی علیہ بالغصب فثبت غصب القن باقرارہ فی حق الحبس والحکم جمیعا، وعامة المشایخ علی ان ھذہ الدعوی والبینة تقبل ولکن فی حق الحبس و اطلاق م رحمہ اللہ تعالی فی الکتاب یدل علیہ ومعنی الحبس

کسی ایسی موجود غائب چیز کا دعوٰی کیا جس کے مقام کا علم نہیں جیسا کہ کسی دوسرے پر کپڑے یا غلام کو غصب کرنے کا دعوٰی کیا اور کہا معلوم نہیں کہ وہ مغصوب قائم ہے یا ہلاک ہو گیا ہے، تو ایسی صورت میں اگر مدعی نے اس چیز کی جنس، صفت اور قیمت کو بیان کیا تو دعوٰی مقبول ہو گا اور اگر قیمت کا ذکر نہ کیا تو عام کتب میں مقبول ہونے کا اشارہ ہے، کیونکہ انہوں نے کتاب الرہن میں ذکر کیا کہ ایک نے اگر کپڑے کے رہن کا دعوٰی کیا تو مدعی علیہ نے انکار کیا تو مدعی کا دعوٰی مسموع ہو گا، اور انہوں نے کتاب الغصب میں یوں ذکر کیا ہے ایک شخص نے دعوٰی کیا کہ فلاں نے میری لونڈی غصب کی ہے اور گواہ پیش کر دئے تو یہ دعوٰی

مسموع ہو گا اور بعض مشائخ نے ذکر کیا کہ اگر قیمت ذکر کی تو دعویٰ مسموع ہو گا یہ کتاب میں مذکور کی تاویل ہے اور فقیہ ابو اعمش رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ کتاب الغصب میں مذکور کی تاویل یہ ہے کہ گواہوں نے مدعی علیہ کے غصب کے اقرار پر شہادت دی ہو تو اقرار کی بنا پر غلام کا غصب قید اور حکم دونوں میں ثابت ہو گا جبکہ عام مشائخ نے یوں ذکر کیا کہ یہ دعویٰ اور گواہی قبول ہو گی لیکن صرف حبس میں، جبکہ کتاب میں مصنف رحمہ اللہ تعالیٰ کا مطلق بیان اس کی تائید پر دلالت کرتا ہے اور حبس کا معنی یہ ہے کہ مدعی علیہ

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Box 1]: He should be imprisoned until he produces him (the slave) so that the testimony of witnesses can be taken again for identification upon his arrival. If he says during this time, 'I am not capable of producing him,' he shall be imprisoned for the duration it would have taken to bring him if he were capable. After this estimation, in the third stage, the judge will rule on its price (against him). (T)

Thirdly, if all these points are set aside, the scenario assumed in this text involves a garment and a slave-girl, which are not items sold by weight. In their case, the genus, attribute, and price were the determining factors. From this, it cannot be inferred that mentioning weight is not necessary for jewelry as well, even though it is a weighed item. It is explicitly stated in the books of the school of thought that stating the quantity, quality, and weight is necessary, as mentioned before. (T) Did you not see that if a claim is for such a silk cloth which is sold by weight, stating the weight is mandatory? The same is in Alamgiriyyah:

[Arabic Box 2]: If silk (dibaj) is claimed, and if it is an existing object, pointing to it is a condition. In that case, there is no need to mention weight and other descriptions. If it is a debt (not present), then there is a difference of opinion among the scholars as to whether stating the weight is required; the majority of them require it, and that is the correct view. (Zakhirah, condensed). (T)

It is also mentioned in the same:

[Arabic Box 3]: When gems are claimed, it is necessary to mention the weight when they are absent and the defendant denies they are in his possession. Thus it is in Sirajiyyah. (T)

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter Six, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/73 2 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/7 3 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/7

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

तीसरा, यदि इन सब बातों को अलग रखा जाए, तो इस इबारत में कपड़े और दासी की सूरत फर्ज़ की गई है, और वे तौली जाने वाली चीज़ों (मोज़ूनात) में से नहीं हैं। उनमें प्रकार, विशेषता और कीमत ही पहचान के कारक थे। इससे यह निष्कर्ष नहीं निकाला जा सकता कि आभूषणों में भी वजन का उल्लेख करना आवश्यक नहीं होगा, जबकि वे तौले जाने वाले हैं। पंथ की पुस्तकों में यह स्पष्ट है कि माप, मात्रा और वजन का वर्णन करना आवश्यक है, जैसा कि पहले बताया जा चुका है। (त) अंतत; क्या आपने नहीं देखा कि यदि दावा ऐसे रेशमी कपड़े का हो जो वजन से बिकता है, तो वजन का वर्णन करना अनिवार्य है, जैसा कि आलमगीरिया में है:

[अरबी बॉक्स 2]: यदि रेशमी कपड़े (दीबाज) का दावा हो, तो यदि वह सामने मौजूद (ऐन) है, तो दावे में उसकी ओर संकेत करना अनिवार्य है। इस स्थिति में वजन और अन्य विशेषताओं को बताने की आवश्यकता नहीं है। और यदि वह रेशमी कपड़ा सामने मौजूद नहीं है, तो इस स्थिति में विद्वानों (मशाइख़) के बीच मतभेद है कि क्या वजन का वर्णन करना आवश्यक है। जबकि अधिकांश न्यायविदों (फ़ुक़्हा) ने इसे शर्त माना है और यही सही है। (ज़ख़ीरा, संक्षेप में)। (त)

इसी में है:

[अरबी बॉक्स 3]: जब रत्नों (जवाहरात) का दावा हो, तो वजन का उल्लेख करना आवश्यक है यदि वे रत्न गायब हों और प्रतिवादी अपने कब्जे में होने से इनकार करता हो। सिराजिया में इसी प्रकार है। (त)

---

1 जामेउल फ़ुसूलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/73 2 फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दा'वा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/7 3 फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दा'वा, दूसरा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/7

[عربی خانہ ۱]: ان یحبسه حتی یحضره لیعید البینة علی عینه فلو قال لا اقدر علیه حبس قدر مالو قدر احضره ثم یقضی علیه بقیمته - ۱ کو قید میں اس وقت تک رکھا جائے جب تک وہ غلام کو حاضر نہ کر دے تاکہ حاضر ہو جانے پر گواہوں سے دوبارہ غلام کی تعیین پر شہادت لی جائے اگر اس دوران قیدی کہے کہ میں اس کو حاضر کرنے پر قادر نہیں ہوں تو اس وقت تک قید رکھا جائے کہ اگر قدرت ہوتی تو وہ ضرور حاضر کر دیتا اس اندازے کے بعد تیسرے مرحلہ پر قاضی اس پر قیمت کا حکم دے گا (ت)

ثالثاً اگر ان سب سے قطع نظر ہو تو اس عبارت میں صورت ثوب و کنیز فرض کی ہے اور وہ موزونات سے نہیں ان میں جنس و صفت و قیمت ہی تعیین کرنے والے تھے اس سے یہ لازم نہیں آسکتا کہ زیور میں بھی ذکر وزن ضروری نہ ہو حالانکہ وہ موزون ہے اور کتب مذہب میں تصریح ہے کہ بیان قدر وکیل و وزن ضروری ہے کما تقدم (جیسا کہ پہلے گزر چکا ہے۔ت) آخر نہ دیکھا کہ اگر دعوٰی ایسے ریشمی کپڑے کا ہو جو وزن سے بکتا ہے بیان وزن لازم ہے ،اسی عالمگیریہ میں ہے:

[عربی خانہ ۲]: اذا ادعی دیباجاً فان کان عیناً یشترط الاشارة الیه وعند ذلك لا حاجة الی بیان الوزن وسائر اوصافه وان کان دیناً ففیه اختلاف المشایخ هل یشترط ذکر الوزن فعامتهم یشترط وهو الصحیح ذخیره ۲ اھ مختصرا۔ اگر دیباج کپڑے کا دعوی ہو تو اگر سامنے حاضر ہو تو اس کی طرف اشارہ کرنا دعوی میں شرط ہے اس صورت میں وزن اور دیگر اوصاف کو بیان کرنے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر وہ دیباج حاضر نہیں تو اس صورت میں مشائخ کا اختلاف ہے کہ کیا وزن کا بیان

ضروری ہے جبکہ تمام فقہاء نے اس کو شرط قرار دیا ہے اور یہی صحیح ہے ، ذخیرہ، مختصراً۔ (ت)

اسی میں ہے :

[عربی خانہ ۳]: اذا ادعی جوہرا لابد من ذکر الوزن اذا کان غائبا وکان المدعی علیه منکرا کون ذلك في یده کذا فی السراجیة ۳۔ جب جواہر کا دعوی ہو تو وزن کا ذکر ضروری ہے جب وہ جواہر غائب ہو اور مدعی علیہ اپنے قبضہ ہونے کا انکار کرتا ہو ، سراجیہ میں یوں ہے۔ ، (ت)

---

۱ جامع الفصولین الفصل السادس اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲۷۳ ۲ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوی الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۷ ۳ فتاوٰی ہندیہ کتاب الدعوی الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۷

Volume 18 (18) Fatawa Razawiyya

It is stated in Jami' al-Fasulayn:

Regarding a claim for silk (Dibaj), is it necessary to mention the correct weight? The correct view is that it is necessary. In Jami' al-Fatawa it is mentioned that in claims for silk and jewels, mentioning the weight is a condition. (T)

All this applies when the claim is for the return of a borrowed item. If the claim was for destruction, i.e., that much jewelry was given as a loan and he destroyed it, then this is exactly a claim of misappropriation (Ghasb), and its ruling is as mentioned above.

Arabic: وذٰلک لان الامانات تنقلب مضمونات بالتعدی والامین یعود بہ غاصبًا۔ واللہ سبحٰنہ وتعالی اعلم۔ Translation: This is because trusts turn into liabilities through transgression, and the trustee becomes a misappropriator. And Allah the Exalted knows best. (T)

Problem 93: From Rampur State, sent by Syed Masood Shah Sahib, In-charge of the English Kitchen, Rampur State, 6th Rabi-ul-Akhir 1327 AH.

What do the scholars of religion and jurists of the clear Shari'ah say in this matter? A person named Zaid purchased 426 'Dara' (yards) of land from a person named Bakr, which included a ruined house (i.e., walls about three and a half yards high on all four sides were present). He constructed a solid house and left a strip of land 12 'Girahs' wide and running the whole length behind the newly built house for 'Anchak' (drainage/eaves). A person named Amr, whose house was at the back, illegally interfered with a portion of this drainage land. Zaid filed a claim against Amr for its evacuation. Amr responded by claiming that the land in question is not the property of the claimant but is his own, and my witness is not on the document. However, Amr did not present any proof of his ownership or the invalidity of the sale deed. When the court conducted a measurement of the land, according to the numbers mentioned in the sale deed, the claimed drainage land was found to be part of Zaid's property. Yet, the court rejected the claim on the grounds that there is no testimony of witnesses (Bayyinah), admission, or refusal to take an oath in this case, upon which the decision should be based. Zaid, considering the sale deed document as sufficient evidence, did not present witness testimony; otherwise, he could have presented many witnesses and can still do so. In this situation, should the court have declared the claim inadmissible?

1 Jami' al-Fasulayn, Section Six, Islami Kutub Khana Karachi, 9/1 Page 411 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फ़तावा रज़विया

'जामे-उल-फुसूलैन' में है:

रेशम (दीबाज) के दावे में क्या वज़न का उल्लेख करना शर्त है? जबकि सही यह है कि शर्त है। 'जामे-उल-फ़तावा' में उल्लेख है कि रेशम और जवाहरात के दावे में वज़न का उल्लेख करना शर्त है। (त)

यह सब उस स्थिति में है जब दावा उधार दी गई चीज़ की वापसी का हो। यदि दावा नष्ट करने का था, यानी इतना ज़ेवर उसे उधार दिया गया था जिसे उसने नष्ट कर दिया, तो अब यह वास्तव में 'ग़सब' (अवैध कब्ज़ा) का दावा है और इसका आदेश वही है जो ऊपर बताया गया है।

अरबी: वदालिका लान अल-अमानाति तनक़लिबु मज़्मूनातिन बिल-तअद्दी वल-अमीन यऊदु बिही ग़ासिबन। वल्लाहु सुब्हानहू व तआला आलम। अनुवाद: यह इसलिए क्योंकि अमानतें हस्तक्षेप के आधार पर जवाबदेही (गारंटीकृत) में बदल जाती हैं और अमानत रखने वाला व्यक्ति हड़पने वाला (ग़ासिब) करार दिया जाता है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 93: रियासत रामपुर से, प्रेषक सैय्यद मसूद शाह साहब, इंचार्ज इंग्लिश किचन, रियासत रामपुर, 6 रबी-उल-आख़िर 1327 हिजरी।

धर्म के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद नामक व्यक्ति ने बक्र नामक व्यक्ति से 426 दरअ (गज) भूमि खरीदी, जिसमें एक खंडहर मकान (यानी चारों तरफ साढ़े तीन गज ऊंची दीवारें मौजूद थीं) शामिल था। उसने वहां पक्का मकान बनवाया और नए बने मकान के पीछे 12 गिरह चौड़ी और पूरी लंबाई में भूमि 'आंचक' (नाली/छज्जे) के लिए छोड़ी। अम्र नामक व्यक्ति, जिसका मकान पीछे था, ने इस आंचक की भूमि के एक हिस्से में अवैध हस्तक्षेप किया। ज़ैद ने उस जगह को खाली कराने के लिए अम्र पर दावा किया। अम्र ने जवाब दिया कि विवादित भूमि वादी की नहीं बल्कि मेरी मिल्कियत है और दस्तावेज़ पर मेरी गवाही नहीं है। लेकिन अम्र ने अपनी मिल्कियत का या बैनामा (बिक्री पत्र) के अमान्य होने का कोई सबूत पेश नहीं किया। अदालत ने जो ज़मीन की पैमाइश कराई, तो बैनामे में दर्ज संख्या के अनुसार वादी की आंचक भूमि वादी के हिस्से में पाई गई। लेकिन अदालत ने वादी के दावे को इस आधार पर नामंज़ूर कर दिया कि इस मामले में गवाहों की गवाही (बय्यिना), इकरार या इनकार नहीं है जिस पर फैसला आधारित होना चाहिए। ज़ैद ने बैनामे के दस्तावेज़ को पर्याप्त मानकर गवाहों की गवाही पेश नहीं की, अन्यथा वह बहुत से गवाह

पेश कर सकता था और अब भी पेश कर सकता है। इस स्थिति में क्या अदालत को दावे को अनसुना (नामसमूह) घोषित करना चाहिए था?

1 जामे-उल-फुसूलैन, छठा अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 9/1 पृष्ठ 411 का 738

جامع الفصولین میں ہے:

في دعوی الدیباج ھل یشترط ذکر الوزن الصحیح انه یشترط وذکر في "جف" انه في دعوی الدیباج والجوھر یشترط ذکر الوزن 1 دیباج کے دعوی میں کیا وزن کا ذکر شرط ہے جبکہ صحیح یہ ہے کہ شرط ہے جامع الفتاوی میں ذکر کیا کہ دعوی دیباج اور جوہر میں وزن کا ذکر شرط ہے۔ (ت)

یہ سب اس صورت میں ہے کہ دعوی استرداد عاریت کا ہو اگر دعوی استہلاک کا تھا یعنی اتنا زیور اسے عاریتہ دیا تھا اس نے تلف کردیا تو اب یہ بعینہ دعوی غصب ہے اور اس کا حکم وہ ہے کہ اوپر مذکور ہوا،

وذلك لان الامانات تنقلب مضمونات بالتعدي والامین یعود به غاصباً۔ واللہ سبحنہ وتعالئ اعلم۔ یہ اس لئے کہ امانتیں دخل اندازی کی بناء پر مضمون ہوجاتی ہیں اور امانت رکھنے والا غاصب قرار دیا جاتا ہے۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم (ت)

مسئلہ ۹۳: از ریاست رامپور مرسلہ سید مسعود شاہ صاحب تحویلدار باورچی خانہ انگریزی ریاست رامپور ۶/ ربیع الآخر ۱۳۲۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ مسمی زید نے ایک منزل مکان منہدمہ (یعنی ہر چہار جانب دیوار ہائے شکستہ بقدر ساڑھے تین درعہ بلند موجود تھیں) چار سو چھبیس درعہ اراضی مسمی بکر سے خرید کر کے مکان پختہ تعمیر کیا اور پس پشت مکان نو تعمیر کے ۱۲ گرہ عریض اور سراسر طویل اراضی برائے آنچک چھوڑی۔ مسمی عمرو نے جس کا مکان پس پشت پر سے جزو اراضی آنچک میں مداخلت ناجائز کیا اس کے تخلیہ کا زید نے عمرو پر دعوئ کیا عمرو نے یہ جوابدہی کی اراضی مدعابہ ملکیت

مدعی نہیں بلکہ میری مملوکہ ہے اور دستاویز پر میری گواہی نہیں ہے مگر عمرو نے کوئی ثبوت اپنی ملکیت کا اور باطل ہونے دستاویز بیعنامہ کا پیش نہیں کیا عدالت نے جو پیمائش اراضی کی کرائی تو بموجب تعداد مندرجہ بیعنامہ کے اراضی مدعیہ آنچک مکان مدعی پائی گئی مگر عدالت نے دعوی مدعی کو اس بناء پر نامنظور فرمایا کہ اس مقدمہ میں شہادت بالبینہ یا اقبال یا نکول نہیں ہے جس پر مدار فیصلہ ہونا چاہئے زید نے شہادت دستاویز بیعنامہ کو کافی تصور کرکے شہادت بالبینہ پیش نہیں کیا ورنہ وہ بہت سی شہادتیں بالبینہ پیش کر سکتا تھا اور اب بھی پیش کر سکتا ہے اس صورت میں عدالت کو دعوی نامسموع فرمانا چاہئے تھا

Volume 18 Fatawa Razawiyya

Question: Was it necessary to instruct Zaid to present evidence through witnesses (Shahadat bil-Bayyinah)? And can the plaintiff now present witness evidence in the appellate court that he did not present in the trial court? This is necessary for the sake of justice. A copy of the judgment is presented along with this request for a legal opinion (Istifta).

Answer: The proposed judgment has been reviewed. The learned judge's statement that "the proof of a claim is established by witnesses, or by the confession of the defendant, or by the defendant's refusal to take an oath; here none of these three Shariah grounds exist," is quite correct. However, at the same time, it was also necessary to consider that just as a claim cannot be proven without these three, similarly, a judge's adjudication is impossible without these three and a fourth: the oath. If any of these three exist, the judge should grant a decree to the plaintiff, and if instead there is an oath from the defendant, the judge should dismiss the case. If all four are absent, the ruler/judge can neither grant a decree nor dismiss; he cannot issue a judgment at all. If he does, that judgment will be null and void and inadmissible, because there are six pillars of a ruling, and if any pillar is missing, the ruling is null and rejected. One of these six is the 'procedure of ruling' (Tariq-e-Hukm), which in matters of human rights is limited to those four things. So, where none of these exist, the procedure is blocked and the decision is incorrect and rejected. It is stated in 'Durr al-Mukhtar':

[Table Header: Its pillars are six as composed by Ibn al-Ghars:] Left Column (Arabic Verse): Arkanuhu sittatun 'ala nuzmihi Ibn al-Ghars biqawlihi: Atrafu kulli qadiyyatin hukmiyyatin Sittun yaluhu ba'daha al-tahqiqu Hukmun wa mahkumun bihi wa lahu Wa mahkumun 'alayhi wa hakimun wa tariqun[1]

Right Column (Urdu Translation): There are six pillars of a judge's decision, which Ibn al-Ghars described in his poem thus: Every decision matter has six aspects after which investigation will become clear: The ruling (Hukm), the thing ruled (Mahkum Bihi), the beneficiary of the ruling (Mahkum Lahu), the person ruled against (Mahkum Alayhi), the judge (Hakim), and the reason/procedure for the ruling (Wajh-e-Hukm).

It is stated in 'Radd al-Muhtar': Left Column (Arabic): Ay la takunu mahallan li thubuti haqqi al-mudda'i fiha wa 'adamihi illa bi-stijma'i hadhihi al-shuruti al-sittah. Wa al-tariqu fima yarji'u ila huquqi al-'ibadi al-mahdati 'ibaratun 'an al-da'wa wa al-hujjati

wa hiya imma al-bayyinatu aw al-iqraru aw al-yaminu aw al-nukulu 'anhu. Ah multaqatan.

Right Column (Urdu): That is, the proof of the plaintiff's right or lack thereof in any instance cannot occur without the presence of these six conditions. In pure matters of human rights, the method of decision consists of the claim and proof—that is, testimony, or confession, or oath, or refusal to take an oath. End (T).

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/71. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/98-79.

जिल्द 18 (अठारह) फ़तावा रज़विया

प्रश्न: क्या ज़ैद को साक्ष्य (शहादत बिल-बय्यिनाह) पेश करने का निर्देश देना आवश्यक था? और क्या अब वादी अपील अदालत में साक्ष्य पेश कर सकता है जिसे उसने शुरुआती अदालत में पेश नहीं किया था? न्याय और इंसाफ़ के लिए यह ज़रूरी है। इस इस्तफ़्ता (कानूनी राय का अनुरोध) के साथ फ़ैसले की नक़ल पेश की जा रही है।

उत्तर: जवाब: प्रस्तावित निर्णय देखा गया। विद्वान न्यायाधीश का यह कहना कि "दावे का प्रमाण गवाहों से, या प्रतिवादी की स्वीकारोक्ति से, या शपथ से इनकार करने से होता है; यहाँ इन तीन शरीयत आधारों में से कोई नहीं है," बिल्कुल सही है। लेकिन साथ ही यह ध्यान रखना भी ज़रूरी था कि जिस प्रकार इन तीन के बिना दावा सिद्ध नहीं हो सकता, उसी प्रकार न्यायाधीश का फ़ैसला भी इन तीन और चौथी 'शपथ' के बिना असंभव है। यदि इन तीन में से कोई हो तो वादी को डिक्री (फ़ैसला) दे और यदि उनके बजाय प्रतिवादी की शपथ हो तो केस ख़ारिज (Dismiss) करे। और यदि चारों न हों तो न्यायाधीश न तो डिक्री दे सकता है और न ही ख़ारिज कर सकता है; वह मूल रूप से फ़ैसला नहीं दे सकता। यदि वह देता है, तो वह फ़ैसला भी शून्य और अस्वीकार्य होगा, क्योंकि निर्णय के छह स्तंभ (रुकन) हैं। यदि उनमें से कोई भी स्तंभ गायब हो, तो निर्णय शून्य और खारिज है। इन छह में से एक 'निर्णय की विधि' (तरीक़-ए-हुक्म) है, और मानव अधिकारों के मामलों में यह उन चार चीज़ों तक सीमित है। तो जहाँ उनमें से कुछ भी न हो, वहाँ रास्ता बंद है और फ़ैसला ग़लत और खारिज है। 'दुर्रुल मुख़्तार' में है:

[तालिका शीर्षक: इब्न अल-ग़र्स के अनुसार इसके छह स्तंभ:] बायां कॉलम (अरबी पद्य): इसके छह स्तंभ हैं जैसा कि इब्न अल-ग़र्स ने अपनी कविता में कहा है: हर न्यायिक मामले के छह पहलू होते हैं जिसके बाद वास्तविकता स्पष्ट हो जाती है: निर्णय, जिस विषय पर निर्णय दिया गया, जिसके पक्ष में निर्णय दिया गया, जिसके विरुद्ध निर्णय दिया गया, न्यायाधीश और निर्णय की विधि।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद): काज़ी (न्यायाधीश) के फ़ैसले के छह स्तंभ हैं जिन्हें इब्न अल-ग़र्स ने अपनी कविता में इस प्रकार व्यक्त किया है: हर फ़ैसले के मामले में छह पहलू हैं जिनके बाद जाँच स्पष्ट होगी: हुक्म (निर्णय), महकूम बिही (विषय), महकूम लहू (लाभार्थी), महकूम अलैहि (विपक्ष), हाकिम (न्यायाधीश) और वजह-ए-हुक्म (निर्णय का आधार/विधि)।

'रद्दुल मुहतार' में है: बायां कॉलम (अरबी): यानी, वादी के अधिकार को साबित करने या उसके अभाव के लिए वह तब तक स्थान नहीं होगा जब तक कि ये छह शर्तें पूरी न हो जाएँ। और जहाँ तक शुद्ध मानव अधिकारों का प्रश्न है, निर्णय की प्रक्रिया में दावा और प्रमाण शामिल हैं, जो या तो गवाह हैं, या स्वीकारोक्ति, या शपथ, या शपथ से इनकार। अंत (संक्षिप्त)।

दायां कॉलम (उर्दू अनुवाद): यानी किसी भी स्थिति में वादी के अधिकार या अधिकार के अभाव का प्रमाण इन छह शर्तों के पाए जाने के बिना नहीं हो सकता। और शुद्ध मानव अधिकारों में फ़ैसले का तरीक़ा: दावा और दलील—यानी गवाही, या स्वीकारोक्ति, या शपथ, या शपथ से इनकार है। अंत (त)।

पादलेख (फ़ुटनोट्स): 1. दुर्रुल मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/71. 2. रद्दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी बेरुत, 4/79-98.

पृष्ठ 412 / 738

سوال: یا زید کو ہدایت واسطے پیش کرنے شہادت بالبنیہ کے فرمانی لازم تھی؟ اور اب عدالت مرافعہ میں شہادت بالبنیہ مدعی کہ جس کو اس نے عدالت ابتدائی میں پیش نہیں کیا ہے پیش کر سکتا ہے یا نہیں؟ جو واسطے حق رسی وانصاف کے ضروری ہے نقل فیصلہ ہمراہ اس استفتا کے پیش کی جاتی ہے۔

الجواب: تجویز ملاحظہ ہوئی، ذی علم مجوز کا یہ فرمانا کہ "ثبوتِ دعویٰ کابینہ سے ہوتا ہے یا اقرارِ مدعا علیہ سے یا نکول عن الحلف سے یہاں ان تین وجوہ شرعیہ سے کوئی نہیں۔" بہت صحیح ہے مگر ساتھ ہی یہ لحاظ بھی ضرور تھا کہ جس طرح ثبوت دعویٰ بغیر ان تین کے نہیں ہو سکتا یوں ہی قضائے قاضی بھی بغیر ان تین اور چوتھی یمین کے ناممکن ہے ان تین سے کوئی ہو تو مدعی کو ڈگری دے اور ان کے بدلے مدعا علیہ کی یمین ہو تو ڈسمس (Dismiss) کرے اور چاروں نہ ہوں تو حاکم ڈگری، ڈسمس کچھ نہیں کر سکتا اصلاً فیصلہ نہیں دے سکتا اور دے گا تو وہ فیصلہ بھی باطل و نامسموع ہوگا کہ حکم کے چھ ارکان ہیں ان میں سے جو رکن مفقود ہو حکم باطل و مردود ہے ان چھ میں ایک طریق حکم ہے اور وہ حقوق العباد میں انہیں چار اشیاء میں منحصر، تو جہاں ان میں سے کچھ نہ ہو طریق مسدود اور فیصلہ غلط و مردود۔ در مختار میں ہے:

ارکانہ ستۃ علی نظمہ ابن الغرس بقولہ اطراف کل قضیۃ حکمیۃ قاضی کے فیصلے کے چھ رکن ہیں جن کو ابن الغرس نے اپنی نظم ست یلوح بعدھا التحقیق میں یوں بیان کیا۔ حکم و محکوم بہ و لہ ہر فیصلہ کے معاملہ میں چھ پہلو ہیں و محکوم علیہ وحاکم و طریق[1] جن کے بعد تحقیق واضح ہو گی حکم، محکوم بہ، محکوم لہ، محکوم علیہ، حاکم اور وجہ حکم

ردالمحتار میں ہے: ای لا تکون محلاً لثبوت حق المدعی فیہا و عدمہ الا یعنی کسی محل میں مدعی کے حق یا عدمِ حق کا ثبوت ان چھ بالاستجماع ہذہ الشروط الستۃ۔ والطریق فیما یرجع الی شرطوں کے پائے جانے کے بغیر نہیں ہو سکتا اور خالص حقوق حقوق العباد المحضۃ عبارۃ عن الدعوی والحجۃ وہی اما العباد میں فیصلے کا طریقہ، دعویٰ اور حجت یعنی گواہی یا اقرار یا البینۃ او الاقرار او الیمین او النکول عنہ ۱ھ ملتقطاً۔ قسم یا انکارِ قسم ہے، اھ (ت)

[1] درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۱ [2] ردالمختار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۹۸-۷۹

It is in Fatawa Qazi Khan, then Bahr al-Raiq, and then Fatawa Khairiyah:

[Arabic Box Text]: Indeed, a judgment is only enforced when its conditions, such as litigation and others, are met. Thus, if they are not present, it is not enforced. [Urdu Box Translation]: A decision in a lawsuit, etc., will be enforced upon the fulfillment of its conditions; when all conditions are not met, it will not be enforced. (T)

Also, it is stated in the Fatawa of Allama Khairuddin Ramli:

[Arabic Box Text]: It is explicitly mentioned in several places in Al-Bahr that the enforcement occurring in our time is not to be acted upon due to the lack of fulfillment of the legal conditions which Ibn al-Ghars specified in Al-Fawakih al-Badriyya by saying: judgment, what is judged with, for whom it is judged, against whom it is judged, the judge, and the path (legal procedure). [Urdu Box Translation]: It is clarified at multiple places in Al-Bahr that most of the judgments enforced in our era are not actionable because they do not aggregate all the conditions of a judgment which Ibn al-Ghars has described in Fawakih al-Badriyya as follows: Judgment, the thing judged, the person in whose favor judgment is given, the person against whom judgment is given, the judge, and the procedure.

Here, the absence of three things, namely evidence (Bayyinah), confession (Iqrar), and refusal to swear an oath (Nukul), is admitted by the granter himself, and the absence of the fourth, i.e., the oath (Yamin), is also clear. Neither did the claimant request an oath, nor did the judge demand an oath from the defendant, nor did the defendant take an oath. So, without any Shariah-compliant procedure, what authority did the granter have to make a decision? If such authority is assumed, and the claim was still inadmissible, then the burden of proof still remains. Therefore, measuring the land and listening to ten witnesses for the defendant was of no benefit except for useless prolongation. When the number of yards written in the sale deed was not a Shariah argument, and in reality, it was not an argument at all, then conducting a measurement was purely futile. The pure Shariah has placed the witnesses on the claimant and the oath on the defendant. So, taking witnesses from the defendant, i.e., the denier, to prove denial made no sense. It is stated in the Hadith:

[Arabic Box Text]: The burden of proof is on the claimant, and the oath is on the one who denies. [Urdu Box Translation]: Testimony is the responsibility of the claimant, and the oath is the responsibility of the denier. (T)

---

1. Fatawa Khairiyah citing Fatawa Qazi Khan, Kitab Adab al-Qadi, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/9
2. Fatawa Khairiyah citing Fatawa Qazi Khan, Kitab Adab al-Qadi, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/22-23
3. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Rahn, 1/342; Jami' al-Tirmidhi, Abwab al-Ahkam, 1/160; Sunan al-Daraqutni, Nashr al-Sunnah Multan, 2/218; Nasb al-Rayah, Kitab al-Da'wa, Bab al-Yamin, Al-Maktabah al-Islamiyyah Riyadh, 4/95

जिल्द 18 | फ़तावा रज़विया

फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, फिर बहरुल रैक और फिर फ़तावा खैरिय्या में है:

[अरबी पाठ]: निश्चय ही निर्णय तभी लागू होता है जब मुकदमेबाजी और अन्य शर्तें पूरी हों। यदि वे मौजूद नहीं हैं, तो निर्णय लागू नहीं किया जाएगा। उर्दू अनुवाद: किसी मुक़दमे वगैरह में फ़ैसला अपनी शर्तें पाए जाने पर ही लागू होगा; जब तक तमाम शर्तें न पाई जाएँ वह लागू नहीं होगा। (त)

साथ ही अल्लामा खैरूद्दीन रमली के फ़तावा में है:

[अरबी पाठ]: 'अल-बहर' में कई स्थानों पर स्पष्ट किया गया है कि हमारे समय में होने वाले प्रवर्तन पर अमल नहीं किया जाना चाहिए क्योंकि कानूनी शर्तों की पूर्ति नहीं हुई है जिन्हें इब्न अल-ग़र्स ने 'अल-फ़वाकिह अल-बद्रिया' में इस प्रकार निर्दिष्ट किया है: निर्णय, वह चीज़ जिसका निर्णय किया गया, जिसके पक्ष में निर्णय हुआ, जिसके विरुद्ध निर्णय हुआ, न्यायाधीश, और प्रक्रिया। उर्दू अनुवाद: 'अल-बहर' में कई जगहों पर स्पष्ट किया गया है कि हमारे ज़माने में लागू होने वाले अधिकतर फ़ैसले अमल के काबिल नहीं हैं क्योंकि उनमें फ़ैसले की तमाम शर्तें पूरी नहीं हैं, जिन्हें इब्न अल-ग़र्स ने 'फ़वाकिह अल-बद्रिया' में इस प्रकार बयान किया है: फ़ैसला (हुक्म), जिस चीज़ का फ़ैसला हुआ, जिसके पक्ष में फ़ैसला हुआ, जिसके विरुद्ध फ़ैसला हुआ, न्यायाधीश और प्रक्रिया।

यहाँ तीन चीज़ों यानी सबूत (बय्यिना), इक़रार और इन्कार-ए-क़सम (नुकूल) की अनुपस्थिति को स्वयं फ़ैसला करने वाले ने स्वीकार किया है और चौथी चीज़ यानी क़सम (यमीन) की कमी भी स्पष्ट है। न तो मुद्दई (दावा करने वाला) ने क़सम की माँग की, न न्यायाधीश ने मुद्दआ'अलैह (प्रतिवादी) से क़सम माँगी और न ही प्रतिवादी ने क़सम खाई। तो बिना किसी शरई तरीके के फ़ैसला सुनाने का न्यायाधीश को क्या अधिकार था? यदि ऐसा अधिकार मान भी लिया जाए और दावा सुनने योग्य नहीं था, तब भी वह आरोप बना हुआ है। तो ज़मीन की पैमाइश कराना और प्रतिवादी के दस गवाहों को सुनना बेकार की लंबी कार्यवाही के अलावा और कुछ नहीं था। जब बिक्री पत्र (बयनामा) में लिखी गज़ों की संख्या शरई तौर पर कोई दलील नहीं थी और वास्तव में वह दलील थी ही नहीं, तो पैमाइश कराना पूरी तरह से व्यर्थ था। शरीअत ने गवाह मुद्दई पर और क़सम मुद्दआ'अलैह पर रखी है। अतः मुद्दआ'अलैह यानी इन्कार करने वाले से इन्कार साबित करने के लिए गवाह लेना बेमतलब था। हदीस में फ़रमाया गया है:

[अरबी पाठ]: साक्ष्य का भार दावेदार पर है, और शपथ उस पर है जो इनकार करता है।

1. फ़तावा खैरिय्या, फ़तावा क़ाज़ी ख़ान के हवाले से, किताब अदब अल-क़ाज़ी, दार अल-मआरिफ़ बेरूत, 2/9
2. फ़तावा खैरिय्या, फ़तावा क़ाज़ी ख़ान के हवाले से, किताब अदब अल-क़ाज़ी, दार अल-मआरिफ़ बेरूत, 2/22-23
3. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-रहन, 1/342; जामी अल-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-अहकाम, 1/160; सुनन अल-दारकुतनी, नश्र अल-सुन्नत मुल्तान, 2/218; नसब अल-राया, किताब अल-दावा, बाब अल-यमीन, अल-मकतबा अल-इस्लामिया रियाद, 4/95

فتاوٰی قاضی خاں پھر بحر الرائق پھر فتاوٰی خیریہ میں ہے:

انما ینفذ القضاء عند شرائطه من الخصومة وغیرها | کسی مقدمہ وغیرہ میں فیصلہ اپنی شرائط پائے جانے پر نافذ ہوگا، فاذا لم توجد لم ینفذ ۱۔ | جب تمام شرائط نہ پائے جائیں تو نافذ نہ ہوگا (ت)

نیز فتاوٰی علامہ خیرالدین رملی میں ہے:

صرح في البحر في مواضع متعددة انه لا یعمل بالتنفیذ الواقعة في زماننا لعدم استیفائها الشرائط الحکمیة التی نص علیها ابن الغرس في الفواکه البدریة بقوله: | بحر میں متعدد مواضع پر تصریح ہے کہ ہمارے زمانہ میں نافذ اکثر فیصلے قابلِ عمل نہیں کیونکہ ان میں فیصلہ کی تمام شرطیں جمع نہیں جن کو ابن الغرس نے فواکہ البدریہ میں یوں بیان کیا ہے:

حکم ومحکوم به وله و محکوم علیه وحاکم وطریق ۲۔

یہاں تین چیزوں یعنی بینہ، اقرار، نکول کا نہ ہونا خود مجوز کو تسلیم اور چوتھی یعنی یمین کا نہ ہونا بھی واضح۔ نہ مدعی نے طلبِ حلف کیا نہ حاکم نے مدعاعلیہ سے حلف مانگا نہ مدعاعلیہ نے حلف کیا تو بغیر اصلاً کسی طریق شرعی کے مجوز کو فیصلہ کردینے کا کیا اختیار تھا ایسا ہی اختیار فرض کیا جائے تو دعوٰی غیر مسموع کیا وہ الزام اب بھی حاصل ہے تو زمین پیمائش کرانے اور مدعاعلیہ کے دس گواہ سننے سے سوا تطویل لا طائل کے کچھ مفاد نہ ہوا جب شرعاً بیعنامہ میں گزوں کی تعداد لکھی کوئی حجت شرعیہ نہ تھی اور فی الواقع وہ اصلاً حجت نہیں تو پیمائش کرانی محض فضول ہوئی، شرعِ مطہر نے گواہ مدعی پر رکھے ہیں اور قسم مدعاعلیہ پر تو مدعاعلیہ یعنی منکر سے ثبوت انکار پر گواہ لینا کوئی معنی نہ رکھتا تھا حدیث میں ارشاد ہوا:

البینۃ علی المدعی والیمین علی من انکر ۳۔ | گواہی مدعی کے ذمہ اور قسم منکر کے ذمہ ہے (ت)

---

۱ فتاوٰی خیریہ بحوالہ فتاوٰی قاضیخان کتاب ادب القاضی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۹ ۲ فتاوٰی خیریہ بحوالہ فتاوٰی قاضیخان کتاب ادب القاضی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۲۲۔۲۳ ۳ صحیح البخاری کتاب الرہن ۱/ ۳۴۲ و جامع الترمذی ابواب الاحکام ۱/ ۱۶۰ و سنن الدار قطنی نشر السنہ ملتان ۲/ ۲۱۸، نصب الرایہ کتاب الدعوٰی باب الیمین المکتبۃ الاسلامیہ ریاض ۴/ ۹۵

Fatawa Razawiya Volume (18)

It is stated in Hidayah and Bahr al-Ra'iq:

[Table] Arabic: Based on the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him): "Evidence is upon the claimant and the oath is upon the denier. Division [of property] has occurred, and division is antithetical to partnership." 1 Urdu: According to the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), the burden of proof is on the claimant and the oath is on the denier; this is division, and division is antithetical to partnership. (T)

Then, stating in the proposal that "from the observation of their statements, it is proven that the defendant's door remains at its original location, and the wall which the claimant himself built was constructed in place of the old foundation" is explicitly accepting testimony on negation (Shahadat 'ala al-Nafi). The door being at its old location only signifies that the defendant did not make any encroachment on the claimant's property. Similarly, the wall of the claimant being built on the old foundation only results in that the claimant left no gap in which the defendant could encroach. Thus, these were clearly testimonies on negation, for the consideration is for the meaning and not the wording. It is stated in Hidayah, Kafi, Bahr, etc.:

[Table] Arabic: Consideration is for the meanings, not the forms. For if the bailee (the one with whom property was deposited) says: "I have returned the deposit," then his word is taken along with an oath, even if he is formally a claimant for the return, because he is denying liability (daman). 2 Urdu: Consideration is for the meanings, not the forms; because when the depositary says "I have returned the deposit," his word will be accepted with an oath, even if formally he is making a claim of return. The reason is that by claiming return, he is denying liability from his person. (T)

Rather, here, both in meaning and form, it is a negation in every way, as "antiquity" (qadam) itself is a negative concept, meaning not being recent or new. In short, all the proceedings that took place in this case were completely useless, ineffective, alien, and fruitless. I do not say that a wrong decision was made; that would be said if a decision had actually been reached and there was an error in it. Here, no decision was made at all. This proposal, which is called a 'decision' by the common people, is not a decision at all. It is just a plain piece of paper, for the pure Sharia has prescribed six pillars (rukn) for a decision, and here the sixth pillar is absent. The existence of a thing without its pillar is impossible, as the explanations from reliable

books have just passed. Therefore, the case is still at its starting point; the claimant undoubtedly...

---

1 Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 202 2 Bahr al-Ra'iq referencing al-Hidayah, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 193

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

हिदाया और बहरुल रायक़ में है:

[तालिका] अरबी: हुज़ूर सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम के इरशाद के मुताबिक़: "गवाही मुद्दई (दावेदार) पर है और क़सम उस पर है जो इनकार करे। तक़्सीम हो गई, और तक़्सीम साझेदारी के विपरित है।" 1 उर्दू: हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम के इरशाद के मुताबिक़, गवाही मुद्दई के ज़िम्मे और क़सम इनकार करने वाले के ज़िम्मे, यह तक़्सीम है और तक़्सीम इश्तियाक (साझेदारी) के मुनाफ़ी (विपरीत) है। (त)

फिर तजवीज़ में फ़रमाना कि "उनके इज़्हारात के मुलाहिज़ा से साबित है कि दरवाज़ा मुद्दाअलैह (प्रतिवादी) बदस्तूर जाए क़दीम (पुराने स्थान) पर है और मुद्दई ने जो दीवार खुद तामीर की है बजाए बुनियाद-ए-क़दीमी तामीर की है" सराहतन शहादत अली अन-नफ़ी (नकार पर गवाही) का क़बूल करना है। दरवाज़ा मुद्दाअलैह का जाए क़दीम पर होने का इसी क़दर हासिल है कि मुद्दाअलैह ने मुद्दई की मिल्क (संपत्ति) में कोई तसर्रुफ़ (अतिक्रमण) नहीं किया, यूँ ही मुद्दई की दीवार बजाए बुनियाद-ए-क़दीम तामीर होने का इसी क़दर मुहस्सिल कि मुद्दई ने कोई आँचक (खाली जगह) नहीं छोड़ी जिसमें मुद्दाअलैह तसर्रुफ़ करता, तो ये साफ़ साफ़ नफ़ी पर शहादतें थीं कि एतबार मानी का है न कि लफ़्ज़ का। हिदाया व काफ़ी व बहर वग़ैरहुमा में है:

[तालिका] अरबी: एतबार मानी का है न कि सूरतों का, क्योंकि जब अमानतदार कहे कि मैंने अमानत वापस कर दी है तो उसकी बात क़सम के साथ मान ली जाएगी अगरचे सूरतन वह वापस करने का दावा कर रहा है, क्योंकि वह ज़मान (दायित्व) का इनकार कर रहा है। 2 उर्दू: मानी का एतबार है सूरतों का नहीं, क्योंकि जब अमानत रखने वाला कहे कि मैंने अमानत वापस कर दी है तो उसकी बात क़सम के साथ मान ली जाएगी अगरचे सूरतन वह वापस करने का दावा कर रहा है, वजह यह है कि वापसी का दावा करके अपने ज़िम्मे से ज़मान का इनकार कर रहा है। (त)

बल्कि यहाँ मानी व सूरतन हर तरह नफ़ी है कि क़दम (पुराना होना) खुद मफ़हूम-ए-सल्बी है यानी हादिस व जदीद (नया) न होना। बिल-जुमला जिस क़दर कार्रवाई इस मुक़दमे में वाक़े हुई सब महज़ बेकार व बेअसर व बेगाना व बेशमर हुई। मैं नहीं कहता कि ग़लत फ़ैसला हुआ, यह तो तब कहा जाए कि फ़ैसला हुआ हो और उसमें खता हो। यहाँ तो सिरे से फ़ैसला हुआ ही नहीं, यह तजवीज़ जिसका नाम अवाम में फ़ैसला रखा जाए हरगिज़ फ़ैसला ही नहीं, एक कागज़ सादा है कि फ़ैसला के

छह रुकन (स्तंभ) शरअ-ए-मुतह्ह ने मुक़र्रर फ़रमाए और यहाँ रुकन-ए-शशुम (छठा स्तंभ) मादूम (अनुपस्थित) है और बग़ैर रुकन के वजूद-ए-शैई मुहाल (किसी चीज़ का अस्तित्व असंभव) जिसकी तसरीहें अभी कुतुब-ए-मोतमिदा से गुज़रीं तो मुक़दमा हनोज़ रोज़-ए-अव्वल पर है मुद्दई बिला शुबहा...

---

1 बहरुल रायक़ किताबुल दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 202 2 बहरुल रायक़ बहवाला अल-हिदाया किताबुल दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 193

ہدایہ وبحر الرائق میں ہے:

[Table] لقولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم البینۃ علی المدعی والیمین علی من انکر قسم والقسمۃ تنافی الشرکۃ ۱۔ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے ارشاد کے مطابق، گواہی مدعی کے ذمہ اور قسم انکار کرنے والے کے ذمہ، یہ تقسیم ہے اور تقسیم اشتراک کے منافی ہے۔(ت)

پھر تجویز میں فرمانا کہ "ان کے اظہار ات کے ملاحظہ سے ثابت ہے کہ دروازہ مد عاعلیہ بدستور جائے قدیم پر ہے اور مدعی نے جو دیوار خود تعمیر کی ہے بجائے بنیادِ قدیمی تعمیر کی ہے" صراحۃً شہادت علی النفی کا قبول کرنا ہے، دروازہ مد عاعلیہ جائے قدیم پر ہونے کا اسی قدر حاصل کہ مد عاعلیہ نے ملک مدعی میں کوئی تصرف نہ کیا، یونہی دیوار مدعی بجائے بنیاد قدیم تعمیر ہونے کا اسی قدر محصل کہ مدعی نے کوئی آنچک نہ چھوڑی جس میں مد عاعلیہ تصرف کرتا، تو یہ صاف صاف نفی پر شہادتیں تھیں کہ اعتبار معنٰی کا ہے نہ کہ لفظ کا۔ ہدایہ وکافی وبحر وغیرہما میں ہے:

[Table] الاعتبار للمعانی دون الصور فان المودع اذاقال رددت الودیعۃ فالقول قولہ مع الیمین وان کان مدعیا للرد صورۃ لانہ ینکر الضمان ۲۔ معانی کا اعتبار ہے صورتوں کا نہیں، کیونکہ جب امانت رکھنے والا کہے کہ میں نے امانت واپس کر دی ہے تو اس کی بات قسم کے ساتھ مان لی جائے گی اگرچہ صورۃً وہ واپس کرنے کا دعوٰی کر رہا ہے، وجہ یہ ہے کہ واپسی کا دعوٰی کر کے اپنے ذمہ سے ضمان کا انکار کر رہا ہے۔(ت)

بلکہ یہاں معنیً وصورۃً ہر طرح نفی ہے کہ قدم خود مفہوم سلبی ہے یعنی حادث وجدید نہ ہونا۔ بالجملہ جس قدر کارروائی اس مقدمہ میں واقع ہوئی سب محض بیکار وبے اثر وبے گانہ وبے ثمر ہوئی۔ میں نہیں کہتا کہ غلط فیصلہ ہوا، یہ تو جب کہا جائے کہ فیصلہ ہوا ہو اور اس میں خطا ہو۔ یہاں تو سرے سے فیصلہ ہوا ہی نہیں، یہ تجویز جس کا نام عوام میں فیصلہ رکھا جائے ہرگز فیصلہ ہی نہیں، ایک کاغذ سادہ ہے کہ فیصلہ کے چھ رکن شرعِ مطہر نے مقرر فرمائے اور یہاں رکن ششم معدوم ہے اور بغیر رکن کے وجودِ شیئی محال جس کی تصریحیں ابھی کتبِ معتمدہ سے گزریں تو مقدمہ ہنوز روزِ اول پر ہے مدعی بلا شبہہ

---

۱ بحر الرائق کتاب الدعویٰ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۰۲ ۲ بحر الرائق بحوالہ الہدایہ کتاب الدعویٰ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۱۹۳

Fatawa Razawiyya, Volume 18

A witness can testify, and it is mandatory for the judge to hear them. If he does not listen, their witnesses should be heard in another department. In "Mueen-ul-Hukkam" it is stated:

[Arabic Text Box:] The places where the actions of rulers do not constitute a judgment, and others besides them from among the rulers have the right to change and investigate them, are of many types. I shall mention twenty types (until he said): The ninth type is the intervention in the types of arguments, such as saying, "I will not hear the evidence because you have already sworn an oath before it while knowing about it and having the power to produce it." Therefore, another ruler may do what he had omitted.

[Urdu Explanation in Box:] Those situations where the actions of rulers do not form a final command or decision, and other rulers have the authority to change and reconsider them, are numerous categories, and I am mentioning twenty categories. Further, it is stated: the ninth category is the intervention in the types of discussion, such that a judge says, "I will not hear the testimony of your witnesses because previously, despite having the knowledge of the witnesses and the power to present them, you have already taken an oath." Thus, other judges have the authority to change this order. (T)

The appellate judge has the authority to hear the witnesses himself and organize the case according to Sharia, or to send it back to the lower court so that after Sharia completion and hearing the plaintiff's witnesses, a decision can be made there. And Allah Almighty knows best.

Problem 94: From the state of Bahawalpur, Punjab, Tehsil Minchinabad, Post Office Sadiqpur, village Wara Sirajuddin, sent by Pir Noor Muhammad Sahib, son of Pir Qamaruddin Sahib, Chishti caste, 13 Rajab al-Murajab 1327 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Pir Sadruddin married a prostitute named Rang Bhari in 1286 AH. At that time, Rang Bhari had two minor sons, Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh, and a third grown-up son, Allah Ditta. From the time of the said marriage, Pir Sadruddin kept Rang Bhari in seclusion (purdah) like other wives; previously she was unveiled in her forbidden profession. These two children, who were young, lived with their mother at the late Pir's house, and the Pir even arranged the marriage of one of them. Rang Bhari's eldest son is still separate

and engaged in his forbidden profession. The late Pir Sadruddin had two sons from his legal family wife, Musammat Noor Sain...

1. Mueen-ul-Hukkam, The Sixth Pillar, Mustafa Al-Babi, Egypt, p. 38.
2. Mueen-ul-Hukkam, The Sixth Pillar, Mustafa Al-Babi, Egypt, p. 40.

फ़तावा रज़विया, खंड 18

गवाह गवाही दे सकता है और उन्हें सुनना न्यायाधीश (हाकिम) पर अनिवार्य है। यदि वह न सुने तो दूसरे विभाग में उसके गवाह सुने जाने चाहिए। 'मुईन-उल-हुक्काम' में है:

[अरबी पाठ बॉक्स:] वे स्थान जहाँ शासकों के कार्य निर्णय नहीं बनते, और शासकों में से उनके अलावा अन्य को उन्हें बदलने और उनकी जांच करने का अधिकार है, कई प्रकार के हैं। मैं बीस प्रकारों का उल्लेख करूँगा (जब तक कि उन्होंने कहा): नौवां प्रकार दलीलों के प्रकारों में हस्तक्षेप है, जैसे यह कहना, "मैं साक्ष्य नहीं सुनूँगा क्योंकि आपने इसके बारे में जानने और इसे प्रस्तुत करने की शक्ति होने के बावजूद पहले शपथ ली है।" इसलिए, दूसरा शासक वह कर सकता है जो उसने छोड़ दिया था।

[बॉक्स में उर्दू स्पष्टीकरण:] वे स्थितियाँ जहाँ शासकों के कार्य, आदेश और निर्णय नहीं बनते और दूसरे शासकों को उनमें परिवर्तन और विचार का अधिकार होता है, ये कई प्रकार के हैं और मैं बीस प्रकारों का उल्लेख कर रहा हूँ। आगे कहा गया है: नवीं प्रकार, बहस के प्रकारों में हस्तक्षेप है, जैसे कि न्यायाधीश कहे कि मैं तुम्हारे गवाहों की गवाही नहीं सुनूँगा क्योंकि इससे पहले तुम गवाहों के बारे में जानने और उन्हें पेश करने की शक्ति होने के बावजूद शपथ ले चुके हो। तो इस आदेश को बदलने का अधिकार दूसरे न्यायाधीशों को है। (त)

अपीलीय न्यायाधीश को अधिकार है कि वह स्वयं गवाहों को सुने और शरीयत के अनुसार मामला व्यवस्थित करे, या प्रारंभिक विभाग (निचली अदालत) को वापस भेजे ताकि शरीयत के अनुसार पूर्णता और वादी के गवाहों को सुनने के बाद वहाँ निर्णय हो सके। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 94: रियासत बहावलपुर, पंजाब, तहसील मिंचनाबाद, डाकखाना सादिकपुर, मौज़ा वाड़ा सिराजुद्दीन से, प्रेषक पीर नूर मोहम्मद साहब सुपुत्र पीर क़मरुद्दीन साहब, जाति चिश्ती, 13 रजब अल-मुरज्जब 1327 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: पीर सदरुद्दीन ने 1286 हिजरी में रंग भरी नामक एक तवायफ़ से निकाह किया। उस समय रंग भरी के दो नाबालिग बेटे अल्लाह बख्श और इलाही बख्श मौजूद थे और तीसरा बड़ा बेटा अल्लाह दित्ता था। निकाह के बाद से पीर सदरुद्दीन ने रंग भरी को

अन्य पत्नियों की तरह पर्दे में रखा, जबकि पहले वह अपने हराम (वर्जित) पेशे में बेपर्दा थी। ये दोनों बच्चे, जो छोटे थे, अपनी माँ के साथ मरहूम पीर के यहाँ रहे, जिनमें से एक की शादी भी पीर साहब ने करवाई। रंग भरी का बड़ा बेटा अब भी अलग है और अपने हराम पेशे में लगा हुआ है। मरहूम पीर सदरुद्दीन के अपनी खानदानी पत्नी मुसम्मात नूर सैन से दो बेटे हैं...

1. मुईन-उल-हुक्काम, छठा स्तंभ, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 38।
2. मुईन-उल-हुक्काम, छठा स्तंभ, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 40।

पृष्ठ 738 का 415

گواہ دے سکتا ہے اور ان کا سننا حاکم پر فرض ہے اگر وہ نہ سنے تو دوسرے محکمہ میں اس کے گواہ سنے جائیں۔ معین الحکام میں ہے:

[عربی عبارت] المواضع التی تصرفات الحکام فیھا لیست بحکم ولغیر ھم من الحکام تغییرھا والنظر فیھا علی انواع کثیرۃ وانا اذکر عشرین نوعاً ۱ (الی ان قال) النوع التاسع التصرف فی انواع الحجاج بأن یقول لا اسمع البینۃ لانك حلفت قبلھا مع علمك بھا وقدرتك علی احجارھا فلغیرہ من الحکام ان یفعل ما ترکہ ۲ ۔

[اردو وضاحت] وہ مقامات جہاں حکام کے تصرفات، حکم و فیصلہ نہیں بنتے اور دوسرے حکام کو ان میں تبدیل اور غور کا اختیار ہے، یہ کثیر اقسام ہیں اور میں بیس اقسام ذکر کر رہا ہوں، اور آگے فرمایا، نویں قسم، بحث کی انواع میں تصرف ہے، یوں کہ قاضی کہے کہ میں تیرے گواہوں کی شہادت نہ سنوں گا کیونکہ قبل ازیں تو گواہوں کے جاننے اور ان کو پیش کرنے پر قدرت کے باوجود قسم دے چکا ہے، تو اس حکم کو تبدیل کرنے کا دوسرے حکام کو اختیار ہے۔ (ت)

حاکم اپیل کو اختیار ہے کہ خود گواہ سنے اور مقدمہ حسب شرع ترتیب دے یا محکمہ ابتدائی کو واپس بھیجے کہ بعد تکمیل شرعی واسماع گواہان مدعی وہاں فیصل ہو۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۹۴: از ریاست بہاولپور پنجاب تحصیل منچن آباد ڈاکخانہ صادق پور موضع واڑہ سراج الدین مرسلہ پیر نور محمد صاحب ولد پیر قمر الدین صاحب ذات چشتی ۱۳ رجب المرجب ۱۳۲۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ پیر صدر الدین نے ۱۲۸۶ھ میں ایک طوائف مسماۃ رنگ بھری سے نکاح کیا اس وقت رنگ بھری کے دو نا بالغ بیٹے اللہ بخش والہی بخش موجود

تھے اور تیسرا جوان بیٹا اللہ دتا تھا صدر الدین نے وقت نکاح مذکور سے رنگ بھری کو مثل ازواج کے پردے میں رکھا جب تک وہ بے پردہ اپنے پیشہ حرام میں تھی، یہ دونوں بچے کہ خورد سال تھے ماں کے ساتھ پیر مرحوم کے یہاں رہے جن میں ایک کی شادی بھی پیر موصوف نے کردی رنگ بھری کا بڑا بیٹا اب تک الگ اور اپنے پیشہ حرام میں ہے صدر الدین مرحوم کے دو بیٹے زوجہ خاندانی مسماۃ نور سائن

۱ معین الحکام الرکن السادس مصطفی البابی مصر ص ۳۸ ۲ معین الحکام الرکن السادس مصطفی البابی مصر ص ۴۰

...were Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din. Some of the property of the late Peer was in the state of Bahawalpur and some in Pakpattan Sharif, which was under British territory, as detailed below:

State Territory: Wara Peeran (full), Chak Qamar-ud-Din No. 432 (third part), Balara Peer Nabi Bakhsh (third part), Balara Sadr-ud-Din (full).

British Territory: Wara Peeran Kalan, Balara Peeran (third part), Sheikhupura ownership of one well.

Sadr-ud-Din passed away on 13th Shawwal 1309 AH corresponding to 11th May 1892. Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh declared themselves as the sons of the deceased and sought transfer of mutation for some property located in the British territory in Montgomery district. In June 1892, statements of Badr-ud-Din and the second party were recorded before Inayatullah, the Patwari, in which Badr-ud-Din denied them being the sons of Sadr-ud-Din, and they expressed the same. Sheikh Latafat Ali, Naib Tehsildar, based on a copy of the common custom of the Chishti tribes presented for observation on 27th September 1892, declared all four as sons of Sadr-ud-Din and ordered the registration of names. Badr-ud-Din appealed to Munshi Aziz-ud-Din, Extra Assistant Commissioner. Finally, Badr-ud-Din alone, under some pressure or expediency, reached a compromise agreement which mentioned the entire property of both areas. However, when the officer recorded Badr-ud-Din's statement, he stated the settlement was only regarding the property in the British territory. The second party also heard and accepted this statement. Based on this, that case was decided there on 25th February 1893. In the British territory property, names of Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh were registered for 2/5th share, and names of Siraj-ud-Din and Badr-ud-Din for 3/5th share. Siraj-ud-Din was not a party to this compromise, nor was he present there, but Badr-ud-Din entered into the compromise on his behalf stating that he is my real brother and our profit and loss is joint. Based on this settlement, the second party also applied for mutation of the property located in the state in Tehsil Minchinabad on 1st June 1893. The proceedings are evident from the documents, which state that Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din accepted the claim of Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh on 22nd August 1893. On 3rd October 1893, the Kardar ordered them to apply to the Settlement Department for registration of names. However, they neither submitted any application nor was the name registered. The settlement at that time was ongoing; rather, it had ended in December 1892. Instead,

on 29th December 1898, the second party again filed an application for registration of names in the same Tehsil Minchinabad, which was dismissed on 23rd March 1899 due to non-prosecution. When a new settlement took place in 1906, the plaintiffs sought remedy here. Mutation was approved on 25th June 1906 but was canceled by the Department of Revenue Advisory on 6th January 1907. Desperately, on 27th May 1907, the plaintiffs filed a lawsuit for possession in the Nazamat of Bahawalpur.

फ़तावा रिज़विया (खंड 18)

...बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन थे। दिवंगत पीर की कुछ संपत्ति बहावलपुर राज्य क्षेत्र में थी और कुछ पाकपट्टन शरीफ ब्रिटिश क्षेत्र में थी, जिसका विवरण नीचे दिया गया है:

राज्य क्षेत्र: वाड़ा पीरान (पूर्ण), चक कमर उद्दीन नंबर 432 (तीसरा हिस्सा), बलारा पीर नबी बख्श (तीसरा हिस्सा), बलारा सदरुद्दीन (पूर्ण)।

ब्रिटिश क्षेत्र: वाड़ा पीरान कलां, बलारा पीरान (तीसरा हिस्सा), शेखूपुरा एक कुएं का स्वामित्व।

सदरुद्दीन का निधन 13 शव्वाल 1309 हिजरी तदनुसार 11 मई 1892 ई. को हुआ। अल्लाह बख्श और इलाही बख्श ने स्वयं को मृतक का पुत्र घोषित किया और मोंटगोमरी जिले में स्थित कुछ ब्रिटिश क्षेत्र की संपत्ति के दाखिल-खारिज (नामांतरण) की मांग की। जून 1892 ई. में पटवारी इनायतउल्लाह के समक्ष बदरुद्दीन और द्वितीय पक्ष के बयान हुए, जिसमें बदरुद्दीन ने उनके सदरुद्दीन के पुत्र होने से इनकार किया और उन्होंने भी यही व्यक्त किया। नायब तहसीलदार शेख लताफत अली ने 27 सितंबर 1892 ई. को चिश्ती कबीलों के सामान्य रिवाज की एक प्रति के आधार पर, जो अवलोकन के लिए प्रस्तुत की गई थी, चारों को सदरुद्दीन का पुत्र घोषित किया और नाम दर्ज करने का आदेश दिया। बदरुद्दीन ने अतिरिक्त सहायक आयुक्त मुंशी अजीजुद्दीन के पास अपील की। अंतत; बदरुद्दीन ने अकेले ही किसी दबाव या सुविधानुसार एक समझौता कर लिया, जिसमें दोनों क्षेत्रों की पूरी संपत्ति का उल्लेख था। लेकिन जब अधिकारी ने बदरुद्दीन का बयान लिया, तो उसने कहा कि समझौता केवल ब्रिटिश क्षेत्र की संपत्ति के संबंध में हुआ है। दूसरे पक्ष ने भी उसका यह बयान सुना और स्वीकार कर लिया। इसी आधार पर 25 फरवरी 1893 ई. को वहां उस मुकदमे का फैसला हो गया। ब्रिटिश क्षेत्र की संपत्ति में अल्लाह बख्श और इलाही बख्श का नाम 2/5 हिस्से के लिए और सिराजुद्दीन और बदरुद्दीन का नाम 3/5 हिस्से के लिए दर्ज किया गया। सिराजुद्दीन इस समझौते में शामिल नहीं था और न ही वह वहां उपस्थित था, लेकिन बदरुद्दीन ने यह कहते हुए उसकी ओर से समझौता कर लिया कि वह मेरा सगा भाई है और हमारा नफा-नुकसान साझा है। इस समझौते के आधार पर, द्वितीय पक्ष ने 1 जून 1893 ई. को तहसील मिंचनाबाद में राज्य में स्थित संपत्ति के दाखिल-खारिज के लिए भी आवेदन दिया, जिसकी कार्यवाही दस्तावेजों से स्पष्ट है, जिसमें कहा गया है कि बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन ने 22 अगस्त 1893 ई. को अल्लाह बख्श और इलाही बख्श के दावे को स्वीकार कर लिया। 3 अक्टूबर 1893 ई. को कारदार ने आदेश दिया कि वे बंदोबस्त विभाग

में आवेदन देकर नाम दर्ज करा लें। लेकिन उन्होंने न तो कोई आवेदन दिया और न ही नाम दर्ज हुआ। उस समय बंदोबस्त जारी था, बल्कि दिसंबर 1892 ई. में समाप्त हो चुका था। इसके बजाय, 29 दिसंबर 1898 ई. को द्वितीय पक्ष ने फिर से उसी तहसील मिंचनाबाद में नाम दर्ज कराने का आवेदन दिया, जो 23 मार्च 1899 ई. को पैरवी न करने के कारण खारिज हो गया। जब 1906 ई. में नया बंदोबस्त हुआ, तो वादियों ने यहां कानूनी उपचार मांगा। 25 जून 1906 ई. को दाखिल-खारिज मंजूर हो गया, लेकिन 6 जनवरी 1907 ई. को राजस्व सलाहकार विभाग द्वारा रद्द कर दिया गया। लाचार होकर, 27 मई 1907 ई. को वादियों ने बहावलपुर की निजामत में कब्जे के लिए मुकदमा दायर किया।

पृष्ठ 738 का 416

سے تھے بدرالدین وسراج الدین پیر مرحوم کی کچھ جائداد علاقہ ریاست بہاولپور اور کچھ پاکپٹن شریف علاقہ انگریزی میں حسب تفصیل ذیل تھی:

علاقہ ریاست: واڑہ پیران کل، چک قمر الدین نمبر ۴۳۲ حصہ سوم، بلاڑہ پیرنبی بخش حصہ سوم، بلاڑہ صدر الدین کل۔

علاقہ انگریزی: واڑہ پیران کلاں، بلاڑہ پیران حصہ سوم، شیخو پورہ ملکیت ایک چاہ۔

صدر الدین نے ۱۳/ شوال ۱۳۰۹ھ مطابق ۱۱/ مئی ۱۸۹۲ء میں انتقال کیا اللہ بخش والہی بخش نے اپنے آپ کو پسران متوفی قرار دے کر ضلع منٹگمری میں بعض جائداد واقع علاقہ انگریزی کا داخل خارج چاہا، جون ۱۸۹۲ء میں عنایت اللہ پٹواری کے سامنے بدرالدین وفریق دوم کے بیانات ہوئے جن میں بدرالدین نے ان کے پسران صدرالدین ہونے سے انکار اور انہوں نے اس کا اظہار کیا شیخ لطافت علی نائب تحصیلدار نے ۲۷ ستمبر ۱۸۹۲ء کو ایک نقل رواج عام اقوام چشتی کے بناء پر جو بغرض ملاحظہ حاضر ہے چاروں کو فرزند صدرالدین قرار دے کر اندراج نام کا حکم دیا بدرالدین نے منشی عزیز الدین اکسٹرا اسسٹنٹ کمشنر کے یہاں اپیل کی بالآخر تنہا بدرالدین نے کسی دباؤ یا مصلحت سے راضی نامہ کر لیا جس میں کل جائداد ہر دو علاقہ کا ذکر ہے مگر جب مجو ز نے بدرالدین کا بیان لیا تو اس نے صرف جائداد علاقہ انگریزی کی نسبت تصفیہ ہونا بیان کیا اور فریق دوم نے بھی اس کا یہ بیان سن کر تسلیم کیا اس بناء پر ۲۵ فروری ۱۸۹۳ء کو وہ مقدمہ وہاں فیصل ہو گیا جائداد واقع علاقہ انگریزی کے ۲/۵ نام اللہ بخش والہی بخش اور ۳/۵ میں نام سراج الدین و بدرالدین مندرج ہوا، سراج الدین اس راضی نامہ میں شریک نہ تھا، نہ وہ وہاں

موجود تھا مگر بدرالدین نے اس اظہار سے کہ وہ میرا حقیقی بھائی ہے میرا اس کا نفع نقصان مشترک ہے اس کی طرف سے راضی نامہ کر لیا، اس صلح نامہ کی بناء پر فریق ثانی نے یکم جون ۱۸۹۳ء کو جائداد واقع ریاست کے داخل خارج کی بھی درخواست تحصیل منچن آباد میں دی جس کی کارروائی ملاحظہ کاغذات سے ظاہر ہو گئی جس میں بیان کیا جاتا ہے کہ بدرالدین و سراج الدین نے ۲۲ اگست ۱۸۹۳ء کو دعویٰ اللہ بخش والہی بخش تسلیم کیا اور ۳/ اکتوبر ۱۸۹۳ء کو کاردار نے حکم دیا کہ محکمہ بندوبست میں درخواست دے کر اندراج نام کرالیں لیکن انہوں نے کوئی درخواست نہ دی نہ اندراج نام ہوا اس وقت کا بندوبست جاری تھا بلکہ دسمبر ۱۸۹۲ء میں ختم ہو چکا تھا بجائے اس کے ۲۹ دسمبر ۱۸۹۸ء کو فریق ثانی نے پھر اسی تحصیل منچن آباد میں درخواست اندراج نام دی جو ۲۳ مارچ ۱۸۹۹ء کو بوجہ عدم پیروی خارج ہوئی جب ۱۹۰۶ء میں بندوبست جدید ہوا مدعیوں نے یہاں چارہ جوئی کی ۲۵ جون ۱۹۰۶ء کو داخل خارج منظور ہو کر ۶ جنوری ۱۹۰۷ کو محکمہ مشیرت مال سے منسوخ ہو گیا ناچار ۲۷ مئی ۱۹۰۷ء کو مدعیان نے نظامت بہاولپور میں نالش دخلیابی

Vol. 18 - Fatawa Ridawiyya

The lawsuit, which was dismissed by the office of Sheikh Hussain Bakhsh Sahib Nazim on March 31, 1908, was appealed by the plaintiffs to the Revenue Officer. On October 19, 1908, they succeeded based on the fatwa (verdict) of the arbitrators. The situation is that, by the order of Maulvi Abdul Malik Sahib, the Revenue Officer, both parties resorted to arbitration. Four learned scholars were appointed as arbitrators: Maulvi Ata Muhammad Sahib (teacher at Phoganwala), Maulvi Abdul Rahim Sahib (first teacher of Arabic at Khanqah Maharan Sharif), Maulvi Allah Bakhsh (Chak Nadir Shahi), and Maulvi Jamaluddin (resident of Mari Miyan). A condition was written that if the court proceedings prove the plaintiffs to be the descendants of Pir Sadr-ud-Din according to Sharia, then the arbitrators' fatwa regarding their inheritance would be final. The first-mentioned arbitrator did not accept the lineage as proven, while the others did. The Revenue Officer gave a decision based on the majority. The defendants filed for revision, upon which Maulvi Rahim Bakhsh Sahib, Resident Judicial Member, wrote: 'We do not wish to discuss the factual objections, as the decree was issued based on the arbitration decision.' Therefore, official copies of both the arbitrators' fatwas, the administration's decision, the Revenue Officer's decision, witness statements, and all related documents are presented before the religious scholars (Ulema-e-Deen). We hope that, purely for the sake of Allah, they will inform us of the ruling of the pure Sharia regarding which of the two fatwas—the first one by three arbitrators or the one by the fourth arbitrator—is in accordance with the noble Sharia. Also, are the reasons for which the plaintiffs were considered to have proven lineage in the first fatwa correct or incorrect according to Sharia? Furthermore, under the arbitration agreement, are the defendants bound by this fatwa of the arbitrators or not? In summary, based on the existing case record, should the plaintiffs' claim be decreed or dismissed according to the noble Sharia? Complete copies of relevant documents are available, but for easy review, a summary of the query (Istifta) is presented here:

(1) Statement and report order of Badr-ud-Din and others before Inayatullah Patwari in the Anroo-e-Aab area. Today, through the verbal statement of Badr-ud-Din, son of the deceased, it was learned that Sadr-ud-Din, father of Mazhar, has passed away. Mazhar and Siraj-ud-Din, both sons, are the heirs and possessors. It was further stated, as detailed below, that Mazhar's father took Rang Bhari Kanjni and left this place, Wada Peeran, and stayed for a long time in the villages across the Bahawalpur State territory because at that time our uncle Muhammad Bakhsh, Mazhar's father's

younger brother, was alive. Out of fear of him, he did not return to his village. These two were born during those days. When our uncle died, he performed nikah (marriage) with her and came to settle in this place. These two are step-sons (pichlag) of Mazhar's father. Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh stated that...

दायर की जो शेख़ हुसैन बख्श साहब नाज़िम के यहाँ से ३१ मार्च १९०८ ई. को ख़ारिज (डिसमिस) हुई, मुद्दइयों (वादियों) ने अफ़सर-ए-माल (राजस्व अधिकारी) के यहाँ अपील की। १९ अक्टूबर १९०८ ई. को यहाँ से पंचों (मध्यस्थों) के फ़तवे (फ़ैसले) के आधार पर कामयाबी मिली, जिसकी स्थिति यह है कि मौलवी अब्दुल मालिक साहब अफ़सर-ए-माल के हुक्म से दोनों पक्षों ने मध्यस्थता (आर्बिट्रेशन) की ओर रुख किया। चार विद्वान मध्यस्थ नियुक्त हुए: मौलवी अता मुहम्मद साहब मुदर्रिस फुगांवाला, मौलवी अब्दुल रहीम साहब प्रथम मुदर्रिस अरबी खानकाह महारां शरीफ़, मौलवी अल्लाह बख्श चक नादिर शाही, और मौलवी जमालुद्दीन निवासी माड़ी मियां साहब। यह शर्त तय हुई कि यदि मुक़दमे की कार्यवाही से मुद्दइयों का पीर सदरुद्दीन की संतान होना शरई तौर पर सिद्ध हो जाए, तो उनकी विरासत के मामले में मध्यस्थों का फ़तवा अंतिम होगा। पहले उल्लेखित मध्यस्थ ने वंशावली (नसब) को सिद्ध नहीं माना, जबकि बाकियों ने सिद्ध किया। अफ़सर-ए-माल ने बहुमत के आधार पर फ़ैसला दिया। मुद्दालयम (प्रतिवादियों) ने निगरानी (रिवीजन) की अर्ज़ी दी, जिस पर मौलवी रहीम बख्श साहब रेजिडेंट ज्यूडिशियल मेंबर ने लिखा कि 'जो तथ्यगत आपत्तियाँ हैं, हम उन पर चर्चा नहीं करना चाहते क्योंकि डिक्री मध्यस्थता के फ़ैसले के आधार पर हुई है'। अतः दोनों मध्यस्थों के फ़तवे, निज़ामत का फ़ैसला, अफ़सर-ए-माल का फ़ैसला, गवाहों के बयान और संबंधित दस्तावेज़ों की प्रमाणित प्रतियाँ उलेमा-ए-दीन की सेवा में प्रस्तुत की जाती हैं, इस उम्मीद के साथ कि वे अल्लाह के लिए शरीयत-ए-मुतह्हरा के हुक्म से अवगत कराएँ कि तीन मध्यस्थों का पहला फ़तवा और चौथे मध्यस्थ का फ़तवा, इन दोनों में से कौन सा शरीयत के अनुकूल है? और पहले फ़तवे में जिन कारणों से मुद्दइयों को वंशज माना गया है, क्या वे शरई तौर पर सही हैं या ग़लत? साथ ही, क्या मध्यस्थता के इकरारनामे के अनुसार मुद्दालयम इस फ़ैसले के पाबंद हैं या नहीं? और कुल मिलाकर मुक़दमे के रिकॉर्ड की रोशनी में शरीयत के हुक्म से मुद्दइयों का दावा डिक्री होना चाहिए या ख़ारिज? दस्तावेज़ों की पूरी नकलें सेवा में मौजूद हैं, लेकिन सुगमता के लिए यहाँ इस्तफ़्ता (प्रश्न) का सारांश प्रस्तुत है:

(१) आनरूये आब इलाके में इनायत उल्लाह पटवारी के सामने बदरुद्दीन वगैरह का बयान और रिपोर्ट का हुक्म। आज बदरुद्दीन पुत्र मृतक के मौखिक बयान से पता चला कि मुसम्मी सदरुद्दीन, पिता मज़हर, का देहांत हो गया। मज़हर और सिराजुद्दीन दोनों बेटे वारिस और कब्ज़ाधारक हैं। यह भी बताया कि विवरण के अनुसार मज़हर के पिता रंग भरी कंजनी को लेकर इस जगह वाड़ा पीरां से चले गए और रियासत बहावलपुर के पार के गांवों में लंबे समय तक रहे, क्योंकि उस समय हमारे

चाचा मुहम्मद बख्श, मज़हर के पिता के छोटे भाई, जीवित थे। उनके डर से वे अपने गाँव नहीं आए। उन्हीं दिनों ये दोनों पैदा हुए। जब हमारे चाचा का देहांत हो गया, तब उनके साथ निकाह किया और इस जगह आकर बस गए। ये दोनों मज़हर के पिता के'पिछलग' (सौतेले पुत्र) हैं। अल्लाह बख्श और इलाही बख्श ने ज़ाहिर किया कि...

पृष्ठ ४१७/७३८

دائر کی جو شیخ حسین بخش صاحب ناظم کے یہاں سے ۳۱؍مارچ ۱۹۰۸ء کو ڈسمس ہوئی مدعیان نے افسر مال کے یہاں اپیل کی ۱۹؍ اکتوبر ۱۹۰۸ء کو یہاں سے بر بنائے فتوائے ثالثان کامیابی پائی جس کی حالت یہ ہے کہ بحکم مولوی عبدالمالک صاحب افسر مال فریقین نے ثالثی کی طرف رجوع کی، چار ذی علم ثالث قرار پائے مولوی عطا محمد صاحب مدرس پھوگاں والہ، مولوی عبدالرحیم صاحب اول مدرس عربی خانقاہ مہاراں شریف مولوی اللہ بخش چک نادر شاہی، مولوی جمال الدین ساکن ماڑی میاں صاحب۔ اور شرط تحریر ہوئی کہ اگر رو داد مثل سے مدعیوں کا اولاد پیر صدرالدین ہونا شرعاً ثابت ہو تو ان کی وراثت کے باب میں فتوائے ثالثان ناطق ہوگا، ثالث اول الذکر نے نسب ثابت نہ مانا باقیوں نے اثبات کیا، افسر مال نے کثرت رائے پر فیصلہ دیا مدعا علیہم نے اخباری میں نگرانی کی جس پر مولوی رحیم بخش صاحب رزیدنٹ جوڈیشل ممبر نے تحریر فرمایا کہ (جو عذرات واقعات پر ہیں ہم ان کو زیر بحث لانا نہیں چاہتے کیونکہ ڈگری بربنائے فیصلہ ثالثی ہوئی ہے) لہٰذا ہر دو فتوائے ثالثان و فیصلہ نظامت و فیصلہ افسر مال و اظہار ات گواہان فریقین و جملہ کاغذات متعلقہ کے نقول باضابطہ خدمت علمائے دین میں حاضر کر کے امیدوار کہ خالصاً لوجہ اللہ حکم شریعت مطہرہ سے آگاہ فرمائیں کہ تین ثالث صاحبوں کا پہلا فتویٰ اور ثالث چہارم کا فتویٰ دوسرے دوم ان میں کون سا مطابق شرع شریف ہے اور فتوائے اول میں جن جن وجوہ سے مدعیان کو ثابت النسب مانا ہے وہ شرعاً صحیح ہیں یا غلط، نیز از روئے اقرار نامہ ثالثی مدعا علیہم اس فتوائے ثالثان کے پابند ہوئے یا نہیں، اور بالجملہ رو داد مثل موجود سے بحکم شرع شریف دعوائے مدعیان ڈگری ہونا چاہئے یا ڈسمس ، کاغذات متعلقہ کی مکمل نقول تو حاضر خدمت ہیں مگر آسانی ملاحظہ کے لئے واقع استفتاء کا خلاصہ یہاں گذارش:

(۱) علاقہ آنروئے آب میں عنایت اللہ پٹواری کے سامنے بدرالدین و غیرہ کا بیان رپورٹ حکم، آج زبانی بدرالدین پسر متوفی کے معلوم ہوا کہ مسمیٰ صدرالدین والد مظہر فوت ہو گیا، مظہر و سراج الدین ہر دو پسر وارث و قابض ہیں نیز ظاہر کیا حسب تفصیل ذیل والد مظہر رنگ بھری کنجنی کو لے کر اس جگہ واڑہ پیراں سے چلا گیا اور دیہات پار علاقہ ریاست بہاولپور میں بہت عرصہ تک رہا کیونکہ اس وقت چچا ہمارا محمد بخش برادر خورد والد مظہر زندہ تھا اس کے خوف سے اپنے دیہہ میں نہ آیا ان دنوں میں یہ دو تولد ہیں، جب چچا ہمارا مر گیا تب نکاح اس کے ساتھ کیا اور اس جگہ آ کر آباد ہوا یہ ہر دو پچھلگ والد مظہر کے ہیں اللہ بخش و الہی بخش نے ظاہر کیا کہ

Fatawa Razawiyyah Volume Eighteen (18)

Our father raised us like his other sons, making no distinction. We want the names of all four of us to be recorded with equal shares. Therefore, I am presenting this account along with the appropriate order, June 19, 1892 AD, Inayatullah Patwari.

[Family Tree Diagram] Sadr-ud-din Noor Sain | Rang Bhari Badr-ud-din | Siraj-ud-din | Allah Bakhsh | Ilahi Bakhsh

(2) Common customs of the Chishti tribes, Pargana Pakpattan, District Montgomery, Book Volume 2, 1872 AD, currently in the Persian Record Office, pages 88 to 90: Marriage with women from lower classes such as Kanjari, Mochiani, Tarkhani, and Machhani is permissible according to the Shari'ah. If a property owner marries such a woman, his offspring will be owners like those from a woman of equal status. If such a woman lives without marriage and children are born, they are illegitimate and receive no share of inheritance (Precedents). In the village of Wada Peeran, a person named Sadruddin married a widow from the Peerani tribe; his children will become owners of the property after the owner's death.

(3) Settlement deed filed in the court of the Extra Assistant Commissioner, District Montgomery, between Badruddin, Sirajuddin, Allah Bakhsh, and Ilahi Bakhsh, sons of Peer Sadruddin. The following villages located in British territory and Bahawalpur State are the private property of our father, Peer Sadruddin. We, the parties, have been in possession of all agricultural land since our father's death. Therefore, we have mutually agreed to settle as follows: the total property in the aforementioned British and State territories is divided into five parts. Three parts will be given to Badruddin and Sirajuddin, and two parts of the total agricultural land will be given to Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh. The reason more than half was given to Badruddin and Sirajuddin is that they are older due to leadership. Sirajuddin is not present at this time; I, Badruddin, am responsible for him as he and I are full brothers. February 25, 1892 AD.

(4) Statement of Badruddin and verification of claimants regarding the said settlement, inquiry from Badruddin son of Sadruddin with a solemn affirmation, February 25, 1893 AD. The agricultural property of our deceased father, Sadruddin, in Tehsil Pakpattan is as follows: the whole of Wada Peeran Kalan, a third part of Balara Peeran, and land of a well in Sheikhupur. Since my father died, the possession of the property has been on account between me, my full brother Sirajuddin, and our half-brothers Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh due to a dispute. Now it is decided by mutual

consent that out of five parts, three-fifths will go to me and Sirajuddin, and two-fifths to Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh. The reason for giving me and Sirajuddin more than half is that we are the elder brothers. Sirajuddin is in the other state, and his and my profit/loss are joint, therefore I am on his behalf...

फतावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (१८)

हमारे पिता ने हमारा पालन-पोषण अपने अन्य पुत्रों की तरह किया है, कोई भेदभाव नहीं किया। हम चाहते हैं कि हम चारों का नाम बराबर हिस्से के साथ दर्ज किया जाए। इसलिए यह खाता उचित आदेश के साथ प्रस्तुत कर रहा हूँ, १९ जून १८९२ ई०, इनायतुल्लाह पटवारी।

[वंश वृक्ष आरेख] सदरुद्दीन नूर साईं | रंग भरी बदरुद्दीन | सिराजुद्दीन | अल्लाह बख्श | इलाही बख्श

(२) चिश्ती कबीलों के आम रिवाज, परगना पाकपट्टन, जिला मोंटगोमरी, पुस्तक जिल्द २, १८७२ ई०, वर्तमान में फारसी रिकॉर्ड कार्यालय में पृष्ठ ८८ से ९० तक: शरीयत के अनुसार कँजरी, मोचियानी, तरखानी और मछानी जैसी निम्न वर्ग की महिलाओं के साथ विवाह जायज़ है। यदि कोई संपत्ति का मालिक ऐसी महिला से विवाह करता है, तो उसकी संतान समान स्तर की महिला से होने वाली संतान की तरह मालिक होगी। यदि ऐसी महिला बिना विवाह के रहती है और संतान पैदा होती है, तो ऐसी संतान हराम (अवैध) होगी और उन्हें विरासत में कोई हिस्सा नहीं मिलता (उदाहरण)। ग्राम वाड़ा पीरान के मुसम्मी सदरुद्दीन ने पीरानी कबीले की एक विधवा महिला से विवाह किया, उनकी संतान संपत्ति के स्वामी की मृत्यु के बाद मालिक होगी।

(३) जिला मोंटगोमरी के एक्स्ट्रा असिस्टेंट कमिश्नर की अदालत में दाखिल राजीनामा (सुलहनामा), जिसमें बदरुद्दीन, सिराजुद्दीन, अल्लाह बख्श और इलाही बख्श, जो पीर सदरुद्दीन के पुत्र हैं, शामिल हैं। निम्नलिखित गाँव जो ब्रिटिश क्षेत्र और बहावलपुर रियासत में स्थित हैं, हमारे पिता पीर सदरुद्दीन साहब की निजी संपत्ति हैं। हम पक्षकार पिता की मृत्यु के समय से पूरी कृषि भूमि पर काबिज हैं। इसलिए हमने अपनी आपसी सहमति से इस प्रकार निपटारा किया है कि उपरोक्त ब्रिटिश और रियासती क्षेत्रों की कुल संपत्ति के पांच हिस्से किए गए, तीन हिस्से बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन को दिए जाएंगे और कुल कृषि भूमि के दो हिस्से अल्लाह बख्श और इलाही बख्श को दिए जाएंगे। आधे से अधिक हिस्सा जो बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन को दिया गया, उसका कारण यह है कि वे सरदारी के कारण बड़े हैं। सिराजुद्दीन इस समय मौजूद नहीं है, उसकी ओर से मैं बदरुद्दीन जिम्मेदार हूँ क्योंकि वह और मैं सगे भाई हैं। २५ फरवरी १८९२ ई०।

(४) उक्त राजीनामे के संबंध में बदरुद्दीन का बयान और दावेदारों का सत्यापन, बदरुद्दीन वल्द सदरुद्दीन से पूछताछ, २५ फरवरी १८९३ ई०। हमारे दिवंगत पिता सदरुद्दीन की कृषि संपत्ति तहसील

पाकपट्टन में इस प्रकार है: वाड़ा पीरान कलां पूरा, बलारा पीरान का तीसरा हिस्सा, शेखूपुर में एक कुएं की भूमि। जब से पिता की मृत्यु हुई है, विवाद के कारण संपत्ति का कब्जा मेरे, मेरे सगे भाई सिराजुद्दीन और सौतेली माँ के बेटों अल्लाह बख्श और इलाही बख्श के बीच हिसाब-किताब पर रहा है। अब सहमति से यह निर्णय लिया गया है कि कुल पांच हिस्से करके तीन-पांचवा भाग मुझे और सिराजुद्दीन को मिलेगा और दो-पांचवा भाग अल्लाह बख्श और इलाही बख्श को। मुझे और सिराजुद्दीन को आधे से अधिक हिस्सा देने का कारण यह है कि हम बड़े भाई हैं। सिराजुद्दीन रियासत के पार है और मेरा और उसका लाभ-हानि साझा है, इसलिए मैं उसकी ओर से...

पृष्ठ ४१८ / ७३८

والد ہمارے نے ہم کو بطور دوسرے فرزندان کے پرورش کی ہے کچھ فرق نہیں کیا، چاہتے ہیں کہ ہم چاروں کا نام، حصہ برابر درج کیا جائے لہٰذا کھاتہ ہذا ہمراہ حکم مناسب پیش کرتا ہوں، ۱۹ جون ۱۸۹۲ء عنایت اللہ پٹواری۔

[شجرہ نسب] صدر الدین نور سائیں | رنگ بھری بدر الدین | سراج الدین | اللہ بخش | الہی بخش

(۲) رواج عام اقوام چشتی پرگنہ پاک پٹن ضلع منٹگمری کتاب جلد ۲، ۱۸۷۲ء موجودہ دفتر فارسی محافظ خانہ مندرجہ ص ۸۸ لغایت ۹۰، ہمراہ عورت کمین مثل کنجری و موچیانی و ترکھانی و مچھانی کے نکاح بموجب شرع شریف کے جائز ہے اگر کوئی صاحب جائداد ہمراہ ایسی عورت کے نکاح کرلے تو اولاد اس کی مثل عورت ہم کف کے مالک ہوتی ہے۔ اگر ایسی عورت بدون نکاح رہے اور اس سے اولاد پیدا ہو تو ایسی اولاد حرام کی ہوتی ہے ان کو وراثت سے کچھ حصہ نہیں ملتا (نظائر) موضع واڑہ پیران مسمیٰ صدر الدین نے ہمراہ عورت بیوہ قوم پیرنی کے نکاح کر لیا اولاد اس کی بعد وفات صاحب جائداد کے مالک ہو گی۔

(۳) راضی نامہ مدخلہ کچہری اکسٹر اسسٹنٹ کمشنر ضلع منٹگمری مابینکہ بدر الدین و سراج الدین واللہ بخش والہی بخش پسران پیر صدر الدین ہیں حسب ذیل مواضعات واقع علاقہ انگریزی وواقع ریاست بہاولپور خاص ملکیت پیر صدر الدین صاحب والد مظہر ان کی ہے ہم فریقین کل جائداد زرعی پر وقت وفات والد صاحب سے قابض ہیں اس لئے ہم فریقین نے بر رضا مندی خود آپس میں اس طرح تصفیہ کیا ہے کہ کل جائداد مندرجہ بالا علاقہ انگریزی و ریاست کے پانچ حصے کئے، تین حصے بدر الدین و سراج الدین کو دیں گے اور دو حصے کل جائداد زرعی سے اللہ بخش والہی

بخش کو دیں گے، جس قدر زیادہ نصف سے بدر الدین و سراج الدین کو دیا گیا اس کا سبب یہ ہے کہ وہ بسبب سرداری کے بڑے ہیں، سراج الدین اس وقت موجود نہیں اس کی طرف سے مجھ بدر الدین ذمہ دار ہے کہ وہ اور میں بدر الدین حقیقی بھائی ہیں ۲۵ فروری ۱۸۹۲ء

(۴) بیان بدر الدین و تصدیق مدعیان نسبت راضی نامہ مذکورہ، استفسار بدر الدین ولد صدر الدین باقرار صالح ۲۵ فروری ۱۸۹۳ء صدر الدین متوفی ہمارے والد کی جائداد زرعی علاقہ تحصیل پاکپٹن میں حسب ذیل ہے، واڑہ پیران کلاں سالم بلاڑہ پیران سوم حصہ شیخوپور میں ایک چاہ کی اراضی، والد مر گیا جب سے میرا اور سراج الدین میرے اور برادر حقیقی اللہ بخش والہی بخش برادران سوتیلی والدہ ہماری کا قبضہ جائداد پر علی الحساب بہ سبب تنازع رہا ہے اب برضامندی یہ فیصلہ کیا ہے کہ کل پانچ حصے کر کے تین پانچویں مجھے اور سراج الدین کو ملے اور دو پانچویں اللہ بخش والہی بخش کو، جو زیادہ حصہ نصف سے مجھے اور سراج الدین کو دیا ہے وہ بوجہ اس کے ہے کہ میں اور سراج الدین بڑے بھائی ہیں، سراج الدین پار ریاست میں ہے اور میرا اور اس کا نفع نقصان مشترکہ ہے لہذا میں اس کی جانب سے

Volume Eighteen (18) - Fatawa Razawiyya

I am responsible. Badr-ud-Din, in his own handwriting. Signature of Aziz-ud-Din, Assistant Collector First Grade. Inquiry (istifta) by Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh, sons of Sadr-ud-Din, with a valid declaration dated February 25, 1893. We have heard the statement of our elder brother Badr-ud-Din; it is correct and approved. Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh, in their own handwriting.

(5) Pedigree chart and rights of owners of Mauza Warah Peeran Kalan, Tehsil Pakpattan, District Montgomery, prepared in 1892, Sheikh Qureshi known as Chishti.

[Family Tree Table] - Top: Muhammad Yar - Sons of Muhammad Yar: Ghulam Hayya, Bahadur Ali, Nabi Bakhsh. - Note under Nabi Bakhsh: Due to not receiving a share, no descendant of any person who is an heir of Bahadur Ali has any connection in this village. - Note under Bahadur Ali: Due to not receiving a share in Warah Peeran Kalan near them, none of them have any connection in this village. - Under Ghulam Hayya: Allah-ud-Din. (Daughters/Side branches: Farmani, Mai Naai) - Under Allah-ud-Din: Badr-ud-Din (Numberdar), Siraj-ud-Din, Allah Bakhsh, Ilahi Bakhsh. - Division of Shares: Total 5 Shares as follows: - Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din: Equal shares (Total 3 shares) - Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh: Equal shares (Total 2 shares)

According to the order dated February 25, 1893, the ownership shares were officially determined contrary to the ancestral share.

(6) Initial application included in file No. 23, Mauza Blara Sadr-ud-Din, Tehsil Minchinabad, regarding entry/exit (mutation) by the declarants, real brother Siraj-ud-Din and half-brother Badr-ud-Din. A settlement was reached. Presenting a copy of the decision, it is requested that 5/12 portion of the said village be mutated in our names. June 1, 1893. Servant Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh sons of Sadr-ud-Din, Allah Bakhsh in his own handwriting. The statement of the applicant should be taken for the purpose of completing the file, referring to the Kanungo. June 1, 1893 / 15 Dhu al-Qi'dah 1310 AH.

जिल्द हज्दहुम (18) - फ़तावा रज़विया

मैं ज़िम्मेदार हूँ। बदरुद्दीन, स्वयं के कलम से। हस्ताक्षर अज़ीज़ुद्दीन, सहायक कलेक्टर प्रथम श्रेणी। इस्तेफ़्ता (पूछताछ) अल्लाह बख्श और इलाही बख्श, सदरुद्दीन के पुत्रों द्वारा, 25 फरवरी 1893 की वैध घोषणा के साथ। हमने अपने बड़े भाई बदरुद्दीन का बयान सुना है; यह सही और स्वीकृत है। अल्लाह बख्श और इलाही बख्श, स्वयं के कलम से।

(5) वंशावली और मौज़ा वारा पीरान कलां, तहसील पाकपट्टन, जिला मोंटगोमरी के मालिकों के अधिकार, 1892 में तैयार किया गया, शेख कुरैशी जिन्हें चिश्ती के नाम से जाना जाता है।

[वंशावली चार्ट] - शीर्ष: मोहम्मद यार - मोहम्मद यार के पुत्र: गुलाम हय्या, बहादुर अली, नबी बख्श। - नबी बख्श के नीचे नोट: हिस्सा न मिलने के कारण, बहादुर अली के वारिस किसी भी व्यक्ति की संतान का इस गाँव में कोई संबंध नहीं है। - बहादुर अली के नीचे नोट: उनके पास वारा पीरान कलां में हिस्सा न मिलने के कारण, इस गाँव में उनका कोई संबंध नहीं है। - गुलाम हय्या के नीचे: अल्लाह-उद-दीन। (पुत्रियां/पार्श्व शाखाएं फरमानी, माई नाई) - अल्लाह-उद-दीन के नीचे: बदरुद्दीन (नंबरदार), सिराजुद्दीन, अल्लाह बख्श, इलाही बख्श। - हिस्सों का विभाजन: कुल 5 हिस्से इस प्रकार हैं: - बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन: बराबर हिस्से (कुल 3 हिस्से) - अल्लाह बख्श और इलाही बख्श: बराबर हिस्से (कुल 2 हिस्से)

25 फरवरी 1893 के आदेश के अनुसार, स्वामित्व के हिस्से आधिकारिक तौर पर पैतृक हिस्से के विपरीत निर्धारित किए गए थे।

(6) फ़ाइल संख्या 23 में शामिल प्रारंभिक आवेदन, मौज़ा ब्लाड़ा सदरुद्दीन, तहसील मिंचनाबाद, घोषणाकर्ताओं, सगे भाई सिराजुद्दीन और सौतेले भाई बदरुद्दीन द्वारा प्रविष्टि/निकासी (उत्परिवर्तन) के संबंध में। एक समझौता हुआ। निर्णय की प्रति प्रस्तुत करते हुए, अनुरोध किया जाता है कि उक्त गाँव का 5/12 हिस्सा हमारे नाम पर उत्परिवर्तित किया जाए। 1 जून 1893। अल-अब्द अल्लाह बख्श और इलाही बख्श, सदरुद्दीन के पुत्र, अल्लाह बख्श स्वयं के कलम से। फ़ाइल को पूरा करने के उद्देश्य से आवेदक का बयान लिया जाना चाहिए, कानूनगो का उल्लेख करते हुए। 1 जून 1893 / 15 ज़िल-क़ादा 1310 हिजरी।

पृष्ठ 419/738

ذمہ دار ہوں۔ بدر الدین بقلم خود۔ دستخط عزیز الدین اسٹنٹ کلکٹر درجہ اول۔ استفتاء اللہ بخش و الہی بخش پسران صدر الدین باقرار صالح ۲۵ فروری ۱۸۹۳ء ۔بدر الدین برادر کلاں اپنے کا بیان ہم نے سنا یہ صحیح اور منظور ہے۔ اللہ بخش والی بخش بقلم خود۔

(۵) شجرہ نسب و حقوق مالکان موضع واڑہ پیراں کلاں تحصیل پاکپتن ضلع منٹگمری مرتبہ ۱۸۹۲ء شیخ قریشی المعروف چشتی

[شجرہ نسب] - محمد یار - غلام حیہ، بہادر علی، نبی بخش - نبی بخش کے نیچے نوٹ: حصہ نہ ملنے کی وجہ سے بہادر علی کا وارث کسی شخص کی اولاد کو نہیں ملتا یہ سب اس گاؤں میں ان کا تعلق نہیں۔ - بہادر علی کے نیچے نوٹ: حصہ نہ ملنے کی وجہ سے واڑہ پیراں کلاں نزد ان کے تعلق میں یہ سب اس گاؤں میں ان کا تعلق نہیں۔ - غلام حیہ کے نیچے: اللہ الدین (فرمانی، مائی نائی) - اللہ الدین کے نیچے: بدر الدین نمبردار، سراج الدین، اللہ بخش، الہی بخش - ۵ حصہ ذیل - بدر الدین و سراج الدین حصہ برابر (تین حصہ) - اللہ بخش والہی بخش حصہ برابر (دو حصہ)

بموجب حکم ۲۵ فروری ۱۸۹۳ء حصص ملکیت برخلاف حصہ جدی کے رسمی قرار پائے۔

(۶) درخواست ابتدائی مشمولہ مسل نمبر ۲۳ موضع بلاڑہ صدر الدین تحصیل منچن آباد بابت داخل خارج مظہران برادر حقیقی وسراج الدین وبدر الدین برادران سوتیلے ہمارے کا راضی نامہ ہوا۔ نقل فیصلہ پیش کر کے ملتمس کہ موضوع مذکور کا ۵/۱۲ حصہ ہمارے نام داخل خارج فرمایا جائے۔ یکم جون ۱۸۹۳ء العبد اللہ بخش و الہی بخش پسران صدر الدین، اللہ بخش بقلم خود۔ بیان سائل لیا جائے بمراد تکمیل مسل حوالہ قانون گو ہو۔ یکم جون ۱۸۹۳ء ۱۵ ذیقعدہ ۱۳۱۰ھ

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(7) Statement of Allah Bakhsh, included in file number 23. His name is Allah Bakhsh, father's name Sadr-ud-Din, age approximately (40) years. He came and had it written that the declarant and Ilahi Bakhsh, brothers of the declarant, and Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din, sons of Sheikh Sadr-ud-Din, are all four heirs in equal shares. Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din did not have our names entered in the ownership of village Balara Sadr-ud-Din, which caused a dispute. A settlement has been reached between us within the brotherhood. According to the agreement, 5/12th share should be entered and exited (transfer of land records) in the names of the declarant and Ilahi Bakhsh. Allah Bakhsh by his own hand. After verification, it was ordered that Badr-ud-Din, Siraj-ud-Din, and Ilahi Bakhsh be summoned for recording their statements by issuing a warrant, June 1, 1893. Today the file was presented, it was ordered that the parties to the case be summoned and their statements recorded, June 13, 93. The file was presented, till today neither the parties to the case have appeared nor the report of the clerk has been included in the file, therefore it is ordered that the appointed clerk be written to send the required persons soon, August 29, 1893.

(8) Warrant in the name of clerk Sadiq Pur, included in file number 23. In this case, on June 13, the parties were summoned for the purpose of recording statements. Till today no report has been included from their side nor have the parties appeared, therefore it is written again that you send the parties immediately. August 29, 1893, the parties should be sent in administrative custody by taking a recognizance bond (Muchalka). On September 16, 1893, information was received from the order that Siraj-ud-Din is ill, as soon as he recovers he will appear. September 7, 1893, Al-Abd Badr-ud-Din, Al-Abd Allah Bakhsh. Sir, the required persons were directed to appear and were brought. Siraj-ud-Din is very ill, he will appear after recovery. September 8, 1893.

(9) Statement of Badr-ud-Din and others, included in file number 23, dated August 22, 1893. Question: Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh, sons of Sadr-ud-Din, have stated that you have registered the entire ownership of Sadr-ud-Din in the settlement department in your names in the records of village Balara Sadr-ud-Din, whereas the declarants are also heirs. A decision has been made from Munger that 5/12 share is ours and 5/13 share is yours, as acknowledged. Our names should be entered in the records. What objection do you have to this addition? (Answer): The declarants have no objection of any kind to this addition. Let the names of Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh be added to the 5/12 share. Al-Abd Badr-ud-Din by his own hand, Al-Abd Siraj-

ud-Din. Since the parties have no objection to this addition, but this file is filed under the category of inheritance, and the decision on inheritance has been made in the settlement department, the parties are directed to submit an application for the addition of names and get the addition made according to the rules. The file should be removed from the hearing and archived. Dated October 23, 1893. Since this file was not archived in the month of October...

फ़तावा रज़विया (जिल्द अठारहवीं १८)

(७) अल्लाह बख्श का बयान, फाइल नंबर २३ में शामिल। अपना नाम अल्लाह बख्श, पिता का नाम सदरुद्दीन, उम्र लगभग (४०) वर्ष। हाज़िर होकर लिखवाया कि बयानकर्ता (मज़हर) और इलाही बख्श, बयानकर्ता के भाई, और बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन, शेख सदरुद्दीन के बेटे, ये चारों समान हिस्से के वारिस हैं। बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन ने मौजा बलारा सदरुद्दीन के स्वामित्व में हमारा नाम दर्ज नहीं कराया, इस कारण विवाद था। बिरादरी में हमारा फैसला हो चुका है। राजीनामा के अनुसार, बयानकर्ता और इलाही बख्श के नाम पर ५/१२ हिस्सा दाखिल-खारिज किया जाए, अल्लाह बख्श स्वहस्त। सत्यापन के बाद आदेश हुआ कि परवाना जारी कर बदरुद्दीन, सिराजुद्दीन और इलाही बख्श को बयान दर्ज कराने के लिए बुलाया जाए, १ जून १८९३ ई.। आज फाइल पेश हुई, आदेश हुआ कि मुकदमे के पक्षों को बुलाकर उनका बयान दर्ज किया जाए, १३ जून ९३ ई.। फाइल पेश हुई, आज तक न तो मुकदमे के पक्ष हाजिर हुए हैं और न ही पेशकार की रिपोर्ट फाइल में शामिल हुई है, इसलिए आदेश हुआ कि नियुक्त पेशकार को लिखा जाए कि वांछित व्यक्तियों को जल्द भिजवा दें, २९ अगस्त १८९३ ई.।

(८) परवाना नाम पेशकार सादिकपुर, फाइल नंबर २३ में शामिल। इस मुकदमे में १३ जून को बयानों को कलमबद्ध करने के उद्देश्य से पक्षों को तलब किया गया था, आज तक उनकी ओर से न तो रिपोर्ट फाइल में शामिल हुई है और न ही पक्ष हाजिर हुए हैं, इसलिए फिर से लिखा जाता है कि आप तुरंत पक्षों को भिजवा दें। २९ अगस्त १८९३ ई., पक्षों को मुचलका लेकर प्रशासनिक अभिरक्षा में भेजा जाए। १६ सितंबर १८९३ ई. को आदेश से सूचना मिली कि सिराजुद्दीन बीमार है, स्वास्थ्य लाभ होने पर वे हाजिर हो जाएंगे। ७ सितंबर १८९३ ई., अल-अब्द बदरुद्दीन, अल-अब्द अल्लाह बख्श। श्रीमान जी, वांछित व्यक्तियों को उपस्थित होने का निर्देश दिया गया था और उन्हें लाया गया है। सिराजुद्दीन बहुत बीमार है, स्वस्थ होने के बाद हाजिर होगा। ८ सितंबर १८९३ ई.।

(९) बदरुद्दीन और अन्य का बयान, फाइल नंबर २३ में शामिल, दिनांक २२ अगस्त १८९३ ई.। प्रश्न: सदरुद्दीन के पुत्रों अल्लाह बख्श और इलाही बख्श ने लिखवाया है कि तुमने सदरुद्दीन के पूरे स्वामित्व को बंदोबस्त विभाग में अपने नाम पर मौजा बलारा सदरुद्दीन के दस्तावेजों में दर्ज करा लिया है, जबकि बयानकर्ता भी वारिस हैं। मुंगेर से फैसला हो चुका है कि ५/१२ हिस्सा हमारा और ५/१३ हिस्सा तुम्हारा स्वीकार किया गया है। बयानकर्ताओं का नाम दस्तावेजों में दर्ज किया जाए। तुम्हें इस वृद्धि (इज़ादी) में क्या आपत्ति है? (उत्तर): बयानकर्ताओं को इस वृद्धि में किसी भी तरह की कोई

आपत्ति नहीं है। ५/१२ हिस्से में अल्लाह बख्श और इलाही बख्श का नाम बढ़ा दिया जाए। अल-अब्द बदरुद्दीन स्वहस्त, अल-अब्द सिराजुद्दीन। चूँकि पक्षों को इस वृद्धि में कोई आपत्ति नहीं है, लेकिन यह फाइल विरासत के रूप में दायर है और विरासत का फैसला बंदोबस्त विभाग में हो चुका है, इसलिए पक्षों को निर्देश दिया जाता है कि वे नाम वृद्धि के लिए आवेदन प्रस्तुत करें और नियमानुसार वृद्धि करा लें। फाइल सुनवाई से हटकर दफ्तर में दाखिल हो। दिनांक २३ अक्टूबर १८९३ ई.। चूँकि यह फाइल अक्टूबर महीने में दफ्तर में दाखिल नहीं हुई...

पेज ४२० का ७३८

(۷) بیان اللہ بخش مشمولہ مسل نمبری ۲۳۔ نام اپنا اللہ بخش باپ کا نام صدر الدین عمر تخمیناً (۴۰) سال حاضر آکر لکھوایا کہ مظہر اور الٰہی بخش برادر مظہر وبدر الدین وسراج الدین پسران شیخ صدر الدین ہر چہار وارث بحصہ برابر ہیں بدر الدین وسراج الدین نے ملکیت موضع بلاڑہ صدر الدین میں ہمارا نام درج نہیں کرایا اس باعث تکرار تھا برادری میں تصفیہ ہمارا ہوچکا ہے بموجب راضی نامہ ۱۲/۵ حصہ بنام مظہر والٰہی بخش داخل خارج فرمایا جائے ،اللہ بخش بقلم خود۔ بعد تصدیق حکم ہوا کہ باجرائے پروانہ بدر الدین وسراج الدین والٰہی بخش بنا بر قلمبندی بیان طلب کیا جائے ، یکم جون ۱۸۹۳ء،آج مسل پیش ہوئی حکم ہوا کہ فریقین مقدمہ طلب ہو کر بیان ان کا قلمبند کیا جائے ، ۱۳/جون ۹۳ء، مسل پیش ہوئی آج تک نہ فریقین مقدمہ حاضر ہوتے ہیں نہ رپورٹ پیشکار شامل مسل ہوئی لہذا حکم ہوا کہ مقرر پیشکار کو لکھا جائے کہ جلد مطلوبگان کو بھجوا دیں، ۲۹/ اگست ۱۸۹۳ء۔ (۸) پروانہ بنام پیشکار صادق پور مشمولہ مسل نمبری ۲۳۔ اندریں مقدمہ ۱۳ جون کو طلبی فریقین بمراد قلمبندی بیانات کی گئی تھی، آج تک ان کی جانب سے نہ رپورٹ شامل مسل ہوئی نہ فریقین حاضر آئے ہیں لہذا مکرر قلمی ہے کہ آپ فی الفور فریقین کو بھجوا دیں ، ۲۹ اگست ۱۸۹۳ء فریقین کو باخذ مچلکہ روانہ کارداری میں کیا جائے ۱۶ ستمبر ۱۸۹۳ء حکم سے اطلاع پائی سراج الدین بیمار ہے بروقت صحتیابی اس کے حاضر ہو جائیں گے ۷ ستمبر ۱۸۹۳ء العبد بدر الدین العبد اللہ بخش، جناب عالی مطلوبگان کو ہدایت احضار کی گئی اور العبد کرائے گئے ہیں سراج الدین سخت بیمار ہے بعد شفا حاضر ہوگا ۸/ستمبر ۱۸۹۳ء (۹) بیان بدر الدین وغیرہ مشمولہ مسل نمبری ۲۳ واقع ۲۲/ اگست ۱۸۹۳ء ، سوال اللہ بخش والٰہی بخش پسران صدر الدین نے لکھوایا ہے کہ تم نے کل ملکیت صدر الدین کی محکمہ بند وبست میں اپنے نام درج

کاغذات موضع بلاڑہ صدر الدین کرالی ہے حالانکہ مظہر ان بھی وارث ہیں منگیر سے فیصلہ ہو چکا ہے کہ ۱۲/۵ حصہ ما مظہر ان اور ۵/۱۳ حصہ تمہارا اقرار پایا ہے نام مظہر ان درج کاغذات فرمایا جائے تم کو اس ایزادی میں کیا عذر ہے؟ (جواب) مظہر ان کو کسی طرح کا عذر اس ایزادی میں نہیں ۱۲/۵ حصہ میں نام اللہ بخش والٰہی بخش کا ایزاد فرما یا جائے ، العبد بدر الدین بقلم خود، العبد سراج الدین چونکہ اس ایزادی میں فریقین کو کچھ عذر نہیں لیکن یہ مسل بصغیہ وراثت دائر ہے وراثت کا فیصلہ محکمہ بند وبست میں ہو چکا ہے فریقین کو ہدایت ہو کہ درخواست ایزدی نام گذران کر حسب ضابطہ ایزادی کرادیں مسل پیشی سے خارج ہو کر داخل دفتر ہو۔ مورخہ ۲۳/ اکتوبر ۱۸۹۳ء۔ چونکہ یہ مسل ماہ اکتوبر میں داخل دفتر نہ ہوئی

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

Now entered into the record on 23rd November 1893 AD.

(10) Certificate of Maulvi Noor-ud-Din Togirvi, marriage officiant for Sheikh Sadr-ud-Din and Rang Bhari, presented by the defendants. Let it be clear to the authorities that on the date 1286 Hijri, this servant of the Shariah performed the marriage contract of Pir Sadr-ud-Din Chishti, son of Pir Ghulam Haider Chishti, in the village of Kalachi, in the presence of witnesses Qamar-ud-Din, Numberdar of Kalachi, and Akbar Ali, resident of Kalachi, and Maulvi Ghulam Qadir, resident of Jaman Shah, with Rang Bhari Kanjari, daughter of unknown, while Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh were already born before this marriage. Written on 22nd Rabi-ul-Awwal 1310 AH. The servant Noor-ud-Din Togirvi. Witnessed by Ghulam Qadir, resident of Jaman Shah.

(11) Certificate of the aforementioned Maulvi presented by the plaintiffs. Let it be clear to the scholars and authorities that several years before the famous marriage, I had advised Sadr-ud-Din son of Pir Ghulam Haider Chishti, asking whether he had married Rang Bhari or not. Sadr-ud-Din replied, "I have married the said woman secretly from the brotherhood in the presence of two witnesses." I said, "Bravo to you for doing this good deed." Written on 26th Rabi-ul-Awwal 1310 AH. Servant of the Shariah Noor-ud-Din Togirvi. Hashmat Ali, confession of the confessant.

(12) Statement of Maulvi Ghulam Qadir, file No. 1, decision dated 6th July 1906 AD, Tehsil Minchinabad. Error in settlement by valid declaration. Name: Ghulam Qadir son of Maulvi Jan Muhammad, age 70 years, resident of Jaman Shah, Tehsil Pakpattan. It must have been approximately thirty-eight years ago that the marriage of Pir Sadr-ud-Din with Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh's mother, Rang Bhari, was performed by Maulvi Noor-ud-Din Sahib in the presence of the deponent, Qamar Din, and Akbar Ali Shah. At that time, Allah Bakhsh was seven or eight years old and was studying the Holy Quran from the said Maulvi Sahib. Ilahi Bakhsh was approximately four years old. Both these persons, Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh, were present before this marriage. When Badr-ud-Din and Qasim Ali needed this testimony that these two boys were present before the marriage and they obtained a written statement from the said Maulvi Sahib, I put my signature on the testimony. My signatures are present on that paper. The deponent also knows the situation. The servant, Maulvi Ghulam Qadir.

Page 421 of 738

फतवा रज़विया (खंड 18)

अब 23 नवंबर 1893 ई. को रिकॉर्ड में दर्ज हुआ।

(10) प्रतिवादी द्वारा प्रस्तुत शेख सदर-उद-दीन और रंग भरी के निकाह ख्वाँ मौलवी नूर-उद-दीन तोगीरवी का प्रमाण पत्र। अधिकारियों को स्पष्ट हो कि तारीख 1286 हिजरी को, शरीयत के इस खादिम ने पीर सदर-उद-दीन चिश्ती पुत्र पीर गुलाम हैदर चिश्ती का निकाह मौजा कलाची में गवाहों कमर-उद-दीन नंबरदार कलाची और अकबर अली निवासी कलाची तथा मौलवी गुलाम कादिर निवासी जमन शाह के सामने रंग भरी कंजरी पुत्री अज्ञात के साथ करवाया, जबकि अल्लाह बख्श और इलाही बख्श इस निकाह से पहले पैदा हो चुके थे। लिखित तारीख 22 रबी-उल-अव्वल 1310 हिजरी। खादिम नूर-उद-दीन तोगीरवी। गवाह गुलाम कादिर निवासी जमन शाह।

(11) वादी द्वारा प्रस्तुत उक्त मौलवी का प्रमाण पत्र। विद्वानों और अधिकारियों को स्पष्ट हो कि उक्त प्रसिद्ध निकाह से कुछ साल पहले, मैंने पीर गुलाम हैदर चिश्ती के पुत्र सदर-उद-दीन को नसीहत के तौर पर कहा था कि तुमने रंग भरी से निकाह किया है या नहीं? सदर-उद-दीन ने उत्तर दिया कि मैंने बिरादरी से छिपकर दो गवाहों की उपस्थिति में उक्त महिला से निकाह किया है। मैंने कहा कि तुम्हें शाबाश है कि तुमने यह बहुत अच्छा काम किया। लिखित तारीख 26 रबी-उल-अव्वल 1310 हिजरी। खादिम-ए-शरअ नूर-उद-दीन तोगीरवी और हशमत अली। मुक़र्रर का इकरार।

(12) मौलवी गुलाम कादिर का बयान, फाइल नंबर 1, फैसला 6 जुलाई 1906 ई. तहसील मिन्चिनाबाद। बंदोबस्त में गलती के कारण सही इकरार के साथ। नाम: गुलाम कादिर पुत्र मौलवी जान मुहम्मद, उम्र 70 वर्ष, निवासी जमन शाह, तहसील पाकपट्टन। लगभग अड़तीस साल बीत गए होंगे जब पीर सदर-उद-दीन का निकाह अल्लाह बख्श और इलाही बख्श की मां रंग भरी से मौलवी नूर-उद-दीन साहब ने बयानकर्ता, कमर दीन और अकबर अली शाह के सामने करवाया था। उस समय अल्लाह बख्श सात-आठ साल का था और उक्त मौलवी साहब से कुरान शरीफ पढ़ता था। इलाही बख्श लगभग चार साल का था। ये दोनों व्यक्ति अल्लाह बख्श और इलाही बख्श इस निकाह से पहले मौजूद थे। जब बदरुद्दीन और कासिम अली को इस गवाही की जरूरत पड़ी कि ये दोनों लड़के निकाह से पहले मौजूद थे और उन्होंने उक्त मौलवी साहब से लिखित गवाही प्राप्त की, तो मैंने गवाही पर हस्ताक्षर कर दिए। उस कागज पर मेरे हस्ताक्षर मौजूद हैं। बयानकर्ता को भी स्थिति का पता है। खादिम मौलवी गुलाम कादिर।

اب داخل دفتر ہو ۲۳/نومبر ۱۸۹۳ء (۱۰) سند مولوی نور الدین توگیروی نکاح خواں شیخ صدر الدین و رنگ بھری پیش کردہ مدعا علیہم، بر حکام واضح باد کہ بتاریخ ۱۲۸۶ ہجری مقدس ایں خادم الشرع عقد نکاح پیر صدر الدین چشتی ولد پیر غلام حیدر چشتی در موضع کلاچی رو بروئے گواہان قمر الدین نمبر دار کلاچی و اکبر علی ساکن کلاچی و مولوی غلام قادر ساکن جمن شاہ بارنگ بھری کنجری ولد نامعلوم بستہ اللہ بخش والہی بخش قبل ازیں نکاح پیدا بودند، تحریر ۲۲ ربیع الاول ۱۳۱۰ھ العبد نور الدین توگیروی گواہ شد غلام قادر ساکن جمن شاہ

(۱۱) سند مولوی مذکور پیش کردہ مدعیان، بر علماء و حکام واضح باد کہ صدر الدین ولد پیر غلام حیدر چشتی را بطور نصیحت چند سال قبل از نکاح مشہورہ گفتہ کہ بارنگ بھری نکاح کردہ یا نے، صدر الدین گفت من خفیہ از برادری رو بروئے دو کس گواہان مسماۃ مذکورہ نکاح کردہ بودم گفتم آفریں شار اکہ ایں کار بہتر کردہ۔ تحریر ۲۶ ربیع الاول ۱۳۱۰ھ خادم الشرع نور الدین توگیروی۔ حشمت علی اقرار المقر۔ مدعی حضرت کی پیش کردہ سند از مولوی مذکور علماء و حکام پر واضح ہو کہ صدر الدین ولد پیر غلام حیدر چشتی کو نکاح مذکورہ سے قبل چند سال بطور نصیحت کہا تھا کہ تم نے رنگ بھری سے نکاح کیا ہے یا نہیں کیا، صدر الدین نے جواب میں کہا میں نے برادری سے خفیہ دو گواہوں کی موجودگی میں مسماۃ مذکورہ سے نکاح کیا ہے تو میں نے کہا کہ تمہیں آفرین ہے کہ تم نے یہ کام بہت اچھا کیا۔ تحریر ۲۶ ربیع الاول ۱۳۱۰ھ خادم شرع نور الدین توگیروی و حشمت علی۔

(۱۲) بیان مولوی غلام قادر مسل نمبر ۱ فیصلہ ۶ جولائی ۱۹۰۶ء تحصیل منچن آباد غلطی بند وبست باقرار صالح نام اپنا غلام قادر ولد مولوی جان محمد عمر (۷۰) ال سکنہ جمن شاہ تحصیل

پاکپٹن، عرصہ تخمیناً اڑ تیس سال کا گزرا ہوگا کہ پیر صدر الدین کا نکاح اللہ بخش والہی بخش کی والدہ رنگ بھری سے مولوی نور الدین صاحب نے رو بروئے مظہر، قمر دین، اکبر علی شاہ پڑھا تھا اس وقت اللہ بخش سات آٹھ سال کا تھا قرآن شریف مولوی صاحب مذکور سے پڑھا کرتا تھا الہی بخش تخمیناً چار سال کا تھا۔ یہ ہر دو شخص اللہ بخش الہی بخش اس نکاح سے پہلے موجود تھے جب بدر الدین و قاسم علی کو اس شہادت کی ضرورت پیش آئی کہ یہ دونوں لڑکے قبل از نکاح موجود تھے اور مولوی صاحب مذکور سے انہوں نے تحریر حاصل کی تو شہادت کے دستخط میں نے کر دیئے میرے دستخط اس کاغذ پر موجود ہیں مظہر کو بھی حال معلوم ہے العبد مولوی غلام قادر۔

Fatawa Rizvia (Volume 18)

(13) Regarding the initial application of the plaintiffs in Tehsil Minchinabad, included in file number 4, it is reported that on 15 Shawwal 1892 AD, Pir Sadr-ud-Din, the father of the parties, passed away. A dispute arose among us four brothers regarding the distribution of our father's inheritance, leading to a lawsuit. According to the decision of the Extra Assistant, Montgomery District, dated February 3, 1893, mutation of properties under water and in the state of Bahawalpur was implemented in the names of Badr-ud-Din, Siraj-ud-Din, Allah Bakhsh, and Ilahi Bakhsh. In these state properties, possession based on payment of revenue (5/12) and cultivation rights for 5/12 shares is present on the spot. Therefore, the applicant requests that mutation for 5/12 share of Badr-ud-Din be granted in the name of Mazhar etc. December 29, 1898. Signed by Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh themselves, for completion referred to the Kanungo, and let the tenants be summoned via notice. December 29, 1898.

(14) Order on the reverse of the Khatauni slip included in file number 14. Today the file was presented. It was found that after submitting the application and despite the issuance of orders, the parties did not follow up. It is ordered that the case file be dismissed for non-prosecution. March 23, 1899.

(15) Application in the new settlement. Application for correction of settlement error, as per the decision of Sheikh Aziz-ud-Din, Collector of Montgomery District. Although in reality, since the time of my father's death, our possession as revenue payers has continued according to the aforementioned decision, due to a settlement error, the mutation was not recorded in government documents. Since a new settlement is now underway, the petitioner requests that the mutation be granted in our names according to the English decision and the revenue slip for a 5/12 share. A copy of the decision and the ownership slip is attached to the application. January 1, 1906. Petitioner Allah Bakhsh, son of Pir Sadr-ud-Din.

(16) Statement of Allah Bakhsh after the said application: stating his name as Allah Bakhsh son of Pir Sadr-ud-Din, caste Chishti, age 70 years. He stated that father Mazhar has died. He had four sons; Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din have passed away. After the death of Sadr-ud-Din, due to a settlement error, the inheritance mutation was implemented for Badr-ud-Din and Siraj-ud-Din, but no entry was made in the names of Mazhar and Ilahi Bakhsh. A case was filed in the British district whereby it was decided that a 5/12 share should be given to Mazhar and Ilahi Bakhsh, a copy of

which is included in the application. I request mutation for the 5/12 share. Allah Bakhsh, Deputy Superintendent, January 12, 1906.

(17) Application for the appointment of arbitrators included in file number 16, dated April 12, 1908. The entire case has been referred to arbitrators, and legal and customary objections have been waived. It is stated that if it is proven from the current record of the file that the plaintiffs are legitimate offspring of the late Pir Sadr-ud-Din, then I, the defendant, from the return of the property...

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

(13) तहसील मिंचिनाबाद में वादियों के प्रारंभिक आवेदन के संबंध में, जो मिसल नंबर 4 में शामिल है, यह सूचित किया जाता है कि 15 शव्वाल 1892 ई. को पक्षकारों के पिता पीर सदर-उद-दीन का निधन हो गया। पिता की विरासत के बंटवारे को लेकर हम चार भाइयों के बीच विवाद हुआ और मुकदमे की नौबत आ गई। 3 फरवरी 1893 ई. को एक्स्ट्रा असिस्टेंट, जिला मोंटगोमरी के फैसले के अनुसार, जल के अधीन और बहावलपुर रियासत की संपत्तियों का नामांतरण (दाखिल-खारिज) बदरुद्दीन, सिराजुद्दीन, अल्लाह बख्श और इलाही बख्श के नाम पर किया गया। रियासत की इन संपत्तियों में मालगुजारी की अदायगी (5/12) और काश्तकारी (खेती) के आधार पर 5/12 हिस्से का कब्जा मौके पर मौजूद है। अतः प्रार्थी का अनुरोध है कि बदरुद्दीन के हिस्से का 5/12 भाग मजहर आदि के नाम नामांतरण कर दिया जाए। 29 दिसंबर 1898 ई.। अल्लाह बख्श, इलाही बख्श द्वारा स्वयं हस्ताक्षरित, कानूनगो को निर्देश की पूर्ति के लिए, और सूचना पत्र के माध्यम से आसामियों (किरायेदारों) को बुलाया जाए। 29 दिसंबर 1898 ई.।

(14) मिसल नंबर 14 में शामिल खतौनी पर्चे की पीठ पर दिया गया आदेश। आज मिसल पेश हुई। यह पाया गया कि आवेदन देने के बाद और आदेश जारी होने के बावजूद पक्षकारों ने पैरवी नहीं की। आदेश दिया गया कि पैरवी न होने के कारण मुकदमा खारिज कर दिया जाए। 23 मार्च 1899 ई.।

(15) नए बंदोबस्त में आवेदन। बंदोबस्त की गलती के सुधार हेतु आवेदन, जिला मोंटगोमरी के कलेक्टर शेख अजीजुद्दीन के फैसले के अनुसार। यद्यपि वास्तव में पिता की मृत्यु के समय से ही उपर्युक्त फैसले के अनुसार मालगुजार के रूप में हमारा कब्जा चला आ रहा है, लेकिन बंदोबस्त की गलती के कारण सरकारी कागजातों में नामांतरण नहीं हुआ। चूंकि अब नया बंदोबस्त चल रहा है, इसलिए प्रार्थी का अनुरोध है कि अंग्रेजी फैसले और मालगुजारी पर्चे के अनुसार 5/12 हिस्से का नामांतरण हमारे नाम पर किया जाए। फैसले और स्वामित्व पर्चे की प्रति आवेदन के साथ संलग्न है। 1 जनवरी 1906 ई.। प्रार्थी अल्लाह बख्श पुत्र पीर सदर-उद-दीन।

(16) उक्त आवेदन के बाद अल्लाह बख्श का बयान: अपना नाम अल्लाह बख्श पुत्र पीर सदर-उद-दीन, जाति चिश्ती, उम्र 70 वर्ष बताकर बयान दिया कि पिता मजहर का देहांत हो चुका है। उनके चार पुत्र थे; बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन का देहांत हो चुका है। सदर-उद-दीन की मृत्यु के बाद बंदोबस्त की गलती से बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन के नाम पर विरासत का नामांतरण होकर अमल में

आ गया, लेकिन मजहर और इलाही बख्श के नाम प्रविष्टि नहीं हुई। ब्रिटिश जिले में मुकदमा दायर हुआ जिसमें यह तय पाया गया कि 5/12 हिस्सा मजहर और इलाही बख्श को दिया जाए, जिसकी प्रति आवेदन में शामिल है। मैं चाहता हूँ कि 5/12 हिस्से पर नामांतरण कर दिया जाए। अल्लाह बख्श, डिप्टी सुपरिटेंडेंट, 12 जनवरी 1906 ई.।

(17) मिसल नंबर 16 में शामिल सालिसों (मध्यस्थों) की नियुक्ति का आवेदन, दिनांक 12 अप्रैल 1908 ई.। पूरा मामला सालिसों को सौंप दिया गया है और कानूनी तथा प्रथागत आपत्तियां छोड़ दी गई हैं। यह लिखा जाता है कि यदि मिसल की वर्तमान कार्यवाही से यह सिद्ध हो जाए कि वादी दिवंगत पीर सदर-उद-दीन की वैध संतान हैं, तो मुझ प्रतिवादी को संपत्ति की वापसी से...

पृष्ठ 422 का 738

(۱۳) درباره درخواست ابتدائی مدعیان در تحصیل منچن آباد مشمول مسل نبری ۴ گزارش ہے کہ ۱۵/شوال ۱۸۹۲ء میں پیر صدر الدین پدر فریقین کا انتقال ہو گیا ہم چہار بردران کا بابت تقسیم ترکہ پدر تنازع ہو کر نالش کی نوبت پہنچی جو بتاریخ ۳/فروری ۱۸۹۳ء فیصلہ اکسٹر اسسٹنٹ ضلع منٹگمری داخل خارج حسب ذیل املاک آنروئے آب و ریاست بہاولپور بدرالدین و سراج الدین اللہ بخش والی بخش ہو کر عملدر آمد ہوا ان املاک ریاست ہذا میں قبضہ ادائے مالگزاری (۱۲/۵) و کاشت پر داشت ۱۲/۵ حصہ موقع پر موجود ہے لہذا عارض کو ۱۲/۵ بلاڈہ بدرالدین بنام مظہر ان داخل خارج فرمایا جائے ۲۹ دسمبر ۱۸۹۸ء اللہ بخش والی بخش بقلم خود، بمرا د تکمیل حوالہ قانون گو ہو اور بذریعہ پروانہ اسامیاں طلب کی جائیں، ۲۹ دسمبر ۱۸۹۸ء۔

(۱۴) حکم ظہری پرچہ کھتونی مشمولہ مسل نبری ۱۴۔ آج مسل پیش ہوئی۔ پایا گیا کہ فریقین نے بعد دینے درخواست باوصف اجرائے احکامات کے پیروی نہیں کی حکم ہوا کہ مسل مقدمہ بعد پیروی خارج ہو ۲۳/مارچ ۱۸۹۹ء۔

(۱۵) درخواست در بند و بست جدید ۔ درخواست غلطی بندوبست، بموجب فیصلہ شیخ عزیز الدین کلکٹر ضلع منٹگمری، اگرچہ حقیقت پرازوقت وفات پدرم قبضہ مالگزار بموجب فیصلہ مذکور الصدر ہمارا چلا آتا ہے بموجہ غلطی بندوبست داخل خارج کاغذات سرکاری نہ ہوا چونکہ اب دوران بندوبست ہے لہذا مستدعی کہ داخل خارج ہمارے نام بموجب فیصلہ انگریزی و پرچہ مالگزاری ۱۲/۵ حصہ فرمایا جائے۔ نقل فیصلہ و پرچہ ملکیت شامل درخواست ہے ، یکم جنوری ۱۹۰۶ء مستدعی اللہ بخش ولد پیر صدرالدین۔

(۱۶) بیان اللہ بخش بعد در خواست مذکور نام اپنا اللہ بخش ولد پیر صدر الدین ذات چشتی عمرو (۷۰) سال بتا کر بیان کیا والد مظہر فوت ہو چکا ہے اس کے چار پسر تھے بدر الدین سراج الدین فوت ہو چکے ہیں غلطی بندوبست سے بعد فوت صدر الدین کے بدر الدین سراج الدین کا داخل خارج وراثت ہو کر عملدر آمد ہو گیا اور مظہر والی بخش کے نام اندراج نہ ہوا ضلع انگریزی میں مقدمہ دائر ہوا جس سے یہ قرار پایا کہ ۱۲/۵ حصہ مظہر والی بخش کے لئے جائیں جس کی نقل شامل درخواست ہے چاہتا ہوں ۱۲/۵ حصہ پر داخلخارج فرمایا جائے۔ اللہ بخش ڈپٹی سپرنٹنڈنٹ ۱۲ جنوری ۱۹۰۶ء

(۱۷) درخواست تقرر ثالثان مشمولہ مسل ۱۶ مورجوعہ ۱۲/اپریل ۱۹۰۸ء۔ کل مقدمہ سپرد ثالثان کر کے اعتراضات قانونی وروا جی چھوڑ دیئے گئے ہیں لکھ دیتے ہیں کہ اگر موجودہ روئداد مسل سے مدعیان کا اولاد صحیح النسب ہونا پیر صدر الدین موصو ف سے ثابت ہو جائے تو مجھ مدعا علیہ کو واپسی جائداد سے

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

There will be no denial; if their lineage is not established according to Shari'ah, then they will have no connection to the inheritance. On the condition of being legitimate offspring, the fatwa of the arbitrators will be final and we will have no objection. June 18, 1908, at Sadiqpur in the presence of Revenue Officer Maulvi Abdul Malik. Servant Bakhsh, claimant, written by himself; Servant Ilahi Bakhsh, claimant, written by himself; Servant Ahmed Shah, defendant, written by himself. It was written that all the Maulvi sahibs should gather in the village of Chak Bhoganwala and issue a fatwa according to the proceedings of the case. The issues for investigation and debate are whether the claimants are the legitimate children of Pir Sadruddin or not. Second, what is the legal (Shari'i) effect of the certified land record of Montgomery District? The decision will be based on the majority opinion of the arbitrators. The fatwa should be submitted within four days. June 18, 1908. Signature of Revenue Officer.

(18) Fatwa of Maulvi Abdul Rahim and others, included in case file number 16. The claimants presented a settlement deed from the side of their father and uncles against the defendants, in which it is explicitly written that the claimants are the sons of Pir Sadruddin. Furthermore, it is proven by reliable testimony that the ancestor Pir Sadruddin used to accept the claimants as his sons. Badruddin and Sirajuddin also caused it to be written in the Tehsil office, designating the claimants as the sons of their brother Pir Sadruddin, stating that indeed, according to the contents of the settlement deed, ownership should be implemented in the state as well. In the area of Anro De Ab as well, Sirajuddin and Badruddin had the claimants listed as their brothers before the Patwari. Common customs of the Chishti tribes and the genealogical tree written in Montgomery District list the claimants as the children and heirs of Pir Sadruddin, and on this, the seals of Pir Sadruddin and some witnesses regarding the proof of lineage are present. The testimony of the defendants consists of denial, and testimony of denial is not acceptable. Therefore, due to the acknowledgment of Pir Sadruddin regarding the parentage of the claimants and the admission of Badruddin and Sirajuddin regarding the brotherhood of the claimants, the Shari'i fatwa is that the lineage of the claimants from Pir Sadruddin is established.

Arabic Transcription	**Urdu Translation**
If a single heir acknowledges an heir, such as one who leaves a son	When one heir acknowledges another person as an heir, such as when the son of the deceased

Arabic Transcription

and he acknowledges a brother, his lineage is not established according to the two Shaikhs (Abu Hanifa and Muhammad), and Abu Yusuf said it is established and Al-Karkhi adopted it, because since it was accepted in inheritance, it is accepted in lineage. And if there were more than one, for example, two men...

Urdu Translation

acknowledges someone as his brother, then according to the Two Sheikhs (may Allah Almighty have mercy on them), the lineage of the brother will not be established. However, Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) stated that this lineage will be established, and Imam Karkhi has adopted this view, because when being an heir is established by the acknowledgment of one person, then his statement regarding lineage will also be accepted. And...

कोई इनकार नहीं होगा; यदि उनका वंश शरीयत के अनुसार सिद्ध नहीं होता है, तो उनका विरासत से कोई संबंध नहीं होगा। वैध संतान होने की स्थिति में मध्यस्थों का फतवा अंतिम होगा और हमें कोई आपत्ति नहीं होगी। 18 जून, 1908, सादिकपुर में राजस्व अधिकारी मौलवी अब्दुल मलिक के समक्ष। सेवक बख्श, वादी, स्वयं लिखित; सेवक इलाही बख्श, वादी, स्वयं लिखित; सेवक अहमद शाह, प्रतिवादी, स्वयं लिखित। यह लिखा गया था कि सभी मौलवी साहिबों को चक भोगनवाला गाँव में इकट्ठा होना चाहिए और मामले की कार्यवाही के अनुसार फतवा देना चाहिए। जांच और बहस के मुद्दे यह हैं कि क्या वादी पीर सदरुद्दीन की वैध संतान हैं या नहीं। दूसरा, मोंटगोमरी जिले के प्रमाणित भूमि रिकॉर्ड का शरीयत के अनुसार क्या प्रभाव है? निर्णय मध्यस्थों के बहुमत की राय पर आधारित होगा। फतवा चार दिनों के भीतर जमा किया जाना चाहिए। 18 जून, 1908। राजस्व अधिकारी के हस्ताक्षर।

(18) मौलवी अब्दुल रहीम और अन्य का फतवा, केस फाइल संख्या 16 में शामिल। वादियों ने प्रतिवादियों के विरुद्ध अपने पिता और चाचाओं की ओर से एक समझौता विलेख प्रस्तुत किया, जिसमें स्पष्ट रूप से लिखा है कि वादी पीर सदरुद्दीन के पुत्र हैं। इसके अतिरिक्त, विश्वसनीय गवाही से सिद्ध होता है कि पूर्वज पीर सदरुद्दीन वादियों को अपना पुत्र स्वीकार करते थे। बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन ने तहसील कार्यालय में भी वादियों को अपने भाई पीर सदरुद्दीन के पुत्र के रूप में दर्ज कराया और लिखवाया कि वास्तव में समझौता विलेख की विषय-वस्तु के अनुसार रियासत में भी स्वामित्व का कार्यान्वयन होना चाहिए। अनरो दे आब के क्षेत्र में भी सिराजुद्दीन और बदरुद्दीन ने पटवारी के सामने वादियों को अपना भाई लिखवाया है। चिश्ती कबीलों के सामान्य रीति-रिवाज और मोंटगोमरी जिले में लिखे गए वंशावली वृक्ष में वादियों को पीर सदरुद्दीन की संतान और उत्तराधिकारी के रूप में दर्ज किया गया है, और इस पर पीर सदरुद्दीन और वंश के प्रमाण के संबंध में कुछ गवाहों की मुहरें मौजूद हैं। प्रतिवादियों की गवाही इनकार पर आधारित है, और इनकार की गवाही स्वीकार्य नहीं होती। अत; वादियों के पितृत्व के संबंध में पीर सदरुद्दीन की स्वीकृति और वादियों के भाईचारे के संबंध में बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन की स्वीकारोक्ति के कारण, शरई फतवा यह है कि पीर सदरुद्दीन से वादियों का वंश सिद्ध है।

अरबी पाठ का अनुवाद

जब एक उत्तराधिकारी दूसरे उत्तराधिकारी को स्वीकार करता है, जैसे कि वह जो एक बेटा छोड़ता है और वह एक भाई को स्वीकार करता है, तो उसके वंश की पुष्टि उन दोनों (शेखैन) के अनुसार नहीं होती है, और अबू यूसुफ ने कहा कि यह सिद्ध होता है, और इसी को अल-करखी ने अपनाया है, क्योंकि जब इसे विरासत में स्वीकार किया जाता है, तो इसे वंश में भी स्वीकार किया जाता है। और यदि वे एक से अधिक हों, जैसे कि दो पुरुष हों...

पृष्ठ 423 of 738

उर्दू पाठ का हिंदी अनुवाद

जब एक उत्तराधिकारी दूसरे के उत्तराधिकारी होने का स्वीकार करे, जैसे कि मृतक का बेटा अपने भाई का स्वीकार करे, तो शेखैन रहमतुल्लाहि अलैहि के निकट भाई का वंश सिद्ध नहीं होगा और इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाहि अलैहि ने फरमाया कि यह वंश सिद्ध हो जाएगा और इमाम करखी ने इसी को अपनाया है क्योंकि जब एक के स्वीकार से उत्तराधिकारी होना सिद्ध हो जाता है तो वंश में उसकी बात स्वीकार की जाएगी और...

کچھ انکار نہ ہوگا اگر ان کا نسب شرعاً ثابت نہ ہو تو پھر ان کا میراث سے کچھ تعلق نہ ہوگا اور بشرطِ اولاد صحیح النسب ہونے کے فتوائے ثالثان ناطق ہوگا اور ہمیں کچھ عذر نہ ہوگا، ۱۸ جون ۱۹۰۸ء، بمقام صادق پور روبرو افسر صاحب مال مولوی عبد المالک۔ العبد بخش مدعی بقلم خود، العبد الہی بخش مدعی بقلم خود، العبد احمد شاہ مدعاعلیہ بقلم خود۔ تحریر ہوا کہ مولوی صاحبان تمام موضع چک بھوگانوالہ میں جمع ہو کر بموجب روانداد مسل کے فتویٰ دیں۔ امور تنقیح بحث طلب یہ ہیں کہ آیا مدعیان پیر صدر الدین کی اولاد صحیح النسب ہے یا نہیں۔ دوسرا اراضی نامہ مصدقہ ضلع منٹگمری کا شرعاً کیا اثر ہے۔ فیصلہ کثرت رائے ثالثان پر کیا جائے گا فتویٰ چار یوم کے اندر داخل ہو، ۱۸ جون ۱۹۰۸ء دستخط افسر مال۔

(۱۸) فتویٰ مولوی عبد الرحیم وغیرہ مشمولہ مسل نمبر ۱۶۔ مدعیان نے ایک صلحنامہ از جانب والد و چچا مدعاعلیہا پیش کیا جس میں صریح لکھا ہے کہ مدعیان پیر صدر الدین کے بیٹے ہیں۔ علاوہ بریں معتبر شہادت سے ثابت ہے کہ پیر صدر الدین مورث مدعیان کو اپنا بیٹا تسلیم کرتا تھا بدر الدین و سراج الدین نے تحصیل میں بھی مدعیان کو اپنے بھائی پیر صدر الدین کے بیٹے قرار دے کر لکھوایا ہے کہ بیشک حسب مضمون صلحنامہ ریاست میں بھی ملکیت کا عملدرآمد ہونا چاہئے۔ علاقہ آنرو دے آب میں بھی پٹواری کے سامنے سراج الدین و بدر الدین نے مدعیان کو اپنے بھائی لکھوائے ہیں۔ رواجِ عام اقوام چشتی اور شجرہ نسب جو ضلع منٹگمری میں لکھا ہے مدعیان پیر صدر الدین کی اولاد اور وارث لکھے ہیں اور اس پر پیر صدر الدین اور بعض شاہدان نفی نسب کے ثبوت نسب پر مہریں موجود ہیں شہادت مدعاعلیہا نفی پر مشتمل ہیں اور شہادت نفی مقبول نہیں

ہوتے۔ پس بوجہ اقرارِ پیر صدر الدین بولدیت مدعیان اور تسلیم بدر الدین و سراج الدین اخوت مدعیان کو فتویٰ شرعی یہ ہے کہ مدعیان کا نسب پیر صدر الدین سے ثابت ہے۔

عربی متن	اردو ترجمہ
اذا اقر وارث واحد بوارث كمن ترك ابنا فاقر باخ لا يثبت نسبه عندهما و قال ابو يوسف يثبت و به اخذ الكرخى لانه لما قبل فى الميراث قبل فى النسب وان كان اكثر من واحد بان كان رجلين	جب ایک وارث دوسرے کے وارث ہونے کا اقرار کرے جیسا کہ میت کا بیٹا اپنے بھائی کا اقرار کرے تو شیخین رحمہما اللہ تعالیٰ کے نزدیک بھائی کا نسب ثابت نہ ہوگا اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا یہ نسب ثابت ہوجائے گا اور امام کرخی نے اسی کو اختیار کیا ہے کیونکہ ایک کے اقرار سے جب وارث ہونا ثابت ہوجاتا ہے تو نسب میں اس کا قول تسلیم کیا جائے گا اور

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

[Boxed Section] (Arabic): اور جلا وامرأتين فصاعدا يثبت النسب باقرار هم بالاجماع لكمال النصاب و يستحق حظه من نصيب المقر اه حوى ١٢ قرة العيون۔ (Urdu Translation): If more than one heir, for example, two men or one man and two women, acknowledge someone as an heir, then through this acknowledgement, lineage (nasab) is established by consensus because the quorum (nisab) for testimony is complete. Moreover, the person acknowledged will also share in the portion of those who acknowledged him. - Reference: Hawi, 12, Qurrat al-Uyun (t).

From the writing of Maulvi Nuruddin Sahib, the marriage officiant (Nikah Khwan), it is proven that at the time of the second marriage, the claimants were present. In another writing, it is stated that before the famous marriage, Pir Sadruddin's secret marriage took place with the mother of the claimants. A secret marriage that occurs in the presence of witnesses becomes public/declared. According to Sharia, it is valid and effective. When the father acknowledged, "This is my son, and his mother is free (not a slave)," then this acknowledgement of sonship is valid upon the woman being married to him. - Durr al-Mukhtar, Tahtawi, Qunyah 12 Noor al-Hidayah. Servant Abdur Rahim, First Teacher of Arabic, Khanqah Maharan Sharif, Allah Bakhsh Chak Nadir Shahi, the humblest of servants Jamal-ud-din, in his own handwriting.

(19) Fatwa of Maulvi Ata Muhammad included in file number 16. A review of the file reveals that the claimants presented three points regarding the establishment of lineage and inheritance: first, testimony; second, the acknowledgement of Pir Sadruddin via a copy of general custom which proves that the existing offspring of Sadruddin from Rang Bhari will be heirs. On this general custom is also the seal of Sadruddin. Although the names Allah Bakhsh and Wali Bakhsh are not in it, apparently there are no other offspring of Rang Bhari and Sadruddin besides these two, hence by necessity, they will be considered as such. Third, a settlement deed (Sulahnama) in which there is an explicit acknowledgement from Badruddin, but an acknowledgement from Sirajuddin is not proven as Sirajuddin was not present at the time. Similarly, no acknowledgement from Sirajuddin is proven anywhere else in the case file. When the Tehsildar of Minchinabad addressed him, asking if he had any objection to this addition (izadi), Sirajuddin stated he had no objection. This proves the acceptance of the settlement deed regarding the property, not regarding the proof of lineage, as is evident from the Tehsildar's inquiry and the response. However, this humble one has an objection to each of these three points regarding the proof of lineage. The first point is testimony. The pillar of testimony in Sharia is

the word "Ashhadu" (I bear witness) or its equivalent, such as "Gawahi mideham" (I give testimony). - Durr al-Mukhtar.

---

1 Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Iqrar, Bab Iqrar al-Maridh, Mustafa al-Babi Egypt, 2/149. Page 424 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 18

[बॉक्स वाला हिस्सा] (अरबी): اور جلا وامرأتين فصاعدا يثبت النسب باقرار هم بالاجماع لكمال النصاب و يستحق حظه من نصيب المقر اه حوى ١٢ قرة العيون۔ (उर्दू अनुवाद): यदि एक से अधिक उत्तराधिकारी, उदाहरण के लिए दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं किसी को उत्तराधिकारी के रूप में स्वीकार करते हैं, तो इस स्वीकारोक्ति (इकरार) से सर्वसम्मति (इजमा) के साथ वंश (नसब) सिद्ध हो जाएगा, क्योंकि गवाही का कोरम (नसाब) पूरा है। इसके अलावा, स्वीकार करने वाले के हिस्से में यह व्यक्ति भी शरीक होगा। - हवाला: हावी, 12, कुर्रतुल उयून (त)।

निकाह पढ़ाने वाले मौलवी नूरुद्दीन साहब के लेखन से सिद्ध होता है कि दूसरे निकाह के समय दावेदार उपस्थित थे। एक अन्य लेख में कहा गया है कि प्रसिद्ध निकाह से पहले, दावेदारों की माँ के साथ पीर सदरुद्दीन का गुप्त निकाह हुआ था। वह गुप्त निकाह जो गवाहों के सामने हो, घोषित माना जाता है और शरीयत के अनुसार वैध और प्रभावी है। जब पिता ने स्वीकार किया कि "यह मेरा बेटा है और इसकी माँ स्वतंत्र (आज़ाद) है", तो पत्नी के निकाह में होने के आधार पर यह पितृत्व की स्वीकारोक्ति वैध होगी। - दुर्रे मुख्तार, तहतावी, कुनिया 12, नूरुल हिदाया। दास अब्दुल रहीम, प्रथम अरबी शिक्षक, खानकाह महरान शरीफ़, अल्लाह बख्श चक नादिर शाही, दासों में सबसे तुच्छ जमालुद्दीन, स्वयं के कलम से।

(19) फ़ाइल संख्या 16 में शामिल मौलवी अता मोहम्मद का फ़तवा। फ़ाइल के अवलोकन से स्पष्ट है कि दावेदारों ने वंश और उत्तराधिकार की सिद्धि के संबंध में तीन बातें प्रस्तुत की हैं: पहली, गवाही; दूसरी, सामान्य प्रथा की प्रति के माध्यम से पीर सदरुद्दीन की स्वीकारोक्ति, जिससे सिद्ध होता है कि रंग भरी से सदरुद्दीन की वर्तमान संतानें वारिस होंगी। इस सामान्य प्रथा पर सदरुद्दीन की मुहर भी है। यद्यपि इसमें अल्लाह बख्श और वली बख्श के नाम नहीं हैं, लेकिन ज़ाहिर तौर पर रंग भरी और सदरुद्दीन की इन दोनों के अलावा कोई और संतान नहीं है, इसलिए अनिवार्य रूप से इन्हें ही माना जाएगा। तीसरा, सुलहनामा जिसमें बदरुद्दीन की ओर से स्पष्ट स्वीकारोक्ति है, लेकिन सिराजुद्दीन की ओर से कोई स्वीकारोक्ति सिद्ध नहीं होती क्योंकि सिराजुद्दीन उस समय मौके पर नहीं था। इसी तरह मामले की फ़ाइल में कहीं और से भी सिराजुद्दीन की स्वीकारोक्ति सिद्ध नहीं होती। जब मिन्चिनाबाद के तहसीलदार ने उनसे पूछा कि क्या आपको इस बढ़ोतरी (इज़ादी) पर कोई आपत्ति है, तो सिराजुद्दीन ने बयान दिया कि कोई आपत्ति नहीं है। इससे सुलहनामा की स्वीकृति संपत्ति के अधिकार में सिद्ध होती है, न कि वंश की सिद्धि के अधिकार में, जैसा कि तहसीलदार के प्रश्न और उत्तर से

स्पष्ट है। लेकिन इस तुच्छ (अहकर) को वंश की सिद्धि के संबंध में इन तीनों बातों में से प्रत्येक पर आपत्ति है। पहली बात गवाही है। शरीयत में गवाही का स्तंभ "अशहदु" (मैं गवाही देता हूँ) शब्द या उसके समान अर्थ वाला शब्द है, जैसे "गवाही मी-देहम" है। - दुर्रे मुख्तार।

---

1 कुर्रतुल उयूनुल अख़यार, किताबुल इकरार, बाब इकरारुल मरीज़, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 2/149. पेज 424 का 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[باکس والا حصہ] (عربی): اور جلا وامرأتین فصاعدا یثبت النسب باقرار ھم بالاجماع لکمال النصاب و یستحق حظہ من نصیب المقر اہ حوی ۱۲ قرۃ العیون۔ (اردو): ایک سے زائد ورثاء مثلاً دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں کسی کے وارث ہونے کا اقرار کریں تو اس اقرار سے نسب بالاجماع ثابت ہو جائے گا کیونکہ شہادت کا نصاب کامل ہے اور اقرار کرنے والوں کے حصہ میں یہ بھی شریک ہوگا اھ ۱۲ حوی ۱۲ حموی قرۃ العیون (ت)

مولوی نور الدین صاحب نکاح خوان کی تحریر سے ثابت ہوتا ہے کہ بوقت نکاح ثانی مدعیان موجود تھے اور دوسری تحریر میں ہے کہ نکاح مشہور سے پہلے پیر صدر الدین کا نکاح مختفی والدہ مدعیان کے ساتھ ظاہر نکاح مخفی جو رو بروئے گواہان کے ہو معلن ہو جاتا ہے اور شرعاً جائز نافذ ہے باپ نے جب اقرار کیا کہ یہ میرا بیٹا ہے اور ماں اس کی آزاد ہے تو یہ اقرار فرزندی اقرار ہو گا اس عورت کے منکوحہ ہونے پر۔ در مختار، طحطاوی، قنیہ ۱۲ نور الہدایہ العبد عبد الرحیم اول مدرس عربی خانقاہ مہاران شریف، اللہ بخش چک نادرشاہی، احقر العباد جمال الدین بقلم خود۔

(۱۹) فتوئ مولوی عطا محمد مشمولہ مسل نمبر ۱۶۔ ملاحظہ مسل سے ظاہر کہ مدعیان نے بابت اثبات نسب و وراثت تین امر پیش کئے ، ایک شہادت، دوسرا اقرار پیر صدر الدین بذریعہ نقل رواج عام جس سے ثابت ہوتا ہے کہ اولاد موجودہ صدر الدین از رنگ بھری وارث ہوں گے اس رواج عام پر مہر صدر الدین بھی ہے گو اس میں نام اللہ بخش والی بخش نہیں لیکن اولاد بحسب الظاہر رنگ بھری و صدر الدین بغیر ان دونوں کے اور کوئی نہیں لہذا ضرورۃً یہی تصور کئے جائیں گے، تیسرا صلحنامہ جس میں بدر الدین کی طرف سے اقرار صریح ہے لیکن اقرار سراج الدین

نہیں ثابت ہوتا کہ سراج الدین موقع پر نہ تھا۔ ایسا ہی کسی اور جگہ مسل مقدمہ سے اقرار سراج الدین ثابت نہیں جس وقت تحصیلدار منچن آباد نے مخاطب ہو کر فرمایا تم کو اس ایزادی میں کوئی عذر ہے تو سراج الدین نے بیان کیا کہ کوئی عذر نہیں، اس سے تسلیم صلحنامہ بحق جائداد ثابت ہوتا ہے نہ بحق ثبوت نسب جیسا کہ استفہام تحصیلدار و جواب سے ظاہر ہوتا ہے۔ لیکن احقر کو بہ نسبت ہر ایک امر ان تینوں میں سے بحق ثبوت نسب اعتراض ہے۔ امر اول شہادت۔ رکن شہادت شرع شریف میں لفظ اشہد یا اس کا ہم معنی چنانچہ گواہی مید ہم ہے۔ در مختار:

---

1 قرة عیون الاخیار کتاب الاقرار باب اقرار المریض مصطفی البابی مصر ۲/ ۱۴۹ Page 424 of 738

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

Its pillar (rukn) is the word 'Ash-hadu' (I bear witness) and nothing else, because it includes the meaning of witnessing, taking an oath, and reporting the present state. It is as if the witness says: 'I swear by Allah that I have become aware of this and I am reporting it.' Since these meanings are absent in any other word, this specific word for testimony is determined. [1]

The pillar of testimony is the word of testimony; no other word is a pillar because this word contains the meanings of observation, oath, and report of the present state. It is as if the witness said, 'I swear that I have informed myself of this incident and I am reporting it,' whereas these meanings are not found in any other word, therefore this very word of testimony will be determined. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar: | And it is not devoid of the meaning of worship, as no other word has been transmitted from the Legislator (Shari') in this regard. [2] | And testimony is not devoid of worship, while no other word has been reported from the Legislator in this phrase. (T) | |---|---|

Tanwir al-Absar: | In all cases, the word 'Ash-hadu' in the present tense (mudari') is mandatory by consensus for acceptance, and the uprightness ('adalah) of the witnesses is necessary based on its obligation. [3] | In all testimonies, the word 'Ash-hadu' in the present tense is mandatory by consensus for acceptance, and the uprightness of the witnesses is necessary due to the basis of obligation. (T) | |---|---|

In Qurrat al-'Uyun it is mentioned: | To the extent that if he said 'I know' or 'I am certain,' his testimony would not be accepted, because the [legal] texts speak with the word 'Ash-hadu,' so no other word can take its place. [4] | Even if the witness said "I know" or "I am certain," it would not be accepted because all the texts state the word of testimony, and no other word will take its place. (T) | |---|---|

Maulvi Ishaq Dehlvi's claim that saying 'Ash-hadu' is unnecessary is contrary to the texts of the jurists and what has been narrated, and that's it.

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/90 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/370 [3] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/91 [4] Qurrat 'Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Mustafa al-Babi, Egypt, 1/56

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इसका रुकन (स्तंभ) 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) शब्द है और कोई दूसरा नहीं, क्योंकि इसमें गवाही, शपथ और वर्तमान स्थिति की जानकारी के अर्थ निहित हैं। यह ऐसा है जैसे गवाह कह रहा हो: 'मैं अल्लाह की कसम खाता हूँ कि मुझे इसकी जानकारी हुई है और मैं इसकी खबर दे रहा हूँ।' चूंकि ये अर्थ किसी और शब्द में मौजूद नहीं हैं, इसलिए यही शब्द गवाही के लिए निर्धारित है। [1]

गवाही का रुकन गवाही का शब्द है, कोई दूसरा शब्द रुकन नहीं है क्योंकि यह शब्द अवलोकन, शपथ और वर्तमान स्थिति की रिपोर्ट के अर्थों को समेटे हुए है। यह ऐसा है जैसे गवाह ने कहा हो, 'मैं कसम खाता हूँ कि मैंने इस घटना की जानकारी प्राप्त की है और मैं इसकी रिपोर्ट कर रहा हूँ,' जबकि ये अर्थ किसी अन्य शब्द में नहीं पाए जाते हैं, इसलिए गवाही का यही शब्द निर्धारित होगा। (त)

रद्दुल मुहतार में है: | और यह इबादत (उपासना) के अर्थ से खाली नहीं है, क्योंकि शरीअत देने वाले (शारीअ) की ओर से इसके अलावा कोई और शब्द वर्णित नहीं हुआ है। [2] | और गवाही इबादत से खाली नहीं है, जबकि शरीअत देने वाले की ओर से इस वाक्यांश में कोई दूसरा शब्द वर्णित नहीं हुआ है। (त) | |---|---|

तन्वीरुल अबसार: | सभी मामलों में, 'अशहदु' शब्द वर्तमान काल (मुज़ारे) में सर्वसम्मति (इज्मा) के साथ स्वीकृति के लिए अनिवार्य है, और इसके अनिवार्य होने के कारण गवाहों की 'अदालत' (विश्वसनीयता) आवश्यक है। [3] | सभी गवाहियों में 'अशहदु' शब्द वर्तमान काल में सर्वसम्मति से स्वीकृति के लिए अनिवार्य है, और गवाहों की विश्वसनीयता इसके अनिवार्य होने के आधार पर आवश्यक है। (त) | |---|---|

कुर्रतुल उयून में है: | यहाँ तक कि अगर उसने कहा 'मैं जानता हूँ' या 'मुझे यकीन है', तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, क्योंकि कानूनी ग्रंथ (नसूस) गवाही के शब्द (अशहदु) के साथ स्पष्ट हैं, इसलिए कोई दूसरा शब्द उसकी जगह नहीं ले सकता। [4] | यहाँ तक कि यदि गवाह ने "मैं जानता हूँ" या "मुझे यकीन है" कहा, तो इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि सभी ग्रंथ गवाही के शब्द को व्यक्त करते हैं, और कोई दूसरा शब्द उसका स्थान नहीं लेगा। (त) | |---|---|

मौलवी इसहाक देहलवी का 'अशहदु' कहना गैर-जरूरी बताना फ़ुक़हा (धर्मशास्त्रियों) के ग्रंथों और रिवायतों के खिलाफ है, और बस।

[1] दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुश शहादात, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/90 [2] रद्दुल मुहतार, किताबुश शहादात, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/370 [3] दुर्र-ए-मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुश शहादात, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/91 [4] कुर्रत उयून अल-अख्यार, किताबुश शहादात, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, 1/56

رکنها لفظ اشهد لا غیر لتضمنہ معنی مشاہدۃ وقسم واخبار للحال فکانہ یقول اقسم باللہ لقد اطلعت علی ذلک وان اخبربہ وھذہ المعانی مفقودۃ فی غیرہ فتعین۔[1]

شہادت کا رکن لفظ شہادت ہے دوسرا کوئی لفظ رکن نہیں کیونکہ یہ لفظ مشاہدہ کے معنی اور قسم اور حال کی خبر کو متضمن ہے گویا کہ گواہ نے یوں کہا کہ میں قسم کھاتا ہوں کہ میں نے اس واقعہ پر اطلاع پائی میں اس کی خبر دیتا ہوں کہ جبکہ یہ معانی کسی دوسرے لفظ میں نہیں پائے جاتے لہذا یہی لفظ شہادت متعین ہوگا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: | ولا یخلو عن معنی لتعبد اذلم ینقل غیرہ۔[2] | اور شہادت عبادت سے خالی نہیں جبکہ شارع کی طرف سے دوسرا کوئی لفظ اس عبارت میں منقول نہیں ہوا (ت) | |---|---|

تنویرالابصار: | لزم في الكل لفظ اشهد بلفظ المضارع بالاجماع لقبولها والعدالة لوجوبہ۔[3] | تمام گواہیوں میں اشہد کا لفظ مضارع بالاجماع لازم ہے قبولیت کے لئے اور گواہوں کی عدالت وجوب کی بناء پر ضروری ہے (ت) | |---|---|

قرۃ العیون میں ہے: | حتی لو قال اعلم او اتیقن لا تقبل شہادتہ لان النصوص ناطقۃ بلفظ الشہادۃ فلا یقوم غیرہا مقامہا۔[4] | حتی کہ اگر گواہ نے "میں جانتا ہوں" یا "یقین رکھتا ہوں" کہہ دیا تو قبول نہ ہوگا کیونکہ تمام نصوص لفظ الشہادۃ کو بیان کر رہی ہیں اس کی جگہ دوسرا لفظ قائم مقام نہ بنے گا (ت) | |---|---|

مولوی اسحق دہلوی کا غیر ضروری کہنا اشہد کو مخالف نصوص فقہاء و ماثور ہے اور بس۔

[1] درمختار کتاب الشهادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰ [2] ردالمحتار کتاب الشهادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۷۰ [3] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الشهادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ [4] قرة عیون الاخیار کتاب الشهادات مصطفی البابی مصر ۱/ ۵۶

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is evident that the word 'Ashhadu' (I bear witness) or its equivalent is nowhere to be found in the testimonies recorded in the case file. Therefore, accepting these testimonies is shariah-wise impermissible. The second matter, regarding Sadruddin's confession along with the citation of general custom, the objection is that the matters recorded in royal offices, registers, and proceedings are only valid evidence when they remain in the hands of the officials or custodians of the archives. If they fall into the hands of the parties involved in the lawsuit or a stranger, they are no longer valid evidence. Shami Vol 4, p. 321:

[Arabic quote]: "The judge's register is usually not forged when it is kept with trustworthy people, unlike when it is in the hands of the opponent."

Urdu Translation: "A judge's register is usually safe from forgery when it is kept with trustworthy custodians, unlike when it is in the hands of the opposing party. (T)"

Since the copy of general custom reached through the plaintiffs and the original register was not examined, it will not be a shariah-based proof. The third matter in the settlement deed is that only Badruddin's acknowledgment of lineage is proven; Sirajuddin's acknowledgment of lineage is not proven from anywhere. Therefore, the acknowledgment by one person, Badruddin, in the presence of Sirajuddin, cannot establish lineage. Tanwir al-Absar:

[Arabic quote]: "If a man acknowledges a lineage that imposes a burden on someone else, the acknowledgment is not valid. If someone's father dies and he acknowledges a brother, that brother will share in the inheritance, but lineage from the father will not be established [by his acknowledgment alone][2] (Summarized)."

Urdu Translation: "If a person acknowledges the lineage of someone which affects another's share, then this acknowledgment will not be considered correct. If someone's father died and he acknowledges a brother, this brother will be a partner in the inheritance with him, but from this one person's acknowledgment, the lineage from the father will not be proven (Summarized). (T)"

The objective of the Molvi sahibs is not proven from the text of Qurat-ul-Uyun. The purpose of the mentioned text is to describe a case where the acknowledging heir is the sole heir, such that there is no other heir with him. If there is another heir, then lineage cannot be established by the acknowledgment of a single person according

to the narration of Imam Abu Yusuf. Observe before this line from Qurat-ul-Uyun itself:

[Arabic quote]: "It is said in al-Bada'i: 'If the heirs were many...'"

Urdu Translation: "In Bada'i it is said that if there are many heirs, then by one [person]..."

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/309. [2] Dur al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Iqrar, Bab Iqrar al-Marid, Matba Mujtabai Delhi, 2/138.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

यह स्पष्ट है कि मामले की फाइल में दर्ज गवाहियों में 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) शब्द या इसके समकक्ष का कहीं नामोनिशान नहीं है। इसलिए, इन गवाहियों को स्वीकार करना शरीयत के अनुसार नाजायज है। दूसरा मामला, सद्रुद्दीन के इकबालिया बयान और आम रिवाज के उद्धरण के साथ, आपत्ति यह है कि शाही कार्यालयों, रजिस्टरों और कार्यवाहियों में दर्ज मामले केवल तभी मान्य प्रमाण होते हैं जब वे अधिकारियों या अभिलेखागार के रखवालों के हाथों में सुरक्षित रहें। यदि वे मुकदमे के पक्षों या किसी अजनबी के हाथ लग जाते हैं, तो वे मान्य प्रमाण नहीं रहते। शामी खंड 4, पृष्ठ 321:

[अरबी उद्धरण]: "न्यायाधीश का रजिस्टर आमतौर पर जाली नहीं बनाया जाता है जब वह विश्वसनीय लोगों के पास सुरक्षित होता है, इसके विपरीत जब वह प्रतिद्वंद्वी के हाथ में होता है।"

उर्दू अनुवाद: "काज़ी के दफ्तर के कामों के कागज़ात जालसाजी से आदतन उस समय सुरक्षित होते हैं जब वे अमानतदार लोगों के पास महफूज़ हों, इसके विपरीत जब वे विरोधी पक्ष के हाथ में हों। (त)"

चूँकि आम रिवाज की प्रति वादियों के माध्यम से प्राप्त हुई और मूल रजिस्टर का निरीक्षण नहीं किया गया था, इसलिए यह शरीयत आधारित प्रमाण नहीं होगा। समझौते के विलेख में तीसरा मामला यह है कि केवल बदरुद्दीन की वंश की स्वीकृति सिद्ध होती है; सिराजुद्दीन की वंश की स्वीकृति कहीं से सिद्ध नहीं है। इसलिए, सिराजुद्दीन की उपस्थिति में बदरुद्दीन द्वारा की गई स्वीकृति वंश स्थापित नहीं कर सकती। तनवीर अल-अबसार:

[अरबी उद्धरण]: "यदि कोई पुरुष ऐसे वंश को स्वीकार करता है जिसमें किसी अन्य पर बोझ डालना हो, तो स्वीकृति मान्य नहीं है। यदि किसी का पिता मर जाता है और वह एक भाई को स्वीकार करता है, तो वह विरासत में उसका भागीदार होगा, लेकिन [उसके अकेले की स्वीकृति से] पिता से उसका वंश सिद्ध नहीं होगा[2] (संक्षिप्त)।"

उर्दू अनुवाद: "अगर एक व्यक्ति किसी के वंश का इकरार करे जिससे दूसरे के हिस्से पर असर पड़े तो यह इकरार सही न माना जाएगा, अगर किसी का पिता मर गया और वह अपने भाई का इकरार करे तो यह भाई उसके साथ विरासत में साझीदार होगा लेकिन इस एक के इकरार से पिता से वंश साबित न होगा (संक्षिप्त)। (त)"

कुर्रत-उल-उयून के पाठ से मौलवी साहबों का उद्देश्य सिद्ध नहीं होता है। उल्लिखित पाठ का उद्देश्य उस मामले का वर्णन करना है जहाँ स्वीकार करने वाला वारिस अकेला वारिस हो, कि उसके साथ कोई अन्य वारिस न हो। यदि कोई अन्य वारिस है, तो इमाम अबू यूसुफ के वर्णन के अनुसार एक व्यक्ति की स्वीकृति से वंश स्थापित नहीं किया जा सकता है। खुद कुर्रत-उल-उयून की इस पंक्ति से पहले देखें:

[अरबी उद्धरण]: "अल-बदाई में कहा गया है: 'यदि वारिस बहुत से हों...'"

उर्दू अनुवाद: "बदाई में फ़रमाया अगर वारिस बहुत से हों तो एक के किसी..."

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/309। [2] दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-इक़रार, बाब इक़रार अल-मरीद, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/138।

ظاہر ہے کہ شہادات مندرجہ مسل میں لفظ اشھد یا اس کے ہم معنی کا کہیں نام و نشان نہیں لہذا یہ شہادات قبول کرنا شرعاً ناجائز ہے۔ امر ثانی اقرار صدر الدین مع نقل رواج عام میں یہ اعتراض ہے کہ دفاتر سلطانیہ سجلات محاضر کے امور مندرجہ تب حجت ہوتے ہیں کہ ان کے یا محافظ دفتروں کے ہاتھ محفوظ رہیں۔ اگر فریقین مقدمہ یا اجنبی کے ہاتھ میں آجائیں تو حجت نہیں ہوتے۔ شامی جلد ۴ ص ۳۲۱:

[عربی عبارت]: "سجل القاضی لایزور عادة حیث کان محفوظاً عند الامناء بخلاف ماکان بید الخصم[1]۔"

اردو ترجمہ: "قاضی کے دفتری امور کے کاغذات جعل سازی سے عادۃ اس وقت محفوظ ہوتے ہیں جب وہ امین لوگوں کے پاس محفوظ ہوں، بخلاف جب وہ مخالف فریق کے ہاتھ میں ہوں۔ (ت)"

چونکہ نقل رواج عام بذریعہ مدعیان پہنچی اور اصل سجل کا ملاحظہ نہ ہوا حجت شرعی نہ ہوگی۔ امر ثالث صلحنامہ میں یہ اعتراض ہے کہ فقط اقرار بدر الدین بہ ثبوت نسب ثابت ہوتا ہے سراج الدین کا اقرار بہ نسب کسی جگہ سے ثابت نہیں، پس اقرار ایک بدر الدین بموجودگی سراج الدین مثبت نسب نہیں ہو سکتا۔ تنویر الابصار:

[عربی عبارت]: "لو اقر رجل بنسب فیه تحمیل علی غیره لا یصح الاقرار، ومن مات ابوه فاقر باخ شارکه فی الارث ولم یثبت نسبه[2]۔ (ملخصاً)"

اردو ترجمہ: "اگر ایک شخص کسی کے نسب کا اقرار کرے جس سے دوسرے کے حصہ پر زد پڑے تو یہ اقرار صحیح نہ مانا جائے گا، اگر کسی کا والد فوت ہوا اور اپنے بھائی کا اقرار کرے

تو یہ بھائی اس کے ساتھ وراثت میں شریک ہوگا لیکن اس ایک کے اقرار سے والد سے نسب ثابت نہ ہوگا (ملخصاً)۔ (ت)"

عبارت قرۃ العیون سے مطلب مولوی صاحبان ثابت نہیں، عبارت مذکورہ سے مقصود بیان اس صورت کا ہے کہ مقرر وارث واحد ہو کہ اس کے ساتھ کوئی وارث نہ ہوا، اگر وارث دیگر ہو تو ثبوت نسب اقرار واحد شخص سے بموجب روایت امام ابویوسف بھی نہیں ہو سکتا۔ خود قرۃ العیون کی اس سطر سے پہلے ملاحظہ فرمائیے:

[عربی عبارت]: "قال فی البدائع ان الوارث لو کان کثیرا"

اردو ترجمہ: "بدائع میں فرمایا اگر ورثاء کثیر ہوں تو ایک کے کسی"

[1] ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۹ [2] درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الاقرار باب اقرار المریض مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۳۸

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

[Boxed Text] [Left Column - Arabic]: If one of them acknowledges another brother or the like, his lineage is not established and he does not inherit with them. If two men among them or one man and two women acknowledge him, his lineage is established by consensus. If there is only one heir and he acknowledges him, his lineage is established according to Abu Yusuf, contrary to Abu Hanifa and Muhammad. Imam Al-Karkhi adopted the opinion of Abu Yusuf. The apparent texts prefer the opinion of the two companions (Sahibayn), as is not hidden. (Qurrat al-Uyun, Vol 2, p. 131)

[Right Column - Urdu]: By making an acknowledgment regarding a brother, that brother's lineage will not be established, nor will he share in the portions of the remaining heirs. And if two men among those heirs, or one man and two women, make an acknowledgment, then by consensus lineage will be established. And if only one heir makes an acknowledgment, then according to Imam Abu Yusuf, lineage will be established, contrary to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them). Imam Karkhi has taken the saying of Imam Abu Yusuf, whereas the apparent texts have given preference to the saying of the Sahibayn (Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad), as it is not hidden. Qurrat al-Uyun Vol 2, p. 131 (T)

[Main Body Text] Since in the case under consideration, there is another heir, Siraj-ud-Din, along with Badr-ud-Din, the acknowledgment by Badr-ud-Din alone, according to the narration of Imam Abu Yusuf, will also not be establishing lineage. Both writings of Molvi Noor-ud-Din are not reliable because they are not from those writings which are legally (Shariah-wise) valid evidence. As for the acknowledgment regarding property, participation in inheritance is certainly established in his favor by Badr-ud-Din's acknowledgment. Siraj-ud-Din's statement before the Tehsildar is apparently an acceptance of the compromise deed regarding the property, and in terms of independence of speech and absence of a returning pronoun, it will be a fresh (mustanafi) speech based on acknowledgment, not otherwise. In any case, participation in inheritance in the entire property or in Badr-ud-Din's share will be established and proven according to the guarantee, and according to the compromise deed, Badr-ud-Din's acknowledgees will be entitled to inheritance according to the compromise deed. Servant of the Shariah, Ata Muhammad, Teacher at Phoganwala, by his own pen only.

(20) Arbitrators' Report included in file no. 16. It is submitted that without new investigations, the deponents cannot make a decision. And now there is no opportunity for new investigations because Ahmad Shah, the defendant, has submitted a petition in the Presidency Department for the cancellation of the arbitrators and has stated that the file has been summoned for observation by the aforementioned department. Therefore, new investigations have been postponed; whenever ordered, investigations will be conducted. 21 June 1908. Servant Allah Bakhsh Chak Nadar Shahi, Servant Ata Muhammad Teacher Arabic Phoganwala, Servant Abdul Rahim First Teacher Arabic Maharan Sharif.

[Footnote] 1 Qurrat al-Uyun al-Akhyar, Kitab al-Iqrar, Bab Iqrar al-Marid, Mustafa al-Babi Egypt, 2 / 712. Page 427 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फ़तावा-ए-रज़विया

[बक्से में पाठ] [बायाँ कॉलम - अरबी]: यदि उनमें से कोई एक दूसरे भाई आदि को स्वीकार करता है, तो उसका वंश सिद्ध नहीं होता और वह उनके साथ विरासत नहीं पाता। यदि उनमें से दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ उसे स्वीकार करें, तो सहमति से उसका वंश सिद्ध हो जाता है। यदि केवल एक वारिस हो और वह उसे स्वीकार करे, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वंश सिद्ध हो जाता है, इमाम अबू हनीफ़ा और मुहम्मद के विपरीत। इमाम अल-करखी ने अबू यूसुफ की राय को अपनाया है। स्पष्ट ग्रंथों ने दोनों साथियों (साहिबैन) की राय को प्राथमिकता दी है, जैसा कि छिपा नहीं है। (कुर्रत अल-उयून, खंड 2, पृष्ठ 131)

[दायाँ कॉलम - उर्दू]: भाई के बारे में इकरार करने से उस भाई का वंश सिद्ध नहीं होगा और शेष वारिसों के हिस्सों में शरीक नहीं होगा। और अगर उन वारिसों में से दो मर्द या एक मर्द और दो औरतें इकरार करें, तो सर्वसम्मति से वंश सिद्ध हो जाएगा। और अगर एक ही वारिस इकरार करे, तो इमाम अबू यूसुफ के निकट वंश सिद्ध होगा, इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) के विपरीत। इमाम करखी ने इमाम अबू यूसुफ के कथन को लिया है, जबकि स्पष्ट ग्रंथों ने साहिबैन के कथन को प्राथमिकता दी है जैसा कि गुप्त नहीं है। कुर्रत अल-उयून खंड 2 पृष्ठ 131 (त)

[मुख्य पाठ] चूँकि मुकदमे की सूरत में बदरुद्दीन के साथ दूसरा वारिस सिराजुद्दीन है, इसलिए अकेले बदरुद्दीन का इकरार इमाम अबू यूसुफ के वर्णन के अनुसार भी वंश सिद्ध करने वाला नहीं होगा। मौलवी नूरुद्दीन के दोनों लेख विश्वसनीय नहीं हैं क्योंकि वे उन लेखों में से नहीं हैं जो शरीयत के अनुसार प्रमाण हों। जहाँ तक जायदाद के हक़ में इकरार का संबंध है, तो बदरुद्दीन के इकरार से विरासत में भागीदारी निश्चित रूप से उसके हक़ में सिद्ध है। तहसीलदार के सामने सिराजुद्दीन का बयान स्पष्ट रूप से जायदाद के बारे में सुलहनामे की स्वीकृति है, और स्वतंत्र कथन तथा सर्वनाम की अनुपस्थिति के कारण यह इकरार पर आधारित नया कथन (मुस्तनफ़) होगा, और कुछ नहीं। बहरहाल, पूरी जायदाद में या बदरुद्दीन के हिस्से में विरासत में भागीदारी गारंटी के अनुसार सिद्ध होगी और सुलहनामे के अनुसार बदरुद्दीन के इकरार प्राप्त व्यक्ति सुलहनामे के अनुसार विरासत के हकदार होंगे। खादिम-ए-शरअ अता मुहम्मद, शिक्षक फोगानवाला, अपने स्वयं के कलम से, बस।

(20) मध्यस्थों की रिपोर्ट फाइल संख्या 16 में शामिल है। निवेदन है कि नई जाँच के बिना बयानकर्ता फैसला नहीं कर सकते और अब नई जाँच का अवसर नहीं रहा क्योंकि प्रतिवादी अहमद शाह ने मध्यस्थों को रद्द करने के लिए प्रेसीडेंसी विभाग में आवेदन दिया है और बयान दिया है कि फाइल उपरोक्त विभाग द्वारा अवलोकन के लिए मँगाई गई है। इसलिए नई जाँच स्थगित कर दी गई है; जब भी आदेश होगा, जाँच की जाएगी। 21 जून 1908 ई. अल-अब्द अल्लाह बख्श चक नादर शाही, अल-अब्द अता मुहम्मद शिक्षक अरबी फोगानवाला, अल-अब्द अब्दुल रहीम प्रथम शिक्षक अरबी महरान शरीफ।

[पाद-टिप्पणी] 1 कुर्रत उयून अल-अख्यार, किताब अल-इकरार, बाब इकरार अल-मरीज़, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 2 / 712. पृष्ठ 427 का 738

[باکس میں متن] [بائیں کالم - عربی]: فاقر واحد منهم بأخ اخر ونحوه لا يثبت نسبه ولا يرث معهم ولو اقرمنهم رجلان اورجل وامرأتان يثبت نسبه بالاتفاق، ولو كان الوارث واحدا فاقر به يثبت عند ابي يوسف خلافا لابي حنيفة ومحمد وبقول ابي يوسف اخذ الكرخي اه وظاهر المتون على ترجيح قولهما كما لا يخفى اه قرة العيون ج ۲ ص ۱۳۱۔

[دائیں کالم - اردو]: بھائی کے متعلق اقرار کرنے سے اس بھائی کی نسب ثابت نہ ہوگی اور باقی ورثاء کے حصوں میں شریک نہ ہوگا اور اگر ان ورثاء میں سے دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں اقرار کریں تو پھر باتفاق نسب ثابت ہو جائے گا اور اگر ایک ہی وارث اقرار کرے تو امام ابو یوسف کے نزدیک نسب ثابت ہوگا، بخلاف امام ابو حنیفہ اور امام محمد رحمہما اللہ، امام ابو یوسف کے قول کو امام کرخی نے لیا ہے جبکہ ظاہر متون نے صاحبین کے قول کو ترجیح دی ہے جیسا کہ مخفی نہیں۔ قرۃ العیون جلد ۲ ص ۱۳۱ (ت)

[مرکزی متن] چونکہ صورت مقدمہ میں بدر الدین کے ساتھ دوسرا وارث سراج الدین ہے تو اقرار بدر الدین اکیلے کا بموجب روایت امام ابو یوسف بھی مثبت نسب نہ ہوگا، ہر دو تحریرات مولوی نور الدین قابل اعتبار نہیں کیونکہ ان تحریرات سے نہیں جو شرعاً حجت ہو، باقی رہا اقرار بحق جائداد تو اقرار بدر الدین سے ضرور شرکت فی الوراثت اس کے حق میں ثابت ہے سراج الدین کا قول رو بروئے تحصیلدار بظاہر تسلیم صلحنامہ بحق جائداد ہے و بلحاظ استقلال کلام و عدم ضمیر راجع کلام مستانف ہوگی مبنی بر اقرار نہ ہوگی، بہر حال شرکت فی الوراثت در کل جائداد یا در حصہ بدر الدین بموجب ضمانت وثابت ہوگی اور بموجب صلحنامہ اقرار بدر الدین مستحق وراثت علی حسب صلحنامہ ہوں گے۔ خادم الشرع عطا محمد مدرس پھوگاں والا بقلم خود فقط

(۲۰) رپورٹ ثالثاں مشمولہ مسل نمبر ۱۶۔ گزارش ہے کہ سوائے تحقیقات جدید کے مظہران فیصلہ نہیں کر سکتے اور اب تحقیقات جدید کا موقع نہیں رہا کہ احمد شاہ مد عاعلیہ نے محکمہ پریذیڈنٹی میں واسطے منسوخی ثالثان کے عرضی دی ہے اور بیان کیا ہے کہ مسل واسطے ملاحظہ کے محکمہ مذکور الصدر میں طلب کی گئی ہے اس واسطے تحقیقات جدید ملتوی کی گئی پھر جب حکم ہو تحقیقات کی جائیگی ۲۱/ جون ۱۹۰۸ء العبد اللہ بخش چک نادر شاہی، العبد عطا محمد مدرس عربیہ پھوگانوالا، العبد عبدالرحیم اول مدرس عربیہ مہاراں شریف۔

[حاشیہ] ۱ قرۃ عیون الاخیار کتاب الاقرار باب اقرار المریض مصطفی البابی مصر ۲ / ۷۱۲ صفحہ 427 از 738

Fatawa Rizvia Volume 18

(21) Copy of the petition for cancellation of arbitrators included in file number 16. The Honorable Revenue Officer directed me, the defendant, to appoint an arbitrator, but the petitioner refused and was not agreeable to it. The said court forced me to submit an arbitration agreement to which the petitioner was not agreeable at all, as they were not agreeable before. Therefore, it is requested that the appointment of the arbitrator be cancelled and the proceedings be continued as they were before the appointment of the arbitrator. 21 June 1908. Devoted servant Ahmad Shah son of Siraj-ud-Din, in his own hand.

Copy of the President's order: The file has been reviewed. The request for the appointment of arbitrators is signed by the complainant. There is no reason to have ill suspicions towards a high-ranking officer. Therefore, it is declared unworthy of attention and the file is returned for regular proceedings. Signed by the President.

The Answer:

O Allah, grant guidance towards truth and correctness. Before we state the Sharia ruling here by Divine guidance, it is necessary to request both parties of the case and the authorities that this is a matter concerning Muslims and the state belongs to Muslims. From the very beginning, it was mandatory for every party to submit to the Sharia ruling, and it was mandatory for the authorities to decide according to the purified Sharia.

Allah Almighty said	**(Allah Almighty said) O Prophet! By your Lord, they will not be Muslims until they make you judge in their mutual disputes, then they do not find any constriction in their hearts from whatever you decide and they accept it from the heart.**
"But no, by your Lord, they will not [truly] believe until they make you, [O Muhammad], judge concerning that over which they dispute among themselves and then find within themselves no discomfort from what	

Allah Almighty said

(Allah Almighty said) O Prophet! By your Lord, they will not be Muslims until they make you judge in their mutual disputes, then they do not find any constriction in their hearts from whatever you decide and they accept it from the heart.

you have judged and submit in [full, willing] submission." 1

And Allah Almighty said

(And Allah Almighty said:) Have you not seen those who claim that they have believed in the Holy Quran and previous books, then they want to have the decision based on the word of opponents of God and the Prophet, whereas they were commanded to be deniers of them, and Satan wants to cast them into far-off misguidance. (T)

"Have you not seen those who claim to have believed in what was revealed to you, [O Muhammad], and what was revealed before you? They wish to refer legislation to Taghut [false judges], while they were commanded to reject it; and Satan wishes to lead them far astray." 2

1. The Holy Quran 4/65
2. The Holy Quran 4/60

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

(21) फ़ाइल नंबर 16 में शामिल मध्यस्थों (पंचों) की नियुक्ति रद्द करने की याचिका की प्रति। माननीय राजस्व अधिकारी ने मुझे, प्रतिवादी को, एक मध्यस्थ नियुक्त करने का निर्देश दिया था, लेकिन याचिकाकर्ता ने मना कर दिया और वह इसके लिए सहमत नहीं था। उक्त अदालत ने मुझसे जबरन एक मध्यस्थता समझौता दाखिल करवाया है जिससे याचिकाकर्ता बिल्कुल भी सहमत नहीं था, जैसा कि वह पहले भी सहमत नहीं था। इसलिए अनुरोध है कि मध्यस्थ की नियुक्ति रद्द की जाए और कार्यवाही वैसे ही जारी रखी जाए जैसी मध्यस्थ की नियुक्ति से पहले थी। 21 जून 1908। निष्ठावान सेवक अहमद शाह पुत्र सिराज-उद-दीन, स्वयं के हस्तलेख में।

राष्ट्रपति के आदेश की प्रति: फ़ाइल का अवलोकन किया गया। मध्यस्थों की नियुक्ति के लिए अनुरोध पर शिकायतकर्ता के हस्ताक्षर हैं। एक उच्च पदस्थ अधिकारी के प्रति दुर्भावना का कोई कारण नहीं है। इसलिए इसे ध्यान देने योग्य न मानते हुए फ़ाइल को नियमित कार्यवाही के लिए वापस भेज दिया जाए। राष्ट्रपति के हस्ताक्षर।

उत्तर:

हे अल्लाह, सत्य और शुद्धि की ओर मार्गदर्शन प्रदान कर। इससे पहले कि हम ईश्वरीय मार्गदर्शन द्वारा यहाँ शरीयत का निर्णय बताएं मामले के दोनों पक्षों और अधिकारियों से यह अनुरोध करना आवश्यक है कि यह मामला मुसलमानों का है और राज्य मुसलमानों का है। शुरुआत से ही हर पक्ष के लिए शरीयत के आदेश के आगे झुकना अनिवार्य था, और अधिकारियों के लिए अनिवार्य था कि वे पवित्र शरीयत के अनुसार निर्णय लें।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया	**(अल्लाह तआला ने फ़रमाया) ऐ नबी! तुम्हारे रब की कसम, वे मुसलमान नहीं होंगे जब तक कि वे अपने आपसी विवादों में तुम्हें न्यायाधीश न बना लें, फिर जो कुछ तुम फ़ैसला करो उससे वे अपने दिलों में कोई तंगी न महसूस करें और उसे दिल से स्वीकार करें।**

"लेकिन नहीं, तुम्हारे रब की कसम, वे तब तक
[सच्चे] ईमान वाले नहीं होंगे जब तक कि वे

अल्लाह तआला ने फ़रमाया

(अल्लाह तआला ने फ़रमाया) ऐ नबी! तुम्हारे रब की कसम, वे मुसलमान नहीं होंगे जब तक कि वे अपने आपसी विवादों में तुम्हें न्यायाधीश न बना लें, फिर जो कुछ तुम फ़ैसला करो उससे वे अपने दिलों में कोई तंगी न महसूस करें और उसे दिल से स्वीकार करें।

अपने आपसी झगड़ों में तुम्हें [ऐ मुहम्मद] न्यायकर्ता न बना लें और फिर जो तुम फैसला करो उसके बारे में अपने दिलों में कोई तंगी न पाएं और पूरी तरह से मान लें।" 1

(और अल्लाह तआला ने फ़रमाया:) क्या तुमने उन्हें नहीं देखा जिनका दावा है कि वे पवित्र क़ुरआन और पिछली किताबों पर ईमान लाए हैं, फिर वे चाहते हैं कि अल्लाह और रसूल के विरोधियों की बात पर फ़ैसला रखें, जबकि उन्हें उनसे इनकार करने का आदेश दिया गया था, और शैतान चाहता है कि उन्हें बहुत दूर की गुमराही में डाल दे। (त)

और अल्लाह तआला ने फ़रमाया

"क्या तुमने उन्हें नहीं देखा जो दावा करते हैं कि वे उस पर ईमान लाए जो तुम्हारी ओर उतारा गया [ऐ मुहम्मद] और जो तुमसे पहले उतारा गया था? वे चाहते हैं कि अपना फ़ैसला ताग़ूत [झूठे जजों] के पास ले जाएँ, जबकि उन्हें उसे नकारने का हुक्म दिया गया था; और शैतान चाहता है कि उन्हें दूर की गुमराही में डाल दे।" 2

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 4/65
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 4/60

(۲۱) نقل عرضی منسوخی ثالثان مشمولہ مسل نمبر ۱۶ جناب عالی افسر صاحب مال نے من مدعا علیہ کو ثالث مقرر کرنے کو ارشاد فرمایا تھا لیکن سائل نے انکار کیا تھا اور اس میں رضامند نہیں تھا عدالت موصوف نے مجھ سے جبراً اقرار نامہ ثالثی داخل کرا لیا ہے جس میں سائل بالکل رضامند نہیں جیسا کہ پہلے سے رضامند نہیں تھا لہٰذا التماس ہے کہ تقرر ثالثی منسوخ فرمایا جائے اور جیسی کارروائی قبل از تقرر ثالثی تھی ویسی ہی جاری کی جائے ۲۱ جون ۱۹۰۸ء فدوی احمد شاہ ولد سراج الدین بقلم خود۔ نقل حکم پریزیڈنٹ: مسل کا ملاحظہ کیا گیا در خواست تقرر ثالثان دستخطی شاکی ہے ، ایک اعلیٰ افسر کی نسبت بدظنی کی کوئی وجہ ہے اس لئے ناقابل التفات قرار دے کر مسل بمرا د کارروائی ضابطہ واپس جائے۔ دستخط پریزیڈنٹ صاحب۔ الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب (یا اللہ ! حق اور درستی عطا فرما ت) قبل اس کے کہ ہم بتوفیق الٰہی یہاں حکم شرعی بیان کریں اتنی گزارش فریقین مقدمہ و حکام سب سے ضرور کہ معاملہ اہل اسلام کا ہے ریاست مسلمانوں کی ہے، ابتداء ہی ہر فریق پر فرض تھا کہ حکم شرع پر گردن رکھتا ، حکام پر فرض تھا کہ شرع مطہر کے موافق فیصلہ کرتے۔

(اللہ تعالیٰ نے فرمایا) اے نبی ! تیرے رب کی قسم وہ مسلمان نہ ہوں گے جب تک اپنی باہمی نزاع میں تجھے حاکم نہ بنائیں پھر جو کچھ تو حکم فرمائے اس سے اپنے دلوں میں تنگی نہ پائیں اور دل سے مان لیں۔

قال اللہ تعالٰی

"فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّىٰ يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ ثُمَّ لَا يَجِدُوا فِي أَنفُسِهِمْ حَرَجًا مِّمَّا قَضَيْتَ وَيُسَلِّمُوا تَسْلِيمًا"١

(اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا:) کیا تو نے انہیں نہ دیکھا جن کا دعویٰ ہے کہ وہ ایمان لائے قرآن مجید اور اگلی کتابوں پر، پھر یہ چاہتے ہیں کہ مخالفان خدا ورسول کی بات پر فیصلہ رکھیں حالانکہ انہیں تو ان سے منکر ہونے کا حکم تھا اور شیطان چاہتا ہے انہیں دور کی گمراہی میں ڈال دے (ت)

وقال تعالٰی

"أَلَمْ تَرَ إِلَى الَّذِينَ يَزْعُمُونَ أَنَّهُمْ آمَنُوا بِمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ وَمَا أُنزِلَ مِن قَبْلِكَ يُرِيدُونَ أَن يَتَحَاكَمُوا إِلَى الطَّاغُوتِ وَقَدْ أُمِرُوا أَن يَكْفُرُوا بِهِ وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَن يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا"٢

١ القرآن الکریم ۴/ ۶۵ ٢ القرآن الکریم ۴/ ۶۰

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

And Allah Almighty said: "O you who have believed, enter into Islam completely [and perfectly] and do not follow the footsteps of Satan. Indeed, he is to you a clear enemy." (1) - And Allah Almighty said: "And whoever does not judge by what Allah has revealed - then it is those who are the defiantly disobedient (Fasiqun)." (2) - And Allah Almighty said: "Then it is those who are the wrongdoers (Zalimun)." (3) -

(And Allah Almighty said:) O believers, enter into Islam completely, meaning follow the commands of Islam in every matter and do not follow the path of Satan; surely he is your open enemy. (And Allah Almighty said) Those who do not judge according to the pure Shariah are indeed the disobedient (And Allah Almighty said) those are the wrongdoers.

Now that the matter has reached arbitration and men of knowledge have been appointed as arbitrators and a fatwa has been sought from them, all initial confusion has cleared of its own accord, and the basis of the work rests solely on the pure Shariah. Therefore, the parties had recorded in the agreement that "the entire case has been entrusted to the arbitrators, and legal and customary objections have been dropped." Now it remains only to see whether the verdict of the arbitrators is correct and in accordance with Shariah principles or not. In this scrutiny, focus is mandatory solely on the rules of the pure Shariah, with no attention at all to legal or customary disputes; nor, God forbid, should Shariah rulings be molded towards law and custom through far-fetched interpretations, as this would be in clear opposition to all these noble verses. And Allah is the Guide.

Now we turn towards the explanation of the Shariah ruling, and success is from Allah. The documents were observed; this decision made by the arbitrators, and upon which the Revenue Officer based the ruling, is purely void according to Shariah. Its invalidity is for many reasons. First, those who made the decision were not legally arbitrators at all, nor did they have any authority to decide, nor does their decision carry more weight than the word of a passing stranger.

Second: Even if they are assumed to be arbitrators, even then they did not have the authority for the specific decision they gave.

Third: Regardless of that, their decision is unreliable due to mutual disagreement of opinion.

Fourth: Overlook all these and look at the essence of the decision made by the three arbitrators; it itself turned out to be entirely contrary to Shariah... Now, by the grace of Allah Almighty, we explain all these reasons:

1. The Holy Quran 2/208
2. The Holy Quran 5/47
3. The Holy Quran 5/45

और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "ऐ ईमान वालो! इस्लाम में पूरे के पूरे दाखिल हो जाओ यानी हर बात में इस्लाम के अहकाम की ही पैरवी करो और शैतानी रास्तों पर न चलो, बेशक वह तुम्हारा खुला दुश्मन है।" (1) - और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और जो अल्लाह के उतारे हुए (अहकाम) के मुताबिक़ फ़ैसला न करें, तो वही लोग फ़ासिक़ (नाफ़रमान) हैं।" (2) - और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो वही लोग ज़ालिम हैं।" (3) -

(और अल्लाह तआला ने फ़रमाया:) ऐ ईमान वालो! इस्लाम में पूरे के पूरे दाखिल हो जाओ यानी हर बात में इस्लाम के अहकाम की ही पैरवी करो और शैतानी राह के पीछे न जाओ, बेशक वह तुम्हारा साफ़ दुश्मन है। (और अल्लाह तआला ने फ़रमाया) जो शरीअत-ए-मुताहरा के मुताबिक़ हुक्म न करें, तो वही लोग फ़ासिक़ हैं (और अल्लाह तआला ने फ़रमाया) वही लोग ज़ालिम हैं।

अब जबकि मामला सालिसी (मध्यस्थता) तक पहुँच गया और इल्म वाले लोग सालिस (मध्यस्थ) नियुक्त किए गए और उनसे फ़तवा माँगा गया, तो ख़ुद ही सारी शुरुआती उलझनें छंट गईं और काम का आधार सिर्फ़ शरीअत-ए-मुताहरा पर रह गया। इसीलिए इक़रारनामे में फ़रीक़ैन (पक्षों) ने लिख दिया था कि "पूरा मुक़दमा सालिसों के सुपुर्द करके क़ानूनी और रस्मी एतराज़ात छोड़ दिए गए हैं।" अब सिर्फ़ इतना देखना रह गया है कि सालिसों का फ़तवा सही और शरई क़वायद (नियमों) के मुताबिक़ है या नहीं, और इस जाँच में सिर्फ़ शरीअत-ए-मुताहरा के नियमों पर नज़र ज़रूरी है, क़ानूनी या रस्मी झगड़ों की तरफ़ बिल्कुल भी ध्यान नहीं देना चाहिए, और न ही, माअज़-अल्लाह (अल्लाह की पनाह), शरई अहकाम को दूर-दराज़ की तावीलों (व्याख्याओं) के ज़रिए क़ानून और रस्म की तरफ़ ढालना चाहिए, क्योंकि यह इन तमाम आयत-ए-करीमा के साफ़ तौर पर ख़िलाफ़ होगा। और अल्लाह ही हिदायत देने वाला है।

अब हम शरई हुक्म के बयान की तरफ़ ध्यान देते हैं और कामयाबी अल्लाह की तरफ़ से है। काग़ज़ात देखे गए; यह फ़ैसला जो सालिसों ने किया और जिस पर माल अधिकारी (रेवेन्यू ऑफिसर) ने हुक्म का दारोमदार रखा, शरीयत की नज़र में बिल्कुल बातिल (अमान्य) है। इसका बातिल होना कई वजहों से है। एक यह कि फ़ैसला करने वाले शरई तौर पर सालिस थे ही नहीं, न उन्हें फ़ैसला करने का कोई अख़्तियार (अधिकार) था और न ही उनके फ़ैसले की हैसियत किसी राह चलते अजनबी की बात से ज़्यादा है।

दो: अगर उन्हें सालिस मान भी लिया जाए, तब भी उन्हें उस ख़ास फ़ैसले का अख़्तियार नहीं था जो उन्होंने दिया।

तीन: इससे हटकर भी बात करें तो आपसी मतभेद के कारण उनका फ़ैसला अविश्वसनीय (ना-मुतबर) है।

चार: इन सबको छोड़िए और ख़ुद उस फ़ैसले को देखिए जो तीन सालिसों ने किया, तो वह ख़ुद ही पूरी तरह से शरीयत के ख़िलाफ़ निकला... अब इन तमाम वजहों को अल्लाह तआला की तौफ़ीक़ से बयान करते हैं:

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 2/208
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 5/47
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 5/45

فتاویٰ رضویہ (جلد ہجدہم)

وقال تعالیٰ: "يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ادْخُلُوا فِي السِّلْمِ كَافَّةً وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ ۚ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ" (1) - وقال تعالیٰ: وَمَن لَّمْ يَحْكُم بِمَا أَنزَلَ اللَّهُ فَأُولَٰئِكَ هُمُ الْفَاسِقُونَ (2) - وقال تعالیٰ: "فَأُولَٰئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ" (3) -

(اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا:) اے ایمان والو اسلام میں پورے پورے آجاؤ یعنی ہر بات میں احکامِ اسلام ہی کی پیروی کرو اور شیطانی راہ کے پیچھے نہ جاؤ بیشک وہ تمہارا صریح دشمن ہے۔ (اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا) جو شریعت مطہرہ کے مطابق حکم نہ کریں تو وہی لوگ فاسق ہیں (اور اللہ تعالیٰ نے فرمایا) وہی لوگ ظالم ہیں۔

اب کہ معاملہ ثالثی تک پہنچا اور اہل علم ثالث کئے گئے اور ان سے فتویٰ طلب ہوا تو خود ہی تمام بادی چھنٹ گئی اور صرف شرع مطہر پر بنائے کار رہی ولہذا اقرار نامہ میں فریقین نے لکھ دیا تھا کہ "کل مقدمہ سپرد ثالثان کر کے اعتراضات قانونی اور رواجی چھوڑ دیئے گئے ہیں" اب صرف اتنا دیکھنا رہا کہ فتوائے ثالثان صحیح و مطابق قواعد شرعیہ ہے یا نہیں، اور اس جانچ میں صرف قواعد شریعت مطہرہ پر نظر لازم، قانونی یا رواجی جھگڑوں کی طرف اصلاً التفات نہیں، نہ یہ کہ معاذ اللہ شرعی احکام کو تاویلات دور از کار کر کے قانون و رواج کی طرف ڈھالنا کہ یہ ان تمام آیاتِ کریمہ کے صریح مخالف ہوگا، واللہ الہادی۔

اب ہم بیان حکم شرعی کی طرف توجہ ہوتے ہیں وباللہ التوفیق، کاغذات ملاحظہ ہوئے یہ فیصلہ کہ ثالثوں نے کیا اور اسی پر افسر مال نے مدارِ حکم رکھا شرعاً محض باطل ہے اس کا بطلان بہت

وجہ سے ہے، ایک یہ کہ فیصلہ کرنے والے شرعاً ثالث ہی نہ تھے، نہ ان کو اصلاً فیصلہ کا اختیار تھا نہ ان کا فیصلہ کسی راہ چلتے اجنبی کی بات سے زیادہ وقعت رکھتا ہے۔

دوم: اگر وہ ثالث فرض بھی کئے جائیں جب بھی انہیں خاص اس فیصلہ کا اختیار نہ تھا جو انہوں نے دیا۔

سوم: اس سے بھی قطع نظر ہو تو ان کا فیصلہ بوجہ باہمی اختلاف رائے کے نامعتبر ہے۔

چہارم: ان سب سے درگزرئیے اور نفس فیصلہ کو دیکھئے جو تین ثالثوں نے کیا تو وہ خود ہی یکسر مخالف شرع واقع ہوا۔۔۔ اب ان سب وجوہ کو بتوفیق اللہ تعالیٰ بیان کرتے ہیں:

1 القرآن الکریم ۲ / ۲۰۸ 2 القرآن الکریم ۵ / ۴۷ 3 القرآن الکریم ۵ / ۴۵

Fatawa Razawiyya Volume (18)

First Reason: Arbitrators have the authority to make a decision only as long as both parties remain satisfied with their role until the pronouncement of the judgment. If even one party, just a moment before the arbitrator gives the judgment, expresses dissatisfaction with the arbitration, it immediately ceases to be under that arbitration, and the arbitrator will no longer have any authority to give a judgment; even if he does, it will not be heard at all. This goes so far that our scholars state that if after the entire process and completion of the case, when only the pronouncement of the judgment was pending, the arbitrator says to one party, "In my view, the proof has been established against you and I wish to give a judgment against you," and that party responds, "I am not satisfied with your arbitration," then as soon as this is said, the arbitrator's authority vanishes and he can no longer give any judgment. It is stated in Durr-e-Mukhtar, Volume 4, Page 520:

(Either of the two can unilaterally annul it), i.e., the arbitration after it has occurred[1]. | Even one party can reject the decision of the person appointed as an arbitrator. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar, Volume 4, Page 524:

Each of them has the right to dismiss him before the judgment[2]. | Before the arbitrator's decision, either party can dismiss the arbitrator. (T)

In Fatawa 'Alamgiri, Volume 3, Page 121, from Al-Muhit, it is stated:

If the arbitrator directs the judgment against one of them—meaning the arbitrator says to one of the litigants: "The proof for what is claimed against you has been established with me as the truth"—then the one against whom the judgment was directed dismisses him, and then he (the arbitrator) gives judgment against him after that, his judgment shall not be executed against him[3]. | If the arbitrator directs the judgment towards one party—the meaning is that the arbitrator tells one party, "I consider the claimant's proof established against you as a right"—then this party dismisses him, and despite this, if the arbitrator gives a decision against this party, then that decision will not be valid. (T)

Here, because Ahmed Shah expressed his dissatisfaction through an application before the judgment of the arbitrators, the arbitration was immediately annulled and the judgment of the arbitrators became like the words of any passing stranger, and his excuse regarding this...

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Matba' Mujtabai, Delhi, 3/82 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Dar Ihya al-Turath al-'Arabi, Beirut, 4/350 [3] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, al-Bab al-Rabi' wal-'Ishrun, Nurani Kutub Khana, Qissah Khwani Peshawar, 3/398

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

वजह अव्वल: पंचों को फ़ैसला करने का अख़्तियार उसी वक़्त तक होता है जब तक कि उनके हुक्म देने तक दोनों पक्ष (फ़रीक़ैन) उनके पंच होने पर राज़ी रहें। अगर एक पक्ष भी पंच के हुक्म देने से एक पल पहले उसकी सालिसी (मध्यस्थता) पर नाराज़गी ज़ाहिर कर दे, तो वह फ़ौरन सालिसी से निकल जाएगा और उसे हुक्म देने का कोई अख़्तियार नहीं रहेगा, और अगर वह हुक्म दे भी तो उसे बिल्कुल नहीं सुना जाएगा। यहाँ तक कि हमारे उलेमा फ़रमाते हैं कि अगर मुक़द्दमे की पूरी व्यवस्था और पूर्णता के बाद, जब सिर्फ़ फ़ैसला सुनाने की ही देर थी, सालिस ने एक पक्ष से कहा, "मेरे नज़दीक तुम्हारे ख़िलाफ़ दलील क़ायम हो गई है और मैं तुम्हारे ख़िलाफ़ फ़ैसला देना चाहता हूँ," और उस व्यक्ति ने कहा, "मैं तुम्हारी सालिसी से राज़ी नहीं हूँ," तो यह कहते ही सालिस का अख़्तियार ख़त्म हो जाता है और वह अब कोई फ़ैसला नहीं कर सकता। दुर्र-ए-मुख़्तार, जिल्द 4, पृष्ठ 520 में है:

(उनमें से कोई एक भी इसे रद्द कर सकता है) यानी मध्यस्थता के होने के बाद।[1] | सालिस बनने वाले के फ़ैसले को एक पक्ष भी रद्द कर सकता है। (त)

रद अल-मुहतार, जिल्द 4, पृष्ठ 524 में है:

उनमें से प्रत्येक को फ़ैसला सुनाने से पहले उसे हटाने का अधिकार है।[2] | सालिस के फ़ैसले से पहले कोई भी एक पक्ष सालिस को हटा (माज़ूल) कर सकता है। (त)

फ़तावा आलमगीरी, जिल्द 3, पृष्ठ 121 में मुहीत से उल्लेखित है:

यदि सालिस अपना फ़ैसला उनमें से किसी एक के विरुद्ध निर्देशित करे—इसका अर्थ यह है कि सालिस दोनों पक्षों में से एक से कहे: "मेरे पास उस दावे का प्रमाण स्थापित हो गया है जो तुम्हारे विरुद्ध सत्य के रूप में किया गया है"—फिर जिसके विरुद्ध फ़ैसला निर्देशित किया गया था वह उसे हटा दे, और उसके बाद सालिस उसके विरुद्ध फ़ैसला सुनाए, तो उसका फ़ैसला उस पर प्रभावी नहीं होगा।[3] | अगर सालिस किसी एक पक्ष पर फ़ैसला निर्देशित करे, जिससे तात्पर्य यह है कि सालिस एक पक्ष से कहे कि मैं दावेदार की दलील को तुम्हारे विरुद्ध सत्य के रूप में स्थापित मानता हूँ, फिर वह पक्ष उसे हटा दे, और इसके बावजूद सालिस उस पक्ष के विरुद्ध फ़ैसला दे दे, तो वह फ़ैसला मान्य नहीं होगा। (त)

यहाँ चूँकि अहमद शाह ने सालिसों के फ़ैसले से पहले एक अर्ज़ी के ज़रिए अपनी नाराज़गी ज़ाहिर कर दी थी, इसलिए सालिसी फ़ौरन निरस्त हो गई और सालिसों का फ़ैसला वैसा ही हो गया जैसे राह चलता कोई अजनबी कुछ कह जाए, और इसके संबंध में यह उज़्र कि...

---

[1] दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-क़ज़ा, बाब अत-तहकीम, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 3/82 [2] रद अल-मुहतार, किताब अल-क़ज़ा, बाब अत-तहकीम, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/350 [3] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-क़ज़ा, बाब अत-तहकीम, अल-बाब अर-राबे वल-इशरुं नूरानी कुतुब ख़ाना, क़िस्सा ख़्वानी पेशावर, 3/398

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

وجہ اول: پنچوں کو فیصلہ کا اختیار اس وقت ہوتا ہے کہ ان کے حکم دینے تک فریقین ان کے پنچ ہونے پر راضی رہیں، اگر ایک فریق بھی پنچ کے حکم دینے سے ایک آن پہلے اس کی ثالثی پر ناراضی ظاہر کرے فوراً وہ ثالثی سے نکل جائے گا اور اسے حکم دینے کا کچھ اختیار نہ رہے گا اور حکم دے تو اصلاً نہ سنا جائیگا یہاں تک کہ ہمارے علماء فرماتے ہیں اگر تمام ترتیب و تکمیل مقدمہ کے بعد جب صرف حکم دینے کی دیر ہی تھی ثالث نے ایک فریق سے کہا میرے نزدیک حجت تجھ پر قائم ہوگئی میں تجھ پر حکم دیا چاہتا ہوں اس نے کہا میں تیرے ثالثی سے راضی نہیں، بس یہ کہتے ہی ثالث کا اختیار جاتا رہا اب وہ کچھ حکم نہیں کرسکتا۔ در مختار جلد ۴ صفحہ ۵۲۰ میں ہے:

(ینفرد احدھما بنقضہ) ای التحکیم بعد وقوعہ [1]۔ | ثالث بننے والے کے فیصلہ کو ایک فریق بھی رد کرسکتا ہے۔ (ت)

ردالمحتار جلد ۴ صفحہ ۵۲۴ میں ہے:

لکل منھما عزلہ قبل الحکم [2]۔ | ثالث کے فیصلہ سے قبل کوئی ایک فریق بھی ثالث کو معزول کرسکتا ہے۔ (ت)

فتاوی عالمگیری جلد ۳ ص ۱۲۱ میں محیط سے ہے:

لو وجہ الحکم القضاء علی احدھما یرید بہ ان الحکم قال لاحد الخصمین قامت عندی الحجۃ بھا ادعی علیک من الحق ثم ان الذی توجہ علیہ الحکم عزلہ ثم حکم علیہ بعد ذلک لاینفذ حکمہ علیہ [3]۔ | اگر حکم کسی ایک فریق پر فیصلہ متوجہ کرے، سے مراد یہ ہے کہ حکم ایک فریق کو کہے کہ دعوی

کرنیوالے کی حجت میں تجھ پر قائم سمجھتا ہوں کہ حق ہے پھر یہ فریق اس کو معزول کردے اور اس کے باوجود حکم اس فریق کے خلاف فیصلہ دے دے تو وہ فیصلہ نافذ نہ ہوگا۔ (ت)

یہاں کہ احمد شاہ نے قبل حکم ثالثان ثالثی سے اپنی ناراضی بذریعہ عرضی ظاہر کی ثالثی فوراً منسوخ ہوگئی اور ثالثوں کا فیصلہ ایسا ہی ہوگیا جیسے راہ چلتا کوئی اجنبی کچھ کہہ جائے اور اس کی نسبت یہ عذر کہ

---

1 درمختار کتاب القضاء باب التحکیم مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۸۲ 2 ردالمحتار کتاب القضاء باب التحکیم داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۵۰ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب القضاء باب التحکیم الباب الرابع والعشرون نورانی کتب خانہ قصہ خوانی پشاور ۳/ ۳۹۸

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

The application for the appointment of arbitrators signed by Ahmad Shah is of no use. Ahmad Shah did not merely state in the petition that he was forced to appoint arbitrators and was not willing, but clearly wrote, "The petitioner is not satisfied at all as he was not satisfied before." This statement of his is sufficient for the cancellation of the arbitration. Therefore, the arbitration has become completely void, and this decision is not worthy of any consideration at all.

Second Reason: Even if arbitration remained valid, perusal of the record shows that among the defendants there is a minor boy, Khuda Bakhsh. When the decision was given in favor of the plaintiffs, it would cause harm to him as well. Arbitrators have no authority to give such a decision which impacts a minor. It is stated in Radd-ul-Muhtar, Vol. 4, page 544:

Arabic	English Translation
لایصح حکمه بما فیه ضرر علی الصغیر بخلاف القاضی[1]	His ruling is not valid in what causes harm to a minor, unlike a judge. (T)

And the reason for this is clear: the essence of arbitration is a mutual reconciliation between parties. What right does Ahmad Shah have to enter into such a reconciliation that harms his minor brother? In Durr-ul-Mukhtar, page 353, it is stated:

Arabic	English Translation
(التحکیم) صلح معنی فلا یصح تعلیقه ولا اضافته عند الثانی وعلیه الفتوی کمافی قضاء الخانیة[2]۔	Tahkeem (Arbitration), i.e., making someone an arbitrator, is reconciliation in meaning. Therefore, its suspension or postponement is not valid; this is according to the Second Imam (Imam Abu Yusuf, may Allah have mercy on him), and the fatwa is based on this, as mentioned in the Judiciary of Khaniyah. (T)

It is stated in Radd-ul-Muhtar:

Arabic	English Translation
قال فی الدرر فانہ تولیة صورة و صلح معنی اذلا یصار الیه الابتراضیهمالقطع الخصومة بینهما[3]۔	It is stated in Al-Durar: It is appointment in form and reconciliation in meaning, since it is not resorted to except with the consent of both parties to end the dispute between them. (T)

Third Reason: As we have said before, and the parties themselves have admitted, all legal and customary matters were set aside; the matter was entrusted solely to the Pure Sharia, and that was the obligation. Now listen to the ruling of the Pure Sharia.

---

[1] Radd-ul-Muhtar, Kitab-ul-Qadha, Bab-ul-Tahkeem, Dar Ihya-ul-Turath-ul-Arabi, Beirut, 4/349 [2] Durr-ul-Mukhtar, Kitab-ul-Buyu', Bab-ul-Mutafarriqat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/53 [3] Radd-ul-Muhtar, Kitab-ul-Buyu', Bab ma Yabtilu bish-Sharti al-Fasid, Dar Ihya-ul-Turath-ul-Arabi, Beirut, 4/228

फ़तवा-ए-रज़विया (खण्ड 18)

मध्यस्थों (आर्बिट्रेटर्स) की नियुक्ति के लिए अहमद शाह द्वारा हस्ताक्षरित आवेदन किसी काम का नहीं है। अहमद शाह ने अर्जी में केवल यह नहीं कहा कि उसे ज़बरदस्ती मध्यस्थ नियुक्त करने पर मजबूर किया गया और वह सहमत नहीं था, बल्कि साफ़ तौर पर लिखा है कि "प्रार्थी बिल्कुल संतुष्ट नहीं है जैसा कि वह पहले संतुष्ट नहीं था।" उसका इतना लिखना ही मध्यस्थता रद्द करने के लिए काफी है। अतः मध्यस्थता पूरी तरह अमान्य हो गई है और यह निर्णय बिल्कुल भी विचारणीय नहीं है।

दूसरा कारण: माना कि यदि मध्यस्थता बनी भी रहती, तो दस्तावेज़ों से स्पष्ट है कि प्रतिवादियों में एक नाबालिग लड़का खुदा बख्श भी है। जब निर्णय वादियों (शिकायतकर्ताओं) के पक्ष में दिया गया, तो इसका नुकसान उसे भी होगा। मध्यस्थों को ऐसा कोई निर्णय देने का अधिकार नहीं है जिसका असर किसी नाबालिग पर पड़े। 'रद्द-उल-मुहतार' के खण्ड 4, पृष्ठ 544 में है:

अरबी	**हिन्दी अनुवाद**
لایصح حکمه بما فیه ضرر علی الصغیر بخلاف القاضی[1]	उसका निर्णय किसी नाबालिग को नुकसान पहुँचाने वाला हो तो वह मान्य नहीं है, जज (क़ाज़ी) के विपरीत जो ऐसा कर सकता है। (त)

और इसका कारण स्पष्ट है कि मध्यस्थता का सार पक्षों के बीच आपसी सुलह है। अहमद शाह को क्या अधिकार है कि वह ऐसी सुलह करे जिससे उसके नाबालिग भाई को नुकसान पहुँचे? 'दुर्र-ए-मुख़्तार' पृष्ठ 353 में है:

अरबी	**हिन्दी अनुवाद**
صلح معنی فلا یصح (التحکیم) تعلیقه ولا اضافته عند الثانی وعلیه الفتوی کمافی قضاء الخانیة[2]۔	तहकीम यानी किसी को मध्यस्थ बनाना अर्थतः सुलह है, इसलिए इसका स्थगन या विलंब ज़ायज़ नहीं है, यह दूसरे इमाम यानी इमाम अबू यूसुफ (رحمه الله تعالی) के अनुसार है और इसी पर फ़तवा है, जैसा कि खानिया की कज़ा (न्याय) में है। (त)

'रद्द-उल-मुहतार' में है:

अरबी	हिन्दी अनुवाद
قال فی الدرر فانہ تولیة صورة و صلح معنی اذلا یصار الیه الابتراضیهمالقطع الخصومة بینهما[3]	'दुरर' में कहा गया है: वास्तव में यह रूप में नियुक्ति है और अर्थ में सुलह है, क्योंकि इसका सहारा दोनों पक्षों की सहमति के बिना उनके बीच के विवाद को समाप्त करने के लिए नहीं लिया जाता है। (त)

तीसरा कारण: हम पहले भी कह चुके हैं और स्वयं पक्षों ने स्वीकार किया है कि सभी कानूनी और प्रथागत बातों को दरकिनार कर दिया गया; मामला पूरी तरह पवित्र शरीयत के सुपुर्द कर दिया गया और यही कर्तव्य था। अब पवित्र शरीयत का हुक्म सुनिए।

---

1. रद्द-उल-मुहतार, किताब-उल-क़ज़ा, बाब-उत-तहकीम, दार इह्या-उत-तुराथ-उल-अरबी, बेरूत, 4/349
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब-उल-बुयू, बाब-उल-मुतफर्रकात, मटबा मुजतबाई दिल्ली, 2/53
3. रद्द-उल-मुहतार, किताब-उल-बुयू, बाब मा यबतुलु बिश-शर्ती अल-फासिद, दार इह्या-उत-तुराथ-उल-अरबी, बेरूत, 4/228

درخواستِ تقرر ثالثان احمد شاہ کی دستخطی ہے کچھ بکار آمد نہیں، احمد شاہ نے عرضی میں فقط یہی بیان نہ کیا کہ مجھ سے جبراً تقررِ ثالثان کرالیا ہے میں رضامند نہ تھا بلکہ صاف لکھ دیا ہے کہ "سائل بالکل رضامند نہیں جیسا کہ پہلے رضامند نہ تھا" اس کا اس قدر لکھنا منسوخیِ ثالثی کے لئے کافی ہے پس ثالثی باطل محض ہو گئی اور یہ فیصلہ اصلاً قابلِ التفات نہیں۔

وجہ دوم: بالفرض اگر ثالثی باقی بھی رہتی تو ملاحظہ مثل سے ظاہر کہ مدعاعلیہم میں ایک لڑکا خدا بخش نابالغ بھی ہے اور جب کہ فیصلہ بحقِ مدعیان دیا گیا تو اس کا ضرر اسے بھی پہنچے گا اور ثالثوں کو کوئی اختیار نہیں کہ ایسا فیصلہ دیں جس کا اثر نابالغ پر پڑے۔ رد المحتار میں جلد ۴ ص ۵۴۴ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
لایصح حکمه بما فیه ضرر علی الصغیر بخلاف القاضی[1]	نابالغ کے خلاف ضرر رساں فیصلہ حکم نہیں دے سکتا، بخلاف قاضی کہ وہ ایسا کر سکتا ہے۔ (ت)

اور وجہ اس کی ظاہر کہ ثالثی کا حاصل فریقین کا باہمی ایک صلح کر لینا ہے احمد شاہ کو کیا اختیار کہ ایسی صلح کرے جس سے اس کے نابالغ بھائی کو نقصان پہنچے۔ در مختار صفحہ ۳۵۳ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
(التحکیم) صلح معنی فلا یصح تعلیقه ولا اضافته عند الثانی	تحکیم یعنی کسی کو ثالث بنانا معنیً صلح ہے لہذا اس کی تعلیق و اضافت جائز نہیں، یہ امام ثانی یعنی امام ابو یوسف رحمہ اللہ

عربی	اردو ترجمہ
وعلیه الفتوی کمافی قضاء الخانیة[2]۔	تعالیٰ کے نزدیک ہے اور اسی پر فتویٰ ہے، جیسا کہ خانیہ کی قضا میں ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
قال فی الدرر فانہ تولیة صورة و صلح معنی اذلا یصار الیه الابتراضیهمالقطع الخصومة بینهما[3]۔	درر میں فرمایا: یہ صورتاً تولیت ہے اور معنیً صلح ہے کیونکہ اس سے دونوں فریقوں کی رضامندی سے ان کے جھگڑے کو ختم کرنا مطلوب ہوتا ہے۔ (ت)

وجہ سوم: ہم پہلے کہہ چکے ہیں اور خود فریقین نے تسلیم کیا کہ قانونی ورواجی باتیں سب بالائے طاق رکھی گئیں معاملہ صرف شریعتِ مطہرہ کے سپرد ہے اور یہی فرض تھا، اب شرع مطہر کا حکم سنئے۔

---

[1] رد المحتار کتاب القضاء باب التحکیم دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۴۹ [2] درمختار کتاب البیوع باب المتفرقات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۵۳ [3] رد المحتار کتاب البیوع باب مایبطل بالشرط الفاسد الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۲۲۸

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Thirdly, when a matter is entrusted to multiple individuals, their ruling will only be accepted and considered valid when they all decide unanimously. In case of disagreement, no one's individual ruling is considered. In such situations, majority opinion cannot be taken into account where authority has been entrusted to several individuals. For example, if several people are appointed as legal representatives (wakils), the agreement of all their opinions is necessary. Or if several people are appointed as executors (wasi) for one's property, any action can only be taken with the collective agreement of all. Or if several people are appointed as trustees (mutawalli) of a waqf (endowment), nothing can be done with the opinion of some or the majority until all opinions are in agreement. This is precisely the case with arbitrators (salis). The reason for all this is that the person granting authority was satisfied with the collective opinion, not with a partial one. In 'Al-Ashbah wa al-Naza'ir' page 251, it is stated:

[Arabic]: Something entrusted to two individuals cannot be managed independently by one of them, such as two representatives, two executors, two supervisors, two judges, and two arbitrators. [Urdu Translation]: Something entrusted to two will not have a single owner/manager, just like two representatives, two executors, two administrators, two judges, and two arbitrators. (T)

In 'Al-Hidayah' Volume 2, page 132, it is stated:

[Arabic]: When someone appoints two representatives, one of them cannot act in the matter they were both appointed for without the other. This applies to actions requiring deliberation and judgment, such as buying and selling, khul' (divorce at wife's request), and so on, because the principal (muwakkil) agreed to the opinion of both, not just one. [Urdu Translation]: When someone appoints two representatives, then in the matter for which they both are representatives, one representative cannot act without the other. This applies to those matters where consultation is necessary, like buying and selling and khul' etc., because the principal is satisfied with the opinion of both, not the opinion of one. (T)

On page 567 of the same book, it is stated:

[Arabic]: Authority is established through delegation, so the nature of the delegation must be observed, which is the quality of collective action, as it is a beneficial condition. [Urdu Translation]: Authority is established by delegation, therefore,

observing the nature of delegation is necessary, and this is the nature of the collective opinion of both. (T)

---

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Wakalah, Idara al-Qur'an Karachi, 2/ 186-187
2. Al-Hidayah, Kitab al-Wakalah, Fasl fi Tasarruf al-Wakilain, Matba' Yusifi Lucknow, 3/ 191
3. Al-Hidayah, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi wa ma yamlukuhu, Matba' Yusifi Lucknow, 4/ 690

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

तीसरा, जब कोई मामला कई व्यक्तियों को सौंपा जाता है, तो उनका वही निर्णय मान्य और विश्वसनीय होगा जो वे सभी सर्वसम्मति से करेंगे। यदि मतभेद हो, तो उनमें से किसी का भी व्यक्तिगत निर्णय विचारणीय नहीं है। ऐसे मामलों में बहुमत की राय पर विचार नहीं किया जा सकता जहाँ अधिकार कई व्यक्तियों को सौंपा गया हो। उदाहरण के लिए, यदि कई लोगों को वकील (प्रतिनिधि) बनाया गया है, तो उन सभी की राय का एकमत होना आवश्यक है। या यदि कई लोगों को अपनी संपत्ति का वसी (वसीयतदार) बनाया गया है, तो कोई भी कार्रवाई उन सभी की सामूहिक राय से ही संभव होगी। या यदि कई लोगों को किसी वक्फ (बंदोबस्ती) का मुतवल्ली (ट्रस्टी) बनाया गया है, तो उसमें भी कुछ या बहुमत की राय से कुछ भी नहीं किया जा सकेगा जब तक कि सभी की राय एकमत न हो। मध्यस्थों (सालिसों) की भी ठीक यही स्थिति है। और इन सबका कारण यह है कि अधिकार देने वाला सामूहिक राय पर संतुष्ट हुआ था, न कि कुछ की राय पर। 'अशबाह वन-नज़ायर' के पृष्ठ २५१ में उल्लेख है:

[अरबी]: जो चीज़ दो लोगों को सौंपी जाती है, उसका कोई एक अकेला मालिक नहीं होगा, जैसे दो वकील, दो वसी, दो प्रबंधक, दो न्यायाधीश और दो मध्यस्थ। उर्दू अनुवाद: जो चीज़ दो को सौंपी जाए वह एक एकल मालिक के पास नहीं होगी, जैसे दो वकील, दो वसी, दो प्रबंधक, दो न्यायाधीश और दो मध्यस्थ। (त)

हिदाया, खंड २, पृष्ठ १३२ में उल्लेख है:

[अरबी]: जब किसी ने दो वकील नियुक्त किए, तो उनमें से एक दूसरे के बिना उस मामले में कोई कार्रवाई नहीं कर सकता जिसके लिए वे नियुक्त किए गए हैं। यह उन कार्यों में है जिनमें विचार और निर्णय की आवश्यकता होती है जैसे कि क्रय-विक्रय और खुला (तलाक) आदि, क्योंकि मुवक्किल (नियुक्तकर्ता) दोनों की राय पर सहमत हुआ था, न कि किसी एक की राय पर। उर्दू अनुवाद: जब किसी ने दो वकील बनाए, तो जिस मामले में दोनों वकील हैं, एक वकील दूसरे के बिना उसमें हस्तक्षेप (तसर्रुफ़) नहीं कर सकता। यह उन मामलों में है जिनमें परामर्श की आवश्यकता होती है जैसे खरीद-बिक्री और खुला आदि, क्योंकि मुवक्किल दोनों की राय पर सहमत है, एक की राय पर नहीं। (त)

उसी के पृष्ठ ५६७ में है:

[अरबी]: अधिकार सौंपने (तफ़वीज़) से सिद्ध होता है, इसलिए सौंपने के स्वरूप का ध्यान रखना आवश्यक है, जो कि सामूहिक कार्रवाई का गुण है क्योंकि यह एक लाभदायक शर्त है।

---

1. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फन्न अल-थानी, किताबुल वकाला, इदारातुल कुरान कराची, २/ १८६-१८७
2. अल-हिदाया, किताबुल वकाला, फस्ल फी तसर्रुफुल वकिलैन, मतबा यूसुफी लखनऊ, ३/ १९१
3. अल-हिदाया, किताबुल वसाया, बाबुल वसी व मा यमलुकुहु, मतबा यूसुफी लखनऊ, ४/ ६९०

पृष्ठ ७३८ में से ४३२

ثالثاً جب متعدد اشخاص کے سپرد کی جائے تو ان کا وہی حکم مسلم و قابل اعتبار ہوگا جو وہ سب باتفاق رائے فیصلہ کریں اور اختلاف پڑے تو ان میں کسی کا حکم قابل لحاظ نہیں ایسے مقامات میں کثرت رائے پر نظر نہیں ہوسکتی جہاں کوئی اختیار متعدد اشخاص کو سپرد کیا گیا ہو مثلاً چند شخصوں کو وکیل کیا تو ان سب کی رائے متفق ہونا ضرور ہے یا متعدد اشخاص کو اپنے مال کا وصی کیا تو جو تصرف ہوگا سب کی مجموعی رائے سے ہوسکے گا یا چند اشخاص کو وقف کا متولی کیا تو اس میں بھی بعض یا اکثر کی رائے سے کچھ نہ ہوسکے گا جب تک سب کی رائے متفق نہ ہو بعینہ یہی حالت ثالثوں کی ہے اور ان سب کی وجہ یہی ہے کہ اختیار دینے والا مجموع کی رائے پر راضی ہوا تھا نہ کہ بعض کی۔ اشباہ والنظائر صفحہ ۲۵۱ میں ہے:

الشیئ المفوض الی اثنین لایملکه احدهما کالو کیلین والوصیین والناظرین والقاضیین والحکمین۔[1] جو چیز دو کو تفویض کی جائے ایک واحد مالک نہ ہوگا جیسا کہ دو وکیل، دو وصی، دو منتظم دو قاضی اور دو ثالث۔ (ت)

ہدایہ جلد دوم ص ۱۳۲ میں ہے:

اذاوکل و کیلین فلیس لاحدهما ان یتصرف فیما وکلا به دون الأخر وهذا في تصرف یحتاج فیه الی الرأی کالبیع والخلع وغیر ذلك لان الموکل رضی برأیهما لابرأی احدهما[2]۔ جب کسی نے دو وکیل بنائے تو جس معاملہ میں دونوں وکیل ہیں، ایک وکیل دوسرے کے بغیر اس میں تصرف نہیں کرسکتا، یہ ان امور میں ہے جن میں مشورہ کی ضرورت ہوتی ہے جیسے بیع اور خلع وغیرہ، کیونکہ موکل دونوں کی رائے پر راضی ہے ایک کی رائے پر نہیں۔(ت)

اسی کے صفحہ ۵۶۷ میں ہے:

الولایۃ ثبتت بالتفویض فیراعی وصف التفویض وھو وصف الاجتماع اذ ھو شرط مفید[3]۔ ولایت تفویض سے ثابت ہوتی ہے لہذا تفویض کے وصف کی رعایت ضروری ہے اور یہ دونوں کی اجتماعی رائے کا وصف ہے (ت)

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوکالۃ ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۱۸۶ تا ۱۸۷ 2 الہدایۃ کتاب الوکالۃ فصل فی تصرف الوکیلین مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۱۹۱ 3 الہدایۃ کتاب الوصایا باب الوصی وما یملکہ مطبع یوسفی لکھنؤ ۴/ ۶۹۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

On page 92 of the same [book], it says:

If two people appoint two arbitrators, it is necessary for them to meet/act jointly, because it is a matter that requires deliberation/consultation.	**If both parties have appointed two arbitrators, then a joint arbitration by both is necessary because this is a matter in which consultation is required. (T)**

In these phrases, the mention of "two" is only for illustrating the problem, not a restriction of the rule, because the cited reasoning from Hidaya applies to two, ten, and all. Inevitably, in Adab al-Awsiya, in the margins of Jami' al-Fusulayn, volume two, page 445, it is stated:

In al-Khaniyyah and others, the ruling of this section is that one of two or more executors (wasi) is not empowered to act without the presence and opinion of the rest, except in what is absolutely necessary or in matters where there is no room for [differing] opinions, and these are a limited number of things... etc.	**It is stated in Khaniyyah etc. that the ruling in this matter is that none of the two or more executors has the right to act without the others, unless there is an important necessity or the matter is such that there is no need for consultation, while these are only a few matters, etc. (T)**

On page 352 of the same, from Hidaya, it says:

If two executors acknowledge that there is a third with them, the judge has the power to appoint the third along with them, as an admission of their inability to act [alone].	**If two executors have also acknowledged a third executor along with themselves, then the judge will have the authority to appoint someone as the third with them because both of them have admitted their inability to act [alone]. (T)**

This issue is in Hidaya, Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat), page 109:

And its text is: If two executors acknowledge that there is a third with them, the judge has the power to appoint a third with them because of their inability to act by their own admission.

Its text is this: If two executors acknowledged that there is a third as well with them, then the judge will have the authority to appoint some third person with both of them because they themselves have shown inability to act by their own admission. (T)

---

[1] Al-Hidaya, Book of Judges, Chapter on Arbitration, Yusufi Press Lucknow, 3/441. [2] Adab al-Awsiya, in the margins of Jami' al-Fusulayn, Chapter on the Multiplicity of Executors, Islami Kutub Khana Karachi, 2/345. [3] Adab al-Awsiya, in the margins of Jami' al-Fusulayn, Chapter on the Multiplicity of Executors, Islami Kutub Khana Karachi, 2/353. [4] Al-Hidaya, Book of Testimonies, Chapter on those whose testimony is accepted and those whose is not, Yusufi Press Lucknow, 3/164.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इसी के पृष्ठ 92 में है:

यदि दो लोगों ने दो पंच (मध्यस्थ) नियुक्त किए, तो उनका संयुक्त रूप से कार्य करना आवश्यक है क्योंकि यह ऐसा मामला है जिसमें राय/परामर्श की आवश्यकता होती है।

यदि दोनों पक्षों ने दो सालिस (मध्यस्थ) बनाए तो दोनों की सामूहिक सालिसी ज़रूरी है क्योंकि यह ऐसा मामला है जिसमें मशवरे की ज़रूरत होती है। (त)

इन इबारतों में दो का ज़िक्र सिर्फ मसले की तस्वीर (उदाहरण) के लिए है, हुक्म की कैद नहीं, क्योंकि हिदाया की दी गई दलील दो, दस और सब को शामिल है। लाजरम (अनिवार्य रूप से) अदबुल अवसिया, हाशियह जामे-उल-फूसुलैन, जिल्द दूसरी, सफ्हा 445 में है:

खानिया और अन्य में है कि इस खंड का हुक्म यह है कि दो या दो से अधिक वसी (निष्पादक) में से कोई भी दूसरों की मौजूदगी और राय के बिना कार्य करने में सक्षम नहीं है, सिवाय उन मामलों के जो नितांत आवश्यक हों या जिनमें राय का कोई दखल न हो, और ये गिनी-चुनी चीज़ें हैं... इत्यादि।

खानिया वगैरह में है कि इस मामले का हुक्म यह है कि दो या ज़्यादा वसी में से किसी एक को बाकियों के बिना तसर्रुफ़ (कार्यवाही) का हक़ नहीं, मगर जब कोई अहम मजबूरी हो या मामला ऐसा हो जिसमें मशवरे की ज़रूरत न हो जबकि ये चंद उमूर (बातें) ही हैं इत्यादि। (त)

इसी के पृष्ठ 352 में हिदाया से है:

यदि दो वसी स्वीकार करते हैं कि उनके साथ तीसरा भी है, तो काजी को उनके साथ तीसरे को नियुक्त करने का अधिकार है, जो उनके कार्य करने में असमर्थता की स्वीकारोक्ति है।

दो वसीयों ने अपने साथ तीसरे वसी का भी इकरार किया हो तो काज़ी को इख्तियार होगा कि वो किसी तीसरे को उनके साथ मुक़र्रर करे क्योंकि इन दोनों ने तसर्रुफ़ से अपने इज्ज़ (अक्षमता) का इकरार किया है। (त)

यह मसला हिदाया किताबुश शहादा सफ्हा 109 में है:

और इसकी इबारत यह है: जब दो वसी इकरार करते हैं कि उनके साथ तीसरा भी है, तो काज़ी को उनके साथ तीसरे को नियुक्त करने का अधिकार है क्योंकि वे अपनी स्वीकारोक्ति से कार्य करने में असमर्थ हैं।

इसकी इबारत यह है कि दो वसीयों ने इक़रार किया कि उनके साथ तीसरा भी है तो काज़ी को इख्तियार होगा कि किसी तीसरे को उन दोनों के साथ मुक़र्रर करे क्योंकि उन्होंने खुद अपने इकरार से तसर्रुफ़ से इज्ज़ (अक्षमता) ज़ाहिर किया है। (त)

---

[1] अल-हिदाया, किताबुल-कज़ा, बाबुल-तहकीम, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/441. [2] आदाबुल अवसिया, हाशियह जामे-उल-फूसुलैन, फ़स्ल फ़ी ताद्दुदिल अवसिया, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/345. [3] आदाबुल अवसिया, हाशियह जामे-उल-फूसुलैन, फ़स्ल फ़ी ताद्दुदिल अवसिया, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/353. [4] अल-हिदाया, किताबुश शहादात, बाबू मन यक़बलू शहादतहु व मन ला यक़बलू, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/164.

فتاوٰی رضویہ (جلد ۱۸)

اسی کے صفحہ ۹۲ میں ہے:

لو حکما رجلین لا بد من اجتماعہما لانہ امر یحتاج فیہ الی الرای ۱۔

اگر دونوں فریقوں نے دو ثالث بنائے تو دونوں کی اجتماعی ثالثی ضرور ہے کیونکہ یہ ایسا معاملہ ہے جس میں مشورہ کی ضرورت ہوتی ہے۔ (ت)

ان عبارات میں دو کا ذکر صرف تصویر مسئلہ ہے قید حکم نہیں کہ دلیل مذکور ہدایہ دو اور دس سب کو شامل ہے، لاجرم ادب الاوصیاء ہامش جامع الفصولین جلد دوم صفحہ ۴۴۵ میں ہے:

فی الخانیۃ وغیر ہا ان حکم ھذا الفصل انہ لا یتمکن احد الوصیین او الاوصیاء من التصرف بدون حضور رأی الباقی الافیما لا بد منہ اولاً یکون فیہ مدخل للرأی و ھو اشیاء معدودۃ ۲ الخ۔

خانیہ وغیرہ میں ہے کہ اس معاملہ کا حکم یہ ہے کہ دو یا زیادہ وصی میں سے کسی ایک کو باقیوں کے بغیر تصرف کا حق نہیں مگر جب کوئی اہم مجبوری ہو یا معاملہ ایسا ہو جس میں مشورہ کی ضرورت نہ ہو جبکہ یہ چند امور ہی ہیں الخ۔ (ت)

اسی کے صفحہ ۳۵۲ میں ہدایہ سے ہے:

اقر الوصیان بان معھما ثالثاً یملك القاضی نصب الثلث معھما اعترافاً بالعجز عن التصرف ۳۔

دو وصیوں نے اپنے ساتھ تیسرے وصی کا بھی اقرار کیا ہو تو قاضی کو اختیار ہوگا کہ وہ کسی تیسرے کو ان کے ساتھ مقرر کرے کیونکہ ان دونوں نے تصرف سے اپنے عجز کا اعتراف کیا ہے۔ (ت)

یہ مسئلہ ہدایہ کتاب الشہادۃ صفحہ ۱۰۹ میں ہے:

و نصها الوصیان اذا اقران معهما ثالثاً یملك القاضی نصب ثالث معهما لعجز هما عن التصرف باعترافهما ۴۔

اس کی عبارت یہ ہے دو وصیوں نے اقرار کیا کہ ان کے ساتھ تیسرا بھی ہے تو قاضی کو اختیار ہوگا کہ کسی تیسرے کو ان دونوں کے ساتھ مقرر کرے کیونکہ انہوں نے خود اپنے اعتراف سے تصرف سے عجز ظاہر کیا ہے۔ (ت)

---

۱ الہدایۃ کتاب القضاۃ باب التحکیم مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۴۴۱ ۲ آداب الاوصیاء علی ہامش جامع الفصولین فصل فی تعدد الاوصیاء اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۳۴۵ ۳ آداب الاوصیاء علی ہامش جامع الفصولین فصل فی تعدد الاوصیاء اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۳۵۳ ۴ الہدایۃ کتاب الشہادات باب من یقبل شہادتہ ومن لا یقبل مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۱۶۴

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

In Inayah on the margin of al-Fath, Vol. 6, p. 46, it says: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | Their testimony along with a third person is an admission of their inability to act, because they do not have independent authority over it. | Their testimony about a third person being with them is an admission that they are unable to manage, because they do not have independence in it. (T) |

In the mentioned Fath al-Qadir, page 47, it says: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | When the two executors of the deceased's will testified to a third person, they admitted their legal inability to act except when he is with them. | There are two executors of the deceased; when they admitted that there is a third with them, they expressed their legal inability that they cannot act without the third. (T) |

Also, in al-Ashbah, page 48, it says: | Arabic Text | Urdu Translation | |---|---| | What is established for a group is shared among them all, except for a few matters - up to the end where three were counted and this issue is not among them. | Whatever matter is established for a group, the entire group will participate in it, except for a few issues whose number is three; this issue is not among them. (T) |

So here, as a difference of opinion occurred among the arbitrators, no one's decision remained valid.

Fourth Reason: Even if these reasons were not present, the decision itself was completely contrary to Sharia principles. The proceedings of the case for establishing the lineage of Allah Bakhsh and Ahli Bakhsh are purely insufficient according to Sharia. The arbitrators relied on seven things for it: six written proofs, namely documents No. 1, 2, 3, 5, 9, 11, the summary of which was mentioned in the question, and the seventh proof is oral, i.e., testimony. But it is said with great regret that not a single one of them is complete and sufficient on the scale of Sharia.

First Document: Patwari's Report (1) The statement of the arbitrators' fatwa that "Before the Patwari, Sirajuddin and Badruddin referred to the claimants as their brothers..."

---

1 Al-'Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Book of Testimonies, Chapter: Who whose testimony is accepted and who is not. Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 6/493. 2 Fath al-Qadir, Book of Testimonies, Chapter: Who whose testimony is accepted and

who is not. Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 6/494. 3 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Second Art, Book of Marriage, Idarat al-Qur'an wal-Ulum al-Islamiyyah, Karachi, 1/244.

फ़तावा-ए-रज़विया जिल्द (18)

इनाया हामिश अल-फ़तह, खंड 6, पृष्ठ 46 में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | उनके साथ तीसरे के बारे में उनकी गवाही इस बात का स्वीकार है कि वे प्रबंधन में असमर्थ हैं क्योंकि वे इसमें स्वतंत्रता नहीं रखते। | अपने साथ तीसरे के बारे में उनकी गवाही इस बात का स्वीकार है कि वे प्रबंधन में असमर्थ हैं क्योंकि वे इसमें स्वतंत्रता नहीं रखते। (त) |

फ़तह अल-क़दीर के उसी खंड के पृष्ठ 47 में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | मृतक के दो वसीयतदारों ने जब तीसरे के बारे में गवाही दी, तो उन्होंने प्रबंधन से अपनी शरीई अक्षमता को स्वीकार कर लिया, सिवाय इसके कि वह उनके साथ हो। | मृतक के दो वसीयतदार हैं; उन्होंने जब स्वीकार किया कि हमारे साथ तीसरा है, तो उन्होंने अपनी शरीई अक्षमता व्यक्त कर दी कि तीसरे के बिना हम प्रबंधन नहीं कर सकते। (त) |

साथ ही 'अशबाह', पृष्ठ 48 में है: | अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद | |---|---| | जो बात किसी समूह के लिए सिद्ध हो, वह पूरे समूह में साझा होगी, सिवाय कुछ मसलों के.. अंत तक, जहाँ तीन गिने गए और यह मसला उनमें से नहीं है। | जो बात किसी समूह के लिए सिद्ध हो, वह पूरे समूह में साझा होगी, सिवाय कुछ मसलों के जिनकी संख्या तीन है; यह मसला उनमें से नहीं है। (त) |

तो यहाँ चूंकि मध्यस्थों के बीच मतभेद हो गया, इसलिए किसी का भी निर्णय मान्य नहीं रहा।

चौथा कारण: यदि ये कारण न भी होते, तो भी निर्णय स्वयं शरीयत के सिद्धांतों के बिल्कुल विपरीत था। अल्लाह बख्श और अहले बख्श के वंश को सिद्ध करने के लिए मुक़दमे की कार्यवाही शरीयत के अनुसार बिल्कुल अपर्याप्त है। मध्यस्थों ने इसके लिए सात चीजों का सहारा लिया: छह लिखित प्रमाण यानी दस्तावेज़ संख्या 1, 2, 3, 5, 9, 11 जिनका सारांश प्रश्न में आ चुका है, और सातवाँ प्रमाण मौखिक है यानी गवाही। लेकिन बड़े अफसोस के साथ कहना पड़ता है कि उनमें से एक भी शरीयत के पैमाने पर पूर्ण और पर्याप्त नहीं है।

पहला दस्तावेज़: पटवारी की रिपोर्ट (1) मध्यस्थों के फतवे का बयान कि 'पटवारी के सामने सिराजुद्दीन और बदरुद्दीन ने वादियों को अपने भाई...'

---

1 अल-इनाया अला हामिश फ़तह अल-क़दीर, किताबुश शहादात, अध्याय: जिसकी गवाही स्वीकार की जाती है और जिसकी नहीं। मकतबा नूरिय्या रज़विय्या, सुक्कुर, 6/493. 2 फ़तह अल-क़दीर,

किताबुश शहादात, अध्याय: जिसकी गवाही स्वीकार की जाती है और जिसकी नहीं। मकतबा नूरिय्या रज़विय्या, सुक्कुर, 6/494. 3 अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुस-सानी, निकाह की किताब, इदारातुल कुरआन वल उलूमल इस्लामिया, कराची, 1/244.

पृष्ठ 434/738

عنایہ ہامش الفتح ج ۶ ص ۴۶ میں ہے: | شھادتھما بثالث معھما اعتراف بعجزھما عن التصرف لعدم استقلالھمابہ_1 | اپنے ساتھ تیسرے کے بارے میں ان کی شہادت اس بات کا اعتراف ہے کہ وہ تصرف میں عاجز ہیں کیونکہ وہ اس میں استقلال نہیں رکھتے۔ (ت) |

فتح القدیر جلد مذکور صفحہ ۴۷ میں ہے: | وصیاالمیت لما شھدا بالثالث فقد اعترفا بعجز شرعی منھما عن التصرف الا ان یکون ھو معھما_2 | میت کے دو وصی ہیں انہوں نے جب اعتراف کیا کہ ہمارے ساتھ تیسرا ہے تو انہوں نے اپنے شرعی عجز کا اظہار کردیا کہ تیسرے کے بغیر ہم تصرف نہیں کرسکتے۔ (ت) |

نیز اشباہ صفحہ ۴۸ میں ہے: | ماثبت لجماعۃ فھو بینھم علی سبیل الاشتراك الافی مسائل_3 الی آخرہ وعد ثلثا لیس ھذہ منھا۔ | جو امر جماعت کے لئے ثابت ہو تو وہ پوری جماعت میں شریک ہوگی ماسوائے چند مسائل کے جن کا عدد تین ہے یہ مسئلہ ان میں سے نہیں۔ (ت) |

تو یہاں کہ اختلاف رائے واقع ہوا ثالثوں میں کسی کا فیصلہ معتبر نہ رہا۔ وجہ چہارم : اگر یہ وجوہ کچھ بھی نہ ہوتے تو فیصلہ خود اصول شرعی کے بالکل خلاف ہوا ہے روئداد مسل اثبات نسب اللہ بخش واہلی بخش میں شرعاً محض ناکافی ہے ثالثوں نے اسکے لئے سات چیزوں سے استناد کیا چھ ثبوت تحریری یعنی کاغذات نمبر ۱، ۲، ۳، ۵، ۹، ۱۱ جن کا خلاصہ سوال میں گزرا اور ساتواں ثبوت زبانی یعنی شہادت مگر بہت افسوس کے ساتھ کہا جاتا ہے کہ ان میں ایک بھی میزان شرع پر کامل و کافی نہیں۔

کاغذ اول رپورٹ پٹواری (۱) فتوائے ثالثان کا بیان کہ "پٹواری کے سامنے سراج الدین وبدرالدین نے مدعیان کو اپنے بھائی"

---

1 العنایہ علی ھامش فتح القدیر کتاب الشھادات باب من یقبل شھادتہ ومن لایقبل مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۹۳ 2 فتح القدیر کتاب الشھادات باب من یقبل شھادتہ ومن لایقبل مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۹۴ 3 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب النکاح ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۲۴۴

...has had written, "It is very strange, and if it is, it is only the statement of Badruddin in which there is no trace or mention of Sirajuddin."

(2) In which word or letter of it did Badruddin call Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh his brothers? He clearly stated the opposite, that both were born before marriage. It wasn't even revealed from this that they were born from the seed of Pir Sadruddin. The *Kanchanis* (dancing girls) kept without marriage are not restricted; who knows whose offspring they are? Never in this statement did Pir Badruddin, God forbid, explicitly attribute adultery to his father. Taking a *Kanchani* along could be for watching and listening to singing and dancing, it's not necessarily adultery. And even if Badruddin's intent is assumed as such (mistakenly), where was the admission of them being brothers? When does Sharia consider such offspring from outside of marriage to be the child of that possessor of seed? The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, says:

Al-waladu lil-firashi wa lil-'ahiril hajar[1] - The child belongs to the bed (marriage), and for the adulterer is the stone.

(3) Even if Sirajuddin's name were in it, and even if there were an explicit declaration of accepting him as a brother, how could it be a proof? For this is neither the statement of Sirajuddin nor of Badruddin, but rather the word of a *Patwari* (village registrar) that they gave such a statement, whose reliability (justice) is also unknown. Can an admission in Sharia be proven by the statement of a single person whose reliability is unknown? Absolutely not.

Allah the Almighty said: **"Wa ash-hidu dhaway 'adlim minkum"**[2] - Allah the Almighty commanded: Appoint two just witnesses from among yourselves. (T)

Hundreds of reports from Patwaris occur against the facts for their small benefits. Every person related to landownership knows this from their experience. I am not saying Inayatullah did this, but positive suspicion is one thing and a Sharia proof is another.

Second Document: General Custom

(4) The statement of the arbitrators regarding custom, that in it, Pir Sadruddin wrote the claimants as heirs.

---

[1] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Buyu and Kitab al-Wasaya, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/276 & 383, Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, translation from Hadrat Uthman Ghani R.A., Dar al-Fikr, Beirut 1/59. [2] The Holy Quran 65/2

...लिखवाए हैं "अत्यंत आश्चर्यजनक है और वह अगर है तो केवल बदरुद्दीन का बयान जिसमें सिराजुद्दीन के नाम का कोई निशान नहीं।"

(2) इसके किस शब्द किस अक्षर में बदरुद्दीन ने अल्लाह बख्श और इलाही बख्श को अपना भाई कहा? उसने तो साफ़ इसके विपरीत यह बयान दिया कि वे दोनों निकाह से पहले पैदा हुए हैं, इससे इतना भी नहीं खुला कि वे पीर सदरुद्दीन के नतफ़े(वीर्य) से पैदा हुए। कंचनियां जो बिना निकाह के रखी जाती हैं वे पाबंद नहीं होतीं, क्या पता उनकी औलाद किससे है? पीर बदरुद्दीन ने इस बयान में कभी भी, अल्लाह की पनाह, स्पष्ट रूप से अपने बाप को व्यभिचार (ज़िना) से नहीं जोड़ा। कंचनी को साथ ले जाना गाना-नाचना देखने-सुनने के लिए भी हो सकता है, ज़रूरी नहीं कि ज़िना ही हो। और मान लीजिए गलत तौर पर अगर बदरुद्दीन का यही उद्देश्य माना जाए, तो भी उनके भाई होने का इक़रार कहाँ हुआ? ऐसी बिना निकाह की औलाद को शरीयत उस नतफ़े वाले की औलाद कब मानती है? अल्लाह के रसूल, सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम, फरमाते हैं:

अल-वलदु लिल-फिराश व लिल-आहिरिल हजर[1] - बच्चा उसका है जिसका निकाह है और व्यभिचारी के लिए पत्थर।

(3) मान लीजिए अगर इसमें सिराजुद्दीन का नाम भी होता और भाई मानने का स्पष्ट स्पष्टीकरण भी होता, तब भी वह कैसे दलील (हुज्जत) हो सकता था जबकि यह न सिराजुद्दीन का बयान है और न ही बदरुद्दीन का, बल्कि एक पटवारी का कहना है कि उन्होंने ऐसा बयान दिया जिसकी न्यायप्रियता (अदालत) भी ज्ञात नहीं है। क्या शरीयत में किसी का इक़रार एक ऐसे अकेले व्यक्ति के बयान से साबित हो सकता है जिसकी सत्यता अज्ञात हो! कदापि नहीं,

अल्लाह तआला ने फरमाया: **'व अश-हिदू ज़वई अदलिम मिनकुम'**[2] - अल्लाह तआला ने फरमाया: अपने में से दो न्यायप्रिय गवाह बनाओ। (त)

पटवारियों की सैकड़ों रिपोर्टें अपने थोड़े से लाभ के लिए तथ्यों के विपरीत होती रहती हैं। ज़मींदारी से संबंध रखने वाला हर व्यक्ति इसे अपने अनुभव से जानता है। मैं यह नहीं कहता कि इनायत उल्लाह ने ऐसा किया, लेकिन शुभ विचार (तहसीन-ए-ज़न) और चीज़ है और शरई प्रमाण (हुज्जत-ए-शरिया) दूसरी चीज़।

दूसरा दस्तावेज़: सामान्य रिवाज

(4) रिवाज के संबंध में पंचों (मध्यस्थों) का कहना कि इसमें पीर सदरुद्दीन ने वादियों को वारिस लिखा है।

---

[1] सहीह अल-बुखारी, किताबुल बुयू व किताबुल वसाया, क़दीमी कुतुब खाना कराची 1/276 व 383, मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, अनुवाद हज़रत उस्मान गनी रज़ियल्लाहु अन्हु, दारुल फिक्र बैरुत 1/59। [2] अल-कुरानुल करीम 65/2

لکھوائے ہیں "سخت عجب ہے اور وہ اگر ہے تو صرف بدرالدین کا بیان جس میں اظہارِ سراج الدین کا نام نہ نشان۔"

(۲) اس کے کس لفظ کس حرف میں بدرالدین نے اللہ بخش و الٰہی بخش کو اپنا بھائی کہا اس نے تو صاف اس کے خلاف یہ بیان کیا کہ وہ دونوں قبل از نکاح پیدا ہوئے ہیں اس سے اتنا بھی نہ کھلا کہ نطفہ پیر صدر الدین سے پیدا ہوئے ۔ کنچنیاں جو بلا نکاح رکھی جاتی ہیں مقید نہیں ہوتیں کیا خبر ان کی اولاد کس سے ہے ، نہ ہر گز اس بیان میں پیر بدرالدین نے معاذ اللہ صراحۃً اپنے باپ کو زنا کی طرف نسبت کیا کنچنی کو لے کر چلا جانا گانا ناچ دیکھنے سننے کے لئے بھی ہو سکتا ہے کچھ زنا ہی ضرور نہیں، اور بفرضِ غلط اگر بدرالدین کی یہی مراد مانی جائے تو بھی ان کے بھائی ہونے کا اقرار کہاں ہوا، ایسی اولا بے نکاح کو شرع اس صاحب نطفہ کی اولاد کب مانتی ہے، رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

الولد للفراش و للعاھر الحجر[1] - بچہ اس کا جس کا نکاح ہے اور زانی کیلئے پتھر۔

(۳) بالفرض اس میں اگر سراج الدین کا نام ہوتا اور بھائی ماننے کی صریح تصریح بھی جب بھی کیا حجت ہو سکتا ہے کہ یہ نہ سراج الدین کا بیان ہے نہ بدرالدین کا، بلکہ ایک پٹواری کا قول ہے کہ انہوں نے ایسا بیان کیا جس کی عدالت بھی معلوم نہیں، کیا شرع میں کسی کا اقرار ایک شخصِ واحد مجہول العدالت کے بیان سے ثابت ہو سکتا ہے ! ہرگز نہیں،

قال اللہ تعالٰی **'وَ اَشْهِدُوا ذَوَیْ عَدْلٍ مِّنْكُمْ'**[2] - اللہ تعالٰی نے فرمایا: اپنے میں سے دو عادل گواہ بناؤ۔ (ت)

پٹواریوں کی سیکڑوں رپورٹیں اپنے تھوڑے سے فائدے کے لئے خلافِ واقع گزرا کرتی ہیں ہر شخص جسے زمین داری سے تعلق رہا ہے اسے اپنے تجربے سے جانتا ہے میں نہیں کہتا کہ عنایت اللہ نے ایسا کیا مگر تحسینِ ظن اور چیز ہے اور حجت شرعیہ دوسری چیز۔

کاغذ دوم رواج عام

(۴) رواج کی نسبت ثالثوں کا فرمانا کہ اس میں مدعیوں کو پیر صدر الدین نے وارث لکھا ہے

---

[1] صحیح البخاری کتاب البیوع و کتاب الوصایا قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۲۷۶ و ۳۸۳، مسند امام احمد بن حنبل ترجمہ حضرت عثمان غنی رضی اللہ عنہ دارالفکر و بیروت ۱ / ۵۹ [2] القرآن الکریم ۲ / ۶۵

Fatawa Razawiya Volume 18

It is very strange; the text of the general custom is present before us, in which there is neither the name of the claimants nor the name of the claimants' mother. It only states that "Sadr al-Din has married a widow from the Peerani community; her children will become the owners of the property after the death of the owner." What does this prove? Which woman and whose children? If this is an acknowledgment, it is for a completely unknown entity, whose ignorance is severely excessive (Jahalat-e-Fahisha). There are hundreds of thousands of widows from the Peerani community, and an acknowledgment for such an unknown entity is unanimously void. It is stated in Al-Hidayah, Volume 2, Page 165:

Arabic Text	English Translation
جهالة المقربه لايمنع صحة الاقرار لان الحق قديلزمه مجهولا بأن اتلف مالايدرى قيمته بخلاف الجهالة فى المقر له لان المجهول لا يصح مستحقا 1.	Ignorance of the thing acknowledged does not prevent the validity of the acknowledgment because a right can become binding even if it is unknown, such as acknowledging that one has destroyed property whose value is not known. This is unlike ignorance regarding the person in whose favor the acknowledgment is made, because an unknown person cannot become a rightful recipient. (T)

It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq, Volume 7, Page 272:

Arabic Text	English Translation
جهالة المقر له مانعة من صحته ان تفاحشت كل واحد من الناس على كذا 2.	Severe ignorance of the beneficiary is a barrier to the validity of the acknowledgment; this includes all people. (T)

It is stated in Tabyin al-Haqa'iq Sharh Kanz al-Daqa'iq, Volume 5, Page 4:

Arabic Text	English Translation
لو كان المقر به مجهولا لا يمنع صحة الاقرار بخلاف الجهالة فى المقر له سواء تفاحشت اولا لان المجهول لايصلح مستحقا هكذا ذكر شمس الائمة وذكر شيخ الاسلام فى مبسوطه والناطقى فى	If the thing acknowledged is unknown, it does not prevent the validity of the acknowledgment, unlike ignorance regarding the beneficiary, whether that ignorance is severe or not, because an unknown person cannot be a rightful recipient. Thus mentioned Shams al-A'immah, whereas Shaykh al-Islam mentioned in his Mabsut and al-Natiqi in his Waqi'at that if the ignorance

Arabic Text	English Translation
واقعاته انها اذا تفاحشت لا يجوز وان لم تتفاحش جاز 3.	is severe, it is not permissible, and if it is not severe, the acknowledgment is valid. (T)

1. Al-Hidayah, Kitab al-Iqrar, Matba' Yusufi Lucknow 3/230
2. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Iqrar, H.M. Saeed Company Karachi 7/250
3. Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Iqrar, Al-Matba'at al-Kubra al-Amiriyyah Bulaq Egypt 5/4

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

यह बहुत ही आश्चर्यजनक है; आम रिवाज का पाठ हमारे सामने है, जिसमें न तो दावेदारों का नाम है और न ही दावेदारों की माँ का नाम। इसमें केवल इतना है कि "सदरुद्दीन ने पीरानी समुदाय की एक विधवा महिला से निकाह किया है; संपत्ति के मालिक की मृत्यु के बाद उसकी संतान मालिक होगी।" इससे क्या सिद्ध होता है? कौन सी महिला और किसकी संतान? यदि यह इक़रार (स्वीकृति) है, तो यह पूरी तरह से अज्ञात (मजहूल) के लिए है, जिसकी अज्ञानता (जहालत) अत्यंत गंभीर है। पीरानी समुदाय की लाखों विधवाएँ हैं, और ऐसे अज्ञात व्यक्ति के लिए किया गया इक़रार सर्वसम्मति से अमान्य (बातिल) है। हिदाया जिल्द 2, पृष्ठ 165 में है:

अरबी पाठ	**हिंदी अनुवाद**
جهالة المقربه لايمنع صحة الاقرار لان الحق قديلزمه مجهولا بأن اتلف مالايدرى قيمته بخلاف الجهالة فى المقر له لان المجهول لا يصح مستحقا 1.	जिस चीज़ का इक़रार किया जाए वह अज्ञात हो तो इक़रार की वैधता में बाधक नहीं है क्योंकि अज्ञात होने पर भी अधिकार अनिवार्य हो जाता है, जैसे कि इक़रार किया कि कोई चीज़ नष्ट कर दी है जिसकी कीमत ज्ञात नहीं है, इसके विपरीत मुक़र्र लहू (जिसके पक्ष में इक़रार किया गया हो) की अज्ञानता के क्योंकि अज्ञात व्यक्ति हकदार नहीं हो सकता। (त)

बहर अल-राइक़ जिल्द 7, पृ. 272 में है:

अरबी पाठ	**हिंदी अनुवाद**
جهالة المقر له مانعة من صحته ان تفاحشت كل واحد من الناس على كذا 2.	मुक़र्र लहू (जिसके पक्ष में इक़रार किया गया हो) की अत्यधिक अज्ञानता इक़रार की वैधता के लिए बाधक है, इसमें सभी लोग शामिल हैं। (त)

तब्यीन अल-हक़ाएक़ शरह कंज़ अल-दक़ाएक़ जिल्द 5, पृ. 4 में है:

अरबी पाठ	**हिंदी अनुवाद**
لو كان المقر به مجهولا لا يمنع صحة الاقرار بخلاف الجهالة فى المقر له سواء تفاحشت اولا لان	यदि मुक़र्र बिही (जिस चीज़ का इक़रार हो) अज्ञात हो तो वह इक़रार की वैधता में बाधक नहीं है, मुक़र्र लहू की अज्ञानता के विपरीत चाहे वह अज्ञानता व्यापक हो या न हो क्योंकि

अरबी पाठ	हिंदी अनुवाद
المجهول لايصلح مستحقا هكذا ذكر شمس الائمة وذكر شيخ الاسلام فى مبسوطه والناطقى فى واقعاته انها اذا تفاحشت لا يجوز وان لم تتفاحش جاز 3.	अज्ञात व्यक्ति हकदार नहीं हो सकता, शम्स अल-अइम्मा ने ऐसा ही उल्लेख किया है जबकि शेख अल-इस्लाम ने अपनी मबसूद में और नातिक़ी ने अपनी वाक़िआत में कहा है कि यदि अज्ञानता अत्यधिक (फ़ाहिश) हो तो वह बाधक है और यदि अज्ञानता खुली न हो (अत्यधिक न हो) तो इक़रार जायज़ है। (त)

---

1. अल-हिदाया किताब अल-इक़रार मतबा यूसुफ़ी लखनऊ 3/230
2. बहर अल-राइक़ किताब अल-इक़रार एच.एम. सईद कंपनी कराची 7/250
3. तब्यीन अल-हक़ाएक़ किताब अल-इक़रार अल-मतबाअत अल-कुबरा अल-अमीरिया बुलाक़ मिस्र 5/4

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

بہت سخت عجب ہے رواجِ عام کی عبارت سامنے موجود ہے اس میں نہ مدعیوں کا نام ہے نہ مدعیوں کی ماں کا نام صرف اس قدر ہے کہ "صدر الدین نے ہمراہ عورت بیوہ قوم پیرنی کے نکاح کر لیا ہے اولاد اس کی بعد وفات صاحبِ جائیداد کے مالک ہو گی" اس سے کیا ثابت ہوا کہ کون عورت اور کس کی اولاد یہ اقرار اگر ہے تو محض مجہول کے لئے ہے جس کی جہالت سخت فاحشہ ہے بیوہ عورت قوم پیرنی لاکھوں ہیں اور ایسے مجہول کے لئے اقرار بالاتفاق باطل ہے۔

ہدایہ جلد دوم صفحہ ۱۶۵ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
جهالة المقربه لايمنع صحة الاقرار لان الحق قديلزمه مجهولا بأن اتلف مالايدری قيمته بخلاف الجهالة فی المقر له لان المجهول لا يصح مستحقا 1۔	جس چیز کا اقرار کیا جائے وہ مجہول ہو تو مانعِ اقرار نہیں کیونکہ حق مجہول ہوتے ہوئے بھی لازم ہو جاتا ہے یوں کہ اقرار کیا کہ چیز تلف کی ہے جس کی قیمت معلوم نہیں، بخلاف مقر لہ یعنی جس کے حق میں اقرار کیا ہو کیونکہ مجہول شخص مستحق نہیں بن سکتا۔ (ت)

بحر الرائق جلد ہفتم ص ۲۷۲ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
جهالة المقر له مانعة من صحته ان تفاحشت مقرلہ کی جہالتِ فاحشہ اقرار کی صحت کے لئے مانع کل واحد من الناس علی کذا 2۔	ہے اس میں تمام لوگ شامل ہیں۔ (ت)

تبیین الحقائق شرح کنز الدقائق جلد پنجم ص ۴ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لو کان المقر به مجهولا لا یمنع صحة الاقرار بخلاف الجهالة فی المقر له سواء تفاحشت اولا لان المجهول لایصلح مستحقا هکذا ذکر شمس الائمة وذکر شیخ الاسلام فی مبسوطه والناطقی فی واقعاته انها اذا تفاحشت لا یجوز وان لم تتفاحش جاز 3۔	اگر مقر بہ یعنی جس چیز کا اقرار ہو، مجہول ہو تو وہ اقرار کی صحت کے لئے مانع نہیں، بخلاف مقر لہ کے خواہ یہ جہالت وسیع ہو یا نہ ہو کیونکہ مجہول شخص مستحق نہیں ہو سکتا، شمس الائمہ نے یوں ذکر کیا ہے جبکہ شیخ الاسلام نے اپنی مبسوط میں اور ناطفی نے اپنی واقعات میں فرمایا کہ اگر جہالت فخش ہو تو مانع ہے اور یہ جہالت کھلی نہ ہو تو اقرار جائز ہے۔ (ت)

---

1 الھدایہ کتاب الاقرار مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۲۳۰ 2 بحر الرائق کتاب الاقرار ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۵۰ 3 تبیین الحقائق کتاب الاقرار المطبعة الکبری الامیریہ بولاق مصر ۵/ ۴

Volume 18 Fatawa Rizvia

Similarly, it is stated in Fatawa Alamgiri, Volume 4, Page 59: It is stated in Al-Ashbah wa Al-Naza'ir, Page 254: 'A confession for an unknown person is void', etc. (Confession for an unknown person is void, etc. - Trans.). Regarding this, the fourth arbitrator, namely Maulvi Ata Muhammad Sahib, who held the view that 'Although the names Allah Bakhsh and Wahi Bakhsh are not mentioned, since there are no children of Rang Bhari and Sadr-ud-Din except these two, they must necessarily be considered the ones intended', I do not find any basis for this in Sharia either. Firstly: if someone confesses that 'I owe a thousand rupees to a person residing in India,' will we believe whoever stands up as an Indian claimant, that he is indeed the one in whose favor the confession was made? No, rather he must provide proof. Forget such extreme ignorance; even if Zaid says that he owes Khalid a hundred rupees, and then a person named Khalid claims to be that Khalid and says the money is his, the claim will not be proven just by that, and the confessor's denial against him will be accepted upon oath. In Wajeez Imam Kardari, then in Radd-ul-Muhtar, Volume 2, Page 755, it is stated:

| (Arabic) If one confesses property to a named person, and a man claims that he is that person while the confessor denies it, he (the confessor) is believed upon taking an oath that the property does not belong to this claimant. | (Urdu) When someone confesses to property in favor of a specific named person, and another claims to be that named person but the confessor denies it, his denial will be verified with an oath. The property does not belong to the claimant. (Trans.) |

Therefore, even explicitly mentioning a name does not constitute proof, as there are thousands of people with the same name. So how can such a highly ambiguous statement like 'widow Pirani' be useful proof? If you say that the proof is found here because Rang Bhari eventually married Pir Sadr-ud-Din and she is the Pirani of the community, and thus we understood that woman to be her, we would ask: what is the proof that at the time of the general custom of the writing, Rang Bhari was in Sadr-ud-Din's marriage? And even if she were, it is at best a circumstantial indicator which the Mufti himself made apparent, and it is explicitly stated in Al-Hidayah and all other books that:

| (Arabic) The apparent state serves as a proof for defense. | (Urdu) The apparent state can be a proof for defense. |

1 Al-Ashbah wa Al-Naza'ir, Second Chapter, Book of Confession, Idarat-ul-Quran, Karachi, 2/20 2 Radd-ul-Muhtar

जिल्द 18 फतावा रज़विया

इसी तरह फतावा आलमगीरिया जिल्द चार, पृ. 59 में है: अल-अशबाह व अन-नज़ैर पृ. 254 में है: 'अज्ञात व्यक्ति के लिए इकरार बातिल है' आदि। (अज्ञात व्यक्ति के लिए इकरार बातिल है आदि। - अनु.) इस पर चौथे मध्यस्थ यानी मौलवी अता मुहम्मद साहब ने जो यह विचार किया कि 'हालांकि इसमें अल्लाह बख्श और वाही बख्श का नाम नहीं है, लेकिन चूंकि रंग भरी और सदरुद्दीन के इन दोनों के अलावा और कोई बच्चे नहीं हैं, इसलिए आवश्यकतावश इन्हें ही माना जाएगा', मैं इसके लिए भी शरीयत में कोई आधार नहीं पाता। प्रथम: क्या अगर कोई स्वीकार करे कि 'हिंदुस्तान के एक निवासी के मुझ पर एक हजार रुपये कर्ज हैं,' तो क्या जो कोई हिंदुस्तानी दावेदार बनकर खड़ा होगा, हम मान लेंगे कि यह वही है जिसके प्रति इकरार किया गया था? नहीं, बल्कि उसे प्रमाण देना होगा। इतनी घोर अज्ञानता तो दूर की बात है, यदि ज़ैद कहे कि 'खालिद के मुझ पर सौ रुपये आते हैं,' फिर खालिद नाम का एक व्यक्ति दावा करे कि मैं वही खालिद हूं, मेरे रुपये आते हैं, तो सिर्फ इतने से दावा साबित नहीं होगा और मुक़िर (स्वीकारकर्ता) का उसके खिलाफ इनकार करना शपथ के साथ मान लिया जाएगा। वजीज़ इमाम करदरी, फिर रद-उल-मुहतार जिल्द दो, पृ. 755 में है:

| जब एक ने किसी नामित व्यक्ति के पक्ष में धन का इकरार किया और दूसरे ने दावा किया कि वह वही नामित व्यक्ति है लेकिन इकरार करने वाला उसका इनकार करता है, तो इनकार की शपथ के साथ उसकी पुष्टि की जाएगी। दावेदार का इस पर यह धन नहीं है। (अनु.) |

अतः स्पष्ट रूप से नाम लेने से भी प्रमाण सिद्ध नहीं हुआ क्योंकि एक नाम के हजारों व्यक्ति होते हैं। तो 'बेवा पीरानी' जैसी अत्यंत अस्पष्ट बात उपयोगी प्रमाण कैसे हो सकती है? यदि आप कहें कि प्रमाण का पता यहाँ इस प्रकार चलता है कि अंततः रंग भरी ने पीर सदरुद्दीन से निकाह किया है और वह कौम की पीरानी है, इसलिए हमने समझ लिया कि वह औरत यही है, तो हम कहेंगे कि इसका क्या प्रमाण है कि सामान्य रिवाज के लेखन के समय रंग भरी सदरुद्दीन के निकाह में थी? और यदि थी भी, तो यह अधिकतम एक अनुमान (क़रीना) है जिसे मुफ्ती ने स्वयं स्पष्ट किया, और हिदाया आदि सभी पुस्तकों में यह स्पष्ट है कि:

| जाहिर हाल (दृश्य स्थिति) बचाव के प्रमाण के रूप में मान्य हो सकती है। |

1 अल-अशबाह व अन-नज़ैर, दूसरा खंड, किताबुल इकरार, इदारतुल कुरान, कराची, 2/20 2 रद-उल-मुहतार

اسی طرح فتاوی عالمگیریہ جلد چہارم ص ۵۹ میں ہے: اشباہ والنظائر صفحہ ۲۵۴ میں ہے الاقرار للمجہول باطل الخ (مجہول شخص کے لئے اقرار باطل ہے الخ۔ت) اس پر ثالث چہارم یعنی مولوی عطا محمد صاحب نے جو یہ خیال کیا کہ "گواس میں نام اللہ بخش واہی بخش نہیں ہے لیکن چونکہ اولاد، بحسب الظاہر رنگ بھری و صدر الدین کی بغیر ان دونوں کے اور کوئی نہیں، لہذا ضرورۃً یہی تصور کئے جائیں گے، میں اس کے لئے بھی شرع میں کوئی اصل نہیں پاتا، اولاً: کیا اگر کوئی اقرار کرے کہ ایک شخص ساکن ہندوستان کے ہزار روپے مجھ پر قرض آتے ہیں تو جو کوئی ہندوستانی اس پر دعویدار ہو کر کھڑا ہو گا ہم باور کرلیں گے کہ وہ یہی ہے جسکی نسبت اقرار کیا تھا نہیں بلکہ ضرور اسے ثبوت دینا ہوگا اس قدر شدید جہالت درکنار زید اگر کہے خالد کے مجھ پر سو روپے آتے ہیں پھر خالد نامی ایک شخص مدعی ہو کہ میں خالد ہوں میرے روپے آتے ہیں ہرگز اس قدر سے ثبوت دعوی نہ ہوگا اور مقر کا اس کے حق میں انکار کرنا حلف کے ساتھ مان لیا جائے گا۔ وجیز امام کردری پھر ردالمختار میں جلد دوم صفحہ ۷۵۵ میں ہے:

| اذا اقر بمال لمسمی فادعی رجل انه هو وانکر یصدق بالحلف ماله علی هذا المال 2۔ | جب ایک نے کسی مسمّٰی شخص کے حق میں مال کا اقرار کیا اور دوسرے نے دعوی کیا وہ مسمّٰی میں ہوں لیکن اقرار کرنے والا اس کا انکار کرتا ہے تو انکار کی قسم کے ساتھ تصدیق کی جائے گی مدعی کا اس پر یہ مال نہیں ہے۔ (ت) |

توجب صراحتۃً نام لے دینے سے بھی ثبوت نہ ہو گیا کہ ایک نام کے ہزاروں ہوتے ہیں تو اتنی سخت مجہول بات کہ بیوہ پیرنی کیا مفید ثبوت ہو سکتی ہے اگر کہئے یہاں ثبوت کا پتہ یوں چلتا ہے کہ آخر رنگ بھری سے پیر صدر الدین نے نکاح کیا ہے اور وہ قوم کی پیرنی ہے یوں ہم نے

سمجھ لیا وہ عورت یہی ہے، ہم کہیں گے کیا ثبوت ہے کہ تحریر رواجِ عام کے وقت رنگ بھری نکاح صدر الدین میں تھی اور ہو بھی تو غایت درجہ ایک قرینہ ہے جسے مفتی نے خود ظاہر کیا اور ہدایہ وغیرہ تمام کتابوں میں تصریح ہے کہ:

| الظاهر يصلح حجة للدفع | ظاہر حال دفاع کی دلیل ہو سکتا ہے۔ |

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۰ 2 ردالمحتار

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Not for entitlement[1]. (Not for entitlement. -T)

That is, providing evidence from apparent circumstances can be useful for the defendant, but not for the plaintiff at all. Here, Allah Bakhsh and Wali Bakhsh are plaintiffs, so how can 'apparent circumstances' be useful for them? If you say that the date of 'Riwaj-e-Aam' is 1874 AD and the date of marriage is 1286 AH, which Maulvi Nuruddin, the marriage officiant, recorded in his writing, and by combining both it is known that at the time of writing 'Riwaj', Rang Bhari was in the marriage of Pir Sadruddin, then the answer is coming soon that the writing of Maulvi Nuruddin is not worthy of being taken as evidence at all, nor can any attention be paid to it, and this matter is also accepted by the Mufti mentioned himself.

(5) Secondly: The text of 'Riwaj-e-Aam' says that the woman regarding whom the declaration was made was not Rang Bhari but someone else. In it, the woman is written as a widow, and a widow is one whose husband has died. Rang Bhari was young; until her marriage with Pir Sadruddin, she was in her same illegitimate profession. Such a woman is not called a widow. By a happy coincidence, on Wednesday, 15th Shaban al-Mu'azzam 1278 AH, the second party, Sheikh Allah Bakhsh, also came to us from Minchinabad. Thinking that perhaps there is another idiom for 'widow' among the people of Punjab, we had already inquired from the companions of the first party. For further satisfaction, we also asked the second party. They also replied that a widow is called only that woman whose first husband has died. We asked: Was your mother married to any other person before Pir Sadruddin? He said: No one. So it became clearly apparent that the writing of 'Riwaj-e-Aam' is not related to Rang Bhari. The second party had no answer to this, but Ahmed Shah, pointing towards the first party, said: Let him tell if Pir Sadruddin had married any other woman. The answer given to them was: You are the plaintiff, the correction of your argument is your responsibility; there is no burden of proof on the defendant. Perhaps some woman became a widow with whom Pir Sadruddin married and she died childless. Let it be.

(6) Suppose the clear name and full address of Rang Bhari were written in 'Riwaj-e-Aam', even then what use would it be? It could not mean that whatever children Rang Bhari has would absolutely be the heirs of Pir Sadruddin, even if the semen was not from Pir Sadruddin. After all, Rang Bhari's son Allah Ditta is also there, why is he not an heir?

[1] Al-Hidayah, Book of Judiciary, Chapter on Judgment by Inheritance, Yusufi Press Lucknow, 3/714; Radd al-Muhtar, Chapter on Qasamah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 5/405.

पात्रता के लिए नहीं[1]। (पात्रता के लिए नहीं। -टी)

अर्थात् स्पष्ट रूप से प्रमाण लाना प्रतिवादी के लिए लाभकारी हो सकता है, वादी के लिए बिल्कुल नहीं। यहाँ अल्लाह बख्श और वली बख्श वादी हैं, तो स्पष्टता उनके लिए कैसे उपयोगी हो सकती है? यदि आप कहें कि 'रिवाज-ए-आम' की तिथि 1874 ईस्वी और निकाह की तिथि 1286 हिजरी है, जिसे निकाह पढ़ाने वाले मौलवी नूरुद्दीन ने अपने लेखन में दर्ज किया है, और दोनों को मिलाने से पता चलता है कि रिवाज लिखे जाने के समय रंग भरी, पीर सदरुद्दीन के निकाह में थी, तो इसका उत्तर शीघ्र ही आ रहा है कि मौलवी नूरुद्दीन का लेखन साक्ष्य के रूप में लिए जाने के योग्य ही नहीं है, न ही इस पर कोई ध्यान दिया जा सकता है, और यह बात स्वयं संबंधित मुफ्ती को भी स्वीकार्य है।

(5) दूसरा: 'रिवाज-ए-आम' का पाठ कह रहा है कि जिस महिला के बारे में घोषणा की गई थी, वह रंग भरी नहीं बल्कि कोई और थी। इसमें महिला को विधवा लिखा गया है, और विधवा वह होती है जिसका पति मर गया हो। रंग भरी कम उम्र की थी; पीर सदरुद्दीन से निकाह होने तक वह अपने उसी अवैध पेशे में थी। ऐसी महिला को विधवा नहीं कहते। सुखद संयोग से, बुधवार, 15 शाबान अल-मुअज्जम 1278 हिजरी को, द्वितीय पक्ष शेख अल्लाह बख्श भी मिन्चिनाबाद से हमारे पास आए। यह सोचकर कि शायद पंजाब के लोगों में 'विधवा' के लिए कोई और मुहावरा हो, हमने प्रथम पक्ष के साथियों से पहले ही पूछताछ कर ली थी। और अधिक संतुष्टि के लिए हमने द्वितीय पक्ष से भी पूछताछ की। उन्होंने भी उत्तर दिया कि विधवा केवल उसे कहते हैं जिसका पहला पति मर गया हो। हमने पूछा: क्या तुम्हारी माँ का निकाह पीर सदरुद्दीन से पहले किसी और व्यक्ति से हुआ था? उन्होंने कहा: किसी से नहीं। तो यह साफ ज़ाहिर हो गया कि 'रिवाज-ए-आम' का लेखन रंग भरी से संबंधित नहीं है। इसका द्वितीय पक्ष के पास कोई उत्तर नहीं था, लेकिन अहमद शाह ने प्रथम पक्ष की ओर इशारा करते हुए कहा: यही बता दें कि क्या पीर सदरुद्दीन ने किसी और महिला से निकाह किया था। उन्हें उत्तर दिया गया कि: तुम वादी हो, अपने तर्क की शुद्धि तुम्हारी ज़िम्मेदारी है; प्रतिवादी पर सबूत का कोई बोझ नहीं है। हो सकता है कोई महिला विधवा हुई हो जिससे पीर सदरुद्दीन ने निकाह किया हो और वह निसंतान मर गई हो। हो।

(6) मान लीजिए कि 'रिवाज-ए-आम' में रंग भरी का साफ नाम और पूरा पता लिखा होता, तब भी वह क्या काम आता? इसका मतलब यह तो नहीं हो सकता था कि रंग भरी की जो भी संतान हो, वह पूरी

तरह से पीर सदरुद्दीन की वारिस होगी, चाहे वह पीर सदरुद्दीन का वीर्य न हो। आखिरकार रंग भरी का बेटा अल्लाह दित्ता भी तो है, वह वारिस क्यों नहीं है?

[1] अल-हिदाया, किताबुल कज़ा, फ़सल फ़िल कज़ा बिल मुवारिस, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 3/714; रद अल-मुह्तार, बाबुल कसामा, दार इहया अल-तुरास अल-अरबी बेरूत, 5/405।

पृष्ठ 438 का 738

لاالاستحقاق 1 ۔ استحقاق کی نہیں۔ (ت)

یعنی ظاہر سے سند لانا مدعاعلیہ کو مفید ہوسکتا ہے مدعی کو اصلاً مفید نہیں اور یہاں اللہ بخش والی بخش مدعی ہیں تو ظاہر انہیں کیا بیکار آمد ہوسکتا ہے اگر کہئے رواج عام کی تاریخ ۱۸۷۴ء اور نکاح کی تاریخ ۱۲۸۶ھ کہ مولوی نور الدین نکاح خوان نے اپنی تحریر میں لکھائی دونوں کے ملانے سے معلوم ہوتا ہے کہ وقت تحریر رواج رنگ بھری نکاح پیر صدر الدین میں تھی تو اس کا جواب عنقریب آتا ہے کہ تحریر مولوی نور الدین اصلاً شہادت میں لئے جانے کے قابل نہیں نہ اس پر کوئی التفات ہوسکتا ہے اور یہ امر خود مفتی موصوف کو بھی مسلم ہے۔

(۵) ثانیاً: رواج عام کی عبارت تو یہ کہہ رہی ہے کہ وہ عورت جس کی نسبت اقرار تھارنگ بھری نہ تھی کوئی اور تھی اس میں عورت کو بیوہ لکھا ہے اور بیوہ وہ جس کا شوہر مرگیا ہو، رنگ بھری کچی تھی پیر صدر الدین سے نکاح کے ہونے تک اسی اپنے پیشہ ناجائز میں تھی ایسی عورت کو بیوہ نہیں کہتے۔ حسن اتفاق سے ۱۵/ شعبان معظم ۱۲۷۸ھ روز چہار شنبہ کو فریق دوم شیخ اللہ بخش بھی منچن آباد سے ہمارے پاس آئے ہم نے اس خیال پر کہ شاید اہل پنجاب میں بیوہ کا کوئی اور محاورہ ہو فریق اول ان کے ہمراہی سے پہلے ہی دریافت کرلیا تھا مزید اطمینان کے لئے ان فریق دوم سے بھی استفسار کیا انہوں نے بھی جواب دیا کہ بیوہ اسی کو کہتے ہیں جس کا پہلا خاوند مرگیا ہو، ہم نے پوچھا تمہاری والدہ کا پیر صدر الدین سے پہلے کسی اور شخص سے نکاح ہوا تھا، کہا کوئی نہیں، تو صاف ظاہر ہوا کہ رواج عام کی تحریر رنگ بھری سے متعلق نہیں، اس کا جواب فریق دوم کو کچھ بن نہ آیا مگر احمد شاہ فریق اول کی طرف اشارہ کرکے کہا یہی بتادے کہ پیر صدر الدین نے اور کسی عورت سے نکاح کیا تھا، اس کا جواب ان کو دے دیا گیا کہ تم

مدعی ہو تمہاری دلیل کی تصحیح تمہارے ذمہ ہے مدعاعلیہ پر اس کا کوئی بار ثبوت نہیں، ہو گئی کوئی عورت بیوہ جس سے پیر صدر الدین نے نکاح کیا اور لاولد مرگئی۔ ہو

(۶) فرض کیجئے کہ رواج عام میں رنگ بھری کا صاف نام اور پورا پتہ لکھا ہوتا پھر بھی کیا کام آتا، یہ مطلب تو ہو نہیں سکتا تھا کہ رنگ بھری کی جو اولاد ہو مطلقاً پیر صدر الدین کی وارث ہوگی اگرچہ نطفہ پیر صدر الدین سے نہ ہو، آخر رنگ بھری کا بیٹا اللہ دیتا بھی تو ہے اسے کیوں نہیں وارث

1 الھدایہ کتاب القضاء فصل فی القضاء بالموارث مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۷۱۴، ردالمحتار باب القسامۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ /۴۰۵

...were afraid, so necessarily the meaning is that the offspring of Rang Bhari which is from the sperm of Peer Sadr-ud-Din will be the heir of the said Peer. Now this statement has come in the status of a conditional one, from which it is also not clear whether Peer Sadr-ud-Din has any offspring from Rang Bhari or not. Even if we suppose that Rang Bhari has no child at all, they could still write in 'Wajib-ul-Arz' that the offspring from Peer Sadr-ud-Din's sperm would be the heir of the said Peer, meaning 'if there are any'. The secret in this is that general custom and 'Wajib-ul-Arz' aim to establish a rule and law on which future particulars are based, as the Financial Officer himself stated in paragraph 12: "This has been established as a general custom example on which future family inheritance decisions depend." And it is obvious that such general matters are in conditional rulings, i.e., if such happens, then this will be the case, rather than reporting an event that it has happened. For example, in Durr-e-Mukhtar, Volume 3, Page 462, it says:

[Arabic Box]: Whatever is unanimously considered blasphemy (kufr) nullifies actions and marriage, and its offspring are illegitimate children (awlad-e-zina). [Urdu Box Translation]: Meaning, the matter which is unanimously blasphemy makes all deeds and marriage void, and its offspring are illegitimate.

This does not mean that for whoever utters a word of blasphemy, there must necessarily be a wedded wife and offspring. Rather, the meaning is that if he has a wedded wife, the marriage will be annulled; if offspring are born to him after that, they will be illegitimate. Exactly the same meaning applies here. The statement of the event as a precedent is that Peer Sadr-ud-Din married such a woman, then there is a detail based on the same legal ruling that if offspring were born to Peer Sadr-ud-Din from her, they would be heirs. It is clear that accepting this much resulting custom proved nothing about whose sperm Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh are from. The wording of general custom, even assuming a specific name, only says that Rang Bhari's offspring from Peer Sadr-ud-Din's sperm would be heirs. Who said these two are from Peer Sadr-ud-Din's sperm? Thus, relying on the writing of general custom is purely meaningless.

(7) A major point of surprise here is that in the Financial Officer's decision, paragraph 12, a phrase quoted from the general custom text is: "his male offspring are present," and this same phrase is in the English decision of Tahsildar Latafat Ali Sahib. We have two official copies of general custom before us, one from District Mangri...

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Jihad, Bab al-Murtad, Mujtabai Press Delhi 1/359. Page 439 of 738

फतावा-ए-रज़विया (खण्ड १८)

...घबराते, तो अनिवार्य रूप से अर्थ यह है कि रंग भरी की जो संतान पीर सदरुद्दीन के वीर्य से होगी, वह उक्त पीर की वारिस होगी। अब यह बयान एक शर्त के रूप में आ गया है, जिससे यह भी स्पष्ट नहीं होता कि पीर सदरुद्दीन की रंग भरी से कोई संतान है भी या नहीं। यदि मान लिया जाए कि रंग भरी का बच्चा बिल्कुल होता ही नहीं, तब भी वे 'वाजिब-उल-अर्जी' में यह लिख सकते थे कि पीर सदरुद्दीन के वीर्य से उसकी संतान उक्त पीर की वारिस होगी, जिसका अर्थ वही होता कि 'यदि हो'। और इसमें रहस्य यह है कि सामान्य रिवाज और 'वाजिब-उल-अर्जी' का उद्देश्य एक नियम और कानून बनाना होता है जिस पर भविष्य के विवरण आधारित हों, जैसा कि स्वयं राजस्व अधिकारी ने अनुच्छेद १२ में कहा है कि "इसे एक सामान्य रिवाज का उदाहरण माना गया जिस पर भविष्य के पारिवारिक उत्तराधिकार के निर्णय आधारित हैं।" और यह स्पष्ट है कि ऐसी सामान्य बातें सशर्त आदेशों में होती हैं, यानी यदि ऐसा हो तो ऐसा होगा, न कि किसी घटना की सूचना देना कि ऐसा हो गया है। उदाहरण के लिए, दुर-ए-मुख्तार, खण्ड ३, पृष्ठ ४६२ में है:

[Arabic Box]: जो कुछ सर्वसम्मति से कुफ्र (ईश-निंदा) माना जाता है, वह कर्मों और निकाह को अमान्य कर देता है, और उसकी संतान अवैध (वलाद-उज़-ज़िना) होती है। [Urdu Box Translation]: यानी जो बात सर्वसम्मति से कुफ्र है, वह कर्मों और निकाह सबको अमान्य कर देती है और उसकी संतान अवैध संतान है।

इसका यह अर्थ नहीं है कि जिससे कुफ्र का शब्द निकले, उसके लिए अनिवार्य रूप से कोई विवाहिता पत्नी और संतान हो, बल्कि वही अर्थ है कि यदि उसकी कोई विवाहिता हो तो निकाह खत्म हो जाएगा, यदि उसके बाद उससे संतान होगी तो वह अवैध संतान होगी। यहाँ भी बिल्कुल यही अर्थ है। नज़ीर के लिए घटना का बयान तो यह है कि पीर सदरुद्दीन ने ऐसी महिला से निकाह कर लिया है, फिर वही कानूनी आदेश पर विवरण है कि यदि पीर सदरुद्दीन से उसकी संतान हुई तो वह वारिस होगी। स्पष्ट है कि इतना परिणामी रिवाज स्वीकार करने से भी यह सिद्ध नहीं हुआ कि अल्लाह बख्श और इलाही बख्श किसके वीर्य से हैं। सामान्य रिवाज की इबारत, नाम के स्पष्टीकरण के बावजूद, केवल इतना बताती है कि रंग भरी की संतान जो पीर सदरुद्दीन के वीर्य से होगी, वारिस होगी। यह किसने बताया कि ये दोनों पीर सदरुद्दीन के वीर्य से हैं? तो सामान्य रिवाज के लेखन से प्रमाण लेना सर्वथा अर्थहीन है।

(७) यहाँ गंभीर आश्चर्य इस बात का है कि राजस्व अधिकारी के निर्णय के अनुच्छेद १२ में सामान्य रिवाज के पाठ से एक वाक्य यह उद्धृत किया गया है कि "उसकी नर संतान मौजूद है" और यही वाक्य तहसीलदार लताफत अली साहब के अंग्रेजी निर्णय में है। हमारे सामने सामान्य रिवाज की दो आधिकारिक प्रतियां मौजूद हैं, एक जिला मंगरी से...

---

1. दुर-ए-मुख्तार, किताब अल-जिहाद, बाब अल-मुर्तद, मुजतबाई प्रेस दिल्ली १/३५९। पृष्ठ ७३८ में से ४३९

گھبراتے، تو بالضرورۃ مطلب یہ ہے کہ رنگ بھری کی جو اولاد نطفہ پیر صدر الدین سے ہو وہ پیر موصوف کی وارث ہو گی، اب یہ بیان ایک شرطیہ کی حیثیت میں آگیا جس سے یہ بھی ظاہر نہیں ہوتا کہ پیر صدر الدین کے رنگ بھری سے کوئی اولاد ہے بھی یا نہیں، اگر فرض کیجئے کہ رنگ بھری کے بچہ سرے سے ہوتا ہی نہیں جب بھی واجب العرض میں یہ لکھا سکتے تھے کہ نطفہ پیر صدر الدین سے اس کی اولاد پیر موصوف کی وارث ہو گی جس کا مطلب وہی ہوتا ہے کہ اگر ہو، اور اس میں سر یہ ہے کہ رواج عام و واجب العرض ایک قاعدہ و قانون وضع کرنا ہوتا ہے جس پر آئندہ جزئیات کی بنا ہو جیسا کہ خود صاحب افسر مال نے فقرہ نمبر ۱۲ میں فرمایا کہ "یہ ایک رواج عام مثال قرار دی گئی جس پر آئندہ فیصلجات خاندان کی وراثت کا مدار ہے" اور ظاہر ہے کہ ایسی عام باتیں حکم شرطیہ میں ہوتی ہیں یعنی ایسا ہو تو یہ ہو گا نہ کہ کسی واقعہ کی خبر دینا کہ ایسا ہو گیا مثلاً در مختار جلد سوم صفحہ ۴۶۲ میں ہے:

ما یکون کفرا اتفاقا یبطل العمل والنکاح واولادہ اولاد زنا۱۔ یعنی جو بات بالاتفاق کفر ہے وہ اعمال و نکاح سب کو باطل کردیتی ہے اور اس کی اولاد ولد الزنا ہے۔

اس کے یہ معنی نہیں کہ جس سے کلمہ کفر صادر ہو خواہی نخواہی اس کے لئے کوئی منکوحہ و اولاد ہے بلکہ وہی مطلب ہے کہ اگر اس کے کوئی منکوحہ ہو تو نکاح جاتا رہے گا اگر اس سے بعد اس سے اولاد ہو گی تو ولد الزنا ہو گی بعینہ یہاں بھی یہی معنی ہیں۔ نظیر کے لئے بیان واقعہ تو وہ کہ پیر صدر الدین نے ایسی عورت سے نکاح کر لیا ہے پھر وہی قانونی حکم پر تفریح ہے کہ پیر صدر الدین سے اگر اس کے اولاد ہوئی تو وارث ہو گی ظاہر ہے کہ اس قدر محصل رواج تسلیم

کرنے بھی کچھ ثابت نہ ہوا کہ اللہ بخش و الہی بخش کس کے نطفہ سے ہیں، عبارت رواج عام بر تقدیر تصریح نام بھی اتنا بتاتی کہ اولاد رنگ بھری جو نطفہ پیر صدر الدین سے وارث ہو گی یہ کس نے بتایا کہ یہ دونوں نطفہ پیر صدر الدین سے ہیں تو تحریر رواج عام سے استناد محض بے معنی ہے۔

(۷) یہاں سخت استعجاب اس کا ہے کہ فیصلہ صاحب افسر مال فقرہ نمبر ۱۲ میں عبارت رواج عام سے ایک فقرہ یہ نقل ہوا ہے کہ "اس کی اولاد نرینہ موجود ہے" اور یہی فقرہ لطافت علی صاحب تحصیلدار انگریزی کے فیصلہ میں ہے ہمارے سامنے رواج عام کی دو نقلیں باضابطہ موجود ہیں ایک ضلع منگری سے

---

۱ درمختار کتاب الجهاد باب المرتد مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۳۵۹ Page 439 of 738

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

It came from another state, but there is no trace of this sentence in either of them. Now, if the original text of common practice is indeed devoid of this sentence, the matter is clear; otherwise, its presence is due to the reasons mentioned above and those to follow. While it may not be useful in proving the lineage of the plaintiffs, it serves as a sufficient noteworthy precedent for the invalidity and falling away of such writings, the discussion of which we are about to undertake.

(8) All this is provided that the copy presented by the plaintiffs is assumed to be legally acceptable as evidence; otherwise, in reality, it is a mere nullity. Maulana Ata Muhammad Sahib's objection to it is very correct. In fact, if registers and records are to be considered reliable at all, it is only to the extent that the presiding judge can trust his own office records, which are under his custody and bearing his seal and signature. Any paper presented by a plaintiff or defendant is not worthy of any consideration without acceptable Shariah testimony. It is stated in Rad al-Muhtar, Vol. 4, p. 478:

Arabic Text	English Translation
The register (Diwan) is established to be a proof when needed. Therefore, it should be in the hands of one who has judicial authority. What is in the hands of a litigant is not safe from alteration by addition or subtraction.[1]	Paper records are prepared to serve as evidence in times of need; hence, they should be in the possession of someone who holds judicial authority. What is in the possession of an opposing party is not safe from being increased or decreased. (t)

Also on the mentioned page, it says:

Arabic Text	English Translation
Abu al-Abbas said: It is permissible to refer back to the registers of previous trustees in a ruling. i.e., because the judge's register is usually safe from forgery when it is kept by trustees, unlike when it is in the hands of a litigant.[2]	Abu al-Abbas said: One may refer to the records of previous trustworthy people for any ruling, because a judge's official records are usually safe from forgery when kept with trustworthy people, unlike when they are in the possession of an opposing party. (t)

In the same volume, on page 459, it says:

Arabic Text	English Translation
And it must also be restricted to when it is	This restriction is also necessary, that when those records are in the judge's [possession]

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/308 [2] Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/309

यह दूसरी रियासत से आई हुई है, लेकिन दोनों में इस वाक्य का कोई नामोनिशान नहीं है। अब यदि वास्तव में सामान्य प्रचलन का मूल पाठ इस वाक्य से रहित है, तो मामला स्पष्ट है; अन्यथा, इसका होना उन कारणों का परिणाम है जो ऊपर बीत चुके हैं और जो आगे आने वाले हैं। हालांकि यह वादियों के वंश को सिद्ध करने में उपयोगी नहीं है, फिर भी ऐसी लिखतों के अविश्वसनीय और निरस्त होने के लिए, जिसकी चर्चा हम अभी करने वाले हैं, यह एक पर्याप्त और याद रखने योग्य उदाहरण है।

(8) यह सब तब है जब वादियों द्वारा प्रस्तुत प्रति को शरई रूप से प्रमाण के रूप में स्वीकार्य मान लिया जाए; अन्यथा वास्तव में वह पूर्णतः शून्य है। मौलाना अता मोहम्मद साहब का इस पर आक्षेप बिल्कुल सही है। वास्तव में, यदि रजिस्टर और रिकॉर्ड विश्वसनीय माने भी जाते हैं, तो केवल इस हद तक कि पीठासीन न्यायाधीश अपने कार्यालय के उन रिकॉर्डों पर भरोसा कर सके जो उनकी अभिरक्षा में उनकी मोहर और हस्ताक्षर के साथ सुरक्षा में हैं। वादी या प्रतिवादी द्वारा प्रस्तुत कोई भी कागज़ शरई रूप से मान्य गवाही के बिना बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं है। रद अल-मुह्तार, खंड 4, पृष्ठ 478 में लिखा है:

अरबी पाठ	**हिन्दी अनुवाद**
दीवान (रजिस्टर) इसलिए बनाया गया है ताकि ज़रूरत के समय प्रमाण बन सके। इसलिए इसे उसके हाथ में होना चाहिए जिसे न्यायिक अधिकार प्राप्त हो। जो कुछ विपक्षी के हाथ में है, वह कमी या बेशी के माध्यम से बदलाव से सुरक्षित नहीं है।[1]	कागज़ी रिकॉर्ड ज़रूरत के समय सबूत बनाने के लिए तैयार किए जाते हैं, इसलिए वे ऐसे व्यक्ति के कब्ज़े में होने चाहिए जिसके पास न्यायिक अधिकार हो। जो विपक्षी पक्ष के कब्ज़े में हो, वह घटत-बढ़त से सुरक्षित नहीं है। (त)

साथ ही उक्त पृष्ठ पर लिखा है:

अरबी पाठ	**हिन्दी अनुवाद**
अबू अल-अब्बास ने कहा: किसी निर्णय में पिछले अमानतदारों के रिकॉर्ड की ओर वापस लौटना जायज़ है। यानी क्योंकि न्यायाधीश का आधिकारिक रिकॉर्ड आमतौर पर जालसाजी से	अबू अल-अब्बास ने कहा: किसी फैसले के लिए पिछले अमानतदार लोगों के रिकॉर्ड की ओर रुजू किया जा सकता है, यानी इसलिए कि काज़ी का दफ्तरी रिकॉर्ड आमतौर पर जालसाजी से सुरक्षित

अरबी पाठ	हिन्दी अनुवाद
सुरक्षित रहता है जब वह अमानतदारों के पास सुरक्षित हो, इसके विपरीत जो विपक्षी के हाथ में हो।[2]	रहता है जब वह अमानतदार लोगों के पास सुरक्षित हो। इसके विपरीत जब वह विरोधी पक्ष के कब्ज़े में हो। (त)

इसी खंड के पृष्ठ 459 में है:

अरबी पाठ	हिन्दी अनुवाद
और इसे इस बात से भी प्रतिबंधित करना आवश्यक है जब वह हो	यह शर्त भी ज़रूरी है कि जब वह रिकॉर्ड काज़ी के[कब्ज़े में हो]

---

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/308 [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/309

آئی ہوئی اور دوسری ریاست سے لیکن دونوں میں اس فقرے کا اصلاً پتہ نہیں اب اصل عبارت رواج عام اگر فی الواقع اس فقرے سے خالی ہے جب تو امر ظاہر ہے ورنہ اس کا ہونا ان وجوہ کا سبب جو اوپر گزریں اور آئندہ آتی ہیں ثبوت نسب مدعیان میں تو بیکار آمد نہیں مگر ایسی تحریرات کے نامعتبر و ساقط ہونے کے لیے جس کی بحث ہم ابھی کیا چاہتے ہیں ایک کافی نظیر قابلِ یادداشت ہے۔

(۸) یہ سب اس وقت ہے کہ وہ نقل جو مدعیوں نے پیش کی شرعاً سند میں لے لینے کے قابل فرض کر لی جائے ورنہ در حقیقت وہ محض لاشیئی ہے ، مولوی عطا محمد صاحب کا اس پر اعتراض بہت ٹھیک ہے فی الواقع محاضر و سجلات جہاں قابل اعتبار ہوتے بھی ہیں تو اسی قدر کہ حاکم مجوز اپنے دفتر پر جو اس کے حفظ میں اس کے مہر و نشان کے ساتھ زیرِ نگہبانی ہے اعتماد کر سکتا ہے مدعی مدعا علیہ جو کاغذ پیش کریں بے شہادت مقبولہ شرعیہ اصلاً قابل التفات نہیں، ردالمحتار جلد ۴ ص ۴۷۸ میں ہے :

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
الدیوان وضع لیکون حجة عند الحاجة فیجعل فی ید من له ولایة القضاء وما فی ید الخصم لایؤمن علیه التغییر بزیادة او نقصان -1	کاغذی ریکارڈ حاجت کے وقت دلیل بنانے کے لئے تیار کیا جاتا ہے اس لئے ایسے شخص کے قبضہ میں ہونا چاہئے جو قضاء کی ولایت والا ہو اور جو مخالف فریق کے قبضہ میں ہو وہ کمی بیشی سے محفوظ نہیں۔ (ت)

نیز صفحہ مذکورہ میں ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال ابو العباس یجوز الرجوع فی الحکم الی دواوین من کان قبلہ من الامناء اھ ای لان سجل القاضی لایزور عادۃ حیث کان محفوظاً عند الامناء، بخلاف ماکان بید الخصم -2	ابوالعباس نے فرمایا: سابق امین لوگوں کے ریکارڈ کی طرف کسی حکم میں رجوع کیا جا سکتا ہے اھ ، یعنی اس لئے کہ قاضی کا دفتری ریکارڈ جعل سازی سے عادتاً محفوظ ہے جب وہ امین لوگوں کے پاس محفوظ ہو۔ بخلاف جب وہ مخالف فریق کے قبضہ میں ہو۔ (ت)

اسی کی جلد مذکور صفحہ ۴۵۹ میں ہے :

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ویجب تقییدہ ایضا بما اذا کان یہ قید بھی ضروری ہے کہ جب وہ ریکارڈ قاضی کے	

---

1 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۸ 2 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۹

Fatawa Rizvia Volume (18)

[Table Header: Arabic Text | Urdu Translation]

[Box 1 Content] Arabic: دفتره محفوظا عنده فلو كانت كتابته فيما عليه في دفتر خصمه فالظاهر انه لا يعمل به خلاف لما بحثه ط لان الخط مما يزور وكذا لو كان له كاتب والدفاتر عند الكاتب لاحتمال كون الكاتب كتب ذلك عليه بلا علمه[1]. Urdu Translation: If it is preserved with him, then if a written record against one is with his opponent, then it is apparent that it will not be acted upon. Al-Tahtawi's discussion is contrary to this because forgery is possible in handwriting. Likewise, if there is a judge's scribe and the records are with the scribe, there is a possibility that the scribe wrote against the other without the judge's knowledge. (T)

Fatawa Khayriyya, Vol 2, p. 17, states:

[Box 2 Content] Arabic: والخط يعتمد عليه ولا يعمل به ولا يعمل بمكتوب الوقف الذي عليه خطوط القضاة الماضيين لان القاضى لا يقضى الا بحجة وهى البينة والاقرار و النكول كما في الاقرار الخانية[2]. Urdu Translation: Handwriting cannot be relied upon nor can it be acted upon. And a waqf deed written with the handwritings of past judges is not actionable because a judge can only decide based on proof, and Sharia proof is only testimony, confession, and refusal of oath, as is in the discussion of confession in Khaniya. (T)

In the same manner, in Al-Ashbah wa al-Nazair, page 205, and in Al-Hidayah, volume 2, page 104, it states:

[Box 3 Content] Arabic: انما الخلاف فيما اذا وجد القاضى شهادته في ديوانه او قضيتها لان ما يكون فى قنطرة فهو تحت ختمه و يومن عليه من الزيادة والنقصان فحصل له العلم بذلك ولا كذٰلك الشهادة في الصك لانه في يد غيره[3]. Urdu Translation: The disagreement is only in the case when the judge finds some testimony in the record or judgment. If the record is in the judge's special sealed box, it will be considered safe from any increase or decrease, so the judge will gain knowledge from it. The matter of testimony written on a piece of paper is not like this because it is in the possession of another. (T)

[Footnotes] [1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Bab Kitab al-Qadi ila al-Qadi, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/452. [2] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Qada, Bab al-Tahakkum, Dar al-Ma'rifa, Beirut, 2/19. [3] Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Fasl ma Yatahammaluhu al-Shahid ala Darbayn, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/751.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

[तालिका शीर्षक: अरबी पाठ | उर्दू अनुवाद]

[बॉक्स 1 सामग्री] अरबी: دفتره محفوظا عنده فلو كانت كتابته فيما عليه في دفتر خصمه فالظاهر انه لا يعمل به خلاف لما بحثه ط لان الخط مما يزور وكذا لو كان له كاتب والدفاتر عند الكاتب لاحتمال كون الكاتب كتب ذلك عليه بلا علمه[1]. हिंदी अनुवाद: यदि उसका रिकॉर्ड उसके पास सुरक्षित है, और यदि किसी के खिलाफ लेख उसके प्रतिद्वंद्वी के रिकॉर्ड में है, तो ज़ाहिर यह है कि उस पर अमल नहीं किया जाएगा। अल-तहतवी की बहस इसके खिलाफ है क्योंकि लिखावट में जालसाजी हो सकती है। इसी तरह, यदि कोई मुंशी हो और रिकॉर्ड मुंशी के पास हों, तो संभावना है कि मुंशी ने न्यायाधीश की जानकारी के बिना उसके खिलाफ लिख दिया हो। (त)

फ़तावा खैरिया जिल्द 2, पृष्ठ 17 में है:

[बॉक्स 2 सामग्री] अरबी: والخط يعتمد عليه ولا يعمل به ولا يعمل بمكتوب الوقف الذي عليه خطوط القضاة الماضيين لان القاضى لا يقضى الا بحجة وهى البينة والاقرار و النكول كما في الاقرار الخانية[2]. हिंदी अनुवाद: लिखावट पर भरोसा नहीं किया जा सकता और न ही उस पर अमल किया जा सकता है। और पिछले न्यायाधीशों की लिखावट वाला वक्फनामा अमल के योग्य नहीं है क्योंकि न्यायाधीश केवल प्रमाण के आधार पर निर्णय कर सकता है, और शरई प्रमाण केवल गवाही, स्वीकारोक्ति और शपथ से इनकार है जैसा कि खानिया के स्वीकारोक्ति अध्याय में है। (त)

इसी तरह अश्बाह वन्नज़ायर पृष्ठ 205 में है, और हिदाया जिल्द 2 पृष्ठ 104 में है:

[बॉक्स 3 सामग्री] अरबी: انما الخلاف فيما اذا وجد القاضى شهادته في ديوانه او قضيتها لان ما يكون فى قنطرة فهو تحت ختمه و يومن عليه من الزيادة والنقصان فحصل له العلم بذلك ولا كذٰلك الشهادة في الصك لانه في يد غيره[3]. हिंदी अनुवाद: मतभेद केवल उस स्थिति में है जब न्यायाधीश रिकॉर्ड या निर्णय में कोई गवाही पाता है। यदि रिकॉर्ड न्यायाधीश के विशेष मुहरबंद बक्से में हो तो उसे किसी भी घटाव-बढ़ाव से सुरक्षित माना जाएगा, जिससे न्यायाधीश को उसका ज्ञान प्राप्त हो जाएगा। कागज़ के टुकड़े पर लिखी गवाही का मामला ऐसा नहीं है क्योंकि वह दूसरे के कब्ज़े में है। (त)

[पाद टिप्पणियाँ] 1 रद अल-मुहतार, किताब अल-क़दा, बाब किताब अल-काज़ी इला अल-काज़ी, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/452। 2 फ़तावा खैरिया, किताब अल-क़दा, बाब अल-तहक्कुम, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 2/19। 3 अल-हिदाया, किताब अल-शहादत, फ़स्ल मा यतहम्मलुहु अल-शाहिद अला दरबैन, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 3/751।

पृष्ठ 738 का 441

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[جدول سرخی: عربی عبارت | اردو ترجمہ]

[باکس ۱ کا مواد] عربی: دفترہ محفوظا عندہ فلو کانت کتابتہ فیما علیہ في دفتر خصمہ فالظاھر انہ لا یعمل بہ خلاف لما بحثہ ط لان الخط مما یزور وکذا لو کان لہ کاتب والدفاتر عند الکاتب لاحتمال کون الکاتب کتب ذلك علیہ بلا علمہ[1]. اردو ترجمہ: پاس محفوظ ہو، تو اگر ایک کے خلاف تحریر ریکارڈ اس کے مخالف کے پاس ہو تو ظاہر یہ ہے کہ اس پر عمل نہ ہوگا۔ طحطاوی کی بحث اس کے خلاف ہے کیونکہ خط میں جعلسازی ہوسکتی ہے اور یوں ہی اگر قاضی کا کاتب ہو اور ریکارڈ کاتب کے پاس ہو تو احتمال ہے کہ کاتب نے قاضی کے علم کے بغیر دوسرے کے خلاف لکھ دیا ہو۔ (ت)

فتاوٰی خیریہ ج ۲ ص ۱۷ میں ہے:

[باکس ۲ کا مواد] عربی: والخط یعتمد علیہ ولا یعمل بہ ولا یعمل بمکتوب الوقف الذي علیہ خطوط القضاۃ الماضیین لان القاضی لا یقضی الا بحجۃ وھی البینۃ والاقرار و النکول کما في الاقرار الخانیۃ[2]. اردو ترجمہ: خط پر اعتماد نہیں کیا جا سکتا اور نہ ہی اس پر عمل کیا جا سکتا ہے اور گزشتہ قاضیوں کے خط سے لکھا ہوا وقف نامہ قابلِ عمل نہیں کیونکہ فیصلہ حجت کی بناء پر ہی قاضی کر سکتا ہے اور شرعی حجت صرف گواہی، اقرار اور قسم سے انکار ہے جیسا کہ خانیہ کی بحث اقرار میں ہے (ت)

بعینہ اسی طرح اشباہ والنظائر صفحہ ۲۰۵ میں ہے، ہدایہ جلد دوم ص ۱۰۴ میں ہے:

[باکس ۳ کا مواد] عربی: انما الخلاف فیما اذا وجد القاضی شهادته في دیوانه او قضیتها لان ما یکون فی قنطرة فهو تحت ختمه و یومن علیه من الزیادة والنقصان فحصل له العلم بذلك ولا کذٰلك الشهادة في الصك لانه في ید غیره[3]. اردو ترجمہ: اختلاف صرف اس صورت میں ہے کہ جب قاضی ریکارڈ یا فیصلہ میں کسی شہادت کو پائے اور اگر ریکارڈ قاضی کے خاص مہر والے بکس میں ہو تو کمی بیشی سے محفوظ سمجھا جائے گا تو اس سے قاضی کو علم ہو جائیگا، کسی کاغذ پر لکھی ہوئی شہادت کا معاملہ ایسا نہیں کیونکہ وہ غیر کے تصرف میں ہے (ت)

[حواشی] 1 ردالمحتار کتاب القضاء باب کتاب القاضی الی القاضی دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۲ 2 فتاوٰی خیریة کتاب القضاء باب التحکم دارالمعرفة بیروت ۲/ ۱۹ 3 الهدایة کتاب الشهادات فصل مایتحمله الشاهد علی ضربین مطبع یوسفی لکهنو ۳/ ۷۵۱

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Similarly, it is mentioned in Radd-ul-Muhtar, Volume 4, page 580, and in Fath-ul-Qadir, Volume 5, page 19:

[Arabic]: I am of the view that when it is safe and secured against change, such as being under his seal in a bag kept with him, then acting upon it is preferable, as opposed to when it is with someone else, because one handwriting can resemble another. [Urdu Translation]: My opinion is that when there is assurance of it being safe and unchanged, such that it is in a sealed bag kept with him, then preference is given to acting upon it. This is unlike when it is with someone else, because one handwriting can be similar to another. (T)

(9) From this it became evident that the reliance placed by the Revenue Officer in his judgment at paragraph 25 upon this document, based on the statement of Shaykh Abu al-Abbas, is not correct in itself. Shaykh Abu al-Abbas did not mention clerks, i.e., scribes or writers, in his discourse; rather, he mentioned 'Aminaa' (trustees), and by that he meant judges (Qadis), as indicated by the word 'Qablahu' (before him). This means a judge can act upon the records of the trustees (judges) before him, provided they remained safe with them. Therefore, it is narrated in Durr-e-Mukhtar from Al-Khayriyya after this:

[Arabic]: If there is a book for the endowment in the registry of the judges and it is in their hands, what is in it shall be followed by way of Istihsan (juristic preference). [Urdu Translation]: When the book of the endowment is in the record of the judge and is under his supervision and possession, then by way of Istihsan, its contents shall be followed. (T)

And if by 'Amin' (trustee) a general meaning is intended, then the offices of the present times are not secured in the hands of 'Shar'i Aminaa' (legal trustees); rather, record keepers etc. are often non-Muslims who cannot be 'Amin' in any Shari'ah sense. Neither can their preservation be relied upon, nor can their words or actions be trusted. The same is the situation with copyists, readers, and listeners. Anyone aware of the proceedings of the courts knows the reality of officials' signatures on such documents. The workers, whether they are Muslim or non-Muslim, trustworthy or sinful, did the work and placed a pile of documents before the rulers for signatures. Except for a general overview, the ruler does not have full information about the details, let alone comparing each word of the copies himself - this certainly

does not happen. Nor do they find time to pay attention to such miscellaneous matters. Then what benefit did the ruler's signature provide? Now look here:

---

1 Fath-ul-Qadir, Kitab-ush-Shahadat, Section on the Manner of Performance, Maktabah Nooria Razawiyya, Sukkur, 6/465. 2 Radd-ul-Muhtar, Kitab-ul-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/309.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

इसी तरह रद-उल-मुह्तार, खंड ४, पृष्ठ ५८० में है। फ़तह-उल-क़दीर, खंड ५, पृष्ठ १९ में है:

[अरबी]: मेरी राय है कि जब यह सुरक्षित हो और बदलाव से निश्चिंत हो कि यह उसके पास मुहरबंद बैग में सुरक्षित हो, तो इस पर अमल को वरीयता दी जाएगी, इसके विपरीत जब वह किसी अन्य के पास हो, क्योंकि एक लिखावट दूसरी लिखावट के समान हो सकती है। [उर्दू अनुवाद]: मेरी राय है कि जब इसके सुरक्षित होने और इसमें कोई बदलाव न होने का भरोसा हो, जैसे कि वह उसके पास मुहरबंद बैग में सुरक्षित हो, तो उस पर अमल करना बेहतर है। इसके विपरीत जब वह किसी दूसरे के पास हो, क्योंकि एक लिखावट दूसरी के समान हो सकती है। (त)

(९) यहीं से स्पष्ट हुआ कि राजस्व अधिकारी (अफसर माल) ने पैराग्राफ नंबर २५ में जो इस कागज़ के आधार पर शेख़ अबुल अब्बास के कथन का संदर्भ दिया है, वह अपने आप में सही नहीं है। शेख़ अबुल अब्बास ने अपने प्रवचन में क्लर्कों यानी लेखकों या लिपिकों का उल्लेख नहीं किया है, बल्कि 'अमीना' (अमानतदार) कहा है और इससे तात्पर्य न्यायाधीश (क़ाज़ी) हैं, जैसा कि शब्द 'क़ब्लहु' (उससे पहले) से स्पष्ट है। अर्थात एक न्यायाधीश अपने से पहले के न्यायाधीशों (अमीना) के दफ्तरों के रिकॉर्ड पर अमल कर सकता है, यदि वह उनके पास सुरक्षित रहा हो। इसीलिए दुर्रे-मुख़्तार में इसके बाद खैरिया से उद्धृत किया गया है:

[अरबी]: यदि वक़्फ़ की कोई पुस्तक न्यायाधीशों के रजिस्टर में हो और वह उनके अधिकार में हो, तो इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के आधार पर उसमें जो कुछ है उसका पालन किया जाएगा। [उर्दू अनुवाद]: जब वक़्फ़ की किताब क़ाज़ी के रिकॉर्ड में हो और उसकी निगरानी और अधिकार में हो, तो इस्तेहसान के तौर पर उसके विवरणों का पालन किया जाएगा। (त)

और यदि 'अमीन' से सामान्य अर्थ भी लिया जाए, तो वर्तमान समय के कार्यालय कुछ शरई अमीन (कानूनी ट्रस्टी) के हाथों में सुरक्षित नहीं रहते, बल्कि रिकॉर्ड कीपर आदि अक्सर गैर-मुस्लिम भी होते हैं जो शरीयत के अनुसार किसी भी तरह अमीन नहीं हो सकते। न तो उनके संरक्षण पर भरोसा किया जा सकता है, न ही उनके शब्दों या कार्यों पर विश्वास किया जा सकता है। यही हाल नकल करने वालों, पढ़ने वालों और सुनने वालों का है। जो कोई भी अदालतों की कार्यवाही से परिचित है, वह ऐसे कागज़ों पर अधिकारियों के हस्ताक्षर की हकीकत जानता है। कर्मचारी लोग चाहे वे मुस्लिम हों या काफिर, विश्वसनीय हों या पापी, उन्होंने काम किया और कागज़ों का एक ढेर शासकों के

सामने हस्ताक्षरों के लिए रख दिया। एक सामान्य स्थिति के अलावा शासक को विवरणों की पूरी जानकारी नहीं होती, और प्रतियों के एक-एक शब्द का स्वयं मिलान करना तो कतई नहीं होता। न ही उनके पास ऐसे विविध मामलों पर ध्यान देने का समय होता है। फिर शासक के हस्ताक्षर होने का क्या लाभ हुआ? अब यहीं देखें:

---

१ फ़तह-उल-क़दीर, किताब-उश-शहादात, प्रदर्शन के तरीके पर अध्याय, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, ६/४६५। २ रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ४/३०९।

اسی طرح ردالمختار جلد ۴ ص ۵۸۰ میں ہے۔ فتح القدیر جلد ۵ ص ۱۹ میں ہے:

انی اری انہ اذا کان محفوظاً مأموناً علیہ من التغیر کان یکون تحت ختمہ فی خریطتہ المحفوظۃ عندہ ان یترجح العمل بھا بخلاف ماااذا کان عند غیرہ لان الخط یشبہ الخط ۱۔ میری رائے ہے کہ یہ جب محفوظ اور تغیر سے اطمینان ہو کہ اس کے پاس محفوظ بیگ مہر زدہ میں ہو تو اس پر عمل کو ترجیح ہے، بخلاف جبکہ وہ غیر کے پاس ہو، کیونکہ خط دوسرے خط کے مشابہ ہوسکتا ہے (ت)

(۹) یہیں سے ظاہر ہوا کہ فیصلہ صاحب افسر مال فقرہ نمبر ۲۵ میں جواس کاغذ کے اعتبار پر قول شیخ ابوالعباس سے استناد کیا بجائے خود نہیں شیخ ابوالعباس کے کلام میں کلرکوں یعنی کاتبوں محرروں کا ذکر نہیں بلکہ امناء فرمایا ہے اور اس سے مراد قضاۃ ہیں جس پر قبلہ کا لفظ دال ہے یعنی قاضی اپنے سے پہلے امناء کے دفتروں پر عمل کرسکتا ہے جب کہ وہ ان کے پاس محفوظ رہا ہو، ولہذا درمختار میں اس کے بعد خیر یہ سے نقل کیا:

ان کان للوقف کتاب فی سجل القضاۃ وھو فی ایدیھم اتبع مافیہ استحساناً ۲۔ جب وقف کی کتاب قاضی کے ریکارڈ میں ہو اور اس کی نگرانی اور قبضہ میں ہو تو استحساناً اس کے مندرجات کی اتباع کی جائیگی (ت)

اور اگر امین سے عام بھی مراد ہو تو دفاتر زمانہ کچھ امنائے شرعیہ ہی کے ہاتھ میں محفوظ نہیں رہتے بلکہ محافظ دفتر وغیرہ ہم اکثر نا مسلم بھی ہوتے ہیں جو شرعاً کسی طرح امین نہیں ہو سکتے، نہ ان کی حفاظت پر اعتماد، نہ ان کے قول یا فعل پر اعتبار، یہی حالت نقل نویسوں اور قاریوں اور سامعوں کی ہے اور جو کوئی کچہریوں کی کارروائی سے آگاہ ہے وہ ایسے کاغذات پر

دستخط حکام کی بھی حقیقت جانتا ہے، کارکن لوگ عام ازیں کہ مسلم ہوں یا کافر ، ثقہ ہوں یا فاسق، انہوں نے کام کیا اور کاغذات کا ایک انبار حاکموں کے سامنے دستخطوں کے لئے رکھ دیا، حاکم کو ایک اجمالی حالت کے سوا تفصیل پر بھی پوری اطلاع نہیں ہوتی ، نہ کہ نقول کے ایک ایک حرف کا خود مقابلہ کرنا یہ تو قطعاً نہیں ہوتا، نہ وہ ایسے متفرقات کی طرف توجہ کی فرصت پاسکتے ہیں پھر دستخط حاکم ہونے نے کیا فائدہ دیا، اب یہیں دیکھئے

---

1 فتح القدیر کتاب الشھادات فصل فی کیفیۃ الاداء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۶۵ 2 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

The Officer of Revenue (Afser Maal) quotes this phrase from common usage: "his male offspring are present," whereas we have two formal copies before us, and in neither of them are these words found. This shows that discrepancies occur in copies and they are not reliably trustworthy.

(10) Allama Shami, right after quoting this statement of Sheikh Abul Abbas, provides this benefit: when a register is kept under the full supervision of a ruler, its reliability is only in necessary cases where a long time has passed and witnesses have died; fresh cases are not included in this. It falls under the same general principle of Sharia that "Writing is not relied upon, nor is it acted upon" (Writing will not be trusted or acted upon. (T)). Mere paper is neither to be trusted nor can it be trusted. After quoting Sheikh Abul Abbas's statement from Fatawa Khairiyyah, which we just mentioned, he states:

[Boxed Content] (Arabic): And it is apparent that the reason for 'Istihsan' (juridical preference) is the necessity of reviving ancient endowments (waqfs) and similar matters when a long time has passed, as opposed to a new register, because it is possible to ascertain the reality of what is in it through the admission of the opponent or through evidence, hence it is not relied upon. 1. (Urdu translation): The apparent reason for 'Istihsan' is that it is necessary to keep old endowments and similar matters alive, unlike new records where access to the truth is possible through the confession or testimony of the party. Therefore, it will not be relied upon. (T)

(11) In paragraph number 25, the Officer of Revenue wanted to consider such documents as being of the type "Kitab al-Qadi ila al-Qadi" (A Judge's letter to another Judge) and deem them credible. This statement is very valuable; we well accept that documents coming from courts should be considered of the type "Kitab al-Qadi ila al-Qadi". However, now it remains to be seen under what conditions "Kitab al-Qadi ila al-Qadi" can be acceptable. It is clearly stated in all books that its acceptance is only possible if a Sharia Judge (Qadi Shar'i), appointed by the Sultan of Islam for deciding cases, has, for example, heard Sharia testimony before him and then written a letter to the Sharia Judge of another city stating that "Sharia evidence has been established before me on this subject," and in that letter, he wrote his own name and the name/mark of the recipient in full so that sufficient distinction is made, and he handed over that letter to two just witnesses saying "this is my letter to the Judge of such-and-

such city," and they brought it carefully to that Judge and testified that "the Judge of such-and-such city gave this letter in your name to us, and us..."

---

1 Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/309.

राजस्व अधिकारी (अफ़सर माल) सामान्य प्रथा से यह वाक्यांश उद्धृत करते हैं कि "उसकी पुरुष संतान मौजूद है", जबकि हमारे सामने दो औपचारिक प्रतियाँ मौजूद हैं, और उनमें से किसी में भी इन शब्दों का पता नहीं है। इससे पता चला कि प्रतियों में कमी-बेशी हो जाती है और वे विश्वसनीय नहीं हैं।

(10) अल्लामा शामी ने जहाँ शेख अबुल अब्बास का यह कथन उद्धृत किया है, उसके तुरंत बाद यह लाभप्रद जानकारी दी है कि जब कोई रजिस्टर हाकिम की पूर्ण देखरेख में सुरक्षित हो, तो उसकी विश्वसनीयता केवल उन मामलों में आवश्यकतावश होती है जिनमें लंबा समय बीत चुका हो और गवाहों का निधन हो गया हो; नए मामले इसमें शामिल नहीं हैं। वह शरीयत के उसी सामान्य सिद्धांत के अंतर्गत है कि "लिखावट पर भरोसा नहीं किया जाता और न ही उस पर अमल किया जाता है" (लेख पर भरोसा और अमल नहीं किया जाएगा। (त))। कोरे कागज पर न भरोसा हो और न ही उस पर भरोसा किया जा सके। शेख अबुल अब्बास के कथन के साथ फ़तावा खैरिया का जो कलाम अभी हमने ज़िक्र किया, उसे उद्धृत करके वे कहते हैं:

[बॉक्स सामग्री] (अरबी): और ज़ाहिर है कि इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) का कारण प्राचीन वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्ती) और इसी तरह के मामलों को समय बीत जाने पर पुनर्जीवित करने की आवश्यकता है, नए रजिस्टर के विपरीत, क्योंकि इसमें मौजूद सच्चाई को विपक्षी की स्वीकारोक्ति या गवाही के माध्यम से जानना संभव है, इसलिए उस पर भरोसा नहीं किया जाता। 1. (उर्दू अनुवाद): इस्तेहसान का ज़ाहिरी कारण यह है कि पुराने वक़्फ़ और इसी तरह के मामलों को जीवित रखने की आवश्यकता है, नए रिकॉर्ड के विपरीत कि उसमें हक़ीक़त पर जानकारी विपक्षी की स्वीकारोक्ति या गवाही से संभव है, इसलिए इस पर भरोसा नहीं किया जाएगा। (त)

(11) राजस्व अधिकारी ने पैराग्राफ नंबर 25 में ऐसे कागज़ात को 'किताब अल-काज़ी इला अल-काज़ी' (एक न्यायाधीश का दूसरे न्यायाधीश को पत्र) की श्रेणी का मानकर विश्वसनीय ठहराना चाहा है। यह बात बहुत मूल्यवान है; हम अच्छी तरह स्वीकार करते हैं कि अदालतों से आने वाले ऐसे कागज़ात को 'किताब अल-काज़ी इला अल-काज़ी' की श्रेणी में रखा जाए। मगर अब यह देखना बाकी है कि 'किताब अल-काज़ी इला अल-काज़ी' किन शर्तों के साथ स्वीकार्य हो सकती है। सभी पुस्तकों में यह स्पष्ट है कि इसकी स्वीकार्यता केवल उसी स्थिति में हो सकती है जब शरीयत के न्यायाधीश

(काज़ी-ए-शरा), जिसे सुल्तान-ए-इस्लाम ने मुकदमों के फैसले के लिए नियुक्त किया हो, के सामने मिसाल के तौर पर कोई शरिया गवाही गुजरी हो और उसने दूसरे शहर के काज़ी-ए-शरा के नाम पत्र लिखा हो कि "मेरे सामने इस विषय पर शरीयत की गवाही कायम हुई" और उस पत्र में अपना और प्राप्तकर्ता का पूरा नाम और पता लिखा हो जिससे पर्याप्त पहचान हो सके और वह पत्र दो न्यायप्रिय गवाहों के सुपुर्द किया हो कि "यह मेरा पत्र फलां शहर के काज़ी के नाम है," और वे सावधानीपूर्वक उस काज़ी के पास लाए और गवाही दी कि "फलां शहर के फलां काज़ी ने आपके नाम यह पत्र हमें दिया और हमें..."

---

1 रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/309.

صاحب افسر مال عبارت رواجِ عام سے یہ فقرہ نقل کرتے ہیں کہ "اس کی اولاد نرینہ موجود ہے" اور ہمارے سامنے دو نقلیں باضابطہ حاضر ہیں، ایک میں بھی ان لفظوں کا پتہ نہیں تو معلوم ہوا کہ نقول میں کمی بیشی ہو جاتی ہے اور وہ صالح اعتماد نہیں۔

(۱۰) علامہ شامی نے جہاں شیخ ابو العباس کا یہ کلام نقل کیا اس کے متصل ہی یہ افادہ فرمایا کہ دفتر جب بموجہ کامل زیرِ نگہداشت حاکم محفوظ ہو اس کا اعتبار بھی صرف بضرورت ان مقدمات میں ہے جن کو زمانہ مدید گزر چکا، شاہدوں کا انتقال ہو گیا، تازہ معاملہ ان میں داخل نہیں، وہ شرع کی اسی اصل کلی کے نیچے ہے کہ "لایعتمد علی الخط ولا یعمل بہ" (خط پر اعتماد اور عمل نہ کیا جائیگا۔ (ت)) نرے کاغذ پر نہ اعتماد ہو نہ اس پر اعتماد ہو سکے، عبارت شیخ ابو العباس کے متصل کلام فتاوٰی خیریہ جو ابھی ہم نے ذکر کیا نقل کر کے فرماتے ہیں:

[خانہ] (عربی): والظاھر ان وجہ الاستحسان ضرورۃ احیاء الاوقاف ونحوھا عند تقادم الزمان بخلاف السجل الجدید لامکان الوقوف علی حقیقۃ مافیہ باقرار الخصم او البینۃ فلذا لایعتمد علیہ ۱۔ (اردو ترجمہ): استحسان کی وجہ ظاہری طور پر یہ ہے کہ قدیم اوقاف اور اس جیسے امور کو زندہ رکھنے کے لئے ضرورت ہے برخلاف جدید ریکارڈ کے کہ اس میں حقیقت پر اطلاع فریق کے اقرار یا گواہی سے ممکن ہے اس لئے اس پر اعتماد نہیں کیا جائیگا۔ (ت)

(۱۱) صاحب افسر مال نے فقرہ نمبر ۲۵ میں ایسے کاغذات کو کتاب القاضی الی القاضی کے قبیل سے مان کر معتبر ٹھہرانا چاہا ہے، یہ فقرہ بہت قابل قدر ہے، ہم بخوبی تسلیم کرتے ہیں کہ ایسے کاغذات جو کچہریوں سے آئیں کتاب القاضی الی القاضی کے قبیل سے ٹھہرائے جائیں مگر اب یہ

دیکھنا رہا کہ کتاب القاضی الی القاضی کن شرائط سے مقبول ہو سکتی ہے، تمام کتب میں تصریح ہے کہ اس کا قبول صرف اس صورت میں ہو سکتا ہے کہ قاضی شرع جسے سلطانِ اسلام نے فصل مقدمات کے لئے مقرر کیا ہو اس کے سامنے مثلاً کوئی شرعی گواہی گزری اس نے دوسرے شہر کے قاضی شرع کے نام خط لکھا کہ میرے سامنے اس مضمون پر شہادت شرعیہ قائم ہوئی اور اس خط میں اپنا اور مکتوب الیہ کا نام و نشان پورا لکھا جس سے امتیاز کافی واقع ہو اور وہ خط دو گواہانِ عادل کے سپرد کیا کہ یہ میرا خط قاضیِ فلاں شہر کے نام ہے وہ باحتیاط اس قاضی کے پاس لائے اور شہادت ادا کی کہ آپ کے نام یہ خط فلاں قاضیِ فلاں شہر نے ہم کو دیا اور ہمیں

---

۱ ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۹

Fatawa Rizvia Volume 18

...witnessed that this letter is his. Now if this Qazi (Judge) considers this testimony sufficient for proof according to his school of thought, he can act upon it. And it is better that the Qazi, having written the letter, reads it to these witnesses or informs them of its content, then seals the letter and hands it over to them in their presence. Firstly, he should also give the content written on a separate open paper to these witnesses so they can remember it. Then they should come and testify to the content as well, stating that this is what was written in the letter, and present the sealed letter to that Qazi. This is for greater caution, otherwise, it is sufficient to hand the letter to two just men or one man and two just women to witness it. They should then carefully bring it here and give their testimony. Without this, if the letter is sent by mail or through one's own man, it will never be accepted, even if it appears to be from the same Qazi and bears his seal and the seal of the court. There are other conditions as well, which we have mentioned in our Fatawa in 'Kitab al-Sawm' (The Book of Fasting). It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic

The Judge writes to another Judge, and if he hasn't passed a judgment, he writes down the testimony so that the one written to can judge upon it according to his opinion. He reads the letter to them or informs them of its contents, seals it in their presence, and delivers it to them after writing its address, which includes his name, the recipient's name, and their titles. The second (judge) is satisfied with them testifying that it is his letter, and the fatwa is based on this. A letter from an arbitrator is not accepted, only from a judge appointed by the Imam. (Summary)

Urdu

A judge will send his verdict to another judge for implementation, and if he hasn't made a verdict, he will write and send the testimony so that the recipient judge can decide based on the testimony according to his own opinion. While sending, the judge will read the letter to the witnesses or inform them of its content and then seal it. He will hand it over to the witnesses after writing the title and address. In the letter, he will record his name, the name of the recipient judge, and the testimony of the witnesses, while the second (recipient) judge will suffice with taking testimony from the witnesses that this is such-and-such judge's letter. The fatwa is based on this; only an official government judge's letter will be accepted, an arbitrator's letter will not be accepted. (Summary). (T)

In Durr and Ghurar it is stated:

Arabic	Urdu
It is also not accepted except with the testimony of two men or one man and two women, because the letter...	The recipient judge shall not accept the letter without the testimony of two men or one man and two women.

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Chapter: Letter of a Judge to a Judge, Mujtabai Press, Delhi, 2/83-84. Page 444 of 738

फतावा रज़विया जिल्द 18

...गवाह किया कि यह खत उसका है। अब यह क़ाज़ी अगर इस गवाही को अपने मज़हब के मुताबिक़ सुबूत के लिए काफी समझे तो इस पर अमल कर सकता है। और बेहतर यह है कि क़ाज़ी खत लिखने वाले के तौर पर इन गवाहों को सुना दे या इसका मज़मून बता दे और खत बंद करके उनके सामने मुहर लगा दे। और अव्वल यह कि इसका मज़मून एक खुले हुए परचे पर अलग लिख कर भी इन गवाहों को दे दे कि इसे याद करते रहें। ये आकर मज़मून पर भी गवाही दें कि खत में यह लिखा है और मुहरबंद खत उस क़ाज़ी के हवाले करें। यह ज़्यादा एहतियात के लिए है वरना इतना काफी है कि दो आदिल मर्दों या एक मर्द और दो आदिल औरतों के सुपुर्द खत करके गवाह बना ले और वो एहतियात के साथ यहाँ लाकर गवाही दें। इसके बिना अगर खत डाक में डाल दिया या अपने आदमी के हाथ भेज दिया तो हरगिज़ मक़बूल (स्वीकार्य) नहीं होगा, चाहे वह खत उसी क़ाज़ी का मालूम होता हो और उस पर उसकी और महकमा-ए-क़ज़ा की मुहर भी लगी हो। और इसके अलावा और शर्तें भी हैं जो हमने अपने फतावा 'किताब-उस-सौम' में ज़िक्र की हैं। दुर्रे मुख़्तार में है:

अरबी

एक न्यायाधीश दूसरे न्यायाधीश को लिखता है, और यदि उसने निर्णय नहीं दिया है, तो वह गवाही लिखता है ताकि जिसे लिखा गया है वह अपनी राय के अनुसार उस पर निर्णय कर सके। वह उनके सामने पत्र पढ़ता है या उन्हें इसकी सामग्री की सूचना देता है, उनके सामने उस पर मुहर लगाता है और उसका पता लिखने के बाद उन्हें सौंप देता है, जिसमें उसका नाम, प्राप्तकर्ता का नाम और उनकी प्रसिद्धि शामिल होती है। दूसरा (न्यायाधीश) इस बात से संतुष्ट होता है कि वे गवाही दें कि यह उसका पत्र है और फतवा इसी पर आधारित है। किसी मध्यस्थ का पत्र स्वीकार नहीं किया जाता, केवल इमाम द्वारा

उर्दू

एक क़ाज़ी अपने फ़ैसले के क्रियान्वयन के लिए दूसरे क़ाज़ी की तरफ़ भेजेगा, और फ़ैसला न किया हो तो गवाही लिख भेजेगा ताकि प्राप्तकर्ता (मक्तूब इलैह) क़ाज़ी गवाही पर अपनी राय से फ़ैसला दे। भेजते वक्त क़ाज़ी गवाहों को खत सुनाएगा या उसका मज़मून बताकर मुहर लगाएगा, पता लिखकर गवाहों के सुपुर्द कर देगा। पत्र में अपना और प्राप्तकर्ता क़ाज़ी का नाम और गवाहों की गवाही दर्ज करेगा, जबकि दूसरा (प्राप्तकर्ता) क़ाज़ी गवाहों से गवाही लेने पर ही संतोष करेगा कि यह फ़लां क़ाज़ी का खत है। फतवा इसी पर है, केवल आधिकारिक सरकारी क़ाज़ी का खत स्वीकार होगा, मध्यस्थ का खत स्वीकार नहीं होगा। (संक्षिप्त)। (त)

अरबी	उर्दू
नियुक्त न्यायाधीश का पत्र ही स्वीकार्य है।	
(संक्षिप्त)	
दुर्र और ग़ुरर में है:	

अरबी	उर्दू
इसे दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही के बिना भी स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि पत्र...	प्राप्तकर्ता क़ाज़ी पत्र को दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही के बिना स्वीकार नहीं करेगा।

---

[1] दुर्रे मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, बाब: किताबुल क़ाज़ी इलल क़ाज़ी, मत्तबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/83-84.

گواہ کیا کہ یہ خط اس کا ہے اب یہ قاضی اگر اس شہادت کو اپنے مذہب کے مطابق ثبوت کے لئے کافی سمجھے تو اس پر عمل کر سکتا ہے اور بہتر یہ ہے کہ قاضی کاتب خط لکھ کر ان گواہوں کو سنا دے یا اس کا مضمون بتا دے او خط بند کر کے ان کے سامنے سر بمہر کردے، اور اول یہ کہ اس کا مضمون ایک کھلے ہوئے پرچہ پر الگ لکھ کر بھی ان شہود کو دے دے کہ اسے یاد کرتے رہیں یہ آ کر مضمون پر بھی گواہی دیں کہ خط میں یہ لکھا ہے اور سر بمہر خط اس قاضی کے حوالے کریں یہ زیادہ احتیاط کے لئے ہے ورنہ خیر اسی قدر کافی ہے کہ دو مردوں یا ایک مرد دو عورتوں عادل کے خط سپرد کر کے گواہ کرلے اور وہ باحتیاط یہاں لا کر شہادت دیں بغیر اس کے اگر خط ڈاک میں ڈال دیا یا اپنے آدمی کے ہاتھ بھیج دیا تو ہر گز مقبول نہیں اگرچہ وہ خط اسی قاضی کا معلوم ہوتا ہو اور اس پر اس کی اور محکمہ قضا کی مہر بھی لگی ہو اور اس کے سوا اور شرائط بھی ہیں کہ ہم نے اپنے فتاویٰ کتاب الصوم میں ذکر کیں۔ درمختار میں ہے :

عربی	اردو
القاضٰی یکتب الی القاضٰی و ان لم یحکم کتب الشهادة لیحکم المکتوب الیه بها علی رأیه وقرأ الکتاب علیهم او اعلمهم بما فیه وختم عندهم وسلم الیهم بعد کتابة عنوانه و هو ان یکتب فیه اسمه واسم المکتوب الیه و شهرتهما واکتفی الثانی بان یشهد هم	ایک قاضی اپنے فیصلہ کو نفاذ کیلئے دوسرے قاضی کی طرف بھیجے گا، اور فیصلہ نہ کیا ہو تو شہادت لکھ بھیجے گا تا کہ مکتوب الیہ قاضی شہادت پر اپنی رائے سے فیصلہ دے، بھیجتے وقت قاضی گواہوں کو خط سنائے گا یا اس کا مضمون بتا کر مہر لگائے گا، عنوان اور پتہ لکھ کر گواہوں کے سپرد کر دے گا، چٹھی میں اپنا اور مکتوب الیہ قاضی کا نام اور گواہوں کی شہادت قلمبند کرے گا جبکہ دوسرا

عربی	اردو
انه کتابه و علیه الفتوٰی ولا یقبل کتاب من محکم بل من قاض مولی من قبل الامام[1] (ملخصاً)۔	(مکتوب الیہ) قاضی گواہوں سے شہادت لینے پر اکتفاء کرے گا کہ یہ فلاں قاضی کا خط ہے فتوٰی اسی پر ہے صرف با قاعدہ سرکاری قاضی کی چٹھی قبول ہو گی ثالث کی چٹھی قبول نہ ہوگی (ملخصاً)۔ (ت)

درو غرر میں ہے:

عربی	اردو
لایقبلہ ایضاً الّابشھادۃ رجلین اورجل وامرأتین لان الکتاب	مکتوب الیہ قاضی چٹھی کو دو مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں کی شہادت کے بغیر قبول نہ کرے گا

---

[1] درمختار کتاب القضاء باب کتاب القاضی الی القاضی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۴-۸۳ Page 444 of 738

Fatawa Razawiyya Volume (18)

[Boxed Text] Arabic: Forgery can occur because handwriting resembles handwriting and a seal resembles a seal; therefore, it is not established except by complete proof.[1] Urdu: Because a letter can be forged due to the fact that handwriting is similar to handwriting and a seal is similar to a seal, therefore a letter will not reach the standard of proof without complete evidence. (T)

It is clear that these documents do not meet these conditions at all, so rejecting them is mandatory and accepting them is purely against the Shariah. This statement regarding the first set of documents we made in these four numbers is sufficient and complete for the rejection of all those documents upon which the arbitrators relied. Therefore, we will not need much further discussion regarding future documents. Anyone who understands the statements of these four numbers can easily know that none of these documents is on the scale required in the pure Shariah, so they hold no more value than waste paper. I am not saying that this is the state of only the documents on the plaintiffs' side; rather, this is the quality of the documentary evidence of both parties, that in the court of pure Shariah, they are no more than a paper boat. If we rely on any document in our statement, it will be as an indictment (argumentum ad hominem), not for investigation.

(12) I do not need to write much regarding common custom. However, only regarding this sentence number 12 of the Revenue Officer that "it is proven from this writing that this event was recorded in the presence of all owners and the legitimate lineage of Allah Bakhsh and Ilahi Bakhsh was an established matter and no one had any doubt or suspicion, to the extent that these were declared a common custom example upon which future decisions of family inheritance are based," it is appropriate to state one investigation of Latafat Ali Sahib Tehsildar. He writes in his decision dated September 17, 1921, paragraph five, that "it is clear from general investigations and the site that it is extremely unpleasant for Badruddin in particular and the Chishti tribes of the surrounding areas in general, in view of their nobility, that the sons of the Pir's wife (Pirni-zadgan), i.e., the objectors, be given a share in the property." Comparing this investigation with the statement of the said Revenue Officer gives a clear path to the thought that the plaintiffs are not those regarding whom the nobles of the nation had agreed to be shareholders and had made it a precedent for the family. These are the same nobles of the nation among whom there is general resentment over giving them a share. So it is necessary that they considered the plaintiffs only as sons of the Pir's wife (Pirni-zada) and not as Pirzada

(sons of the Pir), and in common custom, consent was given regarding that offspring of the Pir's wife who is Pirzada, i.e., from the seed of Pir Sadruddin.

---

[1] Ad-Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam, Kitab al-Qadha, Bab Kitab al-Qadhi, Mir Muhammad Kutub Khana, Karachi, 12 / 414.

फतावा रज़विय्या जिल्द (18)

[बॉक्स में टेक्स्ट] अरबी: जालसाजी हो सकती है क्योंकि लिखावट लिखावट के समान होती है और मुहर मुहर के समान होती है; इसलिए, यह पूर्ण प्रमाण के बिना स्थापित नहीं होता है।[1] उर्दू: क्योंकि चिट्ठी में जालसाजी हो सकती है इस वजह से कि लिखावट लिखावट के और मुहर मुहर के समान होती है, इसलिए चिट्ठी पूर्ण साक्ष्य के बिना प्रमाण के स्तर तक नहीं पहुंचेगी। (त)

जाहिर है कि ये कागज़ात मूल रूप से इन शर्तों पर नहीं उतरते, तो उनका अस्वीकार करना अनिवार्य हुआ और उनका स्वीकार करना पूर्णतः शरीअत के विरुद्ध है। कागज़ात के नंबर एक के संबंध में यह बयान हमने इन चार नंबरों में दिया है, जो उन सभी कागज़ात को खारिज करने के लिए पर्याप्त और पूर्ण है जिन पर मध्यस्थों ने भरोसा किया है। इसलिए, हमें भविष्य के कागज़ात के संबंध में अधिक चर्चा की आवश्यकता नहीं होगी। इन चार नंबरों के बयानों को समझने वाला आसानी से जान सकता है कि इनमें से कोई भी कागज़ उस पैमाने पर नहीं है जो पाक शरीअत में आवश्यक है, तो वे कागज़ रद्दी से अधिक महत्व नहीं रखते। मैं यह नहीं कहता कि केवल वादियों की ओर के जो कागज़ हैं उन्हीं की यह स्थिति है, बल्कि दोनों पक्षों के कागज़ों के सबूत की यही गुणवत्ता है कि पाक शरीअत के दरबार में वे एक कागज़ की नाव से अधिक नहीं हैं। यदि हम अपने बयान में किसी कागज़ पर भरोसा करेंगे, तो वह केवल आरोप के तौर पर होगा न कि शोध के तौर पर।

(12) मुझे सामान्य रिवाज के संबंध में अधिक लिखने की आवश्यकता नहीं है। अलबत्ता, केवल राजस्व अधिकारी के इस वाक्य नंबर 12 के संबंध में कि "इस लेखन से सिद्ध होता है कि सभी मालिकों की उपस्थिति में यह घटना लिपिबद्ध हुई और अल्लाह बख्श और इलाही बख्श का सही वंश होना एक स्थापित मामला था और किसी को कोई शक व संदेह नहीं था, यहाँ तक कि इन्हें एक सामान्य रिवाज का उदाहरण घोषित किया गया जिस पर भविष्य में परिवार की विरासत के फैसलों का आधार है," लताफत अली साहब तहसीलदार की एक जांच का बयान कर देना उचित है। वे अपने 17 सितंबर 1921 के फैसले के पांचवें पैराग्राफ में लिखते हैं कि "सामान्य जांच और मौके से स्पष्ट है कि बदरुद्दीन को विशेष रूप से और आसपास के चिश्ती समुदायों को सामान्य रूप से उनकी शराफ़त के विचार से यह बात अत्यंत अप्रिय है कि पीरनी-ज़ादों यानी आपत्ति करने वालों को संपत्ति में हिस्सा दिया जाए।" इस जांच को उक्त राजस्व अधिकारी के बयान से मिलाकर देखना इस विचार का एक स्पष्ट रास्ता देता है कि वादी वे नहीं हैं जिनके संबंध में जाति के प्रतिष्ठित लोग

हिस्सेदार होने पर सहमत हो चुके थे और परिवार के लिए इसे एक मिसाल बना चुके थे। ये वही जाति के प्रतिष्ठित लोग हैं जिनमें उन्हें हिस्सा दिए जाने पर सामान्य नाराजगी है। तो यह आवश्यक है कि वे वादियों को केवल पीरनी-ज़ादा समझते थे न कि पीरज़ादा, और सामान्य रिवाज में पीर की पत्नी की उस संतान के संबंध में सहमति दी गई है जो पीरज़ादा हो, यानी पीर सदरुद्दीन के वीर्य से हो।

---

[1] अद-दुररुल हुक्काम फी शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुल कज़ा, बाब किताबुल काजी, मीर मुहम्मद कुतुब खाना, कराची, 12 / 414.

[باکس میں متن] عربی: قد یزور اذ الخط یشبہ الخط والخاتم یشبہ الخاتم فلا یثبت الابحجۃ تامۃ۔[1]

اردو: کیونکہ چٹھی میں جعل سازی ہو سکتی ہے بوجہ اس کے کہ خط خط کے اور مہر مہر کے مشابہ ہوتا ہے لہٰذا چٹھی کامل شہادت کے بغیر پایہ ثبوت کو نہ پہنچے گی۔ (ت)

ظاہر ہے کہ یہ کاغذات اصلاً ان شرائط پر نہیں آتے تو ان کا رد واجب ہوا اور ان کا قبول کرنا محض خلاف شریعت، نمبر اکا غذات کے متعلق یہ بیان ہم نے ان چار نمبروں میں کئے ان تمام کاغذات کے رد کو کافی ووافی ہیں جن سے ثالثوں نے استناد کیا ہے لہٰذا ہمیں آئندہ کاغذات کے متعلق زیادہ بحث کی ضرورت نہ ہو گی ان چار نمبروں کے بیانات سمجھ لینے والا بے تکلف جان سکتا ہے کہ ان میں سے کوئی کاغذ اس پیمانے پر نہیں جو شریعت مطہرہ میں درکار ہے تو وہ کاغذ بادی سے زیادہ وقعت نہیں رکھتے۔ میں نہیں کہتا کہ مدعیوں کی طرف کے جو کاغذ ہیں انہیں کی یہ حالت ہے بلکہ فریقین کے کاغذی ثبوت کی یہی کیفیت ہے کہ شریعت مطہرہ کے دربار میں وہ ایک کاغذی ناؤ سے زیادہ نہیں، ہم اگر اپنے بیان میں کسی کاغذ سے استناد کریں گے تو وہ الزاما ہوگا نہ کہ تحقیقاً۔

(۱۲) مجھے رواج عام کی نسبت زیادہ تحریر کی ضرورت نہیں البتہ صرف افسر مال کے اس فقرہ نمبر ۱۲ کے متعلق کہ "اس تحریر سے ثابت ہوتا ہے کہ کل مالکان کی موجودگی میں یہ واقعہ قلمبند ہوا اور اللہ بخش والہی بخش کا صحیح النسب ہونا امر محقق تھا اور کسی کو شک وشبہ نہیں تھا یہاں تک کہ یہ ایک رواج عام مثال قرار دئے گئے جس پر آئندہ فیصلجات خاندان کی وراثت کامدار ہے، لطافت علی صاحب تحصیلدار کی ایک تحقیقات کا بیان کر دینا مناسب ہے وہ اپنے فیصلہ ۱۷ ستمبر ۱۹۲۱ء فقرہ پنجم میں لکھتے ہیں کہ "عام تحقیقات اور موقع سے ظاہر ہے کہ

بدر الدین کو خصوصاً اور اقوام چشتی گرد و نواح کو عموماً بلحاظ اپنی شرافت کے یہ امر نہایت نا گوار ہے کہ پیرنی زادگان یعنی عذر داران کو جائداد میں حصہ دیا جائے۔" اس تحقیقات کو بیان موصوف صاحب افسر مال سے ملا کر دیکھنا اس خیال کی ایک واضح راہ دیتا ہے کہ مدعیان وہ نہیں جن کی نسبت معززان قوم حصہ دار ہونے پر راضی ہو چکے اور خاندان کے لئے اسے ایک نظیر بنا چکے یہ وہی معزز ان قوم تو ہیں جن میں ان کو حصہ دئے جانے پر عام ناراضی ہے تو ضرور ہے کہ وہ مدعیان کو صرف پیرنی زادہ سمجھتے تھے نہ کہ پیرزادہ، اور رواج عام میں اس اولاد پیرنی کی نسبت رضامندی دی گئی ہے جو پیر زادہ یعنی نطفہ پیر صدر الدین سے ہو۔

---

[1] الدرر الحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب القضاء باب کتاب القاضی میر محمد کتب خانہ کراچی ۴۱۴ / ۱۲

Volume 18 Fatawa Ridawiyya

(13) Ahmed Shah's lack of objection to this document, which the Revenue Officer relied upon in paragraph 25, is obviously not because he knows through his own knowledge and certainty that Pir Sadruddin wrote this text or stamped it. That text predates Ahmed Shah's birth. His silence is based on the common error prevalent among people today that such documents, which come from courts without fulfilling the conditions of 'Kitab al-Qadi ila al-Qadi' (The Judge's Letter to the Judge), are considered authentic customarily and legally. The same customary law was in his mind. This Shari'i issue remained hidden even from the scholars giving fatwas and the judges making decisions; how could Ahmed Shah have known it? Even if he had known, he wouldn't have found an opportunity to raise such an objection in court, for how could he stand against a legal matter? Now that by mutual agreement of both parties, all customary and legal matters have been abandoned and the case has been referred to the Pure Shari'ah, the basis upon which Ahmed Shah did not object has become void and null. This was his silence regarding the objection; if he had even explicitly stated the document's authenticity based on that same common misunderstanding, even then, that admission, being based on a false premise, would be Shari'ally void. It is stated in Jami' al-Fusulayn and al-Ashbah wa al-Naza'ir, page 119:

He admitted divorce based on what the Mufti gave a fatwa for, then it became clear that it didn't occur; therefore, it does not occur.[1]	**If a person admitted to divorce based on a Mufti's fatwa, and then it became clear that the divorce had not occurred, then the divorce will not be effective. (T)**

This discussion is worth remembering, that if reliance is placed on Ahmed Shah's lack of objection regarding other documents as well, then this same answer is sufficient and satisfactory for all.

Third Document: Settlement Deed of Pir Badruddin

(14) This document is the most relied-upon evidence for the claimants; they have based their claim on it in every department. Generally, those deciding cases have also considered it something significant, so much so that even if they went against it, it wasn't due to questioning its credibility but for other reasons. The root cause of all this is that nowadays, due to customary law, legal matters have become fixed as established principles in the minds of Indians, even though they have no basis in the Pure Shari'ah. Surprise at the claimants and legal authorities is one thing; the real

wonder is at those scholars to whom the Shari'i question was posed and the command of Shari'ah.

---

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Thani, Kitab al-Iqrar, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/21.

जिल्द १८ फ़तावा रज़विया

(१३) अहमद शाह का इस किताब पर एतराज़ (आपत्ति) न करना, जिसे राजस्व अधिकारी (अफ़सर-ए-माल) ने अनुच्छेद संख्या २५ में आधार बनाया है, ज़ाहिर तौर पर इस बुनियाद पर नहीं है कि वह अपने इल्म और यक़ीन से जानता है कि पीर सदरुद्दीन ने यह तहरीर लिखी या इस पर मुहर लगाई। वह तहरीर अहमद शाह की पैदाइश से भी पहले की है। उसकी खामोशी उस आम ग़लती की बुनियाद पर है जो आज कल लोगों में फैली हुई है कि ऐसे दस्तावेज़ात को, जो कचहरियों से बग़ैर 'किताबुल क़ाज़ी इलल क़ाज़ी' (क़ाज़ी का दूसरे क़ाज़ी को खत) की शर्तों के आते हैं, रिवाज और कानून के मुताबिक़ विश्वसनीय (मुस्तनद) माना जाता है। उसके ज़हन में भी वही रिवाजी कानून था। यह शरीयत का मसला फ़तवा देने वाले आलिमों और फ़ैसला करने वाले हाकिमों पर भी छिपा रहा, अहमद शाह इसे कैसे जान सकता था? बल्कि अगर उसे मालूम भी होता, तब भी वह कचहरी में ऐसे एतराज़ का मौक़ा न पाता, क्योंकि कानूनी बात के विरोध में वह कैसे खड़ा हो सकता था? अब जबकि दोनों पक्षों की सहमति (बाल-इत्तिफ़ाक़) से तमाम रिवाजी और कानूनी बातें छोड़ दी गई हैं और मामला शरीयत-ए-मुतह्हरा (पवित्र शरीयत) को सौंप दिया गया है, तो वह आधार जिस पर अहमद शाह ने एतराज़ नहीं किया था, ज़ाइल और बातिल (ख़त्म और शून्य) हो गया। एतराज़ से यह उसकी खामोशी ऐसी है कि अगर वह इसी आम ग़लतफ़हमी की बुनियाद पर इस दस्तावेज़ के मुस्तनद होने की स्पष्ट व्याख्या (तस्रीह) भी कर देता, तब भी वह इक़रार (स्वीकृति) शरीयत के हिसाब से बातिल होता क्योंकि वह बातिल बुनियाद पर आधारित था। 'जामे-उल-फ़ुसूलैन' और 'अशबाह वन-नज़ायर' सफ़हा ११९ में है:

इक़र्र बिल-तलाक़ि बिनाअन अला मा अफ़्ता बिहिल-मुफ़्ती सुम्मा तबाईयना अदमुल-वक़ूइ फ़-इन्नहू ला यक़ाअ। १	**किसी शख़्स ने मुफ़्ती के फ़तवे की बुनियाद पर तलाक़ का इक़रार किया, फिर वाज़ेह (स्पष्ट) हुआ कि तलाक़ नहीं हुई थी, तो तलाक़ वाक़े(प्रभावी) नहीं होगी। (त)**

यह बहस याद रखने की है कि और दस्तावेज़ात की निस्बत भी अगर अहमद शाह के अदम-ए-एतराज़ (आपत्ति न करने) से इस्तिनाद (आधार) हो तो सब का यही जवाब शाफ़ी और काफ़ी (संतोषजनक और पर्याप्त) है।

काग़ज़-ए-सेवम (तीसरा दस्तावेज़): सुलहनामा पीर बदरुद्दीन

(१४) यह दस्तावेज़ मुद्दइयों (दावेदारों) का सबसे ज़्यादा मा-ब-उल-इस्तिनाद (आधारभूत प्रमाण) है, हर महकमे में अपने दावे की बुनियाद इसी पर रखी है और आम तौर पर फ़ैसला करने वालों ने भी इसे कोई बड़ी चीज़ समझा, यहाँ तक कि अगर इसके ख़िलाफ़ भी किया तो विश्वसनीयता की बिना पर नहीं बल्कि अन्य कारणों से। इस सब का मक़सद (मंशा) वही है कि आज कल हिन्दुस्तानीयों के ज़हन में रिवाजी कानून के कारण कानूनी बातें मुसल्लमा उसूल (स्थापित सिद्धांतों) के तौर पर जमी हुई हैं, हालाँकि शरीयत-ए-मुतह्हरा में उनकी कोई असल (आधार) नहीं है। मुद्दइयों और कानूनी हाकिमों से ताज्जुब तो है ही, ताज्जुब तो उन अहले-इल्म (विद्वानों) से है जिनसे शरीअती सवाल हुआ और शरीअत का हुक्म।

---

१ अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अ-सानी, किताबुल इक़रार, इदारतुल क़ुरान कराची, २/२१।

(۱۳) احمد شاہ کا اس کتاب پر اعتراض نہ کرنا جس سے صاحب افسر مال نے فقرہ نمبر ۲۵ میں استناد کیا ہے بالبداہۃ اس بناء پر نہیں کہ وہ اپنے علم و یقین سے جانتا ہے کہ پیر صدر الدین نے یہ تحریر لکھی یا اس پر مہر کی وہ تحریر احمد شاہ کی ولادت سے بھی پہلے کی ہے اس کا سکوت اس عام غلطی کی بناء پر ہے جو آج کل لوگوں میں پھیلی ہوئی ہے کہ ایسے کاغذات کو جو کچہریوں سے بے شرائط کتاب القاضی الی القاضی آتے ہیں رواجاً و قانوناً مستند سمجھے جاتے ہیں اس کے ذہن میں بھی وہی رواج قانون تھا یہ شرعی مسئلہ کہ فتویٰ دینے والے عالموں اور فیصلہ کرنے والے حاکموں پر بھی مخفی رہا، احمد شاہ اسے کیونکر جان سکتا تھا بلکہ اگر اسے معلوم بھی ہوتا جب بھی وہ کچہری میں ایسے اعتراض کا موقع نہ پاتا کہ قانونی بات کی مخالفت پر کیونکر کھڑا ہو سکتا تھا اب کہ بالاتفاق فریقین تمام رواجی و قانونی باتیں ترک کر دی گئیں اور معاملہ شریعتِ مطہرہ کے سپرد ہوا وہ مبنی جس کی بناء پر احمد شاہ معترض نہ ہوا تھا زائل و باطل ہو گیا یہ تو اعتراض سے اس کا سکوت ہے اگر وہ اسی عام غلط فہمی پر بنا کر کے اس کاغذ کے مستند ہونے کی تصریح بھی کر دیتا جب بھی وہ اقرار کہ بنائے باطل پر مبنی تھا شرعاً باطل ہوتا، جامع الفصولین واشباہ والنظائر صفحہ ۱۱۹ میں ہے:

اقر بالطلاق بناء علی ما افتی بہ کسی شخص نے مفتی کے فتوی کی بناء پر طلاق کا اقرار کیا المفتی ثم تبین عدم الوقوع فانہ لا پھر واضح ہوا کہ طلاق کا وقوع نہیں ہوا تو طلاق واقع نہ ہو یقع ۱۔ گی۔ (ت)

یہ بحث یاد رکھنے کی ہے کہ اور کاغذات کی نسبت بھی اگر احمد شاہ کے عدم اعتراض سے استناد ہو تو سب کا یہی جواب شافی و کافی ہے۔

کاغذ سوم صلحنامہ پیر بدر الدین

(۱۴) یہ کاغذ مدعیوں کا سب سے زیادہ مابہ الاستناد ہے ہر محکمہ میں اپنے دعویٰ کی بناء اسی پر رکھی ہے اور عموماً فیصلہ کرنے والوں نے بھی اسے کوئی بڑی چیز سمجھا یہاں تک کہ اگر خلاف بھی کیا تو نہ بربنائے اعتباری بلکہ اور وجوہ سے، اس سب کا منشا وہی ہے کہ آج کل ہندیوں کے ذہن میں رواج قانون کے باعث قانونی باتیں اصول مسلمہ کے طور پر جمی ہوئی ہیں اگرچہ شرع مطہر میں ان کی کچھ اصل نہ ہو مدعیان و قانونی حکام سے تعجب، عجب تو ان اہل علم سے ہے جن سے شرعی سوال ہوا اور شریعت کا حکم۔

۱الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الاقرار ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۱

Fatawa Razawiyya Volume Eighteen (18)

It was inquired from those to whom the case was entrusted for a Sharia decision, and from whom the parties clearly stated that customary legal matters have been abandoned, to decide based solely on Sharia rulings. However, those gentlemen did not pay attention, and in their fatwa and decision, they considered something valid which is purely baseless in Sharia. We have already written in No. 8 from Fatawa Qadi Khan, Fatawa Khayriyya, and Al-Ashbah wa'l-Nadhair that a judge can only pass a judgment in three ways: either Sharia witnesses are established, or the defendant accepts the claim, or an oath is administered to him and he refuses the oath. Other than these, a mere paper is nothing, and it cannot be acted upon. Also, in Fatawa Khayriyya, Vol. 2, page 11, it says:

(Arabic Text)

It is established among the Hanafi scholars that no consideration is given to mere writing, nor is any attention paid to it, because the proofs of Sharia are three: evidence (witnesses), confession, or refusal (of an oath), as clarified in the chapter on confession in *Al-Khaniyyah*. Thus, there is no consideration for the aforementioned document nor is any attention paid to it unless its content is proven in the Sharia way, meaning by one of the indicated Sharia proofs.

(Urdu Translation)

Among the Hanafi scholars, it is settled that mere writing is neither worthy of attention nor reliable, because Sharia proofs are only three: testimony, confession, and refusal of the oath, as explicitly stated in *Khaniyyah* in the discussion on confession. Therefore, the aforementioned document will not be reliable or worthy of attention unless its subject matter is proven through the Sharia method, i.e., by the aforementioned Sharia proofs. (T)

Also, on page 22 of the same Vol. 2, it is stated:

(Arabic Text)

He brought out a book from the register and found in it such and such, and what is found in it is nothing but writing on paper, which is not among the Sharia proofs in any way. (Summarized)

(Urdu Translation)

The judge first took out a note from the record; if he found a certain content written on a page, it would not become a proof without a Sharia argument. (Summarized). (T)

In *Al-Jawharah al-Nayyirah*, Vol. 3, page 245, it is stated:

(Arabic Text)	(Urdu Translation)
And a writing is not accepted except with the testimony of two men or one man and two women, because one writing resembles another writing, so it is not established except with a proof.	No written document will be accepted without the testimony of two men or one man and two women, because one document resembles another; therefore, a Sharia proof [is required].

1. Fatawa Khayriyya, Kitab Adab al-Qadi, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/12.
2. Fatawa Khayriyya, Kitab Adab al-Qadi, Bab Khalal al-Mahadir wa’l-Sijillat, 2/22.

फतावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

उनसे पूछा गया जिन्हें शरई फैसले के लिए मुकदमा सौंपा गया था और जिनसे पक्षों ने साफ़ तौर पर कह दिया था कि कानूनी और रस्म-ओ-रिवाज वाली बातें छोड़ दी गई हैं, केवल शरई अहकाम के आधार पर फैसला करें। इसके बावजूद उन साहबों ने तवज्जो नहीं दी और अपने फ़तवे और फैसले में ऐसी चीज़ को मोतबर (मान्य) माना जो शरई तौर पर बिल्कुल बेबुनियाद है। हमने नंबर 8 में फतावा काज़ी खान, फतावा खैरिया और अल-अशबाह वन-नज़ायर के हवाले से लिखा है कि काज़ी सिर्फ तीन तरीकों से हुक्म दे सकता है: या तो शरई गवाह मौजूद हों, या मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) दावा स्वीकार कर ले, या उस पर कसम रखी जाए और वह कसम से इंकार कर दे। इनके अलावा सिर्फ कागज़ कोई चीज़ नहीं है, और न ही उस पर अमल हो सकता है। साथ ही फतावा खैरिया जिल्द 2 सफ़ा 11 में है:

(अरबी पाठ)

हनफ़ी उलमा के यहाँ यह स्थापित है कि महज़ लेखन का कोई विचार नहीं किया जाता है और न ही उस पर कोई ध्यान दिया जाता है, क्योंकि शरीयत के प्रमाण तीन हैं: गवाही, इकरार (स्वीकारोक्ति) या (कसम से) इनकार, जैसा कि 'खनिया' में इकरार के अध्याय में स्पष्ट किया गया है। इसलिए उक्त दस्तावेज़ का कोई विचार नहीं किया जाएगा और न ही उस पर ध्यान दिया जाएगा, जब तक कि इसकी सामग्री शरई तरीके से साबित न हो जाए, यानी बताए गए शरई प्रमाणों में से किसी एक के द्वारा।

(उर्दू अनुवाद)

हनाफ़ी उलमा के यहाँ यह तय है कि महज़ लेखन न तो ध्यान देने योग्य है और न ही विश्वसनीय है, क्योंकि शरई दलीलें केवल तीन हैं: गवाही, इकरार और कसम से इंकार, जैसा कि 'खनिया' ने इकरार की बहस में स्पष्ट किया है। इसलिए उक्त 'महज़र नामा' विश्वसनीय और ध्यान देने योग्य नहीं होगा, जब तक कि उसकी विषय-वस्तु शरई तरीके यानी उक्त शरई दलीलों से साबित न हो जाए। (त)

इसी तरह उसी के सफ़ा 22 जिल्द 2 में है:

(अरबी पाठ)

उसने रजिस्टर से एक किताब निकाली और उसमें ऐसा-वैसा पाया, और जो उसमें पाया गया वह कागज़

(उर्दू अनुवाद)

काज़ी ने पहले रिकॉर्ड में से पर्ची निकाली, उसमें कोई मज़मून लिखा हुआ पाया, तो वह

(अरबी पाठ)

पर लिखे हुए के अलावा कुछ नहीं है, जो किसी भी तरह से शरई प्रमाणों में से नहीं है। (संक्षिप्त)

(उर्दू अनुवाद)

शरई दलील के बिना हुज्जत (प्रमाण) नहीं बनेगा। (संक्षिप्त)। (त)

'जौहरा नय्यिरा' जिल्द 3 सफ़ा 245 में है:

(अरबी पाठ)

और कोई लेखन स्वीकार नहीं किया जाता है सिवाय दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही के, क्योंकि एक लेखन दूसरे लेखन के समान होता है, इसलिए यह बिना प्रमाण के स्थापित नहीं होता है।

(उर्दू अनुवाद)

कोई भी मकतूब (पत्र) दो पुरुषों या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही के बिना स्वीकार्य नहीं होगा क्योंकि एक मकतूब दूसरे मकतूब के समान होता है, इसलिए शरई हुज्जत [आवश्यक है]।

---

1. फतावा खैरिया, किताब अदब अल-काज़ी, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, 2/12
2. फतावा खैरिया, किताब अदब अल-काज़ी, बाब खलल अल-महादिर वस-सिजिल्लात, 2/22

دریافت کیا گیا اور ان سے جن کو شرعی فیصلہ کے لئے مقدمہ سپرد ہوا اور جن سے فریقین نے صاف کہہ دیا کہ قانونی رواجی باتیں چھوڑ دی گئیں محض احکام شرعیہ سے فیصلہ کرو تاہم ان صاحبوں نے توجہ نہ فرمائی اور اپنے فتوی اور اپنے فیصلہ میں ایسی چیز معتبر مانی جو شرعاً محض بے بنیاد ہے ہم نمبر ۸ میں فتاوی قاضی خاں و فتاوی خیریہ واشباہ والنظائر سے لکھ آئے کہ قاضی صرف تین طور پر حکم دے سکتا ہے یا تو گواہان شرعی قائم ہوں یا مدعاعلیہ دعوی تسلیم کر لے یا اس پر حلف رکھا جائے اور وہ قسم سے انکار کر دے ان کے سوا نرا کاغذ کوئی چیز نہیں، نہ اس پر عمل ہو سکے۔ نیز فتاوی خیریہ جلد ۲ ص ۱۱ میں ہے:

| المقرر عند علماء الحنفیۃ انہ لااعتبار بمجرد الخط ولا التفات الیہ اذحجج الشرع ثلاثۃ وھی البینۃ اوالاقرار والنکول کما صرح بہ فی اقرار الخانیۃ فلا اعتبار بمجرد المحضر المذکور ولا التفات الیہ الااذا ثبت مضمونہ بالوجہ الشرعی اعنی بأحدی الحجج الشرعیۃ المشار الیھا۱۔ | علماء احناف کے ہاں طے شدہ ہے کہ محض خط قابلِ التفات ہے اور نہ ہی قابلِ اعتبار ہے کیونکہ شرعی دلائل صرف تین ہیں: گواہی، اقرار اور قسم سے انکار، جیسا کہ خانیہ نے اقرار کی بحث میں تصریح کی ہے لہٰذا محضر نامہ مذکور قابلِ اعتبار اور قابلِ التفات نہ ہوگا سوائے اس کے کہ اس کا مضمون شرعی طریقہ یعنی مذکور شرعی دلائل سے ثابت ہو جائے۔ (ت) |

نیز اسی کے صفحہ ۲۲ جلد ۲ میں ہے:

| ابرز کتاب من السجل فوجد فیه کذا وکذا ولیس الموجود فیه سوی خط فی ورق لیس من حجج الشرعي فی شیئ۲ (ملتقطاً) | قاضی نے پہلے ریکارڈ میں سے چٹھی نکالی اس میں کوئی مضمون لکھا ورق پایا تو وہ شرعی دلیل کے بغیر حجت نہ بنے گا۔ (ملتقطاً)۔ (ت) |

جوہرہ نیرہ ج ۳ ص ۲۴۵ میں ہے:

| ولا یقبل الکتاب الابشهادة رجلین او رجل وامرأتین لان الکتاب یشبه الکتاب فلا یثبت الا بحجة | کوئی مکتوب دو مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں کی شہادت کے بغیر مقبول نہ ہوگا کیونکہ مکتوب دوسرے مکتوب کے مشابہ ہوتا ہے لہٰذا شرعی حجت |

---

۱ فتاوی خیریہ کتاب ادب القاضی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲ ۲ فتاوی خیریہ کتاب ادب القاضی باب خلل المحاضر والسجلات ۲/ ۲۲

Fatawa Razawiyya Volume 18

Tammat Ah (The end). (It will not reach the level of proof without [it]). (T)

Look how clear the explanations are: that all such writings are merely pieces of paper with marks made of ink, and far from being a legal proof in Shariah, they are not worthy of any attention at all.

(15) Regarding the registers of judges, i.e., the offices of authorities, we have already stated in points 8 and 9 from Radd al-Muhtar, Al-Hidayah, Fath al-Qadir, and Al-Khayriyya that a judge's register is only credible when it is under their specific protection and under their seal and sign. Furthermore, today's record-keepers are not even specifically Muslims, let alone being reliable and upright individuals. Also, copies in the possession of the parties involved are absolutely not trustworthy.

(16) It was also mentioned in point 8 that the credibility of the judicial office is only by necessity in cases that are very old and where legal evidence cannot be found. Where the matter is recent, the ruler will not act based on his own office but must refer to legal methods like evidence, confession, and refusal to testify. A text from Radd al-Muhtar was cited on this, and it also states:

"It must be restricted to old times as we have said, in order to reconcile their statements - 2."

Urdu translation: The restriction of ancient times is necessary, as we have explained while reconciling the statements of the jurists. (T)

(17) The Settlement Officer himself made an excellent decision regarding these papers, that they should be understood under the chapter of 'Kitab al-Qadhi ila al-Qadhi' (A Judge's letter to another Judge). Indeed, if copies coming from the court can be attributed to anything, it is to this. All books of the school of thought agree that 'Kitab al-Qadhi ila al-Qadhi' is never credible without the testimony of complete, upright witnesses, even if it bears the judge's signature and the seal of the court. Passages from books on this matter appeared in point 11.

(18) In fact, in fairness, the text of the settlement deed (sulhnama) cannot even reach the level of 'Kitab al-Qadhi ila al-Qadhi'. Leaving aside whether there is testimony or not, the ruler did not write the settlement deed himself, nor was it written in his presence. The case file does not state that Pir Badr-ud-Din confessed before the ruler to writing it or signing it. Rather, the statement he gave upon inquiry before the ruler

is mentioned hereafter, which is also verified by the party. That statement falls short of the written settlement deed. The settlement deed mentions a settlement regarding all property, state, and British territories, whereas the inquiry statement only mentions property and British areas. This raises suspicion that Pir Badr-ud-Din, in order to end conflict and resolve discord...

---

1. Al-Jawhara al-Nayyira, Kitab Adab al-Qadhi, Maktaba Imdadiya Multan, 2/345
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qadha, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/309

फतावा रज़विया जिल्द १८

ताम्मत आह (समाप्त)। (इसके बिना सबूत के स्तर तक नहीं पहुँचेगा)। (त)

देखें कि स्पष्ट व्याख्याएं कैसी हैं: कि ऐसे सभी लेखन केवल कागज के टुकड़े हैं जिनमें स्याही से निशान बने हुए हैं, और शरिया में सबूत होना तो दूर, वे बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं हैं।

(१५) न्यायाधीशों के रजिस्टर, यानी अधिकारियों के कार्यालयों के संबंध में, हमने पहले ही रद अल-मुह्तार, अल-हिदाया, फ़तह अल-कदीर और अल-खैरिया से बिंदु ८ और ९ में बताया है कि न्यायाधीश का रजिस्टर केवल तभी विश्वसनीय होता है जब वह उनकी विशेष सुरक्षा में और उनकी मुहर और हस्ताक्षर के अधीन हो। इसके अलावा, आज के रिकॉर्ड रखने वाले विशेष रूप से मुसलमान भी नहीं हैं, विश्वसनीय और निष्पक्ष व्यक्ति होना तो दूर की बात है। साथ ही, शामिल पक्षों के पास मौजूद प्रतियां कतई भरोसेमंद नहीं हैं।

(१६) बिंदु ८ में यह भी उल्लेख किया गया था कि न्यायिक कार्यालय की विश्वसनीयता केवल उन मामलों में आवश्यकतानुसार है जो बहुत पुराने हैं और जहां कानूनी सबूत नहीं मिल सकते हैं। जहां मामला नया है, शासक अपने कार्यालय के आधार पर कार्रवाई नहीं करेगा, बल्कि उसे कानूनी तरीकों जैसे सबूत, इकबालिया बयान और गवाही देने से इनकार करने का सहारा लेना होगा। इस पर रद अल-मुह्तार का एक पाठ उद्धृत किया गया था, और इसमें यह भी कहा गया है:

"इसे पुराने समय तक सीमित रखना आवश्यक है जैसा कि हमने उनके कथनों के बीच सामंजस्य बिठाने के लिए कहा है - २।"

उर्दू अनुवाद: प्राचीन काल का प्रतिबंध आवश्यक है, जैसा कि हमने न्यायविदों के कथनों में तालमेल बिठाते हुए स्पष्ट किया है। (त)

(१७) स्वयं बंदोबस्त अधिकारी (अफसर माल) ने इन कागजातों के संबंध में एक बहुत अच्छा निर्णय दिया कि उन्हें 'किताब अल-क़ाज़ी इल अल-क़ाज़ी' (एक न्यायाधीश का दूसरे न्यायाधीश को पत्र) के अध्याय के तहत समझा जाना चाहिए। वास्तव में, यदि अदालत से आने वाली प्रतियों को किसी चीज़ के लिए जिम्मेदार ठहराया जा सकता है, तो वह यही है। संप्रदाय की सभी पुस्तकें इस बात पर सहमत हैं कि 'किताब अल-क़ाज़ी इल अल-क़ाज़ी' पूर्ण, ईमानदार गवाहों की गवाही के बिना कभी

विश्वसनीय नहीं होती है, भले ही उस पर न्यायाधीश के हस्ताक्षर और अदालत की मुहर हो। इस मामले पर पुस्तकों के अंश बिंदु ११ में आए थे।

(१८) वास्तव में, निष्पक्ष रूप से, समझौता पत्र (सुलहनामा) का पाठ 'किताब अल-क़ाज़ी इल अल-क़ाज़ी' के स्तर तक भी नहीं पहुँच सकता। गवाही है या नहीं, इसे किनारे रखते हुए, शासक ने न तो स्वयं समझौता पत्र लिखा और न ही यह उसकी उपस्थिति में लिखा गया था। केस फाइल में यह नहीं कहा गया है कि पीर बदरुद्दीन ने शासक के सामने इसे लिखने या इस पर हस्ताक्षर करने का इकबालिया बयान दिया था। बल्कि शासक के समक्ष पूछताछ पर उन्होंने जो बयान दिया है उसका उल्लेख आगे किया गया है, जिसकी पुष्टि पक्ष द्वारा भी की गई है। वह बयान लिखित समझौता पत्र से कम है। समझौता पत्र में सभी संपत्ति, राज्य और ब्रिटिश क्षेत्रों के संबंध में समझौते का उल्लेख है, जबकि पूछताछ के बयान में केवल संपत्ति और ब्रिटिश क्षेत्रों का उल्लेख है। इससे यह संदेह पैदा होता है कि पीर बदरुद्दीन ने संघर्ष समाप्त करने और कलह दूर करने के लिए...

---

1. अल-जौहरा अन-नय्यिरा, किताब आदाब अल-क़ाज़ी, मकतबा इमदादिया मुल्तान, २/३४५
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरूत, ४/३०९

تامۃ اھ کے بغیر پایہ ثبوت کو نہ پہنچے گا اھ (ت) دیکھو کیسی صاف تصریحیں ہیں کہ ایسی جملہ تحریرات نرے کاغذ ہیں جن میں سیاہی سے نقش بنے ہوئے ہیں اور وہ شرع میں حجت ہونا در کنار اصلاً التفات کے قابل نہیں۔ (۱۵) دواوین قضاۃ یعنی دفتر حکام لیجیے تو ہم نمبر ۸، ۹ میں ردالمحتار و ہدایہ و فتح القدیر و خیر یہ سے بیان کر آئے کہ دفتر حکام وہی معتبر ہے جو خاص ان کی حفاظت میں ان کے مہر و نشان کے نیچے ہو اور یہ کہ آج کل کے محافظ دفتری مسلمانوں کے ساتھ بھی خاص نہیں نہ کہ ثقہ عادل کے ساتھ اور نہ کہ جو نقل فریق کے ہاتھ میں ہو ہر گز قابل اعتماد نہیں۔ (۱۶) نمبر ۸ میں یہ بھی گزرا کہ دفتر حکام کا اعتبار بھی بضرورت ان مقدمات میں ہے جن کو زمانہ دراز گزرا اور ان پر ثبوت شرعی نہیں مل سکتا جہاں کا معاملہ تازہ ہے حاکم خود اپنے دفتر پر کارروائی نہ کرے گا بلکہ انہیں طرق شرعیہ بینہ واقرار ونکول کی طرف رجوع ضروری ہو گی اس پر ردالمحتار کی عبارت گزری، نیز اسی میں ہے: لا بد من تقییدہ بتقدام العھد کما قلنا توفیقاً بین کلامھم ۔ 2 قدیم زمانہ کی قید ضروری ہے جیسا کہ ہم نے بیان کیا ہے فقہاء کرام کے کلام میں تطبیق دیتے ہوئے۔ (ت) (۱۷) خود صاحب افسر مال نے ان کاغذات کا بہت اچھا فیصلہ کردیا کہ انہیں کتاب القاضی الی القاضی کے باب سے سمجھا جائے واقعی کچہری سے آئی ہوئی نقلیں اگر محمول ہوسکتی ہیں تو اسی پر اور تمام کتب مذہب کا اتفاق ہے کہ کتاب القاضی الی القاضی بے شہادت عادلہ کاملہ ہرگز معتبر نہیں اگرچہ اس پر قاضی کے دستخط اور دارالقضاء کی مہر بھی ہو ، اس پر عبارات کتب نمبر ۱۱ میں گزریں۔ (۱۸) بلکہ انصافاً صلحنامہ کی عبارت کتاب القاضی الی القاضی کی حد تک پہنچ ہی نہیں سکتی، شہادت ہونا نہ ہونا بالائے طاق، صلحنامہ نہ حاکم نے خود لکھا، نہ اس کے سامنے لکھا گیا ، نہ مسل میں یہی بیان ہے کہ پیر بدرالدین نے

حاکم کے سامنے اس کے لکھنے یا اس پر دستخط کرنے سے اقرار کیا بلکہ حاکم کے سامنے استفسار پر جو اس کا بیان ہے وہ ناذکر کیا جاتا ہے اور جس پر فریق کی تصدیق بھی موجود ہے وہ بیان تحریر صلحنامہ سے قاصر ہے صلحنامہ میں کل جائیداد و ریاست وانگریزی کی نسبت تصفیہ ہو نامذکور ہے اور بیان استفسار میں صرف جائیداد و علاقہ انگریزی ذکر ہے جسے شبہ کیا جاسکتا ہے کہ پیر بدرالدین نے قطع نزاع و رفع فساد

---

1 الجوھرۃ النیرۃ کتاب آداب القاضی مکتبہ امدادیہ ملتان ۳۴۵/۲ 2 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۰۹/۴

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...agreed to give two-fifths of the property in the English territory to the claimants as it was of little and low status, considering a large portion of it and the state's abundant property sufficient for himself and his brother. If the scribe, at the request of the party itself, mentioned the entire property in the settlement agreement, it cannot be effective. Our scholars clarify that credit is given to what the one executing the document said with their tongue; no credit is given to what the scribe wrote. In Fatawa Khayriyya, Volume 1, Page 128, it states:

The credit is for what the endower (waqif) uttered, not for what the scribe wrote. Among the statements of our scholars is that credit is for what is actual in the reality of the matter.

The credit is for the endower's pronunciation, not for the scribe's handwriting, as stated in the expressions of our noble scholars that credit is only for the occurrence in reality itself. (T)

The name written by Badr-ul-Din is no Shar'i evidence that it is from his pen, nor is there any credit given to the resemblance of handwriting. In Hidayah, Alamgiri, and hundreds of other religious books, it is clarified that "handwriting resembles handwriting" [2] (one script looks like another - T). Some of its excerpts have passed above, and also in Al-Ashbah wal-Naza'ir, Page 361, etc., it states:

If he had someone write for him and there is a clear similarity between the two scripts indicating they are the script of one scribe, a judgment regarding property shall not be made based on it according to the correct opinion. [3]

If he got something written and there is clear similarity in two scripts that they seem to be by the same scribe, then in financial matters, a decision will not be given based on this writing according to the correct saying. (T)

And even if he signed it himself, it is not improbable that he only spoke regarding the English property, and the scribe, intentionally or mistakenly, wrote regarding everything, and he, trusting that whatever he said must have been written, signed without specifically looking; such an occurrence is not far-fetched. In Hidayah, Volume 2, Page 571, it states:

If one writes a deed of purchase for an executor, he should write the deed of will separately and the deed of purchase separately, because that is more cautious. Even if...	**When a person wants to appoint an executor and give him the power of purchase, he should have the will deed and his authorization deed written separately, because in this...**

---

[1] Fatawa Khayriyya, Kitab al-Waqf, Dar al-Fikr, Beirut, 1/139-140. [2] Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Fasl Ma Yatahammaluhu al-Shahid ala Darbayn, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/157. [3] Al-Ashbah wal-Naza'ir, al-Fann al-Thalith, Ahkam al-Kitabah, Idarat al-Qur'an, Karachi, 2/198.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

...के लिए अंग्रेजी क्षेत्र की संपत्ति में से दो-पंचमांश दावेदारों को देना स्वीकार कर लिया क्योंकि वह कम और मामूली थी, इसका एक बड़ा हिस्सा और रियासत की प्रचुर संपत्ति अपने और अपने भाई के लिए पर्याप्त समझी। यदि समझौता पत्र में लेखक ने स्वयं पक्ष के कहने पर पूरी संपत्ति का उल्लेख कर दिया हो, तो वह प्रभावी नहीं हो सकता। हमारे विद्वान स्पष्ट करते हैं कि श्रेय उसे दिया जाता है जो दस्तावेज़ लिखवाने वाले ने अपनी ज़बान से कहा; लेखक ने जो लिखा उसका कोई श्रेय नहीं है। फ़तावा खैरिय्या, खंड 1, पृष्ठ 128 में है:

श्रेय वक़िफ़ (वक्फ करने वाला) द्वारा बोले गए शब्दों को है, न कि लेखक द्वारा लिखे गए को। हमारे विद्वानों के कथनों में से यह है कि श्रेय केवल वही है जो मामले की वास्तविकता में है।

वक़िफ़ के उच्चारण का श्रेय है, न कि लेखक की लिखावट का, जैसा कि हमारे आदरणीय विद्वानों की इबारतों में है कि श्रेय केवल वास्तविकता में घटने वाली घटना का है। (त)

बदरुद्दीन द्वारा लिखा गया नाम कोई शरीयत का प्रमाण नहीं है कि यह उसी की कलम से है, न ही लिखावट मिलने का कोई श्रेय है। हिदाया, आलमगीरी और सैकड़ों अन्य धार्मिक पुस्तकों में स्पष्ट किया गया है कि "लिखावट लिखावट के समान होती है" [2] (एक लिखावट दूसरी जैसी लगती है - त)। इसके कुछ उद्धरण ऊपर भी आ चुके हैं, और अल-अशबाह वल-नज़ायर, पृष्ठ 361 आदि में है:

यदि उसने किसी से लिखवाया और दो लिखावटों के बीच स्पष्ट समानता है जो यह दर्शाती है कि वे एक ही लेखक की लिखावट हैं, तो सही मत के अनुसार वित्तीय मामलों में इस पर निर्णय नहीं दिया जाएगा। [3]

उसने कुछ लिखवाया और दो लिखावटों में स्पष्ट समानता है कि वे एक ही लेखक की प्रतीत होती हैं, तो वित्तीय मामलों में इस लिखावट पर निर्णय नहीं दिया जाएगा, सही कथन के अनुसार। (त)

और मान लीजिए कि हस्ताक्षर उसी ने किए हों, तब भी यह असंभव नहीं है कि उसने केवल अंग्रेजी संपत्ति के संबंध में कहा हो और लेखक ने जानबूझकर या गलती से पूरी संपत्ति के बारे में लिख दिया हो, और उसने इस विश्वास पर कि जो मैंने कहा है वही लिखा होगा, विशेष रूप से देखे बिना हस्ताक्षर कर दिए हों; ऐसा होना कोई दूर की बात नहीं है। हिदाया, खंड 2, पृष्ठ 571 में है:

जब कोई खरीदारी के लिए किसी वसी (निष्पादक) का दस्तावेज़ लिखता है, तो उसे वसीयतनामा अलग और खरीदारी का दस्तावेज़ अलग लिखना चाहिए, क्योंकि यह अधिक सावधानीपूर्ण है। और यदि...

जब कोई व्यक्ति किसी वसी को नियुक्त करके उसे खरीदारी का अधिकार देना चाहता है, तो उसे चाहिए कि वसीयतनामा और उसका अधिकार पत्र अलग-अलग लिखवाए, क्योंकि इसमें...

---

[1] फ़तावा खैरिय्या, किताब अल-वक़्फ़, दार अल-फ़िक्र, बेरूत, 1/139-140। [2] अल-हिदाया, किताब अल-शहादत, फ़स्ल मा यतहम्मलुहू अल-शाहिद अला दरबैन, मतबा यूसुफी, लखनऊ, 3/157। [3] अल-अशबाह वल-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-सालिस, अहकाम अल-किताबह, इदारत अल-क़ुरान, कराची, 2/198।

کے لئے جائداد علاقہ انگریزی میں مدعیوں کو دو خمس دینا گوارا کر لیا کہ وہ قلیل و کم حیثیت ہے ، بڑا حصہ اس کا اور ریاست کی وافر جائداد اپنے اور اپنے بھائی کے لئے کافی سمجھی ، راضی نامہ میں کاتب نے خود فریق کی تحریک سے تمام جائداد ذکر کر دیا ہو تو وہ کچھ موثر نہیں ہو سکتا ہمارے علماء تصریح فرماتے ہیں کہ اعتبار اس کا ہے جو تمسک لکھانے والے نے اپنی زبان سے کہا اس کا کچھ اعتبار نہیں جو کاتب نے لکھا، فتاوٰی خیریہ جلد ۱ صفحہ ۱۲۸ میں ہے :

العبرة بما تلفظ به الواقف لالما کتب الکاتب فمن عبارات علمائنا العبرة لما هو الواقع فی نفس الامر اھ

واقف کے تلفظ کا اعتبار ہے نہ کہ کاتب کی لکھائی کا جیسا کہ ہمارے علماء کرام کی عبارات میں ہے کہ صرف نفس الامر میں واقعہ کا اعتبار ہے۔(ت)

بدرالدین کا لکھا ہوا نام کوئی دلیل شرعی نہیں کہ اسی کے قلم سے ہے ، نہ نشان خط ملنے کا کوئی اعتبار ، ہدیہ و عالمگیری وغیرہ ہا صد ہا کتب مذہب میں تصریح ہے کہ الخط یشبه الخط [2] (خط خط کے مشابہ ہوتا ہے۔ت) اس کی کچھ عبارتیں اوپر بھی گزریں، نیز اشباہ والنظائر صفحہ ۳۶۱ وغیرہ میں ہے:

فاستکتب وکان بین الخطین مشابهة ظاهرة دالة علی انهما خط کاتب واحد لا یحکم علیه بالمال في الصحیح [3]

اس نے کچھ لکھوایا اور دو خطوں میں واضح مشابہت ہے کہ ایک ہی کاتب کے معلوم ہوتے ہیں تو مالی معاملات میں اس لکھائی پر فیصلہ نہ دیا جائے گا صحیح قول میں ۔ (ت)

اور بالفرض دستخط اسی نے کئے جب بھی کچھ بعید نہیں کہ اس نے صرف جائداد انگریزی کی نسبت کہا اور کاتب نے عمدا یا غلطا کل کی نسبت لکھ دیا اور اس نے اس اعتماد پر کہ جو میں نے کہا وہی لکھا ہو گا خاص نظر نہ کی اور دستخط کر دئے ایسا ہونا کچھ دور نہیں۔ ہدیہ جلد دوم ص ۵۷۱ میں ہے :

اذا كتب كتاب الشراء على وصى كتب كتاب الوصية على حدة وكتاب الشراء على حدة لان ذلك احوط ، ولو

کوئی شخص جب وصی کا تقرر کر کے اس کو خریداری کا اختیار لکھوانا چاہتا ہے تو اسے چاہئے کہ وصیت نامہ اور اس کا اختیار نامہ علیحدہ علیحدہ لکھوائے کیونکہ اس میں

---

1 فتاویٰ خیریہ کتاب الوقف دارالفکر بیروت ۱/ ۱۳۹۔ ۱۴۰ 2 الهداية كتاب الشهادة فصل مايتحمله الشاهد على ضربين مطبع يوسفى لكهنؤ ۳/ ۱۵۷ 3 الاشباه والنظائر الفن الثالث احكام الكتابة ادارة القرآن كراچى ۲/ ۱۹۸

Fatawa Razawiyya Volume 18

It was written collectively, lest the witness records his testimony at the end without detail, thus leading to it being construed as a lie. (1)	**It is a precaution; if both are dictated together, it is possible that the witness records his testimony at the end without detail, due to which that writing might be considered a lie. (T)**

On its margin, from the Kafi of Imam Nasafi: | He wrote: [So-and-so] bought from so-and-so, the executor of so-and-so, and took a group as witnesses, among whom was someone who did not witness the bequest. Thus, he might testify to the whole, making it a construction of a lie. (2) | The scribe wrote that so-and-so bought something from so-and-so and also recorded the testimony of some people. Among those witnesses, there was a person who was not present at the time of the bequest. It is possible that in the testimony of purchase, he might also include the testimony of the bequest. This would lead to inducing the witness to lie. (T) | | :--- | :--- |

Do we not see clearly that before the judge, he only confessed to the English property? The statement before the ruler after the writing of the settlement deed is for its verification and investigation, not that the decision was finalized for one thousand and in the statement, he confesses to five hundred, and then the party also listens and confirms that this statement is correct. (19) Even if all these matters are overlooked, what is the result? Only this much, that Pir Badr-ud-Din accepted the claimants as his brothers. Mawlavi Ata Muhammad's objection to this is very correct: when there are multiple heirs, lineage cannot be established on the ancestor by the confession of just one. Although he might be held accountable for his own confession as long as he stands by it, it cannot have any effect on others. The first narration of Imam Abu Yusuf: It is not accepted that being against the preferred school of Imam Azam is a given, nor does the phrase "according to Al-Karkhi" prove it to be the official legal verdict (Mufta Bihi). Looking at this one word and ignoring the Zahir al-Mutoon (clear texts) that prefer the opinion of the two [Imams] is quite strange. Secondly: That narration is explicitly for the case where there is only one heir and he confesses to the inheritance regarding another. If one out of two or more heirs confesses, then by consensus, lineage will not be established. The arbitrators fell short here. If they had looked at the same Qurrat al-Uyun just one page prior, this deception would not have occurred. That passage was mentioned in Mawlavi Ata Muhammad's decision, and Jami' al-Fasoolayn Volume 2, Page 45.

1 Al-Hidayah, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi wa Ma Yamlikuhu, Matba' Yusufi Lucknow, 4/ 694 2 Hawashi al-Hidayah with Al-Hidayah, Kitab al-Wasaya, Bab al-Wasi wa Ma Yamlikuhu, Matba' Yusufi Lucknow, 4/ 694 Page 450 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द अट्ठारह (18)

लिखा गया कि संभव है गवाह अपनी गवाही बिना विवरण के अंत में लिख दे, जिससे वह झूठ माना जाए। (1)	**यह सावधानी है; यदि दोनों को एक साथ लिखवाया गया, तो संभव है कि गवाह अपनी गवाही अंत में बिना विवरण दर्ज करे, जिसके आधार पर वह लेखन झूठ पर आधारित माना जाए। (त)**

इसी के हाशिये पर काफ़ी इमाम नसफ़ी से है: | लेखक ने लिखा कि फलां ने फलां वसीयतकर्ता से खरीदा और उस पर कुछ लोगों को गवाह बनाया जिनमें कुछ ऐसे भी थे जो वसीयत के समय मौजूद न थे। तो शायद वह सब पर गवाही दे दे जिससे झूठ माना जाना आवश्यक होगा। (2) | कातिब (लेखक) ने लिखा कि फलां ने फलां से चीज़ खरीदी और कुछ लोगों की गवाही भी लिखी और उन गवाहों में कोई ऐसा व्यक्ति भी था जो वसीयत के समय उपस्थित नहीं था। तो हो सकता है कि वह खरीदारी की गवाही में वसीयत की गवाही भी दे दे, तो इससे गवाह को झूठ के लिए उकसाना अनिवार्य हो जाता है। (त) | | :--- | :--- |

क्या हम स्पष्ट रूप से नहीं देखते कि उसने न्यायाधीश के सामने केवल अंग्रेज़ी संपत्ति का स्वीकार किया है? समझौते के दस्तावेज़ लिखने के बाद न्यायाधीश के सामने बयान उसका सत्यापन और जाँच के लिए होता है, न कि फ़ैसला तो एक हज़ार पर हुआ हो और बयान में पाँच सौ का स्वीकार करे, फिर पक्ष भी सुनकर पुष्टि करे कि यह बयान सही है। (19) इन सभी बातों से यदि आँखें मूँद भी ली जाएँ तो इसका निष्कर्ष क्या निकलता है? बस इतना ही कि पीर बदरुद्दीन ने वादियों (दावेदारों) को अपना भाई स्वीकार किया। मौलवी अता मुहम्मद साहब का इस पर विरोध बिल्कुल सही है कि जब वारिस (उत्तराधिकारी) अनेक हों, तो एक के स्वीकार करने से पूर्वज पर वंश (नसब) सिद्ध नहीं हो सकता। हालाँकि वह अपने स्वीकार के लिए उत्तरदायी होगा जब तक वह उस पर कायम रहे, लेकिन दूसरों पर इसका कोई प्रभाव नहीं पड़ सकता। इमाम अबू यूसुफ़ की पहली रिवायत (कथन): तो इमाम आज़म के पसंदीदा पंथ के विरुद्ध होना स्वीकार्य नहीं है, और न ही अल-करखी के अनुसार कहने से उसका मुफ़्ता-बिही (आधिकारिक मत) होना सिद्ध होता है। इस एक शब्द को देखना और ज़ाहिर-अल-मुतून (स्पष्ट ग्रंथों) को छोड़ देना, जो उन दोनों [इमामों] के मत को प्राथमिकता देते हैं, वास्तव में अजीब है। दूसरा: वह रिवायत स्पष्ट रूप से उस स्थिति में है जहाँ केवल एक ही वारिस हो और वह दूसरे के उत्तराधिकार का स्वीकार करे। यदि दो या अधिक वारिसों में से एक ने स्वीकार किया, तो सर्वसम्मति से वंश सिद्ध नहीं होगा। पंचों (मध्यस्थों) ने यहाँ चूक की है। यदि वे उसी

'कुर्रतुल उयून' को एक पृष्ठ पहले देखते, तो यह धोखा न होता। वह इबारत (अंश) मौलवी अता मुहम्मद के फ़ैसले में गुज़री है, और 'जामे-अल-फ़सूलैन' जिल्द 2 पृष्ठ 45।

---

1 अल-हिदाया किताबुल वसाया बाबुल वसी व मा यमलिकुहु मतबा युसुफ़ी लखनऊ 4/ 694 2 हवाशी अल-हिदाया अल-हिदाया के साथ किताबुल वसाया बाबुल वसी व मा यमलिकुहु मतबा युसुफ़ी लखनऊ 4/ 694 पृष्ठ 450 का 738

کتب جملۃ عسی ان یکتب الشاھد احتیاط ہے، اگر دونوں کو اکٹھا لکھوایا تو ہو سکتا ہے کہ شھادتہ فی آخرہ من غیر تفصیل گواہ اپنی شہادت آخر میں بغیر تفصیل درج کرے جس کی بنا فیصیر ذلك حملا علی الکذب۔ ۱ پر وہ تحریر جھوٹ پر محمول ہو جائے۔ (ت)

اسی کے حاشیہ پر کافی امام نسفی سے ہے: | کتب اشتری من فلان وصی فلان واشھد علیہ قوما وفیھم من لم یشھد علی الایصاء فربما یشھد بالکل فیکون حملا علی الکذب۔ ۲ | کاتب نے یوں لکھا کہ فلاں نے فلاں سے چیز خریدی اور کچھ لوگوں کی گواہی بھی لکھی اور ان گواہوں میں کوئی ایسا شخص بھی تھا جو وصیت کے وقت موجود نہ تھا تو ہو سکتا ہے کہ وہ خریداری کی شہادت میں وصیت کی شہادت بھی کہہ دے تو اس سے گواہ کو جھوٹ پر آمادہ کرنا لازم آتا ہے۔ (ت) | | :---: | :---: |

کیا ہم علانیہ نہیں دیکھتے ہیں کہ اس نے مجوز کے سامنے صرف جائداد انگریزی کا اقرار کیا ہے تحریر صلحنامہ کے بعد حاکم کے سامنے بیان اس کی تصدیق و تحقیق کے لئے ہوتا ہے نہ یہ کہ فیصلہ تو قرار پایا ہو ایک ہزار پر اور بیان میں اقرار کرے پانچ سو کا پھر فریق بھی سن کر تصدیق کرے کہ یہ بیان صحیح ہے، (۱۹) ان سب امور سے اگر قطع نظر بھی کی جائے تو اس کا حاصل کتنا، صرف اس قدر کہ پیر بدر الدین نے مدعیوں کو اپنا بھائی تسلیم کیا مولوی عطا محمد صاحب کا اس پر اعتراض بہت صحیح ہے کہ جب وارث متعدد ہوں تو ایک کے اقرار سے مورث پر نسب نہیں ثابت ہو سکتا یہ اگرچہ خود اپنے اقرار پر ماخوذ ہو جبکہ اس پر قائم رہے مگر دوسروں پر اس کا اثر کچھ نہیں پڑ سکتا امام ابویوسف کی روایت اول: تو خلاف مذہب امام اعظم مختار ہونی مسلم نہیں، نہ بہ اخذ الکرخی کہنے سے اس کا مفتی بہ ہونا ثابت، اور یہ ایک لفظ

دیکھنا اور ظاہر المتون علی ترجیح قولہما چھوڑ دینا بس عجیب ہے۔ ثانیا: وہ روایت صراحۃ اس صورت میں ہے کہ ایک ہی وارث ہو اور وہ دوسرے کی نسبت وراثت کا اقرار کرے اور دو یا زیادہ وارثوں میں سے ایک نے اقرار کیا تو بالاتفاق نسب ثابت نہ ہوگا، ثالثوں کی نظر نے یہاں کوتاہی کی، اسی قرۃ العیون کو اگر ایک ورق پہلے دیکھتے تو یہ دھوکا نہ ہوتا، وہ عبارت مولوی عطا محمد کے فیصلہ میں گزری، اور جامع الفصولین جلد ۲ صفحہ ۴۵

---

۱ الھدایہ کتاب الوصایا باب الوصی و مامملکہ مطبع یوسفی لکھنو ۴/ ۶۹۴ ۲ حواشی الھدایۃ مع الھدایہ کتاب الوصایا باب الوصی و مامملکہ مطبع یوسفی لکھنو ۴/ ۶۹۴ Page 450 of 738

Fatawa Razawiyya Volume (18)

It is stated in it: [Boxed Section] (Arabic): "If there is only one heir and he acknowledges another son for the deceased, his lineage (nasab) from the deceased will not be established, contrary to the opinion of Abu Yusuf and al-Shafi'i. However, they all agree that he will share in the inheritance. Our argument is that merely attributing lineage to another is not accepted, just as it would not be accepted if he acknowledged it during his (the deceased's) lifetime, or if it were attributed to another person, or if there were other heirs. [End of Quote]" (Urdu): If an heir acknowledges another son for the deceased, then through his single acknowledgment, the lineage of that person from the deceased will not be established. In this, Imam Abu Yusuf and Imam Shafi'i (may Allah have mercy on them) disagree. However, there is a consensus among all that the acknowledged person will share in the inheritance. Our reasoning is that attributing lineage to someone else without proof is neither valid nor acceptable, just as is the case with a living person or the lineage of another person, or if there is another person among the heirs. (T) [End Boxed Section]

It is clear from observing the case file that Peer Sirajuddin was not a participant in this acknowledgment; rather, he was not even present at the time of this writing. If a rejection of this acknowledgment from his side is not proven, then there is also no evidence of his acceptance; it is extreme silence. The established rule of Shariah is: "No speech is attributed to the silent" (i.e., no statement will be attributed to one who remains silent). This is explicitly stated in 'Jami al-Fusulayn', 'al-Ashbah wa al-Naza'ir', 'Radd al-Muhtar', etc. Meaning, the person who remains silent is not considered a proponent of anything. The exceptional cases mentioned in these books and their commentaries and annotations do not include this issue. The claim of the Revenue Officer of Minchinabad Tehsil, that Peer Sirajuddin also accepted this acknowledgment, its reality will be revealed soon, Insha Allah.

(20) In the pure Shariah, acknowledging a relationship that necessitates establishing lineage for someone other than oneself—for instance, calling someone one's brother, which necessitates establishing his lineage from the father—is considered so weak and tenuous even regarding the acknowledger's own property that as long as even the most distant heir exists, or if there's no relative at all but only a 'Mawla al-Muwalat' (a patron by contract), this person whose lineage was acknowledged cannot receive anything from the acknowledger's estate. This is explicitly stated in all books. It is very strange to leave aside such a clear and famous issue and interpret Imam

Abu Yusuf's report in that way and declare it the authoritative fatwa. It is stated in 'Tahtawi', Vol. 4, p. 373:

[Boxed Section] (Arabic): "If the acknowledger has a known heir other than the spouses..." (Urdu): If the one making the acknowledgment has any relative, near or far... [End Boxed Section]

---

1 Jami al-Fusulayn, Chapter 29, Islami Kutub Khana Karachi, 2/25

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

इसमें उल्लेख है: [बॉक्स अनुभाग] (अरबी): "यदि उत्तराधिकारी केवल एक ही है और वह मृतक के लिए दूसरे पुत्र को स्वीकार करता है, तो मृतक से उसका वंश सिद्ध नहीं होगा, इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम शाफ़ई के विरुद्ध। तथापि, वे सभी इस बात पर सहमत हैं कि वह उत्तराधिकार में भागीदार होगा। हमारा तर्क यह है कि केवल दूसरे पर वंश थोपना स्वीकार्य नहीं है, जैसे कि यदि उसने उनके (मृतक के) जीवनकाल में इसे स्वीकार किया होता, या यदि इसे किसी अन्य व्यक्ति पर थोपा गया होता, या यदि वारिसों में अन्य लोग होते। [उद्धरण समाप्त]" (उर्दू): यदि एक वारिस ने मृतक के लिए किसी अन्य बेटे को स्वीकार किया, तो उसके एक स्वीकार से उसका वंश मृतक से सिद्ध नहीं होगा। इसमें इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर कृपा करे) का मतभेद है; तथापि इस पर सबकी सहमति है कि वह व्यक्ति उत्तराधिकार में भागीदार होगा। हमारा तर्क यह है कि बिना पुख्ता सबूत के किसी और की ओर वंश को जोड़ना मान्य या स्वीकार्य नहीं है, जैसा कि जीवित व्यक्ति के मामले में या किसी अन्य व्यक्ति के वंश के मामले में, या यदि वारिसों में कोई और भी हो। (त) [बॉक्स अनुभाग समाप्त]

मुकदमे की फाइल के अवलोकन से स्पष्ट है कि पीर सिराजुद्दीन इस इकरार (स्वीकृति) में शामिल नहीं थे; बल्कि, वह इस लेखन के समय उपस्थित भी नहीं थे। यदि उनकी ओर से इस इकरार का खंडन सिद्ध नहीं है, तो उनकी स्वीकृति का भी कोई प्रमाण नहीं है; यह चरम मौन है। शरीयत का स्थापित नियम है: "मौन रहने वाले के लिए कोई कथन श्रेयित नहीं किया जाएगा" (अर्थात, चुप रहने वाले को किसी भी बात का प्रस्तावक नहीं माना जाएगा)। 'जामे-अल-फ़ुसूलैन', 'अशबाह व-नज़ायर', 'रद्द अल-मुहतार' आदि में इसका स्पष्ट वर्णन है। यानी चुप रहने वाले को किसी बात का समर्थक नहीं माना जाता। इन पुस्तकों और उनकी व्याख्याओं और टिप्पणियों में उल्लिखित अपवाद मामले इस मुद्दे में शामिल नहीं हैं। तहसील मिन्चिनाबाद के राजस्व अधिकारी का यह दावा कि पीर सिराजुद्दीन ने भी इस इकरार को स्वीकार किया है, इसकी वास्तविकता इंशा अल्लाह जल्द ही सामने आ जाएगी।

(20) पवित्र शरीयत में, ऐसे रिश्ते को स्वीकार करना जिसमें स्वयं के अलावा किसी अन्य पर वंश सिद्ध करना आवश्यक हो—जैसे किसी को अपना भाई कहना, जिसमें पिता पर उसका वंश सिद्ध करना आवश्यक हो जाता है—स्वयं स्वीकारकर्ता की संपत्ति के संबंध में भी इतना कमजोर और क्षीण माना जाता है कि जब तक सबसे दूर का उत्तराधिकारी भी मौजूद हो, या यदि कोई रिश्तेदार न हो बल्कि केवल 'मौला अल-मुवालात' (अनुबंध द्वारा संरक्षक) हो, तब तक वह व्यक्ति जिसके वंश को

स्वीकार किया गया था, स्वीकारकर्ता की संपत्ति से कुछ भी प्राप्त नहीं कर सकता। सभी पुस्तकों में इसका स्पष्ट उल्लेख है। इतने स्पष्ट और प्रसिद्ध मुद्दे को छोड़कर इमाम अबू यूसुफ़ की रिपोर्ट की उस तरह से व्याख्या करना और इसे आधिकारिक फतवा घोषित करना अत्यंत विचित्र है। 'तहतावी', जिल्द 4, पृष्ठ 373 में कहा गया है:

[बॉक्स अनुभाग] (अरबी): "यदि स्वीकारकर्ता का पति-पत्नी के अतिरिक्त कोई ज्ञात उत्तराधिकारी है..." (उर्दू): यदि इकरार करने वाले का अपना कोई भी करीबी या दूर का रिश्तेदार हो... [बॉक्स अनुभाग समाप्त]

---

1 जामे-अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 29, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/25

میں ہے: [باکس] الوارث لو واحدا فاقر بابن اخر للمیت لا یثبت نسبہ من المیت خلافاً لابی یوسف والشافعی واجمعوا انہ یشارکہ فی الارث لنا ان مجرد تحمیل النسب علی الغیر لایقبل کمالو اقر بہ فی حیاتہ او علی انسان اخر اوکان فی الورثۃ غیرہ ۱ھ اگر ایک وارث نے میت کے لئے کسی اور بیٹے کا اقرار کیا تو اس کے ایک اقرار سے اس کا نسب میت سے ثابت نہ ہوگا اس میں امام ابو یوسف اور امام شافعی رحمہما اللہ تعالٰی کا اختلاف ہے تاہم اس پر سب کا اتفاق ہے کہ وہ مقرلہ وراثت میں شریک ہوگا ہماری دلیل یہ ہے کہ غیر کی طرف نسب منسوب کرنا بغیر دلیل معتبر اور مقبول نہیں جیسا کہ زندہ شخص کی طرف یا دوسرے شخص کا نسب یا وارثوں میں کوئی دوسرا بھی ہو اھ (ت) [باکس ختم]

ملاحظہ مسل سے واضح ہے کہ اس اقرار میں پیر سراج الدین شریک نہ تھا بلکہ وہ اس تحریر کے وقت موجود بھی نہ تھا اس کی طرف سے اگر اس اقرار کا رد ثابت نہیں تو اس کی تسلیم کا بھی پتہ نہیں غایت درجہ سکوت ہے، اور شرع کا قاعدہ مقرر ہے کہ لاینسب الی ساکت قول (کسی ساکت کی طرف کوئی قول منسوب نہ ہوگا ت) جامع الفصولین واشباہ والنظائر ورد المحتار وغیرہا میں اس کی تصریح ہے یعنی سکوت کرنے والے کو کسی بات کا قائل نہیں ٹھہرایا جاتا مستثنٰی صورتیں جو ان کتابوں اور ان کے شروح وحواشی میں ذکر کی ہیں یہ مسئلہ ان میں داخل نہیں۔ اظہار تحصیل منچن آباد سے جو صاحب افسر مال نے پیر سراج الدین کا بھی اس اقرار کو تسلیم کرنا نکالا ہے اس کا حال ان شاء اللہ عنقریب آتا ہے۔

(۲۰) شرع مطہر میں ایسے رشتے کا اقرار جس میں اپنے غیر پر نسب لازم کرنا ہو جیسے کسی کو اپنا بھائی بتانا کہ اس میں باپ پر نسب لازم کیا گیا خود اس مقر کے مال میں بھی اتنا ضعیف و

کمزور مانا گیا ہے کہ جب تک کوئی دور کے رشتہ کا ضعیف سا ضعیف وارث موجود ہو بلکہ کوئی رشتہ دار بھی نہیں صرف مولی الموالاۃ ہو اس وقت تک یہ شخص جس کے نسب کا اقرار کیا ہے خود مقر کے ترکہ میں سے کچھ نہیں پاسکتا تمام کتب میں اس کی تصریح ہے ایسے واضح اور مشہور مسئلہ کو چھوڑ کر روایت امام ابو یوسف کے وہ معنیٰ قرار دینا اور اسے مفتی بہ ٹھہرانا سخت عجیب ہے، طحطاوی ج ۴ ص ۳۷۳ میں ہے:

[باکس] ان کان للمقر وارث معلوم غیر الزوجین اگر اقرار کرنے والے کے اپنے قریب بعید کوئی بھی [باکس ختم]

---

۱ جامع الفصولین الفصل التاسع والعشرون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۵

Fatawa Rizwia Volume 18

[Table Header] Arabic: Whether near or distant, they are more deserving of inheritance than the acknowledged one (Muqarr lahu). This is because, since his lineage from him is not established, he does not compete with a known heir. There is no competition if the heir is one of the spouses. If there is no competing heir, the acknowledged one is entitled to his inheritance, because the acknowledger (Muqirr) has the authority to dispose of his own property in the absence of an heir. [1] Urdu: If known heirs other than spouses are present, then those known heirs are more entitled to the inheritance than the acknowledged one (Muqarr lahu), because when the lineage of the Muqarr lahu is not established, he cannot stand against known heirs. And when one of the spouses is the heir to the other, there will be no conflict there. If there is no known heir against those acknowledged ones, then the Muqarr lahu is entitled to the inheritance of the Muqirr because the Muqirr has the authority of disposal over his own wealth in the absence of an heir. (T)

It is in Jami' al-Rumuz, page 613: [Table] Arabic: If a man acknowledges a lineage other than a son, with a close relationship between them, such as a brother, uncle, grandfather, or grandson, his acknowledgment of lineage is not valid. [2] Urdu: If the acknowledger (Muqirr) acknowledged a close relationship other than birth, such as being a brother, uncle, grandfather, or grandson, then this acknowledgment of lineage will not be valid. (T)

It is in Idah Sharh Islah by Allama Ibn Kamal Pasha, manuscript p. 264: [Table] Arabic: It is not valid because it involves imposing lineage on another. Therefore, he does not inherit except in the absence of a known heir, near or distant. [3] Urdu: It is not correct because it involves imposing lineage on someone else; therefore, only in the absence of any near or distant known heir can the Muqarr lahu become an heir.

If lineage were established by his acknowledgment, what would be the meaning of a stronger heir depriving a weaker heir? In fact, it would be mandatory that all heirs of a lower degree below him be deprived. But this is absolutely not the case, so it is proven that lineage was not established. (21) Although such an acknowledgment of lineage is effective regarding the Muqirr's property, this is a juristic (fiqhi) fatwa. A ruler or judge does not have absolute authority to decide based on whatever ruling they find for the case; their judgment to this extent...

[1] Hashiya al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Fara'id, Dar al-Ma'rifah Beirut, 4/373 [2] Jami' al-Rumuz, Kitab al-Iqrar, Al-Maktaba al-Islamiyyah, Gunbad Qamus, Iran, 3/458 [3] Idah Sharh Islah

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

[तालिका शीर्षक] अरबी: चाहे निकट हो या दूर, वे 'मुकर्र लहू' (जिसके पक्ष में स्वीकार किया गया) की तुलना में विरासत के अधिक हकदार हैं। क्योंकि जब उसका वंश सिद्ध नहीं होता, तो वह ज्ञात उत्तराधिकारी के साथ प्रतिस्पर्धा नहीं करता। यदि उत्तराधिकारी पति या पत्नी में से कोई एक हो, तो कोई प्रतिस्पर्धा नहीं होती। यदि कोई प्रतिस्पर्धी उत्तराधिकारी न हो, तो 'मुकर्र लहू' उसकी विरासत का हकदार होगा, क्योंकि उत्तराधिकारी की अनुपस्थिति में स्वीकारकर्ता (मुकिर) को अपनी संपत्ति के निस्तारण का अधिकार है। [1] उर्दू: यदि पति-पत्नी के अलावा ज्ञात उत्तराधिकारी मौजूद हों, तो वे ज्ञात उत्तराधिकारी 'मुकर्र लहू' की तुलना में विरासत के अधिक हकदार हैं, क्योंकि जब 'मुकर्र लहू' का वंश सिद्ध नहीं होता है, तो वह ज्ञात वारिसों के सामने नहीं आ सकता। और जब पति-पत्नी में से कोई एक दूसरे का उत्तराधिकारी हो, तो वहां कोई विरोध नहीं होगा। और यदि उन 'मुकर्र लहू' के सामने कोई ज्ञात उत्तराधिकारी न हो, तो 'मुकर्र लहू' स्वीकारकर्ता की विरासत का हकदार है क्योंकि स्वीकारकर्ता को उत्तराधिकारी की अनुपस्थिति में अपनी संपत्ति के निस्तारण का अधिकार है। (त)

जामी अल-रुमूज़, पृष्ठ 613 में है: [तालिका] अरबी: यदि कोई व्यक्ति पुत्र के अलावा किसी अन्य करीबी रिश्ते के वंश को स्वीकार करता है, जैसे भाई, चाचा, दादा या पोता होने का, तो उसका वंश का यह स्वीकार करना सही नहीं होगा। [2] उर्दू: यदि मुकिर (स्वीकार करने वाले) ने जन्म के अलावा किसी करीबी रिश्ते का स्वीकार किया जैसे भाई, चाचा, दादा, पोता होने का, तो वंश का यह स्वीकार करना सही नहीं होगा। (त)

इज़ाहु शर्ह इस्लाह, अल्लामा इब्न कमाल पाशा कृत, पांडुलिपि पृष्ठ 264 में है: [तालिका] अरबी: यह सही नहीं है क्योंकि इसमें किसी दूसरे पर वंश थोपना शामिल है। इसलिए, वह केवल किसी ज्ञात उत्तराधिकारी की अनुपस्थिति में ही उत्तराधिकारी होगा, चाहे वह निकट हो या दूर। [3] उर्दू: सही इसलिए नहीं क्योंकि इसमें दूसरे पर वंश थोपना है, तो किसी निकट या दूर के ज्ञात उत्तराधिकारी की अनुपस्थिति में ही 'मुकर्र लहू' उत्तराधिकारी बन सकेगा।

यदि उसके स्वीकार करने से वंश सिद्ध हो जाता, तो एक शक्तिशाली उत्तराधिकारी द्वारा कमजोर उत्तराधिकारी को वंचित करने का क्या अर्थ होता? बल्कि यह अनिवार्य होता कि उसके नीचे के स्तर के जितने भी उत्तराधिकारी हों, वे सब उससे आगे वंचित हो जाते। लेकिन ऐसा कतई नहीं है, अतः सिद्ध हुआ कि वंश स्थापित नहीं हुआ। (21) यद्यपि ऐसे वंश का स्वीकार करना मुकिर (स्वीकारकर्ता)

की संपत्ति पर लागू होता है, लेकिन यह एक फ़िक़्ही (न्यायशास्त्रीय) फ़तवा है और शासक या काज़ी को यह पूर्ण अधिकार नहीं होता कि वे मामले में जो भी नियम पाएँ, उस पर निर्णय दे दें। उनका आदेश इस सीमा तक...

---

[1] हाशिया अल-तहतावी अल अल-दुर अल-मुख्तार, किताब अल-फराइज़, दार अल-मारिफ़ा बेरुत, 4/373 [2] जामी अल-रुमूज़, किताब अल-इकरार, अल-मक्तबा अल-इस्लामिया, गुंबद क़ामूस, ईरान, 3/458 [3] इज़ाहु शर्ह इस्लाह

قریب او بعید فھو اولی بالمیراث من المقر لہ لانہ لما لم یثبت نسبہ منہ لا یزاحم الوارث المعروف ولا مزاحمۃ اذا کان الوارث احد الزوجین وان لم یکن لہ وارث مزاحم استحق المقر لہ میراثہ لان للمقر ولایۃ التصرف في مال نفسہ عدم الوارث ۱؎ زوجین کے علاوہ معروف وارث موجود ہوں تو مقرلہ کی نسبت وہ معروف وارث وراثت کا زیادہ حقدار ہے کیونکہ جب مقرلہ کا نسب ثابت نہیں ہے تو وہ معروف ورثاء کے مقابل نہیں آسکتا، اور جب زوجین میں سے کوئی ایک دوسرے کا وارث ہو تو وہاں کوئی مزاحمت نہ ہوگی، اور اگر ان مقرلہ کے مقابل کوئی بھی معروف وارث نہ ہو تو پھر مقرلہ مقر کی وراثت کا حقدار ہے کیونکہ مقر کو اپنے مال میں تصرف کی ولایت ہے۔ (ت)

جامع الرموز صفحہ ۶۱۳ میں ہے: ولواقر رجل بنسب من غیر ولد قریب بینھما کالاخ والعم والجد وابن الابن لا یصح اقرارہ بالنسب ۲؎ اگر مقر (اقرار کرنے والے) نے ولادت کے علاوہ کسی قریبی رشتہ کا اقرار کیا جیسے بھائی، چچا، دادا پوتا ہونے کا۔ تو یہ اقرار نسب صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

ایضاح شرح اصلاح للعلا مۃ ابن کمال پاشا قلمی ص ۲۶۴ میں ہے: لا یصح لما فیہ من تحمیل النسب علی غیر فلا یرث الاعند عدم وارث معروف قریبا او بعیدا ۳؎ صحیح اس لئے نہیں کہ اس میں غیر پر نسب ٹھونسنا ہے تو کسی قریب یا بعید معروف وارث کی عدم موجودگی میں ہی مقرلہ وارث ہوسکے گا

اگر ایک اس کے اقرار سے نسب ثابت ہو جاتا تو وارث قوی کا ضعیف تر وارث سے محروم کر دینا کیا معنی رکھتا بلکہ واجب ہوتا کہ اس سے نیچے درجے کے جتنے ورثاء ہوں سب اس کے آگے محروم ہوں لیکن ایسا قطعاً نہیں تو ثابت ہوا کہ نسب ثابت نہ ہوا۔ (۲۱) ایسے نسب کا اقرار

اگر چہ مقر کے مال پر نافذ ہو مگر یہ ایک فقہی فتویٰ ہے اور حکم یا قاضی کو مطلقاً اختیار نہیں ہوتا کہ وہ صورت میں جو حکم مسئلہ پائیں اس پر فیصلہ کردیں ان کا حکم اس حد

۱۔ حاشیہ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الفرائض دارالمعرفۃ بیروت ۴ / ۳۷۳ ۲۔ جامع الرموز کتاب الاقرار مکتبۃ الاسلامیہ گنبد قاموس ایران ۳ / ۴۵۸ ۳۔ ایضاح شرح اصلاح

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

...remains limited to the extent that the appointer or ruler has granted him authority. For example, in the appointment of a judge (Qadha), if the Sultan imposed a condition that you have been given the authority of judgment on a specific day, then his ruling will be considered the ruling of a judge on that day only, and nothing on the next day. Or if this specification was made that you have judicial authority in such-and-such a place, he will remain a judge within that place only and possesses no authority outside it. Or if this condition was imposed that you are appointed judge over such-and-such a tribe or such-and-such individuals, he can only decide their cases; beyond them, he is like any other ordinary citizen. Similarly, whatever limitation is imposed, he will remain bound by it, because he is not a ruler in his own right but receives authority through delegation from another. Therefore, he will be restricted to the conditions under which authority is granted. The exact same is the case with an arbitrator (Hakam). Since an arbitrator's appointment is from the parties involved, the extent of their judicial authority will be limited to the conditions imposed by the third parties (arbitrators), and in remaining matters, they are like an ordinary stranger on the street. It is stated in Al-Ashbah, page 223:

Arabic	**Urdu Translation**
Al-Qada (judiciary) may be specified and restricted by time, place, and the exclusion of certain disputes, as in Al-Khulasah. 1	It is permissible to restrict and specify judgeship to a certain time, place, and certain disputes, as stated in Al-Khulasah. (T)

In Durr al-Mukhtar, Volume 4, page 53, it is stated:

Arabic	**Urdu Translation**
Judgeship becomes specific to time, place, and dispute, so much so that if the Sultan commanded not to hear a lawsuit after fifteen years, and he heard it, it would not be valid. 2	It is permissible to restrict judgeship to a certain time, place, and dispute. So much so that if the Sultan prohibited the hearing of a claim after fifteen years, and the judge heard it after this fixed period, it would not be executable. (T)

Radd al-Muhtar, on the mentioned page, states:

Arabic

It is stated in Al-Fath: Authority accepts restriction and suspension by a condition, such as saying 'When you reach such-and-such city, you are its judge,' and addition, such as 'I have made you a judge at the beginning of the month.'

Urdu Translation

It is stated in Al-Fath that authority can accept suspension and restriction by a condition. For instance, the Sultan's saying, 'When you reach such-and-such a city, you will be the judge there,' and it can also accept addition and attribution, such as 'I have...'

1. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada, Idarat-ul-Quran Karachi, 1/369
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Fasl fi al-Habs, Matba' Mujtabai Delhi, 2/81

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

...तक सीमित रहता है जितना उन्हें काज़ी या हुक्म (न्यायाधीश) करने वाले ने अधिकार दिया है। उदाहरण के लिए, यदि काज़ी की नियुक्ति (तक़लीद-ए-क़ज़ा) में सुल्तान ने यह शर्त लगा दी कि आपको अमुक दिन न्याय करने का अधिकार दिया गया है, तो उसी दिन उनका फैसला काज़ी का फैसला माना जाएगा, दूसरे दिन कुछ नहीं। या यह विशेषता दी कि आपको अमुक स्थान में न्याय का अधिकार है, तो वह उसी स्थान के भीतर काज़ी रहेंगे, उससे बाहर उन्हें कोई अधिकार नहीं है। या यह शर्त लगा दी कि आपको अमुक-अमुक कबीले या अमुक-अमुक व्यक्तियों पर काज़ी नियुक्त किया गया है, तो वह केवल उन्हीं का फैसला कर सकते हैं; उनके अलावा वह अन्य नागरिकों की तरह हैं। इसी प्रकार, जो भी शर्त लगा दी जाए, वह उसी के साथ बँधे रहेंगे क्योंकि वह स्वयं शासक नहीं हैं, बल्कि दूसरे के अधिकार देने से अधिकार पाते हैं। अत; जिस शर्त के साथ अधिकार दिया जाएगा, वह उसी के साथ सीमित रहेंगे। यही हाल पंच (हकम) का है। काज़ी की नियुक्ति दोनों पक्षों की ओर से होती है, तो दोनों पक्ष तीसरे पक्षों (पंचों) को जिन शर्तों का पाबंद करेंगे, उन्हें फैसले का उतना ही अधिकार होगा, बाकी मामलों में वे राह चलते किसी अजनबी के समान हैं। 'अशबाह', पृष्ठ २२३ में है:

अरबी

अल-क़ज़ा (न्याय का अधिकार) को समय, स्थान और कुछ विवादों के अपवाद के साथ निर्दिष्ट और सीमित करना जायज़ है, जैसा कि 'खुलासा' में है। १

उर्दू अनुवाद

काज़ी के पद को किसी समय, स्थान और कुछ विवादों तक सीमित और विशिष्ट करना जायज़ है, जैसा कि 'खुलासा' में है। (त)

'दुर्रे मुख्तार' जिल्द ४, पृष्ठ ५३ में है:

अरबी

न्याय का अधिकार समय, स्थान और विवाद के साथ विशिष्ट हो जाता है, यहाँ तक कि यदि सुल्तान ने पंद्रह वर्ष के बाद मुकदमे की सुनवाई पर रोक लगा दी हो और काज़ी ने उस निर्धारित अवधि के बाद सुनवाई की, तो वह मान्य नहीं होगी। २

उर्दू अनुवाद

न्याय के अधिकार को किसी समय, स्थान और विवाद तक सीमित करना जायज़ है। यहाँ तक कि यदि सुल्तान ने पंद्रह वर्ष के बाद दावे की सुनवाई से रोक दिया हो और काज़ी ने इस निर्धारित अवधि के बाद सुनवाई की, तो वह प्रभावी नहीं होगी। (त)

'रद अल-मुह्तार' के उक्त पृष्ठ पर है:

अरबी

'फ़तह' में कहा गया है: अधिकार शर्त के साथ निलंबन और सीमा को स्वीकार करता है, जैसे उनका यह कहना कि "जब तुम अमुक शहर पहुँच जाओ, तो तुम वहाँ के काज़ी हो," और जोड़ (इज़ाफ़त) को भी, जैसे "मैंने तुम्हें महीने की शुरुआत में काज़ी नियुक्त किया है।"

उर्दू अनुवाद

'फ़तह' में फरमाया कि अधिकार शर्त के साथ निलंबन और सीमा को स्वीकार कर सकता है। उदाहरण के लिए, सुल्तान का यह कहना कि "जब तुम अमुक शहर पहुँच जाओ तो तुम वहाँ के काज़ी हो जाओगे," और समय के साथ जोड़ और संबंध को भी स्वीकार कर सकता है कि "मैंने..."

1. अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्नुस-सानी, किताबुल-क़ज़ा, इदारातुल-क़ुरआन कराची, १/३६९
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़िल-हब्स, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, २/८१

पृष्ठ ४५३/७३८

تک محدود رہتا ہے جس قدر انہیں قاضی یا حکم کرنے والے نے اختیار دیا ہے مثلاً تقلید قضا میں سلطان نے یہ قید لگادی کہ تجھے فلاں روز قضا کا اختیار دیا تو اسی دن اس کا حکم حکم قاضی ٹھہرے گا دوسرے دن کچھ نہیں، یا یہ تخصیص کردی کہ تجھے فلاں مکان میں اختیار قضا ہے تو وہ اس مکان کے اندر ہی قاضی رہے گا اس سے باہر کچھ اختیار نہیں رکھتا، یا یہ شرط لگادی کہ تجھے فلاں فلاں قبیلے یا فلاں فلاں اشخاص پر قاضی کیا تو وہ انہیں کا فیصلہ کرسکتا ہے ان کے ماوراء میں مثل اور رعایا کے ہے علٰی ہذا القیاس جو قید لگادی جائے اس کے ساتھ مقید رہے گا کہ وہ بذات خود والی نہیں بلکہ دوسرے کے ولایت دینے سے ولایت پاتا ہے تو وہ جس شرط کے ساتھ اختیار دے گا اسی کے ساتھ مختص رہے گا بعینہ یہی حال حکم کا ہے قاضی کی تولیت جانب فریقین سے تو فریقین ثالثوں کو جن شرائط کا پابند کریں گے اسی قدر انہیں اختیار فیصلہ ہوگا باقی میں وہ ایک راہ چلتے اجنبی کے مثل ہیں، اشباہ ص ۲۲۳ میں ہے:

عربی	**اردو ترجمہ**
القضاء یجوز تخصیصه وتقییده بالزمان والمکان واستثناء بعض الخصومات کما فی الخلاصة ۱۔	قضا کو کسی زمانہ، مکان اور بعض خصومات سے مقید اور مخصوص کرنا جائز ہے، جیسا کہ خلاصہ میں ہے۔ (ت)

در مختار جلد چہارم ص ۵۳ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
القضاء یتخصص بزمان ومکان وخصومة حتی لو امر السلطان لعدم سماع الدعوی بعد خمسة عشر سنة فسمعها لم ینفذ ۲۔	قضاء کو کسی زمانہ مکان اور خصومت سے مختص کرنا جائز ہے حتی کہ اگر سلطان نے پندرہ سال بعد دعوی کی سماعت سے روک دیا ہو اور قاضی نے اس مقررہ مدت کے بعد سماعت کی تو نافذ نہ ہوگی۔ (ت)

ردالمحتار صفحہ مذکور میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
قال في الفتح الولایة تقبل التقیید والتعلیق بالشرط کقوله اذا وصلت الی بلدة کذا فانت قاضیها و الاضافة کجعلتك قاضیا في رأس الشهر و	فتح میں فرمایا کہ ولایت شرط سے تعلیق و تقیید کو قبول کرسکتی ہے مثلاً سلطان کا یہ کہنا کہ جب تم فلاں شہر پہنچ جاؤ تو تم وہاں کے قاضی ہو جاؤ گے، اور اضافت و نسبت کو بھی قبول کرسکتی ہے کہ میں نے

۱ الاشباہ والنظائر الفن الثاني کتاب القضاء ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۶۹ ۲ در مختار کتاب القضاء فصل فی الحبس مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۱

Fatawa Ridawiyyah (Volume 18)

And the exception is like making you a judge except in the case of so-and-so, and do not look into such and such a case. 1- (Summary) I have appointed you as a judge from the beginning of such and such a month, and the authority of appointment can also accept exceptions, for example, it may be said that I have appointed you as a judge in cases other than such and such a case, meaning do not bring that specific case under consideration. (T)

Also, on page 531 it is stated: The judge is removed from it because you know that judicial authority is specialized. 2- A judge's judicial authority can be specific, therefore he is removed based on that specialization. (T)

In Durr-ul-Mukhtar, page 539, volume 4, it is stated: Arbitration is the appointment of a judge by two disputing parties to judge between them. 3- Arbitration is for two parties to appoint someone as a judge to decide between them. (T)

Here, the parties had placed a condition in the arbitration agreement that if their lineage is not established according to Shari'ah, they will have no connection with the inheritance. And on the condition of being legitimate offspring, the decree of the arbitrators would be binding. The clear result was that if lineage is not proven, they have no authority to judge on inheritance again. The fourth arbitrator, despite not accepting the proof of lineage, gave a decision regarding the inheritance of property; it is unknown by what authority this was done. From this, it became clear that the reliance on the decision of the fourth arbitrator in paragraph 25 of the Revenue Officer, claiming that they also accepted the main point, i.e., the inheritance of property, is sufficient, is a reliance on a completely ineffective thing.

Fourth Document: Pedigree Chart (Shajrah-e-Nasab)

(22) Regarding the pedigree chart that came from Montgomery, besides those objections which have been repeatedly mentioned regarding such documents and it has been proven that they are not even worthy of attention, let alone Shari'ah reliance, this pedigree is not based on any investigations of the officer himself but rather it is based on that same settlement deed of Badruddin. We have proven with compelling arguments that apart from its own personal unreliability, it is purely useless regarding the proof of lineage. So this pedigree, which was based on it...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/342

2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 4/342
3. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Qada, Chapter on Arbitration, Matba' Mujtabai Delhi 4/82

फतावा रज़विया (खण्ड 18)

(ملخصاً) ١۔ والا ستثناء كجعلتك قاضيا لافى قضية فلان ولا تنظر فى قضية كذا तुझे फलां महीने की शुरुआत से काज़ी बनाया, और विलायत (नियुक्ति का अधिकार) अपवाद को भी स्वीकार कर सकती है, उदाहरण के लिए यह कहा जाए कि मैंने तुझे फलां केस के अलावा मामलों में काज़ी बनाया, यानी फलां केस को विचार के अधीन न लाना। (त)

साथ ही पृष्ठ 531 में है: ٢۔ يتخصص القضاء ان علمت لما عنها معزولا القاضي يكون काज़ी का न्यायक्षेत्र विशिष्ट हो सकता है, इसलिए वह उस विशिष्टता के आधार पर (अन्य मामलों से) पदमुक्त होता है। (त)

दुर्रे मुख्तार पृष्ठ 539 खण्ड 4 में है: ٣۔ التحكيم تولية الخصمين حاكما يحكم بينهما मध्यस्थता (सालिसी) दो पक्षों द्वारा किसी को शासक (हाकिम) बनाना है ताकि वह उन दोनों के बीच निर्णय करे। (त)

यहाँ पक्षों ने मध्यस्थता के इकरारनामे में यह शर्त लगा दी थी कि यदि शरीयत के अनुसार उनका वंश (नसब) सिद्ध न हो, तो उनका विरासत से कोई संबंध नहीं होगा। और वैध संतान होने की शर्त पर मध्यस्थों का निर्णय अंतिम होगा, जिसका स्पष्ट अर्थ यह था कि यदि वंश सिद्ध नहीं होता है, तो उन्हें दोबारा विरासत के मामले में निर्णय का अधिकार नहीं है। चौथे मध्यस्थ ने, जबकि वंश के प्रमाण को नहीं माना, फिर भी संपत्ति की विरासत के संबंध में निर्णय दे दिया; पता नहीं यह किस अधिकार से था। यहीं से स्पष्ट हुआ कि राजस्व अधिकारी (साहब अफ़सर माल) के अनुच्छेद 25 में चौथे मध्यस्थ के निर्णय से यह तर्क देना कि उन्होंने भी मुख्य बात यानी संपत्ति की विरासत को मान लिया है, इतना ही काफी है, यह एक पूर्णतः प्रभावहीन चीज़ पर आधारित तर्क है।

चौथा दस्तावेज़: वंशावली (शजरा-ए-नसब)

(22) जो वंशावली मोंटगोमरी से आई है, उसके संबंध में उन आपत्तियों के अतिरिक्त जो ऐसे दस्तावेज़ों के बारे में बार-बार की जा चुकी हैं और यह सिद्ध किया जा चुका है कि वे शरीयत के अनुसार आधार बनाना तो दूर, ध्यान देने योग्य भी नहीं हैं; यह वंशावली हाकिम की अपनी किसी जांच पर आधारित नहीं है, बल्कि उसी बदरुद्दीन के सुलहनामे पर आधारित है। और हम प्रबल तर्कों

से सिद्ध कर आए हैं कि वह अपनी व्यक्तिगत अविश्वसनीयता के अतिरिक्त वंश सिद्ध करने के मामले में बिल्कुल व्यर्थ है। तो यह वंशावली जो उस पर आधारित थी...

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, कारावास का अनुभाग, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 4/342
2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, कारावास का अनुभाग, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत 4/342
3. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, मध्यस्थता का अध्याय, मतबअ मुजतबाई दिल्ली 4/82

والا ستثناء كجعلتك قاضيا لافی قضية فلان ولا تنظر فی قضية كذا ۱۔ (ملخصاً) تجھے فلاں ماہ کے شروع سے قاضی بنایا، اور ولایت استثناء کو بھی قبول کر سکتی ہے مثلاً یوں کہہ دیا جائے کہ میں نے تجھے فلاں کیس کے ماسوا میں قاضی بنایا یوں کہ فلاں کیس کو زیر غور نہ لانا۔ (ت)

نیز صفحہ ۵۳۱ میں ہے: يكون القاضي معزولا عنها لما علمت ان القضاء يتخصص ۲۔ قاضی کی قضاء خاص ہو سکتی ہے اس لئے وہ اس تخصیص کی بناء پر معزول ہوتا ہے (ت)

در مختار صفحہ ۵۳۹ جلد ۴ میں ہے: التحكيم تولية الخصمين حاكما يحكم بينهما ۳۔ ثالثی دو فریقوں کا کسی کو حاکم بنانا کہ وہ ان دونوں میں فیصلہ کرے۔ (ت)

یہاں فریقین نے اقرار نامہ ثالث میں یہ قید لگا دی تھی کہ اگر ان کا شرعاً نسب ثابت نہ ہو تو ان کا میراث سے کچھ تعلق نہ ہو گا اور بشرط اولاد صحیح النسب ہونے کے فتوٰی ثالثان ناطق ہو گا جس کا صاف حاصل یہ تھا کہ نسب ثابت نہ ہو تو دوبارہ وراثت انہیں حکم کا اختیار نہیں، ثالث چہارم نے کہ ثبوت نسب نہ مانا اور وراثت مال کی نسبت فیصلہ دیا معلوم نہیں یہ کس اختیار سے تھا یہیں سے ظاہر ہوا کہ صاحب افسر مال کا فقرہ نمبر ۲۵ میں فیصلہ ثالث چہارم سے یہ استناد کہ اصل مطلب کی بات یعنی وراثت مال انہوں نے بھی مان لی ہے اسی قدر کافی ہے، ایک محض بے اثر چیز سے استناد ہے۔

کاغذ چہارم شجرہ نسب

(۲۲) شجرہ نسب جو منٹگمری سے آیا اس کی نسبت علاوہ ان اعتراضوں کے جو ایسے کاغذات کی نسبت مکرر گزر چکے اور ثابت کر دیا گیا کہ وہ شرعاً استناد در کنار التفات کے بھی قابل نہیں

یہ شجرہ حاکم کی کسی اپنی تحقیقات پر مبنی نہیں بلکہ اسی صلحنامہ بدر الدین پر اس کی بناء ہے اور ہم دلائل قاہرہ سے ثابت کر آئے کہ وہ اپنی ذاتی نامعتبر ی کے علاوہ ثبوت نسب کے بارے میں محض مہمل ہے تو یہ شجرہ کہ اس پر مبنی تھا

1 رد المحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۴۲ 2 رد المحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۴۲ 3 در مختار کتاب القضاء باب التحکیم مطبع مجتبائی دہلی ۴/ ۸۲

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Similarly, it is void and ineffective. Yes, in the English property documents, these words from Badruddin to resolve the dispute are worth noting: that the "portion of ownership as opposed to the ancestral portion" was declared formal.

Paper Five No. 19 Statement on behalf of Abad

(23) Regarding the papers, the excellent and grand Sharia discussions that we have repeatedly written and proven that the pure Sharia does not consider such mere paper entries at all, those same discussions were sufficient for this paper also to be considered absurd and useless. However, the condition of this paper has further supported and confirmed those great discussions and itself became a clear precedent, stating clearly through its circumstances: look, the wise pure Sharia is wise; it deems a mere paper matter as unreliable for such reasons. On June 1, 1893, Allah Bakhsh submitted an application in Tehsil Minchanabad. The Kardar (officer) ordered the summoning of the parties. On June 13, it was presented again. Now a repeated order for summoning was written. On August 29, it was presented, and the Kardar wrote that until now, neither the parties have come nor has any report from the Peshkar (clerk) been included. Now a mandatory summoning order was sent. On September 16, a summons with a bond (Muchalka) was issued. On September 17, receipt of notice by the parties and an excuse of Sirajuddin's illness were recorded. On September 18, a report of the same content was sent to the Tehsil for presentation. While this proceeding is happening on one side, on the other side, on August 22, Badruddin and Sirajuddin appeared, gave their statements, the order was passed, the case was finished, and the file was archived. Yet on August 29, the Kardar complained that no one has come from June 13 until now. What interpretation can be given to this disturbed dream? The period from the 22nd to the 29th was not so long that the Kardar and all office staff forgot that the parties had just appeared and given statements, and the case was finished. Now why this re-hearing and repeated summoning, and on what basis is the severity of bonds? Inevitably, the Revenue Officer had to admit in paragraph 10 that clerks commit such irregularities on their own; the ruler is not even informed, and they issue orders and even write the final order themselves—sometimes saying 'archive it', sometimes 'follow up in settlement'. It was also clarified that such proceedings also happen through collusion with office people, and that this field is a lush pasture for clerks. When all this is proven, what argument remains that these orders for re-summoning and repeated hearings were not also written by clerks on their own, and that the statement and

order of August 22 is distant and safe from their lush pasture? If the ruler's signatures are looked at, they are on those orders too. Mere signatures are no proof in Sharia, as hundreds can be forged.

इसी तरह यह बातिल (अमान्य) और बे-अमल (निष्प्रभावी) है। हाँ, अंग्रेज़ी संपत्ति के दस्तावेज़ों में बदरुद्दीन की ओर से विवाद सुलझाने के लिए उनके ये शब्द विचारणीय हैं कि "स्वामित्व का हिस्सा पैतृक हिस्से के विपरीत" औपचारिक घोषित किया गया।

काग़ज़ पांचवां नंबर 19 बयान आबाद की ओर से

(23) काग़ज़ात के बारे में जो श्रेष्ठ और महान शरीयत की चर्चाएँ हम बार-बार लिख चुके हैं और सिद्ध कर चुके हैं कि पवित्र शरीयत ऐसे केवल काग़ज़ी लेन-देन पर बिल्कुल भी विचार नहीं करती, वे ही चर्चाएँ इस काग़ज़ के भी व्यर्थ और निरर्थक होने के लिए पर्याप्त थीं। लेकिन इस काग़ज़ की स्थिति ने उन महान चर्चाओं का और भी समर्थन और पुष्टि कर दी और स्वयं एक स्पष्ट मिसाल बन गई जिसने अपनी स्थिति से साफ़ बता दिया कि देखो, पवित्र शरीयत बुद्धिमान है; वह ऐसे कारणों से केवल काग़ज़ी बात को अविश्वसनीय मानती है। 1 जून 1893 को अल्लाह बख्श ने तहसील मिंचनाबाद में आवेदन दिया। कारदार (अधिकारी) ने पक्षों को बुलाने का आदेश दिया। 13 जून को फिर पेशी हुई। अब दोबारा बुलाने का आदेश लिखा गया। 29 अगस्त को पेशी हुई और कारदार ने लिखा कि अब तक न तो पक्ष आए और न ही पेशकार की कोई रिपोर्ट शामिल हुई। अब अनिवार्य रूप से बुलाने का आदेश भेजा गया। 16 सितंबर को मुचलके(बॉन्ड) के साथ बुलाना हुआ। 17 सितंबर को पक्षों द्वारा सूचना प्राप्त करने और सिराजुद्दीन की बीमारी का बहाना लिखा गया। 18 सितंबर को इसी विषय की रिपोर्ट तहसील में पेश करने के लिए भेजी गई। एक तरफ़ तो यह कार्रवाई हो रही है, दूसरी तरफ़ 22 अगस्त को बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन उपस्थित हुए, बयान दिए, आदेश भी हो गया, मामला समाप्त हो गया और फ़ाइल कार्यालय में जमा (दाखिल दफ़्तर) भी हो गई। और 29 अगस्त को फिर कारदार साहब शिकायत कर रहे हैं कि 13 जून से अब तक कोई नहीं आया। इस परेशान करने वाले सपने की क्या व्याख्या की जाए? 22 से 29 तक की अवधि इतनी लंबी भी नहीं गुज़री थी कि कारदार साहब और सभी कर्मचारी भूल गए हों कि अभी पक्ष उपस्थित होकर बयान दे चुके हैं, मामला समाप्त हो चुका है। अब यह दोबारा पेशी कैसी और बार-बार बुलाना किसलिए, और मुचलकों की सख्ती किस आधार पर? विवश होकर राजस्व अधिकारी (अफ़सर माल) को भी पैरा 10 में स्वीकार करना पड़ा कि कर्मचारी ऐसी अनियमितताएँ स्वयं ही कर लेते हैं; शासक को सूचना भी नहीं होती और वे आदेश जारी कर देते हैं और स्वयं ही अंतिम आदेश भी लिख देते हैं—कभी यह कि फ़ाइल दफ़्तर में जमा हो, कभी यह कि बंदोबस्त में पैरवी करो। और यह भी स्पष्ट किया कि दफ़्तर वालों से मिलीभगत

होकर भी ऐसी कार्रवाइयाँ हो जाती हैं, और यह भी कि यह क्षेत्र कर्मचारियों का "हरा चारागाह" है। जब यह सब सिद्ध है तो कौन सा तर्क शेष है कि ये दोबारा बुलाने और बार-बार की पेशियों के आदेश भी कर्मचारियों द्वारा स्वयं नहीं लिखे गए, और 22 अगस्त का बयान और आदेश उनके इस हरे चारागाह से दूर और सुरक्षित है? यदि शासक के हस्ताक्षरों को देखा जाए तो वे उन आदेशों पर भी हैं। शरीयत में केवल हस्ताक्षर कोई प्रमाण नहीं हैं क्योंकि सैकड़ों बनाए जा सकते हैं।

पृष्ठ 455 का 738

اسی کی طرح باطل و بے عمل ہے ہاں جائداد انگریزی میں بدرالدین کی طرف سے قطع نزاع کے لئے اس کے یہ الفاظ قابل لحاظ ہیں کہ "حصہ ملکیت برخلاف حصہ جدی کے" رسمی قرار پایا۔

کاغذ پنجم نمبر ۱۹ اظہار منجانب آباد

(۲۳) کاغذات کے متعلق جو نفیس جلیل ابحاث شرعیہ ہم بار بار لکھ آئے اور ثابت کر آئے کہ شرع مطہر ایسے نرے کاغذی جمع خرچ پر اصلاً لحاظ نہیں فرماتی وہی بحثیں اس کاغذ کے بھی مہمل و بیکار ہونے کے لئے کافی تھیں مگر اس کاغذ کی حالت نے ان عظیم بحثوں کی اور بھی تائید و تصدیق کر دی اور خود ہی ایک واضح نظیر ہو زبان حال سے صاف بتا دیا کہ دیکھو شرع مطہر حکیم ہے وہ ایسی وجوہ سے نری کاغذی بات کو نامعتبر فرماتی ہے یکم جون ۱۸۹۳ء کو اللہ بخش نے تحصیل منجن آباد میں درخواست دی کاردار صاحب نے طلبی فریقین کا حکم دیا ۱۳/جون کو پھر پیشی ہوئی اب مکرر حکم طلبی تحریر ہوا ۲۹/اگست کو پیشی ہوئی اور کاردار صاحب نے لکھا کہ اب تک نہ فریقین آئے نہ کوئی رپورٹ پیش کار کی شامل ہوئی اب حکم تاکیدی طلبی کا بھیجا گیا ۱۶/ستمبر کو باخذ مچلکہ طلبی ہوئی ۱۷/ستمبر کو فریقین کی اطلاع یابی اور سراج الدین کی بیماری کا عذر تحریر ہوا ۱۸/ستمبر کو پیش کرنے اسی مضمون کی رپورٹ تحصیل میں بھیجی ادھر تو یہ کارروائی ہو رہی ہے ادھر ۲۲ اگست کو بدر الدین اور سراج الدین حاضر ہوگئے اظہار بھی دے گئے حکم بھی ہو چکا مقدمہ ختم چکا مقدمہ ختم بھی ہو گیا مسل داخل دفتر بھی ہو گئی اور ۲۹ اگست کو پھر کاردار صاحب شاکی ہیں کہ ۱۳/جون سے اب تک کوئی نہیں آیا اس خواب پریشان کی کیا تعبیر کہی جائے ۲۲ سے ۲۹ تک ایسی مدت بھی تو طویل نہ گزری تھی کہ کاردار صاحب اور تمام اہل محکمہ کسی کو یاد نہ رہا کہ ابھی فریقین حاضر ہو کر اظہار دے

چکے ہیں مقدمہ ختم ہو چکا ہے اب یہ دوبارہ پیشی کیسی اور مکرر طلبی کس لئے، او مچلکوں کی شدت کس بنا پر ، ناچار صاحب افسر مال کو بھی فقرہ ۱۰ میں تسلیم کرنا پڑا کہ اہلکار ایسی بد عنوانیاں بطور خود کر لیتے ہیں حاکم کو اطلاع بھی نہیں ہوتی اور احکام جاری کر دیتے ہیں اور خود ہی حکم اخیر بھی لکھ دیتے ہیں کبھی یہ کہ داخل دفتر ہو کبھی یہ کہ بندوبست میں پیروی کرو اور یہ بھی تصریح فرمائی کہ دفتر والوں سے سازش ہو کر بھی ایسی کارروائیاں ہو جاتی ہیں اور یہ بھی کہ یہ میدان اہلکاروں کی سبز چراگاہ ہے جب یہ سب کچھ ثابت ہے تو کون سی دلیل قائم ہے کہ یہ دوبارہ طلبی اور بار بار کی پیشیوں کے احکام بھی اہلکاروں کے بطور خود لکھے ہوئے ہیں اور ۲۲ / اگست کا اظہار و حکم ان کی سبز چراگاہ سے دور و محفوظ ہے حاکم دستخطوں کو دیکھا جائے تو وہ ان احکام پر بھی ہیں نہ نرے دستخط شرع میں کوئی حجت کہ سیکڑوں بن سکتے ہیں۔

Above, from several books, its clarification has passed. In short, there is no choice but to accept the autonomy of the office staff, and there is no reason for them to specialize in some writings before themselves and to consider others protected from them. These are the very identifiers because of which the Pure Shariah has closed their court and blocked the path to green pastures altogether.

(24) Then, the order of the Kar-dar (officer) that is being told is so amusing. One party applies for mutation (dakhil-kharij), and you tell the other that he is doing it without excuse. Then, what does it mean to postpone it on the application in the settlement (band-o-bast)? If this statement was real, the Kar-dar would have immediately given the order for transfer, and it was that very opportunity, as acknowledged by the Revenue Officer himself in paragraph number 10, that "the Kar-dar should have given the order for transfer." In short, this order that "even if both parties are willing, the transfer should not happen yet, but the settlement is ongoing, so apply in it," is such a strange order whose example can only be found in those 'green pastures.' Even among the ignorant, the proverb is famous: "When two hearts are willing, what can the Qazi (judge) do?" Therefore, it is plausible that the attendance of both parties did not take place until September 18, as is clear from the record, and the statement of August 22 and the meaningless order are the dark deeds of these bureaucratic conspiracies and 'green pastures.'

(25) The irony is that the settlement had finished long before that date, and the Kar-dar instructs that "the settlement is ongoing, apply in it." See the decision of the Revenue Officer, paragraph number 4. Furthermore, if it is accepted here that the settlement was ongoing at that time, then what does it mean for the plaintiffs not to apply in it? They had already tested the consent of Badruddin and Sirajuddin once, that according to them, they did not act after the settlement deed and did not get their names recorded, upon which they had to give a petition in the Tehsil. Had they not heard that "Testing the tested is ignorance" (Aazmuda ra aazmudan jahl ast)? Now both brothers had written the agreement and the settlement was ongoing, the plaintiffs would never have sat without making their work firm. Then the beauty is that when after six years the correction of the error was sought in the new settlement, even in that application, the plaintiffs did not mention this agreement and acceptance of both brothers, but instead made the Montgomery settlement deed the document. If both brothers had accepted the transfer in their names

without excuse in Tehsil Minchinabad, the basis of the case should have been kept most on that, not that its name is not even in the application.

(26) The Revenue Officer in paragraph number 10 is very complaining of his departments and describes the transfers there as a very rocky and difficult path. But difficulties arise where there is a dispute or resistance. Can any example be shown where both parties make a settlement deed and one party...

ऊपर कई किताबों से इसका स्पष्टीकरण गुज़र चुका है। संक्षेप में, दफ़्तर वालों की स्वायत्तता को माने बिना कोई चारा नहीं है और उनके पास अपनी कुछ तहरीरों को विशेष करने और दूसरों को उनसे सुरक्षित मानने का कोई कारण नहीं है। यही वे पहचान हैं जिनके कारण शुद्ध शरीअत ने उनके दरबार को बंद कर दिया और हरी घास के मैदानों का रास्ता पूरी तरह से बंद कर दिया।

(24) फिर उस पर कारदार साहब का जो आदेश बताया जाता है, वह कितना दिलचस्प है। एक पक्ष दाखिल-ख़ारिज (नामांतरण) के लिए आवेदन करता है, और आप दूसरे से कहते हैं कि वह बिना किसी बहाने के ऐसा कर रहा है। फिर बंदोबस्त में आवेदन देने पर इसे स्थगित करने का क्या मतलब है? यदि यह बयान वास्तव में होता, तो कारदार साहब तुरंत स्थानांतरण का आदेश दे देते, और यह वही अवसर था, जैसा कि स्वयं राजस्व अधिकारी (अफसर माल) ने पैराग्राफ नंबर 10 में स्वीकार किया है कि "कारदार को स्थानांतरण का आदेश देना चाहिए था।" संक्षेप में, यह आदेश कि "भले ही दोनों पक्ष सहमत हों, लेकिन स्थानांतरण अभी नहीं होना चाहिए बल्कि बंदोबस्त जारी है, उसमें आवेदन दो," एक ऐसा अजीब आदेश है जिसका उदाहरण केवल उन 'हरी घास के मैदानों' में ही मिल सकता है। अनपढ़ों तक में यह कहावत प्रसिद्ध है कि "जब दो दिल राजी, तो क्या करेगा काज़ी।" इसलिए, यह समझ में आता है कि 18 सितंबर तक दोनों पक्षों की उपस्थिति नहीं हुई थी जैसा कि रिकॉर्ड से स्पष्ट है, और 22 अगस्त का बयान और अर्थहीन आदेश इन दफ्तरी साजिशों और 'हरी घास के मैदानों' के काले कारनामे हैं।

(25) मज़ा यह है कि बंदोबस्त उस तारीख से बहुत पहले ही खत्म हो चुका था और कारदार साहब यह निर्देश दें कि 'बंदोबस्त जारी है, उसमें आवेदन दो।' राजस्व अधिकारी का निर्णय देखें, पैराग्राफ नंबर 4। फिर अगर यहाँ यह मान लिया जाए कि उस समय बंदोबस्त जारी था, तो वादियों (मुद्दईयों) का उसमें आवेदन न देने का क्या मतलब है? उन्होंने बदरुद्दीन और सिराजुद्दीन की सहमति को एक बार परख लिया था कि उनके अनुसार वे समझौते के बाद भी उस पर कायम नहीं रहे और उनका नाम दर्ज नहीं कराया, जिस पर उन्हें तहसील में अर्ज़ी देनी पड़ी। क्या उन्होंने नहीं सुना था कि "परखे हुए को परखना मूर्खता है" (आज़मूदा रा आज़मून जहल अस्त)? अब दोनों भाई इकरारनामा लिख चुके थे और बंदोबस्त जारी था, तो वादी कभी भी अपना काम पक्का किए बिना नहीं बैठते। फिर खूबी यह है कि जब छह साल बाद नए बंदोबस्त में गलती के सुधार की माँग की गई, तो उस आवेदन में भी वादियों ने दोनों भाइयों के इस इकरार और स्वीकार का कोई ज़िक्र नहीं किया, बल्कि

मोंटगोमरी के सुलहनामा को ही दस्तावेज़ बनाया। अगर तहसील मिन्चिनाबाद में दोनों भाइयों ने बिना किसी उज़्र के उनके नाम स्थानांतरण स्वीकार कर लिया होता, तो मामले का सबसे बड़ा आधार इसी पर रखा जाना चाहिए था, न कि यह कि आवेदन में उसका नाम तक न हो।

(26) राजस्व अधिकारी पैराग्राफ नंबर 10 में अपने विभागों की कड़ी शिकायत कर रहे हैं और वहाँ के स्थानांतरणों को एक बहुत पथरीला और कठिन रास्ता बताते हैं। लेकिन कठिनाइयाँ वहीं आती हैं जहाँ विवाद हो, प्रतिरोध हो। क्या इसका कोई उदाहरण बताया जा सकता है कि पक्ष सुलहनामा कर लें और एक पक्ष...

اوپر متعدد کتابوں سے اس کی تصریح گزری غرض دفتر والوں کو خود مختاریاں مانے بغیر چارہ نہیں اور انہیں پیش خویش کچھ تحریروں سے خاص کر لینے اور فلاں کو ان سے محفوظ ماننے کی کوئی وجہ نہیں۔ یہی شناختیں تو ہیں جن کے سبب شرع مطہر نے ان کا دربار ہی جلاد یا اور سبز چراگاہوں کا راستہ یک قلم بند فرمایا۔

(۲۴) پھر اس پر کاردار صاحب کا جو حکم بتایا جاتا ہے کتنے مزہ کا ہے ایک فریق داخل خارج کی درخواست کرتا ہے دوسرے کو کہتے ہو کہ وہ بلا عذر کر رہا ہے پھر بند و بست میں درخواست دینے پر اسے ملتوی کرنا کیا معنی رکھتا ہے یہ اظہار اگر واقعی ہوتا تو کار دار صاحب فوراً حکم انتقال دیتے اور اسی کا موقع تھا جیسا کہ خود صاحب افسر مال کو فقرہ نمبر ۱۰ میں تسلیم ہے کہ "کار دار کو انتقال کا حکم دینا تھا" غرض یہ حکم اگر چہ فریقین راضی ہوں مگر انتقال ابھی نہ ہونا چاہئے بلکہ بند وبست جاری ہے اس میں درخواست دو ایک ایسا عجیب حکم ہے جس کی نظیر انہیں سبز چراگاہوں میں مل سکتی ہے جاہلوں تک میں تو مثل مشہور ہے کہ دو دل راضی تو کیا کرے گا قاضی۔ لہٰذا قرین قیاس یہی ہے کہ ۱۸ ستمبر تک فریقین کی حاضری نہ ہوئی جیسا کہ مسل سے واضح ہے اور ۲۲ اگست کا اظہار اور بے معنی حکم اسی دفتری سازشوں اور سبز چراگاہوں کی سیاہ کاری ہے۔

(۲۵) لطف یہ کہ بند و بست اس تاریخ سے پہلے کبھی کا ختم ہو چکا تھا اور کار دار صاحب یہ ہدایت کریں کہ بند وبست جاری ہے اس میں درخواست دو، دیکھو فیصلہ صاحب افسر مال فقرہ نمبر ۴ پھر اگر یہاں تسلیم کیا جائے کہ بند و بست اس وقت جاری تو مدعیوں کا اس میں درخواست نہ دینا کیا معنی، بدر الدین و سراج الدین کی رضامندی کو وہ ایک بار آزما چکے تھے کہ بقول ان

کے راضی نامہ کر کے کار بند نہ ہوئے او ان کا اندراج نام نہ کرایا جس پر انہیں تحصیل میں عرضی دینی پڑی کیا انہوں نے نہ سنا تھا کہ آزمودہ را آزمودن جہل ست (آزمائے ہوئے کو آزمانا جہالت ہے۔ ت) اب دونوں بھائی اقرار لکھ چکے اور بند و بست جاری تھا تو مدعی ہر گز اپنا کام پختہ کر لینے سے نہ بیٹھتے، پھر خوبی یہ کہ جب چھ سال بعد بند وبست جدید میں غلطی کی اصلاح چاہی تو اس درخواست میں بھی مدعیوں نے اس اقرار و تسلیم ہر دو برادران کا کوئی ذکر نہ کیا بلکہ صلحنامہ منٹگمری ہی کو دستاویز بنایا اگر تحصیل منچن آباد میں دونوں بھائیوں نے یوں بلا عذر ان کے نام انتقال تسلیم کر لیا ہو تو سب سے زیادہ بنائے کار اسی پر رکھنی تھی نہ یہ کہ درخواست میں اس کا نام تک نہیں۔

(۲۶) صاحب افسر مال فقرہ نمبر ۱۰ میں اپنے یہاں کے محکموں کے سخت شاکی ہیں اور وہاں کے انتقالات کو بہت سنگلاخ دشوار گزار راہ بتاتے ہیں مگر سختیاں وہیں پیش آتی ہیں جہاں منازعت ہو مزاحمت ہو، کیا اس کی کوئی نظیر بتائی جاسکتی ہے کہ فریقین راضی نامہ کرلیں ایک فریق

Fatawa Rizvia, Volume (18)

Its implementation would require the other party to accept it without excuse. However, after repeated urgings, it remained at its initial stage for sixteen years. This supports the fact that had it actually occurred to that extent, Pir Badruddin, in order to end the dispute, would have tolerated giving a small formal portion from the little property in British territory, as happens in settlements, not an ancestral portion like that given to equal brothers, to the claimants. Pir Sirajuddin also remained silent on this, but never wanted to give the state's property nor desisted from obstructing it. Neither did the claimants have any sufficient proof; they would make an intention and then sit back. They applied in Tehsil Minchinabad but did not appear. According to the claimants, instructions were given by the settlement department, but they did not go there. After that, they applied in the Tehsil again and did not come for follow-up. All these are indications of their groundless claim. Even if there were no other indication, the burden of proof was on them, from which they have not been exonerated to this day. In short, the condition of this fifth document is the worst. Mentioning its name in evidence does not conform with Sharia, let alone common sense.

Sixth Document No. 11, Written by Nuruddin

(27) We have repeatedly proven the unreliability of mere paper with compelling arguments. But this paper is a piece of testimony, not a judgment. It is not a copy of any department's document, nor a formal deed, the like of which are considered worthy of attention today contrary to Sharia principles. If someone wants to give testimony for an event, they write it on a paper and give it to a party, and the party presents it in the department saying 'this is so-and-so's statement', without even having the testimony that 'so-and-so wrote this paper in our presence, these are his signatures, he signed before us'. Taking that paper as testimony merely on the oral statement of a party would probably not even be in law and custom. You have already heard the ruling of Sharia that 'they do not buy except for a small price'.

(28) The Revenue Officer, in paragraph number 9, deemed the document presented by Maulvi Nuruddin as suspicious because it was prepared with care and written on a one-rupee stamp paper. However, for a party to a case who considers it their customary proof, an attempt at customary strengthening cannot be a cause for suspicion. Perhaps if it had been written on plain paper, there would be a doubt about its reliability as a 'temporary' paper. But in fairness, if there is doubt, then the

writing presented by the claimants is more subject to suspicion. The only thing Nuruddin wrote from his heart is what he wrote in the first writing: 'I solemnized the marriage and both were present at the time of marriage'. If at that time it was in his mind that the marriage I solemnized...

फ़तावा रज़विया, जिल्द (18)

इसके कार्यान्वयन के लिए दूसरे पक्ष को बिना किसी बहाने के इसे स्वीकार करना होगा। हालाँकि, बार-बार के आग्रह के बाद भी सोलह वर्षों तक यह अपनी प्रारंभिक अवस्था में ही रहा। यह इस बात का समर्थन करता है कि यदि यह वास्तव में उस सीमा तक हुआ होता, तो पीर बदरुद्दीन ने विवाद को समाप्त करने के लिए, ब्रिटिश क्षेत्र की छोटी संपत्ति से एक छोटा औपचारिक हिस्सा देना स्वीकार कर लिया होता, जैसा कि समझौतों में होता है, न कि पुश्तैनी हिस्सा जो बराबर के भाइयों को दिया जाता है। पीर सिराजुद्दीन भी इस पर खामोश रहे लेकिन कभी भी राज्य की संपत्ति देना नहीं चाहा और न ही इसमें बाधा डालना बंद किया। न ही दावेदारों के पास कोई पर्याप्त सबूत था; वे इरादा करते और फिर बैठ जाते। उन्होंने तहसील मिंचिनाबाद में आवेदन किया लेकिन उपस्थित नहीं हुए। दावेदारों के अनुसार बंदोबस्त विभाग द्वारा निर्देश दिए गए थे लेकिन वे वहां नहीं गए। उसके बाद तहसील में फिर आवेदन किया और पैरवी के लिए नहीं आए। ये सभी उनके निराधार दावे के संकेत हैं। यदि कोई अन्य संकेत न भी होता, तो भी प्रमाण का भार उन्हीं पर था, जिससे वे आज तक मुक्त नहीं हुए हैं। संक्षेप में, इस पांचवें दस्तावेज़ की स्थिति सबसे खराब है। प्रमाण में इसका नाम लेना शरीयत तो दूर, सामान्य बुद्धि से भी मेल नहीं खाता।

छठा दस्तावेज़ नंबर 11, नूरुद्दीन द्वारा लिखित

(27) केवल काग़ज़ की अविश्वसनीयता को तो हम प्रबल तर्कों से बार-बार सिद्ध कर चुके हैं। लेकिन यह काग़ज़ एक गवाही है, कोई निर्णय नहीं। यह किसी विभाग के काग़ज़ की नकल नहीं है, न ही कोई कानूनी दस्तावेज़, जिन्हें आजकल शरीयत के सिद्धांतों के विपरीत ध्यान देने योग्य माना जाता है। यदि कोई किसी घटना की गवाही देना चाहता है, तो वह उसे एक पर्चे पर लिखकर किसी पक्ष को दे देता है और वह पक्ष उसे विभाग में पेश कर देता है कि 'यह फलां का बयान है', जबकि इसके साथ इतनी गवाही भी न हो कि 'फलां ने हमारे सामने यह काग़ज़ लिखा, ये हस्ताक्षर उसी के हैं, उसने हमारे सामने हस्ताक्षर किए'। केवल एक पक्ष के मौखिक बयान पर उस काग़ज़ को गवाही में ले लिया जाए, ऐसा तो शायद कानून और रीति-रिवाजों में भी नहीं होगा। शरीयत का हुक्म तो पहले ही सुन चुके हैं कि 'वे मामूली कीमत के अलावा नहीं खरीदते' (अर्थात वह कागज़ निरर्थक है)।

(28) राजस्व अधिकारी ने पैराग्राफ नंबर 9 में मौलवी नूरुद्दीन द्वारा प्रस्तुत दस्तावेज़ को इस आधार पर संदिग्ध माना कि इसे बहुत सावधानी से एक रुपये के स्टाम्प पेपर पर लिखा गया था। हालाँकि,

मुकदमे का एक पक्ष जो इसे अपना परंपरागत प्रमाण समझता है, उसमें परंपरागत मजबूती लाने की कोशिश संदेह का कारण नहीं हो सकती। शायद अगर सादे काग़ज़ पर लिखा होता, तो इस पर यह संदेह होता कि कच्चे काग़ज़ का क्या भरोसा। लेकिन निष्पक्षता से देखा जाए तो दावेदारों द्वारा प्रस्तुत लेखन अधिक संदेहास्पद है। नूरुद्दीन ने अपने दिल से जो बात लिखी है, वह वही है जो उसने पहले लेखन में लिखी थी कि 'निकाह मैंने पढ़ाया और निकाह के समय दोनों मौजूद थे'। यदि उस समय उसके मन में यह होता कि मेरे द्वारा पढ़ाया गया निकाह...

اس کا اجرا چاہے دوسرا بلا عذر قبول کر لے بائینہ بار بار کی تحریکوں کے بعد سولہ سال تک معاملہ ہنوز روزِ اول رہے یہ اسی امر کی تائید کرتا ہے کہ اگر واقع ہوتا اس قدر ہوتا کہ پیر بدر الدین نے جھگڑا کاٹنے کے لئے علاقہ انگریزی کی تھوڑی جائداد سے چھوٹا حصہ رسمی طور کا جیسا مصالحتوں میں ہوتا ہے ، نہ جدی حصہ جیسا برابر کے بھائیوں کو دیا جاتا ہے مدعیوں کو دینا گوارا کیا، پیر سراج الدین نے بھی اس پر سکوت کیا مگر ریاست کی جائداد نہ کبھی دینی چاہی نہ اس میں مزاحمت ترک کی نہ مدعیوں کے پاس کوئی کافی ثبوت تھا وہ ارادہ کرتے تھے اور بیٹھ رہتے تھے تحصیل منچن آباد میں درخواست دی اور حاضر نہ ہوئے، بقول مدعیان محکمہ بندوبست کی ہدایت ہوئی اور وہاں نہ گئے اس کے بعد تحصیل میں پھر درخواست دی اور پیروی کو نہ آئے یہ سب قرائن ان کے بے اصلی دعوٰی کے ہیں اور کچھ بھی قرینہ نہ ہوتا تو بار ثبوت ان کے ذمہ تھا جس سے وہ آج تک سبکدوش نہ ہوئے بالجملہ اس کاغذ پنجم کی حالت سب سے زیادہ ردی ہے ثبوت میں اس کا نام لینا شرع تو شرع عقلِ عرفی سے بھی میل نہیں رکھتا۔

کاغذ ششم نمبرا۱ تحریری نور الدین

(۲۷) نرے کاغذ کی بے اعتباری تو دلائل قاہرہ سے بار بار ہم ثابت کر آئے مگر یہ کاغذ ایک شہادت ہے کوئی فیصلہ نہیں کسی کاغذ محکمہ کی نقل نہیں کوئی تمسک نہیں جن میں کاغذ کی ثبوت برخلاف اصول شرع آجکل قابل توجہ سمجھے گئے ہیں جو کسی واقعہ کی شہادت ادا کرنا چاہے وہ ایک پرچہ پر لکھ کر کسی فریق کو دے دے اور فریق اسے محکمہ میں پیش کرے کہ یہ فلاں کا بیان ہے جس کے ساتھ اتنی شہادت بھی نہ ہو کہ فلاں نے ہمارے سامنے یہ کاغذ لکھا یہ

دستخط اسی کے ہیں اس نے ہمارے سامنے کئے محض فریق کے زبانی بیان پر وہ کاغذ شہادت میں لے لیا جائے ایسا تو شاید قانون و رواج میں بھی نہ ہوگا شرع کا حکم تو پہلے ہی سن چکے کہ بجزے نخرند۔

(۲۸) صاحب افسر مال نے فقرہ نمبر ۹ میں مولوی نور الدین پیش کردہ مدعی علیہ کو یوں مشکوک ٹھہرایا کہ اس میں اہتمام کیا گیا ایک روپیہ کے کاغذ پر لکھائی گئی حالانکہ فریق مقدمہ جسے رواجا اپنی سند سمجھے اس میں رواجی استحکام کی کوشش کوئی منشاءِ شک نہیں ہوسکتی شاید اگر سادہ پرچہ لکھا ہوتا تو اس پر یہ شک ہوتا کہ کچے کاغذ کا کیا اعتبار ، مگر انصافاً اگر شک جاتا ہے تو تحریر پیش کردہ مدعیان زیادہ محلِ ریب ہے نور الدین کی اپنے دل کی لکھی ہوئی اتنی ہی بات ہے جو اس نے تحریر اول میں لکھی کہ نکاح میں نے پڑھایا اور یہ دونوں وقت نکاح موجود تھے اگر اس وقت اس کے ذہن میں یہ ہوتا کہ میرے پڑھائے ہوئے نکاح

...if a secret marriage had taken place before, he would have definitely mentioned it, or at least he wouldn't have written such words that, against his knowledge, would unjustly affect the claimants negatively. But when he had already given the document and the claimants realized their harm from it, this second document was produced on the third day, or obtained from a weak Maulana in whatever way possible.

(29) Those who rely solely on paper evidence will have to admit that both documents belong to Maulvi Nur-ud-Din. He either concealed the truth in the first document for the sake of the defendant or to harm the claimants out of greed, or he fabricated something against the truth in the second document out of consideration for the claimants or greed to harm the defendant. In any case, his testimony is invalidated, and his statement is no longer worthy of attention.

(30) In short, presenting this paper did not benefit the claimants at all, but it did open the door to their own harm. It became clear from this very paper that they admit their presence at the time of their mother's famous marriage, and they seek a remedy for this incurable disease by saying that Nur-ud-Din said Pir Sadr-ud-Din told him a secret marriage had taken place earlier in the presence of two witnesses. They have already admitted they were not present at the time of the famous marriage. As for the claim that a secret marriage had occurred earlier, the burden of proof lies on them, which they have failed to fulfill to this day. Far from fulfilling it, they didn't even turn towards it, and how could they? They knew its remedy was not in their power. Can the statement of Nur-ud-Din alone prove a marriage? Is there any precedent in Sharia that a marriage is proven just by the statement of one witness? All books and the Great Quran itself clarify that at least two witnesses are required. The claimants were neither born from the famous marriage nor could they prove the secret marriage. Then on what basis did they become heirs?

(31) Suppose the secret marriage is accepted, no duration was mentioned in the statement as to when and how long before the famous marriage it occurred. Nur-ud-Din only said 'a few years,' which could mean three or, as in Urdu usage, even two years. And the witness to the marriage, Maulvi Ghulam Qadir, stated that at the time of the famous marriage, Allah Bakhsh was eight years old and Ilahi Bakhsh was four years old. In short, there is no doubt that the situation is ambiguous, and nothing can be proven from Maulvi Nur-ud-Din's writing that their birth occurred after the

secret marriage. Nor is there any mention of this in Pir Sadr-ud-Din's admission. Sadr-ud-Din only said that he had already performed a secret marriage; he never said the claimant was born from this secret marriage. Aside from the claimant, he didn't mention having any children between the secret and famous marriages at all. How, then, was it proven that the claimants are Pir Sadr-ud-Din's offspring from the secret marriage? It is strange that the Revenue Officer, in paragraph number 9, called such a useless paper a 'crushing reply,' which, in all fairness, is harmful to the one who presented it.

फतावा-ए-रज़विया (खंड 18)

...से पहले गुप्त विवाह हो चुका होता तो वह अवश्य उसका उल्लेख करता या कम से कम ऐसा शब्द न लिखता जो उसके ज्ञान के विरुद्ध वादियों पर अन्यायपूर्ण बुरा प्रभाव डालता। परन्तु जब वह दस्तावेज दे चुका और वादियों को उससे अपनी हानि का आभास हुआ, तो तीसरे दिन यह दूसरी लिखावट पैदा की गई या जिस तरह संभव हुआ एक लाचार मौलवी से प्राप्त की गई।

(29) केवल कागजी सबूत मानने वालों को यह कहना पड़ेगा कि दोनों दस्तावेज मौलवी नूर-उद-दीन के हैं। उसने या तो पहली लिखावट में सत्य को छिपाया और प्रतिवादी के पक्ष में या किसी लालच में वादियों को हानि पहुँचाना चाहा, या दूसरी लिखावट में सत्य के विरुद्ध बात बनाई और वादियों के पक्ष में अथवा किसी लालच से प्रतिवादी को हानि पहुँचाना चाहा। किसी भी स्थिति में उसकी गवाही समाप्त हो गई और उसकी बात ध्यान देने योग्य नहीं रही।

(30) संक्षेप में, वादियों का यह कागज़ पेश करना उनके लिए कुछ भी लाभदायक नहीं हुआ, बल्कि उनके नुकसान का द्वार खोल गया। इसी कागज़ से स्पष्ट हो गया कि वे अपनी माँ के प्रसिद्ध विवाह के समय अपनी उपस्थिति स्वीकार करते हैं और इस असाध्य रोग का उपचार इस प्रकार चाहते हैं कि नूर-उद-दीन कहता था कि पीर सदर-उद-दीन ने कहा था कि दो गवाहों के सामने पहले एक गुप्त विवाह हुआ था। प्रसिद्ध विवाह के समय उनका उपस्थित न होना तो वे स्वयं मान चुके हैं, रही बात यह कि पहले कोई गुप्त विवाह हुआ था, इसका प्रमाण देने का उत्तरदायित्व उन पर आ गया जिसे वे आज तक पूरा नहीं कर सके। पूरा करना तो दूर, उसकी ओर मुड़कर भी नहीं देखा और कैसे देखते, वे जानते थे कि इसका उपाय उनके वश में नहीं था। क्या केवल नूर-उद-दीन का बयान विवाह सिद्ध कर देगा? क्या शरीयत में इसका कोई उदाहरण है कि केवल एक गवाह के बयान से विवाह सिद्ध हो जाए? सभी किताबों और स्वयं महान कुरान में यह स्पष्ट है कि कम से कम दो गवाहों की आवश्यकता है। न तो वादी प्रसिद्ध विवाह से पैदा हुए और न ही गुप्त विवाह सिद्ध कर सके, फिर किस आधार पर वारिस बन बैठे।

(31) मान लीजिए कि गुप्त विवाह को स्वीकार भी कर लिया जाए, तो उसके समय का कोई उल्लेख बयान में नहीं आया कि वह प्रसिद्ध विवाह से कब और कितना पहले हुआ। नूर-उद-दीन ने केवल 'कुछ वर्ष' कहा, जिसकी सत्यता तीन या उर्दू के अनुसार दो वर्ष पर भी संभव है। और विवाह के गवाह मौलवी गुलाम कादिर का बयान है कि प्रसिद्ध विवाह के समय अल्लाह बख्श आठ वर्ष का

और इलाही बख्श चार वर्ष का था। संक्षेप में, इसमें कोई संदेह नहीं कि स्थिति संदिग्ध है और मौलवी नूर-उद-दीन के लेख से कुछ भी सिद्ध नहीं हो सकता कि उनका जन्म गुप्त विवाह के बाद हुआ था। न ही पीर सदर-उद-दीन के स्वीकारोक्ति में इसका कोई उल्लेख है। सदर-उद-दीन ने केवल इतना ही तो कहा कि वह पहले गुप्त विवाह कर चुका है; यह कब कहा कि वादी इसी गुप्त विवाह से उत्पन्न हुए हैं। वादी की बात तो अलग, उसने गुप्त और प्रसिद्ध विवाह के बीच अपनी किसी संतान होने का कोई उल्लेख तक नहीं किया। फिर गुप्त विवाह से वादियों का पीर सदर-उद-दीन की संतान होना कैसे सिद्ध हुआ? यह आश्चर्य की बात है कि राजस्व अधिकारी (अफसर-ए-माल) ने अनुच्छेद संख्या 9 में ऐसे निरर्थक कागज को 'मुंहतोड़ जवाब' कहा है, जो निष्पक्ष रूप से स्वयं उसे पेश करने वाले के लिए ही हानिकारक है।

पृष्ठ 458/738

سے پہلے خفیہ نکاح ہو لیا تھا تو وہ ضرور اسے ذکر کرتا یا کم از کم ایسا لفظ نہ لکھتا جو اس کے علم کے خلاف مدعیوں پر ناحق برا اثر ڈالتا مگر جب وہ تحریر دے چکا اور مدعیوں کو اس سے اپنا ضرر ظاہر ہوا تو تیسرے دن یہ دوسری تحریر پیدا کی گئی یا جس طرح ممکن ہوا ایک عاجز مولوی سے لی گئی۔

(۲۹) نرے کاغذی ثبوت ماننے والوں کو یہ کہنا پڑے گا کہ دونوں تحریریں مولوی نور الدین کی ہیں اور اس نے یا تو پہلی تحریر میں اخفائے حق کیا اور مدعاعلیہ کی خاطر یا کسی طمع سے مدعیوں کو ضرر پہنچانا چاہا یا دوسری تحریر میں خلافِ حق بات بنائی اور مدعیوں کے لحاظ خواہ کسی لالچ سے مدعاعلیہ کو نقصان رسانی چاہی بہر حال اس کی شہادت ساقط ہوگئی اور اس کی بات قابل التفات نہ رہی۔

(۳۰) بالجملہ مدعیوں کا یہ کاغذ پیش کرنا ان کو نافع تو کچھ نہ ہوا مگر ان کے ضرر کا دروازہ کھول گیا اسی کاغذ سے ظاہر ہو گیا کہ وہ اپنی ماں کے نکاح مشہور کے وقت اپنا موجود ہونا تسلیم کرتے ہیں اور اس لاعلاج مرض کا یوں مداوا چاہتے ہیں کہ نور الدین کہتا تھا کہ پیر صدر الدین نے کہا تھا کہ ایک نکاح خفیہ دو گواہوں کے سامنے پہلے ہو لیا تھا نکاح مشہور کے وقت ان کا موجود نہ ہونا تو یہ خود مان چکے، رہا یہ کہ پہلے کوئی خفیہ نکاح ہوا تھا اس کا ثبوت دینا ان پر عائد ہوا جس سے وہ آج تک عہدہ برآ نہ ہوئے، عہدہ برآ ہونا درکنار اس کی طرف رخ بھی نہ کیا اور کیونکر رخ کرتے، وہ جانتے تھے کہ اس کا چارہ ان کی قدرت میں نہیں، کیا فقط نور الدین کا بیان نکاح کو ثابت کر دے گا کیا شرع میں اس کی کوئی نظیر ہے کہ صرف ایک شاہد کے بیان

اقرار سے نکاح ثابت ہو جائے تمام کتب اور خود قرآن عظیم میں تصریح ہے کہ کم از کم دو گواہوں کی ضرورت ہے و مدعیان نہ نکاح مشہور سے پیدا ہوئے نہ نکاح خفیہ ثابت کر سکے پھر کس بنا پر وارث بن بیٹھے۔

(۳۱) فرض کیجئے کہ نکاح خفیہ مان بھی لیا جائے تو اس کی کوئی مدت بیان میں نہ آئی کہ کب اور نکاح مشہور سے کتنا پہلے ہوا نور الدین نے صرف چند سال کہا جس کا صدق تین بلکہ اردو کا چند دو سال پر بھی ممکن، اور گواہ نکاح مولوی غلام قادر کا بیان ہے کہ نکاح مشہور کے وقت اللہ بخش آٹھ سال اور الہٰی بخش چار برس کا تھا غرض اس قدر میں شک نہیں کہ حالت مبہم ہے اور تحریر مولوی نور الدین سے کچھ نہیں ثابت ہو سکتا کہ ان کی ولادت بعدِ نکاحِ خفیہ ہوئی، نہ اقرار پیر صدر الدین میں اس کا کچھ تذکرہ، صدر الدین نے اتنا ہی تو کہا کہ پہلے نکاحِ خفیہ کر چکا ہو، یہ کب کہا کہ مدعی اسی نکاحِ خفیہ سے پیدا ہیں، مدعی در کنار اس نے نکاحِ خفیہ و مشہور کے بیچ میں اپنی کوئی اولاد ہونے کا اصلا ذکر نہ کیا پھر خفیہ نکاح سے مدعیوں کا پیر صدر الدین کی اولاد ہونا کیونکر ثابت ہوا عجب ہے کہ صاحبِ افسرِ مال نے فقرہ نمبر ۹ میں ایسے مہمل کاغذ کو جواب دندانِ شکن فرمایا جو انصافاً خود اپنے پیش کرنے والے ہی کو ضرر رساں ہے۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

(32) The arbitrators and the financial officer wrote in paragraph numbers 9 and 21 that two witnesses are sufficient for the validity of a marriage, as this constitutes a public declaration. Indeed, it does, and they are certainly sufficient. However, no one paid attention to the fact that proof of their presence before two witnesses is also required. Or should it be accepted without proof based on mere conjecture? Did those witnesses personally come forward and testify before the arbitrators or the financial officer? Did they send two just witnesses as their deputies to testify on their behalf, and did those deputies perform 'Shahada 'ala al-Shahada' (testimony upon testimony) while observing the Shariah conditions? Or if nothing like that happened, what is the proof of there being two witnesses? Is it the admission of Pir Sadr al-Din? What is the proof of his admission? Is it the statement of Maulvi Noor al-Din? What is the proof of his statement? Some words are written on a piece of paper; what is the proof of that paper? It is merely the statement of the claimants. Thus, the conclusion is that the claimants' own tongues are the sole witnesses to the secret marriage, and it was accepted based on that, whereas:

"What the claimant says is false." (Whatever the claimant has said is void. - T)

If such proof were accepted, why shouldn't a decree be granted to claimants based solely on their initial petition? After all, they also claim therein that they are in the right and their statement is true. In short, mentioning this paper as a valid document makes no sense Shariah-wise, rationally, or conventionally. Praise be to Allah, we have finished answering all the documentary evidences, and it has become clear that not a single one of them is reliable. Now, let us proceed to the seventh point.

Seventh Evidence: Testimonies (33) Maulvi Ata Muhammad Sahib's objection to the testimonies is very right and proper. In reality, the pure Shariah has established the word 'Ashhadu' (I testify) or its translation as the pillar of testimony in matters of human rights. Without it, testimony can never be established; it will be mere information which is not worthy of attention here at all. This is explicitly mentioned in all books of the school of thought. It is stated in Al-Hidayah, Volume 2, Page 101:

"And it is indispensable in all of that to have justice (uprightness) and the word 'Shahada' (testimony). If the witness does not mention the word 'Shahada' and says 'I know' or 'I am certain', his testimony will not be accepted."

In all these, uprightness and the word 'testimony' are essential. If a witness does not use the word 'testimony' and says 'I know' or 'I am sure', then the testimony will not be accepted. (T)

1- Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Yusufi Press, Lucknow, 3/155 Page 459 of 738

फ़तावा रज़विया ज़िल्द 18

(32) पंचों और वित्त अधिकारी ने पैराग्राफ नंबर 9 और 21 में यह तो लिखा कि निकाह की वैधता के लिए दो गवाह काफी हैं, इससे घोषणा हो जाती है, बेशक हो जाती है और निश्चित रूप से काफी हैं। लेकिन इस ओर किसी ने ध्यान नहीं दिया कि दो गवाहों के सामने होने का प्रमाण भी तो आवश्यक है या बिना प्रमाण के अटकलपच्चू मान लिया जाएगा? क्या उन गवाहों ने खुद आकर पंचों या वित्त अधिकारी के सामने गवाही दी? क्या उन्होंने अपनी गवाही पर दो न्यायप्रिय गवाहों को अपना प्रतिनिधि बनाकर भेजा और उन्होंने शरीयत की शर्तों का पालन करते हुए 'शहादत अला अल-शहादत' (गवाही पर गवाही) पेश की? या अगर ऐसा कुछ भी नहीं हुआ, तो दो गवाह होने का प्रमाण क्या है? पीर सदरुद्दीन का स्वीकार? उनके स्वीकार का प्रमाण क्या है? मौलवी नूरुद्दीन का बयान? उनके बयान का प्रमाण क्या है? एक कागज में कुछ अक्षर लिखे हुए हैं, उस कागज का प्रमाण क्या है? केवल दावेदारों का बयान। तो परिणाम यह निकला कि केवल दावेदारों की ज़बान ही गुप्त निकाह की गवाह है और उसी के आधार पर इसे मान लिया गया है, हालांकि:

"जो दावेदार कहता है वह असत्य है।" (दावेदार ने जो कुछ कहा है वह बातिल (अमान्य) है। - त)

यदि ऐसे प्रमाण को मान लिया जाए, तो केवल याचिका पर ही दावेदारों के पक्ष में फैसला क्यों न दे दिया जाए? आखिर वे उसमें भी तो यही कहते हैं कि हम हक पर हैं और हमारा बयान सच है। संक्षेप में, इस कागज का दस्तावेज़ के रूप में नाम लेना भी शरीयत, तर्क या परंपरा के अनुसार किसी भी तरह कोई अर्थ नहीं रखता। अल्हम्दुलिल्लाह, सभी कागजी दस्तावेज़ों के उत्तरों से छुट्टी मिली और स्पष्ट हो गया कि उनमें से एक भी पर्चा विश्वसनीय नहीं है। अब सातवें मामले की ओर चलें।

सातवां साक्ष्य: गवाही (33) गवाहियों पर मौलवी अता मोहम्मद साहब की आपत्ति बहुत सही और उचित है। वास्तव में, शरीयत-ए-मुतह्हरा ने मानवाधिकारों के मामलों में शब्द 'अशहदु' या उसका अनुवाद 'मैं गवाही देता हूँ' को गवाही का स्तंभ माना है। इसके बिना गवाही कभी सिद्ध नहीं हो सकती, वह केवल एक सूचना होगी जो यहाँ बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं है। मज़हब की सभी किताबों में इसकी स्पष्ट व्याख्या है। हिदाया ज़िल्द 2, पेज 101 में है:

"इन सब में न्यायप्रियता और 'शहादत' शब्द का होना अनिवार्य है। यदि गवाह 'शहादत' शब्द का उल्लेख नहीं करता और कहता है कि 'मैं जानता हूँ' या 'मुझे यकीन है', तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।"

इन सब में न्यायप्रियता और 'शहादत' शब्द ज़रूरी है। अगर गवाह ने 'शहादत' शब्द नहीं कहा और 'मैं जानता हूँ' या 'मुझे यकीन है' कहा तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। (त)

1- अल-हिदाया, किताब अल-शहादत, युसूफी प्रेस, लखनऊ, 3/155 पृष्ठ 459/738

(۳۲) ثالث صاحبان او صاحب افسر مال نے فقرہ نمبر ۹ و ۲۱ میں یہ تو لکھا کہ صحت نکاح کے لئے دو گواہ کافی ہیں اس قدر سے اعلان ہو جاتا ہے، بیشک ہو جاتا ہے اور ضرور کافی ہیں مگر اس طرف کسی صاحب نے توجہ نہ فرمائی کہ دو گواہوں کے سامنے ہونے کا ثبوت بھی تو درکار ہے یا بلا ثبوت رجماً بالغیب مان لیا جائے گا کیا ان گواہوں نے خود آکر ثالثوں یا صاحب افسر مال کے سامنے شہادت دی، کیا انہوں نے اپنی شہادت پر دو شاہد عدل اپنے نائب کر کے بھیجے اور انہوں نے بمراعات شرائط شرعیہ شہادت علی الشہادۃ ادا کی یا کیا ہوا کچھ بھی نہ ہو ادو گواہ ہونے کا ثبوت کیا ہے پیر صدر الدین کا اقرار ، ان کے اقرار کا ثبوت کیا ہے؟ مولوی نور الدین کا بیان ، ان کے بیان کا ثبوت کیا ہے؟ ایک کاغذ میں کچھ حرف لکھے ہوئے ہیں، اس کاغذ کا ثبوت کیا ہے؟ صرف مدعیوں کا بیان ، تو حاصل یہ ٹھہرا کہ نری مدعیوں کی زبان نکاح خفیہ کی گواہ ہے اور اسی کی بناء پر اسے مانا گیا ہے حالانکہ

باطل است آنچہ مدعی گوید (جو کچھ مدعی نے کہا ہے وہ باطل ہے۔ ت)

ایسا ثبوت اگر مان لیا جائے تو نرے عرضی دعوٰی ہی پر کیوں نہ مدعیوں کو ڈگری دیا جایا کرے آخر وہ اس میں بھی تو کہا کرتے ہیں کہ ہم حق پر ہیں ہمارا بیان سچا ہے غرض اس کاغذ کا سند میں نام لینا بھی شرعاً عقلاً عرفاً کسی طرح کوئی معنی نہیں رکھتا۔ الحمد للہ تمام کاغذی سندوں کے جواب سے فراغ پایا اور واضح ہو گیا کہ ان میں ایک پرچہ بھی قابل استناد نہیں۔ اب امر ہفتم کی طرف چلئے۔

سند ہفتم شہادات (۳۳) شہادتوں پر مولوی عطا محمد صاحب کا اعتراض بہت حق وبجا ہے فی الواقع شرع مطہر نے حقوق العباد میں لفظ اشہد یا اس کا ترجمہ کہ گواہی دیتا ہوں یا گواہی دیتا ہوں رکن شہادت قرار دیا ہے بغیر اس کے ہرگز شہادت متحقق نہیں ہو سکتی، خالی خبر ہوگی جو یہاں اصلاً قابل التفات نہیں، تمام کتب مذہب میں اس کی تصریح ہے، ہدایہ جلد دوم ص ۱۰۱ میں ہے:

ولا بد فی ذلک کله من العدالة ولفظة الشهادة فان لم یذکر الشاهد لفظة الشهادة وقال اعلم او اتیقن لم تقبل شهادته ۱۔

ان سب میں عدالت اور لفظ شہادت ضروری ہے اگر گواہ نے لفظ شہادت نہ کہا اور میں جانتا ہوں یا مجھے یقین ہے کہا تو شہادت مقبول نہ ہوگی۔ (ت)

۱- الهدایة کتاب الشهادة مطبع یوسفی لکهنؤ ۳/ ۱۵۵ Page 459 of 738

Fatawa Razawiya (18)

In the same [book] it is stated:

(Arabic text)	(Urdu translation)
As for the word of testimony (Shahadah), it is because the legal texts (nusoos) have explicitly stipulated it as a condition. This is because the command regarding it was issued with this specific word, and because it contains added emphasis. The witness's statement "I bear witness" (Ash-hadu) is among the expressions of an oath (like the phrase "I bear witness by Allah," which is an oath). Therefore, the restraint from lying is stronger with this word.[1]	The word of testimony is used because all the legal texts have identified it as a condition, since the ruling for testimony was conveyed using this very word. Furthermore, there is greater emphasis in this word because a witness saying "I bear witness" is a form of oath (like "I bear witness by Allah" is an oath). Hence, the deterrence against lying is more powerful in this word. (T)

In Fath al-Qadir, Volume 6, Page 100, it is mentioned:

(Arabic text)	(Urdu translation)
The command has been given using the term 'testimony' in the words of Allah Almighty: "And establish the testimony for Allah" [65:2], and in the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "If you see something as clear as the sun, then testify." Therefore, the use of the word 'testimony' (Shahadah) became mandatory because of this.[2]	The command of Allah Almighty "Establish the testimony" and the instruction of the Prophet (peace and blessings be upon him) "When you see [something] like the sun, then testify" (meaning when you see clearly like the sun, then give testimony) made the word 'testimony' mandatory, as the command here was issued using that specific term. (T)

In Fatawa 'Alamgiri, Volume 3, Page 450, it is stated:

(Arabic text)	(Urdu translation)
As for its essential pillar (rukn), it is the word 'Ash-hadu' (I bear witness) in the sense of reporting, not in the sense of an oath. This is how it is stated in at-Tabyin.[3]	But the pillar of testimony is the word 'Ash-hadu' in the sense of a report, not in the sense of an oath. It is mentioned as such in at-Tabyin. (T)

Similarly, it is found in Bahr al-Ra'iq, Volume 7, Page 61. The excerpts from Durr al-Mukhtar, Radd al-Muhtar, and Qurrat al-'Uyun were included in the fatwa of Mawlawi

Ata Muhammad Sahib. Indeed, what is the need for multiplying citations when the scholars have already cited the text of the Great Quran on this matter?

(34) The Revenue Officer’s excuse in paragraph number 25 regarding this unanswerable objection—namely, his claim that while jurists (fuqaha) did indeed stipulate the word 'Ash-hadu' as a condition, its underlying cause (illat) is that 'Ash-hadu' carries the meaning of an oath, so any word that fulfills the meaning of an oath would satisfy the condition—is extremely strange. An analogy for this could be that prayer...

---

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Yusufi Press, 3/155 [2] Fath al-Qadir, Kitab al-Shahadat, Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, 6/456 [3] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 1, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/450

फतावा रज़विया (18)

इसी में है:

(अरबी पाठ)

जहाँ तक शहादत (गवाही) शब्द की बात है, तो यह इसलिए है क्योंकि कानूनी ग्रंथों (नुसूस) ने इसे एक शर्त के रूप में स्पष्ट रूप से बताया है। इसका कारण यह है कि इसके बारे में आदेश इसी विशिष्ट शब्द के साथ जारी किया गया था, और क्योंकि इसमें अतिरिक्त ज़ोर (ताकीद) है। गवाह का यह कहना कि "मैं गवाही देता हूँ" (अशहदु), शपथ के शब्दों में से है (जैसे "मैं अल्लाह की गवाही देता हूँ" कहना एक शपथ है)। इसलिए, इस शब्द के साथ झूठ बोलने से बचना अधिक प्रबल है।[1]

(उर्दू अनुवाद)

शहादत का शब्द तो इसलिए कि तमाम नुसूस ने इसको शर्त कहा है क्योंकि शहादत का हुक्म इसी लफ्ज़ से बयान हुआ है और इसलिए कि इस लफ्ज़ में ताकीद ज़्यादा है क्योंकि शाहिद का 'अशहदु' कहना, यह क़सम के अल्फ़ाज़ में से है (जैसे 'अशहदु बिल्लाह' क़सम है) लिहाज़ा इस लफ्ज़ में झूट से इम्तेना' ज़्यादा क़वी है। (त)

फत्हुल क़दीर, जिल्द 6, पृष्ठ 100 में उल्लेख है:

(अरबी पाठ)

और अल्लाह तआला के इस कथन में 'शहादत' शब्द के साथ आदेश दिया गया है: "और अल्लाह के लिए गवाही स्थापित करो," और नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के इस कथन में: "यदि तुम सूरज जैसा (स्पष्ट) कुछ देखो, तो गवाही दो।" अतः, इसके कारण 'शहादत' शब्द का उपयोग अनिवार्य हो गया।[2]

(उर्दू अनुवाद)

अल्लाह तआला के इरशाद 'अक़ीमुश्शहादा' (शहादत क़ायम करो) और हुज़ूर अलैहिस्सलातो वस्सलाम के इरशाद 'इज़ा रअयता मिस्लश शमसि फशहद' (यानी जब सूरज की मिस्ल देख ले तो शहादत दे) तो इस से लफ़्ज़े शहादत लाज़िम हुआ क्योंकि यहाँ लफ़्ज़े शहादत से हुक्म दिया गया है। (त)

फतावा आलमगीरिया, जिल्द 3, पृष्ठ 450 में कहा गया है:

(अरबी पाठ)

जहाँ तक इसके मूल स्तंभ (रुकन) की बात है, तो वह 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) शब्द है, जो सूचना देने के अर्थ में है, न कि शपथ के अर्थ में। 'अत-तबीन' में ऐसा ही है।[3]

(उर्दू अनुवाद)

लेकिन शहादत का रुकन, तो लफ़्ज़े 'अशहदु' बमआनी ख़बर है बमआनी क़सम नहीं है, 'तबीन' में यूँही है। (त)

इसी तरह 'बहरुर राइक़' जिल्द 7, पृ. 61 में है। 'दुर्रे मुख़्तार', 'रद्दुल मुहतार' और 'क़ुर्रतुल उयून' की इबारतें मौलवी अता मोहम्मद साहब के फ़तवे में गुज़रीं और ख़ुद इबारतों को बढ़ाने की क्या हाजत जबकि उलमा ने क़ुरआने अज़ीम ही का नहस (स्पष्ट आदेश) इस पर ज़िक्र फ़रमाया।

(34) अफ़सर-ए-माल का फ़िक़रा नंबर 25 में इस नामुमकिन-उल-जवाब एतराज़ पर यह सफ़ाई पेश करना कि फ़ुक़हा ने 'अशहदु' शब्द की शर्त तो ज़रूर लगाई, मगर इसका कारण (इल्लत) यही है कि 'अशहदु' में शपथ का अर्थ समाहित है, इसलिए जिस भी शब्द से शपथ का अर्थ पूरा हो जाए उससे शर्त पूरी हो जाएगी—यह अत्यंत विचित्र है। इसकी मिसाल वैसी ही हो सकती है जैसे नमाज़...

---

[1] अल-हिदाया, किताबुश शहादात, मतबअ यूसुफ़ी 3/155 2 फत्हुल क़दीर, किताबुश शहादात, मकतबा नूरिया रज़विया, सक्खर 6/456 3 फतावा हिंदिया, किताबुश शहादात, पहला अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर 3/450

पृष्ठ 460/738

فتاوٰی رضویہ (۱۸)

اسی میں ہے:

| اما لفظة الشهادة فلان النصوص نطقت باشتراطها اذا الامر فیها بهذه اللفظة ولان فیها زیادة توکید فان قوله اشهد من الفاظ الیمین (کقوله اشهد بالله) فکان الامتناع عن الکذب بهذه اللفظة اشد 1۔ | لفظ شہادت تو اس لئے کہ تمام نصوص نے اسکو شرط کہا ہے کیونکہ شہادت کا حکم اسی لفظ سے بیان ہوا ہے اور اس لئے کہ اس لفظ میں تاکید زیادہ ہے کیونکہ شاہد کا اشہد کہنا، یہ قسم کے الفاظ میں سے ہے (جیسے اشہد باللہ قسم ہے) لہٰذا اس لفظ میں جھوٹ سے امتناع زیادہ قوی ہے۔ (ت) |

فتح القدیر جلد ۶ صفحہ ۱۰۰ میں ہے:

| وقد وقع الامر بلفظ الشهادة في قوله تعالٰی واقیموا الشهادة لله وقوله علیه الصلوة والسلام اذا رأیت مثل الشمس فاشهد فلزم لذلك لفظ الشهادة 2۔ | اللہ تعالٰی کے ارشاد اقیموا الشہادۃ (شہادت قائم کرو) اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے ارشاد اذا رأیت مثل الشمس فاشهد (یعنی جب سورج کی مثل دیکھ لے تو شہادت دے) تو اس سے لفظ شہادت لازم ہوا کیونکہ یہاں لفظ شہادت سے حکم دیا گیا ہے۔ (ت) |

فتاوٰی عالمگیریہ جلد ۳ صفحہ ۴۵۰ میں ہے:

| واما رکنها فلفظ اشهد بمعنی الخبر دون القسم هکذا فی التبیین 3۔ | لیکن شہادت کا رکن، تو لفظ اشہد بمعنی خبر ہے بمعنی قسم نہیں ہے، تبیین میں یونہی ہے۔ (ت) |

اسی طرح بحرالرائق جلد ہفتم ص ۶۱ میں ہے، درمختار و ردالمختار وقرۃ العیون کی عبارتیں فتوائے مولوی عطا محمد صاحب میں گزریں اور خود تکثیر عبارات کی کیا حاجت جبکہ علماء نے قرآن عظیم ہی کا نص اس پر ذکر فرمایا۔

(۳۴) صاحب افسر مال کا فقرہ نمبر ۲۵ میں اس ناممکن الجواب اعتراض پر یہ اعتذار پیش کرنا کہ فقہاء نے لفظ اشہد کی شرط تو ضرور لگائی مگر اس کی علت یہی ہے کہ اشہد میں معنی قسم ہیں تو معنی قسم جس لفظ سے پورے کر لئے جائیں شرط حاصل ہو جائے گی سخت عجیب ہے جس کی نظیر یہی ہوسکتی ہے کہ نماز

---

1 الھدایۃ کتاب الشھادۃ مطبع یوسفی ۳/۱۵۵ 2 فتح القدیر کتاب الشھادات مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/۴۵۶ 3 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشھادات الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۳/۴۵۰

Fatawa Rizvia (Volume 18)

For it (prayer), a form is certainly prescribed in Sharia, which includes pillars like standing (qiyam), bowing (ruku), prostrating (sujud), and sitting (qaud), etc. However, the purpose of all these is the glorification of God; so, in whatever way that is achieved, the prayer will be performed, these pillars are not necessary. In testimony, the word 'Ashhadu' (I bear witness) is not a condition, rather the jurists have written it as a pillar of testimony, as mentioned in 'Tabyin al-Haqa'iq', 'Bahr al-Ra'iq', and 'Alamgiriyyah'; and nothing can be realized without its pillar.

(35) It is very strange that the books are clearly stating that no other word can take its place. It was mentioned from 'Durr al-Mukhtar':

| These meanings are absent in others, so it is fixed. (T) | "These meanings are absent in anything other than it, so it is specified."[1] |

Similarly, in 'Bahr al-Ra'iq', volume 7, page 61, it was mentioned from 'Qurrat al-Uyun': "Nothing else can take its place"[2] (another cannot stand in its place. T). In 'Bahr al-Ra'iq', volume 7, page 68, it is stated:

| In all types of testimony, the word 'Ashhadu' is in the present tense, therefore another word cannot take its place since we have already stated that this very word is the pillar. (T) | "The condition for all types (of testimony) is the word 'Ashhadu' in the present tense, so no other word can take its place, and we have already mentioned that this word itself is a pillar."[3] |

Then, to interpret it as if there is no specific quality to this word would be like interpreting day as night. (36) It is also completely wrong that the reason for it is the meaning of an oath; rather, it is the combination of many meanings, one of which is the meaning of an oath. The passage from 'Durr al-Mukhtar' has passed:

| Because it includes the meanings of observation, oath, and the present state. (T) | "Because it contains the meanings of witnessing, swearing an oath, and reporting the present state."[4] |

In 'Fath al-Qadir', volume 6, page 11, it is stated:

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/90.
2. Qurrat Uyun al-Akhyar, Kitab al-Shahadat, Mustafa al-Babi, Egypt, 1/56.
3. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/62.
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/90.

फतावा रज़विया (खंड 18)

इसके(नमाज़) के लिए शरीयत में एक रूप निश्चित है जिसमें कयाम, रुकू सुजूद और कऊद आदि अरकान (स्तंभ) हैं, लेकिन इन सबका उद्देश्य ईश्वर की महिमा है; इसलिए जिस तरह से वह हासिल हो जाए, नमाज़ अदा हो जाएगी, इन अरकान की कोई ज़रूरत नहीं है। गवाही (शहादत) में 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) शब्द शर्त नहीं है, बल्कि फकीहों ने इसे शहादत का रुकन लिखा है, जैसा कि 'तबीन अल-हकाइक', 'बहर अल-रइक' और 'आलमगीरिया' में उल्लेख किया गया है; और कोई भी चीज़ अपने रुकन के बिना अस्तित्व में नहीं आ सकती।

(35) यह बहुत ही आश्चर्य की बात है कि किताबें स्पष्ट रूप से कह रही हैं कि कोई दूसरा शब्द इसकी जगह नहीं ले सकता। 'दुर्र अल-मुख्तार' से उद्धृत है:

| ये अर्थ दूसरों में अनुपस्थित हैं, इसलिए यह तय है। (त) | "ये अर्थ इसके अलावा अन्य शब्दों में नहीं हैं, इसलिए यही निश्चित है।"[1] |

इसी तरह 'बहर अल-रइक', खंड 7, पृष्ठ 61 में 'कुर्रत अल-उयून' से उद्धृत है: "कोई अन्य इसकी जगह नहीं ले सकता"[2] (दूसरा इसकी जगह नहीं ले सकता। त)। 'बहर अल-रइक', खंड 7, पृष्ठ 68 में है:

| गवाही के सभी प्रकारों में 'अशहदु' शब्द वर्तमान काल में है, इसलिए दूसरा शब्द उसकी जगह नहीं ले सकता क्योंकि हम पहले ही बता चुके हैं कि यही शब्द रुकन है। (त) | "शहादत के सभी प्रकारों के लिए 'अशहदु' शब्द वर्तमान काल में होना शर्त है, इसलिए कोई अन्य शब्द इसकी जगह नहीं ले सकता, और हमने पहले ही उल्लेख किया है कि यह शब्द स्वयं एक रुकन है।"[3] |

फिर इसका यह अर्थ निकालना कि इस शब्द की कोई विशेषता नहीं है, पूरी तरह से दिन को रात बताने जैसा होगा। (36) यह भी पूरी तरह गलत है कि इसका कारण केवल शपथ का अर्थ है; बल्कि यह कई अर्थों का समूह है, जिनमें से एक अर्थ शपथ भी है। 'दुर्र अल-मुख्तार' का अंश बीत चुका है:

| क्योंकि इसमें अवलोकन, शपथ और वर्तमान स्थिति के अर्थ शामिल हैं। (त) | "क्योंकि इसमें साक्षी होने, शपथ लेने और वर्तमान स्थिति बताने के अर्थ शामिल हैं।"[4] |

'फतह अल-कादिर', खंड 6, पृष्ठ 11 में है:

1. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-शहादत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/90।
2. कुर्रत उयून अल-अख़्यार, किताब अल-शहादत, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 1/56।
3. बहर अल-रइक, किताब अल-शहादत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/62।
4. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-शहादत, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/90।

کے لئے شرع میں ہیئت تو ضرور مقرر ہے جس میں قیام و رکوع و سجود و قعود و غیر ہا ارکان ہیں مگر ان سب سے مقصود تعظیم الٰہی ہے تو وہ جس طرح حاصل ہو نماز ادا ہو جائے گی کچھ ان ارکان کی ضرور نہیں، شہادت میں لفظ اشہد شرط نہیں بلکہ فقہاء نے اسے رکن شہادت لکھا ہے جیسا کہ تبیین الحقائق و بحر الرائق و عالمگیریہ سے گزرا اور کوئی شے بغیر اپنے رکن کے متحقق نہیں ہو سکتی۔

(۳۵) سخت عجب یہ ہے کہ کتابیں صاف تصریحیں کر رہی ہیں اور کوئی لفظ اس کے قائم مقام نہیں ہو سکتا، در مختار سے گزرا:

| یہ معنی اس کے غیر میں مفقود ہے تو یہ متعین ہے۔(ت) | هذه المعانی مفقودة فی غیره فتعین۔[1] |

اسی طرح بحر الرائق جلد ۷ ص ۶۱ میں قرۃ العیون سے گزرا: لایقوم غیرها مقامها[2] (دوسرا اس کے قائم مقام نہیں ہو سکتا ہے۔ت)، بحر الرائق جلد ۷ ص ۶۸ میں ہے:

| تمام اقسام شہادت میں لفظ اشہد مضارع ہے لہذا دوسرا لفظ اس کے قائم مقام نہیں ہو سکتا جبکہ ہم پہلے بیان کر چکے ہیں کہ یہی لفظ رکن ہے۔(ت) | شرط لجمیع انواعها لفظ اشهد بالمضارع فلا یقوم غیره مقامه وقد منا ان لفظها رکن[3]۔ |

پھر اس کا مطلب یہ ٹھہرانا کہ کچھ اس لفظ کی خصوصیت نہیں بالکل دن کو رات سے تفسیر کرنا ہوگا (۳۶) یہ بھی محض غلط ہے کہ اس کی علت معنی قسم ہے بلکہ معانی کثیرہ کا اجتماع جن میں سے ایک معنی قسم بھی ہے، در مختار کی عبارت گزری:

| کہ مشاہدہ قسم اور حال کے معنی کو متضمن ہے۔ (ت) | لتضمنہ معنی مشاھدۃ وقسم واخبار للحال[4]۔ |

فتح القدیر جلد ۶ صفحہ ۱۱ میں ہے:

1 در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰ 2 قرۃ عیون الاخیار کتاب الشہادات مصطفی البابي مصر ۱/ ۵۶ 3 بحر الرائق کتاب الشہادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۶۲ 4 در مختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰

Fatawa Rizvia Volume Eighteenth (18)

Arabic Text	Translation
The word "Shahadah" (testimony) is stronger in conveying the emphasis of its subject than other synonymous words like "knowledge" (I know) and "certainty" (I am certain), because it implies the meaning of witnessing and observation, the source of which is sensory perception[1].	The word "Shahadah" is stronger in emphasizing its subject compared to other synonymous words such as "I know" or "I am certain," because the word "Shahadah" implies observation and witnessing based on the senses. (T)

Rather, it was mentioned from Alamgiri that "Ashhadu" (I bear witness) has the meaning of reporting/informing (khabar) as its pillar, not the meaning of an oath (qasam). (37) It is also not at all accepted that in courts the full meaning of an oath is taken. In some places, they are made to say "I will speak the truth, God help me." In other places, "I will speak the truth considering God as Present and Seeing." These words have no relation to an oath (Yameen). If the same words were made to be spoken that the Land Revenue Officer wrote, i.e., "By God, I will speak the truth," then this would be a concluded oath (Yameen-e-Mun'aqidah), referring to the future, for the violation of which fifteen seers of wheat or three fasts could suffice. Contrary to "Ashhadu," which is a false oath (Yameen-e-Ghamus), for which even the kingdom of the seven climes or a hundred thousand fasts cannot be an expiation (kaffara), so how is it possible for its meaning to be fulfilled in that? (38) The second phrase the Land Revenue Officer wrote was "I will give testimony considering God as Present and Seeing." This is also a promise that cannot fulfill the full meaning of "Ashhadu." Scholars explicitly state that testimony in the present tense (mudari) is necessary for the current state. It was just mentioned from Durr al-Mukhtar "wa akhbaar lil-haal[2]" (giving information of the current state). It is in Radd al-Muhtar vol. 4 p. 537:

Arabic Text	Translation
If he said "Shahidtu" (I testified), it is not permissible because the past tense is designated for informing about what has already occurred, thus it would not be reporting in the present[3].	If he used the past tense word "Shahidtu," it is invalid because the past tense is formulated for reporting a past event, so this past tense will not give news of the present. (T)

When the past tense is not valid, even though in an oath the past and present tenses are treated the same—the ruling for "Hallaftu billah" (I swore by Allah) and "Ahlafu

billah" (I swear by Allah) is the same—then what status does the future tense "I will give testimony" hold? The result of which would be "I will take this oath."

[1] Fath al-Qadir, Book of Testimonies, Al-Maktabah al-Nuriyyah al-Radawiyyah, Sukkur, 6/456. [2] Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/90. [3] Radd al-Muhtar, Book of Testimonies, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/370.

अरबी पाठ

"शहादत" (गवाही) शब्द अपने विषय की ताकीद (ज़ोर देने) में अन्य समानार्थी शब्दों जैसे "इल्म" (जानना) और "यक़ीन" (निश्चितता) की तुलना में अधिक शक्तिशाली है, क्योंकि इसमें मुशाहदा (अवलोकन) और मुआइना (साक्षात्कार) का अर्थ निहित है, जिसका स्रोत इंद्रियां हैं[1]।

अनुवाद

शहादत का शब्द अपने मुताल्लिक़ (विषय) की ताकीद में दूसरे हम-मायनी (समानार्थी) शब्दों की तुलना में अक़्वा (अधिक प्रबल) है जैसे कि शब्द "मैं जानता हूँ", "मुझे यक़ीन है" के मुक़ाबले में, क्योंकि शहादत का शब्द मुशाहदा और मुआइना जिसका मरजा (स्रोत) हस (इंद्रियां) है, को चाहता है। (त)

बल्कि आलमगिरी से गुज़रा कि "अशहदु" (मैं गवाही देता हूँ) ब-मायनी 'ख़बर' (सूचना) रुकन है न कि ब-मायनी 'क़सम'। (37) यह भी हरगिज़ मुसल्लम (स्वीकार्य) नहीं कि कचहरियों में हलफ़ (शपथ) के मायने पूरे करा लिए जाते हैं। कहीं यह कहलवाया जाता है "सच कहूँगा ख़ुदा मेरी मदद करे", कहीं यूँ कि "ख़ुदा को हाज़िर-नाज़िर जानकर सच कहूँगा"। इन अल्फ़ाज़ (शब्दों) को 'यमीन' (शपथ) से कुछ ताल्लुक़ नहीं। और अगर वही लफ़्ज़ कहलवाए जाएँ जो साहब-ए-अफ़सर-ए-माल ने लिखे कि "ख़ुदा की क़सम मैं सच कहूँगा" तो यह 'यमीन-ए-मुनअक़िदा' हुई, यानी आइंदा (भविष्य) की निस्बत जिसके ख़िलाफ़ करने पर पन्द्रह सेर गेहूँ या तीन रोज़ों में काम निकल सकता है। इसके विपरीत "अशहदु" में 'यमीन-ए-ग़ामूस' (झूठी शपथ) है कि सल्तनत-ए-हफ़्त इक़लीम (सात लोकों का साम्राज्य) या लाख रोज़े भी इसका कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) नहीं हो सकते, तो इसमें इसके मायनी का अदा हो जाना कैसे मुमकिन है। (38) दूसरा लफ़्ज़ साहब-ए-अफ़सर-ए-माल ने यह लिखा कि "ख़ुदा को हाज़िर-नाज़िर समझकर शहादत दूँगा", यह भी एक वादा है जो किसी "अशहदु" के मायनी पूरे नहीं कर सकता। उलमा तसरीह (स्पष्ट) फरमाते हैं कि शहादत लफ़्ज़-ए-मुज़ारे (वर्तमान काल) ब-मायनी 'हाल' (वर्तमान) लाज़िम है। 'दुर्रे मुख्तार' से अभी गुज़रा "व अख़बार लिल-हाल"[2] (हाल की ख़बर देना है)। 'रद्दुल मुहतार' जिल्द 4 सफ़्हा 537 में है:

अरबी पाठ

अगर उसने "शहिदतु" (मैंने गवाही दी) कहा तो जायज़ नहीं है क्योंकि माज़ी (भूतकाल) गुज़री हुई

अनुवाद

अगर उसने "शहिदतु" लफ़्ज़-ए-माज़ी (भूतकाल) कहा तो नाजायज़ है क्योंकि माज़ी गुज़िश्ता

अरबी पाठ	अनुवाद
बात की ख़बर देने के लिए बनाया गया है, अतः वह वर्तमान की ख़बर देने वाला नहीं होगा[3]।	वाक़िया की ख़बर के लिए वज़अ किया गया (बनाया) गया है तो यह माज़ी, हाल की ख़बर न देगा। (त)

जब सीग़ा-ए-माज़ी मोतबर (मान्य) न हुआ जो यमीन में मिस्ल-ए-सीग़ा-ए-हाल है, "हल्लफ़्तु बिल्लाह" और "अहलफ़ु बिल्लाह" का एक ही हुक्म है, तो "शहादत दूँगा" सीग़ा-ए-इस्तक़बाल (भविष्य काल) क्या हैसियत रखता है जिसका हासिल यह होगा कि यह क़सम खाऊँगा।

[1] फ़त्हुल क़दीर, किताबुश शहादात, अल-मकतबतुन नूरिय्या अर-रज़विया, सक्खर, 6/456 [2] दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/90 [3] रद्दुल मुहतार, किताबुश शहादात, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/370

عربی متن

لفظة الشهادة اقوی فی افادة تاکید متعلقها من غیرها من الالفاظ کالعلم و التیقن لما فیها من اقتضاء معنی المشاهدة و المعاینة التي مرجعها الحس 1۔

اردو ترجمہ

شہادت کا لفظ اپنے متعلق کی تاکید میں دوسرے ہم معنی الفاظ کی نسبت اقوی ہے جیسے کہ لفظ "میں جانتا ہوں" مجھے یقین ہے، کہ مقابلہ میں، کیونکہ شہادت کا لفظ مشاہدہ اور معاینہ جس کا مرجع حس ہے، کو چاہتا ہے۔ (ت)

بلکہ عالمگیری سے گزرا کہ اشہد بمعنی خبر رکن ہے نہ بمعنی قسم۔ (۳۷) یہ بھی ہر گز مسلم نہیں کہ کچہریوں میں حلف کے معنی پورے کرا لئے جاتے ہیں کہیں یہ کہلوایا جاتا ہے سچ کہوں گا خدا میری مدد کرے، کہیں یوں کہ خدا کو حاضر ناظر جان کر سچ کہوں گا ان الفاظ کو یمین سے کچھ تعلق نہیں اور اگر وہی لفظ کہلوائے جائیں جو صاحب افسر مال نے لکھے کہ خدا کی قسم میں سچ کہوں گا تو یہ یمین منعقدہ ہوئی یعنی آئندہ کی نسبت جس کے خلاف کرنے پر پندرہ سیر گیہوں یا تین روزوں میں کام نکل سکتا ہے۔ بخلاف اشہد کہ اس میں یمین غموس ہے کہ سلطنت ہفت اقلیم یا لاکھ روزے بھی اس کا کفارہ نہیں ہو سکتے تو اس میں اس کے معنی کا ادا ہو جانا کیونکر ممکن۔ (۳۸) دوسرا لفظ صاحب افسر مال نے یہ لکھا کہ خدا کو حاضر ناظر سمجھ کر شہادت دوں گا یہ بھی ایک وعدہ ہے جو کسی اشہد کے معنی پورے نہیں کر سکتا، علماء تصریح فرماتے ہیں کہ شہادت بلفظ مضارع بمعنی حال لازم ہے در مختار سے ابھی گزرا وا خبار للحال 2 (حال کی خبر دینا ہے۔ ت) ردالمحتار ج ۴ ص ۵۳۷ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
فلو قال شھدت لا یجوز لان الماضی موضوع للاخبار عما وقع فیکون غیر مخبر فی الحال 3۔	اگر اس نے "شھدت" بلفظ ماضی کہا تو ناجائز ہے کیونکہ ماضی گزشتہ واقعہ کی خبر کے لئے وضع کیا گیا ہے تو یہ ماضی، حال کی خبر نہ دے گا۔ (ت)

جب صیغہ ماضی معتبر نہ ہوا جو یمین میں مثل صیغہ حال ہے حلفت باللہ اور احلف باللہ کا ایک ہی حکم ہے تو شہادت دوں گا صیغہ استقبال کیا حیثیت رکھتا ہے جس کا حاصل یہ ہوگا کہ یہ قسم کھاؤں گا

1 فتح القدیر کتاب الشھادات المکتبۃ النوریۃ الرضویہ سکھر ۶ / ۴۵۶ 2 درمختار کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۰ 3 ردالمختار کتاب الشھادات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۷۰

Fatawa-e-Razvia, Volume 18

...Does saying this make it an oath, or can one refrain from lying?

(39) And the underlying reality of the matter is that the reasons and justifications mentioned for the specification of the word 'Ash-hadu' (I bear witness) are of the nature of subtle points and nuances. It is a devotional command (hukm ta'abbudi), meaning that the Pure Shariah has specified this particular word. Therefore, deviating from it is not permissible. It is mentioned in Radd al-Muhtar, Vol. 4, p. 574, and Bahr al-Ra'iq, Vol. 7, pp. 60-61:

[Arabic]: Iqtisara 'alayhi itti-ba'an lil-ma'thuri wa la yakhlū 'an ma'nat-ta'abbudi idh lam yunqal ghayruhu 1. [Translation]: He restricted himself to it, following what is narrated and transmitted, while this is not devoid of the meaning of devotion, and anything other than it has not been narrated. (T)

Thus, searching for its cause and wanting to apply it elsewhere has become completely invalid. From these discourses, it has become clear as day that in the courts of India where they do not make people say the word 'Ash-hadu' and instead take oaths with the aforementioned meaningless words or their likes, this can never align with the principles of Shariah. If a thing could be completed by its opposite, if day could be completed by night, then the principles of Shariah could be considered complete in these words. If claims considered proven in English and Indian courts turn out to be unproven according to Shariah, what is the impossibility in that? Rather, by not following the principles of Shariah, their being unproven in Shariah is itself necessary. It is not that Shariah principles should be changed to make them proven. In the courts here, the testimonies of disbelievers are generally heard and decisions are based on them, and those claims are considered proven. With which principles of Shariah will this be reconciled, while the Lord of Honor, Glorified and Exalted, says:

"And Allah will never grant the disbelievers a way [to triumph] over the believers." 2 (T)

The officer himself says in paragraph 13 of his judgment: "The testimony of Reela Ram, the Peshkar, and Ghulam Haidar Khan, the Peshkar, regarding possession is part of the record, and it is proven from their testimony that possession remained. Thus, the testimony of two respectable officials is credible testimony; it is our duty to

accept it and accept it with certainty." However, the Pure Shariah calls it forbidden. Regarding a transgressor (fasiq), the command is:

"O you who have believed, if there comes to you a disobedient one with information, investigate, lest you harm a people out of ignorance..." [Translation]: O believers! If a transgressor brings you any news, then investigate so that you do not unintentionally cause harm to any nation.

---

1. Radd al-Muhtar, referencing Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Testimonies, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/370.
2. Al-Qur'an al-Karim, 4/141.

फ़तावा-ए-रज़विया, जिल्द 18

...क्या यह कहने से क़सम हो जाती है या झूठ से बचा जा सकता है।

(39) और मामले की असल हक़ीक़त यह है कि 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) शब्द के निर्धारण में जो कारण और व्याख्याएँ बयान की गई हैं, वे सूक्ष्म बिंदुओं और बारीकियों के क़बील से हैं। यह एक 'तअ़ब्बुदी' (इबादत सम्बन्धी) हुक्म है, यानी शरीअत-ए-मुतहरा ने इसी विशिष्ट शब्द को निर्धारित कर दिया है, तो अब इससे आगे बढ़ना जायज़ नहीं। रद-उल-मुहतार, जिल्द 4, सफ़ा 574 और बहर-उर-रैक़, जिल्द 7, सफ़ा 60-61 में है:

[अरबी]: इक्तसरा अलैहि इत्तिबाअ़न लिल-मासूरि व ला यख्लू अ़न मअ़नत-तअ़ब्बुदि इज़ लम युन्क़ल ग़ैरहु 1। [अनुवाद]: उन्होंने मन्क़ूल और मासूर (हदीस व आसार) का पालन करते हुए इसी पर इक़्तिसार (सीमित) किया, जबकि यह तअ़ब्बुद (इबादत) के अर्थ से खाली नहीं है, और इसके अलावा कुछ मन्क़ूल नहीं है। (त)

तो इसकी वजह तलाश करना और इसे दूसरी जगह लागू करना सिरे से बातिल (अमान्य) हो गया। इन तक़रीरों से सूरज की तरह साफ़ हो गया कि हिन्दुस्तान की कचहरियों में जहाँ शब्द 'अशहदु' नहीं कहलवाते और उन अर्थहीन शब्दों या उनके जैसे अन्य शब्दों से हल्फ़ (शपथ) लेते हैं, वह हरगिज़ शरीअत के नियमों के अनुकूल नहीं हो सकता। यदि कोई चीज़ अपनी उलट चीज़ से पूरी हो सकती हो, दिन अगर रात से मुकम्मल हो सकता हो, तो इन शब्दों में शरीअत के नियमों को मुकम्मल समझा जा सकता है। अंग्रेज़ी और हिन्दी कचहरियों में साबित (सिद्ध) समझे गए दावे अगर शरीअत के अनुसार साबित न ठहरें तो इसमें क्या असम्भव है? बल्कि शरीअत के नियमों का पालन न करने से शरीअत में उनका साबित न होना ख़ुद लाज़िम है। यह नहीं कि उन्हें साबित बनाने के लिए शरीअत के नियमों को बदल दिया जाए। यहाँ की कचहरियों में काफ़िरों की गवाहियाँ आम तौर पर सुनी जाती हैं और उन पर फ़ैसले होते हैं और उन दावों को साबित माना जाता है, इसे शरीअत के किस नियम से मिलाया जाएगा जबकि रब्ब-ए-इज़्ज़त फ़रमाता है:

"और अल्लाह काफ़िरों को मुसलमानों पर कोई रास्ता न देगा।" 2 (त)

ख़ुद अफ़सर साहब अपने इसी फ़ैसले के पैरा नम्बर 13 में फ़रमाते हैं: "क़ब्ज़े के बारे में रीला राम पेशकार और ग़ुलाम हैदर ख़ाँ पेशकार की गवाही फ़ाइल में शामिल है और उनकी गवाही से साबित है कि क़ब्ज़ा रहा, अतः दो प्रतिष्ठित कर्मचारियों की गवाही विश्वसनीय गवाही है, हमारा कर्तव्य है कि

हम इसे स्वीकार करें और यक़ीन के साथ स्वीकार करें।" जबकि शरीअत-ए-मुतहरा इसे हराम बताती है। फ़ासिक़ (गुनाहगार) के बारे में इरशाद हुआ:

"या अय्युहल्लज़ीना आमनू इन जा-अकुम फ़ासिक़ुम-बि-नबइन फ़-तबय्यनू अन तुसीबू क़ौमन..." [अनुवाद]: ऐ ईमान वालों! अगर कोई फ़ासिक़ तुम्हारे पास कोई ख़बर लाए तो तहक़ीक़ (जाँच) कर लो कि कहीं किसी क़ौम को अनजाने में दुख न पहुँचा दो।

---

1. रद-उल-मुहतार, हवाला बहर-उर-रैक़, किताबुश शहादात, दार इहया-उत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/370
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, 4/141

सफ़ा 463 / 738

کیا اس کہنے سے قسم ہو جاتی ہے یا جھوٹ سے باز رہ سکتا ہے۔

(۳۹) اور اصل حقیقت امر یہ ہے کہ تعین لفظ اشہد میں جو علتیں توجیہیں بیان میں آئیں از قبیل نکات و لطائف ہیں وہ ایک حکم تعبدی ہے یعنی شرع مطہر نے خاص اسی لفظ کو معین فرمادیا تو اب اس سے تجاوز جائز نہیں، ردالمختار جلد ۴ ص ۵۷۴ و بحر الرائق جلد ۷ ص ۶۰-۶۱ میں ہے:

اقتصر علیہ اتباعا للمأثور و لایخلو عن معنی التعبد اذ لم ینقل غیرہ 1۔ اس نے اس پر اقتصار کیا، منقول و ماثور کی پیروی کرتے ہوئے جبکہ یہ تعبد کے معنی سے خالی نہیں، اور اس کا غیر منقول نہیں۔(ت)

تو اس کی علت تلاش کرنا اور اس کا دوسری جگہ اجرا چاہنا سرے سے باطل ہو گیا، ان تقریرات سے آفتاب کی طرح روشن ہوا کہ ہندہ کچہریوں میں جہاں لفظ اشہد نہیں کہلواتے اور ان بے معنی الفاظ مذکورہ یا ان کے امثال سے حلف لیتے ہیں وہ زنہار اصول شرع سے مطابقت نہیں کھاسکتا ہے، شیئی اگر اپنی ضد سے مکمل ہو سکتی ہو ، دن کی اگر رات سے تکمیل ہو سکتی ہو تو ان الفاظ میں اصول شرع کو مکمل سمجھ سکیں، انگریزی و ہندی کچہریوں میں مثبت سمجھے ہوئے دعوے اگر شرعا غیر مثبت ٹھہریں تو کیا استحالہ ہے بلکہ اصول شرع کے اتباع نہ کرنے سے شرعا ان کا غیر مثبت ہونا خود ہی لازم ، نہ یہ کہ ان کو مثبت بنانے کے لئے اصول شرع تبدیل کر دیئے جائیں، یہاں کی کچہریوں میں کفار کی گواہیاں پر عموماً سنی جاتی ہے اور ان پر فیصلے ہوتے ہیں اور وہ دعوے مثبت ٹھہرائے جاتے ہیں اسے کون سے اصول شرع سے تطبیق دی جائے گی حالانکہ رب العزت جل وعلا فرماتا ہے:

"لَنْ یَجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکَافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلًا" 2۔ اللہ کافروں کو مسلمانوں پر کوئی راہ نہ دے گا۔ (ت)

خود صاحب افسر اپنے اسی فیصلہ فقرہ نمبر ۱۳ میں فرماتے ہیں: "قبضہ کی بابت ریلارام پیشکار اور غلام حیدر خاں پیشکار کی شہادت شامل مسل ہے اور ان کی شہادت سے ثابت ہے کہ قبضہ رہا پس دو معزز اہلکاروں کی شہادت معتبر شہادت ہے ہمارا فرض ہے کہ اس کو قبول کریں اور یقین کے ساتھ قبول کریں" حالانکہ شرع مطہر اسے حرام بتاتی ہے فاسق کی نسبت تو ارشاد ہوا:

"یَا أَیُّھَا الَّذِینَ آمَنُوا إِنْ جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَیَّنُوا أَنْ تُصِیبُوا قَوْمًا" اے ایمان والو! اگر کوئی فاسق تمہارے پاس کوئی خبر لائے تو تحقیق کرلو کہ کہیں کسی قوم کو بے جانے ایذا

---

1 ردالمحتار بحوالہ البحرالرائق کتاب الشہادات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۷۰ 2 القرآن الکریم ۴/ ۱۴۱

Fatawa Rizvia (18) Volume

[...lest you harm a people] out of ignorance and become, over what you have done, regretful. (Quran 49:6) ...lest you harm a people out of ignorance and then become regretful over what you have done. (t)

Not that it is disbelief (Kufr), and we seek refuge with Allah, the Mighty, the Forgiver.

(40) The Revenue Officer in paragraph number 8 makes this testimony of the plaintiffs 'Mutawatir Haqiqi' (true successive report), stating: "This testimony has reached the level of succession (Tawatur), such that the possibility of it being contrary to fact does not remain." And it is strange that against the thirty witnesses of the plaintiffs, he refers to the forty-five witnesses of the defendant with the phrase "a few persons," whose upper limit is nine. This summary criticism—that they are either employees or belong to that party's group—can be leveled against witnesses on every side. What is difficult about accusing the honorable among them of partiality and the rest of being hired? The path for these accusations was closed by the Pure Shariah by setting the condition of being 'Adil' (just/upright) among witnesses. When this condition was removed, and even the restriction of the witness being a Muslim no longer remained, then every kind of accusation becomes easy, in which the situation of both parties is the same. Rather, based on this note which the Revenue Officer gave in his final decision, in which he described the plaintiffs as morally and habitually far better than the defendants, and referred to the defendant as a "cunning, mean man" with base words like "wicked," etc., the probability of partiality towards the plaintiffs' witnesses becomes stronger. It is obvious that the group of a well-mannered and good-natured person is large, while people hate a deceitful, wicked, and cunning person. Although the local investigation written by Tehsildar Latafat Ali Sahib shows the opposite and describes the elite of the Chishti family as having hatred for the plaintiffs. Anyway, these are redundant and irrelevant points. The point of discussion is that 'Tawatur' (succession), in which even the possibility of contradiction does not remain, does not mean something in which the choice of the parties has any role, where each party selects its own witnesses and gets their names registered. Whether you bring thirty or he brings forty-five, the meaning of 'Tawatur' is that all the people there—young and old, learned and ignorant—are aware of this matter, and common people say the same thing with one voice and agreement. In Fatawa Alamgiri, Volume 3, page 152, its meaning is written as:

If the common people come and testify to that, then their testimony shall be accepted, as it is in Al-Dhakhira.

If the common people say the same thing and give the same testimony, then this testimony will be accepted as mentioned in Dhakhira. (t)

1. Al-Quran Al-Karim 49/6
2. Fatawa Hindiyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/512

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

[...अज्ञानता के कारण], और जो तुमने किया है उस पर पछताओ। (कुरआन 49:6) ...कि कहीं तुम अज्ञानतावश किसी जाति को हानि न पहुँचा बैठो और फिर अपने किए पर पछताने लगो। (त)

ऐसा नहीं कि यह कुफ़्र है, और हम अल्लाह, जो कि अत्यंत सम्मानित और क्षमा करने वाला है, की शरण लेते हैं।

(40) राजस्व अधिकारी (अफ़सर माल) पैराग्राफ नंबर 8 में वादियों की इस गवाही को 'मुतवातिर हक़ीक़ी' (सच्ची निरंतर रिपोर्ट) बनाते हैं कि "यह गवाही तवातुर के स्तर तक पहुँच चुकी है जिसके विपरीत होने की संभावना नहीं है।" और आश्चर्य यह है कि वादियों के तीस गवाहों के मुक़ाबले प्रतिवादी के पैंतालीस गवाहों को "चंद कस" (कुछ लोग) शब्द से संबोधित करते हैं, जिसकी सीमा नौ तक है। यह संक्षिप्त आलोचना कि वे या तो कर्मचारी हैं या उस पक्ष के गुट के हैं, हर तरफ के गवाहों पर हो सकती है। जो उनमें प्रतिष्ठित हैं उन पर पक्षपात का और बाकियों पर भाड़े का होने का आरोप लगा देना क्या कठिन है? इन आरोपों का रास्ता तो शरीयत-ए-मुताहरा ने गवाहों में 'आदिल' (न्यायप्रिय) होने की शर्त लगाकर बंद कर दिया था। जब यह शर्त हटा दी गई, बल्कि गवाह के मुसलमान होने का प्रतिबंध भी नहीं रहा, तो हर प्रकार का आरोप लगाना आसान है, जिसमें दोनों पक्षों की स्थिति समान है। बल्कि उस नोट के आधार पर जो राजस्व अधिकारी ने अपने अंतिम निर्णय में दिया, जिसमें वादियों को नैतिक और स्वभाविक रूप से प्रतिवादियों से बहुत बेहतर बताया और प्रतिवादी को "चालाक नीच आदमी," "दुष्ट" आदि जैसे तुच्छ शब्दों से याद किया, वादियों के गवाहों की तरफ पक्षपात की संभावना अधिक प्रबल हो जाती है। यह स्पष्ट है कि खुश-अख़लाक़ और अच्छे स्वभाव वाले आदमी का दल बड़ा होता है, जबकि धोखेबाज, दुष्ट और चालाक से लोग नफरत करते हैं। हालाँकि तहसीलदार लताफ़त अली साहब ने जो मौका-ए-तहकीकात (स्थानीय जांच) लिखी, वह इसके विपरीत दिखाती है और चिश्ती परिवार के प्रतिष्ठित लोगों को वादियों से नफरत करने वाला बताती है। बहरहाल, ये फालतू और बहस से बाहर की बातें हैं। बात इसमें है कि वह तवातुर जिसमें विरोधाभास की संभावना भी न रहे, उसका यह अर्थ नहीं है कि जिसमें पक्षों के चयन का कोई हस्तक्षेप हो, जहाँ हर पक्ष अपनी पसंद के गवाहों को चुन-चुन कर उनके नाम दर्ज कराए। चाहे तुम तीस बताओ या वह पैंतालीस ले आए, बल्कि तवातुर का अर्थ यह है कि वहाँ के सभी लोग—छोटे-बड़े, विद्वान-अज्ञानी—सब इस बात से परिचित हों, आम लोग एक ही स्वर में और सर्वसम्मति से एक ही बात कहें। फ़तावा आलमगीरी जिल्द 3, पृष्ठ 152 में इसका अर्थ यह लिखा है कि:

यदि आम लोग आएँ और इसकी गवाही दें, तो उनकी गवाही स्वीकार कर ली जाएगी, जैसा कि अज़-ज़खीरा में है।

यदि आम लोग यही बात कहें और यही गवाही दें, तो यह गवाही स्वीकार कर ली जाएगी जैसा कि ज़खीरा में है। (त)

1. अल-कुरआन अल-करीम 49/6
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 9, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/512

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَى مَا فَعَلْتُمْ نَدِمِينَ ﴿٦﴾18 نہ دے بیٹھو پھر اپنے کئے پر پچھتاتے رہ جاؤ۔ (ت)

نہ کہ کفر والعیاذ باللہ العزیز الغفار۔

(۴۰) صاحب افسر مال فقرہ نمبر ۸ میں اس شہادت مدعیان کو متواتر حقیقی بناتے ہیں کہ "یہ شہادت تو اتر تک پہنچ چکی ہے جس کے خلاف ہونے کا احتمال نہیں" اور عجب یہ کہ مدعیوں کے تیس گواہ کے مقابل مدعاعلیہ کے پینتالیس گواہوں کو لفظ "چند کس" سے تعبیر فرماتے ہیں جس کی انتہا نو تک ہے یہ مجمل جرح کہ وہ یا اجیر ہیں یا اس فریق کے جتھے والے ، ہر طرف کے گواہوں پر ہو سکتی ہے جوان میں معزز ہوئے ان پر طرفداری اور باقیوں کو اجورہ داری کا الزام لگا دینا کیا دشوار ہے ، ان الزامات کی راہ تو شرع مطہر نے گواہوں میں عادل ہونے کی شرط لگا کر بند فرمائی تھی جب یہ شرط اٹھ گئی بلکہ گواہ کے مسلمان ہونے کی بھی قید نہ رہی تو ہر گونہ الزام آسان ہے جس میں دونوں فریق کی حالت یکساں ہے بلکہ اس نوٹ کی بناء پر جو صاحب افسر مال نے اپنے آخر فیصلہ میں دیا جس میں مدعیوں کو اخلاقاً و عادۃً مدعاعلیہ سے بہت بہتر بتایا اور مدعاعلیہ کو چلباز کمینہ کا آدمی شریر و غیرہ الفاظ سخیف، سے یاد فرمایا احتمال طرفداری گواہان مدعیان کی طرف زیادہ قائم ہوتا ہے ظاہر ہے کہ خوش اخلاق و نکوسیر آدمی کا جتھا بھاری ہوتا ہے، مکار شریر چالباز سے لوگ نفرت کرتے ہیں اگر چہ لطافت علی صاحب تحصیلدار نے جو تحقیقات موقع لکھی وہ اس کا عکس ظاہر کرتے ہیں اور عجزز خاندان چشتیاں کو مدعیوں سے نفرت بتاتے ہیں بہر حال یہ زائد و خارج از بحث باتیں ہیں، کلام اس میں ہے کہ وہ تواتر جس میں خلاف کا احتمال بھی نہ رہے اس کے یہ معنی نہیں جسمیں فریقین کے انتخاب کو کوئی دخل ہو ہر فریق اپنی مرضی کے گواہ چھانٹ چھانٹ کر اسم نویسی کرائے یہ تمہیں بتائے وہ

پینتالیس لے آئے بلکہ تواتر کے یہ معنی ہیں کہ وہاں کے تمام لوگ چھوٹے بڑے عالم جاہل سب اس امر سے واقف ہوں، عام لوگ یک زبان و متفق اللسان ایک ہی بات کہیں۔ فتاوی عالمگیری جلد ۳ ص ۱۵۲ میں اس کے معنی یہ لکھے ہیں کہ :

ان تاتی العامة وتشهد بذلك فیؤخذ بشهادتهم كذافی الذخیرة۸2۔ اگر عام لوگ یہی بات کہیں اور یہی شہادت دیں تو یہ شہادت قبول کر لی جائے گی جیسا کہ ذخیرہ میں ہے (ت)

1 القرآن الکریم ۶/۴۹ 2 فتاوٰی ہندیہ کتاب الشهادات الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۱۲

فتاوىٰ رضويہ (Fatawa Ridawiyya), Volume 18

Also on page 153 of the same, the explanation is given as follows:

"Its being 'Dhāhir Mustafīd' (manifestly well-known) is because every child and adult, every scholar and ignorant person knows it, as it is in 'al-Dhakhirah'." (1)	**"Its being 'Dhāhir Mustafīd' means that every high and low, scholar and ignorant person knows it, as mentioned in 'al-Dhakhirah'." (T)**

It is clear that this is not the case here. From observing the list of witnesses, it is evident that people from the same family are witnesses for the plaintiff, and some are for the defendant. Some people from the same village are witnesses on this side, some on that side; one brother is a witness for one side while the other real brother is for the other side. A nephew is a witness for the plaintiffs while the uncle is for the defendant. If it were a case of true 'Tawātur' (consecutive testimony that yields certainty), the matter would have become self-evident because 'Mutawātirāt' (consecutively reported matters) are among the types of self-evident truths, and establishing proof for something self-evident is meaningless. Then why would the Financial Officer have had to write twenty-one points of discussion in his decision, besides the initial point regarding the events? Or if it were 'Tawātur' here, what would have been the need for us to write point number 42 against 21? It is in 'Bazzāziyyah' and 'Qurrat al-Uyūn', Vol. 4, p. 600:

"In 'al-Muhīt' [it is stated]: If there is 'Tawātur' among the people and everyone knows, a verdict of the discharge of his liability will be passed because denying it would entail the denial of what is established by necessity, and necessary truths are those in which doubt cannot enter." (2)	**"In 'al-Muhīt' it says: If there is 'Tawātur' among the people and everyone knows, then a verdict of the discharge of his liability will be given because it is established as self-evident, and not accepting it would necessitate the denial of something known by necessity, while doubt cannot enter into necessary self-evident matters." (T)**

(41) If the testimony of the plaintiffs became 'Mutawātir' due to having 30 witnesses, then the testimony for the defendant would be 'Mutawātir' to a greater degree as it has 45 witnesses. And now that objection raised by the arbitrators and the authoriser in paragraph number 22, stating that it is a testimony of negation and testimony of negation is not acceptable, will become void. For when testimony is 'Mutawātir', it is certainly acceptable even if it is a negation. It is in 'Fatāwā Zahīriyyah', 'Fatāwā

Bazzāziyyah' and 'al-Ashbāh wa al-Nazā'ir', p. 214: "The evidence of 'Mutawātir' negation is accepted." (3) (A 'Mutawātir' statement of negation will be accepted as evidence. - T). In 'Durr-e-Mukhtār', Vol. 2, p. 600, it is said:

"The testimony of 'Mutawātir' negation is acceptable." (4)	**"The 'Mutawātir' negation will be accepted as testimony." (T)**

1. Fatāwā Hindiyyah, Book of Testimonies, Chapter Nine, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/515
2. Qurrat 'Uyūn al-Akhyār, Book of Testimonies, Chapter on Acceptance and Non-acceptance, Mustafa al-Babi Egypt, 1/141
3. Al-Ashbāh wa al-Nazā'ir with reference to Zahīriyyah and Bazzāziyyah, Second Art, Book of Judgement and Testimony, Idārat al-Qur'ān Karachi, 1/352
4. Durr-e-Mukhtār, Book of Testimonies, Chapter on 'Fudhūl' (unauthorized agent), Mujtabā'ī Press Delhi, 2/98

फतावी रज़विया, जिल्द हज्दहुम (18)

साथ ही इसके पृष्ठ 153 पर इसकी व्याख्या इस प्रकार दी गई है:

"इसके'ज़ाहिर मुस्तफ़ीज़' (स्पष्ट रूप से प्रसिद्ध) होने का कारण यह है कि इसे हर बच्चा और बड़ा, हर विद्वान और अज्ञानी जानता है, जैसा कि 'अद-ज़खीरा' में है।" (1)

"इसके ज़ाहिर मुस्तफ़ीज़ होने की वजह से कि इसको हर बड़ा छोटा, आलिम और जाहिल जानता है जैसा कि ज़ख़ीरा में है।" (त)

यह स्पष्ट है कि यहाँ ऐसा नहीं है। गवाहों की सूची के अवलोकन से स्पष्ट है कि एक ही परिवार के लोग वादी (Plaintiff) के गवाह हैं और कुछ प्रतिवादी (Defendant) के। एक ही बस्ती के कुछ लोग इस पक्ष के गवाह हैं, कुछ उस पक्ष के, एक भाई एक पक्ष का गवाह है तो दूसरा सगा भाई दूसरी ओर का। भानजा वादियों का गवाह है तो मामा प्रतिवादी का। यदि यह वास्तविक 'तवातुर' (निरंतर गवाही) की स्थिति होती, तो मामला स्व-सिद्ध (Self-evident) हो जाता क्योंकि 'मुतवातरात' (निरंतर रूप से रिपोर्ट किए गए मामले) स्व-सिद्ध तथ्यों के प्रकारों में से हैं, और स्व-सिद्ध बात पर प्रमाण प्रस्तुत करना निरर्थक है। तो फिर राजस्व अधिकारी को अपने निर्णय में घटनाओं से संबंधित प्रारंभिक बिंदु के अलावा इक्कीस बिंदु चर्चा के क्यों लिखने पड़ते? या यदि यहाँ तवातुर होता तो हमें 21 के मुकाबले 42 नंबर लिखने की क्या आवश्यकता होती? 'बज़ाज़िया' और 'क़ुर्रतुल उयून' जिल्द 4, पृष्ठ 600 में है:

"मुहीत में है: यदि लोगों में तवातुर है और सब जानते हैं, तो उसके दायित्व से मुक्ति का फैसला सुनाया जाएगा क्योंकि इसे नकारने का अर्थ होगा उस चीज़ को झुठलाना जो अनिवार्यता (necessity) से सिद्ध है, और अनिवार्य तथ्य वे हैं जिनमें संदेह प्रवेश नहीं कर सकता।" (2)

"मुहीत में है अगर लोगों में तवातुर है और सब जानते हैं तो इसके ज़िम्मा की फ़रागत का हुक्म कर दिया जाएगा क्योंकि यह बदीही (स्वयंसिद्ध) तौर पर साबित है और इसे न मानने पर ज़रूरी मालूम शुदा की तक़ज़ीब लाज़िम आएगी जबकि ज़रूरी बदीही उमूर में शक का दख़ल नहीं हो सकता।" (त)

(41) यदि 30 गवाह होने के कारण वादियों की गवाही 'मुतवातिर' हो गई, तो प्रतिवादी की गवाही तो और भी अधिक 'मुतवातिर' होगी क्योंकि उसके45 गवाह हैं। और अब वह आपत्ति जो मध्यस्थों (arbitrators) और प्राधिकृत व्यक्ति ने पैराग्राफ नंबर 22 में इस पर उठाई थी कि यह नकारात्मक

गवाही (testimony of negation) है और नकारात्मक गवाही स्वीकार्य नहीं है, वह अमान्य हो जाएगी। क्योंकि जब गवाही 'मुतवातिर' हो, तो वह निश्चित रूप से स्वीकार्य है, भले ही वह नकारात्मक ही क्यों न हो। 'फ़तावा ज़हीरिया', 'फ़तावा बज़ाज़िया' और 'अल-अशबाह वन-नज़ायर' पृष्ठ 214 में है: "मुतवातिर नकारात्मक साक्ष्य स्वीकार किया जाता है।" (3) (नकारात्मक बात पर मुतवातिर कथन को प्रमाण के रूप में स्वीकार किया जाएगा। - त)। 'दुर्रे मुख्तार' जिल्द 2, पृष्ठ 600 में है:

"मुतवातिर नकारात्मक गवाही स्वीकार्य है।" (4)	**"मुतवातिर नफ़ी को शहादत के तौर पर क़बूल किया जाएगा।" (त)**

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय नौ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/515
2. क़ुर्रत उयूनुल अख़्यार, किताबुश शहादात, बाबुल क़बूल व अदमुहू, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, 1/141
3. अल-अशबाह वन-नज़ायर ब-हवाला ज़हीरिया व बज़ाज़िया, अल-फ़न अल-सानी, किताबुल क़ज़ा वश शहादा, इदारातुल क़ुरआन कराची, 1/352
4. दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल फ़ज़ूल अदमुहू, मज्ब ई प्रेस दिल्ली, 2/98

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

نیز اسی کے صفحہ ۱۵۳ پر اس کی تشریح یوں فرمائی:

کونہ ظاھرا مستفیضاً یعرفہ کل صغیر و کبیر و کل عالم و جاھل کذا فی الذخیرۃ ۱

اس کے ظاہر مستفیض ہونے کی وجہ سے کہ اس کو ہر بڑا چھوٹا، عالم اور جاہل جانتا ہے جیسا کہ ذخیرہ میں ہے۔ (ت)

ظاہر ہے کہ یہاں ایسا نہیں، فہرست گواہان کے ملاحظہ سے ظاہر ہے کہ ایک ہی خاندان کے لوگ مدعی کے گواہ ہیں کچھ لوگ مدعا علیہ کے، ایک ہی بستی کے کچھ لوگ ادھر کے شاہد ہیں کچھ لوگ ادھر کے، ایک بھائی ادھر کا گواہ تو دوسرا حقیقی بھائی دوسری طرف کا۔ بھانجامدعیوں کا گواہ ہے تو ماموں مدعا علیہ کا۔ تواتر حقیقی کی صورت ہوتی تو معاملہ بدیہیات سے ہو جاتا کہ متواترات اقسام بدیہی سے ہیں اور بدیہی پر دلیل قائم کرنا بے معنی، تو صاحب افسر مال کو اپنا فیصلہ میں نمبر ابتدائی کے علاوہ کہ متعلق واقعات ہیں اکیس نمبر بحث کے کیوں لکھنے پڑتے یا ادھر تواتر ہو جاتا تو ہم کو ۲۱ کے مقابل ۴۲ نمبر لکھنے کی کیا ضرورت ہوتی۔ بزازیہ اور قرۃ العیون ج ۴ ص ۶۰۰ میں ہے:

فی المحیط ان تواتر عند الناس و علم الکل یفضی بفراغ ذمتہ لانہ یلزم تکذیب الثابت بالضرورۃ و الضروریات مما لم یدخلھا شك ۲ اھ

محیط میں ہے اگر لوگوں میں تواتر ہے اور سب جانتے ہیں تو اس کے ذمہ کی فراغت کا حکم کر دیا جائے گا کیونکہ یہ بدیہی طور پر ثابت ہے اور اسے نہ ماننے پر ضروری معلوم شدہ کی تکذیب لازم آئے گی جبکہ ضروری بدیہی امور میں شک کا دخل نہیں ہو سکتا۔ (ت)

(۴۱) اگر ۳۰ گواہ ہونے کے سبب شہادت مدعیان متواتر ہوگئی تو شہادت مدعا علیہ بدرجہ اولیٰ متواتر ہوگی کہ اس کے ۴۵ گواہ ہیں اور اب وہ اعتراض جو ثالثوں اور مجوز نے فقرہ نمبر ۲۲ میں اس پر کیا کہ وہ شہادت نفی ہے اور نفی پر شہادت مقبول نہیں باطل ہو جائے گا کہ شہادت جب متواتر ہو یقیناً مقبول ہے اگرچہ نفی پر ہو۔ فتاویٰ ظہیریہ و فتاویٰ بزازیہ واشباہ والنظائر صفحہ ۲۱۴ میں ہے: تقبل بینة النفي المتواتر ۳ (نفی پر متواتر بات کو بطور دلیل قبول کیا جائیگا۔ ت) در مختار جلد ۲ ص ۶۰۰ میں ہے:

شهادة النفی المتواتر مقبول ۴۔ متواتر نفی کو شہادت کے طور پر قبول کیا جائے گا۔ (ت)

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۱۵ ۲ قرة عیون الاخیار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مصطفی البابی مصر ۱ / ۱۴۱ ۳ الاشباہ والنظائر بحوالہ ظہیریہ وبزازیہ الفن الثانی کتاب القضاء والشہادة ادارة القرآن کراچی ۱ / ۳۵۲ ۴ درمختار کتاب الشہادات باب الفضول عدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۸

(42) By the grace of Allah Almighty, it has become clearer than the sun that all the documents on which the arbitrators based their decision are completely useless and unreliable. The record of the case does not prove the lineage of the plaintiffs at all. It is a matter of great regret that the arbitrators themselves understood that the existing documents and testimonies of the case are insufficient and the truth of the matter cannot be understood without further investigation. See the report of the arbitrators, document number 20: "It is reported that we cannot decide the manifestation without new investigations." Here, the arbitrators clearly resigned from deciding on the case record, or despite this, gave a decision without new investigation. Even stranger is that the Revenue Officer himself visited the site for investigation and summoned all the prominent persons and elders of the area, but without the new investigations that were sharia-wise necessary, the matter was handed over to the arbitrators based on an incomplete case record. See the officer's decision, paragraph number 24: "I do not say that it is proven that the plaintiffs are not the descendants of Pir Sadruddin, knowledge of the unseen belongs to Allah (Azza wa Jall). Yes, I certainly say that their being descendants of Pir Sadruddin is not proven. All existing documents and testimonies of the case are unable and deficient in proving their lineage. For their claim to be unheard, proof of non-existence is not required; lack of proof is sufficient, and that is undoubtedly achieved. Therefore, the plaintiffs' claim is false. There are other jurisprudential discussions remaining here, but as much as has been reported is enough for a person of justice who follows the Sharia. And with Allah is the guidance. And Allah, the Sublime and Exalted, knows best."

Issue 95 to 101: From Daulatpur, District Bulandshahr, sent by Rais Bashir Muhammad Khan Sahib, 5 Shaban 1329 AH.

(1) What do the scholars of religion say in this matter that there is a dispute between two persons regarding dower (Mehr). These two persons formally appointed two persons from among the Muslims as arbitrators (Panchan) and one as head arbitrator (Sarpanch) for the settlement of this dispute. The arbitrators and the head arbitrator, by consensus of themselves and also their large congregation of Muslims who observe fasts and prayers, proposed a decision. Before announcing the decision, the arbitrators, the head arbitrator, and other participating Muslims who shared the

opinion, informed both parties, from whose side the arbitrators and head arbitrator were appointed, of this proposal: whether the decision we announce to you both will be accepted and approved by you willingly or not, and regardless of how much loss any party might suffer in this decision, it will have to be borne. Both parties accepted and approved this proposal with great consent. After this, the arbitrators and the head arbitrator announced this decision, which was a mutual dispute, loudly in a large gathering. One group accepted it and one group rejected it. Now, as for the group that rejected it, according to the Noble Sharia, should the completion of this agreement, which was accepted by both parties at the time of announcing the decision, be acted upon or not?

(2) There was a dispute between two persons over an exchange of property. Both these persons, for its settlement, appointed two arbitrators and...

पेज 466 का 738

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

(42) अल्लाह तआला के फ़ज़ल से यह सूरज से ज़्यादा साफ़ हो गया है कि सालिसों (मध्यस्थों) ने जिन सनदों पर फ़ैसले की बुनियाद रखी है, वे सब बिलकुल बेकार और नाक़ाबिले-एतबार हैं। मिसल (केस फ़ाइल) की रूदाद मुद्दइयों के नसब (वंश) को हरगिज़ साबित नहीं करती। यह बड़े अफ़सोस की बात है कि सालिसों ने ख़ुद यह समझ लिया था कि मिसल के मौजूदा काग़ज़ात और गवाहियाँ नाकाफ़ी हैं और मज़ीद तहक़ीक़ात के बग़ैर मामले की हक़ीक़त समझ में नहीं आ सकती। सालिसों की रिपोर्ट काग़ज़ नंबर 20 देखें: "गुज़ारिश है कि नई तहक़ीक़ात के अलावा हम फ़ैसला नहीं कर सकते।" यहाँ सालिसों ने मिसल पर फ़ैसला करने से साफ़ इंकार कर दिया, या इसके बावजूद बिना नई तहक़ीक़ात के फ़ैसला कर दिया। इससे भी ज़्यादा अजीब बात यह है कि अफ़सर-ए-माल (राजस्व अधिकारी) ख़ुद मौक़े पर तहक़ीक़ात के लिए तशरीफ़ ले गए और इलाक़े के तमाम रईसों और पंचों को तलब किया, लेकिन उन नई तहक़ीक़ात के बग़ैर जिनकी शरीयत के लिहाज़ से ज़रूरत थी, मामला अधूरी मिसल की बुनियाद पर सालिसों के सुपुर्द कर दिया गया। अफ़सर का फ़ैसला फ़िक़रा नंबर 24 देखें: "मैं यह नहीं कहता कि मुद्दइयों का पीर सदरुद्दीन की औलाद न होना साबित है, ग़ैब का इल्म अल्लाह अज़्ज़-व-जल्ल को है। हाँ, यह ज़रूर कहता हूँ कि उनका पीर सदरुद्दीन की औलाद होना साबित नहीं है। मिसल के तमाम मौजूदा काग़ज़ात और गवाहियाँ उनका नसब साबित करने में असमर्थ और कमज़ोर हैं। उनके दावे को नामस्मू (अमान्य) होने के लिए अदम (अनस्तित्व) के सुबूत की ज़रूरत नहीं, सुबूत का न होना ही काफ़ी है और वह यकीनन हासिल है। लिहाज़ा मुद्दइयों का दावा बातिल (झूठा) है। यहाँ और भी फ़िक़ही बहसें बाक़ी हैं, लेकिन जितनी गुज़ारिश की गई है, वह शरीयत के पाबंद इंसाफ़ पसंद के लिए काफ़ी है। और तौफ़ीक़ अल्लाह ही की तरफ़ से है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।"

मसला 95 से 101: दौलतपुर, ज़िला बुलंदशहर से, प्रेषक रईस बशीर मोहम्मद ख़ान साहब, 5 शाबान 1329 हिजरी।

(1) उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि दो व्यक्तियों के बीच मेहर (स्त्रीधन) की रक़म का झगड़ा है। इन दोनों व्यक्तियों ने मुसलमानों में से दो व्यक्तियों को पंच और एक को सरपंच इस झगड़े के फ़ैसले के लिए बाक़ायदा नियुक्त किया। पंचों और सरपंच साहब ने सर्वसम्मति से अपनी और

अपनी बड़ी जमात के नमाज़ी और रोज़ेदार मुसलमानों के साथ मिलकर एक फ़ैसला तजवीज़ (प्रस्तावित) किया। फ़ैसला सुनाने से पहले पंचों, सरपंच और अन्य राय देने वाले मुसलमानों ने दोनों पक्षों को, जिनकी तरफ़ से पंच और सरपंच बनाए गए थे, यह तजवीज़ सुनाई कि जो फ़ैसला हम दोनों पक्षों को सुना देंगे, वह तुम दोनों को दिल से मंज़ूर और क़बूल होगा या नहीं, और इस फ़ैसले में चाहे किसी भी पक्ष का कितना ही बड़ा नुक़सान क्यों न हो, उसे बर्दाश्त करना होगा। दोनों पक्षों ने बड़ी रज़ामंदी से इस तजवीज़ को क़बूल और मंज़ूर किया। इसके बाद पंचों और सरपंच साहब ने एक बड़े मजमे में उस फ़ैसले को, जो आपसी झगड़ा था, ऊँची आवाज़ में सुनाया। एक पक्ष ने इसे मंज़ूर कर लिया और दूसरे पक्ष ने इसे नामंज़ूर कर दिया। अब जिस पक्ष ने इसे नामंज़ूर किया, तो शरीयत-ए-मुतह्हरा की रू से उस मुआहदे (समझौते) की तकमील (पूर्ति) पर अमल करना चाहिए या नहीं, जिसे फ़ैसला सुनाते समय दोनों पक्षों से मंज़ूर कराया गया था?

(2) दो व्यक्तियों के बीच जायदाद के तबादले (विनिमय) पर झगड़ा था। उन दोनों व्यक्तियों ने इसके फ़ैसले के लिए दो पंच और...

جلد ہجدھم (۱۸)

(۴۲) بحمد اللہ تعالیٰ آفتاب سے زیادہ روشن ہوا کہ ثالثوں نے جتنی سندوں پر بنائے فیصلہ رکھی سب محض ناکارہ و بے اعتبار ہیں، روئداد مسل مدعیوں کا نسب اصلاً ثابت نہیں کرتی سخت محل افسوس یہ ہے کہ ثالث صاحبوں نے خود یہ سمجھ لیا تھا کہ مسل کے موجودہ کاغذات و شہادات ناکافی ہیں اور بے تحقیقات مزید کے حقیقت معاملہ سمجھ میں نہیں آسکتی، ملاحظہ ہو رپورٹ ثالثان کاغذ نمبر ۲۰ گزارش ہے کہ سوائے تحقیقات جدید کے مظہر ان فیصلہ نہیں کر سکتے ہیں،، یہاں ثالثوں نے روئداد مسل پر فیصلہ کرنے سے صاف صاف استعفا دے دیا یا باوصف اس کے بلا تحقیق جدید فیصلہ کیا اس سے زیادہ عجیب تر یہ ہے کہ صاحب افسر مال خود موقع پر تحقیقات کے لئے تشریف لے گئے اور علاقہ کے تمام سر بر آوردہ اشخاص اور پچیتوں کو طلب کیا مگر بے تحقیقات جدیدہ کہ اس کی شرعاً ضرورت تھی معاملہ بر بنائے روئداد ناکانی مسل سپرد ثالثان کرا دیا۔ دیکھو فیصلہ افسر فقرہ نمبر ۲۴، میں نہیں کہتا کہ مدعیوں کا اولاد پیر صدر الدین نہ ہونا ثابت ہے غیب کا علم اللہ عزوجل کو ہے ہاں یہ ضرور کہتا ہوں کہ ان کا اولاد پیر صدر الدین ہو نا ثابت نہیں تمام کاغذات و شہادات موجودہ مسل ان کا نسب ثابت کرنے میں عاجز و قاصر ہیں، ان کا دعویٰ نا مسموع ہونے کے لئے ثبوت عدم درکار نہیں عدم ثبوت کافی ہے اور وہ بلاشبہ حاصل، لہذا دعویٰ مدعیان باطل، یہاں اور ابحاث فقہیہ بھی باقی ہیں مگر جس قدر گزارش ہوا ذی انصاف متبع شرع کے لئے اس قدر بہت ہے۔ وباللہ التوفیق۔ واللہ سبحانہ وتعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۹۵ تا ۱۰۱ : از دولت پور ضلع بلند شہر مرسلہ رئیس بشیر محمد خان صاحب ۵ شعبان ۱۳۲۹ھ

(۱) کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ دو شخصوں میں زرِ مہر کا جھگڑا ہے ان دونوں شخصوں نے اہل اسلام کے دو شخصوں کو پنچ اور ایک کو سرپنچ اس جھگڑے کے فیصلے کے واسطے باقاعدہ بنادیا، پنچان و سرپنچ صاحب نے بالاتفاق اپنی اور نیز اپنی جماعت کثیر اہل اسلام پابند صوم و صلوٰۃ سے ایک فیصلہ تجویز کر دیا، فیصلہ سنانے کے قبل پنچان و سرپنچ و نیز دیگر شریک رائے اہل اسلام نے ہر دو فریق کو کہ جن کی جانب سے پنچ و سرپنچ بنائے گئے تھے یہ تجویز سنا دی کہ جو فیصلہ ہم دو فریق کو سنا دیں گے وہ تم دونوں کو بخوشی خاطر قبول و منظور ہو گا یا نہیں، اور اس فیصلہ میں خواہ کسی فریق کا کیسا ہی نقصان کثیر ہو وہ برداشت کرنا ہوگا ہر دو فریق نے نہایت رضامندی سے اس تجویز کو قبول اور منظور کا کیا اس کے بعد پنچان و سرپنچ صاحب نے بآواز بلند مجمع کثیر میں اس فیصلہ کو جو باہم نزاعی تھا سنایا ایک فرقہ نے اس کو منظور کر لیا اور ایک فرقہ نے اس کو نا منظور کیا، اب جس فرقہ نے اس کو نا منظور کیا تو از روئے شرع شریف کے اس معاہدہ کی تکمیل جو بروقت فیصلہ سنانے کے ہر دو فریق سے منظور کرالی تھی اس پر عمل کرنا چاہئے یا نہیں؟ (۲) دو شخصوں میں تبادلہ جائداد پر جھگڑا تھا ان دونوں شخصوں نے اس کے فیصلے کے واسطے دو پنچ اور

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

A Sarpanch (head of a local council) was appointed. The Panches (council members) and the Sarpanch collected four thousand rupees each from two individuals. In the presence of a large gathering of Muslims, they took a formal religious oath by Allah and His Messenger, with the Holy Quran between them, and made both parties promise that if either of them refused to accept the council's decision, his money would be given to the other party. Both individuals, who were involved in a property dispute, accepted and agreed to this condition. They made a firm religious pledge, stating that if either of them did not abide by the decision, their money could be handed over to the other, and they were content with this. Now, the Panches and the Sarpanch have announced their decision to both parties. One party accepted it, while the other did not. Is it permissible for the Panches or the Sarpanch to give the money of the dissenting party to the other, as per the promise?

(3) If a person is appointed as a Panch or Sarpanch to decide a matter, can he formulate his proposal based solely on ex-parte testimony and secret evidence, and is such a proposal valid or not?

(4) If a Panch or Sarpanch has conspired with one party out of greed and given a decision against the second party, would such a decision be considered valid or invalid according to Shariah?

(5) If a person takes an oath while holding the Quran and then violates that oath, is such a person fit to be appointed as a Qazi (judge) or ruler, and can his decision be accepted or not?

(6) Is it mandatory for a ruler or Qazi to formally record testimony, or is it permissible for them to decide a case based solely on their personal knowledge?

(7) According to the Shariah, what is the gravity of the sin of taking a bribe? Is a ruler, Qazi, or witness who accepts bribes considered reliable or unreliable? Is their decision acceptable or not?

The Answer:

(1) If the decision is in accordance with Shariah, it is mandatory for every party to obey it. However, if it is void and contrary to Shariah, no one is bound by it. Allah

Almighty states: "Judgment belongs only to Allah." Allah's decree is: Authority rests only with Allah. (T)

1. Al-Quran Al-Kareem 6/57 Page 467 of 738

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

एक सरपंच बनाया गया, पंचों और सरपंचों ने दोनों व्यक्तियों से चार-चार हज़ार रुपये जमा कराए और मुसलमानों के एक बड़े समूह के सामने शरीयत की शपथ ली और अल्लाह और रसूल और कुरान मजीद को बीच में रखकर दोनों व्यक्तियों से यह वादा लिया कि तुम दोनों में से जो हमारा फैसला नहीं मानेगा, हम उसका रुपया ज़रूर दूसरे को दे देंगे। इन दोनों व्यक्तियों ने, जिनका संपत्ति विवाद था, इस बात को स्वीकार और मंजूर कर लिया और पक्के शर्ई वादे के साथ कह दिया कि अगर हममें से जो कोई किए हुए फैसले को न माने, तो उसका रुपया आप दूसरे को दे देना, हमें यह बात स्वीकार और मंजूर है। अब पंचों और सरपंच ने अपना फैसला दोनों व्यक्तियों को सुनाया, एक ने स्वीकार किया और दूसरे ने नहीं किया। जिस व्यक्ति ने स्वीकार नहीं किया, उसका रुपया वादे के मुताबिक पंचों या सरपंच के लिए दूसरे को देना जायज़ है या नहीं?

(3) अगर किसी व्यक्ति को किसी फैसले के लिए पंच या सरपंच बनाया जाए, तो क्या वह केवल एकतरफा गवाही और गुप्त सबूतों पर अपना प्रस्ताव लिख सकता है या नहीं, और क्या ऐसा प्रस्ताव जायज़ है या नहीं?

(4) यदि पंच या सरपंच ने किसी एक पक्ष के साथ लालच के कारण मिलीभगत करके दूसरे पक्ष के विरुद्ध निर्णय दिया हो, तो ऐसे व्यक्तियों द्वारा दिया गया निर्णय शरीयत के अनुसार जायज़ होगा या नाजायज़?

(5) यदि कोई व्यक्ति हाथ में कुरान शरीफ लेकर शपथ ले और फिर उस शपथ के खिलाफ काम करे, तो क्या ऐसा व्यक्ति काजी या हाकिम बनाने के योग्य है या नहीं, और क्या उसका फैसला माना जा सकता है या नहीं?

(6) क्या हाकिम और काजी के लिए औपचारिक रूप से गवाही लेना अनिवार्य है या क्या निर्णय लेने के लिए केवल उसका व्यक्तिगत ज्ञान जायज़ है या नहीं?

(7) शरीयत के अनुसार रिश्वत लेना कैसा गुनाह है और रिश्वत लेने वाला हाकिम, काजी और गवाह विश्वसनीय है या अविश्वसनीय? क्या उसके द्वारा दिया गया निर्णय स्वीकार करने योग्य है या नहीं?

अल-जवाब:

(1) यदि निर्णय शरीयत के अनुसार है, तो प्रत्येक पक्ष के लिए उसे मानना अनिवार्य है, और यदि वह बातिल (अमान्य) और शरीयत के विरुद्ध है, तो कोई भी उसका पालन करने के लिए बाध्य नहीं है। अल्लाह तआला का इरशाद है: "हुक्म (फैसला) सिर्फ अल्लाह तआला का है।" अल्लाह तआला का फरमान है: फैसला केवल अल्लाह का है। (त)

1. अल-कुरान अल-करीम 6/57 पेज 467 का 738

ایک سرپنچ بنائے، پنچ وسرپنچ صاحبان نے دونوں شخصوں سے چار چار ہزار روپیہ جمع کرالیا اور ایک جماعت کثیر اہل اسلام کے رو برو حلف شرعی و خدا و رسول کو درمیان و کلام مجید درمیان کر کے یہ وعدہ ہر دو شخصوں سے کرالیا کہ جو تم دونوں شخصوں میں سے ہمارا فیصلہ کیا ہوا نہ مانے گا ہم اس کا روپیہ ضرور دوسرے کو دے دیں گے ان دونوں شخصوں نے جن کی جائداد کا جھگڑا تھا اس بات کو قبول و منظور کر لیا اور پختہ عہد و پیمان شرعی کے ساتھ یہ کہہ دیا کہ اگر ہم میں سے جو کوئی فیصلہ کئے ہوئے کو نہ مانے اس کا روپیہ آپ دوسرے کو دینا، ہم کو یہ بات قبول و منظور ہے، اب پنچان وسرپنچ صاحبان نے اپنا فیصلہ کیا ہو ا دونوں شخصوں کو سنایا، ایک نے منظور کر لیا اور ایک نے نہیں منظور کیا، جس نے کہ نہیں منظور کیا اس کا روپیہ حسب وعدہ نیز پنچ یا سر پنچ صاحبان کے دوسرے کو دینا جائز ہے یا نہیں؟

(۳) اگر کسی شخص کو پنچ یا سرپنچ کسی فیصلہ کے لیے بنایا جائے تو وہ صرف یکطرفی شہادت و ثبوت خفیہ پر اپنی تجویز لکھ سکتا ہے یا نہیں اور ایسی تجویز جائز ہے یا نہیں؟

(۴) اگر پنچ سرپنچ نے ایک فریق سے جو بوجہ طمع ناجائز کے ساز و اتفاق کر کے فریق دوم کے خلاف فیصلہ دیا ہو تو ایسے شخصوں کا فیصلہ کیا ہوا از روئے شرع جائز ہو گا یا ناجائز؟

(۵) اگر کوئی شخص قرآن مجید ہاتھ میں لے کر قسم کھائے اور پھر اس قسم کے خلاف کرے تو ایسا شخص قابل قاضی و حاکم بنانے کے ہے یا نہیں اور اس کا فیصلہ مانا جاسکتا ہے یا نہیں؟

(۶) حاکم و قاضی کو شہادت لینا با قاعدہ ضرور ہے یا نہیں یا صرف اس کا ذاتی علم فیصلہ کرنے کے واسطے جائز ہے یا نا جائز؟

(۷) از روئے شرع شریف کے رشوت لینا کیسا گناہ ہے اور رشوت لینے والا حاکم و قاضی و شاہد معتبر ہے یا غیر معتبر، اس کا فیصلہ کیا ہوا قابل تسلیم ہے یا نہیں؟

الجواب:

(۱) اگر فیصلہ مطابق شرع ہو ہر فریق کو ماننا لازم ہے اور باطل و خلاف شرع ہو تو کسی پر اس کی پابندی نہیں، قال اللہ تعالٰی "اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ" ط ۱۔ اللہ تعالیٰ کا ارشاد ہے: حکم صرف اللہ تعالیٰ کا ہے۔ (ت)

Fatawa Rizvia (Volume 18)

...and if a specific agreement has been made on whether to accept or not, its compliance is not necessary as it is a useless condition; it is not a legal Shar'i contract.

[Box 1] Left (Arabic): "The condition of Allah is most true and most reliable," said the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. And Allah the Almighty knows best. Right (Urdu): "The condition laid down by Allah Almighty is a more firm and powerful right; this is the saying of the Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him. And Allah the Almighty knows best." (T)

(2) That condition was forbidden and void, and it is obligatory for everyone to return that money, and it is forbidden to give it to the other.

[Box 2] Left (Arabic): Allah Almighty said: "And do not consume your wealth among yourselves unjustly."[2] And Allah the Almighty knows best. Right (Urdu): Allah Almighty said: "Do not eat each other's wealth among yourselves through falsehood." And Allah the Almighty knows best. (T)

(3) In Shari'ah, testimony is only taken from the claimant; it is not necessary to take witnesses from the defendant. If satisfaction is gained through some secret investigation along with legally acceptable witnesses, there is no harm in that. The Messenger of Allah, peace and blessings of Allah be upon him, says:

[Box 3] Left (Arabic): "Proof is upon the claimant and the oath is upon the one who denies."[3] Narrated by al-Daraqutni, al-Bayhaqi, and Ibn Asakir from Abdullah bin Umar, may Allah be pleased with both of them. Al-Nawawi said: Al-Bayhaqi's chain of narration is good and authentic. Right (Urdu): "The burden of proof (testimony) is on the claimant, and the oath is for the one who denies." This was narrated by Al-Daraqutni, Al-Bayhaqi, and Ibn Asakir from Hazrat Abdullah bin Umar, may Allah be pleased with both of them. Imam Nawawi said: the chain of Bayhaqi is good and authentic. (T)

Yes, if the ruler conducted irregular proceedings contrary to Shari'ah, the ruling will be based on the extent of that illegality. The petitioner did not provide any details for a specific ruling to be given. And Allah the Almighty knows best.

(4) It appears from the petitioner's statement that "illegitimate greed" refers to giving a decision after taking something (bribery); such a decision is absolutely rejected.

[1] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Shurut, Bab al-Shurut fi al-Wala, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 1/377 [2] Al-Quran al-Karim, 2/188 [3] Sahih al-Bukhari, Kitab al-Rahn, 1/342 & Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Ahkam, 1/160 & Sunan al-Daraqutni, 4/218, Al-Sunan al-Kubra lil-Bayhaqi, Kitab al-Da'wa wa al-Bayyinat, Dar al-Fikr Beirut, 10/252

फ़तवा रिज़विया (जिल्द 18)

...और मानने या न मानने पर कोई विशेष समझौता कर लिया गया हो, तो उसका पालन करना आवश्यक नहीं है क्योंकि यह एक व्यर्थ शर्त है, कोई शरीयत का अनुबंध नहीं है।

[बॉक्स 1] बायां (अरबी): "अल्लाह की शर्त सबसे सच्ची और मज़बूत है,"[1] अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। दायां (उर्दू): अल्लाह तआला द्वारा निर्धारित शर्त अधिक दृढ़ और शक्तिशाली अधिकार है; यह अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का कथन है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

(2) वह शर्त हराम और बातिल (अमान्य) थी और वह पैसा हर एक को वापस करना अनिवार्य है और दूसरे को देना हराम है।

[बॉक्स 2] बायां (अरबी): अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अपने धन को आपस में गलत तरीके से न खाओ।"[2] और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। दायां (उर्दू): अल्लाह तआला ने फ़रमाया: आपस में एक-दूसरे के माल को गलत तरीके से मत खाओ। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

(3) शरीयत में गवाही केवल वादी (दावा करने वाले) से ली जाती है; प्रतिवादी (जिस पर दावा किया गया है) से गवाह लेना ज़रूरी नहीं है। और यदि कानूनी रूप से स्वीकार्य गवाहों के साथ किसी गुप्त जांच से संतुष्टि हो जाए, तो इसमें कोई हर्ज नहीं है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) फ़रमाते हैं:

[बॉक्स 3] बायां (अरबी): "सबूत वादी पर है और शपथ इनकार करने वाले पर है।"[3] इसे दारक़ुतनी, बैहक़ी और इब्ने असाकिर ने अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। इमाम नववी ने कहा: बैहक़ी की सनद (शृंखला) हसन और सही है। दायां (उर्दू): गवाही वादी की ज़िम्मेदारी है और शपथ इनकार करने वाले पर है। इसे दारक़ुतनी, बैहक़ी और इब्ने असाकिर ने हज़रत अब्दुल्ला बिन उमर (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) से रिवायत किया है। इमाम नववी ने फ़रमाया: बैहक़ी की सनद हसन और सही है। (त)

हाँ, यदि शासक ने शरीयत के विरुद्ध अनधिकृत कार्यवाही की, तो वह जिस सीमा तक अवैध होगी, उसी पर आदेश होगा। प्रश्नकर्ता ने कोई विवरण नहीं दिया ताकि किसी विशेष स्थिति का आदेश दिया जा सके। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

(4) प्रश्नकर्ता के बयान से पता चला कि "अवैध लालच" का अर्थ कुछ लेकर (रिश्वत) फ़ैसला देना है; ऐसा फ़ैसला पूरी तरह से खारिज है।

---

1 सहीह अल-बुखारी, किताब अल-शुरुत, बाब अल-शुरुत फी अल-वला, कदीमी कुतुब खाना कराची, 1/377 2 अल-कुरान अल-करीम, 2/188 3 सहीह अल-बुखारी, किताब अल-रहन, 1/342 और जामी अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-अहकाम, 1/160 और सुनन अल-दारकुतनी, 4/218, अल-सुनन अल-कुबरा लिल-बैहकी, किताब अल-दावा वा अल-बैयिनात, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 10/252

اور ماننے نہ ماننے پر کوئی خاص معاہدہ کر لیا ہو تو اس کی پابندی ضروری نہیں کہ ایک مہمل شرط ہے کوئی عقد شرعی نہیں۔

[باکس ۱] بائیں (عربی): شرط اللہ احق واوثق ۱ قال رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ دائیں (اردو): اللہ تعالٰی کی شرط کردہ زیادہ پختہ اور قوی حق ہے، یہ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کا ارشاد ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

(۲) وہ شرط حرام باطل تھی اور وہ روپیہ ہر ایک کو اس کا واپس دینا فرض اور دوسرے کو دینا حرام،

[باکس ۲] بائیں (عربی): قال اللہ تعالٰی "وَلَا تَأْكُلُوا أَمْوَالَكُمْ بَيْنَكُمْ بِالْبَاطِلِ" ۲ واللہ تعالٰی اعلم۔ دائیں (اردو): اللہ تعالٰی نے فرمایا: آپس میں ایک دوسرے کے مال کو باطل طور پر مت کھاؤ۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

(۳) شہادت شرع میں صرف مدعی سے لی جاتی ہے مدعاعلیہ سے گواہ لینا کچھ ضرور نہیں اور گواہان قبول شرعی کے ساتھ اگر کسی خفیہ تحقیقات سے اطمینان کرلیا تو اس میں بھی حرج نہیں۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[باکس ۳] بائیں (عربی): البینۃ علی المدعی والیمین علی من انکر ۳ رواہ الدار قطنی والبیہقی وابن عساکر عن عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالٰی عنہما قال النووی سند البیہقی حسن وصحیح۔ دائیں (اردو): گواہی مدعی کے ذمہ اور قسم منکر پر ہے۔ اس کو دار قطنی بیہقی اور ابن عساکر نے

حضرت عبد اللہ بن عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا ہے۔ امام نووی نے فرمایا: بیہقی کی سند حسن اور صحیح ہے۔ (ت)

ہاں اگر حاکم نے خلاف شرع ناجائز ہے بے ضابطہ کارروائی کی تو وہ جس حد کی ناجائز ہوگی اس پر حکم ہوگا سائل نے کوئی تفصیل نہ بیان کی کہ صورت خاصہ کا حکم دیا جاتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

(۴) اظہار سائل سے معلوم ہوا کہ طمع ناجائز سے مراد کچھ لے کر فیصلہ دینا ہے ایسا فیصلہ مطلقاً مردود۔

---

۱ صحیح البخاری کتاب الشروط باب الشروط فی الولاء قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۷۷ ۲ القرآن الکریم ۲/ ۱۸۸ ۳ صحیح البخاری کتاب الرہن ۱/ ۳۴۲ و جامع الترمذی ابواب الاحکام ۱/ ۱۶۰ و سنن الدار قطنی ۴/ ۲۱۸ ، السنن الکبری للبیہقی کتاب الدعوی البینات دار الفکر بیروت ۱۰/ ۲۵۲

Volume Eighteen (18) Fatawa Razawiyya

...and it is unreliable. In Fatawa of Imam Qadi Khan, it is stated:

Jurists have a consensus that if a judge takes a bribe, his decision in that matter for which he took the bribe will not be enforced. And Allah Almighty knows best. (T) | They [the jurists] have consensus that if [a judge] takes a bribe, his judgment shall not be enforced in what he took a bribe for.[1]

And Allah Almighty knows best.

(5) The ruling regarding an oath was mentioned in the answer to the fourth question. If he was religiously required to act contrary to it, then there is no blame on him, and it does not hinder him from being appointed as a ruler or judge. If it was impermissible, then such a person should not be made a judge or ruler. And if he has been appointed, his decision will still be accepted if it conforms to the Sharia. In Fath al-Qadir, it is stated:

If the judge's depravity (fisq) does not necessitate his removal, then his authority remains and his judgment is for the truth, so why should it not be enforced? And Allah Almighty knows best (T) | Indeed, depravity (fisq) does not necessitate removal, so his authority remains and his judgment is for the truth, so why should it not be enforced?[2] And Allah Almighty knows best.

(6) The fatwa is that the personal knowledge of a judge or ruler is not sufficient for a decision, nor is it permissible for him to base a decision on it. In Al-Ashbah, it is stated:

Today, the fatwa in our time is to not act upon the judge's knowledge, as stated in Jami' al-Fusuulayn. And Allah Almighty knows best (T) | The fatwa is based on not acting upon the judge's knowledge in our time, as stated in Jami' al-Fusuulayn.[3] And Allah Almighty knows best.

(7) Taking a bribe is absolutely a major sin; the one who takes it is a consumer of forbidden wealth and deserves severe punishment of Hellfire. If giving it is out of necessity to ward off oppression from oneself, then there is no harm. However, if it is to collect what is coming to one [by way of a bribe], then it is forbidden, and both [parties] are destined for Hell. And if it is given to suppress another's right or to commit any other form of injustice, then it is even more forbidden and deserves the most severe wrath and retribution.

It is reported from the Fatawa of Imam Qadi Khan in the 'Wasaya' of Al-Hindiyyah that giving money to obtain one's right from another... | In 'Wasaya al-Hindiyyah' from the 'Fatawa of Imam Qadi Khan', indeed spending wealth for extracting [one's right]...

[1] Fatawa Qadi Khan, Kitab ad-Da'wa wal-Bayyinat, Naval Kishore Lucknow, 3/260. [2] Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Al-Maktabah al-Nuriyyah al-Razawiyyah Sukkur, 6/358. [3] Al-Ashbah wan-Naza'ir, Al-Fann ath-Thani, Kitab al-Qada' wash-Shahadat, Idara al-Quran Karachi, 1/353.

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा रज़विया

...और यह अविश्वसनीय है। फतावा इमाम क़ाज़ी खान में है:

फ़ुक़हा (न्यायविदों) का इस पर इत्तेफ़ाक़ (आम सहमति) है कि क़ाज़ी ने जिस फ़ैसले में रिश्वत ली है, वह फ़ैसला लागू नहीं होगा। वल्लाह ता'आला आलम (और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है)। (त) | उन्होंने [फ़ुक़हा ने] आम सहमति व्यक्त की है कि यदि [क़ाज़ी] रिश्वत लेता है, तो जिस मामले में उसने रिश्वत ली है, उसका फ़ैसला लागू नहीं किया जाएगा।[1]

वल्लाह ता'आला आलम।

(5) शपथ का हुक्म चौथे सवाल के जवाब में गुज़रा। अगर शरीयत के लिहाज़ से उसे इसके विपरीत करना चाहिए था, तो उस पर कोई दोष नहीं है और यह उसे हाकिम या क़ाज़ी बनाए जाने में बाधा नहीं डालता। और अगर यह नाजायज़ था, तो ऐसे व्यक्ति को क़ाज़ी और हाकिम नहीं बनाया जाना चाहिए। और अगर बना दिया गया, तो उसका फ़ैसला अब भी माना जाएगा यदि वह शरीयत के अनुकूल हो। फ़तह-उल-क़दीर में है:

क़ाज़ी का फ़िस्क़ (दुराचार) पदच्युत (हटाने) का कारण नहीं बनता, इसलिए उसकी विलायत (अधिकार) बनी रहती है और फ़ैसला हक़ (सत्य) पर आधारित है, तो फिर वह लागू क्यों न हो? वल्लाह ता'आला आलम। (त) | वास्तव में, फ़िस्क़ (दुराचार) पदच्युत करना आवश्यक नहीं बनाता, इसलिए उसका अधिकार बना रहता है और उसका फ़ैसला सत्य है, तो वह लागू क्यों न हो?[2] और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

(6) फ़तवा इस पर है कि क़ाज़ी और हाकिम का निजी ज्ञान फ़ैसले के लिए काफ़ी नहीं है, और न ही उसके लिए उस पर फ़ैसला देना जायज़ है। अश्बाह में है:

आज हमारे ज़माने में फ़तवा यह है कि क़ाज़ी के ज्ञान पर आधारित फ़ैसले पर अमल करना जायज़ नहीं है, जैसा कि जामे-उल-फ़ुसूलैन में है। वल्लाह ता'आला आलम। (त) | आज के समय में क़ाज़ी के ज्ञान पर अमल न करने पर फ़तवा है, जैसा कि जामे-उल-फ़ुसूलैन में है।[3] और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

(7) रिश्वत लेना पूर्णतः गुनाहे-कबीरा (बड़ा पाप) है, लेने वाला हरामखोर है और नरक की भीषण यातना का पात्र है। यदि देना अपनी रक्षा के लिए और अपने ऊपर से ज़ुल्म को टालने के लिए मजबूरी

हो, तो कोई हर्ज नहीं। और यदि अपना वाजिब हक़ (आता) वसूल करने के लिए हो, तो हराम है और [देने और] लेने वाले दोनों जहन्नमी (नरकगामी) हैं। और यदि दूसरे का अधिकार दबाने या किसी अन्य प्रकार के ज़ुल्म के लिए दिया जाए, तो वह और भी सख़्त हराम है और भीषण प्रकोप तथा प्रतिशोध का पात्र है।

हिन्दिया के'वसाया' में इमाम क़ाज़ी खान के फ़तवों से नक़ल (उद्धृत) है कि दूसरे पर अपना हक़ हासिल करने के लिए पैसा देना... | 'वसाया अल-हिन्दिया' में 'फ़तावा इमाम क़ाज़ी खान' से उद्धृत है कि अधिकार प्राप्त करने के लिए धन व्यय करना...

[1] फतावा क़ाज़ी खान, किताब अद-दावा वल-बय्यानात, नवल किशोर लखनऊ, 3/260। [2] फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-क़ाज़ी, अल-मक्तबा अल-नूरिया अल-रज़विया सुक्कुर, 6/358। [3] अल-अश्बाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्न अस-सानी, किताब अल-क़ज़ा वश-शहादात, इदारा अल-क़ुरान कराची, 1/353।

وبے اعتبار ہے۔ فتاوی امام قاضی خاں میں ہے: اجمعوا انه اذا ارتشی لا ینفذ قضاؤه فیما ارتشی-[1] | فقہاء نے اجماع کیا ہے کہ قاضی نے جس فیصلہ میں رشوت لی ہے وہ فیصلہ نافذ نہ ہوگا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ (ت) واللہ تعالیٰ اعلم۔ (۵) حلف کا حکم جواب سوال چہارم میں گزرا، اگر شرعاً اس قسم کا خلاف اسے کرنا چاہئے تھا تو اس پر کچھ الزام نہیں اور وہ حاکم و قاضی بنائے جانے میں مخل نہیں اور اگر ناجائز تھا تو ایسے کو قاضی و حاکم نہ بنایا جائے اور اگر بنایا گیا تو اس کا فیصلہ اب بھی مانا جائے گا اگر مطابق شرع ہو، فتح القدیر میں ہے: ان الفسق لایوجب العزل فولایته قائمة وقضائه بحق فلم لاینفذ-[2] واللہ تعالیٰ اعلم۔ | قاضی کا فسق موجب عزل نہیں تو اس کی ولایت قائم اور فیصلہ حق ہے تو کیونکر نافذ نہ ہو، واللہ تعالیٰ اعلم (ت) (۶) فتوی اس پر ہے کہ قاضی و حاکم کا ذاتی علم فیصلہ کے واسطے کافی نہیں، نہ اسے اس پر فیصلہ دینا جائز ، اشباہ میں ہے: الفتوی علی عدم العمل بعلم القاضي في زماننا كما في جامع الفصولين-[3] واللہ تعالیٰ اعلم۔ | ہمارے زمانہ میں آج فتوی یہ ہے کہ قاضی کے علم پر مبنی فیصلہ پر عمل جائز نہیں ہے جیسا کہ جامع الفصولین میں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) (۷) رشوت لینا مطلقاً گناہ کبیرہ ہے لینے والا حرام خوار ہے مستحق سخت عذاب نار ہے، دینا اگر مجبوری اپنے اوپر سے دفع ظلم کو ہو تو حرج نہیں اور اپنا آتا وصول کرنے کو ہو تو حرام ہے اور لینے والے دونوں جہنمی ہیں اور دوسرے کا حق دبانے یا اور کسی طرح ظلم کرنے کے لئے دے تو سخت تر حرام اور مستحق اشد غضب وانتقام ہے، فی وصایا الھندیہ عن فتاوی الامام قاضیخان ان بذل المال لاستخراج | ہندیہ کے وصایا میں امام قاضی خاں کے فتاوی سے منقول ہے کہ دوسرے پر اپنے حق کو حاصل کرنے کے لئے بذل المال لاستخراج

[1] فتاوی قاضیخان کتاب الدعوی والبینات نولکشور لکھنؤ ۳/ ۲۶۰ [2] فتح القدیر کتاب ادب القاضی المکتبۃ النوریۃ الرضویۃ سکھر ۶/ ۳۵۸ [3] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۵۳ Page 469 of 738

Fatawa Razawiyyah, Volume 18

[Arabic]: He has a right against another [which is a] bribe, and if he spends to repel injustice from himself and his property, it is not a bribe. [End of quote][1] This matter requires further explanation, writing, clarification, and investigation, for which there is no leisure at present. And success is from Allah. [Urdu]: If he spends money [to obtain a right], it is a bribe; however, if he spends money to end an injustice against himself or an unlawful interference with his property, then it will not be a bribe. This issue requires detailed discourse, scrutiny, clarification, and research, for which there is no time currently. And success is from Allah (T).

[Arabic]: The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Allah's curse be upon the one who gives a bribe, the one who takes it, and the intermediary (Ar-Ra'ish) who moves between them."[2] Narrated by Imam Ahmad from Thawban (may Allah be pleased with him). [Urdu]: Allah's curse be upon the giver of a bribe, the taker, and their broker. This was narrated by Imam Ahmad (may Allah have mercy on him) from Thawban (may Allah be pleased with him) (T). The issue regarding the judge and witness was covered in the sixth and seventh answers. And Allah Almighty knows best.

Issue 102: From Rampur, Chowk Hyder Ali Khan, sent by Mr. Muhammad Ayaz, Contractor. 11 Ramadan 1329 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid filed a lawsuit for a debt against Bakr. The judge issued a decree for the debt against Bakr but, in his decision, he arranged for installment payments. The point to be inquired is whether, according to Sharia, the judge has the authority to mandate installments without the consent of the plaintiff or not?

The Answer: The judge absolutely does not have the authority from his side to mandate installments without the consent of the plaintiff, nor does his installment plan carry any weight; rather, it is a frivolous matter entirely unworthy of attention. It is the judge's duty that once the claim is proven in his view, he must immediately issue an order according to the claim. If he delays, he will be considered a sinner, deposed from office, and deserving of punishment.

[Arabic]: The first [case for delay] is for the hope of reconciliation between relatives, and the second is when the plaintiff requests it. [Urdu]: Granting a respite is either for the hope of reconciliation among relatives or when the plaintiff expresses a desire for it, as mentioned in Al-Ashbah.

[1] Fatawa Hindiyyah, Book of Wills, Chapter Nine regarding the Executor, etc., Noorani Kutub Khana Peshawar, 6/150. [2] Musnad Ahmad, translation of Hadhrat Thawban (may Allah be pleased with him), Dar al-Fikr Beirut, 5/279.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

[अरबी]: उसका दूसरे पर अधिकार एक रिश्वत है, और यदि वह अपने और अपनी संपत्ति से अन्याय को दूर करने के लिए खर्च करता है तो वह रिश्वत नहीं है।[1] यह मामला अधिक विवरण, लेखन, स्पष्टीकरण और जांच की आवश्यकता रखता है जिसके लिए अभी समय नहीं है। और सफलता अल्लाह से है। [उर्दू]: यदि वह धन खर्च करता है [अधिकार पाने के लिए], तो वह रिश्वत है; और यदि वह अपने ऊपर होने वाले अन्याय या अपनी संपत्ति पर अवैध हस्तक्षेप को समाप्त करने के लिए धन खर्च करता है, तो यह रिश्वत नहीं होगी। और यह मसला विस्तृत चर्चा, छानबीन, स्पष्टीकरण और शोध चाहता है जिसकी फिलहाल फुर्सत नहीं। और सफलता अल्लाह से है (त)।

[अरबी]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फरमाया: "रिश्वत देने वाले, रिश्वत लेने वाले और उनके बीच दलाली करने वाले (र्राइश) पर अल्लाह की लानत हो।"[2] इसे इमाम अहमद ने सौबान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। [उर्दू]: रिश्वत देने वाले, लेने वाले और उनके दलाल पर अल्लाह की लानत। इसे इमाम अहमद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने सौबान (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया (त)। काज़ी और गवाह का मसला छठे और सातवें जवाब में गुजर चुका है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 102: रामपुर, चौक हैदर अली खान से, प्रेषक मुहम्मद अयाज़ साहब ठेकेदार। 11 रमज़ान 1329 हिजरी। क्या फरमाते हैं उलमा-ए-दीन इस मसले में कि ज़ैद ने अपने ऋण की राशि का दावा बक्र के नाम दायर किया। हाकिम ने बक्र के नाम ऋण की डिक्री जारी की मगर अपने फैसले में किस्तबंदी (किस्तें) कर दी। पूछने वाली बात यह है कि क्या शरई तौर पर हाकिम को मुद्दई (वादी) की रज़ामंदी के बिना किस्तबंदी का अधिकार प्राप्त है या नहीं?

उत्तर: हाकिम को मुद्दई की रज़ामंदी के बिना अपनी तरफ से किस्तबंदी करने का हरगिज़ कोई अधिकार नहीं है और न ही उसकी इस किस्तबंदी का कोई श्रेय है, बल्कि वह एक व्यर्थ बात है जो ध्यान देने योग्य नहीं है। हाकिम का कर्तव्य है कि जब दावा उसके पास सिद्ध हो जाए, तो वह तुरंत दावे के अनुसार आदेश दे। यदि वह देरी करेगा, तो वह फासिक (पापी), पदच्युत और सजा का पात्र होगा।

[अरबी]: पहला [मामला मोहलत का] रिश्तेदारों के बीच सुलह की उम्मीद के लिए है, और दूसरा जब मुद्दई स्वयं इसकी मांग करे। [उर्दू]: मोहलत देना रिश्तेदारों के बीच सुलह के लिए है या जब मुद्दई स्वयं इसका इज़हार करे, जैसा कि 'अल-अशबाह' में है।

---

[1] फ़तावा हिंदिया, किताबुल वसाया, नौवां अध्याय वसी के बारे में आदि, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 6/150। [2] मुसनद अहमद, हज़रत सौबान (रज़ियल्लाहु अन्हु) की रिवायत, दारुल फिक्र बेरुत 5/279।

حق له علی آخر رشوة وان بذل لدفع الظلم عن نفسه وما له لایکون رشوة اھ[1] والمسألة تحتاج الی زیادة تقریر وتحریر وتنقیح وتنقیر لاتفرغ له الآن وباللہ التوفیق۔ مال خرچ کرے تو رشوت ہے اور اگر اپنے پر ہونے والے ظلم یا اپنے مال پر ناجائز دخل کو ختم کرنے کے لئے مال خرچ کرے تو یہ رشوت نہ ہوگی اھ، اور یہ مسئلہ تقریر، چھان بین، تنقیح اور تحقیق کو چاہتا ہے جس کی فی الحال فرصت نہیں۔ وباللہ التوفیق (ت)

رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: لعن اللہ الراشی والمرتشی والرائش الذی یمشی بینھما۔[2] رواہ الامام احمد عن ثوبان رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ اللہ کی لعنت رشوت دینے والے اور لینے والے اور ان کے دلال پر۔ اسے امام احمد رحمہ اللہ تعالٰی نے ثوبان رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا (ت) قاضی و شاہد کا مسئلہ جواب ششم و ہفتم میں گزرا۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۰۲: از رامپور چوک حیدر علی خاں مرسلہ محمد ایاز صاحب ٹھیکیدار ۱۱ رمضان ۱۳۲۹ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے دعوٰی زر قرضہ اپنے کا بنام بکر دائر کیا حاکم نے ڈگری زر قرضہ بنام بکر صادر فرمایا مگر اپنی تجویز میں قسط بندی کردی، دریافت طلب یہ امر ہے کہ شرعاً حاکم کو بدون رضامندی مدعی اختیار قسط بندی کا حاصل ہے یا نہیں؟

الجواب: حاکم کو ہر گز اپنی طرف سے قسط بندی بے رضائے مدعی کر دینے کا اختیار نہ اس کی اس قسط بندی کا کوئی اعتبار، بلکہ وہ ایک لغو بات محض ناقابل التفات ہے، حاکم کا فرض ہے کہ

جب دعویٰ اس کے نزدیک ثابت ہو جائے فوراً مطابق دعویٰ حکم دے اگر تاخیر کرے گا فاسق و معزول و مستحق تعزیر ہوگا۔

الاولی لرجاء الصلح بین الاقارب الثانیة اذا استهل المدعی کما مہلت دینا اقارب میں صلح ہے یا مدعی جب اس کا اظہار کرے، جیسا کہ الاشباہ

---

[1] فتاویٰ ھندیہ کتاب الوصایا الباب التاسع في الوصي الخ نورانی کتب خانہ پشاور ۶/ ۱۵۰ [2] مسند احمد ترجمہ حضرت ثوبان رضی اللہ تعالیٰ عنہ دارالفکر بیروت ۵/ ۲۷۹

Fatawa Rizvia Volume (18)

| Fi al-Ashbah[1]: There is no need for the mention of a third exception, which is when the judge has doubt about it, because this statement applies to the case when the matter has been proven to the judge. (T) | It is mentioned in 'al-Ashbah' that there is no need to mention a third exception, which is that when the judge is in doubt about it, because this speech is for the case when the matter is established before the judge. (T) |

One should not add anything of one's own against the claim. In 'Ghamz al-Uyun' it is stated:

| It is obligatory upon the judge to pass a judgment according to the requirements of the claim upon the establishment of evidence, immediately. If he delays, he sins and is subject to dismissal and discretionary punishment, as stated in 'Jami' al-Fusulayn'[2]. | It is mandatory for the judge that when evidence is provided for a claim, he should immediately pass a judgment accordingly. If he delays, he will be a sinner and will deserve dismissal and punishment, as is in 'Jami' al-Fusulayn'. (T) |

Installment is a type of term (ajl), and the term is the right of the debtor. In 'Hidayah', 'Khaniyah', 'al-Ashbah' etc., it is stated:

| The term is the right of the debtor, so he has the right to waive it[3]. | The grace period (deadline) is the right of the debtor and borrower, so he has the right to waive the same. (T) |

Thus, this is establishing a right for the debtor for which there was no proof—neither evidence, nor confession, nor refusal of oath. Therefore, establishing a claim without proof is purely void and unacceptable. In 'Khaniyah', 'al-Ashbah', 'Khayriyyah' etc., it is stated:

| The judge does not judge except with proof, and it is evidence, or confession, or refusal of oath[4]. | A judge can only decide based on evidence, and that is only testimony, confession, or refusal to take an oath. (T) |

Strangely, setting aside proof, even the debtor, for whom the judge wanted to establish this right, did not claim this right for himself. When did the defendant ever say that this demand is mandatory on me through installments? And it is clear that a claim is a prerequisite for a judgment; what authority does a judge have to pass a judgment himself without a claim? And if the intention is the initiation of installments

(insha-e-tanjeem), meaning the debt was not deferred in installments but 'I am making it installments', then this is completely foreign to the office of judgment; it is merely a suggestion that no one is obliged to accept. Neither does he have any authority over someone else's property, nor can compulsion be exercised to say that 'your money is due, but do not take it yet'. End.

[1] Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Book of Judges and Testimonies, Idarat al-Quran Karachi, 1/360 [2] Ghamz Uyun al-Basair with Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Book of Judges and Testimonies, Idarat al-Quran Karachi, 1/360 [3] Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Book of Debts, Idarat al-Quran Karachi, 2/28 [4] Al-Ashbah wa al-Nazair, Art 2, Book of Judges and Testimonies, Idarat al-Quran Karachi, 1/338

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

| 'अल-अश्बाह' में है: और तीसरे अपवाद के उल्लेख की आवश्यकता नहीं है, और वह यह है कि जब काजी को इसमें संदेह हो, क्योंकि यह बात उस स्थिति में है जब मामला काजी के पास साबित हो जाए। (त) | 'अल-अश्बाह' में है, और तीसरे अपवाद की ज़रूरत नहीं है और वह यह कि जब काजी को इसमें शक हो, क्योंकि यह कलाम (बात) उस सूरत में है जब काजी के यहाँ मामला साबित हो जाए। (त) |

दावे के ख़िलाफ़ अपनी ओर से कोई बात न बढ़ाए। 'ग़मज़ुल उयून' में है:

| काजी पर अनिवार्य है कि गवाही कायम होने पर दावे की आवश्यकता के अनुसार तुरंत निर्णय दे। यदि वह देरी करेगा तो वह पापी होगा और बर्खास्तगी और दंड (तअज़ीर) का पात्र होगा जैसा कि 'जामे-उल-फसूलैन' में है। | काजी पर लाज़िम है कि दावे पर गवाही मिल जाने पर उसके मुताबिक़ फ़ैसला फ़ौरन कर दे, अगर ताख़ीर करेगा तो गुनहगार होगा और माज़ूली और तअज़ीर का मुस्तहिक़ होगा जैसा कि 'जामे-उल-फसूलैन' में है। (त) |

किश्तबंदी एक प्रकार की समय-सीमा (अजल) है और समय-सीमा ऋणी का अधिकार है। 'हिदाया', 'खानिया' और 'अश्बाह' आदि में है:

| समय-सीमा ऋणी का अधिकार है, अतः उसे इसे समाप्त करने का अधिकार है। | मोहलत मक़रूज़ और मद्यून का हक़ है तो उसी को साक़ित करने का हक़ है। (त) |

तो यह ऋणी के लिए एक ऐसे अधिकार को सिद्ध करना है जिसका कोई प्रमाण नहीं था, न गवाही, न स्वीकारोक्ति, न शपथ से इनकार। अतः बिना प्रमाण के कुछ सिद्ध करना पूर्णतः व्यर्थ और अस्वीकार्य है। 'खानिया', 'अश्बाह' और 'खैरिया' आदि में है:

| काजी केवल प्रमाण के आधार पर निर्णय करता है और वह गवाही, या स्वीकारोक्ति (इक़रार), या शपथ से इनकार (नुकूल) है। | काजी सिर्फ दलील पर फ़ैसला कर सकता है और वो सिर्फ गवाही, इक़रार और क़सम से इंकार है। (त) |

आश्चर्य की बात यह है कि प्रमाण तो दूर की बात है, स्वयं ऋणी ने भी, जिसके लिए जज ने यह अधिकार सिद्ध करना चाहा, अपने लिए इस अधिकार का दावा नहीं किया था। प्रतिवादी ने कब कहा था कि यह माँग मुझ पर किश्तबंदी के रूप में अनिवार्य है? और यह स्पष्ट है कि दावा निर्णय की पूर्व

शर्त है; बिना दावे के स्वयं निर्णय कर बैठने का जज को क्या अधिकार है? और यदि उद्देश्य किश्तबंदी का निर्माण (इंशा-ए-तंजीम) है, यानी ऋण किश्तों में स्थगित नहीं था लेकिन 'मैं इसकी किश्तबंदी कर रहा हूँ', तो यह न्याय के पद से पूरी तरह से अलग एक सुझाव है जिसे स्वीकार करना किसी के लिए अनिवार्य नहीं है, न ही उसे दूसरे की संपत्ति पर कोई अधिकार है, और न ही यह ज़बर्दस्ती पहुंचती है कि पैसा तो तुम्हारा वाजिब है लेकिन अभी मत लो। अंत।

[1] अल-अश्बाह वन-नज़ैर, फ़न सानी, किताबुल कज़ा वश-शहादात, इदारतुल कुरान कराची, 1/360 [2] ग़मज़ उयून अल-बसायर मअ अल-अश्बाह वन-नज़ैर, फ़न सानी, किताबुल कज़ा वश-शहादात, इदारतुल कुरान कराची, 1/360 [3] अल-अश्बाह वन-नज़ैर, फ़न सानी, किताबुल मदैनात, इदारतुल कुरान कराची, 2/28 [4] अल-अश्बाह वन-नज़ैर, फ़न सानी, किताबुल कज़ा वश-शहादात, इदारतुल कुरान कराची, 1/338

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

فی الاشباہ[1] ولا حاجۃ الی استثناء ثالثۃ ذکرھا وھو ما اذا کان عندہ فیہ ریبۃ لان الکلام اذا اثبت الامر۔ | میں ہے، اور تیسرے کے استثناء کی حاجت نہیں ہے اور وہ یہ کہ جب قاضی کو اس میں شک ہو ، کیونکہ یہ کلام اس صورت میں ہے جب قاضی کے ہاں معاملہ ثابت ہوجائے۔ (ت)

نہ کہ بر خلاف دعوی اپنی طرف سے کوئی بات بڑھادے۔ غمز العیون میں ہے:

یجب علی القاضی الحکم بمقتضی الدعوی عند قیام البینۃ علی سبیل الفور فلو اخر اثم ویعزل ویعزر کما فی جامع الفصولین[2]۔ | قاضی پر لازم ہے کہ دعوی پر گواہی مل جانے پر اس کے مطابق فیصلہ فوراً کردے اگر تاخیر کریگا تو گنہگار ہوگا اور معزولی اور تعزیر کا مستحق ہوگا جیسا کہ جامع الفصولین میں ہے۔ (ت)

قسط بندی ایک قسم اجل ہے اور اجل حق مدیون ہے۔ ہدایہ وخانیہ واشباہ وغیرہا میں ہے:

الأجل حق المدیون فلہ ان یسقطہ[3]۔ | مہلت مقروض ومدیون کا حق ہے تو اسی کو ساقط کرنے کا حق ہے۔ (ت)

تو یہ مدیون کے لئے ایک ایسے حق کا ثابت کرنا ہے جس کا کوئی ثبوت نہ تھا، نہ بینہ نہ اقرار نہ نکول ، تو بلا ثبوت اثبات محض باطل و نامقبول، خانیہ واشباہ وخیر یہ وغیرہا میں ہے:

القاضی لایقضی الابالحجۃ وھی البینۃ اوالاقرار او النکول[4]۔ | قاضی صرف دلیل پر فیصلہ کر سکتا ہے اور وہ صرف گواہی، اقرار اور قسم سے انکار ہے۔ (ت)

طرفہ یہ کہ ثبوت در کنار خود مدیون جس کے لئے حاکم نے یہ حق ثابت کرنا چاہا اس حق کا پنے لئے مدعی نہ تھامد عاعلیہ نے کب کہا تھا کہ یہ مطالبہ مجھ پر قسط بندی سے واجب ہے اور ظاہر

ہے کہ دعوی شرط قضا ہے لادعویٰ خود قضا کر بیٹھنے کا حاکم کو کیا اختیار ہے اور اگر مراد انشاء تنحیم ہو یعنی دین تو موجل باقساط نہ تھا مگر میں اس کی قسط بندی کرتا ہوں تو یہ منصب قضا سے محض بیگانہ ایک مشورہ ہے جس کا قبول کرنا کسی پر واجب نہیں، نہ اسے پرائے مال پر کچھ اختیار ہے ، نہ یہ کہ جبر پہنچتا ہے کہ مال تو تیرا واجب ہے مگر ابھی نہ لے، غایت

[1] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاۃ والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱/۳۶۰ [2] غمز عیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاۃ والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱/۳۶۰ [3] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب المداینات ادارۃ القرآن کراچی ۲/۲۸ [4] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاۃ والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱/۳۳۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Even if the debtor is considered to have low capacity [to pay] by his own assumption, this assumption is baseless. From the questioner's statement, it is clear that this debt was the price of a contract of sale, and in such a situation, considering it unrecoverable without evidence is not correct. It is stated in Khania, Hindia, etc.:

Arabic	Urdu Translation
In kana al-daynu wajiban badalan 'amma huwa malun kal-qardhi wa thamani al-mabi'i al-qawlu qawlu mudda'i al-yasari marwiyyun dhalika 'an Abi Hanifata radiyallahu ta'ala 'anhu wa 'alayhi al-fatwa li-anna qudratahu kanat thabitatan bi-al-mubaddali fala yuqbalu qawluhu fi zawali tilka al-qudrati.	If recovery is necessary due to a financial substitute, for example, a loan or the price of goods, the claim of being capable of payment will be accepted. This is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him), and the fatwa is based on this because by obtaining the substitute, the debtor's capacity to pay is established; therefore, his claim of the loss of that capacity will not be heard. (T)

The result of this initiation of delay, if it is to prohibit the creditor from taking his debt all at once, is a restriction (Hajr) on a free accountable person without a Sharia-compliant reason, and it is void. And if its result is to say to the debtor, for example, "pay this much every month," and the creditor himself says so, then it will not be a delay (Tajil), and he can take it all at once whenever he wants. No one other than the creditor, who has no relation to the debt, can postpone another person's debt. It is stated in Al-Ashbah:

Arabic	Urdu Translation
Qala al-da'inu lil-madyuni idh-hab wa a'tini kulla shahrin kadha falaysa bi-tajilin li-annahu amrun bi-al-i'ta'i. Wallahu Ta'ala A'lam.	If the person making the recovery says to the debtor, "Go and give so much monthly installment," then this is not a statement of respite because this is an order for payment. And Allah the Almighty knows best. (T)

Issue 103: From the city of Bareilly, Muhalla Rotela Tola, questioned by Mr. Malik Ijaz Wali Khan Sahib, may his glory increase, 11 Ramadan 1329 AH.

Question: What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say regarding this matter: Zaid claims against Bakr regarding grain worth (1/71) that he took my grain illegally. Bakr admits to taking the grain but says that Zaid owed me a

debt and I took this aforementioned grain worth (1/71) as payment for my debt. Is such a statement from Bakr a denial of the plaintiff's claim or not? And if Zaid cannot present evidence and asks for an oath from Bakr, is an oath legally required of Bakr? Clarify with the Book and be rewarded on the Day of Reckoning (Book meaning the Holy Quran).

---

1. Fatawa Hindia, referencing Qazi Khan, Kitab Adab al-Qadhi, Chapter 26, Nurani Kutub Khana Karachi, 3/213.
2. Al-Ashbah wa al-Nazair, Third Art, Discourse on Debt, Idaratul Quran Karachi, 2/213.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

यह कि कर्जदार को अपने ही खयाल में कम सामर्थ्य वाला समझा गया हो, लेकिन यह समझ भी निराधार है। पूछने वाले के बयान से पता चलता है कि यह कर्ज एक बिक्री के अनुबंध की कीमत थी और ऐसी स्थिति में बिना गवाह के इसे भुगतान न करने योग्य मानना सही नहीं है। खानिया और हिन्दिया आदि में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
इन कानद-दीनू वाजिबन बदलन् अम्म हुवा मालुन् कल-कर्ज़ि व थमनिल-मबीइ अल-क़वलु क़वलु मुद्दईल-यसारि मरविय्यन् ज़ालिका अन अबी हनीफ़ता रज़ियल्लाहु तआला अन्हु व अलैहिल फ़तवा लि-अन्ना क़ुदरतहु कानत साबिततम् बिल-मुबद्दलि फ़ला युग़बलु क़वलुहु फ़ी ज़वालि तिलक-क़ुदरति।	यदि वसूली किसी वित्तीय प्रतिफल के कारण आवश्यक हो, उदाहरण के लिए ऋण या बेची गई वस्तु की कीमत, तो भुगतान करने की क्षमता की बात मानी जाएगी। यही इमाम अबू हनीफा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से वर्णित है और इसी पर फतवा है क्योंकि प्रतिफल प्राप्त कर लेने से कर्जदार की भुगतान करने की क्षमता सिद्ध हो जाती है, इसलिए उस क्षमता के समाप्त होने की बात नहीं सुनी जाएगी। (त)

देरी (तजील) करने की इस पहल का परिणाम यदि लेनदार को अपना कर्ज एकमुश्त लेने से रोकना है, तो यह बिना किसी शरीयत के कारण के एक स्वतंत्र जवाबदेह व्यक्ति पर पाबंदी लगाना है और वह अमान्य है। और यदि इसका परिणाम कर्जदार से यह कहना है कि, उदाहरण के लिए, "हर महीने इतना भुगतान किया करो," और स्वयं लेनदार ऐसा कहे, तो यह विलंब (तजील) नहीं होगा और वह जब चाहे एकमुश्त ले सकेगा। लेनदार के अलावा कोई अन्य, जिसका कर्ज से कोई संबंध नहीं है, किसी दूसरे के कर्ज को स्थगित नहीं कर सकता। अश्बाह में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
क़ालद-दाइनु लिल-मद्यूनि इह-हब व अ'तिनी कुल्ला शहरिन् कज़ा फ़लैसा बि-तजीलिन् लि-अन्नहु अम्रुन बिल-इ'ताइ। वल्लाहु तआला आलम।	यदि वसूली करने वाला कर्जदार से कहे कि "जाओ और महीने की इतनी किस्त दे दिया करो," तो यह मोहलत (समय देना) का बयान नहीं है क्योंकि यह भुगतान का आदेश है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 103: बरेली शहर, मोहल्ला रुतैला टोला से, पूछने वाले जनाब मलिक एजाज वली खान साहब (ज़ैद मजदहुम), 11 रमज़ान 1329 हिजरी।

प्रश्न: धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने बक्र के नाम अनाज की कीमत (1/71) के संबंध में दावा किया है कि उसने मेरा अनाज अवैध रूप से ले लिया है। बक्र अनाज लेने की बात स्वीकार करता है लेकिन कहता है कि ज़ैद के जिम्मे मेरा कर्ज था, मैंने उपर्युक्त अनाज (1/71) अपने कर्ज के बदले में लिया है। क्या बक्र का इस प्रकार का बयान वादी के दावे का खंडन है या नहीं? और यदि ज़ैद प्रमाण प्रस्तुत न कर सके और बक्र से कसम खिलाने की मांग करे, तो क्या शरीयत के अनुसार बक्र पर कसम खाना अनिवार्य है? किताब (यानी कुरान करीम) के माध्यम से स्पष्ट करें और हिसाब के दिन इसका पुण्य पाएं।

---

1. फ़तावा हिन्दिया, संदर्भ: काज़ी खाँ, किताब अदब अल-क़ाज़ी, अध्याय 26, नूरानी कुतुब खाना कराची, 3/213।
2. अल-अश्बाह व अन-नज़ाइर, तीसरी कला, ऋण पर प्रवचन, इदारतुल कुरान कराची, 2/213।

पृष्ठ 472/738

یہ کہ مدیون کو بزعمِ خود کم استطاعت سمجھا ہو مگر یہ سمجھ بھی محض بے اصل ہے، بیانِ سائل سے معلوم ہوا کہ یہ دین ایک عقدِ بیع کا ثمن تھا اور ایسی حالت میں اسے بلا بینہ نا قابلِ ادامان لینا صحیح نہیں۔ خانیہ و ہندیہ و غیرہما میں ہے :

عربی **اردو ترجمہ**

ان کان الدین واجبًا بدلًا عما ھو مال کالقرض وثمن المبیع القول قول مدعی الیسار مروی ذلك عن ابی حنیفة رضی اللہ تعالٰی عنہ و علیه الفتوی لان قدرته کانت ثابتة بالمبدل فلا یقبل قوله فی زوال تلك القدرة ۱۔

اگر وصولی کسی مالی بدل کی وجہ سے ضرورت ہو مثلاً قرض یا مبیع کا ثمن ہے تو قابل ادائیگی ہونے کی بات مانی جائے گی، یہی امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے مروی ہے اور اسی پر فتوٰی ہے کہ کیونکہ مبدل حاصل کر لینے سے مدیون کی قدرت ادائیگی ثابت ہے لہٰذا اس قدرت کے زوال کی بات نہ سنی جائیگی۔ (ت)

اس انشائے تا جیل کا حاصل اگر دائن کو منع کرنا ہے تو یکمشت اپنا دین نہ لے تو یہ حرّ مکلّف پر حجرِ بلا وجہ شرعی ہے اور وہ باطل ہے اور اگر اس کا حاصل مدیون سے یہ کہنا ہے کہ تو مثلاً مہینہ پیچھے اتنا ادا کیا کر، تو ایما دائن خود کہے تو تا جیل نہ ہوگی اور جس وقت چاہے یکمشت لے سکے گا نہ کہ غیر دائن جسے دین سے کوئی تعلق نہیں پرائے دین کو مؤجل کر دے۔ اشباہ میں ہے :

عربی	اردو ترجمہ
قال الدائن للمدیون اذھب واعطنی کل شھر کذا فلیس بتأجیل لانہ امر بالاعطاء ۲۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔	اگر وصولی کرنے والا مدیون سے کہے کہ جا ماہانہ اتنی قسط دے دیا کر ، تو یہ مہلت کا بیان نہیں ہے کیونکہ یہ ادائیگی کا حکم ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۳ : از شہر بریلی محلہ روٹیلہ ٹولہ مسئولہ جناب ملک اعجاز ولی خاں صاحب زید مجدہم ۱۱ رمضان ۱۳۲۹ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید بنام بکر بابت غلہ قیمتی (۷۱؍ ۱) بائیں دعویدار ہے کہ میرا غلہ ناجائز طور پر لے لیا ہے، بکر کو لینے غلہ سے اقبال ہے مگر وہ کہتا ہے کہ میرا قرضہ بذمہ زید چاہئے تھا میں نے یہ غلہ قیمتی (۷۱؍ ۱) مذکورہ بالا اپنے قرضہ میں لیا ہے اس قسم کا بیان بکر انکارِ دعوٰی مدعی ہے یا نہیں، وار زید ثبوت نہ پیش کر سکے خواستگارِ حلفِ بکر کہے تو بکر پر شرعاً حلف متوجہ ہوتا ہے یا نہیں؟ بینوا بالکتاب وتوجروا یوم الحساب (کتاب یعنی قرآن کریم)

---

۱ فتاوٰی ہندیہ بحوالہ قاضی خاں کتاب ادب القاضی الباب السادس والعشرون نورانی کتب خانہ کراچی ۳/ ۲۱۳ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الثالث القول فی الدین ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۲۱۳

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

...Explain, you will be rewarded on the Day of Judgment. (End of query)

Answer: In the situation asked, Bakr is the admitter (muqir) of Zaid's claim, i.e., of taking grain, and he is a claimant (mudda'ee) of his own debt. Here, there is neither any proof of debt against Zaid, nor can an oath be administered to Bakr,

Arabic: Because he is either an admitter or a claimant, and there is no oath upon either of them. And Allah Almighty knows best, and His knowledge is most complete and most wise.

Urdu translation of the Arabic: Because he is either one who admits or one who claims, whereas there is no oath upon both of them. And Allah Almighty knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most wise. (End of answer)

Problem 104: From Shahabad town, Rampur state district, sent by Qamar Ali Khan alias Chanda Khan, 18 Rabi' al-Awwal 1330 AH. What do the scholars of religion say in this case: Zaid, 'Amr, and Bakr took several villages on government lease (ijarah). Later, the villages were divided among the partners. Whichever village fell to a person's share, he became responsible for paying its government revenue. A division agreement (Iqrar Nama Taqseem) was written and verified. In this agreement, Zaid wrote, "I will pay one thousand rupees as 'qur'ah' (draw/adjustment) i.e., surplus (taufeer) to Bakr in installments." Now Bakr is claiming this one thousand rupees. Zaid excuses himself saying, "An ambiguous amount was made to be admitted by me. Each person is in possession of the villages of his share. How are these thousand rupees owed by me? The villages designated for the claimant are in the possession of the claimant; after division, they did not come into my possession, nor did I receive their surplus. Bakr, the claimant, receives their surplus himself. Therefore, how is it owed by the defendant from the surplus?" The matter to be clarified is whether, according to Sharia, such an admission by the admitter is binding to fulfill or not? A copy of the agreement is attached to the question.

Answer: From observing the agreement and the statement of the petitioner, it became clear that these villages were taken from the state as lessees (mustajir) by these three persons. The state took 15,000 rupees in advance profits from them. Out of this, Zaid paid nearly half, and Bakr, who is a Hindu, gave nothing. However, the state takes a guarantee for the lease amount; this guarantee was provided solely

from Bakr's property, hence he was made a partner. At the time of division, Zaid's share was settled as 1/3 and 1/4 for the remaining partners. In the 'choni' (fourth share) of the villages given to Bakr, there was a shortfall of one thousand rupees. Therefore, Zaid wrote this agreement. This is neither a legal contract (aqd shar'ee) nor a legal admission (iqrar shar'ee). Neither does Bakr have any claim against Zaid, nor does Zaid say that he owes this much to him, nor is it a third party's debt owed by Bakr which Zaid is guaranteeing. It is merely a useless (mahmal) writing, the essence of which is nothing more than a meaningless promise. Compulsion cannot be used to fulfill such a promise, nor does Bakr have any right to demand it at all. - [Al-Fatawa al-] Hindiyya and Al-Ashbah [wa al-Nazair].

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

...बयान कीजिए, हिसाब के दिन आपको फल दिया जाएगा। (प्रश्नोत्तर जारी)

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, बक्र ज़ैद के दावे यानी अनाज ले लेने का इकरार करने वाला (मुक़िर) है और अपने कर्ज़ का दावेदार (मुद्दई) है। यहाँ न तो ज़ैद के ज़िम्मे किसी कर्ज़ का कोई सबूत है और न ही बक्र से शपथ (हलफ़) ली जा सकती है,

अरबी: क्योंकि वह या तो इकरार करने वाला है या दावा करने वाला, और उन दोनों पर कोई शपथ नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है।

उर्दू अनुवाद: क्योंकि वह या तो इकरार करने वाला है या दावा करने वाला, जबकि इन दोनों पर शपथ नहीं है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है, और उसका ज्ञान, उसकी महिमा महान हो, सबसे पूर्ण और सबसे हिकमत वाला है। (त)

मसला 104: कस्बा शाहबाद जिला रियासत रामपुर से प्रेषक कमर अली खां उर्फ चंदा खां, 18 रबी-उल-अव्वल 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान इस स्थिति में क्या कहते हैं: ज़ैद, अम्र और बक्र ने सरकारी पट्टे (इजारा) पर कुछ गाँव लिए। बाद में भागीदारों में गाँवों का बँवारा हो गया। जिसके हिस्से में जो गाँव आया, वह उसकी सरकारी लगान अदा करने का ज़िम्मेदार रहा। बँवारे का एक इकरारनामा लिखकर सत्यापित किया गया। इस इकरारनामे में ज़ैद ने लिखा कि "मैं एक हज़ार रुपये का 'कुरआ' यानी अतिरिक्त लाभ (तौफीर) बक्र को किस्तों में अदा करूँगा।" अब बक्र इस एक हज़ार रुपये का दावेदार है। ज़ैद यह बहाना करता है कि "मुझसे एक अस्पष्ट राशि का इकरार करा लिया गया है। हर व्यक्ति अपने हिस्से के गाँवों पर काबिज़ है। ये हज़ार रुपये मुझ पर कैसे वाजिब हैं? जो गाँव दावेदार के लिए निर्धारित हुए, वे दावेदार के कब्ज़े में हैं; बँवारे के बाद वे मेरे कब्ज़े में नहीं आए और न ही उनका अतिरिक्त लाभ मुझे मिला। बक्र, जो दावेदार है, उनका अतिरिक्त लाभ खुद प्राप्त करता है। फिर प्रतिवादी के ज़िम्मे अतिरिक्त लाभ से भुगतान कैसे वाजिब हो गया?" पूछने योग्य बात यह है कि क्या शरीअत के अनुसार इकरार करने वाले का ऐसा इकरार पूरा करना अनिवार्य है या नहीं? इकरारनामे की प्रति प्रश्न के साथ संलग्न है।

उत्तर: इकरारनामा और प्रार्थी के बयान को देखने से यह स्पष्ट हुआ कि इन तीन व्यक्तियों ने ये गाँव रियासत से पट्टे (मुस्ताजराना) पर लिए थे। रियासत ने उनसे मुनाफे की 15 हज़ार रुपये की राशि

अग्रिम ली थी। इसमें से लगभग आधी राशि ज़ैद ने दी थी और बक्र ने, जो कि एक हिंदू है, कुछ नहीं दिया था। लेकिन रियासत पट्टे की राशि पर ज़मानत लेती है; यह ज़मानत अकेले बक्र की संपत्ति से हुई थी, इसलिए उसे भागीदार बनाया गया। बँवारे के समय ज़ैद का हिस्सा 1/3 तय हुआ और 1/4 शेष भागीदारों का। बक्र को दिए गए गाँवों की 'चौनी' (चौथे हिस्से) में, जो बक्र को मिलती थी, एक हज़ार रुपये की कमी थी। इसलिए ज़ैद ने यह इकरारनामा लिख दिया। यह न तो कोई शरीअत सम्मत अनुबंध (अक़्द शरई) है और न ही कानूनी इकरार (इकरार शरई)। न तो बक्र का ज़ैद पर कुछ बकाया है, न ही ज़ैद कहता है कि उस पर इतना बकाया है, और न ही यह किसी तीसरे पक्ष का कर्ज़ है जो बक्र पर हो और ज़ैद उसकी ज़मानत ले रहा हो। यह मात्र एक व्यर्थ (मह़मल) लेखन है, जिसका सार एक अर्थहीन वादे से अधिक कुछ नहीं है। ऐसे वादे को पूरा करने के लिए ज़ोर नहीं दिया जा सकता, और न ही बक्र को मांगने का कोई अधिकार है। - [अल-फ़तावा अल-] हिंदिया और अल-अशबाह।

पृष्ठ 473 का 738

سے بیان کیجئے روزِ حساب اجر دئے جاؤ گے۔ ت) الجواب: صورت مستفسرہ میں بکر دعوٰی زید یعنی غلہ لے لینے کا مقر اور اپنے قرضہ کا مدعی ہے یہاں نہ زید کے ذمہ کوئی ثبوت دینار ہانہ بکر پر حلف آسکتا ہے، لانہ مقر و مدع وکلاہما لا حلف علیہما واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ اتم واحکم۔ (ت) کیونکہ یہ اقرار کرنے والا ہے یا دعوٰی کرنے والا ہے جبکہ ان دونوں پر قسم نہیں ہے واللہ تعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔ (ت)

مسئلہ ۱۰۴: از قصبہ شاہ آباد ضلع ریاست رامپور مرسلہ قمر علی خاں عرف چندا خاں ۱۸ ربیع الاول ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید وعمر و بکر نے چند دیہات سرکاری اجارہ پر لئے بعد کو باہم شرکاء میں تقسیم دیہات آپس میں ہوگئی جس کے حصہ میں جو دیہہ آیا وہ اس کی ادائے جمع سرکاری کا ذمہ دار رہا اقرار نامہ تقسیم لکھ کر تصدیق ہوگئی، اس اقرار نامہ میں زید نے یہ لکھا کہ میں ایک ہزار روپے کی قرعہ یعنی توفیر بکر کو باقساط ادا کروں گا، اب بکر اس ایک ہزار روپے کا دعویدار ہے، زید عذر کرتا ہے کہ ایک رقم مبہم کا مجھ سے اقرار کرالیا ہے ہر شخص اپنے حصہ کے دیہات پر قابض ہے، یہ ہزار مجھ پر کیسے چاہئیں، جو دیہات مدعی کے لئے نامزد ہوئے وہ بقبضہ مدعی ہیں بعد تقسیم میرے قبضہ میں نہ آئے نہ ان کی توفیر مجھے ملی ان کی توفیر بکر مدعی پاتا ہے لہذا از توفیر بذمہ مدعاعلیہ کیسے چاہئے، دریافت طلب یہ امر ہے کہ شرعاً ایسا اقرارِ مقر پر لازم الوفاء ہے یا نہیں؟ نقل اقرار نامہ ہمرشتہ سوال ہے۔

الجواب: ملاحظہ اقرار نامہ و بیان سائل سے واضح ہوا کہ یہ دیہات ریاست سے ان تین شخصوں نے مستاجرانہ لئے تھے ریاست نے زر منافع ۱۵ ہزار پیشگی ان سے لیا اس میں سے قریب نصف

زید نے دے دیا اور بکر نے کہ ہندو ہے کچھ نہ دیا مگر ریاست زر مستاجری پر ضمانت لیتی ہے یہ کفالت تنہا جائداد بکر سے ہوئی لہذا اسے شریک کیا گیا وقت تقسیم (زید کا حصہ زید کا قرار پایا ۱/ ۳۔ ۱/ ۴ کا باقی شریکوں کا۔ جو دیہات بکر کو دئے گئے ان کی چونی میں کہ بکر کو ملتی بقدر ایک ہزار روپے کمی تھی لہذا زید نے یہ اقرار نامہ لکھ دیا، یہ نہ کوئی عقد شرعی ہے نہ اقرار شرعی نہ بکر کا زید پر کچھ آتا ہے نہ زید کہتا ہے کہ اس کا مجھ پر اتنا آتا ہے نہ کسی ثالث کا دین کہ بکر پر آتا ہو زید اس کی کفالت کرتا ہے محض ایک مہمل تحریر ہے جس کا حاصل ایک وعدہ بے معنی سے زائد نہیں ایسے وعدہ کی وفا پر جبر نہیں ہو سکتا نہ بکر کو اصلاً مطالبہ کا استحقاق ہے۔ ہندیہ واشباہ

Fatawa Rizvia (Volume 18)

In Bazzaziya and others, it is stated: "There is no compulsion to fulfill a promise." (1) And Allah knows best. - And Allah Almighty knows best (T)

Problem 105: From Rampur, Mohalla Baradari Mahmood Khan, submitted by Mr. Abdullah Khan Sahab, 29th Jumada al-Akhira 1330 AH. What do the scholars of religion and the muftis of the firm Sharia say regarding this matter: Hindah is the maternal grandmother of three minor boys and girls, and Zaid is the father of these minor children. Sa'idah, the mother of these minor children and wife of Zaid, has passed away. The immovable property of these minor children is located in the British territory. Hindah, with Zaid's consent, obtained a certificate of guardianship for the oversight of this property. Now Hindah, acting as the guardian of these minors and based on obtaining the certificate from the British territory, has filed a lawsuit against Zaid for the dower (Mahr) on behalf of the minors. Zaid has applied to the Judge's Court of the State of Rampur to be the guardian of these minor children during the litigation. And Bakr, the father of Zaid and grandfather of the minors, requests that "sharia-wise, I have the right of guardianship over the minors, therefore, I should be appointed as the guardian of the minors for the duration of the case." These three requests are contradictory. The matter to be inquired from the muftis of the firm Sharia is: will the guardianship of Ms. Hindah, who obtained the certificate of guardianship from the British territory with the father's permission, remain established and valid in the cases of this state against the defendant Zaid? Or can the defendant Zaid be appointed as the guardian of these minor children during the case? Or can the grandfather Bakr be appointed as the guardian during the litigation? There are two scenarios regarding this: if Zaid is not appointed as guardian, then can this [grandfather] be appointed, or while Zaid's guardianship exists, does he [the grandfather] have the right of guardianship over the minors? Please provide a reply with clear references from the books of Fiqh. Dated 11th June 1912.

The Answer: In the situation asked, the maternal grandmother is nothing, nor is that certificate anything. Neither could Zaid transfer his guardianship, nor does the grandfather have the right of guardianship while the father is present. All these proceedings are absurd and meaningless. Yes, if Sa'idah's dower is owed by Zaid and he refuses to pay, then the Sharia judge can appoint anyone he wishes as an executor (Wasi) over the minors...

(1) Fatawa Hindiyya, Kitab al-Ijarah, Chapter 7, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/72; Al-Ashba wa al-Nadhair, Second Art, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Dar al-Qur'an Karachi, 2/110; Al-Uqud al-Durriyah, miscellaneous issues and benefits from al-Hazr wa al-Ibahah, Arg Bazar Qandahar Afghanistan, 2/353.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

बज़ाज़िया और अन्य में है: "वादा पूरा करने पर कोई विवशता नहीं है।" (1) और अल्लाह बेहतर जानता है। - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)

मसला 105: रामपुर, मोहल्ला बारादरी महमूद खान से, प्रेषक जनाब अब्दुल्ला खान साहब, 29 जमादी उल आखिर 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान और शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती इस मामले में क्या फरमाते हैं कि: हिंदा तीन नाबालिग लड़कों और लड़कियों की नानी है और जैद उन नाबालिग बच्चों का बाप है। सईदा, उन नाबालिग बच्चों की माँ और जैद की पत्नी, का देहांत हो चुका है। उन नाबालिग बच्चों की अचल संपत्ति ब्रिटिश क्षेत्र में स्थित है। हिंदा ने उस संपत्ति की देखरेख आदि के लिए जैद की सहमति से विलायत (अभिभावकत्व) का सर्टिफिकेट प्राप्त कर लिया है। अब हिंदा ने उन नाबालिगों की अभिभावक के रूप में और ब्रिटिश क्षेत्र से सर्टिफिकेट प्राप्त करने के आधार पर जैद पर नाबालिगों की ओर से मेहर का मुकदमा दायर किया है। जैद ने रामपुर रियासत की जज की अदालत में मुकदमा चलने के दौरान इन नाबालिग बच्चों का वली (अभिभावक) होने की दरख्वास्त की है। और बक्र, जैद का बाप यानी नाबालिगों का दादा, दरख्वास्त करता है कि "शरीयत के अनुसार मुझे नाबालिगों की विलायत का हक हासिल है, इसलिए मुकदमा चलने के दौरान मुझे नाबालिगों का वली नियुक्त किया जाए।" ये तीनों दरख्वास्तें विरोधाभासी हैं। शरीयत-ए-मतीन के मुफ्ती साहबान से यह पूछना है कि क्या मुसम्मात हिंदा, जिसने ब्रिटिश क्षेत्र में बाप की इजाजत से विलायत का सर्टिफिकेट प्राप्त किया है, उसकी विलायत इस रियासत के मुकदमों में जैद (प्रतिवादी) के खिलाफ बनी रहेगी और बरकरार रहेगी? या प्रतिवादी जैद मुकदमा चलने के दौरान उन नाबालिग बच्चों का वली नियुक्त हो सकता है? या दादा बक्र मुकदमा चलने के दौरान वली नियुक्त हो सकता है? इसके संबंध में दो स्थितियाँ हैं: यदि जैद वली नियुक्त न हो तो क्या यह वली बन सकेगा, या जैद के वली होने की स्थिति में उसे नाबालिगों की विलायत का हक हासिल है? फिकह की किताबों के स्पष्ट उल्लेख के साथ जवाब अता फरमाएं। फकत, तारीख 11 जून 1912।

जवाब: पूछी गई स्थिति में न नानी कुछ है और न वह सर्टिफिकेट कुछ चीज़ है। न जैद अपनी विलायत स्थानांतरित कर सकता था और न बाप के होते हुए दादा को विलायत का अधिकार है। ये सारी कार्यवाहियां बिल्कुल व्यर्थ और अर्थहीन हैं। हाँ, यदि जैद पर सईदा का मेहर बकाया हो और वह इनकार करे, तो काज़ी-ए-शरह अपनी ओर से जिसे चाहे नाबालिगों पर वसी (निष्पादक) नियुक्त कर सकता है...

(1) फतावा हिंदिया, किताबुल इजारा, बाब 7, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/72; अल-अशबाह व अन-नज़ायर, अल-फन्नुस सानी, किताबुल हज़्र वल इबाहह, दारुल कुरान कराची, 2/110; अल-उक़ूद अद-दुर्रैया, हज़्र व इबाहह के विभिन्न मुद्दे और लाभ, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 2/353।

पृष्ठ 474/738

و بزازیہ و غیر ہما میں ہے: لا جبر علی الوفاء بالوعد ۱- واللہ تعالٰی اعلم۔ | وعدہ وفائی پر جبر نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۵: از رامپور محلہ بارہ دری محمود خاں مسئولہ جناب عبداللہ خان صاحب ۲۹ جمادی الآخر ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین درمیان اس مسئلہ کے کہ ہندہ تین نابالغ لڑکے لڑکیوں کی نانی ہے اور زید ان نابالغ بچوں کا باپ ہے، سعیدہ ان نابالغ بچوں کی ماں، زوجہ فوت ہوگئی، ان نابالغ بچوں کی جائداد غیر منقولہ علاقہ انگریزی میں واقع ہے۔ ہندہ نے اس جائداد کی نگرانی وغیرہ کے لئے برضامندی زید سرٹیفکیٹ ولایت حاصل کر لیا ہے۔ اب ہندہ نے بولایت انہیں نابالغان اور باستدلال حصول سرٹیفکیٹ از علاقہ انگریزی زید پر نابالغان کی طرف سے مہر کی نالش کی ہے۔ زید نے عدالت ججی ریاست رامپور میں ان نابالغ بچوں کی ولی دوران مقدمہ ہونے کی درخواست کی ہے، اور بکر باپ زید کا یعنی دادا نابالغان درخواست کرتا ہے کہ شرعاً مجھے حق ولایت نابالغان حاصل ہے لہذا دوران مقدمہ کے لئے ولی نابالغان مقرر کر دیا جاؤں۔ یہ تینوں درخواستیں متضاد ہیں۔ مفتیان شرع متین سے یہ دریافت طلب امر ہے کہ مسماۃ ہندہ جو سرٹیفکیٹ ولایت باجازت باپ نابالغان علاقہ انگریزی میں حاصل کر چکی اس کی ولایت ریاست ہذا کے مقدمات میں مقابل زید مد عاعلیہ قائم و برقرار رہے گی یا زید مدعاعلیہ ولی دوران مقدمہ ان نابالغ بچوں کا مقرر ہو سکتا ہے، یا بکر دادا ولی دوران مقدمہ مقرر ہو سکتا ہے اس کی نسبت دو صورتیں ہیں اگر زید ولی مقرر نہ ہو تب یہ ولی قائم ہو سکے گا یا زید کے ولی قائم ہونے کی حالت میں اس کو حق ولایت نابالغان حاصل ہے بصراحت روایات کتب فقہ جواب عنایت ہو۔ فقط المر قوم ۱۱جون ۱۹۱۲ء

الجواب: صورت مستفسرہ میں نہ نانی کوئی شے ہے نہ وہ سرٹیفکیٹ کوئی چیز، نہ زید اپنی ولایت منتقل کر سکتا تھا نہ باپ کے ہوتے دادا کو استحقاق ولایت ہے۔ یہ کارروائیاں سب مہمل و بے معنی ہیں ہاں اگر زید پر سعیدہ کا مہر آتا ہو اور انکار کرے تو قاضی شرع اپنی طرف سے جسے چاہے نا بالغوں پر وصی

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الاجارہ الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۷۲، الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الحظر والاباحہ دارالقرآن کراچی ۲/ ۱۱۰، العقود الدریۃ مسائل و فوائد شتی من الحظر والاباحہ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۳۵۳

Fatawa Rizwia (Volume 18)

...this executor can file a claim, and if Zaid admits the dower, then no claim for dower on behalf of the minors by the maternal grandmother or paternal grandfather or anyone else is admissible at all. It is mentioned in 'Jami al-Sighar', chapter on Marriage:

[Table Header] Arabic Text: | Urdu Translation: --- | --- ماتت عن زوج و اولاد صغار و على الزوج المهر فان اقر الزوج بالمهر لم يؤخذ منه لان الاب يملك حفظ مال صغيره وان انكر ينصب القاضى وصيا فيثبت عليه المهر ويؤخذ منه ويدفع الى الوصى فانه بانكاره تظهر خيانته و عند ظهور الخيانة يكون للقاضى ولاية دفع مال الصغير الى وصى غيره ١ - والله سبحانه و تعالى اعلم۔ | The wife left behind a husband and minor children as heirs, and dower is remaining on the husband. If the husband admits the dower, then the dower should not be collected from the husband because he is the guardian of his minor children's property. If the husband denies the dower due from him, the judge should appoint an executor in favor of the children and if the dower is proven, collect it from the husband and hand it over to the executor. This is because the husband's denial has made his dishonesty clear, and upon the revelation of dishonesty, the judge gets the power to hand over the children's property to an executor. And Allah (Glorified and Exalted) knows best (T).

Problem 106: From Rampur state, near the government stable, Eidgah Gate, sent by Hasan Jahan Begum, 15 Rajab 1330 AH. What do the scholars of religion say in this matter that Hindah, the maternal grandmother of the minors, along with the son of Zaid, has filed a suit for the dower debt of the deceased mother of the minors against the father of the minors? Zaid denies the dower debt and wants to be appointed as the guardian during the case. Also, Zaid's father is a suitor, although the grandfather's condition is also not good, and there is a full fear of loss of the minors' property. The grandmother is compassionate, trustworthy, and a well-wisher. The query is, who among these three can be the guardian during the case? Explain and be rewarded.

The Answer: In the questioned scenario, since Zaid denies the dower, he can never be a guardian in this case. Rather, it is obligatory upon the ruler to appoint some other trustworthy, religious, and efficient person as an executor for the minors. If the grandfather is not suitable and from him...

1 Jami al-Sighar on the margin of Jami al-Fusulin, Adab al-Awsiya, Chapter on Marriage, Islami Kutub Khana Karachi, 2 / 114. Page 475 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

...यह वसी (निष्पादक) दावा कर सकेगा, और अगर ज़ैद महर का इक़रार करता है तो उस पर नाबालिगों की तरफ़ से नानी या दादा या कोई भी महर का दावा बिल्कुल भी स्वीकार्य नहीं है। 'जामे-अुस-सगीर' निकाह के अध्याय में है:

[तालिका शीर्षक] अरबी पाठ: | उर्दू अनुवाद (हिंदी में): --- | --- ماتت عن زوج و اولاد صغار و الزوج بالمهر لم يؤخذ منه لان الاب يملك حفظ مال صغيره وان ٢على الزوج المهر فان اق انكر ينصب القاضى وصيا فيثبت عليه المهر ويؤخذ منه ويدفع الى الوصى فانه بانكاره تظهر خيانته و عند ظهور الخيانة يكون للقاضى ولاية دفع مال الصغير الى وصى غيره ١ - والله سبحانه و تعالى اعلم। | पत्नी ने पति और नाबालिग बच्चे वारिस छोड़े और पति के ज़िम्मे महर बाकी है। अगर पति महर का इक़रार करता है तो पति से महर वसूल न किया जाए क्योंकि अपने नाबालिग बच्चों के माल का वही संरक्षक है। और अगर पति अपने ज़िम्मे महर का इनकार करे तो काज़ी बच्चों के हक़ में किसी को वसी बना कर महर साबित कर दे तो पति से महर वसूल करके वसी के सुपुर्द करे क्योंकि पति के इनकार से उसकी खयानत साफ़ हो गई, जबकि खयानत ज़ाहिर हो जाने पर काज़ी को अधिकार मिल जाता है कि बच्चों का माल वसी के सुपुर्द कर दे। वल्लाह सुब्हानहू व तआला आलम (त)।

मसला 106: रामपुर रियासत से, सरकारी अस्तबल के पास, ईदगाह दरवाज़ा, प्रेषिका हसन जहाँ बेगम, 15 रजब 1330 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि नाबालिगों की नानी हिंदह ने, ज़ैद के बेटे के सहयोग से, नाबालिगों के पिता पर उनकी मृत माँ के महर के ऋण का मुक़दमा दायर किया है? ज़ैद महर के ऋण से इनकार कर रहा है और चाहता है कि मुक़दमे के दौरान मुझे संरक्षक (वली) नियुक्त किया जाए। साथ ही ज़ैद के पिता भी इच्छुक हैं, हालाँकि दादा की स्थिति भी ठीक नहीं है और नाबालिगों की संपत्ति के नष्ट होने का पूरा डर है। नानी ममतामयी, अमानतदार और शुभचिंतक हैं। अतः प्रश्न यह है कि इन तीनों में से मुक़दमे के दौरान संरक्षक कौन हो सकता है? विस्तार से बताएं और पुण्य पाएं।

जवाब: पूछे गए मामले में चूंकि ज़ैद महर से इनकार कर रहा है, इसलिए वह इस मुक़दमे में कभी भी संरक्षक नहीं हो सकता। बल्कि शासक (हाकिम) के लिए ज़रूरी है कि वह किसी अन्य ईमानदार, धार्मिक और कर्मठ व्यक्ति को नाबालिगों पर वसी नियुक्त करे। यदि दादा ठीक नहीं हैं और उनसे...

1 जामे अुस-सगीर, हाशियह जामे उल-फ़ुसूलैन, आदाब उल-अौसिया, फ़स्ल अन-निकाह, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2 / 114. पृष्ठ 738 में से 475

کرے یہ وصی دعوٰی کرسکے گا، اور اگر زید مہر کا مقر ہے جب تواس پر نابالغوں کی طرف سے دعوٰی مہر نانی کرے خواہ دادا خواہ کوئی اصلاً قابل سماعت نہیں۔ جامع الصغار فصل النکاح میں ہے:

[جدول] عربی متن: | اردو ترجمہ: --- | --- ماتت عن زوج و اولاد صغار و علی الزوج المهر فان اقر الزوج بالمهر لم یؤخذ منه لان الاب یملك حفظ مال صغیره وان انکر ینصب القاضی وصیا فیثبت علیه المهر ویؤخذ منه ویدفع الی الوصی فانه بانکاره تظهر خیانته و عند ظهور الخیانة یکون للقاضی ولایة دفع مال الصغیر الی وصی غیره ۱ - واللہ سبحانہ و تعالی اعلم۔ | بیوی نے خاوند اور نابالغ بچے وارث چھوڑے اور خاوند کے ذمہ مہر باقی ہے اگر خاوند مہر کا اقرار کرتا ہے تو خاوند سے مہر وصول نہ کیا جائے کیونکہ اپنے نابالغ بچوں کے مال کا وہی محافظ ہے اور اگر خاوند اپنے ذمہ مہر کا انکار کرے تو قاضی بچوں کے حق میں کسی کو وصی بنا کر مہر و ثابت کردے تو خاوند سے مہر وصول کرکے وصی کے سپرد کرے کیونکہ خاوند کے انکار سے اس کی خیانت واضح ہوگئی جبکہ خیانت کے ظاہر ہو جانے پر قاضی اختیار مل جاتا ہے کہ بچوں کا مال وصیہ کے سپر کر دے۔ واللہ سبحانہ و تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۶: از ریاست رامپور متصل اصطبل سرکاری عیدگاہ دروازہ مرسلہ حسن جہاں بیگم ۱۵ رجب ۱۳۳۰ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نانی نابالغین نے نابالغین کی طرف سے برفاقت ابن زید نابالغان کے باپ پر نابالغین کی والدہ متوفیہ کے دین مہر کی نالش کی ہے اور زید دین مہر سے منکر ہے اور چاہتا ہے کہ میں ولی دوران مقدمہ مقرر کیا جاؤں اور نیز والد زید بھی خواستگار ہے حالانکہ دادا کی حالت بھی ٹھیک نہیں ہے اور خوف تلف جائداد نابالغین کا پورا

اندیشہ ہے اور نانی مشفقہ امینہ ہے اور مصلحہ ہے پس استفسار اس امر کا ہے کہ ان تینوں میں سے ولی دوران مقدمہ کون ہو سکتا ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں جبکہ زید مہر کا منکر ہے تو وہ اس مقدمہ میں ہرگز ولی نہیں ہوسکتا بلکہ حاکم پر لازم ہے کہ کسی دوسرے امین متدین کارگزار کو نابالغوں پر وصی کرے اگر دادا ٹھیک نہیں اور اس سے

---

۱ جامع الصغار علی ہامش جامع الفصولین آداب الاوصیاء فصل النکاح اسلامی کتب خانہ کراچی

Fatawa Rizvia Volume (18)

There is a concern for harm to the minors, and if the maternal grandmother is a compassionate well-wisher, then she is more deserving than the paternal grandfather; otherwise, the Shariah judge (Qazi) may appoint whomsoever he deems fit. It is stated in Jami' Ahkam al-Sighar:

Arabic Text	**Urdu Translation**
A wife died leaving behind a husband and minor children, and the dower (Mehr) is still owed by the husband, but he denies it. In such a case, the judge appoints a trustee (Wasi) who shall prove the dower and collect it from him, and hand it over to the trustee. This is because by his denial, his dishonesty (khayanat) becomes apparent, and when dishonesty appears, the judge has the authority to hand over the minor's property to another trustee.	A wife died leaving behind a husband and minor children, and the dower (Mehr) is still owed by the husband, but he denies it. In such a case, the judge appoints a trustee (Wasi) who shall prove the dower and collect it from him, because by his denial, the husband has committed dishonesty. When dishonesty appears, the judge gains the authority to collect the wealth and give it to another trustee.

(T) From this text, it is clear that if it is proven before the judge that the dower was due and Zaid denied it, then not only in this case or regarding the dower, but Zaid's guardianship over all the minor's assets will be revoked "due to the appearance of his dishonesty and the absence of his protection, thus he is removed from his trust." (Dishonesty became apparent and protection became non-existent, hence he was deprived of the trust. T). And all the minor's assets shall be handed over to the compassionate and trustworthy maternal grandmother, or whatever the judge deems most beneficial and appropriate. And Allah Almighty knows best.

Issue 107: From Rampur state, Gher Sharaf-ud-Din Khan locality, near the old Elephant House, asked by Mr. Ghulam Jafar Khan, 18th Muharram al-Haram 1331 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say about this matter: Zaid gave his wife, whom he had consummated the marriage with, a 'Talaq-e-Mughallazah' (irrevocable divorce). Afterwards, Zaid's ex-wife claimed that at the time of the marriage contract, an amount of 125,000 rupees and twenty-five Muhammad Shahi gold coins were fixed as the dower (Mehr). And this entire dower remains payable by Zaid. Therefore, my entire dower should be recovered from Zaid. Zaid, the defendant, responded that he does not remember how much dower was fixed at the

time of the marriage, but the marriage did take place, and the plaintiff (the ex-wife) had forgiven and waived the entire dower for the sake of Allah while in the custody of the defendant. The plaintiff presented several witnesses, all of whom stated that at the time of the marriage contract, 125,000 rupees and twenty-five Muhammad Shahi coins were fixed as the dower and...

1 Jami' al-Sighar, on the margin of Jami' al-Fasulayn, Adab al-Awsiya, Chapter of Marriage, Islami Kutub Khana Karachi 2/114. Page 476 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

नाबालिगों को नुकसान का अंदेशा है और यदि नानी एक दयालु शुभचिंतक है, तो वह पिता और दादा से अधिक हकदार है; अन्यथा शरिया न्यायाधीश (काज़ी) जिसे उचित समझे उसे नियुक्त कर सकता है। 'जामे अहकाम अल-सिगार' में उल्लेख है:

अरबी पाठ

एक पत्नी की मृत्यु हो गई और उसने पति और नाबालिग बच्चे छोड़े, और पति पर मेहर (दहेज) बकाया है, लेकिन वह इससे इनकार करता है। ऐसी स्थिति में, न्यायाधीश एक वसीयतदार (वसी) नियुक्त करता है जो मेहर को साबित करेगा और उसे उससे वसूल करेगा, और उसे वसीयतदार को सौंप देगा। ऐसा इसलिए है क्योंकि उसके इनकार से उसकी बेईमानी (खयानत) प्रकट होती है, और जब बेईमानी प्रकट होती है, तो न्यायाधीश को नाबालिग की संपत्ति किसी अन्य वसीयतदार को सौंपने का अधिकार मिल जाता है।

उर्दू अनुवाद

पत्नी ने पति और नाबालिग बच्चे वारिस छोड़े और पति के ज़िम्मे मेहर बाकी है और पति इनकार करता है तो काज़ी किसी को वसी मुक़र्रर करे जो मेहर को साबित करके वसूल करे क्योंकि मेहर का इनकार करके पति ने खयानत कर दी, जबकि खयानत के ज़ुहूर पर काज़ी को माल वसूल करके किसी वसी को देने का इख़्तियार मिल जाता है।

(त) इस इबारत से स्पष्ट हुआ कि यदि न्यायाधीश के सामने यह सिद्ध हो जाए कि मेहर बकाया था और ज़ैद ने इनकार किया, तो न केवल इस मामले में या मेहर के बारे में, बल्कि नाबालिगों की तमाम संपत्तियों से ज़ैद की संरक्षकता (विलायत) हटा दी जाएगी "उसकी बेईमानी के प्रकट होने और उसकी सुरक्षा के अभाव के कारण, अतः वह अपनी अमानत से वंचित हो गया।" (बेईमानी ज़ाहिर होने और हिफ़ाज़त ख़त्म हो जाने पर अमानत से महरूम हो गया। त)। और नाबालिगों की समस्त संपत्ति दयालु और अमानतदार नानी को सौंप दी जाएगी, या जो न्यायाधीश की राय में सबसे अधिक लाभदायक और उचित हो। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 107: रियासत रामपुर, मोहल्ला घेर शरफुद्दीन खां, हाथी खाना (फील खाना) पुराना के पास से, गुलाम जाफ़र खां साहब द्वारा पूछा गया, 18 मुहर्रम अल-हराम 1331 हिजरी। दीन के विद्वान और मुफ्ती इस मामले में क्या फरमाते हैं: ज़ैद ने अपनी विवाहिता पत्नी को, जिसके साथ वैवाहिक संबंध बन चुके थे, तलाक-ए-मुग़लज़ह (अंतिम तलाक) दे दिया। इसके बाद, ज़ैद की पूर्व पत्नी ने यह

दावा किया कि निकाह के समय मेहर के रूप में सवा लाख रुपये और पच्चीस मुहम्मद शाही अशर्फ़ियाँ तय हुई थीं। और यह पूरा मेहर ज़ैद के ज़िम्मे अब तक देय है। इसलिए, मेरा पूरा मेहर ज़ैद से दिलाया जाए। प्रतिवादी ज़ैद ने उत्तर दिया कि उसे याद नहीं कि निकाह के समय कितना मेहर तय हुआ था, लेकिन निकाह हुआ था और वादी (पूर्व पत्नी) ने अल्लाह के वास्ते प्रतिवादी की हालत के दौरान अपना पूरा मेहर माफ़ कर दिया था। वादी ने कई गवाह पेश किए और उन सभी ने बयान दिया कि निकाह के समय सवा लाख रुपये और पच्चीस मुहम्मद शाही अशर्फ़ियाँ मेहर के रूप में तय हुई थीं और...

1 जामे अल-सिगार, जामे अल-फसूलैन के हाशिए पर, आदाब अल-औसिया, निकाह का अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना कराची 2/114। पृष्ठ 738 का 476

ضرر نابالغان کا اندیشہ ہے اور نانی الکینہ مصلحہ مشفقہ ہے تو وہی باپ دادا سے احق ہے ورنہ قاضی شرع جس کو مناسب جانے۔ جامع احکام الصغار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
مَاتَتْ عَن زَوجٍ وَاَوْلَادٍ صِغَارٍ وَ عَلَی الزَّوجِ الْمَهرُ فَاَنْکَرَ یُنَصِبُ الْقَاضِی وصِیاً فِیُثْبَتُ عَلَیهِ الْمَهرَ و یُؤْخَذَ مِنهُ ویُد فَعُ اِلیَ الْوَصِیِّ فَاِنَّه بِاِنکَارِهِ تَظْهَرُ خِیَانَتُه وعِنْد ظُهُوْرِ الْخِیَانَةِ یکُوْنَ لِلْقَاضِی وِلَایَةُ دَفْعِ مَالِ الصَّغِیرِ اِلیٰ وَصِیٍ غَیْرِہٖ۔	بیوی نے خاوند اور نابالغ بچے وارث چھوڑے اور خاوند کے ذمہ مہر باقی ہے اور خاوند انکار کرتا ہے تو قاضی کسی کو وصی مقرر کرے جو مہر کو ثابت کر کے وصول کرے کیونکہ مہر کا انکار کر کے خاوند نے خیانت کر دی جبکہ خیانت کے ظہور پر قاضی کو مال وصول کر کے کسی وصی کو دینے کا اختیار مل جاتا ہے۔

(ت) اسی عبارت سے واضح ہوا کہ اگر قاضی کے نزدیک ثابت ہو جائے کہ مہر آتا تھا اور زید منکر کہوا تو نہ فقط اس مقدمہ یا مہر کے بارہ میں بلکہ تمام اموالِ نابالغان سے زید کی ولایت اٹھا دی جائے گی لظُهُور خِیَانَتِهِ وَانْعِدَامِ صِیَانَتِهِ فخرج عَنْ اَمَانَتِہ (خیانت ظاہر ہونے اور حفاظت معدوم ہو جانے پر امانت سے محروم ہو گیا۔ ت) اور جملہ اموالِ نابالغان نانی مصلحہ امینہ کو سپرد کئے جائیں گے یا جو رائے قاضی میں اصلح وانسب ہو۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۰۷: از ریاست رامپور محلہ گھیر شرف الدین خاں متصل فیل خانہ کہنہ مسئولہ غلام جعفر خاں صاحب ۱۸ محرم الحرام ۱۳۳۱ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس مسئلہ

میں کہ زید نے اپنی منکوحہ مدخولہ بہا کو طلاق مغلظہ دی بعد ازاں منکوحہ زید بدیں بیان دعویدار ہوئی کہ بوقت عقد نکاح مبلغ سوا لاکھ روپیہ اور پچیس اشرفیاں محمد شاہی تعداد دین مہر مقرر ہوئے تھے اور یہ کل دین مہر بذمہ زید اس وقت تک واجب الادا ہے بناء بریں میرا کل دین مہر زید سے دلایا جائے۔ زید مدعیٰ علیہ مجیب ہوا کہ تعداد دین مہر یاد نہیں کہ بوقت عقد نکاح کس قدر مسمیٰ ہوا تھا مگر نکاح ہوا اور مدعیہ نے کل دین مہر یا فتنی اپنا بزمانی حالت مدعیٰ علیہ اللہ کے واسطے معاف وابرا کر دیا۔ مدعیہ نے چند عکس گواہ پیش کئے اور سب نے بیان کیا کہ بوقت عقد نکاح سوا لاکھ روپیہ اور پچیس اشرفیاں محمد شاہی دین مہر کے مقرر ہوئے تھے اور

1 جامع الصغار علی ہامش جامع الفصولین آداب الاوصیاء فصل النکاح اسلامی کتب خانہ کراچی

Fatawa Rizvia Volume 18

No witness has stated that the dower debt (Mahr) is still payable by Zaid, the defendant. The witnesses for the plaintiff only stated that at the time of the marriage contract, a dower of 125,000 rupees and twenty-five Muhammad Shahi gold coins was fixed. In such a situation, will the testimony of the plaintiff's witnesses be credible or not? And will the plaintiff be entitled to receive the aforementioned dower or not? Furthermore, if a woman presents witnesses to prove the dower and the man presents witnesses regarding the discharge (ibra) of the dower, whose witnesses are legally more acceptable? Please explain and be rewarded.

The Answer: In the stated case, according to the fatwa-abiding narration, legally the testimony of the plaintiff's witnesses is neither credible nor acceptable, and the plaintiff is not entitled to receive the dower.

[Box Left - Arabic text] It is stated in 'Durar al-Hukkam', citing 'Al-Inayah': A woman claimed a thousand in dower, asserting it is due from the husband until this day. The husband said: 'You have discharged me from it'. So the woman produced witnesses who testified to the thousand dower, but they did not clarify that it remains due upon him until this day. Their testimony is not accepted according to the more correct view. And Allah Ta'ala knows best. The servant, the responder, Muhammad Shuja'at Ali, Teacher at Madarsa Irshad-ul-Uloom.

[Box Right - Urdu text] It is quoted in 'Durar al-Hukkam' from 'Inayah' that a woman sued her husband for a thousand as dower, claiming it's due today. The husband says: 'You freed me from some of it'. The woman produced witnesses who testified to the thousand dower but did not mention it being still outstanding today. According to the correct view, this testimony will not be accepted. Allah Ta'ala knows best. The servant, the responder, Muhammad Shuja'at Ali, Teacher at Madarsa Irshad-ul-Uloom. (T)

The answer is correct - Muhammad Abdul Ghaffar Khan. The answer is right - Abul Afzal Muhammad Fazl-ul-Haq. In reality, in the case under consideration, the testimony of the plaintiff's witnesses is insufficient. In the event of conflicting witnesses for the proof of dower and witnesses for its discharge, the witnesses for discharge are more worthy of acceptance. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best. Muhammad Munawar Ali.

The Answer: In the aforementioned case, the testimony of the woman's witnesses regarding the specified amount of dower (Mahr Musamma) is acceptable and credible. If the amount she claims is more than her proper dower (Mahr Mithl), then it is clear that regarding the excess, she is the claimant, and this testimony...

1. Al-Durar al-Hukkam Page 477 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

किसी गवाह ने यह बयान नहीं किया कि दीन मेहर (दहेज का ऋण) अब तक ज़ैद (प्रतिवादी) के ज़िम्मे वाजिबुल अदा (देय) है। सिर्फ वादिया (मुद्दइया) के गवाहों ने इतना बयान किया कि सवा लाख रुपये और पच्चीस मुहम्मद शाही अशर्फियाँ निकाह के वक्त दीन मेहर मुकर्रर हुआ था। तो ऐसी हालत में वादिया के गवाहों की गवाही मोतबर (विश्वसनीय) होगी या नहीं और वादिया ज़िक्र किए गए मेहर पाने की मुस्तहिक़ (हक़दार) होगी या नहीं? और अगर औरत मेहर के सबूत पर गवाह पेश करे और मर्द मेहर से बरी (इबराह) होने पर गवाह पेश करे, तो शरई तौर पर किसके गवाह पहले क़ाबिले-क़ुबूल (स्वीकार्य) होंगे? बयान फ़रमाएँ और अज्र पाएँ।

अल-जवाब (उत्तर): ज़िक्र की गई सूरत में, मोतबर रिवायत के मुताबिक़ शरई तौर पर वादिया के गवाहों की शहादत (गवाही) मोतबर और मक़बूल (स्वीकार्य) नहीं है और वादिया मेहर पाने की मुस्तहिक़ नहीं है।

[बॉक्स बायाँ - अरबी पाठ] 'दुरर अल-हुक्काम' में 'अल-इनाया' के हवाले से कहा गया है: एक औरत ने एक हज़ार मेहर का दावा किया कि वह आज के दिन तक पति पर वाजिब है। पति ने कहा: 'तुमने मुझे इससे बरी कर दिया है।' औरत ने गवाह पेश किए जिन्होंने एक हज़ार मेहर की गवाही दी, लेकिन उन्होंने यह स्पष्ट नहीं किया कि वह आज तक उस पर वाजिब है। सही कौल के अनुसार उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। बंदा, जवाब देने वाला, मुहम्मद शुजाअत अली, मुदर्रिस मदरसा इर्शाद-उल-उलूम।

[बॉक्स दायाँ - उर्दू पाठ] 'दुरर अल-हुक्काम' में 'इनाया' से नक़ल है कि औरत ने शौहर पर मेहर के हज़ार का दावा किया कि आज उसके ज़िम्मे है और शौहर कहता है कि तूने इसमें से कुछ से मुझे बरी कर दिया है। औरत ने गवाह पेश किए जिन्होंने हज़ार मेहर की गवाही दी और बयान में उन्होंने आज तक बाक़ी होने की बात नहीं की, तो सही क़ौल के मुताबिक़ यह गवाही क़ुबूल न होगी। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। बंदा, जवाब देने वाला, मुहम्मद शुजाअत अली, मुदर्रिस मदरसा इर्शाद-उल-उलूम। (त)

जवाब सही है - मुहम्मद अब्दुल ग़फ़्फ़ार ख़ाँ। जवाब दुरुस्त है - अबुल अफ़ज़ाल मुहम्मद फ़ज़्ल-उल-हक़। हक़ीक़त में, विचाराधीन मामले में वादिया के गवाहों की शहादत नाकाफ़ी है। मेहर साबित

करने वाले गवाहों और बरी होने के गवाहों के बीच टकराव की स्थिति में, बरी होने के गवाह पहले क़ाबिले-क़ुबूल हैं। और अल्लाह सुभानहू व तआला बेहतर जानता है। मुहम्मद मुनव्वर अली।

अल-जवाब (उत्तर): मज़कूरा सूरत में औरत के गवाहों की शहादत मेहरे-मुसम्मा (नियत मेहर) की मिक़्दार के बारे में मक़बूल और मोतबर है। वह जिस मिक़्दार का दावा करती है, अगर वह उसके मेहरे-मिस्ल (समान मेहर) से ज़्यादा है, तो ज़ाहिर है कि वह ज़्यादती के बारे में वादिया है और यह शहादत...

1. अल-दुरर अल-हुक्काम पेज 477 का 738

کسی گواہ نے یہ بیان نہیں کیا کہ دین مہر اب تک بذمہ زید مدعا علیہ واجب الاداد ہے صرف گواہان مدعیہ نے اسی قدر بیان کیا کہ سوا لاکھ روپے اور پچیس اشرفیاں محمد شاہی وقت عقد نکاح کے دین مہر مقرر ہوا تھا تو ایسی حالت میں گواہی گواہان مدعیہ کے معتبر ہوں گی یا نہیں اور مدعیہ دلا پانے مہر مذکورہ کے مستحق ہو گی یا نہیں، اور اگر عورت ثبوت مہر پر گواہ پیش کرے اور مرد ابراء مہر پر گواہ پیش کرے تو شرعاً کس کے گواہ اولیٰ بالقبول ہوتے ہیں۔ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مسئولہ میں موافق روایت مفتی بہا کے شرعاً شہادت گواہان مدعیہ معتبر اور مقبول نہیں اور مدعیہ دلا پانے مہر کے مستحق نہیں۔

[دائیں کالم: اردو] درر الحکام میں عنایہ سے منقول ہے عورت نے خاوند پر مہر کے ہزار کا دعوی کیا کہ آج اس کے ذمہ ہے اور خاوند کہتا ہے کہ تو نے اس میں کچھ سے مجھے بری کر دیا ہے تو عورت نے گواہ پیش کئے جنہوں نے ہزار مہر کی گواہی دی اور بیان میں انہوں نے آج تک باقی ہونے کی بات نہ کی تو صحیح قول کے مطابق یہ گواہی قبول نہ ہوگی۔ واللہ تعالیٰ اعلم العبد المجیب محمد شجاعت علی مدرس مدرسہ ارشاد العلوم (ت)

[بائیں کالم: عربی] قال فی درر الاحکام ناقلا عن العنایۃ ادعت المراۃ الف المہر بانھا واجبۃ علی الزوج الی یومنا ھذا وقال الزوج انك قد ابرأتنی منھا فاقامت المراۃ شہودا و شہد وابالف المہر ولم یبینوا انھا واجبۃ علیہ الی یومنا ھذا لم تقبل شہادتہم علی الاصح ۱۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ العبد المجیب محمد شجاعت علی مدرس مدرسہ ارشاد العلوم۔

الجواب صحیح محمد عبدالغفار خاں، الجواب صواب ابوالافضال محمد فضل حق۔ فی الواقع صورت مسئولہ عنہ شہادت شہود مدعیہ ناکافی اور بروقت تعارض شہود اثبات مہر و ابراء کے شہود ابراء اولیٰ بالقبول ہیں۔ واللہ سبحانہ و تعالیٰ اعلم محمد منور العلی

الجواب: صورت مذکورہ میں گواہان زن کی شہادت درباره مقدار مہر مسمیٰ مقبول و معتبر ہے جس مقدار کا وہ دعویٰ کرتی ہے اگر اسکے مہر مثل سے زائد ہے تو ظاہر ہے کہ وہ درباره زیادت مدعیہ ہے اور یہ شہادت

Fatawa Razawiya Volume (18)

According to her claim, if it occurred while all known conditions were met, it is certainly mandatory to accept.

[Arabic Quote]: "Because she illuminated her claim with proof, and proof, as its name suggests, is clarifying. Something proven by the testimony of two just witnesses is like something proven by visual observation." [Urdu Explanation]: Because the wife clarified her claim through witnesses, and 'Bayyinah' (proof) is like its name, something that illuminates. A thing proven by the testimony of two just witnesses is like something proven by ocular observation. (T)

And if it (the dower) is equal to or less than the 'Mahr-e-Mithl' (customary dower), even then the testimony is useful and acceptable, even though in this situation the woman is only the defendant. If she did not provide witnesses, she would have had to take an oath, and in such cases, to avoid an oath, the defendant's witnesses are heard. It is mentioned in *Durar al-Hukkam*, chapter on Dower:

[Arabic Quote]: "If she presented evidence, it is accepted. And if the husband presented it, it is also accepted, because evidence is accepted to rebut an oath, just as when a bailee presents evidence of returning a deposit to the owner, it is accepted." [Urdu Explanation]: If the wife presented testimony, it will be accepted. If the husband presented it, that too will be accepted because testimony is accepted to negate a sworn oath, just as when a trustee presents evidence of returning a trust to the owner, it is accepted. (T)

In fact, if the 'Mahr-e-Mithl' is not known and the husband does not accept this amount as 'Mahr-e-Mithl', then the woman herself needed to give a witness that the dower was that much. This is the very testimony that the Sharia demands from her; then what is the reason for accepting the count? Or she gives evidence that her 'Mahr-e-Mithl' is this much or more than this, then she would have had to swear that this much dower was fixed. This testimony made her independent of both that testimony and the oath. In any case, it became useful and mandatory to accept. It is in *Fatawa Imam Qazi Khan* and *Fatawa Alamgiriya*:

[Arabic Quote]: "This is when the judge knows the amount of her customary dower. If he does not know, he should command his trustworthy people to inquire from those who know, or he should require her to present evidence for what she claims." [Urdu Explanation]: This is in the case when the judge knows the amount of 'Mahr-e-Mithl'.

If it is not known to him, he should tell his reliable staff to ask the people of knowledge, or the judge should bind the woman to present witnesses to prove her claim of 'Mahr-e-Mithl'. (T)

---

1. *Durar al-Hukkam fi Sharh Ghurar al-Ahkam*, Book of Marriage, Chapter on Dower, Meer Muhammad Library, Karachi, 1/347.
2. *Fatawa Imam Qazi Khan*, Book of Claims and Evidence, Section regarding marriage etc., Naval Kishore, Lucknow, 4/495.

उसके दावे के अनुसार गुज़री तो प्रचलित शर्तों के पूरा होने पर ज़रूर स्वीकार्य है,

[अरबी उद्धरण]: "चूंकि उसने अपने दावे को प्रमाण से स्पष्ट किया, और प्रमाण (बय्यिनह) अपने नाम की तरह स्पष्ट करने वाला होता है। दो न्यायप्रिय गवाहों की गवाही से सिद्ध बात वैसी ही है जैसे आँखों से देख कर सिद्ध होती है।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: क्योंकि पत्नी ने अपना दावा गवाहों से स्पष्ट कर दिया, और 'बय्यिनह' अपने नाम की तरह रोशन करने वाला होता है और दो न्यायप्रिय गवाहों की गवाही से साबित शुदा चीज़ वैसी ही है जैसे आँख के मुशाहिदे (अवलोकन) से साबित होती है। (त)

और अगर मेहर-ए-मिस्ल के बराबर या उससे कम है तब भी गवाही लाभदायक और स्वीकार्य है, हालांकि इस स्थिति में औरत केवल प्रतिवादी (मुदा-अलैहा) है कि अगर वह गवाह न देती तो उसे शपथ (हलफ़) लेनी पड़ती और ऐसी जगह शपथ से बचने के लिए प्रतिवादी के गवाह सुने जाते हैं, दुररुल अहकाम, मेहर के अध्याय में है:

[अरबी उद्धरण]: "अगर उसने (पत्नी ने) प्रमाण प्रस्तुत किया तो स्वीकार्य है, और यदि पति ने प्रस्तुत किया तो वह भी स्वीकार्य है, क्योंकि प्रमाण शपथ को रद्द करने के लिए स्वीकार किया जाता है, जैसे कि अमानतदार स्वामी को अमानत लौटाने का प्रमाण प्रस्तुत करे तो उसे स्वीकार किया जाता है।" [उर्दू स्पष्टीकरण]: अगर पत्नी ने गवाही पेश कर दी तो स्वीकार्य होगी, अगर पति ने पेश की तो वह भी स्वीकार्य होगी क्योंकि कसम (शपथ) को रद्द करने के लिए गवाही स्वीकार्य होती है जैसे अमीन (अमानतदार) अमानत मालिक को वापस करने पर गवाही पेश करे तो स्वीकार की जाएगी। (त)

बल्कि अगर मेहर-ए-मिस्ल मालूम न हो और शौहर उस मात्रा को मेहर-ए-मिस्ल न माने तो औरत को स्वयं ही गवाह देने की आवश्यकता हुई कि इतना मेहर था। यही वह गवाही है जो शरीअत उससे मांगती है; तो संख्या स्वीकार करने का कारण क्या है? या वह गवाह दे कि उसका मेहर-ए-मिस्ल इतना या इससे अधिक है, फिर उसे हलफ़ करना पड़ता कि इतना मेहर तय हुआ था। इस गवाही ने उस गवाही और हलफ़ दोनों से बेनयाज़ (मुक्त) कर दिया। बहरहाल लाभदायक और वाजिबुल क़ुबूल (स्वीकार्य) हुई, फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान और फ़तावा आलमगीरिया में है:

[अरबी उद्धरण]: "यह तब है जब न्यायाधीश उसके प्रथागत मेहर की मात्रा जानता हो। यदि वह नहीं जानता, तो उसे अपने विश्वसनीय लोगों को आदेश देना चाहिए कि वे उन लोगों से पूछें जो जानते हैं, या उसे उस चीज़ का प्रमाण प्रस्तुत करने के लिए बाध्य करना चाहिए जिसका वह दावा करती है।"

[उर्दू स्पष्टीकरण]: यह उस सूरत में है जब काज़ी मेहर-ए-मिस्ल की मात्रा जानता हो। अगर उसे मालूम न हो तो उसे चाहिए कि वह अपने भरोसेमंद अमले (स्टाफ) को कहे कि वे जानकारी रखने वालों से पूछें, या काज़ी औरत को पाबंद करे कि वह अपने मेहर-ए-मिस्ल के दावे को साबित करने के लिए गवाह पेश करे। (त)

---

1. दुररुल अहकाम फ़ी शरह ग़ुररुल अहकाम, किताबुन निकाह, बाबूल् मेहर, मीर मुहम्मद कुतुब खाना कराची, 1/347
2. फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान, किताबुद दावा वल बय्यिनात, फ़स्ल निकाह आदि के संबंध में, नवल किशोर लखनऊ, 4/495

पृष्ठ 738 का 478

اسکے دعوٰی کے مطابق گزری تو بحال استجماع شرائط معروفہ ضرور واجب القبول ہے،

لانھا نورت دعویھا بالبینۃ والبینۃ کا سمھا مبینۃ والثابت بشھادۃ عدلین کالثابت بمشاھدۃ العین۔ کیونکہ بیوی نے اپنا دعوٰی گواہوں سے واضح کردیا، اور بینہ اپنے نام کی طرح روشن کرنے والا ہوتا ہے اور دو گواہوں عادلوں کی شہادت سے ثابت شدہ چیز ایسی ہے جیسے آنکھ کے مشاہدہ سے ثابت ہوتی ہے۔(ت)

اور اگر مہر مثل کے برابر یا اس سے کم ہے کجب بھی شہادت مفید و مقبول ہے اگر چہ عورت اس صورت میں صرف مدعاعلیہا ہے کہ اگر گواہ نہ دیتی اسے حلف کرنا پڑتا اور ایسی جگہ حلف سے بچنے کے لئے مدعاعلیہ کے گواہ مسموع ہیں،دررالاحکام باب المہر میں ہے:

ان اقامت بینۃ قبلت وان اقامھا الزوج قبلت ایضا لان البینۃ تقبل لرد الیمین کما اذا اقامہ المودع بینۃ علی رد الودیعۃ الی المالك تقبل 1۔ اگر بیوی نے گواہی پیش کردی تو مقبول ہوگی اگر خاوند نے پیش کی تو وہ بھی قبول ہوگی کیونکہ قسم کو رد کرنے کے لئے گواہی مقبول ہوتی ہے جیسے امین امانت مالک کو واپس کرنے پر شہادت پیش کرے تو قبول کی جائیگی۔(ت)

بلکہ اگر مہر مثل معلوم نہ ہو اور شوہر اس مقدار کو مہر مثل نہ مانے تو عورت کو آپ ہی گواہ دینے کی حاجت ہوئی کہ اتنا مہر تھا یہ وہی شہادت ہے جو اس سے شرع طلب فرماتی تو عدد قبول کی وجہ کیا ہے یا یہ گواہ دیتی کہ اس کا مہر مثل اس قدر یا اس سے زائد ہے، پھر اسے حلف کرنا پڑتا کہ اس قدر مہر مقرر ہوا تھا اس شہادت نے اس شہادت اور حلف دونوں سے غنی کردیا، بہرحال مفید و واجب القبول ہوئی، فتاوٰی امام قاضی خاں و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

هذا اذا کان القاضی یعرف مقدار مهر مثلها فان کان لا یعرف یأمر امناءه بالسوال ممن یعلم او یکلفها اقامة البینة علی ما تدعی 2۔ یہ اس صورت میں جب قاضی مہر مثل کی مقدار جانتا ہو تو اگر اسے معلوم نہ ہو چاہئے کہ وہ اپنے قابل اعتماد عملہ کو کہے کہ وہ معلومات والوں کو پوچھیں یا قاضی عورت کو پابند کرے کہ وہ اپنے مہر مثل کے دعوی کو ثابت کرنے کے لئے گواہ پیش کرے۔(ت)

---

1 درر الحکام فی شرح غرر الاحکام کتاب النکاح باب المهر میر محمد کتب خانہ کراچی ۱/ ۳۴۷ 2 فتاوی امام قاضی خاں کتاب الدعوی والبینات فصل فیما یتعلق بالنکاح الخ نولکشور لکھنؤ ۴/ ۴۹۵

Fatawa Rizvia (Volume 18)

In Durr al-Mukhtar it is written: - Arabic text: يشترط في ثبوت مهر المثل اخبار رجلين اورجل وامرأتين ولفظ الشهادة فان لم يوجد شهود عدول فالقول للزوج بيمينه- 1 - Urdu translation: To prove the proper dowry (Mahr al-Mithl), the testimony of two men or one man and two women is required; in this, the word 'testimony' (Shahadah) is a condition. If just witnesses are not found, the husband's statement under oath shall be accepted. (T)

In Hidayah it is written: - Arabic text: من تزوج امرأة ثم اختلفا في المهر فالقول قول المرأة الى تمام مهر مثلها- 2 - Urdu translation: If a couple differs regarding the dowry, then the wife's statement is credible up to the amount of the proper dowry. (T)

Passage attributed to Durar al-Hukkam and 'Inayah: - Arabic text: ادعت المراة الف المهر بأنها واجبة على الزوج الى يومنا هذا وقال الزوج انك قد ابرأتنى منها فاقامت المرأة شهودا وشهدوا بالف المهر ولم يبينوا انها واجبة عليه الى يومنا هذا لم تقبل شهادتهم على الاصح 3 - - Urdu translation: A woman claimed a thousand as dowry, stating it remains due from the husband to this day. The husband says, 'You have exonerated me from it.' The woman presented witnesses who testified to the thousand-dowry but did not state it remains due until today. According to the more correct opinion, their testimony will not be accepted. (T)

Even if it were as stated in these works, it still wouldn't apply to the context of this issue. There, the discussion is about a case where the husband admits the amount of dowry claimed by the wife but claims he was exonerated. If the witnesses did not mention that the dowry remains due on the husband until now, then their testimony did not touch upon the husband's claim. As for the amount of dowry, the husband himself had admitted it, and testimony on a matter already admitted is not heard. - Arabic text: الا في اربع ليس هذا منها كما في البحر بل في كل موضع - Urdu translation: Except in four cases, of which this is not one, as stated in al-Bahr; rather in every place where if there were no testimony...

1. Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Chapter on Dowry, Mujtabai Press Delhi, 1/202.
2. Al-Hidayah, Book of Marriage, Chapter on Dowry, Al-Maktabah al-Arabiyyah Karachi, 2/312.
3. Ad-Durar al-Hukkam.

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

दुर्रे मुख्तार में है: - अरबी पाठ: يشترط في ثبوت مهر المثل اخبار رجلين اورجل وامرأتين ولفظ الشهادة فان لم يوجد شهود عدول فالقول للزوج بيمينه- 1 - उर्दू अनुवाद: महरे मिस्ल साबित करने के लिए दो मर्दों या एक मर्द और दो औरतों की गवाही इसमें लफ़्ज़े शहादत शर्त है और अगर आदिल गवाह न मिलें तो खाविन्द का कौल कसम लेकर तस्लीम किया जाए। (त)

हिदाया में है: - अरबी पाठ: من تزوج امرأة ثم اختلفا في المهر فالقول قول المرأة الى تمام مهر مثلها- 2 - उर्दू अनुवाद: अगर ज़ौज़ैन (पति-पत्नी) महर में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) करें तो महरे मिस्ल की हद तक बीवी की बात मोतबर है। (त)

इबारते मन्सूबा दुररुल हक्काम व इनाया कि: - अरबी पाठ: ادعت المراة الف المهر بأنها واجبة على الزوج الى يومنا هذا وقال الزوج انك قد ابرأتنى منها فاقامت المرأة شهودا وشهدوا بالف المهر ولم يبينوا انها واجبة عليه الى يومنا هذا لم تقبل شهادتهم على الاصح- 3 - उर्दू अनुवाद: औरत ने हज़ार महर का दावा किया कि यह आज तक खाविन्द के ज़िम्मे वाजिब है और खाविन्द कहता है कि तूने कुछ से मुझे बरी कर दिया है तो औरत ने गवाही पेश की तो गवाहों ने हज़ार की गवाही दी और आज तक ज़िम्मे वाजिब होने को बयान न किया तो सही कौल पर वह गवाही कुबूल न होगी। (त)

अगर उनमें इसी तरह हो जब भी मसला दायरा से मुतल्लिक नहीं वहाँ कलाम इस सूरत में है कि औरत जिस मिकदार महर का दावा करती है शौहर को वह मिकदार तस्लीम है और मुआफी का मुद्दई है। शुहूद (गवाहों) ने अब तक महर ज़िम्मे शौहर पर वाजिब होने का ज़िक्र न किया तो उनकी शहादत को दावे ज़ौज़ से तो कुछ मस न हुआ, रही मिकदार महर ज़ौज़ को खुद इसका इकरार था और मुकर्रर (स्वीकृत) शहादत मस्मू (सुनी) नहीं। - अरबी पाठ: الا في اربع ليس هذا منها كما في البحر بل في كل موضع - उर्दू अनुवाद: मगर चार में कि ये उनमें से नहीं है जैसा कि बहर में है बल्कि हर ऐसे मुकाम में जहाँ अगर गवाही न हो...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुन निकाह, बाबुम महर, मतबा मुजतबाई देहली, 1/202।
2. अल-हिदाया, किताबुन निकाह, बाबुम महर, अल-मकतबतुल अरबीया कराची, 2/312।
3. अद्दुररुल हक्काम।

در مختار میں ہے: یشترط في ثبوت مهر المثل اخبار رجلین اورجل وامرأتین ولفظ الشهادة فان لم یوجد شهود عدول فالقول للزوج بیمینه- 1 مہر مثل ثابت کرنے کے لئے دو مردوں یا ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی اس میں لفظ شہادت شرط ہے اور اگر عادل گواہ نہ ملیں تو خاوند کا قول قسم لے کر تسلیم کیا جائے۔ (ت)

ہدایہ میں ہے: من تزوج امرأة ثم اختلفا في المهر فالقول قول المرأة الی تمام مهر مثلها 2- اگر زوجین مہر میں اختلاف کریں تو مہر مثل کی حد تک بیوی کی بات معتبر ہے (ت)

عبارت منسوبہ دررالحکام و عنایہ کہ: ادعت المراة الف المهر بأنها واجبة علی الزوج الی یومنا هذا وقال الزوج انك قد ابرأتنی منها فاقامت المرأة شهودا وشهدوا بالف المهر ولم یبینوا انها واجبة علیه الی یومنا هذا لم تقبل شهادتهم علی الاصح 3- عورت نے ہزار مہر کا دعوی کیا کہ یہ آج تک خاوند کے ذمہ واجب ہے اور خاوند کہتا ہے کہ تو نے کچھ سے مجھے بری کر دیا ہے تو عورت نے گواہی پیش کی تو گواہوں نے ہزار کی گواہی دی اور آج تک ذمہ واجب ہونے کو بیان نہ کیا تو صحیح قول پر وہ گواہی قبول نہ ہوگی۔ (ت)

اگر ان میں اسی طرح ہو جب بھی مسئلہ دائرہ سے متعلق نہیں وہاں کلام اس صورت میں ہے کہ عورت جس مقدار مہر کا دعوی کرتی ہے شوہر کو وہ مقدار تسلیم ہے اور معافی کا مدعی ہے شہود نے اب تک مہر ذمہ شوہر پر واجب ہونے کا ذکر نہ کیا تو ان کی شہادت کو دعوی زوج سے تو کچھ مس نہ ہوا، رہی مقدار مہر زوج کو خود اس کا اقرار تھا اور مقرر شہادت مسموع نہیں۔ الا

في اربع ليس هذا منها كما في البحر بل في كل موضع مگر چار میں کہ یہ ان میں سے نہیں ہے جیسا کہ بحر میں ہے بلکہ ہر ایسے مقام میں جہاں اگر گواہی نہ ہو

1 درمختار کتاب النکاح باب المہر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۰۲ 2 الہدایہ کتاب النکاح باب المہر المکتبۃ العربیہ کراچی ۲/ ۳۱۲ 3 الدرالحکام

Fatawa Rizvia, Volume (18)

[Table - Left Column (Arabic)] If harm is expected from someone other than the declarant without it, then this becomes a fundamental rule, as also mentioned therein. I say: The reason for this is that a confession/acknowledgment (Iqrar) is a binding proof in itself without the need for a judge's verdict. That is why it is valid outside the court of law. Jurists have explicitly stated that a judge's ruling based on a confession is termed 'judgment' metaphorically. Witnesses, however, are heard by the judge who then makes the matter binding. Therefore, producing evidence against a person who has already confessed is like seeking something already achieved (tahsil al-hasil), which is futile. This is in contrast to when evidence provides a benefit that the confession does not, which is the 'transitivity' (ta'diya) of the ruling, because a confession is a deficient proof (binding only on the declarant).

If the plaintiff brings proof (witnesses) and then the defendant confesses to the property being the plaintiff's, the judgment will be based on the confession, not the evidence. This is because evidence is only accepted against a denier, not against one who confesses. End. I say: Its reason is evident from what we have previously established. Since the right becomes binding without external compulsion once a confession is made before the judgment, there remains no scope for compulsion. Judgment based on testimony is a form of compulsion (ilzam).

[Table - Right Column (Urdu)] So, if there is a risk of harm from someone other than the declarant, this rule will apply, as mentioned therein. I say: (I say) the reason for this is that confession is such a proof that makes the matter binding on its own without the judge's decree. This is why confession is valid even outside the judge's assembly. Jurists have specified that the judge's action upon confession is called 'judgment' metaphorically, whereas the judge listens to the testimony and then makes the order binding. Thus, presenting witnesses against the declarant is seeking what is already attained, which is invalid. Unlike a case where testimony yields a benefit not obtained from a confession, and that benefit is making the order transitive (affecting third parties), because confession is an incomplete proof. (T)

To the extent that if the defendant confesses after the testimony, the judge will rule based on the confession, not based on the testimony. It is stated in Bahr al-Ra'iq: When the plaintiff has presented testimony and thereafter the defendant confesses to the plaintiff's ownership, the judge will give the verdict based on the confession, because testimony is accepted only against a denier, not against a declarant. End. I

say: (I say) its reason is clear, which we have explained, that when he confesses before the judgment, the right will become binding itself without compulsion. So after the confession, there remains no justification for making it binding from the judge's side, while a decision based on testimony is compulsion. (T)

---

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/203
2. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/203

फ़तावा रज़विया, जिल्द (18)

[तालिका - बायां कॉलम (अरबी)] यदि स्वीकार करने वाले के अलावा किसी अन्य से हानि की आशंका हो, तो यह एक मूल नियम बन जाता है जैसा कि उसमें भी उल्लेख है। मैं कहता हूँ: इसका कारण यह है कि स्वीकारोक्ति (इकरार) अपने आप में एक बाध्यकारी प्रमाण है, जिसके लिए न्यायाधीश के फैसले की आवश्यकता नहीं होती। इसीलिए यह न्यायालय के बाहर भी मान्य है। न्यायविदों ने स्पष्ट किया है कि स्वीकारोक्ति पर न्यायाधीश के निर्णय को लाक्षणिक रूप से 'फैसला' कहा जाता है। जबकि साक्षी न्यायाधीश द्वारा सुने जाते हैं और वह आदेश को बाध्यकारी बनाता है। इसलिए, स्वीकार करने वाले के विरुद्ध साक्ष्य प्रस्तुत करना पहले से प्राप्त चीज़ को प्राप्त करने के प्रयास (तहसील-ए-हासिल) के समान है, जो व्यर्थ है। इसके विपरीत जब साक्ष्य से ऐसा लाभ प्राप्त हो जो स्वीकारोक्ति से नहीं मिलता, और वह लाभ आदेश को संक्रामक (दूसरों पर प्रभावी) बनाना है, क्योंकि स्वीकारोक्ति एक अधूरा प्रमाण है।

यदि वादी प्रमाण (साक्षी) लाता है और फिर प्रतिवादी संपत्ति के वादी की होने की स्वीकारोक्ति करता है, तो फैसला स्वीकारोक्ति के आधार पर होगा, साक्ष्य के आधार पर नहीं। क्योंकि साक्ष्य केवल नकारने वाले के विरुद्ध स्वीकार किया जाता है, स्वीकार करने वाले के विरुद्ध नहीं। समाप्त। मैं कहता हूँ: इसका कारण स्पष्ट है जैसा हमने पहले बताया है। चूंकि निर्णय से पूर्व स्वीकारोक्ति होने पर अधिकार बिना किसी बाहरी बाध्यता के लागू हो जाता है, इसलिए बाध्यता का कोई अवसर नहीं रहता। गवाही के आधार पर निर्णय बाध्यकारी बनाने का एक रूप है।

[तालिका - दायां कॉलम (उर्दू)] तो जहाँ स्वीकार न करने वाले की ओर से हानि का भय हो, तो यह नियम होगा जैसा कि यह भी उसी में है। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) इसमें कारण यह है कि स्वीकारोक्ति ऐसा प्रमाण है जो मामले को न्यायाधीश के फैसले के बिना स्वयं लागू कर देता है, इसीलिए यह स्वीकारोक्ति न्यायाधीश की सभा के बिना भी सही होती है। और न्यायविदों ने स्पष्ट किया है कि स्वीकारोक्ति पर न्यायाधीश की कार्यवाही को लाक्षणिक रूप से फैसला कहा जाता है, जबकि गवाही को न्यायाधीश सुनकर हुक्म को लागू करता है। तो स्वीकार करने वाले पर गवाही पेश करना पहले से प्राप्त को प्राप्त करना है जो कि व्यर्थ है। इसके विपरीत उस स्थिति में जिसमें गवाही से ऐसा लाभ प्राप्त हो जो स्वीकारोक्ति से न होता हो और वह लाभ हुक्म को प्रभावी बनाना है क्योंकि स्वीकारोक्ति अधूरा प्रमाण है। (त)

यहाँ तक कि गवाही के बाद अगर प्रतिवादी स्वीकार कर ले तो हाकिम स्वीकारोक्ति के आधार पर हुक्म करेगा न कि गवाही के आधार पर। बहर-उर-रायिक में है: जब वादी गवाही पेश कर चुका हो और उसके बाद प्रतिवादी वादी के स्वामित्व की स्वीकारोक्ति करे तो काज़ी स्वीकारोक्ति के आधार पर फैसला देगा क्योंकि गवाही केवल नकारने वाले के खिलाफ स्वीकार की जाती है, स्वीकार करने वाले पर नहीं। समाप्त। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) इसकी वजह ज़ाहिर है जिसे हमने बयान किया है कि जब वह फैसले से पहले स्वीकार कर लेगा तो हक़ स्वयं बिना बाध्यता के लागू हो जाएगा, तो स्वीकारोक्ति के बाद काज़ी की तरफ से बाध्यकारी बनाने का औचित्य नहीं रहता जबकि गवाही के आधार पर फैसला बाध्यकारी बनाना होता है। (त)

---

1. बहर-उर-रायिक, किताब-उद-दवा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ७ / २०३
2. बहर-उर-रायिक, किताब-उद-दवा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, ७ / २०३

पृष्ठ 480 / 738

[ٹیبل - بایاں کالم (عربی)] یتوقع ضرر من غیر المقر لولاھا فیکون ھذا اصل کما فیہ ایضا اقول: والوجہ فیہ ان الاقرار حجۃ ملزمۃ بنفسہ من دون حاجۃ الی قضاء القاضی ولذا یصح فی غیر مجلس القضاء ونصوا ان القضاء علی المقر قضاء مجازا والشھادۃ انما ہی یسمعھا القاضی فیلزم فاقامتھا علی المقر سعی فی تحصیل الحاصل وھو باطل بخلاف ما اذا افادت فائدۃ لم یفدھا الاقرار وھی التعدیۃ لان الاقرار حجۃ قاصرۃ ۱۔

لو برھن المدعی ثم اقر المدعی علیہ بالملك لہ یقضی لہ باقرار لا ببینۃ اذ البینۃ انما تقبل علی المنکر لا علی المقر انتھی اقول: ووجہہ ظاہر لما قدمناہ لانہ لما اقر قبل القضاء لزم الحق من دون الزام فلم یبق مساغ لالزام والقضاء بالشھادۃ الزام۔

[ٹیبل - دایاں کالم (اردو)] تو وہاں غیر مقر کی طرف سے ضرر کا خطرہ ہو، تو یہ قاعدہ ہوگا جیسا کہ یہ بھی اسی میں ہے اقول: (میں کہتا ہوں) اس میں وجہ یہ ہے کہ اقرار ایسی حجت ہے جو معاملہ کو خود لازم کرتی ہے بغیر قاضی کی قضاء کے، اسی لئے یہ اقرار مجلس قضاء کے بغیر بھی صحیح ہوتا ہے اور فقہاء نے نص کی ہے اقرار پر قاضی کی کارروائی کو مجازاً قضاء کہا جاتا ہے جبکہ شہادت کو قاضی سن کر حکم کو لازم کرتا ہے تو مقر پر گواہی کو پیش کرنا تحصیلِ حاصل ہے جو کہ باطل ہے، بخلاف اس صورت کے جس میں شہادت سے ایسا فائدہ حاصل ہو جو اقرار سے نہ ہوتا ہو اور وہ فائدہ حکم کو متعدی بنانا ہے کیونکہ اقرار ناقص حجت ہے (ت)

یہاں تک کہ بعد شہادت اگر مدعاعلیہ اقرار کردے تو حاکم بربنائے اقرار حکم کرے گا نہ کہ بربنائے شہادت۔ بحر الرائق میں ہے: جب مدعی گواہی پیش کر چکا ہو اور اس کے بعد مدعاعلیہ

مدعی کی ملکیت کا اقرار کرے تو قاضی اقرار کی بناء پر فیصلہ دے گا کیونکہ گواہی صرف منکر کے خلاف قبول کی جاتی ہے اقرار پر نہیں اھ اقول: (میں کہتا ہوں) اس کی وجہ ظاہر ہے جس کو ہم نے بیان کیا ہے کہ جب وہ قضاء سے قبل اقرار کر دے گا تو حق خود بغیر الزام کے لازم ہوجائے گا تو اقرار کے بعد قاضی کی طرف سے لازم کرنے کا جواز نہیں رہتا جبکہ شہادت کی بنا پر فیصلہ الزام ہوتا ہے۔ (ت)

---

۱ بحر الرائق کتاب الدعوٰی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۰۳ ۲ بحر الرائق کتاب الدعوٰی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۰۳

For this reason, the testimony of a woman was unacceptable there. Unlike the issue under discussion, here the husband is not admitting to this amount of dower, so witnesses are certainly acceptable. However, this does not mean that a decree will be granted to the woman for just that amount; rather, witnesses will be sought from the husband regarding the 'ibra' (discharge/exoneration). If he proves 'ibra' through Shari'i witnesses and no valid rebuttal is found from the woman's side, or if he fails to provide witnesses and asks for the woman's oath but she refuses to swear, then in both cases the woman's claim will be rejected. But if the woman swears an oath denying the 'ibra', she will receive a decree for her full claim as much as she has proven by evidence. Now only those witnesses will benefit her. It is stated in Al-Uqud ad-Durriyya:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Evidence of discharge (Bara'at) is superior to evidence of debt when neither party or only one party mentions a date, or if both mention the same date. The evidence of the respondent that 'you admitted to my discharge' is superior to the claimant's evidence that 'you admitted to the debt after my admission of discharge.' And the claimant's evidence is superior if he says 'you admitted to the debt after your claim that I admitted to discharge for you.'	Testimony regarding exoneration is superior to testimony regarding wealth when both parties or one party has not stated a date, or both have stated the same date. The testimony of the person requested that 'you have confessed to exoneration' is superior to the claimant's testimony that 'you confessed to the wealth after my confession of exoneration.' And the claimant's testimony is superior that 'you confessed to the wealth after your claim that I have confessed to exoneration for you.' (T)

In Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, it is stated:

Arabic Text	**Urdu Translation**
Evidence of discharge is superior to evidence that such and such amount is due from him currently.	Testimony of exoneration is superior to the testimony that he currently owes this much wealth. (T)

In the same place, it is mentioned:

Arabic Text	Urdu Translation
The principle is that when an obligating factor and a discharging factor conflict, the discharging factor is placed later, because discharge occurs after obligation.	The rule is that when an obligating factor and a discharging factor come into conflict, the discharging factor will be considered later because discharge happens after the obligation exists. (T)

1. Al-Uqud ad-Durriyya, Kitab ash-Shahada, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/358
2. Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Kutub Khana Karachi, 1/124
3. Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Kutub Khana Karachi, 1/127

इस कारण वहाँ स्त्री की गवाही अस्वीकार्य थी। इसके विपरीत, यहाँ विचाराधीन मामले में पति मेहर की इस राशि को स्वीकार नहीं कर रहा है, इसलिए गवाह निश्चित रूप से स्वीकार्य हैं। लेकिन इसका यह अर्थ नहीं है कि स्त्री को केवल उसी मात्रा पर डिक्री दे दी जाएगी, बल्कि पति से 'इबरा' (ऋणमुक्ति/बरात) पर गवाह माँगे जाएँगे। यदि उसने शरीयत के अनुसार गवाहों से इबरा साबित कर दिया और स्त्री की ओर से उसका कोई सही बचाव नहीं पाया गया, या वह गवाह न दे सका और स्त्री की कसम चाही और स्त्री ने कसम खाने से इनकार कर दिया, तो इन दोनों स्थितियों में स्त्री की मांग खारिज कर दी जाएगी। और यदि स्त्री ने इबरा न होने पर कसम खा ली, तो वह अपनी पूरी मांग की डिक्री पाएगी जितनी उसने गवाही से साबित की। अब वह गवाह ही उसके काम आएगा। 'उक़ूद अद्दुर्रैया' में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
मुक़्ती (बरात) का प्रमाण धन के प्रमाण से बेहतर है जब दोनों पक्षों या एक पक्ष ने तिथि न बताई हो या दोनों ने एक ही तिथि बताई हो। प्रतिवादी का यह प्रमाण कि 'तूने मेरी मुक्ति को स्वीकार किया है', वादी के इस प्रमाण से बेहतर है कि 'तूने मेरे मुक्ति के स्वीकार के बाद धन को स्वीकार किया है'। और वादी का यह प्रमाण बेहतर है कि 'तूने अपने उस दावे के बाद धन को स्वीकार किया है कि मैंने तेरे लिए मुक्ति को स्वीकार किया है'।	ब्राइत (मुक्ति) पर गवाही माल पर गवाही से बेहतर है जब दोनों फरीक (पक्ष) या एक फरीक ने तारीख न बयान की हो या दोनों ने एक ही तारीख बयान की हो। मतलूब (जिससे मांग की गई) शख़्स की गवाही कि तूने ब्राइत का इकरार किया है, तालिब (मांगने वाला) की इस गवाही से बेहतर है कि तूने माल का इकरार मेरे ब्राइत के इकरार के बाद किया है। और तालिब की यह गवाही बेहतर है कि तूने माल का इकरार अपने इस दावे के बाद किया कि मैंने तेरे लिए ब्राइत का इकरार किया है। (त)

जामे अल-फुसूलैन के दसवें अध्याय में है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद**
मुक्ति का प्रमाण उस प्रमाण से बेहतर है कि वर्तमान में उसके ज़िम्मे इतना धन है।	ब्राइत की गवाही बेहतर है इस गवाही से कि उसके ज़िम्मे अभी इतना माल है। (त)

उसी में वहीँ है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
नियम यह है कि जब अनिवार्य (मोजिब) और विमुक्त (मुस्क़ित) के बीच टकराव हो, तो विमुक्त करने वाले को बाद का माना जाएगा क्योंकि विमुक्ति अनिवार्यता के बाद होती है।	कायदा यह है कि जब मोजिब (अनिवार्य करने वाला) और मुस्क़ित (समाप्त करने वाला) का मुकाबला हो जाए तो मुस्क़ित को बाद का करार दिया जाएगा क्योंकि सुकूत (समाप्ति) वाजिब होने के बाद होता है। (त)

1. उक़ूद अद्दुर्रैया, किताबुश शहादा, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, 2/358
2. जामे अल-फुसूलैन, दसवां अध्याय, कुतुब खाना कराची, 1/124
3. जामे अल-फुसूलैन, दसवां अध्याय, कुतुब खाना कराची, 1/127

اس وجہ سے وہاں شہادت زن نامقبول تھی۔ بخلاف مسئلہ دائرہ کے یہاں شوہر اس مقدار مہر کا مقر نہیں تو گواہان سن ضرور قابلِ قبول ہیں مگر اس کے یہ معنی نہیں کہ اسی قدر پر عورت کو ڈگری دی جائیگی بلکہ شہور سے ابراء پر گواہ طلب کئے جائیں گے اگر اس نے گواہانِ شرعی سے ابراء ثابت کر دیا اور عورت کی طرف سے اس کا کوئی دفعِ صحیح نہ پایا گیا یا وہ گواہ نہ دے سکا اور عورت کا حلف چاہا اور عورت نے حلف سے انکار کر دیا تو ان دونوں صورتوں میں عورت کا مطالبہ رد کر دیا جائے گا اور اگر عورت نے عدم ابراء پر حلف کر لیا تو اپنے پورے مطالبہ کی ڈگری پائے گی جس قدر اس نے شہادت سے ثابت کر دیا اب وہ گواہ ہی اس کے کام آئے گی۔ عقود الدر یہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
بینۃ البراءۃ اولی من البینۃ علی المال ان لم یؤرّخا او أرّخ احدھما فقط او أرّخاسواء، بینۃ المطلوب علی انك اقررت بالبراءۃ اولی من بینۃ الطالب علی انك اقررت بالمال بعد اقراری بالبراءۃ وبینۃ الطالب اولی ان قال انك اقررت بالمال بعد دعواك اقراری بالبراءۃ	برائت پر گواہی مال پر گواہی سے اولیٰ ہے جب دونوں فریق یا ایک فریق نے تاریخ نہ بیان کی ہو یا دونوں نے ایک ہی تاریخ نہ بیان کی ہو مطلوب شخص کی گواہی کہ تو نے برائت کا اقرار کیا ہے اولیٰ ہے طالب کی اس گواہی سے کہ تو نے مال کا اقرار میرے برائت کے اقرار کے بعد کیا ہے اور طالب کی یہ گواہی اولیٰ ہے کہ تو نے مال کا اقرار اپنے اس دعویٰ کے بعد کیا کہ میں نے تیرے لئے برائت کا اقرار کیا ہے۔ (ت)

جامع الفصولین فصل عاشر میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
بینۃ الابراء اولی من بینۃ ان لہ علیہ کذا فی الحال	برائت کی گواہی اولیٰ ہے اس گواہی سے کہ اس کے ذمہ فی الحال اتنا مال ہے (ت)

اسی میں وہیں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
الاصل ان الموجب والمسقط اذا تعارضا یُؤخر المسقط اذا السقط یکون بعد الوجوب	قاعدہ یہ ہے کہ جب موجب اور مسقط کا مقابلہ ہو جائے تو مسقط کو مؤخر قرار دیا جائے گا کیونکہ سقوط بعد از وجوب ہوتا ہے۔ (ت)

---

1. العقود الدریۃ کتاب الشہادۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۳۵۸/۲
2. جامع الفصولین الفصل العاشر کتب خانہ کراچی ۱/۱۲۴
3. جامع الفصولین الفصل العاشر کتب خانہ کراچی ۱/۱۲۷

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

Here the answer to the second question also becomes clear, that the evidence of clearance (ibra) prevails over the evidence of obligation (wujub), even if the female witnesses clarify that the dowry (mahr) is still payable to this day.

[Table Content] Arabic: For they only speak by way of presumption of continuity (istishab), so its meaning is the negation of clearance and fulfillment, and testimony upon negation is not valid; rather, their negation refers back to their knowledge, and lack of knowledge is not knowledge of non-existence. And Allah, Glorified and Exalted, knows best. Urdu: They base it on presumption (istishab), which means that clearance and payment have not occurred, whereas testimony on a negative is not permissible. Instead, their statement refers back to the negation of their knowledge, while the absence of knowledge is not the knowledge of absence. Allah Subhanahoo wa Ta'ala knows best. (T)

Problem 108: From Rampur, Mohalla Ganj, on behalf of the vegetable sellers via Sadan Kunjra, 4 Shaban 1331 AH.

What do the scholars of religion and the jurists of the clear Sharia say in this matter: The sum of two gold coins worth thirty rupees is payable by Mst. Allah Din to Mst. Bhoorey Chaudhry. When he demanded them, he (Allah Din) replied that he had already given them to Bhoorey Chaudhry in the presence of Abdul Karim, Noor Muhammad, and Nasoo. When he inquired from them, they all unanimously said, "You never gave them in our presence; you are lying." Seeing that everyone denied it and his lie was exposed, Allah Din said, "Fine, I will deduct these thirty rupees of gold coins at the time of accounting." He made this confession before several people, including Chhaddu, Kallan, and the aforementioned individuals. Then, when the time for accounting came, he denied it again, recanted his confession, and says under oath, "I have already paid in the presence of the three mentioned persons and will not pay." So, in such a situation, when he confessed before witnesses to pay the thirty rupees for the gold coins and then denied it, will this denial after confession be considered valid, or will that same confession prevail which is established by witnesses? Will Allah Din still be liable for the thirty rupees for the gold coins to Bhoorey Chaudhry or not? Explain and be rewarded.

The Answer: This is a matter of religion and involves the rights of individuals; caution is necessary. In what Bhoorey Chaudhry came and stated here, the question was whether the oath Allah Din takes is reliable or not. The answer given was that when

he claims payment, it means he has confessed to the debt and is now claiming to have discharged it. So now he is the claimant (mudda'i) and Chaudhry is the defendant (mudda 'alayh). The oath of the claimant is not reliable; rather, he must provide proof through witnesses that he has paid. If he cannot provide proof and...

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

यहाँ दूसरे सवाल का जवाब भी स्पष्ट हो गया कि बरी होने का प्रमाण (बय्यिना इब्रा) दायित्व के प्रमाण (बय्यिना वुजूब) पर वरीयता रखता है, भले ही महिला गवाह यह स्पष्ट कर दें कि आज तक मेहर देय है।

[तालिका की सामग्री] अरबी: वे इस्तशहाब (पूर्व स्थिति की निरंतरता का अनुमान) की बात करते हैं, तो इसका अर्थ यह हुआ कि बरी होना और अदायगी नहीं हुई है, जबकि किसी नकारात्मक बात पर गवाही जायज़ नहीं है; बल्कि उनकी यह बात उनके ज्ञान के अभाव की ओर संकेत करती है, जबकि किसी चीज़ का ज्ञान न होना, उसके न होने का प्रमाण नहीं है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। उर्दू: वे इस्तशहाब का उल्लेख करते हैं, तो इसका अर्थ यह हुआ कि बरी होने और अदायगी की अनुपस्थिति है, जबकि किसी नकारात्मक तथ्य पर गवाही जायज़ नहीं है, बल्कि उनकी यह बात उनके ज्ञान के अभाव की ओर संकेत करती है, जबकि ज्ञान का न होना, अनुपस्थिति का ज्ञान नहीं है। अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 108: रामपुर, मोहल्ला गंज, सब्ज़ी फरोशों की ओर से, सदन कुंजड़ा के माध्यम से, 4 शाबान 1331 हिजरी।

उलमा-ए-दीन और शरीअत के मुफ़्तियान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि मुसम्मी अल्लाह दीन के ज़िम्मे मुसम्मी भूरे चौधरी की दो अशर्फ़ियाँ, कुल तीस रुपये, देय हैं। जब उसने माँगीं तो जवाब दिया कि मैं भूरे चौधरी को अब्दुल करीम, नूर मोहम्मद और नसू के सामने दे चुका हूँ। जब उनसे पूछा गया तो उन सबने एकमत होकर कहा कि हमारे सामने तुमने हरगिज़ नहीं दीं, तुम ग़लत कह रहे हो। जब देखा कि सबने इनकार कर दिया और मेरा झूठ खुल गया, तो अल्लाह दीन ने कहा, "अच्छा, मैं इन अशर्फ़ियों के तीस रुपये हिसाब-किताब के समय काट दूँगा।" और यह इकरार चंद आदमियों के सामने किया जिनमें छद्दू कल्लन और उक्त व्यक्ति मौजूद थे। फिर जब हिसाब का समय आया तो फिर इनकार कर दिया और इस इकरार से पलट गया और क़सम खाकर कहता है कि मैं तो उक्त तीनों व्यक्तियों के सामने अदा कर चुका हूँ, मैं नहीं दूँगा। तो अब ऐसी स्थिति में, जब उसने गवाहों के सामने अशर्फ़ियों के तीस रुपये अदा करने का इकरार कर लिया और फिर इनकार कर दिया, तो क्या इकरार के बाद यह इनकार मान्य होगा या वही इकरार पहले माना जाएगा जिसका प्रमाण

गवाहों से है? और अल्लाह दीन के ज़िम्मे भूरे चौधरी को अशर्फ़ियों के तीस रुपये देय होंगे या नहीं? बयान फ़रमाएं पुण्य पाएँ।

जवाब: यह दीन का मामला है और बंदों के अधिकारों का मामला है, एहतियात (सावधानी) लाज़िम है। यहाँ भूरे चौधरी ने जो आकर बयान किया, उसमें यह सवाल था कि अल्लाह दीन क़सम खाता है, उसकी क़सम विश्वसनीय है या नहीं। और इसका जवाब दिया गया था कि जब वह अदायगी की बात करता है तो इसका मतलब है कि उसने ऋण स्वीकार कर लिया है और अब चुकाने का दावा कर रहा है। तो अब वह वादी (मुद्दई) है और चौधरी प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह)। और वादी की क़सम मान्य नहीं है, बल्कि उसे गवाहों से सबूत देना होगा कि वह चुका चुका है। यदि वह सबूत न दे सके और...

یہاں سوالِ دوم کا جواب بھی واضح ہو گیا کہ بینہ ابراء بینہ وجوب پر مرجح ہے اگرچہ گواہان زن یہ تصریح بھی کر دیتے کہ آج تک مہر واجب الادا ہے۔

[جدول کا مواد] عربی: فانهم انما یقولون بالاستصحاب فمعناها نفی الابراء والایفاء ولا شهادة علی النفی بل انما یرجع نفیهم الی علمهم وعدم العلم لیس علما بالعدم۔ واللہ وسبحانہ وتعالی اعلم۔ اردو: کہ وہ استصحاب کا قول کرتے ہیں تو اس کا معنی یہ ہوا کہ براءت اور ادائیگی نہ ہوئی ہے جبکہ کسی نفی پر شہادت جائز نہیں بلکہ انکی یہ بات ان کے علم کی نفی کی طرف راجع ہوتی ہے جبکہ علم نہ ہونا نہ ہونے کا علم نہیں ہے۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۸: از رام پور محلہ گنج از جانب سبزہ فروشاں معرفت سدن کنجڑا ، ۴ شعبان ۱۳۳۱ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ مسٹی اللہ دین کے ذمہ مسٹی بھورے چودھری کی دو اشرفیاں مبلغ تیس روپیہ کی واجب الادا ہیں جب اس نے طلب کیں تب جواب دیا کہ میں بھورے چودھری کو عبد الکریم اور نور محمد اور نسو کے سامنے دے چکا جب اس نے دریافت کیا تو انہوں نے بالاتفاق کہا کہ ہمارے سامنے ہر گز تم نے نہیں دیں تم غلط کہتے ہو جب دیکھا کہ سب نے انکار کیا اور میرا جھوٹ کھلا تو اللہ دین نے کہا اچھا میں ان اشرفیوں کے مبلغ تیس روپیہ بروقت حساب کتاب کے مجرا دوں گا اور یہ اقرار چند آدمیوں کے سامنے کیا کہ جس میں چھد اور کلن اور اشخاص مذکورین موجود تھے پھر جب وقت حساب کا ہوا تو پھر انکار کر دیا اور اس اقرار سے رجوع کیا اور قسم کھا کر کہتا ہے کہ میں تو تینوں شخصوں مذکورین کے سامنے ادا کر چکا میں نہیں دوں گا، تو اب ایسی صورت میں جب اقرار گواہوں کے

سامنے اشرفیوں کے تمیس روپیہ ادا کرنے کی بابت کر چکا اور پھر انکار کیا تو یہ انکار بعد الاقرار معتبر ہوگا یا وہی اقرار مقدم کہ جس کا ثبوت گواہوں سے ہے قائم رہے گا اور اللہ دین کے ذمہ تمیس روپیہ اشرفیوں کے بھورے چودھری کے واجب الادا ہوں گے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: یہ امرِ دین ہے اور معاملہ حقوق العباد کا ہے احتیاط لازم ہے یہاں جو بھورے چودھری نے آکر بیان کیا اس میں یہ سوال تھا کہ اللہ دین قسم کھاتا ہے اس کی قسم معتبر ہے یا نہیں اور اس کا جواب دیا گیا تھا کہ جب وہ ادا کر دینا بتاتا ہے کہ دین کا اقرار کر چکا اور ادا کا دعویٰ کیا تو اب وہ مدعی ہے اور چودھری مدعاعلیہ۔ اور مدعی کی قسم معتبر نہیں بلکہ وہ گواہوں سے ثبوت دے کہ ادا کر چکا اگر ثبوت نہ دے سکے اور

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

If [someone] asks for the oath of the Chaudhry, then the oath will be upon the Chaudhry that 'until now my claim against him for non-payment remains'. If the Chaudhry refuses to take the oath, he gets nothing, and if he takes the oath, a decree should be granted. As for the Chaudhry's witnesses saying 'you did not give', they are not at all credible because that is negative testimony, and negative testimony is not acceptable. Determining here that an oath is not needed when witnesses are present is purely meaningless; there are neither witnesses for the Chaudhry nor an oath for Allah Din.

Arabic

All this is apparent to one who has even a minimal association with the service of the noble jurisprudence (Fiqh), so there should be no doubt in it, but there is no power or strength except by the grace of Allah, the Mighty, the Bestower.

Urdu Translation

This is all apparent to the person who has even a minimal part in the service of the noble Fiqh, so there should be no doubt in it, but action and strength are not without the guidance of Allah Almighty. (T)

This was the ruling for this situation. In a year, petitioners often quote statements according to their own understanding, and where a change in wording changes the ruling, difficulty arises and reaching the truth becomes hard, especially when God-fearing but unscrupulous lawyers teach fabricated words to fill gaps. This is a severe step, may Allah protect us. So, if it is proven by reliable, agreed-upon Sharia witnesses that Allah Din said the words, 'Alright, I will deduct thirty rupees from these ashrafis (gold coins) at the time of accounting', then this is certainly an acknowledgment (iqrar) that he admits owing that money to the claimant, and denial after acknowledgment is not heard; the rupees must be paid. And if only this much is proven: 'Alright, I will deduct thirty rupees at the time of accounting', then considering it an acknowledgment is subject to reflection. The apparent phrasing of the question suggests this speech is a preamble (mubtada) and 'I will deduct' is a promise, and a promise that is a preamble is not an acknowledgment. And saying 'Alright' after a dispute could potentially mean acceptance of a gift strictly to end the dispute, and accepting a gift is not accepting an obligation, whereas acknowledgment is accepting an obligation. Now, there's a reference to the claimant's money and 'deducting' implies giving, and admitting to any money to be given in a preamble is also not an acknowledgment. It should be established therein. It is stated in Fatawa Qazi Khan:

Arabic

The principle is that when speech acts as an allusion (kinaya) to the property claimed by the claimant, it constitutes an acknowledgment. For example, a person says to another, 'Pay the thousand that I am owed by you,' and the other replies, 'I will give it to you,' or 'I will give it to you tomorrow,' or 'Weigh them,' or 'Count them'.

Urdu Translation

The rule is that if a statement of the defendant is such that it becomes an allusion to the claimant's property claim, then it will be an acknowledgment. A person says to another, 'Pay that thousand which is my debt upon you', so he replies 'I will give this' or 'I will give this tomorrow', or 'weigh them', or 'count them', then this is [an acknowledgment] of the claimant...

यदि [कोई] चौधरी की शपथ मांगे, तो शपथ चौधरी पर आएगी कि 'अब तक भुगतान न करने का मेरा दावा उस पर कायम है'। यदि चौधरी शपथ लेने से इनकार करता है, तो उसे कुछ नहीं मिलेगा, और यदि वह शपथ लेता है, तो डिक्री दी जानी चाहिए। जहाँ तक चौधरी के गवाहों का सवाल है कि 'आपने नहीं दिया', वे बिल्कुल विश्वसनीय नहीं हैं क्योंकि वह नकारात्मक गवाही है, और नकारात्मक गवाही स्वीकार्य नहीं है। यहाँ यह निर्धारित करना कि गवाहों की उपस्थिति में शपथ की आवश्यकता नहीं है, पूरी तरह से अर्थहीन है; न तो चौधरी के लिए गवाह हैं और न ही अल्लाह दीन पर शपथ।

अरबी

यह सब उस व्यक्ति पर स्पष्ट है जिसे महान न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) की सेवा में थोड़ा भी हिस्सा प्राप्त है, इसलिए इसमें कोई संदेह नहीं होना चाहिए, लेकिन अल्लाह, सर्वशक्तिमान, दाता की कृपा के बिना कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है।

उर्दू अनुवाद

यह सब उस व्यक्ति पर स्पष्ट है जिसे महान फ़िक़्ह की सेवा में थोड़ा भी हिस्सा प्राप्त है, इसलिए इसमें कोई संदेह नहीं होना चाहिए, लेकिन अल्लाह सर्वशक्तिमान की तौफ़ीक़ के बिना कोई कार्रवाई और शक्ति नहीं है। (त)

इस स्थिति के लिए यही आदेश था। एक वर्ष में, याचिकाकर्ता अक्सर अपनी समझ के अनुसार कथनों को उद्धृत करते हैं, और जहाँ शब्दों के परिवर्तन से आदेश बदल जाता है, वहाँ कठिनाई उत्पन्न होती है और सत्य तक पहुँचना कठिन हो जाता है, विशेष रूप से जब ईश्वर से न डरने वाले धोखेबाज वकील कमियों को भरने के लिए बनावटी शब्द सिखाते हैं। यह एक गंभीर कदम है, अल्लाह हमारी रक्षा करे। तो, यदि विश्वसनीय, सर्वसम्मत शरीयत गवाहों से यह साबित हो जाता है कि अल्लाह दीन ने ये शब्द कहे, 'ठीक है, मैं हिसाब के समय इन अशर्फियों (सोने के सिक्कों) से तीस रुपये काट लूँगा', तो यह निश्चित रूप से एक इक़रार (स्वीकृति) है कि वह दावेदार को वह पैसा देना मानता है, और इक़रार के बाद इनकार नहीं सुना जाता; रुपये देने होंगे। और यदि केवल इतना ही साबित हो: 'ठीक है, मैं हिसाब के समय तीस रुपये काट लूँगा', तो इसे इक़रार मानना विचारणीय है। प्रश्न की प्रत्यक्ष शब्दावली से पता चलता है कि यह कथन एक भूमिका (मुबतदा) है और 'मैं काट लूँगा' एक वादा है, और वह वादा जो भूमिका में हो, इक़रार नहीं होता। और विवाद के बाद 'ठीक है' कहने का अर्थ विवाद को समाप्त करने के लिए उपहार के रूप में स्वीकार करना हो सकता है, और उपहार स्वीकार करना दायित्व स्वीकार करना नहीं है, जबकि इक़रार दायित्व स्वीकार करना है। अब दावेदार के धन की ओर संकेत है और 'काटना' देने की ओर इंगित करता है, और भूमिका में किसी

भी देय धन को स्वीकार करना भी इक़रार नहीं है। इसे इसमें स्थापित किया जाना चाहिए। फ़तावा काज़ी ख़ान में कहा गया है:

अरबी

नियम यह है कि जब प्रतिवादी का भाषण दावेदार की दावा की गई संपत्ति के लिए एक संकेत (किनाया) के रूप में कार्य करता है, तो वह एक इक़रार होता है। उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति दूसरे से कहता है, 'वह हज़ार जो मुझ पर तुम्हारा बकाया है, उसे चुकाओ,' और दूसरा उत्तर देता है, 'मैं तुम्हें यह दे दूँगा' या 'मैं इसे तुम्हें कल दूँगा', या 'उन्हें तौलो', या 'उन्हें गिनो'।

उर्दू अनुवाद

नियम यह है कि मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) की ऐसी बात जिससे मुद्दई (दावेदार) के माल के दावे का संकेत मिलता हो, तो वह इक़रार होगा। एक व्यक्ति दूसरे से कहता है कि 'वह हज़ार जो मेरा तेरे ज़िम्मे है उसे अदा कर', तो वह जवाब में कहे 'यह दूँगा' या 'यह कल दूँगा', या 'उनको वज़न कर', या 'उनकी गिनती कर', तो यह मुद्दई की...

چودھری کا حلف مانگے تو چودھری پر حلف آئے گا کہ مجھے ادانہ کئے میرا مطالبہ اس پر اب تک ہے اگر چودھری قسم سے انکار کرے تو کچھ نہ پائے اور قسم کھالے تو ڈگری دیا جائے۔ رہے چودھری کے گواہ کہ تو نے نہیں دئے اصلاً معتبر نہیں کہ شہادت نفی ہے اور نفی پر گواہی مقبول نہیں اور یہاں یہ ٹھہرانا کہ گواہ کے ہوتے حلف کی ضرورت نہیں محض بے معنی ہے، نہ چودھری پر گواہ ہیں نہ اللہ دین پر حلف۔

عربی	اردو ترجمہ
وھذا کلہ ظاھر لمن لہ ادنی المام بخدمۃ الفقہ الشریف فلم یکن لیقع فیہ الارتیاب ولکن لاحول ولاقوۃ الابتو فیق العزیز الوھاب۔	یہ تمام ظاہر ہے اس شخص پر جس کو فقہ شریف کی خدمت میں ادنیٰ حصہ بھی ہے تو اس میں شک نہیں ہونا چاہئے، لیکن اقدام اور قوت اللہ تعالیٰ کی توفیق کے بغیر نہیں۔ (ت)

اس قدر صورت کا تو حکم یہ تھا اور سال میں اکثر عبارات سائلین اپنے فہم کے لائق بالمعنی نقل کرتے ہیں اور جہاں اختلاف لفظ سے حکم بدلتا ہے وہاں ان کے سبب دقت واقع ہوتی ہے اور حق رسی دشوار ہو جاتی ہے خصوصاً بہت خدا نا ترس وکلائے مفتعلہ ساختہ الفاظ تعلیم کرتے ہیں جن سے کمی پوری ہو جائے اور یہ سخت منزلہ اقدام ہے والعیاذ باللہ تعالیٰ، پس اگر شہادت عادلہ شرعیہ متفقہ سے ثابت ہوا کہ اللہ دین نے وہ لفظ کہے کہ اچھا میں ان اشرفیوں کے تیس روپے وقت حساب مجرا دوں گا، یہ تو ضرور اقرار ہے کہ اسی زر مدعی کا دینا مانتا ہے اور اقرار کے بعد انکار مسموع نہیں، روپے دینا ہوں گے، اور اگر اتنا کہنا ثابت ہو کہ اچھا میں تیس روپے وقت

حساب مجرا دوں گا تو اسے اقرار ٹھہرانا محلِ تامل ہے، ظاہرِ عبارت سوال یہ ہے کہ یہ کلام مبتداء ہے اور مجرا دوں گا وعدہ ہے اور وعدہ کہ کلام مبتداء میں ہو اقرار نہیں اور اچھا کہ بعدِ منازعت کہا معنی قبول عطاً قطعاً للنزاع کا احتمال رکھتا ہے اور قبول عطاً قبولِ وجوب نہیں اور اقرارِ قبولِ وجوب ہے اور اب زرِ مدعی کی طرف اشارہ اور مجرا دینا ادنیٰ ہونا چاہتا ہے اور کلام مبتداء میں کوئی مال دادنی ماننا بھی اقرار نہیں فلیثبت فیہ۔ فتاویٰ قاضی خان میں ہے:

عربی

الاصل فیه ان الکلام اذا خرج علی وجہ الکنایۃ عن المال الذی ادعاه المدعی یکون اقرارا، رجل قال لغیره اقض الالف التی لی علیك فقال ساعطیکها او غدا اعطیکها او فاتزنها او انتقدها

اردو ترجمہ

قاعدہ یہ ہے کہ مدعی علیہ کی ایسی کلام جس سے مدعی کے دعویٰ مال کا کنایہ بنتا ہو تو وہ اقرار ہو گا ایک شخص دوسرے کو کہے کہ وہ ہزار جو میرا تیرے ذمہ ہے اس کو ادا کر، تو وہ جواب میں کہے یہ دوں گا یا یہ کل دوں گا، یا ان کو وزن کر، یا انکو گنتی کر، تو یہ مدعی کی

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Text]: Kan iqraram bil-mulk, wa law qala atzin aw antaqid la yakun iqraran. [Urdu Translation]: It will be an acknowledgment of ownership, and if one says "I am weighing" or "I am counting", then this will not be an acknowledgment. (T)

In Fatawa Hindia: [Arabic Text]: Idha qala li bifulan dahr darham dadni set qala la yalzamuhu shay'um malam yaqul huwa 'alayya aw fi raqabati aw dhimati aw huwa daynun wajibun aw haqqun lazimun kadha fiz-Zahiriyya 2 - wallahu ta'ala a'lam. [Urdu Translation]: If someone says, "I have to give ten dirhams to so-and-so," nothing becomes mandatory upon him until he uses words like "upon my responsibility" or "on me" or "on my neck," or "it is an obligatory debt" or "a mandatory right." It is similarly stated in Az-Zahiriyya. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 109: Querist Muhammad Abdul Qayyum Sahib, landowner of Qadirpur, Pargana Sironj, State of Dar-ul-Islam Tonk. 23 Rabi-ul-Awwal 1332 AH. What do the scholars of religion and the jurists of the firm Shariah say regarding this matter: Zaid's wife, Hindah, presents a document thirteen or fourteen years after her husband's death, which is in the nature of a gift (Hiba). She states that her husband had written this document for her during his lifetime. It also bears the signature of a Mufti, but it has not been formally verified in a government office, nor has the original document or its copy been kept in a government office. However, the Mufti's signature is there as verification. Furthermore, the dispute regarding this property arose after Zaid's death, but at that time she did not present this writing. In such a situation, can that document be considered acceptable? And can the pure Shariah, by accepting this verified document and the aforementioned one (whose copy or original is not kept in a government office) as correct, grant benefit to Hindah? State your opinion and you shall receive your reward. Only.

The Answer: No document can be presented in proof unless it is accompanied by testimony. The scholars state: [Arabic Text]: La yu'malu bil-kitabi liannal-khatta yushbihul-khatt. [Urdu Translation]: It is not mandatory to act upon handwriting because handwriting can resemble one another. (T)

1. Fatawa Qadhikhan, Book of Acknowledgment, Chapter on what constitutes an acknowledgment, Naval Kishore Lucknow, 3/613.

2. Fatawa Hindia, Book of Acknowledgment, Chapter Two, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/157.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

[अरबी पाठ]: कान इक़रारम बिल-मुल्क, व लौ क़ाला अतज़िन औ अन्तकिद ला यकून इक़रारन। [उर्दू अनुवाद]: यह स्वामित्व की स्वीकृति होगी, और यदि कोई कहे "मैं तौल रहा हूँ" या "मैं गिन रहा हूँ", तो यह स्वीकृति नहीं होगी। (त)

फ़तावा हिन्दिया में है: [अरबी पाठ]: इज़ा क़ाला ली बिफ़ुलान दहर दरहम दादनी सेत क़ाला ला यल्ज़मुहू शै'उम मालम यकुल हुवा 'अलैय्या औ फ़ी रक़बती औ ज़िमती औ हुवा दय़नुन वाजिबुन औ हक्कुन लाज़िमून कज़ा फ़िज़-ज़हीरिया 2 - वल्लाहु तआला आलम। [उर्दू अनुवाद]: यदि किसी ने यूँ कहा "मुझे फ़लाँ के दस दिरहम देने हैं", तो उस पर कुछ भी लाज़िम न होगा जब तक वह "मेरे ज़िम्मे", "मुझ पर", "मेरी गर्दन पर", या "वह एक अनिवार्य ऋण है" या "एक आवश्यक अधिकार है" जैसे शब्दों का प्रयोग न करे। ज़हीरिया में भी ऐसा ही उल्लेख है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसअला 109: प्रश्नकर्ता: मुहम्मद अब्दुल क़य्यूम साहब, जमींदार कादिरपुर, परगना सिरोंज, रियासत दारुल-इस्लाम टोंक। 23 रबी-उल-अव्वल 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ़्ती इस मसले में क्या कहते हैं: ज़ैद की बीवी हिन्दा अपने शौहर की मृत्यु के तेरह-चौदह साल बाद एक दस्तावेज़ पेश करती है जो हिबा (उपहार) की प्रकृति का है। वह बयान करती है कि मेरे शौहर ने अपने जीवनकाल में यह दस्तावेज़ मेरे लिए लिखा था। इस पर एक मुफ़्ती के हस्ताक्षर भी हैं, लेकिन आधिकारिक तौर पर इसकी पुष्टि सरकारी दफ्तर में नहीं हुई है और न ही मूल दस्तावेज़ या उसकी नकल सरकारी दफ्तर में रखी गई है। हाँ, मुफ़्ती साहब के हस्ताक्षर तस्दीक के तौर पर मौजूद हैं। इसके अलावा, ज़ैद के इंतकाल के बाद इस जायदाद को लेकर विवाद हुआ था, लेकिन उस समय उसने यह तहरीर पेश नहीं की थी। ऐसी स्थिति में क्या वह दस्तावेज़ स्वीकार्य हो सकता है? और क्या शरीयत-ए-पाक इस तस्दीक़शुदा दस्तावेज़ को और उक्त दस्तावेज़ को (जिसकी नकल या मूल सरकारी दफ्तर में नहीं है) सही मानकर हिन्दा को लाभ पहुँचा सकती है? बयान करें और पुण्य प्राप्त करें। फ़क़त।

उत्तर (अल-जवाब): कोई भी दस्तावेज़ साक्ष्य के रूप में तब तक पेश नहीं किया जा सकता जब तक उसके साथ गवाही न हो। विद्वान फ़रमाते हैं: [अरबी पाठ]: ला यु'मलु बिल-किताबी लिअन्नल-ख़त्ता

युशबिहुल-ख़त्त। [उर्दू अनुवाद]: लिखावट पर अमल वाजिब नहीं क्योंकि ख़त (लिखावट) एक-दूसरे से मिलता-जुलता हो सकता है। (त)

1. फ़तावा क़ाज़ीख़ाँ, किताबुल इक़रार, फ़सल फ़ीमा यकूनुल इक़रार, नवल किशोर लखनऊ, 3/613।
2. फ़तावा हिन्दिया, किताबुल इक़रार, बाब-ए-सानी, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 4/157।

पृष्ठ 484 का 738

کان اقرارا بالملک، ولو قال اتزن او انتقد لا یکون اقرارا۔ ملکیت کا اقرار ہوگا، اور اگر یوں کہے میں وزن کرتا ہوں یا گنتی کرتا ہوں تو یہ اقرار نہ ہوگا (ت)

فتاوٰی ہندیہ میں ہے: اذا قال مرا بفلان دہ درم دادنی ست قال لا یلزمہ شئی مالم یقل ھو علی اوفی رقبتی او ذمتی او ھو دین واجب او حق لازم کذا فی الظھیریۃ ۲-واللہ تعالٰی اعلم۔ اگر کسی نے یوں کہا مجھے فلاں کے دس درہم دینے ہیں، تو اس سے کچھ لازم نہ ہوگا جب تک میرے ذمہ یا مجھ پر، یا میری گردن پر، یا وہ قرض واجب یا حق لازم، کے الفاظ نہ کہے، ظہیر یہ میں یونہی ہے واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۰۹: مسئولہ محمد عبدالقیوم صاحب زمیندار قادر پور پرگنہ سرونج ریاست دارالاسلام ٹونک ۲۳/ ربیع الاول ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین ومفتیانِ شرع متین اس مسئلہ میں، زید کی بیوی ہندہ اپنے شوہر کی تیرہ چودہ برس بعد ایک دستاویز جو کہ بحیثیت ہبہ کے ہے پیش کرتی ہے اور بیان کرتی ہے کہ میرے شوہر نے اپنی حیات میں یہ دستاویز مجھے لکھ دی تھی اس پر ایک مفتی کے دستخط بھی ہیں لیکن باضابطہ اس کی تصدیق سرکاری دفتر میں نہیں ہوئی ہے نہ وہ اصل دستاویز یا اس کی نقل سرکاری دفتر میں رکھی گئی ہے البتہ مفتی صاحب کے دستخط بحیثیت تصدیق کے ہیں ونیز اس جائداد کا جھگڑا بعد انتقال زید کے ہوا تھا لیکن اس وقت اس نے اس تحریر کو پیش کیا ایسی صورت میں وہ دستاویز مانی جانے کے قابل ہو سکتی ہے اور شریعتِ پاک اس تصدیق شدہ دستاویز ونیز متذکرہ کو جس کی نقل یا اصل سرکاری دفتر میں نہیں رکھی گئی ہے صحیح تسلیم فرما کر ہندہ کو فائدہ بخش سکتے ہیں۔ بیان کرو تم اور اجر پاؤ تم فقط

الجواب: کوئی دستاویز ثبوت میں پیش نہیں کی جاسکتی جب تک اس کے ساتھ شہادت نہ ہو۔ علماء فرماتے ہیں: لایعمل بالکتاب لان الخط یشبہ الخط لکھائی پر عمل واجب نہیں کیونکہ خط ایک دوسرے سے ملتا جلتا ہوتا ہے (ت)

۱ فتاوی قاضیخان کتاب الاقرار فصل فیما یکون الاقرار نولکشور لکھنئو ۳/ ۶۱۳ ۲ فتاوی ہندیہ کتاب الاقرار الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۱۵۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Box 1] Arabic: Handwriting and a seal resemble another seal, as mentioned in Al-Ashbah, Al-Hidayah, Al-Hindiyyah, and others[1]. Urdu: ...resembles, and a seal resembles another seal, as stated in Al-Ashbah, Hidayah, Hindiyyah etc. (T) [End Box 1]

Especially in this situation where a dispute occurred after death and the document was not presented; now after so many years, presenting the document is out of the question, even raising the claim itself is not maintainable.

[Box 2] Arabic: This is the definitive Fatwa to prevent forgery and deception, as mentioned in Al-Khairiyya[2], Al-Uqud al-Durriyya, and others. And Allah knows best. Urdu: This is the fatwa so that forgery and deception can be ended, as in Khairiyya, Uqud al-Durriyya etc. And Allah Almighty knows best (T). [End Box 2]

Problem 110: Sent by Qazi Husamuddin Sahib from Taluka Radir, East Khandesh district, 15 Jamadi al-Awwal 1332 AH. A person passed away and has three sons who are sane and mature, and all three are equal in ability. In such a situation, who is deserving of the judgeship (Qazat)? Is the status and right of the eldest successor less or more than the younger brothers?

Answer: No position is an inheritance, nor is it dependent on being elder or younger. Whoever is most capable should be appointed. If all are equal, the one appointing the position can give it to whomever he wishes. And if a stranger is more capable than all of them, then he is the deserving one. And Allah Almighty knows best.

Problem 111: Sent by Mian Jan Shah, Caliph and successor of Hazrat Haji Ghulam Ahmad Sahib, disciple of Mian Ahmad Ali Shah Sahib, resident of Rampur State, Mohalla Bazaria Himmat Khan, 18 Dhu al-Qi'dah 1332 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say in this matter: Zaid, who has no heirs, regarding his owned and possessed house, gave one of his disciples named Bagar - who had been in his obedience and service day and night since the age of ten - the cloak of caliphate (Khirqa-e-Khilafat) and sacred relics etc., and appointed him to his succession (Sajjada Nashini)...

---

[1] Al-Ashbah wal-Naza'ir with Ghamz 'Uyun al-Basa'ir, Book of Judgement and Testimonies, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/338; Al-Hidayah, Book of the Judge to the Judge, Yusufi Press Lucknow, 3/139 & 157; Fatawa Hindiyyah, Book of Judgement,

Chapter 23, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/381. [2] Fatawa Khairiyyah, Book of Claim, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/28.

फतावा रज़विया (खंड 18)

[Box 1] अरबी: हस्तलेख और मुहर दूसरी मुहर के समान होती है जैसा कि अल-अशबाह, अल-हिदाया, अल-हिन्दिया और अन्य[1] में है। उर्दू: ...के समान होता है और मुहर दूसरी मुहर के समान होती है जैसा कि अशबाह, हिदाया और हिन्दिया आदि में है। (त) [End Box 1]

विशेष रूप से इस स्थिति में कि मृत्यु के बाद विवाद भी हुआ और उसने दस्तावेज़ पेश नहीं किया; अब इतने वर्षों के बाद दस्तावेज़ दिखाना तो दूर की बात है, स्वयं दावा पेश करना ही सुनवाई के योग्य नहीं है।

[Box 2] अरबी: जालसाजी और धोखे को रोकने के लिए यही निश्चित फतवा है जैसा कि खैरिया[2], अल-उक़ूद अल-दुर्रिया और अन्य में है। और अल्लाह बेहतर जानता है। उर्दू: इसी पर फतवा है ताकि जालसाजी और धोखे को खत्म किया जा सके जैसा कि खैरिया, उक़ूद अल-दुर्रिया आदि में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)। [End Box 2]

मसला 110: प्रेषक क़ाज़ी हुसामुद्दीन साहब, तालुका रादिर, जिला पूर्वी खानदेश, 15 जमादी अल-अव्वल 1332 हिजरी। एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई और उसके तीन बेटे हैं जो बुद्धिमान और वयस्क हैं, और योग्यता में तीनों समान हैं। ऐसी स्थिति में क़ज़ा (न्यायाधीश पद) का हकदार कौन है? क्या बड़े उत्तराधिकारी का पद और अधिकार छोटे भाइयों से कम है या अधिक?

उत्तर: कोई भी पद विरासत नहीं है, न ही बड़े या छोटे होने पर निर्भर है। जो सबसे अधिक योग्य हो उसे नियुक्त किया जाना चाहिए। यदि सभी समान हों, तो पद देने वाला जिसे चाहे दे सकता है। और यदि उन सभी से अधिक कोई अजनबी योग्य हो, तो वही हकदार है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 111: प्रेषक मियां जान शाह, खलीफा और उत्तराधिकारी हज़रत हाजी गुलाम अहमद साहब, मुरीद मियां अहमद अली शाह साहब, निवासी रामपुर राज्य, मोहल्ला बज़रिया हिम्मत खान, 18 ज़िल-क़ादा 1332 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद, जिसका कोई वारिस नहीं है, ने अपने स्वामित्व और अधिकार वाले घर के संबंध में अपने मुरीदों में से बगर नाम के एक मुरीद को - जो दस वर्ष की आयु से दिन-रात उसकी सेवा और आज्ञापालन में लगा हुआ था - खिलाफत का लबादा (खिरका-ए-खिलाफत) और पवित्र वस्तुएँ आदि देकर उसे अपनी सज्जादानशीनी...

[1] अल-अशबाह वल-नज़ायर मअ ग़म्ज़ उयून अल-बसायर, किताब अल-क़ज़ा वश-शहादात, इदारातुल कुरआन कराची, 1/338; अल-हिदाया, किताब अल-क़ाज़ी इलल-क़ाज़ी, यूसुफ़ी प्रेस लखनऊ, 3/139 और 157; फतावा हिन्दिया, किताब अल-क़ज़ा, अध्याय 23, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/381। [2] फतावा खैरिया, किताब अद-दावा, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 2/28।

[Box 1] الخط والخاتم یشبہ الخاتم کما فی الاشباہ والھدایۃ والھندیۃ وغیرھا[1]۔ کے مشابہ ہوتا ہے اور مہر دوسری مہر کے مشابہ ہوتی ہے جیسا کہ اشباہ، ہدایہ اور ہندیہ وغیرہ میں ہے۔ (ت) [End Box 1]

خصوصاً اس حالت میں کہ بعد موت جھگڑا بھی ہوا اور اس نے دستاویز پیش نہ کی اب اتنے برسوں کے بعد ظاہر کرتی ہے دستاویز در کنار ایرادِ دعویٰ ہی قابلِ سماعت نہیں،

[Box 2] بہ یفتٰی قطعاً للتزویر والتلبیس کما فی الخیریۃ[2] والعقود الدریۃ وغیرھما۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ اسی پر فتوی ہے تاکہ جعلسازی اور تلبیس کا خاتمہ ہوسکے جیسا کہ خیریہ، عقود الدریہ وغیرہ میں ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت) [End Box 2]

مسئلہ ۱۱۰: مرسلہ قاضی حسام الدین صاحب از تعلقہ رادیر ضلع مشرقی خاندیس ۱۵ جمادی الاولی ۱۳۳۲ھ ایک شخص فوت ہوا اور اس کے تین لڑکے عاقل و بالغ ہیں اور لیاقت میں تینوں مساوی ہیں تو ایسی حالت میں قضاۃ کا کون مستحق ہے، خلفِ اکبر کا رتبہ و حق برادرانِ خورد سے کم ہے یا زیادہ؟ الجواب: کوئی منصب نہ میراث ہے، نہ بڑے چھوٹے پر موقوف، جو لائق تر ہو وہ کیا جائے، اور سب مساوی ہوں تو منصب دینے والا جسے چاہے دے دے، اور اگر ان سب سے کوئی اجنبی زیادہ لائق ہے تو وہی مستحق ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔ مسئلہ ۱۱۱: مرسلہ میاں جان شاہ خلیفہ و جانشین حضرت حاجی غلام احمد صاحب مرید میاں احمد علی شاہ صاحب سکینہ ریاست رامپور محلہ بذریعہ ہمت خاں ۱۸ ذی قعدہ ۱۳۳۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ زید لاوارث نے اپنے مکان مملوکہ و مقبوضہ کی نسبت اپنے مریدوں

سے ایک مرید بگر نامی کو جو دس سال کی عمر سے اس کی اطاعت و خدمت گزاری شبانہ روز بسر کرتا تھا خرقہ خلافت و تبرکات وغیرہ عطا فرما کر اس کو اپنی سجادہ نشینی

---

[1] الاشباہ والنظائر مع غمز عیون البصائر کتاب القضاء والشہادات ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۳۸، الھدایہ کتاب القاضي الی القاضي مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۱۳۹ و ۱۵۷ ، فتاویٰ ہندیہ کتاب القضاء الباب الثالث والعشرون نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۸۱ [2] فتاویٰ خیریہ کتاب الدعوی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۲۸

...entrusted the service to him and at the same time made this will to him that "I gift this house to you. After my passing, you reside in this house and continue to organize the Fatiha and Urs of myself, my spiritual guide (Pir-o-Murshid), and other great saints and elders perpetually every year in the said house in the manner of dervishes, under your own supervision. Also, provide accommodation in the stated house for my disciples who come from outside to participate in the Urs, and arrange for their food and drink. Continue the same routine as I used to do, such as recitations, spiritual practices, and seclusion (Chilla-kashi), and teaching the path of discipleship to the disciples." Considering his limited means and lack of resources, Zaid prohibited the sale of the house to his successor Bakr but allowed it to be mortgaged. After this will, Zaid gave full possession of the said house to Bakr. Bakr is a world-renouncing dervish who accepted the will of his spiritual guide with all his heart. Several years after this will, Zaid passed away. For eighteen years, in accordance with Zaid's will, Bakr has been in exclusive possession and control of the said house and is engaged in performing all the assigned services. In fact, due to the dilapidation of the house and for the purpose of organizing the Fatiha and Urs, because of financial hardship, he considered it a priority to mortgage the stated house and fulfill all the entrusted matters according to Zaid's will. Most people and residents of the neighborhood are well aware and witnesses of the above-mentioned matters. Now, a person named Amr, who claims to be the trustee (mutawalli) of Zaid's spiritual guide's shrine, out of personal greed and worldly interest, after eighteen years, declares Zaid's will as null and void and says that Zaid made a will to me that the stated house should be sold and the proceeds used for the repair and lighting of my spiritual guide's shrine. In the above-mentioned situation, can the house, which has been in Bakr's possession for eighteen years through a gift, be legally separated from Bakr's possession and sold? And is the worldly greed-driven desire of Amr permissible or impermissible according to Sharia?

The Answer:

The questioner states that Amr is a resident of that place and has been seeing Zaid (Bakr) exercise ownership-like control over this house, such as demolition and construction, for a long period and remained silent until now. Now, after 18 years, he has come forward claiming this will. In the questioned case, Amr's claim is absolutely not maintainable. In Fatawa of Imam Sheikh-ul-Islam Abu Abdullah Muhammad bin Abdullah Ghazi Timurtashi, it is stated:

| (Arabic) A question was asked about a man who has a house in a courtyard where he has resided for more than three years. | (Urdu) A question was asked regarding such a person who has been residing in a room of a mansion for more than three years. |

...की सेवा उसे सौंपी और साथ ही उसे यह वसीयत की कि यह मकान मैं तुम्हें दान करता हूँ, मेरे देहांत के बाद तुम इस मकान में अपनी रिहाइश रखकर उक्त मकान में मेरा और मेरे पीर-ओ-मुर्शिद तथा अन्य महान संतों और बुज़ुर्गों का हमेशा साल-दर-साल फकीरों के तरीके से अपने प्रबंधन में फातिहा उर्स करते रहना। और मेरे मुरीद जो उर्स में शामिल होने के लिए बाहर से आएं उन्हें उक्त मकान में ठहराकर उनके खान-पान का भी इंतजाम करना। और जिस तरह मैं खुद वज़ीफ़े, इबादत और चिल्ला-कशी वगैरह करता था और अपने मुरीदों को पीरी-मुरीदी के तरीके की शिक्षा देता रहता था, वही मामूल जारी रखना। और ज़ैद ने अपनी कम सामर्थ्य और निर्धनता के कारण अपने उत्तराधिकारी बक्र के लिए उक्त मकान को बेचने की मनाही की और गिरवी रखने की अनुमति दी। इस वसीयत के बाद ज़ैद ने उक्त मकान पर बक्र का पूर्ण कब्जा करा दिया। बक्र एक दुनिया त्यागने वाला फ़कीर है, उसने पीर-ओ-मुर्शिद की वसीयत को दिलो-जान से स्वीकार किया। इस वसीयत के कई साल बाद ज़ैद का इंतकाल हो गया। बक्र, ज़ैद की वसीयत के अनुसार अठारह वर्षों से उक्त मकान पर बिना किसी साझेदारी के काबिज़ और उसका उपयोग कर रहा है और सभी सेवाओं को निभाने में लगा हुआ है। बल्कि मकान के गिर जाने के कारण और फातिहा उर्स के आयोजन के लिए, तंगहाली की वजह से उसने उक्त मकान को गिरवी रखकर ज़ैद की वसीयत के अनुसार सभी सौंपे गए कार्यों को पूरा करना प्राथमिकता समझा। उपरोक्त बातों से मोहल्ले के अधिकांश लोग भली-भांति परिचित और गवाह हैं। अब अम्र नाम का एक व्यक्ति जो स्वयं को ज़ैद के पीर-ओ-मुर्शिद की दरगाह का मुतवल्ली बताता है, अपनी लालसा और सांसारिक लाभ के लालच में अठारह साल बाद ज़ैद की इस वसीयत को शून्य घोषित करते हुए कहता है कि ज़ैद ने मुझे यह वसीयत की थी कि उक्त मकान को बेचकर मेरे पीर-ओ-मुर्शिद की मज़ार की मरम्मत और रोशनी वगैरह करना। तो क्या उपरोक्त स्थिति में अठारह साल से दान में प्राप्त बक्र के कब्जे वाले मकान को शरई तौर पर बक्र के कब्जे से अलग करके बेचा जा सकता है? और क्या अम्र की सांसारिक इच्छा शरीयत के अनुसार जायज़ है या नाजायज़?

उत्तर:

प्रश्नकर्ता कहता है कि अम्र वहीं का निवासी है और लंबे समय से ज़ैद (बक्र) को इस मकान पर मालिकाना हक जैसे निर्माण और तोड़-फोड़ आदि करते हुए देख रहा है और अब तक चुप रहा। अब 18 साल बाद वह इस वसीयत का दावा कर रहा है। अतः पूछी गई स्थिति में अम्र का दावा बिल्कुल

भी विचारणीय नहीं है। इमाम शेख-उल-इस्लाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद बिन अब्दुल्ला ग़ज़ी तिमुरताशी के फतावा में है:

| (अरबी) उस व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसके पास किसी हवेली में एक कमरा है जिसमें वह तीन साल से अधिक समय से रह रहा है। | (उर्दू) ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल हुआ जो एक हवेली के कमरे में तीन साल से अधिक समय से रह रहा है। |

पृष्ठ 738 में से 486

کی خدمت تفویض کی اور ساتھ ہی اس کو یہ وصیت کی کہ یہ مکان تجھ کو ہبہ کرتا ہوں میرے انتقال کے بعد تم اس مکان میں اپنی سکونت رکھ کر مکان مذکورہ میں میرا اور میرے پیر ومرشد نیز دیگر اولیاء و پیران عظام کی علی الدوام فاتحہ عرس بطریق فقراء اپنے اہتمام سے سال بسال کرتے رہنا، اور میرے مرید بغرض شرکت عرس بیر و نجات وغیرہ سے آئیں ان کو مکان مسطور میں مقیم کرکے ان کے خوردونوش کا بھی انتظام کرنا اور جس طرح کہ میں اوراد و اشغال و چلہ کشی وغیرہ خود کرتا اور اپنے مریدوں وغیرہ کو تلقین اور سلسلہ وطریقہ پیری و مریدی وغیرہ کی تعلیم دیتا رہتا ہوں یہی معمول رکھنا، اور زید نے بخیال کم استطاعتی و بے بضاعتی اپنے سجادہ نشین بکر کے مکان مذکور کی نسبت بیع کی ممانعت کر کے رہن کی اجازت دی، بعد اس وصیت کے زید نے مکان مذکورہ پر بکر کا قبضہ کامل طور سے کرادیا، بکر ایک تارک الدنیا فقیر ہے، وصیت پیر و مرشد کو بجان و دل قبول و منظور کرلیا اور زید نے اس وصیت کے کئی سال بعد سفر آخرت اختیار کیا بکر زید کی وصیت کے موافق زمانہ اٹھارہ سال سے مکان مذکور پر بلا شرکت غیرے قابض و متصرف ہے اور جملہ خدمات کی بجاآوری میں مامور و مشغول ہے بلکہ بسبب انہدام مکان مذکور و نیز برائے سر انجام فاتحہ عرس باعث تنگدستی مکان مسطور کو رہن کرکے حسب وصیت زید جمیع امورات مفوضہ کو بجالانا مقدم سمجھا ہے ان امور متذکرہ بالا کے اکثر و بیشتر لوگ واہل محلہ بخوبی واقف و شاہد ہیں، اب ایک عمرو نامی شخص دینا دار جو اپنے کو متولی زید کے پیر و مرشد کے مزار کا قرار دیتا ہے بوجہ طمع نفسانی و بحرص مفاد دنیاوی اس وصیت زید کو اٹھارہ سال کے بعد کالعدم ظاہر کرکے یہ کہتا ہے کہ زید مجھ کو یہ وصیت کر گیا ہے کہ مکان مسطور فروخت کرکے میرے پیر و مرشد کے مزار کی مرمت و

روشنی وغیرہ کرنا، پس صورت مذکورہ بالا میں مکان مقبوضہ اٹھارہ سالہ مواہبہ شرعاً قبضہ بکر سے علیحدہ ہو کر فروخت ہو سکتا ہے یا نہیں اور خواہش نفسانی عمرو و دنیا دار کی موافق شرع شریف کے جائز ہے یا نا جائز ؟

الجواب:

سائل مظہر ہے کہ عمرو وہیں کا ساکن ہے اور مدت دراز سے زید کو اس مکان پر قبضہ کے تصرفات مالکانہ مثل ہدم و تعمیر وغیرہ کرتے دیکھ رہا ہے اور اب تک ساکت رہا اب ۱۸ سال کے بعد اس وصیت کا مدعی ہوا، پس صورت مستفسرہ میں عمرو کا دعویٰ اصلاً قابل سماعت نہیں۔

فتاویٰ امام شیخ الاسلام ابو عبداللہ محمد بن عبد اللہ غزی تمر تاشی میں ہے:

| سئل عن رجل له بيت في دار يسكنه مدة تزيد على ثلث سنوات | سوال ہوا ایسے شخص کے متعلق کہ ایک حویلی کے کمرہ میں تین سال سے زائد مدت سے مقیم ہے۔ |

Fatawa Rizvia Volume (18)

And he has a neighbor beside him, and the aforementioned man is disposing of the said house by demolishing and building, while his neighbor is aware of his disposal during the period. So, if he claims the house or part of it after the mentioned disposal by the said man in the house by demolishing and building during the said period, is his claim heard? The answer is: his claim is not heard according to what the fatwa is based on.

The aforementioned person has been exercising control over that room in every way, such as demolishing and building. There is another person in his neighborhood who has been observing these actions for the specified period. Does this neighbor have the right to claim the whole or part of that room, despite having witnessed all those actions? The answer is that this claim will not be heard, according to the ruling (Fatwa). (T)

It is stated in Wajiz al-Kardari: "The fatwa is based on this to decisively cut off corrupt greeds." (T) In Radd al-Muhtar it says:

Mere silence upon being aware of the disposal prevents the claim. The phrase 'cultivation and building' refers to every disposal that is only permitted for an owner; these two are mentioned as examples. His statement 'his claim will not be heard' refers to the claim of a stranger, even if he is a neighbor.

Mere silence despite being aware of the aforementioned actions is an obstacle to a claim. The text's mention of "cultivation and building" refers to all such actions that are only permissible for an owner; these two are mentioned as examples. His statement that "his claim will not be heard" means every stranger, even if he is a neighbor. (T)

In 'Uqud al-Durriyah:

Mere awareness of the disposal prevents the claim, and it is not restricted by a period or death. It is not based on royal grants but is an ijtihadi (legal reasoning) ruling stipulated by the jurists. (Selected), and Allah Almighty knows best.

Mere awareness of the actions is an obstacle to a claim, without any restriction of duration or death. The jurists have mentioned this. This ruling is not based on a government decree but is an ijtihadi (reasoned) ruling stated by the jurists by consensus. (Selected). And Allah Almighty knows best. (T)

1. Al-Uqud al-Durriyah with reference to Fatawa Ghazzi, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar Kandahar, Afghanistan 2/4
2. Fatawa Bazzaziyah on the margin of al-Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Nikah, Chapter Nine, Noorani Kutub Khana Peshawar 4/126
3. Radd al-Muhtar, Miscellaneous Matters, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 5/274
4. Al-Uqud al-Durriyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar Kandahar, Afghanistan 2/4

और उसके पास एक पड़ोसी है, और उक्त व्यक्ति उक्त घर में गिराने और निर्माण करने के कार्यों का संपादन कर रहा है, जबकि उसका पड़ोसी उक्त अवधि के दौरान उसके कार्यों से अवगत है। तो, यदि वह उक्त व्यक्ति द्वारा उक्त अवधि के दौरान घर में गिराने और निर्माण के कार्यों के बाद घर या उसके किसी हिस्से का दावा करता है, तो क्या उसका दावा सुना जाएगा? उत्तर है: उसका दावा नहीं सुना जाएगा, जिस पर फ़तवा आधारित है।

उक्त व्यक्ति उस कमरे में हर तरह का अधिकार (गिराना, बनाना) करता चला आ रहा है, उसके पड़ोस में दूसरा व्यक्ति है जो उक्त अवधि से उसके उक्त कार्यों को देख रहा है, तो क्या इस पड़ोसी को उस कमरे के पूरे या किसी हिस्से पर दावा करने का अधिकार है बावजूद इसके कि वह सब कुछ देख रहा हो? उत्तर दिया गया कि इस दावे की सुनवाई नहीं होगी, फ़तवे के अनुसार। (त)

वज़ीज़ अल-करदरी में है: "इस पर फ़तवा भ्रष्ट लोभ को निश्चित रूप से समाप्त करने के लिए है।" (त)

रद अल-मुहतार में है:

कार्यों की जानकारी होने पर मात्र मौन रहना दावे में बाधा है। मूल पाठ के शब्द 'खेती और निर्माण' से तात्पर्य उन सभी कार्यों से है जो केवल स्वामी के लिए अनुमत हैं; ये दोनों उदाहरण के रूप में उल्लेख किए गए हैं। उसका कथन 'उसका दावा नहीं सुना जाएगा' किसी अजनबी के दावे को संदर्भित करता है, भले ही वह पड़ोसी ही क्यों न हो।

उक्त कार्यों की जानकारी होने के बावजूद चुप्पी दावे के लिए बाधा है। मूल पाठ के शब्द 'खेती और निर्माण' से तात्पर्य उन सभी कार्यों से है जो केवल स्वामी के लिए अनुमत हैं; ये दोनों उदाहरण के रूप में उल्लेख किए गए हैं। उसका कथन कि 'उसका दावा नहीं सुना जाएगा' का अर्थ हर अजनबी से है, चाहे वह पड़ोसी ही क्यों न हो। (त)

उक़ूद अद-दुर्रिया में है:

कार्यों की मात्र जानकारी दावे में बाधा है, और यह किसी अवधि या मृत्यु तक सीमित नहीं है। यह शाही अनुदानों पर आधारित नहीं है बल्कि यह एक इज्तिहादी (तर्कसंगत) आदेश है जिसे धर्मशास्त्रियों (फ़ुक़्हा) द्वारा निर्धारित किया गया

कार्यों की जानकारी ही दावे से बाधा है, बिना किसी अवधि या मृत्यु की शर्त के। यह बात फ़ुक़्हा (धर्मशास्त्रियों) ने उल्लेख की है। यह आदेश किसी सरकारी पाबंदी पर आधारित नहीं है, बल्कि यह एक इज्तिहादी आदेश है जिसे फ़ुक़्हा ने आम

है। (चयनित), और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

सहमति से व्यक्त किया है। (चयनित)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, फ़तावा ग़ज़्ज़ी के हवाले से, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान 2/4
2. फ़तावा बज़ज़िया, अल-फ़तावा अल-हिंदिया के हाशिये पर, किताब अल-निकाह, अध्याय नौ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/126
3. रद अल-मुहतार, विभिन्न मामले, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत 5/274
4. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान 2/4

وله جار بجانبه والرجل المذكور في البيت متصرف في البيت المزبور هدما وعمارة مع اطلاع جاره على تصرفه في المدة فهل اذا ادعى البيت او بعضه بعد ماذكر من تصرف الرجل المذكور في البيت هدما وبناءً في المدة المذكورة تسمع دعواه امر الاجاب، لا تسمع دعواه على ما عليه الفتوٰی۔

اور شخص مذکور اس کمرہ میں ہر طرف کا تصرف گرانا، بنانا کرتا چلا آرہا ہے اس کے پڑوس میں دوسرا شخص ہے جو مذکورہ مدت سے اس کے تصرفات مذکور کو دیکھ رہا ہے، تو کیا اس پڑوسی کو اس کمرہ کے کل یا بعض پر دعوٰی کا حق ہے باوجودیکہ وہ سب کچھ تصرفات دیکھتا رہا ہو۔ جواب دیا کہ اس دعوی کی سماعت نہ ہوگی مفتی بہ قول کے مطابق (ت)

وجیز کردری میں ہے: علیہ الفتوی قطعاً للاطماع الفاسدۃ (اس پر فتوٰی فاسد طمع کو ختم کرنے کے لئے ہے۔ت) رد المحتار میں ہے:

مجرد السكوت عند الاطلاع على التصرف مانع من الدعوى، قوله زرعاً وبناء المراد به كل تصرف لا يطلق الّا للمالك فهما من قبيل التمثل، قوله لا تسمع دعواه اٰی دعوى الاجنبى ولو جاراً۔

تصرفات مذکورہ پر اطلاع کے باوجود خاموشی دعوی کے لئے مانع ہے، متن کا قول "زراعت و تعمیر" سے مراد تمام ایسے تصرفات جو صرف مالک کے لئے جائز ہیں یہ دونوں بطور تمثیل ذکر کئے، اس کا قول اس کا دعوی نہ سنا جائے گا یعنی ہر اجنبی کا خواہ پڑوسی ہو۔ (ت)

عقود الدریہ میں ہے:

مجرد الاطلاع علی التصرف مانع من الدعوی، ولم یقیده بمدة ولا بموت، ولیس مبنیاً علی المنح السلطانی بل هو حکم اجتهادی نص علیه الفقهاء ملتقطاً، واللہ تعالٰی اعلم۔

تصرفات پر اطلاع ہی دعوی سے مانع ہے کسی مدت یا موت کی قید کے بغیر یہ بات فقہاء نے ذکر ہے، یہ حکم سرکاری پابندی کی بناء پر نہیں ہے بلکہ یہ اجتہادی حکم ہے جس کو فقہاء نے بالاتفاق بیان کیا ہے ملتقطاً، واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

1. العقود الدریه بحواله فتاوٰی عزی کتاب الدعوی ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲
2. فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوی الہندیه کتاب النکاح الفصل التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۱۲۶/۴
3. رد المحتار مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۷۴/۵
4. العقود الدریه فی تنقیح الفتاوی الحامدیه کتاب الدعوی ارگ بازار قندهار افغانستان ۴/۲

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

Case No. 112: From Anjuman-e-Nomaniya Lahore, 13 Dhu al-Hijjah 1332 AH

Is it legally (shari'ah-wise) mandatory for an Amir, Imam, or national leader to follow the majority opinion after consulting Muslims, or does he have the discretion to act on his own opinion? "And consult them in the matter. Then when you have taken a decision, put your trust in Allah." (T) Should he act even if that opinion is against the majority? For example, in an association or council, subordinate committees of experts for each field have been formed for related tasks, and a president, Imam, or leader has also been approved for this entire general assembly. Does the said president of the assembly, after obtaining the opinions of a specialized committee, have the authority to issue an order against their decision, and will that order be binding or not? Zaid, who supports the claim that following the majority opinion is not mandatory for the leader, presents examples of the Pride of the Universe, the Prophet (peace and blessings be upon him), that sometimes after consulting the Companions (may Allah be pleased with them), he acted on his personal opinion. Also, in the Ancient Speech (Quran), he was commanded in these words:

"And consult them in the matter. Then when you have taken a decision, put your trust in Allah."[1] | "And consult them in the matter. Then when you have taken a decision, put your trust in Allah." (T)

Meaning, the authority to act on his own resolve was given. Zaid also says that nowadays, following the majority in assemblies is an imitation of contemporary non-religious behaviors, which is actually harmful. For instance, if the majority opinion of today's Muslims, who are very weak in religious following, goes against a Shari'ah matter due to seeking ease or worldly expediency, would it become permissible to go against that Shari'ah issue? Amr, Bakr, and others argue against Zaid that this was a unique characteristic for the Prophet (peace and blessings be upon him). Later, the deceased Ummah was commanded to follow the "Sawad-al-A'zam" (the great majority) and was warned with "Whoever separates from the congregation, is separated in the Fire"[2] (He who remains separate from the congregation is separated in Hell. T). And the criterion was given: "My Ummah will not gather upon misguidance"[3] (T). Thus, Consensus (Ijma) was established among the Shari'ah evidences, upon which the schools of the Ahl-us-Sunnah wa al-Jama'ah are based...

[1] Al-Quran Al-Karim 3/159 [2] Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab al-Ilm, Dar al-Fikr, Beirut, 1/115 [3] Al-Mustadrak lil-Hakim, Kitab al-Ilm, Dar al-Fikr, Beirut, 1/114-115; Al-Durr al-

Muntashira fi al-Ahadith al-Mushtahira, Hadith 459, Al-Maktaba al-Islamiya, Beirut. p. 190

खंड 18 फतावा रजविया

मसला 112: अंजुमन नोमानिया लाहौर से, 13 ज़ुल-हिज्जा 1332 हिजरी

क्या शरीयत के अनुसार किसी अमीर, इमाम या कौम के सदर के लिए मुसलमानों से मशविरा करने के बाद बहुमत (कसरत-ए-राय) का पालन करना अनिवार्य है, या उसे अपनी राय पर अमल करने का अधिकार होगा? "और कामों में उनसे मशविरा लो, फिर जब तुम किसी बात का पक्का इरादा कर लो तो अल्लाह पर भरोसा करो।" (त) क्या वह अमल करे चाहे वह राय बहुमत के खिलाफ ही क्यों न हो? उदाहरण के लिए, किसी अंजुमन या मजलिस में संबंधित कार्यों के लिए विशेषज्ञों की अधीनस्थ समितियाँ बनाई गई हों और इस आम सभा के लिए एक सदर, इमाम या अमीर भी मंजूर किया गया हो। तो क्या मजलिस के सदर को किसी विशेष समिति की राय प्राप्त करने के बाद उनके फैसले के खिलाफ आदेश देने का अधिकार होगा, और क्या वह आदेश पालन के योग्य होगा या नहीं? ज़ैद, जो इस दावे का समर्थक है कि सदर के लिए बहुमत का पालन करना अनिवार्य नहीं है, वह कायनात के गौरव, हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के उदाहरण पेश करता है कि कभी-कभी सहाबा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) से मशविरा लेने के बाद भी आपने अपनी व्यक्तिगत राय पर अमल किया। और कुरान में भी उन्हें इन शब्दों में हुक्म दिया गया:

"और कामों में उनसे मशविरा लो। फिर जब तुम (किसी बात का) इरादा पक्का कर लो, तो अल्लाह पर भरोसा करो।"[1] | "और कामों में उनसे मशविरा लो, फिर जब तुम किसी बात का इरादा पक्का कर लो तो अल्लाह पर भरोसा करो।" (त)

यानी अपनी इच्छा (अज़ीमत) पर अमल करने का अधिकार दे दिया गया। ज़ैद यह भी कहता है कि आजकल की सभाओं में बहुमत का पालन करना आधुनिक समय के गैर-धार्मिक व्यवहारों का अनुकरण है, जो वास्तव में हानिकारक होता है। उदाहरण के लिए, यदि आजकल के मुसलमानों का बहुमत, जो धार्मिक पालन में बहुत कमजोर हैं, आराम तलबी या समय की सुविधा के कारण किसी शरीयत के मामले के खिलाफ हो जाए, तो क्या उस शरई मसले के खिलाफ करना जायज़ हो जाएगा? अम्र, बक्र वगैरह ज़ैद के खिलाफ यह दलील देते हैं कि यह विशेषता हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के लिए थी। बाद में उम्मत को 'सवाद-ए-आज़म' (बड़े समूह) के पालन का हुक्म दिया गया और "मन शज़्ज़ा शज़्ज़ा फि-नार"[2] (जो जमात से अलग रहा वह जहन्नम में अलग किया गया। त) की चेतावनी सुनाई गई। और "ला तज्तमिउ उम्मती अला अज़-ज़लालह"[3] (मेरी उम्मत गुमराही पर जमा

नहीं होगी। त) की कसौटी दी गई। इज्मा (आम सहमति) को शरई दलीलों में स्थान दिया गया जिस पर अहले सुन्नत व जमात के मज़ाहिब...

[1] अल-कुरान अल-करीम 3/159 [2] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुल इल्म, दारुल फिक्र बेरुत 1/115 [3] अल-मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताबुल इल्म, दारुल फिक्र बेरुत 1/114-115; अल-दुर्रुल मुंतशिरह फिल अहादीसुल मुश्तहिरह हदीस 459, अल-मकतबतुल इस्लामिया बेरुत। पृ. 190

جلد ہجدہم (۱۸) فتاوٰی رضویہ

مسئلہ ۱۱۲: از انجمن نعمانیہ لاہور ۱۳ ذی الحجہ ۱۳۳۲ھ

امیر یا امام یا صدر قوم کو شرعاً مسلمانوں کا مشورہ لینے کے بعد کثرت رائے کا اتباع لازمی ہے یا اس کو اختیار ہوگا کہ وہ اپنی رائے پر عمل کرے اور کاموں میں ان سے مشورہ لو جو کسی بات کا ارادہ پکا کر لو تو اللہ پر بھروسہ کرو۔ (ت) عمل کرے خواہ وہ رائے کثرت رائے کے خلاف ہی ہو مثلاً انجمن یا مجلس کی صورت میں اس کے متعلقہ کاموں کے لئے ماتحت مجلسیں ہر فن کے ماہرین کی بنا دی گئی ہوں اور کل اس عام مجلس کا ایک صدر یا امام یا امیر بھی منظور کرلیا گیا ہو تو خاص فن کی مجلس کے فیصلے کے خلاف صدر مجلس مذکور کو ان کی رائے حاصل کر لینے کے بعد یہ اختیار ہوگا کہ ان کے فیصلے کے خلاف حکم دے دے اور وہ قابل اتباع ہوگا نہیں۔ یعنی زید جو اس دعوی کا حامی ہے کہ صدر کو کثرت رائے کا اتباع لازمی نہیں وہ اپنے دعوی کے ثبوت میں فخر کائنات حضور علیہ الصلوۃ والسلام کی مثالیں پیش کرتا ہے کہ بعض اوقات صحابہ علیہم الرضوان سے مشورہ لینے کے بعد بھی اپنی ذاتی رائے پر عمل کیا اور کلام قدیم میں بھی انہیں الفاظ میں حکم آیا کہ:

"وَ شَاوِرْهُمْ فِي الْاَمْرِۚ فَاِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِؕ" 1 | اور کاموں میں ان سے مشورہ لو جو کسی بات کا ارادہ پکا کر لو تو اللہ پر بھروسہ کرو۔ (ت)

یعنی اپنی عزیمت پر عمل کرنے کا اختیار دے دیا زید یہ بھی کہتا ہے کہ آج کل مجلسوں میں کثرت رائے کا اتباع ایک زمانہ حال کے غیر مذاہب کے رویہ کا اتباع ہے جو درحقیقت مضر ہوتا ہے مثلاً کثرت رائے آج کل کے ایسے مسلمان کی جو مذہبی اتباع میں نہایت کمزور ہوتے ہیں کسی

شرع معاملہ میں بوجہ آرام طلبی و مصلحت زمانہ کے خلاف ہو جائے تو کیا اس شرعی مسئلہ کے خلاف کرنا جائز ہو جائے گا، عمرو بکر وغیرہ زید کے مقابل میں یہ استدلال کرتے ہیں کہ یہ خاصہ حضور صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے لئے تھا بعد میں امت مرحومہ کو اتباع سواد اعظم کا حکم دیا گیا اور من شذ شذ فی النار 2 (جو جماعت سے علیحدہ رہا وہ جہنم میں علیحدہ کیا گیا۔ ت) کا وعید سنایا گیا اور لاتجمع امتی علی الضلالۃ 3 (میری امت گمراہی پر جمع نہیں ہوگی۔ ت) کہ کسوٹی دی گئی اجماع ادلہ شرعی میں قرار پایا جس پر اہل سنت و جماعت کے مذاہب

1 القرآن الکریم ۱۵۹/۳ 2 المستدرك للحاکم کتاب العلم دارالفکر بیروت ۱/ ۱۱۵ 3 المستدرك للحاکم کتاب العلم دارالفکر بیروت ۱/ ۱۱۴- ۱۱۵، الدرالمنتشرۃ فی الاحادیث المشتہرۃ حدیث ۴۵۹ المکتبۃ الاسلامی بیروت ص ۱۹۰

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

...is based on the four [Imams]. Furthermore, in response to Zaid, they say that if committees of experts have been appointed for each matter, why should their decision not hold the status of consensus? And why should the president have the authority to act against it? After all, the president is just one person. Giving him the authority to overturn a unanimous decision of a committee cannot be free from danger. Consideration must also be given to its potential for mischief and its benefits. Please inform us of the answer with Shariah evidence very soon.

Petitioner: Saleemullah Khan, General Secretary, Anjuman Nu'maniyah, Lahore.

Petitioner: Tajuddin Ahmed, Secretary, Anjuman Nu'maniyah, Lahore.

Petitioner: Noor Bakhsh, Financial Secretary, Anjuman Nu'maniyah, Lahore.

The Answer: The argument presented by Zaid is correct in itself. Special attributes (Khasais) cannot be proven without valid evidence. It is stated in Mawahib Sharif:

[Boxed Text]: "Special attributes are not established except by valid evidence," as mentioned in the commentary of Taqrib al-Asanid. (T)

Similarly, it is in Fath al-Bari etc. In fact, every gifted virtue is exclusive to the Holy Prophet (may peace and blessings of Allah be upon him), as he is the original source, the beginning, and the return of every excellence.

And every sign brought by the noble Messengers, Was indeed derived from his light reaching them. They merely represented your attributes to the people, Just as water reflects the stars.

(The miracles brought by the Messengers reached them through your light [peace and blessings of Allah be upon him]; they became manifestations of your attributes for the people, just as water becomes a manifestation for the stars. - T)

1. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Rabi', Al-Fasl al-Thani, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/600
2. Al-Mawahib al-Ladunniyyah, Al-Maqsad al-Rabi', Al-Fasl al-Thani, Al-Maktab al-Islami, Beirut, 2/582
3. Al-Majmu'at al-Nabhaniyyah fi al-Madai'h al-Nabawiyyah, Harf al-Hamzah, Dar al-Ma'rifat, Beirut, 1/77

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

...चार [इमामों] पर आधारित है। इसके अलावा, ज़ैद के जवाब में वे कहते हैं कि यदि प्रत्येक मामले के लिए विशेषज्ञों की समितियाँ नियुक्त की गई हैं, तो उनका निर्णय सर्वसम्मति (इज्मा) का दर्जा क्यों नहीं रखेगा? और अध्यक्ष को इसके विरुद्ध कार्य करने का अधिकार क्यों होना चाहिए? आखिरकार, अध्यक्ष केवल एक व्यक्ति है। उसे समिति के सर्वसम्मत निर्णय को पलटने का अधिकार देना खतरे से खाली नहीं हो सकता। इसकी बुराई और लाभ पर भी विचार किया जाना चाहिए। कृपया शरीयत के साक्ष्यों के साथ शीघ्र उत्तर दें।

मुस्तफ्ती (याचिकाकर्ता): सलीमउल्लाह खान, जनरल सेक्रेटरी, अंजुमन नोमानिया, लाहौर।

मुस्तफ्ती: ताजुद्दीन अहमद, सेक्रेटरी, अंजुमन नोमानिया, लाहौर।

मुस्तफ्ती: नूर बख्श, फाइनेंशियल सेक्रेटरी, अंजुमन नोमानिया, लाहौर।

उत्तर: ज़ैद द्वारा दी गई दलील अपने आप में सही है। बिना प्रमाण के विशेष गुण (खसाइस) सिद्ध नहीं होते। मवाहिब शरीफ में है:

[बॉक्स में पाठ]: "विशेष गुण बिना वैध प्रमाण के स्थापित नहीं होते," जैसा कि उन्होंने तक़रीब अल-असानीद की व्याख्या में उल्लेख किया है। (त)

इसी प्रकार फ़तह अल-बारी आदि में है। वास्तव में, हर प्रदत्त गुण हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के साथ ही विशिष्ट है क्योंकि वही हर श्रेष्ठता के मूल, स्रोत, उद्गम और गंतव्य हैं।

और जो भी निशान महान रसूल लेकर आए, वह उनके पास आपके नूर से ही पहुँचा। वे केवल लोगों के लिए आपके गुणों के दर्पण बने, जैसे पानी तारों के लिए दर्पण बनता है।

(जो मोजिज़ात रसूल लेकर आए हैं, वे आप (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के नूर से उन तक पहुँचे; वे लोगों के लिए आपके गुणों के प्रकटीकरण बने, जैसे पानी तारों के प्रकटीकरण का माध्यम बनता है। - त)

1. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अर-राबे, अल-फ़स्ल अस्-सानी, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 2/600

2. अल-मवाहिब अल-लदुन्निया, अल-मक़सद अर-राबे, अल-फ़स्ल अस्-सानी, अल-मकतब अल-इस्लामी, बेरूत, 2/582
3. अल-मजमुआ अल-नभानिया फ़िल मदाइह अन-नबविया, हर्फ़ अल-हमज़ा, दार अल-मआरिफ़त, बेरूत, 1/77

पृष्ठ 489/738

اربعہ کی بنیاد ہے، نیز زید کے جواب میں یہ کہتے ہیں کہ ہر ایک امر کے متعلق اس کے اہل فن کی مجلسیں مقرر کر دی گئی ہوں تو ان کا فیصلہ کیوں اجماع کا حکم نہ رکھے گا اور اس کے خلاف صدر کو عمل کرنے کا کیوں اختیار ہونا چاہئے کیونکہ صدر آخر ایک شخص ہے اس کو ایک مجلس کے متفقہ فیصلہ توڑ دینے کا اختیار دینا خالی از خطر نہیں ہو سکے گا اس کے مفسدہ اور مصلحت پر بھی نظر رہنا چاہئے۔ براہ کرم ان کے جواب سے بادلۂ شرعی بہت جلد مطلع فرمادیں۔

المستفتی: سلیم اللہ خان جنرل سیکرٹری انجمن نعمانیہ لاہور

المستفتی: تاج الدین احمد سیکرٹری انجمن نعمانیہ لاہور

المستفتی: نور بخش فنانشل سیکرٹری انجمن نعمانیہ لاہور

الجواب: دلیل کہ زید نے بیان کی، بجائے خود صحیح ہے۔ خصائص بے دلیل صحیح اختصاص ثابت نہیں ہوتے، مواہب شریف میں ہے:

الخصائص لا تثبت الا بدلیل صحیح قالہ في شرح تقریب الاسانید ۔ خصائص صحیح دلیل کے بغیر ثابت نہیں ہوتے، یہ بات انہوں نے تقریب الاسانید کی شرح میں ذکر کی ہے۔ (ت)

اسی طرح فتح الباری وغیرہ میں ہے، یوں تو ہر فضل عطائی حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ہی سے خاص ہے کہ وہی اصل و منبع و مبدء و مرجع ہر فضل ہیں۔

وکل آی اتی الرسل الکرام بھا فانما اتصلت من نورہ بھم انما مثلوا صفاتک للناس کما مثل النجوم الماۂ

(جو معجزات مرسلین لائے ہیں وہ آپ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے نور سے ان تک پہنچے وہ لوگوں کے لئے آپ کی صفات مظہر بنے جس طرح ستاروں کیلئے پانی مظہر بنتا ہے۔ ت)

۱۔ المواہب اللدنیہ المقصد الرابع الفصل الثانی المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۶۰۰ ۲۔ المواہب اللدنیہ المقصد الرابع الفصل الثانی المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۵۸۲ ۳۔ المجموعۃ النبہانیہ فی المدائح النبویہ حرف الھمزہ دار المعرفت بیروت ۱/ ۷۷

Vol. 18 Fatawa Razawiyya

However, in 'Haqa'iq-e-Ata-e-Muhammadiya', it is stated as superior that even after consultation, relying on one's own opinion is permissible. Learned scholars have not counted it among the specific traits (Khasa'is) of the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). However, they have considered the obligation of consultation as a specific trait, as mentioned in 'An-Numudhuj al-Labib' by Imam al-Suyuti and 'Al-Mawahib' by Imam al-Qastallani (as it is in Imam Suyuti's An-Numudhuj al-Labib and Imam Qastallani's Al-Mawahib. - T). In fact, our scholars have explicitly stated for every insightful ruler that he should consult and then act upon his own opinion, even if it is against all the advisors, provided the error of his opinion is not revealed through consultation. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) was not in need of consultation; rather, he was independent and self-sufficient from the whole world except for his Lord in every matter. His consulting was to honor his servants, teach them the method of 'ijtihad' (independent reasoning), and establish a Sunnah for the Ummah. He himself (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic Box 1]: Indeed, Allah and His Messenger are surely independent of it (consultation), but Allah made it a mercy for my Ummah. So whoever among them consults will not be deprived of guidance, and whoever abandons it will not be deprived of error. (Narrated by Ibn 'Adi and al-Bayhaqi in ash-Shu'ab with a good chain from Ibn Abbas, may Allah be pleased with them.)

[Urdu Translation]: Let it be clear that Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) are independent of consultation, but Allah has made consultation a mercy for my Ummah. So, whoever consults will find guidance, and whoever does not consult will find error. This has been narrated by Ibn 'Adi and al-Bayhaqi in 'ash-Shu'ab' with a good chain from Ibn Abbas (may Allah be pleased with them). (T)

Imam Hasan al-Basri says:

[Arabic Box 2]: Allah knew that he (the Prophet) had no need for them (their advice), but He intended that those after him should follow his practice. (Narrated by Sa'id bin Mansur in his Sunan, and Ibn al-Mundhir, Abu Hatim, and al-Bayhaqi.)

[Urdu Translation]: Allah knows that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) does not need their advice, but He intended that your Sunnah

should be continued after you. This has been narrated by Sa'id bin Mansur in his 'Sunan', and by Ibn al-Mundhir, al-Bayhaqi, and Abu Hatim. (T)

---

1. Shu'ab al-Iman by al-Bayhaqi, Hadith 5227, Dar al-Kutub al-Ilmiyah Beirut 7/66; Durr al-Manthur citing al-Bayhaqi and Ibn Adi under the verse 'and consult them in the matter', Maktaba Ayatullah al-Uzma Qom Iran 90/2
2. Al-Mawahib al-Ladunniyah, al-Maqsad al-Rabi', al-Fasl al-Thani, al-Maktab al-Islami Beirut 2/201 Page 490 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

मगर 'हक़ायक़-ए-अता-ए-मुहम्मदिया' में यह अफ़ज़ल (श्रेष्ठ) बताया गया है कि मशवरे के बाद भी अपनी राय पर एतमाद (भरोसा) जायज़ हो। उलेमा-ए-किराम ने इसे हुज़ूर अक़दस (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के खुसूसी औसाफ़ (खसाइस) में शुमार नहीं किया। अलबत्ता मशवरे के वुजूब (अनिवार्यता) को खुसूसी औसाफ़ में गिना है, जैसा कि इमाम सुयूती की 'अन-नुमूज़ुज अल-लबीब' और इमाम क़स्तलानी की 'अल-मवाहिब' में है (जैसा कि इमाम सुयूती की अन-नुमूज़ुज अल-लबीब और इमाम क़स्तलानी की अल-मवाहिब में है। - त)। बल्कि हमारे उलेमा ने हर साहिब-ए-राय हाकिम के लिए इसके उमूम (व्यापकता) की तसरीह फ़रमाई कि वह मशवरा करे फिर अपनी ही राय पर अमल करे, चाहे वह तमाम मशवरा देने वालों के ख़िलाफ़ हो, यानी जब मशवरे से अपनी राय की ग़लती ज़ाहिर न हो। रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) तो मशवरे के मोहताज नहीं थे, बल्कि हर मामले में अपने रब के सिवा तमाम जहान से ग़नी और बे-नियाज़ (स्वतंत्र) हैं। हुज़ूर का मशवरा फ़रमाना गुलामों के एज़ाज़ (सम्मान) बढ़ाने और उन्हें इज्तिहाद का तरीका सिखाने तथा उम्मत के लिए सुन्नत कायम फ़रमाने के लिए था। वह खुद फ़रमाते हैं (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम):

[अरबी बॉक्स 1]: आगाह रहो कि अल्लाह और उसका रसूल उससे (मशवरे से) पूरी तरह बे-नियाज़ हैं, लेकिन अल्लाह ने उसे मेरी उम्मत के लिए रहमत बनाया है। तो जो उनमें से मशवरा करेगा वह हिदायत (मार्गदर्शन) से महरूम नहीं रहेगा, और जो इसे छोड़ेगा वह गुमराह होने से नहीं बचेगा। (इसे इब्ने अदी और बैहक़ी ने 'अश-शुअब' में हज़रत इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से सनद-ए-हसन के साथ रिवायत किया है।)

[उर्दू अनुवाद]: वाज़ेह हो कि अल्लाह तआला और उसका रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) मशवरे से मुस्तग़नी (स्वतंत्र) हैं, लेकिन अल्लाह तआला ने मशवरे को मेरी उम्मत के लिए रहमत बनाया है। तो जो मशवरा करेगा वह रहनुमाई को खत्म नहीं पाएगा, और जो नहीं करेगा वह खता (ग़लती) को खत्म नहीं पाएगा। इसे इब्ने अदी और बैहक़ी ने 'शुअब' में सनद-ए-हसन के साथ इब्ने अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हुमा से रिवायत किया है। (त)

इमाम हसन बसरी फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स 2]: अल्लाह जानता था कि उसे उनकी (मशवरे की) कोई ज़रूरत नहीं है, लेकिन उसने चाहा कि उसके बाद वाले इस सुन्नत पर अमल करें। (इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में और इब्नुल मुन्ज़िर, अबू हातिम और बैहक़ी ने रिवायत किया है।)

[उर्दू अनुवाद]: अल्लाह तआला जानता है कि रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को उनके मशवरे की हाजत (ज़रूरत) नहीं है, लेकिन इरादा फ़रमाया कि आपके बाद आपकी सुन्नत जारी की जाए। इसे सईद बिन मंसूर ने अपनी सुनन में और इब्नुल मुन्ज़िर, बैहक़ी और अबू हातिम ने रिवायत किया है। (त)

---

1. शुअब अल-ईमान लिल-बैहक़ी, हदीस 5227, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत 7/66, दुर्र-ए-मनसूर बहवाला-ए-बैहक़ी व इब्ने अदी 'व शाविरहुम फिल अमर' के तहत, मकतबा आयतुल्लाह अल-उज़मा क़ुम ईरान 90/2
2. अल-मवाहिब अल-लदुनिया, अल-मक़सद अल-राबे, अल-फ़स्ल अल-सानी, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत 2/201 पेज 490 of 738

مگر حقائق عطائے محمدیہ میں یہ افضل کہ بعد مشورہ بھی اپنی رائے پر اعتماد جائز ہو علمائے کرام نے خصائص حضور اقدس صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم سے نہ گنا البتہ وجوبِ مشورہ کو خصائص والا سے شمار کیا کما فی انموذج اللبیب للامام السیوطی والمواھب للامام القسطلانی (جس طرح کہ امام سیوطی کی انموذج اللبیب اور امام قسطلانی کی مواہب میں ہے۔ت) بلکہ ہمارے علمائے کرام نے ہر حاکم ذی رائے کے لئے اس کے عموم کی تصریح فرمائی کہ مشورہ کرے پھر عمل اپنی ہی رائے پر کرے اگرچہ سب رائے دہندوں کے خلاف ہو یعنی جبکہ مشورہ سے اپنی رائے کی غلطی ظاہر نہ ہو، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم تو محتاج مشورہ نہیں بلکہ ہر امر میں اپنے رب کے سوا تمام جہان سے غنی وبے نیاز ہیں حضور کا مشورہ فرمانا غلاموں کے اعزاز بڑھانے اور انہیں طریقہ اجتہاد سکھانے امت کے لئے سنت قائم فرمانے کے لئے تھا وہ خود فرماتے صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم :

[Arabic Box 1]: اما ان اللہ ورسولہ لغنیان عنھا ولکن جعلھا اللہ رحمۃ لامتی فمن استشار منھم لم یعدم رشدا و من ترکھا لم یعدم غیا (رواہ ابن عدی والبیھقی فی الشعب بسند حسن عن ابن عباس رضی اللہ تعالی عنھما۔)

[Urdu Translation]: واضح ہو کہ اللہ تعالیٰ اور اس کا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم مشورہ سے مستغنی ہیں لیکن اللہ تعالیٰ نے مشورہ کو میری امت کیلئے رحمت بنایا ہے تو جو مشورہ کرے گا وہ رہنمائی کو معدوم نہ پائے گا اور جو نہ کرے گا وہ خطا کو معدوم نہ پائے گا، اس کو ابن عدی اور بیہقی نے شعب میں سند حسن کے ساتھ ابن عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما سے روایت کیا ہے۔ (ت)

امام حسن بصری فرماتے ہیں:

[Arabic Box 2]: قد علم الله انه مابه اليهم من حاجة، ولكنه اراد ان يستن به من بعده (رواه سعيد بن منصور في سننه وابن المنذر وابي حاتم والبيهقی۔)

[Urdu Translation]: اللہ تعالیٰ جانتا ہے کہ رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کو ان کے مشورہ کی حاجت نہیں لیکن ارادہ فرمایا کہ آپ کے بعد آپ کی سنت جاری کی جائے، اس کو سعید بن منصور نے اپنی سنن میں اور ابن منذر، بیہقی اور ابو حاتم نے روایت کیا ہے۔ (ت)

---

1 شعب الایمان للبیہقی حدیث ۵۲۲۷ دار الکتب العلمیہ بیروت ۷/ ۶۶، درمنثور بحوالہ البیہقی و ابن عدی وشاورھم فی الامر کے تحت مکتبہ آیۃ اللہ العظمی قم ایران ۲/۹۰ 2 المواہب الدنیہ المقصد الرابع الفصل الثانی المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۰۱ Page 490 of 738

Fatawa Razawiyya Volume (18)

The benefit of consultation for the Ummah is that through the convergence of views and thoughts, often a matter becomes manifest that was not in the sight of the person holding an opinion. Waiting for this [is advisable], and if even after consultation no new matter becomes clear that necessitates amending one's opinion, then an enlightened opinion is more worthy of following than a consultation devoid of light. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

[Box 1] Arabic: Consult your heart even if the muftis give you a fatwa. Narrated by al-Bukhari in al-Tarikh and Ahmad from Wabisa bin Ma'bad al-Juhani, may Allah be pleased with him. Urdu Translation: Seek a fatwa from your heart even if the muftis give you a fatwa. Bukhari has narrated it in Tarikh and Ahmad from Hazrat Wabisa bin Ma'bad Juhani, may Allah be pleased with him. (T)

According to our Imam (may Allah be pleased with him), a majority of opinions holds no weight in this regard; rather, if someone possesses sound judgment, they should follow their own opinion even if all those offering counsel are opposed to it. For others, the rule is to follow the opinion of the one who is most superior, most learned in jurisprudence (fiqh), and most pious among them, even if he is alone and a large number are against him. It is stated in Mu'in al-Hukkam:

[Box 2] Arabic: If there are people of jurisprudence in the city, consult them, for Allah Almighty commanded His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) to do so. If they agree on something and his opinion coincides with theirs, the judgment is finalized. If they disagree, he should look for the statement nearest to the truth and implement it, even if they are from the people of Ijtihad. Age and a large number are not to be considered because sometimes a younger or a single person may be guided to the truth in an incident where an elder or a group is not. Urdu Translation: If there are people of fiqh in the city, consult them because Allah Almighty commanded His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) to consult. If they agree on a matter and his opinion matches theirs, the command is attained. If they disagree, he should find the statement nearest to the truth and act upon it, even if they are among the people of ijtihad. Large age or numbers are not considered because sometimes a younger and solitary person finds correctness in an event where an elder and a group do not. (T)

1. Kanz al-Ummal with reference to Tarikh, Hadith 29340, Muassasat ar-Risalah Beirut 10/250, Musnad Ahmad bin Hanbal narrated from Wabisa bin Ma'bad, Al-Maktab al-Islami Beirut 4/228.
2. Mu'in al-Hukkam, The Second Pillar from the Pillars of Judicature, Al-Muqtada bihi, Mustafa al-Babi Egypt, p. 27.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

उम्मत के लिए मशविरे का फ़ायदा यह है कि विचारों और सोच के मेल से कई बार वह बात साफ़ हो जाती है जो राय रखने वाले की नज़र में नहीं थी। इसका इंतज़ार करना चाहिए, और मशविरे के बाद भी अगर कोई नई बात ऐसी सामने न आए जिससे अपनी राय में बदलाव ज़रूरी लगे, तो रौशन राय उस बे-नूर मशविरे से ज़्यादा पैरवी के लायक़ है। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[बॉक्स 1] अरबी: अपने दिल से फ़तवा लो चाहे मुफ़्ती तुम्हें फ़तवा दें। बुखारी ने 'तारीख़' में और अहमद ने वाबिसा बिन मा'बद अल-जुहनी (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत किया है। उर्दू अनुवाद: अपने दिल से फ़तवा ले अगरचे मुफ़्ती हज़रात तुझे फ़तवा दें। इसको बुखारी ने तारीख़ और अहमद ने हज़रत वाबिसा बिन मा'बद जुहनी रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। (त)

हमारे इमाम (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) के नज़दीक इस हक़ में बहुमत की राय का कोई एतबार नहीं है बल्कि अगर कोई साहब-ए-राय है तो अपनी ही राय की पैरवी करे चाहे तमाम मशविरा देने वाले खिलाफ हों। और दूसरों के लिए यह है कि जो उनमें सबसे ज़्यादा अफ़ज़ल, फ़िक़्ह का जानकार और परहेज़गार हो, उसकी राय पर चले चाहे वह अकेला हो और उसके खिलाफ बहुत से लोग हों। 'मुईनुल हुक्काम' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: अगर शहर में फ़िक़्ह के जानकार लोग हों, तो उनसे मशविरा करे क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) को इसका हुक्म दिया है। फिर अगर वे किसी बात पर सहमत हों और उनकी राय उसकी राय के मुताबिक़ हो तो फ़ैसला हो गया। और अगर उनमें मतभेद हो, तो हक़ के सबसे क़रीब वाले क़ौल को देखकर उसे लागू करे, चाहे वे इज्तिहाद करने वाले लोगों में से हों। उम्र या संख्या की अधिकता का एतबार नहीं किया जाएगा क्योंकि कभी कम उम्र वाला और अकेला व्यक्ति किसी मामले में सही बात पा लेता है जहाँ बड़ा और समूह नहीं पा पाते। उर्दू अनुवाद: अगर शहर में अहल-ए-फ़िक़्ह हों तो उनसे मशवरा करे क्योंकि अल्लाह तआला ने अपने रसूल सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम को मशवरा का हुक्म फ़रमाया है। पस अगर उनका किसी मामला पर इत्तेफ़ाक़ हो और उसकी राय उनकी राय के मुताबिक़ हो तो हुक्म हासिल हो गया और अगर उनका इख्तिलाफ़ हो तो अक़रब इलल-हक़ क़ौल को पाकर उस पर अमल करे अगरचे वह अहल-ए-इज्तिहाद में से हो। उम्र और अदद की कसरत का एतबार नहीं क्योंकि कभी

कम उम्र और वाहिद शख़्स किसी हादिसा में दुरुस्ती को पा लेता है जिसको बड़ा और जमाअत नहीं पाते। (त)

---

1. कन्ज़ुल उम्माल ब-हवाला तारीख़ हदीस 29340 मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत 250/10, मुस्नद अहमद बिन हंबल मरवी अज़ वाबिसा बिन मा'बद अल-मक्तबुल इस्लामी बेरूत 228/4
2. मुईनुल हुक्काम अर-रुकनुस सानी मिन अरकानिल क़ज़ा अल-मुक़्तज़ा बिही मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र पृ. 27

امت کے لئے فائدہ مشورہ یہ ہے کہ تلاحق انظار و افکار سے بارہا وہ بات ظاہر ہوتی ہے کہ صاحب رائے کی نظر میں نہ تھی اس کا انتظار ہے اور بعد مشورہ بھی کوئی جدید امر کہ اپنی رائے میں ترمیم کرنا واضح نہ ہوا تو رائے روشن مشورہ بے ضیاء سے احق بالا تباع ہے۔ رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[Box 1] استفت قلبك وان افتاك المفتون رواہ البخاری فی التاریخ و احمد عن وابصۃ بن معبد الجھنی رضی اللہ تعالٰی عنہ۔ اپنے دل سے فتوٰی لے اگرچہ مفتی حضرات تجھے فتوٰی دیں۔ اس کو بخاری نے تاریخ اور احمد نے حضرت وابصہ بن معبد جہنی رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت)

ہمارے امام رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک اس کے حق میں کثرت رائے کا کچھ اعتبار نہیں بلکہ ذی رائے ہے تو اپنی ہی رائے کا اتباع کرے اگرچہ تمام رائے دہندہ خلاف پر ہوں اور غیر کے لئے بھی یہ ہے کہ جوان میں اعلٰی وافقہ واورع ہے اس کی رائے پر چلے اگرچہ وہ اکیلا اور اس کے خلاف پر کثیر ہوں۔ معین الحکام میں ہے :

[Box 2] ان کان فی المصر قوم من اھل الفقہ شاورھم لان اللہ تعالی امر رسولہ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم بذلك فان اتفقوا علی شیئ وکان رأیۃ کرأیھم فصل الحکم وان اختلفوا نظر الی اقرب الاقوال من الحق وامضی ذلك وان کان من اھل الاجتھاد ولا یعتبر السن ولا کثرۃ العدد لان الاصغر والواحد قد یوفق للصواب فی حادثۃ مالا یوفق الاکبر والجماعۃ۔ اگر شہر میں اہل فقہ ہوں تو ان سے مشورہ کرے کیونکہ اللہ تعالٰی نے اپنے رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو مشورہ کا حکم فرمایا ہے پس اگر ان کا کسی معاملہ پر اتفاق ہو اور اس کی رائے انکی رائے کے مطابق ہو تو حکم حاصل

ہو گیا اور اگر ان کا اختلاف ہو تو اقرب الی الحق قول کو پاکر اس پر عمل کرے اگر چہ وہ اہل اجتہاد میں سے ہو ، عمر اور عدد کی کثرت کا اعتبار نہیں کیونکہ کبھی کم عمر اور واحد شخص کسی حادثہ میں درستی کو پالیتا جس کو بڑا اور جماعت نہیں پاتے۔ (ت)

---

1 کنز العمال بحوالہ تخ حدیث ۲۹۳۴۰ موسسۃ الرسالہ بیروت ۲۵۰/۱۰ ، مسند احمد بن حنبل مروی از وابصہ بن معبد المکتب الاسلامیہ بیروت ۲۲۸/۴ 2 معین الحکام الرکن الثانی من ارکان القضاء المقتضی بہ مصطفی البابی مصر ص ۲۷

Fatawa Razawiyya Volume 18

Similarly, it is mentioned in Al-Muhit and then in Al-Hindiyyah: (And he added) It is appropriate that this [ruling] is based on the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him). However, according to the opinion of Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), the majority of numbers (quantity) is considered. He then said: If the judge (Qadi) is not among the people of Ijtihad and a difference of opinion arises among the jurists, he should adopt the opinion of the one who is more knowledgeable in jurisprudence and more pious in his view. (T)

Also in Mu'in al-Hukkam it is stated: If they disagree with the leader, some having one opinion and others another, he should not incline towards the majority. Instead, he should examine the matter of disagreement, and whatever he sees as correct, he should judge by it and enforce it. Similarly, the judge should do the same when there is a difference of opinion among the consulting jurists. (T)

The arguments of Amr, Bakr, and others are purely false. The command to follow the "Sawad-e-Azam" (great majority) and the warning "Whoever strays, strays into Hell" 3 (T) pertains only to beliefs (Aqā'id). It has no relation to branch or secondary jurisprudential issues (Masa'il Far'iyyah Fiqhiyyah). From the Companions to the four Imams (may Allah be pleased with them all), there is no Mujtahid whose some opinions were not contrary to the majority. For example, Sayyiduna Abu Dharr (may Allah be pleased with him) considering the accumulation of wealth absolutely forbidden, Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him) not considering sleep as a cause of ritual impurity (hadath) at all, the issue of Riba (usury) according to Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them), the issue of the duration of breastfeeding according to Imam al-Azam [Abu Hanifa] (may Allah be pleased with him), and the issue of intentionally omitting the 'Basmalah' (at slaughter) according to Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him).

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab Adab al-Qadi, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/312. 2 Mu'in al-Hukkam, Chapter on Gathering Jurists to Consider the Ruling of the Judge, Mustafa al-Babi Egypt, p. 33. 3 Mustadrak lil-Hakim, Kitab al-Ilm, Dar al-Fikr Beirut, 1/151.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

इसी तरह मुहीत और फिर हिन्दिया में है: (और उन्होंने यह बढ़ाया) यह बात इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कौल (कथन) पर होना मुनासिब है। लेकिन इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कौल पर बहुमत (संख्या की अधिकता) का एतबार (विचार) है। और फिर फ़रमाया कि अगर काज़ी इज्तिहाद करने वालों (मुजतहिद) में से न हो, और फ़ुक़हा (विधिवेत्ताओं) के बीच मतभेद हो जाए, तो वह उस व्यक्ति के कौल को अपनाए जो उसकी नज़रों में ज़्यादा फ़कीह और परहेज़गार हो। (त)

इसके अलावा मुईन अल-हुक्काम में है: अगर मशवरा (परामर्श) देने वालों में मतभेद हो, किसी की राय कुछ और किसी की राय कुछ हो, तो वह बहुमत की राय पर अमल न करे, बल्कि गौर (विचार) करके सही राय कायम करे और उस पर अमल करते हुए फ़ैसला देकर उसे लागू कर दे। और काज़ी को भी यही करना चाहिए जब परामर्श देने वाले विद्वानों (फ़ुक़हा) के बीच मतभेद पाया जाए। (त)

अम्र, बक्र आदि के तर्क पूरी तरह से बातिल (अमान्य) हैं। 'सवाद-ए-आज़म' (बहुमत) का पालन करने का आदेश और 'जो अलग हुआ वह जहन्नम में गया' 3 (त) की चेतावनी केवल अकीदे (विश्वासों) के बारे में है। उप-न्यायशास्त्रीय मसलों (मसाइल-ए-फ़रइया फ़िक़्हिया) से इसका कोई लेना-देना नहीं है। सहाबा-ए-किराम से लेकर चारों इमामों (रज़ियल्लाहु अन्हुम् अजमईन) तक ऐसा कोई मुजतहिद नहीं होगा जिसके कुछ कौल बहुमत के खिलाफ न हों। उदाहरण के तौर पर, सैयदुना अबू ज़र (रज़ियल्लाहु अन्हु) का धन संचय को पूरी तरह हराम ठहराना, अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) का नींद को मूलतः हदस (अशुद्धि का कारण) न मानना, अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) का सूद (ब्याज) का मसला, इमाम आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) का दूध पिलाने की अवधि का मसला, इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) का जानबूझकर बिस्मिल्लाह छोड़ने का मसला।

1 फ़तावा हिन्दिया, किताब अदब अल-काज़ी, बाब 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/312। 2 मुईन अल-हुक्काम, फ़स्ल फ़ी जमअ अल-फ़ुक़हा लिन-नज़र फ़ी हुक्म अल-काज़ी, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 33। 3 मुस्तदरक लिल-हाकिम, किताब अल-इल्म, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 1/151।

पृष्ठ 492 का 738

اسی طرح محیط پھر ہندیہ میں ہے: (وزاد) وینبغی ان یکون ھذا علی قول ابی حنیفۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ اما علی قول محمد رحمہ اللہ تعالٰی فتعتبر کثرۃ العدد ثم قال وان لم یکن القاضی من اھل الاجتھاد وقد وقع الاختلاف بین اھل الفقہ اخذ بقول من ھوافقہ واورع عندہ ۱۔ اور انہوں نے یہ زائد بات کی کہ یہ امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کا قول ہونا مناسب ہے لیکن امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ کے قول پر کثرت عدد کا اعتبار ہے، اور پھر فرمایا اگر قاضی اہل اجتہاد میں سے نہ ہو تو فقہاء کرام کے اختلاف کی صورت میں زیادہ فقیہ اور پرہیز گار کے قول کو اپنائے۔(ت)

نیز معین الحکام میں ہے: وان اختلفوا علی الامیر فرأی بعضھم رأیاً ورأی بعضھم رأیاً غیرہ لم یمل مع اکثرھم ولکن ینظر فیما اختلفوا فیہ فما رآہ صواباً قضی بہ وانفذہ ، وکذلک ینبغی للقاضی ان یفعل ذلک اختلف علیہ المشاورون من الفقھاء ۲۔ اگر مشورہ دینے والوں میں اختلاف ہو کسی کی رائے کچھ اور کسی کی رائے کچھ ہو تو اکثریت کی رائے پر عمل نہ کرے بلکہ غور کرکے درست رائے قائم کرے اور اس پر عمل کرتے ہوئے فیصلہ دے کر نافذ کردے، اور قاضی کو بھی یہی کرنا چاہئے جب مشورہ دینے میں فقیہ لوگوں میں اختلاف پایا جائے۔(ت)

عمرو بکر وغیرہما کے استدلال محض باطل ہیں اتباع سواد اعظم کا حکم اور من شذ شذ فی النار ۳ (جو جدا ہوا وہ جہنم میں گیا۔ ت) کی وعید صرف دربارہ عقائد ہے مسائل فرعیہ فقہیہ کو اس سے کچھ علاقہ نہیں ،صحابہ کرام سے ائمہ اربعہ تک رضی اللہ تعالٰی عنہم اجمعین کوئی مجتہد ایسا نہ ہوگا جس کے بعض اقوال خلاف جمہور نہ ہوں،سیدنا ابوذر رضی اللہ تعالٰی عنہ کا مطلقاً جمع زر کو حرام ٹھہرانا،ابو موسٰی اشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ کا نوم کو اصلاً حدث نہ جاننا،عبداللہ بن

عباس رضی اللہ تعالیٰ عنہما کا مسئلہ ربا،امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مسئلہ مدت رضاع، امام شافعی رضی اللہ تعالیٰ عنہ کا مسئلہ متروک التسمیہ عمداً،

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۱۲ ۲ معین الحکام فصل فی جمع الفقہاء للنظر فی حکم القاضی مصطفیٰ البابی مصر ص ۳۳ ۳ مستدرک للحاکم کتاب العلم دار الفکر بیروت ۱/ ۱۵۱

Volume 18 Fatawa Razawiyya

The issue of Imam Malik (may Allah be pleased with him) regarding the purity of dog saliva and the ritual seven washings, and the issue of Imam Ahmad (may Allah be pleased with him) regarding the nullification of ablution by eating camel meat, and many such issues—anyone who considers these as subjects of the threat "whoever isolates himself is in the fire" (1) (one who separates is cast into Hell) is himself deserving [of that threat]. Rather, such a person is an opponent of the consensus of the Ummah and subject to [the verse]: "We shall turn him to what he has turned to and admit him to Hell—and evil it is as a destination." (2) (We will turn him as he has turned, and throw him into Hell, and it is a wretched destination). The Hadith regarding consensus is even further removed [from such claims]. Consensus requires the agreement of all Mujtahideen (jurists) of a time; even if one disagrees, consensus does not remain. To label the decision of any council as 'consensus' is extreme ignorance. The agreement of the jurists of an entire city, let alone consensus, is not a proof against a single jurist, let alone the decision of council members who are mostly ignorant, or in many places, entirely so. It is stated in Al-Bada'i:

If the ruling on a new incident becomes difficult for him, he should use his own judgment and act upon it. It is better to consult the people of jurisprudence (Fiqh). If they differ, he should adopt what appears closer to the truth. Even if they agree on an opinion contrary to his, he should still act on his own judgment, but it is not appropriate to be hasty, etc. (3) (Summarized)

If a difficulty arises in an incident, he should act on his own opinion. It is better to consult the experts of Fiqh in this matter. If they disagree, choose what appears closer to the truth. If they agree on an opinion contrary to his, it is not permissible for him to abandon his opinion, but haste is not appropriate, etc.

It is stated in Al-Muhit: | If they agree on something and the judge’s opinion is contrary to theirs, it is not appropriate for him to abandon his own opinion. (4) | If their consensus is contrary to the judge’s opinion, it is not permissible for the judge to abandon his opinion. | | :--- | :--- |

It is stated in Mu'in al-Hukkam: | So when the jurists of the city agree on something... | When the jurists of the city agree on an opinion and... | | :--- | :--- |

1. Al-Mustadrak li al-Hakim, Kitab al-Ilm, Dar al-Fikr Beirut, 1/115
2. Al-Quran al-Karim, 4/115

3. Bada'i' al-Sana'i' fi Tartib al-Shara'i', Kitab Adab al-Qadi, H.M. Saeed Company Karachi, 7/51
4. Al-Muhit

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

इमाम मालिक (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मसला—कुत्ते के जूठे की पाकी और सात बार धोने की इबादत—और इमाम अहमद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का मसला—ऊंट का गोश्त खाने से वज़ू टूटना—वगैरह जैसे कई मसाइल को जो इस चेतावनी का पात्र समझे कि "जो (जमात से) अलग हुआ वह जहन्नुम में डाला गया" (1) (जो अलग हुआ वह जहन्नुम में फेंक दिया गया), वह स्वयं इसका हक़दार है, बल्कि वह उम्मत के इज्मा (सर्वसम्मति) का विरोधी है और इस आयत का पात्र होगा: "हम उसे उसी तरफ फेर देंगे जिधर वह फिरा, और उसे जहन्नुम में डाल देंगे, और वह बहुत बुरा ठिकाना है।" (2) (हम उसे वहीं फेर देंगे जहाँ वह मुड़ा, और उसे जहन्नुम में डाल देंगे, और वह बुरा ठिकाना है)। इज्मा के बारे में हदीस इससे भी कहीं दूर है। इज्मा के लिए एक समय के सभी मुजतहिदीन (धर्मशास्त्रियों) की सहमति आवश्यक है; यदि एक भी असहमत हो, तो इज्मा नहीं रहता। किसी परिषद (मजलिस) के फैसले को 'इज्मा' कहना घोर अज्ञानता है। पूरे शहर के फकीहों (धर्मशास्त्रियों) की सहमति, इज्मा तो दूर की बात है, एक फकीह के मुकाबले में दलील तक नहीं बनती, फिर उन परिषद सदस्यों के फैसले का क्या कहना जिनमें से अधिकांश अनपढ़ होते हैं, बल्कि कई जगहों पर तो सभी। 'बदाये' में है:

यदि किसी नई घटना का हुक्म किसी के लिए मुश्किल हो जाए, तो वह उसमें अपनी राय का उपयोग करे और उस पर अमल करे। बेहतर यह है कि वह फकीहों से मशवरा करे। यदि उनमें मतभेद हो, तो उसे अपनाए जो ज़ाहिरी तौर पर हक के करीब हो। और यदि वे ऐसी राय पर सहमत हों जो उसकी राय के खिलाफ हो, तब भी वह अपनी राय पर अमल करे, लेकिन जल्दबाजी करना उचित नहीं है, आदि। (3) (संक्षिप्त)

यदि किसी घटना में कोई कठिनाई आती है, तो अपनी राय को अमल में लाए। और बेहतर यह है कि इस मामले में फकीहों से मशवरा करे। यदि उनमें मतभेद हो, तो उसे चुनें जो ज़ाहिरी तौर पर सच के करीब हो। यदि वे उसकी राय के खिलाफ किसी राय पर सहमत हों, तो उसके लिए अपनी राय को छोड़ना जायज़ नहीं है, लेकिन जल्दबाजी उचित नहीं है, आदि।

'मुहीत' में है: | यदि वे किसी चीज़ पर सहमत हों और काज़ी की राय उनके खिलाफ हो, तो काज़ी के लिए अपनी राय छोड़ना उचित नहीं है। (4) | यदि उनकी सहमति काज़ी की राय के खिलाफ हो, तो काज़ी के लिए अपनी राय छोड़ना जायज़ नहीं है। | | :--- | :--- |

'मुईनुल हुक्काम' में है: | तो जब शहर के फकीह किसी चीज़ पर सहमत हो जाएं.. | जब शहर के फकीह किसी राय पर सहमत हों और... | | :--- | :--- |

1. अल-मुस्तदरक लिल हाकिम, किताबुल इल्म, दारुल फिक्र बेरुत, 1/115
2. अल-कुरआन अल-करीम, 4/115
3. बदाये-अस-सनाये फी तरतीब-अश-शराये, किताब अदब अल-काज़ी, एच. एम. सईद कंपनी कराची, 7/51
4. मुहीत

पेज 493 का 738

امام مالک رضی اللہ تعالی عنہ کا مسئلہ طہارت سورِ کلب و تعبد غسلات سبع ، امام احمد رضی اللہ تعالی عنہ کا مسئلہ نقضِ وضو بلحم جز و وغیرہ ذلک مسائل کثیرہ کو جو اس وعید کا مورد جانے خود شذ فی النار 1 (جو جدا ہو جہنم میں ڈالا گیا ۔ت) کا مستحق بلکہ اجماع امت کا مخالف اور "نولہ ما تولی و نصلہ جہنم و ساءت مصیرا 2" (اس کو پھیر دیں گے جب وہ پھرا، ہم اس کو جہنم میں ڈال دیں گے اور وہ برا ٹھکانا ہے ۔ت) کا مستوجب ہوگا اور حدیث اجماع اور بھی بعید تر ۔ اجماع میں ایک وقت کے تمام مجتہدین کا اتفاق درکار ہے ایک کے خلاف سے بھی اجماع نہیں رہتا اور کسی مجلس کے فیصلہ کو اجماع ٹھہرانا سخت سے سخت نادانی ہے، شہر بھر کے فقہاء کا اتفاق تو اجماع در کنار فقیہ کے مقابل اصلاً حجت نہیں ہوتا، نہ کہ اراکین مجلس کا فیصلہ جن میں اکثر بے علم ہوتے ہیں بلکہ بہت جگہ کل ۔ بدائع میں ہے :

ان اشکل علیہ حکم الحادثۃ استعمل رأیہ فی ذلك وعمل بہ والافضل ان یشاور اھل الفقہ فان اختلفوا اخذ بما یؤدی الی الحق ظاھرا و ان اتفقوا علی رأی یخالف رأیہ عمل برأی نفسہ ایضالکن لاینبغی ان یعجل الخ 3 (ملخصاً)

اگر کسی حادثہ میں مشکل پیش آئے اپنی رائے کو عمل میں لائے اور افضل یہ ہے کہ اس معاملہ میں اہل فقہ سے مشورہ کرے، اگر ان میں اختلاف ہو تو جو ظاہر طور پر حق کے قریب ہوا سے اختیار کرے اور اگر وہ اس کی رائے کے خلاف کسی رائے پر اتفاق کریں تو اس کو اپنی رائے کا ترک جائز نہیں لیکن عجلت مناسب نہیں الخ(ت)

محیط میں ہے : | اتفقوا علی شیئ ورأی القاضی بخلاف رأیھم لاینبغی ان یترك رأی نفسه 4- | اگر ان کا اتفاق قاضی کی رائے کے خلاف ہو تو قاضی کو اپنی رائے ترک کرنا جائز نہیں ہے ۔(ت) |

| :--- | :--- |

معین الحکام میں ہے : | فاذا اجتمع فقهاء البلد علی شیئ | جب شہر کے فقہاء کا کسی رائے پر اتفاق ہو اور | | :--- | :--- |

1 المستدرک للحاکم کتاب العلم دارالفکر بیروت ۱ /۱۱۵ 2 القرآن الکریم ۴ /۱۱۵ 3 بدائع الصنائع فی ترتیب الشرائع کتاب ادب القاضی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۵۱ 4 محیط

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Box Text]: "If his [the judge's] opinion is contrary to that, it is not appropriate for him to issue a ruling until he writes to others and consults with them, then looks into the best of those opinions and acts upon it. For consulting via correspondence with someone absent is like consulting via direct address with someone present. If his opinion still differs from theirs, he should rule based on his own opinion, because his own opinion is more correct in his view, and the opinion of others is not correct according to him."[1]

[Urdu Translation of Box]: If it is against the judge's opinion, it is not appropriate for the judge to be hasty, until he corresponds and consults with others, then ponders over those opinions and brings the best opinion into action. This is because consulting an absent person through correspondence is just like consulting a present person through direct address. Despite this, if his opinion differs from theirs, he should act on his own opinion and give the verdict because for him, acting on his own opinion is correct, and the opinion of others is not correct in his view. (T)

This was the discussion on the arguments. As for the ruling, I say: and success is with Allah. There is much detail in this. The matter falls into two categories: Shari'i (legal) or non-Shari'i. Here, Shari'i refers to a matter with which a legal ruling and specification are associated and which has not been left to the discretion of the accountable person (Mukallaf). Non-Shari'i refers to what the Shari'ah has left to our discretion. For example, in selling silver for silver, equality has been made mandatory; there is no discretion for increase or decrease. But in selling gold for silver, no limit has been set; the contracting parties have the discretion to take a gold coin (Ashrafi) worth fifteen for a thousand rupees, or take a debt even for one paisa,

[Arabic Box Text]: Due to the saying of the Prophet (may Allah's peace and blessings be upon him): "When the two types differ, sell as you wish."[2]

[Urdu Translation of Box]: Due to the guidance of the Prophet (peace and blessings be upon him) that when there are two different types/genera, then sell as you wish. (T)

So, the price of a pound being fifteen rupees is not a Shari'i ruling, but for a rupee to be in exchange for eleven and a quarter mashas of silver is a Shari'i ruling. In the first category, there are then two scenarios: either its ruling is explicitly stated in the books, or it is a new occurrence (haditha jadida) such that extracting its ruling from

juristic texts requires deep insight (tafaqquh). Then, for that whose ruling is explicitly stated, it is either a single ruling from which deviation is impermissible, or there are two types of rulings and it is permissible for the accountable person to act upon whichever they wish. The first scenario is that the ruling is singular and agreed upon, or although there is a difference of opinion, the predominant and relied-upon view is only one, such that the fatwa is only one.

---

[1] Ma'in al-Hukkam, The Second Pillar of the Pillars of Judiciary, Mustafa al-Babi, Egypt, pp. 27-28. [2] Nasb al-Rayah for the Hadiths of al-Hidayah, Book of Sales, Al-Maktaba al-Islamiyya, Riyadh, 4/71.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[अरबी बॉक्स पाठ]: "यदि उसकी [न्यायाधीश की] राय इसके विपरीत हो, तो उसके लिए उचित नहीं है कि वह तब तक फैसला दे जब तक कि वह दूसरों को पत्र न लिखे और उनसे परामर्श न ले, फिर उन रायों में से सबसे अच्छी राय को देखे और उस पर अमल करे। क्योंकि अनुपस्थित व्यक्ति से पत्राचार के माध्यम से परामर्श करना वैसा ही है जैसे उपस्थित व्यक्ति से सीधे संबोधन के माध्यम से परामर्श करना। इसके बावजूद, यदि उसकी राय उनकी राय से भिन्न हो, तो वह अपनी राय के आधार पर निर्णय दे, क्योंकि उसकी दृष्टि में उसकी अपनी राय अधिक सही है, और दूसरों की राय उसकी दृष्टि में सही नहीं है।"[1]

उर्दू अनुवाद बॉक्स: यदि यह न्यायाधीश की राय के विरुद्ध हो, तो न्यायाधीश के लिए जल्दबाजी करना उचित नहीं है, जब तक कि वह दूसरों से पत्राचार और परामर्श न कर ले, फिर उन रायों पर विचार करके सर्वोत्तम राय को अमल में लाए। क्योंकि पत्राचार के माध्यम से किसी अनुपस्थित व्यक्ति से परामर्श करना वैसा ही है जैसे सीधे संबोधन के माध्यम से उपस्थित व्यक्ति से परामर्श करना। इसके बावजूद, यदि उसकी राय उनकी राय से अलग हो, तो उसे अपनी ही राय पर अमल करना चाहिए और फैसला देना चाहिए, क्योंकि उसके लिए अपनी राय पर अमल करना सही है और दूसरे की राय उसके यहाँ सही नहीं है। (त)

यह दलीलों पर चर्चा थी, जहाँ तक हुक्म (आदेश) का सवाल है, मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह की ओर से है। इसमें बहुत विस्तार है, मामला दो श्रेणियों में आता है: शरीई (कानूनी) या गैर-शरीई। यहाँ शरीई से तात्पर्य उस मामले से है जिससे शरीयत का हुक्म और सीमा जुड़ी हो और जिसे जवाबदेह व्यक्ति (मुकल्लफ) के विवेक पर न छोड़ा गया हो। और गैर-शरीई वह है जिसे शरीयत ने हमारे विवेक पर छोड़ दिया है। उदाहरण के तौर पर, चांदी के बदले चांदी बेचने में समानता अनिवार्य कर दी गई है, इसमें कमी या अधिकता का कोई विकल्प नहीं है। लेकिन सोने के बदले चांदी बेचने में कोई सीमा निर्धारित नहीं की गई है, अनुबंध करने वालों को अधिकार है कि वे पंद्रह की अशर्फी हजार रुपये में लें, चाहे कर्ज एक पैसे का हो,

[अरबी बॉक्स पाठ]: अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के कथन के कारण: "जब दो प्रकार अलग हों, तो जैसे चाहो बेचो।"[2]

तो पाउंड की कीमत पंद्रह रुपये होना शरीई हुक्म नहीं है, लेकिन रुपये के बदले सवा ग्यारह माशे चांदी होना शरीई हुक्म है। पहली किस्म में फिर दो स्थितियां हैं: या तो किताबों में उसका हुक्म स्पष्ट है, या यह कोई नया मामला (हादिसा जदीदा) है जिसका हुक्म फिकही ग्रंथों (नसूस) से निकालने के लिए गहरी सूझबूझ (तफक्कुह) की आवश्यकता है। फिर जिसका हुक्म स्पष्ट है, वह या तो एक ही हुक्म है जिससे उल्लंघन करना नाजायज है, या फिर दोनों तरह के हुक्म हैं और मुकल्लफ को अधिकार है कि वह उनमें से जिस पर चाहे अमल करे। पहली सूरत यह है कि हुक्म एक ही हो और उस पर सहमति हो, या भले ही मतभेद हो लेकिन प्रमुख (राजिह) और विश्वसनीय (मोतमिद) राय एक ही हो, चाहे वह फतवा एक ही हो।

---

1. मईनुल हुक्काम, अर-रुकनुस सानी मिन अरकानिल कज़ा, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृष्ठ 27, 28।
2. नसबुर राया लि-अहादीसिल हिदाया, किताबुल बुयू, अल-मकतबा अल-इस्लामिया, रियाज़, 4/71।

पृष्ठ 494 का 738

فتاوی رضویہ (جلد ہجدھم ۱۸)

[وکان رأیه خلاف ذلك فلاینبغی ان یجعل بالحکم حتی یکتب فیه الی غیرهم ویشاورهم ثم ینظر الی احسن ذلك فیعمل به، لان المشورة بالکتاب من الغائب بمنزلة المشورة بالخطاب من الحاضر، فان خالف رأیه رأیهم قضی برأی نفسه، لان رأیه اصوب عنده ورأی غیره لیس بصواب۔[1]]

[قاضی کی رائے کے خلاف ہو تو قاضی کو جلد مناسب نہیں حتی کہ دوسروں سے خط وکتابت اور مشورہ کرے پھر ان آراء میں غور کر کے بہتر رائے کو عمل میں لائے کیونکہ خط و کتابت کے ذریعہ غائب شخص سے مشورہ ایسے ہی ہے جیسے خطاب کے ذریعہ حاضر شخص سے مشورہ ہے اس کے باوجود اگر اس کی رائے ان کی رائے سے مختلف ہو تو اپنی رائے پر عمل کرے اور فیصلہ دے کیونکہ اس کے لئے اپنی رائے پر عمل درست ہے اور دوسرے کی رائے اس کے ہاں درست نہیں ہے۔ (ت)]

یہ دلائل پر کلام تھا، رہا حکم فاقول: وباللہ التوفیق، اس میں تفصیل کثیر ہے، معاملہ دائرہ دو قسم ہے: شرعی یا اس کا غیر۔ یہاں شرعی سے مراد وہ امر ہے جس سے حکم و تحدید شرعی متعلق ہو اختیار مکلف پر نہ چھوڑا گیا ہو، اور غیر سے وہ جسے شرع نے ہمارے اختیار پر رکھا ہے مثلاً چاندی چاندی کے عوض بیچنے میں مساوات لازم فرمادی ہے کمی بیشی کا اختیار نہیں اور سونا چاندی کے عوض بیچنے میں کوئی حد مقرر نہ فرمائی، عاقدین کو اختیار ہے کہ پندرہ کی اشرفی ہزار روپیہ کو لیں دین خواہ ایک پیسے کو،

[لقوله صلی اللہ تعالی علیه وسلم اذا اختلف النوعان فبیعوا کیف شئتم۔[2]]

[حضور علیہ الصلوۃ والسلام کے ارشاد کی وجہ سے کہ جب دو مختلف جنس ہوں تو پھر جیسے چاہو فروخت کرو۔ (ت)]

تو پونڈ کی قیمت پندرہ روپے ہونا حکم شرعی نہیں لیکن روپے کو بدلے سوا گیارہ ہی ماشے چاندی ہونا حکم شرعی ہے۔ قسم اول میں پھر دو صورتیں ہیں، کتب میں اس کا حکم مصرح ہے یا حادثہ جدیدہ ہے کہ اس کا حکم نصوص فقہی سے نکالنا محتاج نظر تفقہ ہے پھر جس کا حکم مصرح ہے وہ ایک ہی حکم ہے جس سے تجاوز ناجائز یا دونوں طرح کے حکم ہیں اور مکلف کو روا ہے ان میں جس چاہے عمل کرے، پہلی صورت یہ کہ حکم واحد متفق علیہ ہو، یا اگرچہ اختلاف ہے مگر قول راجح و معتمد ایک ہی ہے خواہ یوں کہ فتویٰ ایک ہی

---

[1] معین الحکام الرکن الثانی من ارکان القضاء المقتضی بہ مصطفی البابی مصر ص ۲۸، ۲۷ [2] نصب الرایہ لاحادیث الھدایہ کتاب البیوع المکتبۃ اسلامیہ ریاض ۴ /۷۱

Fatawa Rizwia (Volume 18)

...has been given to one side or the preference of the other side based on those reasons which a servant of jurisprudence knows to be weak and unstable. In any case, the second opinion is unacceptable.

| Verily, giving judgment and issuing fatwa based on a less preferred (marjooh) opinion is ignorance and a violation of consensus (ijma). | So in reality, giving fatwa and judgment based on a less preferred opinion is ignorance and against consensus. This is mentioned in Durr-e-Mukhtar with reference to Allama Qasim's 'Tashih al-Quduri'. (T) |

In this case, it is obligatory to follow this ruling, whether it is the opinion of the president or the opinion of all or some members, or against everyone. For there is no ruling for anyone against the pure Sharia (no ruling is valid against the pure Sharia. T). And the second case is that both opinions are without preference of views, or the preference is equal on both sides. This case is attached to the second type, that in such a situation, the person bound by Sharia (mukallaf) has the choice to act upon whichever he wishes. It is stated in Durr-e-Mukhtar:

| In 'Waqf al-Bahr' and others: whenever there are two validated (musahhah) opinions on a matter, it is permissible to give judgment and fatwa based on either of them. | In 'Bahr' etc. regarding Waqf, it is stated that when there are two different opinions in a matter and both have been declared correct, then fatwa and judgment based on one of them is permissible. (T) |

Radd al-Muhtar, Book of Judiciary states:

| And the same is said regarding the followers (muqallideen) in matters where they have not explicitly stated preference and reliance in the books. | For a matter that has no preference in the books, the same will be said regarding two followers. (T) |

And for what is not ruled in the books, there are four scenarios: either the president and members are all agreed-upon jurists (fuqaha) with sound vision and correct actions, or only the president or only members - all or some - are none of those. In any case, anyone who is not like that, his opinion carries no weight, whether he is the president or a member. Thus, in the fourth case, the opinions of the president and all members in a Sharia matter are neglected and suspended, even if they agree on a single opinion; rather, it is obligatory for them to refer to the agreed-upon learned jurists.

1 Durr al-Mukhtar, Introduction to the Book, Rasm al-Mufti, Mujtabai Press, Delhi, 1/15 2 Durr al-Mukhtar, Introduction to the Book, Rasm al-Mufti, Mujtabai Press, Delhi, 1/14 3 Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/303

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

...एक पक्ष को दिया गया हो या दूसरे पक्ष की प्राथमिकता उन कारणों पर हो जिन्हें न्यायशास्त्र का एक सेवक जानता है कि वे कमजोर और अस्थिर हैं। किसी भी स्थिति में, दूसरा विचार अस्वीकार्य है।

| निस्संदेह, एक कम पसंदीदा (मरजूह) मत के आधार पर निर्णय देना और फतवा जारी करना अज्ञानता और सर्वसम्मति (इज्मा) का उल्लंघन है। | तो वास्तव में, एक कम पसंदीदा मत पर फतवा और निर्णय देना अज्ञानता है और सर्वसम्मति के विरुद्ध है। यह 'दुर्रे मुख्तार' में अल्लामा कासिम की 'तसहीह अल-कुदूरी' के संदर्भ में है। (टी) |

इस स्थिति में इसी आदेश का पालन करना अनिवार्य है, चाहे वह अध्यक्ष की राय हो या सभी या कुछ सदस्यों की राय हो, या सबके विरुद्ध हो। क्योंकि शुद्ध शरिया के विरुद्ध किसी के लिए कोई आदेश नहीं है (शुद्ध शरिया के मुकाबले कोई आदेश मान्य नहीं है। टी)। और दूसरी स्थिति यह है कि दोनों मत बिना किसी विचारों की प्राथमिकता के हों या प्राथमिकता दोनों ओर समान हो। यह स्थिति दूसरे प्रकार से जुड़ी हुई है कि ऐसी स्थिति में शरीयत के पाबंद व्यक्ति (मुकल्लफ) को विकल्प है कि वह जिस पर चाहे अमल करे। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

| 'वक़्फ़ अल-बहर' और अन्य में: जब भी किसी मामले में दो प्रमाणित (मुसह्हह) मत हों, तो उनमें से किसी एक के आधार पर निर्णय और फतवा देना जायज़ है। | 'बहर' आदि में वक्फ के बारे में है कि जब किसी मामले में दो अलग-अलग मत हों और उन्हें सही करार दिया गया हो, तो उनमें से एक पर फतवा और कज़ा जायज़ है। (टी) |

'रद अल-मुह्तार' किताब अल-कज़ा में है:

| और यही बात मुकल्लिदीन (अनुयायियों) के बारे में कही जाती है उन मामलों में जहां उन्होंने किताबों में प्राथमिकता और निर्भरता स्पष्ट नहीं की है। | किताबों में जिस मसले पर प्राथमिकता न हो, तो दो मुकल्लिदों के बारे में यही बात कही जाएगी। (टी) |

और जिसका हुक्म किताबों में नहीं है, तो अब चार सूरतें हैं: या तो अध्यक्ष और सदस्य सभी मुत्तफिका (सहमत) फकीह, साहिबे नज़र और सही तसर्रुफ़ात वाले हैं, या केवल अध्यक्ष या केवल सदस्य - सभी या कुछ - कोई नहीं हैं। बहरहाल, इसमें जो ऐसा न हो उसकी राय का कोई एतबार नहीं, चाहे वह अध्यक्ष हो या सदस्य। तो चौथी सूरत में शरीय मामलात में अध्यक्ष और सभी सदस्यों की राय

उपेक्षित और बेकार है, भले ही वे एक ही राय पर सहमत हों; बल्कि उन पर फ़र्ज़ है कि वे विद्वान मुत्तफिका फकीह की ओर रुजू करें।

---

1 दुर्रे मुख्तार, मुक़द्दमा अल-किताब रस्म अल-मुफ़्ती, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/15 2 दुर्रे मुख्तार, मुक़द्दमा अल-किताब रस्म अल-मुफ़्ती, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/14 3 रद अल-मुह्तार, किताब अल-कज़ा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/303

جانب دیا گیا یا دوسری جانب کی ترجیح ان وجوہ پر کہ خادم فقہ جانتا ہے ضعیف و مضمحل ہے بہرحال دوسرا قول نا قابلِ اخذ ہے،

| فان الحکم والفتیا بالقول المرجوح جھل وخرق للاجماع | تو بالتحقیق فتوی اور فیصلہ مرجوح قول پر کرنا جہالت ہے اور اجماع کے خلاف ہے، یہ درمختار میں علامہ قاسم کی تصحیح القدوری کے حوالہ سے ہے۔ (ت) |

اس صورت میں اسی حکم کا اتباع واجب ہے خواہ وہ رائے صدر ہو یا رائے اراکین کل یا بعض ہو یا سب کے خلاف ہو اذ لا حکم لاحد مع الشرع المطھر (شریعت مطہرہ کے مقابلہ میں کوئی حکم معتبر نہیں۔ ت) اور دوسری صورت یہ کہ دونوں قول بلا ترجیح آراء ہوں یا ترجیح دونوں طرف متکافی ہو یہ صورت قسم دوم سے ملتصق ہے کہ ایسی حالت میں مکلف مختار ہے جس پر چاہے عمل کرے۔ درمختار میں ہے:

| في وقف البحر وغیرہ متی کان في المسألۃ قولان مصححان جاز القضاء والافتاء باحدھما۔ | بحر وغیرہ وقف میں ہے، جب کسی مسئلہ میں دو مختلف قول ہوں اور وہ صحیح قرار دئے گئے ہوں تو ان میں ایک پر فتوی اور قضا جائز ہے۔ (ت) |

ردالمحتار کتاب القضاء میں ہے:

| ومثلہ یقال في المقلدین فیما لم یصرحوا في الکتب بترجیحہ واعتمادہ | کتب میں جس مسئلہ پر ترجیح نہ ہو تو دو مقلدوں کے متعلق یہی بات کہی جائے گی۔ (ت) |

اور جس کا حکم کتب میں نہیں تو اب چار صورتیں ہیں یا تو صدر و اراکین سب فقیہ متفقہ صاحب نظر و تصرفات صحیحہ ہیں یا صرف صدر یا صرف اراکین کل یا بعض کوئی نہیں، بہرحال اس میں جو ایسا نہ ہو اس کی رائے کا کچھ اعتبار نہیں صدر ہو یا رکن تو شکلِ چہارم میں صدر و اراکین سب کی رائے امر شرعی میں مہمل و معطل ہے اگرچہ ایک ہی رائے پر متفق ہوں بلکہ ان پر فرض ہے کہ اہل علم فقیہ متفقہ کی طرف رجوع

---

1 درمختار مقدمۃ الکتاب رسم المفتی مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۵ 2 درمختار مقدمۃ الکتاب رسم المفتی مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۴ 3 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۰۳

Vol. 18, Fatawa Rizvia

And act upon His instruction. Allah Almighty said: "So ask the people of the message if you do not know."[1] Allah Almighty has said: If you do not know, then ask the people of knowledge. (T)

It is in Durr al-Mukhtar: "Existence is not devoid of someone who distinguishes this in reality, not just by conjecture. And whoever cannot distinguish must refer to one who can, to clear their obligation."[2] Existence is not devoid of those with real knowledge, not just conjectural. Furthermore, if one cannot distinguish for himself, then for the absolution of his responsibility, he should refer to those who can distinguish. (T)

And in the second scenario, while the president is agreed-upon and the members are non-entities, it is obligatory for him to give a ruling based on the command he understood from reliable books after complete contemplation and thorough investigation. He should not consider the majority opinion of the members, nor even their consensus at all. And it is not permissible for the members themselves to oppose him, as this would be a confrontation of knowledge against ignorance, and that is compound ignorance. Allah Almighty said: "Why then do you argue about that of which you have no knowledge?"[3] Allah Almighty has said: Why do you argue with me in this matter of which you have no knowledge? (T)

And in the third scenario, the president's opinion is nothing. Then, if those agreed-upon among the members are unanimous on one opinion, let him rule accordingly. And if they differ, let him follow the one he considers most learned (afqah) and most pious (awra') among them, as we have previously stated from al-Muhit and al-Hindiyya (as we have previously stated from Muhit and Hindiyya-T). It is in Sirajiyya, then in Tanwir and Durr: "When two muftis differ in an answer to an event, the opinion of the more learned of the two is taken, provided he is also the more pious."[4] When there is a difference between two muftis regarding an incident, one should adopt the statement of the more learned and pious among them. (T)

And if they are close in juristic understanding and equal in piety, then now incline towards the majority opinion, for it is the likely place...

[1] The Holy Quran 21/7 [2] Durr al-Mukhtar Introduction, Rasm al-Mufti, Mujtabai Press, Delhi 1/15 [3] The Holy Quran 3/66 [4] Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press, Delhi 2/27 Page 496 of 738

जिल्द 18, फ़तावा रज़विया

और उनके निर्देश पर अमल करें। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो ज़िक्र वालों (ज्ञानियों) से पूछो अगर तुम्हें मालूम नहीं।"[1] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अगर तुम नहीं जानते तो अहल-ए-ज़िक्र से पूछो। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है: "अस्तित्व उन लोगों से खाली नहीं है जो इसे हक़ीक़त में पहचानते हैं, न कि महज़ गुमान से। और जिस व्यक्ति को पहचान न हो, उसे अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त होने के लिए पहचान रखने वालों की ओर रुजू करना चाहिए।"[2] गुमान वाले नहीं, बल्कि वास्तविक ज्ञान वालों से वजूद खाली नहीं है, इसके अलावा अगर खुद पहचान न कर सके तो अपनी ज़िम्मेदारी की बरीयत के लिए पहचान रखने वालों की तरफ रुजू करे। (त)

और दूसरी सूरत में, जबकि अध्यक्ष सर्वसम्मत हो और सदस्य नगण्य (ज्ञानहीन) हों, तो उस पर अनिवार्य है कि वह उस आदेश पर हुक्म दे जिसे उसने विश्वसनीय किताबों से पूर्ण चिंतन और गहन शोध के बाद समझा है। वह सदस्यों की राय की बहुलता, यहाँ तक कि उनके सर्वसम्मति (इज्मा) का भी कतई लिहाज़ न करे। और स्वयं सदस्यों के लिए यह जायज़ नहीं है कि वे उसका विरोध करें, क्योंकि यह ज्ञान का अज्ञानता से मुक़ाबला होगा और वह जहल-ए-मुरक्कब (जटिल अज्ञानता) है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "फिर तुम उस बात में क्यों बहस करते हो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं?"[3] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: मुझसे इस मामले में क्यों बहस करते हो जिसका तुम्हें ज्ञान नहीं है (त)

और तीसरी सूरत में अध्यक्ष की राय का कोई मूल्य नहीं है। फिर यदि सदस्यों में जो सर्वसम्मत हैं वे एक राय पर सहमत हैं, तो उसी पर आदेश दे। और यदि वे मतभेद रखते हैं, तो उनमें से जिसे वह अधिक विद्वान (अफ़क़ह) और अधिक परहेज़गार (अवरअ) समझे, उसका अनुसरण करे, जैसा कि हमने पहले अल-मुहीत और अल-हिन्दिया से बयान किया है (जैसा कि हमने पहले मुहीत और हिन्दिया से बयान किया है-त)। सिराजिया, फिर तनवीर और दुर्र में है: "जब दो मुफ्ती किसी घटना के उत्तर में मतभेद रखते हों, तो उनमें से जो अधिक विद्वान हो उसकी बात मानी जाए, बशर्ते कि वह अधिक परहेज़गार भी हो।"[4] जब किसी घटना में दो मुफ्तियों के बीच मतभेद हो, तो उनमें जो अधिक विद्वान और परहेज़गार हो उसके कथन को अपनाए। (त)

और यदि वे ज्ञान में समान हों और परहेज़गारी में एक जैसे हों, तो अब राय की बहुलता (बहुमत) की ओर झुकाव करे, क्योंकि संभावना...

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 21/7
2. दुर्रे मुख़्तार मुक़द्दमतुल किताब रस्मुल मुफ़्ती, मतबा मुजतबाई दिल्ली 1/15
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 3/66
4. दुर्रे मुख़्तार शरह तनवीरुल अबसार किताबुल क़ज़ा, मतबा मुजतबाई दिल्ली 2/27 पृष्ठ 496/738

اور اس کے ارشاد پر عمل کریں۔ قال اللہ تعالٰی: "فَسْئَلُوْا اَہْلَ الذِّکْرِ اِنْ کُنْتُمْ لَا تَعْلَمُوْنَ"۱ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اگر تم نہیں جانتے تو اہل ذکر سے پوچھو۔ (ت)

در مختار میں ہے: ولا یخلوا الوجود عمن یمیز ھذا حقیقۃ لاظناً وعلی من لم یمیز ان یرجع لمن یمیز لبراۃ ذمتہ۔۲ ظنی نہیں حقیقی علم والوں سے وجود خالی نہیں علاوہ ازیں اگر خود تمیز نہ کرسکے تو برائت ذمہ کے لئے تمیز والوں کی طرف رجوع کرے۔(ت)

اور شکل دوم میں جبکہ صدر متفقہ اور اراکین لاشے ہیں تو اس پر واجب ہے کہ جو حکم وہ کتب معتمدہ سے بعد غور کامل اور فحص بالغ سمجھا اس پر حکم دے رائے اراکین کی کثرت بلکہ اجماع کا بھی اصلاً لحاظ نہ کرے اور خود اراکین کو روا نہیں کہ اس کا خلاف کریں کہ یہ علم کا مقابلہ جہل سے ہوگا اور وہ جہل مرکب ہے۔ قال اللہ تعالٰی: "فَلِمَ تُحَآجُّوْنَ فِیْمَا لَیْسَ لَکُمْ بِہٖ عِلْمٌ"۳ اللہ تعالٰی نے فرمایا: مجھ سے اس معاملہ میں کیوں بحث کرتے ہو جس کا تمہیں علم نہیں ہے (ت)

اور شکل سوم میں صدر کی رائے کوئی چیز نہیں پھر اگر اراکین میں جو متفقہ ہیں ایک رائے پر متفق ہیں اسی پر حکم کرے اور مختلف ہیں تو جسے ان میں افقہ اور اورع سمجھے اس کا اتباع کرے کما قدمناہ عن المحیط والھندیۃ (جیسا کہ ہم نے پہلے محیط اور ہندیہ سے بیان کیا ہے ت)

سراجیہ پھر تنویر و در میں ہے : اذا اختلف مفتیان فی جواب حادثۃ اخذ بقول افقھھما بعد ان یکون اورعھما۔۴ جب کسی حادثہ میں دو مفتیوں میں اختلاف ہو تو ان میں افقہ اور پر ہیزگار کے قول کو اختیار کرے(ت)

اور اگر تفقہ میں متقارب اور ورع میں یکساں ہیں تو اب کثرت رائے کی طرف میل کرے فان مظنۃ

١ القرآن الكريم ٢١/٧ ٢ درمختار مقدمة الكتاب رسم المفتى مطبع مجتبائى دہلى ١٥/١ ٣ القرآن الكريم ٣/٦٦ ٤ درمختار شرح تنوير الابصار كتاب القضاء مطبع مجتبائى دہلى ٢/٢٧ Page 496 of 738

Fatawa Rizvia, Volume 18

Accuracy is more likely among those who do not know, and this is a great excuse for them before their Lord Almighty (because in the opinion of the majority, the possibility of correctness is greater; this thing is a big excuse before Allah for the one who does not know. T). And if there is no majority on any side, for example, four are agreed, two on one side and two on another, then the inclination towards whichever side the heart testifies that it is better or more cautious in religion is preferable. Otherwise, one is chosen to act upon whichever they want, and now this situation would return to the second type. In 'Mu'een al-Hukkam', it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
Hasan ibn Ziyad mentioned in his 'Adab al-Qadi' that when an ignorant person seeks a fatwa from a jurist and he gives him a fatwa based on the opinion of one, he takes his opinion and it is not permissible for him to go beyond it to another. If there are two jurists in the city, both of whom are acceptable, he takes from them. If they disagree, he should see which one feels more correct in his heart; he is permitted to take that. If there are three jurists and two agree, he takes their opinion and is not permitted to go beyond it to the opinion of the third.	Hasan bin Ziyad mentioned in his 'Adab al-Qadi' that when an unlearned person asks a jurist for a ruling and he gives him a fatwa based on a certain opinion, he should adopt that fatwa and is not allowed to go to someone else. If there are two equal jurists in the city, he may refer to both; if they differ, he should reflect and adopt what his heart finds correct, which is permissible. If there are three jurists in the city and two agree, he should adopt their opinion and there will be no room for him to refer to the third one. (T)

In 'Radd al-Muhtar' it says:

Arabic Text	Urdu Translation
It is said in 'al-Fath': In my view, if he takes the opinion to which his heart does not incline, it is permissible because that inclination or lack thereof is equal... etc.	It says in 'Fath' that if he adopts a view towards which his heart has no inclination, then according to me it is permissible because having or not having an inclination is equal. (T)

I say: What Imam Hasan ibn Ziyad mentioned opposes this, and he is among our Mujtahid Imams. | I say: The view mentioned by Imam Hasan bin Ziyad is in conflict with this, while he is our Imam-e-Azam's [student/associate]... |

1. Mu'een al-Hukkam, The Second Pillar of the Pillars of Judgment, Mustafā al-Bābī, Egypt, p. 27.
2. Radd al-Muhtar, Book of Judgment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/303.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

अशुद्धि से बचने की संभावना उन लोगों में अधिक है जो नहीं जानते, और यह उनके लिए उनके सर्वशक्तिमान प्रभु के पास एक बड़ा बहाना है (क्योंकि बहुमत की राय में शुद्धता की संभावना अधिक होती है; यह बात न जानने वाले के लिए अल्लाह के पास एक बड़ा बहाना है। त)। और यदि किसी ओर बहुमत न हो, उदाहरण के लिए चार सहमत हों, दो एक ओर और दो दूसरी ओर, तो जिस ओर हृदय गवाही दे कि यह धर्म में अधिक उत्तम या अधिक सतर्क है, उस ओर झुकाव बेहतर है। अन्यथा, वह जिसे चाहे उसे चुनने के लिए स्वतंत्र है, और अब यह स्थिति दूसरे प्रकार की ओर लौट जाएगी। 'मुईन अल-हुक्काम' में है:

अरबी पाठ

हसन बिन ज़ियाद ने अपनी 'अदब अल-काज़ी' में उल्लेख किया है कि जब कोई अज्ञानी किसी फकीह (धर्मशास्त्री) से फतवा माँगे और वह उसे किसी एक की राय पर फतवा दे, तो वह उसकी राय ले ले और उसके लिए किसी और की ओर जाना जायज़ नहीं है। यदि शहर में दो फकीह हों जो दोनों स्वीकार्य हों, तो वह उनसे राय ले। यदि वे दोनों आपस में असहमत हों, तो उसे देखना चाहिए कि उसके दिल में कौन सी राय अधिक सही लगती है; वह उसे ले सकता है। यदि शहर में तीन फकीह हों और दो एकमत हों, तो वह उनकी राय ले और उसे तीसरे की राय की ओर जाने की अनुमति नहीं होगी।

उर्दू अनुवाद

हसन बिन ज़ियाद ने अपनी 'अदब अल-काज़ी' में उल्लेख किया है कि जब कोई अनपढ़ व्यक्ति किसी फकीह से सवाल करे और वह उसे किसी एक मत पर फतवा दे, तो वह उस फतवे को अपना ले और उसे दूसरे की ओर जाने की अनुमति नहीं है। यदि शहर में दो समान फकीह हों, तो वह दोनों से परामर्श कर सकता है; यदि दोनों में मतभेद हो, तो उसे विचार करना चाहिए कि दिल में किसकी बात सही लगती है, उसे अपना ले तो यह जायज़ है। और यदि शहर में तीन फकीह हों और दो की राय एक हो, तो उनकी बात को अपना ले और तीसरे की ओर मुड़ने की कोई गुंजाइश नहीं होगी। (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में है:

अरबी पाठ

फ़तह में कहा गया है: मेरे विचार में, यदि वह उस मत को अपनाता है जिसकी ओर उसका हृदय

उर्दू अनुवाद

फ़तह में कहा गया है कि यदि उसने उस मत को अपनाया जिसकी ओर हृदय का झुकाव नहीं

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
प्रवृत्त नहीं है, तो यह जायज़ है क्योंकि वह झुकाव या उसका अभाव बराबर है... आदि।	है, तो मेरे निकट यह जायज़ है क्योंकि झुकाव होना और न होना बराबर हैं। (त)

मैं कहता हूँ: इमाम हसन बिन ज़ियाद ने जो उल्लेख किया है वह इसके विपरीत है, जबकि वे हमारे मुजतहिद इमामों में से हैं। | मैं कहता हूँ: इमाम हसन बिन ज़ियाद का बताया हुआ मत इसके विरुद्ध है जबकि वे हमारे इमाम-ए-आज़म... |

---

1. मुईन अल-हुक्काम, न्याय के स्तंभों का दूसरा स्तंभ, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 27।
2. रद्द अल-मुह्तार, न्याय की पुस्तक, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/303।

الاصابۃ فیھا اکثر عند من لا یعلم وھو اعذر لہ عند ربہ عزوجل (کیونکہ اکثریت کی رائے میں درستی کا احتمال زیادہ ہے یہ چیز نہ جاننے والے کے لئے عند اللہ بڑا عذر ہے۔ ت) اور اگر کثرت بھی کسی طرف نہ ہو مثلاً چار متفقہ ہیں دو ایک طرف دو ایک طرف، تو جس طرف دل گواہی دے کہ یہ احسن یا احوط فی الدین ہے اس طرف میل اولی ہے۔ ورنہ مختار ہے جس پر چاہے عمل کرے اور اب یہ صورت قسم دوم کی طرف راجع ہو جائے گی۔ معین الحکام میں ہے:

عربی عبارت

ذکر الحسن بن زیاد فی ادب القاضی لہ الجاھل بالعلم اذا استفتٰی فقیھاً فأفتاہ بقول احد اخذ بقولہ ولا یسعہ ان یتعدی الی غیرہ، وان کان فی المصر فقیھان کلاھما رضا یاخذ عنھما، فان اختلفا علیہ فلینظر ایھما یقع فی قلبہ انہ اصوبھما وسعہ ان یاخذ بہ، فان کانوا ثلثۃ فقھاء واتفق اثنان اخذ بقولھما ولا یسعہ ان یتعدی الی قول الثالث۔1

اردو ترجمہ

حسن بن زیاد نے اپنی ادب القاضی میں ذکر کیا ہے کہ کوئی جاہل جب کسی فقیہ سے سوال کرے اور وہ اسے کسی ایک قول پر فتوی دے تو وہ اس فتوی کو اپنائے اور غیر کی طرف جانے کی اس کو اجازت نہیں۔ اگر شہر میں دو مساوی فقیہ ہوں تو دونوں سے چاہے رجوع کرے، اگر دونوں میں اختلاف ہو تو اسے چاہئے کہ غور کرے جس کی بات دل میں درست سمجھے اس کو اپنائے تو یہ جائز ہے اور اگر شہر میں تین فقیہ ہوں اور دو کی رائے متفق ہو تو ان کی بات کو اپنائے اور تیسرے کی طرف رجوع کی گنجائش اسے نہ ہوگی (ت)

ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
قال فی الفتح وعندی انہ لو اخذ بقول الذی لا یمیل الیہ قلبہ جاز لان ذلک المیل وعدمہ سواء2 الخ۔	فتح میں کہا ہے کہ اگر اس قول کو اپنایا جس کی طرف قلبی میلان نہیں تو میرے نزدیک جائز ہے کیونکہ اس کا میلان اور عدم میلان برابر ہیں۔ (ت)

| اقول: عارضہ ما ذکر الامام الحسن بن زیاد وھو من ائمتنا المجتھدین | اقول: (میں کہتا ہوں امام حسن بن زیاد کا ذکر کردہ قول اس کے معارض ہے جبکہ وہ ہمارے امام اعظم... |

---

1 معین الحکام الرکن الثانی من ارکان القضاء المقضی بہ مصطفی البابی مصر ص ۲۷ 2 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۳

Fatawa Ridawiyya Volume 18

[Arabic]: The students of our Greatest Imam [Abu Hanifa]; following them is more appropriate than the discussion of a researcher. [Urdu]: If an Imam is from among the mujtahid students of [Abu Hanifa] (may Allah be pleased with him), then adopting that Imam's opinion is better than the researcher's opinion. (T)

In the first scenario, the head of the assembly should act upon his own opinion; the majority of opposing opinions should not be considered, as we have previously mentioned from Mu'in al-Ahkam, al-Muhit, and al-Alamgiriyah. (As we have previously mentioned its account from Mu'in al-Ahkam, al-Muhit, and al-Alamgiriyah. - T). Yes, if among the members there is someone more knowledgeable and juristic (afqah) than him, and due to the disagreement, doubt arose in his own opinion, then it is permissible for him to follow that more learned person even if he still maintains his own opinion. This scenario will also be joined with the second type. It is stated in al-Muhit and al-Hindiyyah:

[Arabic Box Column]: If that man suggests something and the judge sees differently from his opinion, the judge should not abandon his own opinion. If the judge does not value his own opinion because that man is better and more juristic in his view, then if he decides according to that man's opinion, I hope it would be permissible for him. But if the judge does not consider that person's opinion important, it is not appropriate for him to leave his own opinion. 1

[Urdu Box Column]: If this person advises the judge on something and the judge's opinion is contrary to it, the judge should not leave his own opinion. And if the judge does not consider his own opinion significant because that person is more juristic (afqah) and superior to him, then on this basis if he acts on that person's opinion, I hope there is room for the judge. And if the judge does not consider that person's opinion important, then it is not appropriate for him to abandon his own opinion. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar from Multaqit:

[Arabic Box Column]: He [the judge] should judge by what he sees as correct, not by anything else, unless the other's [opinion] is stronger in jurisprudence and modes of ijtihad; then it is permissible to leave his opinion for theirs. 2

[Urdu Box Column]: The judge should decide based on his own opinion, but when he considers another's opinion to be stronger in jurisprudence and reasoning of ijtihad, then leaving his own opinion in comparison to it is permissible for the judge. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab Adab al-Qadi, Chapter 3, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 3/314.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/27.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

[अरबी]: हमारे इमाम-ए-आज़म के शागिर्द; उनका पालन करना एक शोधकर्ता की चर्चा से अधिक उचित है। [उर्दू]: अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो, अगर कोई इमाम उनके मुजतहिद शागिर्दों में से है, तो शोधकर्ता की बात के मुक़ाबले में उस इमाम की बात को अपनाना बेहतर है। (त)

पहली स्थिति में, सभा के प्रमुख को अपनी राय पर अमल करना चाहिए; बहुमत की विरोधी राय पर ध्यान नहीं देना चाहिए जैसा कि हम पहले मुईनुल अहकाम, अल-मुहीत और आलमगीरिया से उल्लेख कर चुके हैं। (जैसा कि हम पहले मुईनुल अहकाम, मुहीत और आलमगीरिया से इसका ज़िक्र कर आए हैं। - त) हाँ, अगर सदस्यों में कोई उनसे अधिक बुद्धिमान और ज्ञाता (अफ़क़ह) है और विरोध के कारण उनकी अपनी राय में झिझक आ गई है, तो अनुमति है कि वह उस अधिक जानकार व्यक्ति का अनुसरण करें, भले ही वह अभी भी अपनी राय पर क़ायम हों। यह स्थिति भी दूसरी श्रेणी में शामिल हो जाएगी। मुहीत और हिन्दिया में है:

[अरबी बॉक्स कॉलम]: यदि वह व्यक्ति किसी बात की ओर संकेत करे और न्यायाधीश को उसकी राय के विरुद्ध लगे, तो न्यायाधीश को अपनी राय नहीं छोड़नी चाहिए। यदि न्यायाधीश अपनी राय को महत्व नहीं देता क्योंकि वह व्यक्ति उसकी दृष्टि में श्रेष्ठ और अधिक जानकार है, तो यदि वह उस व्यक्ति की राय पर निर्णय ले ले, तो मुझे आशा है कि उसके लिए इसमें गुंजाइश होगी। और यदि न्यायाधीश उस व्यक्ति की राय को महत्वपूर्ण नहीं समझता, तो उसके लिए अपनी राय छोड़ना उचित नहीं है। 1

[उर्दू बॉक्स कॉलम]: अगर यह व्यक्ति काज़ी को किसी चीज़ का मशवरा दे और काज़ी की राय इसके ख़िलाफ़ हो, तो काज़ी अपनी राय को तर्क न करे। और अगर काज़ी अपनी राय को इस बिना पर अहम न समझे कि वह शख़्स उससे अफ़क़ह और अफ़ज़ल है, तो इस बिना पर अगर उस शख़्स की राय पर अमल कर ले, तो मुझे उम्मीद है काज़ी को यह गुंजाइश है। और अगर काज़ी उस शख़्स की राय को अहम नहीं समझता, तो उसे अपनी राय का तर्क मुनासिब नहीं। (त)

दुर्रे मुख़्तार में मुल्तक़ित से है:

[अरबी बॉक्स कॉलम]: वह (न्यायाधीश) वही निर्णय दे जिसे वह सही समझता है, किसी और चीज़ से नहीं, जब तक कि दूसरा न्यायशास्त्र और इज्तिहाद के तरीकों में अधिक प्रबल न हो; तब उसकी राय के लिए अपनी राय छोड़ना जायज़ है। 2

[उर्दू बॉक्स कॉलम]: अपनी राय पर काज़ी फ़ैसला दे मगर जब ग़ैर की राय को फ़िक़्ह और वजूहे इज्तिहाद में अक़वा क़रार दे, तो इसके मुक़ाबﻞ में अपनी राय का तर्क काज़ी को जायज़ है। (त)

रद्दुल मुहतार में है:

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब आदाबुल क़ाज़ी, अध्याय 3, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/314.
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, मतबा मुजतबाई देहली, 2/27.

पेज 498 ऑफ़ 738

[عربی]: تلامذة امامنا الاعظم فالاخذ بہ اولی من بحث المحقق۔ [اردو]: رضی اللہ تعالٰی عنہ کے مجتہد تلامذہ میں سے ایک امام ہیں تو محقق صاحب کے قول کے مقابلہ میں اس امام کے قول کو اپنانا بہتر ہے۔(ت)

شکل اول میں صدرِ متفقہ کو اپنی رائے پر عمل چاہئے کثرتِ رائے خلاف پر نظر نہیں کما قدمناہ عن معین الاحکام والمحیط والعالمگیریة (جیسا کہ ہم پہلے معین الاحکام ، محیط اور عالمگیریہ سے اس کا ذکر کر آئے ہیں ۔ت) ہاں اگر اراکین میں کوئی اس سے افقہ واعلم ہے اور اس کے خلاف کے سبب اس کی رائے میں تزلزل آگیا تو روا ہے کہ اس افقہ کا اتباع کرے خواہ اب بھی اپنی ہی رائے پر قائم رہے، یہ صورت بھی قسم دوم سے ملحق ہوجائے گی، محیط وہندیہ میں ہے:

[عربی کالم]: ان اشار ذلك الرجل الی شیئ ورأی القاضی بخلاف رأیہ فالقاضی لایترك رأی نفسہ فان اهتم القاضی برأیہ لما ان ذلك الرجل افضل وافقہ عنده لو قضی برأی ذلک الرجل ارجو ان یکون فی سعة من ذلك وان لم یهتم القاضی برأیہ لاینبغی لہ ان یترك رأی نفسہ ۱۔

[اردو کالم]: اگر یہ شخص قاضی کو کسی چیز کا مشورہ دے اور قاضی کی رائے اس کے خلاف ہو تو قاضی اپنی رائے کو ترک نہ کرے اور اگر قاضی اپنی رائے کو اس بنا پر اہم نہ سمجھے کہ وہ شخص اس سے افقہ اور افضل ہے تو اس بنا پر اگر اس شخص کی رائے پر عمل کر لے تو مجھے امید ہے قاضی کو یہ گنجائش ہے اور اگر قاضی اس شخص کی رائے کو اہم نہیں سمجھتا تو اسے اپنی رائے کا ترک مناسب نہیں۔(ت)

در مختار میں ملتقط سے ہے:

[عربی کالم]: قضی بما رآہ صوابا لا بغیرہ الا ان یکون غیرہ اقوی فی الفقہ ووجوہ الاجتہاد فیجوز ترک رأیہ برأیہ ۲۔

[اردو کالم]: اپنی رائے پر قاضی فیصلہ دے مگر جب غیر کی رائے کو فقہ اور وجوہ اجتہاد میں اقویٰ قرار دے تو اس کے مقابلہ میں اپنی رائے کا ترک قاضی کو جائز ہے۔ (ت)

رد المحتار میں ہے:

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب آداب القاضی الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۱۴ ۲ در مختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۷

Fatawa Ridawiyya Volume 18 (18)

[Boxed Text:] Arabic: But this is when one suspects their own opinion. In Al-Hindiyya from Al-Muhit, it is narrated what we have mentioned in meaning. Urdu: But this is permissible only when one does not consider one's own opinion as superior to it. Thus, in Al-Hindiyya, the meaning has been quoted from Al-Muhit, which we have mentioned. (T)

These rulings were for the first category. Category Two: In which, wherever legally authorized, there are three scenarios. First, if that organization is related to an endowment (Waqf) and the matter at hand falls within the conditions set by the endower (Waqif). In this case, the requirement of the endower's condition must be followed, whether it aligns with the opinion of the president, the members, or some of them, or goes against all of them. For the endower's condition is like a text from the Legislator (Allah/Prophet) and must be followed, except in what has been exempted, as they have explicitly stated, which is detailed in Al-Ashbah, Al-Ghamz, and the commentaries of Ad-Durr, etc. (As they have explicitly stated, except for those exceptional cases whose details are in Al-Ashbah, Ghamz, and the commentaries of Ad-Durr etc. - T). Second, if its operations are funded by donations and the matter at hand concerns property (wealth). In this case, the opinion of the donors must be followed. The president and members are not authorized to spend wealth against their permission, "because in this case, the wealth does not leave the ownership of the donors, as we have established in the Book of Waqf of our Fatawa." (T) Just as two cases from the first category were attached to the second category, likewise these cases from the second category revert to the first category because in them, the opposition of endowment and the property of others has been delimited by Sharia; there is no choice left. Third, apart from these two—meaning if it is a Waqf, the matter at hand is not related to any condition of the endower; or if it is donation work, the matter is not related to wealth, or there is a general permission for the organization from the donors. Truly, these scenarios belong to category two. Here, if the president is not an expert in the matter while the members are experts as stated in the question, then clearly, trusting his own opinion there is meaningless. The most he can do is, if for some reason he has a doubt about the members' opinion in a specific matter, he should investigate through other religious experts and satisfy himself. In short, this scenario is close to form three, and fundamentally, the same course of action is appropriate here. Similarly, if the president himself is an expert with an opinion on the matter, then this scenario would resemble form one, but since

there is no Sharia demand from any side, in any case, it is appropriate here for the sake of public interest (maslahah) for the president to follow the majority opinion.

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada', Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/303.

[बॉक्स में लिखा पाठ:] अरबी: लेकिन यह तब है जब कोई अपनी राय पर संदेह करे। अल-हिंदिया में अल-मुहित से वह उद्धृत है जिसका हमने अर्थ के साथ उल्लेख किया है। उर्दू: लेकिन यह तब जायज़ है जब अपनी राय को इसके मुकाबले में अहम (श्रेष्ठ) न समझे, तो हिंदिया में मुहित से माना वह नकल किया जिसको हमने ज़िक्र किया है। (त)

ये अहकाम (नियम) पहली किस्म के थे। दूसरी किस्म: जिसमें, यानी जहां-जहां शरअ (इस्लामी कानून) ने इसे अधिकार दिया है, तीन सूरतें (स्थितियाँ) हैं। एक यह कि वह अंजुमन (संस्था) किसी वक्फ (बंदोबस्त) से संबंधित हो और यह मामला वक्फ की शर्तों के दायरे में आता हो। इस सूरत में जो शर्त वक्फ करने वाले (वाकिफ) की मांग हो उस पर अमल किया जाएगा, चाहे वह राय सदर (अध्यक्ष) या अराकीन (सदस्यों) या कुछ के अनुकूल हो या सबके खिलाफ हो। क्योंकि वाकिफ की शर्त शारेअ (कानून निर्माता) के नस (स्पष्ट पाठ) की तरह है जिसका पालन करना अनिवार्य है, जैसा कि उन्होंने उल्लेख किया है सिवाय उन मामलों के जिन्हें अपवाद स्वरूप रखा गया है और जिसका विवरण अल-अशबाह, अल-ग़म्ज़ और हवाशी अद-दुर्र आदि में है। (जैसा कि उन्होंने इस पर नस फ़रमाई है, सिवाय उन अपवादात्मक सूरतों के जिनका विवरण अशबाह गम्ज़ और हवाशी अद-दुर्र वग़ैरह में है। - त) दूसरा यह कि चंदा से इसकी कार्यवाही हो और मामला माल (धन) से संबंधित हो, इस सूरत में चंदा देने वालों की राय का पालन करना है। सदर और अराकीन उनके खिलाफ माल खर्च करने के मुख्तार (अधिकृत) नहीं हैं, "क्योंकि इस सूरत में माल देने वालों के मालिकाना हक से बाहर नहीं होगा, जैसा कि हमने अपने फतावा की किताबुल वक्फ में इसकी तहकीक (शोध) की है।" (त) जैसे पहली किस्म से दो सूरतें दूसरी किस्म से जुड़ गई थीं, वैसे ही दूसरी किस्म से ये सूरतें पहली किस्म की ओर लौटती हैं कि वक्फ और दूसरों की मिल्कियत का विरोध होने के कारण इनमें शरअ की ओर से सीमा तय हो गई है, स्वेच्छा नहीं रही। तीसरा, इन दोनों के अलावा, यानी अगर वक्फ हो तो मामला वाकिफ की किसी शर्त से संबंधित न हो; या चंदे का काम हो तो मामला माल से संबंधित न हो या चंदा देने वालों की ओर से अंजुमन को आम इजाज़त हो। वास्तव में यही सूरतें दूसरी किस्म की हैं। यहाँ अगर इस मामले में सदर राय रखने वाला (विशेषज्ञ) नहीं है और अराकीन जैसा कि सवाल में है, फन (कला/विषय) के माहिर हैं, तब तो ज़ाहिर है कि वहां अपनी राय पर भरोसा करना अर्थहीन है। अधिक से अधिक यह कि किसी विशेष मामले में किसी कारण से अराकीन की राय में उसे कोई संदेह है, तो अन्य धार्मिक माहिरों से जांच करके तसल्ली कर ले। संक्षेप में, यह सूरत तीसरी शक्ल के

करीब है और मूल रूप से यहाँ वैसा ही आचरण उचित है। इसी तरह अगर सदर खुद भी इस मामले का माहिर और राय रखने वाला है, तो यह सूरत पहली शक्ल के समान होगी, लेकिन चूंकि किसी तरफ से कोई शरीयत की मांग नहीं है, बहरहाल यहाँ मसलहतन (जनहित में) सदर के लिए यही उचित है कि वह बहुमत की राय का पालन करे।

---

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/303.

[باکس کا متن:] لکن ھذا اذا اتھم رأی نفسہ ففی الھندیہ عن المحیط و نقل ما ذکرناہ بمعناہ لیکن یہ تب جائز ہے کہ اپنی رائے کو اس کے مقابلہ میں اہم نہ جانے، تو ہندیہ میں محیط سے معنا وہ نقل کیا جس کو ہم نے ذکر کیا ہے۔ (ت)

یہ احکام قسم اول کے تھے۔ قسم دوم: میں یعنی جہاں جہاں شرعاً اسے اختیار دیا گیا ہے تین صورتیں ہیں ایک یہ کہ وہ انجمن کسی وقف سے متعلق ہو اور یہ امر دائر شروط واقف میں داخل۔ اس صورت میں جو شرط واقف کا مقتضی ہو اس پر عمل کیا جائے خواہ رائے صدر یا اراکین یا بعض کے موافق ہو یا سب کے خلاف کہ شرط واقف مثل نص شارع واجب الاتباع ہے کما نصوا علیہ الا فیما استثنی وھو مفصل فی الاشباہ والغمز وحواشی الدر وغیرہا (جیسا کہ انہوں نے اس پر نص فرمائی ماسوائے ان استثنائی صورتوں کے جن کی تفصیل اشباہ غمز اور حواشی الدر وغیرہا میں ہے۔ ت) دوم چندہ سے اس کی کارروائی ہو اور امر دائر متعلق بمال، اس صورت میں چندہ دہندوں کی رائے کا اتباع ہے صدر واراکین ان کے خلاف اجازت صرف مال کے مختار نہیں لان المال فی ہذہ الصورۃ لا یخرج عن ملك المعطین کما حققناہ فی کتاب الوقف من فتاونا (کیونکہ عطیہ دینے والوں کی ملکیت سے اس صورت میں مال خارج نہ ہوگا جیسا کہ ہم نے اپنے فتاوی کی کتاب الوقف میں اس کی تحقیق کی ہے۔ ت) جیسے قسم اول سے دو صورتیں ملحق بقسم دوم ہوئی تھیں یو ہیں قسم دوم سے یہ صورتیں راجع بہ قسم اول ہیں کہ معارض وقف و ملک غیر ان میں جانب شرع سے تحدید ہو گئی تخییر نہ رہی۔ سوم ان دونوں کے علاوہ یعنی وقف ہو تو امر دائر کو کسی شرط واقف سے تعلق نہ ہو یا چندہ کا کام ہو تو امر دائر متعلق بمال نہ ہو یا چندہ دہندوں کی طرف سے انجمن کو اذن عام ہو حقیقتاً یہی صورتیں قسم دوم ہیں یہاں اگر اس امر میں صدر ذی راء نہیں

اور اراکین جیسا کہ سوال میں ہے ماہر فن، جب تو ظاہر کہ وہاں سے اپنی رائے پر وثوق بے معنی ہے غایت یہ کہ کسی خاص معاملہ میں کسی وجہ سے رائے اراکین میں اسے کوئی شبہ ہے تو اور متدین ماہروں سے تفتیش کر کے اطمینان کرلے، بالجملہ یہ صورت شکل سوم کے مقارب اور اصالۃً یہاں ویسی ہی طرز عمل مناسب، یو ہیں اگر صدر خود بھی اس امر کا ماہر ذی رائے ہے تو یہ صورت شکل اول کے مشابہ ہو گی مگر از انجا کسی طرف کوئی مطالبہ شرعی نہیں، بہر صورت یہاں مصلحۃً صدر کو یہی مناسب ہے کہ کثرت رائے

---

[1] رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۳

Fatawa Rizvia (Volume 18)

One should act upon it so that it does not cause alienation and ill-feeling among the members and mismanagement of the assembly. Scholars have also written another wisdom for the interpretation of consultation and the descent of the noble verse: "And consult them in the matter" (1) in *Ma'alim*:

Qatadah and Muqatil said: When the leaders of the Arabs were not consulted in a matter, it was hard on them. So, Allah Almighty commanded His Prophet (peace and blessings be upon him) to consult them, for that is more affectionate toward them, removes their grudges, and is more pleasing to their souls. (2)	Hazrat Qatadah and Muqatil said: When Arab chiefs were not consulted, they felt aggrieved by it. Therefore, Allah Almighty commanded His Prophet (peace and blessings be upon him) to consult them, because this expresses compassion towards them, removes the anxiety of their hearts, and provides a means for their souls to be at peace. (T)

And there is no doubt that not consulting at the beginning is not the same as not acting upon the majority opinion after consultation. And the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says: "Give glad tidings and do not create aversion" (3) (Give good news and do not cause hatred. T). Yes, if there is a wisdom in going against [the majority] which is greater than this wisdom, and the harm in following it is more severe than the harm in not following it, then one should act upon the principle: "Whoever is afflicted with two trials should choose the lighter of the two" (4) (When faced with two calamities, adopt the easier one. T).

All of this is what has appeared to me based on their words, and I hope it is the final word on this subject. And with Allah is success.	All this discussion is what I have gained by finding it evident from their discourse. So, I hope this is the limit of discussion in this place, and success is only from Allah Almighty. (T)

Note: The original text could not be read, yet there is no flaw in the meaning.

---

1. The Holy Quran 3/159
2. Ma'alim al-Tanzil, in the margin of Tafsir al-Khazin, under the verse "And consult them in the matter," Mustafa al-Babi Egypt 1/339
3. Sahih Muslim, Kitab al-Jihad, Qadimi Kutub Khana Karachi 2/82; Sahih Bukhari, Kitab al-Ilm, Qadimi Kutub Khana Karachi 1/16
4. Al-Asrar al-Marfu'ah, Hadith 852, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah Beirut, p. 215

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इस पर अमल करें ताकि यह सदस्यों के बीच अलगाव और दुर्भावना और सभा के कुप्रबंधन का कारण न बने। विद्वानों ने परामर्श की व्याख्या और पवित्र आयत "और उनसे मामले में परामर्श करें" (1) के अवतरण की एक और हिकमत (बुद्धिमत्ता) भी लिखी है। माआलिम में है:

(अरबी) कतादा और मुक़ातिल ने कहा: जब अरब के सरदारों से किसी मामले में परामर्श नहीं किया जाता था, तो यह उनके लिए कठिन होता था। इसलिए, अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को उनसे परामर्श करने का आदेश दिया, क्योंकि यह उनके लिए अधिक स्नेही है, उनके द्वेष को दूर करता है, और उनके मन के लिए अधिक सुखद है। (2)

हज़रत कतादा और मुक़ातिल ने कहा: जब अरब सरदारों से परामर्श नहीं हुआ तो उन्हें यह बात नागवार गुज़री, इसलिए अल्लाह तआला ने अपने नबी (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) को उनसे परामर्श का हुक्म दिया क्योंकि इससे उन पर करुणा का इज़हार और उनके दिल की खलिश दूर, और उनके मन के शांत होने का साधन होगा। (त)

और इसमें कोई संदेह नहीं कि शुरुआत में परामर्श छोड़ना वह बात नहीं है जो परामर्श के बाद बहुसंख्यक राय पर अमल न करने में है। और अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं: "खुशखबरी दो और नफरत पैदा न करो।" (3) (खुशखबरी दो और नफरत पैदा न करो। त) हाँ, अगर विरोध में कोई ऐसी हिकमत हो जो इस हिकमत से बड़ी हो और उसके छोड़ने में कोई ऐसी बुराई हो जो इस बुराई से अधिक गंभीर हो, तो "जो दो मुसीबतों में फंस जाए तो आसान को अपनाए" (4) (जो दो मुसीबतों में मुब्तला हो तो आसान को अपनाए। त) पर अमल करे।

(अरबी) यह सब वह है जो उनके शब्दों से मेरे सामने स्पष्ट हुआ है, और मुझे उम्मीद है कि इस स्थान पर यह अंतिम बात होगी। और अल्लाह ही सफलता देने वाला है।

यह पूरी बहस वह है जो मैंने उनके कलाम (भाषण) से स्पष्ट पाकर प्राप्त की है, तो मुझे आशा है कि इस स्थान पर यह बहस की पराकाष्ठा है, और सफलता केवल अल्लाह तआला की ओर से है। (त)

नोट: मूल इबारत (लेख) पढ़ी नहीं जा सकी, फिर भी अर्थ में कोई दोष नहीं है।

---

1. अल-कुरान अल-करीम 159/3

2. माआलिम अल-तन्ज़ील, तफ़्सीर अल-खाज़िन के हाशिये पर, आयत "और उनसे मामले में परामर्श करें" के नीचे, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र 1/339
3. सहीह मुस्लिम, किताब अल-जिहाद, कदीमी कुतुब खाना कराची 2/82; सहीह बुखारी, किताब अल-इल्म, कदीमी कुतुब खाना कराची 1/16
4. अल-असरार अल-मरफुआ, हदीस 852, दार अल-कुतुब अल-इल्मिया बेरूत, पृष्ठ 215

پر عمل کرے کہ باعث وحشت و بددلی اراکینِ وبد انتظامی مجلس نہ ہو ، علماء نے تشریحِ مشورہ و نزولِ کریمہ "وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ"1 کی ایک مصلحت یہ بھی لکھی ہے عہ - معالم میں ہے :

قال قتادة ومقاتل فأن سادات العرب كانوا اذا لم تشاور في الامر شق ذلك عليهم فأمر الله تعالى نبيه صلى الله تعالى عليه وسلم ان يشاورهم فان ذلك اعطف لهم واذهب لاضغانهم واطيب لنفوسهم -2

حضرت قتادہ اور مقاتل نے فرمایا : عرب سرداروں سے جب مشورہ نہ ہوا تو ان کی یہ بات گراں گزری اس لئے اللہ تعالٰی نے اپنے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو ان سے مشورہ کا حکم فرمایا کیونکہ اس سے ان پر شفقت کا اظہار اور ان کے دل کی خلش دور، اور ان کے نفوس مطمئن ہونے کا سامان ہوگا ۔ (ت)

اور شک نہیں کہ ابتدا ترکِ مشورہ میں وہ ایجاد نہیں جو بعد مشورہ رائے اکثر پر عمل نہ کرنے میں ہے اور رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : بشروا ولا تنفروا3 (خوشخبری دو اور نفرت پیدا نہ کرو۔ ت) ہاں اگر خلاف میں کوئی مصلحت اس مصلحت سے اعظم اور اس کے ترک میں کوئی مفسدہ اس مفسدہ سے اشد ہو تو "من ابتلی بلیتین اختار اھونھما"4 (جو دو مصیبتوں میں مبتلا ہو تو آسان کو اپنائے ۔ ت) پر عمل کرے۔

هذا كله ماظهر لی اخذا من كلماتهم وارجو ان يكون منتهى المقال في هذا المقام وبالله التوفيق۔

یہ تمام بحث وہ ہے جو میں نے ان کے کلام سے ظاہر پا کر حاصل کی، تو مجھے امید ہے کہ اس مقام میں یہ بحث کی انتہا ہے، اور توفیق صرف اللہ تعالٰی کی طرف سے ہے۔ (ت)

عہ: اصل کی عبارت پڑھی نہ جاسکی پھر بھی مطلب میں خلل نہیں۔

1 القرآن الكريم 159/3 2 معالم التنزيل على ہامش تفسير الخازن تحت آية وشاورهم في الامر مصطفى البابي مصر 339/1 3 صحيح مسلم كتاب الجهاد قديمى كتب خانہ كراچى 82/2، صحيح البخاري كتاب العلم قديمى كتب خانہ كراچى 16/1 4 الاسرار المرفوعة حديث 852 دار الكتب العلمية بيروت ص 215

Volume 18 (18)

Fatawa Rizvia

Admonition: Extreme caution and profound insight are required in categorizing any matter under the second category. There are very few affairs of Muslims where there isn't an initial or incidental Sharia limitation from the pure Sharia. Now see here, in a purely second-category matter, because of the natures of most people of this era, a concern for creating aversion arose, and a Sharia limitation emerged. Therefore, there is no choice but to have complete knowledge and understanding for a ruling. And the truth is that a Muslim cannot take a single step without religious knowledge. May Allah Almighty grant knowledge, grant practice upon it, and accept it for the sake of His Beloved, peace and blessings of Allah Almighty be upon him and upon his family and all his companions. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. And Allah, the Pure and Exalted, knows best.

Problem 113: From Rampur State, Mohalla Pipla Talab, sent by Maulana Hidayat-ur-Rasool Sahib, 20 Rabi-ul-Akhir Sharif 1333 AH.

What do the scholars of the religion say in this matter? Amr built a masonry house whose door opens onto a public thoroughfare. He also constructed upper stories on this house. In these upper stories, he necessarily kept four small windows facing the same public thoroughfare. At some distance in the same direction from the public thoroughfare, Bakr's house is located. Due to these windows, Bakr complained about his lack of privacy and told the people of the neighborhood that a screen should be placed in front of these windows so that they do not face his house. At the request of the neighborhood people, Amr placed a sunshade (saiban) made of galvanized sheets over these ventilators in such a way that nothing can be seen except the road below. Then he installed iron bars in the ventilators and had them fixed very firmly with struts so that the sheet cannot be lifted in any way. In the current state, they absolutely do not face anyone's house. After doing all this, it was shown to Bakr, who, after examining it thoroughly, expressed his consent before the people of the neighborhood. With mutual consent, those window-like ventilators were established and have remained as such for a period of 3 years. Currently, due to a fresh grievance, Bakr has claimed the closure of these three-year-old ventilators based on the baseless and counter-factual assertion that by lifting the sunshades of the mentioned windows, his house's privacy is violated, whereas those sunshades, as per the above description, are very firmly fixed, making it impossible to lift them. In fact,

an inspection was also conducted for the court official. Furthermore, if any state of greater stability than the current one is proposed, Amr is ready for that as well. The request is that Bakr should dispel his baseless suspicion of peeping by lifting the sunshade from inside. Presenting this correct factual situation, I am hopeful for a Sharia ruling. Explain and you shall be rewarded.

जिल्द १८ (18)

फ़तावा रज़विया

चेतावनी: किसी मामले को दूसरी श्रेणी में रखने के लिए अत्यधिक सावधानी और गहन दृष्टि की आवश्यकता है। मुसलमानों के बहुत कम काम ऐसे होंगे जिनमें पाक शरीअत की ओर से शुरू से ही या किसी आकस्मिक कारण से कोई शरीअत की सीमा न हो। अब यहीं देखें कि शुद्ध रूप से दूसरी श्रेणी के मामले में, इस युग के अधिकांश लोगों के स्वभाव के कारण घृणा उत्पन्न होने की आशंका पैदा हुई और एक शरीअत की सीमा निकल आई, तो निर्णय के लिए पूर्ण ज्ञान और समझ के बिना कोई चारा नहीं है। और सच्चाई यह है कि एक मुसलमान बिना धार्मिक ज्ञान के एक कदम भी नहीं चल सकता। अल्लाह अज़्ज़वजल ज्ञान दे, उस पर अमल दे और उसे अपने हबीब (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) के सदके में कुबूल फ़रमाए, और उन पर और उनके परिवार और तमाम साथियों पर अल्लाह की रहमत हो। और तमाम तारीफें अल्लाह के लिए हैं जो तमाम जहानों का रब है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला बेहतर जानता है।

मसला ११३: रियासत रामपुर, मोहल्ला पीपला तालाब से, प्रेषक मौलवी हिदायतुल रसूल साहब, २० रबी-उल-आखिर शरीफ १३३३ हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या फरमाते हैं? अम्र ने एक पक्का मकान बनाया जिसका दरवाजा सार्वजनिक सड़क पर खुलता है। उसने इस घर पर ऊपरी मंजिलें भी बनवाईं। इन ऊपरी मंजिलों में, उसने अनिवार्य रूप से उसी सार्वजनिक सड़क की ओर चार छोटी-छोटी खिड़कियां रखीं। उसी दिशा में सार्वजनिक सड़क से कुछ दूरी पर बक्र का मकान स्थित है। इन खिड़कियों के कारण बक्र को अपनी गोपनीयता (पर्दे) के उल्लंघन की शिकायत हुई और उसने मोहल्ले के लोगों से कहा कि इन खिड़कियों के सामने आड़ लगा दी जानी चाहिए ताकि वे हमारे घर के सामने न रहें। मोहल्ले के लोगों के कहने पर, अम्र ने इन रोशनदानों पर जस्ते की चादर से ऐसा सायबान (शेड) डाल दिया कि नीचे की सड़क के अलावा और कुछ दिखाई नहीं देता। फिर रोशनदानों में लोहे की सलाखें लगवा दीं और उन्हें अड़ंगों से खूब मजबूती से जुड़वा दिया ताकि वह चादर किसी भी तरह से उठ न सके। वर्तमान स्थिति में, उनसे किसी के घर का सामना बिल्कुल नहीं रहा। यह सब करने के बाद बक्र को दिखाया गया, जिसने अच्छी तरह जाँच करने के बाद मोहल्ले के लोगों के सामने अपनी सहमति व्यक्त की। आपसी सहमति से वे खिड़कीनुमा रोशनदान स्थापित हो गए जो ३ साल से यथावत बने

हुए हैं। वर्तमान में, एक नए मनमुटाव के कारण, बक्र ने इन तीन साल पुराने रोशनदानों को बंद करने का दावा इस निराधार और तथ्य-विरुद्ध आरोप पर किया है कि उक्त खिड़कियों के सायबान उठाकर उसके घर की गोपनीयता भंग की जाती है, जबकि वे सायबान ऊपर बताए गए विवरण के अनुसार बहुत मजबूती से जुड़े हुए हैं जिन्हें उठाना असंभव है। यहाँ तक कि अदालत के अधिकारी से भी इसका निरीक्षण करा दिया गया है। और यदि वर्तमान मजबूती से भी अधिक किसी मजबूती की स्थिति का सुझाव दिया जाए, तो अम्र उसके लिए भी तैयार है। निवेदन यह है कि बक्र अंदर से सायबान उठाकर झांकने के अपने निराधार भ्रम को दूर करे। इस सही घटनाक्रम को प्रस्तुत कर मैं शरीअत के आदेश का आकांक्षी हूँ। बयान करें, पुण्य पाएँ।

جلد ہجدہم (۱۸)

فتاویٰ رضویہ

تنبیہ: کسی امر کو قسم دوم سے ٹھہرانے میں احتیاط بلیغ و نظر غائر درکار ہے، مسلمانوں کے کم کام ایسے نکلیں گے جن میں شرع مطہر کی طرف سے ابتدائًا خواہ بوجہ عارض کوئی تحدید شرعی نہ ہو، اب یہیں دیکھئے کہ خالص قسم دوم میں طبائع اکثر اہل زمانہ کے سبب تنفیر کا اندیشہ پیدا ہو کر ایک تحدید شرعی نکل آئی تو حکم کے لئے علم و فہم کامل سے چارہ نہیں اور حق یہ کہ مسلمان بے علم دین ایک قدم نہیں چل سکتا اللہ عزوجل علم دے اس پر عمل دے اس کو قبول فرمائے بجاہ حبیبہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و علیٰ آلہ و صحبہ اجمعین والحمد للہ رب العلمین، واللہ سبحٰنہ و تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱۳: از ریاست رامپور محلہ پیپلا تالاب مرسلہ مولوی ہدایت الرسول صاحب ۲۰ ربیع الآخر شریف ۱۳۳۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں، عمرو نے پختہ مکان بنایا جس کا دروازہ شارع عام پر واقع ہوا، اس مکان پر بالا خانے بھی تعمیر کئے، ان بالا خانوں میں اسی شارع عام کی طرف چار چھوٹی چھوٹی کھڑکیاں بھی ضرورۃً رکھی ہیں، اسی سمت میں شارع عام سے فاصلہ پر بکر کا مکان واقع ہے، ان کھڑکیوں کی وجہ سے بکر کو اپنی بے پردگی کی شکایت واقع ہوئی اور اہل محلہ سے کہا کہ ان کھڑکیوں کے سامنے آڑ کرا دینا چاہئے جس سے ہمارے مکان کا سامنا نہ رہے۔ عمرو نے اہل محلہ کے کہنے سے ان روشندانوں پر جستی چادر سے ایسا سائبان ڈال دیا کہ سوا نیچے کی سڑک کے اور کچھ نظر نہیں آتا پھر روشندانوں میں لوہے کی سلاخیں لگادیں اور

اڑنگوں سے خوب مضبوط جڑوا دیا کہ کسی طرح وہ چادر اٹھ نہ سکے، اب بحالت موجودہ ان سے کسی کے مکان کا سامنا مطلقاً نہ رہا، یہ سب کچھ کرکے بکر کو دکھایا گیا جس کو اچھی طرح جانچ کر بکر نے اہل محلہ کے سامنے اپنی رضامندی ظاہر کی اور بتراضی طرفین وہ کھڑکی نمار روشندان قائم ہو گئی جو عرصہ ۳ برس سے بدستور قائم ہیں فی الحال بکر نے ایک رنجش تازہ کی وجہ سے ان سہ سالہ قائم شدہ روشندانوں کی مسدودی کا دعویٰ اس بے اصل اور خلاف واقعہ اظہار پر کیا ہے کہ مذکورہ کھڑکیوں کے سائبان اٹھا کر اس کے مکان کی بے پردگی کی جاتی ہے حالانکہ وہ سائبان مطابق بیان بالا نہایت مضبوط جڑے ہوئے ہیں جن کا اٹھانا ناممکن ہے، چنانچہ اس کا معائنہ حاکم عدالت کو بھی کرا دیا گیا ہے اور نیز اگر موجودہ استحکام سے اور کوئی زیادہ استحکامی حالت تجویز کیجائے تو عمرو اس کے لئے بھی تیار ہے۔ عرض یہ ہے کہ بکر اندر سے سائبان اٹھا کر جھانکنے کا وہم بے اصل رفع کرلے۔ اس واقعہ صحیحہ کو عرض کرکے امیدوار حکم شرعی کا ہوں۔ بینوا توجروا۔

Fatawa Rizvia, Volume 18

The Answer: Since the situation is as described in the question, Bakr's claim is void and inadmissible, and is rejected and dismissed by the consensus of our earlier and later Imams. The fundamental doctrine of all our noble Imams (may Allah be pleased with them) is that every person has the right to all types of disposal in their own private property, with which no one else's right is connected, even if it results in indirect harm to others. Many great scholars have issued fatwas based on this. It is stated in *Durr al-Mukhtar*:

(Arabic Text)

The apparent narration is the absolute non-prohibition, and a group [of scholars] such as Imam Zahir al-Din, Ibn al-Shihna, and his father gave fatwas accordingly. It was preferred in *Al-Fath* and in the division section of *Al-Mujtaba*. It is said, 'The fatwa is issued upon this,' and the author relied upon it there, saying, 'The fatwas have differed, and it is appropriate to rely on the apparent narration.'[1]

(Translation)

The apparent narration is on absolute non-prohibition. A group, for example, Imam Zahir al-Din, Ibn al-Shihna, and his father, have issued fatwas on this. *Al-Fath* has given preference to this, and in the discussion of division in *Al-Mujtaba*, it says "bihi yufta" meaning the fatwa is on this. The author, relying on this, said that the fatwa varies, and it is appropriate to rely on the apparent narration. (T)

It is stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*:

(Arabic Text)

Allamah Ibn al-Shihna mentioned that according to his memory, it is transmitted from our five Imams—Abu Hanifa, Abu Yusuf, Muhammad, Zufar, and al-Hasan ibn Ziyad—that one is not prohibited from disposing of his property even if it harms his neighbor. He said, 'And this is what I incline towards, rely upon, and issue a fatwa for, following my father, Shaykh al-Islam, may Allah Almighty have mercy on him.'[2]

(Translation)

Allamah Ibn al-Shihna stated: "It is in my memory that it is established from our five Imams—Abu Hanifa, Abu Yusuf, Muhammad, Zufar, and Hasan ibn Ziyad (may Allah Almighty have mercy on them)—that no one shall be prohibited from disposing of their personal property, even if it causes harm to a neighbor." He further said: "My inclination is towards this, my reliance is upon it, and following my father Shaykh al-Islam, this is my fatwa." (T)

[1] *Durr al-Mukhtar*, Book of Judiciary, Miscellaneous Matters, Mujtabai Delhi, 3/86. [2] *Bahr al-Ra'iq*, Book of Judiciary, Miscellaneous Matters, H.M. Saeed Company Karachi, 7/33.

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

जवाब: जब स्थिति वैसी है जैसा कि सवाल में उल्लेख किया गया है, तो बक्र का दावा अमान्य और अस्वीकार्य है, और हमारे पूर्ववर्ती और परवर्ती इमामों की सहमति (इज्मा) से खारिज और खंडित है। हमारे सभी सम्मानित इमामों (अल्लाह उनसे खुश हो) का मूल सिद्धांत यह है कि प्रत्येक व्यक्ति को अपनी निजी संपत्ति में, जिससे किसी अन्य का अधिकार नहीं जुड़ा है, हर प्रकार के निपटान का अधिकार है, भले ही इसके परिणामस्वरूप दूसरों को अप्रत्यक्ष हानि पहुँचती हो। कई महान विद्वानों ने इसी पर फतवा दिया है। दुर्रे मुख्तार में है:

(अरबी पाठ)

स्पष्ट कथन (ज़ाहिर अल-रिवाया) पूर्णतः निषेध न होने पर है और विद्वानों के एक समूह जैसे इमाम ज़हीर अल-दीन, इब्न अल-शिहना और उनके पिता ने इसी पर फतवा दिया है। अल-फ़तह में इसी को प्राथमिकता दी गई है और अल-मुजतबा के विभाजन खंड में कहा गया है, "फतवा इसी पर है", और लेखक ने वहाँ इसी पर भरोसा करते हुए कहा, "फतवे अलग-अलग रहे हैं और उचित यही है कि स्पष्ट कथन पर भरोसा किया जाए।"[1]

(अनुवाद)

स्पष्ट कथन पूर्णतः निषेध न होने पर है। एक समूह, उदाहरण के लिए, इमाम ज़हीर अल-दीन, इब्न अल-शिहना और उनके पिता ने इस पर फतवा दिया है। अल-फ़तह में इसी को तरजीह (प्राथमिकता) दी गई है और अल-मुजतबा के तक़सीम (विभाजन) की चर्चा में "बिही युफ़्ता" लिखा है यानी फतवा इसी पर है। लेखक ने इसी पर भरोसा करते हुए कहा कि फतवे अलग-अलग हैं और मुनासिब यही है कि ज़ाहिर रिवायत (स्पष्ट कथन) पर भरोसा किया जाए। (त)

बहरुल राइक में है:

(अरबी पाठ)

अल्लामा इब्न अल-शिहना ने उल्लेख किया कि उनकी स्मृति के अनुसार हमारे पाँच इमामों—अबू हनीफा, अबू यूसुफ, मुहम्मद, ज़ुफ़र और अल-हसन बिन ज़ियाद—से यह वर्णित है कि किसी को अपनी संपत्ति के निपटान से नहीं रोका जाएगा भले ही वह अपने पड़ोसी को नुकसान

(अनुवाद)

अल्लामा इब्न अल-शिहना ने फरमाया: "मेरी याद में है कि हमारे पाँचों इमामों—अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़, मुहम्मद, ज़ुफ़र और हसन बिन ज़ियाद (अल्लाह उन पर रहम करे)—से यह साबित है कि किसी को निजी संपत्ति में तसर्रुफ़ (निपटान) से मना नहीं किया जाएगा, चाहे पड़ोसी को नुकसान

(अरबी पाठ)	(अनुवाद)
पहुँचाता हो। उन्होंने कहा, 'और इसी की ओर मेरा झुकाव है, भरोसा है, और अपने पिता शेखुल इस्लाम (अल्लाह उन पर रहम करे) के अनुसरण में मेरा यही फतवा है।'[2]	ही क्यों न हो।" उन्होंने आगे कहा: "इसी की तरफ मेरा रुझान है, इसी पर भरोसा है और अपने वालिद (पिता) शेखुल इस्लाम के अनुसरण में मेरा यही फतवा है।" (त)

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुल क़ज़ा, मसाइल शत्ता, मुजतबाई दिल्ली, 3/86 [2] बहरुल राइक, किताबुल क़ज़ा, मसाइल शत्ता, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/33

الجواب: جب صورت واقعہ یہ ہے کہ سوال میں مذکور ہوئی تو اس صورت میں بکر کا دعوی باطل و نامسموع اور ہمارے ائمہ متقدمین و متاخرین کے اجماع سے مردود و مدفوع ہے، ہمارے جمیع ائمہ کرام رضی اللہ عنہم کا اصل مذہب تو یہ ہے کہ ہر شخص اپنی ملک خاص میں جس سے دوسرے کا حق متعلق نہ ہو ہر قسم تصرف کا اختیار رکھتا ہے اگرچہ اس سے بالتبع دوسرے کا ضرر لازم آتا ہو، بہت اکابر نے اسی پر فتوی دیا۔ درمختار میں ہے:

| ظاہر الروایۃ عدم المنع مطلقا و بہ افتی طائفۃ کالامام ظہیر الدین و ابن الشحنۃ و والد ہ و رجحہ فی الفتح و فی قسمۃ المجتبٰی و بہ یفتی و اعتمدہ المصنف ثمہ فقال وقد اختلف الافتاء وینبغی ان یعول علی ظاہر الروایۃ[1]۔ | ظاہر روایت مطلقاً عدم منع پر ہے اسی پر ایک جماعت مثلاً امام ظہیر الدین، ابن شحنہ اور ان کے والد کا فتوی ہے اور فتح میں اسی کو ترجیح دی ہے اور مجتبیٰ کی قسمت کی بحث میں "بہ یفتی" یعنی اس پر فتوی ہے فرمایا، اور مصنف نے اسی پر اعتماد کرتے ہوئے وہاں فرمایا کہ فتوی مختلف ہے اور مناسب یہی ہے کہ ظاہر روایت پر اعتماد کیا جائے۔ (ت) |

بحر الرائق میں ہے:

| و ذکر العلامۃ ابن الشحنۃ ان فی حفظہ ان المنقول عن ائمتنا الخمسۃ ابی حنیفۃ و ابی یوسف و محمد و زفر والحسن بن زیاد انہ لا یمنع عن التصرف فی ملکہ و ان اضر بجارہ قال و ھو الذی امیل الیہ و اعتمدہ و افتی بہ تبعا لوالدی شیخ الاسلام رحمہ اللہ تعالٰی[2]۔ | علامہ ابن شحنہ نے فرمایا کہ میری یاد میں ہے کہ ہمارے پانچوں ائمہ ابو حنیفہ، ابو یوسف، محمد زفر اور حسن بن زیاد رحمہم اللہ تعالیٰ سے ثابت ہے کہ کسی کو ذاتی ملکیت میں تصرف منع نہیں کیا جائے گا اگر چہ پڑوسی کو ضرر

ہو۔ اور فرمایا اسی کی طرف میرا میلان ہے اور اعتماد ہے اور اپنے والد شیخ الاسلام کی اتباع میں میرا یہی فتوی ہے۔ (ت) |

[1] درمختار کتاب القضاء مسائل شتی مجتبائی دہلی ۳/ ۸۶ [2] بحر الرائق کتاب القضاء مسائل شتی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۳۳

Volume 18 Fatawa Razawiyya

The Absolute Researcher (Muhaqqiq 'al-itlaq) stated in 'Fath al-Qadir': "Wal-wajhu li-zhahir al-riwayah"[1] (The reliable reason is for the standard narrative). (Trans.) And it is known that when fatwas differ, acting upon the standard narrative (Zhahir al-Riwayah) is obligatory.

As in 'Al-Bahr', 'Al-Khairiyyah', 'Radd al-Muhtar' and other general books. (Trans.)

On this basis, the claim is fundamentally baseless, but later scholars, considering public interest and the Hadith:

"La dharara wa la dhirara"[2] — Narrated by Ahmad from Ibn Abbas and Ibn Majah from him and from 'Ubadah (may Allah be pleased with them) with a good (hasan) chain of narration. (Trans: Harming others is not permissible. Ahmad narrated it from Abbas, and Ibn Majah from him and from 'Ubadah, may Allah be pleased with them, with a good chain of narration.)

...looked at the prevention of 'clear harm' (dharar-e-bayyin) as a matter of legal preference (istihsan). I say: A non-jurist might suspect that 'bayyin' means 'obvious and clear', so in any case, as long as the harm is not hidden, there's a warrant to stop the owner from disposing of his property. However, this is pure conjecture and misunderstanding. The purified Shariah has established ownership for the absolute disposal of property; is it not a harm to prevent the owner from disposing of his property? And the Hadith says: "La dharara wa la dhirara"[3] (Harming others is not permissible). (Trans.) So why should the harm to another be prioritized over the harm to the owner himself without a compelling reason? In fact, this is often a 'disadvantaged prioritization' (tarjih-e-marjuh) because the owner is the right-holder, and it is assumed that the other person has no right attached to this property, as in the case of one person owning the ground floor and another owning the upper floor. For example, a person has a very large, shady, dense tree in his house, and next to it is the house of a needy person who benefits from its shade. Undoubtedly, cutting it down harms the neighbor, but the owner can never be prohibited from doing so. It is stated in 'Fath al-Qadir' and 'Jami' al-Fusulayn':

"And the wording is from 'Al-Jami': A man has a tree under which his neighbor takes shade; he intends to uproot it. He shall not be prevented from it, even if his neighbor is harmed by it, because the owner of the tree, by uprooting it, is merely preventing him [the neighbor] from gaining a benefit." (Trans: A person has a tree and his

neighbor gets shade from it. If the owner wants to uproot the tree, he will not be stopped due to the neighbor's harm, it could be that the tree...)

---

[1] Fath al-Qadir, miscellaneous issues from the Book of Judiciary, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 6/414 [2] Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with him), Al-Maktaba al-Islamiya Beirut, 1/313 [3] Musnad Imam Ahmad bin Hanbal, from the Musnad of Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with him), Al-Maktaba al-Islamiya Beirut, 1/313

खंड १८ फ़तावा रज़विया

मुहक्किक अल-इतलाक़ ने 'फ़तह अल-क़दीर' में फ़रमाया: "वल-वजहु लि-ज़ाहिर अर-रिवाया"[1] (विश्वसनीय कारण 'ज़ाहिर अर-रिवाया' के लिए है)। और यह ज्ञात है कि जब फ़तवे अलग-अलग हों, तो 'ज़ाहिर अर-रिवाया' पर अमल करना वाजिब है।

जैसा कि 'अल-बहर', 'अल-खैरिया', 'रद अल-मुहतार' और अन्य सामान्य पुस्तकों में है।

इस आधार पर तो दावा पूरी तरह निराधार है, लेकिन बाद के विद्वानों ने जनहित और हदीस को ध्यान में रखते हुए:

"ला धरारा वला धिरारा"[2] — इसे अहमद ने इब्ने अब्बास से और इब्ने माजह ने उनसे और उबादा (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) से अच्छी सनद के साथ रिवायत किया है। (अनुवाद: नुकसान पहुँचाना जायज़ नहीं है। इसे अहमद ने अब्बास से और इब्ने माजह ने उनसे और उबादा रज़ियल्लाहु अन्हुम से अच्छी सनद के साथ रिवायत किया है।)

इस्तेहसान (वरीयता) के तौर पर 'स्पष्ट नुकसान' (ज़रर-ए-बय्यिन) को रोकने पर विचार किया है। मैं कहता हूँ: एक गैर-फक़ीह (कानूनविद् नहीं) को यह गुमान हो सकता है कि 'बय्यिन' का अर्थ 'स्पष्ट और प्रत्यक्ष' है, तो किसी भी स्थिति में जब तक नुकसान छिपा हुआ न हो, मालिक को अपनी संपत्ति के उपयोग से रोकने का आदेश है। हालाँकि यह केवल भ्रम और गलतफहमी है। शरीअत-ए-मुतह्हरा ने स्वामित्व को संपत्ति के पूर्ण निपटान के लिए बनाया है; क्या मालिक को अपनी संपत्ति के निपटान से रोकना नुकसान नहीं है? और हदीस फ़रमाती है: "ला धरारा वला धिरारा"[3] (नुकसान पहुँचाना जायज़ नहीं है)। तो बिना किसी ठोस कारण के मालिक के अपने नुकसान पर दूसरे के नुकसान को क्यों प्राथमिकता दी जाए? वास्तव में, यह अक्सर 'निर्बल वरीयता' (तरजीह-ए-मरजूह) है क्योंकि मालिक अधिकार-धारक है, और यह माना गया है कि दूसरे व्यक्ति का इस संपत्ति से कोई अधिकार नहीं जुड़ा है, जैसा कि एक व्यक्ति का निचला हिस्सा और दूसरे का ऊपरी हिस्सा होने के मामले में होता है। उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति के घर में एक बहुत बड़ा, छायादार, घना पेड़ है, और उसके बगल में एक जरूरतमंद व्यक्ति का घर है जिसे उस पेड़ से छाया मिलती है। निस्संदेह, उसे काटने से पड़ोसी को नुकसान होता है, लेकिन मालिक को ऐसा करने से कभी नहीं रोका जा सकता। 'फ़तह अल-क़दीर' और 'जामि अल-फ़ुसूलैन' में कहा गया है:

"और शब्द 'अल-जामि' के हैं: एक व्यक्ति का एक पेड़ है जिसके नीचे उसका पड़ोसी छाया लेता है; वह उसे उखाड़ना चाहता है। उसे इससे नहीं रोका जाएगा, भले ही उसके पड़ोसी को इससे नुकसान हो, क्योंकि पेड़ का मालिक उसे उखाड़कर [पड़ोसी को] लाभ प्राप्त करने से रोकता है।" (अनुवाद: किसी व्यक्ति का पेड़ हो और उसका पड़ोसी उससे छाया प्राप्त करता हो और मालिक पेड़ उखाड़ना चाहता हो, तो पड़ोसी के नुकसान की वजह से मालिक को उखाड़ने से नहीं रोका जाएगा, हो सकता है कि पेड़...)

---

[1] फ़तह अल-क़दीर, किताबुल क़ज़ा के विविध मसले, मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर, 6/414 [2] मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, मुसनद अब्दुल्लाह इब्ने अब्बास (अल्लाह उनसे राज़ी हो) से, अल-मकतबा अल-इस्लामिया बेरूत, 1/313 [3] मुसनद इमाम अहमद बिन हंबल, मुसनद अब्दुल्लाह इब्ने अब्बास (अल्लाह उनसे राज़ी हो) से, अल-मकतबा अल-इस्लामिया बेरूत, 1/313

محقق علی الاطلاق نے فتح القدیر میں فرمایا: والوجہ لظاھر الروایۃ[1] (معتبر وجہ ظاہر روایت کے لئے ہے۔ت) اور معلوم ہے کہ فتوٰی جب مختلف ہو تو ظاہر الروایہ پر عمل واجب ہے۔

کما فی البحر والخیریۃ ورد المحتار وغیرھا عامۃ الاسفار۔ (جیسا کہ بحر، خیریہ اور ردالمختار وغیرہ عام کتب میں ہے۔ت)

اس تقدیر پر تو دعوٰی سرے سے بے بنیاد ہے مگر متاخرین نے بنظر مصلحت وحدیث:

لا ضرر ولا ضرار[2]۔رواہ احمد عن عباس وابن ماجۃ عنہ وعن عبادۃ رضی اللہ تعالٰی عنھم بسند حسن۔ (ضرر رسانی جائز نہیں۔ اس کو احمد نے عباس سے اور ابن ماجہ نے ان سے اور عبادہ رضی اللہ تعالٰی عنہم سے بسند حسن روایت کیا(ت))

بطور استحسان دفع ضرر بین پر نظر کی ہے اقول: غیر فقیہ اس سے یہ گمان کرتا ہے کہ بین کے معنی ہیں ظاہر وواضح، تو کیسا ہی ضرر کسی حالت میں ہو جبکہ مخفی نہ ہو مالک کو اپنی ملک میں تصرف سے باز رکھنے کا پروانہ ہے حالانکہ یہ محض وہم وسوئے فہم ہے۔ شرع مطہر نے ملک کی وضع اطلاق تصرف کے لئے فرمائی ہے مالک کو اس کی ملک میں تصرف سے روکنا کیا ضرر نہیں، اور حدیث فرماتی ہے: لا ضرر ولا ضرار[3] (ضرر رسانی جائز نہیں۔ت) تو کیا وجہ ہے کہ مطلقاً دوسرے کے ضرر کو خود مالک کے ضرر پر ترجیح دی جائے حالانکہ یہ ترجیح بلا مرجح بلکہ بارہا ترجیح مرجوح ہے کہ مالک صاحب حق ہے اور صورت یہ مفروض ہے کہ دوسرے کا اس ملک سے حق متعلق نہیں کما فی السفل لرجل والعلو لآخر (جیسے نچلا حصہ ایک کا ہو اور بالائی حصہ دوسرے کا۔ت) ایک شخص کے مکان میں نہایت وسیع سایہ دار

گنجان درخت ہے اس کے برابر ایک محتاج کا گھر ہے جس پر سایہ اس درخت ہی کا ہے بلا شبہہ اس کے قطع میں جار کا اضرار ہے مگر ہر گز مالک اس سے ممنوع نہیں ہوسکتا۔ فتح القدیر و جامع الفصولین میں فرمایا:

واللفظ للجامع رجل لہ شجرۃ یستظل بھا جارہ اراد قلعھا لا یمنع منہ ولو تضرر بہ جارہ اذ رب الشجرۃ بالقلع یمنعہ عن الانتفاع (کسی شخص کا درخت ہو اور اس کا پڑوسی اس سے سایہ حاصل کرتا ہے اور مالک درخت اکھاڑنا چاہتا ہے تو پڑوسی کے ضرر کی وجہ سے مالک کو اکھاڑنے سے نہ روکا جائے گا، ہو سکتا ہے کہ درخت)

---

[1] فتح القدیر مسائل منثورۃ من کتاب القضاء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۱۴ [2] مسند امام احمد بن حنبل از مسند عبداللہ ابن عباس رضی اللہ عنہ المکتبہ الاسلامی بیروت ۱/ ۳۱۳ [3] مسند امام احمد بن حنبل از مسند عبداللہ ابن عباس رضی اللہ عنہ المکتبہ الاسلامی بیروت ۱/ ۳۱۳

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

In his possession (1) [The owner] wants to stop the neighbor from benefiting from his property. (T)

The servant of jurisprudence understands that there are four conditions here, through the combination of which a clear harm will be established: First condition: It should be a large, severe harm, i.e., it causes the neighbor's house to collapse or makes it completely unusable. Weakening the wall falls under the first category, and preventing the fulfillment of essential needs falls under the second. The researcher stated in Fath:

[Arabic Text]: The saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), "There should be neither harming nor reciprocating harm," is undoubtedly a general statement that is specifically qualified. This is because there are many types of harm that are certainly not prohibited, such as discretionary punishments (Ta'zirat) and prescribed punishments (Hudud). Also, continuous cooking where smoke spreads and might cause distress in certain places, harming neighbors who do not cook due to their poverty, especially if there is a patient among the neighbors who is harmed by it. Just as we showed you the harm caused by cutting down a tree owned by the cutter, it is necessary that the mentioned hadith refers to a specific type of harm. That is, the kind of harm that leads to the collapse of the neighbor's house or similar clear and severe harm. In conclusion, the legal principle (Qiyas) is that the owner of a property can act as he wishes within his property absolutely because he is acting within his own pure possession. Even if it causes harm to another, however, this principle and law will not be applicable where clear harm is caused to the neighbor—the kind of harm that [leads to the collapse of] other people's houses.

[Urdu Translation/Explanation from the page]: The saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him), "La darar wa la dirar" (i.e., causing harm is not permissible), is a general statement specifically qualified. This is because there are many harms from which there is certainly no prohibition, for example: discretionary punishments (Ta'zirat) and prescribed punishments (Hudud), and cooking something on a continuous fire which causes a spread of smoke that creates suffocation in some places. This results in harm to those neighbors who do not cook due to their poverty, especially if there is a patient among the neighbors who suffers because of it. Just as we are showing you the harm caused by an owner cutting his own tree, it is necessary that in the mentioned Hadith, a specific harm is intended. And that is a

harm due to which there is a risk of the neighbor's house collapsing, or any such clear harm. The summary is that according to the law, the owner of a property can carry out whatever disposal he wishes in his property because he is acting purely within his own property, even if it causes harm to another. However, this legal principle (Qiyas) and law will not be applicable where a neighbor is clearly harmed; this is the harm through which [the collapse of] other people's houses...

(1) Jami' al-Fusulayn, Chapter 35, Islami Kutub Khana Karachi, 2/266 Page 504 of 738

फतवा रज़विया, खंड 18

अपने स्वामित्व में (1) [मालिक] अपनी मिल्कियत से पड़ोसी को लाभ उठाने से रोकना चाहता हो। (त)

न्यायशास्त्र (फिक्ह) का सेवक समझता है कि यहाँ चार शर्तें हैं जिनके मिलने से वह स्पष्ट हानि (ज़रर-ए-बय्यिन) सिद्ध होगी: पहली शर्त: वह हानि बड़ी और गंभीर हो, यानी पड़ोसी के घर को गिरा दे या उसे बिल्कुल अनुपयोगी बना दे। दीवार को कमज़ोर करना पहले वर्ग में आता है और बुनियादी ज़रूरतों से रोकना दूसरे में। शोधकर्ता ने 'फ़तह' में फ़रमाया:

हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) का इरशाद 'न नुकसान पहुँचाओ और न नुकसान के बदले नुकसान दो' (ला ज़रर व ला ज़िरार) निस्संदेह एक सामान्य कथन है जो विशिष्ट रूप से सीमित है। क्योंकि बहुत सी हानियाँ ऐसी हैं जिनसे निश्चित रूप से मना नहीं किया गया है, जैसे ताज़ीरात (दंड) और हुदूद (कानूनी सजाएं)। और लगातार आग पर कुछ पकाना जिससे धुएँ का फैलाव कुछ जगहों पर घुटन पैदा करता है, तो इससे ऐसे पड़ोसियों को नुकसान होता है जो अपनी गरीबी के कारण खाना नहीं पकाते, विशेषकर जब पड़ोसियों में कोई मरीज़ हो जिसे उसकी वजह से नुकसान पहुँचता हो। जैसा कि हमने आपको मालिक द्वारा अपने पेड़ को काटने पर होने वाला नुकसान बताया है, तो ज़रूरी है कि उक्त हदीस में नुकसान से विशेष प्रकार का नुकसान मुराद लिया जाए, और वह जिससे पड़ोसी के मकान गिरने का डर हो, या इस तरह का कोई अन्य स्पष्ट नुकसान हो। सारांश यह है कि कानून के अनुसार मिल्कियत वाला अपनी मिल्कियत में जो चाहे कर सकता है क्योंकि वह विशुद्ध रूप से अपनी मिल्कियत में कार्य कर रहा है, भले ही इससे दूसरे को नुकसान भी हो। फिर भी यह तर्क(क़यास) और कानून ऐसी जगह लागू नहीं होगा जहाँ पड़ोसी को स्पष्ट रूप से नुकसान पहुँचता हो, यही वह नुकसान है जिससे दूसरे के मकान...

(1) जामिउल फुसुलैन, अध्याय 35, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/266 पेज 504 of 738

بملکہ (1) کا مالک اپنی ملکیت سے پڑوسی کو انتفاع سے روکنا چاہتا ہو۔ (ت)

خادمِ فقہ سمجھتا ہے کہ یہاں چار شرطیں ہیں جن کے اجتماع سے وہ ضررِ بَیِّن متحقّق ہوگا: شرطِ اول: وہ ضررِ کثیر فاحش ہو یعنی دارِ جار کو گرادے یا بالکل قابلِ انتفاع نہ رکھے دیوار کمزور کرنا اول میں داخل ہے اور حاجتِ اصلیہ سے باز رکھنا دوم۔ محقق نے فتح میں فرمایا:

قولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لاضرر ولاضرار لا شك انه عام مخصوص للقطع بعدم امتناع كثير من الضرر كا لتعازير والحدود ومواظبة طبخ ينتشر به دخان قد ينجس فی خصوص اماكن فيتضرر به جيران لايطبخون لفقرہم خصوصا اذا كان فيہم مريض يتضرر به وكما ارينك من التضرر بقطع الشجرة المملوكة للقاطع فلا بد ان يحمل على خصوص من الضرر وهو مايؤدی الى هدم بيت الجار ونحوه من الضرر البين الفاحش والحاصل ان القياس ان يفعل صاحب الملك مابدالہ مطلقاً لانه يتصرف فی خالص مبلكہ وان كان يلحق الضرر بغيره لكن يترك القياس فی موضع يتعدی ضررہ الى غيره ضرراً فاحشا، وهو المراد

حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا ارشاد لاضرر ولاضرار (یعنی ضرر رسانی جائز نہیں) عام مخصوص البعض ہے کیونکہ بہت سے ضرر ایسے ہیں جن سے یقیناً ممانعت نہیں ہے مثلاً! تعزیرات اور حدود اور مسلسل آگ سے کچھ پکانا جس سے دھوئیں کا پھیلاؤ بعض جگہ گھٹن پیدا کرتا ہے تو اس سے ایسے پڑوسیوں کو ضرر ہوتا ہے جو اپنے فقر کی وجہ سے کھانا نہیں پکاتے خصوصاً جبکہ پڑوسیوں میں مریض جسے اسکی وجہ سے ضرر پہنچتا ہو، جیسا کہ ہم آپ کو مالک کا اپنے درخت کو کاٹنے پر ضرر بتا رہے ہیں، تو ضروری ہے کہ مذکور حدیث میں ضرر

سے خاص ضرر مراد لیا جائے اور وہ جس سے پڑوسی کے مکان گرنے کا خدشہ ہو، یا اس طرح کا جو کوئی واضح ضرر ہو۔ حاصل یہ ہے کہ قانون کے مطابق ملکیت والا اپنی ملکیت میں جو چاہے تصرف کر سکتا ہے کیونکہ وہ خالص اپنی ملکیت میں تصرف کر رہا ہے اگرچہ اس سے دوسرے کو ضرر بھی ہو، تاہم یہ قیاس و قانون ایسی جگہ نافذ نہ ہوگا جہاں پڑوسی کو واضح طور پر ضرر پہنچتا ہو، یہی ضرر جس سے دوسرے کے مکان

(1) جامع الفصولین الفصل الخامس والثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/۲۶۶ Page 504 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

[Arabic Section]: (Clear harm) is that which causes demolition or weakens the building, meaning a harm that completely deprives another of benefiting from their property. That is, it prevents them from fulfilling their original needs, such as completely blocking light. The jurists have chosen this and based their fatwa on it. However, expanding (the definition) to prohibit every single harm would close the door to humans benefiting from their own property, as we mentioned recently (Summary). (Editor) Similarly, in 'Uqud ad-Durriyyah', it is from the annotations on 'Al-Ashbah' by Allama Biri-zada.

Second condition: In this harm, his action should be independent; the neighbor's action should have no part in it, otherwise, it won't be considered at all. For example, his roof does not face the neighbor's women's quarters, but there is a garden and a house near the women's quarters that it faces, or his roof is connected to the neighbor's roof without a barrier, so if women come to the garden or their roof and he goes to his roof, there would be exposure (lack of purdah). This is not counted as harm because it's not facing the women's quarters; why would women come to such a place? This was the neighbor's action. It is stated in 'Tanqih al-Hamidiyyah':

[Arabic Quote]: Zaid has a floor with an old window facing a newly built palace and portico in his neighbor Amr's house. Amr compels him to close the window, claiming it overlooks the aforementioned palace and portico. However, they are not the place of residence and sitting for his women; rather, their place is in the lower part of the house. Does Amr have the right to compel him to do that?

[Urdu Explanation]: Zaid has a second floor in his house with an old window, and the window faces a new balcony and garden in neighbor Amr's mansion. Amr stubbornly tries to force the window to be closed, thinking the window-owner peeks into the mentioned garden and balcony. However, that garden and balcony are not the resting and sitting area for women; rather, the women's actual place is in the lower part of the house. In such a case, Amr does not have the right to force the window-owner to close it. (Editor)

1. Fath al-Qadir, miscellaneous issues from Kitab al-Qada, Maktaba Nooria Razvia, Sukkur, Pakistan, 6/156-412.
2. Al-Uqud al-Durriyah, Kitab al-Qada, Chapter on Detention, miscellaneous issues, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/330.

(स्पष्ट हानि) वह है जो ढहने का कारण बनती है या इमारत को कमज़ोर करती है, जिसका अर्थ है ऐसी हानि जो दूसरे को उसकी संपत्ति के लाभ से पूरी तरह वंचित कर दे। यानी, यह उसे उसकी मौलिक आवश्यकताओं से रोक दे, जैसे कि प्रकाश को पूरी तरह अवरुद्ध करना। न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने इसी को चुना है और इसी पर फ़तवा आधारित है। हालाँकि, हर एक हानि को प्रतिबंधित करने के लिए (परिभाषा) का विस्तार करने से मनुष्य अपनी ही संपत्ति से लाभ उठाने का द्वार बंद कर लेगा, जैसा कि हमने हाल ही में उल्लेख किया है (संक्षेप)। (संपादक) इसी तरह 'उक़ूद अद-दुर्रिय्या' में यह अल्लामा बीरी-ज़ादा द्वारा 'अल-अशबाह' पर टिप्पणियों से है।

दूसरी शर्त: इस हानि में उसका कार्य स्वतंत्र होना चाहिए; इसमें पड़ोसी के कार्य की कोई भूमिका नहीं होनी चाहिए, अन्यथा इसे बिल्कुल भी नहीं माना जाएगा। उदाहरण के लिए, उसकी छत पड़ोसी के ज़नाना (महिलाओं के रहने की जगह) के सामने नहीं है, लेकिन ज़नाना के पास एक बगीचा और घर है जिसके वह सामने है, या उसकी छत बिना किसी बाधा के पड़ोसी की छत से जुड़ी हुई है, इसलिए यदि महिलाएँ बगीचे या अपनी छत पर आती हैं और वह अपनी छत पर जाता है, तो बेपर्दगी (पर्दे की कमी) होगी। इसे हानि में नहीं गिना जाता क्योंकि यह ज़नाना के सामने नहीं है; महिलाएँ ऐसी जगह क्यों आएँगी? यह पड़ोसी का कार्य था। 'तनक़ीह अल-हामिदिय्या' में उल्लेख है:

ज़ैद के पास एक मंजिल है जिसमें एक पुरानी खिड़की है जो उसके पड़ोसी अम्र के घर में नवनिर्मित महल और बरामदे के सामने है। अम्र उसे खिड़की बंद करने के लिए मजबूर करता है, यह दावा करते हुए कि वह उक्त महल और बरामदे की निगरानी करती है। हालाँकि, वे उसकी महिलाओं के रहने और बैठने की जगह नहीं हैं; बल्कि, उनकी जगह घर के निचले हिस्से में है। क्या अम्र को उसे ऐसा करने के लिए मजबूर करने का अधिकार है?

व्याख्या का अनुवाद: ज़ैद के घर में दूसरी मंजिल है जिसमें एक पुरानी खिड़की है, और खिड़की पड़ोसी अम्र की हवेली में एक नए बरामदे और बगीचे के सामने है। अम्र ज़िद करके खिड़की बंद करवाने के लिए इस विचार से मजबूर करता है कि खिड़की वाला उक्त बगीचे और बरामदे में झाँकता है। हालाँकि, वह बगीचा और बरामदा महिलाओं के आराम करने और बैठने की जगह नहीं

है, बल्कि महिलाओं की असली जगह घर के निचले हिस्से में है। ऐसी स्थिति में अम्र को यह अधिकार नहीं है कि वह खिड़की वाले को इसे बंद करने के लिए मजबूर करे। (संपादक)

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-क़दा से विविध मुद्दे, मकतबा नूरया रिज़विया, सुक्कुर, पाकिस्तान, 6/156-412।
2. अल-उक़ूद अल-दुर्रिय्या, किताब अल-क़दा, निरोध पर अध्याय, विविध मुद्दे, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/330।

पृष्ठ 505 / 738

بالبین وھو ما یکون سببا للھدم وما یوھن البناء گرنے یا کمزور ہونے کا خطرہ ہو، مراد ہے یا ایسا ضرر کہ سبب لہ او یخرج عن الانتفاع بالکلیۃ وھو ما یمنع دوسرے کو اپنی ملکیت کے انتفاع سے بالکل محروم کردے وہ من الحوائج الاصلیۃ کسد الضوء بالکلیۃ، واختار یہ کہ اس کو اپنی حوائج اصلیہ سے روک دے، مثلاً بالکل روشنی والفتوی علیہ واما التوسع الی منع کل ضرر ما فیسد کا ختم ہو جانا فقہاء کرام نے اسی پر فتوٰی کو مختار قرار دیا ہے لیکن باب الانتفاع بملك الانسان کما ذکرنا قریبا ۱(ملتقطا) یہ کہ ہر ضرر کو ممنوع قرار دینے تک توسیع تو انسان کو اپنی ملکیت سے انتفاع سے محروم کر دے گی جیسا کہ قریب ہی ہم نے ذکر کیا ہے (ملتقط)۔ (ت) اسی طرح عقود دریہ میں حواشی اشباہ علامہ بیری زادہ سے ہے۔

شرط دوم : اس ضرر میں اس کا فعل مستقل ہو فعل جار کو اس میں دخل نہ ہو ورنہ اصلاً لحاظ نہ ہوگا مثلاً اس کی چھت سے جار کے زنانہ کا سامنا نہیں مگر زنانہ کے پاس کوئی باغیچہ اور مکان ہے اس کا سامنا ہے یا اس کی چھت سے جار کی چھت ملی ہوئی ہے اور آڑ نہیں کہ عورتیں اس باغیچہ یا اپنی چھت پر آئیں اور یہ اپنی سقف پر جائے تو بے پردگی ہو یہ ضرر میں محسوب نہیں کہ زنانہ کا سامنا نہیں عورتیں ایسی جگہ کیوں آئیں یہ جار کا فعل ہوا۔ تنقیح الحامد یہ میں ہے :

لزید طبقۃ فیھا طاقۃ قدیمۃ مقابلۃ لقصر ورواق زید کے مکان کی دوسری منزل ہے جس میں قدیم کھڑکی ہے حادثین فی دار جارہ عمر وفقام عمرو یکلفہ سد اور کھڑکی مقابل پڑوسی عمرو کی حویلی میں جدید برآمدہ اور الطاقۃ زاعما انھا تشرف علی القصر والرواق المذکورین باغیچہ ہے عمرو ضد کر کے کھڑکی کو بند کرانے پر اس خیال سے والحال انھما لیسا محل قرار نسائہ وجلوسھن بل مجبور کرے کہ کھڑکی والا باغیچہ اور برآمدہ مذکورہ کو جھانکتا ہے حالانکہ وہ

باغیچہ اور برآمدہ کی مستورات کی آرام گاہ اور محلہ سفلی الدار، فھل لیس لہ تکلیفہ بذلك ۲۔ نشستگاہ نہیں بلکہ مستورات کی اصل وہ جگہ مکان کی پست جگہ میں ہے تو ایسی صورت میں عمرو کو یہ حق نہیں کہ وہ کھڑکی والے کو بند کرنے پر مجبور کرے۔ (ت)

۱ فتح القدیر مسائل منثورۃ من کتاب القضاء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر پاکستان ۶/ ۱۵۶- ۲ ۴۱۲ العقود الدریہ کتاب القضاء باب الحبس مسائل شتی ارگ بازار قندھار افغانستان ۱ / ۳۳۰

Fatawa Rizwia Volume (18)

In the Fatawa of Imam Faqih Abu Laith (may Allah Almighty have mercy on him), then in Fath al-Qadir and Jami' al-Fasulain, it is stated:

(Arabic): The wording is from him: If his sight does not fall into his neighbor's house, but his sight falls on them if they were on the roof, he is not prevented when they are equal in harm, because wherever his sight falls on them, their sight also falls on him on the roof, likewise[1].

These are the words of Jami' al-Fasulain: If the owner's sight does not fall into the neighbor's house, but if the neighbors are on the roof or an open space, then the sight falls, so in such a situation, the neighbor has no right to prevent him, as both are equal in this harm. This is because when one person's sight falls, the other person's sight will also fall on them when they are on the roof. (T) Similarly, it is stated in Wajiz al-Kardari.

Third Condition: That harm must be proven and established; potential and expected harm is not considered. For example, if there are skylights in a high wall near the roof such that if one climbs a ladder to look through, he would face the neighbor's womenfolk, this will not be considered, and those ventilators will not be closed. It is stated in Uqud ad-Durriya:

(Arabic): He was asked about a man who had a high-built room adjacent to his neighbor's house, so he opened two skylights near its ceiling for light only, through which there is no overlooking of the neighbor's courtyard except by climbing up to them with a high ladder. His neighbor now demands he close them without any Shari'ah reason. Should the neighbor be prevented from that? The answer: Yes[2].

A question was asked regarding a person who had a large high house, and the neighbor's house is adjacent to it. So, the person with the high place made two ventilators towards the neighbor's side near the roof of his house for light, while there is no means to peek at the neighbor's household from these ventilators except by using a tall ladder. Now, if the neighbor stubbornly insists on closing these ventilators without any Shari'ah reason, will the neighbor be stopped from this? The answer given was yes, the neighbor will be prevented from this demand. (T)

Fourth Condition: That harm must be impossible to avoid, meaning there is no other way to remove it except by undoing the action that caused it; otherwise, the

restriction on the action will not be mandatory. In Bahr al-Ra'iq, in Kitab al-Istihsan by Imam Abu Bakr Razi.

---

[1] Jami' al-Fasulain, Chapter 35, Islami Kutub Khana Karachi, 2/268 [2] Al-Uqud ad-Durriya, Book of Judiciary, Chapter of Imprisonment, Miscellaneous Issues, Arg Bazar Qandahar Afghanistan, 1/330

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

इमाम फ़क़ीह अबू लैथ (रहमतुल्लाह अलैह) के फ़तावा में, फिर फ़तह अल-क़दीर और जामे अल-फ़सुलैन में है:

(अरबी): शब्द उनके हैं: यदि उसकी दृष्टि उसके पड़ोसी के घर में नहीं पड़ती, लेकिन उनकी दृष्टि उन पर पड़ती है यदि वे छत पर हों, तो उसे रोका नहीं जाता जब वे नुकसान में बराबर हों, क्योंकि जहाँ भी उसकी दृष्टि उन पर पड़ती है, उनकी दृष्टि भी छत पर उस पर पड़ती है, इसी तरह।[1] जामे अल-फ़सुलैन के शब्द हैं, यदि घर के मालिक की नज़र पड़ोसी के घर में नहीं पड़ती लेकिन यदि पड़ोस वाले छत पर और खुली जगह पर हों तो नज़र पड़ती है, तो ऐसी स्थिति में पड़ोसी को मना करने का अधिकार नहीं है जबकि दोनों इस नुकसान में बराबर हैं क्योंकि जब एक की नज़र पड़ेगी तो दूसरे की भी उन पर नज़र पड़ेगी जब वे छत पर होंगे। (त) इसी तरह वजीज़ अल-करदरी में है।

तीसरी शर्त: वह नुकसान प्रमाणित और स्थापित हो, संभावित और अपेक्षित नुकसान मान्य नहीं है। उदाहरण के लिए, छत के पास एक ऊंची दीवार में रोशनदान हैं कि यदि सीढ़ी लगाकर ऊपर चढ़कर झांकें तो पड़ोसी की महिलाओं का सामना हो, तो इसका संज्ञान नहीं लिया जाएगा और वे रोशनदान बंद नहीं किए जाएंगे। उक़ूद अद-दुर्रिया में है:

(अरबी): उनसे एक व्यक्ति के बारे में पूछा गया जिसकी एक ऊंची इमारत अपने पड़ोसी के घर से सटी हुई थी, तो उसने केवल रोशनी के लिए उसकी छत के पास दो रोशनदान खोले, जिनसे पड़ोसी के आँगन में झांकने का कोई रास्ता नहीं है सिवाय एक ऊंची सीढ़ी के माध्यम से उन तक चढ़ने के। उसका पड़ोसी अब उसे बिना किसी शरीयत कारण के उन्हें बंद करने के लिए मजबूर कर रहा है। क्या पड़ोसी को उससे रोका जाएगा? उत्तर: हाँ।[2] उनसे एक व्यक्ति के बारे में सवाल हुआ कि उसका एक बड़ा ऊंचा घर था और उसके साथ लगा हुआ पड़ोसी का घर है, तो ऊंचे स्थान वाले उस व्यक्ति ने रोशनी के लिए छत के पास अपने घर में दो रोशनदान पड़ोसी की ओर निकाले, जबकि इन रोशनदानों से पड़ोस के घर वालों को झांकने का कोई ज़रिया नहीं है सिवाय इसके कि ऊंची सीढ़ी लगाकर उनसे झांका जाए। तो अब पड़ोसी ज़िद करके इन रोशनदानों को किसी शरीयत कारण के बिना बंद कराए तो क्या पड़ोसी को इससे रोका जाएगा? जवाब दिया गया कि हाँ पड़ोसी को इस मांग से मना किया जाएगा। (त)

चौथी शर्त: वह नुकसान जिससे बचना असंभव हो, यानी जिस कार्य से वह पैदा हुआ है उसे दूर करने के अलावा और कोई चारा न हो, अन्यथा कार्य पर रोक लगाना आवश्यक नहीं होगा। बहर अल-राईक़ में किताब अल-इस्तिहसान इमाम अबू बक्र राजी द्वारा।

---

[1] जामे अल-फ़सुलैन, अध्याय 35, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 2/268 [2] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताबुल क़ज़ा, बाबुल हब्स, मसाइल शत्ती अ्रग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 1/330

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

فتاوٰی امام فقیہ ابو لیث رحمہ اللہ تعالٰی پھر فتح القدیر و جامع الفصولین میں ہے :

واللفظ لہ لو لا یقع بصرہ فی دار جارہ ولکن یقع بصرہ علیھم لو کانوا علی السطح لا یمنعہ اذا استویا فی الضرر لا نہ این کان یقع بصرہ علیھم یقع بصرھم علیھم ایضا فی السطح کذا[1]۔

لفظ جامع الفصولین کے ہیں، اگر مکان والے کی نظر پڑوسی کے گھر میں نہیں پڑتی لیکن اگر پڑوس والے چھت پر اور کھلی جگہ ہوں تو نظر پڑتی ہے تو ایسی صورت میں پڑوسی کو منع کرنے کا حق نہیں ہے جبکہ دونوں اس ضرر میں برابر ہیں کیونکہ جب ایک کی نظر پڑے گی تو دوسرے کی بھی ان پر نظر پڑے گی جب چھت پر ہوں گے۔ (ت) اسی طرح وجیز کردری میں ہے۔

شرط سوم : وہ ضرر ثابت و متحق ہو محتمل و متوقع معتبر نہیں مثلاً چھت کے قریب بلند دیوار میں تاہدان ہیں کہ اگر سیڑھی لگا کر اوپر چڑھ کر جھانکنے تو ہمسایہ کے زنانے کا سامنا ہو اس کا اعتبار نہ ہو گا اور وہ روشندان بند نہ کئے جائیں گے۔ عقود الدریہ میں ہے :

سئل فی رجل لہ قاعۃ رفیعۃ البناء ملاصقۃ لدار جارہ ففتح فی اعلاھا بالقرب من سقفھا قمریتین للضوء فقط لیس فیھما اشراف علی حریم الجار الا بالصعود الیھما بسلم عال قام جارہ الآن

ان سے ایک شخص کے متعلق سوال ہوا کہ اس کا بڑا بلند مکان ہوا اس کے ساتھ ملا ہوا پڑوسی کا مکان ہے تو بلند محل والے اس شخص نے روشنی کے لئے چھت کے قریب اپنے مکان میں دو روشندان پڑوسی کی طرف نکالے جبکہ ان روشندانوں سے پڑوس کے اہل خانہ کو جھانکنے کا کوئی ذریعہ نہیں ماسوائے اس کے کہ بلند سیڑھی لگا کر ان سے جھانکا جائے تو اب

یکلفہ سدھما بدون وجہ شرعی پڑوسی ضد کر کے ان روشندانوں کو کسی شرعی وجہ کے بغیر

فھل یمنع الجار من ذلک، الجواب بند کرائے تو کیا پڑوسی کو اس سے روکا جائیگا جواب دیا کہ

نعم[2] ۔ ہاں پڑوسی کو اس مطالبہ سے منع کیا جائے گا۔ (ت)

شرط چہارم : وہ ضرر نا ممکن الاحتراز ہو یعنی جس تصرف سے پیدا ہوا ہے اس کے ازالہ کے اور کوئی چارہ کار نہ ہو ورنہ منع تصرف لازم نہ ہو گا۔ بحر الرائق میں کتاب الاستحسان امام ابو بکر رازی

---

[1] جامع الفصولین الفصل الخامس و الثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲۶۸/۲ [2] العقود الدریہ کتاب القضا باب الحبس، مسائل شتی ارگ بازار قندھار افغانستان ۳۳۰/۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

It is from:

If a house is adjacent to other houses and its owner intends to build in it a permanent oven for baking bread, as is common in shops, or a mill for grinding flour, or beaters for washermen, it is not permissible because that causes significant harm to the neighbors that cannot be avoided. This is because dense and heavy smoke comes from it, and the grinding mill and the beating of washermen weaken the structure of the building. This is in contrast to a public bath (Hammam), for it only harms through dampness, and it is possible to guard against it by building a wall between oneself and the neighbor. This is also in contrast to the small oven commonly used in houses—that is also permissible. (T)

If one house is adjacent to another house and the owner of one house wants to build a permanent commercial oven for bread in his house, or a mill for grinding flour, or a washerman's ghat (laundry site), it will not be permissible because it is an open harm to the neighbor which is impossible to avoid, as a lot of heavy smoke will come from there, and the structure of the neighboring house becomes weak due to the mill and the washerman's ghat. On the contrary, if it is a Hammam, it is permissible because there is a loss due to moisture, but it is possible to avoid it by building a wall between oneself and the neighbor. Similarly, a household oven, which is usually in houses, is also permissible. (T)

When this principle has been refined, let us proceed towards the circular issue. This has already been known that on the refined and preferred school of thought of all our Imams (may Allah the Almighty be pleased with them), the claim [to the contrary] is completely baseless. Many elders consider this case distinct even from the fatwas of later scholars, and they consider the same original ruling of the Imams applicable to it: that one should not be prevented at all from installing a door or a window in an upper storey. If there is a lack of privacy, let the neighbor arrange their own screening or raise their wall. Imam Imad al-Din, despite adopting the view of later scholars, supported the non-prohibition in this matter, and the Absolute Researcher (Muhaqqiq 'Ala al-Itlaq) maintained it. In Al-Fath, after citing the aforementioned issue, it says in the Fatawa of Imam Samarqandi:

It is said in Fusul al-Imadi: And by analogy with the preceding issue, which is that the owner of the courtyard cannot prevent the owner of the upper storey from opening a skylight or a window.

It is stated in Fusul al-Imadi: By way of analogy on the previous issue, and that is that the owner of the courtyard cannot prevent the owner of the upper storey from installing a skylight or a window.

---

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Qada, Miscellaneous Issues, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 33, 34

फतावा रज़विया जिल्द (18)

यहाँ से है:

यदि कोई घर अन्य घरों के समीप हो और उसका स्वामी उसमें रोटियों के लिए स्थायी व्यावसायिक तंदूर बनाना चाहे, जैसा कि दुकानों में होता है, या आटा पीसने के लिए चक्की, या धोबी घाट बनाना चाहे, तो यह जायज़ नहीं होगा क्योंकि इससे पड़ोसियों को भारी नुकसान होता है जिससे बचना संभव नहीं है। ऐसा इसलिए है क्योंकि वहाँ से बहुत अधिक और भारी धुआँ आता है, और पीसने वाली चक्की तथा धोबियों की धुनाई इमारत की संरचना को कमज़ोर कर देती है। यह एक हमाम (सार्वजनिक स्नानघर) के विपरीत है, क्योंकि वह केवल नमी के माध्यम से नुकसान पहुँचाता है, और अपने और पड़ोसी के बीच दीवार बनाकर उससे बचना संभव है। यह घरों में सामान्य रूप से उपयोग होने वाले छोटे तंदूर के भी विपरीत है—वह भी जायज़ है। (त)

यदि एक मकान दूसरे मकान से मिला हुआ हो और एक मकान वाला अपने मकान में स्थायी व्यावसायिक तंदूर रोटियों के लिए या आटा पीसने के लिए चक्की या धोबी घाट बनाए तो जायज़ न होगा क्योंकि इससे पड़ोस को खुला नुकसान है जिससे बचना मुमकिन नहीं है क्योंकि बहुत और ज़बरदस्त धुआँ वहाँ से आएगा और चक्की और धोबी घाट से पड़ोस वाले मकान की इमारत कमज़ोर होती है। इसके विपरीत हमाम हो तो जायज़ है क्योंकि उससे नमी का नुकसान है लेकिन उससे बचना मुमकिन है कि अपने और पड़ोस के दरमियान दीवार बना दे, इसी तरह घरेलू तंदूर जो कि आदतन घरों में होता है वह भी जायज़ है। (त)

जब यह सिद्धांत परिष्कृत हो गया, तो अब मुख्य समस्या की ओर चलें। यह तो पहले ही मालूम हो गया कि हमारे सभी इमामों (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) के सही और पसंदीदा मत पर, [विपरीत] दावा पूरी तरह निराधार है। बहुत से बड़े विद्वान इस स्थिति को बाद के विद्वानों के फतवे से भी अलग मानते हैं और इस पर इमामों का वही मूल नियम लागू करते हैं कि ऊपरी मंज़िल में दरवाज़ा या खिड़की लगाने से कतई मना नहीं किया जाएगा। यदि उससे पर्दा खत्म होता है, तो वह (पड़ोसी) अपना पर्दा कर ले या अपनी दीवार ऊँची कर ले। इमाम इमाद उद्दीन ने, हालाँकि बाद के विद्वानों का मत अपनाया था, इस मामले में मना न करने का ही समर्थन किया और मुहाक़्क़िक़ अलल इतलाक़ ने इसे ही बरकरार रखा। 'फ़तह' में उक्त मसले के उल्लेख के बाद फतावा इमाम समरकंदी में फरमाया गया:

फ़ुसूलुल इमादी में फरमाया गया: और पिछले मसले पर कयास (तुलना) के तौर पर, और वह यह है कि आँगन का मालिक ऊपरी मंज़िल के मालिक को रोशनदान या खिड़की निकालने से मना नहीं कर सकता।

फ़ुसूलुल इमादी में फरमाया गया: पहले मसले पर कयास के तौर पर और वह यह कि सहन (आँगन) वाला बालाख़ाने (ऊपरी मंज़िल) वाले को रोशनदान और खिड़की निकालने से मना नहीं कर सकता।

---

1. अल-बह्र अर-राइक, किताबुल कज़ा, विविध मसले, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 33, 34

سے ہے: الدار اذا کانت مجاورۃ للدور فاراد صاحبھا ان یبنی فیھا تنورا للخبز الدائم کما یکون فی الدکاکین او رحی للطحین او مدقات للقصارین لم یجز لان ذلك یضر بجیرانه ضررا فاحشا لا یمکن التحرز عنه، فانہ یأتی منہ الدخان الکثیر الشدید، ورحی الطحن ودق القصارین یوھم النباء بخلاف الحمام فانه لا یضر الا بالنداوۃ ویمکن التحرز عنه بأن یبنی حائطا وبین جارہ وبخلاف التنور الصغیر المعتاد في البیوت - وہ بھی جائز ہے (ت)

ایک مکان دوسرے مکان سے ملا ہوا ہو تو ایک مکان والا اپنے مکان میں دائمی کاروباری تنور روٹیوں کے لئے یا آٹا پسینے کے لئے چکی یا دھوبی گھاٹ بنائے تو جائز نہ ہوگا کیونکہ اس سے پڑوس کو کھلا ضرر ہے جس سے بچنا ممکن نہیں ہے کیونکہ کثیر و شدید دھواں وہاں سے آئے گا اور چکی اور دھوبی گھاٹ سے پڑوس والے مکان کی عمارت کمزور ہوتی ہے اس کے برخلاف حمام ہو تو جائز ہے کیونکہ اس سے رطوبت کا نقصان ہے لیکن اس سے بچنا ممکن ہے کہ اپنے اور پڑوس کے درمیان دیوار بنادے ، اسی طرح گھریلو تنور جو کہ عادتاً گھروں میں ہوتا ہے وہ بھی جائز ہے (ت)

جب یہ اصل منقح ہوئی مسئلہ دائرہ کی طرف چلئے ، یہ تو پہلے معلوم ہولیا کہ ہمارے جملہ ائمہ مذہب رضی اللہ تعالٰی عنہم کے مذہب مہذب مصحح مرجح پر تو دعوٰی بکسرِ سرے سے بے بنیاد ہے اور بہت اکابر اس صورت کو فتوائے متاخرین سے بھی جدا مانتے ہیں اور اس پر وہی اصل حکمِ ائمہ جانتے ہیں کہ بالا خانے میں دروازہ و دریچہ نکالنے سے اصلاً منع نہ کیا جائے گا جس کی بے پردگی ہو وہ اپنا پردہ بنالے اپنی دیوار اونچی کر لے۔ امام عماد الدین نے فصول میں با آنکہ

قولِ متاخرین اختیار کیا ، اس مسئلہ میں عدمِ منع ہی کو موید فرمایا اور محقق علی الاطلاق نے اسے مقرر رکھا ، فتح میں بعدِ نقل مسئلہ مذکور فتاویٰ امام سمرقندی میں فرمایا :

قال فی فصول العمادی و علی قیاس المسئالۃ المتقدمۃ وھی ان لا یمنع صاحب الساحۃ من ان یفتح صاحب العلوکوۃ

فصول عمادی میں فرمایا : پہلے مسئلہ پر قیاس کے طور اور وہ یہ کہ صحن والا بالا خانے والے کو روشندان اور کھڑکی نکالنے سے منع نہیں کر سکتا

---

۱ بحر الرائق کتب القضاء مسائل شتی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۳۳، ۳۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is appropriate to say in this regard that a neighbor has no right to prevent another from ascending his own house, even if his gaze falls into the neighbor's house. Do you not see that Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) did not give the owner of a courtyard the right to prevent the owner of a building from opening a window in his upper level, even though it is apparent that the courtyard is visible from the upper window. (T)

It is appropriate to say in this regard that a neighbor has no right to prevent another from climbing onto his own house, even if his gaze falls into the neighbor's house. Do you not see that Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) did not give the owner of a courtyard the right to prevent the owner of a building from opening a window in his upper story, even though it is obvious that from the upper window, one can see into the courtyard? (T)

It is stated in 'Kitab al-Hitan' of Imam Husam al-Shaheed, 'Bahr al-Ra'iq', 'Khulasa', 'Wajiz Kardari', 'Anqarwiya', etc.:

If the owner of a building opens a door or window in the upper part of his structure, the owner of the (adjacent) courtyard cannot prevent him; rather, he should build something to screen his side.^2

If the owner of a building opens a door or window in the upper part of his structure, the owner of the (adjacent) courtyard cannot prevent him; rather, he should build something to screen his side. (T)

In 'Arbab al-Fatwa' it is stated:

A man acted as an agent for his wife to sell a piece of her land to a neighbor. If the neighbor opens windows overlooking the aforementioned principal's (the wife's) courtyard, she has no right to prevent him. If she feels harmed by this, she should build a wall on her own land for privacy.^3

A man acted as an agent for his wife to sell a piece of her land to a neighbor. If the neighbor opens windows overlooking the aforementioned principal's (the wife's) courtyard, she has no right to prevent him. If she feels harmed by this, she should build a wall on her own land for privacy. (T)

Based on their ruling, Bakr has no authority or claim. As for the statement in 'Mudmarat' and others, which considered this case as part of the fatwa of later

scholars—and indeed this is more suitable and lenient in our lands—even according to that statement, Bakr has no grounds for a claim at all. Because when tin awnings were attached to them, after which only the road was faced, then far from 'significant harm'...

---

1. Fath al-Qadir, miscellaneous issues from Kitab al-Qada, Nuriya Rizvia Press, Sukkur, 6/415.
2. Fatawa Anqarwiya, Kitab al-Qada, Masail al-Hitan, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 1/366; Fatawa Bazzaziya on the margins of Fatawa al-Hindiyya, Kitab al-Hitan, Chapter 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 6/412.
3. Arbab al-Fatwa.

फतावा रिज़विया (खंड 18)

इस संबंध में यह कहा जाना चाहिए कि पड़ोसी को यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरे को अपने घर पर चढ़ने से रोके, भले ही छत पर जाने से पड़ोसी के घर में नज़र पड़ती हो। क्या आप नहीं देखते कि इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) ने आंगन के मालिक को यह अधिकार नहीं दिया कि वह इमारत के मालिक को अपनी ऊपरी मंजिल में खिड़की खोलने से रोके, जबकि यह ज़ाहिर है कि ऊपरी खिड़की से आंगन में नज़र पड़ती है।^1

इस संबंध में यह कहा जाना चाहिए कि पड़ोसी को यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरे को अपने घर पर चढ़ने से रोके, भले ही छत पर जाने से पड़ोसी के घर में नज़र पड़ती हो। क्या आप नहीं देखते कि इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) ने आंगन के मालिक को यह अधिकार नहीं दिया कि वह इमारत के मालिक को अपनी ऊपरी मंजिल में खिड़की खोलने से रोके, जबकि यह ज़ाहिर है कि ऊपरी खिड़की से आंगन में नज़र पड़ती है। (त)

इमाम हुसाम अल-शहीद की 'किताब अल-हीतान', 'बहर अल-रैक', 'खुलासा', 'वजीज़ करदरी', 'अंकरविया' और अन्य में है:

यदि इमारत का मालिक अपनी ऊपरी मंजिल में खिड़की या दरवाज़ा निकालता है, तो आंगन वाले को उसे रोकने का अधिकार नहीं है, बल्कि उसे चाहिए कि वह अपनी तरफ कोई पर्दा लगाए।^2

यदि इमारत का मालिक अपनी ऊपरी मंजिल में खिड़की या दरवाज़ा निकालता है, तो आंगन वाले को उसे रोकने का अधिकार नहीं है, बल्कि उसे चाहिए कि वह अपनी तरफ कोई पर्दा लगाए (त)

'अरबाब अल-फतवा' में है:

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी की ओर से वकील के रूप में उसकी ज़मीन का कुछ हिस्सा पड़ोसी को बेच दिया। यदि पड़ोसी ने वहां से ऐसी खिड़कियां निकालीं जिनसे मुवक्किला (पत्नी) के अहाते में नज़र पड़ती हो, तो उसे उसे रोकने का अधिकार नहीं है। यदि वह इससे नुकसान महसूस करती है, तो उसे चाहिए कि वह अपनी ज़मीन में पर्दे के लिए दीवार बना ले।^3

एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी की ओर से वकील के रूप में उसकी ज़मीन का कुछ हिस्सा पड़ोसी को बेच दिया। यदि पड़ोसी ने वहां से ऐसी खिड़कियां निकालीं जिनसे मुवक्किला (पत्नी) के अहाते में नज़र पड़ती हो, तो उसे उसे रोकने का अधिकार नहीं है। यदि वह इससे नुकसान महसूस करती है, तो उसे चाहिए कि वह अपनी ज़मीन में पर्दे के लिए दीवार बना ले। (त)

उनके फैसले के अनुसार भी बक्र को कोई अधिकार या दावा नहीं है। रही बात 'मुदमरात' आदि के उस कथन की जिसमें इस सूरत को बाद के विद्वानों के फतवे में शामिल माना गया है—और बेशक हमारे शहरों में यही अधिक उपयुक्त और आसान है—उस कथन के अनुसार भी बक्र को दावे का कोई रास्ता नहीं है क्योंकि जब उन पर जस्त (टीन) के सायबान लगवा दिए गए, जिसके बाद सिर्फ सड़क का सामना रहा, तो बहुत अधिक नुकसान (ज़रर-ए-कसीर फ़ाहिश) की तो बात ही क्या...

---

1. फतह अल-कादिर, किताब अल-कज़ा से विविध मसले, नूरिया रिज़विया प्रेस, सुक्कुर, 6/415।
2. फतावा अंकरविया, किताब अल-कज़ा, मसैल अल-हीतान, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 1/366; फतावा बज़ाज़िया, फतावा अल-हिंदिया के हाशिए पर, किताब अल-हीतान, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 6/412।
3. अरबाब अल-फतवा।

ینبغی ان یقال في هذه لیس للجارحق المنع من الصعود و ان کان بصره یقع فی دار جاره ، الا تری ان محمد ارحمه الله تعالی لم یجعل لصاحب الساحة حق منع صاحب البناء عن فتح الکوة في علوه مع ان بصره یقع في الساحة۔[1]8

اس بناء پر یہ حکم مناسب ہے کہ پڑوسی کو یہ حق نہیں کہ دوسرے کو اپنے مکان پر چڑھنے سے منع کرے اگرچہ چھت پر جانے سے پڑوسی کے گھر نظر پڑتی ہو، آپ دیکھتے نہیں کہ امام محمد رحمۃ اللہ تعالٰی نے صحن والے کو حق نہیں دیا کہ وہ بالاخانہ والے کو کھڑکی نکالنے سے منع کرے حالانکہ ظاہر ہے کہ اوپر کھڑکی سے صحن میں نظر پڑتی ہے۔ (ت)

کتاب الحیطان امام حسام شہید وبحر الرائق وخلاصہ ووجیز کردری وانقرویہ وغیر ہا میں ہے:

لو فتح صاحب البناء في علو بنائه باباً او کوة لایلی صاحب الساحة منعه بل له ان یبنی مایستر جهته۔[2]8

اگر عمارت والا اپنے بالاخانہ سے کھڑکی یا دروازہ نکالے تو صحن والے کو حق نہیں بلکہ اس کو چاہئے کہ وہ اپنی طرف کوئی پردہ لگائے (ت)

ارباب الفتوٰی میں ہے:

رجل وکل وکیلاً عن زوجتہ باع لھا قطعۃ ارض لجار ہ، لہ ان یفتح طیاقاً مطلۃ علی حوش الموکلۃ المذکورۃ ولیس لھا ان تمنعہ فان استضرت منہ تبنی جداراً فی ارضھا۸3 اھ ملخصاً۔

ایک شخص نے اپنی بیوی کی طرف سے وکیل بنایا تاکہ بیوی کی زمین کا کچھ حصہ پڑوسی کو فروخت کرے، اگر پڑوسی نے وہاں سے کھڑکی نکالی جس سے موکلہ عورت کی چار دیواری میں نظر پڑتی ہو تو عورت اسے منع کرنے کا حق نہیں رکھتی اگر وہ اس سے ضرر محسوس کرتی ہے تو اسے چاہئے کہ وہ اپنی زمین میں پردہ کے لئے دیوار بنالے اھ ملخصاً۔ (ت)

ان کے حکم سے بھی بکر کو کچھ اختیار و دعوٰی نہیں۔ رہا قول مضمرات وغیرہا جس میں اس صورت کو داخل فتوائے متاخرین مانا اور بیشک ہمارے بلاد میں یہی اوفق وارفق ہے اس قول پر بھی بکر کو اصلاً راہ دعوٰی نہیں کہ جب ان پر جست کے سائبان جڑوائے جن کے بعد صرف سڑک کا سامنا رہا تو ضرر کثیر فاحش درکنار

---

1. فتح القدیر مسائل منثورۃ من کتاب القضاء مطبع نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۱۵
2. فتاوٰی انقرویہ کتاب القضاء مسائل الحیطان ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/۳۶۶، فتاوٰی بزازیہ علی ہامش الفتاوٰی الہندیہ کتاب الحیطان الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۶/ ۴۱۲
3. ارباب الفتوٰی

Bakr's harm did not remain at all; in this statement it is that:

If the window was made for the purpose of looking and the place of sitting for neighboring women is only that veranda with the courtyard, then in this case building the window will be forbidden and the Fatwa is upon this. (T)

Here, what is visible is not the sitting place for women but the street, and what is the sitting place for women is not visible. So neither is the window a window of sight nor is the place a place of women. It is in Al-Uqud al-Durriya:

A question was asked about a man who has an upper room in his house which has three windows overlooking only the street. A man from the neighborhood stands up and objects to him restoring the mentioned windows. So, does that objector not have the right to object? The answer is: Yes, he has no right. (T)

In short, in the requested case, Bakr's claim is fundamentally not worthy of hearing according to the statement of any of our early Imams or later scholars. Moreover, it appeared from the mentioned statement that wanting its blockage in this state is rejected by the fourth condition because the harm was avoidable and Amr provided a remedy for it, which according to the questioner's statement, Bakr also accepted and remained satisfied with for three years. And the assumption that although the awning is attached with hinges, the hinges can be removed, and if he did so, then there would be a lack of privacy again, is rejected by the third condition because it is easier to climb up to the open niches by using a ladder than to remove the attached hinges and lift the awning. When the probability of that case was not heard as near, how could this remote probability be heard? And if such futile probabilities were accepted, then what use would it be to close the windows with mud or square tiles? One who would remove the strongly attached hinges and lift the awning, can he not make a hole in the mud plaster or remove a tile or two? Rather, it would probably be easier than that. Therefore, the claim for blockage is mere stubbornness and a stubborn person's claim cannot be heard. This was the ruling for Bakr; the cure for his delusion and also the answer to the question of more stability is the same as...

---

1. Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Qada, Bab al-Habs, Miscellaneous Matters, Arg Bazar Qandahar 1/330

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

बकर का नुक़सान बिल्कुल नहीं रहा, इस कथन में यह है कि:

अगर खिड़की देखने के उद्देश्य से बनाई गई और पड़ोसी महिलाओं के बैठने की जगह केवल वही आँगन वाला बरामदा है, तो इस स्थिति में खिड़की बनाने से मना किया जाएगा और इसी पर फ़तवा है (त)।

यहाँ जो दिखाई देता है वह महिलाओं के बैठने का स्थान नहीं बल्कि सड़क है, और जो महिलाओं के बैठने का स्थान है वह दिखाई नहीं देता। तो न तो खिड़की देखने वाली खिड़की हुई और न ही वह स्थान महिलाओं का स्थान रहा। 'उक़ूद अद-दुर्रिया' में है:

सवाल हुआ कि एक व्यक्ति की हवेली में उसका एक ऊपरी कमरा (बालाखाना) है जिसमें तीन खिड़कियाँ हैं जिनसे केवल सड़क पर नज़र पड़ती है। मोहल्ले का एक व्यक्ति उठकर उक्त खिड़कियों को फिर से बनाने पर आपत्ति करता है। तो क्या इस आपत्ति करने वाले को आपत्ति का अधिकार नहीं है? उत्तर है: हाँ, उसे अधिकार नहीं है। (त)

संक्षेप में, पूछे गए मामले में बकर का दावा हमारे पूर्ववर्ती इमामों और बाद के विद्वानों के किसी भी कथन के अनुसार सुनने योग्य नहीं है। इसके अलावा, उक्त विवरण से यह स्पष्ट हुआ कि इस स्थिति में इसका बंद होना चाहना चौथी शर्त के अनुसार खारिज है क्योंकि नुक़सान से बचा जा सकता था और अमर ने उसका उपाय कर दिया था, जिसे प्रश्नकर्ता के बयान के अनुसार बकर ने भी स्वीकार किया था और तीन साल तक उससे संतुष्ट रहा। और यह सोचना कि हालांकि छज्जा (सायबान) कब्जों (hinges) से जोड़ा गया है, लेकिन कब्जे उखाड़े जा सकते हैं और यदि ऐसा किया गया तो फिर से बेपर्दगी होगी, तीसरी शर्त के अनुसार खारिज है क्योंकि खुली हुई ताकों तक सीढ़ी लगाकर चढ़ जाना आसान है, या फिर जुड़े हुए कब्जों को उखाड़कर छज्जा हटा देना। जब उस स्थिति की निकट संभावना नहीं मानी गई, तो यह दूर की संभावना कैसे सुनी जा सकती है? और यदि ऐसी व्यर्थ संभावनाओं को मान लिया जाए, तो खिड़कियों को मिट्टी या चौकों से बंद कर देना क्या काम आएगा? जो व्यक्ति मजबूती से जुड़े हुए कब्जों को उखाड़कर छज्जा हटा देगा, क्या वह मिट्टी के लेप में सुराख नहीं कर सकता या एक-आध चौका नहीं निकाल सकता? बल्कि संभवतः यह उससे भी आसान होगा। इसलिए बंद करने का दावा केवल हठधर्मिता है और हठधर्मी का दावा नहीं सुना जा सकता।

यह तो बकर के लिए हुक्म रहा; उसके वहम (भ्रम) का इलाज और अधिक मजबूती के सवाल का जवाब वही है जो...

---

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-क़ज़ा, बाब अल-हब्स, मसाइल शत्ता, अर्ग बाज़ार कंधार 1/330

سرے سے بکر کا ضرر ہی نہ رہا، اس قول میں یہ ہے کہ:

اذا کانت الکوۃ لنظر وکانت الساحۃ محل الجلوس للنساء یمنع وعلیہ الفتوی۔ **اگر کھڑکی دیکھنے کی غرض سے بنائی اور پڑوسی عورتوں کی نشست گاہ صرف وہی صحن والا برآمدہ ہے تو اس صورت میں کھڑکی بنانے سے منع کیا جائے گا اور اسی پر فتوی ہے (ت)**

یہاں وہ کہ نظر آتا ہے محل جلوس زنان نہیں سڑک ہے اور وہ کہ محل جلوس زنان ہے نظر نہیں آتا تو نہ دریچہ دریچہ نظر ہوا نہ محل محل نساء- عقودالدریہ میں ہے:

سئل في رجل لہ طبقۃ في دارہ لھا ثلاث شبابیك مطلات علی الشارع فقط قام رجل من اھل المحلۃ یعارضہ في اعادۃ الشبابیك المذکورۃ فھل لیس لہ معارضۃ في ذلك الجواب نعم- **سوال ہوا کہ ایک شخص کی حویلی میں اس کا بالاخانہ ہے جس میں تین کھڑکیاں ہیں جن سے صرف سڑک پر نظر پڑتی ہے تو اہل محلہ میں سے ایک شخص اٹھ کر مذکورہ کھڑکیوں پر اعتراض کرے تو کیا اس معترض کو حق اعتراض تو نہیں؟ الجواب ہاں اسے حق نہیں ہے۔ (ت)**

بالجملہ صورت مسئولہ میں دعوی بکر ہمارے ائمہ متقدمین و علمائے متاخرین کسی کے قول پر اصلاً قابل سماعت نہیں نیز بیان مذکور سے ظاہر ہوا کہ اس حالت میں اس کا انسداد چاہنا شرط چہارم سے مردود ہے کہ ضرر ممکن التحرز تھا اور اس کا چارہ کار عمرو نے کر دیا جسے حسب بیان سائل بکر نے بھی قبول کیا اور تین سال تک اس پر راضی رہا اور یہ گمان کہ اگرچہ سائبان قبضوں سے جوڑ دئیے گئے مگر قبضے اکھڑ وا سکتے ہیں اور ایسا کیا تو پھر بے پردگی ہو گی شرط سوم سے مردود ہے کہ کھلے ہوئے طاقچے تک سیڑھی لگا کر چڑھ جانا آسان ہے یا

جڑے ہوئے قبضے اکھیڑ کر سائبان اٹھا دینا جب اس صورت کا احتمال قریب مسموع نہ ہوا یہ احتمال بعید کیونکر مسموع ہو سکے گا اور اگر ایسے مہمل احتمالات مان لئے جائیں تو دریچے مٹی یا چوکوں سے بند کر دینا کیا نافع ہو گا جو مضبوط جڑے ہوئے قبضے اکھیڑ کر سائبان اٹھا دیگا کیا وہ مٹی کی چھاپ میں روزن نہیں کر سکتا یا ایک آدھ چوکا نہیں نکال سکتا بلکہ غالباً یہ اس سے آسان تر ہو گا تو دعوی انسداد محض تعنت ہوا اور متعنت کا دعوی مسموع نہیں ہو سکتا یہ تو حکم رہا بکر کا وہم اس کا علاج اور نیز اس سے زیادہ استحکام کے سوال کا جواب وہی ہے جو

---

1 العقود الدریہ کتاب القضاء، باب الحبس، مسائل شتی ارگ بازار قندھار ۳۳۰/۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

The writer of the school of law (may Allah be pleased with him) stated in 'Kitab al-Asl', shortly before the chapter on 'Partition of a House':

| If the owner of a building opens a door in the upper part of his building, the owner of the courtyard has no right to prevent him. Instead, the owner of the courtyard should make arrangements for privacy within his own property. (T) | | :--- | :--- |

That is, 'Amr should be allowed to completely remove the awnings from his windows and open them fully. Bakr should be told to create a screen/curtain for his house so that 'Amr cannot lean out and look in over bricks, and any concern about lack of privacy is removed. If there is still a concern that if Bakr raises his wall, 'Amr might make his house three stories high and put windows there, leading to another privacy issue, then the ultimate solution to all such concerns is for Bakr to cover his courtyard with sheets of zinc so that he is protected not just from 'Amr, but even from a gaze from the sky. There is no power and no strength except with Allah, the Most High, the Most Great. And may Allah Almighty send blessings upon our Master and our Leader Muhammad, and upon all his family and companions, Amen. And Allah Almighty knows best.

---

1 Fath al-Qadir, citing Al-Asl, before the chapter on Partition of a House, Miscellaneous issues from the Book of Judiciary, Maktabah Nooriya Razawiyya Sukkur, 6 / 414.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

मज़हब के लेखक (रज़ियल्लाह तआला अन्हु) ने 'किताब अल-अस्ल' में 'घर के बंटवारे' के अध्याय से कुछ पहले फरमाया:

| अगर इमारत का मालिक अपनी इमारत के ऊपरी हिस्से में दरवाज़ा खोले, तो आँगन के मालिक को उसे रोकने का हक़ नहीं है। बल्कि आँगन के मालिक को चाहिए कि वह अपनी संपत्ति में पर्दे का इंतज़ाम करे। (त) | | :--- | :--- |

यानी अम्र को इजाज़त दी जाए कि वह अपने झरोखों पर से सायबान बिल्कुल उतार कर झरोखे पूरे खोल दे। और बक्र से कहा जाए कि तू अपने मकान का पर्दा बना ले ताकि अम्र को उस पर ईंटें निकाल कर झाँकने का वश न चले और बे-पर्दगी का वहम खत्म हो जाए। और अगर अब भी अंदेशा हो कि बक्र ने अपनी दीवार ऊँची की तो अम्र अपने मकान को तीन मंजिला करके उसमें झरोखे निकालेगा और फिर बे-पर्दगी होगी, तो हर तरह के वहम को खत्म करने का तरीका यह है कि बक्र अपने आँगन पर जस्त की चादरें डाल कर पाट ले, फिर अम्र तो अम्र, आसमान की नज़र से भी हिफ़ाज़त हो जाएगी। और अल्लाह की मदद के बिना न कोई ताक़त है न कोई कुव्वत। और अल्लाह तआला हमारे आका और मौला मुहम्मद और उनकी आल और उनके सभी सहाबा पर दुरूद भेजे, आमीन। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

---

1 फ़तह अल-क़दीर, अल-अस्ल के हवाले से, घर के बंटवारे के अध्याय से पहले, न्याय की किताब से विभिन्न मसले, मकतबा नूरया रज़विया सुक्कुर 6 / 414

पृष्ठ 510 का 738

محرر مذہب رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے کتاب الاصل میں باب قسمۃ الدار سے کچھ پہلے فرمایا:

لو فتح صاحب البناء في علو بنائه باباً لم یکن لصاحب الساحہ منعہ ولصاحب الساحہ ان یبنی فی ملکه ما یستر۔

اگر عمارت والا اپنی عمارت کے بالائی حصہ میں دروازہ بنائے تو صحن والے کو منع کا حق نہیں بلکہ اس کو چاہئے کہ وہ اپنی ملکیت میں پردے کا انتظام کرے۔(ت)

یعنی عمرو کو اجازت دی جائے کہ اپنے دریچوں پر سے سائبان بالکل اتار کر دریچے پورے کھول دے اور بکر سے کہا جائے کہ تو اپنے مکان کا پردہ بنا لے کہ عمرو کو اس پر اینٹیں نکال کر جھانکنے کا قابو نہ ہوگا اور بے پردگی کا وہم جاتا رہے گا اور اگر اب بھی اندیشہ ہو کہ بکر نے اپنی دیوار اونچی کی تو عمرو اپنے مکان کو سہ منزلہ کرکے اس میں دریچے نکالے گا اور پھر بے پردگی ہوگی تو قاطع ہر گونہ وہم پر ہے کہ بکر اپنے صحن پر جست کی چادریں ڈال کر پاٹ لے کہ پھر عمرو تو عمرو آسمان کی نظر سے بھی تحفظ ہو جائے گا ولاحول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم وصلی اللہ تعالیٰ علی سیدنا ومولینا محمد وآلہ وصحبہ اجمعین آمین، واللہ تعالیٰ اعلم۔

---

1 فتح القدیر بحوالہ الاصل قبیل باب قسمۃ الدار مسائل شتی من کتاب القضاء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶ / ۴۱۴

Fatawa Razaviya, Volume 18

Treatise Al-Hibat al-Ahmadiyyah fi al-Wilayah ash-Shar'iyyah wa al-'Urfiyyah 1333 AH (Ahmadi Gift concerning Sharia and Customary Guardianship)

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

Issue 112: From Golra, District Rawalpindi, sent by Qari Abdul Rahman Sahib, 7th Jumada al-Akhirah 1333 AH. Honorable Sir (may your shadow be prolonged), what is your opinion regarding these two fatwas? That is, can a non-Muslim really be a Qazi (judge) for Muslims, as Mufti Abdullah Sahib has written? With greetings. (Copy of fatwa printed in *Mustashar al-Ulama*).

Footnote (*): Printed at Matba Faruqi Delhi, Syed Abdus Salam, June 29, collected by Lutf-ur-Rahman, resident of Karnal, regarding the annulment of the waqf (endowment) of Nawab Azmat Ali Khan, jagirdar of Karnal, whom the Deputy Commissioner of Karnal had legally declared incompetent (*mahjoor*) as a civil judge. Following this, he wrote an endowment deed dated August 25, 1908, registered on September 25, 1908. In this fatwa, it was sought to prove that an English judge is a Sharia Qazi and his orders are like those of a Sharia Qazi, establishing Sharia rulings. Along with it, a second fatwa from the same* Mustashar al-Ulama *is printed, stating that when the judge is a Sharia Qazi and the Qazi's restriction (*hajr*) is valid, then Azmat Ali Khan became incompetent and the endowment is void. 12.

Page 511 of 738

फतावा रजविया, जिल्द 18

रिसाला अल-हिबत अल-अहमदिया फ़िल विलायत अश-शरिया वल-उर्फ़िया 1333 हिजरी (शरीअती और प्रथागत अभिभावकत्व के बारे में अहमदी उपहार)

बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम (अल्लाह के नाम से जो अत्यंत दयालु और कृपाशील है)

मसअला 112: गोलड़ा, जिला रावलपिंडी से कारी अब्दुल रहमान साहब द्वारा प्रेषित, 7 जमादी अल-आखिरा 1333 हिजरी। माननीय महोदय (अल्लाह आपकी छाया को दीर्घायु करे), इन दोनों फतवों के बारे में आपकी क्या राय है? अर्थात, क्या वास्तव में एक गैर-मुस्लिम मुसलमानों का काज़ी (न्यायाधीश) हो सकता है, जैसा कि मुफ्ती अब्दुल्ला साहब ने लिखा है? सादर अभिवादन। (मुस्तशार-उल-उलेमा में प्रकाशित फतवे की प्रति)।

फुटनोट (*): मतबा फारूकी दिल्ली, सैयद अब्दुल सलाम द्वारा प्रकाशित, 29 जून, लुत्फ-उर-रहमान, निवासी करनाल द्वारा संकलित, नवाब अज़मत अली खान, करनाल के जागीरदार के वक्फ (बंदोबस्त) को रद्द करने के संबंध में, जिन्हें करनाल के उपायुक्त ने दीवानी न्यायाधीश के रूप में कानूनी रूप से अक्षम (महजूर) घोषित कर दिया था। इसके बाद, उन्होंने 25 अगस्त 1908 दिनांकित एक वक्फनामा लिखा, जो 25 सितंबर 1908 को पंजीकृत हुआ। इस फतवे में यह साबित करने की कोशिश की गई है कि एक अंग्रेज न्यायाधीश शरीयत का काज़ी है और उसके आदेश शरीयत के काज़ी की तरह शरीयत के नियमों को स्थापित करने वाले हैं। इसके साथ ही उसी 'मुस्तशार-उल-उलेमा' का दूसरा फतवा भी छपा है कि जब न्यायाधीश शरीयत का काज़ी है और काज़ी का प्रतिबंध (हज्र) मान्य है, तो अज़मत अली खान अक्षम हो गए और वक्फ शून्य है। 12।

पृष्ठ 738 का 511

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

رسالہ الھبۃ الاحمدیۃ فی الولایۃ الشرعیۃ والعرفیۃ ۱۳۳۳ھ (شرعی اور عرفی ولایت کے بارے میں احمدی ہبہ)

بسم اللہ الرحمن الرحیم

مسئلہ ۱۱۲: از گولڑہ ضلع راولپنڈی مرسلہ قاری عبدالرحمن صاحب ۷ / جمادی الاخرہ ۱۳۳۳ھ

جناب عالی مدظلہ العالی ان دونوں فتووں کی نسبت جناب کی کیارائے ہے یعنی واقعی غیر مسلم مسلمانوں کا قاضی ہوسکتا ہے جیسا کہ مفتی عبداللہ صاحب نے تحریر فرمایا ہے، والتسلیم (نقل فتویٰ مطبوعہ عہ مستشار العلماء)

عہ: مطبوعہ مطبع فاروقی دہلی سید عبدالسلام ، ۲۹ جون جمع کردہ لطف الرحمن ساکن کرنال متعلق ابطال وقف نواب عظمت علی خاں جاگیردار کرنال جن کو ڈپٹی کمشنر کرنال نے بحیثیت جج دیوانی حکماً محجور کردیا تھا، اس کے بعد انہوں نے وقفنامہ مورخہ ۲۵ اگست ۱۹۰۸ء رجسٹری شدہ ۲۵ ستمبر ۱۹۰۸ء لکھا، اس فتوے میں یہ ثبوت دینا چاہا ہے کہ جج انگریز قاضی شرع ہے اور اس کے احکام مثل قاضی شرع مثبت احکام شرعیہ ہیں، اس کے ساتھ دوسرا فتویٰ اسی مستشار العلماء کا چھپا ہے کہ جب جج قاضی شرع ہے اور قاضی کا حجر جائز تو عظمت علی خاں محجور ہوگئے اور وقف باطل ہے ۱۲۔

صفحہ 511 از 738

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Question: What do the scholars of the Hanafi school say regarding this matter: whether a judge of a civil court in India, which is British-established, is a Qazi (judge) according to Muhammadan Law (Sharia) or not? Please explain, and may you be rewarded.

Answer: According to the Hanafi school of thought, in the current state of India, a Muslim judge of a civil court is equivalent to a Sharia Qazi, and his decisions will be legally enforceable in Sharia just as the decisions of a Muslim Qazi would be, provided that those decisions are in accordance with the religion of Islam and the Muhammadan Sharia.

Proof: A study of the books of the Hanafi school reveals that the official duty and primary function of a Qazi is to provide justice to the rightful claimant through the power and authority granted to him by the ruler—regardless of whether that ruler is Muslim or non-Muslim—provided that the claim is proven according to Islamic commands and Sharia laws. Furthermore, this proof may be attained by the Qazi through his own knowledge (i.e., when he is fully conversant with Islamic issues and Sharia commands) or through the fatwa (legal ruling) of a competent Mufti (i.e., when he himself is not conversant with Islamic issues and Sharia commands). Sheikh al-Islam Burhan al-Din al-Marghinani states:

Arabic Text

The correct view is that the ability to perform ijtihad (independent legal reasoning) is a condition for primacy (the ideal state). However, the appointment of an unlearned person (jahil) is valid according to us, contrary to Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him). He says that the command of judgeship requires the ability to perform it, and there is no ability without knowledge. Our argument is that it is possible for him to judge based on the fatwa of another person, and the purpose of judgeship is achieved through this, which is to deliver

Urdu Translation

So the correct view is that ijtihad is a condition for the ideal state, but the appointment of an unlearned person is valid according to us. Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him) disagrees; he says the matter of judgeship demands the power to judge, and without knowledge, there can be no power. Our proof is that it is possible for an unlearned person to act upon another's fatwa, and the purpose of judgeship is fulfilled by this, which is giving the right to the rightful owner. - Al-Hidayah, Vol 6, pg 360 (T)

Arabic Text	Urdu Translation
the right to its owner. - Al-Hidayah, Vol 6, pg 360.	

Researcher Sheikh Ibn al-Humam states: | There is a difference of opinion regarding the judgeship of a transgressor (fasiq). Most Imams are of the view that his appointment is not valid, such as Imam Shafi'i. | There is a difference regarding the judgeship of a transgressor (fasiq). The opinion of most leading scholars is that this is not valid, for example, Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him). |

[1] Al-Hidayah, Kitab Adab al-Qazi, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/132

फ़तावा रिज़विया (खंड 18)

प्रश्न: हनफ़ी विद्वान इस बारे में क्या कहते हैं कि भारत में दीवानी अदालत का न्यायाधीश, जो अंग्रेज़ों द्वारा स्थापित (अंग्रेज़ी) हो, मुहम्मदी शरीअत (शरिया) के अनुसार क़ाज़ी है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: हनफ़ी पंथ के अनुसार, भारत की वर्तमान स्थिति में, दीवानी अदालत का मुस्लिम न्यायाधीश शरीयत के क़ाज़ी के समान है और उसके निर्णय शरीयत के अनुसार उसी तरह लागू करने योग्य होंगे जैसे एक मुस्लिम क़ाज़ी के हो सकते हैं, बशर्ते कि वे निर्णय इस्लाम धर्म और मुहम्मदी शरीअत के अनुरूप हों।

प्रमाण: हनफ़ी पंथ की पुस्तकों के अध्ययन से पता चलता है कि एक क़ाज़ी का आधिकारिक कर्तव्य और प्राथमिक कार्य यह है कि वह शासक द्वारा प्राप्त शक्ति और अधिकार के माध्यम से—चाहे वह शासक मुस्लिम हो या गैर-मुस्लिम—हक़दार को उसका हक़ दिलाए, बशर्ते कि उसका हक़दार होना इस्लामी आदेशों और शरीयत कानूनों के अनुसार सिद्ध हो। फिर, यह प्रमाण क़ाज़ी को या तो स्वयं के ज्ञान से प्राप्त हो (अर्थात, जब वह स्वयं इस्लामी मुद्दों और शरीयत के आदेशों से पूरी तरह परिचित हो) या किसी योग्य मुफ़्ती के फ़तवे के माध्यम से प्राप्त हो (अर्थात, जब वह स्वयं इस्लामी मुद्दों और शरीयत के आदेशों से परिचित न हो)। शेख-उल-इस्लाम बुरहानुद्दीन मरग़ीनानी फरमाते हैं:

अरबी पाठ

सही यह है कि इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) की योग्यता पहली शर्त (आदर्श स्थिति) है, लेकिन एक अज्ञानी (जाहिल) की नियुक्ति हमारे निकट सही है, इमाम शाफ़ई (रहमतुल्लाहि अलैहि) के विपरीत। वह कहते हैं कि न्याय का मामला उस पर शक्ति की माँग करता है, जबकि ज्ञान के बिना उस पर शक्ति नहीं हो सकती। हमारा तर्क यह है कि एक अज्ञानी के लिए दूसरे के फ़तवे पर कार्य करना संभव है और न्याय का उद्देश्य इससे प्राप्त हो

उर्दू अनुवाद

तो सही यह है कि इज्तिहाद की शर्त पहली प्राथमिकता की है, लेकिन अज्ञानी की नियुक्ति हमारे यहाँ सही है। इमाम शाफ़ई रहमतुल्लाहि अलैहि का इसमें मतभेद है, वे फ़रमाते हैं कि क़ज़ा का मामला उस पर कुदरत (शक्ति) का मुतकाज़ी (माँग) है, जबकि इल्म (ज्ञान) के बिना कुदरत उस पर नहीं हो सकती। हमारी दलील यह है कि जाहिल (अज्ञानी) को दूसरे के फ़तवे पर अमल मुमकिन है और क़ज़ा का मक़सद

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
जाता है, जो हक़दार को उसका हक़ देना है। - अल-हिदाया, खंड 6, पृष्ठ 360।	इससे हासिल हो जाता है और वह हक़दार को हक़ देना है। - हिदाया ज. 6, पृ. 360 (त)

शोधकर्ता शेख इब्न अल-हुमाम कहते हैं: | एक फ़ासिक़ (पापी) के न्याय के संबंध में मतभेद है, अधिकांश इमामों की राय है कि उसकी नियुक्ति सही नहीं है, जैसे इमाम शाफ़ई। | फ़ासिक़ की क़ज़ा में मतभेद है, अक्सर अइम्मा किराम (महान इमामों) की राय है कि यह सही नहीं है, मिसाल के तौर पर इमाम शाफ़ई रहमतुल्लाहि अलैहि। |

[1] अल-हिदाया, किताब अदब अल-क़ाज़ी, मतबा यूसुफ़ी लखनऊ, 3/132

سوال : کیا فرماتے ہیں علمائے حنفیہ اس بات میں کہ ہندوستان میں جج عدالت دیوانی کا جو انگریز ہو شرع محمدی کے بموجب قاضی ہے یا نہیں ؟ بینوا توجروا

الجواب : حنفیہ مذہب کی رو سے ملک ہندوستان کی موجودہ حالت میں دیوانی عدالت کا جج مسلم بمنزلہ شرعی قاضی کے ہے اور اس کے فیصلے اسی طرح شرعاً قابل نفاذ ہوں گے جس طرح ایک مسلمان قاضی کے ہوسکتے ہیں بشرطیکہ وہ فیصلے مذہب اسلام کے مطابق اور شریعت محمدی کے موافق ہوں۔

ثبوت : حنفی مذہب کی کتابوں میں غور کرنے سے معلوم ہوتا ہے کہ قاضی کا منصبی فرض اور بحیثیت قاضی ہونے کے اس کا اصلی کام یہ ہے کہ وہ بذریعہ اس طاقت اور قوت کے جو بادشاہ کی طرف سے اسے حاصل ہو عام اس سے کہ وہ بادشاہ مسلم ہو یا غیر مسلم، حقدار کی حق رسی کر دے جبکہ اس کا حقدار ہونا اسلامی احکام اور شرعی قوانین کے مطابق ثابت ہو، پھر یہ ثبوت قاضی کو خود اپنے علم سے حاصل ہو یعنی جبکہ وہ خود اسلامی مسائل اور شرعی احکام سے پورا واقف ہو یا یہ بات بذریعہ کسی لائق مفتی کے فتویٰ دینے کے اسے حاصل ہو یعنی جبکہ وہ خود اسلامی مسائل اور شرعی احکام سے واقف نہ ہو۔ شیخ الاسلام برہان الدین مرغینانی فرماتے ہیں :

| فالصحیح ان اھلیة الاجتھاد شرط الاولیة فاما تقلید الجاھل فصحیح عندنا خلافا للشافعي رحمه الله وھو یقول ان الامر بالقضاء یستدعی القدرة علیه ولا قدرة دون العلم ولنا انه یمکنه ان یقضی بفتوی غیره ومقصود القضاء یحصل به وھو ایصال الحق الی مستحقه - ھدایة ج ۶ ص ۳۶۰۔ | تو صحیح یہ

ہے کہ اجتہاد کی شرط اولیٰ ہونے کی ہے لیکن جاہل کا تقرر تو ہمارے نزدیک یہ صحیح ہے امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ کا اس میں اختلاف ہے وہ فرماتے ہیں قضاء کا معاملہ اس پر قدرت کا متقاضی ہے جبکہ علم کے بغیر قدرت اس پر نہیں ہوسکتی اور ہماری دلیل یہ ہے کہ جاہل کو دوسرے کے فتویٰ پر عمل ممکن ہے اور قضاء کا مقصد اس سے حاصل ہوجاتا ہے اور وہ حقدار کو حق دینا ہے۔ ہدایہ ج ۶ ص ۳۶۰ (ت) |

محقق شیخ ابن الہمام فرماتے ہیں : | وقد اختلف في قضاء الفاسق فاكثر الائمة على انه لا تصح ولايته كالشافعي | فاسق کی قضا میں اختلاف ہے اکثر ائمہ کرام کی رائے ہے کہ یہ صحیح نہیں مثلاً امام شافعی رحمہ اللہ |

[1] الہدایہ کتاب ادب القاضی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۱۳۲

Volume 18 Fatawa Razawiyya

[First Section] (Arabic): ...etc., just as his testimony is not accepted. It is narrated from our three scholars in Al-Nawadir similarly, but Al-Ghazali said: "The assembly of these conditions—justice, independent legal reasoning (ijtihad), and others—is unattainable in our era due to the era being devoid of mujtahids and just individuals. Therefore, the appropriate course is the implementation of the judicial decision of anyone whom a powerful ruler appoints, even if he is ignorant or a transgressor. This is the apparent position of our school (madhhab). So, if he appoints an ignorant transgressor, it is valid, and he will judge based on the fatwa of another." 1 - Fath al-Qadir, Vol. 6, p. 357.

(Urdu): Others say that just as the testimony of a transgressor (fasiq) is not acceptable, similarly his authority (wilayat) is also not valid. This is the saying of our three Imams narrated in Al-Nawadir. However, Al-Ghazali said that the gathering of justice, ijtihad, and other conditions is difficult in our time because this era is devoid of justice and ijtihad. So correctly, it is that whichever judge a powerful ruler appoints, his judicial decision will be enforced even if he is an ignorant transgressor. This is our apparent school of thought. Thus, if that ruler appoints an ignorant transgressor, it will be correct, and that judge will give decisions based on the fatwa of others. Fath al-Qadir, Vol. 6, p. 357 - (T)

Furthermore, the aforementioned researcher states:

[Second Section] (Arabic): So the correct view is that it [ijtihad] is not a condition for authority, but for superiority. As for the appointment of an ignorant person, it is correct in our view, and he will judge based on the fatwa of another, contrary to Shafi'i, Malik, and Ahmad. Their saying is also a narration from our scholars. Muhammad stated in Al-Asl that a muqallid (imitator) is not permitted to be a judge, but the chosen position is contrary to that. They said: "Judging requires ability for it, and there is no ability without knowledge." We said: "He can judge based on the fatwa of another, and the purpose of judging is..."

(Urdu): So the correct view is that ijtihad is not a condition for authority (wilayat) but a condition for being better (awla). However, the appointment of an ignorant person is correct according to us, and he will give decisions based on the fatwa of others. The stance of Imam Shafi'i, Imam Malik, and Imam Ahmad (may Allah Almighty have mercy on them) is against this, and this saying is also narrated from our Imams. Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) explicitly stated in Al-Asl

(Mabsut) that no muqallid can become a judge, but the chosen (mukhtar) view is contrary to this. The Imams say that the office of judge demands power over it, while without knowledge there is no power. Our answer is that to an unlearned person...

---

1 Fath al-Qadir, Book: Adab al-Qadi, Maktaba Nooriya Razawiyya, Sukkur, 6/357

खंड 18 फ़तावा रज़विया

[प्रथम खंड] (अरबी): ...इत्यादि, जिस प्रकार उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती। हमारे तीनों विद्वानों से 'नवादिर' में इसी प्रकार वर्णित है, लेकिन ग़ज़ाली ने कहा: "इन शर्तों—न्याय (अदालत), इज्तिहाद और अन्य—का एकत्र होना हमारे युग में अप्राप्य है क्योंकि यह युग मुजतहिदों और न्यायप्रिय व्यक्तियों से रिक्त है। अतः उचित मार्ग एक शक्तिशाली सुल्तान द्वारा नियुक्त किसी भी व्यक्ति के न्यायिक निर्णय को लागू करना है, भले ही वह अज्ञानी या पापी (फ़ासिक़) हो। और हमारे यहाँ यही मज़हब (पंथ) का स्पष्ट रुख है। यदि वह अज्ञानी पापी को नियुक्त करता है, तो यह सही होगा और वह दूसरे के फतवे पर निर्णय देगा।" 1 - फ़तह अल-क़दीर, खंड 6, पृष्ठ 357।

(उर्दू): अन्य कहते हैं कि जिस प्रकार एक पापी की गवाही स्वीकार्य नहीं है, उसी प्रकार उसका अधिकार (विलायत) भी सही नहीं है। हमारे तीनों इमामों का 'नवादिर' में यही कथन है। लेकिन ग़ज़ाली ने फ़रमाया कि हमारे ज़माने में अदालत, इज्तिहाद और अन्य शर्तों का एकत्र होना कठिन है क्योंकि यह समय न्याय और इज्तिहाद से रिक्त है। तो सही तौर पर यह है कि शक्तिशाली सुल्तान जिसे भी विलायत सौंप दे, उसकी कज़ा (न्याय) लागू होगी, चाहे वह अज्ञानी पापी ही क्यों न हो। हमारा ज़ाहिर मज़हब यही है। अतः यदि वह सुल्तान किसी अज्ञानी पापी की नियुक्ति कर दे, तो वह सही होगा और वह काज़ी (न्यायाधीश) दूसरे के फतवे पर निर्णय देगा। फ़तह अल-क़दीर, खंड 6, पृष्ठ 357 - (त)

इसके अलावा, उक्त शोधकर्ता कहते हैं:

[द्वितीय खंड] (अरबी): तो सही बात यह है कि यह (इज्तिहाद) अधिकार के लिए शर्त नहीं है बल्कि श्रेष्ठता के लिए है। जहाँ तक अज्ञानी की नियुक्ति का प्रश्न है, वह हमारे निकट सही है, और वह दूसरे के फतवे पर निर्णय देगा, जो शाफ़ई, मालिक और अहमद के विपरीत है। उनका कथन हमारे विद्वानों से भी एक वर्णन है। मुहम्मद ने 'अल-अस्ल' में स्पष्ट किया है कि एक मुक़ल्लिद (अनुकरणकर्ता) का न्यायाधीश होना जायज़ नहीं है, लेकिन चुना गया मत इसके विपरीत है। उन्होंने कहा: "न्याय करने के लिए उस पर क्षमता की आवश्यकता होती है, और ज्ञान के बिना क्षमता नहीं होती।" हमने कहा: "वह दूसरे के फतवे से न्याय कर सकता है, और न्याय का उद्देश्य..."

(उर्दू): तो सही यह है कि इज्तिहाद विलायत की शर्त नहीं है बल्कि बेहतर (औला) होने की शर्त है। लेकिन हमारे नज़दीक अज्ञानी की नियुक्ति सही है और वह दूसरों के फतवे पर निर्णय देगा। इमाम

शाफ़ई, इमाम मालिक और इमाम अहमद (रहमतुल्लाह तआला अलैह) का रुख इसके खिलाफ है और हमारे इमामों से भी यह बात वर्णित है। इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाह तआला अलैह) ने 'अस्ल' (मबसूत) में स्पष्ट किया है कि कोई मुक़ल्लिद काज़ी नहीं बन सकता, लेकिन मुख़्तार (चुना गया मत) इसके विपरीत है। इमाम फ़रमाते हैं कि कज़ा का पद उस पर क्षमता की माँग करता है, जबकि ज्ञान के बिना क्षमता नहीं होती। हमारा उत्तर यह है कि एक अज्ञानी को...

---

1 फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-क़ाज़ी, मकतबा नूरिया रज़विया, सक्कर, 6/357

[پہلا حصہ] وغیرہ کما لا تقبل شہادتہ، وعن علمائنا الثلاثۃ فی النوادر مثلہ لکن الغزالي قال اجتماع ھذہ الشروط من العدالۃ والاجتھاد وغیرھا متعذر في عصرنا لخلو العصر عن المجتھد والعدل فالوجہ تنفیذ قضاء کل من ولاہ سلطان ذو شوکۃ وان کان جاھلا فاسقا وھو ظاھر المذھب عندنا. فلو قلد الجاھل الفاسق صح ویحکم بفتوی غیرہ 1 - فتح القدیر جلد ۶ ص ۳۵۷- وغیرہ فرماتے ہیں کہ جس طرح فاسق کی شہادت قابل قبول نہیں اسی طرح اس کی ولایت بھی صحیح نہیں ہے اور ہمارے تینوں ائمہ کا نوادر میں یہی قول ہے لیکن غزالی نے فرمایا کہ عدالت، اجتہاد اور دیگر شرائط کا جمع ہونا ہمارے زمانہ میں دشوار ہے کیونکہ یہ زمانہ عدل واجتہاد سے خالی ہے تو صحیح طور پر یہ ہے کہ صاحب شوکت سلطان جس کو بھی ولایت سونپ دے اس کی قضاء نافذ ہوگی اگرچہ وہ جاہل فاسق ہو اور ہمارا ظاہر مذہب یہی ہے تو اگر وہ سلطان، جاہل فاسق کا تقرر کر دے تو صحیح ہوگا اور وہ قاضی دوسرے کے فتوے پر فیصلے دے گا۔ فتح القدیر جلد ۶ ص ۳۵۷-(ت)

نیز محقق موصوف فرماتے ہیں:

[دوسرا حصہ] فالصحیح انھا لیست شرطا للولایۃ بل للاولویۃ، فاما تقلید الجاھل فصحیح عندنا، ویحکم بفتوی غیرہ خلافا للشافعی ومالك واحمد وقولھم روایۃ عن علمائنا نص محمد في الاصل ان المقلد لا یجوز ان یکون قاضیا ولکن المختار خلافہ قالوا القضاء یستدعی القدرۃ علیہ ولا قدرۃ بدون العلم قلنا یمکنہ القضاء بفتوی غیرہ ومقصود القضاء و تو صحیح یہ ہے کہ اجتہاد ولایت کی شرط نہیں ہے بلکہ اولیٰ ہونے کی شرط ہے لیکن جاہل کا تقرر تو ہمارے نزدیک یہ صحیح ہے اور غیر کے فتوے پر فیصلے دے گا۔ امام شافعی، امام مالک اور امام احمد رحمۃ اللہ تعالیٰ کا موقف اس کے خلاف ہے اور ہمارے ائمہ سے بھی یہ قول مروی ہے، امام محمد رحمۃ اللہ تعالیٰ نے اصل

(مبسوط) میں اس پر نص فرمائی ہے کہ کوئی مقلد قاضی نہیں بن سکتا لیکن مختار اس کے خلاف ہے، ائمہ فرماتے ہیں کہ قضا کا منصب اس پر قدرت کا متقاضی ہے جبکہ علم کے بغیر قدرت نہیں ہوتی، ہمارا جواب یہ ہے کہ بے علم کو

---

1 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/۳۵۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic]: "It is the delivery of the right to its deserving person and the removal of injustice through which it (judgment) is achieved; therefore, making it (ijtihad) a condition is futile." - Fath al-Qadir, Vol. 6, p. 359. [Urdu]: Giving decisions based on the fatwa of another is possible, while the purpose of judgment is only to grant the deserving their right and defend against injustice, and this can be achieved through this method; therefore, the condition of ijtihad is purposeless. Fath al-Qadir Vol. 6, p. 359 (T).

In the book Fatawa-e-Alamgiri, it is stated: [Arabic]: "And he should be among the people of ijtihad, and the correct view is that the qualification for ijtihad is a condition of priority, as mentioned in al-Hidayah, such that even if an ignorant person is appointed and this ignorant person judges according to the fatwa of another, it is permissible, as mentioned in al-Multaqit." - Vol. 3, p. 307. [Urdu]: The judge should be from the people of ijtihad, while the correct view is that the condition of ijtihad is only for being preferable. It is mentioned in al-Hidayah such that even if an ignorant person was appointed and he gave decisions based on the fatwa of others, it is permissible, as it is in al-Multaqit. Vol. 3, p. 307 (T).

Abdur Rahman Afandi states in Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur: [Arabic]: "In al-Shumni, the gathering of these conditions of ijtihad, justice, and others is difficult in our time because the era is devoid of mujtahids and just individuals. So, the proper way is the enforcement of the judgment of whoever is appointed as a judge by a powerful sultan, even if he is ignorant and sinful." - Vol. 2, p. 151. [Urdu]: It is mentioned in al-Shumni that the gathering of conditions like ijtihad, justice, etc., is difficult in our time because this era is devoid of ijtihad and justice. So, the correct reason is that whoever a powerful sultan appoints as a judge, his judgment will be enforced even if he is an ignorant transgressor. (T) Vol. 2, p. 151.

Allama Ibn Abidin states in the book Radd al-Muhtar: [Arabic]: "His saying 'and the transgressor is eligible for it' - the explanation of transgression (fisq) and justice ('adalah) will come in the section of testimonies, and he stated this point here to dispel the delusion from..." [Urdu]: The text's saying that a transgressor is eligible for judging - the discussion on transgression and justice will come in the explanation of testimonies. The text mentioned this statement here so that those people's...

1 Fath al-Qadir Kitab Adab al-Qadhi Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur 6/ 60-359 2 Fatawa Hindiyya Kitab Adab al-Qadhi Chapter 1 Noorani Kutub Khana Karachi 3/ 307

3 Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur Kitab al-Qadha Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/ 151

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी]: "यह हक़दार को उसका हक़ पहुँचाना और अन्याय को दूर करना है जिससे यह (निर्णय) प्राप्त होता है; इसलिए इसे (इजतिहाद) शर्त बनाना व्यर्थ है।" - फ़तह अल-क़दीर, जिल्द 6, पृ. 359। [उर्दू]: दूसरे के फ़तवे पर फ़ैसला देना संभव है जबकि न्याय का उद्देश्य केवल हक़दार को उसका हक़ देना और ज़ुल्म का बचाव करना है और वह इस तरीके से हासिल हो सकता है, लिहाज़ा इजतिहाद की शर्त बेमक़सद है। फ़तह अल-क़दीर जिल्द 6, पृ. 359 (त)।

फ़तावा-ए-आलमगीरी किताब में है: [अरबी]: "और वह इजतिहाद करने वालों में से होना चाहिए, और सही बात यह है कि इजतिहाद की योग्यता प्राथमिकता की शर्त है जैसा कि हिदाया में है, यहाँ तक कि अगर किसी अज्ञानी को नियुक्त किया गया और इस अज्ञानी ने दूसरे के फ़तवे के अनुसार फ़ैसला किया तो यह जायज़ है जैसा कि मुल्तक़ित में है।" - जिल्द 3, पृ. 307। [उर्दू]: क़ाज़ी इजतिहाद करने वालों में से हो जबकि सही यह है कि इजतिहाद की शर्त सिर्फ़ बेहतर होने के लिए है। हिदाया में ऐसा है यहाँ तक कि अगर अज्ञानी की नियुक्ति की गई और वह दूसरों के फ़तवे पर फ़ैसले दे तो जायज़ है जैसा कि मुल्तक़ित में है। जिल्द 3, पृ. 307 (त)।

अब्दुर रहमान अफ़ंदी मजमा' अल-अनहुर शरह मुल्तक़ा अल-अबहुर में फ़रमाते हैं: [अरबी]: "और शुमनी में है कि हमारे युग में इजतिहाद, न्याय और अन्य इन शर्तों का इकट्ठा होना असंभव है क्योंकि यह युग मुजतहिद और न्याय से खाली है। तो सही बात यह है कि जिसे भी शक्तिशाली सुल्तान ने क़ाज़ी नियुक्त किया हो उसका फ़ैसला लागू होगा चाहे वह अज्ञानी और फ़ासिक़ (पापी) ही क्यों न हो।" - जिल्द 2, पृ. 151। [उर्दू]: शुमनी में है कि इजतिहाद, न्याय आदि शर्तों का एक साथ मिलना हमारे ज़माने में मुश्किल है क्योंकि यह ज़माना इजतिहाद और न्याय से खाली है, तो सही वजह यह है कि जिसे भी शक्ति संपन्न सुल्तान क़ाज़ी मुक़र्रर कर दे उसका फ़ैसला लागू होगा चाहे वह फ़ासिक़ अज्ञानी ही क्यों न हो। (त) जिल्द 2, पृ. 151।

अल्लामा इब्ने आबिदीन किताब रद्द अल-मुह्तार में फ़रमाते हैं: [अरबी]: "उनका कहना 'और फ़ासिक़ इसके योग्य है' - फ़िस्क़ (पाप) और न्याय (अदालत) का वर्णन गवाहियों में आएगा, और उन्होंने इस बिंदु को यहाँ इसलिए स्पष्ट किया है ताकि उन लोगों के भ्रम को दूर किया जा सके.." [उर्दू]: मूल पाठ का यह कहना कि फ़ासिक़ क़ज़ा का पात्र है, तो गवाहियों के बयान में फ़िस्क़ और न्याय की चर्चा आएगी, मूल पाठ ने यह बात यहाँ इसलिए बयान की ताकि उन लोगों का...

1 फ़तह अल-क़दीर किताब अदब अल-क़ाज़ी मकतबा नूरिया रज़विया सुक्कुर 6/ 60-359 2 फ़तावा हिंदिया किताब अदब अल-क़ाज़ी बाब अव्वल नूरानी कुतुब खाना कराची 3/ 307 3 मजमा' अल-अनहुर शरह मुल्तक़ा अल-अबहुर किताब अल-क़ज़ा दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बैरुत 2/ 151

ھو ایصال الحق الی مستحقه ورفع الظلم یحصل به فاشتراطه ضائع - فتح القدیر جلد ۶ ص ۳۵۹-

دوسرے کے فتوٰی پر فیصلے دینا ممکن ہے جبکہ قضاء کا مقصد صرف مستحق کو عطا کرنا اور ظلم کا دفاع کرنا ہے اور وہ اس طریقہ سے حاصل ہو سکتا ہے، لہٰذا اجتہاد کی شرط بے مقصد ہے۔ فتح القدیر جلد ۶ ص ۳۵۹ (ت)

کتاب فتاوٰی عالمگیری میں ہے: ویکون من اھل الاجتھاد والصحیح ان اھلیۃ الاجتھاد شرط الاولویۃ کذا فی الھدایۃ حتی لو قلد جاہل وقضی ھذا الجاہل بفتوی غیرہ یجوز کذا فی الملتقط - جلد ۳ ص ۳۰۷ قاضی اہل اجتہاد سے ہو جبکہ صحیح یہ ہے کہ اجتہاد کی شرط صرف اولیٰ ہونے کے لئے ہے۔ ہدایہ میں ایسے ہے حتیٰ کہ اگر جاہل کا تقرر کیا گیا اور وہ دوسروں کے فتوٰی پر فیصلے دے تو جائز ہے جیسا کہ ملتقط میں ہے۔ جلد ۳ ص ۳۰۷ (ت)

عبدالرحمٰن آفندی مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر میں فرماتے ہیں: وفی الشمنی اجتماع ھذہ الشرائط من الاجتھاد والعدالۃ وغیرھما متعذر فی عصرنا لخلو العصر عن المجتھد والعدل فالوجہ تنفیذ قضاء کل من ولاہ سلطان ذو شوکۃ وان کان جاھلاً فاسقاً - جلد ۲ ص ۱۵۱۔ شمنی میں ہے کہ اجتہاد، عدالت وغیرہ کی شرائط کا جمع ہونا ہمارے زمانہ میں دشوار ہے کیونکہ یہ زمانہ اجتہاد اور عدل سے خالی ہے، تو صحیح وجہ یہ ہے کہ جس کو بھی صاحب شوکت سلطانی قاضی مقرر کر دے اس کی قضاء نافذ ہو گی خواہ وہ فاسق جاہل ہی کیوں نہ ہو۔ (ت) جلد ۲ ص ۱۵۱۔

علامہ ابن عابدین کتاب ردالمحتار میں فرماتے ہیں: قولہ والفاسق اھلھا سیأتی بیان الفسق والعدالۃ فی الشھادات وافصح بھذہ الجعلۃ دفعاً للتوم من متن کا قول کہ فاسق قضا کا اہل ہے تو شہادات کے بیان میں فسق اور عدالت کی بحث آئے گی، متن نے یہ قول یہاں اس لئے بیان کیا تاکہ ان لوگوں کا

1 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۶۰-۳۵۹ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الاول نورانی کتب خانہ کراچی ۳/ ۳۰۷ 3 مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۵۱

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(Arabic Text)

He said that a transgressor (fasiq) is not qualified for the judiciary, so his judgment is not valid because he cannot be trusted due to his transgression. This is the view of the three [Imams], and it was chosen by Al-Tahawi. Al-Ayni said: "Fatwa should be given according to this, especially in this age." I say: "If this were taken into account, the door of the judiciary would be closed, especially in our time." Therefore, what the author proceeded upon is the most correct, as in *Al-Khulasa*, and it is the most correct of views as in *Al-Imadiyya* and *Nahr*, Vol. 4, p. 330.

(Urdu Text Translation/Explanation)

Our concern is with those who say that a transgressor lacks the capacity to be a judge, hence his judgment is not correct because trust cannot be placed in him due to his transgression. This is the opinion of all three Imams, which Tahawi has adopted. Imam Ayni said that giving a fatwa on this opinion is appropriate, especially in the current times. I say that if this opinion were considered, then the door to the judiciary would be closed, especially in our times. Therefore, the opinion upon which the author stands is indeed the most correct; it is stated as such in *Khulasa*, and it is the most correct opinion as mentioned in *Imadiyya* and *Nahr*, Vol. 4, p. 330.

Also, the aforementioned Allama states:

(Arabic Text)

It is said in *Al-Bahr*: "From this, it is known that the appointment of an infidel (kaafir) is valid, even if his judgment over a Muslim while he is in a state of infidelity is not valid." This is a preference for the report validating the appointment, taken from the fact that the fatwa is that he is not removed [from office] due to apostasy, contrary to what the author followed in the chapter of arbitration regarding the report of invalidity. In *Al-Fath*: "If a slave is appointed and then set free, his judgment is valid by that [initial]

(Urdu Text Translation/Explanation)

It is stated in *Bahr* that from this it was learned that the appointment of a non-believer is valid, although due to his disbelief, his judgment over a Muslim would not be valid. This will be considered a preference for the narration in which this appointment is called correct. This is derived from the fatwa which states that if a judge becomes an apostate, he will not be considered dismissed. This is against the position of the author regarding non-permissibility, which he explained in the chapter on arbitration. In *Fath*, it is stated that if a slave was appointed and then

(Arabic Text)	(Urdu Text Translation/Explanation)
appointment without need for renewal, unlike the appointment of a minor who then reaches maturity; and if an infidel is appointed and then becomes a Muslim, he said..."	became free, then his judgment became valid based on that first appointment alone; there is no need for a new appointment. Conversely, when a child is appointed and then reaches adulthood...

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/299. Page 515 of 738

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

(अरबी पाठ)

उसने कहा कि पापी (फासिक) न्यायपालिका के योग्य नहीं है, इसलिए उसका निर्णय मान्य नहीं है क्योंकि उसके पाप के कारण उस पर भरोसा नहीं किया जा सकता है। यह तीनों [इमामों] का विचार है, और इसे अत-तहवी ने चुना है। अल-ऐनी ने कहा: "इसके अनुसार फतवा दिया जाना चाहिए, विशेष रूप से इस युग में।" मैं कहता हूँ: "यदि इस पर विचार किया गया, तो न्यायपालिका का द्वार बंद हो जाएगा, विशेष रूप से हमारे समय में।" इसलिए, लेखक जिस पर आगे बढ़े, वही सबसे सही है, जैसा कि अल-खुलासा में है, और यह विचारों में सबसे सही है जैसा कि अल-इमादिया और नहर, जिल्द 4, पृ. 330 में है।

(उर्दू पाठ अनुवाद/व्याख्या)

हमारा उन लोगों से सरोकार है जो कहते हैं कि एक पापी में न्यायाधीश बनने की क्षमता नहीं होती, इसलिए उसका फैसला सही नहीं है क्योंकि उसके पाप के कारण उस पर भरोसा नहीं किया जा सकता। यह तीनों इमामों की राय है, जिसे तहवी ने अपनाया है। इमाम ऐनी ने कहा कि इस राय पर फतवा देना उचित है, खासकर वर्तमान समय में। मैं कहता हूँ कि अगर इस राय पर विचार किया गया तो न्यायपालिका का दरवाजा बंद हो जाएगा, खासकर हमारे इस जमाने में। इसलिए लेखक जिस राय पर कायम है वही सबसे सही है; खुलासा में ऐसा ही है और यह सबसे सही राय है जैसा कि इमादिया और नहर, जिल्द 4, पृष्ठ 330 में है।

इसके अलावा, उपर्युक्त अल्लामा कहते हैं:

(अरबी पाठ)

अल-बहर में कहा गया है: "इससे यह ज्ञात होता है कि एक काफिर की नियुक्ति वैध है, भले ही कुफ्र की स्थिति में मुसलमान पर उसका निर्णय वैध न हो।" यह नियुक्ति की वैधता वाली रिवायत को प्राथमिकता देना है, जो इस तथ्य से लिया गया है कि फतवा यह है कि वह धर्मत्याग (इरतिदाद) के कारण बर्खास्त नहीं किया जाता है, इसके विपरीत जो लेखक ने मध्यस्थता के अध्याय में अमान्यता

(उर्दू पाठ अनुवाद/व्याख्या)

बहर में कहा गया है कि इससे पता चला कि एक गैर-मुस्लिम की नियुक्ति सही है, हालांकि उसके कुफ्र के कारण मुसलमान पर उसका फैसला सही नहीं होगा। इसे उस रिवायत की तरजीह (प्राथमिकता) माना जाएगा जिसमें इस नियुक्ति को सही कहा गया है। यह उस फतवे से लिया गया है जिसमें कहा गया है कि यदि कोई न्यायाधीश धर्मत्यागी हो जाता है, तो उसे बर्खास्त

(अरबी पाठ)

की रिवायत के बारे में अनुसरण किया था। अल-फतह में है: "यदि एक गुलाम को नियुक्त किया गया और फिर उसे मुक्त कर दिया गया, तो उसकी पहली नियुक्ति से ही उसका निर्णय वैध हो गया, नवीनीकरण की आवश्यकता के बिना, एक नाबालिग की नियुक्ति के विपरीत जो तब परिपक्वता तक पहुँचता है; और यदि एक काफिर को नियुक्त किया गया और फिर वह मुसलमान हो गया, उसने कहा..."

(उर्दू पाठ अनुवाद/व्याख्या)

नहीं माना जाएगा। यह लेखक के अमान्यता वाले रुख के खिलाफ है, जिसे उन्होंने मध्यस्थता के अध्याय में समझाया है। फतह में है कि जब एक गुलाम की नियुक्ति हुई हो और वह आजाद हो गया, तो उसकी पहली नियुक्ति पर ही उसका फैसला जायज हो गया, नई नियुक्ति की जरूरत नहीं। इसके विपरीत जब बच्चे की नियुक्ति हुई उसके बाद वह बालिग हो जाए...

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/299. पृष्ठ 515 का 738

(عربی متن) **(اردو ترجمہ و تشریح)**

تو ہم ختم ہو جو یہ کہتے ہیں کہ فاسق قاضی بننے کی

قال ان الفاسق ليس بأهل للقضاء فلا صلاحیت نہیں رکھتا لہذا اس کی قضا صحیح نہیں ہے

يصح قضاؤه لأنه لا يؤمن عليه لفسقه کیونکہ فسق کی وجہ سے اس پر اعتماد نہیں کیا جا سکتا یہ

وهو قول الثلاثة واختاره الطحاوی، قال قول تینوں اماموں کا ہے جسے طحاوی نے اختیار کیا ہے،

العينی وينبغی ان يفتی به خصوصاً في امام عینی نے فرمایا اس قول پر فتوٰی مناسب ہے خصوصاً

هذا الزمان اھ اقول: لو اعتبر هذا لانسد موجودہ زمانہ میں، اہ، میں کہتا ہوں کہ اگر اس قول کا

باب القضاء خصوصاً في زماننا فلذا اعتبار کیا گیا تو پھر قضا کا دروازہ بند ہو جائے گا

كان ما جرى عليه المصنف هو الاصح خصوصاً ہمارے اس زمانہ میں، لہذا مصنف جس قول پر

كذا في الخلاصة وهو اصح الاقاويل قائم ہے وہی اصح ہے، خلاصہ میں ایسے ہے اور یہ سب

كما في العمادية نهر - جلد ۴ ص ۳۳۰۔ سے اصح قول ہے جیسا کہ عمادیہ میں ہے، نہر۔ جلد ۴ ص

۳۳۰ (ت)

نیز علامہ موصوف فرماتے ہیں:

(عربی متن) **(اردو ترجمہ و تشریح)**

قال في البحر و به علم ان تقليد الكافر بحر میں فرمایا کہ اس سے معلوم ہوا کہ کافر کا تقرر صحیح

صحيح وان لم يصح قضاؤه على ہے اگرچہ اس کے کفر کی بناء پر مسلمان پر اس کی قضا

المسلم حال كفره اھ وهذا ترجيح صحیح نہ ہوگی اھ، اور یہ اس روایت کی ترجیح قرار پائے

(عربی متن) **(اردو ترجمہ و تشریح)**

لرواية صحة التولية اخذ من كون الفتوى على انه لا ينعزل بالردة خلافا لما مشى عليه المصنف في باب التحكيم من رواية عدم الصحة وفى الفتح قلد عبد فعتق جاز قضاؤه بتلك الولاية بلا حاجة الى تجديد بخلاف تولية صبي فادرك، ولو قلد كافر فاسلم قال

گی جس میں یہ تولیت کو صحیح کہا گیا ہے یہ اس فتویٰ سے ماخوذ ہے جس میں یہ ہے کہ قاضی کے مرتد ہو جانے پر وہ معزول متصور نہ ہوگا، یہ مصنف کے عدم جواز والے موقف کے خلاف ہے جس کو انہوں نے تحکیم کے باب میں بیان کیا ہے اور فتح میں ہے کہ جب غلام کا تقرر ہوا ہو اور وہ آزاد ہو گیا تو اس پہلی تقرری پر ہی اس کی قضا جائز ہو گئی نئی تقرری کی ضرورت نہیں اس کے بر خلاف جب بچے کی تقرری ہوئی اس کے بعد وہ بالغ ہو جائے

1 رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۲۹۹ صفحہ 738 کا 515

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

Muhammad is on his judgment, so the disbeliever became like the slave, and the difference is that their speech for him is authority hindered, and by manumission and by Islam it is lifted, as for the child, he has no authority at all. — Radd al-Muhtar, Vol. 4, page 329.

Explanation: If a non-Muslim was appointed as a judge and then he becomes a Muslim, Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him) stated that he would perform judicial duties based on that initial appointment. Thus, a non-Muslim is treated like a slave in this ruling. The difference between these two and a child is that both were capable of authority, but their disbelief or slavery was an impediment to judicial action, which has now been removed. However, a minor was not capable of authority at all, so reappointment is necessary after reaching maturity. (T)

He also states:

In Al-Khaniya, they agreed that if he takes a bribe, his judgment is not valid in what he took a bribe for. I say the report of consensus is overturned by what Al-Bazdawi chose and Al-Fath considered good, and it should be relied upon due to necessity in this time, or all cases occurring now would be invalidated because no case is free from the judge taking a bribe called 'Mahsool' (collection) before or after the judgment. This would lead to the suspension of rulings. It has already been mentioned by the author of An-Nahr, in favoring that a transgressor is eligible for judgeship, that if justice were considered a requirement, the door of judgeship would be closed. Thus, the same can be said here. — Radd al-Muhtar, Vol 4, p. 335.

Explanation: It is in Al-Khaniya that the jurists have unanimously stated that a judge's ruling in a case for which he has taken a bribe will not be enforced. I say this consensus will be broken by the preferred view of Imam Bazdawi, which was deemed commendable in Al-Fath and (based on contemporary necessity, it is appropriate to rely on it), otherwise, in view of this consensus, all judgments today would become void because no case is free from the judge taking a bribe under the title of what they call 'Mahsool', which they receive before or after the decision. This would necessitate the suspension of all judgments. Meanwhile, the report of the author of An-Nahr has passed, in which he preferred the eligibility of a transgressor (fasiq) for judgeship and said that if righteousness were to be the criterion, then the door of judgeship would be shut; the same can be said here. (T)

Allama Jamal-ud-Din Zaila'i in response to Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him), according to whom the judgment of an ignorant person is not correct;

---

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/298 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/304

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

मुहम्मद अपने न्याय पर हैं, तो काफिर गुलाम की तरह हो गया, और अंतर यह है कि उनके लिए भाषण अधिकार है जो बाधा डालता है, और दासता से मुक्ति और इस्लाम द्वारा वह हट जाता है, जहाँ तक बच्चे की बात है, उसे बिल्कुल भी अधिकार नहीं है। — रद अल-मुहतार, जिल्द 4, पृष्ठ 329।

व्याख्या: यदि एक गैर-मुस्लिम को न्यायाधीश नियुक्त किया गया और फिर वह मुसलमान हो जाता है, तो इमाम मुहम्मद (अल्लाह तआला उन पर दया करे) ने फरमाया कि वह उसी पहली नियुक्ति के आधार पर ही न्याय करेगा। इस प्रकार, एक गैर-मुस्लिम इस फैसले में एक गुलाम की तरह है। इन दोनों और एक बच्चे के बीच अंतर यह है कि दोनों अधिकार के पात्र थे, लेकिन उनका कुफ़्र (अविश्वास) या गुलामी न्यायिक कार्य में बाधा थी, जो अब समाप्त हो गई है। लेकिन एक नाबालिग अधिकार का पात्र ही नहीं था, इसलिए परिपक्वता (बुलूग) के बाद पुनर्नियुक्ति आवश्यक है। (त)

वे यह भी कहते हैं:

अल-खानिया में, उन्होंने सहमति व्यक्त की कि यदि वह रिश्वत लेता है, तो उसका फैसला उस मामले में मान्य नहीं होता जिसके लिए उसने रिश्वत ली है। मैं कहता हूँ कि आम सहमति का वर्णन अल-बज़दवी द्वारा चुने गए और अल-फतह में जिसे अच्छा माना गया, उससे टूट जाता है, और वर्तमान समय में आवश्यकता के कारण इस पर भरोसा किया जाना चाहिए, अन्यथा अब होने वाले सभी मामले अमान्य हो जाएंगे क्योंकि कोई भी मामला न्यायाधीश द्वारा 'महसूल' (संग्रह) कहे जाने वाले रिश्वत लेने से मुक्त नहीं है, जो वे फैसले से पहले या बाद में लेते हैं। इससे फैसलों का निलंबन हो जाएगा। अन-नहर के लेखक से एक फासिक (पापी) की न्याय के लिए योग्यता के पक्ष में उल्लेख पहले ही आ चुका है कि यदि न्याय के लिए धार्मिकता (अदालत) को शर्त माना जाए, तो न्याय का द्वार ही बंद हो जाएगा। अतः यहाँ भी यही कहा जा सकता है। — रद अल-मुहतार, जिल्द 4, पृष्ठ 335।

व्याख्या: खानिया में है कि फुक़हा (विधिवेत्ताओं) ने सर्वसम्मति से फरमाया कि काजी (न्यायाधीश) ने जिस केस में रिश्वत ली है, उसमें उसका फैसला प्रभावी नहीं होगा। मैं कहता हूँ कि यह इज्मा (आम सहमति) इमाम बज़दवी के पसंदीदा इस कथन से टूट जाएगा जिसे फतह में मुस्तहसन (सराहनीय) करार दिया गया और (वर्तमान समय की आवश्यकता के आधार पर इस पर भरोसा करना उचित है), अन्यथा इज्मा के मद्देनजर आज तमाम फैसले बातिल (अमान्य) हो जाएंगे क्योंकि कोई केस भी काजी के इस शीर्षक की रिश्वत जिसे वे महसूल कहते हैं, से खाली नहीं है जिसे वे फैसले से पहले या बाद में

वसूल कर लेते हैं। इस तमाम फैसले का मुअत्तल (निलंबित) होना लाज़िम आएगा, जबकि साहिबे नहर की यह रिवायत गुज़र चुकी है जिसमें उन्होंने फासिक की अहलियते कज़ा (न्याय की योग्यता) को तरजीह (प्राथमिकता) दी और कहा है कि अगर अदालत (धार्मिकता) का एतबार किया जाए तो फिर कज़ा का दरवाजा ही बंद हो जाएगा, यहाँ यही कहा जा सकता है। (त)

अल्लामा जमालुद्दीन ज़ैलई इमाम शाफई (अल्लाह उन पर दया करे) के जवाब में, जिनके नज़दीक जाहिल (अज्ञानी) का फैसला सही नहीं है;

---

1 रद अल-मुहतार, किताब अल-कज़ा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/298 2 रद अल-मुहतार, किताब अल-कज़ा, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/304

محمد ھو علی قضائہ فصار الکافر کالعبد والفرق ان کلامھما لہ ولایۃ لہ مانع وبالعتق وبالاسلام یرتفع، اما الصبی فلا ولایۃ لہ اصلاً - رد المحتار جلد ۴ صفحہ ۳۲۹۔

اگر کافر کی تقرری ہوئی پھر وہ مسلمان ہو جائے امام محمد رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ وہ پہلی تقرری پر ہی قضاء کرے گا تو یوں کافر عبد کی طرح حکم پائے گا، اور ان دونوں اور بچے میں فرق یہ ہوگا کہ یہ دونوں ولایت کے اہل تھے لیکن ان کا کفر اور غلام ہونا عملِ قضاء سے مانع تھا اور اب وہ ختم ہو گیا ہے لیکن نابالغ ولایت کا اہل ہی نہیں تھا اس لئے بلوغ کے بعد دوبارہ تقرری ضروری ہے۔ (ت)

نیز فرماتے ہیں:

في الخانیۃ اجمعوا انہ اذا ارتشی لا ینفذ قضاؤہ فیما ارتشی فیہ اھ قلت حکایۃ الاجماع منقوضۃ بما اختارہ البزدوی واستحسنہ فی الفتح وینبغی اعتمادہ للضرورۃ فی ھذا الزمان والابطات جمیع القضایا الواقعۃ الآن لانہ لا تخلو قضیۃ عن اخذ القاضی الرشوۃ المسماۃ بالمحصول قبل الحکم او بعدہ فیلزم تعطیل الاحکام وقد مر عن صاحب النھر فی ترجیح ان الفاسق اھل للقضاء انہ لو اعتبر العدالۃ لانسد باب القضاء فکذا یقال ھھنا ۲ ردالمحتار جلد ۴ ص ۳۳۵۔

خانیہ میں ہے کہ فقہاء نے بالاجماع فرمایا کہ قاضی نے جس کیس میں رشوت لی ہے اس میں اس کی قضاء نافذ نہ ہوگی، میں کہتا ہوں یہ اجماع امام بزدوی کے مختار اس قول سے جس کو فتح میں مستحسن قرار دیا اور (فی زمانہ ضرورت کی بنا پر اس پر اعتماد مناسب ہے) سے ٹوٹ جائیگا ورنہ اجماع کے پیش نظر آج تمام فیصلے باطل ہو جائیں گے کیونکہ کوئی کیس بھی قاضی کے

اس عنوان کی رشوت جس کو وہ محصول کہتے ہیں، سے خالی نہیں ہے جس کو وہ فیصلہ سے قبل یا بعد وصول کر لیتے ہیں اس تمام فیصلے کا معطل ہونا لازم آئے گا جبکہ صاحبِ نہر کی یہ روایت گزر چکی ہے جس میں انہوں نے فاسق کی اہلیتِ قضاء کو ترجیح دی اور کہا ہے کہ اگر عدالت کا اعتبار کیا جائے تو پھر قضاء کا دروازہ ہی بند ہو جائے گا، یہاں یہی کہا جاسکتا ہے۔ (ت)

علامہ جمال الدین زیلعی بجواب امام شافعی رحمہ اللہ جن کے نزدیک جاہل کی قضاء درست نہیں ہے؛

---

۱ رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۹۸ ۲ رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۴

Fatawa Razawiyya Volume 18

He says: "And because the purpose [of the judiciary] is to convey the right to the rightful claimant, and that is achieved by acting upon the fatwa of another." - Tabyin al-Haqa'iq, Vol 4, p. 176. Our argument is that the purpose of the judiciary (Qada) is that the rightful person should be granted their right; thus, by acting upon the fatwa of another, this objective is achieved. - Tabyin al-Haqa'iq, Vol 4, p. 176. (T)

Sheikh al-Islam Ala al-Din al-Haskafi (note) says in Durr al-Mukhtar: "And it is permissible to accept the position of judge from a sultan, whether just or oppressive, even if he is an infidel, as mentioned by Miskin and others, unless he prevents him from judging with the truth, then it becomes forbidden." - Vol 2, Vol 4, p. 339. Miskin and others have mentioned that whether the sultan is just or oppressive, or even if he is an infidel, the appointment of a judge by him is permissible, but when he prevents the judge from deciding truthfully, then the appointment will be forbidden. Vol 4, p. 339. (T)

Allama Shami says in the book Radd al-Muhtar: "His saying: 'even if an infidel' - in al-Tatarkhaniyya, Islam is not a condition for it, i.e., for the sultan who appoints." - Vol 4, p. 339. The author's saying "even if an infidel" - it is stated in al-Tatarkhaniyya that it is not a condition for the sultan who appoints a judge to be a Muslim. Vol 4, p. 339. (T)

From the narrations mentioned above, it is clearly evident from narrations No. 1 and 3 that the official duty of a judge is to provide justice to the rightful claimant and remove oppression from the oppressed. For this, it is neither necessary for him to be a scholar nor for the mufti to be pious. If he is a scholar himself, then it is well and good; otherwise, he will fulfill this purpose through the fatwa given by another. Obviously, doing so is possible through power, which is a grant from the ruler of the time. From narrations No. 2 and 5, it is known that the condition of knowledge (ilm) and piety (itqa) in a judge has been omitted because finding such a judge who is both a scholar and possesses piety along with knowledge is difficult, and extremely difficult. Narrations No. 6, 8.

Note: The correct name is 'Haskafi', relating to 'Hisn Kayfa'. 12.

1 Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Qada, al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Bulaq, Egypt, 4/176 2 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/37 3 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya' al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/308

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

वे फरमाते हैं: "और क्योंकि (न्यायपालिका का) उद्देश्य हकदार तक उसका हक पहुँचाना है, और यह दूसरे के फ़तवे पर अमल करने से हासिल हो जाता है।" - तब्यीन अल-हक़ाएक़, जिल्द 4, पृ. 176. हमारी दलील यह है कि क़ज़ा (न्याय) से मक़सद यह है कि मुस्तहिक़ (हकदार) को उसका हक़ दिलाया जाए, तो दूसरे के फ़तवे पर अमल करने से यह हासिल हो जाता है। - तब्यीन अल-हक़ाएक़, जिल्द 4, पृ. 176 (त)

शैख़-उल-इस्लाम अलाउद्दीन हस्कफ़ी (टिप्पणी) दुर्र-ए-मुख़्तार में फ़रमाते हैं: "और सुल्तान से न्याय का पद स्वीकार करना जायज़ है, चाहे वह न्यायप्रिय हो या अत्याचारी, और चाहे वह काफ़िर ही क्यों न हो, जैसा कि मिस्कीन और अन्य लोगों ने उल्लेख किया है, सिवाय इसके कि जब वह उसे सच के साथ न्याय करने से रोकता हो, तब यह हराम है।" - जिल्द 2, जिल्द 4, पृ. 339. मिस्कीन आदि ने उल्लेख किया है कि सुल्तान न्यायप्रिय हो या अत्याचारी, बल्कि काफ़िर भी हो तो उसकी तरफ़ से क़ाज़ी की नियुक्ति जायज़ है, लेकिन जब वह क़ाज़ी को सच पर फ़ैसला करने से रोकता हो तो फिर नियुक्ति हराम होगी। जिल्द 4, पृ. 339 (त)

अल्लामा शामी किताब 'रद्द-उल-मुह्तार' में फ़रमाते हैं: "उनका कहना: 'चाहे काफ़िर ही क्यों न हो' - अल-ततारख़ानिया में है कि इस्लाम उसके लिए शर्त नहीं है, यानी उस सुल्तान के लिए जो नियुक्त करता है।" - जिल्द 4, पृ. 339. लेखक का कहना "चाहे काफ़िर हो" - ततारख़ानिया में है कि क़ाज़ी की नियुक्ति करने वाले सुल्तान के लिए मुसलमान होना शर्त नहीं है। जिल्द 4, पृ. 339 (त)

ऊपर दी गई रिवायतों में से रिवायत नंबर 1 और 3 से साफ़ मालूम होता है कि क़ाज़ी का पदीय कर्तव्य यही है कि हकदार की हक-रसी करे और मज़लूम से ज़ुल्म दूर करे, जिसके लिए न उसका आलिम (विद्वान) होना ज़रूरी है और न मुफ़्ती का परहेज़गार होना। अगर वह खुद आलिम हो तो बेहतर है, वरना दूसरे के फ़तवा देने से अपने इस मक़सद को पूरा करेगा। ज़ाहिर है कि ऐसा करना ताक़त के ज़रिए ही मुमकिन है जो वक़्त के बादशाह का उपहार होता है। रिवायत नंबर 2 और 5 से मालूम होता है कि क़ाज़ी में इल्म (ज्ञान) और इत्क़ा (पवित्रता) की शर्त इसलिए छोड़ दी गई है क्योंकि ऐसा क़ाज़ी मिलना जो आलिम भी हो और इल्म के साथ इत्क़ा भी रखता हो, मुश्किल और सख़्त मुश्किल है। रिवायत नंबर 6, 8.

टिप्पणी: सही शब्द 'हस्कफ़ी' है, जिसका संबंध 'हिस्न-ए-कैफ़ा' से है। 12.

1 तब्यीन अल-हक़ाएक़, किताब अल-क़ज़ा, अल-मत्ब'आ अल-कुबरा अल-अमीरियाह, बुलाक़, मिस्र, 4/176 2 दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-क़ज़ा, मत्ब' मुज्तबाई, दिल्ली, 2/37 3 रद्द-उल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/308

فرماتے ہیں: ولأن المقصود ایصال الحق الی المستحق وھو یحصل بالعمل بفتوی غیرہ۔ تبین الحقائق ج۴ ص۱۷۶- ہماری دلیل یہ ہے کہ قضاء سے مقصود یہ ہے کہ مستحق کو اس کا حق دلا یا جائے تو غیر کے فتوٰی پر عمل سے یہ حاصل ہو جاتا ہے۔ تبیین الحقائق ج ۴ ص ۱۷۶۔ (ت)

شیخ الاسلام علاء الدین حصکفی عہ در مختار میں فرماتے ہیں: ویجوز تقلد القضاء من السلطان العادل والجائر ولو کافرا ذکرہ مسکین وغیرہ الا اذا کان یمنعہ عن القضاء بالحق فیحرم- ۲ جلد ۴ ص ۳۳۹۔ مسکین وغیرہ نے ذکر کیا ہے کہ سلطان عادل ہو یا ظالم ہو بلکہ کافر بھی ہو تو اس کی طرف سے قاضی کی تقرری جائز ہے مگر وہ جب قاضی کو حق پر فیصلہ سے منع کرتا ہو تو پھر تقرری حرام ہو گی۔ جلد ۴ ص ۳۳۹۔ (ت)

علامہ شامی کتاب ردالمحتار میں فرماتے ہیں: قولہ ولو کافر في التتارخانیة الاسلام لیس بشرط فیہ ای فی السلطان الذی یقلد- ج ۴ ص ۳۳۹۔ ماتن کا قول "اگرچہ کافر ہو" تاتارخانیہ میں ہے کہ قاضی کی تقرری کرنے والے سلطان کیلئے مسلمان ہونا شرط نہیں ہے۔ ج ۴ ص ۳۳۹۔ (ت)

روایت مندرجہ بالا میں سے روایت نمبر ۱ و ۳ سے صاف معلوم ہوتا ہے کہ قاضی کا فرض منصبی یہی ہے کہ حقدار کی حق رسی اور مظلوم سے رفع ظلم کر دے جس کے لئے نہ اس کے عالم ہونے کی ضرورت ہے اور نہ مفتی پر ہیز گار ہونے کی، اگر خود عالم ہو تو خیر، ورنہ دوسرے کے فتوٰی دینے سے اپنے اس غرض کو پورا کرے گا اور ظاہر ہے کہ ایسا کرنا طاقت کے ذریعہ ہو سکتا ہے جو بادشاہ وقت کا عطیہ ہوا، روایت نمبر ۵،۲ سے معلوم ہوتا ہے کہ قاضی

میں علم اور اتقا کی شرط اس لئے چھوڑ دی گئی ہے کہ ایسے قاضی کا ملنا جو عالم ہو اور علم کے ساتھ اتقا بھی رکھتا ہو مشکل اور سخت مشکل ہے، روایت نمبر ۶، ۸

عہ: صحیح حصکفی ہے حصن کیفا کی طرف نسبت ۱۲۔

1 تبیین الحقائق کتاب القضاء المطبعۃ الکبری الامیریہ بولاق مصر ۴ / ۱۷۶ 2 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۳۷ 3 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۸

Fatawa Rizvia, Volume 18

From this, it is also proven that if the conditions of knowledge and piety are accepted, then the door to judgments will be closed. From narration number 8, it specifically becomes clear that a judgment made after taking a bribe, despite being void by consensus, was accepted as permissible and enforceable by later scholars because not doing so would have closed the door to judgments, as a non-bribable judge is non-existent. From narrations 10 and 11, it is known that it is not necessary for the king appointing to the office of judgeship and its powers to be a Muslim. From narration 7, it is known that there is sufficient capacity for being a judge in a non-Muslim, although their rulings are not binding on Muslims. When it is known from the above narrations that later jurists abandoned the condition of knowledge and piety for a judge because accepting it would close the door to judgments, it is obvious that in India, accepting the condition of being a Muslim would also close the door to judgments. For Muslims, or at least for Muslims of a place where the judge is not a Muslim, there would be no way to obtain justice. Because the government has an equal relationship with all followers of religions, there can be no obligation to appoint a Muslim judge. So, in a place where the judge is not a Muslim, this difficulty will certainly arise. There is no doubt that the ability to provide justice to the rightful claimant and putting it into practice, which is the actual objective of the office of judgeship, is possible from a non-Muslim judge just as it is possible from a Muslim despite not being a scholar or pious. Therefore, keeping this necessity in mind that it is difficult and extremely hard to find a Muslim judge everywhere, and also the fact that in achieving the actual purpose of judgeship, which is the delivery of rights, both Muslim and non-Muslim are equal, it must be legally accepted that in India, a civil court judge can be a Qazi (judge) according to Muhammadan law, regardless of whether they are Muslim or non-Muslim. The condition of being a Muslim must be restricted to a country where there is an Islamic government.

This is what my opinion has settled upon. (T: This is what my opinion has settled on.) And Allah knows best. Written by the sinful servant, Mufti Muhammad Abdullah, may Allah forgive him.

The respondent is correct. Ahmad Ali, may he be forgiven.

The answer is right. Muhammad Hasan, may he be forgiven.

The answer is correct. Muhammad Ikram-ul-Haq.

The answer is correct. Muhammad Umar Khan, may he be forgiven.

The answer is indeed a good answer. Muhammad Yar, may he be forgiven, Imam of the Golden Mosque Lahore, by his pen.

The answer is correct. Ghulam Rasool, teacher at Madrasa Hamidiyah.

He who answered has attained the truth. Muhammad Alam, teacher at Madrasa Hamidiyah.

फतावा रिज़विया, खंड 18

इससे यह भी सिद्ध होता है कि यदि ज्ञान और परहेज़गारी (تقویٰ) की शर्त मान ली जाए, तो निर्णयों के द्वार ही बंद हो जाएंगे। विशेष रूप से रिवायत संख्या 8 से यह स्पष्ट होता है कि रिश्वत लेकर दिया गया निर्णय, सर्वसम्मति (إجماع) से शून्य होने के बावजूद, बाद के विद्वानों ने इसलिए जायज़ और प्रभावी मान लिया है क्योंकि ऐसा न करने से निर्णयों के द्वार ही बंद हो जाते, क्योंकि रिश्वत न लेने वाले काज़ी का अस्तित्व ही दुर्लभ है। रिवायत संख्या 10, 11 से ज्ञात होता है कि न्याय (قضاء) का पद और उसके अधिकार देने वाले राजा का मुसलमान होना आवश्यक नहीं है। रिवायत संख्या 7 से ज्ञात होता है कि एक गैर-मुस्लिम में काज़ी होने की पर्याप्त योग्यता है, भले ही उनके आदेश मुसलमानों पर लागू न हों। जब उपरोक्त रिवायतों से यह ज्ञात हो गया कि बाद के फ़क़ीहों (विधिवेत्ताओं) ने काज़ी के लिए ज्ञान और परहेज़गारी की शर्त को इसलिए छोड़ दिया है क्योंकि इसे मानने से निर्णयों के द्वार बंद हो जाएंगे, तो यह स्पष्ट है कि भारत देश में मुसलमान होने की शर्त मानने से भी निर्णयों के द्वार बंद हो जाएंगे और मुसलमानों के लिए, या कम से कम उस स्थान के मुसलमानों के लिए जहाँ का काज़ी (जज) मुसलमान न हो, न्याय प्राप्त करने का कोई उपाय नहीं रहेगा। चूँकि सरकार का सभी धर्मों के अनुयायियों से समान संबंध है, इसलिए मुसलमान काज़ी नियुक्त करने की बाध्यता नहीं हो सकती। तो जिस स्थान का काज़ी मुसलमान नहीं होगा, वहाँ यह कठिनाई अवश्य उत्पन्न होगी। इसमें कोई संदेह नहीं है कि हकदार को उसका हक दिलाने की शक्ति और उसे व्यवहार में लाना, जो न्याय के पद का वास्तविक उद्देश्य है, जिस प्रकार एक मुसलमान से संभव है, विद्वान और परहेज़गार न होने के बावजूद, उसी प्रकार एक गैर-मुस्लिम काज़ी से भी संभव है। अतः इस आवश्यकता को ध्यान में रखते हुए कि हर जगह मुसलमान काज़ी का मिलना दुष्कर और अत्यंत कठिन है, तथा इस बात को भी कि न्याय का वास्तविक उद्देश्य, यानी हक पहुँचाना, प्राप्त करने में मुस्लिम और गैर-मुस्लिम दोनों समान हैं, शरिया के अनुसार यह स्वीकार करना पड़ता है कि भारत देश में दीवानी अदालत का जज मुहम्मदी कानून (شریعت) के अनुसार काज़ी हो सकता है, चाहे वह मुस्लिम हो या गैर-मुस्लिम। और मुसलमान होने की शर्त का उसी देश तक सीमित होना आवश्यक है जहाँ इस्लामी सरकार हो।

हज़ा मा इस्तकर्र अलैहि राई। (त: यह वह है जिस पर मेरी राय टिकी है।) वल्लाहु बिस-सवाब (और अल्लाह ही बेहतर जानता है)। इसे गुनहगार बंदे मुफ्ती मुहम्मद अब्दुल्ला ने लिखा, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

उत्तर देने वाला सही है। अहमद अली, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

उत्तर सही है। मुहम्मद हसन, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

उत्तर सही है। मुहम्मद इकरामुल हक।

उत्तर सही है। मुहम्मद उमर खान, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

उत्तर वाकई एक अच्छा उत्तर है। मुहम्मद यार, अल्लाह उन्हें क्षमा करे, इमाम सुनहरी मस्जिद लाहौर, अपनी कलम से।

उत्तर सही है। गुलाम रसूल, शिक्षक मदरसा हमीदिया।

जिसने उत्तर दिया है वह सत्य तक पहुँच गया है। मुहम्मद आलम, शिक्षक मदरसा हमीदिया।

سے یہ بھی ثابت ہوتا ہے کہ علم اور اتقا کی شرط مان لیجئے تو فیصلوں کا دروازہ ہی بند ہوجائے گا، روایت نمبر ۸ سے بالخصوص یہ بھی واضح ہوتا ہے کہ رشوت لے کر فیصلہ کیا ہو باوجود بالا جماع باطل ہونے کے متاخرین نے اسلئے جائز اور نافذ مان لیا ہے کہ ایسانہ کرنے میں فیصلوں کا دروازہ ہی بند ہوا جاتا ہے کیونکہ قاضی غیر مرتشی کا وجود ہی عنقا ہے، روایت نمبر ۱۰، ۱۱ سے معلوم ہوتا ہے کہ قضاء کا عہدہ اور اس کے اختیارات دینے کے لئے دینے والے بادشاہ کا مسلمان ہونا ضروری نہیں ہے، روایت نمبر ۷ سے معلوم ہوتا ہے کہ غیر مسلم میں قاضی ہونے کی کافی لیاقت ہے اگر چہ مسلمانوں پر اس کے احکام نافذ نہیں ہوتے، جب روایات مندرجہ بالا سے معلوم ہو گیا کہ قاضی کے لئے علم اور پرہیزگاری کی شرط کو فقہاء متاخرین نے اس لئے چھوڑ دیا ہے کہ اس کے ماننے سے فیصلوں کا دروازہ بند ہو جائے گا تو ظاہر ہے کہ ملک ہندوستان میں اسلام کی شرط ماننے سے بھی فیصلوں کا دروازہ بند ہو جائیگا اور مسلمانوں کے لئے یا کم از کم اسی جگہ کے مسلمانوں کے لئے جہاں کا قاضی (جج) مسلمان نہ ہو حق رسی کی کوئی صورت نہیں رہے گی کیونکہ گورنمنٹ کو تمام اہل مذاہب سے یکساں تعلق ہے اور اس لئے مسلمان قاضی مقرر کرنے کی پابندی نہیں ہوسکتی تو جس جگہ کا قاضی مسلمان نہ ہوگا وہاں یہ مشکل ضرور پیدا ہوگی اور اس میں کچھ شک نہیں کہ حقدار کی حق رسی کی طاقت اور اس کا عمل میں لانا جو منصب قضا کا اصل مقصود ہے جس طرح ایک مسلمان سے باوجود عالم پر ہیز گار نہ ہونے کے ممکن ہے اسی طرح ایک غیر مسلم قاضی سے بھی ممکن ہے، لہذا اس ضرورت کو مد نظر رکھتے ہوئے کہ ہر جگہ مسلمان قاضی کا ملنا متعذر اور سخت مشکل ہے نیز اس بات کو کہ قضا کی اصل غرض ایصال حق کے حاصل ہونے مسلم اور غیر مسلم دونوں یکساں ہیں،

شرعاً یہ تسلیم کرنا پڑتا ہے کہ ملک ہندوستان میں دیوانی عدالت کا جج بموجب شرع محمدی کے قاضی ہو سکتا ہے عام اس سے کہ وہ مسلم یا غیر مسلم اور مسلم ہونے کی شرط کا اسی ملک تک محدود ہونا ضروری ہے جہاں اسلامی گورنمنٹ ہو۔

ھذا ما استقر علیہ رائی (یہ وہ ہے جس پر میری رائے ٹھہری۔ ت) واللہ بالصواب۔ کتبہ العبد المذنب المفتی محمد عبد اللہ عفا اللہ عنہ

المجیب مصیب احمد علی عفی عنہ

صح الجواب محمد حسن عفی عنہ

الجواب صحیح محمد اکرام الحق

الجواب صحیح محمد عمر خان عفی عنہ

الجواب نعم الجواب محمد یار عفی عنہ امام مسجد طلائی لاہور بقلمہ

الجواب صحیح غلام رسول مدرس مدرسہ حمیدیہ

قد اصاب من اجاب محمد عالم مدرس مدرسہ حمیدیہ

Volume 18 Fatawa Razawiyya

In these times, an authority for Hajj can be given the order of a judge (Qadhi) out of necessity, provided he gives rulings in accordance with Sharia. Muhammad Lutf Allah Mihr, former Mufti of Hyderabad Deccan, resident of Aligarh, 12, 14 May 1912. The answer is correct. Muhammad Amanat Allah, may Allah forgive him, teacher at Madrasa Islamia Aligarh, 12 May 1912. "I think it is correct. And perhaps Allah will bring about a new situation after that" (In my opinion it is correct, it is possible Allah Almighty creates a way after this. -T). The humble Muhammad Ibrahim, may he be forgiven, Nambardar of Karnal and Qadhi of Tehsil Karnal, by his own hand, 27 June 1912.

The Answer:

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is for Allah, besides Whom there is no other. Peace and blessings, as numerous as knowledge and words, be upon the one who is closer to the believers than their own selves, and upon his family, companions, saints, and their entire group. Amen!	**In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. All praise is for Allah, besides Whom there is no other helper. Peace and blessings, equal to the number of words, be upon that noble being who is closer to the believers than their own lives, and upon your family, companions, saints, and the entire group. Amen! (T)**

Maulana! Peace be upon you and the mercy of Allah. What better can this humble servant say regarding these fatwas than what the Holy Prophet, the Master of Messengers, peace and blessings be upon him, stated in the following Hadith:

"When authority is entrusted to those who are not worthy of it, then wait for the Hour (Judgment Day)." - Narrated by Bukhari from Abu Hurairah, may Allah be pleased with him.	**When affairs begin to be handed over to incompetent people, then wait for the Day of Judgment. Bukhari has narrated this from Hazrat Abu Huraira, may Allah be pleased with him. (T)**

These fatwas are based on mere ijtihad (legal reasoning), and that too an ijtihad which until today was not available even to Abu Bakr al-Siddiq and Umar al-Faruq, let alone Abu Hanifa and Shafi'i, nor could it be available, may Allah be pleased with them all. That is, it is baseless and a mere collection of groundless analogies against

the definitive text (nass qat'i) of the Great Quran. "We ask Allah for forgiveness and well-being" (We ask Allah Almighty for forgiveness and well-being. -T). For the investigation of the truth, some introductory points are beneficial. So I say: "And with Allah is success" (I say, and success is from Allah Almighty. -T)

First Introduction: The reality of the matter is that 'Wilayah Mujbirah' (compelling authority), the definition of which is: "enforcing one's word over another, whether they like it or not"...

---

1 Sahih al-Bukhari, Book of Knowledge, Chapter: Whoever was asked by the scholars etc., Qadimi Kutub Khana Karachi 1/14 Page 519 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

इस ज़माने में हज को बशर्ते कि वह मुवाफ़िक़ शरअ के हुक्म दे, बज़रूरत क़ाज़ी का हुक्म दिया जा सकता है। मुहम्मद लुत्फ़ उल्लाह मेहर, साबिक़ मुफ़्ती हैदराबाद दकन, साकिन अलीगढ़, १२, १४ मई १९१२ ई. अल-जवाब सहीह। मुहम्मद अमानत उल्लाह ग़फ़रअल्लाह, मुदर्रिस मदरसा इस्लामिया अलीगढ़, १२ मई १९१२ ई. अज़ुन्नुहु सहीहन व लअल्लल्लाहु युहदिथु बअद ज़ालिक अमरा (मेरे गुमान में सही है, हो सकता है अल्लाह तआला इसके बाद कोई सूरत पैदा फ़रमा दे। -त) अल-फ़क़ीर मुहम्मद इब्राहीम अफ़ियहु अन्हु, नम्बरदार करनाल व क़ाज़ी तहसील करनाल, बक़लम ख़ुद २७ जून १९१२ ई.

अल-जवाब:

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम, तमाम हम्द उस अल्लाह के लिए है जिसके सिवा कोई और नहीं। इल्म और अल्फाज़ की तादाद के बराबर दुरूद और सलाम उस हस्ती पर हो जो मोमिनों के लिए उनकी अपनी जानों से भी ज़्यादा करीब है, और उनकी आल, असहाब, औलिया और पूरी जमाअत पर। आमीन!

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम, सब तारीफ़ें अल्लाह तआला के लिए जिसके सिवा कोई मददगार नहीं, और कलमात की तादाद के बराबर सलात व सलाम हो उस जाते गिरामी पर जो मोमिनों की जानों से भी उनके क़रीब है और आप की आल व असहाब व औलिया और जमाअत सब पर, आमीन! (त)

मौलाना! वअलैकुम अस्सलाम व रहमतुल्लाह। फ़क़ीर इन फ़तवों की निस्बत इससे बेहतर क्या कह सकता है जो हुज़ूर अक़दस सय्यदुल मुर्सलीन सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम ने हदीस ज़ैल में इर्शाद फ़रमाया:

"जब मामला नाअहलों के हवाले किया जाने लगे तो क़यामत का इंतज़ार करो।" - इसे बुखारी ने अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु अन्हु से रिवायत किया है।

जिस वक़्त उमूर नाअहलों के हवाले किए जाने लगेंगे तो क़यामत का इंतज़ार करो। इसको बुख़ारी ने हज़रत अबू हुरैरा रज़ियल्लाहु तआला अन्हु से रिवायत किया है। (त)

ये फ़तवे महज़ इज्तिहाद पर मबनी हैं और इज्तिहाद भी वो जो आज तक अबू हनीफ़ा व शाफ़ई दरकिनार अबू बक्र सिद्दीक़ व उमर फ़ारूक़ को भी मयस्सर न हुआ न हो सकता था रज़ियल्लाहु तआला अन्हुम अजमईन, यानी नसे क़तई क़ुरआन अज़ीम के मुक़ाबले बे-अस्ल व महज़ जामे क़यास

बे-असास। नसअल्लुल्लाहल अफ़्व वल आफ़िया (हम अल्लाह तआला से माफ़ी और आफ़ियत का सवाल करते हैं। -त) तहक़ीक़े हक़ के लिए तमहीद चंद मक़ामात सूदमंद, फ़-अक़ूलु: वबिल्लाहित तौफ़ीक़ (मैं कहता हूँ और तौफ़ीक़ अल्लाह तआला से है। -त)

मुक़द्दमा ऊला: हक़ीक़ते अम्र ये है कि विलायते मुजबीरा जिसकी तारीफ़ है: तन्फ़िज़ुल क़ौल अला ग़ैरिहि शाअ औ अबी (दूसरे पर अपना क़ौल नाफ़िज़ करना...

---

1 सहीह अल-बुख़ारी किताबुल इल्म बाब मन सुइला उलमा अलख़ क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची १/१४

اس زمانے میں حج کو بشرطیکہ وہ موافق شرع کے حکم دے بضرورت قاضی کا حکم دیا جاسکتا ہے۔ محمد لطف اللہ مہر سابق مفتی حیدر آباد دکن ساکن علی گڑھ ۱۲، ۱۴ مئی ۱۹۱۲ء الجواب صحیح محمد امانت اللہ غفر اللہ مدرس مدرسہ اسلامیہ علی گڑھ ۱۲ مئی ۱۹۱۲ء اظنہ صحیحاً ولعل اللہ یحدث بعد ذلك امراً (میرے گمان میں صحیح ہے ہو سکتا ہے اللہ تعالٰی اس کے بعد کوئی صورت پیدا فرمادے۔ت) الفقیر محمد ابراہیم عفی عنہ نمبردار کرنال و قاضی تحصیل کرنال بقلم خود ۲۷ جون ۱۹۱۲ء

الجواب:

بسم اللہ الرحمن الرحیم، الحمد للہ لاولی سواہ و الصلوۃ والسلام عدد العلم والکلم علی الاولی بالمؤمنین من انفسھم وعلی آلہ وصحبہ واولیائہ وحزبہ اجمعین آمین!

بسم اللہ الرحمن الرحیم، سب تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے جس کے سوا کوئی مددگار نہیں، اور کلمات کی تعداد برابر صلوٰۃ وسلام ہو اس ذاتِ گرامی پر جو مومنوں کی جانوں سے بھی ان کے قریب ہے اور آپ کی آل و اصحاب و اولیاء اور جماعت سب پر، آمین!(ت)

مولانا! وعلیکم السلام ورحمۃ اللہ۔ فقیر ان فتووں کی نسبت اس سے بہتر کیا کہہ سکتا ہے جو حضور اقدس سید المرسلین صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے حدیث ذیل میں ارشاد فرمایا:

اذا وسد الامر الی غیر اھلہ فانتظر الساعۃ-رواہ البخاري عن ابی ھریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ۔

جس وقت امور نااہلوں کے حوالے کئے جانے لگیں گے تو قیامت کا انتظار کرو۔ اس کو بخاری نے حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت)

یہ فتوے محض اجتہاد پر مبنی ہیں اور اجتہاد بھی وہ جو آج تک ابو حنیفہ و شافعی در کنار ابوبکر صدیق و عمر فاروق کو بھی میسر نہ ہوا نہ ہو سکتا تھا رضی اللہ تعالیٰ عنہم اجمعین یعنی نصِ قطعی قرآن عظیم کے مقابل بے اصل و محض جامع قیاس بے اساس، نسال اللہ العفو والعافیۃ (ہم اللہ تعالیٰ سے معافی اور عافیت کا سوال کرتے ہیں۔ت) تحقیقِ حق کے لئے تمہید چند مقامات سود مند، فاقول: وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ تعالیٰ سے ہے۔ت)

مقدمہ اولیٰ: حقیقتِ امر یہ ہے کہ ولایتِ مجبرہ جس کی تعریف ہے تنفیذ القول علی غیرہ شاء او ابی (دوسرے پر اپنا قول نافذ کرنا

---

1 صحیح البخاری کتاب العلم باب من سئل علماء الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۱/۱۴ Page 519 of 738

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

(Whether he accepts it or not - T) There are two types: Conventional (Urfi) and Worldly (Dunyawi), such as the authority a king has over his subjects or a ruler over the governed. It is for this reason that monarchs are called 'rulers of the land.' And the Shari'ah-based religious authority belongs in reality to Allah Almighty, and then by His grant, solely to His Noble Messenger (peace and blessings of Allah be upon him). The description of its essential reality (Dhatiyah) is in this noble verse: "They have no protector besides Him." (18:26) (There is no guardian for them besides Allah - T). And the description of the bestowed reality (Ata'iyah) is in this noble verse: "The Prophet is closer to the believers than their own selves." (33:6) (The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) is closer to the believers than their own lives - T). And the combination of both is in this noble verse:

"It is not for a believing man or a believing woman, when Allah and His Messenger have decided a matter, that they should [thereafter] have any choice about their affair. And whoever disobeys Allah and His Messenger has certainly strayed into clear error." (33:36) (No believing man or woman has any choice of their own when Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) have decided a matter; and whoever disobeys Allah and His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) will have committed manifest deviation - T).

Furthermore, through the explanation, delegation, and entrustment from the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), it belongs to whoever he has granted a reflective (Zilli) authority from his original authority in whatever matter. To the absolute delegate (Ma'dhun-e-Mutlaq), it is absolute, and to the delegate for a specific matter (Ma'dhun-e-Amr-e-Khas), it is for that specific matter, as described in the noble verse: "the one in whose hand is the marriage knot" (2:237) (He in whose hand is the knot of marriage - T), and the verse "listen and obey" (64:16) (Listen and obey - T). The union of these three types—Essential (Dhatiyah), Bestowed (Ata'iyah), and Reflective (Zilli)—is in this verse: "Obey Allah and obey the Messenger and those in authority among you" (4:59) (Obey Allah and obey His Messenger (peace and blessings of Allah be upon him) and those in authority - T). I say: This is the secret why 'Obey' (Ati'u) is repeated for the second type, as Dhatiyah and Ata'iyah are two realities, while the third type is mentioned under the second 'Obey' because the reflection (Zill) has no reality separate from its source (Asl).

Second Preface: Regarding the differences between the two types of authority according to their origins, results, requirements, and objectives, there are many expressions:

1. Al-Quran al-Karim 18/26
2. Al-Quran al-Karim 33/6
3. Al-Quran al-Karim 33/36
4. Al-Quran al-Karim 2/237
5. Al-Quran al-Karim 64/16
6. Al-Quran al-Karim 4/59

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

(वह माने या न माने - त) इसके दो प्रकार हैं: पारंपरिक (उर्फी) और सांसारिक (दुनियावी), जैसे कि एक राजा का अपनी प्रजा पर या शासक का शासितों पर अधिकार होता है। इसी कारण शासकों को 'देश के शासक' कहा जाता है। और शरई-धार्मिक अधिकार वास्तव में अल्लाह सर्वशक्तिमान के लिए है, और फिर उसकी कृपा से विशेष रूप से उसके पवित्र रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) के लिए है। इसकी मौलिक वास्तविकता (धतिया) का वर्णन इस पवित्र आयत में है: "अल्लाह के सिवा उनका कोई संरक्षक नहीं है।" (18:26) (अल्लाह के अलावा उनका कोई वाली नहीं है - त)। और प्रदान की गई वास्तविकता (अताइया) का वर्णन इस आयत में है: "नबी मोमिनों की जानों से भी उनके करीब हैं।" (33:6) (नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम मोमिनों की जानों से भी उनके करीब हैं - त)। और दोनों का संयोजन इस आयत में है:

"किसी मोमिन पुरुष या मोमिन स्त्री को यह अधिकार नहीं है कि जब अल्लाह और उसका रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) किसी मामले का फैसला कर दें, तो उन्हें अपने मामले में कोई अधिकार रहे; और जो अल्लाह और उसके रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की नाफरमानी करेगा, वह स्पष्ट गुमराह होगा - त" (33:36)

आगे का पाठ: फिर रसूलुल्लाह (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की व्याख्या, प्रत्यायोजन और सौंपने के माध्यम से, यह उसे प्राप्त होता है जिसे उन्होंने अपने मौलिक अधिकार से एक प्रतिबिंबित (ज़िल्ली) अधिकार प्रदान किया है। पूर्ण प्रतिनिधि (माज़ून-ए-मुतलक़) के लिए यह पूर्ण है, और किसी विशेष मामले के प्रतिनिधि (माज़ून-ए-अम्र-ए-ख़ास) के लिए उस विशेष मामले में है, जिसका वर्णन इस आयत में है: "वह जिसके हाथ में निकाह की गाँठ है" (2:237) (वह जिसके हाथ में निकाह की गिरह है - त) और आयत "सुनो और आज्ञा का पालन करो" (64:16) (सुनो और आज्ञा का पालन करो - त)। इन तीनों प्रकारों अर्थात् धतिया, अताइया और ज़िल्ली का मेल इस आयत में है: "अल्लाह की आज्ञा का पालन करो और रसूल की आज्ञा का पालन करो और अपने में से उन लोगों की भी जो अधिकार रखते हैं" (4:59) (अल्लाह तआला की इताअत करो और उसके रसूल सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम और उलिल अम्र की - त)। मैं कहता हूँ: यही रहस्य है कि दूसरे प्रकार के लिए 'अतिओ' (आज्ञा मानो) शब्द दोहराया गया है क्योंकि धतिया और अताइया दो अलग वास्तविकताएँ हैं, जबकि तीसरे प्रकार को इसी दूसरे 'अतिओ' के अधीन रखा गया है क्योंकि प्रतिबिंब (ज़िल्ल) की अपने मूल (अस्ल) से अलग कोई वास्तविकता नहीं होती।

दूसरी प्रस्तावना: दोनों प्रकार के अधिकारों के बीच उत्पत्ति, परिणाम, आवश्यकताओं और उद्देश्यों के अनुसार जो अंतर हैं, उनकी कई व्याख्याएँ हैं:

1. अल-क़ुरान अल-करीम 18/26
2. अल-क़ुरान अल-करीम 33/6
3. अल-क़ुरान अल-करीम 33/36
4. अल-क़ुरान अल-करीम 2/237
5. अल-क़ुरान अल-करीम 64/16
6. अल-क़ुरान अल-करीम 4/59

وہ مانے یا نہ مانے۔ ت) دو قسم ہے عرفیہ و دنیویہ کہ بادشاہ کو رعایا احکام کو محکومین پر ہوتی ہے اسی کے سبب سلاطین کو والیان ملک کہا جاتا ہے، اور شرعیہ دینیہ کو حقیقۃ اللہ عزوجل پھر اس کی عطا سے اس کے رسول اکرم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو ہے وبس، جس کی حقیقت ذاتیہ کا بیان اس آیہ کریمہ میں ہے : "مَالَهُم مِّنْ دُوْنِهٖ مِنْ وَّلِيٍّ" ۱ (اللہ تعالٰی کے سوا ان کا کوئی ولی نہیں ۔ ت) اور حقیقت عطائیہ کا بیان اس آیہ کریمہ میں "اَلنَّبِیُّ اَوْلٰی بِالْمُؤْمِنِیْنَ مِنْ اَنْفُسِهِمْ" ۲ (نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم مومنوں کی جانوں سے بھی ان کے قریب ہیں۔ ت) اور دونوں کا جمع اس آیہ کریمہ میں :

"وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ وَّلَا مُؤْمِنَةٍ اِذَا قَضَى اللّٰهُ وَرَسُوْلُهٗٓ اَمْرًا اَنْ يَّكُوْنَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ مِنْ اَمْرِهِمْ ؕ وَمَنْ يَّعْصِ اللّٰهَ وَرَسُوْلَهٗ فَقَدْ ضَلَّ ضَلٰلًا مُّبِيْنًا ؕ" ۳ مومن مرد یا عورت کسی کو اپنا اختیار نہیں ہے جب اللہ تعالٰی اور اس کے رسول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کسی معاملہ کا فیصلہ فرما دیں اور جو اللہ تعالٰی اور اس کے رسول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی نافرمانی کرے گا وہ کھلی گمراہی کا مرتکب ہوگا۔ (ت)

پھر رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی تشریح و تفویض و انابت سے اسے ہے جسے انہوں نے جتنی بات میں اپنی ولایت اصلیہ سے اختیار ظلی عطا فرمایا، ماذون مطلق کو مطلق اور ماذون امر خاص کو اس امر خاص میں جس کا بیان کریمہ "اَلَّذِیْ بِیَدِهٖ عُقْدَةُ النِّكَاحِ" ۴ (وہ جس کے ہاتھ میں نکاح کی گرہ ہے۔ ت) اور کریمہ "وَاسْمَعُوْا وَ اَطِیْعُوْا" ۵ (سنو اور اطاعت کرو۔ ت) میں ہے اور ان انواع ثلثہ یعنی ذاتیہ و عطائیہ و ظلیہ کا اجتماع اس کریمہ میں "اَطِیْعُوا اللّٰهَ وَ اَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَ اُولِی الْاَمْرِ مِنْكُمْ" ۶ (اللہ تعالٰی کی اطاعت کرو اور اس کے رسول صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم اور اولی الامر کی۔ ت) اقول: یہی سر ہے کہ نوع دوم پر اطیعوا مکرر آیا کہ ذاتیہ و عطائیہ دو حقیقتیں ہیں

اور نوع سوم کو اسی اطیعوا دوم کے نیچے مندرج فرمایا کہ ظل، اصل سے جدا کوئی حقیقت نہیں رکھتا۔

مقدمہ دوم: دونوں ولایتوں میں بحسب مناشی و نتائج و لوازم و مقاصد جو فرق ہیں ان کی بہت تعبیرات ہیں:

۱ القرآن الکریم ۱۸/ ۲۶ ۲ القرآن الکریم ۳۳/ ۶ ۳ القرآن الکریم ۳۳/ ۳۶ ۴ القرآن الکریم ۲/ ۲۳۷ ۵ القرآن الکریم ۶۴/ ۱۶ ۶ القرآن الکریم ۴/ ۵۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(1) Customary authority (Wilayat-e-Urfiyya) is obtained through dominance and conquest, while Sharia authority is granted by divine law. (2) Customary authority is a state matter, while Sharia authority is a matter of religion and faith. (3) Customary authority is the goal of monarchs, while Sharia authority is the specific goal of religion. (4) Customary authority is the instrument of God's existential commands (Takwiniyyah) in the world of means, i.e., for an event like "Be" or "Let it not be" to occur; and Sharia authority is for God's legislative commands (Tashri'iyyah), such as "Do this" or "Don't do that". (5) Customary authority bears the tangible fruits of actions, while Sharia authority bears religious meanings. (6) Through customary authority, a non-existent thing becomes existent; and through Sharia authority, an unattained legal ruling is attained. (7) Customary authority is effective in this world, and Sharia authority is credible in the hereafter. (8) Disobeying customary authority is a violation of the monarch's laws, while disobeying Sharia authority is a sin against Allah (Almighty). (9) Consideration of customary authority is general, applying to every subject of the king whether Muslim or non-Muslim; and Sharia authority is specific, concerning only Muslims. (10) The application of customary authority is specific, limited to each king's territory; and the application of Sharia authority is general across the Islamic world, whether in the East or West. (11) Customary authority exists under the shadow of army, soldiers, swords, and weapons; and Sharia authority is a shadow gift from the Master of the World (blessings and peace be upon him) even for the poor and needy. These themes and the specific/general relationship between these two authorities are illustrated by this example: A Sultan married Zaid's minor daughter to his son without Zaid's consent, and Zaid refused. All tangible consequences of this act will take effect in this world; a non-existent thing will become existent, meaning the woman who was not in possession will now come into it. No other person will be able to resist; any resistance will incur the Sultan's wrath and punishment for disobedience. If the woman dies, he will take her inheritance based on the claim of marriage. Furthermore, if the king is a new convert to Islam, he will consider the marriage valid and permissible in reality and believe his action was correct. All these matters will arise from divine existential commands. However, legislative commands—since a Sharia marriage originates from Sharia authority—will not be realized at all. Neither will that woman be lawful (halal) for him according to Sharia, nor will the inheritance of one to the other be permissible after death. Since the Sultan had no Sharia authority regarding marriage in the presence

of the father, it was an unauthorized marriage (Nikah-e-Fuzuli) and became void upon rejection by the Sharia guardian.

[Boxed Text] Arabic: لان الولایۃ الخاصۃ اقوی من Urdu translation: Because specific authority is stronger than general authority.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

(१) प्रथागत अधिकार (विलायत-ए-उर्फ़िया) वर्चस्व और विजय से प्राप्त होता है, और शरीयत का अधिकार शरीयत के विधान से। (२) प्रथागत अधिकार राज्य का मामला है और शरीयत का अधिकार धार्मिक और दीनी। (३) प्रथागत अधिकार सुल्तानों का उद्देश्य है और शरीयत का अधिकार धर्म का विशेष उद्देश्य। (४) प्रथागत अधिकार भौतिक जगत में ईश्वरीय सृजनात्मक आदेशों (तक्वीनीया) का साधन है, यानी "हो" या "न हो" किसी घटना के घटित होने के लिए; और शरीयत ईश्वरीय विधायी आदेशों (तशरीइया) के लिए है, जैसे "यह करो" या "यह न करो"। (५) प्रथागत अधिकार कार्यों के प्रत्यक्ष परिणामों का फल देता है, और शरीयत धार्मिक अर्थों का। (६) प्रथागत अधिकार से अनुपस्थित वस्तु उपस्थित हो जाती है, और शरीयत से अप्राप्त शरीय आदेश प्राप्त हो जाता है। (७) प्रथागत अधिकार दुनिया में प्रभावी है और शरीयत का अधिकार परलोक (आख़िरत) में विश्वसनीय। (८) प्रथागत अधिकार की अवज्ञा सुल्तानों के कानूनों का उल्लंघन है, और शरीयत की अवज्ञा अल्लाह (अज़्वजल) की नाफरमानी। (९) प्रथागत अधिकार का विचार सामान्य है, जो राजा की हर प्रजा पर लागू होता है, चाहे वह मुस्लिम हो या काफ़िर; और शरीयत का विचार विशिष्ट है कि इसका सरोकार केवल मुसलमानों से है। (१०) प्रथागत अधिकार का कार्य क्षेत्र विशिष्ट है, जो प्रत्येक राजा के साम्राज्य तक सीमित है; और शरीयत का कार्य क्षेत्र इस्लामी दुनिया में सामान्य है, चाहे वह पूर्व में हो या पश्चिम में। (११) प्रथागत अधिकार सेना, सैनिकों, तलवार और हथियारों की छाया में है, और शरीयत गरीब और जरूरतमंद को भी हुज़ूर सैयद-ए-आलम (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की ओर से दिया गया एक छायानुमा उपहार है। ये सभी विषय और इन दोनों अधिकारों के बीच का संबंध इस उदाहरण से स्पष्ट है: एक सुल्तान ने जैद की नाबालिग बेटी का निकाह अपने बेटे से कर दिया और जैद राजी नहीं है, उसने इनकार कर दिया। इस कार्य के सभी सांसारिक परिणाम लागू हो जाएंगे; अनुपस्थित वस्तु उपस्थित हो जाएगी, यानी वह महिला जो पहले कब्जे में नहीं थी, अब आ जाएगी। कोई दूसरा व्यक्ति विरोध नहीं कर पाएगा; विरोध करने वाला सुल्तान के क्रोध और अवज्ञा की सजा का पात्र होगा। यदि वह महिला मर जाती है, तो वह विवाह के दावे के आधार पर उसकी संपत्ति ले लेगा। फिर यदि राजा नया मुस्लिम है, तो वह इसे वास्तव में भी विवाह और वैध मानेगा और अपने कार्य को सही समझेगा। ये सभी मामले ईश्वरीय सृजनात्मक आदेशों से उत्पन्न होंगे। लेकिन विधायी आदेश—क्योंकि शरीयत का निकाह शरीयत के अधिकार से उत्पन्न होता है—बिल्कुल भी सिद्ध नहीं होंगे। न ही वह महिला शरीयत के अनुसार उसके लिए हलाल होगी, और न ही मृत्यु के बाद एक की दूसरे को विरासत

जायज होगी, क्योंकि पिता की उपस्थिति में सुल्तान को निकाह के मामले में शरीयत का अधिकार नहीं था, इसलिए यह निकाह 'फुज़ूली' (अनधिकृत) हुआ और शरीयत के संरक्षक द्वारा अस्वीकार किए जाने पर रद्द हो गया।

[बॉक्स टेक्स्ट] अरबी: لان الولاية الخاصة اقوى من उर्दू अनुवाद: क्योंकि विशिष्ट अधिकार सामान्य अधिकार से अधिक प्रबल है।

पृष्ठ ७३८ में से ५२१

(۱) ولایتِ عرفیہ غلبہ و استیلا سے حاصل ہوتی ہے اور شرعیہ بعطائے شرع۔ (۲) عرفیہ ملکی مسئلہ ہے اور شرعیہ مذہبی و دینی۔ (۳) عرفیہ مقصدِ سلاطین ہے اور شرعیہ مقصدِ خاصِ دین۔ (۴) عرفیہ عالمِ اسباب میں احکامِ تکوینیہ الٰہیہ کا آلہ ہے یعنی کن لاتکن یہ امر واقع ہو ، یہ نہ ہو، اور شرعیہ احکامِ تشریعیہ الٰہیہ کا ، مثلاً کن مکن (یہ کرو یہ نہ کرو)۔ (۵) عرفیہ ، تصرفات کے ثمراتِ حسیہ کی مثمر ہوتی ہے اور شرعیہ، معانی دینیہ کی۔ (۶) عرفیہ سے شیئ غیر موجود موجود ہو جاتی ہے اور شرعیہ سے حکمِ شرعی غیر حاصل حاصل۔ (۷) عرفیہ دنیا میں مؤثر ہے اور شرعیہ عقبیٰ میں معتبر۔ (۸) عرفیہ کی نافرمانی قوانینِ سلاطین کی خلاف ورزی ہے اور شرعیہ کی نافرمانی اللہ عزوجل کی معصیت۔ (۹) عرفیہ کا لحاظ عام ہے کہ بادشاہ کی ہر رعیت پر ہے مسلم ہو یا کافر، اور شرعیہ کا لحاظ خاص کہ اس سے صرف مسلمانوں کو کام ہے۔ (۱۰) عرفیہ کا عمل خاص ہے کہ ہر بادشاہ کی قلمرو تک محدود اور شرعیہ کا عمل دنیائے اسلام پر عام ہے مشرق میں ہو یا مغرب میں۔ (۱۱) عرفیہ فوج و سپاہ و تیغ و سلاح کے سایہ میں ہے اور شرعیہ فقیر و محتاج کو بھی بقدّرِ عطا حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کا ظلی عطیہ ، یہ تمام مضامین اور ان دونوں ولا یتوں میں عموم و خصوص من وجہ ہونا اس مثال سے روشن، سلطان نے زید کی قاصرہ کا اپنے پسر سے نکاح کرلیا اور زید راضی نہیں اس نے انکار کردیا اس تصرف کے تمام ثمراتِ حسیہ دنیا میں مرتب ہو جائیں گے، شیئ غیر موجود موجود ہو جائے گی یعنی عورت کہ پہلے قبضہ میں نہ تھی اب آجائے گی دوسرا شخص مزاحمت پر قدرت نہ پائے گا مزاحمت کرے گا مستوجبِ غضبِ سلطانی وسزائے نافرمانی ہوگا، عورت مرجائیگی تو یہ بزعم زوجیت اس کا ترکہ لے لے گا، پھر اگر بادشاہ نو مسلم ہے تو اسے واقع میں بھی نکاح و مباح

جانے گا اور اپنے تصرف کو صحیح و صاف مانے گا، یہ تمام امورِ احکامِ تکوینیہ الٰہیہ سے صادر ہو جائیں گے مگر احکامِ تشریعیہ کہ نکاح شرعی بولایتِ شرعی سے پیدا ہوتے اصلاً متحقق نہ ہونگے نہ وہ عورت اس کے لئے شرعاً حلال ہوگی نہ بعدِ مرگ ایک کو دوسرے کا مالِ وراثت جائز ہوگا کہ باپ کے سامنے سلطان کو درباره نکاح ولایتِ شرعیہ نہ تھی تو نکاح فضولی ہوا اور ولیِ شرعی کے رد سے باطل ہو گیا،

[باکس ٹیکسٹ] لان الولایۃ الخاصۃ اقوی من کیونکہ خاص ولایت عام ولایت سے اقوی ہے

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Arabic Box Text]: General authority as mentioned in Al-Ashbah and others. I say: it refers to 'shadow authority' (Wilayah al-Zilliyah). As for the original authority (Wilayah al-Asliyah), it is not for a shadow to resist the original; rather, it vanishes before it. Therefore, if the Prophet (peace be upon him) were to marry a minor female ward (child, insane person, or slave-girl) belonging to someone to a minor male ward belonging to someone else, the marriage would be completed and become binding. Their parents would have absolutely no choice in the matter at all. Similarly, if the Prophet (peace be upon him) were to marry a sane, adult man to a woman without their consent, the marriage would be binding and implemented, and neither the man nor the woman would have any choice regarding themselves, as the jurists have clearly specified and as the Mighty Quran has expressed. —

[Urdu Box Text]: As mentioned in Al-Ashbah etc., I say: (I say that) shadow authority is such, but original authority—shadow authority cannot compete with it; rather, it is weak compared to the original. For this reason, if the Prophet (peace be upon him) were to marry any minor female ward (minor, insane, or slave-girl) to any minor male, then their parents would have absolutely no choice. This marriage by the Holy Prophet (peace be upon him) would be binding and effective. In fact, if the Prophet (peace be upon him) were to marry a sane adult man to a woman, it would be similarly binding and effective, and neither the man nor the woman would have any choice concerning themselves, as the venerable jurists have clearly stated and the Holy Quran has described it. (T)

And if Zaid married his minor ward to Amr, and the Sultan (ruler) is displeased, and he legally declared this marriage invalid and stopped the departure (rukhsat), then in the sight of Allah, all the Sharia implications of this action will take place. The woman who was not lawful for him will become lawful; the non-existent Sharia ruling will become existent. Secondly, if someone else marries her without separation through death or divorce, they would be deserving of the wrath of the Almighty and the punishment of fire. If the woman dies, Amr, by virtue of being her husband, will legally be the owner of his share of her estate. All these matters will be established by divine Sharia rulings. However, the 'Takwini' (existential/practical) rulings that come from 'Urfiyya' (conventional/worldly) authority will not be achieved at all. Neither will the woman come into his possession, nor will he be able to claim inheritance, for what authority does a father have before the Sultan? And this marriage, which was against the law in the Sultan's view, has become legally void.

[Lower Arabic Box Text]: Because general authority is more dominant than specific authority in the world.—

[Lower Urdu Box Text]: Because general authority (Wilayah al-Ammah) is stronger than specific authority (Wilayah al-Khassah) in this world. (T)

On this analogy, there are hundreds of cases. From here it became clear that in 'Urfiyya' authority, implementation refers to achieving worldly, sensory results, even if Sharia rulings are not obtained. And in 'Sharia' authority, it refers to the establishment of religious and Sharia meanings, even if...

---

[1] Al-Ashbah wal-Nazair, First Art, Sixteenth Principle, Idarat-ul-Quran Karachi, 1/191

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[अरबी बॉक्स पाठ]: अल-अशबाह और अन्य स्रोतों में उल्लिखित सामान्य अधिकार (विलायत-ए-आम)। मैं कहता हूँ: इसका तात्पर्य 'छाया अधिकार' (विलायते ज़िल्लिया) से है। जहाँ तक वास्तविक अधिकार (विलायते असलिया) की बात है, एक छाया वास्तविक के सामने नहीं टिक सकती; बल्कि वह उसके सामने ओझल हो जाती है। इसीलिए, यदि पैगंबर (उन पर शांति हो) किसी व्यक्ति की किसी नाबालिग (बच्ची, विक्षिप्त या दासी) का विवाह किसी अन्य के नाबालिग पुरुष से कर दें, तो विवाह पूर्ण और बाध्यकारी हो जाएगा। उनके माता-पिता के पास इस मामले में बिल्कुल कोई विकल्प नहीं बचेगा। इसी प्रकार, यदि पैगंबर (उन पर शांति हो) किसी समझदार वयस्क पुरुष का विवाह किसी महिला से उनकी सहमति के बिना कर दें, तो विवाह बाध्यकारी और प्रभावी होगा, और पुरुष या महिला का स्वयं पर कोई अधिकार नहीं होगा, जैसा कि न्यायविदों (फ़ुक़हा) ने स्पष्ट रूप से निर्दिष्ट किया है और पवित्र कुरान ने इसे व्यक्त किया है। —

[उर्दू बॉक्स पाठ]: जैसा कि अल-अशबाह आदि में उल्लेख है, मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ कि) छाया अधिकार ऐसा ही है, लेकिन वास्तविक अधिकार—छाया अधिकार उसका मुकाबला नहीं कर सकता; बल्कि वह वास्तविक के मुकाबले कमज़ोर होता है। इसी कारण से, यदि पैगंबर (उन पर शांति हो) किसी नाबालिग (नाबालिग, विक्षिप्त या दासी) का विवाह किसी नाबालिग पुरुष से कर दें, तो उनके माता-पिता के पास बिल्कुल कोई अधिकार नहीं रहेगा। हुज़ूर (उन पर शांति हो) का यह विवाह बाध्यकारी और प्रभावी होगा। वास्तव में, यदि पैगंबर (उन पर शांति हो) किसी समझदार वयस्क पुरुष का निकाह किसी महिला से कर दें, तो वह भी इसी तरह बाध्यकारी और प्रभावी होगा, और पुरुष या महिला का स्वयं पर कोई अधिकार नहीं होगा, जैसा कि न्यायविदों ने स्पष्ट रूप से बताया है और पवित्र कुरान ने इसे वर्णित किया है। (त)

और यदि ज़ैद ने अपनी नाबालिग लड़की का निकाह अम्र से कर दिया और सुल्तान (शासक) नाराज़ है और उसने कानूनी तौर पर इस निकाह को अवैध घोषित कर दिया और रुख़्सती (विदाई) रोक दी, तो अल्लाह के नज़दीक इस कार्य के सभी शरिया परिणाम लागू होंगे। वह महिला जो उसके लिए हलाल नहीं थी, हलाल हो जाएगी; जो शरिया हुक्म पहले मौजूद नहीं था वह हो जाएगा। दूसरा, यदि कोई और मृत्यु या तलाक के बिना उससे निकाह करेगा, तो वह सर्वशक्तिमान के क्रोध और आग की सजा का पात्र होगा। यदि महिला की मृत्यु हो जाती है, तो अम्र, उसके पति होने के नाते, शरिया के अनुसार उसकी विरासत के अपने हिस्से का मालिक होगा। ये सभी बातें ईश्वरीय शरिया आदेशों से

सिद्ध हो जाएंगी। हालाँकि, 'तक़ीनी' (प्रायोगिक/सांसारिक) आदेश जो 'उर्फ़िया' (सांसारिक/प्रथागत) अधिकार से आते हैं, वे बिल्कुल प्राप्त नहीं होंगे। न तो वह महिला उसके कब्ज़े में आएगी और न ही वह विरासत का दावा कर सकेगा, क्योंकि सुल्तान के सामने पिता का क्या अधिकार? और यह निकाह, जो सुल्तान की राय में कानून के खिलाफ था, कानूनी रूप से शून्य हो चुका है।

[निचला अरबी बॉक्स पाठ]: क्योंकि दुनिया में सामान्य अधिकार, विशिष्ट अधिकार से अधिक प्रभावी है।—

[निचला उर्दू बॉक्स पाठ]: क्योंकि दुनिया में सामान्य अधिकार (विलायत-ए-आम), विशिष्ट अधिकार (विलायत-ए-खास) से अधिक शक्तिशाली है। (त)

इसी अनुमान (क़ियास) पर सैकड़ों मामले हैं। यहीं से यह स्पष्ट हुआ कि 'उर्फ़िया' अधिकार में कार्यान्वयन से तात्पर्य सांसारिक, संवेदी परिणामों को प्राप्त करना है, भले ही शरिया आदेश प्राप्त न हों। और 'शरिया' अधिकार में इसका तात्पर्य धार्मिक और शरिया अर्थों की स्थापना से है, भले ही...

---

1 अल-अशबाह वल-नज़ायर, प्रथम कला, सोलहवाँ नियम, इदारत-उल-कुरान करांची, 1/191 पृष्ठ 738 का 522

[Arabic Box]: الولایۃ العامۃ کما في الاشباہ وغیرھا، اقول: یعنی الظلیۃ اما الاصلیۃ فما کان لظل ان یقوم الاصل بل یضمحل دونہ ولذا لو زوج النبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم قاصرۃ رجل من قاصر رجل تم النکاح ولزم ولم یکن لابویھما خیرۃ اصلا بل کذلک لو زوج صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم رجلا عاقلا بالغا من امرأۃ کذا بدون رضاھما لزم النکاح ولم یکن لھما الخیرۃ من انفسھما کما نصوا علیہ وقد نطق بہ القرآن العزیز ۔

[Urdu Box]: جیسا کہ الاشباہ وغیرہ میں ہے، اقول: (میں کہتا ہوں) ولایت ظلیہ ایسے ہے لیکن ولایت اصلیہ، تو ظلیہ اس کا مقابلہ نہیں کر سکتی بلکہ وہ اصلیہ کے مقابلہ میں کمزور ہوتی ہے اور اسی لئے اگر نبی صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کسی قاصرہ (نابالغہ و مجنونہ و لونڈی) کا نکاح کسی قاصر مرد سے کردیں تو ان کے والدین کو قطعا کوئی اختیار نہ رہے گا، اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا یہ نکاح لازم و نافذ ہوگا بلکہ آپ صلی اللہ تعالی علیہ وسلم کسی عاقل بالغ مرد کا کسی عورت سے نکاح کردیں تو ایسے ہی لازم و نافذ ہوگا اور اس پر مرد و عورت کو اپنے بارے میں کوئی اختیار نہ ہوگا جیسا کہ فقہاء کرام نے تصریح فرمائی ہے اور قرآن پاک نے اسکو بیان کیا ہے (ت)

اور اگر زید نے اپنی قاصرہ کا نکاح عمرو سے کردیا اور سلطان کی ناراضی ہے اس نے حکما اس نکاح کو ناجائز رکھا اور رخصت سے روک دیا، عنداللہ اس تصرف کے تمام معانی شرعیہ ترتیب پائیں گے عورت کہ اس کے لیے حلال نہ تھی حلال ہوگئی حکم غیر موجود شرعی ہوگیا، دوسرا اگر بے افتراق بموت وطلاق اس سے نکاح کرے گا مستحق غضب جبار و سزائے نار ہوگا، عورت مرجائے گی تو عمرو بحکم زوجیت اس کے ترکہ کا شرعا بقدر حصہ مالک ہوگا، یہ تمام

باتیں احکام تشریعیہ الہیہ سے ثابت ہوجائیں گی مگر احکام تکوینیہ کہ ولایت عرفیہ سے آتے اصلا حاصل نہ ہوں گے نہ وہ عورت اس کے قبضہ میں آئے گی نہ یہ دعوی ارث کرسکے گا کہ سلطان کے سامنے باپ کو کیا اختیار، اور یہ نکاح کہ رائے سلطانی میں خلاف قانون تھا قانونا باطل ہو چکا۔

[Lower Arabic Box]: لان الولایۃ العامۃ املک من الولایۃ الخاصۃ فی الدنیا ۔

[Lower Urdu Box]: کیونکہ ولایت عامہ دنیا میں ولایت خاصہ سے زیادہ قوی ہے۔ (ت)

اسی قیاس پر صدہا صورتیں ہیں، اور یہیں سے ظاہر ہوا کہ ولایت عرفیہ میں تنفیذ سے مراد تحصیل ثمرات حسیہ دنیویہ ہے اگرچہ احکام شرعیہ حاصل نہ ہوں اور ولایت شرعیہ میں مراد اثبات معانی شرعیہ و دینیہ ہے اگرچہ

---

۱ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ عشر ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۱۹۱ Page 522 of 738

...visual obstacles should not be removed.

Third Introduction: Observing the differences explained between the two types of authority (wilayat) will make two matters clear to every sane person. First, every government, whether Islamic or non-Islamic, has authority of the first kind over its country. Second, this very authority is the object of ambition for monarchs. In this matter, opposition to them is considered rebellion against the king. They desire that authority which is inseparable from army, troops, sword, and axe, not that which is attributed to every poor, destitute, penniless person without support. There is no meaning for a non-Muslim government to aim for authority of the second kind, as it intentionally arises from following the Sharia; when does a non-Muslim follow the religion of Islam? For hundreds of years, the primary objective of even Muslim kings themselves has been that same customary (urfi) authority. They want the implementation of their commands even if they are not Sharia commands, as is evident from thousands of deeds. So how can a non-Muslim government be bound by Sharia authority? Authority of the first kind, which is the goal of monarchs, is undoubtedly held by the British Government in India without dispute, in which no party has any disagreement. And the Government itself intends this much; it has never said that it has interference in the religion and faith of every party, but on the contrary, it has always announced and continues to announce that it does not interfere in the religion and faith of any nation. And certainly, for such a government to which Almighty Allah has granted perfect worldly intellect and the skill of governance, this alone is fitting. Rulers and subjects all know that the Government is the ruler of the country; its command is enforced here. Whatever it makes someone give, they get it; what it forbids, stops. The subjects obey its commands and consider opposing them harmful. These are the fruits of the existence and absence of things, which are the results of customary authority. However, it absolutely does not claim to make the non-existent existent or want to do so. Now see, the Government daily grants decrees for interest. This only means that the defendant should pay that amount to the plaintiff. It absolutely does not say that Muslims should consider taking and giving interest as legally permissible (halal), or that because of the decree, the receiver should consider interest as permissible (mubah) according to Islamic Sharia. Similarly, in all commands, it is concerned with the implementation of commands in its country, and its obedience lies in that. It does not mean that you should consider these commands useful in the hereafter as well, which is the

function of Sharia authority, and consider the law to be the very Sharia of Islam. It does not force anyone to do so, nor does it have any concern with it fundamentally. So, undoubtedly, the Government wants to be the ruler of the country, and it is surely the ruler of the country with power, but it does not want to become the religious head (wali) of any religion or nation, nor does it have any concern with it. Therefore, declaring it against this is a misrepresentation about the Government itself and its...

...दृश्य बाधाएं दूर न हों।

तीसरा प्रस्तावना: दोनों विलायतों (अधिकारों) के बीच बताए गए मतभेदों को देखने से हर बुद्धिमान व्यक्ति पर दो बातें स्पष्ट हो जाएँगी। पहली यह कि हर सरकार, चाहे वह इस्लामी हो या गैर-इस्लामी, अपने देश पर पहले प्रकार की विलायत रखती है। दूसरी यह कि यही विलायत सुल्तानों का मुख्य उद्देश्य होती है, इसी में विरोध उनके नज़दीक बादशाह की मुख़ालफ़त मानी जाती है। वे वही विलायत चाहते हैं जो सेना, लश्कर, तलवार और कुल्हाड़ी से जुड़ी है, न कि वह जो हर फ़क़ीर, दरिद्र, बेसहारा और निस्सहाय व्यक्ति के लिए है। किसी गैर-मुस्लिम सरकार का दूसरे प्रकार की विलायत का लक्ष्य रखना तो कोई अर्थ ही नहीं रखता, क्योंकि यह जानबूझकर शरीयत के पालन से उत्पन्न होती है; एक गैर-मुस्लिम इस्लाम धर्म का पालन कब करता है? सैकड़ों वर्षों से स्वयं मुस्लिम बादशाहों का मुख्य उद्देश्य वही प्रथागत (उर्फी) विलायत रहा है। वे अपने आदेश को लागू करना चाहते हैं चाहे वह शरीयत का आदेश न हो, जैसा कि हज़ारों कारनामों से स्पष्ट है। तो फिर कोई गैर-मुस्लिम सरकार शरीयत वाली विलायत की पाबंद कैसे हो सकती है? पहले प्रकार की विलायत जो सुल्तानों का लक्ष्य है, निस्संदेह भारत में ब्रिटिश सरकार को निर्विवाद रूप से प्राप्त है, जिसमें किसी भी पक्ष को कोई मतभेद नहीं है। और स्वयं सरकार को इतना ही मंज़ूर है; उसने कभी नहीं कहा कि मुझे हर पक्ष के दीन और मज़हब में हस्तक्षेप है, बल्कि इसके विपरीत उसने हमेशा यही घोषणा की और करती है कि हमें किसी कौम के दीन और मज़हब में कोई हस्तक्षेप नहीं करना है। और निश्चित रूप से ऐसी सरकार जिसे अल्लाह तआला ने सांसारिक बुद्धि और देश चलाने का पूर्ण कौशल प्रदान किया हो, उसे यही शोभा देता है। शासक और प्रजा सभी जानते हैं कि सरकार देश की मालिक है, उसका आदेश यहाँ लागू होता है। जो चीज़ वह जिसे दिलवा दे वह मिल जाती है, जिससे मना कर दे वह रुक जाती है। प्रजा उसके आदेश को मानती है और उसके विरुद्ध जाना हानिकारक समझती है। ये वही चीज़ के होने और न होने के फल हैं जो प्रथागत विलायत के परिणाम हैं। लेकिन अधिकारियों का दावा हरगिज़ गैर-मौजूदा को मौजूद नहीं बनाता या ऐसा करना चाहता है। अब देखिए कि सरकार रोज़ाना सूद (ब्याज) की डिक्रियाँ देती है, इसका केवल यह अर्थ है कि प्रतिवादी इतनी राशि वादी को दे दे। वह हरगिज़ यह नहीं कहती कि मुसलमान ब्याज लेने-देने को शरीयत के अनुसार हलाल (वैध) समझें या डिक्री के कारण लेने वाला ब्याज को इस्लामी शरीयत के अनुसार मुबाह (अनुमेय) समझे। इसी तरह सभी आदेशों में उसका सरोकार अपने देश में आदेश के अनुपालन से है और उसी में

उसकी आज्ञाकारिता है। यह नहीं कि इन आदेशों को आख़िरत (परलोक) में भी उपयोगी समझो, जो काम शरीयत वाली विलायत का है, और कानून को बिलकुल इस्लामी शरीयत मानो। वह इस पर न किसी को मजबूर करती है और न उसे इससे मौलिक रूप से कोई बहस है। तो निस्संदेह सरकार केवल देश की मालिक बनना चाहती है और वह ज़रूर अधिकार संपन्न देश की मालिक है, मगर किसी मज़हब और मिल्लत (धर्म और समुदाय) की धार्मिक प्रमुख नहीं बनना चाहती, न ही उसे इससे कोई सरोकार है। तो इसके विरुद्ध ठहराना स्वयं सरकार के बारे में गलत बयानी है और उसकी...

موانع صوریہ زائل نہ ہوں۔ مقدمہ سوم: دونوں ولایتوں کے جو فرق بیان ہوئے ان کا ملاحظہ ہر عاقل پر دو امر واضح کرے گا ایک یہ کہ ہر سلطنت کو اسلامی ہو یا غیر اسلامی اپنے ملک پر ولایت قسم اول ہوتی ہے دوسرے یہ کہ یہی ولایت مطمح نظر سلاطین ہے ، اسی میں منازعت ان کے نزدیک بادشاہ کی مخالفت قرار پاتی ہے ، وہ یہی ولایت چاہتے ہیں کہ فوج و لشکر و تیغ و تبر کی لازم و ملزوم ہے نہ وہ کہ بہر فقیر مفلس بے زر بے پر کے لئے موسوم ہے ، ولایت قسم دوم کسی نامسلم سلطنت کو مقصود ہونا تو کوئی معنی ہی نہیں رکھتا کہ قصداً اتباع شرع سے ناشی ہے نامسلم کو مذہب اسلام کی کب پیروی ہے صدہا سال سے خود مسلمان بادشاہوں کا مقصد اصلی وہی ولایت عرفی ہے وہ اپنے حکم کا نفاذ چاہتے ہیں اگر چہ حکم شرعی نہ ہو جیسا کہ ہزاروں کارناموں سے واضح ہے تو کوئی نامسلم سلطنت کیونکر پابند ولایت شرعیہ ہو سکتی ہے ولایت قسم اول کہ مقصد سلاطین ہے بلاشبہ ہندوستان میں گورنمنٹ انگلشیہ کو بلا نزاع حاصل ہے جس میں کسی فریق کو خلاف نہیں اور خود گورنمنٹ کو اس قدر منظور ہے اس نے کبھی نہ کہا کہ مجھے ہر فریق کے دین و مذہب میں مداخلت ہے بلکہ اسکے خلاف ہمیشہ یہی اعلان کیا اور کرتی ہے کہ ہمیں کسی قوم کے دین و مذہب میں دست اندازی نہیں اور یقیناً ایسی گورنمنٹ جسے اللہ تعالیٰ عقلِ معاش برو جہ کمال اور ملک داری کا سلیقہ عنایت فرمائے اسے یہی شایان ہے، حکام و رعایا سب جانتے ہیں کہ گورنمنٹ والی ملک ہے اس کا حکم یہاں نافذ ہے جو چیز وہ جسے دلائے مل جاتی ہے منع کردے رک جاتی ہے رعیت اس کا حکم مانتی اور اسکا خلاف مضر جانتی ہے، یہ وہی وجود و عدم شیئ کے ثمرات ہوئے کہ نتائج ولایت عرفیہ ہیں مگر ہر گز نہ حکام کا دعوی غیر موجودہ موجود کر دیتی یا کرنا چاہتی ہے۔ اب یہی دیکھئے کہ گورنمنٹ روزانہ سود کی

ڈگریاں دیتی ہے اس کا صرف یہ مطلب ہے کہ مدعاعلیہ اتنی رقم مدعی کو دے یہ ہر گز نہیں کہتی کہ مسلمان سود لینے دینے کو شرعاً حلال جانیں یا ڈگری کے سبب اس لینے والے کے لئے سود کو ازروئے شریعت اسلامی مباح جانیں، اسی طرح تمام احکام میں اسے اپنے ملک میں تعمیل حکم سے کام ہے اور اسی میں اس کی اطاعت ہے نہ یہ کہ ان احکام کو آخرت میں بھی بکار آمد سمجھو، جو کام ولایت شرعیہ کا ہے اور قانون کو عین شریعتِ اسلامیہ مانو اس پر نہ وہ کسی کو مجبور کرتی ہے نہ اس سے اسے اصلاً بحث، تو بلاشبہ گورنمنٹ والی ملک ہی بننا چاہتی ہے اور وہ ضرور والی ملک باختیار ہے مگر کسی مذہب و ملت کی والی دین بننا نہیں چاہتی نہ اس سے اسے سروکار ہے تو اس کے خلاف ٹھہرانا خود گورنمنٹ کے بارے میں غلط بیانی اور اس

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

...is against the intent and expression.

Fourth Introduction: The pure Islamic Sharia (peace and blessings be upon its bearer and his family) has left the conventional authority (Wilayat al-Urfiyya)—through which a person becomes the ruler of a land and governor of the time, and the subjects are required to obey him—as it is. It has not specified it for Muslims or non-Muslims, just as in convention it is not specified for anyone. This is because it is under the influence of cosmic/divine decrees (Ahkam-e-Takwiniya); whoever God gives it to, receives it. The discussion of Sharia is only concerned with legislative rulings (Ahkam-e-Tashri'iya):

Allah Almighty said: "Say, 'O Allah, Owner of Sovereignty, You give sovereignty to whom You will and You take sovereignty away from whom You will.'" (1)

Allah Almighty said: Say, O Master of the Kingdom, You bestow kingship on whomever You will and withdraw it from whomever You please. (T)

In this "whom You will," there is no specific mention of Islam. Therefore, the Holy Quran referred to the King of Egypt during the time of Prophet Yusuf (peace be upon him) in various places using the word 'Malik' (King):

"And the King said, 'Indeed, I see...'" (2) "And the king said, 'Bring him to me...'" (3)

"He could not have taken his brother within the religion [i.e., law] of the king..." (4)

The King said, 'I see...'; The King said, 'Bring him to me'; It was not permissible to seize his brother under the King's law. (T)

And that (Quranic expression) is pure and free from incorrect terminology. Similarly, before the Queen of Sheba (Bilqis) embraced Islam, she was mentioned in the statement of the hoopoe (Hud-hud) using the words: "Indeed, I found [there] a woman ruling them" (5) (I found a woman as their king. - T). This description is also pure and exempt from being based on error. Thus, it is proven that even if a king is a non-Muslim, he is certainly the ruler of the land and possesses 'authority of the first kind'. However, 'authority of the second kind'—religious and Sharia-based—which would make a non-existent Sharia ruling applicable to a Muslim and benefit him in the hereafter religiously, is specified only for Muslims. This has been clearly stated through both restriction (Hasr) and explicit negation so that no room for interpretation or doubt remains. First, in this noble verse: "Your ally (Wali) is none but

Allah, [His] Messenger, and those who have believed" (6) (Your wali is Allah Almighty, His Messenger ﷺ, and those who have believed. - T). And in this noble verse: "And never will He grant..."

1 Quran 3/26 2 Quran 12/43 3 Quran 12/54 4 Quran 12/76 5 Quran 27/23 6 Quran 5/55

फ़तावा रिज़विया जिल्द (18)

...के खिलाफ मंशा और इज़हार है।

चौथा मुक़दमा: शरीअते मुतहरा इस्लामिया (जिसके साहिब और उनकी आल पर अफ़ज़ल सलात व सलाम हो) ने विलायते उर्फ़िया को, जिसके ज़रिए आदमी मुल्क का मालिक और हाकिम बन जाता है और प्रजा पर उसकी पाबंदी लाज़िम होती है, उसकी हालत पर छोड़ दिया है। इसे मुस्लिम या गैर-मुस्लिम किसी के साथ खास नहीं फरमाया, जिस तरह वह उर्फ़(लोक-प्रथा) में किसी के साथ खास नहीं है, क्योंकि यह तक़वीनी अहकाम (ब्रह्मांडीय आदेशों) के तहत है; जिसे खुदा दे उसे मिले। शरीअत की बहस केवल तशरी'ई अहकाम (विधायी आदेशों) से है:

अल्लाह तआला ने फरमाया: "कहो, 'ऐ अल्लाह, साम्राज्य के मालिक, तू जिसे चाहे साम्राज्य दे और जिससे चाहे साम्राज्य छीन ले।'" (1)

अल्लाह तआला ने फरमाया: आप फरमा दीजिए ऐ मुल्क के मालिक तू जिसे चाहे मुल्क अता फरमाए और जिससे चाहे वापस ले ले। (त)

इस "जिसे तू चाहे" में इस्लाम की कोई विशिष्टता नहीं है। इसीलिए कुरान मजीद ने हज़रत यूसुफ (अलैहिस्सलाम) के ज़माने में मिस्र के बादशाह को जगह-जगह 'मलिक' (राजा) शब्द से संबोधित किया:

"और बादशाह ने कहा, 'मैं देख रहा हूँ...'" (2)। "और बादशाह ने कहा, 'उसे मेरे पास लाओ...'" (3)।

"वह अपने भाई को बादशाह के दीन (कानून) में नहीं पकड़ सकता था..." (4)।

बादशाह ने फरमाया मैं देख रहा हूँ, बादशाह ने कहा उसे मेरे पास लाओ, बादशाह के दीन में भाई को पकड़ना जायज़ नहीं। (त)

और वह (कुरानी अभिव्यक्ति) गलत शब्दावली से पाक और पवित्र है। इसी तरह, हज़रत बिल्कीस के इस्लाम लाने से पहले हुदहुद के बयान में उन्हें "इन्नी वजत्तुम रातन तमलुकुहुम" (5) (मैंने एक औरत को उनका बादशाह पाया। - त) शब्दों के साथ उल्लेख किया गया। यह वर्णन भी त्रुटि से मुक्त है। अतः यह सिद्ध हुआ कि बादशाह भले ही गैर-मुस्लिम हो, वह निश्चित रूप से देश का शासक है और 'प्रथम श्रेणी की विलायत' रखता है। मगर मुसलमान पर 'द्वितीय श्रेणी की विलायत'—धार्मिक और शरीयत आधारित—जिससे मुसलमान के हक़ में कोई गैर-मौजूद शरीई हुक्म वजूद में आ जाए और

धार्मिक रूप से आख़िरत में उसके काम आए, केवल मुसलमानों के साथ विशेष फरमाई गई है। इसे 'हस्र' (प्रतिबंध) और स्पष्ट निषेध दोनों तरीकों से साफ कर दिया गया है ताकि किसी के लिए व्याख्या या संदेह की गुंजाइश न रहे। पहले इस आयते करीमा में: "तुम्हारा वली केवल अल्लाह, उसका रसूल और वे लोग हैं जो ईमान लाए हैं" (6) (तुम्हारा वली अल्लाह तआला, उसके रसूल ﷺ और वे लोग हैं जो ईमान लाए। - त)। और इस आयते करीमा में: "और वह कभी नहीं बनाएगा...

1 अल-कुरान 3/26 2 अल-कुरान 12/43 3 अल-कुरान 12/54 4 अल-कुरान 12/76 5 अल-कुरान 27/23 6 अल-कुरान 5/55

کے خلاف منشا و اظہار ہے۔

مقدمہ چہارم: شریعت مطہرہ اسلامیہ علی صاحبہا وآلہ افضل الصلوٰۃ والتحیہ نے ولایت عرفیہ کو جس سے آدمی والی ملک اور حاکم کو بادشاہ وقت ہو جاتا ہے اور عایا کو اس کی پابندی لازم ہوتی ہے اس کے حال پر چھوڑا ہے، اسے مسلم نا مسلم کسی سے خاص نہ فرمایا جس طرح وہ عرف میں کسی سے خاص نہیں اس لئے کہ وہ زیر اثر احکام تکوینیہ ہے جسے خدادے اسے ملے اور شریعت کی بحث صرف احکام تشریعیہ سے ہے:

قَالَ اللّٰہُ تَعَالٰی "قُلِ اللّٰھُمَّ مٰلِكَ الْمُلْكِ تُؤْتِی الْمُلْكَ مَنْ تَشَآءُ وَ تَنْزِعُ الْمُلْكَ مِمَّنْ تَشَآءُ" ۱۔ اللہ تعالٰی نے فرمایا: آپ فرمادیجئے اے ملک کے مالک تو جسے چاہے ملک عطا فرمائے اور جس سے چاہے واپس لے لے۔ (ت)

اس من تشاء میں کوئی خصوصیت اسلام کی نہیں، ولہذا قرآن مجید نے زمانہ یوسف علیہ الصلوٰۃ والسلام میں بادشاہ مصر کو جابجا بلفظ ملک تعبیر فرمایا:

"وَقَالَ الْمَلِكُ اِنِّی اَرٰی" ۲۔ "وَقَالَ الْمَلِكُ ائْتُوْنِیْ بِہٖ" ۳۔ "مَا كَانَ لِیَاْخُذَ اَخَاہُ فِیْ دِیْنِ الْمَلِكِ" ۴۔ بادشاہ نے فرمایا میں دیکھ رہا ہوں، بادشاہ نے کہا اسے میرے پاس لاؤ، بادشاہ کے دین میں بھائی کو پکڑنا جائز نہیں۔ (ت)

اور وہ غلط تعبیر سے پاک و منزہ ہے، یوں ہی حضرت بلقیس کو ان کے اسلام سے پہلے قولِ ہد ہد میں بلفظ "اِنِّیْ وَجَدْتُّ امْرَاَۃً تَمْلِكُھُمْ" ۵ (میں نے ایک عورت کو ان کا بادشاہ پایا۔ت) ذکر فرمایا اور وہ تقریر علی الغلط سے طاہر و مبرا ہے، تو ثابت ہوا کہ بادشاہ اگرچہ نا مسلم ہو ضرور والی ملک

اور ولایتِ قسم اول رکھتا ہے مگر مسلمان پر ولایت قسم دوم دینیہ شرعیہ جس سے مسلمان کے حق میں حکمِ غیر موجود شرعی مدمبہّاً موجود ہو جائے اور دینی حیثیت سے آخرت میں اس کے کام آئے صرف مسلمان کے ساتھ خاص فرمائی ہے اور کلمہ حصر و تصریح نفی دونوں طور پر اسے صاف فرمادیا ہے کہ کسی کا مجالِ تاویل وابدائے احتمال نہ رہے اول اس آیہ کریمہ میں "اِنَّمَا وَلِیُّکُمُ اللّٰہُ وَرَسُوْلُہٗ وَالَّذِیْنَ اٰمَنُوْا" ۶ (تمہارا ولی اللہ تعالیٰ اور اس کے رسول صلی اللہ علیہ وسلم اور وہ لوگ جو ایمان لائے۔ت) اور اس آیہ کریمہ میں "وَلَنْ یَجْعَلَ

۱ القرآن الکریم ۳ / ۲۶ ۲ القرآن الکریم ۱۲ / ۴۳ ۳ القرآن الکریم ۱۲ / ۵۴ ۴ القرآن الکریم ۱۲ / ۷۶ ۵ القرآن الکریم ۲۷ / ۲۳ ۶ القرآن الکریم ۵ / ۵۵

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

“Allah will never grant the disbelievers a way [to prevail] over the believers.” (1) (And Allah Almighty has never given the disbelievers authority over the believers. T) Here, strictly the religious and legal path is meant, because the cessation of worldly paths is contrary to observation and witness; the Great Quran is full of verses of this meaning. In Halabi 'ala al-Durr and then in Shami it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
A disbeliever does not have authority over his Muslim son because Allah Almighty said: "And Allah will never grant the disbelievers a way [to prevail] over the believers." (2)	A disbeliever is not the guardian of his Muslim son because Allah Almighty said: And Allah Almighty has never given the disbelievers authority over the believers. (T)

In Nihaya, then Alamgiri, then Tahtawi, then Ibn Abidin it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
The appointment of a Dhimmi (protected non-Muslim) to judge among the people of Dhimmah is valid because it is not over Muslims, and the same rule applies to arbitration. (3)	Appointing a Dhimmi to judge among Dhimmis is valid; it is not for judging among Muslims, and the same rule applies to arbitration. (T)

In Tanwir al-Absar it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
If two parties appointed a slave as an arbitrator and then he was freed, or a minor and then he reached puberty, or a Dhimmi and then he became Muslim, and then they gave a judgment, it would not be valid. (4)	If the parties made a slave an arbitrator and now he is free, or made a minor and he became an adult, or made a Dhimmi and he became a Muslim, then if they decide after that, it will not be implemented. (T)

In Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
Its condition is authority, so Islam is a condition if the defendant is a Muslim. (5)	The condition for testimony is authority; if the defendant is a Muslim, it is a condition for the witness to be a Muslim. (T)

1. Al-Quran al-Karim 4/141
2. Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Chapter on the Guardian, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/312
3. Radd al-Muhtar citing al-Hindiyyah from al-Nihayah, Book of Judiciary, Chapter on Arbitration, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/328; Hashiyah al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Book of Judiciary, Chapter on Arbitration, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/207
4. Durr al-Mukhtar, Sharh Tanwir al-Absar, Book of Judiciary, Chapter on Arbitration, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/82
5. Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/90

फ़तवा-ए-रज़विया (खंड 18)

"अल्लाह ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ कोई रास्ता (इख़्तियार) नहीं दिया।" (1) (और अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ इख़्तियार नहीं दिया। त) यहाँ निश्चित रूप से धार्मिक और शरीयत का रास्ता ही मुराद है, क्योंकि दुनियावी रास्तों का कटना तो मुशाहदे (देखने) और गवाही के ख़िलाफ़ है; क़ुरान-ए-अज़ीम इस अर्थ की आयतों से भरा हुआ है। हलबी अल-दुर और फिर शामी में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
काफ़िर अपने मुस्लिम बेटे का वली नहीं हो सकता क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ इख़्तियार नहीं दिया।" (2)	काफ़िर अपने मुस्लिम बेटे का वली (अभिभावक) नहीं हो सकता क्योंकि अल्लाह तआला ने फ़रमाया: और अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ इख़्तियार नहीं दिया। (त)

निहाया, फिर आलमगीरी, फिर तहतावी, फिर इब्न आबिदीन में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
ज़िम्मियों (संरक्षित गैर-मुस्लिमों) के बीच फ़ैसला करने के लिए ज़िम्मी की नियुक्ति सही है क्योंकि यह मुसलमानों के ऊपर नहीं है, और मध्यस्थता (सालिसी) का भी यही हुक्म है। (3)	ज़िम्मी का चुनाव ज़िम्मियों में फ़ैसला करने के लिए सही है, मुसलमानों में फ़ैसला करने के लिए नहीं, और सालिसी का भी यही हुक्म है। (त)

तन्वीरुल अबसार में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अगर दो पक्षों ने किसी ग़ुलाम को सालिस बनाया और वह आज़ाद हो गया, या किसी नाबालिग को बनाया और वह बालिग़ हो गया, या किसी ज़िम्मी को बनाया और वह मुसलमान हो गया, और फिर वे फ़ैसला करें, तो वह लागू नहीं होगा। (4)	अगर फ़रीक़ैन (पक्षों) ने किसी ग़ुलाम को सालिस बनाया अब वह आज़ाद हो गया, ना बालिग़ को बनाया तो वह बालिग़ हो गया, या ज़िम्मी को बनाया तो वह मुसलमान हो गया, फिर उसके बाद वे फ़ैसला करें तो लागू न होगा। (त)

दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादात में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
इसकी शर्त विलायत (अधिकार) है, इसलिए अगर मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) मुसलमान हो तो इस्लाम एक शर्त है। (5)	गवाही की शर्त विलायत है, अगर मुद्दआ अलैह मुसलमान हो तो गवाह का मुसलमान होना शर्त होगा। (त)

---

1. अल-क़ुरान अल-करीम 4/141
2. रद अल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाबू अल-वली, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/312
3. रद अल-मुह्तार अल-हिन्दिया के हवाले से अल-निहाया से, किताबुल क़ज़ा, बाबू अल-तहकीम, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/328; हाशिया अल-तहतावी अली अल-दुर अल-मुख़्तार, किताबुल क़ज़ा, बाबू अल-तहकीम, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 3/207
4. दुर्रे मुख़्तार, शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुल क़ज़ा, बाबू अल-तहकीम, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/82
5. दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/90

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

اللّٰہُ لِلْکٰفِرِیْنَ عَلَی الْمُؤْمِنِیْنَ سَبِیْلًا ۱ (اور اللہ تعالٰی نے کافروں کو مومنوں پر ہر گز اختیار نہیں دیا۔ ت) یہاں قطعاً وہی سبیل دینی شرعی مراد ہے کہ سبیل دنیوی کا انقطاع خلاف مشاہدہ و اشہاد ہے، قرآن عظیم اس معنی کی آیات سے مشحون ہے۔ حلبی علی الدر پھر شامی میں ہے:

| الکافر لایلی علی ولدہ المسلم لقولہ تعالی "وَلَنْ یَجْعَلَ اللّٰہُ لِلْکَافِرِینَ عَلَی الْمُؤْمِنِینَ سَبِیلاً" ۲ | کافر اپنے مسلم بیٹے کا ولی نہیں کیونکہ اللہ تعالٰی نے فرمایا: اور اللہ تعالٰی نے کافروں کو مومنوں پر ہرگز اختیار نہیں دیا۔ (ت) |

نہایہ پھر عالمگیری یہ پھر طحطاوی پھر ابن عابدین میں ہے:

| تقلید الذمی لیحکم بین اھل الذمۃ صحیح لانہ لیس علی المسلمین و کذلک التحکیم ۳ | ذمی کا تقرر ذمیوں میں فیصلہ کرنے کے لئے صحیح ہے مسلمانوں میں فیصلہ کرنے کے لئے نہیں اور ثالثی کا بھی یہی حکم ہے۔ (ت) |

تنویر الابصار میں ہے:

| لو حکما عبداً فاعتق او صبیاً فبلغ او ذمیاً فاسلم ثم حکما لا ینفذ ۴ | اگر فریقین نے کسی غلام کو ثالث بنایا اب وہ آزاد ہوگیا نا بالغ کو بنایا تو وہ بالغ ہو گیا، یا ذمی کو بنایا تو وہ مسلمان ہو گیا، پھر اس کے بعد وہ فیصلہ کریں تو نافذ نہ ہوگا۔ (ت) |

در مختار کتاب الشہادات میں ہے:

| شرطھا الولایۃ فیشترط الاسلام لو المدعی علیہ مسلما ۵ | شہادت کی شرط ولایت ہے اگر مدعاعلیہ مسلمان ہو تو گواہ کا مسلمان ہونا شرط ہوگا۔ (ت) |

١ القرآن الكريم ۴ / ۱۴۱ ٢ ردالمحتار كتاب النكاح باب الولى داراحياء التراث العربى بيروت ٣١٢/ ٢ ٣ ردالمحتار بحواله الهندية عن النهاية كتاب القضاء باب التحكيم داراحياء التراث العربى بيروت ۴ / ٣٢٨، حاشية الطحطاوى على الدرالمختار كتاب القضاء باب التحكيم دارالمعرفة بيروت ٣ / ٢٠٧ ۴ در مختار شرح تنوير الابصار كتاب القضاء باب التحكيم مطبع مجتبائى دہلى ٨٢ / ٢ ۵ در مختار كتاب الشهادات مطبع مجتبائى دہلى ٩٠ / ٢

Volume 18 Fatawa Razawiyya

And it is in 'Kitab al-Qada' (The Book of Judicature): "Its eligibility is the eligibility of testimony, and the condition of its eligibility is the condition of his eligibility, for both of them belong to the chapter of authority." The eligibility of the judge is the same as the eligibility for testimony, and the eligibility for testimony will be the same as the eligibility of the defendant because both of these matters relate to authority. (T)

It is in 'Hidayah': "There is no authority for a disbeliever over a Muslim due to the word of Allah Almighty: 'And Allah will never grant the disbelievers a way over the believers.'" A disbeliever has no authority over a Muslim because the command of Allah Almighty is: Allah has never given the disbelievers authority over the believers. (T)

In its [Hidayah's] chapter on testimony: "The testimony of a dhimmi (protected non-Muslim) against a Muslim is not accepted because he has no authority over him." The testimony of a dhimmi against a Muslim will not be accepted because he does not have authority over a Muslim. (T)

In 'Mukhtasar Imam Quduri': "The authority of a judge is not valid until the conditions for testimony are gathered in the appointee." The authority of a judge will not be valid until the conditions of testimony are found in the appointee. (T)

It is in 'Hidayah': "Because the ruling of judicature is derived from the ruling of testimony, for each of them is from the chapter of authority. So, whoever is eligible for testimony is eligible for judicature, and what is stipulated [for one is stipulated for the other]..." Because the decision of a judge is derived from the ruling of testimony, as both these matters are from the category of authority. Therefore, whoever is eligible for testimony will be eligible for judicature; hence, whatever is a condition for the eligibility of testimony [is also a condition for] judicature.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press Delhi, 2/71
2. Al-Hidayah, Kitab al-Nikah, Bab al-Awliya wal-Akfa, Yusufi Press Lucknow, 2/298
3. Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Bab Man Yaqbal Shahadatuhu etc., Yusufi Press Lucknow, 3/162
4. Al-Mukhtasar lil-Quduri, Kitab Adab al-Qadi, Majeed Press Kanpur, p. 283

जिल्द अठारह (18) फतावा रज़विया

और 'किताब अल-क़ज़ा' (न्याय की पुस्तक) में है: "अहलुहु अहलुश शहादति व शरतु अहलियतिहा शरतु अहलियतिही फइन्ना कलामहुमा मिन बाबिल विलायति" क़ाज़ी की अहलियत (योग्यता) वही है जो शहादत (गवाही) की अहलियत है और शहादत की अहलियत वही होगी जो मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) की अहलियत होगी क्योंकि ये दोनों मामले विलायत (अधिकार) से संबंधित हैं। (त)

'हिदाया' में है: "ला विलायता लिकाफ़िरिन अला मुस्लिमिन लिकौलिही तआला 'वलन यजअलल्लाहु लिल काफ़िरीना अलल मुअमिनीना सबीला'" काफ़िर को मुसलमान पर विलायत (अधिकार) नहीं है क्योंकि अल्लाह तआला का इर्शाद है: अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ इख़्तियार (अधिकार) नहीं दिया। (त)

इसी (हिदाया) के शहादत अध्याय में है: "ला तक़बलु शहादतुज़ ज़िमिय्यि अलल मुस्लिमि लिअन्नहु ला विलायता लहू बिल इज़ाफ़ति इलैहि" मुस्लिम के ख़िलाफ़ ज़िम्मी की शहादत क़बूल न होगी क्योंकि उसको मुसलमान पर विलायत नहीं है। (त)

'मुख़्तसर इमाम क़ुदूरी' में है: "ला तसिहु विलायतुल क़ाज़ी हत्ता यजतमिआ फ़िल मुवल्ला शराइतुश शहादति" क़ाज़ी की विलायत उस वक़्त तक सही न होगी जब तक कि मौली (नियुक्त व्यक्ति) में शहादत की शरायत (शर्तें) न पाई जाएँ। (त)

'हिदाया' में है: "लिअन्ना हुक्मल क़ज़ाइ युस्तक़ा मिन हुक्मिश शहादति लिअन्ना कुल्ला वाहिदिन मिन्हुमा मिन बाबिल विलायति फ़कुल्लु मन काना अहलल लिश शहादति यकूनु अहलल लिल क़ज़ाइ व मा युस्तरतु..." क्योंकि क़ाज़ी का फ़ैसला शहादत के हुक्म से मुस्तफ़ाद (प्राप्त) होता है क्योंकि ये दोनों मामलात अज़ क़बील विलायत (अधिकार की श्रेणी के) हैं तो जो शहादत का अहल होगा वही क़ज़ा (न्याय) का अहल होगा तो जो चीज़ शहादत की अहलियत में शर्त है वह क़ज़ा...

1. दुर्रे मुख़्तार किताब अल-क़ज़ा मतबा मुज्तबाई दिल्ली 2/71
2. अल-हिदाया किताबुन निकाह बाबुल औलिया वल अक्फ़ा मतबा यूसुफ़ी लखनऊ 2/298
3. अल-हिदाया किताबुश शहादात बाब मन यक़बलु शहादतहु इलख़ मतबा यूसुफ़ी लखनऊ 3/162
4. अल-मुख़्तसर लिल क़ुदूरी किताब आदाब अल-क़ाज़ी मतबा मजीद कानपुर पेज 283

اور کتاب القضا میں ہے : اهله اهل الشهادة وشرط اهليتها شرط اهليته فان كلامهما من باب الولاية 1۔ قاضی کی اہلیت وہی ہے جو شہادت کی اہلیت ہے اور شہادت کی اہلیت وہی ہوگی جو مدعاعلیہ کی اہلیت ہوگی کیونکہ یہ دونوں امر ولایت سے متعلق ہیں۔ (ت)

ہدایہ میں ہے : لا ولاية لكافر على مسلم لقوله تعالى "وَلَنْ يَّجْعَلَ اللهُ لِلْكٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا" 2۔ کافر کو مسلمان پر ولایت نہیں کیونکہ اللہ تعالٰی کا ارشاد ہے: اللہ تعالٰی نے کافروں کو مومنوں پر ہرگز اختیار نہیں دیا۔ (ت)

اسی کی شہادت میں ہے : لا تقبل شهادة الذمي على المسلم لانه لا ولاية له بالاضافة اليه 3۔ مسلم کے خلاف ذمی کی شہادت قبول نہ ہوگی کیونکہ اس کو مسلمان پر ولایت نہیں ہے۔ (ت)

مختصر امام قدوری میں ہے: لا تصح ولاية القاضي حتى يجتمع في المولى شرائط الشهادة 4۔ قاضی کی ولایت اس وقت تک صحیح نہ ہوگی جب تک کہ مولٰی میں شہادت کی شرائط پائی جائیں۔ (ت)

ہدایہ میں ہے : لان حكم القضاء يستقى من حكم الشهادة لان كل واحد منهما من باب الولاية فكل من كان اهلا للشهادة يكون اهلا للقضاء و ما يشترط كيونکہ قاضی کا فیصلہ شہادت کے حکم سے مستفاد ہوتا ہے کیونکہ یہ دونوں امر از قبیل ولایت ہیں تو جو شہادت کا اہل ہوگا وہی قضاء کا اہل ہو گا تو جو چیز شہادت کی اہلیت میں شرط ہے وہ قضاء (میں بھی شرط ہے)۔

1 درمختار کتاب القضا مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۷۱ 2 الہدایۃ کتاب النکاح باب الاولیاء والاکفاء مطبع یوسفی لکھنو ۲ / ۲۹۸ 3 الہدایۃ کتاب الشہادت باب من یقبل شہادتہ الخ مطبع یوسفی لکھنو ۳ / ۱۶۲ 4 المختصر للقدوری کتاب آداب القاضی مطبع مجید کانپور ص ۲۸۳

Fatawa Razawiyya Volume (18)

For the eligibility of adjudication (qada), the eligibility for testimony is a condition. (T)

In Fatawa Imam Qazi Khan it is mentioned: There is no guardianship (wilayah) for a minor, an insane person, a slave, or a non-believer over a Muslim. A minor, an insane person, a slave, and a non-believer have no guardianship over a Muslim. (T)

In Bada'i of Malik al-Ulama Masood Kashani it is mentioned: The testimony of a non-believer against a Muslim is fundamentally invalid. The testimony of a non-believer against a Muslim is not valid. (T)

In the same work it is mentioned: A non-believer has no guardianship over a Muslim because there is no inheritance between them, and because a non-believer is not among the people of guardianship over a Muslim, as the Sharia has severed the guardianship of non-believers over Muslims. Allah Almighty said: "And Allah will never grant the disbelievers a way (to triumph) over the believers." And the Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) said: "Islam is superior and not to be surpassed, etc." A non-believer does not have guardianship over a Muslim because there is no inheritance between the two, and because a non-believer does not have the capacity for guardianship over a Muslim because Sharia has abolished the guardianship of the non-believer over Muslims. Allah Almighty said: "Allah has never given the non-believers authority over the believers." And the Holy Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said: "Islam will prevail and will not be overcome, etc." (T)

In the same work it is mentioned: The eligibility for adjudication has conditions, including reason (sanity), puberty, and Islam. Therefore, the appointment of an insane person, a minor, or a non-believer is not permissible, because adjudication is a matter of guardianship, rather it is among the greatest forms of guardianship, whereas these individuals do not possess the capacity for the lowest form of guardianship, which is in testimony. There are several conditions for the capacity for adjudication, among which are reason, puberty, and Islam. Therefore, the appointment of an insane person, a minor, and a non-believer will not be permissible because adjudication is of the nature of guardianship, rather it is among the greatest guardianships, whereas these people do not have the capacity for the lowest level of guardianship, which is in testimony.

---

1. Al-Hidaya, Kitab Adab al-Qadi, Yusufi Press, Lucknow, 3/132.

2. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Nikah, Chapter on Guardians (Awliya), Naval Kishore, Lucknow, 1/123.
3. Bada'i al-Sanai', Kitab al-Shahadat, Chapter: And the conditions in principle, HM Saeed Company, Karachi, 6/266.
4. Bada'i al-Sanai', Kitab al-Nikah, Chapter: And the explanation of the conditions of validity, HM Saeed Company, Karachi, 2/239.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

न्यायिक योग्यता (क़ज़ा) के लिए, गवाही (शहादत) की योग्यता एक शर्त है। (त)

फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान में है: एक नाबालिग, पागल व्यक्ति, गुलाम या काफ़िर का मुसलमान पर कोई अधिकार (विलायत) नहीं है। नाबालिग, पागल, गुलाम और काफ़िर का मुसलमान पर कोई अधिकार नहीं है। (त)

मलिक अल-उलमा मसूद काशानी की बदाइ (अल-सनई) में है: मुस्लिम के ख़िलाफ़ काफ़िर की गवाही बुनियादी तौर पर अमान्य है। मुस्लिम के ख़िलाफ़ काफ़िर की गवाही मान्य नहीं है। (त)

उसी में है: काफ़िर का मुसलमान पर कोई अधिकार नहीं है क्योंकि दोनों के बीच कोई विरासत नहीं है, और इसलिए कि काफ़िर मुसलमान पर अधिकार रखने के योग्य नहीं है क्योंकि शरीयत ने मुसलमानों पर काफ़िर के अधिकार को समाप्त कर दिया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "और अल्लाह काफ़िरों को मोमिनों पर कभी भी कोई रास्ता (जीतने का) नहीं देगा।" और हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने फ़रमाया: "इस्लाम हमेशा ऊँचा रहेगा और उस पर कोई हावी नहीं हो सकेगा, इत्यादि।" काफ़िर को मुसलमान पर विलायत नहीं क्योंकि दोनों में विरासत नहीं, और इसलिए कि काफ़िर को मुसलमान पर विलायत की योग्यता नहीं है क्योंकि शरीयत ने मुसलमानों पर काफ़िर की विलायत को ख़त्म कर दिया है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह तआला ने काफ़िरों को मोमिनों पर हरगिज़ अधिकार नहीं दिया। और हुज़ूर अलैहिस्सलातु वस्सलाम ने फ़रमाया: इस्लाम ग़ालिब (विजयी) होगा, मगलूब (पराजित) नहीं, इत्यादि। (त)

उसी में है: न्याय (क़ज़ा) करने की क्षमता के लिए कुछ शर्तें हैं, जिनमें बुद्धि, वयस्कता (बुलूग) और इस्लाम शामिल हैं। इसलिए, एक पागल, नाबालिग और काफ़िर की नियुक्ति जायज़ नहीं होगी क्योंकि न्याय करना अधिकार (विलायत) के अंतर्गत आता है, बल्कि यह महानतम अधिकारों में से है, जबकि इन लोगों के पास सबसे छोटा अधिकार भी नहीं है जो कि गवाही में है। क़ज़ा की क्षमता के लिए चंद शर्तें हैं जिनमें से अक़्ल, बुलूग, इस्लाम है, तो पागल, नाबालिग और काफ़िर की नियुक्ति जायज़ न होगी क्योंकि क़ज़ा विलायत की श्रेणी से है, बल्कि महानतम विलायतों में से है, जबकि इन लोगों को विलायत में से सबसे निचली विलायत जो गवाही में है, उसकी भी योग्यता नहीं है।

---

1. अल-हिदाया, किताब अदब अल-क़ाज़ी, यूसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 3/132।

2. फ़तावा क़ाज़ी ख़ान, किताब अल-निकाह, औलिया का अध्याय, नवल किशोर, लखनऊ, 1/123।
3. बदाइ अल-सनई, किताब अल-शहादत, अध्याय और मूल शर्तें, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 6/266।
4. बदाइ अल-सनई, किताब अल-निकाह, अध्याय और वैधता की शर्तों का बयान, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/239।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

لاهلية الشهادة يشترط لاهلية القضاء ۱^ کی اہلیت میں شرط ہوگی (ت)

فتاوٰی امام قاضی خاں میں ہے: لا ولاية للصبی والمجنون ولا المملوك ولا الكافر على المسلم ۲^ نابالغ، مجنون، غلام اور کافر کو مسلمان پر ولایت نہیں۔ (ت)

بدائع ملک العلماء مسعود کاشانی میں ہے: لا شهادة للكافر على المسلم اصلاً ۳^ مسلم کے خلاف کافر کی شہادت معتبر نہیں (ت)

اسی میں ہے: لا ولاية للكافر على المسلم لانه لا ميراث بينهما ولان الكافر ليس من اهل الولاية على المسلم لان الشرع قطع ولاية الكافر على المسلمين قال الله تعالى "وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلاً ﴿۱۴۱﴾" ، وقال صلى الله تعالى عليه وسلم الاسلام يعلو ولا يعلى ۴^- الخ کافر کو مسلمان پر ولایت نہیں کیونکہ دونوں میں میراث نہیں، اور اس لئے کہ کافر کو مسلمان پر ولایت کی اہلیت نہیں ہے کیونکہ شریعت نے مسلمانوں پر کافر کی ولایت کو ختم کر دیا ہے، اللہ تعالٰی نے فرمایا اللہ تعالٰی نے کافروں کو مومنوں پر ہر گز اختیار نہیں دیا۔ اور حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے فرمایا اسلام غالب ہوگا مغلوب نہیں الخ۔ (ت)

اسی میں ہے: الصلاحية للقضاء لها شرائط منها العقل والبلوغ والاسلام فلا يجوز تقليد المجنون والصبی والكافر، لان القضاء من باب الولاية بل هو اعظم الولايات وهؤلاء ليست لهم اهلية ادنى الولايات وهی قضاء کی صلاحیت کے لئے چند شرائط ہیں ان میں سے عقل، بلوغ، اسلام ہے تو مجنون، نابالغ اور کافر کی تقرری جائز نہ ہوگی کیونکہ قضاء از قبیلِ ولایت ہے بلکہ اعظم ولایات میں سے ہے جبکہ ان لوگوں کو ولایت میں سے ادنی ولایت جو شہادت میں ہے

1 الهدایه کتاب ادب القاضی مطبع یوسفی لکهنؤ ۳/ ۱۳۲ 2 فتاوی قاضی خان کتاب النکاح فصل فی الاولیاء نولکشور لکهنؤ ۱/ ۱۲۳ 3 بدائع الصنا ئع کتاب الشهادت فصل واما الشرائط فی الاصل ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶/ ۲۶۶ 4 بدائع الصنا ئع کتاب النکاح فصل واما بیان شرائط الجواز ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۲۳۹

Fatawa Razawiyya, Volume 18

[Arabic Box 1]: Testimony of so-and-so... they do not have the capacity for it, even more so for the highest level of guardianship. And one who is not fit to be a judge, his judgment is necessarily not permissible. (Abridged) 1

[Translation]: They too will not be, so necessarily they will not be eligible for the highest guardianship in the first place; and one who does not have the competence of a judge, his judgment will necessarily not be valid. (Abridged) (T) 2

These are statements from eleven books: Mukhtasar Imam Quduri, Fatawa Imam Qadi Khan, Bada'i Imam Malik al-Ulama, Hidaya Imam Burhan al-Din, Nihaya Imam Saghnaqi, Tanwir al-Absar, Durr al-Mukhtar, Halabi, Tahtawi, Shami, Fatawa 'Alamgiriyya. And what is the need for a multitude of statements, there are hundreds without exaggeration; rather, Sharia did not give guardianship even to the Sultan of Islam over those Muslims who accepted Islam in Dar al-Harb (land of war) and have not yet migrated to our land (Dar al-Islam).

[Arabic Box 2]: Allah Almighty said: "And those who believed and did not emigrate, you have no guardianship over them at all until they emigrate." 3

[Translation]: Allah Almighty said: Those who brought faith and did not migrate, you have no guardianship over them until they migrate. (T)

Many issues in books of jurisprudence are based on this principle that in the state of difference of territories (Dar), the Sultan of Islam has no guardianship. Refer to the chapters on the marriage of infidels and protected non-Muslims (musta'min), etc. (Refer to the chapters of marriage of kafir and musta'min etc. T). It is in Hidaya:

[Arabic Box 3]: Difference of territories severs guardianship, and for this reason inheritance is prohibited. 4

[Translation]: The difference between Dar al-Islam and Dar al-Harb terminates guardianship; therefore, being each other's heir is forbidden. (T)

So, in the state of difference of religion, how can a non-Muslim's interference in the religious rulings of a Muslim be a Sharia command? Rather, the circle of Sharia guardianship is even narrower than this. Even the Sultan of Islam, in his own kingdom, over his own Muslim subjects, has not been given Sharia guardianship in hundreds of matters by the pure Sharia. An example is the marriage of a minor girl,

where a marriage performed by the Sultan or a judge of Islam is not effective if a father, brother, or uncle, or any agnate (asaba), or even if there is no agnate...

---

1. Bada'i al-Sana'i, Book of Adab al-Qadi, Section: Regarding who is fit for judgeship. H.M. Saeed Company, Karachi 7/3, 4.
2. Bada'i al-Sana'i, Book of Adab al-Qadi, Section: Regarding upon whom acceptance is obligatory, etc. H.M. Saeed Company, Karachi 7/4.
3. Al-Qur'an al-Karim 8/72.
4. Al-Hidaya, Book of Testimonies, Chapter: Those whose testimony is accepted and those whose is not. Matba' Yusufi, Lucknow 3/162.

फ़तावा रज़विया, खंड १८

[अरबी बॉक्स १]: गवाही फ़लां... उनमें इसकी योग्यता नहीं होगी, तो सर्वोच्च अभिभावकत्व (विलायत) के लिए और भी अधिक। और जो काज़ी (न्यायाधीश) बनने के योग्य नहीं है, उसका निर्णय अनिवार्य रूप से मान्य नहीं होगा। (संक्षिप्त) १

[अनुवाद]: वे भी नहीं होंगे, तो अनिवार्य रूप से वे प्रथम दृष्टया सर्वोच्च विलायत के पात्र नहीं होंगे; और जो काज़ी की योग्यता नहीं रखता, उसका न्याय करना अनिवार्य रूप से जायज़ नहीं होगा। (संक्षिप्त) (त) २

ये ग्यारह किताबों के उद्धरण हैं: मुख्तसर इमाम कुदूरी, फतावा इमाम क़ाज़ी ख़ाँ, बदाइ' इमाम मलिकुल उलेमा, हिदाया इमाम बुरहानुद्दीन, निहाया इमाम सग्नाक़ी, तनवीरुल अबसार, दुर्र-ए-मुख्तार, हलबी, ततहावी, शामी, फतावा आलमगीरिया। और उद्धरणों की बहुलता की क्या आवश्यकता है, बिना किसी अतिशयोक्ति के सैकड़ों हैं; बल्कि शरीयत ने इस्लाम के सुल्तान को भी उन मुसलमानों पर विलायत नहीं दी जो दारुल हरब में इस्लाम लाए और अभी तक हिजरत (प्रवास) करके हमारे दार (दारुल इस्लाम) में नहीं आए।

[अरबी बॉक्स २]: अल्लाह तआला ने फरमाया: "और वे जो ईमान लाए और उन्होंने हिजरत नहीं की, तुम्हारा उनसे विलायत का कोई संबंध नहीं जब तक कि वे हिजरत न कर लें।" ३

[अनुवाद]: अल्लाह तआला ने फरमाया: जो लोग ईमान लाए और उन्होंने हिजरत नहीं की, तुम्हें उनसे कोई विलायत नहीं है जब तक कि वे हिजरत न कर लें। (त)

न्यायशास्त्र (फिक्ह) की किताबों में कई मामले इस सिद्धांत पर आधारित हैं कि प्रदेश (दार) के अंतर की स्थिति में इस्लाम के सुल्तान को विलायत नहीं है। काफ़िरों और मुस्तअमिन आदि के निकाह के अध्यायों की ओर रुख करें। (काफिर और मुस्तअमिन आदि के निकाह के अध्यायों को देखें। त) हिदाया में है:

[अरबी बॉक्स ३]: प्रदेशों का अंतर विलायत को समाप्त कर देता है और इसी कारण उत्तराधिकार वर्जित है। ४

[अनुवाद]: दारुल इस्लाम और दारुल हरब का अंतर विलायत को खत्म कर देता है, इसलिए एक-दूसरे का वारिस होना मना है। (त)

तो धर्म के अंतर की स्थिति में एक गैर-मुस्लिम का मुस्लिम के धार्मिक मामलों में हस्तक्षेप कैसे शरई हुक्म हो सकता है? बल्कि शरई विलायत का दायरा इससे भी संकुचित है। स्वयं इस्लाम के सुल्तान को, उसके अपने राज्य में उसकी अपनी मुस्लिम प्रजा पर सैकड़ों मामलों में मुतहरा शरीयत ने शरई विलायत नहीं दी। इसका उदाहरण नाबालिग लड़की का निकाह है कि सुल्तान या इस्लाम के काज़ी द्वारा किया गया निकाह प्रभावी नहीं है यदि पिता, भाई या चाचा या कोई असबा (पुरुष संबंधी) या यहाँ तक कि असबा न हो...

---

1. बदाइ' अस्सनाइ', किताब आदाबुल क़ाज़ी, अध्याय: काज़ी बनने की योग्यता रखने वालों का वर्णन। एच.एम. सईद कंपनी, कराची ७/३, ४।
2. बदाइ' अस्सनाइ', किताब आदाबुल क़ाज़ी, अध्याय: जिन पर स्वीकृति अनिवार्य है आदि। एच.एम. सईद कंपनी, कराची ७/४।
3. अल-क़ुरआन अल-करीम ८/७२।
4. अल-हिदाया, किताबुश शहादात, अध्याय: जिनकी गवाही स्वीकार की जाती है और जिनकी नहीं। मतबा यूसुफी, लखनऊ ३/१६२।

فتاوٰی رضویہ، جلد ہجدہم (۱۸)

الشھادۃ فلان لایکون لھم اھلیۃ اعلاھا اولٰی و من لا یصلح قاضیا لا یجوز قضاؤہ ضرورۃ اھ ملتقطا۔ 1

وہ بھی نہیں تو لازماً اعلٰی ولایت کے وہ اہل بطریقِ اولٰی نہ ہوں گے اور جو قاضی کی صلاحیت نہیں رکھتا اس کی قضاء لازماً جائز نہ ہوگی اھ ملتقطاً (ت) 2

یہ گیارہ کتابوں کی عبارات ہیں مختصر امام قدوری، فتاوٰی امام قاضی خاں، بدائع امام ملک العلماء، ہدایہ امام برہان الدین، نہایہ امام سغناقی، تنویر الابصار، درمختار، حلبی، طحطاوی، شامی، فتاوٰی عالمگیریہ۔ اور خود کثرتِ عبارات کی کیا حاجت بلا مبالغہ صدہا ہیں بلکہ شریعت نے ان مسلمانوں پر سلطان اسلام کو بھی ولایت نہ دی جو دارالحرب میں اسلام لائے اور ہنوز ہجرت کر کے ہمارے دار میں نہ آئے۔

قال اللہ تعالی عزوجل "والذین امنوا ولم یھاجروا مالکم من ولایتھم من شئ حتی یھاجروا"۔ 3

اللہ تعالٰی نے فرمایا: جو لوگ ایمان لائے اور انہوں نے ہجرت نہ کی تمہیں ان سے کوئی ولایت نہیں حتٰی کہ وہ ہجرت کرلیں۔ (ت)

کتب فقہ میں مسائل کثیرہ اس اصل پر مبنی ہیں کہ بحالت اختلاف دار سلطان اسلام کو ولایت نہیں راجع ابواب نکاح الکافر والمستامن و غیر ذلک (نکاح کافر و مستامن و غیرہما کے ابواب کی طرف رجوع کرو۔ ت) ہدایہ میں ہے:

اختلاف الدارین یقطع الولایۃ و لھذا یمنع التوارث۔ 4

دارالاسلام و دارالحرب کا اختلاف ولایت کو ختم کردیتا ہے اس لئے آپس کا وارث ہونا ممنوع ہے۔ (ت)

تو بحالت اختلاف دین غیر مسلم کو مسلم کے دینی احکام میں مداخلت کیونکر حکم شرعی ہوسکتی ہے بلکہ ولایتِ شرعیہ کا دائرہ اس سے بھی تنگ تر ہے، خود سلطانِ اسلام کو، خود اس کی ملک میں خود اسکی مسلمان رعایا پر صدہا باتوں میں شریعت مطہرہ نے ولایتِ شرعیہ نہ دی اس کی نظیر وہی تزویج قاصرہ گزری کہ سلطان یا قاضی اسلام کا کیا ہوا نکاح نافذ نہیں اور باپ بھائی یا چچا یا کسی عصبہ بلکہ عصبہ نہ ہو

---

1 بدائع الصنائع کتاب آداب القاضی فصل و اما بیان من یصلح للقضاء ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/۳، ۴ 2 بدائع الصنائع کتاب آداب القاضی فصل اما بیان من یفترض علیه القبول الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/۴ 3 القرآن الکریم ۸/۷۲ 4 الهدایه کتاب الشهادات باب من یقبل شهادته و من لایقبل مطبع یوسفی لکهنؤ ۳/ ۱۶۲

Fatawa Rizvia Volume (18)

If the distant kindred (Dhawi al-Arham) are also absent, then the appointment made by the Patron of Friendship (Mawla al-Muwalat) is executed. In Tanwir al-Absar, it is stated:

[Arabic]: "The guardian in marriage is the agnate (Asaba) by himself, on condition of Islam for a Muslim woman. If there is no agnate, then the guardianship belongs to the mother, then to the sister, then to the mother's children (uterine siblings), then to the distant kindred, then to the Patron of Friendship [as per Durr al-Mukhtar], then to the Sultan, then to the Judge (Qadi) as explicitly stated in his commission. (Summarized)"

[Urdu Explanation]: The guardianship of a Muslim girl's marriage will belong to her agnate relative (Asaba bi-nafsihi), provided he is a Muslim. If there is no agnate, guardianship goes to the mother, then the real sister, and then the mother's children (uterine siblings). After that, it goes to distant relatives, then to the Patron of Friendship (a 'Patron of Friendship' is one at whose hands an infidel becomes a Muslim). [As per Durr al-Mukhtar], then the Sultan, then the Judge who has been specifically authorized in his judicial decree to perform marriages for minors; he will have guardianship. (Summarized). (T)

In Al-Ashbah, it is stated:

[Arabic]: "Therefore they said: Indeed the Judge shall not marry off an orphan boy or girl except in the absence of a guardian for them in marriage, even if he be a close non-marriageable relative (Dhu Rahim Mahram), or a mother, or a manumitter."

[Urdu Explanation]: Therefore, they said that the Judge cannot perform the marriage of an orphan boy or girl unless no marriage guardian of theirs is present, even if this guardian is a close relative (Dhu Mahram), a mother, or a manumitter. (T)

In Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Arabic]: "If a distant relative performs the marriage while a closer one is present, it depends on his (the closer one's) permission."

[Urdu Explanation]: If a distant relative performs the marriage despite a closer relative being present in the city, the marriage will remain suspended awaiting the closer relative's consent. (T)

Annotation (A): I say: Here the restriction of 'Mahram' is beyond comprehension. It would have been appropriate to reverse the order such that the manumitter is placed before the mother, and the mother before the close relative, because the order is thus. (May Allah forgive him). (T)

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Nikah, Bab al-Wali, Mujtabai Press Delhi, 1/193-94.
2. Al-Ashbah wal-Naza'ir, al-Fann al-Awwal, al-Qa'idah al-Sadisah 'Ashar, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/191.
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Wali, Mujtabai Press Delhi, 1/194.

फ़तावा रिज़विया जिल्द (१८)

यदि ज़वी अल-अरहाम (रक्त संबंधी) भी न हों, तो मौला अल-मुवालात (मित्रता के संरक्षक) का किया हुआ नियुक्तिकरण लागू होगा। तनवीर अल-अबसार में है:

[अरबी]: "निकाह में वली (अभिभावक) असबा बनफ़्सिही (स्वयं सजातीय पुरुष) है, बशर्ते कि वह मुस्लिम महिला के लिए मुसलमान हो। यदि असबा न हो, तो विलायत (अभिभावकत्व) माँ के लिए है, फिर बहन के लिए, फिर माँ की संतान (गर्भाशय भाई-बहन) के लिए, फिर ज़वी अल-अरहाम के लिए, (फिर मौला अल-मुवालात के लिए, जैसा कि दुर्र-ए-मुख़्तार में है), फिर सुल्तान के लिए, फिर काज़ी (न्यायाधीश) के लिए जैसा कि उसकी नियुक्ति के दस्तावेज़ में स्पष्ट किया गया है। (संक्षिप्त)"

[उर्दू स्पष्टीकरण]: मुसलमान लड़की के निकाह की विलायत (अभिभावकत्व) उसके असबा बनफ़्सिही को हासिल होगी बशर्ते कि वह मुसलमान हो, और अगर असबा न हो तो विलायत माँ को, फिर हक़ीक़ी (सगी) बहन को और फिर माँ की तरफ़ से औलाद को, उसके बाद फिर ज़वी अल-अरहाम, फिर मौला अल-मुवालात को हासिल होगी। (मौला अल-मुवालात उसे कहते हैं जिसके हाथ पर कोई काफ़िर मुसलमान हो)। फिर सुल्तान, फिर काज़ी जिसकी सनद-ए-क़ज़ा (न्यायिक दस्तावेज़) में तसरीह (स्पष्टता) कर दी गई हो निकाह-ए-सिग़ार (नाबालिगों के निकाह) की विलायत पर, उसे विलायत हासिल होगी। (संक्षिप्त)। (त)

अशबाह में है:

[अरबी]: "इसीलिए उन्होंने कहा: काज़ी किसी यतीम लड़के या लड़की का निकाह नहीं कर सकता जब तक कि उनके निकाह का कोई वली मौजूद न हो, चाहे वह वली ज़ू महरम हो या माँ या आज़ाद करने वाला (मुअ्तिक़)।"

[उर्दू स्पष्टीकरण]: इसीलिये उन्होंने फ़रमाया कि काज़ी यतीम लड़के और लड़की का निकाह नहीं कर सकता मगर जब उनका कोई वली-ए-निकाह मौजूद न हो अगरचे यह वली ज़ू महरम या माँ या आज़ाद करने वाला हो। (त)

दुर्र-ए-मुख़्तार में है:

[अरबी]: "अगर किसी दूर के रिश्तेदार (बईद) ने पास के रिश्तेदार (अक़रब) की मौजूदगी के बावजूद निकाह कर दिया तो यह अक़रब की इजाज़त पर निर्भर करेगा।"

[उर्दू स्पष्टीकरण]: अगर बईद शख़्स ने अक़रब की शहर में मौजूदगी के बावजूद निकाह कर दिया तो अक़रब की इजाज़त पर निकाह मौक़ूफ़ (निलंबित) रहेगा। (त)

टिप्पणी (अ): मैं कहता हूँ: यहाँ महरम की क़ैद (प्रतिबंध) समझ से परे है, और उचित यह था कि क्रम को उलट दिया जाता, क्योंकि आज़ाद करने वाला माँ से पहले आता है और माँ ज़वी महरम से पहले आती है, क्योंकि क्रम इसी प्रकार है। (अल्लाह उन्हें क्षमा करे)। (त)

1. दुर्र-ए-मुख़्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताबुन निकाह, बाबू अल-वली, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, १/९४-१९३
2. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्नुल अव्वल, अल-क़ादह अस्सादिसा अशरा, इदारातुल कुरान कराची, १/१९१
3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुन निकाह, बाबू अल-वली, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, १/१९४

पृष्ठ ५२९ (738 में से)

تو ذوی الارحام، اور وہ بھی نہ ہوں تو مولی الموالاۃ کا کیا ہوا نافذ۔ تنویر الابصار میں ہے: الولی فی النکاح العصبیۃ بنفسہ بشرط اسلام فی حق مسلمۃ فان لم تکن عصبۃ فالولایۃ للام ثم للاخت ثم لولد الام ثم لذوی الارحام (ثم مولی الموالاۃ اھ۔ در) ثم للسلطان ثم القاضی نص علیہ فی منشورۃ

۱۔(ملخصاً) مسلمان لڑکی کے نکاح کی ولایت اس کے عصبہ بنفسہ کو حاصل ہوگی بشرطیکہ یہ مسلمان ہو، اور اگر عصبہ نہ ہو تو ولایت ماں کو پھر حقیقی بہن کو اور پھر ماں کی طرف سے اولاد کو اس کے بعد پھر ذوی الارحام پھر مولی موالات کو حاصل ہوگی (مولی موالات اسکو کہتے ہیں جس کے ہاتھ پر کوئی کافر مسلمان ہو) اھ در ، پھر سلطان پھر قاضی جس کی سند قضاء میں تصریح کردی گئی ہو نکاح صغار کی ولایت پر، اس کو ولایت حاصل ہوگی (ملخصاً)۔ (ت)

اشباہ میں ہے: ولھذا قالوا ان القاضی لا یزوج الیتیم والیتیمۃ الا عند عدم ولی لھما فی النکاح ولو ذا رحم محرم عـ او اما او معتقا ۲۔ اسی لئے انہوں نے فرمایا کہ قاضی یتیم لڑکے اور لڑکی کا نکاح نہیں کرسکتا مگر جب ان کا کوئی ولی نکاح موجود نہ ہو اگر چہ یہ ولی ذو محرم یا ماں یا آزاد کرنے والا ہو۔ (ت)

درمختار میں ہے: فلو زوج الابعد قیام الاقرب توقف علی اجازتہ ۳۔ اگر بعید شخص نے اقرب کی شہر میں موجودگی کے باوجود نکاح کر دیا تو اقرب کی اجازت پر نکاح موقوف رہے گا۔ (ت)

عہ: اقول: قید المحرم لامفھوم لہ وکان ینبغی عکس الترتیب فأن المعتق مقدم علی الام والام علی ذی رحم ۱۲ منہ غفرلہ۔ اقول: (میں کہتا ہوں) یہاں محرم کی قید فہم سے بالاتر ہے، اور مناسب تھا کہ

ترتیب میں یوں عکس ہوتا کہ آزاد کرنے والا ماں سے اور ماں ذی محرم سے مقدم کرتے، کیونکہ ترتیب یوں ہے ۱۲منہ غفرلہ۔ (ت)

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب النکاح باب الولی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۹۴-۱۹۳ ۲ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ السادسۃ عشر ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۹۱ ۳ درمختار کتاب النکاح باب الولی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۹۴

Fatawa Ridawiyya Volume 18

The second example is in endowments (Awqaf), where the disposal by the Shari'i Mutawalli (legal trustee) is authoritative, and in his presence, the disposal by the Sultan of Islam or the Qazi (judge) is ineffective. In the Fatawa of Imam Rashid al-Din and then in Al-Ashbah, it is stated:

[Arabic Box] The Qazi does not have the power of disposal in the Waqf while its supervisor (Nazir) exists, even if he was appointed by the Qazi himself. [Urdu Explanation Box] The Qazi will not be the master of disposal in the Waqf while its Mutawalli is present, even if the Mutawalli was appointed by that same Qazi. (T)

In Fatawa Wabari, then in the Fatawa of Allama Qasim Qatlubugha, and then in Lisan al-Hukkam, it is stated:

[Arabic Box] The authority of the Sultan does not override the authority of the Mutawalli in the Waqf. [Urdu Explanation Box] The authority of the Sultan will not be effective against the authority of the Mutawalli in the Waqf. (T)

The third example is regarding the assets of minors (Qasireen), where the guardians of the assets and then their legal guardians take precedence, while the Sultan and the Qazi are in the seventh rank. In Qunyah and then in Al-Ashbah, it is stated:

[Arabic Box] The Qazi does not have the power of disposal over the orphan's property in the presence of his executor (Wasi), even if he was appointed by the Qazi. [Urdu Explanation Box] In the presence of the executor, the Qazi is not the master of disposal over the orphan's property, even if he himself appointed this executor. (T)

In Durr al-Mukhtar, it says:

[Arabic Box] His guardian is his father, then his executor, then his executor's executor, then his paternal grandfather, then his executor, then his executor's executor, then the governor (Wali), then the judge (Qazi).[4] [Urdu Explanation Box] His guardian is the father, then the executor, then the executor's executor, then the real grandfather, then his executor, then his executor's executor, then the governor, then the Qazi. (T)

Note: It was necessary for him to say 'and the Qazi' with the conjunction 'wa' (and), because the governor and the judge are at the same rank here; disposal by either of them is permissible. 12 Minhu Ghafarahu. [Urdu Explanation] It was necessary to say it this way, 'wa al-Qazi' (and the judge), i.e., with the word 'and', because the rank of

the judge and the governor is equal here; disposal by either of them is permissible. 12 Minhu Ghafarahu (T)

---

[1] Al-Ashbah wa an-Naza'ir, with reference to Fatawa Rashid al-Din, Art 1, Rule 16, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/192. [2] Lisan al-Hukkam with Mu'in al-Hukkam, Chapter 10 on Waqf, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 296. [3] Al-Ashbah wa an-Naza'ir, Art 2, Book of Wills, Idarat al-Qur'an Karachi, 2/125. [4] Durr al-Mukhtar, Book of the Authorized, Mujtabai Press, Delhi, 2/203.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

दूसरा उदाहरण बंदोबस्ती (ओकाफ़) में है, जहाँ शरीयत सम्मत मुतवल्ली (ट्रस्टी) का कार्य मान्य होता है, और उसकी उपस्थिति में इस्लाम के सुल्तान या क़ाज़ी (न्यायाधीश) का कार्य निष्प्रभावी होता है। इमाम रशीद अल-दीन के फ़तावा और फिर अल-अशबाह में उल्लेख है:

[अरबी बॉक्स] क़ाज़ी वक़्फ़ में कार्य करने का अधिकार नहीं रखता जबकि उसका नाज़िर (निरीक्षक) मौजूद हो, भले ही वह उसी क़ाज़ी द्वारा नियुक्त किया गया हो। [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स] क़ाज़ी वक़्फ़ में कार्य का स्वामी नहीं होगा जबकि उसका मुतवल्ली मौजूद हो, भले ही मुतवल्ली उसी क़ाज़ी का नियुक्त किया हुआ हो। (त)

फ़तावा वबरी, फिर अल्लामा क़ासिम क़तलूबग़ा के फ़तवे और फिर लिसान अल-हुक्काम में है:

[अरबी बॉक्स] वक़्फ़ में मुतवल्ली के अधिकार पर सुल्तान का अधिकार प्रभावी नहीं होता। [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स] वक़्फ़ में मुतवल्ली के अधिकार के विरुद्ध सुल्तान का अधिकार प्रभावी नहीं होगा। (त)

तीसरा उदाहरण उन लोगों की संपत्ति के बारे में है जो अक्षम (क़ासिरीन) हैं, जहाँ संपत्ति के संरक्षक और फिर उनके शरीयत सम्मत वली प्रथम स्थान पर हैं, जबकि सुल्तान और क़ाज़ी सातवें स्थान पर हैं। क़ुनया और फिर अल-अशबाह में है:

[अरबी बॉक्स] वसी (कार्यकारी) की उपस्थिति में यतीम की संपत्ति पर क़ाज़ी का कोई अधिकार नहीं है, भले ही वह उसी के द्वारा नियुक्त किया गया हो। [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स] वसी की उपस्थिति में यतीम के माल में क़ाज़ी का अधिकार नहीं है, भले ही वह वसी उसने ही नियुक्त किया हो। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी बॉक्स] उसका वली पिता है, फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर उसका दादा (सही), फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर गवर्नर (वाली), फिर क़ाज़ी।[4] [उर्दू स्पष्टीकरण बॉक्स] उसका वली बाप है, फिर वसी, फिर वसी का वसी, फिर वास्तविक दादा, फिर उसका वसी, फिर उसके वसी का वसी, फिर वाली, फिर क़ाज़ी। (त)

टिप्पणी: उसे 'और क़ाज़ी' कहना चाहिए था 'व' (और) के साथ, क्योंकि यहाँ वाली और क़ाज़ी का दर्जा समान है; दोनों में से जो भी कार्य करे, वह जायज़ है। 12 मिन्हु गुफ़रलाहु। [उर्दू स्पष्टीकरण] यूँ

कहना ज़रूरी था, 'वल-क़ाज़ी' (और क़ाज़ी), यानी 'व' के साथ, क्योंकि क़ाज़ी और वाली का दर्जा यहाँ समान है; दोनों में से जो भी कार्य करे जायज़ है। 12 मिन्हु गुफ़रलाहु (त)

---

[1] अल-अशबाह वन-नज़ायर, फ़तावा रशीद अल-दीन के हवाले से, भाग 1, नियम 16, इदारतुल क़ुरआन कराची, 1/192। [2] लिसान अल-हुक्काम मअ मुईन अल-हुक्काम, अध्याय 10 वक़्फ़ के बारे में, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 296। [3] अल-अशबाह वन-नज़ायर, भाग 2, वसीयत की किताब, इदारतुल क़ुरआन कराची, 2/125। [4] दुर्रे मुख्तार, किताबुल माज़ून, मतबा मुजतबाई देहली, 2/203।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

دوسری نظیر اوقاف میں وقف میں متولی شرعی کا تصرف معتبر اور اسکے ہوتے سلطان اسلام قاضی کا تصرف بے اثر۔ فتاوی امام رشید الدین پھر اشباہ میں ہے:

[عربی باکس] لایملك القاضی التصرف فی الوقف مع وجود ناظرہ ولو من قبلہ[1]۔ [اردو وضاحت باکس] قاضی وقف میں تصرف کا مالک نہیں ہوگا جبکہ اس کا متولی موجود ہو اگرچہ متولی اسی قاضی کا مقرر کردہ ہو۔ (ت)

فتاوٰی وبری پھر فتوٰی علامہ قاسم قطلو بغا پھر لسان الحکام میں ہے:

[عربی باکس] لا تدخل ولایۃ السلطان علی ولایۃ المتولی فی الوقف[2]۔ [اردو وضاحت باکس] وقف میں متولی کی ولایت کے خلاف سلطان کی ولایت موثر نہ ہوگی۔ (ت)

تیسری نظیر اموال قاصرین ہیں کہ اولیائے اموال پھر اس کے ولی شرعی مقدم ہیں اور سلطان و قاضی ساتویں درجہ ہیں۔ قنیہ پھر اشباہ میں ہے:

[عربی باکس] لا یملك القاضی التصرف فی مال الیتیم مع وجود وصیہ ولو کان منصوبہ[3]۔ [اردو وضاحت باکس] وصی کی موجودگی میں یتیم کے مال میں قاضی تصرف کا مالک نہیں ہے اگرچہ یہ وصی اس نے ہی مقرر کیا ہو۔ (ت)

در مختار میں ہے:

[عربی باکس] ولیہ ابوہ ثم وصیہ ثم وصیہ ثم جدہ الصحیح ثم وصیہ ثم وصیہ ثم الوالی ثم القاضی عہ 4 [اردو وضاحت باکس] اس کا ولی باپ پھر وصی پھر وصی کا وصی پھر حقیقی دادا پھر اس کا وصی پھر اس کے وصی کا وصی، پھر والی پھر قاضی۔ (ت)

عہ:کان علیه ان یقول والقاضی بالواؤ لانه والوالی فی مرتبة واحدة ایهما تصرف جاز ۱۲ منہ غفرلہ۔ یوں کہنا لازم تھا، والقاضی، یعنی واؤ کے ساتھ، کیونکہ قاضی اور والی کا مرتبہ یہاں مساوی ہے دونوں میں سے جو بھی تصرف کرے جائز ہے ۱۲ منہ غفرلہ (ت)

---

[1] الاشباہ والنظائر بحوالہ فتاوی رشید الدین الفن الاول قاعدہ ۱۶ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۱۹۲ [2] لسان الحکام مع معین الحکام الفصل العاشر فی الوقف مصطفیٰ البابی مصر ص ۲۹۶ [3] الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الوصایا ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۱۲۵ [4] درمختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳

Therefore, it is stated in the Hadith: "The Sultan is the guardian of the one who has no guardian." (1) The ruler will be the guardian of the person who has no guardian. (T) To expand an order that the pure Sharia has kept so limited would be to establish a new Sharia. From these two premises, it is clear that the type of guardianship (Wilayah) intended by the government is not denied by the pure Sharia. And the guardianship that the pure Sharia specifies for a Muslim over another Muslim, the government neither disputes nor claims. Thus, would it not be said that opposing this is a false accusation against both Sharia and the government? We ask Allah for safety. (T) Fifth Premise: It was learned above that the objective is sometimes the existence of a thing and sometimes the occurrence of a Sharia ruling. The cases filed before a judge (Qazi) are of both types. Most are of the first type, where their implementation in the first sense and the removal of obstacles to tangible benefits is the goal. For example: (1) Zaid seized Amr's property. (2) He took a loan and does not pay it back. (3) He sold something and does not give possession. (4) He bought something and does not pay the price. (5) There is a right in the inheritance, but he doesn't allow possession. (6) The deceased made a will, but the heir does not accept it. (7) The husband brought his wife home but does not provide maintenance (nafaqah). (8) He has given an irrevocable divorce (Talaq Ba'in) but does not let her go. (9) He took something as a loan (Ariyat) and does not return it. (10) He is making unauthorized use of an endowment (Waqf), etc. In these common cases, which are needed daily and whose cases are frequently filed, ensuring the rights of the rightful owner and removing oppression from the oppressed only requires implementation in the first sense, because the Sharia meanings are already present.

---

1 Sunan Abu Dawood, Kitab al-Nikah, Bab al-Wali, Aftab-e-Alam Press, Lahore, 1/282; Jami' at-Tirmidhi, Abwab al-Nikah, Bab Ma Ja'a La Nikah illa bi Wali, Amin Company, Delhi, 1/130.

अत: हदीस में फ़रमाया गया: "सुल्तान उसका वली (संरक्षक) है जिसका कोई वली न हो।" (1) सुल्तान उस व्यक्ति का वली होगा जिसका कोई वली न हो। (त) शरीयत-ए-मुतहरा ने जिस हुक्म को इस क़दर महदूद (सीमित) फ़रमाया हो, उसे इतना वसीअ (व्यापक) कर देना नई शरीयत क़ायम करना होगा। इन दोनों मुक़दमात से वाज़ेह (स्पष्ट) हुआ कि जो विलायत (संरक्षण) गवर्नमेंट का मक़सूद व मुद्दआ है, शरीयत-ए-मुतहरा उसका इंकार नहीं फ़रमाती। और जो विलायत शरीयत-ए-मुतहरा एक मुसलमान के लिए दूसरे मुसलमान पर ख़ास फ़रमाती है, गवर्नमेंट को न उससे बहस है और न उसका दावा। तो क्या यह न कहा जाएगा कि इसकी मुखालफ़त (विरोध) शरीयत और गवर्नमेंट दोनों पर तोहमत है। हम अल्लाह तआला से सलामती की दुआ करते हैं। (त) पाँचवाँ मुक़दमा: ऊपर मालूम हुआ कि मक़सूद कभी किसी चीज़ का वजूद होता है और कभी शरीयत के हुक्म का जारी होना। क़ाज़ी के यहाँ जो मुक़दमे दायर होते हैं, वे दोनों किस्म के हैं। अक्सर पहली किस्म के होते हैं जिनमें उनकी तन्फ़ीज़ (क्रियान्वयन) पहले अर्थ में और बाहरी फायदों की रुकावटों को दूर करना मक़सूद होता है। मसलन: (1) जैद ने अम्र की जायदाद दबा ली। (2) क़र्ज़ लिया और अदा नहीं करता। (3) चीज़ बेची और कब्ज़ा नहीं देता। (4) ख़रीदी और क़ीमत नहीं देता। (5) तरके (विरासत) में हक़ है और क़ाबिज़ नहीं होने देता। (6) मौरिस (मरने वाले) ने वसीयत की थी, वारिस नहीं मानता। (7) शौहर रुखसत करा लाया और नान-नफ़क़ा (खर्च) नहीं देता। (8) तलाक़-ए-बाइन दे दी है और नहीं छोड़ता। (9) चीज़ आरियत (उधार) ली थी और वापस नहीं करता। (10) वक़्फ़ में नाजायज़ तसर्रुप (उपयोग) कर रहा है वगैरह वगैरह। इन आम सूरतों में जिनकी रोज़ाना ज़रूरत पड़ती है और जिनके मुक़दमे दायर होते रहते हैं, हक़दार की हक़-रसी और मज़लूम से ज़ुल्म को दूर करना सिर्फ़ पहले अर्थ में तन्फ़ीज़ मांगता है क्योंकि शरीयत के मानी तो ख़ुद मौजूद हैं।

---

1 सुनन अबू दाऊद, किताबुन निकाह, बाबुल् वली, आफ़ताब-ए-आलम प्रेस लाहौर 1/282; जामिअ अत्तर्मिज़ी, अबवाबुन निकाह, बाब मा जा-अ ला निकाह इल्ला बि-वली, अमीन कंपनी दिल्ली 1/130

لہذا حدیث میں ارشاد ہوا: السُلطانُ ولی من لا ولی لہ ۱ سلطان اس شخص کا ولی ہو گا جس کا کوئی ولی نہ ہو۔ (ت) شریعتِ مطہرہ نے جس حکم کو اس قدر محدود فرمایا ہو اسے اتنا وسیع کر دینا شریعتِ جدیدہ قائم کرنا ہوگا۔ ان دونوں مقدمات سے واضح ہوا کہ جو ولایت گورنمنٹ کی مقصود و مدعا ہے شرعِ مطہر اس کا انکار نہیں فرماتی اور جو ولایت شرعِ مطہر مسلمان پر مسلمان کے لئے خاص فرماتی ہے گورنمنٹ کو نہ اس سے بحث نہ اس کا دعوٰی، تو کیا نہ کہا جائے گا کہ اس کی مخالفت شرع اور گورنمنٹ دونوں پر تہمت، نسأل اللہ السلامۃ (ہم اللہ تعالٰی سے سلامتی کی دعا کرتے ہیں۔ ت) مقدمہ پنجم: اوپر معلوم ہوا کہ مقصود کبھی وجودِ شیئی ہوتا ہے کبھی حدوثِ حکم شرعی، قاضی کے یہاں جو مقدمات دائر ہوتے ہیں دونوں قسم کے ہیں اکثر قسم اول کے ان کی تنفیذ بمعنی اول و منعِ موانع ثمراتِ حسیہ مقصود ہے، مثلاً : (۱) زید نے عمرو کی جائداد دبالی۔ (۲) قرض لیا اور ادا نہیں کرتا۔ (۳) چیز بیچی اور قبضہ نہیں دیتا۔ (۴) مول لی اور قیمت نہیں دیتا۔ (۵) ترکہ میں حق ہے اور قابض نہیں ہونے دیتا۔ (۶) مورث نے وصیت کی تھی وارث نہیں مانتا۔ (۷) شوہر رخصت کر لایا اور نان نفقہ نہیں دیتا۔ (۸) طلاق بائن دے دی ہے اور نہیں چھوڑتا۔ (۹) چیز عاریت لی تھی اور واپس نہیں کرتا۔ (۱۰) وقف میں ناجائز تصرف کر رہا ہے وغیرہ وغیرہ۔ ان عام صورتوں میں کہ روزانہ جن کی حاجت پڑتی اور جن کے مقدمات دائر ہوتے رہتے ہیں حقدار کی حق رسی اور مظلوم سے دفعِ ظلم صرف تنفیذ بمعنی اول مانگتی ہے کہ معانی شرعیہ تو خود موجود ہیں۔

---

۱ سنن ابوداؤد کتاب النکاح باب الولی آفتاب عالم پریس لاہور ۱ / ۲۸۲، جامع الترمذی ابواب النکاح باب ماجاء لانکاح الا بولی امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۳۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It was known above that for this execution, there is no need for authority of the second type; not only is it insufficient, but rather, there is a need for authority of the first type, and only that is enough for redress here. Secondly, those matters in which an absent Shari'ah meaning is to be created in any work of Muslims through one's authority and representation of the Prophet (upon whom be the best blessings and peace), for example:

(1) Appointing someone as Imam for Friday and Eid prayers. (2) Appointing someone as a Friday preacher, because every righteous Muslim cannot lead the five daily prayers, Friday and Eid prayers, nor can he deliver the Friday sermon, nor would the prayer be correct by his delivering it until he is authorized by the Sultan. Where the Sultan's permission is impossible, out of necessity, the appointment by the general Muslim body is valid, as stated in Tanwir al-Absar, al-Durr al-Mukhtar, and general travelogues (as clarified in Tanwir al-Absar, Durr al-Mukhtar, and general books). So the aforementioned eligibility for sermon and leadership is a religious Shari'ah meaning, and for instance, Zaid does not possess it before the Sultan's permission; it will become established and verified upon giving permission. For this, authority of the second type is absolutely required. (3) Husband and wife performing Li'an (mutual imprecation). (4) An impotent man (Innin) after litigation, a year's postponement, expiry of the term, and request of the woman, if he does not give a divorce, then in both cases, through the representation of the absolute Wali (Prophet) ﷺ, separating them, i.e., giving a divorce (Talaq Ba'in) to someone else's wife, and whether the husband agrees or not, the established marriage is severed by his (the judge's) word, and according to Shari'ah, it becomes eternally haram for the husband to be with the wife and vice versa, such that if they have intimacy afterwards, they would be considered fornicators not only in this world but also in the eyes of Allah Almighty, unless they remarry. And in the case of Li'an, they cannot even remarry as long as both man and woman remain eligible for Li'an and the husband does not contradict himself. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

Arabic: فان التعنابانت بتفريق الحاكم فيتوارثان قبل تفريقه[1] ـ	**If both have performed Li'an, they will become separated (Ba'ina) by the judge's separation, and before the Qazi's separation, the man and woman will inherit from each other. (T)**

It is in Radd al-Muhtar: | تكون الفرقة تطليقة بائنة عندهما وقال ابو يوسف هو تحريم |
According to the two sides (Sahibayn), the separation by the Qazi will be a divorce (Talaq Ba'in), while Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him) said it is a prohibition (Tahrim). (T) | |---|---|

[1] Al-Durr al-Mukhtar, Book of Divorce, Chapter on Li'an, Mujtabai Press, Delhi, 1/252.

ऊपर मालूम हुआ कि इस कार्यान्वयन के लिए दूसरे प्रकार के अधिकार की आवश्यकता नहीं है; न केवल वह इसके लिए पर्याप्त है, बल्कि पहले प्रकार के अधिकार की आवश्यकता है, और केवल वही यहाँ निवारण के लिए काफी है। दूसरे वे मामले जिनमें मुसलमानों के किसी कार्य में किसी अनुपस्थित शरीअत अर्थ को अपने अधिकार और पैगंबर (जिन पर सबसे अच्छी दुआएं और सलाम हो) के प्रतिनिधित्व के माध्यम से पैदा करना हो, उदाहरण के लिए:

(1) जुमा और ईदों में किसी को इमाम बनाना। (2) किसी को जुमे का ख़तीब (उपदेशक) नियुक्त करना, क्योंकि हर नेक मुसलमान पांच वक्त की नमाज़, जुमा और ईदों की इमामत नहीं कर सकता, न ही जुमे का खुत्बा पढ़ सकता है, और न ही उसके पढ़ने-पढ़ाने से नमाज़ सही होगी जब तक कि सुल्तान की ओर से अधिकृत न हो। जहाँ सुल्तान की अनुमति असंभव हो, वहां आवश्यकतानुसार आम मुसलमानों द्वारा नियुक्ति मान्य है, जैसा कि तनवीरुल अबसार, अल-दुर्रुल मुख्तार और आम यात्रा वृत्तांतों में वर्णित है (जैसा कि तनवीरुल अबसार, दुर्रे मुख्तार और आम किताबों में स्पष्ट है)। तो उक्त खुत्बे और इमामत की योग्यता एक धार्मिक शरीअत अर्थ है, और उदाहरण के लिए, ज़ैद के पास सुल्तान की अनुमति से पहले यह नहीं है; अनुमति मिलते ही यह स्थापित और सत्यापित हो जाएगी। इसके लिए निश्चित रूप से दूसरे प्रकार के अधिकार की आवश्यकता है। (3) पति-पत्नी का लिआन (शपथपूर्वक आरोप और इनकार) करना। (4) नपुंसक व्यक्ति (इन्हीन) मुकदमे के बाद, एक साल की मोहलत, अवधि की समाप्ति और स्त्री के अनुरोध के बाद, यदि तलाक नहीं देता है, तो दोनों ही स्थितियों में वली-ए-मुतलक़ (नबी) ﷺ के प्रतिनिधित्व के माध्यम से उनमें अलगाव करना, यानी किसी दूसरे की विवाहिता को तलाक़-ए-बाइन देना, और पति माने या न माने, स्थापित निकाह उसके (काजी के) कहने से खत्म हो जाता है और शरीअत की दृष्टि से पति का पत्नी पर और पत्नी का पति पर हमेशा के लिए हराम हो जाना ऐसा है कि यदि वे इसके बाद शारीरिक संबंध बनाते हैं तो वे न केवल दुनिया में बल्कि अल्लाह के नज़दीक भी व्यभिचारी माने जाएंगे जब तक कि वे नए सिरे से निकाह न करें। और लिआन की स्थिति में वे निकाह भी नहीं कर सकते जब तक कि पुरुष और महिला दोनों लिआन की पात्रता पर बने रहें और पति स्वयं अपनी बात को झूठा न बताए। दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी: فان التعنابانت بتفريق الحاكم فيتوارثان قبل تفريقه[1] ۔	**यदि दोनों ने लिआन कर लिया है, तो वे काजी के अलगाव से अलग (बाइना) हो जाएंगे और काजी के अलगाव से पहले पुरुष और महिला एक-दूसरे के उत्तराधिकारी होंगे। (त)**

रद्दुल मुहतार में है: | تكون الفرقة تطليقة بائنة عندهما وقال ابو يوسف هو تحريم | दोनों पक्षों (साहिबैन) के अनुसार काजी का अलगाव तलाक़-ए-बाइन होगा जबकि इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया कि यह तहरीम (निषेध) है। (त) | |---|---|

[1] दुर्रे मुख्तार, किताबुत्तलाक, बाबुल्लिआन, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 1/252।

اوپر معلوم ہوا کہ اس تنفیذ کے لئے ولایت قسم دوم کی حاجت نہیں، نہ صرف وہ اس کے لئے کافی، بلکہ ولایت قسم اول کی حاجت، اور تنہا وہی یہاں دادرسی کے لئے بس ہے۔ دوسرے وہ جن میں مسلمانوں کے کسی کام میں معنی شرعی غیر موجود کا اپنی ولایت و نیابت حضرت رسالت علی افضل الصلوۃ والتحیۃ سے پیدا کرنا ہو مثلاً:

(۱) جمعہ وعیدین میں کسی کو امام بنانا۔ (۲) کسی کو خطیبِ جمعہ مقرر کرنا کہ ہر مسلمان صالح امامتِ نمازِ پنجگانہ، جمعہ و عیدین کی امامت نہیں کرسکتا نہ جمعہ کا خطبہ پڑھ سکتا ہے نہ اس کے پڑھنے پڑھانے سے نمازِ صحیح ہو جب تک ماذون من جہۃ السلطان نہ ہو جہاں اذنِ سلطان نا ممکن ہو بضرورت نصبِ عامہ مسلمین معتبر ہے کما نص علیہ فی تنویر الابصار والدر المختار وعامۃ الاسفار (جیسا کہ اس پر تنویر الابصار، در مختار اور عام کتب میں تصریح ہے۔ت) تو لیاقت خطبہ وامامت مذکورہ ایک معنی شرعی دینی ہے اور پیش از اذنِ سلطان مثلاً زید کو حاصل نہیں، اذن دیتے ہی ثابت و محقق ہو جائے گی اس کے لئے قطعاً ولایت قسم دوم درکار۔ (۳) زن و شو لعان کریں۔ (۴) عنین بعد مرافعہ و تاجیل یکسال و انقضائے اجل و طلب زن طلاق نہ دے تو دونوں صورتوں میں بہ نیابت ولی مطلق صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم ان میں تفریق کرنا یعنی خود منکوحہ غیر کو طلاق بائن دے دینا اور شوہر مانے یا نہ مانے نکاح ثابت کا اس کے قول سے قطع ہو کر شرعاً زوج کا زوجہ زوجہ کا زوج پر ہمیشہ کے لئے حرام ہو جانا ایسا کہ اگر اس کے بعد قربت کریں تو نہ فقط دنیا میں بلکہ اللہ عزوجل کے نزدیک بھی حرام کار ٹھہریں جب تک از سر نو نکاح نہ کریں، اور صورت لعان میں تو نکاح بھی نہیں کرسکتے جب تک مرد و زن دونوں اہلیت لعان پر باقی رہیں اور شوہر خود اپنی تکذیب نہ کرے۔ در مختار میں ہے:

فان التعنابانت بتفریق الحاکم فیتوارثان قبل تفریقه[1] .

اگر دونوں نے لعان کرلیا تو حاکم کی تفریق سے بائنہ ہوجائیں گی اور قاضی کی تفریق سے قبل مرد و عورت ایک دوسرے کے وارث ہوں گے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے: | تکون الفرقة تطلیقة بائنة عندهما وقال ابو یوسف هو تحریم | طرفین کے نزدیک قاضی کی تفریق طلاق بائن ہوگی جبکہ امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ یہ تحریم ہے۔ (ت) | |---|---|

[1] در مختار کتاب الطلاق باب اللعان مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۵۲

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Mubad[1] - It is a perpetual prohibition. (T)

It is in Al-Hidaya: (Arabic): وسيأتي في بابه انها حرمة مؤبدة ماداما اهلا للعان فإذا خرجا عن اهلية اللعان او احدهما له ان ينكحها وكذا لوا كذب نفسه حد ودله ان ينكحها[2]. (Translation): It will soon be mentioned in the relevant chapter that this is a perpetual prohibition as long as the man and woman are eligible for mutual imprecation (Li'an). When both or one of them cease to be eligible for Li'an, they can remarry. Similarly, if the man declares himself a liar, the prescribed punishment (Hadd) will be applied to him, and it will be permissible for him to remarry the woman. (T)

In Durr al-Mukhtar, Chapter of the Impotent (Al-Inin) it is mentioned: (Arabic): بانت بالتفريق من القاضي ان ابى طلاقها بطلبها[3]. (Translation): Through the separation ordered by the judge (Qazi), the woman will become irrevocably divorced (Baina) if the husband refuses to grant a divorce upon her request. This separation will be at the wife's request. (T)

(5) A minor girl, upon reaching puberty, chose herself (exercised her option of puberty) but did not leave the marriage; sexual intercourse with her is still lawful for the husband. If one dies, the other will inherit. However, after filing a case and separation by the judge, she will become forbidden (Haram) in the sight of Allah, and the oath will not remain without renewing the marriage. Now, if one dies, the other will not receive the inheritance. It is mentioned in Al-Mabsut and then in Al-Alamgiri: (Arabic): يحل للزوج ان يطأها مالم يفرق القاضي بينهما[4]۔ (Translation): It is lawful for the husband to have intercourse with her as long as the judge does not separate them. (T)

In Radd al-Muhtar it is mentioned: (Arabic): يتوارثان في هذا النكاح قبل ثبوت فسخه[5]۔ (Translation): In this marriage, they will inherit from each other before the annulment is established. (T)

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Li'an, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/589 [2] Al-Hidaya [3] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Inin, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/253 [4] Fatawa Hindiyya, referencing Al-Mabsut, Kitab al-Nikah, Chapter Four, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 1/285-86 [5] Radd al-Muhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Wali, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/307

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

मुअब्बद[1] - यह स्थायी प्रतिबंध (अब्दी तहरीम) है। (त)

हिदाया में है: (अरबी): وسيأتي في بابه انها حرمة مؤبدة ماداما اهلا للعان فإذا خرجا عن اهلية اللعان او احدهما له ان ينكحها وكذا لوا كذب نفسه حد ودله ان ينكحها[2]. (अनुवाद): शीघ्र ही संबंधित अध्याय में आएगा कि यह तब तक स्थायी प्रतिबंध है जब तक पुरुष और स्त्री लआन (परस्पर लानत) के पात्र हैं। जब दोनों या उनमें से कोई एक लआन की पात्रता खो दे, तो वे पुन: निकाह कर सकते हैं। इसी तरह, यदि पुरुष स्वयं को झूठा स्वीकार कर ले, तो उस पर हद (दंड) लागू की जाएगी और उसके लिए उस स्त्री से पुन: निकाह करना वैध होगा। (त)

दुर्रे मुख्तार, बाबुल इनीन (नपुंसक का अध्याय) में है: (अरबी): بانت بالتفريق من القاضي ان ابى طلاقها بطلبها[3]. (अनुवाद): काज़ी द्वारा अलगाव (तफ़रीक़) कराने से स्त्री बाइन (पूर्णतः अलग) हो जाएगी यदि पुरुष उसके माँगने पर तलाक देने से इनकार कर दे। यह अलगाव पत्नी की माँग पर होगा। (त)

(5) एक नाबालिग लड़की ने यौवन प्राप्त करते ही अपने विकल्प का प्रयोग किया (खियारे बुलूग) लेकिन निकाह से बाहर नहीं निकली; पति के लिए अभी भी उससे संभोग वैध है। यदि एक की मृत्यु हो जाए, तो दूसरा विरासत पाएगा। लेकिन मुकदमे और काज़ी द्वारा अलगाव के बाद, वह अल्लाह के नज़दीक हराम हो जाएगी और निकाह के नवीनीकरण के बिना वैवाहिक संबंध नहीं रहेगा। अब यदि एक की मृत्यु होती है, तो दूसरे को विरासत नहीं मिलेगी। मबसत और फिर आलमगीरिया में है: (अरबी): يحل للزوج ان يطأها مالم يفرق القاضي بينهما[4]۔ (अनुवाद): पति के लिए उससे संभोग करना तब तक जायज़ है जब तक काज़ी दोनों के बीच अलगाव न कर दे। (त)

रद्दुल मुह्तार में है: (अरबी): يتوارثان في هذا النكاح قبل ثبوت فسخه[5]۔ (अनुवाद): इस निकाह के निरस्त (फस्ख) होने से पहले दोनों एक-दूसरे के वारिस बनेंगे। (त)

---

[1] रद्दुल मुह्तार, किताबुल तलाक़, बाबुल लआन, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/589 [2] अल-हिदाया [3] दुर्रे मुख्तार, किताबुल तलाक़, बाबुल इनीन, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 1/253 [4] फतावा हिंदिया, मबसत के हवाले से, किताबुन निकाह, चौथा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर,

1/285-86 [5] रद्दुल मुह्तार, किताबुन निकाह, बाबुल वली, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 2/307

पृष्ठ 533/738

فتاوی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

مؤبد[1] - ابدی تحریم ہے۔ (ت)

ہدایہ میں ہے: سیأتی فی بابہ انھا حرمۃ مؤبد ما داما اھلا للعان فاذا خرجا عن اھلیۃ اللعان او احد ہما لہ ان ینکحھا وکذا لوا کذب نفسہ حد ودلہ ان ینکحھا[2]۔ عنقریب متعلقہ باب میں آئے گا کہ یہ ابدی حرمت ہے جب تک مرد عورت لعان کے اہل ہیں اور جب دونوں یا ایک کی اہلیت لعان نہ رہے تو دوبارہ نکاح کر سکتے ہیں، اور یونہی اگر مرد نے اپنے آپ کو جھوٹا قرار دیا حد لگائی جائیگی اور اس کو جائز ہوگا کہ وہ عورت سے دوبارہ نکاح کرلے۔ (ت)

در مختار باب العنین میں ہے: بانت بالتفریق من القاضی ان ابی طلاقھا بطلبھا[3]۔ قاضی کی تفریق سے عورت بائنہ ہو جائے گی اگر مرد طلاق دینے سے انکار کرے یہ تفریق بیوی کے مطالبہ پر ہوگی۔ (ت)

(۵) قاصرہ نے بفور بلوغ اپنے نفس کو اختیار کیا نکاح سے نہ نکلی، شوہر کو اب بھی اس سے وطی حلال ہے، ایک مر جائے گا دوسرا ترکہ پائیگا مگر بعد مرافہ و تفریق قاضی عند اللہ حرام ہو جائے گی اور بے تجدید نکاح حلف نہ رہے گی اب ایک مرے گا دوسرے کو ترکہ نہ ملے گا، مبسوط پھر عالمگیریہ میں ہے: یحل للزوج ان یطأھا مالم یفرق القاضی بینھما[4]۔ قاضی جب تک دونوں میں تفریق نہ کرے خاوند کو وطی کرنا حلال ہوگا۔ (ت)

رد المحتار میں ہے: یتوارثان فی ھذا النکاح قبل ثبوت فسخہ[5]۔ اس نکاح کے فسخ ہونے سے قبل دونوں ایک دوسرے کے وارث بنیں گے۔ (ت)

---

1 ردالمحتار کتاب الطلاق باب اللعان داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۵۸۹ 2 الہدایہ 3 درمختار کتاب الطلاق باب العنین مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۵۳ 4 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ المبسوط کتاب النکاح الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۲۸۵-۸۶ 5 ردالمحتار کتاب النکاح باب الولی داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۳۰۷

Fatawa Razawiyyah Volume (18)

(6) To make a disputed matter unanimous by one's decree, thereby resolving the disagreement among the Mujtahid Imams. For example, if both the man and woman follow the Shafi'i school of thought. Before marriage, the man swore an oath: "If I marry you, then you are divorced." Subsequently, he married her. According to their school, divorce did not occur because, according to Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him), a conditional oath (yamin-e-mudafah) is invalid. Intimacy is lawful for them. Later, the woman filed a claim. A judge of the Hanafi school ruled that the oath was valid, divorce occurred, and the woman became separated (ba'in). Now, in the sight of Allah, the prohibition (hurmat) is established between them, such that even Imam Shafi'i (may Allah be pleased with him) would say they are strangers to each other, and touching her without a new marriage is forever forbidden. Conversely, if both spouses are Hanafis, the woman becomes divorced (talaq-e-ba'in) as soon as the marriage takes place because it occurred before seclusion (khalwah). (Since this is divorce before consummation - Trans.) In their school, prohibition is established because conditional oaths are valid according to us. Now, for example, the woman filed a claim before a Shafi'i judge. The judge ruled that the oath was void and no divorce occurred. Now, in the sight of Allah, their lawfulness (hillat) is established, such that our Imams (may Allah be pleased with them) would also say that these two are husband and wife. Even the intercourse performed before the judge's ruling is now ruled lawful. It is stated in Bahr al-Ra'iq and then in Radd al-Muhtar:

[Arabic Text Block] "If he said, 'If I marry so-and-so, she is divorced thrice,' then he married her. She took the case to a Shafi'i judge and claimed divorce. He ruled that she is his wife and that the divorce is nothing. Then it becomes lawful for him. If the husband had intercourse with her after the marriage but before the annulment, and then it was annulled, the intercourse would be lawful. Once it is annulled, there is no need for a renewal of the marriage contract."

Urdu Translation of the block: "If someone said, 'If I marry such a woman, she is divorced thrice,' and then married her. The woman then filed a claim for divorce before a Shafi'i judge. That judge gave a decision (based on his school) that she is his wife and this divorce is nothing. In such a case, the woman will be lawful for the husband. If the husband had intercourse with her before the annulment, it will be lawful. And when the oath and condition are annulled, there is no need for a renewal of the marriage contract. (T)"

The reason is that a Sharia judgment, which is truly the command of the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him), as the Sultan and the Judge are the deputies and conveyors of his command, has removed the difference of opinion between the Mujtahids. In this particular instance, it became mandatory for every Imam and Mujtahid to consider this as the Divine command.

---

1 Radd al-Muhtar, Book of Marriage, Chapter on Conditional Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/496.

(6) अपने हुक्म से इख़्तिलाफ़ी मसले को इत्तिफ़ाक़ी कर देना, आइम्मा-ए-मुजतहिदीन का इख़्तिलाफ़ उठा कर मुत्तफ़िक़ कर लेना। मिसाल के तौर पर मर्द और औरत दोनों शाफ़ई मज़हब के हैं। मर्द ने निकाह से पहले क़सम खाई कि 'अगर तुझसे निकाह करूँ तो तुझ पर तलाक़', फिर निकाह कर लिया। ज़ौजैन (पति-पत्नी) के मज़हब में तलाक़ नहीं हुई क्योंकि इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) के नज़दीक यमीन-ए-मुज़ाफ़ा (सशर्त शपथ) बातिल है। उनके लिए आपस में क़ुरबत हलाल है। उसके बाद औरत ने दावा कर दिया। हनफ़ी मज़हब के हाकिम ने यमीन की सेहत, तलाक़ के वाक़े होने और औरत के जुदा होने (बैनूनत) का हुक्म दे दिया। अब अल्लाह के नज़दीक उनके दरमियान हुरमत साबित हो गई, ऐसी कि इमाम शाफ़ई (रज़ियल्लाहु अन्हु) भी यही फ़रमाएंगे कि दोनों एक-दूसरे के लिए अजनबी हैं और नए निकाह के बिना उसे छूना हमेशा-हमेशा के लिए हराम है। और अगर ज़ौजैन हनफ़ी हों तो निकाह होते ही औरत पर तलाक़-ए-बाइन हो गई क्योंकि यह तलाक़ दुख़ूल से पहले वाक़े हुई (क्योंकि यह तलाक़ खलवत से पहले है - त.)। उनके मज़हब में हुरमत साबित हो गई क्योंकि इज़ाफ़त-ए-यमीन हमारे नज़दीक सही है। अब मिसाल के तौर पर औरत ने क़ाज़ी शाफ़ई के यहाँ दावा कर दिया। क़ाज़ी ने यमीन के बातिल होने और तलाक़ के न होने का हुक्म दे दिया। अब अल्लाह के नज़दीक उनमें हिल्लत (वैधता) साबित हो गई, ऐसी कि हमारे आइम्मा (रज़ियल्लाहु अन्हुम) भी यही फ़रमाएंगे कि ये दोनों मियाँ-बीवी हैं। यहाँ तक कि उस (क़ाज़ी) के हुक्म से पहले जो वती (समागम) कर चुका था, अब उस पर भी हिल्लत का हुक्म हो गया। बहरुर्राइक फिर रद-दुल-मुह्तार में है:

[अरबी इबारत] "अगर उसने कहा कि 'अगर मैं फुलां औरत से निकाह करूँ तो उसे तीन तलाक़ हैं,' फिर उससे निकाह कर लिया। वह मामला शाफ़ई क़ाज़ी के पास ले गई और तलाक़ का दावा किया। क़ाज़ी ने फ़ैसला दिया कि वह उसकी बीवी है और तलाक़ कुछ नहीं है, तो वह उसके लिए हलाल हो गई। और अगर शौहर ने निकाह के बाद फ़स्ख़ (निरसन) से पहले वती की, फिर फ़स्ख़ हुआ, तो वह वती हलाल होगी और जब फ़स्ख़ हो जाए तो नए निकाह की ज़रूरत नहीं।"

उर्दू अनुवाद का हिंदी रूपांतरण: "अगर किसी ने कहा कि 'मैं फ़ुलां औरत से निकाह करूँ तो उसको तीन तलाक़ हैं', तो अब उससे निकाह किया तो औरत ने किसी शाफ़ई क़ाज़ी के यहाँ तलाक़ का दावा किया। तो उस क़ाज़ी ने (अपने मज़हब पर) फ़ैसला दिया कि यह उसकी बीवी है और यह तलाक़ कुछ नहीं, तो ऐसी सूरत में वह औरत ख़ाविन्द (पति) के लिए हलाल होगी। और अगर ख़ाविन्द

ने उस औरत से फ़स्ख़ से पहले वती कर ली तो हलाल होगी। और जब यमीन व ता'लीक़ फ़स्ख़ हो गई तो अब तजदीद-ए-निकाह (निकाह का नवीनीकरण) की हाजत नहीं। (त)"

वजह यह कि क़ज़ा-ए-शरई ने, जो हक़ीक़त में अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का हुक्म है—सुल्तान और क़ाज़ी हुज़ूर के नायब और हुक्म पहुँचाने वाले हैं—मुजतहिदीन के इख़्तिलाफ़ को उठा दिया और हर इमाम व मुजतहिद पर इस वाक़िए में इसी को हुक्म-ए-इलाही जानना लाज़िम हो गया।

---

१ रद-दुल-मुह्तार, किताबुन निकाह, बाबुत्त'लीक़, दारु इह्या-उत-तुरास अल-अरबी, बैरूत, २/४९६।

(۶) اپنے حکم سے اختلافی مسئلہ کو اتفاقی کردینا ائمہ مجتہدین کا اختلاف اٹھا کر متفق کرلینا مثلاً مرد و عورت دونوں شافعی المذہب ہیں مرد نے پیش از نکاح حلف کیا کہ تجھ سے نکاح کروں تو تجھ پر طلاق، پھر نکاح کرلیا، زوجین کے مذہب میں طلاق نہ ہوئی کہ امام شافعی رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک یمین مضافہ باطل ہے انہیں باہم قربت حلال ہے، بعدہ عورت نے دعوٰی کردیا، حاکم حنفی المذہب نے صحت یمین و وقوع طلاق و بینو نت زن کا حکم کیا اب عنداللہ ان میں حرمت ثابت ہوگئی ایسی کہ امام شافعی رضی اللہ تعالٰی عنہ بھی یہی فرمائیں گے کہ دونوں اجنبیہ و اجنبیہ ہیں بے نکاح جدید اسے ہاتھ لگانا ہمیشہ ہمیشہ کو حرام ہے، اور اگر زوجین حنفی ہوں نکاح ہوتے ہی عورت پر طلاق بائن ہوگئی لو قوعۃ قبل الخلوۃ (کیونکہ یہ طلاق قبل از دخول ہے۔ت) ان دونوں کے مذہب میں حرمت ثابت ہوگئی کہ اضافت یمین ہمارے نزدیک صحیح ہے اب مثلاً عورت نے قاضی شافعی کے یہاں دعوٰی کردیا قاضی نے بطلان یمین وعدم طلاق کا حکم دیا اب عنداللہ ان میں حلت ثابت ہوگئی ایسی کہ ہمارے ائمہ رضی اللہ تعالٰی عنہم بھی یہی فرمائیں گے کہ یہ دونوں زوج وزوجہ ہیں یہاں تک کہ اس کے حکم سے پہلے جو وطی کر چکا تھا اب اس پر بھی حکم حلت ہوگیا۔ بحر الرائق پھر ردالمختار میں ہے :

قال ان تزوجت فلانة فهي طالق ثلاثا فتزوجها فخاصمته الى قاض شافعي وادعت الطلاق فحكم بانها امرأته وان الطلاق ليس بشيئ حل له ذلک، و لو وطئها الزوج بعد النكاح قبل الفسخ ثم فسخ يكون الوطي حلالا اذا فسخ واذافسخ لا يحتاج الى تجديد العقد ۱۔

اگر کسی نے کہا میں فلاں عورت سے نکاح کروں تو اس کو تین طلاق ہیں، تو اب اس سے نکاح کیا تو عورت نے کسی شافعی قاضی کے ہاں طلاق کا دعوٰی کیا تو اس قاضی نے (اپنے مذہب پر)

فیصلہ دیا کہ یہ اس کی بیوی ہے اور یہ طلاق کچھ نہیں تو ایسی صورت میں وہ عورت خاوند کے لئے حلال ہوگی اور اگر خاوند نے اس عورت سے فسخ سے قبل وطی کرلی تو حلال ہوگی اور جب یمین و تعلیق فسخ ہوگئی تو اب تجدید نکاح کی حاجت نہیں۔(ت)

وجہ یہ کہ قضائے شرعی نے کہ حقیقۃ حکم رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ہے سلطان و قاضی حضور کے نائب و حکم رساں ہیں اختلاف مجتہدین کو اٹھا دیا اور ہر امام و مجتہد پر اس واقعہ میں اسی کو حکم الہٰی جاننا لازم ہوگیا۔

---

۱ ردالمحتار کتاب النکاح باب التعلیق داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۹۶

Fatawa Rizvia (Volume 18)

(7) For minors (male or female) who have no guardian, the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) acts as their guardian by virtue of the verse "The Prophet is closer to the believers than their own selves" (Al-Ahzab 33:6). By performing their marriage through this guardianship, all religious rulings are established and realized before Allah, such as making physical intimacy lawful (which was previously prohibited), making financial support mandatory (which was not previously required), and establishing inheritance (which was not previously established). This has been cited previously.

(8) Zaid made a valid Sharia endowment (waqf) of his private property while in good health and sound mind, appointed a Sharia trustee, and handed over possession to him. According to all authoritative (mufta-bihi) schools of thought, the waqf became valid and binding, and Zaid no longer had any ownership rights in it. Afterwards, if the heirs made a claim or Zaid himself requested cancellation, and the ruler ordered its cancellation, provided that the waqf had not been registered and the judge (Qazi) was not restricted to judging by a specific authoritative school of thought (as modern judges are), but was himself a jurist (Mujtahid) - of whom there have been none for hundreds of years - or the Sultan had appointed him to judge specifically according to the school of Imam al-A'zam even if the fatwa was contrary, or gave him absolute authority to judge according to the Imam's school or otherwise as he chose (which is not the case in this era); then with these conditions, by the order of such a judge, the waqf would be annulled and ownership would effectively revert before Allah. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Boxed Text] (Arabic): If the judge allowed the sale of an unregistered waqf to its heir and it was sold, the sale is valid. This ruling would be considered an annulment of the waqf due to its lack of registration. To the extent that if the donor himself sold it or part of it, or retracted from it and endowed it for another cause, and the judge declared the second endowment binding before declaring the first one binding, the second ruling would be valid because this judicial decision occurs within the scope of independent legal reasoning (Ijtihad), as established by the author and as fatwas were given following his teacher, the commentator on Al-Hidayah, and Al-Mulla.

(Urdu): If the judge allowed the sale of an unregistered waqf to its heir and it was sold, then this sale will be valid, and this order of the judge will be considered as invalidating this unregistered waqf. To the extent that the waqif (endower) himself

sold it or some part of it, or returned from the first waqf and made it waqf again for some other purpose, and the judge made the second waqf binding before the first waqf, then the order of the second waqf will be valid because this order of the judge occurred in the place of ijtihad, as the author has...

---

[1] Al-Quran Al-Karim 33/6 Page 535 of 738

फतावा रज़विया (खंड 18)

(७) वे नाबालिग (लड़के या लड़कियां) जिनका कोई वली (संरक्षक) नहीं है, नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) उनकी विलायत (संरक्षण) "النبی اولی بالمؤمنین من انفسهم" (नबी मोमिनों के उनकी जानों से ज़्यादा वली हैं) की नियाबत से उनमें निकाह करके तमाम दीनी अहकाम, जैसे सोहबत का हलाल होना जो पहले हराम थी, खर्च (नफका) का वाजिब होना जो पहले लाज़िम न था, और विरासत का साबित होना जो पहले साबित न थी, अल्लाह के नज़दीक मौजूद और मुतहक़्क़िक़ कर देते हैं, और इसकी नक़्ल पहले गुज़र चुकी है।

(८) ज़ैद ने अपनी निजी संपत्ति को स्वास्थ्य और मानसिक स्थिरता की स्थिति में सही शरीई वक़्फ़ किया और एक शरीई मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त करके उसके कब्ज़े में दे दिया। सभी आधिकारिक (मुफ्ता-बिही) मज़ाहिब के अनुसार वक़्फ़ सही और लाज़िम हो गया और ज़ैद का उसमें कोई मालिकाना हक़ नहीं रहा। इसके बाद वारिसों ने दावा किया या खुद ज़ैद ही ने निरस्त करने का आवेदन दिया और हाकिम ने इसे निरस्त करने का हुक्म दिया, बशर्ते कि वक़्फ़ की रजिस्ट्री न हुई हो और काज़ी (न्यायाधीश) मुफ्ता-बिही मज़हब के अनुसार निर्णय देने के लिए बाध्य न हो जैसा कि वर्तमान समय के न्यायाधीश बाध्य हैं, बल्कि वह खुद एक मुज्तहिद (न्यायविद) हो - जिनमें से कोई भी सैकड़ों वर्षों से नहीं है - या सुल्तान ने उसे विशेष रूप से इमाम-ए-आज़म के मज़हब पर फैसला करने के लिए नियुक्त किया हो, भले ही फतवा इसके खिलाफ हो, या उसे इमाम के मज़हब पर पूरी तरह से या इसके खिलाफ जिसे वह चाहे निर्णय लेने का अधिकार दिया हो (जो इस ज़माने में नहीं है); तो इन शर्तों के साथ ऐसे काज़ी के हुक्म से उस वक़्त बिना रजिस्ट्री के वक़्फ़ खत्म हो जाना और मालिकाना हक़ का अल्लाह के नज़दीक खत्म हो जाना हासिल हो जाएगा। 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

[बॉक्स टेक्स्ट] (अरबी): यदि काज़ी ने अपंजीकृत वक़्फ़ की बिक्री उसके वारिस को करने की अनुमति दी और वह बिक गया, तो वह सही है। यह पंजीकरण की कमी के कारण वक़्फ़ की अमान्यता का आदेश माना जाएगा। यहाँ तक कि यदि वक़्फ़कर्ता ने स्वयं उसे या उसके कुछ हिस्से को बेच दिया, या उससे हट गया और किसी अन्य उद्देश्य के लिए वक़्फ़ कर दिया, और काज़ी ने पहले वक़्फ़ को अनिवार्य घोषित करने से पहले दूसरे वक़्फ़ को अनिवार्य घोषित कर दिया, तो दूसरा निर्णय मान्य होगा क्योंकि यह अदालती फैसला इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी शोध) के दायरे में आता है, जैसा कि लेखक ने सिद्ध किया है और अपने उस्ताद, हिदाया के टीकाकार और मुल्ला का अनुसरण करते हुए फतवा दिया गया है।

(उर्दू): अगर काज़ी ने बिना रजिस्ट्री वाले वक़्फ़ को उसके वारिस के लिए बेचने की अनुमति दे दी और उसे बेच दिया गया, तो यह बिक्री सही होगी और काज़ी का यह हुक्म उस बिना रजिस्ट्री वाले वक़्फ़ को बातिल (अमान्य) करना माना जाएगा। यहाँ तक कि यदि वक़्फ़ करने वाले ने स्वयं उसे या उसके कुछ हिस्से को बेच दिया या पहले वक़्फ़ से मुकर कर उसे किसी दूसरे उद्देश्य के लिए दोबारा वक़्फ़ कर दिया और काज़ी ने दूसरे वक़्फ़ को पहले वक़्फ़ से पहले लाज़िम (अनिवार्य) कर दिया, तो दूसरे वक़्फ़ का हुक्म सही होगा क्योंकि काज़ी का यह हुक्म इज्तिहाद के क्षेत्र में आता है जैसा कि लेखक ने...

---

१ अल-कुरान अल-करीम ३३/६ पृष्ठ ५३५ / ७३८

(۷) قاصر و قاصرہ جن کے لئے کوئی ولی نہیں اپنی ولایت یعنی ولی "النَّبِیُّ أَوْلَی بِالْمُؤْمِنِیْنَ مِنْ أَنْفُسِھِمْ" (نبی مومنوں کی جانوں سے زیادہ تر ولی ہیں صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم ت) کی نیابت سے ان میں نکاح کرکے تمام دینی احکام مثلاً قربت کی حلت کہ پہلے حرام تھی نفقہ کا وجوب کہ پہلے لازم نہ تھا وراثت کا اثبات کہ پہلے ثابت نہ تھی عنداللہ موجود و متحقق کر دینا و قد تقدم نقلہ (اس کی نقل گزر چکی ہے۔ ت)

(۸) زید نے اپنی ملک خاص بحالتِ صحتِ نفس و ثباتِ عقل وقف صحیح شرعی کی اور متولی شرعی مقرر کرکے اس کے قبضہ میں دے دی تمام مفتی بہ مذاہب پر وقف صحیح و لازم ہوگیا اور زید کا اس میں کوئی حق ملک نہ رہا اس کے بعد وارثوں نے دعوٰی کیا یا خود زید ہی نے درخواستِ فسخ دی اور حاکم نے اس کے فسخ کا حکم دیا بشرطیکہ وقف پر رجسٹری نہ ہو چکی تھی اور قاضی مذہبِ مفتی بہ پر قضا سے مقید نہ تھا جس طرح قضائے زمانہ مقید ہے بلکہ خود امام مجتہد تھا جو اب صدہا سال سے کوئی نہیں یا سلطان نے اسے مذہبِ خاص امامِ اعظم پر قضا کے لئے مقرر کیا تھا اگرچہ فتوٰی اس کے خلاف پر ہو یا اسے مذہبِ امام پر مطلقاً قضا یا خلاف میں جسے چاہے اختیار کی اجازت دی تھی جو اس زمانہ میں نہیں تو ان شرائط کے ساتھ ایسے قاضی کے حکم سے اس وقت بے رجسٹری کے زائل اور ملک زائل عنداللہ حاصل ہو جانا۔ در مختار میں ہے:

[خانہ شدہ عبارت] (عربی): اطلق القاضی بیع الوقف غیر المسجل لوارث الوقف فباع صح۔ و کان حکماً ببطلان الوقف لعدم تسجیلہ حتی لو باعہ الواقف او بعضہ اورجع عنہ و وقفہ لجھۃ اخری وحکم

بالثانی قبل الحکم بلزوم الاول صح الثانی لوقوعه فی محل الاجتهاد کما حققه المصنف وافتی به تبعاًلشیخه و قاری الهدایة والملا

(اردو): اگر قاضی نے بے رجسٹری وقف کو اس کے وارث کے لئے فروخت کی اجازت دے دی اور فروخت کردیا تو یہ بیع صحیح ہوگی اور قاضی کا یہ حکم اس وقفِ بے رجسٹری کو باطل کرنا قرار پائے گا حتی کہ واقف نے خود اس کو یا اس کے بعض کو فروخت کردیا یا پہلے وقف سے رجوع کرکے کسی دوسرے عنوان سے دوبارہ وقف کردیا اور قاضی نے دوسرے عنوان کے وقف کو پہلے وقف سے قبل لازم کردیا تو دوسرے وقف کا حکم صحیح ہوگا کیونکہ قاضی کا یہ حکم محلِ اجتہاد میں واقع ہوا جیسا کہ مصنف نے

---

۱ القرآن الکریم ۶/۳۳ صفحہ ۵۳۵ از ۷۳۸

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Abu al-Saud [mentioned it] but in 'al-Nahr' he interpreted it as referring to a mujtahid (independent) judge. I have written a marginal note on it, stating: I say, likewise the muqallid (follower) judge who is appointed to judge according to the school of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) absolutely, and the judge who is given absolute permission to judge according to his discretion in disputed matters—their decisions will also be implemented. This is very clear because the obstacle, which is being dismissed in relation to a weak opinion, does not exist here. (T)

In Rad al-Muhtar, it is stated: If a Hanafi judge rules on the validity of its sale, his ruling is void because validity of judgment only lies with the correct fatwa-sanctioned opinion. Therefore, he would be considered dismissed with respect to a weak opinion. And what Qari al-Hidaya gave as a fatwa regarding the validity of the sale before the decree of its waqf (endowment), it is interpreted as the judge being a mujtahid. (T)

In Halabi ala al-Durr, then in Ibn Abidin, it is stated: 'Like the mujtahid judge is one who follows a mujtahid whom he considers [correct].' I say: The judge who is appointed to exercise his own judgment is like a mujtahid judge.

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Waqf, Mujtabai Press, Delhi, 1/385
2. Jadd al-Mumtar ala Rad al-Muhtar
3. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/392
4. Rad al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/392

अबू अल-सऊद [ने उल्लेख किया] लेकिन 'अल-नहर' में उन्होंने इसे मुजतहिद (स्वतंत्र) न्यायाधीश पर आधारित किया। मैंने उस पर एक हाशिया लिखा है जिसका पाठ यह है: मैं कहता हूँ, इसी प्रकार वह मुक़ल्लिद (अनुयायी) न्यायाधीश जिसे इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) के मज़हब पर पूर्ण रूप से निर्णय देने के लिए नियुक्त किया गया हो, और वह न्यायाधीश जिसे विवादित मामलों में अपनी समझ के अनुसार निर्णय देने की पूर्ण अनुमति हो, उनका निर्णय भी प्रभावी होगा। यह बिलकुल स्पष्ट है क्योंकि यहाँ वह बाधा नहीं है जो एक कमज़ोर मत के संबंध में पदच्युत होने का कारण बनती है। (त)

रद अल-मुह्तार में है: यदि हनफ़ी न्यायाधीश ने उस समय बिक्री की वैधता का आदेश दिया, तो उसका आदेश अमान्य होगा क्योंकि उसके आदेश की वैधता केवल सही और मुफ़्ती-बेह (फतवे के योग्य) मत पर ही होगी। अतः वह न्यायाधीश एक कमज़ोर मत के आधार पर पदच्युत समझा जाएगा। और जो क़ारी अल-हिदाया ने वक़्फ़ के आदेश से पहले बिक्री की वैधता पर फ़तवा दिया है, उसे इस बात पर माना जाएगा कि वह न्यायाधीश मुजतहिद था। (त)

हल्बी अलद-दुर्र फिर इब्न आबिदीन में है: 'मुजतहि› न्यायाधीश की तरह ही वह है जो ऐसे मुजतहिद का अनुसरण करता है जिसे वह सही समझता है।' मैं कहता हूँ: मुजतहिद न्यायाधीश की तरह वह न्यायाधीश है जिसे अपनी राय का उपयोग करने के लिए नियुक्त किया गया है।

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-वक़्फ़, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, १/३८५
2. जद्द अल-मुमतार अला रद अल-मुह्तार
3. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ३/३९२
4. रद अल-मुह्तार, किताब अल-वक़्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ३/३९२

पृष्ठ ५३६ ऑफ़ ७३८

ابی السعود لکن حملہ فی النہر علی القاضی المجتہد اھ | اس کی تحقیق فرمائی اور اس پر اپنے شیخ کی اتباع اور قاری الہدایہ اور ملا مسکین کی اتباع میں فتوی دیا ، لیکن نہر میں اس کو انہوں نے مجتہد قاضی کی رائے پر محمول کیا اھ میں نے اس پر حاشیہ لکھا جس کی عبارت یہ ہے، میں کہتا ہوں کہ کسی با اختیار قاضی کا مقرر کردہ مقلد قاضی کہ وہ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ کے مذہب پر مطلقاً فیصلہ دے اور وہ قاضی جس کو مطلقاً اجازت ہے کہ خلافیات میں اپنی صوابدید پر فیصلہ دے، ان کا فیصلہ بھی ایسا ہی نافذ ہوگا، یہ بالکل ظاہر ہے کہ کیونکہ قاضی کے معزول ہونے والا ضعیف قول بھی یہاں نہیں ہے جو مانع بنے۔ (ت) وکتبت علیہ مانصہ اقول: وکذالك القاضی المقلد المقلد لیقضی بمذھب ابی حنیفة مطلقًا وکذا المأذون لہ ان یقضی بہ مطلقا او بما شاء فی الخلافیات وھذا ظاھر جدا لانعدام المانع وھو کونہ معزولا بالنسبة الی القول الضعیف ۔[2]

ردالمحتار میں ہے: لو قضی الحنفی بصحة بیعہ فحکمہ باطل لانہ لا یصح الا بالصحیح المفتی بہ فھو معزول بالنسبة الی القول الضعیف و ما افتی بہ قارئ الھدایة من صحة الحکم ببیعہ قبل الحکم بوقفہ فمحمول علی ان القاضی مجتھد ۔[3] | اگر حنفی قاضی نے اس وقت کی بیع کی صحت کا حکم دیا تو اس کا حکم باطل ہوگا کیونکہ اس کے حکم کی صحت صرف صحیح مفتی بہ قول پر ہوگی، تو یہ قاضی ایک ضعیف قول کی بناء پر معزول قرار پائے گا اور جو قاری الہدایہ نے وقف کے حکم نامہ سے قبل بیع کے حکم کی صحت پر فتوی دیا ہے تو وہ اس بات پر محمول ہے کہ وہ قاضی مجتہد ہو۔ (ت)

حلبی علی الدر پھر ابن عابدین میں ہے: ومثل القاضی المجتھد من قلد مجتھدا ایراہ اھ[4] اقول: | مجتہد قاضی کی طرح ہے وہ قاضی جس کو اپنی رائے میں کوشاں کے طور پر مقرر کیا گیا ہے اھ اقول:

1 درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۳۸۵/۱ 2 جدالمستار علی ردالمحتار 3 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۹۲/۳ 4 ردالمحتار کتاب الوقف دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۹۲/۳

Fatawa-e-Razviya (Volume 18)

[Arabic Text]: i.e., when he is not bound to pass judgment based on the mufta-bi-hi (authorized) opinion in the Hanafi school, like the judges of our time, and this is apparent; otherwise, returning to something harmful would be necessary. For if a judgment based on a marjooh (less preferred) opinion is not valid, how can following another school of law be valid? Therefore, the outcome is what I have written, and success is only from Allah Almighty. (T)

[Urdu Text]: (I say) i.e., when he is not made bound to pass judgment based on the authorized opinion in the Hanafi school, like the judges of our time. And this is an obvious matter; otherwise, it would be necessary to return to something harmful, because if a judgment based on a less preferred opinion is not valid, how would following another school be valid? Thus, the conclusion is what I have written, and success is only from Allah Almighty. (T)

(9) Some restrictions (hajr) are established by the ruling of Shariah itself, such as every verbal transaction of an insane person or a child without understanding; and the restriction of a woman in her waiting period (iddah) or a discerning child in matters oscillating between profit and loss, as they lack the capacity for it. Others are established by the order of a judge, such as, according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), restricting a debtor due to debt, and according to the correct, authorized (mufta-bi-hi) opinion of Imam Abu Yusuf, prohibiting a spendthrift (safeeh) from transactions due to foolishness. This court-ordered restriction is also of two types like enforcement: First: Physical (Hissi), where a person is legally restrained from an action without any new legal meaning occurring. Second: Legal (Shar'i), where the legal ruling for a transaction is blocked due to it; the human capacity, which is a gift from the Lord of Honor, becomes null and void, and the person is relegated to the status of cattle. The consequence of the first type pertains to guardianship, and the second type is also related to guardianship but with differences. According to our Imam al-Azam (may Allah be pleased with him), this second type of legal guardianship does not fundamentally belong even to the Sultan of Islam. This is preferred in Al-Hidayah, where it is stated:

[Arabic Box]: Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: Restriction (hajr) cannot be placed upon a free, sane, adult spendthrift, and his transactions with his property are valid, even if he is a squanderer and corrupter who wastes his wealth. Imams Abu Yusuf and Muhammad (may Allah have mercy on them) said: A

spendthrift shall be restricted and prohibited from transactions regarding his property. The reasoning for Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is that stripping away his guardianship is a degradation [of his humanity]...

[Urdu Box]: Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said that it is not permissible to restrict (i.e., stop from transactions) a free, sane, adult fool, and his transactions with his property are permissible even if he wastes his wealth through extravagance and corruption. Imams Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) said that it is permissible to declare such a fool restricted and stop them from transacting property. The evidence of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) is that ending his guardianship is [a degradation of] his humanity...

फ़तावा-ए-रिज़विया (खंड 18)

[अरबी पाठ]: अर्थात, जब उसे हनफ़ी पंथ में मुफ़्ता-बि-ही (अधिकृत) मत के आधार पर निर्णय लेने के लिए बाध्य न किया गया हो, जैसे हमारे समय के काज़ी। और यह स्पष्ट है; अन्यथा हानिकारक चीज़ की ओर लौटना आवश्यक हो जाएगा। क्योंकि यदि कम पसंदीदा (मरजूह) मत पर आधारित निर्णय मान्य नहीं है, तो किसी अन्य पंथ का अनुसरण करना कैसे मान्य हो सकता है? इसलिए, परिणाम वही है जो मैंने लिखा है, और सफलता केवल अल्लाह सर्वशक्तिमान की ओर से है। (त)

[उर्दू पाठ]: (मैं कहता हूँ) यानी जब उसे हनफ़ी पंथ में मुफ़्ता-बि-ही मत पर फ़ैसला करने का पाबंद न बनाया गया हो जैसा कि हमारे ज़माने के काज़ी। और यह ज़ाहिर बात है वरना नुक़सान वाली चीज़ की तरफ़ रुजू करना लाज़िम आएगा, क्योंकि मरजूह क़ौल पर फ़ैसला सही न हो तो दूसरे मज़हब की तक़लीद कैसे सही होगी, लिहाज़ा हासिल वही है जो मैंने लिखा है, और तौफ़ीक़ सिर्फ़ अल्लाह तआला से है। (त)

(9) कुछ प्रतिबंध (हज्र) स्वयं शरीयत के आदेश से स्थापित होते हैं, जैसे पागल व्यक्ति या नासमझ बच्चे का प्रत्येक मौखिक लेनदेन; और इद्दत वाली स्त्री या समझदार बच्चे का उन मामलों में प्रतिबंधित होना जो लाभ और हानि के बीच हों, क्योंकि उनमें इसकी पात्रता ही नहीं होती। और कुछ प्रतिबंध न्यायाधीश के आदेश से स्थापित होते हैं, जैसे साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार ऋण के कारण ऋणी पर प्रतिबंध, और इमाम अबू यूसुफ के सही और मुफ़्ता-बि-ही मत के अनुसार मूर्खता के कारण किसी फ़िज़ूलख़र्च (सफ़ीह) को लेनदेन से प्रतिबंधित कर देना। न्यायाधीश द्वारा लगाया गया यह प्रतिबंध भी कार्यान्वयन की तरह दो प्रकार का होता है: प्रथम: इंद्रियजन्य (हिस्सी), जहाँ एक व्यक्ति को कानूनी रूप से किसी कार्य से रोका जाता है बिना किसी नए कानूनी अर्थ के उत्पन्न हुए। द्वितीय: शरीयत संबंधी (शरई), जिसके कारण लेनदेन का शरीयत का आदेश रुक जाए; मनुष्य की पात्रता, जो सम्मान के रब का उपहार है, शून्य और निष्प्रभावी होकर पशुओं के समान हो जाए। पहले प्रकार का परिणाम संरक्षकता (विलायत) है और दूसरे प्रकार का भी, लेकिन मतभेदों के साथ। हमारे इमाम-ए-आज़म (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) के अनुसार, इस दूसरे प्रकार की शरीयत संरक्षकता मूल रूप से इस्लाम के सुल्तान के पास भी नहीं है। 'हिदाया' में इसे ही प्राथमिकता दी गई है, जहाँ वे फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स]: इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) ने फ़रमाया: एक स्वतंत्र, बुद्धिमान, वयस्क फ़िज़ूलख़र्च पर प्रतिबंध (हज्र) नहीं लगाया जा सकता, और अपनी संपत्ति पर उसका लेनदेन करना जायज़ है, भले ही वह उसे व्यर्थ और भ्रष्ट तरीके से नष्ट कर दे। इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर दया करे) ने फ़रमाया: ऐसे फ़िज़ूलख़र्च व्यक्ति पर प्रतिबंध लगाया जाएगा और उसे अपनी संपत्ति के लेनदेन से रोका जाएगा। इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह उनसे प्रसन्न हो) का तर्क यह है कि उसकी संरक्षकता को समाप्त करना उसकी मानवता का निरादर है...

[उर्दू बॉक्स]: इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो) ने फ़रमाया कि आज़ाद अक़्लमंद बालिग़ बेवक़ूफ़ को महजूर (यानी लेन-देन से रोकना) जायज़ नहीं है और उसका अपने माल में तसर्रुफ़ (लेन-देन) करना जायज़ है अगरचे वह फ़िज़ूलख़र्ची और फ़ासिद करते हुए माल को बर्बाद कर दे और इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहमत करे) ने फ़रमाया ऐसे बेवक़ूफ़ को महजूर क़रार देना और माल लेन-देन करने से रोकना जायज़ है। इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उनसे राज़ी हो) की दलील यह है कि उसकी विलायत को ख़त्म करना, उसकी आदमियत को...

ای اذالم یکن مقیداً بالقضاء بالمفتی بہ في المذھب الحنفی کقضاۃ زماننا وھوظاھر والا کان رجوعاً الی ما وقع الضرار منہ فانہ اذا لم یصح القضاء بالمرجوح کیف یصح بتقلید مذھب اخر فرجع حاصلہ الی ما کتبت وباللہ التوفیق۔ (میں کہتا ہوں) یعنی جب وہ مذہب حنفی میں مفتی بہ قول پر قضاء کا پابند نہ بنایا گیا ہو جیسا کہ ہمارے زمانہ کے قاضی۔ اور یہ ظاہر بات ہے ورنہ ضرر والی چیز کی طرف رجوع کرنا لازم آئے گا، کیونکہ مرجوح قول پر قضاء صحیح نہ ہو تو دوسرے مذہب کی تقلید کیسے صحیح ہوگی، لہذا حاصل وہی ہے جو میں نے لکھا ہے، اور توفیق صرف اللہ تعالٰی سے ہے۔ (ت)

(۹) بعض حجر تو خود بحکم شرع ثابت ہیں جیسے مجنون اور ناسمجھ بچے کا ہر تصرف قولی، اور معتدہ وصبی عاقل کا دائر بین النفع والضرر سے محجور ہونا کہ وہ اس کی اہلیت ہی نہیں رکھتے اور بعض وہ ہیں کہ بحکم حاکم ثابت ہوتے ہیں جیسے صاحبین رحمہما اللہ تعالٰی کے نزدیک مدیون کو بوجہ دین، اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی کے قول صحیح مفتی بہ پر سفیہ کو بوجہ سفہ ممنوع التصرف کردینا، یہ حجر بحکم حاکم بھی تنفیذ کی طرح دو قسم ہے: اول: حسی کہ ایک آدمی ایک فعل سے حکماً باز رکھا جائے بغیر اس کے کہ کوئی معنی جدید شرعی حادث ہو۔ دوم: شرعی کہ اس کے سبب تصرف کا حکم شرعی مسدود ہوجائے، انسان کی اہلیت کہ عطائے رب العزت ہے باطل وبے اثر ہو کر بہائم سے ملحق ہوجائے۔ اور نتیجہ ولایت قسم اول کا ہے اور دوم علی الاختلاف ولایت قسم دوم کا۔ اس دوم کی ولایت شرعیہ ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک تواصلاً سلطان اسلام کو بھی نہیں۔ ہدایہ میں اسی کو ترجیح دی کہ فرماتے ہیں:

قال ابوحنيفة رضى الله تعالى عنه لايحجر على الحر العاقل البالغ السفيه وتصرفه فى ماله جائز وان كان مبذرا مفسدا يتلف ماله وقال ابو يوسف و محمد رحمهما الله تعالى يحجر على السفيه ويمنع من التصرف في ماله، لابی حنیفة رضی اللہ تعالی عنہ ان فی سلب ولایتہ اھدار امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے فرمایا کہ حر عاقل بالغ بیوقوف کو محجور (یعنی تصرفات سے روکنا) جائز نہیں ہے اور اس کا اپنے مال میں تصرف کرنا جائز ہے اگرچہ وہ فضول خرچی اور فاسد کرتے ہوئے مال کو تلف کر دے اور امام ابو یوسف اور امام محمد رحمہما اللہ تعالیٰ نے فرمایا ایسے بیوقوف کو محجور قرار دینا اور مال تصرف کرنے سے روکنا جائز ہے، امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کی دلیل یہ ہے کہ اس کی ولایت کو ختم کرنا، اس کی آدمیت کو...

Fatawa Razawiyya, Volume 18

- "...humanity and relegating him to the status of animals, which is more harmful than wasteful spending. Therefore, a greater harm will not be endured except to ward off a lesser one." (Summarized). He mentioned Imam Azam's (may Allah be pleased with him) statement first and provided his evidence at the end, answering the evidence of the two disciples (Sahibayn). Similarly, the author followed this same method in the matter of legal restriction due to debt. (T)

And according to the Sahibayn (may Allah have mercy on them), in many instances, the restriction (Hajr) imposed by the Sultan of Islam is only physical/formal, not Sharia-based. For example, restricting a profligate Mufti, an ignorant doctor, or a bankrupt deceiver; even by the Sultan's order, it would only be formal, so that their legally sound actions would not become null. It is mentioned in Durr al-Mukhtar:

- "A free, legally responsible person shall not be restricted due to foolishness, wickedness, debt, or negligence. Rather, a profligate Mufti who teaches invalid stratagems—such as teaching apostasy to separate a wife from her husband or how to drop the obligation of Zakat—and an ignorant doctor and a bankrupt deceiver should be prevented."

A free person under legal obligation will not be restricted because of foolishness, sin, debt, or negligence. Instead, a profligate Mufti who teaches people false excuses—for example, teaching a wife to become an apostate to separate from her husband or teaching how to avoid paying Zakat—along with an ignorant doctor and a bankrupt deceiver, will be stopped. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

- "His statement 'rather, he should be prevented' indicates that the intended meaning is not the true Hajr (legal restriction), which is the Sharia prohibition that prevents the validity of disposal (of rights). For if the Mufti issues a fatwa after the restriction and it is correct, it is permissible."

The author's statement "rather, he should be prevented" points to the fact that this prohibition is not a literal restriction; instead, it refers to a Sharia-based prevention that blocks the implementation of actions. This is because if that Mufti gives a correct fatwa after the restriction process, it is valid.

1. Al-Hidayah, Kitab al-Hajr, Bab al-Hajr lil-Fasad, Mujtabai Press, Delhi, 3/351-52
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hajr, Mujtabai Press, Delhi, 2/198

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

- "...इंसानियत और उसे जानवरों के दर्जे पर ले जाना, जो कि फ़िज़ूलखर्ची से ज़्यादा हानिकारक है। इसलिए कम नुकसान को दूर करने के लिए बड़े नुकसान को नहीं अपनाया जाएगा।" (संक्षेप में)। उन्होंने इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के कथन को पहले ज़िक्र किया और उनके प्रमाण को अंत में लाकर साहबैन (दोनों शिष्यों) के प्रमाण का उत्तर दिया और लेखक ने ऋण के कारण कानूनी पाबंदी की प्रक्रिया में भी यही तरीका अपनाया। (त)

और साहबैन (रहमतुल्लाहि अलैहिम) के अनुसार कई मौकों पर सुल्तान-ए-इस्लाम की पाबंदी (हज्र) भी सिर्फ हसी (दिखावटी) होती है न कि शरीयत-आधारित। उदाहरण के लिए, एक अनैतिक मुफ़्ती, जाहिल डॉक्टर और धोखेबाज़ कंगाल पर पाबंदी; सुल्तान के आदेश से भी यह सिर्फ औपचारिक होगा ताकि उनके शरीअत के अनुसार सही कार्य बातिल (अमान्य) न हो जाएँ। दुर्रे मुख्तार में है:

- "एक स्वतंत्र, कानूनी रूप से ज़िम्मेदार व्यक्ति को मूर्खता, बुराई, ऋण या लापरवाही के कारण प्रतिबंधित नहीं किया जाएगा। बल्कि, एक अनैतिक मुफ़्ती जो बातिल बहाने सिखाता है - जैसे पत्नी को पति से अलग करने के लिए धर्मत्याग सिखाना या ज़कात माफ़ कराने की शिक्षा देना - और एक जाहिल डॉक्टर और धोखेबाज़ कंगाल को रोका जाना चाहिए।"

एक स्वतंत्र कानूनी ज़िम्मेदार व्यक्ति को बेवकूफी, गुनाह, कर्ज़ और लापरवाही की वजह से पाबंद (महजूर) नहीं किया जाएगा बल्कि बदचलन मुफ़्ती जो लोगों को गलत बहाने सिखाता हो, मिसाल के तौर पर बीवी को शौहर से जुदाई के लिए धर्मत्यागी होने और ज़कात गिराने की तालीम देना, साथ ही जाहिल हकीम और धोखेबाज़ कंगाल को रोक दिया जाएगा। (त)

रद्दुल मुहतार में है:

- "उनका कहना 'बल्कि रोका जाना चाहिए' इस बात की ओर संकेत करता है कि इससे मुराद हकीकी (वास्तविक) हज्र (कानूनी पाबंदी) नहीं है, जो कि शरीयत की वह मनाही है जो अधिकार के इस्तेमाल की वैधता को रोकती है। क्योंकि यदि मुफ़्ती पाबंदी के बाद सही फ़तवा देता है, तो वह जायज़ है।"

लेखक का कहना 'बल्कि मना किया जाए' इस बात की ओर इशारा है कि यह पाबंदी हकीकी (वास्तविक) पाबंदी नहीं है बल्कि इससे मुराद शरीयत की वह पाबंदी है जो तसर्रुफ़ (अधिकारों के प्रयोग) के लागू होने को रोकती है क्योंकि अगर वह मुफ़्ती पाबंदी वाली कार्रवाई के बाद फ़तवा सही दे तो जायज़ है।

---

1. अल-हिदाया, किताबुल हज्र, बाबुल हज्र लिल फ़साद, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 3/351-52
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुल हज्र, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/198

آدمیته والحاقة بالبهائم وهواشد ضررا من التبذیر فلا یتحمل الا علی لدفع الادنی اھ مختصراوقد قدم قول الامام واخر دلیله واجاب عن دلیلیهما وکذلك فعل فی الحجر بسبب الدین۔

معطل کرنا اور حیوانوں سے لاحق کرنا ہے اور یہ چیز اس کے لئے مال کی فضول خرچی سے زیادہ مضر ہے لہٰذا اس کے ادنیٰ ضرر کو ختم کرنے کے لئے بڑے ضرر کو نہ اپنایا جائے گا اھ مختصراً، انہوں نے امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول کو مقدم ذکر کیا اور ان کی دلیل کو آخر میں لاکر صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کی دلیل کا جواب دیا ور مصنف نے دین کے سبب محجوری کے عمل میں بھی یہی طریقہ اختیار فرمایا۔ (ت)

اور صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کے طور پر بھی بہت مواقع میں سلطان اسلام کا حجر بھی صرف حسی ہوتا ہے نہ کہ شرعی ،مثلاً مفتی ماجن و طبیب جاہل و مکاری مفلس پر حجر کہ بحکم سلطان بھی صرف صورۃ ہوگا شرعاً ان کے تصرفات صحیحہ باطل نہ ہوجائیں گے۔ در مختار میں ہے:

لا یحجر علی حر مکلف بسفه وفسق ودین وغفلة بل یمنع مفتٍ ماجن یعلم الحیل الباطلة کتعلیم الردة لتبین من زوجها أو تسقط عنها الزکاة وطبیب جاهل ومکار مفلس[2]۔

حر مکلف کو بیوقوفی، فسق، دین اور غفلت کی وجہ سے محجور نہ کیا جائے گا بلکہ ماجن مفتی جو لوگوں کو باطل حیلے سکھاتا ہو مثلاً بیوی کو خاوند سے علیحدگی اختیار کرنے کے لئے مرتد ہونے اور اس سے زکوٰۃ ساقط کی تعلیم دینا، نیز جاہل طبیب اور مکار مفلس کو روک دیا جائیگا۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے:

قوله بل يمنع اشاره الى انه ليس المراد به حقيقة الحجر وهو المنع الشرعي الذي يمنع نفوذ التصرف لان المفتي لو افتى بعد الحجر واصاب جاز

ماتن کا قول 'بلکہ منع کیا جائے' اس بات کی طرف اشارہ ہے کہ یہ ممانعت حقیقی پابندی نہیں بلکہ اس سے مراد شرعی ممانعت ہے جو تصرف کے نفاذ کو روکتی ہے کیونکہ اگر وہ مفتی حجر والی کاروائی کے بعد فتویٰ درست دے تو جائز ہے

---

1. الهدايه كتاب الحجر باب الحجر للفساد مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۳۵۱-۵۲

2. درمختار كتاب الحجر مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۹۸

Fatawa Rizvia Volume 18

[Box 1] (Arabic): Similarly, if a physician sells medicines, it is executed; this indicates that the prohibition meant is sensory, as mentioned in Al-Durar from Al-Bada'i. (Urdu): Similarly, if that physician sells medicine, this transaction will be valid. From this, it is known that this prohibition is purely a physical/sensory action, as cited in Al-Durar from Al-Bada'i. (T)

Of the same kind is when a ruler fixes prices during times of inflation or for the army; if the seller sells at a higher price with the buyer's consent, it is legally (Shari'ah-wise) permissible and valid, and he will not deserve punishment in the hereafter, although the ruler may punish him in this world. And if he sells at the ruler's fixed price solely out of fear of the ruler, then that item will not be lawful (halal) for the buyer in the sight of Allah. It is stated in Durr al-Mukhtar:

[Box 2] (Arabic): A ruler should not fix prices because of the saying of the Prophet (peace and blessings be upon him): "Do not fix prices, for indeed Allah is the One Who fixes prices, the Constrictor, the Expander, the Provider." Except if the owners exceed the value excessively, then prices should be fixed with the consultation of people of opinion. And in Al-Ikhtiyar: Then if he fixes the price and the seller fears the Imam's punishment if he decreases it, it is not lawful for the buyer. (i.e., if he sells out of fear, as expressed by Al-Quhistani, then Al-Shami's view and research in Jadd al-Mumtar is invalidated). (Urdu): A ruler should not fix prices because the command of the Prophet (peace and blessings be upon him) is: "Do not fix prices, for Allah the Almighty is the price-maker, He is the one who gives narrowness, expansion, and provision." However, when traders cause excessive inflation in prices, then it is permissible for the ruler to fix prices after consulting experts. And it is in Al-Ikhtiyar: then when the ruler fixes the price and the seller fears the ruler's punishment, if he gave the goods at a lower price, then it is not permissible for the buyer to buy at this price. This means when the seller sells solely due to fear (without consent), it is not permissible for the buyer, as Al-Quhistani has expressed. Thus, the consideration of Allama Shami is now dropped, and its detailed investigation is in Jadd al-Mumtar. (T)

(10) Auctioning the debtor's property to pay off a debt without his permission and consent will certainly be present according to the state's command. The discussion is whether, legally (Shari'ah-wise), that sale will be correct and valid, and the sold item will become lawful for the buyer in the sight of Allah, such that there will be no accountability in the hereafter for him or his heirs who consider it their valid legal

property after him. This is a matter of disagreement. Our Imam Azam (may Allah be pleased with him) says this even for an Islamic ruler...

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Hajr, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/93
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hazr wa al-Ibahah, Bab al-Bay', Matba Mujtabai Delhi, 2/248-249

फ़तावा रिज़विया जिल्द अठारह (18)

[बॉक्स 1] (अरबी): इसी प्रकार यदि कोई चिकित्सक दवाएँ बेचता है, तो वह प्रभावी होता है; इससे पता चलता है कि यहाँ निषेध का अर्थ केवल भौतिक/इंद्रियजन्य निषेध है, जैसा कि 'अल्-दुरर' में 'अल्-बदई' के हवाले से बताया गया है। (उर्दू): और उसी तरह अगर वह हकीम (चिकित्सक) दवा बेचे तो यह कार्रवाई प्रभावी होगी, तो इससे मालूम हुआ कि यह मनाही महज़ एक भौतिक कार्रवाई है, जैसा कि 'दुरर' में 'बदई' से नक़्ल किया गया है (त)।

इसी श्रेणी से है सुल्तान का महँगाई के दिनों में, या सेना के लिए वस्तुओं के भाव तय कर देना कि यदि विक्रेता खरीदार की रज़ामंदी से अधिक कीमत पर बेचता है तो वह शरीयत की दृष्टि से जायज़ और प्रभावी होगा और वह आख़िरत (परलोक) में सज़ा का हकदार नहीं होगा, हालाँकि दुनिया में सुल्तान उसे सज़ा दे सकता है। और अगर वह सुल्तान द्वारा निर्धारित भाव पर महज़ सुल्तान के डर से बेचता है, तो वह वस्तु खरीदार के लिए अल्लाह के नज़दीक हलाल नहीं होगी। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

[बॉक्स 2] (अरबी): शासक को भाव तय नहीं करना चाहिए क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फरमान है: "भाव तय न करो, क्योंकि अल्लाह ही भाव तय करने वाला, तंगी और खुशहाली देने वाला और रिज़्क़ (रोज़ी) देने वाला है।" सिवाय इसके कि जब मालिक (व्यापारी) कीमत में बहुत अधिक वृद्धि कर दें, तो अनुभवी लोगों की सलाह के बाद भाव तय किए जाने चाहिए। और 'अल्-इख़्तियार' में है: फिर जब वह भाव तय कर दे और विक्रेता को शासक की सज़ा का डर हो कि अगर वह कम (निर्धारित) भाव पर न बेचे, तो खरीदार के लिए वह वस्तु हलाल नहीं है। (अर्थात, जब वह डर की वजह से बेचता है, जैसा कि क़ुहिस्तानी ने बयान किया है, तो अल्लामा शामी का विचार और 'जद्द अल-मुमतार' में उनकी तहक़ीक़ निरस्त हो गई)। (उर्दू): शासक भाव तय न करे क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) का फरमान है कि भाव तय न करो क्योंकि अल्लाह तआला ही भाव बनाने वाला है, वही तंगी, वही वुसअत (विस्तार) और वही रिज़्क़ देने वाला है। लेकिन जब व्यापारी कीमत में बहुत अधिक वृद्धि करें, तो फिर शासक अनुभवी लोगों की सलाह के बाद भाव तय करे तो जायज़ है। और 'इख़्तियार' में है: फिर जब शासक भाव तय कर दे और विक्रेता को शासक की सज़ा का डर हो, अगर उसने माल कम भाव पर दिया तो खरीदार को उस भाव पर खरीदना जायज़ नहीं है। यानी जब विक्रेता महज़ डर की वजह से (बिना रज़ामंदी के) बेचे, तो खरीदार के लिए

जायज़ नहीं जैसा कि क़ुहिस्तानी ने यह व्याख्या की है, तो अब अल्लामा शामी का विचार समाप्त हो गया और इसकी तहक़ीक़ 'जद्द अल-मुमतार' में है (त)।

(10) कर्ज़दार की इजाज़त और रज़ामंदी के बिना उसकी जायदाद का कर्ज़ चुकाने के लिए नीलाम कर देना रियासत के हुक्म के मुताबिक़ ज़रूर होगा। चर्चा इस बात पर है कि क्या शरीयत की दृष्टि से भी वह बिक्री सही और प्रभावी होगी और वह बेची गई वस्तु अल्लाह के नज़दीक खरीदार के लिए हलाल हो जाएगी, कि आख़िरत में उस पर या उसके वारिसों पर, जो उसके बाद इसे अपनी सही शरीई मिल्कियत मानेंगे, कोई पकड़ नहीं होगी। यह एक विवादास्पद मामला है। हमारे इमाम-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु तआला अन्हु) तो इसे सुल्तान-ए-इस्लाम के लिए भी...

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-हज्र, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 5/93
2. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-हज़र व अल-इबाहत, बाब अल-बय, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/248-249

पृष्ठ 539/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[Box 1] (Arabic): وکذا الطبیب لو باع الادویۃ نفذ فدل ان المراد المنع الحسی کما فی الدرر عن البدائع -1 (Urdu): اور یونہی وہ طبیب اگر دوا فروخت کرے تو یہ کارروائی نافذ ہوگی تو اس سے معلوم ہوا کہ یہ منع محض حسی کارروائی ہے جیسا کہ درر میں بدائع سے نقل کیا گیا ہے (ت)

اسی قبیل سے ہے سلطان کا ایام گرانی میں، یا فوج کے لئے اشیاء کا بھاؤ کاٹ دینا کہ اگر بائع برضائے مشتری زیادہ کو پہنچے شرعاً جائز و نافذ رہے گا آخرت میں مستحق عذاب نہ ہوگا اگر چہ دنیا میں سلطان اسے سزا دے اور اگر اس سلطانی مقرر کردہ بھاؤ پر محض بخوف سلطان بیچے تو وہ شے مشتری کیلئے عند اللہ حلال نہ ہوگی۔ درمختار میں ہے:

[Box 2] (Arabic): لا یسعر حاکم لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم لا تسعر وا فان اللہ ھو المسعر القابض الباسط الرازق الا اذا تعدی الارباب عن القیمۃ تعدیا فاحشا فیسعر بمشورۃ اھل الرأی، وفی الاختیار ثم اذا سعر و خاف البائع ضرب الامام لو نقص لا یحل للمشتری-2 اھ ای اذا باع للخوف کما عبر للقھستانی فسقط نظر الشامی و تحقیقہ فی جد الممتار۔ (Urdu): حاکم بھاؤ مقرر نہ کرے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام کا فرمان ہے بھاؤ مقرر نہ کرو کیونکہ اللہ تعالٰی ہی بھاؤ بنانے والا ہے وہی تنگی، وہی وسعت وہی رزق دینے والا ہے مگر جب تجار قیمت میں فحش گرانی کریں تو پھر حاکم اہل الرائے سے مشورہ کے بعد بھاؤ مقرر کرے تو جائز ہے، اور اختیار میں ہے پھر جب حاکم بھاؤ مقرر کردے اور بائع کو حاکم کی سزا کا خوف ہواگر اس نے مال کم بھاؤ پر دیا تو مشتری کو اس بھاؤ خرید نا جائز نہیں اھ یعنی جب بائع محض خوف کی وجہ سے (بغیر رضا)

فروخت کرے تو مشتری کو جائز نہیں جیسا کہ قہستانی نے یہ تعبیر کی ہے، تو اب علامہ شامی کا اعتبار ساقط ہوگیا اور اس کی تحقیق جد الممتار میں ہے (ت)

(۱۰) بے اذن و رضائے مدیون اس کی جائداد زر ڈگری میں نیلام کر دینا ضرور حساب حکم سلطنت موجود ہو جائے گا، کلام اس میں ہے کہ شرعاً بھی وہ بیع صحیح و نافذ اور شیئ مبیع مشتری کے لئے عنداللہ حلال ہوجائے گی اس پر خواہ اس کے ورثہ پر کہ اس کے بعد اسے اپنی ملک صحیح شرعی جانیں آخرت میں کچھ مواخذہ نہ ہوگا یہ مختلف فیہ ہے ہمارے امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ تو اسے سلطانِ اسلام کیلئے بھی

---

1 ردالمحتار کتاب الحجر داراحیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۹۳ 2 درمختار کتاب الحظر والاباحۃ باب البیع مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۲۴۸-۲۴۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

They do not consider it permissible; in Hidayah, this has been preferred and a definitive argument has been provided:

Arabic Text

Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: I will not place a restriction (hajr) on anyone because of debt, because in restriction there is the nullification of a person's legal capacity, so it is not permissible to end legal capacity for the sake of avoiding a specific harm. If such a person has property, the ruler shall not dispose of it because that would be a trade without mutual consent, which is void by text (nas). And the two companions (may Allah have mercy on them) say that if the creditors of a bankrupt person request the judge to place a restriction on him and sell his property if he refuses to sell it himself, [then the judge should do so]. We say on behalf of the Imam (may Allah have mercy on him) that the right of the creditors is only the payment of the debt, and selling the property is not the only way for that. How can it be that if selling were valid, then imprisonment would be doubly harmful, causing delay in the creditor's right and punishment for the debtor, so it is not prescribed (shara'i). Summary (T)

Urdu Translation

Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: I will not place a restriction on anyone because of debt because in restriction, a person's legal capacity is suspended, hence it is not permissible to end legal capacity to end a specific harm. If such a person has property, the ruler should not dispose of it because this would be considered trade without his consent, which is illegitimate and void according to the text. And the two companions (may Allah have mercy on them) say that if the claimants demand from the judge to place a restriction (ban on financial disposal) on him and forcibly sell his property, the judge should do so. We say on behalf of the Imam (may Allah have mercy on him) that the right of the claimants is only the payment of the debt, and selling the property of the person in debt is not the only way. How can it be that if selling his property was permissible, then imprisoning him would be a double harm: one, delay in the rights of the rightful claimants, and second, punishing the debtor? Therefore, this is illegitimate. (T-Summary)

It is in Al-Inayah:

Arabic Text	Urdu Translation
But it (imprisonment) is prescribed by consensus (ijma'), so the sale would not be valid.	But that (i.e., imprisonment) is prescribed by consensus, so the sale of the property will not be permissible. (T)

According to the fatwa-issued opinion of the two companions (may Allah have mercy on them), permission is given on the condition of no previous authorization. There is a need for explicit introduction of a new legal ruling and changing the suspension into execution, and prohibition into permissibility. These ten examples are of cases of the second type; in them, execution in the second sense is required, and there is a need to obtain a new legal ruling that has not been obtained until now, so for that...

---

1. Al-Hidayah, Book of Hajr, Chapter on Hajr due to Debt, Yusufi Press Lucknow, 3/356-57.
2. Al-Inayah on the margin of Fath al-Qadir, Book of Hajr, Chapter on Hajr due to Debt, Nuriyyah Razawiyyah Library, Sukkur, 8/207.

वे इसे जायज़ नहीं मानते, हिदाया में इसी को प्राथमिकता दी गई है और इस पर निर्णायक दलील दी गई है:

अरबी पाठ

इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: मैं ऋण के कारण किसी पर पाबंदी (हज्र) नहीं लगाऊँगा क्योंकि पाबंदी में व्यक्ति की योग्यता समाप्त हो जाती है, इसलिए किसी विशेष हानि को रोकने के लिए योग्यता समाप्त करना जायज़ नहीं है। यदि ऐसे व्यक्ति के पास संपत्ति हो, तो शासक उसमें हस्तक्षेप न करे क्योंकि यह उसकी सहमति के बिना व्यापार होगा जो पाठ (नस) द्वारा अवैध है। और दो साथियों (साहिबैन) का कहना है कि यदि दिवालिया व्यक्ति के लेनदार काज़ी से अनुरोध करें कि उस पर पाबंदी लगा दी जाए और यदि वह बेचने से इनकार करे तो उसकी संपत्ति जबरन बेच दी जाए। हम इमाम साहब की ओर से कहते हैं कि लेनदारों का अधिकार केवल ऋण का भुगतान है, और संपत्ति बेचना इसके लिए एकमात्र तरीका नहीं है। यह कैसे हो सकता है कि यदि संपत्ति की बिक्री जायज़ हो, तो उसे जेल भेजना दोहरा नुकसान होगा, लेनदारों के हक में देरी और कर्जदार को सजा देना, इसलिए यह शरीयत के अनुसार नहीं है। (संक्षेप में - त)

इनाया में है:

उर्दू अनुवाद

इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: मैं ऋण में किसी पर पाबंदी नहीं लगाऊँगा क्योंकि पाबंदी में व्यक्ति की योग्यता निलंबित हो जाती है, इसलिए किसी विशेष हानि को समाप्त करने के लिए योग्यता को समाप्त करना जायज़ नहीं है। यदि ऐसे व्यक्ति के पास संपत्ति हो, तो शासक उसमें हस्तक्षेप न करे क्योंकि यह उसकी सहमति के बिना व्यापार माना जाएगा जो नाजायज़ और नस (धार्मिक पाठ) के माध्यम से शून्य है। और दो साथियों (साहिबैन - रहमहुमुल्लाहु तआला) कहते हैं कि यदि दावेदार काज़ी से मांग करें कि उस पर पाबंदी (वित्तीय निपटान पर रोक) लगा दी जाए और उसकी संपत्ति जबरन बेच दी जाए, तो काज़ी ऐसा ही करे। हम इमाम साहब (रहमहुल्लाहु तआला) की ओर से कहते हैं कि दावेदारों का अधिकार केवल ऋण की अदायगी है और लेनदार की संपत्ति बेचना एकमात्र तरीका नहीं है। यह कैसे हो सकता है कि यदि उसकी संपत्ति बेचना जायज़ हो तो उसे कैद करना दोहरा नुकसान होगा, एक हकदारों के हक में देरी और दूसरा कर्जदार को सजा देना, तो यह नाजायज़ है। (संक्षेप में - त)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
लेकिन वह (कैद) इज्मा (सर्वसम्मति) से निर्धारित है, इसलिए बिक्री जायज़ नहीं होगी।	लेकिन वह यानी कैद करना इज्मा के साथ शरीयत के अनुसार है, तो माल की बिक्री जायज़ नहीं होगी। (त)

दो साथियों (साहिबैन - रहमहुमुल्लाहु तआला) के उस मुफ़्ती-बे-कौल (जिस पर फ़तवा दिया गया है) के अनुसार, जो बिना अनुमति की शर्त पर है, एक नया शरई हुक्म जारी करने और कार्यान्वयन के निलंबन को बदलने और हराम को हलाल में बदलने की आवश्यकता है। ये दस उदाहरण दूसरी श्रेणी के मुकदमों के हैं, इनमें दूसरे अर्थ में कार्यान्वयन (तन्फ़ीज़) की आवश्यकता है और एक नया शरई हुक्म प्राप्त करने की आवश्यकता है जो अब तक प्राप्त नहीं हुआ था, इसलिए इसके..

---

1. अल-हिदाया, किताबुल हज्र, बाबुल हज्र बिसबबिद दैन, मतबा यूसुफी लखनऊ, 3/356-57.
2. अल-इनाया, फ़तहुल क़दीर के हाशिए पर, किताबुल हज्र, बाबुल हज्र बिसबबिद दैन, मकतबा नूरिय्या रज़विया सुक्कुर, 8/207.

पृष्ठ 540/738

جائز نہیں مانتے، ہدایہ میں اسی کو ترجیح دی اور اس پر دلیل قاطع ارشاد فرماتے ہیں:

عربی متن **اردو ترجمہ**

قال ابو حنیفۃ رضی اللہ تعالٰی عنہ لا احجر فی الدین لان فی الحجر اھدار اھلیتہ فلا یجوز لدفع ضرر خاص فان کان لہ مال لم یتصرف فیہ الحاکم لانہ تجارۃ لاعن تراض فیکون باطلا بالنص، وقالا اذا طلب غرماء المفلس، حجر القاضی علیہ وباع مالہ ان امتنع من بیعہ، قلنا المستحق قضاء الدین والبیع لیس بطریق متعین لذلک کیف وان صح البیع کان الحبس اضرارا بھما بتأخیر حق الدائن و تعذیب المدیون فلایکون مشروعاً اھ مختصراً (ت)

امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا میں دین میں کسی کو محجور نہ کروں گا کیونکہ حجر میں آدمی کی اہلیت معطل ہوتی ہے لہٰذا کسی ضرر خاص کو ختم کرنے کے لئے اہلیت کو ختم کرنا جائز نہیں ہے، اگر ایسے شخص کا مال ہو تو حاکم اس میں تصرف نہ کرے کیونکہ یہ اس کی رضا کے بغیر تجارت قرار پائیگی جو ناجائز اور بذریعہ نص باطل ہے، اور صاحبین رحمہما اللہ تعالٰی فرماتے ہیں کہ اگر مطالبہ والے حضرات قاضی سے مطالبہ کریں کہ اس پر حجر (مالی تصرف میں پابندی) لگادے اور اس کے مال کو جبراً فروخت کردے تو قاضی ایسا کرے، ہم امام صاحب رحمہ اللہ تعالٰی کی طرف سے کہتے ہیں مطالبہ والوں کا حق صرف دین کی ادائیگی ہے اور مطلوب کے مال کو فروخت کرنا یہ واحد طریقہ نہیں ہے یہ کیسے ہو سکتا ہے جبکہ اگر اس کے مال کی فروخت جائز ہو تو اس کو قید کرنا دوہرا ضرر ہوگا، ایک حق والوں کے حق میں تاخیر اور دوسرا مدیون کو سزا دینا، تو یہ ناجائز ہے اھ مختصراً (ت)

عنایہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لکنہ(ای الحبس) مشروع بالاجماع فلم یصح البیع۔	لیکن وہ یعنی قید کرنا بالاجماع مشروع ہے تو مال کا فروخت کرنا جائز نہ ہوگا۔ (ت)

صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ کے مفتی بہ قول پر کہ بشرطِ لا اجازت ہے صریح احداثِ حکم جدید شرعی و تبدیل توقف بنفاذ و حرمت بحلت کی حاجت ہے۔ یہ دس مثالیں مقدمات قسم دوم کی ہیں ان میں تنفیذ بمعنی دوم درکار ہے اور نیا حکم شرعی کہ اب تک حاصل نہ تھا حاصل کرنے کی ضرورت ہے تو اس کے

---

1 الہدایہ کتاب الحجر باب الحجر بسبب الدین مطبع یوسفی لکھنو ۳/ ۵۷-۳۵۶ 2 العنایہ علی ہامش فتح القدیر کتاب الحجر باب الحجر بسبب الدین مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۸/ ۲۰۷

Volume 18 Fatawa Razawiyya

To be valid and acceptable before Allah and useful in the Hereafter, the first type of authority is not sufficient; rather, there is an absolute need for the second type of authority. This too varies according to different situations, as in every matter requiring Sharia authority, the ruling of every Sharia guardian, even the ruler of Islam, does not change an existing Sharia command, nor is a new Sharia command created whose precedents have been mentioned. Therefore, in the second type, taking absolute rulers of the country as intended is out of the question, and even absolute rulers of Sharia are not intended. Instead, in specific instances, it must be proven from the pure Sharia that the Sharia has granted authority to someone to create a new Sharia command in that matter. Without this, it is an audacity against the Sharia, and first and foremost, it is a categorical slander against the pure Sharia. And refuge is sought with Allah the Almighty.

Note: From all these discourses and issues, it has become clear that for Sharia authority to exist for someone in any matter is a religious and theological issue for us Muslims, based on specific Sharia considerations. Sometimes it is for every poor and destitute person, and sometimes not even for the Sultans of Islam. Therefore, denying it has no connection to denying the sultanate. After all, wasn't it seen that in hundreds of places, the Sharia command itself did not recognize Sharia authority even for the Sultan of Islam, or rather for the Caliph of the Muslims? This did not constitute a denial of their being the Sultan, King, ruler of the time, or governor of the country, as is not hidden (as is obvious - Editor). Success is with Allah.

Sixth Introduction: Just as some types of 'Hajr' (legal restriction) require a ruler's command, and then from that command, sometimes physical restriction is achieved and sometimes legal (Sharia) restriction as previously described, similarly, the appointment of a Qazi (judge), which is the removal of restriction, is dependent on the ruler's command. It is divided into physical/Sharia or worldly/religious. For worldly adjudication, appointment by the ruler is sufficient, even if neither the ruler nor the appointee is Muslim. In whichever country, whatever religion or nation's laws are assigned to a ruler, he will surely have power over that command and his command will be implemented there, and the subjects there will be obliged to accept it by the command of the rulers of the land. This is the same first type of authority and is sufficient and ample for all premises of the first type. But for religious Sharia adjudication, which is the second type of authority, and for the premises of the second type, i.e., what is required for the creation of a new Sharia command for a

Muslim that is beneficial for the Hereafter, for that, just as the Lawgiver has considered it necessary for the 'Muwallá' or 'Muqallad' (the judge being appointed) to be a Muslim, as clearly proven before, similarly, the 'Muwallī' or 'Muqallid' (the ruler appointing the judge), i.e., the powerful ruler of the city who has control over the army and treasury and upon whose command the appointment and dismissal depend, must also be a Muslim. This is because the office of Qazi is not an independent authority but is derived from the authority of the one who appoints, and a non-existent thing cannot be beneficial for existence. It is stated in 'Fath al-Qadir':

When there is no Sultan nor anyone from whom it is permissible to accept appointment, as in some lands | When there is no Sultan nor any such ruler from whom the appointment of a Qazi can take place, as in...

अल्लाह के यहाँ सही और मकबूल होने और आखिरत में काम आने के लिए पहली किस्म की विलायत (अधिकार) काफी नहीं है, बल्कि कतई तौर पर दूसरी किस्म की विलायत की ज़रूरत है। और वह भी अलग-अलग स्थितियों के अनुसार, क्योंकि शरीयत के अधिकार की ज़रूरत वाले हर मामले में, हर शरीई वली (अभिभावक), यहाँ तक कि सुल्तान-ए-इस्लाम के आदेशों से भी मौजूद शरीई हुक्म नहीं बदलता, न ही कोई नया शरीई हुक्म पैदा होता है जिसके उदाहरण बताए गए हैं। तो दूसरी किस्म में मुतलक तौर पर देश के शासकों को मुराद लेना तो दूर, मुतलक तौर पर शरीयत के शासकों को भी मुराद नहीं लिया गया है। बल्कि विशेष स्थानों पर शरीयत-ए-मुतहरा से साबित होना ज़रूरी है कि शरीयत ने इस मामले में फलां व्यक्ति को नया शरीई हुक्म पैदा करने का अधिकार दिया है। इसके बिना शरीयत पर जुर्रत करना है, और वह तो सबसे पहले कतई तौर पर शरीयत-ए-मुतहरा पर बोहतान (इफ्तरा) है। और अल्लाह तआला की पनाह।

चेतावनी (तम्बीह): इन सभी लेखों और मसलों से यह स्पष्ट हो गया कि किसी मामले में किसी के लिए शरीई विलायत होना हम मुसलमानों का एक दीनी मजहबी मसला है, जो खास तौर पर शरीयत पर आधारित है। कहीं यह हर गरीब और मोहताज के लिए है और कहीं सुल्तानों-ए-इस्लाम के लिए भी नहीं। तो इसके इनकार का सल्तनत (राज्य) के इनकार से कोई संबंध नहीं है। आखिर देखा नहीं गया कि सैकड़ों जगहों पर खुद शरीयत के हुक्म ने खुद सुल्तान-ए-इस्लाम बल्कि खलीफा-ए-मुस्लिमीन के लिए भी शरीई विलायत नहीं मानी, इससे उनके सुल्तान, बादशाह, वक्त के हाकिम और मुल्क के शासक होने का इनकार नहीं हुआ, जैसा कि छुपा नहीं है (जैसा कि ज़ाहिर है - संपादक)। और अल्लाह ही तौफीक देने वाला है।

छठा परिचय (मुकद्दमा शशम): जिस तरह कुछ 'हज्र' (कानूनी पाबंदी) हाकिम के हुक्म के मोहताज हैं, फिर हुक्म से कभी 'हज्र-ए-हिस्सी' (भौतिक पाबंदी) हासिल होती है और कभी शरीई, जिसका ज़िक्र हो चुका है। इसी तरह काज़ी का नियुक्त किया जाना, जो पाबंदी हटाना है, हाकिम के हुक्म पर निर्भर है। और इसमें हिस्सी व शरीई या दुनियावी व दीनी विभाजन है। दुनियावी न्याय के लिए तो सिर्फ शासक की ओर से नियुक्ति ही काफी है, चाहे वह शासक मुस्लिम न हो और न ही नियुक्त होने वाला व्यक्ति। जिस देश में जिस मजहब और मिल्लत (समुदाय) के नियम जिसे हाकिम मुकर्रर करेंगे, वह निश्चित रूप से उस हुक्म पर सक्षम होगा और उसका हुक्म वहाँ लागू होगा, और वहाँ की प्रजा पर देश के शासकों के हुक्म से उसे स्वीकार करना अनिवार्य होगा। यह वही पहली किस्म की

विलायत है और पहली किस्म के सभी मामलों के लिए पर्याप्त है। लेकिन दीनी शरीई न्याय, जो दूसरी किस्म की विलायत है, और दूसरी किस्म के मामलों के लिए, यानी एक मुसलमान के हक में आखिरत में नफा देने वाले नए शरीई हुक्म के निर्माण के लिए, उसके लिए जिस तरह शरीयत ने मुवल्ला या मुकल्लद (नियुक्त होने वाले काज़ी) का मुस्लिम होना ज़रूरी माना है, जैसा कि स्पष्ट रूप से सिद्ध हो चुका है, उसी तरह मुवल्ली या मुकल्लिद (नियुक्ति करने वाला), यानी वह शहर का शासक जिसके पास सेना और खजाना है और जिसके हुक्म पर नियुक्ति और बर्खास्तगी निर्भर है, उसका इस्लाम भी ज़रूरी है। क्योंकि न्याय (कज़ा) स्वतंत्र अधिकार नहीं है बल्कि नियुक्ति करने वाले के अधिकार से प्राप्त होता है, और जो खुद अधिकार नहीं रखता वह दूसरे को अधिकार नहीं दे सकता। फतहुल कदीर में है:

जब कोई सुल्तान न हो और न ही कोई ऐसा जिससे पद स्वीकार करना जायज़ हो, जैसा कि कुछ देशों में | जब कोई सुल्तान न हो और न ही कोई ऐसा हाकिम जिसकी ओर से काज़ी की नियुक्ति हो सके जैसा कि...

पृष्ठ 541/738

عنداللہ صحیح و مقبول اور آخرت میں بکار آمد ہونے کے لئے ولایتِ قسمِ اول کافی نہیں بلکہ قطعاً ولایتِ قسمِ دوم کی حاجت ہے اور وہ بھی باختلاف صور مختلف کہ ہر امر محتاجِ ولایتِ شرعیہ میں ہر ولیِ شرعی حتیٰ کہ سلطان اسلام کے احکام سے بھی حکمِ موجود شرعی نہیں بدلتا، نہ حکمِ جدید شرعی حادث ہو جس کے نظائر بیان ہوئے، تو قسمِ دوم میں مطلقاً والیانِ ملک مراد لینا در کنار مطلقاً والیانِ شرع بھی مراد نہیں بلکہ خصوصی مواضع میں شرعِ مطہر سے ثابت ہونا در کنار کہ شرع نے اس امر میں فلاں کو حکمِ جدید شرعی پیدا کرنے کا اختیار بخشا ہے بغیر اس کے شریعت پر اجتراء اور وہ پہلے تو سبع قطعاً شرعِ مطہر پر افتراء ہے۔ والعیاذ باللہ تعالیٰ۔

تنبیہ : ان تمام تقریرات و مسائل سے روشن ہو گیا کہ کسی امر میں کسی کے لئے ولایتِ شرعیہ ہونا ہم مسلمانوں کا ایک دینی مذہبی مسئلہ ہے جو خاص لحاظ سے شرع پر مبنی ہے، کہیں ہر فقیر مفلس کے لئے ہے اور کہیں سلاطین اسلام کو بھی نہیں، تو اس کے انکار کو انکارِ سلطنت سے کوئی علاقہ نہیں، آخر نہ دیکھا کہ صد ہا جگہ حکمِ شریعت نے خود سلطان اسلام بلکہ خلیفۃ المسلمین کے لئے بھی ولایتِ شرعیہ نہ مانی اس سے ان کے سلطان و بادشاہ و حاکمِ وقت ووالیِ ملک ہونے کا انکار نہ ہوا کما لایخفی (جیسا کہ پوشیدہ نہیں۔ ت) وباللہ التوفیق۔

مقدمہ ششم: جس طرح بعض حجر محتاجِ حکمِ حاکم ہیں، پھر حکم سے کبھی حجرِ حسی حاصل ہوتا ہے کبھی شرعی جس کا بیان گزرا، یوں ہی تقلیدِ قضا کہ فکِ حجر ہے دست نگرِ حکمِ والی ہے اور اس میں تقسیمِ حسی و شرعی یا دنیوی و دینی ہے قضائے دنیوی کے لئے تو صرف منجانبِ والی تقرر بس ہے اگرچہ نہ وہ والی مسلم ہو نہ یہ مولی، کہ جس ملک میں جس مذہب و ملت کے احکام جسے حاکم مقرر کریں گے ضرور وہ حکم پر قادر اور اس کا حکم وہاں نافذ، اور وہاں کی

رعایا پر بحکمِ والیانِ ملک، لازم القبول ہوگا، یہ وہی ولایتِ قسمِ اول ہے اور تمام مقدماتِ قسمِ اول کے لئے کافی و وافی ہے لیکن قضائے دینی شرعی کہ ولایتِ قسمِ دوم ہے اور مقدماتِ قسمِ دوم یعنی مسلمان کے حق میں احداثِ حکمِ جدید شرعی نافعِ آخرت کیلئے درکار ہے اس کے لئے جس طرح مولیٰ یا مقلد بالفتح یعنی اس قاضی کا مسلم ہونا شارعِ مطہر نے لازم مانا جس کا روشن ثبوت گزرا، یونہی مولیٰ یا مقلد بالکسر یعنی وہ والیِ شہر حاکمِ ذی اختیار صاحبِ فوج و خزانہ جس کے حکم کی طرف اس کا نصب و عزل منتہی ہو اس کا اسلام بھی لازم ہے کہ قضاء ولایتِ مستقلہ نہیں بلکہ ولایتِ مقلد سے مستفاد، اور عدم مفیدِ وجود نہیں ہو سکتا۔ فتح القدیر میں ہے:

اذالم یکن سلطان ولا من یجوز التقلد منہ کما فی بعض بلاد | جب کوئی سلطان نہ ہو اور نہ ہی کوئی ایسا حاکم جس کی طرف سے قاضی کی تقرری ہو سکے جیسا کہ

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

[Arabic Text]: If disbelievers prevail over the lands of Muslims, it is mandatory for them to agree upon one person among them to be their governor (wali). He shall then appoint a judge (qadi) to decide between them. Similarly, they should appoint an Imam for themselves to lead the Friday (Jumu'ah) prayers. (Reference 1)

[Urdu Translation]: In the regions of Muslims where disbelievers have gained dominance, it is incumbent upon the Muslims there to agree on one of their own and declare him as the governor. He should then appoint a judge who will settle matters among the people. Likewise, those Muslims should appoint a person as the Imam of Friday prayers who will lead the prayer. (T)

It is stated in Jami' al-Fusulayn: [Arabic Text]: In every city where a Muslim governor is appointed by the disbelievers, it is permissible to establish Friday and Eid prayers, collect land tax (kharaj), appoint a judge, and marry off widows/orphans because this establishes the dominance of Muslims over them. However, in lands where the governors are disbelievers, a judge appointed with the consent of Muslims will be an authorized judge. In such places, it is permissible for Muslims to establish Friday and Eid prayers, and it is mandatory for them to seek a Muslim governor. (Reference 2)

[Urdu Translation]: In every such city where a Muslim governor is appointed by the disbelievers, it is permissible in that city to establish Friday and Eid prayers, collect taxes, appoint a judge, and marry off orphan girls, because in this way the dominance of Muslims over them is established. However, in areas where the governors are disbelievers, a judge appointed with the consent of Muslims will be the authorized judge; there, it will be permissible for Muslims to establish Friday and Eid prayers, and striving for a Muslim governor will be mandatory for them. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar: [Arabic Text]: If a Muslim governor is missing due to the dominance of disbelievers, it is mandatory for the Muslims to appoint a governor and an Imam for Friday prayers. Fath (Reference 3).

[Urdu Translation]: If a Muslim governor is absent due to the dominance of disbelievers, it is mandatory for the Muslims to appoint a judge and an Imam for Friday and Eid prayers on their own. Fath (T)

Similarly, it is mentioned in Mi'raj al-Dirayah, Tatar Khaniyah, and Radd al-Muhtar, etc., that their statements are identical.

Footnotes: 1. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 7/365 2. Jami' al-Fusulayn, Chapter 1, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/12 3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/73

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[अरबी पाठ]: यदि काफिर मुसलमानों के क्षेत्रों पर हावी हो जाते हैं, तो मुसलमानों के लिए यह अनिवार्य है कि वे अपने बीच के एक व्यक्ति पर सहमत हों और उसे अपना गवर्नर (वाली) बनाएं। वह फिर एक न्यायाधीश (काज़ी) नियुक्त करेगा जो उनके बीच निर्णय करेगा। इसी तरह, उन्हें अपने लिए एक इमाम नियुक्त करना चाहिए जो शुक्रवार (जुमे) की नमाज़ पढ़ाएगा। (संदर्भ 1)

[उर्दू अनुवाद]: मुसलमानों के वे क्षेत्र जहाँ काफ़िरों ने प्रभुत्व पा लिया है, तो वहाँ के मुसलमानों पर अनिवार्य है कि वे अपने में से किसी एक पर सहमत होकर उसे 'वाली' (शासक) घोषित करें। वह फिर किसी को काज़ी (न्यायाधीश) नियुक्त करे जो लोगों के बीच निर्णय करे। इसी तरह वे मुसलमान किसी को जुमे का इमाम नियुक्त करें जो जुमे की नमाज़ पढ़ाए। (त)

जामे-अल-फुसुलैन में है: [अरबी पाठ]: हर उस शहर में जहाँ काफ़िरों द्वारा एक मुस्लिम गवर्नर नियुक्त किया जाता है, जुमे और ईद की नमाज़ आयोजित करना, भूमि कर (खिराज) एकत्र करना, एक न्यायाधीश नियुक्त करना और विधवाओं/अनाथों का विवाह करना अनुमेय है क्योंकि इससे उन पर मुसलमानों का प्रभुत्व स्थापित होता है। हालाँकि, जिन देशों में गवर्नर काफिर हैं, वहाँ मुसलमानों की सहमति से नियुक्त न्यायाधीश एक अधिकृत न्यायाधीश होगा। ऐसी जगहों पर, मुसलमानों के लिए जुमे और ईद की नमाज़ स्थापित करना अनुमेय है, और उनके लिए एक मुस्लिम गवर्नर की तलाश करना अनिवार्य है। (संदर्भ 2)

[उर्दू अनुवाद]: हर ऐसा शहर जिसमें काफ़िरों की ओर से कोई मुसलमान 'वाली' नियुक्त हो, उस शहर में जुमा और ईदैन (ईद की नमाज़ों) का आयोजन, खिराज वसूल करना, काज़ी की नियुक्ति और अनाथ बच्चियों का निकाह जायज़ होगा क्योंकि इस तरह उन पर मुसलमानों का दबदबा साबित होता है। लेकिन वे क्षेत्र जहाँ शासक काफ़िर ही हों, वहाँ मुसलमानों की सहमति से नियुक्त काज़ी ही अधिकार संपन्न काज़ी होगा। वहाँ मुसलमानों को जुमा और ईदैन का आयोजन करना जायज़ होगा और मुस्लिम 'वाली' के लिए प्रयास करना उन पर अनिवार्य होगा। (त)

दुर्र-ए-मुख़्तार में है: [अरबी पाठ]: यदि काफिरों के प्रभुत्व के कारण मुस्लिम गवर्नर अनुपलब्ध है, तो मुसलमानों के लिए एक गवर्नर और जुमे की नमाज़ के लिए एक इमाम नियुक्त करना अनिवार्य है। फ़तह (संदर्भ 3)।

[उर्दू अनुवाद]: अगर काफ़िरों के प्रभुत्व के कारण मुस्लिम 'वाली' मफ़क़ूद (उपलब्ध न) हो, तो मुसलमानों पर अपनी ओर से किसी काज़ी और जुमा व ईदैन के इमाम की नियुक्ति अनिवार्य होगी। फ़तह (त)

ठीक इसी तरह मेराज-अद-दिराया, तातारखनिया और रद-अल-मुह्तार आदि में है कि उनकी इबारतें एक जैसी हैं।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-काज़ी, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 7/365 2. जामे-अल-फुसुलैन, अध्याय 1, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/12 3. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताब अल-क़दा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/73

المسلمین غلب علیھم الکفار یجب علیھم ان یتفقوا علی واحد منھم یجعلونہ والیا، فیولی قاضیا و یکون ھوالذی یقضی بینھم وکذاینصبوا الھم اماما یصلی بھم الجمعۃ۔1 مسلمانوں کے وہ علاقے جہاں کفار نے غلبہ پایا ہے تو وہاں کے مسلمانوں پر لازم ہے کہ وہ اپنے کسی ایک پر اتفاق کرکے اس کو والی قرار دیں تو وہ کسی کو قاضی مقرر کردے اور وہ لوگوں میں فیصلے کرے اور یونہی وہ مسلمان کسی کو جمعہ کا امام مقرر کریں جو جمعہ کی نماز پڑھائے۔(ت)

جامع الفصولین میں ہے: کل مصرفیہ وال مسلم من جھۃ الکفار تجوز فیہ اقامۃ الجمع والاعیاد واخذ الخراج وتقلید القضاء وتزویج الایامی لاستیلاء المسلم علیھم، واما فی بلاد علیھا ولاۃ کفار فیجوز للمسلمین اقامۃ الجمع و الاعیاد و یصیر القاضی قاضیا بتراضی المسلمین ویجب علیھم طلب وال مسلم۔ 2 ہر ایسا شہر جس میں کفار کی طرف سے کوئی مسلمان والی مقرر ہو اس شہر میں جمعہ و عیدین کا قیام خراج وصول کرنا، قاضی کی تقرری اور یتیم بچیوں کا نکاح جائز ہوگا کیونکہ اس طرح مسلمانوں کا ان پر غلبہ ثابت ہے اور لیکن وہ علاقے جہاں کفار ہی والی ہوں وہاں مسلمانوں کی رضامندی سے مقرر شدہ قاضی ہی با اختیار قاضی ہوگا تو وہاں مسلمانوں کو جمعہ وعیدین کا قیام جائز ہوگا اور مسلم والی کے لئے جدوجہد ان پر واجب ہوگی۔(ت)

درمختار میں ہے: لو فقد وال لغلبۃ کفار وجب علی المسلمین تعیین وال وامام للجمعۃ،فتح 3۔ اگر غلبہ کفار کی بنا پر مسلمان والی مفقود ہو تو مسلمانوں پر اپنے طور کسی قاضی اور جمعہ وعیدین کے امام کا تقرر واجب ہوگا، فتح (ت)

بعینہ اسی طرح معراج الدرایہ و تاتارخانیہ وردالمختار وغیرہا میں ہے کہ ان کی عبارات

1 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/۳۶۵ 2 جامع الفصولین الفصل الاول اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/۱۲ 3 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/۷۳

(Volume 18) Fatawa Razawiya

By the help of Allah Almighty, soon they will come, quoting the text of Fath al-Qadir in Nahr al-Fa'iq, it is said:

"This is what the soul finds peace in, so it should be relied upon." [1] (T - This is the reason upon which the soul is satisfied, so reliance should be placed on it.)

Ibn Abidin quoted it and said:

"The indication in his word 'this' is towards what is benefited from the speech of al-Fath regarding the invalidity of appointing a non-believer as a judge." [2] (T - The word 'this' refers to the benefit gained from the discourse in al-Fath, which is that the appointment of a judge by a non-believer is not valid.)

And this is itself the text recorded by the master of the school, our master Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), in Kitab al-Asl, as will come soon, if Allah wills. (T - As will be mentioned later, if Allah wills.) All these clear, explicit, and decisive texts prove that for the Shari'a judiciary in the mentioned sense, the Islam of both the master (appointer) and the appointee is necessary. I say: And success is from Allah (T - I say, and success is through Allah Almighty). Yes, for this, it is not necessary for the king of the country to be a Muslim. For example, a governor of an Islamic state under the rule of a non-Muslim king, whose enthronement is by the command and approval of the non-Muslim king, can appoint a Muslim as a Shari'a judge over his subjects, even though indirectly his judicial authority is traced back to the non-Muslim king, because he was appointed by the Muslim Nawab (governor) of the city, and that Nawab was appointed by the non-Muslim king. The follower is a follower, but rather that Muslim Nawab of the city, possessor of the army and treasury, is himself a high-ranking judge. It is stated in Durr al-Mukhtar:

"Then the governor by way of priority." [3] (T - Then the governor is by way of priority.)

It is stated in Shami:

"That is, the proof of authority for the governor is more prior because the judge derives it from him." [4] (T - Meaning the proof of authority for the governor will be by way of priority because the judge is appointed by him.)

[Footnotes] 1. Rad al-Muhtar, referring to Al-Nahr, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/308 2. Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi,

Beirut, 4/308 3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ma’dhun, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/203 4. Rad al-Muhtar, Kitab al-Ma’dhun, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/111

(खण्ड 18) फ़तावा रज़विया

अल्लाह तआला की सहायता से, जल्द ही वे आयेंगे, 'नहरुल फ़ाइक' में 'फ़त्हुल क़दीर' की इबारत नक़्ल करते हुए फ़रमाया:

"यही वह चीज़ है जिस पर नफ़्स मुतमइन (संतुष्ट) होता है, तो इसी पर भरोसा करना चाहिए।" [1] (त - यही कारण है जिस पर मन संतुष्ट होता है, इसलिए इस पर विश्वास किया जाना चाहिए।)

इब्न आबिदीन ने इसे नक़्ल करते हुए फ़रमाया:

"उनके शब्द 'हज़ा' (यह) में इशारा उस फ़ायदे की ओर है जो 'फ़तह' के कलाम से प्राप्त हुआ कि काफ़िर की ओर से क़ाज़ी की नियुक्ति सही नहीं है।" [2] (त - उनके शब्द 'हज़ा' से 'फ़तह' के कलाम से प्राप्त होने वाले लाभ की ओर इशारा है कि काफ़िर की ओर से क़ाज़ी की नियुक्ति सही नहीं है।)

और यह स्वयं मज़हब के मुहर्रिर (लेखक) सैय्यदना इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) का 'किताबुल अस्ल' में नस (स्पष्ट पाठ) है, जैसा कि इंशाअल्लाह तआला आगे आएगा। (त - जैसा कि इंशाअल्लाह तआला आगे आएगा।) ये सभी स्पष्ट, ज़ाहिर और निर्णायक इबारतें हैं कि उल्लेखित अर्थ में शरीअत के न्याय (क़ज़ा) के लिए मौला और मौली दोनों का मुसलमान होना ज़रूरी है। मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह ही की ओर से है (त - मैं कहता हूँ, और तौफ़ीक़ अल्लाह तआला से है)। हाँ, इसके लिए देश के राजा का मुसलमान होना ज़रूरी नहीं है। उदाहरण के लिए, किसी गैर-मुस्लिम राजा के शासन के अधीन किसी इस्लामी राज्य का गवर्नर (वाली), जिसकी गद्दी पर बैठने का हुक्म और मंज़ूरी गैर-मुस्लिम राजा की ओर से हो, किसी मुसलमान को अपनी प्रजा पर क़ाज़ी-ए-शरई के पद पर नियुक्त कर सकता है, भले ही परोक्ष रूप से उसकी क़ज़ा उस गैर-मुस्लिम राजा की ओर मन्सूब हो, क्योंकि उसे शहर के मुसलमान नवाब (गवर्नर) ने नियुक्त किया है और वह नवाब गैर-मुस्लिम राजा द्वारा नियुक्त किया गया है। मुक़ल्लिद मुक़ल्लिद ही है, बल्कि वह शहर का मुसलमान नवाब, जो फ़ौज और ख़ज़ाने का मालिक है, स्वयं एक उच्च पदस्थ क़ाज़ी है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

"फिर गवर्नर प्राथमिकता के तौर पर।" [3] (त - फिर वाली बतरीक़-ए-औला।)

'शामी' में है:

"यानी गवर्नर के लिए विलायत (अधिकार) का प्रमाण प्राथमिकता के तौर पर होगा क्योंकि क़ाज़ी उसी से नियुक्ति पाता है।" [4] (त - यानी वाली के लिए सुबूत-ए-विलायत बतरीक़-ए-औला होगी क्योंकि क़ाज़ी उससे तक़र्रुर पाता है।)

[पाद टिप्पणियाँ] 1. रद्दुल मुहतार, अल-नहर के हवाले से, किताबुल क़ज़ा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/308 2. रद्दुल मुहतार, किताबुल क़ज़ा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/308 3. दुर्रे मुख्तार, किताबुल मा'ज़ून, मतबा' मुजतबाई, दिल्ली, 2/203 4. रद्दुल मुहतार, किताबुल मा'ज़ून, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/111

بعونہ تعالٰی عنقریب آتی ہیں، نہر الفائق میں عبارت فتح القدیر نقل کرکے فرمایا:

هذا هو الذي تطمئن النفس اليه فليعتمد-1 یہی وجہ ہے جس پر نفس مطمئن ہوتا ہے تو اس پر اعتماد چاہئے۔ (ت)

ابن عابدین نے اسے نقل کرکے فرمایا:

الاشارة بقوله هذا الى ما افاده كلام الفتح من عدم صحة تقلد القضاء من كافر-2 اس کے قول "هذا" سے فتح کے کلام سے جو فائدہ حاصل ہوا کہ کافر کی طرف سے قاضی کی تقرری صحیح نہیں ہے، کی طرف اشارہ ہے۔ (ت)

اور یہ خود نص محرر المذہب سید نا امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ کتاب الاصل میں ہے کما سیاتی ان شاء اللہ تعالٰی (جیسا کہ ان شاء اللہ تعالٰی آگے آئے گا- ت) یہ تمام نصوص صریحہ واضحہ قاطعہ ہیں کہ قضائے شرعی بمعنی مذکور کے لئے مولیٰ و مولیٰ دونوں کا اسلام ضرور ہے۔ اقول: وباللہ التوفیق (میں کہتا ہوں اور توفیق اللہ تعالی سے ہے۔ ت) ہاں اس کے لیے بادشاہ ملک کا مسلمان ہونا ضرور نہیں جیسے بادشاہ نا مسلم کے زیر حکم کوئی اسلامی ریاست کا والی جس کی مسند نشینی بحکم و منظوری بادشاہ نا مسلم ہوتی ہو کسی مسلمان کو اپنی رعایا پر عہدہ قضاء سے قاضی شرعی ہو جائے گا اگرچہ بالواسطہ اس کی قضا بادشاہ نا مسلم کی طرف مستند ہوئی کہ اسے والی شہر نواب مسلمان نے مقرر کیا اور وہ نواب بادشاہ نا مسلم کا مقرر کیا ہوا ہے اور مقلد مقلد ہے بلکہ وہ نواب مسلمان والی شہر صاحب فوج و خزانہ خود ایک اعلیٰ درجہ کا قاضی ہے۔ در مختار میں ہے:

ثم الوالی بالطریق الاولی-3 پھر والی بطریق اولٰی۔ (ت)

شامی میں ہے:

ای ثبوت الولایۃ للوالي اولی لان القاضی یستمدھا منہ-4 یعنی والی کے لئے ثبوت ولایت بطریق اولٰی ہوگی کیونکہ قاضی اس سے تقرر پاتا ہے (ت)

1 ردالمحتار بحوالہ النہر کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۸ 2 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۸ 3 در مختار کتاب المأذون مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۰۳ 4 ردالمحتار کتاب المأذون داراحیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۱۱

Fatawa Razviya, Volume Eighteen (18)

And it is clear that if his appointment took place directly with the approval of a non-Muslim king, then considering the benefit and cause of judicial appointment, it can be called the appointment of a judge by a non-Muslim sultan. Although the reality here is that the authority of the Nawab, the ruler of the country, is derived from his conventional authority, i.e., dominance and seizure, which the pure Sharia has recognized as a valid cause for a Muslim ruler to obtain Sharia-recognized authority. In Fatawa Imam Qazi Khan, then Al-Bahr al-Ra'iq, then Radd al-Muhtar, it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
The Sultan becomes a Sultan by two things: by the pledge of allegiance (mubaya'ah) to him from the nobles and elite, and by the fact that his decree is enforced upon his subjects out of fear of his power. If allegiance is pledged but his decree is not enforced among them due to his inability to subdue them, he does not become a Sultan. Once he becomes a Sultan through allegiance, then if he acts unjustly, if he possesses power and dominance, he is not deposed. 1	The appointment of a Sultan is achieved through two things: one is the pledge of allegiance from the nobles and elite of the government, and the second is the enforcement of his command upon the subjects based on his awe. So if allegiance is pledged but his command cannot be enforced because awe was not established over the subjects, he will not be able to become a Sultan. Once he becomes a Sultan and commits injustice based on his awe and dominance, he will not be considered deposed. (T)

In Fusul-e-Imadiya, then in Hindiyya it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
It is also mentioned in the Fatawa that Friday prayer is permissible behind a usurper who has no decree from the Caliph, if his conduct towards his subjects is like that of rulers, judging among his subjects by right of authority, because through this, the sultanate is established and the condition is fulfilled. 2	It is also mentioned in the Fatawa that Friday prayer will be permissible behind such a sultan who has come to power by gaining dominance himself without the approval of the Caliph, provided that he has established the conduct of rulers among the subjects and has enforced his command among the subjects based on his authority, because through this the sultanate has been established, so the condition has been fulfilled. (T)

In Khulasa then Bahr al-Ra'iq then Tahtawi then Ibn Abidin it is stated:

Arabic Text	Urdu Translation
A usurper who has no covenant, i.e., no decree, if his conduct among the subjects is...	One who gained dominance without the approval of the Caliph has established the conduct of rulers among the subjects and his...

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/305. 2 Fatawa Hindiyya, Kitab Adab al-Qadi, Al-Bab al-Awwal, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/70.

फ़तावा रज़विया, जिल्द अठारह (18)

और यह स्पष्ट है कि यदि उनकी नियुक्ति सीधे गैर-मुस्लिम राजा की मंजूरी से हुई है, तो न्यायिक नियुक्ति के लाभ और कारण को देखते हुए इसे गैर-मुस्लिम सुल्तान द्वारा काज़ी की नियुक्ति कहा जा सकता है। हालाँकि यहाँ वास्तविकता यह है कि देश के शासक नवाब का अधिकार उनके पारंपरिक अधिकार यानी प्रभुत्व और शक्ति से प्राप्त होता है, जिसे शरीअत-ए-मुतह्हरा ने एक मुस्लिम शासक के लिए शरीअत द्वारा मान्यता प्राप्त अधिकार प्राप्त करने का एक मान्य कारण माना है। फ़तावा इमाम क़ाज़ी ख़ान, फिर अल-बहर अल-राइक़, फिर रद अल-मुह्तार में है:

अरबी पाठ

सुल्तान दो चीज़ों से सुल्तान बनता है: कुलीनों और अभिजात वर्ग द्वारा उसके प्रति वफ़ादारी की शपथ (मुबाया) लेने से, और उसकी शक्ति के डर के कारण प्रजा पर उसका आदेश लागू होने से। यदि वफ़ादारी की शपथ ली जाती है लेकिन प्रजा पर उसका आदेश लागू नहीं होता क्योंकि वह उन्हें वश में करने में असमर्थ है, तो वह सुल्तान नहीं बनता। जब वह वफ़ादारी के माध्यम से सुल्तान बन जाता है, तो यदि वह अन्याय करता है, यदि उसके पास शक्ति और प्रभुत्व है, तो उसे पदमुक्त नहीं किया जाता है। 1

उर्दू अनुवाद

सुल्तान की नियुक्ति दो चीज़ों से हासिल होती है: एक सरकार के रईसों और अभिजात वर्ग की वफ़ादारी की शपथ, और दूसरा प्रजा पर उसके दबदबे के आधार पर उसके आदेश का लागू होना। तो यदि शपथ हुई लेकिन प्रजा पर दबदबा कायम न होने के कारण उसका आदेश लागू न हो सका, तो वह सुल्तान नहीं बन सकेगा। जब वह सुल्तान बन गया और अपने दबदबे और प्रभुत्व के कारण अन्याय किया, तो उसे पदमुक्त नहीं माना जाएगा। (त)

फ़ुसूल-ए-इमादिया फिर हिन्दिया में है:

अरबी पाठ

फ़तावा में यह भी उल्लेख किया गया है कि जुमे की नमाज़ एक ऐसे मुतग़ल्लिब (अधिकार हड़पने वाले) के पीछे जायज़ है जिसके पास ख़लीफ़ा से कोई आधिकारिक आदेश नहीं है, यदि प्रजा के प्रति उसका आचरण शासकों जैसा हो, अधिकार के

उर्दू अनुवाद

फ़तावा में यह भी ज़िक्र है कि ऐसे सुल्तान के पीछे जुमा जायज़ होगा जो ख़लीफ़ा की मंजूरी के बिना खुद प्रभुत्व पाकर सत्ता पर काबिज़ हो गया हो, बशर्ते कि वह प्रजा में शासकों जैसा आचरण स्थापित कर चुका हो और अपनी

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
आधार पर अपनी प्रजा के बीच फ़ैसला करता हो, क्योंकि इसके द्वारा सल्तनत स्थापित हो जाती है और शर्त पूरी हो जाती है। 2	विलायत (अधिकार) के आधार पर प्रजा में आदेश लागू कर चुका हो, क्योंकि इससे सल्तनत कायम हो गई तो शर्त पूरी हो गई। (त)

ख़ुलासा फिर बहर अल-राइक़ फिर तहतावी फिर इब्न आबिदीन में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
वह मुतग़ल्लिब जिसके पास कोई अहद (वचन) नहीं है, यानी कोई आधिकारिक आदेश नहीं है, यदि प्रजा के बीच उसका आचरण...	ख़लीफ़ा की मंजूरी के बिना प्रभुत्व पाने वाले ने प्रजा में शासकों जैसा आचरण स्थापित कर लिया और अपनी...

1 रद अल-मुह्तार, किताबुल क़ज़ा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/305। 2 फ़तावा हिन्दिया, किताब अदब अल-क़ाज़ी, बाब अव्वल, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/70।

पृष्ठ 544 / 738

اور پر ظاہر کہ اس کا تقرر بلا واسطہ بمنظوری بادشاہ نامسلم ہوا تو نظر بہ استفادہ وسبب وقضا تقلد قضا من سلطان غیر مسلم کہہ سکتے ہیں، اگر چہ یہاں حقیقت امر یہ ہے کہ ولایت نواب والی ملک اپنی ولایت عرفیہ یعنی غلبہ واستلاء سے مستفاد ہے کہ شرع مطہر نے والی مسلم کے لئے صرف اسے بھی سبب حصول ولایت معتبرہ عند الشرع مانا ہے۔ فتاوی امام قاضی خاں پھر بحر الرائق پھر ردالمحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
السلطان یصیر سلطانا بامرین بالمبایعة معه من الاشراف والاعیان وبأن ینفذ حکمه علی رعیته خوفا من قهره فان بویع ولم ینفذ فیهم حکمه لعجزه عن قهرهم لایصیر سلطانا فإذا صار سلطانا بالمبایعة فجار ان کان له قهر وغلبة لا ینعزل 1۔	سلطان کی تقرری دو چیزوں سے حاصل ہوتی ہے ایک اشراف اور اعیان حکومت کی بیعت، اور دوسرا رعیت پر اس کے دبدبے کی بنا پر اس کے حکم کا نافذ ہونا، تو اس کی بیعت ہوئی لیکن رعیت پر دبدبہ قائم نہ ہونے کی وجہ سے اس کا حکم نافذ نہ ہوسکا تو سلطان نہ بن سکے گا تو جب سلطان بن گیا اور اپنے دبدبے اور غلبہ کی بنا پر ظلم کیا تو معزول نہ قرار پائے گا۔ (ت)

فصول عمادیہ پھر ہندیہ میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ذکر في الفتاوی ایضا تجوز صلوة الجمعة خلف المتغلب الذی لا منشور له	فتاوی میں یہ بھی مذکور کہ ایسے سلطان کی اقتدا میں جمعہ جائز ہوگا جو خود غلبہ پاکر خلیفہ کی منظوری کے

عربی عبارت	اردو ترجمہ
من الخليفة اذا كانت سيرته في رعيته سيرة الامراء يحكم فيما بين رعيته بحكم الولاية لان بهذا تثبت السلطنة فيتحقق الشرط 2۔	بغیر اقتدار پر فائز ہوگیا بشرطیکہ رعیت میں امراء کی سی سیرت قائم کر چکا ہو وہ اپنی ولایت کی بنا پر رعیت میں حکم نافذ کر چکا ہو کیونکہ اس سے سلطنت قائم ہو گئی تو شرط متحقق ہوگئی۔ (ت)

خلاصہ پھر بحر الرائق پھر طحطاوی پھر ابن عابدین میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
المتغلب الذی لا عهد له ای لا منشور له ان كان سيرته في ما بين الرعية	خلیفہ کی منظوری کے بغیر غلبہ پانے والے نے رعیت میں امراء کی سی سیرت قائم کر لی اور اپنی

1 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۰۵ 2 فتاوی ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۳/۷۰

Volume Eighteen (18) - Fatawa Rizvia

[Table 1] Arabic: The conduct of commanders and ruling among them by the authority of governors; Friday prayer is permissible in his presence[1]. Urdu: Where authority has been established based on the rule, Friday prayers can be held in his presence. (T)

The point is that if his conventional authority is not derived from a Sharia-compliant method, i.e., by the command of the Commander of the Faithful, then not just this one Nawab, but for hundreds of years, all the Sultans of Islam across the globe have been like this. They are Sultans of Islam due to their own dominance; he also possesses that, and the King's approval serves to support him, not to interfere. As for the reason for approval, his judicial appointments can be attributed to following a non-Muslim King. These two scenarios are mentioned in the text of Miskeen:

[Table 2] Arabic: It is permissible to accept the appointment of judgeship from a just or unjust Sultan, whether he is a disbeliever or a Muslim, as stated in the Original[2]. Urdu: The appointment of the judiciary can be from a just or oppressive ruler; it is the same whether he is a Muslim or a non-believer, as it is in 'Al-Mabsut' (The Original). (T)

And the text of Hindiyyah:

[Table 3] Arabic: It was mentioned in 'Al-Multaqat' that Islam is not a condition for him, i.e., for the Sultan who appoints, as stated in 'Al-Tatarkhaniyya'[3]. Urdu: It is mentioned in 'Multaqat' that Islam is not a condition for the Sultan, meaning the Sultan who appoints the judge. It is the same in 'Tatarkhaniyya'. (T)

This is what is intended, and the decisive proof for this is that Miskeen quoted it from the Original. 'Al-Asl' (The Original) is the name of 'Mabsut' by Imam Muhammad (may Allah be pleased with him). The text of 'Mabsut' is as quoted in 'Radd al-Muhtar', Book of Prayer, with reference to 'Mi'raj al-Diraya':

[Table 4] Arabic: The lands that are in the hands of the disbelievers are lands of Islam, not lands of war, because they have not manifested the rule of disbelief there. Rather, the judges and governors are Muslims who obey them out of necessity or otherwise, and everyone in it... Urdu: Those territories that have come under the control of disbelievers are territories of Islam; they are not territories of war because the disbelievers were not able to impose the laws of disbelief there. Instead, the

judges and governors there are Muslims; they are under the disbelievers either out of necessity or without necessity. That city in which...

---

[1] Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter on Friday, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/38-53. [2] Sharh al-Kanz by Mulla Miskeen on the margins of Fath al-Mu'in, Book of Judiciary, H.M. Saeed Company, Karachi, 3/26. [3] Fatawa Hindiyyah, Book of Judge's Etiquette, Chapter One, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/307.

जिल्द अठारहवाँ (18) - फ़तावा रज़विया

[सारणी 1] अरबी: अमीर का आचरण और उनके बीच गवर्नरों के आदेश से शासन करना; उसकी उपस्थिति में जुमे की नमाज़ जायज़ है[1]। उर्दू: जहाँ शासन के आधार पर हुक्म स्वीकार कराया जा चुका हो, उसकी उपस्थिति में जुमा कायम हो सकेगा। (त)

अंतत: यह कि यदि उसका प्रथागत अधिकार शरीयत के तरीके से प्राप्त नहीं है, यानी अमीरुल मोमिनीन के आदेश से, तो यह एक नवाब ही क्या, आज सैकड़ों वर्षों से पूरी दुनिया के इस्लाम के सुल्तान ऐसे ही रहे हैं। वे अपने प्रभुत्व के कारण ही इस्लाम के सुल्तान हैं; उसे भी यह प्राप्त है और राजा की मंजूरी उसे सहारा देने के लिए है न कि बाधा डालने के लिए। जहाँ तक मंजूरी के कारण का सवाल है, उसकी न्यायिक नियुक्तियों को एक गैर-मुस्लिम राजा के अनुसरण के लिए जिम्मेदार ठहराया जा सकता है। ये दो स्थितियाँ मिस्कीन के पाठ में हैं:

[सारणी 2] अरबी: एक न्यायप्रिय या अन्यायी सुल्तान से न्यायपालिका का पद स्वीकार करना जायज़ है, चाहे वह काफ़िर हो या मुस्लिम, जैसा कि 'अस्ल' में है[2]। उर्दू: न्यायपालिका की नियुक्ति न्यायप्रिय या अत्याचारी सुल्तान द्वारा हो सकती है; उसका मुसलमान होना और काफ़िर होना बराबर है, 'मब्सूत' (अस्ल) में ऐसा ही है। (त)

और हिन्दिया का पाठ:

[सारणी 3] अरबी: 'अल-मुल्तक़त' में उल्लेख किया गया है कि इस्लाम उसके लिए शर्त नहीं है, यानी उस सुल्तान के लिए जो नियुक्त करता है, जैसा कि 'तातारी खानिया' में है[3]। उर्दू: 'मुल्तक़त' में उल्लेख किया गया है कि सुल्तान में इस्लाम शर्त नहीं है, यानी वह सुल्तान जो काज़ी की नियुक्ति करे। 'तातारी खानिया' में भी ऐसा ही है। (त)

यही अभिप्रेत है और इसके लिए निर्णायक प्रमाण यह है कि मिस्कीन ने इसे 'अस्ल' से उद्धृत किया है। 'अस्ल' इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) की 'मब्सूत' का नाम है। 'मब्सूत' का पाठ वह है जो 'रद्दुल मुहतार' किताबुस सलाह में 'मेराजुद दराया' के हवाले से उद्धृत है:

[सारणी 4] अरबी: जो देश काफ़िरों के हाथ में हैं वे इस्लाम के देश हैं, युद्ध के देश (दारुल हर्ब) नहीं, क्योंकि उन्होंने वहाँ कुफ़्र का शासन प्रकट नहीं किया। बल्कि वहाँ के काज़ी और गवर्नर मुसलमान हैं जो ज़रूरत के कारण या उसके बिना उनका पालन करते हैं, और हर कोई जो उसमें है... उर्दू: वे क्षेत्र

जो काफ़िरों के कब्ज़े में आ गए हैं, वे इस्लाम के क्षेत्र हैं; वे कुफ़्र के क्षेत्र नहीं हैं क्योंकि काफ़िर वहाँ कुफ़्र के कानूनों को थोपने में सक्षम नहीं हुए। बल्कि वहाँ के काज़ी और वाली हज़रात मुसलमान हैं; वे एक ज़रूरत के तहत या बिना ज़रूरत के काफ़िरों के अधीन हैं। वह शहर जिसमें...

---

[1] रद्दुल मुहतार, किताबुस सलाह, बाबू जुमा, दार इहयाउत तुरास अल-अरबी, बेरुत, 1/38-53. [2] मुल्ला मिस्कीन द्वारा शरहुल कंज़, फतहुल मुईन के हाशिये पर, किताबुल कज़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/26. [3] फ़तावा हिन्दिया, किताबु अदबिल काज़ी, पहला अध्याय, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 3/307.

جلد ہجدھم (۱۸) فتاوٰی رضویہ

[ٹیبل 1] عربی: سیرۃ الامراء ویحکم بینھم بحکم الولاۃ تجوز الجمعۃ بحضرتہ[1]۔ اردو: ولایت کی بناء پر حکم تسلیم کروا چکا ہو اس کی موجودگی میں جمعہ قائم ہو سکے گا۔ (ت)

غایت یہ کہ اس کی ولایت عرفیہ طریقہ شرعیہ سے مستفاد یعنی بحکم امیر المومنین نہیں تو یہ ایک نواب کیا آج صدہا سال سے تمام روئے زمین کے سلاطین اسلام ایسے ہی ہیں ، اپنے استیلاء ہی کے باعث سلطان اسلام ہیں وہ اسے بھی حاصل اور منظوری بادشاہ اس کی معین ہے نہ کہ مخل، رہا بوجہ منظوری سبب، اس کی قضاء کو تقلید بادشاہ غیر مسلم کی طرف منسوب کر سکتے ہیں یہی دونوں صورتیں عبارت مسکین :

[ٹیبل 2] عربی: یجوز تقلد القضاء من السلطان العادل او الجائر سواء کان کافرا او مسلما کذا فی الاصل[2]۔ اردو: قضاء کی تقرری سلطان عادل خواہ ظالم سے ہو گی اس کا مسلمان ہونا اور کافر ہونا برابر ہے اصل (مبسوط) میں یونہی ہے۔ (ت)

اور عبارت ہندیہ :

[ٹیبل 3] عربی: ذکر فی الملتقط والاسلام لیس بشرط فیہ ای فی السلطان الذی یقلد کذا فی التاتار خانیۃ[3]۔ اردو: ملتقط میں ذکر کیا کہ سلطان میں اسلام شرط نہیں ہے یعنی جو سلطان قاضی کی تقرری کرے۔ تاتار خانیہ میں یونہی ہے۔ (ت)

میں مراد ہیں اور اس پر دلیل قاطع یہ کہ مسکین نے اسے اصل سے نقل کیا، اصل مبسوط امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ کا نام ہے، مبسوط کی عبارت یہ ہے جو ردالمحتار کتاب الصلوۃ میں بحوالہ معراج الدرا یہ منقول :

[ٹیبل 4] عربی: البلاد التی فی ایدی الکفار بلاد الاسلام لا بلاد الحرب لانهم لم یظهروا فیها حکم الکفر بل القضاة والولاة مسلمون یطیعونهم عن ضرورة او بدونها وکل مصرفیه وال اردو: وہ بلاد جو کفار کے قبضے میں آئے ہیں وہ بلاد اسلام ہیں بلاد کفر نہیں ہیں کیونکہ کافر وہاں کفر کے احکام کو مسلط نہیں کر پائے بلکہ وہاں قاضی اور والی حضرات مسلمان ہیں وہ ایک ضرورت کے تحت یا ضرورت کے بغیر کفار کے ماتحت ہیں، وہ شہر جس میں

---

1 رد المحتار کتاب الصلوة باب الجمعه دار احیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۳۸-۵۳ 2 شرح الکنز لملا مسکین علی ہامش فتح المعین کتاب القضاء ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۲۶ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب ادب القاضی الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۰۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

| Arabic Text: From their side, it is permissible for him to establish Friday prayers, Eid prayers, the Hudud (punishments), and the appointment of the judiciary due to the Muslim dominance over them. So, if the rulers are non-believers, it is permissible for the Muslims to establish Friday prayer, and the judge becomes a judge by the mutual consent of the Muslims, and it is obligatory for them to seek a Muslim ruler. (T) | Urdu Translation: If there is a ruler appointed by the non-believers, then it is permissible for him to establish Friday prayers, Eid prayers, and the Hudud, and to appoint judges, because the Muslims have dominance over the non-believers. Thus, if the rulers are non-believers, establishing Friday prayers will be permissible for the Muslims, and if there is a judge by the consent of the Muslim, then he will be an authorized judge, and it is necessary for Muslims to strive for a Muslim ruler. (T) |

And [Fatawa] Al-Hindiyyah has quoted it from Tatar Khaniyyah; the complete text of Tatar Khaniyyah is as follows, which is quoted in Radd al-Muhtar, the Book of Judicature:

| Arabic Text: Being Muslim is not a condition for him, i.e., for the Sultan who appoints [judges]. And there is no doubt that Muslim lands that are in the hands of non-believers are lands of Islam, not lands of war (Dar al-Harb), because they have not manifested the rule of disbelief therein. The judges are Muslims and the kings who obey them out of necessity are Muslims. Even if [their obedience] were without necessity, they are transgressors (fussaq). Every city in which there is a ruler appointed from their side, it is permissible to establish Friday prayers, Eid prayers, the collection of land-tax (kharaj), the appointment of judges, and the marriage of single women, due to the Muslim's dominance over it. As for lands where there are non-believer rulers, it is permissible for Muslims to establish Friday and Eid prayers, and the judge becomes... | Urdu Translation: Islam is not a condition in him, that is, in that Sultan who appoints the judge. And the areas of Muslims that are in the possession of non-believers are undoubtedly lands of Islam, not lands of war (Dar al-Harb), because the non-believers there have not been able to make the rules of disbelief dominant, while the judges there are Muslims and the kings there, if they are under the non-believers due to necessity, they are Muslims; and if they have become subordinates without necessity, then they are transgressors (Fasiq). And in all those cities in which a Muslim ruler is appointed by the non-believers, the establishment of Friday and Eid prayers, the collection of land tax (kharaj), the appointment of judges, and the marriage of orphan children is permissible because

here the Muslim has authority. However, in those lands where non-believer rulers are present, the establishment of Friday and Eid prayers is permissible for Muslims and there the Muslims'... |

---

[1] Radd al-Muhtar, Book of Prayer, Chapter of Friday, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/41-520

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

| अरबी पाठ: उनकी ओर से नियुक्त राज्यपाल के लिए जुमा, ईदैन, हुदूद का आयोजन और काज़ियों की नियुक्ति जायज़ है क्योंकि उन पर मुसलमानों का प्रभुत्व है। तो अगर शासक काफ़िर हों, तो मुसलमानों के लिए जुमा कायम करना जायज़ होगा और मुसलमान की रज़ामंदी से काज़ी हो तो वह बा-अख़्तियार काज़ी होगा और मुसलमानों पर मुस्लिम शासक की तलाश करना लाज़िम है। (त) | उर्दू अनुवाद: काफ़िरों की तरफ़ से मुक़र्रर कर्दा वाली हो तो जुमा, ईदैन और हद का क़ियाम और क़ाज़ियों का तक़र्रुर इसे जाइज़ है क्योंकि मुसलमानों का कुफ़्फ़ार पर ग़ल्बा है, तो अगर वाली कुफ़्फ़ार हों तो मुसलमानों को जुमा का क़ियाम जाइज़ होगा और मुसलमान की रज़ामंदी से क़ाज़ी हो तो वह बा-इख़्तियार क़ाज़ी होगा और मुसलमानों पर मुसलमान वाली के लिए कोशिश लाज़िम है। (त) |

और हिंदिया ने इसे तातार खानिया से नक़ल किया, तातार खानिया की पूरी इबारत यह है जो रद्दुल मुहतार किताबुल क़ज़ा में मन्क़ूल है:

| अरबी पाठ: इस्लाम इसमें शर्त नहीं है, यानी उस सुल्तान में जो (काज़ी को) मुक़र्रर करता है। और इसमें कोई शक नहीं कि मुसलमानों के वे इलाके जो काफ़िरों के हाथ में हैं, वे निस्संदेह दारुल इस्लाम हैं, न कि दारुल हर्ब, क्योंकि वे वहाँ कुफ़्र के अहकाम को ज़ाहिर नहीं कर सके हैं, जबकि क़ाज़ी मुसलमान हैं और वहाँ के बादशाह जो मजबूरी की वजह से उनकी ताबेदारी करते हैं वे मुसलमान हैं। और अगर वे बिना ज़रूरत ताबे बने हुए हैं तो वे फ़ासिक़ हैं। और वह हर शहर जिसमें उनकी तरफ़ से मुस्लिम हाकिम मुक़र्रर है, वहाँ जुमा, ईदैन का आयोजन, ख़राज की वसूली, क़ाज़ियों की नियुक्ति और बेवाओं का निकाह जायज़ है क्योंकि उस पर मुसलमान का ग़ल्ः (प्रभुत्व) है। रहे वे इलाके जहाँ काफ़िर हाकिम हों, तो वहाँ मुसलमानों के लिए जुमा और ईदैन का क़ियाम जायज़ है और क़ाज़ी... | उर्दू अनुवाद: इस्लाम इसमें शर्त नहीं यानी उस सुल्तान में जो क़ाज़ी की तक़र्रुरी करता है और जो मुसलमानों के इलाक़े कुफ़्फ़ार کے क़ब्ज़े में हैं बेशक वह बिलादे इस्लाम हैं न कि बिलादे हर्ब, क्योंकि कुफ़्फ़ार वहाँ अहकामे कुफ़्र ग़ालिब नहीं कर पाए जबकि वहाँ क़ाज़ी मुसलमान हैं और वहाँ के मलूक अगर कुफ़्फ़ार के मातहत ज़रूरत की वजह से हैं तो वह मुसलमान हैं, और अगर बग़ैर ज़रूरत मातहत बने हुए हैं तो वह फ़ासिक़ हैं और वह तमाम शहर जिन में कुफ़्फ़ार की तरफ़ से मुसलमान والی (राज्यपाल) मुक़र्रर हैं वहाँ जुमा व ईदैन का क़ियाम और ख़राज की

वसूली और क़ाज़ियों का तक़र्रुर और यतीम बच्चों का निकाह जाइज़ है क्योंकि यहाँ मुसलमान को विलायत हासिल है लेकिन वह बिलाद जहाँ कुफ़्फ़ार वाली हों तो वहाँ मुसलमानों को जुमा व ईदैन का क़ियाम जाइज़ है और वहाँ मुसलमानों की |

---

[1] रद्दुल मुहतार किताबुस सलात, बाबुल जुमा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, १/४१-५२०

| من جهتهم يجوز له اقامة الجمع والاعياد والحد و تقليد القضاء لاستيلاء المسلم عليهم فلو الولاة كفاراً يجوز للمسلمين اقامة الجمعة ويصير القاضي قاضياً بتراضى المسلمين ويجب عليهم ان يلتمسوا والياً مسلماً۔ (ت) | کفار کی طرف سے مقرر کردہ والی ہو تو جمعہ، عیدین اور حد کا قیام اور قاضیوں کا تقرر اسے جائز ہے کیونکہ مسلمانوں کا کفار پر غلبہ ہے، تو اگر والی کفار ہوں تو مسلمانوں کو جمعہ کا قیام جائز ہوگا اور مسلمان کی رضامندی سے قاضی ہو تو وہ باختیار قاضی ہوگا اور مسلمانوں پر مسلمان والی کے لئے کوشش لازم ہے۔ (ت) |

اور ہندیہ نے اسے تاتار خانیہ سے نقل کیا، تاتار خانیہ کی پوری عبارت یہ ہے جو ردالمحتار کتاب القضاء میں منقول ہے:

| الاسلام ليس بشرط فيه اى فى السلطان الذي يقلد وبلاد الاسلام التي في ايدي الكفرة لا شك انها بلاد الاسلام لا بلاد الحرب لانهم لم يظهروا فيها حكم الكفر، والقضاة مسلمون والملوك الذين يطيعونهم عن ضرورة مسلمون ولو كانت عن غير ضرورة منهم ففساق وكل مصر فيه وال من جهتهم تجوز فيه اقامة الجمع والاعياد واخذ الخراج وتقليد القضاة وتزويج الايامى لاستيلاء المسلم عليه، واما بلاد عليها ولاة كفار فيجوز للمسلمين اقامة الجمع و الاعياد ويصير القاضي | اسلام اس میں شرط نہیں یعنی اس سلطان میں جو قاضی کی تقرری کرتا ہے اور جو مسلمانوں کے علاقے کفار کے قبضے میں ہیں بیشک وہ بلاد اسلام ہیں نہ کہ بلاد حرب، کیونکہ کفار وہاں احکامِ کفر غالب نہیں کر پائے جبکہ وہاں قاضی مسلمان ہیں اور وہاں کے ملوک اگر کفار کے ماتحت ضرورت کی وجہ سے ہیں تو وہ مسلمان ہیں، اور اگر بغیر ضرورت ماتحت بنے ہوئے ہیں تو وہ فاسق ہیں اور وہ تمام شہر جن میں کفار کی طرف سے مسلمان والی مقرر ہیں وہاں جمعہ و عیدین کا قیام اور خراج کی وصولی اور

قاضیوں کا تقرر اور یتیم بچوں کا نکاح جائز ہے کیونکہ یہاں مسلمان کو ولایت حاصل ہے لیکن وہ بلاد جہاں کفار والی ہوں تو وہاں مسلمانوں کو جمعہ و عیدین کا قیام جائز ہے اور وہاں مسلمانوں کی |

---

1 ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب الجمعہ داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/۴۱-۵۲۰

Fatawa Razawiyya Volume (18)

(A judge appointed) by the mutual consent of Muslims, then he becomes an authorized judge. It is then mandatory for Muslims to strive to appoint an administrative leader from among themselves. (T)	**قاضیاً بتراضی المسلمین فیجب علیھم ان یلتمسوا والیاً مسلماً منھم 1۔**

These fine and glorious statements clearly described three types of such cities: First, a country where the king is Muslim but has come under the influence of a non-Muslim government, like Bukhara Sharif nowadays. Its mention is in 'Kitab al-Asl' up to "Aw biduniha" and in 'Tatarkhaniya' up to "fafussaq". Second, where the autonomous state with its own army and treasury is Islamic, but the king is non-Muslim. Its mention in both texts is from "wa kullu misrin" to "listila-il-muslimi 'alayhim". Third, where there isn't even a Muslim ruler over them, whether the non-Muslim king has kept sole control or some non-Islamic state has been accepted, like the Princely States (Rajwaras). Its mention is in the remainder of both texts. The permission for the appointment (taqlid) of a Sharia judiciary was specifically mentioned for the first two cases. For the third, it was stated exactly as found in 'Fath al-Qadir' and 'Jami' al-Fusulayn', saying that now the Sharia judiciary will depend on the mutual consent of Muslims. Even now, if the appointment of a Sharia judiciary was valid (in the third case), then what would be the meaning of this specification and distinction of the ruling? The statement of Imam al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq made this explicit meaning even more clear and obvious:

When there is no such person by whom the appointment of a judge can be made, etc. (T)	**اذا لم یکن من یجوز التقلید منہ 2 الخ۔**

So it became clear that the appointment of a Sharia judiciary through a non-Muslim only exists in those two cases of mediation by a Muslim master: the first where the king is Muslim, and the second where the Nawab is Muslim. In the third case, this ruling was never applied; rather, its impermissibility was explicitly stated. Therefore, [the authors of] 'Miskin' and 'Hindiyya' who are citing 'Al-Asl' and 'Tatarkhaniya' as their source must definitely mean this, otherwise the reference would be void and the transcription would go against the original source. Yes, the extreme brevity of these two works caused a suspicion, because of which 'Bahr al-Ra'iq' quoted the statement from 'Miskin' and then refuted it using the aforementioned text from 'Fath al-Qadir' and 'Jami' al-Fusulayn':

Fath al-Qadir is that which is contrary to it (and what we have previously mentioned). **في فتح القدير مايخالفه (واثر ما اسلفنا)**

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/308.
2. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktaba Nuriya Razawiyya, Sukkur, 6/465.

(मुसलमानों की) आपसी सहमति से (नियुक्त न्यायाधीश) एक अधिकृत न्यायाधीश बन जाता है। तो मुसलमानों के लिए अनिवार्य होगा कि वे अपने में से किसी मुसलमान को अपना प्रशासक बनाने का प्रयास करें। (T)

قاضياً بتراضى المسلمين فيجب عليهم ان يلتمسوا والياً مسلماً منهم 1۔

इन उत्कृष्ट और शानदार कथनों ने स्पष्ट रूप से ऐसे शहरों की तीन श्रेणियों का वर्णन किया है: पहली, वह देश जहाँ का राजा मुसलमान है लेकिन वह एक गैर-मुस्लिम सरकार के प्रभाव में आ गया है, जैसे आजकल बुखारा शरीफ। इसका वर्णन "किताब अल-अस्ल" में 'औ बिदूनीहा' तक और "तातारखानिया" में 'फफुस्साक' तक है। दूसरी, जहाँ स्वायत्त रियासत, जिसकी अपनी सेना और खज़ाना है, इस्लामी है, लेकिन राजा गैर-मुस्लिम है। इसका वर्णन दोनों ग्रंथों में 'वा कुल्लु मिस्रिन' से 'लिस्तीला-इल-मुस्लिमि अलैहिम' तक है। तीसरी, जहाँ उन पर कोई मुसलमान शासक भी नहीं है, चाहे गैर-मुस्लिम राजा ने अकेले नियंत्रण रखा हो या किसी गैर-इस्लामी राज्य को स्वीकार किया गया हो, जैसे रजवाड़े। इसका वर्णन दोनों ग्रंथों के शेष भाग में है। शरीयत न्यायपालिका की नियुक्ति (तक़लीद) की अनुमति विशेष रूप से पहली दो स्थितियों के लिए बताई गई थी। तीसरी स्थिति के लिए, ठीक वही कहा गया जो 'फतह अल-कदीर' और 'जामि' अल-फुसुलैन' में बीत चुका है, यह कहते हुए कि अब शरीयत न्यायपालिका मुसलमानों की आपसी सहमति पर निर्भर करेगी। यदि अब भी शरीयत न्यायपालिका की नियुक्ति वैध होती (तीसरी स्थिति में), तो इस विशिष्टता और नियम के इस भेद का क्या अर्थ होता? इमाम अल-मुहक्किक अला अल-इतलाक़ के कथन ने इस स्पष्ट अर्थ को और भी स्पष्ट और प्रत्यक्ष कर दिया:

जब कोई ऐसा व्यक्ति न हो जिसके द्वारा न्यायाधीश की नियुक्ति की जा सके इत्यादि। (T)

اذا لم يكن من يجوز التقليد منه 2 الخ۔

तो यह स्पष्ट हो गया कि गैर-मुस्लिम के माध्यम से शरीयत न्यायपालिका की नियुक्ति केवल मुस्लिम स्वामी की मध्यस्थता वाली उन दो स्थितियों में है: पहली स्थिति जहाँ राजा मुस्लिम है और दूसरी जहाँ नवाब मुस्लिम है। तीसरी स्थिति में यह नियम कभी नहीं रखा गया, बल्कि स्पष्ट रूप से इसकी अवैधता बताई गई। इसलिए 'मिस्कीन' और 'हिन्दिया' जो 'अल-अस्ल' और 'तातारखानिया' का संदर्भ दे रहे हैं, उनका निश्चित रूप से यही अर्थ होना चाहिए, अन्यथा संदर्भ अमान्य हो जाएगा और

प्रतिलिपि मूल के विरुद्ध हो जाएगी। हाँ, इन दोनों के अत्यधिक संक्षिप्त होने के कारण एक संदेह पैदा हुआ, जिसके कारण 'बह्र अल-राइक' ने 'मिस्कीन' के कथन को उद्धृत किया और फिर 'फतह अल-कदीर' और 'जामि' अल-फुसुलैन' के उपरोक्त कथन के माध्यम से उसका खंडन किया:

फतह अल-कदीर में वह है जो इसके खिलाफ है (और जो हमने (पहले बयान किया)।	**في فتح القدير مايخالفه (واثر ما اسلفنا)**

---

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/308।
2. फतह अल-कदीर, किताब अदब अल-क़ादी, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 6/465।

باہمی رضامندی سے مقرر شدہ قاضی باختیار قاضی ہو جائے گا قاضیاً بتراضی المسلمین فیجب تو مسلمانوں کو لازم ہوگا کہ وہ کوئی اپنا مسلمان والی بنانے علیھم ان یلتمسوا والیاً مسلماً کے لئے کوشاں رہیں۔(ت) منھم 1۔

ان نفیس و جلیل عبارات نے صاف صاف ایسے شہروں کی تین قسمیں فرمائیں: ایک وہ ملک جس میں بادشاہ مسلمان ہے مگر نا مسلمان حکومت کے زیر اثر ہو گیا ہے جیسے آج کل بخاراشریف۔ اس کا بیان کتاب الاصل میں "او بدونھا" اور تاتار خانیہ میں "ففساق" تک ہے۔ دوسرے وہ کہ ریاست با اختیار صاحبِ فوج و خزانہ اسلامی ہے اور بادشاہ غیر مسلم، اس کا بیان دونوں عبارتوں میں "و کل مصر" سے "لاستیلاء المسلم علیہم" تک ہے۔ تیسرے وہ کہ ان پر والی بھی مسلمان نہیں عام ازیں کہ بادشاہ نا مسلم نے تنہا اپنا قبضہ رکھا ہو یا کوئی غیر اسلامی ریاست قبول کی ہو، جیسے رجواڑے۔ اس کا بیان دونوں عبارات کے بقیہ میں ہے جوازِ تقلیدِ قضائے شرعی دو صورت پیشیں سے خاص فرمایا، اور سوم میں بعینہ وہی جو فتح القدیر و جامع الفصولین سے گزرا، ارشاد کیا کہ اب قضائے شرعی تراضئ مسلمین پر رہے گی اب بھی اگر تقلدِ قضاء شرعی صحیح ہو تو اس تخصیص اور اس تفریق حکم کے کیا معنی تھے اور عبارتِ امام محقق علی الاطلاق نے تو اس مفادِ صریح کو اور بھی اوضح و اصرح فرما دیا کہ :

جب کوئی ایسا نہ ہو جس کی طرف سے قاضی کی تقرری ہو اذا لم یکن من یجوز التقلید منہ سکے الخ۔(ت) 2 الخ۔

تو روشن ہوا کہ نا مسلم سے تقلدِ قضاء شرعی انہیں دو صورت وساطتِ مولی مسلم میں ہے کہ پہلی صورت میں بادشاہ مسلم اور دوسری میں نواب مسلم ہے، صورتِ سوم میں یہ حکم ہرگز نہ رکھا اور صراحتاً اس کا عدم جواز ظاہر فرمادیا تو مسکین و ہندیہ کہ انہیں اصل و تاتار خانیہ کا حوالہ دے رہے ہیں قطعاً ان کی یہی مراد لازم ورنہ حوالہ باطل اور نقل خلافِ اصل ہو جائے گی، ہاں ان دونوں کے اختصارِ شدید نے اثارتِ و ہم کی جس کے سبب بحر الرائق نے قولِ مسکین نقل کر کے عبارتِ مذکورہ فتح القدیر و جامع الفصولین سے اس کا رد فرمایا:

فتح القدیر وہ ہے جو اسکے مخالف ہے (اور جو ہم نے نے پہلے بیان کیا). **في فتح القدیر مایخالفہ (واثر ما اسلفنا)**

---

1 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۸ 2 فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۶۵

Fatawa Razawiyya (18)

(Then he said) And what is in Jami' al-Fusulayn supports it (and he quoted what we previously mentioned). 1. First he mentioned and quoted it, then he said the statement of Jami' al-Fusulayn supports it (and quoted our previous statement). (T)

Similarly, the author of Durr al-Mukhtar, after mentioning the statement of Miskeen, countered it with the words of Fath, and Nahr al-Faiq quoted the words of Fath and stated that reliance upon it is mandatory. All of this occurred in the discourse of Miskeen upon seeing the reference to the book 'Al-Asl', which is from the books of Zahir al-Riwayah by the systemizer of the school (Imam Muhammad), may Allah be pleased with him. Despite imagining such great strength, these eminent researchers did not rely on it. However, by the grace of Allah Almighty, seeing the original text of the source of Fatawa Hindiyyah, which is Fatawa Tatar-Khaniyyah, tore through the clouds of all doubts and illusions and made the moon of truth shine.

All praise is due to Allah, Lord of the Worlds. This is how research should be, and Allah Almighty is the grantor of success. All praise is for Allah Almighty, the Sustainer of all the worlds. Research should be like this, and Allah Almighty, the All-Knowing, is the master of providing guidance. (T)

Seventh Introduction: A situation certainly arises where the ruler is also not a Muslim, and it has become clear that for general rulings needed daily, only the first type of guardianship is required; there is no dependence on Sharia guardianship. However, Muslims also face religious needs for which even the Sultan of Islam is not sufficient without Sharia guardianship. In those specific needs, if both parties agree, they can appoint an arbitrator. But in some places, an arbitrator is not enough, or one party does not agree to arbitration. What should be done then, as a worldly method is not sufficient for a religious ruling? It should be in a way that allows for the implementation of Sharia rulings with the permission of Sharia and is beneficial in the Hereafter. For this, all the aforementioned books and even the systemizer of the school, Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), gave the ruling that Muslims, for such religious needs, should appoint a Sharia judge for these matters by mutual consent. And he mentioned one thing: that they should seek a Muslim ruler to provide Sharia adjudication. The obligation of this second case is waived here according to the text of the Great Quran.

Allah Almighty said: "So fear Allah as much as you can" 2 And Allah Almighty said: "Allah does not burden..." Allah Almighty said: So fear Allah according to your capacity. And He said: Allah Almighty...

1. Bahr al-Raiq, Book of Judicature, Chapter: It is permissible to follow whoever one wishes, etc., H.M. Saeed Company, Karachi, 6/247.
2. Al-Quran al-Karim, 64/16.

(फिर उन्होंने कहा) और जो कुछ जामिअ अल-फ़ुसूलैन में है वह इसका समर्थन करता है (और जो हमने पहले उल्लेख किया है उसे उद्धृत किया)। 1. पहले इसका वर्णन किया और इसे उद्धृत किया, फिर कहा कि जामिअ अल-फ़ुसूलैन का बयान इसका समर्थन करता है (और हमारे पहले बयान को उद्धृत किया)। (त)

इसी तरह, 'दुर्र अल-मुख्तार' ने मिस्कीन के कथन का उल्लेख करने के बाद 'फ़तह' के शब्दों के साथ उसका खंडन किया, और 'नहर अल-फ़ाएक' ने 'फ़तह' के शब्दों को उद्धृत किया और उस पर भरोसा करना आवश्यक बताया। यह सब मिस्कीन के प्रवचन में 'अल-असल' पुस्तक का संदर्भ देखने पर हुआ, जो मुहर्रिर अल-मज़हब (इमाम मुहम्मद), अल्लाह उन पर प्रसन्न हो, की 'ज़ाहिर अल-रिवैया' पुस्तकों में से है। इतनी बड़ी शक्ति की कल्पना करने के बावजूद, इन महान शोधकर्ताओं ने उस पर भरोसा नहीं किया। लेकिन अल्लाह तआला की कृपा से, फतवा हिन्दिया के मूल स्रोत 'तातार-खानिया' के मूल पाठ को देखने से सभी संदेहों और भ्रमों के बादलों का पर्दा फट गया और सत्य का चंद्रमा चमक उठा।

सब तारीफ अल्लाह के लिए है, जो तमाम जहानों का रब है। शोध इसी तरह होना चाहिए, और अल्लाह तआला ही तौफीक देने वाला है। तमाम प्रशंसाएँ अल्लाह तआला के लिए हैं जो सभी जहानों का पालने वाला है। शोध इसी तरह होना चाहिए और अल्लाह तआला, जो अधिक ज्ञान वाला है, तौफीक (सफलता) का स्वामी है। (त)

सातवाँ परिचय: एक स्थिति निश्चित रूप से आती है जहाँ शासक भी मुस्लिम नहीं होता है, और यह स्पष्ट हो गया है कि रोज़ाना ज़रूरत पड़ने वाले सामान्य आदेशों के लिए केवल पहले प्रकार के शासन की आवश्यकता होती है; शरिया शासन पर कोई निर्भरता नहीं है। लेकिन मुसलमानों को धार्मिक ज़रूरतें भी आती हैं, जिनके लिए शरिया शासन के बिना इस्लाम का सुल्तान भी पर्याप्त नहीं है। उन विशिष्ट आवश्यकताओं में, यदि दोनों पक्ष सहमत हों, तो वे एक पंच (मध्यस्थ) नियुक्त कर सकते हैं। लेकिन कुछ जगहों पर पंच पर्याप्त नहीं होता या एक पक्ष मध्यस्थता के लिए सहमत नहीं होता। वहां क्या किया जाए, क्योंकि धार्मिक आदेश के लिए सांसारिक तरीका पर्याप्त नहीं है? यह उस तरीके पर होना चाहिए जो शरीयत की अनुमति से शरिया आदेशों के कार्यान्वयन की अनुमति देता है और आखिरत (परलोक) में काम आता है। इसके लिए सभी उल्लिखित पुस्तकों और स्वयं मज़हब के

मुहर्रिर इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने यह आदेश दिया कि मुसलमान ऐसी धार्मिक आवश्यकताओं के लिए अपनी आपसी सहमति से इन मामलों के लिए शरिया का काज़ी नियुक्त करें। और उन्होंने एक बात यह कही कि वे किसी मुस्लिम शासक की तलाश करें जो शरिया निर्णय प्रदान कर सके। इस दूसरी स्थिति की अनिवार्यता यहाँ महान कुरान के पाठ के अनुसार समाप्त हो जाती है।

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो अल्लाह से डरो जितना तुम कर सको" 2 और अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह किसी पर बोझ नहीं डालता..." अल्लाह तआला ने फ़रमाया: तो अपनी सामर्थ्य के अनुसार अल्लाह तआला से डरो। और फ़रमाया: अल्लाह तआला...

1. बह्र अल-राइक, किताब अल-क़ज़ा, अध्याय: जिसे चाहे उसका अनुसरण करना जायज़ है, आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 6/247।
2. अल-क़ुरआन अल-करीम, 64/16।

पृष्ठ 548 का 738

(ثم قال) ویؤیدہ ما فی جامع الفصولین (و نقل ما قدمنا) ۱۔ پہلے بیان کیا اس کو نقل کیا پھر کہا جامع الفصولین کا بیان اس کی تائید کرتا ہے (اور ہمارے پہلے بیان کو نقل کیا) (ت) یوں ہی در مختار نے قول مسکین ذکر کر کے کلام فتح سے اس کا تعقب کیا اور نہر الفائق نے کلام فتح نقل فرما کر اسی پر اعتماد لازم بتایا ، یہ سب کچھ کلام مسکین میں حوالہ کتاب الاصل دیکھنے پر ہوا جو محرر المذہب رضی اللہ تعالٰی عنہ کی کتب ظاہر الروایۃ سے ہے ، اس درجہ قوت عظیمہ کے تخیل پر بھی ان اکابر محققین نے اس پر اعتماد نہ فرمایا مگر بحمد اللہ تعالٰی عبارت اصل یونہی ہندیہ کی منقول عنہا تاتارخانیہ کی اصل عبارت دیکھنے سے تمام سحاب شبہات واوہام کا پردہ چاک کر کے حق کا چاند چمکا دیا ، والحمد للہ رب العلمین ھکذا ینبغي التحقیق واللہ تعالی ولی التوفیق۔ تمام تعریفیں اللہ تعالٰی کے لئے جو سب جہانوں کا پالنے والا ہے۔ تحقیق یوں چاہئے اور اللہ تعالٰی زیادہ علم والا توفیق کا مالک ہے (ت) مقدمہ ہفتم : ایک صورت ضرور پیش آتی ہے کہ والی بھی مسلمان نہ ہو اور یہ واضح ہوا کہ عام احکام جن کی روزانہ حاجت پڑتی ہے ان میں تو صرف ولایت قسم اول درکار ہے ولایت شرعیہ پر توقف نہیں مگر مسلمانوں کو دینی ضرورتیں وہ بھی آتی ہیں جن کے لئے بغیر ولایت شرعیہ سلطان اسلام بھی کافی نہیں ان میں خاص خاص حاجتوں کے لئے فریقین راضی ہوں تو حکم مقرر کر سکتے ہیں مگر بعض جگہ حکم کافی نہیں یا ایک فریق تحکیم پر راضی نہیں ، وہاں کیا کیجئے کہ دینی حکم کے لئے دنیوی طریقہ کافی نہیں، اس طریقہ پر ہو جو باجازت شرع احکام شرعیہ کا احداث کر سکے اور آخرت میں کام دے اس کے لئے تمام کتب مذکورہ اور خود محرر مذہب امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ نے یہ حکم دیا کہ مسلمان اپنی ایسی دینی حاجتوں کے لئے اپنی تراضی سے ان امور کا قاضی شرع مقرر کر لیں اور ایک لفظ یہ فرمایا

کہ کوئی مسلمان والی تلاش کریں کہ وہ قضائے شرعی کا افادہ کرے اس صورت دوم کا وجوب تو یہاں حسب نص قرآن عظیم ساقط ہے، قال اللہ تعالیٰ "فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ" ۲ وقال اللہ تعالیٰ " لَا يُكَلِّفُ اللَّهُ اللہ تعالیٰ نے فرمایا: تو اپنی استطاعت کے مطابق اللہ تعالیٰ سے ڈرو۔ اور فرمایا: اللہ تعالیٰ

۱ بحر الرائق کتاب القضاۃ فصل یجوز التقلید من شاء الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۲۴۷ ۲ القرآن الکریم ۶۴ / ۱۶

Fatawa Razviyya Volume 18

[Allah] does not burden any soul except [with that within] its capacity. (Quran 2:286) (Translation: He gives hardship to anyone only according to their capacity. - T)

In fact, setting aside the obligation, even its permissibility shouldn't be here because it involves inciting strife (fitna), and fitna is not permissible as it presents the humiliation of Islam and Muslims, which is not allowed. However, the first case, i.e., to fulfill these religious needs, appointing a Qadi (judge) for these matters by mutual consent and delegating matters like the appointment of Imams and preachers for Friday and Eid prayers, separation in cases of Lian and impotency, marriage of minors (boys and girls) without a guardian, dissolution of marriage based on the option of puberty, and similar matters where there is no legal hindrance, is undoubtedly accessible. The government has never prohibited this. Communities that have established their own boards and resolve their first type of financial and civil matters among themselves, the government does not interfere with them either. And those cases which sensible people decide through mutual arbitration to avoid expenses and litigation, when does the government stop them? But it is that the Muslim himself doesn't want his religious matters settled religiously; otherwise, what concern does the government have? You are a Muslim, the religion is yours, you know your business. Then if the enforcement of the ruling of the Sharia Qadi appointed by mutual consent for these specific matters is not seen in the first sense, then fulfill the Sharia command in this way, and thereafter the second type of cases will also revert to the first type. For practical enforcement (Tanfiz), the government has opened courts at the expense of millions of rupees monthly; the enforcement can take place from there. Thus, both religious and worldly objectives are achieved, and by Allah's grace, all needs are met and difficulties vanish, and all praise is due to Allah. Rather, if Muslims consider their religion as religion and want to perform Sharia matters in a Sharia manner, then there is no even need to search; in every region and district, whichever Sunni scholar of correct creed and piety is present, fulfill the Sharia command through him, and for enforcement, government departments are open. In 'Fatawa Imam Atabi' and then in 'Hadiqa Nadiyya' of Imam Abdul Ghani Nablusi (may Allah have mercy on them both), it is written regarding this Sharia guardianship (Wilayat):

"When the times are void of a competent ruler, then the affairs are entrusted to the scholars, and it is mandatory for the Ummah to refer to them, and they become the

guardians. If it becomes difficult to gather them all under one person, then every region becomes independent [under its own scholar]."

(Urdu Translation: When the time is devoid of a competent Sultan, matters are entrusted to the scholars, and it becomes obligatory for the Ummah to turn to them, and the scholars become the guardians. So, when it becomes difficult for people to turn to a single scholar, each region [turns] to its own scholar.)

[1] Al-Quran Al-Karim 2/286 Page 549 of 738

(अल्लाह) किसी भी जान पर उसकी क्षमता से अधिक बोझ नहीं डालता। (क़ुरआन 2:286) (अनुवाद: केवल क्षमता के अनुसार किसी को कष्ट देता है। - त)

बल्कि अनिवार्यता की बात तो दूर, यहाँ इसका औचित्य भी नहीं होना चाहिए क्योंकि इसमें फ़ितना भड़काना है और फ़ितना जायज़ नहीं, इसमें इस्लाम और मुसलमानों का अपमान प्रस्तुत करना है और यह जायज़ नहीं है। लेकिन पहली स्थिति यानी इन धार्मिक आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए अपनी सहमति से इन मामलों के लिए एक क़ाज़ी (न्यायाधीश) नियुक्त कर लेना और इमाम व जुमे के खतीब और ईदैन के इमाम की नियुक्ति, लआन व उनीन (दांपत्य विवाद) का अलगाव, बिना अभिभावक के अल्पवयस्क लड़कों और लड़कियों का विवाह, और बालिग होने के विकल्प के आधार पर निक़ाह का विच्छेद और इसी तरह के अन्य मामले जिनमें कोई कानूनी बाधा नहीं है, उन्हें किसी की ज़िम्मेदारी में रखना निस्संदेह संभव है। सरकार ने कभी इससे मना नहीं किया। जिन समुदायों ने अपनी पंचायतें बना ली हैं और अपने वित्तीय और नागरिक मामलों के पहले प्रकार के विवाद भी आपस में सुलझा लेते हैं, सरकार उनसे भी कोई हस्तक्षेप नहीं करती। और ऐसे मुक़दमे जिन्हें समझदार लोग खर्चों और अदालती झंझटों से बचने के लिए आपसी पंचायत से तय कर लेते हैं, सरकार उन्हें कब रोकती है? मगर ये कहिए कि खुद मुसलमान को अपने धार्मिक मामलों का धार्मिक रूप से होना मंज़ूर न हो, तो सरकार को इससे क्या बहस। तुम मुसलमान हो, दीन तुम्हारा है, तुम जानो तुम्हारा काम। फिर अगर इन विशेष मामलों के लिए आपसी सहमति से नियुक्त शरीयत के क़ाज़ी के आदेश का कार्यान्वयन पहले अर्थ में होता न देखें, तो शरीयत के हुक्म की तामील इस तरह कर लें, इसके बाद दूसरे प्रकार के मुक़दमे भी पहले प्रकार की तरफ लौट आएंगे। व्यावहारिक कार्यान्वयन (तनफ़िज़) के लिए सरकार ने लाखों रुपये मासिक खर्च पर कचहरियाँ खोल रखी हैं, कार्यान्वयन वहाँ से हो जाएगा। इस प्रकार दीन और दुनिया दोनों के उद्देश्य प्राप्त हो जाएँगे और अल्लाह के फ़ज़ल से तमाम ज़रूरतें पूरी और कठिनाइयाँ दूर हो जाएँगी, और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है। बल्कि मुसलमान अगर अपने धर्म को धर्म समझें और शरीयत के मामलों को शरई तरीके से करना चाहें, तो तलाश करने की भी ज़रूरत नहीं है, हर ज़िले और प्रदेश में जो भी सुन्नी, सही अक़ीदा (सही आस्था वाला) और परहेज़गार विद्वान (आलिम) हो, शरीयत के हुक्म की तामील उसके यहाँ करा लें और कार्यान्वयन (तनफ़िज़) के लिए सरकारी विभाग खुले हुए हैं। 'फ़तावा इमाम अताबी' और

फिर इमाम अब्दुल ग़नी नाबलुसी (अल्लाह उन पर रहम करे) की 'हदीक़ा नदिया' में इसी शरई विलायत (अधिकार क्षेत्र) के बारे में लिखा है:

"जब ज़माना सक्षम सुल्तान से खाली हो, तो मामले विद्वानों (उलेमा) को सौंप दिए जाते हैं और उम्मत पर उनकी ओर रुख करना अनिवार्य हो जाता है और वे अभिभावक (वली) बन जाते हैं, फिर जब लोगों के लिए किसी एक विद्वान की ओर रुख करना कठिन हो, तो हर क्षेत्र अपने-अपने विद्वान की ओर [स्वतंत्र रूप से रुख करे]।"

(उर्दू अनुवाद: जब ज़माना बाकफ़ायत सुल्तान से खाली हो तो मामलात उलमा के सुपुर्द होते हैं और उम्मत पर उनकी तरफ रुजू लाज़िम होता है और उलमा वाली बन जाते हैं, तो जब लोगों को एक आलिम की तरफ रुजू दुश्वार हो तो हर इलाका अपने अपने आलिम की तरफ।)

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 2/286 पेज 549/738

نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا[1] صرف وسعت کے مطابق کسی کو تکلیف دیتا ہے۔(ت)

بلکہ وجوب در کنار، یہاں اس کا جواز بھی نہ ہونا چاہئے کہ اس میں اثارث فتنہ ہے اور فتنہ جائز نہیں اس میں اسلام و مسلمین کا ذلت پر پیش کرنا اور یہ روا نہیں، مگر صورت اولٰی یعنی ان دینی ضرورتوں کو پورا کرنے کے لئے اپنی تراضی سے ان امور کا قاضی مقرر کر لینا اور نصب امام و خطیب جمعہ و امام عیدین و تفریق لعان و عنین و تزویج قاصرین و قاصرات بلاولی و فسخ نکاح بخیار بلوغ و امثال ذلک امور جن میں کوئی مزاحمت قانونی نہیں اس کے ذمہ رکھنا بلا شبہ میسر ہے، گورنمنٹ نے کبھی اس سے ممانعت نہ کی جن قوموں نے اپنی جماعتیں مقرر کرلیں اور اپنے معاملات مالی و دیوانی قسم اول بھی باہم طے کر لیتے ہیں گورنمنٹ کو ان سے بھی کچھ تعرض نہیں اور ایسے مقدمات جو عاقل لوگ مصارف و داد و دہش سے بچنے کے لئے باہمی پنچایت سے فیصلہ کر لیتے ہیں گورنمنٹ ان کو کب مانع آتی ہے، مگر یہ کہئے کہ خود مسلمان کو اپنے دینی امور دینی طور پر ہونے منظور نہ ہوں تو گورنمنٹ کو اس سے کیا بحث۔ تم مسلمان ہو، دین تمہارا ہے، تم جانو تمہارا کام۔ پھر اگر ان خاص امور کے لئے شرعی قاضی بہ تراضی مقرر کئے ہوئے کا حکم نفاذ بمعنی اول ہوتا نہ دیکھئے تکمیل حکم شرع یوں کر لیجئے، اس کے بعد مقدمات قسم دوم بھی قسم اول کی طرف عائد ہو جائیں گے، تکمیل نفاذ حسی کے لئے گورنمنٹ نے لاکھوں روپے ماہوار کے صرف سے کچہریاں کھول رکھی ہیں تنفیذ وہاں سے ہو جائے گی، یوں دونوں مقصد دین و دنیا حاصل ہیں اور بفضلہ تعالٰی تمام حاجتیں روا اور ضرورتیں زائل ہیں وللہ الحمد، بلکہ مسلمان اگر اپنے دین کو دین سمجھیں اور امور شرعیہ بطریقہ شرعیہ انجام دینا چاہیں تو تلاش کی بھی حاجت نہیں ہر قطر و ضلع میں جو عالم سنی صحیح العقیدہ متدین ہو حکم شرعی کی تکمیل

اس کے یہاں کرلیں اور تنفیذ کے لئے گورنمنٹی محکمے کھلے ہوئے ہیں، فتاوی امام عتابی پھر حدیقہ ندیہ امام عبدالغنی نابلسی رحمہما اللہ تعالیٰ میں اسی ولایت شرعیہ کی نسبت ہے:

اذا خلا الزمان من سلطان ذي كفاية فالامور مؤكلة الى العلماء ويلزم الامة الرجوع اليهم ويصيرون ولاة فاذا عسر جمعهم على واحد استقل كل قطر

جب زمانہ باکفایت سلطان سے خالی ہو تو معاملات علماء کے سپرد ہوتے ہیں اور امت پر ان کی طرف رجوع لازم ہوتا ہے اور علماء والی بن جاتے ہیں، تو جب لوگوں کو ایک عالم کی طرف رجوع دشوار ہو تو ہر علاقہ اپنے اپنے عالم کی طرف

[1] القرآن الکریم ۲/ ۲۸۶ Page 549 of 738

Fatawa Ridawiyyah (Volume 18)

...by following its scholars; if they are many, then the most learned among them should be followed. (1)	**[This] will be consistent in reference; if there are many scholars in an area, then the most knowledgeable scholar is worthy of being followed. (Ref)**

By the grace of Allah Almighty, these grand introductions have made the falsehood of every word of those fatwas clearer than the sun, after which no state of waiting remains for any person of understanding. Nevertheless, to provide further clarification for those with limited understanding, it is more appropriate and better to show the connection of the refutation to the rejected matter in every place and to add some fresh insights.

I say: And success is from Allah (So I say, and from Allah Almighty is the enablement. Ref)

First: The discourse was regarding the Shari'ah authority of a non-Muslim ruler whom a non-Muslim king had appointed. The questioner asked about this, and the respondent answered regarding this. The eleven excerpts listed under the heading of proof include the first nine relating to 'muqallad' (the one followed) with a fatha, and the last two relating to 'muqallid' (the follower) with a kasra. The detailed explanation of these two was given in the sixth introduction; to consider them relevant here is pure ignorance and misunderstanding. They only relate to the case where the governor of an Islamic state is a master (Mawla) and the king is a non-Muslim.

Second: Supposing for the sake of argument, even if these two were general, they would not be complete because the discussion is about a non-Muslim judge. Even if these two had mistakenly allowed a Muslim to accept a Shari'ah judicial appointment from a [non-Muslim] king, how did it become permissible for a non-Muslim? Do a Muslim judge and a non-Muslim judge have the same ruling in Shari'ah?

Allah Almighty said: "Then shall we treat the Muslims like the criminals? What is [the matter] with you? How do you judge?" (2)	**Allah Almighty said: Shall we make the Muslims like the criminals? What is wrong with you, what kind of decision do you make? (Ref)**

Third: As for those nine, in eight of them, there is not even a mention of a non-Muslim. In the first, third, fourth, and ninth, an ignorant person is mentioned; in the sixth and eighth, a transgressor (fasiq); and in the second and fifth, both ignorant

and transgressor. Are ignorant and transgressing people not Muslims? Or are a Muslim and a non-Muslim equal in Shari'ah? Will the ruling that Shari'ah has accepted for them be established for a non-Muslim as well by analogy? Is such an extension not a violation of Shari'ah?

What is the ruling for "And whoever transgresses the limits of Allah" (3) (whoever oversteps the boundaries of Allah Almighty. Ref)?

---

1. Al-Hadiqat al-Nadiyyah, Al-Khalq al-Khamis min al-Akhlaq al-Sittin etc., Al-Maktabah al-Nuriyyah Faisalabad 1/351
2. Al-Quran al-Karim 68/35
3. Al-Quran al-Karim 2/229

फ़तावा रज़विय्या (जिल्द 18)

...उसके विद्वानों के अनुसरण के साथ; यदि वे बहुत हों, तो उनमें से सबसे अधिक विद्वान का अनुसरण किया जाना चाहिए। (1)

[यह] संदर्भ में सुसंगत होगा; यदि किसी क्षेत्र में कई विद्वान हों, तो सबसे बड़े विद्वान का अनुसरण करना चाहिए। (त)

अल्लाह सर्वशक्तिमान की कृपा से, इन भव्य प्रस्तावनाओं ने उन फतवों के हर शब्द के झूठ को सूर्य से भी अधिक स्पष्ट कर दिया है, जिसके बाद किसी भी समझदार व्यक्ति के लिए कोई प्रतीक्षा की स्थिति नहीं रह गई है। फिर भी, कम समझ रखने वालों के लिए और अधिक स्पष्टीकरण देने के लिए, हर जगह खारिज किए गए मामले के साथ खंडन का संबंध दिखाना और कुछ नए अंतर्दृष्टि जोड़ना अधिक उपयुक्त और बेहतर है।

मैं कहता हूँ: और सफलता अल्लाह की ओर से है (तो मैं कहता हूँ और अल्लाह सर्वशक्तिमान से तौफीक है। त)

पहला: चर्चा एक गैर-मुस्लिम शासक के शरीयत अधिकार के बारे में थी जिसे एक गैर-मुस्लिम राजा ने नियुक्त किया था। प्रश्नकर्ता ने इसी के बारे में पूछा था और उत्तर देने वाले ने इसी का उत्तर दिया। प्रमाण के शीर्षक के तहत सूचीबद्ध ग्यारह उद्धरणों में से पहले नौ 'मुक़ल्लद' (जिसका अनुसरण किया जाए - फ़तह के साथ) से संबंधित हैं और अंतिम दो 'मुक़ल्लिद' (अनुसरण करने वाला - कसरा के साथ) से संबंधित हैं। इन दोनों का विस्तृत विवरण छठी प्रस्तावना में बीत चुका है; उन्हें यहाँ प्रासंगिक समझना शुद्ध अज्ञानता और गलतफहमी है। वे केवल उसी स्थिति से संबंधित हैं जहाँ एक इस्लामी राज्य का राज्यपाल एक मौला (स्वामी) हो और राजा एक गैर-मुस्लिम हो।

दूसरा: गलत धारणा के तौर पर, यदि ये दोनों सामान्य भी होते, तो भी वे पूर्ण नहीं होते क्योंकि चर्चा तो गैर-मुस्लिम काजी के बारे में है। यदि इन दोनों ने गलत धारणा के आधार पर राजा से मुस्लिम के लिए शरीयत के न्यायिक पद को स्वीकार करना पूरी तरह से जायज़ रखा, तो गैर-मुस्लिम के लिए यह जायज़ कैसे हो गया? क्या शरीयत में मुस्लिम काजी और गैर-मुस्लिम काजी का एक ही हुक्म है?

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: "तो क्या हम आज्ञाकारियों को अपराधियों जैसा कर देंगे? तुम्हें क्या हो गया है? तुम कैसा न्याय करते हो!" (2)

अल्लाह सर्वशक्तिमान ने फरमाया: क्या हम मुसलमानों को मुजरिमों की तरह कर देंगे, तुम्हें क्या हुआ कैसा फैसला करते हो। (त)

तीसरा: जहाँ तक उन नौ का सवाल है, उनमें से आठ में गैर-मुस्लिम का नाम तक नहीं है। पहले, तीसरे, चौथे और नौवें में अज्ञानी का ज़िक्र है; छठे और आठवें में फासिक (पापी) का; और दूसरे और पांचवें में अज्ञानी और फासिक दोनों का। क्या अज्ञानी और फासिक मुसलमान नहीं हैं? या मुस्लिम और गैर-मुस्लिम शरीयत के अनुसार एक समान हैं? जो हुक्म शरीयत ने उनके लिए माना है, उन पर कयास (अनुमान) करके क्या गैर-मुस्लिम के लिए भी साबित हो जाएगा? क्या ऐसा विस्तार शरीयत का उल्लंघन नहीं है?

"और जो कोई अल्लाह की सीमाओं का उल्लंघन करे" (3) (जो अल्लाह सर्वशक्तिमान की हदों से आगे बढ़े। त) का क्या हुक्म है।

---

1. अल-हदिकत अल-नदिय्या, अल-खल्क अल-खामिस मिन अल-अख्लाक अल-सित्तीन आदि, अल-मकतबा अल-नूरिय्या फैसलाबाद 1/351
2. अल-कुरान अल-करीम 68/35
3. अल-कुरान अल-करीम 2/229

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدم ۱۸)

بِاِتِّبَاعِ عُلَمَائِہٖ فَاِنْ کَثُرُوْا فَالْمُتَّبَعُ اَعْلَمُھُمْ - 1 رجوع میں مستقل ہوگا، تو اگر علماء علاقہ میں کثیر ہوں تو بڑا عالم قابلِ اتباع ہوگا۔ (ت)

بحمد اللہ تعالٰی ان مقدمات جلیلہ نے ان فتوؤں کے حرف حرف کا بطلان آفتاب سے زیادہ روشن کردیا جس کے بعد کسی ذی فہم کو کوئی حالتِ منتظرہ باقی نہ رہی پھر بھی زیادتِ ایضاح للقاصرین کے لئے ہر جگہ رد کا مردود سے تعلق بتا دینا اور بعض افاضاتِ تازہ کا اضافہ کرنا انسب واولٰی۔

فأقول: وباللہ التوفیق (تو میں کہتا ہوں اور اللہ تعالٰی سے توفیق ہے۔ت)

اول: کلام حاکم نا مسلم کی ولایت شرعیہ میں تھا جس بادشاہِ نا مسلم نے مقرر کیا سائل نے اسی سے سوال کیا تھا مجیب نے اسی سے جواب دیا اور ثبوت کی سرخی دے کر جو گیارہ عبارتیں گنائیں ان میں پہلی نو مقلد بالفتح اور اخیر کی دو مقلد بالکسر سے متعلق ہیں۔ ان دو کا بیان شافی مقدمہ ششم میں گزرا کہ انہیں یہاں سے متعلق سمجھنا محض نادانی و بے فہمی ہے وہ صرف اس صورت سے متعلق ہیں کہ ریاست اسلامی کا والی مولٰی ہو اور بادشاہ نا مسلم۔

دوم: بفرضِ باطل اگر یہ دو عام ہوتیں ہر گز تام نہ ہوتیں کہ کلام تو قاضی نا مسلم میں ہے ان دو نے اگر بفرض غلط بادشاہ سے تقلد قضائے شرعی مسلم کے لئے مطلقاً جائز رکھا تو نا مسلم کے لئے جواز کیونکر ہو گیا، کیا قاضی مسلم و نا مسلم کا شرعاً ایک حکم ہے،

قَالَ اللہُ تَعَالٰی " اَفَنَجْعَلُ الْمُسْلِمِیْنَ کَالْمُجْرِمِیْنَ ؕ مَالَکُمْ کَیْفَ تَحْکُمُوْنَ ؕ " 2 اللہ تعالٰی نے فرمایا: کیا ہم مسلمانوں کو مجرموں کی طرح کردیں، تمہیں کیا ہوا کیسا فیصلہ کرتے ہو۔ (ت)

سوم: رہیں وہ نو، ان میں سے آٹھ میں نا مسلم کا نام تک نہیں، پہلی تیسری ، چوتھی، نویں میں جاہل کا ذکر ہے اور چھٹی آٹھویں میں فاسق اور دوسری، پانچویں میں جاہل و فاسق دونوں کا۔ کیا جاہل و فاسق مسلمان نہیں یا مسلم یا نا مسلم شرعاً یکساں ہیں، جو حکم ان کے لئے شرع نے مانا ہو ان پر قیاس کرکے نا مسلم کے لئے بھی ثابت ہو جائے گا، کیا ایسا تعدیہ شرع پر تعدی نہیں۔

"وَمَنْ يَتَعَدَّ حُدُوْدَ اللهِ" 3 (جو اللہ تعالیٰ کی حدود سے تجاوز کرے ۔ ت) کا کیا حکم ہے۔

---

1. الحدیقۃ الندیہ الخلق الخامس من الاخلاق الستین الخ المکتبہ النوریہ فیصل آباد ۱ / ۳۵۱
2. القرآن الکریم ۶۸/ ۳۵
3. القرآن الکریم ۲/ ۲۲۹

Fatawa Ridawiyya Volume 18

Fourth: Surprisingly, "ignorant" (Jahil) here refers to every non-mujtahid (one not qualified for independent legal reasoning), as it is used in contrast to a mujtahid. The text of Al-Hidayah quoted in the fatwa itself states: | Al-Sahih an ahliyyat al-ijtihad shart al-awlawiyya fa-amma | The correct view is that the capacity for ijtihad is a condition for priority, but the | | taqlid al-jahil fa-sahih indana -1 | appointment (as a judge) of an ignorant person is valid according to us. (T) |

In this sense, all the scholars of the world today, this Mufti himself, his teachers, and their teachers for hundreds of years are all "ignorant" because none are mujtahids. According to their logic, the ruling for them and for Magians, Hindus, Christians, and Jews would be the same. Is this acceptable to sound intellect?

Fifth: Out of the eleven points, these ten were completely irrelevant and foreign, but the most subtle among them is the remaining one from Rad al-Muhtar, the seventh, which from beginning to end is a complete refutation and invalidation of the alleged fatwa. Yet the Mufti thinks he can rely on it. Distinguishing between useful and useless was not as difficult as the difficulty in understanding himself as useful. In Bahr al-Ra’iq, it is stated that if a Muslim ruler appoints a non-Muslim as a judge by his decree, even then, as long as he does not become a Muslim, his judgment over a Muslim is not valid. It is stated: | Lam yasihha qadā'uhu 'ala al-Muslim hāla kufrihi -2 | The judgment of a disbeliever over a Muslim while in a state of disbelief is not valid. (T) |

Basing an argument on this would mean that if a non-Muslim king also appoints a non-Muslim as a judge and he remains a non-Muslim, his judgment over Muslims is still a Sharia-compliant judgment. The meaning of "validity of appointment" (sihhat al-taqlid) was that if he becomes a Muslim after appointment, there would be no need for a new appointment. Also, his judgment over non-Muslims before his conversion to Islam would be valid, not that it would be a Sharia-compliant judgment over Muslims. On the same page of Rad al-Muhtar, it says: | Cautionary Note: It has become clear from their discourse that the ruling regarding a judge appointed in | Cautionary Note: From the words of the jurists, the ruling of the judge appointed in the Druze regions of Syria | | the lands of the Druze in | has become clear, that the Druze... |

1 Al-Hidayah, Book of the Etiquette of the Judge, Yusufi Press, Lucknow, 3/132. 2 Bahr al-Ra’iq, Book of Judgment, HM Saeed Company Karachi, 6/259; Rad al-Muhtar citing Al-Bahr, Book of Judgment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/298-99.

फ़तावा रज़विया खंड 18

चतुर्थ: आश्चर्य की बात यह है कि यहाँ 'जाहिल' (अज्ञानी) से तात्पर्य हर वह व्यक्ति है जो मुजतहिद नहीं है, क्योंकि इसे मुजतहिद के विपरीत प्रयुक्त किया गया है। स्वयं हिदाया की इबारत, जो फतवे में उद्धृत है, में है: | अल-सहीह अन्ना अहलियत अल-इज्तिहाद शर्त अल-अवलविय्या फ़-अम्मा | सही यह है कि इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी शोध) की योग्यता प्राथमिकता की शर्त है, लेकिन | | तक़लीद अल-जाहिल फ़-सहीह इंदना -1 | अज्ञानी की नियुक्ति (काज़ी के रूप में) हमारे निकट वैध है। (त) |

इस अर्थ में आज पूरी दुनिया के विद्वान और स्वयं ये मुफ्ती और उनके शिक्षक और उनके शिक्षकों के शिक्षक सैकड़ों वर्षों से सब 'जाहिल' हैं क्योंकि कोई मुजतहिद नहीं है। और उनके अनुसार उनका और पारसियों, हिंदुओं, ईसाइयों और यहूदियों सबका एक ही हुक्म है। क्या यह स्वस्थ बुद्धि के लिए स्वीकार्य है?

पंचम: ग्यारह बिंदुओं में से ये दस तो पूरी तरह असंबद्ध और बेगाने थे, लेकिन उनमें सबसे सूक्ष्म वह एक शेष इबारत 'रद्द अल-मुह्तार' की है, यानी सातवीं, जो शुरू से अंत तक पूरी तरह से कथित फतवे का खंडन और विलोपन है। और मुफ्ती को लगता है कि वह इससे प्रमाण ले सकता है। उपयोगी और अनुपयोगी में अंतर करना इतना कठिन नहीं था जितना खुद को उपयोगी समझने में कठिनाई है। 'बहर अल-राइक़' में तो यह फरमाया गया कि यदि इस्लाम का सुल्तान किसी गैर-मुस्लिम को अपने आदेश से काज़ी नियुक्त कर दे, तब भी जब तक वह मुसलमान न हो जाए, मुसलमान पर उसका फैसला सही नहीं है, जैसा कि फरमाया: | लम यसिह्हा क़दाउहू अलल मुस्लिमि हाला कुफ़्रिही -2 | काफ़िर का फैसला कुफ़्र की स्थिति में मुसलमान पर वैध नहीं है। (त) |

और इस पर तर्क देना ऐसा ही है जैसे कि यदि एक गैर-मुस्लिम राजा भी किसी गैर-मुस्लिम को काज़ी नियुक्त कर दे और वह गैर-मुस्लिम ही रहे, तब भी मुसलमानों पर उसका फैसला शरीयत का फैसला होगा। 'नियुक्ति की वैधता' (सेहत-ए-तक़लीद) का अर्थ यह था कि यदि वह नियुक्ति के बाद मुसलमान हो जाता है, तो नई नियुक्ति की आवश्यकता नहीं होगी। साथ ही, इस्लाम स्वीकार करने से पहले गैर-मुस्लिमों पर उसका फैसला सही होगा, न कि यह कि मुसलमानों पर शरीयत का फैसला हो। उसी 'रद्द अल-मुह्तार' के उसी पृष्ठ पर है: | चेतावनी: उनके कलाम से स्पष्ट हुआ कि द्रुज़ के क्षेत्रों में नियुक्त काज़ी का हुक्म | चेतावनी: फुक़हा (विधिवेत्ताओं) के कलाम से शाम के क्षेत्र 'बिलाद-ए-द्रुज़' में नियुक्त | | | काज़ी का हुक्म स्पष्ट हुआ कि द्रुज़... |

1 अल-हिदाया, किताब अदब अल-काज़ी, युसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 3/132 2 बहर अल-राइक़, किताब अल-क़ज़ा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 6/259; रद्द अल-मुह्तार ब-हवाला अल-बहर, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/298-99

पृष्ठ 551 का 738

چہارم: طرفہ یہ کہ یہاں جاہل سے مراد ہر غیر مجتہد ہے کہ اسے مجتہد کے مقابل اطلاق کیا ہے خود عبارت ہدایہ منقولہ فتوٰی میں ہے: | الصحیح ان اھلیة الاجتھاد شرط الاولویة فاما | صحیح یہ ہے کہ اجتہاد اولٰی ہونے کی شرط ہے تو لیکن جاہل کی | | تقلید الجاہل فصحیح عندنا -1 | تقرری (قضاء کے لئے) تو ہمارے نزدیک صحیح ہے۔ (ت) |

بایں معنٰی آج تمام دنیا کے عالم اور خود یہ مفتی اور ان کے اساتذہ اور اساتذہ اساتذہ صدہا سال سے سب جاہل ہیں کہ کوئی مجتہد نہیں اور ان کے طور پر ان کا اور مجوس و ہنود و نصارٰی و یہود سب کا ایک حکم ہے کیا یہ قابل تسلیم عقل سلیم ہے۔

پنجم: گیارہ "امیں یہ دس تو محض بے علاقہ و بیگانہ تھیں مگر سب میں لطیف تر وہ ایک باقیماندہ عبارت ردالمحتار یعنی ساتویں ہے جو اول تا آخر سراسر مزعوم فتوٰی کا رد و ابطال ہے اور مفتی کو اس سے استناد کا خیال ہے مفید و نامفید میں فرق نہ کرنا ایسا دشوار نہ تھا جیسا خود کو مفید سمجھنے میں اشکال ہے، بحرالرائق میں تو یہ فرمایا کہ اگر سلطان اسلام کسی نامسلم کو اپنے حکم سے قاضی کر دے جب بھی تاوقتیکہ وہ مسلمان نہ ہو جائے، مسلمان پر اس کی قضا صحیح نہیں کہ فرمایا: | لم یصح قضاؤہ علی المسلم حال کفرہ -2 | کافر کی قضاء حالت کفر میں مسلم پر صحیح نہیں ہے (ت) |

اور اس سے استناد اس پر ہوتا ہے کہ اگر بادشاہ نامسلم بھی نامسلم کو قاضی کردے اور وہ نامسلم ہی رہے جب بھی مسلمانوں پر اس کی قضا قضائے شرعی ہے، صحتِ تقلید کے معنٰی یہ تھے کہ اگر بعدِ تقلید مسلمان ہو جائے گا تقلیدِ جدید کی حاجت نہ ہو گی، نیز قبلِ اسلام غیر مسلمین پر اس

کی قضا صحیح ہو جائے گی نہ یہ کہ مسلمین پر قضائے شرعی ہو، اسی ردالمحتار کے اسی صفحہ میں ہے: | تنبيه: ظهر من كلامهم حكم القاضي المنصوب في | تنبیہ: فقہاء کے کلام سے شام کے علاقہ بلاد دروز میں مقرر | | بلاد الدروز في | قاضی کا حکم واضح ہوا کہ دروز |

---

1 الہدایۃ کتاب ادب القاضی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۱۳۲ 2 بحرالرائق کتاب القضاء ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۲۵۹، ردالمحتار بحوالہ البحر کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۲۹۸-۹۹

Vol. 18 - Fatawa Razawiyya

[Table Content] [Arabic Content]: ...al-Qatr ash-Shami, and he be a Druze or a Christian. For each of them, his judgment over Muslims is not valid. Indeed, the Druze has no faith (religion), like a hypocrite (munafiq) and a heretic (zindiq), even if he calls himself a Muslim. All this applies when he is appointed by the Sultan or someone authorized by him. Otherwise, the reality is that the prince of that region appoints him, and I do not know if he is authorized for that or not. And there is no power nor might except with Allah, the Most High, the Supreme. [1] [Urdu Translation]: ...or if he is a Christian, then his judicial authority over Muslims is not permissible because a Druze has no recognized religious community (millah), just as a hypocrite and a heretic have no community, even if he calls himself a Muslim. This is all in the case where he has been appointed by the Sultan or by someone authorized to appoint such persons. And if in reality, a Druze judge has been appointed by a local ruler (amir) of that region and it is not known whether that ruler is authorized for this or not, then there is no power nor might except with Allah, the Most High, the Supreme. (T)

Sixth: This was the first statement. The last is that 'Fath' (Fath al-Qadir) said: Although a non-believer and a slave possess a type of authority (wilayah), there is an obstacle preventing its validity and execution until the latter becomes free and the former becomes a Muslim. Their judicial judgment will not be valid or executable, meaning absolutely for both, and specifically over a Muslim, as it was said: [Arabic]: He has authority, but there is an obstacle to it. With manumission (freedom) and Islam, the obstacle is removed. [2] [Urdu]: He had authority, but slavery and disbelief were obstacles to it. Now, upon attaining freedom and Islam, the obstacle has ended. (T)

And it is substantiated by this that his judicial authority is absolutely a Sharia-compliant authority. The meanings of validity of appointment were also clarified in it: [Arabic]: If a non-believer was appointed to the judiciary and then embraced Islam, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said: He remains in his judicial office. So the non-believer became like a slave. [3] [Urdu]: If he was appointed as a judge while in a state of disbelief and then became a Muslim, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that he is a judge based on that first appointment. Thus, this non-believer was like a slave. (T)

And regarding the slave (abd), it was said:

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/299.
2. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktabah Nuriyyah Razawiyyah Sukkur, 7/457.
3. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktabah Nuriyyah Razawiyyah Sukkur, 7/457.

जिल्द 18 - फ़तावा रज़विया

[तालिका सामग्री] [अरबी पाठ]: ...और वह द्रुज़ या ईसाई हो। उनमें से किसी का भी मुसलमानों पर फ़ैसला मान्य नहीं है। निस्संदेह, द्रुज़ का कोई धर्म (मिल्लत) नहीं है, जैसे कि मुनाफ़िक़ (पाखंडी) और ज़िंदीक़ (अधर्मी) का कोई धर्म नहीं होता, भले ही वह खुद को मुसलमान कहे। यह सब तब है जब वह सुल्तान या उसके द्वारा अधिकृत किसी व्यक्ति द्वारा नियुक्त किया गया हो। अन्यथा, वास्तविकता यह है कि उस क्षेत्र का अमीर उसे नियुक्त करता है, और मुझे नहीं पता कि वह इसके लिए अधिकृत है या नहीं। और अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है, जो सबसे ऊँचा और महान है। [1] [उर्दू अनुवाद]: ...या ईसाई हो तो उसका न्याय (क़ज़ा) मुसलमानों पर जायज़ नहीं है क्योंकि द्रुज़ी का कोई धर्म नहीं है जैसा कि मुनाफ़िक़ और ज़िंदीक़ का कोई धर्म नहीं है, भले ही वह खुद को मुसलमान कहलाए। यह सब उस स्थिति में है जब उसे सुल्तान की ओर से नियुक्त किया गया हो या ऐसे को नियुक्त करने का आदेश दिया गया हो। और अगर वास्तव में यह हो कि उस क्षेत्र के किसी अमीर की ओर से द्रुज़ी क़ाज़ी नियुक्त किया गया हो और ज्ञात न हो कि वह अमीर इस बात के लिए अधिकृत है या नहीं, तो अल्लाह के सिवा कोई शक्ति या सामर्थ्य नहीं है। (त)

छठा: यह पहला कथन था। अंतिम यह है कि 'फ़तह' (फ़तहुल क़दीर) ने फ़रमाया: काफ़िर और गुलाम यद्यपि एक प्रकार का अधिकार (विलायत) रखते हैं, लेकिन उनमें इसकी वैधता और कार्यान्वयन में बाधा मौजूद है जब तक कि वे स्वतंत्र और मुसलमान न हो जाएं। उनकी क़ज़ा (न्याय) सही और प्रभावी नहीं होगी, यानी न तो पूर्ण रूप से और न ही मुसलमान पर, जैसा कि फ़रमाया गया: [अरबी]: उसे अधिकार प्राप्त है लेकिन उसमें बाधा है। दासता से मुक्ति (आज़ादी) और इस्लाम से वह बाधा दूर हो जाती है। [2] [उर्दू]: उसे अधिकार प्राप्त था लेकिन गुलामी और कुफ़्र (अविश्वास) उसके लिए बाधा थे। अब आज़ादी और इस्लाम प्राप्त होने पर बाधा समाप्त हो गई। (त)

और इससे यह प्रमाणित किया जाता है कि उसकी क़ज़ा पूर्णतः शरई क़ज़ा है। नियुक्ति की वैधता के वे अर्थ भी इसमें स्पष्ट कर दिए गए थे कि: [अरबी]: यदि किसी काफ़िर को क़ाज़ी नियुक्त किया गया और फिर उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया, तो इमाम मुहम्मद (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फ़रमाया: वह अपने न्यायिक पद पर बना रहेगा। अतः काफ़िर एक गुलाम की तरह हो गया। [3] [उर्दू]: अगर कुफ़्र की स्थिति में क़ाज़ी नियुक्त हुआ और फिर मुसलमान हो गया, तो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया कि वह पहली नियुक्ति पर ही क़ाज़ी है। तो यह काफ़िर गुलाम की तरह हुआ। (त)

और 'अब्द' (गुलाम) के बारे में फ़रमाया:

1. रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-क़ज़ा, दार इहया-उत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/299.
2. फ़तहुल क़दीर, किताब अदब-उल-क़ाज़ी, मकतबा नूरिय्या रज़विया सुक्कुर, 7/457.
3. फ़तहुल क़दीर, किताब अदब-उल-क़ाज़ी, मकतबा नूरिय्या रज़विया सुक्कुर, 7/457.

पृष्ठ 738 का 552

[ٹیبل کا مواد] [عربی عبارت]: القطر الشامی ویکون در زیا ویکون نصرانیا فکل منهما لا یصح حکمه علی المسلمین فان الدرزی لاملة له کالمنافق والزندیق وان سمی نفسه مسلما وهذا کله بعد کونه منصوبا من طرف السلطان او مأموره بذلک والافالواقع انه ینصبه امیر تلک الناحیة ولا ادری انه مأذون له بذلک ام لا ولا حول ولا قوة الا باللہ العلی العظیم۔[1] [اردو ترجمہ]: یا نصرانی ہو تو اس کی قضاء مسلمانوں پر جائز نہیں کیونکہ دروزی کی کوئی ملت نہیں ہے جیسا کہ منافق اور زندیق کی ملت نہیں ہے اگر چہ وہ اپنے آپ کو مسلمان کہلائے، یہ تمام اس صورت میں ہے جب اس کو سلطان کی طرف سے مقرر کیا گیا ہو یا ایسے کو مقرر کرنے کا مامور ہو، اور اگر واقع یہ ہو کہ اس علاقہ کے کسی امیر کی طرف سے دروزی قاضی مقرر شدہ ہو اور معلوم نہیں کہ وہ امیر اس بات کا مأذون ہے یا نہیں، لا حول ولا قوة الا باللہ العلی العظیم (ت)

ششم : یہ اول عبارت تھا آخریہ ہے کہ فتح نے فرمایا کافر و غلام اگر چہ ایک نوع ولایت رکھتے ہیں مگر ان میں صحت و نفاذ سے مانع موجود ہے جب تک یہ آزاد اور وہ مسلمان نہ ہو گا انکی قضاء صحیح و نافذ نہ ہوگی یعنی اس کی مطلقاً اور اس کی مسلمان پر کہ فرمایا: [عربی عبارت]: له ولایة وبه مانع و بالعتق و الاسلام یرتفع - [2] [اردو ترجمہ]: اس کو ولایت ہوئی اور غلامی اور کفر اس کو مانع تھا اب عتق اور اسلام حاصل ہو جانے پر مانع ختم ہو گیا۔ (ت)

اور اس سے استناد اس پر کیا جاتا ہے کہ اس کی قضاء مطلقاً قضائے شرعی ہے صحت تقلید کے وہ معنی بھی اس میں واضح فرمادئے تھے کہ: [عربی عبارت]: لو قلد کافر القضاء فأسلم قال محمد هو علی قضائه فصار الکافر کالعبد ۔[3] [اردو ترجمہ]: اگر کفر کی حالت میں قاضی مقرر ہوا تو

مسلمان ہو گیا، امام محمد رحمہ اللہ تعالیٰ نے فرمایا وہ پہلی تقرری پر قاضی ہے تو یہ کافر غلام کی طرح ہوا۔ (ت)

اور عبد (غلام) میں فرمایا:

۱ رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۲۹۹ ۲ فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷ / ۴۵۷ ۳ فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷ / ۴۵۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

If a slave was appointed as a judge and then set free, his judgment based on that initial appointment of authority remains valid, and there is no need for a new appointment.	**If a slave was appointed as a judge and then set free, his judgment based on that initial appointment of authority remains valid, and there is no need for a new appointment. (T)**

Seventh: Ironically, the conclusion drawn from this seventh narration was that a non-Muslim possesses sufficient competence to be a judge, even if his rulings are not enforceable over Muslims. However, if it is said that:

He himself said it and he himself knows what it is. (He does not even know the meaning of what he said himself. (T))

Then that is a different matter.

Eighth: If "sufficient competence" means the absolute competence to judge, then it is true that a non-Muslim can have Sharia authority over another non-Muslim, just as over their own minor children. It is stated in *Durr-ul-Mukhtar*:

A disbeliever has authority over a disbeliever like himself, by consensus.	**A non-believer will have authority over a non-believer like himself by consensus. (T)**

In the same book, it is stated:

It is permissible to appoint a disbeliever as a judge to rule among the Dhimmi.	**It is permissible to appoint a non-believer as a judge to make decisions among the People of the Covenant (Dhimmi). (T)**

However, how does Sharia authority over Muslims in their religious matters become mandatory from this? And if the meaning is general, then it is purely false and contrary to the categorical texts (nusoos qat'iyyah) of the Great Quran and the clarifications of all the Imams and books, as mentioned in the fourth introduction. In short, the state of the evidence was such that out of eleven, ten were irrelevant and useless, and one was completely contradictory and harmful. The state of deduction is evident from this, for "the tree is known by its fruit." (The tree informs about its fruit. (T))

Ninth: From narrations 3 and 8, the conclusion was drawn that the official duty of a judge is merely to provide justice to the rightful claimant and remove oppression

from the oppressed, for which neither scholarship (ilm) nor piety (taqwa) is necessary. If by this only "enforcement" (tanfeedh) in the sense of...

---

1. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktabah Nooriya Rizwiya, Sukkur, 6/357.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Nikah, Bab al-Wali, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/193.
3. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/17.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

यदि एक गुलाम को काज़ी नियुक्त किया गया और फिर वह स्वतंत्र हो गया, तो उस पहली नियुक्ति के आधार पर उसका न्याय मान्य होगा, और नई नियुक्ति की कोई आवश्यकता नहीं होगी।

यदि एक गुलाम को काज़ी नियुक्त किया गया और फिर वह स्वतंत्र हो गया, तो उस पहली नियुक्ति के आधार पर उसका न्याय मान्य होगा, और नई नियुक्ति की कोई आवश्यकता नहीं होगी। (त)

सातवाँ: विडंबना यह है कि इस सातवीं रिवायत से यह निष्कर्ष निकाला गया कि एक गैर-मुस्लिम में काज़ी होने की पर्याप्त योग्यता है, भले ही उसके आदेश मुसलमानों पर लागू न हों। लेकिन अगर यह कहा जाए कि:

स्वयं कहा और स्वयं ही जाने कि क्या है। (अपने कहे हुए को स्वयं नहीं जानता कि क्या है। त)

तो उसकी बात अलग है।

आठवाँ: यदि "पर्याप्त योग्यता" से तात्पर्य न्याय करने की पूर्ण योग्यता है, तो यह सच है कि एक गैर-मुस्लिम को दूसरे गैर-मुस्लिम पर शरिया अधिकार मिल सकता है, जैसे अपने नाबालिग बच्चों पर। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

एक काफ़िर को अपने जैसे काफ़िर पर सर्वसम्मति से अधिकार प्राप्त है।

काफ़िर को अपने जैसे काफ़िर पर सर्वसम्मति से अधिकार प्राप्त होगा। (त)

इसी में है:

ज़िम्मियों के बीच निर्णय करने के लिए काफ़िर को काज़ी नियुक्त करना जायज़ है।

अहले ज़िम्मा के बीच फैसले के लिए काफ़िर को काज़ी नियुक्त करना जायज़ है। (त)

लेकिन इससे मुसलमानों के धार्मिक मामलों में उन पर शरिया अधिकार कैसे अनिवार्य हो जाता है? और यदि सामान्य अर्थ लिया जाए तो यह सरासर असत्य है और महान कुरान के स्पष्ट पाठों (नसूस कतईय्या) और सभी इमामों और किताबों के स्पष्टीकरण के विरुद्ध है, जिसका वर्णन चौथी प्रस्तावना में गुजर चुका है। संक्षेप में, प्रमाणों की स्थिति यह थी कि ग्यारह में से दस पराये और बेकार थे और एक पूरी तरह से विरोधी और हानिकारक था। निष्कर्ष निकालने की स्थिति इसी से स्पष्ट है कि "वृक्ष अपने फल से पहचाना जाता है।" (पेड़ अपने फल की सूचना देता है। त)

नौवाँ: रिवायत 3 और 8 से यह निष्कर्ष निकाला गया कि काज़ी का आधिकारिक कर्तव्य केवल हकदार को उसका हक दिलाना और मजलूम से जुल्म को दूर करना है, जिसके लिए न तो ज्ञान (आलिम होना) की आवश्यकता है और न ही परहेज़गारी की। यदि इससे केवल 'तन्फीज़' (लागू करना) के अर्थ में तात्पर्य है...

---

1. फतह अल-कादिर, किताब अदब अल-काजी, मकतबा नूरिया रजविया, सुक्कुर, 6/357।
2. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-निकाह, बाब अल-वली, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/193।
3. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-कदा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/17।

قَلَّدَ عَبْدٌ فَعَتَقَ جَازَ اَنْ یَقْضِیَ بِتِلْكَ الْوَلَایَةِ مِنْ غَیْرِ حَاجَةٍ اِلَی تَجْدِیْدٍ۔

عبد تھا جو قاضی مقرر ہوا اب وہ آزاد ہو گیا تو اس پہلی تقرری ولایت پر اس کی قضاء جائز ہو جائیگی نئی تقرری کی ضرورت نہ ہوگی۔(ت)

ہفتم: طرفہ تر یہ کہ اس روایت ہفتم کا خود حاصل یہ بتایا کہ غیر مسلم میں قاضی ہونے کی کافی لیاقت ہے اگرچہ مسلمانوں پر اس کے احکام نافذ نہیں ہوتے مگر اگر یہ ٹھہرے کہ ع

خود گفتہ و خود داند کہ چیست (اپنے کہے ہوئے کو خود نہیں جانتا کہ کیا ہے۔ت)

تواسکی بات جدا ہے۔

ہشتم: کافی لیاقت سے اگر مراد مطلق قضاء کی لیاقت تو صحیح ہے کہ نا مسلم کو نا مسلم پر ولایت شرعیہ مل سکتی ہے جیسے اپنے نابالغ بچوں پر۔ در مختار میں ہے:

للکافر ولایة علی کافر مثلہ اتفاقاً۔ کافر کو اپنے جیسے کافر پر ولایت بالاتفاق حاصل ہوگی۔(ت)

اسی میں ہے:

الکافر یجوز تقلیدہ القضاء لیحکم بین اھل الذمة۔

اہل ذمہ میں فیصلے کے لئے کافر کو قاضی مقرر کرنا جائز ہے۔(ت)

مگر اس سے مسلمانوں کے دینی امور میں ان پر ولایت شرعیہ کیونکر لازم، اور اگر عام مراد تو محض باطل اور نصوص قطعیہ قرآن عظیم و تصریحات جملہ ائمہ و کتب کے خلاف ہے جس کا بیان مقدمہ چہارم میں گزرا۔ غرض ثبوت کی یہ حالت تھی کہ گیارہ میں دس بیگانہ و بیکار اور

ایک سراپا مخالف و ضار، استنباط کا حال اسی سے آشکار کہ الشجرۃ تنبئی عن الثمرۃ (درخت اپنے پھل کی اطلاع دیتا ہے۔ت)

نہم: روایت ۸، ۳ سے یہ نتیجہ نکالا کہ قاضی کا فرض منصبی یہی ہے کہ حقدار کی حق رسی اور مظلوم سے رفعِ ظلم کر دے جس کے لئے نہ عالم کی ضرورت نہ پرہیزگار کی۔ اس سے مراد اگر صرف تنفیذ بمعنی

---

1. فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/۳۵۷
2. درمختار کتاب النکاح باب الولی مطبع مجتبائی دہلی ۱/۱۹۳
3. درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/۱۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Firstly, if it means restriction, then it is false. Rather, his official duty also includes obtaining unobtained Shariah rulings for Muslims, creating a way for them to be saved from Divine accountability on the Day of Judgment, and resolving the differences of the Mujtahid Imams to make disputed matters agreed upon. And if general intent is meant, then this second type is by no means the work of worldly power alone; Islam is mandatory for both 'Maula' and 'Mawli' for this, although being a scholar and pious may not be necessary, as mentioned in the sixth introduction.

Tenth: From reports 2, 5, 6, and 8, it was taken that the condition of knowledge and piety in a judge was dropped because finding such a judge is extremely difficult. If the condition of knowledge and piety were accepted, the door to judgments would be closed. Based on this, it was analogized that in India, even accepting the condition of Islam would close the door to judgments, so the restriction of Islam was also removed. The reports 3, 4, and 7 of this fatwa themselves state that knowledge is a condition of priority, not a condition of validity. The same applies to piety. In 'Fusool' by Imam Ustrushni and then in 'Ghayat al-Bayan' by Imam Itqani, it is stated:

Arabic	Urdu Translation
"The judge being just is also not a condition, such that our companions (may Allah be pleased with them) said that a transgressive person (fasiq) is capable of being a judge, while justice is a condition of priority in the Zahir al-Riwayah (established reports).[1]"	"The judge being just is also not a condition, such that our companions (may Allah be pleased with them) have said that indeed a transgressive person (fasiq) has the capability of becoming a judge, while justice is a condition of priority in Zahir al-Riwayah. (T)"

It is mentioned in Al-Hidayah:

Arabic	Urdu Translation
"A transgressive person is eligible for the judiciary, such that if he is appointed, it is valid. However, it is not appropriate for him to be appointed; this is the manifest view of the school of thought, and our teachers (may Allah have mercy on them) rely on it.	"A transgressive person has the capability of becoming a judge, such that if he becomes one, it is valid. However, it is not appropriate for his appointment to be made; this is the manifest view of the school of thought, and our teachers (may Allah have mercy on them) rely on this.

Arabic	Urdu Translation
However, Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him) said that the judgment of a transgressive person is not valid.[2]"	However, Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him) has stated that the judgment (qaza) of a transgressive person is not correct. (T)"

In Bada'i [al-Sanai] by Malik al-Ulama, it says:

Arabic	Urdu Translation
"Likewise, justice for us is not a condition for the permissibility [of appointment]."	"Similarly, for appointment, justice is not a condition, but perfection [is]."

[1] Ghayat al-Bayan [2] Al-Hidayah, Kitab Adab al-Qazi, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/132

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

प्रथम, यदि इसका अर्थ प्रतिबंध है, तो यह असत्य है। बल्कि उसका आधिकारिक कर्तव्य यह भी है कि वह मुसलमानों के लिए अप्राप्त शरीयत के आदेशों को प्राप्त करे, कयामत के दिन उन्हें ईश्वरीय जवाबदेही से बचाने का रास्ता बनाए, और मुजतहिद इमामों के मतभेदों को दूर करके विवादित मामलों को सर्वसम्मत बनाए। और यदि सामान्य अर्थ अभिप्रेत है, तो यह दूसरा प्रकार किसी भी तरह से केवल सांसारिक शक्ति का कार्य नहीं है; इसके लिए 'मौला' और 'मौली' दोनों का इस्लाम अनिवार्य है, हालांकि विद्वान और परहेज़गार होना ज़रूरी नहीं हो सकता, जैसा कि छठे प्रस्तावना में बताया गया है।

दसवाँ: रिवायत 2, 5, 6, और 8 से यह लिया गया कि काज़ी में ज्ञान और तक़वा (परहेज़गारी) की शर्त इसलिए छोड़ दी गई क्योंकि ऐसा काज़ी मिलना अत्यंत कठिन है। यदि ज्ञान और तक़वा की शर्त मान ली जाए, तो फैसलों का दरवाज़ा ही बंद हो जाएगा। इसी आधार पर यह अनुमान लगाया गया कि भारत में इस्लाम की शर्त मानने से भी फैसलों का दरवाज़ा बंद हो जाएगा, इसलिए इस्लाम की शर्त भी हटा दी गई। स्वयं इस फतवे की रिवायत 3, 4, और 7 में स्पष्ट है कि ज्ञान प्राथमिकता की शर्त है, वैधता की नहीं। यही हाल तक़वा का है। इमाम उस्तरुश्नी की 'फुसूल' और फिर इमाम इतक़ानी की 'ग़ायत अल-बयान' में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"काज़ी का न्यायप्रिय होना भी शर्त नहीं है, यहाँ तक कि हमारे साथियों (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) ने कहा है कि एक गुनाहगार व्यक्ति (फ़ासिक़) भी काज़ी बनने की योग्यता रखता है, जबकि न्यायप्रियता ज़ाहिर अल-रिवायह में प्राथमिकता की शर्त है।[1]"	"काज़ी का न्यायप्रिय (आदिल) होना भी शर्त नहीं है, यहाँ तक कि हमारे साथियों (अल्लाह तआला उन पर प्रसन्न हो) ने फ़रमाया कि बेशक फ़ासिक़ काज़ी बनने की योग्यता रखता है जबकि न्यायप्रियता (अदालत) प्राथमिकता (औली) होने की शर्त है ज़ाहिर अल-रिवायह में। (त)"

हिदाया में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"एक गुनाहगार व्यक्ति काज़ी बनने की योग्यता रखता है, यहाँ तक कि अगर उसकी नियुक्ति हो	"फ़ासिक़ काज़ी बनने की योग्यता रखता है यहाँ तक कि अगर वह हो जाए तो सही है, मगर यह

अरबी	उर्दू अनुवाद
जाए तो वह सही है, लेकिन यह उचित नहीं है कि उसकी नियुक्ति की जाए। यही मज़हब का ज़ाहिर (स्पष्ट) रुख़ है और हमारे उस्ताद (अल्लाह उन पर रहम करे) इसी पर भरोसा करते हैं। अलबत्ता इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फ़रमाया कि गुनाहगार का फ़ैसला मान्य नहीं है।[2]"	मुनासिब नहीं कि उसकी नियुक्ति की जाए, यही ज़ाहिर मज़हब है और हमारे मशाईख (अल्लाह तआला उन पर रहम फ़रमाए) इस पर एतमाद करते हैं, अलबत्ता इमाम शाफ़ई (अल्लाह तआला उन पर रहम फ़रमाए) ने फ़रमाया कि फ़ासिक़ की क़ज़ा (फ़ैसला) दुरुस्त नहीं है। (त)"

बदाइ' अल-सनाइ' (मलिक अल-उलेमा) में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
"इसी तरह, हमारे नज़दीक नियुक्ति के लिए न्यायप्रियता शर्त नहीं है।"	"यूँही नियुक्ति के लिए न्यायप्रियता (अदालत) शर्त नहीं लेकिन कमाल [है]।"

---

1. ग़ायत अल-बयान
2. अल-हिदाया, किताब अदब अल-काज़ी, मतबा' यूसुफी, लखनऊ, 3/132

اول ہے تو حصر باطل ، بلکہ اس کا فرض منصبی یہ بھی ہے کہ مسلمانوں کے لئے احکام شرعیہ نا حاصلہ حاصل کردے قیامت کو ان کے لئے مواخذہ الہیہ سے نجات کی صورت کر دے ائمہ مجتہدین کے اختلاف اٹھا کر مختلف فیہ کو مجمع علیہ کر دے۔ اور اگر مراد عام ہے تو یہ قسم دوم ہرگز صرف دنیوی طاقت کا کام نہیں اس کے لئے مولیٰ و مولیٰ دونوں کا اسلام لازم اگرچہ عالم و متقی ہونا ضرور نہ ہو جیسا کہ مقدمہ ششم میں گزرا۔

دہم: روایت ۲، ۵، ۶، ۸ سے یہ لیا کہ قاضی میں علم و اتقا کی شرط اس لئے چھوڑ دی کہ ایسے قاضی کا ملنا سخت مشکل ہے، علم و اتقا کی شرط مان لی جائے تو فیصلوں کا دروازہ ہی بند ہوا ، اور اس پر یہ قیاس کیا کہ ہندوستان میں اسلام کی شرط ماننے سے بھی فیصلوں کا دروازہ ہی بند ہوجائے گا لہذا اسلام کی قید بھی اڑادی۔ خود اس فتوٰی کی روایت ۳، ۴، ۷ میں تصریح ہے کہ علم شرط اولویت ہے نہ شرط صحت۔ یہی حال اتقا کا ہے، فصول امام استروشنی پھر غایۃ البیان امام اتقانی میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
كون القاضي عدلا ليس بشرط ايضا حتى قال اصحابنا رضي الله تعالى عنهم ان الفاسق يصلح ان يكون قاضيا والعدالة شرط الاولوية في ظاهر الرواية[1]	قاضی کا عادل ہونا بھی شرط نہیں ہے حتی کہ ہمارے اصحاب رضی اللہ تعالیٰ عنہم نے فرمایا بے شک فاسق قاضی بننے کی صلاحیت رکھتا ہے جبکہ عدالت اولیٰ ہونے کی شرط ہے ظاہر الروایہ میں۔ (ت)

ہدایہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
الفاسق اهل للقضاء حتى لو قلد يصح الا انه لاينبغي ان يقلد هذا هو ظاهر المذهب وعليه مشايخنا رحمهم الله تعالى وقال الشافعي رحمة الله تعالى عليه الفاسق لايجوز قضاؤه[2]	فاسق قاضی بننے کی صلاحیت رکھتا ہے حتی کہ اگر وہ ہو جائے تو صحیح ہے مگر یہ مناسب نہیں کہ اس کی تقرری کی جائے، یہی ظاہر مذہب اور ہمارے مشائخ رحمہم اللہ تعالیٰ اس پر اعتماد کرتے ہیں البتہ امام شافعی رحمہم اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ فاسق کی قضاء درست نہیں ہے۔ (ت)

بدائع ملک العلماء میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
كذا العدالة عندنا ليست بشرط لجواز	یونہی تقرری کے لئے عدالت شرط نہیں لیکن کمال

---

[1] غایۃ البیان [2] الھدایۃ کتاب ادب القاضی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳ / ۱۳۲

Fatawa Razawiyya Volume (18)

[Table Header/Box 1] [Arabic Text]: Taqleed (Imitation), however, is a condition of perfection. Thus, it is permissible to follow a transgressor (fasiq), and his judicial rulings are valid as long as he does not exceed the limits of Shariah in them. According to Imam Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him), justice is a condition for the permissibility of judgment. [Urdu Text]: ...is a condition for this. Therefore, the appointment of a transgressor and the execution of his judgment is permissible when he has not exceeded Shariah in his decisions, and according to Imam Shafi'i (may Allah Almighty have mercy on him), justice (adalah) is a condition for the permissibility of judgment. (T)

And Islam is definitely a condition for validity, the proof of which has passed from the Great Quran and the texts of the Imams. If the conditions of priority (awlawiyyat) were disregarded, how would it necessitate the permissibility of also removing the condition of validity? That is, the scholars have accepted what is not ideal (ghayr awla) as correct, so should we accept the void (batil) as truth? Because just as what is against the ideal is, so too is the void; they are one and the same. Eleventh: Praying behind a transgressor (fasiq) is disliked (Makruh). Still, in Friday prayers where Friday is held in only one place, scholars have overlooked this dislike out of necessity. It is stated in Fath al-Qadir:

[Table Header/Box 2] [Arabic Text]: In Al-Dirayah, it is said: Our companions (may Allah Almighty have mercy on them) said: It is not appropriate to be led by a transgressor except in Friday prayer, because in other than it, one can find another imam. Meaning, in other than Friday prayer, he is at liberty to go to another mosque and would not be sinful for that. It was mentioned in Al-Khulasa. Based on this, it is disliked in Friday prayer when its performance is multiple in the city according to the view of Imam Muhammad, and that is the fatwa-issued (mufta bihi) opinion, because he is then at liberty to go elsewhere. [Urdu Text]: In Al-Dirayah, it is said that our companions (may Allah Almighty have mercy on them) said that following a transgressor is not appropriate except for Friday prayer because for prayers other than Friday, another imam can be found. That is, in non-Friday prayers, there is room for him to go to another mosque, so he will not be sinful. This was explained in Al-Khulasa, so due to this reason, following such an imam in Friday prayer would also be disliked when Friday prayer is held in multiple places in the city, as is the saying of Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on him), and that is the fatwa-issued saying because, in this case, he also has room for another Friday imam. (T)

Therefore, if there are only ignorant Muslims somewhere who do not even remember Surah Al-Fatiha correctly, as there are millions of such people in villages, even towns, rather in the cities of India, and some priest has voluntarily memorized Al-Fatiha and a few Surahs correctly, then in the opinion of this fatwa, out of necessity, that priest...

---

1. Bada'i al-Sana'i, Kitab Adab al-Qadi, H.M. Saeed Company Karachi, 7/3.
2. Fath al-Qadir, Kitab al-Salat, Bab al-Imamah, Maktaba Nooria Razawiyya Sukkur, 1/304.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

[बॉक्स 1] [अरबी पाठ]: तक़लीद, हालांकि, पूर्णता की एक शर्त है। इसलिए, एक फ़ासिक (उल्लंघन करने वाले) का अनुसरण करना जायज़ है, और उसके न्यायिक फैसले तब तक मान्य हैं जब तक कि उसने उनमें शरीयत की सीमाओं को पार न किया हो। और इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) के अनुसार, न्याय का फैसला देने की वैधता के लिए अदल (इंसाफ) एक शर्त है। [उर्दू पाठ]: ...के लिए यह शर्त है। इसलिए एक फ़ासिक की नियुक्ति और उसके न्याय का कार्यान्वयन जायज़ है जब उसने अपने फैसलों में शरीयत का उल्लंघन न किया हो, और इमाम शाफ़ई (अल्लाह उन पर रहम करे) के यहाँ न्याय की वैधता के लिए 'अदालत' शर्त है। (त)

और इस्लाम निश्चित रूप से स्वास्थ्य (वैधता) की शर्त है जिसका प्रमाण महान कुरान और इमामों के ग्रंथों से गुज़रा है। यदि प्राथमिकता की शर्तों की अनदेखी की गई, तो इससे स्वास्थ्य की शर्त को भी हटाने की अनुमति कैसे आवश्यक हुई? यानी विद्वानों ने 'ग़ैर-औला' (जो सर्वोत्तम नहीं है) को सही माना है, तो क्या हम 'बातिल' (शून्य/असत्य) को सत्य मान लें? क्योंकि जैसा 'खिलाफ़-ए-औला' (सर्वोत्तम के विरुद्ध) है वैसा ही 'बातिल' एक ही बात है। ग्यारहवां: फ़ासिक के पीछे नमाज़ मकरूह (नापसंद) है, फिर भी जुमा में जहाँ एक ही जगह जुमा होता हो, विद्वानों ने ज़रूरत के कारण इस कराहत (नापसंदगी) को नज़रअंदाज़ किया है, फ़तह अल-क़दीर में है:

[बॉक्स 2] [अरबी पाठ]: अल-दिराया में कहा गया है: हमारे साथियों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा: जुमा के अलावा फ़ासिक के पीछे नमाज़ पढ़ना उचित नहीं है क्योंकि इसके अलावा उसे कोई और इमाम मिल सकता है। मतलब यह कि जुमा के अलावा वह दूसरी मस्जिद में जाने के लिए स्वतंत्र है और इसके लिए वह पापी नहीं होगा। इसका उल्लेख अल-खुलासा में किया गया है। इसी आधार पर, जुमा में भी ऐसा करना मकरूह होगा जब शहर में जुमा कई जगहों पर होता हो, जैसा कि इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) का मत है, और वही मुफ्ती-बिही (जिस पर फतवा दिया गया हो) मत है क्योंकि तब उसे दूसरे जुमा इमाम के पास जाने का रास्ता होता है। [उर्दू पाठ]: दिराया में है कि हमारे साथियों (अल्लाह उन पर रहम करे) ने फरमाया कि फ़ासिक की इक़्तेदा (अनुसरण) जुमा के बिना मुनासिब नहीं क्योंकि जुमा के अलावा नमाजों के लिए दूसरा इमाम मिल जाता है। यानी ग़ैर-जुमा में गुंजाइश है कि वह दूसरी मस्जिद में चला जाए तो गुनहगार न होगा। इसे खुलासा में बयान किया गया तो इस वजह से जुमा में भी ऐसे इमाम की इक़्तेदा मकरूह होगी जब शहर में जुमा कई

जगहों पर होता हो, जैसा कि इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) का कौल (कथन) है और वही मुफ्ती-बिही कौल है क्योंकि इस सूरत में भी उसे दूसरे जुमा के इमाम के लिए गुंजाइश है। (त)

इसलिए अगर कहीं सिर्फ जाहिल मुसलमान हों जिन्हें सूरह फातिहा भी सही याद नहीं, जैसे देहातों बल्कि कस्बों बल्कि हिन्दुस्तान के शहरों में लाखों आदमी इसी तरह के हैं और कोई पादरी साहब शौकिया तौर पर फातिहा और चंद सूरतें ठीक याद कर चुके हों तो इस फतवे की राय में बज़रूरत उन पादरी साहब को...

---

1. बदाइ अल-सनाइ, किताब अदब अल-क़ाज़ी, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/3
2. फ़तह अल-क़दीर, किताब अल-सलात, बाब अल-इमामा, मकतबा नूरिया रज़विया सख्खर, 1/304

पेज 555/738

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[پہلا باکس] [عربی متن]: التقلید لکنھا شرط الکمال فیجوز تقلید الفاسق و تنفذ قضایاہ اذالم یجاوز فیھا حدالشرط وعند الشافعي رحمہ اللہ تعالی شرط الجواز[1]۔ [اردو متن]: کے لئے یہ شرط ہے لہٰذا فاسق کی تقرری اور اس کی قضاء کا نفاذ جائز ہے جب اپنے فیصلوں میں اس نے شرع سے تجاوز نہ کیا ہو، اور امام شافعی رحمہ اللہ تعالیٰ کے ہاں عدالت جوازِ قضاء کے لئے شرط ہے۔ (ت)

اور اسلام قطعاً شرطِ صحت ہے جس کا ثبوت قرآنِ عظیم و نصوصِ ائمہ سے گزرا اولویت کی شرطوں سے اگر در گزر کی گئی تو اس سے شرطِ صحت کو بھی اڑا دینے کا جواز کیونکر لازم آیا یعنی علماء نے غیر اولیٰ کو صحیح مانا ہے لہٰذا ہم باطل کو حق مانے لیتے ہیں کیونکہ جیسا خلاف اولیٰ ویسا ہی باطل ایک ہی بات ہے۔ یاز دہم: نمازِ فاسق کے پیچھے مکروہ ہے پھر بھی جمعہ میں جہاں ایک ہی جگہ جمعہ ہوتا ہو علماء نے بضرورت اس کراہت سے در گزر کی ہے، فتح القدیر میں ہے:

[دوسرا باکس] [عربی متن]: في الدرایة قال اصحابنا لا ینبغی ان یقتدی بالفاسق الا فی الجمعة لان في غیرھا یجد اماماً غیرہ اہ یعنی انه في غیر الجمعة بسبیل من ان یتحول الی مسجد اخر ولا یأثم في ذلك، ذکرہ في الخلاصة وعلی ھذا فیکرہ في الجمعة اذا تعددت اقامتھا في المصر علی قول محمد وھو المفتی به لانه بسبیل من التحول حینئذ۔[2] [اردو متن]: درایہ میں ہے کہ ہمارے اصحاب رحمہم اللہ تعالیٰ نے فرمایا کہ فاسق کی اقتداء جمعہ کے بغیر مناسب نہیں کیونکہ جمعہ کے ماسوا نمازوں کے لئے امام دوسرا مل جاتا ہے یعنی غیر جمعہ میں گنجائش ہے کہ وہ دوسری مسجد میں چلا جائے تو گنہگار نہ ہوگا۔ اس کو خلاصہ میں بیان کیا تو اس وجہ کی بنا پر جمعہ میں بھی ایسے امام کی اقتداء مکروہ ہوگی جب جمعہ شہر میں متعدد جگہ ہوتا ہو جیسا کہ امام محمد رحمہم اللہ تعالیٰ کا قول ہے

اور وہی مفتی بہ قول ہے کیونکہ اس صورت میں بھی اسے دوسرے امام جمعہ کے لئے گنجائش ہے (ت)

لہٰذا اگر کہیں صرف جاہل مسلمان ہوں جن کو سورہ فاتحہ بھی صحیح یاد نہیں، جیسے دیہات بلکہ قصبات بلکہ ہندوستان کے شہروں میں لاکھوں آدمی اسی طرح کے ہیں اور کوئی پادری صاحب شوقیہ طور پر فاتحہ اور چند سورتیں ٹھیک یاد کرچکے ہوں تو اس فتوے کی رائے میں بضرورت ان پادری صاحب کو

---

1 بدائع الصنائع کتاب ادب القاضی ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۳ 2 فتح القدیر کتاب الصلوۃ باب الامامۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۱/ ۳۰۴

Volume 18

Fatawa Razawiyya

...they will perform Friday prayers as an Imam because scholars had overlooked the condition of priority out of necessity; here, out of necessity, they will blow away the condition of Islam itself. To Allah we belong and to Him we shall return.

Twelfth: Regarding one who lacks the two purifiers (water and soil), there is disagreement whether one should delay prayer or imitate those who pray. It is stated in Al-Durr al-Mukhtar:

| According to him (Imam Abu Hanifa), it is delayed, and they (Sahibayn) say one must obligatorily imitate the worshippers, then repeat it; the fatwa is based on this, and the Imam's turning towards this is proven to be correct. | According to Imam Azam (may Allah have mercy on him), one should delay, and according to the Sahibayn (may Allah have mercy on them), it is obligatory to imitate those praying, then repeat it later; the fatwa is upon this, and the Imam's return to this view is confirmed as correct. (T) |

In short, there is consensus that one cannot perform prayer [in this state], yet according to this fatwa, one should pray without ablution, for what greater necessity could there be? And due to necessity, this fatwa has deemed the conditions of validity as dropped.

Thirteenth: To state from narration 8 that a judgment made after taking a bribe is null and void by consensus is very strange, while the very text of that narration quoted in the fatwa contains its refutation. How can there be consensus when the chosen view of Imam Fakhr al-Islam al-Bazdawi is that the judgment is enforceable, and Imam al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq preferred this in 'Al-Fath'.

Fourteenth: Even if, hypothetically, there was no preference on one side in a disputed issue, how does choosing it in a case of necessity necessitate using it as an authority elsewhere to act against the definitive texts of the Great Quran and the consensus of all Imams based on one's own perceived necessity? Rather, do not turn the act of specifically adopting one side in a matter of differing rulings due to necessity into a pretext for rejecting the Quran and consensus. There is no power or strength except with Allah, the High, the Great.

Fifteenth: Even if, by a false assumption, there was a consensus on the invalidity of a judgment based on bribery, the judgment was definitely issued by a competent person in the appropriate context. The external factor would be the cause of invalidity. After extreme effort, it is stated that judging is an act for the sake of Allah, and when one judges after taking a bribe, the act is for oneself and not for Allah the Mighty and Majestic. In Fath al-Qadir, it says:

| The outcome of the matter of bribery when a judgment is passed... | The summary of the discussion on bribery is that regarding a rightful judgment... |

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Taharah, Mujtabai Press, Delhi, 1/44.

खण्ड 18

फ़तावा रज़विया

...वे इमाम बनकर जुमे की नमाज़ पढ़ेंगे क्योंकि विद्वानों ने ज़रूरत के कारण प्राथमिकता की शर्त को नज़रअंदाज़ कर दिया था; यहाँ ज़रूरत के नाम पर वे इस्लाम की शर्त को ही उड़ा देंगे। हम अल्लाह के हैं और उसी की ओर लौटकर जाने वाले हैं।

बारहवाँ: फ़ाक़िद अल-तहूरैन (दो पवित्र करने वाली चीज़ों, पानी और मिट्टी, से वंचित व्यक्ति) के बारे में मतभेद है कि वह नमाज़ में देरी करे या नमाज़ पढ़ने वालों की नकल (तशब्बुह) करे। 'दुर्र-ए-मुख़्तार' में है:

| उनके(इमाम अबू हनीफा) नज़दीक इसमें देरी की जाए, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) कहते हैं कि नमाज़ पढ़ने वालों की नकल करना अनिवार्य है, फिर बाद में इसे दोहराए; इसी पर फतवा है, और इमाम साहब का इस ओर लौटना सही साबित है। | इमाम आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) के नज़दीक देरी करे, और साहिबैन (रहमतुल्लाहि अलैहिमा) के नज़दीक नमाज़ पढ़ने वालों की नकल करना अनिवार्य है, फिर बाद में उसे दोहराए; इसी पर फतवा है, और इमाम साहब का इस मत की ओर लौटना सही सिद्ध है। (त) |

संक्षेप में, इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि वह नमाज़ नहीं पढ़ सकता, लेकिन इस फतवे के अनुसार उसे बिना वज़ू के ही नमाज़ पढ़ लेनी चाहिए, क्योंकि इससे बड़ी ज़रूरत और क्या होगी? और ज़रूरत के कारण इस फतवे ने वैधता की शर्तों को भी समाप्त मान लिया है।

तेरहवाँ: रिवायत 8 के आधार पर यह स्पष्ट करना कि रिश्वत लेकर दिया गया फैसला सर्वसम्मति (इज्मा) से बातिल (अमान्य) है, बहुत ही अजीब है, जबकि फतवे में उद्धृत उसी रिवायत के शब्दों में ही इसका खंडन मौजूद है। इज्मा कैसे हो सकता है जबकि इमाम फखरुल इस्लाम बज़दवी का पसंदीदा मत यह है कि वह फैसला लागू है, और इसी को इमाम मुहक्किक अलल-इतलाक़ ने 'फत्ह' में प्राथमिकता दी है।

चौदहवाँ: मान लीजिए कि किसी विवादास्पद मुद्दे में एक तरफ प्राथमिकता न भी होती, तो ज़रूरत के समय उसे अपनाने से यह कैसे अनिवार्य हो जाता कि उसे आधार बनाकर दूसरी जगह अपनी समझी हुई ज़रूरत के कारण कुरान की स्पष्ट आयतों और तमाम इमामों की सहमति के खिलाफ चला जाए?

ऐसा न करें कि जिस मसले में इमामों के फतवे अलग-अलग हों, उसमें ज़रूरत के कारण एक पक्ष को विशेष रूप से स्वीकार करने को कुरान और इज्मा की दलीलों को ठुकराने का ज़रिया बना लें। अल्लाह के सिवा न कोई ताकत है न कोई शक्ति, जो बुलंद और अज़ीम है।

पंद्रहवाँ: यदि गलत धारणा के तौर पर मान भी लिया जाए कि रिश्वत पर फैसले के बातिल होने पर इज्मा था, तो भी फैसला निश्चित रूप से योग्य व्यक्ति द्वारा सही संदर्भ में जारी किया गया था। बाहरी कारण बातिल होने की वजह होता। अत्यंत प्रयास के बाद यह बताया गया है कि न्याय करना अल्लाह के लिए किया जाने वाला कार्य है, और जब रिश्वत लेकर न्याय किया गया, तो वह कार्य अपने लिए हुआ न कि अल्लाह अज़-व-जल्ल के लिए। 'फत्ह अल-क़दीर' में है:

| रिश्वत के मामले का परिणाम जब फैसला सुनाया जाए... | रिश्वत की चर्चा का सारांश यह है कि हक फैसले में... |

1. दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुत तहारत, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 1/44

امام کر کے جمعہ پڑھ لیں گے کہ علماء نے بضرورت شرط اولویت سے درگزر کی تھی، یہ بضرورت شرط اسلام اڑادیں گے انا للہ و انا الیہ راجعون۔

دوازدہم: فاقد الطہورین میں اختلاف ہے کہ تاخیر کرے یا تشبہ، درمختار میں ہے :

| یوخر ھا عندہ وقالا یتشبہ بالمصلین وجوبا ثم یعید بہ یفتی والیہ صح رجوعہ 1 ۔ | امام اعظم رحمۃ اللہ تعالٰی کے نزدیک مؤخر کرے اور صاحبین رحمہما اللہ تعالٰی کے نزدیک نمازیوں سے تشبہ کرنا واجب ہے پھر بعد میں اعادہ کرے، اسی پر فتوٰی ہے، اور امام صاحب کا اس طرف رجوع صحیح ثابت ہے۔(ت) |

بالجملہ اس پر اجماع ہے کہ نماز نہیں پڑھ سکتا مگر اس فتوے کے طور پر بے وضو ہی نمازیں پڑھا کرے کہ اس سے زائد ضرورت کس کی ہوگی اور ضرورت سے اس فتوے نے شرائط صحت بھی ساقط مان لی ہیں۔

سیز دہم: روایت ۸ سے یہ واضح بتانا کہ رشوت لے کر فیصلہ بالا جماع باطل سخت عجیب ہے حالانکہ خود اس روایت کی عبارت منقولہ فتوٰی میں اس کا رد موجود ہے کہ اجماع کیسے ہو سکتا ہے حالانکہ امام فخر الاسلام بزدوی کا مختار یہ ہے کہ وہ فیصلہ نافذ ہے، اور اسی کو امام محقق علی الاطلاق نے فتح میں ترجیح دی۔

چہاردہم: مختلف فیہ مسئلہ میں بالفرض ایک طرف ترجیح نہ بھی ہوتی محل ضرورت میں اسے اختیار کرنے سے کیونکر لازم آتا کہ اسے سند بنا کر دوسری جگہ بزعم ضرورت اپنی رائے سے

نصوص قطعیہ قرآن عظیم و اجماع جمیع ائمہ کے خلاف چلئے، نہ کہ وہ مسئلہ جس میں فتوائے ائمہ مختلف ہوں اس میں ایک جانب کو ضرورت کے باعث بالخصوص معتمد کر لینے کو رد قرآن و اجماع کی حجت بنا لیجئے ولا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔

پانزدہم: بفرض باطل بطلان فیصلہ رشوت پر اجماع ہی ہوتا تو فیصلہ قطعاً اہل سے محل میں صادر ہوا تھا امر خارج وجہ بطلان ہوتا جو انتہائی کوشش کے بعد یہ بتایا گیا ہے کہ قضا عمل لوجہ اللہ ہے اور جب رشوت لے کر قضا کی، عمل اپنے لئے ہوا نہ کہ اللہ عزوجل کے لئے۔ فتح القدیر میں ہے:

| حاصل امر الرشوۃ فیما اذا قضی | رشوت کی بحث کا حاصل یہ ہے کہ حق فیصلہ میں |

1 درمختار کتاب الطھارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۴۴

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

Regarding the requirement of his sin (fisq), it is assumed that sin does not necessitate dismissal, so his authority remains established. If his judgment is based on truth, why would it not be executed? This specific sin is not influential. The ultimate reason given is that if he takes a bribe, he acts for himself, whereas the act of judgment is for Allah Almighty. (Footnote 1) Translation: Taking a bribe is ruled as sin, and it is assumed that it does not lead to dismissal, thus his authority is intact. So why should his rightful decision not be implemented? And this specific sin will not be influential for the judgment. The maximum reason could be that when a judge takes a bribe, he effectively works for his own self, while the act of judgment is for the pleasure of Allah. (T)

It is in Radd al-Muhtar: He said in al-Nahr, following al-Bahr: "You are aware that the claim that this specific sin is not influential is prohibited; rather, it is influential considering it is an act for oneself. Thus, what al-Sarakhsi chose becomes preferred." (Footnote 2) Translation: In following al-Bahr, it is said in al-Nahr that you know the claim that this particular sin is non-influential is forbidden; instead, it will be influential in view of becoming an agent for one's self. In this respect, preference will be given to what Imam Sarakhsi chose. (T)

I say: This was derived by the Absolute Researcher (Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq) but he did not rely upon it. Indeed, it is fundamentally not worthy of reliance because if an act is not for the sake of Allah, sincerity is lost, and the absence of sincerity negates the reward, not the validity. It is in Radd al-Muhtar: Sincerity is a condition for reward, not for validity. (Footnote 3) Translation: Sincerity is a condition for the reward, not for the validity of the action. (T)

To the extent that if someone is told, "Perform this time's prayer and I will give you a gold coin (ashrafi)," and he prays with that intention, the obligation is dropped even though he will not receive a reward nor will he be entitled to the gold coin. It is in Durr al-Mukhtar: It was said to a person: "Pray Zuhr and you shall have a dinar," and he prayed with this intention; it is appropriate that it suffices him, but he does not deserve [the dinar]. Translation: Someone said to a person, "If you pray the Zuhr prayer, you will get a dinar." So he prayed with this intention. The appropriate ruling is that his prayer will be considered valid.

1. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, Maktabah Nooriyah Ridawiyyah Sukkur, 6/358

2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/304
3. Radd al-Muhtar, Kitab al-Salat, Bab Shurut al-Salat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 1/278 Page 557 of 738

उसके पाप (फ़िस्क़) की आवश्यकता के संबंध में, यह माना गया है कि पाप बर्ख़ास्तगी का कारण नहीं बनता है, इसलिए उसका अधिकार बना रहता है। यदि उसका निर्णय सत्य पर आधारित है, तो उसे लागू क्यों नहीं किया जाएगा? यह विशिष्ट पाप प्रभावी नहीं है। इसका चरम कारण यह दिया गया है कि यदि वह रिश्वत लेता है, तो वह अपने लिए कार्य करता है, जबकि न्याय का कार्य अल्लाह तआला के लिए है। (फुटनोट 1) अनुवाद: रिश्वत ली तो उसका हुक्म फ़िस्क़ (पाप) है और मान लिया गया है कि वह बर्ख़ास्तगी का कारण नहीं है तो उसका अधिकार कायम है, तो उसका सही फैसला क्यों लागू न होगा? और यह विशेष पाप फैसले के लिए प्रभावी नहीं होगा, और इसकी सबसे बड़ी वजह यह हो सकती है कि जब क़ाज़ी (न्यायाधीश) रिश्वत लेगा तो गोया वह अपनी ज़ात (स्वयं) के लिए काम करने वाला हुआ, जबकि न्याय का काम अल्लाह तआला की रज़ा (प्रसन्नता) के लिए होता है। (त)

रद्द अल-मुह्तार में है: अन-नहर में अल-बहर का अनुसरण करते हुए कहा गया: "आप जानते हैं कि इस विशिष्ट पाप का अप्रभावी होना वर्जित है; बल्कि यह स्वयं के लिए कार्य होने के आधार पर प्रभावी होगा। इस प्रकार, अल-सरख़्सी ने जो चुना वह बेहतर हो जाता है।" (फुटनोट 2) अनुवाद: बहर के अनुसरण में नहर में कहा गया है कि तुम्हें ज्ञान है कि इस विशेष पाप का अप्रभावी होना वर्जित है, बल्कि अपने लिए काम करने वाला हो जाने के मद्देनज़र यह प्रभावी होगा, इस लिहाज़ से इमाम सरख़्सी के चुने हुए विचार को प्राथमिकता प्राप्त हो जाएगी। (त)

मैं (अहमद रज़ा खाँ) कहता हूँ: यह कि मुक़क्क़िक़ अला अल-इतलाक़ (इब्न अल-हुमाम) ने इसे निकाला और इस पर भरोसा नहीं किया, वास्तव में यह बुनियादी तौर पर भरोसे के योग्य नहीं है क्योंकि अल्लाह की प्रसन्नता के लिए कार्य न होने से इख्लास (निष्ठा) चला गया, और इख्लास की कमी सवाब (पुण्य) का खंडन करती है न कि सेहत (वैधता) का। रद्द अल-मुह्तार में है: इख्लास सवाब के लिए शर्त है, वैधता के लिए नहीं। (फुटनोट 3) अनुवाद: इख्लास सवाब (पुण्य) के लिए शर्त है, कार्य की वैधता के लिए नहीं। (त)

यहाँ तक कि अगर किसी से कहा जाए कि "इस समय की नमाज़ पढ़ो, तुम्हें एक अशर्फ़ी देंगे" और वह उसी नियत से नमाज़ पढ़े, तो फ़र्ज़ अदा हो जाएगा (दायित्व समाप्त हो जाएगा) चाहे उसे सवाब न मिले, और न ही वह अशर्फ़ी का हक़दार होगा। दुर्र-ए-मुख्तार में है: एक व्यक्ति से कहा गया: "ज़ुहर

की नमाज़ पढ़ो और तुम्हें एक दीनार मिलेगा," और उसने इसी नियत से नमाज़ पढ़ी; तो उचित यही है कि यह उसके लिए पर्याप्त (वैध) है, लेकिन वह (दीनार का) हक़दार नहीं है। अनुवाद: एक व्यक्ति को किसी ने कहा कि तुम ज़ुहर की नमाज़ पढ़ो तो तुम्हें दीनार मिलेगा, तो उसने इसी नियत से नमाज़ पढ़ी तो मुनासिब हुक्म यह है कि उसकी नमाज़ जायज़ (वैध) करार दी जाएगी।

1. फ़तह अल-क़दीर, किताब अदब अल-क़ाज़ी, मकतबा नूरिया रिज़विया सुक्कुर, 6/358
2. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बैरूत, 4/304
3. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-सलात, बाब शुरूत अल-सलात, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बैरूत, 1/278 पेज 557 of 738

بحق ایجابھا فسقہ وقد فرض ان الفسق لایوجب العزل فولایتہ قائمہ وقضاؤہ بحق فلم لاینفذ وخصوص ھذا الفسق غیر مؤثر و غایۃ ماوجہ بہ انہ اذا ارتشی عامل لنفسہ یعنی والقضاء عمل للہ تعالٰی ۱- رشوت لی تو اس کا حکم فسق ہے اور مفروض یہ ہے کہ وہ معزولی کا موجب نہیں تو اس کی ولایت قائم ہے تو اس کا حق فیصلہ کیوں نہ نافذ ہوگا اور یہ خاص فسق فیصلہ کے لئے موثر نہیں ہوگا، اور انتہائی وجہ یہ ہوسکتی ہے کہ جب قاضی رشوت لے گا تو گویا وہ اپنی ذات کے لئے عامل ہوا جبکہ قضاء کا عمل اللہ تعالٰی کی رضا کے لئے ہوتا ہے۔(ت)

ردالمحتار میں ہے: قال فی النھر تبعاً للبحر وانت خبیر بان کون خصوص ھذا الفسق غیر مؤثر ممنوع بل یؤثر بملاحظۃ کونہ عملا لنفسہ وبھذا یترجح مااختارہ السرخسی ۲ اھ بحر کی اتباع میں نہر میں کہا تجھے علم ہے کہ اس خاص فسق کا غیر مؤثر ہونا ممنوع ہے بلکہ اپنے لئے عامل ہو جانے کے پیش نظر یہ مؤثر ہوگا، اس اعتبار سے امام سرخسی کے مختار کو ترجیح حاصل ہو جائیگی اھ (ت)۔

اقول: یہ کہ محقق علی الاطلاق نے نکالا اور اس پر اعتماد نہ فرمایا، واقعی اصلاً لائق اعتماد نہیں کہ عمل لوجہ اللہ تعالٰی نہ ہونے سے اخلاص گیا، اور عدم اخلاص نفی ثواب کرتا ہے نہ کہ نفی صحت۔ ردالمحتار میں ہے: الاخلاص شرط للثواب لا للصحۃ ۳۔ اخلاص ثواب کے لئے شرط ہے صحت عمل کے لئے نہیں۔ (ت)

یہاں تک کہ اگر کسی سے کہا جائے اس وقت کی نماز پڑھ تجھے ایک اشرفی دیں گے وہ اسی نیت سے نماز پڑھے فرض ساقط ہو جائے گا اگرچہ ثواب نہ پائے گا، نہ اشرفی کا مستحق ہوگا۔

درمختار میں ہے: قیل لشخص صل الظھر ولك دینار فصلی بھذہ النیۃ ینبغی ان تجزئہ ولایستحق ایک شخص کو کسی نے کہا تو ظہر کی نماز پڑھے تو تجھے دینار ملے گا، تو اس نے اس نیت سے نماز پڑھی تو مناسب حکم یہ ہے کہ اس کی نماز جائز قرار پائیگی

۱ فتح القدیر کتاب ادب القاضی مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۳۵۸/۶ ۲ ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۰۴ ۳ ردالمحتار کتاب الصلوۃ باب شروط الصلوۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲۷۸/۱ صفحہ 557 از 738

Fatawa Razawiyyah Volume 18

...and he will not be entitled to the Dinar. (T)

It is mentioned in Al-Ashbah: "As for the validity (of the act), it is based on what we have previously established: that ostentation (Riya) does not enter into obligatory acts (fara'id) concerning the falling away of the duty. As for the lack of entitlement to the Dinar, it is because performing an obligatory act does not fall under a contract of hire."

The reason for declaring the prayer valid is as we have already explained: that ostentation does not affect the fulfillment of obligatory duties in terms of the falling away of the obligation. As for the matter of entitlement to the Dinar, it is because the performance of an obligation does not come under a contract of hire. (T)

In fact, the current fatwa is on the permissibility of receiving wages for leading the prayer (Imamate). There is no doubt that the person hired is working for themselves rather than for the sake of Allah Almighty, yet their prayer is absolutely correct. In any case, whatever flaw exists in a judgment obtained through bribery is an external factor; the eligibility remains. Therefore, how can an analogy be drawn from this to a situation where eligibility is legally negated?

Sixteenth: It is also incorrect that regarding judgments through bribery, the view of the predecessors (mutaqaddimin) was invalidity (butlan) while the later ones (muta'akhkhirin) accepted their enforcement. Rather, the view of invalidity was adopted by Imam Shams al-A'imma al-Sarakhsi, and the view of enforcement was adopted by Imam Fakhr al-Islam al-Bazdawi, who was his contemporary, or rather, passed away before him. Imam al-Bazdawi passed away in 482 AH, and Imam al-Sarakhsi around 500 AH or 490 AH.

Seventeenth: It is also wrong to claim that those who supported enforcement did so out of necessity because all officials are now bribe-takers and that without such a view, the door to justice would be closed. Allama Shami wrote this only regarding his own time in the thirteenth century. He passed away only 80 years ago in 1252 AH. The clear arguments of those favoring enforcement have already been mentioned.

Eighteenth: How could such a situational necessity have existed during the era of Imam Fakhr al-Islam, while it is stated in Durr al-Mukhtar from the submissions of Mufti Abu Sa'ud:

"When equality occurred among the judges of our time in the apparent existence of justice, the matter was returned..."

When the judges of our time are apparently equal in terms of justice, the command is that [one should look at their] knowledge and piety...

1. Durr al-Mukhtar, Book of Prayer, Chapter on Conditions of Prayer, Mujtabai Press, Delhi, 1/70.
2. Al-Ashbah wa'l-Naza'ir, Art One, Second Principle, Idara al-Quran Karachi, 1/64.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...और वह दीनार का हकदार नहीं होगा। (त)

अशबाह में है: "जहाँ तक कार्य की वैधता की बात है, जैसा कि हम पहले बता चुके हैं कि दिखावा (रिया) अनिवार्य कर्तव्यों (फ़राइज़) के पूरा होने के संबंध में उन पर प्रभाव नहीं डालता। दीनार की अपात्रता का कारण यह है कि अनिवार्य कार्य का संपादन किराए के अनुबंध के अंतर्गत नहीं आता है।"

नमाज़ को जायज़ कहना इसलिए है जैसा कि हम पहले बता चुके हैं कि दिखावा वाजिब के हटने में फ़राइज़ पर असर नहीं डालता। बाकी दीनार की हकदारी का मामला है, तो वह इसलिए कि फ़र्ज़ की अदायगी इजारा (किराए/मजदूरी) के अनुबंध के तहत नहीं आती। (त)

बल्कि अब फ़तवा इमामत के लिए पारिश्रमिक के जायज़ होने पर है और इसमें कोई संदेह नहीं कि भाड़े पर काम करने वाला अपने लिए काम करने वाला है न कि अल्लाह तआला के लिए, फिर भी उसकी नमाज़ बिल्कुल सही है। बहरहाल, रिश्वत के जरिए दिए गए फ़ैसले में जो कुछ भी ख़ामी है वह बाहरी मामला है; पात्रता बरकरार है। तो जहाँ पात्रता कानूनी रूप से समाप्त हो चुकी है, उस पर इसका अनुमान (क़यास) कैसे संभव है।

सोलहवां: यह भी गलत है कि रिश्वत के माध्यम से दिए गए उक्त फैसले में पूर्ववर्तियों (मुतक़द्दिमीन) का मत शून्यता (बुतलान) का है और परवर्तियों (मुताखिरीन) ने इसके प्रवर्तन को माना है। बल्कि शून्यता का मत इमाम शम्सुल अइम्मा सरख्सी का है और प्रवर्तन का मत इमाम फख्रुल इस्लाम बज़दवी का है, जो उनके समकालीन थे बल्कि उनसे पहले वफात पा चुके थे। इमाम बज़दवी का निधन 482 हिजरी में हुआ और इमाम सरख्सी का 500 हिजरी या 490 हिजरी के आसपास।

सत्रहवां: यह भी गलत है कि प्रवर्तन के समर्थकों ने प्रवर्तन को इस ज़रूरत से माना हो कि अब सभी अधिकारी रिश्वतखोर हैं और यदि ऐसा न माना गया तो न्याय का दरवाज़ा बंद हो जाएगा। यह बात केवल अल्लामा शामी ने अपने समय के संदर्भ में लिखी थी जो इसी तेरहवीं शताब्दी में थे, जिनके निधन को अभी केवल 80 वर्ष हुए हैं, उन्होंने 1252 हिजरी में वफात पाई। प्रवर्तन के समर्थकों के स्पष्ट तर्क वही हैं जो पहले बीत चुके हैं।

अठारहवां: इमाम फख्रुल इस्लाम के ज़माने में यह ज़मानागत आवश्यकता कैसे हो सकती थी, जबकि 'दुर्रे मुख्तार' में मुफ्ती अबू सऊद के प्रस्तुतीकरण से मिलता है:

"जब हमारे ज़माने के काज़ियों (न्यायाधीशों) के बीच ज़ाहिरी तौर पर न्याय की मौजूदगी में बराबरी आ गई, तो मामले को वापस कर दिया गया..."

जब हमारे समय के काज़ी साहिबान ज़ाहिरी तौर पर न्याय और अदालत में समान हों, तो आदेश है कि ज्ञान और धर्मपरायणता...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुस सलात, बाब शरूतुस सलात, मतबए मुजतबाई दिल्ली, १/७०।
2. अल-अशबाह वल-नज़ाइर, अल-फन अल-अव्वल, अल-क़ाएदा अल-सानिया, इदारातुल कुरान कराची, १/६४।

पेज 558 का 738

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

الدّینار ۱ اور دینار کا مستحق نہ ہوگا۔ (ت)

اشباہ میں ہے: اما الاجزاء فلما قدمنا ان الریاء لا یدخل الفرائض في حق سقوط الواجب واما عدم استحقاق الدینار فلان اداء الفرض لا یدخل تحت عقد الاجارۃ ۲۔ نماز کو جائز کہنا اس لئے جیسا کہ ہم پہلے بتا چکے ہیں کہ ریاکاری واجب کے سقوط میں فرائض پر اثر انداز نہیں ہوتی، باقی رہا استحقاق دینار کا معاملہ تو وہ اس لئے کہ فرض کی ادائیگی عقدِ اجارہ کے تحت داخل نہیں ہوتی۔ (ت)

بلکہ اب فتوی جواز اجرت امامت پر ہے اور شک نہیں کہ اجیر عامل لنفسہ ہے نہ کہ عامل للہ تعالٰی حالانکہ اس کی نماز قطعاً صحیح ہے، بہر حال قضاء بہ رشوت میں جو کچھ خلل ہے امر خارج میں ہے اہلیت برقرار ہے تو جہاں اہلیت شرعاً منتفی ہے اس کا اس پر قیاس کیونکر ممکن۔

شانزدہم: یہ بھی غلط ہے کہ فیصلہ مذکورہ رشوت میں قولِ متقدمین بطلان ہے اور متاخرین نے نفاذ مانا، بلکہ قول بطلان اختیارِ امام شمس الائمہ سرخسی ہے اور قولِ نفاذ اختیارِ امام فخر الاسلام بزدوی کہ ان کے معاصر بلکہ ان سے وفات میں مقدم ہیں، امام بزدوی کی وفات شریف ۴۸۲ھ میں ہے اور امام سرخسی کی حدود ۵۰۰ھ یا حدود ۴۹۰ھ میں۔

ہفدہم: یہ بھی غلط ہے کہ قائلانِ نفاذ نے نفاذ اس ضرورت سے مانا ہو کہ اب سب حکام رشوت خوار ہیں نہ مانیں تو فیصلہ کا دروازہ بند ہوگا، یہ امر صرف علامہ شامی نے اپنے زمانے کی نسبت لکھا جو اسی تیرھویں صدی میں تھے جن کے انتقال کو ابھی اسی ۸۰ سال ہوئے ہیں ۱۲۵۲ھ میں وصال فرمایا۔ قائلانِ نفاذ کے دلائل واضح وہ ہیں کہ گزرے۔

ہجدہم: یہ ضرورت زمانہ امام فخر الاسلام میں کیونکر ہوتی حالانکہ درمختار میں معروضاتِ مفتی ابوسعود سے ہے:

لما وقع التساوی فی قضاۃ زماننا فی وجود العدالۃ ظاہراً ورد الامر جب ہمارے زمانے کے قاضی حضرات ظاہراً عدالت میں مساوی ہوں تو حکم ہے کہ علم، دیانت

۱۔ درمختار کتاب الصلوٰۃ باب شروط الصلوٰۃ مطبع مجتبائی دہلی ۱/۷۰ ۲۔ الاشباہ والنظائر الفن الاول القاعدۃ الثانیۃ ادارۃ القرآن کراچی ۱/۶۴

Fatawa Razviyya (Volume 18)

...by giving precedence to the one who is superior in knowledge, piety, and justice.[1]	And preference should be given to whoever is superior in justice. (T)

Regarding this, it is stated in the same Radd al-Muhtar:

This was in his time, whereas now equality exists in their absence - so one should consider who is to be given precedence.[2]	This was in their time, although now everyone is equal in the lack of justice, so now the preference will have to be deliberated upon. (T)

Mufti Abu al-Sa'ud was at the end of the tenth century Hijri; he passed away in 982 AH. When all the Qadis (judges) up to his time were apparently just, then in the time of the great Imam Bazdawi, which was a full five hundred years before them, how could they all have been bribe-takers?

Nineteenth: What Allamah Shami wrote regarding his time, the thirteenth century, is also subject to scrutiny. If the Qadis were taking fees for the state revenue, as court fees are taken here, then how could that be bribery for the Qadi? And if they were taking it for themselves, even then it is difficult to bring it under the definition of bribery, because this tax is generally taken, not specifically from the party in whose favor the judgment is to be given. Bribery is taken to do someone's specific work, not in an absolute sense. Likewise, regarding wages, taking them would merely be 'ghasb' (unlawful seizure), which is 'fisq' (wickedness), and 'fisq' does not prevent the enforcement of a judgment.

Twentieth: In the Fatwa, this phrase of Allamah Shami was quoted up to 'Fakadhaa Yuqaalu Huna'[3] (Thus it will also be said here - T). Immediately after this, he said: 'And look at what we will mention at the beginning of the chapter on Arbitration'[4]. This part was left out. At the beginning of the chapter on Arbitration, he stated this:

Note: In al-Bahr from al-Bazzaziyya, it is stated: Some of our scholars said that most of the judges of our time in our lands are arbiters because they assumed judgeship through bribery. It is permissible to make one a judge by bringing a case before them. And it was objected that...	Note: It is stated in al-Bahr from al-Bazzaziyya, some scholars have stated that most of the honorable Qadis of our region in this era are arbiters because they have obtained appointment through bribery. On presenting a case before them, it will be considered an arbitral decision and this...

[1] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press, Delhi, 2/71 [2] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/300 [3] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/304 [4] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/304

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

...ज्ञान, धर्मपरायणता और न्याय में जो श्रेष्ठ हो उसे प्राथमिकता देते हुए।[1]

और अदालत (न्याय) में जो श्रेष्ठ हो उसे प्राथमिकता दी जाए। (त)

इसी पर रद-उल-मुह्तार में उल्लेख है:

यह उनके समय में था, जबकि अब उनके अभाव में समानता पाई जाती है - अतः यह देखना होगा कि किसे प्राथमिकता दी जाए।[2]

यह उनके ज़माने में था, जबकि अब न्याय के अभाव में सब बराबर हैं, तो अब प्राथमिकता देने में विचार करना होगा। (त)

मुफ्ती अबू अल-सऊद दसवीं शताब्दी हिजरी के अंत में थे; उनका निधन 982 हिजरी में हुआ। जब उनके समय तक सभी काज़ी प्रत्यक्ष रूप से न्यायप्रिय थे, तो महान इमाम बज़दवी के समय में, जो उनसे पूरे पाँच सौ साल पहले थे, वे सब रिश्वतखोर कैसे हो गए?

उन्नीसवाँ: अल्लामा शामी ने अपने समय, तेरहवीं शताब्दी, के बारे में जो लिखा है वह भी विचारणीय है। यदि काज़ी राज्य के राजस्व के लिए कर लेते थे, जैसे यहाँ कोर्ट फीस ली जाती है, तो वह काज़ी के लिए रिश्वत कैसे हो सकती है? और यदि वे अपने लिए लेते थे, तब भी इसे रिश्वत की परिभाषा में लाना कठिन है क्योंकि यह कर सामान्य रूप से लिया जाता है, न कि विशेष रूप से उस पक्ष से जिसके पक्ष में निर्णय दिया जाना है। रिश्वत किसी का विशिष्ट कार्य करने के लिए ली जाती है, न कि पूर्ण अर्थ में। इसी प्रकार, पारिश्रमिक के मामले में, उसे लेना केवल 'ग़स्ब' (अवैध कब्जा) होगा जो 'फ़िस्क़' (अधर्म) है, और 'फ़िस्क़' निर्णय के प्रवर्तन में बाधक नहीं है।

बीसवाँ: फतवे में अल्लामा शामी का यह कथन 'फ़कज़ा युक़ालु हुना'[3] (यहाँ भी ऐसा ही कहा जाएगा - त) तक उद्धृत किया गया। इसके तुरंत बाद उन्होंने कहा: 'और उसे देखो जिसका हम मध्यस्थता के अध्याय के आरंभ में उल्लेख करेंगे'[4]। इस भाग को छोड़ दिया गया। मध्यस्थता के अध्याय के आरंभ में उन्होंने यह कहा है:

टिप्पणी: अल-बहर में बज़ाज़िया से उद्धृत है: हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि हमारे क्षेत्रों में हमारे समय के अधिकांश न्यायाधीश मध्यस्थ हैं क्योंकि उन्होंने रिश्वत के माध्यम से न्यायाधीश का पद

टिप्पणी: बज़ाज़िया से अल-बहर में कहा गया है, कुछ विद्वानों ने कहा है कि इस युग में हमारे क्षेत्र के अधिकांश माननीय काज़ी मध्यस्थ हैं क्योंकि उन्होंने रिश्वत के माध्यम से नियुक्ति प्राप्त की है।

प्राप्त किया है। उनके समक्ष मामला लाकर उन्हें न्यायाधीश बनाना जायज़ है। और इस पर आपत्ति की गई कि...

उनके पास मामला पेश करने पर उनका फैसला मध्यस्थता का फैसला माना जाएगा और यह...

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-क़दा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, 2/71 [2] रद-उल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/300 [3] रद-उल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/304 [4] रद-उल-मुह्तार, किताब अल-क़दा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/304

بتقديم الافضل في العلم والديانة والعدالة ۱۔ اور عدالت میں جو افضل ہو اس کو ترجیح دی جائے ۔ (ت)

اس پر اسی ردالمختار میں ہے:

هذا كان في زمنه وقد وجد التساوی في عدمها الآن ۔ فلينظر من يقدم ۲۔ یہ ان کے زمانہ میں تھا حالانکہ اب عدمِ عدالت میں سب مساوی ہیں تو اب ترجیح میں غور کرنا ہوگا ۔ (ت)

مفتی ابوالسعود دسویں صدی ہجری کے آخر میں تھے ۹۸۲ھ میں انتقال فرمایا ، جب ان کے زمانہ تک تمام قاضی ظاہر العدالۃ تھے تو زمانہ امام اجل بزدوی میں کہ ان سے پورے پانچ سو برس پہلے تھا سب رشوت خوار کیسے ہوئے ۔

نوزدہم : اپنے زمانے تیرھویں صدی کی نسبت جو علامہ شامی نے لکھا وہ بھی محلِ نظر ہے قضاۃ اگر محصولِ سلطنت کے لئے لیتے تھے جیسے یہاں کورٹ فیس لی جاتی ہے تو وہ رشوت قاضی کیونکر ہو سکتی ہے اور اگر اپنے ہی لئے لیتے تھے جب بھی حدِ رشوت میں اس کا آنا مشکل کہ یہ محصولِ عام طور پر لیا جاتا ہے نہ کہ خاص اس فریق سے جس کے موافق فیصلہ دینا ہے اور رشوت کسی کا کام بنانے کے لئے لی جاتی ہے نہ کہ مطلق ، یوں ہی اجرت ، تو وہ لینا محض ایک غصب ہوگا جو فسق ہے اور فسق مانعِ نفاذ نہیں ۔

بستم : فتوے میں یہ عبارت علامہ شامی فکذا یقال هنا۳ (یہاں بھی یوں کہا جائے گا ۔ ت) تک نقل کی اس کے متصل انہوں نے فرمایا : وانظر ما سنذ كره في اول باب التحكيم ٤ اسے دیکھو جو ہم شروع باب تحکیم میں ذکر کریں گے ، اسے چھوڑ دیا ، شروع باب تحکیم میں یہ فرمایا ہے :

تنبيه: في البحر عن البزازية قال بعض علمائنا اكثر قضاة عهدنا في بلادنا مصالحون لانهم تقلدو القضاء بالرشوة ويجوز ان يجعل حاكما بترافع القضية واعترض بان

تنبیہ: بزازیہ سے بحر میں فرمایا، بعض علماء نے فرمایا ہے کہ ہمارے علاقہ کے اکثر قاضی حضرات اس زمانہ میں ثالث ہیں کیونکہ انہوں نے رشوت کے ذریعہ تقرری حاصل کی ہے ان کے ہاں مقدمہ پیش کرنے پر ان کا ثالثی فیصلہ قرار پائے گا اور یہ

١ درمختار كتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ٢ / ٧١ ٢ ردالمحتار كتاب القضاء داراحياء التراث العربی بيروت ۴ / ٣٠٠ ٣ ردالمحتار كتاب القضاء داراحياء التراث العربی بيروت ۴ / ٣٠۴ ٤ ردالمحتار كتاب القضاء داراحياء التراث العربی بيروت ۴ / ٣٠۴

Fatawa Razawiya (Volume 18)

[Top Table - Left Column (Arabic), Right Column (Urdu translation)]

Arabic: The referral is not based on arbitration, but on the belief that the judgment is binding. The presence of the defendant might be through officers and by force, so it is not an arbitration. Do you not see that a sale can be initially concluded by manual exchange (ta'ati), but if it was preceded by a void or corrupt sale and the manual exchange followed it, the sale is not concluded because it resulted from another cause. Similarly here. For this reason, the predecessors said: "A judge whose judgment is effective is rarer than red sulfur." [Tahatwi said] and some Shafi'is expressed it as: "He is a judge by necessity, because in our knowledge, the judges of all lands are takers and givers of bribes." See what we mentioned at the beginning of the chapter on Judiciary (Qada).[1]

Urdu: Objection: With them, it is not based on an arbitration claim, but rather on the belief that this decision will be binding, and with them, the attendance of the defendant is through officials and by force, so they were not arbitrators. Don't you see that initially, a sale is concluded through manual exchange, but when this sale has previously become void or corrupt, thereafter this manual exchange cannot become a sale because it is now based on another cause. So the matter is similar here, and for this reason, the predecessors said that such a judge whose decree is enforced is very rare. Tahatwi said, and some Shafi'i gentlemen have expressed it this way: that they are judges out of necessity because, in our information, the judges of all lands are bribe-takers and bribe-givers. Look at what we explained at the beginning of the chapter on Judiciary. (T)

Twenty-first: Rather, right here, connected to it was this passage:

[Middle Table - Left Column (Arabic), Right Column (Urdu translation)]

Arabic: And in 'Al-Hamidiyya', quoted from 'Jawahir al-Fatawa', our Sheikh and Imam Jamal al-Din al-Bazdawi said: "I am perplexed in this matter. I cannot say their judgments are enforceable because of the confusion, ignorance, and audacity I see in them. Nor can I say they are not enforceable because the people of our time are like that. If I were to issue a fatwa of nullity, it would lead to the nullification of all judgments. May Allah judge..."

Urdu: And in Hamidiyya, it is quoted from Jawahir al-Fatawa that our Sheikh and Imam Jamal al-Din Bazdawi said: "I am perplexed in this matter. Neither can I say that

their decrees are enforceable because I see ignorance, audacity, and confusion in their decisions, nor can I say they are not enforceable because our contemporaries are like that. If I give a fatwa of nullity, it will necessitate the invalidation of all decisions. Allah Almighty alone will judge between us and the judges of the age."

[1] Rad al-Muhtar, Kitab al-Qada, Bab al-Tahkim, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/477-478 Page 560 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

[ऊपर की तालिका - बायाँ कॉलम (अरबी), दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)]

अरबी: यह सन्दर्भ मध्यस्थता (तहरीम) के आधार पर नहीं है, बल्कि इस विश्वास पर है कि यह निर्णय अनिवार्य है। प्रतिवादी की उपस्थिति अधिकारियों के माध्यम से और जबरन होती है, इसलिए यह मध्यस्थता नहीं है। क्या आप नहीं देखते कि एक बिक्री शुरू में हाथ से विनिमय (ताती) द्वारा संपन्न हो सकती है, लेकिन यदि उससे पहले कोई शून्य (बातिल) या दूषित (फासिद) बिक्री हुई हो और उसके बाद हाथ से विनिमय हुआ हो, तो बिक्री संपन्न नहीं होती क्योंकि यह किसी अन्य कारण का परिणाम है। यहाँ भी वैसा ही मामला है। इसी कारण से पूर्वजों ने कहा: "ऐसा न्यायाधीश जिसका निर्णय प्रभावी हो, लाल गंधक से भी अधिक दुर्लभ है।" [तहतावी ने कहा] और कुछ शाफ़ई विद्वानों ने इसे इस प्रकार व्यक्त किया है: "वह आवश्यकता के आधार पर न्यायाधीश है, क्योंकि हमारी जानकारी में सभी देशों के न्यायाधीश रिश्वत लेने और देने वाले हैं।" वह देखें जो हमने न्यायपालिका (क़ज़ा) के अध्याय की शुरुआत में उल्लेख किया है।[1]

उर्दू: आपत्ति कि उनके यहाँ दावा मध्यस्थता के आधार पर नहीं होता बल्कि इस विश्वास पर किया जाता है कि यह फ़ैसला अनिवार्य होगा और उनके यहाँ प्रतिवादी की उपस्थिति अमले के ज़रिए और ज़बरन होती है तो मध्यस्थ (थर्ड पार्टी) नहीं हुए। आप देखते नहीं कि दस्ती तबादले से इब्तिदान् (शुरुआत में) बिक्री हो जाती है लेकिन जब पहले यह बिक्री बातिल (शून्य) या फासिद (दूषित) हो चुकी हो तो उसके बाद यह दस्ती तबादला बिक्री नहीं बन सकता क्योंकि अब यह एक और सबब (कारण) पर मुर्तब (निर्भर) है। तो यहाँ भी मामला ऐसा ही है और इसी वजह से सलफ़ (पूर्वजों) ने फ़रमाया कि ऐसा क़ाज़ी जिसका हुक्म नाफ़िज़ (लागू) होता हो बहुत कम है। तहतावी ने कहा और बाज़ शाफ़ई हज़रात ने इसे यूँ ताबीर (व्यक्त) किया है कि ये ज़रूरत की बिना पर क़ाज़ी हैं इसलिए कि हमारी मालूमात में तमाम बिलाद (देशों) के क़ाज़ी रिश्वत लेने और देने वाले हैं। जो हमने क़ज़ा के बाब (अध्याय) की इब्तिदा में बयान किया है उसे देखो। (त)

इक्कीसवां: बल्कि यहीं, इसके साथ यह इबारत थी:

[मध्य तालिका - बायाँ कॉलम (अरबी), दायाँ कॉलम (उर्दू अनुवाद)]

अरबी: और 'अल-हामिदिया' में 'जवाहिर अल-फ़तावा' से उद्धृत है कि हमारे शेख और इमाम जमाल अल-दीन अल-बज़दवी ने कहा: "मैं इस मामले में हैरान हूँ। मैं यह नहीं कह सकता कि उनके निर्णय

लागू करने योग्य हैं क्योंकि मैं उनमें भ्रम, अज्ञानता और धृष्टता देखता हूँ। और न ही मैं यह कह सकता हूँ कि वे लागू करने योग्य नहीं हैं क्योंकि हमारे समय के लोग ऐसे ही हैं। यदि मैं शून्यता का फ़तवा दूँ, तो इससे सभी निर्णयों का अमान्य होना अनिवार्य हो जाएगा। अल्लाह ही न्याय करेगा..."

उर्दू: और हामिदिया में जवाहिर अल-फ़तावा से मनकूल (उद्धृत) है कि हमारे शैख़ और इमाम जमाल उद्दीन बज़दवी ने फ़रमाया मैं इस मसले में हैरान हूँ, न मैं यह कह सकता हूँ कि उनके हुक्म नाफ़िज़ हैं क्योंकि फ़ैसलों में उनकी जहालत (अज्ञानता), जुरअत और ख़ल्त (भ्रम) देख रहा हूँ और न ही यह कह सकता हूँ कि नाफ़िज़ नहीं हैं क्योंकि हमारे अहले ज़माना इसी तरह हैं। अगर मैं बातिल होने का फ़तवा दूँ तो उससे तमाम फ़ैसलों का बातिल होना लाज़िम आता है, अल्लाह तआला ही हमारे और ज़माना के क़ाज़ियों के दरमियान फ़ैसला फ़रमाएगा।

[1] रद अल-मुहतार, किताब अल-क़ज़ा, बाब अल-तहरीम, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/४७७-४७८ पृष्ठ ५६०/७३८

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم - ۱۸)

[اوپر کا جدول - بایاں کالم (عربی)، دایاں کالم (اردو ترجمہ)]

عربی: الرفع لیس علی وجه التحکیم بل علی اعتقاد انه ماضی الحکم وحضور المدعی علیه قد یکون بالاشخاص والجبر فلا یکون حکماً الا تری ان البیع قد ینعقد ابتداء بالتعاطی لکن اذا تقدمه بیع باطل او فاسد و ترتب علیه التعاطی لا ینعقد البیع لکونه ترتب علی سبب آخر فکذا هنا، ولهذا قال السلف القاضی النافذ حکمه اعز من الکبریت الاحمر اه قال ط و بعض الشافعیة یعبر عنه لانه قاضی ضرورة اذ لا یوجد قاض فیما علمناه من البلاد الا وهو راش و مرتش اه و انظر ما قدمناه اول القضاء۱۸-

اردو: اعتراض کہ ان کے ہاں دعوٰی ثالثی کی بناء پر نہیں ہوتا بلکہ اس اعتقاد پر کیا جاتا ہے کہ یہ فیصلہ لازم ہو گا اور ان کے ہاں مدعا علیہ کی حاضری عملہ کے ذریعہ اور جبراً ہوتی ہے تو ثالث نہ ہوئے ۔ آپ دیکھتے نہیں کہ دستی تبادلہ سے ابتداءً بیع ہو جاتی لیکن جب پہلے یہ بیع باطل یا فاسد ہو چکی ہو تو اس کے بعد یہ دستی تبادلہ بیع نہیں بن سکتی کیونکہ اب یہ ایک اور سبب پر مرتب ہے تو یہاں بھی معاملہ ایسا ہے اور اسی وجہ سے سلف نے فرمایا کہ ایسا قاضی جس کا حکم نافذ ہوتا ہو بہت کم ہے اھ طحطاوی نے کہا اور بعض شافعی حضرات نے اس کو یوں تعبیر کیا ہے کہ یہ ضرورت کی بناء پر قاضی ہیں اس لئے کہ ہمارے معلومات میں تمام بلاد کے قاضی رشوت لینے اور دینے والے ہیں اھ، جو ہم نے قضاء کے باب کی ابتداء میں بیان کیا ہے اسے دیکھو۔ (ت)

بست و یکم: بلکہ یہیں اس کے متصل یہ عبارت تھی :

[درمیانی جدول - بایاں کالم (عربی)، دایاں کالم (اردو ترجمہ)]

عربی: وفي الحامدية عن جواهر الفتاوى قال شيخنا و امامنا جمال الدين البزدوى انا متحير في هذه المسألة لاقدر ان اقول تنفذ احكامهم لما ارى من التخليط والجهل والجرائة فيهم، ولا قدر ان اقول لاتنفذ لان اهل زماننا كذلك فلو افتيت بالبطلان ادى الى ابطال الاحكام جميعا يحكم

اردو: اور حامدیہ میں جواہر الفتاویٰ سے منقول ہے کہ ہمارے شیخ اور امام جمال الدین بزدوی نے فرمایا میں اس مسئلہ میں حیران ہوں، نہ میں یہ کہہ سکتا ہوں کہ ان کے حکم نافذ ہیں کیونکہ فیصلوں میں انکی جہالت، جرائت اور خلط دیکھ رہا ہوں اور نہ ہی یہ کہہ سکتا ہوں کہ نافذ نہیں ہیں کیونکہ ہمارے اہل زمانہ اسی طرح ہیں اگر میں باطل ہونے کا فتویٰ دوں تو اس سے تمام فیصلوں کا باطل ہونا لازم آتا ہے، اللہ تعالیٰ ہی ہمارے اور زمانہ کے قاضیوں کے درمیان فیصلہ فرمائیگا

[1] ردالمحتار کتاب القضاء باب التحکیم داراحیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۴۷۷-۴۷۸ Page 560 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Allah is between us and the judges of our time; they have corrupted our religion and the Sharia of our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Nothing remains of them except the name and the custom. (Ref 1)

They have corrupted our religion and the Sharia of our Prophet (peace and blessings of Allah be upon him); now only the name and custom of religion and Sharia remain in them. - (T)

SubhanAllah! The noble Imams and eminent scholars speak thus about the Muslim judges of Muslim rulers in Islamic empires. Some are bewildered as to how they can be accepted as Sharia judges; some explicitly state that they are not judges but tricksters, then they even reject this by saying it is not right to call them tricksters either. Their consideration as judges of necessity, as Allama Shami thought in this passage, citing the saying of some Shafi'is from the righteous predecessors that a Sharia judge is rarer than red sulfur (al-kibrit al-ahmar). Here, the definitive ruling is that even if it's a non-Muslim government or non-Muslim rulers, they are all Sharia judges. Glory be to Him who turns hearts and eyes.

Twenty-second: The Imams were not oblivious to this necessity. See the seventh introduction where the author of the school (Madhhab) himself, Imam Muhammad (may Allah be pleased with him), mentioned this state of necessity and provided its remedy, which we have demonstrated in accordance with the law of the time. Then what room remains for the presumption of necessity? Following mere whims resulted in the opposition of the Quran and the alteration of Sharia. We seek refuge in Allah, the Lord of the worlds.

Twenty-third: When a specific detail was clearly and explicitly present in the books of the school and in the instructions of the author of the school (may Allah be pleased with him) himself, then what is the meaning of a Mufti's meaningless 'ijtihad' and senseless 'qiyas' (analogical reasoning) against it, against all textual evidence, and against the Great Quran itself? And who would accept the proclamation "This is what my opinion has settled upon" (Haza ma istaqarra alaihi rai) in such a place?

Twenty-fourth: Even if, hypothetically, there was no explicit detail, where would the capability for 'ijtihad' come from?

Twenty-fifth: Moreover, what kind of 'ijtihad' is this against a clear Quranic text?

Twenty-sixth: Even if, by an impossible assumption, there were some rare or isolated detail, it would still be rejected in the face of 'Zahir al-Riwayah', recurring texts, manifest explanations, and numerous Quranic verses. Issuing a fatwa based on it would be according to...

---

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/304.

फ़तावा रिज़विया (खंड 18)

अल्लाह हमारे और हमारे ज़माने के काज़ियों के बीच है; उन्होंने हमारे लिए हमारे दीन और हमारे नबी (सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम) की शरीअत को बिगाड़ दिया है। अब उनमें दीन और शरीअत का केवल नाम और रस्म ही बाकी रह गया है। (संदर्भ 1)

उन्होंने हमारे दीन और हमारे नबी सल्लल्लाहु अलैहि व सल्लम की शरीअत को दूषित कर दिया है, अब उनमें दीन और शरीअत का केवल नाम और रस्म बाकी है। - (त)

सुभानअल्लाह! प्रतिष्ठित इमाम और प्रख्यात विद्वान इस्लामी साम्राज्यों में मुस्लिम सुल्तानों के मुस्लिम काज़ियों के बारे में इस तरह फरमाते हैं। कुछ इस बात पर हैरान हैं कि उन्हें शरई काज़ी कैसे माना जाए; कुछ स्पष्ट रूप से कहते हैं कि वे काज़ी नहीं बल्कि धोखेबाज (पेच) हैं, फिर उसे भी खारिज कर देते हैं कि उन्हें धोखेबाज कहना भी सही नहीं है। उन्हें आवश्यकता के आधार पर काज़ी मानना जैसा कि अल्लामा शामी का इस इबारत में विचार था, कुछ शाफइया का कथन पूर्वजों (सलफ सालेह) से उद्धृत करते हैं कि शरई काज़ी लाल गंधक (किबरीत-ए-अहमर) से भी अधिक दुर्लभ है। यहाँ यह आदेश निश्चितता के साथ है कि भले ही वह गैर-मुस्लिम हुकूमत हो, भले ही गैर-मुस्लिम शासक हों, वे सब शरई काज़ी हैं। पाक है वह (अल्लाह) जो दिलों और आँखों को फेरने वाला है।

बाईसवां: इमाम इस आवश्यकता से अनभिज्ञ नहीं थे। सातवां मुकद्दमा देखें कि स्वयं मज़हब के संकलनकर्ता इमाम मुहम्मद (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने इस आवश्यकता की स्थिति का ज़िक्र फरमाया और उसका समाधान बताया जिसे हमने समय के कानून के अनुसार कर दिखाया। फिर आवश्यकता के भ्रम की क्या गुंजाइश रही? केवल अपनी इच्छाओं का पालन करने से कुरान का विरोध और शरीअत में परिवर्तन हुआ। हम तमाम जहानों के रब अल्लाह की पनाह मांगते हैं।

तेइसवां: जब मज़हब की किताबों में और स्वयं मज़हब के संकलनकर्ता (रज़ियल्लाहु अन्हु) के निर्देशों में स्पष्ट रूप से विशेष विवरण मौजूद था, तो उसके खिलाफ, सभी प्रमाणों (नसूस) के खिलाफ और स्वयं महान कुरान के खिलाफ मुफ़्ती के निरर्थक इज्तिहाद और अर्थहीन कयास का क्या अर्थ? और ऐसी जगह "यही वह है जिस पर मेरी राय टिकी है" (हाज़ा मा इस्तकर्रा अलैहि राई) का दावा किसने माना?

चौबीसवां: मान लीजिए कि यदि स्पष्ट विवरण नहीं भी होता, तो इज्तिहाद की योग्यता किस घर से आती?

पच्चीसवां: इसके अलावा, कुरान के स्पष्ट पाठ (नस्-ए-कुरानी) के मुकाबले में इज्तिहाद कैसा?

छब्बीसवां: एक असंभव धारणा के तौर पर यदि कोई दुर्लभ या छिटपुट विवरण होता भी, तो वह 'ज़ाहिर-उर-रिवाया', मुतवातिर नसूस (निरंतर प्रमाण), स्पष्ट व्याख्याओं और स्वयं कुरान की अनेक आयतों के मुकाबले में अस्वीकार्य (मरदूद) होता और उस पर फतवा देना... के अनुसार होता।

---

1. रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-कज़ा, दार इहया-उत-तुरास-अल-अरबी, बेरुत, 4/304.

اللہ بیننا وبین قضاۃ زماننا افسدوا علینا دیننا و شریعۃ نبینا صلی اللہ تعالی علیہ وسلم لم یبق منھم الا الاسم والرسم اھ 1

انہوں نے ہمارا دین اور ہمارے نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کی شریعت کو فاسد کیا اب ان میں دین و شریعت کا صرف نام ورسم باقی ہے اھ (ت)

سبحان اللہ! ائمہ کرام و علمائے اعلام تو اسلامی سلطنتوں میں مسلمان سلاطین کے مسلمان قضاۃ میں یوں فرمائیں، بعض حیران ہوں کہ ان کو کیونکر قاضی شرعی مانا جائے بعض تصریح فرمائیں کہ وہ قاضی نہیں پیچ ہیں پھر اسے بھی رد فرما دیں کہ پیچ کہنا بھی ٹھیک نہیں انہیں قاضی ضرورت ماننا جیسا کہ علامہ شامی کا اس عبارت میں خیال تھا بعض شافعیہ کا قول کہیں سلف صالح سے نقل کریں کہ قاضی شرعی کبریت احمر سے بھی زیادہ نادر ہے یہاں یہ حکم بالجازم ہے کہ اگر چہ نامسلم سلطنت ہو اگر چہ نامسلم حکام ہوں سب قاضی شرعی ہیں فسبحن مقلب القلوب والابصار۔

بست ودوم : اس ضرورت سے ائمہ غافل نہ تھے، مقدمہ ہفتم دیکھو کہ خود محرر مذہب امام محمد رضی اللہ تعالٰی عنہ نے اس صورت ضرورت کو ذکر فرمایا اور اس کا علاج بتایا جسے ہم نے موافق قانون وقت کر دکھایا، پھر زعم ضرورت کی کیا گنجائش رہی اور محض باتباع ہوا مخالفت قرآن و تبدیل شریعت واقع ہوئی والعیاذ باللہ رب العلمین۔

بست وسوم: جب خاص جزئیہ کتب مذہب اور خود ارشادات محرر مذہب رضی اللہ تعالٰی عنہ میں صاف صاف بالتصریح موجود تھا تو اس کے خلاف اور تمام نصوص کے خلاف اور خود قرآن

عظیم کے خلاف مفتی کو اجتہاد لایعنی و قیاس بے معنی کے کیا معنی، اور ایسی جگہ ھذا ما استقر علیہ رائی (میری رائے اسی پر قائم ہوئی ہے۔ ت) کی صدا لگانی کس نے مانی۔

بست و چہارم: بالفرض تصریح جزئیہ نہ بھی ہوتی تو اجتہاد کی لیاقت کس گھر سے آئی۔

بست و پنجم: اینہم بر علم تو نص قرآنی کے مقابل اجتہاد کیسا۔

بست و ششم: بفرض باطل کوئی جزئیہ نادرہ شاذہ ہوتا بھی تو ظاہر الروایہ و نصوص متواترہ تصریحات متظاہرہ اور خود آیات متکاثرہ کے مقابل مردود ہوتا اور اس پر فتوٰی دینا حسب۔

---

1 ردالمحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۴

Fatawa-e-Razawiyyah (Volume 18)

Scholars' clarification that [relying on a weak opinion] constitutes ignorance and a violation of consensus; it is mentioned in Tas-heeh-ul-Quduri then in Durr-e-Mukhtar:

[Arabic]: Rendering a judgment or issuing a fatwa based on a weak (marjuh) opinion is ignorance and a breach of consensus[1]. [Urdu]: Decision and fatwa based on a less-preferred (marjuh) opinion is ignorance and contrary to consensus. (T)

Where even that is not at hand, how apparent is its severe repugnance. Twenty-seventh: Supposing for argument's sake that it is not a weak opinion, even if an equal opinion were fabricated, even then it would not justify the nullification of the endowment (waqf), because in matters of difference, it is mandatory to give a fatwa on what is most beneficial for the waqf, not on what is most harmful to it, as they have explicitly stated in more than one book (z) (as many jurists have clarified in numerous books. -T). Twenty-eighth: A well-wishing submission to the Mufti, the verifiers, the petitioner, and all concerned parties. Allah Almighty says:

[Arabic]: "So give good tidings to My servants who listen to speech and follow the best of it. Those are the ones Allah has guided, and those are people of understanding[2]." [Urdu]: O Prophet! Give the good news to My servants who listen attentively to the word and then follow the best of it. They are the ones whom Allah has guided and they are the wise ones.

And He says:

[Arabic]: "And those who, when they commit an immorality or wrong themselves [by transgression], remember Allah and seek forgiveness for their sins - and who can forgive sins except Allah? - and [who] do not persist in what they have done while they know[3]." [Urdu]: And Paradise is prepared for them, such that when they commit any evil or sin, they remember Allah and ask forgiveness for their sins, and who forgives sins except Allah? And they do not knowingly persist in what they did. Their reward is forgiveness from their Lord and gardens under which rivers flow, remaining therein forever; and how excellent is the reward of the [righteous] workers.

---

[1] Durr-e-Mukhtar, Introduction, Rasm al-Mufti, Mujtabai Press, Delhi, 1/15. [2] The Holy Quran, 18/39, 17. [3] The Holy Quran, 3/36-135.

फ़तावा-ए-रज़विया (खंड 18)

विद्वानों का स्पष्टीकरण कि [कमज़ोर राय पर निर्भर रहना] अज्ञानता और सर्वसम्मति (इज्मा) का उल्लंघन है; तसहीह-उल-क़ुदूरी और फिर दुर्र-ए-मुख्तार में उल्लेखित है:

[अरबी]: कमज़ोर (मरजूह) राय के आधार पर निर्णय देना या फतवा जारी करना अज्ञानता है और सर्वसम्मति का उल्लंघन है[1]।

जहाँ वह भी हाथ में न हो, तो उसकी घोर निंदा कितनी स्पष्ट है। सत्ताईसवां: तर्क के लिए, भले ही वह कमज़ोर राय न हो, बल्कि एक समान राय गढ़ी गई हो, तब भी इसके कारण वक्फ (बंदोबस्ती) को रद्द करना जायज़ नहीं होगा, क्योंकि विवादास्पद मामलों में, उस पर फतवा देना अनिवार्य है जो वक्फ के लिए अधिक लाभकारी हो, न कि उस पर जो वक्फ के लिए अधिक हानिकारक हो, जैसा कि उन्होंने विभिन्न पुस्तकों में स्पष्ट रूप से कहा है (ज़) (जैसा कि कई न्यायविदों ने कई पुस्तकों में स्पष्ट किया है। -त) अठाईसवां: मुफ्ती, तस्दीक करने वालों, मुस्तफ़्ती (प्रश्नकर्ता) और मामले से जुड़े सभी लोगों के लिए एक शुभचिंतक निवेदन। अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है:

[अरबी]: "तो मेरे उन दासों को शुभ समाचार दे दो जो बात को ध्यान से सुनते हैं और फिर उसमें से जो सबसे अच्छी हो उसका अनुसरण करते हैं। यही वे लोग हैं जिन्हें अल्लाह ने मार्गदर्शन दिया है, और यही बुद्धिमान लोग हैं[2]।" उर्दू: हे नबी! मेरे उन दासों को खुशखबरी दें जो कान लगाकर बात सुनते हैं, फिर बेहतर की पैरवी करते हैं। वही हैं जिन्हें अल्लाह ने हिदायत दी और वही अक्लमंद हैं।

और फरमाता है:

[अरबी]: "और वे लोग जो जब कोई बुराई या अपने ऊपर ज़ुल्म कर बैठते हैं, तो अल्लाह को याद करते हैं और अपने गुनाहों की माफ़ी मांगते हैं - और अल्लाह के सिवा कौन गुनाह माफ़ कर सकता है? - और जो कुछ उन्होंने किया उस पर वे जानबूझकर अड़े नहीं रहते[3]।" उर्दू: और जन्नत उनके लिए तैयार की गई है कि जब कोई बुराई या गुनाह कर बैठें अल्लाह को याद करके अपने गुनाहों की बख्शिश मांगें और अल्लाह के सिवा कौन गुनाह बख्शे और अपने किए पर दानिशता (जानबूझकर) हठ न करें। उनका बदला उनके रब की तरफ से माफी है और बाग जिनके नीचे नहरें हैं हमेशा उनमें रहेंगे और काम वालों का क्या अच्छा नेक (बदला) है।

[1] दुर्र-ए-मुख्तार मुकद्दमा अल-किताब रस्म अल-मुफ्ती मतबा मुज्तबाई दिल्ली 1/15 [2] अल-कुरान अल-करीम 18/39, 17 [3] अल-कुरान अल-करीम 3/36-135

فتاوی رضویہ (جلد ۱۸)

تصریح علماء کرام جہل و خرق کا اجماع ہوتا، تصحیح القدوری پھر در مختار میں ہے:

الحکم والفتیا بالقول المرجوح جھل وخرق للاجماع[1]. مرجوح قول پر فیصلہ اور فتوی جہالت ہے اور اجماع کے خلاف ہے۔ (ت)

جہاں کہ وہ بھی ہاتھ میں نہیں اس کی سخت شناعت کس درجہ مبین۔ بست و ہفتم: بفرض محال اگر مرجوح نہیں کوئی قول مساوی بھی گھڑ لیا جاتا جب بھی اس کے سبب ابطال وقف روانہ ہوتا کہ مسائل مختلف فیہا میں فتوی اس پر واجب ہے جو وقف کے لئے انفع ہو، نہ اس پر کہ وقف کا انفی ہو کما نصوا علیہ فی غیر ما کتاب ز (جیسے کہ کثیر کتب میں فقہاء کرام نے تصریح فرمائی۔ت)

بست و ہشتم: مفتی و مصدقین و مستفتی واہل معاملہ سب صاحبوں سے خیر خواہانہ معروض اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِیْنَ یَسْتَمِعُوْنَ الْقَوْلَ فَیَتَّبِعُوْنَ اَحْسَنَہٗؕ اُولٰٓئِكَ الَّذِیْنَ ھَدٰىھُمُ اللّٰہُ وَاُولٰٓئِكَ ھُمْ اُولُوا الْاَلْبَابِ[2]." اے نبی! خوشی کی خبر دے میرے بندوں کو جو کان لگا کر بات سنیں پھر بہتر کی پیروی کریں وہی ہیں جن کو اللہ نے ہدایت دی اور وہی عقلمند ہیں۔

اور فرماتا ہے:

"وَالَّذِیْنَ اِذَا فَعَلُوْا فَاحِشَةً اَوْ ظَلَمُوْا اَنْفُسَھُمْ ذَکَرُوا اللّٰہَ فَاسْتَغْفَرُوْا لِذُنُوْبِھِمْ وَمَنْ یَّغْفِرُ الذُّنُوْبَ اِلَّا اللّٰہَ وَلَمْ یُصِرُّوْا عَلٰی مَا فَعَلُوْا وَھُمْ یَعْلَمُوْنَ[3]." اور جنت ان کے لئے تیار کی گئی ہے کہ جب کوئی بدی یا گناہ کر بیٹھیں اللہ کو یاد کرکے اپنے گناہوں کی بخشش مانگیں اور اللہ کے سوا کون گناہ بخشے اور

اپنے کئے پر دانستہ ہٹ نہ کریں ان کا بدلہ ان کے رب کی طرف سے معافی ہے اور باغ جن کے نیچے نہریں ہیں ہمیشہ ان میں رہیں اور کام والوں کا کیا اچھا نیک۔

---

[1] درمختار مقدمة الكتاب رسم المفتی مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۱۵ [2] القرآن الكريم ۱۸/ ۳۹، ۱۷ [3] القرآن الكريم ۳/ ۳۶- ۱۳۵

Abu Dawood and Tirmidhi narrated from Siddiq al-Akbar (may Allah be pleased with him) that the Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said: "He who seeks forgiveness has not persisted." The Commander of the Faithful, Umar Farooq al-A'zam (may Allah be pleased with him), said: "Verily, the truth is ancient, and nothing nullifies the truth. Returning to the truth is better than persisting in falsehood." - (Narrated by ad-Daraqutni, al-Bayhaqi, and Ibn 'Asakir from Abu al-'Awam al-Basri). Indeed, truth is eternal; nothing can invalidate it. Turning back towards truth is far better than remaining stubborn in falsehood. (Reported by Daraqutni, Bayhaqi, and Ibn Asakir from Abu al-Awam al-Basri).

The Commander of the Faithful sent this command to his judge, Abu Musa al-Ash'ari (may Allah be pleased with him): "Happiness and joy to those who listen and submit. Error is not unlikely for a human, but 'The best of those who err are the repentant.'" Narrated by Ahmad, Tirmidhi, Ibn Majah, and al-Hakim, who graded it as authentic (Sahih), from Anas (may Allah be pleased with him) from the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him). Feeling ashamed of returning to the truth is a whisper from Iblis (Satan). It is better to side with it [truth] or obey His command, as He has already stated in the Glorious Quran: "Those who did not persist in error, for them I have prepared Paradise." Satan thinks that if one retracts, it will diminish their knowledge and wisdom. The enemy is a liar and Allah is truthful; those who listen to a good word and follow it are the ones on guidance and they are the people of intellect. May Allah grant success.

Twenty-ninth: These fatwas were printed and published, and their harm became contagious. From Delhi to Karnal, Rawalpindi to Golra, wherever they reached from here, it is the duty of the Mufti and those who endorsed them to rectify this. Just as these fatwas were published, their invalidity and the retraction from them should also be published throughout the country. In this lies the pleasure of Allah and the pleasure of Allah's Messenger. It brings honor and dignity among people. To be titled 'truth-lover' is a great treasure. [For] Allah's Messenger...

---

1 Jamiat-Tirmidhi, Chapters on Supplications, miscellaneous Hadiths from the Chapters on Supplications, Amin Company Delhi, 2/195. 2 Sunan ad-Daraqutni, Book of Judgments and Rulings, Nashr-us-Sunnah Multan, 4/207. 3 Jami at-Tirmidhi, Chapters on the Description of the Day of Judgment, Amin Company Delhi, 2/73.

फ़तावा-ए-रजविया (जिल्द 18)

अबू दाऊद और तिर्मिज़ी ने सिद्दीक़-ए-अकबर (रज़ियल्लाहु अन्हु) से रिवायत की है कि अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने फ़रमाया: "जिसने माफ़ी माँग ली, उसने (गुनाह पर) हठ नहीं की।" अमीरुल मोमिनीन उमर फ़ारूक़-ए-आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) फ़रमाते हैं: "बेशक हक़ प्राचीन है और कोई चीज़ हक़ को बातिल (झूठ) नहीं करती। हक़ की तरफ़ लौटना बातिल पर टिके रहने से बेहतर है।" - (इसे दारक़ुत्नी, बैहक़ी और इब्न असाकिर ने अबू अल-अवाम अल-बसरी से रिवायत किया है।) यक़ीनन हक़ क़दीम (शाश्वत) है; कोई भी चीज़ इसे अमान्य नहीं कर सकती। बातिल (असत्य) पर अड़े रहने के बजाय हक़ की ओर पलटना कहीं बेहतर है। (इसे दारक़ुत्नी, बैहक़ी और इब्न असाकिर ने अबू अल-अवाम अल-बसरी से रिवायत किया है।)

अमीरुल मोमिनीन ने यह फ़रमान अपने क़ाज़ी अबू मूसा अशअरी (रज़ियल्लाहु अन्हु) को भेजा था: "ख़ुशी और शादमानी है उनके लिए जो (हक़ बात) सुनें और गर्दन झुका दें। इंसान से ख़ता (ग़लती) होना असंभव नहीं है, लेकिन 'तौबा करने वाले गुनहगारों में सबसे बेहतर हैं'।" इसे अहमद, तिर्मिज़ी, इब्न माजा और हाकिम ने सहीह कहते हुए अनस (रज़ियल्लाहु अन्हु) से, उन्होंने नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) से रिवायत किया है। हक़ की तरफ़ पलटने में शर्म महसूस करना इबलीस का वसवसा है। इसके साथ रहना या उसके हुक्म की पैरवी करना बेहतर है, जैसा कि उसने क़ुरान मजीद में फ़रमाया है: "जिन्होंने ग़लती पर ज़िद नहीं की, उनके लिए मैंने जन्नत तैयार कर रखी है।" शैतान समझता है कि अगर कोई अपनी बात से पलट गया तो उसके इल्म और अक़्ल पर दाग़ लग जाएगा। दुश्मन झूठा है और अल्लाह सच्चा, कि अच्छी बात सुनकर मानने वाले ही हिदायत (मार्गदर्शन) पर हैं और वही अक़्ल वाले हैं। अल्लाह तौफ़ीक़ दे।

उनतीसवां: ये फ़तवे छपकर प्रकाशित हुए और उनका नुक़सान फैलता गया। दिल्ली, करनाल, रावलपिंडी और गोलड़ा तक जहाँ से यहाँ आया, इसका समाधान करना मुफ़्ती और तस्दीक़ करने वालों, सब पर फ़र्ज़ है। जैसे ये फ़तवे प्रकाशित हुए, वैसे ही उनका बातिल (रद्द) होना और उनसे रुजूअ (वापस लेना) पूरे देश में प्रकाशित करें। इसमें अल्लाह की रज़ा है, अल्लाह के रसूल की रज़ा है, मख़लूक (सृष्टि) के नज़दीक इज़्ज़त और वक़ार (प्रतिष्ठा) है। 'हक़ पसंद' का लक़ब (ख़िताब) मिलना बहुत बड़ी दौलत है। अल्लाह के रसूल...

1 जामिअ अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अद-दअवात, विभिन्न हदीसें, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/195। 2 सुनन अद-दारक़ुत्नी, किताब अल-अक़्ज़िया वल-अहकाम, नश्रुस सुन्ना मुल्तान, 4/207। 3 जामिअ अत-तिर्मिज़ी, अबवाब सिफ़त अल-क़ियामा, अमीन कंपनी दिल्ली, 2/73।

ابوداؤد، ترمذی نے صدیق اکبر رضی اللہ تعالٰی عنہ سے روایت کی رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں: ما اصر من استغفر جس نے معافی مانگ لی اس نے ہٹ نہ کی۔ امیر المومنین عمر فاروق اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں: ان الحق قدیم ولا یبطل الحق شیء و مراجعة الحق خیر من التمادی فی الباطل - رواہ الدار قطنی و البیہقی وابن عساکر عن ابی العوام البصری۔ بیشک حق قدیم ہے حق کو کوئی چیز باطل نہیں کرتی حق کی طرف رجوع باطل پر قائم رہنے سے بہتر ہے (اس کو دار قطنی، بیہقی اور ابن عساکر نے ابوالعوام البصری سے روایت کیا ہے۔ ت)

یہ فرمان امیر المومنین نے اپنے قاضی ابو موسٰی اشعری رضی اللہ تعالٰی عنہ کو ارسال فرمایا: خوشی وشادمانی ہے انہیں جو سنیں اور گردن رکھیں انسان سے خطا مستبعد نہیں مگر خیر الخطائین التوابون خطا کی خیر اس میں ہے کہ توبہ کرے رواہ احمد والترمذی وابن ماجة والحاکم وصححہ انس رضی اللہ تعالی عنہ عن النبی صلی اللہ علیہ وسلم (اس کو احمد، ترمذی، ابن ماجہ اور حاکم نے صحیح کہہ کر انس رضی اللہ تعالٰی عنہ سے انہوں نے نبی صلی اللہ علیہ وسلم سے روایت کیا ہے۔ت) حق کی طرف رجوع سے عار وسوسہ ابلیس ہے اس کا ساتھ بہتر یا اس کے ارشاد کی اطاعت جو قرآن مجید میں فرما چکا کہ خطا پر اصرار نہ کیا تو میں نے تمہارے لئے جنت تیار کر رکھی ہے، شیطان سمجھتا ہے کہ رجوع کی تو علم و عقل کو بٹا لگے گا۔ دشمن جھوٹا ہے اور اللہ سچا کہ اچھی بات سن کر ماننے والے ہی ہدایت پر ہیں اور وہی عقل والے ہیں اللہ توفیق دے۔

بست و نہم: یہ فتوے چھپ کر شائع ہوئے ان کا ضرر متعدی ہوا، کہاں دہلی کرنال کہاں راولپنڈی گولڑہ جہاں سے یہاں آیا، اس کا ازالہ مفتی و مصدقین سب پر فرض ہے، جیسے یہ فتوے شائع

ہوئے یوں ہی ان کا بطلان، ان سے رجوع ملک میں شائع کریں، اس میں اللہ کی رضا ہے اللہ کے رسول کی رضا ہے، خلق کے نزدیک عزت و وقعت ہے، حق پسند کا لقب ملنا بڑی دولت ہے، رسول اللہ

---

1 جامع الترمذی ابواب الدعوات احادیث شتی من ابواب الدعوات امین کمپنی دہلی ۲/ ۱۹۵ 2 سنن الدار قطنی کتاب الاقضیہ والاحکام نشر السنة ملتان ۴/ ۲۰۷ 3 جامع الترمذی ابواب صفة القیامة امین کمپنی دہلی ۲/ ۷۳

Fatawa Razawiyyah Volume (18)

The Messenger of Allah (peace and blessings be upon him) says: "When you commit a sin, perform repentance immediately after it; secret [sin] for secret [repentance], and public [sin] for public [repentance]." (Narrated by Imam Ahmad in 'Az-Zuhd' and Al-Tabarani in 'Al-Kabir' from Mu'adh bin Jabal, may Allah be pleased with him, with a good chain of narrators. - T)

It is regrettable that the publisher wrote in the preface, "This is presented for the information of the general Muslims and the Hanafi scholars of India," and wrote at the end, "This subject is to be presented before the people of Islam in India and the Hanafi scholars." It is possible that it was sent to nearby areas like Deoband and Thana Bhawan and a favorable response was received or they remained silent. Now, after three years, a servant of God has sent it and requested a fatwa regarding its correctness or invalidity. Had it come earlier, the truth would have been revealed to the Muftis and attestors sooner. Whether to accept it or not depended on guidance (tawfiq) then, and it still depends on guidance now.

"Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs. And Allah guides whom He wills to a straight path." | Allah Almighty is sufficient for us, and He is an excellent Protector, and Allah Almighty alone guides whom He wills. (T)

Third: It is written in the publication of the fatwa that the endowers (waqifs) of the Karnal property were legally declared restricted (mahjur) and prohibited from disposing of it, and the registration authorities were prohibited from registering any of their transfer documents. Prohibitory orders from Karnal, Muzaffarnagar, and Allahabad had been issued from August 24 to September 7, 1908. Yet, it is written that they wrote the waqf deed for their property on August 25, 1908, and it was registered on September 25, 1908. How registration occurred after prohibitory orders is also a matter of decree, whether it implies lifting the restriction or a violation of orders by some official. In any case, this is a legal debate. In the ruling of the pure Shariah, that waqf undoubtedly became correct, complete, effective, and binding. The property left the ownership of the waqif and became purely the property of Allah, the Almighty and Majestic. Now, based on these fatwas, if the heirs annulled the waqf and took proprietary possession of it, the burden of this sin before Allah lies on the Mufti and the attestors. As long as the property remains, for all the proprietary disposals that occur generation after generation in this property of God,

the burden of sin will continue to reach the Mufti and the attestors during their lives and after death in their graves.

---

1 Al-Zuhd by Imam Ahmad bin Hanbal, translated by Imam Ahmad bin Hanbal, Al-Dayyan for Heritage, Cairo, Egypt, p. 35. Page 564 of 738

फतावा रजविया खंड (18)

अल्लाह के रसूल (उन पर अल्लाह की शांति और कृपा हो) फरमाते हैं: "जब तुम कोई गुनाह करो, तो उसके तुरंत बाद तौबा करो; गुप्त [गुनाह] के लिए गुप्त [तौबा], और सार्वजनिक [गुनाह] के लिए सार्वजनिक [तौबा] ।" (इसे इमाम अहमद ने 'अज़-ज़ुहद' में और अल-तबरानी ने 'अल-कबीर' में हज़रत मुआज़ बिन जबल रज़ियल्लाहु अन्हु से एक अच्छी सनद के साथ रिवायत किया है। - त)

अफसोस है कि प्रकाशक साहब ने प्रस्तावना में लिखा था, "यह भारत के आम मुसलमानों और हनफी विद्वानों की जानकारी के लिए पेश किया जाता है," और अंत में लिखा था, "यह विषय भारत के इस्लाम के लोगों और हनफी विद्वानों के सामने पेश किया जाना है।" संभव है कि इसे देवबंद और थाना भवन जैसे नजदीकी क्षेत्रों में भेजा गया हो और अनुकूल प्रतिक्रिया मिली हो या वे चुप रहे हों। अब, तीन साल बाद, खुदा के एक बंदे ने इसे भेजा है और इसकी सत्यता या अमान्यता के बारे में फतवा मांगा है। अगर यह पहले आ गया होता, तो मुफ्ती और तस्दीक करने वालों पर सच्चाई जल्दी खुल जाती। मानना या न मानना तब भी तौफीक पर था और अब भी तौफीक पर है।

"अल्लाह हमारे लिए काफी है, और वह सबसे अच्छा कार्यसाधक है। और अल्लाह जिसे चाहता है सीधे रास्ते की ओर मार्गदर्शन करता है।" | हमें अल्लाह तआला काफी है और वह बेहतरीन वकील है और अल्लाह तआला ही जिसे चाहता है हिदायत फरमाता है। (त)

तीसरा: फतवे के प्रकाशन में लिखा है कि करनाल की संपत्ति के वाकिफों (वक्फ करने वालों) को कानूनी रूप से प्रतिबंधित (महजूर) और संपत्ति के निपटान से वर्जित कर दिया गया था, और रजिस्ट्री अधिकारियों को उनके किसी भी हस्तांतरण दस्तावेज को पंजीकृत न करने का निर्देश दिया गया था। करनाल, मुजफ्फरनगर और इलाहाबाद के तीन विभागों से 24 अगस्त से 7 सितंबर 1908 तक निषेधाज्ञा जारी की जा चुकी थी। फिर भी, यह लिखा है कि उन्होंने 25 अगस्त 1908 को अपनी संपत्ति का वक्फ नामा लिखा और 25 सितंबर 1908 को इसकी रजिस्ट्री हुई। निषेधाज्ञा के बाद रजिस्ट्री कैसे हुई, यह भी एक आदेश का मामला है जिससे प्रतिबंध हटना समझा जा सकता है या किसी अधिकारी द्वारा आदेशों का उल्लंघन। बहरहाल, यह एक कानूनी बहस है। शरीअत-ए-मुतह्हरा के हुक्म में निस्संदेह वह वक्फ सही, मुकम्मल, प्रभावी और अनिवार्य हो गया। संपत्ति वाकिफ के मालिकाना हक से निकलकर खालिस अल्लाह अज्ज़ व जल्ल की मिल्कियत हो गई। अब इन फतवों के आधार पर यदि वारिसों ने वक्फ को रद्द कर दिया और उस पर मालिकाना कब्जा कर

लिया, तो इसका गुनाह अल्लाह के यहाँ मुफ्ती और तस्दीक करने वालों के सर है। जब तक संपत्ति बची रहेगी, खुदा के इस माल में पीढ़ी दर पीढ़ी जितने भी मालिकाना अधिकार का इस्तेमाल होगा, उनका गुनाह हमेशा मुफ्ती और तस्दीक करने वालों के जीवन में और मृत्यु के बाद उनकी कब्रों में पहुँचता रहेगा।

---

1 अज़-ज़ुहद ले इमाम अहमद बिन हंबल, अनुवाद इमाम अहमद बिन हंबल, अल-दयान फॉर हेरिटेज, काहिरा, मिस्र, पृ. 35। 738 का पृष्ठ 564

صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : اذا عملت سیئۃ فاحداث عندھا توبۃ السر بالسر والعلانیۃ بالعلانیۃ - رواہ الامام احمد فی الزھد و الطبرانی فی الکبیر عن معاذ بن جبل رضی اللہ تعالٰی عنہ بسند حسن۔ جب تو گناہ کرے تو فوراً توبہ کر ، خفیہ کی خفیہ اور علانیہ کی علانیہ۔ (اس کو امام احمد نے زہد میں اور طبرانی نے کبیر میں حضرت معاذ بن جبل رضی اللہ تعالٰی عنہ سے بسند حسن روایت کیا ۔ ت)

افسوس کہ چھاپنے والے صاحب نے تمہید میں لکھا تھا "بغرض اطلاع عام مسلمان اور علمائے حنفیہ ہندوستان عرض کیا جاتا ہے" اور آخر میں لکھا تھا "یہ مضمون اہل اسلام ہند اور علمائے حنفیہ کے روبرو پیش کرنا ہے" ممکن کہ قریب مواضع دیوبند تھانہ بھون بھیجا اور جواب موافق ملا یا سکوت رہا ہو ، یہاں اب تین برس کے بعد ایک بندہ خدا نے بھیجا اور اس کی صحت و بطلان سے استفتاء کیا اول ہی آجاتا تو مفتی و مصدقین پر حق جلد کھل جاتا ۔ ماننا نہ ماننا جب بھی توفیق پر تھا اب بھی توفیق پر ہے،

وحسبنا اللہ ونعم الوکیل واللہ یھدی من یشاء الی صراط مستقیم۔ | ہمیں اللہ تعالٰی کافی ہے اور وہ اچھا وکیل ہے اور اللہ تعالٰی ہی جسے چاہتا ہے ہدایت فرماتا ہے۔ (ت)

سیم: اشاعت فتوے میں لکھا ہے کہ جائیداد کرنال کے واقف حکماً محجور و ممنوع التصرف کر دئیے گئے تھے اور حکام رجسٹری کو ممانعت کی گئی تھی کہ ان کی کسی دستاویز انتقال پر رجسٹری نہ کریں اس کے احکام امتناعی کرنال، مظفر نگر، الہ آباد تین محکموں سے ۲۴ اگست لغایت ۷ ستمبر ۱۹۰۸ء صادر ہو چکے تھے ، پھر بھی یہ لکھا ہے کہ انہوں نے ۲۵ اگست ۱۹۰۸ء

کو اپنی جائیداد کا وقف نامہ لکھا اور ۲۵ ستمبر ۱۹۰۸ء کو اس پر رجسٹری ہوئی ۔ احکام امتناعی کے بعد رجسٹری کیونکر ہوئی تو وہ بھی حکم ہے جس سے فک حجر متصور ہو یا بطور خود کسی اہلکار کی حکم عدولی ، بہر حال یہ قانونی بحث ہے ، شریعت مطہرہ کے حکم میں بلا شبہ وہ وقف صحیح ہو کر تام و نافذ و لازم ہے جائیداد ملک واقف سے خارج ہو کر خالص ملک الہی عز و جل ہو گئی، اور اب ان فتووں کی رو سے ورثا وقف کو باطل کر کے اس پر مالکانہ قابض ہو گئے اس کا وبال عند اللہ مفتی و مصدقین کے سر ہے بقائے جائیداد تک اس مال خدا میں جتنے تصرفات مالکانہ نسلاً بعد نسل ہوا کرینگے ہمیشہ ان کا وبال مفتی و مصدقین کی زندگی میں اور بعد موت قبر میں پہنچتا رہے گا

---

1 الزہد للامام احمد بن حنبل ترجمہ الامام احمد بن حنبل الدیّان للتراث قاھرہ مصر ص ۳۵ Page 564 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The fatwa itself has acknowledged that legal rulings are only useful according to Sharia when they are in accordance with Sharia. Let alone non-Muslims, even the judges of Islam themselves, rather the rulers of Islam, if they grant something to 'Zaid' (someone) contrary to the command of Sharia, it will never become lawful for him. The rulings of rulers are limited to the world; they cannot be useful in the Hereafter. Leaving rulers aside, the Master of Sharia (Peace and Blessings of Allah be upon Him) himself states:

[Arabic Box Text]: Indeed, you bring your disputes to me. Perhaps some of you are more eloquent in presenting their arguments than others, and I might pass a judgment in their favor based on what I hear. So, if I give a judgment in favor of someone regarding the right of another Muslim, it is but a piece of hellfire. Let them take it or leave it. — (1) Narrated by Imams Malik, Ahmad and the six Imams of Sahih from Umm Salma, may Allah be pleased with her.

[Urdu Translation in Box]: It was clearly stated that if someone wins a case due to their eloquence and we grant them a decree, while in reality it is not their right, then our granting the decree will not be beneficial for them. That wealth is not for them but a piece of the fire of Hell, whether they take it or leave it. (Narrated by Imams Malik, Ahmad, and the Imams of the Sahih Sitta from Umm Salma, may Allah be pleased with her. - T)

It is mandatory for the Mufti and the verifiers to strive to save the heirs from this piece of the fire of hell which they have provided through their wrong fatwa, just as they should strive for their correct and sincere efforts for the sake of Allah. Otherwise, "The sin of the common folk (subjects) will be upon you." (T) Fear Allah, the One and the Subduer, and avoid the heart-rending calamity of the verse: "And they will surely bear their own burdens and [other] burdens along with their burdens, and they will surely be questioned on the Day of Resurrection about what they used to invent." (2) (And they will surely bear their own burdens and other burdens along with their burdens, and certainly they will be questioned on the Day of Resurrection regarding their fabrications. - T). It is certain that for many worldly people, leaving behind acquired wealth is very difficult, rather impossible, but the world is not empty of God-fearing people, and advice yields benefit: "And remind, for indeed, the reminder benefits the believers." (3) (You should keep reminding, for surely reminder

will benefit the believers. - T). Iblis, who is the enemy of the path of God, in the telling of others your falsehood...

---

1 Sahih Muslim, Kitab al-Aqdhiya, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/247; Sahih al-Bukhari, Kitab al-Hiyal and Kitab al-Ahkam, Qadeemi Kutub Khana Karachi, 2/1030 & 1062; Muwatta Imam Malik, Kitab al-Aqdhiya, Meer Muhammad Kutub Khana Karachi, p. 632; Musnad Ahmad bin Hanbal, Al-Maktab al-Islami Beirut, 2/202 & 290. 308 2 Al-Quran Al-Kareem 29/13 3 Al-Quran Al-Kareem 51/55 Page 565 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

ख़ुद फ़तवे ने स्वीकार किया है कि कानूनी अहकाम शरीअत में वही उपयोगी हैं जो शरीअत के मुताबिक़ हों। ग़ैर-मुस्लिम तो ग़ैर-मुस्लिम, ख़ुद इस्लाम के क़ाज़ी बल्कि इस्लाम के सुल्तान अगर कोई चीज़ शरीअत के हुक्म के ख़िलाफ़ किसी को दिला दें, तो वह हरगिज़ उसके लिए हलाल नहीं होगी। सुल्तानों के अहकाम दुनिया तक हैं, आख़िरत में काम नहीं आ सकते। सुल्तानों की तो बात ही क्या, ख़ुद साहिब-ए-शरीअत (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं:

[अरबी बॉक्स]: बेशक तुम अपने झगड़े मेरे पास लाते हो, मुमकिन है कि तुममें से कोई अपनी चर्ब-ज़बानी की वजह से दलील देने में बाज़ी ले जाए और मैं उसकी बात सुनकर उसके हक़ में फ़ैसला कर दूँ। तो जिसके लिए मैं किसी मुस्लिम के हक़ का फ़ैसला कर दूँ, वह तो बस जहन्नम की आग का एक टुकड़ा है, चाहे वह इसे ले ले या छोड़ दे। — (1) इसे इमाम मालिक, अहमद और आइम्मा सिहाह सित्ता ने उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत किया है।

[उर्दू अनुवाद बॉक्स]: साफ़ इरशाद फ़रमाया कि अगर कोई अपनी चर्ब-ज़बानी (वाक-पटुता) की वजह से बहस में जीत जाए और हम उसे डिक्री (फ़ैसला) दे दें, जबकि वास्तव में उसका कोई हक़ न हो, तो हमारा डिक्री देना उसके लिए फ़ायदेमंद नहीं होगा। वह माल उसके लिए हक़ नहीं बल्कि जहन्नम की आग का एक टुकड़ा है, चाहे वह इसे ले ले या छोड़ दे। (इसे इमाम मालिक, अहमद और आइम्मा सिहाह सित्ता ने उम्मे सलमा रज़ियल्लाहु तआला अन्हा से रिवायत किया है। - त)

मुफ़्ती और तस्दीक़ करने वालों पर फ़र्ज़ है कि जिस तरह उन्होंने अपने ग़लत फ़तवे से यह जहन्नम की आग का टुकड़ा वारिसों को दिलाया, वैसे ही अपनी सही और नेक नीयती की कोशिशों से उन्हें इससे बचाने की फ़िक्र करें, वरना "किसानों (प्रजा) का गुनाह तुम पर होगा।" (त) अल्लाह वाहिद और क़हहार से डरें और इस आयत की जानलेवा आफ़त से बचें: "और वे अपने बोझ ज़रूर उठाएंगे और अपने बोझों के साथ और बोझ भी, और क़ियामत के दिन उनसे उनके झूठे इल्ज़ामों के बारे में ज़रूर सवाल किया जाएगा।" (2) (और वे अपना बोझ और अपने बोझ के साथ मज़ीद बोझ उठाएंगे, और ज़रूर क़ियामत के रोज़ उनकी इफ़्तरा-बाज़ी (मनगढ़ंत बातों) पर सवाल होगा। - त)। यह ज़रूरी है कि दुनिया के बहुत से बेटों (दुनियादारों) के लिए मिला हुआ माल छोड़ना बहुत कठिन बल्कि नामुमकिन होता है, लेकिन ज़माना अल्लाह से डरने वाले बंदों से खाली नहीं है और नसीहत फ़ायदा देती है: "और आप याद दिलाते रहें, क्योंकि याद दिलाना मोमिनों को फ़ायदा पहुँचाता है।" (3) (आप

याद दिलाते रहें, तो बेशक याद दिलाना मोमिनों को फ़ायदा पहुँचाएगा। - त)। इब्लीस जो ख़ुदा की राह का दुश्मन है, दूसरों के बताने में आपके बातिल...

---

1 सहीह मुस्लिम, किताब-उल-अक़्ज़िया, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/247; सहीह अल-बुख़ारी, किताब-उल-हियल और किताब-उल-अहकाम, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची, 2/1030 और 1062; मुवत्ता इमाम मालिक, किताब-उल-अक़्ज़िया, मीर मुहम्मद कुतुब ख़ाना कराची, पृष्ठ 632; मसनद अहमद बिन हंबल, अल-मकतब अल-इस्लामी बेरूत, 2/202 और 290। 308 2 अल-क़ुरआन अल-करीम 29/13 3 अल-क़ुरआन अल-करीम 51/55 पृष्ठ 565 / 738

خود فتوے نے تسلیم کیا ہے کہ احکام قانونی شرعاً وہی مفید ہیں جو مطابق شرع ہوں نامسلم تو نامسلم خود قاضیان اسلام بلکہ سلاطین اسلام اگر کوئی چیز زید کو برخلاف حکم شرع دلادیں وہ ہرگز اس کے لئے حلال نہ ہو جائے گی احکام سلاطین دنیا تک ہیں آخرت میں کام نہیں آسکتے ، سلاطین در کنار خود صاحب شریعت صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں:

[Arabic Box]: انکم تختصمون الی فلعل بعضکم ان یکون الحن بحجتہ من بعض فاقضی لہ علی نحوممما اسمع فمن قضیت لہ بحق مسلم فانما ہی قطعۃ عن النار فلیاخذہا او لیترکھا ۱۔ رواہ الائمۃ مالک واحمد و الستۃ عن ام سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہا

[Urdu Translation in Box]: صاف ارشاد فرمایا کہ ایک اگر اپنی چرب زبانی کے باعث حجت میں بازی لے جائے اور ہم اسے ڈگری دے دیں اور واقع میں اس کا حق نہ ہو تو ہمارا ڈگری فرمانا اسے مفید نہ ہو گا وہ مال نہیں اس کے حق میں جہنم کی آگ کا ٹکڑا ہے چاہے اسے لے یا چھوڑ دے (اسکو امام مالک، احمد اور ائمہ صحاح ستہ نے ام سلمہ رضی اللہ تعالٰی عنہا سے روایت کیا ہے۔ ت)

مفتی و مصدقین پر فرض ہے کہ جس طرح اپنے غلط فتوے سے یہ آتش دوزخ کا ٹکڑا ورثہ کو دلایا یونہی اپنی صحیح ولوجہ اللہ کوششوں سے انہیں اس سے بچانے کی فکر کریں ورنہ انما علیک اثم الاریسیین (کاشتکاروں کا گناہ تجھی پر ہے۔ت) اللہ واحد قہار سے ڈریں اور "وَلَيَحْمِلُنَّ أَثْقَالَهُمْ وَأَثْقَالًا مَّعَ أَثْقَالِهِمْ ۖ وَلَيُسْأَلُنَّ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَمَّا كَانُوا يَفْتَرُونَ" ۲ (اور وہ اپنا بوجھ اور اپنے بوجھ کے ساتھ مزید بوجھ اٹھائیں گے، اور ضرور ان سے قیامت کے روز ان کی افتراء بازی پر سوال

ہو گاـت) کی جانگزا آفت سے پرہیز کریں۔ یہ ضرور ہے کہ بہت ابنائے دنیا کو ملا ہوا مال چھوڑنا سخت دشوار بلکہ ناممکن ہوتا ہے مگر زمانہ اللہ کے ڈر والے بندوں سے خالی نہیں اور نصیحت نفع دیتی ہے "وَذَكِّرْ فَإِنَّ الذِّكْرَىٰ تَنفَعُ الْمُؤْمِنِينَ" ۳ (آپ یاد دہانی کرائیں تو بیشک یاد دہانی مومنوں کو نفع دے گیـت) ابلیس کہ دشمن راہ خدا ہے دوسروں کے بتانے میں آپ کے باطل

---

۱ صحیح مسلم کتاب الاقضیہ قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۴۷، صحیح البخاری کتاب الحیل و کتاب الاحکام قدیمی کتب خانہ کراچی ۱۰۳۰/۲ و ۱۰۶۲، موطا امام مالک کتاب الاقضیہ میر محمد کتب خانہ کراچی ص ۶۳۲، مسند احمد بن حنبل المکتب الاسلامی بیروت ۲/ ۲۰۲ و ۲۹۰ ۳۰۸ ۲ القرآن الکریم ۲۹/ ۱۳ ۳ القرآن الکریم ۵۱/ ۵۵

Volume 18 Fatawa Rizwiya

It will teach them a stratagem of fatwas that so many maulvis are making it lawful, and if there is a punishment, it will be on their necks. However, when you gentlemen yourselves fear God and reveal the right command to them, it is not strange that Allah Almighty may grant His servants the guidance to avoid forbidden (haram) wealth and not to misappropriate the endowment (waqf) of God. Since they are landowning chiefs, perhaps their source of livelihood is not dependent solely on this; even if it were, sustenance is the responsibility of the grace of Allah Almighty. Starvation is a hundred thousand times better than eating what is forbidden. In this, there is no opposition from the authorities; one against whom there is a decree is compelled, but if a person who has a decree fears God and leaves that wealth, the authorities will never interfere with them. How excellent it would be to fear standing before Allah, the One, the Subduer, on the Day of Resurrection, and to leave small, base, and transitory wealth in exchange for great, abundant, and lasting reward. In any case, it is obligatory for the muftis and verifiers to fulfill their duty. This is a purely Islamic submission. Let us see which servant of God takes the lead and becomes worthy of the pleasure of God, the reward of the hereafter, and the praise of this world. May Allah Almighty grant the guidance.

"So you will soon remember what I am saying to you; I entrust my affair to Allah. Indeed, Allah is observant of His servants."[1]	"So you will soon remember what I am saying to you; I entrust my affair to Allah. Indeed, Allah is observant of His servants." (T)
"And Allah is sufficient for us, and He is the best Disposer of affairs."	"Allah is sufficient for us." (T)

And may Allah Almighty send blessings and peace upon our master and leader Muhammad and his family, companions, children, and all his party. Amen. And all praise is due to Allah, the Lord of the worlds. And Allah Subhanu wa Ta'ala knows best, and His knowledge is most complete, and His decree most wise.

Case 115: From Rampur state, Lal Qabr neighborhood, sent by Syed Ahmad Hasan Sahib, 7 Shawwal al-Mukarram 1333 AH.

What do the scholars of religion say in this matter: Hindah bought a house on November 15, 1912. On January 17, 1915, Zaid made a claim of pre-emption (shuf'a) on it, stating that he became aware of the sale on January 18. He claimed to have

performed the 'Talab-i-Muwasibat' (immediate demand) and 'Ishhad' (demand with witnesses) at that very moment, providing five witnesses. Hindah presented seven witnesses acknowledging the pre-emption. The judge, relying on those witnesses, rejected the claim. The claimant appealed, raised many cross-examinations against Hindah's witnesses, and submitted two fatwas regarding them. The petitioner [obtained] from Bareilly Darul Ifta...

---

[1] The Holy Quran 40/44 Page 566 of 738

यह उन्हें फतवों का एक बहाना सिखाएगा कि इतने सारे मौलवी इसे हलाल कर रहे हैं, यदि कोई सज़ा है तो उनकी गर्दन पर है। लेकिन जब आप सज्जन स्वयं ईश्वर से डरेंगे और उन्हें सही हुक्म प्रकट करेंगे, तो कोई आश्चर्य नहीं कि अल्लाह अज़्ज़वजल अपने बंदों को हराम माल से बचने और वक़्फ़-ए-खुदा (ईश्वर के बंदोबस्त) में हस्तक्षेप न करने का सौभाग्य प्रदान करे। चूंकि वे ज़मींदार रईस हैं, तो शायद उनकी आजीविका का साधन केवल इसी पर निर्भर न हो; और यदि हो भी, तो रिज़्क अल्लाह अज़्ज़वजल की कृपा की ज़िम्मेदारी है। हराम खाने से भूखा रहना लाख गुना बेहतर है। और इसमें अधिकारियों का कोई विरोध नहीं है; जिसके खिलाफ डिक्री (न्यायालय का निर्णय) हो उसे मजबूर किया जाता है, लेकिन जिसके पास डिक्री हो, अगर वह खुदा से डरे और उस माल को छोड़ दे, तो अधिकारी उससे कभी छेड़छाड़ नहीं करेंगे। कितना अच्छा होगा कि वे कयामत के दिन अल्लाह वाहिद-ओ-क़हार के सामने खड़े होने से डरें और थोड़े, तुच्छ और अस्थायी माल को छोड़कर बड़े, प्रचुर और स्थायी सवाब (पुण्य) को लें। बहरहाल, मुफ्ती और तस्दीक करने वालों पर अपना कर्तव्य निभाना अनिवार्य है। यह केवल विशुद्ध इस्लामी गुज़ारिश है। देखते हैं कौन खुदा का बंदा आगे बढ़ता है और अल्लाह की रज़ा, आख़िरत के सवाब और दुनिया की प्रशंसा का हकदार बनता है। अल्लाह अज़्ज़वजल तौफीक दे।

"फ़-सतज़कुरुना मा अकुलु लकुन; व उफ़व्विज़ु अमरी इलल्लाह; इन्नल्लाह बसीरुन बिल-इबाद।"[1]	"तो जल्द ही तुम वह याद करोगे जो मैं तुमसे कह रहा हूँ, मैं अपना मामला अल्लाह तआला के सुपुर्द करता हूँ। बेशक अल्लाह तआला बंदों को देखता है।" (त)
"व हस्बुनल्लाहु व निअमल वकील।"	"हमें अल्लाह तआला ही काफी है।" (त)

और अल्लाह तआला हमारे आका और मौला मुहम्मद और उनकी आल, सहाबा, औलाद और उनकी पूरी जमात पर अपनी रहमतें और सलाम भेजे। आमीन। और सारी प्रशंसा अल्लाह के लिए है जो तमाम जहानों का रब है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला सबसे बेहतर जानता है और उसका इल्म सबसे मुकम्मल है और उसका फैसला सबसे मज़बूत है।

मसला 115: रियासत रामपुर, मोहल्ला लाल कब्र से, सैयद अहमद हसन साहब द्वारा भेजा गया, 7 शव्वाल अल-मुकर्रम 1333 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि हिंदा ने 15 नवंबर 1912 को एक मकान खरीदा। 17 जनवरी 1915 को ज़ैद ने उस पर शुफ़आ (अग्रक्रयाधिकार) का दावा किया और 18 जनवरी को बिक्री का ज्ञान हुआ और उसी समय तलब-ए-मुवासिबत और इशाद करने का बयान दिया और इस पर पाँच गवाह दिए। हिंदा ने शुफ़आ स्वीकार करने के सात गवाह पेश किए। हाकिम ने उन गवाहों पर भरोसा करते हुए दावा खारिज कर दिया। दावेदार ने अपील की और हिंदा के गवाहों पर कई जिरह (सवाल) उठाए और उनके संबंध में दो फतवे दाखिल किए। प्रार्थी ने बरेली दारुल इफ्ता से...

---

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 40/44 पेज 566/738

فتووں کا حیلہ سکھائے گا کہ اتنے مولوی حلال کر رہے ہیں عذاب ہے تو ان کی گردن پر، مگر جب آپ حضرات خود ہی خوفِ خدا کر کے حق حکم ان پر ظاہر کریں گے تو کیا عجب کہ اللہ عزوجل اپنے بندوں کو حرام مال سے بچنے اور وقفِ خدا پر تصرف نہ کرنے کی توفیق بخشے اور جب وہ رئیس جاگیردار ہیں تو شائد اسی پر ان کا ذریعہ رزق منحصر نہ ہو اور ہو تو رزق اللہ عزوجل کے ذمہ کرم پر ہے حرام کھانے سے فاقہ لاکھ جگہ بہتر ہے اور اس میں حکام کی کچھ مخالفت نہیں جس پر ڈگری ہو وہ مجبور کیا جاتا ہے جس کی ڈگری ہوا اگر خدا سے ڈرے اور اس مال کو چھوڑ دے حکام کو ہرگز اس سے تعرض نہ ہوگا۔ کیا اچھا ہو کہ روزِ قیامت اللہ واحد وقہار کے حضور کھڑے ہونے سے ڈریں اور قلیل و ذلیل و فانی مال چھوڑ کر جلیل و جزیل و باقی ثواب لیں۔ بہر حال مفتی و مصدقین پر اپنے فرض سے ادا ہونا فرض ہے یہ محض خالص اسلامی عرض ہے۔ دیکھیں کون بندہ خدا سبقت کرتا اور رضائے الہی و ثواب عقبیٰ و ثنائے دنیا کا مستحق ٹھہرتا ہے، اللہ عزوجل توفیق دے،

"فَسَتَذْکُرُوْنَ مَآ اَقُوْلُ لَکُمْ- وَ اُفَوِّضُ اَمْرِیْٓ اِلَی اللّٰہِ- اِنَّ اللّٰہَ بَصِیْرٌ بِالْعِبَادِ ۱"[1]

تو عنقریب یاد کرو گے جو تمہیں کہہ رہا ہوں، میں اپنا معاملہ اللہ تعالیٰ کے سپرد کرتا ہوں۔ تحقیق اللہ تعالیٰ بندوں کو دیکھتا ہے۔ (ت)

"وحسبنا اللہ ونعم الوکیل۔"

ہے، ہم کو اللہ تعالیٰ کافی ہے۔ (ت)

وصلی اللہ تعالٰی وبارک وسلم علی سیدنا ومولانا محمد وآلہ وصحبہ وابنہ وحزبہ اجمعین آمین والحمد للہ رب العالمین، واللہ سبحنہ وتعالیٰ اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم وحکمہ عز شانہ احکم۔

مسئلہ ۱۱۵: از ریاست رامپور محلہ لال قبر مرسلہ سید احمد حسن صاحب ۷ شوال المکرم ۱۳۳۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ نے ۱۵/ نومبر ۱۹۱۲ء کو ایک مکان خریدا، ۱۷/ جنوری ۱۹۱۵ء کو زید نے اس پر دعویٰ شفعہ کیا اور ۱۸/ جنوری کو علمِ بیع ہوا اور اسی وقت طلبِ مواثبات و اشہاد بجالانا بیان کیا اور اس پر پانچ گواہ دیئے ہندہ نے سات گواہ تسلیم شفعہ کے پیش کئے حاکم نے ان گواہوں پر اعتماد فرما کر دعویٰ رد کردیا مدعی نے اپیل کی اور گواہان ہندہ پر بہت سی جرحیں نکالیں اور ان کے متعلق دو فتوے داخل کئے، سائل نے بریلی دارالافتاء سے

---

[1] القرآن الکریم ۴۰ / ۴۴ Page 566 of 738

Fatawa Razawiyya Volume 18

A fatwa was sought on this. An order was given to bring official copies of the decision and statements of all witnesses from both parties. The petitioner has obtained the copies and, as per the order, along with copies of both the fatwas submitted by the claimant, is present at the Dar al-Ifta. It is hoped that after reviewing them, an announcement according to Sharia law will be given purely for the sake of Allah. Give your ruling, and may you be rewarded.

The Answer:

O Allah, [guide us to] the guidance of truth and correctness. The aforementioned required copies from the Dar al-Ifta submitted by the petitioner have been reviewed. Official copies were requested because experience had shown that petitioners obtain fatwas by stating facts contrary to the actual proceedings, which was a complete waste of the Dar al-Ifta's time. A first glance at the decision and statements reveals that the claimant has failed miserably to prove his claim of pre-emption (shuf'a) on Sharia grounds; according to Sharia, the claim is liable to be rejected, as the learned and noble Mufti has done. To examine each of the arguments presented in both fatwas and to nullify every falsehood would require significant time. However, both fatwas submitted by the claimant are sufficient in themselves to refute the claim. No further proof is needed as they are admitted by the claimant. Therefore, from those very reasons accepted by the claimant and his muftis, let us prove the invalidity of the claim and add just one Sharia reason to which attention was not even drawn in the decision.

Reason One: The first objection to the witness Hindah Sayyid Abu al-Qasim in the first fatwa is that the subject matter (mudda'a biha*) is not specified in his statement. The subject matter here is a house. There are two ways to specify it: one is by pointing it out, and the other is by describing its boundaries. Neither is present in his statement. In such a situation, how can the testimony be accepted? Regarding this, three excerpts from [the book] Qadi Khan were presented. Sayyid Abu al-Qasim's statement contains a promise to point it out, saying 'I will point out the house at the site.' All five of the claimant's witnesses also only promised to point it out. Since that is not sufficient, all five testimonies of the claimant were devoid of the subject matter and are liable to be rejected and unacceptable because they contain neither a description of boundaries nor pointing out. In fact, Rahmat Ali Khan explicitly said that he cannot state the boundaries of the disputed house, as he did not go to see

them. In the testimonies, there was neither a mention of the claimant pointing towards the house at the time of demanding pre-emption, nor did the witnesses point it out or describe its boundaries. Whether the claimant pointed at that time, the witnesses do not state which house it was toward which he pointed while making the 'talab-e-muwathibat' (the immediate demand). The claimant's fatwa admits that his...

*: In the fatwa, this word is 'mutadda'wiya' everywhere, which is purely nonsensical and meaningless. 12.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

इस पर फ़तवा माँगा गया। फ़ैसले और दोनों पक्षों के सभी गवाहों के बयानों की आधिकारिक प्रतियाँ लाने का आदेश दिया गया था। याचिकाकर्ता ने प्रतियाँ प्राप्त कर ली हैं और आदेशानुसार, दावेदार द्वारा प्रस्तुत दोनों फ़तवों की प्रतियों के साथ दारुल इफ़्ता में उपस्थित है। आशा है कि शरीयत के आदेश के अनुसार अवलोकन के बाद विशुद्ध रूप से अल्लाह की प्रसन्नता के लिए जानकारी प्रदान की जाएगी। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब:

ऐ अल्लाह! सच्चाई और सही मार्ग की हिदायत दे। याचिकाकर्ता द्वारा प्रस्तुत दारुल इफ़्ता की उपर्युक्त वांछित प्रतियाँ देखी गईं। आधिकारिक प्रतियाँ इसलिए मांगी गई थीं क्योंकि अनुभव से यह सिद्ध हो चुका था कि याचिकाकर्ता कार्यवाही के विरुद्ध तथ्य बताकर फ़तवा प्राप्त कर लेते थे, जिससे दारुल इफ़्ता का समय पूरी तरह बर्बाद होता था। फ़ैसले और बयानों पर पहली नज़र डालने से पता चलता है कि दावेदार अपने शफ़ा (पूर्वाधिकार) के दावे को शरीयत के आधार पर साबित करने में पूरी तरह विफल रहा है; शरीयत के अनुसार दावा खारिज होने योग्य है, जैसा कि विद्वान मुफ्ती ने किया। दोनों फ़तवों में दी गई सभी बहस को अलग-अलग देखना और हर असत्य को रद्द करना एक स्वतंत्र समय चाहता था, लेकिन दावेदार द्वारा प्रस्तुत दोनों फ़तवे स्वयं दावे के खंडन के लिए पर्याप्त हैं। उनसे अधिक सबूत की आवश्यकता नहीं है क्योंकि वे स्वयं दावेदार द्वारा स्वीकार किए गए हैं। इसलिए, दावेदार और दावेदार के मुफ्ती द्वारा स्वीकार किए गए उन्हीं कारणों से दावे की अमान्यता सिद्ध करते हुए केवल एक शरिया कारण जोड़ें जिसकी ओर फ़ैसले में भी ध्यान नहीं दिया गया।

कारण एक: पहले फ़तवे में गवाह हिंदा सैयद अबुल कासिम पर यह आपत्ति है कि उसके बयान में मुद्दआ बिहा* का निर्धारण नहीं है। यहाँ मुद्दआ बिहा मकान है। इसके निर्धारण के दो तरीके हैं: एक निशानदेही (पहचान कराना), दूसरा सीमाओं (चौहद्दी) का बयान। दोनों उसके बयान में नहीं हैं। ऐसी स्थिति में गवाही कैसे स्वीकार की जा सकती है? इस पर काज़ी ख़ाँ के तीन उद्धरण प्रस्तुत किए गए। सैयद अबुल कासिम के बयान में निशानदेही का वादा है कि 'मैं मौके पर मकान बता दूंगा'। दावेदार के पाँचों गवाहों ने भी केवल निशानदेही का वादा किया है। जब वह पर्याप्त नहीं है, तो दावेदार की पाँचों गवाहियाँ मुद्दआ बिहा से खाली और खारिज करने योग्य तथा अस्वीकार्य हुईं क्योंकि उनमें न तो सीमाओं का बयान है और न ही निशानदेही। बल्कि रहमत अली ख़ाँ ने स्पष्ट रूप से कहा है कि मैं

विवादित मकान की सीमाएँ नहीं बता सकता, मैं सीमाएँ देखने नहीं गया था। गवाहियों में शफ़ा की माँग (तलब-ए-शफ़ा) के समय न तो दावेदार के मकान की ओर इशारा करने का ज़िक्र है और न ही गवाह का इशारा या सीमाओं का बयान हुआ। दावेदार ने उस समय इशारा किया हो, गवाह तो नहीं बताते कि वह कौन सा मकान है जिसकी ओर इशारा करके तलब-ए-मुवातिबत की थी। दावेदार का फ़तवा स्वीकार करता है कि उसकी...

*: फ़तवे में हर जगह यह शब्द 'मुतद्दअ्विया' है जो कि पूरी तरह से निरर्थक और अर्थहीन है। 12

पृष्ठ 567 / 738

فتوٰی چاہا اس پر فیصلہ و اظہارات جملہ گواہان فریقین کی نقول با ضابطہ لانے کا حکم ہوا، سائل نے نقول حاصل کیں اور حسب الحکم مع نقل ہر دو فتوائے مدخلہ مدعی حاضر دار الافتاء ہیں امید کہ بعد ملاحظہ حکم شرعی سے خالصاً لوجہ اللہ اطلاع عطا ہو۔ بینوا توجروا۔

الجواب:

اللھم ھدایۃ الحق والصواب نقول مذکورہ مطلوبہ دارالافتاء مدخلہ سائل ملاحظہ ہوئیں باضابطہ نقلیں اس لئے طلب کی تھیں کہ تجربہ سے سائلوں کا خلاف روداد اظہار کر کے فتوٰی لینا ثابت ہو لیا تھا جس میں سراسر اضاعت وقت دارالافتاء تھی، فیصلہ و اظہارات کا ملاحظہ بنگاہ اولین بتاتا ہے کہ مدعی اپنے دعوٰی شفعہ کو بوجوہ شرعی ثابت کرنے میں محض ناکام رہا، عند الشرع دعوٰی واجب الرد ہے جیسا کہ ذی علم فاضل مفتی نے کیا۔ تمام ابحاث کہ دونوں فتوؤں میں ظاہر کی گئیں ان پر فرداً فرداً نظر اور ہر باطل کا ابطال مستقل ایک وقت چاہتا تھا مگر ہر دو فتوے مدخلہ مدعی خود ہی رد دعوٰی کو کافی و وافی ہیں ان سے زیادہ ثبوت کی حاجت نہیں کہ وہ خود مسلمہ مدعی ہیں لہٰذا انہیں وجوہ مقبولہ مدعی و مفتیان مدعی سے بطلان دعوٰی ثابت کر کے صرف ایک وجہ شرعی اور اضافہ کریں جس کی طرف فیصلہ میں بھی توجہ مبذول نہ ہوئی۔

وجہ اول: پہلے فتوے میں گواہ ہندہ سید ابو القاسم پر یہ اعتراض ہے کہ اس کے بیان میں مدعی بہا۸ع کی تعین نہیں، مدعی بہا یہاں مکان ہے اس کی تعین کے دو طریقے ہیں: ایک نشان دہی، دوسرے بیان حدود۔ دونوں اس کے بیان میں نہیں، ایسی حالت میں گواہی کیونکر مقبول ہو سکتی ہے، اور اس پر قاضی خاں کی تین عبارتیں پیش کیں، سید ابو القاسم کے بیان میں وعدہ نشان دہی

ہے کہ مکان کو موقع پر بتا دوں گا۔ پانچوں گواہان مدعی نے بھی صرف وعدہ نشان دہی کیا ہے، جب وہ کافی نہیں تو مدعی کی پانچوں گواہیاں مدعی بہا سے خالی اور واجب الرد و نامقبول ہوئیں کہ ان میں نہ بیانِ حدود ہے نہ نشان دہی، بلکہ رحمت علی خاں نے صراحۃً کہا ہے مظہر حدیں مکانِ متنازعہ کی نہیں بتا سکتا، مظہر حدیں دیکھنے نہیں گیا تھا، گواہیوں میں وقت طلبِ شفعہ جانب مکان اشارہ مدعی کا بیان نہ گواہ کا اشارہ ہوا نہ بیانِ حدود۔ مدعی نے اس وقت اشارہ کیا ہو گواہ تو نہیں بتاتے کہ وہ کون سا مکان ہے جس کی طرف اشارہ کر کے طلب مواثبت کی تھی فتویٰ مدعی کو تسلیم ہے کہ اسکی

۸ع: فتوے میں ہر جگہ یہ لفظ متد عویہ ہے کہ محض مہمل و بے معنی ہے ۱۲۔

صفحہ 567 از 738

Volume 18 Fatawa Rizvia

There were only two ways of identification: pointing out or describing boundaries, and both are missing here, therefore all five testimonies are rejected.

Second Reason: It is strange that in Hind's testimony, the house itself is not the subject of the claim, but rather the claim is for the acceptance of pre-emption. The house is only related to the claim. So where a promise to point out is sufficient, and the lack of identification of just one thing related to the claim made the testimonies unacceptable according to the claimant's fatwa, then here, where the house itself is the subject of the claim, why wouldn't its lack of identification in the witnesses' statements make all those testimonies liable for rejection?

Third Reason: The fatwa also raised the objection of lack of identification of the subject of the claim against Hind's witnesses Muhammad Siddiq Khan, Muhammad Saeed Khan, and Muhammad Ali Khan, stating that their testimony is vague (majhool) and thus legally void and invalid. For this, it presented passages from Qazi Khan and Alamgiri. This is most strange; the statements of these three were made at the site itself, and in the transcripts, it is clearly mentioned for each that identification was done. So firstly: how can calling their testimony vague be anything but clearly void and invalid?

Secondly: When even actual physical pointing out was not sufficient for identification, then in the claimant's witnesses' statements, where there is only a promise to point out, it would make their testimony vague, void, and invalid to a hundredfold greater degree.

Fourth Reason: The same logic applies: in the defendant's testimony, the house is not the subject of the claim. When pointing out was not sufficient there, in the claimant's testimony where the house itself is the subject, how much more void and unsuccessful would a mere promise be?

Caution: After these explanations, Dar-ul-Ifta does not really need to pay attention to the argument that the response to this lack of identification in the judgment was that acceptance (tasleem) is a renunciation (isqat) and does not require identification. The fatwa refuted this, saying that this is only the case if renunciation is done in explicit words; otherwise, acceptance is void after acceptance of the option of claim is obtained, and it cited a passage from Alamgiri on this. Although this response is by no means correct.

Firstly: That Alamgiri passage is about implied acceptance (tasleem-e-dalalatan), for example, staying silent after hearing news of a sale, getting up, or desiring to buy, receive as a gift, or rent the sold item from the buyer. Here, acceptance is expressed in these words: "Achhi Begum has bought the house, I am very happy, I am pleased with her taking it, it is appropriate, she did well." How can these fall under the category of implied acceptance?

Secondly: Even in implied acceptance, only the pre-emptor's knowledge of the sale is required, not identification of boundaries in acceptance, upon which...

पहचान के केवल दो ही तरीके थे: संकेत करना या सीमाओं का वर्णन करना, और वे दोनों यहाँ अनुपस्थित हैं, इसलिए पाँचों गवाहियाँ अस्वीकार्य हैं।

दूसरा कारण: यह अजीब है कि हिंद की गवाही में घर स्वयं दावे का विषय नहीं है बल्कि उसका दावा शुफ़आ (pre-emption) की स्वीकृति का है। घर केवल दावे से संबंधित है। तो जहाँ संकेत करने का वादा पर्याप्त होकर केवल एक दावे से संबंधित चीज़ की पहचान न होने से दावेदार के फतवे ने गवाहियों को अस्वीकार्य बना दिया, तो यहाँ जहाँ घर स्वयं दावे का विषय है, गवाहों के बयानों में उसकी पहचान का न होना उन सभी गवाहियों को खारिज करने योग्य क्यों नहीं बनाएगा?

तीसरा कारण: फतवे ने हिंद के गवाहों मुहम्मद सिद्दीक़ खाँ, मुहम्मद सईद खाँ, मुहम्मद अली खाँ पर भी दावे के विषय की पहचान न होने का यही ऐतराज करते हुए फरमाया कि इसलिए उनकी गवाही अज्ञात (मझूल) होने के कारण शरीअत के अनुसार व्यर्थ और अमान्य है। और इस पर काजी खाँ और आलमगीरिया के उद्धरण पेश किए। यह सबसे अजीब है; इन तीनों के बयान स्वयं मौके पर हुए और प्रतिलिपियों में प्रत्येक के साथ स्पष्ट उल्लेख है कि संकेत कर दिया गया था। तो पहली बात: उनकी गवाही को अज्ञात कहना स्वयं में कितना स्पष्ट रूप से व्यर्थ और अमान्य है।

दूसरी बात: जब वास्तव में संकेत करना भी पहचान के लिए पर्याप्त नहीं हुआ, तो दावेदार के पाँचों गवाहों के बयान में जहाँ संकेत करने का केवल वादा है, वह उनकी गवाही को सौ गुना अधिक अज्ञात, व्यर्थ और अमान्य बना देगा।

चौथा कारण: वही कि प्रतिवादी की गवाही में घर दावे का विषय नहीं है। जब वहाँ संकेत करना पर्याप्त नहीं हुआ, तो दावेदार की गवाही में जहाँ घर स्वयं दावे का विषय है, वहाँ वादा किस हद तक व्यर्थ और असफल होगा।

चेतावनी: इन लाभों के बाद दारुल इफ्ता को इस बहस की ओर ध्यान देने की वास्तव में आवश्यकता नहीं है कि फैसले में इस पहचान की कमी का उत्तर यह दिया गया कि स्वीकृति (तस्लीम) त्याग (इस्कात) है और इसमें पहचान की आवश्यकता नहीं है। फतवे ने इस पर यह खंडन किया कि यह तब है जब त्याग स्पष्ट शब्दों में हुआ हो, अन्यथा स्वीकृति के बाद दावे के विकल्प की स्वीकृति प्राप्त होने पर स्वीकृति व्यर्थ है, और इस पर आलमगीरी का उद्धरण पेश किया। हालाँकि यह उत्तर किसी भी तरह से सही नहीं है।

पहली बात: वह आलमगीरी का उद्धरण सांकेतिक स्वीकृति (तस्लीम-ए-दलालतन) के बारे में है, जैसे बिक्री की खबर सुनकर चुप रहना, उठ जाना या खरीदार से बिक्री की वस्तु खरीदने या उपहार या किराये की इच्छा करना। और यहाँ स्वीकृति इन शब्दों में व्यक्त की गई है कि "अच्छी बेगम ने घर खरीद लिया है, मैं बहुत खुश हूँ, उसके लेने से मैं खुश हूँ, यह उचित है, उसने अच्छा किया।" ये सांकेतिक स्वीकृति की श्रेणी में कैसे आ सकते हैं।

दूसरी बात: सांकेतिक स्वीकृति में भी केवल शफ़ीअ (pre-emptor) को बिक्री का ज्ञान होना आवश्यक है, न कि स्वीकृति में सीमाओं की पहचान, जिस पर...

पृष्ठ 568/738

تعین کے دو ہی طریقے تھے: نشان دہی یا بیان حدود، اور وہ دونوں یہاں مفقود، لہٰذا پانچوں گواہیاں مردود۔

وجہ دوم: عجب یہ کہ گواہی ہندہ میں مکان خود مدعی بہ نہیں بلکہ اس کا دعوی تسلیم شفعہ کا ہے مکان صرف متعلقات دعوی سے ہے تو جہاں وعدہ نشان دہی کافی ہو کر صرف ایک شے متعلق دعوی کی تعین نہ ہونے سے فتوائے مدعی نے شہادتوں کو ناممکن القبول بنایا تو یہاں کہ خود مکان ہی مدعی بہ ہے وعدہ نشان دہی ناکافی ہو کر بیان گواہان میں اس کا عدم تعین کیوں نہ ان تمام شہادتوں کو واجب الرد کرے گا۔

وجہ سوم: فتوے نے گواہان ہندہ محمد صدیق خاں، محمد سعید خاں، محمد علی خاں پر بھی یہی عدم تعین مدعی بہ کا اعتراض کر کے فرمایا اس لئے شہادت ان کی بالمجہول شرعاً لغو و باطل ہے اور اس پر قاضی خاں اور عالمگیریہ کی عبارتیں پیش کیں۔ یہ سب سے عجیب تر ہے ان تینوں کے اظہار خود موقع پر ہوئے اور نقول میں ہر ایک کے ساتھ صاف تصریح ہے کہ نشان دہی کر دی تو اولاً : ان کی شہادت کو بالمجہول کہنا کیسا صریح لغو و باطل ہے۔

ثانیاً: جب بالفعل نشان دہی بھی تعین کو کافی نہ ہوئی تو پانچوں گواہان مدعی کے بیان میں کہ نشان دہی کا صرف وعدہ ہے سو درجہ زائد ان کی شہادت بالمجہول و لغو و باطل کرے گا۔

وجہ چہارم: وہی کہ گواہی مدعاعلیہا میں مکان مکان مدعی بہ نہیں جب یہاں نشان دہی کافی نہ ہوئی شہادت مدعی میں کہ خود مکان مدعی بہ ہے وعدہ کس درجہ باطل و ناکام ہوگا۔

تنبیہ: ان افادوں کے بعد دارالافتاء کو اس بحث کی طرف توجہ کی اصلاً حاجت نہیں کہ اس عدم تعین کا جواب فیصلہ میں یہ فرمایا کہ تسلیم اسقاط ہے اس میں تعین کی ضرورت نہیں اور فتوے نے اس پر رد کیا کہ اس حالت میں ہے کہ اسقاط بالفاظ صریحہ ہوا ہو ورنہ تسلیم لغو بعد تسلیم اختیار دعوی حاصل ، اور اس پر عالمگیری کی عبارت پیش کی، اگرچہ یہ جواب ہر گز صحیح نہیں۔

اولاً : وہ عبارت عالمگیری تسلیم دلالتہً میں ہے مثلاً خبر بیع سن کر خاموش رہنا اٹھ جانا یا مشتری سے بیعہ کی خریداری یا ہبہ یا اجارہ کی خواہش، اور یہاں تسلیم ان لفظوں میں بیان ہوئی ہے کہ اچھی بیگم نے مکان خرید لیا میں بہت خوش ہوا، اس کے لینے سے میں خوش ہوں، مناسب ہے، اچھا کیا، یہ دلالتہً تسلیم کی شق میں کیونکر جا سکتے ہیں۔

ثانیاً: دلالتہً تسلیم میں بھی صرف علم شفیع بالبیع درکار ہے نہ کہ تسلیم میں تعین حدود جس پر

Here is a discussion; in this very statement of Alamgiri, in "Tasleem Shareeh imma yajri majraahu," it is said: "Whether he knew about the sale or did not know, if it is after the sale[1] - it is equal whether knowledge of the sale exists or not." (T) And in "Dalalatan," it is said: "His right will not lapse there except after knowledge[2] - there the right will not be dropped except after knowledge." (T)

Fifth Reason: The Fatwa raised an objection against the testimony of the witness Bandah Syed Acchey Miyan, stating that it is necessary for a witness to identify and define the plaintiff (Mudda'i) and defendant (Mudda-Alaih), without which the testimony is irrational. Furthermore, definition and identification, in the presence of the plaintiff and defendant at the time of giving testimony, should be done by pointing (Isharah). This is intended here, and a statement from Alamgiri was presented for it. The words of the witness are: "In this, Pyarey Miyan Sahab, the plaintiff present in court, said, 'You have bought this house in the name of Achchi Begum, it is appropriate.'" If the combination of the plaintiff's name, the attribute of being the plaintiff, and the description of being present in court is not sufficient for identification and definition, but rather a specific gesture was mandatory due to the presence of the plaintiff, then the situation is exactly the same for all five witnesses of the plaintiff. Not one of them pointed towards the plaintiff; all said "Pyarey Miyan, the plaintiff present in court," or the plaintiff's brother Syed Wazir Ali added "whom they call Shuja'at Ali." Thus it is proven that according to the ruling of the submitted Fatwa, the testimonies of the five witnesses of the plaintiff are rejected.

Sixth Reason: A second objection was raised against the same witness regarding the lack of identification of the female defendant (Mudda-Alaiha), stating that in the case of her absence, an ordinary person's identification should be through parentage, etc., which is also not realized in his statement. Therefore, their testimony is not legally (Shar'an) acceptable at all. For this too, the same statement from Alamgiri is the proof. Here there is certainly this much difference: Syed Acchey Miyan only said "Achchi Begum," and in the statements of the plaintiff's witnesses except for Syed Wazir Ali, although the parentage of Achchi Begum is not mentioned, yet in the 'Khabar' (report) and 'Talab' (demand) - meaning Shah Ali Haidar's report and the plaintiff's demand for pre-emption (Shuf'ah) - there is a mention of her being a wife. The reporter said "The house was bought by Madan Miyan's lady, Achchi Begum etc." The plaintiff said "The price at which this house was bought by Madan Miyan's wife

Achchi Begum..." In the Fatwa, this statement from Alamgiri was quoted up to this word:

---

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab-ul-Shuf'ah, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/182 [2] Fatawa Hindiyah, Kitab-ul-Shuf'ah, Chapter 9, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/182 Page 569 of 738

यहाँ चर्चा है, स्वयं आलमगीरी के इसी कथन में "तस्लीम शरीह इम्मा यजरी मजराहु" में कहा गया है: "चाहे उसे बिक्री का पता हो या न हो, यदि वह बिक्री के बाद है[1] - बराबर है चाहे बिक्री का ज्ञान हो या न हो।" (T) और "दलालत" में कहा गया है: "वहाँ उसका अधिकार तब तक समाप्त नहीं होगा जब तक कि ज्ञान न हो जाए[2] - वहाँ अधिकार ज्ञान के बाद ही समाप्त होगा।" (T)

पांचवां कारण: फतवे ने गवाह बंदा सैयद अच्छे मियां की गवाही पर यह आपत्ति जताई कि गवाह के लिए वादी (मुद्दई) और प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) की पहचान और परिभाषा करना आवश्यक है, इसके बिना गवाही तर्कहीन है। इसके अलावा, गवाही देते समय वादी और प्रतिवादी की उपस्थिति में परिभाषा और पहचान इशारे (संकेत) के माध्यम से होनी चाहिए। यहाँ यही उद्देश्य है और इसके लिए आलमगीरी का एक उद्धरण प्रस्तुत किया गया। गवाह के शब्द ये हैं: "इसमें अदालत में मौजूद वादी प्यारे मियां साहब ने कहा, 'आपने यह घर अच्छी बेगम के नाम पर खरीदा है, यह उचित है'।" यदि वादी का नाम, वादी होने का गुण और अदालत में उपस्थित होने का विवरण इन तीनों का संयोजन पहचान और परिभाषा के लिए पर्याप्त नहीं है, बल्कि वादी की उपस्थिति के कारण एक विशिष्ट इशारा अनिवार्य था, तो वादी के पांचों गवाहों के लिए स्थिति बिल्कुल वैसी ही है। उनमें से किसी ने भी वादी की ओर इशारा नहीं किया; सबने "अदालत में मौजूद वादी प्यारे मियां" कहा, या वादी के भाई सैयद वज़ीर अली ने इतना और जोड़ा "जिन्हें वे शुजात अली कहते हैं।" इस प्रकार यह सिद्ध हुआ कि प्रस्तुत फतवे के आदेशानुसार, वादी के पांचों गवाहों की गवाहियाँ अस्वीकार्य हैं।

छठा कारण: उसी गवाह पर दूसरी आपत्ति महिला प्रतिवादी (मुद्दा-अलैहा) की पहचान की कमी को लेकर उठाई गई कि उसकी अनुपस्थिति की स्थिति में, एक आम व्यक्ति की पहचान वल्दियत (पितृत्व) आदि के माध्यम से होनी चाहिए थी, जो उनके बयान में भी स्पष्ट नहीं है। इसलिए, उनकी गवाही शरई तौर पर बिल्कुल स्वीकार्य नहीं है। इस पर भी आलमगीरी का वही कथन प्रमाण है। यहाँ निश्चित रूप से इतना अंतर है कि सैयद अच्छे मियां ने केवल "अच्छी बेगम" कहा और सैयद वज़ीर अली को छोड़कर वादी के गवाहों के बयानों में, हालांकि अच्छी बेगम की वल्दियत का उल्लेख नहीं है, फिर भी 'खबर' (रिपोर्ट) और 'तलब' (मांग) में - यानी शाह अली हैदर की रिपोर्ट और वादी की शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) की मांग में - पत्नी होने का उल्लेख है। खबर देने वाले ने कहा "मदन मियां की बीवी अच्छी बेगम ने घर खरीदा आदि।" वादी ने कहा "जिस कीमत पर मदन मियां की पत्नी अच्छी बेगम ने यह घर खरीदा..." फतवे में आलमगीरी के इस कथन को इस शब्द तक उद्धृत किया गया:

[1] फतावा हिन्दिया, किताब-उश-शुफा, अध्याय 9, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/182 [2] फतावा हिन्दिया, किताब-उश-शुफा, अध्याय 9, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/182 पृष्ठ 569 का 738

یہاں بحث ہے، خود اسی عبارت عالمگیری میں تسلیم صریح اما یجری مجراہ میں فرمایا: سواء علم بالبیع او لم یعلم ان کان بعد البیع ۱- بیع کے بعد ہو تو بیع کا علم ہو یا نہ ہو برابر ہے۔ (ت) اور دلالۃً میں فرمایا: لا یسقط حقہ ثمہ الا بعد العلم ۲- وہاں حق ساقط نہ ہوگا مگر علم کے بعد۔ (ت)

وجہ پنجم: فتوے نے گواہ بندہ سید اچھے میاں کی شہادت پر یہ اعتراض کیا کہ تعین و تعریف مدعی و مدعا علیہ کی کرنا گواہ پر ضروری ہے بلا اس کے گواہی نامعقول ہے اور تعریف و تعین بصورت موجودگی مدعی و مدعا علیہ وقت ادائے شہادت اشارہ سے چاہئے یہ یہاں مقصود ہے اور اس پر عالمگیری کی عبارت پیش کی۔ گواہ کے لفظ یہ ہیں: "اس میں پیارے میاں صاحب مدعی حاضر عدالت نے فرمایا یہ مکان تم نے اچھی بیگم کے نام خریدا ہے مناسب ہے"۔ اگر مدعی کا نام اور یہ صفت کہ مدعی اور یہ وصف کہ حاضر عدالت ان تینوں کا اجتماع تعین و تعریف کے لئے کافی نہیں بلکہ بوجہ حضور مدعی خاص اشارہ ہی لازم تھا تو مدعی کے پانچوں گواہوں میں بعینہ یہی حالت ہے ایک نے بھی مدعی کی طرف اشارہ نہ کیا سب نے پیارے میاں مدعی حاضر عدالت ہی کہا ہے یا برادر مدعی سید وزیر علی نے اتنا اور بڑھایا جن کو شجاعت علی کہتے ہیں تو ثابت ہوا کہ بحکم فتوائے مدخلہ مدعی پانچوں گواہان مدعی کی گواہیاں مردود ہیں۔

وجہ ششم: دوسرا اعتراض اسی گواہ پر عدم تعین مدعا علیہا سے کیا کہ بصورت عدم موجودگی عام آدمی کی تعیین ولدیت وغیرہ سے چاہئے تھی وہ بھی متحقق ان کے بیان میں نہیں ہے لہذا شہادت ان کی شرعاً ہرگز قابل قبول نہیں اس پر بھی وہی عبارت عالمگیری سند ہے یہاں اتنا فرق ضرور ہے کہ سید اچھے میاں نے صرف اچھی بیگم کہا اور گواہان مدعی سوائے سید وزیر علی کے بیان میں بھی اگرچہ اچھی بیگم کی ولدیت مذکور نہیں مگر خبر و طلب یعنی شاہ علی حیدر

کے اخبار اور مدعی کے طلبِ شفعہ میں بیان زوجیت ہے مخبر نے کہا مکان مدن میاں کی بی بی اچھی بیگم نے مول لیا الخ مدعی نے کہا جس قیمت کو یہ مکان مدن میاں کی بیوی اچھی بیگم نے مول لیا، فتویٰ میں یہ عبارت عالمگیری اس لفظ تک نقل فرمائی:

---

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشفعہ الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۱۸۲ ۲ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشفعہ الباب التاسع نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۱۸۲ Page 569 of 738

Fatawa Razawiya Volume 18

[Arabic Box:] It is necessary to name the witnesses, the name of the deceased, the name of the absent person, and the names of their fathers[1]. [Urdu Translation:] The names of the witnesses, the deceased, the absent person, and their parentage are mandatory. (T)

Its apparent meaning is that the statement of parentage is necessary, of which the statements of the four aforementioned witnesses of the plaintiff are also devoid. However, the procedure here is different; the fatwa quoted an incomplete passage and left out its conclusion, which stated that the entire group comprised the witnesses of the aforementioned plaintiff. After that, the passage from Alamgiri is as follows:

[Arabic Box:] And the name of their grandfather is a condition. Al-Khassaf mentioned the grandfather for identification, and thus it is mentioned in Ash-Shurut. Among our scholars are those who said this is the opinion of Abu Hanifa and Muhammad (may Allah Almighty have mercy on them). As for the opinion of Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), mentioning the father is sufficient, as stated in Al-Dhakhira. The correct view is that lineage to the grandfather is indispensable, as stated in Al-Bahr al-Ra'iq[2]. [Urdu Translation:] Meaning, for an obscure person who is not present, it is necessary for the witnesses to state his name, his father's name, and his grandfather's name. Imam Khassaf made the mention of the grandfather a condition for identification, as it is in the book 'Al-Shurut'. Some of our scholars said that the necessity of naming the grandfather is the opinion of our masters Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on them). According to Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), the father's name is sufficient; this is how it is in 'Al-Dhakhira'. The correct view is that there is no alternative but to state the grandfather's name; this is how it is in 'Al-Bahr al-Ra'iq'.

Up to here was the complete passage from Alamgiri, in which he quoted only up to the father's name and omitted the rest. Now, even if there were no requirement for parentage, the aforementioned passage clearly states that one identification (restriction) is not enough; two are necessary. This is the school of thought of our Imam and this is what is correct. Thus, since the plaintiff's witnesses said only 'Madan Miyan's wife, Achchi Begum', there was only one identification, which became insufficient for specification, and according to the correct school of Imam Azam, the testimonies were rejected. When a man's and his father's names are not sufficient

because sharing names up to two levels is not rare—it is possible another person has the same name whose father also has the same name as his father—therefore, the grandfather's name is necessary. Why should the woman's and her husband's names be sufficient? Here too, it is possible another woman has the same name whose husband also has the same name as her husband. Therefore, another identification is also necessary. As for Syed Wazir Ali, he definitely stated two names; along with the husband, he also mentioned Achchi Begum's father's name, Ayub Shah.

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/459. [2] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/459.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

[अरबी बॉक्स:] गवाहों के नाम, मृतक का नाम, अनुपस्थित व्यक्ति का नाम और उनके पिता के नाम बताना आवश्यक है[1]। [उर्दू अनुवाद:] गवाहों के नाम और मृतक और अनुपस्थित और उनकी वल्दियत (वंश) के नाम ज़रूरी हैं। (त)

इसका ज़ाहिर मतलब यह है कि वल्दियत का बयान ज़रूरी है, जिससे मुद्दई (वादी) के चारों गवाहों के बयान भी खाली हैं। मगर यहाँ कार्रवाई और है; फतवे ने अधूरी इबारत (अनुच्छेद) नक़ल की और उसका बाकी हिस्सा छोड़ दिया, कि उक्त गवाह मुद्दई के गवाह थे। इसके बाद आलमगीरी की इबारत इस तरह है:

[अरबी बॉक्स:] और उनके दादा का नाम एक शर्त है। अल-खसाफ़ ने पहचान के लिए दादा का ज़िक्र किया, और इसी तरह अश-शुरुत में इसका ज़िक्र है। हमारे कुछ उलेमा का कहना है कि यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) का क़ौल है। जहाँ तक इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन पर रहम करे) के क़ौल का सवाल है, तो पिता का ज़िक्र काफी है, जैसा कि अल-ज़खीरा में है। सही यह है कि दादा की तरफ निस्बत ज़रूरी है, जैसा कि अल-बह्र अल-राइक़[2] में है। [उर्दू अनुवाद:] यानी ग़ैर मशहूर शख्स जो हाज़िर नहीं है, ज़रूरी है कि गवाह उसका नाम, उसके बाप का नाम और उसके दादा का नाम लें। इमाम खसाफ़ ने पहचान के लिए दादा के ज़िक्र को शर्त बताया है जैसा कि 'किताब-उश-शुरुत' में है। और हमारे बाज़ मशाइख़ ने कहा कि दादा का नाम लेना ज़रूरी होना हज़रत सैय्यदना इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम करे) का क़ौल है। इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन पर रहम करे) के नज़दीक बाप का नाम काफी है, 'ज़खीरा' में ऐसा ही है। और सही यह है कि दादा का नाम लिए बिना चारा नहीं, 'बह्र-उर-राइक़' में ऐसा ही है।

यहाँ तक आलमगीरी की पूरी इबारत थी, जिसमें सिर्फ बाप के नाम तक नक़ल फरमा कर बाकी छोड़ दी। अब अगर वल्दियत की ज़रूरत न भी हो, तो उक्त इबारत का साफ इर्शाद है कि एक पाबंदी (तक़यीद) काफी नहीं, दो ज़रूरी हैं। यही हमारे इमाम का मज़हब है और यही सही है। तो उन मुद्दई के गवाहों ने जो सिर्फ"मदन मियां की बीवी अच्छी बेगम" कहा, तो एक ही पाबंदी हुई और पहचान के लिए नाकाफी होकर इमाम-ए-आज़म के सही मज़हब में गवाहियाँ रद्द हो गईं। जब आदमी और उसके बाप का नाम काफी नहीं क्योंकि दो नामों तक समानता दुर्लभ नहीं है, संभव है

कि कोई और व्यक्ति भी उसी नाम का हो जिसके बाप का नाम भी उसके बाप के नाम जैसा हो, इसलिए दादा का नाम ज़रूरी है। औरत और उसके शौहर का नाम क्यों काफी होने लगा? यहाँ भी संभव है कि कोई और औरत भी उसी नाम की हो जिसके शौहर का नाम भी उसके शौहर के नाम जैसा हो। इसलिए एक और पाबंदी भी ज़रूरी है। जहाँ तक सैय्यद वज़ीर अली का सवाल है, उन्होंने ज़रूर दो नाम लिए; शौहर के साथ अच्छी बेगम के बाप का नाम अय्यूब शाह भी बताया।

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, बाब-उल-सालिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/459. [2] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, बाब-उल-सालिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/459.

पृष्ठ 570/738

جلد ہجدہم (۱۸) فتاوی رضویہ

[عربی عبارت:] یحتاج الی تسمیة الشهود اسم المیت واسم الغائب واسم ابیهما[1]۔ گواہوں کے نام اور میت اور غیر حاضر اور ان کی ولدیت کے نام ضروری ہیں۔ (ت)

اس کا ظاہر یہ ہے کہ بیان ولدیت ضرور ہے جس سے چاروں گواہان مذکورہ مدعی کے بیان بھی خالی ہیں مگر یہاں کارروائی اور ہے فتوے نے ناقص عبارت نقل کی اور اس کا تتمہ کہ مصر حملہ شاہدان مذکور مدعی تھا چھوڑ دیا اس کے بعد عبارت عالمگیری یوں ہے:

[عربی عبارت:] واسم جد هما شرط الخصاف ذکر الجد للتعریف وهکذا ذکر في الشروط، ومن مشائخنا من قال هذا قول ابی حنیفة ومحمد رحمهماالله تعالی اما علی قول ابی یوسف رحمه الله تعالی فذکر الاب یکفی کذافی الذخیرة، والصحیح ان النسبة الی الجد لابد منها کذافی البحر الرائق[2]۔ یعنی غیر مشہور شخص کہ حاضر نہیں ضرور ہے کہ اس کا نام اس کے باپ کا نام اس کے دادا کا نام گواہ لیں امام خصاف نے تعریف کیلئے دادا کا ذکر شرط فرمایا ہے کہ ایسا ہی کتاب الشروط میں ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے کہا کہ دادا کا نام لینا ضروری ہونا حضرت سیدنا امام اعظم وامام محمد رحمہما اللہ تعالی کا قول ہے، امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالی علیہ کے نزدیک باپ کا نام کافی ہے ایسا ہی ذخیرہ میں ہے اور صحیح یہ ہے کہ دادا کا نام لئے بغیر چارہ نہیں ایسا ہی بحر الرائق میں ہے۔

یہاں تک عالمگیری کی پوری عبارت تھی جس میں صرف باپ کے نام تک نقل فرما کر باقی چھوڑ دی اب اگر ولدیت کی حاجت نہ بھی ہو تو عبارت مذکورہ کا صاف ارشاد ہے کہ ایک تقیید کافی نہیں دو ضرور ہیں یہی ہمارے امام مذہب کا مذہب ہے اور یہی صحیح ہے تو ان گواہان مدعی نے

کہ فقط مدن میاں کی بی بی اچی بیگم نے کہا ایک ہی تقیید ہوئی اور تعین کے لئے ناکافی ہو کر صحیح مذہب امام اعظم میں شہادتیں مردود ہوئیں جب آدمی اور اس کے باپ کا نام کافی نہیں کہ دو تک شرکت نادر نہیں، ممکن کہ اور شخص بھی اس نام کا ہو جس کا باپ بھی اس کے باپ کا ہم نام ہو لہذا نام جد ضروری ہے عورت اور اس کے شوہر کا نام کیوں کافی ہونے لگا، یہاں بھی ممکن کہ اور عورت بھی اس نام کی ہو جس کا شوہر بھی اس کے شوہر کے ہم نام ہو، لہذا تقیید دیگر بھی ضروری ہے رہے سید وزیر علی، انہوں نے ضرور دو نام لئے شوہر کے ساتھ اچی بیگم کے باپ کا نام ایوب شاہ بھی بتایا

[1] فتاوی ہندیہ کتاب الشہادۃ الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۵۹ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الشہادۃ الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۵۹

But alas, the husband's name was taken as Wadan Mian, and in the statement of Shah Haider Ali, it was also said that the house was bought by the wife of Achhi Begum Wadan Mian. Mentioning this name was far worse than not mentioning it; had it not been mentioned, there would have been a kind of ignorance regarding the defendant, but by changing the name, the defendant herself changed. For Achhi Begum, daughter of Ayub Shah, who is the wife of Madan Mian, is certainly someone other than that Achhi Begum, daughter of Ayub Shah, who at the same time is the wife of Wadan Mian. This very fatwa submitted by the plaintiff is sufficient for her statement. In the statement of the defendant's witness Mohammad Shah Khan, this sentence occurs: "The deponent knows Achhi Begum, the defendant, her father's name is Ayub Ali." Upon this, the fatwa raised an objection that their statement has one flaw: they incorrectly stated the parentage of the defendant, which this witness himself admits. Therefore, how can his testimony be acceptable? And a reference from Alamgiri was given for this. Similarly, here too, regarding Syed Wazir Ali, it will be said that their statement has one flaw: they incorrectly stated the marital status of the defendant, which this witness himself admits. Therefore, how can his testimony be acceptable? In fact, fairly speaking, the discrepancy between Ayub Shah and Ayub Ali is not the same as between Madan Mian and Wadan Mian. It is possible that the name is Ayub Ali Shah, and briefly someone called him Ayub Shah, and someone else, dropping the final honorific word, called him Ayub Ali; unlike Madan and Wadan, which are definitely two distinct names. In any case, based on this sixth reason, all five testimonies of the plaintiff are rejected.

Seventh Reason: The plaintiff's first fatwa invalidated all the plaintiff's testimonies for these six reasons, not in the sense that there are six reasons in total, but that each testimony is rejected for six reasons. Now, in this fatwa, there are two more objections to some testimonies, which also apply to some of the plaintiff's testimonies. Similarly, some others are from the second fatwa of invalidating the plaintiff's case. Thus, combined, these fatwas have invalidated all the plaintiff's testimonies for the seventh reason. Hear their description: First: The objection of name change on the testimony of Mohammad Shah Khan, while a harsher objection applies to the testimony of Syed Wazir Ali. Second: The objection on the testimony of Munawwar Hussain because a part of his statement was incorrect, as he said "I had received the summons" whereas in fact, at that time, it had not been received. Regarding him, the fatwa...

लेकिन अफसोस कि शौहर का नाम वदन मियां लिया गया और शाह हैदर अली के बयान में भी यही कहा गया कि मकान अच्छी बेगम वदन मियां की बीवी ने खरीद लिया। यह नाम लेना न लेने से कहीं ज़्यादा बुरा हुआ; अगर न लिया जाता तो प्रतिवादी (मुदआ अलैहा) के बारे में एक तरह की अज्ञानता रहती, लेकिन नाम बदलकर तो प्रतिवादी खुद ही बदल गई। क्योंकि अच्छी बेगम बिन्ते अयूब शाह, जो मदन मियां की बीवी है, यकीनन उस अच्छी बेगम बिन्ते अयूब शाह से अलग है जो उसी समय वदन मियां की बीवी हो। उसके बयान के लिए वादी का पेश किया हुआ यही फतवा काफी है। प्रतिवादी के गवाह मोहम्मद शाह खान के बयान में यह जुमला आया है: "बयानकर्ता अच्छी बेगम प्रतिवादी को जानता है, उसके बाप का नाम अयूब अली है।" इस पर फतवे ने आपत्ति की कि उनके बयान में एक कमी यह भी है कि उन्होंने प्रतिवादी के पिता का नाम गलत बताया है, जिसे यह गवाह खुद स्वीकार करता है। इसलिए उसकी गवाही कैसे स्वीकार की जा सकती है? और इस पर आलमगीरी का हवाला दिया गया। इसी तरह, यहाँ भी सैयद वज़ीर अली के संबंध में कहा जाएगा कि उनके बयान में एक कमी यह भी है कि उन्होंने प्रतिवादी की वैवाहिक स्थिति गलत बताई है, जिसे यह गवाह खुद स्वीकार करता है। इसलिए उसकी गवाही कैसे स्वीकार की जा सकती है? बल्कि न्याय की बात तो यह है कि अयूब शाह और अयूब अली में वह अंतर नहीं है जो मदन मियां और वदन मियां में है। मुमकिन है कि नाम अयूब अली शाह हो और संक्षिप्त में किसी ने अयूब शाह कहा, और किसी ने आखिरी सम्मानजनक शब्द को हटाकर अयूब अली कह दिया; इसके विपरीत मदन और वदन बिल्कुल दो अलग-अलग नाम हैं। बहरहाल, इसी छठी वजह पर भी वादी की पाँचों गवाहियाँ खारिज हैं।

सातवीं वजह: वादी के पहले फतवे ने वादी की सभी गवाहियों को इन छह कारणों से अमान्य कर दिया, ऐसा नहीं कि कुल मिलाकर छह हों, बल्कि हर गवाही छह कारणों से खारिज है। अब इस फतवे में कुछ गवाहियों पर दो और आपत्तियाँ हैं जो वादी की कुछ गवाहियों पर भी लागू होती हैं। इसी तरह कुछ अन्य आपत्तियाँ वादी के मामले को खारिज करने के दूसरे फतवे से हैं। इस तरह मिलकर इन फतवों ने सातवीं वजह से वादी की सभी गवाहियों को अमान्य कर दिया है। उनका वर्णन सुनें:

पहला: मोहम्मद शाह खान की गवाही पर नाम बदलने की आपत्ति, जबकि इससे भी कड़ी आपत्ति सैयद वज़ीर अली की गवाही पर लागू होती है। दूसरा: मुनव्वर हुसैन की गवाही पर आपत्ति क्योंकि उनके बयान का एक हिस्सा गलत था, उन्होंने कहा कि "मुझे समन मिल गया था" जबकि वास्तव में उस समय तक वह प्राप्त नहीं हुआ था। फतवे ने उनके बारे में...

मजलिस-ए-दावत-ए-इस्लामी पेज 571/738

مگر افسوس کہ شوہر کا نام ودن میاں لیا اور شاہ حیدر علی کے بیان میں بھی یونہی کہا کہ مکان اچھی بیگم ودن میاں کی بی بی نے خرید لیا، یہ نام لینا نہ لینے سے بدرجہا بدتر ہوا، نہ لیا جاتا تو مدعا علیہا میں ایک نوع جہالت رہی اور نام بدل دیا تو مدعا علیہا خود بدل گئی کہ وہ اچھی بیگم بنت ایوب شاہ جو مدن میاں کی بی بی ہے یقیناً اس اچھی بیگم بنت ایوب شاہ کی غیر ہے جو اسی وقت میں ودن میاں کی بی بی ہو، اس کے بیان کو بھی یہی فتوائے مدخلہ مدعی کافی ہے، مدعا علیہا کے گواہ محمد شاہ خاں کے بیان میں یہ جملہ واقع ہوا مظہر اچھی بیگم مدعا علیہا کو جانتا ہے اس کے باپ کا نام ایوب علی ہے، اس پر فتوے نے اعتراض فرمایا کہ ان کے بیان میں ایک نقصان یہ بھی ہے کہ انہوں نے ولدیت مدعا علیہا کی غلط بیان کی ہے کہ جس کا یہ شاہد ہے اس کو خود تسلیم ہے لہذا اس کی گواہی کیونکر قابل قبول ہو سکتی ہے اور اس پر عالمگیری کی سند دی، یونہی یہاں بھی سید وزیر علی کی نسبت کہا جائے گا کہ ان کے بیان میں ایک نقصان یہ بھی ہے کہ انہوں نے زوجیت مدعا علیہا کی غلط بیان کی ہے کہ جس کا یہ شاہد ہے اس کو خود تسلیم ہے لہذا اس کی گواہی کیونکر قابل قبول ہو سکتی ہے، بلکہ انصافاً ایوب شاہ و ایوب علی میں وہ تباین نہیں جو مدن میاں و ودن میاں میں ہے ممکن کہ نام ایوب علی شاہ ہو اور اختصاراً کسی نے ایوب شاہ کہا کسی نے اخیر کا کلمہ تعظیمی کم کرکے ایوب علی، بخلاف مدن و ودن کہ قطعاً دو متغائر نام ہیں بہر حال اسی وجہ ششم پر بھی پانچوں شہادت مدعی رد ہیں۔

وجہ ہفتم: مدعی کے فتوائے اولیٰ نے جملہ شہادت مدعی کو ان چھ وجوہ سے باطل کیا نہ یوں کہ مجموع پر چھ ہوں بلکہ ہر گواہی چھ وجہ سے مردود ہے، اب اس فتوے میں بعض شہادتوں پر دو اعتراض اور ہیں کہ وہ بھی مدعی کی بعض شہادتات پر وارد ہیں یونہی بعض دیگر ابطال مدعی

کے فتوائے دوم سے ہے یوں مل کر ان فتووں نے ساتویں وجہ سے جملہ شہادت مدعی باطل کی ہیں ان کا بیان سنئے:

اول: شہادت محمد شاہ خاں پر تبدیلی نام کا اعتراض کہ اس سے سخت تر شہادت سید وزیر علی پر وارد ہے: دوم: شہادت منور حسین پر اس کا جزو بیان غلط ہونے سے اعتراض کہ اس نے کہا مجھے سمن وصول ہو گیا تھا حالانکہ واقع میں اس وقت تک وصول نہ ہوا تھا فتوے نے اس کی نسبت

Fatawa Razawiyyah Volume 18

It was said that the court also accepts it; we did not find its explicit acceptance anywhere in the judgment, but rather the answer given is that even on the supposition of its occurrence, the testimony should dispel the harm, the explanation of which will come soon. In any case, this objection is against the plaintiff's witness Ihsan Khan, and even against Nanhe Mirza; there is contradiction in their statements as well. Nanhe Mirza said Mazhar was sitting on the platform of Gul Nur Khan near the disputed house, it had been about two and a half months. Then he said Mazhar was sitting below the platform and people were on the platform. If you call this an oversight, then Ihsan Khan first said that from the time Mazhar came to this meeting and until he left, no one talked to Mazhar, then later wrote that Mazhar was talking to Gul Nur Khan. This is certainly a contradiction, and there is no escape from falsehood in a contradiction, as both cannot remain true. It is stated in Alamgiri from Mabsoot:

لم تقبل شهادتهما لانا نتيقن بكذب احدهما - The testimony of both will not be accepted because we are certain of the falsehood of one of them. (T)

The decision gave that answer on behalf of Munawwar Husain Khan that the same answer applies to Ihsan Khan and Nanhe Mirza, meaning this matter is outside the core of the testimony and legally a flaw in something not testified to does not harm the testimony. On this, this text from Sharh-ul-Wiqaya was written:

الاكذاب في غير المشهود به لا يمنع القبول - Giving a lie in something other than what is being testified to does not prevent acceptance. (T)

Although this text may not be very relevant as the discourse is about lying, not about accusing of lying, rather for this, this text of Khulasa and Hindiyya is:

التناقض فيما لايحتاج اليہ لايضر - Contradiction in what is not needed is not harmful. (T)

But the plaintiff's fatwa itself, without making a distinction between lying and accusing of lying, rejected it by saying that in the event of clear lying being attributed to a witness, his testimony is unacceptable, whether this nonsense is outside of what he is testifying to or not. And on this, the text of Alamgiri was presented:

في العيون ، شهد الرجلان على اخر - In al-Uyun it is that two witnesses [testified] against a person...

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 8, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/508 2 Sharh al-Wiqaya, Kitab al-Shahadat, Chapter on Acceptance of Testimony and its Absence, H.M. Saeed Company Karachi, 2/169 3 Fatawa Hindiyya with reference to Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/460

कहा गया था कि अदालत भी इसे स्वीकार करती है; हमने फैसले में कहीं इसकी स्पष्ट स्वीकृति नहीं पाई, बल्कि उत्तर यह दिया गया है कि इसके घटित होने की स्थिति में भी गवाही को नुकसान को दूर करना चाहिए, जिसका विवरण शीघ्र ही आएगा। बहरहाल, यह आपत्ति वादी के गवाह एहसान खान और यहाँ तक कि नन्हे मिर्ज़ा पर भी है; उनके बयानों में भी अंतर्विरोध (विरोधाभास) है। नन्हे मिर्ज़ा ने कहा कि मज़हर विवादित घर के पास गुल नूर खान के चबूतरे पर बैठा था, उसे लगभग ढाई महीने हो गए थे। फिर उसने कहा कि मज़हर चबूतरे के नीचे बैठा था और लोग चबूतरे पर थे। यदि आप इसे भूल सुधार कहें, तो एहसान खान ने पहले कहा कि जब से मज़हर इस सभा में आया और जब तक गया, किसी ने मज़हर से बात नहीं की, फिर बाद में लिखाया कि मज़हर गुल नूर खान से बातें कर रहा था। यह निश्चित रूप से अंतर्विरोध है, और अंतर्विरोध में झूठ से कोई बचाव नहीं है क्योंकि दोनों सच्चे नहीं रह सकते। आलमगीरी में 'मबसूद' से है:

لم تقبل شهادتهما لانا نتيقن بكذب احدهما - दोनों की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि हमें उनमें से एक के झूठ होने का यकीन है। (टी)

फैसले में मुनव्वर हुसैन खान की ओर से वह उत्तर दिया गया कि वही उत्तर एहसान खान और नन्हे मिर्ज़ा पर लागू होता है, यानी यह मामला गवाही के मूल से बाहर है और कानूनी रूप से उस चीज़ में दोष जो गवाही का विषय नहीं है, गवाही को नुकसान नहीं पहुँचाता। इस पर शर्ह-उल-विक़ाया का यह उद्धरण लिखा गया:

الاكذاب في غير المشهود به لا يمنع القبول - जिस चीज़ की गवाही दी जा रही है उसके अलावा किसी और चीज़ में झूठ बोलना स्वीकार्यता में बाधक नहीं है। (टी)

हालाँकि यह उद्धरण बहुत प्रासंगिक नहीं हो सकता क्योंकि चर्चा झूठ बोलने के बारे में है, न कि झूठ का आरोप लगाने के बारे में, बल्कि इसके लिए खुलासः और हिन्दियः का यह उद्धरण है:

التناقض فيما لايحتاج اليہ لايضر - जिस चीज़ की आवश्यकता नहीं है उसमें अंतर्विरोध हानिकारक नहीं है। (टी)

लेकिन वादी के फतवे ने स्वयं झूठ बोलने और झूठ का आरोप लगाने में अंतर न करते हुए इसे यह कहकर खारिज कर दिया कि गवाह पर स्पष्ट झूठ आरोपित होने की स्थिति में उसकी गवाही

अस्वीकार्य है, चाहे यह फालतू बात गवाही के विषय से बाहर हो या नहीं। और इस पर आलमगीरी का उद्धरण प्रस्तुत किया गया:

في العيون ، شهد الرجلان على اخر उयून में है कि दो गवाहों ने एक व्यक्ति के..

1 फ़तावा हिन्दियः, किताबुश शहादात, अध्याय 8, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/508 2 शर्ह अल-विक़ाया, किताबुश शहादात, गवाही की स्वीकार्यता और अस्वीकार्यता का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 2/169 3 फ़तावा हिन्दियः किताबुश शहादात के संदर्भ में, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/460

کہا تھا کہ عدالت کو بھی تسلیم ہے ہم نے فیصلہ میں کہیں اس کی صریح تسلیم نہ پائی بلکہ جواب وہ دیا ہے کہ بر تقدیر وقوع بھی شہادت سے دفع مضرت کرے جس کا بیان عنقریب آتا ہے بہر حال یہ اعتراض گواہ مدعی احسان خاں بلکہ ننھے مرزا پر بھی ہے ان کے کلام میں بھی تناقص ہے ننھے مرزا نے کہا مظہر گل نور خاں کے چبوترہ پر قریب مکان متنازعہ بیٹھا ہوا تھا اس کو عرصہ کوئی ڈھائی مہینہ کا ہوا پھر کہا مظہر چبوترہ کے نیچے بیٹھا تھا اور آدمی چبوترہ پر تھے اسے اگر استدراک ہی کہئے تو احسان خاں نے اولاً کہا جب سے مظہر اس جلسہ میں آیا اور جب تک گیا مظہر سے کسی کی بات نہ ہوئی، بعد کو لکھا یا مظہر گل نور خاں سے باتیں کر رہا تھا یہ ضرور تناقض ہے اور تناقض میں کذب سے مفر نہیں کہ دونوں باقی سچی نہیں ہو سکتیں،

عالمگیری میں مبسوط سے ہے:

لم تقبل شهادتهما لانا نتيقن بكذب دونوں کی گواہی قبول نہ ہوگی دونوں میں سے ایک کے جھوٹا احدهما - ہونے کا ہمیں یقین ہے۔ (ت)

فیصلہ نے منور حسین خاں کی طرف سے وہ جواب دیا کہ وہی احسان خاں اور ننھے مرزا پر سے اس اعتراض کا جواب ہوتا یعنی یہ امر صلب شہادت سے خارج ہے اور شرعاً نقص غیر مشہود بہ مضر شہادت نہیں اور اس پر یہ عبارت شرح وقایہ تحریر فرمائی:

الاكذاب في غير المشهود به لا يمنع مشہود بہ کے غیر میں جھٹلانا قبولیت کے لیے مانع نہیں القبول - ہے۔ (ت)

یہ عبارت اگر چہ چنداں متعلق نہ ہو کہ کلام کذب میں ہے نہ اکذاب میں بلکہ اس کے لیے یہ عبارت خلاصہ و ہندیہ ہے کہ:

التناقض فیما لایحتاج الیہ لایضر - غیر ضروری معاملہ میں تناقض مضر نہیں ہے۔ (ت)

مگر فتوائے مدعی نے خود بھی کذب و اکذاب میں فرق نہ کر کے اس کا یہ رد کیا کہ بصورت منسوب ہونے گواہ کے صریح جھوٹ کے ساتھ گواہی اس کا نامقبول ہے خواہ یہ لغو بیانی اس کی مشہود بہا سے خارج ہو یا نہ ہو اور اس پر عبارت عالمگیری پیش کی:

في العیون ، شهد الرجلان علی اخر عیون میں ہے کہ دو گواہوں نے ایک شخص کے

1 فتاوی ہندیہ کتاب الشهادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۰۸ 2 شرح الوقایة کتاب الشهادات باب قبول الشهادة وعدمه ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۱۶۹ 3 فتاوی ہندیہ بحوالہ کتاب الشهادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۶۰

Fatawa Rizvia Volume (18)

[Table Header] Arabic Text: بالف وانه قد قضاه خمسمائۃ وقال الطالب لی علیہ الف وما قضانی شیئا والشهود او هموا فی الشهادۃ علی القضاء تقبل شهادتهما ان عدلا، ولو قال شهادتهم بالالف حق وبالقضاء باطل لاتقبل شهادتهما لانه نسبهما الی الفسق کذا فی المحیط (ملتقطا) Urdu Translation: Testimony was given for a thousand and it was stated that five hundred had been paid, while the claimant (Mudda'i) says that the full thousand is owed to him and nothing has been paid yet. If the witnesses were confused regarding the payment in their testimony, their testimony will be accepted provided both witnesses are declared as just ('Adil). And if the claimant says that the testimony of these witnesses regarding the thousand is true but the testimony regarding the payment is false, then the witnesses' testimony will not be accepted because, in this case, he has attributed 'fisq' (wickedness/unreliability) to the witnesses. It is stated thus in 'Al-Muhit' (summarized). (T)

But it was not understood that the case of 'Alamgiri' has no relation here. When the claimant demands a thousand rupees and the witnesses say it was a thousand but five hundred have been paid, they are explicitly calling the demand for a thousand wrong and stating the claim is only for five hundred. It is strange to consider this outside the scope of 'Mashhud bihi' (the matter testified about). Third: Up to here, every word of the first fatwa has been discussed; now hear the second one: The summary of the claimant's second fatwa is that: Firstly: The defendant's (Mudda 'alaiha) statement was that on November 15, i.e., the date of sale itself, the claimant came to know about the sale. The claimant was a partner in the consultation and accepted it after the sale. If the first two sentences were not stated by any witness for the defendant, then the testimony is not in accordance with the claim, hence unacceptable. It is stated in 'Aini':

[Table Row 2] Arabic Text: موافقۃ الشهادۃ للمدعی ان تتحد انواعاً و کماً و زماناً۔ Urdu Translation: The consistency of the testimony for the claimant is such that they are identical in terms of type, quantity, and time. (T)

Secondly: Among the witnesses for the defendant, Muhammad Saeed Khan and Muhammad Siddiq Ali Khan, whose testimony was on April 23, mentioned that four months prior, the claimant stated, "Achi Begum bought the house and I was happy." According to calculations, the time of this statement falls in late December. And Munawwar Hussain Khan, Muhammad Shah Khan...

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 7, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/495. 2 Al-Binayah fi Sharh al-Hidayah by al-Aini, Kitab al-Shahadat, Al-Maktabah al-Imdadiyyah Makkah al-Mukarramah, 3/347.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

[तालिका शीर्षक] अरबी पाठ: بالف وانه قد قضاہ خمسمائۃ وقال الطالب لی علیہ الف وما قضانی شیئا والشهود او هموا فی الشهادۃ علی القضاء تقبل شهادتهما ان عدلا، ولو قال شهادتهم بالالف حق وبالقضاء باطل لاتقبل شهادتهما لانه نسبهما الی الفسق کذا فی المحیط (ملتقطا) उर्दू अनुवाद: एक हज़ार की गवाही दी गई और कहा गया कि पाँच सौ उसने अदा कर दिए हैं, जबकि दावा करने वाला (मुद्दई) कहता है कि मेरा उस पर पूरा हज़ार है और अभी उसने कुछ भी अदा नहीं किया है। यदि गवाहों को अदायगी के बारे में शहादत में भ्रम हुआ है, तो उनकी शहादत स्वीकार की जाएगी बशर्ते कि दोनों गवाहों को 'आदिल' (न्यायप्रिय) घोषित किया गया हो। और यदि दावा करने वाले ने कहा कि इन गवाहों की हज़ार के बारे में गवाही सच है और अदायगी के बारे में गवाही झूठी है, तो गवाहों की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि इस स्थिति में उसने गवाहों पर 'फ़िस्क' (झूठ/बुराई) का आरोप लगाया है। 'मुहीत' में ऐसा ही है (संक्षिप्त)। (त)

लेकिन यह नहीं समझा गया कि 'आलमगीरी' की स्थिति का यहाँ से कोई संबंध नहीं है। जब मुद्दई हज़ार रुपये का दावा करता है और गवाह कहते हैं कि हज़ार थे लेकिन पाँच सौ अदा हो चुके हैं, तो वे स्पष्ट रूप से हज़ार के दावे को ग़लत और केवल पाँच सौ का दावा बता रहे हैं। इसे 'मशहूद बिही' (जिस विषय पर गवाही दी गई) से बाहर मानना अजीब है। तीसरा: यहाँ तक पहले फ़तवे के एक-एक शब्द पर चर्चा हो चुकी है; अब दूसरा सुनिए: मुद्दई के दूसरे फ़तवे का सारांश यह है कि: पहला: प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) का बयान था कि 15 नवंबर यानी बिक्री की तारीख को ही मुद्दई को बिक्री का ज्ञान हुआ, मुद्दई परामर्श में भागीदार था, उसने बिक्री के बाद इसे स्वीकार किया। यदि पहले दो वाक्यों को प्रतिवादी के किसी गवाह ने नहीं कहा, तो शहादत दावे के अनुसार नहीं है, अतः अस्वीकार्य है। 'ऐनी' में है:

[तालिका पंक्ति 2] अरबी पाठ: موافقۃ الشهادۃ للمدعی ان تتحد انواعاً و کماً و زماناً۔ उर्दू अनुवाद: मुद्दई के लिए शहादत की संगति इस प्रकार है कि वे प्रकार, मात्रा और समय के मामले में एक समान हों। (त)

दूसरा: प्रतिवादी के गवाहों में मुहम्मद सईद ख़ान और मुहम्मद सिद्दीक़ अली ख़ान, जिनकी गवाही 23 अप्रैल को हुई, उस समय से चार महीने पहले मुद्दई का वह कथन बताते हैं कि 'मकान अच्छी

बेगम ने मोल लिया, मैं खुश हुआ'। तो गणना के अनुसार इस कथन का समय दिसंबर के अंत में आता है। और मुनव्वर हुसैन ख़ान, मुहम्मद शाह ख़ान...

---

1 फतावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 7, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 3/495 2 अल-बिनाया फी शरहिल हिदाया लिल ऐनी, किताबुश शहादात, अल-मकतबतुल इमदादिया मक्का मुकर्रमा, 3/347

ذمہ ہزار کی گواہی دی اور کہا کہ پانچ سو اس نے ادا کر دئیے ہیں جبکہ مدعی کہتا ہے کہ میرا اس کے ذمہ پورا ہزار ہے ابھی اس نے کچھ بھی ادا نہیں کیا اور گواہوں کو ادائیگی کے متعلق شہادت میں وہم ہوا ہے تو ان کی شہادت قبول ہوگی بشرطیکہ دونوں گواہوں کو عادل قرار دیا گیا ہو، اور اگر طالب یعنی مدعی نے کہا ان گواہوں کی ہزار کے متعلق گواہی حق ہے اور ادائیگی کے متعلق شہادت باطل ہے تو گواہوں کی شہادت مقبول نہ ہوگی کیونکہ اس صورت میں اس نے گواہوں کی نسبت فسق ظاہر کیا ہے، محیط میں ایسے ہی ہے (ملتقطا)۔ (ت) بالف وانہ قد قضاہ خمسمائۃ وقال الطالب لی علیہ الف وما قضانی شیئا والشھود او ھموا فی الشھادۃ علی القضاء تقبل شھادتھما ان عدلا، ولو قال شھادتھم بالالف حق وبالقضاء باطل لاتقبل شھادتھما لانہ نسبھما الی الفسق کذا فی المحیط ۱ (ملتقطا) مگر نہ جانا کہ صورت عالمگیری کو یہاں سے کچھ علاقہ نہیں جب مدعی ہزار روپے کا مطالبہ بتاتا ہے اور گواہ کہتے ہیں ہزار تھے پانچ سو ادا ہو چکے ہیں تو وہ صراحۃً ہزار کے مطالبہ کو غلط اور صرف پانچ سو کا مطالبہ بتارہے ہیں اسے مشہود بہ سے خارج ماننا عجیب ہے۔ سوم: یہاں تک فتوائے اولٰی کے حرف حرف پر کلام ہو لیا اب دوسرا سنئے: فتوائے ثانیہ مدعی کا خلاصہ یہ ہے کہ: اولاً: مدعا علیہ کا بیان تھا کہ ۱۵/نومبر یعنی تاریخ بیع ہی میں مدعی کو علم بیع ہوا، مدعی شریک مشورہ تھا، اس نے بعد البیع تسلیم کی ان میں پہلے دو فقرے کسی گواہ مدعا علیہا نے بیان نہ کئے تو شہادت مطابق دعوی نہیں لہذا نامقبول، عینی میں ہے: مدعی کے لئے شہادت کی موافقت یوں ہے کہ وہ نوع، مقدار اور زمانہ کے اعتبار سے متفق ہوں۔ (ت) موافقۃ الشھادۃ للمدعی ان تتحد انواعاً و کماً و زماناً۔ ۲ ثانیاً: گواہان مدعا علیہا میں محمد سعید خاں، محمد صدیق علی خاں جن کی شہادت ۲۳/اپریل کو ہوئی اس وقت چار مہینے پہلے

مدعی کا وہ قول بتاتے ہیں کہ مکان اچھی بیگم نے مول لیا، میں خوش ہوا، تو حساب سے اس قول کا وقت اواخر دسمبر آتا ہے اور منور حسین خاں، محمد شاہ خاں

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۹۵ ۲ البنایۃ فی شرح الھدایۃ للعینی کتاب الشہادات المکتبۃ الامدادیۃ مکۃ المکرمۃ ۳/ ۳۴۷

Fatawa Razawiya Volume (18)

Sayyid Achay Miyan relates that at the beginning of January on Friday, the claimant stated this, and the female defendant herself says she accepted the occurrence on November 15th. Now, should the testimony of witnesses be considered as proof of acceptance or news of past acceptance? On the first estimation, when according to the female defendant's statement, the pre-emption (shuf'a) was accepted and waived on November 15th, then how can there be a repeated waiver in December and January? What has fallen does not return (Al-saqit la ya'ud). On the second estimation, proof of the matter reported is necessary for the news. The matter reported is the statement of the female defendant, which is not proven by the witnesses' testimony. Therefore, this news of acceptance is not a positive proof of acceptance.

Thirdly: The female defendant says the acceptance was on November 15th, while witnesses say it was later. Thus, both statements being contradictory will nullify each other, and the right of pre-emption, which became established through the two requests (talbayn), will remain proven. It is stated in Qadikhan:

The claimant, when he denies what the witnesses testified in whole or in part, their testimony is not accepted.	When a claimant falsifies all or part of the witnesses' testimony regarding his right, the testimony will not be accepted.

This is the essence of the entire lengthy second fatwa, rather with increased precision and clarity, but it is regrettable that not even a single word in it is correct.

Firstly: The female defendant's claim of accepting pre-emption is after knowledge of the sale. Other than this, specifying the time is neither a substantial part of her claim nor its basis, nor is there a need for its statement, nor is there any harm in discrepancy regarding it. Here, acceptance was verbal, and speech is repeatable. Witnesses do not testify to one specific session but explicitly mention separate sessions. If testimonies or testimony and claim have such a discrepancy regarding time in mere verbal statements, it is not harmful at all. It can never be called a lack of correspondence between testimony and claim or between two testimonies. It is stated in Alamgiri:

If the matter witnessed is purely verbal, such as sale, lease, divorce, manumission, settlement, and	If the matter for which testimony is given is purely verbal, like sale, lease, divorce, manumission, settlement, and acquittal,

discharge, and they [witnesses] differ in the locations or regarding the witnesses, their testimony is valid. The testimony is not invalidated by the witnesses' difference in days and locations, unless they say, "We were with the seeker."

which involve oral performance, and witnesses differed in stating the region or month in these matters, then the testimony of both will be accepted. The difference of days or cities between both witnesses will not invalidate the testimony, except in the case [where they say they were with the claimant].

[1] Fatawa Qadikhan, Book of Testimony, Chapter on the claimant's denial of witnesses, Naval Kishore Lucknow, 3/550.

फतावा रज़विया जिल्द (18)

सैय्यद अच्छे मियां जनवरी की शुरुआत में शुक्रवार को दावेदार का यह कथन बताते हैं, और प्रतिवादी महिला स्वयं 15 नवंबर को ही घटना की स्वीकृति बताती है। अब गवाहों के बयान को स्वीकृति का कारण मानें या पिछली स्वीकृति की सूचना। पहली स्थिति में, जब प्रतिवादी के बयान के अनुसार 15 नवंबर को शफ़ा (पूर्वाधिकार) स्वीकार कर लिया गया और समाप्त हो गया था, तो फिर दिसंबर और जनवरी में दोबारा समाप्ति कैसी? 'जो समाप्त हो गया वह वापस नहीं आता'। दूसरी स्थिति में, सूचना के लिए रिपोर्ट किए गए मामले का प्रमाण आवश्यक है, रिपोर्ट किया गया मामला प्रतिवादी महिला का बयान है, जिसका प्रमाण गवाहों के बयान से नहीं है, इसलिए स्वीकृति की यह सूचना सकारात्मक स्वीकृति नहीं है।

तीसरा: प्रतिवादी महिला 15 नवंबर को स्वीकृति बताती है, जबकि गवाह बाद में, तो दोनों बयान परस्पर विरोधी होकर अमान्य हो जाएंगे और शफ़ा का अधिकार, जो दो मांगों (तलबैन) से स्थापित हो चुका है, प्रमाणित रहेगा। काज़ीखान में है:

जब दावेदार गवाहों द्वारा दी गई पूरी या आंशिक गवाही को झुठला दे, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।	जब दावेदार अपने हक में गवाहों के पूरे या कुछ बयान को झुठला दे, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी।

यह पूरे लंबे दूसरे फतवे का सार है, बल्कि अधिक नियंत्रण और स्पष्टता के साथ, लेकिन खेद का विषय है कि इसमें एक अक्षर भी सही नहीं है।

पहला: प्रतिवादी महिला का शफ़ा स्वीकार करने का दावा बिक्री की जानकारी के बाद है। इसके अलावा समय निर्धारित करना न तो उसके दावे का वास्तविक हिस्सा है और न ही उसका आधार, न ही उसके बयान की आवश्यकता है और न ही इसमें मतभेद से कोई नुकसान है। यहाँ स्वीकृति मौखिक थी, और बात दोहराई जा सकती है, और गवाह एक विशेष बैठक का बयान नहीं देते बल्कि स्पष्ट रूप से अलग-अलग बैठकों का उल्लेख करते हैं। केवल मौखिक कथन में यदि गवाहियाँ या गवाही और दावा समय के बारे में ऐसा अंतर करें, तो यह बिल्कुल भी हानिकारक नहीं है, और न ही इसे गवाही और दावे या दो गवाहियों के बीच असंगति कहा जा सकता है। आलमगीरी में है:

यदि गवाही का विषय विशुद्ध रूप से मौखिक हो जैसे बिक्री, पट्टा, तलाक, मुक्ति, समझौता और दोषमुक्ति, और वे [गवाह] स्थानों या गवाहों के बारे में भिन्न हों, तो उनकी गवाही मान्य है। दिनों और स्थानों में गवाहों के अंतर से गवाही अमान्य नहीं होती, जब तक कि वे यह न कहें कि 'हम याचक (दावेदार) के साथ थे'।

जिस चीज़ की गवाही है, यदि वह विशुद्ध रूप से बातचीत है, जैसे बिक्री, पट्टा, तलाक, मुक्ति, समझौता और बरी करना, जिनका संबंध मौखिक अदायगी से है, और गवाहों ने इन मामलों में क्षेत्र या महीने के बयान में अंतर किया, तो दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी। दोनों गवाहों के दिनों या शहरों का अंतर गवाही को अमान्य नहीं करेगा, सिवाय उस स्थिति में [जब वे कहें कि वे दावेदार के साथ थे]।

[1] फतावा काज़ी खान, किताबुश शहादत, दावेदार द्वारा गवाहों को झुठलाने का अध्याय, नवल किशोर लखनऊ, 3/550।

سید اچھے میاں شروع جنوری روز جمعہ کو مدعی کا یہ کہنا بیان کرتے ہیں اور خود مد عاعلیہا ۱۵ نومبر ہی کو وقوع تسلیم بتاتی ہے اب بیان گواہان کو موجب تسلیم مانیے یا تسلیم گذشتہ کی خبر۔ بر تقدیر اول جبکہ حسب بیان مد عاعلیہا شفعہ ۱۵ نومبر کو تسلیم و ساقط ہو چکا تھا، پھر دسمبر و جنوری میں مکرر سقوط کیسا، الساقط لا یعود (ساقط شدہ بحال نہیں ہوتا۔ ت) بر تقدیر ثانی خبر کے لئے مخبر بہ کا ثبوت لازم، مخبر بہ قول مد عاعلیہا ہے بیان گواہان سے جس کا ثبوت نہیں لہذا یہ خبر تسلیم مثبت تسلیم نہیں۔

ثالثاً : مد عاعلیہا ۱۵ / نومبر کو تسلیم بتاتی ہے گواہ بعد کو، تو دونوں بیان متعارض ہو کر ساقط ہوں گے اور حق شفعہ جو طلبین سے مستقر ہو چکا ہے ثابت رہے گا۔ قاضیخاں میں ہے:

المدعی اذا کذب الشھود فی ماشھد والہ مدعی جب گواہوں کو اپنے حق میں کل بیان یا بعض کو

اوفی بعضہ لا تقبل شھادتھم ۱- جھٹلادے تو شہادت قبول نہ ہوگی (ت)

یہ حاصل ہے تمام طویل فتوائے ثانیہ کا، بلکہ زیادت ضبط و ایضاح کے ساتھ، مگر افسوس کا محل ہے کہ اس میں ایک حرف بھی صحیح نہیں،

اولاً : مد عاعلیہا کا دعوٰی تسلیم شفعہ بعد العلم بالبیع ہے اس کے سوا تعین وقت نہ اس کے دعوٰی کا حقیقہ جزء ہے نہ مدار، نہ اس کے بیان کی حاجت نہ اس میں اختلاف سے مضرت، تسلیم یہاں بالقول ہوئی، اور قول قابل تکرار ہے، اور شہود ایک جلسہ خاصہ کا بیان نہیں کرتے بلکہ صراحتہ جدا جلسوں کا ذکر کرتے ہیں، قول محض میں اگر شہادتیں یا شہادت و دعوٰی دربارہ زمانہ ایسا

اختلاف کریں اصلاً کچھ مضر نہیں، نہ ہر گز اسے شہادت ودعویٰ یا باہم دو شہادتوں کی عدم مطابقت کہہ سکیں، عالمگیری میں ہے:

ان کان المشهود به قولا محضا کالبیع والاجارة و الطلاق والعتاق والصلح والابراء۔ واختلفا فی البلدان او فی الشهود جازت شهادتهما ولا تبطل الشهادة باختلاف الشاهدین فی الایام والبلدان الا ان یقولا کنا مع الطالب

جس چیز کی شہادت ہے وہ اگر خالص گفتگو ہے مثلاً بیع، اجارہ، طلاق، عتاق، صلح اور بری کرنا جن کا تعلق زبان سے ادائیگی کے ساتھ ہے، اور گواہوں نے ان امور میں علاقے یا مہینے کے بیان میں اختلاف کیا تو دونوں کی شہادت قبول ہوگی، اور دونوں گواہوں کا ایام، شہروں کا اختلاف شہادت کو باطل نہ کرے گا، مگر اس صورت میں

۱ فتاویٰ قاضی خان کتاب الشہادت فصل فی تکذیب المدعی نولکشور لکھنؤ ۳ / ۵۵۰

Fatawa Razawiya Volume 18 (18)

(Arabic)

In one place on one day, then they differed regarding the days, locations, and cities. Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said, "I permit the testimony, and it is upon them to remember the testimony, not the time." Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said, "The matter is as Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said in analogy (qiyas), but I prefer (istihsan) to invalidate this testimony due to suspicion. Now, if they differ regarding two hours within one day, it is permissible." As stated in Fatawa Qazikhan (summarized).

(Urdu Translation)

When both have said that we were both together with the seeker in one place at one time, then afterwards they state a difference in days, locations, and cities, then Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) says, "I will declare this testimony valid because it is the duty of witnesses to preserve the original testimony, not the time." And Imam Abu Yusuf says that the statement of Imam-e-Azam (may Allah be pleased with him) is according to analogy, but I prefer (istihsan) to declare this testimony void based on suspicion. Yes, if their difference is regarding different hours within only one day, then the testimony will be valid; it is so in Fatawa Qazikhan. (summarized)-(T)

Secondly: The second objection follows a strange logic. How is there a denial of the obligation and the reporter in this testimony? Testimony is always reporting; its definition itself includes "reporting a right." And the objection that the reported matter is merely the statement of the defendant is even stranger; the reported matter is always the claim, and the claim is always the statement of the plaintiff alone. Testimony is for proving it. If its proof was required before testimony, then testimony would be futile, for what is established does not need proof. And if the intent is that his claim and their statement differ in time, then this is the same first objection which has already been refuted.

Thirdly: The same applies to contradiction. In the essence of acknowledgment, the defendant's claim and all witnesses of the defendant agree; if there is a difference, it is in time, and that is not harmful in a mere statement. It is stated in Alamgiri:

(Arabic)

They testified that so-and-so divorced his wife. One of them testified that he divorced her in Basra, and the other

(Urdu Translation)

Both witnesses gave testimony that so-and-so divorced his wife; one said he did it in Basra, the other said he did it in Kufa. If

(Arabic)	(Urdu Translation)
that he divorced her in Kufa. If they testified thus regarding two different days...	both spoke of different days in which a person [could have traveled] on his mount...

1. Fatawa Hindiyah, Book of Testimonies, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/507-8.

फतवा रज़विया जिल्द 18 (18)

(अरबी)

एक ही स्थान पर एक ही दिन में, फिर वे दिनों, स्थानों और शहरों के संबंध में भिन्न हो गए। इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ि.) ने कहा, "मैं गवाही की अनुमति देता हूँ, और उन पर गवाही को याद रखना अनिवार्य है, समय को नहीं।" अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा, "मामला वैसा ही है जैसा इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ि.) ने कयास (तर्क) में कहा था, लेकिन मैं इस्तेहसान (बेहतर निर्णय) के तौर पर संदेह के कारण इस गवाही को अमान्य करता हूँ। अब, यदि वे एक ही दिन के दो घंटों के बारे में भिन्न हों, तो यह जायज़ है।" जैसा कि फतवा काज़ीखान में है (संक्षिप्त)।

(उर्दू अनुवाद)

जब दोनों यह कह चुके हों कि हम दोनों एक जगह एक वक्त में तालिब (अभ्यर्थी) के साथ थे, फिर उसके बाद दिनों, स्थानों और शहरों का मतभेद बयान करें, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ि.) फ़रमाते हैं, "मैं इस गवाही को जायज़ करार दूँगा क्योंकि गवाहों के ज़िम्मे असल गवाही को महफ़ूज़ करना है न कि वक़्त को।" और इमाम अबू यूसुफ़ फ़रमाते हैं कि इमाम-ए-आज़म (रज़ि.) का इरशाद कयास के मुताबिक़ है, मैं इस्तेहसान करता हूँ और मैं इस गवाही को तोहमत की बिना पर बातिल (अमान्य) कहता हूँ। हाँ, अगर दोनों का मतभेद सिर्फ एक दिन में मुख्तलिफ़ घंटों के मुताल्लिक हो, तो गवाही जायज़ होगी, फतवा काज़ीखान में ऐसा ही है। (संक्षिप्त)-(त)

दूसरा: दूसरा ऐतराज अजीब तर्क है। इस गवाही में वाजिब और खबर देने वाले का खंडन कैसा? गवाही हमेशा खबर ही होती है; इसकी परिभाषा में ही 'हक की सूचना' शामिल है। और खबर दी गई बात का केवल प्रतिवादी का बयान होना और भी अजीब है; खबर दी गई बात हमेशा दावा होती है, और दावा हमेशा केवल वादी का बयान होता है। उसी को सिद्ध करने के लिए गवाही होती है। यदि गवाही से पहले ही उसका प्रमाण आवश्यक हो, तो गवाही व्यर्थ है, क्योंकि जो सिद्ध है उसे प्रमाण की आवश्यकता नहीं है। और यदि उद्देश्य यह है कि उसका दावा और उनका बयान समय के अनुसार अलग है, तो यह वही पहला ऐतराज है जिसे पहले ही खारिज किया जा चुका है।

तीसरा: विरोधाभास का भी यही हाल है। स्वीकारोक्ति के मामले में, प्रतिवादी का दावा और प्रतिवादी के सभी गवाह सहमत हैं; यदि कोई अंतर है, तो वह समय का है, और वह केवल बयान में हानिकारक नहीं है। आलमगीरी में है:

(अरबी)

उन्होंने गवाही दी कि फलां ने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया। उनमें से एक ने गवाही दी कि उसने उसे बसरा में तलाक दिया, और दूसरे ने कि उसने उसे कूफ़ा में तलाक दिया। यदि उन्होंने दो अलग-अलग दिनों के संबंध में ऐसी गवाही दी...

(उर्दू अनुवाद)

दोनों गवाहों ने गवाही दी कि फलां ने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है; एक ने कहा बसरा में दिया है, दूसरे ने कहा कूफ़ा में दिया है, यदि दोनों ने अलग-अलग दिनों की बात की है जिनमें कोई व्यक्ति अपनी सवारी पर...

1. फतवा हिंदिया, किताबुश शहादात (गवाही की किताब), अध्याय 8, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/507-8।

पृष्ठ 575/738

(عربی)

في موضع واحد في يوم واحد ثم اختلفا في الايام و المواطن والبلدان فان ابا حنيفة رضی الله تعالٰی عنہ قال انا اجيز الشهادة وعليهم ان يحفظوا الشهادة دون الوقت وقال ابويوسف رحمه الله تعالٰی الامر كما قال ابوحنيفة رضی الله تعالٰی عنہ فی القياس وانا استحسن و ابطل هذه الشهادة بالتهمة الان يختلفا في الساعتين من يوم واحد فيجوز كذا في فتاوٰی قاضيخان (ملتقطاً)

(اردو ترجمہ)

جب دونوں یہ کہہ چکے ہوں کہ ہم دونوں ایک جگہ ایک وقت میں طالب کے ہمراہ تھے پھر اس کے بعد ایام، مقامات اور شہروں کا اختلاف بیان کریں تو امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ فرماتے ہیں میں اس شہادت کو جائز قرار دوں گا کیونکہ گواہوں کے ذمہ اصل شہادت کو محفوظ کرنا ہے نہ کہ وقت کو، اور امام ابویوسف فرماتے ہیں کہ امام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کا ارشاد قیاس کے مطابق ہے میں استحسان کرتا ہوں اور میں اس شہادت کو تہمت کی بناء پر باطل کہتا ہوں، ہاں اگر دونوں کا اختلاف صرف ایک دن میں مختلف گھنٹوں کے متعلق ہو تو شہادت جائز ہوگی، فتاوٰی قاضیخان میں یونہی ہے۔ (ملتقطاً)-(ت)

ثانیاً: اعتراض دوم عجیب منطق ہے اس شہادت میں موجب و مخبر کی تردید کیسی، شہادت ہمیشہ مخبر ہی ہوتی ہے اس کی تعریف ہی میں اخبار بحق، داخل ہے اور مخبر بہ صرف قول مدعا علیہا ہونے سے ایراد اس سے بھی عجیب تر، مخبر بہ ہمیشہ دعوٰی ہوتا ہے اور دعوٰی ہمیشہ قول صرف مدعی۔ اسی کے اثبات کے لئے شہادت ہوتی ہے شہادت سے پہلے اس کا ثبوت درکار ہو تو شہادت لغو ہے کہ امر ثابت کیا محتاج اثبات ہے اور اگر یہ مقصود کہ اس کا دعوٰی اور ان کا بیان زماناً مختلف ہے تو یہ وہی پہلا اعتراض ہے جس کا رد ہو چکا۔

ثالثاً: یہی حال تعارض کا ہے نفس تسلیم میں دعوائے مدعا علیہا و جملہ شاہدان مدعا علیہا متفق ہیں، اختلاف اگر ہے تو زمانہ کا، اور وہ قول محض میں مضر نہیں ہے۔ عالمگیری میں ہے:

(عربی)	(اردو ترجمہ)
شهدا ان فلانا طلق امرأته فشهد احدهما انه طلقها بالبصرة والأخر انه طلقها بالكوفة لو شهدا بذلك في يومين متفرقين من الايام	دونوں گواہوں نے شہادت دی کہ فلاں نے اپنی بیوی کو طلاق دی ہے ایک نے کہا بصرہ میں دوسرے نے کہا کوفہ میں دی ہے، اگر دونوں نے متفرق دنوں کی بات کی ہے جن میں کوئی شخص اپنی سواری

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشهادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۷-۵۰۸

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Box 1] Arabic: (ملتقطاً) شہادتہما جازت مکۃ الی الکوفۃ من الراکب مایسیر قدر وبینہما Urdu: Through which one can reach from one of these two cities to the other, for example, from Kufa to Mecca, if one can travel between them, then the testimony will be valid (T).

This is a refutation of that entire second fatwa. The poor state of pre-emption (Shuf'ah) based on the establishment of the two requests is clear from our previous and subsequent statements. Well, that was the condition of that fatwa. What needs to be said is that performing Talab-e-Muwathibat and Ishhad immediately upon learning of the sale is absolutely something that cannot be repeated, as knowledge of the sale cannot be denied. Therefore, the statements of the claimant and his witnesses regarding the time must certainly agree. If they state a time before or after his time, the testimony and claim are certainly different. And those very passages from Hidayah and 'Ayni, which the second fatwa had mistakenly thought were for rejecting the testimony against the defendant, are sufficient and ample for rejecting the claimant's testimony. Now we see that the claimant stated the date of knowledge of the sale and the immediate request as January 8th. His testimonies were given on March 20th, which is a gap of seventy-one days or two months and eleven days. However, in Sayyid Gohar Ali's statement, it says that it must have been less than a month; therefore, the testimony contradicts the claim and is rejected. Rahmat Ali Khan says with certainty and without estimation that a period of two to two and a half months had passed, which totals seventy-five days, four days more than the claimant's statement. Ahsan Khan, although he estimates, tends towards more, and even more than that. He fluctuates regarding the extra days, whether the period was approximately two and a half to two and three-quarter months, meaning seventy-five, eighty-two, eighty-three, or eighty-four days, whereas from the claimant's statement, it is only seventy-one. So, two witnesses were rejected by the first fatwa for specific reasons; three were rejected by the second fatwa; all five were rejected. In fact, upon investigation, this second fatwa itself will reject all five. Although Sayyid Wazir Ali and Nanhe Mirza mentioned a period of approximately two and a half months, which could potentially be consistent with the claimant's statement, a doubtful matter is not accepted in testimony because the possibility of contradiction remains, and the condition for accepting testimony was the proof of agreement with the claim, which was not established. Therefore, if a witness states a period of time passing, it is rejected due to uncertainty (jahalat); uncertainty is also present in

estimation. It was not established that this incident occurred on exactly January 8th; it is possible it was earlier, so when was there agreement with the claim? It is in 'Alamgiri:

[Box 2] Arabic: شهد الشهودان لهذا المدعى على هذا المدعى عليه ده دوازده درم لا تقبل لمكان الجهالة، وكذلك اذا ادعى ده دوازده Urdu: The witnesses testified that such-and-such defendant owes this claimant ten or twelve dirhams; the testimony will not be accepted. Likewise, when the claimant in his claim [stated] ten or twelve...

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 8, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/508 Page 576 of 738

फतावा रज़विया (खंड १८)

[बॉक्स १] अरबी: (ملتقطاً) وبينهما قدر مايسير الراكب من الكوفة الى مكة جازت شهادتهما
उर्दू: जिसके माध्यम से इन दोनों शहरों में से एक से दूसरे तक पहुँचा जा सके, उदाहरण के लिए कूफ़ा से मक्का तक, यदि कोई इन दोनों के बीच यात्रा कर सकता है, तो गवाही जायज़ होगी (त)।

यह उस संपूर्ण दूसरे फतवे का खंडन है, और दो माँगों की स्थापना पर आधारित शुफ़ा (पूर्व-क्रयाधिकार) की खराब स्थिति हमारे पिछले और बाद के बयानों से स्पष्ट है। खैर, यह तो उस फतवे की हालत थी। कहना यह है कि बिक्री की जानकारी मिलते ही तुरंत तलब-ए-मुवातिबात और इशहाद लाना बिल्कुल ऐसी चीज़ है जिसे दोहराया नहीं जा सकता, क्योंकि बिक्री की जानकारी से इनकार नहीं किया जा सकता। इसलिए, समय के बारे में दावेदार और उसके गवाहों का बयान निश्चित रूप से एक समान होना चाहिए। यदि वे उसके समय से आगे-पीछे का समय बताते हैं, तो गवाही और दावा निश्चित रूप से अलग हैं। और हिदाया और ऐनी के वे ही उद्धरण, जिन्हें दूसरे फतवे ने गलत तरीके से प्रतिवादी के खिलाफ गवाही खारिज करने के लिए समझा था, दावेदार की गवाही खारिज करने के लिए पर्याप्त और पूर्ण हैं। अब हम देखते हैं कि दावेदार ने बिक्री की जानकारी और तुरंत माँग की तारीख ८ जनवरी बताई। उसकी गवाहियाँ २० मार्च को हुईं, जो ७१ दिन या दो महीने और ११ दिन का अंतर है। लेकिन सैयद गौहर अली के बयान में है कि एक महीने से कम हुआ होगा, इसलिए गवाही दावे के विपरीत है और खारिज है। रहमत अली खान बिना किसी अनुमान के निश्चित रूप से कहता है कि दो से ढाई महीने का समय हुआ, जो ७५ दिन हुए, दावेदार के बयान से चार दिन अधिक। एहसान खान हालांकि अनुमान लगाता है लेकिन अधिक की ओर, और उससे भी अधिक की ओर बढ़ता है। वह अतिरिक्त दिनों में अनिश्चित है कि क्या समय लगभग ढाई से पौने तीन महीने का था, यानी ७५, ८२, ८३ या ८४ दिन हुए, जबकि दावेदार के कथन से केवल ७१ ही हैं। तो, दो गवाहों को विशेष कारणों से पहले फतवे ने खारिज किया था, तीन को दूसरे फतवे ने खारिज किया; पाँचों खारिज हो गए। बल्कि जाँच करने पर, यह दूसरा फतवा स्वयं ही पाँचों को खारिज कर देगा। हालांकि सैयद वज़ीर अली और नन्हें मिर्ज़ा ने लगभग ढाई महीने का समय बताया, जो दावेदार के बयान के साथ मेल खाने की संभावना रखता है, लेकिन गवाही में संदिग्ध बात नहीं ली जाती क्योंकि विरोध की संभावना बनी रहती है, और गवाही स्वीकार करने की शर्त दावे के साथ सहमति का प्रमाण थी जो स्थापित नहीं हुई। इसलिए यदि गवाह बीत चुके समय का उल्लेख करता है, तो अनिश्चितता (जहालत) के कारण वह खारिज है; अनुमान में भी अनिश्चितता मौजूद है। यह स्थापित नहीं हुआ कि यह घटना

बिल्कुल ८ जनवरी की है; संभव है कि यह पहले की हो, तो दावे के साथ सहमति कब हुई? आलमगीरी में है:

[बॉक्स २] अरबी: شهد الشهودان لهذا المدعى على هذا المدعى عليه ده دوازده درم لا تقبل لمكان الجهالة، وكذلك اذا ادعى ده دوازده उर्दू: गवाहों ने गवाही दी कि इस दावेदार के फलां प्रतिवादी पर दस-बारह दिरहम हैं, गवाही स्वीकार नहीं होगी और इसी तरह जब दावेदार ने अपने दावे में दस-बारह...

[1] फतावा हिंदीया, किताब अल-शहादात, अध्याय ८, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/५०८ पृष्ठ ५७६/७३८

[پہلا باکس] عربی: وبینہما قدر مایسیر الراکب من الکوفۃ الی مکۃ جازت شہادتہما[1] (ملتقطاً) اردو: کے ذریعے ان دونوں شہروں میں سے ایک سے دوسرے میں پہنچ سکتا ہو مثلاً کوفہ سے مکہ تک ان دونوں میں جاسکتا ہے تو شہادت جائز ہوگی (ت)

یہ رد ہے اس تمام فتوائے ثانیہ کا، اور شفعہ بہ ثبوت طلبین مستقر ہولینے کا ردی حال ہمارے بیانات سابقہ و لاحقہ سے واضح۔ خیر یہ تو اس فتوے کی حالت تھی۔ کہنا یہ ہے کہ بفور علم بالبیع طلب مواثبت و اشہاد بجالا نا قطعاً ایسی چیز ہے کہ دوبارہ نہیں ہو سکتی کہ علم بالبیع منکر نہیں ہو سکتا تو مدعی اور اس کے شاہدان کا بیان وقت میں بھی یقیناً متفق چاہئے، اگر زمانہ اس کے زمانہ سے آگے پیچھے بتائیں تو شہادت و دعوٰی ضرور مختلف ہیں اور وہی عبارات ہدایہ و عینی کہ فتوائے ثانیہ نے رد شہادت مدعاعلیہا کے لئے زعم کی تھیں، رد شہادت مدعی کو کافی و وافی ہیں۔ اب ہم دیکھتے ہیں کہ مدعی نے علم بالبیع اور بفور علم طلب کی تاریخ ۸ / جنوری بتائی اس کی گواہیاں ۲۰ / مارچ کو گزریں کہ اکہتر دن یا دو مہینے گیارہ دن کا فاصلہ ہے، لیکن سید گوہر علی کے بیان میں ہے کہ کوئی مہینہ سے کم ہوا ہوگا لہذا شہادت مخالف دعوٰی و مردود، رحمت علی خاں بالتعیین بلا تخمین کہتا ہے عرصہ دو ڈھائی ماہ کا ہوا جس کے پچھتر دن ہوئے، بیان مدعی سے چار دن زیادہ، احسان خان اگرچہ تخمینہ کرتا ہے مگر زائد کا، اور اس سے بھی زیادہ کی طرف بڑھتا ہے، وہ زائد دن میں تردد کرتا ہے کہ کوئی عرصہ تخمیناً ڈھائی پونے تین مہینے کا ہو یعنی پچھتر ۸۲ یا بیاسی ۸۳ یا تراسی ۸۴ دن ہوئے اور مدعی کے قول سے اکہتر ہی ہیں تو دو گواہ وجوہ خاصہ سے فتوائے اولٰی نے رد کئے تھے تین فتوائے ثانیہ نے رد کئے، پانچوں رد ہو گئے بلکہ عند التحقیق خود یہ فتوائے ثانیہ ہی پانچوں کو رد کر دے گا، سید وزیر علی اور ننھے

مرزا نے اگر چہ عرصہ تخمیناً ڈھائی ماہ کا کہا جو بیان مدعی سے موافقت کو بھی متحمل ہے مگر امر محتمل شہادت میں نہیں لیا جاتا کہ احتمال جانب مخالفت کا بھی رہا اور موافقت دعویٰ کی شرط قبول شہادت تھی ثابت نہ ہوئی ولہذا اگر گواہ زمانہ مرور بیان کرے بوجہ جہالت مردود ہے، جہالت تخمینہ میں بھی موجود ہے، یہ متحقق نہ ہوا کہ یہ واقعہ آٹھ ہی جنوری کا ہے، ممکن ہے کہ قبل کا ہو، تو دعویٰ سے مطابقت کب ہوئی۔ عالمگیری میں ہے:

[دوسرا باکس] عربی: شهد الشهودان لهذا المدعی علی هذا المدعی علیه ده دوازده درم لا تقبل لمکان الجهالة، وکذلك اذا ادعی ده دوازده اردو: گواہوں نے گواہی دی کہ اس مدعی کے فلاں مدعاعلیہ پر دس بارہ درہم ہیں، شہادت قبول نہ ہو گی اور یو نہی جب مدعی نے اپنے دعویٰ میں دس بارہ

[1] فتاویٰ ہندیہ کتاب الشهادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۵۰۸ صفحہ ۵۷۶ از ۷۳۸

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Arabic	Urdu Translation
Dirham, his claim will not be heard. Likewise, if he mentions the date in the claim in this manner, such as saying 'this object has been my property for ten or twelve years', his claim will not be heard. Similarly, if the witnesses mention the date in their testimony in this manner, their testimony will not be accepted. This is stated in Al-Dhakhira.	If 'dirham' was said, the claim would not be admissible. And similarly, when the date is expressed in the claim in such a manner as saying 'I have been the owner of this thing for ten or twelve years', it will not be heard. And likewise, if the witnesses stated the date in the same manner, their testimony would not be acceptable. It is so in Al-Dhakhira.

Eighth Reason: Here, all objections against the witnesses of the defendant have been rejected. Every single sentence of both the plaintiff's fatwas has been dismissed, and it has become clear that although those fatwas appear to support the plaintiff, in reality, they are invalidating the claim of pre-emption (Shufa). Each testimony of the plaintiff is rejected for seven reasons. Now we mention the reason that was promised: For the proof of pre-emption, it is necessary that the property through which the pre-emptor (Shafi') claims pre-emption remains in the ownership of the pre-emptor from before the sale until the time of the court's decree. Ownership at the time of sale is a condition for pre-emption, and its exit from one's ownership after the sale but before the decree is evidence of relinquishment. Therefore, if the buyer does not acknowledge the pre-emptor's ownership of the property through which pre-emption is claimed, it is mandatory for the pre-emptor to provide testimony stating that the property through which pre-emption is claimed remained in his ownership from before the sale of the pre-empted property until that time, and as per our knowledge, it did not leave his ownership. If the witnesses only say that the property belongs to the pre-emptor, it will not suffice. It is stated in Alamgiriyah regarding the conditions of pre-emption:

Arabic	Urdu Translation
Among them is that the pre-emptor must own the house by virtue of which he is taking pre-emption at the time of purchase.	Among the conditions is that the person claiming pre-emption must have ownership of the house, on the basis of which he is claiming pre-emption, at the time of the transaction. (T)

It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

Arabic	Urdu Translation
Selling the property by which pre-emption is claimed before the judicial decree invalidates both.	The sale of the property which is the cause of pre-emption before the decision of pre-emption...

Footnotes: 1 Fatawa Hindiyya, Book of Testimony, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/462 2 Fatawa Hindiyya, Book of Pre-emption, Chapter 1, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/161 Page 577 of 738

फतवा रज़विया जिल्द (18)

अरबी

दिरहम, उसका दावा नहीं सुना जाएगा। इसी तरह, यदि वह दावे में इस तरह से तारीख का उल्लेख करता है, जैसे कि 'यह वस्तु दस या बारह वर्षों से मेरी संपत्ति है', तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा। इसी तरह, यदि गवाह अपनी गवाही में इस तरह से तारीख का उल्लेख करते हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। ऐसा अल-ज़खीरा में है।

उर्दू अनुवाद

दिरहम कहा तो दावा सुनने योग्य नहीं होगा, और इसी तरह जब तारीख को दावे में इस तरह बयान करते हुए कहा कि 'दस बारह साल से इस चीज़ का मालिक हूँ' तो सुनवाई नहीं होगी और इसी तरह गवाहों ने अगर तारीख को इसी तरह बयान किया तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। ज़खीरा में इसी तरह है।

आठवाँ कारण: यहाँ तक प्रतिवादी के गवाहों पर सभी आपत्तियों का खंडन हो गया। वादी के दोनों फतवों का एक-एक वाक्य खारिज हो गया और यह स्पष्ट हो गया कि यद्यपि वे फतवे प्रत्यक्ष रूप से वादी के समर्थन में प्रतीत होते हैं, वास्तव में वे शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) के दावे को अमान्य कर रहे हैं। वादी की प्रत्येक गवाही सात कारणों से खारिज है। अब हम उस कारण का उल्लेख करते हैं जिसका वादा किया गया था: शुफ़ा के प्रमाण के लिए यह आवश्यक है कि वह संपत्ति जिसके द्वारा शफीअ (अग्रक्रयाधिकारी) शुफ़ा का दावा करता है, बिक्री से पहले से लेकर फैसले के समय तक शफीअ के स्वामित्व में रहे। बिक्री के समय स्वामित्व शुफ़ा की शर्त है, और बिक्री के बाद लेकिन फैसले से पहले उसके स्वामित्व से बाहर निकलना परित्याग का प्रमाण है। इसलिए, यदि खरीदार शफीअ के उस संपत्ति के स्वामित्व को स्वीकार नहीं करता है जिसके माध्यम से शुफ़ा का दावा किया गया है, तो शफीअ की ओर से इस आशय की गवाही देना अनिवार्य है कि जिस संपत्ति के द्वारा शुफ़ा का दावा किया गया है, वह शुफ़ा वाली संपत्ति की बिक्री से पहले से लेकर उस समय तक शफीअ के स्वामित्व में है और हमारी जानकारी में उसके स्वामित्व से बाहर नहीं हुई है। यदि गवाहों ने केवल इतना कहा कि संपत्ति शफीअ की है, तो यह पर्याप्त नहीं होगा। आलमगीरिया में शुफ़ा की शर्तों के बारे में है:

अरबी

उनमें से एक यह है कि शफीअ के पास खरीद के समय वह घर होना चाहिए जिसके आधार पर वह शुफ़ा ले रहा है।

उर्दू अनुवाद

शर्तों में से शुफ़ा करने वाले की सौदे के समय उस घर की मालिकियत है जिसकी बिना पर शुफ़ा कर रहा है। (त)

दुर्रे मुख्तार में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
न्यायिक डिक्री से पहले जिस संपत्ति के आधार पर शुफ़ा का दावा किया गया है उसे बेचना दोनों को अमान्य कर देता है।	शुफ़ा के फैसले से पहले शुफ़ा का कारण बनने वाली चीज़ की बिक्री...

पाद-टिप्पणियाँ: 1 फतावा हिन्दिया, किताबुश शहादा, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/462 2 फतावा हिन्दिया, किताबुश शुफ़ा, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 5/161 पृष्ठ 577 का 738

عربی	اردو ترجمہ
درہم لاتسمع دعواہ وکذلك اذا ذکر التاریخ فی الدعوی علی ھذا الوجہ بان قال ایں عین ملك من ست از دہ دوازدہ سال فانہ لا تسمع دعواہ، وکذلك اذا ذکر الشھود التاریخ فی شھادتھم علی ھذا الوجہ لا تقبل شھادتھم کذا فی الذخیرۃ 1۔	درہم کہا تو دعوی قابل سماعت نہ ہوگا، اور یوں جب تاریخ کو دعوی میں اس انداز سے بیان کرتے ہوئے کہاد س بارہ سال سے اس چیز کا مالک ہوں تو سماعت نہ ہوگی اور یونہی گواہوں نے اگر تاریخ کو اسی انداز سے بیان کیا تو ان کی شہادت مقبول نہ ہوگی۔ ذخیرہ میں ایسے ہی ہے۔

وجہ ہشتم: یہاں تک گواہان مدعی علیہا پر تمام اعتراضات کا رد ہو گیا۔ ہر دو فتوائے مدعی کا ایک ایک فقرہ مسترد ہو گیا اور روشن ہوا کہ وہ فتوے اگرچہ بظاہر تائید مدعی کے لئے ہیں حقیقۃً ابطالِ دعوی شفعہ کررہے ہیں ان سے ایک ایک گواہی مدعی سات سات وجہ سے مردود ہے۔ اب ہم وہ وجہ ذکر کریں جس کا وعدہ کیا تھا، ثبوت شفعہ کے لئے لازم ہے کہ دارِ مشفوع بہا جس کے ذریعہ سے شفیع دعوی شفعہ کرے قبل بیع سے وقتِ حکم تک ملک شفیع میں رہے کہ وقتِ بیع اس کی ملک شرطِ شفعہ ہے اور بعد بیع قبل حکم اس کا اپنی ملک سے اخراج دلیلِ اعراض ہے ولہٰذا اگر مشتری مشفوع بہا میں ملک شفیع تسلیم نہ کرے شفیع کی طرف سے اس مضمون کی شہادت لازم ہے کہ مشفوع بہا قبل بیع مشفوعہ سے اس وقت تک ملک شفیع ہے ہمارے علم میں اس کی ملک سے خارج نہ ہوئی ، اگر گواہوں نے صرف اتنا کہا کہ مشفوع بہا ملک شفیع ہے کافی نہ ہوگا۔ عالمگیر یہ شرائط شفعہ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
منها ملك الشفيع وقت الشراء فی الدار التی یا خذ بها الشفعة 2۔	شرائط میں سے شفعہ کرنے والے کی سودے کے وقت اس مکان کی ملکیت ہے جس کی بناء پر شفعہ کررہا ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے :

عربی	اردو ترجمہ
یبطلاها بیع مایشفع بہ قبل القضاء شفعہ کے فیصلہ سے قبل شفعہ کا سبب بننے	

حواشی: 1 فتاوی ہندیہ کتاب الشهادة الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۴۶۲ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشفعہ الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۱۶۱ Page 577 of 738

Volume 18 Fatawa Razawiya

[The act of selling the land which gives rise to the right of pre-emption (Shuf'a)] will absolutely nullify the right of pre-emption, whether [the pre-emptor] was aware of its sale or not. Similarly, [the right is lost] if he turns the property into a mosque. (T)

Also, in Durr-e-Mukhtar, it is stated: "When the pre-emptor makes a claim, the judge asks the opponent about the pre-emptor's ownership of the property by virtue of which he claims pre-emption. If the opponent admits the claimant's ownership, or refuses to swear an oath regarding his knowledge, or if the pre-emptor provides evidence of his ownership, then the judge asks him about the purchase, etc." (T)

In Radd al-Muhtar, under the phrase 'Burhan al-Shafi' (The pre-emptor should present witnesses - T), from Al-Muhit, and in Alamgiri from Al-Muhit and Al-Dhakhira, it is mentioned: "In Al-Ajnas, while describing the nature of testimony, it is said: The witnesses should testify that this house, which is adjacent to the sold house, has been the property of this pre-emptor from before this buyer purchased this house, and it remains his property until this hour; we do not know of it ever leaving his ownership. If the witnesses only say that this house belongs to this neighbor, it will not be sufficient." (T)

Here, the buyer did not accept the claimant's ownership of the pre-emptive property, so it was mandatory for the claimant to establish evidence in the aforementioned manner.

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shuf'ah, Chapter: What nullifies it, Mujtabai Press, Delhi, 2/215.
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shuf'ah, Chapter: Requesting Shuf'ah, Mujtabai Press, Delhi, 2/212.
3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shuf'ah, Chapter 7, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/179; Radd al-Muhtar, Kitab al-Shuf'ah, Chapter: Requesting Shuf'ah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/144.

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

[जिस ज़मीन के आधार पर शुफ़ा (pre-emption) का अधिकार मिलता है] उस ज़मीन को बेच देना पूर्णतः शुफ़ा के अधिकार को समाप्त कर देता है, चाहे उसे उस बिक्री की जानकारी हो या न हो। इसी प्रकार यदि उसने उस ज़मीन को मस्जिद बना दिया हो। (त)

साथ ही 'दुर्रे मुख़्तार' में उल्लेख है: "जब शुफ़ा का अधिकार रखने वाला दावा करे, तो काज़ी (न्यायाधीश) दूसरे पक्ष से उस घर के स्वामित्व के बारे में पूछेगा जिसके कारण शुफ़ा का दावा किया गया है। यदि वह पक्ष वादी के स्वामित्व को स्वीकार कर ले, या अपनी जानकारी के संबंध में शपथ लेने से मना कर दे, या वादी अपने स्वामित्व का प्रमाण (गवाह) प्रस्तुत कर दे, तो काज़ी उससे खरीद-बिक्री के बारे में पूछेगा इत्यादि।" (त)

'रद्दुल मुहतार' में 'बुरहानुश शफ़ी' (शुफ़ा वाला गवाह पेश करे - त) के अंतर्गत 'मुहीत' से, और 'आलमगीरी' में 'मुहीत' और 'ज़ख़ीरा' के हवाले से लिखा है: "'अल-अजनास' में गवाही के स्वरूप के वर्णन में कहा गया है: गवाहों को चाहिए कि वे यह बयान दें कि जो घर बिका है, उसके पड़ोस वाला यह घर इस शुफ़ा का दावा करने वाले का स्वामित्व तब से है जब से इस खरीदार ने इस घर को खरीदा है, और वह अभी तक इसका मालिक है; हमें इसके उसके स्वामित्व से बाहर होने की कोई जानकारी नहीं है। यदि गवाह केवल इतना कहें कि पड़ोस का यह घर इस पड़ोसी का है, तो यह पर्याप्त नहीं होगा।" (त)

यहाँ खरीदार ने शुफ़ा के आधार वाली संपत्ति पर वादी के स्वामित्व को स्वीकार नहीं किया, इसलिए वादी के लिए ऊपर वर्णित तरीके से गवाह पेश करना अनिवार्य था।

1. दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शुफ़ा, बाब मा युबतिलुहा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/215
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शुफ़ा, बाब तलबुश शुफ़ा, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/212
3. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शुफ़ा, अध्याय 7, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/179; रद्दुल मुहतार, किताबुश शुफ़ा, बाब तलबुश शुफ़ा, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 5/144

पेज 578 / 738

بالشفعة مطلقا علم ببیعها ام لاوکذا لو جعل ما یشفع بہ مسجدا ۱۔ والی زمین کو فروخت کرنا مطلقاً شفعہ کو باطل کردے گا اس کی بیع کا علم ہو یا نہ ہو اور یوں ہی اگر اس زمین کو مسجد بنادیا ہو (ت)

نیز در مختار میں ہے : واذا طلب الشفیع سأل القاضی الخصم عن مالکیۃ الشفیع لما یشفع بہ فان اقر بها او نکل عن الحلف علی العلم او برهن الشفیع انها مبلکہ سألہ عن الشراء ۲الخ۔ جب شفعہ والا مطالبہ کرے تو قاضی دوسرے فریق سے اس مکان کی ملکیت کے متعلق سوال کرے جس کے سبب شفعہ کا دعوی کیا ہے اگر وہ فریق مدعی کی ملکیت کا اقرار کرے یا اپنے علم سے متعلق قسم دینے سے انکار کردے یا مدعی اس کی اپنی ملکیت پر شہادت پیش کردے تو پھر قاضی اس مکان کے سودے کے متعلق سوال کرے الخ۔ (ت)

ردالمحتار میں زیر قولہ برهن الشفیع (شفعہ والا گواہ پیش کرے۔ ت) محیط سے اور عالمگیری میں محیط وذخیرہ سے ہے : فی الاجناس بین کیفیۃ الشهادۃ فقال ینبغی ان یشهدوا ان هذه الدار التی بجوار الدار المبیعۃ ملک هذا الشفیع قبل ان یشتری هذا المشتری هذا الدار و هی لہ الی هذه الساعۃ لا نعلمها خرجت عن ملکه فلو قال ان هذه الدار لهذا الجار لا یکفی ۳۔ اجناس میں شہادت کی کیفیت کے بیان میں ہے، تو فرمایا کہ گواہوں کو چاہئے کہ وہ یہ بیان کریں کہ مدعی فروخت شدہ مکان کے پڑوسی والے مکان کا اس مکان کی فروخت سے قبل تاحال مالک چلا آرہا ہے اور مدعی ہی مالک ہے اس کی ملکیت سے خارج ہونے کا ہمیں کوئی علم نہیں ہے اگر گواہوں نے صرف اتنا کہا کہ پڑوس کا یہ مکان اس پڑوسی کا ہے تو کافی نہ ہوگا۔ (ت)

یہاں مشتری نے مشفوع بہا میں ملک مدعی تسلیم نہ کی تو مدعی پر اقامت بینہ بمروجہ مذکور لازم تھی پانچ

۱ در مختار کتاب الشفعه باب ما یبطلها مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۱۵ ۲ در مختار کتاب الشفعه باب طلب الشفعه مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۱۲ ۳ فتاوی ہندیه کتاب الشفعه الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۷۹، ردالمحتار کتاب الشفعه باب طلب الشفعه دار احیاء التراث العربی بیروت ۵/ ۱۴۴

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Three of the witnesses did not even mention its name. Nanhe Mirza said, "The house where the plaintiff resides has been his property for about sixteen or seventeen years until now." What does "as if" have to do with testimony? Further on, he caused even more damage by stating that he heard from Muzaffar Shah in the neighborhood that the house where the plaintiff resides is his property. This is hearsay evidence from one person. Yes, only the plaintiff's brother, Syed Wazir Ali, said that the house through which the plaintiff claimed pre-emption (Shufa) has been in the plaintiff's ownership from before the sale until now. This testimony is also void because:

Firstly: For testimony regarding ownership of a house, it is necessary either to point towards the present house, as just mentioned from the 'Alamgiri' text: Indeed, this house which is adjacent to the sold house -1 | Indeed, this house is in the neighborhood of the sold house. (T)

Or if it is absent, its boundaries should be stated. It is in 'Alamgiri': In testimony regarding a bounded item, it is necessary to mention the boundaries, as it is in 'Al-Khulasa'. -2 | It is necessary to describe the boundaries in testimony regarding a bounded thing, as it is in the summary (Khulasa). (T)

Here both are missing, therefore the testimony is rejected.

Secondly: This is the same testimony in which a change of name occurred, the description of which was given in the sixth reason.

Thirdly: Even if there were nothing else, it is the testimony of only one person; ownership cannot be established. Therefore, the basis of pre-emption was not proven from the start, and the claim remained unproven. As for the fact that in the sale deed of the disputed house itself among these defendants, the northern boundary is written as the house of Maulvi Shujaat Ali, and a sale deed is evidence against the contracting parties; therefore, this is an admission of the plaintiff's ownership in the pre-empted property by the defendants. The learned and virtuous Mufti decided the inquiry in favor of the plaintiff based on this. However, it is clear from our previous discourse that ownership by the pre-emptor only at the time of sale of the pre-empted property is not sufficient. Rather, continuous ownership is required from that time until the time of judgment. From the sale deed, it was only proven that at the time of the mentioned sale, the house was the property of the

plaintiff, as it was at the time of the first demand according to the plaintiff's statement.

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shufa, Chapter 7, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/179
2. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 5, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/285

गवाहों में से तीन ने तो इसका नाम तक नहीं लिया। नन्हे मिर्ज़ा ने इस प्रकार कहा, "वादी जिस मकान में रहता है वह मालिकाना हक सोलह-सत्रह वर्षों से मानो वादी के पास अब तक है।" 'मानो' का गवाही से क्या लेना-देना? और आगे बढ़कर और भी गड़बड़ कर दी कि गवाह ने मुहल्ले में मुजफ्फर शाह की जुबानी सुना कि वादी का मकान जिसमें वादी रहता है, संपत्ति की गवाही और एक व्यक्ति की सुनी-सुनाई बात है। हाँ, केवल वादी के भाई सैयद वज़ीर अली ने कहा है कि जिस मकान के माध्यम से वादी ने मकान के शुफ़ा (पूर्व-क्रयाधिकार) का दावा किया है वह मकान बिक्री से पहले से लेकर अब तक वादी के स्वामित्व में है। यह गवाही भी शून्य है, क्योंकि:

प्रथमतः: मकान के स्वामित्व पर गवाही के लिए यह आवश्यक है कि या तो वर्तमान मकान की ओर इशारा हो जैसा कि अभी आलमगीरी के उद्धरण से स्पष्ट हुआ कि: निश्चित रूप से यह घर जो बेचे गए घर के बगल में है -1 | बेशक यह मकान जो बिके हुए मकान के पड़ोस में है। (त)

या यदि वह अनुपस्थित है तो उसकी सीमाओं का वर्णन हो। आलमगीरी में है: एक परिसीमित वस्तु की गवाही में उसकी सीमाओं का उल्लेख करना अनिवार्य है जैसा कि 'अल-खुलासा' में है -2 | परिसीमित वस्तु के संबंध में गवाही में उसकी सीमाओं का वर्णन करना आवश्यक है जैसा कि खुलासा में है (त)

यहाँ दोनों ही अनुपस्थित हैं, अतः गवाही अस्वीकार्य है।

द्वितीयतः: यह वही गवाही है जिसमें नाम परिवर्तन हुआ है जिसका विवरण छठे कारण में आ चुका है।

तृतीयतः यदि कुछ और न भी हो, तो यह केवल एक व्यक्ति की गवाही है; मालिकाना हक साबित नहीं हो सकता। इसलिए शुफ़ा का आधार सिरे से साबित नहीं हुआ और दावा बिना सबूत के रह गया। रही यह बात कि स्वयं उसी विवादित मकान के बिक्री-पत्र (बैनामा) में इन्हीं प्रतिवादियों के बीच उत्तरी सीमा मौलवी शुजात अली का मकान लिखी है और बिक्री-पत्र अनुबंध करने वाले पक्षों पर प्रमाण होता है, अतः यह प्रतिवादियों की ओर से विवादित मकान में वादी के स्वामित्व की स्वीकारोक्ति है। विद्वान और गुणी मुफ़्ती साहब ने इसी आधार पर वादी के पक्ष में निर्णय दिया, लेकिन हमारे पिछले विवेचन से यह स्पष्ट है कि विवादित संपत्ति की बिक्री के समय केवल शफ़ी (पूर्व-क्रयाधिकारी) का मालिक होना पर्याप्त नहीं है, बल्कि उस समय से लेकर निर्णय के समय तक

निरंतर स्वामित्व की आवश्यकता है। बिक्री-पत्र से केवल इतना सिद्ध हुआ कि उल्लेखित बिक्री के समय वह मकान वादी का स्वामित्व था और वादी के कथनानुसार पहली माँग के समय भी।

1. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-शुफ़ा, अध्याय 7, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 5/179
2. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-शहादत, अध्याय 5, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/285

पृष्ठ 738 का 579

گواہوں میں سے تین نے تو اس کا نام ہی نہ لیا، ننھے مرزا نے یوں کہا "مدعی جس مکان میں رہتا ہے وہ ملکیت سولہ برس سترہ برس سے گویا کہ مدعی کی اب تک ہے" گویا کو شہادت سے کیا علاقہ۔ اور آگے چل کر اور بھی تخریب کردی کہ مظہر نے محلہ میں مظفر شاہ کی زبانی سنا کہ مدعی کا مکان جس میں مدعی رہتا ہے ملک کی گواہی اور ایک شخص کی سماعی، ہاں صرف برادر مدعی سید وزیر علی نے کہا ہے کہ جس مکان کے ذریعہ سے مدعی نے مکان کے شفعہ کا دعوٰی کیا ہے وہ مکان قبل بیع سے اب تک ملک مدعی میں ہے یہ شہادت بھی باطل ہے،

اولاً: ملک مکان پر شہادت کے لئے ضرور ہے کہ یا مکان حاضر کی طرف اشارہ ہو جیسا ابھی عبارت عالمگیری سے گزرا کہ: ان ھذہ الدار التی بجوار الدار المبیعۃ -1 | بیشک یہ مکان جو فروخت شدہ مکان کے پڑوس میں ہے۔ (ت)

یا غائب ہے تو اس کے حدود کا بیان ہو، عالمگیری میں ہے: فی الشھادۃ علی المحدود لا بد من ذکر الحدود کذا فی الخلاصۃ -2 | محدود چیز کے متعلق شہادت میں اس کے حدود کو بیان کرنا ضروری ہے جیسا کہ خلاصہ میں ہے (ت)

یہاں دونوں مفقود، لہذا شہادت مردود۔

ثانیاً: یہ وہی گواہی ہے جس میں تبدیل نام واقع ہوئی ہے جس کا بیان وجہ ششم گزرا۔

ثالثاً: کچھ نہ ہو تو تنہا ایک کی گواہی ہے ملک ثابت نہیں ہو سکتی لہٰذا سرے سے بنائے شفعہ پایہ ثبوت کو نہ پہنچا اور دعوٰی بے ثبوت رہا، رہا یہ کہ خود اسی مکان متنازعہ فیہ کے بیعنامہ اسی مدعیٰ علیہما میں حد شمالی مکان مولوی شجاعت علی تحریر ہے اور بیعنامہ عاقدین پر حجت ہوتا

ہے لہٰذا یہ مدعیٰ علیہما کی طرف سے مکان مشفوع بہ میں ملک مدعی کی تسلیم ہے ذی علم فاضل مفتی صاحب نے اسی بناء پر تنقیح بحق مدعی فیصل فرمائی مگر ہماری تقریر سابق سے واضح ہے کہ صرف وقتِ بیع مشفوع بہا میں ملک شفیع کافی نہیں بلکہ جب سے وقت حکم تک ملک مستمر درکار ہے، بیعنامہ سے ثابت ہوا تو اتنا کہ وقت بیع مذکور مکان مشفوع بہ ملک مدعی تھا اس سے وقت طلب اول حسب بیان مدعی بھی۔

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشفعہ الباب السابع نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۷۹ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادۃ الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۸۵

Fatawa Rizvia Volume 18

Ownership of the claimant is not proven, not even until now, given that the sale took place on November 15th and the claimant stated the time of demand as January 18th. It is possible that during this interval, it might have left his ownership. Here, istishab (presumption of continuity), meaning that since ownership was proven at that time and no cessation is known, it should be considered as continuing until now, is not sufficient. This is because zahir (apparent state) is a proof for defense, not a proof for establishing a right (istihqaq). Since a preemptor (shafi') seeks to establish a right, istishab is useless. It is stated in Alamgiri:

The apparent state is not suitable for establishing a right, so it is necessary to have proof of ownership through evidence to establish the right of preemption (shufa). (T)	**The apparent state is not suitable for establishing a right, so it is necessary to have proof of ownership through evidence to establish the right of preemption (shufa). (T)**

If it is said that this clarification has already been decided in favor of the claimant, the answer will also be given by the first fatwa entered for the claimant, that the court's decision without evidence and proof is not enforceable at all according to Shari'ah. It is stated in Ashbah:

And when there is no evidence for a ruling, it is not enforced. (End) (T)	**And when there is no evidence for a ruling, it is not enforced. (End) (T)**

In short, from every aspect and every side, the claimant's claim is void, and by the command of the pure Shari'ah, the decision must be in favor of the defendant. And Allah Almighty knows best.

Problem 116 to 118: From district Bijnor, town Nagina, neighborhood Mir Sarai, asked by Jalal-ud-Din Attar on Sunday, 14th Dhul Hijjah 1333 AH.

What do the noble scholars say regarding the following questions: (1) Hafiz Jalal-ud-Din and Nizam-ud-Din, sons of Maula Bakhsh, are paternal half-brothers; they have a dispute over inheritance. First, regarding two shops where their father used to sit and meet, Hafiz Jalal-ud-Din (claimant) says that these belonged to the late father, and Nizam-ud-Din says they did not belong to the father but were acquired by the mother. Hafiz Jalal-ud-Din, among his evidences to prove his claim, provides a testimony based on boundaries. That is, in the sale deeds of the neighboring houses whose boundaries meet these shops, the ownership is stated as belonging to the

father, and the writers describe it as the father's property. Now, the point to be inquired is whether this testimony...

---

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shuf'a, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/174.
2 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, First Rule, First Art, Idara-tul-Quran Karachi, 1/123.

फ़तावा रज़विया जिल्द १८

वादी (दावेदार) का स्वामित्व सिद्ध नहीं होता, न ही अब तक, क्योंकि बिक्री १५ नवंबर को हुई थी और वादी ने मांग का समय १८ जनवरी बताया है। यह संभव है कि इस अंतराल में यह उसके स्वामित्व से बाहर हो गया हो। यहाँ 'इस्तिशहाब' (निरंतरता का अनुमान), अर्थात चूंकि उस समय स्वामित्व सिद्ध था और इसके समाप्त होने की कोई जानकारी नहीं है, इसलिए अब तक स्वामित्व माना जाएगा, पर्याप्त नहीं है। यह इसलिए क्योंकि 'ज़ाहिर' (स्पष्ट स्थिति) बचाव के लिए एक प्रमाण है, न कि अधिकार (इस्तिहक़ाक़) स्थापित करने के लिए। चूंकि एक पूर्व-क्रेता (शफ़ी) अधिकार स्थापित करना चाहता है, इसलिए 'इस्तिशहाब' बेकार है। आलमगीरी में है:

ज़ाहिरुलहालु ला यसलुहु लिल-इस्तिहक़ाक़ि फ़ला बुद्दा मिन सुबूति मुमल्लिकिही बि-हुज्जतिन लिसतिहक़ाक़िश-शुफ़ा'।[1]	**स्पष्ट स्थिति किसी अधिकार को सिद्ध करने के लिए उपयुक्त नहीं है, इसलिए शफ़ा (पूर्व-क्रयाधिकार) के अधिकार को सिद्ध करने के लिए साक्ष्य के माध्यम से स्वामित्व का प्रमाण होना आवश्यक है। (त)**

यदि यह कहा जाए कि यह स्पष्टीकरण पहले ही वादी के पक्ष में तय किया जा चुका है, तो इसका उत्तर वादी के पक्ष में दिए गए पहले फतवे द्वारा भी दिया जाएगा कि बिना साक्ष्य और प्रमाण के अदालत का निर्णय शरीयत के अनुसार बिल्कुल भी लागू करने योग्य नहीं है। अशबाह में है:

वल हुक्मु इज़ा काना ला दलीला अलैहि लम युनफ़िज़ इन्तहा।[2]	**जब निर्णय के लिए कोई साक्ष्य न हो, तो वह लागू नहीं किया जाता। (समाप्त) (त)**

संक्षेप में, हर दृष्टिकोण और हर पहलू से वादी का दावा शून्य है, और पवित्र शरीयत के आदेश के अनुसार, निर्णय प्रतिवादी के पक्ष में होना आवश्यक है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला ११६ से ११८: जिला बिजनौर, कस्बा नगीना, मोहल्ला मीर सराय से, जलालुद्दीन अत्तार द्वारा रविवार, १४ ज़ुल हिज्जा १३३३ हिजरी को पूछा गया।

निम्नलिखित प्रश्नों के संबंध में विद्वान क्या कहते हैं: (१) हाफ़िज़ जलालुद्दीन और निज़ामुद्दीन, मौला बख्श के बेटे, सौतेले भाई हैं; उनके बीच विरासत को लेकर विवाद है। पहला यह कि दो दुकानें जहाँ उनके पिता बैठते थे, हाफ़िज़ जलालुद्दीन (वादी) का कहना है कि ये स्वर्गीय पिता की थीं, और निज़ामुद्दीन का कहना है कि वे पिता की नहीं थीं बल्कि माता को मिली थीं। हाफ़िज़ जलालुद्दीन अपने

दावे को सिद्ध करने के लिए अपने प्रमाणों में सीमाओं पर आधारित एक गवाही देते हैं। यानी उन दुकानों की जिनके घरों की सीमाएं इन दुकानों से मिलती हैं, उनके बिक्री विलेख (बयानामा) की सीमाओं में स्वामित्व पिता का बताया गया है, और लेखक इसे पिता की संपत्ति बताते हैं। अब, जांच का विषय यह है कि क्या यह गवाही...

---

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुश-शुफ़अ, अध्याय ३, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/१७४। 2 अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-क़ाएदा अल-ऊला, अल-फन्न अल-अवल, इदारतुल क़ुरान कराची, १/१२३।

ملک مدعی ثابت نہیں ہوتی، نہ کہ اب تک کہ بیچ ۱۵/ نومبر کو ہوئی اور مدعی نے وقت طلب ۱۸/ جنوری بیان کیا، ممکن ہے کہ اس بیچ میں اس کی ملک سے نکل گیا ہو اور یہاں استصحاب یعنی اس وقت ملک ثابت تھی اور زوال معلوم نہیں تو اب تک ملک مانی جائے گی کافی نہیں کہ یہ ظاہر ہے اور ظاہر حجت دفع ہے نہ کہ حجت استحقاق، اور شفیع کو منظور استحقاق ہے تو استصحاب بیکار آمد نہیں۔ عالمگیریہ میں ہے:

الظاہر لایصلح للاستحقاق فلا بد من ثبوت مملکہ بحجۃ لاستحقاق الشفعۃ[1]۔
ظاہر حال کسی استحقاق کو ثابت کرنے کے لئے صلاحیت نہیں رکھتا تو ثبوت ملکیت کے لئے اس کے پاس شفعہ کے استحقاق کی دلیل کا ہونا ضروری ہے (ت)

اگر کہئے یہ تنقیح تو فیصلہ میں بحق مدعی فیصل ہو چکی تو اس کا جواب بھی فتوائے اولٰی مدخلہ مدعی دے گا کہ تجویز عدالت بلا دلیل وحجت ہے شرعاً ہرگز قابل نفاذ نہیں۔ اشباہ میں ہے:

والحکم اذاکان لادلیل علیہ لم ینفذ انتھی[2]۔ جب حکم کی دلیل نہ ہو تو وہ نافذ نہیں ہوتا انتہی (ت)

بالجملہ ہر وجہ ہر جہت ہر پہلو سے دعوٰی مدعی باطل اور شریعتِ مطہرہ کے حکم سے فیصلہ بحق مدعاعلیہا ہونا لازم واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۱۶ تا ۱۱۸: از ضلع بجنور قصبہ نگینہ محلہ میر سرائے مسئولہ جلال الدین عطار بروز یکشنبہ ۱۴/ ذی الحجہ ۱۳۳۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے کرام سوالات مندرجہ ذیل میں: (۱) حافظ جلال الدین و نظام الدین ولد مولا بخش بھائی علاقی ہیں ان کو ترکہ میں نزاع ہے، اول یہ کہ دو دکانیں جن میں ان کے والد نشست

وبرخاست کرتے تھے حافظ جلال الدین مدعی ہیں کہ یہ ملک والد صاحب مرحوم سے ہے، اور نظام الدین کہتا ہے کہ والد صاحب کی نہیں بلکہ والدہ صاحبہ کو یہ ملی ہیں حافظ جلال الدین اپنے مدعا کے ثبوت میں منجملہ شہادتوں کے ایک شہادت حدود سے کرتے ہیں یعنی ان دکانوں کی جن کے مکانات سے حدود ملتے ہیں ان کے بیعنامہ کے حدود میں ملک والد صاحب کہتے ہیں اور لکھنے والے والد صاحب کی ملک بتلاتے ہیں، اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ یہ شہادت

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشفعہ الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۱۷۴ 2 الاشباہ والنظائر القاعدة الاولی الفن الاول ادارة القرآن کراچی ۱/ ۱۲۳

Fatawa Rizvia Volume 18

Despite not stating the reason for ownership by the father, is it valid according to Shariah? If it is valid, does the judge have the right to investigate (to search for the origin of the matter and cross-examine: through what means did you come to know of Mula Bakhsh's ownership, or did you see the sale deed, or did the sale take place in your presence)?

(2) Also, Hafiz Jalaluddin presents a testimony for his claim where one witness states that the sale deed for these shops was executed in his presence and the seller sold it before him, and the second witness states that the buyer admitted to purchasing it in his presence, saying "I have bought these shops from so-and-so." Now the matter to be inquired about is whether this testimony is valid according to Shariah or not?

(3) Hafiz Jalaluddin says that his father gifted him a house in which he had built a thatched hall during his father's lifetime and lived there for about twenty to twenty-five years. Later, he faced a shortage of space and started living in another shop taken on rent in such a way that his proprietary use and possession of the gifted house remained. After that, the father merged the other shop—which was located on one side adjacent to the previous gifted shop and was owned by his wife, i.e., my stepmother—and gave it to me. He also told the mother that "as is my son Nizamuddin, so is Jalaluddin," so I took that second shop too and during the lifetime of my father and mother, I annexed it with my previous shop, removed the middle wall, and built a hall in front of it. Now the question is, whether according to Shariah, the gift of both these shops to me is valid or not? And my witnesses testify about both houses on behalf of the father and mother. Will this testimony be construed as an absolute gift or as a loan for use (Ariyat)? And does the judge or arbitrator have the right to ask the witnesses whether the shop was given to Jalaluddin as a gift or as a loan? Answer and you shall be rewarded.

The Answer: And success is from Allah.

(1) If the witnesses only sufficed to say that these shops belong to Mula Bakhsh and did not state the cause of ownership, then this testimony is altogether valid according to Shariah, and the shops will be considered as belonging to Mula Bakhsh, and the judge or arbitrator...

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

इस बात के बावजूद कि वे पिता के स्वामित्व का कारण बयान नहीं करते, क्या यह शरीयत के अनुसार मान्य है? यदि मान्य है, तो क्या जज (काजी) को यह अधिकार प्राप्त है कि वह इस मामले की छानबीन और जिरह करे (यह पता लगाने के लिए कि आपको मौला बख्श के स्वामित्व का पता किस माध्यम से चला, या आपने विक्रय-पत्र देखा है, या आपके सामने बिक्री हुई है)?

(2) इसके अलावा, हाफ़िज़ जलालुद्दीन अपने दावे में एक गवाही यह पेश करता है कि एक गवाह यह बयान करता है कि इन दुकानों का विक्रय-पत्र मेरे सामने हुआ और विक्रेता ने मेरे सामने बिक्री की, और दूसरा गवाह यह बयान करता है कि खरीदार ने मेरे सामने इसकी खरीद का इकरार किया कि मैंने फलां व्यक्ति से ये दुकानें खरीदी हैं। अब पूछने वाली बात यह है कि क्या यह गवाही शरीयत के अनुसार मान्य है या नहीं?

(3) हाफ़िज़ जलालुद्दीन का कहना है कि पिता ने मुझे एक घर उपहार (हिबा) में दिया था जिसमें मैंने उनके जीवनकाल में ही छप्पर का एक दालान बना लिया था और लगभग बीस-पच्चीस साल उसमें रहा। बाद में मुझे उसमें तंगी महसूस हुई और मैं दूसरी दुकान किराए पर लेकर इस तरह रहने लगा कि उपहार में मिले घर पर मेरा मालिकाना कब्ज़ा और उपयोग बना रहा। इसके बाद पिता ने दूसरी दुकान जो पहली उपहार वाली दुकान के बगल में एक तरफ स्थित थी और उनकी पत्नी यानी मेरी सौतेली माँ के स्वामित्व में थी, उसे मुझे मिलाकर दे दिया और माँ से भी कहलवा दिया कि "जैसा मेरा बेटा निज़ामुद्दीन है वैसा ही जलालुद्दीन है"। चुनांचे मैंने उस दूसरी दुकान को भी लेकर अपने माता-पिता के जीवनकाल में अपनी पिछली दुकान के साथ जोड़ लिया, बीच की दीवार हटा दी और उसके सामने ही एक दालान बना लिया। अब सवाल यह है कि क्या शरीयत के अनुसार इन दोनों दुकानों का मेरे लिए किया गया हिबा (उपहार) सही है या नहीं? और मेरे गवाह दोनों दुकानों के बारे में पिता और माता की ओर से गवाही देते हैं, तो क्या यह गवाही केवल उपहार देने पर मानी जाएगी या 'आरियत' (अस्थायी उपयोग के लिए देना) पर? और क्या इसमें काजी या जज को गवाहों से यह पूछने का अधिकार है कि दुकान जलालुद्दीन को उपहार में दी गई थी या आरियत पर? बयान फरमाएं, आपको पुण्य मिलेगा।

अल-जवाब: और अल्लाह की तौफीक से।

(1) यदि गवाहों ने केवल इसी बात पर बस किया कि ये दुकानें मौला बख्श की हैं और स्वामित्व का कारण बयान नहीं किया, तो यह गवाही शरीयत के अनुसार पूरी तरह मान्य है और दुकानें मौला बख्श की ही मानी जाएंगी और काजी या जज...

पृष्ठ 581/738

باوجود اس کے کہ سبب ملک والد صاحب نہیں بیان کرتے عند الشرع معتبر ہے یا نہیں، اگر معتبر ہے تو ناشی حکم (اس امر کا کھوج لگانا اور جرح کرنا کہ تم کو کس ذریعہ سے ملک مولا بخش معلوم ہوئی، یا تم نے بیعنامہ دیکھا ہے یا تمہارے سامنے بیع ہوئی ہے) حق حاصل ہے یا نہیں؟

(۲) اور نیز حافظ جلال الدین اپنے مدعا میں ایک شہادت یہ گزرانتا ہے کہ ایک شاہد یہ بیان کرتا ہے کہ ان دکانوں کا بیعنامہ میرے سامنے ہوا اور بائع نے میرے سامنے بیع کی، اور دوسرا شاہد بیان کرتا ہے کہ مشتری نے میرے سامنے اس کی بیع لینے کا اقرار کیا کہ میں نے فلاں سے یہ دکانیں خریدی ہیں اب دریافت طلب امر یہ ہے کہ یہ شہادت عند الشرع معتبر ہے یا نہیں؟

(۳) حافظ جلال الدین کہتا ہے کہ ایک مکان والد صاحب نے مجھ کو ہبہ کیا تھا جس میں میں نے ان کی زندگی میں ہی چھپر کا دالان بنالیا تھا اور تقریباً اس میں بیس پچیس سال رہا، بعد میں مجھ کو اس میں تنگی ہوئی اور دوسری دکان کرایہ پر لے کر اس صورت سے رہنے لگا کہ مکان موہوبہ میں اپنا تصرف و قبضہ مالکانہ رہا، اس کے بعد والد صاحب نے دوسرے دکان جو دکان موہوبہ سابق کے بغل میں ایک جانب کو واقع اور ملکیت میں اپنی زوجہ یعنی میری سوتیلی مادر کے تھا مجھ کو ملا کر دے دیا اور مادر صاحبہ سے بھی کہلا دیا کہ میں نے دے دیا جیسا میرا بیٹا نظام الدین ہے ویسا ہی جلال الدین ہے چنانچہ میں نے اس دوسری دکان کو بھی لے کر اپنے والد اور مادر کی زندگی میں اپنی سابق دکان کے ساتھ ملحق کرلئے درمیان کی دیوار نکال دی اور اس کے سامنے ہی ایک دالان بنالیا، اب سوال یہ ہے کہ عند الشرع ان دونوں دکانوں کا میرے لئے ہبہ درست ہوا یا نہیں، اور میرے شاہدان دونوں مکانوں کی بابت دینا والد صاحب اور والدہ صاحبہ کی جانب سے بیان کرتے ہیں یہ شہادت فقط دینے کی ہبہ پر محمول ہوگی یا عاریتہً پر اور اس میں

قاضی یا حکم کو شاہدان سے یہ حق دریافت کرنے کا حاصل ہے یا نہیں کہ دکان جلال الدین کو ہبہ دیا گیا تھا یا عاریتہً۔ بینوا توجروا۔

الجواب: وباللہ التوفیق

(۱) اگر شاہدان نے صرف اس پر اکتفاء کیا کہ یہ دکانیں مولا بخش کی ہیں اور سبب ملک نہ بیان کیا تو یہ شہادت منجملہ عند الشرع معتبر ہے اور دکانیں مولا بخش کی ہی مانی جائیں گی اور قاضی یا حکم

Fatawa Rizwia (Volume 18)

...he does not have the right to interrogate the witnesses as to by what cause and means the ownership of so-and-so was established.

Arabic Text

Whoever has something in his possession, you may testify that it belongs to him if that settles in your heart, otherwise not... (1) etc., Tanwir al-Absar. And in Al-Hidayah: For anything in someone's possession other than a male or female slave, it is permissible for you to testify that it is his, because possession is the ultimate evidence used for ownership, as it is the point of reference for all evidence in such causes (2). It is stated in Al-Nihayah: There is no evidence for a witness to know ownership except possession, because most matters in this chapter consist of observing the causes of ownership such as buying and the like; however, buying only signifies ownership if the item sold was the seller's property, and the seller's property can only be known through possession. If giving testimony based on the rule of possession were not permissible, the door of testimony would be blocked, even to the extent that it is permissible for a judge to rule ownership based on possession, just as it is permissible for a witness to give such testimony. (End 3)

Urdu Translation/Explanation

And if something is in someone's possession as ownership, and it occurs to your heart, then it is permissible for you to testify for that thing for him, otherwise not, etc., Tanwir al-Absar. And in Al-Hidayah: If anything other than a male or female slave is in someone's possession, you have the room to testify that this thing is his because possession is decisive for the evidence of ownership, since this is the point of reference for indications in this whole chapter. It is stated in Al-Nihayah: For a witness, there is no evidence for the knowledge of ownership besides possession because the causes most commonly seen in this chapter are purchasing, etc., but purchasing is also useful for ownership only when it is known that the sold item was the seller's property, and the seller's property can only be known from his possession. If testimony of ownership based on possession were not permissible, the door of testimony would be closed, to the extent that it is permissible for a judge to give a verdict of ownership based on possession, just as it is permissible for a witness to give this testimony. (End) (T)

(2) This testimony is reliable. As in Fawa'id al-Samiyyah in the chapter on the disagreement of testimony.

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/92.
2. Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Matba' Yusufi, Lucknow, 3/159.
3. Al-Nihayah Sharh al-Hidayah.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

...उसे यह अधिकार नहीं है कि वह गवाहों से पूछताछ करे कि किस कारण और माध्यम से अमुक व्यक्ति का स्वामित्व सिद्ध हुआ।

अरबी पाठ

जिसके पास कोई वस्तु हो, यदि आपके हृदय में यह बात बैठ जाए तो आप गवाही दे सकते हैं कि वह उसकी है, अन्यथा नहीं... (१) इत्यादि, तनवीर अल-अब्सार। और अल-हिदाया में है: दास और दासी के अलावा यदि कोई चीज़ किसी के कब्ज़े में है, तो आपके लिए यह गवाही देना जायज़ है कि वह चीज़ उसकी है क्योंकि कब्ज़ा स्वामित्व के प्रमाण के लिए अंतिम आधार है, क्योंकि इस अध्याय में सभी प्रमाणों का केंद्र यही है (२)। निहाया में कहा गया है: एक गवाह के लिए कब्ज़े के अलावा स्वामित्व जानने का कोई और प्रमाण नहीं है, क्योंकि इस अध्याय में अधिकतर दिखाई देने वाले कारण खरीद आदि हैं; हालाँकि, खरीद भी तभी उपयोगी होती है जब यह ज्ञात हो कि बेची गई वस्तु विक्रेता की संपत्ति थी, और विक्रेता की संपत्ति केवल उसके कब्ज़े से ही जानी जा सकती है। यदि कब्ज़े के नियम के आधार पर गवाही देना जायज़ न होता, तो गवाही का दरवाज़ा ही बंद हो जाता, यहाँ तक कि न्यायाधीश के लिए कब्ज़े के आधार पर स्वामित्व का निर्णय देना जायज़ है, ठीक वैसे ही जैसे गवाह के लिए ऐसी गवाही देना जायज़ है। (समाप्त ३)

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

और यदि कोई वस्तु स्वामित्व के रूप में किसी के कब्ज़े में हो और आपके मन में आए, तो आपके लिए उस वस्तु की उसके पक्ष में गवाही देना जायज़ है, अन्यथा नहीं, इत्यादि, तनवीर अल-अब्सार। और हिदाया में है: दास और दासी के अलावा यदि कोई चीज़ किसी के कब्ज़े में हो, तो आपके लिए यह कहने की गुंजाइश है कि यह चीज़ उसकी है क्योंकि कब्ज़ा स्वामित्व के प्रमाण के लिए निर्णायक है, क्योंकि इस पूरे अध्याय में संकेतों का केंद्र यही है। निहाया में कहा गया है: गवाह के पास स्वामित्व की पहचान के लिए कब्ज़े के अलावा कोई प्रमाण नहीं है क्योंकि इस अध्याय में अक्सर देखे जाने वाले कारण खरीदारी आदि हैं लेकिन खरीदारी भी उस समय स्वामित्व के लिए उपयोगी है जब यह ज्ञात हो कि बिकी हुई वस्तु विक्रेता का स्वामित्व थी और विक्रेता का स्वामित्व उसके कब्ज़े से ही ज्ञात हो सकता है और यदि कब्ज़े के आधार पर स्वामित्व की गवाही जायज़ न हो तो गवाही का दरवाज़ा ही बंद हो जाए, यहाँ तक कि न्यायाधीश को जायज़ है कि वह कब्ज़े के आधार पर स्वामित्व का फैसला दे जिस तरह गवाह को यह गवाही देना जायज़ है। (समाप्त) (त)

(२) यह गवाही विश्वसनीय है। जैसा कि फ़वाइद अल-समिय्याह में गवाही के मतभेद के अध्याय में है।

1. दुर्र अल-मुख्तार शरह तनवीर अल-अब्सार, किताब अल-शहादत, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, २/९२।
2. अल-हिदाया, किताब अल-शहादत, मतबा युसुफ़ी, लखनऊ, ३/१५९।
3. अल-निहाया शरह अल-हिदाया।

पृष्ठ ५८२/७३८

کو اس کا حق حاصل نہیں ہے کہ گواہان سے تفتیش کرے کہ تم کو کس سبب اور ذریعہ سے ملک فلاں ہونا ثابت ہوا۔

عربی متن **اردو ترجمہ / تشریح**

ومن فی یدہ شیئ فلك ان تشہد انه له ان وقع فی قلبك ذلك والا لا ۱ الخ تنویر الابصار، وفی الهدایة ومن کان في یده شیئ سوی العبد والامة وسعك ان تشهد انه له لان الید اقصی مایستدل به علی الملك اذهي مرجع الدلالة فی الاسباب کلها، قال في نهایة انه لا دلیل لمعرفة الملك فی حق الشاہد سوا الید لان اکثر مافی الباب ان یعاین اسباب الملك من الشراء ونحوہ الا ان الشراء انما یفید الملك اذاکان المبیع ملکا للبائع وذلك لایعرف الاباالید فلو لم یجزاداء الشهادة بحکم الید لسد باب الشهادة حتی حل للقاضی ان یقضی بحکم الید کما یحل للشاہد ۳ انتهی۔

اور اگر کوئی شئی کسی کے قبضہ میں بطور ملکیت ہو، دل پر گزرے تو تجھے جائز ہے کہ اس چیز کی اس کے لئے شہادت دے ورنہ نہیں الخ تنویر الابصار۔ اور ہدایہ میں ہے غلام اور لونڈی کے علاوہ کوئی چیز کسی کے قبضہ میں ہو تو تجھے گنجائش ہے کہ تو یہ شہادت دے کہ یہ چیز اس کی ہے کیونکہ قبضہ ملکیت کی دلیل کے لئے فیصلہ کن ہے کیونکہ یہ تمام اس باب میں دلالت کا مرجع ہے، نہایہ میں فرمایا: گواہ کے پاس ملکیت کی معرفت کے لئے قبضہ کے علاوہ کوئی دلیل نہیں ہے کیونکہ اس باب میں اکثر طور نظر آنے والے اسباب خریداری وغیرہ ہیں لیکن خریداری بھی اس وقت مفید ملک ہے جب یہ معلوم ہو کہ مبیع بائع کی ملکیت تھا اور بائع کی ملکیت اس کے قبضہ سے ہی معلوم ہو سکتی ہے اور اگر قبضہ کی بناء ملکیت کی گواہی جائز نہ ہو تو شہادت کا دروازہ ہی بند ہوجائے، حتی کہ قاضی کو

عربی متن **اردو ترجمہ / تشریح**

جائز ہے کہ وہ قبضہ کی بناء پر ملکیت کا فیصلہ دے جس

طرح گواہ کو یہ شہادت دینا جائز ہے اھ (ت)

(۲) یہ شہادت معتبر ہے۔ جیسا کہ فوائد السمیہ کے اختلاف شہادت کے باب

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۹۲/۲ ۲ الہدایہ کتاب الشہادات

مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۱۵۹ ۳ النہایۃ شرح الھدایہ

Fatawa-e-Razviya (Volume 18)

[Table/Box 1] Left (Arabic): Regarding testimony, quoting the author of Ad-Durar: If one of them testifies that so-and-so sold to him and the other testifies that so-and-so acknowledged the sale to him, it is accepted, etc. Right (Urdu): Quoting the author of Durr, it is stated: If one of the witnesses testified that so-and-so sold this thing to him, and the other testified that so-and-so acknowledged selling it to him, then it will be accepted, etc. (T)

(3) The gift (Hiba) of these two houses to Hafiz Jalal-ud-Din became valid according to Sharia. Given the presence of indicators of gift and transfer of ownership (Tamleek), the father's act of giving will be considered a gift. Such a long duration of proprietary disposal and the father's non-interference are clear indicators of transfer of ownership. Therefore, in the witnesses' testimony, the word 'giving' will be interpreted as a gift (Hiba); it cannot be interpreted as a loan (Ariyat). The Qazi (judge) or arbiter has no right to ask the witnesses whether it was given as a loan or a gift under Sharia; rather, this testimony will be interpreted as a gift. It is stated in Radd al-Muhtar:

[Table/Box 2] Left (Arabic): In Khizanat al-Fatawa: If someone gives money to his son and the son disposes of it, it belongs to the father unless there is an indication of transfer of ownership (Tamleek), as seen in... etc. And in Fawa'id as-Samiyyah: It is valid with sayings like "Nahaltu" (I bestowed), "Wahabtuhu" (I gifted it to him), and similarly "Ja'altu lahu" (I made it for him). As for "Wahabtu", it is explicit in this meaning. As for "Nahaltu", it means "A'taitu" (I gave), for which it is used. As for "Ja'altu lahu", it is because the 'Lam' is for transfer of ownership (Tamleek). And Allah knows best what is correct. Written by Bashir Ahmad, may he be forgiven. Right (Urdu): In Khizanat al-Fatawa, it is stated: If someone gave money to his son in which the son acts with the father's permission, that money belongs to the father. However, when there is a clear sign of transfer of ownership from the father's side, it will be considered the son's. Biri, etc. (T). In Fawa'id as-Samiyyah, it says: I gave it as a gift to him, I gifted it to him. Likewise, I made it for him, I gifted it to him. With these words, the gift (Hiba) will be declared valid. "Wahabtu" is because it explicitly states transfer of ownership. "Nahaltu" is because it is in the sense of "A'taitu" (I bestowed), as it is used in this sense. However, "Ja'altu lahu" is because the letter 'Lam' in it is for transfer of ownership (Tamleek). And Allah Almighty knows best what is right. Written by Bashir Ahmad, may he be forgiven. (T)

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Hiba, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/508 Page 583 of 738

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

[तालिका/बॉक्स 1] बायां (अरबी): गवाही के संबंध में, अद-दुरर के लेखक को उद्धृत करते हुए: यदि उनमें से एक गवाही देता है कि अमुक व्यक्ति ने उसे बेचा और दूसरा गवाही देता है कि अमुक व्यक्ति ने उसे बेचने की बात स्वीकार की, तो इसे स्वीकार किया जाता है, इत्यादि। दायां (उर्दू): दुरर के लेखक के हवाले से कहा गया है: यदि गवाहों में से एक ने गवाही दी कि अमुक ने यह चीज़ उसे बेची है, और दूसरे ने गवाही दी कि अमुक ने उसे बेचने का इकरार किया है, तो यह स्वीकार्य होगा, इत्यादि। (त)

(3) हाफ़िज़ जलालुद्दीन के लिए उन दोनों मकानों का हिबा (उपहार) शरई तौर पर सही हो गया और पिता का देना, हिबा और तमील्क (स्वामित्व हस्तांतरण) के संकेतों की मौजूदगी में, हिबा ही माना जाएगा। इतनी लंबी अवधि तक मालिक की तरह इस्तेमाल करना और पिता का हस्तक्षेप न करना तमील्क का स्पष्ट संकेत है। इसलिए, गवाहों की गवाही में 'देना' शब्द का अर्थ हिबा ही लिया जाएगा; इसे आरियत (ऋण) नहीं माना जा सकता। काज़ी या पंच को गवाहों से यह पूछने का कोई अधिकार नहीं है कि वह आरियत के तौर पर दिया गया था या शरई हिबा के तौर पर; बल्कि यह गवाही हिबा पर ही आधारित मानी जाएगी। रद-उल-मुह्तार में है:

[तालिका/बॉक्स 2] बायां (अरबी): ख़ज़ानत-उल-फ़तावा में है: यदि कोई अपने बेटे को धन देता है और बेटा उसका उपयोग करता है, तो वह पिता का होगा जब तक कि स्वामित्व हस्तांतरण (तमील्क) का कोई संकेत न हो, जैसा कि... आदि। और फ़वाइद-अस-समिय्या में है: यह 'नहल्तु' (मैंने प्रदान किया), 'वहब्तुहु' (मैंने उसे उपहार दिया) और इसी तरह 'जअल्तु लहू' (मैंने उसके लिए कर दिया) जैसे कथनों से सही है। 'वहब्तु' स्पष्ट है, जबकि 'नहल्तु' का अर्थ 'अअतइतु' (मैंने दिया) है, जिसके लिए इसका उपयोग किया जाता है। जहाँ तक 'जअल्तु लहू' का सवाल है, वह इसलिए है क्योंकि 'लाम' तमील्क के लिए है। और अल्लाह बेहतर जानता है। लेखक बशीर अहमद, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। दायां (उर्दू): ख़ज़ानत-उल-फ़तावा में उल्लेख है: यदि किसी ने बेटे को माल दिया जिसमें बेटा पिता की अनुमति से व्यवहार करता हो, तो वह माल पिता का होगा। लेकिन जब पिता की ओर से तमील्क (स्वामित्व हस्तांतरण) का स्पष्ट संकेत हो, तो वह बेटे का माना जाएगा। बीरी इत्यादि (त)। फ़वाइद-अस-समिया में है: मैंने उसे तोहफा दिया, उसे हिबा किया। वैसे ही उसके लिए कर दिया, मैंने उसे हिबा किया। इन शब्दों से हिबा वैध माना जाएगा। "वहब्तु" इसलिए क्योंकि इसमें तमील्क का स्पष्ट उल्लेख है। "नहल्तु" इसलिए क्योंकि यह "अअतइतु" (मैंने प्रदान किया) के अर्थ में है,

क्योंकि यह इसी अर्थ में प्रयुक्त होता है। हालाँकि, "जअल्तु लहू" इसलिए क्योंकि इसमें 'लाम' तमील्क के लिए है। और अल्लाह तआला सच्चाई को सबसे बेहतर जानता है। लेखक बशीर अहमद, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। (त)

[1] रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-हिबा, दार इह्या-उल-तुराथ-उल-अरबी, बेरूत, 2/508 पृष्ठ 583/738

[باکس ۱] بالشهادة ناقلا علی صاحب الدرر ولو شهد احدهما ان فلانا باع منه و اخران فلانا اقرباً لبیع منه تقبل الخ۔ میں صاحب درر سے نقل کرتے ہوئے فرمایا کہ اور گواہوں میں سے ایک نے شہادت دی کہ فلاں نے یہ چیز اس کو فروخت کی ہے، اور دوسرے نے شہادت دی کہ فلاں نے اس کے پاس فروخت کرنے کا اقرار کیا ہے، تو مقبول ہوگی الخ (ت)

(۳) حافظ جلال الدین کے لئے ان دونوں مکانوں کا ہبہ عندالشرع درست ہوگیا اور باپ کا دینا قرائن ہبہ اور تملیک کے موجود ہوتے ہوئے ہبہ ہی مانا جائے گا اور اتنی مدت دراز تک تصرف مالکانہ اور عدم تعرض والد کا واضح قرینہ تملیک ہے، لہذا شاہدین کی شہادت میں لفظ دینا ہبہ ہی پر محمول ہوگا عاریت پر نہیں ہوسکتا اور قاضی یا حکم کو شاہدین سے یہ استفسار کرنا کہ عاریۃً دیا تھا یا ہبۃً عند الشرع کوئی حق نہیں بلکہ یہ شہادت ہبہ ہی پر محمول ہوگی ، ردالمحتار میں ہے:

[باکس ۲] وفی خزانة الفتاوی اذا دفع لابنه مالا فتصرف فیه الابن یکون للاب الا اذادلت دلالة التملیك بیری[1] الخ۔ وفي فوائد السمیة صحت بمثل قوله نحلت و وهبته کذاله جعلت، اما وهبت فانه صریح فیه واما نحلت وهي بمعنی اعطیت فلانه مستعمل فیه واما جعلت له فلان اللام للتملیک، واللہ اعلم بالصواب، راقم بشیر احمد عفی عنہ۔ خزانہ الفتاوٰی میں ہے اگر کسی نے بیٹے کو مال دیا جس میں بیٹا باپ کی دی ہوئی اجازت سے تصرف کرتا ہو وہ مال باپ کا ہوگا مگر جب باپ کی طرف سے تملیک کا واضح قرینہ موجود ہو تو بیٹے کا تصور ہوگا ، بیری الخ (ت) فوائد السمیہ میں ہے میں نے اس کو عطیہ دیا ، اس کو ہبہ کیا۔ یو نہی اس کے لئے کردیا، میں نے اسے ہبہ کیا۔ ان الفاظ سے ہبہ صحیح قرار پائے گا "وہبت" سے تو اس لئے کہ اس میں تملیک کی تصریح ہے "نحلت" سے اس لئے کہ یہ "اعطیت" (میں نے عطا کیا) کے معنی میں ہے کیونکہ یہ اسی معنی میں مستعمل

ہے، لیکن "جعلت لہ" سے اس لئے کہ اس میں لام تملیک کے لئے ہے، واللہ تعالٰی اعلم بالصواب، راقم بشیر احمد عفی عنہ۔(ت)

[1] ردالمحتار کتاب الھبۃ داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۵۰۸ صفحہ ۵۸۳ از ۷۳۸

Fatawa Razawiyya Volume 18

The Answer

(1) Writing "ownership of so-and-so" within the boundaries of sale deeds is not a legal proof (Hujjat).

For indeed, a judge only rules based on evidence (bayyinah), confession (iqrar), or refusal to take an oath (nukul). As for written documents, they are not a legal proof in any way, as stated in Al-Khaniya, Al-Khairiya, and others.

Because a judge only decides based on evidence, confession, or refusal of an oath, but writing is not a legal proof, as it is in Al-Khaniya and Al-Khairiya. (T)

Along with this, if the scribes of the sale deed give oral testimony stating, "We wrote this sale deed and mentioned such-and-such house as the property of so-and-so within its boundaries," then this too is of no value because this testimony is not regarding the ownership but regarding their own action. If they testify that "this house is the property of Maula Bakhsh because his ownership is mentioned in the boundaries of the sale deed," then this is also fundamentally inadmissible, as the writing of a document is not proof against someone who has not acknowledged it. Yes, if they testify absolutely that this house belongs to Maula Bakhsh and state that the description in the boundaries follows that fact, then the testimony is admissible. If they are legally just ('Adil Shar'i), the ruler or judge has no right to cross-examine them by asking "How did you know it was his property?". Yes, if their character is hidden (mastur) and the judge has doubts, he may ask. This issue is taken from Jami' al-Fusulayn etc. (This issue is taken from Jami' al-Fusulayn etc. - T) And Allah Almighty knows best.

(2) Even if this testimony is given with full identification of the seller and buyer—for example, one witness testifies that "In my presence, Zaid bin Bakr sold this house to Maula Bakhsh bin Fulan bin Fulan," and the second witness testifies that "In my presence, Maula Bakhsh bin Fulan bin Fulan said, 'I purchased this house from Zaid bin Amr bin Bakr'"—even then, it is fundamentally inadmissible because both testimonies do not pertain to a single event. Nor can someone's statement that "I purchased it" be proof against another person. Considering it as "testimony to a confession" is purely meaningless, as saying "I purchased it" is a claim (da'wa), not a confession (iqrar). There is a world of difference between a confession and a claim; a confession is to establish a right against the one making the confession. This is

contrary to a case where one witness testifies that "This seller sold this item to this buyer in my presence," and the second witness testifies that "In my presence, this seller confessed that 'I sold this item to this buyer'". This is certainly testimony to a confession, and both testimonies pertain to a single fact because in sale, both the performative act (insha) and the confession (iqrar) use the word "Ba'tu" (I sold). And Allah Almighty knows best.

[1] Fatawa Khairiya, Book of Judiciary, Chapter of Errors, Court Records, and Registers, Dar al-Fikr, Beirut, 2/ 19, 23.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

जवाब

(1) बिक्री विलेखों (बैनामों) की सीमाओं में "अमुक का स्वामित्व" लिखा होना कानूनी प्रमाण (हुज्जत) नहीं है।

क्योंकि काजी (न्यायाधीश) केवल गवाही, इकरार (स्वीकारोक्ति), या शपथ से इनकार पर ही फैसला सुनाता है। जहाँ तक लिखित दस्तावेजों का प्रश्न है, वे किसी भी तरह से कानूनी प्रमाण नहीं हैं, जैसा कि अल-खानिया, अल-खैरिया और अन्य में उल्लेखित है।

क्योंकि काजी केवल गवाही या इकरार या शपथ से इनकार पर फैसला देता है, लेकिन लेखन कोई प्रमाण नहीं है जैसा कि खानिया और खैरिया में है। (त)

इसके साथ ही, यदि बिक्री विलेख के लेखक यह मौखिक गवाही देते हैं कि "हमने यह बिक्री विलेख लिखा और इसकी सीमाओं के भीतर अमुक घर को अमुक व्यक्ति की संपत्ति बताया," तो इसका भी कोई मूल्य नहीं है क्योंकि यह गवाही स्वामित्व पर नहीं बल्कि उनके अपने कार्य पर है। यदि वे इस प्रकार गवाही देते हैं कि "यह घर मौला बख्श की संपत्ति है क्योंकि बिक्री विलेख की सीमाओं में उसका स्वामित्व लिखा है," तो यह भी मूल रूप से स्वीकार्य नहीं है क्योंकि किसी दस्तावेज का लेखन उस व्यक्ति के विरुद्ध प्रमाण नहीं है जिसने इसे स्वीकार न किया हो। हाँ, यदि वे निरपेक्ष रूप से गवाही देते हैं कि यह घर मौला बख्श का है और सीमाओं में लिखित विवरण को उसका अनुसरणकर्ता बताते हैं, तो गवाही स्वीकार्य है। यदि वे शरीयत के अनुसार न्यायप्रिय (आदिल) हैं, तो शासक या काजी को यह जिरह करने का कोई अधिकार नहीं है कि "तुम्हें कैसे पता चला कि यह उसकी संपत्ति है?" हाँ, यदि उनका चरित्र स्पष्ट नहीं है (मस्तूर) और काजी को संदेह होता है, तो वह प्रश्न कर सकता है। यह मसला जामि-उल-फुसुलैन आदि से लिया गया है। (यह मसला जामि-उल-फुसुलैन आदि से लिया गया है। - त) और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

(2) यदि यह गवाही विक्रेता और क्रेता की पूरी पहचान के साथ भी दी जाए—जैसे, एक गवाह गवाही दे कि "मेरे सामने ज़ैद बिन बक्र ने यह घर मौला बख्श बिन फलां बिन फलां को बेचा," और दूसरा गवाह गवाही दे कि "मेरे सामने मौला बख्श बिन फलां बिन फलां ने कहा कि 'मैंने यह घर ज़ैद बिन अम्र बिन बक्र से खरीदा है'"—तब भी यह मूल रूप से स्वीकार्य नहीं है क्योंकि दोनों गवाहियाँ किसी एक ही बात पर आधारित नहीं हैं। न ही किसी का यह कहना कि "मैंने खरीदा है" दूसरे पर प्रमाण हो

सकता है। इसे "इकरार पर गवाही" समझना पूरी तरह अर्थहीन है, क्योंकि यह कहना कि "मैंने खरीदा है" एक दावा (दावा) है, इकरार (स्वीकारोक्ति) नहीं। इकरार और दावे में जमीन-आसमान का अंतर है; इकरार का अर्थ है इकरार करने वाले पर किसी अधिकार को अनिवार्य करना। इसके विपरीत, यदि एक गवाह गवाही दे कि "इस विक्रेता ने मेरे सामने इस क्रेता के हाथ यह चीज़ बेची," और दूसरा गवाह गवाही दे कि "मेरे सामने इस विक्रेता ने इकरार किया कि 'मैंने यह चीज़ इस क्रेता के हाथ बेची'," तो यह निश्चित रूप से इकरार की गवाही है, और दोनों गवाहियाँ एक ही तथ्य पर आधारित हैं क्योंकि बिक्री में 'इन्शा' (कृत्य) और 'इकरार' (स्वीकारोक्ति) दोनों के लिए शब्द "बअ्तु" (मैंने बेचा) है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

[1] फ़तावा खैरिया, किताबुल कज़ा, बाब खल्ल वल महाज़िर वस सिजिल्लात, दारुल फिक्र बेरुत 2/19, 23.

الجواب

(۱) بیعناموں کی حدود میں ملک فلاں لکھا ہونا حجت نہیں،

فان القاضی انما یقضٰی بالبینۃ اولاقرار کیونکہ قاضی صرف گواہی یا اقرار یا قسم سے اوالنکول اما الکتاب فلیس من الحجۃ فی شیئ انکار پر فیصلہ دیتا ہے لیکن تحریر کوئی حجت نہیں کما فی الخانیۃ والخیریۃ وغیرہما۔ ہے جیسا کہ خانیہ اور خیریہ میں ہے۔(ت)

اس کے ساتھ اگر کاتبانِ بیعنامہ کی زبانی شہادتیں یوں ہی کہ یہ بیعنامہ ہم نے لکھا اور ان کے حدود میں فلاں مکان ملکِ فلاں لکھا تو یہ بھی کوئی چیز نہیں کہ یہ شہادت ملک پر نہیں بلکہ اپنے ایک فعل پر ہے اور اگر وہ یوں گواہی دیتے ہیں کہ یہ مکان ملک مولا بخش ہے کہ حدودِ بیعنامہ میں اس کی ملک لکھا ہے تو یہ بھی اصلاً مسموع نہیں کہ کتابتِ صک غیرِ مقرر پر حجت نہیں، ہاں اگر وہ مطلقاً یہ مکان ملک مولا بخش ہونے کی گواہی دیتے ہوں اور تحریرِ حدود کو اس کا متبع بتاتے ہوں تو گواہی مسموع ہے، اور اگر وہ عادلِ شرعی ہیں تو حکمِ یا قاضی کو اس جرح کا کوئی حق نہیں کہ تم نے کیونکر اس کی ملک جانی ہاں اگر مستور ہوں اور حکم کو شبہ گزرے تو سوال کرے والمسئلۃ تؤخذ من جامع الفصولین وغیرہ (یہ مسئلہ جامع الفصولین وغیرہ سے لیا گیا ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

(۲) یہ شہادت اگر پوری تعیینِ بائع و مشتری کے ساتھ ہو بھی کہ ایک گواہ گواہی دے کہ میرے سامنے یہ مکان زید بن بکر نے مولی بخش بن فلان بن فلان کے ہاتھ بیع کیا، اور دوسرا گواہ گواہی دے کہ میرے سامنے مولی بخش بن فلان بن فلان نے کہا کہ میں نے یہ مکان زید بن عمرو بن بکر

سے خرید کیا جب بھی اصلاً مسموع نہیں کہ دونوں شہادتیں کسی امرِ واحد پر وارد نہیں، نہ کسی کا بیان کہ میں نے خرید کیا دوسرے پر حجت ہوسکے، اور اسے شہادت علی الاقرار سمجھنا محض بے معنی ہے کہ یہ کہنا کہ میں نے خرید کیا اقرار نہیں دعویٰ ہے، اقرار و دعویٰ میں زمین آسمان کا بل ہے، اقرارِ مقرر پر کوئی حق لازم کرنا ہے۔ بخلاف اس صورت کے کہ ایک گواہ گواہی دے کہ اس بائع نے میرے سامنے اس مشتری کے ہاتھ یہ چیز بیع کی، دوسرا گواہی دے کہ میرے سامنے اس بائع نے اقرار کیا کہ میں نے یہ چیز اس مشتری کے ہاتھ بیع کی، یہ ضرور اقرار کی شہادت ہے اور دونوں شہادتوں سے واحد پر وارد کہ بیع میں صیغہ انشاء و صیغہ اقرار دونوں "بعت" ہے واللہ تعالٰی اعلم۔

[1] فتاویٰ خیریۃ کتاب القضاء باب خلل والمحاضر والسجلات دار الفکر بیروت ۲/ ۱۹، ۲۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(3) There is a difference between Zaid saying to Amr, "I have given you this house," and Bakr testifying that "Zaid had given this house to Amr." Giving can be a gift (hiba), a loan (ariya), or a lease (ijara). It depends on context and circumstantial evidence. If there is evidence of transfer of ownership, it will be considered a gift; otherwise, not. Proofs and circumstances are associated with the donor's statement. In the narrative that "Zaid gave it," what context is associated with it? Therefore, such testimony is purely ambiguous and insufficient. In such a vague matter, a judge (Qazi) can inquire, and the claimant has no right to prevent it. Because if no inquiry is made, the vague testimony will become null and void. And Allah the Almighty knows best.

Problem 119: From Gwalior, Mahmood ul Hasan Hadi, 2nd Dhu al-Hijjah 1333 AH, Saturday. What do the scholars of religion and protectors of the firm Shariah say about a case where, in a disputed matter, someone is appointed as an arbiter (hakam) by agreement of one of the litigants? If that arbiter does not give a decision within the bounds of Sharia authority, can one of the litigants seek recourse in the court (Bab al-Qada) or by any other means for its revocation?

The Answer: An arbiter not deciding within Sharia authority has two meanings. First, that he did not have Sharia authority for this decision, whether he himself was not fit for authority, or he lacked authority for this specific decision (for instance, arbitration is not permissible in matters of punishments and prescribed limits). Second, the arbiter had Sharia authority in essence and regarding this specific case, but he did not decide within the limits of that authority; he went beyond it, i.e., he gave a decision contrary to Sharia. In any case, whatever the meaning, that decision is rejected and void and cannot be implemented in any way. For something to be revoked, it must first exist. Yes, if the second party does not agree, one should approach the court to declare its nullity, and it is mandatory for the judge to reject it. And Allah the Almighty knows best.

Problem 120: Submitted by Muhammad Hasan Sahib, Tehsildar Bijnor, 24th Muharram al-Haram 1334 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this matter: A person (decedent) had some silver and gold jewelry, utensils, etc., made with the intention of giving them as a dowry to his particular daughter at the time of her marriage. From time to time, as various items of jewelry were prepared, he showed them to his relatives and friends, saying that he

had them made to give as a dowry to that daughter at the time of her marriage. Among the items mentioned above, some were prepared during the daughter's minority, and after her reaching puberty, it cannot be said with absolute certainty which were prepared before puberty and which were after puberty. After the said daughter's reaching puberty, the decedent increased...

(3) इसमें अंतर है कि ज़ैद अम्र से कहे कि "मैंने तुम्हें यह मकान दिया" और इसमें कि बक्र गवाही दे कि "ज़ैद ने यह मकान अम्र को दिया था।" देना हिबा (दान) भी होता है, आरियत (उधार) भी और इजारा (पट्टा) भी। यह परिस्थितियों के संकेतों (क़राइन) पर निर्भर करता है। यदि स्वामित्व हस्तांतरण का प्रमाण मिले तो इसे हिबा माना जाएगा, अन्यथा नहीं। प्रमाण और संकेत देने वाले के कथन के साथ जुड़े होते हैं। वह जो यह कह रहा है कि "ज़ैद ने दिया था", इसके साथ कौन सा संकेत जुड़ा है? अतः ऐसी गवाही पूरी तरह से अस्पष्ट और अपर्याप्त है। ऐसी संदिग्ध बात में काज़ी पूछताछ कर सकता है और वादी को उसे रोकने का अधिकार नहीं है, क्योंकि यदि पूछताछ नहीं की गई तो अस्पष्ट गवाही व्यर्थ और निरर्थक हो जाएगी। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 119: ग्वालियर से, महमूद उल हसन हादी, 2 ज़ुल-हिज्जा 1333 हिजरी, शनिवार। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के रक्षक इस बारे में क्या कहते हैं कि यदि किसी विवादास्पद मामले में, किसी व्यक्ति को विवाद के किसी एक पक्ष के समझौते द्वारा पंच (हकम) नियुक्त किया जाए, और वह पंच शरीयत के अधिकार क्षेत्र में निर्णय न दे, तो क्या शरीयत के अनुसार उनमें से कोई एक पक्ष उस निर्णय को रद्द करने के लिए न्यायालय (बाब अल-क़ज़ा) में या किसी अन्य तरीके से सहारा ले सकता है?

उत्तर: पंच द्वारा शरीयत के अधिकार क्षेत्र में निर्णय न देने के दो अर्थ हैं। पहला यह कि उसे इस निर्णय का शरीयत के अनुसार अधिकार ही नहीं था, चाहे वह स्वयं अधिकार के योग्य नहीं था या उस विशिष्ट निर्णय के लिए उसे अधिकार नहीं था, जैसे दंड और सीमाओं (हुदूद) के मामलों में मध्यस्थता (तहरीम) जायज़ नहीं है। दूसरा यह कि पंच को अपने आप में और इस विशेष मामले के लिए शरीयत का अधिकार प्राप्त था, लेकिन उसने उस अधिकार की सीमाओं में निर्णय नहीं किया और उससे बाहर चला गया, यानी शरीयत के विरुद्ध निर्णय दिया। किसी भी स्थिति में, अर्थ जो भी हो, वह निर्णय अस्वीकार्य और शून्य (बातिल) है और किसी भी तरह लागू नहीं किया जा सकता। निरस्त तो उसे किया जाता है जो अस्तित्व रखता हो। हाँ, यदि दूसरा पक्ष नहीं मानता है, तो उसकी शून्यता की घोषणा के लिए न्यायालय से संपर्क किया जाना चाहिए और काज़ी के लिए उसे रद्द करना अनिवार्य है। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 120: प्रेषक मुहम्मद हसन साहब, तहसीलदार बिजनौर, 24 मुहर्रम अल-हराम 1334 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: एक व्यक्ति (मृतक) ने चाँदी और सोने के कुछ गहने, बर्तन आदि इस नियत से तैयार करवाए थे कि वह अपनी अमुक पुत्री की शादी के समय उसे दहेज के रूप में देगा। समय-समय पर जो भी गहने बनकर आते रहे, उसने अपने रिश्तेदारों और मित्रों को यह कहकर दिखाया भी कि ये अमुक पुत्री को दहेज में देने के लिए बनवाए हैं। उपरोक्त वस्तुओं में से कुछ वस्तुएं पुत्री के बालिग होने से पहले तैयार हुई थीं, और बालिग होने के बाद निश्चित रूप से यह नहीं कहा जा सकता कि कौन-कौन सी बालिग होने से पहले तैयार हुई थीं और कौन सी बालिग होने के बाद। पुत्री के बालिग होने के बाद, मृतक ने और भी...

पृष्ठ 585/738

(۳) فرق ہے اس میں کہ زید عمرو سے کہے کہ یہ مکان میں نے تجھے دیا اور اس میں کہ بکر گواہی دے یہ مکان زید نے عمرو کو دیا تھا دینا ہبہ بھی ہوتا ہے عاریۃً بھی اجارۃً بھی، مدار قرائن پر رہتا ہے اگر دلالت تملیک پائی جائے ہبہ سمجھا جائے گا ورنہ نہیں، دلائل و قرائن قول معطی کے ساتھ مقترن ہوتے ہیں یہ جو حکایت کر رہا ہے کہ زید نے دیا تھا اس کے ساتھ کون سا قرینہ مقترن ہے لہذا شہادت محض مہمل و ناکافی ہے، ایسی مبہم بات میں قاضی استفسار کر سکتا ہے اور مدعی کو اس سے روکنے کا حق نہیں کہ اگر استفسار نہ ہو گا شہادت مبہم ہو کر لغو بیکار ہو جائے گی۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۱۹: از گوالیار محمود الحسن ہادی ۲/ ذی الحجہ ۳۳ھ روز شنبہ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و حماۃ الشرع المتین کسی معاملہ متنازع فیہ میں کسی شخص قرار دادِ احد المتخاصمین کو حکم قرار دے دیں اور وہ حکم ولایت شرعیہ میں نہ فیصلہ کرے تو کیا شرعاً اس کی منسوخی کے واسطے احد المتخاصمین باب القضاء میں یا کسی دیگر طریقہ سے چارہ جوئی کر سکتا ہے؟

الجواب: حکم کا ولایت شرعیہ میں فیصلہ نہ کرنا دو معنی رکھتا ہے، ایک یہ کہ اسے اس فیصلہ کی شرعاً ولایت نہ تھی عام ازیں کہ وہ خود اہل ولایت سے نہ تھا یا اس خاص فیصلہ کی اسے ولایت نہ تھی جیسے قیود و حدود میں تحکیم جائز نہیں، دوسرے یہ کہ حکم کو فی نفسہ اور اس خاص مقدمہ کے اعتبار سے بھی ولایت شرعیہ تھی مگر اس نے اس ولایت کے حدود میں فیصلہ نہ کیا اس سے باہر گیا یعنی خلافِ شرع حکم دیا بہر حال کچھ بھی معنی ہوں وہ فیصلہ مردود باطل ہے اور کسی طرح نافذ نہیں ہو سکتا منسوخ تو وہ کیا جائے جو کچھ وجود بھی رکھتا ہو، ہاں اگر

فریقِ ثانی نہ مانے تو اس کے اظہارِ بطلان کے لئے دار القضاء میں رجوع کی جائے اور قاضی پر واجب کہ اسے رد کر دے۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۲۰: مسئولہ محمد حسن صاحب تحصیلدار بجنور ۲۴ محرم الحرام ۱۳۳۴ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ مورث نے کچھ زیور نقرئی و طلائی برتن وغیرہ کے اس نیت سے تیار کرائے کہ بوقت شادی اپنی فلاں لڑکی کو بطور جہیز دینگے، وقتاً فوقتاً کسی کسی زیور کو جو تیار ہو کر آتے رہے اپنے اعزہ و احباب کو یہ کہہ کر دکھایا بھی کہ فلاں لڑکی کو بطور جہیز بوقت شادی دینے کے لئے بنوایا ہے، منجملہ اشیاء مسطور بالا بعض اشیاء دختر مذکورہ کے زمانہ عدم بلوغ میں تیار ہوئے تھے، اور بعد بلوغ قطعی طور سے یہ نہیں کہا جا سکتا کہ کون کون سے قبل از بلوغ تیار ہوئے تھے اور کون سے بعد بلوغ۔ بعد بلوغ دختر مذکورہ مورث زائد

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

(The testator) lived for more than a year and all the items remained in the possession of the testator in their current state as before. The testator passed away before the marriage of the aforementioned daughter. In this situation, are the items mentioned above legally considered the deceased's heritage subject to inheritance, or will they be considered the sole property of the daughter? Does the mere intention of gift by the testator reach the level of a bequest or not? Please explain, may you be rewarded.

Answer: The ownership of any property cannot be considered transferred from the owner without clear and proven evidence. The leading Imams state:

Nothing shall be taken away from anyone's hand except by an established and recognized right.	It is not correct to take something away from someone's possession without establishing a right in a well-known manner. (T)

It has been explained in a previous fatwa that if the girl was a minor, whatever was made with her intention became the property of the daughter. This action of the father with that intention is itself a substitute for a gift at that time, and the father's possession is the minor's possession. The gift became complete and perfect. If she was an adult, then it was a gift before delivery; even if it was a gift, it is void upon the death of the donor. As for the claim that some unknown items were made for her before puberty, proof of this is required. If the daughter herself makes a vague claim that 'some things were made for me during my minority', such a claim is not heard because a vague claim is unacceptable. It is stated in Durr al-Mukhtar:

A condition for the validity of a lawsuit is the clarity of the property being claimed, for a judgment cannot be passed on something unknown.	For a lawsuit to be valid, it is a condition that the claimed property be known, because a decision on an unknown thing is not correct. (T)

And if she claims specific items but the witnesses do not specify them, the witnesses will not be heard because testimony on an unknown thing is rejected. It is stated in 'Alamgiri:

Among its conditions are those relating to what is testified to, which is that it be known. So if it is unknown, it shall not be accepted.	One of its conditions relates to the subject of testimony (Mashhud bih), that it must be known. So, if it is unknown, the testimony will not be accepted. (T)

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press, Delhi, 2/115 2 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 1, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/451

फ़तावा रिज़विया (खंड 18)

(वसीयतकर्ता) एक साल से अधिक समय तक जीवित रहे और सभी वस्तुएं पहले की तरह वसीयतकर्ता के कब्जे में बनी रहीं। वसीयतकर्ता की मृत्यु उक्त पुत्री के विवाह से पूर्व ही हो गई। इस स्थिति में, क्या ऊपर उल्लिखित वस्तुएं शरीयत के अनुसार मृतक की विरासत मानी जाएँगी जो उत्तराधिकार के योग्य हैं, या उन्हें पुत्री की एकमात्र संपत्ति माना जाएगा? और क्या वसीयतकर्ता की केवल उपहार देने की मंशा वसीयत की सीमा तक पहुँचती है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य प्राप्त होगा।

उत्तर: किसी भी संपत्ति का स्वामित्व स्पष्ट और प्रमाणित प्रमाण के बिना मालिक से हस्तांतरित नहीं माना जा सकता। महान इमाम फरमाते हैं:

किसी के हाथ से कोई वस्तु तब तक नहीं छीनी जाएगी जब तक कि उसका अधिकार सिद्ध और ज्ञात न हो।	प्रसिद्ध रूप से अधिकार सिद्ध किए बिना किसी के कब्जे से कोई वस्तु छीनना सही नहीं है। (त)

यह पिछले फतवे में स्पष्ट किया जा चुका है कि यदि लड़की नाबालिग थी, तो उसकी नीयत से जो कुछ भी बनवाया गया था, वह बेटी की संपत्ति हो गई। उस नीयत के साथ पिता का यह कार्य उस समय उपहार (हिबा) का विकल्प है, और पिता का कब्जा ही नाबालिग का कब्जा है। उपहार पूर्ण और मुकम्मल हो गया। और यदि वह वयस्क थी, तो दाता की मृत्यु से पहले सुपुर्दगी से पहले वह उपहार था, तो भी वह अमान्य (बातिल) है। रही बात कि बालिग होने से पहले उसके लिए कुछ अज्ञात चीजें बनवाई गई थीं, तो इसके प्रमाण की आवश्यकता है। यदि पुत्री स्वयं ऐसा अज्ञात दावा करती है कि 'मेरे बचपन में कुछ चीजें मेरे लिए बनवाई गई थीं', तो ऐसा दावा सुना ही नहीं जाएगा क्योंकि अज्ञात दावा अस्वीकार्य है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

दावे की वैधता के लिए शर्त यह है कि जिस संपत्ति का दावा किया जा रहा है वह ज्ञात हो, क्योंकि अज्ञात वस्तु पर निर्णय देना सही नहीं है।	दावे की वैधता के लिए दावेदार की संपत्ति का ज्ञात होना शर्त है क्योंकि अज्ञात वस्तु का फैसला सही नहीं है। (त)

और यदि वह विशिष्ट वस्तुओं का दावा करती है लेकिन गवाह उनकी पहचान नहीं करते हैं, तो गवाहों की गवाही नहीं सुनी जाएगी क्योंकि अज्ञात वस्तु पर गवाही अस्वीकार्य है। 'आलमगीरी' में है:

इसकी शर्तों में वे हैं जो गवाही की वस्तु से संबंधित हैं, और वह यह है कि वह ज्ञात हो। अतः यदि वह अज्ञात हो, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।	इसकी शर्तों में से एक वह है जो 'मशहूद बिह' (जिस वस्तु पर गवाही दी जा रही है) से संबंधित है, कि वह ज्ञात हो। अतः यदि वह अज्ञात हो, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। (त)

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/115 2 फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/451

पृष्ठ 586 का 738

ازیک سال زندہ رہے اور کل اشیاء بدستور بحالت موجودہ بہ قبضہ مورث رہیں۔ مورث نے دختر مذکورہ کی شادی سے قبل انتقال کیا، اس صورت میں اشیاء متذکرہ بالا شرعا متروکہ متوفی قابلِ ورثہ ہیں یا تنہا ملک دختر متصور ہوں گی اور مورث کی محض نیت ہبہ وصیت کی حد تک پہنچتی ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: کسی مال سے مالک کی ملک بے کسی دلیلِ ثابت واضح کے منتقل نہیں مانی جاسکتی۔ ائمہ کرام فرماتے ہیں:

لا ینزع شیئ من ید احد الا بحق مشہور طور پر حق کے ثبوت کے بغیر کسی کے قبضہ سے چیز ثابت معروف۔ کو چھڑانا صحیح نہیں ہے۔ (ت)

یہ پہلے فتوی میں بیان ہولیا کہ اگر لڑکی نابالغہ تھی جو کچھ اس کی نیت سے بنوایا ملک دختر ہو گیا باپ کا اس نیت سے یہ تصرف ہی اس وقت قائم مقام ہبہ ہے اور باپ کا قبضہ ہی نابالغ کا قبضہ ہے ہبہ تام و کامل ہو گیا اور بالغہ تھی تو قبل تسلیم موت واہب سے ہبہ تھا بھی تو باطل، رہا یہ کہ بعض نامعلوم اشیاء قبل بلوغ اس کے لئے بنوائی تھیں اس کا ثبوت درکار، دختر اگر خود یونہی مجہول دعوی کرتی ہے کہ کچھ میری نابالغی میں بنوایا تھا تو دعوی ہی مسموع نہیں کہ دعوی مجہول نا مقبول۔ درمختار میں ہے:

شرط جواز الدعوی معلومیۃ المال المدعی اذلا یقضی بمجھول 1۔ دعوی کے جواز کے لئے مال مدعی کا معلوم ہونا شرط ہے کیونکہ مجہول چیز کا فیصلہ درست نہیں۔ (ت)

اور اگر وہ معین اشیاء کا دعوی کرے مگر گواہ تعین نہ کریں تو گواہان نا مسموع کہ شے مجہول پر شہادت مردود۔ عالمگیری میں ہے:

شرائطها منها ما یرجع الی المشهود به اس کی شرائط میں سے ایک یہ ہے جو مشہود بہ سے وهو ان یکون بمعلوم فان کان بمجهول لا متعلق ہے کہ وہ معلوم ہو، تو اگر مجہول ہو تو شہادت تقبل 2۔ مقبول نہ ہو گی۔ (ت)

1 درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۵ 2 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۵۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Yes, if the daughter makes a claim with specific identification and witnesses cannot provide specific items, and she puts the other heirs on oath, and they take the oath, the claim will be dismissed. If they refuse to take the oath, the claim will be proven ___ and those specific items will be given to the daughter, as is the well-known ruling regarding the refusal of an oath (As is the well-known ruling in case of refusal of oath. T). And if the situation is that the heirs themselves admit that the deceased had some items made for this daughter during her childhood, then whatever specific items they designate will be the property of the daughter; otherwise, nothing.

Arabic	Urdu Translation
For indeed, a gift is a transfer of ownership, and the transfer of unknown ownership is not permissible. Therefore, acknowledging a gift of something unknown is not permissible.	Because a gift is the name of transfer of ownership while the transfer of unknown ownership is invalid, so admitting the gift of an unknown thing is not permissible. (T)

It is stated in Hindiyyah:

Arabic	Urdu Translation
[Someone] said to another, "You are absolved of what you took." It is not lawful for him to take [it].	One said to another, "What you have taken is lawful for you," then it will not be lawful for him to take it. (T)

It is stated in Durr al-Mukhtar:

Arabic	Urdu Translation
Ignorance of the thing acknowledged does not harm except when he explains a cause that is harmed by ignorance, such as sale and lease. And Allah Almighty knows best.	Ignorance about the thing which is being acknowledged is not harmful, but when a cause is mentioned in the acknowledgment in which ignorance is harmful, like sale and lease, [then it is harmful]. And Allah Almighty knows best. (T)

Mas'alah 121: From Rampur, Mohalla Pul Pakhta near Ziyarat Bhoure Miyan, asked by Abdul Hakim, 19 Safar 1334 AH, Monday. Definition of bribery and its warning.

The Answer: Regarding bribery, it was said:

Arabic	Urdu Translation
The giver of a bribe and the receiver of a bribe, both are in [Hell].	Both the bribe-giver and the bribe-taker are in Hell.

1. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Hiba, Bab al-Thalith, Noorani Kutub Khana Peshawar, 4/382
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Matba' Mujtabai Delhi, 2/130

फतावा रज़विया जिल्द (18)

हाँ, अगर बेटी विशिष्ट पहचान के साथ दावा करती है और गवाह विशिष्ट वस्तुओं को प्रदान नहीं कर सकते हैं, और वह अन्य उत्तराधिकारियों को शपथ दिलाती है, और वे शपथ ले लेते हैं, तो दावा खारिज कर दिया जाएगा। और यदि वे शपथ लेने से इनकार कर देते हैं, तो दावा साबित हो जाएगा ___ और वे विशिष्ट वस्तुएँ बेटी को दे दी जाएँगी जैसा कि शपथ से इनकार के संबंध में प्रसिद्ध नियम है (जैसा कि शपथ के इनकार के मामले में ज्ञात नियम है। त)। और यदि स्थिति यह है कि उत्तराधिकारी स्वयं स्वीकार करते हैं कि मृतक ने इस बेटी के लिए उसके बचपन में कुछ चीजें बनवाई थीं, तो वे जो भी विशिष्ट चीजें निर्दिष्ट करेंगे, वे बेटी की संपत्ति होंगी; अन्यथा कुछ नहीं।

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
वास्तव में, उपहार स्वामित्व का हस्तांतरण है, और अज्ञात स्वामित्व का हस्तांतरण अनुमेय नहीं है। इसलिए, किसी अज्ञात चीज़ के उपहार को स्वीकार करना अनुमेय नहीं है।	क्योंकि हिबा (उपहार) स्वामित्व हस्तांतरण का नाम है जबकि अज्ञात स्वामित्व का हस्तांतरण नाजायज़ है, तो अज्ञात वस्तु के हिबा का इकरार जायज़ नहीं। (त)

हिन्दिया में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
[किसी ने] दूसरे से कहा, "तुमने जो लिया उसके लिए तुम मुक्त हो।" उसके लिए [इसे] लेना वैध नहीं है।	एक ने दूसरे से कहा कि जो तूने लिया वह तुझे हलाल है तो उसके लिए वह लेना हलाल न होगा। (त)

दुर्रे मुख़्तार में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
स्वीकृत वस्तु की अज्ञानता तब तक हानिकारक नहीं है जब तक कि वह ऐसा कारण न बताए जो अज्ञानता से प्रभावित होता है, जैसे बिक्री और पट्टा। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।	जिस चीज़ का इकरार किया गया उसका अज्ञात होना हानिकारक नहीं है लेकिन जब इकरार में ऐसे कारण को बयान करे जिसमें अज्ञानता हानिकारक हो जैसे बिक्री और इजारा (किराया), [तो वह हानिकारक है]। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसाला 121: रामपुर से, मोहल्ला पुल पुख़्ता, ज़ियारत भूरे मियां के पास, अब्दुल हकीम द्वारा पूछा गया, 19 सफ़र 1334 हिजरी, सोमवार। रिश्वत की परिभाषा और उसकी चेतावनी।

उत्तर: रिश्वत के लिए फ़रमाया गया:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
रिश्वत देने वाला और रिश्वत लेने वाला, दोनों [जहन्नुम] में हैं।	रिश्वत देने वाला और लेने वाला दोनों जहन्नुम में।

1. फतावा हिन्दिया, किताब अल-हिबा, बाब अल-सालिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/382
2. दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-इक़रार, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/130

पृष्ठ 587/738

ہاں اگر دختر دعوی بالتعیین کرے اور گواہان اشیاء معینہ نہ دے سکے اور دیگر ورثہ پر حلف رکھے اور وہ حلف کرلیں دعوی رد ہو جائے گا اور حلف سے انکار کر دیں تو دعوی ثابت ہو جائے گا ___ اور وہ اشیاء بعینہ دختر کو دلا دی جائیں گی کما ھو الحکم المعروف فی النکول (جیسا کہ قسم کے انکار میں حکم معروف ہے۔ ت) اور اگر صورت یہ ہے کہ ورثہ خود اقرار کرتے ہیں کہ مورث نے بعض اشیاء اس دختر کی نابالغی میں اس کے لئے بنوائی تھیں تو جو جو شے معین کریں وہ ملک دختر ہوں گی ورنہ کچھ نہیں۔

عربی متن	اردو ترجمہ
فان الھبۃ تملیك وتملیك المجھول لایجوز فالا قرار بھبۃ مجھولۃ لایجوز۔	کیونکہ ہبہ تملیک کا نام ہے جبکہ تملیک مجہول ناجائز ہے، تو مجہول چیز کے ہبہ کا اقرار جائز نہیں۔ (ت)

ہندیہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
قال لاخر انت في حل مما اخذت لم یحل لہ الاخذ ۱ ۔	ایک نے دوسرے کو کہا کہ جو تو نے لیا وہ تجھے حلال ہے تو اسکو وہ لینا حلال نہ ہوگا۔ (ت)

در مختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
جهالة المقر به لاتضر الا اذا بين سبباً تضره الجهالة كبيع واجارة والله تعالى اعلم۔	جس چیز کا اقرار کیا گیا اس کا مجہول ہونا مضر نہیں لیکن جب اقرار میں ایسے سبب کو بیان کرے جس میں جہالت مضر ہو جیسے بیع اور اجارہ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۲۱: از رام پور محلہ پل پختہ متصل زیارت بھورے میاں مسئولہ عبدالحکیم ۱۹ صفر ۱۳۳۴ھ دوشنبہ رشوت کی تعریف اور اس کی وعید۔

الجواب: رشوت کے لئے فرمایا:

عربی متن	اردو ترجمہ
الراشی والمرتشی کلاهما فی رشوت دینے والا اور لینے والا دونوں جہنم	

۱ فتاوٰی ہندیہ کتاب الهبه الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۳۸۲ ۲ درمختار کتاب الاقرار مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۳۰

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

"The Fire" - "are in. (T)" This applies when the giver is entitled. Anything given to conceal someone's right and to extract one's own right is bribery. If it is given to ward off oppression from oneself, then it is not bribery [for the giver]; however, for the oppressor, it is still bribery. And Allah Almighty knows best.

Issue 122: Submitted by Rehmat Ali Khan from Jaipur, Salganer Gate, Johri Bazaar, shop of Abdul Rahman and Abdul Ghani Tailors, 9 Rajab 1342 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say about this matter: There was mutual discord between Rehmat Ali Khan and his wife Musammat Abadi Begum. Consequently, a claim for the return of dowry was filed in court on behalf of the woman. Ten or five Hindu individuals were appointed as arbitrators by the parties, and the court was asked to refer the case to the Hindu Panchayat for decision. Instead of deciding the case regarding the return of the dowry, the arbitrators issued a ruling that Rehmat Ali Khan can neither divorce his wife nor remarry, and half of the property should be given to the woman for her maintenance. Now it is requested to know whether, according to Shariah, it is mandatory for Rehmat Ali Khan to abide by this decision?

The Answer: That decision is purely rejected, void, contrary to Shariah, and unacceptable. It cannot have any effect on either party. Furthermore, that Panchayat is fundamentally rejected and void,

As in al-Hidayah, al-Durr al-Mukhtar, al-Alamgiriyyah, and other general books, Allah Almighty says: "And never will Allah grant to the disbelievers a way over the believers."[2]	**As stated in al-Hidayah, al-Durr al-Mukhtar, al-Alamgiriyyah, and other common books. Allah Almighty has said: Allah will never give disbelievers a way over the believers. (T)**

Yes, according to Shariah, it is obligatory for Rehmat Ali Khan to either keep the woman in a good manner or release her with a good divorce.

Allah Almighty says: "Retain them in kindness or..."	**Allah Almighty has said: Keep them with kindness**

1. Al-Targhib wa al-Tarhib 3/180; Majma' al-Zawa'id, Chapter on Bribery 4/199; Kanz al-Ummal, Hadith 7750, 6/113.
2. The Holy Quran 4/141.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

"आग" - "में हैं। (त)" यह उस स्थिति में है जब देने वाला हकदार रहेगा। किसी का हक छिपाने और अपना हक निकालने के लिए जो दिया जाए वह रिश्वत है, और अपने ऊपर से जुल्म को टालने के लिए दिया जाए तो वह रिश्वत नहीं है; हाँ, ज़ालिम के हक में वह भी रिश्वत है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 122: प्रेषित रहमत अली खान, जयपुर, सालगानेर दरवाजा, जौहरी बाज़ार, अब्दुल रहमान और अब्दुल ग़नी दर्ज़ी की दुकान, 9 रजब 1342 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: मुसम्मी रहमत अली खान और उनकी पत्नी मुसम्मात आबादी बेगम के बीच आपसी अनबन थी, जिसके कारण पत्नी की ओर से दहेज वापसी का दावा अदालत में दायर किया गया। पक्षों की ओर से दस-पाँच हिंदू व्यक्तियों को पंच नियुक्त किया गया और अदालत से मामला हिंदू पंचायत के फैसले के लिए सौंपने को कहा गया। पंचों ने दहेज वापसी के मामले में फैसला देने के बजाय यह फैसला सुनाया कि रहमत अली खान न तो अपनी पत्नी को तलाक दे सकते हैं और न ही दूसरी शादी कर सकते हैं, और भरण-पोषण के लिए आधी संपत्ति महिला को दी जाए। अब यह सवाल है कि शरीअत की रोशनी में क्या रहमत अली खान पर इस फैसले का पालन करना अनिवार्य है?

जवाब: वह फैसला सरासर रद्द और बातिल (अमान्य) है और शरीअत के खिलाफ और अस्वीकार्य है। इसका दोनों पक्षों में से किसी पर कोई प्रभाव नहीं पड़ सकता। इसके अलावा, वह पंचायत सिरे से रद्द और बातिल है,

जैसा कि हिदाया, दुर्रे मुख्तार और आलमगीरिया आदि आम किताबों में है, अल्लाह तआला ने फरमाया: "और अल्लाह काफिरों को मोमिनों पर कोई रास्ता (वर्चस्व) नहीं देगा।"[2]

जैसा कि हिदाया, दुर्रे मुख्तार और आलमगीरिया आदि आम किताबों में है। अल्लाह तआला ने फरमाया: अल्लाह तआला हरगिज काफिरों को मोमिनों पर राह (वर्चस्व) न देगा। (त)

हाँ, शरीअत के अनुसार रहमत अली खान पर यह फर्ज़ है कि या तो औरत को अच्छी तरह रखे या अच्छी तरह तलाक दे दे।

अल्लाह तआला ने फरमाया: "तो उन्हें भलाई के साथ रोके रखो या..."

अल्लाह तआला ने फरमाया: उनको भलाई के साथ पास (रखो)

1. अत-तरगीब वत-तरहीब 3/180; मज्मअुज़-ज़वाइद, रिश्वत का अध्याय 4/199; कंजुल उम्माल हदीस 7750, 6/113।
2. अल-कुरान अल-करीम 4/141।

النار ۱۔ میں ہیں۔ (ت) یہ اس صورت میں ہے کہ دینے والا مستحق رہے گا، کسی کا حق چھپانا اور اپنا حق نکالنے کیلئے جو دیا جائے وہ رشوت ہے اور اپنے اوپر سے دفعِ ظلم کر دیا جائے تو رشوت نہیں، ہاں ظالم کے حق میں وہ بھی رشوت ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۲: مسئولہ رحمت علی خاں از جے پور سالگانہیر دروازہ جوہری بازار دکان عبدالرحمن و عبدالغنی خیاط ۹ رجب ۱۳۴۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرعِ متین اس مسئلہ میں کہ مسمیٰ رحمت علی خان اور اس کی زوجہ مسماۃ آبادی بیگم کے باہمی نااتفاقی تھی چنانچہ مسماۃ کی جانب سے دعوٰی واپسیِ جہیز عدالت میں دائر ہو کر دس پانچ اشخاصِ اہلِ ہنود متخاصمین کی جانب سے پنچ مقرر ہوئے اور عدالت سے پنچائت ہنود کے سپرد فیصلہ کے لئے کہا گیا، پنچوں نے بجائے اس کے کہ مقدمہ واپسیِ جہیز میں فیصلہ دیتی یہ فیصلہ صادر کیا کہ رحمت علی خاں اپنی زوجہ کو نہ طلاق دے سکے اور نہ دوسری شادی کر سکے اور نان و نفقہ میں نصف جائداد مسماۃ کو دی جائے۔ اب دریافت طلب یہ امر ہے کہ بروئے شرعِ شریف اس فیصلہ کی پابندی رحمت علی خاں پر لازم ہے یا نہیں ؟

الجواب: وہ فیصلہ محض مردود و باطل اور خلافِ شرع و نا قابلِ قبول ہے، اس کا کوئی اثر فریقین میں سے کسی پر نہیں پڑ سکتا، علاوہ بریں وہ پنچائیت سرے سے مردود و باطل ہے،

کما في الهداية والدر المختار و العالمكيرية وغيرها عامة الكتب قال الله تعالى "وَلَنْ يَجْعَلَ اللّٰهُ لِلْكٰفِرِيْنَ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ سَبِيْلًا" ۲۔

جیسا کہ ہدایہ، درمختار اور عالمگیریہ وغیرہ عام کتب میں ہے اللہ تعالٰی نے فرمایا: اللہ تعالٰی ہرگز کافروں کو مومنوں پر راہ نہ دے گا (ت)

ہاں شرعاً رحمت علی خاں پر یہ فرض ہے کہ یا تو عورت کو اچھی طرح رکھے یا اچھی طرح طلاق دے دے،

قال تعالیٰ "فَاَمْسِكُوْهنَّ بِمَعْرُوْفٍ اَوْ" اللہ تعالیٰ نے فرمایا: ان کو بھلائی کے ساتھ پاس

۱۔ الترغیب والترہیب ۳/ ۱۸۰ مجمع الزوائد، باب فی الرشا ۴/ ۱۹۹، کنز العمال حدیث ۷۷۵۰، ۶/ ۱۱۳ ۲۔ القرآن الکریم ۴/ ۱۴۱

Fatawa Rizvia, Volume 18

"...or part with them on equitable terms"[1] — And Allah knows best. | Stop them or separate from them in a good way. And Allah knows best. (T)

Mas'ala 123: Submitted by Ghulam Gilani from Shamsabad, Kameelpur / 18 Shaban 1334 AH, Tuesday. The claimant brought evidence (Bayyina), but for some reason, it was not accepted by the judge—either due to the witnesses being impious (Fasiq), or because the testimony did not match the claim, or because one witness agreed and the other disagreed. In these cases, if the claimant's evidence is considered non-existent, will an oath be imposed on the denier (defendant) or not? Only. The claimant presented testimony, but for some reason—such as being impious, the testimony not matching the claim, or one witness agreeing while the other disagreed—the testimony was not accepted by the judge. In these situations, if the claimant considers the testimony void, will an oath be imposed on the denier or not? Only. (T)

Al-Jawab Al-Malfooz (The Oral Answer) It is evident that in this situation, the claimant has failed to produce [valid] evidence. Whatever was presented in the manner of witnesses did not constitute [legal] evidence (Bayyina). Evidence is that which, as its name suggests, is self-clarifying. Therefore, upon the claimant's request, an oath will undoubtedly be imposed on the defendant. And Allah knows best. In this situation, it is clear that the claimant was unable to present testimony. Those whom he presented as witnesses did not qualify as evidence (Bayyina). Evidence, like its name, must be clarifying. Thus, upon the request of the claimant, an oath will be imposed on the defendant. And Allah knows best. (T)

Mas'ala 124: Submitted by Shams-ud-Din from Nasirabad, District Ajmer Sharif, Masjid Godam Charm / 17 Zil-Qa'dah 1334 AH, Monday. How much knowledge is necessary for a Mufti to have for issuing a Fatwa, and what level of proficiency is required in religious sciences? Only.

[1] The Holy Quran 2/65 (referring to Surah 65, Verse 2) Page 589 of 738

फ़तावा रिज़विया, जिल्द 18

"...या उन्हें भलाई के साथ विदा कर दो।"[1] — और अल्लाह बेहतर जानता है। | रोक लो या उन्हें अच्छाई के साथ अलग कर दो। और अल्लाह बेहतर जानता है। (त)

मसला 123: गुलाम गिलानी निवासी शमसाबाद, कमेलपुर द्वारा प्रेषित / 18 शाबान 1334 हिजरी, मंगलवार। वादी ने साक्ष्य (बय्यिना) प्रस्तुत किए, लेकिन किसी कारणवश काज़ी के पास वे स्वीकार नहीं किए गए—चाहे गवाहों के फासिक (पापी) होने के कारण, या गवाही का दावे के अनुरूप न होने के कारण, या एक गवाह सहमत और दूसरा असहमत होने के कारण। इन स्थितियों में, यदि वादी के साक्ष्य को अस्तित्वहीन मान लिया जाए, तो क्या प्रतिवादी (इनकार करने वाले) पर शपथ (क़सम) लागू होगी या नहीं? फ़क़त। वादी ने गवाही पेश की लेकिन फासिक होने या शहादत के दावे के अनुसार न होने या एक गवाह सहमत और दूसरा असहमत होने में से किसी कारण से काज़ी के पास गवाही स्वीकार न हुई, इन सूरतों में वादी ने गवाही को कालअदम (शून्य) करार दिया तो क्या मुन्किर (इनकार करने वाले) पर क़सम लागू होगी या नहीं? फ़क़त। (त)

अल-जवाब अल-मल्फ़ूज़ (ज़बानी जवाब) यह स्पष्ट है कि इस स्थिति में वादी साक्ष्य (बय्यिना) प्रस्तुत करने में असमर्थ रहा। गवाहों के रूप में जो कुछ भी पेश किया गया वह कानूनी साक्ष्य नहीं था। बय्यिना वह है जो अपने नाम के अनुरूप मामले को स्पष्ट कर दे। अत; वादी की मांग पर, निःसंदेह प्रतिवादी पर शपथ लागू होगी। और अल्लाह बेहतर जानता है। इस सूरत में ज़ाहिर है कि वादी गवाही पेश करने से लाचार रहा। उसने गवाही के तौर पर जिन्हें पेश किया वे 'बय्यिना' न हुए, बय्यिना अपने नाम की तरह स्पष्ट करने वाला होता है, अतः वादी की मांग पर मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) पर क़सम लागू होगी। और अल्लाह बेहतर जानता है। (त)

मसला 124: शम्सुद्दीन निवासी नसीराबाद, जिला अजमेर शरीफ, मस्जिद गोदाम चर्म द्वारा प्रेषित / 17 ज़िल-क़ादा 1334 हिजरी, सोमवार। फतवा देने के लिए मुफ्ती को कितना ज्ञान होना आवश्यक है और धार्मिक विज्ञान (उलूम-ए-दीनिया) में कितनी दक्षता होनी चाहिए? फ़क़त।

[1] अल-क़ुरआन अल-करीम 2/65 (सूरह 65, आयत 2) पृष्ठ 738 का 589

فَارِقُوهُنَّ بِمَعْرُوْفٍ 1 ۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ | روک لو یا ان کو بھلائی کے ساتھ جدا کر دو۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۲۳: مسئولہ غلام گیلانی از شمس آباد کمیل پور / ۱۸ شعبان ۱۳۳۴ھ سہ شنبہ مدعی بینہ آورد و اما نزد قاضی بکسی وجہ مقبول نشد انداز وجہ فسق یا عدم توافق شہادات بادعوی یا یک گواہ موافق بود دیگر مخالف مدعی دریں صور این بینہ را کالمعدوم تصور بدہ بر منکر حلف عائد خواھد شد یا نہ فقط مدعی نے گواہی پیش کی لیکن فاسق ہونے یا شہادت کے دعوی کے موافق نہ ہونے یا ایک گواہ موافق اور دوسرا مخالف میں سے کسی وجہ سے قاضی کے ہاں گواہی مقبول نہ ہوئی ان صورتوں میں مدعی نے گواہی کو کالعدوم قرار دیا تو کیا منکر پر قسم عائد ہو گی یا نہیں، فقط (ت)

الجواب الملفوظ پیداست کہ دریں صورت مدعی از اقامت بینہ عاجز ماند ہر چہ برسم گواہان پیش کنند بینہ نباشد بینہ آنست کہ بمحواسم خود بینہ باشد پس بطلب مدعی بلا شبہ حلف بر مدعی علیہ عائد گردد واللہ تعالٰی اعلم۔ اس صورت میں ظاہر ہے کہ مدعی گواہی پیش کرنے سے عاجز رہا اس نے گواہی کے طور پر جن کو پیش کیا وہ بینہ نہ ہوئے، بینہ اپنے نام کی طرح واضح کرنے والا ہوتا ہے، پس مدعی کے مطالبہ پر مدعی علیہ پر قسم عائد ہوگی۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۲۴: مسئولہ شمس الدین از نصیر آباد ضلع اجمیر شریف مسجد گودام چرم / ۱۷ ذوالقعدہ ۱۳۳۴ھ دوشنبہ فتوی دینے کے لئے مفتی کو کتنا علم پڑھنا ضروری ہے اور کتنی مہارت علوم دینیہ میں ہونی چاہئے فقط

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The Answer:

Knowledge of Hadith, Tafsir, principles (Usul), literature (Adab), and a necessary amount of astronomy, geometry, and timekeeping, along with sufficient proficiency in them, a clear mind, extensive insight, and a profound engagement with Fiqh (jurisprudence). Furthermore, freedom of the heart from worldly preoccupations, turning towards Allah, and intention solely for the sake of Allah—all these coupled with the greatest condition: Divine guidance (taufiq) from Allah. One who gathers these conditions can swim in this vast ocean [of knowledge]. Proficiency should be such that one's correctness outweighs one's errors, and when an error occurs, one should not feel ashamed to retract. Otherwise, if you seek safety, stay on the shore. And Allah the Almighty knows best.

Problem 125: Asked by Muhammad Sulaiman, a student at Madrasa Faiz Ahmadi, Kanpur, on 30 Muharram al-Haram 1335 AH.

Question: What do the scholars of religion and muftis of the luminous Shariah say regarding the following matter? Near the time of the death of Zaid, a property owner, people told his wife, Hindah, that Zaid's end is near, so she should forgive her dower (mahr) to Zaid so he isn't held accountable in the hereafter. Hindah replied that if she forgives her mahr, Zaid's brother Bakr will take his share of the property, and the remaining property won't be sufficient for her and her two daughters, causing them severe hardship. People told her to forgive it, and they guaranteed that the property would remain in her possession and they would never let Bakr take possession. Consequently, Hindah forgave the amount of mahr that exceeded the value of the property at that time. After that, Zaid passed away. After Zaid's death, Hindah took possession of Zaid's property and exercised ownership over it for the rest of her life. Accordingly, at the time of her two daughters' weddings, she sold some parts of the property separately as needed, and Bakr, the deceased Zaid's brother, said nothing. As long as Hindah was alive, Bakr never filed any claim in court to get his right, nor did he ever ask Hindah for his share. However, he used to tell other people that he also had a right in this property. Now, Hindah has passed away approximately fifteen years after Zaid's death. After Hindah's death, Bakr claims that he should get his inheritance share in Zaid's property and doesn't allow Hindah's two daughters to take the profits of the said property, saying that until he gets his right, he won't let them take anything. In this situation, can Bakr legally get a share from the estate left by

Zaid, in which his wife Hindah remained in proprietary possession and control for fourteen or fifteen years in lieu of the remaining mahr? Explain with evidence from the Sunnah and the Book; you will be rewarded by the Lord of Lords. (T)

Page 590 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

उत्तर:

हदीस, तफ़्सीर, उसूल (सिद्धांत), अदब (साहित्य), और ज़रूरी मात्रा में खगोल विज्ञान, ज्यामिति, और समय-निर्धारण का ज्ञान, और उनमें पर्याप्त कुशलता, स्पष्ट मन, व्यापक दृष्टि, और फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र) में गहरा लगाव। साथ ही, सांसारिक व्यस्तताओं से हृदय की मुक्ति, अल्लाह की ओर ध्यान, और केवल अल्लाह की प्रसन्नता के लिए नियत—इन सब के साथ सबसे बड़ी शर्त: अल्लाह की ओर से तौफ़ीक़ (दैवीय मार्गदर्शन)। जो इन शर्तों को पूरा करता है, वही इस विशाल सागर में तैर सकता है। कुशलता इतनी होनी चाहिए कि उसकी शुद्धता उसकी त्रुटि पर भारी पड़े, और जब कोई त्रुटि हो, तो उसे सुधारने में संकोच न करे। अन्यथा, यदि तुम कुशलता चाहते हो तो किनारे पर रहो। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 125: मदरसा फ़ैज़ अहमदी, कानपुर के छात्र मुहम्मद सुलेमान द्वारा 30 मुहर्रम अल-हराम 1335 हिजरी को पूछा गया।

प्रश्न: दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ़्ती इस मामले में क्या कहते हैं? ज़ैद, जो संपत्ति का मालिक था, उसकी मृत्यु के समय लोगों ने उसकी पत्नी हिंदा से कहा कि ज़ैद का अंत निकट है, इसलिए उसे अपना महर ज़ैद को माफ़ कर देना चाहिए ताकि परलोक में उस पर कोई जवाबदेही न हो। हिंदा ने कहा कि अगर वह अपना महर माफ़ कर देती है, तो ज़ैद का भाई बक्र संपत्ति में अपना हिस्सा ले लेगा और शेष संपत्ति उसके और उसकी दो बेटियों के लिए पर्याप्त नहीं होगी, जिससे उन्हें भारी कठिनाई होगी। लोगों ने कहा कि तुम इसे माफ़ कर दो, और हम गारंटी देते हैं कि यह संपत्ति तुम्हारे ही कब्ज़े में रहेगी और हम बक्र को कभी कब्ज़ा नहीं करने देंगे। तदनुसार, हिंदा ने महर की वह राशि जो उस समय संपत्ति के मूल्य से अधिक थी, माफ़ कर दी। उसके बाद ज़ैद का निधन हो गया। ज़ैद की मृत्यु के बाद, हिंदा ने ज़ैद की संपत्ति पर कब्ज़ा कर लिया और जीवन भर उस पर मालिकाना हक जताया। इसी तरह, अपनी दोनों बेटियों की शादी के समय, उसने ज़रूरत के अनुसार संपत्ति का कुछ हिस्सा अलग से बेच दिया और मृतक ज़ैद के भाई बक्र ने कुछ नहीं कहा। जब तक हिंदा जीवित रही, बक्र ने अपना अधिकार पाने के लिए कभी अदालत में कोई दावा नहीं किया, और न ही कभी हिंदा से कहा कि मुझे मेरा हिस्सा दे दो। हालाँकि, वह अन्य लोगों से कहा करता था कि इस संपत्ति में मेरा भी अधिकार है। अब, हिंदा का निधन ज़ैद की मृत्यु के लगभग पंद्रह साल बाद हुआ है। हिंदा की

मृत्यु के बाद, बक्र दावा करता है कि मुझे ज़ैद की संपत्ति में विरासत का हिस्सा मिलना चाहिए और वह हिंदा की दोनों बेटियों को उक्त संपत्ति का लाभ नहीं लेने देता, यह कहते हुए कि जब तक मुझे मेरा अधिकार नहीं मिलेगा, मैं तुम्हें कुछ नहीं लेने दूँगा। इस स्थिति में, क्या बक्र कानूनी रूप से ज़ैद द्वारा छोड़ी गई संपत्ति में हिस्सा पा सकता है, जिसमें उसकी पत्नी हिंदा शेष महर के बदले चौदह या पंद्रह वर्षों तक मालिकाना कब्ज़े और नियंत्रण में रही है? सुन्नत और किताब के प्रमाण के साथ स्पष्ट करें; आपको रब्बुल अरबाब (ईश्वर) से प्रतिफल मिलेगा। (त)

पृष्ठ 590/738

الجواب:

حدیث و تفسیر و اصول و ادب و قدر حاجت ہیأت و ہندسہ و توقیت اور ان میں مہارت کافی اور ذہن صافی اور نظر وافی اور فقہ کا کثیر مشغلہ اور اشغال دنیویہ سے فراغ قلب اور توجہ الی اللہ اور نیت لوجہ اللہ اور ان سب کے ساتھ شرط اعظم توفیق من اللہ، جو ان شروط کا جامع وہ اس بحر ذخار میں شناوری کرسکتا ہے مہارت اتنی ہو کہ اس کی اصابت اس کی خطا پر غالب ہو اور جب خطا واقع ہو رجوع سے عار نہ رکھے ورنہ اگر خواہی سلامت برکنار است۔ واللہ تعالیٰ اعلم

مسئلہ ۱۲۵: مسئولہ محمد سلیمان طالب علم مدرسہ فیض احمدی کانپور ۳۰ محرم الحرام ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اور مفتیان شرع متین اس مسئلہ ذیل میں کہ زید صاحب جائداد کے انتقال کے قریب اس کی زوجہ مسماۃ ہندہ سے لوگوں نے کہا کہ زید کے انتقال کا وقت قریب ہے اپنا دین مہر زید کو معاف کردو تاکہ آخرت میں اس کو مواخذہ نہ ہو، مسماۃ ہندہ مذکور نے کہا کہ اگر میں اپنا مہر معاف کردوں تو زید کا بھائی بکر اس جائداد میں سے اپنا حصہ لے لے گا اور بقیہ جائداد مجھ کو اور میری دونوں لڑکیوں کو کافی نہ ہوگی اور ہم لوگ سخت تکلیف اٹھائیں گے، لوگوں نے کہا کہ تم معاف کردو اور ہم ذمہ داری کرتے ہیں کہ یہ جائداد تمہارے ہی قبضہ میں رہے گی اور بکر کو ہرگز قابض نہ ہونے دینگے، چنانچہ مسماۃ ہندہ نے جس قدر مہر کی قیمت جائداد سے زائد تھا اسی وقت زید کو معاف کردیا، بعد اس کے زید نے انتقال کیا اور بعد انتقال زید کے جائداد زید پر قابض ہوئی اور اپنی باقی عمر اس پر مالکانہ تصرف کرتی رہی، چنانچہ دونوں لڑکیوں کی شادی کے وقت کچھ جائداد کو متفرق طور پر بقدر ضرورت بیچ ڈالا اور بکر برادر زید

مرحوم کچھ نہیں بولا اور جب تک مسماۃ ہندہ زندہ رہی بکر نے کبھی کوئی دعویٰ کچہری میں اپنے حق پانے کا نہیں کیا اور نہ کبھی ہندہ سے کہا کہ میرا حق مجھ کو دے دو، البتہ اور لوگوں سے کہا کرتا تھا کہ میرا بھی اس جائداد میں حق ہے، اب ہندہ نے بعد وفات زید کے تخمیناً پندرہویں سال انتقال کیا اور بعد انتقال ہندہ کے بکر دعویٰ کرتا ہے کہ جائداد زید میں میرا حق میراث مجھ کو ملنا چاہئے اور منافع جائداد مذکور ہندہ کی دونوں لڑکیوں کو لینے نہیں دیتا اور کہتا ہے کہ جب تک میرا حق مجھ کو نہ دوگی تم لوگوں کو لینے نہ دوں گا، اس صورت میں جائداد متروکہ زید میں سے کہ جس میں اس کی زوجہ ہندہ بعوض بقیہ مہر کے چودہ پندرہ برس قابض و متصرف مالکانہ رہی ہے شرعاً بکر کو حق مل سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا بالسنہ و الکتاب توجروا من رب الارباب (سند اور کتاب سے بیان کیجئے، رب الارباب سے اجر دیئے جاؤ گے۔ ت)

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Answer: In the situation under question, Bakr's claim is rejected and essentially inadmissible. Sheikh al-Islam Abu Abdullah Muhammad Abdullah Ghazzi Tumurtashi has explicitly stated in his Fatawa:

[Arabic Boxed Text]: لا تسمع الدعوى بعد ثلث سنين قطعا للحيل و التزوير والاطماع الفاسدة (ملتقطا) [Urdu Translation in Box]: Certainly, a claim shall not be heard after three years due to the possibility of trickery, forgery, and corrupt greed. (Summarized) - (t)

Similarly, it is mentioned in Al-Khayriyyah, Uqud al-Durriyah, Radd al-Muhtar, etc., and its detail is in our Fatawa (and its detail is in our Fatawa - t). And Allah Almighty knows best.

Problem 126: Sent by Nasiruddin Khan, resident of Pilibhit, Mohalla Bashir Khan, 12 Safar 1335 AH. What do the scholars of religion and muftis of the firm Sharia say about this matter: There is a piece of land in front of the doors of Zaid and Amr, fourteen feet four inches long and five feet nine inches wide, for the purpose of passage. For a period of fifteen to sixteen years, Zaid made a window instead of a door and continued movement through it. Then Zaid kept it closed for about a year and in that same state sold his house along with all internal and external rights to Bakr. In this sale deed, there is no mention of this window, nor is there mention of the other window which is on the other side of this house. After buying the house, Bakr opened the window, which has been about thirteen to fourteen years. Now Amr has incorporated this land into his house for the last three months and has installed a new door in the passage land as will be apparent from the map observation. Did Zaid have the right to open his window or not? And if the right was possessed, does the buyer Bakr have the same right or not? And is Amr authorized to annex this land into his house or not?

Answer: Amr has no right to annex this land; this is absolute injustice and it is mandatory for him to desist from it...

---

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fi al-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/344; Al-Uqud al-Durriyah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/3; Fatawa Khayriyyah, Kitab al-Da'wa, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/68.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

जवाब: पूछी गई सूरत में बक्र का दावा खारिज और मूल रूप से अस्वीकार्य है। शेख अल-इस्लाम अबू अब्दुल्ला मुहम्मद अब्दुल्ला ग़ज़ी तुमुरताशी ने अपने फ़तवों में स्पष्ट किया है कि:

[अरबी बॉक्स]: لا تسمع الدعوى بعد ثلث سنين قطعا للحيل و التزوير والاطماع الفاسدة (ملتقطا) [उर्दू अनुवाद बॉक्स]: साज़िश, जालसाजी और अनुचित लालच की संभावना के कारण तीन साल के बाद दावा निश्चित रूप से सुनवाई योग्य नहीं होगा। (संक्षिप्त) - (त)

इसी तरह अल-खैरिया, उकूद अल-दुर्रिया, रद अल-मुह्तार आदि में भी है, और इसका विवरण हमारे फ़तवों में है (और इसका विवरण हमारे फ़तवों में है - त)। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसाला 126: प्रेषक नसीरुद्दीन खान, निवासी पीलीभीत, मोहल्ला बशीर खान, 12 सफर 1335 हिजरी। दीन के विद्वान और शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या कहते हैं: ज़ैद और अम्र के दरवाज़ों के सामने 14 फीट 4 इंच लंबी और 5 फीट 9 इंच चौड़ी ज़मीन रास्ते के उद्देश्य से है। करीब 15-16 साल से ज़ैद ने दरवाज़े के बजाय खिड़की बना ली और उससे आना-जाना जारी रखा। फिर ज़ैद ने उसे लगभग एक साल तक बंद रखा और उसी स्थिति में अपने मकान का बैनामा (बिक्री पत्र) सभी आंतरिक और बाहरी अधिकारों के साथ बक्र को कर दिया। इस बैनामे में उस खिड़की का ज़िक्र नहीं है और न ही उस दूसरी खिड़की का ज़िक्र है जो उस मकान के दूसरी तरफ लगी हुई है। मकान खरीदने के बाद बक्र ने खिड़की खोल ली जिसे लगभग 13-14 साल हो गए हैं। अब अम्र ने उस ज़मीन को पिछले तीन महीनों से अपने घर में मिला लिया है और रास्ते की ज़मीन में एक नया दरवाज़ा लगाया है जैसा कि नक्शे के अवलोकन से स्पष्ट होगा। क्या ज़ैद को अपनी खिड़की खोलने का अधिकार था या नहीं? और अगर अधिकार प्राप्त था, तो क्या वही अधिकार खरीदार बक्र को प्राप्त है या नहीं? और क्या अम्र उस ज़मीन को अपने मकान में मिलाने का पात्र है या नहीं?

जवाब: अम्र को इस ज़मीन को मिलाने का कोई अधिकार नहीं है, यह सरासर ज़ुल्म है और इससे बाज़ आना उस पर अनिवार्य है...

---

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़ि अल-हब्स, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/344; अल-उकूद अल-दुर्रिया, किताब अल-दावा, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/3; फ़तावा खैरिया, किताब अल-दावा, दार अल-मआरिफ़ा, बेरुत, 2/68।

الجواب: صورت مستفسرہ میں بکر کا دعوٰی مدفوع اور اصلاً نامسموع، شیخ الاسلام ابو عبد اللہ محمد عبد اللہ غزی تمرتاشی نے اپنے فتاوٰی میں تصریح فرمائی ہے کہ:

لا تسمع الدعوی بعد ثلث سنین قطعا للحیل و التزویر والاطماع الفاسدۃ (ملتقطا) حیلہ سازی، جھوٹ اور فاسد لالچ کے احتمال کی وجہ سے تین سال کے بعد دعوٰی قطعاً قابل سماعت نہ ہو گا (ملتقطاً)۔ (ت)

اسی طرح خیریہ و عقود الدریہ و ردالمختار و غیر ہا میں ہے، والتفصیل في فتاؤنا (اور اس کی تفصیل ہمارے فتاوٰی میں ہے۔ ت) واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۶: مرسلہ ناصر الدین خان ساکن پیلی بھیت محلہ بشیر خاں ۱۲ صفر ۱۳۳۵ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید اور عمرو کے دروازوں کے سامنے ایک اراضی چودہ فٹ چار انچ طویل اور پانچ فٹ نو انچ عریض بغرض مرور کے ہے، عرصہ پندرہ سولہ سال سے زید نے بجائے دروازہ کے کھڑکی کر لی اور اس سے آمد و رفت جاری رکھی، پھر زید نے اس کو تقریباً ایک سال تک بند رکھا اور اسی حالت میں اپنے مکان کا بیعنامہ مع جملہ حقوق داخلی و خارجی کے بکر کو کر دیا اور اس بیعنامہ میں اس کھڑکی کا ذکر نہیں اور اس بیعنامہ میں دوسری کھڑکی کا بھی ذکر نہیں ہے جو اس مکان میں دوسری طرف لگی ہوئی ہے بکر نے مکان خریدنے کے بعد کھڑکی کھول لی جس کو تقریباً تیرہ چودہ سال ہوئے اب عمرو نے اس اراضی کو اپنے گھر میں عرصہ تین ماہ سے ڈال لیا ہے اور ایک دروازہ جدید اراضی مرور میں لگایا ہے جو ملاحظہ نقشہ سے ظاہر ہو گا، آیا زید کو اپنی کھڑکی کھولنے کا حق تھا یا نہیں

اور اگر حق حاصل تھا تو وہی حق مشتری بکر کو حاصل ہے یا نہیں اور عمرو اس اراضی کو اپنے مکان میں الحاق کرنے کا مجاز ہے یا نہیں؟

الجواب: عمرو کو کوئی استحقاق اس زمین کے الحاق کا نہیں، یہ سراسر ظلم ہے اور اس سے باز آنا اس پر

---

1 رد المحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۳۴۴، العقود الدریۃ کتاب الدعویٰ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲ / ۳، فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دار المعرفۃ بیروت ۲ / ۶۸

Fatawa Rizvia (Volume 18)

It is mandatory and Bakr has the authority to open this window. He has purchased the house along with all its rights, and these rights include the right of passage. Both Amr and Bakr have an equal right of passage in this. Amr's act of building a wall in it is an invalid interference and its demolition is necessary. The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) says: "There is no right for the sweat of an oppressor" [1] (Meaning, an oppressor's intervention grants no right). The new door that Amr has opened, he has the right to open it as it is towards the outside and not the inside. And Allah Almighty knows best.

Issue 127: Sent by Akbar Khan, resident of Rampur State, Mohalla Jhanda Bare Pir Sahib, 26th Rabi' al-Akhir 1335 AH.

Case of Abbasi Begum, wife of Inayat Ahmed Khan, and Inayat Ahmed Khan, son of Abdul Rahim Khan, against Karim Bakhsh, son of Rahim Bakhsh. The claim is that the defendant occupied the plaintiff's land of passage, 12 girahs wide and 8 yards 12 girahs long, and built a wall. The Civil Court dismissed the case entirely, considering the plaintiff's witnesses' statements as deficient, vague, and contradictory, as well as being contrary to the claim. The Judge's Court gave a decree for only four girahs, so that the plaintiff would have enough space to take out a dead body. The High Court of Appeal considered the plaintiff's evidence as prevailing and decreed the entire claim. All these decisions, along with official copies of the witnesses' statements from both parties, are presented to the Dar al-Ifta with a request for the Shariah ruling on this matter. Explain and you shall be rewarded.

The Answer:

"The judgment is only for Allah" [2] (Judgment belongs only to Allah Almighty). If the judgment is for Shariah, and indeed judgment is only for Shariah—if judges are appointed to decide according to Shariah, and indeed they are appointed for that and it is their duty—then the Pure Shariah has prescribed only three ways for proving a claim before a judge: evidence (bayyinah), confession (iqrar), and refusal of oath (nukul). Where all three are absent, proof is absent, and a judgment in favor of the plaintiff is impossible. It is stated in the Fatawa of the great Imam Qadhikhan:

Al-Qadi innama yaqdi bi al-hujjah wa al-hujjah hiya al-bayyinah aw al-iqrar wa al-nukul [3].	**The judge will only decide based on proof, and proof is only testimony, or confession, or refusal to take an oath (T).**

[1] Sunan al-Kubra by al-Bayhaqi, Kitab al-Ghasb, Chapter: Laysa li-'Irqin Zalimin etc., Dar Sader Beirut, 6/99; Sahih al-Bukhari, Kitab al-Harth, 1/312; and Sunan Abi Dawud, Kitab al-Kharaj, 2/81. [2] Al-Quran al-Karim, 6/57. [3] Fatawa Qadhikhan, Kitab al-Waqf, Naval Kishore Lucknow, 4/426; Fatawa Khayriyya, Kitab al-Qada ila al-Qada, Bab Khalal al-Muhadir wa al-Sijjillat, Dar al-Ma'rifa Beirut, 2/19 & 51.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

यह अनिवार्य है और बक्र को इस खिड़की को खोलने का अधिकार है। उसने घर को उसके सभी अधिकारों के साथ खरीदा है, और इन अधिकारों में रास्ता (गुज़रने का अधिकार) भी शामिल है। अम्र और बक्र दोनों को इसमें रास्ते का समान अधिकार प्राप्त है। अम्र का इसमें दीवार बनाना एक अमान्य हस्तक्षेप है और इसे ढहाना आवश्यक है। नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फ़रमाते हैं: "ज़ालिम के पसीने का कोई अधिकार नहीं है" [1] (अर्थात, एक अत्याचारी के हस्तक्षेप से कोई अधिकार नहीं मिलता)। अम्र ने जो नया दरवाज़ा निकाला है, उसे वैसा करने का अधिकार है क्योंकि वह बाहर की तरफ़ है, अंदर की तरफ़ नहीं। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है।

मसला 127: प्रेषक अकबर ख़ान, निवासी रामपुर रियासत, मोहल्ला झंडा बड़े पीर साहब, 26 रबी-उल-आख़िर 1335 हिजरी।

मामला: अब्बासी बेगम, पत्नी इनायत अहमद ख़ान, और इनायत अहमद ख़ान, पुत्र अब्दुल रहीम ख़ान बनाम करीम बख्श, पुत्र रहीम बख्श का मामला। दावा यह है कि प्रतिवादी ने वादी की 12 गिरह चौड़ी और 8 गज 12 गिरह लंबी रास्ते की भूमि पर कब्ज़ा कर लिया और दीवार बना दी। सिविल कोर्ट ने वादी के गवाहों के बयानों को अधूरा, अस्पष्ट और आपस में विरोधाभासी और दावे के विपरीत मानते हुए इसे पूरी तरह खारिज कर दिया। जज की अदालत ने केवल चार गिरह के लिए डिक्री दी ताकि वादी को शव निकालने के लिए पर्याप्त जगह मिल सके। उच्च अपील न्यायालय ने वादी के साक्ष्य को मान्य माना और पूरे दावे की डिक्री दे दी। इन सभी फ़ैसलों को दोनों पक्षों के गवाहों के बयानों की आधिकारिक प्रतियों के साथ दारुल-इफ़्ता में प्रस्तुत किया गया है और इस मामले पर शरिया के आदेश का अनुरोध किया गया है। बयान करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब:

"हुक्म (निर्णय) केवल अल्लाह के लिए है" [2] (निर्णय केवल अल्लाह तआला का है)। यदि निर्णय शरिया के लिए है, और वास्तव में निर्णय केवल शरिया का है—यदि न्यायाधीश इसलिए नियुक्त किए जाते हैं कि वे शरीयत के अनुसार फ़ैसला करें, और वास्तव में वे इसीलिए नियुक्त किए जाते हैं और यही उनका कर्तव्य है—तो शरीयत मुतहरा ने न्यायाधीश के सामने दावे को साबित करने के लिए केवल तीन तरीके रखे हैं: साक्ष्य (बय्यिनह), स्वीकारोक्ति (इकरार), और शपथ से इनकार (नुकूल)। जहाँ ये

तीनों अनुपस्थित हों, वहाँ प्रमाण अनुपस्थित है, और वादी के पक्ष में निर्णय असंभव है। इमाम अजल काज़ीख़ान के फ़तावा में है:

अल-काज़ी इन्नमा यक़्दी बिल-हुज्जति वल-हुज्जतु हिया अल-बय्यिनतु अउ अल-इक़रारु वन-नुकूल [3]।	**काज़ी केवल हुज्जत (प्रमाण) के आधार पर फ़ैसला करेगा और हुज्जत केवल गवाही या इक़रार या क़सम से इनकार है (त)।**

[1] अल-सुनन अल-कुबरा लिल-बैहक़ी, किताब अल-ग़स्ब, बाब: लैसा लि-इरक़िन ज़ालिमिन इलख़, दार सादिर बेरुत, 6/99; सहीह अल-बुख़ारी, किताब अल-हर्ब, 1/312; और सुनन अबी दाऊद, किताब अल-खराज, 2/81। [2] अल-क़ुरान अल-करीम, 6/57। [3] फ़तावा काज़ीख़ान, किताब अल-वक़्फ़, नवल किशोर लखनऊ, 4/426; फ़तावा खैरिया, किताब अल-क़ज़ा इला अल-क़ज़ा, बाब: ख़लल अल-मुहाज़िर वल-सिजिल्लात, दार अल-मआरिफ़ा बेरुत, 2/19 व 51।

واجب اور بکرا اس کھڑکی کے کھولنے کا اختیار رکھتا ہے مکان مع جمیع حقوق اس نے خریدا ہے حقوق میں یہ مرور بھی ہے عمرو وبکر دونوں کو یکساں اس میں حق مرور حاصل ہے عمرو کا اس میں دیوار قائم کرنا تصرف باطل ہے اور اس کا انہدام لازم۔ نبی صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : لیس لعرق ظالم حق ۱ (ظالم کے دخل کا کوئی حق نہیں ۔ت) دروازہ جدید کہ عمرو نے نکالا ہے اس کے نکالنے کا اس کو اختیار حاصل ہے کہ وہ اندر کی جانب نہیں باہر کی طرف ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۲۷: مرسلہ اکبر خاں ساکن ریاست رامپور محلہ جھنڈا بڑے پیر صاحب ۲۶ ربیع الآخر ۱۳۳۵ھ

مقدمہ عباسی بیگم زوجہ عنایت احمد خاں و عنایت احمد خاں ولد عبدالرحیم خاں بنام کریم بخش ولد رحیم بخش، دعوٰی یہ کہ مدعا علیہ نے مدعیہ کی اراضی مرور ۱۲ گرہ عریض اور ۸ گز ۱۲ گرہ طویل دبا کر دیوار بنائی محکمہ دیوانی نے گواہان مدعی کا بیان ناقص و مجہول و باہم مختلف و نیز مخالف دعوٰی مان کر یکسر خارج کیا محکمہ ججی سے صرف چار گرہ کی ڈگری ہوئی کہ اس قدر میں مدعیہ کو مردہ نکالنے کی وسعت ہو جائے گی محکمہ عالیہ اپیل نے شہادت مدعیہ رائج ٹھہرا کر کل دعوٰی ڈگری فرمایا یہ تمام تجویزیں مع نقول باضابطہ گواہان فریقین دارالافتاء میں حاضر کر کے استدعا ہے کہ اس صورت میں جو حکم شرعی ہو ارشاد ہو۔ بینوا توجروا ۔

الجواب:

"اِنِ الْحُكْمُ اِلَّا لِلّٰهِ " ۲ (حکم صرف اللہ تعالیٰ ہی کا ہے۔ت) حکم اگر شریعت کے لئے ہے اور بیشک حکم شریعت ہی کے لئے ہے حکام اگر اس لئے مقرر ہوتے ہیں کہ مطابق شرع فیصلہ کریں اور بیشک وہ اسی لئے مقرر ہوتے ہیں اور یہی ان کا فرض ہے تو شریعت مطہرہ نے قاضی کے حضور ثبوت دعویٰ کے صرف تین طریقے رکھے ہیں : بینہ ، اقرار، نکول اور جہاں تینوں معدوم ثبوت معدوم، اور قضاء بحق مدعی ناممکن۔ فتاویٰ امام اجل قاضیخاں میں ہے :

القاضی انما یقضی بالحجة والحجة هی البینة او الاقرار والنکول ۳ ۔

قاضی صرف حجت کی بنا پر فیصلہ کرے گا اور حجت صرف گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار ہے (ت)

۱ السنن الکبری للبیہقی کتاب الغصب باب لیس لعرق ظالم الخ دارصادر بیروت ۶ /۹۹ ،صحیح البخاری کتاب الحرث ۱/ ۳۱۲ وسنن ابی داؤد کتاب الخراج ۲ /۸۱ ۲ القرآن الکریم ۶/ ۵۷ ۳ فتاویٰ قاضیخاں کتاب الوقف نولکشور لکھنؤ ۴/ ۴۲۶، فتاویٰ خیریہ کتاب القاضی الی القاضی باب خلل المحاضر والسجلات دارالمعرفۃ بیروت ۲/ ۱۹ و ۵۱

Fatawa-e-Razviya Volume 18

The Civil Court invalidated the testimonies of the plaintiff. The Judicial Department initially accepted the invalidations, stating that the Mufti Sahib did not rely on the plaintiff's witnesses. These are rational arguments and Sharia narrations which he has strengthened with his opinion, stating: if the larger size of the wall is known, it is not beneficial to the plaintiff. The Imams of the religion in Hidaya and other general books state:

"The apparent/outward appearance is suitable as a proof for defense, not for establishing a right (entitlement).[1]"

This expediency, that the plaintiff can extract a dead person, is not even a customary proof, let alone a Sharia proof. No one can take another's property for their own expediency without Sharia proof. Saying that based on the witnesses of proof, the amount of land that is found to be taken should be vacated, is not at all in accordance with the command of Sharia, the explanation of which follows. Moreover, the decision itself is against it. Before us are the statements of seven witnesses of the plaintiff: Bashir Hasan Khan, Rafiq Muhammad Khan, Mumtazuddin Khan, Ataullah Khan, Mushtaq Husain Khan, Mumtaz Ali Khan, Ghafoor Hasan Khan, and the eighth is Ashiq Husain Khan whose statement was not found. Among them, Mumtazuddin Khan did not state any quantity, nor did the High Court of Appeal state any quantity regarding him, mentioning only that Mumtazuddin Khan's testimony is vague. Even so, there are many other testimonies. None of the other statements mentioned a width of less than ten yards, yet the decree was given for only four yards. This clearly shows that the judge did not accept those testimonies either, as their unreliability was reinforced by rational arguments and Sharia narrations; otherwise, there was no reason why a decree for only four yards was given when ten yards were claimed. Necessarily, the same expediency exists, that extracting a dead person is a good thing which cannot come within any legal limit. Right here, the decision of the High Court of Appeal is clarified, stating that it is obvious the judge has accepted the testimonies of the plaintiff's witnesses. The High Court of Appeal itself directed attention towards the testimonies of the Civil Court where it responded to some objections; in response to some, it refrained from answering and stated that there are many other testimonies. A discussion on all these objections, answers, and their pros and cons would be lengthy, and there is no need for it for the sake of the command of the pure Sharia. It is enough to say here that the Civil Court stated the

testimonies were deficient, inconsistent, and contradictory to the claim, and they are indeed such for several reasons.

[1] Durr al-Mukhtar, Book of Judiciary, Miscellaneous Matters, Mujtabai Press Delhi, 2/86; Al-Hidayah, Book of Adab al-Qadi, Miscellaneous Matters, Yusufi Press Lucknow, 3/417. Page 593 of 738

दीवानी न्यायालय ने वादी की गवाहियों को अमान्य कर दिया। न्यायिक विभाग ने शुरू में इन अमान्यताओं को स्वीकार किया कि मुफ़्ती साहब ने वादी के गवाहों पर भरोसा नहीं किया है। ये तर्कसंगत दलीलें और शरीयत की रिवायतें हैं जिन्हें उन्होंने अपनी राय से पुख्ता किया है कि प्रकट (ज़ाहिर) दीवार का बड़ा होना यदि मालूम हो, तो यह वादी के लिए लाभदायक नहीं है। धर्म के इमाम 'हिदाया' और अन्य सामान्य पुस्तकों में फ़रमाते हैं:

"प्रकट स्थिति रक्षा (बचाव) के लिए प्रमाण बनाने की योग्यता रखती है, अधिकार (पात्रता) स्थापित करने के लिए नहीं।[1]"

यह मसलहत (हित) कि वादी मुर्दा निकाल सके, कोई शरीयत तो क्या, प्रथागत (उर्फ़िया) प्रमाण भी नहीं है। कोई अपनी मसलहत के लिए बिना शरीयत के प्रमाण के दूसरे का माल नहीं ले सकता। यह कहना कि गवाहों के सबूत के आधार पर कम से कम जितनी ज़मीन का क़ब्ज़ा पाया जाए, उतना खाली करा दिया जाए, शरीयत के हुक्म के बिल्कुल मुताबिक नहीं है, जिसका वर्णन अभी आ रहा है। फिर फ़ैसला खुद भी इसके खिलाफ है। हमारे सामने वादी के सात गवाहों के बयान हैं: बशीर हसन ख़ान, रफ़ीक़ मुहम्मद ख़ान, मुमताज़ुद्दीन ख़ान, अताउल्ला ख़ान, मुश्ताक़ हुसैन ख़ान, मुमताज़ अली ख़ान, ग़फ़ूर हसन ख़ान, और आठवाँ आशिक हुसैन ख़ान है जिसका बयान नहीं मिला। इनमें से मुमताज़ुद्दीन ख़ान ने तो कोई मात्रा नहीं बताई, और उसकी निस्बत उच्च अपीलीय अदालत ने भी केवल इतना ही लिखा कि मुमताज़ुद्दीन ख़ान की गवाही अस्पष्ट है। फिर भी और बहुत सी गवाहियाँ मौजूद हैं। बाकी किसी के बयान में दस गज़ से कम चौड़ाई नहीं है और डिक्री केवल चार गज़ की दी गई। इससे साफ़ ज़ाहिर है कि जज ने उन गवाहियों को स्वीकार भी नहीं किया, जैसा कि उनकी अविश्वसनीयता को तर्कसंगत दलीलों और शरीयत की रिवायतों से पुख्ता बताया गया है; अन्यथा कोई कारण नहीं था कि साबित दस गज़ हो और डिक्री चार गज़ की दी जाती। लाज़मी है कि वही मसलहत होती है कि मुर्दा निकल सके, यह एक नेक सलाह है जो किसी भी तरह क़ानूनी सीमा में नहीं आ सकती। यहीं से उच्च अपीलीय अदालत की तजवीज़ के इस जुमले का जवाब स्पष्ट हो गया कि ज़ाहिर है कि जज बहादुर ने वादियों की गवाही को माना है। उच्च अपीलीय अदालत ने खुद दीवानी अदालत की गवाहियों की ओर ध्यान दिलाया जहाँ उसने कुछ आपत्तियों के जवाब दिए; कुछ के जवाब से बचते हुए फ़रमाया कि और बहुत सी गवाहियाँ मौजूद हैं। इन तमाम आपत्तियों और

जवाबों पर बहस लंबी हो जाएगी और शरीयत के पुख्ता हुक्म के बयान के लिए इसकी आवश्यकता नहीं है। यहाँ इतना कहना काफ़ी है कि दीवानी अदालत ने गवाहियों को दोषपूर्ण, भिन्न और दावे के विरोधाभासी कहा और वे वास्तव में ऐसी ही हैं।

[1] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, मुतफ़र्रिक़ मसायल, मुतबा मुज्तबाई दिल्ली २/८६; अल-हिदाया, किताब अदब अल-क़ाज़ी, मुतफ़र्रिक़ मसायल, मुतबा यूसुफ़ी लखनऊ ३/४१४ पृष्ठ 593/738

محکمہ دیوانی نے شہادات مدعیہ کو مجروح کیا محکمہ ججی نے اول جروح کو مقبول رکھا کہ مفتی صاحب نے گواہان مدعی پر اعتبار نہیں کیا ہے حجتاے معقولہ وروایات شرعیہ سے مؤکد اپنی رائے کو فرمایا ہے ظاہراد یوار کا بڑا ہونا اگر معلوم ہو تو یہ مدعیہ کا نافع نہیں۔ ائمہ دین ہدایہ وغیرہ عامہ کتب میں فرماتے ہیں:

الظاھر یصلح حجۃ للدفع لا للاستحقاق[1] | ظاہر حال دفاع کے لئے حجت بنانے کی صلاحیت رکھتا ہے استحقاق کے لئے نہیں۔ (ت)

یہ مصلحت کہ مدعیہ مردہ نکال سکے کوئی حجت شرعیہ تو شرعیہ عرفیہ بھی نہیں کوئی اپنی مصلحت کے لئے بلا ثبوت شرعی پر ایا مال نہیں لے سکتا یہ فرمانا کہ گواہان ثبوت سے کم از کم جس قدر زمین کا ڈال لینا پایا جائے اس قدر تخلیہ کرا دینا چاہئے حکم شریعت سے اصلاً مطابق نہیں جس کا بیان ابھی آتا ہے پھر فیصلہ خود بھی اس کے خلاف ہے ہمارے سامنے سات گواہان مدعی کے اظہار ہیں بشیر حسن خاں، رفیق محمد خاں، ممتاز الدین خاں، عطاء اللہ خاں مشتاق حسین خاں، ممتاز علی خاں، غفور حسن خاں اور آٹھواں عاشق حسین خاں جس کا بیان نہ ہوا ان میں سے ممتاز الدین خاں نے تو کوئی مقدار بیان ہی نہ کی اور اس کی نسبت محکمہ عالیہ اپیل نے بھی اسی قدر لکھا کہ ممتاز الدین خاں کی شہادت مجہول ہو بھی تو اور بہت سی شہادت موجود ہے باقی کسی کے بیان میں دس گز سے کم عرض نہیں اور ڈگری صرف چار گز پر دی گئی۔ جس سے صاف ظاہر کہ محکمہ ججی نے بھی وہ شہادتیں قبول نہ فرمائیں جیسا کہ ان کی بے اعتباری کو حجتہاے معقولہ وروایات شرعیہ سے مؤکد ہونا فرمایا ہے ورنہ کوئی وجہ نہ تھی کہ ثابت دس گز ہو اور ڈگری چار گز کی۔ لا جرم وہی لحاظ مصلحت ہوتی ہے کہ مردہ نکل سکے یہ ایک نیک

صلاح ہے کہ کسی طرح حکم کی حد میں نہیں آسکتی، یہیں سے تجویز محکمہ عالیہ اپیل کے اس جملہ کا جواب واضح ہو گیا کہ ظاہر ہے کہ صاحب جج بہادر نے مدعیان کی شہادت کو مانا ہے محکمہ عالیہ نے خود جانب شہادات توجہ فرمائی محکمہ دیوانی کے اعتراضات میں بعض کے جواب دیئے بعض کے جواب سے اعراض کرتے ہوئے فرمایا کہ اور بہت سی شہادت موجود ہے ان تمام اعتراض و جواب اور ان کے مالہ وماعلیہ پر بحث موجب طول ہے اور بیان حکم محکم شرع مطہر کے لئے اس کی حاجت نہیں، یہاں صرف اس قدر کہنا کافی ہے کہ محکمہ دیوانی نے شہادتوں کو ناقص و مختلف و مخالف دعویٰ فرمایا اور وہ بیشک ایسی ہی ہیں ان کے وجوہ

[1] در مختار کتاب القضاء مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۶، الھدایہ کتاب ادب القاضی مسائل شتی مطبع یوسفی لکھنؤ ۳/ ۴۱۷ Page 593 of 738

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

There are many and abundant contradictions, the details of which would lead to prolixity. We shall limit ourselves only to the extent that none of them testified to a specific thing and a specific person upon which a judgment could be possible. Therefore, the expert reports are useless and inadmissible.

Statement of Bashir Hasan Khan: There was some drain and some land; the total of both is approximately ten or twelve girahs, and that land is eight or nine yards long. Pothia Karim Bakhsh has encroached upon it into his house. Karim Bakhsh's parentage is unknown. Karim Bakhsh incorporated the mentioned land into his house in front of the witness about two and three-quarter years ago.

Statement of Mumtaz-ud-Din Khan: There were two platforms (pothas) level with the plaintiff's door frame. The left-hand platform is ten or twelve girahs wide. From it, the plaintiff's drain emerged. The defendants, whoever they are, whose names and parentage the witness does not know, but the witness recognizes them. Their house wall was falling, and they kept extending it; they encroached upon the mentioned platform.

Statement of Rafiq Muhammad Khan: Karim Bakhsh has encroached upon the land owned and possessed by Abbasi Begum, measuring approximately ten or twelve girahs in width and approximately eight or nine yards in length. The witness does not remember Karim Bakhsh's father's name, but recognizes him.

Statement of Ataullah Khan: From the passage land of Abbasi Begum, eight girahs and four girahs of the drain, totaling ten or twelve girahs in width and nine or eight and three-quarter yards in length, Karim Bakhsh the defendant has incorporated into his house and built a wall. Because of this, the southern side's stone slope (potha) of the plaintiff's doorway has been buried under the wall. The mentioned land has always been owned and possessed by Abbasi Begum and her husband Inayat Ahmad Khan. Karim Bakhsh the defendant's father's name is unknown, but the witness recognizes him. It has been approximately three years since the mentioned land was incorporated. The defendant did not incorporate the mentioned land all at once but took it little by little. It has been three years since the defendant incorporated the last portion of land.

Statement of Mushtaq Hussain Khan: About three or four years ago, Karim Bakhsh the defendant incorporated approximately three or four girahs from the drain and

seven or eight girahs from the path, totaling ten or twelve girahs in width and eight or nine yards in length, and built a wall. The mentioned drain and land belong to and were possessed by Inayat Ahmad Khan and his wife Abbasi Begum, the plaintiffs. Karim Bakhsh's parentage is unknown, but the witness recognizes him. It has been approximately four years since the first wall was built in front of the witness, and approximately a year since the second wall was built.

बहुत से और प्रचुर विरोधाभास हैं, जिनका विवरण विस्तार का कारण बनेगा। हम केवल इस हद तक सीमित रहेंगे कि उनमें से किसी ने भी किसी निश्चित वस्तु और किसी निश्चित व्यक्ति पर गवाही नहीं दी जिस पर निर्णय संभव हो सके। इसलिए, विशेषज्ञों की रिपोर्ट व्यर्थ और अस्वीकार्य हैं।

बशीर हसन खां का बयान: कुछ नाला था, कुछ ज़मीन है, दोनों का जोड़ लगभग दस या बारह गिरह है और वह ज़मीन आठ या नौ गज़ लंबी है। पोठिया करीम बख़्श ने अपने मकान में दबा ली है। करीम बख़्श के पिता का नाम नहीं मालूम। करीम बख़्श ने उक्त ज़मीन को अपने मकान में गवाह के सामने पौने तीन साल पहले शामिल किया है।

मुमताज़ उद्दीन खां का बयान: वादी की चौखट के बराबर दो चबूतरे (पोठिया) थे, बायीं ओर का चबूतरा दस-बारह गिरह चौड़ा है। उसमें से वादी का परनाला निकलता था। प्रतिवादी कौन हैं, उनका नाम और पिता का नाम गवाह को नहीं मालूम, गवाह उन्हें पहचानता है। उनके मकान की दीवार गिर रही थी और वे उसे बढ़ाते जा रहे थे, उन्होंने उक्त चबूतरे को दबा लिया।

रफ़ीक़ मुहम्मद खां का बयान: अब्बासी बेगम के स्वामित्व और कब्ज़े वाली ज़मीन, जो चौड़ाई में लगभग दस या बारह गिरह और लंबाई में लगभग आठ-नौ गज़ है, करीम बख़्श ने दबा ली है। करीम बख़्श के पिता का नाम याद नहीं, गवाह उसे पहचानता है।

अताउल्लाह खां का बयान: अब्बासी बेगम की रास्ता वाली ज़मीन में से आठ गिरह और चार गिरह नाली की, कुल दस या बारह गिरह ज़मीन चौड़ी और नौ या पौने नौ गज़ लंबी करीम बख़्श प्रतिवादी ने अपने मकान में शामिल करके दीवार बना ली है। जिसकी वजह से दक्षिण की ओर का पत्थर का ढलान (पोठिया), जो वादी के दरवाज़े का था, दीवार में दब गया है। उक्त ज़मीन हमेशा से अब्बासी बेगम और उनके पति इनायत अहमद खां के स्वामित्व और कब्ज़े में रही है। प्रतिवादी करीम बख़्श के पिता का नाम नहीं मालूम, गवाह उसे पहचानता है। उक्त ज़मीन को शामिल किए हुए लगभग तीन साल का समय हुआ है। प्रतिवादी ने उक्त ज़मीन को एक बार में नहीं बल्कि थोड़ा-थोड़ा करके शामिल किया। आखिरी बार प्रतिवादी ने जो ज़मीन शामिल की, उसे तीन साल हो गए हैं।

मुश्ताक हुसैन खां का बयान: लगभग तीन या चार साल पहले करीम बख़्श प्रतिवादी ने लगभग तीन या चार गिरह नाले से और सात या आठ गिरह रास्ते से, कुल दस या बारह गिरह चौड़ी और आठ या

नौ गज़ लंबी ज़मीन शामिल करके दीवार बना ली है। उक्त नाली और ज़मीन वादी इनायत अहमद खां और उनकी पत्नी अब्बासी बेगम के स्वामित्व और कब्ज़े की है। करीम बख़्श के पिता का नाम नहीं मालूम, गवाह उसे पहचानता है। गवाह के सामने पहली बार जो दीवार बनी उसे लगभग चार साल हो गए हैं और दूसरी बार बनी दीवार को लगभग एक साल हुआ है।

اختلال کثیر و وافر ہیں جن کی تفصیل موجبِ تطویل۔ ہم صرف اس قدر پر اقتصار کریں کہ ان میں سے کسی نے بھی ایک شے معین اور ایک شخص معین پر شہادت نہ دی جس پر قضاء ممکن ہو لہٰذا ایکسپر مہمل و نا مسموع ہیں۔

بیان بشیر حسن خاں: کچھ نالہ تھا کچھ زمین ہے جوڑا و دونوں کا تخمیناً دس یا بارہ گرہ ہے اور وہ زمین آٹھ یا نو گز لمبی ہے پوٹھیا کریم بخش نے اپنے مکان میں داب لی ہے، کریم بخش کی ولدیت نہیں معلوم۔ اراضی مذکور کریم بخش نے اپنے مکان میں اندر پونے تین برس ہوئے مظہر کے سامنے ڈالی ہے۔

بیان ممتاز الدین خاں: مدعی کی چوکھٹ کے برابر دو پوٹھے تھے، بائیں ہاتھ کا پوٹھا دس بارہ گرہ چوڑا ہے اس میں سے نکل کر مدعی کا پر نالہ آیا ہے مدعاعلیہ ہیں وہ یا کیا جن کا نام اور ولدیت مظہر کو نہیں معلوم مظہر ان کو پہچانتا ہے ان کے مکان کی دیوار گرتی جاتی تھی اور وہ بڑھاتے جاتے تھے انہوں نے مذکور پوٹھا دبا لیا۔

بیان رفیق محمد خاں: عباسی بیگم کی مملوکہ مقبوضہ زمین تخمیناً دس یا بارہ گرہ عرضاً اور طولاً تخمیناً آٹھ نو گز کریم بخش نے دبا لی ہے، کریم بخش کے باپ کا نام یاد نہیں مظہر اس کو پہچانتا ہے۔

بیان عطاء اللہ خاں: عباسی بیگم کے مرور کی اراضی میں سے آٹھ گرہ اور چار گرہ نالی کی کل دس یا بارہ گرہ اراضی چوڑی اور نو یا پونے نو گز لمبی کریم بخش مدعاعلیہ نے اپنے مکان میں ڈال کر دیوار بنا لی ہے جس کی وجہ سے دکھن رخ کا پا کھا پتھر کہا پوٹھا مدعیہ کے دوارے کا

دیوار میں دب گیا ہے مذکور زمین عباسی بیگم اور ان کے شوہر عنایت احمد خاں کی ہمیشہ سے مملوکہ مقبوضہ چلی آئی ہے، کریم بخش مدعاعلیہ کے باپ کا نام نہیں معلوم مظہر اس کو پہچانتا ہے، اراضی مذکور کو ڈالے ہوئے تخمیناً تین سال کا عرصہ ہوا، مدعاعلیہ نے اراضی مذکور کو ایک وقت میں نہیں ڈالی تھوڑی تھوڑی ڈالی، آخری مرتبہ کو مدعاعلیہ نے جو اراضی ڈالی ہے اس کو تین سال ہوئے۔

بیان مشتاق حسین خاں: کوئی عرصہ تین یا چار سال کا ہوا تخمیناً کریم بخش مدعاعلیہ نے تین یا چار گرہ تخمیناً نالے اور سات یا آٹھ گرہ راستہ میں سے کل دس یا بارہ گرہ چوڑی اور آٹھ یا نو گز لمبی زمین ڈال کر دیوار بنالی ہے مذکورہ نالی اور زمین مملوکہ و مقبوضہ عنایت احمد خاں اور ان کی زوجہ عباسی بیگم مدعیان کی ہے کریم بخش کی ولدیت نہیں معلوم، مظہر اس کو پہچانتا ہے، پہلی مرتبہ جو مظہر کے سامنے دیوار بنی اس کو تخمیناً چار برس کا عرصہ ہوا دوسری بار بننے کو تخمیناً سال بھر ہوا۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

Statement of Mumtaz Ali Khan: It has been approximately three to four years since Karim Bakhsh, the defendant, whose father's name is unknown, was identified by the witness. He took four knots (girah) of drain land and eight knots of path land, broad and nine or eight yards long, and incorporated them into his house. Statement of Ghafoor Hasan Khan: It has been approximately three to four years since Karim Bakhsh took three or four knots of drain land and seven or eight knots of path land into his house. The witness does not know the parentage of Karim Bakhsh but identifies him. The land that Karim Bakhsh has taken was in the possession of the plaintiff, Maulvi Inayat Ahmad Khan. This is the summary of all these statements. The reasons for their inconsistency are not hidden from the servant of jurisprudence, but these two negligences are common to all: neither has anyone testified regarding a specific person nor a specific object. First: Because neither was the defendant pointed out nor was his parentage stated. Leave aside stating parentage, everyone unanimously denied knowing the parentage. Such testimony is obscure and completely unacceptable. It is stated in Alamgiri:

[Table Header: Identification in Legal Testimony] Arabic: Imam Al-Khassaf made mentioning the grandfather a condition for identification, and this is how it is mentioned in 'Al-Shurut'. Some of our scholars said this is the opinion of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on them). However, according to the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), mentioning the father is sufficient. This is mentioned in 'Al-Dhakhira'. The correct view is that attribution to the grandfather is necessary for identification, as stated in 'Al-Bahr al-Ra'iq'. Urdu Explanation: Imam Khassaf has made the mention of the grandfather a condition for identification, and it has been mentioned thus in the 'Shurut'. Some of our masters have stated that this is the saying of Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on them), while according to the saying of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), mentioning the father is enough for identification. It is mentioned thus in 'Dhakhira', and the correct view is that attribution to the grandfather is necessary for identification. It is similarly stated in 'Bahr al-Ra'iq'. (T)

Second: Whoever spoke used uncertain terms like ten or twelve, eight or nine yards or three-quarters less than nine yards, three or four knots, seven or eight knots. This constitutes ambiguity in the subject matter of the testimony and necessitates its

rejection and invalidation. It's not that we will accept the minimum in such a case; rather, we will reject it entirely. It is stated in Alamgiri:

[Table Header: Ambiguity in Testimony] Arabic: If one claims twelve dirhams in Persian, and two witnesses testify for this plaintiff regarding this... Urdu Translation: When someone claimed twelve dirhams in Persian, and the witnesses testified that for this plaintiff...

1 Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/459. Page 595 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

मुमताज़ अली खान का बयान: लगभग तीन-चार साल पहले की बात है कि प्रतिवादी करीम बख्श, जिसके पिता का नाम नहीं मालूम, गवाह उसे पहचानता है। उसने चार गिरह नाली की ज़मीन और आठ गिरह रास्ते की ज़मीन चौड़ी और नौ या आठ गज़ लंबी लेकर अपने मकान में डाल ली है। ग़फ़ूर हसन खान का बयान: लगभग तीन-चार साल हुए कि करीम बख्श ने तीन-चार गिरह नाली की ज़मीन और सात-आठ गिरह रास्ता अपने मकान में डाल लिया। गवाह करीम बख्श की वल्दियत (पिता का नाम) नहीं जानता, करीम बख्श को पहचानता है। जो ज़मीन करीम बख्श ने ली है, वह वादी मौलवी इनायत अहमद खान के कब्ज़े में थी। यह इन तमाम बयानों का सारांश है। इनमें जो विसंगतियां हैं, वे फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के सेवक से छिपी नहीं हैं, लेकिन ये दो कमियां इन सब में शामिल हैं कि इनमें से किसी ने न तो किसी निश्चित व्यक्ति पर गवाही दी है और न ही किसी निश्चित चीज़ पर। पहला: इसलिए कि न तो प्रतिवादी की ओर इशारा किया गया और न ही उसकी वल्दियत बताई गई। वल्दियत बताना तो दूर, सबने एकमत होकर वल्दियत जानने से ही इनकार कर दिया। ऐसी गवाही अस्पष्ट और पूरी तरह से अस्वीकार्य है। आलमगीरी में है:

[तालिका शीर्षक: कानूनी गवाही में पहचान] अरबी: इमाम अल-ख़स्साफ़ ने पहचान के लिए दादा के उल्लेख को शर्त बनाया है, और इसी तरह 'अल-शुरूत' में इसका उल्लेख है। हमारे कुछ विद्वानों ने कहा कि यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर कृपा करे) का मत है। लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह उन पर कृपा करे) के मत के अनुसार, पिता का उल्लेख करना पर्याप्त है। 'अल-ज़ख़ीरा' में ऐसा ही है। और सही यह है कि पहचान के लिए दादा की ओर निस्बत (जुड़ाव) ज़रूरी है, जैसा कि 'अल-बह्र अल-रैक' में है। उर्दू व्याख्या: इमाम खस्साफ़ ने पहचान के लिए दादा के ज़िक्र को शर्त करार दिया है और शूरूत में इसी तरह ज़िक्र फ़रमाया है, और हमारे कुछ मशायख ने फ़रमाया है कि यह इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) का कौल है, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) के कौल पर पहचान के लिए बाप का ज़िक्र काफी है, ज़खीरा में इसी तरह है, और सही यह है कि दादा की तरफ निस्बत पहचान के लिए ज़रूरी है। बह्रुल रैक में इसी तरह है। (त)

दूसरा: जिसने अनिश्चित शब्द कहे जैसे दस या बारह, आठ या नौ गज़ या पौने नौ गज़, तीन या चार गिरह, सात या आठ गिरह, यह गवाही की विषय-वस्तु में अज्ञानता है और गवाही को खारिज और

शून्य करने का कारण है। ऐसा नहीं है कि ऐसी जगह कम से कम मान लेंगे, बल्कि पूरी तरह से खारिज कर देंगे। आलमगीरी में है:

[तालिका शीर्षक: गवाही में अस्पष्टता] अरबी: जब किसी ने फ़ारसी में बारह दिरहम का दावा किया और दो गवाहों ने इस वादी के लिए इस पर गवाही दी... उर्दू अनुवाद: जब किसी ने फ़ारसी में बारह दिरहम का दावा किया और गवाहों ने गवाही दी कि इस मुद्दई (वादी) के..

1 फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/459. पृष्ठ 595 / 738

بیان ممتاز علی خاں: عرصہ تخمیناً تین چار برس کا ہوا کہ کریم بخش مدعاعلیہ جس کے باپ کا نام نہیں معلوم، مظہر اس کو پہچانتا ہے، اس نے چار گرہ نالی کی زمین اور آٹھ گرہ راستہ کی زمین چوڑی اور نو یا آٹھ گز لمبی لے کر اپنے مکان میں ڈال لی ہے۔ بیان غفور حسن خاں: عرصہ تخمیناً تین چار سال کا ہوا کہ تین چار گرہ نالی کی زمین اور سات آٹھ گرہ راستہ کریم بخش نے اپنے مکان میں ڈال لیا، مظہر کریم بخش کی ولدیت نہیں جانتا کریم بخش کو پہچانتا ہے، جو زمین کریم بخش نے ڈال لی ہے یہ مولوی عنایت احمد خاں مدعی کے تصرف میں تھی۔ یہ ان تمام بیانوں کا خلاصہ ہے ان میں جو وجوہ اختلال ہیں خادم فقہ پر مخفی نہیں مگر یہ دو اہمال ان سب کو شامل ہیں کہ ان میں کسی نے نہ شخص معین پر شہادت دی ہے نہ شے معین پر، اول: اس لئے کہ مدعاعلیہ کی طرف نہ اشارہ کیا نہ ولدیت بتائی، ولدیت بتانی درکنار بالاتفاق سب نے ولدیت جاننے ہی سے انکار کیا ایسی شہادت مجہول اور محض نا قابل قبول۔ عالمگیریہ میں ہے:

[جدول: شہادت میں شناخت کا بیان] عربی: شرط الخصاف ذکر الجد للتعریف و ھکذا ذکر فی الشروط، و من مشائخنا من قال ھذا قول ابی حنیفۃ و محمد رحمھما اللہ تعالیٰ اما علی قول ابی یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ فذکر الاب یکفی کذا فی الذخیرہ و الصحیح ان النسبۃ الی الجد لابد منھا کذا فی البحر الرائق۔ اردو: امام خصاف نے شناخت کے لئے جد کے ذکر کو شرط قرار دیا ہے اور شروط میں یوں ذکر فرمایا ہے، اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا یہ امام ابو حنیفہ اور امام محمد رحمھما اللہ تعالیٰ کا قول ہے جبکہ امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے قول پر شناخت کے لئے باپ کا ذکر کافی ہے، ذخیرہ میں یوں ہے، اور صحیح یہ ہے کہ دادے کی طرف نسبت شناخت کے لئے ضروری ہے۔ بحر الرائق میں یونہی ہے۔ (ت)

دوم: جس نے کہے متردد لفظ کہے دس یا بارہ، آٹھ یا نو گز یا پونے نو گز، تین یا چار گرہ، سات یا آٹھ گرہ، یہ نفس مشہود بہ میں جہالت و موجب رد و بطلان شہادت ہے۔ یہ نہیں کہ ایسی جگہ کم سے کم مان لیں گے، نہیں بلکہ بالکل رد کر دیں گے۔ عالمگیری میں ہے:

[جدول: شہادت میں ابہام کا بیان] عربی: اذا ادعی بالفارسیۃ دوازدہ درہم و شہد الشہودان لھٰذا المدعی علی ھذا اردو: جب کسی نے فارسی میں بارہ درہم کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ اس مدعی کے

1 فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/۴۵۹ صفحہ 595 از 738

Fatawa-e-Razvia Volume (18)

Arabic Text

"The claim against the defendant for 'ten-twelve dirhams' is not accepted due to vagueness. Similarly, if the plaintiff claims 'ten-twelve dirhams,' the claim is not audible (admissible). Likewise, if the date is mentioned in the claim in this manner, for example, if he says 'This property has been mine for ten or twelve years,' then his claim is not audible. Similarly, if the witnesses mention the date in their testimony in this way, their testimony is not accepted. Thus it is in Al-Dhakhira."[1]

Urdu Translation/Commentary

Ten or twelve dirhams on the defendant, due to ignorance (vagueness) this testimony will not be accepted. Likewise, if the plaintiff made a claim of ten or twelve dirhams, his claim would not be worth hearing. And similarly, if the witnesses mentioned such a date in their testimony, their testimony would not be accepted. It is stated in Al-Dhakhira in this manner. (T)

Therefore, all testimonies are rejected and the claim is purely without proof and must be dismissed. The decision of the Mufti is necessary to be accepted; this is the Shari'ah ruling, and there is no ruling except for Shari'ah. Allah Almighty knows best.

Problem 128: 25 Sha'ban 1335 AH

What do the scholars of religion say regarding this issue: Hindah and Nasibah filed a case in court for the division of their paternal inheritance against Amr (their younger brother), Mst. Zubaida Khatun (widow), and Bakr (son of Badr, the eldest brother). Zubaida Khatun and Bakr, as responding defendants, stated that the claim of the plaintiffs regarding the property is incorrect and false. They stated that whatever portion was owned and possessed by our predecessor Zaid for forty years should be exempted, and they have no objection to dividing whatever remaining paternal property the plaintiffs can prove. Amr, the younger brother, due to a conspiracy with the plaintiffs, implicitly accepted the claim and apparently became a claimant of a portion through the buyers (plaintiffs and defendants No. 2 and 3). From the court, proof and rebuttal were sought from each according to the claims based on the issues identified. The plaintiffs once summoned witnesses through the court but avoided submitting proof due to non-service of summons. However, after summoning witnesses through summons, on the appointed date, the present witnesses were instructed to attend a second date on the pretext of the absence of all witnesses, and they were dismissed from the court. For the third time, all

witnesses were brought to court via summons, but despite the presence of witnesses in court, an application was submitted stating that the witnesses are not reliable, hence an oath should be taken from all responding defendants. Therefore, the matter to be determined is whether, in the presence of witnesses in the judicial assembly, the plaintiffs' reliance on the oath of the responding defendants is Shari'i correct or not?

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/262.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद/व्याख्या
"प्रतिवादी के खिलाफ 'दस-बारह दिरहम' का दावा अज्ञानता (अस्पष्टता) के कारण स्वीकार्य नहीं है। इसी प्रकार, यदि वादी 'दस-बारह दिरहम' का दावा करता है, तो उसका दावा सुनने योग्य (स्वीकार्य) नहीं होगा। इसी तरह, यदि दावे में तारीख का उल्लेख इस तरह किया गया है, जैसे कि वह कहे 'यह संपत्ति मेरी दस या बारह वर्षों से है,' तो उसका दावा सुना नहीं जाएगा। इसी तरह, यदि गवाह अपनी गवाही में तारीख का उल्लेख इस तरह करते हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। अल-ज़खीरा में ऐसा ही है।"[1]	प्रतिवादी पर दस या बारह दिरहम, अज्ञानता (अस्पष्टता) के कारण यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह, यदि वादी दस या बारह दिरहम का दावा करता है, तो उसका दावा सुनने लायक नहीं होगा। और इसी तरह, यदि गवाहों ने अपनी गवाही में ऐसी तारीख का उल्लेख किया है, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। अल-ज़खीरा में ऐसा ही है। (त)

इसलिए, सभी गवाहियाँ खारिज कर दी गई हैं और दावा विशुद्ध रूप से बिना प्रमाण के है और रद्द किए जाने योग्य है। मुफ्ती साहब का फैसला स्वीकार करना अनिवार्य है; यह शरीयत का हुक्म है, और शरीयत के अलावा कोई हुक्म नहीं है। अल्लाह सबसे बेहतर जानता है।

मसला 128: 25 शाबान 1335 हिजरी

धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं: हिन्दा और नसीबा ने अपने पैतृक उत्तराधिकार के विभाजन के लिए अपने छोटे भाई अम्र, मुसम्मात ज़ुबैदा खातून (विधवा) और बक्र (बड़े भाई बद्र के बेटे) के खिलाफ अदालत में मामला दायर किया। ज़ुबैदा खातून और बक्र ने प्रतिवादी के रूप में उत्तर देते हुए कहा कि संपत्ति के संबंध में वादियों का दावा गलत और असत्य है। उन्होंने कहा कि हमारे पूर्वज ज़ैद के स्वामित्व और कब्जे में चालीस वर्षों से जो भी हिस्सा था, उसे छूट दी जानी चाहिए, और वादी जो भी शेष पैतृक संपत्ति साबित कर सकें, उसे विभाजित करने में उन्हें कोई आपत्ति नहीं है। छोटे भाई अम्र ने वादियों के साथ मिलीभगत के कारण परोक्ष रूप से दावे को स्वीकार कर लिया और स्पष्ट रूप से खरीदारों (वादी और प्रतिवादी नंबर 2 और 3) के माध्यम से एक हिस्से का दावेदार बन गया। अदालत से, प्रत्येक से पहचाने गए मुद्दों के आधार पर दावों के अनुसार प्रमाण और खंडन मांगा गया था। वादियों ने एक बार अदालत के माध्यम से गवाहों को बुलाया लेकिन

समन की तामील न होने के कारण प्रमाण प्रस्तुत करने से बचते रहे। हालांकि, समन के माध्यम से गवाहों को बुलाने के बाद, नियत तारीख पर, उपस्थित गवाहों को सभी गवाहों की अनुपस्थिति के बहाने दूसरी तारीख पर उपस्थित होने का निर्देश दिया गया और उन्हें अदालत से विदा कर दिया गया। तीसरी बार, सभी गवाहों को समन के माध्यम से अदालत लाया गया, लेकिन अदालत में गवाहों की उपस्थिति के बावजूद, एक आवेदन प्रस्तुत किया गया कि गवाह विश्वसनीय नहीं हैं, इसलिए सभी उत्तर देने वाले प्रतिवादियों से शपथ ली जानी चाहिए। अत; निर्धारित किया जाने वाला प्रश्न यह है कि क्या न्यायिक सभा में गवाहों की उपस्थिति में, वादियों का उत्तर देने वाले प्रतिवादियों की शपथ पर निर्भर रहना शरीयत के अनुसार सही है या नहीं?

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-शहादत, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/262।

| المدعی علیہ دہ دوازدہ درہم لاتقبل لمکان الجھالۃ | مدعی علیہ پر دس بارہ درہم ہیں جہالت کی وجہ سے یہ شہادت | | وکذلك اذا ادعی دہ دوازدہ درم لاتسمع دعواہ | مقبول نہ ہوگی، اور یوں ہی اگر مدعی نے دس بارہ درہم کا | | وکذلك اذا ذکر التاریخ فی الدعوی علی ھذا الوجہ | دعوی کیا تو اس کا دعوی قابل سماعت نہ ہوگا، اور یو نہی اگر | | بان قال این عین ملك من ست از دہ دوازدہ سال فانہ | گواہوں نے اپنی شہادت میں ایسی تاریخ ذکر کی تو ان کی | | لاتسمع دعواہ۔ وکذلك اذ ذکر الشھود التاریخ فی | شہادت مقبول نہ ہوگی ذخیرہ میں یوں ہے۔ (ت) | | شھادتھم علی ھذا الوجہ لاتقبل شھادتھم کذا فی الذخیرۃ ۱ | |

لہٰذا شہادتیں سب مردود اور دعوٰی محض بے ثبوت و واجب الرد، اور فیصلہ مفتی صاحب لازم القبول، حکم شرعی یہ ہے اور حکم نہیں مگر شرع کے لئے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۲۸: ۲۵/ شعبان ۱۳۳۵ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ہندہ اور نصیبہ نے اپنے ترکہ پدری کے تقسیم کا دعوٰی عمرو برادر خورد اور مسماۃ زبیدہ خاتون بیوہ اور بکر پسر بدر کلاں کے نام دائر کچہری کیا۔ زبیدہ خاتون بیوہ اور بکر پسر مدعا علیہما مجیب ہوئے کہ ترکہ مظہرہ مدعیات غلط اور غیر صحیح ہے جس قدر جز ہمارے مورث زید کا مملوکہ مقبوضہ چالیس سال کا ہے وہ مستثنٰی ہو کر جس قدر مترو کہ پدر مدعیات ثابت کریں اس کے تقسیم میں کچھ عذر نہیں ہے عمرو برادر خورد مدعا علیہا بوجہ سازش مدعیات ضمناً مقبول دعوٰی اور ظاہر ایک جزو کا بذریعہ خریدار مدعیات ومدعا علیہا نمبر ۲ و نمبر ۳ کا دعویدار ہوا کچہری سے مطابق تنقیحات ہر ایک سے بقدر دعوی

کے ثبوت و تردید طلب ہوا۔ مدعیات نے ایک مرتبہ گواہ طلبی بذریعہ کچہری کرا کر بذر عدم تعمیل سمن ثبوت داخل کرنے سے گریز کیا مگر بذریعہ سمن طلبی گواہان کرا کر تاریخ موعود پر گواہان حاضر کو ہدایت حاضری تاریخ ثانی بعذر عدم حاضری جملہ گواہان کچہری سے رخصت کرا دیا۔ سہ بارہ بذریعہ سمن جملہ گواہان حاضر کچہری کرائے گئے اور باوجود حاضری گواہان بہ کچہری بدیں مضمون درخواست پیش کی کہ گواہان کا اعتماد نہیں ہے لہٰذا جملہ مدعا علیہم مجیب سے حلف لے لیا جائے۔ پس دریافت طلب امر یہ ہے کہ بحالت موجودگی گواہان در مجلس قضا مدعیات کا انحصار بحلف مدعا علیہم مجیب شرعاً صحیح ہے یا

۱ فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۶۲

Fatawa Razawiyya Volume Eighteen (18)

Incorrect, and in the case in question, does the oath apply to the defendant respondent or not? Secondly, when the plaintiffs cannot prove their claim, is there still a need for defendants No. 2 and No. 3 to provide evidence in accordance with their response? Explain and be rewarded.

The Answer: In the inquired situation, it is not correct for the plaintiffs to demand an oath from the defendants, nor is the oath mandatory for the defendants. It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq:

If the plaintiff does not have evidence, the judge shall require an oath from the defendant upon the request of the plaintiff, because of the saying of the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) to a plaintiff: "Do you have evidence?" He said, "No." He said, "Then you have his oath." He asked and established the oath based on the absence of evidence.

[Urdu Translation in text]: If the plaintiff does not have witnesses, then the judge takes an oath from the defendant if the plaintiff requests it, because the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) said to the plaintiff: "Do you have witnesses?" He said, "No." He said, "You must take his oath." The Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) himself asked and determined that the oath is based on the absence of witnesses. (T)

In the same source it is stated: The establishment of a right through an oath is contingent upon the inability to present evidence based on what we have narrated; thus, his right does not exist without it.

[Urdu Translation in text]: The right to an oath is established upon being unable to present witnesses due to the Hadith that we have narrated; so without this inability, there will be no right to an oath. (T)

In Ad-Durr al-Mukhtar it is stated: If they are present in the court of judgment, an oath is not taken by consensus.

[Urdu Translation in text]: If they are present in the assembly of the judge, then by consensus taking an oath is not permissible. (T)

When a plaintiff is unable to prove the claim, there is no need for the denier to provide evidence.

1. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company Karachi, 7/203.
2. Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Da'wa, H.M. Saeed Company Karachi, 210/2.
3. Ad-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Mujtabai Press Delhi, 2/119.

फ़तावा रज़विया खंड अठारह (18)

ग़लत, और पूछे गए मामले में प्रतिवादी उत्तरदाता पर शपथ लागू होती है या नहीं? दूसरा, जब वादी अपने दावे को सिद्ध नहीं कर सकते, तो क्या अब प्रतिवादी नंबर 2 और नंबर 3 के लिए अपने जवाब के अनुसार सबूत देने की आवश्यकता शेष रहती है या नहीं? स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में वादियों का प्रतिवादियों से शपथ मांगना सही नहीं है और न ही प्रतिवादियों पर शपथ लागू होती है। 'अल-बहर अल-राइक़' में है:

यदि वादी के पास प्रमाण (बय्यिनाह) नहीं है, तो वादी के अनुरोध पर काजी (न्यायाधीश) प्रतिवादी से शपथ लेगा, क्योंकि नबी (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने एक वादी से पूछा: "क्या तुम्हारे पास प्रमाण है?" उसने कहा "नहीं"। आपने फरमाया "तो तुम्हारे लिए उसकी शपथ है"। आपने पूछा और शपथ को प्रमाण के अभाव पर आधारित किया।

[पाठ में उर्दू अनुवाद]: यदि वादी के पास गवाह न हों, तो काजी वादी के अनुरोध पर प्रतिवादी से शपथ लेगा, क्योंकि हुज़ूर (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) ने वादी से पूछा: "क्या तुम्हारे पास गवाह हैं?" उसने कहा "नहीं", तो आपने फरमाया "तुझे उसकी शपथ लेनी होगी"। हुज़ूर ने स्वयं प्रश्न किया और यह निर्धारित किया कि शपथ गवाह न होने पर आधारित है। (त)

उसी में है: शपथ के माध्यम से अधिकार की स्थापना प्रमाण प्रस्तुत करने में असमर्थता पर निर्भर है, जैसा कि हमने वर्णित किया है; अतः इस असमर्थता के बिना शपथ का अधिकार नहीं होगा।

[पाठ में उर्दू अनुवाद]: शपथ का अधिकार गवाह पेश करने में असमर्थ होने पर आधारित होता है, उस हदीस के कारण जिसे हमने वर्णित किया है; तो इस असमर्थता के बिना शपथ का अधिकार नहीं होगा। (त)

'दुर्रे मुख्तार' में है: यदि वे न्याय सभा में उपस्थित हों, तो सर्वसम्मति से शपथ नहीं दिलाई जाएगी।

[पाठ में उर्दू अनुवाद]: यदि वे काजी की मजलिस (सभा) में उपस्थित हों, तो सर्वसम्मति से शपथ लेना जायज़ नहीं है। (त)

जब वादी दावा सिद्ध करने में असमर्थ हो, तो इनकार करने वाले (प्रतिवादी) को सबूत देने की कोई आवश्यकता नहीं है।

1. अल-बहर अल-राइक़, किताब अल-दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/203।
2. अल-बहर अल-राइक़, किताब अल-दावा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 210/2।
3. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-दावा, मुजतबाई प्रेस दिल्ली, 2/119।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

غیر صحیح، اور صورتِ مسئولہ میں مدعا علیہما مجیب پر حلف متوجہ ہوتا ہے یا نہیں، دوسرے جبکہ مدعیات اپنے دعوٰی کو ثابت نہ کر سکیں تو اب مدعا علیہما نمبر ۲ و نمبر ۳ کو اپنی جوابدہی کے موافق ثبوت دینے کی ضرورت باقی رہی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں مدعیات کا مدعا علیہما سے حلف طلب کرنا صحیح نہیں نہ مدعا علیہما پر حلف متوجہ ہو۔ بحر الرائق میں ہے:

ان لم تکن للمدعی بینۃ حلف القاضی المدعی علیہ بطلب المدعی لقولہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم للمدعی الک بینۃ قال لا فقال لک یمینہ سأل ورتب الیمین علی فقدان البینۃ ۱۔

اگر مدعی کے پاس گواہ نہ ہوں تو پھر قاضی مدعی علیہ سے قسم کا حلف لے اگر مدعی طلب کرے کیونکہ حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے مدعی کو فرمایا کیا تیرے پاس گواہ ہیں، اس نے کہا نہیں، فرمایا تجھے اس کی قسم لینی ہوگی، حضور علیہ الصلوۃ والسلام نے خود سوال فرمایا اور مرتب فرمایا کہ قسم گواہ نہ ہونے پر ہے۔(ت)

اسی میں ہے: ثبوت الحق فی الیمین مرتب علی العجز عن اقامۃ البینۃ بما روینا فلا یکون حقہ دونہ ۲۔

قسم کا حق گواہ پیش کرنے سے عاجز ہونے پر مرتب ہوتا ہے اس حدیث کے سبب جو ہم نے روایت کی ہے تو اس عجز کے بغیر قسم کا حق نہ ہوگا۔(ت)

در مختار میں ہے: لو حاضرۃ فی مجلس الحکم لم یحلف اتفاقاً ۳۔

اگر وہ قاضی کی مجلس میں حاضر ہوں تو بالاتفاق قسم لینا جائز نہیں(ت)

جب مدعی اثباتِ دعویٰ سے عاجز ہو، منکر کو ثبوت دینے کی حاجت نہیں۔

---

۱ بحرالرائق کتاب الدعویٰ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۰۳ ۲ بحرالرائق کتاب الدعویٰ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/۲۱۰ ۳ درمختار کتاب الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۱۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Box at the top] "Indeed, the proof is upon the claimant and the oath is upon the denier. And Allah knows best. Because producing witnesses is for the claimant and taking an oath is for the defendant. And Allah Almighty knows best (T)."

Problem 129: From Sasaram, District Gaya, Madar Darwaza, sent by Qadir Bakhsh Sahib, 3 Shawwal 1335 AH. A mosque is located in Mohalla Madar Darwaza. On its northern side, a Hindu confectioner has built his house by joining his wall to the mosque's wall in such a way that a latticed window for air on the northern side of the mosque has been closed by his new wall. As a result, the air is completely blocked, causing extreme discomfort to the worshippers. Furthermore, on the northern and eastern sides, he has extended the new brick wall over the mosque's parapet wall by about two inches. The brick is resting on the mosque's parapet. On the eastern side, it appears to be... [Note 'a']. This mosque was built fifty-six years ago. He has done this new work today. What is the ruling on this according to the Shari'ah?

The Answer: If someone raises a wall adjacent to a mosque's wall and in its own airspace, no matter how high it is, he will not be prohibited, as he is acting within his own property and there is no harm to the mosque. Blocking air from one side for the worshippers is not a harm for which a person should be stopped from using his own property. In Jami' al-Fusulayn, it is stated:

[Table containing Arabic quote and Urdu translation] Left (Arabic): "The owner of an open space intended to build in it and raise his building. The owner of an [adjacent] building said, 'You are blocking the wind and the sun from me, so I will not let you raise the building.' He [the first owner] has the right [to build], and it is not forbidden according to the apparent narration (Zahir al-Riwayah), because the owner of the open space is being prevented from benefiting from his own property, and he has not destroyed the other person's property." Right (Urdu): "The owner of a vacant space wants to build and raises the building, so the owner of another building objects, saying, 'You are closing off air and sunlight to me, therefore I will not let you raise the building...' [not to do it]"

Note 'a': In the original, it is as such.

[Footnotes] 1. Sahih al-Bukhari, Kitab al-Rahn, Qadimi Kutub Khana, Karachi, 1/342; Jami' al-Tirmidhi, Abwab al-Ahkam, Amin Company, Delhi, 1/160; Al-Sunan al-Kubra, Kitab al-Da'wat, Dar Sadir, Beirut, 10/252.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

[ऊपर का बॉक्स] "निश्चित रूप से प्रमाण दावेदार पर है और शपथ इनकार करने वाले पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। क्योंकि गवाह पेश करना दावेदार पर है और शपथ लेना प्रतिवादी पर है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (टी)।"

मसला १२९: सासाराम, जिला गया, मदार दरवाज़ा से, प्रेषक कादिर बख्श साहब, ३ शव्वाल १३३५ हिजरी। मोहल्ला मदार दरवाजा में एक मस्जिद स्थित है, जिसके उत्तर की ओर एक हिंदू हलवाई ने अपना घर मस्जिद की दीवार से सटाकर इस तरह बनाया है कि मस्जिद के उत्तर की ओर हवा के लिए जो एक जालीदार खिड़की थी, उसे अपनी नई दीवार से बंद कर दिया है। इससे हवा पूरी तरह बंद हो गई है और नमाजियों को बहुत तकलीफ हो रही है। उत्तर और पूर्व की ओर, उसने मस्जिद की मुंडेर पर नई दीवार की ईंटें लगभग दो इंच बढ़ाकर बना ली हैं। ईंट मस्जिद की मुंडेर पर चढ़ी हुई है। पूर्व की ओर वह 'नागर' [नोट-अ] प्रतीत होता है। यह मस्जिद छप्पन साल पहले बनी थी। उसने आज यह नया काम किया है। शरीयत की रोशनी में इस बारे में क्या हुक्म है?

उत्तर (अल-जवाब): अगर कोई व्यक्ति मस्जिद की दीवार के पास और अपनी ही हवा (स्थान) में दीवार खड़ी करता है, तो चाहे वह कितनी भी ऊंची हो, उसे रोका नहीं जाएगा क्योंकि वह अपनी निजी मिल्कियत में काम कर रहा है और मस्जिद को कोई (संरचनात्मक) नुकसान नहीं है। नमाजियों के लिए एक तरफ से हवा का रुकना ऐसा कोई नुकसान नहीं है जिसके कारण किसी व्यक्ति को अपनी मिल्कियत के इस्तेमाल से रोका जाए। जामे-उल-फुसुलैन में है:

[अरबी उद्धरण और उर्दू अनुवाद वाला बॉक्स] बायाँ (अरबी): "खुली जगह के मालिक ने उसमें निर्माण करना और अपनी इमारत को ऊंचा उठाना चाहा। [पास की] इमारत के मालिक ने कहा, 'तुम मुझ पर हवा और धूप बंद कर रहे हो, इसलिए मैं तुम्हें इमारत ऊंची नहीं उठाने दूंगा।' ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार उसे ऐसा करने का अधिकार है, क्योंकि खुली जगह के मालिक को अपनी मिल्कियत से फायदा उठाने से रोका जा रहा है, जबकि उसने दूसरे की मिल्कियत को नष्ट नहीं किया है।" दायाँ (उर्दू): "खाली जगह का मालिक तामीर करना चाहता है और इमारत बुलंद करता है, तो दूसरी इमारत वाला ऐतराज़ करते हुए कहता है कि तुम मुझ पर हवा और धूप बंद कर रहे हो, इसलिए मैं तुम्हें इमारत बुलंद न करने (दूँगा)..."

नोट अ: मूल पाठ में इसी तरह है।

[फुटनोट] १. सहीह अल-बुखारी, किताब अल-रहन, पुरानी कुतुब खाना, कराची, १/३४२; जामे अत-तिर्मिज़ी, अबवाब अल-अहकाम, अमीन कंपनी, दिल्ली, १/१६०; अल-सुनन अल-कुबरा, किताब अद-दावत, दार सादिर, बेरूत, १०/२५२।

पृष्ठ ७३८ का ५९८

[اوپر والا خانہ] فان البینۃ علی من ادعی والیمین علی من انکر واللہ تعالی اعلم۔ | کیونکہ گواہ پیش کرنا مدعی پر اور قسم مدعی علیہ پر ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۲۹: از سہسرام، ضلع گیا مدار دروازہ مرسلہ قادر بخش صاحب ۳ شوال ۱۳۳۵ھ ایک مسجد محلہ مدار دروازہ میں واقع ہے جس کے اتر جانب کی دیوار سے ایک ہندو حلوائی نے اپنا مکان مسجد مذکور کی دیوار سے دیوار ملا کر اس طرح اٹھایا کہ جس سے مسجد کے اتر جانب ایک فرخانہ جھنجھری نما ہوا کے لئے ایک کھڑکی تھی اس کو اپنی نو دیوار سے بند کر دیا ہے جس سے ہوا بالکل بند ہو گئی ہے اب نمازیوں کو بسبب بند ہو جانے ہوا کے از حد تکلیف ہے اور جانب اتر و پورب کچھ اینٹ دیوار جدید فصیل مسجد پر زیادہ کر کے بنا لیا ہے جو قریب دو انچ کے ہو گی مسجد کی فصیل پر اس کی اینٹ چڑھی ہوئی ہے اور ایک جانب پورب سے وہ ناگر معلوم عہ ہوتی ہے یہ مسجد زمانہ چھپن برس کی بنی ہوئی ہے اس نے آج یہ نیا کام بنایا ہے، از روئے شرع شریف اس میں کیا حکم ہے؟

الجواب: اگر کوئی شخص دیوار مسجد کے متصل اور اسی کی ہوا میں دیوار اٹھائے تو کتنی ہی بلند کرے اسے ممانعت نہ ہو گی کہ خاص اپنی ملک میں تصرف کر رہا ہے اور مسجد کا کوئی ضرر نہیں، نمازیوں کے لئے ایک طرف کی ہوا رکنا کوئی ضرر نہیں جس کے سبب کسی شخص کو اپنی ملک میں تصرف سے روکا جائے۔ جامع الفصولین میں ہے :

[عربی اقتباس اور اردو ترجمہ کا خانہ] بایاں (عربی): اراد ذو الساحۃ ان یبنی فیھا ویرفع بنائہ فقال ذوالبناء انك تسد علی الریح والشمس فلا ادعك ترفع البناء فلہ منعہ لافی ظاھر الروایۃ لان ذا الساحۃ

منعہ عن الانتفاع بملکہ ولم یتلف علیہ ملکا دایاں (اردو): خالی جگہ پر مالک تعمیر کرنا چاہتا ہے اور عمارت بلند کرتا ہے تو دوسری عمارت والا اعتراض کرتے ہوئے کہتا ہے تو ہوا اور دھوپ کو مجھ پر بند کر رہا ہے اس لئے میں تجھے عمارت بلند نہ کرنے

عہ: اصل میں اسی طرح ہے۔

[حواشی] ۱ صحیح البخاری کتاب الرھن قدیمی کتب خانہ کراچی ۱ / ۳۴۲، جامع الترمذی ابواب الاحکام امین کمپنی دہلی ۱ / ۱۶۰ ، السنن الکبری کتاب الدعوات دار صادر بیروت ۲۵۲/۱۰

Fatawa Razviya (Volume 18)

Arabic Text	Urdu Translation
...and there is no benefit. So he is not prohibited, as in the case of a man having a tree from which his neighbor benefits from the shade. If he wants to uproot it, he is not prevented, even if his neighbor is harmed by it. For the owner of the tree, by uprooting it, is withholding from him the benefit of his (the owner's) property[1].	...give, he has no right to prohibit it according to the manifest narration, because this would be to prevent the owner of the vacant land from benefiting from his property, while there is no harm to the property of the building owner or his benefit from it. Therefore, the owner of the land will not be prevented from raising the building, just as a man's tree from which the neighbor receives shade, the owner of the tree cannot be stopped from uprooting it, although the neighbor suffers harm from it, because the owner of the tree, by uprooting it, is withholding the benefit to another from his own property. (T)

It is stated in Fath al-Qadir and Radd al-Muhtar:

Arabic Text	Urdu Translation
The gist is that the analogy in this class of issues is that the owner may do as he pleases absolutely, because he is acting within his own exclusive property. However, analogy is abandoned in a situation where the harm extends to another as an excessive harm (darar fahish). What is meant by manifest harm (al-bayyin) is that which becomes a cause for demolition or completely removes the benefit, and it is that which hinders basic needs, such as completely blocking out light. This is the chosen opinion for fatwa. As for expanding this to prohibit every single harm, it would close the door for a person to benefit	And the gist is that in these types of issues, the analogy is that the owner can act in his property however he wishes because he is acting in his own pure property. But in some such places where the owner's action causes excessive harm to another, there this analogy will be abandoned. And by excessive harm is meant such an action which becomes the cause of the falling of another's house or completely deprives another of benefiting from his own property, such as ending his basic needs like completely ending light. And the jurists have preferred the fatwa on this. But to broaden the prohibition due to every kind of harm would close the door for a person

Arabic Text	Urdu Translation
from his own property, as we have mentioned recently[2].	to benefit from his own property, as we have mentioned recently. (T)

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter 35, Islami Kutub Khana, Karachi, 2/266 [2] Fath al-Qadir, Miscellaneous issues from the Book of Judiciary, Maktaba Nooriya Razviya, Sukkur, 6/415; Radd al-Muhtar, Book of Judiciary, Miscellaneous issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/361

फ़तावा-ए-रज़विया (जिल्द 18)

अरबी पाठ

...और कोई लाभ नहीं है। तो उसे रोका नहीं जाएगा, जैसे कि एक व्यक्ति का पेड़ जिससे उसका पड़ोसी छाया का लाभ उठाता है। यदि वह उसे उखाड़ना चाहता है, तो उसे रोका नहीं जाता, भले ही उसके पड़ोसी को इससे नुकसान हो। क्योंकि पेड़ का मालिक उसे उखाड़कर, उसे अपनी संपत्ति से लाभ उठाने से रोक रहा है।[1]

उर्दू अनुवाद

...दूँ, तो उसे स्पष्ट रिवायत के अनुसार रोकने का कोई अधिकार नहीं है, क्योंकि यह खाली जगह वाले को अपनी संपत्ति से लाभ उठाने से रोकना है, जबकि इमारत के मालिक की संपत्ति और उसके लाभ में कोई नुकसान नहीं है। इसलिए जगह वाले को इमारत ऊँची करने से नहीं रोका जाएगा। जैसे किसी व्यक्ति का पेड़ जिससे पड़ोसी को छाया मिलती हो, पेड़ के मालिक को उसे उखाड़ने से नहीं रोका जा सकता, हालाँकि पड़ोसी को इससे नुकसान होता है, क्योंकि पेड़ का मालिक उखाड़ कर अपनी संपत्ति से दूसरे के नफ़े(लाभ) को रोक रहा है। (त)

फ़त्ह अल-क़दीर और रद अल-मुह्तार में है:

अरबी पाठ

और इसका सार यह है कि इस प्रकार के मुद्दों में कयास (तुलना) यह है कि मालिक अपनी संपत्ति में जो चाहे वह पूरी तरह से करे क्योंकि वह अपनी शुद्ध संपत्ति में कार्य कर रहा है। लेकिन कयास को ऐसी स्थिति में छोड़ दिया जाता है जहाँ नुकसान दूसरे तक "अत्यधिक नुकसान" (ज़रर फ़ाहुश) के रूप में पहुँचता है। और स्पष्ट (बय्यिन) से तात्पर्य वह है जो गिरने का कारण बनता है या पूरी तरह से लाभ उठाने से रोकता है, और वह जो बुनियादी आवश्यकताओं में बाधा डालता है, जैसे कि प्रकाश को पूरी तरह से बंद कर

उर्दू अनुवाद

और निष्कर्ष यह है कि इस तरह के मसलों में कयास यह है कि मालिक अपनी मिल्कियत में जो चाहे तसर्रुफ़ (व्यवहार) करे क्योंकि वह अपनी खालिस मिल्क में तसर्रुफ़ कर रहा है। लेकिन कुछ ऐसे मकामात में जहाँ मालिक का तसर्रुफ़ दूसरे के लिए फ़ाहुश (अत्यधिक) ज़रर (नुकसान) पैदा करे, वहाँ यह कयास तर्क(त्याग) कर दिया जाएगा और फ़ाहुश ज़रर से ऐसा ही तसर्रुफ़ मुराद (तात्पर्य) है जो दूसरे के मकान के गिरने का सबब (कारण) हो या दूसरे को अपनी मिल्कियत में इंतफ़ा (लाभ) से मुकम्मल तौर पर महरूम कर दे, वह यूँ कि उसके ह़वाइज-ए-अस्लिया (मौलिक आवश्यकताओं) को खत्म कर दे,

अरबी पाठ

देना। और इसी पर फ़तवा को चुना गया है। जहाँ तक हर छोटे नुकसान के कारण इसे रोकने के विस्तार का प्रश्न है, तो यह व्यक्ति के लिए अपनी संपत्ति से लाभ उठाने का दरवाजा बंद कर देगा, जैसा कि हमने हाल ही में उल्लेख किया है।[2]

उर्दू अनुवाद

मसलन कुल्लियतन् (पूरी तरह) रोशनी का खत्म कर देना। और इसी पर फ़तवा को फ़ुक़हा (न्यायविदों) ने पसंद किया है। लेकिन हर किस्म के ज़रर की वजह से मना करने को वसीअ् (विस्तृत) करना, इससे तो इंसान का अपनी मिल्कियत से इंतफ़ा का दरवाज़ा बंद हो जाएगा, जैसा कि हम करीब ज़िक्र कर चुके हैं। (त)

[1] जामे अल-फ़ुसूलैन, अध्याय 35, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 2/266 [2] फ़त्ह अल-क़दीर, किताब अल-क़ज़ा के विविध मसले, मकतबा नूरियह रज़विया, सुक्कुर, 6/415; रद अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, विविध मसले, दार इह्या अल-तुरस़ अल-अरबी, बेरुत, 4/361

عربی عبارت	اردو ترجمہ
ولا منفعة فلا يمنع كرجل له شجرة يستظل بها جاره اراد قلعها لا يمنع منه ولو تضرر به جاره . اذ رب الشجرة بالقلع يمنعه عن الانتفاع بملكه ۱۔	دوں گا تو اس کو منع کرنے کا حق نہیں ہے ظاہر روایت میں، کیونکہ یہ خالی جگہ والے کو اپنی ملکیت سے انتفاع سے منع کرنا ہے جبکہ عمارت والے کی ملکیت اور اس کے انتفاع میں نقصان نہیں لہذا جگہ والے کو عمارت بلند کرنے سے منع نہیں کیا جائے گا، جیسا کہ ایک آدمی کا درخت جس سے پڑوس والے کو سایہ حاصل ہوتا ہو درخت والے کو اس کے اکھاڑنے سے نہیں روکا جاسکتا حالانکہ پڑوسی کو اس سے ضرر ہے، کیونکہ درخت کا مالک اکھاڑ کر اپنی ملکیت سے دوسرے کے نفع کو روک رہا ہے۔(ت)

فتح القدیر ورد المحتار میں ہے:

عربی عبارت	اردو ترجمہ
والحاصل ان القياس في جنس هذه المسائل ان يفعل المالك ما بداله مطلقاً لانه متصرف في خالص ملكه لكن ترك القياس في موضع يتعدى ضرره الى غيره ضرراً فاحشاً وهو المراد بالبين وهو ما يكون سبباً للهدم او	اور حاصل یہ ہے کہ اس قسم کے مسائل میں قیاس یہ ہے کہ مالک اپنی ملکیت میں جو چاہے تصرف کرے کیونکہ وہ اپنی خالص ملک میں تصرف کررہا ہے لیکن بعض ایسے مقامات میں جہاں مالک کا تصرف دوسرے کے لئے فاحش ضرر پیدا کرے وہاں یہ قیاس متروک ہوگا اور فاحش ضرر سے ایسا تصرف ہی مراد ہے جو دوسرے کے مکان کے

عربی عبارت	اردو ترجمہ
یخرج عن الانتفاع بالکلیة وھو ما یمنع الحوائج الاصلیة کسد الضوء بالکلیة واختار و الفتوی علیه فاما التوسع الی منع کل ضرر ما فیسد باب انتفاع الانسان بملکه کما ذکرنا قریباً ۲۔	گرنے کا سبب ہو یا دوسرے کو اپنی ملکیت میں انتفاع سے مکمل طور پر محروم کردے وہ یوں کہ اس کے حوائج اصلیہ کو ختم کردے مثلاً کلیتہً روشنی کا ختم کردینا اور اسی پر فتویٰ کو فقہاء نے پسند کیا ہے لیکن ہر قسم کے ضرر کی وجہ سے منع کو وسیع کرنا اس سے تو انسان کا اپنی ملکیت سے انتفاع کا دروازہ بند ہوجائے گا، جیسا کہ قریب ہم ذکر کر چکے ہیں۔ (ت)

۱۔ جامع الفصولین الفصل الخامس والثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۶۶ ۲۔ فتح القدیر مسائل شتی من کتاب القضاء مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۶/ ۴۱۵ ، ردالمحتار کتاب القضاء مسائل شتی دار احیاء التراث العربی بیروت ۳۶۱/ ۴

Fatawa Razawiyya Volume (18)

It is in *Jami' al-Fusulayn*: "Light is among the basic necessities, while sunlight and air are among the additional necessities." (T)

However, if any part of the mosque's wall, even if only a barley-grain's breadth of its wall has been encroached upon, then the removal and demolition of that part of the wall is mandatory. It is stated in *Durr-e-Mukhtar*: "Its demolition is obligatory even if it is on the wall of a mosque." (T)

It is in *Bahr al-Raiq*: "If this is the ruling for the endower (waqif), then how much more so for someone else? So, whoever builds a room on the wall of a mosque, its demolition is obligatory. And Allah Almighty knows best." (T)

Problem 130: Chachran, Bahawalpur State, Khanpur Tehsil, sent by Maulvi Muhammad Yar Sahib, 17 Rabi' al-Akhir 1330 AH.

What do the scholars of the religion say in this matter? After establishing the right of pre-emption (shuf'ah) on a piece of land, Zaid said to the buyer Amr: "Whatever you have spent on this, take it from me and leave the land." Amr completely rejected Zaid's claim and gave a categorical refusal to Zaid's demand. Then Zaid, after paying the court fee which is a condition for hearing the claim, presented his claim in court. After Zaid achieved his objective from the court, i.e., after his right was decreed, he filed a claim against Amr for the court fees of the case, which by government law...

---

1. *Jami' al-Fusulayn*, Chapter 35, Islamic Kutub Khana, Karachi, 2/267
2. *Durr-e-Mukhtar*, Book of Endowments (Waqf), Mujtabai Press, Delhi, 1/479
3. *Bahr al-Raiq*, Book of Endowments, Section on Mosque Rules, H.M. Saeed Company, Karachi, 5/251

फ़तावा रज़विया खंड (18)

जामे अल-फसुलैन में है: "प्रकाश बुनियादी ज़रूरतों में से है, और धूप और हवा अतिरिक्त ज़रूरतों में से हैं।" (त)

हालाँकि, अगर मस्जिद की दीवार का कोई भी हिस्सा, चाहे जौ के दाने के बराबर भी उसकी दीवार ने दबा लिया हो, तो दीवार के उस हिस्से का हटाना और गिराना अनिवार्य है। दुर्रे-मुख्तार में है: "उसका गिराना वाजिब है चाहे वह मस्जिद की दीवार पर ही क्यों न हो।" (त)

बहर अल-रैइक में है: "जब यह हुक्म वक़िफ़ (वक़्फ़ करने वाले) के लिए है तो किसी और के लिए कैसे नहीं होगा? तो जिसने मस्जिद की दीवार पर कमरा बनाया, उसका गिराना वाजिब है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" (त)

मसला 130: चचरान, रियासत बहावलपुर, तहसील खानपुर, प्रेषक मौलवी मुहम्मद यार साहिब, 17 रबी-उल-आख़िर 1330 हिजरी।

उलेमा-ए-दीन इस मसले में क्या फरमाते हैं कि ज़ैद ने ज़मीन के एक टुकड़े पर शफ़ा (पूर्व-क्रय) का हक़ साबित होने के बाद खरीदार अम्र से कहा कि: "तुमने इसमें जो कुछ खर्च किया है वह मुझसे वसूल कर लो और ज़मीन छोड़ दो।" अम्र ने ज़ैद के दावे को मानने से पूरी तरह इनकार कर दिया, तो ज़ैद ने कोर्ट की फीस आदि अदा करने के बाद, जो दावे की सुनवाई के लिए शर्त थी, अपना दावा अदालत में पेश किया। ज़ैद ने अदालत से अपना मक़सद हासिल कर लेने यानी अपने हक़ की डिक्री होने के बाद अम्र पर मुक़दमे की फ़ीस का दावा कर दिया, जिसका सरकारी कानून के तहत...

---

1. जामे अल-फसुलैन, अध्याय 35, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 2/267
2. दुर्रे-मुख्तार, किताबुल वक़्फ़, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 1/479
3. बहर अल-रैइक, किताबुल वक़्फ़, मस्जिद के अहकाम का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 5/251

पृष्ठ 600 का 738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

جامع الفصولین میں ہے: الضوء من الحوائج الأصلیة والشمس والریح من الحوائج الزائدة۔ ۱ روشنی حوائج اصلیہ میں سے ہے اور دھوپ اور ہوا حوائج زائدہ میں سے ہے۔(ت)

البتہ اگر دیوار مسجد کا کوئی حصہ اگر چہ جو بھر اس کی دیوار نے دبا لیا ہے تو اس جزو دیوار کا ازالہ وہدم لازم ہے، درمختار میں ہے: یجب ھدمه ولو علی جدار المسجد۔ ۲ اس کا گرانا واجب ہے اگرچہ مسجد کی دیوار پر ہو۔(ت)

بحر الرائق میں ہے: اذاکان ھذا في الواقف فکیف بغیرہ فمن بنی بیتاً علی جدار المسجد وجب ھدمه ۳- واللہ تعالٰی اعلم۔ جب یہ حکم واقف میں ہے تو غیر میں کیسے نہ ہو، تو جس نے مسجد کی دیوار پر کمرہ بنایا اس کا گرانا واجب ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۳۰: چاچڑاں ریاست بہاولپور تحصیل خاں پور مرسلہ مولوی محمد یار صاحب ۱۷ ربیع الآخر ۱۳۳۰ھ چہ فرمایند علماء دین اندریں صورت کہ زید در قطعہ اراضی بعد ثبوت استحقاق شفعہ با عمرو چنیں اظہار کرد مصرفہ اراضی را براں قدر کہ صرف کردی ازیں جانب وصول کردہ ازیں قطعہ اراضی بیزار شو۔ عمرو ازیں دعوی زید انحراف کلی ورزیدہ انکار قطعی نمود پس زید بعد ادائے فیس کہ شرط استماع دعوی ست دعوی خود بعرض عدالت کردہ پس از حصول مدعا در بارہ فیس ہذا کہ وقت عرضی دعوی ادایش ساخت از روئے قانون گورنمنٹ مطالبہ اش کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے لئے شفعہ اراضی کے استحقاق کے بعد عمرو خریدار سے کہا کہ تو نے جو کچھ اس میں صرف کیا ہے اتنا مجھ سے وصول کر کے زمین چھوڑ دے۔ عمرو نے زید کے دعوی کو تسلیم نہ کرتے ہوئے زید کے مطالبہ سے قطعی انکار

کردیا تو زید نے فیس کورٹ وغیرہ ادا کر کے جو کہ دعوی کے لئے شرط تھی اپنا دعوی عدالت میں پیش کردیا زید نے اپنا مدعی عدالت سے حاصل کرلینے یعنی اپنے حق ڈگری ہو جانے کے بعد عمرو پر مقدمہ کی فیس کا دعوی کردیا جس کا گورنمنٹ کے

---

۱ جامع الفصولین الفصل الخامس والثلاثون اسلامی کتب خانہ کراچی ۲ / ۲۶۷ ۲ درمختار کتاب الوقف مطبع مجتبائی دہلی ۱ / ۴۷۹ ۳ بحر الرائق کتاب الوقف فصل احکام المسجد ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۵ / ۲۵۱

Fatawa Ridawiyya Volume 18

Question: Zaid has filed a claim against Amr. Therefore, is it legally correct according to Sharia for Zaid to collect this fee from Amr, which is based on customary law? Is it obligatory for Amr to pay according to the law? What is the Sharia ruling? Please explain and be rewarded. (T)

Answer: The ruling of the pure Sharia is that the claimant's expenses are not imposed on the defendant in the noble Sharia, even if the claimant is on the right. If the claimant has collected the expenses from the defendant without his consent, the defendant can take it back from him. If he does not return it, then Islamically, this demand and accountability will remain on the claimant's neck. It is stated in Al-Uqud al-Durriyya: A person stood surety for someone else's known debt to Zaid. Then Zaid demanded from the surety and made the payment of the debt obligatory upon him before the judge. The surety asked Zaid for a delay, but Zaid refused, saying instead, "If you pay the amount spent on the legal costs for the claim in court, I will give you a delay." Thereupon, the surety paid the amount of the expenses. Later, according to the delay, he paid Zaid the amount for which he was a surety. At that point, the surety demanded from Zaid to return the amount of the case expenses he had collected. Does the surety have the right to demand this return? The answer given was that in the mentioned situation, he has the right. And Allah the Almighty knows best. (T)

Problem 131: From Rampur State, Mohalla Mahal Moti Khan, 7 Shawwal 1326 AH. Zaid appointed arbitrators in the case of his minor child, Bakr. Now, can a father appoint an arbitrator in his son's case or not? And is the decision of the arbitration binding or not?

1 Al-Uqud al-Durriyya, Book of Suretyship (Kitab al-Kafala), Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 1/308. Page 601 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

प्रश्न: ज़ैद ने अम्र के ख़िलाफ़ दावा दायर किया है। तो क्या प्रचलित कानून के अनुसार ज़ैद का अम्र से यह फीस वसूल करना शरीयत की दृष्टि से सही है या नहीं? क्या कानून के मुताबिक अम्र को यह अदा करना लाज़िम है? शरीअत का क्या हुक्म है? बयान करें और पुण्य पायें। (त)

उत्तर: पाक शरीयत का हुक्म यह है कि शरीयत-ए-मुतह्हरा में मुद्दई (दावा करने वाले) का ख़र्च मुद्दई अलैहि (जिस पर दावा किया गया हो) पर लागू नहीं होता, चाहे मुद्दई हक़ पर ही क्यों न हो। अगर मुद्दई ने मुद्दई अलैहि से उसकी रज़ामंदी के बिना ख़र्च वसूल कर लिया हो, तो मुद्दई अलैहि उससे वापस ले सकता है। अगर वह वापस न दे, तो शरई तौर पर मुद्दई की गर्दन पर यह मुतालबा और पकड़ बाक़ी रहेगी। उक़ूद-अद-दुर्रिय्या में है कि एक व्यक्ति ने दूसरे के लिए ज़ैद के ज्ञात ऋण का ज़मानतदार (कफ़ील) बना। फिर ज़ैद ने कफ़ील से मांग की और काज़ी के यहाँ उस पर ऋण की अदायगी लाज़िम कर दी। तो उस कफ़ील व्यक्ति ने ज़ैद से मोहलत मांगी, तो ज़ैद ने मोहलत देने से इनकार कर दिया लेकिन यह कहा कि अगर तू काज़ी के यहाँ दावे की लागत पर ख़र्च की गई रक़म अदा कर दे तो तुझे मोहलत दे दूंगा। इस पर कफ़ील व्यक्ति ने ख़र्च की रक़म अदा कर दी। फिर मोहलत के मुताबिक वह रक़म जिसकी उसने ज़मानत दी थी, ज़ैद को अदा कर दी। इस मौके पर कफ़ील ने ज़ैद से मुतालबा किया कि मुक़दमे के ख़र्च की जो रक़म तूने वसूल की है वह मुझे वापस कर दे। क्या कफ़ील व्यक्ति को इस वापसी के मुतालबे का हक़ है? जवाब दिया गया कि उपरोक्त स्थिति में उसे हक़ हासिल है। वल्लाहु तआला आलम। (त)

मसअला 131: रियासत रामपुर, मोहल्ला महल मोती ख़ान से, 7 शव्वाल 1326 हिजरी। ज़ैद ने अपने नाबालिग बच्चे बक्र के मुक़दमे में पंचों (मध्यस्थों) को नियुक्त किया। तो क्या बाप बेटे के मुक़दमे में किसी को पंच नियुक्त कर सकता है या नहीं? और पंचायत का फ़ैसला मानना अनिवार्य है या नहीं?

1 उक़ूद-अद-दुर्रिय्या, किताब अल-कफ़ाला, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़गानिस्तान, 1/308। पृष्ठ 601 / 738

بر عمر وقائم نمود پس ایں چنیں مطالبہ فیس کہ جوازش منسوب برواج ست عند الشرع صحیح ست یانہ۔ بینوا توجروا۔ قانون کے مطابق عمرو کو ادا کرنا لازم آتا ہے تو کیا ایسے مروج قانون کے مطابق زید کو عمرو سے یہ فیس وصول کرنا درست ہے یا نہیں، شرعاً کیا حکم ہے؟ بینوا توجروا۔ (ت)

الجواب: آنرا کہ حکم شرع مطہر درکارست نزد شرع شریف خرچہ مدعی بر مدعی علیہ عائد نتواں شد گو مدعی محق باش اگر بے رضایش گیر دمند عادلیہ ازو واپس تواں گرفت اگر نہ بد مواخذہ و مطالبہ بر گردنش ماند در عقود الدریہ فرمود رجل کفل آخر عند زید بدین معلوم ثم طلبه زید به والزمه به لدی القاضی ، فطلب الرجل من زید ان یمهله به فابی الان یدفع له الرجل قدر ما صرفه فی کلفة الالزام فدفعه له ثم دفع له المبلغ المکفول به ویرید الرجل مطالبة زید بما قبضه زید منه من کلفة الالزام فهل له ذلك؟ (الجواب) نعم حیث الحال ماذکر۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ شرعی حکم یہ ہے کہ شرع شریف میں مدعی کا خرچہ مدعی علیہ پر عائد نہیں ہوتا اگرچہ مدعی حق پر ہو، اگر مدعی نے مدعی علیہ سے اس کی رضامندی کے بغیر خرچہ وصول کرلیا ہو تو مدعی علیہ اس سے واپس لے سکتا ہے، اگر واپس نہ دے تو شرعاً مدعی کی گردن پر یہ مطالبہ و مواخذہ باقی رہے گا، عقود الدریہ میں ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو زید کے دین معلوم کا کفیل بنایا، پھر زید نے کفیل سے مطالبہ کرتے ہوئے قاضی کے ہاں اس پر دین کی ادائیگی لازم کردی تو اس کفیل شخص نے زید کو مہلت کے لئے کہا تو زید نے مہلت دینے سے انکار کر دیا مگر یہ کہا اگر تو قاضی کے ہاں دعوٰی الزام پر خرچ شدہ رقم ادا کردے تو تجھے مہلت دے دوں گا، اس پر کفیل شخص نے خرچہ کی رقم ادا کردی پھر مہلت کے مطابق وہ رقم جس کی کفالت تھی زید کو ادا کردی اس

موقعہ پر کفیل نے زید سے مطالبہ کیا کہ مقدمہ کے خرچہ کی رقم جو تو نے وصول کی وہ مجھے واپس کردے، آیا اس واپسی کے مطالبہ کا کفیل شخص کو حق ہے، جواب دیا گیا مذکورہ حال پر حق حاصل ہے۔ واللہ تعالیٰ اعلم (ت)

مسئلہ ۱۳۱: از ریاست رامپور محلہ محل موتی خاں ۷ /۱۲ شوال ۱۳۲۶ھ زید نے اپنے نابالغ بچے بکر کے مقدمہ میں پنچوں کو حکم کر دیا تو آیا باپ بیٹے کے مقدمہ میں کسی کو حکم کرسکتا ہے یا نہیں؟ اور فیصلہ پنچایت قابل پابندی ہے یا نہیں؟

1 العقود الدریۃ کتاب الکفالۃ ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۳۰۸ صفحہ 601 از 738

The Answer: It is permissible for a father to appoint someone as an arbitrator in a case involving his minor child. However, if that decision is against Islamic law (Sharia), as is evident from the observation of the decision in the relevant case mentioned in the question, then it is not binding at all. And Allah the Almighty knows best.

Issue 132: From Rampur. Chanda filed a claim for marital rights against Wahidi. Wahidi denies being Chanda's wife. Among the witnesses presented by the plaintiff, Ehsan-ul-Haq and Ishtiaq Ahmed claim to be the marriage witnesses, whose statements are included in this question. The Mufti of the Civil Court did not establish the defendant's consent. The Mufti's proposals are also attached to the question. Some scholars of Rampur have issued a Fatwa (marked 'A') against the Mufti's proposed decision.

Footnote 'A': Copy of the Rampur Fatwa: What do the scholars of religion say? Zaid filed a lawsuit in court for the restitution of conjugal rights with his wife, Hinda, based on a copy of the marriage register and witness testimonies. The witnesses stated that the marriage ceremony took place, and Hinda told us to have her marriage performed with Zaid and gave us authority over herself. We were witnesses to the marriage, and Ghulam Sarwar was the proxy (wakil). So, we told the proxy, and the proxy told the Qazi. The Qazi performed the marriage. Some wedding dates and sweets were distributed. Hinda stayed at Zaid's place after the marriage according to the custom of the time. In such a situation, has a valid Shariah marriage taken place between Hinda and Zaid, or is it an unauthorized (fuzuli) marriage that is invalid due to lack of Hinda's consent? Give your verdict and be rewarded.

The Answer: Glory be to Him who grants success through truth and correctness. In this scenario, a valid and Shariah-compliant marriage has taken place between Hinda and Zaid. This is because from the witnesses' statements, it is known that the marriage ceremony was held and conducted according to standard custom. Even if the marriage was initially unauthorized (fuzuli), Hinda's post-marriage consent is established. The holding of the ceremony, the gathering of many people, Hinda giving permission for the marriage to be performed—all this is sufficient proof that Hinda was aware of the marriage. Furthermore, Hinda residing at Zaid's house after the marriage is an act that serves as a strong evidence of her consent after the marriage. For consent, it is not necessary to be verbal; consent through actions is also sufficient, which is realized here. Therefore, the marriage of Zaid to Hinda is

certainly valid and Shariah-compliant. As stated in Fatawa Alamgiri: "The ratification of an unauthorized (fuzuli) marriage is established by word and action..." (continued on the next page).

फ़तावा रज़विया, खंड १८

उत्तर: एक पिता के लिए अपने नाबालिग के मामले में किसी को मध्यस्थ नियुक्त करना जायज़ है। लेकिन अगर वह फैसला शरीयत के खिलाफ हो, जैसा कि प्रश्न से संबंधित मामले के फैसले के अवलोकन से स्पष्ट है, तो वह बिल्कुल भी बाध्यकारी नहीं है। और अल्लाह ताला सबसे बेहतर जानता है।

मसला १३२: रामपुर से। चंदा ने वहीदी पर वैवाहिक अधिकार (حق زوجیت) का दावा किया। वहीदी चंदा की पत्नी होने से इनकार करती है। वादी (مدعی) की ओर से जो गवाह पेश हुए हैं, उनमें से एहसानुल हक और इश्तियाक अहमद खुद को निकाह का गवाह बताते हैं, जिनके बयान इस सवाल में शामिल हैं। दीवानी मुफ्ती साहब ने प्रतिवादी की सहमति को साबित नहीं माना। मुफ्ती साहब के प्रस्ताव भी सवाल के साथ संलग्न हैं। रामपुर के कुछ उलेमाओं ने मुफ्ती साहब के प्रस्तावित फैसले के खिलाफ फतवा (عہ) दिया है।

फुटनोट عہ: रामपुर फतवे की नकल: दीन के उलेमा क्या फरमाते हैं? ज़ैद ने अपनी पत्नी हिन्दा के विदाई (رخصت) की अर्जी अदालत में निकाह रजिस्टर की नकल और गवाहों की गवाही के आधार पर दायर की। गवाहों ने बयान दिया कि निकाह की सभा आयोजित हुई और हिन्दा ने हमसे कहा कि मेरा निकाह ज़ैद के साथ पढ़वा दो और हमें अपनी ओर से अधिकार दिया। हम निकाह के गवाह थे और गुलाम सरवर वकील (प्रतिनिधि) थे। चुनांचे हमने वकील से कह दिया और वकील ने काज़ी से कह दिया। काज़ी ने निकाह पढ़ा दिया और कुछ निकाह के छुआरे और मिठाई बांटी गई। हिन्दा निकाह के बाद ज़माने के रिवाज के मुताबिक ज़ैद के यहाँ रही। ऐसी स्थिति में, क्या हिन्दा का ज़ैद के साथ निकाह शरीयत के अनुसार सही हो गया या यह 'फज़ूली' (अनधिकृत) निकाह है जो हिन्दा की अनुमति न होने के कारण सही नहीं हुआ? बयान करें और पुण्य पायें।

उत्तर: पाक है वह जात जो सच और सही की तौफीक देने वाली है। इस मामले की सूरत में, हिन्दा का ज़ैद के साथ निकाह सही और शरई तौर पर हो गया है। क्योंकि गवाहों के बयानों से पता चलता है कि निकाह की मजलिस आयोजित हुई और निकाह रिवाज के अनुसार हुआ। अगर निकाह फज़ूली (बिना पूर्व अनुमति के) तौर पर हुआ है, तो निकाह के बाद हिन्दा की अनुमति साबित है। निकाह की मजलिस का होना, बहुत से लोगों का इकट्ठा होना और हिन्दा का अनुमति देना, निकाह पढ़वाने की यह दलील इस बात के लिए काफी है कि हिन्दा को निकाह का ज्ञान हुआ। और निकाह के बाद हिन्दा

का ज़ैद के मकान में रहना, यह कार्य (فعل) निश्चित रूप से निकाह के बाद हिन्दा की अनुमति की दलील है। और अनुमति के लिए यह आवश्यक नहीं है कि अनुमति केवल बोलकर (قول) ही हो, बल्कि कार्य (فعل) से भी अनुमति होना काफी है, जो यहाँ सिद्ध है। इसलिए ज़ैद और हिन्दा का निकाह सही और शरई होना निश्चित है। जैसा कि फतावा आलमगीरी में है: "फज़ूली के निकाह की अनुमति बोल और कार्य से साबित होती है..." (शेष अगले पृष्ठ पर)।

पृष्ठ ७३८ का ६०२

الجواب: باپ کا اپنے نابالغ کے مقدمہ میں کسی کو حکم کرنا جائز ہے مگر وہ فیصلہ اگر خلاف شرع ہو جیسا کہ مقدمہ متعلقہ سوال میں ملاحظہ فیصلہ سے ظاہر ہوا تو وہ اصلاً قابلِ پابندی نہیں۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۳۲: از رامپور چندانے وحیدی پر دعویٰ حق زوجیت کا کیا، وحیدی کو زوجہ چندا ہونے سے انکار ہے، مدعی کی طرف سے جو گواہان گزرے ہیں ان میں سے احسان الحق واشتیاق احمد اپنے آپ کو گواہان نکاح قرار دیتے ہیں جن کے بیان شامل سوال ہذا ہیں مفتی صاحب دیوانی نے مدعاعلیہ کا اجازت دینا قرار نہیں دیا ہے تجاویز مفتی صاحب بھی ہمراہ سوال ہے بعض علمائے رامپور نے مفتی صاحب کے تجویز فیصلہ کے خلاف فتویٰ عہ دیا ہے اس

عہ: نقل فتویٰ رامپور: کیا فرماتے ہیں علمائے دین، زید نے اپنی بیوی ہندہ کے رخصت کراپانے کی نالش عدالت میں بربنائے نقل رجسٹر نکاح خوان و گواہی گواہان دائر کی اور گواہان نے یہ بیان کیا کہ جلسہ نکاح منعقد ہوا اور ہندہ نے ہم سے یہ کہا کہ میرا نکاح زید کے ساتھ پڑھوا دو اور ہم کو اپنے نفس کا اختیار دیا ہم لوگ نکاح کے گواہ تھے اور غلام سرور وکیل تھے چنانچہ ہم نے وکیل سے کہہ دیا اور وکیل نے قاضی سے کہہ دیا قاضی نے نکاح پڑھا دیا اور بعض نکاح چھوہارے اور شیرینی تقسیم ہوئی اور ہندہ زید کے یہاں بعد نکاح کے حسب رواج زمانہ رہی، پس ایسی حالت میں نکاح صحیح شرعی ہندہ کا زید کے ساتھ ہو گیا یا کہ نکاح فضولی ہے بوجہ عدم اجازت ہندہ کے صحیح نہیں ہوا۔ بینوا توجروا

الجواب: سبحانہ الموفق بالصدق والصواب (وہ پاک ذات صدق و صواب کی توفیق دینے والی ہے۔

ت) صورتِ مسئلہ میں نکاح صحیح و شرعی ہندہ کا زید کے ساتھ ہو گیا اس لئے کہ بیان گواہان سے معلوم ہوتا ہے کہ جلسہ نکاح منعقد ہوا اور حسب قاعدہ رواج نکاح ہوا اگر نکاح بطور فضولی کے منعقد ہوا ہے تو اجازت ہندہ کی بعد نکاح کے ثابت ہے اس لئے کہ جلسہ نکاح کا منعقد ہونا اور کثیر لوگوں کا جمع ہونا اور ہندہ کا اجازت دینا، نکاح پڑھوانے کی یہ دلیل اس امر کی کافی ہے کہ ہندہ کو علم نکاح کا ہوا اور بعد نکاح کے ہندہ کا بمکانِ زید رہنا یہ فعل ضرور دلیل اجازت ہندہ بعد نکاح کے ہے، اور برائے اجازت یہ ضروری نہیں ہے کہ اجازت قول سے ہی ہو بلکہ فعل سے بھی اجازت ہونا کافی ہے وہ یہاں متحقق ہے لہذا نکاح صحیح و شرعی زید کے ہندہ کا ہو جانا یقینی ہے۔ چنانچہ فتاویٰ عالمگیری میں ہے: و یثبت الاجازۃ لنکاح الفضولي بالقول و الفعل، فضولی کے نکاح کی اجازت قول اور فعل سے ثابت (باقی بر صفحہ آئندہ)

Fatawa Razawiyya Volume 18

A copy of the same is also presented. Now, researchers and scholars are asked whether the proposal of the Civil Mufti is correct or the inquiry (Istifta). And on which legal opinion are the details based? Also, it should be clarified that the aforementioned witnesses have no relationship with Musammat Wahidi Begum that would make the marriage between said witnesses and Wahidi Begum illegal. Therefore, despite the witnesses not being prohibited close relatives (Zee Reham Mahram), is their statement of being unveiled (be-parda) a cause for sin (fisq)? Is the testimony of a sinner (fasiq) permissible or not?

The Answer: O Allah, Guide us to the truth and correctness. The decision of the honorable Mufti and the formal statement of all six witnesses of the claimant becomes [official]. Similarly, it is in Al-Bahr al-Ra'iq to the extent of need. This is the form of the answer. And Allah Almighty knows best. (T)

(Remaining part of previous page's footnote): ...the act is thus in Al-Bahr al-Ra'iq, it ends as per need. This is the image of the answer. And Allah knows best.

(Signatures and Approvals):

[Left Side]: Servant of the respondent, Muhammad Hidayatullah (may he be forgiven), Muhammad Inayatullah, son of Muhammad Hidayatullah.

[Middle Box]: The Servant, Muhammad Haseebullah Khan, son of Muhammad Inayatullah Khan.

[Right Side]: Upon the assumption of the truth of the statement, the marriage is established. Only. Muhammad Abdul Ghaffar Khan, may he be pardoned.

[Approval Section]: - The answer is the answer, and Allah the Exalted knows best what is correct. Muhammad Fazl-ul-Haq, may he be pardoned. - The answer is correct. Makhdoom Ali, may he be pardoned. - The answer is correct. Ahmad Amin, may he be pardoned, second teacher at Madrasa Aliya. - The respondent is correct, and Allah knows best what is correct. Hoping for Allah's mercy, Muhammad Khalilullah, may Allah pardon him. Muhammad Khalilullah, may Allah pardon him. Hoping for Allah's mercy. - The answer is indeed correct. Muhammad Abdul Wahhab, may he be pardoned. - The answer is correct. Servant Muhammad Murtaza Hassan, may he be pardoned. - Verily, the marriage is correct and he has no partner. Qasim Ali, may he be pardoned.

Footnote: 1. Fatawa Hindiyya, Book of Marriage, Section Six, Noorani Kutub Khana Peshawar, 1/299. Page 603 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

इसकी एक प्रति भी प्रस्तुत है। अब शोधकर्ता विद्वانوں। से निवेदन है कि क्या दीवानी मुफ्ती साहब का प्रस्ताव सही है या इस्तेफ़्ता (पूछताछ)? और फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) के विवरण किस राय पर आधारित हैं? और यह भी स्पष्ट रहे कि उक्त गवाहों का मुसम्मात वाहिदी बेगम से ऐसा कोई रिश्ता नहीं है जिससे उक्त गवाहों और वाहिदी बेगम के बीच निकाह नाजायज़ हो। अत; ज़ी रहम महरम (निकट संबंधी) न होने के बावजूद उनका बेपर्दा होना बयान करना फ़िस्क़ (पाप) का कारण है या नहीं? क्या फ़ासिक़ (पापी) की गवाही मान्य है या नहीं?

उत्तर: हे अल्लाह, सत्य और सही मार्ग दिखा। मुफ्ती साहब का निर्णय और वादी के सभी छह गवाहों का बयान विधिवत हो जाता है। इसी तरह अल-बहर अल-राइक में आवश्यकतानुसार है। यह जवाब का स्वरूप है। और अल्लाह तआला ही बेहतर जानता है। (त)

(पिछले पृष्ठ के फ़ुटनोट का शेष भाग): ...कार्य अल-बहर अल-राइक में इसी प्रकार है, आवश्यकतानुसार समाप्त होता है। यह उत्तर का स्वरूप है। और अल्लाह बेहतर जानता है।

(हस्ताक्षर और अनुमोदन):

[बाईं ओर]: उत्तर देने वाला सेवक, मोहम्मद हिदायतुल्ला (अल्लाह उन्हें क्षमा करे), मोहम्मद इनायतुल्ला, पुत्र मोहम्मद हिदायतुल्ला।

मोहम्मद हसीबुल्ला खान, पुत्र मोहम्मद इनायतुल्ला खान।

[दाहिनी ओर]: कथन की सत्यता के आधार पर निकाह सिद्ध है। केवल। मोहम्मद अब्दुल गफ्फार खान, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

[अनुमोदन अनुभाग]: - उत्तर ही उत्तर है और अल्लाह सुब्हानहू सच्चाई को बेहतर जानता है। मोहम्मद फ़ज़लुल हक़, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। - उत्तर सही है। मखदूम अली, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। - जवाब सही है। अहमद अमीन, अल्लाह उन्हें क्षमा करे, द्वितीय शिक्षक मदरसा आलिया। - उत्तर देने वाला सही है और अल्लाह ही सच्चाई को बेहतर जानता है। अल्लाह से आशा रखने वाला, मोहम्मद خلیلल्लाह, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। मोहम्मद خلیلल्लाह, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। अल्लाह से आशा रखने वाला। - उत्तर वास्तव में सही है। मोहम्मद अब्दुल वहाब, अल्लाह उन्हें क्षमा

करे। - उत्तर सही है। सेवक मोहम्मद मुर्तज़ा हसन, अल्लाह उन्हें क्षमा करे। - निश्चित रूप से निकाह सही है और उसका कोई साझी नहीं। कासिम अली, अल्लाह उन्हें क्षमा करे।

पाद-टिप्पणी: 1. फ़तावा हिंदिया, किताबुन निकाह, छठा अध्याय, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 1/299। पृष्ठ 603 का 738

کی نقل بھی حاضر کی جاتی ہے، اب علمائے محققین سے عرض ہے کہ آیا تجویز مفتی صاحب دیوانی صحیح ہے یا استفتائ۔ اور جزئیات فقہ کس رائے کے مثبت ہے، اور یہ بھی واضح رہے کہ گواہان مذکور سے مسماۃ وحیدی بیگم کا کوئی بھی رشتہ نہیں ہے جس سے کہ مابین گواہان مذکورین وحیدی بیگم کا نکاح ناجائز ہو پس گواہان مذکور ذی رحم محرم نہ ہونے کے باوجود اپنا بے پردہ ہونا بیان کرنا موجب فسق ہے یا نہیں؟ فاسق کی شہادت جائز ہے یا نہیں؟

الجواب: اللھم ھدایۃ الحق والصواب، فیصلہ جناب مفتی صاحب واظہار ہر شش گواہ مدعی کی باضابطہ ہو جاتی ہے، ایسے ہی بحر الرائق میں ہے اھ بقدر حاجت یہ جواب ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(ت) (بقیہ حاشیہ صفحہ گذشتہ) الفعل کذا فی البحر الرائق انتھی بقدر الحاجۃ ھذہ صورۃ الجواب۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

(دستخط اور تصدیقات):

[بائیں جانب]: العبد المجیب محمد ہدایت اللہ غفر لہ محمد عنایت اللہ ولد محمد ہدایت اللہ

محمد حسیب اللہ خاں ولد محمد عنایت اللہ خاں

[دائیں جانب]: بر تقدیر صدق مقال نکاح ثابت ہے فقط محمد عبدالغفار خاں عفی عنہ

[تصدیقی حصہ]: - الجواب الجواب واللہ سبحانہ اعلم بالصواب۔ محمد فضل حق عفی عنہ۔ - الجواب صحیح۔ مخدوم علی عفی عنہ۔ - جواب صحیح ہے۔ احمد امین عفی عنہ مدرس دوم مدرسہ عالیہ۔ - المجیب صحیح واللہ اعلم بالصواب۔ الراجی الی اللہ محمد خلیل اللہ عفا عنہ اللہ۔ محمد خلیل اللہ عفا عنہ

اللہ۔ الراجی الی اللہ۔ - قد صح الجواب۔ محمد عبد الوہاب عفی عنہ۔ - الجواب صحیح۔ بندہ محمد مرتضیٰ حسن عفی عنہ۔ - ان النکاح صحیح ولا شریک لہ۔ قاسم علی عفی عنہ۔

حاشیہ: 1 فتاویٰ ہندیہ کتاب النکاح الفصل السادس نورانی کتب خانہ پشاور 1/ 299 Page 603 of 738

Fatawa Razawiyya Volume (18)

The copies and the fatwa of Rampur were observed. Detailed explanation would lead to lengthiness, time is short and the inquirer is in haste. Therefore, we briefly point towards the high legal bases of jurisprudence, and success is from Allah. The fatwa of Rampur is purely false and senseless, far from both reason and tradition. And the ruling of the Mufti Sahab that the claim is inadmissible is certainly correct, and here is the clarification of the correct path in the manner of ruling. The claimant presented six witnesses:

(1) Inayat Ahmad, son of Abdul Rahim Khan, whose testimony is that on June 18, the deponent performed the marriage of Chandamdi (the claimant present in court) with Wahida, daughter of Qamaruddin Khan. The learned judge provided an appraisal of this one witness alone, saying he is a very good, extremely excellent man; the rest he described as 'mastoor' (hidden/unknown), which in their terminology includes the transgressive (fasiq) or even the disbeliever (kafir). No matter how excellent and trustworthy this witness may be, he is testifying to his own action—that 'I performed the marriage.' Therefore, his testimony is not admissible. However, if he had testified only to the occurrence of the marriage and had not mentioned his performing the marriage himself, it would have been heard. It is stated in Fatawa Khaniya, Fatawa Alamgiri, and Khizanat-ul-Muftin:

(Arabic): If a woman claims her dower against the heirs of her husband, and the heirs deny her marriage, and the witness was the one who oversaw her marriage, it is said he should testify to the marriage and not mention the contract from himself.

When a woman makes a claim for her dower against the husband's heirs, and the heirs have denied the marriage, while the witness to the woman's marriage was the guardian (wali) who performed her marriage himself, then they said that he should give testimony of the marriage and not mention that he himself performed the marriage. (T)

It is stated in Tatar Khaniya, Hindiya, and Khizanat-ul-Muftin:

(Arabic): If a man swore by three divorces of his wife that if he strikes these two men, then he strikes them; it is permissible for them to testify against him for three divorces of his wife and not inform how it happened, and if they inform, their testimony is not accepted. Thus in Tatar Khaniya.

If a person took an oath that if I hit these two men, then my wife is divorced three times; then he hit both. So it is permissible for those two men to give testimony of the three divorces of that person's wife and not tell how the divorce occurred. And if the reason for the divorce is told, then the testimony will not be accepted. It is similar in Tatar Khaniya. (T)

1 Fatawa Hindiya citing Fatawa Qazikhan, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/483 2 Fatawa Hindiya citing Fatawa Qazikhan, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Section 3, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/483 Page 604 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

रामपुर की प्रतियाँ और फ़तवा देखा गया। विस्तृत विवरण लम्बा हो जाएगा, समय कम है और प्रश्नकर्ता जल्दी में है। इसलिए, संक्षेप में उच्च न्यायशास्त्रीय आधारों की ओर इशारा करते हैं, और सफलता अल्लाह की ओर से है। रामपुर का फ़तवा पूरी तरह से असत्य और नासमझ है, तर्क और परंपरा दोनों से दूर। और मुफ्ती साहब का यह फैसला कि दावा अस्वीकार्य है, निश्चित रूप से सही है, और फैसले के तरीके में सही मार्ग का यह स्पष्टीकरण है। वादी ने छह गवाह पेश किए:

(1) इनायत अहमद वल्द अब्दुल रहीम खान, जिनकी गवाही है कि 18 जून को बयानकर्ता ने अदालत में उपस्थित चंदामदी (वादी) का निकाह कमरउद्दीन खान की बेटी वहीदा के साथ पढ़ाया। विद्वान जज ने केवल इसी एक गवाह की तारीफ करते हुए कहा कि वह बहुत अच्छे और अत्यंत उत्कृष्ट व्यक्ति हैं; बाकी सभी को 'मस्तूर' (अज्ञात) बताया है, जो उनकी शब्दावली में फासिक (पापी) या काफिर तक को शामिल करता है। यह गवाह कितना ही उत्कृष्ट और भरोसेमंद क्यों न हो, वह अपने ही काम पर गवाही दे रहा है कि "मैंने निकाह पढ़ाया।" इसलिए, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है। हालांकि, अगर वह केवल निकाह होने की गवाही देता और अपना निकाह पढ़ाना बयान न करता, तो उसकी बात सुनी जाती। फ़तावा खानिया, फ़तावा आलमगीरी और ख़िज़ानत-उल-मुफ़्तीं में है:

(अरबी): यदि कोई महिला अपने पति के वारिसों के खिलाफ अपने मेहर का दावा करती है, और वारिस उसके निकाह से इनकार करते हैं, जबकि गवाह वह था जिसने उसका निकाह कराया था, तो कहा गया है कि वह निकाह की गवाही दे और अनुबंध का उल्लेख स्वयं से न करे। जब औरत ने पति के वारिसों पर अपने मेहर का दावा किया और वारिसों ने उसके निकाह का इनकार कर दिया हो, जबकि उस औरत के निकाह का गवाह खुद उसके निकाह का वली (संरक्षक) था, तो उन्होंने फरमाया कि वह गवाह निकाह की गवाही दे और यह ज़िक्र न करे कि मैंने उसका निकाह पढ़ाया है। (त)

ततार खानिया, हिंदिया और ख़िज़ानत-उल-मुफ़्तीं में है:

(अरबी): यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तीन तलाक की शपथ ली कि यदि वह इन दो पुरुषों को मारेगा, तो उसने उन्हें मारा; उनके लिए जायज़ है कि वे उस व्यक्ति पर उसकी पत्नी के तीन तलाक की गवाही दें और यह न बताएं कि यह कैसे हुआ, और यदि वे बताते हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। तातार खानिया में ऐसा ही है।

अगर किसी व्यक्ति ने कसम खाई कि अगर मैं इन दो मर्दों को मारूँ तो मेरी बीवी को तीन तलाक, तो उसने दोनों को मारा। तो उन दोनों मर्दों को जायज़ है कि वे उस शख्स पर बीवी के तीन तलाकों की गवाही दें और यह न बताएं कि तलाक कैसे हुई, और अगर तलाक की वजह बताई तो गवाही कुबूल न होगी। तातार खानिया में इसी तरह है। (त)

1 फ़तावा हिंदिया हवाले से फ़तावा काज़ीखान, किताब अल-शहादत, अध्याय 4, खंड 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/483 2 फ़तावा हिंदिया हवाले से फ़तावा काज़ीखान, किताब अल-शहादत, अध्याय 4, खंड 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/483 पेज 604 ऑफ 738

نقلیں اور فتوائے رامپور ملاحظہ ہوئے تفصیل موجب تطویل اور فرصت قلیل اور سائل کو تعجیل، لہذا اجمالاً مدارک عالیہ فقہیہ کی طرف اشارت کریں و باللہ التوفیق، فتوائے رامپور محض باطل وبے شعور، عقل و نقل دونوں سے دور، اور حکم مفتی صاحب کہ دعوٰی نامسموع ضرور صحیح اور طریق حکم میں مسلک صحیح کی یہ تصریح۔ مدعی نے چھ گواہ پیش کئے:

(۱) عنایت احمد ولد عبدالرحیم خاں جس کی شہادت ہے کہ ۱۸ جون میں مظہر نے چند امدعی حاضر عدالت کا نکاح وحیدہ بنت قمر الدین خاں کے ساتھ پڑھایا۔ ذی علم مجوز نے ایک اسی گواہ کی تعدیل فرمائی ہے کہ بہت اچھے نہایت عمدہ آدمی ہیں باقی سب کو مستور لکھا ہے جو ان کی اصطلاح میں فاسق بلکہ کافر کو شامل، یہ گواہ کتنا ہی عمدہ ثقہ ہو مگر اپنے فعل پر گواہی دے رہا ہے کہ میں نے پڑھایا، لہذا اس کی شہادت مسموع نہیں، البتہ صرف نکاح ہونے کی گواہی دیتا اور اپنا نکاح پڑھانا نہ بیان کرتا تو سنی جاتی۔ فتاوٰی خانیہ و فتاوٰی عالمگیریہ و خزانۃ المفتین میں ہے:

اذا ادعت امرأۃ علی ورثۃ الزوج مهرها فانکرت الورثۃ نکاحها و کان الشاهد تولی تزویجها قال یشهد علی النکاح ولا یذکر العقد عن نفسه - 1

جب عورت نے خاوند کے ورثاء پر اپنے مہر کا دعوٰی کیا تو ورثاء نے اس کے نکاح کا انکار کردیا ہو جبکہ اس عورت کے نکاح کا گواہ خود اس کے نکاح کا ولی تھا تو انہوں نے فرمایا کہ وہ گواہ نکاح کی شہادت دے اور یہ ذکر نہ کرے کہ میں نے اسکا نکاح پڑھایا ہے۔(ت)

تاتار خانیہ و ہندیہ و خزانۃ المفتین میں ہے:

ان رجلا حلف بطلاق امرأته ثلثا ان ضرب هذين الرجلين فضربهما وسعهما ان يشهدا عليه بطلاق امرأته ثلثا ولا يخبران كيف كان وان اخبرا لا تقبل شهادتهما كذا فی التاتار خانیہ - 2

اگر کسی شخص نے قسم کھائی کہ اگر میں ان دو مردوں کو ماروں تو میری بیوی کو تین طلاق تو اس نے دونوں کو مارا تو ان دونوں مردوں کو جائز ہے کہ وہ اس شخص پر بیوی کی تین طلاقوں کی شہادت دیں اور یہ نہ بتائیں کہ طلاق کیسے ہوئی، اور اگر طلاق کی وجہ بتائی تو شہادت قبول نہ ہوگی۔ تاتارخانیہ میں یونہی ہے۔(ت)

1 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ فتاوٰی قاضیخاں کتاب الشھادات الباب الرابع، الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۸۳ 2 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ فتاوٰی قاضیخاں کتاب الشھادات الباب الرابع، الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۸۳ Page 604 of 738

Fatawa Razawiyya Volume 18

It is stated in Fatawa Bazzaziyya and Alamgiriyya: "If two witnesses testify that a certain person said, 'If I touch your bodies, my wife is divorced' or 'my slave is free,' and then he touched our bodies, this testimony will not be accepted. However, if the witnesses mentioned touching clothes instead of their bodies and stated that he did so, the testimony would be accepted. It is also mentioned in Fatawa Qazi Khan that if witnesses wish to testify in such matters, they should testify to the divorce or manumission absolutely without mentioning the cause." (T)

(2) Yasin Khan, son of Fatim Khan, states that approximately seven or seven and a half months ago, Mazhar Chanda, son of Kallan (the plaintiff), went to the court's residence. Wahidi, daughter of Qamar-ud-din Khan, called out loudly, "Have my marriage solemnized with Chanda, son of Kallan." Wahidi gave permission to the witnesses, and the witnesses had the marriage solemnized. In the decision, one objection raised was that she did not disclose the names of the witnesses to whom she gave permission. However, testimony for marriage does not require mentioning the names of the spouse, the representative (vakil), and the witnesses. Another objection is that he describes Wahidi's permission through hearing her voice, and he himself says there were other women inside; this might cause a flaw in proving the appointment of a representative (taukil) but not in the essence of the marriage contract (aqd), as it is possible even through a meddler (fuzuli). Yes, one objection is that Chanda's parentage was misstated. If it is a fact that Abdul Karim is not known by the alias Kallan, then this is a serious objection. Otherwise, his testimony regarding the husband is vague: "The witnesses had the marriage solemnized." By whom? By the one Wahidi permitted or someone else? Ambiguous statements are not accepted in testimony. As evidenced by those who observe the discussions of scholars regarding flaws in legal records, registers, etc. "Just as someone observing talk regarding flaws in the dialogues and paper records of the noble scholars will give testimony." (T)

1 Fatawa Hindiyya with reference to Fatawa Bazzaziyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 4, Section 3, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/284. Page 605 of 738

फ़तावा रज़विया खंड 18

फ़तावा बज़्ज़ाज़िया और आलमगीरिया में है: "दो गवाहों ने यह गवाही दी कि फ़लां व्यक्ति ने कहा था कि अगर मैं तुम दोनों के शरीर को छूऊँ तो मेरी पत्नी को तलाक़ है या मेरा गुलाम आज़ाद है, जबकि उस व्यक्ति ने हमारे शरीर को छू लिया है, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि गवाहों ने अपने शरीर के बजाय कपड़ों का ज़िक्र करते हुए गवाही दी और कहा कि उसने ऐसा कर लिया है, तो गवाही स्वीकार्य होगी। और फ़तावा क़ाज़ी ख़ां में है कि अगर गवाह हज़रात इन मामलों में गवाही देना चाहें तो कारण बताए बिना पूर्णतः तलाक़ और आज़ादी की गवाही दें।" (त)

(२) यासीन ख़ान पुत्र फ़तीम ख़ान का कहना है कि लगभग सात या साढ़े सात महीने पहले मज़हर चंदा पुत्र कल्लन (वादी) अदालत के निवास पर गए। वहिदी पुत्री क़मरुद्दीन ख़ान ने ज़ोर से आवाज़ दी कि चंदा पुत्र कल्लन से मेरा निकाह पढ़वा दो। वहिदी ने गवाहों को अनुमति दी और गवाहों ने निकाह पढ़वा दिया। फ़ैसले में इस पर एक आपत्ति यह जताई गई है कि उसने गवाहों के नाम ज़ाहिर नहीं किए कि किसे अनुमति दी, लेकिन निकाह की गवाही के लिए पति-पत्नी, वकील और गवाहों के नाम का उल्लेख करना आवश्यक नहीं है। एक आपत्ति यह है कि वह वहिदी की अनुमति आवाज़ सुनकर बयान करता है और खुद कहता है कि अंदर और भी औरतें थीं, इससे वकील की नियुक्ति (तौकील) साबित करने में कमी आई, न कि निकाह के स्वयं संपन्न होने (अक़्द) में, क्योंकि यह फ़ज़ूली (बिना अधिकार के कार्य करने वाले) के माध्यम से भी संभव है। हाँ, एक आपत्ति यह है कि चंदा के पिता का नाम ग़लत बताया गया, यदि यह सच है कि अब्दुल करीम का उपनाम कल्लन नहीं है, तो यह एक गंभीर आपत्ति है। अन्यथा, उसकी गवाही में पति का ज़िक्र अस्पष्ट है: "गवाहों ने निकाह पढ़वा दिया", किससे पढ़वाया? उसी से जिसे वहिदी ने अनुमति दी थी या किसी और से? गवाही में ऐसी संदिग्ध बात स्वीकार नहीं की जाती। जैसा कि विद्वानों के कानूनी दस्तावेज़ों और रिकॉर्ड आदि में खामियों से संबंधित बातचीत को देखने वाले गवाही देंगे। "जैसा कि विद्वान उलेमा के संवादों और दस्तावेज़ी रिकॉर्ड आदि में खामियों से संबंधित बातचीत का अवलोकन करने वाला व्यक्ति गवाही देगा।" (त)

1 फ़तावा हिन्दिया, संदर्भ: फ़तावा बज़्ज़ाज़िया, किताबुश शहादात, अध्याय 4, खंड 3, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/284। पृष्ठ 605/738

فتاوٰی بزازیہ و عالمگیریہ میں ہے: شھدا علی رجل انہ قال ان مسست جسد کما فامرأتہ کذا او عبدہ حر و مس جسد نا لا تقبل ولو شھد انہ قال ان مسست ثیابکما وفعل تقبل و فی فتاوی القاضی لو اراد الشھود ان یشھدوا فی ھذہ المسائل یشھدون بالطلاق والعتاق مطلقاً بلا بیان السبب۔1 دو گواہوں نے یہ شہادت دی کہ فلاں شخص نے کہا تھا کہ اگر میں تم دونوں کے جسم کو مس کروں تو میری بیوی کو طلاق یا میرا عبد آزاد ہے جبکہ اس شخص نے ہمارے جسم کو مس کر لیا ہے تو یہ شہادت مقبول نہ ہوگی، اور اگر گواہوں نے اپنے جسم کے بجائے کپڑوں کا ذکر کرتے ہوئے شہادت دی اور کہا اس نے ایسا کرلیا ہے تو شہادت مقبول ہوگی، اور فتاوٰی قاضی خاں میں ہے کہ اگر گواہ حضرات ان مسائل میں گواہی دینا چاہیں تو سبب بیان کئے بغیر مطلقاً طلاق و عتاق کی شہادت دیں۔ (ت)

(۲) یسین خاں ولد فتیم خاں یہ کہتا ہے عرصہ تخمیناً سات یا ساڑھے سات ماہ کا ہوا کہ مظہر چندا ولد کلن مدعی حاضر عدالت کے مکان پر گئے وحیدی بنت قمر الدین خاں نے زور سے آواز دی کہ چندا ولد کلن سے میرا نکاح پڑھوا دو وحیدی نے گواہان کو اجازت دی گواہان نے نکاح پڑھوا دیا فیصلہ میں اس پر ایک اعتراض یہ فرمایا ہے کہ اس نے گواہوں کے نام ظاہر نہیں کئے کہ کس کو اجازت دی، مگر شہادت بالنکاح بیان نام مزوج و وکیل و شہود کی محتاج نہیں ایک یہ اعتراض ہے کہ وحیدی کی اجازت بذریعہ سماع آواز بیان کرتا ہے اور خود کہتا ہے کہ اندر اور عورتیں بھی تھیں، اس سے ثبوت توکیل میں خلل آیا نہ نفس انعقاد و عقد میں کہ بذریعہ فضولی بھی ممکن۔ ہاں ایک اعتراض یہ ہے کہ چندا کی ولدیت غلط بیان کی، واقعہ اگر عبدالکریم کا عرف کلن نہ ہو تو یہ بھاری اعتراض ہے اور کچھ نہ ہو تو اس کی شہادت میں ذکر زوج مجمل ہے گواہان نے نکاح

پڑھوا دیا، کس سے پڑھوا دیا اسی سے جس کی نسبت وحیدی نے اجازت دی تھی یا دوسرے سے، شہادت میں ایسی محتمل بات نہیں لی جاتی، کما یشھد بہ من شاھد کلمات العلماء فی باب خلل المحاضر والسجلات وغیرہ ذلک۔ جیسا کہ علمائے کرام کے مکالموں اور کاغذی ریکارڈ وغیرہ میں خلل سے متعلق کلام کا مشاہدہ کرنے والا گواہی دے گا۔ (ت)

1 فتاوٰی ہندیہ بحوالہ فتاوٰی بزازیہ کتاب الشھادات الباب الرابع الفصل الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۸۴ صفحہ 605 از 738

Moreover, there is another flaw in his testimony, the explanation of which will come later, Insha'Allah.

(3) Ghulam Samadani Khan son of Sahibzada Iftikhar Ali Khan's decision: there are objections to it. He did not state that Wahidi said any word, nor did he mention the representative (vakil). This is the same point that through this, the appointment of the representative becomes unproven, not the act of conclusion itself. The complete flaw in this testimony is that several plaintiffs present in court were married to Wahidi daughter of Qamaruddin Khan. Qamaruddin Khan is perhaps Wahidi's father, that is his name; this "perhaps" has made the female subject of the testimony doubtful, contingent, and unknown. There is a clear contradiction between the testimony and the witness.

(4) Ehsan-ul-Haq son of Ghulam Sarwar, his statement is that it has been about seven or seven and a half months that the marriage of Chanda son of Karim-ul-Allah with Wahidi daughter of Qamaruddin Khan took place. Wahidi gave the authority over herself to Mazhar and to Ishtiaq Ahmed saying "get my marriage performed." Mazhar got it performed with Chanda. Mazhar told Ghulam Sarwar and the representative, and Ghulam Sarwar heard it himself; according to the representative and witnesses, the Qazi performed the marriage. Marriage is linked to actions as it is not complete without action, so in this case, a discrepancy in timing invalidates the testimony, and in such a situation, a rejected statement, for example, saying seven or seven and a half [months], is not acceptable. In Alamgiriya, Khaniya, etc., it is stated:

Arabic	**Urdu Translation**
If the matter testified to is a statement that is only completed by an action, such as marriage, and the witnesses differ in location, time, or in initiation and acknowledgement, their testimony is not accepted.1	If the thing being testified to is a statement that is completed through action and deed, like marriage etc., and there is a difference among witnesses regarding the place, time, initiation, or acknowledgement, then their testimony will not be acceptable. (T)

It is in Alamgiriya and Zakhira:

Arabic	**Urdu Translation**
If he claims ten [or] twelve dirhams, his claim is not heard. Similarly, if he	If one makes a claim for ten [or] twelve dirhams, it will not be admissible for a

Arabic	Urdu Translation
mentions the date in the claim in this way by saying, "this specific property has been mine for six, ten, [or] twelve years," then his claim is not heard. Likewise, if the witnesses mention the date in their testimony in this way.	hearing. Similarly, if one mentions the date in the claim in such a manner, for instance saying "this thing has been in my ownership for ten [or] twelve years," then the claim will not be heard. And likewise, if the witnesses mentioned the month and date in their testimony in this manner.

1 Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/509.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

इसके अलावा, उनकी गवाही में एक और दोष है, जिसका वर्णन आगे आएगा, इंशाअल्लाह।

(३) गुलाम समदानी खां पुत्र साहिबजादा इफ़्तिखार अली खां का फैसला: इस पर ये आपत्तियां हैं। उन्होंने यह नहीं बताया कि वहीदी ने कोई शब्द कहा, न ही वकील का ज़िक्र किया। यह वही बात है कि इससे वकालत (प्रतिनिधित्व) अप्रमाणित हो गई, न कि स्वयं निकाह का होना। इस गवाही में पूरी कमी यह है कि अदालत में मौजूद कई वादियों का निकाह वहीदी पुत्री कमर उद्दीन खां के साथ हुआ। कमर उद्दीन खां शायद वहीदी के पिता हैं, यह उनका नाम है; इस 'शायद' ने जिस स्त्री के बारे में गवाही दी जा रही थी उसे संदिग्ध, संभावित और अज्ञात बना दिया। गवाही और गवाह के बीच स्पष्ट विरोधाभास है।

(४) एहसानुल हक पुत्र गुलाम सरवर का बयान है कि लगभग सात या साढ़े सात महीने का समय हुआ कि चंदा पुत्र करीम अल्लाह का निकाह वहीदी पुत्री कमर उद्दीन खां के साथ हुआ। वहीदी ने मज़हर को स्वयं का अधिकार दिया और इश्तियाक अहमद से कहा कि 'मेरा निकाह करवा दो'। मज़हर ने चंदा के साथ निकाह करवा दिया। मज़हर ने गुलाम सरवर और वकील से कह दिया और गुलाम सरवर ने खुद सुन लिया; वकील और गवाहों के कहने के अनुसार काजी ने निकाह पढ़ा दिया। निकाह कार्यों से जुड़ा है क्योंकि यह क्रिया के बिना पूरा नहीं होता, तो इसमें समय का अंतर गवाही को रद्द कर देता है, और ऐसी स्थिति में अस्वीकृत कथन, जैसे सात या साढ़े सात (महीने) कहना, स्वीकार्य नहीं है। आलमगीरिया और खानिया आदि में है:

अरबी	**उर्दू अनुवाद**
यदि गवाही दी जाने वाली बात ऐसा कथन है जो केवल किसी कार्य से पूरा होता है जैसे निकाह, और गवाहों में स्थान, समय, या आरम्भ और स्वीकारोक्ति में मतभेद हो, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। 1	जिस चीज़ की गवाही दी जा रही है वह ऐसा कथन हो जो कार्य और कर्म से पूर्ण होता हो जैसे निकाह आदि, और गवाहों के बीच स्थान या समय या इब्तिदा (आरम्भ) और इकरार (स्वीकारोक्ति) में मतभेद हो तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (त)

आलमगीरिया और ज़खीरा में है:

अरबी

यदि कोई दस या बारह दिरहम का दावा करता है, तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा। इसी तरह, यदि वह दावे में तिथि का उल्लेख इस तरह करता है कि "यह विशिष्ट संपत्ति छह, दस या बारह वर्षों से मेरी मिल्कियत है", तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा। और इसी तरह, यदि गवाहों ने अपनी गवाही में तिथि का उल्लेख इस तरह किया।

उर्दू अनुवाद

जब कोई दस-बारह दिरहम का दावा करे तो वह सुनने योग्य नहीं होगा, और इसी तरह अगर दावे में तारीख का उल्लेख इस तरह करे, उदाहरण के लिए कहे कि यह चीज़ दस-बारह साल से मेरी मिल्कियत है, तो भी दावा स्वीकार्य नहीं होगा, और इसी तरह अगर गवाहों ने गवाही में महीने और तारीख का उल्लेख इस तरह किया।

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादत, आठवां अध्याय, नूरानी कुतुबखाना पेशावर, ३/५०९।

पृष्ठ ७३८ का ६०६

نیز اس کی شہادت میں ایک اور خلل بھی ہے جس کا بیان آگے آتا ہے ان شاء اللہ تعالٰی۔

(۳) غلام صمدانی خاں ولد صاحبزادہ افتخار علی خان فیصلہ کہ اس پر یہ اعتراض ہیں اس نے وحیدی کا کوئی لفظ کہنا بیان نہ کیا نہ وکیل کا ذکر کیا۔ یہ وہی بات ہے کہ اس سے توکیل بے ثبوت ہو گئی نہ کہ نفس انعقاد۔ اس شہادت میں پورا خلل یہ ہے کہ چند مدعی حاضر عدالت کا نکاح وحیدی بنت قمر الدین خاں کے ساتھ ہوا قمر الدین خاں شاید وحیدی کے باپ ہیں ان کا نام ہے، اس شاید نے مشہود علیہا کو مشکوک و محتمل و مجہول کر دیا۔ شہادت و شاہد میں بین تنافی ہے۔

(۴) احسان الحق ولد غلام سرور، اس کا بیان ہے کہ عرصہ سات یا ساڑھے سات ماہ کا ہوا کہ چندا ولد کریم اللہ کا نکاح وحیدی بنت قمر الدین خاں کے ساتھ ہوا، وحیدی نے مظہر کو اپنے نفس کا اختیار دیا اور اشتیاق احمد کو کہ میرا نکاح پڑھوا دو، مظہر نے چندا کے ساتھ پڑھوا دیا۔ غلام سرور و وکیل سے مظہر نے کہہ دیا اور غلام سرور نے خود سن لیا، وکیل اور گواہان کے کہنے کے بموجب قاضی نے نکاح پڑھا دیا۔ نکاح ملحق بالافعال ہے کہ بے فعل تمام نہیں ہوتا تو اس میں اختلافِ زمانہ مسقطِ شہادت ہے اور ایسی جگہ قولِ مردود مثلاً سات یا ساڑھے سات مقبول نہیں۔ عالمگیریہ وخانیہ وغیرہما میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
ان کان المشهود به قولا لایتم الا بفعل کالنکاح واختلف الشهود في المکان او	جس چیز کی گواہی دی جا رہی ہے وہ ایسا قول ہو جو فعل و عمل سے تمام ہو جیسے نکاح وغیرہ اور گواہوں کا

عربی	اردو ترجمہ
الزمان او في الانشاء والاقرار لا تقبل شهادتهم 1۔	مکان یا زمان یا انشاء اور اقرار میں اختلاف ہو تو ان کی شہادت مقبول نہ ہو گی۔ (ت)

عالمگیریہ و ذخیرہ میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
اذا ادعی ده دوازده درهم لا تسمع دعواه وكذلك اذا ذكر التاريخ فی الدعوی علی هذه الوجه بأن قال این عین ملك من ست ازده دوازده سال فانه لاتسمع دعواه وكذلك اذا ذكر الشهود التاريخ في شهادتهم علی هذا	جب دعویٰ دس بارہ درہم کا کرے تو وہ قابلِ سماعت نہ ہوگا اور یوں ہی اگر دعویٰ میں تاریخ کو اس طرح ذکر کرے مثلاً یوں کہے یہ چیز دس بارہ سال سے میری ملک ہے تو بھی دعویٰ مسموع نہ ہوگا، اور یونہی اگر گواہوں نے شہادت میں مہینہ اور تاریخ کو اس طرح ذکر کیا

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۹

Fatawa Rizvia (18)

[1]- الوجه لا تقبل شهادتهم (The reason is that their testimony is not accepted.)

Then their testimony will not be accepted. (T)

One reason for rejecting this testimony is the same as was in the testimony of Yasin Khan. The second and weightier reason is that he describes himself as a proxy (wakil) for the marriage and claims to have completed the act of marriage himself through his own action. Such testimony is rejected. In 'Khulasa' it is stated:

الوكيلان بالنكاح او الخلع اذا شهدا باثبات ذلك النكاح او ذلك الخلع لا تقبل۔[2] (If two proxies for marriage or Khul' testify to establish that marriage or that Khul', it is not accepted.)

If two proxies of marriage or Khul' give testimony in proof of that marriage or Khul', it will not be accepted. (T)

In the same [source] it is stated:

رجلان شهدا على رجل انه قال لهما ان مسست جسد كما فعبدى هذا حرحفشهد ا انه مس جسد | هما لا يقبل لانهما شهدا فى امرتم بها بخلاف شهد انه قال ان مسست ثيابكما وقد مس انه يقبل ويعتق الغلام لان الثياب غير هما۔[3] (Two men testified against a man that he said to them: 'If I touch your bodies, then this slave of mine is free.' Then they testified that he touched their bodies. This is not accepted because they testified about a matter in which they themselves were involved. Conversely, if they testified that he said: 'If I touch your clothes,' and then testified to his touching them, it would be accepted and the slave would be declared free, because their clothes are separate from them.) | Two men gave testimony regarding a person that he had said: 'If I touch your body, my slave is free.' And then they testified that he touched our bodies. This testimony will not be accepted because they have testified about something whose completion was through themselves. In contrast, if instead of the body, they mention touching their clothes and then testify to him touching them, it will be accepted and the slave will be declared free, because their clothes are something other than them. (T) |

(5) Ishtiaq Ahmad, son of Karim Ullah, brother of the plaintiff, said: I testify that approximately seven and a half months ago, the daughter of Qamaruddin, Wahidi is her name, was married to Chand, son of Karim Ullah. Wahidi said to me and Ehsanul Haq: 'I am marrying Chanda, perform my marriage, I give permission.' Hafiz Ghulam Sarwar performed the marriage with us as two witnesses. In his statement, the

sentence 'Qamaruddin's daughter Wahidi is her name' is an independent sentence which [links] the subsequent statement of marriage...

---

[1] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/462 [2] Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Shahadat, Section Two, Maktaba Habibiyyah Quetta 3/69 [3] Khulasat al-Fatawa, Kitab al-Shahadat, Section Two, Maktaba Habibiyyah Quetta 3/70

फ़तावा रज़विया (18)

[1]- الوجه لا تقبل شهادتهم (वजह यह है कि उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।)

तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। (त)

इस गवाही को खारिज करने का एक कारण वही है जो यासीन खान की गवाही में भी था। दूसरा और भारी कारण यह है कि वह अपने आप को निकाह का वकील बताता है और अपने कार्य से निकाह की पूरी प्रक्रिया सम्पन्न होने का बयान करता है। ऐसी गवाही खारिज है। 'खुलासा' में है:

الوكيلان بالنكاح او الخلع اذا شهدا باثبات ذلك النكاح او ذلك الخلع لا تقبل۔[2] (निकाह या खुल' के दो वकील अगर उस निकाह या खुल' को साबित करने के लिए गवाही दें, तो वह स्वीकार नहीं है।)

निकाह या खुल' के दो वकील अगर उस निकाह या खुल' के प्रमाण में गवाही दें तो स्वीकार नहीं होगी। (त)

उसी में है:

رجلان شهدا على رجل انه قال لهما ان مسست جسد كما فعبدى هذا حرحفشهد ا انه | مس جسد هما لا يقبل لانهما شهدا فى امرتم بها بخلاف شهد انه قال ان مسست ثيابكما وقد مس انه يقبل ويعتق الغلام لان الثياب غير هما۔[3] (दो पुरुषों ने एक व्यक्ति के खिलाफ गवाही दी कि उसने उनसे कहा था: 'अगर मैं तुम्हारे शरीर को स्पर्श करूँ तो मेरा यह गुलाम आजाद है।' फिर उन्होंने गवाही दी कि उसने उनके शरीर को स्पर्श किया। यह स्वीकार नहीं है क्योंकि उन्होंने उस चीज़ की गवाही दी है जिसमें वे स्वयं शामिल थे। इसके विपरीत, यदि वे शरीर के बजाय अपने कपड़ों को छूने का उल्लेख करें और फिर उसके छूने पर गवाही दें, तो वह स्वीकार की जाएगी और गुलाम आज़ाद माना जाएगा, क्योंकि उनके कपड़े उनसे अलग चीज़ हैं।) | दो पुरुषों ने एक व्यक्ति के बारे में गवाही दी कि उसने कहा था: 'अगर मैं तुम्हारे जिस्म को छू लूँ तो मेरा गुलाम आजाद है', और फिर गवाही दी कि उसने हमारे जिस्म को छुआ है, तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उन्होंने ऐसी चीज़ की गवाही दी है जिसका पूरा होना खुद उनसे हुआ है। इसके विपरीत जब जिस्म के बजाय अपने कपड़ों को छूने का ज़िक्र करें और फिर उसके छू लेने पर गवाही दें तो स्वीकार होगी और गुलाम आज़ाद करार पाएगा क्योंकि उनके कपड़े उनसे अलग हैं। (त) |

(5) इश्तियाक अहमद वल्द करीमुल्लाह, भाई वादी, ने कहा: मैं गवाही देता हूँ कि लगभग साढे सात महीने पहले कमरउद्दीन की बेटी वाहिदी, उसका नाम है, उसका निकाह चंद वल्द करीमुल्लाह के साथ हुआ। वाहिदी ने मुझसे और एहसानुल हक से कहा: 'मैं चंदा के साथ निकाह करती हूँ, मेरा निकाह करा दो, मैं अनुमति देती हूँ।' हाफ़िज़ गुलाम सरवर ने हमारे दो गवाहों के साथ निकाह पढ़ाया। उसके बयान में यह जुमला कि 'कमरउद्दीन की बेटी वाहिदी उसका नाम है' एक स्वतंत्र वाक्य है जिसने बाद के निकाह के बयान को...

---

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/462 [2] खुलासातुल फ़तावा, किताबुश शहादात, भाग दो, मकतबा हबीबिया क्वेटा 3/69 [3] खुलासातुल फ़तावा, किताबुश शहादात, भाग दो, मकतबा हबीबिया क्वेटा 3/70

الوجہ لایقبل شہادتھم ۔[1]

توان کی شہادت مقبول نہ ہوگی۔ (ت)

اس کی رد شہادت کی ایک وجہ وہ ہے جو شہادت یسین خاں میں بھی تھی دوسری اور بھاری وجہ یہ ہے کہ وہ اپنے آپ کو وکیل بالنکاح بتاتا اور اپنے فعل سے کار نکاح تمامی کو پہنچنا بیان کرتا ہے ایسی شہادت مردود ہے۔ خلاصہ میں ہے :

الوکیلان بالنکاح او الخلع اذا شہدا باثبات ذلك النکاح او ذلك الخلع لا تقبل۔[2]

نکاح یا خلع کے دو وکیل اگر اس نکاح یا خلع کے اثبات میں شہادت دیں تو مقبول نہ ہوگی۔ (ت)

اسی میں ہے :

| رجلان شہدا علی رجل انہ قال لھما ان مسست جسد کما فعبدی ھذا حرحفشھد ا انہ مس جسد ھما لا یقبل لانھما شہدا فی امرتم بھا بخلاف شھد انہ قال ان مسست ثیابکما وقد مس انہ یقبل ویعتق الغلام لان الثیاب غیر ھما۔[3] | دو مردوں نے ایک شخص کے متعلق گواہی دی کہ اس نے کہا تھا اگر میں تمہارے جسم کو چھولوں تو میرا غلام آزاد ہے، اور پھر شہادت دی کہ اس نے ہمارے جسم کو مس کیا ہے تو یہ شہادت مقبول نہ ہوگی کیونکہ انہوں نے ایسی چیز کی شہادت دی ہے جس کا اتمام خود ان سے ہوا ہے۔ بخلاف جب جسم کی بجائے اپنے کپڑوں کو چھونے کا ذکر کریں اور پھر اس

کے مس کرلینے پر شہادت دیں تو مقبول ہوگی اور غلام آزاد قرار پائے گا کیونکہ ان کے کپڑے ان کا غیر ہیں۔ (ت) |

(۵) اشتیاق احمد ولد کریم اللہ برادر مدعی ، اس نے کہا میں گواہی دیتا ہوں عرصہ تخمیناً ساڑھے سات ماہ کا ہوا قمر الدین کی بیٹی وحیدی اس کا نام اس کا نکاح چند ولد کریم اللہ کے ساتھ ہوا وحیدی نے مجھ سے اور احسان الحق سے کہا میں نکاح چندا کے ساتھ کرتی ہوں میرا نکاح کرادو میں اجازت دیتی ہوں، حافظ غلام سرور نے نکاح پڑھوایا ہمارے دو گواہوں کے ساتھ ، اس کے بیان میں یہ جملہ کہ قمر الدین کی بیٹی وحیدی اس کا نام مستقل جملہ ہے جس نے مابعد کے بیان نکاح کو اس

---

[1] فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۲ [2] خلاصۃ الفتاوی کتاب الشہادات الفصل الثانی مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/ ۶۹ [3] خلاصۃ الفتاوی کتاب الشہادات الفصل الثانی مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۳/ ۷۰

Fatawa Razawiyya, Volume 18

...separated from the word "I testify" because it is an independent, non-conjunctive clause such that "his marriage... etc." Yes, if it were like this: "I testify that it has been such a long time since the marriage of Qamar-ud-Din's daughter, whose name is Wahidi, took place with Chanda," then this sentence would fall under "I testify." Now it remains possible that he said the most severe and greatest oath "I testify" only in relation to the sentence that Qamar-ud-Din's daughter's name is Wahidi, and kept the rest of the statement separate from this greatest oath; then this would not be a testimony to the marriage. An ambiguous statement is not taken as testimony. The judgement raised an objection due to the difference in these two testimonies: Ehsan-ul-Haq says, "I had the marriage performed," while Ishtiaq Ahmed says, "Ghulam Sarwar had it performed." This is not a contradiction; having a marriage performed means being the facilitator of the contract himself, or having it performed by another. In this, direct or indirect mediation is all the same. Wahidi said to both of them, both of them said to Ghulam Sarwar, and Ghulam Sarwar said to the marriage officiant (Nikah Khwan), so the marriage officiant performed it and they all had it performed. Yes, there are differences in their statements: Ehsan-ul-Haq says that Wahidi used to come and go even before the marriage; Ishtiaq Ahmed says she had not come or gone before this. Ehsan-ul-Haq says the marriage officiant called out to ask if this girl is a widow, and a voice came saying she is a widow; Ishtiaq Ahmed says the Qazi Sahib had not inquired from anyone inside. Ehsan-ullah says Qazi Sahib came after me; Ishtiaq Ahmed says Ehsan-ul-Haq had not arrived before ten; Qazi Sahib arrived around ten o'clock. We did not pay attention to such extraneous details. The judgement stated the second objection that these both are proxies for marriage (Wakil bil-Nikah), and the testimony of a proxy for marriage is absolutely inadmissible. In Khulasa, after the aforementioned text, it is stated first:

Arabic Text	**Urdu Translation**
But when two proxies for a sale testify that it belongs to the buyer, or two proxies for a marriage testify that she is his wife, it is accepted in Al-Ajnas - 1	But if two proxies for a sale gave this testimony that the buyer has become the owner of this thing, or two proxies for marriage gave this testimony that she is so-and-so's wife, then the testimony will be accepted. (T)

Rather, the investigation of this objection is what we mentioned regarding the fourth witness. Such testimonies from marriage proxies are certainly rejected. (6) Sajjad Ali Khan son of Munawar Ali Khan: His statement is contradictory. He says Wahidi gave

the authority over herself to the witnesses. The witnesses were at the threshold, the proxy was inside the threshold, the words that Wahidi...

---

1 Khulasa-tul-Fatawa, Kitab-ush-Shahadat, Chapter Two, Maktaba Habibiyah, Quetta, 4/69

फ़तावा रज़विया, जिल्द अठारह (18)

... शब्द "मैं गवाही देता हूँ" से अलग कर दिया क्योंकि वह बिना जोड़ वाला स्वतंत्र अलग वाक्य है कि "उसका निकाह... इत्यादि।" हाँ, यदि ऐसा होता कि "मैं गवाही देता हूँ कि इतना समय हुआ कि कमर-उद-दीन की बेटी, जिसका नाम वहीदी है, का चंदा से निकाह हुआ," तो यह वाक्य "मैं गवाही देता हूँ" के अधीन होता। अब यह संभावना रह गई कि उसने सबसे कठोर और बड़ी शपथ "मैं गवाही देता हूँ" केवल इस वाक्य के संबंध में कही कि कमर-उद-दीन की बेटी का नाम वहीदी है, और बाकी बयान को इस बड़ी शपथ से अलग रखा; तो यह निकाह पर गवाही नहीं हुई। गवाही में संदिग्ध बयान को नहीं लिया जाता। फ़ैसले ने इन दोनों गवाहियों के अंतर पर आपत्ति जताई कि एहसान-उल-हक कहता है, "मैंने निकाह पढ़वाया," और इश्तियाक अहमद कहता है, "गुलाम सरवर ने पढ़वाया।" यह कोई मतभेद नहीं है; निकाह पढ़वाना यानी खुद अनुबंध का सूत्रधार होना, या दूसरे से पढ़वाना। इसमें प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष मध्यस्थता सब समान है। वहीदी ने उन दोनों से कहा, उन दोनों ने गुलाम सरवर से कहा, और गुलाम सरवर ने निकाह पढ़ाने वाले (निकाह ख्वान) से कहा, तो निकाह ख्वान ने पढ़ाया और उन सब ने पढ़वाया। हाँ, उनके बयानों में अंतर है: एहसान-उल-हक कहता है कि वहीदी निकाह से पहले भी आया-जाया करती थी; इश्तियाक अहमद कहता है कि वह इससे पहले नहीं आई-गई थी। एहसान-उल-हक कहता है कि निकाह पढ़ाने वाले ने आवाज़ देकर पूछा कि क्या यह लड़की विधवा है, और आवाज़ आई कि विधवा है; इश्तियाक अहमद कहता है कि काजी साहब ने अंदर किसी से पूछताछ नहीं की थी। एहसान-उल्लाह कहता है काजी साहब मेरे बाद आए थे; इश्तियाक अहमद कहता है एहसान-उल-हक दस से पहले नहीं आए थे; काजी साहब लगभग दस बजे तशरीफ़ लाए थे। हमने ऐसे फालतू विवरणों पर ध्यान नहीं दिया। फ़ैसले ने दूसरी आपत्ति यह जताई कि ये दोनों निकाह के वकील (वकील बिल-निकाह) हैं, और निकाह के वकील की गवाही पूरी तरह से अस्वीकार्य है। खुलासे में उपरोक्त इबारत के बाद पहले यह है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
لیکن جب بکری کے دو وکیل گواہی دیں کہ یہ خریدار کی ملکیت ہے یا نکاح کے دو وکیل گواہی دیں کہ وہ اس کی منکوحہ ہے، تو الاجناس میں قبول کیا جاتا ہے - 1	لیکن اگر بکری کے دو وکیلوں نے یہ گواہی دی کہ اس چیز کا خریدار مالک بن گیا ہے، یا نکاح کے دو وکیلوں نے یہ گواہی دی کہ وہ فلاں کی منکوحہ ہے، تو گواہی قبول ہوگی۔ (ت)

बल्कि, इस आपत्ति की जाँच वह है जिसका हमने चौथे गवाह के संबंध में उल्लेख किया है। निकाह के वकीलों की ऐसी गवाहियाँ निश्चित रूप से खारिज कर दी जाती हैं। (6) मुनव्वर अली खान के पुत्र सज्जाद अली खान: उनका बयान विरोधाभासी है। वे कहते हैं कि वहीदी ने अपना अधिकार गवाहों को दिया। गवाह दहलीज पर थे, वकील दहलीज के अंदर था, जो शब्द वहीदी ने...

---

1 खुलासा-तुल-फ़तावा, किताब-उश-शहादात, दूसरा अध्याय, मकतबा हबीबिया, क्वेटा, 4/69

لفظ سے کہ گواہی دیتا ہوں ، الگ کر دیا کہ وہ بلا عطف مستقل جملہ منفصلہ ہے کہ اس کا نکاح الخ ہاں اگر یوں ہوتا کہ گواہی دیتا ہوں کہ اتنا عرصہ ہوا کہ قمر الدین کی بیٹی کا جس کا نام وحیدی ہے چندا سے نکاح ہوا تو یہ جملہ گواہی دیتا ہوں کے تحت میں ہوتا اب محتمل رہ گیا کہ اس نے سب سے اشد و اعظم حلف گواہی دیتا ہوں صرف اتنے جملہ کی نسبت کہا کہ قمر الدین کی بیٹی کا وحیدی نام ہے ، باقی بیان اس حلف اعظم سے جدار کھا تو یہ نکاح پر شہادت نہ ہوئی، محتمل بیان شہادت میں نہیں لیا جاتا فیصلہ نے ان دونوں شہادتوں پر اختلاف سے اعتراض فرمایا کہ احسان الحق کہتا ہے میں نے نکاح پڑھوایا ، اشتیاق احمد کہتا ہے غلام سرور نے پڑھوایا یہ کوئی اختلاف نہیں نکاح پڑھایا یعنی خود متولی عقد ہوا اور پڑھوایا یعنی دوسرے سے اور اس میں واسطہ و واسطہ در واسطہ سب یکساں ہیں، وحیدی نے ان دونوں سے کہا ان دونوں نے غلام سرور سے کہا غلام سرور نے نکاح خواں سے کہا تو نکاح خواں نے پڑھایا اور ان سب نے پڑھوایا، ہاں ان کے بیانوں میں اور اختلافات ہیں، احسان الحق کہتا ہے وحیدی نکاح سے اول بھی جایا آیا کرتی تھیں۔ اشتیاق احمد کہتا ہے اس سے اول نہیں آئی گئی تھیں، احسان الحق کہتا ہے نکاح خواں نے آواز دے کر دریافت کیا کہ یہ لڑکی بیوہ ہے، آواز آئی کہ بیوہ ہے، اشتیاق احمد کہتا ہے قاضی صاحب نے اندر کسی سے دریافت نہیں کیا تھا احسان اللہ کہتا ہے قاضی صاحب میرے بعد آئے تھے اشتیاق احمد کہتا ہے احسان الحق دس سے اول نہیں آئے تھے قاضی صاحب قریب دس بجے تشریف لائے تھے ہم نے ایسے زوائد پر التفات نہ کیا، فیصلہ نے دوسرا اعتراض یہ فرمایا کہ یہ دونوں وکیل بالنکاح ہیں اور وکیل بالنکاح کی شہادت ناجائز مطلقاً ناجائز نہیں، خلاصہ میں بعد عبارت مذکورہ اولاً ہے :

| اما اذا شهد الوکیلان بالبیع انه ملك المشتری او شهد الوکیلان بالنکاح انها منکوحته یقبل في الاجناس-1 | لیکن اگر بیع کے دو وکیلوں نے یہ شہادت دی کہ اس چیز کا خریدار مالک بن گیا ہے یا نکاح کے دو وکیلوں نے یہ شہادت کہ بطور فلاں کی منکوحہ ہے تو شہادت مقبول ہوگی۔ (ت) |

بلکہ اس اعتراض کی تحقیق وہ ہے جو شاہد چہارم میں ہم نے ذکر کی۔ وکلائے نکاح کی ایسی گواہیاں ضرور مردود ہیں۔ (۶) سجاد علی خاں ولد منور علی خاں، اس کا بیان متناقض ہے کہتا ہے وحیدی نے اپنے نفس کا اختیار گواہوں کو دیا، گواہ چوکھٹ پر تھے وکیل چوکھٹ کے اندر تھا، جو الفاظ وحیدی نے

---

1 خلاصۃ الفتاوی کتاب الشہادات الفصل الثانی مکتبہ حبیبیہ کوئٹہ ۴/۶۹

Fatawa Rizvia, Volume 18

The witness says that the deponent does not remember, nor did the deponent even hear those words. The first sentence is testimony regarding the representative (wakil), and the subsequent part is a clear exoneration from that testimony. Furthermore, he says that there was a custom between Wahidi and Chanda, which is why the marriage (nikah) took place at the house of some claimant. They used to go to their house, and they used to come to their house; before this, I did not know about Wahidi's coming and going. It is not apparent to this witness what he has just said and what he is saying now. What weight does the testimony of such a negligent person have? And even if it did, he was alone, and the testimony of a single person is not admissible in such matters. The verdict accepted the occurrence of an unauthorized marriage (Nikah Fuzuli) based on the testimonies of this same witness and the marriage officiant, Inayat Ahmed. Moreover, let alone Wahidi's permission, she denies the marriage itself. It was stated: Therefore, this marriage is legally void. Having described the state of these two testimonies, we say that an unauthorized marriage is not proven at all. Even if it were assumed proven, an unauthorized marriage is not void, but is rather a concluded contract dependent on subsequent approval. How can Wahidi's denial of the marriage itself after the event invalidate a prior verbal or practical approval? It is possible she heard and approved it then. Now, due to some disagreement, she has completely denied the occurrence of the marriage. Thus, the claim of marriage had to be proven, and evidence of Wahidi's permission sought from the claimant so that the truth is revealed and the rightful party receives their due, for a judge (Qazi) is appointed precisely for such delivery of rights and nullification of wrongs. However, we have already proven that the occurrence of the marriage itself is not established – neither through the principal, nor the agent, nor an unauthorized party. The marriage officiant's register is of no consequence; they are silent letters whose speaking tongue is the officiant himself, whose testimony is fundamentally inadmissible here. It is stated in 'al-Ashbah wa al-Nazair':

| "Reliance is not placed on handwriting nor is it acted upon; hence, the written document of a Waqf (endowment) bearing the signatures of past judges is not acted upon, for a judge does not issue a verdict except based on proof, and that is evidence, confession, or refusal to take an oath, as stated in the section on Waqf in al-Khaniyah." | "Reliance will not be placed on writing or scripts, nor will they be acted upon. Thus, the endowment documents of past judges will no longer be acted

upon because no judge can give a verdict without proof. Rather, proof is only testimony, admission, or refusal to take an oath, as it is in the endowment section of Khaniyah." (T) |

This clarifies the nullity of the Rampur fatwa, which was based on these unacceptable and inadmissible testimonies, claiming that witnesses' statements show the marriage ceremony took place according to rule and custom.

1 Al-Ashbah wa al-Nazair, Book of Judgement and Testimonies, etc., Idara-tul-Quran Karachi, 1/348 Page 609 of 738

फतावा रिज़विया, जिल्द 18

गवाहों से कहे कि मज़हर (बयान देने वाले) को याद नहीं और न ही मज़हर ने वे शब्द सुने। पहला वाक्य तो वकील पर गवाही है और पिछला उस गवाही से साफ़ बरी करता है। साथ ही वह कहता है कि वाहिदी और चंदा का रिवाज था, इसी कारण कुछ वादी के घर पर निकाह हुआ। वे उनके घर जाते थे और वे इनके घर आते थे। इससे पहले वाहिदी के आने-जाने का हाल मुझे मालूम नहीं। इस गवाह को यह पता नहीं चल रहा कि वह अभी क्या कह चुका है और अब क्या कह रहा है। ऐसे लापरवाह व्यक्ति की गवाही का क्या मूल्य? और अगर होती भी, तो वह अकेला था, और इन अधिकारों में अकेले की गवाही स्वीकार्य नहीं होती। अदालत ने इसी गवाह और निकाह पढ़ाने वाले इनायत अहमद की गवाहियों पर 'निकाह-ए-फुज़ूली' (अनाधिकृत निकाह) का संपन्न होना स्वीकार किया है। और इसके अलावा कि वाहिदी की अनुमति तो दूर, वह खुद निकाह से ही इनकार करती है। कहा गया: अतः यह निकाह शरीयत के अनुसार शून्य (बातिल) है। जब हम इन दोनों गवाहियों की स्थिति बयान कर चुके तो 'निकाह-ए-फुज़ूली' कतई साबित नहीं होता। और यदि मान भी लिया जाए कि साबित है, तो 'निकाह-ए-फुज़ूली' कभी बातिल नहीं होता बल्कि यह एक ऐसा अनुबंध है जो अनुमति पर निर्भर होता है। वाहिदी का निकाह के बाद निकाह से इनकार करना, पहले की मौखिक या व्यावहारिक अनुमति को कब रद्द कर सकता है? संभव है कि उस समय सुनकर स्वीकार कर लिया हो। अब किसी अनबन के कारण वह सिरे से निकाह होने से ही मुकर गई। तो निकाह के दावे को साबित करना था और वादी से वाहिदी की अनुमति का प्रमाण मांगना था ताकि सत्य प्रकट हो और हक़दार को उसका हक़ मिले। क्योंकि काज़ी की नियुक्ति ही अधिकारों को दिलाने और गलतियों को मिटाने के लिए होती है। लेकिन हम साबित कर चुके हैं कि मूल रूप से निकाह का होना ही साबित नहीं है, न ही असील (दूल्हा/दुल्हन) से, न ही वकील से, और न ही फुज़ूली (अनाधिकृत व्यक्ति) से। निकाह पढ़ाने वाले का रजिस्टर कोई चीज़ नहीं है, वे केवल शांत अक्षर हैं जिनकी बोलती ज़बान वही निकाह पढ़ाने वाला है, जिसकी गवाही यहाँ मूल रूप से स्वीकार्य नहीं है। 'अशबाह वन-नज़ायर' में है:

| "हस्तलेख (लिखावट) पर भरोसा नहीं किया जाता और न ही उस पर अमल किया जाता है। इसलिए पिछले काज़ियों के हस्ताक्षरों वाले वक्फ़ के दस्तावेज़ों पर अमल नहीं किया जाएगा, क्योंकि काज़ी प्रमाण के बिना कोई फैसला नहीं देता, और प्रमाण केवल साक्ष्य (गवाही), स्वीकारोक्ति या शपथ से इनकार करना है, जैसा कि 'खानिया' के वक्फ़ अनुभाग में है।" | "लिखावट और खत पर न

तो भरोसा होगा और न ही अमल। तो पिछले दौर के काज़ियों के वक्फ़ के पत्रों पर अब अमल नहीं होगा क्योंकि कोई काज़ी प्रमाण के बिना फैसला नहीं दे सकता, बल्कि प्रमाण केवल गवाही, इकरार या कसम से इनकार है जैसा कि 'खानिया' के वक्फ़ में है।" (त) |

यहीं से रामपुर के फ़तवे का अमान्य होना स्पष्ट हो गया, जिसने इन अस्वीकार्य और न सुनी जाने वाली गवाहियों पर आधार रखा कि गवाहों के बयानों से साबित होता है कि निकाह की सभा आयोजित हुई और रीति-रिवाजों के अनुसार संपन्न हुई।

1 अल-अशबाह वन-नज़ायर, किताबुल कज़ा वश-शहादात आदि, इदारातुल कुरान कराची, 1/348 पृष्ठ 738 का 609

گواہان سے کہے مظہر کو یاد نہیں وہ الفاظ مظہر نے سنے بھی نہیں ، پہلا فقرہ تو وکیل پر شہادت ہے اور پچھلا اس شہادت سے صاف برائت ، نیز کہتا ہے وحیدی اور چندا کارسم تھا اسی وجہ سے چند امدعی کے مکان پر نکاح ہوا یہ ان کے مکان میں جاتے تھے وہ ان کے مکان میں آتے تھے اس سے اول وحیدی کے آنے جانے کا حال مجھ کو معلوم نہیں ، اس گواہ کو نہیں معلوم ہوتا کہ ابھی کیا کہہ چکا تھا اور اب کیا کہتا ہے ، ایسے مغفل کی کیا شہادت ، اور ہوتی بھی تو وہ تنہا تھا ایک کی شہادت ان حقوق میں مسموع نہیں ، فیصلہ نے اسی گواہ اور نکاح خواں عنایت احمد کی شہادتوں پر نکاح فضولی منعقد ہونا تسلیم فرمایا ہے اور ازاں کہ وحیدی کی اجازت درکنار اسے نفس نکاح سے انکار ہے ، فرمایا پس یہ نکاح شرعاً باطل ہے ، ہم ان دونوں شہادتوں کا حال بیان کرآئے تو ہرگز نکاح فضولی بھی ثابت نہیں اور بالفرض ثابت ہوتا تو نکاح فضولی ہرگز باطل نہیں بلکہ منعقد موقوف علی الاجازۃ ہوتا ہے وحیدی کا اس وقت نفس نکاح سے انکار بعد نکاح اجازت قولی یا فعلی کا کب مبطل ہو سکتا ہے ممکن کہ اس وقت سن کر جائز کیا ہو اب کسی نا اتفاقی کے باعث سرے سے وقوع نکاح کی منکر ہو گئی تو دعویٰ نکاح ثابت کرنا تھا اور اجازت وحیدی کا مدعی سے ثبوت مانگنا کہ حق ظاہر ہو اور ہوا ہے تو حقدار کو پہنچے کہ قاضی کا نصب اسی ایصالِ حقوق و ابطالِ عقوق کے لئے ہوتا ہے مگر ہم ثابت کرآئے کہ اصلاً وقوع نکاح ہی ثابت نہیں، نہ اصیل سے نہ وکیل سے نہ فضولی سے ، نکاح خواں کا رجسٹر کوئی چیز نہیں ، حروف صامت ہیں جن کی زبان ناطق وہی نکاح خواں جس کی شہادت یہاں اصلاً مسموع نہیں ، اشباہ والنظائر میں ہے :

| لا یعتمد علی الخط ولا یعمل به فلا یعمل بمکتوب الوقف الذي علیه خطوط القضاة الماضین لان القاضي لا یقضی الا بالحجة وهی البینة او الاقرار و النکول کما في وقف الخانیة ۱۔ | لکھائی اور خط پر نہ اعتماد ہوگا نہ عمل ، تو ماضی کے دور کے قاضی حضرات کے مکتوب وقف پر اب عمل نہ ہوگا کیونکہ کوئی قاضی حجت کے بغیر فیصلہ نہیں دے سکتا بلکہ حجت صرف گواہی ، اقرار یا قسم سے انکار ہے جیسا کہ خانیہ کے وقف میں ہے ۔ (ت) |

یہیں فتوائے رام پور کا بطلان واضح ہوا اور اس نے انہیں نا مقبول و نامسموع شہادتوں پر بنا کی کہ بیاناتِ گواہان سے ثابت ہوتا ہے کہ جلسہ نکاح منعقد ہوا اور حسب قاعدہ و رواج

۱ الاشباہ والنظائر کتاب القضاء والشہادات الخ ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۴۸ Page 609 of 738

Fatawa Rizvia, Volume 18

The marriage took place, although there is not even a single credible testimony of its occurrence, as was explained in detail above. Secondly, it was realized that merely this point would not prove the plaintiff's claim for the demand of 'Rukhsati' (departure of the bride). Therefore, this addition was made: that if the marriage was conducted 'Fuzuli' (without authority), then Hinda's permission after the marriage is proven. For permission, two things were required: the woman being informed and her validating it. To prove the first point, a meaningless argument was fabricated: that because the marriage ceremony was held and a large number of people gathered, and Hinda giving permission for the marriage to be conducted, is sufficient proof that Hinda became aware of the marriage. This depends on it being proven that Hinda was present there, so that the gathering of many people for the marriage can be used to infer she was informed. Here, the very occurrence of the marriage ceremony is not proven, as the testimonies are all contradictory and flawed. Thirdly, the 'Nikah Khwan' (marriage officiant) says there were no less than 15 or 20 people at the wedding; Ishtiaq Ahmed says there would be 25 or 30 people in the marriage ceremony; Ihsan-ul-Haq says the same and adds the word 'approximately'; similarly, Yasin Khan says 'estimated'. Regardless of the fact that these testimonies are legally rejected, is a gathering of 15, 20, or 25, 30 such a large crowd that news of it must necessarily reach inside the house? Especially when the Nikah Khwan is saying it is not the practice to inquire from any woman, and the marriage was conducted based on the witnesses' credit; nothing was inquired from any woman. Ghulam Samadani says the marriage took place at 10:30 at night, the deponent (Mazhar) had reached the marriage ceremony at 9:00, the Qazi Sahib came before me, the Qazi ji did not ask anything from the women in my presence. Ishtiaq Ahmed says the Qazi Sahib had inquired from the witnesses, they said she is a widow, no inquiry was made from anyone inside. Only one Ihsan-ul-Haq says that the Nikah Khwan inquired from us as well and inquired by calling out whether this girl is a widow; a voice came back saying she is a widow. This contradicts very upright and trustworthy people. Even if he is not alone, what is proven by 'a voice came'? And how does it show that Wahidi was informed? Fourthly, let alone being informed, Wahidi's presence in that house is not proven at all. Her coming there was stated by Ihsan-ul-Haq and Ishtiaq Ahmed; these two are claimants of being agents (wakil) for themselves, they had the need for her statement, but an agent's claim of agency cannot be heard while the principal (muwakkil) denies it. "What the claimant says is void." (T: What the claimant says is

false). Yasin Khan says Wahidi called out loudly, "Perform my marriage." This is his fabrication, [different from] all the other witnesses.

फतावा रिज़विया, खंड 18

निकाह हुआ, हालाँकि इसके होने पर वास्तव में एक भी विश्वसनीय गवाही नहीं है, जैसा कि ऊपर विस्तार से बताया गया है। द्वितीय: स्वयं समझा कि केवल इतनी सी बात वादी के रुक्सती (वधु विदाई) की मांग के दावे को सिद्ध नहीं करेगी, इसलिए इसमें यह जोड़ लगाया गया कि यदि निकाह 'फ़ुज़ूली' (बिना अधिकार के) के रूप में हुआ था, तो निकाह के बाद हिंदा की अनुमति सिद्ध है। अनुमति के लिए दो चीज़ें आवश्यक थीं: स्त्री को सूचित होना और उसका इसे वैध रखना। पहले को सिद्ध करने के लिए यह अर्थहीन तर्क गढ़ा गया कि चूँकि निकाह की सभा आयोजित हुई और बड़ी संख्या में लोग एकत्र हुए, और निकाह पढ़ाने के लिए हिंदा का अनुमति देना इस बात का पर्याप्त प्रमाण है कि हिंदा को निकाह का ज्ञान हुआ। यह इस बात पर निर्भर है कि वहाँ हिंदा की उपस्थिति सिद्ध हो, ताकि निकाह के लिए बहुत से लोगों के जमा होने से उसे सूचित किए जाने का अनुमान लगाया जा सके। यहाँ निकाह की सभा का आयोजन ही सिद्ध नहीं है क्योंकि सभी गवाहियाँ असंगत और व्यर्थ हैं। तृतीय: निकाह पढ़ने वाला कहता है कि निकाह में 15 या 20 आदमियों से कम नहीं थे; इश्तियाक अहमद कहता है कि निकाह की सभा में 25 या 30 आदमी होंगे; एहसान-उल-हक भी यही कहता है और 'लगभग' शब्द का इज़ाफ़ा (वृद्धि) करता है; इसी तरह यासीन खान 'अनुमानतः कहता है। इस तथ्य को छोड़ते हुए कि ये गवाहियाँ शरीयत के अनुसार अस्वीकार्य हैं, क्या 15, 20 या 25, 30 लोगों की भीड़ इतनी बड़ी है कि इसकी सूचना घर के अंदर पहुँचना ज़रूरी है? विशेष रूप से उस स्थिति में जब निकाह पढ़ने वाला कह रहा है कि किसी महिला से पूछने का नियम नहीं है, गवाहों के भरोसे पर निकाह पढ़ा दिया गया, किसी महिला से कुछ नहीं पूछा गया। गुलाम समदानी कहता है कि निकाह रात के साढ़े दस बजे हुआ था, निकाह की सभा में बयानकर्ता (मज़हर) नौ बजे पहुँचा था, क़ाज़ी साहब मेरे सामने आए थे, क़ाज़ी जी ने मेरे सामने औरतों से कुछ नहीं पूछा। इश्तियाक अहमद कहता है कि क़ाज़ी साहब ने गवाहों से पूछा था, उन्होंने कहा कि वह विधवा है, अंदर किसी से नहीं पूछा गया था। केवल एक एहसान-उल-हक कहता है कि निकाह पढ़ने वाले ने हमसे भी पूछा और आवाज़ देकर पूछा कि क्या यह लड़की विधवा है; आवाज़ आई कि विधवा है। यह अत्यंत नेक और विश्वसनीय लोगों को झुठलाना है। और अगर वह अकेला न भी हो, तो 'आवाज़ आई' से क्या सिद्ध हुआ? और इससे कैसे पता चला कि वहीदी को सूचना मिली? चतुर्थ: सूचना तो दूर की बात है, वहीदी का उस घर में होना ही सिद्ध नहीं है। उसका वहाँ आना एहसान-उल-हक और इश्तियाक अहमद ने बयान किया है; ये दोनों अपने लिए वकालत (प्रतिनिधित्व) के दावेदार हैं, उन्हें उसके बयान की

ज़रूरत ही थी, लेकिन मुवक्किल (जिसका प्रतिनिधित्व किया जा रहा है) के इनकार के दौरान किसी वकील का वकालत का दावा नहीं सुना जा सकता। "वादी जो कुछ कहता है वह निराधार है।" (अनुवाद: वादी जो कुछ कहता है वह झूठा है)। यासीन खान कहता है कि वहीदी ने ज़ोर से आवाज़ दी कि मेरा निकाह पढ़ा दो। यह उसकी मनगढ़ंत कहानी है, बाकी सभी गवाहों से अलग।

पेज 610/738

نکاح ہوا حالانکہ ہونے پر اصلاً ایک شہادت معتدبہ بھی نہیں جیسا کہ اوپر مفصلاً معلوم ہوا۔ ثانیاً: خود سمجھا کہ صرف اتنی بات دعوی مدعی مطالبہ رخصت کا اثبات نہ کرے گی لہٰذا اس میں یہ پیوند لگایا کہ اگر نکاح بطور فضولی کے منعقد ہوا تو اجازت ہندہ بعد نکاح ثابت ہے اجازت کے لئے دو امر درکار تھے عورت کو اطلاع ہونا اور اس کا جائز رکھنا اول کے ثبوت کو یہ بے معنی دلیل گھڑی کہ اس لئے کہ جلسہ نکاح کا منعقد ہونا اور کثیر لوگوں کا جمع ہونا اور ہندہ کا اجازت دینا نکاح پڑھوانے کے لئے دلیل کافی ہے کہ ہندہ کو علم نکاح ہوا یہ اس پر موقوف ہے کہ ہندہ کا وہاں ہونا ثابت ہو کہ کثیر لوگ نکاح کے لئے جمع ہونے سے اس کی اطلاع پر استدلال کیا جائے یہاں سرے سے جلسہ نکاح کا انعقاد ہی ثابت نہیں کہ شہادتیں سب مختل و مہمل ہیں۔ ثالثاً: نکاح خواں کہتا ہے نکاح میں ۱۵ یا ۲۰ آدمی سے کم نہ تھے، اشتیاق احمد کہتا ہے جلسہ نکاح میں ۲۵ یا ۳۰ آدمی ہوں گے، احسان الحق بھی یہی کہتا اور لفظ اندازاً اور اضافہ کرتا ہے، اسی طرح یسین خاں تخمیناً کہتا ہے، قطع نظر اس سے کہ یہ شہادتیں شرعاً مردود ہیں، ۱۵، ۲۰ یا ۲۵، ۳۰ کیا ایسا کثیر مجمع ہے جس کی اطلاع گھر کے اندر پہنچنی ضرور ہے خصوصاً اس حالت میں کہ نکاح خواں کہہ رہا ہے کسی عورت سے دریافت کا قاعدہ نہیں گواہان کے اعتبار پر نکاح پڑھوا دیا، کسی عورت سے کچھ دریافت نہ کیا۔ غلام صمدانی کہتا ہے نکاح رات کے ساڑھے دس بجے ہوا تھا جلسہ نکاح میں مظہر نو بجے پہنچا تھا، قاضی صاحب میرے سامنے آئے تھے، قاضی جی نے میرے سامنے عورتوں سے کچھ نہیں پوچھا، اشتیاق احمد کہتا ہے قاضی صاحب نے گواہوں سے دریافت کیا تھا انہوں نے کہا بیوہ ہیں اندر کسی سے دریافت نہیں کیا تھا صرف ایک احسان الحق کہتا ہے کہ نکاح خواں نے ہم سے بھی دریافت کیا اور آواز دے کر دریافت کیا کہ یہ لڑکی بیوہ ہے

آواز آئی کہ بیوہ ہے یہ مستوران ثقہ نہایت عمدہ آدمی کی تکذیب کرتا ہے اور نہ سہی تو اکیلا ہے اور نہ سہی تو آواز آئی سے کیا ثابت ہوا اور اس سے کیونکر معلوم ہوا کہ وحیدی کو اطلاع ہوئی۔

رابعاً: اطلاع در کنار سرے سے وحیدی کا اس مکان میں ہونا ہی ثابت نہیں اس کا وہاں آنا ایک تو احسان الحق و اشتیاق احمد نے بیان کیا یہ دونوں اپنے لئے مدعی توکیل ہیں ان کو تو اس کے بیان کی ضرورت ہی لاحق تھی مگر کسی وکیل کا ادعائے وکالت بحال انکار موکل مسموع نہیں ہوسکتا۔ باطل ست انچہ مدعی گوید (مدعی جو کچھ کہتا ہے باطل ہے۔ت) یسین خاں کہتا ہے وحیدی نے زور سے آواز دی کہ میرا نکاح پڑھوادو۔ یہ اس کی تراش باقی سب گواہوں سے

...is separate. Then he himself says there were other women in the small room; he closed the door to the sound. Moving forward, he says he cannot tell which women were in the room. This also blocks the path of knowing that Wahidi was there, because knowing her presence there was inevitably based on hearsay, someone else's account, or mere conjecture. Sajjad Ali Khan states more clearly that Wahidi is a veiled woman and observes purdah from Mazhar. Firstly, it's not even known which room she was in, and then how was it known she was there? This same witness is testifying against the counsel of witnesses, yet in the same breath, he says he didn't even hear those words. Just as he testified against the counsel based on someone's coaching, the same applies to Wahidi's presence. Can a woman's presence be proven by such absurd and baseless statements? Far from it.

Fifthly: Even more strange is the Fatwa's claim that Hindah's giving permission is sufficient proof for the marriage, as Hindah became aware. The reality of giving permission was noted above: two claimants of agency (wakalat) and a third testifying to that unseen voice, while in the fourth statement, even the voice isn't mentioned. Thus, besides blind faith, there's no trace of it. But the irony is, if Hindah's permission before the contract is proven, then when did it remain an unauthorized (fuzuli) marriage for which you are taking the trouble of concocting 'implied permission' (ijazat-e-f'ili)? SubhanAllah! Assume permission was given for the marriage itself, and from that, merely conclude she was informed of the marriage. As for the permission, that will be established by subsequent actions. In such a composed state of mind and senses, there was no need to undergo the hardship of falling into validations. But the point is, he himself realized that the holding of the gathering and the assembly of people was not enough to inform Hindah, so he was forced to inflate the claim of permission, even though it made the entire discourse irrational.

Sixthly: Now attention turned towards proving the second part of the claim: that Hindah staying at Zaid's house after the marriage is necessarily an act proving Hindah's permission after the marriage. Therefore, the marriage being valid according to Sharia and Hindah becoming Zaid's wife is certain. We have already stated that even Wahidi's going there is not proven, let alone staying for a day or two. This fabrication is not found in anyone's statement except those two claimants of agency. Yaseen Khan said we left Wahidi at the claimant's house after the marriage; staying is not proven from this. Yes, Ehsan-ul-Haq said she stayed there for a day or half a day after the marriage, then went to her mother's house. Ishtiaq Ahmad

extended it to one or one and a half days, saying she stayed in the same house for a day or two after the marriage. It is clear that staying is a branch of being there, and they are expressing her presence there to support their claim of agency and testimony of marriage, in which they are suspect.

...अलग है। फिर वह खुद कहता है कि कोठरी में और भी औरतें थीं, उसने तो आवाज़ का दरवाज़ा बंद किया। आगे कहता है कि यह नहीं बता सकता कि कोठरी में कौन-कौन औरतें थीं। यहाँ से इस इल्म का भी रास्ता बंद हो गया कि वहीदी वहाँ थी, क्योंकि उसका वहाँ मौजूद होना जानना लाज़मी तौर पर सुनी-सुनाई, किसी की बताई हुई या महज़ अटकलबाज़ी थी। सज्जाद अली ख़ान साफ़ तौर पर कहता है कि वहीदी पर्दानशीन है और मज़हर से पर्दा करती है। अव्वल तो यही नहीं मालूम कि किस कोठरी में थी, फिर यह कैसे जाना कि वह वहाँ थी? यही गवाह तो वकीलों के गवाह पर गवाही भी दे रहा है और इसी मुँह से कहता है कि मैंने वे शब्द तक नहीं सुने। तो जिस तरह किसी की सीख पर वकील पर गवाही दे दी, वैसे ही वहाँ वहीदी के होने की भी। क्या ऐसे बेमतलब और बेबुनियाद बयानों से किसी औरत का वहाँ मौजूद होना साबित हो सकता है? हरगिज़ नहीं।

पाँचवाँ: इससे भी अजीब फ़तवे का यह कहना है कि हिन्दा का इजाज़त देना निकाह के लिए काफ़ी दलील है कि हिन्दा को इल्म हुआ। इजाज़त देने का हाल तो ऊपर मालूम हुआ कि वकालत के दो मुद्दई और तीसरी उस ग़ैबी आवाज़ पर गवाही और चौथे बयान में तो आवाज़ तक का ज़िक्र नहीं। यूँ ही अंधविश्वास के सिवा कहीं इसका पता नहीं है। मगर मज़ा तो यह है कि जब निकाह से पहले हिन्दा की इजाज़त साबित है, तो निकाह 'फ़ुज़ूली' (बिना इजाज़त वाला) कब रहा जिसके लिए आप 'अमली इजाज़त' (इजाज़त-ए-फ़ेली) गढ़ने का यह दर्द-ए-सर उठा रहे हैं। सुब्हानअल्लाह! खुद निकाह की इजाज़त देना मानिए और उससे सिर्फ़ इतना नतीजा निकालिए कि उसे निकाह की ख़बर हुई। रही इजाज़त, वह आगे के काम (फ़ेल) से होगी। ऐसे होश-ओ-हवास की हालत में तस्दीक़ की मुश्किल उठाने की ज़रूरत न थी। मगर बात यह है कि खुद समझा कि जलसे का होना और लोगों का इकट्ठा होना हिन्दा की जानकारी के लिए काफ़ी नहीं है, मजबूरन इजाज़त की बात को बढ़ा-चढ़ाकर पेश किया, चाहे इसने सारी बात को अक़्ल से दूर ही क्यों न कर दिया हो।

छठा: अब दावे के दूसरे हिस्से का सुबूत देने की तरफ़ तवज्जो हुई कि निकाह के बाद हिन्दा का ज़ैद के घर रहना, यह काम यक़ीनन निकाह के बाद हिन्दा की इजाज़त की दलील है। लिहाज़ा निकाह शरीयत के अनुसार सही है और हिन्दा का ज़ैद के साथ होना यक़ीनी है। हम पहले ही कह चुके हैं कि वहीदी का वहाँ जाना ही साबित नहीं है, तो फिर एक-दो दिन रहने की बात ही क्या। इस अफ़वाह का ज़िक्र उन वकालत के दो दावेदारों के अलावा किसी के बयान में नहीं है। यासीन ख़ान ने कहा है कि

हम निकाह के बाद वहीदी को दावेदार के घर छोड़ आए थे, इससे वहाँ रहना साबित नहीं होता। हाँ, एहसानुल हक़ ने कहा है कि निकाह के बाद एक-आध दिन वहाँ रही, फिर अपनी माँ के घर चली आई। इश्तियाक़ अहमद ने एक या डेढ़ दिन और बढ़ाया कि निकाह के बाद एक-दो दिन उसी मकान में रही। ज़ाहिर है कि रहना वहाँ होने का ही हिस्सा है, और वहाँ होने का इज़हार वे अपने वकालत के दावे और निकाह की गवाही के लिए कर रहे हैं, जिसमें वे संदिग्ध (मुत्तहम) हैं।

पृष्ठ 738 का 611

جدا ہے پھر خود کہتا ہے کوٹھری میں اور بھی عورتیں تھیں اس نے تو آواز کا دروازہ بند کیا آگے کہتا ہے یہ نہیں بتا سکتا کہ کوٹھری میں کون کون عورتیں تھیں یہاں سے اس علم کا بھی سد باب ہوا کہ وحیدی تھی کیونکہ اس کا وہاں موجود ہونا جانا لا جرم سنی سنائی کسی کی بتائی یا محض جزافاُڑائی۔ سجاد علی خاں صاف تر کہتا ہے کہ وحیدی پردہ نشین ہے مظہر سے پردہ ہے وحیدی کو کوٹھری میں تھی اول تو یہی نہیں معلوم کہ کہاں کی کوٹھری میں تھی پھر یہ کیونکر جانا کہ وہاں تھی یہی گواہ تو وکیل گواہان پر شہادت بھی دے رہا ہے اور اسی منہ میں کہتا ہے کہ میں نے وہ الفاظ سنے تک نہیں تو جس طرح کسی کی تعلیم سے تو وکیل پر گواہی دے دی یونہی وہاں وحیدی کے ہونے کے۔ کیا ایسے مہمل و بے سرو پا بیانوں سے عورت کا وہاں موجود ہونا ثابت ہوسکتا ہے حاشا۔ خامسا: طرفہ تر فتوٰی کا یہ قول ہے کہ ہندہ کا اجازت دینا نکاح کے لئے دلیل کافی ہے کہ ہندہ کو علم ہوا اجازت دینے کا حال تو اوپر معلوم ہوا کہ دو مدعیان وکیلی اور تیسری اس غیبی آواز پر شہادت اور چوتھی میں آواز تک نہیں یونہی ایمان بالغیب کے سوا کہیں اس کا پتہ نہیں، مگر لطف یہ ہے کہ جب ہندہ کا قبل عقد اجازت دینا ثابت ہے تو نکاح فضولی کب رہا جس کے لئے اجازت فعلی گھڑنے کو آپ یہ درد سر اٹھا رہے ہیں۔ سبحان اللہ ! خود نکاح کی اجازت دینا مانئے اور اس سے صرف اتنا نتیجہ نکالئے کہ اسے نکاح کی خبر ہوئی ، رہی اجازت وہ آگے فعل سے ہورہی گی ایسے اجتماع ہوش وحواس کی حالت میں افتاد تصدیقات کی تکلیف اٹھانی نہ تھی مگر ہے یہ کہ خود سمجھا کہ جلسہ کا انعقاد اور آدمیوں کا اجتماع ہندہ کی اطلاع کو کافی نہیں، ناچار اجازت کا شگوفہ بڑھایا اگرچہ اس نے ساری تقریر کو عقل سے بیگانہ کردیا۔ سادسا: اب دعوٰی کے دوسرے شق کا ثبوت دینے کی طرف توجہ ہوئی کہ بعد نکاح ہندہ کا بمکان زید رہنا

یہ فعل ضرور دلیل اجازت ہندہ بعد نکاح ہے لہذا نکاح صحیح شرعی زید کے ساتھ ہندہ کا ہو جانا یقینی ہے، ہم بیان کر آئے کہ وحیدی کا وہاں جانا ہی ثابت نہیں نہ کہ دو ایک روز رہنا۔ اس شگوفے کا ذکر ان دو مدعیان وکالت کے سوا کسی کے بیان میں نہیں۔ یسین خاں نے کہا ہے کہ ہم نکاح کے بعد مدعی کے مکان پر وحیدی کو چھوڑ آئے تھے اس سے رہنا ثابت نہیں ہوتا، ہاں احسان الحق نے کہا ہے کہ بعد نکاح ایک آدھ روز وہاں رہی پھر اپنی والدہ کے گھر چلی آئی، اشتیاق احمد نے ایک یا ڈیڑھ دن اور بڑھایا کہ بعد نکاح کے ایک دو دن اسی مکان میں رہی، ظاہر ہے کہ رہنا وہاں ہونے کی فرع ہے اور وہاں ہونے کا اظہار یہ اپنے دعویٰ وکالت و گواہی نکاح کے لئے کر رہے ہیں جس میں وہ متہم ہیں۔

Seventh: Ihsan-ul-Haq himself says that after the marriage took place, everyone left. How did he then come to know about Wahidi staying there for one or two days or half a day? He does not describe it as his own observation, nor is it among those instances where testimony based on hearsay is permissible. Therefore, the statement is without proof. The same is the case with Ishtiyaq Ahmed if he was not residing in Chanda's house.

Eighth: If the fuzuli marriage (unauthorized marriage needing later ratification) had taken place at Wahidi's house and she had gone to Chanda's house after being informed of the marriage according to custom, it could certainly have fallen within the bounds of implied consent (action-based permission). Here, however, it is being portrayed that the marriage took place at Chanda's house and there is no proof of Wahidi being informed. Does the gathering of a limited number of people outside and inquiring about something from inside necessitate informing the women? To heal this unhealed wound, the Rampur fatwa added that sentence which made the fatwa far from reason as well as from the transcription. And when no information was given at that time, why was it necessary immediately after the marriage, and what is the proof for it? It is possible that she was informed only after one or two days or half a day, upon which she immediately went to her mother's place.

Ninth: Establishing the right of entitlement is very difficult; "perhaps" and "maybe" do not work here. Rather, probability negates entitlement and cuts off reasoning. Where in the testimony does it say that this stay was voluntary? It is possible she stayed under compulsion as if imprisoned, even if it were only because she was a veiled woman and no transport was provided.

Tenth: Even if it is assumed she stayed voluntarily, but she spent her time arguing and fighting, eventually left, and did not give control over herself, then from which angle would implied consent arise? Those were five claims of being informed, and these are five on permission - "that is a complete ten" [Quran 2:196] - through which it has become clear as the sun that assuming implied consent from Wahidi's side here is mere sophistry. And that too with such fervor that the marriage being Islamically valid is certain - "To Allah we belong and to Him we return". For this reason, the words "Hindah stayed at Zaid's house after marriage according to the custom of the time" were added to the question. But there is no sign of these words "according to the custom of the time" even in the statements of those two claimants

of proxy. This was added from their own side to create implied consent as far as possible. There is no reason to be offended; it is submitted out of Islamic well-wishing that for people with such limited knowledge and intellect to interfere in Shariah matters, to have fatwas written, and to attest them is religiously forbidden, forbidden, forbidden, a severe major sin. Ibn Asakir narrates from the Commander of the Faithful, Maula Ali (may Allah Almighty ennoble his countenance), that the Holy Prophet (peace and blessings of Allah Almighty be upon him) said:

[Boxed Quote] "Whoever gives a fatwa without knowledge, the angels of the heavens and the earth curse him." Whoever gives a fatwa without knowledge, the curse of the angels of the sky and the earth is upon him. (T) And refuge is sought with Allah Almighty.

1. Al-Faqih wal-Mutafaqqih, Bab Majaa min al-Waeed liman afta bighayri ilmin, Hadith 1023, Dar Ibn Jawzi Riyadh 2/327. Kanz al-Ummal bi-hawala Ibn Asakir 'an Ali, Hadith 29018, Muassasat al-Risalah Beirut 10/193.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

सातवां: स्वयं एहसान-उल-हक़ कहता है कि निकाह होने के बाद सब चले गए, उसके बाद एक-आध या दो दिन वहां वहीदी के रहने का ज्ञान उसे कैसे हुआ? वह अपना स्वयं का अवलोकन बयान नहीं करता, और न ही यह उन स्थितियों में से है जिनमें सुनी-सुनाई बात पर गवाही मान्य हो, अतः बयान बिना प्रमाण के है। यही हाल इश्तियाक अहमद का है यदि वह चंदा के घर में नहीं रहता था।

आठवां: यदि फ़ुज़ूली निकाह वहीदी के घर पर होता और वह निकाह की जानकारी के बाद प्रथा के अनुसार विदा होकर चंदा के यहाँ जाती, तो यह निश्चित रूप से 'इजाज़त-ए-फ़ेली' (कार्य द्वारा अनुमति) की सीमा में आ सकता था। यहाँ तो यह दिखाया जा रहा है कि निकाह चंदा के ही घर पर हुआ और वहीदी को सूचना मिलने का कोई प्रमाण नहीं है। सीमित व्यक्तियों का बाहर जमा होना और अंदर से कुछ पूछना, क्या महिलाओं को सूचित करने का कारण बनता है? इसी न भरने वाले ज़ख्म को भरने के लिए रामपुर के फ़तवे ने वह वाक्य जोड़ा जिसने इस फ़तवे को नकल के साथ-साथ बुद्धि से भी कोसों दूर कर दिया। और जब उस समय सूचना नहीं मिली, तो निकाह के तुरंत बाद सूचना होना क्यों आवश्यक था, और इसका प्रमाण क्या है? संभव है कि उसे एक-आध या एक-दो दिन बाद ही खबर दी गई हो, जिस पर वह तुरंत अपनी माँ के यहाँ चली गई।

नौवां: हक़ की पात्रता सिद्ध करना बहुत कठिन है, इसमें 'शायद' और 'हो सकता है' से काम नहीं चलता, बल्कि संभावना पात्रता को रद्द करने वाली और तर्क को काटने वाली होती है। गवाही में कहाँ लिखा है कि यह रहना अपनी मर्जी से था? संभव है कि वह मजबूरीवश कैद की तरह रही हो, भले ही वह इसलिए हो कि वह पर्दानशीन थी और उसे सवारी नहीं मिलने दी गई।

दसवां: मान लिया जाए कि वह अपनी मर्जी से ही रही, मगर उसने समय लड़ने-झगड़ने में बिताया और चली आई और अपने ऊपर नियंत्रण नहीं दिया, तो 'इजाज़त-ए-फ़ेली' (कार्य द्वारा अनुमति) कहाँ से आएगी? वे पाँच सूचना के दावे थे और ये पाँच अनुमति पर, "तल्का अशुरातुन कामिला" (वे पूरे दस हुए), जिनसे सूर्य की तरह स्पष्ट हो गया कि यहाँ वहीदी की ओर से कार्य द्वारा अनुमति मानना निरा छल-कपट है, और वह भी इस उत्साह के साथ कि निकाह का सही शरीयत के अनुसार होना निश्चित है, "इन्ना लिल्लाहि व इन्ना इलैहि राजिऊन"। इसीलिए सवाल में यह शब्द जोड़ा गया कि "हिन्दा निकाह के बाद ज़ैद के यहाँ ज़माने के रिवाज़ के मुताबिक रही", मगर इस शब्द "ज़माने के रिवाज़ के मुताबिक" का उन दोनों वकालत के दावेदारों के बयान में भी पता नहीं है। यह 'इजाज़त-ए-फ़ेली'

बनाने के लिए यथासंभव अपनी ओर से जोड़ा गया है। नाराज़ होने की बात नहीं है, इस्लामी हित के नाते निवेदन है कि इतने कम ज्ञान और बुद्धि वालों का शरीयत के मामलों में हस्तक्षेप करना, फ़तवा लिखवाना, तस्दीक (पुष्टि) करना शरीयत के अनुसार हराम, हराम, हराम, अत्यंत बड़ा गुनाह (कबीरा) है। इब्न असाकिर ने अमीरल मोमिनीन मौला अली करमल्लाह तआला वजहुल करीम से रिवायत की है कि हुज़ूर अकदस सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं:

[बॉक्स में उद्धरण] "मन अफ़्ता बग़ैरी इल्मिन लअनतहु मलाईकतुस समाइ वल अर्ज़" जिसने बिना ज्ञान के फ़तवा दिया, उस पर आकाश और पृथ्वी के फ़रिश्तों की लानत। (त) व अल-इयाज़ु बिल्लाहि तआला (और अल्लाह तआला की पनाह)।

1. अल-फ़क़ीह वल-मुतफ़क्किह, बाब मा जाअ' मिनल वईद लिमन अफ़्ता बग़ैरी इल्म, हदीस 1023, दार इब्न जवज़ी रियाद 2/327, कंज़ुल उम्माल बहवाला इब्न असाकिर अन अली हदीस 29018, मुअस्ससतुर रिसाला बेरूत 10/193.

سابغاً: خود احسان الحق کہتا ہے کہ نکاح ہونے کے بعد سب چلے گئے اس کے بعد دو ایک یا ایک آدھ روز وحیدی کے وہاں رہنے کا علم اسے کیونکر ہوا اپنا معائنہ بیان نہیں کرتا، نہ یہ ان مواقع میں ہے جن میں سماع پر شہادت روا ہو تو بیان بے ثبوت ہے یہی حال اشتیاق احمد کا ہے اگر وہ چندا ہی کے مکان میں نہ رہتا ہو۔

ثامناً: اگر نکاح فضولی وحیدی کے مکان پر ہوتا اور وہ بعد علم نکاح حسب دستور رخصت ہو کر چندا کے یہاں جاتی تو یہ ضرور اجازت فعلی کی حد میں آسکتا، یہاں تو یہ ظاہر کیا جا رہا ہے کہ نکاح چندا ہی کے مکان پر ہوا اور وحیدی کو اطلاع کا کوئی ثبوت نہیں محدود اشخاص کا باہر جمع ہونا اور اندر سے کچھ دریافت کرنا کیا موجب اطلاع زناں سے ہے اسی زخم نا مندمل کے بھرنے کو فتوائے رامپور نے وہ فقرہ اضافہ کیا جس نے اس فتوے کو نقل کے ساتھ عقل سے بھی بعید کردیا اور جب اس وقت اطلاع نہ ہوئی بعد نکاح معاً ہونی کیا ضرور، اور اس کا کیا ثبوت۔ ممکن کہ ایک آدھ یاد و ایک روز کے بعد ہی اسے خبر دی ہو جس پر وہ فوراً اپنی ماں کے یہاں چلی گئی۔

تاسعاً: منصب استحقاق سخت دشوار ہے اس میں شاید ولعل سے کام نہیں چلتا بلکہ احتمال دافع استحقاق و قاطع استدلال۔ شہادت میں کہاں ہے کہ یہ رہنا بالاختیار تھا ممکن کہ مجبوراً بطور حبس رہی ہو اگر چہ اسی قدر کہ وہ پردہ نشین تھی اور سواری نہ ملنے دی۔

عاشراً: بالفرض باختیار ہی رہی مگر لڑنے جھگڑنے میں وقت گزارا اور چلی آئی اور اپنے نفس پر قدرت نہ دی تو اجازت فعلی کس گھر سے آئیگی، وہ پانچ ادعاء اطلاع پر تھے یہ پانچ اجازت پر

"تلك عشرة كاملة" جن سے آفتاب کی طرح واضح ہو گیا کہ یہاں وحیدی کی طرف سے اجازت فعلی ماننا محض سفسطہ ہے اور وہ بھی اس جوش کے ساتھ کہ نکاح صحیح شرعی ہو جانا یقینی انا للہ وانا الیہ راجعون۔ اسی لئے سوال میں یہ لفظ اضافہ کیا کہ ہندہ زید کے یہاں بعد نکاح حسب رواج زمانہ رہی مگر اس لفظ حسب رواج زمانہ کا ان بیچارے دونوں مدعیان توکیل کے بیان میں بھی پتہ نہیں حتی المقدور اجازت فعلی بنانے کے لئے از پیش خویش اضافہ ہوا ہے، ناراض ہونے کی بات نہیں، اسلامی خیر خواہی کے لئے عرض ہے کہ اتنے علم و عقل والوں کو امور شرعیہ میں دخل دینا، فتوی لکھوانا، تصدیق کرنا شرعاً حرام حرام حرام سخت کبیرہ ہے۔ ابن عساکر امیر المومنین مولا علی کرم اللہ تعالی وجہہ الکریم سے راوی کہ حضور اقدس سید عالم صلی اللہ تعالی علیہ وسلم فرماتے ہیں :

[Boxed Quote] من افتی بغیر علم لعنته ملئکة السماء والارض ۔ جس نے بغیر علم کے فتوی دیا اس پر آسمان و زمین کے فرشتوں کی لعنت۔ (ت) والعیاذ باللہ تعالیٰ

1 الفقیه والمتفقه باب ماجاء من الوعید لمن افتی بغیر علم حدیث ۱۰۲۳ دار ابن جوزی ریاض ۲ / ۳۲۷، کنزالعمال بحوالہ ابن عسا کر عن علی حدیث ۲۹۰۱۸ موسسة الرسالة بیروت ۱۰/ ۱۹۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

For Ehsan-ul-Haq and Ishtiaq Ahmad, not observing hijab from Waheedi, while appearing in a state of immodesty—for example, with hair of the head, or the neck, or stomach, or arms, or wrists exposed, or wearing thin clothes through which the body shines—and they are pleased with this, do not prevent it, and do not avert their gaze; this would certainly cause them to be considered transgressors (fasiq). Otherwise not. It is stated in Al-Alamgiriyya:

[Box 1] Arabic: A woman's attestation of her husband's integrity is acceptable if she is a prominent woman who mingles with people and deals with them. Thus it is in Al-Muhit al-Sarakhsi. (1) Urdu: A woman declaring her husband as 'Adil' (just/reliable) will be accepted if she goes out and mingles with people and transacts with them, as mentioned in Muhit Sarakhsi. (T)

[Box 2] Arabic: The first glance is for you, and the second is against you. (2) Urdu: The first glance is forgiven for you, and the second glance is a sin upon you. (T)

[Box 3] Arabic: "And no bearer of burdens will bear the burden of another." (3) And Allah Almighty knows best. Urdu: No soul burdened with sin will carry the burden of another. And Allah Almighty knows best. (T)

Mas'ala 133: From Aligarh Madrasa al-Uloom, sent by Maulvi Abdullah Sahib, Director of Religious Affairs, and Muhammad Nusrat Sher Khan, Clerk of Religious Affairs, 19th Rabi-ul-Awwal Sharif 1337 AH.

What do the scholars of religion and muftis of the firm Shariah say regarding this matter: Zaid's respected mother owned a field, which was sold. It was intended to buy a house with that money. When the house was selected and the price matter was settled with the seller, at that time Zaid asked his mother whether the sale deed of this house should be in her name or in whose name she would command. Zaid's mother had no children other than Zaid, son or daughter. For this reason, Zaid's mother said, "Get it in your own name." Accordingly, Zaid got the sale deed of the house in his own name as per his mother's order. It has been approximately forty years since this sale deed. At that time, Zaid's first wife along with some children were present. Before and after the purchase of this house, Zaid also at several places within his family [to] any woman...

1. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter 12, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/528
2. Sharh Ma'ani al-Athar, Book of Marriage, Chapter on the permissibility of looking before marriage, H.M. Saeed Company Karachi, 2/10
3. The Holy Quran, 6/164

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

एहसान-उल-हक और इश्तियाक अहमद का वाहिदी से पर्दा न करना, जबकि सामने आना बे-पर्दगी (अश्लीलता) के तौर पर हो, उदाहरण के लिए सिर के बाल या गला या पेट या बाजू या कलाई का कोई हिस्सा खुला हो या बारीक कपड़े पहने हों जिनसे बदन चमके और वे इस पर राजी हों, इसे रोकते न हों, और नज़र न फेरते हों; तो यह निश्चित रूप से उनके लिए भी फ़िस्क (पाप) का कारण है, अन्यथा नहीं। आलमगीरिया में है:

[बॉक्स १] अरबी: एक महिला का अपने पति की सत्यनिष्ठा की पुष्टि करना स्वीकार्य है यदि वह एक ऐसी महिला है जो बाहर निकलती है और लोगों के साथ मेलजोल और लेनदेन करती है। मुहीत अल-सरख़सी में ऐसा ही है। (१) उर्दू: औरत का अपने पति को आदिल (न्यायप्रिय/भरोसेमंद) मानना स्वीकार्य होगा जब वह औरत बाहर निकलकर लोगों में मेलजोल और उनसे लेनदेन करती हो, जैसा कि मुहीत सरख़सी में है। (त)

[बॉक्स २] अरबी: पहली नज़र तुम्हारे लिए है (माफ़ है), और दूसरी तुम्हारे खिलाफ (पाप) है। (२) उर्दू: पहली नज़र तुम्हें माफ़ है और दूसरी नज़र पर तुझ पर गुनाह है। (त)

[बॉक्स ३] अरबी: "और कोई बोझ उठाने वाला दूसरे का बोझ नहीं उठाएगा।" (३) और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। उर्दू: कोई बोझ उठाने वाली जान दूसरे का बोझ नहीं उठाएगी। अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला १३३: अलीगढ़ मदरसा अल-उलूम से, मौलवी अब्दुल्ला साहिब, नाज़िम-ए-दीनियात और मुहम्मद नुसरत शेर खान, मुहर्रिर दीनियात द्वारा प्रेषित, १९ रबी-उल-अव्वल शरीफ १३३७ हिजरी।

धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मसले में क्या फरमाते हैं कि: ज़ैद की मोहतरमा माँ की मल्कियत में एक खेत था, उसे बेच दिया गया। उस पैसे से एक मकान खरीदने का इरादा किया गया। जब मकान तय हो गया और विक्रेता से कीमत का मामला तय हो गया, उस समय ज़ैद ने अपनी माँ से पूछा कि इस मकान का बैनामा (बिक्री विलेख) आपके नाम करा दूँ या जिसके नाम आप हुक्म दें? ज़ैद की माँ के ज़ैद के अलावा और कोई बेटा या बेटी नहीं थी। इस वजह से ज़ैद की माँ ने कहा कि तू ही अपने नाम करा ले। चुनाँचे ज़ैद ने अपनी माँ के हुक्म के अनुसार अपने नाम मकान का बैनामा करा लिया और इस बैनामे को लगभग चालीस साल का समय बीत चुका है। उस समय

ज़ैद की पहली पत्नी कुछ बच्चों के साथ मौजूद थी। इस मकान को खरीदने से पहले और बाद में भी ज़ैद ने अपने खानदान में कई जगह किसी औरत...

---

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय १२, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ३/५२८
2. शरह मानी अल-आसार, निकाह की किताब, विवाह से पहले देखने की वैधता का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, २/१०
3. अल-कुरान अल-करीम, ६/१६४

احسان الحق واشتیاق احمد کا وحیدی سے پردہ نہ ہونا جبکہ سامنے آنا بے ستری کے طور پر ہو مثلاً سر کے بال یا گلے یا پیٹ یا بازو یا کلائی کا کوئی حصہ کھلا ہوا یا باریک کپڑے پہنے جن سے بدن چمکے اور یہ اس پر راضی ہوں، مانع نہ ہوں نگاہ پھیر نہ لیتے ہوں، ضرور ان کے لئے بھی موجب فسق ہے ورنہ نہیں عالمگیر یہ میں ہے:

[پہلا خانہ] عربی: یقبل تعدیل المرأة لزوجها وغیرہ اذا کانت امرأة برزة تخالط الناس وتعاملهم کذا فی محیط السرخسی 1۔ اردو: عورت کا اپنے خاوند کو عادل قرار دینا مقبول ہوگا جبکہ یہ عورت باہر نکل کر لوگوں میں اختلاط اور ان سے معاملات کرتی ہو، جیسا کہ محیط سرخسی میں ہے۔ (ت)

[دوسرا خانہ] عربی: النظرة الاولی لك والثانیة علیك 2۔ اردو: پہلی نگاہ تجھے معاف ہے اور دوسری نگاہ پر تجھ پر گناہ ہے۔ (ت)

[تیسرا خانہ] عربی: ولا تزر وازرة وزر اخری 3- واللہ تعالٰی اعلم۔ اردو: کوئی بوجھ اٹھانے والی جان دوسرے کا بوجھ نہ اٹھائے گی۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۳۳: از علی گڑھ مدرسۃ العلوم مرسلہ مولوی عبداللہ صاحب ناظم دینیات و محمد نصرت شیر خان محرر دینیات ۱۹/ ربیع الاول شریف ۱۳۳۷ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیان شرع متین اس مسئلہ میں کہ زید کی والدہ محترمہ کی مالک میں ایک کھیت تھا اس کا فروخت کر دیا اس کے روپیے سے ایک مکان خریدنے کا ارادہ کیا جب مکان تجویز ہو گیا اور قیمت کا معاملہ بائع سے طے ہو گیا اس وقت زید نے اپنی والدہ سے دریافت کیا کہ اس مکان کا بیعنامہ آپ کے نام کرادوں یا جس کے نام ارشاد فرمائیں زید کی والدہ کے بجز

زید کے اور کوئی فرزند و دختر نہ تھی اس وجہ سے زید کی والدہ نے فرمایا کہ تو ہی اپنے نام کرالے چنانچہ زید نے بموجب حکم اپنی والدہ کے اپنے نام مکان کا بیعنامہ کرالیا اور اس بیعنامہ کو عرصہ چالیس سال کا تخمیناً ہوا ہے اس وقت زید کی زوجہ اولیٰ مع بعض اولاد کے موجود تھی اس مکان کے خریدنے کے پہلے اور بعد کو بھی زید نے چند جگہ اپنے خاندان میں کسی عورت...

---

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۲۸ 2 شرح معانی الآثار کتاب النکاح باب حلۃ النظر قبل التزوج ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲/ ۱۰ 3 القرآن الکریم ۶/ ۱۶۴

Fatawa Razawiyya Volume 18

...firmly decided to enter into a second marriage during the lifetime of his mother and wife, and both were fully aware of it. Even then, Zaid's mother never said to Zaid that he should transfer this house to his wife or children. Instead, Zaid's mother lived in the same house for many years and passed away; until her last breath, she never said anything regarding this house. Approximately twenty years after the death of his first wife, Zaid married another woman. He wants to give the house, which his deceased mother had registered in Zaid's name, as dower (Mahr) to his second wife. And another house, which Zaid bought opposite this house, he wants to give as a gift to the children of his deceased first wife. In this situation, Zaid's eldest daughter Khalida claims that the house you want to give in dower to our [step]mother belongs to our deceased mother and us, because it was the heartfelt intention of our deceased grandmother that our mother and we stay with you in this house, and our grandmother had entered your name in the sale deed only fictitiously.

Khalida's second claim is that when the gifted house was bought, it only had one very low room. You raised its height, built a three-arched veranda (seh-dari) in front of it, constructed a roofed entrance, and bought sixty-two yards of land for fifty rupees and included it in the house. All this money you took from our mother, and all that money belonged to our mother because whatever money you used to save from your forty-rupee salary and send to us month by month was for our mother's maintenance and our expenses. Furthermore, every two or three years, our mother used to go to our maternal grandmother's house with us and stay there for two or three months, and the food for all of us was the responsibility of the maternal grandmother. During this period, whatever monthly money you sent was saved; all that money belonged to our mother and us. Besides this, the disciples and students of our maternal grandfather used to come to his house and give some money to our mother or us; that belonged to our mother and us.

Zaid's response to Khalida's first claim of house ownership is that since my deceased mother registered the original house in my name with her personal consent, it is completely futile to say thereafter that her heartfelt intention was not to give it into your ownership and your name was fictitious. This is because, in Sharia, regarding buying and selling, the internal intention is not considered; rather, the external words or writing are considered. And to Khalida's second claim of ownership of the money, Zaid responds that whatever savings your mother had, it was mine...

फ़तावा रज़विया खंड 18

...ने अपनी माता और पत्नी के जीवन काल में ही दूसरा विवाह करने का दृढ़ निश्चय कर लिया था और उन दोनों को इसका पूर्ण ज्ञान था, फिर भी ज़ैद की माता ने ज़ैद से यह नहीं कहा कि तुम इस मकान को अपनी पत्नी या अपनी संतान के नाम स्थानांतरित कर दो। बल्कि ज़ैद की माँ उसी मकान में कई वर्षों तक रहीं और उनका देहांत हो गया; उन्होंने अपनी अंतिम सांस तक इस मकान के संबंध में कोई बात नहीं कही। ज़ैद ने अपनी पहली पत्नी की मृत्यु के लगभग बीस साल बाद एक दूसरी महिला से विवाह कर लिया। वह उस मकान को, जिसे उसकी दिवंगत माता ने ज़ैद के नाम करवा दिया था, अपनी दूसरी पत्नी को मेहर में देना चाहता है। और एक दूसरा मकान जो ज़ैद ने इस मकान के सामने खरीदा है, वह उसे अपनी दिवंगत पहली पत्नी की संतान को उपहार (तबर्रुआ) स्वरूप देना चाहता है। इस स्थिति में ज़ैद की बड़ी बेटी खालिदा यह दावा करती है कि जिस मकान को आप मेहर में हमारी [सौतेली] माँ को देना चाहते हैं, वह मकान हमारी दिवंगत माता का और हमारा है, क्योंकि हमारी दिवंगत दादी की हार्दिक इच्छा थी कि हमारी माता और हम आपके साथ इसी मकान में रहें, और हमारी दादी ने विक्रय पत्र (बैनामा) में आपका नाम केवल काल्पनिक (फर्ज़ी) रूप से लिखवाया था।

खालिदा का दूसरा दावा यह है कि जब हिबा किया गया मकान खरीदा गया था, तो उसमें केवल एक कोठरी थी जो बहुत नीची थी। आपने उसे ऊँचा करवाया और उसके आगे एक तीन-दरों वाला बरामदा (सह-दरी) बनवाया, एक छतदार दरवाज़ा बनवाया, और पचास रुपये में बासठ गज़ ज़मीन खरीदकर उस मकान में शामिल की। यह सारा रुपया आपने हमारी माता से लिया था और वह सारा रुपया हमारी माता का था, क्योंकि आप अपनी चालीस रुपये की तनख्वाह में से जो कुछ बचाकर हर महीने हमें भेजते थे, वह हमारी माता के भरण-पोषण (नान-ओ-नफ़क़ा) और हमारे खर्चों के लिए था। इसके अलावा, हमारी माता हर दूसरे-तीसरे साल हमारे साथ नानी के घर जाती थीं और वहाँ दो-तीन महीने रहना होता था, और हम सबका खाना नानी की ज़िम्मेदारी होती थी। इस दौरान आप जो मासिक रुपया भेजते थे, वह बच जाता था; वह सारा रुपया हमारी माता का और हमारा था। इसके अतिरिक्त, हमारे नाना के मुरीद और शागिर्द नाना के घर आते थे और हमारी माता या हमें कुछ रुपया देते थे, वह हमारी माता का और हमारा होता था।

ज़ैद खालिदा के मकान के मालिकाना हक के पहले दावे का यह जवाब देता है कि जब मेरी दिवंगत माता ने अपनी निजी सहमति से मूल मकान मेरे नाम करवा दिया, तो उसके बाद यह कहना पूरी

तरह व्यर्थ है कि उनकी हार्दिक इच्छा इसे तुम्हारी मिल्कियत में देने की नहीं थी और आपका नाम केवल नाममात्र (फर्ज़ी) था। ऐसा इसलिए है क्योंकि शरीयत के अनुसार क्रय-विक्रय में आंतरिक मंशा पर विचार नहीं किया जाता, बल्कि प्रत्यक्ष शब्दों या लेख पर विचार किया जाता है। और खालिदा के रुपये के मालिकाना हक के दूसरे दावे का ज़ैद यह जवाब देता है कि तुम्हारी माता के पास जो कुछ भी बचत का रुपया था, वह मेरा ही...

سے عقدِ ثانی کا ارادہ بزمانہ حیات اپنی والدہ اور زوجہ کے پختہ طور سے کر لیا اور دونوں کو اس کا علم قطعی طور سے ہوا لیکن اس پر بھی زید کی والدہ نے زید سے یہ نہیں فرمایا کہ تو اس مکان کو اپنی زوجہ یا اپنی اولاد کے نام منتقل کر دے بلکہ زید کی ماں نے اسی مکان میں سالہا سال تک سکونت فرما کر وفات پائی آخر دم تک کوئی بات اس مکان کی نسبت نہیں فرمائی، زید نے بعد وفات اپنی زوجہ اولٰی کے تخمیناً عرصہ بیس سال کا ہوا ایک عورت سے نکاح کر لیا، اس مکان کو جس کو اس کی والدہ مرحومہ نے زید کے نام کرا دیا تھا اسے زوجہ ثانیہ کے مہر میں دینا چاہتا ہے اور ایک دوسرا مکان جو اس مکان کے محاذ میں زید نے خریدا ہے اس کو اپنی زوجہ اولٰی متوفیہ کے اولاد کو تبرعاً دینا چاہتا ہے اس حالت میں زید کی بڑی لڑکی خالدہ یہ دعویٰ کرتی ہے کہ جس مکان کو آپ مہر میں ہماری مادر صاحبہ کے دینا چاہتے ہیں وہ مکان ہماری والدہ مرحومہ کا اور ہمارا ہے کیونکہ ہماری دادی صاحبہ مرحومہ کی دلی نیت یہ تھی ہماری والدہ صاحبہ اور ہم آپ کے ساتھ اس مکان میں رہیں اور ہماری دادی صاحبہ نے آپ کا نام بیعنامہ میں فرضی طور پر کرا دیا تھا۔

دوسرا دعویٰ خالدہ کا یہ ہے کہ جب ہبہ مکان خریدا گیا تو صرف اس میں ایک کوٹھا بہت نیچا تھا اس کو آپ نے اونچا کرایا اور اس کے آگے سہ دری مرتب کرائی اور دروازہ مسقف بنوایا اور باسٹھ گز زمین پچاس روپے کو خرید کر آپ نے اس مکان میں شام کی یہ سب روپیہ آپ نے ہماری والدہ سے لیا اور وہ سب روپیہ ہماری والدہ کا تھا کیونکہ جس قدر روپیہ آپ اپنی چالیس روپے کی تنخواہ میں سے بچا کر مان بہ ماہ ہم کو روانہ کرتے تھے وہ ہماری والدہ کے نان و نفقة اور ہمارے اخراجات کا تھا علاوہ بریں ہماری والدہ صاحبہ مع ہمارے دوسرے تیسرے سال نانی صاحبہ کے

گھر جاتی تھیں اور وہاں دو دو مہینے یا تین تین مہینے رہنا ہوتا تھا اور ہمارا سب کا کھانا نانی صاحبہ کے ذمہ ہوتا تھا اس عرصہ میں جس قدر روپیہ ماہواری آپ روانہ کرتے تھے وہ بچتا تھا وہ سب روپیہ ہماری والدی کا اور ہمارا تھا اس کے سوا ہمارے نانا صاحب کے مرید اور شاگرد نانا صاحب کے مکان پر آتے تھے وہ ہماری والدہ صاحبہ یا ہم کو کچھ روپیہ دیتے تھے وہ ہماری والدہ صاحبہ کا اور ہمارا ہوتا تھا۔

زید خالدہ کے اول دعویٰ ملکیت مکان کا یہ جواب دیتا ہے کہ اصل مکان جبکہ میری والدہ مرحومہ نے اپنی ذاتی رضامندی سے میرے نام کرا دیا تو اس کے بعد یہ کہنا سراسر فضول ہے کہ ان کی دلی نیت تمہاری ملک میں دینے کی نہ تھی اور آپ کا نام فرض تھا کیونکہ بیع و شراء میں باعتبار شریعت کے دلی نیت کا اعتبار نہیں ہوتا بلکہ ظاہری الفاظ یا تحریر کا اعتبار ہوتا ہے، اور زید خالدہ کے دوسرے دعویٰ ملکیت روپے کا یہ جواب دیتا ہے کہ جو کچھ تمہاری والدہ کے پاس پس انداز روپیہ تھا وہ میری ہی

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...It was earned money. When I asked your mother for money to buy land, purchase a shop, repair the house, or build a partition wall, the deceased did not tell me that she didn't have my personal money with her then, but rather said she had her own personal money or someone else's trust money, and I should take it for now and repay it gradually later. This clearly shows that the money I took from the deceased was savings from my own earnings.

The second legal (Shari'i) response is that the deceased, until her death, never said regarding that money that the specific amounts I took at various times and put into the house were her personal money which I hadn't returned, and that I should now give that money on her behalf to an Islamic school, mosque, or any other charitable work so she continues to receive its reward. This also clearly shows that the money I took from her was my own property.

The third response of Zaid is that even if, for the sake of argument, it is accepted that she gave her own property to me, since she did not demand it back until her last breath nor left any will regarding it at the time of death, then she gifted that money to me. Meaning, she didn't give that money with the intention of taking it back but made me the owner of it. Therefore, the question to the scholars of Deen is: are both claims of Zaid's daughter Khalidah right according to the Shariah, or are Zaid's responses right?

The Answer: Khalidah's first claim is completely false and inadmissible. Consideration is given to the words spoken, not just the intention. "For they (the jurists) have explicitly stated: Indeed, the consideration is for what is uttered, not what is intended." (The jurists have clarified that the spoken word is considered, not the intention. - Tr.) When money is given to a wife for expenses, there are two scenarios:

One: Husband, wife, and children live together, there's a single expense pool, and the husband gives all income to her; she manages the expenses for herself, her husband, and the entire household. In this case, that money in its entirety remains the husband's property. The woman's expenses are also from the husband's ownership. In Shariah, this is called 'Tamween' (provisioning). This is the primary obligation of the marriage contract. It is obvious that whatever is saved from this will belong to the husband.

Second scenario: Husband and wife are separate and the husband sends her maintenance (nafaqah), or they are together but he gives her a separate amount for her personal expenses, whether it's a fixed amount at a fixed time (e.g., monthly ten rupees by court order or mutual agreement) or no fixed amount, but given from time to time in varying amounts for her...

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

...यह कमाई का रुपया था। और जिस समय मैंने तुम्हारी माँ से ज़मीन खरीदने, दुकान लेने, या मकान की मरम्मत करने, या बीच की दीवार बनाने के लिए रुपया मांगा, तो उस मरहूमा (दिवंगत) ने मुझसे यह नहीं कहा कि इस समय आपका निजी रुपया तो मेरे पास नहीं है, हाँ मेरा निजी रुपया मौजूद है या किसी की अमानत मेरे पास रखी है, आप अभी इसे लेकर अपना काम चला लें और बाद में धीरे-धीरे चुका दें। इससे साफ़ ज़ाहिर है कि वह रुपया मेरी कमाई की बचत थी जो मैंने उस मरहूमा से लिया था।

दूसरा शरई जवाब यह है कि उस मरहूमा ने मरते दम तक उस रुपये के बारे में कभी यह नहीं कहा कि जो रुपया आपने फ़लाँ-फ़लाँ समय मुझसे लेकर मकान में लगाया था, वह मेरा निजी रुपया था जिसे आपने मुझे वापस नहीं किया, अब आप उस रुपये को मेरी तरफ़ से किसी इस्लामी मदरसे, मस्जिद या किसी और नेक काम में लगा दें ताकि मुझे उसका सवाब (पुण्य) मिलता रहे। इससे भी साफ़ ज़ाहिर होता है कि जो रुपया मैंने उससे लिया था, वह मेरा ही था।

और ज़ैद का तीसरा जवाब यह है कि अगर मान भी लिया जाए कि उन्होंने अपना ही रुपया मुझे दिया था, तो चूँकि उन्होंने मरते दम तक उसे मुझसे नहीं माँगा और न ही मौत के समय उसके बारे में कोई वसीयत की, तो उन्होंने वह रुपया मुझे बख़्श दिया (उपहार में दे दिया)। यानी वह रुपया मुझे वापस लेने के मक़सद से नहीं दिया था बल्कि उस रुपये का मुझे मालिक बना दिया था। अतः दीन के उलमा से सवाल है कि क्या ज़ैद की बेटी खालिदा के दोनों दावे शरीअत के अनुसार सही हैं या ज़ैद के जवाब सही हैं?

जवाब: खालिदा का पहला दावा पूरी तरह से बातिल (गलत) और नाकाबिले-समाअत (अमान्य) है। एतबार लफ़्ज़ (शब्दों) का है, न कि सिर्फ़ नीयत का। "फकद् नसवू अन्नल इबरता बिमा तलफ़्ज़ा ला बिमा नवा" (फ़ुक़हा-ए-किराम ने साफ़ कहा है कि लफ़्ज़ों का एतबार है, नीयत का नहीं।—त) पत्नी को खर्च के लिए जो रुपया दिया जाता है, उसकी दो सूरतें हैं:

एक यह कि पति-पत्नी और बच्चे एक साथ रहते हैं, एक ही खर्च है, पति सारी आमदनी उसे दे देता है, वह अपने, पति और पूरे घर के खर्च उससे पूरे करती है। इस सूरत में वह रुपया पूरा का पूरा पति की मिल्कियत (स्वामित्व) में रहता है। औरत का खर्च भी पति की मिल्कियत से होता है। इसे शरीअत में

'तमवीन' (भरण-पोषण) कहते हैं। निकाह के अनुबंध का मुख्य उद्देश्य यही है। ज़ाहिर है कि इसमें जो कुछ भी बचत होगी, वह पति की होगी।

दूसरी सूरत यह कि पति-पत्नी अलग हैं और पति उसे 'नफ़क़ा' (खर्चा) भेजता है, या वे एक ही जगह हैं लेकिन पति औरत को उसके निजी खर्च के लिए अलग से देता है। चाहे वह एक निश्चित समय पर हो, जैसे मासिक एक निश्चित राशि मान लीजिए दस रुपये काज़ी के आदेश से या आपसी सहमति से, या कोई राशि तय नहीं है बल्कि समय-समय पर अलग-अलग मात्रा में उसके..

کمائی کا روپیہ تھا اور جس وقت میں نے تمہاری والدہ سے زمین کے خریدنے اور دکان کے مول لینے کو یا مرمت مکان کو یا درمیانی دیوار بنانے کو روپیہ طلب کیا اس مرحومہ نے مجھ سے یہ نہیں کہا کہ اس وقت آپ کا ذاتی روپیہ تو میرے پاس نہیں، ہاں میرا ذاتی روپیہ موجود ہے یا کسی کی امانت میرے پاس رکھی ہے اس وقت آپ لے کر اپنا کام چلا لیں بعد کو بتدریج ادا کر دیں، اس سے صاف ظاہر ہے کہ وہ روپیہ میری کمائی کا پس انداز تھا جو میں نے اس مرحومہ سے لیا۔

دوسرا جواب شرعی طور پر یہ ہے کہ اس مرحومہ نے مرتے دم تک اس روپے کا نسبت کبھی یہ نہیں کہا کہ جو روپیہ آپ نے فلاں فلاں وقت مجھ سے لے کر مکان میں لگایا تھا وہ میرا ذاتی روپیہ تھا اس کو آپ نے مجھ کو واپس نہیں دیا اب آپ اس روپے کو میری طرف سے کسی مدرسہ اسلامیہ یا مسجد یا کسی اور کار خیر میں لگا دیں تاکہ مجھ کو اس کا ثواب پہنچتا رہے، اس سے بھی صاف ظاہر ہوتا ہے کہ جو روپیہ میں اس سے لیا میرا ہی مملوک تھا۔

اور تیسرا جواب زید کا یہ ہے کہ اگر بفرض محال یہ بھی تسلیم کیا جائے کہ انہوں نے اپنا مملوک ہی روپیہ مجھ کو دیا تھا جب کہ آخر دم تک اس کو مجھ سے طلب نہ کیا اور نہ اس کی نسبت بوقت وفات مجھ کو کچھ وصیت کی تو وہ روپیہ انہوں نے مجھ کو بخش دیا اعنی وہ روپیہ مجھے واپس لینے کی غرض سے نہیں دیا بلکہ اس روپیہ کا مجھ کو مالک بنا دیا تھا، پس علمائے دین سے استفسار ہے کہ زید کی خالدہ بیٹی کے دونوں دعوٰی ازروئے شرع شریف حق ہیں یا زید کے جوابات حق ہیں؟

الجواب: خالدہ کا پہلا دعوٰی محض باطل و نامسموع ہے اعتبار لفظ کا ہے نہ کہ محض نیت کا فقد نصوا ان العبرۃ بما تلفظ لا بما نوی (فقہاء کرام نے تصریح کی ہے کہ لفظ کا اعتبار ہے نیت کا نہیں۔ ت) روپیہ زوجہ کو خرچ کے لئے دیا جاتا ہے اس کی دو صورتیں ہیں:

ایک یہ کہ زن و شو و عیال ایک جگہ رہتے ہیں ایک خرچ ہے شوہر سب آمدنی اسے دے دیتا ہے وہ اپنے اور شوہر اور سب گھر کے مصارف اس سے اٹھاتی ہے، اس صورت میں وہ روپیہ تمام و کمال ملک شوہر پر رہتا ہے، عورت کا خرچ بھی ملک شوہر پر ہوتا ہے، اسے شرع میں تموین کہتے ہیں، عقد نکاح کا اصل موجب یہی ہے، ظاہر ہے کہ اس میں جو کچھ پس انداز ہوگا شوہر کا ہے۔

دوسری صورت یہ کہ زن و شو جدا ہیں شوہر اسے نفقہ بھیجتا ہے یا ایک ہی جگہ ہیں مگر عورت کے خرچ کا اسے جدا دیتا ہے، عام ازیں کہ وقت معین پر مثلاً ماہوار رقم معین مثلاً دس روپے خاص بحکم قاضی خواہ بتراضی، یا تعیین کچھ نہیں وقتاً فوقتاً مختلف مقدار میں اس کے

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[He] sends or gives [money] for expenses. In this case, whatever was given to her becomes the property of the woman. Whatever remains from it, whether due to the woman's frugality or because she stayed with her mother for months and the mother bore the expenses, in any case, the woman alone is its owner. It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq and Radd al-Muhtar:

Arabic	Urdu Translation
Al-mafrūḍatu aw al-madfūʻatu lahā milkun lahā falahā al-itʻāmu minhā wat-taṣadduqu wafī al-khāniyyati law akalat min mālihā aw min al-masʼalati lahā ar-rujūʻu ʻalayhi bil-mafrūḍ.	The woman is the owner of what is fixed for her or paid to her, so she has the right to feed [others] and give charity from it. In Al-Khaniyyah, it says that if a woman eats from her own wealth or from what she has received for the fixed amount, she can seek reimbursement from her husband. (T)

It is clear that the second case applies here, that Zaid used to send her money for expenses, so the woman should be the owner of it. I say (Aqool): But there is another point here. There is a difference between the maintenance (nafaqah) of the wife and the children. It is a compensation for confinement (being under the husband's care). When maintenance is given to her, it becomes her property. If she does not spend it but manages her expenses from elsewhere, it cannot be taken back from her. If he gave her, for example, a month's or a year's worth and it wasn't stolen from her but she satisfied her needs in another way, then their maintenance for that period is no longer the father's responsibility. In this case, even if their maintenance was fixed at a certain monthly amount by a judge's order, it cannot be taken from him for the future until this [previous amount] is spent, as the initial need was met. If he gave it and it was stolen from them, he must provide it again because the need was not met. Therefore, whatever they save from it is not their property, but the property of the father, because it becomes clear that it is more than the need, unless he gives it to them as a gift (hibah), in which case they would certainly be the owners. Ad-Dhakhirah and then Al-Bahr al-Ra'iq state:

Arabic	Urdu Translation
Farqun bayna nafaqati az-zawjāti wakiswatihinn wa bayna nafaqati al-mahārimi wakiswatihim, fa’inna fī al-aqāribi idhā maḍā al-waqt.	There is a difference in maintenance and clothing for wives and maintenance and clothing for mahram relatives, because if

Arabic	Urdu Translation
	anything remains of the maintenance and clothing of relatives and time passes...

[1] Radd al-Muhtar, Kitab al-Talaq, Bab al-Nafaqah, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/649; Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Talaq, Bab al-Nafaqah, H.M. Saeed Company, Karachi, 2/176.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

[वह] खर्च के लिए भेजता है या उसे देता है, इस स्थिति में जो कुछ उसे दिया गया वह औरत की मिल्कियत (संपत्ति) हो गया। उसमें से जो कुछ बचेगा, चाहे औरत की किफ़ायतशारी (कंजूसी) से हो या इस कारण कि वह महीनों अपनी माँ के यहाँ रही और खर्च माँ ने उठाए, बहरहाल औरत ही उसकी मालिक है। अल-बहर अल-राइक और रद अल-मुह्तार में है:

अरबी

अल-मफ़रूज़तु अउ अल-मदफ़ूअतु लहा मिल्कुन लहा फ़लहल इतआमु मिन्हा वत-तसद्दुक़ु वफ़ी अल-ख़ानिय्यति लौ अकलत मिन मालिहा अउ मिन अल-मसअलति लहा अर-रुजूउ अलैहि बिल-मफ़रूज़।

उर्दू अनुवाद

औरत के लिए निर्धारित या उसे अदा की गई चीज़ की वह मालिक है, तो उसे उसमें से खिलाने और सदका करने का अधिकार है। खानिया में है कि अगर औरत अपने माल में से खाए या माँग कर अपनी ज़रूरत पूरी करे, तो वह पति से निर्धारित खर्च का दावा कर सकती है। (त)

ज़ाहिर है कि यहाँ दूसरी स्थिति है कि ज़ैद उसे खर्च भेजा करता था, तो औरत ही उसकी मालिक होनी चाहिए। मैं कहता हूँ (अकूल): लेकिन यहाँ एक बारीक नुक्ता और है। पत्नी और बच्चों के नफ़के (भरण-पोषण) में अंतर है। यह (पत्नी का नफ़का) इहतिबास (पति के संरक्षण में रहने) का बदला है। जब नफ़का उसे दे दिया गया, तो वह उसकी मिल्कियत हो गया। अगर वह उसे खर्च न करे बल्कि दूसरी जगह से अपना काम चला ले, तो वह उससे वापस नहीं लिया जा सकता। और अगर उसने उदाहरण के तौर पर उसे महीने या साल भर का दे दिया और उनके पास से चोरी न हो बल्कि अपनी ज़रूरत दूसरे तरीके से पूरी कर लें, तो उस अवधि का उनका नफ़का पिता के ज़िम्मे नहीं रहता। इस स्थिति में, अगर उनका नफ़का जज के आदेश से मासिक निर्धारित भी हुआ हो, तब भी भविष्य के लिए उसे नहीं लिया जा सकता जब तक कि यह खर्च न हो जाए, क्योंकि पहली ज़रूरत पूरी हो गई। और अगर उसने दिया और उनके पास से चोरी हो गया, तो उसे दोबारा देना होगा क्योंकि ज़रूरत पूरी नहीं हुई। इसलिए, उसमें से जो कुछ वे बचाते हैं वह उनकी मिल्कियत नहीं बल्कि पिता की मिल्कियत है, क्योंकि यह स्पष्ट हो गया कि वह ज़रूरत से ज़्यादा है, सिवाय इसके कि वह उन्हें हिबा (उपहार) के तौर पर दे दे, तो वे यकीनन मालिक होंगे। ज़खीरा और फिर अल-बहर अल-राइक में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
फ़र्क़ुन बैना नफ़क़ति अज़-ज़ौजाति वकिसवतिहिन्न व बैना नफ़क़ति अल-महारिमि वकिसवतिहिम, फ़इन्ना फ़ी अल-अक़ारिबि इज़ा मज़ा अल-वक़्त।	पत्नियों के नफ़के और लिबास (वस्त्र) और महरम रिश्तेदारों के नफ़के और लिबास में अंतर है, क्योंकि अगर रिश्तेदारों के नफ़के और लिबास में से कुछ बच जाए और समय गुज़र जाए...

[1] रद अल-मुह्तार, किताब अत-तलाक़, बाब अन-नफ़क़ा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 3/649; अल-बहर अल-राइक, किताब अत-तलाक़, बाब अन-नफ़क़ा, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 2/176।

पृष्ठ 616/738

خرچ کے لئے بھیجتا یا اسے دیتا ہے، اس صورت میں جو کچھ اسے دیا وہ ملک زن ہو گیا، اس میں سے جو کچھ بچے گا، خواہ عورت کی جز رسی سے یا یوں کہ وہ مہینوں اپنی ماں کے یہاں رہی اور مصارف ماں نے کئے بہر حال عورت ہی اس کی مالک ہے۔ بحر الرائق و رد المحتار میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
المفروضۃ او المدفوعۃ لھا ملک لھا فلھا الاطعام منھا والتصدق وفی الخانیۃ لو اکلت من مالھا او من المسألۃ لھا الرجوع علیہ بالمفروض[1]۔	عورت کے لئے مقرر شدہ یا اس کو ادا شدہ کی وہ مالک ہے تو اس میں سے اس کو کھلانے اور صدقہ کرنے کا حق ہے، اور خانیہ میں ہے اگر عورت اپنے مال میں سے کچھ کھائے یا وصول کردہ سے مقرر شدہ کیلئے عورت خاوند سے رجوع کر سکتی ہے۔ (ت)

ظاہر ہے کہ یہاں واقع صورت ثانیہ ہے کہ زید اسے خرچ بھیجا کرتا تھا تو تو چاہئے کہ عورت ہی اس کی مالکہ ہو، اقول: مگر یہاں ایک نکتہ اور ہے زن و ولد کے نفقہ میں فرق ہے وہ جزائے احتباس ہے اور جبکہ نفقہ اسے دیا گیا اس کی ملک ہو گیا اگر وہ نہ اٹھائے بلکہ دوسری جگہ سے اپنا خرچ چلائے تو اس سے واپس نہیں لے سکتا اور اگر اس نے مثلاً مہینے یا سال بھر کا اسے دے دیا اور اس کے پاس سے چوری نہ کریں اپنی حاجت دوسرے طور پر روا کر لیں تو اس مدت کا ان کا نفقہ ذمہ پدر نہیں، اس صورت میں اگر ان کا نفقہ مثلاً کچھ ماہوار بحکم حاکم مقرر ہوا ہو جب بھی آئندہ کے لئے اس سے نہیں لے سکتے جب تک یہ خرچ نہ ہو جائے کہ پہلی حاجت دفع ہو گئی اور اگر اس نے دیا ان کے پاس سے چوری ہو گیا اسے دوبارہ دینا ہوگا کہ حاجت دفع نہ ہوئی

تو اس میں سے جو کچھ پس انداز کریں وہ ان کی ملک نہیں ملک پدر ہے کہ معلوم ہوا کہ حاجت سے زائد ہے مگر یہ کہ ان کو ہبہ دے تو البتہ وہ مالک ہوں گے، ذخیرہ پھر بحر الرائق میں ہے:

عربی	اردو ترجمہ
فرق بین نفقۃ الزوجات وکسواتھن و بین نفقۃ المحارم وکسوتھم، فان فی الاقارب اذا مضی الوقت	بیویوں کے لئے نفقہ و لباس میں اور ذی محرم کیلئے نفقہ اور لباس میں فرق ہے کیونکہ اقارب کے نفقہ و لباس میں سے کچھ باقی ہو اور وقت گزر جائے

[1] رد المحتار کتاب الطلاق باب النفقه دار احیاء التراث العربی بیروت ۳ / ۶۴۹، بحر الرائق کتاب الطلاق باب النفقہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۲ / ۱۷۶

Fatawa Razawiyya Volume 18

“And if anything remains of the dirhams and clothing, the judge does not decree for another in all cases because it is in consideration of the need in their right, and in the right of the woman, it is compensation for the confinement, and therefore if the maintenance or clothing is lost from their hands, he imposes for them another for what we mentioned.”[1]

So the judge cannot order giving anything else in exchange in any case because for them this expense is based on need, and in the case of wives, it is compensation for keeping them confined. Therefore, if their maintenance is lost while in their possession, the judge will issue an order for its replacement as we have mentioned. (T)

In Radd al-Muhtar, it is stated: “Maintenance in the right of the relative is according to need and sufficiency, and in the right of the wife, it is compensation for confinement, and therefore if time passes and something of it remains, he decrees another for her, not for him, and likewise if it is lost.”[2]

Maintenance for a relative is according to need and sufficiency, while for a wife, it is compensation for her commitment. Therefore, if there is a surplus for the wife, the judge will order further payment even after the time has passed. This is not the case for a relative, and similarly if it is lost. (T)

In the marginalia of the Faqih (may he be forgiven), it is stated regarding this: “I say: his pen preceded him, and the correct version is (and conversely if it is lost), i.e., he decrees another for him because the need is not repelled, not for her because the compensation has reached her.”[3]

I say: (I say) this is a slip of the pen, otherwise the correct version is its opposite. If it is lost, meaning if the maintenance for a relative is lost, the judge will order more because it is to fulfill their need. For the wife, it is not so because she is entitled to compensation which she has already received. (T)

From this, the invalidity of Khalida's claim—that whatever remained belonged to her and her mother—has become apparent in relation to herself, and it also remained incorrect regarding her mother. It is clear from the question that Zaid did not send maintenance to the woman alone, but along with the children, and there was no detail that this much is for the wife and this much for the children, but rather as a lump sum for the purpose of expenditure.

[1] Al-Bahr al-Ra'iq, Book of Divorce, Chapter on Maintenance, H.M. Saeed Company Karachi 13/178. [2] Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Chapter on Maintenance, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/672. [3] Jadd al-Mumtar 'ala Radd al-Muhtar.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

“और अगर दिरहम और कपड़ों में से कुछ बच जाए, तो काजी किसी भी हाल में दूसरे के लिए फैसला नहीं करता क्योंकि उनके हक में यह जरूरत के हिसाब से है, और औरत के हक में यह रुकावट (कैद) का मुआवज़ा है, इसलिए अगर उनके हाथ से नफ़का (भरण-पोषण) या कपड़े खो जाएं तो वह उनके लिए दूसरा मुकर्रर करता है जैसा कि हमने जिक्र किया।”[1]

तो काजी उसके बदले में कुछ और किसी हालत में देने का हुक्म नहीं दे सकता क्योंकि उनके लिए यह खर्चा ज़रूरत के हिसाब से होता है और बीवियों के हक में उनको रोकने का मुआवज़ा होता है इसलिए उनके खर्चे में से अगर उनके पास ज़ाया हो जाए तो काजी उसके बदले के लिए हुक्म नाफ़िज़ करेगा जैसा कि हमने ज़िक्र कर दिया है। (त)

रद अल-मुह्तार में है: “करीबी रिश्तेदार के हक में नफ़का ज़रूरत और किफायत के मुताबिक होता है और बीवी के हक में रुकावट का मुआवज़ा होता है, इसलिए अगर वक्त गुज़र जाए और उसमें से कुछ बाकी रह जाए, तो वह उसके लिए दूसरा फैसला करता है, उसके लिए नहीं, और इसी तरह अगर वह खो जाए।”[2]

करीबी के हक में नफ़का ज़रूरत और किफायत के मुताबिक होता है और बीवी के हक में पाबंदी का मुआवज़ा होता है इसलिए बीवी के हक में से कुछ बकाया हो तो वक्त गुज़र जाने के बावजूद मजीद अदा करने का हुक्म देगा और करीबी के लिए ऐसा नहीं है और यूं ही अगर ज़ाया हो जाए। (त)

इसी पर हवाशी फ़क़ीह (अल्लाह उन्हें माफ़ करे) में है: “मैं कहता हूँ: उनकी कलम पहले चल गई, और सही (और इसके विपरीत अगर वह खो जाए) है, यानी वह उसके लिए दूसरे का फैसला करता है क्योंकि ज़रूरत दूर नहीं हुई है, उसके लिए नहीं क्योंकि मुआवज़ा उस तक पहुँच गया है।”[3]

मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ) यह कलम की सबकत (चूक) है, वरना दुरुस्त इसका अक्स (उलट) है, अगर ज़ाया हो जाए यानी करीबी के लिए नफ़का ज़ाया हो जाए तो काजी उसके लिए मजीद का हुक्म देगा क्योंकि उसकी ज़रूरत पूरा करना है, बीवी के लिए ऐसा नहीं क्योंकि वह मुआवज़े की हकदार है जो उसे मिल गया है। (त)

यहाँ से खालिदा के इस दावे का कि जितना बचता था हमारा और हमारी वालिदा का था, अपनी निस्बत बुतलान (अमान्यता) तो जाहिर हो गया, उसकी माँ की निस्बत भी सही न रहा। सवाल से

ज़ाहिर है कि ज़ैद तनहा औरत के नफ़के उसे न भेजता था बल्कि मय औलाद, और इसमें कोई तफसील न थी कि इतना ज़ौजा के लिए इतना औलाद के वास्ते बल्कि मजमलन ब-ग़रज़-ए-सिर्फ (खर्च के लिए एकमुश्त)।

---

[1] अल-बह्र अल-रईक़, किताब अल-तलाक़, बाब अल-नफ़क़ा, एच.एम. सईद कंपनी कराची 13/178. [2] रद अल-मुह्तार, किताब अल-तलाक़, बाब अल-नफ़क़ा, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी बैरुत 2/672. [3] जद अल-मुम्तार अला रद अल-मुह्तार।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

وبقی شیئ من الدراھم والکسوۃ فان القاضی لا یقضی باخری فی الاحوال کلھالانھا باعتبار الحاجۃ فی حقھم ،وفی حق المرأۃ معاوضۃ عن الاحتباس ولھذا اذا ضاعت النفقۃ او الکسوۃ من ایدیھم یفرض لھم اخری لماذکرنا ۱۔

تو قاضی اس کے عوض کچھ اور کسی حالت میں دینے کا حکم نہیں کر سکتا کیونکہ ان کے لئے یہ خرچہ حاجت کے اعتبار سے ہوتا ہے اور بیویوں کے حق میں ان کو محبوس رکھے کا معاوضہ ہوتا ہے اس لئے ان کے خرچہ میں سے اگر ان کے پاس ضائع ہو جائے تو قاضی اس کے عوض کے لئے حکم نافذ کرے گا جیسا کہ ہم نے ذکر کر دیا ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں ہے : النفقۃ فی حق القریب بقدر الحاجۃ والکفایۃ وفی حق الزوجۃ معاوضۃ عن الاحتباس ولذالومضی الوقت وبقی منھا شیئ یقضی باخری لھا لالہ وکذا لو ضاعت ۲۔

قریبی کے حق میں نفقہ بقدر حاجت و کفایت ہوتا ہے اور زوجہ کے حق میں پابندی کا معاوضہ ہوتا ہے اس لئے بیوی کے حق میں سے کچھ بقایا ہو تو وقت گزر جانے کے باوجود مزید ادا کرنے کا حکم دے گا اور قریبی کے لئے ایسا نہیں ہے اور یونہی اگر ضائع ہو جائے۔ (ت)

اسی پر حواشی فقیہ غفرلہ میں ہے : اقول : سبق قلمہ وصوابہ (وبعکسہ لوضاعت) ای یقضی باخری لہ لعدم اندفاع الحاجۃ لالھا لوصول العوض الیھا ۳۔

اقول: (میں کہتا ہوں) یہ قلم کی سبقت ہے ، ورنہ درست اس کا عکس ہے، اگر ضائع ہو جائے یعنی قریبی کے لئے نفقہ ضائع ہو جائے تو قاضی اس کے لئے مزید کا حکم دے گا کیونکہ اس کی

حاجت پورا کرنا ہے ، بیوی کے لئے ایسا نہیں کیونکہ وہ عوض کے حقدار ہے جو اسے مل گیا ہے (ت)

یہاں سے خالدہ کے اس دعوٰی کا کہ جس قدر بچتا تھا ہمارا اور ہماری والدہ کا تھا اپنی نسبت بطلان تو ظاہر ہو گیا اس کی ماں کی نسبت بھی صحیح نہ رہا۔ سوال سے ظاہر ہے کہ زید تنہا عورت کے نفقہ اسے نہ بھیجتا تھا بلکہ مع اولاد، اور اس میں کوئی تفصیل نہ تھی کہ اتنا زوجہ کے لئے اتنا اولاد کے واسطے بلکہ مجملاً بغرض صرف

---

۱ بحر الرائق کتاب الطلاق باب النفقۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۱۳ / ۱۷۸ ۲ رد المحتار کتاب الطلاق باب النفقۃ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲ / ۶۷۲ ۳ جد الممتار علی ردالمحتار

Fatawa Rizvia Volume 18

When money was being sent, it cannot be called 'tamlik' (transfer of ownership) for the woman because, besides being 'shuyu' (undivided joint ownership) of unknown value, the definite intention is that whatever is needed for the woman's expenses should be spent by her, and whatever is needed for the children's expenses should be spent on them. It was not intended to make the woman and each child owners of equal shares. Ignorance of the quantity invalidates a gift (hibah). It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq:

[Table] | 1 - يشترط في صحة المشاع الذي لا يحتمل القسمة ان يكون قدرا معلوما | For the validity of a gift of joint property that cannot be partitioned, it is a condition that its quantity be known. (T) |

Thus, it is proven that sending the money was for maintenance (tamween) and not for transfer of ownership (tamlik). Therefore, whatever remained was the property of Zaid. "Thus the investigation should be, and Allah Almighty is the Patron of Success." (Investigation should be done in this manner and Allah Almighty is the One who grants success - T). From here it is clear that of the three answers Zaid gave to Khalida's second claim, although the last two are not correct—as the relationship between husband and wife is such that noble and modest women do not like to demand repayment of debts within it, so not asking or not making a will is not evidence of transfer of ownership; and "Speech is not attributed to one who is silent" (T)—but the first answer, that it was his own property, is correct, not in the way Zaid said it, but in the manner we have explained. As for Khalida's statement that her grandfather's disciples and students used to give something to her and her mother, the proof for this lies with her. If she proves with credible witnesses that her mother gave Zaid a certain amount from that money, the result would only be that Zaid is a debtor for that amount. Khalida or anyone else has no claim over the house based on the fact that money was lent, rather than a portion of the house being purchased. "Debts are settled with their equivalents." (Payment of a monetary debt is done with its equivalent - T). It is stated in Khairiyah:

[Table] | 2 - لا يلزم من الشراء من مال الاب ان يكون المبيع للاب | It does not necessarily follow from purchasing something with the father's money that the purchased item belongs to the father. (T) |

Specification and quantity are necessary because without them a claim is not heard. For example, if Khalida says there was some money from offerings (nazoor) in it, it will not be heard. It is stated in Hindiyah:

[Table] | لو كان المدعى به مجهولا فان القاضى | If the object being claimed is unknown, then the judge... |

---

1 Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Hibah, H.M. Saeed Company Karachi, 7/286 2 Fatawa Khairiyah, Kitab al-Buyu, Dar al-Ma'rifah Beirut, 1/219

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

जब वह (रुपया) भेजा जाता था तो उसे महिला के लिए 'तमलीक' (स्वामित्व का हस्तांतरण) नहीं कहा जा सकता, क्योंकि अज्ञात मात्रा के'शुयू' (अविभाजित संयुक्त स्वामित्व) होने के अतिरिक्त, निश्चित उद्देश्य यह है कि महिला के खर्च के लिए जो आवश्यक हो वह उसे खर्च करे और बच्चों के खर्च के लिए जो आवश्यक हो उसे उन पर खर्च करे। यह उद्देश्य नहीं था कि महिला और प्रत्येक बच्चे को समान हिस्से का मालिक बनाया जाए। मात्रा की अज्ञानता उपहार (हिबा) को अमान्य कर देती है। 'अल-बह्र अल-रईक' में है:

[तालिका] | 1 - يشترط في صحة المشاع الذي لا يحتمل القسمة ان يكون قدرا معلوما | अविभाजित संपत्ति जिसे विभाजित नहीं किया जा सकता, उसके उपहार की वैधता के लिए शर्त यह है कि उसकी मात्रा ज्ञात हो। (त) |

अतः यह सिद्ध हुआ कि वह भेजना भी केवल भरण-पोषण (तमवीन) था न कि स्वामित्व का हस्तांतरण (तमलीक)। इसलिए जो कुछ बचा वह ज़ैद की ही संपत्ति थी। 'हकज़ा यनबग़ी अत-तहक़ीक़ वल्लाहु तआला वलीयुत-तौफ़ीक़' (तहक़ीक़ इसी तरह होनी चाहिए और अल्लाह तआला ही तौफ़ीक़ का स्वामी है - त)। यहाँ से स्पष्ट हुआ कि ज़ैद ने खालिदा के दूसरे दावे के जो तीन उत्तर दिए, हालांकि उनमें से पिछले दो सही नहीं हैं—पति-पत्नी का मामला ऐसा होता है कि कुलीन और लजीली महिलाएँ इसमें कर्ज का तकाज़ा करना पसंद नहीं करतीं, इसलिए न माँगना या वसीयत न करना स्वामित्व के हस्तांतरण का प्रमाण नहीं है और 'चुप रहने वाले की ओर बात का श्रेय नहीं दिया जाता' (त)—लेकिन पहला उत्तर कि वह मेरी ही मिल्कियत (संपत्ति) थी, सही है; उस तरह नहीं जैसा ज़ैद ने कहा, बल्कि जिस तरह हमने बयान किया। रही बात खालिदा के इस बयान की कि उसके नाना के मुरीद और शागिर्द उसे और उसकी माँ को कुछ देते थे, तो इसका प्रमाण देना उसके ज़िम्मे है। यदि वह विश्वसनीय गवाहों से यह सिद्ध कर दे कि उसकी माँ ने उस रुपये में से ज़ैद को एक निश्चित राशि दी थी, तो इसका परिणाम केवल इतना होगा कि ज़ैद उतने रुपयों का कर्जदार है। खालिदा या किसी और का मकान पर कोई दावा नहीं बनता क्योंकि रुपया कर्ज दिया गया था, न कि मकान का कोई हिस्सा खरीदा गया था। 'नकद ऋण की अदायगी उसकी बराबरी से होती है।' (त) 'खैरियाह' में है:

[तालिका] | 2 - لا يلزم من الشراء من مال الاب ان يكون المبيع للاب | पिता के धन से खरीदी गई चीज़ के लिए यह आवश्यक नहीं है कि वह पिता की हो जाए। (त) |

निश्चितता और मात्रा की आवश्यकता यह है कि इसके बिना दावा सुनवाई योग्य नहीं होता। उदाहरण के लिए, यदि खालिदा कहे कि इसमें कुछ रुपया नज़र-ओ-नियाज़ का था, तो उसे नहीं सुना जाएगा। 'हिन्दिया' में है:

[तालिका] | لو كان المدعى به مجهولا فان القاضى | यदि दावा की गई वस्तु अज्ञात हो, तो काजी (न्यायाधीश) उसे... |

---

1 अल-बह्र अल-रईक, किताबुल हिबा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/286 2 फ़तावा खैरियाह, किताबुल बुयू, दारुल मारिफ़ा बेरूत, 1/219

ارسال ہوتا تھا تو اسے عورت کے لئے تملیک نہیں کہہ سکتے کہ علاوہ شیوع مجہول القدر ہے مقصود یقینا یہ ہے کہ جتنا عورت کے صرف میں آئے وہ اٹھائے جتنا بچوں کے خرچ میں آئے ان پر صرف کرے نہ یہ کہ عورت اور ہر بچہ کو بحصہ مساوی مالک کیا اور جہالت قدر مبطل ہبہ ہے۔ بحر الرائق میں ہے:

[Table] | یشترط في صحة المشاع الذي لا یحتمل القسمة ان یکون قدرا معلوما - 1 | مشاع یعنی جو تقسیم نہ ہوسکے ایسی چیز کی ہبہ کی صحت کے لئے شرط یہ ہے کہ اس کی قدر معلوم ہو۔ (ت) |

تو ثابت ہوا کہ وہ بھیجنا بھی تموین ہی تھا نہ کہ تملیک، لہذا جو کچھ بچا ملک زید ہی تھا ھکذا ینبغی التحقیق واللہ تعالٰی ولی التوفیق (تحقیق یوں چاہئے اور اللہ تعالٰی ہی توفیق کا ولی ہے۔ت) یہاں سے ظاہر ہوا کہ دوسرے دعوی خالدہ کے تین جواب جو زید نے دئے اگر چہ ان میں دو پچھلے صحیح نہیں، زن و شو کا معاملہ ایسا ہوتا ہے کہ شرف و شرم والیاں اس میں تقاضائے دین پسند نہیں کرتیں تو نہ مانگنا یا وصیت نہ کرنا دلیل تملیک نہیں ولا ینسب الی ساکت قول (خاموش کی طرف بات منسوب نہیں ہوتی۔ت) مگر پہلا جواب کہ وہ میری ہی ملک تھا صحیح ہے، نہ اس طور پر کہ زید نے کہا بلکہ جس طرح ہم نے تقریر کی۔ رہا خالدہ کا بیان کہ اس کے نانا کے مریدین و تلامذہ اسے اور اس کی ماں کو کچھ دیتے تھے اس کا ثبوت اس کے ذمہ ہے کہ اس روپے میں سے اس کی ماں نے زید کو دیا اگر بتعین مقدار اسے شہود عدول سے ثابت کر دے تو اس کا حاصل اس قدر ہوگا کہ زید اتنے روپے کامدیون ہے، مکان پر خالدہ وغیرہ کسی کو دعوی نہیں

پہنچتا کہ روپیہ قرض دیا ہے نہ کہ مکان کا کوئی حصہ مول لیا ہے والدیون تقضی بامثالہا (نقدی دین کی ادائیگی ہم مثل سے ہوتی ہے۔ ت) خیریہ میں ہے:

[Table] | لا یلزم من الشراء من مال الاب ان یکون المبیع للاب - 2 | والد کے مال سے خریدی گئی چیز کو یہ لازم نہیں کہ وہ باپ کی ہو جائے۔ (ت) |

تعین و مقدار کی ضرورت یہ ہے کہ بے اس کے دعوی مسموع نہیں مثلاً خالدہ کہے اس میں کچھ روپیہ زر نذور کا تھا نہ سنا جائے گا، ہندیہ میں ہے:

[Table] | لو کان المدعی بہ مجھولا فان القاضی | جس چیز کا دعوی ہے وہ اگر مجہول ہو تو قاضی اس |

---

1 بحر الرائق کتاب الھبہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۸۶ 2 فتاوٰی خیریہ کتاب البیوع دار المعرفۃ بیروت ۱/ ۲۱۹

Fatawa Rizvia (Volume 18)

"His claim shall not be heard," as stated in Al-Nihayah. (T) This ruling is according to judicial procedure (Qada'an). Religiously (Diyanatan), if Zaid knows that it also included nazr money (votive money), then it is obligatory for him to return it. If the amount is unknown, the easy way is to give them the house he wanted to give as a gift in exchange for that money. Allah Almighty knows best.

Issue 134 to 137: From Devi, Tehsil Gujar Khan, District Rawalpindi, sent by Mir Ghulam, first teacher, 13 Rabi-ul-Awwal 1337 AH. What do the scholars of the religion say about this matter: A judge (Qazi) gives a verdict, but the verdict is completely contrary to the facts. The judge is assured that his decision is entirely against the reality and that justice has not been served. The judge responds, "Go away, whatever has happened is done; now a verdict cannot be overturned. More witnesses than the required number (Nisab) cannot be taken," even though the judge only takes two witnesses and decides based on the opinion of one witness because his heart's desire is also for that same decision. The incident is as follows: A man leaves his village and goes to live in another village. There, in the house where he resides, he performs the legal (Sharia) marriage contract of his minor daughter in the presence of witnesses. The wedding ceremony (Rukhsati) does not take place, meaning no feast is held, and no drums are played. He moves his household there, and all the people in the village know that the marriage has taken place. After some time, a disagreement arises. The daughter's husband is employed in Lahore. In his absence, leaving his home, the girl's parents take her and return to their original village. They try to obtain a divorce so they can marry the girl off elsewhere. The girl's father tells several Muslims, who are still alive, to help get a divorce. They are ready to go to Lahore with him; in fact, they assure him they will get the divorce. Since the people in the original village where the parents are now wanted him to marry his daughter to his nephew, due to their influence and instigation, he becomes ready to perform a second marriage without a divorce. The marriage registrars of that village do not want this "marriage upon marriage," especially since the first marriage was performed by the son of one of those registrars, who has since passed away. Seeing this compulsion, the girl's father goes to a Qazi in a third village, hoping that through him the work might be done. The husband is in Lahore. Without his knowledge, a third person hearing about this goes to that Qazi and informs him that a marriage has already taken place. The Qazi asked if there are any witnesses present. The answer was...

[1] Fatawa Hindiyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 1, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 4/4.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

"उसका दावा नहीं सुना जाएगा," अल-निहाया में ऐसा ही है। (टी) यह आदेश न्यायिक रूप से (क़ज़ाअन) है। धार्मिक रूप से (दियानतन), यदि ज़ैद जानता है कि इसमें नज़र (नज़राना) का पैसा भी था, तो उस पर उसे वापस करना अनिवार्य है। यदि राशि ज्ञात न हो, तो आसान तरीका यह है कि वह घर जो वह उन्हें दान (तबर्रुआन) के रूप में देना चाहता है, उस पैसे के बदले में दे दे। अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 134 से 137: देवी, तहसील गुजर खान, जिला रावलपिंडी से प्रेषित, मीर गुलाम अव्वल मुदर्रिस द्वारा, 13 रबी-उल-अव्वल 1337 हिजरी। विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: एक काज़ी फैसला सुनाता है, लेकिन फैसला तथ्यों के बिल्कुल विपरीत है। काज़ी को यकीन दिलाया जाता है कि आपका फैसला हकीकत के खिलाफ है और इसमें इंसाफ नहीं हुआ है। काज़ी कहता है कि जाओ भाई, जो हो गया सो हो गया, अब फैसले पर फैसला नहीं होता, निसाब (न्यूनतम संख्या) से ज्यादा गवाह नहीं लिए जा सकते, हालाँकि काज़ी सिर्फ दो गवाह लेता है और एक गवाह की राय पर फैसला कर देता है क्योंकि उसकी दिली मंशा भी इसी फैसले पर है। वाकया यूँ है कि एक आदमी अपना गाँव छोड़कर दूसरे गाँव में जाकर रहने लगता है। वहाँ जिस घर में वह रहता है, उसके साथ अपनी नाबालिग लड़की का निकाह शरीअत के मुताबिक गवाहों की मौजूदगी में कर देता है। शादी (रुख़सती) नहीं होती, यानी खाना-पीना नहीं होता और ढोल आदि नहीं बजाए जाते। वह अपना घर-बार वहाँ जमा लेता है, गाँव के सभी लोगों को पता चल जाता है कि निकाह हो गया है। कुछ समय बाद अनबन हो जाती है। लड़की का पति लाहौर में मुलाज़िम (नौकरीपेशा) है। उसकी अनुपस्थिति में, उसका घर छोड़कर लड़की के माता-पिता उसे लेकर अपने असली गाँव आ जाते हैं और इस बात की कोशिश करते हैं कि तलाक दिलाकर लड़की का निकाह दूसरी जगह कर दिया जाए। लड़की का बाप कई मुसलमानों से कहता है जो अभी ज़िंदा हैं कि तलाक दिला दो। वे उसके साथ लाहौर जाने को तैयार होते हैं, बल्कि उसे भरोसा दिलाते हैं कि तलाक दिला देंगे। चूँकि जिस असली गाँव में अब लड़की के माता-पिता हैं, उस गाँव के लोगों की मर्ज़ी थी कि वह अपनी लड़की का निकाह अपने भतीजे से कर दे, उनकी उकसाहट आदि से वह बिना तलाक लिए निकाह करने पर तैयार हो जाता है। उस गाँव के निकाह-ख़्वानों (निकाह पढ़ाने वालों) की मर्ज़ी नहीं कि निकाह पर निकाह हो, फिर इस स्थिति में कि पहला निकाह उसी निकाह-ख़्वान के लड़के ने पढ़ाया था जो अब मर चुका है। इस मजबूरी को देख कर लड़की का बाप तीसरे गाँव के काज़ी के पास जाता है कि शायद उसके ज़रिये

काम बन जाए। पति लाहौर में है। उसकी जानकारी के बिना, एक तीसरा आदमी इस बात को सुनकर उस काज़ी के पास जाता है कि यह निकाह पहले ही हो चुका है। काज़ी ने पूछा कि क्या कोई गवाह मौजूद है? जवाब मिला...

[1] फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-दावा, अध्याय 1, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/4. पृष्ठ 738 का 619

لا یسمع دعواہ ھکذا فی النھایۃ ۱۔ (دعوٰی کو نہ سنے گا، نہایہ میں ایسے ہی ہے۔ (ت)) یہ حکم قضاءً ہے دیانۃً اگر زید جانتا ہو کہ اس میں زرِ نذر بھی تھا تو اس پر لازم ہے کہ واپس دے اور مقدار نہ معلوم ہو تو آسان طریقہ یہ ہے کہ جو مکان ان کو تبرعاً دینا چاہتا ہے اس روپے کے عوض میں دے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۳۴ تا ۱۳۷: از دیوی تحصیل گوجر خاں ضلع راولپنڈی مرسلہ میر غلام اول مدرس ۱۳ ربیع الاول ۱۳۳۷ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ ایک قاضی قضا کرتا ہے لیکن قضا بالکل ہی واقع کے خلاف ہے قاضی کو یقین دے دیا جاتا ہے کہ آپ کا فیصلہ بالکل خلافِ واقع ہے اس میں حق شناسی نہیں ہوئی تو قاضی کہتا ہے کہ جاؤ جی، جو کچھ ہوا ہو، ہو لیا، اب قضا پر قضا نہیں ہوتی نصاب سے زیادہ گواہ نہیں لئے جاسکتے حالانکہ قاضی صرف دو گواہ لیتا ہے اور ایک گواہ کی رائے پر فیصلہ کردیتا ہے چونکہ اس کی دلی منشا بھی اسی فیصلہ پر ہے اور واقعہ یوں ہے کہ ایک آدمی اپنا گاؤں چھوڑ کر دوسرے گاؤں میں جا رہتا ہے وہاں جس کے مکان میں رہتا ہے اس کے ساتھ اپنی نابالغہ لڑکی کا عقد شرعی رو برو گواہان کردیتا ہے، شادی نہیں ہوتی یعنی روٹی وغیرہ نہیں کی جاتی اور ڈھول وغیرہ نہیں بجایا جاتا اس کا گھر بار کھالیتا ہے گاؤں کے سب لوگوں کو پتہ ہو جاتا ہے کہ نکاح ہو گیا کچھ عرصہ کے بعد ناچاقی ہو جاتی ہے لڑکی کا خاوند لاہور ملازم ہے اس کی عدم موجودگی میں اس کا گھر چھوڑ کر لڑکی کے والدین لڑکی کو لے کر اپنے اصلی گاؤں میں آجاتے ہیں اور اس بات کی کوشش کرتے ہیں کہ طلاق دلا کر لڑکی کا نکاح دوسری جگہ کر دیا جائے لڑکی کا باپ کئی مسلمانوں کو کہتا ہے جو ابھی زندہ ہیں کہ طلاق لے دو وہ اس کے ساتھ لاہور جانے پر تیار ہوتے ہیں بلکہ اسے یقین دلاتے ہیں کہ طلاق لے

دیں گے چونکہ جس اصلی گاؤں میں اب لڑکی کے والدین ہیں اس گاؤں کے لوگوں کی مرضی تھی کہ یہ اپنی لڑکی کا نکاح اپنے بھتیجے سے کردے ان کی شہ وغیرہ سے وہ بغیر طلاق لئے نکاح کردینے پر آمادہ ہو جاتا ہے اس گاؤں کے نکاح خوانوں کی مرضی نہیں یہ نکاح پر نکاح ہو، پھر اس حالت میں کہ پہلا نکاح اس نکاح خواں کے لڑکے نے ہی پڑھا تھا جواب فوت ہو گیا ہے اس مجبوری کو دیکھ کر لڑکی کا باپ تیسرے گاؤں کے قاضی کے پاس جاتا ہے کہ شاید اس کے طفیل کام بن جائے خاوند لاہور ہے بغیر اس کے علم کے ایک تیسرا آدمی اس بات کو سن کر اس قاضی کے پاس جاتا ہے کہ یہ آگے نکاح ہوا ہوا ہے قاضی نے پوچھا کہ کوئی گواہ موجود ہیں جواب ملا

Even though the person who performed the marriage and several witnesses have died, many witnesses are still present. The Qazi (judge) said that there is no need for many witnesses; just bring two witnesses to me. The poor person did not realize why the Qazi was asking for only two witnesses; the wisdom behind this would be revealed later—why the logic-studied Qazi asked for two witnesses. When the two witnesses came to the Qazi, one of them stated completely that the marriage took place and there was an offer and acceptance. The Qazi did not ask any questions. When the second witness began to give proper testimony, the Qazi abruptly asked, 'Was it a marriage (shadi) or a relationship (nata)?' He said 'relationship'. The Qazi was delighted; this was exactly what he wanted. Hearing this, without further questions, he gave the decision that the marriage is not proven and there is no evidence, even though the person who said 'relationship' immediately explained that his meaning was not that a wedding ceremony didn't happen, but rather an offer and acceptance certainly took place within the relationship; that's why he used the word 'relationship' in comparison to 'marriage'. But the Qazi did not believe him. Then it was said that there are many other people who were present at the time of this marriage. The Qazi said that the legal quorum (nisab) has been met, and he doesn't want to take more witnesses. A way opened up for the Qazi; he immediately went to that village and performed the marriage of the girl with another man, enjoyed his treats, and left. This judgment has caused strange astonishment among Muslims, especially the people of that village and surrounding areas who knew about this marriage, the witnesses who were present at the marriage, and those reputable Muslims whom the girl's father used to ask to obtain a divorce for her. They said the Qazi has given a fine judgment indeed; the husband sitting two hundred miles away doesn't even know, and the Qazi performs the marriage of this woman to another man without a divorce. Strange, strange, strange! In the village of Pata, the word 'relationship' was found such that it nullifies everything. He does not allow consideration of the fact that if the matter were clear, why would people from both sides come to me? Could no one in this village perform a marriage without me? When asked to present witnesses, the Qazi says the legal quorum is complete; when asked to refer to Sharia, he is silenced by saying there is no judgment upon a judgment. But we do not understand why, between the two witnesses, the one who said 'relationship' is considered truthful and the other a liar, and why the Qazi performed a marriage upon a marriage without further investigation. This ruling by

the Qazi has frightened all those with women; anyone who wishes can present two witnesses in the husband's absence, one of whom says that this woman's marriage did not take place, then have the Qazi perform a marriage with the woman, and the poor (former) husband is left watching helplessly. Sir! Now, please honor us with a response after thorough research because this judgment by the Qazi has caused a strange commotion and unrest among the Muslims of this region, and they are astonished that while the husband is alive...

हालाँकि निकाह पढ़ाने वाला और कई गवाह मर चुके हैं लेकिन फिर भी कई गवाह मौजूद हैं। काज़ी ने कहा कि ज़्यादा गवाहों की ज़रूरत नहीं है, सिर्फ दो गवाह मेरे पास ले आओ। उस बेचारे को पता न चला कि काज़ी सिर्फ दो गवाह क्यों माँग रहा है, इसकी हिकमत आगे ज़ाहिर हो जाएगी कि मंतक़ (तर्कशास्त्र) पढ़े हुए काज़ी ने क्यों दो गवाह माँगे। जब दो गवाह काज़ी के पास आए, तो उनमें से एक ने पूरे तौर पर बयान किया कि निकाह हुआ और ईजाब व क़ुबूल हुआ है। काज़ी ने कोई सवाल न किया। जब दूसरे गवाह ने ठीक तौर पर गवाही देनी शुरू की, तो काज़ी ने झट सवाल किया कि शादी हुई थी या नाता (सम्बन्ध)? उसने कहा नाता। काज़ी जी की चाँदी हो गई, वह चाहता भी यही था। यह सुनकर मजीद (अतिरिक्त) सवालों के बिना ही फैसला दे दिया कि निकाह साबित नहीं हुआ, शहादत (गवाही) नहीं है, हालाँकि नाता कहने वाले ने उसी वक़्त कहा कि मेरी मुराद यह थी कि शादी नहीं हुई बल्कि नाते में ज़रूर ईजाब व क़ुबूल हुआ है, इसीलिए शादी के मुक़ाबले में मैंने नाता कहा। मगर काज़ी ने यकीन नहीं किया और फिर कहा गया कि और भी कितने आदमी हैं जो उस निकाह के वक़्त मौजूद थे। काज़ी ने कहा कि निसाब (न्यूनतम आवश्यक संख्या) पूरा हो चुका है, इससे ज़्यादा गवाह नहीं लेना चाहता। काज़ी के लिए राह बन गई, फ़ौरन उस गाँव में जाकर लड़की का निकाह दूसरे आदमी से करा दिया, हलवे-मांडे खाए और चलता बना। इस कज़ा (फ़ैसले) से मुसलमानों में अजीब हैरत है, ख़ासकर उस गाँव और आस-पास के लोगों को जिन्हें इस निकाह की ख़बर थी, उन गवाहों को जो निकाह में मौजूद थे, उन मोतबर (विश्वसनीय) मुसलमानों को जिन्हें लड़की का बाप कहता था कि तलाक़ दिलवा दो, वे कहने लगे कि काज़ी जी ने खूब कज़ा की; शौहर को ख़बर ही नहीं, वह दो सौ मील दूर बैठा है और काज़ी तलाक़ के बिना ही उस औरत का निकाह दूसरे आदमी से पढ़ा देता है। अजीब, अजीब, अजीब! पता के गाँव के लफ्ज़ 'नाता' ने एक ऐसा रास्ता दे दिया जो सब बातों को रद्द कर देता है। वह इस बात पर ग़ौर नहीं करने देता कि अगर मामला साफ़ होता तो दोनों पक्षों के लोग मेरे पास क्यों आते? क्या मेरे बिना इस गाँव में निकाह कोई नहीं पढ़ा सकता? जब गवाह पेश करने को कहा जाता है, तो काज़ी कहता है कि निसाब पूरा हो गया; जब शरीअत की तरफ़ रुजू करने को कहा जाता है, तो यह कहकर चुप कर दिया जाता है कि कज़ा पर कज़ा नहीं होती। लेकिन यह बात हमारी समझ में नहीं आती कि दो गवाहों में से 'नाता' कहने वाले को क्यों सच्चा समझा जाता है और दूसरे को झूठा, और क्यों काज़ी ने मजीद तहक़ीक़ात के बिना निकाह पर निकाह पढ़वा दिया। काज़ी के इस मसले ने तमाम औरत वालों को डरा दिया है; जिसका

जी चाहे शौहर की अदम-मौजूदगी (अनुपस्थिति) में दो गवाह पेश कर दे, जिनमें से एक कह दे कि इस औरत का निकाह नहीं हुआ, फिर औरत के साथ काज़ी जी से निकाह पढ़वा ले और औरत वाला बेचारा मुँह देखता रह जाए। जनाब-ए-मन! अब खूब तहक़ीक़ करके जवाब से सरफ़राज़ फरमा दें क्योंकि काज़ी जी के इस फ़ैसले से इस इलाके के मुसलमानों में अजीब हलचल और खलबली मची हुई है और हैरान हैं कि जीते शौहर...

کہ گو نکاح خواں اور چند گواہ مر گئے ہیں لیکن پھر بھی کئی گواہ موجود ہیں قاضی نے کہا کہ زیادہ گواہوں کی ضرورت نہیں صرف دو گواہ میرے پاس لے آؤ، اس بیچارے کو پتہ نہ لگا کہ قاضی صرف دو گواہ کیوں مانگتا ہے، اس کی حکمت آگے ظاہر ہو جائے گی کہ منطق پڑھے ہوئے قاضی نے کیوں دو گواہ مانگے، جب دو گواہ قاضی کے پاس آئے تو ان میں سے ایک نے پورے طور پر بیان کیا کہ نکاح ہوا اور ایجاب و قبول ہوا ہے قاضی نے کوئی سوال نہ کیا دوسرے گواہ نے جب ٹھیک طور پر گواہی دینی شروع کی تو قاضی نے جھٹ سوال کیا کہ شادی ہوئی تھی یا ناتا، اس نے کہا ناتا، قاضی جی کی چاندی ہو گئی، وہ چاہتا بھی یہی تھا، یہ سن کر بغیر مزید سوالات فیصلہ دے دیا کہ نکاح ثابت نہیں ہوا شہادت نہیں ہے حالانکہ ناتا کہنے والے نے اسی وقت کہا کہ میری مراد یہ تھی کہ شادی نہیں ہوئی بلکہ ناطہ میں ضرور ایجاب و قبول ہوا ہے اس واسطے شادی کی مقابلہ میں میں نے ناتا کہا، مگر قاضی نے باور نہ کیا اور پھر کہا گیا اور بھی کتنے آدمی ہیں جو اس نکاح کے وقت موجود تھے، قاضی نے کہا نصاب ہو چکا ہے اس سے زیادہ گواہ نہیں لینا چاہتا قاضی کے لئے راہ بن گیا فوراً اس گاؤں میں جا کر لڑکی کا نکاح دوسرے آدمی سے کر دیا حلوے مانڈے کھا چلتا بنا۔ اس قضا سے مسلمانوں میں عجیب حیرت ہے خاص کر اس گاؤں اور گرد و نواح کے لوگوں کو جن کو اس نکاح کی خبر تھی ان گواہوں کو جو نکاح میں موجود تھے ان معتبر مسلمانوں کو جن کو لڑکی کا باپ کہتا تھا کہ طلاق دلوا دو کہ قاضی جی نے خوب قضا کی خاوند کو خبر ہی نہیں دو سو میل پر بیٹھا ہے قاضی بغیر طلاق کے اس عورت کا نکاح دوسرے آدمی سے پڑھ دیتا ہے، عجب عجب عجب، پتہ کے گاؤں کے لفظ ناطہ ایک ایسا مل گیا ہے جو سب باتوں کو رد کر دیتا ہے اس بات پر غور کرنے نہیں دیتا کہ اگر معاملہ صاف ہوتا

تو طرفین کے آدمی میرے پاس کیوں آتے کیا میرے بغیر اس گاؤں میں نکاح کوئی نہیں پڑھ سکتا، جب گواہ پیش کرنے کو کہا جاتا ہے تو قاضی کہتا ہے کہ نصاب پورا ہو گیا، جب شریعت کی طرف رجوع کرنے کو کہا جاتا ہے تو یہ کہہ کر چپ کر دیا جاتا ہے کہ قضا پر قضا نہیں ہوتی لیکن یہ بات ہماری سمجھ میں نہیں آتی کہ دو گواہوں میں سے ناطہ کہنے والے کو کیوں سچا سمجھا جاتا ہے اور دوسرے کو جھوٹا اور کیوں قاضی نے بغیر مزید تحقیقات نکاح پر نکاح پڑھ دیا۔ قاضی کے اس مسئلہ نے تمام عورت والوں کو ڈرا دیا ہے جس کا جی چاہے خاوند کی عدم موجودگی میں دو گواہ پیش کر دے جن میں سے ایک کہہ دے کہ اس عورت کا نکاح نہیں ہوا پس عورت کے ساتھ قاضی جی سے نکاح پڑھوا لے اور عورت والا بیچارہ منہ دیکھتا کا دیکھتا رہ جائے۔ جناب من ! اب خوب تحقیق کر کے جواب سے سرفراز فرما دیں کیونکہ قاضی جی کی اس قضاء سے اس علاقے کے مسلمانوں میں عجیب ہلچل اور کھلبلی پڑی ہوئی ہے اور حیران ہیں کہ جیتے خاوند

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

How did a woman become lawful for another man without a divorce? If all these things are correct, then please grant a fatwa:

(1) What is the ruling for the common Muslims? Should they accept this judicial decree which they consider completely unlawful because they know for certain that this marriage took place earlier? Some were present at the time of marriage, and some are those whom the girl's father used to ask for a divorce.

(2) What is the ruling for the Qazi (judge) who intentionally took two witnesses? There was no difference in the meaning of the witnesses' statements, but the Qazi himself had the word 'relationship' (nata) removed, declared the first witness a liar, and based on the second witness's testimony, performed the marriage of that woman to another man. In the village where her first marriage took place, no decent person was even consulted.

(3) What is the ruling for the girl's parents who had a second marriage performed over the first? When they were asked later why they did this when they were previously ready to get a divorce, they said that the Qazi had made it lawful without a divorce.

(4) What is the ruling for the girl's husband who has not yet returned from Lahore, while here the Qazi has given his wife to someone else? Should he accept the Qazi's decree and give up on his wife?

The Answer:

Such a person is not a Qazi but Iblis (Satan), and making a distinction between 'relationship' (nata) and 'marriage' is a satanic deception. The 'relationship' itself is the original marriage, so the woman being the wife of another was already proven by those two witnesses. The Qazi, out of stubbornness, did not accept it, and refusing to hear the witnesses was his internal malice. Not needing more witnesses after the legal quorum (nisab) is fulfilled applies when proof is established from that quorum. Since, according to him, proof had not yet been established, it was mandatory to hear more witnesses. But he deliberately did not want to; his aim was to make the absolutely forbidden lawful and to act as a pimp for adultery himself. Why would he listen to more witnesses? And the answer that 'a decree cannot be overturned by another decree' is his third piece of devilry. Firstly, these marriage performers are not Sharia-recognized Qazis. Calling them Qazi is like calling an ignorant person 'Maulvi'

among boys. Even if he were one, what decree did he pass that could not be changed? It was only that according to him, the marriage was not proven; a lack of proof is not a judicial decree.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

बिना तलाक के एक महिला दूसरे पुरुष के लिए कैसे हलाल (वैध) हो गई? यदि ये सभी बातें सही हैं, तो कृपया फतवा प्रदान करें:

(1) आम मुसलमानों के लिए क्या हुक्म है? क्या वे उस अदालती फैसले (क़ज़ा) को मान लें जिसे वे पूरी तरह से नाजायज समझते हैं, क्योंकि वे निश्चित रूप से जानते हैं कि यह निकाह पहले हो चुका है? कुछ निकाह के समय मौजूद थे, और कुछ वे हैं जिनसे लड़की का पिता तलाक माँग रहा था।

(2) उस काजी के लिए क्या हुक्म है जिसने जानबूझकर दो गवाह लिए? गवाहों के बयानों में कोई अंतर नहीं था, लेकिन काजी ने खुद 'नाता' शब्द निकलवा दिया, पहले गवाह को झूठा बताया और दूसरे गवाह की गवाही के आधार पर उस महिला का निकाह दूसरे आदमी से पढ़ा दिया। जिस गाँव में उसका पहला निकाह हुआ था, वहाँ के किसी शरीफ़ आदमी से पूछा तक नहीं गया।

(3) लड़की के माता-पिता के लिए क्या हुक्म है जिन्होंने निकाह पर निकाह करवाया? जब उनसे बाद में पूछा गया कि आपने ऐसा क्यों किया जबकि आप पहले तलाक लेने के लिए तैयार थे, तो उन्होंने कहा कि काजी जी ने बिना तलाक के ही हलाल कर दिया।

(4) लड़की के शौहर (पति) के लिए क्या हुक्म है जिसे अभी तक लाहौर से छुट्टी नहीं मिली है, जबकि यहाँ काजी जी उसकी पत्नी दूसरे को दिलवा चुके हैं? क्या वह काजी जी के फैसले को मानकर अपनी पत्नी से हाथ धो बैठे?

उत्तर:

ऐसा व्यक्ति काजी नहीं बल्कि इबलीस (शैतान) है, और 'नाता' (रिश्ता) और 'शादी' के बीच अंतर करना शैतानी चाल है। 'नाता' ही असल निकाह है, अतः उस महिला का किसी और की विवाहिता होना उन्हीं दो गवाहों से साबित हो गया था। काजी ने हठधर्मी के कारण इसे नहीं माना और गवाहों को सुनने से इनकार करना उसकी आंतरिक दुर्भावना थी। कानूनी कोरम (निसब) के बाद गवाहों की आवश्यकता न होना उस स्थिति में होता है जब उस कोरम से सबूत मिल जाए। चूंकि उसके अनुसार अभी सबूत नहीं हुआ था, इसलिए और गवाहों को सुनना अनिवार्य था। लेकिन उसने जानबूझकर ऐसा नहीं करना चाह्या; उसका उद्देश्य पूर्णतः हराम को हलाल करना और खुद ज़िना (व्यभिचार) का दलाल बनना था। वह और गवाह क्यों सुनता? और यह जवाब कि 'फैसले पर फैसला नहीं होता',

उसकी तीसरी शैतानी है। पहली बात तो यह कि ये निकाह पढ़ाने वाले शरिया के अनुसार काजी नहीं होते। उन्हें काजी कहना वैसा ही है जैसे अनपढ़ को लड़कों के बीच 'मौलवी साहब' कहना। और अगर वह होता भी, तो उसने कौन सा फैसला सुनाया था जो बदला नहीं जा सकता था? बस इतना ही तो था कि उसके अनुसार निकाह साबित नहीं हुआ; प्रमाण का न होना कोई न्यायिक फैसला नहीं है।

पृष्ठ 621/738

کی عورت بلا طلاق کیونکر دوسرے مرد پر حلال ہو گئی، اگر یہ تمام باتیں درست ہیں تو مہربانی فرما کر فتویٰ دیں:

(۱) عام مسلمانوں کے واسطے کیا حکم، آیا وہ اس قضا کو مان لیں جو ان کے خیال میں بالکل ناجائز ہے کیونکہ وہ یقینی طور پر جانتے ہیں کہ یہ نکاح پہلے ہوا ہے بعض نکاح کے موقع پر موجود تھے بعض وہ ہیں جن کو لڑکی کا باپ طلاق کے واسطے کہتا تھا۔

(۲) قاضی کے واسطے کیا حکم ہے جس نے دانستہ دو گواہ لئے گوان گواہوں کے مطلب میں کوئی فرق نہ تھا مگر خود قاضی نے ناتا کا لفظ نکلوا کر پہلے گواہ کو جھوٹا جانا اور دوسرے گواہ کی شہادت پر جا کر اس عورت کا نکاح دوسرے آدمی سے پڑھ دیا جس گاؤں میں اس کا نکاح پہلے ہوا تھا وہاں کے کسی بھلے مانس نے پوچھا تک نہیں۔

(۳) لڑکی کے والدین کے لئے کیا حکم ہے جنہوں نے نکاح پر نکاح بنوایا ان سے بعد میں پوچھا گیا کہ تم نے ایسا کیوں کیا حالانکہ تم پہلے طلاق لینے پر تیار تھے تو کہتے ہیں کہ قاضی جی نے بغیر طلاق حلال کر دیا۔

(۴) لڑکی کے خاوند کے لئے کیا حکم ہے جس کو اب تک لاہور سے رخصت ہی نہیں ملی ادھر قاضی جی اس کی عورت دوسرے کو دلوا چکے ہیں کیا وہ قاضی جی کی قضا کو مان کر اپنی عورت سے ہاتھ دھو بیٹھے۔

الجواب:

ایسا شخص قاضی نہیں ابلیس ہے اور اس کا ناتے اور شادی میں فرق کرنا شیطانی تلبیس ہے ناتا ہی اصل نکاح ہے تو عورت کا منکوحہ غیر ہونا انہیں دونوں گواہوں سے ثابت ہو لیا تھا قاضی نے ہٹ دھرمی سے اسے نہ مانا اور گواہوں کے سننے سے انکار اس کی خباثت قلبی تھی نصاب کے بعد اور گواہوں کی حاجت نہ ہونا اس صورت میں ہے جب کہ نصاب سے ثبوت ہو جائے اس کے نزدیک ابھی ثبوت نہ ہوا تو اور گواہ سننا فرض تھا مگر اس نے قصداً نہ چاہا اسے تو حرام قطعی کو حلال کرنا اور خود زنا کا دلال بننا تھا وہ اور گواہ کیسے سنتا اور یہ جواب کہ قضا پر قضاء نہیں ہوتی اس کی تیسری شیطنت ہے اول تو یہ نکاح خواں شرعاً قاضی نہیں ہوتے ان کو قاضی کہنا ایسا ہے جیسے لونڈوں کے میاں جی بے علم کو مولوی صاحب کہنا اور ہو بھی تو اس نے کون سی قضا کی تھی جو بدل نہ سکے اتنا ہی تو تھا کہ اس کے نزدیک نکاح ثابت نہ ہوا عدم ثبوت کوئی قضا نہیں۔

fatawa razawiyya, Volume (18)

(1) Obeying this impure command is forbidden for Muslims. (2) The Qazi (judge) deserves a severe punishment, but who will punish him here? An Islamic ruler gives punishment; in fact, he can even execute him for this impurity, as such a person is included among those who "strive to spread corruption on earth." (3) The girl's father is a 'dayyooth' (cuckold/shameless) who gave his daughter for adultery. Furthermore, the parents saying that the Qazi made it lawful without a divorce is a statement of disbelief (Kufr), as they considered adultery lawful based on the Qazi's word, and "Istihlal al-Ma'siyah" (considering a sin lawful) is Kufr. Their own marriage is no longer valid; both should become Muslims anew and then remarry each other. (4) The girl is still in the marriage of her husband. He should take her. If he cannot get her back this way, he can file a lawsuit for repeated marriage against the girl's father and the Qazi to regain her. Allah forbid! What times of corruption have arrived! "There is no might or power except with Allah, the Most High, the Most Great." And Allah Almighty knows best.

Issue 138: From Rama, Tehsil Gujar Khan, District Rawalpindi, Jatli Post Office, sent by Taj Mahmood Sahib, 15 Muharram 1339 AH. If a Nikah registrar (Nikah Khwan) states, without a formal claim from the claimant, that the defendant has married off his known minor daughter to such-and-such son of the claimant, and the claimant has accepted it for his known son, even though this Nikah registrar is very ignorant and a long-time enemy of the claimant, will this testimony be reliable or not?

The Answer: When there is no claim, how can there be a claimant? If the meaning is that the claimant did not name him as a witness, this is not a condition for testimony. If he mentions in his testimony that he performed his own marriage, it is not acceptable because "it is testimony upon one's own act" (li-annahu shahadatun 'ala fi'li nafsihi). Otherwise, if the witness is trustworthy, it is acceptable. And Allah Almighty knows best.

Issue 139: From District Darbhanga, Madhubani location, Jolahatola neighborhood near Jamia Masjid, sent by Khan Muhammad Sahib, 11 Muharram al-Haram 1339 AH. Nuri Momin and his companions stated in the mosque that we will not pray behind Khan Muhammad because his mother was not divorced by her first husband before his father married her. Since this marriage was not valid, his parents are both adulterers and these people are illegitimate (walad-az-zina), and prayer behind an

illegitimate person is not valid. After many statements, Khan Muhammad called a panchayat (council) in which several respectable individuals...

1. Al-Quran al-Karim 5/33 Page 622 of 738

फ़तावा रज़विया, जिल्द (18)

(1) इस नापाक हुक्म को मानना मुसलमानों पर हराम है। (2) काज़ी कड़ी सज़ा का हक़दार है, लेकिन यहाँ सज़ा कौन दे? इस्लामी हुकूमत सज़ा देती है, बल्कि वह इस नापाकी पर कत्ल तक कर सकती है क्योंकि ऐसा व्यक्ति "ज़मीन पर फ़साद फैलाने की कोशिश करने वालों" में शामिल है। (3) लड़की का पिता 'दय्यूथ' (बेशर्म) है जिसने अपनी बेटी को ज़िना (व्यभिचार) के लिए दे दिया। इसके अलावा, माता-पिता का यह कहना कि काज़ी ने बिना तलाक़ के हलाल कर दिया, कुफ़्र (अविश्वास) का शब्द है क्योंकि उन्होंने काज़ी के कहने पर ज़िना को हलाल माना, और "इस्तिहलाल अल-म'सिया" (गुनाह को हलाल समझना) कुफ़्र है। उनका आपस में निकाह नहीं रहा; दोनों नए सिरे से मुसलमान होकर फिर आपस में निकाह करें। (4) लड़की अपने शौहर के निकाह में ही है; वही उसे ले। अगर इस तरह न मिले, तो लड़की के पिता और काज़ी पर दोबारा शादी का मुक़दमा करके उसे ले सकता है। माज़ अल्लाह! फ़साद का कैसा ज़माना आ गया है! "ला हौला व ला कुव्वता इल्ला बिल्लाहिल अलीयिल अज़ीम" (अल्लाह के सिवा कोई शक्ति नहीं)। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 138: रामा, तहसील गूजर खां, ज़िला रावलपिंडी, डाकख़ाना जातली, प्रेषक ताज महमूद साहब, 15 मुहर्रम 1339 हिजरी। अगर एक निकाह ख़्वॉन (निकाह पढ़ाने वाला) बिना मुद्दई (दावेदार) के दावे के कह दे कि मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) ने अपनी नाबालिग बेटी का निकाह मुद्दई के फ़लां बेटे से कर दिया है, और मुद्दई ने अपने बेटे के लिए उसे स्वीकार कर लिया है, जबकि यह निकाह ख़्वॉन बहुत जाहिल और मुद्दई का पुराना दुश्मन है, तो क्या यह गवाही विश्वसनीय होगी या नहीं?

उत्तर: जब दावा ही नहीं तो मुद्दई कैसा? और अगर मतलब यह हो कि मुद्दई ने उसे गवाह नहीं बनाया तो यह गवाही की शर्त नहीं है। अगर उसने गवाही में अपना निकाह पढ़ाना ज़िक्र किया तो स्वीकार्य नहीं है क्योंकि "यह अपने ही कृत्य पर गवाही है" (लि-अन्नहु शहादतुन अला फ़ेलि नफ़्सीही)। वरना अगर गवाह नेक (भरोसेमंद) है तो स्वीकार्य है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 139: ज़िला दरभंगा, स्थान मधुबनी, मोहल्ला जोलाहा टोला, जामा मस्जिद के पास, प्रेषक खां मोहम्मद साहब, 11 मुहर्रम अल-हराम 1339 हिजरी। नूरी मोमिन और उसके साथियों ने मस्जिद में बयान किया कि हम खां मोहम्मद के पीछे नमाज़ नहीं पढ़ेंगे क्योंकि उसकी माँ को उसके पहले

शौहर ने तलाक़ नहीं दी थी, जब उसके पिता ने उससे निकाह किया। चूँकि यह निकाह सही नहीं हुआ, इसलिए उसके माता-पिता दोनों ज़ानी (व्यभिचारी) हैं और ये लोग वलद-उज़-ज़िना (अवैध संतान) हुए, और वलद-उज़-ज़िना के पीछे नमाज़ पढ़ना जायज़ नहीं है। बार-बार कहने पर खां मोहम्मद ने इस पर पंचायत बुलाई जिसमें कई सम्मानित व्यक्ति...

1. अल-कुरान अल-करीम 5/33 पृष्ठ 622/738

(۱) اس ناپاک حکم کا ماننا مسلمانوں پر حرام ہے۔ (۲) قاضی سزائے شدید کا مستحق ہے مگر یہاں کون سزا دے، حاکم اسلام سزا دیتا ہے بلکہ وہ اس ناپاکی پر قتل تک کر سکتا ہے کہ ایسا شخص "یَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا" (زمین پر فساد پھیلانے کی کوشش کرتا ہے۔ ت) میں داخل ہے۔ (۳) لڑکی کا باپ دیوث ہے جس نے اپنی بیٹی زنا کے لئے دی بلکہ والدین کا یہ کہنا کہ قاضی نے بغیر طلاق حلال کر دیا کلمہ کفر ہے کہ انہوں نے قاضی کے کہنے سے زنا کو حلال جانا اور استحلال المعصیۃ کفر (گناہ کو حلال سمجھنا کفر ہے۔ ت) ان کا آپس میں نکاح نہ رہا دونوں نئے سرے سے مسلمان ہو کر پھر آپس میں نکاح کریں۔ (۴) لڑکی اپنے خاوند کی منکوحہ ہے وہی اسے لے اور یوں نہ ملے تو لڑکی کے باپ اور قاضی پر ازدواج مکرر کا دعوٰی کر کے لے سکتا ہے۔ معاذ اللہ کیا کیا فساد کا زمانہ آگیا ہے، لا حول ولا قوۃ الا باللہ العلی العظیم۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۳۸: از رامہ تحصیل گوجر خان ضلع راولپنڈی ڈاکخانہ جاتلی مسئولہ تاج محمود صاحب ۱۵ محرم ۱۳۳۹ھ اگر ایک نکاح خواں بغیر دعوی مدعی کے کہہ دے کہ مدعی علیہ نے دختر معلومہ نابالغہ کا نکاح مدعی کے فلانے بیٹے کو کر دیا ہے، مدعی نے بیٹے معلوم کے لئے قبول کیا ہے حالانکہ یہ نکاح خواں بہت جاہل اور دائمی دشمن مدعی کا ہے، آیا یہ شہادت قابل اعتبار ہو گی یا نہیں؟

الجواب: جب دعوی نہیں تو مدعی کیسا، اور اگر یہ مطلب ہو کہ مدعی نے اسے گواہ نہ لکھایا تو یہ شرط شہادت نہیں اس نے اگر شہادت میں اپنا نکاح پڑھانا ذکر کیا تو مقبول نہیں لانہ شھادۃ علی فعل نفسہ (کیونکہ یہ اپنے خلاف شہادت ہے۔ ت) ورنہ اگر گواہ ثقہ ہے قابل قبول ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۳۹: از ضلع دربھنگہ مقام مدھوبنی محلہ جولاہہ ٹولہ متصل جامع مسجد مرسلہ خاں محمد صاحب ۱۱ محرم الحرام ۱۳۳۹ھ نوری مومن اور اس کے ساتھی نے مسجد میں بیان کیا کہ ہم خاں محمد کے پیچھے نماز نہیں پڑھیں گے کیونکہ اس کی ماں کو اس کے پہلے شوہر نے طلاق نہیں دی تھی کہ اس کے والد نے اس سے نکاح کر لیا چونکہ یہ نکاح صحیح نہ ہوا اس لئے اس کے ماں باپ دونوں زانی اور یہ لوگ ولد الزنا ہوئے اور ولد الزنا کے پیچھے نماز درست نہیں ہے، کئی دفعہ کہنے پر خاں محمد نے اس پر پنچایت بٹھائی جس میں چند معزز اشخاص کے

1 القرآن الکریم ۵/ ۳۳ صفحہ 622 از 738

Vol. 18 Fatawa-e-Razvia

Evidence was sought from Noori, and it was asked why you people remained silent for forty years since the death of Khan Muhammad's father. Why did you continue to perform prayers behind Khan Muhammad for so long? Why did you arrange the marriages of Khan Muhammad and his brother within the family? Noori did not present any evidence but confessed, saying, "We said this out of grief and anger; it was our mistake. From now on, we will not call Khan Muhammad and his brother illegitimate, and we will regularly perform prayers behind them." Now, the submission is: if the statement made by Noori and his companions before the council (panchayat) is correct, are they liable for the punishment of slander (Hadd-e-Qadhf) or not? If they are, what is the ruling regarding performing prayers behind these people? Will their testimony be permanently rejected or not? If their first statement was true, are Noori and his companions deserving of any punishment or subject to any ruling for staying silent for forty years, praying behind Khan Muhammad, and allowing their marriages within the family?

The Answer: Their first statement is false and an absolute lie. Allah Almighty says: "But since they have not produced witnesses, then it is they, in the sight of Allah, who are the liars." [1] Allah Almighty stated: When they do not produce witnesses, they are liars in the sight of Allah. (T) And they are certainly deserving of the punishment for slander because of this statement. Allah Almighty says: "So lash them with eighty lashes." [2] Allah Almighty stated: Lash them with eighty lashes. (T) The rejection of testimony mentioned in "and never accept their testimony ever" [3] (and never accept their witness. T) applies when the legal punishment for slander (Hadd-e-Qadhf) has been carried out. That cannot happen here. However, that rejection of testimony which is for a chronic liar stands, as they have repeatedly uttered this lie. Whether Khan Muhammad called the council out of helplessness or otherwise, if they are notorious among liars such that lying has become their habit, their testimony will never be accepted even if they repent. It is stated in Fatawa-e-Alamgiri:

1. Al-Quran al-Kareem 24:13
2. Al-Quran al-Kareem 24:4
3. Al-Quran al-Kareem 24:4

जिल्द 18 फ़तावा-ए-रज़विया

नूरी से सुबूत मांगा गया और कहा गया कि खां मोहम्मद के वालिद को इंतकाल किए चालीस बरस हो गए, अब तक तुम लोग क्यों नहीं बोले? इतने दिनों तक खां मोहम्मद के पीछे नमाज़ क्यों पढ़ते रहे? खां मोहम्मद और उसके भाई की शादी खानदान में क्यों की? नूरी ने कोई गवाही पेश नहीं की बल्कि इकरार किया कि हमने रंज और गुस्से की वजह से ऐसा कहा है, हमसे गलती हुई, अब हम खां मोहम्मद और उसके भाई को नाजायज़ औलाद (वल्द-उज़-ज़िना) नहीं कहेंगे और बराबर उन लोगों के पीछे नमाज़ पढ़ेंगे। अब अर्ज़ यह है कि नूरी और उसके साथियों का अगर पंचायत वाला बयान सही है तो वे लोग हद-ए-क़ज़फ़ (अपमानजनक आरोप की सजा) के हकदार हैं या नहीं? अगर हैं तो खुद उन लोगों के पीछे नमाज़ का क्या हुक्म है? क्या उनकी गवाही हमेशा के लिए रद्द हो जाएगी या नहीं? अगर पहला बयान सच है, तो चालीस बरस तक खामोश रहने, खां मोहम्मद के पीछे नमाज़ पढ़ने और उनकी शादी अपने खानदान में करने के कारण नूरी और उसके साथी क्या किसी सज़ा के हकदार हैं और उन पर क्या हुक्म लागू होता है?

उत्तर: इन लोगों का पहला बयान झूठा और सरासर झूठ है। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "फिर जब वे गवाह न ला सके तो वही अल्लाह के नज़दीक झूठे हैं।" [1] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: जब वे गवाह पेश न करें तो वे अल्लाह तआला के यहाँ झूठे हैं। (त) और वे इस बयान के कारण यकीनन हद-ए-क़ज़फ़ के हकदार हैं। अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "तो उन्हें अस्सी कोड़े मारो।" [2] अल्लाह तआला ने फ़रमाया: उन्हें अस्सी कोड़े मारो। (त) गवाही का वह रद्द होना कि "और उनकी गवाही कभी कुबूल न करो" [3] (और उनकी गवाही कभी न मानो। त) उस स्थिति में है जब हद-ए-क़ज़फ़ लागू हो जाए, जो यहाँ नहीं हो सकता। अलबत्ता, वह रद्द होना लागू है जो झूठे कज़्ज़ाब (अत्यंत झूठा व्यक्ति) की गवाही के लिए है, जबकि वे बार-बार यह झूठ बोल चुके हों। खां मोहम्मद ने बेबसी में आकर पंचायत की हो या इसके अलावा वे झूठों के साथ ऐसे मशहूर हों कि झूठ उनकी आदत बन गई हो, तो उनकी गवाही कभी स्वीकार नहीं की जाएगी चाहे वे तौबा कर लें। फ़तावा-ए-आलमगीरी में है:

1. अल-क़ुरआन अल-करीम 24/13
2. अल-क़ुरआन अल-करीम 24/4
3. अल-क़ुरआन अल-करीम 24/4

سامنے نوری سے ثبوت طلب کیا گیا اور کہا گیا کہ خاں محمد کے والد کو چالیس برس ہوئے اب تک تم لوگ کیوں نہ بولے، اتنے دن تک خاں محمد کے پیچھے نماز کیوں پڑھتے رہے، خاں محمد اور اس کے بھائی کی شادی خاندان میں کیوں کی؟ نوری نے کوئی گواہی پیش نہیں کی بلکہ اقرار کیا کہ ہم نے رنج اور غصہ کی وجہ سے ایسا کہا ہے، ہم سے قصور ہوا، اب ہم خاں محمد اور اس کے بھائی کو ولد الزنا نہیں کہیں گے اور برابر ان لوگوں کے پیچھے نماز پڑھیں گے۔ اب عرض یہ ہے کہ نوری اور اس کے ساتھی کا اگر پنچایت والا بیان صحیح ہے تو وہ لوگ حدِ قذف کے قابل ہیں یا نہیں، اگر ہیں تو خود ان لوگوں کے پیچھے نماز کا کیا حکم ہے، ان لوگوں کی گواہی ہمیشہ مردود ہو گی یا نہیں، اگر پہلا بیان سچ ہے تو چالیس برس نہ بولنے، خاں محمد کے پیچھے نماز پڑھنے اور اسکی شادی بیاہ اپنے خاندان میں کرنے سے نوری اور اس کے ساتھی کسی سزا کے مستحق ہیں او کس حکم کے قابل ہیں؟

الجواب: ان لوگوں کا پہلا بیان جھوٹا اور سراسر جھوٹ ہے، قَالَ اللہ تَعَالٰی "فَاِذْ لَمْ یَاتُوْا بِالشُّھَدَاءِ فَاُولٰٓئِکَ عِنْدَ اللہِ ھُمُ الْکٰذِبُوْنَ" 1 اللہ تعالٰی نے فرمایا: جب وہ گواہ پیش نہ کریں تو وہ اللہ تعالٰی کے ہاں جھوٹے ہیں۔ (ت) اور وہ اس بیان کے سبب ضرور حدِ قذف کے مستحق ہیں۔ قَالَ اللہ تَعَالٰی "فَاجْلِدُوْھُمْ ثَمَانِیْنَ جَلْدَۃً" 2 اللہ تعالٰی نے فرمایا: ان کو اسی کوڑے مارو۔ (ت) گواہی کا وہ مردود ہونا کہ "وَلَا تَقْبَلُوْا لَہُمْ شَہَادَۃً اَبَدًا" 3 (اور ان کی گواہی کبھی نہ مانو۔ت) اس حالت میں ہے کہ حدِ قذف لگ جائے یہاں نہیں ہو سکتا البتہ وہ مردود ہونا حاصل ہے جو جھوٹے کذاب کی گواہی کے لئے ہے جبکہ وہ بار بار یہ جھوٹ بک چکے ہوں۔ عاجز آکر خان محمد نے پنچایت کی ہو یا اس

کے سوا اور جھوٹوں کے ساتھ معروف و مشہور ہوں کہ جھوٹ ان کی عادت ہو تو کبھی ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی اگرچہ توبہ کرلیں۔ فتاویٰ عالمگیریہ میں ہے:

1 القرآن الکریم ۲۴ / ۱۳ 2 القرآن الکریم ۲۴ / ۴ 3 القرآن الکریم ۲۴ / ۴

Volume 18, Fatawa Rizvia

[Boxed Text] Arabic: “A person known for lying has no uprightness (adalah), so his testimony will never be accepted even if he repents. This is in contrast to one who accidentally falls into lying or does so once and then repents; in that case, his testimony will be accepted. As stated in 'Al-Bada'i'.” — 1

Urdu Translation: A person famous for lying is not upright, so his testimony will never be accepted even if he repents. This is in contrast to a person who accidentally became involved in lying or lied once and then repented; his testimony will be accepted. This is how it is in Bada'i. (T)

Such people are public sinners (fasiq-e-mu’lin), and praying behind a public sinner is prohibitively disliked (makruh tahrimi). Making such a person an Imam is a sin. Any prayer offered behind him must be repeated. However, if they repent and their character changes for the better, then there is no harm in praying behind them, provided they meet all other conditions for the validity and permissibility of leading prayers. And Allah Almighty knows best.

Problem 140: From Pabbi, District Peshawar, Madrasa Qadriya Mahmudiya, located at Chehal Gazi Mosque, Maulvi Hamdullah Sahib Qadri Mahmudi, 12 Rabi al-Akhir 1338 AH.

What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid filed a claim against his maternal uncle, Amr, for his deceased mother's inheritance from his grandfather's estate, which is in Amr's possession. Amr responded by saying, "This property has been in my possession for 36 years; hence the claim is barred by limitation (tamadi). Furthermore, your mother gifted her share of the inheritance to me during her lifetime, the witnesses of which are no longer alive." Zaid says, "This is commercial property. Until now, my grandfather's name remained in the records. My mother and I considered you trustworthy and were hoping for business growth. I expected that when the mutation (dakhil kharij) happened, you would include my name for the maternal share. You processed the mutation a year and a half ago and only registered your own name. Therefore, I have become a claimant. How can a gift be proven by deceased witnesses? Neither is a gift of shared property valid, nor does limitation prevent inheritance. Also, there is a contradiction in your claim: you claim both a gift and the excuse of limitation." In this case, is Zaid right or Amr? Please provide the Urdu translation of the Arabic phrases. Explain and you shall be rewarded.

Answer: Zaid's claim is correct and acceptable, while Amr's excuses are void and rejected. How can a gift be proven solely by his tongue? Declaring dead people as witnesses is an act of strange and tasteless ignorance. If such testimony were enough, anyone could claim anything.

1. Fatawa Hindiyyah, Book of Testimonies, Chapter 4, Section 2, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/468.

जिल्द 18, फ़तावा रज़विया

[बॉक्स में पाठ] अरबी: "झूठ बोलने के लिए प्रसिद्ध व्यक्ति में न्यायपरायणता (अदालत) नहीं होती, इसलिए उसकी गवाही कभी स्वीकार नहीं की जाएगी चाहे वह पश्चात्ताप (तौबा) ही क्यों न कर ले। इसके विपरीत उस व्यक्ति की गवाही स्वीकार की जाएगी जो भूलवश झूठ बोल बैठा या जिसने केवल एक बार झूठ बोला और फिर पश्चात्ताप कर लिया। 'बदाए' में ऐसा ही उल्लेख है।" — 1

उर्दू अनुवाद: झूठ में मशहूर शख्स आदिल नहीं है तो उसकी शहादत कभी मक़बूल न होगी अगरचे वह तौबा भी कर ले। बरख़िलाफ़ उस शख्स के जो भूल कर झूठ में मुब्तला हुआ या कभी एक मर्तबा झूठ बोला हो फिर तौबा कर ले, तो उसकी शहादत मक़बूल होगी, ऐसे ही बदाए में है। (त)

ऐसे लोग खुले तौर पर पाप करने वाले (फासिक मुलिन) हैं, और उनके पीछे नमाज़ पढ़ना मकरूह-ए-तहरीमी (सख्ती से मना) है। उन्हें इमाम बनाना पाप है। उनके पीछे पढ़ी गई नमाज़ को दोहराना अनिवार्य है। हाँ, यदि वे तौबा कर लें और उनके व्यवहार में सुधार आ जाए, तो उनके पीछे नमाज़ पढ़ने में कोई बुराई नहीं है, बशर्ते वे इमामत की अन्य सभी शर्तों को पूरा करते हों। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।

मसला 140: पब्बी, जिला पेशावर, मदरसा क़ादरिया महमूदिया, चहेल गजी मस्जिद, मौलवी हमदुल्ला साहब क़ादरी महमूदिया, 12 रबी-उल-आखिर 1338 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं: ज़ैद ने अपने मामा अम्र के विरुद्ध अपने नाना की संपत्ति से अपनी मृत माता के विरासत के हिस्से का दावा किया, जो अम्र के कब्जे में है। अम्र ने उत्तर दिया कि 'यह संपत्ति 36 वर्षों से मेरे कब्जे में है, इसलिए दावा समय-बाधित (तमादी) है। साथ ही, तुम्हारी माँ ने अपने जीवनकाल में अपना विरासत का हिस्सा मुझे उपहार (हिबा) में दे दिया था, जिसके गवाह अब जीवित नहीं हैं।' ज़ैद कहता है, 'यह व्यावसायिक संपत्ति है। अब तक सरकारी दस्तावेजों में मेरे नाना का नाम ही दर्ज था। मेरी माँ और मैंने तुम्हें ईमानदार माना और व्यापार में उन्नति की दृष्टि रखी। हमें उम्मीद थी कि जब नामांतरण (दाखिल खारिज) होगा, तो तुम मातृ पक्ष के हिस्से में मेरा नाम दर्ज कराओगे। तुमने डेढ़ साल पहले नामांतरण कराया और केवल अपना नाम दर्ज करवाया, इसलिए मैं दावेदार बना हूँ। मृत गवाहों से उपहार कैसे सिद्ध हो सकता है? न तो साझा संपत्ति का उपहार सही है और न ही विरासत में समय-सीमा रुकावट बनती है। इसके अलावा, तुम्हारे दावे में विरोधाभास है:

तुम उपहार का भी दावा करते हो और समय-सीमा का बहाना भी देते हो।' इस स्थिति में ज़ैद सही है या अम्र? अरबी वाक्यांशों का उर्दू अनुवाद प्रदान करें। स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

जवाब: ज़ैद का दावा सही और स्वीकार्य है, जबकि अम्र के बहाने व्यर्थ और अस्वीकार्य हैं। उपहार केवल उसकी जुबान से कैसे सिद्ध हो सकता है? मृत लोगों को गवाह बनाना एक अजीब और नीरस अज्ञानता है। यदि ऐसी गवाही पर्याप्त हो, तो कोई भी जो चाहे दावा कर सकता है।

1. फ़तावा हिन्दिया, गवाहियों की किताब, अध्याय 4, खंड 2, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/468।

[باکس کا متن] عربی: المعروف بالکذب لا عدالۃ لہ فلا تقبل شھادتہ ابدا وان تاب بخلاف من وقع فی الکذب سھوا او ابتلی مرۃ ثم تاب کذا فی البدائع- 1

اردو ترجمہ: جھوٹ میں مشہور شخص عادل نہیں ہے تو اس کی شہادت کبھی مقبول نہ ہوگی اگر چہ وہ توبہ بھی کر لے۔ بخلاف اس شخص کے جو بھول کر جھوٹ میں مبتلا ہوا یا کبھی ایک مرتبہ جھوٹ بولا ہو پھر توبہ کرلے، تو اس کی شہادت قبول ہوگی، ایسے ہی بدائع میں ہے۔ (ت)

ایسے لوگ فاسق معلن ہیں اور فاسق معلن کے پیچھے نماز مکروہ تحریمی ہے اور اسے امام بنانا گناہ ہے اور جو نماز اس کے پیچھے پڑھی جائے اس کا پھیرنا واجب ہے ہاں اگر توبہ کر لیں اور ان کا حال صلاح کے ساتھ بدل جائے تو اس وقت ان کے پیچھے نماز میں حرج نہ ہوگا جبکہ باقی شرائط جواز و حلت امامت کے جامع ہوں۔ واللہ تعالئ اعلم۔

مسئلہ ۱۴۰: از پبی ضلع پشاور مدرسہ قادریہ محمودیہ واقع مسجد چہل گزی مولوی حمداللہ صاحب قادری محمودی ۱۲/ ربیع الآخر ۱۳۳۸ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے اپنے ماموں عمرو پر اپنے نانا کے متروکہ سے جو عمرو کے قبضے میں ہے اپنی ماں متوفاۃ کے حق میراث کا دعوئ کیا عمر و جواب دہ ہوا کہ یہ مال ۳۶ برس سے میرے قبضے میں ہے دعوئ میں تمادی عارض ہے نیز تیری ماں نے اپنا حصہ میراث اپنی حیات میں مجھے ہبہ کردیا تھا جس کے گواہوں میں اب کوئی زندہ نہیں، زید کہتا ہے یہ مال تجارت کا ہے اب تک میرے نانا کا نام مندرج کاغذات رہا میں نے اور ماں نے تمہیں امین جانا اور بنظر تجارت ترقی کا خیال رہا، امید تھی کہ جب داخلخارج ہوگا حصہ مادری میں

میرا نام درج کراؤ گے ڈیڑھ سال سے تم نے داخلخارج کرایا اور صرف اپنا نام مندرج کرایا لہذا میں مدعی ہوا گواہان مردہ سے ثبوت ہبہ کیسے ہوسکتا ہے، نہ مال مشترک کا ہبہ صحیح نہ میراث میں تمادی مانع۔ نیز تمہارے دعویٰ میں تناقض ہے کہ ہبہ کا بھی ادعا کرتے ہو اور تمادی عذر بھی۔ اس صورت میں زید حق پر ہے یا عمرو؟ عبارات عربی کا اردو ترجمہ فرمادیا جائے۔ بینوا توجروا۔

الجواب: زید کا دعویٰ صحیح و مقبول ہے اور عمرو کے عذر باطل و منخذول۔ ہبہ صرف اس کی زبان سے کیسے ثابت ہوسکتا ہے، اموات کو گواہ قرار دینا عجب جہل بے مزہ ہے، ایسی شہادت بس ہو تو جو چاہے۔

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الرابع الفصل الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۸

Fatawa Ridawiyya - Volume 18

He can snatch anyone's property by saying that you or your father gifted it to me or sold it to me and received the price. Twenty to twenty-five honorable people were witnesses to this, who have all died. And hypothetically, even if it was a gift, gifting a shared property capable of division before partition is incomplete, even if it is to a partner, as it becomes void by the death of the donor before delivery. In Tanwir al-Absar and Durr al-Mukhtar, it is stated:

[Arabic Box]: (Gift) is not complete by possession (in what is divisible) (even if) it was gifted (to a partner) due to the impossibility of full possession as in most books, and this is the (Hanafi) school. [Urdu Box]: The gift of a divisible thing remains incomplete even after possession, even if gifted to one's partner, because full possession is not conceivable without division, as explicitly stated in general books. This is the Hanafi school.

It is also stated in it:

[Arabic Box]: (M stands for) death of one of the contracting parties after division; if before it, it becomes void. [Urdu Box]: The death of the donor or the donee after giving full possession to the donee prevents revocation of the gift. And if any of them dies before full possession, the gift will become void from the beginning.

Rather, his claim of gift harmed him; it clearly showed that he considered the property as paternal inheritance and knew his sister's right of inheritance in it. When you claim a gift for yourself from your sister's side, even if thirty-six or a hundred years pass, the claim cannot be dismissed. In Fatawa Khayriyya, it is stated:

[Arabic Box]: It was asked about a case where Zaid claimed against Amr for a specific property that it is his ownership inherited from his father. The defendant replied, "I bought it from your father and I have been in possession of it for more than forty years, while you were residing with me in the same city, silent without any excuse preventing you from claiming. Is this considered a form of admission?" [Urdu Box]: Question: Zaid claimed a piece of land against Amr, saying it is my property, I am its heir from my father's estate. Amr replied that I had bought it from your father and it has been more than forty years that I have been in possession of it, and you are residing with me in one city and are silent without excuse. In this case, did Amr acquire it from Zaid's predecessor through...

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/159
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hiba, Bab al-Ruju' fi al-Hiba, Matba' Mujtabai Delhi, 2/161

फ़तावा रज़विया - जिल्द 18

वह जिसका चाहे माल छीन ले कि तूने या तेरे बाप ने मुझे हिबा (उपहार) कर दिया या मेरे हाथ बेचा और क़ीमत पा ली थी, बीस-पच्चीस सम्मानित लोग इसके गवाह थे जो सब मर चुके हैं। और काल्पनिक रूप से अगर हिबा होता भी, तो बंटवारे से पहले साझा संपत्ति का हिबा करना, चाहे वह साझीदार के लिए ही क्यों न हो, अधूरा है जिसे दाता की मृत्यु ने सुपुर्दगी से पहले ही रद्द कर दिया। तनवीरुल अबसार और दुर्रे मुख्तार में है:

[अरबी बॉक्स]: (हिबा) कब्ज़े से पूरा नहीं होता (उस चीज़ में जो विभाज्य है) (चाहे) वह (साझीदार को) हिबा किया गया हो, क्योंकि पूर्ण कब्ज़े की कल्पना संभव नहीं है जैसा कि अधिकांश पुस्तकों में है, और यही (हनफ़ी) पंथ है। [उर्दू बॉक्स]: विभाज्य वस्तु का हिबा कब्ज़े के बाद भी अधूरा रहता है, भले ही अपने साझीदार को हिबा किया गया हो, क्योंकि इसमें बिना बंटवारे के पूर्ण कब्ज़ा संभव ही नहीं है जैसा कि आम किताबों में स्पष्ट है, तो यही हनफ़ी पंथ है।

उसी में है:

[अरबी बॉक्स]: (मीम का अर्थ है) विभाजन के बाद अनुबंध करने वाले पक्षों में से किसी एक की मृत्यु; यदि उससे पहले हो तो वह व्यर्थ है। [उर्दू बॉक्स]: मोहुब लहु (उपहार प्राप्तकर्ता) को पूर्ण कब्ज़ा देने के बाद दाता या प्राप्तकर्ता का मर जाना हिबा में वापसी रोकने वाला है और यदि पूर्ण कब्ज़े से पहले उनमें से कोई मर जाएगा तो हिबा शुरू से ही व्यर्थ हो जाएगा।

बल्कि उसके हिबा के दावे ने उसी को नुकसान पहुँचाया, इससे साफ़ ज़ाहिर हुआ कि वह माल को पिता की विरासत मानता था और अपनी बहन का उसमें विरासत का हक़ जानता था। जब तू अपने लिए बहन की तरफ़ से हिबा का दावेदार है और इस स्थिति में छत्तीस नहीं सौ बरस गुज़र जाएँ दावा ख़त्म नहीं हो सकता। फ़तावा ख़ैरिया में है:

[अरबी बॉक्स]: सवाल किया गया उस मामले में जब ज़ैद ने अम्र पर एक विशिष्ट संपत्ति का दावा किया कि वह उसका स्वामित्व है जो उसे अपने पिता से विरासत में मिला है। प्रतिवादी ने उत्तर दिया, "मैंने इसे तुम्हारे पिता से खरीदा था और मुझे इस पर कब्ज़ा किए हुए चालीस वर्ष से अधिक हो गए हैं, जबकि तुम मेरे साथ एक ही शहर में रह रहे थे, बिना किसी बहाने के चुप थे जो तुम्हें दावा करने से रोकता। क्या यह स्वीकारोक्ति का एक प्रकार माना जाएगा?" [उर्दू बॉक्स]: सवाल हुआ कि ज़ैद ने अम्र पर एक ज़मीन का दावा किया कि मेरी मिल्कियत है, बाप के विरासत से मैं इसका वारिस हूँ।

अम्र ने जवाब दिया कि मैंने तेरे बाप से खरीदी थी और चालीस बरस से अधिक हुए कि मैं इस पर काबिज़ (कब्ज़ा धारक) हूँ और तू एक शहर में मेरे साथ रहता है और बिना किसी उज़्र (बहाने) के चुप है। क्या इस सूरत में अम्र ने ज़ैद के पूर्वज से... के ज़रिए...

---

1. दुर्रे मुख्तार किताबुल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/159
2. दुर्रे मुख्तार किताबुल हिबा, बाबुर्जुजु फ़िल हिबा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/161

पृष्ठ 625/738

جس کا مال چاہے چھین لے کہ تو نے یا تیرے باپ نے مجھے ہبہ کر دیا یا میرے ہاتھ بیچا اور ثمن پالیاتھا بیس پچیس معززین اس کے گواہ تھے جو سب مر چکے، اور بفرض باطل اگر ہبہ ہوتا بھی تو مال مشترک صالح قسمت قبل تقسیم ہبہ کرنا اگر چہ شریک کے لئے ہو محض ناتمام ہے جسے موت واہبہ قبل تسلیم نے باطل کردیا۔ تنویر الابصار و در مختار میں ہے:

[عربی باکس]: (لا) تتم بالقبض(فیما یقسم و)(لو) وھبه(لشریکه) لعدم تصور القبض الکامل کمافی عامة الکتب فکان ھو المذھب 1- [اردو باکس]: قابلِ تقسیم چیز کا ہبہ قبضہ کے بعد بھی ناتمام رہتا ہے اگرچہ اپنے شریک کو ہبہ کیا ہو کہ اس میں بلا تقسیم قبضہ کامل متصور ہی نہیں جیسا کہ عام کتب میں تصریح ہے تو یہی مذہب حنفی ہے۔

اسی میں ہے:

[عربی باکس]: (والمیم موت احد العاقدین) بعد التقسیم فلوقبله بطل۔ 2 [اردو باکس]: موہوب لہ کو قبضہ کاملہ دینے کے بعد واہب یا موہوب لہ کا مرجانا ہبہ میں رجوع کا مانع ہے اور اگر قبضہ کاملہ سے پہلے ان میں سے کوئی مر جائے گا تو ہبہ سرے سے باطل ہو جائے گا۔

بلکہ اس کے دعویٰ ہبہ نے اسی کو ضرر دیا اس سے صاف ظاہر ہوا کہ مال کو وہ متروکہ پدر مانتا اور اپنی بہن کا اس میں حق ارث جانتا ہے جب تو اپنے لئے ہبہ از جانب خواہر کا مدعی ہے اور اس صورت میں چھتیس نہیں سو برس گزر جائیں دعویٰ ساقط نہیں ہو سکتا۔ فتاوی خیریہ میں ہے:

[عربی باکس]: سئل فیما اذا ادعی زید علی عمرو ومحدودا انه ملکه ورثہ عن والده فاجابہ المدعی علیہ انی اشتریته من والدک وانی ذوید علیہ من مدة تزید علی اربعین سنه وانت مقیم معی فی بلدة ساکت من غیر عذر یمنعک عن الدعوی، هل یکون ذلک من باب الاقرار [اردو باکس]: سوال ہوا کہ زید نے عمرو پر ایک زمین کا دعویٰ کیا کہ میری ملک ہے باپ کے ترکہ سے میں اس کا وارث ہوں عمرو نے جواب دیا کہ میں نے تیرے باپ سے خریدی تھی اور چالیس برس سے زائد ہوئے کہ میں اس پر قابض ہوں اور تو ایک شہر میں میرے ساتھ ساکن اور بلا عذر ساکت ہے آیا اس صورت میں کیا عمرو مورث زید سے بذریعہ

---

1 درمختار کتاب الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۵۹ 2 درمختار کتاب الہبہ باب الرجوع فی الہبہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۶۱

Volume 18 Fatawa Razawiyya

[Table Header] [Left Column (Arabic)] Through acquisition from his predecessors, he requires evidence to testify for him regarding the purchase. His possession of it for the stated period does not benefit him. He replied: Yes, the claim of such acquisition from the ancestor of the depositor, and the claim of acquiring ownership from the predecessor, is an acknowledgment of ownership for him. The claim of transfer from him to himself requires the defendant to provide evidence, and the defendant has become a claimant. Every claimant requires evidence to illuminate his claim. Possession for the stated period does not benefit him alongside the said acknowledgment. This is not from the chapter of abandoning a claim, but from the chapter of being held accountable for an acknowledgment. Whoever acknowledges something for another is held to his acknowledgment, even if it was in his possession for many countless eras. This is a matter in which there is no room for doubt. (1)

[Right Column (Urdu - Translation/Explanation)] He will be the claimant of obtaining ownership through purchase and he will have to provide witnesses for this transfer. His possession for more than forty years and Zaid's conduct towards Amr will not benefit him at all. Answer: It was said, yes, this is Amr's claim that 'I claim I received it from your predecessor', and the acknowledgment of receiving it from Zaid's inheritance is an acknowledgment of his ownership from above. His claim that 'I received it through Sharia transfer' means Amr now needs to provide witnesses because he has become a claimant, and every claimant is required to present testimony by which his claim is proven. His possession for more than forty years alongside the said acknowledgment is of no benefit. This is not from the chapter of prescription (limitations), but from the chapter of acknowledgment, as every acknowledger is held accountable for his acknowledgment even if that thing has been in his possession for countless centuries and places. This is such a clear matter that there is no room for doubt. And Allah Ta'ala knows best.

Problem 141: From Rampur state, Motey Kalan, sent by Maulvi Muhammad Inayatullah Khan Sahib, 20 Safar 1316 AH. What do the scholars of religion and jurists of the firm Shariah say in this matter: Hindah (a woman) claimed separation from marriage due to the occurrence of three irrevocable divorces (Talaq-e-Mughallaza) against Abbas (A). Ali Khan freed me from the bond of marriage on such a date by giving three irrevocable divorces. Abbas Ali Khan denies giving the divorce to Hindah and...

(A): Abbas Ali Khan approached the civil court of first instance and wrote explicitly in his claim.

---

(1) Fatawa Khairiyya, Book of Claims, Dar al-Ma'rifa Beirut, 2/ 80 and 81. Page 626 of 738

जिल्द 18 फ़तावा रज़विया

[तालिका शीर्षक] [बायाँ कॉलम (अरबी)] अपने पूर्वजों से उत्तराधिकार के माध्यम से, उसे खरीद के लिए उसके पक्ष में गवाही देने के लिए सबूत की आवश्यकता होती है। उल्लेखित अवधि के लिए उसका उस पर कब्ज़ा होना उसे कोई लाभ नहीं देता। उसने उत्तर दिया: हाँ, जमा करने वाले के पूर्वज से इस तरह के उत्तराधिकार का दावा, और पूर्वज से स्वामित्व प्राप्त करने का दावा, उसके लिए स्वामित्व की स्वीकारोक्ति है। उससे स्वयं को हस्तांतरण के दावे के लिए प्रतिवादी को सबूत पेश करने की आवश्यकता होती है, और प्रतिवादी एक दावेदार बन गया है। प्रत्येक दावेदार को अपने दावे को स्पष्ट करने के लिए साक्ष्य की आवश्यकता होती है। उल्लेखित स्वीकारोक्ति के साथ उल्लेखित अवधि के लिए कब्ज़ा उसे लाभ नहीं देता है। यह दावे को छोड़ने के अध्याय से नहीं है, बल्कि स्वीकारोक्ति के लिए जवाबदेह ठहराए जाने के अध्याय से है। जो कोई दूसरे के लिए किसी चीज़ को स्वीकार करता है, उसे उसकी स्वीकारोक्ति से पकड़ा जाता है, भले ही वह अनगिनत युगों से उसके कब्ज़े में रही हो। यह एक ऐसी बात है जिसमें कोई संदेह नहीं है। (1)

[दायाँ कॉलम (उर्दू - अनुवाद/व्याख्या)] वह खरीद के माध्यम से स्वामित्व प्राप्त करने का दावेदार होगा और उसे इस हस्तांतरण पर गवाह देने होंगे। चालीस साल से अधिक का उसका कब्ज़ा और ज़ैद का अम्र के प्रति व्यवहार उसे कोई लाभ नहीं देगा। उत्तर: फ़रमाया हाँ, यह अम्र का दावा है कि 'मेरा दावा है कि मुझे यह तुम्हारे पूर्वज से मिला है', और ज़ैद की विरासत से मिलने की स्वीकारोक्ति ऊपर से उसके स्वामित्व की स्वीकारोक्ति है। उसका दावा कि 'मुझे शरीयत के हस्तांतरण के माध्यम से मिला' का अर्थ है कि अम्र को अब गवाह देने की आवश्यकता है क्योंकि वह एक दावेदार बन गया है, और प्रत्येक दावेदार के लिए गवाही पेश करना अनिवार्य है जिससे उसका दावा सिद्ध हो। उल्लेखित स्वीकारोक्ति के साथ चालीस साल से अधिक का उसका कब्ज़ा किसी काम का नहीं है। यह कालबाधित (लिमिटेशन) के अध्याय से नहीं है, बल्कि स्वीकारोक्ति के अध्याय से है, क्योंकि प्रत्येक स्वीकार करने वाला अपनी स्वीकारोक्ति के लिए उत्तरदायी है, चाहे वह चीज़ अनगिनत सदियों और स्थानों से उसके कब्ज़े में रही हो। यह इतनी स्पष्ट बात है कि इसमें संदेह की कोई गुंजाइश नहीं है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 141: रामपुर रियासत के मोटे कलन से, मौलवी मुहम्मद इनायतुल्लाह खान साहब द्वारा भेजा गया, 20 सफ़र 1316 हिजरी। धर्म के विद्वान और सुदृढ़ शरीयत के मुफ्ती इस मामले में क्या कहते

हैं: हिंदा ने तीन तलाक (तलाक-ए-मुग़ल्लज़ा) होने के कारण अब्बास (अ) के खिलाफ वैवाहिक विच्छेद का दावा किया। अली खान ने मुझे फलां तारीख को तीन तलाक देकर निकाह के बंधन से आज़ाद कर दिया था। अब्बास अली खान हिंदा को तलाक देने से इनकार करता है और...

(अ): अब्बास अली खान ने दीवानी अदालत (सिविल कोर्ट) के प्रारंभिक विभाग में अपील की और अपने दावे में स्पष्ट रूप से लिखा।

---

(1) फ़तावा खैरिया, किताब उद-दावा, दार अल-मआरिफा बेरूत, 2/ 80 और 81। पृष्ठ 626 / 738

بالتلقی من مورثیه فیحتاج الی بینة تشهد له بالشراء ولا ینفعه کونه واضعا یده علیه المدة المذکورة اجاب نعم دعوی ذلك التلقی عن ابي المودع ودعوی تلقی الملك من المورث اقرار بالملك له ودعوی الانتقال منه الیه فیحتاج المدعی علیه الی بینة وصار المدعی علیه مدعیا وکل مدع یحتاج الی بینة ینور بها دعواه ولا ینفعه وضع الید المدة المذکورة مع الاقرار المذکور لیس من باب ترك الدعوی بل من باب المواخذة بالاقرار ومن اقر بشیئ لغیره اخذ باقراره ولو کان فی یده احقاما کثیرة لا تعد وهذا ما لا یتوقف فیه ۱۔

شرا ملک حاصل کرنے کا مدعی ہوگا اور اسے اس انتقال پر گواہ دینے ہوں گے اور چالیس برس سے زائد اس کا قبضہ اور زید کا سلوک عمرو کو کچھ نفع نہ دے گا، جواب : فرمایا ہاں یہ عمرو کا دعوٰی ہے کہ مجھے دعوٰی ہے کہ مجھے تیرے مورث سے ملی ہے اور ارثِ زید سے ملنے کا اقرار تو اس کی ملک کی اوپر سے اقرار ہے اور اس کا دعوٰی کہ بذریعہ انتقال شرعی مجھے ملی تو اب عمرو اس پر گواہ دینے کا محتاج ہے کہ یہ مدعی ہو گیا اور ہر مدعی کو شہادت پیش کرنی لازم ہے جس سے اس کا دعوٰی ثابت ہو اور وہ چالیس برس سے زائد کا قبضہ اسے اقرارِ مذکور کے ساتھ کچھ بھی نافع نہیں، نہ یہ تمادی کے باب سے ہے بلکہ باب اقرار سے کہ ہر مقر اپنے اقرار پر ماخوذ ہے اگرچہ وہ شیئی بے شمار قرنوں جگہوں سے اس کے قبضہ میں ہو، یہ ایسی واضح بات ہے جس میں شبہ کو دخل نہیں۔ واللہ تعالٰی اعلم۔

مسئلہ ۱۴۱: از ریاست رامپور موٹے کلن کی کنیان مرسلہ مولوی محمد عنایت اللہ خان صاحب ۲۰ صفر ۱۳۱۶ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین و مفتیانِ شرع متین اس امر میں کہ ہندہ نے دعوٰی تفریق

از زوجیت بجہت وقوع سہ طلاق مغلظہ بنام عباس عہ علی خان نے مجھ کو بتاریخ فلاں بہ دادن سہ طلاق مغلظہ حبالہ نکاح اپنے سے آزاد کیا عباس علی خاں کو دینے طلاق سے ہندہ کے انکار ہے اور عہ: عباس علی خان بعدالت دیوانی محکمہ ابتدائی میں رجوع کیا اور دعویٰ اپنے میں بصراحت لکھا۔

---

1 فتاویٰ خیریہ کتاب الدعویٰ دارالمعرفۃ بیروت ۲ / ۸۰ و ۸۱ Page 626 of 738

[The husband] says that I was not present in the aforementioned city on that date. Hinda presented four men named Taffazul Husain Khan, Ghulam Nasir Khan, Ghulam Mohiuddin Khan, and Kalmuddin Khan, and two women named Zuhooran Begum and Fatima Begum to prove the occurrence of divorce. Five of them stated before the court that they personally witnessed Abbas Ali Khan giving the divorce. One of them, Kalmuddin Khan, gave confirmatory testimony. Furthermore, on behalf of Hinda, three persons from the neighborhood investigation testified to Abbas Ali Khan's presence in this city on the said date. The court declared Hinda's claim baseless and the witnesses' testimony unacceptable, dismissing Hinda's claim. The court recorded the reasons for the groundlessness of the claim and the unacceptability of the witnesses' testimony presented by Hinda in its judgment:

First Reason: The unacceptability of the testimony was based on the fact that all witnesses unanimously stated in their declarations, "We bear witness by Allah that it has been a period of twenty-six or twenty-seven days, it was the month of Khali (Shawwal), the seventh day being a Wednesday, at eight o'clock in the morning, when Abbas Ali Khan gave three divorces to his wife." The court noted that all male and female witnesses recorded the divorce as happening twenty-six or twenty-seven days ago. Such a statement regarding time, whether in a claim or in testimony, is unacceptable according to Sharia due to the uncertainty of the date, as per the following narration:

(Arabic) A claim was made in Persian for twelve dirhams, and the witnesses testified that this claimant is owed twelve dirhams by this defendant. This is not accepted due to ambiguity. Similarly, if one claims ten to twelve dirhams, the claim is not heard. Likewise, if a date is mentioned in a claim in such a manner, like saying "this property has been mine for ten or twelve years," then the claim is not heard. Similarly, if witnesses mention such a date in their testimony [it is not accepted]. Thus in Al-Zakhira, as cited in Alamgiriyya.

(Urdu Translation) A claim of ten or eleven dirhams was made in Persian, and the witnesses testified that the defendant owes ten or twelve dirhams to this claimant. In this case, the testimony will not be accepted because it is vague. Similarly, a claim of ten or twelve will not be heard either. And similarly, if an unknown date is mentioned in a claim, such as saying that this thing has been in my ownership for ten or twelve years, then the claim will not be heard. And likewise, if witnesses stated such a date in their testimony, their testimony will not be accepted. It is stated similarly in Al-Zakhira. Alamgiriyya (T).

Second Reason: Regarding the unacceptability of the testimony of Taffazul Husain Khan, Ghulam Nasir Khan, and Ghulam Mohiuddin Khan.

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Shahadat, Chapter 3, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/462. Page 627 of 738

[पति] कहता है कि मैं उक्त तिथि को उक्त शहर में उपस्थित नहीं था। हिंदा ने तलाक होने के प्रमाण के रूप में चार पुरुषों - तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ, गुलाम नासिर खाँ, गुलाम मुहीउद्दीन खाँ और कल्मुद्दीन खाँ, और दो महिलाओं - ज़ुहूरन बेगम और फातिमा बेगम को पेश किया। उनमें से पाँच ने अदालत के सामने बयान दिया कि उन्होंने खुद अब्बास अली खाँ को तलाक देते हुए देखा। उनमें से एक, यानी कल्मुद्दीन खाँ ने इकबालिया गवाही दी। साथ ही, हिंदा की ओर से मोहल्ला जांच के दौरान तीन व्यक्तियों ने उक्त तिथि पर इस शहर में अब्बास अली खाँ की मौजूदगी की गवाही दी। अदालत ने हिंदा के दावे को निराधार और गवाहों की गवाही को अस्वीकार्य करार देते हुए हिंदा के दावे को खारिज कर दिया। अदालत ने अपने फैसले में हिंदा द्वारा पेश किए गए दावे की निराधारता और गवाहों की गवाही की अस्वीकार्यता के कारणों को इस प्रकार दर्ज किया:

पहला कारण: गवाही की अस्वीकार्यता इस तथ्य पर आधारित थी कि सभी गवाहों ने सर्वसम्मति से अपने बयानों में कहा, "हम अल्लाह की कसम खाकर गवाही देते हैं कि लगभग छब्बीस या सत्ताईस दिन बीत चुके हैं, खाली (शव्वाल) का महीना था, सातवीं तारीख बुधवार का दिन था, सुबह के आठ बजे थे, जब अब्बास अली खाँ ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दिए थे।" अदालत ने गौर किया कि सभी पुरुष और महिला गवाहों ने तलाक को छब्बीस या सत्ताईस दिन पहले होने वाला बताया। समय के संबंध में इस तरह का बयान, चाहे वह दावे में हो या गवाही में, शरीयत के अनुसार तारीख की अनिश्चितता (जहालत) के कारण अस्वीकार्य है, जैसा कि निम्नलिखित उल्लेख में है:

(अरबी) फारसी में बारह दिरहम का दावा किया गया और गवाहों ने गवाही दी कि इस प्रतिवादी पर इस वादी के बारह दिरहम हैं, तो इसे अस्पष्टता के कारण स्वीकार नहीं किया जाता है। इसी तरह, यदि कोई दस से बारह दिरहम का दावा करता है, तो दावा नहीं सुना जाता है। इसी तरह, यदि दावे में इस तरह से तारीख का उल्लेख किया गया है, जैसे यह कहना कि "यह संपत्ति दस या बारह वर्षों से मेरी है," तो दावा नहीं सुना जाता है। इसी प्रकार, यदि गवाहों ने अपनी गवाही में ऐसी तारीख का उल्लेख किया [तो वह स्वीकार नहीं है]। अल-ज़खीरा में ऐसा ही है, आलमगीरिया।

(उर्दू अनुवाद) फारसी में दस या ग्यारह दिरहम का दावा किया गया और गवाहों ने गवाही दी कि इस प्रतिवादी पर इस वादी के दस या बारह दिरहम हैं, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि यह अज्ञात (मजहूल) है। और इसी तरह दस या बारह का दावा भी नहीं सुना जाएगा। और इसी तरह अगर दावे में तारीख अज्ञात बताई गई हो, जैसे यह कि यह चीज़ दस या बारह साल से मेरे स्वामित्व में है, तो भी दावा नहीं सुना जाएगा। और वैसे ही अगर गवाहों ने अपनी गवाही में ऐसी तारीख बताई, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। ज़खीरा में भी ऐसा ही है। आलमगीरिया (T)।

दूसरा कारण: तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ, गुलाम नासिर खाँ और गुलाम मुहीउद्दीन खाँ की गवाही की अस्वीकार्यता पर।

---

1 फतावा हिन्दिया, किताब अल-शहादत, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 3/462. पेज 738 में से 627

کہتا ہے کہ میں بتاریخ مذکورہ شہر میں موجود نہ تھا، ہندہ نے چار مرد مسمیان تفضل حسین خاں وغلام ناصر خاں وغلام محی الدین خاں وکلمن خان اور دو عورتیں مسماتان ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم بہ ثبوت وقوع طلاق پیش کئے، ان میں سے پانچ نے ہنگام ادائے شہادت بمواجہ خود عباس علی خان کا طلاق دینا عند العدالت بیان کیا اور ایک نے یعنی کلمن خان نے ادائے شہادت اقراری کی اور نیز جانب ہندہ سے ہنگام تحقیقات محلہ کے تین شخصوں نے اوپر موجودگی عباس علی خان کے شہر ہذا میں بتاریخ مذکورہ ادائے شہادت کی، عدالت نے دعوی ہندہ کو بے اصل اور شہادت شہود کو غیر مقبول قرار دے کر دعوی ہندہ کو نامسموع فرمایا اور وجوہ بے اصلیت دعوے اور نامقبولی شہادت شہود پیش کردہ ہندہ اپنے فیصلہ میں تحریر فرمائیں، پہلی وجہ:
نامقبولی شہادت و شہود کی ان الفاظ پر قائم کی کہ جملہ گواہوں نے بالاتفاق اپنے اظہاروں میں بیان کیا کہ اشہد باللہ گواہی دیتے ہیں کہ عرصہ چھبیس ستائیس دن کا ہوا کہ خالی کا مہینہ تھا ساتویں تاریخ بدھ کا روز تھا آٹھ بجے دن کے تھے کہ عباس علی خان نے اپنی زوجہ کو تین طلاقیں دیں یہ کہ جملہ گواہان رجال و اناث مدعیہ مسموعہ عدالت نے دینا طلاق بمرور چھبیس ستائیس روز لکھایا ہے اور اس قسم کا بیان بیان زمان خواہ بدعوی ہو خواہ بشہادت بوجہ جہالت تاریخ شرعاً بموجب روایت ہذا کے نامقبول ہے،

ادعی بالفارسیة دوازده درهم وشهد الشهود ان لہذا المدعی علیہ دوازده درہم لا تقبل لمکان الجہالة، وکذلک اذا ادعی ده دوازده درہم، لا تسمع دعواه وکذلک اذا ذکرت التاریخ فی الدعوی علی ہذا الوجہ بان قال این عین کی یوں کہ یہ چیز دس بارہ سال سے میری ملکیت میں ملك من است از ده دوازده سال فانہ لا تسمع دعواه وکذلک اذا ذکر الشهود التاریخ فی شہادتہم کذا فی الذخیرة، عالمگیریہ ۱۔

فارسی میں دس گیارہ درہم کا دعوی کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ اس مدعی کے اس مدعی علیہ پر دس بارہ درہم ہیں تو شہادت مقبول نہ ہوگی کیونکہ مجہول ہے اور یوں ہی دس بارہ کا دعوی بھی مسموع نہ ہوگا اور یوں ہی اگر دعوی میں تاریخ مجہول ذکر ہے تو بھی دعوی مسموع نہ ہوگا اور ایسے ہی اگر گواہوں نے اپنی شہادت میں ایسی تاریخ بیان کی تو ان کی شہادت مقبول نہ ہوگی، ذخیرہ میں یونہی ہے۔ عالمگیریہ (ت)

وجہ دوم: عدم مقبولی شہادت تفضل حسین خاں وغلام ناصر خاں وغلام محی الدین خاں پر

---

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۲ Page 627 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

(The arguments) are established on these words which are copied from their statements. Tafazzul Hussain Khan states in his statements, "Since giving this divorce until now, there has been no conversation between me and Abbas Ali Khan, nor is there any salutation (Salam-Alaik) rift. I neither converse nor exchange greetings with the defendant, and the defendant turns his face away upon seeing me." Ghulam Nasir Khan has recorded in his statement, "If the plaintiff has a dispute with anyone, the deponent will make efforts and show partiality; he who is a dear one shows partiality. The deponent is a relative of the plaintiff, therefore, I will also show partiality." On this statement, the court established this reason for the non-acceptance of the witnesses' testimony: Worldly enmity with the defendant is proven from among the witnesses, including Tafazzul Hussain Khan. The proof of enmity is evident from the witness's own admission, as he himself records that since the day of the divorce, the deponent has a rift with the defendant, with no conversation or greetings. Ghulam Nasir Khan and Ghulam Mohiuddin Khan are followers of the case and like the plaintiff, as both have also recorded by their own admission that if anyone has a dispute with the plaintiff, we will make efforts and show partiality for the plaintiff. The testimony of an adversary in a case and a worldly enemy is sharia-wise unacceptable according to this narration:

And the testimony of an enemy is not accepted if the enmity is for worldly reasons because enmity for worldly sake is forbidden (Haram). So, whoever commits it cannot be trusted against false accusations. 12 'Ayni.	**The testimony of an enemy will not be accepted when this enmity is worldly because enmity for the sake of the world is forbidden. So, for the one who has committed this, there remains a risk of him telling lies. 12 'Ayni (T)**

Third reason: The non-acceptance of the witnesses' testimony was established because there are contradictions among the witnesses' testimonies. Those words in which the court established contradictions are copied from the statements: Tafazzul Hussain Khan states, 'I did not raise this girl; my wife raised her and she also provided the wedding items.' And Ghulam Nasir Khan said, 'Tafazzul Hussain Khan raised her and also provided the wedding items.' And between Ghulam Nasir Khan and Ghulam Mohiuddin Khan, there is this contradiction: Ghulam Nasir Khan records in his statement that when the divorce was given for the first time, it was said like this: 'In Baga, I have divorced you.' And Ghulam Mohiuddin Khan stated, 'I have divorced you,' by attributing it to her. And between Ghulam Mohiuddin Khan and

Tafazzul Hussain Khan, there is this contradiction: Ghulam Mohiuddin Khan stated that when the defendant came, he had greeted (Salam-Alaik) Umrao Begum, wife of Tafazzul Hussain Khan, and everyone. Whereas Tafazzul Hussain Khan says that he did not, and he states that...

[1] Al-Binayah fi Sharh al-Hidayah

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

उन शब्दों पर (तर्क) स्थापित किए गए हैं जो उनके बयानों से उद्धृत किए गए हैं। तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ अपने बयानों में कहता है, "इस तलाक़ देने के बाद से अब तक मेरे और अब्बास अली खाँ के बीच कोई बातचीत नहीं हुई है, और न ही सलाम-दुआ का कोई बिगाड़ है। मैं प्रतिवादी से न तो बात करता हूँ और न ही सलाम-दुआ, और प्रतिवादी मुझे देखकर मुँह फेर लेता है।" ग़ुलाम नासिर खाँ ने अपने बयान में लिखवाया है कि "यदि वादी का किसी से झगड़ा हो, तो बयानकर्ता उसमें कोशिश और पक्षपात करेगा; जो प्रिय होता है वह पक्षपात करता है। बयानकर्ता वादी का रिश्तेदार है, इसलिए मैं भी पक्षपात करूँगा।" इस बयान पर अदालत ने गवाहों की गवाही की अस्वीकार्यता का यह कारण स्थापित किया: गवाहों में से, जिनमें तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ भी शामिल हैं, प्रतिवादी के साथ दुनियावी दुश्मनी साबित है। दुश्मनी का प्रमाण गवाह के अपने इक़बाल (स्वीकारोक्ति) से स्पष्ट है, क्योंकि वह स्वयं लिखवाता है कि तलाक़ के दिन से बयानकर्ता का प्रतिवादी से बिगाड़ है, न कोई बातचीत है और न सलाम-दुआ। ग़ुलाम नासिर खाँ और ग़ुलाम मुहीउद्दीन खाँ मुक़दमे के पैरवीकार और वादी के समान हैं क्योंकि उन दोनों ने भी अपने बयान में लिखवाया है कि अगर वादी से किसी का विवाद हो तो हम वादी की कोशिश और तरफ़दारी करेंगे। मुक़दमे के विरोधी और दुनियावी दुश्मन की गवाही शरीयत के अनुसार इस रिवायत के आधार पर अस्वीकार्य है:

और दुश्मन की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी जब दुश्मनी दुनियावी कारणों से हो, क्योंकि दुनियावी कारणों से दुश्मनी हराम है। अतः जो व्यक्ति इसे करता है, उस पर झूठे आरोप लगाने का भरोसा नहीं किया जा सकता। 12 ऐनी।

दुश्मन की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी जब यह दुश्मनी दुनियावी हो, क्योंकि दुनिया की खातिर दुश्मनी हराम है। तो जिसने यह अपराध किया, उसके झूठ बोलने का खतरा रहता है। 12 ऐनी (त)

तीसरा कारण: गवाहों की गवाही की अस्वीकार्यता यह स्थापित की गई कि गवाहों की गवाही में आपस में मतभेद हैं। वे शब्द जिनमें अदालत ने मतभेद साबित किया है, बयानों से उद्धृत किए जाते हैं: तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ कहता है कि 'उस लड़की का पालन-पोषण मैंने नहीं किया; मेरी पत्नी ने किया है और शादी का सामान भी उसी ने दिया है।' और ग़ुलाम नासिर खाँ ने कहा कि 'तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ ने पालन-पोषण किया है और शादी का सामान भी उसी ने दिया है।' और ग़ुलाम नासिर खाँ और ग़ुलाम मुहीउद्दीन खाँ के बीच यह मतभेद है कि ग़ुलाम नासिर खाँ अपने बयान में लिखवाता है कि पहली बार जब तलाक़ दिया गया, तो ऐसे कहा गया था: 'बगा में मैंने तुझे तलाक़ दिया।' और ग़ुलाम

मुहीउद्दीन खाँ ने बयान किया कि 'मैंने तुझे तलाक़ दिया' उसे संबोधित करते हुए। और ग़ुलाम मुहीउद्दीन खाँ और तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ के बीच यह मतभेद है कि ग़ुलाम मुहीउद्दीन खाँ ने बयान किया कि जब प्रतिवादी आया था, तो उसने तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ की पत्नी उमराव बेगम और सभी को सलाम किया था। जबकि तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खाँ कहता है कि नहीं किया था, और वह बयान करता है कि...

[1] अल-बिनाया फ़ी शरह अल-हिदाया

قائم کی ان الفاظ پر جوان کے اظہاروں سے نقل کئے جاتے ہیں تفضل حسین خاں اپنے اظہاروں میں بیان کرتا ہے اس طلاق دینے کے بعد سے اب تک میری اور عباس علی خاں کی بات چیت نہیں ہے اور نہ سلام علیک بگاڑ ہے نہ میں بات چیت اور سلام علیک مدعا علیہ سے کرتا ہوں اور مدعا علیہ مجھے دیکھ کر منہ پھیر لیتا ہے۔ غلام ناصر خاں نے اپنے اظہار میں لکھایا ہے کہ مدعیہ کا اگر کسی سے جھگڑا ہو تو مظہر اس میں کوشش و طرفداری کریگا جو عزیز ہوتا ہے وہ طرفداری کرتا ہے مظہر مدعیہ کا عزیز ہے اس واسطے میں بھی طرفداری کروں گا، اس بیان پر عدالت نے یہ وجہ نا مقبولی شہادت شہود قائم کی منجملہ گواہان تفضل حسین خاں سے عداوت دنیوی مدعا علیہ ثابت ہے اور اثبات عداوت خود باقرار گواہ ظاہر ہے کہ وہ باظہار خود لکھاتا ہے کہ روز طلاق سے مظہر کا مدعا علیہ سے بگاڑ ہے نہ بات چیت ہے نہ سلام علیک، غلام ناصر خاں، غلام محی الدین خاں پیروکار مقدمہ اور مثل مدعیہ ہیں کہ ان دونوں نے بھی باظہار خود لکھایا ہے کہ اگر مدعیہ سے کسی کا تنازع ہو تو ہم کوشش و طرفداری مدعیہ کی کریں گے اور گواہی مخاصم مقدمہ اور عدوی دنیوی شرعاً بموجب روایت ہذا نا مقبول ہے:

ولا شهادة عدو اذا كانت العداوة لاجل الدنيا لان العداوة لاجل الدنيا حرام فمن ارتكبها لا يؤمن من التقول عليه ۱۲ عینی۔

دشمن کی شہادت قبول نہ ہو گی جب یہ دشمنی دنیاوی ہو کیونکہ دنیا کی خاطر دشمنی حرام ہے تو جس نے یہ ارتکاب کیا اس کے جھوٹ بولنے کا خطرہ رہتا ہے ۱۲ عینی (ت)

تیسری وجہ: عدم مقبول شہادت شہود یہ قائم کی کہ باہم شہادت شہود میں اختلاف ہیں وہ الفاظ کہ جن میں عدالت نے اختلاف ثابت کیا ہے اظہاروں سے نقل کئے جاتے ہیں کہ تفضل حسین خاں بیان

کرتا ہے کہ اس لڑکی کو میں نے پرورش نہیں کیا میری بیوی نے پرورش کیا ہے اور سامان شادی بھی اسی نے دیا ہے، اور غلام ناصر خاں نے کہا کہ تفضل حسین خاں نے پرورش کیا ہے اور سامان شادی بھی اسی نے دیا ہے اور درمیان غلام ناصر خاں و غلام محی الدین خاں یہ اختلاف ہے کہ غلام ناصر خاں اپنے بیان میں لکھاتا ہے کہ پہلی مرتبہ جو طلاق دی تو یوں کہا تھا کہ بگا میں نے تجھ کو طلاق دی، اور غلام محی الدین خاں نے بیان کیا کہ میں نے تجھ کو طلاق دی اس کی طرف نسبت کرکے، اور غلام محی الدین خاں اور تفضل حسین خاں میں یہ اختلاف ہے کہ غلام محی الدین خاں نے بیان کیا کہ مدعا علیہ جو آیا تھا تو امراؤ بیگم زوجہ تفضل حسین خاں کو سلام علیک کی تھی اور سب سے، اور تفضل حسین خاں کہتا ہے کہ نہیں کی تھی، اور بیان کرتا ہے کہ جس

[1] البناية في شرح الهداية

At the time the defendant came, I went to call him at the door. There is a discrepancy in the statements of Ghulam Nasir Khan and Ghulam Mohiuddin Khan: Ghulam Nasir stated that he left before Ghulam Mohiuddin Khan, while Ghulam Mohiuddin Khan says he left Ghulam Nasir Khan there. In the statements of Zahooran Begum, Fatima Begum, and Kallan Khan, the discrepancy is that both ladies say that after Abbas Ali Khan, the defendant, left, Bigga Begum said from the hall (dalan) that you all and Kallan Khan must testify, and nothing was said at the door. However, Kallan Khan says that Bigga Begum told him at the door, which is three or four yards away from the hall, that "Kallan Khan, you must testify that Abbas Ali Khan told you he has given three divorces to his wife." Zahooran Begum and Fatima Begum state in their testimony that the plaintiff replied to the defendant saying, "I will not go now until the people who previously took me with a guarantee return." Upon this, the defendant said, "You were my wife, now you are theirs," and then gave a divorce. Taffazul Husain Khan writes that the defendant said, "I will take her now," and in response, the plaintiff said, "If the same people who took me before with a guarantee return, then I will go." Upon this, the defendant said, "I have divorced you." Ghulam Mohiuddin Khan writes that the defendant said to his wife, the plaintiff, "I have divorced you," and also writes that the defendant said to his wife, "I even sent a barber's wife (nain) and a palanquin (doli), so why didn't you come?" To this, Bigga Begum said, "I have no excuse for not going, but those who previously took me with a guarantee should come and take me, then I will go." Many such contradictions were found in the cross-examination of the plaintiff's witnesses by the defendant's lawyers, which made the testimony appear baseless and unacceptable to the court. Although these differences, in a state where there is a strong presumption of the truth of the claim, would not normally prevent the acceptance of testimony, but since this case concerns matters of lawfulness and prohibition (halal and haram, i.e., marriage/divorce), and the court is at a point where only six or seven months have passed since the marriage of the parties before separation occurred. The defendant, despite not being able to bear a stay of three or four days by the plaintiff at her parents' house, did not come just because of her refusal, but rather left after giving a divorce at her husband's house. Many doubts arise. On this basis, according to the school of Abu Yusuf, those discrepancies, especially in this era where many people have adopted false testimony as a profession, are a hindrance to accepting the witness testimony, according to this narration:

[Table Content] Left (Arabic): If the judge has doubts about the matter of the witnesses, he should separate them, and he is not permitted to do otherwise, and he should also ask them where this was and when. Right (Urdu): When a judge has doubt regarding witnesses, he should separate them. Other than this, the judge has no choice, and the judge should ask each one about the place and time.

जिस समय प्रतिवादी आया, मैं उसे दरवाजे पर बुलाने गया था। गुलाम नासिर खां और गुलाम मोहीउद्दीन खां के बयानों में यह अंतर है कि गुलाम नासिर ने बयान दिया कि वह गुलाम मोहीउद्दीन खां से पहले चला गया था, जबकि गुलाम मोहीउद्दीन खां का कहना है कि उसने गुलाम नासिर खां को वहीं छोड़ा था। ज़हूरन बेगम, फातिमा बेगम और कल्लन खां के बयानों में यह अंतर है कि दोनों महिलाओं का कहना है कि अब्बास अली खां प्रतिवादी के जाने के बाद, बिग्गा बेगम ने दालान (हॉल) से कहा था कि तुम सभी को और कल्लन खां को गवाही देनी होगी और दरवाजे पर कुछ नहीं कहा गया था। जबकि कल्लन खां कहते हैं कि मुझसे बिग्गा बेगम ने दरवाजे पर, जो दालान से तीन-चार गज की दूरी पर स्थित है, यह बात कही थी कि "कल्लन खां, तुम्हें गवाही देनी होगी कि अब्बास अली खां ने तुमसे कहा है कि उसने अपनी पत्नी को तीन तलाक दे दिए हैं।" ज़हूरन बेगम और फातिमा बेगम अपने बयान में कहती हैं कि वादी ने प्रतिवादी के जवाब में कहा कि अब मैं नहीं जाऊंगी जब तक कि वे लोग नहीं आएंगे जो पहले मुझे जमानत पर ले गए थे। इस पर प्रतिवादी ने कहा कि तुम मेरी पत्नी थी, अब उनकी हुई, और फिर तलाक दे दिया। तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खां लिखवाता है कि प्रतिवादी ने कहा कि अभी ले जाऊंगा, प्रतिवादी के जवाब में वादी ने कहा कि जो लोग मुझे पहले जमानत पर ले गए थे अगर वही आएंगे तो मैं जाऊंगी। इस पर प्रतिवादी ने कहा कि मैंने तुम्हें तलाक दिया। गुलाम मोहीउद्दीन खां लिखवाता है कि प्रतिवादी ने अपनी पत्नी वादी से कहा कि मैंने तुम्हें तलाक दिया, और यह भी लिखवाता है कि प्रतिवादी ने अपनी पत्नी से कहा कि मैंने नाइन को और डोली भी भेजी थी तो तुम क्यों नहीं आईं? इस पर बिग्गा बेगम ने कहा कि मुझे जाने में कोई आपत्ति नहीं है, लेकिन जो लोग मुझे पहले जमानत पर ले गए थे वही आकर ले जाएंगे तो मैं जाऊंगी। प्रतिवादी के वकीलों द्वारा वादी के गवाहों से की गई जिरह में गवाही के कई ऐसे विरोधाभास पाए गए जो गवाही को आधारहीन और अदालत के लिए अस्वीकार्य बनाने का कारण बने। यद्यपि ये मतभेद, दावे की सच्चाई का प्रबल अनुमान होने की स्थिति में गवाही को स्वीकार करने में बाधक नहीं होते, लेकिन चूंकि यह मामला हलाल और हराम (विवाह/तलाक) से संबंधित है, और अदालत ऐसे मोड़ पर है जहां पक्षों के विवाह को केवल छह-सात महीने ही बीते थे कि विरह की स्थिति आ गई। प्रतिवादी, वादी के अपने माता-पिता के घर तीन-चार दिन रहने को बर्दाश्त न करने के बावजूद, केवल वादी के इनकार पर नहीं आया, बल्कि अपने पति के घर पर तलाक देकर चला गया। कई संदेह पैदा होते हैं। इस आधार पर, इमाम अबू यूसुफ के मज़हब के अनुसार, वे मतभेद वर्तमान समय में, जब अधिकांश

लोगों ने झूठी गवाही देने को पेशा बना लिया है, गवाहों की गवाही की स्वीकार्यता में बाधा हैं, इस रिवायत (कथन) के अनुसार:

[तालिका सामग्री] बाएं(अरबी): यदि न्यायाधीश को गवाहों के मामले में संदेह हो, तो वह उन्हें अलग कर दे, और उसके लिए इसके अलावा कुछ और करना जायज़ नहीं है, और वह उनसे यह भी पूछे कि यह कहाँ और कब हुआ था। दाएं(उर्दू): जब जज को गवाहों के बारे में शक हो तो उन्हें अलग-अलग कर दे। इसके अलावा जज के पास कोई विकल्प नहीं है और जज हर एक से जगह और समय के बारे में पूछे।

وقت مد عا علیہ آیا تھا تو میں دروازہ میں بلانے کو گیا تھا اور درمیان غلام ناصر خاں و غلام محی الدین خاں کے بیان میں یہ فرق ہے کہ غلام ناصر نے بیان کیا ہے کہ میں غلام محی الدین خاں سے پہلے چلا گیا تھا اور غلام محی الدین خاں کہتے ہیں کہ میں نے غلام ناصر خاں کو وہاں ہی چھوڑا تھا، ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم و کلن خاں کے بیان میں یہ فرق ہے کہ ہر دو مسماتان کہتی ہیں کہ عباس علی خاں مد عا علیہ کے جانے کے بعد بگا بیگم نے دالان میں سے کہا تھا کہ تم سب اور کلن خاں کو گواہی دینی ہوگی اور دروازہ میں کچھ نہیں کہا تھا اور کلن خاں کہتے ہیں کہ مجھ سے بگا بیگم نے دروازہ میں دالان سے تین چار گز کے فاصلہ پر واقع ہے یہ مضمون کہا تھا کہ کلن خاں تم کو گواہی دینی ہوگی کہ عباس علی خاں نے تم سے بیان کیا ہے کہ میں نے اپنی زوجہ کو تین طلاق دے دی، ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم اپنے اظہار میں بیان کرتی ہیں کہ مدعیہ نے بجواب مدعا علیہ کے کہا کہ اب میں نہیں جاؤں گی جب تک کہ وہ لوگ جو پہلے مجھ کو ضمانت کر کے لے گئے تھے نہ آئیں گے، اس پر مدعا علیہ نے کہا کہ تو میری جو رونا ہوئی ان لوگوں کی ہوئی، پھر طلاق دے دی، اور تفضل حسین خاں لکھاتا ہے کہ مدعا علیہ نے کہا کہ ابھی لے جاؤں گا، بجواب مدعا علیہ نے کہا جو لوگ مجھ کو پہلے ضمانت کر کے لے گئے تھے اگر وہی آئینگے تو میں جاؤنگی، اس پر مدعا علیہ نے کہا کہ میں نے تجھ کو طلاق دی، اور غلام محی الدین خاں لکھاتا ہے کہ مدعا علیہ نے مدعیہ زوجہ اپنی سے کہا کہ میں نے تجھ کو طلاق دی، اور غلام محی الدین خاں لکھاتا ہے کہ مدعا علیہ نے مدعیہ زوجہ اپنی سے کہا میں نے نائن کو اور ڈولی بھی بھیجی تھی تو کیوں نہیں آئی، اس پر بگا بیگم نے کہا کہ مجھ کو جانے میں کچھ عذر نہیں ہے مگر جو لوگ مجھ کو پہلے ضمانت کر کے لے گئے تھے وہی آ کر لے جائیں گے تو میں جاؤں گی ان

سوالات جرح و کلاء مدعا علیہ از گواہان مدعیہ سے اکثر اختلاف گواہی گواہان مدعیہ اس قسم کے پائے گئے جو باعث بے اصلیت شہادت و نامقبولی عدالت پائے گئے گو یہ اختلافات بحالت ہونے گمان غالب صداقت دعویٰ و شہادت مانع قبول نہ تھی لیکن چونکہ مقدمہ ہذا حل و حرمت کا ہے اور عدالت ایسے محل پر کہ شادی فریقین کو صرف چھ سات ماہ گزرے ہیں کہ وصال میں انفصال سر پر آیا مدعا علیہ باوجود گوارہ نہ ہونے بود و باش سہ چار روزہ مدعیہ بخانہ والدین صرف انکار مدعیہ پر نہ آئی اپنے سے ہنوز بخانہ شوہر طلاق دے کر چلا گیا بہت شبہات واقع ہیں اس بناء پر بمذہب ابی یوسف وہ اختلافات بالضرورۃ اس زمانے میں کہ اکثر مخلوق نے پیشہ ادائے شہادت زور اختیار کر لیا ہے مانع قبول شہادت شہود ہیں بموجب روایت ہذا کے:

[جدول] داہنی جانب (عربی): اذا ارتاب القاضی فی امر الشهود فرق بینهم ولا یسعہ غیر ذلک ویسألهم ایضا این کان هذا ومتی بائیں جانب (اردو): جب قاضی کو گواہوں کے متعلق شک ہو تو ان کو علیحدہ علیحدہ کردے اس کے علاوہ قاضی کو اختیار نہیں ہے اور قاضی ہر ایک سے جگہ اور وقت کا

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

This question [when and where the event occurred] should be asked as a precaution, although it is not originally mandatory for witnesses to state this. If separated, and they differ in their accounts of the place and time in a way that invalidates the testimony, it should be rejected. However, if the difference does not invalidate the testimony, it should not be rejected. If there is suspicion regarding them, the testimony is not rejected merely based on suspicion. In "Nawadir" of Ibn al-Sama'ah, it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) said: "When I suspect the witnesses, I separate them, but I do not pay attention to their differences regarding the clothes they wore or the number of men and women who were with them, nor to differences in location, provided the testimony is about verbal statements. But if the testimony is about actions, then a difference in locations is considered a difference in testimony." Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: "When I have doubt and suspect that they are false witnesses, I separate them from each other and ask them about locations, clothing, and the number of men and women present during the event. If they differ in these matters, then in my view, this is such a difference that I would declare the testimony void." Similarly mentioned in "Al-Muhit". -12- (T)

(1) Fatawa-e-Hindiyyah, referring to Al-Muhit, Kitab Adab al-Qada, Chapter 15, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/325 Page 630 of 738

यह सवाल [कि घटना कब और कहाँ हुई] एहतियात के तौर पर किया जाना चाहिए, हालांकि मूल रूप से गवाहों के लिए यह बयान देना अनिवार्य नहीं है। यदि उन्हें अलग किया जाए और वे स्थान और समय के बारे में इस तरह अलग-अलग बयान दें जिससे गवाही खराब हो जाए, तो उसे अस्वीकार कर देना चाहिए। लेकिन अगर वह मतभेद ऐसा हो जिससे गवाही खराब न होती हो, तो उसे अस्वीकार न करें। और यदि गवाहों पर संदेह हो, तो मात्र संदेह के आधार पर गवाही रद्द नहीं की जाती। इब्न अल-समाअह के"नवादिर" में इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) से वर्णित है कि इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने फ़रमाया: "जब मैं गवाहों पर संदेह पाता हूँ, तो मैं उन्हें अलग कर देता हूँ, लेकिन मैं उनके कपड़ों के बारे में या उनके साथ कितने पुरुष और महिलाएँ थे, इसके मतभेद पर ध्यान नहीं देता, और न ही स्थानों के मतभेद पर, बशर्ते कि गवाही वचनों (statements) पर आधारित हो। लेकिन अगर गवाही कार्यों (actions) पर आधारित हो, तो स्थानों का मतभेद गवाही का मतभेद माना जाएगा।" इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैहि) ने फ़रमाया: "जब मुझे संदेह हो और मैं यह मानूँ कि गवाह झूठे हैं, तो मैं दोनों को एक-दूसरे से अलग करके उनसे स्थानों, कपड़ों और घटना के समय मौजूद पुरुष और महिलाओं की संख्या के बारे में सवाल करूँगा। यदि वे इन मामलों में मतभेद करते हैं, तो मेरे विचार में यह ऐसा मतभेद होगा जिसके आधार पर मैं गवाही को अमान्य घोषित कर दूँगा।" अल-मुहित में भी इसी तरह है। -12- (त)

(1) फ़तावा-ए-हिन्दिया, अल-मुहित के हवाले से, किताब अदब अल-कज़ा, अध्याय 15, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 3/325 पेज 630/738

سوال کرے کہ واقعہ کب اور کہاں ہوا، یہ سوال بطور احتیاط ہوگا اگرچہ گواہوں پر یہ بیان کرنا لازم نہیں ہے، تو جدا کرنے پر جگہ اور وقت میں دونوں کا بیان ایسا مختلف ہو جس سے شہادت میں فساد ہو تو اس کو رد کردے اور وہ اختلاف ایسا ہو جس سے شہادت فاسد نہ ہوتی ہو تو رد نہ کرے اور اگر گواہوں میں اتفاق پایا جائے تو محض تہمت کی بناء پر رد نہ کرے، ابن السماعۃ کے نوادر میں امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی سے روایت ہے کہ امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالٰی عنہ نے فرمایا ہے جب گواہوں پر تہمت پاؤں تو ان میں تفریق کردوں گا اور ایسے اختلاف کی طرف التفات نہ کرونگا کہ ان کالباس کیا اور ان کے ساتھ کتنے مرد اور عورتیں تھیں اور نہ ہی جگہوں کے اختلاف کی طرف التفات کروں گا بشرطیکہ شہادت اقوال پر ہو اور اگر شہادت افعال پر ہو تو جگہوں کا اختلاف شہادت کا اختلاف قرار پائے گا، امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا جب مجھے شک ہو اور میں یہ گمان کروں کہ گواہ جھوٹے ہیں تو میں دونوں کو ایکدوسرے سے جدا کرکے ان سے مواضع اور لباس کے کپڑوں اور واقعہ میں موجود مرد و عورتوں کی تعداد کے متعلق سوال کروں گا اگر وہ ان امور میں اختلاف کریں تو میرے نزدیک یہ ایسا اختلاف ہوگا جس کی بناء پر میں شہادت کو باطل قرار دوں گا، محیط میں یونہی ہے ۱۲۔ (ت)

(1) فتاوٰی ہندیہ بحوالہ المحیط کتاب ادب القضاء الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۲۵ صفحہ 630 از 738

Fatawa Razawiya Volume 18

Fourthly: This matter is among the categories of lawsuits concerning lawful (halal) and unlawful (haram). In such matters, it is mandatory that until the occurrence of divorce is verified through trustworthy and reliable witnesses, issuing a decree of separation between spouses based solely on the statements of such individuals, other than burdening one's soul with sin, yields no result. In the court's opinion, none of the witnesses are such that a decree of separation between spouses can be issued based on the satisfaction of their testimony. This is because Ghulam Nasir Khan belongs to the class of professional witnesses; in most cases, his testimony can be found available upon search. He had begun making hundreds of false reports against people, such that upon investigation by the government, their reality was not found. The testimony of an informant is not acceptable due to depravity (fisq). Tufazzal Hussain Khan has previously been punished in a case of forgery. Regarding Ghulam Mohiuddin Khan alias Nanhe Khan and Kallan Khan, whose condition was unknown to us, we discreetly inquired about their status through our own reliable and trustworthy source. These two witnesses were also not found to be trustworthy or of acceptable testimony upon inquiry from reliable persons. Based on the narration of Shami that will be mentioned, some of these witnesses are of hidden status (mastur-ul-hal) and some are depraved (fasiq), and the testimony of one whose status is hidden or who is depraved is not reliable unless truthfulness is investigated and becomes apparent to the court.

[Arabic Box Text]: As stated in al-Durr, the depraved person is eligible for it (testimony), thus he is eligible for judgeship. However, he must not be appointed as a matter of obligation, and the one who appoints him sins, just as the one who accepts his testimony sins. This is the issued fatwa. In al-Qaidiyya, it was restricted to when the one appointing him has a strong belief in his truthfulness, so let this be preserved. Durar. And the implication of the evidence is that it is not lawful to judge by it, but if he judges, it is permissible and effective. End. Its implication is sin. And the apparent meaning of the Almighty's word "If a depraved person comes to you with news, then verify it" is that it is not lawful to accept it before [verification].

[Urdu Box Text]: As stated in al-Durr, if a depraved person is eligible for testimony, then he is eligible for judgeship, but his appointment should not be made; this is mandatory. And the one who approves his appointment will be a sinner, just as the one who accepts his testimony is a sinner. This is what the fatwa is on. In Fatawa al-Qaidiyya, being eligible for judgeship and testimony regarding a depraved person

was restricted by the condition that when the one appointing him has a suspicion of the depraved person's truthfulness, keep this safe. Durar. And the requirement of the evidence is that it is not lawful for a depraved person to give a verdict, so if he gave a verdict, it would be permissible and executed, etc. Its...

---

1. Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai Delhi 3/71

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारह (18)

चौथा: यह कि यह मामला हलाल और हराम के मुक़दमों की श्रेणियों में से है। ऐसे स्थान पर यह वाजिब (अनिवार्य) है कि जब तक विश्वसनीय और भरोसेमंद गवाहों के ज़रिए तलाक होना साबित न हो जाए, सिर्फ ऐसे लोगों के बयानों पर पति-पत्नी के बीच अलगाव का फ़ैसला देना, सिवाय इसके कि इंसान अपने ऊपर गुनाह का बोझ लादे, कोई नतीजा नहीं देता। अदालत की राय में इन गवाहों में से कोई भी ऐसा नहीं है जिसकी गवाही पर यकीन करके पति-पत्नी के बीच अलगाव का हुक्म दिया जा सके। इसकी वजह यह है कि गुलाम नासिर खान पेशेवर गवाह है; अक्सर मुकदमों में उसकी गवाही तलाश करने पर मिल जाती है। उसने लोगों के खिलाफ सैकड़ों झूठी मुख़बिरियाँ शुरू की थीं, जिसकी तहक़ीक़ात में सरकार को कोई हक़ीक़त नहीं मिली। फ़िस्क (बुराई/पाप) की वजह से मुख़बिर की गवाही काबिले-कुबूल (स्वीकार्य) नहीं होती। तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खान पहले ही जालसाजी के केस में सज़ा पा चुका है। गुलाम मोहिउद्दीन खान उर्फ नन्हे खान और कल्लन खान, जिनका हाल हमें नहीं मालूम था, हमने गुप्त रूप से अपने एक भरोसेमंद आदमी के ज़रिए उनके बारे में पता लगवाया। ये दोनों गवाह भी विश्वसनीय लोगों की तहक़ीक़ात में भरोसेमंद और मकबूल-उश-शहादत (जिनकी गवाही स्वीकार्य हो) नहीं पाए गए। शामी की उस रिवायत की बिना पर जिसका ज़िक्र आगे आएगा, इनमें से कुछ गवाहों की हालत छिपी हुई (मस्तूरुल-हाल) है और कुछ फ़ासिक़ (पापी) हैं, और मस्तूर व फ़ासिक़ की गवाही तब तक काबिले-एतमाद (भरोसेमंद) नहीं होती जब तक कि उसकी सच्चाई की जाँच न हो जाए और अदालत पर ज़ाहिर न हो जाए।

[अरबी बॉक्स पाठ]: जैसा कि अल-दुर्र में कहा गया है कि फ़ासिक़ इसके(गवाही के) अहल है, तो वह उसके(क़ज़ा/न्याय के) भी अहल है। लेकिन उसे अनिवार्य रूप से नियुक्त नहीं किया जाना चाहिए और उसे नियुक्त करने वाला गुनहगार होगा, जैसे कि उसकी गवाही स्वीकार करने वाला गुनहगार होता है। इसी पर फ़तवा है। अल-क़ैदिय्या में इसे इस शर्त के साथ बाँधा गया है कि जब नियुक्त करने वाले को उसकी सच्चाई का ग़ालिब (प्रबल) गुमान हो, तो इसे याद रखें। दुरर। और दलील का तकाज़ा यह है कि इसके साथ फ़ैसला करना हलाल नहीं है, लेकिन अगर फ़ैसला कर दिया तो वह जायज़ और नाफ़िज़ (लागू) होगा। इसका मतलब गुनाह है। और अल्लाह के फ़रमान "अगर तुम्हारे पास कोई फ़ासिक़ कोई ख़बर लेकर आए तो उसकी तहक़ीक़ कर लो" का ज़ाहिरी मतलब यह है कि तहक़ीक़ से पहले उसे कुबूल करना हलाल नहीं है।

[उर्दू बॉक्स पाठ]: जैसा कि दुर्र में फ़रमाया गया है कि फ़ासिक़ शहादत (गवाही) का अहल है तो वह क़ज़ा (न्यायपीठ) का भी अहल है लेकिन उसका तक़्रुर (नियुक्ति) न किया जाए, यह लाज़मी बात है और उसकी तक़र्रुरी मंज़ूर करने वाला गुनहगार होगा जैसा कि उसकी शहादत कुबूल करने वाला गुनहगार है। इसी पर फ़तवा है। फ़तावा क़ैदिय्या में फ़ासिक़ के मुताल्लिक़ अहल-ए-क़ज़ा व शहादत होने को इस शर्त के साथ मुक़य्यद (सीमित) कर दिया गया कि जब तक़र्रुर करने वाले को फ़ासिक़ की सच्चाई का गुमान हो, इसे महफ़ूज़ कर लो। दुरर। और दलील का तक़ाज़ा यह है कि फ़ासिक़ को फ़ैसला देना हलाल नहीं, तो अगर उसने कोई फ़ैसला कर दिया तो जायज़ और नाफ़िज़ (लागू) होगा, इसका...

---

1 दर्रे मुख़्तार किताब अल-क़ज़ा मतबा मुज्तबाई दिल्ली 3/71

چہارم: یہ کہ معاملہ ہذا اقسام دعاوی حلال وحرام سے ہے ایسے محل پر واجبات سے ہے کہ تاوقتیکہ گواہان ثقات ومعتمد سے وقوع طلاق متحقق نہ ہو اوپر بیان مجرد ایسے اشخاص کے حکم تفریق بین الزوجین دینا بجز اس کے کہ اپنی جان کو ماخوذ بہ گناہ کیا جائے کوئی نتیجہ نہیں عدالت کی رائے میں کوئی گواہان میں سے ایسا نہیں کہ جس کی شہادت کے اطمینان پر حکم تفریق بین الزوجین دیا جائے اس لئے کہ غلام ناصر خاں مردمان گواہی پیشہ سے ہے اکثر مقدمات میں گواہیاں اس کے وقت تلاش موجود نکل سکتی ہیں اور صدہا مخبریان دروغ لوگوں پر کرنا شروع کی تھیں کہ عندالتحقیق سرکار اصل ان کی نہ نکلی گواہی مخبر بوجہ فسق قابل قبول نہیں، تفضل حسین خاں پیشتر ازیں مقدمہ جعل سازی سزا یاب ہو چکا ہے غلام محی الدین خاں عرف ننھے خاں اور کلن خاں جن کا حال ہم کو نہیں معلوم تھا ان کا حال ہم نے خفیہ طور پر بذریعہ آدم معتبر و معتمد خود دریافت کرایا یہ ہر دو گواہ بھی عند الدریافت آدم معتمد ثقات اور مقبول الشہادۃ نہ پائے گئے۔ بناء بر روایت شامی کے کہ جو ذکر کی جائے گی اور بعض گواہ ان میں سے مستور الحال ہیں اور بعض فاسق ہیں اور گواہی مستور وفاسق کی جب تک تحری صدق نہ ہو اور عدالت ظاہر نہ ہو قابل اعتماد نہیں۔

[عربی متن]: كما قال في الدر الفاسق اهلها فيكون اهله لكنه لا يقلد وجوبا ويأثم مقلده كقابل شهادته به يفتى وقيده في القاعدية بما اذا غلب ظنه صدقه فليحفظ، درر ومقتضى الدليل ان لا يحل ان يقضى بها فان قضى جاز و نفذ اهـ ومقتضاه الاثم وظاہر قولہ تعالیٰ ان جاءکم فاسق بنبأ فتبینوا انه لا یحل قبولها قبل۔

[اردو متن]: جیسے در میں فرمایا کہ فاسق شہادت کا اہل ہے تو وہ قضاء کا اہل ہے لیکن اس کا تقرر نہ کیا جائے یہ لازمی بات ہے اور اس کی تقرری منظور کرنیوالا گناہگار ہوگا جیسا کہ اس کی شہادت قبول کرنے والا گناہگار ہے اسی پر فتویٰ ہے، فتاویٰ قاعدیہ میں فاسق کے متعلق اہل قضاء و شہادت ہونے کو اس قید سے مقید کردیا کہ جب تقرر کرنیوالے کو فاسق کے صدق کا گمان ہو، اس کو محفوظ کرلو، درر۔ اور دلیل کا مقتضی یہ ہے کہ فاسق کو فیصلہ دینا حلال نہیں تو اگر اس نے کوئی فیصلہ کردیا تو جائز اور نافذ ہوگا اھ، اس کا...

---

١ درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ٣/ ٧١

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

[Arabic Text:] Knowing his condition and their statement regarding the obligation to inquire about the witness secretly and openly, whether or not the adversary has challenged him, in all rights according to the fatwa-based opinion of the two Imams (Sahibayn). This requires sinning by neglecting it because it is for knowing his condition so that a transgressor (fasiq) is not accepted. Ibn al-Kamal stated that whoever follows a transgressor sins, and if a judge accepts his testimony, he sins. End quote. In Fatawa al-Qa'idiyyah: This is when he strongly presumes his truthfulness, and this is something to be remembered. End quote. I say: What is apparent is that he does not sin either, because the investigation ordered in the text (Nass) has been achieved. Reflect. Ta (Tahlawi) said: If the judge does not strongly presume his truthfulness, then if he strongly presumes his falsehood or if they are equal to him, he should not accept it, meaning its acceptance is not valid.

[Urdu Text:] The implication is that it will be a sin. The apparent requirement of Allah the Almighty's command, "If a transgressor brings you any news, then investigate," is that accepting his testimony before investigating his condition is not permissible. Meanwhile, the jurists' (Fuqaha) statement regarding a witness is that an investigation should be conducted both secretly and openly, whether or not the opposing party challenges it, and in all matters of rights. According to the fatwa-issued opinion of the Sahibayn, the requirement of this statement by the jurists is that neglecting this task would be a sin, as it is meant for obtaining information about the witness so that if he is a transgressor, his testimony will not be accepted. Ibn al-Kamal explicitly stated that whoever appoints a transgressor commits a sin, and when a judge accepts the testimony of a transgressor, he will be a sinner. In Fatawa al-Qa'idiyyah, it is mentioned that this applies when the one who appoints and accepts the testimony has a strong presumption of the transgressor's truthfulness; this point is worth remembering. End quote. I say: it appears that he will not be a sinner because the investigation has already been carried out according to the command stated in the text (Nass). Reflect upon this. Ta (Tahlawi) said: if the judge does not have a strong presumption of the transgressor witness's truthfulness, whether he has a strong presumption of his falsehood or his truthfulness and falsehood are equal in the judge's view, then he should not accept the testimony, meaning its acceptance [is not valid].

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/299. Page 632 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

[अरबी पाठ:] उसका हाल जानना और गवाह के बारे में ख़ुफ़िया और अलानिया पूछताछ करने की अनिवार्यता के संबंध में उनका कहना, चाहे विपक्षी ने चुनौती दी हो या न दी हो, साहिबैन के मुफ़्ती-बिह क़ौल के अनुसार सभी अधिकारों में। इसे छोड़ने से गुनाह होता है क्योंकि यह उसके हाल को जानने के लिए है ताकि फ़ासिक़ (पापी) को स्वीकार न किया जाए। इब्न अल-कमाल ने स्पष्ट किया है कि जो कोई फ़ासिक़ का अनुसरण करता है वह गुनाहगार है, और यदि कोई न्यायाधीश उसकी गवाही स्वीकार करता है तो वह गुनाहगार है। (इतहाफ़)। फ़तावा अल-क़ाइदिय्या में है: यह तब है जब उसे उसकी सच्चाई का प्रबल अनुमान हो, और यह याद रखने योग्य बात है। (इतहाफ़)। मैं कहता हूँ: ज़ाहिर यह है कि वह भी गुनाहगार नहीं होगा, क्योंकि नस (पवित्र ग्रंथ) में आदेशित स्पष्टीकरण प्राप्त हो गया है। विचार करें। 'त' (तहलवी) ने कहा: यदि न्यायाधीश को उसकी सच्चाई का प्रबल अनुमान न हो, तो यदि उसे उसके झूठ का प्रबल अनुमान हो या वे उसके लिए समान हों, तो वह उसे स्वीकार न करे, यानी उसकी स्वीकृति मान्य नहीं है।

[उर्दू पाठ:] तकाज़ा यह है कि गुनाह होगा, और अल्लाह तआला के इरशाद "अगर फ़ासिक़ कोई ख़बर दे तो उसकी वज़ाहत तलब करो" का ज़ाहिरी तकाज़ा यह है कि उसकी गवाही का क़बूल करना उसके हाल की तहक़ीक़ से पहले हलाल नहीं है। जबकि फ़ुक़हा-ए-किराम का गवाह के मुतल्लिक़ फ़रमाना कि ख़ुफ़िया तौर पर और अलानिया भी उसकी तफ्तीश की जाए, फ़रीक़-ए-मुख़ालिफ़ का उस पर तअ्न (आरोप) हो या न हो, ख़्वाह तमाम हुक़ूक़ में हो, साहिबैन के मुफ़्ती बिह क़ौल के मुताबिक़ तो फ़ुक़हा-ए-किराम की इस बात का तकाज़ा है कि यह काम तर्क करने पर गुनाह होगा क्योंकि यह काम गवाह से मुतल्लिक़ मालूमात के लिए है हत्ता कि फ़ासिक़ हो तो गवाही क़बूल न की जाएगी और इब्ने कमाल ने तसरीह (स्पष्टीकरण) की है कि जिसने फ़ासिक़ की मुक़र्ररी की वह गुनाहगार होगा और जब क़ाज़ी फ़ासिक़ की गवाही क़बूल करेगा तो वह गुनाहगार होगा। फ़तावा क़ाइदिय्या में है यह तब है जब मुक़र्ररी और शहादत क़बूल करने वाले ने फ़ासिक़ के सिद्क़ (सच) का गुमान किया हो, यह बात महफ़ूज़ रखने के क़ाबिल है। (इतहाफ़) मैं कहता हूँ, ज़ाहिर यह है कि गुनाहगार न होगा, क्योंकि नस (ग्रंथ) में बयान करदा हुक्म के मुताबिक़ तफ्तीश हो चुकी है, ग़ौर करो। 'त' ने कहा अगर क़ाज़ी को गवाह फ़ासिक़ के सिद्क़ पर ग़ल्बा-ए-ज़न (प्रबल धारणा) न हो, ख़्वाह उस पर किज़्ब (झूठ) पर ग़ल्बा-ए-ज़न हो या उसका सिद्क़ व किज़्ब क़ाज़ी के नज़दीक मसावी (बराबर) हो, तो शहादत को क़बूल न करे यानी क़बूल।

1 रद-उल-मुह्तार, किताब-उल-क़ज़ा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/299. पृष्ठ 632 / 738

فتاویٰ رضویہ جلد ہجدہم (18)

[عربی عبارت:] تعرف حاله وقولهم بوجوب السوال عن الشاهد سرا وعلانية طعن الخصم اولا في سائر الحقوق على قولهما المفتى بہ يقتضى الاثم بتركه لانه للتعريف عن حاله حتى لايقبل الفاسق وصرح ابن الكمال بان من قلد فاسقاً ياثم واذا قبل القاضى شهادتہ ياثم اھ وفى الفتاوى القاعديۃ هذا اذا غلب على ظنہ صدقہ وهو مما يحفظ اھ قلت والظاهر انـہ لاياثم ايضاً لحصول التبيين المامور به فى النص تامل، قال ط فان لم يغلب على ظن القاضى صدقه فان غلب كذبه عنده اوتساويا فلايقبلها اى لايصح قبولها

[اردو عبارت:] مقتضی یہ ہے کہ گناہ ہوگا، اور اللہ تعالیٰ کے ارشاد ”اگر فاسق کوئی خبر دے تو اس کی وضاحت طلب کرو“ کا ظاہری تقاضا یہ ہے کہ اس کی شہادت کا قبول کرنا اس کے حال کی تحقیق سے قبل حلال نہیں ہے جبکہ فقہاء کرام کا گواہ کے متعلق فرمانا کہ خفیہ طور پر اور اعلانیہ بھی اس کی تفتیش کی جائے فریق مخالف کا اس پر طعن ہو یا نہ ہو خواہ تمام حقوق میں ہو، صاحبین کے مفتی بہ قول کے مطابق تو فقہاء کرام کی اس بات کا تقاضا ہے یہ کام ترک کرنے پر گناہ ہوگا کیونکہ یہ کام گواہ سے متعلق معلومات کے لئے ہے حتی کہ فاسق ہو تو گواہی قبول نہ کی جائیگی اور ابن کمال نے تصریح کی ہے کہ جس نے فاسق کی تقرری کی وہ گناہگار ہوگا اور جب قاضی فاسق کی شہادت قبول کرے گا تو وہ گناہگار ہوگا۔ فتاویٰ قاعدیہ میں ہے یہ جب ہے کہ تقرری اور شہادت قبول کرنے والے نے فاسق کے صدق کا گمان کیا ہو، یہ بات محفوظ رکھنے کے قابل ہے اھ قلت (میں کہتا ہوں) ظاہر یہ ہے کہ گناہگار نہ ہوگا، کیونکہ نص میں بیان کردہ حکم کے مطابق تفتیش ہوچکی ہے، غور کرو۔ ط نے کہا اگر قاضی کو گواہ فاسق کے صدق پر غلبہ ظن

نہ ہو خواہ اس کذب پر غلبہ ظن ہو یا اس کا صدق و کذب قاضی کے نزدیک مساوی ہو تو شہادت کو قبول نہ کرے یعنی قبول

---

1 ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۹۹ Page 632 of 738

Volume Eighteen (18) Fatawa-e-Razvia

[Arabic Text Column]: Truly, this is what the context yields (Shami 12). The word of a person with unknown status (*Mastoor*) is not accepted according to the manifest reports (*Zahir al-Riwayah*). It is narrated from Abu Hanifa that he accepts their word, following his school of thought that judgment based on it is permissible. According to the manifest reports, such a person and a transgressor (*Fasiq*) are equal, until the preponderance of opinion (*Akthar al-Ra'y*) is considered in both (Hidayah 2). Therefore, Abu Hanifa (may Allah Almighty have mercy on him) permitted judgment based on the testimony of the *Mastoor* in matters proven by doubts when the opponent does not raise an objection. He said: However, what he mentioned regarding preferential reasoning (*Istihsan*) is more correct in our time, for transgression is predominant among the people of this era. Thus, the report of a *Mastoor* is not relied upon until their integrity is clarified, just as their testimony in judgment is not relied upon until their integrity appears. According to the manifest reports, they and the *Fasiq* are equal, such that the strongest opinion (*Akbar Ra'y*) regarding them—meaning the *Mastoor* and the *Fasiq*—is considered. If the predominant opinion is of their truthfulness, their word is accepted, otherwise not (Ayni 3, 12).

[Urdu Text Column]: ...doing so will not be correct at all. This is the discussion of the point, Shami. And the word of a person of unknown status (*Mastoor-ul-Hal*) is not acceptable according to the manifest report (*Zahir-e-Riwayah*). And it is narrated from Imam Abu Hanifa (may Allah Almighty have mercy on him) that their word will be accepted, just as it is the school of thought of the Imam that when testimony is accepted, judgment will also be permissible. And while in the manifest report, the ruling for a *Mastoor-ul-Hal* and a transgressor (*Fasiq*) is equal, to the extent that in both of them, the preponderance of opinion (*Ghalba-e-Ra'y*) is considered (Hedaya). And for this reason, Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) declared the judgment of a *Mastoor-ul-Hal* permissible in such matters which, despite doubts, are proven upon the opponent not raising an objection. He said, however, what you stated in preferential reasoning (*Istihsan*) is the more correct opinion in our time, because in this era transgression is dominant. Therefore, the case of a *Mastoor-ul-Hal* will not be relied upon until integrity is established, just as in the matter of judgment, their testimony is not relied upon without the appearance of integrity. In the manifest report, the ruling for them and the *Fasiq* is equal, even to the extent that

regarding both of them, if the preponderance of opinion is of their truthfulness, then their word will be accepted, otherwise not (Ayni 12).

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/300.
2. Al-Hidayah, Kitab al-Karahiya, Chapter on Eating and Drinking, Matba' Yusufi, Lucknow, 4/452.
3. Al-Binayah, Kitab al-Karahiya, Chapter on Eating and Drinking, Al-Maktaba al-Imdadiyya, Makkah al-Mukarramah, 4/200.

जिल्द अठारहवीं (18) फ़तावा-ए-रज़विया

[अरबी पाठ स्तंभ]: वास्तव में, यह वही है जो यह मुकाम प्रदान करता है (शामी 12)। ज़ाहिर-ए-रिवायत के अनुसार मस्तूर (अज्ञात स्थिति वाला व्यक्ति) की बात स्वीकार्य नहीं है। इमाम अबू हनीफ़ा से वर्णित है कि वह उनकी बात स्वीकार करते हैं, अपने मज़हब के अनुसार कि इसके आधार पर फैसला करना जायज़ है। ज़ाहिर-ए-रिवायत में, ऐसा व्यक्ति और फासिक (अवज्ञाकारी) बराबर हैं, यहाँ तक कि दोनों में 'अकसर-ए-राय' (राय की बहुलता) का विचार किया जाता है (हिदाया 2)। इसलिए, अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) ने मस्तूर की गवाही के आधार पर उन मामलों में फैसले की अनुमति दी जो संदेह के बावजूद प्रतिद्वंद्वी द्वारा आपत्ति न करने पर साबित हो जाते हैं। उन्होंने कहा: हालांकि, जो उन्होंने इस्तिहसान (वरीयता) के संबंध में उल्लेख किया है, वह हमारे समय में अधिक सही है, क्योंकि इस युग के लोगों में फिस्क (पाप) प्रबल है। इसलिए, एक मस्तूर की रिपोर्ट पर तब तक भरोसा नहीं किया जाता जब तक कि उसकी सत्यनिष्ठा स्पष्ट न हो जाए, जैसे कि फैसले में उनकी गवाही पर तब तक भरोसा नहीं किया जाता जब तक कि उनकी सत्यनिष्ठा प्रकट न हो जाए। ज़ाहिर-ए-रिवायत में, वे और फासिक बराबर हैं, यहाँ तक कि उनके बारे में 'अकबर राय' (सबसे प्रबल राय) - यानी मस्तूर और फासिक - पर विचार किया जाता है। यदि प्रबल राय उनकी सच्चाई की है, तो उनकी बात स्वीकार की जाती है, अन्यथा नहीं (ऐनी 3, 12)।

[उर्दू पाठ स्तंभ]: ...करना बिल्कुल सही नहीं होगा। यह मुकाम की बहस है, शामी। और मस्तूर-उल-हाल की बात ज़ाहिर-ए-रिवायत के अनुसार स्वीकार्य नहीं है। और इमाम अबू हनीफ़ा (अल्लाह तआला उन पर रहम करे) से वर्णित है कि उनकी बात स्वीकार की जाएगी, जैसा कि इमाम साहब का मज़हब है कि जब गवाही स्वीकार की जाएगी तो फैसला भी जायज़ होगा। और जबकि ज़ाहिर-ए-रिवायत में मस्तूर-उल-हाल और फासिक का हुक्म बराबर है, यहाँ तक कि उन दोनों में 'ग़लबा-ए-राय' (राय की प्रबलता) का विचार किया जाता है (हेदाया)। और इसी कारण इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ियल्लाहु अन्हु) ने मस्तूर-उल-हाल के फैसले को ऐसे मामलों में जायज़ करार दिया है जो संदेहों के बावजूद विरोधी पक्ष के आपत्ति न करने पर साबित हो जाते हैं। उन्होंने कहा, लेकिन आपने इस्तिहसान में जो फ़रमाया है, वह हमारे समय में अधिक सही कथन है, क्योंकि इस ज़माने में फिस्क प्रबल है। इसलिए मस्तूर-उल-हाल के मामले पर तब तक भरोसा नहीं किया जाएगा जब तक सत्यनिष्ठा स्थापित न हो जाए, जैसे कि फैसले के मामले में उसकी गवाही पर सत्यनिष्ठा प्रकट हुए बिना भरोसा नहीं किया जाता। ज़ाहिर-ए-रिवायत में उसका और फासिक का हुक्म बराबर है, यहाँ

तक कि उन दोनों के बारे में राय की प्रबलता में यदि उनकी सच्चाई है, तो उनकी बात स्वीकार की जाएगी, अन्यथा नहीं (ऐनी 12)।

1. रद-उल-मुख्तार, किताब अल-कज़ा, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/300।
2. अल-हिदाया, किताब अल-कराहिया, खाने-पीने का अध्याय, मतबा यूसुफ़ी, लखनऊ, 4/452।
3. अल-बिनाया, किताब अल-कराहिया, खाने-पीने का अध्याय, अल-मकतबा अल-इमदादिया, मक्का अल-मुकर्रमा, 4/200।

पृष्ठ 633 का 738

اصلا هذا ما یعطیہ المقام شامی ۱۲، ولا یقبل قول المستور فی ظاہر الروایۃ وعن ابی حنیفۃ انہ یقبل قولہ فیها جریا علی مذهبہ یجوز القضاء بہ وفی ظاہر الروایۃ هو والفاسق سواء حتی یعتبر فیهما اکثر الرای ۱۲ هدایۃ ۲، ولهذا جوز ابو حنیفۃ رحمہ اللہ تعالی القضاء بشهادۃ المستور فیما یثبت بشبهات اذالم یطعن الخصم قال ولکن ما ذکرہ فی الاستحسان اصح فی زماننا فان الغالب فی اهل الزمان الفسق فلا تعتمد روایۃ المستور مالم یتبین عدالتہ کما لا تعتمد شهادتہ فی القضاء قبل ان یظهر عدالتہ وفی ظاہر الروایۃ هو والفاسق سواء حتی یعتبر فیهما ای فی المستور والفاسق اکبر رأی فان کان غالب الرأی صدقهما یقبل قولهما والافلا عینی ۳ ۱۲۔

کرنا بالکل صحیح نہ ہوگا، یہ مقام کی بحث ہے، شامی، اور مستور الحال کی بات ظاہر روایت کے مطابق قابل قبول نہیں ہے، اور امام ابو حنیفہ رحمۃ اللہ تعالیٰ سے مروی ہے کہ اس کی بات قبول ہوگی جیسا کہ امام صاحب رحمۃ اللہ تعالیٰ کا مذہب ہے جب شہادت قبول ہوگی تو قضاء بھی جائز ہوگی اور جبکہ ظاہر روایت میں مستور الحال اور فاسق کا حکم مساوی ہے حتی کہ ان دونوں میں رائے کے غلبہ کا اعتبار ہے، ہدایہ۔ اور اس لئے امام ابو حنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے مستور الحال کی قضا کو ایسے معاملات میں جائز قرار دیا ہے جو شبہات کے باوجود مخالف فریق کے طعن نہ کرنے پر ثابت ہو جاتے ہیں، فرمایا، لیکن آپ نے استحسان میں جو فرمایا ہمارے زمانے میں وہ اصح قول ہے کیونکہ اس زمانہ میں فسق غالب ہے تو مستور الحال کا معاملہ جب تک حلف نہ ہوجائے اس پر اعتماد نہ کیا جائے گا جیسا کہ قضاء کے معاملہ میں اس کی شہادت پر اعتماد ظہور عدالت کے بغیر نہیں کیا جاتا ظاہر روایت میں اس کا اور فاسق کا حکم مساوی ہے حتی کہ

ان دونوں کے متعلق غلبہ رائے میں ان کا صدق ہو تو ان کی بات مقبول ہوگی، ورنہ نہیں۔ عینی ۱۲۔ (ت)

۱ ردالمحتار کتاب القضاء داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۰ ۲ الھدایۃ کتاب الکراھیۃ فصل فی الاکل والشرب مطبع یوسفی لکھنؤ ۴/ ۴۵۲ ۳ البنایۃ کتاب الکراھیۃ فصل فی الاکل والشرب المکتبۃ الامدادیۃ مکۃ المکرمۃ ۴/ ۲۰۰

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

And regarding the witnesses about whom the court established grounds for rejecting their testimony, labeling them as transgressors (fasiq) and of unknown character (mastoor-ul-haal), it was not long ago that the court accepted the testimony of most of them. Since then, no such act has been committed by them that would render them transgressors or of unknown character, leading to a loss of trust in their testimony. Regarding Taffazul Hussain Khan, it is written that he was convicted in a case of forgery; this is incorrect because the lower court had charged him with forgery while he was innocent. That is why he was acquitted on appeal, and he possesses the documentation for it. The court, in its judgment, declared Ghulam Nasir Khan a professional witness and an informant, which he denies, stating it is completely unproven. If the court has any proof, let it present it. Now, religious scholars are asked: is the claim of Hindah proven or not? Is the testimony of the witnesses sufficient or not? And are the reasons given by the court for rejecting the witnesses' testimony correct or not? Provide a ruling, and may you be rewarded.

Response: In the queried situation, if two men, or one man and two women, are trustworthy and just according to Sharia, and they have testified according to Sharia rules, then the claim of divorce is certainly proven, and deciding in favor of the plaintiff is obligatory. All the grounds for rejecting the testimonies mentioned in the judgment are essentially baseless and unacceptable. Labeling the witnesses saying "twenty-six" (26) or "twenty-seven" (27) days as "ignorance of the date" is, firstly, very strange when the specific date, day, and month are all explicitly mentioned in their statements.

Secondly: The narration quoted in the judgment pertains to property claims; analogizing divorce to it is invalid and rejected. Scholars explicitly state that if one witness says "he divorced today" and another says "yesterday," the divorce is established. This is mentioned in testimonies in Bahr al-Raiq, Ashbah wa al-Nazair, Jawahir al-Jawahir, Durr al-Mukhtar, etc.

| One says he divorced her today, and the other says he divorced her yesterday, the divorce takes place. | One witness said he divorced his wife today, the other said he divorced her yesterday, then the divorce will be proven. | | (T) | |

Fatawa Sughra, Fusool Imadi, Khazanat al-Muftiyeen, Jami' al-Fusoolayn, Ghayat al-Bayan, and Fatawa Infarawiyya.

1 Durr al-Mukhtar, Book of Waqf, Section on Waqf for Children, Mujtabai Press, Delhi, 1/398. Page 634 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

और जिन गवाहों के संबंध में अदालत ने अस्वीकार्य गवाही के आधार पर कारण स्थापित किए हैं और उन्हें फासिक (अधर्मी) और मसतूर-उल-हाल (अज्ञात चरित्र वाला) लिखा है, बहुत कम समय बीता है कि अदालत ने उनमें से अधिकांश की गवाही स्वीकार की थी। उसके बाद उनसे ऐसा कोई कार्य नहीं हुआ जिससे वे फासिक या मसतूर-उल-हाल हो गए हों और उनकी गवाही पर भरोसा न रहा हो। तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खान के बारे में लिखा है कि वह जालसाजी के मामले में सजा पा चुका है; यह सही नहीं है क्योंकि निचली अदालत ने उन पर जालसाजी का आरोप लगाया था जबकि वह निर्दोष थे। इसी कारण वह अपील में बरी हो गए और उसका प्रमाण उनके पास मौजूद है। अदालत ने अपने फैसले में गुलाम नासिर खान को पेशेवर गवाह और मुखबिर करार दिया है, जिससे वह इनकार करते हैं और कहते हैं कि यह बात पूरी तरह से निराधार है। यदि अदालत के पास कोई सबूत हो तो पेश करे। अब धर्मगुरुओं से इस मामले में प्रश्न है कि हिंदा का दावा साबित है या नहीं? और गवाहों की गवाही पर्याप्त है या नहीं? और अदालत ने गवाहों की गवाही को अस्वीकार करने के जो कारण बताए हैं, वे सही हैं या नहीं? उत्तर दें और पुण्य प्राप्त करें।

उत्तर: पूछी गई स्थिति में, यदि दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएं विश्वसनीय और शरीअत के अनुसार न्यायप्रिय हैं और उन्होंने शरीअत के नियमों के अनुसार गवाही दी है, तो तलाक का दावा निश्चित रूप से सिद्ध होता है और वादी के पक्ष में निर्णय लेना अनिवार्य है। गवाही को अस्वीकार करने के जितने भी कारण फैसले में बताए गए हैं, वे मूल रूप से निराधार और अस्वीकार्य हैं। गवाहों द्वारा छब्बीस (26) या सत्ताईस (27) दिन कहने को "तारीख की अज्ञानता" करार देना पहली बात तो यह है कि बहुत आश्चर्यजनक है जबकि उनके बयान में तारीख, दिन और महीने का स्पष्ट उल्लेख है।

दूसरी बात यह है कि फैसले में उद्धृत विवरण संपत्ति के दावे के बारे में है; तलाक पर उसका कयास (तुलना) करना गलत और अस्वीकार्य है। विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि यदि एक गवाह ने कहा "आज तलाक दिया" और दूसरे ने कहा "कल", तो तलाक सिद्ध हो जाता है। यह बहर-उल-राइक, अश्बाह वन-नज़ायर, जवाहर-उल-जवाहर, दुर्र-ए-मुख्तार आदि की गवाही के संदर्भ में है।

| उनमें से एक ने कहा उसने आज उसे तलाक दिया और दूसरे ने कहा उसने कल उसे तलाक दिया, तलाक हो जाता है। | एक गवाह ने कहा उसने पत्नी को आज तलाक दिया है, दूसरे ने कहा उसने कल तलाक दिया है, तो तलाक साबित होगा। | | (त) | |

फ़तावा सुघरा, फ़ुसूल इमादी, खज़ानतुल मुफ़्तीन, जामिउल फ़ुसूलैन, गायतुल बयान और फ़तावा इन्फ़रवीय्या।

1 दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल वक्फ, औलाद के वक्फ से संबंधित खंड, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 1/398। पृष्ठ 634/738

اور جن گواہوں کی نسبت عدالت نے نامقبول شہادت پر وجوہات قائم کئے ہیں اور فاسق اور مستور الحال لکھا ہے بہت تھوڑا زمانہ گزرا ہے کہ عدالت نے ان میں سے اکثر کی گواہی قبول کی ہے اور بعد اس کے کوئی امر ان سے ایسا سرزد نہیں ہوا ہے کہ جس سے فاسق اور مستور الحال ہوگئے ہوں اور ان کی گواہی پر اعتماد نہ رہا ہو اور بابت تفضل حسین خاں کے لکھا ہے کہ یہ مقدمہ جعل سازی میں سزایاب ہو چکا ہے یہ صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ عدالت ماتحت نے اس پر جعل سازی قائم کی تھی حالانکہ وہ بری تھا اسی واسطے وہ مرافعہ میں بری ہو گیا اس کی سند اس کے پاس موجود ہے اور غلام ناصر خاں کو عدالت نے اپنے فیصلہ میں گواہی پیشہ اور مخبر قرار دیا ہے اور اس کو اس سے انکار ہے اور کہتا ہے کہ یہ امر بالکل بے ثبوت ہے اگر عدالت کے پاس کوئی ثبوت ہو بیان کرے۔ اب علمائے دیندار سے استفسار اس امر کا ہے کہ دعویٰ ہندہ کا ثابت ہے یا نہیں؟ اور شہادۃ شہود کافی ہے یا نہیں؟ اور عدالت نے جو وجوہات نامقبولی شہادت شہود بیان کئے ہیں صحیح ہیں یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورت مستفسرہ میں اگر دو مرد یا ایک مرد و دو عورتیں ثقہ عادل شرعیہ ہیں اور انہوں نے شہادت بروجہ شرع ادا کی تو دعویٰ طلاق ضرور ثابت ہے اور فیصلہ بحق مدعیہ کرنا واجب، عامہ وجوہ نامقبولی شہادات کہ فیصلہ میں مذکور ہوئیں اصلاً بے اصل و ناقابل قبول ہیں (جہالت تاریخ) شہود کے چھبیس ۲۶ ستائیس ۲۷ دن کہنے کو جہالت تاریخ قرار دینا اولاً: سخت عجب ہے جبکہ صراحۃً تعیین تاریخ ویوم وماہ سب کچھ ان کے کلام میں مذکور۔

ثانیاً: روایت منقولہ فیصلہ دعویٰ ملک میں ہے طلاق کا اس پر قیاس باطل و مہجور۔ علماء تصریح فرماتے ہیں کہ اگر ایک شاہد نے کہا آج طلاق دی دوسرے نے کہا کل، طلاق ثابت ہے اور شہادت مستقبل، بحر الرائق واشباہ والنظائر و جواہر الجواہر ودر مختار وغیرہ میں ہے۔

| قال احدھما طلقھا الیوم والآخر انہ طلقھا امس یقع الطلاق 1۔ | ایک گواہ نے کہا اس نے بیوی کو آج طلاق دی ہے دوسرے نے کہا اس نے گذشتہ روز طلاق دی ہے تو طلاق ثابت ہوگی۔ | | (ت) | |

فتاویٰ صغریٰ و فصول عمادی و خزانۃ المفتین و جامع الفصولین و غایۃ البیان و فتاویٰ انفرویہ

---

1 در مختار کتاب الوقف فصل فیما یتعلق بوقف الاولاد مطبع مجتبائی دہلی ۳۹۸/۱ Page 634 of 738

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

It is stated in Radd al-Muhtar at the end of the chapter on Waqf: "If two witnesses differ in time, place, or whether it was an initiation (insha) or an acknowledgment (iqrar), and this difference is in a matter that is purely verbal, such as sale, divorce, acknowledgment, and exoneration, it does not prevent acceptance (of the testimony)." (1) If the difference between the two witnesses occurs in time, place, initiation, and acknowledgment, and the testimony pertains to a verbal transaction like sale, divorce, acknowledgment, and exoneration, then this difference will not prevent the acceptance of the testimony. (t)

It is stated in Khulasah, Jami' al-Fusulayn, Bahr al-Ra'iq, and Al-Anqarawiyyah: "The difference in time, place, or initiation and acknowledgment in purely verbal matters does not prevent their acceptance absolutely. Summary from various sources." (2) In purely verbal matters, a difference in time, place, initiation, or acknowledgment will not be a hindrance to the acceptance of the testimony. Summary (t)

It is stated in Al-Kafi, Lisan al-Hukkam, and Bahr al-Ra'iq: "If two witnesses differ in time or place regarding sale and purchase, divorce, manumission, agency, bequest, pledge, debt, loan, exoneration, suretyship, transfer of debt, and slander, it (the testimony) is accepted." (3) In sale and purchase, divorce, manumission, agency, bequest, pledge, debt, loan, exoneration, suretyship, transfer of debt, and slander, when the witnesses' difference is regarding time or place, the testimony will be acceptable. (t)

---

(1) Radd al-Muhtar, Kitab al-Waqf, Chapter regarding Endowments for Children, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/444; Fatawa Anqarawiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 8, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah, Kandahar, Afghanistan, 1/399; Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/163. (2) Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/163; Fatawa Anqarawiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 8, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah, Kandahar, Afghanistan, 1/399; Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, Chapter on Discrepancy in Testimony, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/113. (3) Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, Chapter on Discrepancy in Testimony, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/113; Lisan al-Hukkam, Chapter 3 regarding Testimonies, section on discrepancy in it, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 277.

फतावा रिज़विया जिल्द (18)

रद्द-उल-मुह्तार के अंत में वक़्फ़ के अध्याय में लिखा है: "अगर दो गवाहों के बीच समय, स्थान, रचना (इन्शा) या स्वीकृति (इक़रार) को लेकर मतभेद हो, और यह मतभेद विशुद्ध रूप से मौखिक मामले जैसे कि बिक्री, तलाक़, इक़रार और दोषमुक्ति में हो, तो यह गवाही की स्वीकार्यता में बाधा नहीं बनता।" (1) अगर दोनों गवाहों का अंतर समय, स्थान, इन्शा और इक़रार में हुआ और गवाही का संबंध बोलचाल वाले मामले से है जैसे बिक्री, तलाक़, इक़रार और बरी करने से हो, तो यह अंतर गवाही की स्वीकृति से बाधक न होगा। (त)

खुलासा, जामे-उल-फुसुलैन, बहर-उर-रायिक़ और अनक़रवीया में है: "विशुद्ध रूप से मौखिक मामलों में समय, स्थान, या इन्शा और इक़रार का मतभेद उनकी स्वीकार्यता को पूरी तरह से नहीं रोकता। संक्षेप में।" (2) समय, स्थान या इन्शा व इक़रार का केवल बोलचाल वाले मामले में यह अंतर गवाही की स्वीकृति के लिए बाधक न होगा। संक्षेप (त)

काफ़ी, लिसान-उल-हुक्काम और बहर-उर-रायिक़ में है: "यदि दो गवाह खरीद-बिक्री, तलाक़, दासमुक्ति, वकालत, वसीयत, गिरवी, ऋण, कर्ज़, दोषमुक्ति, ज़मानत, ऋण हस्तांतरण और अपशब्द के समय या स्थान के बारे में असहमत हों, तो (गवाही) स्वीकार की जाएगी।" (3) खरीद-बिक्री, तलाक़, दासमुक्ति, वकालत, वसीयत, गिरवी, ऋण, कर्ज़, दोषमुक्ति, ज़मानत, हवाला और अपशब्द (कज़फ़) में जब गवाहों का अंतर समय या स्थान में हो, तो गवाही स्वीकार्य होगी। (त)

---

(1) रद्द-उल-मुह्तार, किताब-उल-वक़्फ़, फ़स्ल बच्चों के वक़्फ़ के संबंध में, दार इहया-उत-तुरास-अल-अरबी बेरूत 3/444; फतावा अनक़रवीया, किताब-उश-शहादात, अध्याय 8, दार-उल-इशाअत-अल-अरबिया कंधार अफ़गानिस्तान 1/399; जामे-उल-फुसुलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना कराची 1/163। (2) जामे-उल-फुसुलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना कराची 1/163; फतावा अनक़रवीया, किताब-उश-शहादात, अध्याय 8, दार-उल-इशाअत-अल-अरबिया कंधार अफ़गानिस्तान 1/399; बहर-उर-रायिक़, किताब-उश-शहादात, गवाही में मतभेद का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची 7/113। (3) बहर-उर-रायिक़, किताब-उश-शहादात, गवाही में मतभेद का अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची 7/113; लिसान-उल-हुक्काम, गवाही के संबंध में तीसरा अध्याय, मतभेद के प्रकार के बारे में, मुस्तफा अल-बाबी मिस्र पृष्ठ 277।

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

ورد المحتار آخر الوقف میں ہے: لو اختلف الشاهدان فی زمان او مکان او انشاء و اقرار او کان هذا الاختلاف في قول محض کبیع وطلاق و اقرار و ابراء لا یمنع القبول (۱) اگر دونوں گواہوں کا اختلاف زمان، مکان، انشاء اور اقرار میں ہوا اور گواہی کا تعلق کلام والے معاملہ سے جیسے بیع، طلاق، اقرار اور بری کرنے سے ہو تو یہ اختلاف گواہی کی قبولیت سے مانع نہ ہوگا۔ (ت)

خلاصہ و جامع الفصولین و بحر الرائق وانقرویہ میں ہے: الاختلاف فی زمان او مکان او انشاء و اقرار فی القول المحض لا یمنع قبولها مطلقا اھ مختصرین (۲) زمان، مکان یا انشاء واقرار کا محض کلام والے معاملہ میں یہ اختلاف شہادت کی قبولیت کیلئے مانع نہ ہوگا اھ مختصرین (ت)

کافی و لسان الحکام و بحر الرائق میں ہے: اذا اختلف الشاهدان فی الزمان او المکان فی البیع و الشراء و الطلاق و العتاق والوکالة والوصیة والرهن و الدین والقرض والبراءة والکفالة والحوالة والقذف تقبل (۳)۔ بیع شراء، طلاق، عتاق، وکالت، وصیت، رہن، دین، قرض، برائت، کفالہ، حوالہ اور قذف میں جب گواہوں کا اختلاف زمانہ یا مکان میں ہو تو شہادت مقبول ہوگی۔ (ت)

---

(۱) رد المحتار کتاب الوقف فصل فیما یتعلق بوقف الاولاد دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۴۴، فتاوی انقروية کتاب الشهادات الفصل الثامن دار الاشاعة العربیه قندهار افغانستان ۱/ ۳۹۹، جامع الفصولین الفصل الحادي عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶۳ (۲) جامع الفصولین الفصل الحادي عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶۳، فتاوی انقروية کتاب الشهادات الفصل الثامن دار الاشاعة العربیه قندهار افغانستان ۱/ ۳۹۹، بحر الرائق کتب الشهادات باب الاختلاف في الشهادة ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۱۱۳ (۳) بحر الرائق کتب الشهادات باب الاختلاف في الشهادة ایچ ایم سعید کمپنی

کراچی ۷/ ۱۱۳، لسان الحکام الفصل الثالث فی الشهادات نوع فی الاختلاف فیه الشهادة مصطفی البابی مصر ص ۲۷۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is stated in Mu'in al-Hukkam:

If testimony pertains to Khula (divorce initiated by wife), sale, gift, charity, mortgage, or settlement, and the two witnesses differ regarding the place or time, the testimony shall be accepted. (1) If the testimony is related to Khula, sale, gift, charity, mortgage, or settlement, and both witnesses differ in the location or time, the testimony will be acceptable. (T)

In Jami' al-Fussulayn and Al-Anqarawiyyah regarding differences in dates, it states:

A difference in verbal statement does not prohibit [acceptance]. (2) A difference in the date of a verbal transaction is not an impediment to the acceptability of the testimony. (T)

(Worldly Enmity) Taffazul Husayn Khan's cessation of greeting and speaking with the defendant is initially a matter of estrangement (muhajirat). There is a general and specific relationship between estrangement and enmity. A father might become upset with his son, or a brother with a brother, or a friend with a friend over some matter and stop greeting or speaking with them, yet enmity does not exist. There are precedents for this in the era of the Companions and even in the era of Prophethood, alongside the verse of Allah Almighty: "Compassionate among themselves" (Despite the decree of Allah Almighty that they are merciful among themselves, examples exist among the noble companions and even in the prophetic era. T). Therefore, how can it be correct to apply a general concept to a specific case without proof? Inevitably, in Sharh al-Wahbaniyyah by the author, and by Ibn al-Shuhnah, Al-Shurunbulali, Lisan al-Hukkam, Durr al-Mukhtar, etc., it is stated:

Example of worldly enmity: when the one slandered testifies against the slanderer, the victim of highway robbery against the robber, the heir of the deceased against the killer, and the injured against the injurer. Some pseudo-jurists and witnesses may mistakenly believe that everyone who disputes with someone over a right becomes an enemy. This is not the case; rather, enmity is established in these [specific] situations... An example of worldly enmity is the testimony of the one slandered against the one who slandered them, the victim of a robbery against the robber, the legal guardian of the deceased against the murderer, and the injured person against the one who caused the injury. Some people who pretend to be jurists and some witnesses believe that every dispute establishes enmity between the parties,

although this is not correct. Rather, the proof of enmity (is established) in these scenarios.

---

1. Mu'in al-Hukkam, Chapter 13, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 107.
2. Jami' al-Fussulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Karachi 1/162; Fatawa Anqarawiyyah, Book of Testimonies, Chapter 8, Dar al-Isha'at al-Arabiyyah, Qandahar, Afghanistan 1/399.

फ़तावा रज़विया (खण्ड 18)

मुईनुल हुक्काम में है:

अगर गवाही का संबंध खुला, बिक्री, उपहार (हिबा), दान (सदक़ा), गिरवी (रहन) या समझौते (सुल्ह) से हो और दोनों गवाह स्थान या समय में भिन्नता रखें, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। (1) अगर गवाही खुला, बिक्री, हिबा, सदक़ा, रहन या सुलह से संबंधित हो और दोनों गवाहों के स्थान या समय बताने में मतभेद हो, तो गवाही स्वीकार्य होगी। (त)

जामी-उल-फुसुलैन और अनक़रविह में तारीख के मतभेद के बारे में लिखा है:

मौखिक मामले में मतभेद बाधा नहीं है। (2) मौखिक लेनदेन में तारीख का मतभेद गवाही की स्वीकार्यता में बाधा नहीं बनता। (त)

(सांसारिक शत्रुता) तफ़ज़्ज़ुल हुसैन ख़ां का प्रतिवादी से सलाम और बातचीत बंद कर देना प्राथमिक रूप से अलगाव (मुहाजरत) है। अलगाव और शत्रुता में एक सामान्य और विशिष्ट संबंध है। एक पिता अपने बेटे से, भाई भाई से और मित्र मित्र से किसी बात पर खिन्न होकर सलाम-कलाम छोड़ देता है, पर शत्रुता नहीं होती। सहाबा के दौर में, बल्कि नबी के दौर में भी इसके उदाहरण मिलते हैं, अल्लाह के इस फरमान के बावजूद: "आपस में दया करने वाले हैं" (अल्लाह तआला के फरमान कि 'वे आपस में मेहरबान हैं' के बावजूद सहाबा किराम बल्कि नबूवत के ज़माने में इसके उदाहरण मौजूद हैं। त)। तो बिना किसी प्रमाण के एक सामान्य धारणा को किसी विशेष मामले पर लागू करना कैसे सही हो सकता है? अनिवार्य रूप से शरह वहबनिया, इब्न-ए-शुहना, शरुनबुलाली, लिसान-उल-हुक्काम, दुर्र-ए-मुख्तार आदि में कहा गया है:

सांसारिक शत्रुता का उदाहरण यह है कि जिसे अपशब्द कहे गए हों वह अपशब्द कहने वाले के खिलाफ गवाही दे, डकैती का शिकार डकैत के खिलाफ, मृतक का वारिस हत्यारे के खिलाफ और घायल व्यक्ति घायल करने वाले के खिलाफ गवाही दे। कुछ अल्पज्ञानी और गवाह ऐसा सोचते हैं कि जो कोई किसी से अपने अधिकार के लिए झगड़ता है, वह शत्रु बन जाता है, जबकि ऐसा नहीं है। बल्कि शत्रुता इन स्थितियों में सिद्ध होती है... दुनियावी शत्रुता का उदाहरण वह गवाही है जो अपमानित व्यक्ति अपमान करने वाले के विरुद्ध, डकैती का शिकार व्यक्ति डकैत के विरुद्ध, मृतक का उत्तराधिकारी हत्यारे के विरुद्ध और घायल व्यक्ति चोट पहुँचाने वाले के विरुद्ध देता है। कुछ लोग जो खुद को फ़कीह (धर्मशास्त्री) समझते हैं और कुछ गवाहों का विचार है कि हर झगड़ने वाले की

एक-दूसरे के खिलाफ शत्रुता मान ली जाती है, जबकि यह सही नहीं है, बल्कि शत्रुता का प्रमाण इन स्थितियों में (होता है)।

---

1. मुईन अल-हुक्काम, अध्याय 13, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 107
2. जामी-उल-फुसुलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची 1/162; फ़तावा अनक़रविह, गवाही की किताब, अध्याय 8, दारुल इशाअत अल-अरबिया, कंधार अफ़गानिस्तान 1/399

معین الحکام میں ہے :

لو شھد ابالخلع اوالکبیع اوالھبۃ اوالصدقۃ اوالرھن اوالصلح واختلفا فی المکان اوالزمان قبلت ۱۔ اگر گواہی کا تعلق خلع، بیع، ہبہ، صدقہ، رہن یا صلح سے ہو اور دونوں گواہ مکان یا زمان میں اختلاف کریں تو شہادت مقبول ہو گی۔ (ت)

جامع الفصولین والقر ویہ میں درباره اختلاف تاریخ ہے :

الاختلاف فی القول لا یمنع ۲۔ قولی معاملہ میں تاریخ کا اختلاف گواہی کی مقبولیت کے لئے مانع نہیں ہے (ت)

(عداوتِ دنیویہ) تفضل حسین خاں کا مدعا علیہ سے ترک سلام و کلام اولاً مہاجرت ہے اور مہاجرت و عداوت میں عموم و خصوص من وجہ، باپ اپنے بیٹے اور بھائی بھائی اور دوست دوست سے کسی بات پر کشیدہ ہو کر ترک سلام و کلام کرتا ہے مگر عداوت نہیں ہوتی ولہانظائر فی عھد الصحابۃ بل و عھد النبوۃ مع قولہ تعالی 'رُحَمَآءُ بَیْنَھُمْ' (اللہ تعالی کے فرمان کہ "آپس میں رحم کرنے والے ہیں" کے باوجود صحابہ کرام بلکہ زمانہ نبوت میں اس کے نظائر موجود ہیں۔ ت) تو عام کو ایک خاص پر بلا دلیل حمل کر دینا کیونکر صحیح، لا جرم شرح و بہانیہ للمصنف ولا بن الشحنہ والشربلالی ولسان الحکام و در مختار و غیرہا میں ہے۔

مثال العداوۃ الدنیویۃ ان یشھد المقذوف علی القاذف والمقطوع علیہ الطریق علی القاطع الطریق والمقتول ولیہ علی القاتل والمجروح علی الجارح وقد یتوھم بعض المفقھۃ والشھود ان کل من خاصم شخصا فی حق یصیر عداوۃ ولیس کذلک بل العداوۃ تثبت دنیاوی عداوت کی مثال مشتم ہو نیوالے کی

تہمت لگانے کے خلاف، ڈکیتی سے متاثر ہو نیوالے کی ڈاکو کے خلاف، مقتول کے والی کی قاتل کے خلاف، مجروح ہو نیوالے کی جارح کے خلاف شہادت ہے، بعض فقیہ بننے والے اور بعض گواہ لوگوں کا خیال ہے کہ ہر مخاصمت والے کی ایک دوسرے کے خلاف عداوت قرار پاتی ہے حالانکہ یہ صحیح نہیں بلکہ عداوت کا ثبوت ان صورتوں (میں ہوتا ہے)

۱۔ معین الحکام الباب الثالث عشر مصطفی البابی مصر ص ۱۰۷ ۲۔ جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۶۲ ، فتاوی انقر ویہ کتاب الشهادات الفصل الثامن دار الاشاعت العربیہ قندھار افغانستان ۱ / ۳۹۹

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

...in the manner mentioned. Summary from Al-Multaqat. | ...as mentioned because of [that]. Summary from Al-Multaqat. (T)

Secondly: If abandonment (muhajarat) is considered as enmity, what is the proof that it is worldly (dunyawiyah)? It is obligatory to interpret the words and actions of a Muslim in the best possible way, as stated in the Ayat and Ahadith. (T) Is this abandonment not because the defendant gave three divorces at once, which is Shari'i prohibited? Therefore, due to the commission of sin, abandonment was practiced against him. "Thus, it would be for the sake of religion, not for worldly reasons, and this does not prevent acceptance [of testimony], as specified by the prominent scholars." (T) It is mentioned in Durr al-Mukhtar:

"Testimony from an enemy due to religious reasons is accepted because it stems from religious commitment." | The testimony of one who has enmity due to religion is acceptable because it is a mark of religious adherence. (T)

Thirdly: Even if it were worldly [enmity], according to the fundamental, explicitly stated positions of all our Imams, every worldly enmity is not absolutely a barrier to testimony unless it leads to fusuq (transgression). Absolute prohibition is the school of Imam Shafi'i, not our Imams. Scholars explicitly state that in times of disagreement, it is mandatory to refer to Zahir al-Riwayah, as found in Al-Bahr, Ad-Durr, Al-Khayriyyah, Radd al-Muhtar, and other reliable reference books. (T) Where a report exists [in our school], how can we turn to another? It is mentioned in Radd al-Muhtar:

"There remains here a point of research and reconciliation: it is mentioned in Al-Qunyah that worldly enmity does not prevent the acceptance of testimony as long as one does not become a fasiq through it, and this is the correct view and upon it is reliance. What is in Al-Muhit and Al-Waqi'at—that the testimony of an enemy against his enemy is not accepted—is the choice of later scholars and a report..." | Here, research and reconciliation remain: it is mentioned in Qunyah that in worldly enmity, as long as one does not become a fasiq, his testimony will be accepted, and it was said that this is correct and relied upon. While in Muhit and Waqi'at, the statement is that testimony from those with enmity towards each other will not be accepted; this is the choice of the later [scholars].

1 Lisan al-Hukkam, Chapter Three, Mustafa al-Babi Egypt, pp. 242-243. 2 Durr al-Mukhtar, Book of Testimonies, Chapter of Acceptance and its Absence, Mujtabai Press, Delhi, 3/95.

फ़तावा रिज़विया (खण्ड 18)

...जिस तरह उल्लेख किया गया है। मुल्तकत से सारांश। | ...के कारण होता है जैसा कि मैंने उल्लेख किया है। (त)

दूसरा: यदि बहिष्कार (मुहाजरात) को शत्रुता ही माना जाए, तो यह सांसारिक (दुनियावी) है इसका क्या प्रमाण है? मुसलमान के कथनों और कार्यों की यथासंभव उत्तम व्याख्या करना अनिवार्य है, जैसा कि आयतों और हदीसों में वर्णित है। (त) क्या यह बहिष्कार इस आधार पर असंभव नहीं है कि प्रतिवादी ने एक बार में तीन तलाक दिए, जो शरीयत में हराम है? अतः पाप करने के कारण उससे बहिष्कार किया गया। "तो यह धर्म के कारण होगा न कि दुनियावी, जबकि यह [गवाही की] स्वीकृति में बाधक नहीं है, जैसा कि प्रमुख विद्वानों ने इस पर स्पष्ट किया है।" (त) दुर्रे मुख्तार में है:

"धर्म के कारण शत्रुता रखने वाले की गवाही स्वीकार की जाती है क्योंकि यह धार्मिक निष्ठा के कारण है।" | धर्म के कारण शत्रुता रखने वाले की गवाही स्वीकार्य है क्योंकि यह धर्म-परायणता है। (त)

तीसरा: यदि सांसारिक शत्रुता ही मान ली जाए, तब भी हमारे सभी इमामों के मूल स्पष्ट मत के अनुसार, हर सांसारिक शत्रुता पूर्णतः गवाही के लिए बाधक नहीं है जब तक कि वह 'फ़ुसूक़' (पाप) का कारण न बने। पूर्ण प्रतिबंध इमाम शाफ़ई का मत है, हमारे इमामों का नहीं। विद्वान स्पष्ट रूप से कहते हैं कि मतभेद के समय 'ज़ाहिर अल-रिवायत' की ओर लौटना अनिवार्य है, जैसा कि अल-बहर, अद-दुर्र, अल-खैरिया, रद अल-मुह्तार और अन्य विश्वसनीय पुस्तकों में है। (त) जहाँ रिवायत (कथन) मौजूद हो, वहाँ किसी अन्य की ओर कैसे मुड़ा जा सकता है? रद अल-मुह्तार में है:

"यहाँ शोध और समन्वय शेष है, और वह यह है कि 'अल-कुनया' में उल्लेख है कि सांसारिक शत्रुता गवाही की स्वीकृति को तब तक नहीं रोकती जब तक उससे कोई फ़ासिक़ न हो जाए, और यही सही है और इसी पर भरोसा है। जबकि 'अल-मुहीत़' और 'अल-वाक़िआत' में यह है कि एक शत्रु की दूसरे के विरुद्ध गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; यह परवर्ती विद्वानों (मुताअख़्ख़रीन) का चयन और रिवायत है।" | यहाँ शोध और समन्वय शेष है कि.कुनया में उल्लेख है कि सांसारिक शत्रुता में जब तक कोई फ़ासिक़ न हो जाए उसकी गवाही स्वीकार होगी, और कहा गया कि यह सही है और इसी पर भरोसा है, जबकि मुहीत़ और वाक़िआत में यह वर्णन है कि दुश्मनी वालों की एक दूसरे के खिलाफ गवाही स्वीकार न होगी, यह मुताअख़्ख़रीन (बाद के विद्वानों) का मत है।

1 लिसान अल-हुक्काम, तीसरा अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 242-243. 2 दुर्रे मुख्तार, गवाहियों की पुस्तक, स्वीकृति और अस्वीकृति का अध्याय, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 3/95.

بنحو ماذکرت اھ ملتقطا۔ | کے سبب ہوتا ہے جیسے میں نے ذکر کی ہیں اھ ملتقطاً (ت)

ثانیاً: مہاجرت کو عداوت ہی ماننے تو دنیویہ کا کیا ثبوت۔ مسلمان کے اقوال افعال کو مہما امکن محمل حسن پر اتارنا واجب کما نطقت بہ الآیات والاحادیث (جیسا کہ آیات و احادیث نے اسے بیان کیا ہے۔ت) کیا یہ مہاجرت اس بناء پر ناممکن کہ مدعا علیہ نے تین طلاقیں دفعۃً دیں اور یہ شرعاً حرام، تو بوجہ ارتکاب معصیت اس سے مہاجرت کی فیکون من الدین لا للدنیا و ھو لا یمنع القبول کما نص الفحول (تو وہ دین کے متعلق ہوگی نہ کہ دنیوی، جبکہ یہ مانع نہیں ہے جیسا کہ بڑوں نے اس پر نص کی ہے۔ت) در مختار میں ہے:

تقبل من عدو بسبب الدین لانھا من التدیّن 2۔ | دین کے سبب عداوت والے کی شہادت مقبول ہے کیونکہ یہ دین پسندی ہے۔(ت)

ثالثاً: دنیویہ ہی سہی مگر ہمارے تمام ائمہ کے اصل مذہب منصوص علیہ میں ہر عداوت دنیویہ مطلقاً مانع شہادت نہیں جب تک موجب فسق نہ ہو، منع مطلق امام شافعی کا مذہب ہے نہ کہ ہمارے ائمہ کا اور علماء تصریح فرماتے ہیں کہ وقت اختلاف ترجیح ظاہر الروایۃ کی طرف رجوع واجب کما فی البحر والدر والخیریۃ وردالمحتار وغیرھا من معتمدات الاسفار (جیسا کہ بحر، در، خیریہ، ردالمختار وغیرہ قابل اعتماد کتب میں ہے۔ت) نہ کہ جہاں روایت وہی ہو وہاں غیر کی طرف کیونکر مصیر، ردالمحتار میں ہے:

بقی ھنا تحقیق و توفیق وھو انہ ذکر فی القنیۃ ان العداوۃ الدنیویۃ لا تمنع قبول الشھادۃ مالم یفسق بھا وانہ الصحیح وعلیہ الاعتماد وان مانی المحیط و الواقعات من ان شھادۃ العدو علی عدوہ لا تقبل اختیار

المتأخرین والروایة | یہاں تحقیق اور توفیق باقی ہے وہ یہ کہ قنیہ میں مذکور ہے کہ عداوت دنیوی میں جب تک فاسق نہ ہو جائے اس کی شہادت قبول ہوگی، اور کہا کہ یہ صحیح ہے اور اس پر اعتماد ہے، جبکہ محیط اور واقعات میں یہ بیان ہے کہ دشمنی والے کی ایک دوسرے کے خلاف شہادت قبول نہ ہوگی یہ متاخرین کا

1 لسان الحکام الفصل الثالث مصطفی البابي مصر ص ۲۴۲-۲۴۳ 2 درمختار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۹۵

Fatawa Rizvia Volume (18)

(Arabic Text)

The stated text opposes it, and it is the school of thought of Shafi'i. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said it is accepted if he is just. In Al-Mabsut, it is stated that if the enmity is worldly, this causes him to be a profligate (fasiq), so his testimony is not accepted. Summary: There are two reliable opinions on this matter. First, it is not accepted against an enemy; this is the choice of later scholars and what the authors of Al-Kanz and Al-Multaqa rely upon. Second, it is accepted unless he becomes a profligate because of it; this was chosen by Ibn Wahban and Ibn al-Shuhnah. Summary.

(Urdu Translation)

This is the preferred view, although the explicitly stated narration is against it. It is said that this is the school of thought of Imam Shafi'i. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said that this testimony will be accepted when he is just. In Al-Mabsut, it is mentioned that when there is worldly enmity, it necessitates transgression (fisq), thus it will not be accepted. The gist is that there are two reliable opinions on this issue: one is that the testimony of people of justice against each other is unacceptable, and this is the preferred view of later scholars, and the authors of Kanz and Multaqa rely on it. The second opinion is that the testimony of enemies is accepted unless they become transgressors, and Ibn Wahban and Ibn al-Shuhnah have chosen this. Summary (T)

It is stated in Kanz al-Rous:

(Arabic Text)

The testimony of an enemy against his enemy is not accepted because he is suspected. Abu Hanifa said it is accepted if he is just. Our teacher said: and this is the correct view and relied upon, because if he is just, his testimony is accepted even if there is enmity between them due to worldly matters. End. Quoted in Al-Bahr.

(Urdu Translation)

The testimony of one enemy against another is not accepted because he is in a position of accusation. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) said when they are just, it is accepted. Our teacher said this is correct and relied upon because when he is just, his testimony is accepted even if there is worldly enmity among them. End. It is quoted in Al-Bahr (T)

It is stated in Sharh Wahbaniyyah and Lisan al-Hukkam:

1. Radd al-Muhtar, Book of Judges, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/301.

2. Al-Bahr al-Raiq citing Kanz al-Rous, Book of Testimonies, Chapter on those whose testimony is accepted, etc. H.M. Saeed Company, Karachi, 7/86.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

(अरबी पाठ)

स्पष्ट पाठ इसके विरुद्ध है, और यह शाफ़ई का मत है। इमाम अबू हनीफा (अल्लाह उन पर रहम करे) ने कहा कि यदि वह न्यायप्रिय (आदिल) है तो स्वीकार किया जाएगा। अल-मबसूत में है कि यदि शत्रुता सांसारिक है, तो यह उसे पापी (फासिक) बना देती है, इसलिए उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। संक्षेप में: इस मामले में दो विश्वसनीय राय हैं। पहला, शत्रु के विरुद्ध स्वीकार नहीं किया जाता; यह बाद के विद्वानों की पसंद है और अल-कंज और अल-मुल्तका के लेखक इसी पर निर्भर करते हैं। दूसरा, यह स्वीकार किया जाता है जब तक कि वह इसके कारण पापी न हो जाए; इसे इब्न वहबान और इब्न अल-शुहनाह ने चुना है। संक्षेप।

(उर्दू अनुवाद)

यही पसंदीदा विचार है, हालाँकि स्पष्ट रिवायत इसके विरुद्ध है। कहा जाता है कि यह इमाम शाफ़ई का मसलक है। इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैह) ने फरमाया कि यह गवाही तब स्वीकार की जाएगी जब वह आदिल (न्यायप्रिय) हो। मबसूत में है कि जब सांसारिक शत्रुता हो तो यह फिक़ (उल्लंघन) का कारण है, इसलिए स्वीकार नहीं की जाएगी। सारांश यह है कि इस मसले में दो विश्वसनीय राय हैं: एक यह कि न्यायप्रिय लोगों की एक-दूसरे के खिलाफ गवाही अस्वीकार्य है, और यह बाद के विद्वानों का पसंदीदा विचार है, और इसी पर कंज और मुल्तका के लेखकों का भरोसा है। दूसरी राय यह है कि शत्रुता रखने वालों की गवाही तब तक स्वीकार्य है जब तक कि वे फासिक न हो जाएं और इब्न वहबान और इब्न शुहनाह ने इसे अपनाया है। संक्षेप (त)

कंज अर-रुऊस में है:

(अरबी पाठ)

शत्रु की अपने शत्रु के विरुद्ध गवाही स्वीकार नहीं की जाती क्योंकि वह संदिग्ध है। अबू हनीफा ने कहा कि यदि वह आदिल है तो स्वीकार की जाती है। हमारे शिक्षक ने कहा: और यही सही है और इस पर भरोसा है, क्योंकि यदि वह आदिल है तो उसकी गवाही स्वीकार की जाती है भले ही उनके बीच

(उर्दू अनुवाद)

शत्रुता रखने वाले की एक-दूसरे के खिलाफ गवाही स्वीकार नहीं है क्योंकि वह तहमत (आरोप) का स्थान है। इमाम अबू हनीफा (रहमतुल्लाह अलैह) ने फरमाया जब वे आदिल हों तो स्वीकार्य है। हमारे उस्ताद ने फरमाया यही सही है और इसी पर भरोसा है क्योंकि जब आदिल हो तो उसकी गवाही

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
सांसारिक मामलों के कारण शत्रुता हो। अंत। अल-बहर में उद्धृत।	स्वीकार्य है भले ही उनमें सांसारिक शत्रुता हो। अंत। इसे बहर में नक़ल किया गया है (त)

शराह वहबानिया और लिसान अल-हुक्काम में है:

1. रद्द अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 4/301.
2. बहर अर-राइक़ हवालये कंज अर-रुऊस, किताब अल-शहादात, बाब मन तुक़बलु शहादतुहू आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/86.

| المنصوصة تخالفها وانه مذهب الشافعی، وقال ابوحنیفة رحمه الله تعالی تقبل اذاکان عدلا وفی المبسوط ان کانت دنیویة فهذا یوجب فسقه فلا تقبل شهادته اهـ ملخصا، والحاصل ان فی المسألة قولین معتمدین احدهما عدم قبولها علی العدو وهذا اختیار المتأخرین وعلیه صاحب الکنز والملتقی، ثانیهما انها تقبل الا اذا فسق بها واختاره ابن وهبان وابن الشحنة اهـ مختصرا۔ | مختار ہے حالانکہ منصوص روایت اس کے خلاف ہے، اور کہا کہ یہ امام شافعی کا مسلک ہے، اور امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا کہ یہ شہادت قبول ہوگی جب وہ عادل ہو، اور مبسوط میں ہے کہ جب دنیوی عداوت ہو تو یہ موجب فسق ہے تو مقبول نہ ہوگی اھـ ملخصا، اور حاصل یہ ہے کہ اس مسئلہ میں دو معتمد قول ہیں، ایک یہ کہ عدالت والوں کی ایک دوسرے کے خلاف شہادت نامقبول ہے اور یہ متاخرین کا مختار ہے اور اسی پر صاحب کنز و ملتقی کا اعتماد ہے، اور دوسرا قول یہ ہے کہ عداوت والوں کی شہادت مقبول ہے تاوقتیکہ وہ فاسق نہ ہوجائیں، اور اس کو ابن وہبان اور ابن شحنہ نے اختیار کیا ہے اھـ مختصرا (ت) |

کنز الرؤوس میں ہے:

| شهادة العدو علی عدوه لاتقبل لانه متهم وقال ابوحنیفة تقبل اذا کان عدلا قال استاذ نا وهو الصحیح و علیه الاعتماد لانه اذا کان عدلا تقبل شهادته وان کان بینهما عداوة بسبب امرالدنیا اهـ اثره في البحر۔ | عداوت والے کی ایک دوسرے کے خلاف شہادت مقبول نہیں کیونکہ وہ محل تہمت ہے، اور امام ابوحنیفة رحمه الله تعالٰی نے فرمایا جب عادل ہوں تو مقبول ہے، اور ہمارے استاذ نے فرمایا یہی صحیح ہے اور اسی پر اعتماد ہے کیونکہ جب عادل ہو تو اس کی شہادت مقبول ہے اگرچہ ان میں دنیوی عداوت ہو اھـ، اور بحر میں اسے نقل کیا ہے (ت) |

شرح وہبانیہ و لسان الحکام میں ہے:

1 رد المحتار کتاب القضاء دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۰۱ 2 بحر الرائق بحوالہ کنز الرؤوس کتاب الشہادات باب من تقبل شہادتہ الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۸۶

Fatawa Ridawiyya Volume Eighteen (18)

| (Arabic) Shahadat al-adu 'ala aduwihi al-sahih annaha tuqbalu sawa'an kanat al-adawatu diniyyatan aw dunyawiyyah fa-innaha la taqdah fi al-adalah 1. (T) | The correct view is that the testimony of an enemy against his enemy is acceptable, whether the enmity is religious or worldly, because it does not affect his uprightness ('Adalah). (T) |

Fourthly: And with Allah is the guidance. Upon close inspection, the research reveals that even the later scholars do not categorically state that animosity invalidates testimony unless it reaches a point where it overpowers the heart and the faithful intellect, prevailing over the 'Adalah (uprightness) of a just man. Due to this, while his general 'Adalah remains established, a suspicion arises about him giving false testimony in this specific case, and there is no longer certainty regarding his truthfulness and uprightness in this matter. Their rationales testify to this meaning; as cited from Imam 'Ayni in the verdict itself:

| (Arabic) La yu'manu min al-taqawwuli 'alayhi. | The possibility of fabrication against him cannot be ignored. (T) |

Similarly, it is found in Bahr al-Ra'iq, Durr al-Mukhtar, etc. And now, this position is not far from the explicit texts. There, the basis is apparent and present transgression (fisq); here, it is based on suspected and hidden transgression and the loss of trust. An analogy for this is its opposite, namely love: when it reaches a degree where a person becomes suspected in their dealings for their beloved's benefit, their statement is not accepted. However, basic love is not a barrier to testimony by consensus, as will be mentioned later. Similarly, regarding basic enmity, the resulting ruling is: if enmity has actually made one a transgressor (fasiq), then by consensus, his testimony is rejected categorically against both that enemy and others. If it is at such a level of strength that although he hasn't committed transgression at the moment, in this specific case, the weight of enmity prevails over his uprightness, then regarding others (who are not his enemy), his testimony is heard by consensus; regarding the harm to the specific enemy, it's subject to choice—it is rejected according to later scholars. If it is not so, then it is accepted by consensus.

| (Arabic) Hadha huwa al-tahqiq alladhi yu'tihi kalamiuhum wa yashhaduhu al-dalilu fa-'alayhi falyakun al-ta'wil. | This is the refined research derived from their discourse, and the evidence testifies to it. Therefore, reliance should be placed upon it. (T) |

Note: This phrase was constructed based on estimation.

1. Lisan al-Hukkam, Third Chapter, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 243.

फतावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

| (अरबी) शहादतुल अदु अला अदुविहि अल-सहीह अन्नाहा तुकबलु सवाअन कानत अल-अदावतु दीनिय्यतन औ दुनियाविय्यह फ-इन्नाहा ला तकदह फिल अदालत 1। (त) | सही बात यह है कि दुश्मन की अपने दुश्मन के खिलाफ गवाही स्वीकार्य है, चाहे वह दुश्मनी धार्मिक हो या सांसारिक, क्योंकि यह उसकी 'अदालत' (ईमानदारी/धार्मिकता) को प्रभावित नहीं करती है। (त) |

चैथा: और अल्लाह ही की ओर से तौफीक है। बारीक नज़र से देखने पर तहक़ीक़ यह है कि बाद के विद्वान (उलेमा-ए-मुताख़्ख़रीन) भी रंजिश (नाराज़गी) को तब तक गवाही गिराने वाला नहीं कहते जब तक कि वह इस सीमा तक न पहुँच जाए कि हृदय और ईमान वाली बुद्धि पर छाकर एक न्यायप्रिय व्यक्ति की 'अदालत' पर हावी हो जाए। जिसकी वजह से, हालाँकि उसकी आम 'अदालत' साबित है, लेकिन यहाँ झूठी गवाही देने का संदेह पैदा हो गया है और इस व्यक्ति के विशेष मामले में उसकी सच्चाई और ईमानदारी पर इत्मीनान (तसल्ली) नहीं रहा। उनकी दलीलें इसी अर्थ की गवाह हैं; स्वयं फैसले में इमाम ऐनी से उद्धृत किया गया:

| (अरबी) ला यु'मनु मिनल तक़व्वुल अलैहि। | उसके विरुद्ध मनगढ़ंत बातों (झूठ) के पहलू को नज़रअंदाज़ नहीं किया जा सकता। (त) |

इसी तरह बहरुल राइक और दुर्रे मुख़्तार आदि में है। और अब यह मत (मज़हब) स्पष्ट ग्रंथों से इतना दूर नहीं है। वहां का मामला ज़ाहिरी गुनाह (फ़िस्क़-ए-हाज़िर ओ ज़ाहिर) पर आधारित है, यहाँ गुमान किए गए और छुपे हुए गुनाह तथा भरोसे की कमी पर। इसकी मिसाल इसकी विलोम यानी 'मोहब्बत' है: वह भी जब उस हद तक पहुँच जाए कि इंसान उसके मामले में संदिग्ध हो जाए, तो उसके(महबूब के) फ़ायदे के लिए उसकी बात स्वीकार्य नहीं होती। आम मोहब्बत सर्वसम्मति से गवाही में बाधक नहीं है, जैसा कि आगे आएगा। इसी तरह मूल दुश्मनी का हासिल हुक्म यह तय हुआ कि: अगर दुश्मनी ने वास्तव में उसे गुनहगार (फ़ासिक) बना दिया है, तो सर्वसम्मति से उसकी गवाही उस दुश्मन और दूसरों के मामले में भी बिल्कुल रद्द है। और अगर दुश्मनी इतनी मज़बूत है कि वर्तमान में तो वह गुनाह का दोषी नहीं हुआ, लेकिन उस मामले में दुश्मनी का पलड़ा उसकी 'अदालत' पर हावी है, तो गैर-दुश्मन के बारे में उसकी गवाही सर्वसम्मति से सुनी जाएगी; और खास दुश्मन के नुकसान के मामले में बाद के विद्वानों के नज़दीक अस्वीकार्य है। और अगर ऐसा नहीं है, तो सर्वसम्मति से स्वीकार्य है।

| (अरबी) हाज़ा हुवल तहक़ीक़ुल्लज़ी युअ्तीही कलामुहुम व यशहदुहुद्दलीलु फ-अ़लैहि फल-यकुनित्तअ्तील। | यही वह तहक़ीक़ है जो उनके कलाम (कथनों) से प्राप्त हुई और दलील इसकी पुष्टि करती है। अतः इसी पर भरोसा किया जाना चाहिए। (त) |

नोट: यह इबारत अंदाज़े से बनाई गई है।

1. लिसानुल हुक्काम, तीसरा अध्याय, मुस्तफा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 243।

पेज 738 का 639

| شہادۃ العدو علی عدوہ الصحیح انہا تقبل سواء کانت العداوۃ دینیۃ او دنیویۃ فانہا لا تقدح فی العدالۃ ۱۔ (ت) | صحیح یہ ہے کہ عداوت والے کی شہادت مقبول ہے خواہ یہ عداوت دینی ہو یا دنیوی، کیونکہ یہ عدالت کو متاثر نہیں کرتی۔ (ت) |

رابعاً: وباللہ التوفیق، نظرِ تدقیق میں تحقیق یہ ہے کہ علمائے متاخرین بھی مطلقاً رنجش کو مسقط شہادت نہیں کہتے جب تک اس حد تک نہ پہنچے کہ قلب و عقلِ ایمانی پر مستولی ہو کر عدالت انسان عادل پر غالب آجائے جس کے باعث بانکہ اس کی عدالت ثابت، یہاں جھوٹی گواہی دینے کا مظنہ پیدا ہوا اور اس شخص کے معاملہ خاص میں اس کے صدق و عدالت پر اطمینان نہ رہے، ان کی تعلیلات اس معنی پر شاہد عدل ہیں، خود فیصلہ میں امام عینی سے نقل کیا:

| لا یؤمن من التقول علیہ عہ۔ | جھوٹ والے پہلو کو نظر انداز نہیں کیا جاسکتا (ت) |

اسی طرح بحر الرائق ودرِ مختار وغیرہما میں ہے اور اب یہ مذہب منصوص سے چنداں بعید نہیں وہاں فسقِ حاضر وظاہر پر بنائے کار ہے یہاں فسقِ مظنون و خفی وارتفاعِ امان پر، اور اس کی نظیر اس کی ضد یعنی محبت ہے کہ وہ بھی جب اس درجہ تک بالغ ہو کہ یہ اس کے معاملہ میں متہم ہو جائے تو اس کے نفع میں اس کا قول مقبول نہیں اصل محبت بالاجماع مانعِ شہادت نہیں کماسیأتی (جیسا کہ آگے آئے گا، ت) یونہی اصل عداوت تو حاصل حکم یہ ٹھہرا کہ اگر عداوت نے بالفعل فاسق کردیا تو بالاتفاق اس کی شہادت اس دشمن اور اس کے غیر سب کے معاملہ میں مطلقاً مردود، اور اگر اس مرتبہ قوت پر ہے کہ گونی فی الحال مرتکب فسق نہ ہوا مگر اس کے معاملہ

میں عداوت کا پلہ عدالت پر غالب ہے تو غیر عدو کے بارے میں بالاتفاق مسموع، اور خاص عدو کے ضرر پر اختیار، متاخرین میں نامقبول، اور اگر ایسا نہیں تو مطلقاً اتفاقاً مقبول۔

| ھذا ھو التحقیق الذی یعطیہ کلامھم و یشھدہ الدلیل فعلیہ فلیکن التعویل۔ | تحقیق یہی ہے جو ان کے کلام سے حاصل ہوئی اور دلیل اس کی تائید کرتی ہے اس پر اعتماد چاہئے۔ (ت) |

عہ: یہ عبارت اندازہ سے بنائی گئی۔

۱ لسان الحکام الفصل الثالث مصطفی البابی مصر ص ۲۴۳

Fatawa Ridawiyya Volume 18

Upon investigation, merely based on this expression by Tafazzul Hussain Khan, assuming extreme enmity is not correct according to any opinion, as long as its preference towards the side of justice is not established. This is how the investigation should be, and Allah alone is the Granter of success. (Text) (Partiality) Ghulam Nasir Khan's statement that "whatever effort and following can be done, I will do," if you consider it a bar to acceptance because whoever puts effort and follows up on a task is absolutely rejected and is like the adversary himself, then it is evidently false because it would close the door to testimony altogether. Testimony itself is an effort for the one testified for and a following of his case, as is indicated by the 'Lām' in "Shuhida Lahu" (as the 'Lām' in 'Shuhida Lahu' testifies to his testimony. Text). And if it's on the basis that its meaning is "whether the claimant is on truth or falsehood, I will support him in every way," then there is no mention of this in the speech at all. Projecting a corrupt meaning from oneself and then raising an objection is an objection to one's own projection, not to the original statement. Why not say that a legal (Shari'i) possibility might be intended in his speech? The radiant Presence, the Master of the World, peace and blessings of Allah be upon him, says: "Whoever among you can benefit his brother, let him do so." Narrated by Imam Ahmad and Muslim in his Sahih from Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. (Whoever among you is able to benefit his brother should do so. This was narrated by Imam Ahmad and Muslim in their Sahih from Jabir bin Abdullah, may Allah be pleased with them both. Text) The meaning of "could be" here is the same as there. The word 'partiality' is not even in Ghulam Nasir Khan's speech; it is in Ghulam Mohiuddin Khan's speech. Upon fair assessment, that too is based on the same reasoning; he never said, "whether the claimant is right or wrong, I will be his partisan in every way." Supporting the truth is neither prohibited nor a bar to acceptance; otherwise, it would lead to the same closing of the door to testimony. Scholars who state that the testimony of an adversary in a case is unacceptable - which the issuing judge attributed to a merely alien report - mean that he himself is a party to the case, such as a partner, a lawyer, or a guardian of a minor, and not that you should make an absolute helper an adversary and a party to the case. In Bada'i and then in Radd al-Muhtar, it is written: "The condition for providing testimony is that one should not be a litigant." | The condition for giving testimony is that in this matter (he should not himself be a party).

Sahih Muslim, Kitab al-Salam, Chapter on the Recommendation of Ruqyah etc., Qadeemi Kutub Khana Karachi 4/222 Page 640 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

तो तहक़ीक़ के मुताबिक़ महज़ तफ़ज़्ज़ुल हुसैन ख़ान के इस इज़हार से सख़्त दुश्मनी मान लेना किसी भी क़ौल पर सही नहीं है जब तक कि इसकी तरजीह अदालत की जानिब साबित न हो जाए। तहक़ीक़ इसी तरह होनी चाहिए और अल्लाह तआला ही तौफ़ीक़ का मालिक है। (त) (तरफ़दारी) ग़ुलाम नासिर ख़ान का यह कहना कि "जो कुछ कोशिश और पैरवी हो सकेगी करूँगा", अगर आप इस बुनियाद पर इसे क़बूल करने में रुकावट मानें कि जो किसी काम में कोशिश और पैरवी करे वह मुतलक़न रद्द है और ख़ुद मुख़ासिम (विरोधी) की तरह है, तो यह सरासर बातिल है क्योंकि इससे गवाही का दरवाज़ा ही बंद हो जाएगा। गवाही ख़ुद गवाह की जानिब से कोशिश और उसके काम की पैरवी ही है, जैसा कि "शहिदा लहू" का 'लाम' इसकी गवाही देता है। (त) और अगर इस बुनियाद पर है कि इसका मतलब यह है कि ख़्वाह मुद्दइया (दावा करने वाली) हक़ पर हो या बातिल पर, हर हाल में उसी का साथ दूँगा, तो कलाम में इसका ज़िक्र हरगिज़ नहीं है। अपनी ओर से एक ग़लत मतलब निकाल कर उस पर एतराज़ करना अपने मतलब पर एतराज़ है न कि असल क़ौल पर। क्यों न कहें कि मुमकिन है कि उनके कलाम में शरई इमकान मुराद हो, हुज़ूर पुर नूर सैयदे आलम सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम फ़रमाते हैं: "तुम में से जो कोई अपने भाई को फ़ायदा पहुँचा सके तो उसे पहुँचाना चाहिए।" इसे इमाम अहमद और मुस्लिम ने अपनी सहीह में जाबिर बिन अब्दुल्लाह रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा से रिवायत किया है। (त) जो मतलब "हो सकते" के यहाँ हैं वही वहाँ हैं। लफ़्ज़ 'तरफ़दारी' ग़ुलाम नासिर ख़ान के कलाम में है भी नहीं, कलाम ग़ुलाम मोहिउद्दीन ख़ान में है। इनसाफ़ के साथ वह भी इसी क़यास पर है, उन्होंने हरगिज़ नहीं कहा कि मुद्दइया हक़ पर हो या नाहक़ पर, मैं हर तरह उसका तरफ़दार हूँगा। और हक़ बात में तरफ़दारी न ममनू (वर्जित) है न क़बूलियत में रुकावट, वर्ना वही गवाही का दरवाज़ा बंद होना लाज़िम आएगा। उलेमा जो मुक़द्दमे के मुख़ासिम की गवाही को नाक़ाबिले-क़बूल बताते हैं जिसे फ़ैसला करने वाले ने महज़ एक बेगाना रिवायत पर टाल दिया, उसका मतलब यह है कि वह ख़ुद मुक़द्दमे का फ़रीक़ हो जैसे शरीक या वकील या नाबालिग का वसी (अभिभावक), न कि मुतलक़न मददगार को मुख़ासिम और मुक़द्दमे का फ़रीक़ बना दीजिये। 'बदाए' फिर 'रद्दुल मुहतार' में है: "गवाही देने की शर्त यह है कि वह ख़ुद फ़रीक़ न हो।" | गवाही अदा करने की शर्त यह है कि इस मामले (में वह ख़ुद फ़रीक़ न हो)।

सहीह मुस्लिम, किताबुस सलाम, बाबु इस्तेहबाबर रुक़िया अलख़, क़दीमी कुतुब ख़ाना कराची 4/222 पेज 640 ऑफ़ 738

تو عند التحقیق مجرد اس اظہار تفضل حسین خاں سے عداوت بالغہ مان لینا کسی قول پر صحیح نہیں جب تک اس کی ترجیح جانب عدالت پر ثابت نہ کی جائے ہکذا ینبغی التحقیق واللہ ولی التوفیق (تحقیق یوں چاہئے اور اللہ تعالٰی ہی توفیق کا مالک ہے۔ت) (طرفداری) غلام ناصر خاں کا کہنا جو کچھ کوشش اور پیروی ہوسکے گی کروں گا اگر اس بناء پر مانع قبول مانئے کہ جو کسی کام میں کوشش و پیروی کرے مطلقاً مردود و مثل نفس مخاصم ہے تو بداہۃً باطل کہ اس میں سرے سے شہادت کا دروازہ ہی بند ہوتا ہے نفس شہادت ہی مشہود لہ کیلئے کوشش اور اس کے کام کی پیروی ہے کما تشہد بہ اللام فی شہد لہ (جیسا کہ "شہد لہ" کا لام اس کی گواہی دیتا ہے۔ت) اور اگر اس بناء پر کہ اس کے معنی یہ ہیں کہ خواہ مدعیہ حق پر ہو یا باطل پر، ہر طرح میں اسی کا ساتھ دوں گا، تو کلام میں ہر گز اس کا ذکر نہیں اور از پیش خویش معنی فاسد پر حمل کر کے جو اعتراض ہو وہ اپنے حمل پر ہے نہ کہ اصل قول پر، کیوں نہ کہئے کہ ہو سکتا ہے اس کے کلام میں امکان شرعی مراد، حضور پر نور سید عالم صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم فرماتے ہیں : من استطاع منکم ان ینفع اخاہ فلینفعہ۔رواہ الامام احمد ومسلم فی صحیحہ عن جابر بن عبد اللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما۔ تم میں سے جس سے ہوسکے کہ اپنے بھائی کو نفع دے تو دینا چاہئے (اسے امام احمد و مسلم نے اپنی صحیح میں جابر بن عبداللہ رضی اللہ تعالٰی عنہما سے روایت کیا۔ت) جو معنی "ہوسکتے" کے یہاں ہیں وہی وہاں۔ لفظ طرفداری کلام غلام ناصر خاں میں ہے بھی نہیں، کلام غلام محی الدین خاں میں ہے، عند الانصاف وہ بھی اسی قیاس پر ہے اس نے ہر گز نہ کہا کہ مدعیہ حق پر ہو یا ناحق پر، میں ہر طرح اس کا طرفدار ہوں گا، اور امرِ حق میں طرفداری نہ ممنوع نہ مانع قبول، ورنہ وہی سدِ باب شہادت لازم آئے۔ علماء جو مخاصم مقدمہ کی شہادت نامقبول بتاتے ہیں جسے مجوز فیصلہ

نے ایک روایت محض بیگانہ پر محول کیا اس کے معنی یہ ہیں کہ وہ خود فریق مقدمہ ہو جیسے شریک یا وکیل یا نابالغ کا وصی، نہ یہ کہ مطلقاً معین کو مخاصم و فریق مقدمہ بنادیجئے، بدائع پھر ردالمحتار میں ہے : شرط ادائھما ان لایکون خصما | شہادت ادا کرنے کی شرط یہ ہے کہ اس معاملہ (میں وہ خود فریق نہ ہو)

۱ صحیح مسلم کتاب السلام باب استحباب الرقیۃ الخ قدیمی کتب خانہ کراچی ۴/ ۲۲۲ Page 640 of 738

Fatawa Razawiya Volume (18)

| Falā tuqbalu shahādatu al-waṣiyyi lil-yatīmi wal-wakīli li-muwakkilihi[1] | If there is no conflict of interest for the witness, then the testimony of a guardian in favor of the orphan and an agent in favor of his principal will not be accepted. (T) |

It is mentioned in Sharh Wahbaniyah for the author, Lisan al-Hukkam, and Bahr al-Raiq:

| Law khāṣama al-shakhṣu ākhara fī ḥaqqin lā tuqbalu shahādatuhu 'alayhi fī dhālika al-ḥaqqi kal-wakīli lā tuqbalu shahādatuhu fīmā huwa wakīlun fīhi, wal-waṣiyyu lā tuqbalu shahādatuhu fīmā huwa waṣiyyun fīhi wa al-sharīku lā tuqbalu shahādatuhu fīmā huwa sharīkun fīhi wa naḥwu dhālika[2] | If someone is in a dispute with another regarding a certain right, then their testimony against each other regarding that right will not be accepted. Just as the testimony of an agent in a matter involving his agency, a guardian in a matter involving his guardianship, and a partner in a matter involving his partnership will not be accepted. (T) |

Every sensible person knows that a pure friend is certainly a supporter of his true sincere friend, especially a biological brother. According to the consensus of scholars, the testimony of a friend and brother is surely accepted and heard as long as the friendship does not reach such an extent that they treat each other's property as their own, not just verbally but in reality, disposing of it as they wish. It is mentioned in Mueen al-Hukkam, Fatawa Tatarkhaniyah, and Durr-e-Mukhtar:

| Ammā al-ṣadīqu li-ṣadīqihi fa-tuqbalu illā idhā kānat al-ṣadāqatu mutanāhiyatan bi-ḥaythu yataṣarrafu kullun fī māli al-ākhar[3] | As for the friend for his friend, the testimony is accepted unless the friendship is so extreme that each person disposes of the other's property. (T) |

It is mentioned in Kanz and other general texts:

| Tuqbalu li-akhīhi wa 'ammihi wa abawayhi raḍā'an wa imra'atihi wa bintihā wa zawji bintihā wa | Brother, uncle, foster parents, wife's mother, wife's daughter from a previous husband, son-in-law, father's wife. |

1 Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/370 2 Lisan al-Hukkam, al-Fasl al-Thalith, Mustafa al-Babi, Egypt, p. 244 3 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Qubul wa Adamih, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/93

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

| फला तुक़बलु शहादतुल वसीय्य लिल यतीम वल वकील लि-मुवक्किलिही[1] | यदि गवाह का कोई विरोध न हो, तो यतीम के पक्ष में वसी (अभिभावक) की और मुवक्किल के पक्ष में वकील की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। (त) |

शरह वहबानिया मुसन्निफ़, लिसान अल-हुक्काम और बहर अल-राइक में है:

| लव खासमल शख़्सु आख़रा फी हक़्क़िन ला तुक़बलु शहादतुहू अलैहि फी ज़ालिकल हक़्क़ि कल वकील ला तुक़बलु शहादतुहू फीमा हुवा वकीलन फीहि, वल वसीय्यु ला तुक़बलु शहादतुहू फीमा हुवा वसीय्युन फीहि वश शरीकु ला तुक़बलु शहादतुहू फीमा हुवा शरीकुन फीहि व नहवु ज़ालिक[2] | यदि कोई व्यक्ति किसी अधिकार के मामले में दूसरे का विरोधी है, तो उस अधिकार के मामले में एक-दूसरे के विरुद्ध गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। जैसा कि वकील की गवाही उस मामले में जिसमें वह वकील है, वसी की उस मामले में जिसमें वह वसी है और साझीदार की उस मामले में जिसमें उसकी साझेदारी है, स्वीकार नहीं होगी। (त) |

हर बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि एक सच्चा मित्र अपने सच्चे दिल के दोस्त का पक्षधर अवश्य होता है, विशेषकर सगा भाई। विद्वानों की सर्वसम्मति के अनुसार, मित्र और भाई की गवाही निश्चित रूप से स्वीकार्य और श्रव्य है जब तक कि मित्रता उस सीमा तक न पहुँच जाए जहाँ वे एक-दूसरे की संपत्ति को न केवल मौखिक रूप से बल्कि वास्तव में अपनी संपत्ति की तरह बिना किसी संकोच के उपयोग करने लगें। मुईन अल-हुक्काम, फ़तावा ततरख़ानिया और दुर्रे मुख्तार में है:

| अम्मा अस्सदीकु लि-सदीक़िही फ-तुक़बलु इल्ला इज़ा कानत अस्सदाक़तु मुतनाहियतन बि-हैसु यतसर्रफ़ु कुल्लुन फी मालिल आख़र[3] | जहाँ तक मित्र की उसके मित्र के लिए बात है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी बशर्ते कि वह मित्रता इतनी अत्यधिक न हो जिसमें वे एक-दूसरे की संपत्ति का (बिना अनुमति के) उपयोग करते हों। (त) |

कंज़ और अन्य सामान्य ग्रंथों में है:

| तुक़बलु लि-अख़ीहि व अम्मीहि व अबवैहि रज़ाअन व इम्रअतिही व बिन्तिहा व ज़ौजी बिन्तिहा व | भाई, चाचा, रज़ाई (दूध पिलाने वाले) माता-पिता, पत्नी की माँ, पत्नी की पिछले पति से बेटी, दामाद, पिता की पत्नी। |

1 रद अल-मुह्तार, किताबुश शहादात, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी, बेरूत, 4/370 2 लिसान अल-हुक्काम, अल-फ़स्ल अल-सालिस, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, पृ. 244 3 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबल क़बूल व अदमह, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/93

पृष्ठ 641 का 738

| فلا تقبل شهادة الوصی للیتیم والوکیل لموکله[1] | میں گواہ کی مخاصمت نہ ہو، تو وصی کی یتیم کے حق میں اور وکیل کی مؤکل کے حق میں شہادت مقبول نہ ہو گی۔ (ت) |

شرح وہبانیہ للمصنف ولسان الحکام و بحر الرائق میں ہے:

| لو خاصم الشخص آخر في حق لا تقبل شهادته علیه في ذلك الحق کالوکیل لا تقبل شهادته فیما هو وکیل فیه، والوصی لا تقبل شهادته فیما هو وصی فیه والشریك لا تقبل شهادته فیما هو شریك فیه ونحو ذلك[2] | اگر کوئی کسی حق میں دوسرے سے مخاصم ہے تو اس حق میں ایک دوسرے کے خلاف شہادت مقبول نہ ہو گی، جیسا کہ وکیل کی شہادت اس کی وکالت والے معاملہ میں اور وصی کی جس معاملہ میں وہ وصی ہے اور شریک کی جس میں اس کی شرکت ہے، قبول نہ ہو گی۔ (ت) |

ہر ذی عقل جانتا ہے کہ ایک دوست خالص اپنے سچے دلی دوست کا ضرور طرفدار ہوتا ہے خصوصاً حقیقی بھائی پھر باتفاقِ علما دوست و برادر کی شہادت یقیناً مقبول و مسموع ہے جب تک دوستی اس حد کو نہ پہنچے کہ ایک دوسرے کے مال میں نہ صرف زبانی بلکہ واقعی اپنے مال کی طرح جو چاہے بے تکلف تصرف کرے۔ معین الحکام و فتاوٰی تترتاشی و درِ مختار میں ہے:

| اما الصدیق لصدیقه فتقبل الا اذا کانت الصداقة متناهیة بحیث یتصرف کل فی مال الآخر[3] | لیکن دوست کی دوست کے حق میں شہادت مقبول ہو گی بشرطیکہ وہ دوستی انتہائی جس میں وہ ایک دوسرے کے مال میں بلا اجازت تصرف کرتے ہوں، نہ ہو۔ (ت) |

کنز و غیرہ عامہ متون میں ہے:

| تقبل لاخيه وعمه وابويه رضاعا وامرأته وبنتها وزوج بنته و | بھائی، چچا، والدین رضاعی، بیوی کی ماں، بیوی کی پہلی خاوند سے بیٹی، داماد، والد کی بیوی |

1 ردالمحتار کتاب الشہادات داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۷۰ 2 لسان الحکام الفصل الثالث مصطفی البابی مصر ص ۲۴۴ 3 درمختار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۳

Fatawa Razviyya Volume (18)

A woman, her son and her father[1].	And testimony will be accepted in favor of the father's son (consanguine brother). (T)

Scholars clarify that if witnesses quarrel or fight with the defendant in a lawsuit, it does not harm the testimony as long as they are just (upright). What could be more biased than that? It is stated in Khazanat al-Fatawa, Bahr al-Ra'iq, and Durr-e-Mukhtar:

Disputes between witnesses and the defendant are accepted if they are just[2].	If there is a dispute between the defendant and the witnesses, the testimony is acceptable provided the witnesses are just. (T)

Note: The issue regarding the brother is stated generally in all primary texts, common commentaries, and fatwas. In 'Al-Quniyah', it is restricted with the condition that if a lawsuit has been drawn out for a long time and this brother has been supporting his brother for years in the pursuit, effort, dispute, and research of this lawsuit; now, if he testifies for his brother in this lawsuit, it will not be accepted because this extended proceeding has effectively made him like a disputant. Allama Ibn Wahban quoted this in 'Nazm al-Faraid' with the word "it is said" (qila) and stated in the commentary by analogy that the same rule applies to other relatives and strangers when they have spent years pursuing the lawsuit. It is stated in 'Bahr al-Ra'iq':

In Al-Quniyah: The dispute lasted for years, and with the claimant were a brother and a cousin who were disputing for him against the defendant. Then they testified for him in this dispute after these litigations; their testimony is not accepted. Ibn Wahban mentioned this, and the analogy is that this should be applied to every relative or companion who has been involved with their relative or companion with the claimant in the dispute for years and disputes on their behalf.	It is in 'Al-Quniyah' that for several years, a brother and a cousin participated in the dispute against the defendant in support of the claimant. Then, if that brother and cousin testify in favor of the claimant in the same case of dispute, this testimony will not be accepted. Ibn Wahban mentioned that this rule will apply to every relationship, and whoever has been included for some years in the movement of their close relative and in the company of the claimant and is with the claimant for the claimant's right.

[1] Kanz al-Daqaiq, Book of Testimonies, Chapter on Acceptance and its Absence, H.M. Saeed Company Karachi, p. 260 [2] Bahr al-Ra'iq, Book of Testimonies, Chapter on whose Testimony is accepted, H.M. Saeed Company Karachi 7/93, Durr-e-Mukhtar, Book of Testimonies, Chapter on Acceptance and its Absence, Matba Mujtabai Delhi 2/93

एक स्त्री, उसका पुत्र और उसका पिता[1]।	और पिता के पुत्र (सौतेले भाई) के पक्ष में गवाही स्वीकार्य होगी। (त)

विद्वान स्पष्ट करते हैं कि यदि गवाह मुकदमे में प्रतिवादी से लड़ें-झगड़ें, तो गवाही को कोई नुकसान नहीं होता जब तक कि वे न्यायप्रिय (आदिल) हों; इससे अधिक पक्षपात और क्या होगा? 'ख़ज़ानतुल फतावा', 'बहरुर राइक' और 'दुर्रे मुख्तार' में है:

गवाहों और प्रतिवादी के बीच विवाद स्वीकार्य है यदि वे न्यायप्रिय हों[2]।	यदि प्रतिवादी और गवाहों के बीच विवाद हो, तो गवाही स्वीकार्य है बशर्ते कि गवाह न्यायप्रिय हों। (त)

चेतावनी (तम्बीह): भाई का मसला तमाम मूल ग्रंथों, आम व्याख्याओं और फतवों में इसी तरह सामान्य रूप से वर्णित है। 'अल-कुनिया' में इसे इस शर्त के साथ सीमित किया गया है कि कहीं ऐसा न हो कि मुकदमा बहुत लंबा खिंच गया हो और यह भाई अपने भाई के समर्थन में वर्षों से इस मुकदमे की पैरवी, प्रयास, विवाद और शोध में लगा रहा हो। अब अगर वह इस मुकदमे में भाई के लिए गवाही देगा तो वह स्वीकार्य नहीं होगी क्योंकि इस लंबी कार्यवाही ने उसे मानो एक वादी जैसा बना दिया है। अल्लामा इब्न वहबान ने 'नज़्मुल फराइद' में इसे "कहा जाता है" (क़ील) शब्द के साथ उद्धृत किया है और व्याख्या में सादृश्य (क़ियासन) कहा है कि अन्य रिश्तेदारों और अजनबियों का भी यही नियम होगा जब वे वर्षों से मुकदमे की पैरवी कर रहे हों। 'बहरुर राइक' में है:

'अल-कुनिया' में: विवाद वर्षों तक चला, और वादी के साथ एक भाई और एक चचेरा भाई था जो प्रतिवादी के खिलाफ उसके लिए विवाद कर रहे थे। फिर उन्होंने इन मुकदमों के बाद इस विवाद में उसके लिए गवाही दी; उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। इब्न वहबान ने इसका उल्लेख किया है, और सादृश्य यह है कि इसे हर उस रिश्तेदार या साथी पर लागू किया जाना चाहिए जो वर्षों से विवाद में वादी के साथ अपने रिश्तेदार या साथी के साथ	'कुनिया' में है कि कई वर्षों तक वादी के समर्थन में उसका भाई और चचेरा भाई, प्रतिवादी के खिलाफ विवाद में शामिल रहे। फिर वे भाई और चचेरा भाई उसी विवाद के मुकदमे में वादी के पक्ष में गवाही दें, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। इब्न वहबान ने उल्लेख किया है कि यह नियम हर रिश्तेदारी में लागू होगा, और जो अपने करीबी की भागदौड़ और वादी की संगत में कई वर्षों से

शामिल रहा हो और उसकी ओर से विवाद करता हो।	शामिल है और वादी के पक्ष में वादी के साथ है।

[1] कंज़ुल दक़ाइक़, किताबुश शहादात, बाबुल क़ुबूल व अदमहु, एच.एम. सईद कंपनी कराची, पृ. 260 [2] बहरुर राइक, किताबुश शहादात, बाबू मन तुक़बलु शहादतुहू, एच.एम. सईद कंपनी कराची 7/93, दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, बाबुल क़ुबूल व अदमहु, मत्तब-ए-मुजतबाई दिल्ली 2/93

पृष्ठ 642 का 738

امرأۃ ابنہ و ابیہ[1]۔ اور والد کے بیٹے(علاتی بھائی) کے حق میں شہادت مقبول ہوگی۔ (ت)

علماء تصریح فرماتے ہیں کہ اگر گواہی مقدمہ میں مدعا علیہ سے لڑیں جھگڑیں شہادت کو ضرر نہیں جبکہ عادل ہوں اس سے زیادہ اور کیا طرف داری ہوگی۔خزانۃ الفتاوٰی وبحر الرائق و در مختار میں ہے :

تخاصم الشہود والمدعی علیہ تقبل لو عدولا[2]۔ مدعی علیہ اور گواہوں کی مخاصمت ہو تو گواہی مقبول ہے بشرطیکہ گواہ عادل ہوں۔ (ت)

تنبیہ : مسئلہ برادر تمام متون و عامہ شروح و فتاوٰی میں یونہی اطلاق وارسال پر ہے قنیہ میں اسے اس قید سے مقید کیا کہ ایسا نہ ہو کہ مقدمہ نے بہت طول کھینچا اور یہ بھائی اپنے بھائی کی حمایت میں برسوں سے اس مقدمہ کی پیروی و کوشش و مخاصمہ و کاوش میں رہا، اب اگر اس مقدمہ میں بھائی کیلئے گواہی دے گا مقبول نہ ہوگی کہ اس ممتد کارروائی نے گویا اسے مثل مخاصم کر دیا، علامہ ابن وہبان نے نظم الفرائد میں اسے بلفظ قیل نقل کیا اور شرح میں قیاساً فرمایا کہ باقی اقارب و اجانب کا بھی یہی حکم ہو جبکہ برسوں پیروی مقدمہ کر چکے ہوں۔ بحر الرائق میں ہے :

فی القنیۃ امتدت الخصومۃ سنین ومع المدعی اخ وابن عم یخاصمان لہ مع المدعی علیہ ثم شہد الہ فی ہذہ الخصومۃ بعد ہذہ الخصومات لا تقبل شہادتہما اہ قنیہ میں ہے کئی سال تک مدعی کی حمایت میں اس کا بھائی چچا زاد، مدعی کے خلاف مخاصمت میں شریک ہیں پھر وہ بھائی اور چچا زاد اسی مخاصمت کے مقدمہ میں مدعی کے حق میں گواہی دیں تو یہ شہادت مقبول

وذكر ابن وهبان وقياس ذلك ان يطرد ذلك في كل قرابة وصاحب تردد مع قرابته او صاحبه الى المدعى فى الخصومة سنين ويخاصم له

نہ ہوگی اھ، ابن وہبان نے ذکر کیا ہے کہ یہ قاعدہ ہر قرابت میں جاری ہوگا اور اپنے قریبی کے تردد اور مدعی کی مصاحبت میں کوئی سال سے شامل ہے اور مدعی کے حق میں مدعی کے ساتھ

[1] کنز الدقائق کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ص ۲۶۰ [2] بحر الرائق کتاب الشہادات باب من تقبل شہادتہ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۹۳ ، درمختار کتاب الشہادات باب القبول وعدمہ مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۹۳

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

Arabic Text	Urdu Translation
...and he is against the defendant, then he testifies for the plaintiff after that, so it is appropriate that it should not be accepted. The legal reasoning behind this is that when the hesitation with the disputant and the dispute for him against the defendant has been prolonged, he becomes as if he were an opponent to the defendant.	He is contesting against the defendant, then if he gives testimony in favor of the plaintiff during this hesitation and dispute, it is not appropriate to accept it. The subtle point in this is that when he has been an associate against the defendant for a long duration in favor of the plaintiff, he has seemingly become a disputant himself against the defendant. (T)

And it is in Wahbaniyya:

"Indeed, it has been said regarding the cousin and the brother that it is not permissible when they have disputed with him for years and delayed it." (Indeed, it has been said regarding the cousin and the brother that when they have been opponents against the defendant in favor of the plaintiff for many years, their testimony in favor of the plaintiff is not permissible. T)

However, it is apparent that this situation does not exist here, so to declare the witnesses as opponents merely on this basis is completely groundless. The (contradictions) raised in the statements of the witnesses are not worthy of any attention at all.

Firstly: Tafazzul Hussain Khan mentioned providing for his wife, while Ghulam Nasir Khan mentioned Tafazzul Hussain Khan did; what kind of contradiction is this? It is possible that the direct upbringing was done by Umrao Begum, and the financial means and consent were from Tafazzul Hussain Khan's side. Thus, with respect to direct action, it is denied for him, and with respect to financial provision and permission, it is affirmed for him; both are correct.

Arabic Text	Urdu Translation
Allah the Almighty said: "And you threw not when you threw, but it was Allah who threw." The commander conquered the fort, while he did not conquer it, but	Allah Almighty said: "When you struck, you did not strike, but Allah Almighty struck." The commander conquered the fort; he did not conquer it, but the army conquered it. This statement is correct in

Arabic Text	Urdu Translation
rather the army did; all of this is correct as is known in its proper place.	every way, as is known in its proper place. (T)

Attributing such matters to the head of the house is common and widespread, because he is the origin and they proceed from his opinion (Because...

---

1. Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company Karachi, 7 / 93
2. Al-Wahbaniyya
3. Al-Qur'an al-Karim, 8 / 17

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
...और वह प्रतिवादी के विरुद्ध है, फिर उसके बाद वह वादी के पक्ष में गवाही देता है, तो उचित है कि उसे स्वीकार न किया जाए। इसमें कानूनी तर्क यह है कि जब विपक्षी के साथ हिचकिचाहट और प्रतिवादी के विरुद्ध उसके लिए विवाद लंबा हो गया हो, तो वह प्रतिवादी के लिए एक प्रतिद्वंद्वी के समान हो जाता है।	वह प्रतिवादी के खिलाफ विवाद कर रहा है, फिर यदि वह इस हिचकिचाहट और विवाद के दौरान वादी के हक में गवाही दे, तो उसे स्वीकार करना उचित नहीं है। इसमें बिंदु यह है कि जब वह वादी के हक में प्रतिवादी के खिलाफ लंबी अवधि तक भागीदार रहा, तो वह मानो स्वयं प्रतिवादी के खिलाफ विरोधी बन गया। (त)

और वहबानिया में है:

"चचेरे भाई और भाई के बारे में वास्तव में कहा गया है कि यह जायज़ नहीं है जब उन्होंने उसके साथ वर्षों तक विवाद किया हो और देरी की हो।" (चचेरे भाई और भाई के बारे में वास्तव में यह कहा गया है कि जब वे वादी के हक में कई साल बाद तक प्रतिवादी के खिलाफ विरोधी रहे हों, तो वादी के हक में उनकी गवाही जायज़ नहीं है। त)

परंतु स्पष्ट है कि यहाँ यह स्थिति भी नहीं है, तो केवल इतनी बात पर गवाहों को विरोधी ठहरा देना बिल्कुल निराधार है। (मतभेद) जो गवाहों के बयानों में पैदा किए गए, उनमें से कोई भी मूल रूप से ध्यान देने योग्य नहीं है।

प्रथम: तफज्जुल हुसैन खान ने अपनी पत्नी का पालन-पोषण करना बताया, गुलाम नासिर खान ने तफज्जुल हुसैन खान का कहा; यह क्या मतभेद हुआ? संभव है कि प्रत्यक्ष रूप से पालन-पोषण उमराव बेगम ने किया हो और धन एवं सहमति तफज्जुल हुसैन खान की ओर से हो, तो प्रत्यक्षता के विचार से उससे इनकार और धन एवं अनुमति के विचार से उसके लिए पुष्टि दोनों सही हैं।

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
अल्लाह तआला ने फरमाया: "और आपने नहीं फेंका जब आपने फेंका, लेकिन अल्लाह ने फेंका।" अमीर ने किला फतह किया और उसने	अल्लाह तआला ने फरमाया: "जब आपने मारा, आपने नहीं मारा, बल्कि अल्लाह तआला ने मारा।" अमीर ने किला फतह किया, उसने फतह नहीं

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
फतह नहीं किया बल्कि सेना ने फतह किया; यह सब सही है जैसा कि अपने स्थान पर ज्ञात है।	किया बल्कि लश्कर ने फतह किया; यह कथन हर तरह से सही है, जैसा कि वह अपने स्थान में ज्ञात है। (त)

ऐसे मामलों को घर के स्वामी की ओर जोड़ना आम और प्रचलित है क्योंकि वही मूल है और उसकी राय से निकलते हैं (क्योंकि...

---

1. बह्र अल-राइक, किताब अल-शहादत, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7 / 93
2. अल-वहबानिया
3. अल-कुरान अल-करीम, 8 / 17

عربی متن	اردو ترجمہ
ومعه علی المدعی ثم یشهد له بعد ذلك فانه ینبغی ان لا تقبل والفقه فیه انه لمّا طال التردد مع المخاصم والمخاصمة له مع المدعی علیه صار بمنزلة الخصم للمدعی علیه اھـ ا۔	مدعا علیہ کے خلاف مخاصمت کر رہا ہے پھر وہ مدعی کے حق میں اس تردد اور مخاصمت میں گواہی دے تو اسے قبول کرنا مناسب نہیں اور اس میں نکتہ یہ ہے کہ جب مدعی کے حق میں مدعی علیہ کے خلاف طویل مدت شریک رہا تو وہ گویا خود مدعی علیہ کے خلاف مخاصم بن گیا اھـ (ت)

وہبانیہ میں ہے:

وقد قیل لابن العم والاخ لم یجز اذا خاصما معه سنینا واخروا 2 (چچازاد اور بھائی کے متعلق بیشک یہ کہا گیا ہے کہ جب مدعی کے حق میں کئی سال کے بعد تک وہ مدعا علیہ کے خلاف مخاصم رہے ہوں تو ان کی گواہی مدعی کے حق میں جائز نہیں ہے۔ ت)

پر ظاہر کہ یہاں یہ صورت بھی نہیں تو صرف اتنی بات پر شہود کو خصم ٹھہرا دینا محض بے اصل ہے۔ (اختلافات) کہ بیان شہود میں پیدا کئے ان میں کوئی اصلاً صالح التفات نہیں۔

اولاً: تفضل حسین خاں نے اپنی بی بی کا پرورش کرنا بتایا غلام ناصر خاں نے تفضل حسین خاں کا یہ کیا اختلاف ہوا ممکن کہ تربیت مباشرۃً امراؤ بیگم نے کی اور مال ورضا جانب تفضل حسین خاں سے، تو بلحاظ مباشرت اس سے نفی اور بنظر مال واجازت اس کے لئے اثبات دونوں حق ہیں۔

عربی متن	اردو ترجمہ
قال اللہ تعالیٰ "وَمَا رَمَيْتَ إِذْ رَمَيْتَ وَلَكِنَّ اللَّهَ رَمَىٰ" 3۔ فتح الامیر الحصن ولم یفتح ھو بل العسکر کل صحیح کما قد علم في محلہ۔	اللہ تعالیٰ نے فرمایا: جب آپ نے مارا آپ نے نہ مارا لیکن اللہ تعالیٰ نے مارا۔ امیر نے قلعہ فتح کیا، اس نے فتح نہ کیا بلکہ لشکر نے فتح کیا یہ کلام ہر طرح صحیح ہے، جیسا کہ وہ اپنے محل میں معلوم ہے۔ (ت)

ایسے امور کا صاحب خانہ کی طرف نسبت کرنا شائع و ذائع ہے لانہ الاصل وعن رأیہ یصدر (کیونکہ

---

1 بحر الرائق کتاب الشہادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۹۳ 2 الوھبانیہ 3 القرآن الکریم ۸ / ۱۷

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

The owner of the house is the original authority and decision-maker. (t) And the claim of conflict between the statements of Ghulam Nasir Khan and Ghulam Mohiuddin Khan is highly surprising. In Mohiuddin's speech, there is no negation of calling out to 'Baka'; it's just an absence of mention. How did that become a mention of absence? The Lord of Honor (God), Exalted be He, said in Surah An-Naml:

"O Moses, fear not. Indeed, in My presence the messengers do not fear." 1 | O Moses (peace be upon him and upon our Prophet), do not fear. I am the One before Whom messengers do not feel fear. (t)

And in Surah Al-Qasas it is stated:

"O Moses, approach and fear not. Indeed, you are of the secure." 2 | O Moses (peace be upon him)! Come forward and do not fear; you are among those who are safe. (t)

And in Surah Ta-Ha it was commanded:

"[Allah] said, 'Seize it and fear not; We will return it to its former condition.'" 3 | He said, 'Grab it and do not fear; We will soon restore it to its original state.' (t)

In both these Surahs, there is a mention of the address (calling by name), which is not present here; rather, apart from the phrase "La Takhaf" (fear not), a new speech is quoted everywhere. Suspecting a contradiction in the statements of Kallan Khan, Zohuran Begum, and Fatima Begum arises purely from a lack of reflection. Upon inquiry from the questioner, it became clear that Kallan Khan is an outsider; Baka Begum hides from him. She was in the hallway, and he was at the door. Now both statements are clearly true and correct. Due to lack of attention, it was assumed that the word 'door' in both statements refers to Baka Begum. That is, Kallan Khan says Baka Begum came to the door and spoke to me, while Zohuran Begum and Fatima Begum say Baka Begum spoke from the hallway and said nothing in the doorway. However, in the woman's statement, this word refers to Baka Begum, as the proposer understood. And in Kallan Khan's speech, it refers to Kallan himself, meaning 'I was at the door when Baka Begum spoke to me.' Such phrasing is possible and used for both the speaker and the one spoken to. 'Zaid spoke to me in the mosque' can also mean that Zaid was in the mosque when he spoke to me.

1. Al-Quran Al-Karim 27/10
2. Al-Quran Al-Karim 28/31

3. Al-Quran Al-Karim 20/21

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

घर का मालिक असल और साहिब-ए-राये है। (त) और गुलाम नासिर खान और गुलाम मुहीउद्दीन खान के दावों में इख़्तिलाफ़ (विरोध) का दावा बहुत ही ताज्जुब खेज है। मुहीउद्दीन के कलाम में बका को पुकारने की नफ़ी (इनकार) तो नहीं है, सिर्फ़ ज़िक्र की कमी है। वह ज़िक्र की कमी कैसे हो गई? रब्ब-ए-इज़्ज़त जल्ल व अला ने सूरह नम्ल में फ़रमाया:

"ऐ मूसा! डरो मत, बेशक मेरे पास रसूल डरा नहीं करते।" 1 | ऐ मूसा अलैहि व अला नबिय्यिना अस्सलातु वस्सलाम, मत ख़ौफ़ करो, मैं वह ज़ात हूँ कि मेरे यहाँ रसूलों को ख़ौफ़ नहीं होता। (त)

और सूरह क़सस में है:

"ऐ मूसा! आगे आओ और डरो मत, बेशक तुम अमन वालों में से हो।" 2 | ऐ मूसा अलैहिस्सलाम! आगे बढ़ो और ख़ौफ़ न करो, आप अमन वालों में से हैं। (त)

और सूरह ता-हा में इरशाद हुआ:

"फ़रमाया उसे पकड़ लो और डरो मत, हम अनक़रीब उसे उसकी पहली हालत पर फेर देंगे।" 3 | फ़रमाया इसे पकड़ लो और ख़ौफ़ न करो हम इस को अनक़रीब पहली हालत पर फेरेंगे। (त)

इन दोनों सूरतों में पुकारने का ज़िक्र है यहाँ नहीं बल्कि जुमला "ला-तख़फ़" (डरो मत) के सिवा हर जगह नया कलाम नक़ल फ़रमाया है, कल्लन खान और ज़हुरन बेगम व फ़ातिमा बेगम के बयानों में इख़्तिलाफ़ गुमान करना महज़ ग़ौर-ओ-फ़िक्र की कमी से है। साइल (पूछने वाले) से पूछने पर साफ़ हो गया कि कल्लन खान पराया शख़्स है, बका बेगम उस से छुपती है। वह दालान में थी और यह दरवाज़े में। अब दोनों बयान साफ़-साफ़ हक़ और सही हैं। बे-ग़ौरी की वजह से यह गुमान हुआ कि दरवाज़े का लफ़्ज़ दोनों कलाम में बका बेगम से मुताल्लिक़ है, यानी कल्लन खान कहता है बका बेगम ने दरवाज़े में आकर मुझ से कहा, ज़हुरन बेगम और फ़ातिमा बेगम कहती हैं बका बेगम ने दालान में से कहा, दरवाज़े में कुछ न कहा। हालाँकि औरत के बयान में तो यह लफ़्ज़ बका बेगम की तरफ़ इशारा कर रहा है जैसा कि समझने वाले ने समझा, और कल्लन खान के कलाम में यह ख़ुद कल्लन से मुताल्लिक़ है यानी 'मैं दरवाज़े में था कि बका बेगम ने मुझ से ऐसी बात कही'। यह लफ़्ज़ मुतकल्लिम (बोलने वाले) और मुख़ातिब (जिस से बात की जाए) दोनों के लिए मुमकिन और इस्तेमाल

होता है। 'ज़ैद ने मुझ से मस्जिद में कहा' का यह मतलब भी हो सकता है कि ज़ैद मस्जिद में था जब उसने मुझ से कहा...

1. अल-क़ुरान अल-करीम 27/10
2. अल-क़ुरान अल-करीम 28/31
3. अल-क़ुरान अल-करीम 20/21

صاحب خانہ اصل اور صاحب رائے ہے۔ت) اور اختلاف غلام ناصر خاں وغلام محی الدین خاں کا ادعا سخت ہی تعجب خیز ہے کلام محی الدین میں بکا کو ندا کی نفی بھی تو نہیں صرف عدم ذکر ہے وہ ذکر عدم کیونکر ہوا، رب العزت جل وعلا نے سورہ نمل میں فرمایا:

"یٰمُوْسٰی لَا تَخَفْ قف اِنِّیْ لَا یَخَافُ لَدَیَّ الْمُرْسَلُوْنَ﴿۱۰﴾" 1 | اے موسیٰ علیہ وعلی نبینا الصلوٰۃ والسلام، مت خوف کرو، میں وہ ذات ہوں کہ میرے ہاں رسولوں کو خوف نہیں ہوتا۔ (ت)

اور سورہ قصص میں ہے:

"یٰمُوْسٰی اَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ قف اِنَّكَ مِنَ الْاٰمِنِیْنَ﴿۳۱﴾" 2 | اے موسیٰ علیہ السلام ! آگے بڑھو اور خوف نہ کرو، آپ امن والوں میں سے ہیں۔(ت)

اور سورہ طہ میں ارشاد ہوا:

"قَالَ خُذْهَا وَلَا تَخَفْ قف سَنُعِیْدُهَا سِیْرَتَهَا الْاُوْلٰی﴿۲۱﴾" 3 | فرمایا اسے پکڑ لو اور خوف نہ کرو ہم اس کو عنقریب پہلی حالت پر پھیریں گے۔(ت)

ان دونوں سورتوں میں ذکر ندا ہے یہاں نہیں بلکہ جملہ "لاتخف" کے سوا ہر جگہ نیا کلام نقل فرمایا ہے ، کلن خاں اور ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم کے بیانوں میں اختلاف گمان کرنا محض قلت تدبر سے ناشی ہے، سائل سے استفسار پر واضح ہوا کہ کلن خاں غیر شخص ہے بکا بیگم اس سے چھپتی ہے وہ دالان میں تھی اور یہ دروازے میں۔ اب دونوں بیان صاف صاف حق و صحیح ہیں بے غوری کے باعث یہ گمان ہوا کہ دروازے کا لفظ دونوں کلام میں بکا بیگم سے متعلق ہے یعنی کلن خاں کہتا ہے بکا بیگم نے دروازے میں آ کر مجھ سے کہا ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم کہتی ہیں بکا

بیگم نے دالان میں سے کہا دروازے میں کچھ نہ کہا حالانکہ حقیقۃً عورت کے بیان میں تو یہ لفظ بکا بیگم کی طرف ناظر ہے جس طرح مجوز نے سمجھا اور کلن خاں کے کلام میں خود کلن سے متعلق ہے یعنی میں دروازے میں تھا کہ بکا بیگم نے مجھ سے کہا ایسی، طرف متکلم و مخاطب دونوں کے لئے محتمل و مستعمل ہوتی ہے زید نے مجھ سے مسجد میں کہا اس کے یہ بھی معنی ہو سکتے ہیں کہ زید مسجد میں تھا جو اس نے مجھ سے

1 القرآن الکریم ۲۷/ ۱۰ 2 القرآن الکریم ۲۸/ ۳۱ 3 القرآن الکریم ۲۰/ ۲۱

And he also said, "I was in the mosque when he said this," therefore context determines a single meaning. For example, if someone swears an oath, "I will not abuse you in the mosque," its meaning is "I will not abuse you while I am in the mosque." So, if the person is in the mosque and abuses from outside, he will not be a breaker of the oath. And if he swears an oath, "I will not hit you in the mosque," its meaning is "I will not hit you when you are in the mosque." Therefore, if the person is outside the mosque and someone hits him from inside the mosque, the oath will not be broken. It is mentioned in 'Ashbah':

Arabic Text	**Urdu Translation/Explanation**
"If he says, 'If I insult him in the mosque or throw something at him,' the condition for breaking the oath is that the doer is in it (the mosque). And if [he said], 'If I hit him or wound him or kill him or throw [an arrow] at him,' the condition is that the location [of the victim] is in it."[1]	If someone said, "I will abuse him in the mosque or shoot an arrow at him from the mosque," the condition for breaking his oath is that the doer is in the mosque. And if he said, "I will strike him or wound him or kill him or shoot an arrow at him," then the condition is that the object (the person being struck) is in the mosque. (T)

In the statements of Zuhooran Begum and Fatima Begum, the first possibility is intended, and in Kallan Khan's statement, the second. Therefore, he mentioned the distance between the hall and the door as being only three or four yards, because of which whatever Baga Begum said in the hall, I heard at the door. This is the reality of the investigation. Even if we ignore this for the sake of argument and consider both statements directed towards Baga Begum, both statements are clearly accounts of two different utterances by Baga Begum. In one, Kallan Khan was addressed: "You will have to give witness." In the other, [addressing] other people: "You all and Kallan Khan will have to give witness." He had said this to Kallan Khan after his departure. So, is it impossible for one person to be at the door and another in the hall? It is by no means a condition for a witness to have complete knowledge and memory of everything said in that entire session, even things beyond the core matter. This also clarifies the answer regarding saying or not saying 'Salam Alaik' (greetings). Furthermore, it is possible that when Tafazzul Hussain Khan went to the door to call the defendant, he did not greet him. Then, when he came into the house afterwards, he did not see him greeting. Based on his lack of knowledge, he denied it, and Ghulam Mohiuddin saw it, so based on his knowledge, he affirmed it. The gist of the

conversations between husband and wife mentioned in the statements of Zuhooran Begum, Fatima Begum, Tafazzul Hussain Khan, and Ghulam Mohiuddin Khan is nowhere different or contradictory. To refute calling it a contradiction, the same three verses that were just recited...

---

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, al-Fann al-Thani, Kitab al-Aiman, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/777. Page 645 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

और यह भी कहा कि मैं मस्जिद में था कि उसने कहा, इसलिए संदर्भ से एक अर्थ निर्धारित किया जाता है। उदाहरण के तौर पर, यदि किसी ने शपथ ली कि "मैं तुम्हें मस्जिद में गाली नहीं दूँगा," तो इसका अर्थ है "जब मैं मस्जिद में हूँगा, तुम्हें गाली नहीं दूँगा।" इसलिए, यदि वह व्यक्ति मस्जिद में है और बाहर से गाली देता है, तो वह शपथ भंग करने वाला नहीं होगा। और यदि उसने शपथ ली कि "मैं तुम्हें मस्जिद में नहीं मारूँगा," तो इसका अर्थ है "जब तुम मस्जिद में होगे, तुम्हें नहीं मारूँगा।" इसलिए, यदि वह व्यक्ति मस्जिद के बाहर है और उसे मस्जिद के अंदर से मारा गया, तो शपथ नहीं टूटेगी। 'अशबाह' में उल्लेखित है:

अरबी पाठ	**उर्दू अनुवाद/व्याख्या**
"यदि उसने कहा, 'अगर मैं उसे मस्जिद में अपमानित करूँ या उसकी ओर कुछ फेंकूँ' तो शपथ टूटने की शर्त यह है कि कर्ता उसमें (मस्जिद में) हो। और यदि [उसने कहा], 'अगर मैं उसे मारूँ या उसे घायल करूँ या उसे मार डालूँ या उस पर [तीर] चलाऊँ' तो शर्त यह है कि स्थान [पीड़ित का] उसमें हो।"[1]	यदि किसी ने कहा, "मैं उसे मस्जिद में गाली दूँ या मस्जिद से उसे तीर मारूँ" तो उसकी शपथ टूटने की शर्त यह है कि कर्ता मस्जिद में हो। और यदि उसने कहा, "मैं उसे चोट पहुँचाऊँ या घायल करूँ या मार डालूँ या तीर मारूँ" तो शर्त यह है कि कर्म (जिसे मारा जा रहा है) मस्जिद में हो। (त)

ज़हूरन बेगम और फातिमा बेगम के बयानों में पहली संभावना का इरादा है और कल्लन खान के बयान में दूसरी। इसलिए उसने दालान और दरवाज़े के बीच की दूरी तीन या चार गज बताई, जिसके कारण बगा बेगम ने दालान में जो कुछ कहा, मैंने दरवाज़े पर सुना। यह शोध का सत्य है। और मान लीजिए कि इसे नजरअंदाज कर दिया जाए और दोनों कथनों को बगा बेगम के प्रति ही माना जाए, फिर भी वे दोनों बयान स्पष्ट रूप से बगा बेगम के दो अलग-अलग कथनों के वृत्तांत हैं। एक में कल्लन खान को संबोधित किया गया था कि "तुम्हें गवाही देनी होगी," दूसरे में अन्य लोग कि "तुम सबको और कल्लन खान को गवाही देनी होगी।" उसने कल्लन खान से यह उसके जाने के बाद कहा था। तो क्या एक का दरवाज़े पर और दूसरे का दालान में होना असंभव है? गवाह के लिए यह कतई शर्त नहीं है कि उसे उस पूरी सभा में कही गई हर बात का, यहाँ तक कि मूल मामले से परे की बातों का भी पूर्ण ज्ञान और स्मृति हो। यहीं से 'सलाम अलैक' कहने या न कहने का उत्तर स्पष्ट हो जाता है। इसके अलावा, यह संभव है कि जब तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खान प्रतिवादी को बुलाने के लिए दरवाज़े पर

गया, तो उसने उसे सलाम नहीं किया। फिर उसके बाद वह घर में आया, उसने उसे सलाम करते नहीं देखा। अपने अज्ञान के आधार पर उसने इनकार किया, और गुलाम मोहिउद्दीन ने देखा, इसलिए अपने ज्ञान के आधार पर उसने पुष्टि की। ज़हूरन बेगम, फातिमा बेगम, तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खान और गुलाम मोहिउद्दीन खान के बयानों में पति-पत्नी के बीच की बातचीत का सार कहीं भी अलग या विरोधाभासी नहीं है। इसे विरोधाभास बताने के खंडन में वही तीन आयतें जो अभी पढ़ी गई थीं...

---

[1] अल-अशबाह वल-नज़ायर, अल-फन्न अल-थानी, किताबुल ईमान, इदारतुल कुरान कराची, 1/777।

کہا اور یہ بھی کہ میں مسجد میں تھا کہ اس نے کہا ولہذا قرائن سے ایک معنی کی تعین کرتے ہیں مثلاً قسم کھائی کہ تجھے مسجد میں گالی نہ دوں گا، تو اس کے معنی یہ ہیں کہ میں جس وقت مسجد میں ہوں گا تجھے گالی نہ دوں گا لہذا اگر وہ شخص مسجد میں ہوا اور اس نے باہر سے گالی دی حانث نہ ہوگا، اور اگر قسم کھائی کہ تجھے مسجد میں نہ ماروں گا تو اس کے یہ معنی کہ جب تو مسجد میں ہوگا تجھے نہ ماروں گا لہذا اگر وہ شخص بیرون مسجد ہے اور اس نے مسجد میں سے اسے مارا قسم نہ ٹوٹے گی۔ اشباہ میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
قال ان شتمته فی المسجد او رمیت الیه فشرط حنثه کون الفاعل فیه وان ضربته او جرحته او قتلته او رمیته کون المحل فیه -1-	اگر کسی نے کہا میں اسے مسجد میں گالی دوں یا مسجد سے اسے تیر ماروں، اس کی قسم ٹوٹنے کی شرط یہ ہے کہ فاعل مسجد میں ہو، اور اگر کہا میں اس کو ضرب لگاؤں یا زخمی کروں یا قتل کروں یا تیر ماروں تو پھر شرط یہ ہے کہ مفعول مسجد میں ہو۔ (ت)

ظہورن بیگم وفاطمہ بیگم کے بیان میں احتمال اول مقصود ہے اور کلن خاں کے بیان میں دوم، و لہذا اس نے دالان ودروازہ کا فاصلہ بتایا کہ تین چار ہی گز ہے جس کے سبب بگا بیگم نے دالان میں سے جو بات کہی میں نے دروازے میں سنی۔ یہ تو حق تحقیق ہے اور بالفرض اس سے قطع نظر بھی کیجئے اور دونوں کلام میں طرف کو بگا بیگم ہی کے واسطے قرار دیجئے تاہم وہ دونوں بیان بداہتۂ بگا بیگم کے دو کلاموں کے حکایت ہیں ایک میں کلن خان مخاطب تھا کہ تم کو گواہی دینا ہوگی دوسرے میں اور لوگ کہ تم سب اور کلن خاں کو گواہی دینی ہوگی وہ کلن خان سے کہا

تھا یہ اس کے جانے کے بعد تو ایک کا دروازہ دوسرے کا دالان میں ہونا کیا محال ہے نہ ہر گز شرط شاہد ہے کہ اس تمام جلسے میں جس سے جو بات اصل امر سے زائد بھی کہی جائے اس سب کو اس کا علم محیط اور اس کے حفظ میں حاضر ہو، یہیں سے سلام علیک کہنے نہ کہنے کا جواب ظاہر ،معنذا ممکن کہ تفضل حسین خان جب دروازے پر مدعاعلیہ کو بلانے گیا اس نے اس سے سلام علیک نہ کی پھر یہ اس کے بعد مکان میں آیا اس نے سلام علیک کرتے نہ دیکھا اپنے عدم علم کی بناء پر نفی کی اور غلام محی الدین نے دیکھا لہذا اپنے علم کی بناء پر اثبات ، ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم و تفضل حسین خاں و غلام محی الدین خاں کے بیان میں جو مکالمہ زن وشو کے حکایات ہیں ان کا حاصل کہیں مختلف ومتنافی نہیں اسے اختلاف بتانے کے رد میں وہی تین آیتیں کہ ابھی تلاوت کی گئیں

---

1 الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب الایمان ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۷۷۷ صفحہ 645 از 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The general stories of the Great Quran and all narrations conveyed by meaning, with additions or omissions by narrators, whose heaps of examples can be found in the chapters of Sahih Bukhari and the context of Sahih Muslim, are sufficient and ample. No rational person can call this a contradiction. As for the difference regarding Ghulam Nasir Khan and Ghulam Mohiuddin Khan, it is possible that in reality, Ghulam Nasir Khan left first; Ghulam Mohiuddin Khan did not see him leave and, based on the principle of Istishab (continuity of state), said he left him there.

Secondly: Even if all these differences are admitted, variations in superfluous, redundant, absurd, and useless matters are not worthy of attention at all. Whether Taffazzul Hussain Khan raised Baga Begum or his wife did; whether the defendant said "O Baga" while giving divorce or addressed her without a vocative; whether he greeted Umrao Begum etc. or not; whether Ghulam Mohiuddin Khan stood up first or Ghulam Nasir Khan; whether Baga Begum said something to Kallan Khan at the door or not; whether the refusal to leave in response to Abbas Ali Khan until guarantors arrive was expressed in those words or these - which of these matters has any bearing on the negation or affirmation of giving divorce or any effect on the case? Therefore, there is no meaning in considering such trivialities. It is stated in Al-Wajiz of Imam Kurdari:

Arabic Quote	Explanation
Contradiction in what is not needed is not harmful; its origin is in Al-Jami' al-Saghir, etc.[1]	Contradiction regarding unnecessary matters is not harmful; its basis is in Jami' al-Saghir, etc. (T)

It is stated in Jami' al-Fusulayn, Chapter 11:

Arabic Quote	Explanation
If the judge asks the witnesses about the color of the animal before the lawsuit, and they state one color, then at the time of the lawsuit they testify to a different color, it is accepted because he asked about something the witness is not tasked with explaining. Thus, mentioning it or	If the judge asked the witnesses the color of the animal before the claim and they mentioned a color, then at the time of the claim the judge questioned them and they mentioned a different color, this testimony will be acceptable. This is because the judge asked them about something they are not bound to describe, so mentioning or not

Arabic Quote	Explanation
omitting it is equal, and many issues are derived from this.[2]	mentioning such a thing is equal. Many issues have been derived from this rule. (T)

It is in Khulasa and Hindiyya:

---

[1] Fatawa Bazzaziyya on the margins of Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/251. [2] Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana Karachi, 1/160.

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

महान कुरान की सामान्य कहानियाँ और अर्थ द्वारा वर्णित सभी वृत्तांत, जिसमें वर्णनकर्ताओं द्वारा कुछ घटाया या बढ़ाया गया है, जिनके ढेर सारे उदाहरण सही बुखारी के अध्यायों और सही मुस्लिम के एक ही संदर्भ में पर्याप्त और प्रचुर मात्रा में मिल सकते हैं। कोई भी बुद्धिमान व्यक्ति इसे विरोधाभास नहीं कह सकता। जहाँ तक गुलाम नासिर खान और गुलाम मुहीउद्दीन खान के बीच के मतभेद का सवाल है, यह संभव है कि वास्तविकता में गुलाम नासिर खान पहले चले गए हों; गुलाम मुहीउद्दीन खान ने उन्हें जाते हुए नहीं देखा और 'इस्तिशाब' (स्थिति की निरंतरता) के सिद्धांत के आधार पर कहा कि उन्होंने उन्हें वहीं छोड़ा था।

दूसरा: मान लीजिए कि ये सभी मतभेद स्वीकार भी कर लिए जाएं तो अतिरिक्त, फालतू, निरर्थक और बेकार की बातों में अंतर बिल्कुल भी ध्यान देने योग्य नहीं है। क्या तफ़ज़्ज़ुल हुसैन खान ने बगा बेगम का पालन-पोषण किया या उसकी पत्नी ने; क्या प्रतिवादी ने तलाक देते समय "ओ बगा" कहा, या बिना पुकारे उसे संबोधित किया; क्या उसने उमराव बेगम आदि को सलाम किया या नहीं; क्या गुलाम मुहीउद्दीन खान पहले उठे या गुलाम नासिर खान; क्या बगा बेगम ने दरवाजे पर कल्लन खान से कुछ कहा या नहीं; क्या अब्बास अली खान के जवाब में जब तक जमानतदार न आ जाएं तब तक जाने से इनकार इन शब्दों में व्यक्त किया गया या उन शब्दों में - इनमें से कौन सी बात तलाक देने या न देने के निषेध या पुष्टि से संबंध रखती है या मामले पर कोई प्रभाव डालती है? इसलिए ऐसी निरर्थक बातों पर विचार करने का कोई अर्थ नहीं है। इमाम कुरदरी के अल-वजीज़ में है:

अरबी उद्धरण	**व्याख्या**
जिसकी आवश्यकता नहीं है, उसमें विरोधाभास हानिकारक नहीं है; इसका मूल जामे-अस-सगीर आदि में है।[1]	अनावश्यक चीजों के संबंध में विरोधाभास हानिकारक नहीं है, इसका आधार जामे-अस-सगीर आदि में है। (त)

जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय ११ में है:

अरबी उद्धरण	**व्याख्या**
यदि न्यायाधीश मुकदमे से पहले गवाहों से जानवर के रंग के बारे में पूछे और वे एक रंग बताएं फिर मुकदमे के समय वे दूसरे रंग की	न्यायाधीश ने यदि दावे से पहले गवाहों से जानवर का रंग पूछा तो उन्होंने कोई रंग बताया, फिर न्यायाधीश ने दावे के अवसर पर उनसे प्रश्न किया तो उन्होंने

अरबी उद्धरण	व्याख्या
गवाही दें, तो इसे स्वीकार किया जाता है क्योंकि उसने ऐसी बात पूछी जिसे बताने के लिए गवाह बाध्य नहीं है। अतः उसका उल्लेख करना या न करना बराबर है, और इससे कई मसले निकलते हैं।[2]	दूसरा रंग बताया, यह गवाही स्वीकार्य होगी क्योंकि न्यायाधीश ने उनसे ऐसी चीज़ का प्रश्न किया जिसका विवरण देने के लिए वे बाध्य नहीं हैं, तो ऐसी चीज़ का उल्लेख करना या न करना बराबर है। इस नियम से बहुत से मसलों का हल निकाला गया है। (त)

खुलासा और हिंदिया में है:

---

1. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा हिंदिया के हाशिए पर, गवाही की किताब, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, ५/२५१।
2. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय ११, इस्लामी कुतुब खाना कराची, १/१६०।

اور قرآن عظیم کے عامہ قصص اور تمام منقولہ بالمعنی و بزیادت و نقص رواۃ جن کے تودہ تو وہ نظائر صحیح بخاری کے اور ابواب اور صحیح مسلم کے ایک ہی سیاق میں مل سکتے ہیں کافی و وافی۔ کوئی عاقل اسے اختلاف نہیں کہہ سکتا۔ رہا غلام ناصر خان و غلام محی الدین خاں کا اختلاف، ممکن کہ واقع میں غلام ناصر خاں پہلے چلا گیا ہو غلام محی الدین خاں نے اسے جاتے نہ دیکھا استصحاباً کہا وہیں چھوڑ آیا۔

ثانیاً: بالفرض اگر یہ سب اختلاف مسلم بھی ہوں تو زائد و فضول و لغو و بیکار باتوں میں تفاوت اصلاً لائقِ التفات نہیں بگا بیگم کو تفضل حسین خان نے پرورش کیا یا اس کی زوجہ نے مدعا علیہ نے طلاق دینے میں "اے بگا" کہا، یا بے ندا اس سے خطاب کیا، اس نے امراؤ بیگم وغیرہ سے سلام علیک کی یا نہ کی، غلام محی الدین خان پہلے اٹھ گیا یا غلام ناصر خاں، بگا بیگم نے کلن خاں سے دروازے میں کچھ کہا یا نہیں، بجواب عباس علی خاں جب تک ضامن نہ آئیں، جانے سے انکار ان لفظوں سے ادا کیا یا ان سے ان میں کون سی بات کی نفی یا اثبات طلاق دینے نہ دینے سے تعلق یا معاملہ پر کچھ اثر رکھتی ہے تو ایسی مہملات پر نظر کے کوئی معنی نہیں۔ وجیز امام کردری میں ہے:

عربی عبارت	**اردو ترجمہ**
التناقض فيما لا يحتاج إليه لا يضر، أصله في الجامع الصغير الخ[1]۔	غیر ضروری کے متعلق تناقض مضر نہیں، اس کی اصل جامع الصغیر میں ہے الخ (ت)

جامع الفصولین فصل ۱۱ میں ہے:

عربی عبارت **اردو ترجمہ**

القاضی لو سأل الشهود قبل قاضی نے اگر دعوی سے قبل گواہوں سے جانور کا رنگ پوچھا

الدعوی عن لون الدابة فقالوا كذا تو انہوں نے کوئی رنگ بتایا پھر قاضی نے دعوی کے موقعہ پر

ثم عند الدعوی شهدوا بخلاف ذلك ان سے سوال کیا تو انہوں نے دوسرا رنگ بتایا یہ شہادت مقبول

اللون تقبل لانه سأل عما لا يكلف ہوگی کیونکہ قاضی نے ان سے ایسی چیز کا سوال کیا جس کے

الشاهد بيانه فاستوی ذكره وتركه بیان کے وہ پابند نہیں تو ایسی چیز کا ذکر کرنا نہ کرنا مساوی

ویخرج منه مسائل كثيرة[2]۔ ہے اس ضابطے سے بہت سے مسائل کی تخریج ہوئی ہے۔ (ت)

خلاصہ وہندیہ میں ہے:

---

1 فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۲۵۱ 2 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶۰

Fatawa Rizvia (Volume 18)

If the judge asks the witnesses about the color of the animal and they mention it, and then at the time of the claim they mention a different description, it will be accepted because a contradiction in something unnecessary is not harmful. (T)

It is mentioned in Khania, Bahr-ur-Raiq, Zahiria, and Alamgiri:

If the witnesses differ regarding the clothes worn by the claimant, the respondent, or on the riding animal, or if one said so-and-so was with us and the other said he was not with us, it is mentioned in Al-Asl (Mabsut) that this testimony is permissible and will not be considered void. (T)

It is mentioned in Fatawa Qadria and Fatawa Anqrawiya:

It is stated that if the testimony differs from the claim due to an addition that does not need proof, or a similar omission, then that does not prevent its acceptance. An example is if they testify to a person's acknowledgement of property and say he acknowledged it on such a day, while the claimant did not mention the day; or they testify without giving a date while the claimant gave a date; or they testify that he acknowledged it in such a city while the claimant remained general, or the claimant mentioned the location and they did not, such as if the claimant...

1. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Three, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/260
2. Bahr-ur-Raiq, Book of Testimonies, Chapter on Contradiction in Testimony, H.M. Saeed Company Karachi, 7/113; Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/509

Page 647 of 738

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

यदि न्यायाधीश (काज़ी) गवाहों से जानवर के रंग के बारे में पूछता है और वे उसका उल्लेख करते हैं, और फिर दावे के समय वे एक अलग विवरण का उल्लेख करते हैं, तो इसे स्वीकार किया जाएगा क्योंकि किसी अनावश्यक चीज़ में विरोधाभास हानिकारक नहीं है। (त)

खानिया, बहर-उर-रायिक, ज़हीरिया और आलमगीरी में उल्लेख है:

यदि गवाह दावेदार, प्रतिवादी या सवारी के जानवर द्वारा पहने गए कपड़ों के संबंध में भिन्न हों, या यदि एक ने कहा कि अमुक हमारे साथ था और दूसरे ने कहा कि वह हमारे साथ नहीं था, तो अल-असल (मबसूत) में उल्लेख किया गया है कि यह गवाही स्वीकार्य है और इसे अमान्य नहीं माना जाएगा। (त)

फ़तावा क़ादरिया और फ़तावा अंक्रविया में उल्लेख है:

कहा गया है कि यदि गवाही किसी ऐसी वृद्धि के कारण दावे से भिन्न होती है जिसे साबित करने की आवश्यकता नहीं है, या इसी तरह की कमी के कारण, तो यह इसकी स्वीकृति को नहीं रोकता है। इसका एक उदाहरण यह है कि यदि वे किसी व्यक्ति द्वारा धन की पावती की गवाही देते हैं और कहते हैं कि उसने अमुक दिन स्वीकार किया, जबकि दावेदार ने दिन का उल्लेख नहीं किया; या वे बिना तारीख बताए गवाही देते हैं जबकि दावेदार ने तारीख दी थी; या वे गवाही देते हैं कि उसने अमुक शहर में स्वीकार किया जबकि दावेदार ने शहर का उल्लेख नहीं किया, या दावेदार ने स्थान का उल्लेख किया और उन्होंने नहीं किया, जैसे कि दावेदार...

1. फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय तीन, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/260
2. बहर-उर-रायिक, किताबुश शहादात, गवाही में विरोधाभास पर अध्याय, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/113; फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय आठ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/509

पृष्ठ 647 का 738

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

لو سأل القاضی الشهود عن لون الدابة وذكر وا ثم شهدوا عند الدعوی وذكروا الصفة علی خلافه تقبل والتناقض فیما لا یحتاج الیه لا یضر[1]۔ اگر قاضی نے گواہوں سے جانور کے رنگ کے متعلق سوال کیا تو انہوں نے کوئی رنگ بتایا پھر دعوی کے موقعہ پر انہوں نے کوئی دوسرا رنگ بتایا تو شہادت مقبول ہوگی کیونکہ غیر ضروری چیز میں تناقض مضر نہیں ہے (ت)

خانیہ و بحر الرائق و ظہیریہ و عالمگیر یہ میں ہے :

لو اختلفا في الثياب التي كانت على الطالب والمطلوب او المركب او قال احدهما كان معنا فلان وقال الآخر لم يكن معنا ذكر في الاصل انه يجوز لا تبطل هذه الشهادة[2]۔ اگر گواہوں نے طالب، مطلوب یا سواری کے جانور پر کپڑے میں اختلاف کیا یا ایک نے کہا فلاں ہمارے ساتھ تھا اور دوسرے نے کہا وہ ہمارے ساتھ نہ تھا اصل (مبسوط) میں مذکور ہے کہ یہ شہادت جائز ہے اور اسے باطل نہ کہا جائیگا۔ (ت)

فتاوٰی قادریہ و فتاوٰی انقرویہ میں ہے:

قال الشهادة لو خالفت الدعوی بزيادة لا يحتاج الی اثباتها او بنقصان كذلك فان ذلك لا يمنع قبولها مثالها لو شهدوا علی اقراره بمال فقال لا اقر في يوم كذا والمدعی لم يذكر اليوم او شهدوا ولم يؤرخا و المدعی ارخ، او شهدا انه اقر فی بلد كذا وقد اطلق المدعی او ذكر المدعی المكان و لم يذكراه فرمایا اگر شہادت کسی غیر ضروری یا نقصان کی وجہ سے دعوی سے مختلف ہوجائے تو گنجائش ہے کہ اس کی قبولیت سے انکار نہ کیا جائے مثلاً گواہوں نے ایک شخص کے اقرار بالمال کی شہادت دیتے ہوئے کہا اس نے فلاں روز اقرار کیا حالانکہ مدعی نے اس دن کا ذکر نہ کیا یا یوں کہ مدعی نے اپنے

دعوی میں کوئی تاریخ ذکر کی اور گواہوں نے وہ تاریخ نہ ذکر کی یا یہ کہ گواہوں نے کسی شہر کا ذکر کیا حالانکہ مدعی نے کسی شہر کو ذکر نہ کیا یا یہ کہ مدعی...

1. فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۶۰
2. بحر الرائق کتاب الشہادات باب الاختلاف فی الشہادۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۱۱۳، فتاویٰ ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۹

Fatawa Rizvia, Volume (18)

Text	Translation
Or the claimant mentioned a place and they [the witnesses] mentioned a place other than that, or the claimant said [he] confessed while riding a horse or wearing a turban, and they said [he] confessed while walking or riding a donkey or wearing a cap and the like; then this does not prevent acceptance because these things do not need to be proven, so mentioning them and remaining silent about them is the same, and similarly if such a difference occurs between the two testimonies it does not harm.	[The claimant] mentioned a place and the witnesses did not mention that place, or the claimant mentioned a place and the witnesses mentioned another place, or the claimant said in the claim that he confessed while riding a horse or while wearing a turban, and the witnesses [said he confessed] while on foot or while riding a donkey or while wearing a cap etc., then a difference in these unnecessary matters will not be a barrier to the acceptance of the testimony, because these are things whose proof is not necessary, so their mention and non-mention are equal, and similarly if this kind of difference is in the testimony of both witnesses, it will not be harmful. (T)

Rather, scholars ignore linguistic differences in the words of pronouncement (*Iqaa'*) in matters of divorce and manumission. One witness says Zaid said to his wife "You are divorced" (*Anta Taaliq*) or to a slave "You are free" (*Anta Hur*), another says he said it in Persian as "Talaq Daadam" or "Azad Kardam", or one says Zaid spoke in Arabic at that time and the other says in Persian; in all these cases, the testimony is accepted and divorce and manumission are established. Then what is the significance of the above-mentioned trivialities? It is in *Durr-e-Mukhtar*:

Text	Translation
One of them testified that he said to his slave "You are free" and the other said "Azadi" [freedom], it is accepted.[2]	If one testified that he said to his slave "Anta Hur" (Arabic) and the other witness said he said it in Persian as "Azad", the testimony will be accepted. (T)

In *Bahr-ur-Raiq* it is:

Text	Translation
	One testified that he manumitted the slave in Arabic and the other said in the testimony that he

Text	Translation
One of them testified that he manumitted in Arabic and the other in Persian, it is accepted.[3]	said it in Persian, the testimony will be accepted. (T)

[1] *Fatawa Anqarawiya* with reference to *Al-Fatawa al-Qa'idiya*, Book of Testimonies, Dar al-Isha'at al-Arabiya, Qandahar, 1/95, 392. [2] *Durr-e-Mukhtar*, Book of Endowment (*Waqf*), Chapter on what pertains to the endowment for children, Mujtabai Delhi, 1/398. [3] *Al-Bahr al-Raiq*, Book of Testimonies, Chapter on Differences etc., H.M. Saeed Company, Karachi, 7/110-111.

पाठ

अथवा वादी ने किसी स्थान का उल्लेख किया और उन्होंने [गवाहों ने] उस स्थान के अलावा किसी अन्य स्थान का उल्लेख किया, अथवा वादी ने कहा कि उसने घोड़े पर सवार होकर या पगड़ी पहनकर स्वीकार किया, और उन्होंने कहा कि उसने पैदल या गधे पर सवार होकर या टोपी पहनकर स्वीकार किया और इसी तरह की अन्य बातें; तो यह स्वीकार्यता को नहीं रोकता क्योंकि इन चीजों को साबित करने की आवश्यकता नहीं है, इसलिए उनका उल्लेख करना और उनके बारे में मौन रहना बराबर है, और इसी तरह यदि दो गवाहियों के बीच ऐसा अंतर होता है तो यह नुकसान नहीं पहुँचाता है।

अनुवाद

[वादी] ने स्थान का उल्लेख किया और गवाहों ने उस स्थान का उल्लेख नहीं किया, या वादी ने एक स्थान का उल्लेख किया और गवाहों ने दूसरे स्थान का उल्लेख किया, या वादी ने दावे में कहा कि उसने घोड़े की सवारी की स्थिति में स्वीकार किया या पगड़ी पहने हुए स्वीकार किया और गवाहों ने पैदल या गधे की सवारी की स्थिति में या टोपी पहनने की स्थिति आदि का वर्णन किया, तो इन अनावश्यक बातों में मतभेद गवाही की स्वीकार्यता के लिए बाधक नहीं होगा, क्योंकि ये वे चीजें हैं जिनका प्रमाण आवश्यक नहीं है, इसलिए उनका उल्लेख और गैर-उल्लेख बराबर है और इसी तरह यदि इस प्रकार का मतभेद दोनों गवाहों की गवाही में हो तो हानिकारक नहीं होगा। (त)

बल्कि उलेमा (विद्वान) तो तलाक और दास-मुक्ति के मामलों में उच्चारण के शब्दों (ईकाअ) के भाषाई अंतर को नज़रअंदाज़ कर देते हैं। एक गवाह कहे कि ज़ैद ने अपनी पत्नी से कहा 'अंत तालिक' (तुम तलाकशुदा हो) या गुलाम से 'अंत हुर' (तुम आज़ाद हो), और दूसरा कहे कि उसने 'तलाक दादम' या 'आज़ाद करदम' (फ़ारसी में) कहा, या एक कहे कि ज़ैद ने उस समय अरबी में बात की थी और दूसरा कहे कि फ़ारसी में; इन सभी स्थितियों में गवाही स्वीकार की जाती है और तलाक व दास-मुक्ति सिद्ध हो जाती है। फिर ऊपर बताई गई तुच्छ बातों का क्या महत्व? 'दुर्र-ए-मुख्तार' में है:

पाठ

अनुवाद

यदि एक ने गवाही दी कि उसने अपने गुलाम को "अन्त हुर" (अरबी) कहा और दूसरे गवाह ने कहा कि उसने

पाठ	अनुवाद
उनमें से एक ने गवाही दी कि उसने अपने दास से कहा "तुम आज़ाद हो" और दूसरे ने कहा "आज़ादी", तो यह स्वीकार्य है।[2]	फ़ारसी में आज़ाद कहा, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। (त)

'बहर-उर-रैक' में है:

पाठ	अनुवाद
उनमें से एक ने गवाही दी कि उसने अरबी में दास-मुक्त किया और दूसरे ने फ़ारसी में, तो यह स्वीकार्य है।[3]	एक ने गवाही दी कि उसने गुलाम को आज़ाद करते हुए अरबी में कहा और दूसरे ने गवाही में कहा कि उसने फ़ारसी में कहा, गवाही स्वीकार की जाएगी। (त)

---

[1] फतावा अनकरविया के हवाले से अल-फतावा अल-काइदिया, किताबुश शहादात, दारुल इशाअत अल-अरबिया, कंधार, 1/95, 392. [2] दुर्र-ए-मुख्तार, किताबुल वक्फ, बच्चों के वक्फ से संबंधित अध्याय, मुजतबाई दिल्ली, 1/398. [3] अल-बहरुर रैक, किताबुश शहादात, बाबुश इख्तिलाफ आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/110-111.

متن	ترجمہ
او ذکر المدعی مکانا وھما سمیا غیر ذلك المکان، او قال المدعی اقر وھو راکب فرس اولابس عمامة، و قالا اقروھو راجل اوراکب حمار او لابس قلنسوة واشباہ ذلك فانه لا یمنع القبول لان ھذہ الاشیاء لا یحتاج الی اثباتھا فذکرھا والسکوت عنھا سواء وکذا لو وقع مثل ھذا التفاوت بین الشھادتین لا یضر ۔	نے جگہ کا ذکر کیا اور گواہوں نے وہ جگہ ذکر نہ کی، یا یہ کہ مدعی نے جگہ کا ذکر کیا اور گواہوں نے کسی دوسری جگہ ذکر کیا یا یہ کہ مدعی نے دعوٰی میں کہا کہ گھوڑے پر سواری کی حالت میں اقرار کیا یا عمامہ پہنے ہوئے اقرار کیا اور گواہوں نے پیدل یا گدھے پر سواری کی حالت میں یا ٹوپی پہننے کی حالت وغیرہ کا، تو ان غیر ضروری امور میں اختلاف گواہی کی قبولیت کے لئے مانع نہ ہوگا، کیونکہ یہ چیزیں وہ ہیں جن کا اثبات ضروری نہیں ہے تو ان کا ذکر اور عدم ذکر مساوی ہے اور یو نہی اگر اس قسم کا اختلاف دونوں گواہوں کی شہادت میں ہو تو مضر نہ ہوگا (ت)

بلکہ علماء تو معاملہ طلاق و عتاق میں نفس الفاظ ایقاع کے اختلاف لسانی کو نظر انداز کرتے ہیں ایک گواہ کہے زید نے اپنی زوجہ سے کہا انت طالق یا غلام سے انت حر، دوسرا کہے طلاق دادمت کہا، یا آزاد کردم، یا ایک کہے زید نے اس وقت عربی میں کلام کیا تھا، دوسرا کہے کہ فارسی میں، ان سب صورتوں میں شہادت مقبول ہے اور طلاق و عتاق ثابت، پھر ان بالائی لغویات کا لحاظ یعنی چہ، در مختار میں ہے:

متن	ترجمہ
شهد احدهما انه قال لعبده انت حر والاخر انه قال آزادی تقبل[2]۔	اگر ایک نے شہادت دی کہ اس نے اپنے غلام کو "انت حر" (عربی) اور دوسرے گواہ نے کہا کہ اس نے غلام کو فارسی میں آزاد کہا گواہی قبول ہوگی۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے:

متن	ترجمہ
شهد احدهما انه اعتق بالعربی والآخر بالفارسی تقبل[3]۔	ایک نے شہادت دی کہ اس نے غلام آزاد کرتے ہوئے عربی میں اور دوسرے نے شہادت میں کہا کہ اس نے فارسی میں کہا، شہادت مقبول ہوگی (ت)

---

1 فتاوٰی انقرویہ بحوالہ الفتاوی القاعدیة کتاب الشهادات دار الاشاعة العربیة قندهار ۱ / ۹۵-۳۹۲ 2 درمختار کتاب الوقف فصل فیما یتعلق بوقف الاولاد مجتبائی دہلی ۱ / ۳۹۸ 3 البحر الرائق کتاب الشهادات باب الاختلاف الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۱۱۰-۱۱۱

Fatawa Razawiyya Volume (18)

In Al-Ashbah it is stated:

[Arabic Box Text] One testified that he emancipated [the slave] in Arabic, and the other testified that he did so in Persian; it will be accepted, unlike in the case of divorce. However, the correct view is that it is accepted in both emancipation and divorce. (T)

Thirdly: If opening a door for rejecting unanimous testimony based on some trivial, minor, and easy discrepancies in irrelevant details—after agreement on the core of the testimony—becomes established, then public rights will be lost. Oppressors will gain control over property and private matters, and the oppressed will remain deprived of their rights. Courts would appear only as departments assisting in oppression, as man is prone to forgetfulness. The mind does not fully attend to redundant additions initially, nor does memory prioritize them eventually. An occasional difference in such matters is not rare but frequent and dominant, especially at the hands of this heinous innovation which today's lawyers have carved out to oppose rights and falsify the truthful. Judges, too, lecture upon it, merely for the sake of confusing the witnesses. They ask hundreds of useless and absurd questions with various twists to destabilize their statements. They leave no stone unturned in the abduction, misguidance, humiliation, and debasement of those whom the Shari'ah commanded to honor and made a means of seeking justice for the oppressed. In this nonsensical and meaningless tug-of-war, even a wise person loses their senses, especially women, the weak, simple-hearted people, and those who rarely frequent courts. For these gentlemen, such people are objects of ridicule and pawns. When they see such names in the list of witnesses, they boastfully say: 'They are very simple Muslims; see, they will fumble in just two questions.' The result of this is that the forgetful truthful person is proven a liar, and the lying sorcerer proven truthful. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) said:

[Arabic Box Text] A believer, due to being noble, gets deceived, and a wicked person, due to being blameworthy, is a deceiver. Narrated by Abu Dawud, Tirmidhi, and Al-Hakim with a sound chain from Abu Huraira (may Allah be pleased with him). (T)

1 Al-Ashbah wal-Naza'ir, Kitab al-Da'wa wal-Shahadat, Idara al-Quran wal-'Ulum al-Islamiyya, Karachi 1/345 2 Sunan Abi Dawud, Kitab al-Adab, Nur Muhammad Karkhana Tijarat Kutub, Karachi p. 660

फतावा रज़विया जिल्द (18)

अशबाह में है:

[अरबी बॉक्स पाठ] एक ने गवाही दी कि उसने अरबी में आज़ाद किया, और दूसरे ने गवाही दी कि उसने फारसी में आज़ाद किया; इसे स्वीकार किया जाएगा, तलाक के मामले के विपरीत। लेकिन सही यह है कि आज़ादी और तलाक दोनों में इसे स्वीकार किया जाता है। (त)

तीसरा: गवाही के मूल भाग में पूर्ण सहमति के बाद, यदि महत्वहीन, छोटी और सरल विसंगतियों को आधार बनाकर—जिनका मामले से कोई लेना-देना नहीं है—सहमति वाली गवाही को खारिज करने का द्वार खुल जाए, तो सार्वजनिक अधिकार नष्ट हो जाएंगे। अत्याचारी धन और वैवाहिक मामलों पर अधिकार पा लेंगे, और पीड़ित अपने अधिकारों से वंचित रह जाएंगे। अदालतें केवल ज़ुल्म की सहायता करने वाले विभाग दिखाई देंगी, क्योंकि मनुष्य भूलने वाला प्राणी है। मन शुरुआत में फालतू चीज़ों की ओर पूरा ध्यान नहीं देता और न ही याददाश्त अंततः उनका संधारण करती है। ऐसी बातों में एकाध अंतर होना दुर्लभ नहीं बल्कि बहुत आम और प्रबल है, विशेष रूप से उस घृणित प्रथा के कारण जो आज के वकीलों ने अधिकारों के विरुद्ध और सच्चाई को झुठलाने के लिए गढ़ी है। न्यायाधीश भी इस पर व्याख्यान देते हैं, केवल गवाहों के बयान को डगमगाने के लिए। वे गवाहों को भ्रमित करने के लिए सैकड़ों फालतू और व्यर्थ प्रश्न सैकड़ों घुमावों के साथ पूछते हैं। शरिया ने जिनके सम्मान का आदेश दिया है और जिन्हें पीड़ितों के लिए न्याय पाने का साधन बनाया है, उन्हें गुमराह करने, अपमानित करने और नीचा दिखाने में वे कोई कसर नहीं छोड़ते। इस बेतुकी और अर्थहीन खींचतान में एक समझदार आदमी के होश उड़ जाते हैं, विशेष रूप से महिलाओं, कमज़ोरों, सरल हृदय वाले लोगों और उन लोगों के साथ जिनका अदालतों से कम वास्ता पड़ता है। ये लोग इन वकीलों के लिए उपहास का पात्र और खिलौना मात्र हैं। जब वे गवाहों की सूची में ऐसे नाम देखते हैं, तो अहंकार के साथ कहते हैं: 'वे बहुत भोले मुसलमान हैं; देखना दो सवालों में ही डगमगा जाएंगे।' इसका परिणाम यह होता है कि भुलक्कड़ ईमानदार आदमी झूठा ठहरता है और झूठा जादूगर सच्चा। अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

[अरबी बॉक्स पाठ] मोमिन शरीफ होने के कारण धोखा खा जाता है और फाजिर (दुष्ट) व्यक्ति निंदनीय होने के कारण धोखेबाज़ होता है। इसे अबू दाऊद, तिर्मिज़ी और हाकिम ने हज़रत अबू हुरैरा (रज़ियल्लाहु अन्हु) से एक उत्तम सनद के साथ रिवायत किया है। (त)

1 अल-अशबाह वन-नज़ायर, किताब अद-दावा वश-शहादात, इदारा अल-कुरान वल-उलूम अल-इस्लामिया, कराची 1/345 2 सुनन अबी दाऊद, किताब अल-अदब, नूर मोहम्मद कारखाना तिजारत कुतुब, कराची पृ. 660

पृष्ठ 649/738

اشباہ میں ہے:

شھد احدھما انہ اعتقہ بالعربیۃ والاخر بالفارسیۃ تقبل بخلاف الطلاق والاصح القبول فیھما ایک نے شہادت دی کہ اس نے عربی میں، اور دوسرے نے شہادت دی کہ اس نے فارسی میں آزاد کہا، مقبول ہوگی بخلاف طلاق کے، لیکن صحیح یہ ہے کہ عتاق و طلاق دونوں میں مقبول ہے۔ (ت)

ثالثاً: اصل شہادت میں اتفاق شانی و وافی کے بعد بعض فضولیات میں ایسے موثر ہلکے آسان اختلافوں کو جنہیں معاملے سے کچھ تعلق نہ ہو دستاویز بنا کر شہادت متفقہ کو رد کردینے کا اگر فتح باب ہو تو عامہ حقوق ضائع ہوجائیں، ظالمین اموال وفروج پر دسترس پائیں، مظلوم اپنے حق سے محروم رہ جائیں، کچہریاں صرف اعانتِ ظلم کے صیغے نظر آئیں کہ انسان نسیان کے لئے ہے اور زوائدِ ضائعہ کی طرف نہ ذہن ابتداءً التفاتِ تام کرتا ہے نہ حافظہ انتہاءً ان کا اہتمام، ایسی کسی بات میں ایک آدھ اختلاف ہوجانا نادر نہیں بلکہ کثیر وغالب ہے خصوصاً اس بدعت شنیعہ کے ہاتھوں جو آجکل کے وکلاء نے خلافِ حقوق وتکذیبِ صدوق کے لئے تراشی اور قضاۃ نے اس پر تقریر کی محض براہ مغالطہ شہود کا بیان متزلزل کردینے کے لئے صدہا سوالات فضول ومہملات سو سو طرح کے پیچ دے کر کرتے اور شرع نے جن کے اکرام کا حکم دیا جنہیں ذریعہ دادرسی مظلوم بنایا ان کے اغوا وتضلیل واذلال وتذلیل میں کوئی دقیقہ نامرعی نہیں رکھتے اس بیہودہ بے معنی کشاکش پر پیشان کن میں آدمی کے آئے حواس جاتے ہیں خصوصاً نساء وضعفا وار بابِ سلامت صدر اور وہ لوگ جنہیں کچہریوں کا اتفاق کم ہوا کہ یہ توان حضرات کے سخرہ و دستِ مال ہیں جب فہرستِ شہود میں ایسوں کا نام پاتے ہیں براہِ تفاخر فرماتے ہیں وہ بہت سیدھے مسلمان

ہیں دیکھنا دو سوالوں میں بول جائیں گے جس کا ثمرہ یہ ہوتا ہے کہ بھولا راستباز جھوٹا ٹھہرتا ہے اور جھوٹا فسوں کار سچا، رسول اللہ صلی اللہ علیہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

المؤمن غر کریم والفاجر خب لئیم - رواہ ابو داؤد والترمذی والحاکم بسند جید عن ابي هريرة رضی اللہ تعالی عنہ مومن کریم ہونے کی بناء پر دھوکا کھاتا ہے اور فاجر شخص قابلِ ملامت ہونے کی وجہ سے دھوکا باز ہوتا ہے۔ اسے ابوداؤد، ترمذی اور حاکم نے جید سند کے ساتھ حضرت ابوہریرہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ سے روایت کیا ہے۔ (ت)

---

1 الاشباہ والنظائر کتاب الدعوی والشہادات ادارۃ القرآن والعلوم الاسلامیہ کراچی ۱/ ۳۴۵ 2 سنن ابی داؤد کتاب الادب نور محمد کارخانہ تجارت کتب کراچی ص ۶۶۰

Fatawa Ridawiyya Volume 18

...and the total absence of even such a minor discrepancy there is. What else can the result of considering them be, other than the loss of rights and assistance in disobedience? Allah forbid! It is evident that there is clear hardship (haraj) in this, and hardship is rejected by definitive text. It is stated in Jami' al-Fusulayn:

Non-acceptance in such cases leads to hardship and constriction, and the loss of many rights, while we are commanded towards ease and not hardship, and hardship is legally (Shara'an) rejected. (1) [In such situations, not accepting becomes a cause of hardship, constriction, and the loss of many rights, whereas we are commanded with ease, not with creating hardship and difficulty; furthermore, hardship is legally rejected. (T)]

To call (the rare narration of Abu Yusuf) the school (madhhab) of Imam Abu Yusuf is quite contrary to legal understanding (fiqahat), and neither a judge (Qazi) nor a jurisconsult (Mufti) is permitted to act or rule upon it. Numerous statements from the authoritative books of the school – such as Jami' al-Saghir, the Mabsut of Imam Muhammad, al-Bahr al-Ra'iq, al-Ashbah wa al-Naza'ir, Jawahir al-Jawahir, al-Durr al-Mukhtar, al-Fatawa al-Sughra, Fusul al-Imadi, Khizanat al-Muftin, Jami' al-Fusulayn, Ghayat al-Bayan, al-Fatawa al-Anqarawiyya, Radd al-Muhtar, al-Fatawa al-Khulasah, al-Kafi, Lisan al-Hukkam, Mu'in al-Hukkam, 'Uqud al-Durriyah, al-Wajiz al-Kardari, al-Fatawa al-Khaniyah, al-Fatawa al-Zahiriyyah, al-Fatawa al-Qadi'iyyah, and other reliable books of the school – have been cited above, which are entirely against this rare narration. And it is not limited to these; the contradiction exists in the general books of the school. The fact that this narration contradicts the 'Zahir al-Riwayah' (primary authoritative reports) is proven by the text of the judgment cited by the questioner, which begins with: "When the judge is in doubt..." (T). However, the original text of al-Muhit begins with these words: "He said in al-Asl: When the judge is in doubt... etc." (In al-Asl [al-Mabsut], it is stated: when the judge falls into doubt... etc. T). This clearly shows that the compiler of the school, Imam Muhammad, in Kitab al-Asl – which is among the six books of Zahir al-Riwayah – has explicitly stated, without narrating any contradiction, that discrepancies in the time and place of witnesses do not absolutely harm the testimony where it exists. By 'exists', he means actions, not [just] words like divorce, manumission, sale, and the like, let alone discrepancies regarding clothing, mounts, or the men and women present at the scene. He also clearly stated that testimony should not be rejected merely on the basis of suspicion and doubt. Furthermore, this same text proves that even in the

'Nawadir' (rare reports), this is only a narration of Abu Yusuf, contrary to [the views of] Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and al-Humam al-Aqdam (Abu Yusuf himself in his primary view) - may Allah be pleased with them.

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter 11, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/166 2 Fatawa Hindiyya, citing al-Muhit, Kitab Adab al-Qada, Chapter 5, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/345 Page 650 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...वहाँ ऐसे किसी लघु मतभेद का भी मूलतः न होना है। उन पर दृष्टि डालने का परिणाम अधिकारों की बर्बादी और आज्ञा उल्लंघन में सहायता के अतिरिक्त और क्या हो सकता है? अल्लाह की पनाह! यह स्पष्ट है कि इसमें स्पष्ट कठिनाई (हरज) है और कठिनाई निश्चित प्रमाण (नस-ए-क़तई) द्वारा अस्वीकृत है। जामिउल फ़ुसूलैन में है:

ऐसी स्थितियों में स्वीकार न करना कठिनाई और संकीर्णता की ओर ले जाता है और बहुत से अधिकारों की बर्बादी का कारण बनता है, जबकि हमें सुगमता का आदेश दिया गया है न कि कठिनाई का, और कठिनाई शरई तौर पर अस्वीकृत है। (1) [ऐसी स्थितियों में स्वीकार न करना कठिनाई, तंगी और बहुत से अधिकारों के नष्ट होने का कारण बनता है जबकि हमें सुगमता (यस्र) का आदेश है, तंगी और कठिनाई पैदा करने का आदेश नहीं; इसके अतिरिक्त, कठिनाई शरई तौर पर अस्वीकृत है। (त)]

(अबू यूसुफ़ की दुर्लभ रिवायत) को इमाम अबू यूसुफ़ का मज़हब (विचारधारा) कहना कितना फ़िक़्ह (धर्मशास्त्र की समझ) के विरुद्ध है। न क़ाज़ी और न मुफ़्ती को इस पर अमल और हुक्म की अनुमति है। मज़हब की विश्वसनीय पुस्तकों—जैसे जामिअ सगीर, इमाम मुहम्मद की मबसूत, बहरुर रइक़, अश्बाह वन-नज़ाइर, जवाहिरुल जवाहिर, दुर्रे मुख्तार, फ़तावा सुग़रा, फ़ुसूल इमादी, ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, जामिउल फ़ुसूलैन, ग़ायतुल बयान, फ़तावा अंकरविया, रदुल मुख्तार, फ़तावा खुलासा, काफ़ी, लिसानुल हुक़्काम, मुईंउल हुक़्काम, उक़ूदद दुरिया, वजीज़ करदरी, फ़तावा खानिया, फ़तावा ज़हीरिया, फ़तावा क़ादिया और अन्य—के अनेक उद्धरण ऊपर गुज़रे जो इस दुर्लभ रिवायत के सरासर विरुद्ध हैं। और बात केवल इन्हीं तक सीमित नहीं है, मज़हब की सामान्य पुस्तकों में इसका विरोध मौजूद है। और इस रिवायत का ज़ाहिरुर रिवायत के विरुद्ध होना स्वयं प्रश्कर्ता द्वारा उद्धृत फ़ैसले की इबारत से सिद्ध है जो यहाँ से है कि: "इज़ा इर्ताबल क़ाज़ी" (जब क़ाज़ी को संदेह हो... त)। जबकि मूल इबारत मुहीत में इन शब्दों से शुरू होती है: "क़ाला फ़िल अस्ल इज़ा इर्ताबल क़ाज़ी अलख़" (अस्ल (मबसूत) में फ़रमाया जब क़ाज़ी संदेह में मुब्तला हो अलख़। त)। जिससे साफ़ ज़ाहिर है कि मज़हब के संकलनकर्ता इमाम मुहम्मद ने 'किताबुल अस्ल' में, जो कि ज़ाहिरुर रिवायत की छह किताबों में से है, बिना किसी विपरीत कथन के स्पष्ट फ़रमाया कि गवाहों के समय और स्थान में मतभेद होना गवाही के लिए कतई हानिकारक नहीं है जहाँ है "है" अर्थात क्रियाएँ न कि तलाक़, आज़ाद करना, खरीद-बिक्री आदि जैसे कथन, कपड़ों, वाहनों, या घटना स्थल पर मौजूद पुरुषों और

महिलाओं के मतभेद का तो कहना ही क्या। और साफ़ यह भी फ़रमाया कि केवल आरोप और संदेह के आधार पर गवाही रद्द नहीं की जाएगी। साथ ही, इसी इबारत से यह भी सिद्ध है कि 'नवादिर' (दुर्लभ रिपोटों) में भी यह केवल अबू यूसुफ़ की रिवायत है, इमाम आज़म और हुमाम अक़दम (रज़ियल्लाहु अन्हु) के विरुद्ध।

---

1 जामिउल फुसूलैन, अध्याय 11, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/166 2 फ़तावा हिन्दिया, अल-मुहीत के हवाले से, किताब अदबुल क़ज़ा, अध्याय 5, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 3/345 पृष्ठ 650/738

وہاں ایسے کسی اختلافِ یسیر کا بھی اصلاً واقع نہ ہونا ہے تعجب ہے تو ان پر نظر کا حاصل سوا اضاعتِ حقوقِ اعانتِ عقوق کے اور کیا قرار پا سکتا ہے، والعیاذ باللہ تعالٰی پر ظاہر کہ اس میں حرج صریح ہے اور حرج بنص قطعی مدفوع۔ جامع الفصولین میں ہے:

عدم القبول في امثاله يفضي الى الحرج والتضييق ایسی صورتوں میں قبول نہ کرنا حرج، تنگی اور بہت سے حقوق وتضییع کثیر من الحقوق وامرنا بیسر لابعسر کے ضیاع کا سبب بنتا ہے جبکہ ہمیں یسر کا حکم ہے تنگی اور والحرج مدفوع شرعاً ۔۱ دشواری پیدا کرنے کا حکم نہیں نیز حرج شرعاً مدفوع ہے۔ (ت)

(روایت نادرہ ابی یوسف) کو مذہبِ امام ابو یوسف کہنا کس قدر خلافِ فقاہت ہے نہ قاضی و مفتی کو اس پر عمل و حکم کی اجازت۔ جامع صغیر و مبسوط امام محمد و بحر الرائق و اشباہ والنظائر و جواہر الجواہر و درمختار و فتاوی صغری و فصول عمادی و خزانتہ المفتین و جامع الفصولین وغایۃ البیان و فتاوی انقرویہ، ردالمختار و فتاوی خلاصہ وکافی و لسان الحکام و معین الحکام و عقود الدریہ و وجیز کردری و فتاوی خانیہ و فتاوی ظہیر یہ و فتاوی قادعیہ و غیرہا کتب معتمدہ مذہب کی عباراتِ کثیرہ اوپر گزریں کہ اس روایتِ نادرہ کے سراسر خلاف ہیں اور انہیں پر انحصار نہیں، عامہ کتب مذہب میں اس کا خلاف موجود، اور اس روایت کا مخالفِ ظاہر الروایت ہونا خود عبارت منقولہ فیصلہ سے ثابت فیصلہ سے جس قدر سائل نے نقل کیا وہ یہیں سے ہے کہ اذا ارتاب القاضی (جب قاضی کو شک ہو۔ (ت) حالانکہ اصل عبارت محیط ان الفاظ سے شروع ہے: قال فی الاصل اذا ارتاب القاضی الخ (اصل(مبسوط) میں فرمایا جب قاضی شک میں مبتلا ہوا الخ۔ ت) جس سے صاف ظاہر کہ محرر المذہب امام محمد نے کتاب الاصل میں کہ کتبِ ستہ ظاہر الروایت سے ہے

بے حکایتِ خلاف تصریح فرمائی کہ شاہدوں کا زمان ومکان میں بھی اختلاف مطلقاً مضرِ شہادت نہیں جہاں ہے "ہے" یعنی افعال نہ طلاق و عتاق و بیع و امثالہا اقوال چہ جائے اختلافِ ثیاب و مراکب و حضارِ واقعہ نساء ورجال، اور صاف یہ بھی ارشاد فرمایا کہ مجرد تہمت و ریب کی بناء پر شہادت رد نہ کی جائے گی، نیز اسی عبارت سے یہ بھی ثابت کہ نوادر میں بھی یہ صرف روایتِ ابی یوسف ہے برخلاف امام اعظم و ہمام اقدم رضی اللہ تعالیٰ عنہ

---

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶۶ 2 فتاوی ہندیہ بحوالہ المحیط کتاب ادب القضاء الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۴۵ صفحہ 650 از 738

Fatawa Razawiya Volume (18)

So, how can a decision based on an isolated and rare report be permissible when it goes against the majority (jumhoor), the Imam, the Zahir al-Riwayah (established transmissions), and legal proof, without explicit correction or preference by leading jurists? There are clear clarifications from imams and scholars that whatever is outside the Zahir al-Riwayah is not the school of thought of our imams; it is something they renounced (marju' 'anhu). Issuing a fatwa or judicial ruling based on a renounced opinion is ignorance and a violation of consensus, because the renounced opinion is as if it no longer exists. Consequently, it was commanded to revoke such decisions. And if the authority who appointed the judge explicitly stated to act upon the Imam's school or the corrected opinion—as is usually the case—then such a decision is absolutely, summarily void, unreliable, and completely ineffective, needing no formal revocation, because the judge is now dismissed for acting outside the school and is like any ordinary person. In Radd al-Muhtar, it is stated:

قد صرحوا بأن العمل بما عليه الأكثر 1	**Jurists have clarified that the practice shall be according to the majority's position. (T)**

In Imdad al-Fattah by Imam Shurunbulali, it is stated:

القاعدة العمل بما عليه الأكثر 2	**The rule is that practice shall be according to the majority's position. (T)**

In Sharh al-Ashbah by Allama al-Biri and in Uqud al-Durriya, it is stated:

المقرر عند المشايخ انه متى اختلف في مسألة فالعبرة بما قاله الاكثر 3	**It is established among the masters that whenever there is a disagreement on an issue, the consideration shall be for what the majority said. (T)**

In Tanwir al-Absar, Durr al-Mukhtar, Munyah, Sirajiyyah, etc., it is stated:

يأخذ القاضى كالمفتى بقول ابى حنيفة على الاطلاق 4	**A judge, like a Mufti, shall follow the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah be pleased with him) absolutely. (T)**

In the last three, it is written: "5 هو الاصح" (And that is the most correct - T). In Bahr al-Raiq, it is stated: "يجب علينا الافتاء" (It is obligatory for us to give fatwa...)

1 Radd al-Muhtar, Chapter on Waters, before the Chapter on Tayammum, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/151 2 Al-Uqud al-Durriya citing Ash-Shurunbulali, issues and

benefits from Al-Hazr wa al-Ibaha etc., Arg Bazaar Qandahar Afghanistan, 2/356 3 Al-Uqud al-Durriya citing Al-Biri, introduction to the book, Arg Bazaar Qandahar Afghanistan, 1/3 4 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Mujtabai Delhi, 2/4 5 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Matba' Mujtabai Delhi, 2/7

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

तो जम्हूर के खिलाफ़, इमाम के खिलाफ़, ज़ाहिर अर-रिवायत के खिलाफ़, दलील के खिलाफ़, बिना किसी स्पष्ट सुधार और वरिष्ठ मुफ्ती इमामों की प्राथमिकता के, एक विरल और दुर्लभ रिपोर्ट पर फैसला कैसे जायज़ हो सकता है? इमामों और विद्वानों के स्पष्ट स्पष्टीकरण हैं कि जो कुछ ज़ाहिर अर-रिवायत से बाहर है वह हमारे इमामों का मज़हब नहीं है, वह 'मर्जू' अनहु' (जिससे मुड़ गए हों) है। एक छोड़े गए विचार पर फतवा या न्यायिक निर्णय देना अज्ञानता और सर्वसम्मति का उल्लंघन है, क्योंकि छोड़ा गया विचार ऐसा है जैसे वह अस्तित्व में ही नहीं रहा। इसलिए, ऐसे फैसलों को रद्द करने का आदेश दिया गया। और यदि उस शासक ने, जिसने न्यायाधीश को नियुक्त किया था, स्पष्ट कर दिया कि इमाम के मज़हब या संशोधित विचार पर कार्य करना है—जैसा कि आमतौर पर होता है—तो ऐसा फैसला पूरी तरह से शून्य, अविश्वसनीय और निष्प्रभावी है जिसे रद्द करने की भी आवश्यकता नहीं है, क्योंकि न्यायाधीश अब मज़हब से बाहर होने के कारण बर्खास्त है और आम लोगों की तरह है। रद अल-मुह्तार में है:

قد صرحوا بأن العمل بما عليه الأكثر 1	**फुकहा (कानूनविदों) ने स्पष्ट किया है कि कार्य बहुमत के रुख पर होगा। (त)**

इमदाद अल-फ़त्ताह अल्लामा शुरुनबुलाली में है:

القاعدة العمل بما عليه الأكثر 2 नियम यह है कि कार्य बहुमत के रुख पर होगा। (त)

शरह अल-अशबाह लिल्अल्लामा अल-बीरी और उक़ूद अद-दुर्रिया में है:

المقرر عند المشايخ انه متى اختلف في مسألة فالعبرة بما قاله الاكثر 3	**बुजुर्गों (कानून के उस्तादों) के यहाँ यह साबित है कि जब किसी मसले में मतभेद हो, तो बहुमत की बात का एतबार होगा। (त)**

तनवीर अल-अबसार, दुर्रे मुख़्तार, मुनिया और सिराजिया आदि में है:

يأخذ القاضى كالمفتى بقول ابى حنيفة على الاطلاق 4	**मुफ्ती की तरह काज़ी (न्यायाधीश) इमाम अबू हनीफ़ा रज़ियल्लाहु अन्हु के कौल को पूर्णतः(अली अल-इतलाक़) अपनाएगा। (त)**

अंतिम तीनों में है: "हुवा अल-असह् 5" (और वही सबसे सही है - त)। बहर अर-राइक़ में है: "यजिब अलैना अल-इफ़्ता" (हमारे लिए फतवा देना वाजिब है...)

1 रद अल-मुह्तार, बाब अल-मियाह, तैयमुम के अध्याय से पहले, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 1/151 2 अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, शुरुनबुलाली के हवाले से, अल-हज़्र व अल-इबाहह आदि के मुद्दे और लाभ, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 2/356 3 अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, बीरी के हवाले से, किताब की प्रस्तावना, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 1/3 4 दुर्रे मुख़्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-क़ज़ा, मुज्तबाई दिल्ली, 2/4 5 दुर्रे मुख़्तार, किताब अल-क़ज़ा, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/7

تو جماہیر کے خلاف، امام کے خلاف، ظاہر الروایۃ کے خلاف، دلیل کے خلاف، بے تصحیح صریح و ترجیح راجح ائمہ افتاء ایک روایت شاذہ نادرہ پر فیصلہ کیو نکر روا، ائمہ و علماء کی روشن تصریحات ہیں کہ جو کچھ ظاہر الروایۃ سے خارج ہے ہمارے ائمہ کا مذہب نہیں وہ مرجوع عنہ ہے قول مرجوع پر افتاء وقضاء جہل وخرق اجماع ہے نہ کہ مرجوع عنہ کہ سرے سے قول ہی نہ رہا، لاجرم ایسے فیصلے کو منسوخ کر دینے کا حکم فرمایا اور اگر والی مولی جس نے قاضی عہدہ قضا دیا تصریح کردی کہ مذہب امام یا قول مصحح پر عمل کرنا جیسا کہ غالباً یو نہی ہوتا ہے جب تو ایسا فیصلہ قطعاً اجمالاً سرے ہی سے باطل و نامعتبر و محض بے اثر جسے منسوخ کرنے کی بھی حاجت نہیں کہ قاضی اب ماورائے مذہب میں معزول و مثل احد من الناس ہے۔ ردالمحتار میں ہے:

قد صرحوا بأن العمل بما علیه الأکثر 1 فقہاء نے تصریح کی ہے کہ عمل اکثریت کے موقف پر ہوگا۔ (ت)

امدادالفتاح علامہ شرنبلالی میں ہے:

القاعدة العمل بما علیه الأکثر 2 قاعدہ ہے کہ عمل اکثریت کے موقف پر ہوگا۔ (ت)

شرح الاشباہ للعلاّمۃ البیری و عقودالدریہ میں ہے:

المقرر عند المشایخ انه متی اختلف في 3 مشائخ کے ہاں ثابت شدہ ہے کہ جب مسئلہ میں اختلاف مسألة فالعبرة بما قاله الاکثر ہو تو اکثریت کے قول کا اعتبار ہوگا۔ (ت)

تنویرالابصار ودرمختار و منیۃ وسراجیہ و غیرہا میں ہے:

یأخذ القاضی کالمفتی بقول ابی حنیفة علی الاطلاق 4 **مفتی کی طرح قاضی امام ابوحنیفہ رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے قول کو علی الاطلاق لے گا۔ (ت)**

ثلثہ اخیرہ میں ہے: ھو الاصح 5 (وہی اصح ہے ۔ ت) بحر الرائق میں ہے : یجب علینا الافتاء

1 ردالمحتار باب المیاہ قبل باب التیمم داراحیاء التراث العربی بیروت ۱/ ۱۵۱ 2 العقود الدریہ بحوالہ الشرنبلالی مسائل و فوائد من الحظر والاباحۃ الخ ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۳۵۶ 3 العقود الدریہ بحوالہ بیری مقدمۃ الکتاب ارگ بازار قندھار افغانستان ۱/ ۳ 4 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مجتبائی دہلی ۲/ ۴ 5 درمختار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷

Volume 18 (18) Fatawa Rizvia

According to Imam [Footnote 1] (It is obligatory for us to give a fatwa based on the saying of Imam-e-Azam, may Allah the Almighty have mercy on him - T). It is mentioned in Khayriyah:

"It is also established with us that no fatwa is given and no action is taken except according to the word of the Greatest Imam, etc." (It is also established among us that a fatwa should not be given nor an action performed without the word of Imam Azam, may Allah the Almighty have mercy on him, etc. [T])

In Radd al-Muhtar, at the beginning of the Book of Revival of Dead Lands (Ihya al-Mawat):

"And that is strange because they said that whatever contradicts the Zahir al-Riwayah is not the school of our companions." [Footnote 3] (This matter is strange because those noble jurists have said that whatever is against the Zahir al-Riwayah is not the school of our companions. [T])

In Bahr al-Raiq, Book of Judiciary (Kitab al-Qada):

"Whatever falls outside the Zahir al-Riwayah is something that has been retracted (marju' 'anhu), because they have established in the principles the impossibility of two equal differing opinions originating from a single mujtahid. And that which has been retracted is no longer considered his opinion." [Footnote 4] (Whatever is outside the Zahir al-Riwayah is retracted, because they have established this matter in the principles that it is not possible for two equal and different opinions to be issued by a mujtahid, and once an opinion has been retracted, it remains no longer the opinion of the mujtahid. [T])

In Khayriyah, towards the end of Witnesses (Shahadat):

"This is the school from which one should not turn away to any other. Anything besides it consists of reports outside the Zahir al-Riwayah, and whatever is outside the Zahir al-Riwayah is retracted, and that which is retracted is no longer considered his opinion." [Footnote 5] (This is the school from which deviation to others is not possible. Aside from this, other reports are outside the Zahir al-Riwayah. Whatever is

outside the Zahir al-Riwayah is retracted, and whatever is retracted remains no longer the opinion of the mujtahid. [T])

1. Bahr al-Raiq, Book of Judiciary, Chapter on Taqlid, HM Saeed Company, Karachi, 6/269.
2. Fatawa Khayriyah, Book of Witnesses, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/33.
3. Radd al-Muhtar, Book of Revival of Dead Lands, Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/278.
4. Bahr al-Raiq, Book of Judiciary, Chapter on Taqlid, HM Saeed Company, Karachi, 6/270.
5. Fatawa Khayriyah, Book of Witnesses, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/33.

जिल्द 18 (18) फतावा रज़विया

इमाम [पादलेख 1] के अनुसार (हमें इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के कौल पर फतवा देना वाजिब है - त)। खैरियह में है:

"अल-मुकर्रुन आयदन इन्दना अन्नहू ला युफ़्ता व ला यु'मलु इल्ला बि-क़ौलि अल-इमाम अल-आज़म अलख।" (हमारे यहाँ यह भी साबित शुदा है कि इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के कौल के बिना न फतवा दिया जाए और न अमल किया जाए अलख। [त])

रद्द अल-मुह्तार में किताब 'एहया अल-मवात' के शुरू में है:

"व ज़ालिका अज़ीबुन लिमा क़ालू इन्ना मा ख़ा-लफ़ा ज़ाहिर अर-रिवायह लै-सा मज़हबन लि-असहाबिना।" [पादलेख 3] (यह मामला अजीब है क्योंकि उन फुकाहा-ए-किराम ने फ़रमाया कि जो ज़ाहिर अर-रिवायह के खिलाफ हो वह हमारे असहाब का मज़हब नहीं है। [त])

बहर अर-राइक किताब अल-क़दा में है:

"मा ख-र-जा अन ज़ाहिर अर-रिवायह फ़-हुवा मरजू'उन अन्हु लिमा क़र्र-रूहु फ़िल उसूलि मिन अदमि इमकानि सुदूरि क़ौलिन्नि मुख्तलिफ़िन्नि मुत-सा-वि-यिन्नि मिन मुजतहिदिन वल मरजू'उ अन्हु लम यब्क़ क़ौलन लहू।" [पादलेख 4] (जो ज़ाहिर अर-रिवायत से खारिज है वह मरजू' अनहु है क्योंकि उन्होंने उसूलों में यह बात साबित शुदा करार दी है कि मुजतहिद से दो बराबर मुख्तलिफ़ कौल सादिर होना मुमकिन नहीं और जिस कौल से रुजू कर लिया हो तो वह मुजतहिद का कौल नहीं रहता। [त])

खैरियह के आखिर में गवाही (शहादत) के बयान में है:

"हाज़ा हुवल मज़हबुल लज़ी ला युअ'दलू अन्हु इला ग़ैरिही व मा सिवाहु रिवायातुन खारि-जतुन अन ज़ाहिर अर-रिवायह व मा ख-र-जा अन ज़ाहिर अर-रिवायह फ़-हुवा मरजू'उन अन्हु वल मरजू'उ अन्हु लम यब्क़ क़ौलन लहू।" [पादलेख 5] (मज़हब यही है जिससे किसी दूसरे की तरफ फेरा नहीं जा

सकता और इसके सिवा रिवायतें ज़ाहिर अर-रिवायह से खारिज हैं और जो ज़ाहिर अर-रिवायह से खारिज हो वह मरजू' अनहु है और जो मरजू' अनहु हो वह मुजतहिद का कौल नहीं रहता। [त])

1. बहर अर-राइक, किताब अल-क़दा, फसल फ़ित-तक्लीद, एच एम सईद कंपनी कराची, 6/269
2. फतावा खैरियह, किताबुश शहादात, दारुल मा'रिफ़ह बेरुत, 2/33
3. रद्द अल-मुह्तार, किताबु एहया-इल मवात, एहया-उत तुरास अल-अरबी बेरुत, 5/278
4. बहर अर-राइक, किताब अल-क़दा, फसल फ़ित-तक्लीद, एच एम सईद कंपनी कराची, 6/270
5. फतावा खैरियह, किताबुश शहादात, दारुल मा'रिफ़ह बेरुत, 2/33

पृष्ठ 652 का 738

بقول الامام 1 (ہم پر امام اعظم رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر فتوی دینا واجب ہے۔ت) خیریہ میں ہے:

المقر ایضا عندنا انه لا یفتی ولا یعمل الا بقول الامام الاعظم الخ ۔ ہمارے ہاں یہ بھی ثابت شدہ ہے کہ امام اعظم رحمہ اللہ تعالٰی کے قول کے بغیر نہ فتوی دیا جائے اور نہ عمل کیا جائے الخ (ت)

ردالمحتار میں صدر کتاب احیاء الموات میں ہے:

وذلك عجیب لما قالوا ان ما خالف ظاہر الروایة لیس مذہبا لاصحابنا 3 ۔ یہ امر عجیب ہے کیونکہ ان فقہاء کرام نے فرمایا کہ جو ظاہر الروایہ کے خلاف ہو وہ ہمارے اصحاب کا مذہب نہیں ہے۔(ت)

بحر الرائق کتاب القضاء میں ہے:

ماخرج عن ظاہر الروایة فھو مرجوع عنه لما قرروہ في الاصول من عدم امکان صدور قولین مختلفین متساویین من مجتھد والمرجوع عنه لم یبق قولا له 4 ۔ جو ظاہر الروایت سے خارج ہے وہ مرجوع عنہ ہے کیونکہ انہوں نے اصول میں یہ امر ثابت شدہ قرار دیا ہے کہ مجتہد سے دو مساوی مختلف قول صادر ہونا ممکن نہیں اور جس قول سے رجوع کرلیا ہو تو وہ مجتہد کا قول نہیں رہتا۔ (ت)

خیریہ اواخر شہادات میں ہے:

ھذا ھو المذھب الذي لا یعدل عنه الی غیرہ و ما سواہ روایات خارجة عن ظاھر الروایة و ما خرج عن ظاہر الروایة فھو مرجوع عنه والمرجوع عنه لم یبق قولا له 5 ۔ مذہب یہی ہے جس سے غیر کی طرف عدول نہیں کیا جاسکتا اور اس کے ماسوا روایات ظاہر الروایہ سے خارج ہیں اور جو ظاہر الروایہ سے خارج ہو وہ مرجوع عنہ ہے اور جو مرجوع عنہ ہو وہ مجتہد کا قول نہیں رہتا۔ (ت)

1 بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۲۶۹ 2 فتاوی خیریہ کتاب الشہادات دارالمعرفہ بیروت ۲ / ۳۳ 3 رد المحتار کتاب احیاء الموات احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۲۷۸ 4 بحر الرائق کتاب القضاء فصل فی التقلید ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۶ / ۲۷۰ 5 فتاوی خیریہ کتاب الشہادات دارالمعرفہ بیروت ۲ / ۳۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

In Tashih al-Quduri and Durr al-Mukhtar it is stated: Arabic: Ruling and issuing a fatwa based on a weaker (marjuh) opinion is ignorance and a violation of consensus (ijma'). Urdu: Any ruling or fatwa based on a weak (marjuh) opinion is ignorance and contrary to consensus. (T)

In the three commentaries of the three masters, Ibrahim Halabi, Ahmad Misri, and Muhammad Shami, it is stated: Arabic: More invalid than this is issuing a fatwa against the Zahir al-Riwayah when it has not been validated, and issuing a fatwa on a retracted opinion. Urdu: More invalid than this is giving a fatwa against the Zahir al-Riwayah when it hasn't been validated, and giving a fatwa on an opinion that has been retracted. (T)

In Tanwir and Sharh 'Ala'i it is stated: Arabic: A non-mujtahid does not have a choice; rather, when a follower (muqallid) gives a ruling against the reliable position of his school (madhhab), his ruling is not enforced and is set aside. This is the preferred view for issuing fatwas, as the author has detailed in his other fatwas. Urdu: A non-mujtahid does not have a choice; rather, when a follower (muqallid) gives a judgment against the reliable opinion of his school (madhhab), it will not be enforced and will be considered void. This is the preferred view for fatwa, as the author has explained in detail in his other fatwas. (T)

In the same sources it is stated: Arabic: (If a judge rules on a matter of legal reasoning (mujtahad fih) against his own opinion, i.e., his school - according to Majma' and Ibn Kamal, it is absolutely not enforced, whether done intentionally or forgetfully, according to the two companions and the three imams (and the fatwa is based on this). This is also in Majma', Wiqaya, and Multaqa. Some say the fatwa is on enforcement. In Shurunbulali's commentary on Al-Wahbaniyya, it says: a judge who is not a mujtahid, like the Hanafi judges of our time...) Urdu: In a matter of legal reasoning (mujtahad fih), if a judge rules against his own opinion, i.e., his school - according to Majma' and Ibn Kamal (it will not be enforced at all) whether it is intentional or forgetful, according to the two companions and the three imams (the fatwa is based on this). This is mentioned in Majma', Multaqa, and Wiqaya, and some have said the fatwa is on its enforcement. In Allama Shurunbulali's commentary on Al-Wahbaniyya, it is stated: a non-mujtahid, like the Hanafi judge of our time...

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Introduction, Mujtabai Press, Delhi, 3/15. 2. Radd al-Muhtar, Introduction, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 1/51. 3. Durr al-Mukhtar

Sharh Tanwir al-Absar, Book of Judicial Rulings (Kitab al-Qada), Mujtabai Press, Delhi, 2/72.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

तसहीह अल-क़ुदूरी और दुर्र अल-मुख्तार में है: अरबी: कमज़ोर (मरजूह) मत के आधार पर निर्णय देना और फतवा जारी करना अज्ञानता है और सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है। उर्दू: कोई भी निर्णय या फतवा जो कमज़ोर (मरजूह) मत पर आधारित हो, वह अज्ञानता है और सर्वसम्मति के विपरीत है। (त)

इब्राहिम हलाबी, अहमद मिस्री और मुहम्मद शामी की तीन व्याख्याओं में है: अरबी: इससे भी अधिक अमान्य वह फतवा है जो ज़ाहिर अर-रिवायत के विरुद्ध हो जबकि उसे प्रमाणित न किया गया हो, और उस मत पर फतवा देना जिसे वापस ले लिया गया हो। उर्दू: इससे अधिक अमान्य यह है कि फतवा ज़ाहिर अर-रिवायत के विरुद्ध दिया जाए जब उसकी तसहीह न हुई हो, और मरजू अनहू (वापस लिए गए) मत पर फतवा देना। (त)

तन्वीर और शराह अलाई में है: अरबी: गैर-मुजतहिद के पास कोई विकल्प नहीं होगा; बल्कि जब कोई मुक़ल्लिद (अनुयायी) अपने विश्वसनीय मत (मज़हब) के विरुद्ध निर्णय देता है, तो वह लागू नहीं होगा और उसे रद्द कर दिया जाएगा। फतवे के लिए यही चुनिंदा दृष्टिकोण है, जैसा कि लेखक ने अपने अन्य फतवों में विस्तार से बताया है। उर्दू: मुजतहिद के सिवा किसी और को अधिकार नहीं होगा, बल्कि जब मुक़ल्लिद अपने विश्वसनीय मज़हब के खिलाफ फैसला दे तो वह लागू नहीं होगा और उसे रद्द माना जाएगा, यही फतवे के लिए मुख्तार (पसंदीदा) है जैसा कि लेखक ने अपने दूसरे फतवों में विस्तार से बयान किया है। (त)

उन्हीं में है: अरबी: (यदि न्यायाधीश मुजतहद फीह (इस्तिहाद वाले) मसले में अपनी राय यानी अपने मज़हब के खिलाफ फैसला दे - मजमा और इब्न कमाल के अनुसार वह बिल्कुल भी लागू नहीं होगा, चाहे जानबूझकर हो या भूलवश, साहिबैन और तीनों इमामों के यहाँ (इसी पर फतवा है)। मजमा, विक़ाया और मुल्तका में भी यही है। कुछ ने कहा कि लागू होने पर फतवा है। अल्लामा शुरुनबुलाली की अल-वहाबानिया की व्याख्या में है: एक न्यायाधीश जो मुजतहिद नहीं है, जैसे हमारे समय के हनफी न्यायाधीश...) उर्दू: काजी ने मुजतहद फीह मसले में अपनी राय यानी अपने मज़हब के खिलाफ फैसला दिया, मजमा और इब्न कमाल के अनुसार (बिलकुल भी लागू नहीं होगा) चाहे जानबूझकर हो या भूलवश, साहिबैन और तीनों इमामों के पास (इसी पर फतवा है)। मजमा, मुल्तका

और विक़ाया में भी यही है, और कुछ ने कहा कि लागू होने पर फतवा है। अल्लामा शुरुनबुलाली की शराह वहाबानिया में है: हमारे ज़माने के हनफी काजी की तरह गैर-मुजतहिद...

फुटनोट: 1. दुर्र अल-मुख्तार, पुस्तक की प्रस्तावना, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 3/15। 2. रद्द अल-मुह्तार, पुस्तक की प्रस्तावना, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 1/51। 3. दुर्र अल-मुख्तार शराह तन्वीर अल-अबसार, किताब अल-कज़ा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/72।

पृष्ठ 653/738

تصحیح القدوری و در مختار میں ہے: الحکم والفتیا بالقول المرجوح جھل و خرق للاجماع[1]۔ | کوئی حکم یا فتوٰی مرجوح قول پر ہو تو وہ جہالت اور اجماع کے مخالف ہے۔ (ت)

حواشی ثلثہ سادات ثلثہ ابراھیم حلبی و احمد مصری و محمد شامی میں ہے: اولی من ھذا بالبطلان الافتاء بخلاف ظاھر الروایۃ اذالم یصحح والافتاء بالقول المرجوع عنہ[2]۔ | اس سے زیادہ باطل یہ ہے کہ فتوٰی دینا ظاہر الروایت کے خلاف جس کی تصحیح نہ ہو، اور مرجوع عنہ قول پر فتوٰی دینا ہے۔ (ت)

تنویر و شرح علائی میں ہے: لا یغیر اذ لم یکن مجتھدا بل المقلد متی خالف معتمد مذھبہ لا ینفذ حکمہ وینقض ھو المختار للفتوی کما بسطہ المصنف فی فتاویہ غیرہ[3]۔ | مجتہد کے غیر کو اختیار نہ ہوگا بلکہ مقلد جب اپنے معتمد علیہ مذہب کے خلاف فیصلہ دے تو وہ نافذ نہ ہوگا اور اس کو کالعدم قرار دیا جائے گا، یہی فتوٰی کیلئے مختار جیسا کہ مصنف نے اپنے دوسرے فتاوٰی میں اس کو بسط سے بیان کیا ہے۔ (ت)

انہیں میں ہے: (قضی في مجتھد فیه بخلاف رأیه ای مذھبه مجمع و ابن کمال لاینفذ مطلقا ناسیا او عامدًا عندھما والائمۃ الثلثۃ وبه یفتي مجمع وقایۃ وملتقی، وقیل بالنفاذ یفتی وفی شرح الوھبانیۃ للشرنبلالي قضی من لیس مجتھدا کحنفیۃ زماننا) | قاضی نے مجتہد فیہ مسئلہ میں اپنی رائے یعنی اپنے مذہب کے خلاف، مجمع اور ابن کمال (مطلقاً نافذ نہ ہوگا) خواہ قصداً ہو یا سہواً، صاحبین اور ائمہ ثلاثہ کے ہاں (اسی پر فتوٰی ہے) مجمع وملتقٰی اور وقایہ، اور بعض نے کہا نفاذ پر فتوٰی ہے۔ علامہ شرنبلالی کی شرح وہبانیہ میں ہے ہمارے زمانے کے حنفی قاضی کی طرح غیر مجتہد

[1] درمختار مقدمة الكتاب مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۱۵ [2] ردالمحتار مقدمة الكتاب داراحياء التراث العربی بيروت ۱/ ۵۱ [3] درمختار شرح تنوير الابصار كتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۷۲

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

[Text from Durr al-Mukhtar]: Contrary to his school of thought intentionally, it will not be enforced by consensus. Similarly, if done forgetfully, it will not be enforced according to the Two Disciples (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). And if the Sultan restricts him to the correct (opinion) of his school, as is the case in our time, then he is restricted without disagreement because he is dismissed from it (authority outside that scope). Ends. I have changed the verse of Al-Wahbaniyyah and said: If the judge rules with a judgment contrary to his school, it will not be correct at all, let it be recorded thus. (T)

In Radd al-Muhtar, near the chapter on Arbitration, it is stated: A judge who is commanded to rule by the most correct of the Imam's statements, if he rules by other than that, it is not valid. (T)

In Fath al-Qadir it is stated: As for the follower (muqallid), he was only appointed to rule according to the school of Abu Hanifa, so he does not have the power to go against it. Thus, he becomes dismissed regarding that specific judgment. (T)

In Burhan Sharh Mawahib al-Rahman, then in Ghunyat Dhawi al-Ahkam Sharh Durar al-Ahkam, it is stated: This is the explicit truth that should be clung to with the molars (firmly). (T)

---

1. Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Qada, Mujtabai Press, Delhi, 2/80
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Qada, Fasl fil-Habs, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/346
3. Fath al-Qadir, Kitab Adab al-Qadi, last chapter, Maktaba Nooriya Ridawiyyah, Sukkur, 7/397
4. Ghunyat Dhawi al-Ahkam Sharh Durar al-Ahkam, Kitab al-Qada, Meer Muhammad Kitab Khana, Karachi, 2/210

फतावा रज़विया जिल्द 18

[दुर-ए-मुख्तार से पाठ]: अपने मज़हब के खिलाफ जानबूझकर फैसला दिया तो सर्वसम्मति से लागू नहीं होगा। इसी तरह यदि भूलकर दिया तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वह भी लागू नहीं होगा। और यदि सुल्तान ने काज़ी को अपने मज़हब के सही मत पर फैसला देने के लिए पाबंद किया है जैसा कि हमारे समय में किया जाता है, तो बिना किसी मतभेद के वह लागू नहीं होगा क्योंकि यह काज़ी के अधिकार क्षेत्र से बाहर है। और मैंने वहबानिया के शेर को बदलकर इस तरह कहा है: यदि काज़ी ने अपने मज़हब के खिलाफ फैसला दिया तो वह कतई सही नहीं होगा, ऐसा लिखा जाए। (त)

रद-अल-मुह्तार में पंचैत (आर्बिट्रेशन) के अध्याय के पास है: जो काज़ी इमाम साहब के कथनों में से सबसे सही मत पर फैसला देने के लिए पाबंद किया गया हो, जब वह उसके अलावा किसी और पर फैसला दे तो वह सही नहीं होगा। (त)

फ़त-अल-क़दीर में है: जहाँ तक मुक़ल्लिद (अनुयायी) का सवाल है, उसे केवल इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह अलैह के मज़हब के अनुसार फैसला करने के लिए नियुक्त किया गया था, इसलिए उसे विरोध करने का अधिकार नहीं है क्योंकि वह ऐसे फैसले का पात्र नहीं था। (त)

बुरहान शरह मवाहिब-उर-रहमान, फिर ग़ुनियत ज़वी अल-अहकाम शरह दुरर-अल-अहकाम में है: यह स्पष्ट सत्य है जिसे दांतों से मजबूती से पकड़ना चाहिए। (त)

---

1. दुर-ए-मुख्तार शरह तनवीर अल-अबसार, किताब अल-क़ज़ा, मतबअ मुज्तबाई दिल्ली, 2/80
2. रद-अल-मुह्तार, किताब अल-क़ज़ा, फ़स्ल फ़िल-हब्स, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/346
3. फ़त-अल-क़दीर, किताब अदब अल-काज़ी, आख़िरी फ़स्ल, मकतबा नूरया रज़विया सुक्कुर, 7/397
4. ग़ुनियत ज़वी अल-अहकाम शरह दुरर-अल-अहकाम, किताब अल-क़ज़ा, मीर मोहम्मद कुतुब खाना कराची, 2/210

पृष्ठ 654/738

بخلاف مذهبه عامدا لا ينفذ اتفاقا وكذا ناسيا عندهما، ولو قيده السلطان بصحيح مذهبه كزماننا تقيد بلا خلاف لكونه معزولا عنه اھ وقد غيرت بيت الوهبانية فقلت: ولو حكم القاضی بحكم مخالف لمذهبه ما صح اصلا يسطر ۱ نے اپنے مذہب کے خلاف قصداً فیصلہ دیا تو بالاتفاق نافذ نہ ہوگا، اور یوں ہی بھول کر دیا تو صاحبین کے ہاں وہ بھی نافذ نہ ہوگا، اور اگر سلطان نے قاضی کو اپنے مذہب کے صحیح پر فیصلہ کا پابند کیا جیسا کہ ہمارے زمانہ میں پابند کیا جاتا ہے تو بغیر اختلاف وہ نافذ نہ ہوگا کیونکہ قاضی کے دائرہ اختیار سے باہر ہے اھ اور میں نے وہبانیہ کے شعر کو تبدیل کرتے ہوئے یوں کہا ہے: اگر قاضی نے اپنے مذہب کے خلاف فیصلہ دیا تو قطعاً صحیح نہ ہوگا یوں لکھا جائے۔ (ت)

ردالمحتار میں قبیل باب التحکیم ہے: القاضي مأمور بالحكم بأصح اقوال الامام فاذا حكم بغيره لم يصح ۲۔ جو قاضی امام صاحب کے اقوال میں سے اصح قول پر فیصلہ کا پابند بنایا گیا ہو جب وہ اس کے غیر پر فیصلہ دے تو صحیح نہ ہوگا۔ (ت)

فتح القدیر ہے: اما المقلد فانما ولاه ليحكم بمذهب ابی حنيفة فلا يملك المخالفة فيكون معزولا بالنسبة الى ذلك الحكم ۳۔ اگر مقرر کرنے والے نے قاضی کو امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالیٰ کے مذہب کا پابند کیا ہو وہ مخالفت کا مجاز نہ ہوگا کیونکہ وہ ایسے حکم کا مجاز نہ تھا۔ (ت)

برہان شرح مواہب الرحمن پھر غنیة ذوی الاحکام شرح درر الاحکام میں ہے: هذا صريح الحق الذی يعض عليه بالنواجذ ۴۔ یہ صریح حق ہے جس کو دانتوں سے مضبوط پکڑنا چاہئے۔ (ت)

۱ درمختار شرح تنویر الابصار کتاب القضاء مطبع مجتبائی دہلی ۲/۸۰ ۲ ردالمحتار کتاب القضاء فصل فی الحبس دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/۳۴۶ ۳ فتح القدیر کتاب ادب القاضی فصل آخر مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۷/ ۳۹۷ ۴ غنیة ذوی الاحکام شرح درر الاحکام کتاب القضاء میر محمد کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۱۰

Fatawa Razawiya Volume 18

It is in Fatawa of Allama Qasim bin Qatlubugha: [Arabic]: A follower (Muqallid) judge does not have the authority to rule based on a weak (dha'if) opinion because he is not among those qualified to prefer one opinion over another. Thus, he cannot deviate from the correct (sahih) opinion except for an improper reason. If he does issue such a ruling, it will not be enforced because his ruling is an unjust ruling, as the truth lies only in the correct opinion. And as for the saying that a weak opinion becomes strong by virtue of a ruling, it refers to the ruling of a Mujtahid, as clarified in its proper place [1]. [Urdu]: A follower judge does not have the authority to issue a ruling based on a weak opinion because he is not among those qualified to exercise preference (ahl-e-tarjeeh). Thus, he cannot deviate from the correct opinion except for some undesirable reason. If he issues such a ruling, it will not be implemented because it is an unjust ruling since the truth lies only in the correct opinion. And as for the saying that a ruling strengthens a weak opinion, it refers to the ruling of a Mujtahid, as clarified in its appropriate place. (T)

It is in Fawakeh Badriya of Allama Ibn-ul-Gharas: [Arabic]: As for the pure follower (Muqallid), he only issues a ruling based on that which is acted upon and given as a fatwa [2]. [Urdu]: But a pure follower can only issue a ruling on that which is the basis for fatwa and practice. (T)

It is in the Treatises (Rasail) of Allama Zain bin Nujaim: [Arabic]: As for the follower judge, he has no ruling except by the correct opinion issued as a fatwa in his school of thought (madhhab). His ruling based on a weak opinion is not enforced. These five quotes were cited in Radd al-Muhtar [3]. [Urdu]: But a pure follower can only issue a ruling based on the correct 'mufta-bi-qawl' (the opinion upon which fatwa is given) of his school of thought. If he rules based on a weak opinion, it will not be implemented. These five quotes are cited in Radd al-Muhtar. (T)

From these authentic, explicit, numerous, famous, and widely transmitted reports, it has become as clear as day that the permitter, in ruling based on this report, acted completely contrary to the law. On this basis, the ruling is liable to be overturned, rather, it is fundamentally null and void. All this is based on the assumption that the ruling conforms to this rare (nadir) report; otherwise, the fact is that it does not even conform to that. This rare report deems such minor differences as a barrier to testimony only in a state where the judge, from correct clues and explicit signs,

attains a degree of suspicion that these witnesses are giving false testimony, as it clearly...

1. Radd al-Muhtar, citing Fatawa Qasim bin Qatlubugha, Book of Judicature, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/335
2. Radd al-Muhtar, citing Fawakeh Badriya Ibn al-Gharas, Book of Judicature, Section on Imprisonment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/335
3. Radd al-Muhtar, citing Rasail Ibn Nujaim, Book of Ethics of Judicature, Chapter 15, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/335 Page 655 of 738

फतवा रज़विया जिल्द 18

अल्लामा कासिम बिन कत्लुबुगा के फतवा में है: [अरबी]: एक मुकल्लिद (अनुयायी) न्यायाधीश को कमजोर (ज़ईफ़) राय के आधार पर फैसला सुनाने का अधिकार नहीं है क्योंकि वह तरजीह देने वालों (अहल-ए-तरजीह) में से नहीं है। अतः वह किसी अनुचित कारण के बिना सही राय से विमुख नहीं हो सकता। यदि वह ऐसा फैसला देता है, तो वह लागू नहीं होगा क्योंकि उसका फैसला अन्यायपूर्ण है, क्योंकि सत्य केवल सही राय में है। और जहाँ तक इस कथन का प्रश्न है कि एक कमजोर राय फैसले से मजबूत हो जाती है, तो इसका तात्पर्य मुजतहिद के फैसले से है, जैसा कि इसके उचित स्थान पर स्पष्ट किया गया है [1]। [उर्दू]: मुकल्लिद काजी को यह अधिकार नहीं है कि वह ज़ईफ़ कौल पर फैसला दे क्योंकि वह अहल-ए-तरजीह में से नहीं है, तो वह सही कौल से विमुख नहीं हो सकता सिवाय किसी नापसंद वजह के। अगर उसने ऐसा फैसला दिया तो वह फैसला नाफ़िज़ (लागू) न होगा क्योंकि यह फैसला नाहक है क्योंकि सही कौल पर ही हक है, और यह कौल कि ज़ईफ़ को फैसला कवी (मजबूत) बना देता है तो इससे मुराद मुजतहिद का फैसला है जैसा कि इसके मकाम पर वाज़ेह (स्पष्ट) किया गया है। (त)

अल्लामा इब्न-उल-ग़रस की फवाकिह बदरिया में है: [अरबी]: लेकिन विशुद्ध मुकल्लिद तो केवल उसी पर फैसला दे सकता है जिस पर फतवा और अमल हो [2]। [उर्दू]: लेकिन खालिस मुकल्लिद तो वह सिर्फ उस पर फैसला दे सकता है जिस पर फतवा और अमल हो। (त)

अल्लामा ज़ैन बिन नुजैम के रसाएल (ग्रंथों) में है: [अरबी]: लेकिन मुकल्लिद न्यायाधीश तो केवल अपने मज़हब के सही मुफ़्ता-बिह कौल पर ही फैसला दे सकता है। कमजोर कौल पर फैसला दे तो वह लागू नहीं होगा। इन पांचों उद्धरणों को रद-उल-मुह्तार में उद्धृत किया गया है [3]। [उर्दू]: लेकिन खालिस मुकल्लिद तो वह सिर्फ अपने मज़हब के सही मुफ़्ता-बिह कौल पर फैसला दे सकता है। ज़ईफ़ कौल पर फैसला दे तो वह नाफ़िज़ न होगा। इन पांचों इबारतों को रद-उल-मुह्तार में नकल किया है। (त)

इन प्रामाणिक, स्पष्ट, अनेक, प्रसिद्ध और निरंतर रिपोर्टों से सूरज और बीते हुए कल की तरह स्पष्ट हो गया है कि अनुमति देने वाले ने इस रिपोर्ट पर फैसला करने में कानून के बिल्कुल विपरीत काम किया। इस आधार पर फैसला रद्द किया जाना अनिवार्य है, बल्कि यह पूरी तरह से शून्य और अमान्य है। यह सब इस धारणा पर है कि फैसला इस दुर्लभ (नादिर) रिपोर्ट के अनुरूप मान लें; अन्यथा न्याय

यह है कि वह उसके भी अनुरूप नहीं है। यह दुर्लभ रिपोर्ट ऐसे मामूली मतभेदों को गवाही में बाधा तभी मानती है जब न्यायाधीश, सही संकेतों और स्पष्ट चिह्नों के माध्यम से, इस संदेह के स्तर तक पहुँच जाए कि ये गवाह झूठी गवाही दे रहे हैं, जिसमें स्पष्ट रूप से...

1. रद-उल-मुह्तार, हवाला फतावा कासिम बिन कत्लुबुगा, किताबुल कज़ा, फस्ल फिल हब्स, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/335
2. रद-उल-मुह्तार, हवाला फवाकिह बदरिया इब्न अल-ग़रस, किताबुल कज़ा, फस्ल फिल हब्स, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/335
3. रद-उल-मुह्तार, हवाला रसाएल इब्न नुजैम, किताब अदब अल-कज़ा, बाब पंद्रहवां, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 3/335 पृष्ठ 738 का 655

فتاوٰی علامہ قاسم بن قطلوبغا میں ہے : لیس للقاضی المقلد ان یحکم بالضعیف لانه لیس من اهل الترجیح فلا یعدل عن الصحیح الا لقصد غیر جمیل ولو حکم لاینفذ لان قضائه قضاء بغیر الحق لان الحق هو الصحیح وما وقع من ان القول الضعیف یتقوی بالقضاء المراد به قضاء المجتهد کما بین فی موضعه 1۔ مقلد قاضی کو یہ اختیار نہیں کہ وہ ضعیف قول پر فیصلہ دے کیونکہ وہ اہل ترجیح میں سے نہیں ہے تو وہ صحیح قول سے عدول نہیں کر سکتا سوائے کسی غیر پسندیدہ وجہ کے ، اگر اس نے ایسا فیصلہ دیا تو وہ فیصلہ نافذ نہ ہوگا کیونکہ یہ فیصلہ ناحق ہے کیونکہ صحیح قول پر ہی حق ہے ، اور یہ قول کہ ضعیف کو فیصلہ قوی بنا دیتا ہے تو اس سے مراد مجتہد کا فیصلہ ہے جیسا کہ اس کے مقام پر واضح کیا گیا ۔ (ت)

فواکہ بدریہ علامہ ابن الغرس میں ہے : واما المقلد المحض فلا یقضی الابما علیه العمل والفتوی 2۔ لیکن خالص مقلد تو وہ صرف اس پر فیصلہ دے سکتا ہے جس پر فتوٰی اور عمل ہو ۔ (ت)

رسائل علامہ زین بن نجیم میں ہے : اما القاضی المقلد فلیس له الحکم الا بالصحیح المفتی به فی مذهبه ولا ینفذ قضاؤه بالقول الضعیف اذ اثر هذه الخمس جمیعا فی ردالمحتار 3۔ لیکن خالص مقلد تو وہ صرف اپنے مذہب کے صحیح مفتی بہ قول پر فیصلہ دے سکتا ہے ضعیف قول پر فیصلہ دے تو وہ نافذ نہ ہوگا ان پانچوں عبارات کو ردالمحتار میں نقل کیا ہے ۔ (ت)

ان روایاتِ صحیحہ صریحہ کثیرہ شہیرہ متوافرہ متظافرہ سے شمس و امس کی طرح واضح ہوا کہ مجوز نے اس روایت پر فیصلہ کرنے میں سراسر خلاف حکم کیا اس بناء پر فیصلہ واجب النقض بلکہ سرے سے باطل محض ہے یہ سب اس تقدیر پر ہے کہ فیصلہ کو اس روایتِ نادرہ کے موافق

فرض کر لیجئے ورنہ انصاف یہ کہ وہ اس کے بھی موافق نہیں ، یہ روایت نادرہ مطلقاً ایسے اختلافاتِ یسیرہ کو مانعِ شہادت ٹھہراتی بلکہ اس حالت میں جب قرائنِ صحیحہ واماراتِ صریحہ سے قاضی کو مرتبہ ظن حاصل ہو کہ یہ گواہ جھوٹی گواہی دے رہے ہیں کہ اس میں صاف

1 ردالمحتار بحوالہ فتاوی قاسم بن قطلوبغا کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۳۵ 2 ردالمحتار بحوالہ فواکہ بدریہ ابن الغرس کتاب القضاء فصل فی الحبس داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۳۵ 3 ردالمحتار بحوالہ رسائل ابن نجیم کتاب ادب القضاء الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۳۵ Page 655 of 738

Fatawa Rizvia, Volume 18

The mentioned condition:

Arabic:	**If I find them accused and see a doubtful matter, then I suspect that they are false witnesses.**
Urdu:	When I find them accused and see a suspicious matter, I suspect that these witnesses are liars. (T)

[Footnote 1: Fatawa Hindiyah, Kitab Adab al-Qada, Chapter 15, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/345]

He did not content himself with mere accusation, but added more, saying: 'Until I see doubt in them,' so that I gain a dominant suspicion of their being false witnesses. What doubt did the author see in all these testimonies here? On what basis did the suspicion of this testimony being a lie come to hand? (Doubt and accusation) based on the fact that most people have adopted the profession of false testimony is purely baseless. The prevalence of lying and the lack of trust had already been established through authentic Hadiths by the time of Imam Abu Yusuf (may Allah Almighty have mercy on him), when the best of generations had passed. Therefore, the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), contrary to the 'Sahib-e-Mazhab' (Imam Abu Hanifa, may Allah Almighty be pleased with them), did not remain content with apparent justice and made secret and open investigation and vetting mandatory. Scholars have clarified that this difference is not a difference of evidence but a difference of times. It is in Durr-e-Mukhtar:

Arabic:	**A witness shall not be questioned without a challenge from the adversary, except in matters of 'Hadd' (prescribed punishment) and 'Qisas' (retaliation) according to the two Imams (Abu Yusuf and Muhammad). According to them, he may be questioned in all cases if their condition is unknown, whether secretly or openly. This is the given fatwa, and it is due to the difference of times because the two Imams were in the fourth century. Even if he suffices with secret investigation, it is permissible. This is in 'Majma' and the fatwa is upon it. 'Sirajiyah'.**
Urdu:	The judge should not investigate witnesses without an objection from the opposing party, except for Qisas and Hadd; and according to the two Imams, he can investigate in all cases if the judge is unaware of the condition of the witnesses, both secretly and openly. This is the fatwa, and this is a matter of

Arabic: **A witness shall not be questioned without a challenge from the adversary, except in matters of 'Hadd' (prescribed punishment) and 'Qisas' (retaliation) according to the two Imams (Abu Yusuf and Muhammad). According to them, he may be questioned in all cases if their condition is unknown, whether secretly or openly. This is the given fatwa, and it is due to the difference of times because the two Imams were in the fourth century. Even if he suffices with secret investigation, it is permissible. This is in 'Majma' and the fatwa is upon it. 'Sirajiyah'.**

the difference of times because the two Imams were in the fourth century. If he conducts a secret investigation, it is also correct; the fatwa is upon this. 'Sirajiyah' (T)

[Footnote 2: Durr-e-Mukhtar, Kitab ash-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/91]

So, in this narration, general mistrust due to the prevalence of lying is certainly not intended; otherwise, there would be no need for the restriction and condition. Rather, specifically, the emergence of a clear doubt in those witnesses is intended. That is why he said: 'And I saw doubt'. Furthermore, it is apparent that from this general possibility, there cannot be a suspicion of those witnesses being liars, and in the narration, it is explicitly stated: 'Then I suspected that they are false witnesses' (So I suspect that these witnesses are liars. T). Shadi.

[Footnote 3: Fatawa Hindiyah, Kitab Adab al-Qada, Chapter 15, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/345]

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

उल्लेखित शर्त:

अरबी: इज़ा अत्तहम-तुहुम व र-अय्तुल रीब-ता फ़-ज़न्नन्तु अन्नहुम शुहूदुज़ ज़ूर

उर्दू: जब मैं उन्हें आरोपी पाऊं और संदिग्ध मामला देखूं तो मैं अनुमान करता हूं कि ये गवाह झूठे हैं (त)

[पाद-टिप्पणी 1: फ़तावा हिन्दिया, किताब अदब अल-क़ज़ा, पन्द्रहवां अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/345]

सिर्फ़ तोहमत (आरोप) पर ही संतोष नहीं किया बल्कि और अधिक जोड़ा कि मैं उनमें संदेह देख लूं ताकि मुझे उनके झूठे गवाह होने पर प्रबल अनुमान प्राप्त हो जाए। यहाँ लेखक ने इन सभी गवाहियों में क्या संदेह देख लिया? किस आधार पर इस गवाही के झूठ होने का अनुमान हाथ आया? (संदेह और तोहमत) इस आधार पर कि अधिकांश लोगों ने झूठी गवाही का पेशा अपना लिया है, पूरी तरह निराधार है। झूठ का प्रसार और भरोसे की कमी तो स्वयं इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) के ज़माने में, जब श्रेष्ठ पीढ़ियां (क़ुरून-ए-खैर) समाप्त हो चुकी थीं, सही हदीसों से प्रमाणित हो चुकी थी। इसलिए 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने 'साहिब-ए-मज़हब' (इमाम अबू हनीफ़ा, रज़ियल्लाहु अन्हुम) के विपरीत प्रकट न्याय पर संतोष नहीं किया और गुप्त एवं प्रकट जांच और शुद्धि (तज़किया) को अनिवार्य कर दिया। विद्वानों ने स्पष्ट किया है कि यह मतभेद प्रमाणों का मतभेद नहीं बल्कि समय का मतभेद है। दुर्रे मुख़्तार में है:

अरबी: ला युस-अलु अन शाहिदिन बिला तअनिन मिनल खस्मी इल्ला फ़ी हद्दिन व क़ुवदिन इन्द-हुमा व युस-अलु फ़िल कुल्लि इन जहिला बि-हाल-इहिम, बहरुन, सिर्रन व अलानियतन, बिही युफ़्ता व हुवा इख़्तिलाफ़ु ज़मानिन लि-अन्नहुमा काना फ़िल क़रनिर राबिइ व लव इक़्तफ़ा बिल सिर्रि जाज़ा, मज्म-उन, व बिही युफ़्ता, सिराजिया।

उर्दू: क़ाज़ी विरोधी पक्ष के विरोध के बिना गवाहों की जाँच न करे सिवाय क़िसास और हद के और साहिबैन के अनुसार सभी मामलों में जाँच कर सकता है यदि क़ाज़ी गवाहों की स्थिति से अनभिज्ञ हो, बहर, गुप्त और प्रकट रूप से भी। इसी पर फ़तवा है और यह समय के अंतर का मामला है क्योंकि साहिबैन चौथी शताब्दी में थे। यदि गुप्त जाँच करे तो भी सही है, इसी पर फ़तवा है, सिराजिया (त)

[पाद-टिप्पणी 2: दुर्रे मुख़्तार, किताबुश शहादात, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/91]

तो इस रिवायत में झूठ के प्रसार की सामान्य अविश्वास की भावना कतई अभिप्रेत नहीं है अन्यथा क़ैद और शर्त की आवश्यकता न होती। बल्कि विशेष रूप से उन गवाहों में किसी स्पष्ट संदेह का पैदा होना उद्देश्य है। इसीलिए 'व र-अय्तुल रीब' (और मैंने संदेह देखा) फ़रमाया। फिर स्पष्ट है कि इस सामान्य संभावना वाली बात से उन गवाहों के झूठे होने का अनुमान नहीं हो सकता और रिवायत में स्पष्ट रूप से फ़रमाया 'फ़-ज़न्नन्तु अन्नहुम शुहूदुज़ ज़ूर' (तो मैं अनुमान करता हूँ कि ये गवाह झूठे हैं। त)। शादी।

[पाद-टिप्पणी 3: फ़तावा हिन्दिया, किताब अदब अल-क़ज़ा, पन्द्रहवां अध्याय, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/345]

पृष्ठ 656/738

فتاوی رضویہ، جلد ہجدھم (۱۸)

شرط مذکور:

اذا اتھمتھم ورأیت الریبۃ فظننت جب میں ان کو متہم پاؤں اور مشکوک معاملہ دیکھوں تو میں انھم شھود الزور گمان کرتا ہوں کہ یہ گواہ جھوٹے ہیں (ت)

۱ فتاوی ہندیہ کتاب ادب القضاء الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۴۵

صرف تہمت پر بھی قناعت نہ فرمائی بلکہ زیادہ کیا کہ میں ان میں ریب دیکھ لوں مجھے ان کی شاہد کذب ہونے پر گمان غالب حاصل ہو جائے یہاں مجوز نے ان تمام شہادات میں کیا ریب دیکھ لیا کس بنا پر ان کی یہ گواہی جھوٹ ہونے پر ظن ہاتھ آیا۔ (ریب و تہمت) اس بنا پر کہ اکثر مخلوق نے پیشہ شہادت زور اختیار کر لیا ہے محض بے اصل ہے شیوع کذب وعدم اعتماد خود زمانہ امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کہ قرون خیر منقضی ہو چکے تھے ، شہادت احادیث صحیحہ متحقق ہو لیا تھا ولہذا صاحبین نے برخلاف مذہب صاحب مذہب رضی اللہ تعالیٰ عنہم ظاہر عدالت پر اطمینان نہ رکھا خفیہ و آشکارا تحقیق و تزکیہ لازم کیا علماء نے تصریح فرمائی کہ یہ اختلاف اختلاف برہان نہیں اختلاف زمان ہے۔ درمختار میں ہے:

لا یسأل عن شاہد بلا طعن من الخصم الافی حد وقود عندھما ویسال فی الکل ان جھل بحالھم ، بحر ، سرا و علناً، بہ یفتی وھو اختلاف زمان لانھما کانافی القرن الرابع ولو اکتفی بالسر جاز، مجمع، وبہ یفتی، سراجیۃ

قاضی فریق مخالف کے اعتراض کے بغیر گواہوں کی تفتیش نہ کرے ماسوائے قصاص اور حد کے، اور صاحبین کے نزدیک تمام مقدمات میں تفتیش کرسکتا ہے اگر قاضی گواہوں کے حال سے ناواقف ہو، بحر، خفیہ اور اعلانیہ بھی۔ اسی پر فتوی ہے اور یہ زمانہ کے اختلاف کا معاملہ ہے کیونکہ صاحبین قرن رابع میں تھے، اگر خفیہ تفتیش کرے تو بھی صحیح ہے، اسی پر فتوی ہے، سراجیہ (ت)

۲ درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱

تو اس روایت میں یہ شیوع کذب کی عام بے اطمینانی قطعاً مراد نہیں ورنہ قید و شرط کی حاجت نہ تھی بلکہ بالخصوص ان گواہوں میں کوئی ریب واضح پیدا ہونا مقصود ہے ولہذا 'ورأیت الریب' فرمایا، پھر ظاہر کہ اس عام احتمال بات سے ان شہود کے کاذب ہونے پر ظن نہیں ہو سکتا اور روایت میں صراحۃً فرمایا فظننت انھم شھود الزور ۳ (تو میں گمان کرتا ہوں کہ یہ گواہ جھوٹے ہیں۔ ت) شادی

۳ فتاوی ہندیہ کتاب ادب القضاء الباب الخامس عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۴۵

Fatawa Rizvia (Volume 18)

A divorce after six or seven months is not a cause for suspicion, just as the permission of not leaving her at her parents' home even for three or four days was attributed to extreme love and made a basis for suspicion. Similarly, there is an equal possibility that this was due to harshness, intensity, and strictness, which ended in three divorces. Women are captives in the hands of men. The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) says:

| [1]. اللہ اللہ فی النساء فإنہن عوان بین ایدیکم | Fear Allah, fear Allah regarding women, for they are like captives in your hands. |

Ill-tempered people do not happily leave their wives at their parents' even for two days, not due to perfect intimacy and love, but due to severity, harshness, and display of authority. Rather, here this probability was more likely. Firstly: the weakness of women. "Men are the protectors and maintainers of women."[2] (The men are powerful organizers over women. - Trans.) Rebelliousness in women is rare compared to harshness in men.

Secondly: Contrary to the custom of all regions, the woman going [to her parents] for the first time under a guarantee indicates a severe fear of the hot-tempered husband.

Thirdly: As much as the word "divorce" is extremely unpleasant for women, it is not so for men, as they (men) are more concerned about their reputation; what people will say, what they will think, why he left her. Along with this, there's the consideration of their remaining pleasure and future life, especially since second marriage is considered a disgrace for women in India. So, for a newly-wed woman to dare to create a false engagement from her side without being divorced and then fight a legal case over it is very unlikely and a matter of grave suspicion. Yes, when ignorant men are overcome by anger in their urge to rule, they never stop at one divorce but even end up at three by chance. Then when the anger subsides and they feel remorseful, they seek a cure for the incurable disease. If there was fear of God, they would have been patient; otherwise, denying the divorce is an easy way out. In any case, there is no doubt that such weak possibilities cannot become the basis of

"ظننت انهم شهود الزور" (You might think the witnesses are liars. - Trans.). Thus, it is clear that the decision is not even in accordance with this narration but is based purely on illusions.

---

[1] Ittihaf-us-Sa'adah al-Muttaqin, Kitab Adab an-Nikah, Dar al-Fikr Beirut, 5/352; Ihya al-Ulum, Kitab Adab an-Nikah, Chapter 3, Matba'ah al-Mashhad al-Qahirah, 2/72. [2] The Holy Quran, 4/34.

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

छह-सात महीने बाद तलाक होना भी कोई संदेह का कारण नहीं है, जिस तरह तीन-चार दिन भी माता-पिता के घर न छोड़ने को अनुमति देने वाले ने अत्यधिक प्रेम पर आधारित मानकर उसे संदेह का आधार बनाया है, वैसे ही समान रूप से यह संभावना भी मौजूद है कि यह कठोरता, तीव्रता और सख्ती के कारण हो, जिसका अंत तीन तलाक पर हुआ। औरतें पुरुषों के हाथों में कैदी हैं, अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) फरमाते हैं:

| 1. اللہ اللہ فی النساء فإنہن عوان بین ایدیکم | अल्लाह से डरो, अल्लाह से डरो औरतों के हक में कि वे तुम्हारे हाथों में कैदी हैं। |

बदमिजाज लोग औरत को दो दिन भी खुशी-खुशी माता-पिता के यहाँ नहीं छोड़ते, पूर्ण घनिष्ठता और प्रेम के कारण नहीं, बल्कि सख्ती, कठोरता और अधिकार दिखाने के लिए। बल्कि यहाँ यही संभावना अधिक प्रबल थी। प्रथम: महिलाओं की कमजोरी। "पुरुष महिलाओं के संरक्षक और प्रबंधक हैं।"[2] (पुरुष महिलाओं पर शक्तिशाली प्रबंधक हैं। - अनु.) पुरुषों की कठोरता की तुलना में महिलाओं की सरकशी दुर्लभ है।

द्वितीय: सभी क्षेत्रों की प्रथा के विपरीत, पहली बार भी महिला का गारंटी के साथ जाना, गुस्सैल पति से उसके अत्यधिक डर का संकेत देता है।

तृतीय: "तलाक" शब्द महिलाओं के लिए जितना अधिक अप्रिय है, उतना पुरुषों के लिए नहीं, क्योंकि उन्हें (पुरुषों को) अपनी बदनामी का भी अधिक ध्यान होता है कि लोग क्या कहेंगे, क्या समझेंगे, क्यों छोड़ दिया। इसके साथ ही अपने सुख और आने वाली उम्र का ख्याल, क्योंकि भारत की महिलाओं में दूसरा विवाह एक कलंक माना जाता है। तो बिना तलाक दिए अपनी ओर से झूठा बहाना बनाना और उस पर मुकदमा लड़ने का साहस एक नवविवाहिता के लिए बहुत दूर की बात और अत्यधिक संदेह का विषय है। हाँ, अज्ञानी पुरुष जब सत्ता के जोश में क्रोधित होते हैं, तो वे कभी एक तलाक पर नहीं रुकते, बल्कि इत्तेफाक से तीन पर ही ठहरते हैं। फिर जब गुस्सा उतरता है और पछताते हैं, तो

लाइलाज बीमारी का इलाज ढूंढते हैं। यदि खुदा का खौफ होता तो सब्र कर लेते, वरना तलाक से इनकार करना एक आसान नुस्खा है। बहरहाल, इसमें कोई संदेह नहीं कि ऐसी कमजोर संभावनाओं के आधार पर "ظننت انهم شهود الزور" (तुम्हें लगे कि गवाह झूठे हैं। - अनु.) नहीं हो सकते। तो साफ स्पष्ट हुआ कि फैसला इस रिवायत के भी अनुकूल नहीं है, बल्कि महज भ्रम पर आधारित है।

---

[1] इत्तिहाफ-उस-सादा-अल-मुत्तकीन, किताब आदाब-अन-निकाह, दार अल-फ़िक्र बेरुत, 5/352; इह्या अल-उलूम, किताब आदाब-अन-निकाह, बाब 3, मतबअ-अल-मशहद-अल-काहिरा, 2/72। [2] पवित्र कुरान, 4/34।

کے چھ سات مہینے بعد طلاق ہونا بھی کچھ موجب ریب نہیں جس طرح تین چار دن بھی والدین کے یہاں نہ چھوڑنے کو مجوز نے فرطِ محبت پر محمول کرکے اسے بنائے ریب ٹھہرایا ہے، یوں ہی برابر کا احتمال یہ بھی موجود کہ یہ بربنائے خشونت و شدت و سخت گیری ہو جس کا خاتمہ تین طلاق پر ہوا، عورتیں مردوں کے ہاتھ میں قیدی ہیں، رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم فرماتے ہیں:

| اللہ اللہ فی النساء فإنھن عوان بین ایدیکم ۔[1] | اللہ سے ڈرو اللہ سے ڈرو عورتوں کے حق میں کہ وہ تمہارے ہاتھ میں قیدی ہیں۔ |

بد مزاج لوگ عورت کو دو دن بھی والدین کے یہاں بخوشی نہیں چھوڑتے نہ بربنائے کمالِ انس و محبت بلکہ شدت و غلظت واظہار حکومت، بلکہ یہاں یہی احتمال زیادہ راجح تھا اولا: عورات کا ضعف "اَلرِّجَالُ قَوّٰمُوْنَ عَلَی النِّسَآءِ" [2] (مرد عورتوں پر قوی منتظم ہیں۔ت) سرکشی زناں بہ نسبت سخت گیری مرداں نادر ہے۔

ثانیا: برخلاف معتاد جملہ بلاد اول بار بھی عورت کا بضمانت جانا تند مزاجی شوہر سے ترس شدید کا پتہ دے رہا ہے۔

ثالثا: نام طلاق جس قدر عورتوں کو سخت شدید ناگوار ہے مردوں کو نہیں کہ اس میں انہیں اپنی بدنامی کا بھی زیادہ لحاظ ہوتا ہے، لوگ کیا کہیں گے، کیا سمجھیں گے، کیوں چھوڑ دیا، اور اس کے ساتھ اپنے عیش باقی اور آنے والی عمر کا خیال کہ زنانِ ہند میں نکاحِ ثانی عار ہے۔ تو بے طلاق دیئے از پیش خویش جھوٹا مشغلہ بنانے اور اس پر مقدمہ لڑانے کی جرات نو کتخدا عورت سے بہت بعید اور سخت محل شبہات ہے، ہاں جاہل مرد جب جوش حکومت میں غضب پر آتے ہیں کبھی ایک طلاق پر نہیں رکتے بلکہ تین پر بھی اتفاقاً ٹھہرتے ہیں پھر جب غصہ اترتا اور نادم ہوتے ہیں لاعلاج مرض کا علاج ڈھونڈتے ہیں ایسا ہی خوف خدا ہوا تو صبر کر بیٹھتے ورنہ انکار طلاق سہل نسخہ ہے بہر حال اس قدر میں شک نہیں کہ ایسے ضعیف احتمالات بنائے ظننت انھم شہود الزور (تجھے گمان ہو کہ گواہ جھوٹے ہیں۔ت) نہیں ہو سکتے تو صاف واضح ہوا کہ فیصلہ اس روایت کے بھی موافق نہیں محض اوہام پر مبنی ہے۔

---

[1] اتحاف السادۃ المتقین کتاب آداب النکاح دارالفکر بیروت ۵/ ۳۵۲، احیاء العلوم کتاب آداب النکاح الباب الثالث مطبعۃ المشہد القاہرہ ۲/ ۷۲ [2] القرآن الکریم ۴/ ۳۴

Fatawa Razawiyyah Volume (18)

(A matter of Halal and Haram) is certainly a place of severe caution, but here the balance of permissibility (hallat) and prohibition (hurmat) is equal on both sides. If in reality divorce did not occur and, considering her thrice-divorced, permission for a second marriage is given, then God forbid, it is permission for adultery (zina). And if it did occur and she is kept as a wife in the possession of the divorcer as before, then seek refuge in Allah, it is permission for adultery. Both sides are equal like weights on a scale. Yes, it is necessary that on the husband's side there are those doubts which have just been mentioned, and the falsehood of the defendant is not far-fetched because it is for his personal benefit, especially from the common people in such situations as you have known (as you have learned. - T). And the witnesses are many and numerous, and it is not their personal matter. It is easier for a selfish person to be a liar than for many Muslims to sell their religion for a stranger. It is stated in Ghayat al-Bayan:

Testimony should be construed as valid as far as possible.[1] Testimony should be construed as valid to the extent possible. (T)

It is stated in Inayah:

When there is a conflict between the claim of the plaintiff and the statement of the witness, what is the weight for the truth of the witness? Indeed, the original state of witnesses is justice (uprightness), especially according to the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them). The uprightness of the plaintiff is not a condition for the validity of his claim. So we prioritized the witnesses' side acting upon the original principle. End. Thus I have seen it narrated from them in some of my records.

If there is a conflict between the words of the plaintiff and the statement of the witnesses, we will give preference to the statement of the witnesses because uprightness is the original principle in witnesses, especially according to the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah Almighty have mercy on them). It is not a condition for the plaintiff to be upright for the validity of the claim, so we act upon the original principle and give preference to the stance of the witnesses. End. I have found it mentioned as such in some of my records. (T)

(Cross-examination of witnesses) The abundance of testimony is not a legal flaw. Divine commands are of two types: Takwini (pertaining to creation/fate) and Tashri'i

(pertaining to legislation). The occurrence of events before someone is related to the first, and the acceptance of their testimony in those matters is related to the second. Has creation set any limit that more than a certain number of events will not occur before one person? Or has legislation prescribed any restriction that a witness's testimony will not be accepted more than a certain number of times? Look at a scrivener whose actual profession is writing documents; he writes hundreds in a year and is a witness to each one, then according to the correct school of thought...

---

[1] Ghayat al-Bayan [2] Al-Inayah on the margins of Fath al-Qadeer, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Maktaba Nooria Razawiyyah, Sukkur, 6/501

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

(हलाल और हराम का मामला) निश्चित रूप से गंभीर सावधानी का विषय है, लेकिन यहाँ हलाल और हराम का पलड़ा दोनों तरफ बराबर है। यदि वास्तव में तलाक नहीं हुआ और उसे तीन बार तलाकशुदा मानकर दूसरी शादी की अनुमति दी जाती है, तो ईश्वर न करे, यह ज़िना (व्यभिचार) की अनुमति है। और यदि वास्तव में तलाक हो गया और उसे पहले की तरह पत्नी बनाकर तलाक देने वाले के कब्ज़े में रखा जाए, तो अल्लाह की पनाह, यह ज़िना की अनुमति है। दोनों पक्ष तराजू के कांटे की तरह बराबर हैं। हाँ, यह आवश्यक है कि पति की ओर से वे संदेह हैं जिनका अभी उल्लेख किया गया है, और प्रतिवादी का झूठ बोलना असंभव नहीं है क्योंकि इसमें उसका अपना व्यक्तिगत लाभ है, विशेष रूप से सामान्य लोगों से ऐसे मौकों पर जैसा कि आप जान चुके हैं (जैसा कि आपने सीखा। - त)। और गवाह बहुत और अनेक हैं और यह उनका व्यक्तिगत मामला नहीं है। एक स्वार्थी व्यक्ति का झूठ बोलना, बहुत से मुसलमानों द्वारा किसी अजनबी के पीछे अपना धर्म बेचने से आसान है। गायत अल-बयान में है:

الشهادة تحمل على الصحة ما امكن ।[1] गवाही को यथासंभव सही माना जाना चाहिए। (त)

इनाया में है:

عند المخالفة تعارض كلام المدعى والشاهد فما المرجح لصدق الشاهد ان الاصل فى الشهود العدالة لاسيما على قول ابى يوسف ومحمد رحمهما الله تعالى، و لا يشترط عدالة المدعى لصحة دعواه فرجحنا جانب الشهود عملا بالاصل اهـ كذا رأيته مأثورا عنها في بعض منقولاتى۔

यदि वादी की बात और गवाहों के बयान में विरोध हो, तो हम गवाहों की बात को प्राथमिकता देंगे क्योंकि गवाहों में न्यायप्रियता (अदल) मूल सिद्धांत है, विशेष रूप से इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद (अल्लाह उन पर रहम फरमाए) के कथन पर। वादी के दावे की शुद्धता के लिए उसका न्यायप्रिय होना शर्त नहीं है, इसलिए हमने मूल सिद्धांत पर अमल करते हुए गवाहों के पक्ष को प्राथमिकता दी। अंत। मैंने अपने कुछ संकलनों में इसे इसी तरह वर्णित पाया है। (त)

(गवाहों पर जिरह) गवाहों की अधिकता कोई कानूनी दोष नहीं है। दैवीय आदेश दो प्रकार के होते हैं: तक़वीनी (सृजन/भाग्य से संबंधित) और तशरीयी (कानून से संबंधित)। किसी के सामने घटनाओं का

होना पहले से संबंधित है और उनमें उसकी गवाही की स्वीकार्यता दूसरे से संबंधित है। क्या सृजन ने कोई सीमा तय की है कि एक व्यक्ति के सामने एक निश्चित संख्या से अधिक घटनाएं नहीं घटेंगी? या क्या कानून ने कोई प्रतिबंध बताया है कि एक गवाह की गवाही एक निश्चित संख्या से अधिक बार स्वीकार नहीं की जाएगी? उस दस्तावेज़ लेखक (वसीका नवीस) को देखें जिसका वास्तविक पेशा ही दस्तावेज लिखना है; वह साल में सैकड़ों लिखता है और वह हर एक का गवाह है, फिर सही संप्रदाय में...

---

[1] गायत अल-बयान [2] अल-इनाया, फतह अल-कदीर के हाशिये पर, किताब अल-शहादत, बाब अल-इख्तिलाफ फि अल-शहादत, मकतबा नूरया रज़विया, सुक्कुर, 6/501

(معاملہ حلال وحرام) ضرور محل احتیاط شدید ہے، مگر یہاں حلت وحرمت کا پلہ دونوں طرف یکساں اگر واقع میں طلاق نہ ہوئی اور مطلقہ ثلاث ٹھہرا کر اجازت نکاح ثانی دیں تو معاذ اللہ اجازت زنا ہے اور واقع میں ہو گئی اور بدستور زوجہ بنا کر قبضہ طلاق دہندہ میں رکھیں تو عیاذاً باللہ اجازت زنا ہے۔ دونوں طرفین کانٹے کی تول برابر ہیں، ہاں اتنا ضرور ہے کہ شوہر کی طرف وہ شبہات ہیں جو ابھی مذکور ہوئے اور مدعاعلیہ کا کذب کچھ مستبعد نہیں کہ اس کا اپنا نفع ذاتی ہے خصوصاً عوام سے ایسے مواقع میں کما قد علمت (جیسا کہ آپ معلوم کر چکے۔ ت) اور شہود کثیر و متعدد ہیں اور ان کا اپنا ذاتی معاملہ نہیں ایک خود غرض کا کاذب ہونا بہت مسلمانوں کے پرائے پیچھے اپنا دین بیچنے سے آسان ہے۔ غایۃ البیان میں ہے:

الشھادۃ تحمل علی الصحۃ ما امکن ۔[1] شہادت کو ممکن حد تک صحت پر محمول کیا جائے۔ (ت)

عنایہ میں ہے:

| عند المخالفۃ تعارض کلام المدعی والشاھد فما المرجح لصدق الشاھد ان الاصل فی الشھود العدالۃ لاسیما علی قول ابی یوسف ومحمد رحمھما اللہ تعالی، و لا یشترط عدالۃ المدعی لصحۃ دعواہ فرجحنا جانب الشھود عملا بالاصل اھ کذا رأیتہ مأثورا عنھا في بعض منقولاتی۔ | مدعی کی بات اور گواہوں کے بیان میں تعارض ہو تو ہم گواہوں کی بات کو ترجیح دیں گے کیونکہ گواہوں میں عدالت اصل ہے خصوصاً امام ابویوسف اور امام محمد رحمہما اللہ تعالٰی کے قول پر، جملہ مدعی کا صحت دعوٰی کے لئے عادل ہونا شرط نہیں ہے تو ہم اصل پر عمل کرتے ہوئے گواہوں کے موقف کو ترجیح دینگے اھ، میں نے اپنے بعض منقولات میں یوں مذکور پایا ہے۔ (ت) |

(جرح شہود) کثرتِ شہادت کوئی قدح شرعی نہیں، احکامِ الہیہ دو قسم ہیں: تکوینی و تشریعی کسی کے سامنے وقوع وقائع متعلق بہ اول ہے اور ان میں اس کی شہادت کا قبول متعلق بہ ثانی، کیا تکوین نے کوئی حد مقرر فرما دی ہے کہ اتنے سے زائد وقائع ایک شخص کے سامنے واقع نہ ہوں گے یا تشریع نے کوئی تحدید بتا دی ہے کہ اتنے بار سے زیادہ شہادت شاہد مقبول نہ ہو گی، صکاک کو دیکھئے جس کا واقعی پیشہ ہی تحریر دستاویزات ہے سال میں سیکڑوں لکھتا اور وہ ہر ایک کا گواہ پھر مذہب صحیح میں

---

[1] غایۃ البیان [2] العنایۃ علی ہامش فتح القدیر کتاب الشہادات باب الاختلاف فی الشہادۃ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۵۰۱/۶

That the abundance of testimonies does not interfere with the evidence; it is stated in Al-Khulasah and Khazanat al-Muftiyeen: Shahadat al-Sakakeen tuqbalu 'ala al-asah (1). | The testimony of document writers is accepted according to the most correct opinion. (T)

It is stated in Al-Bazzaziyyah and Al-Anqrawiyyah: Shahadat al-Sakakeen tuqbalu fil-sahih (2). | According to the correct opinion, the testimony of a document writer is accepted. (T)

It is stated in Ad-Dhakhirah, Al-Ghiyathiyyah, Fath al-Qadir, and Al-Hindiyyah: Amma shahadat al-sakakeen fal-sahihu annaha tuqbalu idha kana ghalibu halihim al-salah (3). | However, as for the testimony of document writers, the correct view is that it is accepted provided that their predominant state is uprightness. (T)

Informing in the aforementioned manner is certainly a sin, but Ghulam Nasir Khan's denial of it is a matter of debate. The response to the cross-examination of Tafazzul Hussain Khan mentioned in the question is that the author, by relying on the aforementioned narration of Ash-Shami, alluded to the sinfulness of Nanhe Khan and Kallan Khan but did not specify the reason. And he perhaps kept the women, Zuhuran Begum and Fatima Begum, in seclusion, whereas after scrutiny it was possible for the judge to clarify the situation. In short, the above statements of the judgment are purely void and disrupted, and basing a ruling on a rare and weak narration makes the judgment itself illegitimate and futile. The basis of the ruling rests only on what was mentioned at the beginning: that if no sufficient quorum of testimony exists among them, then undoubtedly three divorces are proven and a judgment in favor of the plaintiff is necessary. And Allah Subhanah wa Ta'ala knows best, and His knowledge, glorified be His majesty, is most complete and most perfect.

Case 122: From Rampur State, sent by Maulvi Mufti Abdul Qadir Khan Sahib, Sadr-us-Sudoor, 4 Safar 1338 AH. What do the scholars of religion say regarding this matter: Zaid sold three pieces of houses etc. to a woman named Hindah for a sum of (Rs. 500) via a conditional sale (Bai' bi-l-Wafa). After writing and verifying the document of the conditional sale deed, he handed over possession to the said woman...

1. Khazanat al-Muftiyeen, Kitab al-Shahadat, Manuscript 2/107.

2. Fatawa al-Anqrawiyyah citing al-Bazzaziyyah, Section One, Dar al-Isha'ah al-Arabiyyah, Qandahar, Afghanistan 1/378.
3. Fatawa Hindiyyah citing adh-Dhakhirah, al-'Inayah, and Fath al-Qadir, Kitab al-Shahadat, Chapter Four, Noorani Kutub Khana Peshawar 3/469. Page 659 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फतावा-ए-रज़विया

यह कि साक्ष्यों की प्रचुरता उसकी गवाही में बाधा नहीं डालती, अल-ख़ुलासा और ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में है: शहादत अल-सकाकीन तुक़बलु अला अल-असह (1)। | दस्तावेज़ लेखकों की गवाही सबसे सही राय के अनुसार स्वीकार्य है। (त)

बज़ाज़िया और अंक़रवीया में है: शहादत अल-सकाकीन तुक़बलु फ़िल-सहीह (2)। | सही राय के अनुसार दस्तावेज़ लेखक की गवाही स्वीकार्य है। (त)

ज़ख़ीरा, ग़ियाथिया, फ़तह अल-क़दीर और हिन्दिया में है: अम्मा शहादत अल-सकाकीन फल-सहीहु अन्नाहा तुक़बलु इज़ा काना ग़ालिबु हालिहिम अल-सलाह (3)। | लेकिन दस्तावेज़ लेखकों की गवाही, तो सही यह है कि वह स्वीकार्य है बशर्ते कि उनका अधिकांश हाल दुरुस्त हो। (त)

उल्लिखित रीति से सूचना देना निश्चित रूप से गुनाह (फ़िस्क़) है, लेकिन ग़ुलाम नासिर ख़ान का इससे इनकार करना बहस का विषय है। प्रश्न में उल्लिखित तफ़ज़्ज़ुल हुसैन ख़ान की जिरह (आलोचना) का उत्तर यह है कि लेखक ने उक्त शामी रिवायत का हवाला देकर नन्हें ख़ान और कल्लन ख़ान के फ़िस्क़ की ओर संकेत किया, पर उसका कारण नहीं बताया। और संभवतः उसने ज़ुहूरन बेगम और फ़ातिमा बेगम जैसी पर्दानशीं महिलाओं को पर्दे में ही रखा, हालांकि तहक़ीक़ात के बाद काजी के लिए स्थिति स्पष्ट करना संभव था। संक्षेप में, फैसले के उपर्युक्त बयान पूरी तरह से बातिल और गड़बड़ हैं, और एक दुर्लभ एवं कमज़ोर रिवायत पर आधारित आदेश देना फैसले को स्वयं नाजायज़ और निरर्थक बना देता है। फैसले का आधार केवल उतना ही है जितना शुरू में गुज़रा कि यदि उनमें गवाही का कोई पर्याप्त कोरम (निसब) मौजूद नहीं है, तो निःसंदेह तीन तलाक़ साबित हैं और वादी (मुद्दिया) के पक्ष में फैसला होना अनिवार्य है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है, और उसका इल्म, जिसकी महिमा बुलंद है, सबसे पूर्ण और सबसे सटीक है।

मसला 122: रियासत रामपुर से प्रेषित, मौलवी मुफ़्ती अब्दुल क़ादिर ख़ान साहब सदर-उस-सुदूर, 4 सफ़र 1338 हिजरी। धर्म के विद्वान इस मसले में क्या फ़रमाते हैं कि ज़ैद ने तीन प्लॉट मकानों आदि को मुसम्मात हिन्दह के पास 500 रुपये की राशि के बदले 'बय-बिल-वफ़ा' (शर्तिया बिक्री) के माध्यम

से बेच दिया और 'बय-बिल-वफ़ा' दस्तावेज़ लिखने और सत्यापित करने के बाद मुसम्मात को कब्ज़ा सौंपने की प्रक्रिया की...

1. ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुश शहादात, हस्तलिखित प्रति 2/107
2. फ़तावा अंक़रवीया हवाले से बज़ाज़िया, प्रथम अध्याय, दारुल इशाअतुल अरबिया, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान 1/378
3. फ़तावा हिन्दिया हवाले से अज़-ज़ख़ीरा वल इनाया व फ़तह अल-क़दीर, किताबुश शहादात, अध्याय चार, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर 3/469 पृष्ठ 659 / 738

یہ کہ کثرت شہادت اس کی گواہی میں خلل انداز نہیں، خلاصہ وخزانتہ المفتیین میں ہے: شھادۃ الصکاکین تقبل علی الاصح ۱۔ | وثیقہ نویس کی شہادت مقبول ہے اصح قول کے مطابق۔ (ت)

بزازیہ وانقرویہ میں ہے: شھادۃ الصکاکین تقبل فی الصحیح ۲۔ | صحیح قول کے مطابق وثیقہ نویس کی شہادت مقبول ہے (ت)

ذخیرہ وغیاثیہ وفتح القدیر وہندیہ میں ہے: اما شھادۃ الصکاکین فالصحیح انھا تقبل اذا کان غالب حالھم الصلاح ۳۔ | لیکن وثیقہ نویسوں کی شہادت، تو صحیح یہ ہے کہ مقبول ہے بشرطیکہ ان کا غالب حال درست ہو۔ (ت)

مخبری بروجہ مذکور ضرور فسق ہے مگر غلام ناصر خاں کو اس سے انکار بحث ہے اور جرح تفضل حسین خاں کا جواب سوال میں مذکور ، مجوز نے روایت مذکورہ شامی پر محول کرنے سے ننھے خاں کلن خاں کے فسق کی طرف اشارہ کیا مگر سبب نہ بتایا اور ظہورن بیگم و فاطمہ بیگم مستورات کو شاید پردہ مستوری میں رکھا حالانکہ بعد تنقیح کے ذمہ قاضی لازم و ضوح حال ممکن تھا۔ بالجملہ فیصلہ کے بیانات بالا محض باطل و مختل اور روایت نادرہ ضعیفہ پر بنائے حکم رکھنے سے فیصلہ خود ناجائز و مہمل۔ اور مدار حکم صرف اسی قدر پر ہے جو ابتداء گزرا کہ ان میں کوئی بھی نصاب شہادت بروجہ کفایت موجود تو بلاشبہ تین طلاقیں ثابت اور فیصلہ بحق مدعیہ ہونا لازم واللہ سبحانہ و تعالی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم واحکم۔

مسئلہ ۱۲۲: از ریاست رام پور مرسلہ مولوی مفتی عبدالقادر خاں صاحب صدر الصدور ۴/ صفر ۱۳۳۸ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے سہ قطعہ مکانات و غیر ہا پاس

مسماۃ ہندہ بالعوض مبلغ (صمہ ۵۰۰) بیع بالوفاء کر کے مسماۃ کا قبضہ بعد تحریر و تصدیق کر دینے دستاویز بیع بالوفاء نامہ،

۱ خزانۃ المفتیین کتاب الشہادات قلمی نسخہ ۲ / ۱۰۷ ۲ فتاویٰ انقریہ بحوالہ بزازیہ الفصل الاول دارالاشاعۃ العربیہ قندھار افغانستان ۱/ ۳۷۸ ۳ فتاویٰ ہندیہ بحوالہ الذخیرہ والعنایہ وفتح القدیر کتاب الشہادات الباب الرابع نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۶۹ Page 659 of 738

Through the facilitation of Umar, the brother of Mst. Hindah, she let out the mortgaged houses after vacating her belongings. Afterwards, Mst. Hindah rented out the mortgaged property to Mr. Khalid through a certified lease agreement and handed over the possession to the said tenant. Thus, for approximately fifteen years from the day of the mortgage, Mr. Zaid (the mortgagor) continued to observe this situation and remained an acknowledger of the health of the said contract. Eventually, the said mortgagor passed away, and until the time of his death, he did not raise any objection. After the death of the mortgagor, Hindah intended to file a claim in court to recover the mortgage money. Upon learning of Hindah's intention, the heirs of the mortgagor, as a preemptive measure and contrary to the contents of the document and the statement of the mortgagor, filed a claim in court against the mortgagee and the mortgagee's husband with the statement that: (The father of the plaintiffs intended to borrow an amount of [Sum - interest rate 111/13] per month from Bakr (the mortgagee's husband) by executing a security bond document involving the property. Mr. Bakr accepted and approved this. At the time of finalizing the agreement, considering it beneath his dignity to have an interest-bearing document in his favor, instead of a security bond document, he got a 'Bai-bil-Wafa' (sale with a right of redemption) document executed in the name of his wife (the mortgagee) instead of his own name. To conceal the word 'interest,' he had another sham lease document executed by the mortgagor's brother in which the agreed interest amount was written as 'rent.' Possession and occupation were never held by the mortgagee, her husband, or the said tenant. Thus, an amount of [Sum **] towards interest at the rate of [***] per month, and an amount of [] out of the principal through a note by Bakr (mortgagee's husband) after [] at an interest rate of [13/] per month after deducting the interest amount [], was paid by the plaintiffs' father to Bakr. In addition to the above, [] towards interest reached Bakr. The total amount paid is []. According to Shariah, a 'Bai-bil-Wafa' transaction falls under the rules of mortgage, and in a mortgage, possession is mandatory. Furthermore, according to Islam, taking interest is strictly forbidden, and taking rent for the mortgaged property from the mortgagors is also incorrect. Therefore, whatever amount has been collected from the mortgagor under the guise of rent should be credited towards the principal mortgage amount. We, the heirs of the mortgagor, are entitled to the return of the surplus amount. Hence, the original Bai-bil-Wafa document and lease agreement should be cancelled upon full payment of the amount mentioned in the Bai-bil-Wafa deed, i.e., [], and an amount of [*] surplus money

should be awarded to the plaintiffs from Mst. Hindah and Bakr. In response to the plaintiffs' claim on behalf of Bakr, the mortgagee's husband, it was stated that the agreement made with the plaintiffs' father was with Mst. Hindah. The actual party to the transaction is the said Mst. Mortgagee. The price money also belongs to her. The defendant has not received any rent or principal amount, nor issued any receipts. Due to the six-year statute of limitations, the plaintiffs do not have the right to sue.)

मुसम्मात हिन्दा के भाई उमर के माध्यम से, उसने अपने सामान से मुक्त होने के बाद गिरवी रखे गए मकानों को किराए पर दे दिया। इसके बाद, मुसम्मात हिन्दा ने एक प्रमाणित किरायानामा के माध्यम से गिरवी रखी गई संपत्ति श्री खालिद को किराए पर दे दी और उक्त किरायेदार को गिरवी रखी संपत्ति का कब्ज़ा दिला दिया। इस प्रकार, गिरवी रखे जाने के दिन से लगभग पंद्रह वर्षों तक श्री ज़ैद (रहनकर्ता) इस स्थिति को देखते रहे और उक्त अनुबंध के सही होने के स्वीकारकर्ता रहे। अंतत; उक्त रहनकर्ता की मृत्यु हो गई और अपनी मृत्यु के समय तक उसने किसी भी प्रकार की आपत्ति नहीं की। रहनकर्ता की मृत्यु के बाद, हिन्दा ने गिरवी की राशि प्राप्त करने के लिए अदालत में दावा दायर करना चाहा। हिन्दा के इस इरादे के बारे में जब रहनकर्ता के उत्तराधिकारियों को पता चला, तो उन्होंने पहले से तैयारी करते हुए दस्तावेज़ की सामग्री और रहनकर्ता के कथन के विरुद्ध मुर्तिहना (गिरवी लेने वाली) और मुर्तिहना के पति के नाम इस बयान के साथ अदालत में दावा किया कि: (वादियों के पिता ने बक्र (मुर्तिहना के पति) से ज़मानती दस्तावेज़ लिखकर [राशि - ब्याज दर 111/13] प्रति माह की दर से ऋण लेना चाहा था, जिसे उक्त बक्र ने स्वीकार और मंज़ूर कर लिया। समझौता पूरा होने के समय, ब्याज वाले दस्तावेज़ को अपने हक में लिखवाना अपनी प्रतिष्ठा के विरुद्ध समझते हुए, ज़मानती दस्तावेज़ के बजाय 'बै-बिल-वफ़ा' (वापसी की शर्त पर बिक्री) का दस्तावेज़ अपने नाम के बजाय अपनी पत्नी (मुर्तिहना) के नाम लिखवाया। और 'ब्याज' शब्द को छिपाने के लिए, रहनकर्ता के भाई से एक अन्य नाममात्र का किरायानामा लिखवाया, जिसमें तय की गई ब्याज की राशि को 'किराया' शब्द के साथ लिखवाया गया। मुर्तिहना, मुर्तिहना के पति या उक्त किरायेदार का कब्ज़ा और दख़ल कभी नहीं हुआ। इस प्रकार [राशि **] ब्याज के रूप में [***/* प्रति माह की दर से, और राशि *[]* मूल धन में से बक्र *(*मुर्तिहना के पति*)* के लिखित नोट के माध्यम से *[]* के बाद *[13/]* की ब्याज दर से ब्याज राशि *[]* काटकर, वादियों के पिता ने बक्र को भुगतान की। इसके अतिरिक्त *[]* ब्याज के रूप में बक्र के पास पहुँची। भुगतान की गई कुल राशि *[]* है। शरीयत के अनुसार, 'बै-बिल-वफ़ा' का मामला गिरवी *(*रहन*)* के नियमों के अंतर्गत आता है, और गिरवी में कब्ज़ा अनिवार्य है। इसके अलावा, इस्लाम धर्म के अनुसार ब्याज लेना पूरी तरह से नाजायज है, और रहनकर्ताओं से गिरवी रखी गई संपत्ति का किराया लेना भी गलत है। इसलिए, रहनकर्ता से नाममात्र के किराए के रूप में जितनी भी राशि वसूली गई है, वह पूरी राशि मूल गिरवी राशि में समायोजित की जानी चाहिए। और हम रहनकर्ता के उत्तराधिकारी अतिरिक्त राशि की वापसी के हकदार हैं।

इसलिए, बै-बिल-वफ़ा के मूल दस्तावेज़ और किरायानामा को बै-बिल-वफ़ा विलेख में उल्लिखित कुल राशि, यानी [] के भुगतान पर रद्द किया जाए, और [*] अतिरिक्त राशि मुसम्मात हिन्दा और बक्र से वादियों को दिलाई जाए। बक्र, मुर्तिहना के पति की ओर से वादियों के दावे के जवाब में कहा गया कि वादियों के पिता के साथ जो समझौता हुआ था, वह मुसम्मात हिन्दा के साथ हुआ था। सौदे का वास्तविक पक्षकार उक्त मुसम्मात मुर्तिहना ही है। बिक्री की राशि भी उसी की है। प्रतिवादी ने कोई किराया या मूल राशि प्राप्त नहीं की है और न ही कोई रसीद दी है। छह साल की सीमा अवधि (लिमिटेशन) के कारण वादियों को दावा करने का अधिकार नहीं है।)

पेज 660 का 738

کی معرفت عمر برادر مسماۃ ہندہ، بعد فراغ از اسباب خود مکانات مرہونہ پر کرا دیا۔ من بعد مسماۃ ہندہ نے جائداو مرہونہ کرایہ پر مسمیٰ خالد کو بذریعہ کرایہ نامہ مصدقہ کے دے کر قبضہ کرایہ دار مسمیٰ مذکور کا جائداو مرہونہ پر کرا دیا۔ چنانچہ روز رہن سے تخمیناً پندرہ سال تک مسمیٰ زید راہن برابر یہ صورت دیکھتا رہا اور عقدمند کور کی صحت کا مقر رہا بالآخر راہن مذکور نے انتقال کیا اور وقت فوت تک اس نے کسی قسم کا عذر نہیں کیا ہندہ نے بعد فوت راہن کچہری میں ولا پانے زر رہن کا دعوٰی کرنا چاہا اس ارادہ ہندہ سے ورثائے راہن مطلع ہوئے تو بطور پیش بندی ورثائے راہن خلاف مضمون دستاویز اور خلاف قول راہن بنام مرتہنہ و شوھر مرتہنہ اس بیان سے کچہری میں دعویدار ہوئے (کہ پدر مدعیان نے مبلغ (صمہ شرح سود ۱۱۱/۱۳) پائی فیصدی ماہوار بہ تحریر دستاویز تمسک کفالتی باستغراق جائداو بکر (شوہر مرتہنہ) سے قرض لینا چاہا جس کو مسمیٰ بکر مذکور نے قبول و منظور کیا اور بوقت تکمیل معاہدہ دستاویز سودی کو اپنے حق میں تحریر کرانا خلاف شانِ ثقاہت سمجھ کر بجائے دستاویز تمسک کفالتی کے دستاویز بیع بالوفاء بجائے اپنے نام کے اپنی زوجہ (مرتہنہ) کا نام تحریر کرایا اور واسطے اخفاء لفظ سود کے رقم سود قرار یافتہ کی بابت ایک دوسری دستاویز بنام نہاد کرایہ نامہ برادر راہن سے تحریر کرائی جس میں (لعلہ اللہ) رقم سود قرار یافتہ کو بلفظ کرایہ تحریر کرایا قبض و دخل مرتہنہ و شوہر مرتہنہ یا کرایہ دار مذکور کا کبھی نہیں ہوا چنانچہ مبلغ (صمہ **) بابت سود بحساب (***) ماہوار اور مبلغ (**) منجملہ زراصل ذریعہ ٹومہ نوشتہ (بکر) شوہر مرتہنہ من بعد (**) بشرح سود (**/۱۳) ماہوار بہ منہائی رقم سود (**) مودی اصل کی پدر مدعیان نے (بکر) کو ادا کئے علاوہ (**) مندرجہ بالا کے (**) بابت سود بکر کے پاس پہنچی کل مقدار رقم ادا کردہ کی (**)

ہے بموجب شرع شریف معاملہ بیع بالوفاء حکم رہن میں ہے اور رہن میں قبضہ لازمی ہے اور موافق مذہب اسلام سود کا لینا قطعاً ناجائز ہے اور رقم کرایہ بابت مرہونہ راہنان سے لینا بھی نادرست ہے اس لئے جس قدر رقم بنام نہاد کرایہ راہن سے وصول کی ہے وہ کل رقم لائق مجرائی و محسوبی باصل زر رہن ہے اور زر فاضل کی واپسی کے مستحق ہم وارثان راہن ہیں لہذا اصل دستاویز بیع بالوفاء و کرایہ نامہ بایفائے کل زر مندرجہ بیعنامہ بالوفا یعنی (**) تجویز انفکاک رہن و مبلغ (**) زر فاضل مسماۃ ہندہ و بکر سے مدعیان کو دلائے جائیں بتردید دعویٰ مدعیان از جانب بکر شوہر مرتہنہ جواب دیا گیا کہ پدر مدعیان سے جو معاہدہ ہوا تھا وہ مسماۃ ہندہ سے ہوا تھا حاصل فریق معاملہ مسماۃ مرتہنہ مذکورہ ہے زر ثمن بھی ملک اسی کا ہے من مدعا علیہ نے کوئی رقم کرایہ یا زر اصل وصول نہیں کی نہ رسیدات دیں، مدعیان کو بوجہ عروض تمادی شش سالہ حق دعویٰ حاصل نہیں ہے

Fatawa Razawiyya Volume 18

The father of the plaintiffs was a shareholder in it; proof lies with the plaintiffs and rebuttal of the responsibility of defendants No. 1 and 2. (6) The amount that defendant No. 1 has collected from the predecessor of the plaintiffs under the pretext of rent is liable to be accounted for and adjusted against the principal mortgage amount, and the excess amount is refundable to the plaintiffs; proof lies with the plaintiffs and rebuttal of the responsibility of defendants No. 1 and 2. (7) The sale deed document was written with the consent and willingness of the predecessor of the plaintiffs in the name of defendant No. 2 (Hinda), so the plaintiffs no longer have the right to claim against the statement of their predecessor as compared to defendant No. 1. Proof lies with defendants No. 1 and 2 and rebuttal of the plaintiffs. (8) The plaintiffs' claim is barred by limitation. Proof lies with defendants No. 1 and 2 and rebuttal of the plaintiffs. (9) The predecessor of the plaintiffs had sold the disputed houses to defendant No. 2 (Hinda) via a conditional sale (bai-bil-wafa); the purchase money is the property of defendant No. 2; proof lies with defendant No. 2 and rebuttal of the plaintiffs. (10) Possession of the houses mentioned in the conditional sale deed was with defendant No. 2 (Hinda) according to Shariah rules, and Mool Chand holds them on rent on behalf of defendant No. 2 (Hinda), from which one plot of the warehouse has been taken back; proof lies with defendant No. 2 (Hinda) and rebuttal of the plaintiffs. (11) Section 51 of the Registration Act and Section 92 of the Evidence Act are applicable to the plaintiffs' claim; proof lies with defendants No. 1 and 2 and rebuttal of the plaintiffs. (12) The writing titled 'Sayyid' submitted by the plaintiffs in a book is irregular and contrary to law, and is liable to be confiscated; proof lies with defendants No. 1 and 2 and rebuttal of the plaintiffs. Subsequently, the court issued its proposal regarding each issue of adjudication in the manner mentioned below. (Proposal) Regarding Issue No. 1, my opinion is that based on the testimony of Moti Shah and Wazir Khan, as per Issue No. 1, the loan agreement (☆☆) between Ganesh Lal (Zaid, the mortgagor), the predecessor of the plaintiffs, and Abdul Ghafir Khan, at a monthly interest rate of (☆☆) and for the security of the property mentioned in the document, is proven in favor of the plaintiffs. Issue No. 2 and 3 are actually about matters for which evidentiary proof is impossible; however, the proof of the said matters lies in intent, and the said intent is proven in the following circumstances: namely, defendant No. 1 (Bakr, husband of the mortgagee) is a Muslim and is also a court official, therefore, in bad dealings, he himself entered into the agreement and the document is in the name of his wife...

वादियों के पिता इसमें हिस्सेदार थे; इसका प्रमाण वादियों पर है और प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 की ज़िम्मेदारी का खंडन है। (6) प्रतिवादी संख्या 1 ने वादियों के पूर्वज से किराए के नाम पर जो राशि वसूली है, वह गिरवी की मूल राशि में जोड़े जाने और समायोजित किए जाने योग्य है, और अतिरिक्त राशि वादियों को वापस की जानी चाहिए; इसका प्रमाण वादियों पर है और प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 की ज़िम्मेदारी का खंडन है। (7) वादियों के पूर्वज की सहमति और इच्छा से प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदाह) के नाम पर बैनामा (बिक्री पत्र) लिखा गया था, इसलिए वादियों को प्रतिवादी संख्या 1 के मुकाबले अपने पूर्वज के कथन के विरुद्ध दावा करने का अधिकार नहीं रहा। इसका प्रमाण प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 पर है और वादियों का खंडन है। (8) वादियों का दावा कालातीत (bar by limitation) है। प्रमाण प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 पर है और वादियों का खंडन है। (9) वादियों के पूर्वज ने विवादित मकानों को प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदाह) के हाथ सशर्त बिक्री (बै-बिल-वफ़ा) के माध्यम से बेच दिया था, उसकी कीमत प्रतिवादी संख्या 2 की संपत्ति है; प्रमाण प्रतिवादी संख्या 2 पर है और वादियों का खंडन है। (10) सशर्त बिक्री पत्र में उल्लिखित मकानों पर कब्ज़ा शरीयत के नियमों के अनुसार प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदाह) का हो गया था और मूल चंद प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदाह) की ओर से किराए पर है, जिसमें से गोदाम का एक हिस्सा वापस ले लिया गया है; प्रमाण प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदाह) पर है और वादियों का खंडन है। (11) वादियों के दावे पर पंजीकरण अधिनियम की धारा 51 और साक्ष्य अधिनियम की धारा 92 लागू होती है; प्रमाण प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 पर है और वादियों का खंडन है। (12) वादियों ने 'सैयद' के नाम से जो लेख एक किताब में दाखिल किया है, वह अनियमित और कानून के विरुद्ध ज़ब्त किए जाने योग्य है; प्रमाण प्रतिवादियों संख्या 1 और 2 पर है और वादियों का खंडन है। इसके बाद, अदालत ने प्रत्येक न्यायिक प्रश्न (तनकीह) के संबंध में अपना प्रस्ताव नीचे दिए गए तरीके से जारी किया। (प्रस्ताव) प्रश्न संख्या 1 के बारे में मेरी राय यह है कि मोती शाह और वज़ीर खान की गवाही में प्रश्न संख्या 1 की इच्छा के अनुसार गणेश लाल (ज़ैद, गिरवी रखने वाला), जो वादियों के पूर्वज हैं, और अब्दुल ग़ाफ़िर खान के बीच ऋण समझौता (☆☆) मासिक ब्याज की दर (☆☆) पर और दस्तावेज़ में उल्लिखित संपत्ति की सुरक्षा के लिए, वादियों के पक्ष में सिद्ध है। प्रश्न संख्या 2 और 3 वास्तव में ऐसे मामले हैं जिनका प्रत्यक्ष साक्ष्य असंभव है; हालांकि, उक्त मामलों का प्रमाण नियत (इरादे) में होता है और उक्त नियत निम्नलिखित परिस्थितियों में सिद्ध होती है: यानी प्रतिवादी संख्या 1 (बक्र, गिरवी रखने वाले का पति)

मुसलमान है और अदालत का पेशकार भी है, इसलिए खराब लेनदेन में उसने स्वयं समझौता किया और दस्तावेज़ पत्नी के नाम पर...

पृष्ठ 661/738

پدرِ مدعیان اس کے حصہ دار تھے، ثبوت ذمہ مدعیان وتردیدِ ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱و۲۔ (۶) جور رقم مدعا علیہا نمبر ۱ نے مورث مدعیان سے بنام نہاد کرایہ وصول کی ہے وہ لائق محسوبی و مجرائی باصل زرِ رہن ہے اور زرِ فاضل قابل واپسی مدعیان ہے، ثبوت ذمہ مدعیان و تردیدِ ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱و۲۔ (۷) دستاویز بیعنامہ برضا و رغبت مورث مدعیان بنام مدعا علیہا نمبر ۲ (ہندہ) تحریر ہوئی ہے پس مدعیان کو اپنے مورث کے قول کے خلاف دعوٰی کرنے کا حق بمقابلہ مدعا علیہ نمبر ۱ نہیں رہا۔ ثبوت ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱ و نمبر ۲ و تردیدِ ذمہ مدعیان۔ (۸) دعوٰی مدعیان کو تمادی عارض ہے۔ ثبوت ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱و۲ و تردیدِ ذمہ مدعیان۔ (۹) مورث مدعیان نے جو مکانات متنازعہ مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کے ہاتھ بیع بالوفاء کئے ہیں زر ثمن اس کا ملک مدعا علیہا نمبر ۲ ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا و تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۰) مکانات مندرجہ بیعنامہ بالوفاء پر قبضہ حسب قاعدہ شرعی مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کا ہوگیا تھا اور مول چند کے پاس منجانب مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کرایہ پر ہے جس میں سے ایک قطعہ گودام واپس لے لیا گیا ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۱) دعوٰی مدعیان کو دفعہ ۵۱ قانون رجسٹری و دفعہ ۹۲ قانون شہادت عارض ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱و۲ و تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۲) جو تحریر بنام نہاد سید ایک کتاب مدعیان نے داخل کی ہے وہ بے ضابطہ و خلاف قانون قابل ضبطی ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہما نمبر ۱و نمبر ۲ و تردید ذمہ مدعیان، بعدہ کچہری نے اپنی تجویز نسبت ہر امر تنقیح کے بطریق مندرجہ تحت صادر کی۔ (تجویز) تنقیح نمبر ۱ کے بارہ میں میری رائے یہ ہے کہ موتی شاہ اور وزیر خاں کی شہادت میں حسب مراد تنقیح نمبر ۱ کے گنیش لال (زید راہن) مورث مدعیان اور عبدالغافر خاں کے مابین معاہدہ قرضہ (☆☆) کا بشرح

سود (☆☆) ماہوار اور جائداد مندرجہ دستاویز کی کفالت کیلئے دینا، بحق مدعیان ثابت ہے۔ تنقیح نمبر ۲ و ۳ در حقیقت ایسے امور میں جن کا شہودی ثبوت ناممکن ہے البتہ امور مذکورہ کا ثبوت نیت میں ہوتا ہے اور نیت مذکورہ حالات ذیل میں ثابت ہوتی ہے یعنی مدعا علیہ نمبر ۱ (بکر شوہر مر تہنہ) مسلمان ہے اور پیشکار کچہری بھی ہے اس لئے برے معاملات میں اس کو خود معاہدہ کرنا اور دستاویز بزوجہ

Rather, defendant no. 1 is no longer there. Proof of the responsibility of defendants no. 1 and 2 and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. (8) The plaintiffs' suit is barred by limitation. Proof of the responsibility of defendants no. 1 and 2 and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. (9) The predecessor of the plaintiffs sold the disputed houses to defendant no. 2, Musammat Hinda, by 'Bai-bil-Wafa' (conditional sale). The purchase price is the property of defendant no. 2. Proof of the responsibility of the defendant and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. (10) Possession of the houses mentioned in the 'Bai-bil-Wafa' deed was obtained by defendant no. 2, Musammat Hinda, according to Sharia rules, and they are on rent with Mool Chand on behalf of defendant no. 2, Hinda, from which one section of the warehouse has been taken back. Proof of the responsibility of defendant no. 2, Hinda, and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. (11) The plaintiffs' suit is barred by Section 51 of the Registration Act and Section 92 of the Evidence Act. Proof of the responsibility of defendants no. 1 and 2 and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. (12) The document submitted by the plaintiffs as a so-called receipt of a book is irregular and illegal and liable to be confiscated. Proof of the responsibility of defendants no. 1 and 2 and rebuttal of the responsibility of the plaintiffs. Thereafter, the court issued its recommendation regarding each issue (Tanqeeh) in the manner mentioned below. (Recommendation) Regarding issue no. 1, my opinion is that based on the testimonies of Moti Shah and Wazir Khan, as per the intent of issue no. 1, it is proven in favor of the plaintiffs that there was a loan agreement (**) between Ganeshi Lal (Zaid, the mortgagor), the predecessor of the plaintiffs, and Abdul Ghafar Khan at a monthly interest rate of (**), and the property mentioned in the document was given as security. Issues no. 2 and 3 are in fact matters for which oral evidence is impossible. However, proof of the said matters lies in the intention, and the said intention is proven in the following circumstances: namely, defendant no. 1 (Bakr, husband of the mortgagee) is a Muslim and is also a court official (Peshkar), therefore, in fraudulent dealings, he himself entered into the agreement and the document is in the name of his wife.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

बल्कि प्रतिवादी नंबर १ नहीं रहा। प्रतिवादी नंबर १ और २ की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। (८) वादियों का दावा कालातीत (मियाद गुज़र जाने के कारण) है। प्रतिवादी नंबर १ और २ की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। (९) वादियों के पूर्वज ने जो विवादित मकान प्रतिवादी नंबर २ हिन्दह के हाथ 'बै-बिल-वफ़ा' (सशर्त विक्रय) किए हैं, उसकी क्रय राशि प्रतिवादी नंबर २ की संपत्ति है। प्रतिवादी की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। (१०) 'बै-बिल-वफ़ा' विलेख में वर्णित मकानों पर कब्ज़ा शरिया नियम के अनुसार प्रतिवादी नंबर २ हिन्दह को प्राप्त हो गया था और वे प्रतिवादी नंबर २ हिन्दह की ओर से मूल चंद के पास किराए पर हैं, जिनमें से गोदाम का एक हिस्सा वापस ले लिया गया है। प्रतिवादी नंबर २ हिन्दह की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। (११) वादियों का दावा पंजीकरण अधिनियम की धारा ५१ और साक्ष्य अधिनियम की धारा ९२ द्वारा बाधित है। प्रतिवादी नंबर १ और २ की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। (१२) वादियों द्वारा 'तथाकथित रसीद' के नाम से जो दस्तावेज़ पेश किया गया है, वह अनियमित और अवैध है और ज़ब्त किए जाने योग्य है। प्रतिवादी नंबर १ और २ की ज़िम्मेदारी का प्रमाण और वादियों की ज़िम्मेदारी का खंडन। इसके बाद अदालत ने प्रत्येक मुद्दे (तनक़ीह) के संबंध में अपना प्रस्ताव निम्नलिखित तरीके से जारी किया। (प्रस्ताव) मुद्दा (तनक़ीह) नंबर १ के बारे में मेरी राय यह है कि मोती शाह और वज़ीर खान की गवाही में, मुद्दा नंबर १ की मंशा के अनुसार, वादियों के पक्ष में यह सिद्ध होता है कि गणेशी लाल (ज़ैद, रहनकर्ता), जो वादियों के पूर्वज थे, और अब्दुल गफ़ार खान के बीच (**) **प्रति माह की ब्याज दर पर ऋण समझौता** (**) हुआ था और दस्तावेज़ में वर्णित संपत्ति सुरक्षा (कफ़ालत) के रूप में दी गई थी। मुद्दा नंबर २ और ३ वास्तव में ऐसे मामले हैं जिनमें मौखिक साक्ष्य असंभव है। हालांकि, उक्त मामलों का प्रमाण इरादे (नीयत) में होता है, और उक्त इरादा निम्नलिखित परिस्थितियों में सिद्ध होता है: अर्थात् प्रतिवादी नंबर १ (बक्र, मुर्तहीन का पति) एक मुस्लिम है और अदालत का पेशकार भी है, इसलिए गलत व्यवहार में उसने स्वयं समझौता किया और दस्तावेज़ अपनी पत्नी के नाम करवाया।

पृष्ठ ६६२/७३८

بلکہ مدعا علیہ نمبر ۱ نہیں رہا۔ ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۱ و نمبر ۲ و تردید ذمہ مدعیان۔ (۸) دعوی مدعیان کو تمادی عارض ہے۔ ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۱ و نمبر ۲ و تردید ذمہ مدعیان۔ (۹) مورث مدعیان نے جو مکانات متنازعہ مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کے ہاتھ بیع بالوفاء کئے ہیں زر ثمن اس کا ملک مدعا علیہا نمبر ۲ ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا و تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۰) مکانات مندرجہ بیعنامہ بالوفاء پر قبضہ حسب قاعدہ شرعی مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کا ہو گیا تھا اور مول چند کے پاس منجانب مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ کرایہ پر ہے جس میں سے ایک قطعہ گودام واپس لے لیا گیا ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۲ ہندہ تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۱) دعوی مدعیان کو دفعہ ۵۱ قانون رجسٹری و دفعہ ۹۲ قانون شہادت عارض ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۱ و ۲ و تردید ذمہ مدعیان۔ (۱۲) جو تحریر بنام نہاد رسید ایک کتاب مدعیان نے داخل کی ہے وہ بے ضابطہ و خلاف قانون قابل ضبطی ہے، ثبوت ذمہ مدعا علیہا نمبر ۱ و نمبر ۲ و تردید ذمہ مدعیان، بعدہ کچہری نے اپنی تجویز نسبت ہر امر تنقیح کے بطریق مندرجہ تحت صادر کی۔ (تجویز) تنقیح نمبر ۱ کے بارہ میں میری رائے یہ ہے کہ موتی شاہ اور وزیر خاں کی شہادت میں حسب مراد تنقیح نمبر ۱ کے گنیشی لال (زید راہن) مورث مدعیان اور عبدالغافر خاں کے مابین معاہدہ قرضہ (**) کا بشرح سود (**) ماہوار اور جائداد مندرجہ دستاویز کی کفالت کیلئے دینا، بحق مدعیان ثابت ہے۔ تنقیح نمبر ۲ و ۳ در حقیقت ایسے امور میں جن کا شہودی ثبوت ناممکن ہے البتہ امور مذکورہ کا ثبوت نیت میں ہوتا ہے اور نیت مذکورہ حالات ذیل میں ثابت ہوتی ہے یعنی مدعا علیہ نمبر ۱ (بکر شوہر مرتنہ) مسلمان ہے اور پیشکار کچہری بھی ہے اس لئے برے معاملات میں اس کو خود معاہدہ کرنا اور دستاویز زوجہ۔

Fatawa Razawiyyah Volume (18)

...to get [it] written in the name of [someone] is purely a matter of expediency; similarly, taking interest is entirely reprehensible for any Muslim, and especially for a person of knowledge. Therefore, changing the name of the interest amount to "rent" is certainly a ruse. Secondly, personally receiving amount (☆☆) (about which clarification will be provided later) and personally receiving the rent amount mentioned in the book and signing it without mentioning the name of defendant number 2 (Hinda, mortgagee) clearly proves the intent which is the essence of issues number 2 and 3. Therefore, I decide both of these issues in favor of the plaintiffs.

Regarding issue number 4, my proposal is that from the testimony of (Muhammad Raza Khan and Mazhar Hussain Khan), the admission of the advance arrival of (☆☆) by defendant number 1 and the giving of (☆☆) in the presence of the said witnesses, Ganeshi Lal (Zaid, mortgagor) to defendant number 1, the receipt of the total (☆☆) by the said defendant; and from the testimony of the advance arrival of (☆☆), the admission of the advance arrival of (☆☆) and its being given in the presence of witnesses, the receipt of the total (☆☆) by defendant number 1; and from the testimony of (Ajaib-ud-din and Ahmad Nabi Khan son of Masita Khan), the admission of the advance arrival of (☆☆) and the cash (☆☆) being given in the presence of the said witnesses, the receipt of the total (☆☆) by the said defendant; and from the testimony of (Haider Ali Khan and Abdul Rahim Khan), the admission of the advance arrival of (☆☆) by the said defendant and the cash (☆☆) being given in the presence of the said witnesses, the receipt of the total (☆☆) by the said defendant; and from the testimony of (Altaf Ali Khan, Muhammad Bashir Khan and Anwar Beg), the admission of the advance arrival of (☆☆) and the cash (☆☆) being given in the presence of the said witnesses, the receipt of the total (☆☆) by the said defendant; and from the testimony of (Najjan son of Ghulam Muhi-ud-din and Haider Hussain), the admission of the advance arrival of (☆☆ 3/4) pies by defendant number 1 and the cash (☆☆) being given in front of the said witnesses, the receipt of (☆☆) by the said defendant is proven. The substance of the testimony stated above proves that admission for a part of the total amount received and witness observation for another part (in whose presence the amounts were given) is established. This is a strong indication of the truth of the testimony for the admitted amounts, as other testimonies support it in turn. In this regard, receipts of the said defendant included in the book of receipts (about which we will discuss in detail later) have been presented, which fully support the testimony and admission. Therefore, due to the

support of written testimony, I declare the delivery of this admitted amount proven. However, out of the total amount (☆☆) paid under the guise of so-called rent, there is an amount of (☆☆) for which the plaintiffs have not presented any receipt and they state that defendant number 1, due to bad faith, did not issue receipts for this amount. In the absence of written testimony, I consider it deductible, after the deduction of which (☆☆) remains. Therefore, by the consensus of the testimony of the plaintiffs and...

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

...के नाम लिखवाना पूरी तरह से मصلحत (औचित्य) है; इसी प्रकार ब्याज लेना किसी भी मुस्लिम और विशेष रूप से एक विद्वान व्यक्ति के लिए अत्यंत निंदनीय है। अतः ब्याज की राशि का नाम बदलकर 'किराया' रखना निश्चित रूप से एक हीला (बहाना) है। दूसरा, राशि (☆☆) स्वयं प्राप्त करना (जिसके संबंध में आगे स्पष्टीकरण दिया जाएगा) और पुस्तक में वर्णित किराए की राशि स्वयं प्राप्त कर अपने हस्ताक्षर करना तथा प्रतिवादी संख्या 2 (हिंदा, बंधकदार) का नाम न लिखना स्पष्ट रूप से उस मंशा को सिद्ध कर रहा है जो मुद्दे संख्या 2 और 3 का सार है। इसलिए मैं इन दोनों मुद्दों को वादियों के पक्ष में तय करता हूँ।

मुद्दा संख्या 4 के संबंध में मेरा प्रस्ताव है कि (मोहम्मद रज़ा खान और मज़हर हुसैन खान) की गवाही से, प्रतिवादी संख्या 1 द्वारा (☆☆) के अग्रिम आगमन का स्वीकार और उक्त गवाहों गनेशी लाल (ज़ैद, रहन रखने वाला) की उपस्थिति में (☆☆) का प्रतिवादी संख्या 1 को दिया जाना, कुल (☆☆) का उक्त प्रतिवादी के पास पहुंचना; और (☆☆) के अग्रिम आगमन की गवाही से, (☆☆) के अग्रिम आगमन का स्वीकार और गवाहों की उपस्थिति में दिया जाना, कुल (☆☆) का प्रतिवादी संख्या 1 के पास पहुंचना; और (अजाइब-उद-दीन और अहमद नबी खान पुत्र मसीता खान) की गवाही से, (☆☆) के अग्रिम आगमन का स्वीकार और उक्त गवाहों की उपस्थिति में नकद (☆☆) दिया जाना, कुल (☆☆) का उक्त प्रतिवादी के पास पहुंचना; और (हैदर अली खान और अब्दुल रहीम खान) की गवाही से, उक्त प्रतिवादी द्वारा (☆☆) के अग्रिम आगमन का स्वीकार और उक्त गवाहों के समक्ष नकद (☆☆) दिया जाना, कुल (☆☆) का उक्त प्रतिवादी के पास पहुंचना; और (अल्ताफ़ अली खान, मोहम्मद बशीर खान और अनवर बेग) की गवाही से, (☆☆) के अग्रिम आगमन का स्वीकार और उक्त गवाहों के समक्ष नकद (☆☆) दिया जाना, कुल (☆☆) का उक्त प्रतिवादी के पास पहुंचना; और (नज्जन पुत्र गुलाम मुहीउद्दीन और हैदर हुसैन) की गवाही से, प्रतिवादी संख्या 1 द्वारा (☆☆ 3/4) पाई के अग्रिम आगमन का स्वीकार और उक्त गवाहों के समक्ष नकद (☆☆) दिया जाना, (☆☆) का उक्त प्रतिवादी के पास पहुंचना सिद्ध है। ऊपर वर्णित गवाही के विषयवस्तु से सिद्ध होता है कि प्राप्त कुल राशि के कुछ भाग का स्वीकार और कुछ भाग का गवाहों द्वारा अवलोकन (जिनके समक्ष राशि दी गई थी) स्थापित है। जिन राशियों के स्वीकार की गवाही है, उनकी सत्यता का यह प्रबल संकेत है कि अन्य गवाहियां क्रमशः इसका समर्थन करती हैं और इसके संबंध में उक्त प्रतिवादी की रसीदें, जो रसीद बुक में शामिल हैं (जिसके बारे में हम आगे विस्तार से चर्चा करेंगे), प्रस्तुत की गई हैं, जो गवाही

और स्वीकार का पूर्ण समर्थन करती हैं। अतः लिखित गवाही के समर्थन के कारण मैं इस स्वीकार की गई राशि के प्रेषण को सिद्ध मानता हूँ। किंतु कुल राशि (☆☆) में से, जो तथाकथित किराए के नाम पर दी गई थी, (☆☆) की ऐसी राशि है जिसके लिए वादियों ने कोई रसीद प्रस्तुत नहीं की है और वे लिखते हैं कि प्रतिवादी संख्या 1 ने दुर्भावना के कारण इस राशि की रसीदें नहीं दीं। लिखित गवाही के अभाव के कारण मैं इसे कटौती के योग्य मानता हूँ, जिसकी कटौती के बाद (☆☆) शेष बचते हैं। अतः वादियों की सहमतिपूर्ण गवाही और...

کے نام لکھانا عین مصلحت ہے اسی طرح سود کا لینا کسی مسلم اور خاص کر ذی علم شخص کو سراسر معیوب ہے لہذا رقم سود کا نام بدل کر کرایہ کا نام لکھانا ایک حیلہ ضرور ہے۔ دوسرے رقم (☆☆) کو خود وصول کرنا جس کی بابت آئندہ تصریح کی جائے گی) اور رقم کرایہ مندرجہ کتاب کا خود وصول کر کے اپنے دستخط کرنا اور مدعا علیہا نمبر ۲ (ہندہ مرتہنہ) کا نام نہ لکھنا صاف طور پر اس نیت کو جو تنقیحات نمبر ۲ و ۳ کا ماحصل ہے ثابت کر رہا ہے اس لئے میں ان دونوں تنقیحات کو بحق مدعیان قرار دیتا ہوں۔

تنقیح نمبر ۴ کے متعلق میری تجویز ہے کہ (محمد رضا خاں اور مظہر حسین خاں) کی شہادت سے (☆☆) کے پہلے پہنچنے کا اقرار مدعا علیہ نمبر ۱ اور (☆☆) روبرو گواہان مذکور گنیشی لال (زید راہن) کا مدعا علیہ نمبر ۱ کو دینا جملہ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ مذکور پہنچنا اور (☆☆) کے پہلے پہنچنے کی شہادت سے (☆☆) کے پہلے پہنچنے کا اقرار اور (☆☆) گواہان کی موجودگی میں دیا جانا جملہ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ نمبر ۱ پہنچنا اور (عجائب الدین واحمد نبی خاں ولد مسیتا خاں) کی شہادت سے (☆☆) کے پہلے پہنچنے کا اقرار اور (☆☆) کا نقد روبرو گواہان مذکور دیا جانا جملہ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ مذکور پہنچنا اور (حیدر علی خاں و عبد الرحیم خاں) کی شہادت سے (☆☆) کے پہلے پہنچنے کا اقرار مدعا علیہ مذکور اور (☆☆) کا نقد گواہان مذکور کے روبرو دیا جانا جملہ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ مذکور پہنچنا اور (الطاف علی خاں و محمد بشیر خاں و انور بیگ) کی شہادت سے (☆☆) کا پہلے پہنچنے کا اقرار اور (☆☆) کا نقد گواہان مذکور کے روبرو دیا جانا جملہ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ مذکور پہنچنا اور (نجن ولد غلام محی الدین وحیدر حسین) کی شہادت سے (☆☆ ۳/۴) پائی کا پہلے پہنچنے کا

اقرار مدعا علیہ نمبر ۱ اور (☆☆) کا بمواجہہ گواہان مذکور نقد دیا جانا (☆☆) پاس مدعا علیہ مذکور پہنچنا ثابت ہے مضمون شہادت مصرحہ بالا میں ثابت ہے کہ بعض حصہ کل رقم موصولہ کا اقرار اور بعض حصہ مشاہدہ گواہان (جنکے روبرو رقم دی گئی ہیں ثابت ہوتا ہے جن رقوم کے اقرار کی شہادت ہے ان کی صداقت کا یہ قوی قرینہ ہے کہ دیگر شہادتیں اس کی بالترتیب تائید کرتی ہیں اور اس کے متعلق رسیدات مدعا علیہ مذکور مشمولہ کتاب رسیدات ہے جس کی بابت ہم آئندہ تفصیلی بحث کریں گے) پیش ہوئی ہیں جو شہادت و اقرار کی کامل تائید کرتی ہیں اس لئے اس رقم اقراری کے ایصال کو بوجہ تائید شہادت تحریری کے میں ثابت قرار دیتا ہوں، لیکن منجملہ (☆☆) کل رقم مودی بنام نہاد کرایہ کے (☆☆) کی ایسی رقم ہے جس کے متعلق مدعیان نے کوئی رسید پیش نہیں کی اور تحریر کرتے ہیں کہ مدعا علیہ نمبر ۱ کے براہ بدنیتی اس رقم کی رسیدات نہیں دیں بوجہ نہ ہونے شہادت تحریری کے قابل منہائی جانتا ہوں جس کے منہا ہونے کے بعد (☆☆) باقی رہتے ہیں اس لئے باتفاق شہادت مدعیان و

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

The delivery of writings of defendant number 1 (☆☆) to the said defendant as per the satisfaction of the court is proven. In proof of the delivery of the above-mentioned amounts, the book of receipts presented by the plaintiffs contains all the amounts except for the amount (☆☆), for the receipt of which there are two types of signatures of the defendant: one in the name of Abdul Ghafir Khan and the other in the name of Daula Khan. For the proof of the signatures written in the name of Abdul Ghafir Khan, the plaintiffs summoned several official witnesses related to the identification of handwriting and signatures, and for comparison of signatures, they presented fifteen pieces of summons etc., issued by the civil court and twenty pieces of notices issued by the criminal court, on which the admitted signatures of defendant number 1 are affixed. From the testimony of the said officials and the comparison and examination of the signatures affixed on the said documents, and the second fixed on the back of the initial summons of the like case, and the signatures on the notices and also the court orders, it is proven to the satisfaction of the court that as many signatures as are written on the receipt book in the name of Abdul Ghafir Khan are definitely written by the hand of defendant number 1 and the handwriting is also his. Wherever signatures are written in the name of Daula Khan, it is evident from the style of writing, the character of the script, and the clarity of the pen that they are also by the hand of defendant number 1. And from most testimonies, it is proven that the alias of defendant number 1 is also Daula Khan. To prove and investigate whether the signatures affixed on the receipt book are indeed of the said defendant, there are two methods: one is the testimony of such persons who recognize the signatures of the said defendant, and the second is comparison with those signatures which are authentically of the said defendant. Therefore, by both the methods mentioned above, the court is satisfied that the signatures affixed on the receipt book definitely belong to the said defendant. Regarding the payment of the amount of item (☆☆) of issue number 4 and the writing of the note, it is my opinion that from the testimony of Sheikh Ghufran and Muhammad Alijan, the delivery of (☆☆) to defendant number 1 is proven. And from the testimony of Munshi Fida Ali Khan, Peshkar of Civil Court, and Munshi Gauri Sahai, Nazir of Criminal Court, and Munshi Fayyaz Ali Khan, Peshkar of Private Court, Babu Shamsuddin Sub-Inspector of Police, and Syed Farzand Ali, Nazir Secretariat, and Munshi Shakeel Ahmed, Ahlmad of Criminal Court, and Munshi Syed Ahmed, Pleader, it is well proven that the receipt (☆☆) is written by the hand of defendant number 1 and his signature

is affixed on it. In addition to this, from the examination and comparison of other signatures of the said defendant affixed on the summons documents and notices and the back of summons and also court orders, it is proven to the satisfaction of the court that the signatures affixed on the note (☆☆) and the special writing are by the hand of defendant number 1 and carry his signature, leaving no room for any kind of doubt. However, this amount is part of the mortgage money.

प्रतिवादी संख्या 1 (☆☆) के लेखों का उक्त प्रतिवादी के पास न्यायालय की संतुष्टि के अनुसार पहुँचना सिद्ध है। उपरोक्त राशियों के प्रेषण के प्रमाण में, वादियों द्वारा प्रस्तुत रसीद पुस्तक में राशि (☆☆) को छोड़कर अन्य सभी राशियाँ दर्ज हैं, जिनकी प्राप्ति के संबंध में प्रतिवादी के दो प्रकार के हस्ताक्षर हैं: एक अब्दुल ग़फ़िर खान के नाम से और दूसरा दौला खान के नाम से। अब्दुल ग़फ़िर खान के नाम से लिखे गए हस्ताक्षरों के प्रमाण के लिए, वादियों ने हस्तलेखन और हस्ताक्षर की पहचान से संबंधित कई आधिकारिक गवाहों को बुलाया, और हस्ताक्षरों के मिलान के लिए, सिविल कोर्ट द्वारा जारी पंद्रह सम्मन आदि और आपराधिक न्यायालय द्वारा जारी बीस नोटिस प्रस्तुत किए, जिन पर प्रतिवादी संख्या 1 के स्वीकृत हस्ताक्षर अंकित हैं। उक्त अधिकारियों की गवाही और उक्त दस्तावेजों पर अंकित हस्ताक्षरों के मिलान और परीक्षण, और इसी प्रकार के मूल सम्मन के पीछे अंकित दूसरे हस्ताक्षरों, तथा नोटिसों पर हस्ताक्षरों और न्यायालय के आदेशों से, न्यायालय की संतुष्टि के साथ यह सिद्ध होता है कि रसीद पुस्तक पर अब्दुल ग़फ़िर खान के नाम से जितने भी हस्ताक्षर लिखे गए हैं, वे निश्चित रूप से प्रतिवादी संख्या 1 के हाथ से लिखे गए हैं और लिखावट भी उन्हीं की है। जहाँ दौला खान के नाम से हस्ताक्षर लिखे गए हैं, वहाँ लेखन की शैली, लिपि के स्वरूप और कलम की स्पष्टता से यह सिद्ध होता है कि वे भी प्रतिवादी संख्या 1 के हाथ के ही हैं। और अधिकांश गवाहियों से यह सिद्ध होता है कि प्रतिवादी संख्या 1 का उपनाम दौला खान भी है। रसीद पुस्तक पर अंकित हस्ताक्षर वास्तव में उक्त प्रतिवादी के हैं या नहीं, इसे सिद्ध करने और जाँचने के दो तरीके हैं: एक तो ऐसे व्यक्तियों की गवाही जो उक्त प्रतिवादी के हस्ताक्षरों को पहचानते हैं, और दूसरा उन हस्ताक्षरों से मिलान करना जो आधिकारिक रूप से उक्त प्रतिवादी के हैं। अत; ऊपर वर्णित दोनों तरीकों से न्यायालय को यह संतोष हो गया है कि रसीद पुस्तक पर अंकित हस्ताक्षर निश्चित रूप से उक्त प्रतिवादी के हैं। मुद्दा संख्या 4 की मद (☆☆) की राशि के भुगतान और पत्र के लेखन के बारे में मेरी राय यह है कि शेख गुफरान और मोहम्मद अलीजन की गवाही से प्रतिवादी संख्या 1 के पास (☆☆) का पहुँचना सिद्ध है। और मुंशी फिदा अली खान, पेशकार सिविल कोर्ट, और मुंशी गौरी सहाय, नाज़िर आपराधिक न्यायालय, और मुंशी फैयाज अली खान, पेशकार निजी अदालत, बाबू शम्सुद्दीन सब-इंस्पेक्टर पुलिस, और सैयद फरज़ंद अली, नाज़िर सचिवालय, और मुंशी शकील अहमद, अहलमत आपराधिक न्यायालय, और मुंशी सैयद अहमद, वकील की गवाही से अच्छी तरह सिद्ध है कि रसीद (☆☆) प्रतिवादी संख्या 1 के हाथ की लिखी हुई है और उस पर उनके हस्ताक्षर

अंकित हैं। इसके अतिरिक्त, सम्मन दस्तावेजों और नोटिसों तथा सम्मन के पीछे और न्यायालय के आदेशों पर अंकित उक्त प्रतिवादी के अन्य हस्ताक्षरों के परीक्षण और मिलान से न्यायालय की संतुष्टि के अनुसार यह सिद्ध है कि पत्र (☆☆) पर अंकित हस्ताक्षर और विशेष लेखन प्रतिवादी संख्या 1 के हाथ का है और उन्हीं के हस्ताक्षरित हैं, जिसमें किसी प्रकार का कोई संदेह नहीं रहा। लेकिन यह राशि बंधक राशि का हिस्सा है।

पृष्ठ 664/738

تحریرات مدعا علیہ نمبر ۱ (☆☆) کا پاس مدعا علیہ مذکور حسب اطمینان کچہری پہنچنا ثابت ہے ایصال رقوم مندرجہ بالا کے ثبوت میں جو کتاب رسیدات مدعیان نے پیش کی اس کتاب میں سوائے رقم (☆☆) کے باقی جملہ رقوم درج ہیں جن کی وصول کے بابت مدعا علیہ کے دو قسم کے دستخط ہیں ایک بنام عبدالغافر خان دوسرا بنام دولہ خاں، جو دستخط بنام عبدالغافر خاں تحریر ہیں ان کے ثبوت میں مدعیان نے متعدد گواہان عہدہ داران متعلق شناخت تحریر خط و دستخط طلب کرائے ہیں اور واسطے مطابقت دستخطوں کے پندرہ قطعہ ثمن وغیرہ مجریہ کچہری دیوانی اور بیس قطعات اطلاع نامجات مجریہ کچہری فوجداری پیش کئے جن پر مدعا علیہ نمبر ۱ کے مسلم دستخط ثبت ہیں شہادت عہدہ داران مذکور اور مطابقت و معائنہ دستخطہائے مثبتہ کاغذات مذکور دویم مثبت پشت ثمن ابتدائی مثل ہٰذا و دستخطہائے اطلاعیا بی و نیز احکام کچہری میں باطمینان کچہری ثابت ہے کہ کتاب رسیدات پر جس قدر دستخط بنام عبدالغافر تحریر ہیں وہ یقیناً مدعا علیہ نمبر ۱ کے ہاتھ کے لکھے ہوئے ہیں اور تحریر بھی اسی کے ہاتھ کی ہے جس جگہ دستخط بنام دولہ خاں تحریر ہیں ان کی طرز تحریر اور شانِ خط اور روشن قلم سے ثابت ہے کہ وہ بھی مدعا علیہ نمبر ۱ کے ہاتھ کی ہیں اور اکثر شہادتوں سے یہ امر ثابت ہے کہ مدعا علیہ نمبر ۱ کا عرف دولہ خاں بھی ہے۔ واسطے ثبوت اور جانچ اس امر کے کہ دستخط مثبتہ کتاب رسیدات فی الواقع مدعا علیہ مذکور کی ہیں دو طریقے ہیں، ایک تو شہادت ایسے اشخاص کی جو مدعا علیہ مذکور کے دستخط پہچانتے ہیں، دوسرے مطابقت ان دستخطوں سے جو تحقیقی طور پر مدعا علیہ مذکور کی ہیں، پس دونوں طریقوں مصرحہ بالا سے کچہری کو اطمینان اس امر کا ہوگیا کہ دستخطہائے مثبتہ کتاب رسیدات یقیناً مدعا علیہ مذکور کے ہیں۔ فقرہ ثانی تنقیح نمبر ۴ رقم (☆☆) کی ادائیگی

اور رقعہ کی تحریر کی بابت میری یہ رائے ہے کہ شہادت شیخ غفران و محمد علیجان سے (☆☆) کا پاس مدعا علیہ نمبر ۱ پہنچنا ثابت ہے اور منشی فدا علی خاں پیشکار دیوانی اور منشی گوری سہائے ناظر فوجداری و منشی فیاض علی خاں پیشکار کچہری نجی بابوشمس الدین سب انسپکٹر پولیس و سید فرزند علی ناظر سیکریٹریٹ و منشی شکیل احمد اہلمد فوجداری و منشی سید احمد وکیل کی شہادت سے بخوبی ثابت ہے کہ رسید (☆☆) کی مدعا علیہ نمبر ۱ کے ہاتھ کی لکھی ہوئی اور اسی کے دستخط اس پر ثبت ہیں اس کے علاوہ دیگر دستخطہائے مدعا علیہ مذکور مثبتہ کاغذات ثمن واطلاعنامجات و پشت ثمن و نیز احکام کچہری کے معائنہ و مطابقت سے حسب اطمینان کچہری ثابت ہے کہ دستخط مثبتہ رقعہ (☆☆) کے اور تحریر خاص مدعا علیہ نمبر ۱ کے ہاتھ کی اور اسی کی دستخطی ہے جس میں کسی قسم کا شک و شبہ باقی نہیں رہا لیکن یہ رقم منجملہ زر رہن

Fatawa Razawiyya Volume Eighteen (18)

...of and in the slip, a reference (☆☆) to the mortgage amount has been given; therefore, based on Clause 92, Section 14 of the State's Registration Law, the registration of the said receipt is mandatory. Since it was not registered, based on Section 49 of the said Registration Law, it is not admissible in evidence. Consequently, the payment of this amount (☆☆) is declared unproven due to legal provisions. Issue No. 5, namely, the mortgaged property being ancestral of the plaintiffs and the plaintiffs being shareholders during the lifetime of Ganeshi Lal, is not proven by any evidence. Therefore, I decide this issue against the plaintiffs. Regarding Issue No. 6, it is my opinion that the amount which Defendant No. 1 (Bakr, husband of the mortgagee) has received from the predecessor of the plaintiffs (Zaid, the mortgagor) under the guise of rent collection, and whose delivery the court has declared proven to the extent of (☆☆) according to the head specifications, in my view, is deductible from the principal amount for several reasons. Firstly, it has been settled by the civil court that under Hanafi law, 'Bai-bil-Wafa' (sale with a right of redemption) has the status of a mortgage, and the rent and other profits of the mortgaged property are the right of the mortgagor and are deductible from the mortgage money, as is proven from the copies of judgments presented by the plaintiffs. Secondly, from the testimony of Ashraf Ali Khan and other witnesses, it is proven that the rent deed was written with the consent and permission of Ganeshi Lal (Zaid, the mortgagor), to the extent that the rent amount was paid from time to time by Ganeshi Lal himself, as proven by the finding on Issue No. 4. With this consent and permission of the mortgagor, according to the fatwa of Madrasa Ahl-e-Sunnat, Bareilly, presented by the defendants themselves, the mortgage became void and the mortgage money became a pure debt. Thus, without dispute, the amount received under the guise of rent is worthy of being deducted from the mortgage money. Thirdly, as per the specification in the finding on Issue No. 10, the possession of the mortgagee is not proven; in this case, it will always be a simple debt and the paid amount under the guise of rent is necessarily worthy of being calculated and deducted from the principal mortgage amount. Regarding Issue No. 7 and 8, no legal evidence has been presented, therefore it remains unproven in favor of the female defendant. Regarding Issue No. 9, only Hafiz Usman Khan has testified, but it does not support this issue. Regarding Issue No. 10, for the following reasons, in my view, it is not proven in favor of Female Defendant No. 2: Firstly, from the testimony of the witnesses presented on behalf of Female Defendant No. 2 (Hindah, the mortgagee),

the complete vacating of all houses from the mortgagor's goods and belongings is not proven, because all the witnesses for Defendant No. 2 state...

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

...का है और रक़अ (पर्ची) में ह़वाला (☆☆) ज़र-ए-ऱहन (बंधक राशि) का दिया गया है, लिहाज़ा ज़ेरे दफ़अ़ 92/14 क़ानून रजिस्ट्री रियासत के रसीद मज़कूर का रजिस्ट्री होना लाज़मी है और चूंकि वह रजिस्ट्री नहीं कराई गई, इस लिये ज़ेरे दफ़अ़ 49 क़ानून रजिस्ट्री मज़कूर सुबूत में लेने के क़ाबिल नहीं है, बिना बरआं इस रक़म (☆☆) का अदा होना बवजह नस़-ए-क़ानूनी के ग़ैर साबित क़रार दिया जाता है। तनक़ीह़ (विवादक) नम्बर 5 यानी जायदाद मरहूना (बंधक संपत्ति) का मौरूसी मुद्दईयान होना और बह़यात गनेशी लाल मुद्दईयान का हिस्सा दार होना किसी शहादत से साबित नहीं है, इसलिए इस तनक़ीह़ को मैं ख़िलाफ़ मुद्दईयान फ़ैसल करता हूँ। तनक़ीह़ नम्बर 6 के बारे में मेरी यह राय है कि जो रक़म मुद्दआ अलैहि नम्बर 1 (बक्र, शौहर मुर्तहिन/बंधकदार का पति) ने मौरिस मुद्दईयान (ज़ैद राहिन/बंधककर्ता) से बनाम निहाद किराया वसूली की है और जिसके ईसाल (पहुंचने) को कचहरी ने साबित क़रार दिया है बक़दर (☆☆) हस्ब तस़रीह़ात-ए-स़दर होती है मेरे नज़दीक वह रक़म बवजह़ा काबिल-ए-मुजराई बह ज़र असल है, अव्वल यह कि कचहरी दीवानी से यह अम्र तय हो चुका है कि बै-बिल-वफ़ा (शर्तिया बिक्री) मज़हब-ए-ह़नफी में हुक्म-ए-रहन में है और शय-ए-मरहूना का किराया और दीगर महासिल ह़क़-ए-राहिन और क़ाबिल-ए-मुजराई बह ज़र-ए-रहन है जैसा कि नुकूल-ए-फ़ैसलाजात पेश कर्दा मुद्दईयान से साबित है, दोयम यह कि शहादत अशरफ अली खाँ व दीगर गवाहान से अम्र साबित है कि किराया नामा ब-रज़ामंदी व इजाज़त गनेशी लाल (ज़ैद राहिन) लिखवाया गया हत्ताकि रक़म किराया ख़ुद गनेशी लाल ने वक़्तन फ़-वक़्तन अदा की जैसा कि तजवीज़ तनक़ीह़ नम्बर 4 से साबित है, इस रज़ामंदी व इजाज़त-ए-राहिन से हस्ब फ़तवा मदरसा अहले सुन्नत बरेली पेश कर्दा ख़ुद मुद्दआ अलैहिमा रहन बातिल हो गया और रक़म ज़र-ए-ऱहन क़र्ज़ा-ए-ख़ालिस हो गया पस बिला इख्तिलाफ़ वह रक़म जो बनाम निहाद किराया वसूल हुई है वह लाइक़-ए-मुजराई बह ज़र-ए-ऱहन है, सोयम यह कि हस्ब तस़रीह़ मुन्दरजा तजवीज़ तनक़ीह़ नम्बर 10 क़ब्ज़ा मुर्तहिन साबित नहीं हुआ तो इस सूरत में कभी क़र्ज़ा-ए-सादा और रक़म मउदी बनाम निहाद किराया ज़रूर लाइक़-ए-महसूबी व मुजराई बह ज़र असल रहन है। तनक़ीह़ नम्बर 7 व 8 के मुतअल्लिक़ कोई सुबूत क़ानूनी पेश नहीं किया गया इस लिये वह बह़क़ मुद्दआ अलैहा ग़ैर साबित है। तनक़ीह़ नम्बर 9 के मुतअल्लिक़ सिर्फ़ ह़ाफ़िज़ उस्मान खाँ ने शहादत दी है मगर वह मुस्बत इस तनक़ीह़ की नहीं है। तनक़ीह़ नम्बर 10 बवजह ज़ैल मेरे नज़दीक बह़क़ मुद्दआ अलैहा नम्बर 2 साबित नहीं है, अव्वल: यह कि जिस क़दर गवाहान जानिब मुद्दआ अलैहा नम्बर 2 (हिन्दा मुर्तहिना)

में पेश हुए हैं उनकी शहादत से पूरे तौर पर फ़ारिग़ होना कुल मकानात का अस्बाब व सामान राहिन से साबित नहीं है इसलिये कि कुल गवाहान मुद्दआ अलैहि नम्बर 2 बयान...

पेज 665 ऑफ़ 738

کے ہے اور رقعہ میں حوالہ (☆☆) زر رہن کا دیا گیا ہے لہذا بمبناء ۹۲ دفعہ ۱۴ قانون رجسٹری ریاست کے رسید مذکور کا رجسٹری ہونا لازمی ہے اور چونکہ وہ رجسٹری نہیں کرائی گئی اس لئے بمبناء دفعہ ۴۹ قانون رجسٹری مذکور ثبوت میں لینے کے قابل نہیں ہے بناء برآں اس رقم (☆☆) کا ادا ہونا بوجہ نص قانونی کے غیر ثابت قرار دیا جاتا ہے۔ تنقیح نمبر ۵ یعنی جائداد مرہونہ کا موروثی مدعیان ہونا اور بحیات گنیشی لال مدعیان کا حصہ دار ہونا کسی شہادت سے ثابت نہیں ہے اس لئے اس تنقیح کو میں خلاف مدعیان فیصل کرتا ہوں۔ تنقیح نمبر ۶ کے بارہ میں میری یہ رائے ہے کہ جو رقم مدعاعلیہ نمبر ۱ (بکر شوہر مرتہنہ) مورث مدعیان (زید راہن) سے بنام نہاد کرایہ وصولی کی ہے اور جس کے ایصال کو کچہری نے ثابت قرار دیا ہے بقدر (☆☆) حسب تصریحات صدر ہوتی ہے میرے نزدیک وہ رقم بوجوہ قابل مجرائی بہ زر اصل ہے، اول یہ کہ کچہری دیوانی سے یہ امر طے ہو چکا ہے کہ بیع بالوفاء بمذہب حنفی حکم رہن میں ہے اور شیئی مرہونہ کا کرایہ اور دیگر محاصل حق راہن اور قابل مجرائی بہ زر رہن ہے جیسا کہ نقول فیصلہ جات پیش کردہ مدعیان سے ثابت ہے، دوم یہ کہ شہادت اشرف علی خاں و دیگر گواہان سے امر ثابت ہے کہ کرایہ نامہ برضا مندی و اجازت گنیشی لال (زید راہن) لکھایا گیا حتی کہ رقم کرایہ خود گنیشی لال نے وقتاً فوقتاً ادا کی جیسا کہ تجویز تنقیح نمبر ۴ سے ثابت ہے اس رضا مندی و اجازت راہن سے حسب فتویٰ مدرسہ اہلسنت بریلی پیش کردہ خود مدعاعلیہما رہن باطل ہو گیا اور رقم زر رہن قرضہ خالص ہو گیا پس بلا اختلاف وہ رقم جو بنام نہاد کرایہ وصول ہوئی ہے وہ لائق مجرائی بہ زر رہن ہے، سویم یہ کہ حسب تصریح مندرجہ تجویز تنقیح نمبر ۱۰ قبضہ مرتہن ثابت نہیں ہوا تو اس صورت میں کبھی قرضہ سادہ اور رقم مودی بنام نہاد کرایہ ضرور لائق محسوبی و

مجرائی بہ زر اصل رہن ہے۔ تنقیح نمبر ۷ و ۸ کے متعلق کوئی ثبوت قانونی پیش نہیں کیا گیا اس لئے وہ بحق مدعاعلیہا غیر ثابت ہے۔ تنقیح نمبر ۹ کے متعلق صرف حافظ عثمان خاں نے شہادت دی ہے مگر وہ مثبت اس تنقیح کی نہیں ہے تنقیح نمبر ۱۰ بوجوہ ذیل میرے نزدیک بحق مدعاعلیہا نمبر ۲ ثابت نہیں ہے، اول: یہ کہ جس قدر گواہان جانب مدعاعلیہا نمبر ۲ (ہندہ مرتہنہ) میں پیش ہوئے ہیں ان کی شہادت سے پورے طور پر فارغ ہونا کل مکانات کا اسباب و سامان راہن سے ثابت نہیں ہے اس لئے کہ کل گواہان مدعاعلیہ نمبر ۲ بیان

Fatawa Razawiya Volume 18

...state that the aforementioned houses also have upper floors, and we did not go to the upper floors. Therefore, it is clear that since these witnesses did not go and see the upper floors themselves, how can their testimony be considered proof that the entire house was cleared of the mortgagor's belongings and property, which is a necessary condition for the possession of mortgaged property?

Secondly, the aforementioned testimony does not establish a connection with Amr Khan, the one taking possession, because he has passed away. Therefore, his presence for the purpose of obtaining possession was necessary.

Thirdly, the important reason for the ineffectiveness of Muhammad Amr Khan's possession is that within the context of the decision on issue number 9, the fact that the actual party involved is defendant number 2 (the female mortgagee) remains unproven. Furthermore, within the context of the decision on issue number 1, an agreement between Maulvi Abdul Ghaffar Khan and Ganeshi Lal is proven. In such a situation, how can the possession by Muhammad Amr Khan (the brother of the mortgagee) on behalf of defendant number 2 be of any use?

Fourthly, the plaintiffs have submitted a copy of the judgment of the Judicial High Court in the case of Jani Begum Appellant vs. Nayab Begum Respondent dated December 9, 1912, as evidence that the granting of permission for possession is not proven, which, according to the said order, invalidates the mortgage. There is no doubt that in the mentioned judgment, it was decided that the mortgagor's permission to the mortgagee to give possession was not proven, which is necessary. In this case, there is no evidence that defendant number 2 (the female mortgagee) took permission from Amr Khan (the brother of the female mortgagee) to take possession. Therefore, following the judgment of the High Court, if the permission of the mortgagee is inferred based on the permission of the mortgagor, then undoubtedly, the mortgage becomes void due to the lack of proof of the mortgagee's permission in the possession under discussion. It is evident that when giving permission to possess is a necessary requirement in a mortgage, then giving permission for possession is even more essential, as the mortgagee's possession depends upon it.

Fifthly, there is a clear contradiction in the testimony of defendant number 2 (the female mortgagee) regarding the proof of the houses and their being empty. No legal evidence or observation regarding issue number 11 has been presented that

would lead me to declare the said issue as proven. In my view, Section 51 of the State Registration Act and Section 92 of the Evidence Act have no relevance to this case.

Issue number 12 is also unproven; rather, its refutation is established because for the rent receipt, according to the intent of Section 14...

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...कहते हैं कि उल्लेखित मकानों में ऊपर भी मंज़िलें हैं और हम ऊपर की मंज़िलों में नहीं गए, तो यह स्पष्ट है कि जब इन गवाहों ने खुद जाकर ऊपर की मंज़िलों को नहीं देखा, तो उनकी गवाही से यह कैसे साबित माना जा सकता है कि पूरे मकानों को रहनकर्ता (गिरवी रखने वाले) के साजो-सामान से खाली कर दिया गया था, जो गिरवी रखी गई संपत्ति के कब्ज़े के लिए एक अनिवार्य शर्त है।

दूसरा यह कि उक्त गवाही से कब्ज़ा लेने वाले अम्र खाँ का भी कोई संबंध स्थापित नहीं होता, क्योंकि उनका निधन हो चुका है, इसलिए कब्ज़ा प्राप्त करने के लिए उनकी उपस्थिति आवश्यक थी।

तीसरा, मुहम्मद अम्र खाँ के कब्ज़े के बेअसर होने का महत्वपूर्ण कारण यह है कि मुद्दे संख्या 9 के निर्णय के संदर्भ में, यह साबित नहीं है कि मुख्य पक्ष प्रतिवादी संख्या 2 (हंदा मुर्तहना - गिरवी लेने वाली महिला) है। साथ ही, मुद्दे संख्या 1 के निर्णय के संदर्भ में, मौलवी अब्दुल गफ्फार खाँ और गणेशी लाल के बीच एक समझौता होना साबित है। ऐसी स्थिति में, प्रतिवादी संख्या 2 की ओर से मुहम्मद अम्र खाँ (मुर्तहना का भाई) का कब्ज़ा कैसे उपयोगी हो सकता है?

चौथा यह कि वादियों ने जानी बेगम अपीलकर्ता बनाम नायाब बेगम प्रतिवादी, दिनांक 9 दिसंबर 1912 के न्यायिक उच्च न्यायालय के फैसले की एक प्रति इस तथ्य के प्रमाण के रूप में प्रस्तुत की है कि कब्ज़ा देने की अनुमति देना साबित नहीं है, जो उक्त आदेश के अनुसार रहन (गिरवी) को अमान्य कर देता है। इसमें कोई संदेह नहीं है कि उक्त फैसले में यह तय किया गया था कि रहनकर्ता द्वारा मुर्तहना को कब्ज़ा देने की अनुमति देना साबित नहीं हुआ है, जो कि आवश्यक है। इस मामले में, इस बात का कोई प्रमाण नहीं है कि प्रतिवादी संख्या 2 (हंदा मुर्तहना) ने कब्ज़ा लेने के लिए अम्र खाँ (महिला मुर्तहना का भाई) से अनुमति ली थी। इसलिए, उच्च न्यायालय के फैसले का पालन करते हुए, यदि रहनकर्ता की अनुमति के आधार पर मुर्तहना की अनुमति का अनुमान लगाया जाता है, तो निस्संदेह चर्चा के अधीन कब्ज़े में मुर्तहना की अनुमति के प्रमाण के अभाव में रहन शून्य हो जाता है। यह स्पष्ट है कि जब रहन में कब्ज़ा देने की अनुमति एक आवश्यक बात है, तो कब्ज़ा लेने के लिए अनुमति देना और भी अधिक आवश्यक होगा क्योंकि मुर्तहना का कब्ज़ा इसी पर निर्भर है।

पाँचवाँ यह कि प्रतिवादी संख्या 2 (हंदा मुर्तहना) की गवाही में मकानों के प्रमाण और उनके खाली होने के संबंध में स्पष्ट अंतर्विरोध है। मुद्दे संख्या 11 के संबंध में कोई कानूनी सबूत या अवलोकन

प्रस्तुत नहीं किया गया है जिससे मैं उक्त मुद्दे को प्रमाणित मान सकूँ। मेरी दृष्टि में इस मामले में राज्य पंजीकरण अधिनियम की धारा 51 और साक्ष्य अधिनियम की धारा 92 का कोई संबंध नहीं है।

मुद्दा संख्या 12 भी अप्रमाणित है, बल्कि इसका खंडन सिद्ध होता है क्योंकि किराया रसीद के लिए, धारा 14 की मंशा के अनुसार...

کرتے ہیں کہ مکانات مذکور میں اوپر بھی درجات ہیں اور اوپر کے درجات میں ہم نہیں گئے، پس ظاہر ہے کہ جب اوپر کے درجوں میں ان گواہوں نے خود جاکر نہیں دیکھا تو ان گواہوں کی شہادت سے فارغ ہونا کل مکانات کا اسباب وسامانِ راہن سے جو شرطِ ضروری قبضہ مرہونہ کی ہے کس طرح ثابت مانا جاسکتا ہے۔

ثانیاً: یہ کہ شہادت مذکور سے تعلق عمرو خاں قبضہ گیرندہ کا بھی نہیں ہوتا، چونکہ وہ فوت ہو گیا ہے اس لئے اس کا یعنی واسطے حصول قبضہ کے موجود ہونا ضروری تھا۔

ثالثاً: اہم وجہ بے اثری قبضہ محمد عمرو خاں یہ ہے کہ بضمن تجویز تنقیح نمبر ۹ اصل صاحب معاملہ ہونا مدعا علیہا نمبر ۲ (ہندہ مرتہنہ) کا غیر ثابت ہے اور بضمن تجویز تنقیح نمبر ۱ مابین مولوی عبدالغفر خاں و گنیشی لال کے معاہدہ ہونا ثابت ہے، ایسی حالت میں منجانب مدعا علیہ نمبر ۲ محمد عمر خاں (عمر بردار مرتہنہ) کا قبضہ کب مفید ہو سکتا ہے۔

رابعاً: یہ کہ مدعیان نے نقل فیصلہ اجلاس عالیہ جوڈیشلی بمقدمہ جانی بیگم اپیلانٹ بنام نایاب بیگم رسپانڈنٹ مورخہ ۹ / دسمبر ۱۹۱۲ء میں اس امر کے ثبوت میں پیش کیا ہے کہ اجازت دینا قبضہ کی ثابت نہیں ہے جو باتباع حکم موصوفہ مبطلِ رہن ہے، اس میں شک نہیں کہ فیصلہ موصوفہ میں یہ امر تجویز فرمایا گیا ہے کہ راہنہ کی اجازت قبضہ دینے کی مرتہنہ کو ثابت نہیں جو ضروری ہے اور اس مقدمہ میں مدعا علیہا نمبر ۲ (ہندہ مرتہنہ) کا عمر خاں (عمر برادر ہندہ) کو قبضہ لینے کی اجازت لینا کسی شہادت سے ثابت نہیں ہے، پس بہ تقلید فیصلہ اجلاس اعلیٰ اگر اجازت راہنہ پر اجازت مرتہنہ قیاس کی جائے تو بلاشبہ قبضہ زیر بحث میں اجازت مرتہنہ ثابت نہ

ہونے سے رہن باطل ہوتا ہے اور یہ امر ظاہر ہے کہ جب رہن میں اجازت قبضہ دینے کی امر ضروری ہے تو قبضہ کے لئے اجازت دینا بدرجہ اولیٰ ضروری ہوگا کیونکہ اسی پر مدار قبضہ مرتہنہ ہے۔

خامساً: یہ کہ شہادت مدعا علیہا نمبر ۲ (ہندہ مرتہنہ) میں نسبت ثبوت مکانات وخلو مکانات اختلاف بین ہے۔ تنقیح نمبر ۱۱ کے متعلق کوئی ثبوت قانونی یا نظر ایسی پیش نہیں ہوئی جس سے میں تنقیح مذکور کو ثابت قرار دوں میرے نزدیک اس مقدمہ میں دفعہ ۵۱ قانون رجسٹری ریاست اور دفعہ ۹۲ قانون شہادت کا کوئی تعلق نہیں ہے۔

تنقیح نمبر ۱۲ بھی غیر ثابت ہے بلکہ تردید اس کی ثابت ہے کیونکہ رسید کرایہ کے لئے بمنشاء دفعہ ۱۴

Fatawa Razawiya (Volume 18)

It is not mandatory for a law registry to be registered, however, a receipt stamp is necessary. Since there was no receipt stamp on it, a penalty of one rupee has been collected. Therefore, according to the intent of Section 52 of the State Stamp Law, it is acceptable. According to the objection of the defendant, it is not liable to confiscation, nor is it illegal or irregular. Based on the above reasons, it was ordered that the plaintiffs' claim be decreed for the redemption of the mortgage upon payment of the entire amount mentioned in the sale deed 'Bai-bil-Wafa' and for the refund (☆☆) of the excess amount. The 'Bai-bil-Wafa' sale deed and the rent agreement acknowledged by Mool Chand in favor of defendants 1 and 2 were decreed, and the plaintiffs' claim for return (☆☆) was dismissed. Now, the following questions are sought to be answered:

(1) Does an heir have a right in Sharia to make such a claim against the acknowledgment of their ancestor or not? (2) Is it permissible in Sharia for a judge (Qazi) to rule on the authenticity of a certified government document based solely on his own conjecture, in the absence of evidence, acknowledgment, or refusal to take an oath? And is such a ruling subject to restoration or revocation? (3) Is it permissible in Sharia for a judge to act upon handwriting (Amal-bil-Khat) when the defendant denies it being their own, based on 'Al-Khat Yashbah-al-Khat'[1] (one handwriting resembles another. T) against him? And is the receipt presented by the plaintiff acceptable in the current situation, where no witness testifies that the receipt was written in our presence, but witnesses have only been presented to identify the handwriting by conjecture? (4) In 'Bai-bil-Wafa', is the money received through rent from someone other than the seller, i.e., a tenant, after legal possession, deductible from the principal amount or not? (5) If the seller in 'Bai-bil-Wafa' himself claims that he had a fictitious rent agreement written and certified by someone else, but in reality, the rent was paid by the seller himself, does this constitute a case of 'leasing with the mortgagee's permission' or not? (6) Can the authenticity of documents and acknowledgments of Ganeshi Lal (Zaid the mortgagor) in favor of the defendant be proven by the testimony of ordinary and unreliable witnesses of the plaintiffs? And is there any Sharia basis for such authenticity? (7) Can merely two witnesses (of whom one is a convict and the other is an employee where...)

---

[1] Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Da'wa, Arg Bazaar Kandahar Afghanistan, 2/19

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

रजिस्ट्री कानून के तहत रजिस्ट्री होना अनिवार्य नहीं है, हालांकि रसीदी टिकट की आवश्यकता है। चूँकि इस पर रसीदी टिकट नहीं था, इसलिए एक रुपया दंड वसूल किया गया है। अतः राज्य स्टांप कानून की धारा ५२ के मंशानुरूप यह स्वीकार्य है, और प्रतिवादी की आपत्ति के अनुसार यह ज़ब्ती के योग्य, अवैध या अनियमित नहीं है। उपरोक्त कारणों से यह आदेश दिया गया कि वादियों का दावा 'बै-बिल-वफ़ा' (वापसी की शर्त पर बिक्री) विलेख में उल्लिखित कुल राशि के भुगतान पर बंधक छुड़ाने और अतिरिक्त राशि की वापसी (☆☆) के लिए डिक्री किया जाता है। मूल चंद द्वारा प्रतिवादी संख्या १ और २ के नाम स्वीकार किए गए 'बै-बिल-वफ़ा' विलेख और किरायानामे को डिक्री किया गया और वादियों का वापसी (☆☆) का दावा खारिज कर दिया गया। अब निम्नलिखित प्रश्नों के उत्तर मांगे गए हैं:

(१) क्या किसी उत्तराधिकारी को अपने पूर्वज की स्वीकारोक्ति के विरुद्ध शरीयत में ऐसा दावा करने का अधिकार है या नहीं? (२) क्या किसी काजी के लिए गवाही, स्वीकारोक्ति या शपथ से इनकार की अनुपस्थिति में, केवल अपने अनुमान के आधार पर किसी प्रमाणित सरकारी दस्तावेज़ की प्रामाणिकता का आदेश देना शरीयत में जायज़ है या नहीं? और क्या ऐसा आदेश बहाल रखने योग्य है या रद्द करने योग्य? (३) क्या शरीयत में काजी के लिए लिखावट पर अमल करना (अमल-बिल-ख़त) जायज़ है जब प्रतिवादी अपनी लिखावट होने से इनकार करे, 'अल-ख़त यशबह-अल-ख़त'[1] (एक लिखावट दूसरी के समान होती है। त) के आधार पर? और क्या वादी द्वारा प्रस्तुत रसीद वर्तमान स्थिति में स्वीकार्य है, जिसके बारे में कोई गवाह यह गवाही नहीं देता कि रसीद हमारे सामने लिखी गई थी, बल्कि केवल अनुमान के आधार पर लिखावट की पहचान करने वाले गवाह पेश किए गए हैं? (४) क्या 'बै-बिल-वफ़ा' में विक्रेता के अलावा किसी अन्य व्यक्ति, यानी किराएदार से कानूनी कब्ज़े के बाद किराए के माध्यम से प्राप्त धन मूल राशि में से कटौती योग्य है या नहीं? (५) यदि स्वयं 'बै-बिल-वफ़ा' के विक्रेता का यह दावा हो कि मैंने किसी और से फर्जी किरायानामा लिखवाकर तस्दीक कराया था, जबकि वास्तव में किराया स्वयं विक्रेता ने ही दिया है, तो क्या यह स्थिति 'रहन (बंधक रखने वाले) की अनुमति से पट्टे' की श्रेणी में आती है या नहीं? (६) क्या वादियों के सामान्य और अविश्वसनीय गवाहों की गवाही से प्रतिवादी के पक्ष में गणेशी लाल (ज़ैद रहनकर्ता) के दस्तावेज़ों और स्वीकारोक्तियों की प्रामाणिकता सिद्ध हो सकती है? और क्या ऐसी प्रामाणिकता का शरीयत में कोई

आधार है? (७) क्या केवल दो गवाहों (जिनमें से एक सजायाफ्ता है और दूसरा गवाह जहाँ कर्मचारी है वहाँ...)

---

[1] अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अद-दवा, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान, २/१९

قانون رجسٹری کے رجسٹری ہونا ضروری نہیں ہے البتہ ٹکٹ رسید کی ضرورت ہے چونکہ اس پر ٹکٹ رسید نہیں تھا اس کا تاوان ایک روپیہ وصول ہو گیا ہے، اس لئے بمنشاء مدد ب دفعہ ۵۲ قانون اسٹامپ ریاست قابل قبول ہے، اور حسب اعتراض مدعا علیہا لائق ضبطی و خلاف قانون و بے ضابطہ نہیں ہے، بوجوہات بالا حکم ہوا کہ دعوی مدعیان بتجویز انفکاک رہن بمجرائی کل زر مندرجہ بیعنامہ بالوفا و واپسی (☆☆) زر فاضل بواپسی دلائی جانی بیعنامہ بالوفاء و کرایہ نامہ اقراری مول چند بنام مدعا علیہا نمبر او ۲ ڈگری ہوا اور دعوی مدعیان واپسی (☆☆) کی خارج ہوا، لہذا اب سوالات مندرجہ تحت جواب طلب ہیں: (۱) آیا وارث کو اپنے مورث کے اقرار کے خلاف ایسے ادعا کا حق شرعاً حاصل ہے یا نہیں؟ (۲) آیا قاضی کو بلا موجودگی بینہ واقرار و نکول کے محض اپنے قیاس کی بناء پر دستاویز مصدقہ سرکاری کے فرضیت کا حکم کرنا شرعاً جائز ہے یا نہیں اور ایسا حکم قابل بحالی ہے یا منسوخی؟ (۳) آیا شرعاً قاضی کو عمل بالخط بصورت انکار مدعا علیہ از تحریر خود الخط یشبہ الخط ۱ (خط ، خط کے مشابہ ہوتا ہے۔ ت) کے خلاف جائز ہے یا نہیں؟ اور رسید پیش کردہ مدعی بصورت موجودہ جس کی بابت کوئی گواہ شہادت ادا نہیں کرتا ہے کہ ہمارے سامنے رسید لکھی گئی ہے صرف قیاساً شناخت خط کے گواہ پیش ہوئے ہیں قابل قبول ہے یا نہیں؟ (۴) آیا بیع بالوفاء میں غیر بائع یعنی کرایہ دار سے بعد قبضہ شرعی جو روپیہ بذریعہ کرایہ وصول کیا جائے وہ زراصل میں قابل مجرائی ہے یا نہیں؟ (۵) اگر خود بائع بالوفاء کا یہ ادعا ہو کہ میں نے فرضی کرایہ نامہ از غیر تحریر و تصدیق کرایا تھا در حقیقت کرایہ من بائع بالوفاء نے ادا کیا ہے تو یہ صورت اجارہ باذن راہن کی ہے یا نہیں؟ (۶) آیا شہادت گواہان معمولی و غیر ثقہ مدعیان سے بمقابلہ مدعا علیہا مقرر لہادستاویزات و اقرارات

گنیشی لال (زید راہن) کی فرضیت ثابت بھی ہو سکتی ہے اور ایسی فرضیت کی شرعاً کوئی سند ہے؟ (۷) آیا محض دو گواہوں کے (جس میں ایک سزا یافتہ ہے اور دوسرا گواہ جہاں ملازم ہے وہاں

---

۱ العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ۲/ ۱۹

Fatawa Rizvia (Volume 18)

The plaintiff is the custodian) and the plaintiff's influence is constant on this matter, to the extent of stating that a conversation regarding the agreement between the husband of the mortgagee and the seller 'bi al-Wafa' (sale with a right of redemption) took place in our presence (☆☆) regarding the lending of money. In such a case, can the court, based solely on two testimonies—which testify contrary to the certified documents before they were verified, fail to mention their presence at the time of document verification, and do not provide testimony regarding any admission by Musammat Hinda, the female purchaser in the 'sale bi al-Wafa'—legally declare the certified court documents as fictional? And can the legal right of defendant number 2 (the female purchaser in the 'sale bi al-Wafa') be legally forfeited or not? What legal weight does such testimony hold against the aforementioned defendant? All the witnesses presented on behalf of the plaintiffs are of unknown status (mastur-ul-hal) and unreliable (ghair thiqa). The court has not documented the status of any witness under their recorded statements, as to what kind of status the witness holds, despite a state order being in force that at the conclusion of every witness's statement, a note regarding the witness's status must be written by the court, indicating what type of witness they appear to be to the court: reliable, unreliable, or of unknown status, so that the credibility of the witness can be gauged. Therefore, in such circumstances, what legal judgment should the appellate judge give regarding the testimony of the plaintiffs' witnesses?

(8) If the plaintiffs, according to their own claim, state that the interest rate was 13/11 pies per hundred per month, declaring the interest amount to be (☆☆) and specifying the monthly payment, and the witnesses also testify accordingly, but calculation at the rate of 13/11 pies per hundred per month results in an interest of (☆☆) pies on the amount (☆☆☆☆). Can the court legally grant a decree in such a case of contradiction between the petition and testimony regarding the increased amounts? And if the court does issue a decree in such a situation, is that decree legally maintainable or should it be annulled? Explain and you shall be rewarded.

The Answer:

O Allah! All praise is due to You, O Bestower! I ask You for guidance towards truth and correctness. (Translators note: The discourse is long, time is short, the disposition is unwell, and the petitioner is in haste; therefore, I will limit myself to a few useful and sufficient words, within which the answers to the necessary questions will be

expressed. And success is from Allah. The petitioner submitted to the Darul Ifta the petition, statement of writing and judgment, text of receipts entered in the ledger, the sale deed, the rent deed, and the names of twenty witnesses of the plaintiff: 1. Moti Shah, 2. Wazir Khan, 3. Muhammad Raza Khan, 4. Mazhar Husain, 5. Abdul Aziz, 6. Syed Abdul Aziz.)

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

वादी कस्टोडियन है) और वादी का इस पर हर समय प्रभाव रहता है, इस हद तक कि बयान दिया गया कि गिरवी रखने वाले के पति और 'बय बिल वफ़ा' (वापसी के अधिकार के साथ बिक्री) के विक्रेता के बीच हमारे सामने (☆☆) ऋण देने के संबंध में बातचीत हुई थी। तो ऐसी स्थिति में क्या अदालत, केवल दो साक्ष्यों के आधार पर - जो प्रमाणित दस्तावेजों के सत्यापित होने से पहले उनके विरुद्ध गवाही देते हैं, न तो दस्तावेजों के सत्यापन के समय अपनी उपस्थिति बताते हैं और न ही 'बय बिल वफ़ा' की महिला खरीदार मुसम्मात हिंदा के किसी स्वीकारोक्ति के बारे में गवाही देते हैं - प्रमाणित अदालती दस्तावेजों को कानूनी रूप से फर्जी घोषित कर सकती है? और क्या प्रतिवादी संख्या 2 ('बय बिल वफ़ा' की महिला खरीदार) का कानूनी अधिकार छीना जा सकता है या नहीं? और ऐसी गवाही का उल्लेखित प्रतिवादी के विरुद्ध कानूनी रूप से क्या प्रभाव पड़ता है? वादियों की ओर से जितने भी गवाह पेश किए गए हैं, वे सभी 'मस्तूर-उल-हाल' (जिनकी स्थिति अज्ञात हो) और अविश्वसनीय (गैर-सिक़ह) हैं। अदालत ने किसी भी गवाह के दर्ज बयान के नीचे उसकी स्थिति का उल्लेख नहीं किया है कि यह गवाह किस तरह की हैसियत रखता है, जबकि राज्य का आदेश लागू है कि प्रत्येक गवाह के बयान के अंत में अदालत की ओर से गवाह की हैसियत के बारे में एक नोट लिखा जाए कि अदालत की नज़र में गवाह किस प्रकार का है: विश्वसनीय, अविश्वसनीय, या जिसकी स्थिति अज्ञात हो, ताकि गवाह की विश्वसनीयता का आकलन किया जा सके। तो ऐसी स्थिति में अपीलीय न्यायाधीश को वादियों के गवाहों की गवाही पर कानूनी रूप से क्या आदेश देना चाहिए?

(8) क्या वादी अपने कथन के अनुसार ब्याज दर 13/11 पाई प्रति सैकड़ा प्रति माह बताकर, ब्याज राशि (☆☆) तय होने का बयान देकर और मासिक भुगतान का विवरण देकर, और गवाह भी इसी तरह गवाही देते हैं, लेकिन 13/11 पाई प्रति सैकड़ा प्रति माह के हिसाब से राशि (☆☆☆☆) पर ब्याज (☆☆) पाई होता है। तो याचिका और बढ़ी हुई राशि पर गवाही के बीच इस तरह के विरोधाभास होने पर क्या अदालत मुकदमे की डिग्री कानूनी रूप से कर सकती है? और यदि अदालत ऐसी स्थिति में डिग्री जारी करती है, तो वह डिग्री कानूनी रूप से बहाल रहने योग्य है या रद्द करने योग्य? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर:

ऐ अल्लाह! सब प्रशंसा तेरे लिए है, ऐ देने वाले! मैं तुझसे सत्य और सही मार्गदर्शन माँगता हूँ। (त: चर्चा लंबी है, समय कम है, तबियत अस्वस्थ है और प्रार्थी को जल्दी है; इसलिए, मैं कुछ उपयोगी और पर्याप्त शब्दों तक सीमित रहूँगा और उन्हीं के संदर्भ में आवश्यक प्रश्नों के उत्तर दिए जाएँगे। और सफलता अल्लाह की ओर से है। प्रार्थी ने दारुल इफ्ता में याचिका, लिखित बयान और फैसला, बही में दर्ज रसीदों का पाठ, और बिक्री विलेख व किरायानामा तथा वादी के बीस गवाहों के नाम पेश किए: 1. मोती शाह, 2. वज़ीर ख़ान, 3. मोहम्मद रज़ा ख़ान, 4. मज़हर हुसैन, 5. अब्दुल अज़ीज़, 6. सैयद अब्दुल अज़ीज़।)

पृष्ठ 668/738

مدعی تحویلدار ہے) اور مدعی کا اس پر ہر وقت اثر ہے اس قدر بیان سے کہ گفتگوہئے معاہدہ شوہر مرتہنہ اور بائع بالوفاء کے درمیان میں ہمارے سامنے (☆☆) قرض دینے کے متعلق ہوئی تھی تو ایسی صرف دو شہادتوں کی بنیاد پر کہ جو دستاویزات کی تصدیق ہونے سے بیشتر کی شہادت خلاف دستاویزات مصدقہ ادا کریں اور نہ اپنی موجودگی ہنگام تصدیق دستاویزات بیان کریں اور نہ مسماۃ ہندہ مشتریہ بیع بالوفاء کے کسی اقرار کے متعلق شہادت ادا کریں کچہری دستاویزات مصدقہ کو شرعاً فرضی قرار دے سکتی ہے اور مد علیہا نمبر ۲(مشتریہ بیع بالوفاء) کا حق شرعاً ضائع ہوسکتا ہے یا نہیں؟ اور ایسی شہادت مد علیہا مذکور کی مقابلہ میں شرعاً کیا اثر رکھتی ہے؟ جس قدر گواہ منجانب مدعیان پیش ہوئے ہیں وہ سب مستور الحال اور غیر ثقہ ہیں کچہری نے کسی گواہ کی حیثیت تحت اظہار تحریر نہیں کی ہے کہ یہ گواہ کیسی حیثیت کا ہے حالانکہ حکم ریاست جاری و نافذ ہے کہ ہر گواہ کے ختم بیان پر کچہری کی جانب سے نوٹ حیثیت گواہ کا لکھا جائے کہ گواہ کچہری کے نزدیک کیسی قسم کا ہے آیا ثقہ یا غیر ثقہ یا مستور الحال ہے جس سے گواہ کی معتبری کا اندازہ ہوسکے۔ پس ایسی حالت میں شہادت گواہان مدعیان پر حاکم اپیل کو شرعاً کیا حکم دینا چاہئے؟

(۸) آیا مدعیان حسب قول خود بشرح سود ۱۳/ ۱۱ پائی سود فیصدی ماہوار رقم سود(☆☆) قرار داد ہونا بیان کرکے (☆☆) ماہوار میزان قائم کرکے ادائیگی بیان کرتے ہیں اور نیز گواہ بھی اسی طرح شہادت ادا کرتے ہیں لیکن بحساب ۱۳/ ۱۱ پائی فیصدی ماہوار کی رقم (☆☆☆☆) پر سود (☆☆) پائی ہوتا ہے تو ایسی تناقض عرضی دعویٰ و شہادت علی الزیادات پر کچہری مقدمہ کی

ڈگری شرعاً کرسکتی ہے اور اگر کچہری ڈگری ایسی صورت میں صادر کرے تو وہ ڈگری شرعاً قابل بحالی ہے یا منسوخی؟ بینوا توجروا۔

الجواب:

اللھم لك الحمد یاوھاب اسئلك ھدایة الحق والصواب (اے اللہ! حمدیں تیرے لئے ہیں، اے عطا کرنے والے! میں تجھ سے حق اور ہدایت کی رہنمائی چاہتا ہوں۔ ت) کلام طویل اور فرصت قلیل اور طبیعت علیل اور سائل کو تعجیل، لہذا چند مفید وکافی کلمات پر اقتصار اور انہیں کے ضمن میں جواب سوالات ضروریہ کا اظہار ہو و باللہ التوفیق سائل نے دارالافتا میں عرضی دعویٰ وبیان تحریر و فیصلہ وعبارت رسیدات مندرجہ بہی اور بیعنامہ و کرایہ نامہ اور مدعی کے بیس گواہان ۱ موتی شاہ، ۲ وزیر خاں، ۳ محمد رضا خاں، ۴ مظہر حسین، ۵ عبدالعزیز، ۶ سید عبدالعزیز۔

Fatawa Razvia (Volume 18)

... 7. Hafiz Ajaib-ud-Din Khan, 8. Ahmad Khan son of Mian Khan, 9. Haider Ali Khan, 10. Abdul Rahim Khan, 11. Altaf Ali, 12. Muhammad Bashir, 13. Anwar Baig, 14. Anjuman, 15. Haider Hussain, 16. Ashraf Ali Khan, 17. Ahmad Khan son of Abdul Nabi Khan, 18. Najaf Ali Khan, 19. Muhammad Ghufran, 20. Wali Khan. The copies of their statements were presented, while the receipts and evidence of Moti Shah and Wazir Khan remained formal and simple. Upon examining them, it became clear that neither the claim was correct, nor the testimonies, nor the decision. The office of fatwa is to state the command of the pure Shariah, and the era, as per the saying of the Hadith, is such that the known is rejected and the rejected is known. People of Islam should bow their heads to the command of Shariah even if it seems alien to wrong customs.

Claim: The claim is void for three reasons:

First: Heir and predecessor are like a single person. A claim by an heir against the established admission of the predecessor is a contradiction, and a contradiction in a non-erring place nullifies the claim. In Wajeez Imam Kardari, then Bahr-ul-Raiq Volume 7, page 39, then Fath-ul-Qadeer Al-Mubin Volume 3, page 24, then Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar Volume 3, page 216, it is stated:

Arabic Original	Urdu Translation
Know that just as a contradiction occurs in the speech of a single speaker, it also occurs in the speech of two speakers who are legally considered as one speaker, such as an heir and a predecessor.[1]	It should be known that just as a contradiction occurs in the speech of a single speaker, it also occurs in the speech of two such speakers who are under the ruling of a single speaker, for example, the speech of both the heir and the predecessor is under the ruling of one speaker. (T)

In Fath-ul-Mubin and Tahtawi on the mentioned pages, it follows:

Arabic Original	Urdu Translation
And in this, there is an apparent indication of what Sheikh Hasan (i.e., Allama Shurunbulali) quoted in Risalat al-Ibra' from the fatwas of Sheikh Shalabi, where he mentioned the consensus that	And in this, there is an apparent indication of the speech quoted from the fatwas of Sheikh Shalabi in Risalat al-Ibra' by Sheikh Hasan, i.e., Allama Shurunbulali, where he mentioned this

Arabic Original	Urdu Translation
an heir's claim will not be heard regarding something for which his predecessor's claim would not have been heard if he were alive and made it.[2]	consensus that in a case where a predecessor made a claim in his life and it would not have been accepted, a similar claim by the heir will not be admissible. (T)

Second: Regarding the claim for the return of documents, the Shariah ruling is that if the document belongs to the defendant...

---

[1] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada', Miscellaneous Issues, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/216. [2] Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada', Miscellaneous Issues, Dar al-Ma'rifah Beirut, 3/216.

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

... 7. हाफ़िज़ अजाइब-उद-दीन खान, 8. अहमद खान पुत्र मियां खान, 9. हैदर अली खान, 10. अब्दुल रहीम खान, 11. अल्ताफ़ अली, 12. मुहम्मद बशीर, 13. अनवर बेग, 14. अंजुमन, 15. हैदर हुसैन, 16. अशरफ़ अली खान, 17. अहमद खान पुत्र अब्दुल नबी खान, 18. नजफ़ अली खान, 19. मुहम्मद गुफ़रान, 20. वली खान। इनके बयानों की प्रतियाँ पेश की गईं, जबकि मोती शाह और वज़ीर खान की रसीदें और साक्ष्य औपचारिक रूप से साधारण रहे। उनके निरीक्षण से यह स्पष्ट हो गया कि न तो दावा सही था, न ही गवाही और न ही फैसला। फतवा का पद शुद्ध शरीयत का आदेश बताना है, और हदीस के इरशाद के अनुसार ज़माना ऐसा है कि ज्ञात (मारूफ़) को अज्ञात (मुनकर) और अज्ञात को ज्ञात माना जाता है। इस्लाम के लोगों को शरीयत के आदेश पर सिर झुकाना चाहिए, भले ही वह गलत रिवाजों से अलग दिखाई दे।

दावा: दावा तीन कारणों से बातिल (अमान्य) है:

प्रथम: वारिस और मौरिस (पूर्वज) एक ही व्यक्ति के समान हैं। मौरिस के स्थापित इक़रार (स्वीकृति) के खिलाफ वारिस का दावा विरोधाभास है, और त्रुटि की जगह के बिना विरोधाभास दावे को रद्द कर देता है। वजीज़ इमाम करदरी, फिर बहर-उल-रैक जिल्द 7, पृष्ठ 39, फिर फतह-उल-क़दीर अल-मुबीन जिल्द 3, पृष्ठ 24, फिर तहतावी अली अल-दुर्र अल-मुख्तार जिल्द 3, पृष्ठ 216 में है:

अरबी मूल	**उर्दू अनुवाद**
जान लें कि जिस प्रकार विरोधाभास एक वक्ता के कथन में होता है, उसी प्रकार ऐसे दो वक्ताओं में भी होता है जिन्हें कानूनी तौर पर एक वक्ता माना जाता है, जैसे कि वारिस और मौरिस।[1]	ज्ञात होना चाहिए कि जिस प्रकार विरोधाभास एक वक्ता के कलाम (भाषण) में होता है, उसी प्रकार ऐसे दो वक्ता महानुभावों के कलामों में भी होता है जो एक वक्ता के हुक्म में हों, उदाहरण के लिए वारिस और मौरिस दोनों का कलाम एक वक्ता के हुक्म में है। (त)

फतह-अल-मुबीन और तहतावी के उल्लेखित पृष्ठों में इसके बाद है:

अरबी मूल	**उर्दू अनुवाद**
और इसमें शेख हसन यानी अल्लामा शूरुनबलाली द्वारा रिसाला अल-इबरा में शेख शलबी के फतावा	और इसमें शेख हसन यानी अल्लामा शूरुनबलाली की रिसाला अल-इबरा में शेख

अरबी मूल	उर्दू अनुवाद
से उद्धृत कलाम पर स्पष्ट संकेत है जहाँ उन्होंने यह इजमा (सहमति) ज़िक्र किया है कि जहाँ मौरिस अपने जीवन में कोई दावा करता तो उसका दावा वहां स्वीकार्य न होता, वारिस का ऐसा दावा सुनने योग्य नहीं होगा।[2]	शलबी के फतावा से उद्धृत कलाम पर स्पष्ट संकेत है जहाँ उन्होंने यह इजमा ज़िक्र किया है कि जहाँ मौरिस अपनी जिंदगी में कोई दावा करता तो उसका दावा वहां स्वीकार्य न होता, वारिस का ऐसा दावा सुनने योग्य नहीं होगा। (त)

द्वितीय: दस्तावेज़ों की वापसी के दावे में शरीयत का हुक्म यह है कि अगर दस्तावेज़ प्रतिवादी (मुदआ अलैहि) की संपत्ति है...

---

[1] हाशिया अत-तहतावी अली अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, विभिन्न मुद्दे, दार अल-मआरिफ़ बेरुत, 3/216. [2] हाशिया अत-तहतावी अली अल-दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, विभिन्न मुद्दे, दार अल-मआरिफ़ बेरुत, 3/216.

۷ حافظ عجائب الدین خاں، ۸ احمد خاں ولد میاں خاں، ۹ حیدر علی خاں، ۱۰ عبد الرحیم خاں، ۱۱ الطاف علی، ۱۲ محمد بشیر، ۱۳ انور بیگ، ۱۴ انجمن، ۱۵ حیدر حسین، ۱۶ اشرف علی خاں، ۱۷ احمد خاں ولد عبد النبی خاں، ۱۸ نجف علی خاں، ۱۹ محمد غفران، ۲۰ ولی خاں کے اظہارات کی نقول پیش کیں جبکہ رسیدات و بینات موتی شاہ و وزیر خاں کی باضابطہ باقی سادہ، ان کے ملاحظہ سے واضح ہوا کہ نہ دعوٰی صحیح نہ شہادتیں نہ فیصلہ۔ منصب افتا شرع مطہر کا حکم بتانا ہے اور زمانہ حسب ارشاد حدیث وہ کہ معروف منکر ہے اور منکر معروف۔ اہل اسلام حکم شرع پر گردن رکھیں اگرچہ غلط رواج سے بیگانہ نظر آئے۔

دعوٰی: دعوٰی تین وجہ سے باطل ہے:

اول: وارث و مورث مثل شخص واحد ہیں مورث کے اقرارِ ثابت کے خلاف وارث کا دعوٰی تناقض ہے اور غیر محل خطا میں تناقض مبطل دعوٰی۔ وجیز امام کردری پھر بحر الرائق جلد ہفتم ص ۳۹ پھر فتح القدیر المبین جلد ۳ ص ۲۴ پھر طحطاوی علی الدر المختار جلد ۳ ص ۲۱۶ میں ہے:

عربی اصل	اردو ترجمہ
اعلم ان التناقض کما یکون من متکلم واحد یکون عن متکلمین کمتکلم واحد حکما کوارث ومورث [1]	معلوم ہونا چاہئے کہ جس طرح تناقض ایک متکلم کے کلام میں ہوتا ہے اسی طرح ایسے دو متکلم حضرات کے کلاموں میں جو ایک متکلم کے حکم میں ہوں مثلاً وارث اور مورث دونوں کا کلام ایک متکلم کے حکم میں ہے(ت)

فتح المبین و طحطاوی صفحات مذکورہ میں اس کے بعد ہے:

عربی اصل	اردو ترجمہ
وفي هذا دلالة ظاهرة على مانقله الشيخ حسن(يعني العلامة الشرنبلالی) في رسالة الابراء عن فتاوی الشيخ الشلبی حيث حكی الاجماع على ان دعوی الوارث لاتسمع في شيئ لاتسمع فيه دعوی مورثه ان لوكان حيا فادعی [2]	اور اس میں شیخ حسن یعنی علامہ شرنبلالی کی رسالہ الابراء میں شیخ شلبی کے فتاوٰی سے منقول کلام پر ظاہر دلالت ہے جہاں انہوں نے یہ اجماع ذکر کیا ہے کہ جہاں مورث اپنی زندگی میں کوئی دعوٰی کرتا تو اس کا دعوٰی وہاں مقبول نہ ہوتا وارث کا ایسا دعوٰی قابل سماعت نہ ہوگا۔ (ت)

دوم: واپسی دستاویزات کے دعوٰی میں حکم شرعی یہ ہے کہ اگر کاغذ دستاویز ملک مدعالیہ ہے

---

[1] حاشية الطحطاوي على الدر المختار كتاب القضاء مسائل شتى دارالمعرفة بيروت ۳/ ۲۱۶ [2] حاشية الطحطاوي على الدر المختار كتاب القضاء مسائل شتى دارالمعرفة بيروت ۳/ ۲۱۶

Volume 18 (18) Fatawa-e-Razviya

Then the claim is fundamentally void; he can only claim to receive a receipt if he hasn't received it. And if the property belongs to the claimant, it is necessary to state the quantity and description of the paper in the claim; otherwise, the claim will be inadmissible due to ambiguity. Here, the claimants mentioned nothing of this sort, so the claim is rejected. [Reference: Hawi Zahidi wa Quniya, Bab al-Madainat, and Uqud ad-Durriya, Vol. 2, p. 208:]

Arabic Text

Demanding the document (al-qabala) from the creditor after the settlement: The debtor has the right to demand it from them if the paper is owned by him. If it is owned by the creditor, then he has the right to demand a document of settlement (receipt) from him. For the validity of a claim for a document, it is necessary to state the quantity and description of the paper and state the amount of money written in it. 1. (Summarized)

Urdu Translation

Demanding documents from the creditor after debt repayment is the debtor's right, provided those documents are the debtor's property. If they belong to the creditor, then the debtor only has the right to demand a repayment receipt. In a claim for documents, it is mandatory for the claimant to state the quantity and description of those documents and the amount of money mentioned in them. (Summarized). (T)

In Rampur state, the restriction on stamps for old territories is very recent, but it wasn't there for these documents. Even if it were, such a specification is not enough for the subject of the claim. Sometimes low-value paper is presented, which they register after taking a fine. Sometimes paper of the legally required value is not in the treasury, so two pieces are given. Sometimes the text doesn't fit entirely on the stamp, so a plain supplement is added. So, just saying that a document of this type will have such a stamp cannot specify the paper. Rather, it is necessary to state in the claim what the value of the paper is, whether it is one piece or two, whether it is alone or with a supplement, and if there is a supplement, what its quantity and description are. None of this is mentioned here, so the claim is not heard.

Third: There is another clear indication of the concocted nature of the monetary claim. Banias (merchants/moneylenders) have great practice and expertise in accounts, especially interest calculations. However, the calculation in the petition and the statements of the claimant's witnesses is very messy. Firstly, the claimants stated

a monthly interest rate of 11/13 paise on five thousand; then they all said monthly (☆☆), whereas, with the mentioned rate, on five thousand, it becomes (☆☆) monthly... for every month...

---

1 Al-Uqud ad-Durriya, Kitab al-Madainat, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/250

खंड अठारह (18) फतावा-ए-रजविया

फिर दावा मूल रूप से शून्य है; वह केवल रसीद प्राप्त करने का दावा कर सकता है यदि उसे नहीं मिली हो। और यदि संपत्ति वादी की है, तो दावे में कागज की मात्रा और उसके गुण का वर्णन करना आवश्यक है; अन्यथा, अज्ञानता (अस्पष्टता) के कारण दावा अस्वीकार्य होगा। यहाँ वादियों ने इनमें से कुछ भी नहीं बताया, इसलिए दावा खारिज किया जाता है। [संदर्भ: हावी जाहिदी व कुनिया, बाब अल-मदैनात, और उक़ूद अद-दुर्रिया, खंड 2, पृष्ठ 208:]

अरबी मूल पाठ

निपटान के बाद लेनदार से दस्तावेज़ (अल-क़बाला) की माँग करना: देनदार को उनसे माँग करने का अधिकार है यदि कागज़ उसका है। यदि वह लेनदार का है, तो उसे उससे निपटान के दस्तावेज़ (रसीद) की माँग करने का अधिकार है। दस्तावेज़ के दावे की वैधता के लिए, कागज़ की मात्रा और गुण का उल्लेख करना और उसमें लिखी गई राशि का उल्लेख करना आवश्यक है। 1. (संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

ऋण चुकाने के बाद लेनदार से दस्तावेजों की मांग करना देनदार का अधिकार है, बशर्ते वे दस्तावेज देनदार की संपत्ति हों। यदि वे लेनदार की संपत्ति हैं, तो देनदार को केवल भुगतान रसीद की मांग करने का अधिकार है। दस्तावेजों के दावे में, वादी के लिए उन दस्तावेजों की मात्रा और गुण, तथा उनमें दर्ज राशि का उल्लेख करना अनिवार्य है (संक्षिप्त)। (T)

रामपुर रियासत में पुराने क्षेत्रों पर स्टाम्प का प्रतिबंध बहुत नया है, लेकिन इन दस्तावेजों के समय तक नहीं था। यदि होता भी, तो ऐसी विशिष्टता दावे की वस्तु के लिए पर्याप्त नहीं है। कभी कम कीमत का कागज प्रस्तुत किया जाता है, जिसे वे जुर्माना लेकर पंजीकृत कर देते हैं। कभी कानूनी रूप से आवश्यक मूल्य का कागज खजाने में नहीं होता, तो दो टुकड़े दे दिए जाते हैं। कभी पाठ स्टाम्प पर पूरी तरह से नहीं आता, तो सादा परिशिष्ट जोड़ देते हैं। इसलिए, केवल यह कहना कि इस प्रकार के दस्तावेज पर इतने का स्टाम्प होगा, कागज को निर्दिष्ट नहीं कर सकता। बल्कि, दावे में यह बताना आवश्यक है कि कागज किस मूल्य का है, वह एक टुकड़ा है या दो, वह अकेला है या परिशिष्ट के साथ, और यदि परिशिष्ट है, तो उसकी मात्रा और गुण क्या है। यहाँ इनमें से कुछ भी उल्लेखित नहीं है, इसलिए दावा नहीं सुना जाएगा।

तीसरा: मौद्रिक दावे की गढ़ी हुई प्रकृति का एक और स्पष्ट संकेत है। बनियों को खातों, विशेष रूप से ब्याज की गणना में बहुत अभ्यास और विशेषज्ञता होती है। हालाँकि, याचिका और वादी के गवाहों के बयानों में गणना बहुत गंदी (गलत) है। पहले, वादियों ने पांच हजार पर 11/13 पैसे प्रति माह की दर बताई; फिर सभी ने मासिक (☆☆) कहा, जबकि उल्लेखित दर के साथ पांच हजार पर मासिक (☆☆) होता है... हर महीने के लिए...

---

1 अल-उकूद अद-दुर्रिया, किताब अल-मदैनात, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/250

تو دعوٰی راساً باطل، صرف رسید پانے کا دعوٰی کرسکتا ہے اگر نہ پائی ہو اور اگر ملک مدعی ہے تو ضرور ہے دعوٰی میں کاغذ کی مقدار اور اس کی صفت بیان کرے ورنہ دعوٰی بوجہ جہالت نامسموع، یہاں مدعیوں نے ان میں سے کچھ نہ بیان کیا لہذا دعوٰی مدفوع۔ حاوی زاہدی و قنیہ باب المداینات و عقود الدریہ جلد دوم صفحہ ۲۰۸:

عربی متن	اردو ترجمہ
طلب القبالة من رب الدين بعد القضاء فللمديون طلبها منهم ان كانت الكاغذة مملوكة له وان كانت مملوكة للدائن فله طلب وثيقة القضاء منه ولابد فی صحة دعوی القبالة من بيان قدر الكاغذة وصفتها و بيان قدر المال المكتوب فيها ۱۔ (ملخصاً)	قرض کی ادائیگی کے بعد قرضخواہ سے دستاویزات طلب کرنا مقروض کا حق ہے بشرطیکہ وہ دستاویزات مقروض کی ملکیت ہوں، اور اگر وہ قرض خواہ کی ملک ہوں تو پھر مقروض کو صرف ادائیگی کی رسید کے مطالبہ کا حق ہے اور دستاویزات کے دعوٰی میں مدعی پر لازم ہے کہ وہ ان دستاویزات کی مقدار اور ان کی صفت اور ان میں درج شدہ مال کی مقدار کو بیان کرے (ملخصاً)۔ (ت)

ریاست رامپور میں علاقہ قدیم پر اسٹامپ کی قید بہت جدید ہے مگر ان دستاویزوں تک نہ تھی جب تو ظاہر اور تھی تو جب بھی اس قدر تعین مدعی بہ کے لئے کافی نہیں کبھی کاغذ کم قیمت کا پیش ہوتا ہے جس پر تاوان لے کر رجسٹری کر دیتے ہیں کبھی جتنی قیمت کا قانوناً چاہئے خزانے میں نہیں ہوتا تو دو قطعے دئیے جاتے ہیں کبھی عبارت قطعاً اسٹامپ پر پوری نہیں آتی سادہ ضمیمہ لگاتے ہیں تو صرف اس قدر کہ اس نوعیت کی دستاویز پر اتنے کا اسٹامپ ہوگا، تعین کاغذ نہیں کر سکتا بلکہ دعوٰی میں اس کا بیان ضرور ہے کہ کاغذ کس قیمت کا ہے، ایک قطعہ ہے یا دو، تنہا

ہے یا مع ضمیمہ، ضمیمہ ہے تو کس مقدار و صفت کا ہے، یہاں ان میں سے کچھ مذکور نہیں لہذا دعویٰ مسموع نہیں۔

سوم: دعویٰ زر کے ساختہ پردا ختہ ہونے پر ایک اور قرینہ واضح بھی ہے بنیوں کو حساب خصوصاً سود کے محاسبات میں کمال مشق و مہارت ہوتی ہے لیکن عرضی دعویٰ نیز شہود مدعی کے بیانوں پر حساب بہت گندا ہے اولا مدعیوں نے پانچ ہزار پر شرح ماہوار فیصدی ۱۱،۳۱ پائی بتائی پھر سب نے ماہوار (☆☆) حالانکہ شرح مذکور سے پانچ ہزار پر (☆☆) ماہوار ہوتا ہے بنے کا ہر مہینے

---

۱ العقود الدرية كتاب المداينات ارگ بازار قندهار افغانستان ۲/ ۲۵۰

Fatawa Razviyya Volume 18

Paying more than eight annas per month in interest and persisting in this mistake for fifteen years without ever being warned is not habitually reasonable.

Secondly: From 17th December 1873 to the end of the month, there are fifteen days. The plaintiffs have accounted for twenty-two rupees regarding them and shown the same in the receipt. December has 31 days. For 15 days at the aforementioned rate, it comes to (☆☆) pies, which is not even three paise more than twenty-one rupees, let alone a full twenty-two. Even if we take the rate of (☆☆) as the rate, for those fifteen days it would be (☆☆) pies. Even then, in twenty-two rupees, it is more than (11) extra. Would a moneylender give 15 annas more in an interest calculation?

Thirdly: After the payment of one thousand from the principal amount, as per the agreed rate of the plaintiffs, it remained (☆☆) monthly, not (☆☆) as written by the plaintiffs, stating that there is an excess of (7/6) pies every month. Even if they take forty rupees (☆☆) pies, the answer still shows an excess of 5/3. This too will be called an error in calculation, and with the passage of time, its amount will reach rupees.

Fourthly: The payment of this thousand was stated on 13th January 1873. And from then until the end of April 1875, according to the calculation of reaching (☆☆), at the rate of only (☆☆), this amount was for a full 28 months from 1st January. However, in their estimation, the full amount of (☆☆) remained until the first two days of January. For those two days of January, it comes to (☆☆) pies. And at the rate of (☆☆), only (☆☆) pies remain. There is a shortage of the excess over eight and a half annas. All these errors are in the claim. The calculation from 17th December 1873 to the end of April 1875, based on the rate agreed by the plaintiffs, is as follows:

Days	**Rupees**	**Annas**	**Pies**	**Days**	**Rupees**	**Annas**	**Pies**
15 days of December 1873	-	-	-	29 January 1873 at rate…	-	-	-
at rate 8 annas 12 pies…	-	8	21	…of 12 annas 12 pies	32	8	1/9/31
From Jan 1874 to Dec 1874	-	-	-	From Feb 1874 to April 1875	-	-	-
Eleven years	10	7/5	4	2 years 3 months	939	6	-
1st and 2nd Jan 1875	12	10/22/31	2	-	-	-	-

Days	Rupees	Annas	Pies	Days	Rupees	Annas	Pies
Total	-	-	-	**Total**	6736	6	3/4/31
	P	**A**	**R**				

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

ब्याज में आठ आने मासिक से अधिक देना और पंद्रह वर्षों तक इसी गलती पर बने रहना और कभी सचेत न होना आदतन तर्कसंगत नहीं है।

द्वितीय: 17 दिसंबर 1873 से महीने के अंत तक पंद्रह दिन होते हैं, वादियों ने उनके संबंध में बाईस रुपये रखे और रसीद में यही दिखाया। दिसंबर 31 दिनों का होता है, उन 15 दिनों के लिए उक्त दर पर (☆☆) पाई होते हैं, जो कि इक्कीस रुपये से तीन पैसे भी अधिक नहीं हैं, न कि पूरे बाईस। और यदि दर (☆☆) ही लें, तो उन पंद्रह दिनों के(☆☆) पाई हुए। अब भी बाईस रुपये में (11) से अधिक ज्यादा गए, क्या कोई बनिया ब्याज की गणना में 15 आने अधिक देगा?

तृतीय: मूल राशि से एक हज़ार के भुगतान के बाद, वादियों की स्वीकृत दर के अनुसार (☆☆) मासिक रहा, न कि (☆☆) जैसा कि वादियों ने लिखा कि प्रत्येक महीने पर (7/6) पाई अधिक है। और यदि वे चालीस रुपये (☆☆) पाई ही लें, तो भी उत्तर में 5/3 की अधिकता है। गणना में इसे भी गलती ही कहेंगे और समय बीतने के साथ इसकी मात्रा रुपयों तक पहुँच जाएगी।

चतुर्थ: इस हज़ार का भुगतान 13 जनवरी 1873 को बताया गया। और तब से अप्रैल 1875 के अंत तक (☆☆) पहुँचने की गणना से, केवल (☆☆) की दर से यह राशि 1 जनवरी से पूरे 28 महीनों की हुई। हालाँकि उनके अनुमान में जनवरी के पहले दो दिनों तक (☆☆) की पूरी राशि शेष थी। जनवरी के उन दो दिनों के लिए (☆☆) पाई होते हैं। और (☆☆) की दर से केवल (☆☆) पाई रह गए। साढ़े आठ आने से अधिक की कमी है। ये सभी त्रुटियाँ दावे में हैं। वादियों की स्वीकृत दर के अनुसार 17 दिसंबर 1873 से अप्रैल 1875 के अंत तक की गणना इस प्रकार है:

दिन	रुपये	आने	पाई	दिन	रुपये	आने	पाई
15 दिन दिसंबर 1873	-	-	-	29 जनवरी 1873 दर पर...	-	-	-
दर 8 आने 12 पाई...	-	8	21	...12 आने 12 पाई की	32	8	1/9/31
जन 1874 से दिस 1874 तक	-	-	-	फर 1874 से अप्रैल 1875 तक	-	-	-
ग्यारह साल	10	7/5	4	2 साल 3 माह	939	6	-
1 और 2 जन 1875	12	10/22/31	2	-	-	-	-

दिन	रुपये	आने	पाई	दिन	रुपये	आने	पाई
कुल	-	-	-	कुल	6736	6	3/4/31

P A R

पृष्ठ 671/738

سود میں آٹھ آنے ماہوار سے زیادہ دینا اور پندرہ برس تک اسی غلطی پر جمارہنا اور کبھی متنبہ نہ ہونا عادۃً معقول نہیں۔

ثانیاً: ۱۷/ دسمبر ۱۸۷۳ء سے ختم ماہ تک پندرہ دن ہوتے ہیں مدعیوں نے ان کی بابت بائیس روپے رکھے اور یہی رسید میں دکھائے۔ دسمبر ۳۱ دن کا ہے اس کے ۱۵ دن کے شرح مذکور پر (☆☆) پائی ہوئے کہ اکیس روپے سے تین پیسے بھی زائد نہیں نہ کہ پورے بائیس اور اگر (☆☆) ہی شرح لیں تو ان پندرہ دن کے (☆☆) پائی ہوئے اب بھی بائیس روپے میں (۱۱) سے زائد زیادہ گئے، کیا بنیا ایسا ۱۵ آنے سود کے حساب میں زیادہ دیگا۔

ثالثاً: ایک ہزار زر اصل سے ادا ہونے کے بعد حسب شرح اقراری مدعیان (☆☆) ماہوار رہا نہ کہ (☆☆) جو مدعیوں نے لکھا کہ ہر مہینے پر (۷/۶) پائی زائد ہے اور اگر چالیس ہی روپے لیں (☆☆) پائی جواب بھی ۵/۳ کی زیادت ہے حساب میں اسے بھی غلطی کہیں گے اور مرور زمان سے اس کی مقدار روپوں کو پہنچے گی۔

رابعاً: یہ ہزار کی ادا ۱۳ جنوری ۱۸۷۳ء کو بتائی اور جب سے آخر اپریل ۱۸۷۵ تک (☆☆) پہنچنا کے حساب سے صرف (☆☆) کے حساب سے یہ رقم یکم جنوری سے پورے ۲۸ ماہ کی ہوئی حالانکہ ان کے زعم پر جنوری کے پہلے دو دن تک (☆☆) کی پوری رقم باقی تھی اس پر جنوری کے دو یوم کے (☆☆) پائی ہوتے اور (☆☆) کے حساب سے صرف (☆☆) پائی رہ گئے ساڑھے آٹھ آنے سے زیادتی کی کمی ہے، یہ سب اغلاط دعوے پر ہے شرح اقراری مدعیان ۱۷ دسمبر ۱۸۷۳ء سے آخر اپریل ۱۸۷۵ تک حساب یہ ہوا

ایام	روپے	آنے	پائی
۱۵ ایام دسمبر ۱۸۷۳ء	-	-	-
بشرح ۸ آنے ۱۲ پائی...	-	۸	۲۱
از جنوری ۱۸۷۴ء لغایت دسمبر ۱۸۷۴ء	-	-	-
گیارہ سال	۱۰	۷/۵	۴
یکم و دوم جنوری ۱۸۷۵ء	۱۲	۱۰/۲۲/۳۱	۲
مجموع	-	-	-
	P	**A**	**R**

ایام	روپے	آنے	پائی
۲۹ جنوری ۱۸۷۳ء بشرح...	-	-	-
...۱۲ آنے ۱۲ پائی	۳۲	۸	۱/۹/۳۱
از فروری ۱۸۷۴ لغایت اپریل ۱۸۷۵ء	-	-	-
۲ سال ۳ ماہ	۹۳۹	۶	-
-	-	-	-
مجموع	۶۷۳۶	۶	۳/۴/۳۱

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

Total (☆☆) were to be given, but the claimant, the witness, and the receipts all state that (☆☆) was given. It is habitually impossible that a shrewd merchant would remain entangled in an error for thirteen or fourteen years and pay 79 rupees 4 annas and (31-29/7) pies more than the calculated amount. This is not at all reasonable, and such a claim which is contradicted by the claimant's apparent condition is not acceptable. It is stated in Bahr-ul-Raiq:

Arabic Text	Urdu Translation
Truly, among the conditions for hearing a claim is that the claimant's apparent state does not belie him. Then I saw Ibn al-Ghars in al-Fawa'id al-Fiqhiyyah (clarified it, saying) among the conditions for the validity of a claim is that the claimed matter be among those things that are possible of proof, such that it is not impossible intellectually or habitually. For if the claim is such that the case mentioned is patently false, then it is not heard, because habitual impossibility is like intellectual impossibility. (Summarized)	Among the conditions for a claim to be heard is that the claimant's apparent state does not contradict this claim. Then I saw the clarification of Ibn al-Ghars in Fawa'id Fiqhiyyah; he said that among the conditions for the validity of a claim is that the thing claimed must also be provable, in such a way that it is not intellectually or habitually impossible. For if a claim is such that it is patently false, it will not be heard because habitual impossibility is like intellectual impossibility. (Summarized) (T)

At most, there would be an excuse of error here, meaning the claimants mistakenly confessed to this rate, but after confession, the claim of error is rejected and useless. It is mentioned in Fatawa Qadikhan, Ashbah wa al-Naza'ir, Qunya, Durr-ul-Mukhtar, 'Uqud-ud-Durriyya, etc.:

Arabic Text	Urdu Translation
If one confesses to something and then claims an error, it will not be accepted.	If one confesses to a thing and then claims an error regarding it, it shall not be accepted. (T)

Testimony There are some general reasons for the nullity of these testimonies such that every reason applies to all, and some specific ones that apply to some; however, no testimony is free from them, so they are also general reasons. There are seven general reasons:

First: In human rights, the validity of a claim is a condition for testimony. If the claim is not valid, no testimony regarding it, no matter how high its degree and reliability, will be heard at all, for 'when the condition fails, the conditioned fails' (when the condition is lost, the thing dependent on it is lost. T). It is stated in Tanvir al-Absar:

---

1. Bahr al-Raiq, Kitab al-Da'wa, Bab al-Tahalluf, H.M. Saeed Company, Karachi, 7 / 227
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Fasl Masa'il Shatti, Matba' Mujtabai, Delhi, 2 / 140

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

कुल (☆☆) दिए जाने थे लेकिन वादी, गवाह और रसीदें सभी (☆☆) दिया जाना बताते हैं। यह आदतन असंभव (महाले आदी) है कि एक होशियार बनिया (व्यापारी) तेरह-चौदह वर्षों तक गलती में उलझा रहे और गणना के हिसाब से 79 रुपये 4 आने (31-29/7) पाई अधिक दे दे। यह कतई तर्कसंगत नहीं है और ऐसा दावा जिसका वादी की प्रत्यक्ष स्थिति स्वयं खंडन करे, स्वीकार्य नहीं है। बहर-उर-राईक में है:

अरबी पाठ

बेशक, दावा सुनने की शर्तों में से एक यह है कि वादी की प्रत्यक्ष स्थिति उसके दावे को झुठलाती न हो। फिर मैंने 'अल-फ़वाइद अल-फ़िक़्हिया' में इब्न अल-ग़र्स का स्पष्टीकरण देखा (उन्होंने स्पष्ट करते हुए कहा): दावे की वैधता की शर्तों में से एक यह है कि जिस चीज़ का दावा किया गया है वह प्रमाण के योग्य हो, इस अर्थ में कि वह बौद्धिक या आदतन असंभव न हो। क्योंकि यदि दावा ऐसा हो जैसा कि उल्लेख किया गया है तो उसका झूठ होना स्पष्ट है, क्योंकि आदतन असंभव बौद्धिक असंभव की तरह होता है। (सारांश)

उर्दू अनुवाद

दावा सुनने के योग्य होने के लिए शर्तों में से एक यह है कि वादी की प्रत्यक्ष स्थिति उस दावे का खंडन न करती हो। फिर मैंने फ़वाइद फ़िक़्हिया में इब्न अल-ग़र्स का स्पष्टीकरण देखा तो उन्होंने कहा कि दावे की वैधता के लिए शर्तों में से एक यह है कि जिस चीज़ का दावा किया गया हो वह प्रमाण के योग्य भी हो, इस तरह कि वह बौद्धिक रूप से या आदतन असंभव न हो। क्योंकि यदि दावा ऐसा हो कि प्रत्यक्ष रूप से झूठ हो, तो वह सुनने योग्य नहीं होगा क्योंकि आदतन असंभव बौद्धिक असंभव की तरह होता है। (सारांश) (त)

यहाँ अधिकतम भूल का बहाना होगा, अर्थात वादियों ने गलती से इस दर को स्वीकार कर लिया, लेकिन स्वीकारोक्ति के बाद भूल का दावा खारिज और व्यर्थ है। फ़तावा क़ादीख़ान, अश्बाह व नज़ैर, कुन्या, दुर्र-उल-मुख़्तार, 'उक़ूद-उद-दुर्रिआ आदि में है:

अरबी पाठ

यदि कोई किसी चीज़ को स्वीकार करता है और फिर भूल का दावा करता है, तो उसे स्वीकार नहीं किया जाएगा।

उर्दू अनुवाद

एक चीज़ को स्वीकार करने के बाद फिर उसकी गलती का दावा करे तो स्वीकार नहीं किया जाएगा। (त)

शहादत (गवाही) इन गवाहियों के निरस्त होने के कुछ सामान्य कारण हैं जो सभी पर लागू होते हैं, और कुछ विशिष्ट जो कुछ पर, लेकिन कोई भी गवाही इनसे मुक्त नहीं है, इसलिए वे भी सामान्य कारण हैं। सामान्य कारण सात हैं:

प्रथम: मानवाधिकारों (हुक़ूक़-उल-इबाद) में, दावे की वैधता गवाही के लिए एक शर्त है। यदि दावा सही नहीं है, तो उस पर कोई गवाही, चाहे वह कितनी भी उच्च कोटि और विश्वसनीयता की क्यों न हो, मूल रूप से सुनने योग्य नहीं है, क्योंकि 'जब शर्त नहीं रहती, तो जिस चीज़ के लिए शर्त थी वह भी नहीं रहती' (त)। तनवीर अल-अब्सार में है:

---

1. बहर-उर-राईक, किताब अल-दावा, बाब अल-तहालुफ़, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7 / 227
2. दुर्र-उल-मुख़्तार, किताब अल-इक़रार, फ़स्ल मसाइल शत्ती, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2 / 140

کل (☆☆) دینے تھے لیکن مدعی اور گواہ اور رسیدات سب (☆☆) دینا بتاتے ہیں محال عادی ہے کہ ہوشیار بنیا تیرہ چودہ برس غلطی میں پیچاں رہ کر ۷۹ روپے ۴ آنے (۷/ ۲۹-۳۱) پائی حساب سے زیادہ دے دے یہ ہرگز معقول نہیں اور ایسا دعوی کہ ظاہر حال مدعی جس کی تکذیب کرے مقبول نہیں۔ بحر الرائق میں ہے:

عربی عبارت

ان من شرط سماع الدعوی ان لا یکذب المدعی ظاھر حالہ ثم رأیت ابن الغرس في الفوائد الفقھیة (صرح بہ فقال) ومن شروط صحة الدعوی ان یکون المدعی بہ مما یحتمل الثبوت بان لا یکون مستحیلا عقلا او عادة ، فان الدعوی والحال ما ذکر ظاھرة الکذب لان المستحیل العادی کالمستحیل العقلی۔ (ملخصا)

اردو ترجمہ

دعوٰی کے قابل سماعت ہونے کے لئے شرائط میں سے ہے کہ مدعی کا ظاہر حال اس دعوٰی کی تکذیب نہ کرتا ہو، پھر میں نے فوائد فقہیہ میں ابن الغرس کی تصریح دیکھی تو انہوں نے کہا کہ دعوی کی صحت کیلئے شرائط میں سے ایک یہ ہے کہ جس چیز کا دعوی کیا ہو وہ قابل ثبوت بھی ہو یوں کہ وہ عقلاً یا عادۃً محال نہ ہو کیونکہ اگر دعوی ایسا ہو کہ ظاہرًا جھوٹ ہو تو قابل سماعت نہ ہوگا کیونکہ محال عادی محال عقلی کی طرح ہوتا ہے۔ (ملخصا) (ت)

غایت درجہ یہاں عذرِ خطا ہوگا یعنی مدعیوں نے براہِ غلط اس شرح کا اقرار کیا مگر بعدِ اقرار ادعائے خطا مردود و بیکار۔ فتاوی قاضیخان و اشباہ و النظائر و قنیہ و در مختار و عقود الدریہ وغیرہا میں ہے:

عربی عبارت **اردو ترجمہ**

اقر بشیئ ثم ادعی الخطأ لم ایک چیز کا اقرار کر کے پھر اس کی خطا کی دعوی کرے تو قبول نہ تقبل۔ ہوگا۔ (ت)

شہادت ان شہادتوں کے بطلان پر کچھ وجوہ عامہ ہیں کہ ہر وجہ سب کو شامل، اور کچھ خاصہ کہ بعض سے خاص مگر ان سے بھی کوئی گواہی خالی نہیں لہذا وہ بھی وجہ عام ہیں، وجوہِ عامہ سات ہیں:

اول: حقوق العباد میں صحتِ دعوی شرطِ شہادت ہے اگر دعوی صحیح نہیں اس پر کوئی شہادت کیسے ہی اعلی درجہ و وثوق کی ہو اصلاً مسموع نہیں اذفات الشرط فات المشروط (جب شرط فوت ہو جائے تو مشروط فوت ہو جاتا ہے۔ت) تنویر الابصار میں ہے:

---

1 بحر الرائق کتب الدعوی باب التحالف ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۲۲۷ 2 در مختار کتاب الاقرار فصل مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۴۰

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

[Box 1] Arabic: Filing a claim first regarding the rights of people is a condition for the acceptance of testimony. [1] Urdu Translation: Regarding human rights, a prior claim is a condition for the acceptance of testimony. (T)

And we have proven that this claim is not valid; therefore, its completion and all others besides it are null and void. Second: In human rights, the condition for testimony is the word that is for the initiation (insha) of testimony. Whatever is said by way of reporting (ikhbar) is never acceptable. It is stated in Mu'in al-Hukkam:

[Box 2] Arabic: Know that the performance of testimony is absolutely not valid by way of reporting; for reporting, no matter how it is presented, is not reliable. [2] Urdu Translation: Let it be clear that rendering testimony as a mere report is not at all valid because a report, in whatever form, is not reliable. (T)

In the same [book] it is stated:

[Box 3] Arabic: It is necessary to initiate the reporting of the witnessed event, and initiation is not a mere report. Therefore, if the witness says "Ashhadu" (I bear witness), it is initiation, but if he says "Shahidtu" (I bore witness), it will not be initiation. [3] Urdu Translation: The event being testified to must be presented through initiation, because that will not be a report. When a witness says "Ashhadu" (I bear witness), it is initiation, and if he says "Shahidtu" (I bore witness), it will not be initiation. (T)

In the same [book] it is stated:

[Box 4] Arabic: Initiation does not occur with the use of an active participle, such as "I am a witness for you regarding such-and-such," as this is not initiation. [4] Summarized. Urdu Translation: If said with an active participle form, for example, "I am the one giving testimony," then this is not initiation. Summarized. (T)

Taking an oath from a witness is against the [legal] school and against Sharia. Some later scholars tolerated this innovation (bid'at) out of necessity, thinking that people bold in false testimony might avoid a false oath. Now that [restraint] no longer exists; there is more audacity in oaths than in testimony. Regardless of that, the oath should have been on the witnessed matter, for example: "By God, this amount of money belongs to Amr from Zaid for such-and-such a reason." Here, contrary to that, in all statements, the oath is taken on the act of giving testimony, i.e., "By God, I give true

testimony." He did not keep "I give testimony" as the initiation of testimony but rather fixed it for reporting, as an oath does not apply except to a declarative sentence. Therefore, if one says "By God, you are not my wife," even if he intends divorce by it, divorce...

---

1 Durr al-Mukhtar Sharh Tanwir al-Absar, Kitab al-Shahadat, Bab al-Ikhtilaf fi al-Shahadah, Mujtabai Press, Delhi, 2/98. 2 Mu'in al-Hukkam, Chapter Eight, Mustafa al-Babi, Egypt, 89. 3 Mu'in al-Hukkam, Chapter Eight, Mustafa al-Babi, Egypt, 89. 4 Mu'in al-Hukkam, Chapter Eight, Mustafa al-Babi, Egypt, 89.

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

[बॉक्स 1] अरबी: मानवाधिकारों के संबंध में पहले दावा दायर करना गवाही की स्वीकार्यता के लिए एक शर्त है। [1] उर्दू अनुवाद: मानवाधिकारों (हुक़ूक़-उल-इबाद) के संबंध में पहले दावा होना गवाही की स्वीकार्यता के लिए शर्त है। (त)

और हम यह सिद्ध कर चुके हैं कि यह दावा सही नहीं है, इसलिए इसकी पूर्ति और इसके अतिरिक्त जितने भी हैं, वे सब शून्य और निष्प्रभावी हैं। दूसरा: मानवाधिकारों में गवाही की शर्त वह शब्द है जो गवाही के सूत्रपात (इन्शा) के लिए हो; यदि उसे केवल एक सूचना (इख़्बार) के रूप में कहा जाए, तो वह कतई स्वीकार्य नहीं है। 'मुईन अल-हुक्काम' में है:

[बॉक्स 2] अरबी: जान लें कि गवाही का प्रदर्शन सूचना (रिपोर्ट) के माध्यम से कतई सही नहीं है; क्योंकि सूचना चाहे जैसे भी प्रस्तुत की जाए, वह विश्वसनीय नहीं होती। [2] उर्दू अनुवाद: स्पष्ट हो कि सूचना के तौर पर गवाही देना कतई सही नहीं है क्योंकि सूचना चाहे जैसी भी हो, वह विश्वसनीय नहीं होती। (त)

इसी में है:

[बॉक्स 3] अरबी: जिस घटना की गवाही दी जाए, उसका सूत्रपात करना आवश्यक है और सूत्रपात सूचना नहीं है। अतः यदि गवाह कहे 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ), तो वह सूत्रपात है और यदि उसने 'शहिदतु' (मैंने गवाही दी) कहा, तो वह सूत्रपात नहीं होगा। [3] उर्दू अनुवाद: जिस घटना की गवाही दी जाए, वह सूत्रपात (इन्शा) के तरीके से होनी चाहिए क्योंकि वह केवल सूचना नहीं होगी। जब गवाह 'अशहदु' (मैं गवाही देता हूँ) कहता है, तो यह सूत्रपात है, और यदि उसने 'शहिदतु' (मैंने गवाही दी) कहा, तो वह सूत्रपात नहीं होगा। (त)

इसी में है:

[बॉक्स 4] अरबी: कर्तावाचक संज्ञा (इस्म-ए-फ़ाएल) के उपयोग से सूत्रपात नहीं होता, जैसे 'मैं तुम्हारे लिए अमुक बात का गवाह हूँ', क्योंकि यह सूत्रपात नहीं है। [4] संक्षेपित। उर्दू अनुवाद: कर्तावाचक संज्ञा (इस्म-ए-फ़ाएल) के रूप में, जैसे "मैं गवाही देने वाला हूँ" कहा जाए, तो यह सूत्रपात नहीं है। संक्षेपित। (त)

गवाह पर शपथ लेना मज़हब और शरीयत के विपरीत है। कुछ बाद के विद्वानों ने आवश्यकतावश इस बिदअत (नवाचार) को इसलिए स्वीकार किया था कि शायद लोग झूठी शपथ के डर से झूठी गवाही से बचें। अब वह स्थिति भी नहीं रही; शपथ लेने में गवाही देने से कहीं ज़्यादा दुस्साहस है। इस बात को छोड़ भी दें तो शपथ उस विषय पर होनी चाहिए थी जिसकी गवाही दी जा रही है, जैसे: "ईश्वर की शपथ, इस ज़ैद पर अम्र का इतना रुपया अमुक कारण से बकाया है।" यहाँ, इसके विपरीत, सभी बयानों में शपथ गवाही देने पर ली गई है, जैसे "ईश्वर की शपथ, मैं सच गवाही देता हूँ।" उसने "मैं गवाही देता हूँ" को गवाही का सूत्रपात नहीं रखा, बल्कि उसे सूचना (इख़्बार) के लिए निश्चित कर दिया, क्योंकि शपथ केवल सूचनात्मक वाक्य (जुमला-ए-ख़बरिया) पर ही लागू होती है। इसीलिए यदि कोई कहे "ईश्वर की शपथ, तुम मेरी पत्नी नहीं हो," भले ही वह इससे तलाक की नीयत रखे, तो तलाक...

---

1 दुर्रे मुख्तार शरह तनवीरुल अबसार, किताबुश शहादात, बाबुल इख्तिलाफ़ फ़िश शहादा, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/98. 2 मुईनुल हुक्काम, आठवाँ अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 89. 3 मुईनुल हुक्काम, आठवाँ अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 89. 4 मुईनुल हुक्काम, आठवाँ अध्याय, मुस्तफ़ा अल-बाबी, मिस्र, 89.

पृष्ठ 673/738

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[باکس ۱] عربی: تقدم الدعوی في حقوق العباد شرط قبولها ۱۸ اردو ترجمہ: حقوق العباد کے متعلق پہلے دعوی ہونا شہادت کی قبولیت کے لئے شرط ہے۔ (ت)

اور ہم ثابت کر چکے کہ یہ دعوٰی صحیح نہیں لہذا اتمام یہ اور ان کے سوا اور جس قدر ہوں سب باطل۔ دوم: حقوق العباد میں شرط شہادت وہ لفظ ہے جو انشاء گواہی کے لئے ہو بلفظ اخبار کچھ بھی کہا جائے ہرگز قبول نہیں۔ معین الحکام میں ہے:

[باکس ۲] عربی: اعلم ان اداء الشهادة لا يصح بالخبر البتة فالخبر كيف تصرف لا يجوز الاعتماد عليه ۲۸ اردو ترجمہ: واضح ہو کہ خبر کے طور پر شہادت کی ادائیگی ہرگز صحیح نہیں کیونکہ خبر جیسی بھی ہو وہ قابل اعتماد نہیں۔ (ت)

اسی میں ہے:

[باکس ۳] عربی: لابد من انشاء الاخبار عن الواقعة المشهودبها و الانشاء ليس بخبر فاذا قال الشاهد اشهد كان انشاء ولو قال شهدت لم يكن انشاء ۳۸ اردو ترجمہ: جس واقعہ کی شہادت دی جائے وہ بطریقہ انشاء ہو کیونکہ وہ خبر نہ ہوگی جب گواہ اشہد (گواہی دیتا ہوں) کہے تو یہ انشاء ہے اور اگر اس نے شہدت (میں نے شہادت دی) ہے کہا تو انشاء نہ ہوگی۔ (ت)

اسی میں ہے:

[باکس ۴] عربی: لايقع الانشاء باسم الفاعل نحوانا شاهد عندك بكذا فهذا ليس انشاء ۴۸ ملخصاً۔ اردو ترجمہ: اسم فاعل کے صیغہ سے مثلاً "میں گواہی دینے والا ہوں" کہا تو یہ انشاء نہیں ہے، ملخصاً (ت)

گواہ پر قسم خلاف مذہب و خلاف شرع ہے بعض متاخرین نے نظر بضرورت جو اس بدعت کو گوارا کیا تھا کہ لوگ جھوٹی شہادت پر جری ہیں جھوٹی قسم سے بچیں گے اب وہ بھی باقی نہیں قسم پر شہادت سے زیادہ جرات ہے اس سے قطع نظر ہو تو قسم مشہود بہ پر ہونی تھی مثلاً خدا کی قسم اس زید پر اس عمرو کا اتنا روپیہ فلاں سبب سے آتا ہے یہاں اس کے خلاف تمام اظہاروں میں میں قسم شہادت دینے پر کھائی ہے کہ خدا کی قسم سچ گواہی دیتا ہوں اس نے "گواہی دیتا ہوں" کو انشائے شہادت نہ رکھا بلکہ اخبار کے لئے متعین کر دیا کہ قسم داخل نہیں ہوتی مگر جملہ خبریہ پر، ولہذا اگر کہے خدا کی قسم تو میری زوجہ نہیں اگرچہ اس سے طلاق کی نیت کرے طلاق

---

1 در مختار شرح تنویر الابصار کتاب الشهادات باب الاختلاف فی الشهادة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۸

2 معین الحکام الفصل الثامن مصطفی البابی مصر ۸۹ 3 معین الحکام الفصل الثامن مصطفی البابی مصر ۸۹ 4 معین الحکام الفصل الثامن مصطفی البابی مصر ۸۹

Fatawa Razawiyya Volume (18)

...will not occur because divorce is insha (creative speech) and an oath has made this sentence specifically khabariya (informative). It is in Durr al-Mukhtar:

"I am not your husband" or "You are not my wife" - if he emphasized it with an oath, divorce will not occur by consensus because an oath is an indicator of intending negation.[1] (T)	I am not your husband or you are not my wife. If this statement is reinforced with an oath, then by consensus divorce will not occur because the oath is a context indicating that the intention here is negation. (T)

In Radd al-Muhtar:

Because an oath is for emphasizing the content of an informative sentence (jumlah khabariyah), its response will only be information (khabar).[2]	Because the oath is for emphasizing the subject of an informative sentence, its answer will only be information. (T)

In Siraj al-Wahhaj and 'Alamgiriyya:

They all agreed that if he says, "By Allah, you are not my wife," nothing occurs even if he intended (divorce).[3]	Everyone has agreed that if a husband said, "By God, you are not my wife," divorce will not occur despite the intention of divorce. (T)

In Bahr al-Ra'iq:

"By Allah, you are not my wife" - it does not occur according to everyone even if he intended.[4]	"By God, you are not my wife" - he said it, then according to everyone divorce will not occur even if there is an intention for divorce. (T)

In Bada'i' by Imam Malik al-Ulama:

When he says, "By Allah, you are not my wife," divorce does not occur even if he intended it, by consensus, because an oath on negation encompasses the past, and he is lying in that, so nothing occurs by it.[5] (Abridged)	When he says, "By God, you are not my wife," then divorce will not occur even if he intended it. This is by consensus because an oath on negation includes the past, and since this is a lie, nothing will occur from it. (Abridged). (T)

1. Durr al-Mukhtar, Book of Divorce, Chapter on Explicit (Divorce), Mujtabai Press Delhi 1/222

2. Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut 2/453
3. Fatawa Hindiyya, Book of Divorce, Fifth Chapter, Noorani Kutub Khana Peshawar 1/475
4. Bahr al-Ra'iq, Book of Divorce, H.M. Saeed Company Karachi 3/305
5. Bada'i' al-Sana'i', Book of Divorce, Section: As for Metonymy (al-Kinayah), H.M. Saeed Company Karachi 3/107

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

...नहीं होगी क्योंकि तलाक 'इंशा' (रचनात्मक भाषण) है और शपथ ने इस वाक्य को विशेष रूप से 'ख़बरिया' (सूचनात्मक) बना दिया है। दुर्रे मुख़्तार में है:

"मैं तुम्हारा पति नहीं हूँ" या "तुम मेरी पत्नी नहीं हो" - यदि उसने इसे शपथ के साथ पुख्ता किया तो सर्वसम्मति से तलाक नहीं होगा क्योंकि शपथ इस बात का संकेत है कि यहाँ निषेध (नफ़्फी) का इरादा है।[1] (त)

मैं तुम्हारा पति नहीं हूँ या तुम मेरी पत्नी नहीं हो। अगर इस कलाम को क़सम से मोअक्कद कर दिया तो बिल-इत्तेफाक़ तलाक न होगी क्योंकि क़सम इस बात का क़रीना है कि यहाँ नफ़्फी का इरादा है। (त)

रद-उल-मुहतार में है:

क्योंकि शपथ सूचनात्मक वाक्य (जुमला ख़बरिया) की सामग्री पर ज़ोर देने के लिए है, इसलिए उसका उत्तर केवल सूचना (ख़बर) होगा।[2]

क्योंकि क़सम जुमला ख़बरिया के मज़मून की ताकीद के लिए है तो इसका जवाब सिर्फ ख़बर होगा। (त)

सिराज वह्हाज और आलमगीरिया में है:

सभी इस बात पर सहमत हुए कि यदि उसने कहा, "अल्लाह की क़सम, तुम मेरी पत्नी नहीं हो," तो कुछ भी घटित नहीं होगा चाहे उसने (तलाक का) इरादा किया हो।[3]

सब ने इत्तेफाक़ किया है कि अगर खाविन्द ने कहा खुदा की कसम तू मेरी बीवी नहीं है, तो इरादा तलाक के बावजूद तलाक न होगी। (त)

बहर-उल-राइक़ में है:

"अल्लाह की क़सम, तुम मेरी पत्नी नहीं हो" - सभी के अनुसार (तलाक) घटित नहीं होता चाहे उसने इरादा किया हो।[4]

खुदा की कसम तू मेरी बीवी नहीं है कहा तो सब के नज़दीक तलाक न होगी अगरचे तलाक की नियत हो। (त)

बदाए इमाम मलिकुल उलमा में है:

जब वह कहे, "अल्लाह की क़सम, तुम मेरी पत्नी नहीं हो," तो सर्वसम्मति से तलाक नहीं होता चाहे उसने

जब कहे खुदा की कसम तू मेरी बीवी नहीं है तो तलाक न होगी अगरचे नियत की हो ये

इसकी नियत की हो, क्योंकि निषेध पर शपथ अतीत को भी शामिल करती है और वह इसमें झूठ बोल रहा है, इसलिए इससे कुछ भी घटित नहीं होगा।[5] (संक्षिप्त)

बिल-इत्तेफाक़ है क्योंकि नफ़्फी पर कसम माज़ी को शामिल है जबकि ये झूठ है तो इस से कुछ न वाक़े होगा (मुल्तक़तन)। (त)

1. दुर्रे मुख्तार किताबुत तलाक बाबुल सरीह मतबा मुजतबाई देहली 1/222
2. रद-उल-मुहतार किताबुत तलाक दार इहया अत-तुरास अल-अरबी बैरूत 2/453
3. फतावा हिन्दिया किताबुत तलाक अल-फ़सल अल-खामिस नूरानी कुतुब खाना पेशावर 1/475
4. बहर-उल-राइक़ किताबुत तलाक एच.एम. सईद कंपनी कराची 3/305
5. बदाए अस-सनाए किताबुत तलाक फ़सल व अम्मा अल-किनाया एच.एम. सईद कंपनी कराची 3/107

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

نہ ہوگی کہ طلاق انشاء ہے اور قسم نے اس جملے کو خاص خبر یہ کر دیا، در مختار میں ہے:

لست لك بزوج او لست لی بامرأة میں تیرا خاوند نہیں ہوں یا تو میری بیوی نہیں ہے۔ اگر اس کلام کو قسم سے مؤکد کر دیا تو بالاتفاق طلاق نہ ہوگی کیونکہ قسم اس بات کا قرینہ ہے کہ یہاں نفی کا ارادہ ہے۔ (ت)

لو اکده بالقسم لا تطلق اتفاقا لان الیمین قرینة ارادة النفی۱۔

رد المحتار میں ہے:

لان الیمین لتأکید مضمون الجملة الخبریة فلا یکون جوابه الا خبرا۲۔

کیونکہ قسم جملہ خبریہ کے مضمون کی تاکید کے لئے ہے تو اس کا جواب صرف خبر ہوگا۔ (ت)

سراج وہاج و عالمگیریہ میں ہے:

اتفقوا جمیعا انه لو قال واللہ ما انت لی بامرأة لا یقع شیئ و ان نوی۳۔

سب نے اتفاق کیا ہے کہ اگر خاوند نے کہا خدا کی قسم تو میری بیوی نہیں ہے، تو ارادہ طلاق کے باوجود طلاق نہ ہوگی۔ (ت)

بحر الرائق میں ہے:

واللہ ما انت لی بامرأة لا یقع عند الکل و ان نوی٤۔

خدا کی قسم تو میری بیوی نہیں ہے کہا تو سب کے نزدیک طلاق نہ ہوگی اگرچہ طلاق کی نیت ہو۔ (ت)

بدائع امام ملک العلماء میں ہے:

اذا قال واللہ ما انت لی بامرأۃ لا یقع الطلاق و ان نوی بالاتفاق لان الیمین علی النفی تتناول الماضی وھو کاذب فی ذلك فلا یقع بہ شیئ٥ (ملتقطا)۔

جب کہے خدا کی قسم تو میری بیوی نہیں ہے تو طلاق نہ ہوگی اگر چہ نیت کی ہو یہ بالاتفاق ہے کیونکہ نفی پر قسم ماضی کو شامل ہے جبکہ یہ جھوٹ ہے تو اس سے کچھ نہ واقع ہوگا (ملتقطا)۔ (ت)

۱ در مختار کتاب الطلاق باب الصریح مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۲۲ ۲ ردالمحتار کتاب الطلاق دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۵۳ ۳ فتاوی ہندیہ کتاب الطلاق الفصل الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۱/ ۴۷۵ ٤ بحر الرائق کتاب الطلاق ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۳۰۵ ٥ بدائع الصنائع کتاب الطلاق فصل و اما الکنایۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳/ ۱۰۷

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

So it is proven that none of these testimonies are legally (Shari'i) testimonies at all; they are all just storytelling and fables. Third: "Ashhadu" (I bear witness), "Gawahi midaham," "I give witness," is the strongest form of oath, and the "mashhud bihi" is the "muqsam alayhi," i.e., the matter upon which this severe oath was taken. In "Durr-e-Mukhtar" it is stated:

Arabic Original	Urdu Translation
Its pillar is the word "Ashhadu" and none other, because it includes the meanings of witnessing, swearing an oath, and reporting current state. It is as if he says: I swear by Allah that I became aware of that and I am reporting it. These meanings are absent in other words, so this is determined.	Its pillar is only the word "Ashhadu" and nothing else because this word signifies witnessing, oath, and a report of the current state, as if he said, "By God, I have gained knowledge of this and I am reporting it," whereas these meanings are absent in words other than this, so this is specified. (T)

Jami' al-Fusulayn, Volume 1, p. 121: | Arabic Original | Urdu Translation | | :--- | :--- | | In the word of testimony (Shahadah) there is an emphasis that is not in the word of reporting (Khabar), because it is an oath by Allah Almighty in meaning. | The emphasis that is in the word of testimony is not in the word of reporting, because "Ashhadu" is meaning-wise an oath by Allah Almighty. (T) |

Tabyin Imam Zayla'i, Vol. 4, p. 210: | Arabic Original | Urdu Translation | | :--- | :--- | | The texts speak of seeking testimony (istishhad), so nothing else can take its place because of the extra emphasis it contains, as it is among the words of swearing an oath, so the meaning of an oath is observed in it. | All texts speak of the demand for testimony, so no other word can substitute for it because there is more emphasis in it since the meaning of an oath is considered in it; therefore, it is among the words of swearing. (T) |

In Hidaya it is said: | Arabic Original | Urdu Translation | | :--- | :--- | | The texts spoke of its conditionality and because it has extra emphasis, for indeed his saying "Ashhadu" is from the words of swearing, so refraining from... | All texts speak to its condition, and because there is extra emphasis in it, for his saying "Ashhadu" is among the words of swearing, so from this word... |

---

1 Durr-e-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/90 2 Jami' al-Fusulayn, Chapter Nine, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/22-121 3 Tabyin al-Haqa'iq, Kitab al-Shahadah, al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyah, Bulaq, Egypt, 4/210 Page 675 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

तो यह सिद्ध हुआ कि इनमें से कोई भी गवाही शरई तौर पर गवाही नहीं है; ये सब कोरी कहानी और अफ़साना निगारी हैं। तीसरा: "अशहदु", "गवाही मिदहम", "मैं गवाही देता हूँ" शपथ का सबसे कठोर रूप है और "मशहूद बिहि" "मुक़सम अलैहि" है, यानी वह बात जिस पर यह कड़ी शपथ ली गई। "दुर्रे मुख्तार" में है:

अरबी मूल

इसका मुख्य आधार (रुक्न) केवल "अशहदु" शब्द है और कोई नहीं, क्योंकि इसमें प्रत्यक्ष गवाही (मुशाहदा), शपथ और वर्तमान स्थिति की रिपोर्टिंग के अर्थ समाहित हैं। यह ऐसा है जैसे वह कहता है: मैं अल्लाह की शपथ लेता हूँ कि मुझे इसकी जानकारी हुई और मैं इसकी सूचना दे रहा हूँ। ये अर्थ अन्य शब्दों में नहीं पाए जाते, इसलिए यही निर्धारित है।

उर्दू अनुवाद

इसका मुख्य आधार केवल "अशहदु" शब्द है और कुछ नहीं क्योंकि यह शब्द मुशाहदा, शपथ और वर्तमान स्थिति की जानकारी है, मानो उसने कहा कि खुदा की कसम मैंने इस पर जानकारी प्राप्त की और इसकी सूचना दे रहा हूँ, जबकि ये अर्थ इस शब्द के अलावा अन्य में नहीं मिलते, तो यही निर्धारित है। (त)

जामे उल फ़ुसूलैन, खंड 1, पृष्ठ 121: | अरबी मूल | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | गवाही (शहादत) के शब्द में वह ज़ोर (ताकीद) है जो सूचना (खबर) के शब्द में नहीं है, क्योंकि यह अर्थ के अनुसार अल्लाह तआला की शपथ है। | गवाही के शब्द में जो ताकीद है वह खबर के शब्द में नहीं है क्योंकि "अशहदु" अर्थ के अनुसार अल्लाह तआला की कसम है। (त) |

तबीन इमाम ज़ैली, खंड 4, पृष्ठ 210: | अरबी मूल | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | ग्रंथ (नुसूस) गवाही की माँग (इस्तिशहाद) पर आधारित हैं, इसलिए कोई अन्य शब्द इसका स्थान नहीं ले सकता क्योंकि इसमें अतिरिक्त ताकीद है, क्योंकि यह शपथ के शब्दों में से है, इसलिए इसमें शपथ का अर्थ देखा जाता है। | सभी नुसूस शहादत की माँग पर स्पष्ट हैं तो कोई दूसरा शब्द इसका स्थान नहीं ले पाएगा क्योंकि इसमें ताकीद अधिक है क्योंकि इसमें शपथ का अर्थ निहित है इसलिए यह शपथ के शब्दों में से है। (त) |

हिदाया में फ़रमाया: | अरबी मूल | उर्दू अनुवाद | | :--- | :--- | | नुसूस ने इसकी शर्त होने के बारे में कहा है और इसलिए भी कि इसमें अधिक ताकीद है, क्योंकि उसका "अशहदु" कहना शपथ के

शब्दों में से है, तो परहेज़ करना... | सभी नुसूस इसकी शर्त पर स्पष्ट हैं और इसलिए कि इसमें ताकीद अधिक है तो उसका "अशहदु" कहना शपथ के शब्दों में से है तो इस शब्द से... |

---

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुज्तबाई, दिल्ली, 2/90 2 जामे उल फ़ुसूलैन, नौवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/22-121 3 तबीनुल हक़ाएक़, किताबुश शहादा, अल-मतबा अल-कुबरा अल-अमीरिया, बुलाक़, मिस्र, 4/210 पृष्ठ 675 / 738

تو ثابت ہوا کہ ان میں کوئی شہادت ہر گز شرعاً شہادت ہی نہیں سب افسانہ گوئی قصہ خوانی ہیں۔

سوم: اشھد، گواہی میدہم، گواہی دیتا ہوں سب سے سخت تر قسم ہے اور مشہود بہ مقسم علیہ یعنی وہ بات جس پر یہ شدید قسم کھائی۔ درمختار میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
رکنھا لفظ اشھد لا غیر لتضمنه معنی مشاھدة و قسم و اخبار للحال فکانه یقول اقسم باللہ لقد اطلعت علی ذلك وان اخبر به و ھذه المعانی مفقودة فی غیره فتعین 1۔	اس کا رکن صرف اشھد کا لفظ ہے اور کچھ نہیں کیونکہ یہ لفظ مشاہدہ اور قسم اور حال کی خبر ہے گویا اس نے یوں کہا خدا کی قسم میں نے اس پر اطلاع پائی اور اس کی خبر دے رہا ہوں، جبکہ یہ معانی اس لفظ کے غیر میں مفقود ہیں، تو یہی متعین ہے۔ (ت)

جامع الفصولین جلد اول ص ۱۲۱: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | فی لفظ الشھادة من التاکید مالیس فی لفظ الخبر لانه یمین باللہ تعالی معنی 2۔ | لفظ شہادت میں جو تاکید ہے وہ خبر کے لفظ میں نہیں ہے کیونکہ اشھد معناً اللہ تعالٰی کی قسم ہے۔ (ت) |

تبیین امام زیلعی ج ۴ ص ۲۱۰: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | النصوص ناطقة بالاستشھاد فلا یقوم مقامھا غیرھا لما فیھا من زیادة توکید لانھا من الفاظ الیمین فیکون معنی الیمین ملاحظا فیھا 3۔ | تمام نصوص شہادت کے مطالبہ پر ناطق ہیں تو کوئی دوسرا لفظ اس کے قائم مقام نہ ہوگا کیونکہ اس میں تاکید زیادہ ہے اس لئے کہ اس میں قسم کا معنی ملحوظ ہے لہذا یہ قسم کے الفاظ میں سے ہے۔ (ت) |

ہدایہ میں فرمایا: | عربی متن | اردو ترجمہ | | :--- | :--- | | النصوص نطقت باشتراطها ولان فيها زيادة توكيد فان قوله اشهد من الفاظ اليمين فكان الامتناع عن | تمام نصوص اس کی شرط پر ناطق ہیں اور اس لئے کہ اس میں تاکید زیادہ ہے تو اس کا اشہد کہنا قسم کے الفاظ میں سے ہے تو اس لفظ سے |

---

1 درمختار کتاب الشہادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۰ 2 جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۲۲-۱۲۱ 3 تبیین الحقائق کتاب الشہادۃ المطبعۃ الکبریٰ الامیریہ بولاق مصر ۴/ ۲۱۰ صفحہ 675 از 738

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

'Lying with these words is more severe' - 1 The prohibition of lying is severe. (T) And the continuity between the oath and the object sworn upon is a condition. When something is interposed between them that is neither a part of the oath nor an emphasis of it, the oath becomes disconnected and ineffective. It is stated in Fatawa Qazi Khan and Fatawa Alamgiri:

If one says, 'I accept Allah the Almighty and the Prophet (peace and blessings of Allah be upon him) that I will not do such and such a task,' it will not be an oath because saying 'I accept the Prophet' is not an oath. Therefore, when words that are not an oath interpose between the mention of Allah the Almighty and the condition, they become a separator, and so it will not be an oath. (T)

In the same works, it is stated: If one says, 'By Allah the Great, there is no one greater than Allah the Great, that I will not do this work,' it will be an oath because it is like saying 'By Allah the Great, the Greatest'. These additions are for the emphasis of greatness, so they will not become a separator. (T)

Similarly, it is stated in Fatawa Samarqand and Fatawa Khulasah, and in Radd al-Muhtar: It is a condition that there be no separator, such as silence or the like, between the elements of an oath. In Al-Sayrafiyyah, it says: If one says, 'By the covenant of Allah and the covenant of the Messenger, I will not do so-and-so,' this is not correct (as an oath) because 'the covenant of the Messenger' has become a separator in between, i.e., this is not an oath. Contrary to...

1. Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Yusufi Press, Lucknow, 3/155
2. Fatawa Hindiyya, with reference to Fatawa Qazikhan, Kitab al-Iman, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/58
3. Fatawa Hindiyya, with reference to Fatawa Qazikhan, Kitab al-Iman, Nurani Kutub Khana, Peshawar, 2/57, 58

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

'इन शब्दों के साथ झूठ बोलना अधिक गंभीर है' - 1 झूठ का निषेध बहुत कड़ा है। (त) और शपथ लेने वाले और जिस चीज़ की शपथ ली जा रही है, उनके बीच निरंतर जुड़ाव एक शर्त है। जब उनके बीच ऐसी कोई चीज़ आ जाए जो न तो शपथ है और न ही उसकी ताकीद (ज़ोर), तो शपथ उससे असंबद्ध और निष्प्रभावी हो जाती है। फ़तावा क़ाज़ी ख़ान और फ़तावा आलमगीरिया में उल्लेख है:

यदि कोई कहे, 'मैं अल्लाह सर्वशक्तिमान और पैगंबर (अल्लाह उन पर कृपा और शांति बरसाए) को स्वीकार करता हूँ कि मैं अमुक कार्य नहीं करूँगा', तो यह शपथ नहीं होगी। क्योंकि 'पैगंबर को स्वीकार करना' शपथ नहीं है। अतः जब अल्लाह सर्वशक्तिमान के उल्लेख और शर्त के बीच कोई ऐसा शब्द आ जाए जो शपथ नहीं है, तो वह बाधा बन जाता है और शपथ नहीं होती। (त)

उसी में यह भी वर्णित है: यदि कोई कहे, 'महान अल्लाह की शपथ, महान अल्लाह से बड़ा कोई नहीं है, कि मैं यह कार्य नहीं करूँगा', तो यह शपथ होगी क्योंकि यह 'महानतम अल्लाह' कहने के समान है। ये अतिरिक्त शब्द महानता पर बल देने के लिए हैं, इसलिए ये बाधा नहीं बनेंगे। (त)

इसी प्रकार फ़तावा समरकंद और फ़तावा खुलासा में भी है, और रद अल-मुहतार में है: शपथ में शर्त यह है कि चुप्पी या उसके समान किसी चीज़ का कोई व्यवधान न हो। अल-सैराफ़िया में है: यदि कोई कहे, 'अल्लाह के वादे और रसूल के वादे पर मैं ऐसा नहीं करूँगा', तो यह सही नहीं है क्योंकि 'रसूल का वादा' बीच में एक बाधा बन गया है, अर्थात यह शपथ नहीं है। इसके विपरीत...

1. अल-हिदाया, किताब अल-शहादत, यूसुफ़ी प्रेस, लखनऊ, 3/155
2. फ़तावा हिन्दिया, फ़तावा क़ाज़ीख़ान के हवाले से, किताब अल-ईमान, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 2/58
3. फ़तावा हिन्दिया, फ़तावा क़ाज़ीख़ान के हवाले से, किताब अल-ईमान, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 2/57, 58

पृष्ठ 676 / 738

الکذب بھذہ اللفظۃ اشد - ۱ کذب کا امتناع شدید ہے۔ (ت) اور قسم مقسم علیہ کا اتصال شرط ہے جب ان میں وہ چیز فاصل ہو کہ نہ قسم ہے نہ اس کی تاکید ہے، تو قسم اس سے بے تعلق و بے اثر ہو جاتی ہے۔ فتاوٰی قاضی خاں و فتاوٰی عالمگیریہ میں ہے:

لو قال خدائے را و پیغمبر را پزیرفتم کہ فلاں کار نہ کنم لا یکون یمیناً لان قولہ پیغمبر را پزیر فتم لا یکون یمیناً فإذا تخلل بین ذکر اللہ تعالٰی وبین الشرط مالا یکون یمیناً صیر فاصلا فلا یکون یمینا - ۲ اگر یوں کہے میں خدا تعالٰی اور پیغمبر صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کو قبول کرتے ہوئے کہتا ہوں کہ فلاں کام نہ کروں گا تو قسم نہ ہوگی کیونکہ پیغمبر کو قبول کرتا ہوں، کہنا قسم نہیں ہے تو جب اللہ تعالٰی اور شرط کے ذکر میں کوئی غیر قسم والے الفاظ فاصل بن جائیں تو قسم نہ ہوگی۔ (ت)

انہیں میں ہے: لو قال باللہ العظیم کہ بزرگتر از باللہ العظیم نیست کہ ایں کار نہ کنم یکون یمیناً کما لو قال باللہ العظیم الاعظم و ھذہ الزیادات تکون للتأکید فلا یصیر فاصلاً - ۳ اگر کہا اللہ عظیم کی قسم، اللہ تعالٰی سے بزرگ تر کوئی نہیں، میں فلاں کام نہ کروں گا تو یہ قسم ہوگی کیونکہ یہ ایسے ہے جیسے کہ اللہ تعالٰی العظیم الاعظم کی قسم، تو یہ زیادتی عظمت کی تاکید ہے تو وہ فاصل نہ ہوگی۔ (ت)

اسی طرح فتاوٰی سمر قند و فتاوٰی خلاصہ میں ہے ردالمحتار میں ہے: ویشترط عدم الفاصل من سکوت و نحوہ ففی الصیرفیہ لو قال علی عھد اللہ وعھد الرسول لا افعل کذا لایصح لان عھد الرسول صار فاصلا اھ ای لانہ لیس قسما سکوت اور ایسی دوسری چیز کا فاصل نہ بننا قسم میں شرط ہے

تو صیر فیہ میں ہے اگر کہا اللہ تعالیٰ کے عہد اور رسول کے عہد پر میں ایسا نہ کروں گا، یہ صحیح نہیں کیونکہ "رسول کا عہد" درمیان میں فاصل بن گیا ہے اھ یعنی یہ قسم نہیں ہے۔ بخلاف

۱ الہدایہ کتاب الشہادۃ مطبع یوسفی لکھنو ۳/ ۱۵۵ ۲ فتاویٰ ہندیہ بحوالہ فتاویٰ قاضیخان کتاب الایمان نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۵۸ ۳ فتاویٰ ہندیہ بحوالہ فتاویٰ قاضیخان کتاب الایمان نورانی کتب خانہ پشاور ۲/ ۵۷، ۵۸

Fatawa Razawiya (Volume 18)

Contrary to 'Ahadullah' 1 (Summary)

A man was caught by the Sultan who wanted him to take an oath. He said: "Say 'By Yazid' (meaning 'By God')". He said "By Yazid". He [the Sultan] said: "Will you come on Friday?". He said "I will come on Friday". Then he did not come. He is not perjured because when he said to him "Say 'By Yazid'" and then remained silent, it became a separator, so it does not become an oath. 2

In favor of 'Ahadullah' (Summary). (T)

A person was apprehended by the Sultan, and while taking an oath from him, the Sultan said, "Say: By Allah Almighty," he said "By Allah's oath, you will come tomorrow." The one caught said, "I will come tomorrow." If he doesn't come, he won't be breaking the oath, because the Sultan told him to say "By Allah's oath," and then the Sultan went silent. This silence acted as a break, so no oath was formed. (T)

Similarly, it is mentioned in Bazzazia etc., and there is no doubt that other speech is also like silence, in fact even more so.

| As in al-Bahr, and you have known the issues regarding Pre-emption (Shufa) and the option of a virgin. | As it is in al-Bahr, whereas you have already known the issues in the discussion of Pre-emption and the option of a virgin. (T) |

And it is clear that the testimony is regarding that matter about which there is a dispute, which the claimant claims, the defendant denies, and which the claimant wants to prove through testimony. In all these testimonies, after the phrase "I testify," there isn't a single word of the main matter, only preliminary sentences. "Muhammad Raza Khan testifies that in 1883 he was employed at Mazhar Juma Khan's place. Mazhar Hussain testifies that for such a long time I was sitting at Ganeshi's house. Abdul Aziz Khan testifies that for nine years he was at Mazhar Ganeshi's house. Syed Abdul Aziz testifies that for such a long time he was making Ganeshi practice writing on Mazhar. Ajaibuddin Khan testifies it was the month of May, I was running a perfumery shop, Ganeshi's man brought a prescription to get medicine. Ahmad Khan son of Mian Khan testifies on May 9, 1899, I had come to Rampur. Haider Ali Khan testifies for such a long time I went to Ganeshi to get rice. Abdul Rahim Khan testifies I went to call Mazhar Ganeshi, the Nazim Sahib had called him. Syed Altaf Ali testifies for such a long time he was at Mazhar Ganeshi's shop. Muhammad Bashir Khan testifies after..."

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Iman, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 3/46
2. Fatawa Qazikhan, Kitab al-Iman, Naval Kishore, Lucknow, 2/282

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

'अहद-अल्लाह' के विपरीत 1 (संक्षेप में)

एक आदमी को सुल्तान ने पकड़ लिया और वह उससे शपथ लेना चाहता था। उसने उससे कहा: "कहो 'ब-ईज़द' (अर्थात 'ईश्वर की शपथ')"। उसने कहा "ब-ईज़द"। उसने [सुल्तान ने] कहा: "क्या तुम जुमे के दिन आओगे?"। उसने कहा "मैं जुमे के दिन आऊँगा"। फिर वह नहीं आया। वह शपथ-भंग (perjury) का दोषी नहीं है क्योंकि जब उसने उससे कहा था "कहो 'ब-ईज़द'" और फिर चुप हो गया, तो यह एक अलगाव (separator) बन गया, इसलिए यह शपथ नहीं बनी। 2

'अहद-अल्लाह' के लिए (संक्षेप में)। (टी)

एक व्यक्ति को सुल्तान ने पकड़ लिया और उससे कसम लेते हुए सुल्तान ने कहा, "कहो कि अल्लाह तआला की कसम," उसने कहा "अल्लाह की कसम तुम कल आओगे," तो गिरफ्तार होने वाले ने कहा "मैं कल आऊंगा," वह अगर न आए तो उस पर वह शपथ भंग नहीं होगा, क्योंकि सुल्तान ने उसको कहा "कहो अल्लाह की कसम," फिर सुल्तान खामोश हुआ, तो यह खामोशी अंतराल बन गई, तो कसम नहीं हुई। (टी)

इसी तरह बज़ाज़िया आदि में है, और इसमें कोई संदेह नहीं कि अन्य बातचीत भी मौन के समान है बल्कि उससे भी अधिक।

| जैसा कि अल-बहर में है, और आप शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) और कुंवारी के विकल्प के बारे में मसलों को जान चुके हैं। | जैसा कि अल-बहर में है, जबकि आप शुफ़ा और कुंवारी के विकल्प की चर्चा में मसले जान चुके हैं। (टी) |

और यह स्पष्ट है कि गवाही उस चीज़ के बारे में है जिसके बारे में विवाद है, जिसका दावा वादी करता है, प्रतिवादी जिसका इनकार करता है, जिसे वादी गवाही से सिद्ध करना चाहता है। इन सभी गवाहियों में "गवाही देता हूँ।" के बाद उसका एक अक्षर भी नहीं है, केवल ऊपरी वाक्य हैं। मोहम्मद रज़ा खान गवाही देता हूँ १८८३ ई. में मज़हर जुमा खान के यहाँ नौकर था, मज़हर हुसैन गवाही देता हूँ इतना समय हुआ मैं गणेशी के मकान पर बैठा था, अब्दुल अज़ीज़ खान गवाही देता हूँ नौ साल हुए मज़हर गणेशी के मकान पर था, सैयद अब्दुल अज़ीज़ गवाही देता हूँ इतना समय हुआ मज़हर पर गणेशी को लिखने का अभ्यास करा रहा था, अजायबुद्दीन खान गवाही देता हूँ मई का महीना था मैं इत्र की दुकान करता हूँ गणेशी का आदमी दवा लेने नुस्खा लाया, अहमद खान वल्द मियां खान गवाही देता हूँ ९ मई १८९९ को मैं रामपुर आया था, हैदर अली खान गवाही देता हूँ इतना समय हुआ

मैं गणेशी के पास चावल लेने गया, अब्दुल रहीम खान गवाही देता हूँ मज़हर गणेशी को बुलाने गया नाज़िम साहब ने बुलवाया था, सैयद अल्ताफ अली गवाही देता हूँ इतना समय हुआ मज़हर गणेशी की दुकान पर था, मोहम्मद बशीर खान गवाही देता हूँ इसके बाद...

---

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-ईमान, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, ३/४६
2. फ़तावा क़ाज़ीख़ान, किताब अल-ईमान, नवल किशोर, लखनऊ, २/२८२

पृष्ठ ६७७/७३८

بخلاف عہدالله ۱۔ (ملتقطا) **عہدالله کے (ملتقطا)۔ (ت)**

رجل اخذہ السلطان واراد ان یحلفہ ایک شخص کو سلطان نے پکڑ لیا اور اس سے قسم لیتے ہوئے
فقالہ قل بایزدقال بایزد قال کہ بروز سلطان نے کہا، تو کہہ کہ اللہ تعالٰی کی قسم، اس نے کہا اللہ کی
آدینہ بیائی قال بروز آدینہ بیایم فلم قسم تو کل آئے گا، تو گرفتار ہونے والے نے کہا میں کل آؤں
یأت لایحنث علیہ لانہ لما قال لہ قل گا، وہ اگر نہ آئے تو اس پر وہ حانث نہ ہو گا، کیونکہ سلطان
بایزد وسکت صار فاصلا فلا یصیر نے اس کو کہا تو کہہ اللہ کی قسم، پھر سلطان خاموش ہوا، تو
یمیناً ۲۔ یہ خاموشی فاصل بن گئی، تو قسم نہ ہوئی ۔ (ت)

اسی طرح بزازیہ وغیرہ میں ہے ، اور شک نہیں کہ کلام دیگر بھی مثلِ سکوت ہے بلکہ اس سے زائد

| کما فی البحر وقد عرفت المسائل فی الشفعۃ وخیار البکر۔ | جیسا کہ بحر میں ہے جبکہ تو شفعہ اور باکرہ کے خیار کی بحث میں مسائل معلوم کر چکا ہے۔ (ت) |

اور ظاہر کہ مشہود بہ وہ چیز ہے جس کی نزاع ہے مدعی جس کا مدعی ہے مدعاعلیہ جس کا منکر ہے مدعی جسے شہادت سے ثابت کیا چاہتا ہے ان تمام گواہیوں میں "گواہی دیتا ہوں۔" کے بعد اس کا ایک حرف نہیں، بالائی جملے ہیں۔ محمد رضا خاں گواہی دیتا ہوں ۱۸۸۳ء میں مظہر جمعہ خاں کے یہاں ملازم تھا، مظہر حسین گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا میں گنیشی کے مکان پر بیٹھا تھا، عبدالعزیز خاں گواہی دیتا ہوں نو سال ہوئے مظہر گنیشی کے مکان پر تھا، سید عبدالعزیز گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا مظہر پر گنیشی کو لکھنے کی مشق کرا رہا تھا، عجائب الدین خاں

گواہی دیتا ہوں مئی کا مہینہ تھا میں دکان عطاری کرتا ہوں گنیشی کا آدمی دوا لینے نسخہ لایا ، احمد خاں ولد میاں خاں گواہی دیتا ہوں مئی ۱۸۹۹ کو میں رام پور آیا تھا، حیدر علی خاں گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا میں گنیشی کے پاس چاول لینے گیا، عبدالرحیم خاں گواہی دیتا ہوں مظہر گنیشی کو بلانے گیا ناظم صاحب نے بلوایا تھا، سید الطاف علی گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا مظہر گنیشی کی دکان پر تھا، محمد بشیر خاں گواہی دیتا ہوں بعد

۱ ردالمحتار کتاب الایمان دار احیاء التراث العربی بیروت ۳/ ۴۶ ۲ فتاویٰ قاضیخان کتاب الایمان نولکشور لکھنؤ ۲/ ۲۸۲

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Zuhair at Mazhar's house was going to his home, Anwar Baig: I testify that it has been so long that Mazhar was sitting at Ganeshi's place, Najm Khan: I testify that Mazhar was an employee of Ragnath Prasad, Syed Haider Hussain: I testify that I went to Ganeshi's place to call Khan Bahadur, Ahmad Khan son of Abdul Ghani: I testify that Mazhar went to Ganeshi's place to change notes, Najaf Ali Khan: I testify that it has been so long that Mazhar was in Ganeshi's drawing room, Muhammad Ghufran: I testify that it has been so long that Mazhar was at Abdul Ghafir Khan's house, Ashraf Ali Khan: I testify that it has been many years since Dulha Sahab and a Munshi Ji came to Ganeshi's drawing room, Moti Shah: I testify that Mansoor Khan came to my house and said to me, 'Get my jewelry pawned,' Wazir Khan: I testify that it has been so long since my hand was injured.

Are these the sentences of dispute? Is there a claim for these sentences? Does the claimant want to prove them? Not at all. Therefore, these are definitely not 'Mashhood Bihi' (the matter testified to). 'Mashhood Bihi' is the right which the witness states against the 'Mashhood Alaihi' (the person testified against). It is stated in Shalbiya on Al-Zaila'i from Banaliah:

In Shari'ah, Testimony is informing about a right for a person against another based on observation etc.	**In Shari'ah, it means to inform about a right based on observation, that this belongs to so-and-so and is the responsibility of another, etc. (T)**

It is evident that these sentences are not that 'right', and their not being an oath or emphasis of an oath is obvious. Thus, there is a gap between testimony and 'Mashhood Bihi' (i.e., oath and the thing sworn upon), which invalidates the oath and testimony. The testimony was attached to these phrases, not to the intended 'Mashhood'. The matter of testimony and claim is very delicate. The leaders of religion state that if a claim is made like 'this thing is my property and my right,' or a witness testifies 'this thing is the property of this claimant and his right,' such claim and testimony will not be considered sufficient. This is because it is possible that after saying 'my right' or 'his right', the word 'not' is whispered. Instead, it is necessary to say 'this IS my right' or 'this IS his right'. In Fatawa of Imam Nasafi and Fatawa Alamgiri, etc., it is written:

A witness should say in testimony: 'This is the claimant's and it is his right,' so that it is not possible to attach to it... and right.	**A witness should say in testimony: 'This is the property of this claimant and it is his right,' so that negation cannot be attached to it, meaning only 'it IS his right'.**

---

1. Hashiyat al-Shalbi on Tabyin al-Haqa'iq, Book of Testimonies, Al-Matba'ah al-Kubra al-Amiriyyah, Egypt, 2/206.

फ़तावा-ए-रिज़विया (खंड १८)

ज़ुहैर मज़हर के घर जा रहा था, अनवर बेग: मैं गवाही देता हूँ कि इतना समय हो गया कि मज़हर गणेशी के यहाँ बैठा था, नज्म खां: मैं गवाही देता हूँ कि मज़हर रघुनाथ प्रसाद का नौकर था, सैयद हैदर हुसैन: मैं गवाही देता हूँ कि मैं खान बहादुर को बुलाने गणेशी के यहाँ गया, अहमद खां वल्द अब्दुल गनी: मैं गवाही देता हूँ कि मज़हर गणेशी के यहाँ नोट तुड़वाने गया, नजफ़ अली खां: मैं गवाही देता हूँ कि इतना समय हुआ कि मज़हर गणेशी की बैठक में था, मुहम्मद ग़ुफ़रान: मैं गवाही देता हूँ कि इतना समय हुआ कि मज़हर अब्दुल ग़ाफ़िर खां के मकान पर था, अशरफ अली खां: मैं गवाही देता हूँ कि इतने साल हुए दूल्हा साहब और एक मुंशी जी गणेशी की बैठक में आए, मोती शाह: मैं गवाही देता हूँ कि मंसूर खां ने मेरे घर आकर मुझसे कहा कि मेरा ज़ेवर गिरवी रखवा दो, वज़ीर खां: मैं गवाही देता हूँ कि इतना समय हुआ मेरे हाथ में चोट लग गई थी।

क्या यही वाक्य विवाद के विषय हैं? क्या इन्हीं वाक्यों का दावा है? क्या दावेदार इन्हीं को साबित कराना चाहता है? हरगिज़ नहीं। तो ये निश्चित रूप से 'मशहूद बिही' (जिस चीज़ की गवाही दी जाए) नहीं हैं। 'मशहूद बिही' वह अधिकार है जिसे गवाह 'मशहूद अलैहि' (जिसके खिलाफ गवाही दी जाए) पर बताता है। शल्बिया अल-ज़ैलई में बनालिया से उद्धृत है:

शरीयत में गवाही का अर्थ है किसी के अधिकार के बारे में किसी दूसरे के खिलाफ अवलोकन आदि के आधार पर जानकारी देना।	**शरीयत में अवलोकन के आधार पर किसी अधिकार की जानकारी देना कि यह फलां का दूसरे पर बकाया है आदि। (त)**

स्पष्ट है कि ये वाक्य वह 'अधिकार' नहीं हैं और उनका शपथ या शपथ की पुष्टि न होना प्रत्यक्ष है। अतः गवाही और 'मशहूद बिही' (अर्थात शपथ और जिस पर शपथ ली जाए) के बीच अलगाव है, और ये शपथ एवं गवाही को अमान्य कर देते हैं। गवाही इन वाक्यों से जुड़ी थी न कि उद्देश्य और मशहूद से। गवाही और दावे का मामला बहुत संवेदनशील है। उलेमा फ़रमाते हैं कि यदि कोई इस तरह दावा करे कि 'यह चीज़ मेरी मिल्कियत और मेरा अधिकार है,' या गवाह गवाही दे कि 'यह चीज़ इस दावेदार की मिल्कियत है और उसका अधिकार है,' तो यह दावा और गवाही पर्याप्त नहीं मानी जाएगी। क्योंकि संभव है कि 'मेरा अधिकार' या 'उसका अधिकार' कहने के बाद धीरे से 'नहीं' शब्द मिला ले। बल्कि यों कहना आवश्यक है कि 'मेरा अधिकार है' या 'उसका अधिकार है'। फ़तावा इमाम नसफ़ी और फ़तावा आलमगीरिया आदि में है:

गवाह को चाहिए कि वह गवाही में यों कहे: 'यह दावेदार का है और उसका अधिकार है,' ताकि नकारात्मकता न जुड़ सके.. और अधिकार।	**गवाह को चाहिए कि वह गवाही में यों कहे: 'यह इस दावेदार की मिल्कियत है और उसका अधिकार है,' ताकि इसमें नकारात्मकता न जुड़ सके यानी सिर्फ'उसका अधिकार है'।**

---

1. हाशिया अल-शल्बी अली तबीन अल-हकाइक, किताबुश शहादात, अल-मताब अल-कुबरा अल-अमीरिया, मिस्र, २/२०६।

ظہر کے مظہر اپنے گھر کو جارہا تھا، انور بیگ گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا مظہر گنیشی کے یہاں بیٹھا تھا، نجم خاں گواہی دیتا ہوں مظہر رگنا تھ پر شاد کا ملازم تھا، سید حیدر حسین گواہی دیتا ہوں میں خان بہادر کو بلانے گنیشی کے یہاں گیا، احمد خاں ولد عبدالغنی گواہی دیتا ہوں مظہر گنیشی کے یہاں نوٹ تڑانے گیا، نجف علی خاں گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا مظہر گنیشی کی بیٹھک میں تھا، محمد غفران گواہی دیتا ہوں اتنا عرصہ ہوا مظہر عبدالغافر خاں کے مکان پر تھا، اشرف علی خاں گواہی دیتا ہوں اتنے سال ہوئے دولہا صاحب اور ایک منشی جی گنیشی کی بیٹھک میں آئے، موتی شاہ گواہی دیتا ہوں منصور خاں نے میرے گھر آکر مجھ سے کہا میرا زیور گروی رکھادو۔ وزیر خاں گواہی دیتا ہوں اتنا زمانہ ہوا میرے ہاتھ میں چوٹ لگ گئی تھی۔

کیا یہی فقرے مابہ النزاع ہیں، کیا انہیں جملوں کا دعوٰی ہے کیا انہیں کو مدعی ثابت کرانا چاہتا ہے ہر گز نہیں، تو یہ قطعاً مشہود بہ نہیں، مشہود بہ وہ حق ہے جسے شاہد مشہود علیہ پر بتاتا ہے۔ شلبیہ علی الزیلعی میں بنالیہ سے ہے:

فی الشرع الشھادۃ اخبار بحق لشخص علی غیرہ عن مشاھدۃ الخ۔ **شریعت میں مشاہدہ کی بناء پر کسی حق کی خبر دینا کہ یہ فلاں کا غیر کے ذمہ ہے الخ (ت)**

ظاہر ہے کہ یہ جملے وہ حق نہیں اور ان کا فتم یا تاکید فتم نہ ہونا بدیہی، تو شہادت و مشہود بہ یعنی فتم و مقسم علیہ میں فاصل اور قسم و شہادت کے مبطل ہیں۔ گواہی ان فقروں سے متصل ہوئی نہ کہ مقصود و مشہود سے، معاملہ شہادت و دعوٰی بس نازک ہے، ائمہ دین تصریح فرماتے ہیں کہ اگر یوں دعوٰی کرے کہ یہ چیز میری ملک ہے اور میرا حق، یا گواہ شہادت دے کہ یہ چیز اس

مدعی کی ملک ہے اور اس کا حق، یہ دعویٰ و شہادت کافی نہ مانیں گے کہ ممکن ہے کہ میرا یا اس کا حق کہنے کے بعد آہستہ سے لفظ "نہیں" ملالے بلکہ یوں کہنا لازم کہ میرا یا اس کا حق ہے۔ فتاویٰ امام نسفی و فتاویٰ عالمگیریہ وغیرہما میں ہے:

ینبغی للشاہد ان یقول فی شہادۃ این مدعی ست وحق وے ست حتی لا یمکن ان یلحق بہ وحق

گواہ کو چاہئے کہ وہ شہادت میں یوں کہے یہ اس مدعی کی ملک ہے اور اس کا حق ہے تاکہ اس کو نفی لاحق نہ ہوسکے یعنی صرف اس کا حق "ہے"

---

1 حاشیۃ الشلبي علی تبیین الحقائق کتاب الشہادات المطبعۃ الکبری الامیریہ مصر ۲/ ۲۰۶

Fatawa Rizvia Volume 18

[Tabled Content] [Left Column]: ...negation, and the Sheikh Imam Fakhr al-Islam al-Bazdawi used to say: If the claimant says 'such-and-such thing is my property and my right' [Persian text], it is not sufficient. It is necessary that he says 'and it is my right'. And he says regarding his statement 'and in the hand of such-and-such is a right', 'it is in the hand of such-and-such wrongfully'. And likewise in similar cases, so that the word of negation does not get attached to it. (1)

[Right Column]: ...lest the word 'not' be attached to 'right'. Imam Sheikh Fakhr al-Islam Bazdawi used to say that if a witness said 'such-and-such thing is my property and my right', it would not suffice; rather, he should say 'it is my right'. And instead of 'the possession of such-and-such is a right', he should say 'the possession of such-and-such is wrongful'. Similarly in its counterparts, so that negation cannot be attached to it. (T)

[Main Body Text]: When it was not accepted that one might secretly add the word 'negation', then here there is no need to add or subtract any letter, intention alone is sufficient. 'I bear witness' was related only to those sentences which were directly connected to it; the rest was just narrative. It is stated in Mu'in al-Hukkam:

[Tabled Content] [Left Column]: If the judge says to the witness, 'To what do you testify?' and he says: 'I was present with such-and-such, and I heard him reciting such-and-such, or he made me a witness over himself for such-and-such, or I witnessed the occurrence of a sale or other contracts between the two,' this will not be the performance of testimony, and it is not permissible for the judge to rely on any of that. (2)

[Right Column]: When the judge asked the witness, 'To what do you testify?' he said, 'I was present with such-and-such, then I heard him mentioning such-and-such a thing, or he made me a witness for such-and-such an amount, or said I bear witness to the occurrence of a sale between the two parties or any deal other than that,' then this will not be the fulfillment of testimony, nor will the judge rely on this statement. (T)

[Main Body Text]: In our view, the better reasoning for this is that 'I was present with such-and-such' acted as a separator in the testimony being testified to (Mashhud-bihi).

[Tabled Content] [Left Column]: And there is no room to say he did not say 'I bear witness' because the question is repeated.

[Right Column]: This is not a situation where not saying 'Ash-hadu' (I bear witness) can be made a reason because (the judge's saying 'to what do you testify?' serves that purpose).

---

1. Fatawa Hindiyya, Book of Testimonies, Chapter 3, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/240, 61
2. Mu'in al-Hukkam, Section 8, Mustafa al-Babi Egypt, p. 89 Page 679 of 738

फ़तावा रिज़विया खंड 18

[टेबल सामग्री] [बायाँ कॉलम]: ...नकार, और शेख इमाम फ़ख्र अल-इस्लाम अल-बज़दवी फरमाते थे: जब वादी (दावेदार) कहे 'अमुक चीज़ मेरी मिल्कियत है और मेरा हक़' [फ़ारसी], तो यह पर्याप्त नहीं है। यह आवश्यक है कि वह कहे 'और यह मेरा हक़ है'। और अपने कथन 'और अमुक के हाथ में हक़ है' के संबंध में वह कहे, 'अमुक के हाथ में नाहक़ (बिना अधिकार के) है'। और इसी तरह के अन्य मामलों में भी, ताकि इसमें नकार का शब्द न जुड़ सके। (1)

[दायाँ कॉलम]: ...कहीं ऐसा न हो कि 'हक़' के साथ 'नहीं' जुड़ जाए। इमाम शेख फ़ख्र अल-इस्लाम बज़दवी फ़रमाते थे कि यदि गवाह ने यह कहा कि अमुक चीज़ मेरी मिल्कियत है और मेरा हक़, तो काफी न होगा, बल्कि कहे 'मेरा हक़ है'। और 'फ़लां का क़ब्ज़ा हक़' के बजाय 'फ़लां का क़ब्ज़ा नाहक़ है' कहे। इसी प्रकार इसके अन्य उदाहरणों में, ताकि उसे नकार न लग सके। (त)

[मुख्य पाठ]: जब इसे न माना गया कि कहीं चुपके से 'नकार' शब्द न बढ़ा लिया जाए, तो यहाँ किसी अक्षर को बढ़ाने या घटाने की आवश्यकता ही नहीं है, केवल नीयत ही काफी है। 'मैं गवाही देता हूँ' को केवल उन वाक्यों से जोड़ा गया जो इसके साथ जुड़े हुए थे, बाकी सब किस्सागोई है। मुईनुल हक़्काम में है:

[टेबल सामग्री] [बायाँ कॉलम]: जब हाकिम गवाह से कहे, 'तुम किस चीज़ की गवाही देते हो?' और वह कहे: 'मैं अमुक के पास उपस्थित था और मैंने उसे अमुक पढ़ते हुए सुना, या उसने मुझे स्वयं पर अमुक का गवाह बनाया, या मैंने उन दोनों के बीच बिक्री या अन्य अनुबंधों के होने की गवाही दी,' तो यह गवाही की अदायगी नहीं होगी, और न ही हाकिम के लिए इनमें से किसी पर भरोसा करना जायज़ है। (2)

[दायाँ कॉलम]: जब हाकिम ने गवाह से पूछा, 'किस चीज़ की गवाही देते हो?' तो उसने कहा, 'मैं अमुक के पास हाज़िर था तो मैंने उसे अमुक चीज़ का ज़िक्र करते हुए सुना, या उसने मुझे इतनी चीज़ का गवाह बनाया, या कहा मैं दोनों पक्षों के बीच बिक्री होने की गवाही देता हूँ या इसके अलावा किसी सौदे की,' तो यह शहादत (गवाही) की अदायगी न होगी और न ही हाकिम इस बयान पर भरोसा करेगा। (त)

[मुख्य पाठ]: हमारे नज़दीक इसकी बेहतर दलील यही है कि 'मैं अमुक के पास हाज़िर था' ने उस शहादत में फ़ासला (विराम) पैदा कर दिया जिसकी गवाही दी जा रही थी।

[टेबल सामग्री] [बायाँ कॉलम]: और यह कहने की कोई जगह नहीं है कि उसने 'अशहदु' नहीं कहा क्योंकि प्रश्न ही वही था।

[दायाँ कॉलम]: यह ऐसा अवसर नहीं है कि 'अशहदु' न कहने को कारण बनाया जाए क्योंकि (काज़ी का यह कहना कि 'तुम क्या गवाही देते हो' ही गवाही की मांग है)।

---

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुश शहादात, अध्याय 3, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/240, 61
2. मुईनुल हक़्काम, अध्याय 8, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र, पृ. 89 पृष्ठ 679/738

فتاوی رضویہ جلد ہجدم (۱۸)

[جدولی مواد] [بایاں کالم]: وے نے نفی وکان الشیخ الامام فخر الاسلام علی البزدوي یقول اذا قال المدعی فلاں چیز ملک من ست و حق من، لا یکتفی به وینبغي ان یقول وحق من ست ویقول في قوله وبدست فلاں حق، بدست فلاں بنا حق ست وکذلك في نظائره حتی لا یلحق به کلمة النفی 1۔

[دایاں کالم]: نہ کہے ، ایسانہ ہو کہ حق کے ساتھ ، نہ ہے ، لاحق ہو جائے امام شیخ فخر الاسلام بز دوی فرماتے تھے کہ اگر گواہ نے یہ کہا فلاں چیز میری ملک ہے اور میرا حق ، تو کافی نہ ہوگا، بلکہ ، میرا حق ہے، کہے ، اور فلان کا قبضہ ناحق کی بجائے ، فلاں کا قبضہ ناحق ہے، یوں ہی اس کے نظائر میں ، تا کہ اس کو نفی لاحق نہ ہو سکے۔ (ت)

[عبارت]: جب اسے نہ مانا کہ کہیں چپکے سے لفظ " نفی " نہ بڑھا لے تو یہاں تو کسی حرف کے بڑھانے گھٹانے کی حاجت ہی نہیں فقط نیت کافی ہے " گواہی دیتا ہوں " کو صرف ان فقروں سے متعلق کیا جو اس کے متصل ہیں باقی داستان گوئی کر دی۔ معین الحکام میں ہے :

[جدولی مواد] [بایاں کالم]: اذا قال الحاکم للشاهد بائی شیئ تشهد؟ فقال حضرت عند فلان فسمعته یقرأ بکذا ، او اشهدنی علی نفسه بکذا ، او شهدت بینهما بصدور البیع اوغیر ذلك من العقود لایکون اداء شهادة ، ولا یجوز للحاکم الاعتماد علی شیئ من ذلك 2۔

[دایاں کالم]: جب حاکم نے گواہ سے پوچھا تو کس چیز کی گواہی دیتا ہے ؟ تو اس نے کہا میں فلاں کے پاس حاضر تھا تو میں نے اسے فلاں چیز کا ذکر کرتے ہوئے سنا، یا اس نے مجھے اتنی چیز کا گواہ بنایا، یا کہا میں دونوں فریقوں کے درمیان بیع صادر ہونے کی گواہی دیتا ہوں یا اس کے

علاوہ کسی سودے کی ، تو یہ شہادت کی ادائیگی نہ ہو گی اور نہ ہی حاکم کو اس بیان پر اعتماد ہو گا۔ (ت)

[عبارت]: ہمارے نزدیک اس کی بہتر تعلیل یہی ہے کہ " حضرت عند فلاں " شہادت مشہود بہ میں فاصل ہو گیا۔

[جدولی مواد] [بایاں کالم]: ولا محل لان یقال لم یقل اشھد لان السوال معاد

[دایاں کالم]: یہ محل ایسا نہیں کہ اشھد نہ کہنے کو وجہ بنایا جائے کیونکہ (قاضی کا یہ کہنا تو کیا شہادت دیتا ہے)

---

1 فتاوی ہندیہ کتاب الشھادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۲۴۰، ۶۱ 2 معین الحکام الفصل الثامن مصطفی البابی مصر ص ۸۹ Page 679 of 738

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

[Left Column - Arabic Text] In the answer, and for this reason, Al-Allamah Al-Tarabulusi did not base [his ruling] upon it, but rather reasoned that it is news about the past and carries the possibility of change. I say: There is a point of contention in this, and it is refuted by countless branch issues. It is stated in *Jami' al-Fusulayn* (Mash): If they both testify that it was his property, it is as if they testified that it is his property in the present. It is not permissible for the judge to say [in Persian], "Do you know it is his property today?" Based on this, if one claims a debt and produces witnesses to testify that he [the defendant] owed him such-and-such, or said [in Persian], "This much gold was in the responsibility of this person to him," it should be accepted, just as in the case of a specific item (*'Ayn*). In (*Ta* [Tahtawi]), there is evidence indicating its acceptance. Similarly, if one witness testifies that it is his property and the other that it was his property, their testimony is accepted because they agree that it is his in the present in meaning, according to what has preceded. Likewise is the testimony regarding marriage and its acknowledgement. In (*Fash*), a woman claimed a marriage with him; one witness testified that he [the man] acknowledged her as his wife, and the other that he acknowledged she was his wife; it is accepted because testimony of an acknowledgement of marriage is testimony of a current acknowledgement of marriage, for what is established remains. Likewise, if he claimed "she is my wife" or "my spouse" and they testified that...

[Right Column - Urdu Text] The answer is repeated in the question, which is why Allamah Tarabulusi did not make it the basis and gave the reason that it is news from the past, which carries the possibility of being otherwise. I say: (I say that) the reason regarding the past is worth considering; many issues refute it. It is stated in *Jami' al-Fusulayn* (Mash): If both witnesses gave testimony that this is his property, then its meaning is that it is his property presently, and the judge does not have the right to say, "Do you acknowledge it as property today?" So on this basis, if the claimant claims dinars and the witnesses testify that his debt was on the defendant, or they say that so much amount of gold was on him, the testimony will be accepted just as it would be accepted in a specific thing. What is mentioned in *Tahtawi* points to its acceptance, and in it is, and similarly if one witness said "this is his property," and the other said "it was his property," the testimony of both will be accepted because the meaning of both is agreement that it is property presently, as passed before. And similarly is the case of testimony regarding marriage and the acknowledgement of marriage. It is in (*Fash*) that a woman claimed marriage from a man; one witness said

that the man acknowledged her being his wife and the other said that "she was his wife," then the testimony will be accepted because the testimony regarding acknowledgement of marriage...

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[बायां कॉलम - अरबी पाठ] उत्तर में, और इसी कारण अल्लामा अल-तराबुलुसी ने [अपने फैसले] को इस पर आधारित नहीं किया, बल्कि यह तर्क दिया कि यह अतीत के बारे में खबर है और परिवर्तन की संभावना रखती है। मैं कहता हूँ: इसमें विचार करने योग्य बात है, और अनगिनत शाखा मुद्दे इसका खंडन करते हैं। जामि अल-फुसुलैन (मश) में कहा गया है: यदि वे दोनों गवाही दें कि यह उसकी मिल्कियत थी, तो मानो उन्होंने गवाही दी कि यह वर्तमान में उसकी मिल्कियत है। काजी के लिए यह कहना जायज़ नहीं है [फ़ारसी में], "क्या तुम जानते हो कि यह आज उसकी मिल्कियत है?" इस आधार पर, यदि कोई ऋण का दावा करता है और गवाह पेश करता है कि [प्रतिवादी] उसका इतना ऋणी था, या कहा [फ़ारसी में], "इतना सोना इस व्यक्ति की ज़िम्मेदारी में उसके लिए था," तो इसे स्वीकार किया जाना चाहिए, जैसे कि एक विशिष्ट वस्तु (ऐन) के मामले में। (त [तहतावी]) में इसकी स्वीकृति का संकेत देने वाले प्रमाण हैं। इसी तरह, यदि एक गवाह गवाही देता है कि यह उसकी मिल्कियत है और दूसरा कि यह उसकी मिल्कियत थी, तो उनकी गवाही स्वीकार की जाती है क्योंकि वे अर्थ में सहमत हैं कि यह वर्तमान में उसकी है, जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है। इसी प्रकार विवाह और उसकी पावती (इकरार) के संबंध में गवाही है। (फश) में है, एक महिला ने उससे विवाह का दावा किया; एक गवाह ने गवाही दी कि उसने [पुरुष ने] उसे अपनी पत्नी स्वीकार किया, और दूसरे ने कि उसने स्वीकार किया कि वह उसकी पत्नी थी; इसे स्वीकार किया जाता है क्योंकि विवाह की पावती की गवाही वर्तमान विवाह की पावती की गवाही है, क्योंकि जो स्थापित है वह बना रहता है। इसी तरह यदि उसने दावा किया कि "वह मेरी पत्नी है" या "मेरी मनकूहा है" और उन्होंने गवाही दी कि...

[दायां कॉलम - उर्दू पाठ] सवाल का जवाब में दोहराव होता है, इसीलिए अल्लामा तराबुलुसी ने इसे आधार नहीं बनाया और कारण बताया कि यह अतीत की खबर है, जिसमें विपरीत होने की संभावना है। मैं कहता हूँ: (मैं कहता हूँ कि) अतीत वाला कारण विचारणीय है; कई मसले इसे रद्द करते हैं। जामि अल-फुसुलैन में फरमाया (मश): यदि दोनों गवाहों ने गवाही दी कि यह उसकी मिल्कियत है, तो इसका मतलब है कि यह वर्तमान में उसकी मिल्कियत है, और काजी को यह अधिकार नहीं है कि वह कहे, "क्या आज मिल्कियत मानते हो?" तो इस आधार पर यदि वादी दीनार का दावा करे और गवाह गवाही दें कि उसका ऋण प्रतिवादी के ज़िम्मे था, या वे कहें कि इतनी मात्रा में सोना उसके ज़िम्मे था, तो गवाही स्वीकार की जाएगी जैसा कि किसी विशिष्ट चीज़ में स्वीकार की जाएगी। तहतावी

में जो ज़िक्र किया गया है वह इसकी स्वीकृति की ओर इशारा करता है, और इसमें है, और इसी तरह अगर एक गवाह ने कहा "यह उसकी मिल्कियत है," और दूसरे ने कहा "यह उसकी मिल्कियत थी," तो दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि दोनों का अर्थ इस बात पर सहमति है कि मिल्कियत वर्तमान में है, जैसा कि पहले गुज़रा है। और इसी प्रकार निकाह और निकाह के इकरार की गवाही का मामला है। (फश) में है कि एक महिला ने एक पुरुष से निकाह का दावा किया; एक गवाह ने कहा कि पुरुष ने उसके पत्नी होने का इकरार किया है और दूसरे ने कहा कि "वह उसकी पत्नी थी," तो गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि निकाह के संबंध में इकरार की गवाही...

पृष्ठ 680 का 738

[بایاں کالم - عربی عبارت] في الجواب ولذا لم يبنيه عليه العلامة الطرابلسي و انما علل بانه خبر عن ماض ويحتمل التغير اقول: وفيه نظر ويرده فروع جمة لا تحصر، قال في جامع الفصولين (مش) لو شهدا انه كان ملكه فكانما شهدا انه ملكه في الحال ولا يجوز للقاضي ان يقول امروز ملک وے دانید فعلی هذا لو ادعی دیناً راشهد انه كان له عليه كذا او قال او را این قدر زر در ذمه این بود ينبغي ان تقبل كما في العين وفي (ط) ما يدل على قبولها وفيه وكذا لو شاهد احدهما انه ملكه والآخر انه كان ملكه تقبل شهادتهما لاتفاقهما انه له في الحال معنى لما مر وكذا الشهادة على النكاح والاقرار به ففي (فش) ادعت نكاحه فشهد احدهما انه اقرانها امرأته والاخر انه اقرانها كانت امرأته تقبل، لان الشهادة باقراره بنكاح كان شهادة باقراره بنكاح حالي لان ما ثبت يبقى وكذا لو ادعى انها امرأتي او منكو حتى وشهد ا انه

[دایاں کالم - اردو متن] سوال کا جواب میں اعادہ ہوتا ہے اسی لئے علامہ طرابلس نے اس کو بنیاد نہیں بنایا اور وجہ یہ بتائی کہ یہ ماضی سے خبر ہے جو خلاف کا احتمال رکھتی ہے اقول: (میں کہتا ہوں کہ) ماضی والی وجہ قابل غور ہے بہت سے مسائل اس کو رد کرتے ہیں۔ جامع الفصولین میں فرمایا (مش) اگر دونوں گواہوں نے شہادت دی کہ یہ اس کی ملک ہے تو اس کا مطلب یہ ہے کہ فی الحال اس کی ملک ہے اور قاضی کو یہ حق نہیں کہ وہ کہے کہ، کیا آج ملک مانتے ہو، تو اس بنا پر اگر مدعی دینار کا دعوی کرے اور گواہ شہادت دیں کہ اس کا دین مدعی علیہ کے ذمے تھا یا یوں کہیں کہ اتنی مقدار زر اس کے ذمہ تھا گواہی قبول کی جائے گی جیسا کہ عین چیز میں مقبول ہوگی، اور طحطاوی میں ذکر کردہ اس کی قبولیت پر دال ہے اور اس میں ہے اور یونہی اگر ایک گواہ نے کہا یہ اس کی ملک ہے، اور دوسرے نے کہا اس کی ملک تھی، دونوں کی شہادت

قبول ہوگی کیونکہ معنی دونوں کا اتفاق ہے کہ فی الحال ملک ہے جیسا کہ گزرا، اور یونہی نکاح اور نکاح کے اقرار کی شہادت کا معاملہ ہے (فش) میں ہے کہ عورت نے ایک مرد سے نکاح کا دعوی کیا، ایک گواہ نے کہا کہ مرد نے اس کے بیوی ہونے کا اقرار کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ یہ اس کی بیوی تھی، تو شہادت مقبول ہوگی کیونکہ نکاح کے متعلق اقرار کی شہادت

[Arabic Text Section:] If witnesses testify that he had married her and they do not specify the current state, it is accepted. If he (the claimant) claimed that he 'had' married her, it is not accepted, because the claimant's attribution to the past indicates a denial of ownership in the present, as there is no benefit for the claimant in such an attribution if his ownership currently exists. This is in contrast to the two witnesses; if they attribute his ownership to the past, it does not indicate a denial of the present state because they do not know of its continuity except through presumption (istishab). A witness may refrain from testifying to what is proven through presumption of current status due to a lack of certainty, unlike the owner because just as he knows the establishment of his ownership with certainty, he knows its continuity with certainty. (Ending with some abbreviation)[1]. In 'Al-Durr', 'Al-Ghurar', 'Tanwir al-Absar', and 'Al-Durr al-Mukhtar': if one claims ownership in the present and witnesses testify that this specific object was his property, it is accepted, because what is established in a period of time is judged to remain as long as its cessation is not found.

[Urdu Text Section:] This is testimony to the acknowledgement of an existing marriage because a proven thing remains. Similarly, if a man claimed, "This is my wife," or "She is my wedded spouse," and both witnesses testified that he had married this woman and they did not mention the current state, the testimony will be accepted. However, if the claimant said that the marriage "was," then this testimony would not be accepted because the claimant's attribution to the past indicates that there is no ownership in the present; for if there was ownership in the present, then attributing it to the past would not be beneficial for the claimant. In contrast to this, the witnesses' attribution to the past does not indicate a denial of the present, because they only know of its continuity through 'istishab' (presumption), and a witness avoids testifying about a proven thing based on 'istishab' because it is not certain. Whereas the owner himself knows the proof of his own ownership, similarly, he also knows the continuity of ownership with certainty. The text ended with some abbreviation. In 'Durr', 'Ghurar', 'Tanwir-ul-Absar', and 'Durre Mukhtar', it is stated: if the claimant claimed his current ownership and the witnesses gave this testimony that this thing was his property, then this testimony will be accepted because when a thing is proven in a period of time, then until the cessation of its proof is not proven, at that time...

1. Jami' al-Fusulayn, Chapter Eleven, Islami Kutub Khana Karachi, 1/162. Page 681 of 738

[अरबी पाठ अनुभाग:] यदि गवाह गवाही दें कि उसने उससे शादी की थी और वे वर्तमान स्थिति का उल्लेख नहीं करते हैं, तो इसे स्वीकार किया जाता है। यदि दावेदार ने दावा किया कि उसने उससे शादी 'की थी', तो यह स्वीकार नहीं किया जाता है, क्योंकि दावेदार का अतीत की ओर इशारा करना वर्तमान में स्वामित्व के खंडन को दर्शाता है, क्योंकि यदि वर्तमान में स्वामित्व है तो दावेदार के लिए अतीत के संदर्भ का कोई लाभ नहीं है। यह दो गवाहों के विपरीत है; यदि वे उसके स्वामित्व को अतीत से जोड़ते हैं, तो यह वर्तमान में खंडन का संकेत नहीं देता क्योंकि उन्हें 'इस्तिशहाब' (विधिक निरंतरता) के अलावा निरंतरता का कोई ज्ञान नहीं होता है। एक गवाह निश्चितता की कमी के कारण निरंतरता के अनुमान के माध्यम से सिद्ध बात पर गवाही देने से बच सकता है, स्वामी के विपरीत, क्योंकि जैसे वह अपने स्वामित्व की स्थापना को निश्चित रूप से जानता है, वैसे ही वह इसकी निरंतरता को भी निश्चित रूप से जानता है। (कुछ संक्षेप के साथ समाप्त)[1]। 'अल-दुरर', 'अल-ग़ुरर', 'तनवीर अल-अब्सार' और 'अल-दुर्र अल-मुख्तार' में: यदि कोई वर्तमान में स्वामित्व का दावा करता है और गवाह गवाही देते हैं कि यह विशिष्ट वस्तु उसकी संपत्ति थी, तो इसे स्वीकार किया जाता है, क्योंकि जो एक समय अवधि में स्थापित हो जाता है उसे तब तक शेष माना जाता है जब तक कि उसके अंत का प्रमाण न मिल जाए।

[उर्दू पाठ अनुभाग:] यह वर्तमान निकाह की स्वीकृति की गवाही है क्योंकि जो चीज़ सिद्ध हो चुकी है वह बरकरार रहती है। इसी तरह अगर मर्द ने दावा किया कि 'यह मेरी पत्नी है' या 'विवाहिता है' और दोनों गवाहों ने गवाही दी कि उसने इस औरत से निकाह किया था और उन्होंने वर्तमान स्थिति बयान नहीं की, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। और अगर दावेदार ने कहा हो कि 'निकाह था' तो फिर यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि दावेदार का अतीत की ओर इशारा करना इस बात का प्रमाण है कि वर्तमान में स्वामित्व नहीं है, क्योंकि अगर वर्तमान में स्वामित्व होता तो अतीत की ओर इशारा करना दावेदार के लिए उपयोगी नहीं होता। इसके विपरीत, गवाहों का अतीत की ओर इशारा करना वर्तमान के इनकार का प्रमाण नहीं है क्योंकि उन्हें निरंतरता का ज्ञान केवल 'इस्तिशहाब' (विधिक निरंतरता का अनुमान) से होता है और गवाह 'इस्तिशहाब' से सिद्ध चीज़ की गवाही देने से बचता है क्योंकि वह निश्चित नहीं है। जबकि मालिक खुद अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) के प्रमाण को जानता है, उसी प्रकार वह मिल्कियत की निरंतरता को भी निश्चित रूप से जानता है। कुछ संक्षेप के साथ इबारत समाप्त हुई। 'दुरर', 'ग़ुरर', 'तनवीर-उल-अब्सार' और 'दुर्रे मुख्तार' में है: अगर दावेदार ने अपनी

वर्तमान मिल्कियत का दावा किया और गवाहों ने यह गवाही दी कि यह चीज़ उसकी मिल्कियत थी, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी क्योंकि जब कोई चीज़ एक समय में सिद्ध हो जाए, तो उसके बाकी रहने का फैसला किया जाता है जब तक कि उसके अंत का प्रमाण न मिल जाए, उस समय...

---

1. जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय ग्यारह, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/162 पृष्ठ 681/738

[عربی متن:] كان تزوجها ولم يتعرضا للحال تقبل، ولو ادعى انه كان لا تقبل لان اسناد المدعى يدل نفي الملك في الحال اذلا فائدة للمدعى في الاسناد مع قيام ملكه في الحال بخلاف الشاهدين لو اسندا ملكه الى الماضي لا يدل على النفي في الحال لانهما لا يعرفان بقائه الا بالاستصحاب والشاهد قد يحترز عن الشهادة بما ثبت باستصحاب الحال لعدم تيقنه بخلاف المالك لانه كما يعلم ثبوت ملكه يقينا يعلم بقائه يقينا اه ببعض اختصار[1] وفی الدر والغرر وتنویر الابصار والدر المختار ادعى الملك في الحال و شهد الشهود ان هذا العين كان ملكه تقبل لان ما ثبت في زمان يحكم ببقائه ما لم يوجد

[اردو ترجمہ:] موجودہ نکاح کے اقرار کی شہادت ہے کیونکہ ثابت شدہ چیز باقی رہتی ہے، اور یوں ہی اگر مرد نے دعوی کیا کہ یہ میری بیوی ہے یا منکوحہ ہے اور دونوں گواہوں نے شہادت دی کہ اس نے اس عورت سے نکاح کیا تھا اور انہوں نے حال کو بیان نہ کیا تو شہادت مقبول ہوگی، اور اگر مدعی نے کہا ہو کہ نکاح تھا تو پھر یہ گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ مدعی کا ماضی کی طرف منسوب کرنا دال ہے کہ فی الحال ملک نہیں کیونکہ فی الحال ملک ہو تو پھر ماضی کیطرف منسوب کرنا مدعی کو مفید نہیں ہے اس کے برخلاف گواہوں کا ماضی کی طرف منسوب کرنا حال کی نفی پر دال نہیں کیونکہ ان کو بقا کا علم صرف استصحاب سے ثابت شدہ چیز کی گواہی سے احتراز کرتا ہے کیونکہ وہ یقینی نہیں ہے جبکہ مالک خود اپنی ملکیت کے ثبوت کو جانتا ہے، اسی طرح وہ بقائے ملکیت بھی یقینی طور پر جانتا ہے۔ بعض اختصار کے ساتھ عبارت ختم ہوئی۔ درر، غرر، تنویر الابصار اور درمختار میں ہے اگر مدعی نے اپنی حالیہ ملکیت کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے یہ شہادت دی کہ یہ چیز اس کی ملک تھی تو یہ شہادت مقبول ہوگی

کیونکہ جب کوئی چیز ایک زمانہ میں ثابت ہو تو جب تک اس کے ثبوت کا زوال ثابت نہ ہوجائے اس وقت

---

1 جامع الفصولین الفصل الحادی عشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۶۲ Page 681 of 738

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

[Table Content] [Arabic:] Al-Muzil, end of quote. The reason for its explanation is what we have mentioned. Success is through Allah, and all praise belongs to Allah. And Allah Almighty knows best. [Urdu:] ...its continuation will be ordered. End of quote. So the reason for its cause is the same as we have stated. Guidance is from Allah Almighty and all praises are for Allah Almighty alone. And Allah Almighty knows best. (T)

The testimony of Wali Khan is also part of this discussion, but it is a testimony concerning his own action, and the sanctioner himself did not accept it; therefore, there is no need for much attention towards it.

Fourthly: In testimony regarding a present person, pointing towards both the plaintiff and the defendant is necessary. For an absent or deceased person, mentioning the name and lineage is required, which according to our master Imam Azam (may Allah be pleased with him) also necessitates mentioning the grandfather, and the fatwa is based on this. However, in [cases of] sufficiency, it is mentioned in Al-Zakhirah Al-Hindiyyah etc.:

[Table Content] [Arabic:] In testimony against a present person, pointing towards the defendant and the plaintiff is required. [In testimony for the absent], the names of the witnesses, the name of the deceased and the absent person, and their fathers and grandfathers need to be mentioned[2]. [Urdu:] In testimony against a present person, pointing towards the plaintiff and the defendant is required, and for the witnesses, it is necessary to name the deceased and the absent person, along with their father and grandfather. (T)

It is in Bahr [al-Raiq]:

[Table Content] [Arabic:] And the correct view is that attribution to the grandfather is indispensable[3]. [Urdu:] The correct view is that attribution to the grandfather is necessary. (T)

In the section on Testimonies in Tanwir al-Absar and Dur al-Mukhtar, it says:

[Table Content] [Arabic:] (It is) that (upon a present person, the witness needs to point to) three places, meaning (the two litigants and the subject of testimony if it is specific), not a debt (and) if upon... [Urdu:] If the testimony is against a present person, the witness will need to point towards three things: the plaintiff, the

defendant, and the subject of testimony if it is a specific object, not a monetary debt. And if it is against an absent person, like...

---

[1] Dur al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Bab Da'wa al-Rajulayn, Matba' Mujtabai Delhi, 2/127 [2] Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Al-Bab al-Thalith, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/259 [3] Bahr al-Raiq, Bab al-Shahadah ala al-Shahadah, H.M. Saeed Company Karachi, 7/125

फतावा रज़विया जिल्द (18)

[तालिका सामग्री] [अरबी:] अल-मुज़ील, उद्धरण समाप्त। इसके औचित्य का कारण वही है जो हमने बताया है। सफलता अल्लाह की ओर से है और सब प्रशंसा अल्लाह के लिए है। अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है। [उर्दू:] ...इसकी निरंतरता का आदेश दिया जाएगा। उद्धरण समाप्त। तो इसके कारण की वजह वही है जो हमने बयान की है, तौफीक अल्लाह तआला की ओर से है और तमाम तारीफें अल्लाह तआला ही के लिए हैं, और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

वली खान की गवाही भी इसी चर्चा का हिस्सा है, लेकिन वह उनके अपने कृत्य पर गवाही है और स्वयं अनुमति देने वाले ने इसे स्वीकार नहीं किया; इसलिए इसकी ओर अधिक ध्यान देने की आवश्यकता नहीं है।

चौथा: उपस्थित व्यक्ति पर गवाही में वादी और प्रतिवादी दोनों की ओर इशारा करना आवश्यक है। अनुपस्थित या मृत व्यक्ति के लिए नाम और वंश का उल्लेख करना आवश्यक है, जिसमें हमारे स्वामी इमाम-ए-आज़म (अल्लाह उन पर प्रसन्न हो) के अनुसार दादा का उल्लेख करना भी अनिवार्य है, और इसी पर फतवा है। हालाँकि, पर्याप्तता के मामलों में, ज़खीरा अल-हिंदिया आदि में उल्लेख है:

[तालिका सामग्री] [अरबी:] उपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध गवाही में, प्रतिवादी और वादी की ओर इशारा करना आवश्यक है। [अनुपस्थित के लिए], गवाहों के नाम, मृतक और अनुपस्थित व्यक्ति के नाम, और उनके पिता और दादा के नाम का उल्लेख करने की आवश्यकता है[2]। [उर्दू:] उपस्थित व्यक्ति के खिलाफ गवाही में वादी और प्रतिवादी की ओर इशारा करने की आवश्यकता है, और गवाहों के लिए मृतक और अनुपस्थित व्यक्ति और उनके पिता और दादा का नाम लेना आवश्यक है। (त)

बहर [अल-राइक] में कहा गया है:

[तालिका सामग्री] [अरबी:] और सही विचार यह है कि दादा के साथ संबंध अपरिहार्य है[3]। [उर्दू:] सही यही है कि दादा की तरफ निस्बत ज़रूरी है। (त)

तनवीर अल-अबसार और दुर अल-मुख्तार में गवाही के खंड में कहा गया है:

[तालिका सामग्री] [अरबी:] (यह है) कि (एक उपस्थित व्यक्ति पर, गवाह को इशारा करने की आवश्यकता है) तीन स्थानों की ओर, अर्थात (दो मुकदमेबाज़ और गवाही का विषय यदि वह विशिष्ट है), ऋण नहीं (और) यदि... [उर्दू:] यदि गवाही उपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध है, तो गवाह को तीन चीजों

की ओर इशारा करने की आवश्यकता होगी: वादी, प्रतिवादी, और गवाही का विषय यदि वह एक विशिष्ट वस्तु है, नकद ऋण नहीं। और यदि यह अनुपस्थित के विरुद्ध है, जैसे...

---

[1] दुर अल-मुख्तार, किताब अल-दावा, बाब दावा अल-राजुलैन, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/127 [2] फतावा हिंदिया, किताब अल-शहादत, अल-बाब अल-सालिस, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/259 [3] बहर अल-राइक, बाब अल-शहादा अलश शहादा, एच.एम. सईद कंपनी कराची, 7/125

पृष्ठ 682/738

المزیل اھ فالوجہ فی تعلیلہ ماذکرنا وباللہ التوفیق وللہ الحمد، واللہ تعالٰی اعلم۔ | تک اس کی بقاء کا حکم دیا جائے گا اھ، تواس کی علت کی وجہ وہی ہے جو ہم نے بیان کی ہے،توفیق اللہ تعالٰی سے اور تمام حمدیں اللہ تعالٰی ہی کے لئے ہیں، واللہ تعالٰی اعلم(ت)

ولی خاں کی گواہی بھی اس بحث کا عمل ہے مگر وہ اپنے فعل پر شہادت ہے اور خود مجوز نے اسے قبول نہ کیا لہذا اس کی طرف زیادہ توجہ کی حاجت نہیں۔ چہارم : حاضر پر شہادت میں مدعی ومد علیہ دونوں کی طرف اشارہ ضرور ہے اور غائب ومیت کا نام ونسب بتانا جس میں سید نامام اعظم رضی اللہ تعالٰی عنہ کے نزدیک ذکر جد بھی لازم ،اور اسی پر فتوٰی ہے مگر جب غناء ہے،ذخیرہ ہندیہ وغیرہما میں ہے :

یحتاج فی الشھادۃ علی الحاضر الی الاشارۃ الی المدعی علیہ والمدعی یحتاج الی تسمیۃ الشھود اسم المیت والغائب وابیھما وجدھما[2]۔ | حاضر شخص کے خلاف شہادت میں مدعی اور مدعی علیہ کی طرف اشارہ کی ضرورت ہے،اور گواہوں کا میت اور غیر حاضر اور ان کے والد اور دادا کا نام لینا ضروری ہے۔(ت)

بحر میں ہے: والصحیح ان النسبۃ الی الجد لابدمنہ[3]۔ | صحیح یہی ہے کہ دادے کی طرف نسبت ضروری ہے۔(ت) شہادات تنویرالابصار ودر مختار میں ہے :

(ھی) ان (علی حاضر یحتاج الشاھد الی الاشارۃ(الی) ثلثۃ مواضع اعنی (الخصمین والمشھودبہ لوعینا) لا دینا(و) ان علی | شہادت اگر حاضر کے خلاف ہو تو گواہ کو تین چیزوں کی طرف

اشارہ کی ضرورت ہوگی،مدعی ،مدعی علیہ اور مشہود بہ اگر وہ عین چیز ہو، نقد نہ ہو،اور اگر غائب کے خلاف ہو جیسے

---

[1] درمختار کتاب الدعوی باب دعوی الرجلین مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۲۷ [2] فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث نورانی کتب خانہ پشاور ۳ / ۲۵۹ [3] بحر الرائق باب الشہادۃ علی الشہادۃ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷ / ۱۲۵

Fatawa Rizvia, Volume (18)

(Absent) as in the transfer of testimony (or deceased, then for its acceptance) it is necessary (to attribute him to his grandfather; mentioning his name, father's name, and profession is not enough unless he is inevitably known by them) in a way that no one else shares that name in the city. 1. If it is a case of transfer of testimony, or regarding a deceased person, then for the acceptance of testimony at that time, it is necessary to attribute them to their grandfather. Mentioning his name, his father's name, and his profession is insufficient, unless through their mention, identification becomes certain; for example, if there is no one else with that name in the city. (T)

In Fatawa Ibn Rashid al-Din and Jami' al-Fusalayn, it is stated: If the testimony is against a person present, the witness needs to point towards three places: the two litigants and the object of testimony. If it is against someone absent or deceased, mentioning their name and attributing them to their father only will not be accepted until attributed to their grandfather. 2. If the testimony is against someone present, it is necessary to point to three things: the plaintiff, the defendant, and the object of the claim. And if it relates to an absent or deceased person, their name and their father's name will not be enough; rather, if the grandfather's name is mentioned, the testimony will be accepted. (T)

In the same source, it is stated: As for the absent, mentioning the grandfather is necessary according to Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him). This is the correct view, and the fatwa is based on the opinion of Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him). 3. However, regarding an absent person, mentioning the grandfather is also necessary according to Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him). This is the correct position, and the fatwa is based on the saying of Imam al-A'zam (may Allah have mercy on him). (T)

Similarly, it is found in general books of the school of thought. I say: the secret in this is that in testimony against someone present, it is necessary for the witness to recognize them when they are the primary witness, not a witness upon a witness, as explained by Allama Ibn Qadi Samawah (as Allama Ibn Samawah has expressed). (T) Muhit then Jami' al-Fusalayn.

---

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press, Delhi, 2/91. 2 Jami' al-Fusalayn, Chapter Nine, Islamic Kutub Khana, Karachi, 1/119. 3 Jami' al-Fusalayn, Chapter Nine, Islamic Kutub Khana, Karachi, 1/119.

फ़तावा रिज़विया, जिल्द (18)

(ग़ायब) जैसा कि गवाही के हस्तांतरण में (या मृत, तो उसकी स्वीकृति के लिए) आवश्यक है (उसे उसके दादा की ओर अनुबंधित करना; उसका नाम, उसके पिता का नाम और उसके पेशे का उल्लेख करना पर्याप्त नहीं है जब तक कि वह अनिवार्य रूप से उनके द्वारा पहचाना न जाए) इस तरह कि शहर में उस नाम का कोई दूसरा न हो। 1. नकल-ए-शहादत (गवाही के हस्तांतरण) की स्थिति हो, या मृतक के संबंध में हो, तो उस समय गवाही की स्वीकृति के लिए उन्हें दादा की ओर अनुबंधित करना आवश्यक है। उनका और उनके पिता और पेशे का नाम उल्लेख करना अपर्याप्त है, हाँ अगर उनके उल्लेख से अनिवार्य रूप से पहचान हो जाए, उदाहरण के तौर पर उस नाम का शहर में कोई दूसरा न हो। (त)

'फ़तावा इब्न रशीद अल-दीन' और 'जामि अल-फुसुलैन' में है: यदि गवाही उपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध हो, तो गवाह को तीन स्थानों की ओर इशारा करने की आवश्यकता होती है: दोनों पक्षों और जिस वस्तु पर गवाही दी जा रही है। और यदि वह अनुपस्थित या मृत व्यक्ति के संबंध में हो, तो केवल उसका नाम और उसके पिता का नाम उल्लेख करना स्वीकार नहीं किया जाएगा जब तक कि उसे उसके दादा की ओर अनुबंधित न किया जाए। 2. गवाही अगर उपस्थित के विरुद्ध हो तो तीन चीज़ों की ओर इशारा ज़रूरी है: मुद्दई (वादी), मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) और मशहूद बिही (दावे की वस्तु) की ओर। और अगर ग़ायब और मैय्यत (मृतक) से संबंधित हो तो उनका नाम और उनके बाप का नाम काफ़ी न होगा बल्कि उनके दादा का नाम ज़िक्र किया जाए तो शहादत क़बूल होगी। (त)

इसी में है: जहाँ तक ग़ायब का संबंध है, इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार दादा का उल्लेख करना आवश्यक है। यही सही है और फ़तवा इमाम अबू हनीफ़ा (रहमतुल्लाह अलैह) के कथन पर है। 3. लेकिन ग़ायब व्यक्ति के मुताल्लिक हो तो उसके दादा का ज़िक्र भी इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाह तआला के नज़दीक ज़रूरी है, यही सही है और फ़तवा इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह तआला के क़ौल पर है। (त)

इसी तरह मज़हब की आम किताबों में है। मैं कहता हूँ: इसका रहस्य यह है कि उपस्थित व्यक्ति पर गवाही में गवाह का उसे पहचानना ज़रूरी है जबकि वह मूल गवाह हो, न कि गवाह पर गवाह, जैसा कि अल्लामा इब्न क़ाज़ी समावा ने स्पष्ट किया है (जैसा कि अल्लामा इब्न समावा ने इसका लाभ पहुँचाया है)। (त) मुहीत फिर जामि अल-फुसुलैन।

1 दुर्र-ए-मुख़्तार, किताबुश शहादात, मतबा मुज्तबाई दिल्ली, 2/91। 2 जामि अल-फुसुलैन, अध्याय नौ, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची, 1/119। 3 जामि अल-फुसुलैन, अध्याय नौ, इस्लामी कुतुब ख़ाना कराची, 1/119।

غائب) كما في نقل الشهادة(او ميت فلابد) لقبولها (من نسبته الى جده فلايكفى ذكر اسمه واسم ابيه و صناعته الا اذا كان يعرف بها لامحالة) بان لا يشاركه في المصر غيره ۱۔ نقل شہادت کی صورت ہو، یا میت کے متعلق ہو تو اس وقت شہادت کی قبولیت کے لئے ان کو دادے کی طرف منسوب کرنا ضروری ہے تو اس کا اور اس کے باپ اور پیشہ کا نام ذکر کرنا ناکافی نہیں ہے ہاں اگر ان کے ذکر سے لازمی طور پر معرفت ہو جائے مثلاً اس نام کا شہر میں کوئی دوسرا نہ ہو۔ (ت)

فتاوٰی ابن رشید الدین و جامع الفصولین میں ہے: لوكانت الشهادة على الحاضر يحتاج الشاہد الى ال اشارة الى ثلثة مواضع الى الخصمين والمشهود به ولو على غائب او ميت فسماه ونسبہ الى ابيہ فقط لا تقبل حتى ينسبہ الى جده ۲۔ شہادت اگر حاضر کے خلاف ہو تو تین چیزوں کی طرف اشارہ ضروری ہے، مدعی، مدعی علیہ اور مشہود بہ کی طرف۔ اور غائب اور میت سے متعلق ہو تو ان کا نام اور ان کے باپ کا نام کافی نہ ہوگا بلکہ ان کے دادے کا نام ذکر کیا جائے تو شہادت قبول ہوگی۔ (ت)

اسی میں ہے: اما الغائب فلا بد من ذكر جده عند ابي حنيفة رحمه الله تعالى وهو الصحيح والفتوى على قول ابي حنيفة رحمه الله تعالى ۳۔ لیکن غائب شخص کے متعلق ہو تو اس کے دادے کا ذکر بھی امام ابوحنیفہ رحمہ اللہ تعالٰی کے نزدیک ضروری ہے یہی صحیح ہے اور فتوٰی امام اعظم رحمہ اللہ تعالٰی کے قول پر ہے۔ (ت) اسی طرح عامہ کتب مذہب میں ہے اقول: سر اس میں یہ ہے کہ حاضر پر شہادت میں شاہد کا اسے پہچاننا ضروری ہے جبکہ اصل شاہد ہو نہ کہ شاہد علی الشاہد کما افادہ العلامۃ ابن قاضی سماوۃ (جیسا کہ علامہ ابن سماوہ نے اس کا افادہ فرمایا ہے۔ (ت) محیط پھر جامع الفصولین

۱ درمختار کتاب الشهادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۱ ۲ جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۱۹ ۳ جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۱۹

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

It is mentioned in [Jami' al-Fasulayn]:

Arabic Text	Urdu Translation
Performance of testimony requires the presence of the individual, so it is necessary to know him in some way so that testimony can be given against him. In his absence or death, testimony requires his name and lineage, so knowledge of his name and lineage is necessary.[1]	Testimony regarding someone present must be given in his presence so that necessary identification can take place. In the event of absence or death, it will be necessary to state his name and lineage so that the required identification of his name and lineage can be established. (T)

Therefore, if witnesses state the full name and lineage of a person present but do not recognize him, the testimony is rejected. It is mentioned in *Jami' al-Fasulayn*:

Arabic Text	Urdu Translation
They testified against a woman by her name and lineage while she was present. The judge asked the witnesses, "Do you know the defendant?" They replied, "No." Their testimony was not accepted.[2]	Two witnesses, while testifying against a woman, stated her name and lineage while she was present. The judge asked the witnesses, "Have you identified this woman?" They replied no, so the testimony of those witnesses will not be accepted. (T)

And in the presence of an individual, pointing is the indicator of a witness's recognition. Names and lineages can be recited after having learned them, as just seen in this subsidiary matter. Thus, testimony against a present person is not accepted without pointing; pointing towards both the plaintiff and the defendant is mandatory. All these testimonies are devoid of this; there is no pointing towards the plaintiffs in any of them at all.

Fifthly: Similarly, regarding the defendant, except for the testimony of Wazir Khan which is purely nonsensical and meaningless, as will be mentioned later (as will come ahead - T). In fact, his pointing is also not part of the testimony; it is separate and distinct from it. He did not say "This Dulha Khan came," but rather "Dulha Khan Sahib Peshkar came." Thus, there is no pointing in the speech even if pointing accompanies it. Testimony is speech uttered by the tongue, not by the hand. Therefore, the

testimony is devoid of pointing, just as if one says to his wife, "Upon you are this many divorces," while holding up three fingers.

---

[1] Jami' al-Fasulayn, Chapter Nine, Islami Kutub Khana Karachi, 1/122 [2] Jami' al-Fasulayn, Chapter Nine, Islami Kutub Khana Karachi, 1/120-121

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

[जामे-उल-फ़ुसूलैन] में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
साक्ष्य देने के लिए व्यक्ति की उपस्थिति आवश्यक है, अतः किसी तरह से उसे जानना ज़रूरी है ताकि उसके विरुद्ध साक्ष्य दिया जा सके। उसकी अनुपस्थिति या मृत्यु की स्थिति में, नाम और वंश के साथ साक्ष्य की आवश्यकता होती है, अतः उसके नाम और वंश का ज्ञान आवश्यक है।[1]	उपस्थित व्यक्ति के संबंध में साक्ष्य उसके सामने ज़रूरी है ताकि आवश्यक पहचान हो सके। अनुपस्थिति या मृत्यु की स्थिति में उसके नाम और उसके वंश को व्यक्त करने की आवश्यकता होगी ताकि उसके नाम और वंश की आवश्यक पहचान हो सके। (त)

इसलिए यदि गवाह उपस्थित व्यक्ति का पूरा नाम और वंश बता दें लेकिन उसे पहचानते न हों, तो गवाही अस्वीकार्य है। 'जामे-उल-फ़ुसूलैन' में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
उन्होंने एक महिला के विरुद्ध उसके नाम और वंश से गवाही दी जबकि वह उपस्थित थी। न्यायाधीश ने गवाहों से कहा, "क्या तुम प्रतिवादी को जानते हो?" उन्होंने कहा, "नहीं।" उनकी गवाही स्वीकार नहीं की गई।[2]	दो गवाहों ने एक महिला के खिलाफ गवाही देते हुए उसका नाम और वंश बताया और वह मौजूद थी, तो काज़ी ने गवाहों से पूछा कि क्या तुम्हें इस महिला की पहचान हो गई है? तो उन्होंने कहा नहीं, तो उन गवाहों की गवाही स्वीकार नहीं होगी। (त)

और उपस्थिति में गवाह की पहचान का सूचक यही इशारा है। नाम और वंश सीखकर भी बताया जा सकता है जैसा कि अभी इस शाखा (मसले) में गुज़रा। अतः उपस्थित व्यक्ति पर बिना इशारे के गवाही स्वीकार्य नहीं है; वादी और प्रतिवादी दोनों की ओर इशारा करना अनिवार्य है। और ये सभी गवाहियाँ इससे खाली हैं; वादियों की ओर तो किसी में भी बिल्कुल इशारा नहीं है।

पाँचवाँ: इसी तरह प्रतिवादी की ओर, वज़ीर खां की गवाही के अलावा जो पूरी तरह निरर्थक और बेमतलब है जैसा कि आगे आएगा (त), बल्कि उसका इशारा भी गवाही में नहीं है, उससे अलग और पृथक है। उसने यह नहीं कहा कि "यह दूल्हा खां आया" बल्कि "दूल्हा खां साहब पेशकार आए"। तो भाषण में इशारा नहीं है भले ही वह उसके साथ हो। गवाही एक भाषण है जो ज़बान से अदा होता है

न कि हाथ से। अतः गवाही इशारे से खाली है, जैसे अपनी पत्नी से कहे "तुझ पर इतनी तलाक़" और तीन उंगलियाँ दिखाए।

---

[1] जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय नौ, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/122 [2] जामे-उल-फ़ुसूलैन, अध्याय नौ, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/120-121

فتاوٰی رضویہ (جلد ہجدھم ۱۸)

میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
یحتاج الی اداء الشھادۃ بمحضر منہ فلابد من معرفتہ بوجہ لیمکنہ الشھادۃ علیہ وعند غیبتہ او موتہ یحتاج الی الشھادۃ باسمہ و نسبہ فلابد من معرفۃ اسمہ ونسبہ[1]۔	حاضر کے متعلق شہادت اس کے سامنے ضروری ہے تاکہ ضروری شناخت ہو سکے اور غیب ہونے کی صورت میں یا موت کی صورت میں اس کے نام اور اس کے نسب کو بیان کرنے کی ضرورت ہوگی تاکہ اس کے نام اور نسب کی ضروری معرفت ہو سکے۔ (ت)

ولہٰذا اگر گواہ حاضر کا پورا نام ونسب بیان کریں اور اسے پہچانتے نہ ہوں گواہی مردود ہے۔ جامع الفصولین میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
شہد اعلی امرأۃ باسمھا ونسبھا وھی حاضرۃ فقال القاضي للشھود ھل تعرفون المدعی علیھا فقالا لالا تقبل شہادتہم[2]۔	دو گواہوں نے عورت کے خلاف شہادت دیتے ہوئے اس کا نام ونسب بیان کیا اور وہ موجود تھی، تو قاضی نے گواہوں سے پوچھا کہ تمہیں اس عورت کی شناخت ہو گئی ہے؟ تو انہوں نے کہا نہیں، تو ان گواہوں کی شہادت قبول نہ ہوگی۔ (ت)

اور حاضری میں معرفت شاہد کا بتانے والا یہی اشارہ ہے نام ونسب سیکھ کر بھی کہہ سکتے ہیں جیسے ابھی اس فرع میں گزرا تو حاضر پر گواہی بے اشارہ قبول نہیں مدعی اور مد عاعلیہ دونوں

کی طرف اشارہ لازم ہے اور یہ سب گواہیاں اس سے خالی ہیں مدعیوں کی طرف اشارہ اصلاً کسی میں نہیں۔

پنجم: یوں ہی مد عاعلیہ کی جانب سوائے شہادت وزیر خاں کہ محض مہمل بے معنی ہے کمایأتی (جیسا کہ آگے آئے گا۔ ت) بلکہ اس کا اشارہ بھی شہادت میں نہیں اس سے خارج وجدا ہے، اس نے یہ نہ کہا کہ یہ دولہا خاں آئے بلکہ "دولہا خاں صاحب پیشکار آئے" تو کلام میں اشارہ نہیں اگر چہ اس کے ساتھ ہو شہادت کلام ہے کہ زبان سے ادا ہوتا ہے نہ کہ ہاتھ سے، تو شہادت اشارہ سے خالی ہے جس طرح اپنی زوجہ سے کہے تجھ پر اتنی طلاق اور تین انگلیاں۔

---

[1] جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۲ [2] جامع الفصولین الفصل التاسع اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۱۲۰- ۱۲۱

Fatawa Rizvia Volume 18

...three divorces will occur because speech became related to this gesture, it is mentioned in Bada'i Malik al-Ulama:

[Arabic Quote]: "Similarly, if he pointed to the number three, by saying to her, 'You are divorced thus,' pointing with his thumb, index finger, and middle finger. Because when an expression is attached to a gesture, it takes the place of speech. When the gesture stands in place of speech with an expression attached to it, it becomes as if he said, 'You are divorced three times.'"[1]

[Urdu Translation]: Likewise, when while gesturing three numbers the husband said to her "this divorce to you". He gestured with thumb, index finger and middle finger because if there is a phrase with a gesture then this gesture is considered as a substitute for speech, so when a gesture is related to a phrase it will be like the speech "to you three divorces" (T).

In Radd al-Muhtar, it is from Fatawa of Imam Qadi Khan:

[Arabic Quote]: "He said, 'You are divorced,' and gestured with three fingers, and intended three, but did not mention it with his tongue; then only one divorce takes place."[2]

[Urdu Translation]: The husband said "divorce to you" and gestured with three fingers and intended three divorces and did not mention the gesture with tongue, so it will be one divorce because the gesture has no relation with the phrase. (T)

And if he says "divorce upon you" and raises three fingers, and also intends three in his heart, only one divorce will occur because there was no relation of the speech with this gesture.

Sixth: Ganeshi is a man. No one originally took his grandfather's name nor his father's, rather some explicitly denied knowing his father's name, so the testimonies are all different and deficient. The reader will wonder here that Syed Abdul Aziz in testimony and Muhammad Raza Khan in cross-examination have stated that Ganeshi's father's name is Ramchandra and Wali Khan said in testimony that Abdul Ghaffar wrote a receipt, I said write Ramchandra as the parentage of Ganeshi; so these three told the father's name, but this wonder of his will change into another severe amazement when he learns that Ganeshi's father is not Ramchandra but Lal Mal, as he himself wrote in the heading of the same deed of sale in the name of

Noshan Begum. He was the adopted son of Ramchandra and calling an adopted son as one's own son is against the Great Quran.

[1] Bada'i al-Sana'i, Book of Divorce, Chapter: regarding the description of what takes place by it, etc., H.M. Saeed Company, Karachi, 3/10-109. [2] Radd al-Muhtar, Book of Divorce, Chapter: The Explicit, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/448.

फतावा रजविया खंड 18

...तीन तलाक हो जाएंगे क्योंकि इस इशारे से शब्द जुड़ गए, 'बदाइ' मलिक अल-उलेमा में है:

[अरबी उद्धरण]: "इसी तरह जब उसने तीन की संख्या की ओर इशारा किया, उसे यह कहकर कि 'तुम इस तरह से तलाकशुदा हो,' अंगूठे, तर्जनी और मध्यमा उंगली से इशारा करते हुए। क्योंकि जब किसी अभिव्यक्ति को इशारे से जोड़ा जाता है, तो वह शब्दों का स्थान ले लेती है। जब अभिव्यक्ति के साथ इशारा शब्दों का स्थान ले लेता है, तो ऐसा हो जाता है जैसे उसने कहा, 'तुम्हें तीन तलाक हैं।'"[1]

[उर्दू अनुवाद]: वैसे ही जब तीन संख्या का इशारा करते हुए पति ने कहा "तुझे यह तलाक"। अंगूठे, शहादत की उंगली और बीच वाली उंगली से इशारा किया क्योंकि इशारा के साथ इबारत (वाक्य) हो तो इस इशारे को कलाम (भाषण) के समान माना जाता है, तो जब इशारा इबारत से संबंधित हो तो "तुझे तीन तलाक" जैसे कलाम की तरह हो जाएगा (त)।

'रद अल-मुहतार' में इमाम काज़ी खाँ के फतवों से है:

[अरबी उद्धरण]: "उसने कहा 'तुम तलाकशुदा हो' और तीन उंगलियों से इशारा किया और तीन का इरादा किया, लेकिन अपनी जुबान से इसका जिक्र नहीं किया, तो एक ही तलाक होगा।"[2]

[उर्दू अनुवाद]: पति ने "तुझे तलाक" के साथ तीन उंगलियों का इशारा किया और तीन तलाकों की नीयत की और जुबान से इशारा ज़िक्र न किया तो एक तलाक होगी क्योंकि इशारा का ताल्लुक इबारत से नहीं है।(त)

और अगर कहे "तुझ पर तलाक" और तीन उंगलियां उठाए, दिल में भी तीन ही की नीयत करे, एक ही तलाक पड़ेगी कि इस इशारे से कलाम का ताल्लुक न हुआ।

छठा: गणेशी पुरुष है, उसके दादा का नाम असल में किसी ने नहीं लिया और न ही पिता का, बल्कि कुछ ने स्पष्ट रूप से उसके पिता का नाम जानने से इनकार कर दिया, इसलिए गवाहियां सब अलग-अलग और अधूरी हैं। पाठक यहाँ आश्चर्य करेंगे कि सैयद अब्दुल अज़ीज़ ने गवाही में और मुहम्मद रज़ा ख़ाँ ने जिरह (बहस) के जवाब में बताया है कि गणेशी के पिता का नाम रामचंद्र है और वली ख़ाँ ने गवाही में कहा है कि अब्दुल गफ्फार ने रसीद लिख दी, मैंने कहा गणेशी की वल्दियत (पिता का नाम) रामचंद्र लिख दीजिए; तो इन तीनों ने तो पिता का नाम बताया, लेकिन उनका यह आश्चर्य दूसरे और भी गहरे आश्चर्य में बदल जाएगा जब उन्हें पता चलेगा कि गणेशी का पिता रामचंद्र नहीं बल्कि

लाल मल है, जैसा कि उसने खुद नौशान बेगम के नाम उसी बैनामा (बिक्री पत्र) के शीर्षक में लिखा है। वह रामचंद्र का दत्तक पुत्र (गोद लिया हुआ बेटा) था और दत्तक पुत्र को अपना बेटा बताना महान कुरान के खिलाफ है।

[1] बदाइ अल-सनाइ, किताबुल तलाक, फस्ल: व अम्मा बयान सिफत अल-वाके बिहा आदि, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 3/10-109। [2] रद अल-मुहतार, किताबुल तलाक, बाब अल-सरीह, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/448।

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

اٹھائے تین طلاق ہو جائیں گی کہ اس اشارے سے کلام متعلق ہوا، بدائع ملک العلماء میں ہے:

کذا اذا اشار الی عدد الثلاث بان قال لھا انت طالق ھکذا یشیر بالابھام والمسبابۃ والوسطی لان الاشارۃ متی تعلقت بھا العبارۃ نزلت منزلۃ الکلام اذا اقامت الاشارۃ مع تعلق العبارۃ بھا مقام الکلام صار کانہ قال انت طالق ثلاثاً[1]۔

یوں ہی جب تین عدد کا اشارہ کرتے ہوئے خاوند نے کہا تجھے یہ طلاق۔ انگوٹھا، شہادت کی انگلی اور درمیان والی انگلی سے اشارہ کیا کیونکہ اشارہ کے ساتھ عبارت ہو تو اس اشارہ کو کلام کے قائم مقام کیا جاتا ہے، تو جب اشارہ عبارت سے متعلق ہو تو "تجھے تین طلاق" جیسی کلام کی طرح ہو جائیگا (ت)

ردالمحتار میں فتاوٰی امام قاضی خاں سے ہے:

قال انت طالق واشار بثلاث اصابع ونوی الثلاث ولم یذکر بلسانہ فانھا تطلق واحدۃ[2]۔

خاوند نے "تجھے طلاق" کے ساتھ تین انگلیوں کا اشارہ کیا اور تین طلاقوں کی نیت کی اور زبان سے اشارہ ذکر نہ کیا تو ایک طلاق ہو گی کیونکہ اشارہ کا تعلق عبارت سے نہیں ہے۔(ت)

اور اگر کہے "تجھ پر طلاق" اور تین انگلیاں اٹھائے دل میں بھی تین ہی کی نیت کرے ایک ہی طلاق پڑے گی کہ اس اشارے سے کلام کا تعلق نہ ہوا۔

ششم: گنیشی مرد ہے اس کے نہ دادا کا نام اصلاً کسی نے لیا نہ باپ کا، بلکہ بعض نے صراحۃً اس کے باپ کا نام معلوم ہونے سے انکار کیا تو شہادتیں سب مختلف و پر قصور ہیں۔ ناظر یہاں تعجب

کرے گا کہ سید عبدالعزیز نے شہادت اور محمد رضا خاں نے جواب جرح میں بتایا ہے کہ گنیشی کے باپ کا نام رام چندر ہے او ولی خاں نے شہادت میں کہا ہے عبدالغافر نے رسید لکھ دی میں نے کہا گنیشی کی ولدیت رامچندر لکھ دیجئے تو ان تین نے تو باپ کا نام بتایا مگر اس کا یہ تعجب دوسرے سخت استعجاب سے بدل جائے گا جب اسے معلوم ہوگا کہ گنیشی کا باپ رامچندر نہیں بلکہ لعل مل ہے جیسا کہ خود اس نے اسی بیعنامہ بنام نوشان بیگم کے عنوان میں لکھا ہے وہ رامچندر کا متبنیٰ تھا اور متبنیٰ کو بیٹا بتانا قرآن عظیم کے خلاف ہے۔

[1] بدائع الصنائع کتاب الطلاق فصل واما بیان صفة الواقع بها الخ ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۳ / ۱۰۹-۱۰ [2] ردالمحتار کتاب الطلاق باب الصریح داراحیاء التراث العربي بیروت ۲ / ۴۴۸

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Allah Almighty says: "And He has not made your adopted sons your [real] sons. That is your saying by your mouths, but Allah says the truth, and He guides to the [right] way." 1 "Call them by [the names of] their fathers; it is more just in the sight of Allah." 2

Allah Almighty said: Allah has not made your adopted children your sons for you; this is merely something you say with your mouths, and Allah speaks the truth and He shows the way. Relate them to their actual fathers; this is more just in the sight of Allah.

So this is the lie of these witnesses and opposition to the Great Quran. And to say something contrary is worse than not saying anything at all. Even if, for the sake of argument, Ramchandra was his father, why didn't Syed Abdul Aziz mention this name in his testimony? He should have testified as 'Ganeshi son of so-and-so'. Instead, at the end of his testimony, he made an independent statement that 'Ganeshi's father's name is Ramchandra'. In this too, he didn't even use the word 'aforementioned' (mazkoor); it's unknown whose father Ganeshi is. Similarly, Muhammad Raza Khan made an independent statement, rather requested to record this parentage. This also doesn't necessitate that in reality, this is the parentage. He also called him the 'Tahwildar of the Hathikhana', but didn't say which Hathikhana. Testimonies do not work on mental assumptions, as the purpose is identification (Ta'reef). And identification is meant to show that the witness recognizes him. These identifications must be through words, not from what is in the speaker's mind. Therefore, all these testimonies are meaningless. Seventh: The basis for the claim against Abdul Ghafir Khan is that the name of Abdul Ghafir Khan's wife in the sale deed and lease deed is fictitious, and in reality, these contracts were made with Abdul Ghafir Khan himself. The proof from testimonies is confined to two possibilities: first, that witnesses testify based on their personal knowledge; second, that Abdul Ghafir Khan confessed before them that the wife's name is fictitious and acknowledged his own reality. But all the testimonies are devoid of both these reasons. No one stated their personal knowledge; rather, some like Haider Ali Khan and Muhammad Bashir, etc., clearly denied having such knowledge. Most stated Ganeshi's words that 'I took a loan of five thousand from Abdul Ghafir Khan and mortgaged or secured my house and shop, and I pay rent or interest on them'. Ganeshi here is acting as a claimant. "What the claimant says is false" (Persian: Batil ast anche mudda'i goyed). If proof were

based on the claimant's word, then Ganeshi's statement was heard through witnesses, whereas the claimants' statement was directly before the judge. That is all.

1 Al-Quran Al-Karim 33/4 2 Al-Quran Al-Karim 33/5

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: "अल्लाह ने तुम्हारे मुँह बोले बेटों को तुम्हारा (असली) बेटा नहीं बनाया। यह तुम्हारी अपनी ज़ुबान की बातें हैं, और अल्लाह हक़ बात फ़रमाता है और वही सही रास्ता दिखाता है।" 1 "उन्हें उनके(असली) पिताओं के नाम से पुकारो, अल्लाह के नज़दीक यही ज़्यादा इंसाफ की बात है।" 2

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: अल्लाह ने तुम्हारे लिए पालकों को तुम्हारा बेटा न ठहराया, यह तुम्हारे अपने मुँह का कहना है और अल्लाह हक़ बात फ़रमाता है और वही राह दिखाता है उन्हें उनके असल बाप की तरफ़ निस्बत करो, यह अल्लाह के यहाँ ज़्यादा इंसाफ़ की बात है।

तो यह उन गवाहों का झूठ हुआ और कुरान अज़ीम की मुखालफत हुई, और न बताने से उल्टा बताना और भी बुरा है। और अगर फ़र्ज़े बातिल (तर्क के लिए मान भी लें) कि रामचन्द्र ही उसका बाप होता, तो यह नाम सैयद अब्दुल अज़ीज़ ने गवाही में क्यों नहीं लिया कि 'गनेशी इब्ने फलां' (गनेशी अमुक का पुत्र) ने गवाही दी हो, बल्कि गवाही के अंत में एक स्वतंत्र वाक्य कहा कि 'गनेशी के बाप का नाम रामचन्द्र है'। इसमें भी 'मज़कूर' (उपरोक्त) शब्द तक नहीं कहा, पता नहीं किस गनेशी का बाप। इसी तरह मुहम्मद रज़ा खां ने ऐसा ही स्वतंत्र वाक्य कहा बल्कि दरख्वास्त की कि यह वल्दियत (पिता का नाम) लिख दो, इससे यह भी ज़रूरी नहीं आता कि वास्तव में यही वल्दियत हो। उसने उसे 'हाथीखाने का तहवीलदार' भी कहा मगर कहाँ का हाथीखाना, यह नहीं बताया। गवाही में दिमागी ख्यालों से काम नहीं चलता क्योंकि मक़सद 'तारीफ' (पहचान) है, और तारीफ वह है जिससे पता चले कि गवाह उसे पहचानता है। ये तारीफें शब्दों से होंगी न कि कहने वाले के मन की बात से, इसलिए सब गवाहियां निरर्थक हैं। सातवाँ: अब्दुल गाफ़िर खां पर दावा लागू होने का आधार यह है कि बैनामा (बिक्री पत्र) और किरायानामा में अब्दुल गाफ़िर खां की पत्नी का नाम काल्पनिक हो और वास्तव में ये अनुबंध अब्दुल गाफ़िर खां से हुए हों। गवाहियों से इसका सबूत दो ही सूरतों में मुमकिन है: एक यह कि गवाह अपने निजी ज्ञान से इस पर गवाही दें, दूसरे यह कि उनके सामने अब्दुल गाफ़िर खां ने पत्नी का नाम काल्पनिक और अपना असली होने का इकरार किया हो। लेकिन तमाम गवाहियां इन दोनों वजहों से खाली हैं। अपना निजी ज्ञान तो किसी ने बयान नहीं किया, बल्कि कुछ जैसे हैदर अली खां और मुहम्मद बशीर वगैरह ने अपने ज्ञान का साफ़ खंडन किया है। अधिकतर ने गनेशी का कथन बयान किया है कि 'मैंने अब्दुल गाफ़िर खां से पाँच हज़ार कर्ज लिए और अपना मकान, दुकान गिरवी रखे, उनका किराया या ब्याज देता हूँ'। गनेशी यहाँ वादी (दावेदार) की जगह है। "वादी जो कहता है

वह बातिल (झूठा) है" (फ़ारसी: बातिल अस्त आँचे मुद्दई गोयद)। अगर वादी के कहने से सबूत हो जाए तो गनेशी का बयान तो गवाहों से सुना गया, जबकि वादियों का बयान तो खुद जज के सामने हुआ। बस इतना ही।

1 अल-कुरान अल-करीम 33/4 2 अल-कुरान अल-करीम 33/5

فتاوی رضویہ (جلد ہجدہم)

قَالَ تَعَالٰی " وَمَا جَعَلَ اَدْعِیَآءَکُمْ اَبْنَآءَکُمْ ذٰلِکُمْ قَوْلُکُمْ بِاَفْوَاھِکُمْ وَاللّٰہُ یَقُوْلُ الْحَقَّ وَھُوَ یَھْدِي السَّبِیْلَ " 1

"اُدْعُوْھُمْ لِاٰبَآئِھِمْ ھُوَ اَقْسَطُ عِنْدَ اللّٰہِ " 2

اللہ تعالیٰ نے فرمایا: اللہ نے تمہارے لئے پالکوں کو تمہارا بیٹا نہ ٹھہرایا، یہ تمہارے اپنے منہ کا کہنا ہے اور اللہ حق بات فرماتا ہے اور وہی راہ دکھاتا ہے انہیں ان کے اصل باپوں کی طرف نسبت کرو، یہ اللہ کے یہاں زیادہ انصاف کی بات ہے۔

تو یہ ان شاہدوں کا کذب ہوا اور قرآن عظیم کی مخالفت اور نہ بتانے سے الٹا بتانا بدتر، اور اگر بفرضِ باطل رامچندر ہی اس کا باپ ہوتا تو یہ نام سید عبدالعزیز نے شہادت میں کیوں نہ لیا کہ گنیشی ابن فلاں شہادت دی ہو بلکہ ختم شہادت پر ایک مستقل جملہ کہا کہ گنیشی کے باپ کا نام رامچندر ہے اس میں بھی لفظ مذکور تک نہ کہا معلوم نہیں کون سے گنیشی کا باپ۔ یو ہیں محمد رضا خاں نے ایسا ہی مستقل جملہ کہا بلکہ استدعا کی کہ یہ ولدیت لکھ دو، اس سے یہ بھی لازم نہیں آتا کہ واقع میں یہی ولدیت ہو، اس نے ہاتھی خانے کا تحویلدار بھی کہا مگر کہاں کا ہاتھی خانہ، یہ نہ بتایا، شہادت میں ذہنی تصورات سے کام نہیں چلتا کہ مقصود ہے تعریف، و تعریف تعریف ہے یعنی یہ بتانا کہ شاہد اسے پہچانتا ہے، یہ تعریفیں الفاظ سے ہوں گی نہ کہ قائل کے مافی الذہن سے لہذا سب شہادتیں مہمل ہیں۔ ہفتم: عبدالغافر خاں پر دعویٰ عائد ہونے کی بنا اس پر ہے کہ بیعنامہ و کرایہ نامہ میں زوجہ عبدالغافر خاں کا نام فرضی ہو حقیقۃً یہ عقد عبدالغافر خاں سے ہوئے ہیں شہادتوں سے اس کا ثبوت دو ہی صورتوں میں منحصر، ایک یہ کہ گواہ اپنے ذاتی علم سے اس پر شہادت دیں، دوسرے یہ کہ ان کے سامنے عبدالغافر خاں نے زوجہ کا نام فرضی اور اپنا واقعی ہونے کا اقرار کیا ہو اس کی گواہی دیں، لیکن تمام شہادتات ان دونوں وجہ سے خالی ہیں

اپنا ذاتی علم تو کسی نے بیان نہ کیا بلکہ بعض مثل حیدر علی خاں و محمد بشیر وغیرہما نے اپنے علم کی صاف نفی کی ہے، اکثر نے گنیشی کا قول بیان کیا ہے کہ میں نے عبدالغافر خاں سے پانچ ہزار قرض لئے اور اپنے مکان دکان رہن یا مکفول کئے ان کا کرایہ یا سود دیتا ہوں گنیشی یہاں بجائے مدعی ہے، باطل ست آنچہ مدعی گوید (باطل ہے جو کچھ مدعی کہتا ہے- ت) اگر مدعی کے کہنے سے ثبوت ہو جائے تو گنیشی کا بیان تو گواہوں سے سنا مدعیوں کا بیان تو خود مجوز کے سامنے ہوا بس اس قدر

1 القرآن الکریم ۳۳/۴ 2 القرآن الکریم ۳۳/۵

Then the decision would have been reached; what was the need for witnesses? The statement of Abdul Ghafir Khan narrated by the witnesses is of five types: (1) Muhammad Raza Khan and Mazhar Hussain: "It has been many days, give the rent money." For whose rent is this? This is purely ambiguous and meaningless. (2) Muhammad Raza and Mazhar Hussain: "We want our rent." Abdul Aziz Khan: "Get our rent for us." Ahmad Khan son of Mian Khan: "Get our rent for several months for us." Haider Ali Khan: "Our rent has not reached us for a long time." Abdul Rahim Khan: "The rent money has not been given for many days, give it to us." Syed Altaf Ali: "You have not paid our three years' rent." Muhammad Bashir: "Our rent of many days." Anwar Baig: "Our rent for three years." Haider Hussain: "Did not give our rent for several months." In these, there is attribution to oneself, but it is not specified what it is the rent for. (3) Syed Abdul Aziz: "Give 8 months' rent for the house." This is the opposite of the second; the rent of the house was mentioned but without attribution. (4) Ajaibuddin Khan: "You did not give the rent of the houses which is mine." Najjan: "Our seven months' rent of the houses." In these two, both (attribution and house) are present, but 'house' is ambiguous; they are not limited to those houses involved in the matter with Abdul Ghafir Khan's wife. From this, it is understood that Abdul Ghafir Khan had rented some of his houses to Ganeshi and asked for their rent. (5) Those words in which light was intended to be shed on a specific purpose: Syed Altaf Ali: "One day I inquired from Maulvi Abdul Ghafir Khan, he said if property is mortgaged and profit is taken, especially interest from Hindus, it is permissible." This is like the first type; it is a general statement as a legal issue, not a mention of his own specific case. Muhammad Raza Khan: "This is also the reason that it will disturb our mortgage." Haider Ali Khan: "I have had a Bai-al-Wafa (conditional sale) agreement done; it is permissible to benefit from Bai-al-Wafa." Muhammad Bashir: "Ganeshi's shops and warehouses are mortgaged with me, this is its rent." In these three statements, there is absolutely no admission that the wife's name is just for formality and the matter is actually mine in reality. It is just attribution to oneself. How can mere attribution invalidate Ganeshi's deed of confession and the certified registration accepted by both parties? Between husband and wife, there is such an intimacy that one attributes the other's property to oneself without hesitation; hence, one cannot give Zakat to the other because this wouldn't be giving, rather it's as if taking it for oneself. It is written in Fath al-Qadir:

[Table/Box Start] Arabic: للاشتراك في المنافع فكان الدافع الى Urdu: منافع میں اشتراک کی بناء پر ان کو دینا گویا Translation: On the basis of sharing in benefits, giving to them is as if... [Table/Box End]

Page 687 of 738

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

फिर फैसला हो जाता, गवाहों की क्या ज़रूरत थी? अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान का जो कथन गवाहों ने बयान किया है वह पाँच प्रकार का है: (१) मुहम्मद रज़ा ख़ान और मज़हर हुसैन: "बहुत दिन हो गए, किराये का रुपया दो।" यह किसका किराया है? यह पूरी तरह अस्पष्ट और निरर्थक है। (२) मुहम्मद रज़ा और मज़हर हुसैन: "हमें अपना किराया चाहिए।" अब्दुल अज़ीज़ ख़ान: "हमारा किराया दिलवाइए।" अहमद ख़ान पुत्र मियाँ ख़ान: "हमारा कई महीनों का किराया दिलवाइए।" हैदर अली ख़ान: "हमारा किराया बहुत समय से नहीं पहुँचा।" अब्दुल रहीम ख़ान: "किराये का रुपया बहुत दिनों से नहीं दिया गया है, हमें दो।" सैयद अल्ताफ़ अली: "आपने हमारे तीन साल का किराया अदा नहीं किया है।" मुहम्मद बशीर: "हमारा बहुत दिनों का किराया।" अनवर बेग: "हमारा किराया तीन साल से।" हैदर हुसैन: "कई महीनों से हमारा किराया नहीं दिया।" इन सब में अपनी ओर निस्बत (सम्बन्ध) है लेकिन यह नहीं बताया गया कि किस चीज़ का किराया। (३) सैयद अब्दुल अज़ीज़: "८ महीने के मकान का किराया दीजिये।" यह दूसरे का विपरीत है; मकान का किराया बताया गया लेकिन निस्बत नहीं दी गई। (४) अजाएबुद्दीन ख़ान: "किराया मकानों का जो मेरा है तुमने नहीं दिया।" नज्जन: "हमारा सात महीने का मकानों का किराया।" इन दोनों में दोनों बातें मौजूद हैं लेकिन 'मकान' शब्द अस्पष्ट है; मकान केवल उन्हीं तक सीमित नहीं हैं जिनका मामला अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान की पत्नी से है। इससे इतना समझा गया कि अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान ने अपने कुछ मकान गणेशी को किराये पर दिए थे और उनका किराया माँगा था। (५) वे शब्द जिनमें विशेष उद्देश्य पर प्रकाश डालना चाहा गया है: सैयद अल्ताफ़ अली: "एक दिन मैंने मौलवी अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान से पूछा, उन्होंने फ़रमाया कि अगर जायदाद गिरवी रखकर लाभ लिया जाए, विशेष रूप से हिन्दुओं से ब्याज, तो जायज़ है।" यह पहली श्रेणी की तरह है; एक सामान्य बात एक मसले (नियम) के तौर पर है, अपना विशेष ज़िक्र नहीं। मुहम्मद रज़ा ख़ान: "यह भी कारण है कि हमारे रहन (गिरवी) में खलल डालेगा।" हैदर अली ख़ान: "मैंने बै-अल-वफ़ा करा लिया है, बै-अल-वफ़ा से लाभ उठाना जायज़ है।" मुहम्मद बशीर: "गणेशी की दुकानें और गोदाम मेरे पास गिरवी हैं, यह उसका किराया है।" इन तीन बयानों में कहीं भी यह इक़रार नहीं है कि पत्नी का नाम केवल औपचारिक है और वास्तव में मामला मेरा है। यह केवल अपनी ओर निस्बत करना है। केवल निस्बत करना गणेशी के इक़रारनामे और प्रमाणित रजिस्ट्री को कैसे अमान्य कर सकता है जिसे दोनों पक्षों ने स्वीकार किया है? पति और पत्नी के बीच ऐसा प्रेम और खुलापन होता है कि वे एक-दूसरे की संपत्ति को बिना किसी हिचकिचाहट के अपनी बता देते हैं; इसी

कारण एक-दूसरे को ज़कात नहीं दी जा सकती क्योंकि यह देना नहीं हुआ बल्कि मानो स्वयं लेना हुआ। 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है:

[तालिका/बॉक्स प्रारंभ] अरबी: الى الدافع فكان المنافع في للاشتراك اردو: منافع میں اشتراک کی بناء پر ان کو دینا گویا अनुवाद: लाभों में साझेदारी के आधार पर उन्हें देना मानो... [तालिका/बॉक्स अंत]

पृष्ठ 687 / 738

پھر فیصلہ ہو جاتا شہادتوں کی کیا حاجت تھی، عبد الغافر خاں کا جو قول شاہدوں نے بیان کیا وہ پانچ قسم ہے: (۱) محمد رضا خاں و مظہر حسین "بہت دن ہو گئے روپیہ کرایہ کا دو" کس کا کرایہ کا ہے، یہ محض مجمل و مہمل۔ (۲) محمد رضا و مظہر حسین "کرایہ ہمارا چاہئے" عبد العزیز خاں "ہمارا کرایہ دلوایئے" احمد خاں ولد میاں خاں "ہمارا کئی مہینے کا کرایہ دلوایئے" حیدر علی خاں "ہمارا کرایہ بہت عرصہ سے نہ پہنچا" عبد الرحیم خاں "کرایہ کا روپیہ بہت دنوں سے نہیں دیا ہے ہم کو دو" سید الطاف علی "آپ نے ہمارا تین سال کا کرایہ ادا نہیں کیا ہے" محمد بشیر "ہمارا کرایہ بہت دنوں کا" انور بیگ "ہمارا کرایہ تین سال سے" حیدر حسین "کئی مہینے سے ہمارا کرایہ نہ دیا" ان میں اپنی طرف اضافت ہے مگر یہ نہیں کہ کس چیز کا کرایہ۔ (۳) سید عبد العزیز "۸ مہینے کا مکان کا کرایہ دیجئے" یہ دوم کا عکس ہے کرایہ مکان کا بتایا اور اضافت نہیں۔ (۴) عجائب الدین خاں "کرایہ مکانوں کا جو میرا ہے تم نے نہ دیا" نجن "ہمارا سات مہینے کرایہ مکانوں کا" ان دو میں دونوں ہیں مگر مکان مبہم مکان انہیں میں منحصر نہیں جن کا معاملہ زوجہ عبد الغافر خاں سے ہوا ہے اس سے اتنا سمجھا گیا کہ عبد الغافر خاں نے کچھ اپنے مکان گنیشی کو کرائے پر دئے ان کا کرایہ مانگا۔ (۵) وہ الفاظ جن میں خاص غرض پر روشنی ڈالنی چاہی ہے، سید الطاف علی "ایک دن م نے مولوی عبد الغافر خاں سے دریافت کیا، فرمایا اگر جائداد رہن رکھ کر منافع لیا جائے خصوصاً ہنود سے سود تو جائز ہے" یہ مثل قسم اول ہے ایک عام بات بطور مسئلہ ہے خاص اپنا ذکر نہیں۔ محمد رضا خاں "یہ بھی وجہ ہے کہ ہمارے رہن میں خلل کرے گا" حیدر علی خاں "میں نے بیع الوفا کرا لیا ہے بیع الوفا سے نفع اٹھانا جائز ہے" محمد بشیر "دکانیں اور گودام گنیشی کے میرے پاس رہن ہیں یہ اس کا کرایہ ہے" ان تین بیانوں میں ہرگز اس

کا اقرار نہیں کہ زوجہ کا نام فرض ہے حقیقۃً معاملہ میرا ہے صرف اپنی طرف اضافت ہے مجرد اضافت دستاویز اقرار گنیشی و مصدقہ رجسٹری و مسلمہ فریقین کیونکر باطل کردے گی زوج وزوجہ میں ایسا ہی انبساط ہوتا ہے کہ ایک دوسرے کے مال کو بلا تکلف اپنی طرف اضافت کرتا ہے ولہذا ایک دوسرے کو زکوٰۃ نہیں دے سکتا کہ یہ دینا نہ ہوا بلکہ گویا خود لینا۔ فتح القدیر میں ہے:

[باکس شروع] للاشتراك في المنافع فكان الدافع الى | منافع میں اشتراک کی بناء پر ان کو دینا گویا [باکس ختم]

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

“These are like those who give to themselves from one perspective.”[1] | It was like giving to oneself. (T)

An agent for litigation (Wakil-e-Khusumat) attributes the principal's property to himself; similarly, a servant attributes his master's property, an executor (Wasi) attributes an orphan's wealth, a beneficiary (Mauquf-Alayh) or a trustee (Mutawalli) attributes Waqf property to themselves, even though Waqf is purely the property of Allah Almighty and is not owned by any creature at all. All these people attribute it to themselves and call it their own property due to a kind of association. So, if a husband referred to his wife's matter as his own, what is so strange about it? In fact, it is absolutely customary among respectable people that if a wife has a claim against a stranger or has pawned something, they wouldn't sit among strangers and say, "Give my wife this much money, my wife pawned this." Instead, they would say, "Give us our due, we have taken this in mortgage." It is stated in Wajiz of Imam Kardari:

“If someone claims to be an agent for litigation on behalf of someone else regarding a matter and then later claims it for himself, it is not accepted because what belongs to him, he does not attribute to another. Conversely, if he first claims it for himself and then claims to be an agent for someone else for litigation, it is acceptable due to lack of contradiction, because an agent for litigation sometimes attributes the thing to himself so that he has the right to demand.”[2] | Someone said, "I am the agent for litigation on behalf of so-and-so in this matter," and then claimed ownership of the same thing; this will not be accepted because one's own thing is not attributed to another. On the contrary, if he first claimed ownership and then later claimed to be an agent on behalf of so-and-so for responding in that matter, it will be permissible. In this case, there is no contradiction because an agent for litigation sometimes attributes the thing to himself as he has the right to demand. (T)

In the same [source] it is stated:

“If he claims that it belongs to him and then claims that it is a Waqf (endowment) for him, it will be heard due to the validity of attribution based on the specificity of benefit.”[3] | First he claimed, "This is my property," then he claimed, "This has been made a Waqf for me"; the claim will be accepted and heard because he can attribute it to himself based on the specificity of benefit for himself. (T)

It is stated in Khizanat-ul-Muftiyyin:

[1] Fath-ul-Qadir, Kitab-uz-Zakat, Chapter on who can be given charity, etc., Maktaba Nooria Razawiyya, Sukkur, 2/209 [2] Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Type of Contradiction, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/319 [3] Fatawa Bazzaziyya on the margin of Fatawa Hindiyya, Type of Contradiction, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/318 Page 688 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

"ये एक दृष्टिकोण से स्वयं को देने वालों के समान हैं।"[1] | स्वयं को देना हुआ। (त)

मुकदमेबाजी का प्रतिनिधि (वकील-ए-ख़ुसूमत) मुवक्किल की संपत्ति को अपनी ओर जोड़ता है; इसी प्रकार एक सेवक अपने मालिक की संपत्ति को, एक वसी (निष्पादक) अनाथ के धन को, एक लाभार्थी (मौक़ूफ़-अलैह) या एक ट्रस्टी (मुतवल्ली) वक़्फ़ की संपत्ति को अपनी ओर जोड़ते हैं, जबकि वक़्फ़ विशुद्ध रूप से अल्लाह सर्वशक्तिमान की संपत्ति है और किसी भी प्राणी का उस पर स्वामित्व नहीं है। ये सभी लोग एक प्रकार के जुड़ाव के कारण इसे अपनी ओर आरोपित करते हैं और अपनी संपत्ति कहते हैं। तो, अगर पति ने अपनी पत्नी के मामले को अपना कहा, तो इसमें क्या अजीब है? वास्तव में, शरीफ़ लोगों में यही प्रथा है कि यदि किसी पत्नी का किसी अजनबी पर कोई दावा हो या उसने कुछ गिरवी रखा हो, तो वे अजनबियों के बीच बैठकर यह नहीं कहेंगे कि "मेरी पत्नी को इतने रुपये दे दो, मेरी पत्नी ने यह गिरवी रखा है।" इसके बजाय, वे कहेंगे, "हमारा इतना दे दो, हमने गिरवी लिया है।" इमाम करदरी की वजीज़ में लिखा है:

"यदि कोई किसी मामले में किसी अन्य की ओर से मुकदमेबाजी का प्रतिनिधि होने का दावा करता है और बाद में उसे अपने लिए दावा करता है, तो इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि जो उसका अपना है, वह उसे दूसरे की ओर नहीं जोड़ता। इसके विपरीत, यदि वह पहले इसे अपने लिए दावा करता है और फिर मुकदमेबाजी के लिए किसी अन्य का प्रतिनिधि होने का दावा करता है, तो विरोधाभास की कमी के कारण यह स्वीकार्य है, क्योंकि मुकदमेबाजी का प्रतिनिधि कभी-कभी वस्तु को अपनी ओर जोड़ता है ताकि उसे मांग का अधिकार हो।"[2] | किसी ने कहा कि "मैं इस मामले में फलां की ओर से जवाबदेही का वकील हूँ", फिर उसी चीज़ के अपने स्वामित्व का दावा किया, तो यह स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि अपनी चीज़ को दूसरे की ओर नहीं जोड़ा जाता। इसके विपरीत, यदि उसने पहले स्वामित्व का दावा किया और बाद में दावा किया कि वह उस मामले में जवाब देने के लिए फलां की ओर से वकील है, तो यह जायज़ होगा। इस स्थिति में कोई विरोधाभास नहीं है क्योंकि मुकदमेबाजी का वकील कभी-कभी वस्तु को अपनी ओर जोड़ता है क्योंकि उसे मांग करने का अधिकार है। (त)

उसी में लिखा है:

"यदि वह दावा करता है कि यह उसका है और फिर दावा करता है कि यह उसके लिए वक़्फ़ (बंदोबस्त) है, तो लाभ की विशिष्टता के आधार पर आरोपण की वैधता के कारण इसे सुना जाएगा।"[3] | पहले दावा किया कि "यह मेरी मिल्कियत है", फिर दावा किया कि "यह मुझ पर वक़्फ़ किया गया है", तो दावा स्वीकार्य और सुनने योग्य होगा क्योंकि वह अपने लिए लाभ की विशिष्टता के आधार पर इसे अपनी ओर जोड़ सकता है। (त)

ख़ज़ानत-उल-मुफ़्तीइन में है:

[1] फ़तहुल क़दीर, किताबुज़ ज़कात, बाब: सदक़ा किन्हें दिया जा सकता है आदि, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 2/209 [2] फ़तावा बज़ज़िया, फ़तावा हिंदिया के हाशिये पर, विरोधाभास के प्रकार, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 5/319 [3] फ़तावा बज़ज़िया, फ़तावा हिंदिया के हाशिये पर, विरोधाभास के प्रकार, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 5/318 पृष्ठ 738 का 688

ھؤلاء کالدافع لنفسه من وجه [1]. | خود کو دینا ہوا۔ (ت)

وکیل خصومت، ملک موکل کو اپنی طرف نسبت کرتا ہے بلکہ ایک خدمتگار اپنے آقا کی ملک کو، بلکہ وصی مال یتیم کو بلکہ موقوف علیہ بلکہ متولی مال وقف کو، حالانکہ وقف خالص ملک الہی عزوجل ہے کسی مخلوق کا اصلاً مملوک نہیں، یہ سب ایک گونہ بوجہ اختصاص انہیں اپنی جانب اضافت کرتے اور اپنی ملک کہتے ہیں تو شوہر نے معاملہ زوجہ کو اگر اپنا کہا کیا بعید کہا، بلکہ شرفاء میں قطعاً یہی معہود ہے عورت کا کوئی مطالبہ کسی اجنبی پر آتا ہو یا عورت نے رہن کیا ہو تو اجانب میں بیٹھ کر یہ نہیں کہیں گے کہ ہماری بی بی کا اتنا روپیہ دے دو ہماری بی بی نے یہ رہن کیا ہے بلکہ یوں ہی کہ ہمارا اتنا دے دو ہم نے رہن لیا ہے۔ وجیز امام کردری میں ہے :

ادعی انه وکیل عن فلان بالخصومة فیه ثم ادعاه لنفسه لایقبل لان ماھو له لا یضیفه الی غیره، بخلاف مااذا ادعاه لنفسه ثم ادعی انه وکیل لفلان بالخصومة لعدم المنافاة فان الوکیل بالخصومة قد یضیف الی نفسه یکون المطالبة له [2] | کسی نے کہا کہ میں فلاں کی طرف سے اس معاملہ کی جواب دہی کا وکیل ہوں پھر اسی چیز کو اپنی ملکیت ہونے کا دعوی کرے تو یہ مقبول نہ ہوگا کیونکہ اپنی چیز کو دوسرے کی طرف منسوب نہیں کیا جاتا، اسکے برعکس پہلے اپنی ملکیت کادعوی کیا، پھر بعد میں یہ دعوی کرے کہ اس چیز کی جواب دہی کے لئے میں فلاں کی طرف سے وکیل ہوں تو جائز ہوگا، اس صورت میں منافات نہیں ہے کیونکہ وکیل بالخصومة کبھی چیز کو اپنی طرف منسوب کرتا ہے تو اس کو مطالبے کا حق ہے (ت)

اسی میں ہے:

ادعی علیه انها له ثم ادعی انها وقف علیه یسمع لصحة الاضافة بالاخصیة انتفاعاً [3] | پہلے دعوی کیا کہ یہ میری ملکیت ہے، پھر دعوی کیا کہ یہ مجھ پر وقف کی گئی ہے تو دعوی مقبول وار قابلِ سماعت ہوگا کیونکہ اپنے لئے انتفاع کی خصوصیت کی بناء پر اپنی طرف منسوب کرسکتا ہے (ت)

خزانتہ المفتین میں ہے:

[1] فتح القدیر کتاب الزکوۃ باب من یجوز دفع الصدقۃ الیہ الخ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲/ ۲۰۹ [2] فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ نوع التناقض نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۱۹ [3] فتاوی بزازیہ علی ہامش فتاوی ہندیہ نوع التناقض نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۱۸ Page 688 of 738

Fatawa Razawiyya Volume 18

He claimed a bounded property for himself, then claimed it is an endowment (Waqf). The correct answer is: if the claim of being Waqf is due to governorship (Tawliyah), reconciliation is possible because usually it is attributed to him based on his authority of disposal and litigation.

He claimed, "This bounded property is mine," then claimed it is Waqf. The correct answer is: if he attributed it to himself because of being the governor (mutawalli) of this Waqf, then both claims can be reconciled, because habitually a governor has the authority of disposal and litigation, on which basis it is attributed to him. (T)

Lord Almighty says:

"And do not give your property which Allah has made a means of support for you to the foolish." [2]

Do not give your wealth, of which Allah has made you the managers, to foolish people. (T)

Imam Sa'id bin Jubayr, a disciple of Sayyiduna Abdullah bin Abbas (may Allah be pleased with them), says:

This is the orphan's property which is with you. He [Allah] says do not give it to him, and spend it on him until he reaches maturity. Allah attributed the property to the guardians by saying 'your property' because they are its keepers and administrators. [3]

This is the property of the orphan which is with you; Allah Almighty said do not give this property to the orphan but spend it on him until he reaches maturity. Allah Almighty attributed this property to the guardians (Awliya) because they are its protectors and managers. (T)

The same interpretation is narrated from Ikrimah as in al-Ma'alim etc. (As it is in al-Ma'alim etc. T) Rather, the Lord of Honor said: "And He found you poor and made you rich." [4] (And He found you in need, so He made you independent. T). This property belonged to the Mother of the Believers, Khadijah al-Kubra (may Allah be pleased with her), which the Almighty Lord handed over to the Master of the Universe (peace and blessings of Allah be upon him).

---

[1] Khizanat al-Muftin, Book of Waqf, Chapter on the claim of Waqf and Testimony to it, Manuscript 1/225 [2] Al-Quran al-Karim 5/2 (Note: usually cited as 4:5) [3] Ma'alim al-

Tanzil on the margin of Tafsir al-Khazin under Verse 3/5 (Note: usually 4:5), Mustafa al-Babi Egypt 1/478 [4] Al-Quran al-Karim 8/93 (Note: usually cited as 93:8)

फतावा रज़विया खंड 18

उसने एक सीमित संपत्ति के लिए स्वयं दावा किया, फिर दावा किया कि यह वक्फ है। सही उत्तर यह है: यदि वक्फ का दावा उसकी सरपरस्ती (तौलिएत) के कारण है, तो दोनों दावों में तालमेल संभव है क्योंकि सामान्यतः एक मुतवल्ली को प्रबंधन और मुकदमेबाजी का अधिकार होता है, जिसके आधार पर उसे उसकी ओर संबंधित किया जाता है।

उसने दावा किया कि यह सीमित संपत्ति मेरी है, फिर दावा किया कि यह वक्फ है, तो सही जवाब यह है कि अगर इस वक्फ की तौलिएत की वजह से अपनी तरफ मंसूब किया तो दोनों दावों में मुवाफ़क़त (तालमेल) हो सकती है क्योंकि आम तौर पर मुतवल्ली को तसर्रुफ़ (प्रबंधन) और खुसूमत (मुकदमेबाजी) की विलायत (अधिकार) होती है, उस बिना पर यह उसकी तरफ मंसूब होती है। (त)

रब अज़ व जल फरमाता है:

"और अपने वे माल जो अल्लाह तआला ने तुम्हारे लिए आधार बनाए हैं, नासमझ लोगों को मत दो।" [2]

अपने वो माल जिनका अल्लाह तआला ने तुम्हें मुंतज़िम (प्रबंधक) बनाया है, बे-समझ लोगों को न दो। (त)

इमाम सईद बिन जुबैर, जो सय्यिदुना अब्दुल्ला बिन अब्बास (रज़ियल्लाहु अन्हुमा) के शिष्य हैं, फरमाते हैं:

यह यतीम का माल है जो तुम्हारे पास है। वह (अल्लाह) कहता है कि उसे यह न दो और उस पर खर्च करो यहाँ तक कि वह बालिग हो जाए। अल्लाह ने माल को सरपरस्तों की ओर 'तुम्हारा माल' कहकर संबंधित किया क्योंकि वे इसके प्रबंधक और व्यवस्थापक हैं। [3]

यह यतीम का माल है जो तेरे पास है, अल्लाह तआला ने फरमाया यह माल यतीम को न दो और उस पर खर्च करो यहाँ तक कि बालिग हो जाए, इस माल को अल्लाह तआला ने औलिया (सरपरस्तों) की तरफ इसलिए मंसूब फरमाया कि वो इसके निगरां और मुंतज़िम हैं। (त)

यही व्याख्या अकरमा से वर्णित है जैसा कि 'अल-मआलिम' आदि में है। (जैसा कि मआलिम वगैरह में है। त) बल्कि रब-उल-इज़्ज़त ने फरमाया: "और उसने तुम्हें ज़रूरतमंद पाया तो धनी कर दिया।" [4] (और आप को मोहताज पाया तो उसने गनी कर दिया। त)। यह माल उम्मुल मोमिनीन खदीजा अल-

कुबरा (रज़ियल्लाहु अन्हा) का है जिसे मौला तआला ने हुज़ूर सैय्यदे आलम (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) के सुपुर्द किया।

---

[1] खज़ानतुल मुफ़्तीन, किताबुल वक्फ, वक्फ के दावे और उस पर गवाही का अध्याय, हस्तलिखित प्रति 1/225 [2] अल-कुरान अल-करीम 5/2 [3] मआलिमुत तन्ज़ील, तफ़्सीर अल-ख़ाज़िन के हाशिए पर आयत 3/5 के नीचे, मुस्तफ़ा अल-बाबी मिस्र 1/478 [4] अल-कुरान अल-करीम 8/93

ادعی المحدود لنفسہ ثم ادعی انہ وقف الصحیح من الجواب ان کان دعوی الوقفیۃ بسبب التولیۃ یحتمل التوفیق لان فی العادۃ یضاف الیہ باعتبار ولایۃ التصرف والخصومۃ ۱۔

دعوی کیا یہ محدود جائداد میری ہے پھر دعوی کیا کہ یہ وقف ہے ، تو صحیح جواب یہ ہے کہ اگر اس وقف کی تولیت کی وجہ سے اپنی طرف منسوب کیا تو دونوں دعووں میں موافقت ہو سکتی ہے کیونکہ عادۃً متولی کو تصرف اور خصومت کی ولایت ہوتی ہے اس کی بنا پر اس کی طرف منسوب ہوتی ہے۔ (ت)

رب عز وجل فرماتا ہے:

"وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَآءَ اَمْوَالَكُمُ الَّتِیْ جَعَلَ اللّٰهُ لَكُمْ قِیٰمًا" ۲۔

اپنے وہ مال جن کا اللہ تعالی نے تمہیں منتظم بنایا ہے بے سمجھ لوگوں کو نہ دو۔ (ت)

امام سعید بن جبیر تلمیذ سیدنا عبد اللہ بن عباس رضی اللہ تعالی عنہم فرماتے ہیں:

ھو مال الیتیم یکون عندك یقول لاتؤتہ ایاہ وانفقہ علیہ منہ حتی یبلغ وانما اضاف الی الاولیاء فقال اموالکم لانھم قوامھا ومدبروھا ۳۔

یہ یتیم کا مال ہے جو تیرے پاس ہے، اللہ تعالیٰ نے فرمایا یہ مال یتیم کو نہ دو اور اس پر خرچ کرو حتی کہ بالغ ہو جائے، اس مال کو اللہ تعالیٰ نے اولیاء کی طرف اس لئے منسوب فرمایا کہ وہ اس کے نگران اور منتظم ہیں۔ (ت)

یہی تفسیر عکرمہ سے منقول کما فی المعالم وغیرہا (جیسا کہ معلم وغیرہ میں ہے۔ ت) بلکہ رب العزت نے فرمایا: "وَ وَجَدَكَ عَآئِلًا فَاَغْنٰی" ۴ (اور آپ کو محتاج پایا تو اس نے غنی کر دیا۔ ت) یہ

مال ام المومنین خدیجۃ الکبری رضی اللہ تعالیٰ عنہا کا ہے جسے مولیٰ تعالیٰ نے حضور سید عالم صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم کے سپرد فرمایا۔

---

۱ خزانۃ المفتین کتاب الوقف فصل فی دعوی الوقف و الشہادۃ علیہ قلمی نسخہ ۱/ ۲۲۵ ۲ القرآن الکریم ۵/ ۲ ۳ معالم التنزیل علی ہامش تفسیر الخازن تحت آیۃ ۳/ ۵ مصطفی البابی مصر ۱/ ۴۷۸ ۴ القرآن الکریم ۸/ ۹۳

How excellent it was said that wealth does not belong to another. Al-Muhaqqiq 'ala al-Itlaq stated in Al-Fath:

Allah Almighty said: 'And He found you poor and made you rich,' meaning with the wealth of Khadijah. Her involvement of him (peace and blessings be upon him) in the benefit was by way of permission and sometimes by way of ownership.[1] | Allah Almighty said: 'He found you in need, so He made you rich,' meaning from the wealth of Hazrat Khadijah, and because you had the authority to deal with the wealth of Hazrat Khadijah (may Allah be pleased with her). This authority for you (peace and blessings of Allah be upon him) was as permissible (mubah) and sometimes as ownership (milk). (T)

In summary, none of these are merely positive claims; however, the efforts of Moti Shah and Wazir Khan were commendable for the claimants as they explicitly narrate the entire conversation regarding Abdul Ghafir Khan Ganeshi. The state of their absurd and contradictory testimonies will follow, but they ended on a purely incomplete conversation and explicitly denied the occurrence of the contract. Moti Shah said, 'No other matter took place before me, there was no written record, it was just verbal talk.' Wazir Khan said, 'Then I know nothing more, no document was completed in my presence.' Ashraf Ali Khan said, 'The writing of this paper indicates that it explicitly contains the name of Abdul Ghafir Khan's wife.' Abdul Ghafir Khan's coming home and taking the money to court, and even removing his name from the document, does not in any way raise a suspicion of the wife's name being fictitious, let alone being a proof. Wali Khan and Ghufran Khan are witnesses to the giving of one thousand rupees from the principal to Abdul Ghafir Khan and the writing of their receipt. Firstly: The judge himself did not accept the testimony of both of them and did not grant a decree for that thousand. Secondly: The previous discourse is sufficient to dispel this doubt; the money of the veiled women (mukhadarat) will be given to their husbands only, and they will provide the receipt. Ahmad Khan son of Abdul Ghani Khan and Najaf Ali Khan are witnesses to this claim that Abdul Ghafir Khan asked Ganeshi for a part of the warehouse on a monthly rent of fifteen rupees. These testimonies have clearly proved that this house was not sold or mortgaged by Abdul Ghafir Khan, otherwise, he would not have gone to take it on rent. The utmost is that, according to the claimants' assumption, contrary to the explicit confession of the predecessor, possession had not been established, then he would have taken

possession through a lawsuit, not that he would want to pay fifteen rupees a month rent for something. In short, no evidence proves this claim that the original matter...

---

[1] Fath al-Qadir, Chapter of Zakat, Chapter on who is permitted to be given charity, etc., Maktabah Nooriya Razawiyya, Sukkur, 2/209. Page 690 of 738

कितना खूब कहा गया कि धन किसी और का नहीं होता। मुहक़्क़िक़ अली अल-इतलाक़ ने अल-फ़तह में फ़रमाया:

अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'और उसने आपको मोहताज पाया तो उसने धनी कर दिया,' यानी ख़दीजा के धन से। उनके द्वारा उन्हें (सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम) लाभ में शामिल करना अनुमति के तौर पर और कभी-कभी स्वामित्व के तौर पर था।[1] | अल्लाह तआला ने फ़रमाया: 'उसने आपको ज़रूरत में पाया, तो उसने आपको धनी बना दिया,' यानी हज़रत ख़दीजा के धन से, और इसलिए कि आपके पास हज़रत ख़दीजा (रज़ियल्लाहु तआला अन्हा) की ओर से उनके धन में हस्तक्षेप का अधिकार था। यह अधिकार आपके(सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) लिए अनुमेय (मुबाह) और कभी-कभी स्वामित्व (मिल्क) के रूप में था। (त)

कुल मिलाकर, इनमें से कोई भी केवल सकारात्मक दावा नहीं है; हालाँकि, मोती शाह और वज़ीर खान के प्रयास दावेदारों के लिए सराहनीय थे क्योंकि वे अब्दुल ग़ाफ़िर खान गणेशी के बारे में पूरी बातचीत को स्पष्ट रूप से बताते हैं। उनकी निरर्थक और विरोधाभासी गवाहियों का हाल आगे आएगा, लेकिन उन्होंने शुद्ध रूप से अधूरी बातचीत पर समाप्त किया और अनुबंध की घटना से स्पष्ट रूप से इनकार किया। मोती शाह ने कहा, 'मेरे सामने कोई और मामला नहीं हुआ, कोई लिखा-पढ़ी नहीं हुई, यह ज़बानी बात थी।' वज़ीर खान ने कहा, 'फिर मुझे कुछ नहीं पता, मेरे सामने कोई दस्तावेज़ पूरा नहीं हुआ।' अशरफ अली खान ने कहा, 'इस कागज़ का लिखा जाना बताता है कि इसमें स्पष्ट रूप से अब्दुल ग़ाफ़िर खान की पत्नी का नाम है।' अब्दुल ग़ाफ़िर खान का घर आना और रुपया कचहरी ले जाना, बल्कि दस्तावेज़ से अपना नाम हटाना किसी भी तरह से पत्नी का नाम काल्पनिक होने का संदेह पैदा नहीं करता, सबूत होना तो दूर की बात है। वली खान और गुफ़रान खान असल राशि में से एक हज़ार रुपये अब्दुल ग़ाफ़िर खान को दिए जाने और उनकी रसीद लिखने के गवाह हैं, पहला: इन दोनों की गवाही स्वयं न्यायाधीश ने नहीं मानी और उस हज़ार की डिग्री नहीं दी। दूसरा: पिछला भाषण इस संदेह को दूर करने के लिए पर्याप्त है; पर्दानशीन औरतों (मुखदरात) का रुपया उनके पतियों को ही दिया जाएगा और वे ही रसीद देंगे। अहमद खान पुत्र अब्दुल ग़नी खान और नजफ़ अली खान इस बात के गवाह हैं कि अब्दुल ग़ाफ़िर खान ने गणेशी से गोदाम का एक हिस्सा पंद्रह रुपये मासिक किराए पर माँगा था। इन गवाहियों ने स्पष्ट रूप से सिद्ध कर दिया कि यह मकान अब्दुल ग़ाफ़िर खान द्वारा बिक्री या गिरवी नहीं रखा गया था, अन्यथा वह इसे किराए पर

लेने नहीं जाता। अधिकतम यह है कि, दावेदारों के अनुमान के अनुसार, पूर्वज के स्पष्ट स्वीकारोक्ति के विपरीत कब्ज़ा स्थापित नहीं हुआ था, तो वह मुकदमे के माध्यम से कब्ज़ा कर लेता, न कि किसी चीज़ के लिए पंद्रह रुपये प्रति माह किराया देना चाहता। संक्षेप में, कोई भी साक्ष्य इस दावे को सिद्ध नहीं करता कि मूल मामला...

---

[1] फ़तह अल-क़दीर, ज़कात का अध्याय, सदक़ा देने की अनुमति का अध्याय आदि, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, 2/209. पृष्ठ 690 का 738

کمال فرمایا کہ غنا بمال غیر نہیں۔ محقق علی الاطلاق نے فتح میں فرمایا:

قال اللہ تعالی "وَوَجَدَكَ عَائِلًا فَأَغْنَىٰ" ای بمال خدیجة وانما کان منها ادخالہ علیہ الصلوۃ والسلام فی المنفعة علی وجہ الاباحة والتملیك احیاناً[1] | اللہ تعالٰی نے فرمایا: آپ کو اس نے محتاج پایا تو اس نے غنی کردیا، یعنی حضرت خدیجہ کے مال سے اور اس لئے کہ آپ کو حضرت خدیجہ رضی اللہ تعالٰی عنہا کی طرف سے ان کے مال میں دخل اختیار تھا، یہ اختیار آپ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم کے لئے مباح اور کبھی ملک کے طور پر تھا۔ (ت)

بالجملہ ان میں کوئی صرف مثبت دعوی نہیں، ہاں موتی شاہ وزیر خاں کی کوشش مدعیوں کو قابل مشکوری تھی کہ وہ صراحتًا ساری گفتگو عبدالغافر خاں گنیشی میں بتاتے ہیں ان کی مہمل ومتناقض گواہیوں کا حال آئندہ آتا ہے مگر انہوں نے نری ناتمام گفتگو پر خاتمہ کردیا وقوع عقد سے صراحةً انکار کیا، موتی شاہ "میرے سامنے کچھ اور معاملہ نہیں ہوا لکھت پڑھت کچھ نہ ہوئی زبانی بات تھی" وزیر خاں "پھر مجھے کچھ نہیں معلوم، میرے سامنے کچھ دستاویز کی تکمیل نہ ہوئی" اشرف علی خاں "اس کاغذ کا لکھا جانا بتاتا ہے جس میں تصریحاً زوجہ عبدالغافر خاں کا نام ہے" عبدالغافر خاں کا گھر آنا اور روپیہ کچہری کو لے جانا بلکہ دستاویز میں اپنے نام چھڑانا کسی طرح زوجہ کا اسم فرضی ہونے کا شبہ بھی نہیں دلاتا نہ کہ دلیل ہو۔ ولی خاں و غفران خاں ہزار روپے زراصل سے عبدالغافر خاں کو دئے جانے اور ان کی رسید لکھنے کے گواہ ہیں، اولا: ان دونوں کی گواہی خود مجوز نے نہ مانی اور اس ہزار کی ڈگری نہ دی۔ ثانیا: تقریر سابق اس وہم کے دفع کو بس ہے، مخدرات کا روپیہ ان کے ازواج ہی کو دیا جائیگا اور وہی رسید دیں گے۔ احمد خاں ولد عبدالغنی خاں و نجف علی خاں اس مد کے گواہ ہیں کہ عبدالغافر خاں نے گنیشی سے گودام

کا ایک حصہ پندرہ روپے ماہوار کرائے پر مانگا۔ ان گواہیوں نے تو روشن طور پر ثابت کردیا کہ یہ مکان عبدالغافر خاں سے بیع یا رہن نہ ہوئی ورنہ کرائے پر لینے نہ جاتا، غایت یہ کہ حسب زعم مدعیان خلاف اقرار صریح مورث قبضہ نہ ہوا تھا تو بذریعہ نالش قابض ہوجاتا نہ کہ ایک چیز کا پندرہ روپے مہینہ کرایہ دینا چاہتا، بالجملہ کوئی شہادت اس دعویٰ کا اثبات نہیں کرتی کہ اصل معاملہ

---

[1] فتح القدیر باب الزکوٰۃ باب من یجوز دفع الصدقۃ الخ مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۲ / ۲۰۹ Page of 738 690

Fatawa Ridawiyya Volume (18)

...is from Abdul Ghafir Khan and the wife's name is fictitious; rather, these two testimonies refute it. After special and general reasons, there is no need for much attention to them, nor is there ample time, but let's mention some.

(Discrepancy between testimony and claim) First: The claimant says that the possession and occupation of the defendants over the mortgaged property was never for a single minute. Muhammad Bashir says: "Possession of the property was with Abdul Ghafir Khan; until now, the warehouse belongs to Abdul Ghafir Khan and Ram Kunwar, locks of both are there. Some grain etc. of Abdul Ghafir Khan is in the warehouse. I do not know if the possession over the property happened before or after taking the money. Possession over the warehouse is still with Abdul Ghafir Khan and also with Ganeshi," i.e., of the deceased.

Second: The claimant says the actual transaction is with Abdul Ghafir Khan, the wife's name is fictitious, and the testimonies of Ahmad Khan son of Abdul Nabi Khan and Najaf Ali Khan explicitly refute this as mentioned earlier.

Third: The claimant says that in reality, interest was taken and to hide it, a fictitious rent agreement was written. Anwar Beg says: "Ganeshi wrote that interest proceedings are mandatory; the warehouse and house are my mortgage."

Fourth: The claimant says that according to the interest rate (11/13) pies per hundred monthly, Moti Shah used to fix 12 interest.

Fifth: According to the claim of the plaintiffs, the receipt book presented contains only those interest amounts which Ganeshi gave to the defendant, but Syed Altaf Ali's statement is: "I asked Ganeshi what this book is about; he said I had borrowed some rupees from Maulvi Abdul Ghafir Khan, it is an account of its interest etc." This "etc." of Ganeshi contradicts the plaintiffs' claim.

Sixth: This receipt book was also perhaps fabricated and presented; it refutes the plaintiffs and witnesses. The plaintiffs' statement is: "From the beginning of December 17, 1884, until December 12, 1885, at the rate of (☆☆) monthly, it was paid to the defendant upon taking receipts from the said writer, but in the receipt book in November 1884, two amounts of (☆☆☆☆) are recorded, so until the end of December 1885, it reached (☆☆)."

(Contradiction of Witnesses) Seventh: All witnesses followed the sequence of the plaintiffs' statements from beginning to end that for 15 days of December 1884 (☆☆), then until the end of 1885 for every month (☆☆), based on them the last amount (☆☆) was kept, and from the observation of witnesses, it reached until July 1886 (☆☆), whereas from the receipt book, this amount is (☆☆) and the last amount (☆☆).

फतावा रज़विया जिल्द (18)

...अब्दुल ग़ाफ़िर खान से है और पत्नी का नाम काल्पनिक है, बल्कि ये दो गवाहियां इसका खंडन करती हैं। विशेष और सामान्य कारणों के बाद उनकी ओर अधिक ध्यान देने की आवश्यकता नहीं है, न ही समय की अधिकता है, लेकिन कुछ का उल्लेख करें।

(गवाही और दावे में मतभेद) प्रथम: वादी का कहना है कि गिरवी रखी गई संपत्ति पर प्रतिवादियों का कब्ज़ा और अधिकार कभी एक मिनट के लिए भी नहीं रहा। मुहम्मद बशीर कहते हैं: "संपत्ति पर कब्ज़ा अब्दुल ग़ाफ़िर खान का था, अब तक गोदाम पर अब्दुल ग़ाफ़िर खान और राम कुंवर का अधिकार है, दोनों के ताले लगे हुए हैं। अब्दुल ग़ाफ़िर खान का कुछ अनाज आदि गोदाम में है। मुझे नहीं पता कि संपत्ति पर कब्ज़ा रुपया लेने से पहले हुआ था या बाद में, गोदाम पर अब तक कब्ज़ा अब्दुल ग़ाफ़िर खान का है और गणेशी का भी कब्ज़ा है" अर्थात मृतक का।

द्वितीय: वादी का कहना है कि वास्तविक मामला अब्दुल ग़ाफ़िर खान से है, पत्नी का नाम काल्पनिक है, और अहमद खान पुत्र अब्दुल नबी खान और नजफ़ अली खान की गवाहियां स्पष्ट रूप से इसका खंडन कर रही हैं जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है।

तृतीय: वादी का कहना है कि वास्तव में ब्याज लिया गया और उसे छिपाने के लिए एक काल्पनिक किरायानामा लिखवाया गया। अनवर बेग कहते हैं: "गणेशी ने लिखा कि ब्याज की कार्यवाही अनिवार्य है, गोदाम और मकान मेरा गिरवी है।"

चतुर्थ: वादी का कहना है कि ब्याज दर (11/13) पाई प्रति सौ मासिक के अनुसार, मोती शाह 12 ब्याज तय करता था।

पंचम: वादियों के दावे के अनुसार प्रस्तुत रसीद बही में केवल वही ब्याज की राशि है जो गणेशी ने प्रतिवादी को दी थी, लेकिन सैयद अल्ताफ अली का बयान है: "मैंने गणेशी से पूछा कि यह किताब किस बारे में है; उसने कहा मैंने मौलवी अब्दुल ग़ाफ़िर खान से कुछ रुपये उधार लिए थे, यह उसके ब्याज आदि का हिसाब है।" गणेशी का यह 'आदि' वादियों के दावे का खंडन है।

षष्ठम: यह रसीद बही भी शायद बनाकर पेश की गई है, यह वादियों और गवाहों को झुठलाती है। वादियों का बयान है कि "17 दिसंबर 1884 के प्रारंभ से 12 दिसंबर 1885 तक दर (☆☆) मासिक

पर प्रतिवादी को उक्त लेखक से रसीदें लेकर भुगतान किया गया, लेकिन रसीद बही में नवंबर 1884 में (☆☆☆☆) की दो रकमें दर्ज हैं, तो दिसंबर 1885 के अंत तक (☆☆) तक पहुंची।"

(गवाहों का विरोधाभास) सप्तम: वादियों के बयानों के क्रम को सभी गवाहों ने शुरू से अंत तक निभाया है कि 15 दिसंबर 1884 के(☆☆), फिर 1885 के अंत तक हर महीने के(☆☆), उनके आधार पर अंतिम रकम (☆☆) रखी गई है, और गवाहों के अवलोकन से जुलाई 1886 तक (☆☆) तक पहुंची हुई है, जबकि रसीद बही से यह रकम (☆☆) है और अंतिम रकम (☆☆)।

पृष्ठ 691 में से 738

عبدالغافر خاں سے ہے ورزوجہ کا نام فرضی ہے بلکہ یہ دو شہادتیں اس کا رد ہیں۔ وجوہ خاصہ وجوہ عامہ کے بعد ان کی طرف زیادہ توجہ کی حاجت نہیں، نہ وقت میں وسعت، مگر بعض کا تذکرہ کریں۔

(اختلاف شہادت ودعوی) اول: مدعی کہتا ہے قبض ودخل مدعا علیہما کا جائداد مرہونہ پر کبھی ایک منٹ کے لئے نہیں ہوا۔ محمد بشیر "قبضہ جائداد پر عبدالغافر خاں کا تھا اب تک گودام پر عبدالغافر خاں اور رام کنور کا ہے دونوں کے قفل پڑے ہیں عبدالغافر خاں کا کچھ غلہ وغیرہ گودام میں ہے مجھے نہیں معلوم کہ روپیہ لینے سے قبضہ جائداد پر پیشتر ہوا تھا یا بعد، گودام پر اب تک قبضہ عبدالغافر خاں کا ہے اور گنیشی کا بھی قبضہ ہے" یعنی مردے کا۔

دوم: مدعی کہتا ہے اصل معاملہ عبدالغافر خاں سے ہے، زوجہ کا نام فرضی، اور احمد خاں ولد عبدالنبی خاں و نجف علی خاں کی شہادتیں صراحتًا اس کا رد کررہی ہیں کما مر انفاً۔

سوم: مدعی کہتا ہے حقیقۃً سود لیا اور اس کے اخفاء کے لئے کرایہ نامہ فرضی لکھوایا، انور بیگ "گنیشی نے لکھا کہ سود کی کارروائی فرض ہے گودام اور مکان میرا رہن ہے۔"

چہارم: مدعی کہتا ہے بشرح سود (۱۳ / ۱۱) پائی سیکڑہ ماہواری موتی شاہ ۱۲ کا سود ٹھہراتا تھا۔

پنجم: حسب دعوائے مدعیان رسید بہی پیش کردہ میں صرف اس سود کی رقم ہیں جو گنیشی نے مدعا علیہ کو دیا لیکن سید الطاف علی کا بیان ہے "میں نے گنیشی سے ریافت کیا یہ کتاب کس بابت ہے کہا میں نے مولوی عبدالغافر خاں سے کچھ روپے قرض لئے تھے اس کے سود وغیرہ کا حساب ہے" گنیشی کا یہ "وغیرہ" دعوی مدعیان کا نقض ہے۔

ششم: یہ رسید بہی بھی شاید بنا کر پیش کی ہے وہ مدعیوں اور شاہدوں کی تکذیب کرتی ہے مدعیوں کا بیان ہے کہ "ابتدائے ۱۷ / دسمبر ۱۸۸۴ء لغایتہ ۱۲ / دسمبر ۱۸۸۵ء بشرح (☆☆) ماہوار مدعا علیہ کو باخذ رسیدات نوشتہ نامبر دہ ادا کی گئی، لیکن رسید بہی میں نومبر ۱۸۸۴ء میں (☆☆☆☆) کی دور قمیں درج ہیں تو آخر دسمبر ۱۸۸۵ء تک (☆☆) پہنچی۔

(اختلاف شاہدان) ہفتم: بیان مدعیان کے سلسلے کو تمام گواہوں نے اول سے آخر تک نباہا ہے کہ ۱۵ یوم دسمبر ۱۸۸۴ء کے (☆☆) پھر ختم ۱۸۸۵ء تک ہر مہینے کے (☆☆) انہیں کے لحاظ سے اخیر رقم (☆☆) رکھی ہے اور شاہدوں کے مشاہدے سے جولائی ۱۸۸۶ء تک پہنچی ہوئی (☆☆) حالانکہ رسید بہی سے یہ رقم (☆☆) ہے اور رقم اخیر (☆☆)۔

Eighth point: Moti Shah and Wazir Khan are witnesses to the same meeting. A mere contradiction in time and place is not harmful because it can be repeated. However, the lengthy speech and the initial bargaining that both have described, habitually never happen twice—that once Ganeshi calls Abdul Ghafir Khan, and Abdul Ghafir Khan says "You called me?", Ganeshi says "I called you, I need five thousand rupees", Abdul Ghafir says "I will give it, but what will be my assurance?", Ganeshi says "I will give my house, warehouse, and shop in guarantee, what will be the profit on this money?", Dulha Khan says "The rule of one and a half rupees in Rampur will be applied", Ganeshi says "You are my benefactor, say a bit less", Dulha Khan says "One rupee", Ganeshi says "I request you to accept this (☆☆) per month", Dulha Khan remains silent for a while and then says "This is even one pie less than (14)", Ganeshi says "Now you accept this only, for the sake of our friendship", Dulha Khan says "Complete the paperwork, the money is ready, I will give it". Then both parties remain silent for 21 days and Ganeshi again calls Abdul Ghafir Khan and the exact same conversation from start to finish took place. Could the parties forget the first conversation like a forgotten dream and start anew, yet all questions and answers remain the same, even the sequence does not change? Asking the same reason for calling, the same need for five thousand, the same question of assurance, the same statement of those guarantees, the same question of interest according to the city rule of one and a half rupees, wanting the same reduction, the same one rupee on it, then the same "please listen to me (☆☆) monthly", the same hesitation on it and the same answer that "it is even one pie less than (14)" and finally the same acceptance that "money is ready, get the paper written"—a sound intellect will never accept this. So they are certainly witnesses of a single session, but this is impossible based on their own statements. Moti Shah's testimony took place on 19th October 1873, and he says with certainty "it has been sixteen years since then", so the day of conversation was 31st October 1857. Wazir Khan's testimony took place on 31st March 1874, and he says with certainty "it has been sixteen years and five months", so the day of conversation was 31st October 1857. If 19 and 31 were to become one, then these testimonies would come within the realm of possibility, but that is impossible, so this too is void and worthy of being discarded. It is stated in Khania and Hindia:

[Boxed Text] Arabic: لا تبطل الشهادة باختلاف الشاهدين فيما بينهما في الايام والبلدان الا ان يقولا كنا مع الطالب في موضع واحد في يوم واحد ١۔ Translation: Testimony is not

invalidated by a difference between the two witnesses regarding days and cities, unless they state that they were with the claimant in the same place on the same day. (T)

1. Fatawa Hindia, Kitab al-Shahadat, Chapter Eight regarding differences between witnesses, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/508.

आठवाँ: मोती शाह और वज़ीर ख़ान दोनों एक ही बैठक के गवाह हैं। केवल समय और स्थान का मतभेद हानिकारक नहीं है क्योंकि वह दोहराया जा सकता है। लेकिन यह लंबी तक़रीर और शुरुआती मोल-भाव जिसे दोनों ने बयान किया है, आदतन कभी दोबारा नहीं होते कि एक बार गनेशी अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान को बुलाए, अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान कहे "आपने मुझे बुलाया था?", गनेशी कहे "मैंने बुलाया था, मुझे पाँच हज़ार रुपयों की ज़रूरत है", अब्दुल ग़ाफ़िर कहे "मैं दूँगा, मेरा इत्मीनान (तसल्ली) क्या होगा?", गनेशी कहे "ज़नाना मकान, गोदाम और दुकान ज़मानत में दूँगा, इस रुपये का नफ़ा क्या लिया जाएगा?", दूल्हा ख़ान कहे "रामपुर में डेढ़ रुपये का क़ायदा है वही लिया जाएगा", गनेशी कहे "आप मेरे मेहरबान हैं कुछ कम करके कह दीजिये", दूल्हा ख़ान कहे "एक रुपया", गनेशी कहे "मैं अर्ज़ करता हूँ इसे मंज़ूर कर लेना (☆☆) मासिक आप ले लिया करें", दूल्हा ख़ान ज़रा चुप हुए फिर कहा "यह तो (१४) से भी एक पाई कम होता है", गनेशी कहे "अब आप इसे ही मंज़ूर कर लें, हमारी आपकी मुहब्बत है", दूल्हा ख़ान कहे "आप काग़ज़ की तकमील करें रुपया तैयार है दूँगा", फिर दोनों पक्ष सो रहे और २१ दिन बाद गनेशी फिर अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान को बुलाए और शुरू से आख़िर तक वही सब गुफ़्तगू पेश आई। क्या दोनों पक्ष पहली गुफ़्तगू को ऐसा भूल जाएँ कि ख़्वाब-ए-फ़रामोश हो जाए और नए सिरे से आग़ाज़ करें मगर तमाम सवाल-जवाब वही रहें, यहाँ तक कि तरतीब (क्रम) तक न बदले। वही बुलाने की वजह पूछनी, वही पाँच हज़ार की ज़रूरत, वही इत्मीनान का सवाल, वही ज़मानतों का बयान, वही सूद का सवाल और शहर के क़ायदे के अनुसार डेढ़ रुपया, वही छूट चाहना, वही एक रुपया, फिर वही कि "मेरी मानिए (☆☆) मासिक", इस पर वही सोच-विचार और वही जवाब कि "(१४) से भी एक पाई कम हुआ" और अंत में वही स्वीकृति कि "रुपया तैयार है काग़ज़ लिखवाओ"—इसे अक्ल-ए-सलीम (स्वस्थ बुद्धि) कभी स्वीकार नहीं करती। तो यक़ीनन वे एक ही बैठक के गवाह हैं लेकिन यह उनके अपने बयान से असंभव है। मोती शाह की गवाही १९ अक्टूबर १८७३ को हुई और वह दावे के साथ कहता है "इसे सोलह वर्ष बीत चुके हैं", तो गुफ़्तगू का दिन ३१ अक्टूबर १८५७ हुआ। वज़ीर ख़ान की गवाही ३१ मार्च १८७४ को हुई और वह दावे के साथ कहता है कि "सोलह वर्ष पाँच महीने हुए", तो गुफ़्तगू का दिन ३१ अक्टूबर १८५७ हुआ। यदि १९ और ३१ एक हो जाएँ तो ये गवाहियाँ संभावना के दायरे में आएँगी, लेकिन वह असंभव है, तो यह भी बातिल (अमान्य) और त्यागने योग्य है। ख़ानिया और हिंदिया में है:

[बॉक्स का पाठ] अरबी: لا تبطل الشهادة باختلاف الشاهدين فيما بينهما في الايام والبلدان الا ان يقولا كنا مع الطالب في موضع واحد في يوم واحد ١۔ अनुवाद: दो गवाहों का समय और शहरों में मतभेद गवाही को बातिल न करेगा सिवाय इसके कि वे दोनों एक जगह एक दिन में तालिब (दावेदार) के साथ होने की बात करें। (त)

१ फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, बाब-ए-आठवाँ: गवाहों के बीच मतभेद के बारे में, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, ३/५०८

ہشتم: موتی شاہ و وزیر خاں دونوں ایک جلسے کے گواہ ہیں قول محض میں اختلاف زمان و مکان مضر نہیں اس لئے کہ وہ مکرر ہوسکتا ہے مگر یہ طویل تقریر اور ابتدائی مول تول کے دونوں نے بیان کئے عادۃ ہر گز دوبارہ نہیں ہوتے کہ ایک بار گنیشی عبدالغافرخاں کو بلائے، عبدالغافر خاں آپ نے مجھے بلایا تھا، گنیشی بلایا تھا مجھے پانچ ہزار روپے کی ضرورت ہے، عبدالغافر میں دوں گا میرا اطمینان کیا ہوگا، گنیشی زنانہ مکان گودام دکان ضمانت میں دوں گا اس روپے کا نفع کیا لیا جائیگا، دولہا خاں ڈیڑھ روپیہ کا قاعدہ رام پور میں ہے وہی لیا جائیگا، گنیشی آپ میرے مہربان ہیں کچھ کم کر کے کہہ دیجئے دولہا خاں ایک روپیہ، گنیشی میں عرض کرتا ہوں اس کو منظور کر لینا (☆☆) ماہوار آپ لے لیا کریں، دولہا خاں ذرا چپ ہوئے پھر کہا یہ تو (۱۴) سے بھی ایک پائی کم ہوتا ہے گنیشی اب آپ اسے ہی منظور کرلیں ہماری آپ کی محبت ہے، دولہا خاں آپ کاغذ کی تکمیل کریں روپیہ تیار ہے دوں گا، پھر فریقین سو رہے اور ۲۱ دن بعد گنیشی پھر عبدالغافر خاں کو بلائے اور اول تا آخر سب وہی گفتگو پیش آئی فریقین اس پہلی گفتگو کو ایسا بھول جائیں کہ خواب فراموش ہو جائے اور ازسرنو آغاز کریں مگر تمام سوال جواب وہی رہیں ترتیب تک نہ بدلے، وہی بلانے کی وجہ پوچھنی وہی پانچ ہزار کی ضرورت وہی اطمینان کا سوال وہی انہیں کفالتوں کا بیان وہی سود کا سوال وہی حسب قاعدہ شہر ڈیڑھ روپیہ وہی تخفیف چاہنا وہی اس پر ایک روپیہ پھر وہی کہ میری مانئے (☆☆) ماہوار اس پر وہی تامل اور وہی جواب کہ (۱۴) سے بھی ایک پائی کم ہوا اور بالآخر وہی قبول کہ روپیہ تیار ہے کاغذ لکھواؤ اسے ہر گز عقل سلیم قبول نہیں کرتی تو ضرور جلسہ واحدہ کے گواہ ہیں لیکن یہ انہیں کے بیان سے محال ہے، موتی شاہ کی شہادت ۱۹ اکتوبر ۱۸۷۳ء کو ہوئی اور وہ بالجزوم کہتا ہے " عرصہ اس کو

سولہ برس کا ہوا، تو روز گفتگو ۳۱ اکتوبر ۱۸۵۷ء ہوا، وزیر خاں کی شہادت ۳۱ مارچ ۱۸۷۴ء کو ہوئی اور وہ بالجزوم کہتا ہے کہ سولہ برس پانچ مہینے ہوئے تو روز گفتگو ۳۱ اکتوبر ۱۸۵۷ء ہوا، ۱۹ و ۳۱ دونوں ایک ہو جائیں تو یہ شہادت دائرہ امکان میں آئیں لیکن وہ محال تو یہ بھی باطل و واجب الالاہمال۔ خانیہ و ہندیہ میں ہے:

[Boxed Text] لا تبطل الشهادة باختلاف الشاهدين فيما بينهما في الايام والبلدان الا ان يقولا كنا مع الطالب في موضع واحد في يوم واحد ۱۔ دونوں گواہوں کا زمانہ اور شہروں میں اختلاف شہادت کو باطل نہ کرے گا ماسوائے اس کے کہ وہ دونوں ایک جگہ ایک دن میں طالب کے ساتھ ہونے کی بات کریں۔ (ت)

۱ فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثامن فی الاختلاف بین الشاہدین نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۸

Fatawa Razawiyya Volume Eighteen (18)

It is stated in Mabsut and Alamgiriyah: [Table Content] Arabic: If one witness testifies that he divorced her on Friday in Basra, and the other testifies that he divorced her on that same day in Kufa, their testimony will not be accepted because we are certain that one of them is lying. A human being cannot be in both Basra and Kufa on the same day. However, if one says he divorced her in Basra and the other says in Kufa, without specifying a time, then in that case, the testimony will be accepted. (T) Urdu: One witness said he divorced his wife on Friday in Basra, and the other said he divorced on that same Friday in Kufa, then this testimony of both will not be accepted because we are certain that one of them is lying, as a human being cannot be in Kufa and Basra on the same day. Contrary to this, when one said he divorced in Basra and the other said in Kufa and both did not specify a time, then in this case the testimony will be accepted. (T)

9th: Syed Abdul Aziz and Abdul Aziz Khan are witnesses of one meeting; in their statement, it is beginning of September, in his statement 30th September. 10th: Syed Abdul Aziz's statement is that Mazhar son of Ganeshi was practicing writing, meanwhile Maulvi Abdul Ghafir Khan arrived at Ganeshi's place, and said give two hundred and twenty rupees rent of the house for five months. Upon this Ganeshi said to Ram Kunwar bring the book of account, he brought it, Ganeshi gave the book to Maulvi Abdul Ghafir Khan. After Maulvi Abdul Ghafir left, Ganeshi asked me what is written in this book, so it was written in it that rent was received till the end of August 1880. That is, as soon as the demand for five months' rent came, was it checked from the book before seeing? But Abdul Aziz Khan says "Abdul Ghafir Khan arrived and told Ganeshi to get our rent paid, Ganeshi said settle the account, and told Ram Kunwar to bring the book, he brought the book of account, Abdul Ghafir looked and said our rent for five months amounting to two hundred and twenty is due, give that." 11th: Abdul Aziz Khan says "After this Ganeshi called a person who was teaching Ganeshi's son and showed him that book, he read it, the sound reached my ears 'this person is the same Syed Abdul Aziz'" but his statement is "at that time there were seven eight men, one Mazhar and Abdul Ghafir Khan were Muslims, rest Hindus."

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 3/508 Page 693 of 738

फ़तावा रज़विया खंड अठारह (18)

मबसूत और आलमगीरिया में है: [तालिका सामग्री] अरबी: यदि एक गवाह गवाही दे कि उसने उसे शुक्रवार को बसरा में तलाक दिया, और दूसरा गवाही दे कि उसने उसे उसी दिन कूफ़ा में तलाक दिया, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि हमें यकीन है कि उनमें से एक झूठ बोल रहा है। एक इंसान एक ही दिन में बसरा और कूफ़ा दोनों जगह नहीं हो सकता। इसके विपरीत, यदि एक ने कहा कि उसने बसरा में तलाक दिया और दूसरे ने कहा कूफ़ा में, और दोनों ने कोई समय नहीं बताया, तो उस स्थिति में गवाही स्वीकार की जाएगी। (त) उर्दू: एक गवाह ने कहा उसने बसरा में जुमे के दिन बीवी को तलाक़ दी, और दूसरे ने कहा कि उसने उसी जुमे के रोज़ कूफ़ा में तलाक़ दी तो दोनों की यह शहादत मक़बूल न होगी क्योंकि हमें इन में से एक के झूठा होने का यक़ीन है क्योंकि एक ही रोज़ में इंसान कूफ़ा और बसरा में नहीं होता इसके बरख़िलाफ़ जब एक ने कहा उसने बसरा में और दूसरे ने कहा कूफ़ा में तलाक़ दी और दोनों ने कोई वक़्त न बताया तो इस सूरत में शहादत मक़बूल होगी। (त)

9वां: सैयद अब्दुल अज़ीज़ और अब्दुल अज़ीज़ खान एक ही सभा के गवाह हैं; उनके बयान में शुरुआत सितंबर है और दूसरे के बयान में 30 सितंबर। 10वां: सैयद अब्दुल अज़ीज़ का बयान है कि मज़हर, जो गनेशी का बेटा है, लिखने का अभ्यास कर रहा था, तभी मौलवी अब्दुल ग़फ़िर खान गनेशी के पास आए और कहा कि पांच महीने का मकान का किराया दो सौ बीस रुपये दे दीजिए। इस पर गनेशी ने राम कुंवर से कहा कि हिसाब की किताब ले आओ। वह ले आए, गनेशी ने मौलवी अब्दुल ग़फ़िर खान को किताब दे दी। मौलवी अब्दुल ग़फ़िर के जाने के बाद, गनेशी ने मुझसे पूछा कि इस किताब में क्या लिखा है, तो उसमें यह लिखा था कि अगस्त 1880 के अंत तक किराया प्राप्त हो गया है। यानी पाँच महीने के किराए की माँग आते ही क्या किताब से देखने से पहले ही पता चल गया? लेकिन अब्दुल अज़ीज़ खान कहते हैं, "अब्दुल ग़फ़िर खान आए और गनेशी से कहा कि हमारा किराया दिलवाइए, गनेशी ने कहा कि हिसाब कर लीजिए, और राम कुंवर से कहा कि किताब लाओ, वह हिसाब की किताब लाए, अब्दुल ग़फ़िर ने देखकर कहा कि पाँच महीने का हमारा किराया दो सौ बीस के बराबर देय है, वह दे दीजिए।" 11वां: अब्दुल अज़ीज़ खान कहते हैं, "इसके बाद गनेशी ने वह किताब एक व्यक्ति को दिखाई जो गनेशी के लड़के को पढ़ा रहा था। उसने पढ़ा, और आवाज़ मेरे कानों तक आई 'यह व्यक्ति वही सैयद अब्दुल अज़ीज़ हैं'" लेकिन उनका बयान है, "उस समय सात-आठ लोग थे; एक मज़हर और अब्दुल ग़फ़िर खान मुसलमान थे, बाकी हिंदू।"

1 फ़तावा हिंदिया, किताबुश शहादात, अध्याय आठ, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/508 पेज 693 ऑफ़ 738

مبسوط و عالمگیریہ میں ہے: [جدول] عربی: شهد احدهما انه طلقها يوم الجمعة بالبصرة والاخر انه طلقها في ذيلك اليوم بعينه بالكوفة لم تقبل شهادتهما لانا نتيقن بكذب احدهما فان الانسان في يوم واحد لايكون بالبصرة والكوفة بخلاف ما اذا شهد احدهما انه طلقها بالكوفة والاخر انه طلقها بالبصرة و لم يوقتا وقتا فهناك الشهادة تقبل ۱۔ اردو: ایک گواہ نے کہا اس نے بصرہ میں جمعہ کے روز بیوی کو طلاق دی، اور دوسرے نے کہا کہ اس نے اسی جمعہ کے روز کوفہ میں طلاق دی تو دونوں کی یہ شہادت مقبول نہ ہوگی کیونکہ ہمیں ان میں سے ایک کے جھوٹا ہونے کا یقین ہے کیونکہ ایک ہی روز میں انسان کوفہ اور بصرہ میں نہیں ہوتا اس کے برخلاف جب ایک نے کہا اس نے بصرہ میں اور دوسرے نے کہا کوفہ میں طلاق دی اور دونوں نے کوئی وقت نہ بتایا تو اس صورت میں شہادت مقبول ہوگی۔(ت)

نہم: سید عبد العزیز و عبد العزیز خاں ایک جلسے کے گواہ ہیں ان کے بیان میں شروع ستمبر ہے اس کے بیان میں ۳۰ ستمبر۔ دہم: سید عبد العزیز کا بیان ہے مظہر پسر گنیشی کو لکھنے کی مشق کرا رہا تھا اتنے میں مولوی عبد الغافر خاں تشریف لائے گنیشی کے پاس، اور کہا پانچ مہینے کا مکان کا کرایہ دوسو بیس روپے دے دیجئے اس پر گنیشی نے رام کنور سے کہا کتاب حساب کی لے آؤ، وہ لے گئے، گنیشی نے مولوی عبد الغافر خاں کو کتاب دی، بعد مولوی عبد الغافر کے چلے جانے کے مجھ سے گنیشی نے کہا اس کتاب میں کیا لکھا ہے، تو اس میں یہ لکھا تھا کہ آخر اگست ۱۸۸۰ء تک کرایہ وصول ہوا یعنی پانچ ماہ کا مطالبہ آتے ہی کیا کتاب سے دیکھنے سے پہلے، لیکن عبد العزیز خاں کہتا ہے "عبد الغافر خاں تشریف لائے اور گنیشی سے کہا ہمارا کرایہ دلوایئے، گنیشی نے کہا حساب کر لیجئے، اور رام کنور سے کہا کتاب لے آؤ، وہ کتاب حساب کی

لائے، عبد الغافر نے دیکھ کر کہا پانچ مہینے کا ہمارا کرایہ بقدر دو سو بیس کے واجب ہے وہ دے دیجئے۔" یاز دہم: عبد العزیز خاں کہتا ہے "اس کے بعد گنیشی نے وہ کتاب ایک شخص کو جو گنیشی کے لڑکے کو پڑھا رہا تھا بلا کر دکھائی، اس نے پڑھا، میرے کان تک آواز آئی" یہ شخص وہی سید عبد العزیز ہیں" لیکن ان کا بیان ہے "اس وقت آٹھ سات آدمی تھے ایک مظہر اور عبد الغافر خاں مسلمان باقی ہندو"

۱ فتاویٰ ہندیة کتاب الشہادات الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۵۰۸ Page 693 of 738

Volume 18 Fatawa-e-Razviyya

...so they deny Abdul Aziz being there at all. Twelfth: Haidar Ali and Abdul Rahim are witnesses of one meeting. Haidar Ali Khan's statement is: "Abdul Ghaffar left, after which Ganeshi gave me the account book and said read it and tell me what Abdul Ghaffar Khan has written. I asked Ganeshi what kind of money is this, where is the house and warehouse mortgaged, is it for its interest? After that, I gave money for rice and came away." Abdul Rahim Khan says: "When Abdul Ghaffar Khan left, Ganeshi showed the book to a man who was sitting with them as to what was written in it. He read it out, then that gentleman asked what kind of money was given to Abdul Ghaffar Khan. Ganeshi said the house, warehouse and shop are mortgaged, it is its rent. On this, that person said the rent would be very high. Ganeshi said, I give (☆☆) monthly. The same gentleman, while leaving, gave Ganeshi (☆☆) saying send the rice." Let these contradictions be. Firstly: Haidar Ali mentioned two things, house and warehouse, and Abdul Rahim added the shop as well. Secondly: Haidar Ali stated Ganeshi's answer was that it is for interest; Abdul Rahim said it is rent. Thirdly: There is a similar contradiction: Haidar Ali Khan says: "Ganeshi told his son bring the account book, he brought it and gave it to Abdul Ghaffar Khan." Abdul Rahim Khan says: "He gave it to Ganeshi." Fourthly: Haidar Ali Khan says: "Ganeshi asked how much amount reached you earlier. Abdul Ghaffar Khan said (☆☆). On this, Ganeshi told his son give Abdul Ghaffar Khan the rent money, bring it from the room. He gave (☆☆). Abdul Rahim Khan states the opposite: that (☆☆) were given, then Ganeshi asked how much amount has gone before this, he said (☆☆)." Fifthly: A severe contradiction is that Abdul Rahim says: "That person, i.e., Haidar Ali Khan, asked about the rent, Ganeshi told him (☆☆) monthly." Haidar Ali Khan says: "Ganeshi did not tell me the amount of monthly rent." Thirteenth: Muhammad Raza Khan says: "Abdul Ghaffar Khan marked 'received' on the book and read it out that rent up to end of March 1888 was received through Moolchand." The gist of which is that the rent is due from someone else and he sent it via Moolchand, but the wording of the book, i.e., the receipt book, is: "Rent received from Moolchand up to end of March 1888." Fourteenth: All witnesses (☆☆) have gone on the monthly account, whose percentage is (14/18/24) Pai.

जिल्द अठारहवीं (18) फ़तावा-ए-रज़विया

...तो उन्हें वहाँ अब्दुल अज़ीज़ के होने से ही इनकार है। बारहवां: हैदर अली और अब्दुल रहीम एक ही बैठक के गवाह हैं। हैदर अली खान का बयान है "अब्दुल ग़फ़्फ़ार चले गए, उसके बाद गणेशी ने हिसाब की किताब मुझे दी और कहा कि इसे पढ़कर सुना दें कि अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान ने क्या लिखा है। मैंने गणेशी से पूछा कि यह कैसा रुपया है, कहाँ का मकान और गोदाम गिरवी है, क्या यह उसके सूद (ब्याज) का है? इसके बाद मैं चावलों के लिए रुपया देकर चला आया।" अब्दुल रहीम खान कहता है "जब अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान चले गए, तो गणेशी ने किताब एक आदमी को दिखाई जो उनके पास बैठा था कि इसमें क्या लिखा था। उसने सुनाया, फिर उन्हीं साहब ने पूछा कि यह कैसा रुपया अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान को दिया गया। गणेशी ने कहा कि मकान, गोदाम और दुकान गिरवी है, यह उसका किराया है। इस पर उस व्यक्ति ने कहा कि किराया बहुत होगा। गणेशी ने कहा मैं (☆☆) मासिक देता हूँ। उन्हीं साहब ने चलते समय गणेशी को (☆☆) दिए कि चावल भिजवा देना।" इन विरोधाभासों को रहने दें। पहले: हैदर अली ने दो चीज़ें बताईं, मकान और गोदाम, और अब्दुल रहीम ने दुकान भी बढ़ा दी। दूसरा: गणेशी का जवाब हैदर अली ने यह बताया कि सूद का है, अब्दुल रहीम ने यह कि किराया है। तीसरा: ऐसा ही मतभेद यह है कि हैदर अली खान कहता है "गणेशी ने अपने बेटे से कहा कि हिसाब की बही ले आओ, वह ले आया और अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान को दी।" अब्दुल रहीम खान कहता है "गणेशी को दी।" चौथा: हैदर अली खान कहता है "गणेशी ने कहा पहले कितनी रक़म आपके पास पहुँची, अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान ने कहा (☆☆)। इस पर गणेशी ने अपने बेटे से कहा कि अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान को किराये का रुपया दो, कोठरी से लाकर (☆☆) दे दिए। अब्दुल रहीम खान इसका विपरीत बयान करता है कि (☆☆) दे दिए फिर गणेशी ने कहा इससे पहले कितनी रक़म गई है, कहा (☆☆)।" पांचवां: गंभीर मतभेद यह है कि अब्दुल रहीम कहता है "उस व्यक्ति यानी हैदर अली खान ने किराया पूछा, गणेशी ने (☆☆) मासिक बताया।" हैदर अली खान कहता है "मासिक किराये की तादाद मुझे गणेशी ने नहीं बताई।" तेरहवां: मुहम्मद रज़ा खान कहता है "अब्दुल ग़फ़्फ़ार खान ने किताब पर 'वसूल' डाल दिया और पढ़कर सुनाया कि आखिर मार्च 1888 तक का किराया मारफत मूलचंद के वसूल पाया।" जिसका सार यह है कि किराया किसी और पर है, उसने मूलचंद के हाथ भेजा, लेकिन किताब यानी रसीद बही की इबारत यह है "आखिर मार्च 1888 तक किराया मूलचंद से वसूल हुआ।" चौदहवां: सभी गवाह (☆☆) मासिक हिसाब पर चले हैं, जिसका प्रतिशत (14/18/24) पाई है।

توان کو وہاں عبد العزیز کے ہونے ہی سے انکار ہے۔ دوازدہم: حیدر علی و عبد الرحیم ایک جلسے کے گواہ ہیں حیدر علی خاں کا بیان ہے "عبد الغافر چلے گئے اس کے بعد گنیشی نے حساب کی کتاب مجھے دی اور کہا پڑھ کر سنا دیجئے کہ عبد الغافر خاں نے کیا لکھا ہے میں نے گنیشی سے پوچھا یہ کیسا روپیہ ہے کہاں مکان اور گودام رہن ہے اس کے سود کا ہے اس کے بعد میں چلا آیا چاولوں کے واسطے روپیہ دے کے۔ عبد الرحیم خاں کہتا ہے "عبد الغافر خاں جب چلے گئے گنیشی نے کتاب ایک آدمی کو جو ان کے پاس بیٹھا تھا دکھائی کہ اسمیں کیا لکھا تھا اس نے سنایا پھر انہیں صاحب نے پوچھا یہ روپیہ کیسا عبد الغافر خاں کو دیا گنیشی نے کہا مکان اور گودام او دوکان رہن ہے اس کا کرایہ ہے اس پر اس شخص نے کہا کرایہ بہت ہو گا گنیشی نے کہا (☆☆) ماہوار دیتا ہوں انہیں صاحب نے چلتے وقت گنیشی کو (☆☆) دئے کہ چاول بھجوا دینا" ان اختلافوں کو جانے دیجئے اولاً: حیدر علی نے دو چیزیں بتائیں مکان اور گودام، اور عبد الرحیم نے دکان بھی بڑھائی۔ ثانیاً: گنیشی کا جواب حیدر علی نے یہ بتایا کہ سود کا ہے عبد الرحیم نے یہ کہ کرایہ ہے۔ ثالثاً: ایسا ہی اختلاف یہ ہے کہ حیدر علی خاں کہتا ہے "گنیشی نے اپنے پسر سے کہا حساب کی بہی لے آؤ، وہ لے کر آیا او عبد الغافر خاں کو دی" عبد الرحیم خاں کہتا ہے "گنیشی کو دی"۔ رابعاً: حیدر علی خاں کہتا ہے "گنیشی نے کہا پہلے کتنی رقم آپ کے پاس پہنچی "عبد الغافر خاں نے کہا" (☆☆) "اس پر گنیشی نے اپنے بیٹے سے کہا عبد الغافر خاں کو کرایہ کا روپیہ دو، کوٹھری سے لاکر (☆☆) دے دئے، عبد الرحیم خاں اس کا عکس بیان کرتا ہے کہ (☆☆) دے دئے پھر گنیشی نے کہا اس سے پہلے رقم کس قدر گئی ہے کہا (☆☆)۔ خامساً: تخالف شدید یہ ہے کہ عبد الرحیم کہتا ہے "اس شخص یعنی حیدر علی خاں نے کرایہ پوچھا گنیشی نے (☆☆)

ماہوار بتایا، حیدر علی کاں کہتا ہے "تعداد ماہواری کرایہ کی مجھے گنیشی نے نہیں بتائی"۔
سیزدہم: محمد رضا خاں کہتا ہے "عبد الغافر خاں نے کتاب پر وصول ڈال دیا اور پڑھ کر سنایا کہ آخر مارچ ۱۸۸۸ تک کا کرایہ معرفت مولچند کے وصول پایا" جس کا حاصل یہ کہ کرایہ کسی اور پر ہے اس نے مولچند کے ہاتھ بھیجا لیکن کتاب یعنی رسید بہی کی عبارت یہ ہے "آخر مارچ ۱۸۸۸ تک کرایہ مولچند سے وصول ہوا۔" چاردہم: سب شاہد (☆☆) ماہوار کے حساب پر چلے ہیں جس کے فیصدی (۱۴/۱۸/۲۴) پائی

Fatawa Rizvia Volume 18

...[remained] but Moti Shah says "the interest was fixed at 13/1". Here, or in the fourth reason, the excuse of metaphor (Majaz) according to the rule of removal and cancellation, Moti Shah's calling 14, one pie less or more, as metaphorical 14 is not acceptable because metaphors cannot be taken in testimony. It is stated in Wajeez Imam Kardari, Volume 5, page 322:

[Arabic Text]: When a ruling is connected to testimony, and clarity like the sun is a condition for it, it does not tolerate metaphor whose negation is valid. As for a claim, it is mere information to which a ruling is not attached, so there is room in it to remove contradiction by showing reconciliation during clarification, with divine success.

[Urdu Explanation]: When a ruling is connected to testimony, and the condition in testimony is that the event must be clearly known like the sun, and there should be no possibility of metaphor in it which would have to be negated. However, a claim is pure information upon which a decision cannot be made, so there is latitude in it so that reconciliation can be shown to eliminate contradiction. (T)

Fifteenth: Ahmad Khan son of Miyan Khan and Ajaibuddin Khan are witnesses of a gathering. Ahmad Khan relates the incident of May 1898 that Abdul Ghafir Khan said eight months' rent is needed which amounts to (☆☆). Ganishi asked how much money had reached before this, he said (☆☆) according to the receipt also, and the testimony of Syed Abdul Aziz was up to August 1898. From the end of April 1898 until then, it is 5 months, so the rent was up to that time only. But Ajaibuddin Khan writing May 1899 says "Maulvi Abdul Ghafir Khan replied (☆☆) was received first and (☆☆) now. Ganishi asked how much all these became, Abdul Ghafir Khan said (☆☆) regarding rent reached us until October." If this is October 1898, then from September 1898 to it is only two months and the monthly [rent] was fixed at (☆☆). And if it is 1899, then it becomes fourteen months and the monthly [rent] remains a bit over twenty-five.

Sixteenth: Muhammad Raza Khan and Mazhar Husain are witnesses of a gathering. He describes Ganishi's saying "Come tomorrow, I will give you money too." This one says "We will deliver the money tomorrow."

Seventeenth: Najjan and Haidar Husain are witnesses of a gathering. Najjan (Note A) says that the book is not available at this time, come tomorrow and take the money. Syed Haidar Husain's statement is that Ganishi said to Abdul Ghafir Khan.

Note A: The underlined text has been corrected by estimation; it could not be read in the original.

1. Fatawa Bazzaziya, in the margin of Fatawa Hindiyya, Kitab al-Da'wa, Section on Contradiction, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/322.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...[रह गए] लेकिन मोती शाह कहता है "13/1 का सूद तय हुआ था"। यहाँ या चौथे कारण में मजाज़ (लाक्षणिक अर्थ) का बहाना, जो रफ़अ और इस्क़ात (हटाने और रद्द करने) के नियम के अनुसार मोती शाह ने 14 से एक पाई कम या ज़्यादा को मजाज़ी 14 कहा, स्वीकार्य नहीं है क्योंकि गवाही में मजाज़ (रूपक) नहीं लिया जा सकता। वजीज़ इमाम करदरी जिल्द 5, पृष्ठ 322 में है:

[अरबी पाठ]: जब हुक्म (फ़ैसला) शहादत (गवाही) से जुड़ा हो, और उसमें शर्त यह है कि वाक़या सूरज की तरह साफ़ और स्पष्ट हो, तो उसमें मजाज़ (रूपक) की गुंजाइश नहीं होती जिसे नकारा जा सके। जहाँ तक दावे की बात है, वह केवल सूचना है जिससे हुक्म नहीं जुड़ा होता, इसलिए उसमें विरोधाभास को ख़त्म करने के लिए स्पष्टीकरण के समय सामंजस्य दिखाने की गुंजाइश होती है, तौफ़ीक़ के साथ।

[उर्दू स्पष्टीकरण]: जब हुक्म शहादत से जुड़ा हो और शहादत में यह शर्त है कि घटना का सूरज की तरह स्पष्ट ज्ञान हो और उसमें मजाज़ की संभावना न हो जिसे नकारना पड़े, लेकिन दावा तो शुद्ध सूचना है जिस पर फ़ैसला नहीं हो सकता, इसलिए इसमें विस्तार की गुंजाइश है ताकि विरोधाभास को ख़त्म करने के लिए तालमेल को ज़ाहिर किया जाए। (त)

पन्द्रहवाँ: अहमद ख़ाँ पुत्र मियां ख़ाँ और अजायबुद्दीन ख़ाँ एक सभा के गवाह हैं। अहमद ख़ाँ मई 1898 की घटना बताते हैं कि अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ाँ ने कहा कि आठ महीने का किराया चाहिए जो (☆☆) होता है, गनेशी ने पूछा इससे पहले कितनी रक़म मिली, कहा (☆☆) रसीद के अनुसार भी। और सैयद अब्दुल अज़ीज़ की गवाही अगस्त 1898 तक थी, जब से अप्रैल 1898 ख़त्म हुआ तब से अगस्त तक 5 महीने होते हैं, तो उसी समय तक का किराया हुआ। लेकिन अजायबुद्दीन ख़ाँ ने मई 1899 की शुरुआत लिखकर कहा "मौलवी अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ाँ ने जवाब दिया (☆☆) पहले मिला और (☆☆) अब"। गनेशी ने पूछा ये सब कितने हुए, अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ाँ ने कहा (☆☆) किराये के मद में हमारे पास अक्टूबर तक मिला।" यह अक्टूबर 1898 का है तो सितंबर 1898 से उस तक केवल दो महीने हुए और मासिक (☆☆) तय हुआ। और अगर 1899 का है तो चौदह महीने हुए और मासिक किराया पच्चीस से कुछ ऊपर रहा।

सोलहवाँ: मुहम्मद रज़ा ख़ाँ और मज़हर हुसैन एक सभा के गवाह हैं। वे गनेशी का यह कहना बताते हैं "कल तुम आना तुम्हें भी रुपया दूँगा"। यह कहता है "कल हम रुपया पहुँचा देंगे।"

सत्रहवाँ: नज्जन और हैदर हुसैन एक सभा के गवाह हैं। नज्जन (टिप्पणी क) कहता है कि किताब इस समय नहीं मिल रही है, कल आकर आप रुपया ले लें। सैयद हैदर हुसैन का बयान है कि गनेशी ने अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ाँ से कहा।

टिप्पणी क: रेखांकित इबारत अंदाज़े से ठीक की गई है; मूल में पढ़ी नहीं जा सकी।

1. फ़तावा बज़ाज़िया, फ़तावा हिन्दिया के हाशिये पर, किताबुद दावा, विरोधाभास के प्रकार, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/322।

ہوئے لیکن موتی شاہ کہتا ہے "۱۳/۱ کا سود ٹھہرا تھا" یہاں یا وجہ چہارم میں مجاز کا عذر کہ بقاعدہ رفع واسقاط موتی شاہ نے ۱۴ ایک پائی کم یا زائد کو مجاز ۱۴ کہا مقبول نہیں کہ شہادت میں مجاز نہیں لے سکتے۔ وجیز امام کردری جلد ۵ ص ۳۲۲ میں ہے:

الحکم لما اتصل بالشھادۃ وشرط فیھا العلم مثل الشمس لم یتحمل فیھا المجاز الذی یصح نفیہ واما الدعوی فاخبار مجرد لا یتصل بہ الحکم فاتسع فیہ لدفع المناقضۃ عند الافصاح بالتوفیق ۱ حکم جب شہادت سے متصل ہو اور شہادت میں شرط ہے کہ واقعہ کا سورج کی طرح واضح علم ہو اور اس میں مجاز کا احتمال نہ ہو جس کی نفی کرنا پڑے لیکن دعوٰی تو وہ خالص خبر ہے جس میں فیصلہ نہیں ہو سکتا ہے تو اس میں وسعت ہے کہ تناقض کو ختم کرنے کے لئے موافقت کو ظاہر کیا جائے (ت)

پانزدہم: احمد خاں ولد میاں خاں اور عجائب الدین خاں ایک جلسے کے گواہ ہیں احمد خاں مئی ۱۸۹۸ء کا واقعہ بتاتا ہے کہ عبدالغافر خاں نے کہا کہ آٹھ مہینے کا کرایہ چاہیئے جس کے (☆☆) ہوتے ہیں، گنیشی نے کہا اس سے پہلے کتنی رقم پہنچی، کہا (☆☆) حسب رسید بھی و شہادت سید عبدالعزیز اگست ۱۸۹۸ء تک تھی جب سے ختم اپریل ۱۸۹۸ء تک ۵ مہینے ہوتے ہیں تو اسی وقت تک کا کرایہ ہوا لیکن عجائب الدین خاں یہی شروع مئی ۱۸۹۹ء لکھا کر کہتا ہے "مولوی عبدالغافر خاں نے جواب دیا (☆☆) اول پہنچی اور (☆☆) اب گنیشی نے پوچھا یہ سب کتنے ہوئے، عبدالغافر خاں نے کہا (☆☆) بابت کرایہ کے ہمارے پاس پہنچی اکتوبر تک کا " یہ اکتوبر ۱۸۹۸ء کا ہے تو ستمبر ۱۸۹۸ء سے اس تک دو ہی مہینے ہوئے اور ماہوار (☆☆) ٹھہرا اور ۱۸۹۹ء کا ہے تو چودہ مہینے ہوئے اور ماہوار کچھ اوپر پچیس ہی رہے۔

شانزدہم: محمد رضا خاں اور مظہر حسین ایک جلسے کے گواہ ہیں وہ گنیشی کا کہنا یہ بتاتا ہے "کل تم آنا تمہیں بھی روپیہ دوں گا" یہ کہتا ہے "کل ہم روپیہ پہنچا دیں گے۔

ہفدہم: نجن وحیدر حسین ایک جلسہ کے گواہ ہیں نجن عہ کہتا ہے کہ کتاب اس وقت نہیں ملتی کل آ کر آپ روپیہ لے لیں، سید حیدر حسین کا بیان ہے عبدالغافر خاں سے گنیشی نے کہا

عہ: خط کشیدہ عبارت اندازہ سے درست کی اصل میں پڑھی نہیں گئی۔

۱ فتاویٰ بزازیہ علی ہامش فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ نوع فی التناقض نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۳۲۲

I will search for the book and send the money myself or you can come and take it. Najm says that Abdul Ghafir Khan said you should take a receipt on paper. "When I come from the court tomorrow, I will sign the book when I receive it." Haider Hussain's statement is: "Send the book to me tomorrow," "I will write 'received'." Eighteenth: Ahmed Khan son of Mian Khan says about Ganesha 'he was fair-skinned'. Moti Shah's statement is 'he was of wheatish complexion'. When the condition of witnesses is not satisfactory, as is the case here, then such differences are also considered. It is mentioned in Al-Muhit and Al-Hindiyya:

Arabic	Urdu Translation
قال ابویوسف اذ رأیت الریبة فظننت انهم شهود الزور افرق بینهم واسألهم عن المواضع والثیاب و من کان معهم فاذااختلفوا فی ذلک عندی اختلاف ابطل بہ الشهادة 1۔	Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: When I have a suspicion based on doubt that the witnesses are false, I will separate them and ask them about the place, clothes, and the people present with them. If they differ in these matters, then according to me, this difference is such that I will invalidate the testimony. (T)

(Contradiction of witness) Nineteenth: Muhammad Raza Khan first said 'through Moolchand', then said 'this sentence was written on page 9', received from Moolchand. Twentieth: Moti Shah stated (☆☆) monthly, then said 14/ interest. Twenty-first: Syed Altaf Ali himself invalidated his testimony after stating previous and subsequent amounts and a collective statement, saying 'I noted it down'. 'I saw the amount yesterday; if I hadn't seen it, I would not have been able to testify about the amount at this time.' When a witness does not remember the testimony and testifies based on his own written notes, it is absolutely void according to Imam Azam (may Allah be pleased with him). It is mentioned in the text of Tanveer:

Arabic	Urdu Translation
لا یشهد من رأی خطہ ولم یذکرہا 2۔	One who saw the writing but does not remember its content should not testify about it. (T)

Bazdawi and others attributed the same to the saying of Imam Muhammad, and called it correct in Taqweem, it is in Radd al-Muhtar:

---

1. Fatawa Hindiyya, Kitab al-Qada, Chapter 5, Nurani Kutub Khana Peshawar, 3/345.

2. Durr al-Mukhtar Sharh Tanveer al-Absar, Kitab al-Shahadat, Mujtabai Press Delhi, 2/92.

किताब तलाश करके मैं रुपया खुद भेज दूँगा या आप आकर ले जाएँ। नज्म कहता है कि अब्दुल गाफ़िर ख़ाँ ने कहा कि आप काग़ज़ पर रसीद ले लें। "कल कचहरी से आऊँगा तो किताब पर जब मिल जाएगी दस्तख़त करूँगा।" हैदर हुसैन का बयान है कि "किताब कल मेरे पास भेज देना" "वसूल लिख दूँगा।" अठारहवाँ: अहमद खान वल्द मियां खान गणेशी को कहता है "गोरे चिट्टे थे"। मोती शाह का बयान है "गंदमी रंग था"। जब गवाहों की हालत संतोषजनक न हो जैसी यहाँ है, तो इस प्रकार के मतभेदों पर भी विचार किया जाता है। अल-मुहीत और अल-हिन्दिया में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
قال ابویوسف اذ رأیت الریبة فظننت انهم شهود الزور افرق بینهم واسألهم عن المواضع والثیاب و من کان معهم فاذااختلفوا فی ذلک عندی اختلاف ابطل بہ الشهادة 1۔	इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाहि अलैहि) ने फरमाया: जब संदेह के आधार पर मुझे यह गुमान हो कि गवाह झूठे हैं, तो मैं उन दोनों को अलग करके उनसे जगह, लिबास और उनके साथ मौजूद लोगों के बारे में सवाल करूँगा। अगर वे इन मामलों में मतभेद करें, तो मेरे नज़दीक यह मतभेद ऐसा है कि मैं गवाही को रद्द कर दूँगा। (त)

(गवाह का विरोधाभास) उन्नीसवाँ: मोहम्मद रज़ा ख़ाँ ने पहले "मारफ़त मूलचंद" बताया, फिर कहा "पृष्ठ 9 पर यह इबारत लिखी थी", मूलचंद से प्राप्त हुआ। बीसवाँ: मोती शाह ने (☆☆) मासिक बताया फिर कहा 14/ ब्याज। इक्कीसवाँ: सैयद अल्ताफ अली ने खुद अपनी गवाही को रद्द कर दिया, पिछली और अगली रकम और सामूहिक बयान देकर कहा "मैंने इसे नोट कर लिया"। "रकम की तादाद मैंने परसों देखी है, अगर न देखता तो इस वक्त रकम की गवाही न दे सकता"। गवाह को जब गवाही याद न हो और वह अपनी लिखी हुई याददाश्त के आधार पर गवाही दे, तो इमाम आज़म (रज़ियल्लाहु अन्हु) के नज़दीक यह पूर्णतः अमान्य है। 'तन्वीर' के मूल पाठ में है:

अरबी	उर्दू अनुवाद
لا یشهد من رأی خطہ ولم یذکربا 2۔	जिसने लिखावट देखी लेकिन उसका विषय याद न हो, तो वह उसकी गवाही न दे। (त)

बज़दवी वगैरह ने इसी को इमाम मोहम्मद का कौल (कथन) बताया और 'तकवीम' में इसे सही कहा, 'रद्द अल-मुहतार' में है:

1. फतावा हिन्दिया, किताबुल कज़ा, अध्याय 5, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 3/345.
2. दुर्रे मुख्तार शरह तन्वीरुल अबसार, किताबुश शहादात, मतबअ मुजतबाई दिल्ली, 2/92.

पृष्ठ 696 का 738

کتاب تلاش کر کے میں روپیہ خود بھیج دوں گا یا آپ آ کر لے جائیں۔ نجم کہتا ہے عبدالغافر خاں نے کہا کاغذ پر آپ رسید لے لیں "کل کچہری سے آؤں گا تو کتاب پر جب مل جائے گی دستخط کروں گا" حیدر حسین کا بیان ہے کہ کتاب کل میرے پاس بھیج دینا "وصول لکھ دوں گا۔" ہژدہم: احمد خان ولد میاں خان گنیشی کو کہتا ہے "گورے چٹّے تھے" موتی شاہ کا بیان ہے "گندمی رنگ تھا" جب گواہوں کی حالت قابلِ اطمینان نہ ہو جیسی یہاں ہے تو اس قسم کے اختلافات پر بھی نظر کی جاتی ہے محیط و ہندیہ میں ہے:

عربی متن	**اردو ترجمہ**
قال ابویوسف اذ رأیت الریبة فظننت انهم شهود الزور افرق بینهم واسألهم عن المواضع والثیاب و من کان معهم فاذااختلفوا فی ذلک عندی اختلاف ابطل به الشهادة 1۔	امام ابویوسف رحمہ اللہ تعالٰی نے فرمایا: جب شک کی بنا پر مجھے یہ گمان ہو کہ گواہ جھوٹے ہیں تو ان دونوں کو جدا کر کے ان سے جگہ اور لباس کے متعلق اور ان کے ساتھ موجود لوگوں کے متعلق سوال کروں گا اگر وہ ان امور میں اختلاف کریں تو میرے نزدیک یہ اختلاف ایسا ہے کہ میں شہادت کو باطل کردوں گا۔ (ت)

(تناقض شاہد) نوزدہم: محمد رضا خاں نے پہلے "معرفت مولچند" بتایا پھر کہا "ص ۹ پر یہ عبارت لکھی تھی" مولچند سے وصول ہوا۔ بستم: موتی شاہ نے (☆☆) ماہوار بتایا پھر کہا ۱۴/ سود۔ بست و یکم: سید الطاف علی نے خود اپنی شہادت نقض کردی رقوم سابق ولاحق و مجموعی بیان کر کے کہا "میں نے اسکو نوٹ کرلیا" "تعداد رقم کی پرسوں میں نے دیکھی ہے اگر نہ دیکھتا تو

اس وقت رقم کی شہادت نہ بیان کر سکتا" شاہد کو جب شہادت یاد نہ ہو تو اپنی لکھی یاد داشت کی بنا پر گواہی امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک مطلقاً باطل ہے۔ متن تنویر میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
لا یشھد من رأی خطہ ولم یذکرہا 2۔	جس نے خط دیکھا اور اس کا مضمون یاد نہ ہو تو وہ اس کی شہادت نہ دے۔ (ت)

بزدوی وغیرہ نے اسی کو قول امام محمد بتایا تقویم میں اسی صحیح کہا، ردالمحتار میں ہے:

---

1 فتاوی ہندیہ کتب القضاء الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۴۵ 2 درمختار شرح تنویر الابصار کتاب الشھادات مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۹۲

Volume 18 Fatawa-e-Razvia

Arabic Original

In 'Al-Bazdawi al-Saghir', if one is certain that the writing is his and knows that nothing has been added to it—because it was kept securely with him—and it's known by other evidence that nothing was added, yet he does not remember what he heard [recorded there], then according to the two [Imams Abu Hanifa and Imam Muhammad], it is not permissible for him to testify. However, according to Abu Yusuf, it is permissible. And what Abu Yusuf said is the practice (ma'mul bih). In 'Al-Taqwim', it is stated that the opinion of the two is correct. [Jauharah 1]

Urdu Translation

In 'Bazdawi al-Saghir', it is stated that when one is certain that the writing is his and knows that nothing has been added to it, and that the letter was kept locked with him, and other evidence also confirms that no additions were made, but the heard content of the letter is not remembered, then according to the two Imams, there is no scope for giving testimony in this case. However, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), giving testimony is permissible. And what Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated is the practice, and it is mentioned in 'Taqwim' that the opinion of the two Imams (may Allah be pleased with them) is correct. [Jauharah (T)]

Although the fatwa is given based on the opinion of the second Imam (Abu Yusuf), it applies to the situation where the witness does not disclose to the judge that he is testifying based on reading his own writing. After such a disclosure, his testimony is unanimously not accepted. It is stated in Al-Bahr al-Ra'iq, Al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, and 'Alamgiri:

Arabic Original

Then, when the witness relies on his handwriting based on the fatwa-issued opinion and testifies, the judge may ask him: 'Are you testifying from knowledge or from the handwriting?' If he says from knowledge, it is accepted; if he says from the handwriting, then no 2. (Summarized)

Urdu Translation

Then, when the witness relies on his handwriting that it is indeed his and gives testimony, it is permissible according to the fatwa-issued opinion. However, the judge should ask him: 'Are you testifying based on your knowledge or based on the handwriting?' If he says he is testifying based on his knowledge, accept the testimony; but if he says he is giving it based on the handwriting, then do not accept it. (Summarized). (T)

Note: Where simple statements of Muhammad Raza Khan and Mazhar Hussain are cited here, they include the statement of Muhammad Raza.

1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Shahadat, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/475.
2. Hashiyat al-Tahtawi 'ala al-Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 3/236; Al-Bahr al-Ra'iq, Kitab al-Shahadat, H.M. Saeed Company, Karachi, 7/27; Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter Two, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/456.

जिल्द अठारह (18) फ़तावा-ए-रज़विया

अरबी मूल

'अल-बज़दवी अल-सग़ीर' में है कि जब उसे यक़ीन हो कि यह लिखावट उसकी है और यह मालूम हो कि इसमें कुछ भी ज़्यादा नहीं किया गया—क्योंकि वह उसके पास सुरक्षित थी—और अन्य साक्ष्यों से भी मालूम हो कि इसमें कोई बढ़ोतरी नहीं हुई, लेकिन उसे सुना हुआ विषय याद नहीं रहा, तो दोनों [इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद] के अनुसार इस स्थिति में गवाही देने की गुंजाइश नहीं है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के यहाँ गवाही देना जायज़ है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने जो फ़रमाया वही अमल के योग्य है, और 'तक़वीम' में फ़रमाया कि दोनों (इमामों) का क़ौल सही है। [जौहरा 1]

उर्दू अनुवाद

'बज़दवी सग़ीर' में है जब उसको यक़ीन हो कि यह ख़त (लिखावट) उसका है और यह मालूम हो कि इसमें कोई ज़्यादती नहीं की गई और वह ख़त उसके पास बंद था और दीगर (अन्य) दलाइल से भी मालूम हुआ कि इसमें कोई ज़्यादती नहीं की गई लेकिन ख़त का सुना हुआ मज़मून (विषय) याद नहीं रहा तो तरफ़ैन (दोनों इमामों) के नज़दीक इस सूरत में शहादत (गवाही) देने की गुंजाइश नहीं और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैह के यहाँ उसे शहादत देना जायज़ है, और अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह तआला ने जो फ़रमाया वही मामूल-बही है और तक़वीम में फ़रमाया कि तरफ़ैन रज़ियल्लाहु तआला अन्हुमा का क़ौल सही है। जौहरा (त)

इमाम-ए-सानी के क़ौल पर अगरचे फ़तवा दिया गया है, मगर वह उस सूरत में है कि गवाह हाकिम (न्यायाधीश) के सामने यह ज़ाहिर न करे कि अपना लिखा हुआ देखकर गवाही दे रहा हूँ। ऐसे इज़हार के बाद बिल-इत्तेफ़ाक़ (सर्वसम्मति से) उसकी गवाही क़बूल नहीं। 'बहर-उर-राइक़', 'तहतावी अलल-दुर्रुल-मुख़्तार' और 'आलमगीरिया' में है:

अरबी मूल

फिर गवाह को जब अपनी लिखावट पर भरोसा है कि वह उसी की है और उसने गवाही दी, तो मुफ़्ता-बिह (जिस पर फ़तवा है) क़ौल में यह जायज़ है। लेकिन काज़ी (न्यायाधीश) उससे सवाल करे कि तू अपने इल्म (ज्ञान) की बिना पर गवाही दे रहा है या

उर्दू अनुवाद

फिर गवाह को जब अपने ख़त पर एतमाद (भरोसा) है कि उसी का है और गवाही दी तो मुफ़्ता-बिह क़ौल में जायज़ है, लेकिन क़ाज़ी उससे सवाल करे कि तू अपने इल्म की बिना पर शहादत दे रहा है या ख़त की बिना पर?

अरबी मूल

लिखावट की बिना पर? अगर वह कहे कि अपने इल्म की बिना पर गवाही दे रहा हूँ, तो उसकी गवाही क़बूल कर ले, और अगर वह कहे कि लिखावट की बिना पर दे रहा हूँ, तो उसे क़बूल न करे2. (संक्षिप्त)

उर्दू अनुवाद

अगर वह यह कहे कि अपने इल्म की बिना पर शहादत दे रहा हूँ, तो शहादत को क़बूल कर ले, और अगर वह कहे कि ख़त की बिना पर दे रहा हूँ तो क़बूल न करे। (मुल्ख़सन)। (त)

तनबीह: यहाँ जो नक़ूल-ए-सादा इज़हार-ए-मुहम्मद रज़ा ख़ान, मज़हर हुसैन आएँ उनमें इज़हार-ए-मुहम्मद रज़ा शामिल है।

1. रद अल-मुह्तार, किताब अल-शहादत, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/475.
2. हाशियत अल-तहतावी अलल-दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-शहादत, दार अल-मआरिफ़ा, बेरूत, 3/236; अल-बहर अल-राइक़, किताब अल-शहादत, एच.एम. सईद कंपनी, कराची, 7/27; फ़तावा हिंदीया, किताब अल-शहादत, अध्याय दो, नूरानी कुतुब ख़ाना, पेशावर, 3/456.

عربی متن	اردو ترجمہ
فی البزدوی الصغیر اذا استیقن انہ خطہ وعلم انہ لم یزد فیہ شیئ بأن کان مخبوأ عندہ وعلم بدلیل آخر انہ لم یزد فیہ لکن لا یحفظ ما سمع فعندھما لا یسعہ ان یشھد ، وعند ابی یوسف یسعہ وما قالہ ابو یوسف ھو المعمول بہ وقال فی التقویم قولھما ھو الصحیح۔ جوھرۃ ۱۔	بزدوی صغیر میں ہے جب اس کو یقین ہو کہ یہ خط اس کا ہے اور یہ معلوم ہو کہ اس میں کوئی زیادہ نہیں کی گئی اور وہ خط اس کے پاس بند تھا اور دیگر دلائل سے بھی معلوم ہوا کہ اس میں کوئی زیادتی نہیں کی گئی لیکن خط کا سنا ہوا مضمون یاد نہیں رہا تو طرفین کے نزدیک اس صورت میں شہادت دینے کی گنجائش نہیں اور امام ابو یوسف رحمہ اللہ کے ہاں اسے شہادت دینا جائز ہے ، اور ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ نے جو فرمایا وہی معمول بہ ہے اور تقویم میں فرمایا کہ طرفین رضی اللہ تعالیٰ عنہما کا قول صحیح ہے۔ جوہرہ (ت)

قولِ امامِ ثانی پر اگر چہ فتوئ دیا گیا مگر وہ اس صورت میں ہے کہ گواہ حاکم کے سامنے یہ ظاہر نہ کرے کہ اپنا لکھا دیکھ کر گواہی دے رہا ہوں ایسا اظہار کے بعد بالاتفاق اس کی شہادت مقبول نہیں۔ بحر الرائق و طحطاوی علی الدر المختار و عالمگیریہ میں ہے:

عربی متن	اردو ترجمہ
ثم الشاھد اذا اعتمد علی خطہ علی القول المفتی بہ و شھد فللقاضی ان یسألہ ھل تشھد عن	پھر گواہ کو جب اپنے خط پر اعتماد ہے کہ اسی کا ہے اور گواہی دی تو مفتئ بہ قول میں جائز ہے ، لیکن قاضی اس سے سوال کرے کہ تو اپنے علم کی بناء پر شہادت دے رہا ہے یا خط کی

عربی متن	اردو ترجمہ
علم او عن خط ان قال عن علم قبلہ وان قال عن الخط لا ۲۔ (ملخصاً)	بناء پر اگر وہ یہ کہے کہ اپنے علم کی بناء پر شہادت دے رہا ہوں ، تو شہادت کو قبول کر لے ، او اگر وہ کہے کہ خط کی بناء پر دے رہا ہوں تو قبول نہ کرے۔ (ملخصاً)۔ (ت)

تنبیہ : یہاں جو نقولِ سادہ اظہارِ محمد رضا خاں، مظہرِ حسین آئیں ان میں اظہارِ محمد رضا

۱ ردالمختار کتاب الشہادات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۷۵ ۲ حاشیۃ الطحطاوی علی الدر المختار کتاب الشہادات دار المعرفۃ بیروت ۳/ ۲۳۶، بحر الرائق کتاب الشہادات ایچ ایم سعید کمپنی کراچی ۷/ ۲۷، فتاوٰی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثانی نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۴۵۶

Fatawa Razawiyya Volume (18)

In Khan, the previously reached amount is written as (☆☆), and by combining it with the current (☆☆), this claim and other testimonies and receipts etc. are all contradictory. And in Mazhar Hussain's statement, the previous outstanding amount is (☆☆), and after a few lines, it is (☆☆). This is a contradiction. If there is a clerical error in these amounts, these three reasons—discrepancy between claim and testimony, discrepancy between witnesses, and self-contradiction by a witness—will be further added.

Twenty-second: (Status of Witnesses) (1) Moti Shah (2) Ghufran are admitted convicts. (3) Ajaibuddin Khan, a kite maker and kite seller, is a professional witness. (4) Haider Ali Khan is a professional witness. (5) Ahmad Khan son of Miyan Khan is a musical instrument seller. (6) Muhammad Raza Khan (7) Mazhar Hussain are low-level employees at a money lender's (Baniya), tasked with demanding and collecting interest payments. (8) Abdul Aziz Khan is a document writer. In Sahih Muslim Sharif, it is narrated from the Commander of the Faithful, Mawla Ali (may Allah Almighty honor his noble face):

The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, its payer, its scribe, and its witnesses, and said: "They are all equal."	The Messenger of Allah (peace and blessings of Allah be upon him) cursed the consumer of interest, its payer, its scribe, and its witnesses, and said: "They are all equal." (T)

(9) Wali Khan (10) Abdul Rahim Khan (11) Ashraf Ali Khan (12) Muhammad Bashir (13) Mazhar Hussain (14) Najaf Ali Khan are all illiterate and uneducated; rather, it is apparent that most or all of them are unaware of their essential duties. The testimony of one who has not learned even this much of jurisprudence (Fiqh) is rejected. In Al-Mujtaba Sharh Quduri, Nahr al-Faiq, and Durr al-Mukhtar, Chapter of Discretionary Punishment (Ta'zir), it is stated:

The testimony of one who abandons engagement with Fiqh is not accepted; meaning, what is obligatory for him to learn.	The testimony of one who has ceased engagement with Fiqh is not acceptable, i.e., one who has not maintained contact with Fiqh even to the necessary extent. (T)

(15) Syed Altaf Ali (16) Abdul Rahim Khan (17) Najjan (18) Ashraf Ali Khan (19) Mazhar Hussain (20) Najaf Ali Khan (21) Wazir Khan are all unsummoned, illiterate guests of the court, although they are considered people of status in local parlance.

1 Sahih Muslim, Kitab al-Musaqat, Bab al-Riba, Qadimi Kutub Khana Karachi, 2/27. 2 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Hudud, Bab al-Ta'zir, Matba' Mujtabai Delhi, 1/327.

खाँ में पिछली पहुँची हुई रकम (☆☆) लिखी है और (☆☆) हाल की मिलाकर (☆☆) यह दावा और अन्य गवाही और रसीद आदि सब के खिलाफ है। और मज़हर हुसैन के बयान में पिछली बकाया रकम (☆☆) है और कुछ पंक्तियों के बाद (☆☆) है, यह विरोधाभास है। अगर इन रकमों में कोई लिपिकीय त्रुटि है, तो ये तीन कारण—दावे और गवाही में अंतर, गवाहों के बीच अंतर, और गवाह के अपने बयान में विरोधाभास—और बढ़ जाएंगे।

बाईसवां: (गवाहों की स्थिति) (1) मोती शाह (2) गुफ़रान दोष स्वीकार कर चुके सजायाफ्ता हैं। (3) अजायबुल दीन खाँ पतंग साज़ और पतंग विक्रेता है और पेशेवर गवाह है। (4) हैदर अली खाँ पेशेवर गवाह है। (5) अहमद खाँ वल्द मियां खाँ बाजा विक्रेता है। (6) मोहम्मद रज़ा खाँ (7) मज़हर हुसैन बनियों के यहाँ ब्याज का तकाज़ा करने और वसूल करके लाने के लिए कम दर्जे के नौकर हैं। (8) अब्दुल अज़ीज़ खाँ दस्तावेज़ लेखक हैं। और सही मुस्लिम शरीफ़ में अमीर-उल-मोमिनीन मौला अली (करम अल्लाह तआला वजहु-उल-करीम) से वर्णित है:

अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले, खिलाने वाले, उसका दस्तावेज़ लिखने वाले और उसके गवाहों पर लानत भेजी है। और फ़रमाया कि वे सब बराबर हैं।	अल्लाह के रसूल (सल्लल्लाहु तआला अलैहि वसल्लम) ने ब्याज खाने वाले और खिलाने वाले और उसका कागज़ लिखने वाले और उसके गवाहों पर लानत फ़रमाई। और फ़रमाया वे सब बराबर हैं। (त)

(9) वली खाँ (10) अब्दुल रहीम खाँ (11) अशरफ अली खाँ (12) मोहम्मद बशीर (13) मज़हर हुसैन (14) नजफ अली खाँ सब जाहिल और अनपढ़ हैं, बल्कि स्पष्ट है कि उनमें से अधिकतर या सभी अपने ज़रूरी कर्तव्यों से अवगत नहीं हैं। और जो इतनी भी फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) न सीखे उसकी गवाही खारिज है। मुजतबा शरह कुदूरी, नहर-उल-फ़ाइक़ और दुर्र-ए-मुख्तार के ताज़ीर अध्याय में है:

जो फ़िक़्ह के अध्ययन को छोड़ देता है उसकी गवाही स्वीकार नहीं की जाती; अर्थात, वह जो उसके लिए सीखना अनिवार्य है।	जिसने फ़िक़्ह से व्यस्तता समाप्त कर दी उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है यानी जिसने ज़रूरी हद तक फ़िक़्ह से भी संबंध न रखा (त)

(15) सैयद अल्ताफ अली (16) अब्दुल रहीम खाँ (17) नज्जन (18) अशरफ अली खाँ (19) मज़हर हुसैन (20) नजफ अली खाँ (21) वज़ीर खाँ सब बिना सम्मन कचहरी के अनपढ़ मेहमान हैं, जिन्हें प्रचलित अर्थ में समृद्ध माना जाता है।

1 सही मुस्लिम, किताब अल-मुसाक़ात, बाब अल-रिबा, पुरानी कुतुबखाना कराची, 2/27। 2 दुर्र-ए-मुख्तार, किताब अल-हुदूद, बाब अल-ताज़ीर, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 1/327।

خاں میں سابق پہنچی ہوئی رقم (☆☆) لکھی ہے اور (☆☆) حال کی ملا کر (☆☆) یہ دعوی و دیگر شہادت ورسید بہی سب کے خلاف ہے اور اظہار مظہر حسین میں اوگار رقم سابق (☆☆) اور چند سطر کے بعد (☆☆) ہے یہ تناقض ہے اگر ان رقوم میں خطائے نقلی ہو تو یہ تین وجہیں اختلاف دعوی شہادت و اختلاف شاہدین و تناقض شاہد میں اور اضافہ ہوں گی۔

بست ودوم: (حالت گواہان) (۱) موتی شاہ (۲) غفران اقراری سزا یافتہ ہیں (۳) عجائب الدین خاں پتنگ ساز پتنگ فروش گواہی پیشہ ہے (۴) حیدر علی خاں گواہی پیشہ ہے (۵) احمد خاں ولد میاں خاں باجہ فروش ہے (۶) محمد رضا خاں (۷) مظہر حسین بنیوں کے یہاں سود کے تقاضے اور وصول کرکے لانے پر کم درجے کے نوکر ہیں (۸) عبدالعزیز خاں وثائق نویس ہیں، اور صحیح مسلم شریف میں امیر المومنین مولی علی کرم اللہ تعالٰی وجہہ الکریم سے ہے:

لعن رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ	رسول اللہ صلی اللہ تعالٰی علیہ وسلم نے لعنت فرمائی سود
وسلم اکل الربا ومؤکلہ وکاتبہ	کھانے والے اور کھلانے والے اور اس کا کاغذ لکھنے والے
وشاھدیہ وقال ھم سواء۔	اور اس کے گواہوں پر۔ اور فرمایا وہ سب برابر ہیں۔ (ت)

(۹) ولی خاں (۱۰) عبدالرحیم خاں (۱۱) اشرف علی خاں (۱۲) محمد ربشیر (۱۳) مظہر حسین (۱۴) نجف علی خاں سب جاہل و ناخواندہ ہیں بلکہ اظہر یہ کہ ان میں اکثر یا سب اپنے ضروری فرائض سے آگاہ نہ ہوں اور جو اس قدر بھی فقہ نہ سیکھے اس کی شہادت مردود ہے۔ مجتبٰی شرح قدوری ونہر الفائق ودر مختار باب التعزیر میں ہے:

من ترك الاشتغال بالفقه لا تقبل جس نے فقہ سے مشغولیت ختم کردی اسکی شہادت مقبول نہیں شهادته و المراد ما يجب عليه تعلمه۔ یعنی جس نے واجبی حد تک فقہ سے بھی تعلق نہ رکھا (ت)

(۱۵) سید الطاف علی (۱۶) عبدالرحیم خاں (۱۷) نجن (۱۸) اشرف علی خاں (۱۹) مظہر حسین (۲۰) نجف علی خاں (۲۱) وزیر خاں سب بلاسمن کچہری کے ناخواندہ مہمان ہیں عرف حال میں اہل حیثیت

1 صحیح مسلم کتاب المساقات باب الربو قدیمی کتب خانہ کراچی ۲/ ۲۷ 2 درمختار کتاب الحدود باب التعزیر مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۳۲۷

They consider it an insult. (22) Wali Khan Dargah is an employee here for four rupees. (23) Abdul Rahim, Abdul Rahim Khan is a peon. (24) Muhammad Bashir, one mentioned. (25) Ashraf Ali Khan, (26) Najaf Ali Khan, both are carriage drivers. (27) Ahmed Khan, son of Abdul Nabi Khan, is an elephant keeper for 6 rupees. (28) Wazir Khan, he is also an elephant keeper. (29 & 30) Jahaliya, both are employed as elephant keepers; the treasurer of this factory is the claimant and he is the one who pays them.

(Verification of Truth) In such a place, verification of truth was necessary. Its condition is very strange. The claimants presented a very orderly and organized sequence of rent collection testimonies before themselves, showing that from 31st December 1871 to December 18 AD, for four years and 7 months, Ganeshi was such a self-giver that he gave month after month (☆☆), rather with great generosity in November 1873 AD, he gave double. Up to this point, the acknowledgment of receipt was kept with Abdul Ghafir Khan. Henceforth, Ganeshi's condition is such that even if three years pass, he doesn't give a single penny without being asked. Yet, upon every demand, even if the claim is for thousands, he keeps the money ready. He never says 'there's a shortage today, I'll make it full tomorrow.' If the money is ready, why does he keep it for months and years? And he used to take it from Abdul Ghafir Khan month by month for years; why does he remain silent for long periods now? The wisdom behind this must be known to both of them. Furthermore, at every demand, Muslims are seated with Ganeshi, not servants* whose being in thousands is not credible because who listens to a servant? Instead, they are strangers, even those who never went before or after. This is because the testimony of a non-Muslim against a Muslim is not acceptable. Moreover, many times on those occasions, no fewer than two Muslims are present so that the required number (nisab) remains complete. They either go and sit beforehand or go with Abdul Ghafir Khan to listen to the conversation from the beginning and get up only when Abdul Ghafir Khan gets up, so they are witnesses to the entire conversation. These are various meetings over the years, and there has never been a difference in this arrangement. Now, the rule throughout the world is that when a book exists for an account, the receipt of the amount is handwritten and signed by the creditor. In that case, past assurance is sufficient; what is the need to repeat it? Now, regarding what is to be given, if not known, one just needs to ask and take a receipt after giving it. But Ganeshi asks at every demand 'how much reached before?'; after giving the amount, he asks again

'how much has become total till now?'. This is so that the attendees of every time can be eye-witnesses to the current amount and witnesses to the acknowledgment of every previous amount. Then there is a need to ask for the total so that there is an acknowledgment of the current amount as well. Thus, for every previous amount and the one before that, an acknowledgment was made every time.

Note: The underlined sentences were constructed by estimation as they were cut off in the binding. —Abdul Mannan.

वे इसे अपमान समझते हैं। (22) वली खान दरगाह उसके यहाँ चार रुपये का कर्मचारी है। (23) अब्दुल रहीम, अब्दुल रहीम खान एक चपरासी है। (24) मुहम्मद बशीर एक उल्लेखित। (25) अशरफ अली खां, (26) नजफ़ अली खां दोनों गाड़ीवान। (27) अहमद खां सुपुत्र अब्दुल नबी खां 6 रुपये का पीलबान (हाथीवान)। (28) वज़ीर खां, यह भी पीलबान है। (29 और 30) जहालिया, दोनों पीलबानी पर नौकर हैं; इस कारखाने का तहवीलदार (खजांची) मुद्दई (दावेदार) है और वही उन्हें वेतन देता है।

(सत्य का सत्यापन) ऐसी जगह सत्य का सत्यापन आवश्यक था, इसकी स्थिति अत्यंत विचित्र है। मुद्दइयों ने अपने समक्ष किराए की वसूली की गवाहियों का एक अत्यंत व्यवस्थित और सुव्यवस्थित सिलसिला पेश किया कि 31 दिसंबर 1871 से दिसंबर 18 ईस्वी तक चार वर्ष सात माह तक गणेशी ऐसा स्वयं देने वाला रहा कि महीने दर महीने (☆☆) देता रहा, बल्कि नवंबर 1873 ईस्वी में अत्यंत उदारता के साथ दुगना दिया। यहाँ तक की वसूली का इक़रार अब्दुल ग़ाफ़िर खां से रखा गया। आगे गणेशी की यह स्थिति है कि तीन-तीन वर्ष बीत जाएँ बिना मांगे एक पैसा नहीं देता, लेकिन हर मांग पर भले ही हज़ारों का दावा हो, रुपया बराबर तैयार रखता है। कभी यह नहीं कहता कि 'आज इतनी कमी है, कल पूरी कर दूँगा।' फिर जब रुपया तैयार है तो महीनों-बरसों रोक क्यों देता है? और अब्दुल ग़ाफ़िर खां से बरसों तक महीने दर महीने लेता रहा, अब लंबे समय तक मौन क्यों रहता है? इसके पीछे की हिकमत (बुद्धिमानी) वे दोनों ही जानते होंगे। फिर हर मांग पर गणेशी के पास मुसलमान बैठे होते हैं, न कि नौकर* जिनका हज़ारों में होना भी विश्वसनीय नहीं क्योंकि नौकर की कौन सुनता है? बल्कि वे अजनबी होते हैं, चाहे वे पहले कभी गए हों या न गए हों। यह इसलिए क्योंकि मुस्लिम पर काफ़िर की गवाही स्वीकार्य नहीं है। फिर कई बार उस समय दो से कम मुसलमान उपस्थित नहीं होते ताकि निसाब (आवश्यक संख्या) पूर्ण रहे, और वे हर बार पहले से जाकर बैठ जाते या अब्दुल ग़ाफ़िर खां के साथ जाते ताकि शुरू से बातचीत सुन सकें और हर बार अब्दुल ग़ाफ़िर खां के साथ ही उठते ताकि पूरी बातचीत के गवाह रहें। ये वर्षों की अलग-अलग बैठकें हैं, कभी इस व्यवस्था में अंतर नहीं आया। अब पूरी दुनिया का नियम है कि जिस हिसाब के लिए किताब मौजूद है, उस पर राशि की वसूली ऋणदाता के हाथ की लिखी हुई और हस्ताक्षरित है। उसमें अतीत का संतोष पर्याप्त है, उसे दोहराने की क्या आवश्यकता? अब जो देना हो, यदि ज्ञात न हो, तो उसे पूछना और देकर रसीद लेना ही होता है। परंतु गणेशी हर मांग पर पूछता है कि 'पहले

कितना पहुँचा?'; राशि देने के बाद फिर पूछता है कि 'अब तक कुल कितना हुआ?' यह इसलिए ताकि हर बार के उपस्थित लोग वर्तमान राशि के गवाह-ए-मुआयना (प्रत्यक्षदर्शी) हों और हर पिछली राशि के गवाह-ए-इक़रार (स्वीकृति के गवाह) बन जाएँ। फिर कुल योग पूछने की भी आवश्यकता है ताकि वर्तमान राशि पर भी इक़रार हो जाए। इस प्रकार हर पिछली राशि और उससे पिछली, सबका हर बार इक़रार होता रहा।

नोट: रेखांकित वाक्य अनुमान से बनाए गए हैं क्योंकि जिल्दबंदी (बाइंडिंग) में वे कट गए थे। — अब्दुल मन्नान।

पेज 699 का 738

اسے بے عزتی سمجھتے ہیں (۲۲) ولی خان درگاہ اس کے یہاں چار روپے کا ملازم ہے (۲۳) عبدالرحیم عبدالرحیم خان ایک چپراسی ہے۔ (۲۴) محمد بشیر ایک مذکورہ (۲۵) اشرف علی خاں (۲۶) نجف علی خاں دونوں گاڑی بان (۲۷) احمد خاں ولد عبدالنبی خاں ۶ روپے کا فیلبان (۲۸) وزیر خاں یہ بھی ہاتھی بان ہے (۲۹ و ۳۰) جہالیہ دونوں فیلبانی پر نوکر ہیں اس کارخانے کا تحویلدار مدعی ہے اور وہی انہیں تنخواہ دیتا ہے۔

(تحری صدق) ایسی جگہ تحری صدق لازم تھی اس کی ۸ حالت سخت عجیب ہے مدعیوں نے پیش خویش ایک نہایت مرتب منتظم سلسلہ وصول کرایہ شہادتوں کا مسلسل کیا کہ ۳۱ دسمبر ۱۸۷۱ء سے دسمبر ۱۸ء سے چار برس ۷ ماہ تک تو گنیشی ایسا خود دہندہ رہا کہ مہینے کے مہینے (☆☆) دیتا رہا بلکہ بکمال فیاضی نومبر ۱۸۷۳ء میں دوہرے دئے یہاں تک کا وصول اقرار عبدالغافر خاں سے رکھا آگے گنیشی کی یہ حالت ہے کہ تین تین برس گزر جائیں ایک پیسہ بے تقاضا نہیں دیتا مگر ہر تقاضے پر اگرچہ ہزاروں کا مطالبہ ہو روپیہ برابر تیار رکھتا ہے کبھی یہ نہیں کہتا کہ آج اتنی کمی ہے کل پوری کردوں گا پھر روپیہ تیار ہے تو مہینوں برسوں رکھ کیوں چھوڑتا ہے اور عبدالغافر خاں کو برسوں ماہ بماہ لیتا رہا اب مد تہائے مدت تک کیوں ساکت رہتا ہے اس کی حکمت وہ دونوں جانتے ہوں گے ، پھر ہر تقاضے پر گنیشی کے مسلمان بیٹھے ہوتے ہیں نہ نوکر عہ جن کا ہزار با ہونا معتبر نہیں کہ نوکر کی کون سنتا ہے بلکہ اجنبی اگرچہ وہ جو نہ کبھی پہلے گئے نہ بعد کو۔ یہ اس لئے کہ مسلم پر کافر کی شہادت مقبول نہیں ، پھر کئی دفعہ اس وقت دو سے کم مسلمان حاضر نہیں ہوتے کہ نصاب کامل رہے اور وہ ہر بار پہلے سے جا بیٹھتے یا عبدالغافر خاں کے ساتھ کہ سرے سے گفتگو سنیں اور ہر بار عبدالغافر خاں کے ساتھ اٹھتے ہیں

کہ پوری گفتگو کے شاہد رہیں، برسوں کے متفرق جلسے ہیں کبھی اس انتظام میں فرق نہیں آیا، اب دنیا بھر کا قاعدہ ہے کہ جس حساب کے لئے کتاب موجود ہے اس پر رقم کا وصول دائن کے ہاتھ کا لکھا ہوا دستخط کیا ہوا ہے اس میں ماضی کا اطمینان کافی ہے، اسے دہرانے کی کیا حاجت، اب جو دینا ہو اگر معلوم نہیں اس کا پوچھنا اور دے کر رسید لینا ہی ہوتا ہے مگر گنیشی ہر مطالبہ پر پوچھتا ہے کہ پہلے کتنا پہنچا؟ رقم مال دے کر پھر پوچھتا ہے اب تک کل کتنا ہوا؟ یہ اس لئے کہ ہر بار کے حاضرین کہ رقم حال کے شاہد معاینہ ہوں گے ہر رقم سابق کے شاہد اقرار ہو جائیں، پھر مجموعہ پوچھنے کی بھی حاجت ہے کہ رقم حال پر بھی اقرار ہو جائے، یوں ہر رقم سابق و سابق بر سابق سب کا ہر بار اقرار ہوتا رہا

عہ: خط کشیدہ جملے اندازے سے بنائے گئے کہ جلد بندی میں کٹ گئے تھے۔ عبدالمنان۔

Fatawa Razawiyya Volume 18

...so that the chain of officers remains organized, and for every current amount, there is inspection as well as acknowledgment, and (☆☆) except for the last amount, there is even witness and receipt for all. Then, it's not far-fetched to have the written receipt read out and heard; an illiterate person should do exactly this so that there is confidence in the creditor's writing. However, a clever Baniya (merchant/ moneylender) does not trust any close relative, servant, or Hindu friend of his; he insistently gets it read by a Muslim even if he is not acquainted with him. This is for the sake of that 'Shahadat-e-Ilm-ul-Muslim' (witness of a Muslim's knowledge). Furthermore, even if these gentlemen completely forget their personal matters though they be recent, and don't remember the answer to every question, they remember the dealings of this principle fully for a long time: the previous amount separately, the current amount separately, the total separately, the time separately. Then, whoever asks how this money was given and the Baniya mentions interest, this question and answer only happens after Abdul Ghafir Khan has left. No one asked in his presence. This is because if Abdul Ghafir Khan had refuted it in person, things would have gone wrong; and if he was made to accept it and remained silent, that acceptance too would have been contrary [to facts], as he wanted concealment to protect the prestige of [religious] knowledge. People of justice should see, have they ever heard of such cleverly sequenced, one-after-another, orderly testimonies? People like peons, Mandkori, elephant riders, cart drivers, musical instrument sellers, kite makers, interest collectors, and servants of Baniyas—illiterate and ignorant people joining together to construct this so beautifully. What could be more than this as written truth? And on top of it, he did a full registry, showing that all the errors made by the claimants in the amounts, all the witnesses followed the same track. There is no standard for an error. Errors had occurred from the claimants, and hypothetically, if all witnesses had also erred, the errors would have been different; someone would have erred somewhere, someone else elsewhere. Here, it is not so; rather, the same errors are at the same places, which makes it clear that they are all cast in the same mold. The irony is that thousands had been paid long ago, yet after that, for years, he was happily giving new amounts on that basis, until (☆☆) he sent about three thousand rupees more. By September 1911, more than five thousand (☆☆) had already been paid. Not a single grain of the principal remained, yet in January 1913, he sent one thousand as part of the principal. However, he did not know that they were fictitious under the guise of Naushan Begum's name and

Mulchand's rent. "My actual dealing is with Abdul Ghafir Khan; he is taking interest, and interest is illegitimate. Whatever is given must be deducted from the principal. Now, why am I sending a thousand? And why do I call them part of it? And why do I keep giving more amounts?" If the statements of the claimants and witnesses were true, surely as soon as five thousand was reached, the Baniya would have stopped his hand. If the defendant didn't agree, the doors of the courts were open; he would have filed the lawsuit then which he has filed now, taken back the documents, and not given a single penny more. But he remained engrossed in negligence all his life, and according to the decree that "if the father cannot, let the son complete it," he left all these investigations and scrutinies in his inheritance for his sons.

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...ताकि अफ़सरों का सिलसिला मुनज़्ज़म रहे और हर रक़म हाल पर मुआयना भी इक़रार भी और (☆☆) रक़म अखीर के सिवा सब की गवाह रसीद भी भी फिर तहरीर रसीद भी पढ़वा कर सुनना बईद नहीं, जाहिल नाख़्वांदा को ऐसा ही चाहिये कि नविश्ता दाइन पर इत्मीनान हो मगर होशियार बनिया किसी अपने क़रीब या नौकर या दोस्त हिन्दू पर एतिमाद नहीं करता इल्तिज़ाम के साथ मुसलमान ही से पढ़वाता है अगरचे उस से शनासाई न हो, यह इसी शहादत इल्मुल मुस्लिम के लिये है, फिर यह हज़रात अगरचे अपने ज़ाती मामलात अगरचे क़रीब के बिल्कुल भूले हुए हों हर बात का जवाब याद नहीं से हो लेकिन इस उसूल का मामला मुद्दत तक पूरा याद रखते हैं साबिक़ की रक़म अलग, हाल की रक़म अलग, मजमूआ की अलग, वक़्त अलग, फिर जो कोई पूछता है कि यह रुपया कैसा दिया और बनिया सूद बताता है यह सवाल जवाब अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ां के चले जाने के बाद ही होता है किसी ने उस के सामने न पूछा यह इसलिये कि सामने अगर अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ां इस कारद करता बात बिगड़ती और अगर क़बूल कराया साकित रहता कि वह भी क़बूल है तो उस का ख़िलाफ़ होता कि तहफ़्फ़ुज़े शाने इल्म के लिये इख़फ़ा चाहा, अहल-ए-इंसाफ़ देखें ऐसी होशियारी के साथ सिलसिला ब-सिलसिला एक सिल्क में मुन्सलिक की हुई तरतीब वार गवाहियां कभी सुनी हैं जिन की लाइन चपरासी, मंदकोरी, फ़ीलवान, गाड़ी बान, बाजा फ़रोश कंकिया साज़, मोहस्सलान-ए-सूद, बनियों की ख़िदमत, चार चार छः छः रुपये के नौकर जाहिल नाख़्वांदा मिल कर इस ख़ूबसूरती से बना रहे हैं, इस से बढ़ कर तहरीरी सिद्क़ और क्या हो गी और इस पर पूरी रजिस्ट्री उस ने कर दी कि रक़ूमात में जो अग़लात मुद्दइयों से वाक़े हुए सब गवाह इसी डगर पर चले हैं ग़लती के लिये कोई मेयार नहीं होता मुद्दइयों से ग़लतियां हुई थीं और बिलफ़र्ज़ सब शाहिद भी करते जुदा जुदा अग़लात होते, किसी ने कहीं ग़लती की किसी ने कहीं, यहाँ यह नहीं बल्कि वही ग़लतियां उन्हीं मवाक़े पर हैं जिस के ज़ाहिर कि सब एक सांचे के ढले हुए हैं, लुत्फ़ यह कि पान हज़ार कब के अदा हो चुके इस के बाद बुनियाद बरसों नई रक़में ख़ुशी ख़ुशी दे रहा है यहाँ तक कि (☆☆) तक़रीबन तीन हज़ार रुपये ज़्यादा पहुँचाता है सितम्बर 1911ई. तक ही पाँच हज़ार से (☆☆) ज़्यादा जा चुके थे ज़रास्ल से एक हब्बा बाक़ी न रहा था, मगर जनवरी 1913ई. में एक हज़ार मुन्जुमला ज़रास्ल भेजता है मगर उसे मालूम न था कि नौशान बेगम के नाम और मूलचंद के किराया की आड़ में फ़र्ज़ी हैं मेरा अस्ल मामला अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ां से है वह सूद ले रहे हैं और सूद नाजायज़ है जो दिया जाए रक़म अस्ल में मुजरा होना लाज़िम है अब मैं काहे हज़ार भेजता हूँ और उन का भी मुन्जुमला कहता हूँ और काहे पर और

रक़में दिये चला जाता हूँ, अगर मुद्दइयों और गवाहों के बयान सच होते तो ज़रूर पाँच हज़ार पहुँचते ही बनिया हाथ रोक लेता, मुद्दआ अलैहि न मानता तो कचहरियों के दरवाज़े खुले थे जो नालिश अब हुई वही करता और दस्तावेज़ें वापस लेता और एक पैसा ज़्यादा न देता मगर वह उम्र भर ग़फ़लत में लिता रहता और बहिकम आनकि पदर अगर नतवानद पिसर तमाम कुनद यह तमाम तहक़ीक़ें तदक़ीक़ें मत में अपने बेटों के लिये छोड़ जाता है।

पेज 700 का 738

کہ افسروں کا سلسلہ منتظم رہے اور ہر رقم حال پر معائنہ بھی اقرار بھی اور (☆☆) رقم اخیر کے سوا سب کی گواہ رسید بھی بھی پھر تحریر رسید بھی پڑھوا کر سننا بعید نہیں، جاہل ناخواندہ کو ایسا ہی چاہئے کہ نوشتہ دائن پر اطمینان ہو مگر ہوشیار بنیا کسی اپنے قریب یا نوکر یا دوست ہندو پر اعتماد نہیں کرتا التزام کے ساتھ مسلمان ہی سے پڑھواتا ہے اگرچہ اس سے شناسائی نہ ہو، یہ اسی شہادت علم المسلم کے لئے ہے، پھر یہ حضرات اگرچہ اپنے ذاتی معاملات اگرچہ قریب کے بالکل بھولے ہوئے ہوں ہر بات کا جواب یاد نہیں سے ہو لیکن اس اصول کا معاملہ مدت تک پورا یاد رکھتے ہیں سابق کی رقم الگ، حال کی رقم الگ، مجموعہ کی الگ، وقت الگ، پھر جو کوئی پوچھتا ہے کہ یہ روپیہ کیسا دیا اور بنیا سود بتاتا ہے یہ سوال جواب عبد الغافر خاں کے چلے جانے کے بعد ہی ہوتا ہے کسی نے اس کے سامنے نہ پوچھا یہ اسلئے کہ سامنے اگر عبد الغافر خاں اس کارد کرتا بات بگڑتی اور اگر قبول کرایا ساکت رہتا کہ وہ بھی قبول ہے تو اس کا خلاف ہوتا کہ تحفظ شان علم کے لئے اخفا چاہا ، اہل انصاف دیکھیں ایسی ہوشیاری کے ساتھ سلسلہ بہ سلسلہ ایک سلک میں منسلک کی ہوئی ترتیب وار گواہیاں کبھی سنی ہیں جن کی لائن چپراسی، مندکوری، فیلبان، گاڑی بان، باجہ فروش کنکیا ساز، محصلان سود، بنیوں کی خدمتی، چار چار چھ چھ روپے کے نوکر جاہل ناخواندہ مل کر اس خوبصورتی سے بنارہے ہیں، اس سے بڑھ کر تحریری صدق اور کیا ہو گی اور اس پر پوری رجسٹری اس نے کر دی کہ رقومات میں جو اغلاط مدعیوں سے واقع ہوئے سب گواہ اسی ڈگر پر چلے ہیں غلطی کے لئے کوئی معیار نہیں ہو تا مدعیوں سے غلطیاں ہوئی تھیں اور بالفرض سب شاہد بھی کرتے جدا جدا اغلاط ہوتے، کسی نے کہیں غلطی کی کسی نے کہیں، یہاں یہ نہیں بلکہ وہی غلطیاں انہیں مواقع پر ہیں جس کے ظاہر کہ

سب ایک سانچے کے ڈھلے ہوئے ہیں، لطف یہ کہ پان ہزار کب کے ادا ہو چکے اس کے بعد بنیاد برسوں نئی رقمیں خوشی خوشی دے رہا ہے یہاں تک کہ (☆☆) تقریباً تین ہزار روپے زیادہ پہنچاتا ہے ستمبر ۱۱ء تک ہی پانچ ہزار سے (☆☆) زیادہ جا چکے تھے زراصل سے ایک حبہ باقی نہ رہا تھا، مگر جنوری ۱۳ء میں ایک ہزار منجملہ زراصل بھیجتا ہے مگر اسے معلوم نہ تھا کہ نوشان بیگم کے نام اور مولچند کے کرایہ کی آڑ میں فرضی ہیں میرا اصل معاملہ عبدالغافر خاں سے ہے وہ سود لے رہے ہیں اور سود ناجائز ہے جو دیا جائے رقم اصل میں مجرا ہونا لازم ہے اب میں کا ہے ہزار بھیجتا ہوں اور ان کا بھی منجملہ کہتا ہوں اور کاہے پر اور رقمیں دے چلا جاتا ہوں، اگر مدعیوں اور گواہوں کے بیان سچ ہوتے تو ضرور پانچ ہزار پہنچتے ہی بنیا ہاتھ روک لیتا، مدعالیہ نہ مانتا تو کچہریوں کے دروازے کھلے تھے جو نالش اب ہوئی وہی کرتا اور دستاویزیں واپس لیتا اور ایک پیسہ زیادہ نہ دیتا مگر وہ عمر بھر غفلت میں لتا رہتا اور بحکم آنکہ پدرا گر نتواند پسر تمام کند یہ تمام تحقیقیں تدقیقیں مت میں اپنے بیٹوں کے لئے چھوڑ جاتا ہے۔

Fatawa Rizviya Volume (18)

Those who are manifesting that their father was foolish while they are the ones with sense—this is the claim and these are the testimonies.

Decision and Verdict

Regarding this, there is no need to say much. Firstly: The claim itself is not correct from the start, and when the claim is not valid, a response is not even sought from the defendant, nor do any proceedings take place, nor are testimonies presented. Granting a decree based on an invalid claim is entirely false. It is stated in 'Durr-e-Mukhtar':

After the validity of the claim is established, the judge asks the defendant, and if the claim is not valid, he does not ask the defendant anything. (T)	**The judge asks the defendant about the claim after its validity [is established], and if it does not originate as valid, he does not ask.**

Secondly: The testimonies are void, and the absence of admission or refusal (nukul) by the defendant is evident, thus the path to judgement is blocked and the ruling is void. It is stated in 'Fatawa Imam Qazi Khan' and 'Ashbah wa Naza'ir':

A judge cannot pass a verdict except based on proof, and proof consists of three things: testimony, admission, and refusal to take an oath. (T)	**The judge does not judge except with proof, which is evidence (witnesses), admission, or refusal (to take an oath).**

Nevertheless, it is appropriate to write a few words about this briefly, as a detailed explanation would require an independent treatise. These were two reasons. Thirdly: Accepting Point No. 1 as proven in favor of the plaintiffs based on the testimony of Moti Shah and Wazir Khan is clearly void. A detailed account of this has already been given in the section on rejecting testimony. Fourthly: Regarding Point No. 2 and No. 3, the proposal itself admits that proof through testimony is impossible. Then, simply accepting them in favor of the plaintiffs because the defendant is a respected, learned Muslim is completely contrary to justice. In this way, claims of interest by disbelievers and transgressors against scholars and respected individuals would always be heard without evidence; someone might give thousands of rupees to Zaid and then claim against Khalid, a learned Muslim, that Zaid is his associate while in reality, the interest was taken by Khalid and Muslim and...

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Claims, Mujtabai Press, Delhi, 2/116
2. Al-Ashbah wa al-Naza'ir, citing al-Khaniyah, Second Chapter, Book of Judiciary, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/338

फ़तावा रज़विया, खंड (१८)

जो यह प्रकट कर रहे हैं कि उनका पिता मूर्ख था और वे ही बुद्धिमान हैं—यह दावा है और ये गवाहियाँ हैं।

प्रस्ताव और निर्णय

इसके संबंध में कुछ कहने की आवश्यकता नहीं है। प्रथम: दावा ही शुरू से सही नहीं है और जब दावा सही न हो तो प्रतिवादी (मुदआ अलैह) से उत्तर भी नहीं लिया जाता, न ही कोई कार्यवाही चलती है, न गवाहियाँ पेश होती हैं। एक गलत दावे पर डिक्री (फैसला) देना पूरी तरह से बातिल (अमान्य) है। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

दावे की सत्यता सिद्ध होने के बाद काज़ी प्रतिवादी से पूछे, और यदि दावा सही नहीं है तो प्रतिवादी से कुछ न पूछे। (त)	**दावे की सत्यता के बाद काज़ी प्रतिवादी से पूछता है, और यदि वह सही रूप में प्रस्तुत न हो तो नहीं पूछता।**

द्वितीय: गवाहियाँ बातिल हैं और प्रतिवादी द्वारा स्वीकारोक्ति (इकरार) या इनकार (नुकुल) का न होना स्पष्ट है, अतः निर्णय का मार्ग बंद है और आदेश अमान्य है। 'फ़तावा इमाम क़ाज़ी खां' और 'अशबाह व नज़ाइर' में है:

काज़ी केवल प्रमाण और दलील के आधार पर ही निर्णय दे सकता है, और प्रमाण तीन चीजें हैं: गवाही, इकरार (स्वीकारोक्ति) और कसम से इनकार। (त)	**काज़ी केवल हुज्जत (प्रमाण) के साथ ही निर्णय देता है और वह है साक्ष्य (गवाही), स्वीकारोक्ति या इनकार।**

फिर भी, इसके बारे में संक्षेप में कुछ शब्द लिखना उचित है क्योंकि इसका विवरण एक अलग स्वतंत्र लेख होगा। ये दो कारण हुए। तृतीय: मोती शाह और वज़ीर खां की गवाही के आधार पर बिंदु संख्या १ को वादियों (मुदइयान) के पक्ष में साबित मानना स्पष्ट रूप से गलत है। गवाही को रद्द करने के विषय में इसका विस्तृत विवरण पहले आ चुका है। चतुर्थ: बिंदु संख्या २ और ३ के संबंध में प्रस्ताव स्वयं स्वीकार करता है कि गवाही से इसका प्रमाण असंभव है। फिर केवल इस आधार पर कि प्रतिवादी एक सम्मानित, विद्वान मुस्लिम है, इसे वादियों के पक्ष में मान लेना सरासर अन्याय है। इस तरह तो विद्वानों और प्रतिष्ठित व्यक्तियों पर काफ़िरों और दुराचारियों के ब्याज के दावे बिना गवाही

के हमेशा सुने जाने लगेंगे; कोई ज़ैद को हज़ारों रुपये दे दे और फिर खालिद, जो एक विद्वान मुस्लिम है, पर दावा कर दे कि ज़ैद उसका साथी है जबकि वास्तव में ब्याज खालिद ने लिया और मुस्लिम व...

---

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुद दावा, मुज्तबाई प्रेस, दिल्ली, २/११६
2. अल-अशबाह व अल-नज़ाइर, अल-खानिया के हवाले से, दूसरा अध्याय, न्यायपालिका की पुस्तक, इदारातुल कुरआन, कराची, १/३३८

पृष्ठ ७०१ / ७३८

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

جو یہ ظاہر کر رہے ہیں کہ ان کا باپ احمق تھا عقل ان کو ہے، یہ ہے دعوٰی اور یہ ہیں گواہیاں۔

تجویز و فیصلہ

اس کی نسبت کچھ کہنے کی حاجت نہیں اولاً: سرے سے دعوٰی ہی صحیح نہیں اور جب دعوٰی صحیح نہ ہو تو مدعا علیہ سے جواب بھی نہیں لیا جاتا، نہ کوئی کارروائی چلے، شہادتیں گزریں اور غیر صحیح دعوٰی کی ڈگری ہو یہ سراسر باطل ہے۔ در مختار میں ہے:

یسأل القاضی لامدعی علیه عن الدعوی بعد صحتها والاتصدرسحیحة لایسأل ۱۔

صحتِ دعوٰی کے بعد قاضی مدعا علیہ سے پوچھے اور اگر دعوٰی صحیح نہیں تو مدعا علیہ سے کچھ نہ پوچھے۔ (ت)

ثانیاً: گواہیاں باطل ہیں اور مدعا علیہ کا اقرار یا نکول نہ ہونا بد یہی تو قضا کی راہ مسدود اور حکم باطل ہیں۔ فتاوٰی امام قاضیخاں و اشباہ و نظائر میں ہے:

القاضی لایقضی الابلحجة وهی البینة اوالاقرار والنکول ۲۔

قاضی صرف حجت و دلیل کی بناء پر فیصلہ دے سکتا ہے اور حجت تین چیزیں ہیں: گواہی، اقرار اور قسم سے انکار۔ (ت)

باینہمہ اجمالاً دو ایک حرف اس کے متعلق بھی لکھنا مناسب کہ تفصیل ایک مستقل رسالہ ہو گی، دو وجہیں یہ ہوئی- سوم: تنقیح نمبر ۱ کو بربنائے شہادت موتی شاہ و وزیر خاں بحق مدعیان ثابت ماننا صراحۃً باطل ہے، رد شہادت میں اس کا بیان مفصل گزرا۔ چہارم: تنقیح نمبر ۲ و نمبر ۳ کی نسبت تجویز کو خود اقرار ہے کہ شہادت سے اس کا ثبوت ناممکن ہے پھر محض اس بنا پر کہ مدعا علیہ مسلمان معزز ذی علم ہے ان کو بحق مدعیان مان لینا سراسر خلافِ انصاف ہے یوں تو

اہلِ علم و معززین پر کفار و فجار کے دعویٰ سود ہمیشہ بے شاہدت مسموع ہو جائیں گے زید کو ہزاروں روپے دے دیں اور خالد مسلمان ذی علم پر دعویٰ کر دیں کہ زید اس کا علاقہ ار ہے اصل میں سود خالد نے لیا اور مسلم و۔

---

۱ درمختار کتاب الدعوی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۱۶ ۲ الاشباہ والنظائر بحوالہ الخانیہ الفن الثانی کتاب القضاء ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۳۸

Fatawa Razawiyya Volume 18

...gave someone else's name because of being a scholar. Fifth: The receipt itself is not proven, Firstly: This will be clarified later. Secondly: A clear indication of it being fabricated is the re-acknowledgement of (☆) in November 1884; it is not mentioned in the receipt for which month's demand this is. Receiving in a certain month is not proof of it being that month's demand; it could be for a previous one or an advance. If these receipts belonged to Abdul Ghafar Khan, they would not have been so ambiguous and summarily repeated. Thirdly: The receipt is also structured upon the same errors that the plaintiffs made in their claim, which were mentioned in the reasons for the invalidation of the claim. If the receipts were real, they would have been according to the correct facts, and even if assumed to be accepted, we have already proven in the seventh general reason that it is not improper for a husband to receive a demand with his own signature. Sixth: To admit the receipt of an amount of one thousand from the principal by Abdul Ghafar Khan and yet not award a decree for it is a clear contradiction in the judgment. If the receipt is proven, depriving the rightful owner of their right is not the work of the judiciary; a judge is appointed to ensure the rightful owner gets their right, not to acknowledge the right and then deprive them of it. And if it's not proven, then what is the point of deducing from its receipt? Seventh: To consider signing receipts and receiving the amount of one thousand as an affirmative result of issues 2 and 3 is reverse logic; rather, it is their clear rejection, as it contains an announcement regarding that vile matter which was intended to be hidden. If these were truly interest amounts, Abdul Ghafar Khan, just as he remained separate in the document, would have kept himself out of these receipts too, perhaps using the name of the lady's brother or someone else as a cover. Is an announcement made only by having a name in a document, which only the marginal witnesses or the registry officials are aware of? And is receiving it openly and repeatedly for years in front of everyone—Muslims and Hindus alike—not a cause for announcement? Are the witnesses not saying that they and even the Hindu observers were surprised at how he, being a Muslim, is taking interest? Those taking notes noted it, the scholars were asked about the ruling, it was discussed while sitting on elephants. A Hindu himself asked his servant to take a note. And more than all of these are the testimonies of Moti Shah and Wazir Khan, who describe openly negotiating and bargaining over interest. Moti Shah says, "There were many people, both Hindus and Muslims, in the conversation of both parties."

Wazir Khan says, "There were more Muslims and fewer Hindus." Moti Shah says, "The time of the conversation was ten o'clock in the morning."

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...विद्वान होने के कारण दूसरे का नाम दिया। पाँचवाँ: रसीद स्वयं सिद्ध नहीं है, प्रथमतः: इसकी आगे व्याख्या की जाएगी। द्वितीयतः: इसके मनगढ़ंत होने पर एक स्पष्ट संकेत नवंबर 1884 में पुनः(☆) का इकरार है; रसीद में यह उल्लेख नहीं है कि यह किस महीने की माँग है। किसी महीने में प्राप्त होना उस महीने की माँग होने का प्रमाण नहीं है; यह पहले की भी हो सकती है और अग्रिम भी। यदि ये रसीदें अब्दुल गफ़र खाँ की होतीं, तो वे इस तरह संदिग्ध और संक्षिप्त रूप में दोहराई नहीं जातीं। तृतीयतः रसीद भी उन्हीं त्रुटियों पर आधारित है जो वादियों ने अपने दावे में की थीं, जिनका विवरण दावे के अमान्य होने के कारणों में बीत चुका है। यदि रसीदें वास्तविक होतीं, तो वे सही तथ्यों के अनुसार होतीं, और यदि मान भी लिया जाए, तो हम सातवें सामान्य कारण में सिद्ध कर चुके हैं कि पति के लिए अपने हस्ताक्षर से माँग प्राप्त करना अनुचित नहीं है। छठा: मूल राशि में से एक हजार की राशि का अब्दुल गफ़र खाँ द्वारा प्राप्त किया जाना स्वीकार करना और उसकी डिक्री न देना फैसले का स्पष्ट विरोधाभास है। यदि पहुँच सिद्ध है, तो हकदार को हक से वंचित करना न्याय का कार्य नहीं है; न्यायाधीश इसलिए नियुक्त किया जाता है कि हकदार को उसका हक दिलाए, न कि इसलिए कि हक माने और उसे वंचित कर दे। और यदि सिद्ध नहीं है, तो इसकी प्राप्ति से निष्कर्ष निकालने का क्या अर्थ है। सातवाँ: रसीदों पर हस्ताक्षर करने और स्वयं एक हजार की राशि प्राप्त करने को मुद्दों 2 और 3 के सकारात्मक परिणाम के रूप में मानना उल्टी तर्कशक्ति है; बल्कि यह उनका स्पष्ट खंडन है, क्योंकि इसमें उस घृणित कार्य के बारे में स्वयं की ओर से घोषणा है जिसे छिपाने का प्रयास किया गया था। यदि ये वास्तव में ब्याज की राशियाँ होतीं, तो अब्दुल गफ़र खाँ, जिस प्रकार दस्तावेज़ में अलग रहे, इन प्राप्तियों में भी स्वयं को शामिल न करते और महिला के भाई आदि किसी अन्य का पर्दा रखते। क्या केवल दस्तावेज़ में नाम होने से ही घोषणा होती है, जिससे केवल हाशिये के गवाह या रजिस्ट्री अधिकारी ही अवगत होते हैं? और क्या वर्षों तक बार-बार सबके सामने—मुसलमानों और हिंदुओं—खुलेआम प्राप्त करना घोषणा का कारण नहीं है? क्या गवाह नहीं कह रहे हैं कि वे और यहाँ तक कि देखने वाले हिंदू भी आश्चर्यचकित थे कि वह मुसलमान होकर ब्याज कैसे ले रहा है? नोट करने वालों ने इसे नोट किया, मौलवियों से मसला पूछा गया, हाथियों पर बैठकर चर्चा की गई। स्वयं एक हिंदू ने अपने नौकर से नोट करने को कहा। और इन सबसे बढ़कर मोती शाह और वज़ीर खाँ की गवाहियाँ हैं, जो ब्याज पर खुलेआम बातचीत और सौदेबाजी के बारे में बताते हैं। मोती शाह कहते हैं, "दोनों पक्षों की बातचीत में हिंदू और मुसलमान कई लोग थे।" वज़ीर

खाँ कहते हैं, "मुसलमान अधिक थे और हिंदू कम।" मोती शाह कहते हैं, "बातचीत का समय सुबह दस बजे था।"

पृष्ठ 702/738

عالم ہونے کے سبب نام دوسرے کا کیا۔ پنجم: رسید بھی خود ہی ثابت نہیں، اولاً: آئندہ اس کی تصریح کی جائے گی۔ ثانیاً: اس کے اختراعی ہونے پر ایک واضح قرینہ نومبر ۱۸۸۴ء میں دوبارہ (☆) کا اقرار ہے رسید میں مذکور نہیں کہ یہ کس مہینے کا مطالبہ ہے کسی مہینے میں وصول ہونا اسی مہینے کے مطالبہ ہونے پر دلیل نہیں پہلے کا بھی ہوتا ہے پیشگی بھی ہوتا ہے اگر یہ رسیدات عبدالغافر خاں کی ہوتیں یوں مبہم و مجمل مکرر نہ ہوتیں۔ ثالثاً: رسید بھی انہیں اغلاط پر مرتب ہوئی ہے جو مدعیوں نے دعوے میں کیں جن کا بیان وجوہ ابطال دعوٰی میں گزرا اگر رسیدات واقعی ہوتیں حسب صحیح پر ہوتیں، اور بالفرض اگر مسلم ہو تو ہم وجہ ہفتم عام میں ثابت کر چکے کہ مطالبہ کو شوہر کا اپنے دستخط سے وصول کرنا بیجا نہیں۔ ششم: ایک ہزار کی رقم منجملہ زراصل کو عبدالغافر خاں کا وصول کرنا مانا اور اس کی ڈگری نہ دینا تجویز کا صریح تناقض ہے اگر پہنچنا ثابت ہے تو حقدار کو حق سے محروم کار قضاء نہیں قاضی اس لئے مقرر ہوتا ہے کہ حقدار کو حق دلائے، نہ اس لئے کہ حق مانے اور محروم کر دے، اور اگر ثابت نہیں تو اس کے وصول کرنے سے استدلال کیا معنٰی۔ ہفتم: رسیدات پر دستخط کرنے اور ہزار کی رقم خود وصول کرنے کو تنقیحات ۲ و ۳ کے ما حصل کا مثبت ماننا الٹی منطق ہے بلکہ یہ ان کا صریح رد ہے کہ اس میں اس امر شنیع کی اپنی نسبت اعلان ہے جس کا اخفاء چاہا تھا، اگر واقعی یہ سود کی رقمیں ہوتیں عبدالغافر خاں جس طرح دستاویز میں الگ رہا ان وصولوں میں بھی خود نہ پڑنا مسماۃ کے بھائی وغیرہ کسی اور کا پردہ رکھتا۔ کیا فقط دستاویز میں نام ہونے سے اعلان ہوتا ہے جس پر گواہان حاشیہ یا اہل رجسٹری ہی واقف ہوتے اور یہ سالہا سال تک بار بار علانیہ برملا مسلمانوں ہندوؤں سب کے سامنے وصول کرنا باعث اعلان نہیں، کیا گواہ نہیں کہہ رہے ہیں کہ وہ اور

دیکھنے والے ہندو تک متعجب ہوئے کہ یہ مسلمان ہو کر کیوں کر سود لیتے ہیں نوٹ کرنے والوں نے اسے نوٹ کیا مولویوں کسے مسئلہ پوچھا ہاتھیوں پر بیٹھ کر تذکرہ کیا خود ایک ہندو نے اپنے نوکر سے نوٹ کرنے کو کہا اور ان سب سے زائد موتی شاہ و وزیر خاں کی شہادتیں ہیں کہ علانیہ سود کی گفتگو مول تول کرنا بتاتے ہیں موتی شاہ کہتا ہے "فریقین کی گفتگو میں آدمی ہندو مسلمان بہت تھے" وزیر خاں کہتا ہے "مسلمان زائد تھے ہندو کم تھے " موتی شاہ کہتا ہے "وقت گفتگو دن کے دس بجے"

Fatawa Razawiyya Volume (18)

...was, the means of remembering this event is that interest of 74 was fixed, although Muslims never take interest "one who is so bold, what is the meaning of hiding it from him, therefore all these statements are fabricated."

Eighthly: Regarding Issue 4, the evidence and their sequential statements which were argued have been largely invalidated in previous discussions, no need to repeat. Not even a single word of this issue is proven in favor of the claimants, but it is fortunate that the judgment itself deemed all these testimonies insufficient, stating "I establish the payment of this admitted amount due to the support of written evidence," meaning if that were not there, I would not have accepted these testimonies. It is known that all testimonies are insufficient. What is the written evidence? It is that same receipt whose poor condition was described above, and a full detail, by the help of God Almighty, comes ahead. When both the supporter and the supported are gone, the proof of the issue is null and void.

Ninthly: The learned judge revealed another reason for the claimants, witnesses, and the receipt being false, which was not even in our mind. He said, "Among the amounts paid in the name of rent (**) is such an amount regarding which the claimants did not present any receipt, and they write that the defendant, out of bad faith, did not give receipts for this amount. In the receipt book presented by the claimants, except for the amount (**), all other amounts are recorded." However, the claimants, witnesses, and the receipt only state that the receipt for the last 7 months' amount (**) was not given. Therefore, compared to the statement of the learned judge, everyone else is lying. From here one can estimate at what high level of alertness the judgment is, which shed useful light on such errors of all of them.

Tenthly: The receipts which bear the signature of 'Abdul Ghafir Khan', the proof of them being written by Abdul Ghafir is that so many witnesses recognized these signatures and the signatures matched with courthouse documents, therefore they are certainly written by the defendant's hand; this is purely contrary to Sharia and void. There are emphatic clarifications in religious books that handwriting can resemble handwriting and can be imitated, and reliance on it is not permissible. A judge cannot give a verdict based on it. Those who make [forgeries] have experience and know that they can make it so similar that the owner of the handwriting themselves gets confused upon seeing it and cannot distinguish whether it is their

own writing or someone else's. Then what of others' recognition? It is in Al-Hidayah: "Al-khattu yushbihu al-khatt fa-la yu'tabar" (Handwriting resembles handwriting, therefore it is not reliable)[1].

Note: The underlined word is estimated.

[1] Al-Hidayah, Kitab al-Shahadat, Matba' Yusufi, Lucknow 2 / 715.

फ़तावा रज़विया खंड (१८)

...था, इस घटना को याद रखने का ज़रिया यह है कि ७४ का सूद तय हुआ था, जबकि मुसलमान कभी सूद नहीं लेते हैं "जो इतना निडर हो, उसे छिपाने का क्या अर्थ, अतः ये सभी बयान मनगढ़ंत हैं।"

आठवां: बिंदु ४ के संबंध में जिन प्रमाणों और उनके क्रमिक बयानों से तर्क दिया गया, उनका पिछला चर्चाओं में काफी हद तक खंडन हो चुका है, दोहराने की आवश्यकता नहीं है। इस बिंदु का एक शब्द भी दावेदारों के पक्ष में सिद्ध नहीं होता, लेकिन यह गनीमत है कि फैसले ने खुद इन सभी गवाहियों को अपर्याप्त माना कि "मैं इस स्वीकृत राशि के भुगतान को लिखित साक्ष्य के समर्थन के कारण सिद्ध मानता हूँ," अर्थात यदि वह न होता तो मैं इन गवाहियों को न मानता। ज्ञात हुआ कि सभी गवाहियाँ अपर्याप्त हैं। लिखित साक्ष्य क्या है? वही रसीद जिसकी खराब स्थिति का ऊपर वर्णन किया गया है, और पूरी जानकारी ईश्वर की सहायता से आगे आएगी। जब समर्थक और समर्थित दोनों ही न रहे, तो बिंदु का प्रमाण व्यर्थ और निरस्त है।

नौवां: विद्वान न्यायाधीश ने दावेदारों, गवाहों और रसीद के झूठा होने का एक और कारण बताया जो हमारे विचार में भी नहीं था। उन्होंने कहा, "किराये के नाम पर भुगतान की गई राशि () **में से एक ऐसी राशि है जिसके बारे में दावेदारों ने कोई रसीद पेश नहीं की, और वे लिखते हैं कि प्रतिवादी ने दुर्भावना के कारण इस राशि की रसीदें नहीं दीं। दावेदारों द्वारा प्रस्तुत रसीद बुक में राशि ()** के अलावा बाकी सभी राशियाँ दर्ज हैं।" लेकिन दावेदार, गवाह और रसीद भी केवल अंतिम ७ महीनों की राशि (**) की रसीद न मिलना बताते हैं। अतः विद्वान न्यायाधीश के बयान के मुकाबले सब झूठे हैं। यहाँ से अंदाज़ा लगाया जा सकता है कि फैसला कितनी उच्च स्तर की सतर्कता पर आधारित है, जिसने इन सभी की ऐसी गलतियों पर उपयोगी प्रकाश डाला।

दसवां: जिन रसीदों पर 'अब्दुल ग़ाफ़िर खान' के हस्ताक्षर हैं, उनके अब्दुल ग़ाफ़िर द्वारा लिखे होने का यह प्रमाण कि इतने गवाहों ने इन हस्ताक्षरों को पहचाना और कचहरी के दस्तावेजों से हस्ताक्षर मेल खा गए, अतः वे निश्चित रूप से प्रतिवादी के हाथ के लिखे हुए हैं; यह पूरी तरह से शरीयत के विरुद्ध और शून्य है। धार्मिक पुस्तकों में स्पष्ट स्पष्टीकरण हैं कि लिखावट लिखावट के समान हो सकती है और बनाई जा सकती है, और इस पर भरोसा करना जायज़ नहीं है। काज़ी इस पर फैसला नहीं दे सकता। इसे बनाने वाले अनुभवी होते हैं और जानते हैं कि वे इसे इतना समान बना सकते हैं

कि लिखावट का मालिक खुद इसे देखकर भ्रमित हो जाता है और वह अंतर नहीं कर सकता कि यह मेरा लिखा है या किसी और का। फिर दूसरों की पहचान की क्या बिसात है। हिदाया में है: अल-ख़त्तु युशबिहु अल-ख़त्त फ़ला युतबर (लिखावट एक-दूसरे के समान होती है, इसलिए इसका भरोसा नहीं किया जाता)[1]।

नोट: रेखांकित शब्द का अंदाज़ा लगाया गया है।

[1] अल-हिदाया, किताब अल-शहादात, मतबा यूसुफी लखनऊ २ / ७१५।

पृष्ठ ७०३ का ७३८

کا تھا، اس واقعہ کے یاد رکھنے کا ذریعہ یہ ہے کہ ۷۴ کا سود ٹھہرا تھا حالانکہ مسلمان کبھی سود نہیں لیتے ہیں " جو ایسا بیباک ہوا سے اخفا کیا معنی، لہذا یہ تمام بیانات تصنیف شدہ ہیں۔ ہشتم: تنقیح ۴ کے متعلق جن شہادتوں اور ان کے بالترتیب بیانوں سے استدلال کیا ان کے بکثرت ابطال مباحث سابقہ میں گزرے حاجت اعادہ نہیں، اس تنقیح کا ایک حرف بھی بحق مدعیان ثابت نہیں مگر غنیمت ہے کہ تجویز نے ان تمام شہادتوں کو خود ہی ناکافی مانا کہ "اس رقم اقراری کے ایصال بوجہ تائید شہادت تحریری کے میں ثابت قرار دیتا ہوں " یعنی وہ نہ ہوتی تو میں ان گواہیوں کو نہ مانتا معلوم ہوا کہ سب گواہیاں ناکافی ہیں، شہادت تحریری کیا ہے وہی رسید بھی جس کی ردی حالت اوپر گزری اور پوری تفصیل بعونہ تعالٰی آگے آتی ہے تو مؤید رہا نہ مؤید اور ثبوت تنقیح باطل ومسترد۔ نہم: ذی علم مجوز نے مدعیوں اور شاہدوں اور رسید بھی جن کے کاذب ہونے کی ایک اور دلیل ظاہر کی جو ہمارے خیال میں بھی نہ تھی فرمایا " منجملہ رقم مودی بنام کرایہ () **کی ایسی رقم ہے جس کے متعلق مدعیان نے کوئی رسید پیش نہ کی، اور تحریر کرتے ہیں کہ مدعاعلیہ نے براہ بدنیتی اس رقم کی رسیدات نہ دیں جو کتاب رسیدات مدعیان نے پیش کی اس میں سوائے رقم ()** کے باقی رقوم درج ہیں " لیکن مدعیان و گواہان و رسید بھی صرف اخیر ۷ ماہ کی رقم (**) کی رسید نہ دینی بتاتے ہیں تو بیان ذی علم مجوز کے مقابل سب جھوٹے ہیں، یہاں سے اندازہ ہو سکتا ہے کہ تجویز کس اعلٰی درجہ بیداری مغزی پر ہے جس نے ان سب کے ایسے اغلاط پر مفید ۱۲ روشنی ڈالی۔ دہم : رسیدات جن پر بلفظ عبدالغافر خان دستخط ہیں ان کے نوشتہ عبدالغافر ہونے کا یہ ثبوت کہ اتنے گواہوں نے ان دستخطوں کا خط پہچانا اور اتنے کاغذات کچہری کے دستخطوں سے دستخط ملے لہذا یقیناً مدعاعلیہ کے ہاتھ کی لکھی ہوئی ہیں، محض

خلاف شرع باطل ہے کتب مذہب میں تصریحات قاہرہ ہیں کہ خط مشابہ خط ہوتا ہے اور بن سکتا ہے اور یہ کہ اس پر اعتماد جائز نہیں اور یہ کہ قاضی اس پر فیصلہ نہیں دے سکتا بنانے والوں کا جسے تجربہ ہو اور وہ جانتا ہے کہ ایسا بنا لیتے ہیں کہ خود صاحب خط کو دیکھ کر اشتباہ ہو جاتا ہے اور وہ تمیز نہیں کر سکتا کہ میرا لکھا ہے یا دوسرے کا، پھر اوروں کی شناخت کیا چیز ہے۔

ہدایہ میں ہے: الخط یشبہ الخط فلا یعتبر (خط ایک دوسرے کے مشابہ ہوتا ہے لہذا اس کا اعتبار نہیں)[1]۔

عہ: خط کشیدہ لفظ اندازہ سے بنایا گیا۔

[1] الھدایہ کتاب الشھادات مطبع یوسفی لکھنؤ ۲ / ۷۱۵

Fatawa-e-Razvia (Volume 18)

...resembles [another handwriting], hence it is not reliable. (T) In Fath al-Qadir it is stated: Handwriting does not speak; it is a thing that resembles. (T)

In Durr al-Mukhtar: Handwriting will not be acted upon. (T) In Fatawa Imam Qazi Khan it is stated: Since one handwriting resembles another, it does not have the capacity to become a [binding] legal proof. (T)

Also in Khaniyah: If a claimant presented a handwriting containing the confession of the defendant, and the defendant denied it was his handwriting, so the judge asked him to write, and there was a clear resemblance between the two writings, despite this, the correct view is that the judge should not pass a verdict based on that handwriting. (T)

In Al-Ashbah wal-Naza'ir: Handwriting is neither to be relied upon nor acted upon. (T)

In Kafi Sharh al-Wafi: One handwriting resembles another, and it can be forged and fabricated. (T)

In 'Ayni 'ala al-Kanz: Since handwriting resembles another and can be fabricated, it does not necessitate proof.

1. Fath al-Qadir
2. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Qada, Bab Kitab al-Qadi ilal Qadi, Mujtabai Press, Delhi, 2/83
3. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Waqf, Fasl fi Da'wa al-Waqf, etc., Naval Kishore, Lucknow, 4/727
4. Fatawa Qazi Khan, Kitab al-Da'wa wal Bayyinat, Bab al-Da'wa, Naval Kishore, Lucknow, 4/466
5. Al-Ashbah wal-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada, etc., Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/338
6. Kafi Sharh al-Wafi

फ़तावा-ए-रिज़विया (जिल्द 18)

...के समान होता है इसलिए विश्वसनीय नहीं है। (त) फ़तह अल-क़दीर में है: लिखावट बोलती नहीं है, वह एक समानता वाली चीज़ है। (त)

दुर्र अल-मुख्तार में है: लिखावट पर अमल नहीं किया जाएगा। (त) फ़तावा इमाम क़ाज़ी खान में है: चूंकि एक लिखावट दूसरी लिखावट के समान होती है, वह दलील (हुज्जत) बनने की योग्यता नहीं रखती। (त)

साथ ही खानिया में है: वादी ने प्रतिवादी के स्वीकारोक्ति की लिखावट पेश की, फिर प्रतिवादी ने उसे अपनी लिखावट होने से इनकार कर दिया, तो काज़ी ने प्रतिवादी से कुछ लिखवाया और दोनों लेखों में स्पष्ट समानता पाई गई, इसके बावजूद सही बात यह है कि काज़ी उस लिखावट के आधार पर फ़ैसला न दे। (त)

अल-अशबाह वन-नज़ायर में है: लिखावट पर न भरोसा किया जाए और न ही अमल। (त)

काफ़ी शरह वाफ़ी में है: एक लिखावट दूसरी लिखावट के समान होती है और कभी नकली और जाली भी बनाई जाती है। (त)

ऐनी अलल-कन्ज़ में है: लिखावट चूंकि एक-दूसरे के समान और मनगढ़ंत होती है, अतः दलील अनिवार्य नहीं होती।

1. फ़तह अल-क़दीर
2. दुर्र अल-मुख्तार, किताब अल-क़ज़ा, बाब किताब अल-क़ाज़ी इलल क़ाज़ी, मुजतबाई प्रेस, दिल्ली, 2/83
3. फ़तावा क़ाज़ी खान, किताब अल-वक़्फ़, फ़स्ल फ़ी दावा अल-वक़्फ़ आदि, नवल किशोर, लखनऊ, 4/727
4. फ़तावा क़ाज़ी खान, किताब अल-दावा वल बय्यिनात, बाब अल-दावा, नवल किशोर, लखनऊ, 4/466
5. अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न अल-थानी, किताब अल-क़ज़ा आदि, इदारातुल क़ुरान, कराची, 1/338
6. काफ़ी शरह वाफ़ी

فتاوی رضویہ (جلد ہجدہم ۱۸)

کے مشابہ ہوتا ہے لہٰذا معتبر نہیں۔ ت) فتح القدیر میں ہے: الخط لاینطق وھو متشابہ 1 | خط بولتا نہیں وہ متشابہ چیز ہے۔ (ت)

در مختار میں ہے: لا یعمل بالخط 2 (خط پر عمل نہ ہوگا۔ت) فتاوی امام قاضی خاں میں ہے: لا یصلح حجۃ لان الخط یشبہ الخط 3- | چونکہ خط ایک دوسرے کے مشابہ ہوتا ہے وہ حجت بننے کی صلاحیت نہیں رکھتا (ت)

نیز خانیہ میں ہے: اخرج المدعی خطاً باقرار المدعی علیہ بذلك فانکران یکون خطہ فاستکتب وکان بین الخطین مشابھۃ ظاھرۃ لا یقضی بہ ھو الصحیح 4- | مدعی نے مدعا علیہ کے اقرار کا خط پیش کیا تو مدعا علیہ نے اپنا خط ہونے سے انکار کر دیا تو قاضی مدعا علیہ سے تحریر لکھوائے اور دونوں تحریروں میں واضح مشابہت پائی جائے اس کے باوجود صحیح یہ ہے کہ قاضی اس خط پر فیصلہ نہ دے۔ (ت)

اشباہ والنظائر میں ہے: لا یعتمد علی الخط ولا یعمل بہ 5- | خط پر نہ اعتماد کیا جائے نہ عمل ۔ (ت)

کافی شرح وافی میں ہے: الخط یشبہ الخط و قد یزور و یفتعل 6- | خط ایک دوسرے کے مشابہ ہوتا ہے اور جھوٹا اور جعلی ہوتا ہے۔(ت)

عینی علی الکنز میں ہے: الخط یشبہ الخط فلا یلزم حجۃ لانہ | خط چونکہ ایک دوسرے کے مشابہ اور من گھڑت

1. فتح القدیر

2. درمختار کتاب القضاء باب کتاب القاضی الی القاضی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۸۳

3. فتاوی قاضی خان کتاب الوقف فصل فی دعوی الوقف الخ نولکشور لکھنو ۴/ ۷۲۷

4. فتاوی قاضی خان کتاب الدعوی والبینات باب الدعوی نولکشور لکھنو ۴/ ۴۶۶

5. الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء الخ ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۳۸

6. کافی شرح وافی

Fatawa Razawiya (Volume 18)

It is liable to forgery [1].	**It is possible, therefore it will not necessarily be a proof. (T)**
In Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur, it is stated:	
A writing is sometimes falsified and fabricated, and one handwriting resembles another, and a seal resembles another seal [2], concisely.	A letter is sometimes false and forged, and one handwriting resembles another, and a seal resembles another, concisely. (T)
In Zahiriyah, Sharh al-Ashbah of Allama al-Biri, and Radd al-Muhtar, it is stated:	
Judgment shall not be passed based on it [handwriting] in case of a dispute because handwriting is something that can be forged and fabricated [3].	A judge shall not give a verdict based on a letter in a dispute because handwriting can be forged and made up. (T)
In the Fatawa of Imam Zahir al-Din al-Marghinani and Ghamz al-Uyun, it is stated:	
The reason for not acting upon handwriting is that it is something that can be forged and fabricated, meaning it is of its nature to be so. This nature requires that it should not be acted upon or relied upon, even if in reality it is not as it appears [4].	The reason for not acting upon handwriting is that it can be forged and made up. When it can be so, it demands that it should not be acted upon or trusted, even if in reality it is not as it appears. (T)

Eleventh: Those signed with the name 'Dulha Khan', which are the majority—out of 63 receipts, only 4 are signed 'Abdul Ghafir Khan' and 59 are signed 'Dulha Khan'—regarding them, even those who recognize the handwriting did not testify to its character, nor were these signatures found on any court documents. Here, it was merely assumed that their style matches the style of previous signatures, i.e., conjecture upon conjecture, analogy upon analogy. And based on this, the ruling is: "The signatures certainly belong to the defendant." To Allah we belong, and to Him we shall return.

---

[1] Ramz al-Haqa'iq fi Sharh Kanz al-Daqa'iq, Kitab al-Shahadat, Maktaba Nooriya Razawiya, Sukkur, 8/2. [2] Majma' al-Anhur Sharh Multaqa al-Abhur, Kitab al-Qada',

Section on Kitab al-Qadi etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/165; Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Shahadat, Chapter 23, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 3/381. [3] Radd al-Muhtar referring to al-Biri, Kitab al-Qada', Chapter on Kitab al-Qadi etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/362. [4] Ghamz Uyun al-Basa'ir referring to Al-Fatawa al-Zahiriyyah with Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Idarat al-Qur'an, Karachi, 1/339.

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

इसमें जालसाजी की संभावना है [1]।

हो सकता है, इसलिए सबूत होना अनिवार्य नहीं होगा। (त)

'मजमा-उल-अनहुर शरह मुल्तका-उल-अबहुर' में है:

लेख कभी-कभी झूठा और बनावटी होता है, और एक लिखावट दूसरी के समान होती है, और एक मुहर दूसरी मुहर के समान होती है [2], संक्षेप में।

पत्र कभी-कभी झूठा और जाली होता है और एक दूसरे के समान होता है और मुहर एक दूसरे के समान होती है, संक्षेप में। (त)

'ज़हीरिया' और अल्लामा अल-बीरी की 'शरह अल-अशबाह' और 'रद्द-उल-मुहतार' में है:

विवाद के समय उसके आधार पर फैसला नहीं दिया जाएगा क्योंकि लिखावट ऐसी चीज़ है जिसकी जालसाजी और बनावट संभव है [3]।

काज़ी किसी विवाद में पत्र पर फ़ैसला न दे क्योंकि लिखावट जाली और मनगढ़ंत हो सकती है। (त)

इमाम ज़हीर-उद-दीन मर्गीनानी के फ़तावा और 'ग़मज़-उल-उयून' में है:

लिखावट पर अमल न करने का कारण यह है कि इसमें जालसाजी और बनावट की संभावना रहती है, यानी इसका स्वभाव ऐसा ही है। इसका ऐसा स्वभाव होना इस बात की मांग करता है कि इस पर अमल और भरोसा न किया जाए, भले ही वास्तविकता में वह वैसा न हो जैसा दिखता है [4]।

लिखावट पर अमल न करने की वजह यह है कि वह जाली और मनगढ़ंत हो सकती है। और जब वह ऐसी हो सकती है तो इसका तक़ाज़ा है कि उस पर अमल और भरोसा न किया जाए, भले ही हकीकत में वह वैसा न हो जैसा ज़ाहिर है। (त)

ग्यारहवां: जिन पर 'दूल्हा खां' के नाम से हस्ताक्षर हैं और अधिकतर वही हैं - ६३ रसीदों में से केवल ४ पर 'अब्दुल ग़ाफ़िर खां' है और ५९ पर 'दूल्हा खां'। उनके बारे में पहचानने वालों ने लिखावट की शैली पर गवाही तक नहीं दी, और न ही किसी अदालती दस्तावेज़ पर ये हस्ताक्षर मिले। यहाँ सिर्फ इतने से काम लिया गया कि उनकी शैली पिछले हस्ताक्षरों की शैली से मिलती है, यानी अनुमान पर अनुमान और तर्क पर तर्क। और इस पर फ़ैसला यह कि "हस्ताक्षर निश्चित रूप से प्रतिवादी के हैं"। हम अल्लाह के हैं और हमें उसी की ओर लौटकर जाना है।

[1] रम्ज़ अल-हकाइक फ़ी शरह कंज़ अद-दकाइक, किताबुश शहादात, मकतबा नूरिया रज़विया, सुक्कुर, ८/२। [2] मजमा अल-अनहुर शरह मुल्तका अल-अबहुर, किताबुल कज़ा, फ़स्ल फ़ी किताबुल काज़ी आदि, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, २/१६५; फ़तावा हिंदीया, किताबुश शहादात, अध्याय २३, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, ३/३८१। [3] रद्द अल-मुह्तार ब-हवाला अल-बीरी, किताबुल कज़ा, बाब किताबुल काज़ी आदि, दार इहया अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, ४/३६२। [4] ग़मज़ उयून अल-बसायर ब-हवाला अल-फ़तावा अल-ज़हीरिया मअ अल-अशबाह वन-नज़ायर, अल-फ़न्न अल-थानी, इदारत अल-कुरान, कराची, १/३३९।

یحتمل التزویر [1]۔ **ہوسکتا ہے لہذا حجت ہونا لازم نہ آئے گا۔ (ت)**

مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر میں ہے:

الکتاب قد یزور ویفتعل والخط یشبہ الخط والخاتم یشبہ الخاتم [2]، مختصراً۔

مکتوب کبھی جھوٹا اور جعلی ہوتا ہے اور ایک دوسرے کے مشابہ ہوتا ہے اور مہر ایک دوسرے کے مشابہ ہوتی ہے، مختصراً، (ت)

ظہیریہ وشرح الاشباہ للعلامۃ البیری ورد المحتار میں ہے:

لا یقضی بذلك عند المنازعۃ لأن الخط مما یزور ویفتعل [3]۔

قاضی کسی نزاع میں مکتوب پر فیصلہ نہ دے کیونکہ خط جعلی اور من گھڑت ہوسکتا ہے۔ (ت)

فتاوی امام ظہیر الدین مرغینانی وغمز العیون میں ہے:

العلۃ في عدم العمل بالخط کونہ مما یزور ویفتعل ای من شانہ ذلك وکونہ من شانہ ذلك یقتضی عدم العمل بہ وعدم الاعتماد علیہ وان لم یکن في نفس الامر کما ھو ظاھر [4]۔

خط پر عمل نہ کرنے کی وجہ یہ ہے کہ وہ جعلی اور من گھڑت ہوسکتا ہے اور جب وہ ایسا ہوسکتا ہے تو اس کا تقاضا ہے کہ اس پر عمل اور اعتماد نہ کیا جائے اگرچہ نفس الامر میں وہ ایسا نہ ہو جیسا کہ وہ ظاہر ہے۔ (ت)

یازدھم : جن پر بلفظ دولھا خاں دستخط ہیں اور اکثر وہی ہیں ۶۳ رسیدوں میں صرف ۴ پر عبدالغافر خاں ہے اور ۵۹ پر دولھا خاں، ان کی نسبت اتنا بھی نہیں پہچاننے والوں نے شان خط پر گواہی دی یا کسی کاغذ کچہری پر یہ دستخط ملے یہاں صرف اس قدر سے کام لیا گیا کہ اس کی شان شان دستخط سابق سے ملتی ہے یعنی ظن در ظن قیاس در قیاس اور اس پر حکم یہ کہ "دستخط یقیناً مدعاعلیہ کے ہیں" انا للہ وانا الیہ راجعون ہ۔

---

[1] رمز الحقائق فی شرح کنز الدقائق کتاب الشہادات مکتبہ نوریہ رضویہ سکھر ۸/ ۲ [2] مجمع الانہر شرح ملتقی الابحر کتاب القضاء فصل فی کتاب القاضی الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۱۶۵، فتاوی ہندیہ کتاب الشہادات الباب الثالث والعشرون نورانی کتب خانہ پشاور ۳/ ۳۸۱ [3] ردالمحتار بحوالہ البیری کتاب القضاء باب کتاب القاضی الخ دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۳۶۲ [4] غمز عیون البصائر بحوالہ الفتاوی الظھیریہ مع الاشباہ والنظائر الفن الثانی ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۳۹

Twelve: This (point) that the defendant's name is Abdul Ghaffir Khan and in them (the documents) is Dulha Khan, was explained thus: "It is proven from most testimonies that the defendant is also known by the alias Dulha Khan." The poor state of testimonies was mentioned above. If testimonies other than these are meant, did they testify that Abdul Ghaffir Khan is also called Dulha Khan, or that where Dulha Khan is written, Abdul Ghaffir Khan is meant? And if these same testimonies are meant, then it is very strange. Reliance was placed on testimonies through written evidence, i.e., the mentioned receipts. Now, relying on those receipts based on these testimonies is a blatant circular argument.

Thirteen: Admitting as proven that one thousand of the principal amount reached Abdul Ghaffir Khan through the testimonies of Wali Khan and Ghufran (whose condition was mentioned above), and considering the receipt paper certainly the writing of Abdul Ghaffir Khan, but refusing to grant a decree on the grounds that the note is unregistered and therefore, under such-and-such section of the State Registration Act, inadmissible in evidence, is very strange. Even if by the rule of the section the note cannot be taken in evidence, where did the proof from testimonies go? If the testimonies were not acceptable, why was proof accepted through them? If they were accepted, then not acting upon them is—what? This is completely contrary to the Pure Sharia. Yes, it could have been said that the testimonies are void for those reasons (which we explained in the fatwa) and no note can be accepted without testimony, especially since it also has a legal defect; therefore, the receipt of the thousand is not proven at all—then the point would be correct.

Fourteen: Review point 5 was not considered proven by the decision itself in favor of the plaintiffs. Review point 2 was assumed proven based on three arguments, of which two are completely irrelevant and one is void. First, 'Bay'-e-Wafa' (sale with a right of redemption) is like a mortgage, and the rent and other proceeds of the mortgaged property belong to the mortgagor (owner) and are deductible from the mortgage debt. The Shariah ruling is that if the mortgagee (lender) rents the property to a third party without the mortgagor's permission, the mortgagee owns the rent; it is by no means the property of the mortgagor. Yes, it is 'khabeeth' (impure) for him; let him give it in charity or give it to the mortgagor. If it were the right of the mortgagor, how could a command for charity be given? It is stated in Fatawa Qadikhan and Fatawa 'Alamgiri, etc.:

Arabic Text	Urdu Translation
If the mortgagee rents (the property) to a stranger and the rental was without the permission of the mortgagor, the rent belongs to the mortgagee, (who) shall give it in charity (Summarized).	If the person who took the mortgage (mortgagee) rented out the house to a third person without the permission of the person who gave the mortgage (mortgagor), the rent and hire will belong to the mortgagee (the one who took the mortgage) and he should give it in charity (Summarized). (T)

Footnote: Fatawa Hindiyya citing Qadikhan, Book of Mortgage, Chapter Eight, Noorani Kutub Khana Peshawar, 5/464.

फतावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

बारहवाँ: यह (बिंदु) कि प्रतिवादी का नाम अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान है और उनमें (दस्तावेज़ों में) दूल्हा ख़ान है, इसे इस तरह पूरा किया गया कि "अधिकांश गवाहियों से साबित है कि प्रतिवादी का उर्फ़ दूल्हा ख़ान भी है"। गवाहियों की दयनीय स्थिति ऊपर गुज़र चुकी है। यदि इनके अलावा और गवाहियाँ मुराद हैं, तो क्या उन्होंने यह गवाही दी कि अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान को दूल्हा ख़ान भी कहते हैं या यह कि जहाँ दूल्हा ख़ान लिखा है, उससे यही अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान मुराद है? और अगर यही गवाहियाँ मुराद हैं तो बहुत ही अजीब बात है। गवाहियों पर भरोसा लिखित साक्ष्य यानी उक्त रसीदों के माध्यम से हुआ, अब उन रसीदों पर भरोसा इन गवाहियों से होना एक खुला हुआ दुष्चक्र (circular argument) है।

तेरहवाँ: मूल राशि में से एक हज़ार का अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान को पहुँचना वली ख़ान और ग़ुफ़रान की गवाहियों से (जिनका हाल ऊपर गुज़रा) साबित मानना और रसीद पत्र को यकीनन अब्दुल ग़ाफ़िर ख़ान का लिखा हुआ जानना, लेकिन इस आधार पर कि पर्चा बिना रजिस्ट्री का है, इसलिए राज्य पंजीकरण अधिनियम की फलां धारा के तहत सबूत के तौर पर स्वीकार्य नहीं है, इसकी डिक्री न देना बहुत ही अजीब है। धारा के नियम के अनुसार यदि पर्चा सबूत में नहीं लिया जा सकता, तो गवाहियों का सबूत कहाँ गया? अगर गवाहियाँ स्वीकार्य नहीं थीं तो उनसे सबूत क्यों माना गया और अगर वे स्वीकार्य थीं तो उन पर अमल न करना—क्या है? यह शरीयत-ए-मुतहरा के बिल्कुल खिलाफ है। हाँ, यह कहा जा सकता था कि गवाहियों उन वजहों से (जो हमने फतवे में बयान कीं) बातिल (अमान्य) हैं और कोई भी पर्चा बिना गवाही के नहीं लिया जा सकता, विशेष रूप से इसमें कानूनी दोष भी है, इसलिए हज़ार का पहुँचना मूल रूप से साबित ही नहीं है—तो बात सही होती।

चौदहवाँ: तन्कीह (समीक्षा) 5 को स्वयं फ़ैसले ने वादियों के पक्ष में साबित नहीं माना। तन्कीह 2 को तीन दलीलों से साबित माना गया, जिनमें से दो बिल्कुल अप्रासंगिक हैं और एक बातिल है। पहला, बय-ए-वफ़ा (वापसी की शर्त पर बिक्री) रहन (बंधक) की तरह है और रहन की संपत्ति का किराया और अन्य आय राहिन (बंधक कर्ता) का हक है और रहन की राशि से कटौती के योग्य है। शरई हुक्म यह है कि यदि मुर्तहिन (बंधक लेने वाला) राहिन की अनुमति के बिना किसी तीसरे व्यक्ति को किराये पर दे, तो किराये का मालिक मुर्तहिन है, वह राहिन की मिल्कियत कदापि नहीं है। हाँ, उसके हक़ में यह 'ख़बीस' (अशुद्ध) है; वह इसे सदका (दान) कर दे या राहिन को दे दे। यदि यह राहिन का

अधिकार होता, तो सदका करने का हुक्म कैसे हो सकता था? फतावा काज़ीख़ान और फतावा आलमगीरी आदि में है:

अरबी पाठ	उर्दू अनुवाद
यदि मुर्तहिन (बंधक लेने वाला) किसी अजनबी को किराये पर दे और किराया राहिन (बंधक कर्ता) की अनुमति के बिना हो, तो किराया मुर्तहिन का होगा, जिसे वह सदका कर दे। (संक्षिप्त)	रहन लेने वाले (मुर्तहिन) ने मकान को रहन रखने वाले (राहिन) की इजाज़त के बिना किसी तीसरे व्यक्ति को किराये पर दे दिया, तो किराया मुर्तहिन का होगा और वह इसे सदका कर देगा। (संक्षिप्त) (त)

पादलेख: फतावा हिंदिया ब-हवाला काज़ीख़ान, किताबुर रहन, बाब-ए-हशतम, नूरानी कुतुब ख़ाना पेशावर, 5/464.

पृष्ठ 706/738

دوازدہم : یہ کی کہ مد علیہ کا نام تو عبدالغافر خاں ہے اور ان میں دولھا خاں ،اسے یوں پورا فرمایا کہ "اکثر شہادتوں سے ثابت کہ مد علیہ کا عرف دولھا خاں بھی ہے" شہادتوں کا ردی حال اوپر گزرا ، اگر ان کے علاوہ اور شہادتیں مراد ہیں تو انہوں نے یہ شہادت دی کہ عبدالغافر خاں کو دولھا خاں بھی کہتے ہیں یا یہ کہ دولھا خاں جہاں لکھا اس سے یہی عبدالغافر خاں مراد ہیں ،اور اگر یہی شہادتیں مراد تو سخت عجب۔ شہادتوں پر اعتماد بذریعہ شہادت تحریری یعنی رسیدات مذکورہ ہوا ، اب ان رسیدات پر اعتماد ان شہادتوں سے ہو کھلا دور ہے۔

سیزدہم : منجملہ زرِ اصل ایک ہزار کا عبدالغافر خاں کو پہنچنا ولی خاں وغفران کی شہادتوں سے (جن کا حال اوپر گزرا) ثابت ماننا اور رسید ورقہ یقیناً تحریر عبدالغافر خاں جاننا مگر اس بنا پر کہ رقعہ بے رجسٹری ہے لہذا بموجب فلاں دفعہ قانون رجسٹری ریاست ثبوت میں لینے کے قابل نہیں اس کی ڈگری نہ دینا سخت عجب ہے بحکم دفعہ رقعہ ثبوت میں لیا جانا نہ سہی شہادتوں کا ثبوت کدھر گیا اگر شہادتیں قابل قبول نہ تھیں ان سے ثبوت مانا گیا معنی اور مقبول تھیں تو ان پر عمل نہ کرنا یعنی چہ ،یہ شریعت مطہرہ کے بالکل خلاف ہے، ہاں یوں کہنا تھا کہ شہادتیں ان وجوہ سے (کہ ہم نے فتوٰی میں بیان کیں) باطل ہیں اور کوئی رقعہ بے شہادت نہیں لیا جاسکتا خصوصاً اس میں نقص قانونی بھی ہے لہذا ہزار کا پہنچنا اصلاً ابت نہیں تو بات صحیح ہوتی۔

چاردہم : تنقیح ۵ خود فیصلہ نے بحق مدعیان ثابت نہ مانی، تنقیح ۲ کو تین دلیلوں سے ثابت گمان کیا جن میں دو بے علاقہ محض ہیں اور ایک باطل ، اول بیع وفاکم رہن میں ہے اور مرہون کا کرایہ اور دیگر محاصل حق راہن اور قابل مجرائی بزرِ رہن ہے، حکم شرع یہ ہے کہ مرتہن بے اجازت راہن شخص ثالث کو کرایہ دے تو کرائے کا مالک مرتہن ہے ہر گز وہ ملکِ راہن نہیں ،

ہاں اس کے حق میں خبیث ہے تصدق کردے یا راہن کو دے دے اگر حقِ راہن ہوتا تصدق کا حکم کیونکر ہوسکتا۔ فتاوٰی قاضیخان و فتاوٰی عالمگیریہ وغیرہما میں ہے :

| ان اجر المرتھن من اجنبی وکانت الاجارۃ بغیر اذن الراھن یکون الاجر للمرتھن یتصدق بہ ۱۔ (ملخصاً) | رہن لینے والے نے مکان کو رہن رکھنے والے کی اجازت کے بغیر کسی تیسرے شخص کو کرایہ پر دے دیا تو اجرت و کرایہ مرتہن (رہن لینے والے) کا ہوگا اور اس کو صدقہ کردے گا (ملخصاً)۔ (ت) |

۱ فتاوٰی ہندیہ بحوالہ قاضیخان کتاب الرہن الباب الثامن نورانی کتب خانہ پشاور ۵ / ۴۶۴

Fatawa Razawiya (Volume 18)

It is mentioned in Wajeez, Kardari, and Hamwi ala al-Ashbah:

Arabic Text

If the mortgagee (murtahin) leases the pledged property (rahn) to a stranger without the permission of the mortgagor (rahin), the rent proceeds belong to the mortgagee. According to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, he should give it in charity, just like a usurper (ghasib) gives the proceeds of the usurped property in charity or returns it to the owner. ^1 I say: it is lawful (tayyib) for the owner because it is the income from his property. The author mentioned the 'Tarfayn' (Abu Hanifa and Muhammad) specifically because, according to Imam Yusuf (Imam Abu Yusuf), this income is lawful for the mortgagee, so he should not give it in charity. (T)

Urdu Translation/Explanation

If a mortgagee leases a pledged item to a stranger without the permission of the mortgagor, the rental income will belong to the mortgagee. According to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them both), he should give it in charity. Just as a usurper gives the income of usurped property in charity or returns it to the owner. I say this income is lawful (tayyib) for the owner because it is income from his property. The author specifically mentioned the 'Tarfayn' (Abu Hanifa and Muhammad) because, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), this income is lawful for the mortgagee, so he should not give it in charity. (T)

If this is the situation here, then the ruling to adjust the rent amount against the principal here is as if Zaid borrowed five thousand from Amr, and Amr obtained some illegal amounts from a third person, Bakr. Now Zaid says, "My debt is paid because you have already taken illegal money from a passerby." Would Zaid not be called insane in this case? If the first reason includes this scenario, then the ruling is certainly void. And if it means that this lease (ijarah) was with the permission of the mortgagor, therefore he became the owner of the rent but it was received by the mortgagee, so it should be calculated against the principal; then this is no longer the first reason but becomes the second reason. The second reason is precisely this: that the lease was with the permission of the mortgagor, therefore "the pledge is void and the rent is worthy of adjustment." This is based on those false testimonies of Ashraf Ali etc., the reasons for whose invalidity have become clear and which the permitter himself considered insufficient, as just passed in refutation 13. Third, that the possession by the mortgagee is not proven; the discussion on this is coming up.

Possession is certainly proven, and even if it weren't, why would that cause the rent to be adjusted against the principal? At most, he became a usurper, and a usurper who leases out the usurped property, the owner of the rent will be the usurper himself and not the person from whom it was usurped, as just mentioned. Yes, the proof of lease with the mortgagor's permission was required, but that is also the second reason which is void. In short, there is no verification (tanqeeh) whatsoever that even bears the name of supporting the claimants of proof.

Fifteenth: Verification 7 is undoubtedly proven in favor of the defendant, the explanation of which is the first reason for the invalidity of the claim.

---

^1 Ghamz 'Uyun al-Basair citing al-Bazzaziyya with al-Ashbah wa al-Nazair, Art 3, Book of Pledges, Idara-tul-Quran Karachi, 2/ 113-132.

फ़तावा रज़विया (खण्ड १८)

वजीज़, करदरी और हमवी अल-अश्बाह में है:

अरबी पाठ

यदि गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) ने गिरवी रखने वाले (राहिन) की अनुमति के बिना किसी अजनबी को गिरवी रखी गई वस्तु किराए पर दे दी, तो किराए की आय मुर्तहिन की होगी। इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के अनुसार, वह उसे सदक़ा (दान) कर देगा, जैसे कि एक ग़ासिब (बलात्कारी) छीनी हुई वस्तु की आय को सदक़ा करता है या मालिक को वापस कर देता है। ^1 मैं कहता हूँ: यह मालिक के लिए तय्यब (वैध) है क्योंकि यह उसकी मिल्कियत की आय है। लेखक ने 'तरफ़ैन' (अबू हनीफ़ा और मुहम्मद) का विशेष रूप से उल्लेख इसलिए किया है क्योंकि इमाम यूसुफ़ (इमाम अबू यूसुफ़) के अनुसार यह आय मुर्तहिन के लिए तय्यब है, इसलिए वह सदक़ा न करे। (त)

उर्दू अनुवाद/व्याख्या

किसी रहन (गिरवी) चीज़ को मुर्तहिन ने राहिन की इजाज़त के बिना अजनबी शख्स को किराए पर दे दिया तो किराए की आमदनी मुर्तहिन की होगी और इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद रहमहुमाल्लाहु तआला के नज़दीक वह उसे सदक़ा कर देगा। जैसा कि ग़ासिब मग़सूबा चीज़ की आमदनी को सदक़ा करता है या मालिक को वापस अदा करता है अह, मैं कहता हूँ यह आमदनी मालिक के लिए तय्यब है क्योंकि उसकी मिल्कियत की आमदनी है, मुसन्निफ़ ने तरफ़ैन रहमहुमाल्लाहु तआला का खुसूसियत से इसलिए ज़िक्र किया है कि इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहु अलैहि के नज़दीक यह आमदनी मुर्तहिन के लिए तय्यब है लिहाज़ा सदक़ा न करे। (त)

यहाँ अगर यही सूरत है तो इसमें ज़र-ए-किराया (किराए की राशि) असल में मुजरा करने का हुक्म ऐसा है कि ज़ैद ने अम्र से पाँच हज़ार क़र्ज़ लिए, अम्र ने शख्स-ए-सालिस बक्र से कुछ नाजायज़ रक़में हासिल कीं, अब ज़ैद कहे मेरा क़र्ज़ अदा हो गया क्योंकि तू एक राह चलने से नाजायज़ रक़म ले चुका, क्या इसमें ज़ैद को मजनूँ न कहा जाएगा? अगर यह वजह-ए-अव्वल इस सूरत को शामिल है तो हुक्म यक़ीनन बातिल है, और अगर यह मुराद कि यह इजारा (पट्टा) बा-इज़्न-ए-राहिन था लिहाज़ा वह मालिक-ए-उजरत हुआ, और मिली मुर्तहिन को, तो ज़र-ए-असल में महसूब होनी चाहिए, तो यह वजह न रही बल्कि वजह-ए-दुव्वम हो गई। वजह-ए-दुव्वम यही है कि इजारा बा-इज़्न-ए-राहिन था लिहाज़ा "रहन बातिल और किराया लायक़-ए-मुजराई", यह उन्हीं शहादत-ए-बातिला अशरफ अली वगैरह पर मबनी है जिनके वजूह-ए-बुतलान रौशन हो गए और जिनको खुद मुजविज़ ने नाकाफी

जाना जैसा कि अभी रद्द १३ में गुज़रा। सोम यह कि क़ब्ज़ा-ए-मुर्तहिन साबित नहीं, इसकी बहस अभी आती है, क़ब्ज़ा यक़ीनन साबित है, और बिल-फर्ज़ न सही तो इससे किराया असल में क्यों मुजरा होने लगा? ग़ायत यह कि यह ग़ासिब हुआ और ग़ासिब कि मग़सूबा को किराए पर दे, मालिक-ए-किराया खुद ग़ासिब होगा न कि मग़सूबा मिन्हु जैसा कि अभी गुज़रा। हाँ इजारा बा-इज़्न-ए-राहिन साबित होना दरकार था तो यह भी वजह-ए-दुव्वम है कि बातिल है, बिल-जुमला असल में कोई तनक़ीह ब-हक़ मुद्दइयान-ए-सबूत का नाम भी नहीं रखती।

पान्ज़दहुम: तनक़ीह ७ बिला शुबा ब-हक़ मुद्दा-अलैह साबित है जिसका बयान इबताल-ए-दावा की वजह-ए-अव्वल है।

---

^1 ग़मज़ उयून अल-बसायर ब-हवाला अल-बज़्ज़ाज़िया मअ अल-अश्बाह व अन-नज़ाइर, फ़न ३, किताबुल रहन, इदारतुल क़ुरआन कराची २/ १३२-११३।

فتاوی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

وجیز، کردری و حموی علی الاشباہ میں ہے:

متن عربی	ترجمہ و تشریح اردو
أجر المرتهن الرهن من اجنبی بلا اجازة الراهن فالغلة للمرتهن ویتصدق بها عند الامام ومحمد کالغاصب یتصدق بالغلة و یردها علی المالك ۱۸ قلت ای ویطیب له لانه نماء ملکه اخص الطرفین لانها تطیب للمرتهن عند الامام الثانی رضی الله تعالی عنهم فلا یتصدق بشیئ۔	کسی رہن چیز کو مرتہن نے راہن کی اجازت کے بغیر اجنبی شخص کو کرایہ پر دے دیا تو کرایہ کی آمدن مرتہن کی ہوگی اور امام ابو حنیفہ اور امام محمد رحمہما اللہ تعالیٰ کے نزدیک وہ اسے صدقہ کردے گا۔ جیسا کہ غاصب مغصوبہ چیز کی آمدن کو صدقہ کرتا ہے یا مالک کو واپس ادا کرتا ہے اھ، میں کہتا ہوں یہ آمدن مالک کے لئے طیب ہے کیونکہ اس کی ملکیت کی آمدن ہے، مصنف نے طرفین رحمہما اللہ تعالیٰ کا خصوصیت سے اس لئے ذکر کیا ہے کہ امام ابو یوسف رحمہ اللہ تعالیٰ کے نزدیک یہ آمدن مرتہن کے لئے طیب ہے لہذا صدقہ نہ کرے۔ (ت)

یہاں اگر ہے تو یہی صورت ہے اس میں زر کرایہ اصل میں مجرا کرنے کا حکم ایسا ہے کہ زید نے عمرو سے پانچ ہزار قرض لئے عمرو نے شخص ثالث بکر سے کچھ ناجائز رقمیں حاصل کیں اب زید کہے میرا قرض ادا ہوگیا کیونکہ تو ایک راہ چلنے سے ناجائز رقم لے چکا، کیا اس میں زید کو مجنوں نہ کہا جائے گا، اگر یہ وجہ اول اس صورت کو شامل تو حکم یقیناً باطل، اور اگر یہ مراد کہ یہ اجارہ باذن راہن تھا لہذا وہ مالک اجرت ہوا، اور ملی مرتہن نے، تو زر اصل میں محسوب ہونی چاہئے، تو یہ وجہ نہ رہی بلکہ وجہ دوم ہوگئی، وجہ دوم یہی ہے کہ اجارہ باذن راہن

تھا لہذا "رہن باطل اور کرایہ لائقِ مجرائی، یہ انہیں شہادت باطلہ اشرف علی وغیرہ پر مبنی ہے جن کے وجوہِ بطلان روشن ہوگئیں اور جن کو خود مجوز نے ناکافی جانا جیسا کہ ابھی رد ۱۳ میں گزرا۔ سوم یہ کہ قبضہ مرتہن ثابت نہیں، اس کی بحث ابھی آتی ہے، قبضہ یقیناً ثابت ہے، اور بالفرض نہ سہی تو اس سے کرایہ اصل میں کیوں مجرا ہونے لگا، غایت یہ کہ یہ غاصب ہوا اور غاصب کہ مغصوب کو کرایہ پر دے مالک کرایہ خود غاصب ہو گا نہ کہ مغصوب منہ جیسا کہ ابھی گزرا، ہاں اجارہ باذن راہن ثابت ہونا درکار تھا تو یہ بھی وجہ دوم ہے کہ باطل ہے، بالجملہ اصلاً کوئی تنقیح بحق مدعیان ثبوت کا نام بھی نہیں رکھتی۔

پانزدہم: تنقیح ۷ بلا شبہ بحق مدعاعلیہ ثابت ہے جس کا بیان ابطالِ دعویٰ کی وجہ اول

---

[18] غمز عیون البصائر بحوالہ البزازیہ مع الاشباہ والنظائر، الفن الثالث کتاب الرھن ادارۃ القرآن کراچی ۲/ ۱۳۲-۱۱۳

Fatawa Razawiyya (Volume 18)

...passed in. Sixteenthly: Issue 8 is not worth discussing, as its proof by Sharia was not beneficial to the defendant, nor was its lack of proof harmful. Issue 10 is so definitively proven in favor of the defendant that it cannot be overturned. There is a long discussion in the judgment that the mortgagee's (murtahin) possession is not proven by the witnesses. However, this discussion is merely absurd and far-fetched. Even if we assume the possession of the mortgagee is not proven by witnesses, but rather suppose it is proven that the mortgagor (rahin) remained in possession of these houses until death, even then, the mortgagee's possession is certainly proven, and the mortgagor's heirs' denial of it is not admissible. That possession of the mortgagor will be considered as on loan with the permission of the mortgagee, which does not interfere with the mortgage (rahn). The reason is that Ganeshi explicitly admits in the sale deed: "I have sold to Naushah Begum, and after the validity of the sale contract and the offer and acceptance of both parties, I, the seller, having received the full price from the said female buyer, gave her possession and entry over the said sold property and removed it from my ownership, and the buyer, by paying the full price, took her owner's possession over the said sold property." After this definitive admission, there is no room for dispute regarding the mortgagee's possession. There is no fundamental need for him to provide any evidence, nor is it harmful if it's not proven by witnesses. In fact, if the mortgagor's possession is proven, that too is on behalf of the mortgagee. It is stated in Jawahir al-Fatawa by Imam Kirmani and Uqud al-Durriyya by Allama Shami:

(Arabic)	**(Urdu)**
He mortgaged his house and admitted the possession, because the possession was not connected with it. So if they both agree on the taking and giving of possession, his admission will be taken.	Someone mortgaged his house and admitted the mortgagee's possession, but practically the mortgagee did not have possession. When both agreed on taking and giving possession, then the mortgagor's admission will be accepted. (T)

Also in both aforementioned books it is stated:

(Arabic)	**(Urdu)**
A man mortgaged his house and the mortgagor continued to use it until he died. Then the mortgagee and the	A person mortgaged his house and the mortgagor himself continued to use it until his death. Then a dispute arose between the

(Arabic)

mortgagor's heirs disagreed on whether it was possessed or not. If the mortgagee produced evidence of the mortgagor's admission of the mortgage and...

(Urdu)

mortgagee and the mortgagor's heirs regarding whether it was in the mortgagee's possession or not. If the mortgagee (presents evidence) on the mortgagor's admission that he had placed it as a mortgage and...

1. Al-Uqud al-Durriyya with reference to Jawahir al-Fatawa, Book of Mortgage, Arg Bazar Qandahar Afghanistan 2/259. Page 708 of 738

फ़तावा रज़विया (खंड १८)

...में बीता। सोलहवाँ: मुद्दे ८ पर चर्चा करने की आवश्यकता नहीं है, क्योंकि शरिया द्वारा इसका प्रमाण प्रतिवादी के लिए न तो लाभदायक था और न ही इसका प्रमाण न होना हानिकारक था। मुद्दा १० प्रतिवादी के पक्ष में इतने निश्चित प्रमाणों से सिद्ध है कि इसे नकारा नहीं जा सकता। फैसले में इस पर लंबी चर्चा है कि गवाहों से गिरवीदार (मुर्तहिन) का कब्जा सिद्ध नहीं है। परन्तु यह चर्चा केवल व्यर्थ और बेतुकी है। यदि हम यह मान लें कि गवाहों से गिरवीदार का कब्जा सिद्ध नहीं है, बल्कि यह मान लें कि गवाहों से यह सिद्ध हो जाए कि गिरवी रखने वाला (राहिन) मृत्यु तक इन मकानों पर काबिज़ रहा, तब भी गिरवीदार का कब्जा निश्चित रूप से सिद्ध है और गिरवी रखने वाले के वारिसों का इससे इनकार करना मान्य नहीं है। गिरवी रखने वाले का वह कब्जा गिरवीदार की अनुमति से उधार (आरियतन) माना जाएगा, जो गिरवी (रहन) में बाधक नहीं है। कारण यह है कि गणेशी स्पष्ट रूप से बैनामा (बिक्री पत्र) में स्वीकार करता है कि "मैंने नौशाह बेगम को बेच दिया है, और बिक्री अनुबंध के सही होने और दोनों पक्षों के प्रस्ताव और स्वीकृति के बाद, मुझ विक्रेता ने उक्त महिला खरीदार से पूर्ण मूल्य प्राप्त कर उसे उक्त बिकी हुई संपत्ति पर कब्जा और प्रवेश दिला दिया और उसे अपने स्वामित्व से बाहर कर दिया, और खरीदार ने पूर्ण मूल्य का भुगतान करके मुझ विक्रेता से उक्त बिकी हुई संपत्ति पर अपना मालिकाना कब्जा ले लिया।" इस निश्चित स्वीकारोक्ति के बाद गिरवीदार के कब्जे के बारे में बहस की कोई गुंजाइश नहीं रही, न ही उसे कोई गवाही देने की मौलिक आवश्यकता है, और न ही गवाही से सिद्ध न होना उसके लिए कुछ हानिकारक है। बल्कि यदि गिरवी रखने वाले का कब्जा सिद्ध हो, तो वह भी गिरवीदार की ओर से ही है। इमाम किरमानी की 'जवाहिरुल फ़तावा' और अल्लामा शामी की 'उक़ूदुल दुर्रिय्या' में है:

(अरबी)	**(उर्दू)**
उसने अपना घर गिरवी रखा और कब्जा स्वीकार कर लिया क्योंकि कब्जा उसके साथ नहीं जुड़ा था। इसलिए यदि वे दोनों कब्जा लेने और देने पर सहमत हों, तो उसके स्वीकार को लिया जाएगा।	किसी ने अपना मकान गिरवी रखा और गिरवीदार के कब्जे को स्वीकार किया, लेकिन व्यावहारिक रूप से गिरवीदार का कब्जा नहीं हुआ था। जब दोनों ने कब्जा लेने और देने पर सहमति जताई, तो अब गिरवी रखने वाले के स्वीकार को ही माना जाएगा। (त)

साथ ही दोनों उपर्युक्त पुस्तकों में है:

(अरबी)

एक व्यक्ति ने अपना घर गिरवी रखा और गिरवी रखने वाला अपनी मृत्यु तक उसमें उपयोग करता रहा। फिर गिरवीदार और गिरवी रखने वाले के वारिसों में इस बात पर विवाद हुआ कि वह कब्जे में था या नहीं। यदि गिरवीदार ने गिरवी रखने वाले के गिरवी रखने के स्वीकारोक्ति पर साक्ष्य प्रस्तुत किया और...

(उर्दू)

एक व्यक्ति ने अपना मकान गिरवी रखा और गिरवी रखने वाला स्वयं ही अपनी मृत्यु तक उसमें उपयोग करता रहा। फिर गिरवीदार और गिरवी रखने वाले के वारिसों में गिरवीदार के कब्जे में होने या न होने पर विवाद हुआ। यदि गिरवीदार ने गिरवी रखने वाले के इस स्वीकार पर कि उसने गिरवी रखा है और...

1. अल-उक़ूदुल दुर्रिय्या ब-हवाला जवाहिरुल फ़तावा, किताबुल रहन, अर्ग बाज़ार कंधार अफ़गानिस्तान २/२५९। पृष्ठ ७०८/७३८

میں گزرا۔ شانزدہم: تنقیح ۸ قابلِ بحث نہیں ،نہ اس کا ثبوت شرع کچھ نافع مدعا علیہ تھا، نہ عدم ثبوت کچھ مضر ، تنقیح ۱۰ وہ قطعاً بحق مدعا علیہ ایسے قطعی ثبوت سے ثابت ہے کہ بکلائے ہل نہیں سکتا تجویز میں اس پر ایک طویل بحث ہے کہ قبضہ مرتہنہ اس کی شہادتوں سے ثابت نہیں مگر یہ بحث محض بیہودہ و دور از کار ہے شہادتوں سے قبضہ مرتہنہ کا ثبوت نہ سہی بلکہ یہ فرض کر لیجئے کہ شہادتوں سے راہن کا مرتے دم تک ان مکانوں پر قابض رہنا ثابت ہو جب بھی قبضہ مرتہنہ یقیناً ثابت ہے اور ورثہ راہن کا اس سے انکار مسموع نہیں وہ قبضہ راہن عاریتاً باجازت مرتہنہ سمجھا جائیگا جو بہر گزر رہن میں مخل نہیں ، وجہ یہ کہ گنیشی صراحتہً بیعنامہ میں اقرار کرتا ہے کہ "بدست نوشاہ بیگم بیع کیا میں نے ، اور زرِ ثمن تمام و کمال بعد صحتِ عقد بیع ایجاب و قبول طرفین کے مجھ بائع نے مشتریہ مذکورہ سے وصول پاکر قبضہ و دخل مشتریہ کیا مبیعہ مذکورہ پر کرادیا اور قبضہ ملکیت اپنی سے خارج کرلیا اور مشتریہ نے بادائے کل زرِ ثمن مجھ بائع سے قبضہ مالکانہ اپنا مبیعہ مذکورہ پر کرلیا" بعد اس اقرارِ قطعی کے قبضہ مرتہنہ میں کلام کی گنجائش نہ رہی ،نہ اسے کوئی شہادت دینے کی اصلاً حاجت ، نہ شہادت سے ثابت نہ ہونا اس سے کچھ مضر ،بلکہ قبضہ راہن ثابت ہو تو وہ بھی منجانب مرتہنہ ہے۔ جواہر الفتاوٰی امام کرمانی و عقود الدریہ علامہ شامی میں ہے :

رھن داره واعترف بالقبض الانه لم یتصل به القبض فاذا تصادقا علی القبض والاقباض یؤخذ باقراره ۱-

کسی نے اپنا مکان رہن رکھا اور مرتہن کے قبضہ کا اعتراف کیا لیکن عملاً مرتہن کا قبضہ نہ ہوا تو دونوں نے جب قبضہ لینے اور دینے پر اتفاق کرلیا تو اب راہن کے اقرار کو لیا جائیگا۔ (ت)

نیز ہر دو کتاب مذکور میں ہے :

رجل رهن داره والراهن متصرف فيه ایک شخص نے اپنا مکان رہن رکھا اور خود راہن ہی اپنی

حتى مات ثم اختلف المرتهن و ورثة موت تک اس میں تصرف کرتا رہا پھر مرتہن اور راہن

الراهن انه كان مقبوضاً ام لا فان اقام کے ورثاء میں مرتہن کے قبضہ میں ہونے نہ ہونے کا

المرتهن البينة على اقرار الراهن اختلاف ہوا اگر مرتہن نے راہن کے اس اقرار پر کہ اس

بالرهن و نے رہن رکھا اور

۱ العقود الدرية بحواله جواہر الفتاویٰ کتاب الرہن ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۲۵۹ Page 708 of 738

Fatawa Rizvia (Volume 18)

Delivering the pledged item adjudges the validity of the pledge, and a claim of the pledge's invalidity is not accepted based on what was in the pledger's hand because when he was judged based on his admission of the pledge, it was presumed that the possession was that of a loan. (1)	**If it is handed over to the mortgagee and witnesses are presented, then a decision on the validity of the pledge will be given, and based on the pledger's apparent possession, a ruling of the pledge's invalidity will not be made; his apparent possession will be considered as possession by loan (borrowed). (T)**

In short, in the proposal, there are 12 points of inquiry: 6 are in favor of the female defendant, four are useless, and 2 are certainly proven in favor of the female defendant; the seventh is in favor of the male defendant, and the tenth is in favor of the female defendant. Seventh: Inquiry 9 is meaningless; it should not have been established at all, as its proof or lack thereof benefits or harms no party, especially placing the burden of proof on the female defendant is even more strange. The sale was made in the name of the lady; her husband gave the money on her behalf. Ganeshi wrote an acknowledgement of receiving the full price from the female buyer; now what is the point of the debate whether the money was the property of the lady or not? This is evidence of ownership, and if someone claims otherwise, the burden of proof is on them, not on the female defendant. Otherwise, all sales and leases would fall into great difficulty if every buyer and every tenant had to present proof that the money was their property. And why should this be necessary? Suppose the money was not their property and they bought it with someone else's money with or without permission, why would that nullify the purchase? The legal (Sharia) rule is that:

If a purchase is found to be effective for the buyer, it is executed (2), as stated in Durr al-Mukhtar, etc.	**When a purchase is found to be in favor of the buyer, the ruling of purchase will be given, as in Durr al-Mukhtar, etc. (T)**

In Fatawa Khayriyya it is written:

A house is not established for the father by the son's statement, "I bought it with my father's money," because buying with the father's money does not necessarily mean the item sold [belongs to the father].

Based on the son's saying that "I bought it with my father's money," the father's ownership of the house will not be established because buying with the father's money does not necessarily mean this.

1. Al-Uqud ad-Durriyya citing Jawahir al-Fatawa, Book of Pledge, Arg Bazaar Qandahar, Afghanistan, 2/259.
2. Radd al-Muhtar, Book of Sales, Chapter of Miscellaneous, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/220.

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

गिरवी रखी गई वस्तु को सौंपना गिरवी की वैधता का निर्णय करता है, और गिरवी की अमान्यता का दावा स्वीकार नहीं किया जाता है जो गिरवी रखने वाले के पास था क्योंकि जब उसके गिरवी रखने की स्वीकृति के आधार पर निर्णय दिया गया था, तो यह माना गया था कि कब्ज़ा ऋण (उधार) का था। (1)

गिरवीदार को सौंप दिया गया है, गवाह पेश कर दिए तो गिरवी के सही होने का फ़ैसला दिया जाएगा, और ज़ाहिरन गिरवी रखने वाले के कब्ज़े की बिना पर गिरवी की खराबी का हुक्म नहीं होगा, उसके ज़ाहिरी कब्ज़े को उधार कब्ज़े पर महमूल किया जाएगा। (त)

संक्षेप में, प्रस्ताव में 12 शोध (तनकीह) हैं: 6 महिला प्रतिवादी के पक्ष में हैं, जिनमें से चार बेकार हैं और 2 निश्चित रूप से महिला प्रतिवादी के पक्ष में सिद्ध हैं, सातवां पुरुष प्रतिवादी के पक्ष में और दसवां महिला प्रतिवादी के पक्ष में है। सातवां: शोध 9 अर्थहीन है, इसे स्थापित ही नहीं किया जाना चाहिए था, जिसके प्रमाण या अभाव से किसी पक्ष को कोई लाभ या हानि नहीं होती, विशेष रूप से महिला प्रतिवादी पर इसका प्रमाण का भार रखना तो और भी अजीब है। बिक्री महिला के नाम हुई, उसके पति ने उसकी ओर से रुपये दिए। गणेशी ने महिला खरीदार से पूर्ण मूल्य प्राप्त करने की स्वीकृति लिखी, अब इस चर्चा का क्या स्थान रहा कि रुपया महिला की संपत्ति था या नहीं? यह संपत्ति का प्रमाण है, जो इसके विपरीत दावा करे प्रमाण उसी के ज़िम्मे है न कि महिला प्रतिवादी पर, वरना सभी बिक्री और किराए के मामले बड़ी कठिनाई में पड़ जाएंगे यदि हर खरीदार और हर किराएदार पर यह प्रमाण पेश करना अनिवार्य हो कि रुपया उसकी संपत्ति था। और यह अनिवार्य भी क्यों हो, मान लें रुपया उसकी संपत्ति नहीं था और उसने दूसरे के रुपये से अनुमति या बिना अनुमति के खरीदा तो इससे उसकी खरीद क्यों खत्म हो गई? शरिया नियम है कि:

जब खरीद खरीदार के लिए प्रभावी पाई जाए तो उसे लागू किया जाएगा (2), जैसा कि दुर-ए-मुख्तार आदि में है।

खरीददारी जब खरीदने वाले के हक में पाई जाए तो उस पर खरीददारी का हुक्म दिया जाएगा, जैसा कि दुर-ए-मुख्तार आदि में है। (त)

फ़तावा खैरिया में है:

बेटे के यह कहने से कि "मैंने अपने पिता के पैसे से इसे खरीदा है" पिता के लिए घर सिद्ध नहीं होता, क्योंकि पिता के पैसे से खरीदने से यह अनिवार्य नहीं होता कि बेची गई वस्तु पिता की हो।

बेटे के इस कहने पर कि "मैंने पिता के माल से खरीदा है" पिता का घर पर मालिकाना हक सिद्ध नहीं होगा क्योंकि पिता के माल से खरीदने पर यह अनिवार्य नहीं आता।

1. अल-उकुद अद्दुर्रिया ब-हवाला जवाहरुल फ़तावा, किताबुल रेहन, अर्क बाज़ार कंधार, अफ़गानिस्तान, 2/259.
2. रद अल-मुह्तार, किताबुल बुयू, बाबुल मुतफ़र्रक़ात, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बैरूत, 4/220.

التسلیم یحکم بصحة الرھن ودعوی فساد الرھن لا تقبل بظاھر ما کان فی ید الراھن لانه لما حکم علیه باقراره بالرھن حمل علی ان الید کانت ید العاریة -1-

مرتہن کو سونپ دیا ہے، گواہ پیش کر دئے تو رہن کے صحیح ہونے کا فیصلہ دیا جائے گا، اور ظاہرًا راہن کے قبضہ کی بناء پر فسادِ رہن کا حکم نہ ہو گا اس کے ظاہری قبضہ کو عاریۃً قبضہ پر محمول کیا جائیگا (ت)

غرض تجویز میں ۱۲ تنقیحیں ۶ جانب مدعاعلیہا میں چار بیکار اور ۲ یقیناً بحق مدعاعلیہا ثابت ، ہفتم بحق مدعاعلیہ ودہم بحق مدعاعلیہا۔ ہفتم: تنقیح ۹ بے معنی ہے وہ قائم کرنے ہی کی نہ تھی جس کے ثبوت یا عدم سے کسی فریق کو کچھ نفع نہ ضرر، خصوصاً مدعاعلیہا پر اس کا بارِ ثبوت رکھنا تو سخت عجیب تر۔ بیع مسماۃ کے نام ہوئی اس کے شوہر نے روپیہ اس کی طرف سے دیا۔ گنیشی نے زرِ ثمن تمام و کمال مشتریہ سے وصول پانے کا اقرار لکھا اب اس بحث کا کیا محل رہا کہ روپیہ مسماۃ کی ملک تھا یا نہیں یہ دلیلِ ملک ہے جو خلافِ کامدی ہو ثبوت اس کے ذمہ ہے نہ کہ مدعاعلیہا پر، ورنہ تمام بیوع و اجارات سخت دقت میں پڑ جائیں ہر مشتری اور ہر مستاجر پر یہ ثبوت پیش کرنا لازم ہو کہ روپیہ اس کی ملک تھا اور یہ لازم بھی کیوں ہو، بالفرض روپیہ اس کی ملک نہ تھا دوسرے کے روپے سے باجازت یا بلا اجازت اس نے خریدی تو اس سے شراء اس کا کیوں نہ رہا، قاعدہ شرعیہ ہے کہ:

الشراء اذا وجد نفاذاعلی المشتری نفذ 2 کما فی الدر المختار وغیرہ-

خریداری جب خرید کرنے والے کے حق میں پائی جائے تو اس پر خریداری کا حکم دیا جائے گا، جیسا کہ در مختار وغیرہ میں ہے۔ (ت)

فتاویٰ خیریہ میں ہے:

لا تثبت الدار للاب بقول الابن اشتریتها من مال ابی اذ لا یلزم من الشراء من مال الاب ان یکون المبیع

بیٹے کے اس کہنے پر کہ میں نے باپ کے مال سے خریدا ہے باپ کی ملکیت مکان پر ثابت نہ ہوگی کیونکہ باپ کے مال سے خریدنے پر یہ لازم نہیں آتا

1 العقود الدریة بحوالہ جواہر الفتاویٰ کتاب الرھن ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۲۵۹ 2 رد المحتار کتاب البیوع باب المتفرقات دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۲۰

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

[Top Right Box]: That the sale was for the father because there is a possibility of using the father's property as a loan or by usurpation. (T) [Top Left Box - Arabic]: For the father, because it carries the possibility of loan and usurpation. — 1

Eighteenthly: Investigations 11 and 12 are legally futile; these are legal points that, if proven, would have been legally beneficial for the defendant, and if not proven, would not cause any harm. Now, only Investigation 8 remains, which is not debatable; its proof was not legally beneficial for the defendant in any way, nor is the lack of proof harmful. These are fifty reasons: from three, the claims are void; from 29 are testimonies; from 18 is the ruling. And within these, the answer to the points of the question has come with many additions, and the final order is that the judge's decision is entirely baseless and must be rejected, and the defendant is completely acquitted of the false claims of the plaintiffs. And Allah subhanahu wa ta'ala knows best.

Problem 123: Asked by Hafiz Mahmood Hasan Sahib on 23rd Ramadan-ul-Mubarak 1317 AH. Zaid showed a prescription to Amr the perfumer (Attar) and asked for its price. He said eight annas. Zaid said, "Make it, prepare it today." The perfumer said it would take two or three days. Zaid said, "Then send it to me via parcel." The unpaid (bearing) parcel that arrived had the price (☆☆) written on it with a tax of 12. In short, there is a difference in the amount of price. Zaid says the price stated was 8, based on which I ordered its preparation, and Amr says I stated (☆☆). So, whose statement is credible according to Sharia? Explain and be rewarded.

The Answer: Whoever proves their claim with Sharia witnesses, the ruling will be in their favor. And if there is sufficient testimony from both sides, then the witnesses of Amr the seller will be credible because they affirm an addition. If no Sharia witnesses can be provided, then Zaid the buyer should first be sworn in: "By Allah, I did not buy this medicine from Amr for (☆☆), I bought it for 18." If the buyer refuses to take the oath, the decision is in favor of the seller. If he takes the oath, then the seller should be sworn in: "By Allah, I did not sell this medicine to Zaid for 18, I sold it for (☆☆)." If the seller refuses to take the oath, the decision is in favor of the buyer. If he also takes the oath, then the item should be returned and both should mutually cancel the sale, or the judge should cancel it upon request.

[Bottom Box Right]: In Durr-e-Mukhtar, it is about the seller and the buyer's...
[Bottom Box Left - Arabic]: In Al-Durr al-Mukhtar: The two parties to a sale differed in...

---

1. Fatawa Khairiyyah, Kitab al-Buyu', Dar al-Ma'rifah, Beirut, 1/219.

फ़तावा रज़विया (जिल्द १८)

[ऊपर दायाँ बॉक्स]: कि बिक्री पिता के लिए हुई क्योंकि पिता की संपत्ति को ऋण या जबरन इस्तेमाल के रूप में इस्तेमाल करने की संभावना मौजूद है। (त) [ऊपर बायाँ बॉक्स - अरबी]: पिता के लिए, क्योंकि इसमें ऋण और गसब (हड़पने) की संभावना है। — १

अठारहवाँ: तनक़ीह (जाँच) ११ और १२ शरीयत के लिहाज़ से बेकार हैं, ये कानूनी बातें हैं जो यदि सिद्ध होतीं तो प्रतिवादी (मुदआ अलैह) के लिए कानूनी रूप से लाभदायक होतीं, और सिद्ध न होने पर उससे कोई नुकसान नहीं होता। अब केवल तनक़ीह ८ रह गई है, यह बहस के योग्य नहीं है और न ही इसका प्रमाण प्रतिवादी के लिए शरीयत के अनुसार कुछ लाभदायक था, और न ही प्रमाण का अभाव कुछ हानिकारक। ये पचास कारण हैं: तीन से दावे शून्य हैं, २९ से गवाहियाँ हैं, १८ से निर्णय। और इनके अंतर्गत प्रश्न के बिंदुओं का उत्तर बहुत सारे इज़ाफ़ों (बढ़ोतरी) के साथ आ गया है और अंतिम आदेश यह है कि जज का निर्णय पूरी तरह से निराधार और अस्वीकार्य है और प्रतिवादी वादियों के झूठे दावों से पूरी तरह बरी है। और अल्लाह सुब्हानहू व तआला बेहतर जानता है।

मसला १२३: सायल हाफ़िज़ महमूद हसन साहिब, २३ रमज़ानुल मुबारक १३१७ हिजरी। ज़ैद ने अम्र अत्तार (पंसारी) को एक नुस्खा दिखाया कि इसकी कीमत क्या है, उसने कहा आठ आने। ज़ैद ने कहा बना दो, आज तैयार कर दो। अत्तार ने कहा दो-तीन दिन में होगा। ज़ैद ने कहा तो मुझे पार्सल के ज़रिए भेज देना। पार्सल जो 'बैरंग' (बिना डाक-टिकट) आया उसमें कीमत (☆☆) लिखी है और महसूल १२ है। संक्षेप में, कीमत की मात्रा में मतभेद है। ज़ैद कहता है कि ८ कीमत बताई गई थी जिसके आधार पर मैंने तैयार करने का आदेश दिया था, और अम्र कहता है कि मैंने (☆☆) कहे थे। तो शरीयत के अनुसार किसका कथन विश्वसनीय है? बयान करें और पुण्य कमाएं।

उत्तर: जो शरीयत के गवाहों से अपना दावा सिद्ध कर दे, उसी के पक्ष में निर्णय दिया जाएगा। और यदि दोनों ओर से पर्याप्त गवाही हो, तो विक्रेता अम्र के गवाह विश्वसनीय होंगे क्योंकि वे वृद्धि की पुष्टि करते हैं। और यदि कोई शरीयत के गवाह न दे सके तो पहले खरीदार ज़ैद से शपथ ली जाएगी: "अल्लाह की कसम, मैंने अम्र से यह दवा (☆☆) में नहीं खरीदी, १८ में खरीदी थी।" यदि खरीदार शपथ लेने से इनकार कर दे, तो निर्णय विक्रेता के पक्ष में होगा। यदि वह शपथ ले ले, तो अब विक्रेता से शपथ ली जाएगी: "अल्लाह की कसम, मैंने यह दवा ज़ैद को १८ में नहीं बेची थी, (☆☆) में बेची थी।" यदि विक्रेता शपथ से इनकार कर दे, तो निर्णय खरीदार के पक्ष में होगा। और यदि वह भी

शपथ ले ले, तो चीज़ वापस कर दी जाए और दोनों आपस में मिल कर बिक्री रद्द (फ़स्ख) कर दें या जज अनुरोध पर रद्द कर दे।

[नीचे दायाँ बॉक्स]: दुर्रे मुख्तार में है बेचने वाले और खरीदार के.. [नीचे बायाँ बॉक्स - अरबी]: अल-दुरुल मुख्तार में: जब विक्रेता और खरीदार में मतभेद हो...

---

1. फ़तावा खैरिया, किताबुल बुयूअ, दारुल माअरिफ़ह बेरूत, १/२१९।

पृष्ठ ७१०/७३८

[اوپر والا دائیں باکس]: کہ بیع باپ کے لئے ہوئی کیونکہ باپ کے مال کو بطور قرض یا غصب استعمال کرنے کا احتمال موجود ہے۔ (ت) [اوپر والا بائیں باکس - عربی]: للاب لانه یحتمل القرض والغصب - ۱

ہیجد ہم: تنقیح ۱۱ و ۱۲ شرعاً بیکار ہیں قانونی باتیں ہیں کہ ثابت ہوتیں تو مدعا علیہ کو قانوناً مفید تھیں، نہ ثابت ہوتیں تو اس کا کچھ ضرر نہیں، اب نہ رہی مگر تنقیح ۸، یہ قابل بحث نہیں نہ اس کا ثبوت شرعاً کچھ نافع مدعا علیہ تھا، نہ عدم ثبوت کچھ مضر۔ یہ پچاس وجوہ ہیں، تین سے دعوے باطل ہے، ۲۹ سے شہادات ہیں ۱۸ سے تجویز۔ اور انہیں کے ضمن میں مراتب سوال کا جواب مع زیادت کثیرہ آگیا اور حکم اخیر یہ ہے کہ فیصلہ ججی سراسر بے اصل وواجب الرد ہے اور مدعا علیہا دعوائے باطلہ مدعیان سے یکسر بری۔ واللہ سبحانہ وتعالی اعلم

مسئلہ ۱۲۳: مسئولہ حافظ محمود حسن صاحب ۲۳/ رمضان المبارک ۱۳۱۷ھ زید نے عمرو عطار کو ایک نسخہ دکھلایا کہ اس کی قیمت کیا ہے، اس نے کہا آٹھ آنے، زید نے کہا بنا دو آج تیار کردو، عطار نے کہا دو تین روز میں ہوگا، زید نے کہا تو مجھ کو بذریعہ پارسل بھیج دینا، پارسل جو بیرنگ آیا اس میں قیمت (☆☆) لکھی ہے محصول ۱۲/ بالجمہ اختلاف قیمت کے مقدار میں ہے، زید کہتا ہے ۸/ قیمت کہی گئی جس پر میں نے تیاری کے لئے حکم کیا، اور عمرو فرماتا ہے میں نے (☆☆) کہے تھے، پس قول عند الشرع کس کا معتبر ہے؟ بینوا توجروا۔

الجواب: جو گواہان شرعی سے اپنا دعوی ثابت کردے اسی کے حق میں حکم کیا جائے گا، اور اگر دونوں طرف شہادت کافیہ ہو تو عمر و بائع کے گواہ معتبر ہونگے کہ وہ مثبت زیادت ہے اور اگر

کوئی گواہان شرعی نہ دے سکے تو زید مشتری سے پہلے حلف لیا جائے واللہ میں نے عمرو سے (☆☆) کو یہ دوانہ خریدی ۱۸ کو خریدی تھی، اگر مشتری قسم کھانے سے انکار کرے فیصلہ بحق بائع ہے اور، قسم کھالے تو اب بائع سے حلف لیا جائے کہ واللہ میں نے یہ دوا زید کے ہاتھ ۱۸ کو نہ بیچی (☆☆) کو بیچی تھی اگر بائع حلف سے انکار کرے فیصلہ بحق مشتری ہوا اور اگر وہ بھی قسم کھالے تو چیز واپس دی جائے اور باہم وہ دونوں مل کر بیع فسخ کرلیں یا حاکم درخواست پر فسخ کردے،

[نیچے والا دائیں باکس]: در مختار میں ہے فروخت کرنے والے اور خریدار کے [نیچے والا بائیں باکس - عربی]: فی الدر المختار اختلف المتبایعان في

---

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب البیوع دارالمعرفتہ بیروت ۱/ ۲۱۹

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

[Table content] Arabic Text: If there is a dispute regarding the price, the ruling is in favor of the one who provides proof. If both provide proof, then the one proving an increase is established. If both are unable or one does not agree with the other's claim, they both take an oath. The oath starts with the buyer if it is a sale of an object for cash. According to the most correct opinion, it is limited to denial. The judge annuls the sale upon the request of one or both of them. It is not annulled by the mutual oath alone, nor by the annulment of only one party; rather, it is annulled by their joint agreement [Bahr]. Whoever refuses to take the oath, the claim of the other is upheld by the judgment [Summary]. In Radd al-Muhtar, regarding additions, it states: The seller swears, 'By Allah, I did not sell it for one thousand, but for two thousand,' and the buyer swears, 'By Allah, I did not buy it for two thousand, but for one thousand.' And Allah Almighty knows best.

Urdu Translation: If a dispute arises regarding the agreed amount, the ruling will be in favor of whoever presents witnesses. If both present witnesses, the decision will be in favor of the one claiming a higher amount. If neither can present witnesses and neither withdraws in favor of the other, an oath will be taken from both. The oath will start with the buyer if the sale is for cash. According to the most correct view, an oath of denial is sufficient. On the request of one or both, the Qazi (judge) will annul the sale. The sale will not be automatically annulled if both take the oath, nor by the annulment of one party alone; rather, it will be annulled by the agreement of both [Bahr]. If one of them refuses the oath, the other's claim will become legally binding by the court's decree [Summary]. In Radd al-Muhtar, it is stated regarding additions that the seller should swear, 'By God, I did not sell it for one thousand but for two thousand,' and the buyer should swear, 'By God, I did not buy it for two thousand but for one thousand.' And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 144: From Rampur state, Gher Sharaf-ud-Din Khan, sent by Ismail Khan, 16 Shaban-ul-Mu'azzam 1323 AH. What do the scholars of religion say regarding this case: whether the petition of the claim and the statements of witnesses Muhammad Nabi Khan and Muhammad Hasan, who are related, are in accordance with the claim and prove it or not? Are the two testimonies consistent with each other or not? Also, at one point, Muhammad Nabi Khan said that the claimant said about these five plots, 'whatever price according to the parta...' [sentence ends].

Footnotes: 1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Bab al-Tahalluf, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/121. 2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Da'wa, Bab al-Tahalluf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/430.

फ़तावा रज़विया (खंड 18)

[तालिका सामग्री] अरबी पाठ: यदि मूल्य के संबंध में विवाद हो, तो निर्णय उसके पक्ष में होगा जो प्रमाण प्रस्तुत करेगा। यदि दोनों प्रमाण प्रस्तुत करते हैं, तो अधिक मूल्य सिद्ध करने वाले का पक्ष मान्य होगा। यदि दोनों असमर्थ हों या एक दूसरे के दावे से सहमत न हो, तो दोनों शपथ लेंगे। यदि नकद बिक्री है तो शपथ खरीदार से शुरू होगी। सबसे सही राय के अनुसार, यह केवल इनकार तक सीमित है। न्यायाधीश दोनों या किसी एक के अनुरोध पर बिक्री रद्द कर देता है। केवल आपसी शपथ से या केवल एक पक्ष के रद्द करने से बिक्री रद्द नहीं होती; बल्कि यह उनके संयुक्त समझौते से रद्द होती है [बहर]। जो भी शपथ लेने से इनकार करता है, न्यायालय के फैसले से दूसरे का दावा मान्य हो जाता है [संक्षेप]। रद अल-मुह्तार में, अधिकता के संबंध में कहा गया है: विक्रेता शपथ लेता है, 'अल्लाह की कसम, मैंने इसे एक हज़ार में नहीं बल्कि दो हज़ार में बेचा है,' और खरीदार शपथ लेता है, 'अल्लाह की कसम, मैंने इसे दो हज़ार में नहीं बल्कि एक हज़ार में खरीदा है।' और अल्लाह सर्वशक्तिमान बेहतर जानता है।

उर्दू अनुवाद (हिंदी लिपि में): दरमियान तय पाने वाली रक़म में इख़्तिलाफ़ हो गया तो दोनों में से जो भी गवाह पेश कर दे उसके हक़ में हुक्म होगा, और अगर दोनों ने गवाह पेश कर दिए तो रक़म में ज़्यादती वाले के हक़ में फ़ैसला होगा और अगर दोनों गवाह न पेश कर सकें और कोई भी दूसरे के हक़ में दस्तबरदार न हो तो दोनों से क़सम ली जाए और क़सम में पहले मुश्तरी (खरीदार) से की जाए जबकि यह बय (बिक्री) माल की नक़द के बदले हो, और क़सम नफ़ी पर काफ़ी मुसव्वर होगी असह् क़ौल के मुताबिक और एक या दोनों के मुतालबे पर क़ाज़ी बय को फ़स्ख़ (रद्द) कर दे, और अगर दोनों क़सम दें तो उस से बय ख़ुद-ब-ख़ुद फ़स्ख़ न होगी, दोनों फ़रीक़ों में से एक के फ़स्ख़ करने पर फ़स्ख़ न होगी बल्कि दोनों के इत्तिफ़ाक़ से फ़स्ख़ होगी, बहर और दोनों में से कोई क़सम से इंकार करे तो दूसरे का दावा क़ज़ा लाज़िम हो जाएगा संक्षिप्ततः। और रद-अल-मुह्तार में है कि ज़ियादात में फ़रमाया कि बाए' (विक्रेता) यों क़सम खाए ख़ुदा की क़सम मैंने इसको एक हज़ार में नहीं दो हज़ार में फ़रोख़्त किया है, और मुश्तरी यों क़सम खाए कि ख़ुदा की क़सम मैंने दो हज़ार में नहीं ख़रीदी मैंने तो एक हज़ार में ख़रीदी है। वल्लाह तआला आलम। (त)

मसला 144: रियासत रामपुर, घेर शरफ़ुद्दीन ख़ान, प्रेषक इस्माइल ख़ान, 16 शाबान-उल-मुअज़्ज़म 1323 हिजरी। क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस सूरत में कि अर्ज़ी-ए-दावा और इज़हार-ए-मोहम्मद नबी ख़ान और मोहम्मद हसन शाहिदीन हम रिश्ता आया शहादत दोनों गवाहों का मुताबिक़-ए-दावा

व मुसब्बत-ए-दावा है या नहीं, और दोनों शहादतें बाहम मुताबिक़ हैं या नहीं और मोहम्मद नबी ख़ान का एक जगह यह कहना कि मुद्दई ने कहा कि इन पांच क़तआत को जिस क़ीमत को परता से... [वाक्य अधूरा है]।

पादलेख: 1. दुर्र अल-मुख़्तार, किताब अल-दा'वा, बाब अल-तहाल्लुफ़, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/121. 2. रद अल-मुह्तार, किताब अल-दा'वा, बाब अल-तहाल्लुफ़, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरुत, 4/430.

[جدول کا متن] عربی عبارت: قدر ثمن حکم لمن برھن وان برھنا فالمثبت الزیادۃ:وان عجز اولم یرض واحد منھما بدعوی الآخر تحالفا وبدئ بیمین المشتری لوبیع عین بدین ویقتصر علی النفي في الاصح و فسخ القاضي البیع بطلب احدھما او طلبھما ولا ینفسخ بالتحالف ولا بفسخ احدھما بل بفسخھما بحرومن نکل منھما لزمہ دعوی الآخر بالقضاء اھ مختصراً وفی رد المحتار في الزیادات یحلف البائع واللہ ماباعہ بألف ولقد باعہ بألفین ویحلف المشتری باللہ ما اشتراہ بألفین ولقد اشتراہ بألف ۲- واللہ تعالی اعلم۔

اردو ترجمہ: درمیان طے پانے والی رقم میں اختلاف ہو گیا تو دونوں میں سے جو بھی گواہ پیش کر دے اس کے حق میں حکم ہوگا، اور اگر دونوں نے گواہ پیش کر دئیے تو رقم میں زیادتی والے کے حق میں فیصلہ ہوگا اور اگر دونوں گواہ نہ پیش کر سکیں اور کوئی بھی دوسرے کے حق میں دستبردار نہ ہو تو دونوں سے قسم لی جائے اور قسم میں پہلے مشتری سے کی جائے جبکہ یہ بیع مال کی نقد کے بدلے ہو، اور قسم نفی پر کافی متصور ہو گی اصح قول کے مطابق اور ایک یا دونوں کے مطالبہ پر قاضی بیع کو فسخ کر دے، اور اگر دونوں قسم دیں تو اس سے بیع خود بخود فسخ نہ ہو گی ، دونوں فریقوں میں سے ایک کے فسخ کرنے پر فسخ نہ ہو گی بلکہ دونوں کے اتفاق سے فسخ ہو گی، بحر اور دونوں میں سے کوئی قسم سے انکار کرے تو دوسرے کا دعوٰی قضاء لازم ہو جائیگا اھ مختصراً۔ اور ردالمحتار میں ہے کہ زیادات میں فرمایا کہ بائع یوں قسم کھائے خدا کی قسم میں نے اسکو ایک ہزار میں نہیں دو ہزار میں فروخت کیا ہے، اور مشتری یوں قسم کھائے کہ خدا کی قسم میں نے دو ہزار میں نہیں خریدی میں نے تو ایک ہزار میں خریدی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ (ت)

مسئلہ ۱۴۴: از ریاست رامپور گھیر شرف الدین خاں مرسلہ اسمعیل خاں ۱۶ شعبان المعظم ۱۳۲۳ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ عرضی دعویٰ اور اظہار محمد نبی خاں اور محمد حسن شاہدین ہم رشتہ آیا شہادت دونوں گواہوں کا مطابق دعویٰ و مثبت دعویٰ ہے یا نہیں، اور دونوں شہادتیں باہم مطابق ہیں یا نہیں اور محمد نبی خاں کا ایک جگہ یہ کہنا کہ مدعی نے کہا کہ ان پانچ قطعات کو جس قیمت کو پر تہ سے

حواشی: 1 درمختار کتاب الدعویٰ باب التحالف مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۱ 2 ردالمحتار کتاب الدعویٰ باب التحالف دار احیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۳۰

Fatawa Ridawiyya Volume 18

...fell [to my lot], I took it in my right of pre-emption (shufa), and the plaintiff writes in the statement of claim that whatever shares of the sold property fall according to the survey, I have taken them for the same price by right of pre-emption. Are both statements contradictory or not? And is this misstatement by Muhammad Nabi Khan grounds for nullifying his testimony or not? Secondly, Muhammad Nabi Khan stated the demand for pre-emption (talab-e-shufa) was made at the site of the sold property in the presence of the buyer, whereas the plaintiff writes that the demand was made in front of the buyer. Is there a contradiction between the two? Also, can Muhammad Hasan's testimony be considered contradictory because, according to the entry in the plaintiff's statement of claim, the demand for pre-emption appears to be in relation to the shares of the sold property among five mentioned plots, while from Muhammad Hasan's testimony based on information from Ali Gohar Khan, the demand for pre-emption seems to relate to one uncertain part of five plots of houses? Furthermore, the aforementioned testimony of Muhammad Hasan is vague (majhool); it is not established from his statement which plot that portion belongs to, or if it is from every plot. Additionally, the objection that the witnesses' statements differ from each other—Muhammad Nabi Khan states the demand for pre-emption was for the total of five plots of houses, while Muhammad Hasan Khan states it was for one portion—is this objection legally valid or not? That is all.

And what do the scholars of religion say in this situation: Zaid sold his one share out of ten shares from six plots of houses, which he had received by inheritance, to Bakr. Amr, regarding five of those houses where Amr's right of pre-emption existed, filed a lawsuit in court after performing Talab-e-Muwathabat and Ashhad. Now the question is, will this claim be valid or invalid due to the splitting of the transaction (tafriq-e-safqa)? Explain and you shall be rewarded.

And what do the scholars of religion say: Zaid owned a tenth part in the aforementioned house, which he sold to Bakr. The matter to be clarified is that some witnesses stated a tenth part was sold, while others said Zaid, from his shares in six plots of houses, supposedly fixed ten shares in each plot and sold one share each, and they testified to the demand for pre-emption. Is this difference a cause for a defect in the testimony or not? That is all.

The Answer: The documents have been reviewed. There is much to say regarding the jurisprudential discussions here, but there is neither the time for detail nor the need

for lengthiness. Therefore, suffice it with a few summary sentences and hints. In the statement of claim, Muhammad Ismail Khan against Muhammad Akbar Khan, the claim is presented: one share each out of ten shares from five residential houses mentioned in the sale deed, by right of pre-emption, with the following boundaries located in Rampur Gher Sharafuddin Khan. According to the general custom of the courts of the time, the claim is complete and clear, with no ambiguity that would invalidate its health, nor is there any contradiction from the witnesses' statements. Further in the detailed explanation, these words in the accounts of the demand...

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

...पड़े मैंने अपने हक़-ए-शफ़ा में लिया और मुद्दई अर्जी-ए-दावा में लिखाता है कि बेच में से जो सहाम-ए-मबीआ अज़ रूए परतह के पड़ेंगे मैंने उसी क़ीमत को बहक़-ए-शफ़ा लिये, हर दोनों बयान मुखालिफ़ हैं या नहीं और ये ख़िलाफ़ बयानी मोहम्मद नबी ख़ां की मुबतिल-ए-शहादत है या नहीं? दूसरे मोहम्मद नबी ख़ां ने तलब-ए-शफ़ा करना अिन्द अल-मबीअ और मौजूदगी मुश्तरी बयान की है और मुद्दई तलब अिन्द अल-मुश्तरी तहरीर करता है, आया दोनों में मुखालफ़त है या नहीं? और मोहम्मद हसन की शहादत ख़िलाफ़ इस सबब से हो सकती है या नहीं कि बलहाज़ इंदराज अर्जी-ए-दावा मुद्दई का तलब-ए-शफ़ा करना निस्बत सहाम-ए-मबीआ पंज क़तआ'त मुंदरजा में से दरयाफ़्त होता है और शहादत मोहम्मद हसन से बलहाज़ ख़बर देने अली गौहर ख़ां के तलब-ए-शफ़ा करना निस्बत एक ग़ैर मोअय्यन के पंज क़तआ'त मकानात से मालूम होता है और नीज़ शहादत मज़कूर मोहम्मद हसन मजहूल शहादत है, उसके बयान से ये नहीं साबित होता कि वो हिस्सा कौन से क़तआ से है या हर एक क़तआ से, और नीज़ ये एतराज़ कि शाहिदीन का बयान बाहम मुख्तलिफ़ है, मोहम्मद नबी ख़ां तलब-ए-शफ़ा करना निस्बत मजमूआ पंज क़तआ'त मकानात के और मोहम्मद हसन ख़ां तलब-ए-शफ़ा निस्बत एक हिस्सा के बयान करता है, शरअन आइज़ हो सकता है या नहीं? फ़क़त।

और क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन इस सूरत में कि ज़ैद ने अपना एक सहम मुंजमला दस सहाम छह क़तआ'त मकानात से जो उसको विसारतन पहुँचा था बदस्त बक्र बेच किया, अम्र ने निस्बत पाँच मकानात के कि अम्र का शफ़ा उन्हीं पाँच क़तआ'त में था तलब-ए-मुवासाबत व इशाद करके दावा दायर-ए-अदालत किया, अब सवाल ये है कि बवजह तफ़रीक़-ए-सफ़क़ा ये दावा जाइज़ होगा या नाजाइज़? बय्यनू तूजरू।

और क्या फ़रमाते हैं उलेमा-ए-दीन कि मकान-ए-मज़कूर में दसवाँ हिस्सा ज़ैद का था वो उसने बदस्त बक्र बेच किया, दरयाफ़्त तलब अम्र ये है कि बाज़ शाहिद ने दसवाँ हिस्सा बेच करना बयान किया और बाज़ ने ये कहा ज़ैद ने अपने हिसस छह क़तआ मकानात से गोया हर एक क़तओं में दस-दस सहम क़रार देकर एक-एक सहम का बेच करना और तलब-ए-शफ़ा करना बयान किया, ये इख्तिलाफ़ मोजिब-ए-सुक़म-ए-शहादत है या नहीं? फ़क़त।

अल-जवाब: कागज़ात नज़र से गुज़रे, अबहास-ए-फ़िक़्ही पर यहाँ से कुछ कहना है मगर न तफ़सील की फ़ुर्सत न ततवील की ज़रूरत, लिहाज़ा चंद इजमाली जुमलों इशारी इशारों पर क़नाअत अर्जी-ए-दावा में मोहम्मद इस्माईल ख़ान बनाम मोहम्मद अकबर ख़ान दावा दहानीद, एक-एक सहाम मुंजमला दस-दस सहाम अज़ पंज मंज़िल मकानात मुंदरजा बै'नामा बहक़-ए-शफ़ा महदूदात-ए-ज़ैल वाक़े रामपुर घेर शरफ़ुद्दीन ख़ान हस्ब-ए-मरसूम-ए-आम महाकिम-ए-ज़माना दावा-ए-ताम्मा वाज़िहा है जिसमें न कोई इबहाम मुनाफ़ी सेहत, न बयान-ए-शाहिदीन को उससे मुखालफ़त, आगे बयान तफ़सील में ये लफ्ज़ हिकायात-ए-तलब में

پڑے میں نے اپنے حق شفعہ میں لیا اور مدعی عرض دعویٰ میں لکھاتا ہے کہ بیچ میں سے جو سہام مبیعہ از روئے پر تہ کے پڑیں گے میں نے اسی قیمت کو بحق شفعہ لئے ہر دونوں بیان مخالف ہیں یا نہیں اور یہ خلاف بیانی محمد نبی خاں کی مبطلِ شہادت ہے یا نہیں، دوسرے محمد نبی خاں نے طلبِ شفعہ کرنا عند المبیع اور موجودگی مشتری بیان کی ہے اور مدعی طلب عند المشتری تحریر کرتا ہے آیا دونوں میں مخالفت ہے یا نہیں، اور محمد حسن کی شہادت خلاف اس سبب سے ہوسکتی ہے یا نہیں کہ بلحاظ اندراج عرضی دعویٰ مدعی کا طلب شفعہ کرنا نسبت سہام مبیعہ پنج قطعات مندرجہ میں سے دریافت ہوتا ہے اور شہادت محمد حسن سے بلحاظ خبر دینے علی گوہر خاں کے طلبِ شفعہ کرنا نسبت ایک غیر معین کے پنج قطعات مکانات سے معلوم ہوتا ہے اور نیز شہادت مذکور محمد حسن مجہول شہادت ہے اس کے بیان سے یہ نہیں ثابت ہوتا کہ وہ حصہ کون سے قطعہ سے ہے یا ہر ایک قطعہ سے، اور نیز یہ اعتراض کہ شاہدین کا بیان باہم مختلف ہے محمد نبی خاں طلبِ شفعہ کرنا نسبت مجموعہ پنج قطعات مکانات کے اور محمد حسن خاں طلبِ شفعہ نسبت ایک حصہ کے بیان کرتا ہے شرعاً عائذ ہو سکتا ہے یا نہیں؟ فقط۔

اور کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس صورت میں کہ زید نے اپنا ایک سہم منجملہ دس سہام چھ قطعات مکانات سے جو اس کو وراثۃً پہنچا تھا بدست بکر بیع کیا عمرو نے نسبت پانچ مکانات کے کہ عمرو کا شفعہ انہیں پانچ قطعات میں تھا طلب مواثبت و اشہاد کر کے دعویٰ دائرِ عدالت کیا، اب سوال یہ ہے کہ بوجہ تفریق صفقہ یہ دعویٰ جائز ہوگا یا ناجائز؟ بینوا توجروا۔

اور کیا فرماتے ہیں علمائے دین کہ مکان مذکور میں دسواں حصہ زید کا تھا وہ اس نے بدست بکر بیع کیا، دریافت طلب امر یہ ہے کہ بعض شاہد نے دسواں حصہ بیع کرنا بیان کیا اور بعض نے یہ کہا زید نے اپنے حصص چھ قطعہ مکانات سے گویا ہر ایک قطعوں میں دس دس سہام قرار دے کر ایک ایک سہم کا بیع کرنا اور طلب شفعہ کرنا بیان کیا یہ اختلاف موجبِ سقمِ شہادت ہے یا نہیں؟ فقط

الجواب: کاغذات نظر سے گزرے، ابحاث فقہی پر یہاں سے کچھ کہنا ہے مگر نہ تفصیل کی فرصت نہ تطویل کی ضرورت، لہذا چند اجمالی جملوں اشعاری اشاروں پر قناعت عرضی دعویٰ میں محمد اسمعیل خان بنام محمد اکبر خاں دعویٰ دہانید، ایک ایک سہام منجملہ دس دس سہام از پنج منزل مکانات مندرجہ بیع نامہ بحق شفعہ محدودات ذیل واقع رامپور گھیر شرف الدین خاں حسبِ مرسومِ عام محاکم زمانہ دعویٰ تامہ واضحہ ہے جس میں نہ کوئی ابہام منافی صحت، نہ بیان شاہدین کو اس سے مخالفت، آگے بیان تفصیل میں یہ لفظ حکایات طلب میں

Volume 18, Fatawa-e-Razviya

[...situated] that out of the five plots of houses, whatever sold shares fall according to the survey, I have taken them for myself by right of pre-emption at that price. This has been established as a reason for contradiction between the claim and the testimony, although this is not the claim itself but a narration of the words of the demand. And even in the ambiguity that occurred there, it was clarified just one line later that the humble servant claims from the defendant the sold shares in the five plots at the original price according to the survey by right of pre-emption. It became clear that 'survey' refers to price, not to shares. Furthermore, the ambiguity of shares here is not contrary to the specification of the claim and the demand. Specification is of two types: specification of essence, where the thing itself is bounded, apportioned, and distinct; and specification of quantity, where even if it is joint and mixed, its amount is known and determined. Every sensible person knows that in a joint (musha') property, the second type of specification is possible, while the first type is impossible without removing the joint ownership. Sale only requires the second type of specification, not the first, as joint sale is valid by consensus, and pre-emption applies to the sold property in its existing status. If it is apportioned, then apportioned; if it is joint, then joint. When joint ownership does not prevent sale, it also does not prevent the demand and claim of pre-emption. And all this is clear and evident to every student, let alone a scholar. (This is clear and bright to a student, what to say of one who is a scholar. - Translator). The claimant mentioned 'according to survey' with respect to the price, and kept the ambiguity of shares in view of the ambiguity of essence, because joint property is necessarily ambiguous in essence, not in quantity. Rather, its specification was indicated by the word 'mubee' (sold property) itself, showing that sale occurred only of a known quantity. Then where did the contradiction in claim and testimony come from? The most is that the witnesses did not mention the ambiguity of essence separately, nor was there a need for it as it is derived from joint ownership. In the statement of Muhammad Nabi Khan, it is nowhere mentioned that the claimant went to the sold houses and demanded pre-emption; instead, it is written that immediately the claimant said, "I have taken pre-emption on these five plots" (the claimant had pointed to them). At that time, Abdul Rahman Khan was also present. This entire conversation took place in his presence, which clearly indicates a demand in the presence of the buyer (Talab 'inda al-Mushtari), not at the property (Talab 'inda al-Mubee). Does merely pointing, even from a distance, constitute being 'at' the place? He went further and said more clearly

that Ismail Khan stood under a Neem tree on the road and demanded pre-emption. The disputed houses are scattered; from the place where pre-emption was demanded, all houses were visible. The claimant pointed towards all the houses. Even if, for argument's sake, this statement proves demand at the property, does it not contain an explicit declaration of demand in the presence of the buyer? Then what was the contradiction in the statements of the claimant and the witness? Is there any word in the claimant's speech denying demand at the property? Or does demand in the presence of the buyer without demand at the property, or the combination of both, invalidate pre-emption? Or does the second mention interfere with the claim? Or does one get more rights in demand at the property and fewer in demand in the presence of the buyer? Then what does this have to do with 'testimony regarding an excess'? Or between 'not mentioning' and 'mentioning the absence'...

स्थित हैं कि पाँच किता मकानों में से जो बिकाऊ हिस्से सर्वे के अनुसार पड़ेंगे, मैंने उसी कीमत पर अपने शुफ़ा के अधिकार से ले लिया। इसे दावे और गवाही के बीच विरोध का कारण ठहराया गया है, हालाँकि यह दावा नहीं बल्कि तलब (मांग) के शब्दों का वर्णन है। और इसमें भी जो अस्पष्टता हुई, उसे एक ही लाइन बाद स्पष्ट कर दिया गया है कि प्रार्थी प्रतिवादी से पाँच किताओं में बिकाऊ हिस्सों पर बिना मूल मूल्य के सर्वे के अनुसार शुफ़ा के अधिकार से मांग करता है। यह स्पष्ट हो गया कि सर्वे कीमत से संबंधित है, न कि हिस्सों से। इसके साथ ही, यहाँ हिस्सों की अस्पष्टता दावे और तलब के निर्धारण के प्रतिकूल नहीं है। निर्धारण दो प्रकार के होते हैं: सार का निर्धारण कि वस्तु स्वयं में सीमित, विभाजित और विशिष्ट हो, और मात्रा का निर्धारण कि भले ही वह साझा और मिश्रित हो, लेकिन उसकी मात्रा ज्ञात और निर्धारित हो। हर बुद्धिमान व्यक्ति जानता है कि साझा (मुशा) वस्तु में दूसरा प्रकार का निर्धारण हो सकता है, जबकि पहला प्रकार साझापन हटाए बिना असंभव है। और बिक्री केवल दूसरे प्रकार का निर्धारण चाहती है, न कि पहला, क्योंकि साझा बिक्री सर्वसम्मति से वैध है, और शुफ़ा बिकाऊ वस्तु पर उसकी वर्तमान स्थिति में ही लागू होगा। यदि विभाजित है तो विभाजित, और यदि साझा है तो साझा। जब साझापन बिक्री में बाधक नहीं है, तो यह शुफ़ा की तलब और दावे में भी बाधक नहीं है। 'व कुल्लु ज़ालिका वाज़ेहुन जलिय्युन इंदा कुल्लि तालिबिन फज़्लन अन आलिम' (यह एक छात्र के लिए भी स्पष्ट और रौशन है, तो एक विद्वान का क्या कहना। -अनु.)। दावेदार ने सर्वे के अनुसार कीमत के संदर्भ में कहा और हिस्सों की अस्पष्टता को सार की अस्पष्टता के दृष्टिगत रखा, क्योंकि साझा वस्तु आवश्यक रूप से सार में अस्पष्ट होती है, न कि मात्रा में। बल्कि इसका निर्धारण स्वयं 'मबीअ' (बिकाऊ वस्तु) शब्द से बता दिया कि बिक्री केवल ज्ञात मात्रा की ही हुई। फिर दावे और गवाही में विरोधाभास कहाँ से आया? अधिक से अधिक यह कि गवाहों ने सार की अस्पष्टता का अलग से उल्लेख नहीं किया, और न ही इसकी आवश्यकता थी क्योंकि वह साझापन से ही प्राप्त होता है। मोहम्मद नबी खाँ के बयान में कहीं नहीं है कि दावेदार ने बिकाऊ मकानों के पास जाकर शुफ़ा तलब किया, बल्कि लिखा है कि तुरंत दावेदार ने कहा कि इन पाँच किताओं को (दावेदार ने इशारा किया था) मैंने शुफ़ा में ले लिया। उस समय अब्दुल रहमान खाँ भी मौजूद था, उसकी मौजूदगी में यह सब बातचीत हुई, तो यह स्पष्ट रूप से 'तलब इंदल मुश्तरी' (खरीदार के पास मांग) बताता है, न कि 'तलब इंदल मबीअ' (वस्तु के पास मांग)। क्या केवल इशारा, भले ही दूर से हो, पास होना कहलाता है? उसने तो आगे चलकर और अधिक स्पष्ट कहा है कि इस्माइल खाँ ने सड़क

पर नीम के पेड़ के नीचे खड़े होकर शुफ़ा तलब किया। विवादित मकान अलग-अलग स्थानों पर हैं; जहाँ शुफ़ा तलब किया गया था, उस जगह से सभी मकान दिखते थे। दावेदार ने पूरे मकान की ओर इशारा किया था। और मान लीजिए कि इस बयान से 'तलब इंदल मबीअ' भी साबित हो जाए, तो क्या इसमें 'तलब इंदल मुश्तरी' का स्पष्ट उल्लेख नहीं है? फिर दावेदार और गवाह के बयान में क्या विरोध हुआ। क्या दावेदार की बात में कोई शब्द 'तलब इंदल मबीअ' से इनकार का है? या 'तलब इंदल मुश्तरी' बिना 'तलब इंदल मबीअ' के, या दोनों का मेल शुफ़ा को समाप्त करने वाला है? या दूसरा उल्लेख दावे में बाधा है? या 'तलब इंदल मबीअ' में अधिकार अधिक मिलता है और 'तलब इंदल मुश्तरी' में कम हो जाता है? फिर इसका 'ज़्यादती पर गवाही' (शहादत अलल ज़ियादा) से क्या संबंध, या उल्लेख न करने और न होने का उल्लेख करने में...

واقع ہوئے کہ پانچ قطعہ مکانات میں سے جو سہام مبیعہ از روئے پرتے کے پڑیں گے میں نے اسی قیمت کو بحق شفعہ خود لئے اسے وجہ مخالفت دعوی و شہادت ٹھہرایا ہے حالانکہ یہ دعوی نہیں حکایت الفاظ طلب ہے اور اس میں بھی جو ابہام واقع ہوا ایک ہی سطر بعد اسے واضح کردیا ہے کہ فدوی سہام مبیعہ پر پنج قطعات میں سے مدعا علیہ سے بدون قیمت اصلی از روئے پرتے کے بحق شفعہ کے طلب کرتا ہے کھل گیا کہ پرتہ ناظر بہ قیمت ہے نہ کہ ناظر بہ سہام، مع ہذا یہاں ابہام سہام تعیین دعوی و طلب کے منافی ہی نہیں تعیین دو قسم: تعیین ذات کہ شیئ فی نفسہ محدود و مفروز و متمیز ہو، اور تعین قدر کہ اگر چہ مشاع و مخلوط ہے، مگر اس کی مقدار معلوم و معبود ہے۔ ہر عاقل جانتا ہے کہ شے مشاع میں تعین دوم ہو سکتا ہے تعین اول بے دفع شیوع نا ممکن ہے اور بیع صرف تعین ثانی چاہتی ہے، نہ تعین اول کہ بیع مشاع جائز بالا جماع، اور شفعہ مبیع پر اسی حیثیت موجودہ سے وارد ہوگا مفروز ہے تو مفروز اور مشاع ہے تو مشاع شیوع جب کہ مانع بیع نہیں، مانع طلب و دعوی شفعہ بھی نہیں وکل ذلك واضح جلی عند کل طالب فضلا عن عالم (یہ طالب علم پر واضح اور روشن ہے چہ جائیکہ جو فاضل ہوت) مدعی نے ازروئے پرتہ تو باعتبار ثمن کہا اور جو سہام کا ابہام بنظر ابہام ذات رکھا کہ مشاع ضرور مبہم الذات ہوتا ہے نہ کہ بنظر ابہام قدر بلکہ خود اس کا تعین لفظ مبیع سے بتادیا کہ بیع نہ ہوئی مگر معلوم القدر کی، پھر دعوی شہادت میں تخالف کدھر سے آیا، غایت یہ کہ شہود نے ابہام ذات کا جدا ذکر نہ کیا، نہ اس کی حاجت تھی کہ وہ شیوع سے مستفاد۔ اظہار محمد نبی خاں میں کہیں نہیں کہ مدعی نے مکانات مبیعہ کے پاس جاکر شفعہ طلب کیا بلکہ لکھا ہے کہ فوراً مدعی نے کہا کہ ان پنج قطعات کو (اشارہ مدعی نے کیا تھا) میں نے شفعہ لیا اس وقت عبدالرحمن خاں بھی موجود تھا اس کی

موجودگی میں یہ سب گفتگو ہوئی تو صاف طلب عند المشتری بتاتا ہے نہ کہ عند المبیع۔ کیا فقط اشارہ اگر چہ دور سے ہو عندیت ہے اس نے تو آگے چل کر اور صاف تر کہا ہے کہ اسمعیل خاں نے زیر درخت نیب سڑک پر کھڑے ہو کر طلب شفعہ کیا مکانات متنازعہ متفرق ہیں جہاں طلب شفعہ کیا تھا اس جگہ سے سب مکانات دکھتے تھے مدعی نے کل مکان کی جانب اشارہ کیا تھا اور بالفرض اس بیان سے طلب عند المبیع بھی ثابت ہو تو کیا طلب عند المشتری کی اس میں صریح تصریح نہیں پھر بیان مدعی و شاہد میں کیا تخالف ہوا۔ کیا مدعی کے کلام میں کوئی حرف طلب عند المبیع سے انکار ہے یا طلب عند المشتری بے طلب عند المبیع یا دونوں اجتماع مسقط شفعہ ہے یا ذکر ثانی مخل دعوی ہے یا عند المبیع طلب میں حق زیادہ ملتا عند المشتری طلب میں کم ہو جاتا ہے پھر اسے شہادۃ علی الزیادۃ سے کیا علاقہ، یا عدم ذکر و ذکر عدم میں

Fatawa Razawiya Volume 18

What is the reason for not making a distinction? All objections to Muhammad Hasan's testimony arise from not seeing his entire speech. Its introductory statement is this: Ali Gohar Khan said Akbar Khan sold one share out of ten shares from six plots of houses to Dulha Khan. Immediately upon this, Ismail Khan said from these five plots of houses (pointing towards the houses) at the price they cost, I took in Shufa (pre-emption). By saying 'one share', it is certainly possible that only one share from the total houses was sold. Now it is not known which house that share belongs to. So the demand made upon this news was an unknown demand. And now this is contrary to the plaintiff's statement and the statement of other witnesses here. However, by chance, it is also possible from this statement that one share from every ten shares of each house is sold, and that is what the plaintiff demanded. Deleting 'one by one' from 'one each' is not far-fetched. Allah Almighty says:

"We make no distinction between any of His messengers"[1] i.e., between one and another. — We do not differentiate between any one of the messengers, meaning we do not distinguish between each and every one of Allah Almighty's messengers. (T)

The statement of the manifest would have been only this much if it were not correct to call it contrary to the plaintiff's statement and the witness's final statement. At most, it would be insufficient due to probability. But Muhammad Hasan Khan did not state only this much; rather, he explained the meaning clearly further on, which removed that probability, and the speech undoubtedly became consistent with the plaintiff's statement and the final witness. He says that except for one share sold from each, the remaining nine shares from all the houses belong to Ismail Khan and Ghulam Jafar Khan. This claim was made by Ismail Khan for one sold share from each of the five plots. After these clarifications, the objections of ambiguity, ignorance, contradiction of the plaintiff, and contradiction of the witness are all against justice. Differentiation in the contract (Tafriq-e-Safqah) is not harmful in pre-emption (Shufa) when the plaintiff's right is only in part of the sold property. It is in Radd al-Muhtar:

If he were a pre-emptor for one of them	he takes that for which he is a pre-emptor
by consensus, for although the quality is one, it encompasses that	which has pre-emption
and that which does not have it.	

Translation: If he has pre-emption in one of two areas, he can by consensus take only that area in which he has the right of pre-emption. Even though the deal is one, one part of it is subject to pre-emption and the other part is...

[1] The Holy Quran 2/285

फतावा रज़विया जिल्द 18

अंतर न करने का कारण क्या है? मुहम्मद हसन की गवाही पर सभी आपत्तियाँ उनके पूरे बयान को न देखने का परिणाम हैं। उनकी मुख्य इबारत यह है: अली गौहर खान ने कहा कि अकबर खान ने मकानों के छह भूखंडों में से दस हिस्सों में से एक हिस्सा दूल्हा खान के हाथ बेच दिया। इस पर तुरंत इस्माइल खान ने कहा कि इन पांच भूखंडों के मकानों में से (मकानों की ओर इशारा करते हुए) जिस कीमत पर वे पड़े, मैंने उन्हें शुफ़ा (पूर्व-क्रय) में ले लिया। 'एक हिस्सा' कहने से यह अर्थ भी निकल सकता है कि कुल मकानों में से केवल एक हिस्सा बेचा गया। अब यह ज्ञात नहीं है कि वह हिस्सा किस मकान का है। तो इस खबर पर जो मांग की गई, वह अज्ञात मांग थी। और अब यह यहाँ वादी के बयान और अन्य गवाहों के बयान के विरुद्ध है। लेकिन संयोग से, इस कथन से यह भी संभव है कि प्रत्येक घर के दस हिस्सों में से एक-एक हिस्सा बेचा गया हो, और वादी ने वही मांग की हो। 'एक-एक' में से 'एक-एक' का लोप हो जाना असंभव नहीं है। अल्लाह सर्वशक्तिमान फरमाता है:

"हम उसके रसूलों में से किसी के बीच कोई भेद नहीं करते"१ यानी एक और दूसरे के बीच। — हम रसूलों में से किसी एक का भेद नहीं करते यानी अल्लाह तआला के रसूलों में हर एक में भेद नहीं करते। (त)

मज़हर का बयान केवल इतना ही होता अगर उसे वादी के विपरीत बयान और गवाह का अंतिम बयान कहना सही न होता। अधिक से अधिक यह संभावना के कारण अपर्याप्त होता। लेकिन मुहम्मद हसन खान ने केवल इतना ही बयान नहीं किया, बल्कि आगे चलकर मतलब स्पष्ट रूप से खोल दिया जिससे वह संभावना समाप्त हो गई और कथन निस्संदेह वादी के बयान और अंतिम गवाह के अनुसार हो गया। वह कहता है कि बेचे गए एक-एक हिस्से के अलावा बाकी सभी मकानों के नौ-नौ हिस्से इस्माइल खान और गुलाम जाफर खान के हैं। यह दावा इस्माइल खान ने पांच भूखंडों में से एक-एक बेचे गए हिस्से का किया है। इन स्पष्टीकरणों के बाद अस्पष्टता, अज्ञानता, वादी के विरोध और गवाह के विरोध की आपत्तियां सब न्याय के विरुद्ध हैं। शुफ़ा में सौदे का विखंडन (तफरीक़-ए-सफ़क़ा) हानिकारक नहीं है जब वादी का अधिकार केवल बेची गई वस्तु के कुछ हिस्से में हो। रद अल-मुह्तार में है:

यदि वह उनमें से एक का पूर्व-क्रेता हो	तो वह उसी को लेगा जिसका वह पूर्व-क्रेता है

सर्वसम्मति से, क्योंकि गुणवत्ता भले ही एक हो, वह उसमें शामिल है जिसमें शुफ़ा है

और जिसमें शुफ़ा नहीं है।

अनुवाद: यदि दो क्षेत्रों में से एक में शुफ़ा का अधिकार रखता हो, तो सर्वसम्मति से वह केवल उसी क्षेत्र को ले सकेगा जिसमें उसे शुफ़ा का अधिकार है, भले ही सौदा एक हो मगर उसका एक हिस्सा शुफ़ा वाला है और दूसरा हिस्सा...

१ अल-कुरान अल-करीम २/२८५

पृष्ठ ७१४ / ७३८

فرق نہ کرنے کا منشا کیا ہے۔ شہادت محمد حسن پر جملہ اعتراضات اس کا تمام کلام نہ دیکھنے سے ناشی اس کی صدر عبارت یہ ہے: علی گوہر خاں نے کہا اکبر خاں نے دس حصوں سے ایک حصہ چھ قطعہ مکانات میں سے دولہا خاں کے ہاتھ بیچا ہے اس پر فوراً اسمعیل خاں نے کہا ان پنج قطعات مکانات میں سے (مکانات کی جانب اشارہ کیا) جس قیمت کو وہ پڑتے میں آئے میں نے شفعہ میں لیا ایک حصہ کہنے سے ضرور یہ معنی بھی محتمل کہ مجموع مکانات سے صرف ایک حصہ بیع ہوا اب نہیں معلوم کہ وہ حصہ کس مکان کا ہے تو اس خبر پر جو طلب ہوئی طلب مجہول ہوئی اور اب یہ یہاں بیان مدعی و بیان شاہد دیگر سب کے خلاف ہوا، مگر اتفاقاً اس عبارت سے یہ بھی محتمل کہ ہر مکان کے دس حصوں سے ایک ایک حصہ بیع ہو اور وہی مدعی نے طلب کیا ایک ایک میں سے ایک ایک کا حذف کر دینا مستبعد نہیں۔ اللہ عزوجل فرماتا ہے:

"لَا نُفَرِّقُ بَيْنَ أَحَدٍ مِّنْ رُّسُلِہٖ "۱ ای بین احد واحد- ہم رسولوں میں سے کسی ایک کا فرق نہیں کرتے یعنی اللہ تعالیٰ کے رسولوں میں ہر ایک ایک میں فرق نہیں کرتے۔ (ت)

عبارت مظہر صرف اسی قدر ہوتی جب اسے مخالف بیان مدعی و بیان گواہ آخر کہنا ٹھیک نہ تھا غایت یہ کہ بوجہ احتمال ناکافی ہوتی مگر محمد حسن خاں نے صرف اسی قدر بیان نہ کیا بلکہ آگے چل کر مطلب صراحۃً کھول دیا جس سے وہ احتمال اٹھ گیا اور کلام بلا شبہ بیان مدعی و شاہد آخر کے مطابق ہو گیا وہ کہتا ہے سوا ایک ایک سہام بیعہ کے باقی جملہ مکانات میں سے نو نو سہام اسمعیل خان و غلام جعفر خان کے ہیں یہ دعویٰ اسمعیل خاں نے پنج قطعات میں سے ایک ایک سہام بیعہ کا کیا ہے، ان تصریحات کے بعد اعتراضات ابہام و جہالت و مخالفت مدعی و مخالفت

شاہد سب خلاف انصاف ہیں۔ شفعہ میں تفریق صفقہ مضر نہیں جبکہ مدعی کا حق صرف بعض مبیع میں ہو۔ ردالمحتار میں ہے:

لو كان شفيعاً لاحدهما ياخذ التي هو شفيعها

اتفاقاً لان الصفة وان اتحدت فقد اشتملت على ما فيه الشفعة

وعلى ماليس فيه

اگر دو رقبوں میں سے ایک میں شفعہ رکھتا ہو تو بالاتفاق اس رقبہ کو ہی لے سکے گا جس میں اس کو شفعہ کا حق ہے، سودا اگرچہ ایک ہے مگر اس کا ایک حصہ شفعہ والا ہے اور دوسرا حصہ

١ القرآن الكريم ٢ / ٢٨٥

Fatawa Ridawiyya (Volume 18)

[Arabic Quote]: "So the ruling is given in it where it is established as the fulfillment of a human right. Thus it is in Durr al-Bihar and Sharh al-Majma'. And Allah knows best." If there is no pre-emption (shuf'ah) claimant, then in the portion where there is pre-emption, the ruling of pre-emption will be given so that the servant's right can be fulfilled. It is similar in Durr al-Bihar and Sharh al-Majma'. And Allah Almighty knows best. (T)

Problem 145: From the state of Rampur, Jolon Wali Imli, asked by Syed Muhammad Shah Sahib, Superintendent Doctor of Horses in Bareilly, 1st Shaban 1330 AH. The question to the scholars is: If a declaration regarding the sale of something is made and verified in the registry office before a registrar who is also a jurist, pious, and the city judge, along with witnesses according to the rules, are his heirs legally authorized after his death to say that the declaration was incorrect and fictitious? And will their statement be legally credible or what? Explain and you will be rewarded.

The Answer: In the queried situation, their statement is not credible; rather, the statement of the buyer, who denies that the sale was fictitious, is credible. The heirs of the seller must provide proof from reliable, upright religious witnesses that the sale was fictitious. If they provide proof, well and good; otherwise, if they want an oath from the buyer, then an oath shall be taken from him. If he swears that the sale was not fictitious, the heirs' claim of fictitiousness will be rejected, and the sale will remain established. And if the buyer refuses to take the oath, the sale will be proven fictitious, and the buyer will have no claim over the sold item. It is mentioned in Jami' al-Fusulayn, Tahawi, and Radd al-Muhtar:

[Arabic Quote]: "If he made an acknowledgment and died, and his heirs said that he acknowledged it under duress (Talji'ah), the one in whose favor the acknowledgment was made shall swear by Allah: 'By Allah, he truly acknowledged it for you.'" He made an acknowledgment and died, then his heirs said that the deceased's acknowledgment was fictitious. In this case, the judge shall take an oath from the 'Muqarr lahu' (the person in whose favor the acknowledgment was made) whether the acknowledgment in his favor was correct. (T)

Then, if the adult heirs only give witness to the effect that before the sale, the seller and buyer had reached an agreement that we [are doing this] fictitiously...

1. Radd al-Muhtar, Book of Pre-emption, Chapter on What Nullifies It, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/157.
2. Radd al-Muhtar, Book of Acknowledgment, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/458.

फ़तावा रिज़विया (जिल्द 18)

[अरबी उद्धरण]: "तो उस चीज़ में इसके द्वारा हुक्म दिया जाएगा जिसमें बन्दे के हक की अदायगी साबित हो, जैसा कि दुर्रुल बिहार और शरह अल-मजमा में है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है।" अगर शुफ़आ (अग्रक्रयाधिकार) वाला नहीं है, तो जिस हिस्से में शुफ़आ है, उसमें शुफ़आ का हुक्म दिया जाएगा ताकि बन्दे का हक अदा हो सके। दुर्रुल बिहार और शरह अल-मजमा में ऐसा ही है। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। (त)

मसला 145: रियासत रामपुर, जोलों वाली इमली से, सायल सैयद मुहम्मद शाह साहब, सुपरिटेंडेंट डॉक्टर घोड़ों के, बरेली, पहली शाबान 1330 हिजरी। उलेमा-ए-किराम से सवाल है कि जो इकरार किसी चीज़ की बिक्री के बारे में रजिस्ट्री दफ्तर में ऐसे रजिस्ट्रार के सामने किया जाए जो फकीह (धर्मशास्त्रज्ञ), मुत्तकी (परहेजगार) और शहर का काजी भी हो, और गवाहों के साथ कायदे के मुताबिक उसकी तस्दीक करा दी जाए, तो क्या उसके इंतकाल के बाद उसके वारिस शरीअत की रो से यह कहने के हकदार हैं कि वह इकरार गलत और फर्जी था? और क्या उनका यह कहना शरीअत के मुताबिक मोतबर (विश्वसनीय) होगा? बयान फरमाएं और सवाब पाएं।

जवाब: पूछी गई सूरत में उनका कहना मोतबर नहीं है, बल्कि खरीदार का कहना मोतबर है जो बिक्री के फर्जी होने से इनकार करता है। बेचने वाले के वारिसों को शरई आदिल और विश्वसनीय गवाहों से सबूत देना होगा कि बिक्री फर्जी थी। अगर वे सबूत दे दें तो ठीक है, वरना अगर वे खरीदार से हलफ (कसम) चाहें तो उससे कसम ली जाएगी। अगर वह कसम खा ले कि बिक्री फर्जी नहीं थी, तो वारिसों का फर्जी होने का दावा खारिज कर दिया जाएगा और बिक्री कायम रहेगी। और अगर खरीदार कसम खाने से इनकार कर दे, तो बिक्री फर्जी साबित होगी और खरीदार का बिकी हुई चीज़ पर कोई दावा नहीं रहेगा। जामे अल-फुसूलैन, तहावी और रद अल-मुहतार में है:

[अरबी उद्धरण]: "अगर उसने इकरार किया और मर गया, और उसके वारिसों ने कहा कि उसने मजबूरी में (तलजीअह) इकरार किया था, तो जिसके हक में इकरार किया गया था, वह अल्लाह की कसम खाएगा: 'अल्लाह की कसम, उसने तुम्हारे लिए सही इकरार किया था।'" इकरार करके वफात पा गया तो उसके वारिसों ने कहा कि मैयत का यह इकरार फर्जी था, इस सूरत में मुकर्र लहू यानी जिसके हक में इकरार है, उससे काजी हलफ ले कि क्या तेरे हक में उसका इकरार सही था। (त)

फिर अगर बालिग वारिस सिर्फ इस मज़मून की गवाही दें कि बिक्री से पहले बेचने वाले और खरीदार के बीच यह तय हो गया था कि हम फर्जी...

---

1. रद अल-मुहतार, किताबुश शुफ़आ, बाबू मा युबतिलहा, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/157.
2. रद अल-मुहतार, किताबुल इकरार, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 4/458.

पेज 715/738

فحکم بھا فیما تثبت فیہ اداء لحق العبد کذا فی درر البحار وشرح المجمع۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ شفعہ والا نہیں ہے تو جس حصہ میں شفعہ ہے اس میں شفعہ کا حکم کیا جائے گا تاکہ بندے کا حق ادا ہو سکے۔ درر البحار اور شرح المجمع میں یونہی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۴۵: از ریاست رامپور جولوں والی املی مسئولہ سید محمد شاہ صاحب سپرنٹنڈنٹ ڈاکٹر ان اسپ در بریلی غرہ شعبان ۱۳۳۰ھ علمائے کرام سے سوال ہے کہ جو اقرار نسبت بیع کسی شے کے محکمہ رجسٹری میں روبرو ایسے رجسٹرار کے جو فقیہ متقی اور قاضی شہر بھی ہو بمعہ گواہان حسبِ قاعدہ کرکے تصدیق کرادے، اس کے خلاف بعد اس کے انتقال کے اس کے ورثہ شرعاً یہ کہنے کے مجاز ہیں کہ وہ اقرارِ غیر صحیح اور فرضی تھا یا نہیں، اور ان کا یہ قول شرعاً معتبر ہوگا یا کیا؟ بینوا توجروا۔

الجواب: صورتِ مستفسرہ میں ان کا قول معتبر نہیں بلکہ مشتری کہ بیع فرضی ہونے کا منکر ہے اس کا قول معتبر ہے، وارثانِ بائع کو گواہانِ شرعی عادل ثقہ سے ثبوت دینا ہوگا کہ بیع فرضی تھی اگر ثبوت دے دیں فبہا ورنہ مشتری سے حلف چاہیں تو اس سے قسم لی جائے اگر وہ قسم کھالے کہ بیع فرضی نہ تھی تو ورثاء کا دعوٰی فرضیت رد کردیا جائیگا اور بیع ثابت رہے گی، اور اگر مشتری قسم کھانے سے انکار کردے تو بیع فرضی ثابت ہوگی اور مشتری کو مبیع پر دعوٰی نہ رہے گا۔ جامع الفصولین وطحاوی وردالمحتار میں ہے:

اقرومات فقال ورثته انه اقر تلجئة حلف المقر لہ باللہ لقد اقر لك اقرارا صحیحاً ۲۔ اقرار کرکے فوت ہو گیا تو اس کے وارثوں نے کہا کہ میت کا یہ اقرار فرضی تھا اس صورت میں مقر لہ یعنی جس کے حق میں اقرار ہے سے قاضی حلف لے کہ کیا تیرے حق میں اسکا اقرار صحیح تھا۔ (ت)

پھر ورثاء بالغ اگر صرف اس مضمون کی گواہی دیں کہ قبل بیع بائع و مشتری میں قرارداد ہو لیا تھا کہ ہم فرضی

---

۱ ردالمحتار کتاب الشفعة باب مایبطلها دار احیاء التراث العربی بیروت ۵ / ۱۵۷ ۲ ردالمحتار کتاب الاقرار دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۴۵۸

Fatawa Razawiyya Volume (18)

If they conduct a sale, this testimony is not sufficient as it is possible that after this agreement they again agreed upon a definitive sale. Therefore, until both parties agree after the sale that the sale was based on this same fictitious agreement, it will not be considered fictitious merely on the statement of one party. Similarly, if they testify that after the sale the seller said "I conducted a fictitious sale," this is also insufficient. Even if the seller himself were present and made this claim, it would not be heard if the buyer did not accept it, especially when there is no proof of a fictitious agreement prior to the sale. Yes, if after the sale they prove the buyer's admission of its fictitious nature through reliable and just witnesses, it would be an argument against the buyer. It is stated in Durr al-Mukhtar:

If one of them claims it was a sham sale (Bai' al-Talji'ah) and the other denies it, the statement of the one claiming seriousness (reality) is accepted upon his oath. If one of them provides proof, it is accepted, and if both provide proof, then it is deemed a sham. 1 If one party claimed a fictitious sale and the other denied its fictitiousness, the statement of the one claiming a valid sale will be accepted after he takes an oath. If one of them provides testimony, it will be accepted, and if both provide testimony, then the testimony of the one claiming it was fictitious will be deemed valid. (T)

It is stated in Radd al-Muhtar:

His statement "if one of them provides proof": the more apparent view according to al-Khaniyah is that if the claimant of the sham sale provides proof first, [it is accepted] because the claimant of seriousness does not need proof, as proof is established contrary to the apparent. 2 The meaning of his statement "if one provides testimony, it will be accepted" is, according to the more apparent view in Khaniyah, that if the one providing testimony is the claimant of the fictitious sale, it will be accepted because the claimant of a valid sale does not need evidence, as evidence is used to establish something contrary to the apparent state. (T)

In the same book, it is stated:

In al-Manar: if they agreed upon jesting regarding the basis of the sale and agreed to conclude the contract based on that agreement, it is corrupted (invalidated). It is mentioned in Manar that if both parties agreed on the fictitious nature of the original sale and remained agreed on this fictitiousness at the time of the transaction, then the sale [is voided].

1 Durr al-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf, Mujtabai Press Delhi, 3/57. 2 Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/245.

फ़तावा रज़विया जिल्द अठारहवीं (18)

यदि वे बिक्री करते हैं, तो यह गवाही पर्याप्त नहीं है क्योंकि संभव है कि इस समझौते के बाद वे फिर से एक वास्तविक बिक्री पर सहमत हो गए हों। अत; जब तक बिक्री के बाद दोनों पक्ष इस बात पर सहमत न हों कि बिक्री इसी काल्पनिक समझौते पर हुई थी, केवल एक पक्ष के कहने पर इसे काल्पनिक नहीं माना जाएगा। इसी प्रकार, यदि वे गवाही दें कि बिक्री के बाद विक्रेता ने कहा था कि "मैंने काल्पनिक बिक्री की," तो यह भी पर्याप्त नहीं है। यदि विक्रेता स्वयं उपस्थित होता और यह दावा करता, तो भी यह तब तक सुना नहीं जाता जब तक कि खरीदार इसे स्वीकार न कर ले, विशेष रूप से तब जब बिक्री से पूर्व काल्पनिक समझौते का कोई प्रमाण न हो। हाँ, यदि बिक्री के बाद वे खरीदार द्वारा की गई इस स्वीकृति को विश्वसनीय और न्यायप्रिय गवाहों से सिद्ध कर दें, तो यह खरीदार के विरुद्ध तर्क होगा। दुर्रे मुख्तार में है:

यदि उनमें से एक छद्म बिक्री (बय-ए-तलजिआ) का दावा करता है और दूसरा इससे इनकार करता है, तो वास्तविकता (जद) का दावा करने वाले का कथन उसकी शपथ पर मान्य होगा। यदि उनमें से कोई एक प्रमाण प्रस्तुत करता है, तो उसे स्वीकार किया जाएगा, और यदि दोनों प्रमाण प्रस्तुत करते हैं, तो उसे छद्म माना जाएगा। 1 यदि एक ने काल्पनिक बिक्री का दावा किया और दूसरे ने इसके काल्पनिक होने से इनकार किया, तो वैध बिक्री का दावा करने वाले का कथन शपथ लेने के बाद स्वीकार किया जाएगा। और यदि उनमें से किसी एक ने गवाही प्रस्तुत की, तो वह स्वीकार्य होगी, और यदि दोनों ने गवाही दी, तो काल्पनिक कहने वाले की गवाही विश्वसनीय मानी जाएगी। (त)

रद अल-मुह्तार में है:

उनका कथन 'यदि उनमें से कोई एक प्रमाण प्रस्तुत करता है': अल-खनियाह के अनुसार स्पष्ट विचार यह है कि यदि छद्म बिक्री का दावेदार पहले प्रमाण देता है, [तो वह स्वीकार्य है] क्योंकि वास्तविकता के दावेदार को प्रमाण की आवश्यकता नहीं होती है, क्योंकि प्रमाण प्रकट स्थिति के विपरीत स्थापित किया जाता है। 2 उनके कथन "यदि कोई एक गवाही प्रस्तुत करे तो वह स्वीकार्य होगी" का अर्थ खनियाह के अधिक स्पष्ट विचार के अनुसार यह है कि यदि गवाही देने वाला काल्पनिक बिक्री का दावेदार है तो वह स्वीकार्य होगी क्योंकि वैध बिक्री के दावेदार को साक्ष्य की आवश्यकता नहीं होती है क्योंकि साक्ष्य का उपयोग प्रकट स्थिति के विपरीत सिद्ध करने के लिए किया जाता है। (त)

उसी में है:

अल-मनार में: यदि वे बिक्री के मूल आधार के संबंध में परिहास पर सहमत हुए और उस समझौते के आधार पर अनुबंध करने पर सहमत रहे, तो यह अमान्य है। मनार में है कि यदि दोनों पक्ष मूल बिक्री के काल्पनिक होने पर सहमत हुए और दोनों सौदे के समय भी इसी काल्पनिक होने पर सहमत रहे, तो बिक्री [अमान्य हो जाएगी]।

1 दुर्रे मुख्तार, किताब अल-बुयू, बाब अस-सर्फ़, मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 3/57। 2 रद अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अस-सर्फ़, दार इह्या अत-तुराथ अल-अरबी बेरूत, 4/245।

पृष्ठ 716 / 738

بیع کرینگے تو یہ شہادت کافی نہیں کہ ممکن کہ اس قرار داد کے بعد پھر بیع قطعی پر راضی ہوئے ہوں، تو جب تک بعد بیع فریقین متفق نہ ہوں کہ بیع اسی قرار داد فرضی پر ہوئی صرف ایک فریق کے کہنے سے فرضی نہ مانی جائے گی۔ یونہی اگر یہ گواہی دیں کہ بعد بیع بائع نے کہا تھا کہ میں نے بیع فرضی کی تو یہ بھی کافی نہیں کہ خود بائع اگر موجود ہوتا اور یہ ادعا کرتا مسموع نہ ہوتا جب کہ مشتری اسے تسلیم نہ کرتا خصوصاً جب کہ پیش از بیع قرار داد فرضی کا ثبوت نہیں، ہاں اگر بعد بیع مشتری کے اقرار فرضیت کو گواہانِ ثقہ عادل سے ثابت کریں تو مشتری پر حجت ہوگا۔ درمختار میں ہے:

لو ادعی احدھما بیع التلجئۃ وانکر الآخر فالقول لمدعی الجد بیمینہ ولو برھن احدھما قبل ولو برھن فالتلجئۃ ۱، اگر ایک نے فرضی بیع کا دعوٰی کیا اور دوسرے نے فرض ہونے کا انکار کیا تو صحیح بیع کہنے والے کی بات اس سے قسم لے کر تسلیم کی جائے گی، اور اگر دونوں میں سے ایک نے گواہی پیش کی تو قبول ہوگی اور اگر دونوں نے گواہی پیش کی تو پھر فرض کہنے والے کی گواہی معتبر ہوگی۔ (ت)

ردالمختار میں ہے:

قولہ لو برھن احدھما الاظھر قول الخانیۃ لو برھن مدعی التلجئۃ قبل لان مدعی الجد لا یحتاج الی برھان لان البرھان یثبت خلاف الظاہر ۲۔ اس کا قول کہ "اگر ایک گواہی پیش کرے تو قبول ہوگی" کا مطلب بقول خانیہ اظہر یہ ہے کہ وہ گواہی والا فرضی بیع کا مدعی ہو تو قبول ہوگی کیونکہ

صحیح بیع کے مدعی کو دلیل کی ضرورت نہیں اس لئے کہ دلیل سے خلاف ظاہر کو ثابت کیا جاتا ہے۔ (ت)

اسی میں ہے:

في المنار فان تواضعا على الهزل باصل البيع واتفقا على بناء العقد على المواضعة يفسد منار میں ہے کہ دونوں فریق اصل بیع کے فرضی ہونے پر متفق ہوئے اور دونوں سودے کے وقت بھی اسی فرض ہونے پر متفق رہے تو بیع

۱ درمختار کتاب البیوع باب الصرف مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۵۷ ۲ ردالمختار کتاب البیوع باب الصرف داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۴۵

Fatawa Ridawiyya Volume 18

[Arabic Text Block]: The sale [conducted in jest] is void; hence, ownership is not established even with possession. If both parties agree to renounce the jest, by stating after the sale that at the time of the transaction they turned from mockery to seriousness, then the sale is valid and the jest is void. However, if they disagree on whether they proceeded based on the initial mock agreement or renounced it, the contract is valid according to Imam Abu Hanifa (RA), contrary to the view of the two Companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). He prioritised the validity of the offer because it is the fundamental state. He considered the initial mock agreement as superseded now that something contradictory [the formal contract] exists, just as if they had agreed to proceed based on it. (End of the summarized text). I say: Do not overlook that their [the two Companions'] view applies when it is known that they previously agreed upon mockery. An agreement established by mutual consensus is not revoked by the mere claim of one party to have renounced it, according to them. This is the position preferred by the researcher in 'Al-Tahrir'. This is unlike the situation where they conclude a contract and then one party claims it was based on a prior mock agreement; in such a case, the claim is not accepted by consensus unless proven with evidence, because he is seeking to invalidate what was completed from his side. End of our marginalia on Radd al-Muhtar.

[Urdu Text Block]: ...will be void, and despite possession, they will not become the owners. And if they renounced their pre-decided [mockery] and intended a valid sale for the deal, and both said after the sale that at the time of the deal, instead of the pre-decided fictional one, we conducted a definitive sale, then the sale will be valid and the fiction and joke will be declared void. If there is a disagreement in this matter whether the intention was for a valid and definitive sale instead of the pre-decided one, then according to Imam-e-Azam (Radi Allahu Ta'ala Anhu), the sale will be declared valid. The 'Sahibain' (two companions) differ in this. Imam Sahib (Radi Allahu Ta'ala Anhu) gave preference to the validity of the sale because validity is the original state in a sale. The 'Sahibain' (Rahimahumullah Ta'ala) considered the agreement of both as authoritative until a contradiction is found, just as proceeding based on the pre-decided agreement was found. (End of summary). I say: let it be kept in view that according to 'Sahibain' (Rahimahumullah Ta'ala), the fictional plan agreed upon by both will not end by the renunciation of one party because it was decided by both. The researcher has given preference to this in his writing. Contrary to this is the case where both conducted an absolute deal, then one says we had decided it as fictional;

his word will not be accepted by consensus because he wants to terminate his own completed sale, unless he presents witnesses to prove it. The text of our marginalia on Radd al-Muhtar ended. (T)

Footnotes: 1. Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 4/245 2. Jadd al-Mumtar 'ala Radd al-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf Page 717 of 738

[अरबी पाठ का अनुवाद]: बिक्री (मज़ाक या ठिठोली के साथ) अमान्य है; इसलिए, कब्ज़ा होने के बावजूद स्वामित्व स्थापित नहीं होता है। यदि दोनों पक्ष मज़ाक को त्यागने पर सहमत हों, बिक्री के बाद यह बताते हुए कि सौदे के समय वे मज़ाक से गंभीरता की ओर मुड़ गए थे, तो बिक्री वैध है और मज़ाक शून्य है। हालांकि, यदि वे इस बात पर असहमत हों कि क्या वे प्रारंभिक मज़ाक वाले समझौते के आधार पर आगे बढ़े या उसे त्याग दिया, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रज़ि.) के अनुसार अनुबंध वैध है, जो दो साथियों (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के दृष्टिकोण के विपरीत है। उन्होंने प्रस्ताव की वैधता को प्राथमिकता दी क्योंकि यह मूल स्थिति है। उन्होंने प्रारंभिक मज़ाक वाले समझौते को तब तक दबा हुआ माना जब तक कि कोई विरोधाभासी बात (औपचारिक अनुबंध) मौजूद न हो, जैसे कि यदि वे उस पर आधारित होने के लिए सहमत हुए हों। (संक्षिप्त पाठ का अंत)। मैं कहता हूँ: इस बात को अनदेखा न करें कि उनका [दो साथियों का] विचार तब लागू होता है जब यह ज्ञात हो कि वे पहले मज़ाक पर सहमत थे। उनके अनुसार, आपसी सहमति से स्थापित एक समझौता उनमें से एक पक्ष के त्यागने के मात्र दावे से रद्द नहीं होता है। यह 'अल-तहरीर' में शोधकर्ता द्वारा पसंदीदा स्थिति है। यह उस स्थिति के विपरीत है जहाँ वे एक अनुबंध संपन्न करते हैं और फिर एक पक्ष दावा करता है कि यह पूर्व मज़ाक वाले समझौते पर आधारित था; ऐसे मामले में, दावे को सर्वसम्मति से स्वीकार नहीं किया जाता जब तक कि साक्ष्य के साथ प्रमाणित न किया जाए, क्योंकि वह अपनी ओर से पूरी की गई बात को अमान्य करना चाहता है। 'रद्द अल-मुह्तार' पर हमारी टिप्पणी का पाठ समाप्त हुआ।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. रद्द-अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अस-सर्फ़, दार इहया अत-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 4/245 2. जद-अल-मुम्तार अली रद्द-अल-मुह्तार, किताब अल-बुयू, बाब अस-सर्फ़

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

[عربی عبارت کا ترجمہ]: البیع [ہنسی مذاق والا] فاسد ہے، چنانچہ قبضے کے باوجود ملکیت ثابت نہیں ہوتی۔ اگر دونوں فریق اعراض پر متفق ہو جائیں اس طرح کہ بیع کے بعد کہیں کہ ہم نے بیع کے وقت ہزل (مذاق) سے جد (سنجیدگی) کی طرف رجوع کر لیا تھا، تو بیع صحیح ہے اور ہزل باطل ہے۔ اور اگر اس بات میں اختلاف ہو جائے کہ مواضعہ (سابقہ فرضی سمجھوتے) پر بیع ہوئی ہے یا اس سے اعراض کیا گیا ہے، تو امام اعظم رضی اللہ عنہ کے نزدیک عقد صحیح ہے، خلافاً لصاحبین (امام ابو یوسف اور امام محمد)۔ انہوں نے ایجاب کی صحت کو اولیٰ قرار دیا کیونکہ اصل یہی ہے۔ انہوں نے مواضعہ کو اب ساقط الاعتبار سمجھا کیونکہ اب اس کے مناقض (عقدِ بیع) پایا گیا، جیسا کہ اگر وہ اس (مواضعہ) پر بنا کرنے پر متفق ہوتے۔ (انتہی مختصراً)۔ میں کہتا ہوں: یہ بات آپ سے پوشیدہ نہ رہے کہ ان دونوں (صاحبین) کا قول وہاں ہے جہاں یہ معلوم ہو کہ ان دونوں کا پہلے سے ہزل پر مواضعہ (اتفاق) تھا۔ تو صاحبین کے نزدیک وہ مواضعہ جو بالاتفاق ثابت ہو، ان میں سے کسی ایک کے اعراض کے دعوے سے ختم نہیں ہوگا، اور اسی قول کو محقق نے 'التحریر' میں ترجیح دی ہے۔ یہ اس صورت کے برعکس ہے جہاں وہ عقد کریں پھر ان میں سے کوئی ایک مواضعہ کا دعویٰ کرے، تو بالاتفاق یہ دعویٰ قبول نہیں کیا جائے گا جب تک کہ وہ دلیل پیش نہ کرے، کیونکہ وہ اپنی جانب سے مکمل ہونے والے امر کو توڑنے کی کوشش کر رہا ہے۔ ردالمحتار پر ہمارے حاشیہ کی عبارت ختم ہوئی۔

[اردو متن]: فاسد ہوگی اور قبضہ کے باوجود مالک نہ ہوں گے اور اگر انہوں نے اپنے طے شدہ سے اعراض کرتے ہوئے سودے کے صحیح بیع کا ارادہ کرلیا اور دونوں نے بیع کے بعد کہا کہ ہم نے سودے کے وقت طے شدہ فرضی کے بجائے قطعی بیع کرلی تھی تو بیع صحیح ہوگی اور

فرض و مذاق باطل قرار پائیگا، اور اگر اس معاملہ میں اختلاف ہوجائے کہ طے شدہ کی بجائے صحیح اور قطعی بیع کا ارادہ کیا تھا یا نہیں تو امام اعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ کے نزدیک بیع صحیح قرار دی جائے گی، صاحبین کا اس میں خلاف ہے، امام صاحب رضی اللہ تعالیٰ عنہ نے بیع کی صحت کو ترجیح دی کیونکہ بیع میں اصل صحت ہے، اور صاحبین رحمہما اللہ تعالیٰ نے دونوں کے طے کردہ کو اس وقت تک معتبر قرار دیا جب تک اس کا مناقض نہ پایا جائے جس طرح کہ طے کردہ پر بنا کرنا پایا گیا ہے اھ مختصراً، میں کہتا ہوں یہ بات پیش نظر رہے کہ صاحبین رحیمہم اللہ تعالیٰ کے نزدیک دونوں کا باتفاق طے کردہ فرضی منصوبہ ایک فریق کے اعراض سے ختم نہ ہوگا کیونکہ وہ دونوں کا طے کردہ ہے، اسی کو محقق صاحب نے تحریر میں ترجیح دی ہے اس کے برخلاف وہ صورت کہ دونوں نے مطلق سودا کرلیا، پھر ایک یہ کہے کہ ہم نے فرضی طے کیا تھا تو اسکی بات بالاتفاق قبول نہ کی جائیگی کیونکہ وہ اپنی تام کی ہوئی بیع کو ختم کرنا چاہتا ہے الایہ کہ وہ اس پر گواہ پیش کر کے اس کو ثابت کردے۔ ردالمحتار پر ہمارے حاشیہ کی عبارت ختم ہوئی۔ (ت)

حواشی: ۱۔ ردالمحتار کتاب البیوع باب الصرف دار احیاء التراث العربی بیروت ۴ / ۲۴۵ ۲۔ جدالممتار علی ردالمحتار کتاب البیوع باب الصرف صفحہ 717 از 738

Fatawa Razawiyya Volume 18

In Durr al-Mukhtar it is stated: If a person acknowledged a sum of money in a document and had it witnessed, then later claimed that some of this money is interest upon him; if he presents evidence for this claim, it will be accepted, even if it contradicts his acknowledgement, because we know he was forced into this acknowledgement. (In) Shara Wahbaniyyah, its commentator Shurunbulali recorded that a fatwa should not be given on this subsidiary case because there is no excuse for one who acknowledged. At most, it should be said that the beneficiary of the acknowledgement take an oath according to the opinion of Imam Abu Yusuf, which is preferred for the fatwa in this and similar matters. I say, the author has stated this with certainty. (T)

In Radd al-Muhtar from Nur al-Ayn it is stated: In the claim of a sham contract (Talji'ah), the heir claims against the beneficiary that it was an act [of simulation], meaning a secret agreement with the acknowledger. Therefore, an oath will be taken. And Allah Almighty knows best. (T)

Issue 126 to 129: From Rampur State, sent by the aforementioned Sayyid Sahib, 1st Shaban 1330 AH. Petition to the service of the highly esteemed Alahazrat Maulana al-Mawlawi Hafiz Haji Ahmad Raza Khan Sahib, may his grace be general! Hindah claimed against five heirs of Zaid Khilyali regarding a house, namely Sa'id-un-Nisa etc., in this manner: Hindah...

---

1. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Iqrar, Section on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press Delhi, 2/140.
2. Radd al-Muhtar, Kitab al-Iqrar, Section on Miscellaneous Issues, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/458. Page 718 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

दुर्रे मुख़्तार में है: एक व्यक्ति ने रसीद में दर्ज माल का इक़रार किया और उस पर गवाही पाई गई, फिर इक़रार करने वाले ने दावा कर दिया कि इसमें से कुछ माल मुझ पर सूद है। अगर उसने इस दावे पर गवाह पेश कर दिए तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, हालाँकि यह दावा उसके इक़रार के विपरीत है, क्योंकि हमें स्पष्ट रूप से पता है कि उसे इस इक़रार के बिना कोई चारा नहीं था। शरह वहबानिया में जिसे उसके व्याख्याकार शुरुनबलाली ने लिखा है कि इस पर फ़तवा न दिया जाए क्योंकि इक़रार करने वाले के पास कोई बहाना नहीं है; अधिक से अधिक यह कि जिसके हक़ में उसने इक़रार किया है उससे क़सम ली जाए, इमाम अबू यूसुफ़ के उस कथन के आधार पर जो इस जैसे मसले में फ़तवे के लिए चुना गया है। मैं कहता हूँ इसी पर लेखक ने ज़ोर दिया है। (त)

रद अल-मुह्तार में नूरुल ऐन से है: फ़र्जी बिक्री (तलजिआ) के दावे में वारिसों का लाभार्थी के ख़िलाफ़ दावा होता है कि उसने इक़रार करने वाले के साथ गुप्त समझौता किया था, इसलिए उससे क़सम ली जाएगी। और अल्लाह सबसे बेहतर जानता है। (त)

मसला 126 से 129: रियासत रामपुर से मुर्सल सैय्यद साहब मोसूफ़, गरा शाबान 1330 हिजरी। इस्तफ़्ता (प्रश्न) आलाहज़रत मौलाना अल-मौलवी हाफ़िज़ हाजी अहमद रज़ा ख़ां साहिब की सेवा में! हिन्दा ने ज़ैद ख़िलयाली के मकान के संबंध में सईदुन निसा आदि पाँच वारिसों के विरुद्ध इस प्रकार दावा किया कि हिन्दा ने...

---

1. दुर्रे मुख़्तार किताबुल इक़रार, विविध मसलों का अध्याय, मतबए मुजतबाई दिल्ली, 2/140.
2. रद अल-मुह्तार किताबुल इक़रार, विविध मसलों का अध्याय, दार इह्या अल-तुरास अल-अरबी बेरूत, 4/458. पृष्ठ 718 का 738

در مختار میں ہے: اقر بمال فی صك واشهد علیه به ثم ادعی ان بعض هذا المال ربا علیه فان اقام علی ذلك بینة تقبل، وان كان متناقضالانا نعلم انه مضطر الی هذا الاقرار شرح وهبانیة و حرر شارحها الشرنبلالي انه لا یفتی بهذا الفرع لانه لا عذر لمن اقر، غایته ان یقال بانه یحلف المقر له علی قول ابي یوسف المختار للفتوی في هذه ونحوها اه قلت و به جزم المصنف۔ ایک شخص نے رسید میں درج مال کا اقرار کیا اور اس پر گواہی پائی گئی پھر اقرار کرنیوالے نے دعوٰی کر دیا کہ اس میں سے کچھ مال مجھ پر سود ہے اگر اس نے اس دعوٰی پر گواہ پیش کر دئے تو یہ شہادت قبول کی جائیگی اگر چہ یہ دعوٰی اس کے اقرار سے مناقض ہے کیونکہ ہمیں واضح طور پر معلوم ہے کہ اس کو اس اقرار کے بغیر چارہ نہیں تھا شرح وہبانیہ میں جس کو اس کے شارح شرنبلالی نے تحریر کیا ہے کہ اس پر فتوٰی نہ دیا جائے کیونکہ اقرار کرنے والے کو کوئی عذر نہیں، زیادہ سے زیادہ یہ کہ جس کے حق میں اس نے اقرار کیا ہے اس سے قسم لی جائے امام ابو یوسف کے قول پر جو کہ اس جیسے مسئلہ میں فتوٰی کے لئے مختار ہے۔ میں کہتا ہوں اسی پر مصنف نے جزم فرمایا ہے۔ (ت)

ردالمحتار میں نور العین سے ہے: فی دعوی التلجئة یدعی الوارث علی المقرله فعلا له و هو تواضعه مع المقر فی السر فلذا یحلف ۲۔ واللہ تعالی اعلم۔ فرضی بیع کے دعوٰی میں مقررلہ کے خلاف وارثوں کا دعوٰی ہو جاتا ہے کہ اس نے اقرار کرنیوالے سے خفیہ سمجھوتہ کیا ہے اس لئے اس سے قسم لی جائیگی۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۲۶ تا ۱۲۹: از ریاست رامپور مرسلہ سید صاحب موصوف غرہ شعبان ۱۳۳۰ھ استفتاء

بخدمت فضائل منزلت اعلیحضرت مولانا المولوی حافظ حاجی احمد رضا خاں صاحب عم فیضہم !

ہندہ نے بنام سعید النساء وغیرہ پانچ کس ورثاء زید خیلیالی مکان کو یوں دعویٰ کیا کہ ہندہ نے

---

1 درمختار کتاب الاقرار فصل فی مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۴۰ 2 ردالمحتار کتاب

الاقرار فصل فی مسائل شتی داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۴۵۸ Page 718 of 738

Fatawa Rizvia Volume 18 (18)

The disputed house was purchased from Zaid. Zaid has passed away, and his heirs are in possession of the house; let possession be granted. The defendants admit the authentication of the sale deed of the said house but claim that the sale was fictitious. Zaid had made a fictitious sale deed out of fear regarding his wife Saeed-un-Nisa's dower (Mahr) and maintenance. There was no exchange of sale price, nor did the plaintiff gain possession of the disputed house. From the plaintiff's side, five men and four women testified regarding the finality of the sale and payment of the sale price. However, the court stated in its judgment that only two witnesses were presented by the plaintiff, and their testimony is contrary to reasoning (khilaf-e-qiyas) and, being of unknown character (mastoor), unworthy of attention. Other reasons for it being contrary to reasoning are also mentioned in the copy of the judgment, which is presented for observation. Now the question is: (1) Are there any Shariah conditions for a sale to be considered fictitious? Will a sale be proven fictitious merely by producing testimony that the contracting parties admitted it was fictitious after the sale? The court itself described the witnesses who gave this testimony as 'of unknown character' (mastoor-ul-haal), yet some of them admit to their past convictions and currently shaving their beards. (2) Are the reasons cited by the court for the plaintiff's testimony being contrary to reasoning such that, according to Shariah, the testimony becomes unacceptable? (3) Will the judge's action of mentioning only two witnesses instead of six men and four women in his judgment affect his decision, even though the statements of all are present in the record? (4) Can such a decision be legally upheld in a court of appeal according to Shariah? The copy of the judgment and copies of the witness statements of both parties have been formally obtained from the court and are being presented. Please favor us with an answer. And the reward is with Allah.

The Answer: Answer to the first question. The judgment and statements of both parties have been thoroughly reviewed. From the perspective of jurisprudential inquiries (tanqeehat-e-fiqhiya), there is much to say here, but by the grace of Allah Almighty, we will limit ourselves to a few brief points, as by His help, this much is sufficient for expressing the correct view and clarifying the answer. (1) In this case, the parties agree that Zaid, i.e., Syed Sadiq Shah, sold the disputed house...

फतावा रजविया जिल्द 18 (18)

विवादित मकान जैद से खरीदा गया है। जैद की मृत्यु हो गई है और उसके उत्तराधिकारी मकान पर काबिज हैं; कब्जा दिलाया जाए। प्रतिवादी उक्त मकान के बिक्रीनामे के सत्यापन को स्वीकार करते हैं लेकिन कहते हैं कि बिक्री फर्जी थी। जैद ने अपनी पत्नी सईद-उन-निसा की मेहर और भरण-पोषण के डर से एक फर्जी बिक्रीनामा बनाया था। न तो बिक्री की राशि का लेन-देन हुआ और न ही वादी को विवादित मकान का कब्जा मिला। वादी की ओर से पांच पुरुषों और चार महिलाओं ने बिक्री की अंतिम पुष्टि और बिक्री राशि के भुगतान के संबंध में गवाही दी। हालांकि, अदालत ने अपने फैसले में लिखा है कि वादी की ओर से केवल दो गवाह पेश किए गए थे, और उनकी गवाही तर्क के विपरीत (खिलाफ-ए-कियास) है और चरित्र अज्ञात (मस्तूर) होने के कारण ध्यान देने योग्य नहीं है। तर्क के विपरीत होने के अन्य कारण भी फैसले की प्रति में दिए गए हैं, जिसे अवलोकन के लिए प्रस्तुत किया गया है। अब सवाल यह है: (1) क्या बिक्री को फर्जी मानने के लिए शरीयत में कुछ शर्तें हैं? क्या केवल इस गवाही से कि अनुबंध करने वालों ने बिक्री के बाद इसके फर्जी होने का इकरार किया था, बिक्री फर्जी साबित हो जाएगी? जिन गवाहों ने यह गवाही दी है, उन्हें अदालत ने खुद 'मस्तूर-उल-हाल' लिखा है, लेकिन उनमें से कुछ अपनी पिछली सजाओं और वर्तमान में दाढ़ी मुंडवाने को स्वीकार करते हैं। (2) क्या अदालत द्वारा वादी की गवाही के बारे में जो तर्क के विपरीत होने के कारण लिखे गए हैं, वे शरीयत के अनुसार ऐसे हैं जिनसे गवाही अस्वीकार्य हो जाए? (3) क्या काजी का अपने फैसले में छह पुरुषों और चार महिलाओं के बजाय केवल दो का उल्लेख करना उसके फैसले को प्रभावित करेगा, जबकि सभी के बयान रिकॉर्ड में मौजूद हैं? (4) क्या शरीयत के अनुसार ऐसा फैसला अपील की अदालत में बहाल रहने योग्य हो सकता है? फैसले की प्रति और पक्षकारों के गवाहों के बयानों की प्रतियां अदालत से विधिवत प्राप्त कर पेश की जा रही हैं। कृपया उत्तर प्रदान करें। और पुण्य अल्लाह के पास है।

उत्तर: पहले प्रश्न का उत्तर। दोनों पक्षों के फैसले और बयानों का पूरी तरह से अवलोकन किया गया। न्यायशास्त्रीय जांच (तनकीहात-ए-फिक्हिया) के दृष्टिकोण से यहाँ बहुत कुछ कहना है, लेकिन सर्वशक्तिमान अल्लाह की कृपा से, हम कुछ संक्षिप्त बिंदुओं तक ही सीमित रहेंगे, क्योंकि उनकी सहायता से, सही दृष्टिकोण व्यक्त करने और उत्तर स्पष्ट करने के लिए इतना ही पर्याप्त है। (1) इस मामले में, पक्षकार इस बात पर सहमत हैं कि जैद, यानी सैयद सादिक शाह ने विवादित मकान...

पृष्ठ 719 का 738

مکان متنازعہ زید سے خریدا ہے زید فوت ہوگیا ہے ورثاء زید مکان پر قابض ہیں، دخل دلایا جائے، مدعاعلیہم کو بیعنامہ مکان مذکور کا تصدیق کرا دینا تسلیم ہے مگر کہتے ہیں کہ بیع فرضی ہوئی تھی، زید نے سعید النساء اپنی زوجہ کے دین مہر اور نان نفقہ کے خوف سے بیعنامہ فرضی کردیا تھا زر ثمن کا داد وستد نہیں ہوا نہ مدعیہ کا قبضہ مکان متنازعہ پر ہوا، مدعیہ کی جانب سے پانچ مرد اور چار عورتوں نے قطعیت بیع اور زر ثمن ادا کرنے کی بابت شہادت دی ہے، مگر عدالت نے اپنے فیصلے میں لکھا ہے کہ صرف دو گواہ مدعیہ کی طرف سے پیش ہوئے ہیں ان کی شہادت خلاف قیاس ہے اور مستور ہونے کے سبب نا قابل التفات خلاف قیاس ہونے کی اور بھی وجوہ لکھی ہیں جو نقل فیصلہ میں مذکور ہیں یہ نقل فیصلہ ملاحظہ کے لئے پیش کیا جاتا ہے اب سوال یہ ہے: (۱) بیع فرضی ہونے کے لئے شرعاً کچھ شرائط ہیں، محض اس قدر شہادت دلوا دینے سے کہ عاقدین نے بیع کے بعد اقرار فرضی ہونے کا کیا تھا بیع فرضی ثابت ہو جائیگی، جن جن گواہوں نے یہ شہادت دی ہے ان کو عدالت نے خود مستور الحال لکھا ہے لیکن بعض ان میں سے ایسے بھی ہیں جن کو اپنی سزا یابی سابقہ اور بالفعل اپنی داڑھی منڈوانا تسلیم ہے۔ (۲) جو وجوہ شہادت مدعیہ کی نسبت عدالت نے خلاف قیاس ہونے کے لکھے ہیں کیا وہ شرعاً ایسے ہیں جن سے شہادت نا قابل تسلیم ہو جائے۔ (۳) کیا قاضی کا یہ فعل اس کے فیصلہ پر مؤثر ہوگا کہ بجائے چھ مرد اور چار عورتوں کے صرف دو کا پیش ہونا اپنے فیصلہ میں ظاہر کرے حالانکہ مسل میں سب کے بیان موجود ہیں۔ (۴) کیا ایسا فیصلہ حاکم مرافعہ کی عدالت میں شرعاً قابل بحالی ہو سکتا ہے؟ نقل فیصلہ اور نقول بیانات گواہان فریقین عدالت سے باقاعدہ حاصل کر کے پیش کئے جاتے ہیں جواب مرحمت ہو۔ والاجر عنداللہ۔

الجواب: جواب سوال اول فیصلہ واظہارات فریقین تمام وکمال ملاحظہ ہوئے تنقیحات فقہیہ کے اعتبار سے تو یہاں بہت کہنا ہے مگر بتوفیقہ تعالیٰ چند مختصر افادات پر اقتصار کریں کہ بعونہ تعالیٰ اظہار صواب وایضاح جواب کے لئے اسی قدر بس ہے۔ (۱) اس مقدمہ میں فریقین کو اتفاق ہے کہ زید یعنی سید صادق شاہ نے مکان متنازعہ فیہ کا

Fatawa Razviyya Volume 18

The sale deed was made in the name of his sister-in-law Hind, i.e., Fatima Begum, and its registration was completed. The city ruler, Qazi, Mufti, jurist, and pious person verified it. The dispute is between seriousness (reality) and jest (pretense), i.e., whether this sale was valid and final or just a decorative pretense. Saeeda Begum, the wife, and five other heirs of Syed Sadiq Shah, claim it is fictitious, while Fatima Begum, the purchaser, claims it is final. In this case, according to Sharia, Saeeda Begum and others are the claimants because they want to erase an established fact, and Fatima Begum is the defendant whose statement is consistent with the apparent fact. Therefore, the burden of proof is on Saeeda Begum and others; Fatima does not need any witnesses at all; her mere oral statement along with an oath is credible. It is stated in Durr-ul-Mukhtar: "If one party claims a sham sale (at-talji'ah) and the other denies it, the word is with the one claiming seriousness (reality), along with his oath." 1 One party claims that the sale is fictitious, the other denies it, then the word of the claimant of a valid sale will be credible with an oath. (T)

It is stated in Radd-ul-Muhtar: "The claimant of seriousness does not need proof because proof is needed to establish something contrary to the apparent." 2 The claimant of finality does not need evidence because evidence is for proving something against the appearance. (T)

Therefore, placing the burden of proof on Fatima Begum and discussing her witnesses and objecting to them is all groundless, useless, and against the established rules of jurisprudence. (2) For the heirs of Sadiq Shah to prove the sale as fictitious, it is sufficient to provide only two trustworthy, pious, and legally just witnesses of this content: that after the sale deed, Fatima Begum admitted before us that "this sale in my name was fictitious". Besides this, no other conditions are required, nor will any other statement benefit them. Now we look at the witnesses of the heirs. On their behalf, Bankey Miyan, Chhattan Miyan, Syed Mujeeb Shah, Haji Muhammad Raza Khan, Shahnawaz Khan, Niyaz Ahmad Khan, Muhammad Yusuf Khan, Banna Khan, Syed Muhammad Shah Noor Mard, and two women, Sughra and Ajooba; a total of eleven witnesses were presented. Among them, Yusuf Khan's statement is only that "this house belonged to Miyan Sadiq Shah, he lived in it until his death". If it is proved by the last sentence...

1 Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf, Mujtabai Press Delhi, 3/75 2 Radd-ul-Muhtar, Kitab al-Buyu', Bab al-Sarf, Dar Ihya al-Turath al-Arabi Beirut, 4/225

फतावा रजविया खंड 18

बिक्री विलेख (बै नामा) अपनी भाभी हिंदा यानी फातिमा बेगम के नाम किया और उसकी रजिस्ट्री करा दी, शहर के हाकिम, काजी, मुफ्ती, फकीह और मुत्तकी ने इसकी पुष्टि की। विवाद गंभीरता (यथार्थ) और हंसी (दिखावे) के बीच है, यानी क्या यह बिक्री सही और अंतिम थी या केवल एक दिखावटी फर्जीवाड़ा। सैदा बेगम, पत्नी और सैयद सादिक शाह के पांच अन्य वारिस इसे फर्जी बताते हैं और खरीदार फातिमा बेगम इसे अंतिम बताती हैं। इस मामले में शरिया के अनुसार, सैदा बेगम और अन्य वादी (claimants) हैं क्योंकि वे एक स्पष्ट सिद्ध तथ्य को मिटाना चाहते हैं, और फातिमा बेगम प्रतिवादी (defendant) हैं क्योंकि उनका बयान प्रत्यक्ष सत्य के अनुकूल है। इसलिए, सबूत का भार सैदा बेगम और अन्य पर है; फातिमा को किसी भी गवाह की कतई आवश्यकता नहीं है, उनका केवल शपथ के साथ मौखिक बयान विश्वसनीय है। दुर्रे मुख्तार में है: "अगर एक पक्ष दिखावटी बिक्री (तलजीआह) का दावा करता है और दूसरा इससे इनकार करता है, तो बात वास्तविकता का दावा करने वाले की मानी जाएगी, उसकी शपथ के साथ।" 1 एक पक्ष का दावा है कि बिक्री फर्जी है, दूसरा इनकार करता है, तो सही बिक्री के दावेदार की बात शपथ के साथ विश्वसनीय होगी। (त)

रद्दुल मुहतार में है: "वास्तविकता के दावेदार को प्रमाण की आवश्यकता नहीं होती क्योंकि प्रमाण प्रत्यक्ष के विपरीत को सिद्ध करने के लिए होता है।" 2 अंतिम होने के दावेदार को साक्ष्य की आवश्यकता नहीं है क्योंकि साक्ष्य प्रत्यक्ष के विरुद्ध कुछ साबित करने के लिए होता है। (त)

इसलिए फातिमा बेगम पर सबूत का भार डालना और उनके गवाहों पर चर्चा और उन पर आपत्ति करना, सब बेवजह, बेकार और फिकही नियमों के खिलाफ है। (२) सादिक शाह के वारिसों को बिक्री को फर्जी साबित करने के लिए केवल दो भरोसेमंद, परहेजगार और शरीयत के अनुसार न्यायप्रिय गवाहों का इस आशय का बयान देना काफी है कि बिक्री विलेख के बाद फातिमा बेगम ने हमारे सामने स्वीकार किया कि "मेरे नाम यह बिक्री फर्जी हुई है"। इसके अलावा न तो किसी और शर्त की आवश्यकता है और न ही किसी अन्य बयान से उन्हें लाभ होगा। अब हम वारिसों के गवाहों पर गौर करते हैं। उनकी ओर से बांके मियां, छट्टन मियां, सैयद मुजीब शाह, हाजी मोहम्मद रजा खान, शाहनवाज खान, नियाज अहमद खान, मोहम्मद यूसुफ खान, बन्ना खान, सैयद मोहम्मद शाह नूर मर्द और दो महिलाएं सुगरा और अजूबा; कुल ग्यारह गवाह पेश किए गए। इनमें यूसुफ खान का बयान केवल इतना है कि "यह घर मियां सादिक शाह का था, वे इसमें अपनी मृत्यु तक रहे", यदि पिछले वाक्य से सिद्ध होता है...

1 दुर्रे मुख्तार, किताबुल बुयू, बाबुल सर्फ मुज्तबाई प्रेस दिल्ली, 3/75 2 रद्दुल मुहतार, किताबुल बुयू, बाबुल सर्फ दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी बेरुत, 4/225

पृष्ठ 720 / 738

بیع نامہ اپنی بھاوج ہندہ یعنی فاطمہ بیگم کے نام کیا اور اس کی رجسٹری کرادی، حاکم شہر قاضی مفتی فقیہ متقی نے اسکی تصدیق فرمائی اختلاف جد و ہزل میں ہے یعنی آیا یہ بیع صحیح قطعی تھی یا محض نمائش فرضی، سعیدہ بیگم زوجہ و غیر ہا پانچ کس ورثائے سید صادق شاہ فرضی بتاتے ہیں اور فاطمہ بیگم مشتریہ قطعیہ اس صورت میں شرعاً سعیدہ بیگم و غیر ہا مدعی ہیں کہ ایک امر ظاہر الثبوت کو مٹانا چاہتے ہیں اور فاطمہ بیگم مدعا علیہا کہ اس کا بیان موافق ظاہر ہے لہذا بار ثبوت سعیدہ بیگم و غیر ہا پر ہے فاطمہ کو اصلاً کسی گواہ کی حاجت نہیں اس کا صرف زبانی بیان قسم کے ساتھ معتبر ہے۔ در مختار میں ہے: لو ادعی احدھما بیع التلجئۃ وانکر الآخر فالقول لمدعی الجد بیمینہ 1۔ ایک فریق کا دعوی ہے کہ بیع فرضی ہے دوسرا منکر ہے تو صحیح بیع کے مدعی کی بات قسم کے ساتھ معتبر ہوگی (ت)

ردالمحتار میں ہے: مدعی الجد لا یحتاج الی برھان لان البرھان یثبت خلاف الظاھر 2۔ قطعی ہونے کی مدعی کو دلیل کی ضرورت نہیں کیونکہ دلیل خلاف ظاہر کو ثابت کرتی ہے۔ (ت)

تو فاطمہ بیگم پر بار ثبوت رکھنا اور اس کے گواہوں سے بحث اور ان پر اعتراض سب بلا وجہ و بیکار و خلاف ضابطہ فقہیہ ہے۔ (۲) ورثائے صادق شاہ کو بیع فرضی ثابت کرنے کے لئے صرف دو گواہ ثقہ متقی عادل شرعی اس مضمون کے دینا کافی کہ بعد بیع نامہ فاطمہ بیگم نے ہمارے سامنے اقرار کیا کہ یہ بیع میرے نام فرضی ہوئی ہے، اس کے سوا نہ اور کچھ شرائط درکار، نہ اور کسی بیان سے ان کو نفع۔ اب ہم گواہان ورثہ پر نظر کرتے ہیں ان کی طرف سے بانکے میاں، چھٹن میاں، سید مجیب شاہ، حاجی محمد رضا خاں، شاہنواز خاں، نیاز احمد خاں، محمد یوسف خاں، بنا خاں، سید محمد شاہ نور مرداور صغری و عجوبہ دو عورتیں، جملہ گیارہ گواہ پیش ہوئے، ان

میں یوسف خاں کا بیان تو اتنا ہے کہ یہ مکان میاں صادق شاہ کا تھا وہ اس میں مرتے دم تک رہے، پچھلے فقرہ سے اگر ثابت ہے

1 در مختار کتاب البیوع باب الصرف مطبع مجتبائی دہلی ۳/ ۷۵ 2 ردالمحتار کتاب البیوع باب الصرف داراحیاء التراث العربی بیروت ۴/ ۲۲۵

So much so that Fatima Begum did not have possession, yet for sale, possession is necessary. Sale is not like a gift that it would not be complete without possession. From the first sentence, Fatima Begum also does not deny that when she states she is buying from Sadiq Shah, she herself admits that the house belonged to Sadiq Shah. Then what was proven by it? This witness also said that it was heard that he had transferred the house in the name of his sister-in-law; if this was not hearsay, it would have been somewhat supportive for Fatima Begum. The beneficiaries, i.e., the heirs, gain nothing from it. The testimonies of Bina Khan and Syed Muhammad Shah are that the disputed house belongs to Miyan Sadiq Shah; this is clearly wrong and void. Syed Sadiq Shah has passed away, and a deceased person does not own anything, so now the house is not theirs in any way. In short, saying it "is" his is void in this way, and saying it "was" his does not prove that it remained his property until death because a transfer of ownership through sale is contradictory. Therefore, these three testimonies are merely futile; rather, hypothetically, if their statements were that this house belonged to Syed Sadiq Shah, he remained its owner until death and at the time of death he left it as an inheritance for his heirs, even then they would not be beneficial because such testimony would be based on 'Istishab-ul-Hal' (presumption of continuity), meaning his ownership was known and there was no knowledge of sale until transfer. Therefore, based on their knowledge, they stated it was his property until death. When the buyer has proven the transfer through a complete, verified sale accepted by both parties, those testimonies become useless. It is stated in Jami' al-Fusulayn:

[Arabic Quote]: A person claimed a house saying 'I bought it from your father', and the possessor presented witnesses that this house remained his father's property until the day of his death and he died leaving it as an inheritance. His (the possessor's) evidence will not be accepted because they testified based on the current state (presumption of continuity), while the claimant is proving the cessation of that previous ownership.

[Urdu Translation of Arabic]: A person claimed that he bought this house from your father, and the person in possession produced witnesses that this house remained his father's property until his death and he left it as inheritance upon his death. This testimony from the possessor's side will not be accepted because the witnesses' testimony is based on 'Istishab-e-Hal' (presumption of continuity), whereas the claimant is proving the cessation of that previous ownership. (T)

Niyaz Ahmad Khan only says, and that too heard from the neighborhood, that there was discord between Sadiq Shah and his wife; so what of it? Haji Muhammad Reza Khan is also a witness to the discord and that when the wife's maintenance was fixed, Sadiq Shah left his job. Then how does a sale become mandatory from this? In the world, millions...

[1] Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Islami Kutub Khana, Karachi, 1/50 Page 721 of 738

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

इतना कि फ़ातिमा बेगम का क़ब्ज़ा नहीं हुआ, फिर बिक्री के लिए क़ब्ज़ा ज़रूरी है, बिक्री हिबा (उपहार) नहीं है कि बिना क़ब्ज़े के पूरी न हो, और पहले वाक्य से फ़ातिमा बेगम भी इनकार नहीं करतीं जब वह सादिक शाह से ख़रीदना बताती हैं, तो वह खुद स्वीकार करती हैं कि मकान सादिक शाह का था, फिर इससे क्या साबित हुआ? इस गवाह ने यह भी कहा है कि सुनने में आया है कि उन्होंने अपनी भाभी के नाम मकान कर दिया, अगर यह सुना-सुनाया न होता तो फ़ातिमा बेगम के लिए कुछ मददगार होता, लेकिन लाभार्थियों यानी वारिसों को इससे कोई फ़ायदा नहीं। बिना ख़ान और सैयद मुहम्मद शाह की गवाहियाँ ये हैं कि विवादित मकान मियाँ सादिक शाह का है, यह स्पष्ट रूप से ग़लत और बातिल है, सैयद सादिक शाह का इंतकाल हो गया और मृत व्यक्ति किसी चीज़ का मालिक नहीं होता, तो अब मकान उनका किसी तरह नहीं। संक्षेप में "है" कहना तो इस तरह बातिल है और "था" कहने से मृत्यु तक उनकी मिल्कियत रहना साबित नहीं होता क्योंकि बिक्री का हस्तांतरण इसके विपरीत है। इसलिए ये तीनों गवाहियाँ महज व्यर्थ हैं बल्कि मान लीजिए अगर उनके बयान इस तरह होते कि यह मकान सैयद सादिक शाह का था, मृत्यु तक वही इसके मालिक रहे और इंतकाल के समय इसे अपने वारिसों के लिए विरासत छोड़ गए, तब भी वे लाभदायक न होते क्योंकि इस गवाही का आधार 'इस्तिशाब-उल-हाल' (स्थिति की निरंतरता का अनुमान) होता, यानी उनकी मिल्कियत मालूम थी और इंतकाल तक बिक्री का ज्ञान नहीं हुआ, इसलिए अपने ज्ञान के आधार पर मृत्यु तक उनकी मिल्कियत कहा। जब खरीदार ने दोनों पक्षों द्वारा स्वीकार्य और प्रमाणित पूर्ण बिक्री के माध्यम से हस्तांतरण साबित कर दिया, तो वे गवाहियाँ बेकार हो गईं। जामे अल-फ़ुसूलैन में है:

[अरबी उद्धरण]: एक व्यक्ति ने एक घर का दावा किया कि 'मैंने इसे तुम्हारे पिता से खरीदा है', और कब्जे वाले ने गवाह पेश किए कि यह घर उसके पिता की मृत्यु के दिन तक उनकी संपत्ति रहा और उन्होंने इसे विरासत के रूप में छोड़ते हुए दम तोड़ा। उसकी (कब्जे वाले की) गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि उन्होंने वर्तमान स्थिति (निरंतरता के अनुमान) के आधार पर गवाही दी, जबकि दावेदार उस पिछली मिल्कियत के अंत को साबित कर रहा है।

[अरबी का उर्दू अनुवाद]: एक व्यक्ति ने यह दावा किया कि यह मकान मैंने तुम्हारे पिता से खरीदा है और क़ाबिज़ (जिसके पास कब्ज़ा है) ने गवाह पेश कर दिए कि यह मकान मेरे पिता की मृत्यु तक उनकी मिल्कियत रहा है और उन्होंने अपनी मृत्यु पर इसे विरासत के रूप में छोड़ा है, तो क़ाबिज़ की

ओर से यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि गवाहों की यह शहादत 'इस्तिशाब-ए-हाल' पर आधारित है जबकि वादी (दावेदार) उस पिछली मिल्कियत के अंत को साबित कर रहा है। (त)

नियाज़ अहमद खान केवल इतना कहता है, और वह भी मोहल्ले वालों से सुना हुआ, कि सादिक शाह और उनकी पत्नी में अनबन थी, फिर इससे क्या हुआ। हाजी मोहम्मद रज़ा खान भी अनबन के गवाह हैं और यह कि जब पत्नी का गुज़ारा भत्ता तय हुआ, तो सादिक शाह ने नौकरी छोड़ दी। फिर इससे बिक्री कैसे अनिवार्य हो गई? दुनिया में लाखों...

[1] जामे अल-फ़ुसूलैन, दसवां अध्याय, इस्लामी कुतुब खाना, कराची, 1/50 पृष्ठ 721 का 738

تو اتنا کہ فاطمہ بیگم کا قبضہ نہ ہوا، پھر بیع کے لئے قبضہ کیا ضرور، بیع ہبہ نہیں کہ بے قبضہ تمام نہ ہو، اور پہلے فقرہ سے فاطمہ بیگم کو بھی انکار نہیں جب وہ صادق شاہ سے خرید نا بتاتی ہے تو خود مقرر ہے کہ مکان صادق شاہ کا تھا پھر اس سے کیا ثابت ہوا، اس گواہ نے یہ بھی کہا ہے کہ سننے میں آیا کہ انہوں نے بھاوج کے نام مکان کر دیا یہ اگر سماع نہ ہوتا تو فاطمہ بیگم کا کچھ مؤید ہوتا، مشہود لہم یعنی ورثہ کو اس سے کچھ فائدہ نہیں، بنا خاں اور سید محمد شاہ کی گواہیاں یہ ہیں کہ مکان متنازعہ میاں صادق شاہ کا ہے یہ صریح غلط و باطل ہے، سید صادق شاہ کا انتقال ہو گیا اور میت کسی شے کا مالک نہیں تو اب مکان ان کا کسی طرح نہیں، غرض "ہے" کہنا تو یوں باطل ہے اور "تھا" کہنے سے دم مرگ تک ان کی ملک رہنا ثابت نہیں کہ انتقال بیع کا منافی ہو، لہٰذا یہ تینوں شہادتیں محض مہمل ہیں بلکہ بالفرض اگر ان کے بیان یوں ہوتے کہ یہ مکان سید صادق شاہ کا تھا دم مرگ تک وہی اس کے مالک رہے اور وقت انتقال اسے اپنے وارثوں کے لئے میراث چھوڑا جب بھی مفید نہ ہوتے کہ اس شہادت کا مبنی استصحاب ہوتا یعنی ان کی ملک معلوم تھی اور انتقال تک بیع پر علم نہ ہوا لہٰذا اپنے علم کی بنا پر تادم مرگ ان کی ملک کہا مشتریہ نے جب کہ بیع تامہ مصدقہ و مسلمہ فریقین سے انتقال ثابت کر دیا وہ گواہیاں بے سود ہو گئیں۔ جامع الفصولین میں ہے:

ادعی دارا انی اشتریته من ابیك و برهن ذوالید انه ملك ابیه الی یوم موته ومات وترکه میراثا لا تقبل بینته لانهم شهدوا باستصحاب الحال والمدعی اثبت الزوال - ایک شخص نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ مکان میں نے تیرے والد سے خریدا ہے اور قابض نے گواہ پیش کردئے کہ یہ مکان میرے والد کی موت تک اس کی ملک رہا ہے اور اس نے اپنی موت پر اس کو بطور میراث چھوڑا ہے تو قابض کی

طرف سے یہ گواہی قبول نہ کی جائے گی کیونکہ گواہوں کی یہ شہادت استصحابِ حال کی بنا پر ہے جبکہ مدعی اس سابقہ ملکیت کے زوال کو ثابت کر رہا ہے۔ (ت)

نیاز احمد خان فقط اتنا کہتا ہے اور وہ بھی اہل محلہ سے سنا ہوا کہ صادق شاہ اور ان کی بی بی میں نااتفاقی تھی پھر اس سے کیا ہوا۔ حاجی محمد رضا خان بھی نااتفاقی کا گواہ ہے اور یہ کہ جب بی بی کا نان نفقہ مقرر ہوا صادق شاہ نے نوکری چھوڑ دی پھر اس سے بیع کیونکر فرض ہو گئی دنیا میں لاکھوں

[1] جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱/ ۵۰ Page 721 of 738

Fatawa-e-Razviyyah Volume 18

Men get angry with their women; does that mean all their transfers of property become sham? These five (witnesses/points) were not even worthy of mention in the judgment; yes, had they been mentioned, it would be as "so-and-so's statements are merely absurd and useless." (3) Shahnawaz Khan testified that the sale deed was a sham, but in such a way that Sadiq Shah himself confessed to the witness that it was a sham. This by no means proves it was a sham; this is witnessing to the seller's admission. If Sadiq Shah himself, after writing and authenticating the sale deed, claimed, "I have merely made a sham sale deed," would it be admissible? Otherwise, every person would sell and then go back, and by calling it sham, the sale would become sham. Here, the admission of the buyer was required. The admission of the seller is not an admission but a claim, which is never accepted without witnesses; in fact, in most cases, even his witnesses are not heard because claiming shamness after performing a sale is a contradiction, and the claim of one who contradicts himself is not heard. It is in Durr al-Mukhtar: "There is no excuse for one who has confessed" (The excuse of the person making the confession is not valid. - Ed). In Al-Ashbah and others, it is stated: "Whoever strives to annul what has been concluded from his side, his striving is rejected." Whoever tries to terminate a proceeding that has been completed from his side, this effort of his will be rejected. (Ed) Therefore, this testimony is also completely void. (4) Now remain the three men and two women in whose statements the word "sham" (farzi) appeared on behalf of Fatima Begum. Although completely irrelevant, their condition is such that the testimony of the women among them is merely based on hearsay, which they did not connect to the subject of dispute at all. First, they said that this house belongs to Sadiq Shah; you have already heard about that above, that this testimony is false, rather, a lie, and even if it were based on some circumstantial evidence, it would be inadmissible. Moving forward, they narrated the quarrel between husband and wife, and mother-in-law and son-in-law, and only said that Sadiq Shah came and made a sham document in the name of his sister-in-law Fatima Begum. What document did he make? A document for what? A house, a shop, or some belongings? Or what? Did he make a sham sale, gift, mortgage, or lease? There is no trace of that. Then they say, "When we asked Fatima Begum, she said..."

---

1 Durr al-Mukhtar, Book of Admission, Section on Miscellaneous Issues, Mujtabai Press Delhi, 2/140. 2 Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Book of Judiciary, Testimonies and Claims, Idara-tul-Quran Karachi, 1/370.

फतावा रज़विया जिल्द 18

आदमी अपनी औरतों से नाराज़ होते हैं, क्या इससे उनके तमाम इंतक़ालात (संपत्ति हस्तांतरण) फ़र्ज़ी ठहर जाते हैं? ये पांचों फ़ैसले में असल में ज़िक्र के क़ाबिल भी न थीं; हाँ, अगर ज़िक्र होतीं तो इस तरह कि फ़लां-फ़लां इज़हार (बयान) महज़ मोहमल (निरर्थक) व बेकार हैं। (3) शाहनवाज़ ख़ां ने बैनामा (बिक्री पत्र) फ़र्ज़ी होने की गवाही दी मगर इस तरह कि मज़हर (गवाह) से सादिक़ शाह ने ख़ुद इक़रार फ़र्ज़ी होने का किया था। इससे हरगिज़ फ़र्ज़ी होना साबित नहीं होता, ये तो इक़रार-ए-बाइ' (विक्रेता के स्वीकारोक्ति) का गवाह है। अगर ख़ुद सादिक़ शाह तहरीर व तसदीक़-ए-बैनामा के बाद दावा करता कि मैंने तो महज़ फ़र्ज़ी बैनामा कर दिया है, तो क्या ये क़ाबिल-ए-समाअत (सुनने योग्य) होता? वरना हर शख़्स बेच कर फिर जाए और उसके फ़र्ज़ी कह देने से बैअ (बिक्री) फ़र्ज़ी ठहर जाए। यहाँ इक़रार-ए-मुश्तरी (क्रेता की स्वीकारोक्ति) दरकार थी। बाइ' का इक़रार, इक़रार नहीं बल्कि दावा है जो बे-गवाहान हरगिज़ मक़बूल (स्वीकार्य) नहीं, बल्कि अक्सर सूरतों में इसके गवाह भी मस्मूअ (सुने जाने योग्य) नहीं कि बैअ करके फ़र्ज़ियत का इद्दिआ (दावा) तनाक़ुज़ (विरोधाभास) है और तनाक़ुज़ वाले का दावा सुना नहीं जाता। 'दुर्रे मुख़्तार' में है: "ला उज़्रा लिमन अक़र्रा" (इक़रार करने वाले का उज़्र/बहाना मोतबर नहीं। - त)। 'अश्बाह' वग़ैरह में है: "मन सआ फ़ी नक़ज़े मा तम्मा मिन जेहतेही फ़सअ्युहू मरदूदुन" जो शख़्स ऐसी कार्रवाई को ख़त्म करने की कोशिश करे जो उसकी तरफ़ से ताम (पूर्ण) हुई है, तो उसकी ये कोशिश मरदूद (अस्वीकार्य) होगी। (त) लिहाज़ा ये शहादत (गवाही) भी साक़ित-ए-महज़ (बिलकुल शून्य) है। (4) अब रहे तीन मर्द और दो औरतें जिनके बयान में फ़ातिमा बेगम की तरफ़ से 'फ़र्ज़ी' का लफ़्ज़ आया है। अगरचे महज़ बे-अलाक़ा (असम्बद्ध) है, उनका हाल ये है कि उनमें औरतों की गवाही तो सिर्फ़ हवा पर (सुनी-सुनाई) है जिसे उन्होंने महल्ल-ए-तनाज़ो (विवाद की जगह) से असल में मुतअल्लिक़ ही नहीं किया। पहले इतना तो कहा कि ये मकान सादिक़ शाह का है, इसका हाल ऊपर सुन चुके कि ये शहादत बातिला (झूठी) बल्कि काज़िब है और क़रीना (संकेत) की होती तब भी ना-मस्मूअ थी। आगे चल कर उन्होंने मियाँ-बीबी और सास-दामाद का झगड़ा बयान करके सिर्फ़ इतना कहा कि सादिक़ शाह ने आकर फ़र्ज़ी काग़ज़ अपनी भावज फ़ातिमा बेगम के नाम कर दिया। किस चीज़ का काग़ज़ कर दिया, क्या काग़ज़ कर दिया, मकान या दुकान या कुछ अस्बाब (सामान), या क्या? फ़र्ज़ी बैअ कर दिया या हिबा (दान) या रहन (गिरवी) या इजारा (किराया) या क्या, इसका कुछ पता नहीं। फिर कहती हैं, हमने फ़ातिमा बेगम से पूछा तो उसने कहा कि...

1 दुर्रे मुख़्तार किताबुल इक़रार, फ़स्ल फ़ी मसाइल-ए-शत्ता, मटबा मुजतबाई देहली 2/140 2 अल-अश्बाह वन्-नज़ाइर, किताबुल क़ज़ा वश-शहादात वद-दावा, इदारातुल क़ुरआन कराची 1/370

آدمی اپنی عورتوں سے ناراض ہوتے ہیں کیا اس سے ان کے تمام انتقالات فرضی ٹھہر جاتے ہیں۔ یہ پانچوں فیصلہ میں اصلاً قابل ذکر بھی نہ تھیں ہاں مذکور ہوتیں تو اس طرح کہ فلان فلاں اظہار محض مہمل و بیکار ہیں۔ (۳) شاہنواز خاں نے بیعنامہ فرضی ہونے کی گواہی دی مگر اس طرح کہ مظہر سے صادق شاہ نے خود اقرار فرضی ہونے کا کیا تھا۔ اس سے ہر گز فرضی ہونا ثابت نہیں ہوتا، یہ تو اقرار بائع کا گواہ ہے، اگر خود صادق شاہ بعد تحریر و تصدیق بیعنامہ دعوی کرتا کہ میں نے تو محض فرضی بیع نامہ کر دیا ہے کیا قابل سماعت ہوتا، ورنہ ہر شخص بیچ کر کے پھر جائے اور اس کے فرضی کہہ دینے سے بیع فرضی ٹھہر جائے یہاں اقرار مشتری کا درکار تھا بائع کا اقرار اقرار نہیں بلکہ دعوی ہے کہ بے گواہان ہر گز مقبول نہیں بلکہ اکثر صورتوں میں اس کے گواہ بھی مسموع نہیں کہ بیع کر کے فرضیت کا ادعا تناقض ہے اور تناقض والے کا دعوی سنا نہیں جاتا۔ در مختار میں ہے: لا عذر لمن اقرّ (اقرار کرنے والے کا عذر معتبر نہیں۔ ت) اشباہ وغیرہ میں ہے: من سعی في نقض ماتم من جهته فسعيه مردود جو شخص ایسی کارروائی کو ختم کرنے کی کوشش کرے جو اس کی طرف سے تام ہوئی ہے تو اس کی یہ کوشش مردود ہوگی۔ (ت) لہٰذا یہ شہادت بھی ساقط محض ہے۔ (۴) اب رہے تین مرد اور دو عورتیں جن کے بیان میں فاطمہ بیگم کی طرف سے فرضی کا لفظ آیا ہے اگر چہ محض بے علاقہ اس کا حال یہ ہے کہ ان میں عورتوں کی گواہی تو صرف ہوا پر ہے جسے انہوں نے محل تنازع سے اصلاً متعلق نہ کیا، پہلے اتنا تو کہا کہ یہ مکان صادق شاہ کا ہے اس کا حال اوپر سن چکے کہ یہ شہادت باطلہ بلکہ کاذب ہے اور قرینہ کی ہوتی جب بھی نامسموع تھی، آگے چل کر انہوں نے میاں بی بی اور ساس داماد کا جھگڑا بیان کر کے صرف اتنا کہا کہ صادق شاہ نے آکر فرضی کاغذ اپنی بھاوج فاطمہ بیگم کے

نام کر دیا، کس چیز کا کاغذ کر دیا، کیا کاغذ کر دیا، مکان یادکان یا کچھ اسباب، یا کیا ، فرضی بیچ کر دیا یا ہبہ یا رہن یا اجارہ یا کیا، اس کا کچھ پتا نہیں، پھر کہتی ہیں ہم نے فاطمہ بیگم سے پوچھا تو اس نے کہا کہ

---

1 در مختار کتاب الاقرار فصل في مسائل شتی مطبع مجتبائی دہلی ۲ / ۱۴۰ 2 الاشباہ والنظائر کتاب القضاء والشہادات والدعاوی ادارۃ القرآن کراچی ۱ / ۳۷۰

Fatawa Ridawiyyah, Volume 18

Due to his wife, he made a fictitious sale deed in our name; it was not sold. Here, the answer to the second question is clear: it was not a gift, mortgage, or lease, but a sale deed. However, the answer to the first question is still completely missing; nothing was said about whether the sale deed was for a house, a shop, goods, or hay. What Sharia ruling permits hearing such vague, unclear, concise, and meaningless words in testimony? God forbid. In response to this, if Fatima Begum says that Sagheeri and Ajooba are telling the truth, that Sadiq Shah had made a fictitious sale deed for a horse in my name and had not sold it, what would I, a woman, do with a horse? I had mentioned this sale deed to them. Then, what answer can these witnesses, or the heirs presenting them, or those accepting them, give to this? (5) Now listen to the rest of the men. Among them, Chhattan Miyan, in addition to other reasons, says himself that ever since he gained awareness, he has been shaving his beard and has never even let stubble grow. Thus, by his own admission, he is an open sinner (fasiq mu'lin), rather, he persists in public sinfulness. The testimony of such a person, even if it were regarding a single penny, is rejected. Furthermore, his statement also raises suspicion of being fabricated, as is clearly evident from observation. (6) There remain Banke Miyan and Syed Mujeeb Shah. Although both stated the confession regarding the fictitious house sale deed in relation to Fatima Begum, throughout their entire testimony, there is no indication of whose house it was, so much so that the word "disputed house" is not mentioned anywhere. Yes, Banke Miyan said this much: "I will point it out in the neighborhood," and Syed Mujeeb Shah said, "I will build the house." Whether they said more or not, and if they did, what exactly did they say, what words were used, and to what extent were they sufficient? Then the learned judge also described these two witnesses as 'mastoor' (hidden/unknown status), and he even describes that persistent open sinner as 'mastoor'. It is not known what meaning they assign to 'mastoor'. If they are 'mastoor' in that sense, then it's obvious; and if they are truly of unknown character (mastoor-ul-haal), then the testimony of a 'mastoor' person is also rejected unless there is a predominant likelihood (ghalaba-e-zann) of their truthfulness based on clear proofs. And here, there is no proof providing even a useful likelihood of their truthfulness. Predominant likelihood is a significant matter. If it was necessary to rely on them in the judgment, it would be mandatory for the learned judge to establish clear proofs for the predominance of the likelihood of their truthfulness. But no proof was given; he merely referred to their statements, saying that the fictitious nature is

well-proven by their testimonies. This is not acceptable at all. Rather, far from proofs of truthfulness, the proofs that the learned judge wrote for the rejection of Fatima Begum's witnesses apply exactly to these witnesses as well, as will soon become clear. The conclusion is that both possibilities (truth and falsehood) remain equally likely, and in such a situation, the testimony of 'mastoor' persons is never acceptable. It is stated in Radd al-Muhtar:

"If the judge does not have a predominant belief in his truthfulness, rather..." | If the judge does not have a predominant belief in his truthfulness, but rather...

फतावा रज़विया, जिल्द 18

अपनी पत्नी की वजह से हमारे नाम एक फर्जी विक्रय विलेख (बैनामा) कर दिया है, बेचा नहीं है। यहाँ दूसरे सवाल का जवाब तो स्पष्ट है कि यह उपहार, बंधक या पट्टा नहीं बल्कि विक्रय विलेख था। लेकिन पहले सवाल का जवाब अब भी पूरी तरह से गायब है, कुछ नहीं कहा गया कि मकान का विक्रय विलेख किया या दुकान का या सामान का या घास-फूस का। ऐसी गोल-मोल, अस्पष्ट, संक्षिप्त और निरर्थक बातें गवाही में सुन लेना किस शरीयत का हुक्म है? हर्गिज़ नहीं। इसके जवाब में अगर फातिमा बेगम कहें कि सगीरी और अजूबा सच कहती हैं, सादिक शाह ने एक घोड़े का फर्जी विक्रय विलेख मेरे नाम कर दिया था, बेचा नहीं था, मैं औरत जात घोड़ा लेकर क्या करती? मैंने उनसे इस विक्रय विलेख का ज़िक्र किया था। तो ये गवाह, या उन्हें पेश करने वाले वारिस, या उन्हें स्वीकार करने वाले इसका क्या जवाब दे सकते हैं। (5) अब बाकी मर्दों की सुनिए। उनमें छुट्टन मियां, अन्य कारणों के अलावा, खुद कहते हैं कि जब से होश संभाला है, तब से दाढ़ी मुंडवाता हूँ और कभी खूंटी (बाल) भी नहीं आने दी। इस प्रकार, अपने स्वयं के स्वीकारोक्ति के अनुसार वह एक प्रकट पापी (फासिक मुअलिन) हैं, बल्कि सार्वजनिक पाप पर अड़े हुए हैं। ऐसे व्यक्ति की गवाही, भले ही वह एक कौड़ी के मामले में ही क्यों न हो, अस्वीकार्य है। फिर उनका बयान भी बनावटी होने का संदेह पैदा करता है, जैसा कि अवलोकन से स्पष्ट है। (6) अब बाँके मियां और सैयद मुजीब शाह बचे। हालांकि इन दोनों ने फातिमा बेगम के संबंध में मकान के विक्रय विलेख के फर्जी होने के बारे में इकबालिया बयान दिया, लेकिन पूरे बयान में शुरू से अंत तक यह पता नहीं चलता कि घर किसका है, यहाँ तक कि विवादित मकान शब्द का भी कहीं ज़िक्र नहीं है। हाँ, बाँके मियां ने इतना कहा है कि "मैं मोहल्ले में निशानदेही करा दूंगा" और सैयद मुजीब शाह ने यह कि "मकान बना दूंगा"। उन दोनों ने बताया या नहीं, और बताया तो क्या बताया, क्या शब्द कहे, वे कहाँ तक पर्याप्त थे? फिर विद्वान न्यायाधीश ने इन दोनों गवाहों को भी 'मस्तूर' (अज्ञात स्थिति वाला) लिखा है और वे उस निरंतर प्रकट पापी को भी मस्तूर लिखते हैं। पता नहीं कि वे 'मस्तूर' से क्या अर्थ लेते हैं। अगर वे उसी अर्थ में मस्तूर हैं, तो यह ज़ाहिर है; और अगर वे वास्तव में अज्ञात चरित्र (मस्तूर-उल-हाल) के हैं, तो मस्तूर की गवाही भी अस्वीकार्य है, जब तक कि स्पष्ट प्रमाणों से उनकी सच्चाई पर प्रबल संभावना (गलबा-ए-ज़न्न) प्राप्त न हो जाए। और यहाँ उनकी सच्चाई पर कोई उपयोगी संभावना प्रदान करने वाला प्रमाण भी नहीं है। प्रबल संभावना तो एक बड़ी बात है। यदि निर्णय में उन पर भरोसा करना आवश्यक था, तो न्यायाधीश के लिए अनिवार्य होता कि वे उनकी सच्चाई की प्रबल संभावना के स्पष्ट प्रमाण स्थापित

करते। लेकिन कोई प्रमाण नहीं दिया गया, केवल उनके बयानों का हवाला दिया कि उनकी गवाही से फर्जी होना भली-भांति सिद्ध है। यह कतई स्वीकार्य नहीं है। बल्कि, सच्चाई के प्रमाणों की बात तो दूर, विद्वान न्यायाधीश ने फातिमा बेगम के गवाहों को खारिज करने के लिए जो तर्क लिखे हैं, वे ठीक वैसे ही इन गवाहों पर भी लागू होते हैं, जैसा कि शीघ्र ही स्पष्ट हो जाएगा। निष्कर्ष यह है कि दोनों पक्ष (सत्य और असत्य) समान रूप से संभावित रहेंगे और ऐसी स्थिति में मस्तूर लोगों की गवाही कतई स्वीकार्य नहीं है। रद्द-अल-मुह्तार में है:

"अगर काज़ी को उसकी सच्चाई पर प्रबल विश्वास न हो, बल्कि..." | अगर काज़ी को उसकी सच्चाई का प्रबल विश्वास न हो, बल्कि उसके..

पृष्ठ ७२३/७३८

بوجہ اپنی بی بی کے ہمارے نام فرضی بیعنامہ کر دیا ہے بیچا نہیں ہے یہاں سوال دوم کا جواب تو کھلا ہے کہ ہبہ رہن اجارہ نہیں بلکہ بیعنامہ کیا مگر سوال اول کا جواب اب بھی محض غائب ، کچھ نہ کہا کہ مکان کا بیعنامہ کیا ہے یا دکان کا یا اسباب یا کاہ کا ، ایسی گول ناصاف ، مجمل ، مہمل باتیں گواہی میں سن لینا کس شریعت کا حکم ہے حاشا وکلا ۔ اس کے جواب میں اگر فاطمہ بیگم کہے کہ صغیری و عجوبہ سچ کہتی ہیں صادق شاہ نے ایک گھوڑے کا بیعنامہ فرضی میرے نام کر دیا تھا بچانہ تھا میں عورت ذات گھوڑا لے کر کیا کرتی میں نے اس بیعنامہ کا ان سے ذکر کیا تھا، تو یہ گواہ یا انہیں پیش کرنے والے ورثاء یا انہیں قبول فرمانے والے اس کا کیا جواب دے سکتے ہیں۔ (۵) اب باقی مردوں کی سنئے ان میں چھٹن میاں علاوہ اور وجوہ کے خود کہتا ہے کہ جب سے ہوش سنبھالا ہے جب سے داڑھی منڈاتا ہوں کبھی کھونٹی بھی آنے ہی نہیں دی تو باقرار خود فاسق معلن بلکہ فستق بالاعلان پر مصر ہے ایسے شخص کی گواہی اگر ایک کوڑی کے معاملہ پر ہو مردود ہے پھر اس کا بیان بھی ساختہ ہونے کا شبہ دلاتا ہے جیسا کہ ملاحظہ ظاہر سے واضح ہے۔ (۶) رہ گئے بانکے میاں اور سید مجیب شاہ، ان دونوں نے اگرچہ بیعنامہ مکان فرضی ہونے نسبت فاطمہ بیگم کا اقرار بیان کیا مگر اول سے آخر تک سارے اظہار میں کچھ پتہ نہیں کہ کس کا گھر یہاں تک کہ مکان متنازعہ کا بھی کہیں لفظ نہیں ، ہاں بانکے میاں نے اتنا کہا ہے کہ نشانہ ہی محلہ پر کرا دونگا اور سید مجیب شاہ نے یہ کہ مکان بنا دوں گا، دونوں نے بتایا یا نہیں ، اور بتایا تو کیا بتایا ، کیا لفظ کہے ، وہ کہاں تک کافی تھے پھر ان دونوں گواہوں کو بھی ذی علم مجوز نے مستور لکھا ہے اور وہ فاسق معلن مصر کو بھی مستور لکھتے ہیں معلوم نہیں کہ یہ مستور کس معنی پر ہیں اگر ویسے ہی مستور ہوئے جب تو ظاہر ہے اور اگر حقیقۃً مستور الحال

ہوئے تو مستور کی گواہی بھی مردود ہے مگر یہ کہ دلائل واضحہ سے اس کے صدق پر غلبہ ظن حاصل ہو اور یہاں ان کے صدق پر کوئی دلیل مفید ظن بھی نہیں غلبہ ظن تو بڑی چیز ہے تجویز میں ان پر اعتماد کرنا تھا تو واجب ہوتا کہ ان کے صدق کے غلبہ ظن پر واضح دلائل قائم فرماتے مگر کوئی دلیل نہ دی محض ان کے بیان کا حوالہ دیا کہ ان کی شہادتوں سے فرضی ہونا بخوبی ثابت ہے یہ ہر گز قابل قبول نہیں بلکہ دلائل صدق در کنار ذی علم مجوز نے جو دلائل ردِ گواہان فاطمہ بیگم کے لئے تحریر فرمائے بعینہا ان گواہوں میں جاری ہیں ، جیسا کہ عنقریب واضح ہو گا تو غایت یہ کہ دونوں شقیں محتمل ہو کر صدق و کذب مساوی رہے اور اس صورت میں شہادت مستورین ہر گز مقبول نہیں۔ ردالمختار میں ہے :

فان لم یغلب علی ظن القاضی صدقه بان | اگر قاضی کو اس کی سچائی کا ظن غالب نہ ہو بلکہ اس کے

Fatawa Ridawiyya Volume 18

If falsehood prevails in it or both (truth and falsehood) are equal, it is not accepted, meaning its acceptance is not valid at all.	**If there is a suspicion of falsehood or both sides are known to be equal, then his testimony should not be accepted, meaning its acceptance is not correct at all. (T)**
غلب کذب عنه او تساویا فلا یقبلها ای لا یصح قبولها اصلاً[1]	کذب کا ظن ہو یا دونوں پہلو مساوی جانتا ہو تو اس کی شہادت کو قبول نہ کرے یعنی اس کا قبول کرنا ہر گز صحیح نہیں ہے۔ (ت)

Consequently, it became clear that the heirs of the seller could not prove the sale to be fictitious, and in this case, only this much was to be seen; besides this, all other discussions are redundant and far-fetched.

Answer to the Second Question

(1) We have already proven above that Fatima Begum is not fundamentally in need of witnesses in this case, nor is there a need to discuss her witnesses, let alone against logical inference. Even if their testimonies were patently false, for instance, saying this sale occurred a hundred years ago or happened yesterday, it would still not harm Fatima Begum as her claim is proven by itself through the sale deed attested and accepted by both parties. (2) The learned judge mentioned six reasons for their testimonies not being worthy of consideration: (1) They are persons of unknown integrity (mastur-al-haal). (2) The entire purchase price was given to a bankrupt person at home before the writing and attestation of the sale deed. (3) The executant got the document released in their own name. (4) The acknowledgement of receipt of the price was made before the registrar but not paid in their presence. (5) Fatima Begum did not get possession. (6) Selling the house for double its price was written. Among these, there is no reason why the testimonies should not be worthy of consideration or why they should indicate the invalidity of the plaintiff's claim as per the decision. The first reason itself is nothing; is the testimony of a person of unknown integrity absolutely rejected, or only when it goes against logical inference? In the first scenario, Saeeda Begum and others' witnesses were also called persons of unknown integrity in the decision, so why was their testimony not rejected? In the second scenario, reasons are required to prove that the testimony is against logical inference. So, the reliance was on the subsequent reasons, and the first reason provided no benefit. Yes, if the testimony of a just person (adil) is accepted even if it is

against logical inference, but not that of a person of unknown integrity, then the reliance remained on the proof of it being against logical inference, and that...

[1] Radd al-Muhtar Page 724 of 738

फतावा रज़विया जिल्द 18

यदि इसमें झूठ का बोलबाला हो या दोनों (सत्य और असत्य) बराबर हों, तो उसे स्वीकार नहीं किया जाता है, यानी उसकी स्वीकृति बिल्कुल भी मान्य नहीं है।

यदि झूठ का अंदेशा हो या दोनों पहलू बराबर समझे जाते हों, तो उसकी गवाही स्वीकार न की जाए, यानी उसका स्वीकार करना हरगिज़ सही नहीं है। (त)

غلب کذب عنه او تساویا فلا یقبلها ای لا یصح قبولها اصلاً[1]

کذب کا ظن ہو یا دونوں پہلو مساوی جانتا ہو تو اس کی شہادت کو قبول نہ کرے یعنی اس کا قبول کرنا ہر گز صحیح نہیں ہے۔ (ت)

नतीजतन यह स्पष्ट हुआ कि विक्रेता के उत्तराधिकारी बिक्री को काल्पनिक साबित नहीं कर सके और इस मामले में केवल इतना ही देखा जाना था; इसके अलावा बाकी सभी बहसें फालतू और व्यर्थ हैं।

दूसरे प्रश्न का उत्तर

(१) हम ऊपर साबित कर चुके हैं कि फातिमा बेगम इस मामले में मूल रूप से गवाहों की मोहताज नहीं हैं, और न ही उनके गवाहों पर बहस करने की आवश्यकता है, तर्क के विपरीत तो दूर की बात है। यदि उनकी गवाहियां स्पष्ट रूप से गलत भी होतीं, उदाहरण के लिए यदि वे कहते कि यह बिक्री सौ साल पहले हुई थी या कल हुई थी, तब भी फातिमा बेगम को इससे कोई नुकसान नहीं था क्योंकि उनका दावा दोनों पक्षों द्वारा प्रमाणित और स्वीकृत बिक्री विलेख से स्वयं सिद्ध है। (२) विद्वान न्यायाधीश ने उनकी गवाहियों के विचारणीय न होने के छह कारण बताए हैं: (१) वे 'मस्तूर-अल-हाल' (अज्ञात स्थिति वाले) हैं। (२) बिक्री विलेख के लिखने और सत्यापन से पहले घर बैठे ही पूरी कीमत एक कंगाल को दे दी गई। (३) निष्पादक ने दस्तावेज अपने नाम से छुड़वाया। (४) मूल्य प्राप्ति की स्वीकारोक्ति रजिस्ट्रार के सामने की गई लेकिन उनके सामने भुगतान नहीं किया गया। (५) फातिमा बेगम को कब्जा नहीं मिला। (६) घर को दोगुनी कीमत पर बेचना लिखा गया। इनमें से कोई भी कारण ऐसा नहीं है जिससे गवाहियां विचारणीय न हों या फैसले के अनुसार वादी के दावे की अमान्यता दर्शाती हों। पहला कारण तो अपने आप में कुछ भी नहीं है; क्या अज्ञात स्थिति वाले व्यक्ति की गवाही पूरी तरह से खारिज कर दी जाती है, या तब जब वह तर्क के विपरीत हो? पहली स्थिति में,

सईदा बेगम आदि के गवाहों को भी फैसले में अज्ञात स्थिति वाला बताया गया है, तो उनकी गवाही क्यों खारिज नहीं हुई? और दूसरी स्थिति में, इसके लिए उन कारणों की आवश्यकता है जिनसे यह सिद्ध हो कि गवाही तर्क के विपरीत है। अत; आधार आगे के कारणों पर रहा और पहले कारण ने कोई लाभ नहीं दिया। हाँ, यह कि एक न्यायप्रिय (आदिल) व्यक्ति की गवाही चाहे तर्क के विपरीत हो, स्वीकार्य है, लेकिन अज्ञात स्थिति वाले की नहीं, तो आधार इसी तर्क के विपरीत होने के प्रमाण पर रहा और वह...

[1] रद्दुल् मुहतार पृष्ठ ७२४ का ७३८

غلب کذب عنہ او تساویاً فلا کذب کا ظن ہو یا دونوں پہلو مساوی جانتا ہو تو اس کی شہادت کو یقبلھا ای لا یصح قبولھا اصلاً[1] قبول نہ کرے یعنی اس کا قبول کرنا ہر گز صحیح نہیں ہے۔ (ت)

لا جرم ظاہر ہوا کہ ورثائے بائع بیع فرضی ثابت نہ کر سکے اور اس مقدمہ میں صرف اتنا ہی دیکھنا تھا اس کے علاوہ باقی سب بحثیں زائد و دور از کار ہیں۔

جواب سوال دوم

(۱) ہم اوپر ثابت کر آئے فاطمہ بیگم اس مقدمہ میں اصلاً محتاج گواہان نہیں، نہ اس کے گواہوں سے بحث کی حاجت خلافِ قیاس در کنار اگر ان کی گواہیاں بدیہی البطلان ہوتیں مثلاً کہتے سو برس ہوئے یہ بیع ہوگئی یا کل ہوئی تھی جب بھی فاطمہ بیگم کو اس سے نقصان نہ تھا کہ اس کا دعوٰی بیعنامہ مصدقہ مسلمہ فریقین سے آپ ہی ثابت ہے۔ (۲) ذی علم مجوز نے ان کی شہادتیں قابل لحاظ نہ ہونے کی چھ وجہیں ذکر فرمائیں: (۱) وہ مستور الحال ہیں (۲) کل زرِ ثمن ایک مفلس کو قبل تحریر و تصدیق بیعنامہ گھر میں بیٹھ کر دیا گیا۔ (۳) مقر نے دستاویز اپنے نام چھڑائی۔ (۴) وصولِ ثمن کا اقرار کیا رجسٹرار کے سامنے نہ دیا گیا۔ (۵) فاطمہ بیگم کا قبضہ نہ ہوا۔ (۶) مکان دونی قیمت کو بیچنا لکھا۔ ان میں کوئی وجہ بھی ایسی نہیں جس سے شہادتیں قابل لحاظ نہ ہوں یا حسب بیان فیصلہ بطلان دعوٰی مدعیہ بتائیں وجہ اول تو خود کوئی چیز نہیں، مستور الحال کی گواہی مطلقاً مردود ہے یا جب خلاف قیاس ہو بر تقدیر اول سعیدہ بیگم وغیرہ کے گواہوں کو بھی فیصلہ میں مستور فرمایا ہے ان کی گواہی کیوں نہ مردود ہوئی، اور بر تقدیرِ ثانی اس کے لئے وہ وجوہ درکار ہیں جس سے شہادت کا خلافِ قیاس ہونا ثابت ہو تو وجوہ آئندہ پر مدار رہا اور وجہ

اول نے کچھ فائدہ نہ دیا، ہاں یہ کہ وہ ان کی متمم یعنی عادل کی گواہی اگرچہ خلاف قیاس ہو مقبول ہے نہ مستور کی تو مدار اسی خلافِ قیاس ہونے کے ثبوت پر رہا اور وہ

[1] ردالمحتار Page 724 of 738

Not proven. (3) The sixth reason: if it is an indication, it is for writing an amount higher than the actual price, not that the sale itself is fictitious. Why was it necessary to inflate the price to show a fictitious sale out of fear of his wife? If he had recorded a hundred-worth property sale for a hundred, would his objective not have been met? Yes, if there was a fear of a pre-emptor (shafi'), a higher price would have been recorded for that reason. Such inflations occur day and night in genuine and definitive sales; so how does this indicate the sale is fictitious? (4) The second reason is strange. It is stated that the purchase money (thaman) was given in the presence of witnesses called for that purpose, not in private. Then how can this cause doubt? If they intended deception, they would have given it before the registrar, which would have further supported their goal, rather than doing so at home. Deceptive individuals often prefer giving it during registration and taking it back at home. (5) The fourth reason is also based on the second one. Since the money was already received before witnesses, what remained but to acknowledge it before the registrar? If they wanted a show of deception, doing so before the registrar was more effective than at home. Does a person wanting a display choose a method with more publicity or less? (6) Regarding the third reason, it is submitted that if Fatima Begum presented the document, Sadiq Shah must have handed it to her after retrieving it. How does retrieving it in his own name provide proof of it being fictitious? Rather, it honestly suggests reality, as fictitious proceedings would have ended with registration. If the sale hadn't really happened, why retrieve it in his own name only to give it to Fatima Begum? Fatima Begum is a respectable veiled lady, a widow and Sadiq Shah's sister-in-law. Among united brothers, such tasks for wives are often handled by brothers-in-law during their lifetime, let alone after widowhood. (7) The fifth reason might raise doubt among strangers, but in states of unity, it often happens: Zaid needs money, the sale occurs, verification completes, and there is sufficient trust. The seller needs the house; the buyer already resides there and graciously doesn't ask him to vacate. Moreover, the interval between the sale and the seller's death isn't long. He intended to take possession, but the seller delayed while looking for a house, then fell ill and died. Is it unimaginable for five or six months to pass in this manner, such that testimony is invalidated and a mutually accepted, certified sale deed is declared false? (8) Now we present a comprehensive argument covering all points. We have seen that the sixth reason is not even worth mentioning

among reasons for it being fictitious, and the first reason is neither a reason itself nor are the witnesses with Fatima Begum...

साबित नहीं। (3) छठी वजह: यदि यह कोई संकेत है, तो यह वास्तविक राशि से अधिक मूल्य लिखने का संकेत है, न कि यह कि बिक्री स्वयं फ़र्जी है। अपनी पत्नी के डर से फ़र्जी बिक्री दिखाने के लिए कीमत बढ़ाकर लिखना क्यों ज़रूरी था? क्या सौ की संपत्ति का सौ में ही बेचना लिखने से उसका उद्देश्य पूरा नहीं होता? हाँ, यदि किसी 'शफ़ी' (पूर्वाधिकारी) का डर होता, तो उस कारण से अधिक कीमत लिखी जाती। ऐसी बढ़ी हुई कीमतें वास्तविक और निश्चित बिक्रियों में दिन-रात लिखी जाती हैं; तो यह बिक्री के फ़र्जी होने का संकेत कैसे हुई? (4) दूसरी वजह अजीब है। यह बयान किया गया है कि कीमत की राशि (ज़र-ए-थमन) गवाहों को बुलाकर उनके सामने दी गई, न कि एकांत में। फिर इससे क्या संदेह हो सकता है? यदि उन्हें दिखावा मंज़ूर होता, तो वे इसे रजिस्ट्रार के सामने देते, जो उनके उद्देश्य का अधिक समर्थन करता, न कि घर में बैठकर देते। फ़र्जी बिक्री करने वाले चालाक लोग अक्सर यही तरीका पसंद करते हैं कि रजिस्ट्री के समय दिया और घर जाकर वापस ले लिया। (5) चौथी वजह भी इसी दूसरी वजह पर आधारित है। जब रुपया गवाहों के सामने पहले ही मिल चुका, तो रजिस्ट्रार के सामने स्वीकार करने के अलावा और क्या होता? यदि वे दिखावटी बनावट चाहते, तो रजिस्ट्रार के सामने देने में अधिक [फ़ायदा] था, न कि घर में। नुमाइश (दिखावा) करने वाला वह तरीका अपनाता है जिसमें प्रचार अधिक हो या वह जिसमें कम हो? (6) तीसरी वजह के संबंध में निवेदन है कि यदि दस्तावेज़ फ़ातिमा बेगम ने पेश किया है, तो सादिक शाह ने उसे छुड़ाकर (निकालकर) ज़रूर उसे सौंपा होगा। फिर अपने नाम से दस्तावेज़ निकलवाने ने फ़र्जी होने का क्या सबूत दिया? बल्कि निष्पक्ष रूप से वास्तविकता का पता दिया कि फ़र्जी नुमाइशी कार्यवाही तो रजिस्ट्री तक खत्म हो गई थी। यदि वास्तव में बिक्री न हुई होती, तो दस्तावेज़ खुद अपने नाम से निकलवाकर फ़ातिमा बेगम को देने की क्या ज़रूरत थी? फ़ातिमा बेगम एक पर्दानशीं शरीफ़ज़ादी, विधवा और सादिक शाह की भाभी हैं। भाइयों में एकता की स्थिति में, उनके जीवनकाल में उनकी पत्नियों के ऐसे काम जेठ-देवर कर दिया करते हैं, विधवा होने के बाद की बात तो दूर रही। (7) पाँचवीं वजह अजनबी व्यक्तियों में कुछ संदेह डाल सकती है, लेकिन आपसी एकता की स्थिति में अक्सर ऐसा होता है कि ज़ैद को रुपये की ज़रूरत है, बिक्री हो गई, सत्यापन आदि से कार्य पूरा हो गया और पर्याप्त संतुष्टि हो गई। विक्रेता को घर की ज़रूरत है, खरीदार उसी घर में रहता है और उसने कृपापूर्वक घर खाली नहीं करवाया। इसके अलावा, बिक्री और विक्रेता की मृत्यु के बीच इतना लंबा अंतराल भी नहीं है। वह कब्ज़ा लेना चाहता था, विक्रेता ने घर की फ़िक्र में आज-कल किया,

इसी बीच वह बीमार हो गया और उसका निधन हो गया। इसमें पाँच-छह महीने बीत जाना क्या कल्पना से परे है, जिसके आधार पर गवाही को रद्द कर दिया जाए और दोनों पक्षों द्वारा स्वीकृत प्रमाणित बैनामा (विक्रय पत्र) गलत घोषित कर दिया जाए? (8) अब हम एक व्यापक व्याख्या प्रस्तुत करते हैं जिसमें सभी कारण शामिल हों। आप जान चुके हैं कि छठी वजह फ़र्जी होने के कारणों में गिने जाने योग्य भी नहीं है, और पहली वजह न तो स्वयं कोई कारण है और न ही गवाह फ़ातिमा बेगम के साथ हैं...

ثابت نہیں۔ (۳) وجہ ششم اگر قرینہ ہے تو ثمن مقدار واقعی سے زیادہ لکھنے کا نہ کہ اصل بیع ہی فرضی ہے، زوجہ کے خوف سے بیع فرضی کرنے کو قیمت بڑھا کر لکھنا کیا ضرور تھا کیا اگر سو کا مال سو کو بیچنا لکھتا تو اس کا مقصود حاصل نہ ہوتا، ہاں اگر کسی شفیع کا خوف ہوتا تو اس کے سبب زیادہ قیمت لکھی جاتی ایسا زیادہ لکھنا رات دن حقیقی قطعی بیعوں میں ہوتا رہتا ہے تو یہ فرضیت بیع کا کیا قرینہ ہوئی؟ (۴) وجہ دوم عجیب ہے زرِ ثمن گواہوں کو بلا کر ان کے سامنے دیا جانا بیان ہوا ہے نہ کہ تنہائی میں، پھر اس سے کیا شبہ پڑ سکتا ہے ان کو بناوٹ منظور ہوتی تو رجسٹرار کے سامنے دیتا اور زیادہ ان کے مقصود کا مؤید ہوتا نہ کہ گھر میں بیٹھ کر دینا، بیع فرضی والے چالاک اکثر یہی طریقہ پسند کرتے ہیں کہ رجسٹری میں دیا اور گھر جا کر واپس لے لیا۔ (۵) وجہ چہارم بھی اسی دوم پر مبنی ہے جب روپیہ گواہوں کے سامنے پہلے مل چکا تو رجسٹرار کے سامنے اقرار کے سوا کیا ہوتا، نمائشی بناوٹ چاہتے تو رجسٹرار کے سامنے ہی دینے میں زیادہ تھی نہ کہ گھر میں۔ نمائش والا وہ طریقہ اختیار کرتا ہے جس میں اعلان زیادہ ہو یا وہ جس میں کم ہو۔ (۶) وجہ سوم کی نسبت گزارش کہ دستاویز فاطمہ بیگم نے پیش کی ہے تو صادق شاہ نے چھڑا کر ضرور اسے سپرد کر دی پھر اپنے نام چھڑانے نے فرضیت کا کیا ثبوت دیا، بلکہ انصافاً واقعیت کا پتہ دیا کہ فرضی نمائشی کارروائی تو رجسٹری تک ختم ہو گئی تھی اگر واقع میں بیع نہ ہوئی تھی تو دستاویز خود اپنے نام چھڑا کر فاطمہ بیگم کو دینے کی کیا حاجت تھی، فاطمہ بیگم ایک پردہ نشین شریف زادی بیوہ اور صادق شاہ کی بھاوج ہے بھائیوں میں اتحاد کی حالت میں ان کی زندگی میں ان کی زوجات کے ایسے کام جیٹھ دیور کر دیا کرتے ہیں نہ کہ بعد بیوگی۔ (۷) وجہ پنجم اجنبی اشخاص میں کچھ شبہ ڈالتی باہم اتحاد کی حالت میں بارہا ایسا ہوتا ہے

کہ زید کو روپیہ درکار ہے بیع ہو گئی تصدیق وغیرہ سے تکمیل ہو گئی اطمینان کافی ہو لیا بائع کو مکان کی حاجت ہے مشتری اور مکان میں رہتا ہے تبرعاً خالی نہ کرایا پھر بیع و موت بائع میں ایسا کوئی طویل فاصلہ بھی نہیں، قبضہ لینا چاہا، اس نے فکر مکان میں آج کل کیا اتنے میں وہ بیمار ہو گیا انتقال کر گیا، اس میں پانچ چھ مہینے گزر جانا کیا دور از قیاس ہے جس کی بناء پر شہادت باطل کر دی جائے اور بیعنامہ مصدقہ مسلمہ فریقین غلط قرار پائے۔ (۸) اب ہم ایک تقریر جامع بیان کرتے ہیں کہ سب وجوہ کو شامل ہو۔ وجہ ششم کو تو معلوم کر چکے کہ وہ وجوہ فرضیت میں نام لئے جانے کے بھی قابل نہیں، اور وجہ اول نہ خود وجہ ہے نہ گواہان فاطمہ بیگم کے ساتھ

Fatawa Ridawiyyah Volume (18)

Especially the same reason for the witnesses of Sa'eeda Begum being veiled is present here too. There is no remedy for the sale. No, rather only three, because the fourth is based on the second itself. Now the reason for doubt remained only that the money was paid while sitting at home and the document was issued in the name of the appointee and the female purchaser did not take possession. We ask whether such unity will be accepted among the contracting parties here that one has sufficient confidence in the other or strangeness that one is not satisfied with the other. The second part is clearly null and void from the witnesses of Sa'eeda Begum themselves and from the decision of the authorized person himself. When you establish that in reality there was neither a sale nor was price received; in the same way, a fictitious sale deed was written in her name, witnesses were made on it, it was finalized by getting it registered, and the receipt of money was acknowledged before the registrar, the seller cut his own hands in every way, so can this deal happen with an unsatisfied stranger? Never! Rather, a high degree of mutual trust and unity is required. And when this extreme degree of unity among them is accepted by the authorized person and witnesses Sa'eeda and Sa'eeda etc. themselves, then in the state of this high unity, what is far-fetched about giving money while sitting at home or the appointee getting the document or the female purchaser not taking possession? In short, if there is unity, then none of this is far-fetched, and if there is lack of confidence, then performing a fictitious sale to such a person, getting it registered, and claiming receipt of the price is even more far-fetched. And since its witnesses are also veiled, why are they not rejected for these reasons?

Answer to the third question

In appearance, this objection can be raised that in the decision, a summary of the statements of all the witnesses of Sa'eeda Begum etc. was given, even those who were completely unrelated, and from so many witnesses of Fatima Begum, only two were mentioned, rather it was explicitly written that only two witnesses were presented by the plaintiff side. But upon deep observation, its justification is nearly possible. Ten witnesses were presented from Fatima Bibi's side: six men—Zamin Shah, Ghulam Nasir Khan, Qasim Khan, Muhammad Ali Khan, Ahmad Shah Khan, Ambar Shah Khan—and four women—Ashraf Begum, Naznin Begum, Abadi Inteza'm Begum. Among them, Qasim Khan only states his ignorance and gave no testimony. Muhammad Ali Khan mentioned hearing from people, and that too in this way: first he said he sold it to his sister, then said to the Begum. Ahmad Shah Khan's statement

is only that the sale deed was written in the sister-in-law's name—who denies this? Similarly, Ambar Shah Khan stated hearing from the seller's tongue that "I sold this house to Begum Sayyidani for two hundred rupees and she got the sale deed registered." If he only said this much before this witness, the certainty of the sale is not understood from it. Therefore, all four witnesses were useless. Only two men and four women remained. Their testimony certainly occurred in a general and prevalent manner beneficial to Fatima Begum. In the opinion of the learned authorized person, the testimony of both men was doubtful, so only women would remain, and the testimony of a woman alone is accepted...

विशेष रूप से सईदा बेगम के गवाहों के पर्दे में होने का वही कारण यहाँ भी मौजूद है। बिक्री का कोई विकल्प नहीं। नहीं बल्कि केवल तीन ही, क्योंकि चौथा स्वयं दूसरे पर आधारित है। अब संदेह का कारण इतना ही रहा कि रुपया घर में बैठकर दिया गया और दस्तावेज़ नियुक्त व्यक्ति के नाम पर जारी हुआ और महिला खरीदार ने कब्जा नहीं लिया। हम पूछते हैं कि क्या यहाँ अनुबंध करने वालों के बीच ऐसी एकता मानी जाएगी कि एक को दूसरे पर पर्याप्त विश्वास है या अजनबीपन कि एक दूसरे पर संतुष्ट नहीं है। दूसरा पक्ष स्वयं सईदा बेगम के गवाहों और स्वयं अधिकृत निर्णयकर्ता के निर्णय से स्पष्टतः शून्य है। जब आप यह तय करते हैं कि वास्तव में न तो बिक्री हुई थी और न ही कीमत मिली; इसी तरह एक फर्जी बिक्रीनामा उसके नाम लिख दिया गया, उस पर गवाह बना लिए गए, उसे पंजीकृत कराकर पक्का कर दिया गया, रजिस्ट्रार के सामने रुपया मिलने का इकरार कर दिया गया, विक्रेता ने हर तरह से अपने हाथ काट लिए, तो क्या यह सौदा एक असंतुष्ट अजनबी के साथ हो सकता है? कदापि नहीं! बल्कि उच्च स्तर का आपसी विश्वास और एकता होनी चाहिए। और जब उनके बीच इस अत्यंत उच्च स्तर की एकता को स्वयं अधिकृत व्यक्ति और गवाहों सईदा और सईदा आदि ने स्वीकार कर लिया है, तो इस उच्च एकता की स्थिति में घर में बैठकर रुपया देना या नियुक्त व्यक्ति को दस्तावेज़ मिलना या महिला खरीदार का कब्जा न लेना, क्या कल्पना से परे है? संक्षेप में, यदि एकता है तो यह कुछ भी कल्पना से परे नहीं है, और यदि अविश्वास है तो ऐसे व्यक्ति के हाथ फर्जी बिक्री करके पंजीकरण करा देना और कीमत की वसूली का दावा करना और भी अधिक कल्पना से परे है। और इसके गवाह भी पर्दे में ही हैं, तो इन कारणों से उन्हें अस्वीकार क्यों नहीं किया जाता?

तीसरे प्रश्न का उत्तर

प्रत्यक्ष रूप से यह आपत्ति उठाई जा सकती है कि निर्णय में सईदा बेगम आदि के सभी गवाहों के बयानों का सारांश दिया गया, यहाँ तक कि उनका भी जो पूरी तरह से असंबद्ध थे, और फातिमा बेगम के इतने गवाहों में से केवल दो का ही उल्लेख किया गया, बल्कि स्पष्ट रूप से लिख दिया गया कि वादी पक्ष की ओर से केवल दो गवाह पेश किए गए हैं। लेकिन सूक्ष्म दृष्टि से इसका औचित्य लगभग संभव है। फातिमा बीबी की ओर से दस गवाह पेश किए गए: छह पुरुष—ज़ामिन शाह, गुलाम नासिर खान, कासिम खान, मुहम्मद अली खान, अहमद शाह खान, अंबर शाह खान—और

चार महिलाएं—अशरफ बेगम, नाज़नीन बेगम, आबादी इंतज़ाम बेगम। इनमें कासिम खान तो केवल अपनी अनभिज्ञता व्यक्त करता है और कोई गवाही नहीं दी। मुहम्मद अली खान ने लोगों की जुबानी सुनना बताया और वह भी इस तरह: पहले कहा बहन के हाथ बेच दिया, फिर कहा बेगम के हाथ। अहमद शाह खान का बयान केवल इतना है कि भाभी के नाम बिक्रीनामा लिख दिया गया—इससे किसे इनकार है? इसी तरह अंबर शाह खान ने विक्रेता की जुबानी सुनना बताया कि "मैंने यह मकान बेगम सय्यदानी के हाथ दो सौ रुपये में बेच दिया जिसने बिक्रीनामा पंजीकृत करा लिया।" यदि उसने इस गवाह के सामने केवल इतना कहा, तो इससे बिक्री की निश्चितता नहीं समझी जाती। अतः चारों गवाह बेकार थे। केवल दो पुरुष और चार महिलाएं शेष रहीं। उनकी गवाही निश्चित रूप से फातिमा बेगम के लिए सामान्य और प्रचलित तरीके से लाभकारी साबित हुई है। विद्वान अधिकृत व्यक्ति की राय में दोनों पुरुषों की गवाही संदिग्ध थी, तो केवल महिलाएं ही रह जाएंगी और अकेले महिला की गवाही स्वीकार्य...

पृष्ठ ७२६/७३८

خاص بلکہ وہی علت مستوری گواہان سعید ہ بیگم میں بھی موجود۔ بیع کی چارہ نہیں۔ نہیں بلکہ تین ہی کہ چہارم خود دوم پر مبنی ہے اب وجہ شبہ اتنی رہی کہ روپیہ گھر میں بیٹھ کر دیا اور دستاویز مقرر کے نام واگذاشت ہوئی اور مشتریہ نے قبضہ نہ لیا ہم پوچھتے ہیں کہ یہاں عاقدین میں باہم ایسا اتحاد مانے گا کہ ایک کو دوسرے پر کافی اطمینان ہے یا اجنبیت کہ ایک دوسرے پر مطمئن نہیں۔ شق ثانی خود گواہان سعید ہ بیگم و خود فیصلہ مجوز سے صریح البطلان ہے جب یہ ٹھہراتے ہو کہ واقع میں نہ بیع تھی نہ شمن ملا، یونہی فرضی بیعنامہ اس کے نام لکھ دیا اس پر گواہان کرادیں اسے رجسٹری کراکر پکا کر دیا رجسٹرار کے سامنے روپیہ ملنے کا اقرار کر دیا ہر طرح بائع نے اپنے ہاتھ کاٹ لئے تو کیا یہ معاملہ بے اطمینان اجنبی کے ساتھ ہو سکتا ہے حاشا بلکہ اعلیٰ درجہ کا باہم اطمینان و اتحاد چاہئے اور جب اس نہایت درجہ کا ان میں اتحاد مجوز و گواہان سعید ہ و سعید ہ وغیرہ سب کو خود مسلم ہے تو گھر میں بیٹھ کر روپیہ دینا یاد ستاویز مقرر کو ملنا یا مشتریہ کا قبضہ نہ لینا اس اعلیٰ اتحاد کی حالت میں کیا بعید از قیاس ہے۔ بالجملہ اتحاد ہو تو یہ کچھ بھی بعید از قیاس نہیں، اور بے اطمینانی ہو تو ایسے کے ہاتھ فرضی بیع کر کے رجسٹری کرادینا اور وصول ثمن کہہ دینا اور بھی زیادہ بعید از قیاس ہے اور اس کے گواہ بھی مستور ہی ہیں تو ان وجوہ سے انہیں کیوں نہیں رد کیا جاتا۔

جواب سوال سوم

نظر ظاہر میں یہ اعتراض ہو سکتا ہے کہ فیصلہ میں سعید ہ بیگم وغیرہا کے سب گواہوں کے بیان کا خلاصہ فرمایا گیا یہاں تک کہ وہ بھی جو محض بے علاقہ تھے اور فاطمہ بیگم کے اتنے

گواہوں میں سے صرف دو کا ذکر کیا بلکہ صراحتہ تحریر فرمایا دیا کہ مدعیہ کی جانب سے صرف دو گواہ پیش ہوئے ہیں مگر نظر دقیق میں اس کی توجیہ قریب ممکن ہے، فاطمہ بی بی کی طرف سے دس گواہ پیش ہوئے چھ مرد ضامن شاہ غلام ناصر خاں قاسم خاں، محمد علی خاں، احمد شاہ خاں، عنبر شاہ خاں، اور چار عورتیں، اشرف بیگم، ناز نین بیگم، آبادی انتظام بیگم۔ ان میں قاسم خاں تو محض اپنی ناواقی بیان کرتا ہے اور کچھ شہادت نہ دی محمد علی خاں نے لوگوں کی زبانی سننا بتایا اور وہ بھی یوں کہ پہلے کہا بہن کے ہاتھ بیچ ڈالا، پھر کہا بیگم کے ہاتھ۔ احمد شاہ خاں کا اتنا بیان ہے کہ بھاوج کے نام بیعنامہ لکھ دیا اس سے کسے انکار ہے، یونہی عنبر شاہ خاں نے بائع کی زبانی سننا بیان کیا کہ میں نے یہ مکان بیگم سیدانی کے ہاتھ دوسوروپے کو بیچ ڈالا جس نے بیعنامہ رجسٹری کرادیا اس نے اگر اس گواہ کے سامنے اتنا کہا تو اس سے بیع کی قطعیت نہیں سمجھی جاتی، لہٰذا چاروں گواہ بیکار تھے صرف دو مرد اور چار عورتیں باقی رہیں ان کی گواہی ضرور عام مروج طور پر مفید فاطمہ بیگم واقع ہوئی ہے، ذی علم مجوز کی رائے میں دونوں مردوں کی گواہی مخدوش تھی تو باقی سب عورتیں رہ جائیں گی اور تنہا عورت کی شہادت مقبول...

Fatawa Rizvia (Volume 18)

...No, therefore there was no need to mention them and it was deemed sufficient to state only two; such an omission cannot affect the decision.

Answer to the Fourth Question

The decision is liable to be cancelled. And Allah Almighty knows best.

Issue 150: What do the scholars of the religion say about this issue: Latafat Husain married Shams-un-Nisa with a dowry of one hundred and eighty thousand Taka (red dinars), which according to the current currency amounts to five thousand six hundred and twenty rupees. After 23 years, he took a loan of two thousand two hundred and forty-one rupees from his sister Musahib Jan, mortgaging a part of his house. In the mortgage deed, it was written that he had transferred possession of the house from himself to the mortgagee, although he did not vacate the house even for a moment. Two years later, in November 1877, Latafat Husain died, leaving behind debts of two hundred. According to community custom, if the deceased has no male offspring, the wife takes possession and management of the property; thus, possession came to Shams-un-Nisa. Now, Musahib Jan claims her debt, while the wife relies on her possession and the said custom for her claim of dowry. In this situation, whose debt will legally take precedence, and does the dowry have priority over other debts? Does Shams-un-Nisa's possession and management based on said custom, or her debt being prior to that of Musahib Jan, prevent the hearing of Musahib Jan's claim? Please explain and be rewarded.

The Answer:

If Musahib Jan claimed mortgage with possession, i.e., the claim was made stating that Latafat Husain mortgaged that part of the house to her and gave her possession, and then she provides legal witnesses to Latafat Husain's acknowledgment of possession as stated in the said mortgage deed, then even if she cannot provide specific proof of physical possession, her claim is undoubtedly proven. The mortgage will be considered valid, complete, and effective, and the house remaining in the possession of the mortgagor will be considered a loan (Ariyat) on behalf of the mortgagee. Allama Shami (may his secret be sanctified) states in 'Uqud-ul-Durriyah fi Tanqih al-Fatawa al-Hamidiyyah':

(Arabic Text)	(Translation)
رہن دارہ واعترف بالقبض الا انہ لم یتصل بہ القبض فاذا تصادقا علی القبض والا قباض یؤخذ باقرارہ من رہن جواہر الفتاوی	He mortgaged his house and confessed to the possession, except that the possession did not reach him. So when both parties agree on the taking and giving of possession, his confession will be taken from the mortgage of Jauhar al-Fatawa. A house was mortgaged and there was an acknowledgment of giving possession, but practically possession was not taken. So when both parties agree on taking and giving possession, the mortgagor's acknowledgment will be accepted. A person mortgaged a house and the mortgagor himself remained in it.

...नहीं, इसलिए उनके उल्लेख की आवश्यकता नहीं समझी गई और केवल दो के बयान पर ही इक्तिसार (संक्षेप) फरमाया, ऐसी कमी से फैसले पर कोई प्रभाव नहीं पड़ सकता।

चौथे प्रश्न का उत्तर

फैसला रद्द होने योग्य है। और अल्लाह तआला सबसे बेहतर जानता है।

मसला 150: दीन के उलेमा इस मसले में क्या फरमाते हैं कि लताफ़त हुसैन ने शम्स-उन-निसा से एक लाख अस्सी हज़ार टके के दीनार-ए-सुर्ख़ पर निकाह किया, जिसकी मौजूदा सिक्का के अनुसार कीमत पाँच हज़ार छह सौ बीस रुपये होती है। 23 साल बाद, अपनी बहन मुसाहिब जान से दो हज़ार दो सौ इकतालीस रुपये उधार लिए और अपने मकान का एक हिस्सा गिरवी रखा। गिरवीनामे में लिखा कि मकान अपने कब्ज़े से निकालकर मुर्तहिन (गिरवी रखने वाले) के कब्ज़े में दे दिया, हालांकि एक पल के लिए भी मकान खाली नहीं किया गया। दो साल बाद नवंबर 1877 ईस्वी में लताफ़त हुसैन दो सौ का कर्ज़ छोड़कर वफ़ात पा गए। बिरादरी के रिवाज़ के अनुसार, यदि मृतक की कोई पुरुष संतान न हो, तो पत्नी कब्ज़ा और प्रबंधन करती है; इस तरह कब्ज़ा शम्स-उन-निसा के पास आ गया। अब मुसाहिब जान अपने कर्ज़ की दावेदार है और पत्नी अपने महर (स्त्रीधन) के दावे में अपने कब्ज़े और उक्त रिवाज़ का हवाला देती है। इस स्थिति में, किसका कर्ज़ शरीयत के अनुसार प्राथमिकता पाएगा और क्या महर को अन्य ऋणों पर प्राथमिकता प्राप्त है? और क्या उक्त रिवाज़ के आधार पर शम्स-उन-निसा का कब्ज़ा और प्रबंधन होना या उसका महर मुसाहिब जान के कर्ज़ से पुराना होना मुसाहिब जान के दावे की सुनवाई में बाधक है या नहीं? स्पष्ट करें, पुण्य प्राप्त करें।

जवाब:

यदि मुसाहिब जान ने 'कब्ज़े के साथ गिरवी' का दावा किया, यानी दावा इस बयान के साथ हुआ कि लताफ़त हुसैन ने मकान का वह हिस्सा मेरे पास गिरवी रखा और मुझे कब्ज़ा दिला दिया था, फिर सबूत में लताफ़त हुसैन के उस इकरार-ए-कब्ज़ा पर, जो उक्त गिरवीनामे में है, शरीयत के अनुसार गवाह दे दे, भले ही वह विशेष रूप से कब्ज़े का सबूत न दे सके, तो उसका दावा निश्चित रूप से सिद्ध है। गिरवी को सही, पूर्ण और प्रभावी माना जाएगा, और मकान पर मुर्तहिन की ओर से उसका कब्ज़ा 'आरियत' (अस्थायी ऋण) माना जाएगा। अल्लामा शामी (क़ुद्दिस सिर्रहु) 'उक़ूद-उद-दुर्रिया फ़ी तनक़ीह अल-फ़तावा अल-हामिदिया' में फरमाते हैं:

(अरबी पाठ)	(उर्दू अनुवाद)
رہن دارہ واعترف بالقبض الا انہ لم یتصل بہ القبض فاذا تصادقا علی القبض والا قباض یؤخذ باقرارہ من رہن جواہر الفتاوی	मकान गिरवी रखा और कब्ज़ा देने का इकरार किया मगर व्यावहारिक रूप से कब्ज़ा नहीं हुआ, तो जब दोनों पक्ष कब्ज़ा लेने और देने पर सहमत हैं, तो राहिन (गिरवी रखने वाले) के इकरार को स्वीकार किया जाएगा। एक व्यक्ति ने मकान गिरवी रखा और स्वयं राहिन ही उसमें...

पेज 727 का 738

نہیں۔ لہٰذا ان کے ذکر کی حاجت نہ جانی اور صرف دو کے بیان پر اقتصار فرمایا ایسی کمی سے فیصلہ پر کوئی اثر نہیں پڑ سکتا۔

جواب سوالِ چہارم

فیصلہ قابل منسوخی ہے۔ واللہ تعالٰی اعلم

مسئلہ ۱۵۰: کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ لطافت حسین نے شمس النساء سے ایک لاکھ اسی ہزار ٹکے کا دینار سرخ پر جس کے سکہ وقت سے پانچ ہزار چھ سو بیس روپے ہوتے ہیں نکاح کیا، ۲۳ سال کے بعد اپنی ہمشیرہ مصاحب جان کے پاس ایک جزو مکان رہن رکھ کر دو ہزار دوسو اکتالیس روپے قرض لئے اور رہن نامہ میں لکھا کہ مکان اپنے قبضہ سے نکال کر قبضہ مرتہنہ میں دیا حالانکہ مکان ایک لمحہ کو بھی خالی نہ کیا، دو سال کے بعد لطافت حسین نے نومبر ۱۸۷۷ء میں دو سو کے قرضے اپنے ذمے چھوڑ کر وفات پائی، جائداد حسب رواج برادری کے متوفی کی اولاد ذکور نہ ہو تو زوجہ قابض و متصرف ہوتی ہے قبضہ شمس النساء میں آئی، اب مصاحب جان اپنے دین کے مدعی ہے اور زوجہ دین مہر کے مطالبہ میں اپنے قبضہ ورواج مذکور سے استناد کرتی ہے، اس صورت میں کس کا دین شرعاً مقدم رہے گا اور دین مہر کو دیگر دیون پر ترجیح ہے یا نہیں اور شمس النساء کے بر بنائے رواج مذکور قبضہ و تصرف ہونا یا اس کا دین مصاحب جان سے پیشتر کا ہونا دعویٰ مصاحب جان کا مانع سماعت ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب:

اگر مصاحب جان نے رہن مع القبض کا دعویٰ کیا یعنی دعویٰ اس بیان سے واقع ہوا کہ وہ جزو مکان لطافت حسین نے میرے پاس رہن رکھا اور مجھے قبضہ دلا دیا تھا پھر ثبوت میں لطافت حسین کے اس اقرار قبضہ پر جو رہن نامہ مذکور ہے گواہ شرعی دے دے اگر چہ خاص قبضہ کا ثبوت نہ دے سکے تو اس کا دعویٰ بیشک ثابت ہے، رہن صحیح و تام و نافذ مانا جائے گا اور مکان پر اس کا قبضہ رہنا مرتہنہ کی طرف سے بطور عاریت خیال کریں گے۔ علامہ شامی قدس سرہ السامی عقود الدریہ فی تنقیح الفتاویٰ الحامدیہ میں فرماتے ہیں:

(عربی عبارت)	(ترجمہ)
رہن داره واعترف بالقبض الا انه لم يتصل به القبض فاذا تصادقا على القبض والا قباض يؤخذ باقراره من رہن جواہر الفتاوی	مکان رہن رکھا اور قبضہ دینے کا اعتراف کیا مگر عملاً قبضہ نہ ہوا تو جب دونوں فریق قبضہ لینے اور دینے پر متفق ہیں تو راہن کے اقرار کو لیا جائے گا۔ ایک شخص نے مکان رہن رکھا اور خود راہن ہی اس میں

Fatawa Rizwiya, Volume (18)

[Table Column Left: Arabic] In it, from the fifth chapter: A man pawned his house and the pawnor continued to possess it until he died. Then a dispute arose between the pawnee and the heirs of the pawnor as to whether it had been taken into possession or not. If the pawnee provides evidence of the pawnor's admission of the pawn and its delivery, a ruling shall be made in favor of the validity of the pawn. A claim to dissolve the pawn will not be accepted based on the fact that it remained in the pawnor's hand, because once the ruling is made based on his admission of the pawn, his possession is deemed to have been as a loan (Ariyah). - 1

[Table Column Right: Urdu] (The pawnor) continued to possess it until his death. Then a dispute arose between the pawnee and the heirs of the pawnor regarding whether the pawnee had possession or not. If the pawnee presents witnesses for the pawnor's admission that he pawned it and handed over possession, then a ruling will be given for the validity of this pawn. A claim of invalidity of the pawn based on the possession remaining with the pawnor will not be valid because when a decision is made based on his admission, his possession will be considered as a loan (Ariyah). (T)

[Main Text: Urdu] Therefore, regarding a pawned asset, the entitlement of the companion of life (the pawnee) takes precedence over all other creditors like dower of women etc. First, his debt shall be paid from it. If anything remains, it will be allocated to dower and other debts, otherwise not. It is stated in Alamgiriya:

[Table Column Left: Arabic] When the pawnor dies and owes many debts, the pawnee has a greater right to the pawned asset. As mentioned in Al-Muhit. - 2

[Table Column Right: Urdu] If the pawnor dies leaving behind many debts, the pawnee will be the rightful claimant of this pawned asset, as mentioned in Al-Muhit. (T)

[Main Text: Urdu] It is also stated in it:

[Table Column Left: Arabic] So let him satisfy his debt from it. Whatever remains shall be for the rest of the creditors and the heirs. - 3

[Table Column Right: Urdu] The pawnee should collect his amount; the remaining surplus will belong to other claimants and heirs. (T)

[Main Text: Urdu] And here, the fact that the pawned item is 'Musha' (an undivided share) will not prevent this ruling because pawning of Musha is invalid (fasid)

according to the correct school of thought, and the ruling for invalid and valid in pawning is the same. It is stated in Durr-ul-Mukhtar:

[Table Column Left: Arabic] The pawning of an undivided share is not valid due to its lack of being distinct.

[Table Column Right: Urdu] Pawning an undivided thing is not correct because the pawn is not distinct.

---

1 Al-Uqud al-Durriya, Kitab al-Rahn, Arg Bazaar, Kandahar, Afghanistan, 2/259 2 Fatawa Hindiya, Kitab al-Rahn, Chapter 5, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/456 3 Fatawa Hindiya, Kitab al-Rahn, Chapter 1, Section 1, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/433

फतवा-ए-रिज़विया, जिल्द (18)

[तालिका बायां स्तंभ: अरबी] इसमें पाँचवें अध्याय से: एक व्यक्ति ने अपना घर गिरवी रखा और राहिन (गिरवी रखने वाला) अपनी मृत्यु तक उस पर काबिज़ रहा। फिर मुरतहन (जिसके पास गिरवी रखा गया) और राहिन के वारिसों के बीच इस बात पर विवाद हुआ कि कब्जा हुआ था या नहीं। यदि मुरतहन ने राहिन के इस स्वीकारोक्ति पर गवाह पेश कर दिए कि उसने गिरवी रखा और कब्जा दे दिया, तो गिरवी की वैधता का निर्णय लिया जाएगा। राहिन के हाथ में होने के आधार पर गिरवी रद्द करने का दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा, क्योंकि जब निर्णय उसकी स्वीकारोक्ति के आधार पर हुआ है, तो उसके कब्जे को 'आरियत' (उधार) माना जाएगा। - 1

[तालिका दायां स्तंभ: उर्दू] (राहिन) अपनी मृत्यु तक उपयोग करता रहा, फिर मुरतहन और राहिन के वारिसों के बीच कब्जे को लेकर विवाद हुआ कि मुरतहन का कब्जा था या नहीं। यदि मुरतहन ने राहिन के इस स्वीकारोक्ति पर कि उसने गिरवी रखा और कब्जा दे दिया, गवाह पेश कर दिए, तो इस गिरवी की वैधता का निर्णय लिया जाएगा और कब्जे के आधार पर गिरवी के अमान्य होने का दावा सही नहीं होगा क्योंकि जब निर्णय उसकी स्वीकारोक्ति पर आधारित है, तो उसके कब्जे को 'आरियत' (उधार) माना जाएगा। (त)

[मुख्य पाठ: उर्दू] अतः गिरवी रखी गई वस्तु में, ऋणदाता का अधिकार पत्नी के महर आदि जैसे अन्य सभी लेनदारों पर प्राथमिकता रखता है। पहले उसी का ऋण इससे चुकाया जाएगा। यदि कुछ बचता है, तो वह महर और अन्य ऋणों में लगाया जाएगा, अन्यथा नहीं। आलमगीरिया में है:

[तालिका बायां स्तंभ: अरबी] जब राहिन की मृत्यु हो जाए और उस पर बहुत से ऋण हों, तो मुरतहन गिरवी रखी वस्तु का अधिक हकदार होता है। जैसा कि अल-मुहीत में है। - 2

[तालिका दायां स्तंभ: उर्दू] राहिन ने अपनी मृत्यु पर अपने जिम्मे बहुत से ऋण छोड़े हों, तो मुरतहन उस गिरवी का हकदार होगा, जैसा कि मुहीत में है। (त)

[मुख्य पाठ: उर्दू] इसी में है कि:

[तालिका बायां स्तंभ: अरबी] अतः वह अपना ऋण उसमें से पूरा कर ले। जो कुछ भी बचेगा, वह अन्य लेनदारों और वारिसों के लिए होगा। - 3

[तालिका दायां स्तंभ: उर्दू] मुरतहन अपनी राशि वसूल कर ले; बाकी बचा हुआ हिस्सा अन्य हकदारों और वारिसों का होगा। (त)

[मुख्य पाठ: उर्दू] और यहाँ गिरवी रखी चीज़ का 'मुशा' (अविभाजित हिस्सा) होना इस नियम में बाधक नहीं होगा, क्योंकि सही मत के अनुसार अविभाजित वस्तु का गिरवी रखना 'फासिद' (अमान्य) है, और गिरवी के मामले में अमान्य और मान्य का नियम एक ही है। दुर्रे-मुख्तार में है:

[तालिका बायां स्तंभ: अरबी] अविभाजित हिस्से का गिरवी रखना उसके विशिष्ट न होने के कारण मान्य नहीं है।

[तालिका दायां स्तंभ: उर्दू] अविभाजित वस्तु का गिरवी रखना सही नहीं है क्योंकि गिरवी विशिष्ट (अलग) नहीं है।

---

1 अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अल-रहन, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफगानिस्तान, 2/259 2 फतावा हिंदिया, किताब अल-रहन, अध्याय 5, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/456 3 फतावा हिंदिया, किताब अल-रहन, अध्याय 1, खंड 1, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/433

فتاوٰی رضویہ جلد ہجدھم (۱۸)

[Table Column Left: Arabic] وفیها من الباب الخامس رجل رهن داره والراهن متصرف فیه حتی مات ثم اختلف المرتهن وورثۃ الراهن انه کان مقبوضاً ام لافان اقام المرتهن البینة علی اقرار الراهن بالرهن والتسلیم یحکم بصحة الرهن ودعوی فک الرهن لا تقبل بظاهر ما کان في ید الراهن لانه لما حکم علیه بإقراره بالرهن حمل علی ان الید کانت ید العاریة اهـ - 1

[Table Column Right: Urdu] اپنی موت تک تصرف کرتا رہا پھر مرتہن اور راہن کے ورثاء میں قبضہ کے متعلق اختلاف ہو کہ مرتہن کا قبضہ تھا یا نہیں، اگر مرتہن نے راہن کے اس اقرار کہ اس نے رہن رکھا اور قبضہ دے دیا پر گواہ پیش کر دئے تو اس رہن کی صحت کا حکم کیا جائیگا اور رہن کے قبضہ کی بنا پر فسادِ رہن کا دعوٰی درست نہ ہوگا کیونکہ جب اس کے اقرار کی بنا پر فیصلہ ہوا ہے تو اس کے قبضہ کو عارِیتاً متصور کیا جائیگا اھ (ت)

[Main Text: Urdu] پس رہنِ مرہون میں مصاحبِ جان کا استحقاق خمس النساء وغیرہا سب قرضخواہوں پر مقدم ہے پہلے اسی کا قرض اس سے ادا کریں گے اگر کچھ بچا مہر وغیرہ دیون کی طرف مصروف ہوگا ورنہ نہیں۔ عالمگیریہ میں ہے:

[Table Column Left: Arabic] اذا مات الراهن وعلیه دیون کثیرة کان المرتهن احق بالرهن کذا فی المحیط - 2

[Table Column Right: Urdu] راہن نے اپنی موت پر اپنے ذمہ کثیر دیون (قرضے) چھوڑے تو مرتہن اس رہن کا حقدار ہوگا جیسا کہ محیط میں ہے (ت)

[Main Text: Urdu] اسی میں ہے کہ:

[Table Column Left: Arabic] فليستوفي منه دينه فما فضل يكون لسائر الغرماء والورثة - 3

[Table Column Right: Urdu] مرتہن اپنی رقم وصول کرلے باقی زائد دوسرے حق داروں اور ورثاء کا ہوگا۔ (ت)

[Main Text: Urdu] اور یہاں مرہون کا مشاع یعنی جزءِ غیر منقسم ہونا اس حکم کا مانع نہ ہوگا کہ رہنِ مشاع مذہبِ صحیح پر فاسد ہے اور رہن میں فاسد و صحیح کا حکم واحد ہے۔ در مختار میں ہے:

[Table Column Left: Arabic] لا یصح رھن مشاع لعدم کونہ ممیزاً

[Table Column Right: Urdu] غیر منقسم چیز کا رہن صحیح نہیں کیونکہ رہن ممتاز نہیں ہے

---

1 العقود الدریہ کتاب الرھن ارگ بازار قندھار افغانستان ۲/ ۲۵۹ 2 فتاوٰی ھندیہ کتاب الرھن الباب الخامس نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۴۵۶ 3 فتاوٰی ھندیہ کتاب الرھن الباب الاول الفصل الاول نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۳۳

Fatawa Razawiya (Volume 18)

Then, according to the correct view, this pledge (rahn) is invalid (fasid). (T)

It is stated in the same [source]: Whatever ruling is known regarding a valid pledge, the same ruling shall apply to an invalid pledge, as mentioned in 'Imadiyya. And in every situation where the pledged item is property (mal) and its counterpart is a guaranteed item (mazmun), but some conditions for validity are missing—such as pledging an undivided share—the pledge will be contracted because the condition for contraction exists. However, due to its invalid quality, it will be like an invalid sale. If the pledger (rahin) dies and there are several creditors, the pledgee (murtahin) will have a greater right to that pledge, just as in a valid pledge. Both passages are summarized here. (T)

And if the claimant claimed only the pledge and not the acquisition of possession, the claim of the pledge will not be heard at all, even if his witnesses testified to the admission of the debtor, or even to the witnessing of the possession itself. It is mentioned in 'Uqud-ul-Durriyah: If the pledgee claims the pledge along with possession, the testimony regarding both will be accepted. But if he claims only the pledge, the testimony will not be accepted because a mere contract is not binding. And the evidence is not heard if they testified to witnessing the possession or to the pledger's admission that "I have given it," because they testified to something additional to the claim, for...

1. Durr-e-Mukhtar, Book of Rahn (Pledges), Chapter on what can be pledged, etc., Matba' Mujtabai, Delhi, 2/268.
2. Durr-e-Mukhtar, Book of Rahn (Pledges), Section on miscellaneous issues, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/279.

फतावा रज़विया (जिल्द 18)

फिर सही कथन के अनुसार, यह गिरवी (रहन) अमान्य (फासिद) है। (त)

उसी में है: जो नियम सही गिरवी में विदित है, वही नियम अमान्य गिरवी में लागू होगा जैसा कि 'इमादिया' में है। और हर वह स्थिति जहाँ गिरवी रखी गई वस्तु संपत्ति (माल) हो और उसके बदले की वस्तु गारंटीकृत (मज़मून) हो, लेकिन वहां वैधता की कुछ शर्तें गायब हों—जैसे किसी अविभाजित हिस्से को गिरवी रखना—तो गिरवी अनुबंधित हो जाएगी क्योंकि अनुबंध की शर्त मौजूद है। लेकिन, अमान्य गुण के कारण यह अमान्य बिक्री के समान होगी। यदि गिरवी रखने वाला (राहिन) मर जाता है और कई लेनदार हों, तो गिरवी लेने वाला (मुर्तहिन) उस गिरवी पर अधिक अधिकार रखेगा, जैसा कि सही गिरवी में होता है। ये दोनों उद्धरण सारांशित हैं। (त)

और यदि दावेदार ने केवल गिरवी रखने का दावा किया, कब्ज़ा पाने का नहीं, तो गिरवी का दावा बिल्कुल भी नहीं सुना जाएगा, भले ही उसके गवाहों ने ऋणी की स्वीकारोक्ति पर, बल्कि कब्ज़े के प्रत्यक्ष दर्शन पर गवाही दी हो। 'उक़ूद-उद-दुर्रैया' में है: यदि गिरवी लेने वाला कब्ज़े के साथ गिरवी का दावा करता है, तो दोनों पर गवाही स्वीकार की जाएगी। और यदि वह केवल गिरवी का दावा करता है, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी क्योंकि केवल अनुबंध अनिवार्य नहीं होता। और गवाही नहीं सुनी जाएगी यदि उन्होंने कब्ज़ा देखने की गवाही दी या गिरवी रखने वाले की इस स्वीकारोक्ति की गवाही दी कि "मैंने दे दिया है", क्योंकि उन्होंने दावे से अतिरिक्त चीज़ की गवाही दी है, क्योंकि...

1. दुर्रे मुख्तार, किताबुर रहन, बाब मा यजूज़ इर्तिहानुहू इल्ख़, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/268.
2. दुर्रे मुख्तार, किताबुर रहन, फ़स्ल फ़ी मसाइल मुतफ़र्रिका, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/279.

पृष्ठ संख्या: 729 का 738

ثم الصحیح انه فاسد[1]۔ پھر صحیح قول پر یہ رہن فاسد ہے۔ (ت) اسی میں ہے: کل حکم عرف فی الرھن الصحیح فھو الحکم فی الرھن الفاسد کما فی العمادیة وفی کل موضع کان الرھن مالا والمقابل به مضمونا الا انه فقد بعض شرائط الجواز کرھن المشاع ینعقد الرھن لوجود شرط الانعقاد، ولکن بصفة الفساد کالفاسد من البیوع فمن مات وله غرماء فالمرتھن احق به کما فی الرھن الصحیح[2] اھ ملخصین۔ جو حکم صحیح رہن میں معلوم ہوا وہی حکم فاسد رہن میں جاری ہوگا جیسا کہ عمادیہ میں ہے اور ہر وہ صورت جس میں رہن مال ہو اور اس کا مقابل مضمون چیز ہو مگر وہاں جواز کے بعض شرائط مفقود ہوں جیسے غیر منقسم کا جزء کا رہن رکھا جائے تو رہن منعقد ہو جائے گا کیونکہ انعقاد کی شرط پائی گئی ہے لیکن فاسد صفت کی وجہ سے بیع فاسد کی طرح ہو گی تو راہن اگر فوت ہو جائے اور کئی قرض خواہ ہوں تو مرتہن اس رہن کا زیادہ حقدار ہوگا جیسا کہ صحیح رہن میں ہوتا ہے اھ دونوں عبارتیں ملخص ہیں۔ (ت)

اور اگر مصاحب جان نے صرف رہن کا دعوٰی کیا، نہ قبضہ پانے کا، تو دعوٰی رہن اصلاً مسموع نہ ہوگا اگرچہ اس کے گواہوں نے اطافت حسین کے اقرار مند کو بلکہ خود معاینہ قبضہ پر گواہی دی ہو۔ عقود الدریہ میں ہے : ان ادعی المرتھن الرھن مع القبض یقبل برھانه علیھما وان ادعی الرھن فقط لا یقبل لان مجرد العقد لیس بلازم ولا تسمع البینة اذا اشھد وابمعاینة القبض او اقرار الراھن به لانھم شھدوا بشیئ زائد علی الدعوی لان مرتہن اگر رہن بمع قبضہ کا دعوٰی کرے تو اس پر شہادت قبول کی جائے گی، اور اگر صرف رہن کا دعوٰی کرے تو اس پر شہادت مقبول نہ ہوگی کیونکہ محض عقد لازم نہیں ہوتا اور اگر گواہوں نے قبضہ کے معاینہ کی شہادت دی یا رہن کے اقرار کی

کہ میں نے دیا ہے، کی شہادت دی تو یہ گواہی قابل قبول نہ ہوگی کیونکہ یہ زائد چیز کی شہادت ہے

[1] درمختار کتاب الرھن باب مایجوز ارتھانہ الخ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۶۸ [2] درمختار کتاب الرھن فصل فی مسائل متفرقة مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۷۹

Fatawa Razawiyyah (Volume 18)

| Arabic: Farḍ al-Mas'alah anna al-murtahin lam yadhkur al-qabḍ fī da'wāhu wa ayḍan fa-inna ṣiḥḥat al-da'wā sharṭu ṣiḥḥat al-shahādah ah mulakhkhaṣan. | | Urdu: Because the case is such that the mortgagee (murtahin) might not have mentioned possession (qabd) in his claim, and also because the validity of the claim is a condition for the validity of the testimony. Summary. (T) |

And if he mentioned gaining possession in the claim, but could not provide witnesses for the attainment of possession or for Letafat Husain's aforementioned admission, then his right as a mortgagee will not be established. Now, the fact that the house was not vacated will certainly affect his claim of mortgage (rahn), because a mortgage without possession is not complete. In *Radd al-Muhtar*, citing *Inayah*, it is stated: "Possession is a condition for the completion of the contract" (Possession is a condition for the mortgage contract to be complete. T). Thus, before possession, the mortgagee's right in the pledged item (marhun) was not obtained. In *Alamgiriyyah*, it says:

| Arabic: Mā lam yaqbiḍhu al-murtahin lā yathbut ḥukm yad al-rahn lahu. | | Urdu: Until the mortgagee takes possession of it, until that time, the mortgage cannot be declared as under his possession. (T) |

Therefore, the mortgagor (rahin) has the choice before delivery to withdraw from the mortgage and not give possession of the pledged item to the mortgagee. In *Durr al-Mukhtar*, it is stated:

| Arabic: Yan'aqid bi-ījāb wa qabūl ḥāla kawnuhu ghayr lāzim fa-li-al-rāhin taslīmuhu wa-al-rujū' 'anhu kamā fī al-hibah. | | Urdu: The mortgage is contracted through offer (ijab) and acceptance (qabul) while it is still non-binding; thus, the mortgagor still has the right to deliver it or withdraw from it, as is the rule for a gift (hiba). (T) |

And merely having Letafat Husain's aforementioned admission written in the document will not be sufficient for proof unless Shari'ah witnesses are presented for this admission. In *Fatawa Khayriyyah*, it says:

| Arabic: Su'ila fī rajul māta madyūnan li-ghuramā' | | Urdu: A question was asked concerning a person who died in debt to creditors. |

---

1. Al-Uqud al-Durriyah, Kitab al-Rahn, Arg Bazar, Kandahar, Afghanistan, 2/259

2. Radd al-Muhtar citing al-Inayah, Kitab al-Rahn, Bab ma yajuzu i'rtihanuhu, etc., Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 5/315
3. Fatawa Hindiyyah, Kitab al-Rahn, Chapter 12, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 5/492
4. Durr al-Mukhtar, Kitab al-Rahn, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/265

फ़तावा रज़विया (जिल्द 18)

| अरबी: फर्ज़ुल मसअला अन्नल मुर्तेहिन लम यज़कुरुल क़ब्ज़ फ़ी दअवाहु व अयज़न फ़-इन्ना सिहतद दअवा शर्तु सिहतिश शहादह अह मुलख़्ख़सन। | | उर्दू: क्योंकि मामले की स्थिति यह है कि मुर्तेहिन (बंधकदार) ने अपने दावे में कब्ज़े का उल्लेख न किया हो, और साथ ही दावे का सही होना गवाही की वैधता के लिए शर्त है। सारांश (त) |

और अगर दावे में कब्ज़ा पा लेने का ज़िक्र तो किया मगर कब्ज़ा हासिल होने या लताफ़त हुसैन के उल्लेखित इक़रार (स्वीकृति) पर गवाह न दे सके तो भी उसका मुर्तेहिनाना (बंधकदार के रूप में) अधिकार सिद्ध नहीं होगा। और अब मकान का खाली न किया जाना निश्चित रूप से उसके बंधक (रहन) के दावे पर बुरा प्रभाव डालेगा क्योंकि बिना कब्ज़े के बंधक पूर्ण नहीं होता। 'रद्दुल मुहतार' में 'इनाया' के हवाले से है: "कब्ज़ा अनुबंध के पूर्ण होने की शर्त है" (रहन में कब्ज़ा अनुबंध के पूर्ण होने के लिए शर्त है। त)। अतः कब्ज़े से पहले मुर्तेहिन का अधिकार मरहून (गिरवी रखी वस्तु) में प्राप्त नहीं हुआ। 'आलमगीरिया' में है:

| अरबी: मा लम यक़्बिज़हुल मुर्तेहिन ला यसबुत हुक्मु यदिर रहनि लहू। | | उर्दू: जब तक मुर्तेहिन उस पर कब्ज़ा न कर ले, उस वक्त तक रहन को उसके कब्ज़े में नहीं माना जा सकता। (त) |

इसलिए राहिन (बंधककर्ता) को सुपुर्दगी से पहले अधिकार रहता है कि वह रहन से वापस हट जाए और मुर्तेहिन को मरहून पर कब्ज़ा न दे। 'दुर्रे मुख्तार' में है:

| अरबी: यनअक़िदु बि-ईजाब व क़बूल हाल कौनिही ग़ैर लाज़िम फ़-लिर्राहिन तस्लीमुहु वर्रुजूउ अन्हु कमा फ़िल हिबाह। | | उर्दू: रहन का होना ईजाब (प्रस्ताव) और क़बूल (स्वीकृति) से होता है जबकि वह अभी गैर-लाज़िम (अनिवार्य नहीं) होता है, तो राहिन को अभी अधिकार है कि वह मुर्तेहिन को सौंप दे या वापस ले ले जैसा कि हिबा (उपहार) का हुक्म है। (त) |

और सिर्फ दस्तावेज़ में लताफ़त हुसैन का उल्लेखित इक़रार लिखा होना सबूत के लिए काफी नहीं होगा जब तक कि इस इक़रार पर शरई (कानूनी) गवाह पेश न किए जाएं। 'फ़तावा खैरिया' में है:

| अरबी: सुइला फ़ी रजुलिन माता मद्यूनन लि-ग़ुरमाअ | | उर्दू: एक ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल किया गया जो कर्जदार था। |

1. अल-उक़ूद अद-दुर्रिया, किताब अर-रहन, अर्ग बाज़ार, कंधार, अफ़ग़ानिस्तान, 2/259
2. रद्दुल मुहतार बहवाला अल-इनाया, किताब अर-रहन, बाब मा यजूज़ु इरतिहानुहू आदि, दार इह्या अत-तुरास अल-अरबी, बेरुत, 5/315
3. फ़तावा हिन्दिया, किताब अर-रहन, अध्याय 12, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 5/492
4. दुर्रे मुख्तार, किताब अर-रहन, मतब' मुज्तबाई, दिल्ली, 2/265

पृष्ठ 730/738

| فرض المسئلة ان المرتھن لم یذکر القبض فی دعواہ وایضا فان الصحة الدعوی شرط صحة الشھادة اھ ملخصا۔ | | اس لئے کہ صورت مسئلہ یہ ہے کہ مرتہن نے اپنے دعوٰی میں قبضہ کو ذکر نہ کیا ہو اور نیز اس لئے کہ دعوٰی کا صحیح ہونا شہادت کی صحت کے لئے شرط ہے اھ ملخصا ۔ (ت) |

اور اگر دعوٰی میں قبضہ پالینے کا ذکر تو کیا مگر حصولِ قبضہ یا لطافت حسین کے اقرار مذکور پر گواہ نہ دے سکے تو بھی اس کا استحقاق مرتہنانہ نہ ثابت ہوگا اور اب مکان کا خالی نہ کیا جانا بیشک اس کے دعوٰی رہن پر ضرر کا اثر ڈالے گا کہ رہن بے قبضہ تمام نہیں ہوتا۔ ردالمحتار میں عنایہ سے ہے : القبض شرط تمام العقد (رہن میں قبضہ عقد کے تمام ہونے کے لئے شرط ہے۔ ت) تو قبل قبضہ مرتہن کا حق مرہون میں حاصل نہ ہوا۔ عالمگیریہ میں ہے :

| مالم یقبضه المرتھن لا یثبت حکم ید الرھن له۔ | | جب تک مرتہن اس پر قبضہ نہ کرلے اس وقت تک رہن کو اس کا مقبوض نہیں قرار دیا جاسکتا (ت) |

ولہذا راہن کو قبل تسلیم اختیار رہتا ہے کہ رہن سے رجوع کر جائے اور مرتہن کو مرہون پر قبضہ نہ دے۔ درمختار میں ہے :

| ینعقد بایجاب و قبول حال کونه غیر لازم فللراہن تسلیمه والرجوع عنه کما في الھبة۔ | | رہن کا انعقاد ایجاب و قبول سے ہوتا ہے جب کہ وہ ابھی غیر لازم ہوتا ہے تو راہن کو ابھی حق ہے کہ وہ مرتہن کو سونپ دے یا رجوع کرلے جیسا کہ ہبہ کا حکم ہے۔ (ت) |

اور صرف دستاویز میں لطافت حسین کا اقرارِ مزبور لکھا ہونا ثبوت کے لئے کافی نہ ہو گا جب تک اس اقرار پر گواہانِ شرعی نہ پیش کرے۔ فتاویٰ خیریہ میں ہے :

| سئل فی رجل مات مدیونا لغرماء | | ایک ایسے شخص کے متعلق سوال کیا گیا جو مقروض |

---

1 العقود الدرية كتاب الرهن ارگ بازار قندهار افغانستان ۲/ ۲۵۹ 2 ردالمحتار بحوالہ العناية كتاب الرهن باب ما يجوز ارتهانه الخ دار احياء التراث العربي بيروت ۵/ ۳۱۵ 3 فتاویٰ ہندیہ کتاب الرهن الباب الثانی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۵/ ۴۹۲ 4 در مختار كتاب الرهن مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۲۶۵

Fatawa Razawiya Volume (18)

Question: There were multiple creditors, and one of them claimed his debt was secured by an undivided pawned property (rahn mashaa'). This mortgagee presented a legal document (mahzar) which contained a ruling on its validity and binding nature. Does this mortgagee have the exclusive right to satisfy his debt from this pawned property, or not? The answer given was: According to Hanafi scholars, a mere written document is not considered valid evidence on its own, nor is it given weight, because Shari'ah proofs are three: testimony (bayyinah), admission (iqrar), and refusal to take an oath (nukul), as explicitly stated in the chapter on admission in 'Al-Khaniyah'. Therefore, the aforementioned document is not reliable nor worthy of attention unless its content is proven by Shari'ah means, namely one of the three mentioned Shari'ah proofs. (Abridged). (T)

In both these cases, Musahib Jan's debt will be considered like any other debt and will not have priority over the dowry (Mahr) of Shams-un-Nisa, as the basis for priority was the right of the mortgagee, which was not proven. However, just as Musahib Jan has no preference over Shams-un-Nisa, Shams-un-Nisa also has no specific preference over Musahib Jan's claim. After all, there was no mortgage involved in either the property or the dowry. Musahib Jan's debt is also a 'Debt of Health' (Dayn-us-Sihhat), and dowry has no precedence over any 'Debt of Health', as it is simply a debt like all others. In 'Durr-al-Mukhtar', in the chapter of 'Marriage of Slaves', it is mentioned:

Arabic: "And the woman ranks among the creditors to the extent of her proper dower (mahr al-mithl)." Translation: The wife is equal to other creditors up to the amount of her proper dower. (T)

It is stated in 'Radd al-Muhtar': Arabic: "It contains a clarification that dowry, like other [debts]..." Translation: In this, there is a clear statement that dowry is also like other [debts].

1 Fatawa Khairiyyah, Book of the Etiquette of the Judge, Dar al-Ma'rifah, Beirut, 2/12.
2 Durr al-Mukhtar, Book of Marriage, Section on the Marriage of Slaves, Matba' Mujtabai, Delhi, 1/205.

फ़तावा रज़विया जिल्द (१८)

प्रश्न: कई लेनदार थे, और उनमें से एक ने दावा किया कि उसका ऋण एक अविभाजित गिरवी रखी संपत्ति (रहन मुशा) के बदले में था। उस गिरवीदार (मुर्तहिन) ने एक कानूनी दस्तावेज़ (महज़र) दिखाया जिसमें इसकी वैधता और अनिवार्यता का निर्णय था। क्या इस गिरवीदार को यह विशेष अधिकार है कि वह गिरवी रखी चीज़ से अपना ऋण वसूल कर ले, या नहीं? उत्तर दिया गया: हनफ़ी विद्वानों के अनुसार, केवल लिखित दस्तावेज़ अपने आप में विश्वसनीय नहीं है और न ही इस पर ध्यान दिया जाता है, क्योंकि शरीयत के प्रमाण तीन हैं: गवाही (बय्यिना), इकरार (स्वीकारोक्ति), और शपथ से इनकार करना (नुकूल), जैसा कि 'अल-ख़ानिया' के इकरार अध्याय में स्पष्ट रूप से उल्लेखित है। इसलिए, उक्त महज़रनामा विश्वसनीय या ध्यान देने योग्य नहीं है जब तक कि इसकी विषय-वस्तु शरीयत के प्रमाण से सिद्ध न हो जाए, अर्थात् ऊपर बताए गए तीन शरिया प्रमाणों में से एक के द्वारा। (संक्षिप्त)। (त)

इन दोनों स्थितियों में, मुसाहिब जान के ऋण को अन्य ऋणों की तरह माना जाएगा और उसे शम्स-उन-निसा के महर पर कोई प्राथमिकता नहीं होगी, क्योंकि प्राथमिकता का आधार गिरवीदार का अधिकार था, जो सिद्ध नहीं हो सका। हालाँकि, जिस प्रकार मुसाहिब जान को शम्स-उन-निसा पर कोई वरीयता नहीं है, वैसे ही शम्स-उन-निसा को भी मुसाहिब जान पर कोई विशेष वरीयता नहीं है। अंतत; न तो संपत्ति में और न ही महर में कोई गिरवी शामिल थी। मुसाहिब जान का ऋण भी 'दैन-उस-सिहत' (स्वस्थ ऋण) है, और महर को किसी भी 'दैन-उस-सिहत' पर प्राथमिकता नहीं है, क्योंकि यह भी अन्य सभी ऋणों की तरह एक ऋण ही है। 'दुर्रे मुख़्तार' के'गुलामों का निकाह' अध्याय में उल्लेख है:

अरबी: "और स्त्री अपने महर-उल-मिसल (उचित महर) की सीमा तक अन्य लेनदारों के बराबर होती है।" अनुवाद: पत्नी अपने महर-उल-मिसल की सीमा तक अन्य लेनदारों के समान है। (त)

'रद्द अल-मुह्तार' में लिखा है: अरबी: "इसमें स्पष्टीकरण है कि महर, अन्य [ऋणों] की तरह..." अनुवाद: इसमें यह स्पष्ट कथन है कि महर भी अन्य [ऋणों] की तरह है।

१ फ़तावा खैरिया, किताब अदब अल-काज़ी, दार अल-मारिफ़ा, बेरूत, २/१२। २ दुर्रे मुख़्तार, किताबुन निकाह, गुलामों के निकाह का अनुभाग, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, १/२०५।

पृष्ठ ७३१ / ७३८

متعدد دین وقد کان رہن بدین احدھم مشاعاً واظھر المرتھن محضراً وفیہ الحکم بصحتہ ولزومہ ھل یختص المرتھن بہ فی وفاء دینہ ام لااجاب المقر عند علماء الحنفیۃ انہ لا اعتبار بمجرد الخط ولا التفات الیہ اذحجج الشرعیۃ ثلثۃ وھی البینۃ و الاقرار والنکول کما صرح بہ فی اقرار الخانیۃ فلا اعتبار بمجرد المحضر المذکور ولا التفات الیہ الا اذا ثبت مضمونہ بالوجہ الشرعی اعنی باحدی الحجج الشرعیۃ المشار الیھا (ملتقطا) تھا اس کے متعدد لوگ قرض خور تھے جبکہ ان میں سے ایک کا قرض غیر منقسم رہن کے بدلے میں تھا تو اس مرتہن نے محضر نامہ دکھایا جس میں رہن کی صحت اور اس کے لزوم کا حکم تھا تو کیا اس مرتہن کو حق ہے کہ رہن کو اپنے قرض کے عوض اپنے لئے مختص کرلے یا اس کو یہ حق نہیں، تو جواب دیا کہ علمائے احناف کے ہاں یہ بات طے شدہ ہے کہ محض خط قابل اعتبار اور قابل التفات نہیں ہے کیونکہ شرعی حجت تین چیزیں ہیں: گواہی، اقرار اور قسم سے انکار جیسا کہ خانیہ میں اقرار کی بحث میں تصریح ہے لہذا مذکور محضر نامہ اعتبار و التفات کے قابل نہیں جب تک اس کے مضمون کو کسی شرعی دلیل سے ثابت نہ کردیا جائے (ملتقطا)۔ (ت)

ان دونوں صورتوں میں مصاحب جان کا دین مثل باقی دیون کے سمجھا جائے گا اور اس کو استحقاق تقدم شمس النساء پر نہ ہوگا کہ ذریعہ تقدم استحقاق مرتہن ہی تھا اور وہ پایہ ثبوت کو نہ پہنچا، مگر جس طرح شمس النساء پر ترجیح نہیں شمس النساء کو بھی اس پر کوئی تفصیل نہیں کہ آخر جائیداد و مہر میں بھی رہن نہ تھی اور مصاحب جان کا دین بھی دین صحت سے ہے اور مہر کو کسی دین صحت پر تقدم نہیں کہ وہ بھی مثل سائر دیون کے ایک دین ہے، درمختار کے باب نکاح الرقیق میں ہے: وسادت المرأۃ الغرماء فی مھر مثلھا۔ بیوی اپنے مہر مثل کی حد تک دیگر

قرضخواہوں کے مساوی ہے۔ (ت) ردالمحتار میں ہے: فیہ تصریح بان المھر کسائر اس میں یہ تصریح ہے کہ مہر بھی دوسرے

۱ فتاوٰی خیریہ کتاب ادب القاضی دار المعرفۃ بیروت ۲/ ۱۲ ۲ درمختار کتاب النکاح الرقیق مطبع مجتبائی دہلی ۱/ ۲۰۵

Fatawa Rizvia Volume 18

Debts[1] - Like loans. (T) It is stated in 'Mughni al-Mustafti 'an Su'al al-Muftati': A question was asked regarding a person who died leaving behind several creditors, and his wife's dower (mahr) was also due from him, while he had taken other loans during his lifetime and health. Would the wife be equal to other creditors or not? They replied: Yes, she will be equal. [Summarized] (T)

Neither the priority in time of one debt over another can be a cause for preference, nor can one creditor's self-possession of the debtor's property invalidate the rights of other creditors. Nor can any invented community custom interfere with Shariah rights. All these matters are clear and grand, known as brightly and clearly as the sun to anyone with even minimal understanding and discernment. Therefore, in this estimation, from the entire estate, after meeting the expenses of funeral and burial, the debt of Musahib Jaan and the mahr of Shams-un-Nisa, and any other debt owed by Letafat Hussain, shall all be paid proportionally together. No one will have preference over another. For example, if these are the only two debts owed by Letafat Hussain and the property is sufficient or even more than sufficient for them, then both creditors should receive their full debt. Otherwise, divide the value of the estate into 8617 shares and give 5620 shares to Shams-un-Nisa and 2997 shares to Musahib Jaan, so that both receive their rights in this proportion. In short, the right of Shams-un-Nisa for her mahr, whether based on being earlier, its occurrence, or community custom, cannot be given priority at all. And Allah knows best.

Problem 151: From the old city, Bareilly, 18 Muharram-ul-Haram 1322 AH What do the scholars of religion say in this matter that on the south side of Zaid's house, under the raw wall, a mound (pushta) of 14 girahs in width has been built from ancient times for the protection of the wall. And in the same wall, on one side, there is a drain through which water from the toilet and rain from his own house and his brother's house has always been exiting. It should be kept in mind that adjacent to the mentioned ancient wall's mound is fallow land which has always been a public passage. Amr has...

[1] Rad-ul-Muhtar, Chapter of Marriage of Slaves, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, Beirut, 2/475 [2] Mughni al-Mustafti 'an Su'al al-Muftati

फतावा रिज़विया खंड 18

ऋण[1] - कर्जों की तरह है। (त) 'मुगनी अल-मुस्तफती अन सुवाल अल-मुफततती' में है: एक ऐसे व्यक्ति के बारे में सवाल किया गया जिसने कई कर्जदार छोड़े और उसकी मृत्यु पर उसकी पत्नी का मेहर भी उसके जिम्मे था, जबकि अन्य कर्ज उसने अपने जीवन और स्वास्थ्य के दौरान लिए थे। क्या पत्नी अन्य कर्जदारों के बराबर होगी या नहीं? उन्होंने उत्तर दिया: हाँ, वह बराबर होगी। [संक्षिप्त] (त)

न किसी ऋण का पहले होना दूसरे पर प्राथमिकता का कारण बन सकता है, न ही एक कर्जदार का स्वयं ऋणी की संपत्ति पर कब्जा कर लेना दूसरे लेनदारों के अधिकार को समाप्त कर सकता है, और न ही बिरादरी का कोई कल्पित रिवाज शरीयत के अधिकारों में बाधा बन सकता है। ये सभी मामले स्पष्ट और महान हैं, जिन्हें कम से कम समझ और विवेक रखने वाला व्यक्ति भी सूरज की तरह स्पष्ट और उज्ज्वल जानता है। अतः इस अनुमान पर, पूरे छोड़े हुए माल (तरका) से कफ़न-दफ़न के खर्च के बाद मुसाहिब जान का ऋण और शम्स-उल-निसा का मेहर और उनके अलावा जो भी ऋण लताफत हुसैन के जिम्मे हो, वे सब एक साथ आनुपातिक रूप से अदा किए जाएंगे। किसी एक को दूसरे पर प्राथमिकता नहीं होगी। उदाहरण के लिए, यदि लताफत हुसैन पर केवल यही दो ऋण हैं और संपत्ति उनके लिए पर्याप्त या उससे अधिक है, तो दोनों लेनदार अपना पूरा ऋण प्राप्त कर लें। अन्यथा, संपत्ति के मूल्य को 8617 हिस्सों में विभाजित करके5620 हिस्से शम्स-उल-निसा को और 2997 हिस्से मुसाहिब जान को दें ताकि दोनों इस अनुपात में अपना-अपना हक प्राप्त कर सकें। संक्षेप में, शम्स-उल-निसा का मेहर का हक, चाहे वह पहले का हो या घटना का या बिरादरी के रिवाज का, उसे प्राथमिकता नहीं दी जा सकती। और अल्लाह बेहतर जानता है।

मसला 151: पुराने शहर, बरेली, 18 मुहर्रम-उल-हराम 1322 हिजरी धर्म के विद्वान इस मामले में क्या कहते हैं कि ज़ैद के घर के दक्षिण की ओर कच्ची दीवार के नीचे 14 गिरह चौड़ाई का एक पुश्ता (टीला) दीवार की सुरक्षा के लिए प्राचीन काल से बना हुआ है। और उसी दीवार में एक ओर एक नाली है जिससे हमेशा से उसके अपने घर और उसके भाई के घर का शौचालय और बारिश का पानी निकलता है। यह बात ध्यान में रहे कि उपर्युक्त प्राचीन दीवार के पुश्ते से सटी हुई परती भूमि है जो हमेशा से आम रास्ता थी। अम्र ने...

[1] रद-उल-मुह्तार, गुलामों के निकाह का अध्याय, दार इह्या अल-तुराथ अल-अरबी, बेरूत, 2/475 [2] मुगनी अल-मुस्तफती अन सुवाल अल-मुफततती

فتاوی رضویہ جلد ہجدہم (۱۸)

الدیون[1] - قرضوں کی طرح ہے۔ (ت) مغنی المستفتی عن سوال المفتتی میں ہے : سئل في رجل مات عن زوجته وعلیه دیون لجماعة استدان في صحته فهل تکون هي اسوة الغرماء اجاب نعم[2] اه ملخصاً۔ ایسے شخص کے متعلق سوال کیا گیا جس نے متعدد قرض خواہ چھوڑے اور فوت ہونے پر بیوی کا مہر بھی اسکے ذمہ تھا جبکہ دیگر قرضے اس نے زندگی اور صحت میں لئے تھے تو بیوی دیگر قرضخواہوں کے مساوی ہوگی یا نہیں، تو انہوں نے جواب دیا کہ ہاں مساوی ہوگی اہ ملخصاً (ت)

نہ کسی دین کا پہلے ہونا دوسرے پر باعث رجحان ہوسکے، نہ ایک قرضخواہ کے بطور خود جائداد مدیون پر قبضہ کرلینا دوسرے دائنوں کا حق ساقط کر سکے، نہ برادری کا وہ اختراعی رواج حقوق شرعیہ کا مزاحم بن سکے۔ یہ سب امور واضحات جلیلہ ہیں جنہیں ادنی فہم و تمیز رکھنے والا آفتاب کے مثل ظاہر و روشن جانتا ہے۔ پس اس تقدیر پر تمام متروکہ سے بعد صرف تجہیز و تکفین مصاحب جان کا قرض اور شمس النساء کا مہر اور ان کے سوا اور جو دین ذمہ لطافت حسین ہو سب ایک ساتھ حصہ رسد ادا کئے جائیں گے ایک کو دوسرے پر ترجیح ہو گی مثلاً قرض کے لطافت حسین پر بس یہی دو دین ہیں اور جائداد ان کو کافی خواہ ان سے زائد ہے تو دونوں دائنہ پورا پورا اپنا دین وصول کرلیں ورنہ قیمت ترکہ کو ۸۶۱۷ سہام پر منقسم کرکے ۵۶۲۰ سہام شمس النساء اور ۲۹۹۷ سہام مصاحب جان کو دیں کہ دونوں اس نسبت سے اپنے اپنے حق کو پہنچیں۔ بالجملہ حق شمس النساء کو بجہت مہریت خواہ تقدم و وقوع خواہ رواج برادری، اصلاً تقدم نہیں ہو سکتا۔ واللہ تعالیٰ اعلم۔

مسئلہ ۱۵۱: از شہر کہنہ، بریلی ۱۸ محرم الحرام ۱۳۲۲ھ کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید کے مکان کے سمت جنوب زیر دیوار خام پشتہ عرض میں ۱۴ گرہ قدیم الایام سے واسطے حفاظت دیوار کے بنا ہوا ہے اور اسی دیوار میں ایک سمت کو بدر و کہ جس میں ہمیشہ سے پانی پاخانے اور بارش مکان خود و مکان برادر خود کا نکلتا ہے۔ یہ امر ملحوظ خاطر رہے کہ متصل پشتہ دیوار قدیم مذکورہ بالا کے اراضی افتادہ ہے جس پر ہمیشہ سے گزرگاہ عام تھی عمرو نے

[1] ردالمحتار باب النکاح الرقیق داراحیاء التراث العربی بیروت ۲/ ۴۷۵ [2] مغنی المستفتی عن سوال المفتتی

Fatawa Rizwia Volume 18

He took possession of it and planted a garden. Now Amr has cut a small portion of the aforementioned ridge (pushta) in the absence of Zaid, and the rest of the ridge is still there. Amr dug into the said ridge and planted a pear tree. Amr's sole purpose behind these actions is to dig up the ridge, block the drain (badru), and build a house attached to Zaid's wall. Are these actions of Amr permissible or impermissible, right or wrong? Is the ridge included in Zaid's property or not? And can Amr block the water flowing in the drain or not? Please clarify and be rewarded.

The Answer: Possession is evidence of ownership. Until Amr proves with reliable Shari'ah witnesses that the land of the ridge is his property, it is not permissible for him to dig it. Since the drain has existed from ancient times and the slope of the house has always been in that direction, Zaid has the right to flow water into that land. It is absolutely not permissible for Amr to build a wall and block the drain, fill it in any way, or prevent the flow of water. All these actions of his will be wrongful.

[Table/Section with Arabic and Urdu translation]: In [Fatawa] al-Hindiyyah, from Muhit of Imam Shams al-A'immah al-Sarakhsi, from Imam al-Faqih Abu al-Layth, from our elders (may their secrets be sanctified), it is transmitted that they considered it preferable (Istihsan) that if a water spout (mirzab) is ancient and the roof slopes towards someone's house, and it is known that the slope is ancient and not recent, then the owner [of the spout] should be granted the right of drainage.

And in it, from [Kitab] al-Bada'i: if the residents of the house wish to build a wall to block its watercourse, or if they wish to move the spout from its location, or raise or lower it, they do not have the right to do so. Even if the residents of the house build a structure so that his spout flows...

1. Fatawa al-Hindiyyah, Kitab al-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar 4/102. Page 733 of 738

फ़तावा रिज़विया जिल्द 18

उसने इसे अपने कब्ज़े में लेकर एक बगीचा लगा लिया है। अब अम्र ने ज़ैद की गैर-मौजूदगी में उक्त टीले (पुश्ता) का थोड़ा सा हिस्सा काट डाला है और बाकी टीला अभी मौजूद है। अम्र ने उस टीले को खोदकर वहाँ नाशपाती का एक पेड़ लगाया है। अम्र की इन गतिविधियों का एकमात्र उद्देश्य टीले को खोदकर नाली (बदरू) को बंद करना और ज़ैद की दीवार से सटाकर एक मकान बनाना है। क्या अम्र की ये गतिविधियाँ जायज़ हैं या नाजायज़, सही हैं या गलत? और क्या टीला ज़ैद की मिल्कियत में शामिल है या नहीं? और क्या अम्र बहते हुए नाली के पानी को बंद कर सकता है या नहीं? स्पष्ट करें, आपको पुण्य मिलेगा।

उत्तर: कब्ज़ा स्वामित्व का प्रमाण है। जब तक अम्र विश्वसनीय शरीयत गवाहों से यह साबित न कर दे कि टीले की ज़मीन उसकी मिल्कियत है, तब तक उसके लिए इसे खोदना जायज़ नहीं है। चूँकि नाली प्राचीन काल से है और मकान का ढाल हमेशा से उसी तरफ रहा है, इसलिए ज़ैद को उस ज़मीन में पानी बहाने का हक़ हासिल है। अम्र के लिए यह कतई जायज़ नहीं है कि वह दीवार बनाकर नाली बंद कर दे, या उसे किसी तरह पाट दे या पानी के बहाव को रोक दे। उसकी ये सभी गतिविधियाँ गलत होंगी।

[अरबी और उर्दू अनुवाद वाला अनुभाग]: [फ़तावा] हिन्दिया में इमाम शम्सुल अइम्मा सरख़सी से, उन्होंने इमाम फ़कीह अबू लैथ से, उन्होंने हमारे बुजुर्गों (अल्लाह उनके रहस्यों को पवित्र करे) से नक़ल किया है कि उन्होंने इहतिसान (न्यायिक प्राथमिकता) के तौर पर फरमाया कि यदि कोई परनाला (मीरज़ाब) प्राचीन है और छत का ढाल दूसरे के घर की ओर है, और यह स्पष्ट रूप से ज्ञात हो कि यह ढाल प्राचीन है और नया नहीं है, तो उस परनाले वाले को यह हक़ है कि वह इसे पानी के बहाव के लिए बनाए रखे।

और इसी में 'बदाए' से उद्धृत है कि यदि घर वाले नाली को बंद करने के लिए दीवार बनाना चाहें, या परनाले को उसके स्थान से हटाना चाहें, या उसे ऊँचा या नीचा करना चाहें, तो उन्हें इसका अधिकार नहीं होगा। यहाँ तक कि अगर घर वाले कोई ऐसी इमारत बनाएँ जिससे उसका परनाला...

1. फ़तावा हिन्दिया, किताबुद दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर 4/102। पृष्ठ 733 का 738

اس کو اپنا مقبوضہ کر کے باغیچہ لگایا ہے اب عمرو نے تھوڑا حصہ پشتہ مذکور کا غیبت میں زید کے کاٹ ڈالا اور بقیہ پشتہ موجود ہے اس میں ایک درخت ناشپاتی کا عمرو نے پشتہ مذکور کھود کر نصب کیا ہے۔ صرف غرض عمرو کی ان تصرفات سے یہ ہے کہ پشتہ مذکور کھود کر بدرو منذر کو بند کر کے ایک مکان دیوار زید سے ملا کر بنایا جائے، آیا یہ تصرفات مذکورہ عمرو کے جائز ہیں یا ناجائز، حق ہیں یا ناحق؟ اور پشتہ ملکیت زید میں داخل ہے یا نہیں؟ اور آب جاری بدرو کو عمرو بند کر سکتا ہے یا نہیں؟ بینوا توجروا۔

الجواب: پشتہ قبضہ ہے اور قبضہ دلیل ملک، عمرو جب تک گواہان عادل شرعی ثابت نہ کرے کہ زمین پشتہ اس کی ملک ہے اسے اس کا کھود ناجائز نہیں، اور جب کہ بدرو قدیم سے ہے اور مکان کا ڈھال اس طرف ہمیشہ سے، تو زید کے لئے اس زمین میں پانی بہانے کا حق حاصل ہے، عمرو کو ہر گز جائز نہیں کہ دیوار بنا کر بدرو بند کر دے اور کسی طرح اسے پاٹ دے یا اجرائے آب سے منع کرے اس کے یہ سب تصرفات ناحق ہوں گے۔

[عربی متن اور اس کا اردو ترجمہ]: فی الہندیۃ عن محیط الامام شمس الائمۃ السرخسی عن الامام الفقیہ ابی اللیث عن مشائخنا قدست اسرارہم انہم استحسنوا ان المیزاب اذا کان قدیماً وکان تصویب السطح الی دارہ وعلم ان التصویب قدیم ولیس بمحدث ان یجعل لہ حق التسییل اہ

وفیہا عن البدائع لواراد اھل الداران یبنوا حائطاً لیسدوا مسیلہ او ارادوا ان ینقلو المیزاب من موضعہ او یرفعوہ او یسفلوہ لم یکن لہم ذلک ولو بنی اھل الدار بنا لیسیل میزابہ

ہندیہ میں امام شمس الائمہ سرخسی سے انہوں نے امام فقیہ ابو اللیث سے انہوں نے ہمارے مشائخ قدست اسرارہم سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے قدیم پرنالہ جس کا پانی دوسرے کی حویلی کی چھت پر گرتا ہے، اور واضح طور پر معلوم ہو کہ یہ پرنالہ قدیم ہے جدید نہیں ہے کے متعلق استحسان کے طور پر فرمایا کہ اس پرنالہ والے کو حق ہے کہ وہ اس کو بہاؤ کے لئے قائم رکھے اھ، اور اس میں بدائع سے منقول ہے کہ اگر حویلی والے اس پرنالہ کا پانی روکنے کے لیے دیوار بنانا چاہیں یا اس پرنالہ کو وہاں سے ہٹانا چاہیں یا اونچا نیچا کرنا چاہیں تو ان کو یہ اختیار نہیں ہوگا ہاں اگر حویلی والے کوئی ایسی عمارت بنائیں جس کا پرنالہ اس کی

1 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب الحادی عشر نورانی کتب خانہ پشاور ۴ / ۱۰۲ Page 733 of 738

Fatawa Razawiyyah, Volume 18

...on their backs - And Allah Almighty knows best. If it falls on the roof, it will be permissible for them. And Allah Almighty knows best (T).

Problem 152: From Rampur State, Mohalla Shah Shor, sent by Janab Maulana Maulvi Muhammad Salamatullah Sahib, 23 Safar 1322 AH.

What do the scholars of religion say regarding this issue: Zaid endowed (waqf) a house along with several shops from among his properties, defining all four boundaries, mentioning that other houses of the endower (waqif) are situated to the east and north. He appointed Bakr as its trustee (mutawalli). Tenants live in the endowed properties on behalf of Bakr, and Bakr collects the rent and spends it on charitable purposes. Bakr, the trustee, rented out a portion of the endowed house to Amr through the mediation of Khalid. Amr did not pay rent for seven months, so Bakr filed an eviction suit. Amr denied the claim and stated that he had taken it on rent from Zainab and Kulthum. The court also legally made Zainab and Kulthum defendants against Bakr, the trustee. Zainab and Kulthum's statement is that this disputed house is the left-behind property of Muhsin, the father of the endower. After the death of the said Muhsin, there were three heirs: Zaid and a second one, Hassan, fathers of the defendants, being two sons, and Musammat Hindah, the wife. First Hassan died, his heirs being Zaid (brother), and Hindah (mother), and his two daughters. Then Hindah died, and Zaid, her son, remained her heir. They claim the property is a joint (musha') waqf which is not valid in any way, and Amr is our tenant. In response, the trustee wrote that the predecessor of the defendants remained the established owner of the endower, and the defendants also accept the waqf and other properties of the endower. Proof was sought from Zainab and Kulthum. The defendants presented a sale deed from the same Muhsin, which the plaintiff does not accept, and the witnesses presented are based on hearsay. The plaintiff presented proof of acceptance of the waqf and its ownership, such as the houses to the east and north which the defendants purchased from the endower's sole paternal uncle and heir after the endower's death, in whose sale deed the endowed house is recorded on the western boundary. Witnesses, whom the court also accepted as reliable, testified regarding the renting of the disputed house to Amr and the admission of Hassan (father of the defendants) regarding the endower's ownership prior to the waqf. From their statements, proof is well-established. Since the defendants purchased the adjacent properties by accepting the endower's ownership and accepting the waqf as per the explicit statement, the sale deed of

which has been presented by the trustee, and the renting out by the trustee's witnesses and the admission of the defendants' father regarding the endower's ownership are proven, and the waqf document accepted by the defendants is also present, in such a situation, the court...

---

1 Fatawa Hindiyyah, Kitab ad-Da'wa, Chapter 11, Nurani Kutub Khana Peshawar, 4/106 Page 734 of 738

फ़तावा रज़विया, जिल्द 18

...उनकी पीठ पर - और अल्लाह तआला बेहतर जानता है। अगर यह छत पर गिरे तो उनके लिए जायज़ होगा। और अल्लाह तआला बेहतर जानता है (त)।

मसला 152: रियासत रामपुर, मोहल्ला शाह शोर से, जनाब मौलाना मौलवी मुहम्मद सलामतुल्लाह साहिब द्वारा भेजा गया, 23 सफ़र 1322 हिजरी।

धर्म के विद्वान इस मसले में क्या कहते हैं कि ज़ैद ने अपने मकानों में से एक मकान कई दुकानों सहित वक्फ़ किया, जिसकी चारों सीमाओं को निर्धारित किया गया, जिसके पूर्व और उत्तर में वक्फ़ करने वाले (वाक़िफ़) के अन्य मकान दर्ज हैं। उसने बक्र को इसका मुतवल्ली (ट्रस्टी) नियुक्त किया। वक्फ़ संपत्तियों में बक्र की ओर से किराएदार रहते हैं और बक्र किराया वसूल कर नेक कामों में खर्च करता है। बक्र मुतवल्ली ने खालिद के माध्यम से वक्फ़ मकान का एक हिस्सा अम्र को किराए पर दिया। अम्र ने सात महीने का किराया नहीं दिया, तो बक्र ने खाली कराने का दावा किया। अम्र ने इनकार किया और बताया कि उसने ज़ैनब और कुलसुम से किराए पर लिया है। अदालत ने कानूनी रूप से ज़ैनब और कुलसुम को भी बक्र मुतवल्ली के खिलाफ प्रतिवादी बनाया। ज़ैनब और कुलसुम का बयान है कि यह विवादित मकान वाक़िफ़ के पिता मोहसिन की छोड़ी हुई संपत्ति है। उक्त मोहसिन की मृत्यु के बाद, तीन वारिस थे: ज़ैद और दूसरा हसन, जो प्रतिवादियों के पिता हैं, दो बेटे और मुसम्मात हिंदा, पत्नी। पहले हसन की मृत्यु हुई, उसके वारिस ज़ैद (भाई), और हिंदा (माँ), और उसकी दो बेटियाँ थीं। फिर हिंदा की मृत्यु हो गई और उसका पुत्र ज़ैद उसका वारिस रहा। वे दावा करते हैं कि संपत्ति एक संयुक्त (मुशा') वक्फ़ है जो किसी भी तरह से मान्य नहीं है, और अम्र हमारा किराएदार है। इसके जवाब में मुतवल्ली ने लिखा कि प्रतिवादियों के पूर्वज वाक़िफ़ के निर्धारित मालिक रहे हैं और प्रतिवादी भी वक्फ़ और वाक़िफ़ के अन्य मकानों को स्वीकार करते हैं। ज़ैनब और कुलसुम से सबूत मांगा गया। प्रतिवादियों ने उसी मोहसिन का एक बैनामा (बिक्री विलेख) पेश किया जिसे वादी स्वीकार नहीं करता है और जो गवाह पेश किए गए हैं वे सुनी-सुनाई बातों पर आधारित हैं। वादी ने वक्फ़ की स्वीकृति और वक्फ़ के स्वामित्व का प्रमाण पेश किया, जैसे पूर्व और उत्तर की ओर के मकान जो वाक़िफ़ की मृत्यु के बाद प्रतिवादियों ने वाक़िफ़ के एकमात्र चचेरे भाई और वारिस से खरीदे थे, जिसके बिक्री विलेख की पश्चिमी सीमा में वक्फ़ मकान दर्ज है। गवाहों, जिन्हें अदालत ने भी विश्वसनीय माना है, ने विवादित मकान को अम्र को किराए पर देने और वक्फ़ से पहले

वाक़िफ़ के स्वामित्व के बारे में हसन (प्रतिवादियों के पिता) की स्वीकारोक्ति के बारे में गवाही दी। उनके बयान से प्रमाण भली-भांति स्थापित है। चूँकि प्रतिवादियों ने स्पष्ट विवरण के अनुसार वाक़िफ़ के स्वामित्व और वक्फ़ को स्वीकार करते हुए संलग्न संपत्तियाँ खरीदी हैं, जिसका बिक्री विलेख मुतवल्ली ने पेश किया है, और मुतवल्ली के गवाहों द्वारा किराए पर दिया जाना और प्रतिवादियों के पिता द्वारा वाक़िफ़ के स्वामित्व की स्वीकारोक्ति सिद्ध है, और वक्फ़ दस्तावेज़ जो प्रतिवादियों द्वारा स्वीकृत है वह भी मौजूद है, ऐसी स्थिति में अदालत...

---

1 फ़तावा हिंदिया, किताब अद-दावा, अध्याय 11, नूरानी कुतुब खाना पेशावर, 4/106 पेज 734 का 738

علی ظہرھم ذلک۔ واللہ تعالٰی اعلم۔ چت پر گرے تو ان کو جائز ہوگا۔ واللہ تعالٰی اعلم (ت)

مسئلہ ۱۵۲: از ریاست رامپور محلہ شاہ شور مرسلہ جناب مولانا مولوی محمد سلامت اللہ صاحب

۲۳ صفر ۱۳۲۲ھ

کیا فرماتے ہیں علمائے دین اس مسئلہ میں کہ زید نے ایک مکان مع چند دکاکین منجملہ مکانات اپنے کے، تعیین ہر چہار حدود جس کے سمت شرق و سمت شمال میں دیگر مکانات واقف تحریر ہیں وقف کیا اور متولی اس کا بکر کو کر دیا، بکر کی جانب سے کرایہ دار موقوفہ میں کرایہ پر رہتے ہیں اور بکر بوضولی زر کرایہ مصرف خیر کرتا ہے ایک جزو مکان منجملہ موقوفہ کے کرایہ پر عمرو کو بکر متولی نے بوساطت خالد کے دیا اس نے سات مہینے کا کرایہ ادا نہ کیا تو بکر نے دعوی تخلیہ کا کیا، عمرو منکر ہوا اور ظاہر کیا کہ زینب و کلثوم سے کرایہ پر لیا ہے، عدالت نے حکماً زینب و کلثوم کو بھی بکر متولی سے مدعا علیہ بنوایا۔ زینب و کلثوم کا بیان یہ ہے کہ یہ مکان متنازعہ متروکہ محسن پدر واقف کا ہے، بعد فوت محسن مذکور کے ایک زید اور دوسرا حسن پدر مایاں دو ابن اور مسماۃ ہندہ زوجہ سہ کس وارث مع الحصر رہے، اول حسن فوت ہوا اسکے وارث زید اخ، اور ہندہ ام مایاں دو بنات پھر ہندہ فوت ہوئی زید پسر اس کا وارث رہا، شیئی متروکہ وقف مشاع ہوا کہ وہ کسی طرح جائز نہیں، اور عمرو ہمارا کرایہ دار ہے، بجواب اس کے متولی نے لکھا کہ مورث مدعا علیہما مقرر ملکیت واقف رہا ہے اور مدعا علیہا کو بھی وقف اور دیگر مکانات واقف تسلیم ہیں، زینب و کلثوم سے ثبوت طلب ہوا مدعا علیہا نے ایک بیعنامہ اسی محسن پیش کیا جو مدعی کو تسلیم نہیں ہے اور جو گواہ پیش کئے ہیں وہ سماعی ہیں۔

مدعی نے ثبوت تسلیم وقف و ملکیت وقف جو مکانات جانب شرق و شمال بعد فوت واقف کے و عزیز عم و وارث بالحصر واقف سے مدعا علیہما نے خریدی ہیں جس کے بیع نامہ کے حد غرب میں مکان موقوفہ تحریر ہے پیش کیا اور گواہ جن کو عدالت نے بھی ثقات تسلیم کیا ہے بر ثبوت دادن مکان متنازعہ پر کرایہ بہ عمرو و اقرار حسن پدر مدعا علیہما بملکیت واقف قبل از وقف سماعت کرائے ہیں جس کے بیان سے ثبوت بخوبی ہے جب کہ مکانات ملحقہ موقوفہ مدعا علیہما نے بہ تسلیم ملک واقف و تسلیم وقف حسب صراحت صدر خریدے ہیں جن کا بیع نامہ متولی نے پیش کیا ہے اور گواہان متولی سے کرایہ پر دینا اور اقرار پدر مدعا علیہما بملک واقف ثابت ہے اور کاغذ وقف جو مسلمہ مدعا علیہما ہے وہ بھی موجود ہے ایسی حالت میں عدالت

Fatawa Ridawiyyah Volume 18

According to Sharia rulings regarding the legality of vacating a house, will it be vacated by the tenant or not? Please explain and be rewarded. Answer: In the case under inquiry, the ill intent of 'Amr, the tenant, and the clear apprehension of harm to the Waqf (endowment) property are evident, to the extent that through his statement, he sought to negate the existence of the Waqf altogether. Therefore, it is an absolute obligation upon the judge to immediately, without delay, have the house vacated by him and handed over to the Mutawalli (trustee), even if a significant period of the lease remains. In such a situation, the cancellation of the lease is mandatory. It is stated in Al-Is'af fi Ahkam al-Awqaf:

If it becomes clear that harm to the Waqf property is feared from the tenant, the judge shall annul the lease and remove it from his possession. (1)

If there is a clear danger from the tenant that he will harm the Waqf property, then the judge should annul this lease and terminate his possession. (T)

Furthermore, scholars have clearly stated that if the market rent (Ajr al-Mithl) increases and the tenant refuses to increase the rent, the lease shall be annulled, especially when he does not wish to pay rent at all. In Durr al-Mukhtar, under the section "What is permissible regarding leases," it is mentioned:

And if it is for an increase over the market rent, the preferred view is to accept it. Thus, the Mutawalli shall annul the lease; if he refuses, the judge shall annul it and then lease it to the one who offers more. (2)

If higher rent is obtainable, it is permissible and preferred to lease it to another. The Mutawalli should annul the previous lease; if he does not, the judge should annul it and give the lease to the one who pays more. (T)

In short, the ruling here was merely that the lease be annulled and vacation be mandatory. Any further proceedings in this case—such as making Zainab and Kulthum defendants based on 'Amr's mere statement, receiving their response, and the Mutawalli's rebuttal—are entirely absurd, futile, and meaningless. No attention should have been paid to them, nor was a single minute's delay in granting the decree to the Mutawalli permissible because of them. A defendant's mere verbal claim that "I have taken the lease from so-and-so" is not maintainable at all. Nor can the litigation be transferred from him to someone else because of it; rather, he remains the defendant, and when the claimant...

(1) Al-Is'af fi Ahkam al-Awqaf. (2) Durr al-Mukhtar, Kitab al-Ijarah, Mujtabai Press, Delhi, 2/171. Page 735 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18

शरई मसाइल के अनुसार मकान खाली कराने की वैधता के बारे में, क्या वह किराएदार से खाली कराया जाएगा या नहीं? कृपया स्पष्ट करें और पुण्य प्राप्त करें। उत्तर: पूछी गई सूरत में 'अम्र' (किराएदार) की दुर्भावना और उससे वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) को नुकसान पहुँचने की आशंका पूरी तरह साफ़ है, यहाँ तक कि उसने अपने बयान से वक़्फ़ के अस्तित्व को ही मिटाना चाहा। इसलिए, न्यायाधीश (हाकिम) पर यह अनिवार्य कर्तव्य है कि वह तुरंत, बिना किसी देरी के, मकान उससे खाली करवाकर मुतवल्ली (ट्रस्टी) को सौंप दे, भले ही पट्टे (इजारा) की अवधि कितनी ही क्यों न बची हो। ऐसी स्थिति में पट्टे का निरस्तीकरण अनिवार्य है। 'अल-इस'आफ़ फ़ी अहकाम अल-औक़ाफ़' में है:

अगर यह स्पष्ट हो जाए कि किराएदार से वक़्फ़ संपत्ति को खतरा है, तो काज़ी पट्टे को रद्द कर देगा और उसे उसके कब्जे से निकाल देगा। (1)

अगर किराएदार से यह खतरा साफ़ हो कि वह वक़्फ़ संपत्ति को नुकसान पहुँचाएगा, तो काज़ी उस पट्टे को रद्द कर दे और उसके कब्ज़े को खत्म कर दे। (त)

बल्कि उलेमा ने यह भी स्पष्ट किया है कि यदि बाज़ार दर (अज्र-ए-मिस्ल) बढ़ जाए और किराएदार किराया बढ़ाने से इनकार कर दे, तो पट्टा रद्द कर दिया जाएगा, विशेषकर जब वह बिल्कुल किराया देना ही न चाहे। 'दुर्रे मुख़्तार' में 'इजारा में क्या जायज़ है' के अंतर्गत लिखा है:

और अगर बाज़ार दर से अधिक किराया मिले तो उसे स्वीकार करना ही बेहतर है। अतः मुतवल्ली पट्टे को रद्द कर दे; यदि वह ऐसा न करे तो काज़ी उसे रद्द कर दे और फिर उसे पट्टे पर दे जो अधिक किराया दे। (2)

अगर ज़्यादा किराया मिलता हो, तो दूसरे को किराए पर देना जायज़ और बेहतर है। मुतवल्ली पहले पट्टे को रद्द कर दे; अगर वह न करे, तो काज़ी रद्द करके ज़्यादा किराया देने वाले को पट्टे पर दे। (त)

संक्षेप में, यहाँ केवल इतना आदेश था कि पट्टा रद्द हो और खाली कराना अनिवार्य हो। इसके अलावा इस मामले में जो भी कार्यवाही हुई—जैसे कि 'अम्र' के मात्र बयान पर ज़ैनब और कुलसूम को प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) बनाया गया, उनका जवाब दाखिल हुआ और मुतवल्ली से उसका खंडन लिया गया—वे सब पूरी तरह निरर्थक, व्यर्थ और अर्थहीन हैं। उन पर बिल्कुल ध्यान नहीं देना चाहिए था, और न ही उनके कारण मुतवल्ली को डिक्री देने में एक मिनट की देरी जायज़ थी। प्रतिवादी का

केवल मौखिक बयान कि "मैंने फलां व्यक्ति से पट्टा लिया है" बिल्कुल सुनवाई के योग्य नहीं होता। न ही इसके कारण मुकदमा उससे हटकर किसी और पर जा सकता है; बल्कि वही प्रतिवादी रहता है, और जब वादी उस पर...

1. अल-इस'आफ़ फ़ी अहकाम अल-औक़ाफ़
2. दुर्रे मुख़्तार, किताबुल इजारा, मतबआ मुज्तबाई दिल्ली, 2/ 171 पृष्ठ 735 / 738

بموجب مسائل شرعی بجواز تخلیہ مکان کا کرایہ دار سے کرائے گی یا نہیں؟ بینوا توجروا۔ الجواب: صورت مستفسرہ میں عمرو و مستاجر کی بدنیتی اور اس سے وقف کو ضرر پہنچنے کا اندیشہ صاف ظاہر ہے یہاں تک کہ اس نے اپنے بیان سے یہ چاہا کہ سرے سے وقف ہی کو معدوم کرے، لاجرم حاکم پر فرض قطعی ہے کہ فوراً فوراً بلا توقف مکان اس سے خالی کرا کر متولی کو سپرد کرے اگرچہ ہنوز مدت اجارہ کتنی ہی باقی ہو کہ ایسی صورت میں فسخ اجارہ لازم ہے۔ الاسعاف فی احکام الاوقاف میں ہے:

لوتبین ان المستاجر یخاف منہ علی رقبۃ الوقف یفسخ القاضی الاجارۃ ویخرج من یدہ ۱۔

اگر مستاجر سے یہ خطرہ واضح ہو کہ وہ وقف جائداد کو نقصان پہنچائے گا تو قاضی اس اجارہ کو فسخ کردے اور اس کے قبضہ کو ختم کر دے۔(ت)

بلکہ علماء نے تصریح فرمائی ہے کہ اگر اجرت مثل زائد ہوجائے اور مستاجر کرایہ بڑھانے سے انکار کرے تو اجارہ فسخ کر دیا جائیگا کہ جب اصلاً کرایہ دینا ہی نہ چاہے۔ درمختار میں قبیل مایجوز من الاجارۃ ہے:

وان کانت لزیادۃ اجر المثل فالمختار قبولھا فیفسخھا المتولی فان امتنع فالقاضی ثم یؤجرھا ممن یزاد ۲۔

اگر زائد کرایہ ملتا ہو تو دوسرے کو کرایہ پر دینا جائز اور مختار ہے، متولی پہلے اجارہ کو فسخ کر دے اگر وہ نہ کرے تو قاضی فسخ کر کے زائد دینے والے کو اجارہ پر دے۔ (ت)

غرض یہاں حکم اس قدر تھا کہ اجارہ فسخ اور تخلیہ لازم، اس سے زائد جو کارروائیاں اس مقدمے میں ہوئیں کہ عمرو کے مجرد بیان پر زینب و کلثوم کو اس دعویٰ کا مدعا علیہ بنوایا گیا ان کا جواب داخل ہوا متولی سے اس کا رد لیا گیا سب محض لغو و فضول و بے معنی ہیں ان کی طرف توجہ اصلاً روانہ تھی، نہ ان کے سبب متولی کو ڈگری دینے میں ایک منٹ کی تاخیر حلال تھی، نہ ہے۔ مدعا علیہ کا صرف زبانی بیان کہ میں نے فلاں سے اجارہ لیا ہے اصلاً قابل سماعت نہیں ہوتا، نہ اس کے سبب خصومت اس سے چھوڑ کر فلاں کی طرف متعدی ہو سکتی ہے بلکہ وہی مدعا علیہ رہتا ہے اور جب مدعی اس پر

۱ الاسعاف فی احکام الاوقاف ۲ درمختار کتاب الاجارۃ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۷۱ Page 735 of 738

Fatawa Ridawiyyah Volume 18 (XVIII)

Once the evidence is established, as has happened here, the case immediately reaches its conclusion, and it becomes mandatory for the judge to grant the decree to the claimant. It is stated in Durr-ul-Mukhtar: "The possessor said that what the claimant is claiming was kept as a trust with me by Zaid, who is absent, or he said he gave it as a loan, or for rent, or as a pledge. Whether that thing is movable or immovable, and the claimant has presented evidence, then the claimant's claim will be established as absolute ownership (summary)." (T)

It is stated in Hindiya: "Even if the claimant does not present evidence, then according to the Zahir al-Riwayah (manifest narration), he will be the opposing party, as is narrated from our companions; it is thus in al-Muhit." (T)

Making those certain individuals (who are Zainab and Kulthum) defendants and stopping the case for them is explicitly against the pure Shari'ah and a sin. It is stated in Ghamz al-Uyun: "When evidence is established for a claim, it is mandatory for the judge to immediately pass a judgment according to the claim. If he delays, he will be sinful for abandoning the obligatory, and he is to be dismissed and punished as mentioned in Jami' al-Fusalain." (T)

Furthermore, Zainab and Kulthum cannot be defendants in this claim of vacation (eviction) because the house is not in their possession. What is the meaning of wanting eviction from someone who is not in possession? Nor can a claim for an act not performed by them be made against a non-possessor. It is stated in al-Ashbah: "A claim against a non-possessor shall not be heard, except..."

1. Durr-ul-Mukhtar, Kitab al-Da'wa, Section on Repelling Claims, Matba' Mujtabai, Delhi, 2/123.
2. Fatawa Hindiya, Kitab al-Da'wa, Chapter 6, Noorani Kutub Khana, Peshawar, 4/44.
3. Ghamz Uyun al-Basair with al-Ashbah wa al-Nazair, Second Art, Kitab al-Qada, Idara al-Quran, Karachi, 1/360. Page 736 of 738

फ़तावा रज़विया जिल्द 18 (XVIII)

जब प्रमाण (सबूत) स्थापित हो जाए, जैसा कि यहाँ हुआ है, तो मुक़दमा तुरंत अपने निष्कर्ष पर पहुँच जाता है और न्यायाधीश (हाकिम) पर यह अनिवार्य हो जाता है कि वह वादी (दावा करने वाले) को डिक्री दे दे। 'दुर्रे मुख्तार' में है: "कब्ज़ा रखने वाले ने कहा कि वादी जिस चीज़ का दावा कर रहा है, उसे मेरे पास ज़ैद ने, जो अनुपस्थित है, अमानत के तौर पर रखा है, या कहा कि उसने इसे ऋण (उधार), या किराए पर, या गिरवी रखा है। चाहे वह चीज़ चल हो या अचल, और वादी ने गवाही पेश कर दी हो, तो उस चीज़ में वादी का दावा पूर्ण स्वामित्व के रूप में सिद्ध हो जाएगा (संक्षेप में)।" (त)

'हिन्दिया' में है: "भले ही वादी गवाही पेश न करे, फिर भी ज़ाहिर अल-रवायत (स्पष्ट वर्णन) के अनुसार वह प्रतिपक्षी होगा, जैसा कि हमारे साथियों से वर्णित है; 'मुहीत' में ऐसा ही है।" (त)

उन फ़लाँ व्यक्तियों को (जो ज़ैनब और कुलसुम हैं) प्रतिवादी बनाना और उनके लिए मुक़दमे को रोकना स्पष्ट रूप से शुद्ध शरीयत के विरुद्ध और पाप है। 'ग़म्ज़ुल उयून' में है: "जब दावे पर गवाही हो जाए, तो काज़ी (न्यायाधीश) पर अनिवार्य है कि वह तुरंत दावे के अनुसार निर्णय दे। यदि वह देरी करे, तो कर्तव्य का परित्याग करने के कारण वह पापी होगा, और वह पदमुक्त किए जाने और सज़ा पाने के योग्य होगा जैसा कि 'जामे अल-फुसूलैन' में है।" (त)

ऊपर से यह कि ज़ैनब और कुलसुम इस खाली कराने के दावे में प्रतिवादी नहीं बन सकतीं क्योंकि घर उनके कब्ज़े में नहीं है। गैर-कब्ज़ाधारी से घर खाली कराने की चाहत का क्या मतलब? और न ही गैर-कब्ज़ाधारी पर किसी ऐसे कार्य का दावा किया जा सकता है जो उसने नहीं किया। 'अशबाह' में है: "गैर-कब्ज़ाधारी के विरुद्ध दावा सुनवाई के योग्य नहीं होगा, सिवाय..."

1. दुर्रे मुख्तार, किताब अल-दावा, फ़स्ल फ़ी दफ़अ अल-दावा, मतबा मुजतबाई, दिल्ली, 2/123।
2. फ़तावा हिन्दिया, किताब अल-दावा, अध्याय 6, नूरानी कुतुब खाना, पेशावर, 4/44।
3. ग़म्ज़ उयून अल-बसायर मअ अल-अशबाह व अन-नज़ायर, फ़न-ए-सानी, किताब अल-क़ज़ा, इदारा अल-क़ुरान, कराची, 1/360। पृष्ठ 736/738

اقامت بینہ کر دے جیسا کہ یہاں واقع ہوا فوراً مقدمہ اپنی نہایت کو پہنچتا اور حاکم پر فرض ہوتا ہے کہ مدعی کو ڈگری دے۔ در مختار میں ہے: قال ذوالید ھذا المدعی بہ منقولا کان او عقار | قابض نے کہا کہ مدعی جس چیز کا دعوٰی کر رہا ہے اس کو الودعنیہ او اعارنیہ او اجرنیہ او رھننیہ زید الغائب | میرے پاس زید نے جو غیر حاضر ہے نے امانت رکھا یا کہے وبرھن علی ماذکر، دفعت خصومۃ المدعی للملك | اس نے عاریتاً یا اجرت پر دیا یا رہن رکھا ہے وہ چیز منقولہ ہو یا المطلق ' ۔(ملخصاً) | غیر منقولہ ، اور مدعی نے گواہی پیش کی ہو تو اس چیز میں مدعی کا دعوٰی ملک مطلق کے طور پر ثابت رہے گا(ملخصاً)۔ (ت)

ہندیہ میں ہے: وان لم یقم البینۃ فھو خصم فی ظاہر الروایۃ عن | اگرچہ مدعی گواہی پیش نہ کرے تب بھی ظاہر روایت کے اصحابنا رحمھم اللہ تعالٰی کذا فی المحیط 2- | مطابق وہ فریق ہوگا جیسا کہ ہمارے اصحاب سے مروی ہے، محیط میں یوں ہے(ت)

اس فلاں کو (کہ زینب و کلثوم ہیں) مدعاعلیہ بنانا اور اس کے لئے مقدمے کو روکنا صراحۃً شرع مطہر کے خلاف و گناہ ہوا۔ غمز العیون میں ہے: یجب علی القاضی الحکم بمقتضی الدعوی عند قیام | دعوٰی پر جب گواہی ہو گئی تو قاضی پر لازم ہے کہ وہ فوراً دعوٰی البینہ علی سبیل الفور فلو اخر اثم لترکہ الواجب و | کے مطابق فیصلہ دے اگر وہ تاخیر کرے تو گناہگار ہوگا اور وہ قابل ھو قضاؤہ بھا و یعزل و یعزر کما فی جامع الفصولین 3- | معزول و تعزیر ہوگا جیسا کہ جامع الفصولین میں ہے۔ (ت)

طرہ یہ کہ زینب و کلثوم اس دعویٰ تخلیہ کی مدعاعلیہ بن نہیں سکتیں کہ مکان ان کے قبضہ میں نہیں ، غیر قابض سے تخلیہ چاہنا کیا معنی، نہ غیر ذی الید پر غیر فعل کا دعویٰ ہو سکے۔ اشباہ میں ہے: الدعوی علی غیر ذی الید لا تسمع | غیر قابض پر دعویٰ قابل سماعت نہ ہو گا الا

1 درمختار کتاب الدعویٰ فصل فی دفع الدعویٰ مطبع مجتبائی دہلی ۲/ ۱۲۳ 2 فتاویٰ ہندیہ کتاب الدعویٰ الباب السادس نورانی کتب خانہ پشاور ۴/ ۴۴ 3 غمز عیون البصائر مع الاشباہ والنظائر الفن الثانی کتاب القضاء ادارۃ القرآن کراچی ۱/ ۳۶۰ Page 736 of 738

Fatawa Razawiyya Volume (18)

Except in the claim of usurpation (ghasb) regarding movable property. As for houses and real estate, there is no difference, as mentioned in Al-Yatimiyyah[1]. This is if the claim is about the usurpation of movable property, but in the case of houses and property, it will not be admissible in any way, as it is in Al-Yatimiyyah. (T)

And when Zainab and Kulthum could not even come within the scope of this claim from the start, then their response, their testimonies, and whatever proceedings took place on it are all completely futile and baseless for this reason, because a defense is based on a valid claim. When the claim is non-existent, the defense is rejected, and all of this is obvious, not deniable, nor contested (This whole statement is obvious and cannot be denied. (T)). After this, there is no need to discuss those defects which are clearly present in the unproductive proofs for Zainab and Kulthum, and even if there were nothing else, then the hearsay nature of the testimony regarding ownership and reasoning merely from a deed of sale without sufficient evidence would have been enough to refute their claims, especially since their predecessor's admission is proven that the mentioned house was not the property of the endower before the endowment. It is stated in Durr al-Mukhtar:

No one should testify to what they have not witnessed, by consensus, except in ten cases[2] etc., and this is not one of them. By consensus, no one can give testimony without having seen it, except for ten things, etc., and this is not among them. (T)

It is in Khaniyah, Khayriyyah, and 'Uqud al-Durriyah, etc.:

The judge only judges based on proof, and proof is either evidence (bayyinah) or admission (iqrar). As for the document (sakk), it is not fit to be proof[3]. The judge will only decide on the basis of proof, and proof is only testimony, admission, and refusal of an oath, but a receipt does not have the capacity to become proof. (T)

---

[1] Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada', Idarat al-Qur'an Karachi, 1/389 [2] Durr al-Mukhtar, Kitab al-Shahadat, Matba' Mujtabai Delhi, 2/92 [3] Al-'Uqud al-Durriyah, Kitab al-Da'wa, Arg Bazar Kandahar Afghanistan, 2/19; Fatawa Khayriyyah, Bab Khalal al-Mahadir wa al-Sijillat, Dar al-Ma'rifah Beirut, 2/19 & 23; Al-Ashbah wa al-Naza'ir, Al-Fann al-Thani, Kitab al-Qada' wa al-Shahadat, Idarat al-Qur'an Karachi, 1/338; Fatawa Qadikhan, Kitab al-Waqf, Fasl fi Da'wa al-Waqf etc., Naval Kishore Lucknow, 4/72

फ़तावा रज़विया जिल्द (18)

सिवाय चल संपत्ति के ग़स्ब (अवैध कब्जे) के दावे के। घरों और अचल संपत्ति के मामले में कोई अंतर नहीं है, जैसा कि अल-यतीमिया में है[1]। यह कि दावा चल संपत्ति के ग़स्ब का हो, लेकिन मकानों और संपत्ति में किसी भी तरह से सुनवाई योग्य नहीं होगा जैसा कि यतीमिया में है। (त)

और जब शुरू से ही ज़ैनब और कुलसुम इस दावे के घेरे में आ ही नहीं सकीं, तो उनका जवाब, उनकी गवाहियां और उस पर जो कुछ भी कार्यवाही हुई, वे सब इस कारण से पूरी तरह से व्यर्थ और निराधार हैं क्योंकि बचाव एक सही दावे पर आधारित होता है। जब दावा ही मौजूद नहीं तो बचाव खारिज है, और 'यह सब स्पष्ट है, न इसे नकारा जा सकता है और न ही इससे इनकार किया जा सकता है' (यह पूरा बयान ज़ाहिर है जिसका इनकार नहीं हो सकता। (त))। इसके बाद उन कमियों पर बहस करने की ज़रूरत नहीं है जो ज़ैनब और कुलसुम के लिए निष्फल प्रमाणों में स्पष्ट रूप से मौजूद हैं और अगर कुछ न भी होता, तो मालिकाना हक की गवाही का सुना-सुनाया (समाई) होना और पर्याप्त गवाही के बिना केवल बिक्री विलेख (बै-नामा) से तर्क करना ही उनके दावों को खारिज करने के लिए काफी था, विशेष रूप से जब उनके पूर्वज का यह इकरार साबित है कि उल्लेखित मकान वक्फ़ से पहले वाकिफ़ (वक्फ़ करने वाले) की संपत्ति नहीं था, दुर्रे मुख्तार में है:

आम सहमति (इज्मा) के अनुसार कोई भी उस चीज़ की गवाही न दे जिसे उसने देखा न हो, सिवाय दस चीजों के[2] आदि, और यह उनमें से नहीं है। आम सहमति से बिना देखे कोई भी गवाही नहीं दे सकता सिवाय दस चीजों के आदि। और यह उनमें से नहीं है। (त)

खानिया, खैरिया और उक़ूद अद-दुरिया आदि में है:

काज़ी केवल दलील के आधार पर फैसला करेगा और दलील या तो गवाही (बय्यिना) है या इकरार (स्वीकारोक्ति)। रही बात दस्तावेज़ (सक) की, तो वह दलील बनने के योग्य नहीं है[3]। काज़ी केवल दलील (हुज्जत) के आधार पर फैसला करेगा और दलील केवल गवाही, इकरार और शपथ से इनकार है लेकिन रसीद तो वह दलील बनने की क्षमता नहीं रखती। (त)

---

[1] अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्न अल-थानी, किताब अल-क़ज़ा, इदारातुल कुरान कराची, 1/389 [2] दुर्रे मुख्तार, किताब अल-शहादात, मतबा मुजतबाई दिल्ली, 2/92 [3] अल-'उक़ूद अद-दुरिया, किताब अद-दावा, अर्ग बाज़ार कंधार अफगानिस्तान, 2/19; फ़तावा खैरिया, बाब खलल

अल-महादिर व अस-सिजिल्लात, दार अल-मआरिफ़ा बेरूत, 2/19 और 23; अल-अशबाह व अन-नज़ाइर, अल-फ़न्न अल-थानी, किताब अल-क़ज़ा व अल-शहादात, इदारातुल कुरान कराची, 1/338; फ़तावा क़ादीखान, किताब अल-वक्फ़, फ़स्ल फ़ी दावा अल-वक्फ़ आदि, नवल किशोर लखनऊ, 4/72

पृष्ठ 737 / 738

الا فی دعوی الغصب فی المنقول واما فی الدور والعقار فلا فرق کما فی الیتیمیه ۱۔ یہ کہ دعوی منقولہ چیز کے غصب کا ہو، لیکن مکانات اور پراپرٹی میں کسی طرح بھی قابل سماعت نہ ہوگا جیسا کہ یتیمیہ میں ہے۔ (ت)

اور جب سرے سے زینب و کلثوم اس دعوی کے احاطے میں آہی نہ سکیں تو ان کا جواب ان کی گواہیاں اور جو کچھ کارروائیاں اس پر ہوئیں اس وجہ پر سب محض مہمل و پادر ہوا ہیں کہ دفع دعوی صحیحہ پر مرتب ہوتا ہے جب دعوی مفقود تو دفع مردود، وھذا کلہ ظاھر غیر مستنکر ولا محجود (یہ تمام بیان ظاہر ہے جس کا انکار نہیں ہوسکتا۔(ت)) اس کے بعد ان خللوں پر بحث کی حاجت نہیں جو زینب و کلثوم کے لئے بے حاصل ثبوتوں میں واضح طور پر موجود ہیں اور اگر کچھ نہ ہوتا تو شہادت ملک کا سماعی ہونا اور محض کاغذ بیع نامہ بے شہادت کافیہ سے استدلال کرنا ہی ان کے رد مزعومات کو بس تھا خصوصاً جبکہ انکے مورث کا اقرار ثابت ہے کہ مکان مذکور پیش از وقف ملک واقف نہ تھا، در مختار میں ہے:

لا یشھد احد بما لم یعانیه بالاجماع الا في عشرة ۲ الخ ولیس ھذا منھا۔ بالاجماع بغیر دیکھے کوئی بھی شہادت نہیں دے سکتا ماسوائے دس چیزوں کے الخ۔ اور یہ ان میں سے نہیں ہے۔ (ت)

خانیہ و خیریہ و عقود الدر یہ وغیرہ میں ہے :

القاضي انما یقضی بالحجة والحجة ھی البینة او الاقرار واما الصك فلا یصلح حجة ۳۔ قاضی صرف حجت کی بناء پر فیصلہ دے گا اور حجت صرف شہادت، اقرار اور قسم سے انکار ہے لیکن رسید تو وہ حجت بننے کی صلاحیت نہیں رکھتی۔ (ت)

١ الاشباه والنظائر الفن الثانى كتاب القضاء ادارة القرآن كراچى ١ / ٣٨٩ ٢ درمختار كتاب الشهادات مطبع مجتبائى دہلى ٢ / ٩٢ ٣ العقود الدرية كتاب الدعوى ارگ بازار قندهار افغانستان ٢ / ١٩، فتاوى خيريہ باب خلل المحاضر والسجلات دار المعرفة بيروت ٢ / ١٩ و ٢٣، الاشباه والنظائر الفن الثانى كتاب القضاء والشهادات ادارة القرآن كراچى ١ / ٣٣٨، فتاوى قاضيخان كتاب الوقف فصل فى دعوى الوقف الخ نولكشور لكهنو ۴ / ٧٢

Volume 18 (18) Fatawa-e-Razawiyya

It is mentioned in Jami' al-Fusulayn, chapter ten: If someone claimed an inheritance, and the defendant provided evidence that the claimant's ancestor had acknowledged that the property did not belong to him, or that it belonged to the defendant, then this [evidence] would constitute a defense. 1 If someone made a claim of inheritance, and the defendant produced witnesses to prove that the claimant's ancestor had admitted that this property did not belong to him, or that it belonged to the defendant, then this testimony would serve as a defense against the claim. (T)

The discussion here is lengthy, and this much is sufficient. And Allah, Glorified and Exalted is He, knows best; and His knowledge, Glorified be His Majesty, is the most perfect; and His command, Mighty is His Glory, is the most firm.

Note The eighteenth volume concluded with the Book of Judicial Decisions and Claims (Kitab al-Qada' wal-Da'wa). The nineteenth volume will begin with the Book of Agency (Kitab al-Wakala).

---

1 Jami' al-Fusulayn, Chapter Ten, Islami Kutub Khana Karachi, 1/150 Page 738 of 738

जिल्द अठारहवीं (18) फ़तावा-ए-रज़विया

'जामे अल-फ़ुसूलैन' के दसवें अध्याय में है: यदि किसी ने विरासत का दावा किया और प्रतिवादी ने प्रमाण प्रस्तुत किया कि दावेदार के पूर्वज ने स्वीकार किया था कि वस्तु उसकी नहीं है, अथवा वह प्रतिवादी की संपत्ति है, तो यह बचाव माना जाएगा। 1 एक ने विरासत का दावा किया तो प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) ने गवाही पेश कर दी कि उस व्यक्ति के पूर्वज ने स्वीकार किया था कि यह चीज़ मेरी नहीं है या यह कि यह चीज़ प्रतिवादी की मिल्कियत है, तो इस गवाही से दावे का बचाव हो जाएगा। (त)

यहाँ चर्चा विस्तारपूर्वक है और इतना ही पर्याप्त है। और अल्लाह सुब्हानहु व तआला सबसे बेहतर जानने वाला है और उसका ज्ञान, जिसकी महिमा सर्वोच्च है, सबसे परिपूर्ण है और उसका निर्णय, जिसकी शान महान है, सबसे सुदृढ़ है।

नोट अठारहवीं जिल्द 'किताब अल-क़ज़ा वल-दावा' (न्यायिक निर्णयों और दावों की पुस्तक) पर समाप्त हुई। उन्नीसवीं जिल्द का आरम्भ 'किताब अल-वकाला' (वकालत की पुस्तक) से होगा।

---

1 जामे अल-फ़ुसूलैन, अध्याय दस, इस्लामी कुतुब खाना कराची, 1/150 पृष्ठ 738 का 738

جامع الفصولین فصل عاشر میں ہے: ادعی ارثا فبرھن المدعی علیه ان مورثه اقر ان المدعی لیس له او ھو ملك المدعی علیه کان دفعا ۱ ۔ ایک نے وراثت کا دعوی کیا تو مدعا علیہ نے گواہی پیش کردی کہ اس شخص کے مورث نے اقرار کیا تھا کہ یہ چیز میری نہیں ہے یا یہ کہ یہ چیز مدعا علیہ کی ملکیت ہے تو اس شہادت سے دعوی کا دفاع ہو جائے گا۔ (ت)

کلام یہاں تطویل ہے اور اسی قدر میں کفایت۔ واللہ سبحنہ وتعالٰی اعلم وعلمہ جل مجدہ اتم وحکمہ عزشانہ احکم۔

نوٹ اٹھارہویں جلد کتاب القضاء والدعوی پر ختم ہوئی انیسویں جلد کا آغاز کتاب الوکالۃ سے ہوگا۔

---

۱ جامع الفصولین الفصل العاشر اسلامی کتب خانہ کراچی ۱ / ۱۵۰ Page 738 of 738